OFFICE OF THE DIRECTOR GENERAL OF ARCHAEOLOGY
Library Regr No
INDIA.

तात्पर्यनिर्णये वेदान्तिमते तात्पर्यनिर्णायके २हेतुभेदे तत्र उपक्रमोपसंहाराभ्यां द्वाभ्यामेव तात्पर्यं निर्णीयते नत्वेकैकेनेति बोध्यम् । करणे घञ् ।३सामाद्युपाये "सामादिभिरुपक्रमैः" मनुः । "उपक्रमैरस्खलितैश्चतुर्भिः" रघुः । कर्मणि घञ् । ४आरभ्यमाणे पु० तदादित्वविवक्षायाम् तदन्ततत्पुरुषस्य क्लीवता "नन्दोपक्रमं श्लोकाः" पा० भा० "रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम्" रघुः। करणे घञ्। ५चिकित्सायाम् सुश्रुते भूरिप्रयोगः ।

उपक्रमण न० उप+क्रम–भावे ल्युट् । १आरम्भे करणे ल्युट् । २तत्साधने सुश्रुतोक्ते दीर्घायुष्यादिज्ञानपूर्व्वकचिकित्सायाम् ३भूमिकायां स्त्री ङीप् । स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् । उपक्रमणिका । ग्रन्थप्रस्तावने सुखबन्धे ।

उपक्रमणीय त्रि० उप+क्रम-अनीयर् ।१आरम्भणीये । उपक्रमणे साधु–छ । २चिकित्साङ्गे दीर्घायुष्यादिज्ञानसाधने लक्षणभेदे । आतुरचिकित्सार्थं यथोपक्रमणं कर्त्तव्यं तदावेदके ३ग्रन्थे च । तत्प्रकारादि सुश्रुते दर्शितं यथा । "अथात आतुरोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । आतुरमुपक्रममाणेन भिषजाऽऽयुरेवादौ परीक्षेत । सत्यायुषि व्याध्यृत्वग्निवयोदेहबलसत्त्वसात्म्यप्रकृतिभेषजदेशान् परीक्षेत । तत्र महापाणिपादपार्श्वपृष्ठस्तनाग्रदशनवदनस्कन्धललाटं दीर्घाङ्गुलिपर्वोच्छ्वासप्रेक्षणबाहुं विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कं ह्रस्वजङ्घामेढ्रग्रीवं गम्भीरसत्त्वस्वरनाभिमनुच्चैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकर्णं पश्चान्मस्तिष्कं स्नातानुलिप्तं मूर्द्धानुपूर्व्या विशुष्यमाणशरीरं पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति । तमेकान्तेनोपक्रमेत् । एभिर्लक्षणैर्विपरीतैरल्पायुर्मिश्रैर्मध्यमायुरिति । गूढसन्धिसिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः । उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः स दीर्घायुरुच्यते । गर्भात् प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते । शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः । मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्ध्वं निबोध मे । अधस्तादक्षयोर्यस्य लेखाः स्युर्व्यक्तमायताः । द्वे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च मांसलौ । नासाग्रमूर्द्ध्वं च भवेदूर्द्ध्वं लेखाश्च पृष्ठतः । यस्य स्युस्तस्य परममायुर्भवति सप्ततिः । जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्ध्वं निबोध मे । ह्रस्वानि यस्य पर्वाणि सुमहच्चापि मेहनम् । तथोरस्यवलीढानि न च स्यात् पृष्ठमायतम् । ऊर्द्ध्वं च श्रवणौ स्थानान्नासा चोच्चा शरीरिणः । हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसं प्रदृश्यते । प्रेक्षते यश्च विभ्रान्तं स जीवेत् पञ्चविंशतिम् । अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारानुपदेक्ष्यामः । तत्राङ्गान्यन्तराधिसक्थिबाहुशिरांसि तदवयवाः प्रत्यङ्गानीति । तत्र स्वैरङ्गुलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते । प्रदेशिन्यास्तु मध्यमाऽनामिका कनिष्ठिका यथोत्तरं पञ्चमभागहीना । चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपदपादतले । पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पार्ष्णिः । चतुर्दशाङ्गुलायतः पादः । चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फजङ्घाजानुमध्यानि । अष्टादशाङ्गुला जङ्घा जानूपरिष्टाच्च द्वात्रिंशदङ्गुलमेवं पञ्चाशत् । जङ्घायामसममूरु । द्व्यङ्गुलानि वृषणचिबुकदशननासापुटभागकर्णमूलनयनान्तराणि । चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णललाटग्रीवोच्छ्रायदृष्ट्यन्तराणि । द्वादशाङ्गुलानि भगविस्तारमेहननाभिहृदयग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिबन्धप्रकोष्ठस्थौल्यानि । इन्द्रबस्तिपरिणाहांसपीठकूर्परान्तरायामः षोडशाङ्गुलः । चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । द्वात्रिंशदङ्गुलपरिणाहौ भुजौ । द्वात्रिंशदङ्गुलपरिणाहावूरू । मणिबन्धकूर्परान्तरं षोडशाङ्गुलम् । तलं षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारम् । अङ्गुष्ठमूलप्रदेशिनीश्रवणापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चाङ्गुले । अर्द्धपञ्चाङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके । सार्द्धत्र्यङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुष्ठौ । चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं मुखग्रीवम् । त्रिभागाङ्गुलविस्तारा नासापुटमर्य्यादा । नयनत्रिभागपरिणाहा तारका । नवमस्तारकांशो दृष्टिः । केशान्तमस्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम् । मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुलः । कर्णावट्वन्तरं चतुर्दशाङ्गुलम् । पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा स्त्रीश्रोणिः । अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुरः। तत्प्रमाणा पुरुषस्य कटी । सविंशमङ्गुलशतं पुरुषायाम इति भवन्ति चात्र पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे । समत्वागतवीर्य्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक् । देहः स्वैरङ्गुलैरेव यथावदनुकीर्त्तितः। युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाऽङ्गना । दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च महदृच्छति । मध्यमं मध्यमैरायुर्वित्तं हीनैस्तथाऽवरम् । अथ सारान् वक्ष्यामि । स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशौर्यशौचोपेतं कल्याणाभिनिवेशं सत्त्वसारं विद्यात् । स्निग्धं संहतश्वेतास्थिदन्तनखं बहुलकामप्रजं शुक्रेण । अकृशमुत्तमबलं स्निग्धगम्भीरस्वरं सौभाग्योपपन्नं महानेत्रञ्च मज्ज्ञा। महाशिरःस्कन्धं दृढदन्तहन्वस्थिनखमस्थिभिः। स्निग्धमूत्रस्वेदस्वरं बृहच्छरीरमायासासहिष्णुं मेदसा । अच्छिद्रगात्रं गूढास्थिसन्धिं मांसेन-

जितञ्च मांसेन । स्निग्धताम्रनखनयनतालुजिह्वौष्ठपाणिपादतलं रक्तेन । सुप्रसन्नमृदुत्वग्रोमाणं त्वक्सारं विद्यादित्येषां पूर्वं पूर्वं प्रधानमायुःसौभाग्ययोरपि । भवति चात्र सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणादथ सारतः। परीक्ष्यायुः सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्मसु ।

व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्व एवैते त्रिविधाः साध्या याप्याः प्रत्याख्येयाश्च तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत किमयमौपसर्गिकः प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति । तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूलएवोपद्रवसंज्ञः । प्राक्केवलो यः प्रागेवोत्पन्नो व्याधिरपूर्वरूपोऽनुपद्रवश्च । अन्यलक्षणो यो भविष्यद्व्याधिख्यापकः स पूर्वरूपसंज्ञः । तत्र सोपद्रवमन्योन्याविरोधेनोपक्रमेत बलवन्तमुपद्रवं वा प्राक् केवलं यथास्वं प्रतिकुर्वीत । अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत । भवति चात्र । नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः । अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ।

प्रागभिहिता ऋतवः । शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम् । कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् । अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया । क्रियाहीनाऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति । या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च । सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ।

प्रागभिहितोऽग्निरन्नस्य पाचकः (अग्निशब्दे) स चतुर्विधो भवति दोषानभिपन्न एको विक्रियामापन्नस्त्रिविधो भवति विषमो वातेन, तीक्ष्णः पित्तेन, मन्दः श्लेष्मणा, चतुर्थः समः सर्वसाम्यादिति तत्र यो यथाकालमन्नमुपयुक्तं सम्यक् पचति स समः, समैर्दोषैः । यः कदाचित् सम्यक् पचति कदाचिदाध्मानशूलोदावर्त्तातिसारजठरगौरवान्त्रकूजनप्रवाहणानि कृत्वा स विषमः । यः प्रभूतमप्युपयुक्तमन्नमाशु पचति स तीक्ष्णः, स एवाभिवर्द्धमानोऽत्यग्निरित्याभाष्यते स मुहुर्मुहुः प्रभूतमप्युपयुक्तमाशुतरं पचति पाकान्ते च गलताल्वोष्ठशोषदाहसन्तापान् जनयति । यः स्वल्पमप्युपयुक्तमुदरशिरोगौरवकासश्वासप्रसेकच्छर्दिगात्रसदनानि कृत्वा महता कालेन पचति स मन्दः । विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् । तत्र समे परिरक्षणं कुर्वीत विषमे स्निग्धाम्ललवणैः क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्वीत तीक्ष्णे मधुरस्निग्धशीतैर्विरेकैश्च । एवमेवात्यग्नौ विशेषेण माहिषैश्च क्षीरदधिसर्पिर्भिर्मन्दे कटुतिक्तकषायैर्वमनैश्च । जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः । सौक्ष्म्याद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते । प्राणापानसमानैस्तु सर्वतः पवनैस्त्रिभिः। ध्मायते पाल्यते चापि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितैः।

वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यं वृद्धमिति । तत्रोनषोडशवर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीरान्नादा अन्नादा इति तेषु संवत्सरपराः क्षीरपा द्विसंवत्-सरपराः क्षीरान्नादाः परतोऽन्नादा इति । षोड़शसप्तत्योरन्तरे मध्यं वयस्तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनं संपूर्णता हानिरिति । तत्रा विंशतेर्वृद्धिरात्रिंशतो यौवनमा चत्वारिंशतः सर्व्वधात्विन्द्रियबलवीर्य्यसम्पूर्णता । अत ऊर्द्धमीषत् परिहाणिर्यावत्सप्ततिरिति । सप्ततेरूर्द्धं क्षीयमाणधात्विन्द्रियबलवीर्य्योत्साहमहन्यहनि वलीपलितखालित्यजुष्टं कासश्वासप्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानं सर्व्वक्रियास्वसमर्थं जीर्णागारमिवाभिवृष्टमवसीदन्तं वृद्धमाचक्षते । तत्रोत्तरोत्तरासु वयोऽवस्थासूत्तरोत्तरा भेषजमात्राविशेषा भवन्ति ते च परिहाणेस्तत्राद्यापेक्षया प्रतिकुर्वीत । भवन्ति चात्र । बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु । भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्वृद्धे तद्वीक्ष्य योजयेत् । अग्निक्षारविरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्जयेत् । तत्साध्येषु विकारेषु मृद्वीं कुर्य्यात् क्रियां शनैः ।

देहः स्थूलः कृशो मध्य इति प्रागुपदिष्टः । कर्शयेद्बृंहयेच्चापि सदा स्थूलकृशौ नरौ । रक्षणञ्चैव मध्यस्य कुर्वीत सततं भिषक् ।

बलमभिहितगुणं दौर्ब्बल्यन्तु स्वभावदोषजरादिभिरवेक्षितव्यम् । यस्माद्बलवतः सर्व्वक्रियाप्रवृत्तिस्तस्माद्बलमेव प्रधानमधिकरणानाम् । केचित् कृशाः प्राणवन्तः स्थूलाश्चाल्पबला नराः। तस्मात् स्थिरत्वव्यायामैर्बलं वैद्यः प्रतर्कयेत् ।

सत्त्वन्तु व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थानेष्वविक्लवकरम् । सत्त्ववान् सहते सर्व्वं संस्तभ्यात्मानमात्मना । राजसः स्तभ्यमानोऽन्यैः सहते नैव तामसः ।

प्रकृतिं भेषजं चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः (प्रकृतिं शारीर स्थाने, भेषजं तत्तत्प्रकरणे) ।

सात्म्यानि तु देशकालजात्यृतुरोगव्यायामोदकदिवास्वप्नरसप्रभृतीनि प्रकृतिविरुद्धान्यपि यान्यबाधकराणि भवन्ति । यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव निषेवितः । व्यायामजातमन्यद्वा तत् सात्म्यमिति निर्दिशेत् ।

देशस्त्वानूपो जाङ्गलः साधारण इति । तत्र बहूदकनि-

स्रोतनदीवर्षगहनो मृदुशीतानिलो बहुमहापर्व्वतवृक्षो मृदुसुकुमारोपचितशरीरमनुष्यप्रायः कफवातरोगभूयिष्ठश्चानूपः। आकाशसमः प्रविरलाल्पकण्टकिवृक्षप्रायोऽल्पवर्षप्रस्रवणोदपानोदकप्रायः उष्णदारुणवातः प्रविरलाल्पशैलः स्थिरकृशशरीरमनुष्यप्रायो वातपित्तरोगभूयिष्ठश्च जाङ्गलः। उभयदेशलक्षणः साधारण इति। भवन्ति चात्र। समाः साधारणे यस्माच्छीतवर्षोष्णमारुताः। दोषाणां समता जन्तोस्तस्मात्साधारणो मतः। न तथा बलवन्तः स्युर्जलजा वा स्थलाहृताः। स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः। उचिते वर्त्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयम्। आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति देशप्रकृतिसात्म्यर्त्तुविपरीतोऽचिरोत्थितः। सम्पत्तौ भिषगादीनां बलसत्त्वायुषां तथा। केवलः समदेहाग्नेः सुखसाध्यतमो गदः। अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कृच्छ्रो व्यामिश्रलक्षणः। क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत्। पूर्व्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः। गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता। कर्त्तव्यैव तदा व्याधिः कृच्छ्रसाध्यतमो यदि। य एवमेनं विधिमेकरूपं बिभर्त्ति कालादिवशेन धीमान्। स मृत्युपाशान् जगतो गदौघान् छिनत्ति भैषज्यपरश्वधेन"।

उपक्रान्त त्रि॰ उप+क्रम–क्त। १आरब्धे २विक्रान्ते शब्दार्थचि॰

उपक्रिया स्त्री उप+कृ–भावे श। उपकारे "तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तया" मनुः।

उपक्रोश पु॰ उप–क्रुश–घञ्। निन्दायाम्। "नायं बिभेत्युपक्रोशादधर्म्माद्वा पुरोचनः" भा॰ आ॰ १४५ अ॰ "राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा" रघुः अचा॰स॰। २उपगतक्रोशे आसन्नक्रोशे त्रि॰। अव्ययी॰। ३क्रोशसमीपे अव्य॰। भावे ल्युट् उपक्रोशनमप्यत्र। "वाच्यमानवर्णैर्लोकोपक्रोशनैः" दशकु॰। "कुलोपक्रोशनकरी कुलाङ्गारी निराश्रया" हरि॰ १७६ अ॰। [स्त्रियां ङीप्।

उपक्रोष्टृ पु॰ उप+क्रुश–तृच्। १गर्द्दभे। २निन्दके त्रि॰।

उपक्लेश पु॰ उपक्लिश्नाति अनेन उप+क्लिश–करणे घञ्। मदादिषु। [घञ् पक्षे अप्। वीणानिनादे।

उपक(का)ण पु॰ उप+क्वण–शब्दे "क्वणोवीणायाञ्च" पा॰ वा

उपचय पु॰ उप+चि–अच्। १अपचये हानौ। सामीप्यादौ अव्ययी॰। २निवाससमीपादौ अव्य॰। ३उपगतः चयम् अत्या॰स॰। ४चयं प्राप्ते त्रि॰। तत्पुरुषे उपाद्द्व्यच्कत्वादन्तोदात्तता।

उपचित् त्रि॰ उप+चि–क्विप्। समीपनिवासिनि। "यस्य ते अग्ने अन्ये अग्नय उपचितो वया इव" ऋ॰ ८, १९, ३३। [२सकार्य्योद्यसामर्थ्यं प्राप्ते च।

उपचीण त्रि॰ उप+चि–क्त तस्य न, दीर्घश्च। १अपचयप्राप्ते

उपक्षेप पु॰ उप+क्षिप–भावे घञ्। १आक्षेपे, "कथं नासाच्छेदोपक्षेपभीषिताभ्याम्" दशकु॰। २समीपे निक्षेपणे च।

उपक्षेपण न॰ उप+क्षिप–ल्युट्। शूद्रस्वामिकान्नस्य विप्रगृहे पाकार्थं समर्पणे। "उपक्षेपणधर्म्मेण यत्तु पाचयते द्विजैः। अभोज्यं तद्भवेदन्नम्" शात्व॰ पु॰। "उपक्षेपणधर्म्मेण शूद्रस्वामिकान्नस्य पाकार्थं ब्राह्मणगृहे समर्पणरूपेणेति" कल्पतरुः। २समर्पणमात्रे च।

उपखात अव्य॰ सामीप्यादौ अव्ययी॰ १खातसामीप्ये २खाते इत्यर्थे च। उपगतः खातम् अत्या॰स॰। ३खातानुगते। उपाद्द्व्यच्कत्वेन तत्पुरुषपक्षे अन्तोदात्ततेतिभेदः

उपग त्रि॰ उप+गम–ड। उपगन्तरि "ओषध्यः फलपाकान्ताबहुपुष्पफलोपगाः" मनुः। "त्रेतायां भावसंकल्पाः क्रियादानफलोपगाः" भा॰व॰ १४९अ॰। "केन्द्रोपगा नवमपञ्चमगाश्च सर्वे" ज्यो॰त॰।

उपगण त्रि॰ उपगतो गणो येन प्रा॰ब॰ संख्यावचनत्वेऽपि "अबहुगणादिति" पा॰ निषेधात् न डच्। प्राप्तसमुदाये डचि तु चित्त्वात् अन्तोदात्तता स्यात्। अतस्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं डचोनिषेधः। "रूपातिप्रसङ्गाभावेऽपि स्वरभेदार्थमेव पर्य्युदासः" सि॰ कौ॰ स्थितम्।

उपगत त्रि॰ उप+गम–क्त। १स्वीकृते, २उपस्थिते, ३ज्ञाते ४प्राप्ते च "सर्व्वैर्हि नोपगतमप्यपचीयमानं वर्द्धिष्णुमाश्रयमनागतमभ्युपैति" माघः भावे क्त। ५प्राप्त्यादौ न॰ उपगतं प्राप्तिः सूच्यते नात्यस्य अच्। ६प्राप्तिसूचके पत्रे च (रसिद)। "धनी वोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्" या॰ स्मृ॰। "उपगतं प्राप्तमिति यद्वा उपगतम् प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितचिह्नितमधमर्णायोत्तमर्णोदद्यात्" मिता॰।

उपगति स्त्री उप+गम–क्तिन्। १प्राप्तौ २ज्ञाने ३स्वीकारे च

उपगन्तृ त्रि॰ उप+गम–तृच्। १प्राप्तरि २स्वीकर्त्तरि ३ज्ञातरि च।

उपगम पु॰ उप+गम–भावे घञ् अवृद्धिः। १समीपगमने, २अङ्गीकारे ३ज्ञाने, च "सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम्" मेघ॰। "व्यावर्त्ततान्योपगमात् कुमारी" स्वगवनोद्गमममवेशम्नत्" रघुः। भावे ल्युट्। उपगमन

मध्यत । "यया कर्म्म शुभं कृत्वा स्वर्गोपगमनं ध्रुवम्" भा० आ० १०३अ० ।

उपगम्य(त्य) अव्य० उप+गम–ल्यप् वा मलोपे तुक् । १समीपं गत्वेत्यर्थे । कर्म्मणि यत् उपगम्य । २सामीप्येन गम्ये त्रि० ।

उपगहन पु० ऋषिभेदे "महार्षिश्च कपिलस्तथर्षिस्ताण्डकायनः । तथैव चोपगहनस्तथर्षिश्चासुरायणिः" भा० आ० ४अ० ।

उपगा पु० उप+गै–क्विप् । यज्ञे १उपगातरि ऋत्विग्भेदे । भावे अङ् । २उपगाने स्त्री "उपगादर्शनाच्च" कात्या० ६,७,२, "उपगानदर्शनाच्चैवमवसीयते कर्कः ।

उपगातृ पु० उपगायति उप+गै–तृच् । यज्ञे उद्गातुः समीपे १गातरि ऋत्विग्भेदे "वृहस्पतिरुद्गाता विश्वेदेवा उपगातारः" तैत्ति० । "ऋत्विग्व्यतिरिक्तानामुपगातृणामनुपक्रान्तत्वादृत्विज एवोपगातारः" कात्या० ६,७,२, कर्कः । "स यदेवा उपरुन्धन्ति संग्रिह्णते यथोपगातार उपगायन्ति" शत० ब्रा० १२,२,२,२ । समीपगानकर्त्तरि त्रि० (दोयार) स्त्रियां ङीप् । [गन्तरि २स्वीकर्त्तरि ३ज्ञातरि च

उपगामिन् त्रि० उप+गम–णिनि स्त्रियां ङीप् । १समीप-

उपगिर (रि) अव्य० सामीप्यादौ अव्ययी० वा अच्समा० । १पर्व्वतसामीप्ये २पर्व्वते इत्यर्थे च । गिरिमुपगतः अत्या० स० । उत्तरदिक्स्थे गिरिसन्निकृष्टे देशभेदे पु० "प्रययावुत्तरां तस्माद्दिशं धनदपालिताम् । अन्तर्गिरिञ्च कौन्तेयस्तथैव च बहिर्गिरिम् । तथैवोपगिरिञ्चैव विजिग्ये पुरुषर्षभः" भा० स० २६ अ० । अन्तोदात्तोऽयम् ।

उपगीति स्त्री "आर्य्याद्वितीयकार्द्धे यद्गदितं लक्षणं तत् स्यात् । यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं तां मुनिर्ब्रूते" वृ० र० उक्ते मात्रावृत्तभेदे ।

उपगु त्रि० उपगतो गौरस्य ह्रस्वः गोशब्दोनानार्थः । १प्राप्तकिरणादौ २गोपाले च "उपगोरिदम् अण् । औपगव तत्सम्बन्धिनि त्रि० । "सामीप्येऽव्ययी० । ३गोः सामीप्ये अव्य० । [स्त्रियां गौ० ङीष् ।

उपगुध त्रि० उप+गुध–रोधने क । सामीप्येन रोधके ।

उपगुरु पु० उपगतः सादृश्येन गुरुम् अत्या० स० अन्तोदात्तः । तन्त्रोक्ते गुरुसदृशे उपदेशादिकारके । सामीप्यादौ अव्ययी० । २गुरोः सामीप्ये ३गुराविति अर्थे च अव्य० ।

उपगूढ न० उप+गुह–भावे क्त । १आलिङ्गने "उपगूढानि सवेपथूनि च" कुमा० । "विभ्रमार्थमुपगूढमजस्रम्" माघः । कर्म्मणि क्त । २आलिङ्गिते त्रि० । ततः ऋश्या० चतुरर्थ्यां क । उपगूढक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

उपगूहन न० उप+गुह–ल्युट् ओत्वत् । आलिङ्गने "अरन्ध्र कुन्दाक्षमुपगूहनं पुनः" भा० स्त्री० ५ अ० ।

उपगोह्य त्रि० उप+गुह–यत् जन्तविधौ अच एव ग्रहणात् जत्वम् । १आलिङ्ग्ये, २गोप्ये च । भावे यत् । ३आलिङ्गने । पक्षे क्यप् उपगुह्यमप्यत्र ।

उपगौर त्रि० उपगतो गौरम् अत्या० स० । गौरवर्णोपगते उपाद्व्द्यच्कत्वेऽपि गौरादिपर्य्युदासात् नान्तोदात्तता

उपग्रह पु० उप+ग्रह–अप् । १कारावन्धने, २वन्दीकरणे, ३उपयोगे, ४आनुकूल्ये च । कर्म्मणि घञ् । ५कारारुद्धे वन्द्याम् । उपगतोग्रहं सादृश्येन अत्या० स० । ज्योतिषोक्ते ६ग्रहतुल्ये ज्योतिः पदार्थे राहुकेत्वादौ "ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव द्वाः परिषदां गणाः । एते चान्ये च बहवो घोराश्चित्रिदिववासिनः । परिवार्य्य महासेनं स्थिता मातृगणैः सह" भा० व० २२६अ० "उपग्रहाः राहुप्रभृतयः नीलक० "सूर्य्यभात् पञ्चमं धिष्ण्यं ज्ञेयं विद्युन्मुखाभिधम् । शून्यञ्चाष्टमगं प्रोक्तं सन्निपातं चतुर्दशम् । केतुरष्टादशं प्रोक्तमुल्का स्यादेकविंशतिः । द्वाविंशतितमं कम्पस्त्रयोविंशश्च वज्रकम् । निर्घातचतुर्विंशमुक्ता अष्टावुपग्रहाः" ज्यो० त० उक्ते सूर्य्याक्रान्तनक्षत्रात् पञ्चमादिषु विद्युन्मुखादिसमाख्येषु ७नक्षत्रेषु । तत्फलञ्च "प्रस्थाने विघ्नदा प्रोक्ताः सर्व्वकार्य्येषु सर्व्वदा क्रूरवेधसमायोगे यस्मो ग्रहसम्भवः । तस्य मृत्युर्न सन्देहो रोगाद्वाऽथ रणादपि ज्यो० त० । ८उपग्रहणशब्दार्थे च ।

उपग्रहण न० उप+ग्रह–ल्युट् । १सामीप्येन ग्रहणे २स्वीकारे "वेदोपग्रहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः" रामा० कात्यायनोक्ते आज्याधारकरणभेदे । "एकद्रव्ये साज्ये वेदेनोपग्रहणम्" कात्या० १,१०,६, "दक्षिणहस्तस्थस्य साज्यस्रुवस्य हस्तकम्पनादिनास्कन्दनावरणार्थं सव्यहस्तगृहीतवेदेनाधारकरणमुपग्रहणमुच्यते" कर्कः । अप् उपग्रहोऽप्यत्र । "न सव्येन वेदोपग्रहः" तत्रैव कर्कः ।

उपग्राह पु० उप+ग्रह–णिच्–अच् । १उपढौकने उपहारे (भेटदेओया) कर्म्मणि घञ् । २उपहाररूपेण देये "उच्चावचानुपग्राह्यान् राजभिः प्रापितान् बहून्" भा० स० ५१अ० "उपग्राह्यान् उपहारान्" नीलक० ।

उपग्राह्य त्रि० उप+ग्रह–णिच्–यत् । समीपे ग्राहयितुमुपस्थाप्ये १उपढौकनीयद्रव्ये (भेटी) भावे यत् । २उपहारे न०

उपघात पु० उप+हन–घञ् । १नाशने, २कर्म्मायोग्यतासम्पादने

"काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि प्रेषितः। उपघातप्रधानत्वात् न श्वादिभ्योऽपि रक्षति" मीमां० का०। "शौनदोषोपघातेन पक्वे दोषमुपागते" या० स्मृ०। ३अपकारे। "स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च" मनुः। ४इन्द्रियाणां स्वस्वकार्यजननासामर्थ्ये च "तथात्वञ्चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः" भाषा०। इन्द्रियाणामुपघातश्च एकादशेन्द्रियभेदेन बाधिर्य्यादिभेदात् एकादशविधः। अशक्तिशब्दे ४७२पृ० विवृतिः। करणे घञ्। ५रोगे ६पापसमूहे च "रेतोरक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणोजातकर्मणा प्रथममपोहति" अष्टाभिःसंस्कारैः गर्भोपघातात् पूतो भवति" हारीतः "उपघातः पापसङ्घः पञ्चगुणः पञ्चप्रकारः उपपातकजातिभ्रंशकरसङ्करीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणरूपपापपञ्चकसंघः" सं० त० रघु० "पाणिना मेक्षणेनाथ स्रुवेणैव तु यद्धविः। हूयते चानुपस्तीर्य उपघातः स उच्यते" छन्दोगपरिशिष्टोक्ते ७होमभेदे। "अनुपस्तीर्य्येत्यनेन स्रुचि अङ्गुष्ठपर्व्वपरिमाणं पञ्चावत्तं वा घृतोपस्तरणादिकं तदत्र नास्ति मेक्षणादिना सकृद् गृहीत्वा होमः" स्म० त० रघु०। "चरौ तु बहुदैवत्ये होमः, स्यादुपघातवत्" छन्दोग०।

उपघातक त्रि० उप+हन-ण्वुल्। १नाशके २पीड़के च काकशब्दस्य दध्युपघातकत्वेन काकाकाकोभयवृत्तिः, आलङ्कारिकाः "पुंसा सह समायोगो न स धर्मोपघातकः" भा० आ० ७२अ० "कथं शत्रून् ग्रहीष्यामि भूत्वा धर्मोपघातकः" भा० आश्व० ८० अ०।

उपघातिन् त्रि० उप+हन-णिनि स्त्रियां ङीप् १नाशके २पीड़के च "यस्य पातयेत्कर्मणिराज्ञायुधस्त्रीनां चानुपघाति" मनु०।

उपघ्न पु० उप+हन-घञर्थे-क। आसन्ने आश्रये "छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ" रघुः "पितामहाद्रिगुरोपघ्नान्" भट्टिः।

उपच(ज) त्रि० उपचिनोति उपजायते वा उप+चि-जन-वा ड। चान्द्रपाठे इडिकारके जान्तः अनन्तरजाते। "व्रीहियवयोर्वा एतदुपचं (जं) यच्छमीधान्यं तद्व्रीहियवावेतेन भूयांसौ करोति" शत० ब्रा० १,१,१,१०। भाष्यकृता तु अत्र उपचमिति पठित्वा शमीधान्यम् तिलमाषादि उपचिनोति उपचम् अल्पमात्रपिष्टेन मिश्रितं व्रीहिपिष्टं त्रिचतुरमासात् आरोपितम् उपचितं बहु भवतीति" व्याख्यातम्

उपचक्र पु० उपगतः सादृश्येन चक्रं चक्रवाकम् अत्या० स०। चक्रवाकसदृशे पक्षिभेदे "भङ्कुराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाः पतत्त्रिणः" भा० व० १५८अ०। "चकोरैरुपचक्रैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः" भा० १७८अ०। तत्पुरुषे उपादुदात्तत्वादन्तोदात्तः। सामीप्यादौ अव्ययी०। २चक्रस्य सामीप्ये ३चक्रे इत्यर्थे च अत्र चक्रशब्दो नानार्थः।

उपचक्षुस् न० उपगतश्चक्षुर्दर्शनानुगुण्यार्थम् अत्या० स०। उपनेत्रे (चशमा) काचादिनिर्म्मिते दर्शनसाधने द्रव्यभेदे

उपचतुर त्रि० उपगताश्चत्वारो यस्य प्रा० ब० गतलोपः डचोबाधकोऽच्। १चतुर्णां समीपवर्त्तिनि। चतुरस्य सामीप्यादौ अव्ययी०। २दक्षसामीप्यादौ अव्य०।

उपचय पु० उप+चि-भावे अच्। १वृद्धौ २उन्नतौ "स्वयमुपचये केचित् परस्य व्यसने परे" माघः। "तदेतेषामत्युत्पाणां ज्ञानोपचये भवन्तः प्रमाणम्" हितो० "षड़ृतवो भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपशमननिमित्तम्" सुश्रु०। "षष्ठत्रिदशलाभाश्च लग्नादुपचयाः स्मृताः" इति ज्योतिषोक्ते ३लग्नात् षष्ठादिस्थानेषु च। [च।

उपचरित त्रि० उप+चर-क्त। १उपासिते २लक्षणया बोधिते

उपचर्म्म(न्) अव्य० चर्म्मणः सामीप्यादौ अव्ययी० वा अच्समा०। १चर्म्मसमीपे २चर्म्मणोऽत्यये च उपगतचर्म्म अत्या० स०। नान्तः। चर्म्मोपगते त्रि० स्त्रियां वा डाप् मनन्तत्वात् ङीप्।

उपचर्य्य त्रि० उप+चर-कर्मणि यत् ततः उपशब्देन अवतरेत्यादिवत् सुप्सुपेति समासः सोपसर्गात्तु ण्यदेव स्यात्। १सेवनीये "ये च यैरुपचर्य्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत"। उपचर्य्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत् पतिः" मनुः "अग्निवच्चोपचर्य्या वै ब्राह्मणाः कुरुसत्तम!" भा० आनु० ८अ०। २चिकित्सनीये च। भावे यत् तथा समासः। ३चिकित्सायाम् ४सेवने च न० [रत्ना०

उपचर्य्या स्त्री उप+चर-भावे क्यप्। १सेवने २चिकित्सायां

उपचाकु त्रि० उप+चक प्रतीघाततृप्त्योः उण्। १प्रतिघातके २प्रीते च ततः बाह्वादि० अपत्यार्थे इञ्। औपचाकवि तदपत्ये पुंस्त्री०।

उपचायिन् त्रि० उपचिनोति उप+चि-णिनि स्त्रियां ङीप्। उपचयकारके वृद्धिकारके। "इतो वृद्धोपचायित्वात् शिशुं मामद्य बोधय" भा० आनु० ७६अ०।

उपचाय्य पु० उपचीयतेऽग्निरत्र उप+चि-आधारे ण्यत्। यज्ञे इष्टकादिनिर्मिते अग्निधारणार्थे स्थलविशेषे "कथाभीरमपि नित्यमुपचाय्यवतां शुभे!" भट्टिः।

उपचार पु० उप+चर-घञ्। १चिकित्सायां, २सेवायां, "स मे चिरायास्खलितोपचाराम्"। "उपचाराञ्जलिखिन्न-

कल्पया” रघुः । ३व्यवहारे, “स्रुतेः उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च” यथ० भा०भूरिप्रयोगः अविपक्षशब्दे ४५१ पृष्ठे दर्शितः । ४उत्कोचे ५लक्षणया शक्यार्थत्यागेनान्यार्थबोधने ६अवयवार्थवाक्येन सन्तोषकरणे च “उपचारपदं न चेदिदमिति” कुमारः ७धर्म्मानुष्ठानमात्रे “वैद्यस्तद्रोपचारश्च” “व्रतचर्य्योपचारश्च” मनुः । “प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ” कुमा० । करणे घञ् । ८पूजासाधने द्रव्यभेदे “सन्नद्धोपचाराणां सेवादिरचनाऽभवत्” रघुः पूजाङ्गोपचाराश्च नानाविधाः तत्र सर्वोपचारमन्त्रास्तु श्रीतारपूर्व्वाः, कल्पयामि नमः इत्यन्ताः कार्य्याः । “सिद्धजामले “श्रीतारञ्च सुखे इत्वा देयस्य भुवनेश्वरि ! कल्पयामि नमः पश्चादुपचारेष्वयम् विधिरिति”इत्युपक्रम्य तन्त्रसारे “चतुःषष्ट्युपचाराः दर्शिताः यथा आसनारोपणम् १। सुगन्धितैलाभ्यङ्गः २। मज्जनशालाप्रवेशनम् ३। मज्जनमणिपीठोपरिवेशनम्४ । दिव्यस्नानीयउद्वर्त्तनम् ५ । उष्णोदकस्नानम् ६ । कनककलसस्थितसकलतीर्थाभिषेचनम्७। धौतवस्त्रपरिमार्ज्जनम् ८। अरुणदुकूलपरिधानम्९ अरुणदुकूलोत्तरीयम्१०। आलेपमण्डपप्रवेशनम्११ । आलेपमणिपीठोपवेशनम्१२ । चन्दनागुरुकुङ्कुमकर्पूरकस्तूरीरोचनादिव्यगन्धसर्वाङ्गानुलेपनम् १३ । केशभारस्य कालागुरुधूपमल्लिकामालतीजातीचम्पकाशोकशतपत्रपूगकुह्लरीपुन्नागकह्लारयूथीसर्व्वर्त्तुकुसुममालाभूषणम् १४ । भूषणमण्डपप्रवेशनम् १५ । भूषणमणिपीठोपवेशनम् १६ । नवमणिमुकुटम् १७ । चन्द्रशकलम्१८ । सीमन्तसिन्दूरम् १९ । तिलकरत्नम् २० । कालाञ्जनम् २१ । कर्णपालियुगलम्२२ । नासाभरणम् २३ । अधरयावकम् २४ । प्रपदभूषणम् २५ । कनकचित्रपादुका २६ । महापादका२७ । मुक्तावलिः२८ एकावलिः २९ । देवछन्दकः ३० । केयूरयुगलचतुष्टयम्३१ । वलयावलिः ३२ । उर्मिकावलिः ३३ । काञ्चिदाम३४ कटीसूत्रम्३५ । शोभाख्याभरणम्३६ । पादकटकम् ३७ । रत्ननूपुरम् ३८ । पादाङ्गुलीयकम् ३९ । एककरे पाशः ४० । अन्यकरे अङ्कुशः ४१ । पूर्णेन्दुचापम् ४२ । अपरकरे पुष्पबाणाः ४३ । श्रीमन्माणिक्यपादुका ४४ । स्वसमानवेशाभिरावरणदेवताभिः सह सिंहासनारोहणम् ४५ । कामेश्वरपर्य्यङ्कोपवेशनम् ४६ । अमृतासनचषकम् ४७ । आचमनीयम् ४८ । कर्पूरवटिका४९ । आनन्दोल्लासः५० । प्रविलासहासः५१ । मङ्गलारात्रिकम् ५२ । श्वेतच्छत्रम् ५३ । चामरयुगलम् ५४ । दर्पणः ५५ । तालवृन्तम् ५६ । गन्धः५७ । पुष्पम् ५८ । धूपः ५९ । दीपः ६० । नैवेद्यञ्च६१ । एतानि कल्पयेत् एषामुपचाराणामभावे तन्मन्त्राजप्याः । “तदुक्तं नवरत्नेश्वरे । “चतुःषष्ट्युपचाराणामभावे तन्मन्तुं जपेत् । तत्तदेव फलं विन्देत् साधकः स्थिरमानसः”।“आचमनीयं प्रदातव्यमुपचारान्तरान्तरे” तन्त्रसा० तानि च त्रीणि“स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्” नरसिंहपु०तेन चतुःषष्टिपूरणम् । एतच्च श्रीविद्याप्रकरणीयत्वात्तद्विषयम् । अन्यत्र यथागमं कल्पनीयम् । शङ्कराचार्य्येण तु स्तोत्रच्छलेन अन्यविधाः चतुःषष्ट्युपचाराद्शिता विस्तरभयान्न ते दर्शितास्तत्स्तोत्रेऽन्वेष्याः । अथाष्टादशोपचाराः । “आसनम् १स्वागतम् २ पाद्यम्३ अर्घ्यम् ४ आचमनीयकम् ५ । स्नानम् ६ वस्त्रोपवीतञ्च७ भूषणानि च सर्वशः ८ । गन्धम् ९ पुष्पम् १० तथा धूपम् ११ दीपम् १२ अन्नञ्च १३ तर्पणम्१४ माल्यानुलेपने चैव १५ १६ नमस्कारविसर्ज्जने १७ १८ । अष्टादशोपचारैस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत्”। अथ षोडशोपचाराः । “पाद्यमर्घ्यं तथाचामं स्नानं वसनभूषणे। गन्धं पुष्पधूपदीपं नैवेद्याचमनन्ततः । ताम्बूलमर्च्चने स्तोत्रं तर्पणञ्च नमस्क्रियाम् । प्रयोजयेत् प्रपूजायामुपचारांस्तु षोडश”अथ दशोपचाराः । “पाद्यमर्घ्यं तथाचामो मधुपर्काचमौ तथा । गन्धादयोनिवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात्। अथ पञ्चोपचाराः । “गन्धपुष्पं तथा धूपं दीपं नैवेद्यमेव च । अखण्डं फलमासाद्य कैवल्यं लभते ध्रुवम्” तन्त्रसा० विधानपा० विष्णुविषये अन्यविधा षोडशोपचारा दर्शिताः ते च तत्तन्मन्त्रसहिता मत्कृततुलादानादिपद्धतौ २२८पृष्ठे दर्शिताः । आ०त० “आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । मधुपर्काचमं स्नानवसनाभरणानि च । गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनं तथा” एवं षोडशोपचाराः पठिता शक्तिभेदात् भेद उन्नेयः । तत्रासनादिकं यथा देयं तथोक्तं कालि० पु० “आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारवमेव वा” । (वाकारात् रजताद्यासनम्) ।“पाद्यार्थमुदकं पाद्यं केवलं तोयमेव तत् । तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनाथ प्रदापयेत्” । (अर्घ्यमर्घ्य शब्दे उक्तम्) । “उदकं दीयते यत्तु प्रसन्नं फेनवर्जितम् । आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमिष्यते । तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनापि प्रदापयेत् । स्वर्णरत्नोदके स्नानं कर्पूराद्य

धिवासितम् । तैजसैः कांस्यपात्रैर्वा शङ्खेनाथ प्रदापयेत् । यद्दीयते देवताभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा । अर्घपात्रस्थितैस्तोयैरभिषिच्य समुत्सृजेत् । नैवेद्यं दक्षिणे वा मे पुरतो वा न पृष्ठतः । दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न वामतः । वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे । निवेदयेत् पुरोभागे गन्धपुष्पञ्च भूषणम्” नरसि॰पु॰ । “कार्पासं सर्वतोभद्रं दद्यात सर्वेभ्य एव हि । नैकान्तरक्तं दद्यात्तु वासुदेवस्य चैलकम् । तत् पूर्वं पूजयित्वैव मन्त्रैर्देवाय चोत्सृजेत् । निर्दशं मलिनं जीर्णं छिन्नं नाशावशिष्टितम् । परकीयं चाखुदष्टं सूचीविद्धं तथोषितम् । उग्रकेशं विधूतञ्च श्लेष्ममूत्रादिदूषितम् । वर्जयेत् स्वोपयोगे च यत्नाद्दानुपयोजने” । (उग्रकेशं केशेन सह वापितम्) । “पताकाध्वजवस्त्रादौ सूतं वस्त्रं नियोजयेत् । ग्रैवेयकादि संसक्तं सौवर्णं राजतञ्च वा । निवेदयेत्तु देवेभ्यो नान्यत्तैजससम्भवम् । प्रावरः पानपात्रञ्च गण्डको स्टहमेव च । पर्य्यङ्कादि यदन्यच्च सर्वं तदुपभूषणम्” । गन्धविशेषो गन्धशब्दे वक्ष्यते ।

उपचारच्छल न॰वाद्युक्तवाक्यस्य तत्तात्पर्य्याविषयार्थान्तरपरत्वकल्पनेन छलात्मकासदुत्तररूपे दूषणभेदे ।छलस्य सामान्यलक्षणविभागोपचारलक्षणोदाहरणानि गौ॰सू॰वृत्त्योर्दर्शितानि यथा । “वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्” सू॰।“अर्थस्य वाद्यभिमतस्य योविकल्पोविरुद्धः कल्पो अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण योवचनस्य वाद्युक्तस्य विघातोदूषणं तच्छलमित्यर्थः वक्तृतात्पर्य्याविषयार्थकल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितं तात्पर्य्याविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नवसंख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्ध्यभिधानं, प्रमेयं धर्म्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्ध्यभिधानं, वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम्”वृ॰।“तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्च”सू॰। “धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम्”सू॰।“धर्मशब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य विकल्पो द्विविधः कल्पः शक्तिलक्षणान्यतरूपस्तया च शक्तिलक्षणयोरेकतरवृत्त्या प्रयुक्ते शब्दे तदपरवृत्त्या यः प्रतिषेधः स उपचारच्छलं यथा मञ्चाः क्रोशन्ति नीलोघट इत्यादौ मञ्चस्था एव क्रोशन्ति न तु मञ्चाः, एवं घटस्य कथं नीलरूपाभेदः, एवं अहं नित्य इति शक्त्या प्रयुक्ते अमुकस्मादुत्पन्नस्त्वं कथं नित्य इति प्रतिषेधोऽप्युपचारच्छलम् । वाद्यभिप्रेतार्थस्यादूषणेन छलस्यासदुत्तरत्वम् । न च लिङ्गत्वाद्यभिप्रयोगाद्वादिन एवापराधः स्यादिति वाच्यं तत्तदर्थबोधकतया प्रसिद्धस्य शब्दस्य प्रयोगे वादिनोऽनपराधात् अन्यथा पर्वतोवह्निमानित्युक्ते पर्वतोऽयं कथमवह्निमानित्यादिदूषणेनानुमानाद्युच्छेदः स्यात्” ।

उपचार्य्य त्रि॰ उप+चर–कर्मणि ण्यत् ।१सेवनीये २चिकित्सनीये च भावे ण्यत् ।३चिकित्सायां हेम॰ ४सेवायाञ्च न॰।

उपचित् त्रि॰ उपचिनोति देहम् उप+चि–क्विप्। देहवर्द्धके श्लीपदादौ “नाशयित्री बलासस्यार्शस उपचितामसि” यजु॰ १२,९७। “उपचितः श्वयथुगण्डश्लीपदादयः” वेददी॰ ।

उपचित उप+चि-क्त। १समृद्धे “मृगवयोगवयोपचितं वनम्” रघुः । २दिग्धे च मेदि॰ ३लेपनादिना वर्द्धिष्णौ निदिग्धे अमरः ४समाहिते हेम॰ ५सञ्चिते च “प्रयतत्वाद्धोपचितमशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम्” हारीतः । “उपचितं सञ्चितम्”प्रा॰त॰रघुनन्दनः । [६उन्नते च ।

उपचिति स्त्री उप+चि–चाय-चिभावो वा भावे क्तिन् । १वृद्धौ

उपचित्र न॰ “उपचित्रमिदं ससभाद्गगौ” वृ॰ र॰ उक्ते १समवृत्तवर्णवृत्तभेदे ।“विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम्” तत्रोक्ते अर्द्धसमे २वर्णवृत्तभेदे च । ३धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्राङ्गदश्च ह”धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने । भा॰ आ॰ ६७ अ॰।

उपचित्रा स्त्री उपगता चित्रं वर्णम् चित्रां वा । मूषिकपर्ण्याम् (उन्दुरकानि) अमरः चित्रातारासमीपस्थायां २स्वातौ ३हस्तायाञ्च । राशिचक्रे तयोश्चित्रानुगतत्वात्तथात्वम् । ४दन्तीवृक्षे राजनि॰ “द्विगुणितवसुलघुरचलधृतिरिह” इत्युपक्रम्य “वाणाष्टनवसु यदि लश्चित्रा उपचित्रा नवमे परयुक्ते”वृ॰र॰उक्ते षोडशमात्रात्मके ५मात्रावृत्तभेदे च ।

उपचेय त्रि॰ उप+चि–कर्मणि यत् । अङ्कुशादिना विनाश्य चयनीये पुष्पादौ ।

उपच्छन्दन न॰ उप+छदि–णिच् भावे ल्युट्। सान्त्वेन प्रार्थने (फुसलान) “तथा निवेदितश्च नरपतिरसुभिर्मोक्षयितव्य उपच्छन्दनैरेव स्वं ते दापयितुं प्रवर्तिष्यते” दशकु॰। २उपमन्त्रणे च “उपमन्त्रणमुपच्छन्दनमिति” सि॰ कौ॰ ।

उपच्यव पु॰ उप+च्युङ्–गतौ भावे अप् । स्थानात् निर्गमे । “यत्र नार्य्यपच्यवमुपच्यवञ्च शिक्षते” ऋ॰ १,२८,३ । “गात्रात्गात्रान्निर्गमनमुपच्यवम्” भा॰ ।

उपजन न० उपजायते जन–अच् । स्त्रीपुंसयोगेन जायमाने १देहे । "नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः" छा० उ० । "मनसैव नोपजनं स्मरन् स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपगमेन जायते इत्युपजनम् आत्मभावेन वात्मसामीप्येन वा जायते इत्युपजनमिदं तत् स्मरन्" भा० । भावे घञ् अवृद्धिः । २लोमादिवृद्धौ पु० । "तस्योपजनमसाध्यं वर्त्तमाने स्वराणाम्" आश्व० श्रौ० ८,१,१५ "तत्र लोमवृद्धाद्युपजननस्थानमुच्यते" नारा० वृ० "लोमातिरेके लुतयस्योपजनः ६,७,१ "तदा लुतमध्ययोरुपजनोभवति" नारा० वृ० । ३उत्पत्तिमात्रे च "योगोहि प्रभवाप्ययौ" कठोप० भाष्ये योगोहि प्रभवाप्ययौ उपजनापायधर्म्मकौ" इति उक्तम् ।

उपजप्य त्रि० उप+जप–कर्म्मणि अर्हार्थे यत् । भेदनीये उपपूर्व्वकाज्जपतेर्भेदार्थकत्वात्तथात्वम् । "उपजप्यानुपजपेद् बुध्येतैव च तत्कृतम्" मनुः ।

उपजरस अव्य० जरायाः समीपम् अच् समा० जरसादेशश्च । जरासामीप्ये ।

उपजला स्त्री उपगतो जलम् अत्या० स० । यमुनापार्श्वस्थे नदीभेदे "जलाञ्चोपजलाञ्चैव यमुनामभितो नदीम्" भा० व० १३० अ० ।

उपजल्पिन् त्रि० उप+जल्प–णिनि । उपदेशके । "अनाहूतोपदिष्टानामनाहूतोपजल्पिनाम् । ये लोकास्तान् व्रजतः कर्ण ! मया त्वं प्रतिपत्स्यसे" भा० आ० १२६ अ० ।

उपजाति स्त्री "अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम" वृ० र० उक्ते वर्णवृत्ते विभिन्नजातिद्वयपादद्वययोगात् चतुर्द्दशप्रकारभिन्ने छन्दोभेदे । यथा उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोः पादद्वयादियोगे १४ भेदाः । तत्र चतुश्चरणप्रस्तारे १६ भेदा भवन्ति तत्र शुद्धा एकैका तत्त्यागभाक् मिश्रा चतुर्द्दश उपजातिसंज्ञाः । दिङ्मात्रं दर्श्यते । उ उ उ उ । इ उ उ उ । उ इ उ उ । इ इ उ उ । उ उ इ उ । इ उ इ उ । उ इ इ उ । इ इ इ उ । उ उ उ इ । इ उ उ इ । उ इ उ इ । इ इ उ इ । उ उ इ इ । इ उ इ इ । उ इ इ इ । इ इ इ इ । अत्राद्यन्तयोः इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः शुद्धतया वर्ज्जितानां चतुर्द्दशानां भिन्नजातीयचरणद्वयसंयोगात् उपजातित्वम् । यथा "अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्" इत्यादि रघुः । एवं वंशस्थेन्द्रवंशयोरपि । यथा "इत्थं रथाश्वेभनिषादिनां प्रगे गणो नृपाणामथ तोरणाद्बहिः" माघः तुल्यसंख्याक्षरस्य पादयोरेवोपजातित्वमिति न नियमः किन्तु भिन्नसंख्याक्षरस्य पादयोरपि । "रामं लक्ष्मणपूर्व्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं धार्म्मिकम् । राजेन्द्रं सत्यसन्धं दशरथतनयं श्यामलं शान्तमूर्त्तिम् । वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं रावणारिम्" इति पद्ये शार्द्दूलविक्रीडितेन १९ ऊनविंशत्यक्षरपादकेन सह २१ एकविंशत्यक्षरपादक स्रग्धरायाः पादद्वयेन मिश्रणात् उपजातित्वम् । एवं "महिषेऽसुराणामधिपे देवानाञ्च पुरन्दरे" इति देवीमा० अनुष्टुब्बृहत्योः सङ्करादुपजातित्वम् ।

उपजानु अव्य० जानुनः समीपम् अव्ययी० । जानुसमीपे । "भीमोभिजान्वाजानुपाजन्वरत्निः" भट्टिः । तत्र प्रायभवेऽर्थे ततः ठक् उगन्तत्वात् ठस्य कः । औपजानुक तत्प्रायभवे त्रि० "पाणी यस्योपजानुकौ" भट्टिः ।

उपजाप पु० उप+जप–घञ् । १भेदे, अनैकमत्यादिके व्यापारे । "उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि" माघः "तेषु तेषु चाकृत्येषु प्रसरत्परोपजापाः" दशकु० । २उपांशुजपे च ।

उपजापक त्रि० उप+जप–ण्वुल् । १भेदके "धातकैर्विविधैः सद्भिरर्थाश्चोपजापकान्" मनुः ।

उपजापसह त्रि० उपजापं भेदं सहते सह–अच् । भेदार्हे भेद्ये ।

उपजिह्वा स्त्री उपगता अङ्गभूता जिह्वा यस्याः । १काकीभेदे । भा० स० । २उपरिस्थायां जिह्वायाम् (आलजिभ्) "उपजिह्वास्तिको वायुः" कायविभागे या० स्मृ० । ३सुश्रुतोक्ते मांसदोषजे रोगभेदे "अधिमांसार्व्वुदार्शोऽधिजिह्वोपजिह्वोपकुशगलशुण्डिकालजीमांसकपातीसकोपगलगण्डगण्डमालाप्रभृतयोमांसदोषजाः" स च मुखरोगेषु उपजिह्वाधिजिह्वोपकुशदन्तवैदर्भप्रभृतिषु जिह्वागतमुखरोगभेदः । मुखरोगविभागे "सुश्रु० । "जिह्वागतास्तु कण्टकास्त्रिविधास्त्रिभिर्दोषैरलासमुपजिह्विकेति च द्विधा विभज्य "जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वामुन्नाम्य जातः कफरक्तयोनिः । प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति" लक्षितः । अत्र स्वार्थे कन् । "उपजिह्विकां तूर्णं लिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत्" सुश्रु० । उपजिह्वेव इवार्थे कन् । ४कीटभेदे हारा० कण्टकाद्युत्ततनुत्वात्तथात्वम्

उपजीक त्रि० उप+जीव-क्विप् स्वार्थे कन् वलोपः । उपजीवके "उद्भवन्ति उपजीका समुद्रादधिभेषजम्" अथ० २,३,४.

"उपजीका आसिञ्चन् धन्वन्युदकम्" । ६,१००,२,

उपजीव त्रि॰ उपगतो जीवं जीवनम् अत्या॰स॰। जीवनोपगते । "उपजीवाःस्थो जीव्यासम्" अथ॰१९,६९,२, उपादु ह्रस्वत्वेन तत्पुरुषेऽन्तोदात्तोऽयम् ।

उपजीवक त्रि॰ उप+जीव–ण्वुल् ।१उपजीवनोपायवति "सूचकाः सेतुभेत्तारः परहस्त्युपजीवकाः । अज्ञतत्त्वाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः" भा॰आ॰२२अ॰। उपजीव्यतया २इतरालम्बके ३प्रयोज्ये "उपजीव्योपजीवकभावः" न्यायप्र॰ उपजीव्यशब्दे विवृतिः ।

उपजीवन न॰उप+जीव–करणे ल्युट्। १जीविकायाम् ।"अवियस्तेतदेवाहुर्धर्मं ह्यत्योपजीवनम्" भा॰व॰२१अ॰। "उपजीवनस्य पर्जन्योदानमस्य परायणम्" भा॰व॰ २१ अ॰। भावे ल्युट् । २इत्याद्यर्थमाश्रये "स्त्रीन्द्रविट्क्षत्रधोनिन्दितार्थोपजीवनम्" या॰स्मृ॰ "आत्मप्रदानं सौम्यं त्वमद्यार्थेनोपजीवनम्" भा॰स॰७६अ॰।

उपजीवनीय त्रि॰ उप+जीव–कर्मणि अनीयर्। इत्याद्यर्थमाश्रयनीये "तत्र या असौ बहुतमया ओषधयस्तदस्या उपजीवनीयतमम्" शत॰ब्रा॰१,२,२,१०, "एतामुपजीवनीयामकुर्वत" १,२,५,११

उपजीविका स्त्री उपजीवयति उप+जीव–करणे कर्तृलोपकारात् ण्वुल् अत इत्त्वम् । जीवनोपायभूतायां वृत्तौ ।

उपजीविन् त्रि॰ उप+जीव–णिनि। १आश्रिते २इत्याद्यर्थमालम्बके च "भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम्" रघुः। "अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । नैषां प्रतिग्रहोदेयोन शिलाम् तारयेच्छिलाम्" "जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्यात् ब्राह्मणब्रुवः" मनुः । स्त्रियां ङीप्

उपजीव्य त्रि॰ उप+जीव–ण्यत् । १आश्रये । २स्थानसत्ताद्याद्यर्थम् अवलम्बनीये "अलमुपजीव्यानां मान्यानांवाक्ये कटाक्षनिक्षेपेण" सा॰द॰। "उपजीव्यद्रुमाणाञ्च विंशतेर्द्विगुणोदमः" या॰स्मृ॰ । "उपजीव्यबाधपत्तेः" शब्दचि॰। उपजीव्यत्वञ्च स्वसत्ताप्रयोजकत्वम् स्वज्ञानप्रयोजकत्वञ्च । उपजीव्योपजीवकभावश्च ज्ञानसत्त्वयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावः । यथा एकस्यान्यसत्ताप्रयोजकत्वमपरस्य च तत्प्रयोज्यसत्ताकत्वम् । एवम् अन्यज्ञानप्रयोजकत्वम् अन्याधीनज्ञानविषयत्वं च यथायथं प्रयोगानुसारे बोध्यम् । [उपजोषमव्यय न॰ ।

उपजोष पु॰उप+जुष–प्रीतौ घञ् ।१प्रीतौ२सेवने च। ल्युट्।

उपजोषम् अव्य॰ उप+जुष–प्रीतौ वा॰ अम् । १प्रीतौ २तूष्णीं ३यथाकामं भोगमित्यर्थे च । तत्र प्रीतौ "यथोपजोषं सर्वश्च जनविक्रीड भारत" ! भा॰आ॰११२अ॰। "यथोपजोषं विहितैर्विहि ह्यथा" भा॰आ॰१८८अ॰ अत्र सर्वत्र उपजोषशब्देनापि यथाशब्दस्याव्ययीभावोऽपि भवितुमर्हति । उप–सामीप्ये जोषम् मौनम् । ४सामीप्येन मौने च "किमिदमुपजोषमास्यते" शकु॰ ।

उपज्ञा स्त्री उप+ज्ञा-कर्म्मणि अङ्। विनोपदेशेन स्वयमुह्याद्ये १प्रथमं ज्ञायमाने । उपज्ञाशब्दस्य तु तदादित्वविवक्षायाम् उत्तरपदस्थस्य तत्पुरुषे क्लीवता । "पाणिन्युपज्ञं व्याकरणम्" सि॰कौ॰ । "अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः" रघुः । "कैकय्युपज्ञं बत बहुनर्थम्"। भट्टिः भावे अङ्। २आद्यज्ञाने तत्पुरुषे स्त्री न क्लीवता

उपज्ञात त्रि॰ उप+ज्ञा–क्त । विनोपदेशेन ज्ञातेऽर्थे ।

उपज्योतिष न॰ उपगतं साहाय्येन ज्योतिषम् अत्या॰स॰ । ज्योतिषशास्त्रानुकारिणि, गणितादिशास्त्रे ।

उपढौकन न॰ उप+ढौक-भावे ल्युट् । १उपहारे राजादेः संतोषार्थं द्रव्यादिप्रापणे (भेटदेओया) कर्म्मणि ल्युट् । २उपह्रियमाणे उपायनद्रव्ये ।

उपतन्त्र न॰ उपगतं तन्त्रम् अत्या॰स॰। शिवोक्ततन्त्रसदृशे सिद्धर्षिकृते तन्त्रभेदे तच्च वाराहीतन्त्रे दर्शितं यथा "सिद्धोक्तान्युपतन्त्राणि कपिलोक्तानि यानि च । अद्भुतानि च तन्त्राणि जैमिन्युक्तानि यानि च । वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च । पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो-याज्ञवल्क्यो भृगुस्तथा । शुक्रो बृहस्पतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः । एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि च । न संख्यातानि तान्यत्र धर्म्मविद्भिर्महात्मभिः । सारात् सारतराण्येव सङ्ग्रातानि निबोधतेति" ।

उपतप्त त्रि॰उप–आधिक्ये–तप–क्त । सन्तप्ते । "करोपतप्तोऽपि भर्गं न स प्रभुः" नैष॰ ।

उपतप् त्रि॰ उप+तप–वा॰भावे ह्वच् ।१सन्तापे। अमरे भावप्रकरणे "स्मारः स्मर्गः स्यूटोपतप्तेति" पाठात् भावे एव ह्वच् इति क्षीरस्वामी । तेन शब्द कल्पद्रुमे तापकपर्य्यायताकथनं प्रामादिकमेव । कर्त्तरि ह्वच् स्त्रियां ङीप् । २तापके ३रोगादौ च ।

उपताप पु॰ उप+आधिक्ये तप–आधारे घञ् । १त्वरायां भावे घञ् ।२सन्तापे अग्न्यन्तमेरव्३रोगे मेदि॰ । करणे घञ् ४अशुभे५पीडने च रत्नाकरो । "दीक्षितादुपतापे" आश्व॰श्रौ॰६,९,१,पुंस्त्वोपघातेन्द्रियोपतापान् तथा सुखा-

विपाकरक्तपित्तवातशोणिताम्लीकाप्रभृतीनापादयति" सुश्रु०। "मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीड़ितः" "बन्धोपतापैश्च भवेद्विशेषशिरसोऽभितापः समभीरणेन" सुश्रु०। [जनके।

उपतापक त्रि० उप+आधिक्ये तप-णिच् ण्वुल्। सन्ताप

उपतापन त्रि० उप+आधिक्ये तप+णिच् ल्यु। सन्तापके।

उपतापिन् त्रि० उप+आधिक्ये तप+णिनि। १सन्तप्ते २रोगिणि च। "गुर्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः" मनुः "उपतापी रोगी" कुल्लू०। णिच्-णिनि। ३सन्तापकारके। "दातापरेभ्यो न परोपतापी" भा० आ० ११अ०। उभयतः स्त्रियां ङीप्।

उपतारक त्रि० उप+तॄ णिच्-ण्वुल्। सन्तारके।

उपतिष्य न० उपगतं तिष्यम् अत्या० स०। पुष्यसमीपगे १पुनर्वसुतारके २अश्लेषानक्षत्रे च तयोः नक्षत्रचक्रे पुष्योपगतत्वात् तथात्वम्। उपादू ह्रस्वकत्वादन्तोदात्तोऽयम्।

उपतीर अव्य० सामीप्यादौ अव्ययी०। तीरसामीप्यादौ आद्युदात्तता एवम् उपतूल उपमूल उपशाल उपाल इत्यादि तत्तत्सामीप्यादौ अव्य०। अव्ययीभावे आद्युदात्तत्व

उपतैल त्रि० उपगततैलम् अत्या० स०। अव्यक्ततैले उपादू ह्रस्वकत्वादन्तोदात्तता स्त्रियां गौरा० ङीष्

उपत्यका स्त्री उप+अधार्थे त्यकन् त्यकनो निषेधात् नातइत्त्वम्। पर्वतस्यासन्नायां भूमौ। "मलयाद्रेरुपत्यका" रघुः। "प्राग्भागतापततदिषेदुपत्यकासु" माघः। "कान्तारेयं गन्धपाषाणवत्युपत्यका" दशकु०।

उपदंश पु० उप+दन्श-कर्मणि घञ्। १मद्यपानरोचके (चाटनी) भक्ष्यद्रव्ये, २भक्ष्यद्रव्योपकरणमात्रे, च। "तदानुचिते चौर्तया द्विजानुपदंशानुपपाद्य" दशकुमा०। भावे घञ्। ३दशने (कामडान) "दिदङ्क्षौ उपदंशेच्छावतीति" माघ टीकायां मल्लि०। कर्मणि घञ्। ४सभञ्जिकवृक्षे ५शिग्रुवृक्षे च पु० राजनि०। ६उपस्थरोगभेदे (शाङ्गी) (गरमि) तन्निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा।

"तत्रातिमैथुनादतिब्रह्मचर्याद्वा तथा ब्रह्मचारिणीं चिरोत्सृष्टां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरोमां संकीर्णरोमां निगूढरोमामल्पद्वारां महाद्वारामप्रियामकामामचौक्षसलिलप्रक्षालितयोनिमप्रक्षालितयोनिं योनिरोगोपसृष्टां स्वभावतो वा दुष्टयोनिं वियोनिं वा नारीमत्यर्थमुपसेवमानस्य तथा करजदशनविषशूकनिपातनादहंनाद्वस्ताभिघाताच्चतुष्पदीगमनादचौक्षसलिलप्रक्षालनादवपीडनाच्छुक्रमूत्रवेगविधारणान्मैथुनान्ते वाऽप्रक्षालनादिभिर्मेढ्रमागम्य प्रकुपिता दोषाः क्षतेऽक्षते वा श्वयथुमुपजनयन्ति तमुपदंशमित्याचक्षते। स पञ्चविधस्त्रिभिर्दोषैः पृथक् समस्तैरसृजा चैकः। तत्र वातिके पारुष्यं त्वक्परिपुटनं स्तब्धमेढ्रता परुषशोफता विविधाश्च वातवेदनाः। पैत्तिके ज्वरः श्वयथुः पक्वोडुम्बरसङ्काशस्तीव्रदाहः क्षिप्रपाकः पित्तवेदनाश्च। श्लैष्मिके श्वयथुः कण्डूमान् कठिनः स्निग्धः श्लेष्मवेदनाश्च। रक्तजे कृष्णस्फोटप्रादुर्भावोऽत्यर्थमसृक्प्रवृत्तिः पित्तलिङ्गान्यत्यर्थं ज्वरदाहौ शोषश्च याप्यश्चैव कदाचित्। सर्वजे सर्वलिङ्गदर्शनमवदरणं शेफसः कृमिप्रादुर्भावो मरणं चेति"। एतद्व्याख्याच्छलेन भावप्र० उक्तं यथा "तत्रोपदंशस्य विप्रकृष्ट निदानमाह"। हस्ताभिघातान्नखदन्तघातादधावनादत्युपसेवनाद्वा। योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विविधोपचारैः"। हस्ताभिघातात् हस्तेन मैथुनात्। नखदन्तघातात् नखदन्तक्षोभात स्त्रीनाले मानुषेऽपि मेढ्ने नखदन्तघातो मदवदनुरागोदयात्। उक्तञ्च कामशास्त्रे। "शास्त्रस्य विषयस्तावद्यावन्मन्दतरो रसः। रतिचक्रे प्रवृत्ते तु न शास्त्रं नापि च क्रमः"। कलहे दुष्टस्त्रीकृतो वा मेढ्ने नखदन्तघातः। उत्कलादौ स्त्रियो दुष्टयोनयो भवन्ति। ताभिश्च मेढ्ने, नखदन्तघातः। योनिप्रदोषात् दीर्घकर्कशयोनिलोमयोगात्। योनिच्छिद्रस्यातिसूक्ष्मत्वाद्वा वातादिकृताद्वा योनिदोषात्। विविधोपचारैः। दुष्टजलप्रक्षालनब्रह्मचारिणीगमनादिभिः पञ्चोपदंशाः। वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकः सान्निपातिकः आगन्तुजश्चेति। तत्र वातिकस्य पैत्तिकस्य चोपदंशस्य लक्षणमाह। "सतोदभेदस्फुरणैस्तु कृष्णैः स्फोटैर्व्यवस्येत् पवनोपदंशम्। पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सदाहैः पित्तेन रक्तैः पिशितावभासैः"। व्यवस्येत् जानीयात् पीतैः रक्तैर्वेति विकल्पः। श्लैष्मिकं सान्निपातिकञ्चाह। "सकण्डूरैः शोफयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्घनैः स्रावयुतैः कफेन। नानाविधस्रावरुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम्"। असाध्यमाह। "विशीर्णमांसं कृमिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्जयेत्तम्"। विशीर्णमांसं गलितमांसं प्रजग्धं खादितं मुष्कावशेषं विशीर्णसमस्तमेहनमांसत्वेनावशिष्टफलकोषमात्रम्। इदानीमनारब्धचिकित्सायाश्चाकरणे दोषमाह "सञ्जातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः। कालेन शोफकृमिदाहपाकैः प्रशीर्णशिश्नो म्रियते स तेन"। विषये प्रसक्तः अतिस्त्रीरतः। लिङ्गार्शमाह "अङ्कुरैरिव संजातैरुपर्युपरि संस्थितैः। क्रमेण

जायते वर्त्तिस्ताम्रचूड़शिखोपमा। कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ पर्वसन्धिगतापि च। सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा। विद्रवृत्तिरिति ख्याता विद्राणं इति चापरे"। विद्रं वर्त्म: स्थानम्। कोषाभ्यन्तरे अण्ड-कोषाभ्यन्तरे। सन्धौ लिङ्गस्य सन्धौ पर्वसन्धिगता मणि-पर्वणो: सन्धिगता"। तच्चिकित्सादि सुश्रु० चिकि० १९ अ०। "उपदंशेषु साध्येषु स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः" इत्यादि उक्तम्

उपदर्शक पु० उप+दृश-णिच्-ण्वुल्। १द्वारपाले। २दर्शयितरि त्रि० उप सामीप्ये दृश-ण्वुल्। समीपस्थतया द्रष्टरि ३साक्षिणि। तस्य कार्य्यानुषक्तित्वाभावादुपद्रष्टृत्वम्।

उपदश त्रि० ब० व० दशानां समीपवर्त्तिन: ब० व्री० डच् समा०। दशसंख्यासमीपवर्त्तिषु नवैकादशसंख्याकेषु।

उपदा स्त्री उप–दा–भावे अङ्। १उत्कोचे, २उपढौकने च। "तदर्थित् ह दायादत्वाभयुक्तोपदा दीयते" पा० हृदभिसि-लोभाद्वा द्रव्यवत् प्रकाशते इत्युक्ते: "२उपाहृयमाणे द्रव्ये च। "उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेका: कोशलेश्वरम्" "वन्येतरा जानपदोपदाभि:" "प्रत्यर्प्य पूजामुपदाच्छलेन" रघु:। भावे ल्युट् उपदानमप्यत्र न०। स्वार्थे कन्। तत्रैव उत्कोचे च। उपदा+अभूततद्भावे भ्वादौ च्वि। उप-दीभूत: उपदीकृत: "तस्य रत्नमुपदीकृतं नृपा:" माघ:। उपददाति उप+दा–कर्त्तरि क्विप्। उपदाद्रव्यदातरि त्रि० "वस्योयान्तुरथं वनाद्योपदाम्" यजु० २०,९, "उपदाम् उपदानदातारम्" वेददी०

उपदानवी स्त्री स्वर्भानुदानवस्य प्रभानामकन्याजे पुलोम्न: कन्या·भेदे। "स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोम्नस्तु सुतात्र-यम्। उपदानवी हयशिरा शर्म्मिष्ठा वार्षपर्व्वणी"। हरि० ३अ० "उपदानवी सुतान् लेभे चतुरस्त्वैलिकात्मजा-न्। दुष्मन्तमथ सुष्मन्तं प्रवीरमनघं तथा" हरि० ३२अ०।

उपदि(श)श् अव्य० दिशि, दिशो: समीपं वा श वा अच् समा०। १दिशीत्यर्थे २दिशो: सामीप्ये च० उपगता दिशौ अत्या० समा० हलन्तत्वाद्वा टाप्। दिशोर्मध्यवर्त्तिन्यां विदिशि कोणे स्त्री "आवृणुन् सर्वतो व्योम दिशश्चोपदिशस्तथा" भा० व० १७१ अ०।

उपदिश पु० "भगिन्यां वसुदेवस्य श्रुतश्रवसि जज्ञिरे। शिशु-पालो दमघोषोर्वीरोऽथोपदिशो बली" हरिव० ११७अ० उक्ते शिशुपालभ्रातरि वसुदेवस्य भागिनेये नृपभेदे

उपदिश्य अ० उप+दिश-ल्यप्। १उपदेशं कृत्वेत्यर्थे। उप-दिशि भव: दिगा० यत्। २विदिग्भवे त्रि०।

उपदिष्ट त्रि० उप+दिश–कर्म्मणि क्त। यस्य जनस्य उपदेश: कृतस्तस्मिन् १जने उपदेशेन २ज्ञापिते च। "उपदिष्टा-तिदिष्ट गोत्रस्यैव निषेध:" उद्वा० त० रघुनन्दन:।

उपदी स्त्री उपेत्य दीयते अवखण्ड्यते उप+दो-घञर्थे क गौ-रा० ङीष्। (परगाछा) वन्दायां राजनि०। स्वार्थे कन्। वा ह्रस्व:। उपदिका उपदीकाप्यत्र हेमचन्द्र:। "इमा वम्री यदुपदीका" शत० ब्रा० १४,१,१,८, अत्र वम्री-शब्दस्यैव वन्दापर्य्यायत्वश्रवणात् हेमचन्द्रे वम्रीतिपाठ कल्पनेन शब्दकल्पद्रुमे तत्पर्य्यायताकथनं प्रामादिकमेव २कीटभेदे·च मेदिनि:।

उपदीक्षिन् पु० उपगतोदीक्षितं सामीप्येन अत्या० स०। यज्ञे दीक्षितस्य निकटस्थे "उपदीक्षी स्वेष्वग्निषु नश्यति कल्मनाद्युद्धादनान्तं सन्निपातिकम्" कात्या० २५,१४,२, "उपदीक्षी नेदिष्ठ:" कर्क:।

उपद्दृश् त्रि० उपरिस्थ: सन् पश्यति उप+दृश–क्विन्। उपरि-स्थतया द्रष्टरि साक्षिणि सूर्य्यचन्द्रादौ। "अयं सूर्य्य इ-वोपदृगयं सरांसि धावति" ऋ० ९,५४,२, "अयं सोम: सूर्य्य इव यथा सूर्य्य: सर्वस्य लोकस्योपद्रष्टा तत्तत्कर्म्मणा मुपदृगुपद्रष्टा" भा०। "भद्रा सूर्य्य इवोपदृक:" ।८,१०२,१५।

उपदृषद(द्) अव्य० सामीप्यादौ अव्ययी० वा अच्समा०। दृषद: पाषाणस्य सामीप्यादौ

उपदेव पु० उपगतोदेवम् सादृश्येन अत्या० स०। "देवकस्य भवन् पुत्राश्चत्वारस्त्रिदशोपमा:। देववानुपदेवश्च सुदेवो देव-रक्षित:" हरिवं० ३८अ० उक्ते १देवकनृपपुत्रभेदे। "अक्रू-रेणोपसेनायां सुगात्र्यां कुरुनन्दन"। प्रसेनश्चोपदेवश्च जज्ञाते देववर्चसौ" हरि० ३४अ० उक्ते २अक्रूरपुत्रभेदे च। देवतुल्यतेजस्कत्वात्त्रामयोस्तथात्वम्। देवसदृशालौकिक सामर्थ्ययुक्ते ३पिशाचादौ। अन्तोदात्तोऽयम्, उपदेवाश्च दश "विद्याधरोऽप्सरोयक्षरक्षो गन्धर्वकिन्नरौ। पिशाचो गुह्यक: सिद्धोभूतोऽमी देवयोनय:" इत्यमरोक्ता: बोध्या एषाञ्चालौकिकशक्तिकत्वात्तथात्वम्। उपदेवतादयोऽप्यत्र।

उपदेवी स्त्री "या: पत्न्योवसुदेवस्य चतुर्द्दश वराङ्गना:। पौरवी रोहिणी१नाम मदिराऽपि२ तथा धरा३। वैशाखी च तथा भद्रा४ सुनाम्नी५ चैव पञ्चमी। सहदेवा१ शान्तिदे-वा२ सन्देवा३ देवरक्षिता४। वृकदेव्युपदेवी५,६,च देवकी चैव सप्तमी७। १२। सुतनुर्वडवा चेति द्वे एते परिचा-रिके" १४। हरि० ३७उक्ते वसुदेवस्य पत्नीभेदे। जातौ ङीष् २विद्याधरादिजातिस्त्रियाम्।

उपदेश पु० उप+दिश-घञ्। १अनुशासने, २हितकथने, प्रवर्त्तकवाक्ये च। "चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये। मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते" म० त० रामार्च्चनचन्द्रिकोक्ते ३दीक्षाभेदे। तद्विचारस्तु तन्त्रसारे कलावत्यादिदीक्षाप्रकरणे दृश्यः। तदशक्तौ तु "तत्राप्यशक्तः कश्चिच्चेद्देवमभ्यर्च्य शाङ्करम्। तदस्त्रं नाभिषिच्याष्टवारं मूलेन के करम्। निधायादौ जपेत् कर्णे उपदेशे त्वयं विधिः"। विश्वसारतन्त्रोक्तः प्रकारोऽनुसन्धेयः। ४अज्ञम् ग्रहणं के मस्तके। "यथासंख्यमनुदेशः समानाम्" पा०। "वधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः" रघुः। "स्थिरोपदेशामुपदेशकाले" "तपस्विनामप्युपदेशतां गतम्" कुमा०। "आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः"। "धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः" मनुः। प्रायश्चित्तोपदेशप्रकारस्तु मिता०दर्शितो यथा। "विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतम्" या०स्मृ०। "योऽदोषो यावत्कर्त्तृसम्पाद्यत्वतोऽन्यैर्विख्यातो विख्यातो दोषो यस्यासौ पर्षदुपदिष्टं व्रतं कुर्य्यात्। यद्यपि स्वयं सकलशास्त्रार्थविचारचतुरस्तथापि पर्षत्समीपमुपगम्य तया सह विचार्य्य तदनुमतमेव कुर्य्यात्। तदुपगमने चाङ्गिरसा विशेष उक्तः। "कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः। भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापं यावन्नाख्याति पर्षदि। सचेलं वाग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः। पर्षदोऽनुमतस्तस्य सर्वं विख्यापयेन्नरः। व्रतमादाय भूयोऽपि तथा स्नात्वा व्रतञ्चरेदिति"। विख्यापनञ्च पर्षद्दक्षिणादानानन्तरं कार्य्यम्। यथाह पराशरः। "पापं विख्यापयेत्पापी दत्त्वा धेनुं तथा वृषमिति"। एतच्चोपपातकविषयम्। महापातकादिष्वधिककल्प्यम्। यदुक्तम्। "तस्माद्द्विजः प्राप्तपापः सकृदाप्लुत्य वारिणि। विख्याप्य पापं वक्तृभ्यः किञ्चिद्दत्त्वा व्रतञ्चरेदिति"। तत्प्रकीर्णकविषयम्। पर्षत्स्वरूपञ्च मनुना दर्शितम्। "त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः। त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे पर्षदेषा दशावरा"। हैतुको मीमांसार्थतत्त्वज्ञः। तर्की न्यायशास्त्रकुशलः। तथान्यदपि पर्षद्रूपं तेनैव दर्शितम्। "ऋग्वेदविद्यजुर्वेदी सामवेदविदेव च। त्र्यवरा पर्षद्विज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये" इति। तथा। "एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येत्समाहितः। स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैरिति"। आसाञ्च पर्षदां सम्भवापेक्षया व्यवस्था।

महापातकाद्यपेक्षया वा। यत्तु स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्। "पातकेषु शतम्पर्षत्सहस्रं महदादिषु। उपपापेषु पञ्चाशत्स्वल्पे स्वल्पा तथा भवेदिति"। तदपि महापातकादिदोषानुसारेण पर्षदो गुरुलघुभावप्रतिपादनपरं न पुनः संख्यानियमार्थं मन्वादिमहास्मृतिविरोधप्रसङ्गात्। तथा देवलेन चात्र विशेषो दर्शितः। "स्वयन्तु ब्राह्मणा ब्रूयुरल्पदोषेषु निष्कृतिम्। राजा च ब्राह्मणाश्चैव महत्सु सुपरीक्षितमिति"। तथा च पर्षदा अवश्यं व्रतमुपदेष्टव्यम्। "आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः। जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते यान्ति समतां तु तैः" इत्यङ्गिरःस्मरणात्। तथा तया पर्षदा शास्त्रेणैव व्रतमुपदेष्टव्यम्। "अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः। प्रायश्चित्ती भवेत् पूतः किल्विषं पर्षदं व्रजेदिति" वशिष्ठस्मरणात्। क्षत्रियादीनान्तु कृतैनसां धर्मोपदेशे विशेषोऽङ्गिरसा दर्शितः। "न्यायतो ब्राह्मणः क्षिप्रं क्षत्रियादेः कृतैनसः। अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतं सर्वं समादिशेत्। तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरम्। प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितमिति"। तत्र च यागाद्यनुष्ठानशीलानां जपादिकं शास्त्रमितरेषान्तु तपः। "कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः। जपहोमादिकन्तेभ्यो विशेषेण प्रदीयते। ये नामधारका विप्रा मूर्खा धनविवर्जिताः। कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः" तत्र च सन्नियमजनप्रदक्षिणे कर्त्तव्ये इति विज्ञानपरिजातादयः तन्मूलं तत्र दृश्यम्। मनुकृततुलादानादिपद्धतौ च प्रायश्चित्तप्रकरणे तत्प्रकारो दृश्यः। प्रा०त० "तोषयित्वा द्विजोत्तमान्" देवलवचने तोषयित्वेति श्रवणात् तत्स्थानतिकरणेन तद्ग्रहणे न दोषः प्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे च दोष इति" व्यवस्थापितम्। प्रा०वि० तत्प्रपञ्चितं यथा "नन्वेतद्द्रव्यग्रहणस्य पापजनकत्वे प्रमाणं नास्ति। न च पापक्षयार्थत्वात् पापजनकत्वं, प्रमाणाभावात् तुलापुरुषप्रतिग्रहस्यापि गर्हितत्वापत्तेः। तत्र च "अथातः संप्रवक्ष्यामि महापातकनाशनम्" इत्यनेन पापक्षयश्रवणात्। अत्र प्रायश्चित्तश्रवणात् पापजनकत्वं यथा याज्ञवल्क्यः। "पात्रे धनं वा पर्य्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात्" आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिर्वैश्वानरी स्मृता"। एतच्च महापातकविषयत्वादन्यस्य गर्हितत्वं न स्यात्। अत एव "नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनो धनमिति" राज्ञो धनग्रहणनिषेधो महापातक एव मनुनोक्तः। पतितद्रव्यग्रहणस्यैव

पापजनकत्वम् "पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य चेति" बृहस्पतिवचनादिति चेन्न पातकेतरप्रायश्चित्तद्रव्यस्य ग्राह्यत्वापत्तेः, उच्यते । "आदायार्थं शुद्ध्यर्थमिति" महापातके स्वल्पेऽपि लाघवात् सामान्यश्रुतिरेव कल्पनीया पापक्षयमात्रसाधनत्वेन यदुत्सृष्टं तत् प्रायश्चित्तद्रव्यं न ग्राह्यमिति, होलाकाधिकरणन्यायात् । अत एव न तुलापुरुषादावतिव्याप्तिस्तस्य पापक्षयमात्रफलत्वाभावात् स्वर्गादिफलस्यापि तस्य श्रुतत्वात् अत उक्तयाज्ञवल्क्यवचनान्महापातकिप्रायश्चित्तद्रव्यपरं प्रकृते वैश्वानरीष्टिः । अयन्नाशक्त्या द्रव्यत्यागः जले क्षेपणीयः ब्रह्मचारिणे वा देयः । यद्यपि प्रायश्चित्तेतरपतितद्रव्यग्रहणे बृहस्पतिना चान्द्रायणमासोपवासौ विहितौ तथापि तावत्पापविषयौ ज्ञेयौ लघुपापप्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे तु "यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव चेति" मनूक्तगायत्रीसहस्रजपमात्रैकगोष्ठवासपयःपानव्रतमाचरणीयम् । लघुतरपापप्रायश्चित्तग्रहणे तु "प्रतिग्रहाप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् । जपंस्तरत्समन्दीयं मुच्यते मानवस्त्र्यहादिति" मनूक्तं दिनत्रयं तरत्समन्दीयजपयुतं कुर्य्यादिति । तरत्समन्दीयस्य पावमानसूक्तान्तर्गतं सूक्तं तच्च मनूक्ततुलादानादिपद्धतौ १८०।१ पृष्ठे दृश्यम् ।

उपदेशक त्रि० उप+दिश–ण्वुल् । उपदेशकर्त्तरि । "उपदेशकमाहात्म्यादावर्त्तानाञ्च पापिनः" गङ्गा०र० ।

उपदेशसाहस्री स्त्री वेदान्तप्रकरणभेदे तत्र हि उपदेशाः सहस्रं सन्तीति तस्यास्तथात्वम् ।

उपदेशिन् त्रि० उपदिशति उप+दिश–णिनि । उपदेशकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् । "गतानुगतिको लोकः कुट्टनीमुपदेशिनीम् । प्रमाणयति नो धर्म्मे यथा गोघ्नमपि द्विजम्" हितो० ।

उपदेश्य त्रि० उप+दिश–कर्म्मणि ण्यत् । १अनुशासनीये । यस्य प्रवर्त्तनार्थमुपदेशः क्रियते तस्मिन् २उपदेशार्हे कर्म्मादौ च "विद्याय वा अविद्याय यद्वान्यदुपदेश्यम्" अथ०११,८,२३

उपदेष्टृ पु० उप+दिश–तृच् । १गुरौ कर्म्मोपदेशके २आचार्य्ये "स्वादोवयस्तिज्ञः स भगवान् कर्म्मोपदेष्टा हरिः" वेणी० । "तस्योपदेष्टारमपि पूजयेच्च ततो गुरुम् । न पूज्यते गुरुर्यत्र सर्व्वास्तत्राफलाः क्रियाः" ति०त०हत्त० । "उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ" आ०त०पु० । ३उपदेशदायके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

उपदेह पु० उपदिह्यते उपचीयतेऽनेन उप+दिह–घञ् । देहादिवृद्धौ गण्डमालाश्लीपदादिभिर्देहस्फीततायाम् । "कण्डूर्गुरुत्वं सुप्तत्वमुपदेहोऽल्पवेदना स्तम्भः गौरवञ्च यत्र तं श्लैष्मिकमिति विद्यात्" व्रणविभागे सुश्रु० "गुदोपदेहशोफौ तु स्वेदोऽग्निकः करोति हि" तद्योर्म्योपदेहौ तु श्लेष्मा स्वापकर्षति" सुश्रु० । [हेम० ।

उपदेहिका स्त्री उपदेहोऽविद्यतेऽस्याः ठन् । कीटभेदे (दीमक)

उपदोह पु० उपदुह्यतेऽत्र उप+दुह–आधारे घञ् । दोहनपात्रे "ददाति यो वै कपिलां सचेलां कांस्योपदोहां द्रविणैरुत्तरीयैः" भा० व० १८६ अ० । "सर्वासां काञ्चनाबद्धशृङ्गीं कांस्योपदोहाम्" । "गाः कांस्योपदोहाश्च कल्याश्च वस्त्रच्छादिताः" इति च हरि० वं० ।

उपद्रव पु० उप+द्रु–भावे अप् । १उत्पाते । रोगारम्भके धातुवैषम्यजनिते २विकारभेदे च । (उपसर्ग) तल्लक्षणमुक्तं वैद्यके । "यो व्याधि तस्य यो हेतुर्दोषस्तस्य प्रकोपतः । योऽन्योविकारो भवति स उपद्रव उच्यते" सुश्रुते चोक्तं "साध्ययाप्यासाध्यरोगभेदमुपक्रम्य । "तत्रौपसर्गिको यः पूर्व्वोत्पन्नव्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञकः" । तेन उपसर्जकत्वात्तस्य तथात्वं अन्तार्थे कर्त्तरि अच् इति" विवेकः । स च व्याधिभेदेन नानाविधः । रोगभेदे तद्भेदाश्च तत्रोक्ता बहवः । तत्र व्रणभेदे "अतिदग्धे मांसावलम्बनं गात्रविश्लेषसिरास्नायुसन्ध्यस्थिव्यापादनमतिमात्रं ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति" पाल्यारोगे च "अत ऊर्द्ध्वं नामलिङ्गैर्वक्ष्ये पाल्यामुपद्रवान् । उत्पाटकश्चोत्पुटकः श्यावः कण्डूयुतो भृशम् । अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा । स्रावी च दाहवांश्चैव वक्ष्येषां क्रमशः क्रियाम्" इति, विभज्य, तल्लक्षणचिकित्से उक्ते । वातव्याध्यादौ प्राणमांसक्षयादय उपद्रवाः । यथा "उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्त्यसाध्यताम् । रसायनादिना यस्य ; तान् ब्रवे कमना मम । वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः । अश्मरी मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् । अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्स्या महागदाः । प्राणमांसक्षयश्वासतृष्णाशोषवमीज्वरैः । मूर्च्छातिसारहिक्काभिः पुनश्चैतदुपद्रुताः । वर्ज्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता" सुश्रु० । एवमन्येऽपि रोगभेदे उपद्रवा उक्ता ग्रन्थविस्तरभयान्नोक्ताः ।

उपद्रष्टृ त्रि० उप+दृश–तृच्–सम् । उपदर्शके साक्षिणि

"अग्निर्वा उपद्रष्टा वायुरुपश्रोतादित्योऽनुख्याता" तैत्ति० "उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः"। गीता "उपद्रष्टा पृथगभूत एव समीपे द्रष्टा साक्षीत्यर्थः श्रीधरः "नमः प्रद्रष्ट्रे नम उपद्रष्ट्रे" आश्व० श्रौ० १,२,१ सोऽयं प्रजानामुपद्रष्टा प्रविष्टः" शत० ब्रा० १,२,४,२,५ "उपद्रष्टा साक्षी" भा० [सुश्रु०।

उपद्रुत त्रि० उप+द्रु–क्त। जातोपद्रवे "बुभयैव उपद्रुताः"

उपधर्म्म पु० उप+हीने हीनोधर्म्मः प्रा०स०। अप्रधानधर्म्मे "वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः। तं ह्यस्याहुः परं धर्म्ममुपधर्म्मोऽन्य उच्यते" "एष धर्म्मः परः साक्षादुपधर्म्मोऽन्य उच्यते" मनुः "उपधर्म्मो जघन्यधर्म्मः" कुल्लू०।

उपधा स्त्री उप+धा–अङ्। १उपधाने स्थापने "धर्म्मार्थकामभीतैश्च प्रत्येकं परिशोधने। उपेत्य धीयते यस्मादुपधा तेन कीर्त्तिता" इत्युक्ते धर्म्माद्युपन्यासेन मन्त्रिणां २परीक्षणे "विन्यावन्तः कर्त्तां चक्रुरुपधाभेदभीरवः" भट्टिः "अर्थकामोपधाभिर्वा तु भार्य्यां पुत्रांश्च शोधयेत्। धर्म्मोपधाभिर्विप्रांश्च सर्व्वाभिः सचिवान् पुनः" कालिका पु०। ३छले च। "उपधाभिश्च यः कश्चित् परद्रव्यं हरेन्नरः" मनुः "तत्रापि कृत्वा भूयोभूय उपधाभिः" दशकु०। ४उपाये च। "अयशोभिदुरालोके कोपधा मरणादृते" माघः। "अलोऽन्त्यात् पूर्व्व उपधा" पाणिन्युक्ते अन्त्यवर्णात् ५पूर्व्ववर्णे च। "अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्" "कोपधाच्च" पा०। विज्ञानुशासनस्थले कोपधात् लोपधादित्यादि भूरिप्रयोगः। ६उपाधौ च। उपधाश्रुतः।

उपधातु पु० उप सादृश्ये प्रा०स०। स्वर्णादिप्रधानधातुसदृशेषु "सप्तोपधातवः स्वर्णमाक्षिकं तारमाक्षिकम्। तुत्थं कांस्यञ्च रीतिश्च सिन्दूरञ्च शिलाजतु" भावप्र० उक्तेषु सप्तसु द्रव्येषु। "उपधातुषु सर्व्वेषु तत्तद्धातुगुणा अपि। सन्ति किन्त्वेषु ते गौणास्तत्तदंशाल्पभावतः" भावप्र०। तत्र कतमस्य द्रव्यस्य कतमोपधातुत्वं तन्निर्णीतं तत्रैव। "किञ्चित् सुवर्णसाहित्यात् स्वर्णमाक्षिकमीरितम्। उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित् स्वर्णगुणान्वितम्" १। तारमाक्षिकमन्यत्तु तद्भवेद्रजतोपमम्। किञ्चिद्रजतसाहित्यात् तारमाक्षिकमीरितम्" २ "तुत्थं (तुँते) ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्भवेत्। किञ्चित्ताम्रगुणं तस्मात् वक्ष्यमाणगुणञ्च तत्" ३। उपधातुर्भवेत् कांस्यं द्वयोस्तरणिरङ्गयोः। कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनैः" ४। रीतिरप्युपधातुः स्यात्ताम्रस्य यशदस्य च। पित्तलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा गुणैः" ५। सीसोपधातुः सिन्दूरं गुणैस्तत् सीसवन्मतम्। संयोगजप्रभावेन तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः" ६। निदाघे घर्म्मसन्तप्ता धातुसारं धराधराः। निर्य्यासवत् प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्त्तितम्। सौवर्णं राजतं ताम्रमायसं तच्चतुर्विधम्" ७। इति चतुर्णां स्वर्णादीनामुपधातुत्वात् शिलाजतुनश्चतुर्द्धा भेदः। एतेषामन्यान्यगुणास्तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते। भावप्र० एतएवोपधातुत्वेन गणिताः शब्द० कल्प० स्वर्णमाक्षिकतुत्थकर्पूरकाशीशाञ्जनमनःशिलाहरितालरसाञ्जनरूपा उपधातव इत्युक्तं तन्मूलं मृग्यम्। शरीरस्थेषु रसादिसप्तसु २स्तनदुग्धादिषु च। देहस्थाः रसादयः सप्त धातवः तेभ्यो जाताश्च षडुपधातवः। तत्र रसात् स्तनदुग्धम्। रक्तात् स्त्रीरजः २ मांसात् वसा३। मेदसो घर्म्मः४। अस्थ्नो दन्ताः५। मज्जतः केशः ६। शुक्रात् ओजः७। यथोक्तं शार्ङ्गधरे। "स्तन्यं रजोवसास्वेदो दन्ताः केशास्तथैव च। औजस्यं सप्तधातूनां क्रमात् सप्तोपधातवः"। तत्र भावप्र० स्तन्यादिस्वरूपमुक्तं यथा "वनितानां प्रसूतानां धमनीभ्यां स्तनौगतात्। रसादेव हि जायेत स्तन्यं स्तनदुग्धाभिधम्। शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता। मेदसस्ताप्यमानस्य स्नेहो वा कथिता वसा"।

उपधान न० उपधीयते शिरोऽत्र उप+धा आधारे ल्युट्। (वालिश) १शिरोधाने। करणे कर्म्मणि वा ल्युट्। २प्रणये, व्रतभेदे, हेम०। ३विशेषे ४प्रणये च विश्वः "सोपधानां धियं धीराः स्थेयसीं खट्वयन्ति ये" माघः। "सोपधानां सविशेषां, पक्षे सगेन्दुकामिति" मल्लि० "पट्टोपधानाध्यासितशिरोभागेण" काद०। "आसन्दी सोपधाना दक्षिणानडुहान् ववाय" कात्या० २१,४,२०। ५विषे मेदि०। भावे ल्युट्। ६समीपस्थापने न०। करणे ल्युट्। ७उपधानसाधने मन्त्रे पु० "तद्वानासामुपधानो मन्त्रः" पा०

उपधानीय न० उपधीयते शिरस उपरि उप+धा–कर्म्मणि अनीयर्। १उपधाने (वालिश) २समीपे स्थापनीये त्रि०।

उपधाभृत त्रि० उपधया उपाधिना भृतः। "जातस्य श्रुतिभागस्तु प्रहीनश्चोपधाभृतः" हरि० उक्ते करभेदे।

उपधायिन् त्रि० उपदधाति शीर्षभागे उप+धा–णिनि स्त्रियां ङीप्। शीर्षभागे उपधानत्वेन धारिणि। "अशेत सा बाहुलतोपधायिनी" कुमा०।

उपधारण न० उप+धृ–णिच्–ल्युट्। उपरिस्थितस्य वस्तुनः

अङ्कुशादिना २आकर्षणे । "अङ्कुशं शीघ्रमिवाङ्कर-
र्षणादुपधारणे। यानाम्य फलितां शाखां पक्वं पक्वं प्र-
पातयेत्"।४०। ३सम्यक्चिन्तने च । युच् । उपधारणा
योगाङ्गे चित्तस्य एकविषये स्थापनार्थव्यापारभेदे स्त्री ।

उपधावन न० उप+धाव–ल्युट् । १उपसरणे २अनुचिन्तने

उपधि पु० उप+धा–भावे कि । अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽ-
न्यथा प्रकाशनरूपे व्यापारे ।"योगाधमनविक्रीतं योगदा-
नप्रतिग्रहम् । यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्त-
येत्"मनुः।छले अमरः।"अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशा
विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि" किरा० । "बलोपधि-
विनिर्वृत्तान् व्यवहारान् निवर्त्तयेत्" या० स्मृतौ दीप-
कलिकायां पाठः । उपधिश्छलमिति शूलपा० बलोपा-
धीति" मिता०पाठः उपाधिर्भयादिरिति व्याख्यातञ्च ।
"बलोपधिकृतम्" या० स्मृ० । "पथ्यं वितथमास्थाय
कैतवोपधिना कृतम्" भा०अनु०२७अ०। "कृत्वा चैवोपधि-
कं मातुर्दास्यं निमित्ततः" १४अ० । आधारे कि ।२रथ-
चक्रे हेम० । उपधिना छलेन जीवति ठक् । औपधिक
भयादिदर्शनेन धनोपजीविनि "उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्च-
काः कितवास्तथा" मनुः औपधिका ये भयादिदर्शनादि-
नाधनमुपजीवन्तीति कुल्लू०।उपधिका इति पाठोऽन्याकरः

उपधूपित पु० उप+धूप–क्त । १मृत्यौ २सन्तापयुते त्रि० ।

उपधूमित त्रि०धूमोजातोऽस्य तारका० इतच् दाहकायोगात्
अल्पं धूमितं प्रा०स०। १आसन्नधूमे (धोयान) वातादौ
वर्जनीये ज्योतिषोक्ते सूर्यगन्तव्यदिग्भागे स्त्री "दग्धा
दिगैन्द्री ज्वलिता दिगग्न्युपधूमिता चाभवदिक् प्रभाते
प्रत्येकमेवं प्रहराष्टकेन क्रमाद्भवेद्दिग्योऽष्टौ भविता क्रमेण ।
दग्धा दिगुक्ता दिनमाश्रयुक्ता विवस्वदाप्ता भवति प्रदीप्ता ।
संधूमिता यां सविता प्रयाता शेषा दिगन्ताः खलु पञ्च-
शान्ताः" पं०पू० वसन्तराजः ।वह्निदर्शनचक्रं यथा ।

	दग्धा	दीप्ता	उपधूमिता	५शान्ताः
१यामे	ऐशी	पूर्वा	आग्नेयी	याम्यादिसौम्यान्ताः
२यामे	पूर्वा	आग्नेयी	याम्या	नैर्ऋत्यादीशानान्ताः
३यामे	आग्नेयी	याम्या	नैर्ऋती	पश्चिमादिपूर्वान्ताः
४यामे	याम्या	नैर्ऋती	वारुणी	वायव्यादिवह्निदिगन्ताः
५यामे	नैर्ऋती	पश्चिमा	वायवी	सौम्यादियाम्यान्ताः
६यामे	पश्चिमा	वायवी	उत्तरा	ऐशादिनैर्ऋत्यन्ताः
७यामे	वायवी	उत्तरा	ऐशी	पूर्वादिपश्चिमान्ताः
८यामे	उत्तरा	ऐशी	पूर्वा	आग्नेय्यादिवायव्यन्ताः

तत्र प्रहरभेदेन दग्धादिदिक्षु न गच्छेत् शान्तासु पञ्च-
सु गच्छेत् । एवं प्रधूमिता संधूमितादयोऽप्यत्र ।

उपधृति स्त्री उप+धृ–क्तिन् । १सम्भारणे २किरणे हेम० ।

उपधेय त्रि० उप+धा–यत् । मन्त्रभेदेन स्थापनीये इष्टकादौ
"वयःशब्दवन्त्योपधेयाश्चेष्टकाः" सि०कौ० ।

उपध्मान पु० ओष्ठम्: यत्र ध्मायतेऽनेन उप+ध्मा–करणे
ल्युट् ।ओष्ठे "तालव्या ओष्ठजावुभू" "उपूपध्मानीयाना-
मोष्ठौ" सि० कौ० उक्तेः तस्य उवर्णपवर्गोच्चारस्थान-
त्वात्तथात्वम् । उपध्मान इति केचिदाहुः ।

उपध्मानीय पु० उपाध्माने ओष्ठे भवः छ । पफपरे विसर्ग-
स्थानिके गजकुम्भाकृतितया लेखनीये वर्णभेदे उपध्मान-
शब्दे उदा०। उपाध्मानीय इति केचिदाहुः ।

उपध्वस्त त्रि०उप+ध्वन्स–क्त । १नष्टे २मिश्रिते च ।"लाम-
घोषा आग्नेया बभ्रवः सौम्याः उपध्वस्ताः साविता वत्स-
तर्य्यः" यजु०२४,२४ उपध्वंसनमधःपतनम्"वेददी० "एत-
दस्मै रूपतममिवेति रोहिणी ह त्वेवोपध्वस्ता"शत०ब्रा०
४,५,८,२ । "मङ्गलदक्षिणे विराजे प्रतिविभज्य नयन्
रोहिणीमुपध्वस्ताम्" कात्या० १२,४,१५। "उपध्वस्तां
मिश्रिताम्"संग्रहवृत्तिः ।

उपनक्षत्र न० उपगतं नक्षत्रम् अत्या०स० । अश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्राणां प्रत्येकं सप्तविंशत्यानुगतेषु ७२९
संख्यातेषु राशिचक्रस्थेषु तारकभेदेषु । "तानि वा ए-
तानि सप्तविंशतिः नक्षत्राणि सप्तविंशतिः सप्तविंशतिर्होप-
नक्षत्राण्येकैकं नक्षत्रमनूपतिष्ठन्ते तानि च सप्तशतानि
विंशतिश्चाधि" शत०ब्रा० १०,५,४,५ । अत्राधीत्य-
न्तेन नवाधिकत्वं गम्यते सप्तविंशत्या सप्तविंशतिगुणने
७२९ संख्यासम्भवात् श्रुतौ स्थूलाक्षरेण तथानुक्तिस्तु इष्ट-
कानां ७२०संख्यकत्वात्तत्संख्यासाम्यसम्पादनार्थेति बोध्यम्

उपनख न० उपगतमधिष्ठानतया नखं नखमांसम् अत्या०
स० । सुश्रुतोक्तेषु चतुश्चत्वारिंशत्क्षुद्ररोगेषु चिप्याख्ये
रोगभेदे । तल्लक्षणं तु तत्रोक्तं "नखमांसमधिष्ठाय पित्तं
वातश्च वेदनाम् । करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्प-
मादिशेत् । तदेव क्षतरोगाख्यं तथोपनखमित्यपि"।

उपनत त्रि० उप+नम–क्त । १नम्रे "शौरेः प्रतापोपनते-
रितस्ततः" माघः २उपगते च "अचिरोपनतां स मेदि-
नीम्" रघुः । ३उपस्थिते च हेम० ।

उपनति स्त्री उप+नम–भावे क्तिन् । १नमने २उपगमे
३उपस्थितौ आधारे क्तिन् ।उपनत्याधारे"मांसं स उप-

नतिर्भूरसि, मव्या न आनतिः” यजु० २०,१२ । “उपनमन्ति भूतानि यत्र” उपनतिः वेददी० । [सामीप्ये ।

उपनद(दि) अव्य० नद्याः सामीप्यम् वा अव्ययीभा० । नद्याः

उपनन्द पु० उपगतोऽनुगतोनन्दम् अत्या०स० । गोकुलाधिपनन्दभ्रातरि ।

उपनन्दक त्रि० उप+नन्द–णिच्–ण्वुल् । आनन्दजनके धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० । “जलसन्धः पद्मनाभस्तथानन्दोपनन्दकौ” धृतराष्ट्रपुत्रनामोक्तौ भा०आ० ६७अ० ।

उपनय पु० उप+नी–करणे अच् । उपनयने “गृह्योक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः । बालो वेदाय तद्योगाद्बालस्योपनयं विदु”रिति स्मृत्युक्ते संस्कारजनकर्मविशेषे । “नीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा जीवे भृगावुपनयः स्मृतिकर्महीनः” ज्योति० । न्यायमते यो यो धूमवान् स वह्निमान् अयमपि तथेत्यादिवाक्यरूपे २ न्यायावयवभेदे, परार्थानुमानसाधकवाक्यावयवान्तर्गतावयवविशेषोपनयलक्षणभेदौ न्यायसूत्रवृत्त्योर्दर्शितौ यथा

“उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारोन तथेति वा साध्यस्योपनयः” सू० “साध्यस्य पक्षस्य उदाहरणापेक्षउदाहरणानुसारी यउपसंहारउपन्यासः प्रकृतोदाहरणोपदर्शितव्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षविशिष्टबोधजनकोन्यायावयव इत्यर्थः निगमनं हेतुविशिष्टत्वेन न पक्षबोधकं किन्तु पक्षवृत्तिहेतुबोधकमिति तद्व्युदासः । अत्र चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरत्वादिनानुगमः कार्य्य उदाहरणोपदर्शितेति तु परिचायकमात्रमिति तु न वाच्यम् उदाहरणविपरीतव्याप्त्युपदर्शकोपनयवारकत्वात् वस्तुतोऽवयवपदेनैव तद्व्युदासः । स चोपनयोद्विविधोऽन्वयिव्यतिरेकिभेदात् । तथेति साध्योस्योपसंहारोऽन्वय्युपनयः न तथेति साध्यस्योपसंहारोव्यतिरेक्युपनयः अत्र च तथाशब्दप्रयोगावश्यकत्वे न तात्पर्य्यं किन्तु व्याप्तिविशिष्टवस्तुबोधे, तथाच वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमिति वा तथाचायमिति वोपन्यासः एवं व्यतिरेकिण्यपि वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवांश्चायमिति वा न तथेति वोपन्यासः” वृत्तिः

उपनीयते उपस्थाप्यते ज्ञानविषयतामापाद्यतेऽनेन करणे अच् । न्यायमतसिद्धे ज्ञानलक्षणारूपे ३ अलौकिकप्रत्यक्षसाधने सन्निकर्षभेदे । तथा हि सन्निकर्षरूपया पूर्व्वज्ञातवस्तुनोऽलौकिकप्रत्यक्षं जन्यते । यथा सुरभि चन्दनमिति चाक्षुषे चन्दनस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वेऽपि सौरभस्य तदग्राह्यत्वात् पूर्व्वज्ञातस्य सौरभस्यालौकिकं प्रत्यक्षं जन्यते तथा च सुरभि चन्दनमित्यत्र सौरभांशेऽलौकिकत्वं चन्दनांशे तु लौकिकत्वमिति भेदः ।

ज्ञानलक्षणाकार्य्यकारणभावश्चेत्थं दीधितिकृतोक्तम् । “इयन्तु धर्म्मिविषयकं ज्ञानं धर्म्मिणां प्रत्यासत्तिरितरा तु यद्विषयकं तस्य प्रत्यासत्तिः । अतएव सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमिति” व्याख्यातञ्च तत् जगदीशेन । “ननु सामान्यं यदि न प्रत्यासत्तिः किन्तु तज्ज्ञानं तदा ज्ञानलक्षणया सह तस्याः कोभेद इत्यत आह इयन्त्विति सामान्यलक्षणा चेत्यर्थः । इतरा ज्ञानलक्षणा तस्येति प्रत्यासत्तिरित्यनुषज्यते तथा च कार्य्यकारणभावभेदादेव प्रत्यासत्त्योः भेद इति भावः । अतएव ज्ञानलक्षणातएवेत्यर्थः अन्यथा यत्र सौरभत्वजात्युपस्थित्यनन्तरं सुरभिगन्ध इति वत् सुरभिचन्दनमित्याकारकं सौरभत्वप्रकारेण चन्दनस्य भ्रमात्मकं चाक्षुषं तत्र सौरभत्वजातेर्भानं न स्यात् न हि तत्र सुरभिगन्धस्य भानसम्भवो येन सामान्यलक्षणायास्तद्धर्म्मप्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षं प्रत्येव हेतुतया सौरभत्वप्रत्यासत्तेः कार्य्यतावच्छेदकतयैव सौरभत्वजातेर्भानं भविष्यतीति सम्भावनीयम् चक्षुषो बहिरिन्द्रियत्वेन स्वायोग्यगुणवृत्तिविशेष्यकज्ञानाजनकत्वनियमात् पूर्व्वोऽनुपस्थितस्य सुरभिगन्धस्य तत्र भानासम्भवेनोक्तरीत्या तद्गतजातेरपि तत्र भानासम्भवादिति भावः । इत्यादावित्यादिपदेन भ्रमान्तरस्य तदनुव्यवसायस्य च परिग्रहः । यत्तु ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वं नियामकमिति पूर्व्वमतेनायं ग्रन्थः । तथा च सौरभत्वेन सौरभस्मृत्यनन्तरं जायमानायां सुरभिचन्दनमित्याकारक चाक्षुषप्रमायां सामान्यप्रत्यासत्त्या न सौरभत्वस्य भानसम्भवः कारणस्य सौरभत्वचाक्षुषस्यासम्भवादतो ज्ञानलक्षणा पृथक् प्रत्यासत्तिरिति मतं तन्मन्दं ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वापेक्षायां सुरभिगन्धस्यापि तत्र भानासम्भवे सौरभत्वजातिपर्य्यन्तानुसरणस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः सौरभत्वादेरित्यादिपदात् सौरभस्य परिग्रहः तेन न सन्दर्भविरोधदोष इति विभावनीयम् । अत्रेदं तत्त्वं यद्यपि घटत्वादिप्रत्यक्षे तदलौकिकप्रत्यक्षे वा तद्गोचरज्ञानत्वेन ज्ञानलक्षणाया न हेतुत्वं घटत्वादिनिर्व्विकल्पके प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यघटत्वादिप्रत्यक्षे च व्यभिचारात् तथापि लौकिकसाधारणं घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षमात्रं प्रत्येव घटत्वादिगोचरज्ञानत्वेन हेतुत्वमतएव प्राथमिकघटत्वचैत्रत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षस्य घटत्वचैत्रत्वादिनिर्व्विकल्पकं

विनानुपपत्तेः तत्सन्निकर्षावच्छेदको पूर्व्वानुभूतवस्तुमात्रस्यैव तथात्वेन घटत्वाद्यात्मकतत्तात्प्रत्यभिज्ञानानुरोधेनैव परैरप्युक्तकार्य्यकारणभावस्याभ्युपेयत्वात्। न चैवं जन्यसविषयकसविकल्पकस्यैव प्रत्यासत्तित्वमिति प्राचीनगाथाविरोधः तस्या यत्किञ्चित्करत्वात् सत्यपि घटादेरुपनीतभानस्थाने एव तथा नियमसम्भवाच्च द्रव्यत्वादिप्रकारेण घटादेरुपनयसत्त्वेऽपि घटत्वप्रकारेण तस्योपनीतप्रत्यक्षानुदयेन घटत्वादिना तद्घटादिप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति घटत्वादिप्रकारेणैव तद्घटाद्युपनयस्य हेतुत्वादतएव घटघटत्वयोर्निर्विकल्पकानन्तरं घटे घटत्वस्येव घटत्वेऽपि घटस्य न वैशिष्ट्यावगाहि प्रत्यक्षं घटत्वद्रव्यत्वादिप्रकारेणैव घटादीनां विशिष्टबुद्धेः पारमार्थिकतया तद्धेतुभूतस्य घटत्वादिप्रकारेण घटादिज्ञानस्य तदानीमसत्त्वात् न चैवं निर्विकल्पकोत्तरं विशेष्ये विशेषणमित्यादिक्रमेणापि घटवदित्याकारप्रत्यक्षं न स्यात्, दण्डत्वात् जातीतरनिष्ठप्रकारतायां किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नत्वनियमात् द्रव्यगुणकर्म्मणां निरवच्छिन्नप्रकारतानभ्युपगमात्। न च निर्विकल्पकस्य प्रत्यासत्तित्वे स्वविषयीभूतघटत्वाद्युपधानेन तस्य प्रत्यक्षापत्तिः विषयानुपधानेन ज्ञानादिप्रत्यक्षस्याङ्गीकृततया विषयोपनायकविरहादेव तस्यातीन्द्रियत्वोपगमादिति वाच्यम् सत्यपि सन्निकर्षे प्रत्यक्षसामान्यं प्रत्येवादृष्टत्वादिनेव निर्विकल्पकत्वेनापि तादात्म्यसम्बन्धेन विरोधित्वकल्पनादेव निर्विकल्पकस्याप्रत्यक्षत्वादन्यथा सुखत्वादिनिर्विकल्पकस्य स्वविषयीभूतसुखत्वाद्युपधानेन साक्षात्कारस्य दुर्व्वारत्वापत्तेः सुखत्वस्य निर्विकल्पक इव सुखत्वेऽपि लौकिकस्यैव मनःसन्निकर्षस्य सत्त्वात् तदुपधाने तन्निर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षे बाधकाभावादिति। यत्तु घटादिप्रकारकप्रत्यक्षं प्रत्येव घटादिज्ञानत्वेन हेतुत्वे घटादिविशेष्यक घटोद्रव्यमित्याकारमानसोपनीतभानं न स्यादिति तत्र घटादिधर्म्मिकद्रव्यत्वाद्यसंसर्गाग्रहादिदशायामेव मानसधियो घटादिविशेष्यकत्वसम्भवात् घट इत्येतन्मात्राकारस्य बाधनिर्णयाप्रतिबध्यमानसप्रत्यक्षस्यासत्त्वेऽपि क्षत्यभावात्। न चैवं घटादेरनुपस्थितिदशायामपि तद्विशेष्यकं मानसप्रत्यक्षं स्यात् तद्धर्म्मिकासंसर्गाग्रहस्य तदानीमपि सत्त्वादिति वाच्यं घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य घटनिष्ठालौकिकविशेष्यताकप्रत्यक्षत्वव्यापकतया तदवच्छिन्नं प्रति हेतुभूतस्य घटत्वज्ञानस्य विरहादेवानुपस्थितघटादेर्व्विशेष्यविधया मानसप्रत्यक्षासम्भवात् घटोद्रव्यमित्यादिमानसस्य घटप्रकारकत्वनियमात् अतएव “उपनीतं विशेषणतयैव भासते” इत्यभिधाय “मानसे तु नायं नियम” इति प्राचीनैरप्युक्तमित्यलं पल्लवितेन”। भाषा० मुक्तावल्योश्च “विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणा” “ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यलक्षणापि ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह। विषयी यस्येति सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति। ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति”। ‘एवं ज्ञानलक्षणाया अस्वीकारे सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं स्यात्?। यद्यपि सामान्यलक्षणयापि सौरभभानं सम्भवति तथापि सौरभत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया। एवं यत्र धूमत्वेन धूलीपटलं ज्ञातं तत्र धूलीपटलस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणया”। अत्र दिनकरः। “ज्ञानलक्षणास्वीकारे बीजमाह। एवमित्यादिना कथं स्यादिति। चन्दनखण्डस्य चाक्षुषे जायमाने उपस्थितसौरभभानं न स्यात् सौरभांशे चक्षुःसन्निकर्षाभावादित्यर्थः। सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सहकारिण्याविरहेण सौरभत्वसामान्यलक्षणयापि सौरभभानं न सम्भवतीति भावः। सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभादेर्भानं सौरभत्वादिसामान्यलक्षणयैव सम्भवति। सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसौरभत्वावच्छिन्नप्रकारकप्रत्यक्षान्यतरसामग्रीसहकारेणैव तस्याः फलजनकत्वाङ्गीकारात् प्रकृते च द्वितीयसामग्र्याः सहकारिण्याः सत्त्वादित्यभिप्रायेणाह यद्यपीति सौरभत्वस्य भानमिति स्वरूपतः सौरभत्वस्य भानमित्यर्थः। ज्ञानलक्षणया ज्ञानलक्षणयैव। तदानीं सौरभत्वांशे धर्म्मान्तरस्याप्रतीततया सामान्यलक्षणया तज्ज्ञानाऽनिर्वाहादिति भावः। ननु धर्म्मान्तरस्य सौरभांशेऽस्फुरणेऽपि सौरभत्वसामान्यलक्षणयैव सौरभत्वादेर्भानमस्तु सौरभत्वप्रकारकसौरभविशेष्यकत्वस्यैव तत्कार्य्यतावच्छेदकत्वादिति चेन्न सौरभत्वादिविषयताप्रयोजिकायाः सामान्यलक्षणायाः स्वविषयसौरभत्वादिमत्त्वरूपस्य सम्बन्धस्य सौरभत्वेऽभावेन सामान्यलक्षणया तज्ज्ञानानिर्वाहात् सौरभत्वसामान्यलक्षणायाः कार्य्यतावच्छेदके सौरभत्वप्रकारत्वनिवेशे प्रयोजनाभावाच्च। न च ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पने गौरवमिवैव सामान्यप्रकारत्वस्य कार्य्यतावच्छेदके प्रवेश इति वाच्यम् विशेषणज्ञानहेतुतयैव निर्वाहे ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पनाविरहादिति। ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकं

विशिष्टवृत्तित्वं ज्ञानलक्षणयास्तु विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति न कृप्तेन निर्वाहः, एवं यत्र ज्ञानलक्षणया स्वविषयमुख्यविशेष्यकं मानसं तत्र विशेषणज्ञानकारणतया न निर्वाह इत्यत आह एवमिति ज्ञानलक्षणया ज्ञानलक्षणयैव। तत्र धूमत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणायाः स्वविषयधूमत्वाश्रयत्वसम्बन्धेन धूलीपटलेऽभावेन सामान्यलक्षणयानुव्यवसाये धूलीपटलभानासम्भवादिति भावः"। उपनयेन निर्वृत्तः ठक्। औपनयिक ज्ञानलक्षणाजन्ये अलौकिके प्रत्यक्षे "यत्र सार्थी यदि भवेत्तर्हि प्रत्यक्ष एवौपनयिके" गङ्गेश०

उपनयन न० उप+नी–ल्युट्। कृत्यके संस्कारभेदे १उपनयार्थे २समीपप्रापणे च। तत्रोपनयसंस्कारविभागकालादि दर्श्यते। स च संस्कारः त्रिविधः नित्यःकाम्यो नैमित्तिकश्च। तत्र द्विजातीनामधिकारः। तत्र नित्यः अष्टमवर्षादिकाले विहितः, ब्रह्मवर्चसादिकामस्य पञ्चमादिवर्षविहितः काम्यः, नैमित्तकस्तु पुनःसंस्कारप्रयोजकपापापनोदनार्थं प्रायश्चित्तात्मकः। तत्र नित्यस्य कालोऽपि द्विविधः मुख्योगौणश्च। तेषु मुख्यकालः "गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्। राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम्" मनुः। "गर्भादिस्सङ्ख्या सर्वत्रानुषक्तः यदाह आपस्तम्बः 'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भैकादशे राजन्यम् गर्भद्वादशे वैश्यम्"। अत एव 'अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् १गर्भाष्टमे वा२। एकादेशे क्षत्रियम्३। द्वादशे वैश्यम्४। आश्व०सूत्र वृत्तौ "जन्मप्रभृत्यष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत्१। गर्भप्रभृत्यष्टमे वा२। जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा एकादशवर्षे क्षत्रियमुपनयेत्३। जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा द्वादशे वर्षे वैश्यम्४इति नारायणोपाध्यायः। शङ्खोऽप्याह। "गर्भाष्टमाब्दे कर्त्तव्यं ब्राह्मणस्योपनायनम्। गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः"। तत्रापि गर्भाष्टमादिरेव मुख्यःकालः अत एव मनुना यथाकुलमित्यनेन जन्मतोऽष्टमादीनां कुलानुसारेण ग्राह्यतामात्रमुक्तम्। तेनास्य कुलानुसारेण उभयोरपि मुख्यतेत्यपरे आहुः। अतएवानयोः प्रशंसापि दृश्यते। "प्राप्ते गर्भाष्टमे वर्षे शुद्धिर्यस्य न विद्यते। तस्योपनयनं कार्य्यं चैत्रे मीनगते रवौ" व्यवहारसमुच्चयकारः। "शुचिनैव गुरुर्यस्य वर्षे प्राप्तेऽष्टमे यदि। चैत्रे मीनगते भानौ तस्योपनयनं शुभम्" नि०सि० स्मृ०। अत्र शुद्धिश्च "रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ" इत्युक्ता रविगुर्वोर्गोचरशुद्धिः। किन्तु "अष्टमैकादशे चैव द्वादशाब्दे व्रतस्य च। मुख्यं कालं विजानीयाद् ब्रह्मक्षत्रविशां क्रमात्" वचने अष्टमादिवर्षाणां वर्णभेदेन मुख्यत्वमाह। "गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत गर्भैकादशेषु क्षत्रियस्य गर्भद्वादशेषु वैश्यम्" गोभिलः "व्यक्तमाह माण्डव्यः "व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरिगणनमाहुराचार्य्याः। आधानपूर्व्वमेके प्रसूतिपूर्वं सदान्ये तु"। काम्यकालः। "ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्य्यो विप्रस्य पञ्चमे। राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे" मनुः। "षष्ठे तु बलकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे। अष्टमे सर्वकामस्य, नवमे कान्तिमिच्छतः" नि०सि० विष्णुः। अथ काम्यानि, सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम्, अष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकामम्, एकादशे इन्द्रियकामम्, द्वादशे पशुकामम् उपनयेत्" पैठी०। गौणकालोऽपि द्विविधः मध्यमोऽधमश्च स्वल्पाधिकप्रायश्चित्तनिमित्तताभेदात्। ब्रह्मक्षत्रियविशामुपक्रमे "द्वादश षोडश विंशतिश्चेदतीता अवरवकालाभवन्ति" पैठी०। ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षात् क्षत्रस्य षोडशाब्दात् वैश्यस्य विंशत्यब्दात् उत्तरं अवरवकालतादोषश्रवणात् तत्र महाव्याहृतिहोमरूपं प्रायश्चित्तं विप्रादेः षोडशाद्यतीतत्वे चान्द्रायणादि गुरु प्रायश्चित्तमिति भेदः एवमेव सं० त० रघु०। तथा च गौणकालमध्ये द्वादशाद्यब्दादयो मध्याः तदुत्तरमधम इति भेदः तत्राधमगौणस्तु। "आषोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते। आ द्वाविंशात् क्षत्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः" मनुः "आ षोडशाद्वात् द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात्। ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः" या०स्मृ०। तत्र आ इत्यस्य सर्वत्रान्वयः आङ् चात्राभिविधौ न मर्यादायाम् "षोडशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः। विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता" विष्णु ध० उक्तेः। अतः षोडशाद्यब्दानामुपनयकालता। "अत ऊर्द्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः। सावित्रीपतिताः व्रात्या भवन्त्यार्य्यविगर्हिताः" मनुः। अत्र सर्वत्र गर्भावधिषोडशादयब्दापाद्याः "सावित्री पतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च। ब्राह्मणस्य विशेषेणेति" यमवचने पञ्चदशवर्षातिक्रमे गुरुप्रायश्चित्तविधानात्" एतच्च जन्मावधिपरं तेन षोडशाब्दादिभिः समसर्वविरुद्धम् एवमेव सं०त०रघु०। पञ्चदशपदञ्च द्विमासाधिकपञ्चदशपरमिति कल्प्यते सर्वसामञ्जस्यात् अतएव "पञ्चदशवर्षादूर्द्धमपि कियत्कालातिक्रमे तद्बाधकमर्त्तमिति" वदता मिताक्षराकृता तथैव सूचितम्।

एवं तत्तद्भेदेन सामान्यकाले निरूपिते इदानीं शुभसूचक

विशेषकालोऽभिधीयते। तत्रादौ वर्णभेदेन ऋतुभेदस्य मुख्यता यथा ह प्रयो० कश्यपः। "ऋतौ वसन्ते विप्राणां ग्रीष्मे राज्ञां शरद्यथो। विशां मुख्यन्तु सर्वेषां द्विजानाञ्चोपनायनम्"। नारदः "शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु व्युत्क्रमाद्द्विजन्मनाम्। मुख्यं साधारणं तेषां वृतं माघादिपञ्चसु"। नि० सि० गर्गः। "विप्रं वसन्ते क्षितिपं निदाघे वैश्यं घनान्ते व्रतिनं विदध्यात्। माघादिशुक्लान्तकपञ्चमासाः साधारणा वा सकलद्विजानाम्"। शुक्लोऽन्त्यः। माघादिमासपञ्चकमाह हेमाद्रौ ज्योतिषे "माघादिषु च मासेषु मौञ्जी पञ्चसु शस्यते"। अन्यत्रापि। "ब्राह्मणक्षत्रवैश्यानां माघादिष्वपि पञ्चसु। साधारणं तु सर्वेषां व्रतोपनयनं विदुः"। तत्र मासभेदे फलभेदः यथाह व्य० च० सुरेश्वरः"। "माघे मासि महाधनो धनपतिः प्राज्ञो धनी फाल्गुने मेधावी भवति व्रतोपनयने चैत्रे च वेदान्वितः। वैशाखे सुभगः सुखी भद्रमतिर्ज्येष्ठे वरिष्ठो बुधोऽप्याषाढेऽपि महाविपश्चित्क्रमी यज्वातो महापण्डितः"। कृत्यचि० "माघे द्रविणार्थलाभः फाल्गुने च दृढव्रतः। चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत्। ज्येष्ठे गहननीतिज्ञ आषाढे क्रतुभाजनम्। शेषेष्वन्येषु रात्रिः स्याच्छिशिरं निशि च व्रतम्"। निषिद्धमिति विप्रक्षत्रियविषयं न वैश्यपरं तस्य "शरदि वैश्यमिति" श्रुत्या प्राशुक्तकाश्यपेन च शरद्युपनयनविधानात्। यत्तु "विप्रस्य क्षत्रियस्यापि व्रतं स्यादुत्तरायणे। दक्षिणे च विशां कार्यं नानध्याये न संक्रमे" इति गर्गवचने चकारात् विप्रक्षत्रयोर्दक्षिणायने उपनयविधानं तत् प्रायश्चित्तोपनयनपरमिति स० त० रघु०। वस्तुतः चस्त्वर्थे दक्षिणायने तु वैश्यस्य मुख्योपनयनपरम् "उदगयने आपूर्य्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदानविवाहाः" आश्व० सूत्रं तु विप्रक्षत्रविषयम्। प्रायश्चित्तोपनयनपरत्वे "नानध्याये न संक्रमे" इति पर्य्युदासानुपपत्तिः अग्रे प्रदर्शयिष्यमाणगर्गवचनेन प्रायश्चित्तोपनयनस्यानध्यायेऽपि कर्त्तव्यतावगमात्। "जन्मलग्ननक्षत्रमासराशिषु उपनयनप्रशस्यमाह" कृत्यचि० लल्लः। "जन्मोदये जन्मसु तारकासु मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा। व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम्"। "विवाहे मेखलाबन्धे जन्ममासं विवर्जयेत्। विशेषाज्जन्मपक्षान्तर्गताद्यर्द्धदराहृतम्" गर्गवाक्यं तु क्षत्रियवैश्यपरम् न तु ब्राह्मणविषयं बहुवाक्यविरोधात्"। अथ पक्षनिर्णयः ज्यो० त०। "श्रेष्ठं पक्षमुशन्ति शुक्लमसितस्याद्यं त्रिभागं तथा रिक्तां प्रोज्झ्य तिथिं तथा त्वयनयोः सन्धिञ्च शेषाः शुभाः" इति आपूर्य्यमाणे पक्षे इत्यादिप्रागुक्ताश्वलायनसूत्रम् "पक्षे च कृष्णेतरे" भुजबलभीमः। तिथिनिर्णयः। निर्णया० "तृतीयैकादशी ग्राह्या पञ्चमी द्वादशी तथा"। "द्वितीयु रुद्ररविदिक्प्रमिते तिथौ च कृष्णादिमत्रिलवकेऽपि न चापराह्णे" मु० चि०। निर्णया० व्यव० सम०। "न च षष्ठ्यामथाष्टम्यां पञ्चदश्यां न पर्व्वणि। रिक्तासु च न कर्त्तव्यं त्र्यहस्पृग्दिवसे तथा"। अष्टमीपञ्चदश्योरनध्या। यद्यपि पृथगुपादानं नैमित्तिकविषयमित्यन्येऽपि। "षष्ठ्यामशुचिर्भार्य्यो रिक्तासु बहुदोषभाक्" सं० त०। "रिक्तायामर्थहानिः स्यात् पौर्णमास्यामर्थेव च। प्रतिपद्यपि चाष्टम्यां कुलबुद्धिविनाशनमिति"। अन्यत्रापि "सप्तम्यामष्टम्यां प्रतिपदि रिक्तात्रयोदश्याम्। आयुर्विद्याशाशोन्नतयश्चे पञ्चदश्याञ्च"। "द्वितीया पञ्चमी षष्ठी सप्तमी दशमी तथा। त्रयोदशी तृतीया च शुक्ले श्रेष्ठाः प्रकीर्त्तिताः" इत्यत्र सप्तमीत्रयोदश्योर्यत् प्राशस्त्यमुक्तं तदलाभाभिप्रायेण। नि० सि० नारदेन व्यतिरेकमुखेन वसन्ते गलग्रहादिप्रतिप्रसवोक्तेः। यथा "विनर्त्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे। अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति"। गलग्रहमाह मदनरत्ने नारदः। "कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम्। त्रयोदशी चतुष्कञ्च अष्टावेते गलग्रहाः"। रा० मा० "आरभ्यानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न विद्यते। गर्गादिमुनयः सर्वे तमेवाहुः गलग्रहम्"। दैवज्ञमनोहरे। "प्रदोषे निश्यनध्याये सन्ध्यागर्जे गलग्रहे। मधुं विनोपनीतस्तु पुनः संस्कारमर्हति"। एवं दिवाचतुर्द्दशीत्रयोदश्यां यदा भवेत्। द्वादशी तत्र वर्ज्या स्यात् गलग्रहतया मतेति ज्यो० वचनात् तादृशद्वादश्या वर्ज्यता। बृहद्गर्गः। "अतिपूर्वानध्यायान् सप्तमीञ्च त्रयोदशीम्" वर्जयेदित्यनुषङ्गः। तत्रानध्यायप्रदोषकालौ अनध्यायशब्दे १४५ पृ० दर्शितौ "अनध्यायेऽपि कर्त्तव्यं यत्र नैमित्तिकं भवेत्" इति गर्गवचनात् "प्रायश्चित्तोपनयनेऽनध्यायस्य न दूषकताऽधिकारात् कृष्णपक्षगलग्रहाणां समुच्चयः। "नो जीवास्तविचारे सितगुरुदिवसे कालशुद्धौ व्रतं सत्" दीपिकोक्तेः समयाशुद्धिमात्रं वर्ज्जनीयम्। गुरुशुक्रास्तादिषूपनयने दोष-

माह तत्रैव । "अस्तङ्गते दैत्यगुरौ गुरौ वा कर्क्केऽपि वा पापयुतेऽथवाऽर्के । व्रतोपनीतो द्विजसैः प्रयाणं प्रयाति देवैरपि रक्षितोऽपि" । नक्षत्रनिर्णयः सं०त०भुजब० "स्वातीशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्णे श्रविष्ठाहरिचित्रे चान्द्री तोयपतौ भगे दितिसुते भाद्रद्वये वासरे" १५,१८,२२, १,१७,१२,२७,८,१४,२२,५,२४,११,१२, २५,२६,२० एतत्संख्यकेषु सप्तदशसु नक्षत्रेषु उपनयनं सत् । मु०चि० प्रमि० विशेषः "क्षिप्रध्रुवाहिचरमूलमृदुत्रिपूर्वारौद्रेऽर्कविद्गुरुसितेन्दुदिने व्रतं सत्" अस्य व्याख्या प्रमि० "प्राजापत्यादि षट्सु भगतोऽदितिषु पञ्चसु । मूलादिद्वयके चैव सर्वेषु व्रतबन्धनम्" । तेन २२ द्वाविंशतिर्नक्षत्राणि विहितानि । अत्र पुनर्वसुग्रहणं क्षत्रियवैश्यविषयं न तु ब्राह्मणविषयम् "पुनर्वसौ कृतोविप्रः पुनः संस्कारमर्हतीति" राजमा० । "ब्रह्मक्षत्रे भवे मासि शुद्धत्वमधिगच्छति । पुनर्वसौ कृतोविप्रः पुनः संस्कारमर्हतीति" सारसंग्रहे च विप्रोपनयननिषेधात् । तथा च "भरणीकृत्तिकामघाविशाखाज्येष्ठासूपनयनं न कार्य्यम् एतानि नक्षत्राणि च सर्वशाखासमत्वप्रायाणि यथोक्तं तत्रैव 'भरणी कृत्तिकापितृविशाखाशक्रभानि च । सर्वशाखासमं प्रोक्तं व्रतं तत्र विवर्जयेत्" । वेदिभेदे नक्षत्रभेदो यथा ज्योतिर्निबन्धे व्य०च०च । "मूलहस्तात्रये सार्पे शैवे पूर्वात्रये तथा । ऋग्वेदाध्यायिनां कार्यं मेखलाबन्धनं बुधैः" १९, १३, १४, १५, ८, ६, ११, २०, २५, एतन्मितानि ऋग्वेदिविषयाणि "पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे २७हस्ते मैत्रे १७ शशाङ्कभे । ध्रुवेषु १२, २१, २६, ४ च प्रशस्तं स्याद्यजुषां मौञ्जीबन्धनम्" । पुष्यादय २२हस्ताश्विनिरुद्रैः कर्णोत्तरात्रयम् २२,१२,२१,२६ । प्रशस्तं मेखलाबन्धे बटूनां सामगायिनाम्" । भगो ११मैत्रा१७ श्विनीहस्तारेवत्यदिति ७वासवम् २३ । अथर्वपाठिनां प्रशस्तोभगणोऽयं व्रतार्थके" । नि०सि० । "पूर्वा ११,२०,२५, हस्तात्रये१३,१४,१५, सार्पे ९श्रुतिमूले च २२,१९,बह्वृचाम् । यजुषां पौष्णमैत्रार्कादितिपुष्यमृदुध्रुवैः । सामगानां हरोयार्काश्वपुष्योत्तरादितिः । धनिष्ठादितिमैत्रार्काश्वीन्द्रपौष्णेष्वथर्वणाम्" ५,२७, । अन्यत्रापि । "पूर्वाहस्तत्रयाऽश्लेषाश्विमूलानि भानि च । ऋग्वेदाध्यायिनां प्रशस्तान्याहुर्मेखलाबन्धने । उत्तरारोहिणीयुग्मपुष्यादित्याकंरादितौ । मैत्रे यजुर्विदामोपनयनन्तु प्रशस्यते । उत्तराश्रवणार्द्राश्विपुष्याहस्ताधनेषु च । सामगानां व्रतं यस्त-

मिति वेदविदोविदुः । अश्विनी रेवती हस्ता भमैत्रधनादितौ । अथर्ववेदिनामोपनयनन्तु शुभावहमिति" प्रमि०ष्ठतमाधुक्तवचने ज्येष्ठायामनध्यायोक्तावपि प्रागुक्तभुजबलादिवचने "अश्विनीहस्तचित्रासु हस्ते स्वात्यासु शक्रभे । पुष्ये च पूर्वफल्गुन्यां श्रवणे पौष्णभे तथा । वासवे शततारासु व्रतबन्धः प्रशस्यते" श्रीपतिवचने च ज्येष्ठायाश्चाभावत्वान्नापद्विषयम् । वेदभेदेन विहितनक्षत्रेषु तस्याः अकीर्त्तनेऽपि वेदभेदेन प्रागसमावत्वप्रतीतेस्तदलाभेऽन्यवेदिविहितनक्षत्रमपि ग्राह्यमिति कृत्य० चि०द्वाविंशतिनक्षत्राणां सामान्यतो ग्रहणवदत्रापि तथैव बोध्यम् । ज्येष्ठायास्त्वनापद्विषय एव ग्राह्यता केषुचिदपि वेदिषु तदनुक्तेः व्य०च० गुरुः । "विष्णूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे । स्वाते सौम्यपुनर्वस्वोरुत्तमं ह्यौपनायनम् । वासवे वैष्णवे पुष्ये शाक्रे पौष्णभे तथा । अश्विन्यां मध्यमं ज्ञेयं मध्यमं तु चतुर्मुखैः । शेषेषु वर्जयेद्धीमान् द्विजानामौपनायनम्" अत्रान्येषां वर्ज्यतोक्तिरपि अनापद्विषया" एतद्भिन्ननक्षत्राणां प्रागशास्त्रनैर्विहितत्वात् । ज्योतिर्निबन्धे नारदः । "श्वेताम्यर्केऽत्यन्येज्यचन्द्रादित्युत्तरात्रयम् । विष्णुत्वयाश्विमित्राजयोनिभान्युपनायने" । वर्जनीययोगानाह व्य०च०गुरुः । "व्याघातं परिघं वज्रं व्यतीपातञ्च वैधृतिम् । गण्डातिगण्डौ शूलञ्च विष्कुम्भञ्च विवर्जयेत्" अन्यत्रापि । "विष्कुम्भशूलदण्डेन्द्रगतिपातगण्डव्याघातवैधृतियुतं स्वतिगण्डसवज्रम् । योगं विहाय कुजमन्दपराह्णसन्ध्यां क्षिप्रादिरिक्तं शमशुभञ्च व्रतं प्रशस्तम्" प्रमिता० । "नीचचन्द्रेऽस्तगे शुक्रे निरंशे चैव भास्करे । कर्त्तव्यं नोपनयनं नानध्याये गलग्रहे" । निरंशसूर्यमाह तत्रैव । "राशेः प्रथमभागस्थो निरंशः सूर्य उच्यते" । तेन रघुनन्दनेन निरंशपदस्य संक्रान्तिपरत्वस्य कथनं चिन्त्यम् । वारनिर्णयमाह नारदः । "आचार्यसौम्यकाव्यानां वाराः शस्ताः शशीनयोः । वारो मध्यफलौ प्रोक्तावितरौ निन्दितौ व्रते" तत्राप्यस्तमितस्य बुधस्य वारोवर्जनीयः । "अस्तं गतस्य सौम्यस्य वारो वर्ज्योद्विजन्मनामिति" नारदोक्तेः । अन्यत्र तु । "शुभो बुधोनास्तमितः पापग्रहयुतो न चेति" । चन्द्रवारस्तु कृष्णे वर्जनीयः । "पापग्रहाणां वाराः स्युर्न शुभाश्चन्द्रवासरः । सितपक्षे प्रयत्नः स्यात् कृष्णे वारोविधीयते" इति व्य०च० उक्तेः । शाखागानां कुजवारेऽप्युपनयनमुक्तं श्रीपतिना । "शाखाधिपे बलिनि

केन्द्रगतेऽथवाऽस्मिन् वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा जीवेऽभृगावुपनयः स्मृतिकर्महीनः" । ज्योतिर्निबन्धे नारदः "सर्वेषां जीवशुक्रशशाराः मोक्ता व्रते शुभाः । चन्द्रार्कौ मध्यमौ चैवो सामवज्ञजयोः कुजः । शाखाधिपतिवारश्च शाखाधिपबलं तथा । शाखाधिपतिलग्नञ्च दुर्लभं त्रितयं व्रते" । मु० चि० "शाखेशवारतनुवीर्य्यमतीव शस्तं शाखेशसूर्य्यशशिजीवबले व्रतं सत् । जीवे भृगौ रिपुगृहे विजितेऽथ नीचे स्याद्वेदशाखविधिना रहितोव्रतेन" । वशिष्ठः "शाखेशगुरुशुक्राणां मौढ्ये बाल्ये च वार्द्धके । नैवोपनयनं कार्य्यं वर्णेशे दुर्बले सति" । तेन भौमबुधयोरस्तादिषु सामगाथर्व्वशाखिनोरुपनयनादि न भवतीति गम्यते । तत्र नीचाद्यवस्थितत्वे स्वनवांशस्वोच्चांशस्थितत्वे न शाखेशादेरपवादमाह वशिष्ठः "शत्रुनीचांशगस्यापि स्वांशे वा स्वोच्चभागगे । शाखेशे वा गुरौ शुक्रे न नीचफलमश्नुते" । शाखेशवर्णेशास्तु । "विप्राधीशौ भार्गवेज्यौ कुजार्कौ राजन्यानामोषधीशो विशाञ्च । शूद्राणां ज्ञश्चान्त्यजानां शनिः स्याच्छाखेशाः स्युर्जीवशुक्रारसौम्याः" मु० चि० "ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदोऽप्यथर्वणः । वेदानामधिपा जीवशुक्रभौमबुधाः क्रमात्" गुरुः । "ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो यजुर्वेदाधिपो भृगुः । सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्व्ववेदराट्" दीपिका । लग्नभेदे फलमाह ज्यो० त० वशिष्ठः । "मेषे भवति वाक्कुशलो वित्तविद्यार्ज्जितो वृषे । मिथुने वेदार्थदर्शी च कुलीरे च षडङ्गवित् । शिल्पकर्म्मकरः सिंहे षष्ठे भवति पण्डितः । तुलायां विनयप्राप्तः कार्य्यदक्षोऽथ वृश्चिके । सर्व्वत्र पूजितश्चापे शूद्रवृत्तिर्मृगे तथा । राजसेवान्वितः कुम्भे मीने वेदान्तपारगः" । लग्नकेन्द्रस्थरव्यादिग्रहफलमाह मु० चि० "राजसेवी वैश्यवृत्तिः शस्त्रवृत्तिश्च पाठकः । प्राज्ञोऽर्थवान् म्लेच्छसेवी केन्द्रे सूर्य्यादिखेचरे" ज्यो० त० गुरुः । "रवौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषः स्फुरितसंज्ञकः । तत्रोपनीतस्य शिशोः कुलनाशो भवेत् सदा । कुजे लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषः कुञ्जितसंज्ञकः । तत्रोपनीतं वक्तारं हन्ति वर्षान्न संशयः । शनौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषो रुदितसंज्ञकः । करोति महतीं पीड़ां व्रतिनो वा गुरोस्तथा । राहौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषोऽस्थूलबोधभवेत् । व्रतिनो जननीं हन्ति बाधते धनसञ्चयम् । केतौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषश्च श्यामसंज्ञकः । समस्तं व्रतिनो वित्तविद्याविनाशनम्" । लग्नषष्ठाष्टमान्त्यस्थः करोत्येव निशाकरः । व्रतिनोदेहमथनं निधनं दुःखसञ्चयम्" । वशिष्ठः "विशेषान्निधनस्थाने ग्रहास्तेऽघ्नन्ति सर्व्वदा । आचार्य्यमशुभा घ्नन्ति शिष्यं घ्नन्त्यशुभेतराः" । "केन्द्रत्रिकोणगे जीवे भार्गवे शुक्रेऽथवा व्यये । द्वितीये वा शुभोयोगो द्विजानामौपनायने" । लग्नाद्यधिकस्थानभेदे ग्रहविशेषस्थितौ फलभेदमाह काश्यपः "षष्ठाष्टमं विना जीवः सर्व्वत्र शुभकृत् सदा । सर्व्वत्र शुभकृच्छुक्रः षष्ठसप्ताष्टमं विना । भास्करो लग्नगः कुर्य्याद्दुष्टं भूपतिसेवकम् । धनस्थः स्वर्णरहितं भ्रातृस्थः सुखिनं सदा । बन्धुगोऽदुःखिनं नित्यं सुतगोमतिवर्ज्जितम् । शत्रुगो रोगरहितं सप्तमे मार्गवर्ज्जितम् । अष्टमे हरिरहितं नवमे धर्म्महारिणम् । व्यापारगोऽभिघात्यन्ति दोषांशुग्यं तथाऽऽयगः । रिपुकगो हानियुक्तञ्च फलमेतद्गुरावपि । सिते चन्द्रे तनुसंस्थे शुभं स्यादसितेऽशुभम् । वक्षगे स्याद्धनप्राप्तिस्तृतीये सुखसंस्थितिः । चतुर्थे बुद्धिवृद्धिं च पञ्चमे सौख्यमुत्तमम् । षष्ठे तु व्याधिपीड़ा स्यात् सप्तमे सुखसन्ततिः । अष्टमे निधनः प्राणी नवमे धर्म्मसञ्चयः । दशमे स्यात् सदाचारो लाभे स्याद्धनसञ्चयः । दारिद्र्यं रिपुकगे विद्याच्चन्द्रे फलसदाहृतम् । स्तुतिर्नाशः सुखं कार्य्यहानिर्वृद्धिर्म्मतिर्गदः । अधर्म्मोद्यमतिर्वृद्धिर्नाशो लग्नात् कुजे फलम् । बुद्धिर्वृद्धिर्वित्तनाशो लाभः पुत्रोन्नतिः सुखम् । आयुःक्षयो धर्म्मसौख्ये कोपलाभः क्षयः क्रमात् सौम्ये लग्नादिराशीनां फलमेतदुदाहृतम् । निन्दां हानिं सुखं रोगं दारलाभं जडं मतिम् । विपत्क्लेशं सुखं स्वल्पमुद्याद् कुरुते शनिः । चन्द्रे विशेषमाह लल्लः । "पापात् सप्तमगश्चन्द्रं पापगृहेण वा युतम् । व्रते विवर्ज्जयेद् यत्नाद्दोषमाद्धर्मनीषिणः । तत्फलं तत्रैव "पापग्रहात् सप्तमगं शशाङ्कं पापग्रहेणापि युतञ्च हित्वा । व्रतं प्रशस्तं मुनयो वदन्ति नोचेत्सदा मृत्युमुपैति शीघ्रम्" । गुरुस्तु । "पापग्रहेक्षिते लग्ने जीवितार्थी न कारयेत् । चन्द्रो वा क्रूरगयुक्तो मृत्युं संप्रयच्छति" । वर्ज्ययोगमाह मु० चि० "कवीज्यचन्द्रलग्नपा रिपौ मृतौ व्रतेऽधमाः । व्ययेऽब्जभार्गवौ तथा तनौ मृतौ सुते खलाः" । अन्यत्रापि । "लग्नाधिनाथसितजीवनिशाधिनाथान् षष्ठाष्टमे व्ययगतावपि चन्द्रशुक्रौ । लग्नाष्टपञ्चमगतानशुभग्रहांश्च यत्नात् व्रजेद व्रतविधौ मुनयोवदन्ति" । सारसंग्रहे । "मेखलाबन्धकाले तु सर्व्वदा

पञ्चमकूहम् । शुभयुक्तं प्रशंसन्ति तदालोकितमेव वा" । योगान्तरमाह मुहू० महेश्वरः । "जीवे लग्नमधिश्रिते भृगुसुते धर्मात्मजस्थे विधौ शुक्रांशेऽखिलवेदविद्विजसुतः स्वांशे कृतज्ञोऽधमः" । तत्रैव स एव । "विधौ सितांशगे गुरौ तनौ त्रिकोणगे भृगौ । समस्तवेदविद्व्रती यमांशकेऽतिनिर्घृणः" । नवांशफलमाह ज्यो०त० गुरुः । "गुरुस्वगृहांशके च चन्द्रे विद्याधनायुःसुखवान् द्विजन्मा । मान्देयमन्दार्कनवांशकस्थे हिंस्रो जडो मूर्खतरोऽतिनिःस्वः" मु०चि० । "क्रूरो जडो भवेत् पापः पटुः षट्कर्मकृद्गुः । यज्ञार्थभाक् तथा मूर्खोऽश्व्याद्यंशे तनौ क्रमात् । विद्यानिरतः शुभराशिलवे पापांशगते हि दरिद्रतरः । चन्द्रे स्वलवे बहुदुःखयुतः कर्णादितिभे धनवान् स्वलवे" । मुहू० नारदः "श्रवणादितिभस्थे कर्कांशस्थे निशाकरे । तदा व्रती वेदशास्त्रधनधान्यसमृद्धिमान्" । एतच्छुक्लपक्षविषयम् "शुक्ले स्वांशे निशानाथे वित्तवान् बलवान् भवेत् । कृष्णे स्वांशगतश्चन्द्रो जातिभ्रंशं करोति हि" वशिष्ठोक्तेः "रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ" इत्युक्तेर्व्रते गुरुशुद्धिरावश्यकी । तत्र गुरुशुद्धौ विशेषमाह मु० चि० "वटुकन्याजन्मराशेस्त्रिकोणायद्विसप्तगः । श्रेष्ठो गुरुः खषट्त्र्याद्ये पूजयाऽन्यत्र निन्दितः" । "स्वोच्चे स्वभे स्वमैत्रे वा स्वांशे वर्गोत्तमे गुरुः । रिष्फाष्टतुर्यगोऽपीष्टो नीचारिस्थः शुभोऽप्यसन्" अत्र जीवस्य नीचस्थत्व इव अरिस्थत्वेऽपि वर्ज्यता प्रतीयते अतएव "जन्मभाष्टमे सिंहे नीचे वा मकरे गुरौ । मौञ्जीबन्धः शुभः प्रोक्तः स्वोच्चे मीनगते रवाविति" निर्णयसिन्धुधृतवचने मीनगतरविकालएव प्रतिप्रसवसार्थक्यम् । एतेन "शाखाधिपे बलिनि" इत्यादिवाक्ये उपक्रमे शाखाधिपस्मरणात् गुरोररिस्थत्वे तस्य ऋग्वेदाधिपतया तद्वेदिनामेवोपनयननिषेधकल्पनमपि निरस्तम् "शाखेशसूर्यगुरुजीवबले" इत्यादिशास्त्रवचने शाखेशात् पृथक्त्वेन जीवस्य ग्रहणेनारिस्थत्वेऽपि सर्ववेदिनां दोषस्यावश्यकत्वात् एतेन "नीचस्थितेऽरिस्थगेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ" इत्यादिवचने क्रमान्वयं वदन् परास्तः तथात्वे प्रतिप्रसवानर्थक्यापत्तेः । अस्मदाकरे द्रष्टव्यमिति दिक् तत्रायुर्विद्याध्ययनार्थे ३कर्मभेदे तत्र चिकित्साविद्यार्थोपनयनप्रकारो दर्शितः सुश्रुतेन यथा ।

"अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामन्यतममन्वयवयःशीलशौर्यशौचाचारविनयशक्तिबलमेधाधृतिस्मृतिमतिप्रतिपत्तियुक्तं तनुजिह्वौष्ठदन्ताग्रमृजुवक्त्राक्षिनासं प्रसन्नचित्तवाक्चेष्टं क्लेशसहञ्च भिषक् शिष्यमुपनयेत् । अतो विपरीतगुणं नोपनयेत् उपनयनीयस्तु ब्राह्मणः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु प्रशस्तायां दिशि शुचौ समे देशे चतुर्हस्तं चतुरस्रं स्थण्डिलमुपलिप्य गोमयेन दर्भैः संस्तीर्य पुष्पैर्लाजभक्तै रत्नैश्च देवताः पूजयित्वा विप्रान् भिषजश्च, ततोल्लिख्याभ्युक्ष्य च दक्षिणतो ब्रह्माणं स्थापयित्वाग्निमुपसमाधाय खदिरपलाशदेवदारुबिल्वानां समिद्भिश्चतुर्णां वा क्षीरवृक्षाणां न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थमधूकानां दधिमधुघृताक्ताभिः, दार्वीहोमिकेन विधिना स्रुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात् । सप्रणवाभिर्महाव्याहृतिभिस्ततः प्रतिदैवतमृषींश्च स्वाहाकारं कुर्यात् शिष्यमपि कारयेत् । ब्राह्मणस्त्रयाणां वर्णानामुपनयनं कर्त्तुमर्हति राजन्यो द्वयस्य, वैश्यो वैश्यस्यैवेति । शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नं मन्त्रवर्जमनुपनीतमध्यापयेदित्येके । ततोऽग्निं त्रिःपरिणीयाग्निसाक्षिकं शिष्यं ब्रूयात् । कामक्रोधलोभमोहमानाहङ्कारेर्ष्यापारुष्यपैशुन्यानृतालस्यायशस्यानि हित्वा नीचनखरोम्णा शुचिना कषायवाससा सत्यव्रतब्रह्मचर्याभिवादनतत्परेणाऽवश्यं भवितव्यं मदनुमतस्थानगमनशयनासनभोजनाध्ययनपरेण भूत्वा मत्प्रियहितेषु वर्त्तितव्यमतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्मो भवत्यफला च विद्या न च प्राकाश्यं प्राप्नोति । अहं वा त्वयि सम्यग्वर्त्तमाने यद्यन्यथादर्शी स्यामेनोभाग्भवेयमफलविद्यश्च । द्विजगुरुदरिद्रमित्रप्रव्रजितोपनतसाध्वनाथाभ्युपगतानां चात्मबान्धवानामिव स्वभेषजैः प्रतिकर्त्तव्यमेवं साधु भवति । व्याधशाकुनिकपतितपापकारिणां न च प्रतिकर्त्तव्यमेवं विद्या प्रकाशते मित्रयशोधर्मार्थकामांश्च प्राप्नोति" एवं धनुर्विद्याध्यापनार्थमप्युपनयनं द्रष्टव्यम् । उपनयनाय हितम् छ । उपनयनीय उपनयनाय हिते त्रि० तत्र साधु छ । उपनयनीय उपनयनकारके गुरौ पु० । उभयस्य उदा० उक्त सुश्रुतवाक्ये दर्शितम् ।

उपनहन न० उप+नह–बन्धने भावे ल्युट् । १बन्धने करणे ल्युट् । २बन्धनसाधने वस्त्रादौ । "प्रेष्यति च सोमोपनहनमाहर" कात्या० ७,७,१ । सोम उपनह्यते बध्यते येन तत् सोमोपनहनं वासः" कर्कः । "आसन्द्यामवभृतं कृत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन" कात्या० २२,६,१२ । "अथ संप्रेष्यति सोमोपनहनमाहर" यजमानो वा सोमोपनहनमादत्ते" शत० ब्रा० ३,३,२,४ ।

उपनागरिका स्त्री “माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकेष्यते” इत्युक्तलक्षणे उक्त्यनुप्रासवृत्तिभेदे। यथा“अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः। अलमालि! मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला”।

उपनासुक त्रि॰ उप+नम–बा॰ उकञ्। १उपनमनशीले २फला-नुगुण्याय प्रस्तुते “यद्दिविभिर्यजेतोपनासुक एनं यज्ञः स्यात् यमाग्नेय्युपनासुक एनम्” शत॰ब्रा॰ १२, २,६,६,७।

उपनाय पु॰ उपनाययति उप+नी–णिच् करणस्य कर्त्तृत्व-विवक्षायाम् कर्त्तरि अच्। उपनयसंस्कारे हेम॰ तस्य आचार्य्यसमीपनयनसम्पादनकरणत्वात्तथात्वम्।

उपनायक पु॰ उपगतोनायकम् अत्या॰ स॰। १नायकसदृशे उपपतौ “नायकस्य गुणोत्कर्षकथका उपनायकाः” संगी-तोक्ते २नायकसहायभेदे उप+नी–ण्वुल्। ३उपस्थापके त्रि॰ज्ञानकरणत्वात्पक्षसन्निकर्षे पु॰। उपनयशब्दे दृश्या॰।

उपनायन न॰ उप+नी–स्वार्थे–णिच्–ल्युट् करणे कर्त्तृत्व-विवक्षायां कर्त्तरि नन्द्या॰ ल्यु वा। उपनयसंस्कारे। उपनयनशब्दे बहुप्रयोगो दृश्यः। “ब्राह्मणस्योपनायनम्” मनुः। उपनायनं प्रयोजनमस्य ठक्। औपनायनिक उपनयनप्रयोजने विधाने त्रि॰। “एष प्रोक्तो द्विजाती-नामौपनायनिकोविधिः” मनुः औपनायनिक इत्यत्र कुल॰ अनुशतिकादिकादित्वकल्पनमनाकरमेव उपनायनशब्देनैव तद्रूपसिद्धेस्तथाकल्पनानौचित्यात्।

उपनाह पु॰ उप+नह–घञ्। १वीणायास्तन्त्रीबन्धनस्थाने, २व्रणाद्युपशमार्थे लेपनद्रव्ये च। “आदौ विम्लापनं कुर्य्यात् द्वितीयमवसेचनम्। तृतीयमुपनाहञ्च चतुर्थीं पाटनक्रि-याम्” “शोफयोरुपनाहन्तु कुर्य्यादामविदग्धयोः” “ति-लोपनाहं कुर्य्याच्च सर्वदा वातरोगिणाम्” “शाल्वणमुप-नाहार्थे वातार्त्तमनुवासनार्थे” इति च सुश्रुतः।

उपनाहन न॰ उप+नह–स्वार्थे णिच्–भावे ल्युट्। प्रले-पादिबन्धने “प्रशमयेत् स्नेहस्वेदोपनाहनैः”। “वेशवारैः सलवणैः स्निग्धैः स्यादुपनाहनम्” सुश्रुतः।

उपनिक्षेप पु॰ उप+नि–क्षिप–कर्मणि घञ्। १रूपसंख्या-प्रदर्शनेन रक्षणार्थं परस्य हस्ते निहिते द्रव्ये “आधिसीमो-पनिक्षेपजडबालधनैर्विना। तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रि-याणां धनैरपि” या॰स्मृ॰। “उपनिक्षेपो नाम रूपसंख्या-प्रदर्शनेन रक्षणार्थं निहितमिति” मिता॰ भावे घञ्। २तदर्पणे।

उपनिधातृ त्रि॰ उप+नि+धा–तृच्। उपनिधिस्थे स्थाप-समीपे १स्वद्रव्यस्थापके २स्थापकमात्रे च। “पाणिभ्या-मुपनिधाता स्वस्य देवाः” शत॰ब्रा॰१,१,२,१७। उप+ नि+धा–ण्वुल्। उपनिधायकोऽप्यत्र।

उपनिधान न॰ उप+नि+धा–भावे ल्युट्। उपनिधित्वेन १स्थापने “उपनिधानमुपनिधिः” मिता॰। २समीपे स्थापने “सदभिहितोभाव” इत्याद्युक्तेः उपनिधीयमाने ३द्रव्ये च।

उपनिधि क॰ उप+नि+धा–भावे कि। रूपसंख्ये अप्रदर्श्य परस्यान्तिके रक्षणार्थं १धनस्थापने “सदभिहितोभावोद्रव्य-वत् प्रकाशत” इत्युक्तेः तथा निधीयमाने २द्रव्ये च। उप-निधिस्वरूपतल्लक्षणविशेषौ मिता॰ दर्शितौ यथा “वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते। द्रव्यनदौप-निधिकं प्रतिदेयं तथैव तत्” या॰स्मृ॰। “निक्षेप-द्रव्यस्याधारभूतन्द्रव्यान्तरं वासमञ्जूषकादि तत्स्थं यद्द्रव्यं रूपसंख्यादिविशेषमनाख्यायाकथयित्वा मुद्रितम-न्यस्य हस्ते रक्षणार्थं विश्वम्भादर्प्यते तद्द्रव्यमौपनिधिक मुच्यते यथाह नारदः। “असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्नि-धीयते। तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपङ्गणितं विदुरिति” प्रतिदेयन्तथैव तत् यस्मिन् स्थापितन्तेनैव पूर्वमुद्रादि चिह्नितमर्पितन्तथैव स्थापकाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयम्। प्रति-देयमित्यस्यापवादमाह” मिता॰। “न दाप्योऽपहृतन्तु राज-दैविकतस्करैः” या॰स्मृ॰ “तमुपनिधिं राज्ञा दैवेनोदकादिना तस्करैर्वापहृतं नष्टं न दाप्योऽसौ राज्ञा तदुपनिहितन्धनि न एव तद्द्रव्यन् नष्टं यदि जिह्मकारितं न भवति यथाह नारदः। “ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टोनष्टः स दायिनः। दैवराजकृते तद्वच्चेन्नतज्जिह्मकारितमिति” मिता॰। अस्याप वादमाह। “भेषश्चेन्मार्गिते दत्ते दाप्योदण्डञ्च तत्समम्” या॰स्मृ॰। “स्वामिना मार्गिते याचिते यदि न ददाति तदा तदुत्तरकालं यद्यपि राजादिभिर्भ्रेषनाशः सञ्जातस्तथापि तद्द्रव्यं मूल्यकल्पनया धनिने ग्रहीता दाप्यो राज्ञे च त-त्समन्दण्डम्। भोक्तारम्प्रति दण्डमाह” मिता॰। “आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्योदाप्यस्तं चापि सोदयम्” या॰। “यः स्वेच्छया स्वामिनमननुज्ञाप्य उपनिहितन्द्रव्यमाजीवत्युपभुङ्क्ते व्यवह-रति वा प्रयोगादिना लाभार्थं तदासुपभोगानुसारेण द-ण्ड्यस्तञ्चोपनिधिं सोदयमुपभोगे सवृद्धिकं व्यवहारे स लाभञ्चधनिने दाप्यः। वृद्धिप्रमाणञ्च कात्यायनेनोक्तम्। “निक्षेपं वृद्धिशेषञ्च क्रयं विक्रयमेव च। याच्यमानो न चेद्दद्याद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति”। एतच्च भक्षिते द्रष्टव्यम्। उपेक्षाऽज्ञाननष्टे तेनैव विशेषो दर्शितः “भक्षितं सोदयं

द्राध्यः समन्द्राया उपेक्षितम्। किञ्चिदूनं प्रदापद्यः स्याद्व्यमज्ञाननाशितमिति"। किञ्चिदूनमिति चतुर्थांशहीनम्" मिता०। "एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु। शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च" नारदः। "स जातमात्रान् पुत्रांश्च दारांश्च भवताभिह। प्रदायोपनिधिं राजा पाण्डुः स्वर्गमितो गतः" भा० आ० १२६ अ०। उपनिधिमधिकृत्य प्रवृत्तम् तदस्य प्रयोजन मिति वा ठक्। औपनिधिक तदधिकारेण प्रवृत्ते व्यवहारे तत्साधनद्रव्ये च।

उपनिपात पु० उप+नि–पत–घञ्। १समीपे आगतौ २हठादागमने "कृतताक्ष्योपनिपातवेगशङ्कः" किरा०।

उपनिपातिन् त्रि० उप+नि–पत–णिनि। १हठादागते अतर्कितोपगतियुक्ते "रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्थाः"।

उपनिबन्धन न० उप+नि+बन्ध–करणे ल्युट्। १सम्पादनसाधने। "प्रबन्धोपनिबन्धनः" सर्वद०। भावे ल्युट्। २यमने

उपनिमन्त्रण न० उप+नि+मन्त्र–ल्युट्। उपेत्य आवश्यके कर्म्मणि प्रवर्त्तनाव्यापाररूपे निमन्त्रणे।

उपनिवपन न० उप+नि+वप–ल्युट्। अग्निप्रणयनकर्म्माङ्गभूते इध्माभ्याधानादिव्यापारे "औपनिवपनात् कृत्वा हविर्धाने स्थापयति" ८, २, २१। "औपनिवपनात् "इध्माभ्याधानादि उपयमन्युपनिवपनान्तमग्निप्रणयनाख्यं कर्म्म कृत्वा" कर्कः।

उपनिवेशित त्रि० उप+नि+विश–णिच्–क्त। १निवासिते २वसतिविशेषरूपेण स्थापिते च। "स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशिता" कुमा०। ३निवेशितमात्रे च।

उपनिषद् स्त्री उपनिषीदति प्राप्नोति ब्रह्मात्मभावोऽनया उप+नि–सद–क्विप्। १ब्रह्मविद्यायां, २तत्प्रतिपादके वेदशिरोभागे वेदान्ते च। वृ० भा० उपनिषच्छब्दार्थव्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा। "सेयं ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्दवाच्या तत्पराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तावसादनम् उपनिपूर्वस्य सदेस्तदर्थत्वात् तादर्थ्याद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते। मुण्ड० भा० "यथा ये इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुरःसराः सन्तस्तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं निशातयति परं वा ब्रह्म गमयति अविद्यादिसंसारकारणञ्चात्यन्तमवसादयति विनाशयतीत्युपनिषद् उपनिपूर्व्वस्य सदेरेवमर्थस्मरणात्। "अत एवोपनिषच्छब्दो ब्रह्मविद्यैकगोचरः। तच्छब्दादर्थवाचस्य विद्यायामेव सम्भवात्। उपोपसर्गः सामीप्ये तत्प्रतीचि समाप्यते। सामीप्यतारतम्यस्य विश्रान्तेः स्वात्मनीक्षणात्। त्रिविधस्य सदर्थस्य निशब्दोऽपि विशेषणम्। उपनीय तमात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं यतः। निहन्त्यविद्यां तज्जञ्च तस्मादुपनिषद्भवेत्। निहत्यानर्थमूलं स्वाऽविद्यां प्रत्यक्तया परम्। नयत्यपास्तसम्भेदमतो वोपनिषद्भवेत्। प्रवृत्तिहेतून्निःशेषांस्तन्मूलोच्छेदकत्वतः। यतोऽवसादयेद्विद्या तस्मादुपनिषद्भवेत्। यथोक्तविद्याहेतुत्वाद्ग्रन्थोऽपि तदभेदतः। भवेदुपनिषन्नामा लाङ्गलं जीवनं यथेति" तस्यानिरुक्ताचार्य्यैर्दर्शितः। उपनिषद्भेदाश्च मुक्तिकोपनिषदि दर्शिता यथा। "१ईशा २केन ३कठ ४प्रश्न ५मुण्ड ६माण्डूक्य ७तित्तिरिः। ८ऐतरेयञ्च ९छान्दोग्यं १०बृहदारण्यकं तथा। ११ब्रह्म १२कैवल्य १३जाबाल १४श्वेताश्वो १५हंस १६आरुणिः। १७गर्भो १८नारायणो १९हंसो २०विन्दु२ २१र्नाद३ २२शिरः४ २३शिखा। २४मैत्रायणी २५कौषितकी २६बृहज्जाबाल २७तापनी। २८कालाग्निरुद्र २९मैत्रेयी ३०सुबाल ३१क्षुरि ३२मन्त्रिका। ३३सर्वसारं ३४निरालम्बं ३५रहस्यं ३६वज्रसूचिकम्। ३७तेजो ३८नादो ३९ध्यान ४०विद्या ४१, ४२योगतत्त्वात्मबोधकम्। ४३परिव्राट् ४४त्रिशिखी ४५सीता ४६चूडा ४७निर्वाण ४८मण्डलम्। ४९दक्षिणा ५०शरभं ५१स्कन्दं ५२महानारायणाद्वयम्। ५३रहस्यं ५४रामतपनं ५५वासुदेवञ्च ५६मुद्गलम्। ५७शाण्डिल्यं ५८पैङ्गलं ५९भिक्षु ६०६१महच्छारीरकं शिखा६२। ६३तुरीयातीत ६४संन्यास ६५परिव्राजा ६६क्षमालिका। ६७अव्यक्तै ६८काक्षरं ६९पूर्णा७० ७२सूर्याक्ष्य७३ऽध्यात्म७४कुण्डिका। ७५सावित्र्या ७६ऽत्मा ७७पाशुपतं ७८परब्रह्मा ७९ऽवधूतकम्। ८०त्रिपुरातापनं ८१देवी ८२त्रिपुरा ८३कठ ८४भावना। ८५हृदयं ८६कुण्डली ८७भस्म ८८रुद्राक्ष ८९गण ९०दर्शनम्। ९१तारसार९२महावाक्य ९३पञ्चब्रह्म ९४ऽग्निहोत्रकम्। ९५गोपालतापनं ९६कृष्णं ९७याज्ञवल्क्यं ९८वराहकम्। ९९शाट्यायनी १००हयग्रीवं १०१दत्तात्रेयं च १०२गारुडम्। १०३कलि३ १०४जाबालि १०५सौभाग्य १०६रहस्य १०७वज्र १०८मुक्तिका"

तासाञ्च मध्ये यासां यद्वेदगतत्वं तदपि शान्तिपाठमन्त्रसहितं तत्रैव दर्शितं यथा।

"१ऐतरेय२कौषीत३।४नादबिन्द्वात्मप्रबोध५निर्वाण ६मुद्गला ७ऽक्षमालिका ८त्रिपुरा ९सौभाग्यं १०बह्वृचा

ऋग्वेदगतानां दशसंख्यकानामुपनिषदां "वाङ् मे मनसीति" शान्तिः । १ईशावास्य २बृहदारण्यक ३जाबाल ४हंस ५परमहंस ६सुबाल ७मन्त्रिका ८निरालम्ब ९त्रिशिखी" १०ब्राह्मणमण्डल ११ब्राह्मणाद्वयतारक १२पैङ्गल १३भिक्षु १४।१५तुरीयातीताध्यात्म १६तारसार १७याज्ञवल्क्य १८शाट्यायनी १९मुक्तिकानां शुक्लयजुर्वेदगतानामेकोनविंशतिसंख्यकानामुपनिषदां "पूर्णमदः" इति शान्तिः । १कठवल्ली २तैत्तिरीयक ३ब्रह्म ४कैवल्य ५श्वेताश्वतर ६गर्भ ७।८नारायणामृतबिन्दु ९अमृतनाद १०कालाग्निरुद्र ११क्षुरिका १२सर्वसार १३शुकरहस्य १४तेजोबिन्दु १५ध्यानबिन्दु १६ब्रह्मविद्या १७योगतत्त्व १८दक्षिणामूर्त्ति १९स्कन्द २०शारीरका २१योगशिखा २२,२३एकाक्षराक्षि २४अवधूत २५कठरुद्र २६हृदय २७योगकुण्डलिनी २८पञ्चब्रह्म २९प्राणाग्निहोत्र ३०वराह ३१कलिसन्तरण ३२सरस्वतीरहस्यानां कृष्णयजुर्वेदगतानां द्वात्रिंशत्संख्यकानामुपनिषदां "सह नाववत्विति" शान्तिः । १केन २।३छान्दोग्यारुणि ४मैत्रायणी ५मैत्रेयी ६वज्रसूचिक ७योगचूडामणि ८वासुदेव ९महत् १०संन्यास ११अव्यक्त १२कुण्डिका १३सावित्री १४रुद्राक्ष १५जाबालदर्शन १६जाबालीनां सामवेदगतानां षोडशसंख्यकानामुपनिषदाम् "आप्यायन्त्विति" शान्तिः । १प्रश्न २मुण्डक ३माण्डूक्य ४अथर्वशिरो ५अथर्वशिखा ६बृहज्जाबाल ७नृसिंहतापनी ८नारदपरिव्राजक ९सीता १०शरभ ११महानारायण १२रामरहस्य १३रामतापनी १४शाण्डिल्य १५परमहंस १६परिव्राजकाऽन्नपूर्णा १७सूर्य्यात्म १८पाशुपत १९परब्रह्म २०त्रिपुरातपन २१देवी २२भावना २३भस्म २४जाबाल २५गणपति २६महावाक्य २७गोपालतपन २८कृष्ण २९हयग्रीव ३०दत्तात्रेय ३१गारुडानामथर्ववेदगतानामेकत्रिंशत्संख्याकानामुपनिषदां "भद्रं कर्णेभिरिति" शान्तिः" । पूर्वोत्तरवाक्ये नामभेदः नामान्तरपरतया समाधेयः । २योगे च । "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरम्" छा॰उ॰ "उपनिषदा योगेन युक्ततेत्यर्थः" भा॰ "योगो देवतादिविषयमुपासनम्" आनन्दगि॰ ४धर्मे ५निर्ज्जनस्थाने मेदि॰ ६समीपसदने त्रिका॰ । ७द्विजातिकर्त्तव्ये चत्वारिंशत्संस्कारमध्ये वेदव्रतभेदे तच्च व्रतं गोदानाख्यवेदान्तकर्म्मणः प्राक् कर्त्तव्यं यथाह आश्वलायनगृह्यकारिका "प्रथमं स्यान्महानाम्नी द्वितीयन्तु महाव्रतम् । तृतीयं स्यादुपनिषद्गोदानं च ततः परम्" तत्र विप्रस्य जन्मतस्त्रयोदशे वर्षे महानाम्नीव्रतं, चतुर्द्दशे महाव्रतं, पञ्चदशे उपनिषद्व्रतं, षोडशे वर्षे गोदानम्, क्षत्रस्य अष्टविंशादिवर्षचतुष्के, वैश्यस्य एकविंशादिचतुष्के यथाक्रमं महानाम्न्यादिवेदव्रताख्यकर्म्मचतुष्टयं कर्त्तव्यम् । तत्र चूडादिनक्षत्रादिकमेव ग्राह्यम्" यथाह पी॰धा॰ श्रीधरः । "तिथिनक्षत्रवाराश्च वर्णोदयनिरीक्षणम् । चौलवत् सर्व्वमाख्यातं सगोदानव्रतेषु च" यदा तु देशादतीतकालानि महानाम्न्यादिव्रतानि स्युस्तदा समावर्त्तनेन सह कार्य्याणि "यद्वागामिक्रियाहेतुकालस्याप्यन्तरालवत् । गौणकालत्वमिच्छन्तीत्याद्युक्तेः । उपनिषत्सु व्यज्यते अण् । औपनिषद वेदान्तमात्रवेद्ये परब्रह्मणि । "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं वेद" छा॰उ॰ । उपनिषदं वेत्ति अण् । वेदान्ताभिज्ञे "गुरुवद्भक्तभाव इत्यौपनिषदाः" सुश्रु॰ ।

उपनिषादिन् त्रि॰ उप+नि+सद्–णिनि स्त्रियां ङीप् । समीपे स्थायिनि "तद्विषमधस्तादुपनिषादिनीं करोति" शत॰ ब्रा॰ ६,४,२,२ ।

उपनिष्कर न॰ उप+निस्+कृ–करणे संज्ञायां घ । महति राजमार्गे अमरः । तत्र हि महतामपि सैन्यानामसंबाधेन निष्क्रमणात्तथात्वम् । [अमरः ।

उपनिष्क्रमण न॰ उप+निस्–क्रम–करणे ल्युट् । राजपथे ।

उपनिहित त्रि॰ उप+नि–धा–क्त । १उपनिधित्वेन स्थापिते द्रव्ये उपनिधिशब्दे मिता॰ उदा॰ २स्थापिते च ।

उपनीत त्रि॰ उप+नी–क्त । १कृतोपनयनसंस्कारे "अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितः" रघुः । २ज्ञानलक्षणासन्निकर्षेण ज्ञाते च "उपनीतं विशेषणतयैव भासते मानसे तु नायं नियमः" प्राचीनगाथा उपनयशब्दे दृश्या ३समीपे प्रापिते ४उपस्थापिते च ।

उपनेतृ पु॰ उप+नी–तृच् । १उपनयकर्त्तरि गुरौ २उपढौककर्त्तरि त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । "नियमविधिजलानां बर्हिषां चोपनेत्री" कुमा॰ ।

उपनेत्र न॰ उपगतं नेत्रम् अत्या॰स॰ । नेत्रसमीपे धार्य्ये काचादिनिर्मिते नेत्रतिमिरोपकारके द्रव्यभेदे (चसमा)

उपन्यास पु॰ उप+नि+अस–घञ् । १वाक्योपक्रमे २वाक्यप्रयोगे उपचारच्छलशब्दे उदा॰ । "तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन" शारी॰भा॰ । "मालविकायामयमुपन्यासः शङ्कयति" मालवि॰ । ३विचारे "युक्तमुपन्यासं निशोधत" मनुः । "उपन्यासं विचारम्" कुल्लू॰ ।

४विद्यासेनान्तसमीपे स्वद्रव्यन्यासे उपनिधौ च ।

उपपति पु० उपमितः पत्या अवा०स०। जारे। "उपपतिरिव नीचैः पश्चिमान्तेन चन्द्रः" माघः। तस्य पतिवत् स्त्रिया रतिहेतुत्वात्तत्समत्वम्। "यस्य चोपपतिर्गृहे" 'त्यजन्ति ये चोपपतिम्" मनुः "सन्धये जारं गेहायोपपतिम्" यजु०३०,९। गुप्तव्यभिचारमात्रे जारत्वम् पतिसमीपे तस्य गेहस्थित्या व्यभिचारे उपपतित्वमित्यनयोर्भेदः।

उपपत्ति स्त्री उप+पद-क्तिन्। १युक्तौ, २सङ्गतौ ३हेतौ च "श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः" "उपपत्तिभिर्हेतुभिरिति मथुरानाथः। "उपपत्तिमदूर्जितं वचः" "पिबेतु वैः पार्थ ! विमोहपत्तेः" किरा०। "तन्नथा यत्र सम्बन्धस्यात्पद्यानुपपत्तितः" भाषा०। "विवक्षितगुणोपपत्तेः" शा० सू०। "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्। अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्यनिर्णये" इत्युक्तेषष्ठ्याः प्रकरणप्रतिपाद्यार्थनिर्णायकत्वं यथा। छान्दोग्ये ६प्र० "यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं भवति वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्यादिना विकारमात्रस्य वाचारम्भणकथनरूपा युक्तिः। ४उपाये च "अथोपपत्तिं छलनापरोऽपराम्" माघः। "अपेक्षितान्योन्यबलोपपत्तिभिः" माघः। ५प्राप्तौ ६सिद्धौ च "स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशः" "असंशयं प्राक्तनयोपपत्तेः" रघुः। युक्तयश्च नानाविधाः सुश्रुते दर्शिताः तास्च तन्त्रयुक्तिशब्दे दर्शयिष्यन्ते। "असद्वाक्यप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम्। स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तिभिः" सुश्रुते तत्फलमुक्तम्।

उपपद न० उपोच्चारितं पदम् प्रा०स०। समीपोच्चारिते पूर्वमुच्चार्ये शब्दे "तस्याः सरोजोपपदं निशान्तम्" रघुः। "फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव" माघः। राजनिशान्तं कल्पद्रुमा इत्यर्थः। २नामोत्तरमुच्चारिते शर्मवर्मादिरूपे शब्दे, (उपाधि) व्याकरणे प्रत्ययादिविधायकसूत्रे ३सप्तम्यन्तपदेन निर्दिश्यमाने पदे च। यथा कर्मण्यण् इत्यादौ कर्मणीति सप्तम्यन्तं पदम् अण्प्रत्ययविधाने उपपदम्। "उपपदमतिङ्" पा०। "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः" वार्त्ति०उक्तेः कुम्भकार इत्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे उपपदसमासः। उपपदेन समीपस्थपदेन योगे विभक्तिरुपपदविभक्तिः "उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति" व्या०प०

उपपन्न त्रि० उप+पद-क्त। १युक्तियुक्ते, "उपपन्नं ननु शिवमिति" रघुः। २प्राप्ते च "अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनः" रघुः ३गतोगुणान्तराधानरूपसंस्कारयुक्ते "अयन्तु निरुरः पिहृदो नाप्युपपन्नसंस्कारः" दशकुमा० ४उत्पन्ने च।

उपपात पु० उप+पत-घञ्। १हठादागतौ २फलोन्मुखत्वे ३नाशे च। "कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालम्" कात्या० २५,१,११ "उपपातो विनाशोऽन्यैव इत्यनर्थान्तरम्" कर्कः

उपपातक न० पातयति नरके पत-णिच्-ण्वुल् उप अल्पार्थे सादृश्ये वा प्रा०स०। पातकसदृशे ततोन्यूनफलके पापभेदे। "महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु। तानि पातकसंज्ञानि तन्न्यूनमुपपातकमिति" पैठीनसिः। पतनञ्च "द्विजातिकर्मभ्योहानिः पतनं परलोकासिद्धिमेके नरकम्" गौतमोक्तम्। तस्य न्यूनत्वञ्चाल्पफलदातृत्वेन तस्याल्पफलदातृत्वमाहाङ्गिराः "पातके तु सहस्रं स्यात् महत्सु द्विगुणं तथा। उपपापे तुरीयं स्यात् नरके वर्षसंख्यया"।

येन येन कर्मणा च तज्जन्यते तन्निरूपितं प्रा०वि०। तत्र मनुः। "गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयः। गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च। परिवित्तितानुजेन परिवेदनमेव च। तयोर्दानञ्च कन्यायास्तयोरेव च याजनम्। कन्याया दूषणञ्चैव वार्द्धुष्यं व्रतच्युतिः। तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः। व्रात्यता बान्धवत्यागो भृतकाध्यापनन्तथा। भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः। सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम्। हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च। इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम्। आत्मार्थञ्च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनन्तथा। अनाहिताग्निता स्तेयमृणानामनपक्रिया। असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य च क्रिया। धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम्। स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो नास्तिक्यञ्चोपपातकम्"। "अस्यार्थः। अयाज्यसंयाज्यमिति प्रतिपन्नाध्यापनद्वयमिति। त्यागो योगक्षेमाकरणम्। अनिमित्तं स्वाध्यायत्यागोऽधीतवेदविस्मरणम्। अग्नित्याग आलस्यादिना। सुतत्यागः पोषणविनयाधानाद्यकरणेन चकाराद्भार्यात्यागोऽपि। परिविवित्तिता कनिष्ठस्य भ्रातृदाराग्निहोत्रसंयोगे सति ज्येष्ठस्य भ्रातृदाराग्निहोत्रसंयोगप्रागभावः। कनिष्ठस्य परिवेदनं, चकारात् कन्याया अपि तथाभूतायाः परिवेदनीयत्वम्। परिवित्तिपरिवेत्त्रोर्वरत्वेन कन्यादानम्। तयोरेव विवाहादौ आर्त्विज्यकार्यमिति। कन्याया दूषणमकन्येत्युक्तिः अङ्गुल्या योनिविदारणं वा

वार्द्धुषिकत्वं ब्राह्मणक्षत्रिययोः। व्रतच्युतिरवकीर्णित्वम्।
दाराणामपि परिणीतानामपि विक्रयः। अपत्यस्यानेक-
विधस्य। व्रात्यता यथाकालमनुपनयनमसोमयाजित्वञ्च।
बान्धवत्यागो बान्धवस्य सपिण्डादेरनिमित्तत्यागः। भृत-
काध्यापनम् मूल्येन वेतनादिना विद्यार्पणम्। भृताच्च
वेतनपरिक्रीताद्वेदादि विद्याग्रहणम्। अपण्यानां लाक्षा-
दीनां सकृत्, गोरसादीनां चासकृत्, ब्राह्मणेन विक्रयः।
सर्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु नियोगः। तैलादियन्त्रस्य
गड्डलतैजसादियन्त्रस्य च प्रवर्त्तनम्। धान्यादीनां यथा
कथञ्चिन्नाशनं स्त्रियार्जितधनजीवनम्। अभिचारः पर-
हिंसार्थं जपादिकर्म, मूलकर्म वशीकरणं मूलादिक्रिया। इन्ध-
नार्थम् द्रुमाणामशुष्काणां छेदनम्। आत्मार्थं पाकक्रिया
न देवदेवाद्यर्था। गणदेवककलत्राराद्यन्नभक्षणम्। सा-
मर्थ्येऽपि श्रौतस्मार्त्ताग्न्यपरिग्रहः। स्तेयं हेमनरा-
श्वरजतभूमिमणिनिक्षेपेतरद्रव्यहरणम्। देवर्षिपितृसम्ब-
न्धिन ऋणस्यानपशोधनम्। असच्छास्त्राभिगमनम् पाष-
ण्डशास्त्राभ्यासः। कुशीलवस्य कर्म तौर्य्यत्रिकं तस्य सत-
तानुष्ठानम्। कुत्सितसारद्रव्यस्य ताम्रकांस्यादेः स्तेयम् म-
द्यपस्त्रिया मद्यपायाश्च स्त्रियाः निषेवणम् ब्राह्मणेन। स्त्रियाः
शूद्रवैश्यक्षत्रियाणाञ्च वधः। नास्तिक्यं नास्ति परलोक
इति व्यवसितिः। उपपातकमेकैकम् "एकैकमुपपातकमिति"
याज्ञवल्क्यवचनात्। एवञ्च गोवधादिनाभिकथ्यानानि
पञ्चाशदुपपातकानि। विष्णुना "अनृतवचनमुत्कर्षे राज-
गामि च पैशुन्यम्। गुरोश्चालीकनिर्बन्धः वेदनिन्दाऽधीतस्य च
त्यागः" अन्यानि च मनूक्तानि उक्त्वा "उपपातकिन
स्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः" इति उपपातके दर्शितम्।
तत्र नृपादिसभासु परापकारव्यतिरेकेणात्मन उत्कर्षख्या-
पनं तथा राज्ञः पुरतः परापकारव्यतिरेकेण परदोष-
कीर्त्तनम्। अनृतमात्रोपकारकगुरोर्मिथ्याभिशंसनम्।
तथा परिहासादिना वेदनिन्दा तथाऽसच्छास्त्राभियोगेना-
धीतवेदविस्मरणञ्च यद्यपि तदुपपातकं गुरूणां पुनरेतेषां
मनुनाऽनुपातके दर्शितत्वात्। अन्यानि चोपपातकानि
स्मृत्यन्तरेऽनुसन्धेयानि"।

"गोवधो व्रात्यता स्तेयमृणानाञ्चानपक्रिया। अनाहिता-
ग्निताऽपण्यविक्रयः परिवेदनम्। भृताद्ध्ययनादानं
भृतकाध्यापनन्तथा। पारदार्यं पारिवित्त्यं वार्द्धुष्यं लवण
क्रिया। स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम्।
नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानाञ्चैव विक्रयः। धान्यकु-
प्यपशुस्तेयमयाज्यानाञ्च याजनम्। पितृमातृसुतत्याग-
स्तडागारामविक्रयः। कन्यासन्दूषणञ्चैव परिवेदकया-
जनम्। कन्याप्रदानन्तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम्।
आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम्। स्वाध्या-
याग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च। इन्धनार्थं द्रुम-
च्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम्। हिंस्रयन्त्रविधानञ्च
व्यसनान्यात्मविक्रयः। शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीन-
योनिनिषेवणम्। तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता।
असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता। भार्याया विक्र-
यश्चैषामेकैकमुपपातकम्" या०। "गोवधो गोपिण्डव्यापा-
दनम्। कालेऽनुपनीतत्वं व्रात्यता। ब्राह्मणसुवर्णेत-
ताम्रव्यतिरिक्तपरद्रव्यापहरणं स्तेयम्। स्वीकृतस्य सु-
वर्णादेरप्रदानमृणानामनपाकरणम् तथा देवर्षिपि-
तॄणां सम्बन्धिनामृणानामपाकरणञ्च। सत्यधिकारे अना-
हिताग्नित्वम्। ननु ज्योतिष्टोमादिकामश्रुतयः स्वाङ्ग-
भूताग्निनिष्पत्त्यर्थमाधानमाक्षिपन्ति इति मीमांसकप्र-
सिद्धिरतश्च यस्याग्निभिः प्रयोजनन्तस्य तदुपायभूताधाने
प्रवृत्तिर्मीमांस्यार्थिनइव धनार्जने यस्य पुनरग्निभिः प्रयो-
जनं नास्ति तस्याप्रवृत्तिरिति कथमनाहिताग्निता-
दोषः उच्यते। अस्मादेवाधानस्यावश्यकत्ववचनाद्नित्य-
श्रुतयोऽपि साधिकारत्वाविशेषादाधानस्य प्रयोजिका इति
स्मृतिकाराणामभिप्रायो लक्ष्यत इत्यदोषः। तथा
अपण्यस्य लवणादेर्विक्रयः। सहोदरस्य ज्येष्ठस्य तिष्ठतः
कनीयसोऽनुजस्य दाराग्निसंयोगः परिवेदनम्। पणपूर्व्वा-
ध्यापकादध्ययनग्रहणम्। पणपूर्व्वाध्यापनम्। परदा-
रसेवनञ्च गुरुदारतल्पव्यतिरेकेण। पारिवित्त्यं कनीय-
सि कृतविवाहे ज्येष्ठस्य विवाहराहित्यम्। वार्द्धुष्यम्-
निषिद्धवृद्ध्युपजीवित्वम्। लवणक्रिया लवणस्योत्पाद-
नम्। स्त्रियाबधो ब्राह्मण्या अपि आत्रेयीव्यतिरेकेण।
शूद्रवधः। अदीक्षितविट्क्षत्रवधः निन्दितार्थोपजीव-
नम् अराजन्याद्युपार्जितार्थोपजीवनम्। नास्तिक्यं ना-
स्ति परलोक इत्याद्यभिनिवेशः। व्रतलोपो ब्रह्मचारिणः
स्त्रीप्रसङ्गः। सुतानामपत्यानां विक्रयः धान्यं व्रीह्यादि
कुप्यमसारद्रव्यन्त्रपुसीसादि पशवो गवादयस्तेषामपहर-
णम्। "गोवधो व्रात्यतास्तेयम्" इत्यनेन स्तेयग्रहणे-
नैव सिद्धे पुनर्धान्यकुप्यादिस्तेयग्रहणं निन्दार्थमतो
धान्यादिव्यतिरिक्तद्रव्यस्तेये नावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तमपि
तु ततोऽन्यूनमपि भवेत्तथा। एतेन बान्धवत्यागग्रहणे-

नैव सिद्धे पुनः पित्रादित्यागग्रहणं व्याख्यातम्। अयाज्यानां ज्ञातिकर्मदुष्टानां शूद्रव्रात्यादीनां याजनम्। पितृमातृसुतानामपतितानां त्यागो स्वद्वाचिप्रकाशनम्। तडागारामस्य चोद्यानोपवनादेर्विक्रयः। कन्यायाङ्गुष्ठसङ्ग्यादिना योनिविदारणं न तु सम्भोगस्य "सखिभार्य्या कुमारीष्विति" गुरुतल्पसमत्वोक्तत्वात्। परिविन्दकयाजनन्तस्य च कन्याप्रदानम्। कौटिल्यङ्गुरोरन्यत्र गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य सुरापानसमत्वोक्तम्। पुनर्व्रतलोपग्रहणं शिष्टप्रतिषिद्धेऽपि कृरितरणकसङ्गमेथ्यायमाणात्वादिकव्रतयामितेष्वंकल्पेषु प्राप्त्यर्थं न तु स्नातकव्रतप्रायर्थत्वम् "स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनमिति" मनुना लघुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात्। यात्मार्थञ्च पाकलक्षणक्रियारम्भः "अघं स केवलम्भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणादिति" तस्यैव प्रतिषिद्धत्वात्। क्रियामात्रविषयत्वे तु प्रतिषेधकल्पनागौरवं स्यात्। मद्यपायाः स्त्रियोजायाया अपि निषिद्धस्योपभोगः। स्वाध्यायत्यागो व्याख्यातः अग्नीनाञ्च श्रौतस्मार्त्तानान्त्यागः सुतत्यागः संस्कारायकरणम्। बान्धवानाम्पितृव्यमातुलादीनामत्यागः सति विभवे अपरिरक्षणम्। पाकादिहेतुप्रयोजनविषयार्थमार्द्रद्रुमच्छेदेन स्वाहवनीयपरिरक्षणार्थमपि। स्त्रिया हिंसया औषधेन च जीवनं वर्त्तनं स्त्रीहिंसौषधजीवनम्। तत्र स्त्रीजीवनं नाम भार्य्याम्पण्यभावेन प्रयोज्य तल्लब्धोपजीवनम् स्त्रीधनोपजीवनं वा। हिंसया जीवनम्प्राणिवधेन जीवनम्। औषधजीवनं वशीकरणेन। हिंस्रयन्त्रस्य तिलेक्षुपीडनकरस्य प्रवर्त्तनम्। व्यसनानि मृगयादीन्यष्टादश। आत्मविक्रयो द्रव्यग्रहणेन परदास्यकरणम्। शूद्रसेवनं हीनेषु मैत्रीकरणम्। असवर्णदारस्य केवलहीनवर्णदारोपयमनम्, साधारणस्त्रीसम्भोगश्च। अनाश्रमे वासः आश्रमहीनत्वम्। परपाकरतित्वम्। असच्छास्त्रस्य चार्वाकादिग्रन्थस्याधिगमः। सर्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञयाधिकारित्वम्। भार्य्याया विक्रयः। चशब्दान्मन्वाद्युक्ताभिचाराऽमतिपूर्वकलशुनादिभक्षणादेर्ग्रहणम्। एषां गोवधादीनामन्यतमकरणमुपपातकसंज्ञा वेदितव्या" मिता०। उपपापमप्यत्र। "जलोदरं यकृत्प्लीहा शूलरोगव्रणानि च। श्वासजीर्णज्वरच्छर्दि भ्रममोहगलग्रहाः। रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः" शाता०।

उपपातिन् त्रि० उप+पत–णिनि स्त्रियां ङीप्। १हठादागते। २अतर्कितोपस्थिते च। "रम्य्वुपपातिनोऽनर्थाः" किरा०।

उपपाद पु० उप+पद–घञ्। १उपपत्तौ। उपगतः पादम् अत्या० समा०। २पादोपगते त्रि०। स्त्रियां गौरा० ङीष्।

उपपादक त्रि० उपपादयति उप+पद–णिच्–ण्वुल्। उपपत्तियुक्तकारके पद-ण्वुल्। उपपत्तियुक्ते २युक्तियुते च।

उपपादन न० उप+पद+णिच् ल्युट्। १युक्त्या समर्थने २सम्यक्प्रतिपादने ३प्राप्तियुक्तकरणे च। "लोहपिण्डं यथा वह्निः प्रविश्य ह्यभितापयेत्। तथात्वमपि जानीहि गर्भे जीवोपपादनम्" भा० आश्व० १८अ०।

उपपादित त्रि० उप+पद–णिच्–क्त। १युक्त्या समर्थिते, "उपपादितश्चैतत् पुरस्तात्" जग० २सम्यक् प्रतिपादिते च

उपपादुक त्रि० उपपद्यते उप+पद–उकञ्। दृष्टकारणनिरपेक्षतया अदृष्टमात्रसहकृतेभ्योऽणुभ्यो जायमाने देवदेहे नारकिदेहे च "हेम० दिव्योपपादुका देवाः" अमरः।

उपपाद्य त्रि० उप+पद–णिच्–यत्। १युक्त्या समर्थनीये २प्रतिपाद्ये च। ल्यप्। ३उपपत्तियुक्तं कृत्वेत्यर्थे अव्य०।

उपपुर न० समीपस्थं पुरं प्रा० स०। पुरसमीपस्थे शाखानगरे। उपपुरे भवः अण् उत्तरपदवृद्धिः। उपपौर तद्भवे त्रि०।

उपपुराण न० उपगतमनुगतं पुराणम् अत्या० स०। व्यासोक्ताष्टादशपुराणसदृशेषु नानामुनिप्रणीतेषु नानाविधेषु पुराणेषु। तानि यथा। आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम्२। तृतीयं वायवीयञ्च ३कुमारेणानुभाषितम्। चतुर्थं शिवधर्माख्यं ४साक्षान्नन्दीशभाषितम्। दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं ५नारदीयमतः परम्६। नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च७, ८तथौशनसेरितम्९, कापिलं वारुणं१० शाम्बं११ कालिकाह्वयमेव च१२। माहेश्वरं१३ तथा पाद्मं१४ दैवं१५ सर्वार्थसाधकम्। पराशरोक्तमपरं१६ मारीचं१७ भास्कराह्वयम्१८। मत्स्य० कूर्मपु०। हेमाद्रौ तु एतद्वचनमन्यथा पठितम् यथा "अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु। आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतःपरम्। तृतीयं नारदप्रोक्तं कुमारेण तु भाषितम्। चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम्। दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदोक्तमतःपरम्। कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम्। ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च। माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् पराशरोक्तमपरं तथा भागवताह्वयम्। इदमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्मसंज्ञितम्। चतुर्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः"। अत्र उद्धृतपुस्तके भागवत-

द्वयमिति पाठोऽसङ्गत उपपुराणेषु भागवतद्वयाप्रसिद्धेः । तच्चाग्रे व्यक्तीभविष्यति । पुराणोपपुराणलक्षणं च १२स्क० भागवते सामान्यत उक्तं यथा "सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तीरक्षान्तराणि च । वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः । दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः । केचित् पञ्चविधं ब्रह्मन् । महदल्पव्यवस्थया" । "अव्याकृतगुणक्षोभान्महतस्त्रिवृतोऽहमः । भूतसूक्ष्मेन्द्रियार्थानां सम्भवः सर्ग उच्यते । पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः । विसर्गोऽयं २समाहारो बीजाद्बीजं चराचरम् । वृत्ति३र्भूतानि भूतानां चराणामचराणि च । कृता तेन नृणां तत्र कामाच्चोदनयापि वा । रक्षा४ऽच्युतावतारेहा विश्वस्यानुयुगे युगे । तिर्य्यङ्मर्त्त्यर्षिदेवेषु हन्यन्ते यैस्त्रयीद्विषः । मन्वन्तरं ५मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः । ऋषयोंऽशावताराश्च हरेः षड्विधमुच्यते । राज्ञां ब्रह्मप्रसूतानां वंशस्त्रैकालिकोऽन्वयः ६। वंशानुचरितं ७तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये । नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः । संस्थेति ८कविभिः प्रोक्तश्चतुर्द्धास्य स्वभावतः । हेतु९र्जीवोऽस्य सर्गादेरविद्याकर्म्मकारकः । यं चानुशयिनं प्राहुरव्याकृतमुतापरे । व्यतिरेकान्वयौ यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु । मायामयेषु तद्ब्रह्म जीववृत्तिष्वपाश्रयः १०। पदार्थेषु यथा द्रव्यं तन्मात्रं रूपनामसु । बीजादिपञ्चतान्तासु ह्यवस्थासु युतायुतम् । विरमेत यदा चित्तं हित्वा वृत्तित्रयं स्वयम् । योगेन वा तदात्मानं विदेहात्मा निवर्त्तते । एवं लक्षणलक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः । मुनयोऽष्टादश प्राहुः क्षुल्लकानि महान्ति च" । अत्र क्षुल्लकानीत्युक्तेः उपपुराणस्यापि उक्तदशलक्षणवत्त्वं पञ्चलक्षणादिमत्त्वं बोध्यम् । तेषाञ्च संख्यादिनिरूपणम् पञ्चलक्षणवत्त्वञ्च मत्स्यपुराणे उक्तं यथा । "पाद्मे पुराणे या प्रोक्ता नरसिंहोपवर्णना । तच्चाष्टादश साहस्रं नारसिंहमिहोच्यते । नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्त्तिकेयेन वर्ण्यते । नन्दीपुराणं तल्लोके व्याख्यातमिति कीर्त्त्यते । यत्र शाम्बं पुरस्कृत्य भविष्यति कथानकम् । प्रोच्यते तत्पुनर्लोके शाम्बमेव मुनिव्रताः ! । एवमादित्यसंज्ञञ्च तत्रैव परिपठ्यते" इत्युपक्रम्य अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते । विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम् । पञ्चाङ्गानि पुराणं स्यादाख्यानमितरत् स्मृतम् । सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितञ्चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् । ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणां माहात्म्यं भुवनस्य च । ससंहारं प्रदृश्येत पुराणे पञ्चवर्णिता । धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्च परिकीर्त्त्यते । सर्व्वेष्वपि पुराणेषु तद्विरुद्धे च यत्फलम् । सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः । राजसेषु कल्पेषु च माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः । तद्वदग्नेश्च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च । सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणाञ्च निगद्यते" । "हेमाद्रौ कालिकापुरा० अस्य किंमूलकत्वमिति कथनप्रस्तावे नारसिंहस्य पाद्ममूलकत्वमुक्त्वा "इदम् यत् कालिकाख्यन्तु मूलं भागवतन्तु तत्" इत्युक्तं तत्र भागवतं तत्तस्य कालिकाख्यस्य मूलमित्यर्थः । भागवतशब्देनात्र देवीभागवतं ग्राह्यं तयोरुभयोरपि कालिकादेवीमाहात्म्यकीर्त्तनेन एकदेवताप्रतिपादकत्वेन एकमूलत्वौचित्यात् । न तु वैष्णवभागवतं तस्य विष्णुदेवताकत्वे नैकदेवताकत्वाभावेन तन्मूलत्वासम्भवात् । एवञ्च देवीभागवतमेव महापुराणमिति केचित् । विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति तु बहवः । तत्र हेमाद्रौ मत्स्यपुरा० "वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते । सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमुच्यते । लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् । पौर्णमास्यां प्रोष्ठपद्याम् स याति परमं पदम् । अष्टादश सहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्त्तितम्" इति महापुराणान्तर्गतभागवतलक्षणमुक्तं वैष्णवे भागवते तु सारस्वतकल्पोद्भवनरादिकथाऽभावात् तल्लक्षणाऽभावेन नैतत् महापुराणं किन्तु उपपुराणम् । देवीभागवतं तु सारस्वतकल्पोद्भवनरादिकथावर्णनेन उक्तलक्षणवत्त्वेन महापुराणमिति पूर्व्वेषामाशयः । देवीभागवतं विष्णुभागवतञ्चोभयमपि अष्टादशसाहस्रं द्वादशस्कन्धयुक्तञ्चेति द्वयोर्महापुराणत्वसंशये विष्णुभागवतस्य तथात्वे बहूनां विवादात् तन्निर्णयाय देवीभागवतटीकायां यथा व्यवस्थापितं तत् प्रदर्श्यते "तत्र तावत् पुराणेषु भागवतद्वयं प्रसिद्धमेकं महापुराणान्तर्गतमपरमुपपुराणान्तर्गतं लोकेऽप्युपलभ्योदयोर्देवीभागवतनाम्ना विष्णुभागवतनाम्ना चाख्ययैव तत्रैकं महापुराणान्तर्गतमन्यदुपपुराणान्तर्गतमित्यपि निर्व्विवादमेव । तथापि किन्देवीभागवतं महापुराणमन्यदुपपुराणमथ वा विष्णुभागवतं महापुराणमन्यदुपपुराणमिति संशये केचिद्विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति केचिद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति । तत्र प्रथमपक्षैकदेशिनः केचिदुपपुराणेषु द्वितीयम्भागवतं नास्त्येव महापुराणेष्वेकं भागवतं प्रसिद्धं तच्च विष्णु

तेषु सारस्वतपदेन पाद्मस्य ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् प्रभासखण्डे त्रिंशत्कल्पेषु विष्णुजकल्पादिपकल्पसुपुङ्कल्पानां ग्रहणेऽपि तेषां कल्पानां यथा मात्स्याग्निमाध्याये न ग्रहणं तथा पाद्मस्यापि न ग्रहणमित्यस्य तुल्यत्वात्। यदि तेषां पर्यायत्वेन कुत्रचिदन्तर्भावः क्रियते तर्ह्यस्यापि कुत्रचिदन्तर्भावोऽस्तु अतएव विष्णुभागवतस्य प्रबन्धटीकाकारेण "पितृकल्पे एव दुर्वासान्ते पद्मस्योद्भवात् पितृकल्पपदेन पाद्मत्वपक्षो वेदितव्यः" इत्युक्तम् पुराणकथनप्रस्तावे सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयोः पृथगुल्लेखेन सारस्वतपदेन पाद्मस्य सर्वथा न ग्रहणम्। वस्तुतस्तु त्रिंशत्कल्पात्मकब्रह्मणोऽब्दं यत्तिथ्यात्मकाः त्रिंशत्तिथिषु प्रतिपदादिषूत्पद्यन्ते "भवः भुवः तपः भूर्भुवः स्वः इत्यादयस्त्रिंशत्कल्पाः "पाद्मादयश्च पुराणोक्ता दिनकल्पा ब्रह्मणः प्रतिदिवसमेवोत्पद्यन्ते" इति दिनकल्पतिथिकल्पानां सुतरां भेदात् तिथिकल्पेषु दिनकल्पानां पाद्मादीनां न ग्रहणमिति सिद्धान्तः। यत्तु विष्णुभागवतस्यारम्भतः पाद्मकल्पकथाश्रयत्वेऽपि कृष्णजन्मखण्डस्यैव सारस्वतकल्पभवत्वेन तस्य च दशमस्कन्धे सत्त्वात् "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः इति" वचनस्य विष्णुभागवतं विषयोऽस्त्वित्याशङ्कासदसत् कृष्णजन्मखण्डस्य सारस्वतकल्पभवत्वप्रतिपादकानां वचनानां निर्मूलत्वात् समूलत्वेऽपि यस्मिन् पुराणे यस्य कल्पस्य प्रथमतः प्रतिपादनं तत्कल्पप्रतिपादकमेव तत्पुराणमिति नियमः। सर्वपुराणे तथा दृष्टत्वात् तथा च कृष्णजन्मखण्डस्य दशमस्कन्धे विद्यमानत्वेऽपि प्रथमतस्तत्कथाया अभावात् पाद्मकल्पकथायाः प्रथमतो विद्यमानत्वस्य स्वेनैवोक्तत्वाच्च न "सारस्वतस्य कल्पस्येति" वचनस्य विष्णुभागवतं विषयः। किं च कृष्णजन्मखण्डस्य यथा दशमस्कन्धे कथनं तथा सर्वपुराणेषु तत्कथनं वर्त्तत एवेति सर्वपुराणानां तद्वचनविषयत्वं स्यात्तथा च सर्वपुराणानि भागवतपदवाच्यानि स्युस्तस्मात् सारस्वतकल्पस्य यत्र प्रथमतः प्रतिपादनं स एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यस्तादृशं च देवीभागवतमेवास्तीति देवीभागवतमेव तद्विषयो वक्तव्य इति। किं च शिवपुराणे उमासंहितायाम् "ब्रह्मणा संस्तुता सेयं मधुकैटभनाशने। महाविद्या जगद्धात्री सर्वविद्याधिदेवता। द्वादश्यां फाल्गुनस्यैव शुक्लायां समभून्नृपेति" वचनात् फाल्गुनशुक्लद्वादश्यां देव्या उद्भवस्तद्दिन एव च सारस्वतकल्पोद्भवस्तदुक्तं हेमाद्रौ" कल्पश्राद्धप्रकरणे नागरखण्डे "सारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य चेति" तथा च सरस्वत्याः कल्प [illegible]कस्य "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः" इति वचनस्य सर्वथा देवीभागवतमेव विषयो न विष्णुभागवतमिति बोध्यं किं च तस्य ग्रहणे तस्य हरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वात् तदाश्रितकल्पस्य सात्त्विकत्वमेव यास्यति 'सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेरिति" वचनात्। ततश्च "संकीर्णेषु सरस्वत्या" इति वचनेन सारस्वतकल्प इति नाम्ना च परमहंसस्य सामर्थ्येव कर्त्तव्या स्यात् अतो विष्णुभागवतं विहाय देवीभागवतमेवास्य वचनस्य विषयोऽनिच्छतापि वक्तव्यस्तस्मात् सारस्वतस्य कल्पस्येति वचनात् देवीभागवतमेव महापुराणम् अस्ति चात्र सरस्वत्याविर्भावप्रतिपादकं वचनं तदुक्तं देवीभागवते प्रथमस्कन्धे "तस्यास्तु सात्त्विकी शक्ती राजसी तामसी तथा। महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति ताः स्त्रियः। तासां तिसृणां शक्तीनां देहाङ्गीकारलक्षणः। सृष्ट्यर्थञ्च समाख्यातः सर्गः शास्त्रविशारदैरिति" "अम्बरीष शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु" इति वचनमपि शुकाय प्रोक्तमिति व्युत्पत्त्या देवीभागवतपरमपि संगच्छते। भवति हि देवीभागवतं शुकायैव प्रोक्तं व्यासेनेति। किं च "अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः। भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहणमिति" मात्स्यवचनमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति अष्टादशपुराणोत्तरं भारतस्य जातत्वात् भारतोत्तरं च विष्णुभागवतस्य जातत्वात् भारतोत्तरकालं निर्विण्णो व्यासश्चकारेति विष्णुभागवते स्कन्धे एवोक्तत्वात्। ननु "वेदशाखाः पुराणानि वेदान्तभारतं तथा। कृत्वा संमोहसंमूढोऽभवं राजन्मनस्यपीति" देवीभागवते तृतीयस्कन्धे एवोक्तत्वात् तत्रापि स विरोधस्तदवस्थ एवेति चेन्न मन्यते तदानीं ग्रन्थो नैव जातः किन्तु जनमेजयं प्रति एवं वक्ष्यामीति ज्ञानचक्षुषा ज्ञात्वा भारतात् पूर्व्वमेव देवीभागवतं कृतमित्यर्थस्य कल्पनात्। स्कन्धे तु तथा कल्पयितुं न शक्यते चतुःश्लोक्या भागवतोपदेशस्य जायमानत्वात् उपदेशात् पूर्व्वं तज्ज्ञानाभावस्यावश्यं कल्पनीयत्वात् यदि तत्रापि पूर्व्वं व्यासस्य ज्ञानमस्तीति स्वीक्रियते तदा वक्ष्यमाणः सर्वोऽप्यर्थवादः स्यात् ततश्च ग्रन्थस्यारम्भभङ्गप्रसङ्ग इत्यास्तां तावत्। वस्तुतस्तु वेदशाखाः पुराणानीति पाठोऽशुद्ध इति वक्ष्यते तृतीयस्कन्धे तदा न कोऽपि विरोधः। यत्तु पाद्मे भागवतमाहात्म्ये श्रीमद्भागवतकथाश्रवणाय समागतानां परिगणनप्रसङ्गे "वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राणि संहिताः। दश सप्त पुराणानि षट् शास्त्राणि समाय

षु:" इत्युक्तं तत्र व्यासकृतपुराणानामष्टादशत्वादष्टादशेति तत्त्वे सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्याष्टादशत्वक्रमयति तस्याष्टादशान्तर्गतत्वे देवीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वं वा ष्टादशानां श्रीतुभागवतानां पुराणानां अष्टादशत्वादुक्तेर्निर्वीजत्वप्रसङ्गात् एवं पाद्मे "दश सप्त पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः। नाप्तवान्मनसा तोषं भारतेनापि भामिनि"। चकार संहितामेतां श्रीमद्भागवतीं परामिति" सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्यैव एतां संहितामिति निर्दिष्टस्याष्टादशत्वक्रमयति देवीभागवतस्याष्टादशत्वेऽष्टादशपुराणानीत्युक्तेर्निर्वीजत्वप्रसङ्गादित्याद्य मदमत् तेषामेव वचनैर्विष्णुभागवतस्याष्टादशपुराणान्तर्गतत्वं न सिद्ध्यति किन्तु देवीभागवतस्यैवेति वार्धिवचनं कुर्वाणो मूलमेव विनाशितवानिति न्याय आगतः। तथा हि भारतं व्यासमुखाच्छ्रुत्वा तत्र संदिहानः कौष्टुकिर्मार्कण्डेयं पप्रच्छ सन्देहं पृष्टवान् तत्र मार्कण्डेयो मार्कण्डेयपुराणमुक्तवान् तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे "तदिदं भारताख्यानं बह्वर्थं श्रुतिविस्तरम्। तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवन्तमुपस्थितः" इति तथा च भारतोत्तरं मार्कण्डेयपुराणमभवत् तथैव त्वदुक्तरीत्यैव विष्णुभागवतमपि तथा च भारतात् पूर्वं षोडश पुराणान्येव सिद्धानि तथा च पूर्वोक्तवचनमध्ये षोडशत्वेन वक्तव्ये सप्तदशेत्युक्त्यात् देवीभागवतमेव महापुराणमन्यथा सप्तदशत्वपूर्त्तिर्न स्यात् तस्मात् तद्वचनप्रामाण्याद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति सिद्ध्यति न तु विष्णुभागवतं, भारतात् पूर्वं सप्तदश मदीयभागवतसहितानि मार्कण्डेयसहाष्टादशभवमतसिद्धमेव विष्णुभागवतस्य भारतोत्तरं जायमानत्वेन तन्मध्ये तस्याख्यानस्थलाभावादित्येवं का पत्नेनापि दोषाभावादिति सुधियो विभावयन्तु। यत्तु पाद्मे "वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम्। गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने!। सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै" इत्युक्त्वा भागवतस्य सात्त्विकत्वमुक्तं सात्त्विकेषु पुराणेषु विष्णोर्माहात्म्या च सात्त्विकपुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तम् अतो विष्णुपरमेव भागवतमष्टादशपुराणान्तर्गतं न तु देवीभागवतमिति अपि च स्कान्दे प्रभासखण्डे "चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः। अष्टादशपुराणेषु शेषेषु भगवान् भवः" इत्युक्तं स्कान्दे सौरसंहितायां च "कथ्यते दशभिर्विप्राः! पुराणैः परमेश्वरः। चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्त्तितः। एकेनाग्निस्तथैकेन भगवांश्चण्डभास्करः" इत्युक्ततोऽपि विष्णुभागवतमष्टादशान्तर्गतमुक्तत्वादित्याद्य मदमत् तन्मते मात्स्योक्तसात्त्विकराजसतामससंकीर्णपुराणेषु मध्ये तथाख्यां व्यवस्था पूर्ववचनैस्त्वयोक्ता संकीर्णपुराणानान्तु नोक्ता तेषाद्धेषु पुराणेष्वन्तर्भाव इति यद् करिष्यामि कुत्रचिदिति चेत् मन्मतेऽपि श्रीभगवत्या विष्णुशक्तित्वाभिमानेन "विष्णुमन्त्राधिष्ठात्री देवता वेदमाता दुर्गा दुर्गा-भक्तानभावं गुरुं चेति श्रीमद्देवीपिकोक्तप्रकारेण विष्णुमन्त्राणां दुर्गाया अधिष्ठातृत्वेन तयोरैक्याद्वा तत्प्रतिपादकभागवतस्य वैष्णवेष्वन्तर्भावात् अतएव "हरिहराभ्यां रविहराभ्यां द्वाभ्यां चण्डीविनायकौ। द्वाभ्यां ब्रह्मा समाख्यातः शेषेषु भगवान् शिवः इति वचनं सङ्गच्छते" वस्तुतस्तु द्वयोरपि भागवतयोरेकमते प्रमाणत्वात् विष्णुभागवतपक्षपातिनां वचनानामस्माकं विरोधाभावेन तत्खापने प्रयोजनाभावएव। तथा च नारदीयादिपुराणमते श्रीविष्णुभागवतं महापुराणं तद्वचनानि प्रसिद्धान्येवेति न लिखितानि देवीभागवतं तु तन्मते उपपुराणम्। शैवमात्स्यपुराणादिमते तु देवीभागवतं महापुराणं विष्णुभागवतमष्टादशपुराणमिति सिद्धम्"।

इत्यत्र ० ६६ अ० महापुराणप्रतिपाद्यविषयवर्णने "श्रीमद्भोवाच, मारीचे! अधुना वच्मि वेदव्यासेन यत् कृतम्। श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम्। तदष्टादशसाहस्रं कीर्त्तितं पापनाशनम्। सुरपादपरूपोऽयं स्कन्धैर्द्वादशभिर्युतः। भगवानेव विप्रेन्द्र! विश्वरूपी समीरितः। तत्र तु प्रथमे स्कन्धे सूतर्षीणां समागमः। व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च। पारीक्षितमुपाख्यानमितीदं समुदाहृतम्। परीक्षिच्छुकसंवादे सृतिद्वयनिरूपणम्। ब्रह्मनारदसंवादेऽवतारचरितामृतम्। पुराणलक्षणं चैव सृष्टिकारणसम्भवः। द्वितीयोऽयं समुदितः स्कन्धो व्यासेन धीमता। चरितं विदुरस्याथ मैत्रेयेणास्य सङ्गमः। सृष्टिप्रकरणं पश्चाद्ब्रह्मणः परमात्मनः। कापिलं साङ्ख्यमप्यत्र तृतीयोऽयमुदाहृतः। सत्याचरितमादौ तु ध्रुवस्य चरितं ततः। पृथोः पुण्यसमाख्यानं ततः प्राचीनबर्हिषः। इत्येष तुर्य्यो गदितो विसर्गे स्कन्ध उत्तमः। प्रियव्रतस्य चरितं तद्वंश्यानाञ्च पुण्यदम्। ब्रह्माण्डान्तर्गतानाञ्च लोकानां वर्णनन्ततः। नरकस्थितिरित्येष संस्थाने पञ्चमो मतः। अजामिलस्य चरितं दक्षसृष्टिनिरूपणम्। वृत्राख्यानं ततः पश्चान्मरुतां जन्म पुण्यदम्। षष्ठोऽयमुदितः स्कन्धो व्यासेन परितोषदे। प्रह्लादचरितं पुण्यं

वर्णाश्रमनिरूपणम् । सप्तमो गदितो वत्स ! वासना-कर्मकीर्त्तने । गजेन्द्रमोक्षणाख्यानं मन्वन्तरनिरूपणम् । समुद्रमथनञ्चैव बलिवैभवबन्धनम् । मत्स्यावतारचरितमष्टमोऽयं प्रकीर्त्तितः । सूर्य्यवंशसमाख्यानं सोमवंशनिरूपणम् । वंश्यानुचरिते प्रोक्तो नवमोऽयं महामते !। कृष्णस्य बालचरितं कौमारञ्च व्रजस्थितिः । कैशोरं मथुरास्थानं यौवनं द्वारकास्थितिः । भूभारहरणञ्चात्र निरोधे दशमः स्मृतः । नारदेन तु संवादो वसुदेवस्य कीर्त्तितः । यदोश्च दत्तात्रेयेण श्रीकृष्णेनोद्धवस्य च । यादवानां मिथोऽन्तश्च मुक्तावेकादशः स्मृतः । भविष्यकलिनिर्द्देशो मोक्षो राज्ञः परीक्षितः । वेदशाखाप्रणयनं मार्कण्डेयतपः कृतम् । सौरी विभूतिरुदिता सात्वती च ततः परम्” । इत्युक्तेः विष्णुभागवत एव तेषां पदार्थानां सत्त्वात् महापुराणत्वं देवीभागवते तदभावात् न महापुराणत्वम् । एवञ्च मतभेदेन कस्यचित् पुराणत्वं कस्यचिदुपपुराणत्वं तच्च कल्पभेदादविरुद्धम् । एतेन विष्णुभागवतस्य वोपदेवकृतत्वशङ्का निर्मूलैव । वोपदेवेन “चतुरेण चतुर्वर्गचिन्तामणि वणिज्यया हेमाद्रिर्बोपदेवेन मुक्ताफलमचीकरत्” इति मुक्ताफलग्रन्थे स्वयं लिखितत्वेन तस्य हेमाद्रिसभासदत्वप्रतीतेः हेमाद्रौ च नानास्थानेषु विष्णुभागवतवचनस्य प्रमाणत्वेन धृतत्वेन न तत्कृतत्वमिति प्रतिभाति ।

उपपुष्पिका स्त्री उपगता पुष्पमिव विकाशभावम् अत्या॰ स॰ संज्ञायां कन् टापि अत इत्वम् । जृम्भायाम् (हाइतोला) हारा॰ तत्र हि मुखस्य पुष्पस्येव विकाशभावात् तथात्वम् ।

उपपृच् त्रि॰ उप+पृच्–क्विप् । उपरि सामीप्येन संपृक्ते “विद्रुद्रूणाहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः” ऋ॰ १,३२,५,

उपपौर्णमास(सि) अव्य॰ सामीप्ये अव्ययी॰ वा अच् समा॰। पौर्णमास्याः समीपे ।

उपप्रदान न॰ उप उपाधौ तेन प्रदानम् । १उत्कोचे स्वकार्यसाधनार्थं तत्प्रतिबन्धकेभ्यो राजभृत्यादिभ्यो दाने (घुसदेओया) २सम्यर्थं भूम्यादेर्दाने च हेम॰ “तस्योपप्रदानेन सन्धिरेव युक्तः” हितो॰ “उपप्रदानं लिङ्गनामैकं ह्याकर्षणौषधम्” कठम॰ “साम चोपप्रदानं च भेदो दण्डश्च तत्त्वतः” रामा॰ । प्रलोभनार्थं ३द्रव्यदाने “उपप्रदानैर्मार्जारो हितकृत् प्रार्थ्यते नरैः” पञ्चत॰। समीपे दाने च ।

उपप्रलोभन न॰ उप+प्र+लुभ–ल्युट् । १सम्यक्प्रलोभने “अनुग्रह चोपप्रलोभनाय” दशकु॰। करणे ल्युट् । २सम्यक्प्रलोभनसाधने द्रव्ये “उत्कोचनानुपप्रलोभनानि” दशकु॰ ।

उपप्लव पु॰ उप+प्लु–अप् । गगनादुल्कापातादिरूपे १उपद्रवे, “उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः” कुमा॰। “कृदभिहित” इत्याद्युक्तेः २उत्पातसूचके राहादौ “त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्द्ध्ना” मेघ॰ । “कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः” रघुः ३भये “नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यः” रघुः “उपप्लविनो भयवन्तः” मल्लि॰ । ४विघ्ने “जीवन् पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः” रघुः। उपप्लवेभ्यः विघ्नेभ्यः” मल्लि॰ । ५औपसर्गिकात्यन्तमरकपीडने ६राजविप्लवे “दुर्भिक्षे चाप्युपप्लवे” कूर्म्मपु॰ । “उपप्लवे राजविप्लवे औपसर्गिकात्यन्तमरकपीडने” शु॰त॰रघु॰। ७उपरोधे वेष्टने “असेषोपप्लवे यत्र गङ्गा चापतदिङ्गणान्” कुसु॰ । ८चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रहणे “उपप्लवे चन्द्रमसोरवेश्च” स्मृतिः । ९विपत्तौ “अथ मदनवधूरुपप्लवान्तम्” कुमा॰ । १०समीपे प्लवने गतौ च । “तद्भीमभूमार्य्यजनं युद्धमासीदुपप्लवे” भा॰स॰ २२अ॰ । “कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् । विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लवः इति बौद्धमतसिद्धे ११विकल्पे स च संसारिणां सविकल्पज्ञानमात्रेऽस्ति ईश्वरज्ञानं तु निरुपप्लवम् । उपप्लवति लोकानुपद्रवति उप–प्लु–कर्त्तरि अच् । १२राहौ मेदि॰ । “केतूपप्लवसौमसन्दगतयः षष्ठे तृतीये शुभाः” ज्यो॰त॰ ।

उपप्लव्य न॰ उप+प्लु–आधारे वा॰ यत् । १विराटनगरसमीपस्थे पुरभेदे । “उपप्लव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु जिगीषया” “आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिन्दम” भा॰ आ॰ १अ॰ “ततस्त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पञ्च पाण्डवाः । उपप्लव्यं विराटस्य समपद्यन्त सर्व्वशः” भा॰ वि॰ ७२अ॰ । “विराटनगरसमीपस्थं नगरान्तरम्” नील॰ । “राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य सञ्जयः । उपप्लव्यं ययौ शीघ्रं पाण्डवानमितौजसः” भा॰ उ॰ २२अ॰। कर्मणि यत् । २उपप्लवनीये त्रि॰। आवश्यके तु ण्यत् । उपप्लाव्य अवश्यउपप्लवनीये त्रि॰।

उपप्लुत त्रि॰ उप+प्लु–क्त । उपद्रवयुक्ते “उपप्लुतं पातुमदो मदोद्धतैः” माघः ।

उपबन्ध पु॰ उप+बन्ध–घञ् । १बन्धनदार्ढ्यार्थं तत्समीपे बन्धनान्तरबन्धने । उपमितः बन्धेन अत्या॰ स॰। २पद्मासनरूपबन्धसदृशे आसनान्तरासनभेदे ३संख्याविशेषेण संबन्धप्रतिपादने च “नोदनागुणेषु च सकृद्गुणपबन्धाभ्याम्” कात्या॰ १,८,२२, “सोमस्य सकृद्ग्रे उपबन्धाच्च” कर्कः अत्र उपबन्धश्च संख्याविशेषेण सम्बन्धप्रतिपादनं तत्संख्या च शत॰ब्रा॰ ३,२,२,१८, दर्शिता यथा “अथ यदुपामन्ते

क्रीणाति रसो वा आपः स रसमेवैतत् क्रीणात्यथ यद्धिरण्यं भवति स शुक्रमेवैतत् क्रीणात्यथ यद्वासो भवति त्वचमेवैतत् क्रीणात्यथ यद्वजा भवति स तपसमेवैतत् क्रीणात्यथ यद्धेनुर्भवति सा चिरमेवैतत् क्रीणात्यथ यन्मिथुनौ भवतः स मिथुनमेवैतत् क्रीणाति तं वै दशभिरेव क्रीणीयाद्दशाक्षरा वै विराड्वैराजः सोमस्तस्माद्दशभिरेव क्रीणीयाद्दशभिः” ।

उपबर्ह पु० उपबर्ह्यते आस्तीर्यते उप+बर्ह–घञ् तौ कर्मणि घञ् । (बालिश) १उपधाने बर्ह–हिंसायाम् भावे घञ् । २उपपीडने च ।

उपबर्हण न० उपबर्ह्यतेकर्मणि ल्युट् । १उपधाने “तुराषाडथाः पुरोऽस्यामन्द्री सोपबर्हणमास्यादित्वा दक्षिणा” शत० ब्रा० १२,८४,१०,बर्ह हिंसायां भावे ल्युट् । २उपपीडने च

उपबहु त्रि० उपगता बहवो यत्र संख्यात्वेऽपि पर्युदासात् न डच् । बहुसंख्यासमीपवर्त्तिनि ।

उपबाधा स्त्री उप+बाध–अ । संपीडने ।

उपबाहु पु० उपगतो बाहुम् अत्या० । १बाहोः समीपवर्त्तिनरकभेदे ततः इदमर्थे बाह्वादि० इञ् । औपबाहवि तत्सम्बन्धिनि त्रि० । सामीप्यादौ अव्ययी० । २बाहुसामीप्यादौ अव्य० ।

उपब्द पु० उपगतःशब्दः प्रा०स० पृषो० । “सोमाभिषवशब्दे “मावाणो घ्नन्तु रक्षस उपब्दैः” ऋ०७,१०४,१७, “उपब्दैः अभिषवशब्दैः” भा०

उपब्दि पु० उप+शब्द–इन् पृषो० । सोतृमर्थे शब्दे “न योरुपब्दिरश्व्यः” ऋ०१,७४,७, “उपब्दिः शब्दार्हः” भा० “मरुतां शृण्व आयतामुपब्दिः” ऋ०१,१६९,७, ततोऽस्त्यर्थे मतुप् । उपब्दिमत् सोतृ सोम्य शब्दयुक्ते “मगाद्भसविद्मत्” तैत्ति० “उच्चैर्घोष उपब्दिमान् बलस्य रूपम्” ऐत०ब्रा० । [भ्यम् भञ्जने २हैधीभावे च ।

उपभङ्ग पु० उप+भन्ज घञ् कुत्वम् । १युद्धादितः पलायने

उपभुक्त त्रि० उप+भुज–क्त । कृतोपभोगे वस्तुनि

उपभुक्ति स्त्री उप+भुज क्तिन् । उपभोगे

उपभूषण न० उपमितं भूषणेन अत्या०स० । छत्राचामरादौ “छत्राचामरकन्यादिपाद्योपकरणादिकम् । तद्भूषणान्तरे दद्याद्भूषणात्तदुपभूषणम्” यु०। उपचारशब्दे१२०२पृ०दृश्यम् ।

उपभृत् स्त्री उप+भृ–आधारे क्विप् । आश्वत्थे यज्ञाङ्गपात्रभेदे स्रुचि “आश्व त्थ्युपभृत्”कात्या०१,३,३५,उपभृत्संज्ञका स्रुक् आश्वत्थी”कर्क:“पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृत्या ध्नन्” १०,९“सव्यउपभृत्” आश्व०श्र० ४,२,२ ।

उपभोग पु० उप+भुज–घञ् कुत्वम् । विषयसेवाजन्य सुखभेदे “स्त्रीणां स्वपतिदायस्तु भोगफलः स्मृतः” दा०भा०स्मृ० । “न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति” मनुः भारतञ्च । “आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा” । “इह कर्मोपभोगाय तैः संसरति सोऽवशः” या०स्मृ० । “प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरत्” कल्पोपभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या” रघुः भोगश्च विषयसंसर्गजन्यसुखभेदः । अधिकं भोगशब्दे वक्ष्यते । ततः अस्त्यर्थे इनि । उपभोगिन् तद्युते त्रि० “ब्राह्मणांश्च हनिष्यन्ति ब्राह्मणस्वोपभोगिनः । भा० व० १९० अ० स्त्रियां ङीप् ॥

उपभोग्य उप+भुज–ण्यत् अनन्नार्थत्वे कुत्वम् । उपभोगयोग्ये वस्तुनि अन्ने तु न कुत्वम् । उपभोज्यमित्येव । “अस्तु सा नागवधूपभोग्यम्” कुमा०। “किञ्चित्कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च” पञ्चत० । “विविधान्यन्नपानानि पुरुषा येऽनुयाचिनः । तेऽपि ह्युपभोज्यानि ब्राह्मणानां ददुश्च ह” भा० आश्व० ८५अ० ।

उपभोजिन् त्रि० उ+भुज–णिनि । उपभोगकारके । “निष्प्रयाचारयोनेषु परपाकोपभोजिषु” “उञ्छवृत्तिभिक्षेषु भिन्नकांस्योपभोजिषु” स्मृ० ।

उपम त्रि० उपमीयते उप+मा–घञर्थे क । १उपमेये । “यद्वद्धिद्योरुपमं निधायि” ऋ०५,२,२ । “उपममुपमेयमिव” भा० । उपमीयते समीपे क्षिप्यते मि–बा० ड । २अन्तिके निरु० । “यत् केतुमुपमं समत्सु” ऋ०७,३०,३ । “उपममन्तिकम्” भा० । ३अन्तिकस्थे त्रि० । दिवश्चिदन्ता उपमा” ऋ० १०,८,१ । “उपमात् समीपस्थात्” भा० “राजासि हर्षे रूपमस्य पत्येः” ऋ०४, ४२, १ ।

उपमद्गु पु० “अक्रूरःसुषुवे तस्मात् श्वफल्काद्भूरिदक्षिणः । उपमद्गुस्तथा मद्गुर्मेदुरश्चारिमेजयः” हरिवं० ३५ अ० इत्युक्ते श्वफल्कपुत्रे अक्रूरानुजे यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे ।

उपमन्त्रण न० उप+मन्त्र–ल्युट् । आमन्त्रणे कर्त्तव्यकरणाय मार्द्दवादूर्वकप्रवर्त्तनारूपे व्यापारभेदे । “भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः” पा० । “उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम्” सि० कौ० । २उपच्छन्दने । (खोसामदी) ततः अस्त्यर्थे इनि उपमन्त्रिन् । (खोसामुदिया) उपच्छन्दनकारके नर्म्मसचिवे । “इमनामुपमन्त्रिणः” ऋ० ८,११२,४ । ‘उपमन्त्रिणः उपमन्त्र-

शान्तोनर्म्मगर्विता हसनामुदकामयुक्तां वाचमिच्छन्ति" भा०

उपमन्थनी स्त्री उपमथ्यतेऽनया उप+मन्थ–करणे ल्युट् ङीप् । अग्निमन्थनसाधनद्रव्ये "चतुरौदुम्बरो भवति औदुम्बरश्चमस औदुम्बर स्रुव औदुम्बर इध्म औदुम्बर्य्या उपमन्थन्यौ" शत० ब्रा० १४, ८, २, २१ ।

उपमन्यु पु० आयोदधौम्यशिष्ये ऋषिभेदे । "धौम्योनामायोदस्तस्य त्रयः शिष्या बभूवुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति" भा० २अ० तच्चरितञ्च तत्र वर्णितं यथा ।

"अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदधौम्यस्योपमन्युर्नाम । तं चोपाध्यायः प्रेषयामास वत्सोपमन्यो ! गा रक्षस्वेति । स उपाध्यायवचनादरक्षद्गाः स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षये गुरुगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपाध्यायः पीवानमपश्यदुवाच चैनं वत्सोपमन्यो ! केन वृत्तिं कल्पयसि पीवानसि दृढमिति । स उपाध्यायं प्रत्युवाच भो भैक्षेण वृत्तिं कल्पयामीति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । मय्यनिवेद्य भैक्षं नोपयोक्तव्यमिति । स तथेत्युक्तो भैक्षं चरित्वोपाध्यायाय न्यवेदयत् । स तस्मादुपाध्यायः सर्व्वमेव भैक्ष्यमगृह्णात् । स तथेत्युक्तः पुनररक्षद्गाः अहनि रक्षित्वा निशामुखे गुरुकुलमागम्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वोवाच वत्सोपमन्यो ! सर्व्वमशेषतस्ते भैक्ष्यं गृह्णामि केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति । स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच भगवते निवेद्य पूर्व्वमपरं चरामि तेन वृत्तिं कल्पयामीति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । नैषा न्याय्या गुरुवृत्तिरन्येषामपि भैक्ष्योपजीविनां वृत्त्युपरोधं करोषि इत्येवं वर्त्तमानो लुब्धोऽसीति । स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षत् रक्षित्वा च पुनरुपाध्यायगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा पुनरुवाच वत्सोपमन्यो ! अहं ते सर्व्वं भैक्ष्यं गृह्णामि न चान्यच्चरसि पीवानसि भृशं केन वृत्तिं कल्पयसीति । स एवमुक्तस्तमुपाध्यायं प्रत्युवाच भो एतासां गवां पयसा वृत्तिं कल्पयामीति तमुवाचोपाध्यायो नैतन्न्याय्यं पय उपयोक्तुं भवतो मया नाभ्यनुज्ञातमिति । स तथेति प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्यायगृहमेत्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपाध्यायः पीवानमेव दृष्ट्वोवाच वत्सोपमन्यो ! भैक्ष्यं नाश्नासि न चान्यच्चरसि पयो न पिबसि पीवानसि भृशं केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति । स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच भो फेनं पिबामि यमिमे वत्सा मातॄणां स्तनात् पिबन्त उद्गिरन्ति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच एते त्वदनुकम्पया गुणवन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनमुद्गिरन्ति तदेषामपि वत्सानां वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्त्तमानः फेनमपि भवान्न पातुमर्हतीति स तथेति प्रतिश्रुत्य पुनररक्षद्गाः । तथा प्रतिषिद्धो भैक्ष्यं नाश्नाति न चान्यच्चरति पयो न पिबति फेनं नोपयुङ्क्ते स कदाचिदरण्ये क्षुधार्त्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत् । स तैरर्कपत्रैर्भक्षितैः क्षारतिक्तकटुरूक्षैस्तीक्ष्णविपाकैश्चक्षुष्युपहतोऽन्धो बभूव ततः सोऽन्धोऽपि चङ्क्रम्यमाणः कूपे पपात । अथ तस्मिन्ननागच्छति सूर्य्ये चास्ताचलावलम्बिनि उपाध्यायः शिष्यानवोचत् नायात्युपमन्युः ते ऊचुर्वनङ्गतो गा रक्षितुमिति तानाह उपाध्यायः । मयोपमन्युः सर्व्वतः प्रतिषिद्धः स नियतं कुपितस्ततो नागच्छति चिरं ततोऽन्वेष्य इत्येवमुक्त्वा शिष्यैः सार्द्धमरण्यं गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार, भो उपमन्यो ! क्वासि वत्सैहीति । स उपाध्यायवचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचोच्चैरयमस्मिन् कूपे पतितोऽहमिति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच कथं त्वमस्मिन् कूपे पतित इति । स उपाध्यायं प्रत्युवाच अर्कपत्राणि भक्षयित्वाऽन्धीभूतोऽस्म्यतः कूपे पतित इति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । अश्विनौ स्तुहि तौ देवभिषजौ त्वां चक्षुष्मन्तं कर्त्ताराविति स एवमुक्त उपाध्यायेनोपमन्युरश्विनौ स्तोतुमुपचक्रमे देवावश्विनौ वाग्भिरृग्भिः" । अश्विस्तुतिमुपवर्ण्य कथां समापयामास यथा "इत्येवं तेनाभिष्टुतावश्विनावाजग्मतुराहतुश्चैनं प्रीतौ स्व एष तेऽपूपोऽशानैनमिति । स एवमुक्तः प्रत्युवाच नानृतमूचतुर्भगवन्तौ । न त्वहमेतमपूपमुपयोक्तुमुत्सहे गुरवेऽनिवेद्येति । ततस्तमश्विनावूचतुः आवाभ्यां पुरस्ताद्भवत उपाध्यायेनैवमेवाभिष्टुताभ्यामपूपो दत्त उपयुक्तः स तेनानिवेद्य गुरवे, त्वमपि तथैव कुरुष्व यथाकृतमुपाध्यायेनेति । स एवमुक्तः प्रत्युवाच एतत्प्रत्यनुनये भवन्तावश्विनौ नोत्सहेऽहमनिवेद्य गुरवेऽपूपमेनमुपयोक्तुमिति । तमाश्विनावाहतुः प्रीतौ स्वस्तवानया गुरुभक्त्या उपाध्यायस्य ते कार्ष्णायसा दन्ता भवतोऽपि हिरण्मया भविष्यन्ति चक्षुष्मांश्च भविष्यसि श्रेयश्चावाप्स्यसीति । स एवमुक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसकाशमागम्योपाध्यायमभ्यवादयत आचचक्षे च स चास्य प्रीतिमान् बभूव आह चैनं यथाश्विनावाहतुस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्स्यसीति । सर्व्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्व्वाणि च धर्म्मशास्त्रा-

श्चोति एवा तत्रापि परीचोपमन्योः"। उपमन्योरपत्यम् विदा॰ अञ्। औपमन्यव तदपत्ये बहुत्वे तु तस्य लुक्। उपमन्यवः "उपमन्यु पराशरकुण्डिनेभ्यः" "उपमन्यूनां वासिष्ठाभरद्वस्विन्द्रप्रमदेति" आश्व॰ श्रौ॰ सू॰ १२।१५।१,२,

उपमर्द पु॰ उप+मृद–घञ्। १आलोडने, २हिंसने, पूर्व्वधर्म्मविनाशनेन ३धर्म्मान्तरोत्पादने। यथा अस्तेर्भूः चक्षिङो वचिः ख्या–ञिङ इत्याद्यादेशे। ३निष्पीडने "कन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग" माघ॰। धान्यादेः ४निस्तुषीकरणे च। (धानमाडा) भावे ल्युट् उपमर्दनमप्युक्तार्थे न॰। कर्त्तरि ण्वुल्। उपमर्दक तत्कारके त्रि॰।

उपमा स्त्री उप+मि–अ। १सादृश्ये, "अतुलोपमाभ्याम्" पा॰ उक्तेः तद्योगे उपमानवाचकात् षष्ठी नतु तृतीया। "स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना" माघे तु सहार्थे तृतीया मल्लि॰। २अर्थालङ्कारभेदे च अर्थालङ्कारभेदस २८६ पृ॰ विवृतिर्दृश्या। न्यायमतसिद्धे उपमानजन्ये ३गवयादिशब्दशक्तिज्ञानरूपे, वेदान्तिमतसिद्धे ४गवादिसादृश्यज्ञानरूपे अनुभवभेदे च उपमानशब्दे विवृतिः। करणे वा॰ अ। ५उपमाने च। "अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः" रघुः। "यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता" गीता "यजते सोपमा दिवः" ऋ॰ १,३१,१५, स्वार्थे ष्यञ्। औपम्य उपमाने न॰।

उपमात् स्त्री उपमीयते प्रक्षिप्यते उप+मिञ–क्षेपे–वा॰ अति। स्थूणायाम् गृहबन्धनसाधने स्तम्भे "मानुमुपमादिव द्योः" ऋ॰ ६,६७,६. "उपमीयते प्रक्षिप्यते इत्युपमात् स्थूणा सा यथा वंशं धारयति तद्वदित्यर्थः" भा॰।

उपमाति स्त्री उप+मि–क्तिन् वेदे नि॰ आत्। १उपमायाम्। "दृशीक इन्द्रोपमातयः" ऋ॰ ८,४०,८. लोके तु उपमितिरित्येव उक्तार्थे। उप+मीङ–बधे–क्तिन् वा॰ आत्। २हिंसने उपमातिवनिः। "रणे भादयाकं भृदुपमातिवनिः" ऋ॰ ५,४१,१६, उपमातये वनति वनु व्याहतौ इन्। हिंसनव्याहत इत्यर्थः उपमातिर्वनिर्हन्ता" भा॰।

उपमातृ स्त्री उपमिता माता अथा॰ स॰। १धात्र्याम् अमरः। सा हि मातृतुल्यं प्रतिपालयतीति तस्यास्तथात्वम् २मातृतुल्यासु मातृष्वस्रादिषु च। तत्र "मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा। श्वश्रूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिता" दायभा॰ वृह॰ स्मृ॰ उक्ताः। ऋन्नादिपर्य्युदासात् ऋदन्तत्वेऽपि स्त्रियां न ङीप्। उप+मा–तृच्। ३उपमानकर्त्तरि त्रि॰। स्त्रियां ङीप्।

उपमाद त्रि॰ उपमादयति उप+मद–णिच् अच्। उपमादके हर्षजनके "देवानामुपमादमृभुः" ऋ॰ २,५,५, "उपमादम् उपमादकं यज्ञम्" भा॰।

उपमान न॰ उपमीयतेऽनेन उप+मा–भावे ल्युट्। १सादृश्यज्ञाने। करणे ल्युट्। २सादृश्यज्ञानसाधने सादृश्यप्रतियोगिनि, येन सादृश्यं भवति तस्मिन्, यथा चन्द्र इव सुखमित्यादौ चन्द्र उपमानम्। प्रसिद्धस्यैवोपमानत्वम् प्रसिद्धस्योपमेयत्वम्। "उपमानमभूद्विलासिनाम्" कुमा॰ "उपमानमनुजामहीरुहाणाम्" माघः। ३उपमितिप्रमाकरणे उपमानलक्षणञ्च न्या॰ सू॰ वृत्त्योर्दर्शितं यथा "प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्" सू॰। "प्रसिद्धस्य पूर्व्वप्रमितस्य गवादेः साधर्म्यात् सादृश्यात् तज्ज्ञानात् साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धिरुपमानमुपमितिर्यत इत्यध्याहारेण करणलक्षणम् अथ वा साध्यसाधनमिति करणल्युटा करणलक्षणमेवेदम् अत्र च वैधर्म्योपमितिं मन्यन्ते टीकाकृतः यथा अतिदीर्घग्रीवत्वादिपश्वन्तरवैधर्म्यज्ञानादुष्ट्रे करभपदवाच्यताग्रहः। एवमन्योऽप्युपमानस्य विषय इति भाष्यं यथा मुद्गपर्णीसदृशी ओषधी विषं हन्तीत्यतिदेशवाक्यार्थे ज्ञाते मुद्गपर्णीसादृश्यज्ञाने जाते इयमोषधी विषहरणीत्युपमित्या विषयीक्रियत इत्यादि"।

उपमानचि॰ सादृश्यपदार्थनिरुक्तिपूर्व्वकमुपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं व्यवस्थापितं यथा। "तत्र सादृश्यप्रमाकरणमुपमानमिति केचित्। सादृश्यञ्च पदार्थान्तरम्। तथा हि। सदृशव्यवहारादबाधितादस्ति सादृश्यं तच्च न प्रतिपदार्थमेकं सर्वस्य सर्वसदृशत्वापत्तेः स्वसदृशत्वापत्तेश्च सुसदृशमन्दसदृशव्यवहारस्य तदेकत्वेऽनुपपत्तेश्च। न च व्यञ्जकभूयःसामान्याल्पत्वभूयस्त्वाभ्यां तदीरिति वाच्यं बहुभिरल्पैश्च व्यज्यमानघटादौ तुल्यसदृशोरदर्शनात् व्यञ्जकाभिमतादेव व्यवहारसिद्धौ अतिरिक्तासिद्धेश्च। नापि संयोगवत् व्यासज्यवृत्त्यनेकम्, गोत्वोपलक्षितसादृश्याश्रयत्वात् गवयवत्, गोरपि स्वसदृशत्वप्रसङ्गात् गोरसन्निकर्षे संयोगवदप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाच्च। प्रत्यक्षत्वे वा गवयनिरूपितस्यैकवित्तिवेद्यत्वेन गोनिष्ठतया चाक्षुषत्वप्रसङ्गः। किन्तु प्रत्याश्रयं भिन्नम्। न चैकैकव्यभिचारादनुगतरूपाभावान्नानुगतप्रत्ययः सादृश्यपदव्युत्पत्तिश्च न स्यादिति वाच्यम् अनुगतैकवित्तिवेद्यसादृश्यत्वसामान्यात् सप्तपदार्थातिरिक्तत्वाद्वा जातिवदन्त्यविशेषवच्च स्वस्वलक्षणत्वात्तयोरुपपत्तेः। तच्च द्रव्ये न गुणः कर्म वा, गुणकर्मवृत्तित्वात् न च षट्याश्रय-

शान्तोऽनर्म्मप्रविश्य हवनामुपस्थानयुक्तां वाचमिच्छन्ति" भा०

उपमन्थनी स्त्री उपमथ्यतेऽनया उप+मन्थ–करणे ल्युट् ङीप्। अग्निमन्थनसाधनद्रव्ये "चतुरौदुम्बरो भवति औदुम्बरश्चमस औदुम्बरः स्रुव औदुम्बर इध्म औदुम्बर्य्यौ उपमन्थन्यौ" शत० ब्रा० १४, ६, २, २१।

उपमन्यु पु० आयोदधौम्यशिष्ये ऋषिभेदे। "धौम्यस्याऽऽयोदस्य त्रयः शिष्या बभूवुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति" भा० आ० तच्चरितञ्च तत्र वर्णितं यथा।

"अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदधौम्यस्योपमन्युर्नाम। तं चोपाध्यायः प्रेषयामास वत्सोपमन्यो! गा रक्षस्वेति। स उपाध्यायवचनादरक्षद्गाः स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षये गुरुगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे। तमुपाध्यायः पीवानमपश्यदुवाच चैनं वत्सोपमन्यो! केन वृत्तिं कल्पयसि पीवानसि दृढमिति। स उपाध्यायं प्रत्युवाच भो भैक्ष्येण वृत्तिं कल्पयामीति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच। मय्यनिवेद्य भैक्ष्यं नोपयोक्तव्यमिति। स तथेत्युक्त्वा भैक्ष्यं चरित्वोपाध्यायाय न्यवेदयत्। स तस्मादुपाध्यायः सर्व्वमेव भैक्ष्यमगृह्णात्। स तथेत्युक्तः पुनररक्षद्गाः अहनि रक्षित्वा निशामुखे गुरुकुलमागम्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे। तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वोवाच वत्सोपमन्यो! सर्व्वमशेषतस्ते भैक्ष्यं गृह्णामि केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति। स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच भगवते निवेद्य पूर्व्वमपरं चरामि तेन वृत्तिं कल्पयामीति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच। नैषा न्याय्या गुरुवृत्तिरन्येषामपि भैक्ष्योपजीविनां वृत्त्युपरोधं करोषि इत्येवं वर्त्तमानो लुब्धोऽसीति। स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षत् रक्षित्वा च पुनरुपाध्यायगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे। तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा पुनरुवाच वत्सोपमन्यो! अहं ते सर्व्वं भैक्ष्यं गृह्णामि न चान्यच्चरसि पीवानसि भृशं केन वृत्तिं कल्पयसीति। स एवमुक्तस्तमुपाध्यायं प्रत्युवाच भो एतासां गवां पयसा वृत्तिं कल्पयामीति तमुवाचोपाध्यायो नैतन्न्याय्यं पय उपयोक्तुं भवतो मया नाभ्यनुज्ञातमिति। स तथेति प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्यायगृहमेत्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे। तमुपाध्यायः पीवानमेव दृष्ट्वोवाच वत्सोपमन्यो! भैक्ष्यं नाश्नासि न चान्यच्चरसि पयो न पिबसि पीवानसि भृशं केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति। स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच भो फेनं पिबामि यमिमे वत्सा मातॄणां स्तनान् पिबन्त उद्गिरन्ति। तमुपाध्यायः प्रत्युवाच एते त्वदनुकम्पया गुणवन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनमुद्गिरन्ति तदेषामपि वत्सानां वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्त्तमानः फेनमपि भवान्न पातुमर्हतीति स तथेति प्रतिश्रुत्य पुनररक्षद्गाः। तथा प्रतिषिद्धो भैक्ष्यं नाश्नाति न चान्यच्चरति पयो न पिबति फेनं नोपयुङ्क्ते स कदाचिदरण्ये क्षुधार्त्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत्। स तैरर्कपत्रैर्भक्षितैः क्षारतिक्तकटुरूक्षैस्तीक्ष्णविपाकैश्चक्षुष्युपहतोऽन्धो बभूव ततः सोऽन्धोऽपि चङ्क्रम्यमाणः कूपे पपात। अथ तस्मिन्ननागच्छति सूर्य्ये चास्ताचलावलम्बिनि उपाध्यायः शिष्यानवोचत् नायात्युपमन्युः त ऊचुर्वनङ्गतो गा रक्षितुमिति तानाह उपाध्यायः। मयोपमन्युः सर्व्वतः प्रतिषिद्धः स नियतं कुपितस्ततो नागच्छति चिरं ततोऽन्वेष्य इत्येवमुक्त्वा शिष्यैः सार्द्धमरण्यं गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार, भो उपमन्यो! क्वासि वत्सैहीति। स उपाध्यायवचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचोच्चैरयमस्मिन् कूपे पतितोऽहमिति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच कथं त्वमस्मिन् कूपे पतित इति। स उपाध्यायं प्रत्युवाच अर्कपत्राणि भक्षयित्वाऽन्धीभूतोऽस्म्यतः कूपे पतित इति। तमुपाध्यायः प्रत्युवाच। अश्विनौ स्तुहि तौ देवभिषजौ त्वां चक्षुष्मन्तं कर्त्ताराविति स एवमुक्त उपाध्यायेनोपमन्युरश्विनौ स्तोतुमुपचक्रमे देवावश्विनौ वाग्भिरृग्भिः"। अश्विस्तुतिमुपवर्ण्य कथां समापयामास यथा "इत्येवं तेनाभिष्टुतावश्विनावाजग्मतुराहतुश्चैनं प्रीतौ स्व एष तेऽपूपोऽशानैनमिति। स एवमुक्तः प्रत्युवाच नानृतमूचतुर्भगवन्तौ। न त्वहमेतमपूपमुपयोक्तुमुत्सहे गुरवेऽनिवेद्येति। ततस्तमश्विनावूचतुः आवाभ्यां पुरस्ताद्भवत उपाध्यायेनैवमेवाभिष्टुताभ्यामपूपो दत्त उपयुक्तः स तेनानिवेद्य गुरवे, त्वमपि तथैव कुरुष्व यथाकृतमुपाध्यायेनेति। स एवमुक्तः प्रत्युवाच एतत् प्रत्यनुनये भवन्तावश्विनौ नोत्सहेऽहमनिवेद्य गुरवेऽपूपमेनमुपयोक्तुमिति। तमाश्विनावाहतुः प्रीतौ स्वस्तवानया गुरुभक्त्या उपाध्यायस्य ते कार्ष्णायसा दन्ता भवतोऽपि हिरण्मया भविष्यन्ति चक्षुष्मांश्च भविष्यसि श्रेयश्चावाप्स्यसीति। स एवमुक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसकाशमागम्योपाध्यायमभ्यवादयत आचचक्षे च स चास्य प्रीतिमान् बभूव आह चैनं यथाश्विनावाहतुस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्स्यसीति। सर्व्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्व्वाणि च धर्म्मशास्त्रा-

क्षीति एषा तथाऽपि परीक्षोपमन्योः”। उपमन्योरपत्यम् विदा° अञ्। औपमन्यव तदपत्ये बहुत्वे तु तस्य लुक्। उपमन्यवः “उपमन्यु पराशरकुण्डिनेभ्यः” “उपमन्यून् वाशिष्ठाभरद्वसिन्द्रप्रमदेति” आश्व°श्रौ°सू° १२।१५।१,२,

उपमर्द्द पु° उप+मृद्–घञ्। १आलोडने, २हिंसने, पूर्व्वधर्म्मि-विनाशनेन ३धर्म्मान्तरोत्पादने। यथा अस्तेर्भूः वचिः स्था–तिष्ठ इत्याद्यादेशे। ३निष्पीडने “कन्यासु तावदुपमर्द्दसहासु भृङ्ग” सा°द°। धान्यादेः ४निस्तुषीकरणे च। (धानमाडा) भावे ल्युट् उपमर्द्दनमप्यत्रार्थे न°। कर्त्तरि ण्वुल्। उपमर्द्दक तत्कारके त्रि°।

उपमा स्त्री उप+मि–अ। १सादृश्ये, “अतुलोपमाभ्याम्” पा° उक्तेः तद्योगे उपमानवाचकात् षष्ठी नतु तृतीया। ‘स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना’ माघे तु सहार्थे तृतीया मल्लि°। २अर्थालङ्कारभेदे च अर्थालङ्कारभेदस्य २८६ पृ° विस्तरः दृश्यः। न्यायमतसिद्धे उपमानजन्ये ३गवयादिशब्दशक्तिग्रहरूपे, वेदान्तिमतसिद्धे ४गवादिसादृश्यज्ञानरूपे अनुभवभेदे च उपमानशब्दे विवृतिः। करणे वा° अ। ५उपमाने च। “अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः” रघुः। “यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता” गीता “यजते सोपमा दिवः” ऋ° १,३१,१५, स्वार्थे ष्यञ्। औपम्य उपमाने न°।

उपमात् स्त्री उपमीयते प्रक्षिप्यते उप+मिञ्–क्षेपे–बा° अति। स्थूणायाम् वत्सबन्धनसाधने स्तम्भे “सानुमुपमादिव द्योः” ऋ° ६,६७,६,।“उपमीयते प्रक्षिप्यते इत्युपमात् स्थूणा सा यथा वंशं धारयति तद्वदित्यर्थः” भा°।

उपमाति स्त्री उप+मि–क्तिन् वेदे नि° आत्। १उपमायाम्। “पूर्वीष्ट इन्द्रोपमातयः” ऋ° ८,४०,९, लोके तु उपमितिरित्येव उक्तार्थे। उप+मीङ्–वधे–क्तिन् बा° आत्। २हिंसने उपमातिवनिः। “रिषे धादस्माकं भूदुपमातिवनिः” ऋ° ५,४१,१६, उपमातयं वनति वनु व्यापृतौ इन्। हिंसनव्यापृत इत्यर्थः उपमातिर्वनिर्हन्ता” भा°।

उपमातृ स्त्री उपमिता माता अवा°स°। १धात्र्याम् अमरः। सा हि मातृवत् प्रतिपालयतीति तस्यास्तथात्वम् २मातृतुल्यासु मातृष्वस्रादिषु च। ताश्च “मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा। श्वश्रूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः” दायभा° ब्रह्म° पु° उक्ताः। स्वस्रादिपर्य्युदासात् ऋदन्तत्वेऽपि स्त्रियां न ङीप्। उप+मा–तृच्। २उपमानकर्त्तरि त्रि°। स्त्रियां ङीप्।

उपमाद त्रि° उपमादयति उप+मद्–णिच्–अच्। उपमादके हर्षजनके “देवानामुपमादमृभुः” ऋ° २,५,५, “उपमादमुपमादकं यज्ञम्” भा°।

उपमान न° उपमीयतेऽनेन उप+मा–भावे ल्युट्। १सादृश्यज्ञाने। करणे ल्युट्। २सादृश्यज्ञानसाधने सादृश्यप्रतियोगिनि, येन सादृश्यं भवति तस्मिन्, यथा चन्द्र इव मुखमित्यादौ चन्द्र उपमानम्। प्रसिद्धस्यैवोपमानत्वम् प्रसिद्धस्योपमेयत्वम्। उपमानमभूद्विलासिनाम्” कुमा° “उपमानमनुजामहीरुहाणाम्” माघः। ३उपमितिप्रमाकरणे उपमानलक्षणञ्च न्या°सू° वृत्त्योर्दर्शितं यथा “प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्” सू°। “प्रसिद्धस्य पूर्व्वप्रमितस्य गवादेः साधर्म्यात् सादृश्यात् तज्ज्ञानात् साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धिरुपमानमुपमितिर्यत इत्यध्याहारेण करणलक्षणम् अथ वा साध्यसाधनमिति करणल्युटा करणलक्षणमेवेदम् अत्र च वैधर्म्योपमितिं मन्यन्ते टीकाकृतः यथा अतिदीर्घग्रीवत्वादिपश्वन्तरवैधर्म्यज्ञानादुष्ट्रे करभपदवाच्यतामयः। एवमन्योऽप्युपमानस्य विषयइति भाष्यं यथा मुद्गपर्णीसदृशी ओषधी विषहन्त्रीत्यतिदेशवाक्यार्थे ज्ञाते मुद्गपर्णीसादृश्यज्ञाने जाते इयमोषधी विषहरणीत्युपमित्या विषयीक्रियत इत्यादि”।

उपमानचि° सादृश्यपदार्थनिरुक्तिपूर्व्वकमुपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं व्यवस्थापितं यथा। “तत्र सादृश्यप्रमाकरणमुपमानमिति केचित्। सादृश्यञ्च पदार्थान्तरम्। तथा हि। सदृशव्यवहारादबाधितादस्ति सादृश्यं तच्च न प्रतिपदार्थमेकं सर्वस्य सर्वसदृशत्वापत्तेः स्वसदृशत्वापत्तेश्च मुखसदृशमन्दसदृशव्यवहारस्य तदेकत्वेऽनुपपत्तेश्च। न च अल्पभूयःसामान्याल्पत्वभूयस्त्वाभ्यां तद्धीरिति वाच्यं बहुभिरस्यैव व्यज्यमानघटादौ स्थाणुद्वयोरदर्शनात् व्यञ्जकाभिमतादेव व्यवहारसिद्धौ अतिरिक्तासिद्धेश्च। नापि संयोगवत् व्यासज्यवृत्त्यनेकम्, गोत्वोपलक्षितसादृश्याश्रयत्वात् गवयवत्, गोरपि स्वसदृशत्वप्रसङ्गात् गोरश्वसन्निकर्षे संयोगवदप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाच्च। प्रत्यक्षत्वे वा गवयनिरूपितस्यैकवित्तिवेद्यत्वेन गोनिष्ठतया चाक्षुषत्वप्रसङ्गः। किन्तु प्रत्याश्रयं भिन्नम्। नचैवमेकव्यभिचारादनुगतरूपाभावाच्चानुगतप्रत्ययः सादृश्यपदव्युत्पत्तिश्च न स्यादिति वाच्यम् अनुगतवित्तिवेद्यसादृश्यत्वसामान्यात् सप्तपदार्थातिरिक्तत्वाद्वा जातिवदन्त्यविशेषवच्च स्वलक्षणत्वात्तयोरुपपत्तेः। तच्च द्रव्ये न गुणः कर्म वा, गुणकर्मवृत्तित्वात् न च सदृशाश्रय-

वृत्तित्वादेव तत्र व्यवहारः स्वाश्रयवैसादृश्येऽपि तत्र तत्-प्रतीतेः। अतएव नाश्रयसादृश्यात्तत्,सामग्र्योप्यहात्तत्, बा-धकाभावाद्विशेषेण वैपरीत्यसम्भवाच्च। नापि सामान्यं तद्धि न सर्व्ववृत्त्येकमनभ्युपगमात् सुसदृशमन्दसदृश-व्यवहारानुपपत्तेश्च। अथ विजातीयत्वे सत्यवयवगुणकर्म-वृत्तिभूयःसामान्यं तत्, अतएव दूरस्थे प्रतियोगिनि भूयःसामान्यज्ञानाच्च तत्र सादृश्यप्रत्ययः यन्न, प्रासाद-तिवत् बहुत्वस्य समुदायसंकल्पादेकं सामान्यमिति धी-प्रयोगौ अन्यथा वनाद्यपि अर्थान्तरं स्यात् सामान्यबहु-त्वाल्पत्वाभ्यां सुसदृशमन्दसदृशव्यवहारः। यदुच्यते। "सा-मान्यान्येव भूयांसि तुल्यावयवकर्मणाम्। भिन्नं प्रधानसा-मान्यव्यक्तं सादृश्यमिष्यते" इति साजात्येऽप्यरविन्दद्वयवत् यमजयोरवयवादिशून्ये गुणादौ जातौ च सदृशप्रत्य-यात् विसदृशयोः करभरासभयोस्तत्सत्त्वाच्च। नापि धर्म्मा-न्तरे धर्म्मान्तरवृत्तिधर्मबाहुल्यम् असाधारणधर्मशून्यत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं वा स्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-धर्मसमानाधिकरणभूयोधर्मवत्त्वं वा त्रिचतुःपञ्चादि-भेदेन भूयस्त्वस्याननुगतत्वात्। नापि कपिञ्जलवच्चित्वप-र्यवसन्नं विसदृशयोरपि हस्तिमशकयोः सादृश्यप्रसङ्गात्। तदुक्तं "एवं जातिगुणद्रव्यक्रियाशक्तिषु धर्मतः। एकैक-द्वित्रिसामस्त्यभेदादेवं चिन्तितेति"। अथ व्यावर्त्तकधर्मापे-क्षया तद्गतधर्मबाहुल्यं सादृश्यं बाहुल्यञ्च त्रिचतुरादिष्व-नुगतं हस्तिमशकयोस्तु बहुव्यावर्त्तकं साधारणन्त्वल्पमतएव भेदाधिष्ठानमुच्यते इति चेन्न व्यावर्त्तकसमसङ्ख्येनाल्पेना-गणितेनापि सादृश्यव्यवहारात्। किञ्च सामान्यान्या-श्रयभेदेनाभिन्नानि सादृश्यन्तु भिन्नम्। सामान्यं निःप्रतियोगिकं तदनिरूप्यञ्च। सादृश्यन्तु सप्रति-योगिकं तद्धीव्यङ्ग्यञ्च। अथ भेदे सति तद्गतभूयः-सामान्यवत्त्वं सादृश्यं भेदश्च गत्याश्रयमन्यः सप्रतियो-गिकश्चेति चेत्तर्हि सादृश्यस्य भेदघटितत्वेन तस्मात् सदृश इति स्यात् न तु तेन तस्य वा सदृश इति स्यात्। नच सादृश्यस्यापि सप्रतियोगिकत्वेन तस्मात् सदृश इति स्यात्, अवधौ हि तथाप्रतीतिप्रयोगौ न तु प्रतियोगिनि, अभावेऽपि घटाच्चेति प्रतीतिप्रसङ्गात्। अपि च तद्धर्मवत्त्वं यदि सादृश्यं तदा तत्तातद्वत्त्वयोः सङ्करप्रसङ्गात्। तद्धर्म-वत्ता हि तत्ता तदन्या च तद्वत्ता यदि च तत्तैव तद्वत्ता तदा तदेव तद्वदिति स्यात्। यथा च तद्धर्मवत्ताज्ञाने प्रत्यभिज्ञानवत् सोऽयमिति स्यात् न तु तद्वदिति। एवं तद्व-

सैव हि तत्तेति गवयेऽपि गोबुद्धिव्यपदेशौ स्याताम् गोगतधर्मान्वयोगित्वेन गोवत्त्वाश्रयत्वात्। नापि विशेषः प्रत्यक्षत्वात्। न समवायः, वृत्तिमत्त्वात् द्व्यतिरिक्तं सादृ-श्यम् यत्तु सादृश्यं भावोऽभावो वा भावोऽपि सगुणं निर्गुणं वा, निर्गुणमप्याश्रितमनाश्रितं वा। आश्रितमपि सा-मान्यवन्निःसामान्यं वा सामान्यवत्त्वे स्पन्दोऽस्पन्दो वा निर्गुणं निःसामान्यमाश्रितमनाश्रितमनेकाश्रितम् वा। इति यथायथं सम्प्रदायान्तर्गतमिति तत्र व्यवहारानुप-पत्त्या तदुबहिर्भावात् अन्यथैतादृशविकल्पेन सामान्यवि-शेषसमवायानामपि द्रव्यादिषट्कधर्मान्तदन्तर्गतत्वं स्या-दिति। उच्यते। असाधारणान्यतद्गतबहुधर्मवत्त्वं तत्सा-दृश्यं यमजादिसाधारणं भेदाघटिततया च निरवधि, तद्गतबहुधर्मवत्त्वं तन्निरूप्यमिति तन्निरूप्यत्वमेव तस्य स-प्रतियोगिकत्वं तथापि सादृश्ये तदेव सप्रतियोगिकत्वं न तु भेददीर्घादिवत्सावधित्वं तस्मात् सदृश इति प्रत्यया-पत्तेः। बहुत्वञ्च त्रिचतुरादिसाधारणमिति नानुगमः। न चातिप्रसङ्गः हस्तिमशकयोरपि प्राणित्वसुखित्वदुःखि-त्वादिना सादृश्यात्। अतएव वैसादृश्येऽपि आह्लादक-त्वादिना चन्द्र इव मुखं, बहुक्षीरत्वादिना महिषीव गौरिति। बहुत्वतद्गतधर्मवत्त्वेन सुसदृशमन्दसदृशत्वम्। अतएव गवये गोसादृश्यं मन्दतद्धर्मवत्त्वमेव विवेचयति। वराहं गावोऽनुधावन्तीत्यत्र गोसादृश्यं वराहेऽप्युक्तम्। तत्तद्धर्मवत्त्वेनोपमेयव्यवहारः काव्यादौ, साध्यसाधनवत्त्व-मात्रेण दृष्टान्ते पक्षसादृश्यवाचकवति प्रयोगः परीक्ष-काणाम्। न चैते गौणा मुख्ये बाधकाभावात्। तस्मात् केनचित् कस्यचित् कश्चित् सादृश्यं सर्वदृगतमस्ति। किन्तु सादृश्यबहुतद्धर्मवत्त्वज्ञानं सादृश्यव्यञ्जकं तदेव तद्व्यव-हारनियामकमस्तु किमधिकेन। अन्यथा त्रिचतुरादित्वे-न व्यञ्जकमपि बहुधर्मवत्त्वमननुगतं स्यात्। व्यञ्जक-मननुगतमपि वह्नौ प्रत्यक्षादिवदिति चेन्न तत्र व्यक्तीनां वैजात्यात् धूमालोकादौ वह्निव्याप्यत्वमेवानुगतम्। अत्रापि तद्व्याप्यत्वमस्तीति चेत् यादृशं तद्व्याप्यं तदेव तद्व्यवहारनिमित्तं न तु तद्गतबहुधर्मवत्त्वज्ञानं, न व्यञ्जकमेवानुभवविरोधात् तद्गतभूयोधर्मस्य बहुत्वज्ञानं विना सुसदृश-मन्दसदृशत्वज्ञानाभावाच्च। अथ तद्गत-बहुधर्मवत्त्वं न सप्रतियोगिकं, सादृश्यं तु तथेति व्यव-हर्त्तव्यमधिकमिति चेन्न सादृश्यवत्त्वस्यापि सप्रतियोक-त्वात् यत्तु तत्तातद्वत्त्वयोः सङ्करः स्यादिति तन्न तत्तैव

तद्धर्मवत्ता तदभेदो वा तत्ता सा च सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाने भासते । भेदे भासमाने तदन्यस्मिन् तद्धर्मवत्ता तद्वत्ता यतो भवति तद्वदयं न तु स इति तयोर्भेदात् । नन्वेवं व्यक्त्यन्तरे गोत्वपक्षे तद्भिन्नोऽयमिति स्यात्तद्वदयमपि गौरिति चेन्न गोत्वमात्रस्य तदन्यव्यक्तिवृत्तित्वपक्षे समुच्चयः, एकत्र नानासम्बन्धावगमात् । तद्भिन्नत्वविरुद्धधर्मज्ञाने भवत्येव गवयावबुद्धेति । तथाप्ययमपि शृङ्गादिमानिति समुच्चयधीः स्यात् न तु गोसदृश इति चेन्न एकत्रोभयसम्बन्धः समुच्चयोऽन्यगतभूयोधर्मवत्त्वमन्यत्र सादृश्यमिति विवेकात् नवीनास्तु । विलक्षणसुखद्वये इतरसकलव्यावृत्तसादृश्यमनुभूयते न तु तद्वृत्तमात्रवृत्तिजातिरस्ति तद्व्यक्त्यभावे जातेरन्याश्रयत्वे वानित्यत्वप्रसङ्गात् । नापि जन्यं धर्मान्तरमतोऽधिकं सादृश्यमुपेयं तथापि समानधर्मत्वस्य व्यञ्जकं विना कथं तत्र सादृश्याभिव्यक्तिरिति चेन्न प्रतीतिबलात् द्रव्ये तथा, गुणादौ तु व्यभिचारात् अतएव न व्यञ्जकेनान्यथासिद्धिस्तदभावेऽपि सादृश्यानुभवादित्याहुः । तत्तुल्यं विलक्षणं सुखद्वयं न सुखमात्रहेतुजन्यं सुखान्तरस्यापि सदृशत्वापत्तेः किन्तु विलक्षणादृष्टजन्यं तच्चादृष्टं विचित्रतत्तद्धेतुक्रियाविशेषानुष्ठानादन्यैः प्राप्यत इति तेषामपि तादृशानि सुखानि भवन्तीति तेषु कारणविशेषप्रयोज्या विलक्षणतास्ति तस्मादात्मनामानन्त्यात् अनादिनिधनत्वाद्वुत्पन्नानागतविजातीयं न सुखमस्ति एवं दुःखान्तरकार्य्येष्वपि नष्टानुत्पन्नमनुत्पन्नसमानजातीयं कार्य्यमस्ति । यत्तु व्यक्तिनाशे जातेरनित्यत्वमापादितं तदपि न विनाशकाभावात् अतएव प्रलयेऽपि तदवस्थानम् । अपि चैकत्र प्रतियोगिभेदेन सादृश्यं भिन्नं नत्वेकम्, सुसदृशमन्दसदृशव्यवहारात् तदा च योग्यत्वादेकपक्षे सर्वग्रहप्रसङ्गात् । प्रतियोगिगतभूयोधर्मज्ञानस्य व्यञ्जकस्य क्रमाक्रमे तदेव व्यवहारनिमित्तमित्युक्तम् । किञ्चैवं वैसादृश्यमपि स्यात् । नच सादृश्याभावस्तत्, वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् सादृश्याभावत्वेनैव प्रतीतिर्विशब्दस्य निषेधार्थत्वादिति चेत्तर्हि गौरिव महिषोऽत्र पायनत्वक्षीरवत्त्वादिना विवक्षितसादृश्याभावे गवये वैसादृश्यं न स्यात् न हि तत्र गोसादृश्यं तदभावश्च । तस्मात् साधर्म्यवैधर्म्ये सादृश्यवैसादृश्ये । यत्तु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं सादृश्यं तेनाभेदेऽपि 'गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव' इत्यादौ सादृश्यं, न चैवं गोरपि गोसदृशत्वे गवयपदाभिधेयत्वापत्तिः तत्र सदृशपदस्य विशेषे तात्पर्य्यात् । अन्यथा मणिविशेषेऽतिप्रसङ्ग इति तच्च तस्य तेन वा सदृश इति प्रतीतिप्रयोगात् न चाभेदे सम्बन्धः सहार्थो वा सम्भवति । गगनं गगनाकारमित्यादौ तु गगनाद्वैतादृशधर्मवत्त्वान्यदित्यत्र तात्पर्य्यम् । यद्वा सर्गान्तरीयगगनसागरयोरुपमानत्वं तयोर्युद्धविशेषे तयोरेव युद्धान्तरमुपमानमिति । नन्वयं देवदत्तस्तदन्यो वा भवतु तत्सदृशस्त्वादयमिति भेदाभेदसंशयेऽपि सादृश्यनिश्चयात् अतिरिक्तं सादृश्यमिति चेत् न देवदत्ताभिप्रायेणैकदेशे सादृश्यपदप्रयोगात् कथमन्यथा स एवायं न तु तत्सदृश इति, सदृशोऽयं न तु स इति प्रतीतिप्रयोगौ । न चात्र सदृशपदं भेदमात्रपरमिति युक्तं सख्ये सम्भवति लक्षणाया अयोगात् । तस्माच्च पदार्थान्तरं सादृश्यमिति । स्यादेतत् । मा भूत् पदार्थान्तरं तथापि प्रत्यक्षाच्छब्दाद्वा गवये गोसादृश्यज्ञानात् गवयसदृशो गौरितिज्ञानमुपमितिः । न चैतत्प्रत्यक्षं विशेष्यासन्निकर्षात् नानुमानं लिङ्गाभावात् । न च गवयगतं सादृश्यं लिङ्गम् अपक्षधर्मत्वात् । अथ सदृशद्वयान्तरदर्शने यो यद्गतसादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृश इति प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहे सति गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वात् गौर्गवयसदृश इत्यनुमितिरिति चेत् व्याप्तिग्रहं विनैव प्रथममपि प्रत्यक्षाच्छब्दाद्वा गोसदृशं गवयं ज्ञात्वा गवि गवयसादृश्यज्ञानोदयात् । किञ्च गवि गवयसादृश्यं न साध्यं प्रथमतस्तदप्रतीतेः गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वञ्च गवि न प्रत्यक्षं विशेष्यासन्निकर्षादिति नानुमितिगम्यं तल्लिङ्गस्यापि तद्गतत्वेनाप्रत्यक्षस्य लिङ्गान्तरगम्यत्वेऽनवस्थानात् । न च गौरेतद्गवयसदृशः गवयगतभूयोऽवयवादिसामान्यवत्त्वात् गवयान्तरवदिति गवयान्तरज्ञानेऽपि गवि गवयसादृश्यं विनानुपपद्यमानं तत्कल्पयति । न हि गोसदृशो गवय एतद्विसदृशो गौरिति वाच्यम् । गवयनिष्ठप्रतियोगिसादृश्यप्रसिद्धौ तेन विनानुपपत्तिज्ञानाभावात् । किञ्च तदार्थापत्तिर्व्यतिरेक्यनुमानं न च गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वं गवि प्रत्यक्षादिना ज्ञातं गम्यमित्युक्तम् । नन्वेवं करभे गोवैधर्म्यज्ञानात् गवि करभवैधर्म्यज्ञानमपि मानान्तरं स्यादिति चेत् गवि करभवैधर्म्यं यदि करभवृत्तिधर्माभावस्तदाऽस्तु ते गवि प्रागपि तावदनुपलब्धिगम्यमेव अथ करभव्यावृत्तधर्मवत्त्वं तदा गोधर्मा गविगता एव इदानीं स्मृतगोधर्माणां करभेऽभावमात्रमधिकं गम्यं तच्च प्रत्यक्षादेव । अथ तत्प्रतियो-

गिकैतद्वित्तसादृश्ये भासमाने समानसंवित्संवेद्यतया एतत्प्रतियोगिकतद्वित्तसादृश्ये वैधर्म्ये च ज्ञातमिति चेन्न विषयविशेष्यप्रतियोगिभेदेन समानसंवित्संवेद्यत्वासिद्धेः। एतत्सदृश एतद्विधर्मा स इत्येतद्विशेष्यकप्रत्ययानुदयाच्च तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तत्सन्निकर्षस्य हेतुत्वात्। ननु प्रत्यक्षे विशेष्यसन्निकर्षो हेतुर्न तु यावद्विशेष्यसन्निकर्षो गौरवात् अन्यथातीतानागतव्याप्यविशेष्यकव्याप्तिप्रत्यक्षं न स्यादिति चेन्न अतीतानागतविशेष्ये सामान्यलक्षणायाः सत्त्वात्। अथ गवयसादृश्यं गवि गवयगतमहत्त्वादिमत्त्वं तच्च गवये गोसदृशे भासमाने गवि भातमेव यद्वा गोगतमहत्त्वादेर्गवयगतत्वं गवये गोसादृश्यम् एवं तथैव गवयगतस्य गोगतत्वं गवि गोसादृश्यं तच्चेन्द्रियेणैव ज्ञातं सामान्यधर्मकत्वेनेन्द्रियसन्निकृष्टत्वात् अयं न स इति विपरीतप्रत्यभिज्ञायामिवेति चेत् सत्यम् गोविशेष्यकगवयगतमहत्त्वादिज्ञानं नेन्द्रियजन्यं गोरसन्निकर्षात् तस्मादेतत्सदृश एतद्विधर्मा एतस्माद्दीर्घः स इति ज्ञानं नानुमानात् विशेष्यासन्निकर्षे तद्गतविशेषाज्ञानात्। एवञ्च सप्रतियोगिकपदार्थज्ञानेन तत्प्रतियोगिकपदार्थज्ञानमुपमानं प्रत्यक्षादिकं विनार्थापत्तौ पूर्वेषामुपमानतेति वार्त्तमेतत् तथा हि। परस्परसदृशं हस्त्यादिकं प्रत्यक्षयतो यो यत्सादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृश इति सामान्यतो व्याप्तिज्ञाने सति गोर्गवयसदृशः तत्सादृश्यप्रतियोगित्वात् यथा भ्राता भगिनी। गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वञ्च गोर्गवयगतसादृश्यवित्तिवेद्यमेव सादृश्ये गोः प्रतियोगित्वेनैव ज्ञानात् अन्यथा सादृश्ये गोरनन्वयापत्तिः यत्त्वयं सामान्यतो व्याप्तिग्रहं विना एतत्सदृशः स इति फलासिद्धेः यत्त्वयं व्याप्तिग्रहेऽस्माकं व्यतिरेकी परेषामर्थापत्तिरित्यन्यदेतत्। सादृश्यस्योभयवृत्तिधर्मस्य किञ्चिद्विशेष्यसन्निकर्षात् प्रत्यक्षेण भानं यावद्विशेष्यसन्निकर्षस्याप्रयोजकत्वात्। अन्यथा ऽयं स इति भ्रान्तविपरीतप्रत्यभिज्ञायां का गतिः। सन्नेव चैतद्वित्तसादृश्यप्रतियोगित्वस्य हि प्रत्यक्षविशेष्यकत्वं परामर्शे न प्रयोजकमित्युक्तम्। कीदृशो गवय इति जिज्ञासायां यथा गौस्तथा गवय इति श्रुतोत्तरवाक्यस्य तथाभूते पिण्डे दृष्टे तथा गवय इत्यतिदेशवाक्यार्थानुसन्धानेऽयं गवयशब्दवाच्य इति मतिरुपमानफलम्। न चेयं वाक्यमात्रात्, अप्रत्यक्षीकृतपिण्डस्यापि प्रसङ्गात्। नापि प्रत्यक्षमात्रात् अश्रुतवाक्यस्यापि प्रसङ्गात्। नापि तयोः समाहारात् स हि प्रमाणसमाहारो वा फलसमाहारो वा आद्ये प्रमाणत्वे सति समाहारः समाहृतयो र्वा प्रमाणत्वं, फलानेकत्वे समाहारानुपपत्तेः तस्य परस्परसहकारिरूपत्वात्। नान्त्यः वाक्यप्रत्यक्षयोर्भिन्नकालत्वात् वाक्यतदर्थयोः स्मृतिद्वारोपनयेऽपि गवयपिण्डसम्बन्धे नापि इन्द्रियादिना तद्गतसादृश्यानुपनये समयपरिच्छेदासिद्धेः। फलसमाहारे च तदन्तर्भावे शब्दानुमानयोरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः। ननु किं तत्फलस्य प्रमाणबहिर्भाव एव अन्तर्भावे वा कियती सीमा। तत्तदसाधारणेन्द्रियादिसाहित्यम् अस्ति तर्हि सादृश्यज्ञानेऽपि विस्फारितस्य चक्षुषो व्यापारः। न तस्मिन् सति तस्यानुपयोगात् उपलब्धगोसादृश्यविशिष्टगवयपिण्डस्य वाक्यार्थस्मृतिमतः कालान्तरेऽप्यनुसन्धानबलात् समयपरिच्छेदोपपत्तेः। तस्मादागमप्रत्यक्षाभ्यामन्यदेवेदमागमस्मृतिसहितं सादृश्यज्ञानमुपमानप्रमाणमिति जरन्नैयायिकजयन्तप्रभृतयः। तन्न वैधर्म्येऽनुपपत्तेः। यदोदीच्येन क्रमेलकं निन्दतोक्तं धिक्करभमतिदीर्घग्रीवं प्रलम्बचपलौष्ठं कठोरतीक्ष्णकण्टकाशिनं कुत्सितावयवसन्निवेशमपसदं पशूनामिति, तदुपश्रुत्य दाक्षिणात्य उत्तरापथं गतस्तादृशं वस्तूपलभ्य नूनमसौ करभ इति प्रत्येति। तत्र किं मानं न तावदुपमानं सादृश्याभावात् न च प्रमाणान्तरं सम्भवति। उच्यते। न तावदनुगतं प्रवृत्तिनिमित्तमुपलक्षणं विना, प्रत्यभिज्ञानतः शरीरैकत्वादिनां शरीरविशेषे चैत्रादिपदवदेकैकगृह्णपाहिकया गवयपदशक्तिग्रहे गवयान्तरेऽपि सम्भवात्। नाप्यनध्यत्वे पदान्तरोपस्थिते परिभाषाऽऽकाशादिपदवत्, अतएवानध्यत्वाच्च उपलक्षणस्य च शक्तौ बहिर्भावात् तद्वदेव। नापि योगनिर्वचनात् पाठकादिवत् सोपलक्षणे, अन्यथा पठिक्रियानुपहिते पठतिप्रयोगः स्यात्। अतस्तदनुपलक्षणादियोगिनि शक्तिः। अवच्छेदकतया तूपलक्षणेऽपीति योगाभावात्। नाप्युपस्थितनिमित्तसङ्कोचनात् स्वर्गादिपदवत् तदभावात्। अतो गन्धाद्युपलक्षितेन पृथिवीत्वेन निमित्तेन पृथिव्यादिपदवत् सादृश्याद्युपलक्षिते गवयत्वादौ गवयादिपदानां शक्तिरिति परमार्थतः। अन्यथा फलस्याभासत्वे मानत्वविरोधात् न च पूर्वं गवयत्वमुपस्थितमुपस्थापकाभावात् न च गवयपदादेव तदुपस्थितिरन्योन्याश्रयात् अथ वाक्यादेवानेन समयः परिच्छिन्नः केवलमयं प्रत्यभिजानाति योगोसदृशो गवयपदवाच्यत्वेन मयावगतः सोऽयमिति नोपमानस्य विषय इति चेन्न हि सादृश्यमेव निमित्तमसम्प्रतीतगूनामव्यवहारप्रसङ्गात् गौर-

वाच्य नापि गवयत्वं तदनुपस्थितेः । अतएव गोभयं स्वयं प्रतीतमप्रवृत्तसंक्रान्तवेऽतिदेशवाक्यप्रयोगात्तुपपन्ने च । गवयत्वेऽप्ययं व्युत्पन्नो न गोसादृश्यं निमित्तस्य गवयत्वस्य प्रतीतेः । नच यदा यद्वाक्यं समयपरिच्छेदं पूर्वं नाजीजनत् तदा तदेव वाक्यं स्मृतं तत्प्रवृत्तिनिमित्तं बोधयति अध्ययनसमयगृहीत एव वेदराशिरङ्गोपाङ्गपर्य्यवदातस्य कालान्तरे नववाक्यस्येवास्य प्रागेव बोधितत्वात् पर्य्यवसित इति वाच्यं गोः सादृश्योपलक्षणत्वनिमित्तत्वयोः सन्देहात् पश्चाद्गवयत्वेऽवगते तर्कपुरस्कारात् । सादृश्यस्योपलक्षणत्वे गङ्गायां घोषः इत्यत्रेवान्वयो भविष्यतीति चेत् न उपलक्षणनिमित्तत्वसन्देहेऽपि यो गोसदृशः स गवयपदवाच्य इति सामानाधिकरण्यमात्रेणान्वयोपपत्तौ मानान्तरोपनीतानपेक्षणात् इकारककारसन्देहेऽपि घटो भवतीति वाक्यवत् अन्यथा पर्य्यवसितेऽपि वाक्ये मानान्तरसहकारात् तत्तदन्वयबुद्धौ वाक्यभेदापत्तेः । गङ्गायां घोष इत्यत्र तु पदार्थ एवान्वयायोग्य इति युक्तं तत्र मानान्तरापेक्षणम् । यदि च प्रतीतसंसर्गबलायातोऽप्यर्थो वाक्यस्यैव तदा वाक्यभेदापत्तिः । अथ तात्पर्य्यानुपपत्त्या यष्टीः प्रवेशयेतिवल्लक्षणास्तु गवयपदाद्व्युत्पन्नं प्रति तद्व्युत्पत्तये वाक्यमात्रेणोक्तं तच्च न प्रवृत्तिनिमित्तोपादानं विना । न च गोसादृश्यं तदिति तात्पर्यतो गोसादृश्यपदेन गोसमानाधिकरण्यं गवयत्वमुपलक्षितं कल्प्यते । न तु यथा धूमोऽस्तीत्यत्र वह्नौ तात्पर्यमनुमानेन निर्वहतीति न लक्षणा न चात्र प्रमाणान्तरमस्तीति येन तन्निर्वाह्यं अनुमानस्यासिद्धेः । अन्यथान्योन्याश्रयात् न च वाक्ये न लक्षणा, तस्याः पदधर्मत्वादिति वाच्यं एकपद एव लक्षणा पदान्तरन्तु नियामकमित्यस्य वक्तव्यत्वात् । अथ गवयत्वेन लक्षणया तदुपस्थितावपि व्यक्तिवाच्यता न स्यादेव शब्दादिति विशिष्टवाच्यता ग्राहकमानान्तरमवश्यं स्वीकरणीयम् । न च यद्विशिष्टो धर्मी यत्पदवाच्यः सोऽपि तद्वाच्य इति नियमः । जातिपदे व्यभिचारादिति चेत् न प्रवृत्तिवद्वाच्यत्वबोधतात्पर्यकत्वेन जातीति देशवाक्ये गवयत्वविशिष्टव्यक्तेरेव लक्षणात् । अथ यदा गवयत्वे साक्षात् तात्पर्यं गोसादृश्यशब्दस्य गृह्यते, तदा लक्षणा न च साक्षात् तात्पर्यमवधृतम् अन्यथा धूमोऽस्तीत्यत्रापि स्यादिति चेत् न उपस्थापकान्तराभावे तात्पर्यस्यैव साक्षात् तात्पर्यरूपत्वात् नचोपमानमेव तथा, अन्योन्याश्रयत्वात् । एवं यत्र प्रवृत्तिनिमित्तविषयबोधने न तात्पर्यं योगोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति स्वरूपाख्यानमात्रं तत्राप्युक्तसामग्रीतः समयपरिच्छित्तिर्भवत्येव न च व्युत्पित्सुव्युत्पत्तये प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्पर्यं यदनुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात् । अपि च धिक् करभमतिदीर्घग्रीवमित्यादिवाक्यस्य करभनिन्दातात्पर्यकस्य प्रवृत्तिनिमित्तपरत्वाभावेऽपि तादृशपिण्डमनुभवतः अतश्च वाक्यार्थम् अयं करभशब्दवाच्य इति भवति मतिः । न च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्पर्यमस्ति लक्षणाया बीजं, निन्दापरत्वात् । किन्तु सर्वत्रान्वयानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं यष्टीः प्रवेशयेत्यादावपि प्रकरणादिना पुरस्कारादिप्रयोजनकत्वं प्रवेशनस्यावगतं तादृशे च प्रवेशनादौ यष्ट्यादेरनन्वयात् तात्पर्य्यानुपपत्तेरपि तात्पर्य्यमज्ञात्वा ज्ञातुमशक्यत्वात् । अथ प्रकरणादेरननुगमः तात्पर्यव्याप्यत्वेन तदनुगमे तात्पर्य्यानुपपत्तिरेव तद्बीजमस्तु लाघवादिति चेत् न धूमादिवदननुगतस्यापि व्याप्यत्वाविरोधात् । तस्मात् गवयशब्दः कस्यचिद्वाचकः शिष्टप्रयुक्तत्वादिति सामान्यतो निश्चितेऽपि गवयत्वविशिष्टो धर्मी गवयपदवाच्य इति लाघवान्निर्णेयम् । तच्च प्रमाणसहकारि न च तस्यां दशायां प्रमाणान्तरमस्त्यतो यत् प्रमाणसहकारि तत्प्रमाणान्तरमास्थेयम् । अस्त्वनुमानं तथा हि गवयशब्दो गवयत्वविशिष्टवाचकः असति वृत्त्यन्तरेऽभियुक्तैः प्रयुज्यमानत्वात् गवि गोशब्दवदिति चेत् न गवयत्वविशिष्टो यो धर्मी तस्य वाचकत्वपक्षेऽपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वासिद्धेः । न च शक्तिमज्ञात्वा वृत्त्यन्तरं क्वापि अवधारयितुं शक्यते सामानाधिकरण्यमात्रस्य निमित्तोपलक्षणतासाधारण्यात् । अथ गोसादृश्यनिमित्ततागौरवज्ञानावतारेणोपमानस्याप्यवतारः । तथा च तर्केण तस्य प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽवगते गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति चेन्न तर्कस्यानिश्चायकत्वात् न चायं तर्को व्याप्तिग्रहमूलको येन विपर्य्ययानुमानादर्थसिद्धिः । अथ गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकमिति सामान्यतो दृष्टमेव तर्कसहकृतं गवयपदस्येतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं परिच्छिनत्ति न तु मानान्तरं कल्पयित्वा तर्कः सहकारी कल्प्यते इति चेन्न इदं सप्रवृत्तिनिमित्तकमन्यत्र न प्रवृत्तिनिमित्तमिति बुद्धावपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं गवयपदमिति मानान्तरं विना प्रतीतेः अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकत्वप्रकारताकत्वनियमात् । अथ यथेच्छायां

सामान्यतो दृष्टेन विशेषबाधसहकृतेनान्यद्रव्यानाश्रितत्वं प्रतीयते अन्यथा विशेषणपदस्य तद्विपर्ययस्य वा प्रमाणत्वात् बाधकानां पृथिव्याद्यैकैकमात्रव्यतिरेकविषयत्वात् अन्यद्रव्यानाश्रितत्वं केन ग्राह्यम्, तथात्रापि गौरवाख्य तर्कसहकृतसामान्यतो दृष्टादिना प्रवृत्तिनिमित्तकत्वं ज्ञायते पश्चाद्व्यतिरेकी स्यात् कार्य्यप्रमाणान्तरापेक्षयो पक्षप्रपमासहकारित्वस्य युक्तत्वादिति चेन्न इच्छायामेकैकबाधसहकृतपरापरबाधकैरेव तावद्रूपविशिष्टवैशिष्ट्याद-न्यद्रव्यानाश्रयत्वपरिच्छेदात् न तु सामान्यतोदृष्टेन, विशेषणतयोपस्थित्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिर्वाहात् तर्कानवतारदशायां तस्य तदपरिच्छेदकत्वाच्च । न च व्याप्तिपरमिदं वाक्यं यो गोसदृशः स गवयपदार्थ इति वाक्यादवगतव्याप्तेरनुमिनुयादयं गवयपदवाच्यो गोसदृशत्वात् अतिदेशवाक्यावगतदिगडवदिति वाच्यं न हि गोसदृशं ज्ञात्वाऽनेन पृष्टः स किंशब्दवाच्य इति किन्तु सामान्यतो गवयपदार्थमवगम्य कीदृगिति तदा च यद्योगप्रायमाख्यानं तस्यैवार्थत्वं ततः,किं तेन । अथ लक्षणपरमिदं वाक्यं किंलक्षणकोऽसाविति प्रश्नार्थः एवञ्च प्रयोक्तव्यम् अयमसौ गवय इति व्यवहर्त्तव्यो गोसदृशत्वात् यस्तु न तथा नासौ गोसदृशः यथा हस्तीति चेन्न न हि हस्त्यादीनां विपक्षत्वे प्रमाणमस्ति सर्वप्रयोगस्य दुर्ज्ञानत्वात् कतिपयव्यवहारस्यैकान्तिकत्वात् अथ कीदृक् किंलिङ्गः इति प्रश्नार्थो नन्वनेन लिङ्गमज्ञात्वा गवयपदस्य वाचकत्वं कस्यचिद्वाच्यत्वमवगतं येन तदर्थः प्रश्नः । अथ प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे लिङ्गप्रश्नो गवयपदं येन निमित्तेन वर्त्तते तस्य किं लिङ्गमित्यर्थ इति चेत्न हि तदनुमेयमेवेत्यनेन निश्चितं येन तथा ब्रूयात् ज्ञानहेतुमात्रप्रश्ने तद्विशेषेणोत्तरमिति चेन्न अविशेषादिन्द्रियसन्निकर्षमप्युत्तरयेत् वनं गतो द्रक्ष्यसि तस्मान्निमित्तभेदे एवायं प्रश्नः कीदृग् गवयः केन निमित्तेन गवयपदं प्रवर्त्तते, गवयत्वस्य साक्षादुपदर्शयितुमशक्यत्वात् दृष्ट उपलक्षणं सादृश्यमाचष्टे पश्चाद्दृष्टेऽपि पिण्डेऽतिदेशवाक्यं स्मरतस्तर्कसहकारेण गवयत्वविशिष्टो धर्मी गवयशब्दवाच्य इति प्रवृत्तिनिमित्तविशेषः परिच्छित्तिरुपमानफलम्" इत्यन्तेन

वेदान्तपरिभाषायाम् "सादृश्यप्रमाकरणमुपमानम् । तथाहि नगरेषु दृष्टगोपिण्डस्य पुरुषस्य वनं गतस्य गवयेन्द्रियसन्निकर्षे सति भवति प्रतीतिरयं पिण्डो गोसदृश इति तदनन्तरं च भवति निश्चयोऽनेन सदृशी मदीया गौरिति । तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां गवयनिष्ठगोसादृश्यज्ञानं करणं गोनिष्ठगवयसादृश्यज्ञानं फलम् । नचेदं प्रत्यक्षेण सम्भवति गोपिण्डस्य तदेन्द्रियासन्निकर्षात् नाप्यनुमानेन गवयनिष्ठगोसादृश्यस्यातल्लिङ्गत्वात् । नापि मदीया गौरेतद्गवयसदृशी एतन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वात् योयत्सादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृशः यथा मैत्रनिष्ठसादृश्यप्रतियोगी चैत्रो मैत्रसदृश इत्यनुमानात् तत्सम्भव इति वाच्यम् एवंविधानुमानानवतारेऽप्यनेन सदृशी मदीया गौरिति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादुपमिनोमीत्यनुव्यवसायाच्च । तस्मादुपमानं मानान्तरम्" ।

सां०त०कौ० तस्य प्रमाणान्तरत्वं निराकृतं यथा "उपमानं तावत् यथा गौस्तथा गवय इति वाक्यं तज्जनिता धीरागमएव योऽप्ययं गवयशब्दो गोसदृशस्य वाचक इति प्रत्ययः सोऽप्यनुमानमेव, यो हि शब्दो यत्र वृद्धैः प्रयुज्यते सोऽसति वृत्त्यन्तरे तस्य वाचको यथा गोशब्दो गोत्वे, प्रयुज्यते चैवं गवयशब्दो गोसदृशे इति तस्यैव वाचक इति ज्ञानमनुमानमेव । यत्तु गवयस्य चक्षुःसन्निकृष्टस्य गोसादृश्यज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् । अतएव स्मर्य्यमाणायां गवि गवयसादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षम् नह्यन्यत् गवि सादृश्यमन्यच्च गवये, भूयोऽवयवसामान्ययोगो हि जात्यन्तरवर्त्ती जात्यन्तरे सादृश्यमुच्यते सामान्ययोगश्चैकः स चेद्गवये प्रत्यक्षो गव्यपि तथेति नोपमानस्य प्रमेयान्तरमस्ति यत्र प्रमाणमुपमानं भवेदिति न प्रमाणान्तरमुपमानम्" ।

एतन्मतं च मणिकृता विस्तरेण निराकृत्य तस्य प्रमाणान्तरत्वं समर्थितम् । तदेतत् संक्षिप्य भाषा०उक्तं यथा "ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् । सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम् । वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते । गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमाफलम्" । अतएव प्राचीनैरपि उपमानस्य शक्तिग्राहकता स्वीकृता यथा "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" ।

उपमानचिन्तामणि पु० गङ्गेशोपाध्यायकृते उपमानप्रामाण्यव्यवस्थापके ग्रन्थभेदे उपमानशब्दे प्रदर्श्य स ग्रन्थ उपन्यस्तः स एव ग्रन्थ उपमानखण्डत्वेन प्रसिद्धः ।

उपमारण न० उप–मृ–णिच्–ल्युट् । यज्ञप्रघासे यज्ञेऽवभृथोदकसमीपं गत्वा हविषोऽप्सु प्रक्षेपे "उपमारणप्रकारश्च शत०ब्रा०२,५,२,४६,उक्तः "तूष्णीमेव प्रतिप्रस्थाता स च

प्रस्तुवन्ति तयो वैश्वदेवेन यजमानयोर्वाससी परिहिते स्यातां ते एतास्वपि स्यातामथाहुर्वारुण्यं पयस्यायै सामकर्मभिन्नमादायावभृथं यन्ति वरुण्यं वा एतच्छिरुणायै तत्र न साम गीयते न ह्यत्र साम्ना किञ्चन क्रियते तत्रोमितेत्याभ्यवेत्योपमारयति" "यजमानयोर्यजमानतत्पत्न्योः । सामकर्मभिन्नं सामोऽनिपातेन दृश्यः पात्रे संसक्तः स्यात् विशेषणे लभ्यत इति कर्कः सामयावो कर्येति सामकर्मणेन भिन्नं हविरादाय अवभृथहृदं प्रति यन्ति एतत् सामकर्मभिन्नं हविः वरुण्यम् । सौमिकावभृथवत् प्रसक्तं सामगानं निषेधति तत्र न सामेति न ह्यत्र वरुणप्रघासे साम्ना किमपि प्रयोजनं क्रियते अवभृथसमीपमभ्यवेत्य हविरुपमारयति अप्सु प्रक्षिपति" भा०। एतादृशोपमारणाभिप्रायेण कात्या० २०,८,२१, सूत्रवृत्तौ "अतः कुम्भोपमारणान्तमेव पूर्वयोरन्त्योः कर्त्तव्यमित्युक्तम्" कर्केण ।

उपमास्य न० उपमासं प्रतिमासं भवं यत् । प्रतिमासभवे पितॄणां श्राद्धे "विराड् वा इदमग्र आसीत्" इत्युपक्रम्य "सोऽदक्रामत् सा पितॄनागच्छत्तां पितरोऽघ्नत सा मासि समभवत् तस्मात् पितृभ्यो मास्युपमास्यं ददति प्र पितृयाणं पन्थां जानाति य एवं वेद" अथ० ८,१०,१९ ।

उपमित् त्रि० उपमीयते क्षिप्यते उप+मि–क्विप् । १उपनिखाते २उपस्थापयितरि च "स्रुचेव जनो उपमिद्ययन्थ" ऋ० १,५९,१, "उपमित् उपस्थापयिता यद्वा उपमिदुपनिखाता स्थूणेव" भा० ३स्थूणायाम् "समायद्रुपमिद्र रोधः" ऋ० ४,५,१, "उपमित् स्थूणा" भा० "उपमितां प्रतिमितामथो परिमितामुत शालाया विश्ववाराया नद्धानि वि चृतामसि" शालाभिमन्त्रणे, अथ० ९,३,१ । कर्त्तरि क्विप् । ४उपमाकर्त्तरि ।

उपमित त्रि० उप+मि–क्त । १सादृश्यानुयोगिनि । यथा चन्द्र इव मुखमित्यादौ मुखं, तस्य चन्द्रसादृश्यानुयोगित्वात् "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" पा० नरव्याघ्रः नरो व्याघ्र इव वाक्ये व्याघ्र उपमानं नर उपमितः । अत्र समासे व्याघ्रशब्दस्य व्याघ्रसदृशे लक्षणा व्याघ्रसदृशो नर इति बोधः उपमितस्य विशेष्यत्वेऽपि समासविधिशास्त्रे प्रथमान्ततया निर्द्देशात् पूर्व्वनिपातः । अनेन सूत्रेण विहितसमास उपमितसमास इत्युच्यते ।

उपमिति स्त्री उप+मि–क्तिन् । १उपमालङ्कारे सादृश्यज्ञानजन्ये गवयादिशब्दशक्तिबोधरूपे २उपमानफले बोधभेदे "प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे" भाषा० करणे क्तिन् । ३सादृश्ये च "मल्लोपमितिसाम्यसपत्नम्" सा० द०। "तदाननस्योपमितौ दरिद्रता" नैष०।

उपमेत त्रि० उपमामुपमानभावं सर्व्व इतोऽस्योदीर्घत्वात् इतः २त० । शालवृक्षे वृक्षाणां मध्ये तस्य सर्व्वोच्चत्वात् अन्यस्योपमानतां प्राप्तत्वात्तथात्वम् । "शालप्रांशुर्महाभुजः" रघौ तस्योच्चताया उपमानत्वं वर्णितम् ।

उपमेय त्रि० उपमीयतेऽसौ उप+मि–यत् । सादृश्यानुयोगिनि यथा चन्द्र इव मुखमित्यादौ मुखम् । "अलःपुरस्यैककुलोपमेयम्" कुमा० "भूयिष्ठमासीदुपमेयकान्तिः" । "भवेन्दुना तन्मुखमेपमेयम्" रघुः "सा मुख्या यदि सामान्यधर्म्मस्यौपम्यवाचि च । उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यमियं पुनः" सा० द० ।

उपमेयोपमा स्त्री अर्थालङ्कारभेदे । १८८पृष्ठे विवृतिः ।

उपयज् पु० उप–यज–भावे वेदे विच् लोके तु क्विप् । प्रयाजाङ्गे यागभेदे "त्रीणि ह वै यज्ञेऽक्रियन्ते एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशोपयजः" शत० ब्रा० ३,८,४,४, इत्युपक्रमे "अथ यदुपयजति तस्मादुपयजोनाम" इति तन्नामनिरुक्तिं प्रदर्श्य एकादश उपयजः क्रमेण दर्शिताः ।

उपयन्तृ पु० उप+यम–तृच् । विवाहकर्त्तरि पत्यौ । "अथोपयन्तारमलं समाधिना" कुमा० "अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्तम्" रघुः ।२संयमनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

उपयन्त्र न० उपगतं यन्त्रम् अत्या० स० । सुश्रुतोक्ते शल्योद्धारणोपाययन्त्रभेदे । यथा "तत्र मनःशरीराबाधकराणि शल्यानि तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि तानि च षट्प्रकाराणि तद्यथा स्वस्तिकयन्त्राणि, सन्दंशयन्त्राणि, तालयन्त्राणि, नाडीयन्त्राणि, शलाकायन्त्राणि, उपयन्त्राणि चेति" विभज्य । "उपयन्त्राण्यपि रज्जुवेणिका पट्टचर्म्मान्तवल्कलतावस्त्राष्ठीलाश्ममुद्गरपाणिपादतलाङ्गुलिजिह्वादन्तनखमुखवालाश्वकटकशाखाष्ठीवनप्रवाहणहर्षायस्कान्तमयानि क्षाराग्निभेषजानि चेति" तानि दर्शितानि । "एतानि देहे सर्व्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा । सन्धौ कोष्ठे धमन्याञ्च यथायोगं नियोजयेत्" सुश्रु० ।

उपयम पु० उप+यम–अप् । विवाहे । "कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना" सा० द० । उपयमस्य भेदादिकमुद्वाहशब्दे ११८६पृ० उक्तं तत्काल वरकन्यामेलकादि विशेषोऽभिधास्यते । तत्र द्विजातीनां समावर्त्तनानन्तरं

विवाहकालः मनुना "चतुर्थमायुषोभागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः। द्वितीयमायुषोभागं कृतदारो गृहे वसेत्" आयुर्द्वितीयभागे विवाहकाल उक्तः" कुल्लूकभट्टेन तु पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य ब्रह्मचर्य्यकालोत्तरत्वमस्य समर्थितं यथा "चतुर्थं भागमिति ब्रह्मचर्य्यकालोपलक्षणार्थम् अनियतपरिमाणत्वादायुषश्चतुर्थभागस्य दुर्ज्ञानत्वात् न च "शतायुर्वै पुरुष" इति श्रुतेः पञ्चविंशतिवर्षपर्य्यन्तपरत्वम्, "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यमित्यादिना विरोधात्। आश्रमचतुष्टयपक्षाश्रितो ब्राह्मण उक्तं ब्रह्मचर्य्यकालं जन्मापेक्षाद्यं यथाशक्ति गुरौ स्थित्वा द्वितीयमायुषश्चतुर्थभागं कृतदारो गृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत् "गृहस्थस्तु यदा पश्येत् वलिपलितमात्मनः। पुत्रेषु दारान् निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा" (मनुः) इत्यनियतकालत्वात् द्वितीयमायुषोभागमित्यपि गार्हस्थ्यकालमेव"। "गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि। उद्वहेत द्विजोभार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्" मनुना समावर्त्तनोत्तरमेव विवाहकालोविहितः। समावर्त्तनकालश्च "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्। तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा" मनुना षट्त्रिंशद्वर्षाद्युत्तरकालः उक्तः। स च शक्त्यपेक्षया युगभेदेन वा व्यवस्थाप्यः तथा च सत्ययुगे ३६वर्षाः त्रेतायामष्टादश वर्षाणि द्वापरे नव वर्षाणि कलियुगे वेदग्रहणकालपर्य्यन्तं ब्रह्मचर्य्यं कार्य्यं ततःसमावर्त्तनम्। युक्तञ्चैतत् मनुनाद्ये नराणां चतुःशतायुष्कत्वेन त्रेतायां त्रिशतायुष्कत्वेन द्वापरे द्विशतायुष्कत्वेन कलौ शतायुष्कत्वेन चोक्तेः आयुष्कत्वमत्वादिभेदेन व्रतकालाधिक्यादि। अतएव "दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं धारणञ्च कमण्डलोः" इत्यादिना कलौ आयुषोहीनत्वाभिप्रायेणैव दीर्घकालब्रह्मचर्य्यनिषेधः। तत्रायं भेदः। "केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते। राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः" मनुना स्वस्वोपनयनादिमुख्यकालएव गोदानाख्यस्य केशान्तसंस्कारस्य विधानात् वेदव्रतरूपस्य व्रतस्नानाख्यस्य सञ्ज्ञानाम्प्रादिकेशान्तरूपस्नानानन्तरं विवाहस्य कर्त्तव्यतायाःसर्वनिबन्धृभिर्व्यवस्थापितत्वेन स्वस्वोपनयनादिमुख्यकालोत्तरं विवाहस्य कर्त्तव्यता नायाति। तथा च ब्राह्मणस्य १६वर्षात् क्षत्रियस्य द्वाविंशतेः वैश्यस्य चतुर्विंशतेरूर्द्ध्वं विवाहकालः। अतएव रघौ वर्णितम् "अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्त्तयत् पिता"

शूद्राणान्तु "वैश्यवच्छौचकल्पश्चेत्युक्तेः वैश्यधर्मातिदेशात् चतुर्विंशतिवर्षोत्तरमेव विवाहकालः "त्रिंशद्वर्षोवहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्। त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः" इति मनुना ब्रह्मचर्य्यरक्षणाशक्तौ त्वरतोक्तेः अशक्तौ ततोऽर्वागपि कर्त्तुं शक्यते इति भेदः। स तु न श्रेयानिति बोध्यम्। अतएव शु॰ त॰ रघुनन्दनेन। "अनूढभार्य्यः शूद्रस्तु षोडशाद्वत्सरात् परमिति" ब्रह्मवचनार्थमीमांसायां "तद्विशेषवचनेन न्यायवर्त्तिनां शूद्राणां षोडशवर्षोपरि विवाहकालः कल्प्यते" इति व्यवस्थाप्य तत्समर्थनाय वैश्यवच्छौचकल्पश्चेति चकाराद्वैश्यधर्म्ममात्रस्यातिदेशशङ्का अतिदेशेन शूद्रस्याप्युपनयनप्राप्तौ "विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभते सदेति" ब्रह्मपु॰ तस्य विवाहस्यैवोपनयनस्थानीयताशङ्का तत्कालाकाङ्क्षायां "गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्। राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम्" या॰स्मृतौ उत्तरोत्तरमधिककालस्योक्त्या वैश्योपनयनकालापेक्षयाऽधिककालत्वं शूद्रविवाहस्योक्तम्। तत्रापि यथाकुलमित्यतिदेशेन षोडशाद्वर्षात् प्रागपि विवाहो दृश्यते स तु न प्रकृष्ट इत्यनेन उक्तरीत्यैव व्यवस्थापितम्। द्विजातिस्त्रीणान्तु यद्यपि हारीतेन "द्विविधाः तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनं वेदाध्ययनं भिक्षाचर्य्या च, सद्योवधूनां तु उपस्थिते विवाहे स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च यथा कथञ्चिदुपनयनं विधाय विवाहः कार्य्यः" सद्योवधूनामप्युपनयनं विहितम्। तथापि तथा विधीयमानउपनयनेन वर्णभेदेनोक्तकालापेक्षा उपस्थिते विवाहे इति कथनात् विवाहकालस्यैव तत्कालता। वस्तुतः स्त्रीणामुपनयनं कल्पान्तरविषयम् यथाह यमः "पुराकल्पे हि नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते। अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवचनं तथा। पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत्परः। स्वगृहे चैव कन्याया भैक्ष्यचर्य्या विधीयते" इति। ननु यद्यपि कलौ मुख्यमुपनयनं स्त्रीणां नास्ति तथापि आतिदेशिकमस्ति यदाह मनुः "वैवाहिकोविधिः स्त्रीणामौपनायनिकः परः। पतिसेवा गुरौ वासोगृहार्थोऽग्निपरिक्रियेति" तेन कालभेदः सेत्स्यतीति चेन्न अतिदेशोयमुपनयनधर्म्मप्राप्त्यर्थः यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनात् प्राक् कामचारकामवादकामभक्षाद्याचाराणामदोषतास्ति तदनन्तरन्तूपनयनधर्म्माणां सन्ध्यास्नानादीनां प्राग्धर्मनियमपूर्व्वकमनुष्ठानपूर्व्वकं यथास्ति तथा स्त्रीणा

यदि विवाहात् प्राक् कामचारादिधर्मा न दोषं कुर्वन्ति विवाहस्य च द्विजत्वसिद्धिकरत्वादनुष्ठिते विवाहे कामचारादिधर्मनिरासपूर्वकं पतिसेवा गुरौ वास इज्यादिकमनुष्ठानं भवेदिति। सर्ववर्णस्त्रीणां षड्वर्षोत्तरं विवाहकालः वक्ष्यमाणवचनात्। एवं वरकन्ययोः सामान्यकाले निरूपिते इदानीं विशेषकालोऽभिधीयते। तत्र तयोः रव्यादिशुद्धेरावश्यकता यथाह "गुरुशुद्धिवशेन कन्यकानां समवर्षेषु षडब्दकोपरिष्टात्। रविशुद्धिवशाच्छुभोवराणामुभयोश्चन्द्रविशुद्धितोविवाहः" मु० चि० पी० धा० व्या० "कन्यकानां विवाहः षडब्दकोपरिष्टात् षड्वर्षातिक्रमानन्तरं समवर्षेषु युग्मवर्षेषु सत्सु, गुरुशुद्धौ सत्यां विवाहः शुभः। अर्थात् पुरुषाणां विषमवर्षेषु रविशुद्धौ विवाहः शुभः। तदाह च्यवनः। "षडब्दमध्ये नोद्वाह्या कन्या, वर्षद्वयं यतः। सोमोभुङ्क्तेऽथ गन्धर्वस्ततः पश्चाद्धुताशन" इति जन्मानन्तरं वर्षद्वयं सोमः कन्यां भुङ्क्ते। तदनन्तरं द्वे वर्षे गन्धर्वस्तदनन्तरमग्निस्ततो मनुष्याधिकारः षडब्दतः प्राग्विवाहो न कार्य्यः। तत्र षड्वर्षानन्तरं समवर्षे विवाहः शुभः। यदाह नारदः। "युग्मेऽब्दे जन्मतः स्त्रीणां शुभदं पाणिपीडनम्। एतत्पुंसामयुग्मेऽब्दे व्यत्ययेनाशुभन्तयोरिति"। कश्यपः "विवाहो जन्मतः स्त्रीणां युग्मेऽब्दे पुत्रपौत्रदः। अयुग्मे श्रीप्रदः पुंसां विपरीते तु मृत्युदः" इति। एवं च सति स्त्रीणां विवाहोऽष्टमदशमवर्षयोर्भवतीत्यर्थः। यथाह व्यासः "अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी। दशवर्षा भवेत् कन्या द्वादशे वृषली स्मृतेति"। अस्य फलभेदमाह वात्स्यः "गौरीं ददद्ब्रह्मलोकं सावित्रं रोहिणीं ददत्। कन्यां ददत् स्वर्गलोकमतःपरमसद्गतिम्"। प्राप्नोतीति शेषः। "गौरी विवाहिता सौख्यसम्पन्ना स्यात् पतिव्रता। रोहिणी धनधान्यादिपुत्राढ्या सुभगा भवेत्। कन्या विवाहिता सम्पत्सम्पन्ना स्वामिपूजितेति"। ननु नववर्षाया रोहिण्या अयुग्मवर्षत्वाद्विवाहः कथं सम्भवति गर्भतोनववर्षग्रहणे अयुग्मवर्षत्वापरिहारात् न दोषस्तदस्य एव ये तु "अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेदिति" वचनेश्वरवाक्यमभ्यसन्ति तन्मते सुतरां विवाहाभावः। उच्यते। "युग्मेऽब्दे सम्पदः सौख्यं विद्याधर्म्मायुषः सदा। भर्त्तुर्दृष्टा भवन्तीह निषेकाद्यत्र संशय" इति पराशरवाक्याद्गर्भग्रहणं यथाऽवसीयते नारदादिवाक्ये तथा जन्मत इत्यपि। तत्र अष्टवर्षानन्तरं जन्मतोविषमवर्षीयमासत्रयानन्तरं नव मासाः शुभाः। समवर्षीयमासत्रयञ्च। इदमेव च मासत्रयं नारदादिमते त्यज्यते इति युक्त्या व्यवस्थेति युक्तमुत्पश्यामः। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्रीपतिनिबन्धे। "मासत्रयादूर्द्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मे तु मासत्रयमेव यावत्। विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सन्तोवात्स्यादयो गर्गपराशराद्याः" इति। "अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे तु विधवा भवेत्। तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रतेति" चण्डेश्वरोक्तिश्च साधिका। एवं नववर्षस्या युग्मत्वप्रयुक्तनिषेधोऽष्टमवर्षानन्तरं मासत्रयमेव। एवं विहितवर्षे यस्मिन् काले गुरुशुद्धिर्भवेत् तद्वशेन विवाहः कार्य्यः गुरुशुद्धिस्तु "घटकन्याजन्मराशेर्द्विकोणायद्विसप्तगः। श्रेष्ठोगुरुः खषट्त्र्याद्ये पूजयान्यत्र निन्दित" मु० चि० अभिहिता। यदाह गुरुः "स्त्रीणां गुरुबलेनैव विवाहः शोभनः स्मृतः। वरस्यार्कबलं ग्राह्यमैन्दवन्तूभयोरपीति" "सुरगुरुबलमबलानां पुरुषाणां तीक्ष्णरश्मिकृतबलमेव। चन्द्रबलं दम्पत्योरवलोक्य विशोधयेल्लग्नमिति"। वराहोक्तेश्च। एतच्चावश्यकत्वार्थमभिहितम्। यदा द्वयोरपि गुरुबलमिष्टं भवेत् तदा पाणिग्रहः शुभदः। द्वयोरन्यतरस्य गुर्वर्कशुद्धेः विवाहकालान्तरासम्भवे च तत्पित्रादिना पूजाङ्कारयेत् "रविशुद्धौ ग्रहकरणं रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ। चौरन्ताराशुद्धौ शेषं चन्द्राश्रितं कर्मेति" राजमार्त्तण्डोक्तेः। वराणां विवाह्यानां पुंसां रविशुद्धिवशेन विवाहः शुभः। उभयोः स्त्रीपुंसयोश्चन्द्रविशुद्धितोविवाहः शुभः स्मृतः अत्र सम्मतिः प्रागुक्ता। यदा तु कन्या कालातिक्रान्ता भवति तदा गुरुबलमनावश्यकमित्याह व्यासः "दशवर्षव्यतिक्रान्ता कन्या शुद्धिविवर्ज्जिता। तस्यास्तारेन्दुलग्नानां शुद्धौ पाणिग्रहोमतः" इति। "अब्दशुद्धिमब्दशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्त्तुदिवसानाम्। अर्वाक् दशमवर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकानाम्" भुजबलः सा च गुरुरविचन्द्रशुद्धिर्गोचरप्रकरणेऽभिधास्यते। "गोचरबलाभावेऽष्टकवर्गादिदत्तं ग्राह्यमित्याह नारदः "गोचरं वेधजं चाष्टवर्गजं रूपजं बलम्। यथोत्तरं बलाधिक्यं स्थूलं गोचरमार्गजमिति" पी० धा०।

तत्रादौ अयननिरूपणम्। विवाहोपक्रमे "हरौ प्रसुप्ते न च दक्षिणायने तिथौ च रिक्ते यामिनि वर्ज्जते" राजमा०। "उदगयन आपूर्य्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूड़ोपनयनगोदानविवाहाः, विवाहः सर्व्वकालिक इत्येके" आश्व० गृ० 1,4,1, सू०। सार्व्वकालिक इति दक्षिणायन-

कन्याप्रदानविषयः न तु असुरकालपरत्वस्यानुपस्थितेः अयनपक्षयोरेव प्रक्रान्तत्वात्तद्विषयता सर्व्वशब्देन तयोरेव परामर्शयोग्यतया अन्यस्य चाप्रक्रान्ततया तेन परामर्शायोगात्। अत एव भुजबलभी० ग्रहशुद्धिमित्यादिकं प्रागुक्तमभिधाय "एतत्परन्तु विज्ञेयमङ्गिरोवचनं यथा। कालातीते च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते। मलमासादिकालानां विवाहाद्यौ प्रयत्नतः। पुंसः प्रतिसदा दोषात् सर्व्वदैव हि वर्ज्जता" इत्युक्तम्। ततश्च वरकन्ययोर्मध्ये कन्याया दशवर्षातीतत्वे ग्रहशुद्ध्यादिर्नापेक्ष्यः समयाशुद्धिश्च उभयसाधारणत्वादपेक्ष्यैव। एतदेव भङ्ग्यन्तरेणोक्तं ज्यो०त० "राजभङ्गे तथा युद्धे पितॄणां प्राणसंशये। अतिप्रौढा च या कन्या नानुकूलं प्रतीक्षते। अतिप्रौढा च या कन्या कालधर्मविरोधिनी। अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलग्नबलेन तु"। "एतत्परमेव दशमासाः प्रशस्तास्ते चैत्रपौषविवर्ज्जिताः" राजमा० वाक्यम् "सार्व्वकालिकमिच्छन्ति विवाहं गौतमादय इति मिहिरवचनमप्येतत्परम्। वस्तुतः सार्व्वकालिक इत्यत्र तदासुराद्यधर्म्यविवाहविषयम्। मभि० "प्राजापत्यब्राह्मदैवार्षसंज्ञाः कालेषूक्तेष्वेव कार्य्याः विवाहाः। गान्धर्व्वाख्यश्चासुरो राक्षसश्च पैशाचो वा सर्व्वकाले विधेयः" ज्योतिषोक्तेः; "धर्म्म्येष्वेव विवाहेषु कालस्यैव परीक्षणम्। नाधर्म्म्येषु विवाहेषु" इत्यङ्गिरसोक्तेश्च। तत्र सौरादिमासनिरूपणम् "मिथुनकुम्भमृगालिवृषाजगे मिथुनगेऽपि रवौ त्रिलवे शुचेः। अलिमृगाजगते करपीडनम्भवति कार्त्तिकपौषमधुष्वपि" मु०चि०। "मिथुनकुम्भौ प्रसिद्धौ। मृगो मकरः अलिर्वृश्चिकः वृषः प्रसिद्धः अजो मेषः। एतद्राशिगते रवौ सति तत्रापि मिथुनस्थिते सूर्य्येऽपि शुचेराषाढस्य त्रिलवे तृतीयांशे आषाढशुक्लप्रतिपदमारभ्य दशमीपर्य्यन्तं करपीडनं विवाहो भवति। अथोदितरराशिगते सूर्य्ये सति आषाढशुक्लदशम्यनन्तरं हरिशयने च सति विवाहो न स्यात् यदाह कश्यपः "उत्तरायणगते सूर्य्ये मीनं चैत्रञ्च वर्ज्जयेत्। अजगोद्वन्द्वकुम्भालिमृगराशिगते रवौ। सुस्थं करग्रहं त्वन्यराशिगे न कदाचनेति" प्रमितः। "दिनाधिपे मेषवृषालिकुम्भयुग्मनक्रस्थघटस्थसंस्थे। माघद्वये माधवशुक्रयोश्च सस्योऽथ वा कार्त्तिकसौम्ययोश्चेति। घटस्तुला। शुक्रो ज्येष्ठः सौम्यो मार्गशीर्षः तस्मिन् विवाह इति शेषः। "आर्द्रोदयाद्दशदिनस्य कार्य्यं नक्षत्रद्वन्द्वे दशके कदाचित्। माघोक्त-

कर्म्मेतरमङ्गलाद्यं कुर्य्याच्च शुक्रेऽपि तथा सुरारौ"। एतेन हरिशयनात् प्राक्कालः साधीयानित्यभिहितं भवति। अत्र सामान्यतो मासशब्देन चान्द्र एव मासो गृह्यते "इन्द्राग्नी यत्र हूयेते" इत्याद्युक्तेः। अत्र तु सौरचान्द्रमासद्वयोपादानादुभयोरैक्ये विवाहफलमधिकं भवति। तदुक्तं केशवार्केण। "प्रायः सौरं मानमिष्टं विवाहे केचिच्चान्द्रं मानमाहुः फलेन। तस्मात् सम्यक् तत्फलाप्त्यै तदैक्ये सौरो मासः केवलः किञ्चिदूनः" इति। अस्यार्थः। कश्यपादिभिः सौरा एव मासाः उक्ताः तेषां च प्राशस्त्यम्। "विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मत" इति स्मरणात्। नारदादिभिस्तु "माघफाल्गुनवैशाखज्यैष्ठमासाः शुभप्रदाः। मध्यमाः कार्त्तिकोमार्गशीर्षौ वै निन्दिताः परे" इति चान्द्रा एवोक्ताः। एतत्प्रामाण्यं च वशिष्ठेनोक्तम्। "उद्वाहव्रतोपनयप्रतिष्ठातिथिव्रतं सौरमहोत्सवाद्यम्। पर्व्वक्रियावास्तुगृहप्रवेशः सर्व्वं हि चान्द्रेण हि गृह्यते तदिति"। अतोद्वयोः सौरचान्द्रमासयोरैक्ये विवाहादि शुभमितरपक्षाश्रयणे मध्यममिति निष्कृष्टोऽर्थः। एवं च मकरसंक्रान्तौ माघः, कुम्भे फाल्गुनोमेषे वैशाखः वृषे ज्यैष्ठः, मिथुने आषाढतृतीयांशः, तुलायां कार्त्तिको देवोत्थानादुत्तरः, वृश्चिके मार्गशीर्षः, शुभ इत्यर्थः। केचित्तु चान्द्रमासं मुख्यमाहुस्तन्मतेनायमर्थः। फाल्गुनो विहित इति मीनसंक्रमणमध्येऽपि शुभः, चैत्रो निषिद्ध इति मेषसंक्रान्तिमध्येऽप्यशुभः। तदुक्तं विवाहवृन्दावने। "झषोन निन्द्यो यदि फाल्गुने स्यादजस्तु वैशाखगतो न निन्द्यः। मध्यस्थितौ द्वावपि वर्ज्जनीयाविवाहादिषाचामियमेव युक्तिरिति" "अजस्तु वैशाखगतो न निन्द्य इति तु निर्मूलमेव। न हि मेषसंक्रमः क्वचित् निषिद्धोऽस्ति। तदेतदविचारितरमणीयं कुतः? यतोऽयन्मते सौरमासस्यैव मुख्यत्वं तन्मते मेषः प्रशस्त इति चैत्रेऽपि विवाहप्रसङ्ग इति विपरीतं तस्यापि वक्तुमशक्यत्वात्। उक्तञ्च चूडामणौ "पौषेऽपि मकरस्थेऽर्के चैत्रे मेषगते रवौ। आषाढे मिथुनादिस्थे केऽप्याहुः करपीडनमिति"। किञ्च वशिष्ठवाक्ये "दिनाधिपे मेषवृषेत्यादौ सौरचान्द्रमासयोरुपादानस्य वैयर्थ्यापातात्। तस्मात् द्वयोरैक्ये विवाहः प्रशस्तः। तत्र माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठाः श्रेष्ठाः। यत्र तु निषेधानन्तरं प्रतिप्रसवो यथा दक्षिणायने विवाहं निषिध्य कार्त्तिकमार्गशीर्षौ विहितौ तत्र मध्यमत्वम् अतएव कार्त्तिकसौम्ययोश्च वशिष्ठेन गुरुशुक्र-

नारदवाक्ये स्पष्टमेव मध्यमत्वम् अतो विवाहपटले गर्गः “गुणोपेता तु कार्त्तिके धनधान्ययुतोपेता सौख्ये भर्तृपरा-यणा”इत्युक्तवान् तदपि धनुःसंक्रान्तिव्यतिरिक्तविषयं द्र-ष्टव्यम्। हरिशयनात् प्रागाषाढतृतीयांशश्च मध्यमः हरि-शयनान्तर्गताः आषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्त्तिकाः पौ-षश्चैते निषिद्धाः। धनुषि पौषस्तत्र निषिद्धः। “मीने धनुषि सिंहे च स्थिते सप्ततुरङ्गमे। क्षौरमन्नं न कुर्वीत विवाहं गृहकर्म चेति” गार्ग्योक्तेः। अन्नमन्नप्राशनं वि-हितकालातिक्रान्तम्, क्षौरं चौलश्च स्तनन्धम् यत्तु पञ्च-मनाक्षौरं तस्य न निषेधः “चैत्रे मीनगते रवाविति” विहितोपनयनस्य विषयान्तराभावात्। अथोत्तरार्द्धं व्याख्या-यते। अलीति। अलिमृगाजाः प्राग्व्याख्याताः। एत-द्राशिगते सूर्ये सति कार्त्तिकपौषचैत्रेष्वपि करपीडनं भवति यथा वृश्चिके कार्त्तिकः मकरे पौषः मेषे चैत्रोऽपीत्यर्थः इदं तु सौरमासपक्षिणां मतम्। अतएवाधुनोक्तचू-डारत्नस्य वाक्ये “कैश्चाङ्कः करपीडन”मित्युक्तिः। श्रीधरो-ऽपि। “पौषे च कुर्यान्मकरस्थितेऽर्के चैत्रे भवेन्मेषगतो यदा स्यात्। प्रशस्तमाषाढकृतं विवाहं वदन्ति गर्गा मि-थुनस्थितेऽर्के इति तदेतत् प्रागभिहितन्यायादुपेक्ष्यम् अथवा केशवमताङ्गीकारेण मध्यमत्वमङ्गीकृत्य कालान्तरानपेक्ष-वश्यदेयकन्याविषयम्”। पी॰धा॰। प्रमिता॰ तु देशभेदात् मासभेदस्य व्याख्यातोक्ता “तपतीकृष्णयोर्मध्ये चान्द्रोमासः प्रशस्यते। अन्येषु सर्वदेशेषु सौरो व्रतविवाहयोः। विन्ध्या-द्दक्षिणे भागे चान्द्रमासः प्रशस्यते। उदग्भागे तु विन्ध्यस्य सौरमानं विधीयते। अन्येषु सर्वदेशेषु मिश्रमानं प्रकल्पयेत्”। मासभेदे फलभेदमाह ज्यो॰त॰ भुजबलः “आषाढे धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजाः श्रावणे वेश्या भा-द्रपदे इषे च मरणं रोगान्विता कार्त्तिके। पौषे प्रेतवती वियोगबहुला चैत्रे मदोन्मादिनी” निर्ण॰सि॰ व्यासः। “माघफाल्गुनवैशाखे यदूढा मार्गशीर्षके। ज्यैष्ठे चाषाढ-मासे वा सुभगा वित्तसंयुता। श्रावणे वापि पौषे वा कन्या भाद्रपदे तथा चैत्राश्वयुक्कार्त्तिकेषु याति वैधव्यतां लघु” अत्राषाढस्य शुभता दशदिनात् प्राक्, तदुत्तरमशुभत्वम् अत्र प्रतिप्रसवः प्रागुक्तः। अत्र जन्ममासादिनिषेधः “आद्यगर्भसुतकन्ययोर्द्वयोर्जन्ममासभतिथौ करग्रहः। नोचि-तोऽथ विबुधैः प्रशस्यते चेद्द्वितीयजनुषोः सुतप्रदः” मु॰चि॰ “यस्मिन् चान्द्रे मासि जन्म स जन्ममासः जन्मतिथिमारभ्य-त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासो जन्ममासो वेत्युच्यते। इदमप्या-द्यप्रकरणे “जन्मर्क्षमासतिथय” इति पद्यव्याख्यावसरे विविच्य व्याकृतमस्माभिः, यस्मिन्नक्षत्रे जन्म तज्जन्मभं यस्यां तिथौ जन्म सा जन्मतिथिः। समाहारद्वन्द्वः आगमशासनस्या-नित्यत्वात् सुमभावः। उपलक्षणत्वात्तन्मुहूर्त्तोऽपि। तत्रा-द्यगर्भसुतकन्ययोर्द्वयोः करग्रहो विवाहो नोचितो निषिद्ध इत्यर्थः। यदाह वशिष्ठः। “स्वजन्ममासर्क्षतिथिक्षणेषु वैनाशिकाद्युक्षगणेषु चैवम्। नोद्वाहमाप्त्याभ्युदयाभिकाङ्-क्षी नैवाद्यगर्भे हितदं कदाचित्”। जगन्मोहने नारदोऽपि “न जन्ममासे जन्मर्क्षे न जन्मदिवसेऽपि वा। आद्यगर्भसुत-स्याथ दुहितुर्वा करग्रहः” इति। जन्मदिवसे जन्मतिथौ। आवश्यकत्वेऽपवादो जगन्मोहने “जातं दिनं दूषयते वशिष्ठः पञ्चैव गर्गस्त्रिदिनं तथात्रिः। तज्जन्मपक्षं किल भागुरिश्च व्रते विवाहे गमने क्षुरे चेति” पी॰धा॰। ज्यो॰त॰ तु “अष्टौ च गर्गस्त्वत्रिरथोदयाहम्। जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च व्रते विवाहे क्षुरकर्मवेधे” तृतीयपादादि पाठः। “अथेति द्विती-यजनुषोरनाद्यगर्भयोर्विवाहः, तर्हि सुतप्रदो विबुधैः पण्डितैः प्रशस्यते। एतच्च तृतीयगर्भादावपि द्रष्टव्यम्। सर्वथाद्यगर्भस्याहितं विवक्षितम्। केचित् “चेदनाद्यजनुषो-रिति” पठन्ति। यदाह च्यवनः “जन्मर्क्षे जन्ममासे वा तारायामथ जन्मनि। जन्मलग्ने भवेदूढा पुत्राढ्या पतिव-ल्लभेति”। चण्डेश्वरः “जन्ममासे तु पुत्राढ्या धनाढ्या जन्मभोदये। जन्मकाले भवेदूढा दृढा सन्ततिसौख्यभागिति” एतच्चानाद्यगर्भविषयम्। “आद्यगर्भे साक्षान्निषेधाभिधानात्” पी॰धा॰। ज्यो॰त॰तु कन्याविषयमिदं न वरविषयम्। “उद्वाहश्च कन्याया जन्ममासे प्रशस्यते” इति श्रीपतिवच-नात् इति समर्थितम्। अथ ज्येष्ठादिमासे विवाहे विशेषः। “ज्येष्ठद्वन्द्वं मध्यमं संप्रदिष्टं त्रिज्येष्ठञ्चेन्नैव युक्तं कदापि। केचित् सूर्यं वह्निगं प्रोह्य चाहुर्नैवान्योन्यं ज्येष्ठयोः स्याद्वि-वाहः” मु॰चि॰ “पुत्रो ज्येष्ठः कन्या च ज्येष्ठा मासोऽपि ज्येष्ठः इत्येतत्त्रिज्येष्ठम्। इदं ज्येष्ठत्रयमुच्यते। तत् कदापि नैव युक्तं नैव प्रशस्तम्। ज्येष्ठे मासि ज्येष्ठवधूवरयोर्नैव विवाहःकार्य इत्यर्थः। यद्यन्यतरज्येष्ठत्वं तदा ज्येष्ठमा-सेऽपि भवति। यदाह गुरुः “न ज्येष्ठे ज्येष्ठयोः कार्यं कन्यार्थ्योः पाणिपीडनम्। तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठमासेऽपि कारयेत्” इति। एतच्चान्यतरज्येष्ठत्वं द्विविधं ज्येष्ठ-मासो ज्येष्ठोवरश्च, ज्येष्ठोमासः कन्या च ज्येष्ठा एतज्ज्येष्ठ-द्वन्द्वं मध्यमं संप्रदिष्टमगतिविषयकमित्यर्थः। एकोज्ये-ष्ठोऽन्यद्वयमज्येष्ठमुत्तममेव यदाह वराहः “द्वौ ज्येष्ठौ मध्य-

मौ मौक्तावेक ज्येष्ठः शुभावहः। ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत विवाहे सर्वसम्मतमिति"। पराशरोऽपि "अज्येष्ठा कन्यका यत्र ज्येष्ठःपुत्रोवरो यदि। व्यत्ययोवा तयोस्तत्र ज्येष्ठमासः शुभप्रदः" इति। केचित्तु ज्येष्ठमासाभावेऽपि वरकन्ययोर्ज्येष्ठत्वमपि मध्यमाहुस्तदसत्। वधूवरान्यतरज्येष्ठताराहित्यं विवक्षितम्। तद्वाक्यं प्रागुक्तं। किन्तु जन्ममासज्येष्ठमासयोरभावेऽपि ज्येष्ठयोर्वधूवरयोः सर्वथा निषिद्धो विवाहः। यदाह गर्गः "ज्येष्ठायाः कन्यकायाश्च ज्येष्ठपुत्रस्य वै मिथः। विवाहो नैव कर्त्तव्यो यदि स्यान्निधनं तयोरिति"। तदेतदुक्तं पन्थकृता "नैवान्योन्यं ज्येष्ठयोः स्याद्विवाहः" इति। ज्येष्ठत्रयनिषेधस्त्वतिदोषाधिक्यसूचनार्थः। (अतःपरं ज्येष्ठशब्दस्य ज्येष्ठवाचकत्वं समर्थितम्) अथास्यापवाद उच्यते केचिदिति। मध्यावस्थाकाले सूर्यं वह्निगकृत्तिकास्थं मोक्ष्य त्यक्त्वा ज्येष्ठमासेऽपि ज्येष्ठस्य वरस्य कन्याया वा विवाहः शुभः इति केचिद्चुः एतच्च तत्सन्धायत्वात्ज्येष्ठापत्यस्य न ज्येष्ठे इति सामान्यतो मङ्गलकृत्यनिषेधेऽपि द्रष्टव्यं यदाह भरद्वाजः "ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कुर्वीत भास्करे चानलस्थिते। नोत्सवादीनि कार्य्याणि दिग्दिनानि च वर्जयेत्"। विशेषमाह स एव। "दशाहमेव गर्गस्तु त्रिदशाहं बृहस्पतिः। अर्कभोग्यानग्निभतो मुनिः स्माह पराशर" इति। तन्त्रान्तरेपि। "कृत्तिकास्थं रविन्त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत्। उत्सवादीनि कार्य्याणि दिनानि दश वर्जयेत्। व्रतबन्धविवाहस्तु चूडां कर्णस्य वेधनम्। ज्येष्ठमासे न कुर्वीत कल्याणश्रेयप्रुत्वगमिति"। अत्र ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोर्ज्येष्ठमासवन्मार्गशीर्षेऽपि मङ्गलकृत्यनिषेधमाह वात्स्यः। "मार्गशीर्षे तथा ज्येष्ठे विवाहश्चौलमेव च। ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च न कुर्वीत शतक्रतो"। भरद्वाजोऽपि "मार्गशीर्षे तथा ज्येष्ठे क्षौरं परिणयं व्रतम्। आद्यपुत्रदुहित्रोश्च यत्नतः परिवर्जयेत्" इति। (ज्यो॰त॰। "आद्यगर्भभवपुत्रकन्ययोः ज्येष्ठमासि न च जातु मङ्गलम्" इत्युक्तम्) स्वयं च "पन्थकर्त्ता ज्येष्ठे कैश्चिन्मार्गेऽपि नेष्यते इत्युक्तं प्राक्, कैश्चिदुपकृणं शिष्टाचाराभावं सूचयितुमुक्तम्" पी॰धा॰। "सुतपरिणयात् षण्मासान्तः सुताकरपीडनं न च निजकुले तद्वद्वा मण्डनादपि मुण्डनम्। न च सहजयोर्देये भ्रात्रोः सहोदरकन्यके न सहजसुतोद्वाहोऽब्दार्धे शुभे न पितृक्रिया" मु॰चि॰। "देहलीदीपन्यायेनात्रापि निजकुल इति सम्बध्यते निजकुले स्वांगे सुतस्य परिणयाद्विवाहात् परतः सौरमासषट्कमध्ये सुतायाः कन्याया विवाहो न स्यात्। उक्तञ्च वशिष्ठेन। "पुत्रोद्वाहाच्चैव पुत्र्याः कदाचिदा षण्मासात्कार्य्यमुद्वाहकर्मेति"। नारदोऽपि। "पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये। कुर्यान्न व्रतमुद्वाहं मङ्गलाच्चापि मङ्गलमिति" (ऋतूनां सौरत्वात् सौरषण्मासवर्जनमुक्तम्) अयञ्च निषेधः कुलपरोद्रष्टव्यः। यदाह वात्स्यः। "स्त्रीविवाहः कुले निर्गमः कथ्यते पुंविवाहः प्रवेशो वशिष्ठादिभिश्च। निर्गमाद्वादितो न प्रवेशोचितस्तत्र संवत्सरान्तोऽवधिः कीर्त्तितश्च" इति। निजकुल इति। स्वांगे पुत्रस्य कन्याया वा मण्डनाद्विवाहान्मुण्डनं चौलमुपनयनं महानाम्न्यादिव्रतचतुष्टयं समावर्त्तनं वा तद्वत् षण्मासान्तर्न कार्य्यम्। यदाहात्रिः "कुले ऋतुत्रयादर्वाक् मण्डनान्न तु मुण्डनमिति"। तस्मान्मुण्डनान्मण्डनं कार्य्यं तथा कन्याविवाहादनन्तरं पुत्रस्य विवाहः कार्य्य इत्यर्थः। यदाह नारदः। "मुण्डनान्मण्डनं कार्य्यं मण्डनान्नैव मुण्डनमिति"। वशिष्ठः "पुत्रीविवाहात् परतः सदैव शुभप्रदं पुत्रविवाहकर्मेति" न चेति, सहजयोः सोदरयोर्भ्रात्रोः सहोदरकन्यके न देये नोद्वाह्ये। उक्तं च नारदेन "नचैकजन्मनोः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके। नूनद्वाच्चिद्वाहो नैकदा मुण्डनद्वयमिति" "एकजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्रयोर्नैकजन्ययोरिति" वशिष्ठोक्तेश्च। अत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेनैकस्मै वराय सहोदरकन्याद्वयमपि न देयमित्यर्थः। "न पुत्रीद्वयमेकस्मै प्रदद्यात्तु कदाचनेति" वशिष्ठोक्तेः नारदोपि। "प्रत्युद्वाहो नैव कार्य्यो नैकस्मै दुहितृद्वयमिति"। प्रत्युद्वाहो विनिमयविवाहः यत्पुत्राय वेदयदा कन्या दीयते तदा मयापि त्वत्पुत्राय कन्या देयेत्येवं पणबन्धरूपः। (परिवर्त्त) एतादृशः पणबन्धो भगिन्यादिदानेऽपि द्रष्टव्यः। सुतश्च सुतश्च सुतौ सरूपाणामित्येकशेषः। सुता च सुता च सुते पूर्ववदेकशेषः। सुता च सुतश्च सुतौ पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः। सुतौ च सुते च इति कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः तत्रापि पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः। सहजाश्च ते सुताश्चेति कर्मधारयः। तेषां सोदरभ्रातॄणां विवाहः अब्दार्द्धे वर्षार्द्धे सौरषण्मासमध्ये न कार्य्यः। यदाह नारदः "विवाहस्त्वेकजन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि। असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत्"। विवाह इत्युपलक्षणम्। तेन समानसंस्कार एकमातृजयोः पुत्रयोः कन्ययोर्वा पुत्रकन्ययोर्वा न कार्य्य

इत्यर्थः। तथा च वृहस्पतिः "एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः। न समानक्रियां कुर्य्यान्मातृभेदे विधीयते" इति। समानक्रिया चूडाकरणादिका एकवर्षमध्ये निषिद्धेत्यर्थः। एकवत्सर इति सावकाशकालद्योतनाय। षण्मासमध्ये तु सर्वथैव न कार्य्या। "विवाहस्त्वेकजन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदीति" नारदवाक्यस्मरणात्। पराशरोऽपि "एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन् वत्सरे यदि। पाणिग्रहोभवेन्नूनं तत्रैका विधवा भवेदिति" तुल्यन्यायत्वाद्यज्ञोपवीतसंस्कार्य्यत्वात् तयोरन्यतरस्य नाश इत्यर्थः "नैकदा मुण्डनद्वयमिति" वशिष्ठोक्तेः। एकदा एकस्मिन्नवर्षे मुण्डनचौलमुपनयनं वा" "दुहीपरिणयादूर्द्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयम्। पुत्रान्तरस्य कुर्वीत नोद्वाहमिति सूरय इति" गर्गवाक्यन्तु भिन्नमातृविषयपूर्वोक्तपराशरवाक्यस्मरणात्। "समानापि क्रिया कार्य्या मातृभेदे तथैव च। विवाहे दुहितुः कार्य्ये न विवाहचतुर्द्दिनमिति" नारदोक्तेश्च। वशिष्ठेन तु विशेषोऽभिहितः। "एकोदरप्रसूतानां नात्र कार्य्यत्रयं भवेत्। भिन्नोदरप्रसूतानां नेति शातातपोऽब्रवीदिति"। चौलोपनयनविवाहरूपं कार्य्यत्रयम्। तदुक्तं च्यवनेन। "आदौ चौलं ततो मौञ्जी विवाहश्च शुभप्रदः। मातृभेदे वुधैरुक्तो मातरैक्ये न कर्हिचिदिति"। एवं स्थिते भिन्नोदरमङ्गलं मत्यावश्यकत्वे एकस्मिन् मण्डपे न कार्य्यम्। किन्तु ग्रहभेदादाचार्य्यभेदाद्वा कार्य्यं यदाह वशिष्ठः। "द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं शुभं तु पश्चान्नवभिर्द्दिनैश्च। आवश्यकं शोभनमुत्सवो वा द्वारेऽथवाचार्य्यविभेदतोऽपि" इति। द्वारे द्वारभेदे।

यमलजातयोस्तपत्ययोर्नियतकालानां जातकर्मादिकर्मणामेकक्रियानिषेधाभावो वर्षभेदेन तदसम्भवात्। अतो यमलजातयोरुक्तनिषेधो नास्ति। "एकस्मिन् वत्सरे मासे कुर्य्याद्यमलजातयोः। चौरञ्चैव विवाहञ्च मौञ्जीबन्धनमेव चेति" पराशरोक्तेः। चौरं चौलम्। भट्टकारिकायां च "एकस्मिन् वत्सरे चैव वासरे मण्डपे तथा। कर्त्तव्यं मङ्गलं स्वस्रोर्भ्रात्रोर्यमलजातयोरिति"। तत्रापि ज्येष्ठानुक्रमेण। "जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुतानामपि स्मृतम्। यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता मतेति" मनूक्तेराद्योत्पन्नस्य ज्येष्ठत्वम्। "यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम्। सन्तानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितमिति"। सन्तानो वंशः। शुभे इति शुभे विवाहादिमङ्गलकाले पितृक्रिया श्राद्धक्रिया न कार्य्या विशेषणानभिधानात् कुलेऽयं निषेधः मङ्गले नाप्यमङ्गलमिति" नारदोक्तेः। अमङ्गलं श्राद्धम्। तु किन्तु समाप्ते एव मङ्गले कार्य्यमित्यर्थः। अथवा श्राद्धदिने समीपस्थिते तदनन्तरं लग्नमवधार्य्य विवाहादिमङ्गलं कर्त्तव्यं कार्य्यमित्यर्थः" पी०धा०। "वध्वा वरस्यापि कुले त्रिपुरुषे नाशं व्रजेत्कश्चन निश्चयोऽत्र मासोत्तरं तत्र विवाह इष्यते शान्त्याऽथ वा सूतकनिर्गमे परैः" मु०चि०। "निश्चयोत्तरं वाग्दानानन्तरं यदि वध्वाः कन्यायास्तथा वरस्यापि कुले वंशे तत्रापि त्रिपुरुषमध्ये कश्चन सपिण्डो नाशं व्रजेत् प्राप्नुयात् तत्र मासोत्तरं मरणदिनादारभ्य त्रिंशद्दिनं प्रतिकूलं ततः शान्त्या अनुष्ठितया विवाहः शुभेनेष्यते। उक्तञ्च ज्योतिश्चन्द्रिकायाम्। "कृते वाङ्निश्चये पश्चान्मृत्युर्भवति गोत्रिणः। तदा न मङ्गलं कार्य्यं नारीवैधव्यदं भवमिति"। विशेषमाह मेधातिथिः। "पुरुषत्रयपर्य्यन्तं प्रतिकूलं सगोत्रिणाम्। प्रवेशनिर्गमौ तद्वत् तथा मुण्डनमण्डने"। इदं तु पित्रादिभिन्नविषयं यथोक्तं माण्डव्येन "अन्येषां तु सपिण्डानामाशौचं मासमात्रकम्। तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते" इति। पित्रादिमरणे तु विशेषमाह शौनकः। "वरवध्वोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः। एतेषां प्रतिकूलत्वं महाविघ्नप्रदं भवेत्। पिता पितामहश्चैव माता वापि पितामही। पितृव्यः स्त्रीसुतो भ्राता भगिनी वा विवाहिता। एभिरेव विपन्नैश्च प्रतिकूलं बुधैः स्मृतमिति। अन्यैरपि विपन्नैश्च केचिदूचुर्न तद्भवेत्"। अन्यैः उक्तेभ्योऽन्यैः। प्रतिकूलस्य नियतं कालमाह माण्डव्यः "वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः। तदा संवत्सरादूर्द्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत्। पितुरशौचमब्दं स्यात् तदर्द्धं मातुरेव हि। मासत्रयञ्च भार्य्यायास्तदर्द्धं भ्रातृपुत्रयोः"। दैवज्ञमनोहरे विशेषः "प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्ज्जयेत्। विवाहस्तु ततः पश्चात् तयोरेव विधीयते। दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च पित्रोर्वा प्राणसंशये। प्रौढायामपि कन्यायां प्रतिकूलं न दुष्यतीति" मेधातिथिः। "दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरदेशस्थितस्य च। उदासवर्त्तिनश्चैव प्रतिकूलं न विद्यते। सङ्कटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना। शान्तिकृत्वा गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेत्। अकृत्वा शान्तिकं यस्तु निषेधे सति दारुणे। यः करोति शुभं तावद्विघ्नं तस्य पदेपदे" इति। अथावश्यकत्वेऽपवादमाह वशिष्ठ। "सुवर्णपुरस्कारेणाशौचनि-

र्गमे मरणाशौचनिर्गमे सति शान्त्या च स्वनुष्ठितया विवाहः कार्य्य इति परैराचार्य्यैरिष्यते । यदाह मेधातिथिः । "प्रेतकार्य्याण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियामिति" ज्योतिःप्रकाशेऽपि । "प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्यो विवाहो मासमन्ततः । शान्तिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेद्बुधः" इति । तन्त्रावरुद्धकल्पे स्वल्पाशौचादनन्तरं मासमध्येऽपि शान्तिं विधाय विवाहः कार्य्य इत्यर्थः पी०धा० "चूडा व्रतञ्चापि विवाहतोव्रताच्चूडा नेष्टा पुरुषत्रयान्तरे । वधूप्रवेशाच्च सुताविनिर्गमः षण्मासतोवाऽब्दविभेदतः शुभः" मु०चि० "चूडा चौलं व्रतमुपनयनञ्च अपिशब्दात् महानाम्न्यादिसमावर्त्तनञ्च विवाहात् परतः पुरुषत्रयान्तरएव नेष्टम् । तथा व्रतादुपनयनाच्चूडा पुरुषत्रयपर्य्यन्तं नेष्टा । तथा वध्वाः स्नुषायाः कन्यायाः विनिर्गमोऽपि पुरुषत्रयपर्य्यन्ते नेष्टः एतन्मूलवाक्यं "पुरुषत्रयपर्य्यन्तमित्यादि" "आदौ चौलं ततो मौञ्जीत्यादि" च प्राग्लिखितम् । तस्मान्मूलपुरुषस्य चतुर्थादौ नायं दोषः । स चायं दोषः पुरुषत्रये षण्मासपर्य्यन्तमेव अतः षण्मासात इति मासषट्कानन्तरमयं व्यस्तोऽपि विवाहादिः सर्वोविधिः शुभः । एतन्मूलवाक्यम् "कुले ऋतुत्रयादर्वाक्" इत्यादि प्रागुक्तम् । अत्रापवाद उच्यते वेति अथवाऽब्दभेदात् वर्षभेदात् षण्मासमध्येऽपि शुभः । यथा फाल्गुने मासि विवाहो वैशाखे चौलं यज्ञोपवीतं वा भवत्येवेत्यर्थः । तदुक्तं संहितासारावल्याम् "फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने । भेदादब्दस्य कुर्वीत नर्त्तुत्रयविलङ्घनमिति" अत्र फाल्गुनपदं प्रागब्दगतमासान्तरस्याप्युपलक्षणं चैत्रपदं चोत्तरवर्षगतवैशाखाद्युपलक्षणं तत्र कैमुतिकन्यायेन यत्र मासद्वयान्तरं तत्रापि निषेधाभावस्ततोऽधिकव्यवधाने किं वाच्यम्, अब्दभेदस्यैव प्रयोजकत्वात्" पी०धा० । अथ गण्डान्तमूलादिदूषणयोर्वधूवरयोः श्वशुरादिपीडकत्वमाह "श्वश्रूविनाशमहिजौ सुतरां विधत्तः कन्यासुतौ निरृतिजौ श्वशुरं हतश्च । ज्येष्ठाभजाततनया स्वधवाग्रजञ्च शक्राग्निजा भवति देवरनाशकर्त्री" मु०चि० । "अहिजावश्लेषोत्पन्नौ कन्यासुतौ श्वश्वाः मातुः पत्युर्मातुर्विनाशं विधत्तः कुरुतः तथा निरृतिजौ मूलोत्पन्नौ कन्यासुतौ श्वशुरं हतोमारयतः । उक्तञ्च वशिष्ठेन "मैत्र्यभोद्भूतसुतः सुता वा माताहद्यस्य श्वशुरं निहन्ति । तदन्त्यपादे जनितो निहन्ति मैत्रोत्थमेवाहिभवः फलत्वमिति" अहिभव इति पुंस्त्वमपि वर्जितम् । सुतः सुता वेति पूर्व्वोक्तेः "मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनामिति" नारदोक्तेश्च तस्य श्वशुरस्याङ्गनां पत्नीम् । वरस्य कन्याया वा मातामातरं न तु सापत्नमातरं हन्तीत्यर्थः । तदेव स्पष्टमुक्तं वशिष्ठेन । "जनकं जननीं हन्ति भर्त्तुर्मैत्राहिधिष्ण्यजा" । तुल्यन्यायत्वात् कन्याया अपि मातामातरम् । ज्येष्ठेति ज्येष्ठानक्षत्रोत्पन्नकन्या स्वधवाग्रजं भर्त्तुर्ज्येष्ठभ्रातरं हन्ति । शक्राग्निजा विशाखानक्षत्रोत्पन्नकन्या देवरस्य भर्त्तुः कनिष्ठभ्रातुर्नाशकर्त्री भवति" । यदाह वशिष्ठः । "सुरेशताराजनिता धवाग्रजं द्विदैवताराजनिता तु देवरमिति" । हन्तीत्यनुवर्त्तते । नारदोऽपि । "ऐन्द्री पत्यग्रजं हन्ति देवरन्तु द्विदैवजेति" पी०धा० अत्र विशेषः "द्वीशाद्यपादत्रयजा कन्या देवरसौख्यदा । मूलान्त्यपादसार्पाद्यपादजातौ तयोः शुभौ" । मु०चि० 'द्वीश' विशाखा । यदाह च्यवनः । "विशाखा तुलयायुक्ता देवरस्य शुभावहा । विशाखा वृश्चिकोद्भूता देवरं हन्त्यसंशयमिति" । बृहन्नारदोऽपि "न हन्ति देवरं कन्या तुलाभिन्नद्विदैवजा । चतुर्थपादजा त्याज्या दुष्टा वृश्चिकपुच्छवत्" । तस्माद्विशाखाचतुर्थपादे निषेधः फलित" इत्यर्थः । मूलेति । तयोः श्वशुरश्वश्र्वोः मूलचतुर्थचरणोत्पन्नौ तौ कन्यासुतौ श्वशुरसौख्यदौ । आश्लेषाद्यचरणोत्पन्नौ कन्यासुतौ तयोः सौख्यदौ तदुक्तं नारदेन ।"सुतः सुता वा नियतं श्वशुरं हन्ति मूलजः । तदन्त्यपादजो नैव तथाऽश्लेषाद्यपादजः" अत्र पुंस्त्वमविवक्षितं चेत् स एव" पी०धा० । इति वधूवरयोः सामान्यतो गुणदोषविचारः

अथ वधूवरयोर्मेलकम् । तत्र कूटान्यनेकविधानि तत्र केचिद्दश कूटान्याहुः । तदाह नारदः । "दिनं गणञ्च माहेन्द्रं स्त्रीदीर्घं योनिरेव च । राशिराश्यधिपौ रज्जुर्वश्यं वेधो दश स्मृताः" । "पुनश्च वर्णकूटञ्च माहेन्द्रं वा ततः परम् । एते द्वादश योगाश्च प्रीतिभेदाः प्रकीर्त्तिताः" । अन्येऽष्टादशकूटान्याहुः । यदाह गर्गः "माहेन्द्रं गणकूटञ्च दिनकूटञ्च योनिजम् । स्त्रीदीर्घं रज्जुकूटञ्च वश्यं वर्णाख्यकूटकम् । राशिराश्यधिपाख्ये च वेधो नाड्याख्यकूटकम् । भूतविज्ञाख्यकूटञ्च जात्याख्यं पक्षिकूटकम् । योगिनीगोत्रकूटन्तु कूटान्यष्टादशैव तु । दम्पत्योर्वृद्धिकारीणि यत्नाच्चिन्त्यानि शास्त्रतः" इति । तत्र दृशादिकूटानां तत्तद्देशविशेषप्रसिद्धत्वात् तानि विहाय

सर्वदेशप्रसिद्धान्यष्टकूटानि वक्तव्यानि आह पी॰धा॰

"वर्णोवश्यं तथा तारा योनिश्च ग्रहमैत्रकम् । गणमैत्रम्भकूटञ्च नाडी चैते गुणाधिकाः" मु॰चि॰।

"एते राशिकूटभेदवर्णादिमैत्राः सन्तो गुणाधिका एकादिगुणाधिकाः स्युः । वर्णमैत्र्यामेकगुणः, वश्ये द्वौ गुणौ, तारायां त्रयोगुणाः, योनिमैत्र्यां चत्वारः, ग्रहमैत्र्यां पञ्च, गणमैत्र्यां षट्, भकूटे सप्त, नाडीभेदेऽष्टौ इत्यर्थः । तदुक्तम् "वर्णोवश्यं तारा योनिग्रहभकूटनाडिकाश्चेति । ज्ञेया यथोत्तरं ते बलिनः स्त्रीपुंसयोर्घटने" इति । दैवज्ञमनोहरेऽपि । "नाडीभेदे गुणा अष्टौ सप्त सद्राशिकूटके । षट् गुणा गणमैत्र्यात्तु मैत्र्यां पञ्चकं तयोः । योनिमैत्र्यात्तु चत्वारस्त्रयस्ताराबले गुणाः । वश्यत्वे द्वौ गुणौ प्रोक्तौ वर्णएकः प्रकीर्त्तितः इति" पी॰धा॰। तत्रादौ वर्णकूटमाह

"द्विजा झषालिकर्कटास्ततो नृपा विशोऽङ्घ्रिजाः । वरस्य वर्णतोऽधिका वधूर्न शस्यते बुधैः" मु॰चि॰।

"मीनवृश्चिककर्कराशयोद्विजाः ब्राह्मणाः। ततोऽनन्तरमन्ये मेषसिंहधनूराशयोन्नृपाः क्षत्रियाः । वृषकन्यामकराशियो वैश्याः । मिथुनतुलाकुम्भा अङ्घ्रिजाः शूद्राः । तत्र वधूवरराश्योर्वर्णौ ज्ञात्वा वरस्य वर्णतः ब्राह्मणादिकात् वधूरधिका श्रेष्ठवर्णा बुधैर्न शस्यते । किन्तु समा हीना वा शस्यत इत्यर्थः। यदाह नारदः । "झषालिकर्कटा विप्राः स्तद्बाह्याः क्षत्रियादयः । पुंवर्णराशेः स्त्रीराशौ समे हीने तथा शुभम् । वर्णज्येष्ठा तु या नारी वर्णहीनस्तु यः पुमान् । विवाहं यदि कुर्वीत तस्या भर्त्ता विनश्यति"। अत्र को गुणो वर्णाधिके वरे वर्णसमे वा वर्णहीने तु गुणाभावः तदुक्तं दैवज्ञमनोहरे । "एकोगुणः सद्गवर्णे तथा वर्णोत्तमे वरे । हीनवर्णे वरे शून्यं केऽप्याहुः सदृशे दलमिति । दलमर्द्धम् । पी॰ धा॰ । अथ वश्यकूटम् ।

"हित्वा मृगेन्द्रं नरराशिवश्याः सर्वे तथैषां जलजाश्च भक्ष्याः । सर्वेऽपि सिंहस्य वशे विनालिं ज्ञेयं नराणां व्यवहारतोऽन्यत्" मु॰ चि॰ । "नरराशयो मिथुनकन्यातुलाः एषां सर्वेऽपि मेषादयः सिंहं त्यक्त्वा वश्याः ननु मनुष्याणां जलचराः कथं वश्याः अत उभयोः सहावस्थानाभाव इत्यत आह तथेति । एषां नरराशीनां जलजाः कर्कमकरकुम्भमीनास्तु भक्ष्याः किं पुनर्वश्या इति सूचयितुं तुशब्दः । सिंहस्य वशे अलिं वृश्चिकं विना सर्वे राशयोवश्याः अन्यदुक्तं चतुष्पदानां स्थलचराणां चतुःपदजलचराणां वा परस्परं वश्यावश्यं, नराणां मनुष्याणां व्यवहारतो ज्ञेयं यदाह वसिष्ठः "वश्याख्यका राशयोऽन्ये नृभाना सिंहत्यक्त्याऽन्येन्यस्य(?) विधेयाः । कोटन्यकला(?) लोकतोऽन्यप्रसिद्धम् वश्यावश्यं नैव तोयाश्रयाणाम्" तोयाश्रया जलचराः अन्निव(?) ते परस्परं वश्या नैव स्युरित्यर्थः । अत्र गुणविभागो दैवज्ञम॰ "सख्यं वैरं च भक्ष्यं च वश्यमाहुस्त्रिधा बुधाः । वैरे भक्ष्ये गुणाभावो द्वयोः सख्ये गुणद्वयम् । वश्यवैरे गुणस्त्वेको वश्यभक्ष्ये गुणोऽर्द्धक इति" यद्यपीदं वधूवरयोः परस्परं तुल्यमेवोक्तं तथापि सख्यवश्यकत्वं वरं प्रति भक्ष्यत्वं वश्यत्वं वा स्त्रियोऽपेक्ष्यं न तु विपरीतं "वर्णज्येष्ठा तु या नारीत्यनेन" समानन्यायत्वात् "अन्योन्यवश्यत्वे तूत्तममेव" पी॰धा॰। अथ ताराकूटम् ।

"कन्यर्क्षाद्वरभं यावत् कन्याभं वरभादपि । गणयेन्नवहृच्छेषे त्रीष्वद्रिभमसत् स्मृतम्" मु॰चि॰ "कन्याजन्मनक्षत्रात् वरनक्षत्रं यावद्गणयेत्तथा वरनक्षत्रादपि कन्यानक्षत्रं गणयेत्ततोऽप्यगतेऽङ्के नवभिर्भक्ते यदवशिष्टं तच्चेत् त्रिपञ्चसप्तमितम्भवेत्तदाऽसत् अशुभदं स्मृतमन्यथा द्विचतुःषडष्टनवमितञ्चेत्स्यात्तदा शुभमित्यर्थादुक्तम्भवति यदाह नारदः "स्त्रीभमारभ्य गणने नवपर्य्यायतः क्रमात् । जन्मत्रिपञ्चसप्तम्यमशुभं स्यादरनाशनम् । पुम्भमारभ्य गणने स्त्रीभञ्चन्मादिके त्यजेत् । स्त्रीविनाशो भवेत्तस्मात्त्रिनकूटं(?) विवर्जयेत्" दिनकूटं ताराकूटम् । शार्ङ्गीयेऽपि "वरर्क्षाद्गणयेद्यावत्कन्यर्क्षं त्वाश्यभादपि । वरभं न प्रदृश्यते(?) ताराः सन्ति परस्परम्। त्यक्त्वा त्रिपञ्चसप्ताख्याः शेषोद्वाहे मिथः शुभाः" इति यत्तु कश्यपेन "गणयेत्कन्यकाधिष्ण्याद्यावत्वा वरजन्मभम् । जन्मत्रिपञ्चसप्ताख्यं हित्वाऽन्यच्च शुभमदमिति" । कन्यानक्षत्रादेव गणनोक्ता । अत एव "भीरूभाद्वलपञ्चकतीयाः भौकवैरविपदेव च तारा" इति केशवार्केणाप्युक्ता सा त्वावश्यकद्योतनार्था । तथाहि । द्वयोरपि परस्परनक्षत्रगणने शुभत्वे उत्तममेवाशुभत्वे दशुभमेव तत्कथमाद्न्यतरनक्षत्रगणनयाऽशुभत्वेऽपि स्त्रीनक्षत्रादुरनक्षत्रं त्वशुभं नापेक्षितव्यमेवेति भावः । अत्र गुणविभागो दैवज्ञम॰ । "एकतोऽभ्युते तारा शुभाऽन्यत्राशुभाऽन्यतः । तदा सार्द्धौ गुणश्चैव तारायुक्त्या मिथःस्मृतः । उभयोर्न शुभा तारा तदा शून्यं समादिशेदिति" अत्र यद्यपि नारदादिभिर्जन्मतारा निषिद्धेत्युक्तम् । तदुपन्यस्तता एकनक्षत्रे तावत् "राश्यैक्ये चेद्भिन्नमृक्षन्दयोः

स्यान्नवात्मकौ राशिकुम्भलग्नैवेति" वचनमाश्रित्योक्तम्। इयमेकोनविंशतितारयोस्तु निषेधो दुष्टभकूटे ज्ञेयः। सद्भकूटे तु दोषाभावएव"। पी॰धा॰ योनिकूटमाह "अश्विन्यम्बुपयोर्हयोनिगदितः स्वात्यर्कयोः कासरः, सिंहोवस्वजपाद्भयोः समुदितोयाम्यान्त्ययोः कुञ्जरः। मेषोदेवपुरोहितानलभयोः कर्णाम्बुनोर्वानरः, स्याद्वैश्वाभिजितोस्तथै नकुलश्चान्द्राब्जयोन्योरहिः। ज्येष्ठामैत्रभयोः कुरङ्ग उदितो मूलार्द्रयोःश्वा तथा, मार्जारोऽदितिसार्पयोरथ मघायोन्योस्तथैवोन्दुरुः। व्याघ्रोद्वीशभचित्रयोरपि च गौरार्य्यमणबुध्न्यर्क्षयोर्योनिः पादगयोः परस्परमहावैरं भयोन्योस्त्यजेत्" मु॰चि॰ "अश्विनीशततारयोर्हयः अन्त्ययोनिरक्तः१ स्वातीहस्तयोः कासारोमहिषः२। वस्वजपाद्भयोर्धनिष्ठापूर्व्वभाद्रपदयोः सिंहः३। याम्यान्त्ययोर्भरणीरेवत्योः कुञ्जरोहस्ती४। पुष्यकृत्तिकयोः मेषः५ कर्णाम्बुनोः श्रवणपूर्व्वाषाढयोर्वानरःस्यात्६। उत्तराषाढाभिजितोर्नकुलः७। चान्द्रं मृगः अब्जयोनिर्ब्रह्मा तद्भं रोहिणी तयोरहिः सर्पः८। ज्येष्ठानुराधयोः कुरङ्गो हरिणउदितः९। मूलार्द्रयोःश्वा कुक्कुरः१०। तथा पुनर्वस्वश्लेषयोर्मार्जारः ११। मघापूर्व्वफल्गुन्योरुन्दुरुः मूषिकः१२। द्वीशं विशाखा चित्रा तयोर्व्याघ्रः१३। आर्य्यमणम् उत्तरफल्गुनी बुध्न्यर्क्षमुत्तरभाद्रपदा तयोर्गौः१४। तत्फलमाह पादगयोरिति। एकस्मिन् पादे श्लोकचरणे उक्तनक्षत्रयोन्योः परस्परं महावैरं भवेदन्यथा नेत्यर्थः। यथा। "अश्विन्यम्बुपयोर्हयोनिगदितः स्वात्यर्कयोः कासरः" इतिपादस्थयोरश्वमहिषयोर्महावैरं भवेत्। एवं सिंहहस्तिनोरित्यादिष्वपि द्रष्टव्यम्। यदाह वशिष्ठः। "अश्वेभमेषभुजगश्वकुरौतुमेषौतुमूषकमयोन्दुरुगोलुलायाः। शार्दूलमाहिषगणारिमृगद्वयं च कीशोऽथ बभ्रुयुगकीशगवाश्वसिंहाः। गौःकुञ्जराविति यथाक्रममाश्विनादिभानामभवन्ति खलु कल्पितयोनिरूपाः"। लुलायो महिषः, गजारिःसिंहः कीशोवानरः बभ्रुर्नकुलः। "बभ्रुरगं श्वेभमिन्द्रसिंहमोतुश्चसंशत्यजवानरौ च। गोव्याघ्रमश्वोत्तरमाहिषञ्च वैरं जनायोर्नृपभृत्ययोश्चेति" एतत्फलं शाबदादमाहाश्विनः। "एकयोनिषु सम्पत्तिर्दम्पत्योः सङ्गमः सदा। भिन्नयोनिषु मध्यःस्यादरिभावो न चेत्तयोः। योनेरभावे योदूवाहः स तु कार्य्यो वियोगदः। राशिवश्यञ्च यद्यस्ति कारयेन्न तु दोषभाक्"। अथ गुणविभागोदैवज्ञम॰ "अष्टाविंशतितारायां योनयस्तु चतुर्दश। मैत्रं वैरातिमैत्रञ्च विवाहे नरयोषितोः। महावैरे च वैरे च सभावे च यथाक्रमम्। मैत्रे वैरातिमैत्रे च खेन्दुद्विचतुर्गुणाः" पी॰धा॰। अथ ग्रहमैत्री "मित्राणि द्युमणेः कुजेज्यशशिनः शुक्रार्कजौ वैरिणौ, सौम्यश्चास्य समो, विधोर्बुधरवी मित्रे, न चास्य द्विषत्। शेषाश्चास्य समाः, कुजस्य सुहृदश्चन्द्रेज्यसूर्य्या, बुधः शत्रुः, शुक्रशनी समौ च, शशभृत्सूनोः सिताहस्करौ। मित्रे, चास्य रिपुः शशी, गुरुशनिक्ष्माजाः समा, गीष्पतेर्मित्राण्यर्ककुजेन्दवोबुधसितौ शत्रू, समः सूर्य्यजः। मित्रे सौम्यशनी, कवेः शशिरवी शत्रू, कुजेज्यौ समौ। मित्रे शुक्रबुधौ शनेः शशिरविक्ष्माजा द्विषोऽन्यः समः" मु॰चि॰

एतत्फलं शाबदादमाह जगन्मोहने वशिष्ठः "अन्योन्यमित्रं शुभं स्यात् समभित्रं तु मध्यमम्। उदासीनं कनिष्ठं स्याच्छिदं शात्रवं स्मृतम्। शत्रुमित्रञ्च विज्ञेयं दम्पत्योः कलहप्रदम् अन्योन्यसमशत्रुत्वं दम्पत्योर्विरहप्रदम्" अस्यापवादस्तत्रैव "राशिनाथे विरुद्धेऽपि सबलांशकाधिपौ, तन्मैत्रेऽपि च कर्त्तव्यं दम्पत्योः शुभमिच्छता। अत्र गुणभेदो दैवज्ञम॰। "ग्रहमैत्रं सप्तविधं गुणाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः। तत्रैकाधिपतित्वे च मित्रत्वे गुणपञ्चकम्। चत्वारः सममित्रत्वे द्वयोः साम्ये त्रयो गुणाः। मित्रवैरे गुणश्चैकः समवैरे गुणार्द्धकम्। परस्परखेटवैरे गुणशून्यं विनिर्द्दिशेत्। अस्मिन् समभित्रादौ ज्ञेया ग्राह्या यथोदिताः" पी॰धा॰। अथ गणकूटम्। "रक्षोनरामरगणाः क्रमतोमघाहिवस्विन्द्रमूलवरुणानलतक्षराधाः। पूर्वोत्तरात्रयविधात्रयमेशभानि मैत्रादितीन्दुहरिपौष्णमरुल्लघूनि" मु॰ चि॰।

"क्रमतः रक्षोनरामरगणाः वाच्यत्वेनोच्यन्ते। मघा प्रसिद्धा अहिरश्लेषा वसुर्धनिष्ठा इन्द्रोज्येष्ठा मूलं प्रसिद्धं वरुणः शततारका अनलः कृत्तिका तक्षा चित्रा राधा विशाखा एतानि भानि रक्षोगणः। पूर्वात्रयम् उत्तरात्रयं चेत्येवं षड्भानि विधाता रोहिणी यमोभरणी ईशः आर्द्रा एतानि भानि नरगणोमनुष्यगणः। मैत्रमनुराधा अदितिः पुनर्वसुः इन्दुर्मृगः हरिः श्रवणः पौष्णं रेवती मरुत् स्वातिः लघूनि अश्विनीहस्तपुष्याभि एतानि भान्यमरगणो देवगण इति। यदाह नारदः। "रक्षोगणः पितृस्वाष्ट्रद्वीशवह्नीन्द्रतारकाः। वसुवारीशमूलाहिकृत्तिकाभिर्युतास्ततः। तिस्रः पूर्वोत्तराधात्रयममाहेशतारकाः। इति मर्त्त्यगणोज्ञेयः स्याद्-

मर्त्यगणः परे। इत्यादित्याकंशायन्त्यमित्याश्चिन्त्येन्दुतारकाः" पी०धा०। फलमाह। "निजनिजगणमध्ये प्रीतिरुत्तमा स्यादमरमनुजयोः सा मध्यमा संप्रदिष्टा। असुरमनुजयोश्चेन्मृत्युरेव प्रदिष्टो दनुजविबुधयोः स्याद्वैरमेकान्ततोऽत्र" मु०चि०। "असुरमनुजयोः राक्षसमनुष्यगणयोः स्त्रीपुंसयोः मृत्युरेव प्रदिष्ट उक्तः इयोर्वान्यतरस्य वेत्याकाङ्क्षायां प्रबलेन दुर्बलं बाध्यते इति न्यायेन मनुष्यगणस्यैव नाशः, यदाह नारदः। "दम्पत्योर्जन्मभे चैकगणे प्रीतिरनेकधा। मध्यमा देवमर्त्यानां रक्षोनृणां तयोर्मृतिः" कश्यपः "स्वगणे चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमाऽमरमर्त्ययोः। मर्त्यराक्षसयोर्वैरमसुरासुरयोरपीति" अयमर्थः पुरुषोरक्षोगणः स्त्री मनुष्यगणा तदा वैरं, यदि वैपरीत्यन्तदा मृत्युः। तथा पुरुषोरक्षोगणः स्त्री देवगणा तदा वैरं वैपरीत्ये क्षतिः। उक्तं च। "राक्षसी यदि वा नारी नरो भवति मानुषः। मृत्युस्तत्र न सन्देहो विपरीतः शुभावहः"। शार्ङ्गीये। "रक्षोगणः पुमान् स्याच्चेत्कन्या भवति मानवी। केऽपीच्छन्ति तदोद्वाहं व्यस्तश्चोऽपीह नेच्छतीति"। एतत्तुल्यन्यायत्वाद्देवराक्षसयोरपि द्रष्टव्यम्। अत्र गुणविभागो दैवज्ञम०। "षड्गुणा गणसाम्ये स्युः सुरमानुषे। नार्या देवो नरः पुंसश्चत्वारो वा गुणाः स्मृताः। देवराक्षसयोः शून्यं तथैव नररक्षसोः। पुंसी रक्षोगणो यत्र नार्या देवोऽथ वा नरः। गुणौ द्वौ क्रमतश्चैको गुणोग्राह्योऽन्यथा न हीति"। अस्यापवादमाह गर्गः। "ग्रहमैत्री च राश्योर्वे विद्यते नियतं यदि। न गणाभावजनितं दूषणं स्याद्विरोधनम्"। अत्रिरपि। "राशीशयोः सुहृद्भावे मित्रत्वे वांशनाथयोः। गणादिदोषेऽप्युद्वाहः पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनः"। अमुं परिहारं गणवर्जमन्ये वदन्ति। मनुरपि। "ग्रहमैत्री च रज्जुश्च यदि नाडी पृथक् तयोः। विवाहः शुभदः कन्या राक्षसी वा नरो नरः" इति पी०धा०। रज्जुकूटमन्यत्र द्रष्टव्यम्। अथ भकूटम् "मृत्युः षट्काष्टके ज्ञेयोऽपत्यहानिर्नवात्मजे। द्विद्वादशे निर्धनत्वं द्वयोरन्यत्र सौख्यकृत्" मु०चि०। "स्त्रीपुंसराश्योः परस्परं षडष्टमराशित्वे सति मृत्युर्ज्ञेयः। यथा मेषकन्ययोः वृषधनुषोः। एवं नवात्मजे नवपञ्चमेऽपत्यानां बालानां हानिर्नाशः स्यात्। यथा सिंहधनुषोः एवं द्विद्वादशे सति निर्धनत्वं दारिद्र्यं स्यात्। यथा मेषवृषयोः। अन्यत्र तृतीयैकादशे चतुर्थदशमे समसप्तमे वा सति सौख्यकलत्राणिपीडनं स्यात्। यदाह नारदः "षट्काष्टके

मृतिर्नन्दनवमे त्वनपत्यता। नैस्वं द्विद्वादशेऽन्येषु दम्पत्योः प्रीतिरुत्तमेति"। अत्र विशेषोज्योतिःप्रकाशे। "पुंसो रन्ध्रात् सुतगृहे सुतदा च कन्या धर्मे स्थिता धनवती पतिवल्लभा च। द्विद्वादशे धनगृहे धनदा च कन्या रिपुके स्थिता धनवती पतिवल्लभा चेति"। अन्यच्च। "मृगः कुलीरेण घटेन सिंहो वैरप्रदः स्यात् समसप्तकोऽयम्। तुला मृगेणाथ वृषेण सिंहो मेषेण कर्कोमिथुनेन मीनः। चापेन कन्या घटभेन चालिर्दौर्भाग्यदैन्ये दशहृयकेऽस्मिन्निति" पी०धा० अत्रापवादः "प्रोक्ते दुष्टभकूटके परिणयस्त्वेकाधिपत्ये शुभोऽथो राशीश्वरसौहृदेऽपि गदितो नाड्यृक्षशुद्धिर्यदि। अन्यर्क्षेऽंशपयोर्बलित्वसखिते नाड्यृक्षशुद्धौ तथा ताराशुद्धिवशेन राशिवशताभावे निरुक्तो बुधैः" मु०चि०। "प्रोक्ते दुष्टराशिकूटे यद्यपि द्वयोःस्त्रीपुरुषराश्योरेकाधिपत्ये एकस्वामित्वे परिणयो विवाहः शुभोगदितः। यथा षट्काष्टके मेषवृश्चिकयोस्तुलावृषयोर्वा। नवमपञ्चमे त्वेकाधिपत्याभावः। द्विद्वादशे मकरकुम्भयोः। अथ वा राशीश्वरयोः राशिस्वामिनोः सौहृदे मैत्रे परिणयः शुभोगदितः। यथा षट्काष्टके मीनसिंहयोरित्यादौ, नवपञ्चमे मेषधनुषोरित्यादौ। द्विद्वादशे मीनमेषयोरित्यादौ। यदाह वसिष्ठः "द्विद्वादशे वा नवपञ्चमे वा षट्काष्टके राशिपयोर्मिथोर्वा। एकाधिपत्ये भवनेशमैत्रे शुभाय पाणिग्रहणं विधेयमिति" राजमा० "मैत्रे त्रिकोणे बहुपुत्रवित्तं द्विद्वादशे चार्थमुपैति कन्या। षट्काष्टके सौख्यफलं विधत्ते स्त्रीणां विवाहे ग्रहमैत्रभावे" इति एकाधिपत्येऽपीति शेषः। अतएव ग्रहमैत्र्यैकाधिपत्याभावे वैरषट्काष्टकमित्यादि वदन्ति। यदाह नारदः "वैरषट्काष्टकं मेषकन्ययोर्घटमीनयोः। चापोक्षयोर्नृयुक्कीटभयोः कुम्भकुलीरयोः। पञ्चास्यमृगयोर्जन्मराशेः प्रोक्तोऽशुभप्रदः" इति। उक्ता द्वयः चापोक्षयोरित्यत्र कारान्तनिर्देशश्छान्दसः। एतद्भिन्नं मित्रषट्काष्टकमित्याहुः। तदुक्तं जगन्मोहने "मित्रषट्काष्टकं कीटमेषयोर्वृषजूकयोः। कर्किचापयोर्मीनसिंहयोर्मृगकुम्भयोः। कन्यकाकुम्भयोरन्यत् प्रयत्नादेव वर्जयेदिति"। एवञ्च ग्रहमैत्र्याभावे वैरनवपञ्चममित्याहुः। तथा च शार्ङ्गधरीयेऽप्युक्तः। "मीनालिभ्यां युते कीटे कुम्भे मिथुनसंयुते। मकरे कन्यकायुक्ते न कुर्यान्नवपञ्चमे" इति। एतावद्वस्तु नवपञ्चमस्य फलान्तरमुक्तं कैश्चित् यथा ज्योतिर्निबन्धे शार्ङ्गधरः। "वरकन्ये मीनयुते मिथुनो-

सुहृदिनाथतत् । त्रिकोणमीनकीटाद्यं न स्यादन्यत्र दोष-
दमिति" । एतत्फलमनार्षत्वादुपेक्ष्यम् । इतोन्यच्च मेष-
सिंहादिकं नवपञ्चमं ग्रहमैत्रीसत्त्वाच्छुभं नवपञ्चममिति
ननु मीनकर्कादिकमपि त्रिकोणं ग्रहमैत्रीसत्त्वाच्छुभनवप-
ञ्चममिव, कथं ? गुरोश्चन्द्रोमित्रमेव चन्द्रस्य तु गुरुः
समोऽपि मित्रमिव "अपदोषतैव विगुणस्य गुणः" इति
न्यायात्तथा सति त्रिकोणदोषोच्छेदापत्तिः स्यादिति
चेत् उच्यते यत् द्वयोरेकस्य मित्रत्वमपरस्य समत्वन्तत्
दुष्टनवपञ्चममिति व्यवहारः । तादृशं मीनकर्कादिकं
त्रिकोणचतुष्टयमेव सम्भवति । यत्र तूभयोरपि ग्रहमै-
त्री तत्रैव मेषसिंहादिके मित्रनवपञ्चममिति व्यवहृतः ।
अयञ्च परिहारो वरवध्वोर्मातापित्रोरित्थमपि दोषा-
न्तरस्य सत्त्वसति वा अनुकूलत्वे नायको भवति तत्सन्या-
यत्वात् । स्वमातापितृकयोस्तु वरवध्वोर्नायं दोषो-
न्वेषः एवं द्विद्वादशेऽपि । तथा जगन्मोहने वशिष्ठ
कश्यपौ । "द्विद्वादशं शुभं प्रोक्तं मीनादौ युग्मराशिषु ।
मेषाद्ययुग्मराशौ तु निन्दितं न संशयः । "आयुष्य
सन्ततिमभोगसम्पत्पुत्रार्थसम्पत्पतिसौख्यसम्पत् । सौभाग्य
सम्पद्धनधान्यसम्पत् अजादियुग्मे क्रमतः फलानि ।
अजादियुग्मे क्रमतः फलानि वै वैधव्यमृत्युर्धनधान्यनाशं ।
वियोगसन्तापमतीव दुःखं वशिष्ठगर्गप्रमुखैः स्मृतानि"
इति । अथैवंविधेऽपि प्रीतिषट्काष्टकादिविषये नाडीदोषः
सर्वथा त्याज्य एवेत्याह नाड्यादिशुद्धिरिति । वक्ष्यमाणानां
त्रिविधनाडीनक्षत्राणां शुद्धिः स्त्रीपुरुषनक्षत्रस्थितिरे-
कस्यां कस्यामपि नाड्यां यदि न भवति तदा प्रीतिषट्काष्ट-
कादि भवति तदा विवाहः कार्यः। यद्येकस्यां नाड्यां स्त्रीपु-
रुषनक्षत्रस्थितिस्तदा तु नैव विवाहः। उक्तञ्च रत्नमालायाम्
"भवनपतिसुहृत्त्वं स्यात्तथैकाधिपत्यं यदि भवनवियत्त्वेऽथ
षट्काष्टकेऽपि । शुभकृदिह विवाहोऽन्योन्यताराविशुद्धौ
यदि खलु फणिचक्रे स्यान्न नाडीसमाज" इति । अपिश-
ब्दात्तथा नवपञ्चमद्विद्वादशयोरपि । अत्र केचित् षडष्टक-
स्यैव मरणरूपानिष्टफलश्रवणाच्च तस्यापवादकः षट्काष्टके-
ऽपीति परिहारः, किन्तु निन्दां प्रतिपादयतोऽपिशब्दान्त
स्य वाक्यस्याधिपतिमैत्र्यादिगुणप्रशंसाद्वारा नवपञ्चम-
द्विद्वादशयोरेव दुष्टभकूटयोर्विधानपर्यवसानात्तयोरेवाप-
वादक इति यथा "नष्टकापि नरः पूज्यो यदि स्याद्धि
पुत्रं धनमिति" अत्र वाक्ये धनस्तुतिर्धनवन्नरपूजापरा न
तु धनरहितमन्नरपूजापरापीति मैवं बोध्यः 'द्विर्द्वादशे वा
नवपञ्चमे वा षट्काष्टके" इत्यादि वशिष्ठादिवाक्यानि दुष्टभ-
कूटापवादभूतान्यधिपतिमैत्र्यादिविशिष्टं षडष्टकादि विद-
धते । षट्काष्टके मृत्युरित्यादीनि निन्दार्थवादवाक्यानि-
षड्टोऽप्रषड्टकादिविषयाणि अन्यथा दुष्टफलषड-
ष्टकनिराकरणस्य नवपञ्चमस्य द्विद्वादशयोरपि तत्स्तव-
मापवादकवाक्यानां विषयालाभात् । इष्टान्ते तु मन्त्र-
प्रायश्चित्तविधानस्य वैयर्थ्यापातात् धनस्तुतिर्धनवत्
प्रशंसापरैवेति युक्तमुत्पश्यामः । अथ नाडीसमाजप-
दस्यार्थः । अश्विन्यादित्रिकगणनया त्रिविधानां नाडी
नक्षत्राणां वेधो नाडीसमाजः । यदाह श्रीपतिः "ना-
ड्यस्तिस्रोऽश्विनीतः प्रथमधिष्ण्यात्रिग्र्यश्वाभ्यादिभ्य एव प्र-
सूताः । सर्पाकारास्तत्र नाडीसमाजो नक्षत्राणामेकना-
डीस्थितां स्यादिति"। एवञ्च यत्र भकूटादयः सप्रभेदाः शुभा
भवन्ति । तत्र नाडीदोषश्चेत्तदा विवाहो न विधेयः ।
उक्तञ्च सप्तर्षिमते विवाहपटले । "यदा नाड्येकना-
डीसमाजो भकूटादिकान् सप्रभेदान् प्रशस्तानिति"। अत्र
केचित् । नाडीसमाजशब्दोपादानात् समाजशब्दस्य
समुदायवाचित्वात् यदा त्रिचतुःपञ्चपर्वनाडीसमुदा-
याये स्त्रीपुरुषनक्षत्रयोरेकनाड्यां पातस्तदा समस्तभकूटादि
गुणसत्त्वे विवाहो नैव भवेत् । यदा त्रिचतुःपञ्चपर्व-
नाडीष्वेकैव नाडी स्त्रीपुरुषयोः स्यात्तदा भवत्येव विवाहः ।
अतएव "भकूटादिकान् सप्रभेदांश्च ते तानिति" श्रीपतेर्व-
चनमनुकूलम् । अस्यायमाशयः" ते इति बहुत्वात् सप्र
भकूटादयः शुभास्ताभिस्तत्र वचनात्दोषादेकामेव ना-
डीं परिहरेयुः न तु नाडीसमाजमित्याहुः । तच्चि-
न्त्यम् । यतश्चतुर्भिस्त्र्यङ्घ्रिभोग्यायाः" इति वाक्यादुक्त-
स्वरूपनक्षत्रोत्पन्नायाः कन्याया त्रिपर्वैव, त्रिचरणन-
क्षत्रोत्पन्नायाः कन्यायाः द्विपर्वैव द्विचरणनक्षत्रोत्पन्नायाः
कन्यायाः पञ्चपर्वैव नाडी गणनीयेति नियमाच्च गणनाडी-
त्रयविचारासम्भव एव । किञ्च रत्नमालादिवाक्येषु
पार्थक्येन नाडीत्रयाभिधानात्तत्र समाजपदं नाडी-
संस्थनक्षत्रसमुदायपरं तथाहि "अश्वादिभ्यस्तिस्र
एव नक्षत्रेभ्यः प्रसूता व्यस्तनिःशेषधिष्ण्याः सर्पाकारा-
स्तिस्रो नाड्यः स्युः तत्रैकनाडीस्थितानां नक्षत्राणां समाजो
नाडी स्यात् इति । यत् "यस्माद्नर्थकलहागमसम्भवः
स्यात् पाणिग्रहाद्धि तयोः खलु नाडीयोगे । तस्मादुत-
स्त्रियमनागपि मैव नूनं नाडीसमाजइति चिन्त्यमनु-
क्रमेणेति" इत्यादिवचनान्नाडीसमाजपद स्थिते दोषः नै-

कस्यां नाड्यामिति चेत् उच्यते । स्वयमेव वक्ष्यति "मध्याङ्घ्रिभेषु" इति परिगणितविषयत्वेनाभिधानान्न तु संस्थानत्वसमुदायविषयकमिति । किञ्च यत्र सर्वत्र सर्वनाडीदोषविशेषविषयत्वेन त्रिनाड्यास्तु सर्वदेशव्यापकत्वादेतस्या एव निषेधो युक्तः । तानि च देशविशेषवाक्यान्यग्रेऽभिधास्ये । अतः 'भकूटकान् सप्तभेदांश्च ते नाडीमतपाठे प्रशस्तानिति पठन्ति अभियुक्ताः मार्त्तण्डीयज्योतिर्निबन्धकारादयः । तथाच नाडीसमाजपदस्य प्राग्वदेव व्याख्यानं न्याय्यम् । ननु यत्र नाडीनक्षत्रशुद्धिरस्ति । यथा भरणीहस्तयोः षट्काष्टकञ्च वर्त्तते ग्रहमैत्रमपि नास्ति तत्र किं कार्यमत आह । अन्यर्क्षेऽशेषयोरिति । अन्यर्क्षे प्रोक्तषट्काष्टकादिभ्योऽन्यतरा गौ, कोऽर्थः? राशिस्वामिनोः परस्परं शत्रुत्वे वा समत्वे वा षट्काष्टकादौ च सति अंशपयोस्तद्राशिनवांशस्वामिनोर्बलित्वसखित्वे चेत् स्याताम् । बलित्वं स्वकलत्रसुखादिस्थितत्वेन, सखिता परस्परमैत्री ते उभे चेद्भवतः सखितायां उपलक्षणत्वादेकाधिपत्यमपि तदा विवाहः शुभो निरुक्तः । उक्तञ्च जगन्मोहने वसिष्ठेन । "राशिनाथे विरुद्धेऽपि सबलांशपकाधिपौ । तन्मैत्रेऽपि च कर्त्तव्यं दम्पत्योः सुखमिच्छतेति" नन्वयम्परिहारो राशिनाथे विरुद्धेऽपीत्यनुवादात्केवलषड्दोषापवादको न तु दुष्टभकूटषड्वैरस्य । उच्यते "वैराटिकं नाशयेत् षड्भकूटम्" अग्रे वक्ष्यति । तत्र च "नभोगारिभावं हरेत् षड्भकूटमिति" सप्तर्षिमतविवाहपटलीय वाक्यं समतित्वेनाङ्काभिरभिधास्यते । तदेव केवलषड्वैरापवादकमस्ति न त्विदमपि । ननु द्वयोर्वाक्ययोर्यथाश्रुतग्रहणे नार्थे विरोधिते एकस्मिन्नेव षड्दोषरूपे परिहारद्वयं दृश्यते । अथैकस्मिन्नेव दुष्टभकूटके भवनपतिसख्यमित्यादिनानेकपरिहाराभिधानमिवात्र वचने न किञ्चिद्बाधकं विषयं पश्यामः सत्यम् । "नभोगारिभावं हरेत्षड्भकूटमिति तु निःसन्देहं षड्वैरस्यापवादकम् परन्तु "राशिनाथे विरुद्धेऽपि मैत्रत्वे चांशनाथयोः । विवाहस्त्वेव धीमान्दम्पत्योः सौख्यवर्द्धनमिति" जगन्मोहनस्थवसिष्ठवाक्येन प्रागुक्तवसिष्ठवचः समानार्थकं दुष्टभकूटप्रकारषड्वैरापवादकम् । तथाहि । न नाथे एकस्मिन्नाद्ये राशिनाथयोः परस्परविरोधे सति तद्राशिनवांशस्वामिनोः परस्परमैत्री चेच्छुभो विवाह इत्यर्थः । अत्रांशनाथयोः सबलत्वविचारो नास्ति । यत्र नवांशनाथयोरुच्चादिस्थितत्वेन सबलत्वं परस्परमैत्री चेति द्वयमस्ति तद्दुष्टभकूटप्रकारषड्वैरापवादकमित्यधिकार्थवचनस्यार्थः । एतच्च 'नभोगारिभावं हरेत्षड्भकूटमित्यपि"वाक्यं षड्वैरापवादकत्वसमानत्वादुपेक्षितवत् । अंशनाथसबलत्वाभिधायकं तु "राशिनाथे विरुद्धेऽपीत्येतद्वाक्यं उभयविरोधपरिहारार्थकम् । तथाहि । राशी च नाथौ च एतेषां समाहारो राशिनाथं तस्मिन् राशिनाथे इत्येवं यदि समाहारद्वन्द्व आश्रीयेत तदा सत्ययमर्थः । राशी विरुद्धौ षट्काष्टकादिना, नाथौ विरुद्धौ कयोर्नाथावित्याकाङ्क्षायां ययोः षट्काष्टकादिविचारस्तयोरेव सन्निहितत्वादुपलक्षणमिति तयोः राश्योर्नाथौ विरुद्धौ "मित्राणि द्युमणेरित्यादिना परस्परं शत्रू स्यातां तद्राशिनवांशस्वामिनोः सबलत्वे मित्रत्वे च सहस्थिते सति विवाहः शुभदः । नन्वविशिष्टे समाहारद्वन्द्वे किं प्रयोजनम् ? उच्यते । अंशनाथस्य सबलत्वस्याधिककरणमेव । तत्र युगपदुत्पन्नस्य दोषद्वयस्य राशिविरोधग्रहविरोधरूपस्य परिहारोऽतएव ज्योतिःशास्त्राभियुक्ताः एवंविध उभयविरोधे एवंविधं समाधिमाश्रित्य विवाहद्वारवर्त्मीत्याख्यां प्रसक्तानुपपन्नम् । अस्मिन्नपि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैवेत्याह । नाड्यशुद्धौ नपेति प्रागुक्तप्रकारेण नाडीनक्षत्रेषु स्त्रीपुरुषनक्षत्रयोरेकस्यां नाड्यामवस्थित्यभावश्चेत्तदा विवाहः शुभः । यथा भरणीहस्तयोः सत्युभयविधविरोधे राशिनवांशयोः क्रमेण पञ्चमचतुर्थयोर्यौ स्वामिनौ सूर्यभौमौ तयोर्मैत्रमस्ति स्वनवांशस्थितत्वात्सबलत्वमपि तत्र विवाहः शुभफलदो निगदितः । यतोऽत्र स्त्रीपुंसनक्षत्रयोरेकनाड्यामवस्थित्यभावः । यदाश्विनीहस्तावेव द्वयोर्नक्षत्रे स्यातां तदा नाडीनक्षत्रशुद्ध्यभावात् सकलगुणवत्त्वेऽपि विवाहो न भवति । किं पुनरेवंविधविषये इति "यदा नाड्यैकनाडीसमाजो भकूटादिकान् सप्तभेदान् प्रशस्तान्" इत्युक्तेः । अथ तदुपरिहारासम्भवे परिहारान्तरमाह । ताराशुद्धिवशे इति । अत्रान्यर्क्षे इत्यनुवर्त्तते । प्राग्वदेव व्याख्येयमिदम् । एवंविधे विषये षट्काष्टकादौ च सति यदि स्त्रीपुंसनक्षत्रयोः परस्परताराशुद्धिवशे कन्यातो दूरमं यावदित्यादिना ताराशुद्धिरूपे पक्षे यस्य चेद्द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमनवमतारं चक्रे सति बुधैर्विवाहः शुभो निगदितः । अत्रोदाहरणानि बुधैरूह्यानि । अत्र संमतिः "अन्योन्यताराविशुद्धौ" इत्युक्ता । राजमार्त्तण्डे नायमर्थः स्पष्टमभिहितः । "मैत्री चेत्तयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि चेत्तारा

मित्रसुमित्रजन्मशुभदा क्षेमा च संपत्करी। षष्ठाष्टे नव पञ्चमे व्ययधने द्वौ नेषु पुंयोषितोः प्रीत्यायुःसुतवृद्धिवित्तजनकः कार्यो विवाहस्तदेति"। चकारात् षष्ठी च। जन्मतारा यद्युत्पत्तितारा तदा राशिभेदे चरणभेदे वा शुभा ध्येया। दशमैकोनविंशतितारे शुभे एव। अत्रापि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैव। नाडीशुद्ध्यभावे विवाहोनैव भवेत्। उक्तं वात्र संमतिः"। अथ तस्यापि परिहारस्याभावे परिहारान्तरमाह। अथ राशिवश्यताभाव इति। अत्रापि द्वयोः स्त्रीपुंसयोः राशिनाथविरोधादिके विषये षट्काष्टकादौ सति "हित्वा मृगेन्द्रं नरराशिवश्या" इत्यादिना पुरुषराशेः स्त्रीराशिवश्यताभावे सति विवाहः शुभोनिगदितः। "यदि भवनवशित्वमिति" श्रीपत्युक्तेश्च अस्मिन्नपि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैवोक्तादेव हेतोः। तदयमत्र निष्कृष्टोऽर्थः। षट्काष्टकनवमपञ्चमद्विद्वादशाख्येषु दुष्टभकूटेषु सत्सु परस्परं ग्रहमैत्री एकः परिहारः। एकाधिपत्वे द्वितीयः। पत्योरप्यंशपयोः सबलत्वे मैत्रे च तृतीयः। तारासुद्धौ चतुर्थः। राशिवश्यत्वे पञ्चमः। सर्वेष्वपि परिहारेषु नाडीशुद्धिरपेक्षितैव। नाडीविरोधसत्त्वे तु विवाहोनैव स्यादिति। एवञ्च ग्रन्थकर्त्ता "भवनपतिसुहृत्त्वमित्यस्य" श्रीपतिश्लोकस्य वाक्यचतुष्टयमङ्गीकृत्य तत्परिहाराभिधानकृतम्। तट्टीकाकृन्महादेवोऽप्येवमेव व्याख्यत्। यत्तु हि प्रत्येकं परिहारकम् तत्र गुणसमुदायः परिहारकः स्यादिति किं वाच्यम्। वस्तुतस्तु। "मैत्री चेत्पयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि चेत्ताराभित्सुमित्रजन्मशुभदा क्षेमा च सम्पत्करीत्यादि प्राग्लिखितेन राजमार्त्तण्डवाक्येन दुष्टभकूटे ग्रहमैत्र्या सह तयैकाधिपत्येन सह तारासुद्धिरेव परिहारिका समुचिता। अर्थादेकस्य मित्रत्वेऽपरस्य समत्वे बलत्वापेक्षा अतएतद्वाक्यं ज्योतिःसारसागरे विवृतम् "तत्रान्योन्यमित्रत्वे तुल्याधिपतित्वे वा तारासुद्धिरेव चिन्त्या। एकमित्रतायान्तु वशित्वादि गुणान्तरापेक्षा। शत्रुत्वे तु सर्वथा त्याग इति"। अत एतस्मिन् पक्षे चेत्पदाभिधानादेकवाक्यताध्यवसायः। एवं श्रीपतिवाक्यमपि व्याकर्त्तव्यमेकवाक्यताबलात्। तत्र षट्काष्टके पुनर्भवनपतिसुहृत्त्वमिति सकलगुणसत्त्वमेव परिहारकम्। अनयोर्दुष्टभकूटयोर्द्वयमेव। यदाह ज्योतिर्निबन्धे गर्गः "ग्रहमैत्र्या शुभा तारा राशिवश्यं त्रिभिः शुभम्। षडष्टकम्बुधाः प्राहुर्द्वाभ्यां द्व्यर्कन्त्रिकोणकमिति"। "द्विर्द्वादशम्। "द्विद्वादशे वा नवपञ्चमे चेत्यादीनि" वशित्वादीनि तूपलक्षणपरतया व्याख्येयानि। अत्र यथासम्प्रदायं व्यवस्था ध्येयेत्यलमियता" पी० धा०

अत्रापवादः। "मैत्र्यां राशिस्वामिनोरंशनाथद्वन्द्वस्यापि स्याद्गणानां न दोषः। खेटारित्वं नाशयेत् सद्भकूटं खेटप्रीतिश्चापि दुष्टं भकूटम्"। मु० चि० "स्त्रीपुंसराशिस्वामिनोर्मैत्र्यां सत्यां तथा राशिनवांशयोर्द्वन्द्वं द्वयम् तस्यापि मैत्र्यां सत्यां गणानां दुष्टगणानां दोषो न स्यात्, स्त्री रक्षोगणा पुमान् मनुष्यगणो देवगणो वा तदा गणदोषो न स्यादित्यर्थः"। यदाहालिः "राशीशयोः सुहृद्भावे मित्रत्वे वांशनाथयोः। गणादिदोषेऽप्युद्वाहः पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनः"। अथ सद्भकूटं शुभफलदभकूटं राशिकूटं तृतीयैकादशादिकं खेटारित्वं पत्योः शत्रुतासम्बन्धिनं दोषं नाशयेत्। एवमेव खेटप्रीतिर्ग्रहमैत्री चापि दुष्टं भकूटं षडष्टकादिसम्बन्धिनं दोषं नाशयेदित्यर्थः" तदुक्तं सप्तर्षिमते विवाहपटले। "नभोगारिभावं हरेत् सद्भकूटं विरुद्धं भकूटं हरेत् खेटमैत्री। सदा नाशयत्येकनाडीसमाजोभकूटादिकान् सप्तभेदांश्च ते ताम्"। (मु० चि०) चतुर्थचरणः "प्रोक्ते दुष्टभकूटके इत्यादिना पुनरुक्तोऽपि स्मरणाविच्छेदार्थं पठितः"। यत्तूक्तं नारदेन "एकाधीशे मित्रभावे शुभदं पाणिपीडनम्। द्विद्वादशे त्रिकोणे च न कदाचित् षडष्टके" इति। एतन्नाडीदोषसत्त्वे द्रष्टव्यम्। अधुनोदितवाक्यस्वरसात्। "भवनपतिसुहृत्त्वं स्यात् तदैकाधिपत्यं यदि भवनवशित्वं चैव षष्ठाष्टकेऽपि। शुभकृदिह विवाहोऽन्योऽन्यताराविशुद्धौ यदि खलु फणिचक्रे स्याद् नाडीसमाज" इति श्रीपत्युक्तेश्च "अन्यथा प्रागभिहितवशित्वादिवाक्यान्यनर्थकान्यापद्येरन्निति"। पी० धा०। अथ नाडीकूटमाह। "ज्येष्ठार्यम्णेशनीराधिपभयुगयुगं दास्रभं चैकनाडी पुष्येन्दुत्वाष्ट्रमित्रान्तकवसुजलभं योनिबुध्ने च मध्या। वाय्वग्निव्यालविश्वोडुयुगयुगमथो पौष्णभं चापरा स्याद्दम्पत्योरेकनाड्यां परिणयनमसन्मध्यनाड्यां हि मृत्युः" मु० चि० ज्येष्ठा प्रसिद्धा। अर्यम्णमुत्तराफल्गुनी। ईश आर्द्रा। नीराधीपो वरुणस्तद्भं शततारका एभ्यो नक्षत्रेभ्यो युगयुगं द्वयं द्वयम्। ज्येष्ठामूलं उत्तराफल्गुनीहस्तश्च। आर्द्रा पुनर्वसुश्च। शततारकापूर्वभाद्रा चेत्यर्थः। दास्रभमश्विनी च एतन्नक्षत्रनवकं परस्परमेकनाडीत्युच्यते। अथ पुष्यः प्रसिद्धः इन्दुर्मृगः त्वाष्ट्रं चित्रा मित्रोऽनुराधा अन्तकं भरणी व-

मूर्भनिशा, जलभं पूर्वाषाढ़ा, योनिः पूर्वफाल्गुनी, बुध्नोऽ-हिर्बुध्न्य उत्तरभाद्रपदा, एतन्नक्षत्रनवकं परस्परं मध्य-नाडीत्युच्यते । अथ वायुः स्वाती, अग्निः कृत्तिका, आ-श्लेषा, विश्वोत्तराषाढ़ा, एभ्यो युगयुगं स्वाती विशाखा च, कृत्तिका रोहिणी च अश्लेषा मघा च उत्तराषाढ़ा-श्रवणश्चेत्यर्थः । अथ पौष्णभं रेवती च, एतन्नक्षत्र-नवकमपरा तृतीयनाडीत्युच्यते । एतत्फलमाह । दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोरेकनाड्यां परिणयनमसद्दुष्टफलं स्यात् । मध्यनाड्यां हि निश्चयेन मृत्युर्द्वयोरपि स्यात् । "मूले-न्द्राग्निभपाश्यजैकचरणादिस्वार्यमेशाग्निमैत्रांम्बुमीज्यमभिज-भाग्यशुभभाद्राम्बुहिर्बुध्नभैः । अन्यैर्नाडिरिहैकना-डिजयोः स्यातां द्विभे चेत्कृतिर्गोदादक्षिणतः क्वचिन्नृपकुले पार्श्वैकनाडी स्थिता" । गोदादक्षिणतः सर्ववर्णेषु पार्श्वैक-नाडी स्थिता, क्षत्रियादौ क्वचित्, अन्यकन्याया अलाभे पार्श्वैकनाडी स्थितेत्यर्थः" । यदाह गर्गः । 'नाड़ीकूटं तु संग्राह्यं कूटानां तु शिरोमणिः । ब्रह्मणा कन्यका-कण्ठसूत्रत्वेन विनिर्मितमिति" । वराहः'आद्यैकनाडी-कुरुते वियोगं मध्याख्यनाड्यामुभयोर्विनाशम् । अन्त्या च वैधव्यमतीव दुःखं तस्माच्च तिस्रः परिवर्जनीयाः"इति । अत्र चक्रन्यासोऽवसिष्ठेनोक्तः । "आवृत्तिभिर्मैत्रिभिरश्वि-भाद्यं क्रमोत्क्रमात् संगणयेदुडूनि । यद्येकपर्वण्युभयोश्च धिष्ण्ये नेष्टा ज्ञमादौ मृगमेकनाडी"। फलेऽपि विशेषमाह वसिष्ठः "सा मध्यनाड़ी पुरुषं निहन्ति तत्पार्श्वनाडी खलु कन्यकां तु । आमयपर्य्यायसमागताश्चेद्दूर्वेव साध्वन-रिता त्रिवर्षैः"। उत्तरार्द्धस्यायमर्थः । आद्यचे समीप-स्थिते पर्य्याये आवृत्तौ चेदेकनाड़ी समागता । यथा-ऽश्विन्यार्द्राद्योर्भरणीमृगशीर्षरोहिण्याश्लेषयोर्वा सा नाड़ी व-र्षैकेन स्त्रीपुंसयोरल्पाऽशुभफलदात्री स्यात् । यदा त्वश्वि-न्युत्तरफाल्गुन्योरितरक्षत्रव्यवधाना सा नाड़ी त्रिभिर्वर्षै-रल्पाऽशुभफलदात्री स्यात् । इयञ्चाश्विन्यादित्रिकगणना कन्यायाश्चतुश्चरणे जन्मनक्षत्रे सति यदा तु त्रिचरणं नक्षत्रं तदा कृत्तिकामारभ्य साभिजिच्चतुःपर्वगणना द्विचरणे कन्यानक्षत्रे मृगशीर्षतः पञ्चपर्वगणना । यदाह नारदः । चतुस्त्रिद्व्यङ्घ्रिभोत्पायाः कन्यायाः क्रमशोऽश्विभात् । वह्निभादिन्दुभाच्चाड़ी त्रिचतुःपञ्चप-र्वसु । गणयेत् संख्यया चैकनाड्यां मृत्युर्न संशयः"। अय-मर्थः स्फुटमाह गर्गः । "चतुःपात् कन्यकाऋक्षं गण-येदश्विभादिकम् । त्रिभं मध्यावधेयेन भिन्नं पर्व सुखा-वहम् । कन्यकर्क्षं त्रिपाच्चेत् स्याद्गणयेत् कृत्तिकादिकम् । चतुर्भिः पर्वभिस्तद्वदभिजित्तारकान्वितम् । कन्यकर्क्षं द्विपाच्चेत् स्याद्गणयेत् सौम्यभादिकम् । पञ्चभिस्त्वपरोक्ते तु पञ्चमात् त्रिकवर्जिते" एतत्फलमप्याह गर्गः । "संस्थि-ता मध्यनाड़ी तु पुरुषं हन्ति वेगतः । संस्थिता पार्श्व-नाड़ी तु कन्यकां हन्त्यसंशयम् । आसन्ना त्वेकनाड़ी स्यादासन्नमृतिदायिनी । दूरस्था चैकनाड़ी स्याद्दूरानि-ष्टस्य कारिणीति" । जगन्मोहने नारदः । "एकनाड़ी-विवाहश्च गुणैः सर्वैः समन्वितः । वर्ज्जनीयः प्रयत्नेन दम्पत्योर्निधनं यतः" । आसां नाड़ीनां देशभेदेन व्यवस्थामाह जगन्मोहने नारदः । 'चतुर्नाड़ी त्वहि-च्छत्रायां पाञ्चाले पञ्चनाड़िका । त्रिनाड़ी सर्वदेशेषु वर्ज्ज-नीया प्रयत्नतः" इति । अहिच्छत्रपाञ्चालौ देशविशेषौ । तस्माद्वसिष्ठादिभिर्द्दशभेदेन नक्षत्रभेदेन चानिलप्रदर्शितैः चतुःपञ्चनाड्यापुपेक्ष्य सकलदेशव्यापित्वात् सकलजनव्या-पित्वाच्च त्रिनाड्येवोक्ता । नचैतावता चतुःपञ्चनाड्या स्वस्वदे-शव्यतिरिक्तदेशेषु नैवावश्यक्ये किन्तु सर्वेष्वपि देशेषु विचार्यैव तत्र स्वदेशे दोषमहत्त्वमन्यदेशे दोषाल्पता त्रिनाड़ी तु सर्वत्रैव समानदोषा" यदाह मनुः । "अहिच्छत्रायां चतुर्नाड़ीसंयोगः कालमृत्युदः। एव योगोऽन्यदेशेषु स्वल्प-मृत्युफलप्रदः। पञ्चनाड़ीसमायोगः पाञ्चाले कालदण्डदः। इतरत्र समायोगो दुःखदारिद्र्यदोषकृत् । त्रिनाड्यां तु स-मायोगः सर्वत्रानिष्टकारकः"इति । यत्तु ज्योतिर्निबन्धे ज्योतिःप्रकाशे अश्विन्यादित्रिनाड़ीं प्रकृत्याभिहितम् "निधनं मध्यमनाड्यां दम्पत्योर्नैव पार्श्वयोर्नाड्योः"अत्र पार्श्वनाड्यां मृत्युरूपमहादोषाभावं मत्वा विवाहादिकरणं शुभमित्यर्थः। तत् क्षत्रियादिविषयं गोदावरीतोदक्षिणदेश-वासिविषयं वा । तदप्युक्तं तत्रैव । "करपक्षे पृथनाडी न निन्द्या इति यद्वचः । तत्क्षत्रियादिविषयं गौतम्याया-म्यतस्तथेति" । गौतमी गोदावरी । अतार्थे चार्षं मूलं मृ-ग्यम् ।"इयं चाश्विन्यादित्रिनाड़ी गुरुमन्त्रादिष्वनिष्टा प्रभु-पत्न्याद्यन्नादौ तु शुभैव" । उक्तञ्च स्वरोदये "एकनाड़ी स्थिता यत्र गुरुमन्त्राश्च देवता: । तत्र द्वेषं रुजं मृत्युं क्रमेण फलमादिशेत् । प्रभुः पत्न्याङ्गना मित्रं देशो ग्रामः पुरं गृहम् । एकनाड़ीस्थितं भव्यं विरुद्धं वेधवर्जित-मिति"। अत्र नाड़ीवेधे चरणवेधेऽधिकदोषः, आवश्यके स एव त्याज्यः" एतदप्युक्तं तत्रैव ।"आद्यांशेन चतुर्थांशं चतु-र्थांशेन चादिमम्। द्वितीयेन तृतीयञ्च तृतीयेन द्वितीयकम्।

एवं भांशव्यधो येषां जायते वरकन्ययोः। तेषां मृत्युर्न सन्देहः शेषांशाः स्वल्पदोषदा इति" तत्प्रायश्चित्तकल्पे गुरुः "दोषापनुत्तये नाड्या मृत्युञ्जयजपादिकम्। विधाय ब्राह्मणांश्चैव तर्पयेत् काञ्चनादिना। हिरण्मयीं दक्षिणाञ्च दद्याद्वर्णादिकूटके। गामोऽन्नं वसनं देयं सर्वदोषापहारकमिति"। एवं सर्वसम्मतत्वादष्टौ कूटभेदा अभिहिता नान्ये। "माहेन्द्रं गौडदेशे च मालवे रज्जुसंज्ञकमित्यादिना बादरायणवाक्येनान्यकूटानां तत्तद्देशविषयतादर्शनात्। ते च कूटभेदा वसिष्ठसंहितायां तोडरानन्दे च सामान्यविशेषभावसहिता द्रष्टव्याः" पी० धा०। अथ नाडीदोषापवादः "राश्यैक्ये चेद्भिन्नमृक्षं द्वयोः स्यान्नक्षत्रैक्ये राशियुग्मं तथैव। नाड़ीदोषो नो गणानां च दोषो नक्षत्रैक्ये पादभेदे शुभं स्यात्" मु० चि०। "द्वयोः स्त्रीपुंसयोरेकराशित्वे सति यदि भिन्नमृक्षं स्यात् तदा नाड़ीदोषो गणानाञ्च राक्षसमनुष्यगणानाञ्च दोषो नास्ति। यथा एकस्मिन्नपि कुम्भराशौ शततारकापूर्वभाद्रपदापादत्रयं च इत्येवं रूपो नक्षत्रभेदः। तथैव नक्षत्रैक्ये राशियुग्मं राशिद्वयं चेत् स्यात् तदापि प्रागुक्तो दोषो न स्यात्। उपलक्षणत्वात् तारादोषोऽपि न भवेत्। यथा। एकस्मिन्नेव नक्षत्रे पूर्वभाद्रपदाख्ये पूर्वभाद्रपदायाः प्रथमपादत्रयं कुम्भे चतुर्थचरणश्च मीने इत्येवंरूपो राशिभेदः"। यदाह नारदः। "एकराशौ पृथक् धिष्ण्ये दम्पत्योः पाणिपीड़नम्। उत्तमं मध्यमं भिन्नराशेरेकर्क्षगयोस्तयोः। एकर्क्षे चैकराशौ च विवाहः प्राणहानिदः"। वशिष्ठः। "दम्पत्योर्जन्मभे चैके राशौ च निधनं तयोः। एकस्य च तयोरुद्वाहे किञ्चिद्भेदेऽपि वा तथा"। किञ्चिद्भेदे नक्षत्रभेदे राशिभेदे च। गर्गः "एकराशिं विना नाड़ीयोगमादौ विवर्जयेत्। न दोषस्त्वेकराशिस्थे भकूटेऽन्येषु मृत्युदेति"। भृगुरपि "दम्पत्योरेकराशिश्चेत् पृथगृक्षं यदा भवेत्"। वशिष्ठोक्तो विवाहः स्याद्ब्राह्मणादृते न योजयेदिति। "अतएवाह केशवार्कः "नक्षत्रमेकं यदि भिन्नराश्योरभिन्नराश्योर्यदि भिन्नमृक्षम्। प्रीतिस्तदानीं निविड़ा नृनार्योश्चेत् कृत्तिकारोहिणिवन्न नाड़ीति"। चतुर्थचरणस्यायमर्थः चेद्यदि कृत्तिकारोहिणीवत् स्यात् तदापि नाड़ीदोषो न स्यात्। उपलक्षणत्वाद्गणदोषोऽपि। यथा कृत्तिकारोहिण्योरेकनाड़ीस्थत्वेऽपि गणदोषेऽपि तत्सम्बन्धिताऽशुभफलं नैव स्यात्। अत्रापि प्रथमतः पुंताराऽपेक्षिता द्वितीयतः स्त्रीतारेत्यपि विशेषोऽध्येयः।

यदाह गर्गः "एकराशौ पृथक् धिष्ण्ये पुंतारा प्रथमा भवेत्। अतीव शोभना प्रोक्ता स्त्रीतारा चेन्न शोभनेति"। तदेवं कौतुकिकल्पादेन यत्र नाड़ीगणदोषाद्यभावो यथा रोहिण्युत्तमयोर्हस्तचित्रयोर्वा तत्र पाणिपीड़नं शुभं स्यादिति किं वाच्यमित्यर्थः। अथैकराशिनक्षत्रत्वेऽपवादमाह। नक्षत्रैक्ये इति। स्त्रीपुंसयोः राश्यैक्ये नक्षत्रैक्ये च यदि चरणभेदो यथा भरण्याः प्रथमपादे पुंसोजन्म द्वितीयपादे स्त्रियास्तदापि शुभं कल्याणं स्यात्। तदुक्तं केशवार्केण। "परास्पदः प्राक्नवांशभेदादेकर्क्षराश्योरपि सौमनस्यमिति"। सौमनस्यं प्रीतिः। वशिष्ठेनापि "एकाङ्घ्रिसम्भवानां भवति विवाहः सुतार्थसम्पत्त्यै। यद्युभयोरैक्यं भवति यदा चांशको भिन्न" इति। एतच्च सङ्कोचविषयं वेदितव्यम्। तथा च जगन्मोहने। "एकर्क्षे चैकराशौ च विवाहस्त्वशुभः स्मृतः। सङ्कोचे तु तदा कार्यो भिन्नपादो यदा तयोरिति"। अत्रापि विशेषो ज्योतिर्निबन्धे विधिरत्ने। "रोहिण्यार्द्रा मघेन्द्राग्नी तिष्यश्रवणपौष्णभम्। उत्तराप्रोष्ठपाच्चैव नक्षत्रैक्येऽपि शोभना" इति। इन्द्राग्नी विशाखा तद्देवत्वात्। स्वरूपं तत्रैव विधिरत्ने। "विशाखिकार्द्राश्रवणप्रजेशतिष्यान्त्यतत्पूर्वमघाः प्रशस्ताः। स्त्रीपुंसतारैक्यपरिग्रहे तु शेषा विवर्ज्या इति सद्भिरत्न" इति। शेषास्तारा इत्यर्थः। अत्र द्वयोरन्यतरस्य वा जन्मराशिनक्षत्राद्यज्ञाने उपायमाह। वशिष्ठः। "अज्ञातजन्मनां नृणां नामभे परिकल्पना। तेनैव चिन्तयेत् सर्वं राशिकूटादि जन्मवत्। जन्मभं जन्मधिष्ण्येन नामधिष्ण्येन नामभम्। व्यत्ययेन यदा योज्यं दम्पत्योर्निधनप्रदम्। कुर्यात् षोड़श कर्माणि जन्मराशौ बलान्विते। सर्वाण्यन्यानि कर्माणि नामराशौ बलान्विते" इति। इदमन्यत्रापि। "व्यवहारराजसेवासंग्रामग्रामवर्त्तेषु। ज्ञातेऽपि जन्मराशौ फलमुक्तं नामराशिवशादिति"। नाम्नः सकाशाज्जन्मनक्षत्रज्ञानं स्वरोदयाभिहितशतपदचक्रान्तर्गतस्वीयनामादिवर्णवशात् ज्ञेयमिति। यत्तु अकारादिवर्णे वृषभादिनामसु दृश्यते तत् यवनमतादव्यवस्था" पी० धा०। नाड़ीभेदेऽष्टौ गुणाः प्रागुक्ताः।

ज्यो० त० नाड़ीचक्रेऽन्यतद्विशेषो दर्शितो यथा स्वरोदये। "अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सर्पाकारं त्रिनाड़िकम्। तत्र वेधवशात् ज्ञेयं विवाहादौ शुभाशुभम्। त्रिनाड़ीवेधनक्षत्रमश्विन्यार्द्रायुगोत्तराः। हस्तेन्द्रमूलशत-

ऋणाः पूर्वभाद्रपदादिभा । याम्यः सौम्योगुरुर्योनिश्चितमित्रसमाकुलम् । धनिष्ठा चोत्तरा भद्रा मध्यनाडी व्यवस्थिता । कृत्तिका रोहिणी सर्पोमघा स्वातीविशाखके । उत्तराश्रवणापौष्णं पृष्ठनाडी व्यवस्थिता । अश्व्यादिनाडीविधर्वे वर्ज्यं द्वितीयकं क्रमात् । याम्यादित्रितयेषु कृत्तिकादिद्विषट्ककम् । एवं निरीक्षयेद्वेधं कन्याकन्ये वरे गुरौ । पत्तनस्योभ्यामिमित्रेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे । एकनाडीस्थधिष्ण्यानि यदि स्युर्वरकन्ययोः । तदा वेधं विजानीयात् पुत्रादिषु तथैव च । प्रकटं यस्य जन्मर्क्षं तस्य जन्मर्क्षतोव्यधः । नष्टं जन्मभं यस्य तस्य नामर्क्षतोवदेत् । द्वयोर्जन्मभयोर्वेधे द्वयोर्नामभयोस्तथा । नामजन्मर्क्षयोर्वेधे न कर्त्तव्यं कदाचन । एकनाडीस्थिता चेत् स्यात् भर्त्तुर्नाशाय चाङ्गना । तस्मान्नाडीव्यधोऽशोभनोविवाहे शुभमिच्छता । पार्श्वनाड्या वेधतोऽभवो मध्यनाड्योभयं तथा । पृष्ठनाडीव्यधे कन्या म्रियते नात्र संशयः । एकनाडीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवता । तत्र द्वेषं रुजं मृत्युं क्रमेण फलमादिशेत् । प्रभुः पत्तनकृन्मित्रं देशोग्रामः पुरं गृहम् । एकनाडीगता भव्या अभव्या वेधवर्जिताः" । अस्यापवादः ज्यो०त० । "एकराश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते" एकराश्यादिच "एकराशौ च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसप्तके । चतुर्थे दशमे चैव तृतीयैकादशे तथा" इत्युक्तः । समसप्तमाद्विषमसप्तके दोषः । तथा च "योटके सप्तके मेषतुले कुम्भहयो तथा । सिंहघटौ सदा वर्ज्यौ भृतिं तत्रान्नवीक्षितः" । ज्योतिर्व्यवहारनिर्णये । "एकदेशाधिपयोगे ताराबले वश्यराशौ वा । अपि नाड्यादिवेधे भवति विवाहोहितार्थाय,राजमार्त्तण्डे च ।"न राशियोगे ग्रहवैरिता च न तारशुद्धिर्गणकूटकं स्यात् । न नाडीदोषो न च वर्णदुष्टिर्गोदयस्ते मुनयोवदन्ति" अत्र देशभेदात् व्यवस्था । अन्यत्रोक्तम् ।"लग्ने व्यये च पाताले जामित्रे चाष्टमे कुजे । भर्त्ता कन्याविनाशाय कन्याभर्त्तृविनाशकृत्" । अस्यापवादः । "अज वा गुरुवारस्थे कुजे वा तादृशे दृष्टे:" मातृकारोक्ता अष्टानां कूटानां गणाद्यानां सङ्कलने अष्टादशतोऽधिकत्वे उभयोर्वरकन्ययोः कुजलग्नादिस्थाने मङ्गलस्थितौ च न दोषः एवमन्योऽपि वैधव्ययोगोभिन्नेनीयः स च जातकशब्दे वक्ष्यते । एवं विवाहे वर्णादिशुद्धिं दम्पत्योरानुकूल्याख्यं चोक्त्वेदानीं निर्दोषदिनलग्नादि निरूप्यते । "तत्रैकविंशतिः सर्वकर्मता दोषा नारदेन परिगणिताः । "एकविंशतिदोषाणां नामरूपफलानि च । पितामहोक्तं संवीक्ष्य तानि वक्ष्ये समासतः । पञ्चाङ्गशुद्धिरहितोदोषस्त्वाद्यः प्रकीर्त्तितः । उदयास्तशुद्धिरहितो द्वितीयः सूर्यसंक्रमः । तृतीयः पापषड्वर्गो भृगुषष्ठः कुजाष्टमः । गण्डान्तं कर्त्तरी रिप्फषष्ठेन्दुश्च संग्रहः । दम्पत्योरष्टमं लग्नं राशिर्विषघटी तथा । दुर्मुहूर्त्तो वारदोषः खार्जूरिकसमाङ्घ्रिभम् । ग्रहणोत्पातभं क्रूरविद्धं क्रूरसंयुतम् । कुनवांशो महापातो वैधृतिश्चैकविंशतिरिति" अन्यैस्तु दश दोषा उक्ताः "वेधश्च१लत्ता२च तथा च पातः३खार्जूरयोगो४दशयोगचक्रम्५। युतिश्च६जामित्र७मुपग्रहाश्च८बाणाख्यपञ्चौ९दश चैव दोषा इति व्यवहारोच्चयेऽभिधानात् । तत्र "दुर्मुहूर्तो रवावर्यमेत्यादिः । वारदोषः कुलिकादिः, क्रूरसंयुतमित्यस्योपलक्षणत्वात्कालदृष्टिनामकोऽपि दोषो ग्राह्यते । यदाह वशिष्ठः । "पञ्चाङ्गशुद्धिरहिताश्चोत्पाताःकालदृष्टिताः" इति । एषां दोषाणां कर्मविशेषे फलमाह वशिष्ठः "एकविंशन्महादोषास्त्वेते ब्रह्मणोदिताः । कदाचिन्नैव कोदन्ति गुणानां कोटिकोटिभिः । तस्मादेतेषु दोषेषु कदाचिन्नाचरेच्छुभम् । विवाहे विधवा नारी मरणं व्रतबन्धने । ग्रामनाशः प्रतिष्ठायां सीमन्ते गर्भनाशनम् । नवान्नभोजने मृत्युः कृषौ तत्फलनाशनम् । कर्त्तुर्नाशो गृहारम्भे प्रवेशे पतिनाशनम् । चालायां कलत्रनाशः स्यात् स्थाने विशेषतः । लभ्यते शमकृत्पुण्यमेध्यादिकर्मभिरिति" पी०धा० ।

तत्र सर्वकर्मोपयोगिषड्वर्गे वक्तव्ये आदौ तेषामंशपानाह "कुजशुक्रसौम्यशशिसूर्यचन्द्रजाः कविभौमजीवशनिसौरयोगुरुः । इह राशिपाः, क्रियमृगास्यतौलिकेन्दुभतो नवांशविधिरुच्यते बुधैः" मु०चि० ।

"अत्र लग्नादीनां लक्षणं नारदोक्तम् ।"त्रिंशद्भागात्मकं लग्नं होरा तस्यार्द्धमुच्यते । लग्नत्रिभागो द्रेक्काणो नवमांशो नवांशकः । द्वादशांशोद्वादशांशस्त्रिंशांशस्त्रिंशदंशकः । षड्वर्गाः कथिताह्येते- तेषामीशा इमे स्मृताः" इति । तत्रैते भौमशुक्रबुधचन्द्रसूर्यबुधशुक्रभौमगुरुशनिगुरवः, क्रमेणेह चतुर्णां राशिपा मेषादिराशीनां स्वामिनः । क्रियेति । क्रियो मेषः मृगास्यो मकरः तौलिकं तुला द्वन्द्वं कर्कः एभ्यो राशिभ्यो द्वादशस्वपि राशिषु नवांशकं बध्यते इत्युच्यते । मेषे मेषादेव, वृषे मकरादेव मिथुने तुलातः कर्के कर्कादेव, एवं सिंहेऽपि मे-

भागेन एवं कन्यादिषु अपि राशिषु मकरादित एव । एवमेव धनुरादिष्वपि इत्यर्थः । यदाह नारदः । “सिंहस्याधिपतिर्भानुश्चन्द्रः कर्कटकेश्वरः । मेषवृश्चिकयोर्भौमः कन्यामिथुनयोर्बुधः । धनुर्मीनयोर्देवेज्यः शुक्रो वृषतुलेश्वरः । शनिर्मकरकुम्भेश इत्येते राशिनायकाः” । “नवमांशा मेषसिंहचापे, मेषादयः क्रमात् । क्रमाद्गोमृगकन्यासु ज्ञेयाः स्युर्मकरादयः । तुलामिथुनकुम्भेषु स्युः क्रमेण तुलादयः । अलिकर्कटमीनेषु क्रमात् स्युः कर्कटादयः” इति पी॰ धा॰ । अथ होरेशकथनम्

“समभहमध्ये शशिरविहोरा विषमभमध्ये रविशशिनोः भा” मु॰ चि॰ । “पञ्चदशभागात्मिका होरा समराशिमध्ये प्रथमा चन्द्रस्यापरा सूर्य्यस्य । विषमराशिमध्ये प्रथमा रवेः परा चन्द्रस्येत्यर्थः । “होरार्केन्द्वोरोजराशौ समभे चन्द्रसूर्य्ययोरिति नारदोक्तेः” पी॰ धा॰ । अथ त्रिंशांशद्रेक्काणेशाः । “शुक्रज्ञजीवशनिभूतनयस्य बाणशैलाष्टपञ्चविशिखाः समराशिमध्ये । त्रिंशांशकोविषमभे विपरीतमस्माद्द्रेक्काणकाः प्रथमपञ्चनवाधिपानाम्” मु॰ चि॰ । समराशिमध्ये क्रमेण प्रथमतः पञ्चानामंशानां शुक्रः स्वामी ततः शैलानां सप्तानां सौम्यो बुधः । ततोऽष्टानां जीवो गुरुः । ततः पञ्चानां शनिः । ततो विशिखा बाणाः पञ्च तेषां भूतनयो भौमः । शुक्रस्येत्यादिसमाहारद्वन्द्वः । विषमभे तु अस्मात्समराशेर्विपरीतं ज्ञेयम् । यथा प्रथमतः पञ्चानां भौमः ततः पञ्चानां शनिः ततोऽष्टानां गुरुः । ततः सप्तानां बुधः ततः पञ्चानां शुक्रः इत्यर्थः । अयमेव त्रिंशांशकशब्दः इति । यथाह नारदः । “कुजार्किजीवज्ञशुक्राणां बाणेषुवस्वद्रिमार्गणाः भागाः स्युः विषमे ते तु समराशौ विपर्य्ययात्” इति । द्रेक्काणा राशित्र्यंशाः द्वादशसु राशिषु प्रथमो द्रेक्काणः प्रथमस्य स्वराशेरधीशस्य, द्वितीयो द्रेक्काणः पञ्चमराशीश्वरस्य, तृतीयः स्वराशितो नवमराशीश्वरस्य । यथा वृषे प्रथमो द्रेक्काणो वृषाधीशशुक्रस्य, स्वापेक्षपञ्चमकन्याधीशबुधस्य द्वितीयः, तृतीयः स्वापेक्षनवममकराधीशशनेरित्यर्थः । “स्युर्द्रेक्काणा लग्नपञ्चनवराशीश्वराः क्रमादिति” नारदोक्तेः पी॰ धा॰ । द्वादशांशेशानाह ।

“स्याद्द्वादशांश इह राशित एव गेहं होराश्च द्रेक्कनवमांशकत्र्यंशभागाः । त्रिंशांशकश्च षडिमे कथितास्तु वर्गाः सौम्यैः शुभं भवति चाशुभमेव पापैः” मु॰ चि॰ । “इह षड्वर्गे द्वादशांशः सार्द्धभांशद्वयं तत् स्वराशित एवैकांशान्तं गणितं यद् यस्तद्राशिस्वामी स द्वादशांशेश्वरः “आरभ्य लग्नराशेस्तु द्वादशांशेश्वराः क्रमादिति” नारदोक्तेः । अन्यद्भरणतत्वं स्फुटतरम् । तदुक्तं वशिष्ठेन । “लग्नं तदर्द्धञ्च ततस्त्रिभागो नवांशकश्च द्विदशांशकश्च । त्रिंशांशकश्चेति हि वर्गषट्कं शुभं शुभस्वामिकराशिजत्वम् । यः पापषड्वर्गभवो हि दोषः पञ्चाङ्गसौम्यग्रहलग्नजातम् । गुणौघमस्याधिकमीक्षणाच्च शुभत्वमेवं खलु राघवस्येति” । तस्मात् सौम्यपापग्रहषड्वर्गसाम्ये सति सौम्यषड्वर्गस्त्रिभ्योऽधिकश्चेच्छुभः त्रिभ्यो हीनश्चेदशुभ इत्यर्थः” पी॰ धा॰ । अथ गण्डान्तदोषः । “ज्येष्ठापौष्णभसार्पभान्त्यघटिकायुग्मं च मूलाश्विनीपित्र्यादौ घटिकाद्वयं निगदितं तद्भस्य गण्डान्तकम् । कर्काल्यण्डजभान्ततोऽर्धघटिका सिंहाश्वमेषादिगा पूर्णान्ते घटिकात्मकं त्वशुभदं नन्दातिथेश्चादिमम्” मु॰ चि॰ ।

“गण्डान्तं नाम सन्धिविशेषः स चानेकविधः नक्षत्रसन्धिस्तिथिसन्धिर्लग्नसन्धिश्च तथा योगसन्धिः करणसन्धिश्च सन्धिरयनसन्धिश्च ऋतुसन्धिर्माससन्धिः पक्षसन्धिर्दिनसन्धी रात्रिसन्धिमध्याह्नसन्धिः प्रातःसायंसन्धिर्निशीथसन्धिश्च । तत्र तिथिनक्षत्रलग्नविशेषाणां यः सन्धिर्नियतकालः स गण्डान्तसंज्ञः । अन्येषां तु सन्धिर्नियतकालः कश्चिद्गण्डाख्य एव । तत्रादौ नक्षत्रगण्डान्तमुच्यते । ज्येष्ठा प्रसिद्धा पौष्णभं रेवती सार्पभमश्लेषा एषामन्ते घटिकाद्वयम् (४दण्डाः) । तथा मूलाश्विन्यौ प्रसिद्धे पित्र्यं मघा । एषामादौ घटिकाद्वयं च गण्डान्तमाह । तथा च रेवत्यश्विन्योरश्लेषामघयोर्ज्येष्ठामूलयोरन्तरालवर्त्तिघटीचतुष्टयं नक्षत्रगण्डान्तमशुभदम् तदुक्तं रत्नमालायाम् । “पौष्णाश्विन्योः सार्पपित्र्याख्ययोश्च यच्च ज्येष्ठामूलयोरन्तरालम् । तद्गण्डान्तं स्याच्चतुर्नाडिकं हि यात्राजन्मोद्वाहकालेष्वनिष्टमिति” । यत्तु वशिष्ठेनोक्तम् “यदन्तराले पितृसार्पयोश्च मूलेन्द्रयोराश्विनपौष्णयोश्च । ससन्धि गण्डान्तमिति त्रयं तद्यामप्रमाणं शुभकर्महन्तृ इति” । यामः प्रहरो नक्षत्रभोगस्येति शेषः । नारदोऽपि ‘सार्पेन्द्रपौष्णभिष्ण्यान्ते षोडशांशा भसन्धयः । तदग्रभेष्वाद्यजाताः पापागण्डान्तसंज्ञकाः । अयं सन्धित्रितयं गण्डान्तत्रितयं महत् । स्मृतं जन्मयानादिविवाहस्थापनादिषु” । षोडशांशो नक्षत्रभोगस्यार्द्धप्रहर इति यावत् । आद्यजाताः षोडशांशाः । तदेतद्दोषमहत्त्वात्स्वल्पच-

नार्थम् । तथा हि । चतुर्घटिके नक्षत्रगण्डान्ते महान् दोषः, तदधिके षट्घटिकात्मके मध्यमदोषः। ततोऽधिके चरणावधिके स्वल्पदोषः । अतएवोक्तं सूर्यसिद्धान्ते "सार्पेन्द्रपौष्णधिष्ण्यानामन्त्याः पादा भसन्धयः । तदग्रभेषु साद्धांशो गण्डान्तं नाम कीर्त्त्यते । व्यतीपातत्रयं घोरं गण्डान्तत्रितयं तथा । एतद्भसन्धित्रितयं सर्वकर्मसु वर्जयेदिति" । सार्द्धांशचरणार्द्धं प्रहर इत्यर्थः । दीपिकायाञ्च । "आद्ये मघाचतुर्भागे मूलपादाद्य एव च । रेवत्यन्त्यचतुर्भागे विवाहः प्राणनाशकः" इति । अथ लग्नगण्डान्तमुच्यते । कर्कीति कर्कः प्रसिद्धः अलिर्वृश्चिकः झषश्च मीनः एषाम्भानां लग्नानामन्तेऽर्द्धघटिका, तथा सिंहमेषौ प्रसिद्धौ चापोधनुः एषां लग्नानामादिभूतार्द्धघटिका गण्डान्तं नाम । तथा च कर्कसिंहयोर्वृश्चिकधनुषोर्मीनमेषयोश्च लग्नयोरन्तरालवर्त्तिन्येका घटिका लग्नगण्डान्तमशुभदमित्यर्थः । यदाह कश्यपः "सिंहकर्कटयोश्चापकीटयोर्मीनमेषयोः । गण्डान्तमन्तरालं तन्नाडिका निधनप्रदेति" । यत्तु नारदेनोक्तम् "कुलीरसिंहयोः कीटचापयोर्मीनमेषयोः । गण्डान्तमन्तरालं स्यात् घटिकार्द्धं मृतिप्रदमिति" । वसिष्ठेनापि । "लग्नान्तरालं घटिकार्द्धमेतत्कुलीरसिंहयोरलिचापगोश्च । मीनाजयोः सर्वगुणान्निहन्ति लोभो यथा सर्वगुणान्नरस्येति" । तद्दोषाधिक्यसूचनार्थम् । अथ तिथिगण्डान्तमुच्यते । पूर्णान्त इति । पूर्णाः पञ्चमीदशमीपञ्चदश्याख्यासामन्ते घटिकैका, तथा नन्दाः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्याख्यासामादिभूतैका घटिका तिथिगण्डान्तं नाम । तथा च पञ्चमीषष्ठ्योर्दशम्येकादश्योः, पञ्चदशीप्रतिपदोश्च तिथ्योरन्तरालवर्त्तिघटीद्वयं तिथिगण्डान्तमशुभमित्यर्थः । यदाह नारदः "पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथ्योः सन्धिर्नाडीद्वयं सदा । गण्डान्तं मृत्युदं जन्मयात्रोद्वाहव्रतादिषु" इति । यत्तु कश्यपेनोक्तम् "पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथ्योः सन्धिर्नाडीचतुष्टयम् । उद्वाहजन्मयानेषु गण्डान्तं निधनप्रदमिति" । तद्दोषतारतम्यसूचनार्थम् । एवं गण्डान्तशब्दः सन्धिपरः । तत्र तिथिलग्नगण्डान्तपरिहारः शाकल्यसंहितायाम् । "तथैव तिथिगण्डान्तं नास्तीन्दौ बलशालिनि । तथैव लग्नगण्डान्तं नास्ति जीवे बलान्विते" इति । अथात्र प्रसङ्गादन्येषामपि सन्धिरुच्यतेऽस्माभिः । यदाह गुरुः "घटिकाद्वयमृत्वन्ते मासान्ते तु दिनत्रयम् । वर्षान्ते वर्जयेत्तत्र पक्षाहदिनसप्तकमिति" । तिथ्यादिसन्धिम-

प्याह वसिष्ठः "पक्षोऽब्दसन्धिस्त्रिदिनञ्च मासस्य सन्धिस्त्रिनाड्यः खलु सन्ध्ययोश्च । नाड्यश्चतस्रस्तिथिभक्षयोगसन्धिर्द्वयं कर्णस्य सन्धिः" । वर्षेषु विशेषमाह स एव "सौराब्दान्ते त्वशेषत्वं चान्द्रे तु नवमन्त्यजेत् । सावनान्तेऽष्टमन्त्यार्क्षं नाक्षत्रे पौष्णभात् त्र्यहमिति" । अत्रापि विशेषमाह स एव । "अब्दाः स्युस्त्रिविधा जीवसौरचान्द्राह्वयाः सदा । तेषामादौ तथा चान्ते त्रिदिनं वर्जयेच्छुभे" इति । अयञ्च सर्वकार्यसाधारणो निषेधः अन्यथा मीनादित्ये विवाहप्रसङ्गाभावादेव वर्षान्तनिषेधस्य वैयर्थ्यापातात् । गुरुः "ऋत्वन्ते पुत्रनाशः स्यान्मासान्ते तु धनक्षयः । वर्षान्ते वंशनाशः स्यादग्रहपाच्च सर्वनाशनमिति" । ज्यावश्यकत्वे तु "नक्षत्रयोगतिथिसन्धिषु नाडिकैका तिस्रश्चतुर्दशपलैः सहितोभयत्र । कर्कालिमीनतनुसन्धिषु दिक्पलानि त्याज्यानि शेषविवरेषु च पञ्च पञ्चेति" वासनाभिज्ञकेशवार्कवाक्यमनुसर्त्तव्यम् । वासना च सिद्धान्तशिरोमणावभिहिता । "शशितनुविकलाभ्य चन्द्रभुक्तिर्न्द्भान्वोर्गतिविवरकलाभिर्भूय एवाभिरेव । पृथगथ गतियुक्ता नाडिकाः सन्धिराप्ता भतिथिकरणयोगानां फलं तत्र मिश्रमिति" । सन्धिफलमप्याह केशवार्कः । "सन्धौ पुरन्ध्री मृतमेति वन्ध्या मृतप्रजा वा यदि सन्धिसन्धिः । वदन्ति वात्स्या ऋतुनाडिरूढां निशीथमध्यं दिनसन्धिपूर्वाम्" तत्राद्यं रात्रिमध्यन्दिनसन्धिः 'मध्ये निशाह्नोर्घटिकाद्वयं त्यजेत्' मु॰ चि॰ । इत्याद्यो प्रकरणेऽभिहितः । सन्धिसन्धिस्तु केशवार्केणोक्तः "रवेर्भवेदेकघटाधिकस्य यदंशषट्कं खलु सायनस्य । तदत्र राशिद्वयभागतष्टं स्फुटं वसन्तादृतवो भवन्ति । ऋतुमन्ययोगाङ्कघटीसमाः स्युर्दिवि कक्षपाते हिमवायनीयाः । स सन्धिसन्धिः खलु यत्र शेषं शून्यं भवेदेष विशेषयुग्मः" इति मीनसंक्रान्तिमारभ्य दशलग्नं तु गणयेति पञ्चमञ्चोक्तंरेकघटाधिकस्येत्युक्तम् । गण्डान्तदोषपरिहारमाह वसिष्ठः "गण्डान्तदोषमखिलं मुहूर्त्तोऽभिजिदाह्वयः । हन्ति वह्निमृगव्याधः पक्षिसङ्घमिवाखिलम्" । तदेतद्दोषापवादाख्यस्य प्रकारस्य नियामकत्वाद्विवाहविषयं न जातकादौ" पी॰धा॰। अथ कर्त्तरीदोषः। "लग्नात् पापावृजुवक्रौ व्ययार्थस्थौ यदा तदा। कर्त्तरी नाम सा ज्ञेया मृत्युदारिद्र्यशोकदा"। मु॰ चि॰ "यदा पापग्रहौ लग्नाद्व्ययार्थस्थावृजुवक्रौ द्वादशस्थः पापग्रहो मार्गी, द्वितीयस्थः पापग्रहो वक्री स्यात्तदा कर्त्तरी नाम दोषः

कन्नति स्त्रीपुंसयोः प्राणांश्छेदयतीति कर्त्ती च्छेदन इति धात्वर्थानुसारादन्वर्था सम्मुखकर्त्तरीयं, मृत्युदारिद्र्यशोकदा भवेत् । यदाह नारदः "लग्नाभिमुखयोः पापग्रहयोर्ऋजुवक्रयोः । सा कर्त्तरीति विज्ञेया दम्पत्योर्गलकर्त्तरी । कर्त्तरीदोषसंयुक्तं यल्लग्नं तत् परित्यजेत् । अपि सौम्यग्रहैर्युक्तं गुणैः सर्वैः समन्वितमिति"। गर्गोऽपि ।"व्यये मार्गगतिः क्रूरो वक्री क्रूरो धने यदि । तौ च लग्नांशतुल्यौ च तदा घोराख्यकर्त्तरी" । यदा तु द्वितीये मार्गी द्वादशे च वक्री अथ द्वावपि क्रूरौ व्ययार्थस्थौ सन्तौ शीघ्रिणौ वा स्यातां तदा कर्त्तरी नास्त्येव । यदाह वशिष्ठः "लग्नस्य पृष्ठाग्रगयोरसाध्वोः सा कर्त्तरी स्यादृजुवक्रगन्त्रोः । तावेव शीघ्रौ यदि व्यक्रचारौ न कर्त्तरी चेति पितामहोक्तिरिति" । इयं कर्त्तरी चन्द्रस्यापि द्रष्टव्या । यदाह कश्यपः "चन्द्रस्य कर्त्तरी तद्वच्च शुभदृष्टा न दोषकृदिति"। परन्तु लग्नस्य चन्द्रस्य वा क्रूरग्रहमध्यगतत्वदोषोऽप्यस्त्येव कर्त्तरीतोऽल्पफलः कन्यानाशकरत्वात् । यदाह वशिष्ठः ।"क्रूरग्रहमध्यगते लग्ने चन्द्रेऽथ वा करग्रहणम् । ते यमसदनाभिमुखं गमनं कुर्वन्ति कन्यायाः" इति कर्त्तरीदोषेऽन्यदपवादान्तरं "पापौ कर्त्तरिकारकावित्यादिना स्वयं वक्ष्यति । अत्र लग्नादित्युपलक्षणात् सर्वेषामपि भावानां कर्त्तरीदोषोऽध्यवसेयः "यो यो भावः स्वामिदृष्टोयुतो वेत्यादिना" तुल्यन्यायत्वात् । तत्र लग्ने कर्त्तरी महादोषकरी लग्नभङ्गाधायकत्वात्तस्या अन्यत्र तादृग्दोषाभाव इति तु तत्त्वम्" पी॰धा॰। अतःपरं राहुकेत्वोः पापग्रहत्वं व्यवस्थापितं तच्च केतुशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते । अथ युतयोगापरपर्य्यायसंग्रहदोषः।"चन्द्रे सूर्य्यादिसंयुक्ते दारिद्र्यं मरणं शुभम् । सौख्यमापत्यवैराग्यं पापद्वययुते मृतिः"मु॰चि॰ "सूर्य्ययुक्ते चन्द्रे दारिद्र्यं स्यात् । भौमादियोगे मरणादि फलं क्रमेण स्यादित्यर्थः । पापग्रहद्वयस्थितेऽप्यशुभफलं राहुकेत्वोरपि द्रष्टव्यम् । यथाह नारदः "शशाङ्के ग्रहसंयुक्ते दोषः संग्रहसंज्ञकः । सूर्य्येण संयुते चन्द्रे दारिद्र्यमावति ध्रुवम् । कुजेन मरणं व्याधिः सौम्येन त्वनपत्यता । दौर्भाग्यं गुरुणा युक्ते सापत्न्यं भार्गवेण तु । प्रव्रज्या सूर्य्यपुत्रेण राहुणा कलहः सदा । केतुना संयुते चन्द्रे नित्यं कष्टं दरिद्रता । तस्मिन् संग्रहदोषे तु विवाहं नैव कारयेत्" । सापत्न्यं भर्त्तुरन्या भार्य्या स्यात् । अत्र गुरुबुधसाहित्यफलमशुभतमम् अन्यकर्त्ता तु वशिष्ठवाक्ये कस्यचिन्मताभिप्रायेण शुभफलत्वकम् । यथोक्तं वशिष्ठेन "दारिद्र्यं रविणा कुजेन मरणं सौम्येन न स्युः प्रजा दौर्भाग्यं गुरुणा सितेन सहिते चन्द्रे सपत्नीकम् । प्रव्रज्याऽर्कसुतेन सेन्दुजगुरौ शास्त्युन्ति केचिच्छुभं द्वाद्यैर्ग्रहैरशुभैः शशियुतैर्दोषः प्रवासः शुभैरिति" । अत एव श्रीपतिनोक्तम् । "शुभद्व- दम्भोलिभद्रोक्तविद्वद्भिरिति" दम्भोलिभद्रोक्त्यौ वीरः । पापेति । पापद्वयेन युते उपलक्षणत्वात्पापत्रयादियुते मृतिरेव स्यात् । "पापद्वययुते चन्द्रे दम्पत्योर्मरणं ध्रुवमिति" नारदोक्तेः । बहुसौम्यग्रहयोगे तु बहुकालं पश्चाद्देशान्तरेऽवस्थानं स्यात् तद्वाक्यमधुनैवाभिहितम् । अथास्य परिहारो नारदोक्तः । "स्वक्षेत्रगः स्वोच्चगो वा मित्रक्षेत्रगतो विधुः । युतिदोषाय न भवेद्दम्पत्योः श्रेयसे तदेति" । कश्चिद्वर्गोत्तम इति पठते । कश्यपेनापि । "तुङ्गमित्रस्वराशिस्थः शुभयुक्तः शुभप्रदः । एवंविधः क्रूरयुतः सम्पूर्णफलदः शशीति" पी॰ धा॰ ।

अथ जन्मराशिलग्नयोरष्टमलग्नदोषं सापवादमाह ।

"जन्मलग्नभयोर्मृत्युराशौ नेष्टः करग्रहः । एकाधिपत्ये राशीशे मैत्रे वा नैव दोषकृत्" मु॰चि॰ ।

"जन्मलग्नजन्मराश्योः सम्बन्धिनि मृत्युराशावष्टमलग्ने करग्रहो नेष्टः । यदाह नारदः "दम्पत्योरष्टमं लग्नं त्वष्टमो राशिरेव च । यदि लग्नगतः सोऽपि दम्पत्योर्निधनप्रदः । स राशिः शुभयुक्तोऽपि लग्नं वा शुभसंयुतम् । लग्नं विवर्जयेत् यत्नात् तदंशांश्च तदीश्वरान्" इति । अत्र लग्नलग्ने जन्मराशौ च विशेषमाह कश्यपः । "दृष्टं स्वजन्मलग्नं तज्जन्मराशिरनिष्टदः । लग्नगस्तु तयोः स्यामाच्चेद्भान्युपचयानि वै" इति। नारदोऽपि "जन्मराश्युदयोनैव जन्मलग्नोदयः शुभः । तयोरुपचयस्थानं यदि लग्नगतं शुभमिति" । अथाष्टमलग्नदोषपरिहारमाह । एकेति जन्मराशिजन्मलग्नयोरन्यतरस्य विवाहलग्नस्य च स्वाम्यैक्ये सति यथा मेषवृश्चिकयोः, तथा तयोराशीश्वरयोः मैत्रे यथा सिंहमीनयोः । अत्र हि सूर्य्यगुर्वोरन्योन्यप्रीतिरस्ति । एतादृशविषये विवाहो लग्नाष्टमदोषकृत् न स्यात् । यदाह कश्यपः "जन्मेशाष्टमलग्नेशौ मिथो मित्रे व्यवस्थितौ । जन्मराश्यष्टमोत्थदोषो नश्यति भावतः" इति पी॰धा॰। परिहारान्तरमाह "मीनोक्षकर्कालिमृगस्त्रियोऽष्टमं लग्नं यदा नाष्टमगेहदोषकृत् । अन्योन्यमित्रत्ववशेन सा वधूर्भवेत्सुतायुर्द्धसौख्यभागिनी" । "उद्वाहतः स्त्री कन्या कन्ये प्रसि-

ष्टाः एते राशयो यद्यष्टमलग्नं स्युः यथा सिंहान्मीनः तुलातोवृषः धनुषः कर्कः मेषात् वृश्चिकः मिथुनान्मकरः कुम्भात्कन्याऽष्टमलग्नम्। तदाष्टमगेहदोषजन्य भवेत्। कुत इत्यत आह। अन्योन्येति। प्रागुक्तपरस्परप्रीति वशे। इदञ्चोपलक्षणम्। मेषवृश्चिकयोस्तुलावृषयोरेकाधिपत्यात्। एवं सति सा वधूः परिणीता कन्या सुता पुत्रहर्षसौख्यभागिनी स्यात्। उक्तञ्च "झषकुलीरवृषालिमृगाङ्गना जननराशिविलग्नगृहाष्टमाः। शुभफला भृगुणा कथितास्तयोरधिपती सुहृदौ हि परस्परमिति"। परिहारान्तरमप्याह गुरुः।"लग्नादष्टमराशीशः केन्द्रगः शुभवीक्षितः। यद्यष्टमगतस्तोक्त दोषमाशु व्यपोहति। रन्ध्रेशः स्वशुभांशस्थस्तुङ्गः स्वक्षेत्रमित्रगः। अष्टमस्थानदोषोऽपि विनश्यति न संशय" इति।

अथ लग्नेऽष्टमेशादियोगफलम्।"मृतिभवनांशो यदि च विलग्ने तदधिपतिर्वा न शुभकरः स्यात्। व्ययभवनं वा भवति तदंशस्तदधिपतिर्वा कलहकरः स्यात्" मु०चि०। "अष्टमभवनस्यांशो यदि विलग्ने स्यादथ वाष्टमभवनस्वामी विलग्ने स्यात्तदा शुभकरो न स्यात्। यदाह कश्यपः।"दम्पत्योरष्टमे लग्ने राशौ वापि तदंशके। तदीशे वा लग्नगते तयोर्मृत्युर्न संशय" इति। अथ व्ययभवनञ्चन्द्रलग्नजन्मराशिभ्यां द्वादशस्थानम् अथवा व्ययांशो व्ययस्वामी यदि लग्ने स्यात्तदा कलहकृत् स्यात्। उक्तञ्च कश्यपेन "तयोर्द्वादशे लग्ने तदंशे वा तदीश्वरे। विवाहे लग्नगे नैस्वं नित्यं स्यात् कलहो द्वयोरिति"। नारदेनापि "दम्पत्योर्द्वादशं लग्नं राशिर्वा यदि लग्नगः। अर्थहानिस्तयोस्तस्मात्तदंशस्वामिनं त्यजेदिति"।

अथ विषघटीदोषः।"स्वरामतो३०ऽन्त्यादितिवह्निपित्र्यभे श्रुवेदतः४०के, रदत३२स्त्वार्यमे। खशराष्टतो५०ऽम्बे, धृतितो१८ऽर्यमाम्बुपे, कृते२०र्भगत्वाष्ट्र भविष्णुजीवभे। मनो१४र्हिदैवानिलसौम्यशाक्रभे कुपक्षतः२१ शैवकरेऽष्टि। ६ तोऽजभे। युगाश्विनो२४बुध्न्यभतोयदास्थभे, खचन्द्रतो१० मित्रभवासवस्तुतो। मूलेऽङ्गशराद्व५६ विषनाडिकाः कृता४ वर्ज्याः शुभेष्वोविषनाडिकाध्रुवाः। भिन्ना भभोगेन खतर्क६०भाजिताः स्फुटा भवेयुर्विषनाडिकास्तथा" मु०चि०। "रेवतीपुनर्वसुकृत्तिकामघानक्षत्रेषु स्वरामतः त्रिंशत्घटिकोत्तरं कृताश्चतस्रो घटिकाविषनाडिकाः शुभकार्ये वर्ज्याः स्युरिति"तृतीयश्लोकेनान्वयः। एवं सर्वत्र व्याख्येयं के रोहिण्यां कृतैर्विंशतेः। अजभे पूर्वभाद्रपदायाम् अन्यानि पदानि स्पष्टानि। तदेवं षष्टिघटीरूपे नक्षत्रभोगे ध्रुवकायतश्चो विषनाडिकाः प्रोक्ताः न्यूनाधिकत्वे तु स्पष्टीकरणमुच्यते। भिन्ना इति। विषनाडीनां ध्रुवाः स्वरामतः इत्येवमाद्यायो नक्षत्रभोगेनेष्टेन भिन्नाः खतर्कैः षष्ट्या भाजितास्ततोविषनाडिका ध्रुवाः स्फुटा भवेयुरित्यर्थः। अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन। यदि षष्टीषष्ट्यात्मकभभोगेनेमे ध्रुवका इमायतश्चो विषनाडिकाश्च लभ्यन्ते। तदेष्टभभोगेन किमपि, ध्रुवाविषनाडिकाश्चेष्टभभोगेन गुणिताः षष्ट्या भाज्या फलितम्। यदाह कश्यपः "वियद्बाणा५० वेददस्राः२४ खरामा३० व्योमसागराः४०। वेदचन्द्रा१४ चन्द्रदस्राः१२ खरामा३० व्योमबाहवः२०। नेत्राग्नयो३२ व्योमगुणाः३० शून्यदस्रा२० गजेन्दवः१८। व्याबाहवो२१ वियद्दस्राः२० शक्रा१४ खेन्द्राः१४ खभूमयः१०। वेदचन्द्रा १४ शर्कशाखा५६ वेददस्राः२४ खबाहवः२०। व्योमेन्दवो१० व्योमचन्द्रा१० धृतयः१८ शर्कभूमयः१६ वेदाश्विनः२४ खरामाः ३० स्युर्दर्शर्क्षात् घटिकाः क्रमात्। आभ्यः परस्तात्क्रमशस्तत्श्चो विषनाडिकाः। अजाद्यन्तघटीभिन्नाः षष्टिभक्ताः स्फुटाः स्मृताः। विषनाडीदोषदुष्टं लग्नं सर्वगुणान्वितम्। शुभैः सर्वैश्च संयुक्तमपि यत्नेष्टकं त्यजेदिति"। वशिष्ठः "कुर्य्यान्न्युद्वाहितां कन्यां विधवां वत्सरत्रयात्। अन्येषाम् मङ्गले ताश्च निधनं याश्च निर्द्धनमिति"। ताः विषनाडिकाः।

अथ प्रसङ्गात् मन्वान्तरोक्तास्तिथिवारविषनाडिकाः प्रोच्यन्तेऽस्माभिः दैवज्ञम०। "तिथौ१५पु५नागाऽष्टद्रि७-गिरी७षु५ वारिधि४र्गजाऽष्टऽद्रि७दिक्१०पावक३ विश्वा१३ वासवाः१४। मुनीभ७,८दशं स्यात्प्रथमा तिथेः क्रमात्परं विषं स्यात् घटिकाचतुष्टयम्।नखा२०द्वयं२द्वादश१२दिक्१० च शैला७श्चाष्टाच५तत्त्वानि २५यथाक्रमेण। सूर्य्यादिवारेषु परं चतस्रो नाड्यो विषं स्यात् खलु वर्जनीयम्"। ज्योतिः सागरे।"विवाहव्रतचूडासु गृहारम्भप्रवेशयोः। यात्रादिशुभकार्येषु निन्द्या विषनाडिकेति"। अस्य परिहारमाह दैवज्ञः गुरुः"चन्द्रो विषघटीदोषं हन्ति केन्द्रत्रिकोणगः। लग्नं विना शुभैर्दृष्टः केन्द्रे वा लग्नपस्तथेति" फलप्रदीपे "विषनाड्युत्थितं दोषं हन्ति सौम्यखगः शशी। मित्रदृष्टोऽथ वा स्वीयवर्गस्थो लग्नपो भवेत्"पी०धा०। अथ मुहूर्तेशाः।

"गिरिशभुजगमित्राः पित्र्यवस्वम्बुविश्वेऽभिजिदथ च विधाताऽप्यपीन्द्र इन्द्रानलौ च। निर्ऋतिरुदकनाथोऽप्यर्यमाऽथो भगः स्युः क्रमश इह मुहूर्त्ता वासरे वाणचन्द्राः" मु०चि०।

"अत्र शाकचन्द्रा इत्युक्तेः मुहूर्त्तस्य पार्थक्येनात्र लक्षणं नोक्तम् । गिरिशो महादेवः भुजगः सर्पः मित्रः सूर्य्यविशेषः पित्र्यं वसवः अम्बु विश्वे प्रसिद्धाः अष्टमोऽभिजित् ततो विधाता ब्रह्मा, इन्द्रः इन्द्राग्नी अत्र समुदितयो-र्व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वम् अत्र तत्तन्मुहूर्त्तस्वामिनः पितर इत्यपेक्षितम् पित्र्यमिति नक्षत्रतद्दैवतयोरभेदोपचारात् तस्य स्वामिनि वृत्तिः । निर्ऋती राक्षसः उदकनाथो वरुणः अर्य्यमा भगश्चेमौ सूर्य्यविशेषौ । इत्येतद्दैवता वाक्यचन्द्राः पञ्चदश वासरे मुहूर्त्ताः स्युः यदाह नारदः "दिवामुहूर्त्ता रुद्राहिमित्राः पितृवसूदकम् । विश्वे विधातृब्रह्मेन्द्रा इन्द्राग्न्यसुरतोयपाः । अर्य्यमा-भगसंज्ञश्च विज्ञेयाः दश पञ्च चेति" पी० धा० ।

"शिवोऽजपादादष्टौ स्युर्भेशा अदितिजीवकौ । विष्णु-र्कत्वष्टृमरुतो मुहूर्त्ता निशि कीर्त्तिताः" मु० चि० ।

"प्रथममुहूर्त्तस्वामी शिवः ततोऽजपादात् पूर्वाभाद्रपदा-दष्टौ भेशा नक्षत्रस्वामिनो मुहूर्त्तेशाः स्युः । यथा 'अजपादः अहिर्बुध्न्यः पूषा अश्विनौ यमः अग्निर्ब्रह्मा सोम इत्यष्टौ भेशाः। ततो दशमेशोऽदितिः जीवको गुरुः। विष्णुर्कत्वष्टृम-रुतः प्रसिद्धाः एतद्दैवता निशि मुहूर्त्ताः सङ्कीर्त्तिताः यदाह नारदः "ईशाजपादहिर्बुध्न्यपूषाश्वियमवह्नयः। धातृचन्द्रा-दितीज्याख्यविष्णुर्कत्वष्टृवायवः" इति। मुहूर्त्तलक्षणं कश्य-पेनोक्तम् । "अह्नः पञ्चदशो भागो मुहूर्त्तोऽथ तथा निशः" इति । प्रयोजनमाह नारदः । "यद्यद्भे हि यत्कर्म कथितं निखिलञ्च यत् । तद्दैवत्ये तन्मुहूर्त्ते कार्य्यं यात्रा-दिकं सदेति" यात्रेत्युपलक्षणं देवस्थापनाद्यपि कार्य्यम् । पी० धा० । एवं मुहूर्त्तेशे निरूपिते तद्दोषमाह ।

"रवावर्य्यमा ब्रह्मरक्षश्च सोमे कुजे वह्निपित्र्ये बुधे चा-भिजित् स्यात् । गुरौ तोयरक्षो भृगौ ब्रह्मपित्र्ये शना-वीशसार्पौ मुहूर्त्ता निषिद्धाः" मु० चि० ।

"रवेर्वारेऽर्य्यमा [illegible] अर्य्यमस्वामिकश्चतुर्दशसं-ख्याको मुहूर्त्तो निषिद्धः । एवं सोमवारे ब्रह्मरक्षः इत्यै-तद्भावः । ब्रह्मरक्षःस्वामिकौ मुहूर्त्तौ निषिद्धौ एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । ईशो महादेवः । यदाह नारदः । "अर्य्यमा राक्षसब्राह्मौ पित्र्याग्नेयौ तथा-भिजित् । रक्षःसार्पौ ब्राह्मपित्र्यौ भौजङ्गेशाविनादिषु । वारेषु वर्जनीयास्ते मुहूर्त्ताः शुभकर्म्मसु" पी० धा० ।

"अथ वेधदोषं विवक्षुर्विहितनक्षत्रादिकमभिजिन्मानञ्चाह

"निर्व्वेधैः शशिकरमूलमैत्रपित्र्यब्राह्मान्त्योत्तरप-वनैः शुभो विवाहः । रिक्तामारहिततिथौ शुभेऽह्नि वैश्वदे-व्याङ्घ्रिश्रुतितिथिभागतोऽभिजित् स्यात्" मु० चि० ।

"मृगशिरोहस्तमूलानुराधा मघारोहिण्युत्तराफाल्-गुन्युत्तराषाढोत्तराभाद्रपदास्वातीनक्षत्रैः निर्वेधैः वेधा-ख्यदोषरहितैः विवाहः शुभः शुभफलप्रदः यदाह वशिष्ठः । "स्वातीमघायां निर्ऋतौ ध्रुवान्त्यमित्रेन्दुकरेषु च कन्यकानाम् । पाणिग्रहस्त्विष्टफलप्रदः स्याद्विद्धभेषु च गुणान्वितानामिति" । नारदोऽपि "पौष्णधातृत्तरामैत्रम-रुच्चन्द्रार्कपित्र्यभैः । समूलभैरविद्धैस्तैः स्त्रीकरग्रह इष्यते" अर्कोहस्तः पी० धा० । वशिष्ठवाक्ये इष्टफलदइत्युक्तेरन्ये-षामपि ग्रहणमापद्विषये सूचितम् तेन "कुमार्य्याः पाणि-ग्रहणोदीचिमूत्तरादिषु" पारस्करसूत्रे चित्राश्रवणाधनिष्ठा-श्विनीनां ग्रहणं तच्च तस्य यजुर्वेदीयगृह्यसूत्रकारत्वेन तद्वेदिविषयमापद्विषयं चेति ज्यो० रघु० अतएव भीमपरा-क्रमे अन्यान्यनक्षत्रेऽनिष्टमुक्तं यथा

"पूर्वात्रये विशाखायां शिवाद्ये भचतुष्टये । जटा चापु भ-वेत् कन्या विधवाऽतो विवर्जयेत् । विष्णुभात्तु त्रिके चित्रे ज्येष्ठायां श्रवणे यमे । एभिर्विवाहिता कन्या भवत्येव सु-दुःखिता" ।अत्र चित्रादिवर्जनात् यजुर्वेदिनामप्यत्वनापद्येव ग्राह्यता । तिथिनिर्णयमाह रिक्तेति । रिक्तामाः प्रसिद्धाः ताभिर्वर्जिततिथिषु शुभेऽह्नि शुभग्रहवासरेऽपि विवाहः शुभः। यदाह वशिष्ठः। "शुक्लद्वितीयादित एव कृष्णे पक्षे दशम्यन्तगताः प्रशस्ताः । तास्वष्टमीकन्दशवेशदुर्गाचतुर्दशी चापि तिथिर्विवर्ज्या । वाराः प्रशस्ताः शुभखेचराणां सूर्य्यार्किवारौ खलु मध्यमौ तु । त्याज्यः सदा भूमिसुतस्य वारः कामार्कतिथ्योरपि तौ प्रदोषाविति" तौ सूर्य्यार्कि-वारौ तयोर्दशीद्वादश्योः प्रदोषौ प्रकृष्टदोषाविलर्थः। गणेशच-तुर्थी दुर्गा नवमी । अत्र यदि विवाहितविवाहदिनमारभ्य चतुर्थीकर्मपर्य्यन्तं पित्राद्याद्यावत्सरकश्राद्धदिनममावास्या वा भवति तदा विवाहो न कार्य्यः । उक्तञ्च "विवाहमा-रभ्य चतुर्थिमध्ये श्राद्धं दिनं दर्शदिनं यदि स्यात् । वैधव्यमाप्नोति तदाशु कन्या जीवेत् पतिश्चेदनप-त्यता स्यादिति । अन्यच्च ।"विवाहमध्ये यदि तत्क्षयाह-कालाश्रमुख्याः पितरो न यान्ति । हते विवाहे परतस्तु कुर्यात् श्राद्धं स्वधाभिर्न तु दूषयेत् तमिति । पी० धा०। तेन कृष्णपक्षे द्वादश्यादिदिनचतुष्टये आपद्यपि विवाहो न कार्यः। रिक्ताया वर्ज्यत्वेऽपि शनिवारयुक्ताया-स्तस्याः ग्राह्यता इति गौड़ा अनार्षमूलत्वात्तच्चिन्त्यम्"न

पादेदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ सूर्यान्वितास्तु शुभचरणमिति"। गौड़ावदन्ति तन्न ज्ञमपि रम्यम्"। अथाभिजित्प्रमाणम्। वेधेति पी०धा० 'अभिजित्शब्दे २२७पृ० तद्दर्शितः।

अथ पञ्चशलाकचक्रे विद्धनक्षत्राणि। "वेधोऽन्योन्यमसौ विरिञ्च्यभिजितोर्याम्यानुराधर्क्षयोर्विश्वेन्द्वोर्हरिपित्र्ययोर्ग्रहकृतोर्हस्तोत्तराभाद्रयोः। स्वातीवारुणयोर्भवेन्निर्ऋतिभादित्योस्तथोफान्त्ययोः खेटे तत्र गते तुरीयचरणाद्यौ वा तृतीयद्वयोः" मु०चि०।

"त्रिरेखः रोहिणी रोहिण्यभिजितोर्मध्ये क्रूराक्रूरैः कृतो वेधोऽन्योन्यं परस्परं भवेत्। रोहिणीस्थे ग्रहे अभिजिद्विद्धः अभिजित्स्थे रोहिणी विद्धेत्यर्थः। एवं सर्वत्र ऊह्या उत्तरफल्गुनी। तच्चक्रप्रकारमाह नारदः। "तिर्यक् पञ्चोर्द्ध्वगाः पञ्च रेखे द्वे द्वे च कोणयोः। शम्भुकोणे द्वितीयेऽग्निधिष्ण्यं चक्रे च विन्यसेत्। भान्यतः साभिजिन्त्येकरेखाकोणे च विद्धमिति"। चक्रे तस्मिन्नेकरेखास्थितेन तद्विद्धं खेचरेण प्रदिष्टम्। क्रूरैर्विद्धं सर्वधिष्ण्यं विवर्ज्यं सौम्यैर्विद्धं नाखिलं पाद एवेति"। नन्वष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि चक्रे तत्र द्वयोर्द्वयोः परस्परवेधे चतुर्दश युग्मानि वक्तव्यानि स्युः कथमष्टावेवाभिहितानि उच्यते विवाहे ह्येकादशनक्षत्राणामेव प्रायश्चाभिधानात् तद्वेधोपयोगीन्येतावन्त्येव युग्मानि सम्भवन्तीति तावतामेवाभिधानम्। अतएव दैवज्ञम० "रोहिण्यभिजितोर्मूलादित्योर्मृगर्क्षयोः। रेवत्युत्तरफाल्गुन्योर्मघाश्रवणयोर्भवेत्। हस्तोत्तराभाद्रपदोः स्वातीवारुणयोर्मिथः। अनुराधाभरण्योश्च वेधोऽयं पञ्चरेखजः" इति तत्रैवोक्तम्। वाराहविवाहपटले ग्रहैकवेधफलानि "रविवेधे वैधव्यं कुलनाशं करोति कुजवेधे। वन्ध्या पवित्रवेधे दौर्भाग्यं करोति गुरुवेधः। अपुत्रवेधेऽपुत्रा दासी रविजातराहुकेतुकृते" इति। पण्डितो बुधः दौर्भाग्यं प्रव्रज्याम् चरणवेधमाह खेट इति। तत्र तस्मिन् नक्षत्रे विद्यमाने ग्रहे सति यदि चतुर्थपादेऽस्ति तदा विद्धनक्षत्रस्य प्रथमपादे वेधः। यदि तृतीयपादे तदा द्वितीयचरणस्य वेधः एवं यदि द्वितीयपादस्थः तदा तृतीयपादे वेधः यदि प्रथमपादे तदा चतुर्थपादस्य वेध इत्यर्थः। यदाह वसिष्ठः 'अन्तोऽन्त्यपादमादिगो द्वितीयगस्तृतीयकम्। तृतीयगो द्वितीयकञ्चतुर्थगस्तु चादिमम्। भिनत्ति वेधकृद्ग्रहोऽनथान्यपादमादिशेत्"। एतद्यद्यपि शुभाशुभग्रहसाधारणं प्रतीयते तथापि सौम्यग्रहपरम् द्रष्टव्यम्। यतो वसिष्ठेनैव खार्जूरदोषाभिधानावसरे "विषप्रदिग्धेन हतस्य पत्रिणा मृगस्य मांसं शुभदं यथाहृते। तथैव पादो न शुभोऽवशिष्टपादाः शुभा इति पितामहेन" इत्याद्युक्त्वा समाहितम्। "पाद एव न शुभः शुभग्रहैर्विद्ध इत्यखिलशास्त्रसंमतम्। क्रूरविद्धमयुतं न शोभनं शोभनेषु गदितं न पादतः" इति। नारदः। "पादमेव शुभैर्विद्धमशुभैश्चैव तद्भ्रमम्" इति। कश्यपोऽपि। "क्रूरविद्धं युतञ्चर्क्षं क्रूराक्रान्तञ्च तद्भमम्। मणिहेममयं कुम्भं सुराक्रान्तमिव त्यजेत्" इति तद्भमं सकलमखिलम्। तस्मात् क्रूरग्रहविद्धे संपूर्णनक्षत्रत्यागः शुभविद्धे चरणत्याग इति सिद्धान्तः। तत्र विवाहे पञ्चशलाकावेध एव यदाह वसिष्ठः "पञ्चशलाकाचक्रे पाणिग्रहणे भवेधविधिरुक्तः। अन्यः शुभमित्यतः सप्तशलाकाजहतरत्रेति"। श्रीपतिः "वधूप्रवेशने दाने वरणे पाणिपीडने। वेधः पञ्चशलाकाख्योऽन्यत्र सप्तशलाकक" इति पी०धा०। अत्र केचित् सप्तशलाकाचक्रवेधमाहुः। तत्र विद्धनक्षत्राणि यथा "शाक्रे ज्येष्ठे, शतभाग्निये, अजशिवे, पौष्णार्यमर्क्षे, वसुदौर्गे, वैश्वसुधांशुभे, हयभगे, सार्पानुराधे, तथा। हस्तोपान्तिमभे, विधातृविधिभे, मूलादिती त्वाष्ट्रभाऽजाङ्घ्री, याम्यमघे, तथान्तकहरिभे, विद्धे कुभद्रे यथे" मु०चि०। "कुभद्रे चक्रे सप्तशलाके चक्रे शाक्रेज्येष्ठेऽन्योन्यं परस्परं मिथः क्रूराधिविशेषेण विद्धे ज्ञेये। एवं अजशिवे पूर्वभाद्राद्रे विद्धे ज्ञेये एवं सर्वत्र। वैश्वसुधांशुभे उत्तराषाढामृगशिरसी, हयभगे अश्विनीपूर्वफाल्गुन्यौ, उपान्तिमभं उत्तराभाद्रपदा, अत्र मूलवाक्यं स्वरोदयस्थं यज्ञोपवीतप्रकरणे मिहितम्। चक्रोद्धारो व्यवहारसमुच्चये "सप्त सप्त विनिपात्य रेखिकास्तिर्यगूर्द्ध्वमथ कृत्तिकादिकम्। वेधवेदभिजिता समन्वितञ्चैकरेखगमनेन विध्यते" दीपिका। "यस्याः शशी सप्तशलाकभिन्नः पापैरपापैरथवा विवाहे। रक्ताम्बरस्था तु संवृताङ्गी श्मशानभूमिं रुदती प्रयाति"। तथा च भोजः। "विद्धे सप्तशलाकाख्ये विधवा लग्नशासना। पुनर्यौवनविराशारी स्वामी सुधचन्द्रिकाम्"। वैधव्यस्तु नक्षत्रं ग्राह्यं तस्याद्वैधव्यति तदुक्तं वराहेण "नक्षत्रसहग्रहे फलमस्ति तारकाभिः सदसदिति"। अत्रापि तुल्यन्यायत्वात् क्रूरवेधे पूर्णं नक्षत्रं त्याज्यम्. शुभग्रहवेधे पादस्त्याज्यः इति ध्येयम्। पी० धा०। 'सप्तशलाकाजहतरत्रेति" प्रागुक्तवचनात्

'भुक्तभोग्यमथाक्रान्तं विद्धं पापग्रहेण च । शुभाशुभेषु कार्य्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः" स्वरोदयशास्त्राच्च अत्र कर्मकार्येषु वर्ज्यं तथा चतुर्दशनक्षत्राणामित्युक्तिः" अस्यापवादः "ऋक्षाणि क्रूरविद्धानि क्रूरयुक्तादिकानि च । भुक्ता चन्द्रेण मुक्तानि शुभार्हाणि प्रचक्षते" । मु० चि० 'क्रूरग्रहैर्विद्धानि ऋक्षाणि तथा क्रूरैर्युक्तानि लक्षाणि । आदिशब्दात् क्रूरैराक्रान्तानि क्रूरैर्गन्तव्यानि च त्रिविधोत्पातैर्दूषितानि ज्ञेयानि तानि यदि चन्द्रेण भुक्ता मुक्तानि तदा शुभार्हाणि प्रचक्षते वदन्ति मुनय इति शेषः । यदाह वात्स्यः "भुक्तभोग्यमथाक्रान्तं विद्धं पापग्रहेण भम् । मङ्गलेषु च कार्य्येषु यत्नतः परिवर्जयेदिति" । वशिष्ठोऽपि "उत्पातभङ्गग्रहभङ्गरविद्धस्थितञ्च यत् । दृष्ट्वैव शुभं कर्म्म राघवाग्निशरोम्बुधिमिति"। गार्गीये 'क्रूराक्रान्तग्रहविभुक्तविद्धक्लन्नधिष्ण्येषु कुमारिकाणाम् । वदन्ति पाणिग्रहणे मुनीन्द्रा वैधव्यमब्दैश्शिखिभिरेवमाद्यरिति"। अस्यापवादमाह केशवार्कः । "उत्पातपापग्रहदूषितं भं यदोन्दुराक्रम्य पुनर्भुनक्ति । तदा तदर्हं हि मङ्गलेषु त्यजेत्समाक्रान्तमनूरवीन्दोरिति" । अयमपि राक्रान्तनक्षत्रभिन्नविषयो वेदितव्यस्तत्र हि चाण्डालघृतइत्याक्रान्तचन्द्रभोगस्यानिवर्त्तकत्वात् । तदुक्तं गार्गीये 'यद्धिष्ण्यं दोषसंयुक्तं स्यात्तथापीन्दुसंयुतम् । शुभकार्य्येषु तत्त्याज्यमन्यकर्म्मसु सिद्धिदम् । यथा हि चाण्डालहतैकवस्तौ मज्जनगाधेऽपि सरित्प्रवाहे । भवेन्न पूतः शशिभोगतोऽपि तथा न शुध्येदुडु पापयुक्तम् । सूर्य्ये गते तु चाण्डाले शुद्धिराप्लवनाद्यथा । तथा भुक्त्वा गते क्रूरे चन्द्रभोगाद्दिशोधनमिति । अतएवोक्तं वशिष्ठेन "गन्तव्यधिष्ण्याद्भुक्तभं यत् क्रूरैर्गहोत्पातविदूषितञ्च । चन्द्रोपभोगादमलन्तदानीं शुभेषु कार्य्येषु शुभप्रदं चेति । एतच्च सामान्यशास्त्रत्वात् क्रूरविद्धे भे चन्द्रभोगादपि शुद्धिर्नास्तीत्युक्तम् यत्तु नारदेनोक्तम् "ग्रहणोत्पातभं त्याज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम् । यावच्च रविणा भुक्त्वा मुक्तन्तद्ग्रहकाण्डवदिति" 'तद्यावद्वचनं तावत्सिद्धमिति न्यायेन ग्रहणोत्पातभयोः षण्मासपर्य्यन्तं निषेधस्ततोऽपि यावद्रविणा भुक्त्वा न त्यक्तं तावत्स्यात् तथापि चन्द्रग्रहण एव सूर्य्यग्रहणोयनक्षत्रस्य तु षण्मासानन्तरं सूर्य्यभोगासम्भव एव अतो न क्रूरयुक्तादौ रविभोगापेक्षा उत्पातभस्य चन्द्रोपभोगोऽप्यावश्यको वशिष्ठवाक्यालोचनात् । अत क्रूरवेधे निखिलभं त्याज्यं न चरण एव । तदुक्तं कश्यपेन "क्रूरविद्धनक्षत्रं निखिलं नैव पादतः । अन्यैरपि युतैर्युक्तं सर्व्वदोषविवर्जितम् । अन्ये तु वर्णमाहुरेकस्य(?) दुष्टदोषप्रदं वदेत्" अयञ्च क्रूराधिष्ठितत्वे दोषः क्रूरग्रहचन्द्रयोरेकराशिस्थत्वे वेदितव्यः । यदा तु चन्द्रः प्रथमपादे क्रूरग्रहश्च तृतीयपादे एवं सति राशिभेदोऽपि जायते तदा क्रूरग्रहाधिष्ठितत्वदोषो नास्तीति ध्येयम् । उक्तञ्च ज्योतिर्निबन्धे ।"एकस्मिन्नपि धिष्ण्ये भिन्ने राशौ खल ग्रहे यदि । तदन्द्रवैः कुर्य्याद्विवाहयात्रादिकं सर्वमिति" यथा मृगशिरसि प्रथमे पादे चन्द्रः तृतीये क्रूरग्रहः तत्र सत्यप्येकनक्षत्रत्वे राशिभेदो द्वयोरिति पी० धा० ।

अथ लत्तादोषः । "शराङ्गपूर्णेन्दुसिताः स्वपृष्ठे भं सप्तगोजातिशरैर्मितं हि । संलत्तयन्तेऽर्कशनीज्यभौमाः सूर्य्याष्टतर्काग्निमितं पुरस्तात्" मु० चि० ।

"अत्र प्रसिद्धाः गाथोनव जातवोद्वाविंशतिः शराः पञ्च एतैर्मितस्थम् आक्रान्तनक्षत्रात् शराङ्गपूर्णेन्दुसिताः स्वपृष्ठे संलत्तयन्ते यथा बुधः सप्तमं, राहुर्नवमं, पूर्णेन्दुः पूर्णिमान्तचन्द्रो द्वाविंशम्, तत्र गतकृष्णपक्षे प्रतिपदादिषट्कमारभ्य अन्यतमायां पूर्णमासि सम्भवति । शुक्रः पञ्चमं स्वपृष्ठे लत्तयतीत्यर्थः अर्कशनीज्यभौमाः क्रमेण पुरस्तादग्रे सूर्य्याष्टतर्काग्निमितं संलत्तयन्ते यथा सूर्य्यः स्वाक्रान्तनक्षत्राद्द्वादशं, शनिरष्टमम्, गुरुः षष्ठम्, भौमस्तृतीयम् अग्रतो लत्तयतीत्यर्थः । यदाह नारदः "पुरतः पृष्ठतोऽर्काद्या दिनर्क्षं लत्तितञ्च यत् । अर्काक्षतिशुभाकृत्तु वाणाष्टनवसङ्ख्यमिति, सूर्य्यः पुरतः, चन्द्रः पृष्ठतः एवं क्रमेण भौमादयोऽपि पुरतः पृष्ठतश्च लत्तयन्तीत्यर्थः । वराहोऽपि "सूर्य्योद्वादशमृक्षं षष्ठं गुरुरवनिजस्तृतीयन्तु । संलत्तयति दिवाकरपुत्रोऽष्टममग्रतः पादैः । पश्चाद्द्वाविंशतिमसौर्णिमचन्द्रस्तु पञ्चमं शुक्रः । स्वर्भानुरपि नवमं सप्तममृक्षं शशाङ्कसुत" इति तत्कं वेधफलमाह सएव ।"रविलत्ता वित्तहरी मित्रघ्नौजी विनिर्दिशेन्मरणम् । चान्द्री नाशं ददाति बौधी नाशं पदत्येव । सौरी मरणं कथयति बन्धुविनाशं वृहस्पतेर्लत्ता । मरणं लत्ता राहोः कार्य्यविनाशम् गोर्वदन्तीति"नन्वप्रमत्ता वा शुक्लत्ता वा वक्तव्या किमिति न दृश्यकथनम् । अत्र समाधत्ते केशवार्कः" "इति सति शुभदाममितत्त्वनै यदनुलत्तनकक्षभूमिवर्जः । तदुडुपरिमपूर्व्वविभागयोरनधिकाधिकदोषवियद्धेति" । अत्र राहोः सदा वक्रिगतिचयमगत्वना क्रमेणैव याता यदास्मिन्यां राहुः तदा त्वशेषां लत्तयति । अमुष्यशक्ता-

वादिस्थतेऽपि वक्रगामिना राहुणा चन्द्रखमन्धिनीरेवतीत्यादिगणनया विंशतिभम् ऋक्षं वैव नत्वन्यथाऽऽश्वयितव्यमिति साम्प्रदायिकाः" पी॰धा॰ ।

अथ पातदोषः । "हर्षणवैधृति साध्यव्यतिपातकगण्डशूलयोगानाम् । अन्ते यन्नक्षत्रं पातेन निपातितन्तत् स्यात्" । मु॰चि॰ । "हर्षणेत्यादि षड्योगानामन्ते यन्नक्षत्रं भवेत् तत्पातेन चण्डीशचण्डायुधाख्येन निपातितं स्यात् यदाह त्रिविक्रमः "साध्यहर्षणशूलानि वैधृतिव्यतिपातयोः । गण्डभञ्च गण्डस्य चान्ते स्याच्चेत् पातेन निपातितमिति" । नारदेन प्रकारान्तरेणैतत्प्रकारसम्पादकः पातोऽभिहितः । "सूर्यभाच्छ्लेषपित्र्यान्त्यत्वाष्ट्रमित्रोडुविधुभे । गण्यया दिनभे तावदाश्विभात् पातदुष्टभम्" । वशिष्ठेनापि "रविभाद्भ्रेषपित्र्यमित्रत्वाष्ट्रभरिपौष्णभेषु गणितेषु । आश्विनभादिन्दुयुतौ तावति वै पतति गगनचा पातः । अयमपि पातोदोषश्चण्डीशचण्डायुधाख्योक्तेयः । यथिलेषु मङ्गलेष्वपि वर्ज्यो यस्माद्विनाशदः कर्तुरिति" यद्यप्यत्र हर्षणादीनामुपादानं नास्ति तथाप्यभिहिताश्लेषादिनक्षत्रसाहित्येन पाताभिधानात्तत्सङ्ख्याकेष्वेव योगेषु पातसम्भवो जायते इति मत्वा हर्षणादीनामनुक्तिः । एवञ्च प्रागुक्तेषु दशसु विरुद्धयोगेषु लत्तापातयोः पृथक् कीर्त्तनम्" । ज्यो॰त॰ रघुनन्दनेन "ऋक्षं द्वादशतुर्यरन्ध्रिरवनौस्तुतीयं गुरुः षष्ठं त्र्यष्टमर्कजस्तु पुरतो हन्ति स्फुटं लत्तया" इत्यादि रत्नमालावाक्यं मत्वा "लत्तापातोऽयमिति, यदुक्तं तच्चिन्त्यमूलम् अनयोर्भिन्नदोषत्वात् अन्यथा प्रागुक्तव्यवहारोच्चयवाक्ये- वर्ज्यदशसंख्यानुपपत्तेः तद्वाक्ये पातशब्दस्याश्रवणाच्च ।

अथ क्रान्तिसाम्यम् "पञ्चास्याजौ गोमृगौ तौलिकुम्भौ कन्यामीनौ कर्क्यली चापयुग्मे । तत्रान्योन्यं चन्द्रभान्वोर्निरुक्तं क्रान्तेः साम्यं नो शुभं मङ्गलेषु" मु॰चि॰ । "पञ्चास्याजौ सिंहमेषौ अन्ये प्रसिद्धाः । एषु राशियुग्मेषु चन्द्रभान्वोः पाठक्रमेण व्युत्क्रमेण वा स्थितयोः क्रान्तिसाम्यं निरुक्तमङ्गलेषु नो शुभं स्यात् । अत्र पञ्चास्याजादिस्थमादीनामुदाहरणदिक्प्रदर्शनार्थत्वात्तथा वा सूर्याचन्द्रमसोः सायनयोर्योगः षड्राशिमितो द्वादशराशिमितो वा विवक्षितस्तदैव क्रान्तिसाम्यस्य सम्भवात् । अतः प्रमितिवाक्यस्वारस्यपरः नन्वेतावन्त एव षड्राशियोगा द्वादशराशियोगा वा सम्भवन्तीति चेन्न राश्यन्तावच्छेदस्थित्याधिकानामपि सम्भवात् प्रत्यंशकलाधिकत्वात्स्थितत्वे नानन्तभेदसम्भवाच्चातः प्रागुक्तं व्याख्यानं न्याय्यम् । क्रान्तिसाम्यस्य च महापात इति नाम । एतच्च निन्द्यताभाक् प्रसिद्धः "दोषो महापात इति प्रसिद्धः सर्वेष्वतो हन्ति वधूं वरं च । तं रक्षितुं लग्नगुणान्वयज्ञाः सवान्वया नाऽशनितोऽप्यपातम्" । अशनिर्वज्रम् । नारदोऽपि "यस्मिन् दिने महापातस्तद्दिनं वर्जयेत् शुभे" इति अतएव पतनमात्रात्पातः सकलशुभकर्माभिलाषनर्थतापि । सा च स्पष्टा सोमसिद्धान्ते । "सच्छुभानां विनाशाय तद्दिने पतत्ययम् । व्यतीपातः प्रसिद्धोऽत्र संज्ञाभेदेन वैधृतिः" इति । महापातशब्दस्य रूढिस्तु रवीन्द्वोः क्रान्तिसाम्य एव न त्वन्येषां ग्रहाणां क्रान्तिसाम्ये । यथा जलजशब्दस्य रूढिः कमले न तु भेकादौ । क्रान्तिर्नाम ग्रहाणां दक्षिणोत्तरवृत्ते गमनम् । या च सूर्यस्य क्रान्तिः सा यदा चन्द्रक्रान्त्या तुल्या स्यात्स पातसमयकालः । तयोश्चैकगतोरवीन्द्वोः क्रान्त्योः समानत्वं भुजसाम्ये सति भवति । भुजो नाम "त्रिगुणं भुजः स्यात् त्र्यधिकेन हीनं भार्द्धस्य भार्द्धादधिकं विभार्द्धम् । नवाधिकेनोनितमर्कभं चेति" लक्षणलक्षितः तत्साम्यं तु सूर्याचन्द्रमसोर्योगे षड्राशितुल्ये द्वादशराशितुल्ये वा सति भवति । अतएव ग्रन्थकृता तादृशा योगा एव पठिताः । "विनाशपातेन्दुभिदायनांशकैर्युतोरविः शीतकरश्च लक्ष्यते । समापमत्वे व्यतिपातवैधृताख्यपातर्दकौ रसभेऽर्कभे क्रमात्" इति भास्कराचार्योक्तिमङ्गीकृत्य सामान्यतः क्रान्तिसाम्यदिवसस्य शीघ्रोपस्थित्यर्थं भुजसाम्यप्रतिपादनम् । तदुक्तं वसिष्ठेन स्वसिद्धान्ते "चक्रे चक्रार्द्धतुल्ये वा किञ्चिन्न्यूनाधिकेऽपि वा । सायनार्केन्दुयोगे चेत्तदा पातस्य सम्भवः । शुभमङ्गलकर्माणि लोकानां च विनाशयेत् । स्नानदानादिकं तत्र जपश्राद्धादिकाः क्रियाः । कदापि कुरुते मर्त्यः सुमहत् फलमश्नुते । सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे कोटिसूर्यग्रहे फलम् । तत् फलं लभते पाते स्नानश्राद्धजपादिना । उत्पत्तौ लक्षगुणितं भ्रमणे कोटिसङ्ख्यम् । पातेऽप्यर्बुदसङ्ख्यं प्रवदन्ति दत्तमक्षयमिति" । तथा सूर्यसिद्धान्तेऽपि । "एकायनगतौ स्यातां सूर्याचन्द्रमसौ यदा । तद्युतौ मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिधः । विपरीतायनगतौ चन्द्रार्कौ क्रान्तिलिप्तिकाः । समास्तदा व्यतीपातो भगणार्द्धे तयोर्युतौ । तुल्यांशुजालसम्पर्कात्तयोस्तु प्रवहाहतः । तादृक् क्रोधोद्भवो वह्निर्लोकाभावाय जायते" इति । अतएवानन्तरोक्तक्रान्तिसाम्ये महापातदोषो

नःस्त्वेव। तदुक्तं गर्गेणदैवज्ञैः “पूर्वं तत् स्यात् पातमध्यं द्वितीयं पूर्वैरुक्तं तद्यतोनातिदुष्टमिति”। अनेनैवाशयेन वशिष्ठेन स्वसंहितायामुक्तम्। “शास्त्रात् समानीत महातिपातः सर्वेष्टतोहन्ति वधूं वरं च। त्रिःसप्तशाखानिव आमदग्न्यक्रोधोऽचिरात् क्षत्रकुलं समस्तमिति”। शास्त्राद्गणितशास्त्रोक्तान्महापाताधिकारादित्यर्थः। तत्र हि योगादेव महापातस्यानित्यत्वात्तस्यैव दोषत्वं नान्यस्येत्यर्थादुक्तं भवति। किन्तु पञ्चाङ्गीयोऽपि योगः सूर्याचन्द्रमसोर्योगादेव साधितः स्पष्टाधिकारेऽतस्तस्मादेव महापातोऽपि साधयितुमुचित एव” पी॰धा॰।

अथ खार्जूरापरपर्यायैकार्गलदोषः

“व्याघातगण्डव्यतिपातपूर्वे शूलान्त्यवज्रे परिघातिगण्डे एकार्गलाख्योह्यभिजित्समेतोदोषः शशी चेद्विषमर्क्षगोऽर्कात्” मु॰चि॰। “अन्त्योवैधृतिः। अन्त्ये प्रसिद्धाः। यस्मिन्दिने व्याघातादिके विरुद्धे दुष्टयोगे सति अर्कादर्कनक्षत्रात् शशी चन्द्रोऽभिजित्समेतोविषमे विषमसंख्याके ऋक्षे नक्षत्रे स्यात्तदा खार्जूरचक्रोत्पन्न एकार्गलाख्योदोषः स्यात्। यदा समे स्यात्तदा न दोषः इत्यर्थः। यदाह त्रिविक्रमः “विरुद्धनामयोगेषु साभिजिद्विषमर्क्षगः। अर्कादिन्दुस्तदा योगोनिन्द्य एकार्गलाभिधः” इति वशिष्ठेन तच्चक्रमभिहितम्। “अन्त्यातिगण्डपरिघव्यतिपातपूर्वव्याघातगण्डवरशूलमहाशनीषु। चित्रानुराधपितृपञ्चगदस्रभेषु शाक्रिस्वमूलशशिसूर्यदितिषु मूर्द्धभेषु। “रेखामेकामूर्द्धगां षट् च सप्त तिर्यक् कृत्वाथत्र खार्जूरचक्रे। तिर्यगेकासंस्थयोश्चन्द्रभान्वोर्दृक्सम्पातोदोष एकार्गलाख्यः। “खरकरतुहिनांशोर्दृष्टिसम्पातजातस्त्वनलसमशरीरस्तूहिरवह्निसंस्थात्। भुवि पतति जनानां मङ्गलध्वंसनाय शुभगणगतशक्रुरप्यशार्योऽग्निकोपः” इति अत्र वशिष्ठवाक्येऽभिजित्साहित्यमस्ति न वेति सन्देहः नारदस्त्वभिजिद्वर्जितं चक्रमाह “व्याघातशूलपरिघपातपूर्वेषु सत्स्वपि। गण्डातिगण्डकुलिशवैधृत्या सहितेषु च। अदितीन्दुमघाहार्यमूलमैत्रेजभानि च। शेषाणि सहचित्राभिर्मूर्भिं भानि यथाक्रमम्। लिखेदूर्ध्वगतामेकान्तिर्यक्चैकात्रयोदश। तत्र खार्जूरिके चक्रे कथितं मूर्ध्नि भं न्यसेत्। भान्येकरेखागतयोः सूर्याचन्द्रमसोर्मिथः। एकार्गलो दृष्टिपाताद्याभिजिद्वर्जितानि वै। शाकुने कमठे चक्रे फणिचक्रे त्रिनाडिके। अभिजिद्गणना नास्ति चक्रे खार्जूरिके तथेति”। काश्यपेनापि एकार्गलेऽदृष्टिपाताभिजिद्गहितानि वै” इति। तत्र त्रिविक्रमकेशवार्कशाकयोः समूलत्वम् शिष्टसम्मतत्वान्नारदादिवाक्यैः सह विकल्पः ततोऽनयोः पक्षयोर्यथादेशाचाराद्व्यवस्थेति युक्तं प्रतीमः” पी॰धा॰। खार्जूरवेधे ज्यो॰ति॰

“एकामूर्द्धगतां त्रयोदश तथा तिर्यग्गताः स्थापयेत्। रेखाचक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्जूरिकं तत्र तु। व्याघातादि तु मूर्ध्नि भन्तु कथितं तत्रैकरेखास्थयोः सूर्याचन्द्रमसोर्मिथोनिगदितो दृक्पात एकार्गलः” “व्याघातादीति व्याघातयोगसंस्थाद्दस्रयोदशाद्यः। तथा च हस्तादीनि नक्षत्राणि देयानीत्यर्थः” इति यद्व्याख्यातं तच्चिन्त्यतक्रवाक्यैः व्याघातादिदुष्टयोगयुक्तदिवसे एव खार्जूरवेधप्रतिपादनात् तत्र हस्तनक्षत्रादीनां च नारदेन विशेषाभिधानाच्च।

अथोपग्रहदोषः स च उपग्रहशब्दे १२०२ पृ॰ उक्तप्रायः विशेषार्थं पुनरुच्यते।

“शराष्टदिक्शक्रनगातिधृत्यस्तिथिर्देतिथ प्रकृतेश्च पञ्च। उपग्रहाः सूर्यभतोऽब्जताराः शुभा न देशे कुरुबाह्लिकानाम्”। “सूर्यभतः सूर्याक्रान्तनक्षत्रात् अब्जताराः चन्द्रनक्षत्राणि पञ्चाष्टदशचतुर्दशसप्तकोनविंशतिपञ्चदशाष्टादशैकविंशतिद्वाविंशतित्रयोविंशतिचतुर्विंशतिपञ्चविंशतिसंख्याकाश्चेत्तदोपग्रहनामकादोषाः स्युः प्रकृतिरेकविंशतिः ततः पञ्च। यदाह नारदः “भूकम्पः सूर्यभात्सप्तमर्क्षे विद्युच्च पञ्चमे। शूलोऽष्टमे च नवमेऽशनिरष्टादशे ततः। केतुः पञ्चदशे दण्डश्चोल्का एकोनविंशतौ। निर्घातपातसंज्ञश्च ज्ञेयः स नवपञ्चमे। मोहनिर्घातकम्पाश्च कुलिशं परिवेषकम्। विज्ञेयाश्चैकविंशाख्यादारभ्य च यथाक्रमम्। चन्द्रयुक्तेषु भेष्वेषु शुभकर्म न कारयेदिति”। वराहः “उपग्रहर्क्षेषु विवाहिता स्त्री सूर्यर्क्षतो दुर्भगतामुपैति”। अन्यत्रापि। “गृहप्रवेशे दारिद्र्यं विवाहे मरणं भवेत्। प्रस्थाने विपदः प्रोक्ता उपग्रहदिने सदीति”। एवं सामान्यतो निषेधमभिधाय देशभेदेन परिहारमाह। शुभा इति। “बाह्लिके कुरुदेशे च वर्जयेत्तूपग्रहमिति” काश्यपोक्तेः” पी॰धा॰। अत्रापवादः।

“पातोपग्रहकक्षांश नेष्टोऽङ्घ्रिः खेटपत्समः” मु॰चि॰।

“पातचण्डीशचण्डायुधाख्योदोषः उपग्रहः प्रागुक्त एव। लत्ता शराङ्कपूर्णेन्दु मिताः” इत्यादिनोक्ता, तत्र खेटपत्समः पञ्चदशतुल्यो नक्षत्रचरणोऽनिष्टः कक्षार्धः

पाते उपग्रहे च रविर्यस्मिन् स्थात्तत्संख्यचरणस्य नक्षत्रस्य वर्ज्यानाम्य; लत्तायान्तु लत्ताकारिणोग्रहा-यद्घरणे स्थितस्तत्संख्य एव पादो वर्ज्यानान्यः। उक्तं च मुहूर्त्तदीपिकायाम् "उपग्रहेषु लत्तायां तथा चण्डायुधाह्वये ग्रहोऽस्ति यत्प्रमाणांशे धिष्ण्यांशस्तत्प्रमाणकः" इति उपग्रहचण्डायुधयोः सूर्य्यतोऽङ्घ्रिपाञ्छ्यसंख्येन सम्भवात्। अयञ्च परिहारस्तुल्यन्यायत्वात् खार्जूरकेऽपि द्रष्टव्यः। सूर्यो यस्मिन् पादे भवेत्तत्समसंख्यचरण एकरेखावस्थितचन्द्रनक्षत्रस्य वर्ज्य इत्यर्थः "खार्जूरिकसमाङ्घ्रिभमिति" नारदोक्तेः। ज्योतिर्निबन्धे गर्गः "पूर्वाह्णे दण्डदोषः स्यादपराह्णे तु मोहजः। उभौ चैवार्द्धरात्रे तु सन्ध्याऽहोरात्रदूषकः"। तत्रापि "खेटलकादण्डभेहानाकाङ्घ्रिभमिति" नारदोक्तेः कालभेद एव वर्ज्यः "शरमार्गदृशर्त्तव ७,१२,१०,६, आदितो घटिकास्तेषु वर्जनीयाः पराः शुभाः" पी० धा०।

अथ वारदोषः। स च अर्द्धयामकुलिकयमघण्टभेदात् त्रिविधः। ते च कश्यपेनोक्ताः यथा "शैलाब्धितयः सूर्ये चन्द्रे षड्वेदपर्वताः। भौमे वाणाग्निनेत्राणि सौम्ये वेदाब्धितारयः। गुरुवारेऽग्निचन्द्रेभाः शुक्रे नेत्राद्रिवह्नयः। शनौ चन्द्रेभतर्कोऽस्तु; कुलिकोयमघण्टकः। अर्द्धप्रहरसंज्ञाश्च मङ्गलेषु विवर्जयेत्। वारदोषेण दुष्टन्तु लग्नं सर्वगुणान्वितम्। त्यजेद्यथा पुरोडाशं श्वायसोपहतन्तथेति"। फलमाह वशिष्ठः "निधनं प्रहरार्द्धे तु निःस्वत्वं यमघण्टके। कुलिके सर्वनाशः स्यादृग्रावारेति न दोषदाः" पी० धा०। दिवसाष्टमभागात्मकार्द्धयामे। तत्र अर्द्धयामशब्दे ३७६ पृ० अर्द्धयामविशेष उक्तः। मुहूर्त्तात्मककुलिकस्तु कुलिकशब्दे वक्ष्यते तत्र कुलिकमुहूर्त्तमुपक्रम्य श्रीपतिना "यात्रायां मरणं काले वैधव्यं पाणिपीडने। व्रते ब्रह्मवधः प्रोक्तः सर्वं कर्म ततस्त्यजेत्" उक्तम्।

अथ जामित्रदोषः। "लग्नाच्चन्द्रान्मदनभवनगे खेटे न स्यादिह परिणयनम्। किंवा बाणाशुगमितलवगे जामित्रं स्यादशुभकरमिदम्" मु० चि०। "विवाहलग्नाच्चन्द्राद्वा सप्तमं भवनं स्मृतं जामित्रं तत्र गते खेटे परिणयनं न स्यात्। उक्तञ्च 'जामित्रं द्विविधं प्रोक्तं गर्गगालवगौतमैः। लग्नाल्लग्नाच्च चन्द्राच्च जामित्रं परिवर्ज्जयेदिति"। तत्स्वरूपमाह महेश्वरः "लग्नाच्छीतकराद्वापि दानवता ज्ञेया विवाहे स्मृता" इति। वशिष्ठः स्थानप्रकरणे "सर्वे जामित्रसंस्थाविदधति मरणम्" इत्याह च। कश्यपः "पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथवा यत्नेनापि विवर्जयेन्मुनिमते दोषोऽपि संकथ्यते। उद्वाहे विधवा, व्रते तु मरणं, सूतश्च पुंसवने, यात्रायां विपदो, गृहेषु दहनः, क्षौरेऽपि रोगो महान्"। भुजबलः "चन्द्रात् सप्तमराशिगे दिनकरे त्यक्ता पतिः कन्यका, भौमे च प्रमदा प्रयाति विलयं, सौरे च वन्ध्या सरुक्। जीवः शुक्रशशाङ्कजौ शुभकराः केचिद्वदन्ति क्रमात् भर्तृप्रेमसुतदीप्तिमात्सभवने नित्यं प्रवासान्वितेति"। अस्यापवादमाह। कश्यपज्योतिर्विदले पूर्णग्रहाधिपतिराशेः सप्तमराशिस्थितत्रिंशद्भागात्मके लग्नेऽपि चन्द्रोऽतिविद्धम्युक्तमिदानीन्तदधिष्ठितराशिनवांशमारभ्य बाणाशुगाः पञ्च पञ्चाशत् तत्स्थितनवांशगे लग्ने चन्द्रे सति जामित्रं स्यात्। यथा मेषराशौ पञ्चमनवांशे भौमोऽस्ति तस्मात् तुलायां पञ्चमनवांशस्थं लग्नं तत्र चन्द्रो वा निषिद्धोऽन्येऽष्टौ नवांशाः शुभाः। एवंविधं स्वल्पं जामित्रमिदमशुभकरं स्यात्। यदाह महेश्वरः "केचित् कामनवांशकादिषु शरैस्तुल्ये नवांशे स्थिताः" इति। केशवार्कस्तु चन्द्रनवांशापदेशाह। "हिमकरविलग्नांशकात् सप्तमो यदि खेटः परः कायकांशके। अयमतनुगुणैर्न हन्यते निबिड़ैरत्र पराशरस्तर:" अपवादान्तरमाह राजमार्त्तण्डः "तनुत्रिकोणभवने भवने निजे वा सौम्याधिमित्रस्वगृहेऽपि तदीक्षितो वा। जामित्रवेधजनितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते" इति। व्यवहारसमुच्चयेऽपि। "स्वोच्चेऽथवा स्वभवने स्फुरदंशुजालः सौम्यालये हितगृहे शुभवर्गगो वा। जामित्रकारिपरिदृष्टहतदोषराशिं कृत्वा ददाति बहुशः सुखमेव चन्द्रः"। कालखण्डे वात्स्यायनः "गुरुश्चन्द्रश्च जामित्रे तिष्ठति यदि सत्वान्वितः। धनसौभाग्यपुत्रांश्च लभते नात्र संशयः। सचित्रकामपालैश्च सुवर्णाभरणैः शुभैः। शोभिता तु सदा नित्यं द्युत्यापि निरीक्षिते। सा तु भर्तुः प्रिया नित्यं बुधे चन्द्रस्य सप्तमे" पी० धा०।

"एकार्गलोपग्रहपातलत्ताजामित्रकर्त्तर्युदयास्तदोषाः। नश्यन्ति चन्द्रार्कबलोपपन्ने लग्ने यथार्कोऽभ्युदये तु दोषाः" मु० चि०। "एकार्गलः खार्जूरचक्रोक्तः उपग्रहः शराहेत्यादिनोक्तः पातश्चण्डीशचण्डायुधम् लत्ता सप्ताह्निकादिनोक्ता, जामित्रमधुनोक्तम्। कर्त्तरी, लग्नात् पापाद्व्याद्युक्ता उदयास्तदोषा वक्ष्यन्ते। एवंविधा दोषा नश्यन्ति। कदा विवाहलग्ने चन्द्रार्कयोर्बलं स्वोच्चमित्रादिराशि-

स्थितत्वरूपं विहितस्थानस्थितत्वञ्च तेनोपपन्नं घटिते भवति । अतएव सूर्य्यस्याभ्युदये दोषा रात्रिर्यथा नश्यतीत्यर्थः । गाढान्धकारयुक्तापि रात्रिरेकाकिना सूर्य्यस्योदयेन स्वयमेव नश्यतीति यथा" पी०धा० ।

मतभेदाद्व्याप्यदोषस्य देशान्तरविषयत्वमाह "उपग्रहर्क्षं कुरुवाह्लिकेषु कलिङ्गवङ्गेषु च पातितर्क्षम् । सौराष्ट्रशाल्वेषु च लत्तितर्क्षं त्यजेत्तु विद्धं किल सर्वदेशे" मु०चि० ।

"कुरवोवाह्लीकाश्च पश्चिमदेशास्तेषूपग्रहदोषाक्रान्तर्क्षं त्यजेन्न तदितरसर्वदेशेषु तेषु शुभमेवेत्यर्थः । कलिङ्गोऽङ्गश्च प्राग्देशौ बहुवचनान्मगधाङ्गादयोऽपि । तेषु चण्डीशचण्डायुधापरपर्य्यायं पातं त्यजेत् । न तु क्रान्तिसाम्यरूपं पातं तस्य महापातत्वव्यवहारात् । सौराष्ट्रः शाल्वदेशः पश्चिमदेशविशेषः बहुवचनाद्गुर्जरबाहुल्यं तेषु लत्तितं लत्तासंज्ञातात्म तद्भं परित्यजेत् । विद्धं क्रूरेण शुभेन वा पञ्चशलाकादिचक्रद्वारा भिन्नर्क्षं भूतलवर्त्तिसर्वदेशेषु त्यजेत् । किल निश्चयेन तस्य देशभेदेन परिहारः एतदपि वाक्यं सम्मत्यन्तरं नार्हति । विवाहपटलेऽपि "लत्तामालवके देशे पातः कोशलके तथा । एकार्गलन्तु काश्मीरे वेधं सर्वत्र वर्जयेदिति" । वराहः । "युतिदोषस्तु विन्ध्याख्ये देशे नान्येषु केषु चेति" । दशयोगो भवेद्गौडे जामित्रश्च च यामुने । वेधदोषश्च शेषेषु" इत्यादि वाक्यानां यथादेशाचारात् व्यवस्था" पी०धा० ।

अथ दशयोगः "शशाङ्कसूर्य्यर्क्षयुतेर्भशेषे खं भूयुगाङ्गानि दशेशतिथ्यः नागेन्दवोऽङ्गेन्दुमिता नखाश्च भवन्ति चैते दशयोगसंज्ञाः" मु० चि० । "चेद्यदि चन्द्रसूर्य्यनक्षत्रयोर्युतेर्योगाद्भैः सप्तविंशत्याभक्ताद्यच्छेषं तस्मिन् खं एकचतुःषडङ्कदशपञ्चदशाष्टादशैकोनविंशतिविंशतिसंख्याके सति एते अङ्काः दशयोगसंज्ञा भवन्ति नान्य इत्यर्थः । शिष्टानां दशानामङ्कानामभिहितत्वाद्दशयोग इत्यन्वर्थसंज्ञा तदुक्तं दीपिकायाम् "तिथ्यङ्कवेदैकदिगन्तविंशभैकादशाष्टादशविंशसंख्याः । इन्दोरिना सूर्य्यसुतोडुना वा योगाद्भशेषे दशयोगदोषः" । तन्त्रोऽपि "यस्मिन्नृक्षे रविस्तिष्ठेद्यस्मिन्नृक्षे शशी तथा । विश्लिष्टे द्वयोर्योगहृते शेषः स्यात् शाद्रिशोदश । अन्धवेदर्त्तुरूपाग्नि दिग्वद्रतिथयोऽष्टतिः । ऊनविंशा नखाश्चेति दश योगाः प्रकीर्त्तिता" इति पी०धा० तत्फलम् "वाताभ्राग्निमहीपचौरमरणं रुग्वज्रवादाः क्षतिर्योगाङ्के द्वयिते समे मनुयुतेऽथौजे तु सैकेऽर्द्धिते । मन्त्राश्चाद्य सम्मितासु मनुभीरेखाः क्रमात् संलिखेद्भोऽस्मिन् खगचन्द्रयोर्न शुभदः स्यादेकरेखास्थयोः" मु०चि० ।

"शून्यशेषे वातदोषः स्यात् एकशेषेऽभ्रान्निपात्, चतुर्थशेषेऽग्नेः, षट्सु महीपाद्भयः, दशसु चौरात्, एकादशसु मरणं द्वयोरन्यतरस्य वा, पञ्चदशसु रुक्, अष्टादशसु वज्रम् एकोनविंशतिशेषे वादः कलहः, विंशतिशेषे क्षतिः द्रव्यनाशः स्यात् । यदाह लल्लः "मरुन्मेघाग्निभूपालचौरमृत्युरुजोऽशनिः । कलिहानिर्दशैताश्च दोषा ज्ञेयाः सदा बुधैः" । विवाहादौ प्रतिष्ठायां व्रते पुंसवने तथा । कर्णवेधे च चूड़ायां दशयोगं विवर्जयेदिति" । अथापवाद उच्यते । योगाङ्क इति । योगाङ्के समे युग्मसंख्याके सति दलिते अर्द्धीकृते मनुभिश्चतुर्दशभिर्युते योगाङ्के तदा दास्नादश्विनीतोभं नक्षत्रं स्यात् । यथा समाङ्के अङ्कयोगः दशाङ्कः १० अर्द्धितः ५ मनुयुतः १९ मूलनक्षत्रं जातम् । अथ योगाङ्के अयुग्मसंख्याके सति सैके एकयुक्ते ततोऽर्द्धिते अश्विनीतोभं स्यात् । यथा विषमाङ्को योगःपञ्चदश सैकः १६ अर्द्धितः ८ पुष्यनक्षत्रं जातम् । तदुक्तं यथा अथ मनुभिः सम्मिताश्चतुर्दश रेखास्तिर्यक् क्रमात् संलिखेत् । अनेन प्रकारेण यन्नक्षत्रमागतं तत आरभ्य साभिजिन्नक्षत्रचन्द्रमसि चक्रे लेख्यं तत्र स्वाक्रान्तनक्षत्रे स्थाप्याः । दिननक्षत्रे च चन्द्र एवं सति यदि खगचन्द्रावेकरेखास्थौ स्यातां तयोस्तादृशयोः परस्परावलोकनरूपवेधोन शुभदः । एतच्च ज्योतिःसागरे "योगाङ्के विषमे सैके समे मनुलोचने१८ । दलीकृतेऽश्विनीपूर्वं दशयोगसदाहृतम् । दशयोगे महाचक्रे प्रमादाद्यदि विध्यते । क्रूरैः सौम्यग्रहैर्वापि दम्पत्योरिकनाशनमिति" दशयोगापवादान्तरमाह भरद्वाजः । "गुरौ लग्नाधिपे शुक्रे सवीर्य्ये लग्नकेन्द्रगे । दश दोषा विनश्यन्ति यथाग्नौ तूलराशयः" । व्यासोऽपि "शुक्रेण गुरुणा वापि संयुतं दृष्टमेव च । दशयोगसमायुक्तमपि लग्नं शुभावहमिति" पी०धा० । अपवादान्तरं ज्यो०त० । "आद्यपादस्थिते ऋक्षे तुरीयांशः प्रदुष्यति । द्वितीयस्थे तृतीयस्थो विपरीतमतोऽन्यथा" । विपरीतं चतुर्थस्थे आद्यः तृतीयस्थे द्वितीयो दुष्यति नान्यस्थे नान्यपादो दुष्यतीत्यर्थः ।

अथ वाणदोषः "लग्नेनाढ्यायातातिथ्योऽङ्कतष्टाः शेषे नागद्व्यब्धितर्केन्दुसंस्थे रोगोवह्नीराजचौरौ च मृत्युर्वाणश्चायं दाक्षिणात्यप्रसिद्धः" मु०चि० । "शुक्लपक्षप्रतिप-

दमारभ्य गततिथ्योऽङ्कैर्नवभिर्हृताः शेषे नागसंख्ये ऽष्टसंख्ये रोगाख्यो बाणः । एवं द्विसंख्ये शेषे वह्न्याख्यः षट्‌संख्ये शेषे राजा । तथा षट् नवसंख्ये शेषे चौराख्यः एकसंख्ये शेषे मृत्युसंज्ञो बाणः । अयं च दाक्षिणात्येषु महाराष्ट्रदेशीयेषु प्रसिद्धः तेन देशाचारात् व्यवस्थया बाणस्य त्यागः । न तु प्राच्योदीच्यपाश्चात्यानाम् । तदुक्तं मुहूर्त्तचिन्तामणौ विवाहप्रकरणे । "गततिथियुतलग्नं पञ्चधा स्थापनीयं तिथि १५रवि १२दश१०नागै८र्वेद ४युक्तं क्रमेण । नवहृतगत५शेषे बाणसंज्ञाः क्रमेण रुगनलनृपचौराः पञ्चमो मृत्युसंज्ञ इति" पी॰धा॰ अथ प्राच्यादिबाणापवादौ

"रसगुणशशिनागाब्ध्याढ्यसंक्रान्तियातांशकमितिरथ तष्टाङ्कैर्यदा पञ्चशेषाः । रुगनलनृपचौरा मृत्युसंज्ञश्च बाणो नवहृतशरशेषे शेषकैक्ये सशल्यः" मु॰चि॰ ।

"रसगुणशशिनागाब्धिभिराढ्याश्चासौ संक्रान्तियातांशकमितिश्चेति स्वऽस्मिन् वर्त्तमानसूर्यसंक्रान्तिभुक्तांशानामितिः संख्या पञ्चधा स्थाप्या क्रमादिकरूपेण अष्टम् । सा क्रमेण षट्त्र्येकाष्टचतुर्भिराढ्या संयोज्याङ्कैर्नवभिस्तष्टा सती यदा पञ्चशेषा यस्मिन् स्थले पञ्चावशिष्यन्ते तत्र क्रमेण रुगादिबाणोज्ञेयः । यथा आदौ पञ्चशेषे रोगबाणः द्वितीये पञ्चशेषेऽग्निबाणः तृतीये पञ्चशेषे राजबाणः चतुर्थे पञ्चशेषे चौरबाणः पञ्चमे पञ्चशेषे मृत्युबाणः तत्तात्पर्य्यमूह्यं भवतीत्यर्थः । यदाह कश्यपः "संक्रान्तियातांशकनन्दशेषस्ताग्निनृपाष्टयुगैः समेतः । तष्टोऽयं रोगहुताशभूपचोरा मृतिश्चेति च पञ्च बाणाः । इति पञ्चेति पृथक् पृथक् पदं शिष्यन्ते तदा बाणाः स्युरित्यर्थः । तत्र बाणो द्विविधः एकः काष्ठमय्योऽपरोऽलोहमयः तत्राभिहितो बाणः काष्ठमय उच्यते । अस्य नाम प्राच्याख्यो बाण इत्याहुः । तेन तादृशे बाणे लग्ने तथा पीडा न भवेत्तदर्थं तदपवादभूतो लोहमयसहितो बाण उच्यते न वेति । यानि प्रागागतानि शेषाणि तेषामैक्ये नवहृते सशल्यशरशेषे भवति सशल्यः लोहसहितोबाणः स्यात् । पञ्चव्यतिरिक्ते शेषे शल्यसहितो दुष्टबाणः । अयं तुल्यन्यायत्वात् प्राक् प्रोक्तेऽपि बाणे सशल्यो बाणोऽयं ज्योतिर्विन्नामप्राग्न्यथा बाणोऽभिहितः । "तिथिवारभलग्नाङ्कोरेकाग्न्यङ्गाष्टवेदयुक् ६,२,१,८,४, नन्दाप्त पञ्चशेषे रुगवह्निराट्‌चौरमृत्युकृदिति" पी॰धा॰ । अथ समयादिभेदेन बाणापवादः "रात्रौ चौररुजौ दिवा ऽग्निनृपतौ त्याज्यौ सदा सन्ध्ययोर्मृत्युश्चाथ शनौ नृपो विदि मृतिर्भौमेऽग्निचौरौ रवौ । रोगोऽथ व्रतगेहगोपनृपसेवायानपाणिग्रहे वर्ज्याश्च क्रमतो बुधैरुगनलक्ष्मापालचौरा मृतिः" मु॰चि॰ ।

"रात्रौ चौररुजौ बाणौ त्याज्यौ, दिवा दिवसेऽग्निनृपतौ वह्निराजबाणौ त्याज्यौ सन्ध्ययोः प्रातःसायंसन्ध्ययोः सदा मृत्युर्बाणस्त्याज्यः । ज्योतिःप्रकाशे "रोगचौरत्यजेद्रात्रौ दिवा राजाग्निपञ्चकम् । उभयोः सन्ध्ययोर्मृत्युमन्यकाले न निन्दितः" । अथ शनौ शनिवारे नृपबाणः, विदि बुधवारे मृतिबाणः, भौमेऽग्निचौरबाणौ रवौ रोगबाणः त्याज्यः । उक्तञ्च दैवज्ञम॰ "रवौ रोगं, कुजे वह्निं, शनौ च नृपपञ्चकम् । वर्जयेच्च कुजे चौरं, बुधवारे च मृत्युमिति" । एतेषु शुभकर्म्मसु एते बाणा वर्ज्याः यथा व्रते यज्ञोपवीते रुक्, गेहं गृहं तस्य गोप आच्छादनं तत्रानलोऽग्निः, नृपसेवायां क्ष्मापालोराजा, याने यात्रायां चौरः पाणिग्रहे मृतिर्बाणो वर्ज्य इत्यर्थः । तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे "नृपाख्यं राजसेवायां गृहगोपेऽग्निपञ्चकम् । याने चौरं, व्रते रोगन्त्यजेन्मृत्युं करग्रहे इति" । केचिदेवं पाठमाहुः । व्रते विवर्जयेद्रोगं गृहगोपेऽग्निपञ्चकम् । यात्रायां राजचौराख्यौ विवाहे मृतिपञ्चकमिति" पी॰धा॰।

अथ लग्नसप्तमयोः शुद्ध्यपयोगिपश्यद्दृष्टिभेदः 'त्र्याग' त्रिकोणं चतुरस्त्रमस्तं पश्यन्ति खेटाचरणाभिवृद्ध्या । मन्दो गुरुर्भूमिसुतः परे च क्रमेण संपूर्णदृशो भवन्ति" मु॰चि॰।

"खेटाग्रहा यस्मिन् स्थाने तिष्ठन्ति तस्मात् कथ्यमानानि स्थानानि चरणाभिवृद्ध्या पादवृद्ध्या पश्यन्ति तद्यथा त्र्यागं तृतीयं दशमञ्चैकचरणदृष्ट्या पश्यन्ति त्रिकोणं नवपञ्चमं द्विचरणदृष्ट्या पश्यन्ति । चतुरस्त्रं चतुर्थम् अष्टमं च त्रिचरणदृष्ट्या पश्यन्ति । अस्तं सप्तमस्थानं चतुश्चरणदृष्ट्या पश्यन्ति । अनेन तत्तद्दृष्टिवशशुभफलं चरणाभिवृद्ध्यैव भवतीत्यपि सूचितम् । तदुक्तं वराहेण "दशमतृतीये नवपञ्चमे चतुर्थाष्टमे कलत्रं च । पश्यन्ति पादवृद्ध्या फलानि चैवं प्रयच्छन्तीति" । मन्द इति । मन्दः शनैश्चरः स्वस्थानात् त्र्यागं संपूर्णदृक् चतुश्चरणदृष्टिः । एवं गुरुस्त्रिकोणं, भूमिसुतः चतुरस्त्रं, परे चन्द्रबुधसूर्य्यशुक्राः क्रमेण सप्तमे संपूर्णदृश इत्यर्थः यदाह गार्गिः । "दुश्चिक्यदशमान्, सौरिस्त्रिकोणस्थान् बृहस्पतिः । चतुर्थाष्टमगान् भौमः शेषाः सप्तमसंस्थितान् । भवन्ति वीक्षणे नित्यमेवाधिकफला ग्रहाः" इति । वराहोऽपि "पूर्णं पश्यति

रविजस्तृतीयदशमे त्रिकोणमपि जीवः। चतुरस्रं भूमिसुतः सितार्कबुधहिमकराः कलत्रं चेति" पी०धा०। अत्रापि शब्दात् सप्तमस्थानेऽपि पूर्णदृष्टिः एवं शनिकुजयोः। अत एव मु०चि०पदे वेधकम् तत्प्रमाणाच्च पद्धतिशब्दे वक्ष्यते।

अथ लग्ननिरूपणम्। दीपिका "कन्यातुलाधृन्मिथुनेषु शस्तो मेषेषु मध्यो धनवर्जिता च। निन्द्योऽपि लग्ने द्विपदांश इष्टः कन्यादिलग्नेष्वपि नान्यभागः"। कन्यादिलग्नेष्वपि द्विपदांशएव इष्टोनान्य इत्यर्थः। वक्ष्यमाणवचने चरे चरांशवर्ज्जनात् चरलग्नेऽपि तुलातिरिक्तद्विपदांशस्य ग्राह्यता "धनुषि कुलटा तत्पूर्व्वार्द्धे सतीत्यपरे जगुः" विवाहपटले धनुरुत्तरार्द्धनिषेधात् पूर्व्वार्द्धस्य ग्राह्यतैव। मासभेदे लग्नभेदानां शून्यत्वात् तत्तन्मासे शून्यलग्ने विवाहो नेष्टः यदाह ज्यो०त०"घटमत्स्यहया युगमेषकन्यालयतुला। चापः कर्की मृगः सिंहवृत्तादौ शून्यराशयः"चैत्रादिलग्नानि यानि शून्ये तान्यपि तत्तत्काले वर्ज्यानि।

अथ लग्नसप्तमशुद्धौ "यदा लग्नांशेशोऽवनमथ तनुं पश्यति युतोभवेद्वाऽयं वोढुः शुभफलमनल्पं रचयति। तवद्यूनस्वामी तव मदनभं लग्नमदनं प्रपश्येद्वा वध्वाः शुभमितरथा ज्ञेयमशुभम्" मु०चि०। "यदा लग्नांशेशोलग्नांशस्वामी स्वं नवांशं पश्यति। अथ वाऽयं नवांशेन सह युतो वा भवेत्तदा वोढुर्वरस्यानल्पं बहुशुभफलं रचयति। यथा मेषलग्ने मिथुनांशस्तदांशो बुधः तुलायां मिथुनं पश्यति तत्र तिष्ठति वा अयं तदयशुद्धेः प्रथमः कल्पः। तदलाभे तु लग्नांशेशस्तनुं लग्नं पश्यति लग्नेन सह युतो वा भवेत्तदापि वोढुः शुभफलमनल्पं स्यात् यथा मेषलग्न एव मिथुननवांशस्वामी बुधो मकरे स्वनवांशं न पश्यति किन्तु लग्नं पश्यति अथवा मेष एव तिष्ठति। अयं लग्नशुद्धेः द्वितीयः प्रकारः। तवेति। तवद्यूनस्वामी तवांशनवांशात् द्यूनं सप्तमनवांशस्तत्स्वामी तवमदनभं नवांशमदनभं सप्तमनवांशं पश्यति तेन सह युतो वा भवेत् तदा वध्वा अनल्पं शुभं रचयति। यथा मिथुननवांशात् सप्तमो धनुरंशस्तदधीशो गुरुर्मेषे धनुः पश्यति तत्र तिष्ठति वा अयं मदशुद्धेः प्रथमः प्रकारः। तदलाभे तु तवद्यूनस्वामी लग्नमदनं सप्तमभवनं पश्यति सप्तमभवनेन सहयुतो वा भवेत्तदा वध्वाः शुभं यथा मेषलग्ने गुरुः कर्के सप्तमतुलागतं स्वनवांशं धनूरूपं न पश्यति किन्तु सप्तमभवनं तुलां पश्यति अथवा तुलायामेवास्ति। अयं मदशुद्धेर्द्वितीयः प्रकारः। इतरथेति इतरथा यदा लग्नांशेशोऽवनमंशं वा न पश्यति तत्र युतो वा न स्यात्तदा वरस्याशुभं मृत्युः स्यात्। यदा त्वस्तांशेशोऽस्तांशमस्तभवनं वा न पश्यति तत्र युतो वा न स्यात्तदा कन्याया अशुभं मृत्युरित्यर्थः। यदाह कश्यपः "स्वस्वेशेनोदयास्तांशौ वीक्षितौ वाथ संयुतौ। लग्नं चास्तगृहं तत्तदंशेशेनेक्षितं युतमिति" तदाऽशुभमित्यनुषङ्गः। वशिष्ठः "इष्टोदयांशे निजपत्यदृष्टे वरस्य मृत्युस्तनुसंयुते च। अस्तांशकेऽप्येवमदृष्टयुक्ते स्वस्वामिना नाशमुपैति कन्येति"। तुल्यन्यायत्वाल्लग्नेऽप्यस्तलग्नेऽपि उदयलग्नांशास्तांशस्वामिनोर्दृष्ट्यभावेऽप्येतदेव फलं ध्येयम्। "तवेशोऽवनं लग्नपो लग्नगेहं प्रपश्येन्मिथो वा शुभं स्याद्वरस्य। तवद्यूनपोऽंशं द्यूनं लग्नपोऽस्तं मिथोवेक्षते स्याच्छुभं कन्यकायाः" मु०चि०। "नवांशस्वामी नवांशं प्रपश्येल्लग्नस्वामी लग्नं प्रपश्येत्तदा वरस्य शुभं स्यात्। अथ वा मिथः परस्परं नवस्वामी लग्नं लग्नेशोऽवनं प्रपश्येत् तदाऽपि वरस्य शुभम् एवं तवद्यूनपो नवांशात्सप्तमनवांशस्वामी अंशं द्यूनमंशं सप्तमराशिमीक्षते लग्नपः लग्नस्वामी अस्तं लग्नात्सप्तमभवनमीक्षते तदा कन्यायाः शुभं स्यात्। वा अथवा मिथः सप्तमाधीशोऽलग्नसप्तमं वीक्षते लग्नात्सप्तमाधीशश्चांशसप्तममीक्षते तदापि कन्यायाः शुभं स्यात्। अतोऽन्यथात्वे दम्पत्योरशुभमित्यर्थः। यदाह नारदः "लग्नवांशकौ स्वस्वपतिना वीक्षितौ युतौ। न चेदाभ्यामन्यपतिना शुभमित्रेण वा यथा। वरस्य मृत्युः स्यात्ताभ्यां सप्तमोदयांशकौ। एवन्तौ वीक्षितौ युक्तौ मृत्युर्वध्वाः करग्रहे"। वशिष्ठोऽपि "उदयांशः सनाथो मित्रसौम्येन वा युतः। प्रेक्षितो वा तथास्तांशो दम्पत्योः सुखपौरुषः"इति। परस्परयोगेऽप्येतदेव फलं ध्येयं नारदवाक्यस्वरसात् पी०धा०।

"लवपतिशुभमित्रं वीक्षतेऽंशं तनुं वा परिणयनकरस्य स्याच्छुभं शास्त्रदृष्टम्। मदनलवमितं सौम्यमंशद्यूनं वा तनुमदनगृहं चेद्वीक्षते शर्म वध्वाः" मु०चि०। "अथ पूर्वोक्तप्रकारेणोदयास्तशुद्धेरभावेऽपि तृतीयप्रकार उच्यते। लवपतीति शुभमित्रं शुभश्च तन्मित्रं चेति कर्मधारयः। लवपतेर्लग्ननवांशेशस्य शुभग्रहः सौम्यबुधगुरुशुक्राणामन्यतमो मित्रं स्यात् चेदंशं स्वनवांशं तनुं लग्नं वा वीक्षते तदा परिणयनकरस्य वरस्य

शाखाइद्दं वशिष्ठोक्तपुत्रपौत्रादिप्राप्तिरूपं शुभं फलं स्यात् अथ वा एवं मदनलग्नस्वामिग्रहस्य मित्रं सौम्यं चेत् स्यात्तद्वांशात् शून्यं सप्तमनवांशं चेद्दीक्षते वा अथ वा तन्मदनस्थं लग्नात्सप्तमनवांशं चेद्वीक्षते तदा वध्वाः शाखाइद्दं शर्म्म स्यात्। यद्युभयत्रापि नवांशस्वामिनो मित्रं पापग्रहश्चेत्तस्य दृष्टिरशुभैवेति फलितार्थः। यदाह वराहः "शुद्धिरिह स्यात् यदोदयांशोऽस्मिन् नवांशस्वामिनमुपैति शुद्धिम्। तदा शुभसौम्यनिरीक्षितोयः शुभाय स स्यात्प्रवदन्ति सन्तः" इति। कश्यपः "राश्यंशौ मित्रसौम्येन वीक्षितौ वाथ संयुतौ। उदयास्तांशयोः शुद्धिस्त्रिविधा मङ्गलप्रदेति"। वशिष्ठः "लग्नास्तगृहात् रहितः सदोषः करोति मृत्युं वरकन्ययोश्च। त्रात्वं तदा लग्नगुणास्तगतास्तं बन्धुर्गां इव सर्पदष्टमिति"। केचित्तु विवाहादौ पञ्चयोगं निषिद्धमाहुस्तल्लक्षणम्। "तिथिवारं च नक्षत्रं नवभिश्च समन्वितम्। सप्तभिस्तु हरेद्भागं शेषाङ्के फलमादिशेत्। त्रिशेषे तु जलं विद्यात् पञ्चशेषे हुताशनः। सप्तशेषे वज्रपातो शेषे वज्रस्य लक्षणमिति टोडरानन्दे" पी॰ धा॰।

अथ सूर्य्यसंक्रान्तिदोषः "विषुवायनेषु परपूर्व्वमध्यमान्दिनांस्त्यजेदितरसंक्रमेषु हि। घटिकास्तु षोड़श शुभक्रियाविधौ परतोऽपि पूर्व्वमपि सन्त्यजेद्बुधः" मु॰ चि॰। "विषुवत्तुलामेषसंक्रान्ती अयनं कर्कमकरसंक्रान्ती एतत्सञ्ज्ञासु विषुवायनाख्यासु संक्रान्तिषु परपूर्व्वमध्यमान् दिवसान् बुधः शुभक्रियाविधौ विवाहयज्ञोपवीतादिशुभकार्य्येषु त्यजेत्। इतरासु संक्रान्तिषु संक्रमकालात् परतोऽग्रेऽपि पूर्व्वं प्रागपि षोड़श घटिकाः मिलित्वा द्वात्रिंशद्घटिकास्त्यजेत्। यदाह वशिष्ठः "विषुवतोरयनयोर्द्दिनत्रयं हरिपदे षड़शीतिमुखेषु च। पूर्व्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमात् घटिकाश्च खलु षोड़श त्यजेत्। संक्रान्तिदोषे त्वचिरात् कृतं यद्दाहान्नपूर्व्वाखिलमङ्गलाद्यम्। ज्वालासमुद्भूतलितान्निमध्ये विलीयते तद्वदशेषमेतदिति" उद्वाहादिशुभकार्य्यत्वात् स्नानादावनिषेधः। तद्वाक्यानि संक्रान्तिप्रकरणेऽस्माभिरुक्तानि। किन्तु दिनत्रयं त्याज्यं किं संक्रान्तिकालात् प्राग्दिनत्रयमुत तदनन्तरमुत मध्यमं वेति पक्षत्रयसम्भवे निर्णयमाह गुरुः। "अयने विषुवे पूर्व्वं परं मध्यन्दिनं त्यजेत्। अन्यसंक्रमणे पूर्व्वाः पराः षोड़श नाड़िकाः इति"। अयञ्च निषेधः शयनसंक्रान्तिष्वपि ध्येयः। यदाह वशिष्ठः "यदायनप्रवेशः स्यात्तदा तद्दिवसंक्रमः। तस्मिन्नपि दिने त्याज्या नाड्यः षोड़श षोड़शेति"। शौनकः "अयनद्वये समूढा भर्त्तारं नाभिनन्दते नारी। विषुवद्वयेऽपि विधवा षड़शीतिमुखेषु सा म्रियते। विष्णुपदेषु विनीता कन्या विकलेन्द्रिया व्यतीपाते। वैधृतिविष्कोभे ष्टा सुभगा शेषेषु करयोषिदिति" पी॰ धा॰।

अथ पङ्ग्वादिलग्नदोषः "पङ्गौ तुलाली बधिरौ मृगाख्यौ रात्रौ च सिंहाजवृषा दिवान्धाः। कन्यानृयुक्कर्कटका निशान्धा दिने घटोऽन्त्यो निशि पङ्गुसंज्ञः" मु॰ चि॰। "पङ्गौ दिवसे तुलावृश्चिकौ बधिरौ स्मृतौ, मृगाख्यौ मकरधनुषी रात्रौ न तु दिवसे, सिंहाजवृषा दिवान्धा दिवसे बधिरा न तु रात्रौ। कन्या नृयुक्कर्कटा निशान्धा रात्रावन्धा न तु दिवान्धाः। घटः कुम्भो दिने पङ्गुसंज्ञो न तु रात्रौ। अन्त्यो मीनो निशि पङ्गुसंज्ञो न तु दिने। यदाह वशिष्ठः "मेषादिचात्वकं षट्कं चत्वारो बधिराः स्मृताः। द्वौ पङ्गू चेति विज्ञेयावित्येतन्मिश्रलक्षणम्। मेषो वृषो मृगेन्द्रश्च दिवसेऽन्धाः प्रकीर्त्तिताः। नृयुक्कर्कटकन्याश्च रात्रावन्धाः प्रकीर्त्तिताः। तुला च वृश्चिकश्चैव दिवसे बधिरौ तथा। धनुश्च मकरश्चैव बधिरौ निशि कीर्त्तितौ। कुम्भमीनौ च पङ्गू द्वौ दिवारात्रौ यथाक्रममिति"। कुम्भो दिवा पङ्गुर्मीनो रात्रौ पङ्गुः, अनेन वशिष्ठकाले लग्नस्य योऽन्धपङ्ग्वादिदोषः उक्तस्तस्मिन्नेव काले तल्लग्नदोषावहं न कालान्तरे" पी॰ धा॰। तत्फलम्। "दारिद्र्यं बधिरतनौ दिवान्धलग्ने वैधव्यं शिशुमरणं निशान्धलग्ने पङ्ग्वङ्गे निखिलधनानि नाशमीयुः सर्व्वत्राधिपगुरुदृष्टिभिर्न दोषः" मु॰ चि॰। "वशिष्ठः "अन्धे वैधव्यमाप्नोति दारिद्र्यं बधिरे तथा। अथ नाशो भवेत् पङ्गाविति धात्रा विनिर्म्मितम्"। व्यासः "मासशून्याश्च याः प्रोक्ता राशयो बधिरादयः। गौड़मालवयोस्त्याज्यास्त्वन्यदेशे न गर्हिता इति" पी॰ धा॰।

अथ नवांशशुद्धिः। "कार्त्तिकतौलिककन्यायुग्मलवे प्रथमे वा। यदि भवेदुपयामस्तर्हि सती खलु कन्या" मु॰ चि॰। "कार्त्तिकं धनुस्तौलिकं तुला न्युग्मं मिथुनम् एषामंशे नवांशे अथवा मीनगते चापस्यैकोयमस्तकमाद्यः धनुरादिनवांशाः सर्व्वशुभिकला इत्यर्थः तेष्वंशेषु यदि यदा उपयामो विवाहो भवेत्तर्हि कन्या विवाहोत्तरं सती पतिव्रता खलु यदाह वशिष्ठः "लग्ने हि सर्व्वे शुभदायकाश्च शुभेक्षिता वाथ युताः शुभाः स्युः। नवांशकस्तौलिकयुग्मकन्याचापाद्य-

भागः शुभदो न चान्ये । द्विभर्तृका मेषनवांशके स्यात् भ-षांशके सा पशुशीलयुक्ता । धनान्विता पुत्रवती तृतीये कुली-रकांशे कुलटाप्यजस्रम् । सिंहांशके सा पितृमन्दिरस्था क-न्यांशके वित्तयुता सुशीला । तुलांशके सर्वगुणाश्रया सा कीटांशके निःस्वतरा विशीला । चापांशकाद्ये धनिनी द्वि-तीये भागेऽन्यसक्ता मलिना गदाढ्या । निःस्वा मृगांशे वि-गुणा घटांशे विभर्तृका योगरता विशीला । मीनांशके भर्तृ-सुतार्थहीना शुभग्रहैर्दृक् परिरक्षिते वा । तस्मात्तु दोषे-ज्ञनवांशकेषु कुर्याद्विवाहं शुभमङ्गलार्थम् । नवांशदोषः सकलग्रहोत्थं लग्नोत्थसौम्यग्रहसम्भवश्च । ध्रुवं निह-न्त्येव हकोऽभसङ्गं षड्वर्गजं सौम्यविवर्जिताणाम्" । पशु-शीलयुक्ता पशुचारपरा गदोरोगः एते एव च नवांशाः सकलमुनिभिरुक्ताः "तुलामिथुनकन्यां-शाधनुराद्यार्द्धसंयुताः । एते नवांशाः शुभदा यदि नान्यां-शकाः खल्विति" नारदोक्तेः शौनकस्तु मीनांशकमपि शुभमाह "सुदती सौभाग्यवती प्रहसितवदना च मीनांशे" इति । तत्र निषेधस्य तुल्यबलत्वात् षोड़शीग्रहणाग्रहण-वद्विकल्प इत्याहुः तन्न एकवाक्येनोपपत्तावनेकवाक्योप-न्यास इति बहुमुनिवचनप्रामाण्यात् मीनांशत्याग एवो-चितोऽन्यथा त्वेकमुनिवचनानुरोधात् प्राप्तिकोविकल्पविधिस-ष्टदोषग्रस्तत्वात् । का तर्हि शौनकवाक्यस्य गतिरिति चेत् गुणवद्दोषवत्त्वे तदन्तरासम्भवे मीनांशको निषि-द्धोऽपि ग्राह्य इत्येवं विषया गतिर्युक्ता" पी०धा० ।

"अन्यनवांशे न च परिणेया काचन वर्गोत्तममिह हित्वा । नो चरलग्ने चरनवयोगे तौलिमृगस्थे शशभृति कुर्या-त्" मु०चि० । "विहितनवांशेष्वपि यथा मेषलग्ने धनु-र्नवांशोऽन्तिम इत्येवं विधिविषये लग्नान्तिमनवांशे काचन कन्या न परिणेया न विवाह्या । परन्तु वर्गोत्तमं नवांशं हित्वा तत्र विवाह उचित एव । यथा मिथुनलग्ने मिथु-नांशोऽन्तिमोऽपि वर्गोत्तमः । यदाह कश्यपः "अन्त्यांशका अपि शस्ता यदि वर्गोत्तमाश्रयाः । अनुक्तांशास्तु न ग्रा-ह्या यतस्ते कुनवांशकाः" इति । वशिष्ठोऽपि "वर्गोत्तमं विनान्त्यांशे विवाहो न शुभप्रदः । वर्गोत्तमश्चेदन्त्यांशः सम्पौत्रादिविवर्द्धनः" इति । अन्यच्च नो चरलग्ने इति । तौलिमृगस्थे तुलामकरस्थे शशभृति चन्द्रे सति चरलग्ने विहितचरनवयोगे नो कुर्यात् । यथा मेषलग्ने तुलांशे उक्तञ्च केशवार्केण "चरलवं चरभेऽसृगगतुल्यजेऽनृगगतश्च घटे मृगलस्थले । युवतिरत्र भवेत् गतकौतुका मदन-

श्चपनवजनीनुसृतीति" । अपरो लोकोऽभर्त्ता तस्य स्वजने त्यागे च शुचिस्ती परपुरुषरता स्यादित्यर्थः" पी०धा० ।

अथ लग्नादितो ग्रहदोषः "व्यये शनिः खेऽवनिजस्तृतीये भृगुस्तनौ चन्द्रखला न शस्ताः । लग्नेट् कविग्लौश्च रिपौ मृतौ ग्लौर्लग्नेट् शुभारश्च मदे च सर्वे" मु०चि० ।

"व्यये द्वादशस्थाने स्थितः शनिः न शस्तः "सौम्य-पुत्रेऽपि हि जातां द्वादशगो मद्यपां कुरुते" इति शौ-नकोक्तेः । अत्र रविसुते इत्यनुवर्त्तते । "खे दशमेऽवनिजो मङ्गलो न शस्तः । "मारकिनो व्योम्नि वक्रे" इति केश-वार्कोक्तेः । तृतीयो भृगुः शुक्रः न शस्तः "धन्या धनगे शुक्रे तदपत्यं प्राप्य याश्नाति । दुश्चिक्यगते तु कन्या त्वाल्हादहृत् कनीयसा त्यजते" इति शौनकोक्तेः । तनौ लग्ने चन्द्रः खलाः पापग्रहाश्च न शस्ताः । "लग्नस्थे-ऽर्के कन्या विधवा संवत्सरेऽष्टमे भवति । लग्नस्थो हिम-रश्मिर्मृत्युं दद्यात् त्रयोदशे मासे । भौमः सद्यो विधवां लग्नस्थोऽकुर्यात् सौम्यग्रहयोगात् । कामयति नीचवर्गान् लग्ने रविसुते बहून् पुरुषान् । शनिवद्विधुन्तुदस्य तु विनेयं फलमिति विद्यादिति" शौनकोक्तेः । लग्नेट् लग्नस्वामी, कविः शुक्रः ग्लौश्चन्द्रश्च रिपौ षष्ठस्थाने न शस्ताः । "रन्ध्रे कुजे सौम्यखगे च सन्ततं षष्ठाष्टगे लग्नपतौ च मृत्युरिति" ज्योतिर्निबन्धोक्तेः । "भृगु-षट्काख्यो दोषो लग्नात् षष्ठगते सिते । उच्चगे शुभ-संयुक्ते तल्लग्नं सर्वदा त्यजेदिति" नारदोक्तेः । "अष्ट-षष्ठकात् मृत्युर्द्वन्द्वयोः षष्ठे चन्द्रे" इति शौनकोक्तेः । ग्लौश्चन्द्रः लग्नेट् शुभाश्चन्द्रबुधगुरुशुक्राः आरो भौम-श्चैते मृतावष्टमस्थाने न शस्ताः "मासत्रयेण विधवां निधन-गश्चन्द्रमाः कुरुते" । मासत्रयेण कन्या निधनस्थे याति पञ्च-त्वम्" । बुधश्चानुवर्त्तते । "दम्पत्योर्निधनस्थः सप्रदगायुद्धा-हियोगदो जीवः । पञ्चत्वं नयति भृगुर्निधनस्थः सप्त-भिर्वर्षैरिति" शौनकोक्तेः । नारदः "कुजाष्टमो महा-दोषो लग्नादष्टमगे कुजे । शुभत्रययुतं लग्नं त्यजेत् तत्र शुभे यदि" । अत्र सम्प्रति प्रागुक्ता । लग्नेट् च पुनः सर्वे सूर्यादयो ग्रहा मदे सप्तमस्थाने न शस्ताः निषिद्धाः । "सर्वे जामित्रसंस्था विदधति मरणमिति" वशिष्ठोक्तेः । कश्यपोऽपि "सप्तस्थानगाः सर्वे ग्रहाः कुर्वन्ति शोभनः । दम्पत्योर्मरणं यत् स्यादेकस्य च न संशयः" इति यथोदन्त्येषु स्थानेषु ग्रहाः सम्यो-जोनास्तत्र केषुचित् स्थानेषु शुभा एव केषुचित्कष्टमा

एवैकोऽपि वक्ष्यति । अतोऽशुभसन्निवेशं विना त्रिविधमपि निषिद्धस्थानान्युक्तानि । "लग्नात् सप्तमेऽष्टमे चन्द्रात्, षष्ठे शुक्रेन्दुलग्नपाः । रन्ध्रे चन्द्रादयः षट् च सर्वेऽप्येतेऽशुभप्रदाः" । (मन्दादयः चत्वारो मन्दरविचन्द्रकुजाः इत्यर्थः) । अत्र गुरोः समत्वं शौनकमतेन नाऽयनिरुक्तफलाभावात् । यदाह "कन्यामितो जनयति मायत्वं चैव सप्तमे यमिनि" । "शौकर्व्यादिदोषैराक्रोशति पशुः कलत्रगे हीयामिति" । गुरुरित्यनुवर्त्तते अत्र वचनद्वयमाभाष्यादिकल्पः । वत्सलिखोक्तं "जामित्रगो यदि भवेद्गुरुर्बुधो वा गीर्वाणनाथसचिवः सितचन्द्रपक्षे । कन्याविवाहसमये परिहृत्य दोषान् सौभाग्यपुत्रसहितां वनितां करोतीति" तच्चन्द्रजामित्रविषयम् । तथा च भुजबलः "स्त्रीणां विवाहे तु कलत्रगेताः मृत्युः प्रयाणं विहगा विदध्युः । त्यक्त्वा बुधं देवगुरुं गुरुं च निशाकरादस्तमुपगताः" इति । अतएव दीपिका "रविमन्दकुजाक्रान्तं सुगाङ्कात् सप्तमं त्यजेत् । विवाहयात्राचूडासु गृहकर्मप्रवेशने" इति पी॰धा॰ ।

अथ लग्नतःस्थानविशेषे ग्रहभेदानां शस्तता "त्र्यायाष्टषट्सु रविकेतुतमोऽर्कपुत्राः त्र्यायारिगः क्षितिसुतो द्विगुणायगोऽब्जः । सप्तव्ययाष्टरहितौ ज्ञगुरू सितोऽष्टत्रिद्यूनषड्व्ययगृहान् परिहृत्य शस्तः" मु॰चि॰ ।

"तृतीयैकादशाष्टमषष्ठस्थानेषु रविकेतुतमोऽर्कपुत्राः ग्रहाः शुभफलदातारः । यदाह शौनकः "बन्धुजनेभ्यः पूजां लिङ्गवर्णिषु सहजगे त्वर्के । प्राप्नोति धनं षष्ठे लाभादायुर्वै सुतार्थेन । दम्पत्योः सह मरणं निधनस्थेऽर्केऽष्टमस्थ्या । कारयति धनविवृद्धिं लाभस्थादायुर्वै तथा मगः सवितेति" (रवेः) धनधान्यसम्प्रयुक्तां पञ्चसमंवत्सरात् तृतीयस्थः । षष्ठः षड्भिर्मासैरचपलां कन्यकां कुरुते । निधनगतार्किः कुर्य्याद्दारामरणाद्यामयविमुक्ताम् । आयगतार्किः कन्यां त्रिवर्गयोग्यां करोति षण्मासादिति" (शनेः) अत्र राहुकेत्वोश्च फलं शनिवदेवेति "स्वर्भानौ चाष्टमे शिखिनि वा लग्नभावादिसंस्थे" इति वशिष्ठोक्तेः त्र्यायारिगः तृतीयैकादशषष्ठस्थानस्थितः क्षितिसुतो भौमः शस्तः । "सहजस्थो भूमिसुतः सौभाग्यकरस्तु यावदायुष्यम् । संवत्सरेण विपुलं धनागमं शत्रुसंस्थस्तु । मणिकाञ्चनरत्नाढ्यामेकादशगः कुजोऽब्दषट्केन" इति शौनकोक्तेः । अब्जश्चन्द्रो द्विगुणायगो द्वितीयतृतीयैकादशस्थः शस्तः । "अब्दाद्धनसंयुक्तां करोति चन्द्रो धने भार्य्याः । चन्द्रस्तृतीयराशौ सौभाग्यकरस्तु यावदायुष्यम् । लग्नादेकादशगः कन्यामिन्दुर्धनान्वितां कुरुते" इति शौनकोक्तेः । ज्ञगुरू बुधबृहस्पती सप्तमद्वादशाष्टमातिरिक्तस्थानस्थितौ शस्तौ । उक्तस्थानत्रयस्य अशुभत्वादन्येषां शुभदातृत्वात् । यदाह वशिष्ठः । "प्रीतिर्वृद्धिः सगुणनिरतिर्बन्धुपूजा सुताप्तिः सद्दैपत्यं तनयरहितं त्वन्यथा भर्तृनाशः । धर्मे वृद्धिर्भवति धरणीलब्धिरत्यैव दृष्टिर्हानिः स्त्रीणां हिमकरसुते लग्नभावादिसंस्थे" इति । "लग्ने लाभिर्भवति सुयशः प्रीतिरन्योन्यवृद्धिरिष्टप्राप्तिर्बहुविधमयं चाल्पमायां विरक्तिः । पापासक्तिः सुतनिरतिर्भूरिलाभः सुरेड्ये स्त्रीणां सौख्यं रिपुजभयं लग्नभावादिसंस्थे" इति अयं शुभदैवं अतः शुभार्थको विविच्चिन्त्यमतः । स्थावरं त्यागमेव कैचिद्बहुविधभयमिति" पठन्ति तत्प्रकारे भास्करभानोः "उभयकुलानन्दकरीं करोति न चिराद्गुरुः षष्ठे" इति षष्ठस्थानस्थितगुरोः शौनकेनापि सम्यक्फलाभिधानात् । सित इति अष्टमतृतीयसप्तमषष्ठद्वादशस्थानानि परिहृत्य त्यक्त्वाऽन्येषु स्थानेषु सितः शुक्रः शस्तः । तदुक्तं वशिष्ठेन "भोगप्राप्तिर्विविधविभवं स्वैरवृत्तिर्महत्त्वं शुक्राधिक्यं भवति निधनं सर्वनाशोऽस्तुत्यम् । तथ्यप्रीतिर्बहुविधसुखाः सर्वसम्पत्समृद्धिरस्त्रं स्त्रीणामुशनसि तथा लग्नभावादिसंस्थे" इति शुक्रं इष्टम् । चन्द्रसुतं दरिद्रता । अत्र दारिद्र्यम् । वशिष्ठः "मृत्युर्नैःस्वं बहुविधधनं व्याधिहानिः प्रजानां व्याधिः सौख्यं बहुविधमतोभर्तृहानिश्चिराद्यः । श्रेयोहानिर्भवति हृदयव्याधिरोगमत्र भानौ स्त्रीणामतिशयरुजा लग्नभावादिसंस्थे । (रवेः) नाशः समृद्धिर्बहुविधगोत्रवृद्धिः प्रजाप्तिः गर्भात्मृत्युर्भवति न चिरादुद्दीर्घमपत्यबाधा । एतस्मान्नं दुहितृजननं वर्द्धनं भोगभाक्त्वं दास्यं स्त्रीणां तुहिनकिरणे लग्नभावादिसंस्थे (इन्दोः)। अत्र चतुर्थचन्द्रस्य प्रजाप्तिः फलमभिहितम् श्रीपतिनापि "सुखे तु वधिनो बन्धुतयः कैश्नेत्थे शीघ्रमतमनुद्भवोक्तमिति पञ्चकता चतुर्थस्थानस्य मध्यमफलमुक्तम् । "वधूं श्वशुरवियुक्तां चतुर्थस्थः शशी त्वाब्दादिति" शौनकः । विरुद्धार्थयोः का गतिरिति चेत् । बलचन्द्रविषयमशुभफलम् तद्भिन्नचन्द्रविषयं शुभफलम् । तदाह केशवार्कोऽपि "बालोऽजः मिथचिरं शनिः [illegible] सुखे सुतामिनीनामिति" वशिष्ठः "मृत्युः शोको बहुविधधनं व्याहवैरं कुटुम्बिप्राप्तिर्भवति मरणं शोभयोर्वंशनाशः। स्त्रीणां द्वेषो व्यसनमिति

रविः कुजपौलादिदिषिह्निभिर्निर्भूमेर्वेत्ति तनदे लग्नभावादिसंस्थे" (कुजस्य)। स्वच्छन्दत्वं कद्वनरतिर्वह्निभयं विशीलं व्याधिः सुधोर्मृतिरथ सुतं गर्भपातप्रवृत्तिः द्यूतासक्तिर्भवति रविजे वैमत्यं बन्धरोगं स्वमानौ वाप्यथ स्थितिमिति वा लग्नभावादिसंस्थे" पी० धा० कुधादीनामशुभदशकम्।

अथ लग्नादिभङ्गककर्त्तर्य्यादिदोषापवादः

"पापौ कर्त्तरिकारकौ रिपुगृहे नीचास्तगौ कर्त्तरीदोषोनैव सितेऽरिनीचभवनगे तत्षष्ठदोषोऽपि न। भौमेऽस्ते रिपुनीचगे न हि भवेद्भौमोऽष्टमो दोषकृन्नीचे नीचनवांशके शशिनि रिष्फाष्टारिदोषोऽपि न" मु० चि०।

"तत्र कर्त्तरीयोगलक्षणं लग्नात् पापावित्यादिनोक्तं यौ क्रूरौ ग्रहौ कर्त्तरिकारकौ रिपुगृहे शत्रुगेहे स्थितौ नीचेऽस्तगौ स्वनीचराशिस्थितौ अस्तं गतौ वा तदा कर्त्तरीनैव स्यात् यदाहुः कश्यपनारदवसिष्ठाः "पापयोः कर्त्तरीकर्त्रोः शत्रुनीचगृहस्थयोः। यदा चास्तगयोर्वापि कर्त्तरी नैव दोषदा" इति इदं विशेषणं शत्रुगृहस्थत्वादिकं समुच्चितं व्यस्तं समस्तं वा ध्येयम्, अपवादान्तरमुक्तं दैवज्ञम० गर्गेण। "क्रूरकर्त्तरिसंयुक्तं लग्नं चन्द्रं च न त्यजेत्। केन्द्रत्रिकोणसंस्थेषु गुरुभार्गववित्सु च"। "विधौ धनोपगे शुभग्रहेऽथवान्यगे गुरौ। न कर्त्तरी भवत्यहोजगाद बादरायणः। क्रूरद्वयस्यान्तरगं विलग्नं मृतिप्रदं चन्द्रमसश्च रोगदम्। शुभैर्धनस्थैरथ वाऽन्यगे गुरौ न कर्त्तरी स्यादिह भार्गवादिदुरिति"।

अथ षष्ठशुक्रापवाद उच्यते। "सिते शुक्रेऽरिगृहगे नीचगृहगे वा सति तत्षष्ठदोषो भृगुषट्कदोषोऽपि न स्यात् यदाह कश्यपः "नीचराशिगते शुक्रे शत्रुक्षेत्रगतेऽपि वा। भृगुषट्कोत्थितो दोषो नास्ति तत्र न संशयः" अथाष्टमभौमदोषापवाद उच्यते। भौमेऽस्ते अस्तं गते रिपुनीचगे शत्रुगृहे वा स्वनीचगृहगे वा सत्यष्टमो भौमो न दोषकृत् स्यात्। उक्तं च कश्यपेन "अस्तगे नीचगे भौमे शत्रुक्षेत्रगतेऽपि वा। कुजाष्टमोद्भवो दोषो न किञ्चिदपि विद्यते" इति। अथ षष्ठाष्टद्वादशस्थान चन्द्रापवाद उच्यते। शशिनि चन्द्रे नीचनवांशके वा सति रिष्फाष्टारिदोषोऽपि द्वादशाष्टमशत्रुस्थानस्थित चन्द्रदोषोऽपि न स्यात्। "नीचराशिगते चन्द्रे नीचांशकगतेऽपि वा। चन्द्रे षष्ठारिरिष्फस्थे दोषो नास्ति न संशयः इति" कश्यपोक्तेः पी० धा०।

अथाब्दाद्यादिदोषापवादः"अब्दायनर्तुतिथिमासभपक्ष दग्धतिथ्यन्धकाणबधिराङ्गमुखाश्च दोषाः। नश्यन्ति विद् गुरुसितेष्विह केन्द्रकोणे तद्वच्च पापविधुयुक्तनवांशदोषाः" मु० चि०।

"अब्ददोषः१ अयनदोषः२ ऋतुदोषः३ तिथिदोषो रिक्तादिः४ मासदोषः५ नक्षत्रदोषः क्रूरचरितादिः६। पक्षदोषः क्षयोदयदिनात्मकादि ७ दग्धा तिथिः प्रतिहा चापान्त्यगेत्यादिनोक्ता८। अन्धकाणबधिराख्यो लग्नदोषः९ तन्मुखाऽस्तादादयोऽन्ये अकालवृष्ट्याद्या दोषा विद् बुध गुरु सितेषु केन्द्रकोणे केन्द्रं सप्तमस्थानरहितं विवक्षितं जामित्रदोषस्य सत्त्वात्। अतएवोक्तमपि "त्रिकोणे केन्द्रे वा मदनरहिते" इति कोणे नवपञ्चमे सत्सु नश्यन्ति। उक्तञ्च कश्यपेन "अब्दायनर्त्तुमासोत्थाः पक्षतिथ्युद्भवाश्च ये। ते सर्वे नाशमायान्ति केन्द्रसंस्थे शुभग्रहे। काणान्धबधिरोक्ता दग्धलग्नतिथेर्भवाः। ते दोषा नाशमायान्ति केन्द्रसंस्थे शुभग्रहे" इति। "अकालजाश्च नीहारविद्युत्पांशुभसम्भवाः। परिवेषप्रतिसूर्यशक्रचापध्वजादयः। दोषप्रदा मङ्गलेषु कालजाश्चेन्न दोषदाः। गुरुरेकोऽपि केन्द्रस्थः शुक्रो वा यदि वा बुधः। हरेः स्मृतिर्यथा हन्ति तद्दोषानकालजान्। लग्नोपग्रहपक्षीणचन्द्रजामित्रसम्भवान्। तत् केन्द्रगो गुरुर्हन्ति सुपर्णः पन्नगानिवेति"। तदन्वेति तथा यदि पापः क्रूरो विधुयुक्तराशेर्नवांशे स्यात्तथा सचन्द्रे मेषे सूर्यनवांशस्थाद्दोषोऽभिहितो यस्तोपवीतप्रकरणे, तदा तत्कृतदोषो नश्यति। उक्तञ्च संहिताप्रदीपे "सचन्द्रराशेरशुभोऽनवांशः प्रोक्तः सपापोऽपि विलग्नसंस्थः। त्रिकोणकेन्द्रेषु गुरुः सितो वा यदा तदाऽऽसावशुभोऽपि शस्तः पी० धा०।

अथ बहुविधदोषापवादः "केन्द्रे कोणे जीव आये रवौ वा लग्ने चन्द्रे वापि वर्गोत्तमे वा। सर्वे दोषा नाशमायान्ति चन्द्रे लाभे तद्वद् दुर्मुहूर्तांशदोषाः" मु० चि०। "केन्द्रं प्रसिद्धं कोणं नवपञ्चमं तत्र च जीवो गुरुः स्यात्तदा सर्वे दोषा नाशमायान्ति उपलक्षणत्वाद् भृगुज्ञयोरपि। यदाह नारदः "उक्तानुक्ताश्च ये दोषास्तान्निहन्ति बली गुरुः केन्द्रसंस्थः सितो वापि पन्नगान् गरुडो यथेति" सितो बुधस्याप्युपलक्षकः। उक्तञ्च कश्यपेन "काव्ये गुरौ वा सौम्ये वा यदा केन्द्रत्रिकोणगे। नाशं यान्त्यखिला दोषाः पापानीव हरिस्मृतेरिति" तत्रापि लग्नाख्यकेन्द्रस्यातिबलत्वात्तत्र स्थितो जीवः सर्वारिष्टहरः तदुक्तं वसिष्ठेन "कुनवांश

दोषाः ये लग्नदोषाः पापैः कृता दृष्टिनिपातदोषाः। लग्ने शुक्लान्विमलीकरोति फलं यथाम्भः कतकद्रुमस्येति"। अथवा आये एकादशे रवौ सति दोषनाशः। "लग्नेकादशगे सूर्ये दोषा नाशं व्रजन्त्यदः। सरघादिव यद्वत् पापं जन्हुगतोद्भवमिति"। अथवा लग्ने वर्गोत्तमे स्वनवांशयुक्ते यथा मिथुने मिथुनांशः तदा दोषनाशः। अथवा चन्द्रे वर्गोत्तमे स्वनवांशस्थिते वा सति दोषनाशः। द्वि-ते.यथा चन्द्रस्यानुकूलषट्त्र्यायार्थत्वाच्चन्द्रो लग्नादुपचय३,१०,११ स्थाने चेत् स्यात्तदापि सर्वदोषनाशः। एवं कुमेषु प-रिहारत्रयमुक्तं यदाह कश्यपः "वर्गोत्तमगते लग्ने वर्गदोषा लयं ययुः। चन्द्रे चोपचये चापि योऽत्र कुर्वन्तो व्रजेति"। चन्द्रे इति तदुक्तेनैव प्रकारेण दुर्मुहूर्त्तां दशावर्षेत्यादयः अन्ये दोषाः पापग्रहनवांशास्त्वेते सर्वे चन्द्रे लाभे एकादशस्थानस्थिते सति नाशमायान्ति। "मुहूर्त्तलग्नषड्वर्गकुनवांशग्रहोद्भवाः। ये दोषास्ते विनश्यन्ति यथार्कादुदगमः शशीति"। अन्यदप्याह कश्यपः "लग्नाद्दुःस्थानलग्नोमचरोत्थं दोषसञ्चयम्। शुभः केन्द्रगतो हन्ति दावाग्निर्विपिनं यथेति" पी०धा०।

"त्रिकोणे केन्द्रे वा मदनरहिते दोषशतकं हरेत् सौम्यः शुक्रोद्विगुणमपि लक्षं सुरगुरुः। भवेदाये केन्द्रेऽङ्गप उत लवेशो यदि तदा समूहं दोषाणां दहन इव तूलं शमयति" मु०चि०। "त्रिकोणे ५,९ केन्द्रे सप्तरहिते १,४,१०, यदि सौम्यो बुधस्तिष्ठेत्तदा दोषशतकं हरेत्। उक्तस्थानस्थितः शुक्रोऽपि द्विगुणं दोषशतकं दोषद्विशतीं हरेत्। तथोक्तस्थानस्थितो गुरुरपि लक्षं दोषान् हरेत्। यदाह नारदः "दोषाणां हि शतं हन्ति बलवान् केन्द्रगो बुधः। अपहाय द्यूनं शुक्रो द्विगुणं लक्षमङ्गिराः"। अत्र शतशब्देनानेकसंख्यात्वं विवक्षितम्। अतएवाह कश्यपः "बलवान् केन्द्रगः सौम्यो हन्ति दोषशतत्रयम्। द्यूनं विहाय दैत्येज्यः सहस्रं लक्षमङ्गिराः" इति। भवेदिति अङ्गपो लग्नस्वामी उत अथवा लवेशो लग्नगतांशनाथो वा आये ११ केन्द्रे १,४,१० यदि भवेत्तदा च दोषाणां समूहं शमयति तत्र दृष्टान्तः दहनोऽग्निस्तूलं कार्पासमिव शमयति। तदुक्तं नारदेन "लग्नेट् लग्नांशनाथो वा यद्यायः केन्द्रगोऽपि वा। राशिं निहन्ति दोषाणामिन्धनानीव पावकः"

अथ प्रसङ्गेन श्वशुरादिशुभाशुभनिरूपणम् "श्वश्रूः सितोऽर्कः श्वशुरस्तनुस्तनुर्जामित्रपः स्याद्दयितो, मनः शशी। एतद्बलं संप्रतिभाव्य तान्त्रिकस्तेषां शुभं संप्रवदेद्विवाहतः" मु०चि०। "शुक्रः श्वश्रूः, सूर्यः श्वशुरः, अत्र कन्यानिमित्तशुभाशुभस्य विचारात्प्रदत्त्वात्तस्याः कन्यायाः श्वश्रूर्भर्तृमाता श्वशुरो भर्तृपिता, तनुर्लग्नं तनुः स्वशरीरं, जामित्रपः सप्तमाधीशो दयितो भर्त्ता ज्ञेयः, शशी मनो ज्ञेयम् एतद्बलम् एतेषां शुक्रादीनां बलं विचार्य तान्त्रिकः तन्त्रसिद्धान्तवित् विवाहतो विवाहदनन्तरं तेषां श्वश्र्वादीनां सुखं स्यादिति प्रवदेत्। यदाह शौनकः "श्वशुरः सहस्रकिरणः श्वश्रूर्भृगुनन्दनो विनिर्दिष्टः। होरागमार्थकुशलैर्जामित्रपतिः पतिः स्त्रीणाम्। शरीरं लग्नवशात् सुखदुःखं मानसं शशाङ्कवशादिति"। शार्ङ्गीयेऽपि "श्वशुरोऽर्कः, सितः श्वश्रूः, स्त्रीणामस्तपतिः पतिः। एभिर्बलोपगैरेषां शुभं नीचादिगैरसदिति" विशेषान्तरमप्युक्तं शार्ङ्गीये "सूर्यात्तिः, सौ च विधो, स्वपाराद्वितं, शनौ शाकगुरुं गुरोश्च। धर्मः पितादर्कसुताद्वेवस्य, भूपालसद्गाहविधौ स्वबुद्ध्या, एतैर्नीचस्थितैः शत्रुगतैर्वाहादिकं न सत्। स्वस्थोच्चत्रिकोणस्थैः शुभमेषां यथोदितमिति"।

अथ संकीर्णजातीनां विवाहे नियतकालविशेषः "कृष्णे पक्षे सौरिकुजार्केऽपि च वारे नक्षत्रे चान्त्ये यदि वा स्यात्करपीडा। संकीर्णानां तर्हि सुतायुर्धनलाभप्रीतिप्राप्त्यै सा भवतीह स्थितिरेषा" मु०चि० "कृष्णपक्षे शनिभौमार्कवारे विवाहोक्तनक्षत्रादिभिन्ननक्षत्रेषु चकाराद्ग्राह्यान्यतिथ्यादि दुष्टयोगेष्वपि यदि संकीर्णानाम् अनुलोमप्रतिलोमजानां करपीडा विवाहः स्यात्। तर्हि सा करपीडा सुतायुर्धनलाभप्रीतिप्राप्त्यै भवति। एषा स्थितिराचारोऽस्ति, अनुलोमजा मूर्द्धावसिक्तादयः प्रतिलोमजाश्चाण्डालादयः। चाकारग्रहणमेतदभावे विवाहाद्यावश्यकत्वे च शास्त्रोक्तदिनेऽपि स्यादिति सूचनार्थम्। तदुक्तं शार्ङ्गीये "कृष्णे पक्षे भानुभौमार्कजानां वारे योगे चापि धिष्ण्ये निषिद्धे। संकीर्णानां दारकर्म प्रशस्तं प्रीत्यर्थायुःप्राप्तये शौनकाद्याः" इति। केशवार्कः "प्रायेण शूद्रस्थाभशुभभसंपत्त्व क्रूरवासरेषु शुभकृत् करपीडनं स्यात्" इति

अथ लग्ने शस्त्रे तदलाभे गोधूलिनिरूपणप्रसङ्गे "नास्मिन्नृक्षं न तिथिकरणं नैव लग्नस्य चिन्ता नो वा वारो न च लवविधिर्नो मुहूर्त्तस्य चर्चा। नो वा योगो न मृतिभवनं नैव जामित्रदोषो गोधूलिः सा मुनिभिरुदिता सर्वकार्येषु शस्ता" मु०चि०।

"यद्यत्र कन्यमित्यादिः स स्तुत्यर्थवादः तेन गोधूल्याः प्रशंसायां तात्पर्यं न तु विधिरन्यथा निषिद्धेषु अमावास्याभद्राभरण्यादिष्वपि गोधूलिलग्नं भवितुं युक्तं स्यात् । सामान्यैरपवादापत्तेरिष्टापत्तिरपि वक्तुमशक्या । तस्मादभिहिततिथ्यादिष्वेव यावच्छक्याखिलदोषपरिहारपूर्वकघटीलग्नं कार्यं तदभावे गोधूलिलग्नं कार्यम् । यदाह व्यासः 'लग्नं यदा नास्ति विशुद्धमन्यद्गोधूलिकां साधु तदा वदन्ति । लग्ने विशुद्धे सति वीर्य्ययुक्ते गोधूलिका नैव फलं विधत्ते । शुभाशुभयुतं सर्वं रागेदोषन्नुनिन्दितम् । विवाहलग्नवच्चैव गोधूलौ प्राह भागुरिरिति" किन्तु "कुलिकं क्रान्तिसाम्यं च मूर्त्तौ षष्ठाष्टमः शशी । पञ्च गोधूलिके त्याज्या अन्ये दोषाः शुभावहाः" इति दैवज्ञमनोहरीयवाक्यमपि सार्थकम् । गोधूल्यधिकारे चाह नारदः "प्राच्यानां च कलिङ्गानां मुख्यं गोधूलिकं स्मृतम् । गान्धर्वादिविवाहेषु वैश्योद्वाहे च योजयेत् । चतुर्थमभिजिल्लग्नमुदयर्क्षात्तु सप्तमम् । गोधूलिकं हि भवति सम्पत्पुत्रादिसौख्यदमिति" । दैवज्ञम० "घटीलग्नं यदा नास्ति तदा गोधूलिकं शुभम् । शूद्रादीनां बुधाः प्राहुर्न द्विजानां कदाचन । महादोषान् परित्यज्य मौञ्जीबन्धादिकेषु च । कारयेद्गोरजोवावत्तावल्लग्नं शुभावहमिति । लग्नशुद्धिर्यदा नास्ति कन्या यौवनशालिनी । तदा वै सर्ववर्णानां लग्नं गोधूलिकं शुभमिति" । अतएव भूपालवल्लभे "विप्रेषु घटिकाऽलाभे दातव्यं गोरजो बुधैः । संकीर्णे गोरजः शस्तं परेषु द्वितयं शुभमिति" तत्र गोधूलिस्वरूपकालसमयः केशवार्केणोक्तः "अस्तोभयत्र घटिकादलमिष्टमाहुर्याद्धं तद्भास्करस्यरपि चार्द्धबिम्बादिति" केचित्तु यावद्दिनान्ते दिशि पश्चिमायां पश्येत्तृतीयं रविबिम्बभागम् । तस्मात्परं नाडीकयुग्ममेके गोधूलिकालं मुनयो वदन्तीति, तदेतयोः पक्षयोर्यथादेशाचारं व्यवस्था पी० धा० ।

"पिण्डीभूते दिनकृति हेमन्तर्तौ स्यादर्द्धास्ते तपसमये गोधूलिः । संपूर्णास्ते जलधरमालाकाले त्रेधा योज्या सकलशुभे कार्यादौ" मु० चि० । "हेमन्ताख्ये ऋतौ हेमन्तशब्देन शीतकाल उपलक्ष्यते मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये इत्यर्थः तत्र दिनकृति सूर्ये पिण्डीभूते ओदनगोलकसदृशे सन्ध्यायां नीहाराद्यावृतत्वेन निःप्रभे इत्यर्थः । तस्मिन् क्षणे गोधूलिर्ज्ञेया तथा तपसमये उष्णकाले चैत्रादिचतुष्टये सूर्येऽर्द्धास्ते अर्द्धबिम्बस्य दृश्यत्वे च सति गोधूलिः । जलधर. मेघास्तेषां मालासमूहस्तस्योत्पादके काले वर्षाकाले श्रावणादिमासचतुष्टये सूर्ये संपूर्णास्तेऽदर्शनं गते सति गोधूलिः । केवलमियं न विवाहे एव किन्तु सकलशुभे समस्तशुभकार्यादिष्वपि ज्ञेया । यदाह वराहः "गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवाहादिके हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिण्डीकृते भास्करे । ग्रीष्मेऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गते दृश्यतां सूर्ये चास्तमुपागते भगवति प्रावृट्शरत्कालयोरिति" । पी० धा० ।

अथ गोधूलिसमयेऽपवाद्या दोषाः "अस्तं याते गुरुदिवसे सौरे सार्के लग्नान्मृत्यौ रिपुभवने लग्ने चन्द्रे । कन्यानाशस्तनुमदनस्थे भौमे वोढुर्लाभे धनसहजे चन्द्रे सौख्यम्" मु० चि० ।

"गोधूलिरित्यनुवर्त्तते गुरुदिवसे बृहस्पतिवारे, सूर्येऽस्तं याते सूर्यास्तादनन्तरं गोधूलिः शुभा स्यात् न तु सूर्यास्तात्पूर्वमर्द्धघटिकागोधूलिलग्नं कार्यमर्द्धयामसद्भावात् । तथा सौरे शनिवारे सार्के सूर्यदर्शनसहिते गोधूलिः शुभा । न तु सूर्यास्तादनन्तरं कुलिकसद्भावात् । उपलक्षणत्वात् क्रान्तिसाम्यमपि त्याज्यम् तथा लग्नात्तात्कालिकलग्नान्मृत्यावष्टमे रिपुभवने षष्ठे वा लग्ने एव वा चन्द्रे सति कन्यानाशः स्यात् । तदुक्तं दैवज्ञ० "कुलिकं क्रान्तिसाम्यञ्च मूर्त्तौ षष्ठाष्टमः शशी । पञ्च गोधूलिके त्याज्या अन्ये दोषाः शुभावहाः" । अत्र कुलिकशब्देन तत्कालसम्भाव्यार्द्धयामाख्यो वारदोषो लक्ष्यते अन्येषामत्रासम्भव एव । लग्नस्थे मदनस्थे सप्तमस्थे वा भौमे सति वोढुर्वरस्य नाशो भवति तदुक्तं ज्योतिःसंहितासारे 'षष्ठेऽष्टमे मूर्त्तिगते शशाङ्के गोधूलिके मृत्युमुपैति कन्या' । कुजेऽष्टमे मूर्त्तिगतेऽथवास्ते वरस्य नाशं प्रवदन्ति गर्गाः" अन्योऽपि विशेषस्तत्रैव "षष्ठाष्टमे चन्द्रजचन्द्रजीवे क्षीणोडुते वा भृगुनन्दने वा । मूर्त्तौ च चन्द्रे नियमेन मृत्युर्गोधूलिकं स्यादिह वर्जनीयमिति" । 'धिष्ण्याहृद्युतन्त्याज्यं मूर्त्तौ षष्ठाष्टमः शशी । गोरजस्तत्प्रशंसन्ति सन्तः शनिदिनं विनेति" । उक्तञ्च "केशवार्केण गोधूलिकेऽपि विधुरष्टमषष्ठमूर्त्तौ वर्ज्यो वदन्ति तदथो स्वरविप्रपञ्चाः । पञ्चाङ्गशुद्धिमयमेव विवाहधिष्ण्यैर्यत्कादिदं सततमस्तगते पतङ्गे । नांशो न लग्नमिह दृष्टयुतं सभर्त्तुर्नाकारसौरितसमामपि सङ्कभङ्गः । किन्त्वन्द्रवारभयमेकमिहास्तु किन्तु नात्र प्रमाणवचनद्वयमपि श्रुतं नः" । सार्के शनौ दिरविचित्

मित्रशिलेमूनीतन्ते रवङ्कुलिकयामदृष्टोपलब्धादिति"। चन्द्रे लाभस्थे वित्ते द्वितीयस्थे सहजस्थे वा सति स्त्रीपुरुषयोः सौख्यं स्यात्। तदुक्तं संहितासारे "यत्रैकादशगचन्द्रो द्वितीयो वा तृतीयगः। गोधूलिका स विज्ञेया शेषा धूलिरिति स्मृतेति" पी०धा०

ज्यो०त०मासभेदे फलभेदः। "मार्गे गोधूलियोगे प्रभवति विधवा, माघमासे तथैव, पुत्रायुर्धनयौवनेन सहिता कुम्भे स्थिते भास्करे। वैशाखे शुभदा, प्रजाबलवती, ज्यैष्ठे पतेर्मानदा आषाढे धनधान्यपुत्रबहुला, पाणिग्रहे कन्यका।

अथ विशाखादौ वर्ज्यदोषसमष्टिः "उत्पातान् सह पातदग्धतिथिभिर्दुष्टांश्च योगांस्तथा चन्द्रेज्योशनसामथास्तमयनं तिथ्याः क्षयर्द्धी तथा। गण्डान्तञ्च सविष्टि संक्रमदिनं तन्वंशपास्तं तथा तन्वंशेशविधूनथाष्टरिपुगान् पापस्य वर्गांस्तथा। सेन्दुक्रूरखगोदयांशमुदयास्ताशुद्धिचण्डायुधम्। खार्जूरं दशयोगयोगसहितं जामित्रलत्ताव्यधम्। बाणोपग्रहपापकर्त्तरि तथा तिथ्यृक्षवारोत्थितं दुष्टं योगमथार्द्धयामकुलिकाद्यान् वारदोषानपि। क्रूराक्रान्तविमुक्तभं ग्रहणभं यत् क्रूरगन्तव्यभं त्रेधोत्पातहतञ्च केतुहतभं सन्ध्योदितभं तथा। तद्वच्च ग्रहभिन्नयुद्धगतभं सर्वानिमान् सन्त्यजेदुद्वाहे शुभकर्मसु ग्रहकृतान् लग्नस्य दोषानपि" मु०चि०। "उत्पातादीन्दोषान् उद्वाहे यज्ञोपवीतादिशुभकर्मसु च सन्त्यजेदिति तृतीयश्लोकेनान्वयः। उद्वाहग्रहणं गोबलीवर्द्दन्यायेन मुख्यत्वख्यापनार्थम्। उत्पातान् त्रिविधान् दिव्यान्तरिक्षभौमान् लक्षणया तत्सम्बन्धिनः सप्त वर्ज्यदिवसांस्त्यजेत्। यदाह गुरुः "दिग्दाहे वा महादाहपतने पांशुवर्षणे। उल्कापाते महावाते महाशनिनिपातने। अनभ्राशनिपाते च भूकम्पे परिवेषयोः। ग्रामोत्पाते निशायन्द्रे दुर्निमित्ते नभोभवे। केतौ यत्र दृश्यन्ते स धूमा वा धूमशिखाः। चन्द्रसूर्यग्रहे चैव वर्जयेद्दिनसप्तकमिति"। पातो महापातः क्रान्तिसाम्यमिति यावत् तद्दूषितमपि भम्। दग्धतिथयः "चापान्त्यगे गोघटगे इत्यादिनोक्ताः एतैः सह त्यजेदिति सम्बन्धः तथा दुष्टान् योगान् व्यतीपातवैधृतिपरिघाद्यादीन्। अथ चन्द्रेज्योशनसां चन्द्रगुरुशुक्राणाम् अस्तमयनमस्तं च तिथ्याः क्षयर्द्धी तिथिक्षयं तिथिवृद्धिं च पुनर्गण्डान्तं नक्षत्रतिथिलग्नैः त्रिविधं त्रिविधभेदा संक्रमदिनं तद्दिवसे वर्ज्या घटिकाः, अयनेषु विषुवेषु पूर्वापरं त्रिदिनमिति विशेषोज्ञेयः। ताभ्यां सहितमिति पूर्वेण सम्बन्धः। तन्वंशपास्तम् लग्नांशयोरस्तगत विहितनवांशः तौ पातः तन्वंशपौ तयोरस्तं लग्नाधीशयोः लग्नगतनवांशाधीशयोरस्तं चेत्यर्थः तथा तन्वंशेशविधून् लग्नलवांशेशचन्द्रान् अष्टरिपुगान् अष्टमगतान् षष्ठस्थान् इन्दुश्च क्रूरखगश्चेन्दुक्रूरखगौ उदयो लग्नञ्च अंशो नवांशश्च उदयांशमिति समाहारद्वन्द्वैकवचनं इन्दुक्रूरखगाभ्यां सहितमुदयांशम्। इन्दुसहितं लग्नं लग्नांशं च क्रूरग्रहेण सहितं लग्नं लग्नांशं चेत्यर्थः। पापस्य त्यक्तव्यविवक्षितं पापानां वर्गानित्यर्थः उदयाशुद्धिरस्ताशुद्धिश्च उदयास्ताशुद्धिः चण्डायुधम् "चण्डायुधं हर्षणवैधृतिसाध्येत्यादिनोक्तम्। खार्जूरं व्याघातगण्डेत्यादिनोक्तं दशयोगः "सूर्यर्क्षचन्द्रर्क्षयुतिरित्यादिनोक्तः, योगो ग्रहयुतिश्च तत्सहितं जामित्रलत्ताव्यधम् समाहारद्वन्द्वैकवचनं जामित्रं द्विविधं लग्नजामित्रं चन्द्रजामित्रञ्च लग्नाच्चन्द्रादित्यादिनोक्तं लत्ता "शराङ्गपूर्णेन्दुमिता" इत्युक्ता व्यधम् वेधं सप्तशलाकोक्तं पञ्चशलाकोक्तञ्च। बाणाः पञ्चकम् उपग्रहः प्रसिद्धः शराष्टदिक् शक्रेत्यादिः पापकर्त्तरी क्रूरग्रहकर्त्तरी समाहारद्वन्द्वैकवचनं तिथ्यृक्षवारोत्थितं दुष्टं योगं तिथिनक्षत्रवारैर्जनितं उत्पन्नं दुष्टयोगम्। तथा तिथिनक्षत्रोत्थं यमघण्टादिमे इत्यादि। तिथिवारोत्थं सूर्येशपञ्चेत्यादिनक्षत्रवारोत्थं साम्यत्वाद्भमित्यादि अनेकं दुष्टयोगम् अथार्द्धयामकुलिकाद्यान् वारदोषानपि सदार्थम् आदिशब्देन दुर्मुहूर्त्तादिकान्। क्रूराक्रान्तविमुक्तभं क्रूराक्रान्तं क्रूरविमुक्तञ्च भं ग्रहणभं यस्मिन् भे सूर्य्यचन्द्रोपरागो जातस्तद्भं यत् क्रूरगन्तव्यभं क्रूरेण जिगमिषितं तद्भं नक्षत्रं त्रेधोत्पातहतञ्च भम्। त्रिविधोत्पातैर्दिव्यभौमान्तरिक्षैर्हतं नक्षत्रमष्टकं त्याज्यमेवं ग्रहणनक्षत्रमपि। केतुहतभञ्च केतुना हतभञ्च। सन्ध्योदितभम् अत्र सन्ध्याशब्देन सायंसन्ध्या गृह्यते। तत्रोदितं तत्काले यन्नक्षत्रं क्षितिजे उदयमस्तम् सूर्य्याच्चतुर्दशं नक्षत्रमित्यर्थः। न तु प्रातःसन्ध्यायामत्र हि सूर्य्यक्रान्तभुक्तान्यतरत्वसम्भवात्। यदुक्तं केशवार्केण "तच्चितारकतोऽपि चतुर्दशं तद्दिवसेऽपि खिलं शुभकर्मणीति"। तारकशब्दः क्लीबेऽपि। नन्वग्रहत्वादेव निषेधे सिद्धे पुनर्दोषाभिधान किमर्थम् उच्यते उपग्रहर्क्षदोषस्य सत्यावश्यकत्वे कुत्राप्येकदेशविषयत्वात्तद्देशस्य च दोषाधिक्यख्यापनार्थं सर्वदेशविषयत्वेन निषेधो यथा स्यादिति। ग्रहभिन्नयुद्धगतम् ग्रहेण भेदितं ग्रहयुद्धगतञ्च नक्षत्रं

निषिद्धं तथा षड्गुणतान् कन्यायाः दोषान् । "अष्टे शनिःखे ऽवनिजश्चादिकान् लग्नगस्वल्पदोषान् सन्त्यजेत्" । पी॰धा॰ । ज्यो॰त॰ ज्योतिःसारसंग्रहवाक्यम् "विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता । विवाहानलदग्धा सा नियतं स्वामिघातिनी" एतद्वचनस्यार्षमूलानुपलम्भात् माधवाचार्य्यादिभिरप्रामाणिकत्वमुद्घोषितं दिवाऽपि विवाह आचर्य्यते । कन्यादानं च रात्रावपि कर्त्तुं शक्यते यथाह ज्यो॰त॰ भारतम् "रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम् । विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठाः दीपमन्नं प्रतिश्रयम्" । तत्रैव व्यासः "रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवाहिता । शनैश्चरदिने चैव यदा रिक्ता तिथिर्भवेत् । तस्यां विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्द्धिनी" इत्युक्तेः शनिवारे रिक्तायामपि विवाह इति गौडाः । माधवाचार्य्यादिभिरेतद्वचनममूलकमेवेति मत्वा शनियुक्तरिक्तायां न तदाद्रियते । अथ विवाह्यस्त्रीशुभाशुभलक्षणान्युच्यन्ते । उद्व॰त॰ "स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्रनखौ कुमार्य्याः पादौ समोपचितचारुनिगूढगुल्फौ । श्लिष्टाङ्गुली कमलकान्तितलौ च यस्यास्तामुद्वहेद्यदि भुवोऽधिपतित्वमिच्छेत् । मत्स्याङ्कुशाब्जयवचक्रहलासिचिह्नावस्वेदनौ मृदुतलौ चरणौ प्रशस्तौ । जङ्घे च रोमरहिते विशिरे सुवृत्ते जानुद्वयं सममनुल्वणसन्धिदेशम् । ऊरू घनौ करिकरप्रतिमावरोमावश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं च गुह्यम् । श्रोणीललाटमुरुकूर्म्मसमुन्नतं च गूढो मणिश्च विपुलां श्रियमादधाति । विस्तीर्णमांसोपचितो नितम्बो गुरुश्च धत्ते रशनाकलापम् । नाभिर्गभीरा विपुलाङ्गनानां प्रदक्षिणावर्त्तगता प्रशस्ता । मध्यं स्त्रियास्त्रिवलिनाथमरोमशं च वृत्तौ घनावविषमौ कठिनावुरस्यौ । रोमप्रवर्जितमुरो मृदु चाङ्गनानां ग्रीवा च कम्बुनिचितार्थसुखानि धत्ते । बन्धुजीवकुसुमोपमोऽधरो मांसलो रुचिरबिम्बरूपभृत् । कुन्दकुड्मलनिभाः समा द्विजा योषितां पतिसुखामितार्थदाः । दाक्षिण्ययुक्तमशठं परपुष्टहंसवल्गु प्रभाषितमदीनमनल्पसौख्यम् । नासा समा समपुटा रुचिरा प्रशस्ता दृग्नीलनीरजदलद्युतिहारिणी च । नो सङ्गते नातिपृथू न लम्बे शस्ते भ्रुवौ बालशशाङ्कवक्रे । अर्द्धेन्दुसंस्थानमरोमशं च शस्तं ललाटं न नतं न तुङ्गम् । कर्णयुग्ममपि युक्तमांसलं शस्यते मृदु समं समाहितम् । स्निग्धनीलमृदुकुञ्चितैकजा मूर्द्धजाः सुखकराः समं शिरः । भृङ्गारासनवाजिकुञ्जररथश्रीवृक्षयूपेषुभिर्मालाकुण्डलचामराङ्कुशयवैः शैलैर्ध्वजैस्तोरणैः । मत्स्यस्वस्तिकवेदिकाव्यजनकैः शङ्खातपत्राम्बुजैः पादे पाणितलेऽपि वा युवतयो गच्छन्ति राज्ञीपदम् । निगूढमणिबन्धनौ तरुणपद्मगर्भोपमौ करौ नृपतियोषितां तनुविकृष्टपर्वाङ्गुली । न निम्नमति नोन्नतं करतलं सुरेखान्वितं करोत्यविधवां चिरं सुतसुखार्थसम्भोगिनीम् । मध्याङ्गुलिं या मणिबन्धनोत्था रेखा गता पाणितलेऽङ्गनायाः । ऊर्द्ध्वस्थिता पादतलेऽथवा या पुंसोऽथवा राज्यसुखाय सा स्यात् । कनिष्ठिकामूलभवा गता या प्रदेशिनीमध्यमिकान्तरालम् । करोति रेखा परमायुषः सा प्रमाणमूना तु तदूनमायुः । अङ्गुष्ठमूले प्रभवन्ति रेखाः पुत्रा बृहत्यः प्रमदास्तु तन्व्यः । अच्छिन्नदीर्घा बृहदायुषां ताः स्वल्पायुषां छिन्नलघुप्रमाणाः । इतीदमुक्तं शुभमङ्गनानामतो विपर्य्यस्तमनिष्टमुक्तम् । विशेषतोऽनिष्टफलानि यानि समासतस्तान्यनुकीर्त्तयामि । कनिष्ठिका वा तदनन्तरा वा महीं न यस्याः स्पृशती स्त्रियाः स्यात् । गताऽथवाङ्गुष्ठमतीत्य यस्याः प्रदेशिनी सा कुलटातिपापा । उद्बद्धाभ्यां पिण्डिकाभ्यां शिराले शुष्के जङ्घे रोमशे चातिमांसे । वामावर्त्तं निम्नमल्पं च गुह्यं कुम्भाकारं चोदरं दुःखितानाम् । ह्रस्वयाऽतिनिःस्वता दीर्घया कुलक्षयः । ग्रीवया पृथूत्थया योषितः प्रचण्डता । नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा सा दुःशीला श्यावलोलेक्षणा च । कूपौ यस्या गण्डयोश्च स्मितेषु निःसन्दिग्धं बन्धकीं तां वदन्ति । प्रविलम्बिनि देवरं ललाटे श्वशुरं हन्त्युदरे स्फिचोः पतिं च । अतिरोमचयान्वितोत्तरोष्ठी न शुभा भर्त्तुरतीव या च दीर्घा । स्तनौ सरोमौ मलिनोल्बणौ च क्लेशं दधाते विषमौ च कर्णौ । स्थूलाः कराला विषमाश्च दन्ताः क्लेशाय चौर्य्याय च कृष्णमांसाः । क्रव्यादरूपैर्वृककाककङ्कसरीसृपोलूकसमानचिह्नैः । शुष्कैः शिरालैर्विषमैश्च हस्तैर्भवन्ति नार्य्यः सुखवित्तहीनाः । या तूत्तरोष्ठेन समुन्नतेन रूक्षाग्रकेशी कलहप्रिया सा । प्रायो विरूपासु भवन्ति दोषा यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति । पादौ सगुल्फौ प्रथमं प्रदिष्टौ जङ्घे द्वितीयं च सजानुचक्रे । मेढ्रोरुमुष्कं च ततस्तृतीयं नाभिः कटिश्चेति चतुर्थमाहुः । उदरं कथयन्ति पञ्चमं हृदयं षष्ठमतः स्तनान्वितम् । अथ सप्तममंसजत्रुणी कथयन्त्यष्टममोष्ठकन्धरे । नवमं नयने च सभ्रुणी सललाटं दशमं शिरस्तथा । अशुभेष्वशुभं दशाफलं चरणाद्येषु शुभेषु शोभनम्" ।

काशीखण्डे ३७ अध्याये स्त्रीणां शुभाशुभलक्षणान्युक्तानि यथा "सदा स्त्री सुखं भुङ्क्ते स्त्री लक्षणवती यदि । अतः शुभलक्षणाधमादौ लक्षणमीक्षयेत् । वपुरावर्त्तगन्धश्च छाया सत्त्वं स्वरो गतिः । वर्णश्चेत्यष्टधा प्रोक्ता बुधैर्लक्षणभूमिका । आपादतलमारभ्य यावन्मौलिरुहं क्रमात् । शुभाशुभानि वक्ष्यामि लक्षणानि मुने ! शृणु । आदौ पादतले रेखा ततोऽङ्गुष्ठाङ्गुलीनखाः । पृष्ठं गुल्फद्वयं पार्ष्णी जङ्घे रोमाणि जानुनी । ऊरू कटिर्नितम्बः स्फिग् भगो जघनवस्तिके । नाभिः कुक्षिद्वयं पार्श्वोदरमध्यवलित्रयम् । रोमाणि हृदयं वक्षो वक्षोजद्वयचूचुकम् । जत्रु स्कन्धांसकक्षादोर्मणिबन्धकरद्वयम् । पाणिपृष्ठं पाणितलं रेखाङ्गुष्ठाङ्गुलीनखाः । पृष्ठं कृकाटिकाकण्ठौ चिबुकञ्च हनुद्वयम् । कपोलवक्त्रमधरोत्तरोष्ठद्विजजिह्विकाः । घण्टिकातालुहसितं नासिका क्षुतमक्षिणी । पक्ष्मभ्रूकर्णभालानि मौलिसीमन्तमौलिजाः । षष्टिः षडुत्तरा योषित् कुलक्षणवस्तुभिः । स्त्रीणां पादतलं स्निग्धं मांसलं मृदुलं समम् । अस्वेदमुष्णमरुणं बहुभोगोचितं स्मृतम् । रूक्षं विवर्णं परुषं खण्डितप्रतिबिम्बकम् । शूर्पाकारं विशुष्कं च दुःखदौर्भाग्यसूचकम् । चक्रस्वस्तिकशङ्खाब्जध्वजमीनातपत्रवत् । यस्याः पादतले रेखा सा भवेत् क्षितिपाङ्गना । भवेदखण्डभोगाढ्या या मध्याङ्गुलिसङ्गता । रेखाखुसर्पकाकाभा दुःखदारिद्र्यसूचिका । उन्नतो मांसलोऽङ्गुष्ठो वर्त्तुलोऽतुलभोगदः । वक्रो ह्रस्वश्च चिपिटः सुखसौभाग्यभञ्जकः । विधवा विपुलेन स्याद्दीर्घाङ्गुष्ठेन दुर्भगा । मृदवोऽङ्गुलयः शस्ता घनावृत्ताः समुन्नताः । दीर्घाङ्गुलीभिः कुलटा कृशाभिरतिनिर्धना । ह्रस्वायुषा च ह्रस्वाभिर्भुग्नाभिर्भुग्नवर्त्तिनी । चिपिटाभिर्भवेद्दासी विरलाभिर्दरिद्रिणी । परस्परं समारूढा यदाङ्गुल्यो भवन्ति हि । हत्वा बहूनपि पतीन् परप्रेष्या तदा भवेत् । यस्याः पथि समायान्त्या रजो भूमेः समुच्छलेत् । सा पांशुला प्रजायेत कुलत्रयविनाशिनी । यस्याः कनिष्ठिका भूमिं न गच्छन्त्याः परिस्पृशेत् । सा निहत्य पतिं पापा द्वितीयं कुरुते पतिम् । अनामिका च मध्या च यस्या भूमिं न संस्पृशेत् । पतिद्वयं निहन्त्याद्या द्वितीया च पतित्रयम् । पतिहीनत्वकारिण्यौ हीने ते हे रमे यदि । प्रदेशिनी भवेद्यस्या अङ्गुष्ठव्यतिरेकिणी । कन्यैव कुलटा सा स्यादेष एव विनिश्चयः । स्निग्धाः समुन्नतास्ताम्रारक्ताः पादनखाः शुभाः । रात्त्वसूचकं

स्त्रीणां पादद्वयं समुन्नतम् । अस्वेदमसिराढ्यं च मसृणं मृदुमांसलम् । दरिद्रा मध्यनम्रेण सिरालेन सदाऽध्वगा । रोमाढ्येन भवेद्दासी निर्मांसेन च दुर्भगा । गूढौ गुल्फौ शुभायोक्तावसिरालौ सुवर्त्तुलौ । सुघटौ शिथिलौ उच्चौ स्यातां दौर्भाग्यसूचकौ । समपार्ष्णिः शुभा नारी पृथुपार्ष्णिश्च दुर्भगा । कुलटोन्नतपार्ष्णिश्च दीर्घपार्ष्णिश्च दुःखभाक् । रोमहीने समे स्निग्धे यज्जङ्घे क्रमवर्त्तुले । सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरे । एकरोमा राजपत्नी द्विरोमापि सुखास्पदम् । त्रिरोमा रोमकूपेषु भवेद्वैधव्यदुःखभाक् । वृत्तं पिशितसंलग्नं जानुयुग्मं प्रशस्यते । निर्मांसं स्वैरचारिण्या दरिद्रायाश्च विश्लथम् । विशिरैः करभाकारैरूरुभिर्मसृणैर्घनैः । सुवृत्तै रोमरहितैर्भवेयुर्भूपवल्लभाः । वैधव्यं रोमशैरुक्तं दौर्भाग्यं चिपिटैरपि । मध्यच्छिद्रैर्भवेद्दुःखं दारिद्र्यं कठिनत्वचैः । चतुर्भिरङ्गुलैः युक्ता कटिर्विंशति संयुतैः । समुन्नतनितम्बाढ्या चतुरस्रा मृगीदृशाम् । विनता चिपिटा दीर्घा निर्मांसा सङ्कटा कटिः । ह्रस्वरोमयुता नार्या दुःखवैधव्यसूचिका । नितम्बबिम्बो नारीणामुन्नतो मांसलः पृथुः । महाभोगाय संप्रोक्तस्तदन्योऽशर्म्मणे मतः । कपित्थफलवद्वृत्तौ मृदुलौ मांसलौ घनौ । स्फिचौ वलिविनिर्मुक्तौ रतिसौख्यप्रवर्द्धनौ । शुभः कमठपृष्ठाभो गजस्कन्धोपमो भगः । वामोन्नतस्तु कन्याजः पुत्रजो दक्षिणोन्नतः । आखुरोमा गूढमणिः सुश्लिष्टः संहतः पृथुः । तुङ्गः कमलवर्णाभः शुभोऽश्वत्थदलाकृतिः । कुरङ्गखुररूपोऽयं चुल्लीकोदरसन्निभः । रोमशो विवृतास्यश्च दृश्यनासोऽतिदुर्भगः । शङ्खावर्त्तो भगो यस्याः सा गर्भमिह नेच्छति । चिपिटः कर्परकारः किङ्करीपददो भगः । वंशवेत्रदलाभो गजरोमोच्चनासिकः । विकटः कुटिलाकारो लम्बगल्लस्तथा शुभः । भगस्य भालं जघनं विस्तीर्णं तुङ्गमांसलम् । मृदुलं मृदुरोमाढ्यं दक्षिणावर्त्तलोन्नतम् । वामावर्त्तं च निर्मांसं भुग्नं वैधव्यसूचकम् । सङ्कटस्थपुटं रूक्षं जघनं दुःखदं सदा । वस्तिः प्रशस्ता विपुला मृद्वी स्तोकसमुन्नता । रोमशा च शिराला च रेखाङ्का नैव शोभना । गम्भीरा दक्षिणावर्त्ता नाभी स्यात् सुखसम्पदे । वामावर्त्ता समुत्ताना व्यक्तग्रन्थिर्न शोभना । सूते सुतान् बहून् नारी पृथुकुक्षिः सुखास्पदम् । क्षितीशं जनयेत् पुत्रं मण्डूकाभेन कुक्षिणा । उन्नतेन वलीभाजा सावर्त्तेनापि कुक्षिणा । वन्ध्या प्रव्रजिता दासी

कूर्माड्योषा भवेदिह । समैः समांसैर्मृदुभिर्योषिन्मग्नास्थिभिः शुभैः । पार्श्वैः सौभाग्यसुखयोर्निधानं स्यादसंशयम् । यस्या दृश्यशिरे पार्श्वे उन्नते रोमसंयुते । निरपत्या च दुःशीला सा भवेद्दुःखशेवधिः । उदरेणातितुच्छेन विशिरेण मृदुत्वचा । योषिद्भवति भोग्याढ्या नित्यमिष्टान्नसेविनी । कुम्भाकारं दरिद्रायाः जठरं च मृदङ्गवत् । कुष्माण्डाभं यवाभं च दुःपूरं जायते स्त्रियाः । सुविशालोदरी नारी निरपत्या च दुर्भगा । प्रलम्बजठरा हन्ति श्वशुरं चापि देवरम् । मध्यक्षामा च सुभगा भोगाढ्या सवलित्रया । ऋज्वी तन्वी च रोमाली यस्याः सा नर्मशर्मभूः । कपिला जटिला स्थूला व्युच्छिन्ना रोमराजिका । वैरवैधव्यदौर्भाग्यं विदध्यादिह योषिताम् । निर्लोम हृदयं यस्याः समं निम्नत्ववर्जितम् । ऐश्वर्यं चाप्यवैधव्यं प्रियप्रेम च सा लभेत् । विस्तीर्णहृदया योषा पुंश्चला निर्दया तथा । उद्भिन्नरोमहृदया पतिं हन्ति विनिश्चितम् । अष्टादशाङ्गुलततमुरः पीवरमुन्नतम् । सुखाय, दुःखाय भवेद्रोमशं विषमं पृथु । घनौ वृत्तौ दृढौ पीनौ समौ शस्तौ पयोधरौ । स्थूलाग्रौ विरलौ शुष्कौ वामोरूणां न शर्मदौ । दक्षिणोन्नतवक्षोजा पुत्रिणीष्वग्रणीर्मता । वामोन्नतकुचा सूते कन्यां सौभाग्यसुन्दरीम् । अरघट्टघटीतुल्यौ कुचौ दौःशील्यसूचकौ । पीवरास्यौ सान्तरालौ पृथुपालौ न शोभनौ । मूलेस्थूलौ क्रमकृशावग्रे तीक्ष्णौ पयोधरौ । सुखदौ पूर्वकाले तु पश्चादत्यन्तदुःखदौ । सुदृशां चूचुकयुगं शस्तं श्यामं सुवर्त्तुलम् । अन्तर्मग्नं च दीर्घं च कृशं क्लेशाय जायते । पीवराभ्यां च बाहुभ्यां धनधान्यनिधिर्वधूः । श्लथास्थिभ्यां च निम्नाभ्यां विषमाभ्यां दरिद्रिणी । अबन्धावनतौ स्कन्धावदीर्घावशयौ शुभौ । वक्रास्थूलौ च रोमाढ्यौ प्रेष्यवैधव्यसूचकौ । निगूढसन्धी स्वस्ताग्रौ शुभावंसौ सुसंहतौ । वैधव्यदौ समुच्छ्रायौ निर्मांसावतिदुःखदौ । कक्षे सुसूक्ष्मरोमे च तुङ्गे स्निग्धे च मांसले । शस्ते, न शस्ते गम्भीरे शिराले स्वेदमेदुरे । स्यातां दीर्घौ सनिर्दोषौ गूढास्थिग्रन्थिकोमलौ । विशिरौ च विरोमाणौ सरलौ हरिणीदृशाम् । वैधव्यं स्थूलरोमाणौ ह्रस्वौ दौर्भाग्यसूचकौ । परिक्लेशाय नारीणां परिदृश्यशिरो भुजौ । अम्भोजमुकुलाकारमङ्गुष्ठाङ्गुलिसम्मुखम् । हस्तद्वयं मृगाक्षीणां बहुभोगाय जायते । मृदुमध्योन्नतं रक्तं तलं पाण्योररन्ध्रकम् । प्रशस्तं शस्तरेखाढ्यमल्परेखं शुभावहम् । विधवा बहुरेखेण विरेखेण दरिद्रिणी । भिक्षुकी सुषिराढ्येन नारी करतलेन वै । विरोम विशिरं यस्याः पाणिपृष्ठं समुन्नतम् । वैधव्यहेतु रोमाढ्यं निर्मांसं स्नायुमत् त्यजेत् । व्यक्ताव्यक्ता गभीरा च स्निग्धा पूर्णा च वर्त्तुला । कररेखाङ्गनायाः स्याच्छुभा भाग्यानुसारतः । मत्स्येन सुभगा नारी स्वस्तिकेन च सुप्रजाः । पद्मेन भूपतेः पत्नी जनयेद्भूपतिं सुतम् । चक्रवर्त्तिस्त्रियाः पाणौ नन्द्यावर्त्तः प्रदक्षिणः । शङ्खातपत्रकमठा देवमातृत्वसूचकाः । तुलामानाकृती रेखा वणिक्पत्नीत्वहेतुका । गजवाजिवृषाकाराः करे वामे मृगीदृशाम् । रेखाः प्रासादवज्राभा सूते तीर्थकरं शुभम् । कृषीवलस्य पत्नी स्याच्छकटेन युगेन वा । चामराङ्कुशकोदण्डै राजपत्नी भवेद्ध्रुवम् । अङ्गुष्ठमूलान्निर्गत्य रेखा याति कनिष्ठिकाम् । यदि सा पतिहन्त्री स्याद्दूरतस्तां त्यजेत् सुधीः । त्रिशूलासिगदाशक्तिदुन्दुभ्याकृतिरेखया । नितम्बिनी कीर्त्तिमती त्यागेन पृथिवीतले । कङ्कजम्बूकमण्डूकवृकवृश्चिकभोगिनः । रासभोष्ट्रबिडालाः स्युः करस्था दुःखदाः स्त्रियाः । शुभदः सरलाङ्गुष्ठो वृत्तो वृत्तनखो मृदुः । अङ्गुल्यश्च सुपर्वाणो दीर्घा वृत्ताः क्रमात् कृशाः । चिपिटाः स्फुटिता रूक्षाः पृष्ठरोमयुजोऽशुभाः । अतिह्रस्वाः कृशा वक्रा विरला रोमवेष्टिताः । दुःखायाङ्गुलयः स्त्रीणां बहुपर्वसमन्विताः । अरुणाः सशिखास्तुङ्गाः करजाः सुदृशां शुभाः । निम्ना विवर्णाः शुक्लाभाः पीता दारिद्र्यदायकाः । नखेषु बिन्दवः श्वेताः प्रायः स्युः स्वैरिणीस्त्रियाः । पुरुषा अपि जायन्ते दुःखिनः पुष्पितैर्नखैः । अन्तर्निमग्नवंशास्थिः पृष्ठिः स्यान्मांसला शुभा । पृष्ठेन रोमयुक्तेन वैधव्यं लभते ध्रुवम् । भुग्नेन विनतेनापि सशिरेणापि दुःखिता । ऋज्वी कृकाटिका श्रेष्ठा समांसा च समुन्नता । शुष्का शिराला लोमाढ्या विशाला कुटिलाऽशुभा । मांसलो वर्त्तुलः कण्ठः प्रशस्तश्चतुरङ्गुलः । शस्ता ग्रीवा त्रिरेखाढ्या त्वव्यक्तास्थिसुसंहता । निर्मांसा चिपिटा दीर्घा स्फुटा न शुभप्रदा । स्थूलग्रीवा च विधवा वक्रग्रीवा च किङ्करी । वन्ध्या हि चिपिटग्रीवा ह्रस्वग्रीवा च निःसुता । चिबुकं द्व्यङ्गुलं यस्याः वृत्तं पीनं सुकोमलम् । स्थूलं द्विधा विभक्तमायतं रोमशं त्यजेत् । हनुश्चिबुकसंलग्ना निर्लोमा सुघना शुभा । वक्रा स्थूला कृशा दीर्घा रोमशा न शुभप्रदा । शस्तौ कपोलौ वामाक्ष्याः पीनौ वृत्तौ समुन्नतौ । रोमशौ परुषौ

निम्नौ निर्मांसौ परिवर्ज्जयेत् । समं समांसं सुस्निग्धं स्वामोदं वर्त्तुलं सुखम् । अनेनवदनच्छायं धन्या-नामिह जायते । पाटलो वर्त्तुलः स्निग्धो रेखाभूषितमध्य-भूः । सीमन्तिनीनामधरो धराजानिप्रिया भवेत् । कृशः प्रलम्बः स्फुटितो रूक्षो दौर्भाग्यसूचकः । श्यावः स्थूलोऽ-धरोष्ठः स्याद्वैधव्यकलहप्रदः । मसृणोमांसलोऽस्याश्चो-त्तरोष्ठः सुभोगदः । किञ्चिन्मध्योन्नतोऽरोमा विपरीतो विरुद्धकृत् । गोक्षीरसन्निभाः स्निग्धा द्वात्रिंशद्दशनाः शुभाः । अधस्तादुपरिष्टाच्च समाः स्तोकसमन्विताः । पीताः श्यावाश्च दशनाः स्थूला दीर्घा द्विपङ्क्तयः । शुक्त्याकाराश्च विरला दुःखदौर्भाग्यकारिणः । अधस्ताद-धिकैर्दन्तैर्मातरं भक्षयेत् स्फुटम् । पतिहीना च विकटैः कुलटा विरलैर्भवेत् । जिह्वेष्टमिष्टभोक्त्री स्याच्छोणा-मृद्वी तथा सिता । दुःखाय मध्यसंकीर्णा पुरोभागेऽति-विस्तृता । सितया तोयमरणं श्यामया कलहप्रिया । दरि-द्रिणी मांसलया लम्बयाऽभक्ष्यभक्षिणी । विशालया रसनया प्रमादातिप्रमादभाक् । स्निग्धं कोकनदाभासं प्रशस्तं ता-लु कोमलम् । सिते तालुनि वैधव्यं पीते प्रव्रजिता भवेत् । कृष्णेऽपत्यवियोगार्त्ता रूक्षे भूरिकुटुम्बिनी । कण्ठे स्थूला सुदन्ता च क्रमतोष्णा च वाञ्छिता । अभक्ष्या-शुभा भवेद्या स्थूला लम्बा च दुःखदा । अलक्षितद्विजं किञ्चित् किञ्चित्फुल्लकपोलकम् । स्मितं प्रशस्तं सुद-शामनिमीलितलोचनम् । समवृत्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शु-भावहा । स्थूलाग्रा मध्यनम्रा च न प्रशस्ता सदुन्नता । आकुञ्चिताग्रया चापि वैधव्यक्लेशदायिनी । परप्रेष्या च चिपिटा ह्रस्वा दीर्घा कलिप्रिया । दीर्घं सरलं चूतं दीर्घं सुगन्धि हि निर्दिष्टकम् । कलनालोचने शस्ते रक्तान्ते कृष्णतारके । गोक्षीरवर्णविशदे सुस्निग्धे कृष्णपक्ष्मणी । उन्नताक्षी न दीर्घायुर्वृत्ताक्षी कुलटा भवेत् । मेषाक्षी महि-षाक्षी च केकराक्षी न शोभना । त्रासरूक्षिता नितरां गोपिङ्गाक्षी सुदुष्टा । पारावताक्षी दुःशीला रक्ताक्षी भर्त्तृ-घातिनी । कोटरानयना दुष्टा गजनेत्रा न शोभना । पुंश्चली वामकाणाक्षी वन्ध्या दक्षिणकाणिका । मधुपिङ्ग-लाक्षी रमणी धनधान्यसमृद्धिभाक् । पक्ष्मभिः सुघनैः स्निग्धैः कृष्णैः सूक्ष्मैः सुभगभाक् । कपिलैर्विरलैः स्थूलै-र्निन्द्या भवति भामिनी । भ्रुवौ सुवर्त्तुले तन्व्यौ स्निग्धे कृष्णे सुसंहते । प्रशस्ते मृदुरोमाणौ सुभ्रुवः कार्मुकाकृती । खररोमा च प्रमुक्ता विकीर्णा परुषा स्त्रियाः ।

न भ्रूः प्रशस्ता मिलिता दीर्घलोमा च पिङ्गला । ल-म्बकर्णौ शुभावर्त्तौ सुखदौ च शुभप्रदौ । शष्कुलीर-हितौ निन्द्यौ शिरालौ कुटिलौ कृशौ । भालः शिरावि-रहितो निर्लोमार्द्धेन्दुसन्निभः । अनिम्नस्त्र्यङ्गुलो नार्य्याः सौभाग्यारोग्यकारणम् । व्यक्तस्वस्तिकरेखञ्च ललाटं राज्यसम्पदे । प्रलम्बमलिकं यस्या देवरं हन्ति सा ध्रुवम् । रोमशेन शिरालेन प्रांशुना रोगिणी मता । सीमन्तः सरलः शस्तो मौलिः शस्तः समुन्नतः । गजकुम्भ-निभो वृत्तः सौभाग्यैश्वर्य्यसूचकः । स्थूलमूर्द्धा च विधवा दीर्घशीर्षा च बन्धकी । विशालेनापि शिरसा भवेद्दौर्भाग्यभाजनम् । केशा अलिकुलच्छायाः सूक्ष्माः स्निग्धाः सुकोमलाः । किञ्चिदाकुञ्चिताग्राश्च कुटिला अतिशोभनाः । परुषाः स्फुटिताग्राश्च विरलाश्च शि-रोरुहाः । पिङ्गला लघवो रूक्षा दुःखदारिद्र्यबन्धदाः । तिलकं लाञ्छनं वापि हृदि सौभाग्यकारणम् । यस्या दक्षिणवक्षोजे शोणे तिलकलाञ्छने । कन्याचतुष्टयं सूते सूते सा च सुतत्रयम् । भ्रुवोरन्तर्ललाटे वा मसको राज्य-सूचकः । वामे कपोले मसकः शोणो मिष्टान्नदः स्त्रियाः । तिलकं लाञ्छनं शोणं यस्या वामकुचे भवेत् । एकं सुतं प्रसूयादौ ततः सा विधवा भवेत् । गुह्यस्य दक्षिणे भागे तिलकं यदि योषितः । तदा क्षितिपतेः पत्नी सूते वा क्षितिपं सुतम् । नासाग्रे मसकः शोणो महिष्या एव जायते । कृष्णः स एव भर्त्तृघ्न्याः पुंश्चल्याश्च प्रकीर्त्तितः । नाभेरधस्तात् तिलकं मसको लाञ्छनं शुभम् । मसकस्तिलकश्चिह्नं गुल्फदेशे दरिद्रकृत् । करे-कर्णे कपोले वा कण्ठे वामे भवेद् यदि । एषां मध्या-द्यामिकन्तु प्रागर्भं सुखदं भवेत् । भालगेन त्रिशूलेन निर्म्मितेन स्वयम्भुवा । नितम्बिनी सहस्राणां स्वामित्वं योषिदाप्नुयात् । सुप्ता परस्परं या तु दन्तान् कटकटा-यते । सुलक्षणापि न सा शस्ता यत् किञ्चित् प्रकथेत् तथा । प्राणी प्रदक्षिणावर्त्तौ धर्म्या वामो न शोभनः । नाभौ श्रुतावुरसि वा दक्षिणावर्त्त ईरितः । शुभाय दक्षि-णावर्त्तः पृष्ठवंशस्य दक्षिणे । अन्तःपृष्ठे नाभिसमो दद्यादायुः-सुतवर्द्धनः । राजपत्न्याः प्रदक्षिणेन भगमौलौ प्रदक्षिणः । स चेद् कटिभागे स्याद्बहुपत्यसुखप्रदः । कटितो गुह्यवेधेन पत्यपत्यनिपातनः । स्यातामुदरवेधेन पृष्ठावर्त्तौ न शोभनौ । एकेन हन्ति भर्त्तारं भवेदन्येन पुंश्चली । कण्ठगो दक्षिणावर्त्तो दुःखवैधव्यहेतुकः । सीमन्तेऽथ

ललाटे वा त्याज्यौ दूरात् प्रयत्नतः । सा पतिं हन्ति वर्षेण यस्या मध्ये ललाटिकम् । प्रदक्षिणो वा वामो वा रोमणामावर्त्तकः स्त्रियाः । एको वा मूर्द्धनि द्वौ वा वामे वामगतौ यदि । आद्यावुभौ पतिघ्नौ तौ त्याज्यौ दूरात् सुबुद्धिना । कट्यावर्त्ता च कुलटा नाभ्यावर्त्ता पतिव्रता । पृष्ठावर्त्ता च भर्त्तृघ्नी कुलटा वाऽथ जायते" । अथ कन्यायाः समयविशेषे जन्मवशात् विषकन्यात्वदोषः यथाह जातकालङ्कारे । "भौमवारे ६ कृत्तिकायां शतभिषजि तथा सूर्य्यमन्दारवारे भद्रासंज्ञे तिथौ या ननु जननमियात् सा कुमारी विषाख्या । लग्नस्थौ सौम्यखेटावशुभगगनगश्चैकयाते ततो द्वौ वैरिक्षेत्रानुयातौ यदि जनुषि तदा सा हि कन्या विषाख्या । मन्दाश्लेषाद्वितीया यदि तदनु कुजे सप्तमी वारुणर्क्षे २४ द्वादश्यां वा द्विदैवे १६ दिनमपि दिवसे यत्नतः सा विषाख्या । धर्म्मस्थो भूमिसूनुस्तनुसदनगतः सूर्य्यसूनुस्तदानीं मार्त्तण्डः सूनुयातो यदि जनिसमये सा कुमारी विषाख्या । लग्नाद्विन्दोः शुभो वा मदनसदनपतिर्द्यूनयायी विषाख्यं दोषं चैवानपत्यं तदनु च नियतं हन्ति वैधव्यदोषम्" । अन्योऽपि वैधव्यादियोगोऽन्यत्रोक्तः यथा होरामकरन्दे "लग्ने धनेऽष्टमगतेऽस्तसंस्थे बाल्येऽपि भौमे विधवा प्रदिष्टा । पापग्रहालोकनवर्गयाते कन्यैव वन्ध्या भवतीति सूतौ । वैधव्यं क्रूरखेटैर्मदनसदनगतैर्मिश्रितैः स्यात् पुनर्भूः पापैर्नीचैर्युक्तैर्भवति परिहृता प्रेयसा सौम्यदृष्टे । अन्योन्यांशस्थयोश्च क्षितिसुतसितयोर्व्यभिचारिणी योषिदुक्ता चन्द्रोऽर्कोऽनुयुक्ता यदि मदनगृहे प्रेयसोऽनुमता स्यात्" "लग्ने व्यये च पाताले इत्यादि" प्रागुक्तम् । एवमन्योऽपि वैधव्यादियोगा आकरे दृश्याः । मु॰चि॰ तत्परिहाराय विधिरुक्तः यथा "जन्मोत्थं च विलोक्य बालविधवायोगं विधाय व्रतं सावित्र्या उत पैप्पलं हि सुतया दद्यादिमां वा रहः । सल्लग्नेऽच्युतमूर्त्तिपिप्पलघटैः कृत्वा विवाहं, स्फुटं दद्यात्तां चिरजीविनेऽत्र न भवेद्दोषः पुनर्भूभवः" संहितासारे "अवैधव्यकरैर्योगैर्विवाहपटलोदितैः । वरायायुष्मते देया कन्या वैधव्ययोगजा" ज्ञानभास्करे "बालविधवायोगे बाल्ये सति कुम्भेनयाम् । पिता रहसि कुर्वीत तद्भङ्गं शास्त्रसम्मतम्" मार्क॰ पु॰ "बालवैधव्ययोगेऽपि कुम्भद्रुप्रतिमादिभिः । कृत्वा लग्नं रहः पश्चात् कन्योद्वाह्येति चापरे" । तत्र सावित्रीपिप्पलादिव्रतविष्णुप्रतिमादिविवाहप्रयोगादयश्च पी॰धा॰ विधानपारिजातादौ च दृश्याः ।

उपयमन न॰ उप+यम–ल्युट् । १विवाहे २संयमने ३वह्नेरधःस्थापने च । करणे ल्युट् । ४वह्निनसाधने कुशादौ ।

उपयमनी उपयम्यते कर्म्मणि ल्युट् । अग्न्याधानाङ्गे सिकतादौ "उपयमनीरुपकल्पयन्ति" शत॰ ब्रा॰ २,१,१,१ । "उप अग्नेरधस्तात् यम्यन्त इत्युपयमन्यः सिकताः" भा॰ । "उपयमनीरुपनिवपति" कात्या॰ ५,४,२० । "आहवनीयस्योपयमनीभिर्यस्यायोपाञ्जने च" ८,६,२,

उपयष्टृ पु॰ उप–यज–तृच् । षोडशसु ऋत्विक्षु मध्ये प्रतिप्रस्थात्राख्ये ऋत्विग्भेदे । "समीमे हार्द्दिं वध्येति ततो होपयष्टारं नानुप्रपद्यन्ते" शत॰ ब्रा॰ ३,८,५,५ ।

उपयाचक त्रि॰ उपगम्य याचकः उप+याच–ण्वुल् । समीपे आगम्य याच्ञाकर्त्तरि । [दिप्रार्थने ।

उपयाचन न॰ उपगम्य याचनम् । देवादिसमीपे अभीष्टा-

उपयाचित त्रि॰ उपयाच्यतेऽनेन या॰ करणे क्त । अभीष्टसिद्धये देवेभ्योदेये पश्वादौ । "उपयाचितदानेन यतो देवा अभीप्सदाः" पञ्चत॰ । कर्म्मणि क्त । २उपगम्य प्रार्थिते च । भावे क्त । ३उपगम्य याचने न॰ "उपयाचिताय हितम् कन् । अभीष्टसिद्ध्यर्थं देवेभ्योदीयमाने पश्वादौ । "सिद्धायतनानि कृतविविधदेवतोपयाचितकानि" काद॰ ।

उपयाज पु॰ उप+यज–घञ् यजाङ्गत्वात् प्रयाजादिवत् न कुत्वम् । उपयजि एकादशप्रभेदे, यागाङ्गे यागभेदे । २काश्यपगोत्रे ऋषिभेदे । "तत्रैव च महाभागः सोऽपश्यत् संशितव्रतौ । याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ परमेष्ठिनौ । संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ । तारणेयौ योग्ययुक्तौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ" भा॰ आ॰ १६७ अ॰ । "ताभ्यामेव याजनेन द्रुपदेन पुत्रयोः प्राप्तिः "पुत्रार्थमयजद्राजा वधाय मम भारत ! । याजोपयाजतपसा पुत्रं लेभे स पावकात् । धृष्टद्युम्नं द्रौपदीञ्च वेदिमध्यादनिन्दिताम्" भा॰ शा॰ ७८ अ॰ ।

उपयात पु॰ त्रि॰ उप+या–कर्त्तरि क्त । समीपागते । "उपयातायार्घ्यमिति कोहनीया" गोभि॰ । "उपयातायार्घ्यसमीपमागताय" सं॰त॰ रघुनन्दनः ।

उपयान न॰ उप+या–ल्युट् । उपसर्पणे । "हरोपयाने त्वरिता बभूव" कुमा॰ ।

उपयाम पु॰ उपयाम्यतेऽनेन उप+यम–णिच्–अच् । १यज्ञाङ्गे

यज्ञरूपे पात्रभेदे । "उपयामगृहीतोऽसि" यजु० ७,४,११,२० । उपचारात् २तद्देवे च । "वातं प्राणेनापानेन नासिके, उपयाममधरेण" यजु० २५,२ । उप+यम–घञ् वा वृद्धिः । ३विवाहे । "यर्हि भवेदुपयामस्तर्हि सतो खलु कन्या" सु० चि० । बला० अस्त्यर्थे वा मतुप् । उपयामवत् तद्विशिष्टे त्रि० । पक्षे इनि उपयामिन् तत्रैव उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

उपयुक्त त्रि० उप+युज–क्त । १न्याय्ये, २उचिते, ३भुक्ते च ।

उपयोग पु० उप+युज–घञ् । १आचरणे २भोजने, "पर्य्यागते मदनफलमज्जवदुपयोगः" सुश्रुतः । ३इष्टसिद्धिसाधने व्यापारे आनुकूल्ये च । "अथवा कार्य्यनिर्द्देशे उपयोगो यथाक्रमम्" सुश्रु० "अनङ्गलेखक्रिययोपयोगम्" कुमा० ।

उपयोगिन् त्रि० उप+युज–घिणुन् । १इष्टसाधनतयानुकूले २उपयुक्ते च । "तदुपयोगीनि शारीरकसूत्रादीनि" वेदा० सा० । स्त्रियां ङीप् । तस्य भावः तल् उपयोगिता स्त्री त्व उपयोगित्व न० आनुकूल्ये ।

उपर त्रि० वप–करन् । १उप्ते स्थापिते "दिवस्त उपरमन्तभायः, "उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन्" ऋ० १,६२,५,६ । "उपरा उप्ताःस्थापिताः" भा० । "त्रिधोभूमीरुपरा वङ्गभानाः" ऋ० ७,८७,५ । उप+रम–धा० आधारे ड । २उपरमाधारे । "ते नः पूर्व्वास उपरास इन्दवः" ऋ० ८,७७,२, "उपरामः उपराः उपरता यत्रेत्युपराः" भा० । कर्त्तरि ड । ३उपरते "पुरः सतोऽपरा एतशे कः" ऋ०५,२९,५ "उपरा उपरताः" भा० । उपरि जन्मनयत्नेनाप्यस्य अर्थे ख्या० अच् । उपरिकालोत्पन्ने । "ये पूर्व्वासोय उपरास ईयुः" १०,१५,२, "उपरासः यजमानजन्मन उपर्य्युत्पन्नाः" भा० । डलयोरैक्यात् । ४उपले प्रस्तरे च ।

उपरक्त पु० उप+रञ्ज–क्त । १राहुग्रस्ते चन्द्रे सूर्य्ये च । २व्यसनेनाक्रान्ते, ३रक्तद्रव्येण रक्ते ४उपाधिसान्निध्यादुपाधिगुणवत्तया प्रतीते च ।

उपरक्ष पु० उप+रक्ष–ण्वुल् । समीपस्थितरक्षके सैन्यादौ (बाड़िगार्ड) । [(पहारा) ।

उपरक्षण न० उप+रक्ष–ल्युट् । रक्षार्थं सैन्यादिस्थापने

उपरत त्रि० उप+रम–क्त । १विरते, २निवृत्ते, ३मृते, "पितर्य्युपरते पुत्राविभजेयुर्धनं पितुः" दा० भा० । "पितर्य्युपरतस्पृहे" शा० रू० । "सत्यपि जीवने निवृत्तसर्व्वकामे इत्यर्थः । ४उपरतियुक्ते "शान्तोदान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावान् समाहितो भूत्वात्मन्यात्मानमवलोकयेत्" श्रुतिः ।

उपरताति स्त्री ताय–कर्मणि क्तिन् । २त० लस्य रः । १युद्धे "अथो उपरताति वन्वन्" ऋ० ७,४८,२ । "उपरैरुपलैः पाषाणतुल्यैः शरैस्तायते विस्तीर्य्यते उपरताति युद्धम्" भा० सप्तम्या लुक् । २उपलरूपकरकाद्याढ्ये अन्तरिक्षे च । "स्वरन्ति ता उपरताति" ऋ० १०,५१,५ । उपरताति मेघकरकाद्याढ्ये अन्तरिक्षे सप्तम्या लुक् ।

उपरति स्त्री० उप+रम–क्तिन् । १विरतौ, २मृतौ ३अभ्यासाभावौदासीन्ये विषयेभ्य इन्द्रियाणां ४निवारणे, ५विहितकर्म्मणाम् विधानतस्त्यागरूपे संन्यासे "पुमर्द्धः कर्म्मणा नेति धीर्य्या सोपरतिर्भवेत्" इत्युक्तरूपायां ६बुद्धौ च । सेयमुपरतिर्ब्रह्मविचाराङ्गसाधनचतुष्टयान्तर्गतसाधनविशेषः तानि च साधनानि विवेकचूड़ामणौ भगवच्छङ्कराचार्य्येण दर्शितानि यथा "साधनान्यत्र चत्वारि कथितानि मनीषिभिः । येषु सत्स्वेव सन्निष्ठा यदभावे न सिद्ध्यति । आदौ नित्यानित्यवस्तुविवेकः परिगण्यते । इहामुत्र फलभोगविरागस्तदनन्तरम् । शमादिषट्कसम्पत्तिर्मुमुक्षुत्वमिति स्फुटम् । ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्येवंरूपो विनिश्चयः । सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः समुदाहृतः । तद्वैराग्यं जिहासा या दर्शनश्रवणादिभिः । देहादिब्रह्मपर्य्यन्ते ह्यनित्ये भोग्यवस्तुनि । स्वलक्ष्ये नियतावस्था मनसः शम उच्यते । विषयेभ्यः परावर्त्य स्थापनं स्वस्वगोलके । उभयेषामिन्द्रियाणां स दमः परिकीर्त्तितः । बाह्यानालम्बनं वृत्तेरेषोपरतिरुत्तमा । सहनं सर्व्वदुःखानामप्रतीकारपूर्व्वकम् । चिन्ताविलापरहितं सा तितिक्षा निगद्यते । शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य सत्यबुद्ध्यवधारणम् । सा श्रद्धा कथिता सद्भिर्यया वस्तूपलभ्यते । सर्व्वदा स्थापनं बुद्धेः शुद्धे ब्रह्मणि सर्व्वदा । तत्समाधानमित्युक्तं न तु चित्तस्य लालनम् । अहङ्कारादिदेहान्तान् बन्धानज्ञानकल्पितान् । स्वस्वरूपावबोधेन मोक्तुमिच्छा मुमुक्षुता । मन्दमध्यमरूपापि वैराग्येण शमादिना, । प्रसादेन गुरोः, सेयं प्रवृद्धा सूयते फलम् । वैराग्यञ्च मुमुक्षुत्वं तीव्रं यस्य तु विद्यते । तस्मिन्नेवार्थवन्तः स्युः फलवन्तः शमादयः । एतयोर्मन्दता यत्र विरक्तत्वमुमुक्षयोः । मरौ सलिलवत् तत्र शमादेर्भानमात्रता । मोक्षकारणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी । स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते । स्वात्मतत्त्वानुसन्धानं भक्तिरित्यपरे जगुः । उक्तसाधनसम्पन्न-

म्बव्जितात्मुरात्मनः । उपसीदेत् गुरुं प्राज्ञं यतो बन्धविमोक्षणम्"

उपरञ्जक त्रि॰ उप+रन्ज–णिच्–ण्वुल् । उपरागकारके । "न द्वाभ्यामन्तरयोरुपरञ्ज्योपरञ्जकभावोऽपि देशव्यवधानात्" सां॰सू॰ । [रागाश्रयतया करणीये ।

उपरञ्ज्य त्रि॰ उ+रन्ज–णिच्–यत् । उपरञ्जनीये उप॰

उपरत्न न॰ उपमितं रत्नेन उपमि॰त॰ । मणिभेदेषु काचादिषु 'उपरत्नानि काचश्च कर्पूरोऽश्मा तथैव च । मुक्ता शुक्तिस्तथा शङ्ख इत्यादीनि बहून्यपि । गुणा यथैव रत्नानामुपरत्नेषु ते तथा । किन्तु किञ्चित्ततो हीना विशेषोऽयमुदाहृतः" भा॰प्र॰ ।

उपरम पु॰ उप+रम–घञ् अवृद्धिः । १विषयवैराग्ये, २निवृत्तौ च । "तत्र फलोपरमे कल्कद्रव्यं नियोजयेत्" वैद्य॰ "सन्धिगतेऽस्थिवक्रे चोपरमेच्च" सुश्रु॰ । "हिमांशोपरमे काले व्यतीते प्रथमाश्रतः" भा॰व॰ २८१अ॰ । भावे ल्युट् उपरमण । उपरतौ न॰ ।

उपरव पु॰ उप+रु–आधारे घञ् । सोमाभिषवाङ्गे गर्त्ताकारे देशभेदे । तत्करणप्रकारश्च" शत॰ ब्रा॰ ३,५,४,१–१२ उक्तः यथा "इदं वा अध्युपरवाः खायन्ते । शिरो वै यज्ञस्य हविर्धानं तस्य इमे शीर्षंश्चत्वारः कूपा इमावेव द्वाविमौ द्वौ तानेवैतत् करोति तस्मादुपरवान् खनति । देवाश्च वा असुराश्च उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्या वलगान्निचख्नुरेतयैव चिद्देवानभिभवेमेति । तद्वै देवा अस्पृण्वत । त एतैः कृत्यां वलगानुदखनन् यदा वै कृत्यामुत्खनन्त्यथ सालसा मोघा भवति तथो एवैष एतद्यदस्मा अत्र कश्चिद्द्विषन् भ्रातृव्यः कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुद्वपकिरति तस्मादुपरवान् खनति सदक्षिणस्य हविर्धानस्याधोऽधः प्रउगं खनति । सोऽभ्रिमादत्ते "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नार्यसीति" समान एतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा एषा यदभ्रिस्तस्मादाह नार्यसीति । तान् प्रादेशमात्रं विना परिलिखति । इदमहं रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामीति वज्रो वा अभ्रिर्वज्रेणैवैतद्रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तति । तद्यावेतौ पूर्वौ तयोर्दक्षिणमेवाग्रे परिलिखेदथापरयोरुत्तरमथापरयोर्दक्षिणमथ पूर्वयोरुत्तरम् । अथो इतरथाहुः अपरयोरेवाग्र उत्तरं परिलिखेदथ पूर्वयोर्दक्षिणमथापरयोर्दक्षिणमथ पूर्वयोरुत्तरमित्यथो अपि समीच एव परिलिखेदेतं त्वेवोत्तमं परिलिखेद्य एष पूर्वयोरुत्तरो भवति तान् यथापरिलिखितमेव यथापूर्वं खनति । वृहन्नसि वृहद्ग्रवा इत्युपमौल्येवैनानेतन्महयत्येव यदाह वृहन्नसि वृहद्ग्रवा इति वृहतीमिन्द्राय वाचं वदेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता वैष्णवं हविर्धानं तत् सैन्द्रं करोति तस्मादाह वृहतीमिन्द्राय वाचं वदेति रक्षोहणं वलगहनमिति रक्षसां ह्येते वलगानां वधाय खायन्ते वैष्णवीमिति वैष्णवी हि हविर्धाने वाक् तान् यथाखातमेवोत्किरति । इदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे निष्ट्यो यममात्यो निचखानेति निष्ट्यो वा अमात्यो वा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरति इदमहं तं वलगमुत्किरामि । यं मे समानो यमसमानो निचखानेति समानो वा असमानो वा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरति । इदमहं तं वलगमुत्किरामि । यं मे सबन्धुर्यमसबन्धुर्निचखानेति सबन्धुर्वा असबन्धुर्वा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरति । इदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे सजातो यमसजातो निचखानेति सजातो वा असजातो वा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरत्युत्कृत्यां किरामीत्यन्तत उदपति तत्कृत्यामुत्किरति तान्याहुर्मात्रामनु खनेत् । अन्तो वा एषोऽन्नस्यैवैतत् कृत्यां मोहयति तानन्वया संतन्दन्ति यद्यन्वया न शक्नुयादपि समीचस्तस्मादिमे प्राणाः परः संतृण्णाः तान् यथाखातमेवावमर्शयति" "सोमाभिषवार्थोपरवाणां खननं विवक्षुः खननस्योभयार्थतामाह इममिति । कर्णच्छिद्रे द्वे नासिकाच्छिद्रे द्वे । द्वेष्यवधार्थं भूमौ स्थापिताः कृत्याविशेषा वलगाः । अस्पृण्वत: हिंसितवन्तः । तेषु मध्ये प्रादेशमात्रान्तरालं विहाय समचतुरस्रे खननप्रदेशे चतुरोऽवटान् प्रादेशमात्रान् परिलिखेत् खननमपि परिलेखनक्रमेण कर्त्तव्यम् । खातावटाद् उद्वपनेऽपि खननक्रम एव । अङ्गुलिप्रादेशाद्यपेक्षया बाहुप्रमाणस्यान्तरम् ततोऽधिकात् प्रदेशात् वहुदरप्रमाणमध्यादूबाहुमात्रस्यान्तरम् तानन्वया संतन्दन्ति पूर्वयोर्दक्षिणस्यापरयोरुत्तरस्य चान्तरालदेशम् । अन्तःप्रदेशनिम्नतात्यन्तपरिहाराय संतृणेत् संतृणेते परस्परं छिद्रसंसर्गं कुर्य्याताम्" । भा॰ "उत्तरपूर्वे जुहोत्युपरवे" कात्या॰ २५,१२,१०, "उपरवदेशात् सम्बयजुर्हरति" ८,२,१२,

उपरस पु॰ उपमितो रसेन उपमि॰त॰ । पारदहवेषु गन्धकादिषु ।

"गन्धोऽहिफेनमभ्रतालकशिलास्रोतोऽञ्जनं टङ्कणं राजावर्त्तकचुम्बकौ स्फटिकः शङ्खः खटी गैरिकम्। कासीसं रसकं कपर्द्दिसिकताबोलाश्च कङ्कुष्ठकं सौराष्ट्री च मता अमी उपरसाः सूतस्य किञ्चिद्गुणैः" भा० प्र०। अथैषां शोधनविधिः "सूर्य्यावर्त्ता वज्रकन्दः कदली देवदालिका। शिग्रुः कोषातकी वन्ध्या ककमाची च वार्षकम्। एषामेकरसेनैव त्रिवारैर्लवणैः सह। भावयेद्ग्न्धमेषां दिनमेकं प्रयत्नतः। ततः पचेच्च तद्द्रावैर्दोलायन्त्रे दिनं सुधीः। एवं शुद्ध्यन्ति ते सर्वे प्रोक्ता उपरसा हि ये"। विशेषश्च। "कङ्कुष्ठं गैरिकं शङ्खः कासीसं टङ्कणं तथा। नीलाञ्जनं शुक्तिभेदाः क्षुल्लका सवराटिकाः। जम्बीरवारिणा स्विन्नाः क्षालिताः कोष्णवारिणा। निःयमायान्त्यमी योज्याभिषग्भिर्योगसिद्धये" भावप्रकाशः।

उपराग पु० उप+रन्ज–घञ्। १समीपस्थिता स्वनिष्ठगुणादेरन्यत्रारोपे, यथा स्फटिकसान्निकस्थितजपादिगतलौहित्यं स्फटिके आरोप्यते" स चारोप उपाधिकृतत्वादौपाधिकः अतस्तदुपरागमाश्रित्यैव सांख्यादयः वेदान्तिनश्च बुद्धिगतकर्त्तृत्वादेः पुरुषे, पुरुषगतचैतन्यस्य च बुद्धौ औपाधिकत्वं कल्पयन्ति "उपरागात् कर्त्तृत्वं चित्सान्निध्यात्" सां० सू० "पुरुषस्य यत् कर्त्तृत्वं तद्बुद्ध्युपरागात् बुद्धेश्च या चित्ता सा पुरुषसान्निध्यात् एतदुभयं न वास्तवं यथाऽन्ययवीः परस्परसंयोगविशेषात् परस्परधर्मव्यवहार औपाधिकः यथा च जवस्फटिकयोः संयोगात् परस्परधर्मारोपस्तथैव बुद्धिपुरुषयोः" प्र० भा० "तद्गुणसारत्वात्" शा० सू० "बुद्धेर्गुणैनैव आत्मनोगुणवत्त्वारोप इति समर्थितम्"। बौद्धा अपि बाह्योपरागात् ज्ञानस्य तत्तदाकारता भवतीति मन्यन्ते तत्सर्वं तत्तन्मतावसरे वक्ष्यते अनेनैवोपरागेण बाह्यान्तरयोरुपरञ्ज्योपरञ्जकभावः। २सत्ताशुक्ल्यान्तराधानरूपे वासनारूपे संस्कारे "नानादिविषयोपरागनिमित्तकोऽप्यस्य" सां० सू० "अस्यात्मनः प्रवाहरूपेणानादिर्या विषयवासना न ततो बन्धः" प्र० भा०। ३रविचन्द्रयोर्ग्रहणे तत्रापि छादकसान्निध्यात् चन्द्रार्कयोस्तद्रूपारोप एवेति तस्य तथात्वम्। ग्रहणञ्च राहुधिष्ठितभूमिच्छायया चन्द्रस्य, तदधिष्ठितचन्द्रमण्डलेन च रवेर्मण्डलस्य च्छादनमिति सिद्धान्ते स्थितम्। तत्र सि० शि० ग्रहणं कथं? भवेदित्येतद्विरूपितं यथा "पश्चाद्भागाज्जलदवदधः संस्थितोऽभ्येत्य चन्द्रो भानोर्बिम्बं स्फुरदसितया छादयत्यात्ममूर्त्त्या। पश्चात् स्पर्शो हरिदिशि ततो मुक्तिरस्यात एव क्वापि च्छन्नः कचिदपिहितो नैव कक्षान्तरत्वात्" सि०। "अर्काद्धश्चन्द्रकक्षा। यथा मेघोऽधःस्थः पश्चाद्भागादागत्य रविं छादयति एवं चन्द्रोऽपि शीघ्रत्वात् पश्चाद्भागादागत्य रविं छादयति। अतः पश्चात् स्पर्शः। निःसरति चन्द्रे पूर्वतो मोक्षो रवेः। अत एव कक्षाभेदात् कचिदर्कश्छन्नो दृश्यते कचिद्देव न छन्नः। यथाधःस्थे मेघे कैश्चिद्रविर्न दृश्यते कैश्चिद्दृश्यते प्रदेशान्तरस्थैः। इदानीं नतिलम्बयोः कारणमाह" प्रमि०। "पर्वान्तेऽर्कं नतमुडुपतिश्छन्नमेव प्रपश्येत् भूमध्यस्थो न तु वसुमतीपृष्ठनिष्ठस्तदानीम्। तद्दृक्सूत्राद्विमलकिरणोऽवस्थितोऽर्कग्रहेऽतः कक्षाभेदादिह खलु नतिर्लम्बनं चोपपन्नम्। समकलकाले भूभा लगति मृगाङ्के नतत्वाभावात्तस्य तु नतिलम्बने। सर्वे पश्यन्ति समं समकलत्वाच्च लम्बनाद्वनतौ। पूर्वाभिमुखो गच्छन् कुच्छायान्तर्यतः शशी विशति। तेन प्राक् प्रग्रहणं पश्चान्मोक्षोऽस्य निःसरतः। भानोर्बिम्बपृथुत्वात्पृथुपृथिव्याः प्रभा हि सूच्यग्रा। दीर्घतया शशिकक्षामतीत्य दूरं बहिर्याता। अनुपातात् तद्दैर्घ्यं शशिकक्षायां च तद्बिम्बम्। भूमेर्भारन्यद्दिशि व्यक्तः खेटः शशिग्रहे तस्मात्" सि०। "दर्शान्तकाले रविं पूर्वतः पश्चिमतो वा नतं चन्द्रेण च्छन्नमेव पश्यति भूमध्यस्थो द्रष्टा, यतो दर्शान्ते समौ भवतः। यो भूपृष्ठस्थो द्रष्टा स तदार्कं छन्नं न पश्यति। यतस्तद्दृक्सूत्राच्चन्द्रोऽधो लम्बितो भवति। अतः कक्षाभेदाल्लम्बनं नतिश्चोपपद्यते। चन्द्रग्रहे तु लम्बननत्योरभावः। यतः समकलकाले भूभा चन्द्रे लगति। तथा छन्नं सर्वे विदेशान्तरस्था अपि नतमपि तं चन्द्रं समं पश्यन्ति। यतस्तत्र छाद्यच्छादकयोरेकैव कक्षा जाता। तथा भूभा तावत् पूर्वाभिमुखमर्कगत्या गच्छति। चन्द्रश्च स्वगत्या। स शीघ्रत्वात् पूर्वाभिमुखो गच्छन् भूभां प्रविशति। तेन तत्र प्राक् स्पर्शः। भूभाया निःसरतः पश्चान्मुक्तिः। भानोर्बिम्बं विपुलं पृथ्वी लघुः। अतो भूभा सूच्यग्रा भवति। दीर्घत्वेन चन्द्रकक्षामतीत्य दूरं गता। तद्दैर्घ्यमनुपातात् साध्यते। चन्द्रकक्षाप्रदेशे भूभा चन्द्रबिम्बं चेति सर्वं गृहणे प्रतिपादितमेव। (अयं स च ग्रन्थोदर्शयिष्यते) इदानीं छादकनिर्णयमाह" प्रमि०। "छादकः पृथुतरस्ततो विधोरर्द्धखण्डिततनोर्विषाणयोः। कुण्ठता च महती स्थितिर्यतो लक्ष्यते हरिणलक्ष्मपर्वणि। अर्द्धखण्डिततनोर्विषाणयोस्तीक्ष्णता भवति तीक्ष्णदीधितेः। स्यात् स्थितिर्लघुरतो

लघुः पृथक् छादको दिनकृतोऽवगम्यते । दिग्देशकालावरणादिभेदाच्च छादको राहुरिति ब्रुवन्ति । यन्मामिनः केवलगोलविद्यास्तत् संहितावेदपुराणबाह्यम् । राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कं, शशाङ्कगश्छादयतीनबिम्बम् । तमोमयः शम्भुवरप्रदानात् सर्वागमानामविरुद्धमेतत्” सि०। “अर्कच्छादकाच्चन्द्रच्छादकः पृथुतरोऽवगम्यते । कुतः चतोऽर्धखण्डितस्येन्दोर्विषाणयोः कुण्ठता दृश्यते स्थितिश्च महती । अर्कस्य पुनरर्धखण्डितस्य तीक्ष्णता विषाणयोः । स्थितिश्च लघ्वी । एतत्कारणद्वयान्यथानुपपत्त्यार्कस्य छादकोऽल्पः । स च लघुकालः । एवं रवीन्द्वोर्न छादको राहुरिति वदन्ति । कुतः दिग्देशकालावरणादिभेदात् । एकस्य प्राक् स्पर्शः इतरस्य पश्चात्, रवेः क्वापि ग्रहणमस्ति क्वापि नास्ति । क्वापि दृश्यत्वादपतः क्वापि पृथक् । अतो राहुकृतं न ग्रहणम् । नहि बहवो राहवः एवं केचन वदन्ति । केवलगोलविद्याहदभिमानिनश्च । इदं संहितावेदपुराणबाह्यम् । यतः संहितासु “राहुरष्टमो ग्रहः” । “स्वर्भानुर्ह वा आसुरः सूर्याचन्द्रमसौ विव्याधेति” माध्यन्दिनी श्रुतिः । “सर्वं गङ्गासमं तोयं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः । सर्वं भूमिसमं दानं राहुग्रस्ते दिवाकरे” इत्यादिपुराणवाक्यानि । अतोऽविरुद्धमुच्यते । राहुरनियतगतिस्तमोमयो ब्रह्मवरप्रदानाद्भूभां प्रविश्य चन्द्रं, चन्द्रं प्रविश्य रविं, छादयतीति सर्वागमानामविरुद्धम्” प्रमि० । अत्र तत्त्वं । “ग्रहणे कमलासनानुभावाद्भुतदत्ताग्रभुजोऽस्य सन्निधानम् । यदतः स्मृतिवेदसंहितासु ग्रहणं राहुकृतं मतं प्रसिद्धम्” । श्रीपतिः “भूच्छायायां प्रविष्टः स्थगयति शशिनं शुक्लपक्षावसाने राहुर्न ह्यप्रमादात् समधिगततरस्तत्तमोभ्यामसत्त्वः । छन्नं स्वं भानुबिम्बं सलिलमयतनोरप्यधोवर्ति बिम्बं सह्येवं च मासव्युपरतिसमये स्वस्य साहित्यहेतोः” ।

ग्रहणप्रकारकाज्ञानोपायश्च सू० सि० रङ्गनाथेन दर्शितो यथा “सार्धानि षट्सहस्राणि ६५००योजनानि विवस्वतः । विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहाशीत्या चतुःशती ४८०। स्फुटस्वभुक्त्या गुणितौ मध्यभुक्त्योद्धृतौ स्फुटौ । रवेः स्वभगणाभ्यस्तः शशाङ्कभगणोद्धृतः” सू० सि० । “सूर्यस्य मण्डलस्य गोलरूपबिम्बस्य विष्कम्भो व्यासः । ६५००योजनानि, चन्द्रस्य गोलाकारबिम्बस्य ४८० योजनानि व्यासः” “व्यासस्यैव गणिते बिम्बव्यवहारः” रङ्ग०

“शशाङ्ककक्षागुणितो भाजितो वार्ककक्षया । विष्कस्वचन्द्रकक्षायां तिथ्याप्ता मानलिप्तिकाः” सू० सि० ।

“सूर्यस्य विष्कम्भः ६५०० मागुक्तः स्फुटो व्यासः स्वभगणैः सूर्यभगणैर्गुणितश्चन्द्रभगणैर्भक्तो वाथवा चन्द्रकक्षया स्वप्रमाणया गुणितः सूर्यकक्षया स्वप्रमाणया भक्तश्चन्द्रकक्षायां चन्द्राधिष्ठिताकाशगोले सूर्यव्यासः स्फुटो भवति । ततो व्यासयोजनसङ्ख्या पञ्चदशभक्ता सूर्यचन्द्रयोर्बिम्बव्यासप्रमाणकला भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । यदा चक्रकलाभिश्चन्द्रकक्षायोजनानि तदैककलया कानीति चन्द्रकक्षास्थितैककलायां पञ्चदश योजनानि । अतश्चन्द्रस्य स्वकक्षायां स्थितत्वात् स्फुटचन्द्रबिम्बव्यासयोजनानि पञ्चदशभक्तानि चन्द्रबिम्बव्यासकला भवन्ति । एवं सूर्यकक्षायामेका कला सार्धशतद्वययोजनैरिति स्फुटसूर्यव्यासस्तैर्भक्तो व्यासकला भवन्ति । तत्र सूर्यस्य लोकैर्दूरान्तराच्चन्द्राकाश इव दर्शनात् प्रत्यक्षतो विविक्तान्तरेण दर्शनाभावाच्च चन्द्रकक्षाप्रमाणेन सूर्यबिम्बव्यासः यदि सूर्यकक्षयाऽयं तदा चन्द्रकक्षया कः? इत्यनुपातेन गणितागतमवस्तुभूतः साधितः । न तु वस्तुतश्चन्द्रकक्षायां सूर्यमण्डलावस्थानं सूर्यग्रहणे चन्द्रस्य छादकत्वानुक्तिप्रसङ्गात् अथ सूर्यस्फुटव्यासश्चन्द्रभगणभक्तस्वकक्षारूपचन्द्रकक्षया भक्त इति स्वकक्षारूपगुणहरयोर्नाशात् सूर्यभगणगुणितचन्द्रभगणभक्त इति पूर्वं कक्षयोरनुक्तेरयं प्रकारो लाघवात् प्रथमसूक्तचन्द्रकक्षास्थितसूर्यबिम्बव्यासः पञ्चदशभक्तः सूर्यबिम्बव्यासकलाः सिद्धा इत्युपपन्नम्” रङ्ग० “स्फुटेन्दुभुक्तिर्भूव्यासगुणिता मध्ययोद्धृता । लब्धं सूची महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरम् । मध्येन्दुव्यासगुणितं मध्यार्कव्यासभाजितम् । विशोध्य लब्धं सूच्यां तु तमोलिप्तास्तु पूर्ववत्” सू० सि०।

“स्फुटा चन्द्रस्य गतिर्भूव्यासेन गुणिता मध्यया चन्द्रगत्या भक्ता फलं सूचीसंज्ञं स्यात् । भूव्यासस्फुटसूर्यबिम्बव्यासयोरन्तरं मध्येन चन्द्रबिम्बव्यासेन ४८० योजनेन गुणितं मध्येन सूर्यबिम्बव्यासेन ६५०० योजनेन भक्तं फलं सूच्यां प्राक्सिद्धायां न्यूनीकृत्य तत्काराख्येयं तमः भूच्छायारूपं योजनात्मकं भाभावकत्वम इति छायायास्तमस्त्वात् । अस्य कलात्मकं मानमाह । लिप्ता इति । पूर्ववत् तिथ्याप्ता मानलिप्तिका इति पूर्वोक्तेन भूच्छायायाः कलाः कार्याः । अत्रोपपत्तिः । “भूव्यासहीनं रविबिम्बमिन्दुकर्णाहतं भास्करकर्णभक्तम् । भूविस्तृतिर्व्यक्फलेन हीना

भवेत् कुभाविस्तृतिरिन्दुमार्गे" इति सि॰शि॰ उक्ता तत्र ४३०० भूव्यासोनस्य रविबिम्बस्य ६५०० खखान्तराङ्गीकारेण स्पष्टगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्णरूपस्पष्टेन्दुयोजनकर्णो गुणः। तादृशसूर्यकर्णो हरः। तत्र तत्खण्डस्य कलाकरणार्थं त्रिज्यागुणचन्द्रकर्णस्तादृशो हर इति चन्द्रस्पष्टमध्यगत्योस्तुल्यगुणहरत्वेन नाशात् त्रिज्यामध्येन्दुयोजनकर्णयोस्त्रिज्यापवर्तनेन हरः पञ्चदशघ्नगुणः। अथोऽवशिष्टौ भूव्यासहीनमध्यार्कबिम्बयोजनानां रविस्पष्टगतिमध्यमगती गुणहरौ। चन्द्रसूर्ययोजनकर्णयोरपि क्रमेण गुणहरौ। तत्र कर्णस्थाने लाघवात् तयोर्बिम्बयोजनानि गृहीतानि। यद्यपि सूर्यचन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णानुपातित्वाभावाद्बिम्बयोजनग्रहणमनुचितं तथाप्यल्पान्तराङ्गीकारेण नददोषः। इन्दुव्यासार्कव्यासयोर्भूगोलाध्यायोक्तकला मूकर्णगुणिता महीमण्डलभाजिता तत्कर्ण इति। तत्कलाव्यासाधीनत्वे तु सुतराम्। तत्रापि स्पष्टार्कबिम्बयोजनग्रहणे मध्यार्कयोजनबिम्बं सूर्यस्पष्टगतिगुणितं सूर्यमध्यगतिभक्तमिति सिद्धम्। न चोक्तरीत्या सूर्यस्पष्टमध्यगती गुणहरौ भूव्यासमध्यार्कबिम्बयोजनान्तरस्योत्पन्नौ न केवलं बिम्बस्येति भूव्यासस्तादृशो महीव्यास इत्यनेन कथं सिद्ध इति वाच्यम् भगवता स्वल्पान्तरेण महीव्यासस्य यथास्थितस्याङ्गीकारात्। महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरमित्युक्त्या मध्यस्फुटपदस्योभयत्रान्वयेनार्कश्रवणाभिधानेन च सूर्यबिम्बस्फुटत्वेऽपि महीव्यासस्य स्फुटत्वसिद्धेश्च। अथैतत्खण्डसिद्धं फलं भूव्यासहीनं भूभायोजनानि। तत्र कलाकरणार्थं भूव्यासस्यापरखण्डस्य त्रिज्या गुणः स्पष्टचन्द्रगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्णरूपस्पष्टयोजनकर्णो हरः। तत्र त्रिज्यामध्ययोजनकर्णौ गुणहरौ गुणेनापवर्त्य हरस्थाने पञ्चदश चन्द्रस्पष्टमध्यगती गुणहरावित्युक्तोपपन्ना। भूभायाः कक्ष्यनुकारत्वात् प्रथमखण्डं द्वितीयखण्डे हीनं भूभायोजनात्मिका या पञ्चदशभक्ता कलादिकेत्युक्तमुपपन्नम्। यदि तु भूव्यासहीनं रविबिम्बमित्यादौ मध्यबिम्बादुक्तेः प्रथममेव स्पष्टार्कबिम्बग्रहणं तदा महीव्यासस्य स्पष्टत्वार्थमिदं महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरमित्येव यथाश्रुतं सम्यक्। परन्तु तदा भूव्यासोनार्कबिम्बस्य सूर्यमध्यस्पष्टगती हरगुणावयोग्यौ वाच्यावपि भगवता स्वल्पान्तरत्वादनुक्तौ। न चानुपाते सूर्यचन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णावेव गृहीतौ न स्फुटाविति मध्यस्फुटगती हरगुणावनुत्पन्नौ नोक्ताविति वाच्यम्। चन्द्रस्पष्टयोजनकर्णस्वरूपप्रदर्शनेनोत्पन्नस्योक्त्या अनुक्तत्वापत्तेः। न च चन्द्रकर्णस्य मध्यत्वेन गृहीते बह्वन्तरमतः स्पष्टत्वेन तस्य पक्षे उक्त्युपपन्ना सूर्यकर्णस्य मध्यत्वेन गृहीतेऽल्पान्तरमिति वाच्यम्। मध्यार्कबिम्बयोजनग्रहणेन स्फुटार्कश्रवणानुपपत्तेः। न चोभयत्रागृहीते प्रत्येकमल्पान्तरमपि बह्वन्तरमत एकत्र सूर्यगतिग्रहणमुचितमिति वाच्यम् विनिगमनाविरहात् पूर्वं सूर्यबिम्बस्यैव सूर्यस्पष्टगती गुणहरौ न महीव्यासस्य प्राप्त्यै तूभयोरिति सूत्रलाघवविनिगमकेन तु प्राप्त्ये सूर्यगतिग्रहणस्यौचित्याच्च। अथ महीव्यासस्य प्रथमखण्डस्य चन्द्रगतिग्रहणेन उक्त्युक्तावेव द्वितीयखण्डस्य भूव्यासोनस्फुटरविबिम्बस्यापीत् सूर्यगतिग्रहणं सूचितमिति न क्षतिरिति चेन्न व्याख्याप्रसङ्गे सूर्यगतिग्रहणे मानाभावात् उपपत्तेरप्रसङ्गाच्च। अन्यथाऽपि चन्द्रगतिग्रहणापत्तेरिति। एतेन यदा चन्द्रमध्यगत्या भूव्यासस्तदा चन्द्रस्पष्टगत्या क? इति भूव्यासरूपं खण्डं स्पष्टं सूचितम् यदा सूर्यबिम्बप्रमाणेनापरं भूव्यासोनस्फुटरविबिम्बखण्डं तदा चन्द्रबिम्बप्रमाणेन किमिति स्पष्टं द्वितीयं खण्डं तयोः स्पष्टयोरन्तरं स्पष्टा भूभेति सर्वमुपपन्नमिति निरस्तम्। उक्तानुपाताभ्यां तयोः स्पष्टत्वसिद्धौ मानाभावात् स्पष्टत्वाप्रसङ्गाच्च चन्द्रसूर्ययोर्मध्यबिम्बानुपपत्तेश्च" र॰ना॰।

अथ चन्द्रार्कपर्वग्रहणद्वयसम्भवमाह।

"भानोर्भार्धे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा। शशाङ्कपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके" सू॰सि॰।

"सूर्यात् सकाशात् षड्भान्तरे भूच्छाया सूर्यापरदिक्स्था। तत्तुल्ये षड्भार्करूपच्छायातुल्यतादिना समे चन्द्रपाते अपि वाऽथवा सूर्यतुल्ये चन्द्रपाते सूर्यचन्द्रयोः प्रत्येकं ग्रहणम्। ननु समत्वाभावेऽपि ग्रहणमिष्यत एवेत्यत आह कियद्भागेत्यादि। षड्भार्कादर्कोहा कतिपयैर्भागैरधिके ऊनेऽपि चन्द्रपाते ग्रहणम्। तथा च न क्षतिः। भागाश्चन्द्रग्रहणे द्वादश, सूर्यग्रहणे तु नतांशषड्गसंस्कारात् सप्तप्रायास्ततः। अत्रोपपत्तिः। षड्भार्ककेन्द्राक्रान्तिवृत्तेऽन्तरतुल्ये चन्द्रपाते शराभावश्चन्द्रस्य तत्तुल्यत्वात्। तदा चन्द्रो भूच्छायायां भवतीति ग्रहणम्। एवं शरसत्त्वेऽपि मानैक्यखण्डादल्पे भूच्छायायां मण्डलैकदेशस्य सत्त्वेन ग्रहणम्। एवं शराभावे मानैक्यखण्डान्नूनशरे च चन्द्रमण्डलं सूर्यमण्डलस्याच्छादकं भवति परन्तु तत्र शरो नति-

संक्रान्तोऽत: सत्यमुक्तमुपपन्नम्" र॰ना॰। तत्र ग्रहणकालः "तुल्यौ राश्यादिभिः स्यातामामावास्यान्तकालिकौ"। सूर्येन्दू पौर्णमास्यन्ते भार्धे भागादिकैः समौ" सू॰सि॰। "अमावास्यान्तकालोत्पन्नौ सूर्यचन्द्रौ राश्याद्यवयवैः समौ भवतः। पौर्णमास्यन्ते भागादिकैः तुल्यौ सूर्यचन्द्रौ षड्भान्तरे स्याताम्। तथा चामान्ते सूर्यचन्द्रयोरेकत्रोर्ध्वाधरान्तरेण सत्त्वात् सूर्यग्रहणम्। पौर्णमास्यन्ते चन्द्रभूभयोरेकत्रावस्थानाच्चन्द्रग्रहणम्। एतेन पूर्वश्लोके ग्रहणपातद्वयत्र चन्द्रचन्द्रपातौ द्वौ न ग्राह्याविति सूचितम् एतच्छ्लोकस्य वैयर्थ्यापत्तेः। अत्रोपपत्तिः। अमान्ते सूर्यचन्द्रयोः पूर्वापरान्तराभावेन योगात् तुल्यौ सूर्यचन्द्रौ, पूर्णिमान्ते भचक्रार्धान्तरत्वात् षड्राश्यन्तरौ भागादिसमाविति" र॰ना॰।

"गतैष्यपर्वनाड़ीनां स्वफलेनोनसंयुतौ। समलिप्तौ भवेतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा" सू॰सि॰।

अथ पर्वान्ते सूर्यचन्द्रचन्द्रपातानां साधनमाह। "तौ सूर्यचन्द्रौ गतैष्यपर्वनाड़ीनां तत्कालिकौ सूर्यचन्द्रौ तत्कालाद्गता एष्या वा दर्शान्तपूर्णिमान्तान्यतरघटिकास्तासां स्वफलेन स्वगतिसम्बन्धेन यत् फलम्। "इष्टनाड़ीगुणा भुक्तिः षष्ट्या भक्ता कलादिकम्" इति मध्याधिकारोक्तेनानीतम्। तेन गतैष्यक्रमेणोनयुतौ तत्र समकलौ स्तः। यद्यपि समांशाविति वक्तुं युक्तं तथाप्यन्यतिथ्यन्तीयसाधितौ समकलाविति द्योतनार्थं समकलावित्युक्तम्। पातः स्वगत्युत्थफलेनान्यथा गतैष्यक्रमेण युतोनस्तात्कालिकः पर्वान्तकालिकः स्यात्" र॰ना॰।

अथ प्रागुक्तानां बिम्बानां प्रयोजनमाह "छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत्। भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसौ" सू॰सि॰ "सूर्यमण्डलस्याच्छादकश्चन्द्रः स्यात्। नन्वाकाशे द्वयोः सत्त्वेन सूर्य एव चन्द्रस्य छादकः कथं? न स्यादित्यत आह अधःस्थ इति। पञ्चमाध्यकक्षाध्याये सूर्यकक्षातोऽधःकक्षास्थत्वाच्चन्द्रस्यैवाच्छादकत्वम्। न तु स्वच्छादको येन सूर्यश्चन्द्रस्य छादकः। ननु बिम्बैकत्वावस्थानं छादनं न भवतीत्यत आह। घनवदिति। यथाऽधःस्थो मेघः सूर्यस्याच्छादको भवति तथा चन्द्रो भवतीत्यर्थः। प्राङ्मुखः पूर्वाभिमुखो गच्छंश्चन्द्रो भूच्छायां प्रति प्रविशति। अतः कारणादस्य चन्द्रस्यासौ भूभा छादिका भवेत्। तथा च सूर्यग्रहणे सूर्यचन्द्रबिम्बयोः प्रयोजनं चन्द्रग्रहणे चन्द्रभूभाबिम्बयोः प्रयोजनमिति भावः। अत्रोपपत्तिः। चन्द्रो दर्शान्ते सूर्याधो भवतीति चन्द्रः सूर्यस्याच्छादकः। बुधशुक्रयोस्तु मण्डलाल्पत्वान्नाच्छादकत्वम्। चन्द्रस्याधो ग्रहाभावात् षड्भान्तरे भूम्या प्रतिबद्धाः सूर्यकिरणाश्चन्द्रतोऽत्र न पतन्ति। अतो निष्प्रभस्य चन्द्रस्य भूभायां प्रवेश इति चन्द्रस्य भूभाच्छादिका" र॰ना॰। अथ ग्रासानयनमाह "तात्कालिकेन्दुविक्षेपं छाद्यच्छादकमानयोः। योगार्धात् प्रोज्झ्य यच्छेषं तावच्छन्नं तदुच्यते" सू॰सि॰। "यस्माच्छाद्यते स छाद्यः सूर्यग्रहणे सूर्यश्चन्द्रग्रहणे चन्द्रः। यश्छादयति स छादकः। सूर्यचन्द्रग्रहणयोः क्रमेण चन्द्रभूभे। तयोः पूर्वानीतमानयोर्योगस्यार्धात् तात्कालिकचन्द्रात् पूर्वोक्तप्रकारेण साधितं विक्षेपं कलादिकं विशोध्य यदवशिष्टं तत्प्रमाणकम् छन्नं छादकेन छाद्यस्य यावान्मण्डलप्रदेश आच्छादितस्तावत्प्रदेशात्मकं ग्रासरूपं ग्रहणतत्त्वज्ञैः कथ्यते। अत्रोपपत्तिः। छाद्यच्छादकमण्डलनेमियोगे ग्रहणाद्यन्तरूपे तन्मण्डलकेन्द्रयोरन्तरं स्वबिम्बखण्डयोगरूपम् बिम्बस्य व्यासमानात्मकत्वात्। तत् तु समत्वाभावाच्च योगार्धरूपं कृतम्। ततो यथा प्रवेशस्तथा ग्रासो भवतीति पर्वान्ते छाद्यच्छादकयोर्विक्षेपान्तरितत्वात् तदूने विक्षेपे मण्डलयोगखण्डान्तरमितः स एव ग्रासः" र॰ना॰

अथ सम्पूर्णन्यूनग्रहणज्ञानं ग्रहणाभावज्ञानं चाह "यद्ग्राह्यमधिके तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा। योगार्धादधिके न स्याद्विक्षेपे ग्राससम्भवः" सू॰सि॰। "तस्मिन् छन्नमानेऽधिके ग्राह्यमानाधिके यत्कालात् कारणाद्ग्राह्यमानमस्ति। अतः कारणात् सकलं सम्पूर्णं ग्रहणं भवति। अन्यथा ग्राह्यमानान्न्यूने ग्रासे न्यूनं ग्राह्यमानान्तर्गतं ग्रहणं स्यात्। मानैक्यखण्डाद्विक्षेपेऽधिके सति न ग्राससम्भवः ग्रहणं न स्यात्। अत्रोपपत्तिः। ग्राह्यमानादधिके ग्रासे सम्पूर्णग्रहणं न्यूने न्यूनं मानैक्यखण्डादधिके विक्षेपे मण्डलस्पर्शासम्भवाद्ग्रहणाभावः" र॰ना॰।

अथ स्थित्यर्धविमर्दार्धे आह। 'ग्राह्यग्राहकसंयोगवियोगौ दलितौ पृथक्। विक्षेपवर्गहीनाभ्यां तद्वर्गाभ्यामुभे पदे। षष्ट्या सङ्गुण्य सूर्येन्द्वोर्भुक्त्यन्तरविभाजिते। स्यातां स्थितिविमर्दार्धे नाड़िकादिफले तयोः" सू॰सि॰।

"ग्राह्यग्राहकमानयोर्योगान्तरे अर्धिते पृथक् स्थानान्तरे स्थाप्ये। अविशेषक्रियायां कदाचिदनुपलम्भे पुनः क्रियार्थमेतयोरावश्यकत्वात्। तद्वर्गाभ्यां योगार्धा-

न्तरार्धयोर्वर्गाभ्यां विक्षेपवर्गेण वर्जिताभ्यामुभे द्वे मूले षष्ट्या गुणयित्वा सूर्यचन्द्रयोर्गत्यन्तरकलाभिर्भक्ते तयोर्यथाक्रमं स्थित्यर्धविमर्दार्धे भवतः। अत्रोपपत्तिः। प्रग्रहणारम्भाद्ग्रहणान्तपर्यन्तः यः कालः स स्थितिसंज्ञः। तस्य द्वे खण्डे, एकं प्रग्रहणारम्भान्मध्यग्रहणपर्यन्तम्, अपरं मध्यग्रहणाद्ग्रहणान्तपर्यन्तम्। तत्र बिम्बनेमिस्पर्शकाले मानैक्यखण्डं कर्णः स्पर्शमोक्षकालिकशरो भुजः स्पर्शमोक्षान्यतरकालिकशराग्रमध्यकालिकशराग्रयोरन्तरं पूर्वापरं कोटिरिति तत्खण्डसाधकं क्षेत्रम्। एवं सम्पूर्णग्रहणे सम्मीलनोन्मीलनकालयोरन्तरकालो विमर्दस्तत्र मध्यग्रहणात् सम्मीलनोन्मीलनकालावधिखण्डे तत्साधकं छाद्यच्छादकमण्डलकेन्द्रयोरन्तरं विक्षेपस्ते पूर्वापरं कोटिरिति क्षेत्रम्। सम्मीलनं छाद्यमण्डलस्याच्छादनसमाप्तिः। उन्मीलनं तु छादकमण्डलादाच्छादितसम्पूर्णच्छाद्यमण्डलस्य निःसरणारम्भः। तत्र स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनकालानामज्ञानान्मध्यकालिकविक्षेपग्रहणम्। भुजकर्णवर्गान्तरपदं कोटिरिति पूर्वश्लोकोक्तमुपपन्नम्। छाद्यच्छादकमण्डलकेन्द्रयोः पूर्वापरान्तराभावे मध्यग्रहणसम्भवाच्छाद्यच्छादकयुतिर्गत्यन्तरकलाभिर्यदि षष्टिघटिकास्तदानीतकोटिकलाभिः का इत्यनुपातेन स्थिति विमर्दखण्डे। तत्र चन्द्रग्रहणे भूभागतेः सूर्यगत्यनुरोधात् सूर्यगतिलम्भित्वमुपपन्नं द्वितीयश्लोकोक्तम्" र॰ना॰।

अथ स्थित्यर्धविमर्दार्धे अमकृत् साध्ये इत्याह। "स्थित्यर्धनाडिकाभ्यस्ता गतयः षष्टिभाजिताः। लिप्तादि प्रग्रहे शोध्यं मोक्षे देयं पुनः पुनः। तद्विक्षेपैः स्थितिदलं विमर्दार्धं तथाऽसकृत्। संसाध्यमन्यथा पाते तल्लिप्तादि फलं स्वकम्" सू॰सि॰।

"सूर्यचन्द्रपातानां गतयः स्थित्यर्धघटीभिर्गुणिताः षष्ट्या भक्ताः फलं कलादि प्रग्रहे स्पर्शस्थित्यर्धनिमित्तं सूर्यचन्द्रयोर्हीनं मोक्षे मोक्षस्थित्यर्धनिमित्तं सूर्यचन्द्रयोर्देयं योज्यम्। चन्द्रपाते तल्लिप्तादि फलं स्थित्यर्धघटयानीतकलादिरूपं फलं स्वकं स्वगत्युत्पन्नमन्यथा विपरीतं प्रग्रहस्थित्यर्धनिमित्तं योज्यं मोक्षस्थित्यर्धनिमित्तं हीनमित्यर्थः। तद्विक्षेपैस्तात्कालिकचन्द्रपाताभ्यामानीतशरकलाभिः कलानां बहुत्वाद्विक्षेपैरिति बहुवचनम्। विक्षेपाभ्यामित्यर्थः। पुनः पुनः स्थितिदलं कार्यम्। अत्रैकं पुनः पदं स्पर्शस्थित्यर्धसम्बद्धं, द्वितीयं मोक्षस्थित्यर्धसम्बद्धं पुनः पदम्। तेन स्पर्शस्थित्यर्धसाधितचन्द्रपाताभ्यामानीतशरेण प्रागुक्तप्रकारेण स्पर्शस्थित्यर्धं संसाध्यम्। मोक्षस्थित्यर्धसाधितचन्द्रपाताभ्यामानीतशरेण पूर्वोक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्धं साध्यमित्यर्थः। तद्वोभयमसकृदारं वारं स्पर्शस्थित्यर्धानीतचालनेन मध्यकालिकौ चन्द्रपातावुक्तरीत्या प्रचाल्य तच्छरेण पूर्वोक्तरीत्या स्पर्शस्थित्यर्धमसकृदुक्तरीत्या स्पर्शस्थित्यर्धमेवं यावदविशेषः। एवं मोक्षस्थित्यर्धानीतचालनेन मध्यकालिकौ चन्द्रपातावुक्तरीत्या प्रचाल्य तच्छरेण पूर्वोक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्धमसकृदुक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्धमेवं यावदविशेष इत्यर्थः। ननु स्थित्यर्धविमर्दार्धयोरैकरीत्युक्तेः कथं विमर्दार्धमसकृत् साध्यमिति नोक्तमित्यत आह विमर्दार्धमिति। तथा च स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धसाधनरीत्याऽसकृद्यावदविशेषस्तावत् स्पर्शमर्दार्धं मोक्षमर्दार्धं च संसाध्यम्। तथा हि स्थित्यर्धनाडिकाभ्यस्ता इत्यत्र विमर्दार्धनाडिकाग्रहणात् स्पर्शमर्दार्धमोक्षमर्दार्धे साध्ये। आभ्यां प्रत्येकमसकृत् स्पर्शमर्दार्धमोक्षमर्दार्धे स्फुटे स्तः। अत्रोपपत्तिः। प्रागुक्तं क्षेत्रं स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनकालिकशरवशादिति तद्ज्ञानान्मध्यकालिकशरग्रहणेन स्थूलं स्थित्यर्धं मर्दार्धं चातो मध्यकालात् तदन्तरेण पूर्वापरकालिकयोस्तेषां सम्भवात् तत्कालचालितचन्द्रपाताभ्यां विक्षेपस्तात्कालिको भवति परं स्थूलः स्थूलस्थित्यर्धाद्यानीतत्वात्। अतोऽस्मादानीतं स्थित्यर्धादि पूर्वापेक्षया सूक्ष्ममपि स्थूलमित्यसकृत् सूक्ष्ममिति। तत्र सम्मीलनोन्मीलनकालयोराकाशस्पर्शमोक्षसम्भवात् स्पर्शमोक्षमर्दार्धमिति ध्येयम्" र॰ना॰।

अथ मध्यग्रहणस्पर्शमोक्षकालानाह। "स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत्। स्थित्यर्धनाडिकाहीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते" सू॰सि॰।

"स्फुटतिथ्यन्तकाले तुकारात् तत्पूर्वापरकालनिरासः। मध्यग्रहणं ग्रासोपचयसमाप्तिं कथयेत्। मध्यग्रहणसम्बन्धेन मध्यसूर्यचन्द्रानीतमध्यतिथ्यन्ते तत्सम्भव इति कस्यचिद्भ्रमस्तद्वारणार्थं स्फुटेति स्थित्यर्धघटिकाभिरूने तिथ्यन्तकाले ग्रासः स्पर्शः। संयुते स्थित्यर्धघटीभिर्युते तिथ्यन्तकाले मोक्षः। तुकारः स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धाभ्यां स्पर्शमोक्षकालाविति विषयव्यवस्थार्थकः। अत्रोपपत्तिः। तिथ्यन्तकाले छाद्यच्छादकयोः पूर्वापरान्तराभावाद्योगे मण्डलस्पर्शो यावान् भवति ततः पूर्वापरकालयोर्न्यून एवातोऽत्र मध्यग्रहणकालः। मध्यग्रहणकालात् पूर्वं स्पर्शस्थित्यर्ध-

घटीभिः स्पर्शः । अपिमकाले मोक्षस्थित्यर्धघटीभिर्मोक्षः । स्थित्यर्धयोस्तदन्तरतुल्यत्वेन सिद्धेः” र॰ना॰ ।

अथ सम्पूर्णग्रहणे निमीलनोन्मीलनकालावप्याह “तद्वदेव विमर्दार्धनाडिकाहीनसंयुते । निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे” सू॰सि॰ ।

“सम्पूर्णग्रहणे तद्वत् यथा स्थित्यर्धेनाधिके तिथ्यन्ते स्पर्शमोक्षौ तथेत्यर्थः । एवकारात् तद्भिन्नरीतिव्युदासः । स्पर्शविमर्दार्धमोक्षविमर्दार्धघटीभ्यां क्रमेणोन युते तिथ्यन्ते क्रमेण निमीलनोन्मीलनसञ्ज्ञे स्याताम् । अत्रोपपत्तिः । मर्दार्धस्य मध्यकालात् तदन्तरतुल्यत्वेन तदूनाधिके तस्मिन् क्रमेण निमीलनोन्मीलने सम्पूर्णग्रहण एव भवतः । न्यूनग्रहणे तत्स्वरूपव्याघातात् तदभावः” र॰ना॰ ।

अथेष्टकाले इष्टग्रासज्ञानार्थं कोटिकलानयनमाह । “इष्टनाडीविहीनेन स्थित्यर्धेनार्कचन्द्रयोः । भुक्त्यन्तरं समाहन्यात् षष्ट्याप्ताः कोटिलिप्तिकाः” सू॰सि॰ । “सूर्यचन्द्रयोर्गत्यन्तरं कलात्मकं ग्रहणारम्भाद्या इष्टघटिकाः स्पर्शस्थित्यर्धघटचनधिकास्ताभिरूनेन स्पर्शस्थित्यर्धेन गुणयेत् । अस्मात् षष्टिविभक्तप्राप्ताः कोटिकला भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । इष्टकाले छाद्यच्छादकमण्डलकेन्द्रयोरन्तरं विक्षेपसूत्रे कोटिरिति कल्प्ये इष्टघटचूनस्पर्शस्थित्यर्धघटिकानां कलाः कोटिः सिद्धाः । पूर्वं स्पर्शकालिककोट्याः स्थित्यर्धघटिकानां सिद्धत्वात्” र॰ना॰ ।

“भानोर्ग्रहे कोटिलिप्ता मध्यस्थित्यर्धसङ्गुणाः । स्फुटस्थित्यर्धसम्भक्ताः स्फुटाः कोटिकलाः स्मृताः” सू॰सि॰ ।

“अथात्र सूर्यग्रहणे विशेषमाह । सूर्यस्य ग्रहणे उक्तप्रकारेण याः कोटिकलाः सूर्यग्रहणोक्तस्पष्टस्थित्यर्धानीतस्थित्यर्धेन सङ्गुणिताः स्फुटस्थित्यर्धेन सूर्यग्रहणाधिकारोक्तेन भक्ताः सत्यः स्पष्टाः कोटिकलाः सूर्यग्रहणतत्त्वज्ञैरुक्ताः । अत्रोपपत्तिः । सूर्यग्रहणे स्पर्शमोक्षान्यतरमध्यकालयोरन्तरस्य स्थित्यर्धत्वात् तस्य च स्पष्टशरोद्भूतस्थित्यर्धलम्बनान्तरैक्यसंस्कारमितत्वात् स्पष्टस्थित्यर्धादुक्तरीत्यानीताः कोटिकलाः । अपेक्षिताश्च स्पष्टशरोद्भूतस्थित्यर्धानुरूपाः । एतत् कोटिसम्बद्धं क्षेत्रम् स्थित्यर्धक्षेत्रान्तर्गतत्वात् । स्पष्टस्थित्यर्धस्य लम्बनान्तरैक्यसंस्कारानुत्क्रमसङ्गः । अतः स्पष्टस्थित्यर्धेनैता आगताः कोटिकलास्तदा स्पष्टशरोद्भूतक्षेत्रजमध्यमरूपस्थितार्धेन का ? इति स्फुटाः कलाः सिद्धाः र॰ना॰। ‘क्षेपो भुजस्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं श्रवस्तु तत् । मानयोगार्धतः प्रोज्झ्य ग्रासस्तात्कालिको भवेत्’ । सू॰सि॰

“अथेष्टग्रासानयनमाह । क्षेपो विक्षेपो भुजः, कोटिभुजयोः कर्णधार्यत्वादाह तयोरिति । कर्णस्तु तयोः कोटिभुजयोर्वर्गयोगान्मूलं सिद्ध एव । तत् कर्णसंज्ञात्मकं मूलं ग्राह्यग्राहकमानैक्यार्धाद्विशोध्य शेषं तात्कालिकः कल्पितेष्टकालसम्बन्धी ग्रासोऽत्यान्तरग्रासः स्यात् । अत्रोपपत्तिः क्षेत्रं पूर्वं प्रतिपादितम् । स्पर्शकाले मानैक्यखण्डस्य कर्णत्वात् केन्द्रयोरुभयोर्मध्यकालावधित्वादिष्टकर्णोनं मानैक्यखण्डमिष्टग्रास एव” र॰ना॰। “मध्यग्रहणतश्चोर्ध्वमिष्टनाडीर्विशोधयेत् । स्थित्यर्धान्मौक्षिकाच्छेषं प्राग्वच्छेषं तु मौक्षिके” सू॰सि॰। “अथ मध्यग्रहणानन्तरमिष्टग्रासानयनमाह । ‘मध्यग्रहणकालादूर्ध्वमनन्तरम् । चकारो विशेषार्थकस्तुकारपरः । इष्टघटिकाः कर्म । मौक्षिकान्मोक्षकालसम्बन्धात् स्थित्यर्धात् । न स्पर्शस्थित्यर्धात् । विशोधयेत् गणक इति कर्माक्षेपः । शेषं कोटिलिप्तादिग्रासानयनान्तं गणितकर्म प्राग्वद्भुक्त्यन्तरं समाहन्यादित्युक्तप्रकारेण कुर्यात् । मौक्षिके मोक्षस्थित्यर्धान्तर्गतेष्टकाले तु विशेषे ग्रासः शेषस्वरितो ग्रासोऽत्यान्तरग्रासो भवति । न पूर्ववत्तः । अत्रोपपत्तिः । मध्यग्रहणात् पूर्वमिष्टकालस्य ग्रहणारम्भावधिकस्य स्पर्शस्थित्यर्धसम्बद्धत्वादागतो ग्रास उपचयात्मकः । नावशिष्टः । अवशिष्टमण्डलस्य शुद्धत्वेन ग्रस्तत्वासम्भवात् । एवं मध्यग्रहणानन्तरमिष्टकालस्य मोक्षस्थित्यर्धान्तर्गतत्वादुक्तरीत्यानीतो ग्रासोऽपचयात्मकः । न शुद्धबिम्बदर्शनात्मकः । ग्रस्तत्वाभावात्” र॰ना॰। “ग्राह्यग्राहकयोगार्धाच्छोध्याः स्वच्छन्नलिप्तिकाः । तद्वर्गात् प्रोज्झ्य तत्कालविक्षेपस्य कृतिं पदम् । कोटिलिप्ता रवेः स्पष्टस्थित्यर्धेनाहता हृताः । मध्येन लिप्तास्तन्नाड्यः स्थितिवद्ग्रासनाडिकाः” सू॰सि॰। “अथाभीष्टग्रासादिष्टकालानयनमाह छाद्यच्छादकमानैक्यखण्डादभीष्टग्रासकलाः शोध्याः शेषस्य वर्गादभीष्टग्रासकालिकविक्षेपस्य वर्गं विशोध्य शेषस्य मूलं कोटिकलाः । सूर्यग्रहणे विशेषमाह रवेरिति सूर्यस्य ग्रहणे इति शेषः भानोर्ग्रहे इति पूर्वमुक्तेः । उक्तप्रकारेण याः कलास्ता मध्यग्रहणकालस्पर्शमोक्षान्यतरकालयोरन्तररूपेण स्पष्टस्थित्यर्धेन गुण्याः । स्पष्टशरोत्पन्नस्थित्यर्धेन मध्यमेन भक्ताः फलं कोटिकला भवन्ति । स्थितिवत् स्थित्यर्धसाधनरीत्या । “षष्ट्या सङ्गुण्य सूर्येन्द्वोर्भुक्त्यन्तरविभाजिताः” इत्युक्तेन

तासां कोटिकलानां घटिका यास्ता अभीष्टग्रासमस्थितिघटिकाः स्पर्शमोक्षान्यतरस्थित्यर्धान्तर्गताः क्रमेण मध्यग्रहणाच्छेषा गता वा भवन्ति । अत्रोपपत्तिः पूर्व्वोक्तव्यत्यासात् सुगमतरा । परन्तु स्वाभीष्टग्रासकालिकशरस्थाने सूक्ष्मम् । तच्छरस्थाने मध्यकालिकशरग्रहणेन स्थूलम् । अतएव भास्कराचार्य्यैः "कालसाधने तत्कालबाणेन मुहुः स्फुट इत्युक्तमिति" रङ्ग० ।

अथ वक्ष्यमाणग्रहणपरिलेखोपयुक्तवलनानयनमाह ।

"नतज्याक्षज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता तस्य कार्म्मुकम् । वलनांशाः सौम्ययाम्याः पूर्व्वापरकपालयोः । राशित्रययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यंशैर्दिक्समैर्युताः । भेदेऽन्तराज्ज्या वलना सप्तत्यङ्गुलभाजिता" सू० सि० ।

"यत्कालिकं वलनं कर्त्तुमिष्टं तात्कालिकं नतं, चन्द्रग्रहणे चन्द्रस्य, सूर्य्यग्रहणे सूर्य्यस्य साध्यम् । तद्यथा स्वोदयात् स्वास्ताद्गतशेषघटिकाः स्वदिनार्धान्तर्गताः स्वदिनार्धादूनाः क्रमेण पूर्व्वापरनतघटिका भवन्ति । तन्नतं नवतिगुणं स्वदिनार्धभक्तं नतांशास्तेषां ज्या नतज्येत्यर्थः । स्वदेशाक्षांशज्यया गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलं धनुः कलात्मकं षष्टिभक्तं पूर्व्वापरकपालयोः पूर्व्वापरनतयोः क्रमेणोत्तरदक्षिणा वलनांशा भवन्ति । यत्कालिकं वलनं तात्कालिकाद्ग्राह्यग्रहाद्राशित्रययुतात् सायनांशाद्ये क्रान्त्यंशास्तैर्दिक्तुल्यैर्युतास्तेषां ज्या, भेदे भिन्नदिक्त्वेऽन्तरात् क्रान्त्यंशवलनांशयोरन्तराज्ज्या सप्तत्यङ्गुलैर्भक्ता शेषदिका । अङ्गुलात्मकत्वेन स्वरूपोद्देशादङ्गुलादिका वलना भवति । अत्रोपपत्तिः । समवृत्तपूर्व्वापरादिदिग्भ्यः क्रान्तिवृत्तपूर्व्वापरादिदिशो यावतान्तरेण वलिता उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा वलनांशाः । तदानयनार्थं प्रथमतः समवृत्तानुकारदिग्भ्यो विषुवद्वृत्तदिशो यावतान्तरेण वलिता दक्षिणोत्तरयोस्तदाक्षवलनम् । तथा हि समप्रोतवलयवृत्तं ग्रहचिह्नस्थं समविषुवद्वृत्तयोर्यत्र लग्नं तत्प्रदेशावध्यंशान्तरे प्राच्योरन्तरं वलनं तत्तुल्यमेवेतरदिगामन्तरं पूर्व्वकपालस्थपक्षे समवृत्तप्राचीतो विषुवद्वृत्तप्राच्या उत्तरादुत्तरम् । पश्चिमकपालस्थे तु समवृत्तप्राचीतो विषुवद्वृत्तप्राच्या दक्षिणत्वाद्दक्षिणम् । तत्र क्षितिजस्थे ग्रहे तदन्तरमक्षांशतुल्यम् । याम्योत्तरवृत्तस्थे पक्षे तदन्तराभावः । अतो यदि त्रिज्यातुल्यया नतकालज्यया ऽक्षज्यातुल्याक्षवलनज्या तदेष्टनतज्यया केत्यनुपातागताक्षज्याया धनुराक्षं वलनमुक्तमुपपन्नम् । द्वितीयं तु विषुवद्वृत्तदिग्भ्यः क्रान्तिवृत्तदिशो यावतान्तरेण वलिता दक्षिणोत्तरयोस्तदायनं वलनम् । तथा हि ध्रुवप्रोतवृत्तं ग्रहचिह्नस्थं विषुवद्वृत्ते यत्रासन्नं लगति तत्स्थानाद्ग्रहतुर्य्यांशान्तरे यत् स्थानं तद्विषुवत्प्राची । तस्मात् ग्रहचिह्नात् त्रिभान्तरितक्रान्तिवृत्तप्राची यदन्तरेण तदायनं वलनम् । तत्तुल्यमेवेतरदिगामन्तरम् । उत्तरायणस्थे ग्रहे उत्तरं, दक्षिणायनस्थे ग्रहे दक्षिणम् । तच्च अयनसन्धावभावात्मकम् गोलसन्धौ परमक्रान्तितुल्यमतः स त्रिभक्रान्तितुल्यं सत्रिभग्रहगोलदिकमित्युपपन्नं राशित्रययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यंशैरिति । द्वयोर्वलनयोरेकदिक्त्वे समवृत्तप्राचीतः क्रान्तिवृत्तप्राची तद्योगरूपस्फुटवलनान्तरेण वलनदिशि भवति । भिन्नदिक्त्वे तु वलनान्तररूपस्फुटवलनान्तरेण शेषदिशि भवति । तज्ज्या स्फुटवलनज्या त्रिज्यावृत्ते । अग्रे परिलेख एकोनपञ्चाशन्मितव्यासार्धवृत्ते दानार्थं त्रिज्यावृत्ते यदीयम्, तदैकोनपञ्चाशन्मितज्या केत्यनुपाते प्रमाणफलयोरिच्छापवर्त्तनाद्धरस्थानेऽधोऽवयवत्यागात् सप्ततिः । अतो दिक्समैर्युता इत्याद्युपपन्नम्" रङ्ग० ।

अथ कलात्मकबिम्बविक्षेपादीनामङ्गुलीकरणमाह ।

"सोन्नतं दिनमध्यर्धं दिनार्धाप्तं फलेन तु । छिन्द्याद्विक्षेपमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु" सू० सि० ।

"दिनमानमहर्मानाधिकम् इत्यध्यर्धं सार्धयुक्तमित्यर्थः । अभीष्टकालिकोन्नतघटीभिः सहितं दिनार्द्धेन भक्तं फलेन । तुकारो यद्ग्रहणं तस्य दिनमानोन्नते ग्राह्ये इत्यर्थकः । विक्षेपग्राह्यग्राहकबिम्बमानानि । तानि पूर्व्वोक्तानि कलात्मकानि । ग्रासादिकमपि ध्येयम् । भजेत् । तुकारात् फलमेषां कलात्मकानामङ्गुलानि भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । उदयास्तकाले बिम्बकिरणानां भूमिगोलावरुद्धत्वेनाल्पोर्द्ध्वकिरणानां नयनप्रतिहननाभावात् बिम्बं व्यक्तत्वान्महद्भासते । तत्राङ्गुलात्मकं बिम्बं कलात्रयात्मकैकाङ्गुलप्रमाणेन भवति । खमध्यस्थे ग्रहे तु बिम्बस्य सर्वकिरणानवरुद्धत्वान्नयनप्रतिघाताच्च सूक्ष्मं बिम्बं भासते । तत्राङ्गुलात्मकं बिम्बं कलाचतुष्टयात्मकैकाङ्गुलप्रमाणेन भवति । तत्रोदयास्तकाले घ्नोरभावात् खमध्यस्थे तस्य त्रिज्यातुल्यत्वात् त्रिज्यातुल्यगुणहारादुदयकालिकैकाङ्गुलमानस्य कलात्मकदलैकाङ्गुलापचयो लभ्यते तदेष्टघटीभिः कः ? इत्यनुपातेनाभीष्टकाले फलं त्रयमेकाङ्गुलस्य कलात्मकं मानं भवति । अत एव

भास्कराचार्यैरुदयास्तकाले सार्द्धद्वयं कलाद्युन्मानमङ्गीकृत्य "त्रिज्योद्धृतशङ्कुसमोऽथवा शङ्कुः सार्द्धद्वियुक्ताङ्गुलिलिप्तिकाः स्युः" इत्युक्तम्। तत्र भगवता लोकानुकम्पया स्वल्पान्तरत्वाच्च मध्याह्नेऽपि कलाचतुष्टयात्मकाङ्गुलमङ्गीकृत्य दिनार्द्धतुल्यपरमोन्नतकाल एवोपचयकादेशोन्नतकाले च इत्यनुपातागतफलतुल्यं त्रयं कला एकाङ्गुलमानमभीष्टकाले। तत्र दिनार्द्धपञ्चोन्नतकालस्य फलस्वरूपत्वात् त्रयाणां समच्छेदतया योजने त्रिगुणितं दिनार्द्धं सार्द्धचतुर्थदिनमानरूपमुन्नतकालयुक्तं दिनार्द्धभक्तमिति सिद्धम्। तत एतत्कलाभिरेकाङ्गुलं यदा तदेष्टकलाभिः किमित्यनुपातेन कलात्मकानामङ्गुलकरणमुक्तमुपपन्नम्" रङ्ग०। इति चन्द्रग्रहणाधिकारः

अथ सूर्य्यग्रहणाधिकारस्तत्र विशेषः।

"मध्यलग्नसमे भानौ हरिजस्य न सम्भवः। अक्षोदङ्मध्यभक्रान्तिसाम्ये नावनतेरपि" सू०सि०। "सूर्य्येऽमावास्यान्तकालिके मध्यलग्नसमे सति दिनमध्यस्थाने कर्कयाम्योत्तरवृत्ते लग्नः क्रान्तिवृत्तप्रदेशो मध्यलग्नं त्रिप्रश्नाधिकारोक्तम्। तत्तुल्ये सति मध्याह्न इति फलितम्। हरिजस्य लम्बनस्य भूपृष्ठक्षितिजवशाल्लम्बनोत्पत्तेर्लम्बनस्यापि क्षितिजवाचकहरिजशब्देनाभिधानात् सम्भव उत्पत्तिर्न। तत्र लम्बनाभावः इत्यर्थः। लग्नयोरुदयक्षितिजास्तक्षितिजप्रदेशयोः संलग्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोर्मध्यम् कर्कमध्यप्रदेशयोस्त्रिभोनलग्नमित्यर्थः। प्रयोगस्तु मध्याह्न इतिवत्। तत्तुल्येऽर्के लम्बनस्याभाव इति। नत्यभावस्थानमाह।

अक्षेत्यादि। अक्षांशा उत्तरा वे मध्यभस्य मध्यलग्नस्य क्रान्त्यंशाः। अत्र मध्यलग्नशब्देन दृक्समभावस्त्रिभोनलग्नं वा ग्राह्यमुभयपक्षेऽप्यदोषः। अनयोस्तुल्यत्वेऽवनतेर्नतेः। अपिशब्दात् सम्भवः नाभाव इत्यर्थः। न त्वपिशब्दाल्लम्बनस्यापि तत्राभावः। उत्तरक्रान्त्यक्षयोस्तुल्यत्वे मध्यलग्नतुल्यार्कस्याभावेऽपि तदभावापत्तेः। अत्रोपपत्तिः। अमावास्यान्तकाले समौ सूर्य्यचन्द्रौ। तत्र चन्द्रपराभावे भूगर्भाद्वीक्षमाणं सूत्रमर्कस्थानावधि चन्द्रं स्पृशत्येवेति भूगर्भे छादकत्वं चन्द्रस्य सूर्य्यस्य छाद्यत्वं सम्भवति। तत्र मनुष्याणामसम्भवाद्भूपृष्ठे तेषां सत्त्वाच्च भूपृष्ठाद्वीक्ष्यमाणमर्कोपरि सूत्रं चन्द्रं न लगत्येव। किन्तु चन्द्राधिष्ठानगोले। चन्द्रबिम्बादूर्द्ध्वं लगति। तत्र यदा चन्द्र आयाति तदा भूपृष्ठे सूर्य्यस्य चन्द्रश्छादको भवति। यदा तु खमध्ये सूर्य्यस्तदा भूगर्भसूत्रं भूपृष्ठसूत्रं च सूर्य्योपरिगमेकमेव चन्द्रे लगतीति भूपृष्ठेऽप्यन्तकाले चन्द्रश्छादको भवति। अत एव भूगर्भपृष्ठसूत्रान्तरं लम्बनम्। भूपृष्ठसूत्रात् सूर्य्योपरिगाच्चन्द्राधिष्ठानाकाशगोले चन्द्रस्य परमत्वे चन्द्रचिह्नस्य वा लम्बितत्वात्। अत एव भास्कराचार्य्यैरुक्तम् "दृग्गर्भसूत्रयोरैक्यात् खमध्ये नास्ति लम्बनम्" इति। अथ चन्द्राधिष्ठानगोले भूपृष्ठसूत्रमर्कोपरिगतं चन्द्रबिम्बादूर्द्ध्वं चन्द्रदृग्वृत्ते यद्देशे लगति तल्लम्बनं दृग्वृत्ताकारक्रान्तिवृत्ते भवति। यदा तु दृग्वृत्तादन्यत् क्रान्तिवृत्तं तदा भूपृष्ठसूत्रं चन्द्राधिष्ठानगोले चन्द्रदृग्वृत्ते चन्द्रादूर्द्ध्वं यत्र लग्नं तत्र चन्द्रगोलस्थक्रान्तिवृत्तयाम्योत्तरस्वरूपकदम्बप्रोतवृत्तमानीय चन्द्रगोलस्थक्रान्तिवृत्ते यत्र लग्नं तच्चन्द्रचिह्नयोरन्तरं क्रान्तिवृत्ते पूर्वापरं स्फुटलम्बनकला: कोटिः चन्द्रस्य क्रान्तिवृत्तानुसारेण गमनात् प्रोतवृत्ते क्रान्तिवृत्तदृग्वृत्तयोरन्तरं याम्योत्तरं कलात्मकं नतिर्भुजः। भूगर्भपृष्ठसूत्रान्तरं दृग्वृत्ते कलात्मकं दृग्लम्बनं कर्णः। दृग्वृत्तस्य कदम्बप्रोतवृत्ताकारत्वे क्रान्तिवृत्ते तयोरन्तराभावाल्लम्बनाभावः। याम्योत्तरमन्तरं दृग्लम्बनं नतिरेवेत्यर्थः। दृग्वृत्ताकारक्रान्तिवृत्ते तु दृग्लम्बनमेव क्रान्तिवृत्ते तयोरन्तरमिति लम्बनतुल्यत्वं नत्यभावश्च। तथा च दृग्वृत्तस्य कदम्बप्रोतवृत्ताकारत्वे त्रिभोनलग्नस्थानेऽर्को भवति। तद्वृत्तस्य क्रान्तिवृत्तयाम्योत्तरत्वेनोदयास्तलग्नमध्यवर्त्तित्वेन लग्नस्थानात् त्रिभान्तरितत्वात्। न हि क्रान्तिवृत्ताद्याम्योत्तरान्तरत्वाभावार्थं समप्रोतवृत्तमङ्गीकार्य्यम्। येन दृक्समभावतुल्यार्के लम्बनाभाव उपपन्नः स्यात् क्रान्तिवृत्तस्य प्रोतवृत्तत्वेन समप्रोतवृत्तस्य देशवृत्तत्वेन सम्बन्धाभावात्। अत एव भगवता सर्व्वत्र नतिसाधनार्थमपि दृक्क्षेपः कदम्बप्रोतवृत्ते त्रिभोनलग्नस्यैव साधितः। दृक्क्षेपाभावे त्रिभोनलग्नस्य खमध्यस्थत्वेन तदा तस्य दृक्समभावतुल्यत्वेन दृक्समभावनताद्याभावाद्दृक्क्षेपाभावः। तदा त्रिभोनलग्नस्य नतांशाभावश्च। नतांशाभावस्तदक्षांशतुल्योत्तरक्रान्तौ तदर्थं स्वशाङ्कीकारे तु दृक्समभावस्यैव नतांशोन्नतांशयोः दृक्क्षेपदृग्ज्यौ नतिलम्बनयोः साधनार्थं समनन्तरमेव भगवतोक्ते न तु पर्युक्ते। आयासेन दृक्क्षेपसाधनस्योक्तस्य वैयर्थ्यापत्तेः" रङ्ग०।

"देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भवः। लम्बनस्यापि पूर्वान्यदिग्वशाच्च तथोच्यते" सू०सि०। "देशविशेषेण काल-

विशेषेणावनतिसम्भवो नतिकालोत्पत्तिर्गोलस्थित्या यथा भवति। लम्बनस्यापि सम्भवे। त्रिभोनलग्नस्थानात् पूर्वापरदिगनुरोधात्। चकारात् सम्भवो देशकालविशेषेण यथा भवतीत्यर्थः। तथा तत्तुल्येन नतिसम्भवे ज्यानयनद्वारा मया कथ्यते" रङ्ग०। तत्रोपयुक्तामुदयाभिधामाह। "लग्नं पर्वविनाडीनां कुर्य्यात् स्वैरुदयासुभिः। तज्ज्यान्त्यापक्रमज्याघ्नी लम्बज्याप्तोदयाभिधा" सू० सि०। "स्वैः स्वदेशीयैरुदयासुभी राश्युदयासुभिः पर्वघटिकानां लग्नं गणकः कुर्य्यात्। पर्वान्तकालिकं लग्नं साध्यमित्यर्थः। यद्यपि पूर्वं लग्नसाधनं स्वदेशोदयैरोक्तमिति स्वैरुदयासुभिरिति व्यर्थं तथापि समनन्तरमेव दृक्कर्मसाधनोक्त्या कश्चिल्लग्नं व्यक्तोदयैरेवात्र साध्यमिति भ्रमस्य वारणाय पुनरुक्तिः। तस्य लग्नस्य सायनांशसंस्कृतस्य ज्या भुजज्या परमक्रान्तिगुणा स्वदेशीयलम्बज्यया भक्ता फलमुदयसञ्ज्ञं स्यात्। अत्रोपपत्तिः। लग्नक्रान्तिज्यासाधनार्थं लग्नभुजज्यायाः परमक्रान्तिज्या गुणास्त्रिज्या हरस्ततो लब्धा कोटौ त्रिज्या कर्णस्तदा लग्नक्रान्तिज्याकोटौ कः कर्ण इत्यनुपाते त्रिज्ययोर्नाशाल्लग्नभुजज्या परमक्रान्तिज्या गुणलम्बज्यया भक्ता फलं लग्नस्यापा। इयं भगवतोदयसञ्ज्ञोक्ता लग्नस्योदयसञ्ज्ञत्वात् उदयसम्बन्धाच्चोक्तमुपपन्नम्" रङ्ग०।
"तदा लङ्कोदयैर्लग्नं मध्यसञ्ज्ञं यथोदितम्। तत्क्रान्त्यक्षांशसंयोगो दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा। शेषं नतांशास्तन्मौर्वी मध्यज्या साभिधीयते" सू० सि०। "अत्रोपयुक्तां मध्यज्यामाह। तदा पर्वान्तकाले लङ्कोदयैर्व्यक्षदेशोदयासुभिः पूर्वोक्तप्रकारेण ज्ञातकपङ्क्तिनतघटीभिर्दशमरूपं यथायोग्यं मध्यसञ्ज्ञं लग्नं दशमभावात्मकं साध्यम्। अत्र लग्नसम्बन्धेन स्वदेशराश्युदयासुग्रहणसद्भावारणाय लङ्कोदयैरित्युक्तम्। तस्य दशमभावस्य सायनांशसंस्कृतस्य क्रान्तिः स्वदेशाक्षांशाः। अनयोर्योग एकदिक्त्वे कार्यः। अन्यथा भिन्नदिक्त्वेऽन्तरं तयोरेव शेषं संस्कारदिक्का नतांशास्तेषां ज्या कार्या सा मध्यलग्ननतांशज्या मध्यज्योच्यते तत्सम्बन्धात्" रङ्ग०। "अथास्मादुपयुक्तं दृक्क्षेपं लम्बनोपयुक्तां दृग्गतिं चाह।

"मध्योदयज्यया भ्यस्ता त्रिज्याप्ता वर्गितं फलम्। मध्यज्यावर्गविश्लिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः पदम्। तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं शङ्कुः स दृग्गतिः" सू० सि०।

"पूर्वोक्तमध्यज्या पूर्वानीतोदयाभिधयोदयज्यया अस्या ज्याहतस्त्वाच्छेदुक्तम्। गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलं वर्गितं वर्गः सञ्जातो यस्य तत्। फलस्य वर्गः कार्य इत्यर्थः। मध्यज्याया वर्गे विश्लिष्टं हीनं वर्गितं फलं कार्यम्। शेषान्मूलं दृक्क्षेपः स्यात्। दृक्क्षेपत्रिज्ययोर्वर्गौ तयोरन्तरान्मूलं शङ्कुः। स आनीतः शङ्कुर्दृग्गतिसञ्ज्ञो भवति न तु शङ्कुमात्रम्। अत्रोपपत्तिः। त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्यानयनार्थं चेत्थम्। मध्यलग्नदृग्ज्याकर्णस्त्रिभोनलग्नस्य याम्योत्तरवृत्तात् प्राक्पश्चिमस्थितत्वेन तत्स्थखस्वस्तिकान्तरस्थिततदीयदृग्ज्यातुल्यप्रदेशाग्रस्य कोटिः। मध्यलग्नत्रिभोनलग्नान्तरांशज्या क्रान्तिवृत्तस्थो भुजः। अत्र भुजानयनं चेदयलग्नस्थक्रान्तिवृत्तप्रदेशः प्राक्क्षितिजात् तदग्रान्तरेणोत्तरदक्षिणो भवति। एवमस्तलग्नप्रदेशः पश्चिमक्षितिजाद्विज्योत्तरः। तदनुरोधेन च त्रिभोनलग्नप्रदेशक्रान्तिवृत्तीययाम्योत्तरवृत्तरूपतद्दृग्वृत्तं क्षितिजे याम्योत्तरवृत्तक्षितिजसम्पातात् तदग्रान्तरेण लग्नसमस्थं भवति। अतस्त्रिज्यातुल्यमध्यलग्नदृग्ज्यया लग्नाग्रातुल्यो भुजस्तदाभीष्टतद्दृग्ज्यया क इत्यनुपातेन स फलसञ्ज्ञः। तद्वर्गोनान्मध्यलग्नदृग्ज्यावर्गान्मूलं त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्या दृक्क्षेपाख्या। एतद्वर्गोनात् त्रिज्यावर्गान्मूलं त्रिभोनलग्नशङ्कुर्दृग्गतिसञ्ज्ञः। अत्रेदमवधेयम्। त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण त्रिभोनलग्नस्य शङ्कुदृग्ज्ये दृग्गतिदृक्क्षेपतुल्ये न भवतः। किन्तु दृग्गतिदृक्क्षेपाभ्यां क्रमेण न्यूनाधिके भवतः सर्वदा भूयोऽसम्भवानुभवात्। अत आनीतोऽयं दृक्क्षेपस्त्रिभोनलग्नाधःस्थवृत्तस्थितोऽपि न त्रिज्यानुरूपः। किन्तु फलवर्गोनत्रिज्यावर्गपदरूपविलक्षणवृत्तव्यासार्धप्रमाणेन सिद्ध इति गम्यते। अतो दृग्ज्यया त्रिज्यानुरूपत्वेन त्रिज्यावृत्तपरिणतो दृक्क्षेपस्त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्या स्फुटदृक्क्षेपरूपा। अस्मात्त्रिज्यावर्गत्वादिना दृग्गतिः स्फुटा त्रिभोनलग्नशङ्कुरूपा। एतदुक्तिः स्वल्पान्तरत्वात् गणितसुखार्थं भगवता कृता। त्रिप्रश्नाधिकारोक्तवत्प्रकारेणास्मात्स्वल्पान्तरं लाघवादुक्तमिति" रङ्ग०।

अथ लाघवाद्दृक्क्षेपदृग्गती गणितसुखार्थमाह।

"नतांशबाहुकोटिज्ये स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती" सू० सि०।

"दशमभावनतांशानां भुजकोट्योर्नतांशतद्धीनवतिरूपयोरनयोर्ज्ये क्रमेण दृक्क्षेपदृग्गती अस्फुटे स्थूले। यदा स्फुटे प्रागुक्ते दृक्क्षेपदृग्गती विहाय गणितलाघव-

वार्थे दशमभावनतांशभुजकोट्योर्ज्ये तत्स्थानापन्ने ग्राह्ये । अत्रोपपत्तिः त्रिभोनलग्नस्य दशमभावासन्नत्वेन दशमभावस्य याम्योत्तरवृत्तस्थत्वेन तात्पर्यार्थे दशमभावमेव त्रिभोनलग्नं प्रकल्प्य तन्नतांशज्या मध्यज्यारूपा त्रिभोनलग्नदृक्क्षेपः । उन्नतज्या शङ्कुर्दृग्गतिः । इदमतिस्थूलम् । यैस्तु भगवतोक्तं मध्यलग्नं दशमभावपरतया व्याख्यातं तेषां मत एतदुक्तमिति । प्रत्यासन्नाधितदृक्क्षेपदृग्गती प्रागुक्ते सूक्ष्मे अपतिस्थूले इति ध्येयम् । भास्कराचार्यैस्तु 'त्रिभोनलग्नस्य दिनार्धजाते नतोन्नतज्ये यदि वा सुखार्थम्" इति यदुक्तं तदप्यात् स्थूलमिति ध्येयम्' रङ्ग० ।

अथ लम्बनोपयुक्तच्छेदकथनपूर्वकं लम्बनानयनमाह ।

"एकज्यावर्गतश्छेदो लब्धं दृग्गतिजीवया । मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या छेदेन विभाजिता । रवीन्द्वोर्लम्बनं ज्ञेयं प्राक् पश्चाद्घटिकादिकम्" सू० सि०।

"एकराशिज्याया वर्गात् दृग्गतिजीवया प्रागुक्तदृग्गत्या दृग्गतेस्त्रिगद्गुरूपत्वेन ज्यारूपत्वाज्जीवयेति स्वरूपप्रतिपादनम् । भागहरणेन लब्धं छेदसंज्ञं स्यात् । अथ मध्यलग्नम् त्रिभोनलग्नं दर्शान्तकालिकं न तु दशमभावः तात्कालिकः सूर्यः अनयोरन्तरस्य त्रिभानधिकस्य ज्या छेदेन प्राक्साधितेन भक्ता फलं घटिकादिकं प्राक् पश्चात् त्रिभोनलग्नरूपमध्यलग्नस्थानात् पूर्वापरविभागयोः सूर्यचन्द्रयोस्तुल्यं लम्बनं ज्ञेयम् । अत्रोपपत्तिः "त्रिभोनलग्नार्कविशेषशिञ्जिनी कृताहता व्यासदलेन भाजिता । फलात् फलाद्वि त्रिभलग्नशङ्कुना त्रिजीवयाप्तं घटिकादि लम्बनम्" सि० शि० सूक्ष्मं लम्बनानयनमुक्तम् । मध्यलग्नस्य त्रिभोनपरत्वेन व्याख्यानान्मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या त्रिभोनलग्नार्कविश्लेषशिञ्जिनीरूपा जाता । इयं चतुर्गुणा त्रिभोनलग्नशङ्कुरूपदृग्गत्या च गुण्या त्रिज्यावर्गेण भाज्येति लम्बनानयनप्रकारेण सिद्धम् । तत्र चतुस्त्रिज्यावर्गयोर्गुणहरयोर्गुणापवर्तनेन हरस्थाने एकराशिज्यावर्गः सिद्धः । अत्रापि दृग्गत्येकराशिज्यावर्गौ गुणहरौ गुणेनापवर्त्य हरस्थाने एकज्यावर्ग इत्यादिना छेद उपपन्नः हरस्य छेदाभिधानात् । अतो मध्यलग्नार्केत्याद्युक्तमुपपन्नम् । लम्बनघटीभिरुभयोश्चालनं वक्ष्यमाणमपेक्षितं आवश्यकमिति सूचनार्थं रवीन्द्वोर्लम्बनमित्युक्तम् । अन्यथा दर्शान्तकाले सूर्यगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्रच्युतायां चन्द्रबिम्बस्य तद्घटीभिर्लम्बितत्वादुदयोरनुपपत्तिः । त्रिभोनलग्नसमेऽर्के लम्बनाभावात् पूर्वापरविभागे सूर्ये सति लम्बनं भवतीति प्राक् पश्चादित्युक्तम् । अत्रेदमवधेयम् । लम्बनानयने मध्यलग्नस्य त्रिभोनलग्नत्वोक्तेः छेदः पूर्वसाधितदृग्गत्या सूक्ष्मो नतांशज्यादिसद्भावेन स्थूलदृग्गत्या स्थूल इति । एवं मध्यलग्नत्वस्य दशमभावार्थे तु विपरीतमिति" रङ्ग०।

अथ मध्यग्रहणकालज्ञानार्थं तिथौ लम्बनसंस्कारं तदसकृत् साध्यमिति चाह ।

"मध्यलग्नाधिके भानौ तिथ्यन्तात् प्रविशोधयेत् । धनमूनेऽसकृत् कर्म यावत् सर्वं स्थिरीभवेत्" सू० सि०।

"सूर्ये मध्यलग्नं त्रिभोनलग्नं तस्मादधिके सति तिथ्यन्तादर्शान्तकालादागतं लम्बनं शोधयेत् । सूर्ये त्रिभोनलग्नादूने सति तिथ्यन्तकाले लम्बनं धनं युतं कार्यम् । एवं कर्म गणितमसकृत् मुहुः कार्यम् । अयमर्थः । तिथ्यन्तकालिकः सूर्यो लम्बनघटीभिः क्रमेण पूर्वापरकाले चाल्यो लम्बनसंस्कृततिथ्यन्तेऽर्के भवति तस्माल्लम्बनसंस्कृततिथ्यन्तकाले लग्नदशमभावौ प्रसाध्य पूर्वोक्तरीत्या लम्बनं साध्यम् । इदमपि केवलतिथ्यन्ते संस्कार्योक्तरीत्या लम्बनं केवलं तिथ्यन्ते संस्कार्यम् । अस्मादपि लम्बनं तिथ्यन्ते संस्कार्यमित्यसकृदिति । गणितावधिमाह । यावदिति । सर्वं गणितं लम्बनादि यावदुत्तरपरिवर्तोऽपि स्थिरीभवेत् । अविशेषं यावदविशेष इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः दर्शान्तकाले रविगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्रस्याधो लम्बितत्वेन त्रिभोनलग्नादूने रवौ क्रान्तिवृत्ते पूर्वापरान्तराभावेनैकसूत्रस्थितत्वरूपयुतिर्दर्शान्तकालाल्लम्बनकालेनाग्रे भवति शीघ्रगचन्द्रस्य मन्दगरवितः पृष्ठे स्थितत्वात् । अधिके रवौ चन्द्रस्य पुरःस्थितत्वेन दर्शान्तकालाल्लम्बनकालेन पूर्वं युतिर्भवति । अतो दर्शान्तकालो लम्बनसंस्कृतो मध्यग्रहणकालः स्यात् । युतिकालस्य मध्यग्रहणकालत्वात् । परन्तु तावता लम्बनकालेन सूर्यस्यापि क्रान्तिवृत्ते चलनाल्लम्बनसंस्कृतदर्शान्तकाले रविगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्रस्य लम्बितत्वं स्यादेवेति मध्यग्रहणकालस्त्वसिद्धः । न हि सूर्यो धनलम्बने ऋणलम्बने चन्द्रश्च लम्बनकाले स्थिरो येन तयोर्युतिः सङ्गता स्यात् । अतस्तात्कालिकात् पुनस्तात्कालिकं लम्बनं प्रसाध्य दर्शान्ते पुनः संस्कार्यम् मध्यकालः स्यात् । एवं तादृशलम्बनसंस्कृतदर्शान्तेऽपि तयोर्भूपृष्ठसूत्रस्थत्वाभावात् पुनर्लम्बनं साध्यम् । तत्संस्कृतो दर्शान्तो मध्यग्रहण इत्य-

मलाहिधिना यदा लग्नं पूर्वलग्नतुल्यं सिध्यति तदावश्यं तादृगलग्नस्य तद्गोलस्थमध्यग्रहणकाले भूपृष्ठस्थत्वे तयोः सविशेषः यतस्तदा सूर्यगतभूपृष्ठस्थत्वचन्द्रयोरन्तराभावेन पूर्वागतलग्नतुल्यलग्नस्य पुनः सिद्धिः अन्यथा तुल्यलग्नानुपपत्तेः। तस्मान्मध्यकालोऽसकृद्यावदविशेषः साध्य इत्युपपन्नं मध्यलग्नेत्यादि” रङ्ग० ।

अथ नतिसाधनम्। “दृक्क्षेपः शीततिग्मांश्वोर्मध्यमज्यान्तराहतः। तिथिघ्नत्रिज्यया भक्तो लब्धं साऽवनतिर्भवेत्” सू० सि०। “दृक्क्षेपः प्रागानीतः शीततिग्मांश्वोश्चन्द्रार्कयोर्मध्यगती: कलात्मिके तयोरन्तरेण गुणितया त्रिज्यया भक्तः फलं सा देशकालविशेषाभ्यां या गोले सिद्धा भवति सैवात्र गणिते नतिर्भवेत्। अत्रोपपत्तिः यदा क्रान्तिवृत्तं दृग्वृत्ताकारं तदा नत्यभाव इति प्रागुक्तम्। तत्र त्रिभोनलग्नस्य खमध्यस्थत्वेन दृक्क्षेपाभावः। यत्र च पञ्चदशांशामात्र देशे त्रिभोनलग्नस्य क्षितिस्थत्वेन परमा नतिः। परमास्तु नतिकला भूगर्भक्षितिजाद् दृश्यक्षितिजस्य भूव्यासार्द्धान्तरेणोच्छ्रितत्वात् गतियोजनैर्यदि गत्यन्तरकला लभ्यन्ते तदा भूव्यासार्धयोजनैः का इत्यनुपातेन तत्र मध्यगतियोजनानां भूव्यासार्धस्य च नियतत्वाद् व्यासार्द्धेनापवर्त्तः कृतः। तेन मध्यगत्यन्तरकलानां स्वल्पान्तरेण पञ्चदशांशः परमा नतिकलाः। अतएव षष्टिघटिकानां पञ्चदशांशो घटिकाचतुष्टयं परमं लम्बनं सिद्धम्। त्रिभिस्त्रिज्यातुल्यदृक्क्षेपे सूर्यगतभूपृष्ठस्थत्वाच्चन्द्रस्य दक्षिणोत्तरेणावलम्बनं भवति। अतस्त्रिज्यातुल्यदृक्क्षेपेण यदि मध्यगत्यन्तरपञ्चदशांशो नतिस्तदेष्टदृक्क्षेपेण केत्यनुपातेन गत्यन्तरगुणो दृक्क्षेपो हरघातेन पञ्चदशगुणितत्रिज्यात्मकेन भक्तो नतिकला इत्युपपन्नं” रङ्ग० ।

अथ प्रकारान्तराभ्यां नतिसाधनं भास्कराचार्य्याह।

“दृक्क्षेपात् सप्तनिघ्नाद्भवेद्वाऽवनतिः फलम्। अथवा त्रिज्यया भक्तात् सप्तसप्तकसङ्गुणात्” सू० सि० ।

“सप्तघ्नात् भक्ताद्दृक्क्षेपात् फलं कलादिका नतिः प्रकारान्तरेण भवेत्। अथवा प्रकारान्तरेण सप्तसप्तकसङ्गुणात् सप्तानां सप्तकं सप्तवारमाहत्तिर्वा एकोनपञ्चाशदित्यर्थः तेन गुणिताद्दृक्क्षेपात् त्रिज्यया भक्तात् कलादिका नतिः। अत्रोपपत्तिः दृक्क्षेपस्य गत्यन्तरकलामित ७३।२७ गुणकपञ्चदशगुणितत्रिज्याभितहरौ ५।१५।७० प्रथमप्रकारे गत्यन्तरापवर्त्तितौ हरस्थाने सप्ततिः। द्वितीयप्रकारे पञ्चदशभिरपवर्त्त्य गुणस्थाने स्वल्पान्तरादेकोनपञ्चाशद्धरस्थाने त्रिज्येत्युपपन्नम्” रङ्ग० ।

अथ नतेर्दिग्ज्ञानं स्पष्टविक्षेपं चाह।

“मध्यज्या दिग्वशात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा। सेन्दुविक्षेपदिक्साम्ये युक्ता विश्लेषिताऽन्यथा” सू० सि०।

“साऽवनतिर्मध्यज्याया दिगनुरोधाद्दक्षिणोत्तरा मध्यज्या चेद्दक्षिणा तदा नतिरपि दक्षिणा चेदुत्तरा तदोत्तरा ज्ञेया। चः समुच्चये। तेन मध्यज्या नतांशदिक्केति। सा दक्षिणोत्तरा नतिश्चन्द्रविक्षेपदिक्साम्ये तयोरेकदिक्त्वे इत्यर्थः। युक्ता विक्षेपेण युतेत्यर्थः। अन्यथा तयोर्भिन्नदिक्त्वे विक्षेपेणान्तरिता शेषदिक्का विक्षेपसंस्कृता नतिः स्पष्टशररूपा स्यात्। चन्द्रविक्षेपो मध्यग्रहणकालिक इति ध्येयम्। अत्रोपपत्तिः नतांशदिक्कमध्यज्यावशाद्दृक्क्षेपस्योत्पन्नत्वात् तदुत्पन्ननतेस्तद्दिक्कं युक्तमेव। अथ रविगतभूपृष्ठस्थत्वाच्चन्द्राकाशगोले क्रान्तिवृत्तावधियाम्योत्तरान्तरस्य नतित्वात् क्रान्तिमण्डलाच्चन्द्रबिम्बावधि विक्षेपत्वाद्रविगतभूपृष्ठस्थत्वाच्चन्द्रबिम्बावधि याम्योत्तरान्तरस्य सूर्यग्रहणोपयुक्तनतिसंस्कृतविक्षेपरूपस्पष्टविक्षेपत्वादुभयोरेकदिशि योगो भिन्नदिश्यन्तरमित्युपपन्नम्” रङ्ग० ।

अत्र चन्द्रग्रहातिदेशः “तथा स्थितिविमर्दार्द्धग्रासाद्यं तु यथोदितम्। प्रमाणं वलनाभीष्टग्रासादि हिमरश्मिवत्” सू० सि०। “अथ चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तया विक्षेपसंस्कृतया नत्या स्पष्टविक्षेपरूपयेत्यर्थः। स्थित्यर्धविमर्दार्धग्रासाः आद्यशब्दात् स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनं यथोदितं चन्द्रग्रहणे यथोक्तं तथा। तुकारस्तदतिरिक्तरीतिव्यवच्छेदार्थकैवकारपरः। प्रमाणं मतमित्यर्थः। अवशिष्टमप्याह वलनेत्यादि। वलनाभीष्टग्रासौ। आदिशब्दादिष्टग्रासादिष्टकालानयनम्। हिमरश्मिवत् चन्द्रग्रहणोक्तरीत्या कार्यमित्यर्थः। अत्रोपपत्तिरविशेष एव” रङ्ग० ।

अथ स्थित्यर्धे विमर्दार्धे च विशेषः।

“स्थित्यर्धोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्ताल्लम्बनं पुनः। ग्रासमोक्षोद्भवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम्। प्राक्कपालेऽधिकं मध्याद्भवेत् प्राग् ग्रहणं यदि। मौक्षिकं लम्बनं हीनं पश्चार्धे तु विपर्ययः। तदा मोक्षस्थितिदले देयं प्रग्रहणे तथा। हरिजान्तरकं शोध्यं यत्र तत् स्यादिपर्ययः। एतदुक्तं कपालैक्ये तद्भेदे लम्बनैकता। स्वे स्वे स्थितिदले योज्या विमर्दार्धेऽपि चोक्तवत्” सू० सि०।

"चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तप्रकारेणासकृत् साधितं स्पर्शस्थित्यर्धं मोक्षस्थित्यर्धं च। तद्यथा मध्यग्रहणकालिकस्पष्टशरादुक्तरीत्या स्थित्यर्धघटिकाभिर्गम्यगतकालिकपाताः। स्पर्शस्थित्यर्धनिमित्तं पूर्वं चाल्याः। मोक्षस्थित्यर्धनिमित्तमग्रे चाल्याः। तत्कालयोः प्रत्येकं शरौ प्रसाध्य स्पष्टशरः साध्यः। ततः प्रथमकालिकस्पष्टशरात् स्थित्यर्धमनेन पूर्वं तिथ्यन्तकालिकपातात् प्रचाल्योक्तरीत्या स्पष्टशरं प्रसाध्य स्थित्यर्धं साध्यम्। एवमसकृत् स्पर्शस्थित्यर्धम्। एवमेव द्वितीयकालिकस्पष्टशरात् स्थित्यर्धमनेनाग्रे तिथ्यन्तकालिकपातात् प्रचाल्योक्तरीत्या स्पष्टशरं प्रसाध्य स्थित्यर्धं साध्यम्। एवमसकृन्मोक्षस्थित्यर्धमिति। अथाभ्यां स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धाभ्यां क्रमेण हीनयुताद्दर्शान्तकालात् प्राग्वदुक्तरीत्या लम्बनं पुनरसकृद्ग्रासमोक्षोद्भवं स्पर्शमोक्षकालिकं कार्यम्। तथाहि स्पर्शस्थित्यर्धहीनात् तिथ्यन्तात् तात्कालिकसूर्याल्लग्नद्युगमभागौ प्रसाध्योक्तरीत्या लम्बनं साध्यम्। तेन स्पर्शस्थित्यर्धोनतिथ्यन्तं संस्कृत्यासकृल्लम्बनमनेनापि स्पर्शस्थित्यर्धोनतिथ्यन्तं संस्कृत्यासकृल्लम्बनमेवमसकृत् स्पर्शकालिकं लम्बनम्। एवमेव मोक्षस्थित्यर्धयुतात् तात्कालिकसूर्याल्लग्नद्युगमभागौ प्रसाध्योक्तरीत्या लम्बनं साध्यम्। तेन मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्यन्तं संस्कृत्यासकृल्लम्बनमनेनापि मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्यन्तं संस्कृत्यासकृल्लम्बनमेवमसकृन्मोक्षकालिकं लम्बनमिति। प्राक्कपाले त्रिभोनलग्नात् पूर्वभागे त्रिभोनलग्नाधिके रवौ मध्यान्मध्यकालिकात्। अपोक्तलम्बनस्य विभक्तिविपरिणामादिन्यवेन लम्बनात् प्राग्ग्रहणं प्राक्स्पर्शः स्पर्शकालिकम्। अत्रापि लम्बनमित्यस्यान्वयः। लम्बनं चेदधिकं स्यात्। मौक्षिकं मोक्षकालसम्बन्धि लम्बनं न्यूनं स्यात्। पश्चार्धे त्रिभोनलग्नात् पश्चिमभागे त्रिभोनलग्नाद्धीने रवौ। तुकारः समुच्चयार्थचकारपरः। विपर्ययं उक्तवैपरीत्यम्। मध्यकालिकलम्बनात् स्पर्शकालिकं लम्बनं न्यूनं मोक्षकालिकं लम्बनमधिकमित्यर्थः। तदा तर्हि तन्मध्यहरिजान्तरम्। तयोः स्पर्शमोक्षकालिकलम्बनेन प्रत्येकमन्तरं मोक्षस्थित्यर्धे योज्यम्। प्राग्वदृक्षे स्पर्शस्थित्यर्धे तथा देयम्। मोक्षमध्यकालिकलम्बनयोरन्तरं मोक्षस्थित्यर्धे योज्यम्। स्पर्शमध्यकालिकलम्बनयोरन्तरं स्पर्शस्थित्यर्धे योज्यमित्यर्थः। यत्र कश्चित् काले विपर्ययं उक्तवैपरीत्यं प्राक्कपाले मध्यकालिकलम्बनात् स्पर्शकालिकलम्बनं न्यूनं मोक्षकालिकलम्बनमधिकं पश्चिमकपाले तु मध्यकालिकलम्बनात् स्पर्शकालिकलम्बनमधिकं मोक्षकालिकलम्बनं न्यूनं भवतीत्यर्थः। तत्र तन्मोक्षस्पर्शमध्यकालिकं हरिजान्तरं लम्बनान्तरं मोक्षस्थित्यर्धे, मध्यमोक्षकालिकलम्बनयोरन्तरं स्पर्शस्थित्यर्धे मध्यस्पर्शकालिकलम्बनयोरन्तरमित्यर्थः। शोध्यं हीनं कार्यात् एतल्लम्बनान्तरं योज्यं शोध्यं वा कपालैक्ये द्वयोः स्पर्शमध्ययोर्मध्यमोक्षयोर्वैकपाले स्वस्वकालिकत्रिभोनलग्नात् स्वस्वकालिकसूर्ये उभयत्राधिके न्यूने चेत्यर्थः। एतत् कथितम्। तद्भेदे तयोः स्पर्शमध्ययोर्मध्यमोक्षयोश्च भेदे कपालभेदे स्पर्शकालिकत्रिभोनलग्नात् तात्कालिकसूर्यस्याधिक्ये मध्यकालिकत्रिभोनलग्नात् तात्कालिकार्कस्य न्यूनत्वे मध्यकालिकत्रिभोनलग्नात् तात्कालिकार्कस्याधिकत्वे मोक्षकालिकत्रिभोनलग्नात् तात्कालिकार्कस्य न्यूनत्वे इत्यर्थः। लम्बैकता लम्बनैक्यम्। स्पर्शमध्ययोर्भेदे तात्कालिकलम्बनयोर्योगः मध्यमोक्षयोर्भेदात् तात्कालिकलम्बनयोर्योग इत्यर्थः। स्वकीये स्वकीये स्थित्यर्धे संयुता कार्या। स्पर्शस्थित्यर्धे स्पर्शमध्यकालिकलम्बनयोर्योगो योज्यः मोक्षस्थित्यर्धे मोक्षमध्यकालिकलम्बनयोर्योगो योज्य इत्यर्थः। स्पर्शस्थित्यर्धं मोक्षस्थित्यर्धं च स्फुटं भवति। आभ्यां चन्द्रग्रहणोक्तदिशा मध्यग्रहणकालात् पूर्वमपरत्र क्रमेण स्पर्शमोक्षकालौ स्त इत्यर्थसिद्धम्। अथोक्तरीत्या विमर्दार्धेऽपि स्फुटत्वमतिदिशति। विमर्दार्धं इति। स्पर्शमर्दार्धमोक्षमर्दार्धे चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तरीत्या स्पष्टशरेण असकृत् साधिते उक्तवत् 'स्थित्यर्धोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्ताल्लम्बनं पुनः' इत्याद्युक्तरीत्या स्थित्यर्धस्थाने मर्दार्धग्रहणेन ग्रासमोक्षोद्भवमित्यत्र सम्मीलनोन्मीलनोद्भवमिति पाठेन प्राग्ग्रहणमित्यत्र सम्मीलनग्रहणेन मौक्षिकमित्यत्रोन्मीलनग्रहणेन स्फुटे साध्ये। अपिः समुच्चये। चकारात् ताभ्यां सम्मीलनोन्मीलनकालौ मध्यग्रहणकालात् पूर्ववत् साध्यावित्यर्थः। अत्रोपपत्तिः स्थित्यर्धोनयुतो मध्यग्रहणकालः स्पर्शमोक्षकालः मध्यकालिकलम्बनसंस्कारात् स्पर्शमोक्षकालिकलम्बनसंस्कारस्यापेक्षितत्वाच्च। न हि यः कालो लम्बनसंस्कृतः स्फुटः स तात्कालिकलम्बनसंस्कृतः स्फुटः स्यात् सम्बन्धाभावात् पूर्वं स्पर्शमोक्षकालयोरज्ञानात् तात्कालिकलम्बनज्ञानाभावाच्च। अतो मध्यकालज्ञानार्थं यथा तिथ्यन्तादसकृल्लम्बनं प्रसाध्य तिथ्यन्तं संस्कृत्य

मध्यकालगतेषा स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धोनयुततिथ्यन्तकालाभ्यां स्पर्शमोक्षतिथ्यन्तरूपाभ्यां प्रत्येकं लम्बनमसकृत् प्रसाध्य स्वस्वतिथ्यन्ते संस्कृत्य स्पर्शमोक्षकालौ स्फुटौ तन्मध्यकालयोरन्तरं स्फुटं स्थित्यर्धम्। तत्र र्णलम्बनेन स्पर्शमध्यमोक्षोत्पत्तौ यदा मध्यलम्बनादधिकं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं च न्यूनं तदा स्पर्शस्थित्यर्धोनतिथ्यन्तस्याधिकलम्बनोनितस्य स्पर्शकालत्वान्न्यूनलम्बनोनितस्य तिथ्यन्तस्य मध्यकालत्वात् तयोरन्तरे तिथेः समत्वेन साम्यात् स्पर्शस्थित्यर्धं स्पर्शकालिकलम्बनेन युतं मध्यकालिकलम्बनेन हीनमिति लम्बनयोरन्तरं तत्र धनं योज्यम्। एवं मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्यन्तस्य न्यूनलम्बनोनितस्य मोक्षकालत्वान्मध्यमोक्षकालयोरन्तरे पूर्वरीत्या मध्यमोक्षकालिकयोर्लम्बनयोरन्तरं धनं मोक्षस्थित्यर्धे योज्यम्। यदा तु मध्यलम्बनाद्धीनं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं चाधिकं तदा न्यूनलम्बनहीनस्य स्पर्शकालत्वादधिकलम्बनम्। हीनस्य मध्यकालत्वादुक्तरीत्या तदन्तरे स्पर्शस्थित्यर्धे लम्बनान्तरं हीनम्। एवमधिकलम्बनहीनस्य मोक्षकालत्वान्मध्यमोक्षयोरन्तरे मोक्षस्थित्यर्धे लम्बनान्तरं हीनम्। धनलम्बनेन स्पर्शमध्यमोक्षोत्पत्तौ तु यदा मध्यलम्बनान्न्यूनं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं चाधिकं तदा स्पर्शस्थित्यर्धोनतिथ्यन्तस्य न्यूनलम्बनाधिकस्य स्पर्शकालत्वादधिकलम्बनाधिकस्य तिथ्यन्तस्य मध्यकालत्वात् तयोरन्तरे लम्बनान्तरं स्पर्शस्थित्यर्धे योज्यम्। एवं मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्यन्तस्याधिकलम्बनाधिकस्य मोक्षकालत्वान्मध्यमोक्षयोरन्तरं मोक्षस्थित्यर्धे पूर्वरीत्या योज्यम्। यदा तु मध्यलम्बनादधिकं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं च न्यूनं तदाऽधिकलम्बनाधिकस्य स्पर्शकालत्वाद्धीनलम्बनाधिकस्य मध्यकालत्वात् तयोरन्तरे उक्तरीत्या स्पर्शस्थित्यर्धे लम्बनान्तरं हीनम्। एवं न्यूनलम्बनाधिकस्य मोक्षकालत्वात् तन्मध्यकालान्तरे मोक्षस्थित्यर्धे लम्बनान्तरं हीनमिति सिद्धम्। नन्वयं लम्बनान्तरहीनपक्षो न सङ्गतः बाधात् तथाहि ऋणलम्बनस्य क्रमेणापचयात् स्पर्शमोक्षकालानां यथोत्तरं क्रमयाच्च मध्यकालिकलम्बनात् स्पर्शमोक्षकालिकलम्बनयोः क्रमेण न्यूनाधिकत्वमसिद्धम् एवं धनलम्बनस्य क्रमेणोपचयान्मध्यलम्बनात् स्पर्शमोक्षकालिकलम्बनयोः क्रमेणाधिकन्यूनत्वमसिद्धम्। न हि कदाचिन्मध्यकालात् स्पर्शमोक्षकालौ क्रमेणापरपूर्वकालयोः स्थायतो येनोक्तं युक्तम् बाधात् तथा च लम्बनान्तरं योज्यमित्युक्तेरेवोपपन्नत्वे सङ्कोतावता प्रपञ्चेन "हरिजान्तरकं योज्यं यत्नतत् स्याद्विपर्ययः" इति सर्वज्ञभगवदुक्तं कथं निर्वहतीति चेत् मैवम् लम्बनसंस्कृतस्पर्शमोक्षकालयोः स्फुटयोरवस्तुभूतयोः सर्वदा मध्यकालात् क्रमेण पूर्वोत्तरावस्थाभावित्वेऽपि लम्बनासंस्कृतयोः स्थित्यर्द्धोनयुततिथ्यन्तरूपस्पर्शमोक्षकालयोः पारिभाषिकत्वेनावास्तवयोः कदाचिन्मध्यकालगतधनलम्बनाभ्यां स्पर्शस्थित्यर्द्धमोक्षस्थित्यर्द्धयोः क्रमेण न्यूनत्वे मध्यकालादग्रिमपूर्वकालयोः क्रमेण सम्भवात् स्फुटो निर्वाहः। परन्त्वृणलम्बने धनलम्बने च मध्यलम्बनात् क्रमेण मोक्षस्पर्शलम्बनयोरधिकत्वासम्भवः। मध्यकालात् पूर्वाग्रिमकालयोर्मोक्षस्पर्शयोः पारिभाषिकयोः क्रमेणासम्भवात्। अतः साक्षात् स्फुटोक्तेरभावाद्विपर्यय इत्यनेन विपर्ययविशेषस्यैव विवक्षितत्वात्। पूर्वं तु साधारणाभ्युदयस्य साधारणेन व्याख्यानं कृतमित्यदोषः"। 'वस्तुतस्तु सूर्योदयाद्यत्र प्राक् स्पर्शोऽनन्तरं मध्यकालस्तदा मध्यलम्बनात् स्पर्शलम्बनं सन्निभलग्नचतुर्भागसमाधितं कदाचिन्न्यूनं भवति। यत्र चोदयात् पूर्वं मध्यः परतो मोक्षस्तत्र कदाचित् सन्निभलग्नचतुर्भागातीतमध्यकाललम्बनान्मोक्षकाललम्बनमधिकं भवति। यत्र चास्तात् पूर्वं स्पर्शः परतो मध्यस्तदा मध्यकाललम्बनाद्रात्रिमध्यत्वात् स्पर्शकाललम्बनं कदाचिदधिकं भवति। यत्र चास्तात् पूर्वं मध्यकालः परतो मोक्षस्तदापि मध्यकाललम्बनान्मोक्षकाललम्बनं रात्रिमध्ये न्यूनं न भवति। कदाचिदिति। स्पर्शोदयमध्यास्तयोः कदाचित्पर्ययसम्भवाद्धरिजान्तरकं योज्यमित्यस्य नासिद्धिः विपर्ययोऽप्युक्तरीतिस्तुल्येति सर्वमुपपन्नम्। भास्कराचार्येस्तु। "तिथ्यन्तात् गणितागतात् स्थितिदलेनोनाधिकाल्लम्बनं तत्कालोत्थनतांशसंस्कृतिभवंस्थित्यर्द्धहीनाधिके। दर्शान्ते गणितागते धनमृणं यद्वा विधायासकृत् प्रोक्तौ प्रग्रहमोक्षसंज्ञसमयावेवं क्रमात् सुस्फुटौ। तन्मध्यकालान्तरयोः समाने स्तः भवेतां स्थितिखण्डके च। दर्शान्ततो मर्दलोत्कात् सम्मीलनोन्मीलनकाल एवम्" इत्यनेन भगवदुक्तादधिकमभिधाय पल्लवितम्" रङ्ग०। इतः परं परिलेखवचनाद्यानयनं ग्रह सि० मुख्येषाविधिषं तत्रारो वक्ष्यते इतीह नोक्तम्।

सिद्धान्तशिरोमणौ ग्रहणमत्रनिर्णयार्थमाह यथा 'क्वेर्गताढ्या रवि १२भिर्विभिन्नास्त्वन्तादिभागैः सहिताः प्र-

यकृत्वाः । द्विघ्नाः खनागाङ्कशशांश ८९८ हीनाः पञ्चाङ्ग ६५ भक्ताः प्रथमान्विताः स्युः । मासाः पृथक् ते द्विगुणाग्निपूर्णंशाग्नाऽ ५०२धिकाः स्वाङ्कन्दपांश १६९ युक्ताः । त्रिभि ३र्विभक्ताः फलमंशपूर्वं मासौघतुल्यैश्च गृहैर्युतं स्यात् । सपातसूर्योऽस्य भुजांशका यदा मनू १४नकाः स्यादुपप्लवस्य सम्भवः" शि० । "कलियुगस्यादेरारभ्य गताब्दा द्वादशगुणाश्चैत्रादिगतमासयुताः पृथक्स्था द्विघ्नाः स्वकीयेन गजाङ्काष्ट ८९८ भागेनोनाः पञ्चषष्ट्या ६५ भक्ताः फलमधिमासाः । तैः पृथक्स्था युताश्चान्द्रा मासा भवन्ति । अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन । यदि युगरविमासैः ५१८४०००० युगाधिमासा १५९३३००००लभ्यन्ते तदैभिः कलिगतैः किमिति । अत्राधिमासानामर्धेनानेन ७९६६५०गुणकभाजकावपवर्त्तितौ । जातं गुणकस्थाने द्वयम् भागहारस्थाने पञ्चषष्टिः किञ्चिदभ्यधिका ६५।४। २१। अतः पञ्चषष्टिगुणानामधिमासानां १०३५६४५०द्विगुणानां रविमासानां च १०३६८०००० यदन्तरं ११५५००। तेन द्विगुणा रविमासा भक्ता लब्धमष्टाङ्कगजाः ८९८। तैर्द्विगुणाः कलिगतमासा भाज्याः । यल्लभ्यते तेन तान् वर्जितान् कृत्वा पञ्चषष्ट्या ६५ भागे हृतेऽधिमासा लभ्यन्त इत्युपपन्नम् । तैरधिमासैः पृथक्स्था युताश्चान्द्रमासाः स्युः । ते चान्द्रमासाः पृथग्द्विनिघ्नाग्निपूर्णबाणैः ५०२ सहिताः स्वकीयेनाङ्कन्दपांशेन १६९ युक्तास्त्रिभिर्भाज्याः । फलमंशाद्यं ग्राह्यम् । तानंशांस्त्रिंशता ३०विभज्य फलं राशयस्तदुपरि स्थाप्याः । राशिस्थाने मासौघतुल्या राशयश्च क्षेप्याः । एवमसौ सपातसूर्यो भवति । तस्य भुजांशा यदि चतुर्दशभ्य १४ ऊना भवन्ति तदा चन्द्रग्रहणस्य सम्भवो वेदितव्यः। अत्रोपपत्तिः। ग्रहणं हि मानैक्यार्धादूने विक्षेपे भवति । चन्द्रपक्षे मध्यमं मानैक्यार्द्धं षट्पञ्चाशत् कलाः ५६। सूर्यपक्षे द्वात्रिंशत् ३२। षट्पञ्चाशत् कलाः शरो द्वादशभिर्भुजभागैर्भवति (चन्द्रपक्षे) । द्वात्रिंशत्कलाः सप्तभिर्भुजभागैर्भवति (रविपक्षे)। अतः स विक्षेपः सपातेन्दोः साध्यते । दर्शान्ते यावान् विधुस्तावानेव रविर्भवति । पौर्णमास्यन्ते तु षड्भाधिकस्तथापि भुजस्तुल्य एव । अतः सपातार्काद्विक्षेपः कृतः । अतः सपातसूर्यसाधनेऽनुपातः । तत्रार्कपातयोः कल्पभगणानामैक्यं द्वादशभिः १२ सङ्गुण्य राश्यात्मकं कार्यम् । यदि कल्पचान्द्रमासैरेभिः ५३४३३३०० एते राशयो ५४६२-

७७२४०१६लभ्यन्ते तदेकेन किमिति लब्धमेको राशिः १। शेषं त्रिंशता ३०सङ्गुण्य तेनैव हारेण भागे ह्रियमाणे लब्धं शून्यम्०। शेषं भागांशा अधश्छेदश्च २५८२२०२० ४८०/५३४३३३०००००। छेदलवशेन१७८११०००० छेदेऽपवर्तिते जातं त्रयम् ३ । तेनैव छेदलवशेषेण भाज्यराशावपवर्तिते जातं द्वयम् २ । शेषार्धेन शेषे २१०८२०४८०ऽपवर्त्तिते जातं द्वयम् २। पूर्वच्छेदस्य त्र्यंशे च शेषार्धेनापवर्तिते जाता अङ्कन्दपाः १६९। अतो द्विगुणाग्निस्पर्शनाशात् स्वाङ्कन्दपांशं, १६९ शाधिकात् त्रिभिर्विभक्तात् फलं भागादि मासगणतुल्या राशयश्च तत्र क्षेप्याः एवं सपातसूर्यो भवतीत्युपपन्नम् । यदुक्तं त्रिपूर्णबाणा ५०२ धिका इति । अथ कलियुगादौ पातस्य क्षेपकस्तथा सपातसूर्यमासार्धक्षेपवाल योजितः । तथात्र मध्यमः सूर्यः सपात आगच्छति । तेन स्फुटेन भवितव्यम् । स्फुटमध्ययोरन्तरं स्थूलं किल भागद्वयम् । अत उक्तं मनूनका इति अन्यथा द्वादशभिरेव भुजभागैर्मानैक्यार्द्धतुल्यः शर उत्पद्यते । तथा गूढक्रियया फलमानीय सपातसूर्य इति नामनिर्देशः कृतः। तेन तयोर्बीजकर्म सूचितम् । तदत्र सपातार्कं कार्यम्" शि०। अथ सूर्यग्रहार्थं विशेषः । "स्पष्टार्धयुक्तस्य सपातभास्वतो भुजांशकान् गोलदिशोऽग्रगस्य च । क्षयोऽर्कोदयविश्लेषक्रमाद्धतादिनैर्दर्शान्तनाडीनताहतांशभेन स्पष्टादिनोनसहितः प्राक् पश्चिमेऽस्तापमः । अत्रांशे खलु संस्कृतो रसलवेनाप्ताय ते संस्कृताः पाताढ्यार्कभुजांशका यदि नगो७नाः स्युस्तदार्कग्रहः । रूपं १ वियत्०पूर्णकृतान् ४०सपादान् १५ त्रिघ्ना सपाते प्रतिमाससमर्के । तत्सम्भवं प्रागवलोक्य धीमान् ग्रहान् ग्रहार्थं विदधीत तत्र" शि०। "अतोऽत्रयत्र यः सपातसूर्यो ज्ञातः । असौ पञ्चदशभि १५र्भागैरधिकः कार्यः । यदि सूर्यग्रहणसम्भवो ज्ञातव्यः । ततस्तस्य भुजांशा यदि सपातः सूर्य उत्तरगोले तदोत्तरा यदि दक्षिणे तदा दक्षिणाः, तद्दिक्चिह्निता अनष्टाः स्थाप्याः । रविसंक्रमात् सूर्यौ ध्येयः । रविसंक्रमाद्यावन्तो दिवसा गतास्तावन्तो भागा कल्प्याः । गतसंक्रान्तितुल्या राशयश्च । ततोऽमावास्यान्तकालस्य स्थूलस्य नतघटिकाः कार्याः । तासां चतुर्भि ४ र्भागे हृते यल्लभ्यते तद्राश्यादिकं फलं ग्राह्यम् । तेन राश्यादिना फलेन पूर्वाह्णे रविरूनः कार्योऽपराह्णे युतः तस्य सायनांशस्य क्रान्तिः साध्या । क्रान्त्यंशानां च

तुल्यदिशां योगोऽन्यदिशामन्तरमेवं ते नतांशा भवन्ति। तेषां रसांशेन६ तेऽनष्टाः स्थापिता भागाः संस्कृता कार्य्याः। समदिशां योगोभिन्नदिशामन्तरमित्यर्थः। एवं ते भागा यदि सप्ताल्प ७ ऊना भवन्ति तदा सूर्य्यग्रहणसम्भवो वेदितव्यः। अथ सपातसूर्य्यस्य प्रतिमासक्षेपः। यदि तस्मिन् मासे नार्कग्रहस्तदा सपातसूर्य्ये राशिस्थाने रूपम् १। भागस्थाने पूर्णम्० सपादाश्चत्वारिंशत् कलाश्च ४०। १५। प्रतिमासं प्रक्षिप्य सम्भवो ज्ञेयः। ज्ञाते सम्भवे स्फुटार्थं तत्र गुह्याः कार्य्याः। अत्रोपपत्तिः। ये सपातसूर्य्यस्य भुजांशास्ते शरार्थं पृथक् स्थापिताः। अत्र च सूर्य्यग्रहे शरो नत्या संस्कृतः कार्य्यः। तदर्थं दर्शान्ते या नतघटिकास्ता लम्बनेनोनाधिकाः कार्य्याः नतघटीनां चतुर्थांशः स्थूलं लम्बनम्। पञ्चभिः पञ्चभिर्घटिकाभिरेकैकः किल राशिः। याः किल नतघटिकास्ताश्चतुर्थांशेन लम्बनेनाधिकाः कार्य्याः। ततः पञ्चभिर्भाज्याः। एवं कृते पूर्वघटिकाश्चतुर्भिर्भक्ता भवन्ति। अतस्तेन राश्यादिनोनो रविः पूर्वाह्णे वित्रिभासन्नो भवति। पश्चिमकपाले तु युतः सन्। यतस्तत्कालोदयतो वित्रिभं वर्त्तते। एवं वित्रिभलग्नस्य क्रान्तिरक्षांशैः संस्कृता नतांशा जाताः। ते यदा नतांशाः पञ्चचत्वारिंशद् ४५ भवन्ति तदा। यदि त्रिज्यया परमा नतिः ४८। ४६ लभ्यते तदा पञ्चचत्वारिंशदंशानां ज्यया। २४३१ किमिति। फलं नतिः सार्धचतुस्त्रिंशत् कलाः ३४। ३० एतावांश्छरो यैर्भुजभागैरुत्पद्यते ते ज्ञेयाः। यदि सप्तत्या कलानां पञ्चदश १५ भागा लभ्यन्ते तदाभिर्नतिकलाभिः ३४।३० किमिति लब्धा अंशाः सप्त७,२४ चतुर्विंशति कलाश्च। एते तु नतलवानां षडंशेनोत्पद्यन्ते। अत उक्तं रसलवेनाप्ताश्च ते संस्कृता इत्युपपन्नम्" प्रमि०।

एवं सिद्धान्तोक्ते ग्रहणसम्भवनियमे स्थिते ज्यो०त०। "भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्वा संस्थितो रविः। चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः। वह्निवृत्ते रविश्चाष्ट-तद्दं गतः शशी। पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ राहुणा ग्रस्यते शशी। कृष्णपक्षे तृतीयायां माघश्च यदि जायते। ततस्त्वयोदये सूर्य्ये राहुणा ग्रस्यते रविः" इत्युक्तिर्निर्मूला, सम्भवत्वे अतिस्थूलदृष्ट्या तद्योक्तिः कथञ्चित्समर्थनीया। सिद्धान्तशिरोमणौ पाताद्यानयने विशेष उक्तो यथा "समयवशांशकलादिकयौ स्फुटौ रविविधू विदधीत रविग्रहम्। समकलावथवा तु विधुग्रहं समलवान्तमगुं च तदोक्तवत्" शि०। "सति संभवे रविग्रहं ज्ञातुममावास्यायां रविविधू तमश्च स्फुटं कृत्वा ततोऽर्केन्दू देशान्तरादिस्फुटीकरणैः स्फुटौ विधाय तिथिं च कृत्वा यथोक्तं नतकर्म च। तथा कृते सति तिथ्यन्तकालिकौ तौ कार्य्यौ तमश्च एवं चन्द्रग्रहणं ज्ञातुं पौर्णमास्यां च। ततस्तो ग्रहणक्रिया" प्रमि०।

इदानीमर्केन्द्वोः कक्षाव्यासार्द्धे आह। "नगनगाग्निनवाष्टरसा ६८९३७७ रवे रसरसेषुमहीषु ५१५६६ मिता विधोः। निगदिताऽवनिमध्यत उच्छ्रितिः श्रुतिरियं किल योजनसंख्यया" शि०। "स्पष्टार्थम्। अत्रोपपत्तिः कक्षाध्याये चन्द्रार्कयोः किल (४३३१४९७,२० रवेः,३२४०००इन्दोः,) कक्षे कथिते। किन्तु व्यासौ न कथितौ। तावदिदानीं त्रैराशिकेन। यदि भनन्दाग्निमित ३९२७ परिधेः खबाणसूर्य्य १२५० मितो व्यासस्तदा साधाद्रिगोमनुवेदाब्धिमिता ४३३१४९७। २०ऽर्ककक्षायास्तथा सहस्रगुणितजिनरामसंख्याया ३२४००० चन्द्रकक्षायाः क इति। फलं क्रमेण तयोः (१३७८७५४ र० १०३१३२ च०) व्यासौ। तयोरर्धे एते (श्लोकोक्ते) स्तः। इयं भूमध्यात् कक्षाया उच्छ्रितिः" प्रमि०।

इदानीमस्य योजनात्मककर्णस्य स्फुटीकरणार्थमाह। "मन्दश्रुतिर्द्राक्श्रुतिवत् प्रसाध्या तथा त्रिभज्या द्विगुणा विहीना। त्रिज्याकृतिः शेषहृता स्फुटा स्यात्स्वाभिघ्ना श्रुतिस्तिग्मरुचेर्विधोर्वा" शि०। "यथा ग्रहस्य शीघ्रकर्मणि कर्णः साधितस्तथार्कस्य विधोश्च पृथक् पृथक् मन्दकर्णः साध्यः। तं कर्णं द्विगुणायास्त्रिज्याया विशोध्य शेषेण त्रिज्याकृतिर्भाज्या। फलं स्फुटः कलाकर्णो भवति। एवं विधोश्च। अत्रोपपत्तिः। इह स्पष्टीकरणे ये मन्दनीचोच्चवृत्तपरिधिभागाः पठितास्ते त्रिज्यातुल्ये कक्षाव्यासार्धे यदा ग्रहस्य कर्ण उत्पन्नस्तदा कर्णो व्यासार्धं ग्रहकक्षायाः। अतस्त्रैराशिकेन तत्परिणतास्ते कार्य्याः। यदि त्रिज्याव्यासार्धे एते मन्दपरिधिभागास्तदा कर्णव्यासार्धे क इति। एवं परिधेः स्फुटत्वं विधायासकृत् कर्णः कार्य्यः। स कलाकर्णः स्फुटो भवति। एतदसकृत्कर्मोपसंहृत्य सकृत्कर्मणा कर्णस्य स्फुटत्वं कृतम्। प्रथमं यः कर्ण आगतस्तमेव त्रिज्यारूपं प्रकल्प्य स्फुटः कर्णोऽत्र साध्यते। यदा किल कर्णस्त्रिज्यातो न्यूनो भवति यावता न्यूनस्तत् त्रिज्यया संयोज्य यद्यधिको वर्त्तते या-

चनाधिकस्तत् त्रिज्यया विशोध्य शेषेणानुपातः । यद्यनेन त्रिज्या लभ्यते तदा त्रिज्यया किमिति । अनेनानुपातेन स्फुटः कर्णः सम्भवति । अत्र धूलीकर्मणा प्रत्यक्षप्रतीतिः" प्रमि० ।

"इदानीं योजनात्मककर्णस्य स्फुटत्वमाह । "त्रिज्याश्रुतिघ्नस्त्रिगुणेन भक्तः स्पष्टो भवेद्योजनकर्ण एवम्" शि०। "स्पष्टार्थम् । अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन यदि त्रिज्याव्यासार्धे एतावान् स्फुटः कर्णस्तदा योजनात्मकव्यासार्धे किमिति । फलं भूमध्याद्ग्रहोच्छ्रितियोजनानि" प्रमि० ।

इदानीं योजनबिम्बान्याह । "बिम्बं रवेर्द्विद्विशरर्तु ६५२२ संख्यानीन्दोः खनागाम्बुधि ४८० योजनानि । भूव्यासहीनं रविबिम्बमिन्दुकर्णाहतं भास्करकर्णभक्तम् । भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना भवेत् कुभाविस्तृतिरिन्दुमार्गे" शि०। "रवेर्योजनात्मकं बिम्बं मध्यमं द्वियमबाणषट्कसंख्यानि ६५२२ योजनानि (सौरागमे६५००मितबिम्बोक्तिः किञ्चिदधिकपरत्वपरतया सङ्गमनीया) । इन्दोस्तु शून्यवसुवेद४८० मितानि । अथ राहोरुच्यते । रविबिम्बं भूव्यासेन हीनं ४९४१ तत्त्वेन्दुकर्णेन स्फुटेन योजनात्मकेन संगुण्य स्फुटेन रविकर्णेन भजेत् । फलेन भूव्यासो वर्जितश्चन्द्रकक्षायां भूभाव्यासो भवति । एतानि योजनबिम्बानि । अत्रोपपत्तिः । यस्मिन् दिनेऽर्कस्य मध्यतुल्यैव स्फुटा गतिः स्यात् तस्मिन् दिने उदयकाले चक्रकलाव्यासार्धमितेन यष्टिद्वितयेन मूलमिलितेन तत्स्वच्छिद्रा तदग्राभ्यां बिम्बप्रान्तौ विध्येत् । या यष्ट्यग्रयोरन्तरकलास्ता रविबिम्बकला भवन्ति मध्यमाः । ताश्च द्वात्रिंशत् किंचिदधिकास्तिस्रद्विकलाधिकाः ३२ । ११ । २२ । एवं विधोरपि पौर्णमास्यां यदा मध्यैव गतिः स्पष्टा तदा विध्येत् तस्यैवं द्वात्रिंशत् कलाः ३१ । ० । ९ उत्पद्यन्ते । बिम्बकलानां योजनीकरणायानुपातः । यदि त्रिज्याव्यासार्धे एतावत्प्रमाणं बिम्बं तदा पठितश्रुतियोजनैः किमित्येवमुत्पद्यन्ते द्विद्विशरर्तु६५२२ संख्यानि योजनानि । विधोस्तु खनागाम्बुधि ४८० मितानीति । अथ भूभाबिम्बस्योपपत्तिरुच्यते । अर्कबिम्बव्यासाद्भूव्यासो यतोऽल्पोऽतो भूभा सूच्यग्रा भवति दीर्घतया चन्द्रकक्षामतीत्य दूरं बहिर्गच्छति । अतो भूविस्तृतेः कियत्यपचये जाते चन्द्रकक्षायां भूभाविस्तृतिर्भवतीति ज्ञानायानुपातः । यदि रविकर्णेन सूर्यबिम्बभूव्यासान्तरयोजनानि४९४१ लभ्यन्ते तदा चन्द्रकर्णेन किमिति । फलं भूव्यासस्यापचययोजनानि भवन्ति । अतस्तैर्भूव्यास ऊनीकृतश्चन्द्रकक्षायां भूभाव्यासो भवतीत्युपपन्नम्" प्रमि०।

इदानीं योजनानां कलाकरणार्थमाह । "सूर्येन्दुभूभातनुयोजनानि त्रिज्याहतान्यर्कशशाङ्ककर्णैः । भक्तानि तत्कार्मुकलिप्तिकास्तास्तेषां क्रमान्मानकला भवन्ति" शि० । स्पष्टार्थम् । अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन यदि योजनात्मकव्यासार्धे एतावन्ति बिम्बमानानि तदा त्रिज्याव्यासार्धे कियन्तीति फलानां चापानि लघुत्वादभिप्रादेशोक्तानि" प्रमि० ।

इदानीं प्रकारान्तरेण बिम्बकलानयनमाह "भानोर्गतिः खदश १० भागयुताधिता वा बिम्बं विधोस्त्रि ३गुणिता युगशैल ७४ भक्ता । तिथ्यद्रि ७१५ हीनशशिभुक्तिरिषुद्वि २५ भक्ता नन्दाग्नि २९ युग् भवति वा विधुबिम्बमेवम्" शि०"रवेर्गतिः स्वदशांशेन१०युताऽर्धिता च रवेः कलाबिम्बं भवति । अथ चन्द्रगतिस्त्रिगुणिता युगशैल७४भक्ता तद्विधुबिम्बं भवति । अथ वा चन्द्रभुक्तिस्तिथ्यद्रिभि ७१५ हीना पञ्चविंशत्या २५भक्ता फलमेकोनत्रिंशता २९युतं चन्द्रबिम्बं भवति । अत्रोपपत्तिः त्रिज्यातो महति कर्णे ग्रहबिम्बं लघु भवति तथा गतिश्च लघ्वी भूमध्याद्दूरगतत्वाद्ग्रहस्य । अथाल्पे कर्णे बिम्बं पृथु गतिश्च महती तत्रासन्नत्वात् । बिम्बगत्योरुपचयापचययोस्तुल्यकारणत्वाद्गतेरपि बिम्बं साधयितुमुचितं भवति । तद्यथा तत्र त्रैराशिकम् यदि योजनात्मिकया गत्या पादोनगोऽष्टतिभूमितया ११८५८।४५ द्विद्विशरर्तु ६५२२संख्यं बिम्बं लभ्यते तदा कलागत्या किमिति । अत्र गुणकस्य द्विद्विशरर्तुसंख्यस्यैकादशभागेन ५९२ । ५५ गुणकभाजकावपवर्तितौ जातो गुणकस्थाने एकादश ११ । भाजके विंशतिः २०। अतो रविगतिः सुखार्थं दशगुणा विंशत्या ह्रियते तावदर्धिता भवति यत एकादशभिर्गुणनातो दशांशेनाधिका कृतेत्युपपन्नम् । एवं चन्द्रस्य खनागाम्बुधि ४८० मितो गुणो भागहारो योजनगतिरेव ११८५८।४५ । एतौ खरसैः६०रपवर्तितौ जातं गुणकस्थाने त्रयं भागहारस्थाने चतुःसप्ततिः ७४ अत्र परमं विकलात्मकं यदन्तरं तत् सुखार्थमङ्गीकृतम् । अथ चन्द्रबिम्बानयने क्रियोपसंहारः सुखोपायार्थं कृतः । तत्र तिथ्यद्रि ७१५ तुल्यस्य गतिखण्डस्यैकोनत्रिंश २९न्मितं बिम्बखण्डं लभ्यते । गतिशेषस्य पञ्चविंशत्या २५ भागे हृते बिम्बशेषं कलात्रयं २ लभ्यते । अतस्त-

र्द्धक्ये द्वात्रिंश ३२ न्मध्यमं चन्द्रबिम्बम् । गतेरुपचयापचयवशात् स्फुटत्वे बिम्बस्यापि स्फुटत्वमुपपन्नम्” प्रमि०।

इदानीं राहोः प्रकारान्तरेण कलाबिम्बमाह । “भानोर्गतिः शर५हृता रविभि१२र्विभक्ता चन्द्रस्य लोचन२गुणा तिथि१५भाजिता च । लब्धान्तरं भवति वाऽवनिभाप्रमाणं भूभा विधुं, विधुरिनं ग्रहणे पिधत्ते” शि० । “रविगतिः पञ्चगुणा द्वादशभक्ता फलं कलात्मकमनष्टं स्याद्यम् । अथ शशिगतिर्द्विगुणिता पञ्चदशभाजिता इदमपि कलात्मकं फलम् । अनयोः फलयोरन्तरं भूभाबिम्बप्रमाणं भवति । इदानीं ग्रहणे छाद्यच्छादकमुच्यते भूभा विधुग्रहणे विधुं छादयति रविग्रहणे तु रविं विधुश्छादयति । अत्रोपपत्तिः । अत्र कर्णव्यासान्तरमितानां योजनानां रविकक्षायां कलाकरणायानुपातः । यदि गतियोजनै ११८५९गतिकला लभ्यन्ते तदा कर्कव्यासान्तरयोजनैः ४९४१ किमिति । अत्र रविगतेः कर्कव्यासान्तरं गुणः ४९४१ । गतियोजनानि हरः । एतौ वसुवसुनवभि ९८८ रपवर्तितौ जातौ गुणस्थाने पञ्च ५ । हरस्थाने द्वादश १२ । फलं रविगतिसम्बन्धिन्योऽपचयलिप्ताः । अथ भूव्यासस्य चन्द्रकक्षायां लिप्ताकरणार्थमनुपातः । यदि गतियोजनै ११८५९चन्द्रगतिकला लभ्यन्ते तदा भूव्यासयोजनैः १५८१ किमिति । अत्र गुणकार्धेन गुणकभाजकावपवर्तितौ जातं गुणकस्थाने द्वयम् २। भागहारस्थाने पञ्चदश १५। फलं भूव्यासकलाः । एताभ्यः पूर्वकलाः शोध्याः । यत उपर्युपरि गच्छन्त्या भूभाया विस्तृतिरपचयिनी भवति” प्रमि०।

इदानीं चन्द्रविक्षेपानयनमाह । “सपाततात्कालिकचन्द्रदोर्ज्या खभै२७० र्हता व्यासदलेन भक्ता । सपातगोलद्युतिगोलदिक् स्याद्विक्षेप इन्दोः स च बाणसंज्ञः” शि० । “यस्मिन् काले विक्षेपः साध्यस्तस्मिन् काले तात्कालिकयोश्चन्द्रपातयोर्योगः कर्त्तव्य इति श्रीधरगणेनोक्तम् । इह चन्द्रग्रहणावगमे समकलस्य चन्द्रस्य तात्कालिकपातस्य च योगः कर्त्तव्यः । तस्य दोर्ज्या खभै २७० र्गुण्या त्रिज्यया भाज्या फलं कलात्मकचन्द्रविक्षेपः । स च बाणसंज्ञः । यदि षड्भादूनः सपातचन्द्रस्तदोत्तरो ज्ञेयो यदा षड्भाधिकस्तदा दक्षिणो ज्ञेयः । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रो हि विमण्डले भ्रमति क्रान्तिमण्डलस्य विमण्डलस्य च यः संपातस्तस्य पातसंज्ञा । स पातो मीनान्ताद्विलोमं गच्छति । तस्मात् पातादग्रतस्त्रिभेऽन्तरे तद्विमण्डलं भार्द्धचतुर्भि ४,३० र्भागैः क्रान्तिवृत्तादुत्तरतो भवति । पातात् पृष्ठतस्त्रिभेऽन्तरे तैरेव भागै ४,३० र्दक्षिणतो भवति । अथ विमण्डलगतस्य चन्द्रस्य क्रान्तिमण्डलेन सह यदन्तरं स याम्योत्तरो विक्षेपः । तज्ज्ञानार्थं चन्द्रपातयोरन्तरं ज्ञेयम् । तच्च चन्द्रपातयोर्योगे कृते भवति पातस्य विलोमगत्वात् । तस्य सपातचन्द्रस्य दोर्ज्ययानुपातः । यदि त्रिज्यातुल्यया दोर्ज्यया परमः खशनियन २७० कलातुल्यो विक्षेपस्तदानया कियानिति । फलमिन्दुविक्षेपः । यतः पातादग्रतः षड्भं क्रान्तिवृत्तादुत्तरतोऽन्यद्दक्षिणतोऽतः सपातगोलद्युतिगोलदिक् इत्युपपन्नम्” प्रमि०। इदानीं ग्रहणे ग्रासप्रमाणमाह । “यच्छाद्यच्छादकमण्डलैक्यखण्डं शरोनं स्थगितप्रमाणम् । तच्छाद्यबिम्बादधिकं यदा स्यात् ज्ञेयं च सर्वग्रहणं तदानीम्” शि० । “स्पष्टार्थम् अत्रोपपत्तिः । रवेरग्रतो भार्धान्तरे क्रान्तिवृत्ते भूभा भ्रमति । अतः पौर्णमास्यन्ते भूभाचन्द्रौ समौ भवतः । किन्तु याम्योत्तरमन्तरं विक्षेपतुल्यं भवति स विक्षेपश्छाद्यच्छादकबिम्बमध्ययोरन्तरम् । तद्यदा बिम्बार्धैक्यसमं तदा बिम्बप्रान्तयोर्योगमात्रं स्यात् । यदा यावता मानैक्यार्द्धादूनं तावच्छाद्यबिम्बे छादकबिम्बं प्रविशति । अत उक्तं तत्स्थगितप्रमाणमिति । तत् स्थगितं छाद्यबिम्बादधिकं यदा भवति तदा सर्वग्रहणमित्यपि सुगमम्” प्रमिताक्षरा ।

इदानीं स्थितिमर्दार्धयोरानयनमाह । “मानार्धयोगान्तरयोः कृतिभ्यां शरस्य वर्गेण विवर्जिताभ्याम् । मूले खषट् ६० संगुणिते विभक्ते भुक्त्यन्तरेण स्थितिमर्द्दखण्डे” शि० । स्पष्टार्थम् । “अत्रोपपत्तिः । स्पर्शकाले तु बिम्बगर्भयोरन्तरं मानैक्यार्धम् । तच्च कर्णरूपं भवति । तत्र यः शरः सा कोटिः । कर्णकोट्योर्वर्गान्तरपदं भुजः । तच्च प्राक्पश्चिमं खण्डम् । तत्क्रमणकालज्ञानायानुपातः । तच्चन्द्रार्कयोः प्राग्गमनात् भुक्त्यन्तरेण यदि भुक्त्यन्तरतुल्यकलाभिः षष्टि ६० घटीरर्केन्दू क्रामतस्तदा लब्धाभिर्भुजकलाभिः कियत्य इति । फलं स्थित्यर्धघटिकाः । परं स्पर्शकालशरात्तानात्मध्यग्रहणशरेणैतत् कर्म कृतमतः स्थूलं स्थित्यर्धं जातम् । अथ मर्दार्धमुच्यते । यदा छादकेन छाद्ये समग्रे छन्ने संमीलनमानं तदा बिम्बगर्भयोरन्तरे बिम्बार्धान्तरतुल्याः कला भवन्ति । ताश्च कर्णरूपाः । तस्मिन् काले यावान् विक्षेपस्तावतो कोटिस्तयोर्वर्गान्तरपदं प्राक्पश्चिमं खण्डं भव-

ति । तत्रापि पूर्ववद्युपातेन घटिकात्मकः कालो मर्दखण्डं भवति । सोऽपि स्थूलः" प्रमिताक्षरा ।

इदानीं घटीकरणमाह । "स्थित्यर्धनाडीगुणिता स्वभुक्तिः षष्ट्या ६० हृता तद्रहितौ युतौ च । इन्वन्तु पातावसकृच्छराभ्यां स्थित्यर्धमाद्यं स्फुटमन्तिमं च" । "स्पष्टार्थम् । अत्र स्पर्शकालभवशरेण कोटिकर्मेण कर्म कार्यम् । एवं स्थित्यर्धमसकृत् स्फुटं भवतीति सुगमा वासना" प्रमिताक्षरा ।

"इदानीमिष्टं विमर्दार्धमपीत्यतिदिशति । "एवं विमर्दार्धफलोनयुक्तसपातचन्द्रेषु शरायकाभ्याम् । पृथक् पृथक् पूर्ववदेव सिद्धे स्फुटे स्त आद्यान्त्यविमर्दखण्डे" शि० स्पष्टार्थम् । इदानीमिष्टकाले भुजानयनमाह ।

"स्पर्शाप्ततः स्पार्शिकमिष्टमुक्तं प्राङ्मौक्षतो मौक्षिकमत्र पूर्वैः । षष्ट्येन निघ्नाः स्थितिखण्डकेन भुक्त्यन्तरांशा भुज इष्टकाले । एवं विमर्दार्धहृताः पृथक् ते संमीलनोन्मीलनयोर्भुजौ स्तः" शि० । पूर्वार्द्धं स्पष्टार्थम् । इष्टोनेन स्थितिखण्डेन गुणिता भुक्त्यन्तरभागाः कलात्मको भुजो भवति । एवं त एव भुक्त्यन्तरांशाः प्रथमविमर्दार्धगुणाः संमीलनभुजो भवति । द्वितीयगुणास्तदोन्मीलनम् । अत्रोपपत्तिः । इष्टकाले यत्र ग्राहकबिम्बमध्यचिह्नं यत्र च मध्यग्रासचिह्नं तयोरन्तरं ग्राहकमार्गखण्डं भुज इहोच्यते । तस्यानयनं त्रैराशिकेन । यदि घटीषष्ट्या भुक्त्यन्तरकला लभ्यन्ते तदेष्टोनस्थितिदलेन किमिति । अत्र गुणकभाजकयोः षष्ट्यापवर्त्तने कृते जाता भुक्त्यन्तरांशा गुणकस्थाने । हरस्थाने रूपम् । एवं विमर्दार्धाभ्यां विमर्दभुजौ" प्रमि०

इदानीं कर्णार्थमाह । "कोटिश्च तत्कालशरोऽथ कोटीदोर्वर्गयोगस्य पदं श्रुतिः स्यात् । मानैक्यखण्डं श्रुतिवर्जितं सद्ग्रासप्रमाणं भवतीष्टकाले" शि० । "इष्टकाले यावान् शरः सा तत्र कोटिः । कोटिभुजवर्गयोगपदं कर्णः । कर्णोनं मानैक्यार्धमिष्टकाले ग्रासप्रमाणं भवति । अत्रोपपत्तिः । भुजोऽत्र क्रान्तिवृत्ते प्राच्यपरस्थाङ्कयाम्योत्तरः शरोऽतः कोटिः । तद्वर्गयोगपदं कर्ण इत्युचितम् । कर्णो नाम बिम्बमध्ययोरन्तरम् । स यावता मानैक्यार्धादूनो भवति तावद्ग्राहकबिम्बं ग्राह्ये प्रविष्टम् । अतस्तावानिष्टकाले ग्रास इत्युपपन्नम्" प्रमि० ।

इदानीं ग्रासात् तत्कालज्ञानमाह । "ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गात् शरकृतिविशेषस्या रहितात् पदं यत् । तद्भुक्त्यन्तरांशैर्विहृतं फलोनं स्थित्यर्धकं स्यं भवतीष्टकाल । तत्कालशरेण सङ्गः स्फुटोऽस्तु यस्मिन्नन्यथा वा परिलेखतोऽस्तम्" शि० । इष्टग्रासेनोनस्य मानैक्यार्धस्य वर्गात् तत्कालविक्षेपवर्गेणोनात् मूलं गत्यन्तरांशैर्विभजेत् । फलेन स्पर्शस्थित्यर्धं हीनं यदि स्पार्शिको ग्रासः । यदि मौक्षिकस्तदा मौक्षिकं हीनम् । शेषमिष्टकालो भवति । स च स्थूलः । अथ तत्कालशरेण य आनीयते स सूक्ष्मासन्नः । एवमसकृत् स्फुटः स्यात् । अथवेष्टकालमग्रे परिलेखादेव वक्ष्ये । अत्रोपपत्तिर्विलोमगणितेन ग्रासोनमानैक्यार्धं कर्णस्तत्कालशरः कोटिस्तद्वर्गान्तरपदं भुजः । स गत्यन्तरांशैर्विहृतः फलमिष्टकालस्य मध्यग्रहस्य च यावदन्तरमतः स्थित्यर्धाच्छोधितमित्युपपन्नम्" प्रमि० ।

इदानीं स्पर्शादिव्यवस्थितिमाह । "मध्यग्रहः पर्वविरामकाले प्राक् स्पर्शतोऽस्मात् परतश्च मुक्तिः । स्थित्यर्धनाड़ीभिरथ मर्दजाभिः संमीलनोन्मीलनके तथैव" शि० । स्पष्टार्थम् । इदानीं वलनानयनमाह । "खाङ्का ९० हतं स्वद्युदलेन भक्तं स्पर्शादिकालोत्थनतं लवाः स्युः । तेषां क्रमज्या पलशिञ्जिनीघ्नी भक्ता द्युमौर्व्या यदवाप्तचापम् । प्रजायते भागपूर्वे नते क्रमादुदग्याम्यमाक्षं वलनं ग्रहोत्थम्" शि० । "यस्मिन् काले वलनं साध्यं तस्मिन् काले या नतघटिकास्ताः खाङ्का ९० हताश्चन्द्रग्रहे रात्र्यर्धेन भक्ता अर्कग्रहे दिनार्धेन, फलमंशाः स्युः । तेषां क्रमज्याऽक्षज्यया गुणिता द्युज्यया भक्ता लब्धस्य चापं ग्रहोत्थं वलनं जायते । प्राङ्नते सौम्यं, पश्चिमनते याम्यम् । वलनानयनमुत्क्रमज्यया कैश्चित् कृतं तन्निरासार्थमत्र क्रमज्येति विशेषणम् । न पुनरेतद्विशेषणबलादन्यत्र सर्वत्रोत्क्रमज्याः प्राप्नुवन्ति" प्रमि० ।

इदानीमायनं वलनमाह । "युतायनांशोडुपकोटिशिञ्जिनी जिनांशमौर्व्या १३९७ गुणिता विभाजिता । द्युजीवया लब्धफलस्य कार्मुकं भवेद्यथाक्रान्त्या-नदिक्कमायनम्" शि० । "ग्रहस्य सायनांशस्य कोटिज्या जिनांशज्यया १३९७गुणया द्युज्यया भक्ता फलस्य चापमायनं वलनं भवति । तच्च यस्मिन्नयने ग्रहो वर्त्तते तद्दिक् भवति । अत्रोपपत्तिर्गोले" प्रमि० ।

इदानीं स्फुटवलनार्थमाह । "तयोः पलोत्थायनयोः समानयोर्युतेर्वियुक्तेस्तु भिन्नककाष्ठयोः । या शिञ्जिनी मानदलैक्यनिघ्नी त्रिज्योद्धृता तद्वलनं स्फुटं स्यात् । यैरुत्क्रमज्याविधिनैतदुक्तं सम्यक् न ते गोलगतिं विदन्ति" शि० ।

"तयोः पलोद्भवायनयोर्वलनचापयोः समाशयोर्योगो भिन्नाशयोरन्तरं तस्य ज्या मानैक्यार्द्धगुणा त्रिज्यया भक्ता फलं स्फुटा वलनज्या भवति। यैरिदं वलनद्वयमुत्क्रमज्याविधिनोक्तं सम्यङ् न ते गोलगतिं विदन्तीति गोलं परिभाव्य द्विधा वलनस्योत्क्रमज्ययोपचयः क्रमज्यया वेति तैः सम्यक् क्वापि नावलोकितमित्यर्थः। अत्रोपपत्तिर्गोले सविस्तरा। इह समवृत्तं द्रष्टुः प्राची समवृत्तादिष्टे नते काले विषुवन्मण्डलप्राची यावता यतश्चलिता तावत् तद्दिक् पलोद्भवं वलनं ज्ञेयम्। अथ विषुवन्मण्डलात् क्रान्तिवृत्तप्राची यावता यतश्चलिता तदायनं तद्दिक् ज्ञेयम्। तयोर्योगवियोगात् स्फुटमिति। समवृत्तात् क्रान्तिमण्डलप्राची यावता यतश्चलिता तत् स्फुटमित्यर्थः। एवं त्रिज्यापरिणतं तद्वलानुपातेन मानैक्यार्द्धपरिणतं कृतम्। यतोऽत्र मानैक्यार्द्धवृत्ते वलनं देयम्" प्रमि०। इदानीमङ्गुलिप्तार्थमाह।

"त्रिज्योद्धृतस्तत्र्यभयोऽथवाङ्कः सार्द्धद्वि२,३० युतोऽङ्गुललिप्तिकाः स्युः। स्थूलाः सुखार्थं द्युदलेन भक्तं नतं सार्धयमा२,३०न्वितं वा" सि०। "मध्यग्रहणकाले ग्रहस्य त्रिप्रश्नोक्त्या शङ्कुः साध्यः। स शङ्कुस्त्रिज्यया भक्तः। फलं सार्द्धद्वियुक्तमङ्गुललिप्तिका भवन्ति। अथवोन्नतघटिका ग्रहस्य दिनार्द्धघटीभिर्भक्ताः फलं सार्धद्वियुक्तं सुखार्थं स्थूला अङ्गुललिप्तिका भवन्ति। अत्रोपपत्तिः। गगनमध्यस्थं यद्ग्रहबिम्बं तस्य निखिलकरनिकरपिहितपरिधित्वात् किञ्चित् स्वल्पं दृश्यते। अथोदये क्षितिजस्थं भूव्यवहिततत्करनिकरविशालमिव प्रतिभाति। तत् स्वल्पत्वं विशालत्वं चोपलभ्य बुद्धिमद्भिः कल्पितम्। तत्र गगनमध्ये सार्धत्रिकं ३,३०। उदये सार्द्धद्विकं २,३० अङ्गुलं कल्पितम्। अथान्तरेऽनुपातेन। यदि त्रिज्यातुल्ये शङ्क्वङ्गुललिप्तान्तरं रूपं १ लभ्यते तदेष्टेन किमिति फलं सार्धद्वियुतमङ्गुललिप्तिकाः स्युरित्युपपन्नम्। अथवा स्थूलोऽनुपातः। यदा दिनार्धतुल्याभिरुन्नतघटिकाभी रूपं१ लभ्यते तदेष्टाभिः किमिति" प्रमि०।

इदानीं वलनादीनामङ्कनीकरणमाह "आभिर्विभक्ता वलनेषुबिम्बदोर्भ्यश्च लिप्ताः स्फुरथाङ्गुलानि। शरा यथाशा ग्रहणे शशांकोऽर्कपर्वे व्यस्तदिशस्तु वेद्याः" सि०। आभिरङ्गुललिप्ताभिर्वलनविक्षेपबिम्बखण्डभुजकोटिकर्णा भाज्याः। फलान्यङ्गुलानि भवन्ति। इह रविग्रहणे शरा यथागतदिश एव। चन्द्रग्रहणे तु व्यस्तदिशो ज्ञातव्याः। अत्रोपपत्तिः अङ्गुलकरणे तु कथितैव। शराग्रे हि चन्द्रः, शरमूले भूभाऽतश्चन्द्रविक्षेपादन्यदिशि भूभा वर्त्तते। तत्स्थानज्ञानार्थं चन्द्रग्रहणे व्यस्तदिशः शरा वेद्या इत्युपपन्नम्" प्रमि०। इदानीं परिलेखमाह।

"ग्राह्यार्धसूत्रेण विधाय वृत्तं मानैक्यखण्डेन च साधिताशम्। बाह्येऽत्र वृत्ते वलनं यथाशं प्राक्चिह्नतः स्पर्शभवं हिमांशोः। सव्यापसव्यं खलु याम्यसौम्यं मौक्षं तथा पश्चिमतश्च देयम्। रविग्रहे पश्चिमपूर्वतस्ते विलेपदिक्चिह्नित एव साध्यम्। सूत्राणि केन्द्राद्वलनाग्रसक्तान्यङ्क्यान्यतः स्पर्शविमुक्तिबाणौ। ज्यावच्च ताभ्यां वलनाग्रकाभ्यां देयौ यथाशावथ मध्यबाणः। केन्द्रात् प्रदेयो वलनस्य सूत्रे तेभ्यः पृथग्ग्राहकखण्डकेन। वृत्तैः कृतैः स्पर्शविमुक्तिमध्यग्रासाः क्रमेणैवमिहावगम्याः" सि०। "समायां भुवि ग्राह्यार्धप्रमाणेन सूत्रेणेष्टस्थानकल्पितबिन्दोर्वृत्तं विलिख्य तस्मादेव बिन्दोर्मानैक्यखण्डप्रमाणेन सूत्रेणान्यद्वृत्तं कृत्वा तस्य बिन्दोरुपरि प्राच्यपरं याम्योत्तरं च सूत्रं घटिकायाः रजसोच्छाद्य रेखे कार्य्ये। अथ मानैक्यार्धवृत्ते वलनं देयम्। तत्र चन्द्रस्य स्पार्शिकं प्राचीचिह्नतो, मौक्षिकं प्रतीचीचिह्नतः। रवेस्तु स्पार्शिकं प्रतीचीचिह्नतो मौक्षिकं प्राचीचिह्नतः। अथ मध्यवलनं यदि विक्षेपो दक्षिणो देयस्तदा दक्षिणचिह्नाद्यदोत्तरस्तदोत्तरचिह्नात्। तत् कथं देयमित्याह। सव्यापसव्यं याम्यसौम्यमिति। यदि याम्यवलनं तदा सव्यक्रमेण प्राचीचिह्नाद्याम्यं, दक्षिणचिह्नात् पश्चिमं, पश्चिमचिह्नादुत्तरमुत्तरचिह्नात् पूर्व्वमिति सव्यम्। इतोऽन्यथापसव्यम्। तत्र वलनं ज्यावद्देयं न धनुर्वत्। एवं वलनानि दत्त्वा केन्द्राद्वलनाग्रगतानि सूत्राण्यङ्क्यानि। अथ स्पर्शवलनाग्रात् स्पार्शिको मोक्षवलनाग्रान्मौक्षिको विक्षेपो देयः। स च ज्यावत्। अथ मध्ये विक्षेपः केन्द्राद्वलनसूत्रे देयः। तेभ्यः शराग्रचिह्नेभ्यो ग्राहकार्धप्रमाणेन सूत्रेण वृत्तान्युत्पाद्य स्पर्शविमुक्तिमध्यग्रासाः वेदितव्याः। अत्र वासना। मानैक्यार्धतुल्यं ग्राह्यग्राहकान्तरं यदा भवति तदा ग्राह्यग्राहकयोर्बिम्बप्रान्तौ संलग्नौ भवतोऽतो मानैक्यार्धवृत्तं बहिर्लिखितं तत्र दिगङ्कितं तत्र या प्राची सा समवृत्तप्राची तत्स्था वलने दत्ते या केन्द्राद्वलनाग्रगा रेखा सा क्रान्तिवृत्तप्राची। एवं सर्वदिशां वलनम्। अथ वलनसूत्राग्राद्विक्षेपः। यतः क्रान्तिवृत्तप्राच्या विक्षेपो याम्योत्तरः। एवं स्पर्शमोक्षयोः सिद्ध। अथ

मध्यग्रहः केन्द्राद्वलनसूत्रेऽतो दत्तो यतो मध्यवलनं नाम तत्कालक्रान्तिवृत्तप्राच्या याम्योत्तरा दिक्। विक्षेपाग्रे प्राहकवृत्तमध्यमतस्तत्र कृतैर्वृत्तैः स्पर्शमोक्षमध्या भवन्तीत्युपपन्नम्” प्रमि० ।

इदानीं निमीलनोन्मीलनेष्टग्रासपरिलेखमाह । “केन्द्राद्भुजं खे वलनस्य सूत्रे शरं भुजाग्राच्छ्रवणं च केन्द्रात्। प्रसार्य कोटिश्रुतियोगचिह्नाद्वृत्ते कृते प्राहकखण्डकेन। संमीलनोन्मीलनकेष्टकालग्रासाश्च वेद्या यदि वान्यथाऽमी”ति शि०। “संमीलनकाले वलनमानीय तत् प्राक्चिह्नतः प्राग्वद्दत्त्वा केन्द्राद्वलनाग्रगां रेखां कृत्वा तस्यां रेखायां केन्द्रात् पूर्वतो भुजो देयः। भुजाग्रात् तत्कालशरसमायां शलाकां तथा केन्द्रात् कर्णमितां च प्रसार्य शलाकाग्रयोर्युतिचिह्नाद्ग्राहकार्द्धेन वृत्तं विलिख्य संमीलनस्थानं ज्ञेयम्। एवमुन्मीलनवलनं पश्चिमतो दत्त्वोन्मीलनस्थानं ज्ञेयम्। एवमेव तत्कालवलनमिष्टवशेन प्राक् पश्चिमतो वा दत्त्वोक्तवदिष्टग्रासो ज्ञेयः। यदि वान्यथामी इष्टग्रासाः सम्भवन्ति। अत्रोपपत्तिः। भुजो हि प्राहकमार्गखण्डम् तत्र शरः कोटिस्तद्वर्गयोगपदं कर्णः। कर्णाद्ग्राहकबिम्बे लिखिते संमीलनादिकं भवतीति युक्तमुक्तम्। ननु प्राह्यबिम्बमध्याद्वलनसूत्रे भुजो दत्तस्तत् कथं भुजो प्राहकमार्गखण्डमित्युच्यते सत्यम् यत्र कुत्रचिद् भुजकोटिकर्णैर्व्यस्रमुत्पद्यते तदग्रग्रमायतचतुरस्रार्द्धं स्यात्। तदत्र भुजाग्राद्विक्षेपः कोटिः। एवं भुजमूलादपि। विक्षेपमूलयोरन्तरे यावान् भुजस्तावान् विक्षेपाग्रयोरपि। अतोग्राहकमार्गखण्डं भुज इत्युच्यते तदद्भुतम्” प्रमि० ।

इदानीमन्यथा संमीलनादिपरिलेखमाह। “ये स्पर्शमुक्त्योर्विशिखाग्रचिह्ने ताभ्यां पृथङ्मध्यशराग्रगाते। रेखे किल प्रग्रहमोक्षमार्गौ तयोश्च माने विगणय्य वेद्ये। बिम्बान्तरार्द्धेन विधाय वृत्तं केन्द्रेऽथ तन्मार्गयुतिद्वयेऽपि। मानार्द्धसूत्रेण विधाय वृत्ते संमीलनोन्मीलनके च वेद्ये”शि०। स्पर्शशराग्रान्मध्यशराग्रगाता रेखा कार्या। स प्रग्रहमार्गो ज्ञेयः। अथ मध्यशराग्रान्मोक्षशराग्रगा पृथगन्या रेखा कार्या। स मुक्तिमार्गो ज्ञेयः। तयोर्मार्गयोः प्रमाणे अङ्गुलमयशलाकया मित्वा पृथगनष्टे स्थाप्ये। अथ बिम्बान्तरार्धप्रमाणेन सूत्रेण केन्द्रे वृत्तमुत्पाद्य तस्य वृत्तस्य मार्गद्वयेन यौ योगौ तस्माद्योगद्वयचिह्नात् मानार्धसूत्रेण वृत्ते विधाय संमीलनोन्मीलने ज्ञातव्ये। अत्रोपपत्तिः। स्वमार्गेणागच्छतो ग्राहकमध्यस्य यत्र मानान्तरार्धतुल्यः कर्णो भवति तत्रस्थे तस्मिन् ग्राहके संमीलनमुन्मीलनं च यत उत्पद्यते ततो बिम्बान्तरार्धेन वृत्तं विलिख्य ते स्थाने ज्ञातव्ये” प्रमि० ।

इदानीमिष्टग्रासार्थमाह। “मार्गाङ्गुलघ्नं स्थितिखण्डभक्तमिष्टं स्युरिष्टाङ्गुलसंज्ञकानि। इष्टाङ्गुलानीष्टवशात् स्वमार्गे दत्त्वात्र च प्राहकखण्डवृत्तम्। कृत्वेष्टखण्डं यदि वाऽवगम्यं स्थूलः सुखार्थं परिलेख एवम्”शि०। “इष्टमितोष्टकालो घटिकादिरनष्टस्थापितैर्मार्गाङ्गुलैर्गुणः स्वस्थित्यर्द्धघटीभिर्भाज्यः फलमिष्टाङ्गुलानि भवन्ति। तानीष्टाङ्गुलानि स्वमार्गे दत्त्वा। कथमिति चेत् इष्टवशात्। यदि स्पर्शादग्रत इष्टं कल्पितं तदा स्पर्शशराग्रादग्रत इष्टाङ्गुलानि देयानि यदि मध्यात् पूर्वत इष्टं तदा मध्यशराग्रात् पूर्वतो देयानि। एवं मुक्तिमार्गेऽपीष्टवशादिष्टाङ्गुलाग्रे ग्राहकबिम्बार्द्धेन वृत्तं विलिख्येष्टग्रासो ज्ञेयः। एवं वा स्थूलः सुखार्थं परिलेखः। अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन। यदि स्थित्यर्द्धघटीभिर्मार्गाङ्गुलानि लभ्यन्ते तदेष्टघटीभिः किमिति फलमिष्टाङ्गुलानि। तदग्रे ग्राहकबिम्बमध्यमित्यर्थः। तत्र ग्राहकार्द्धेन वृत्ते कृते इष्टग्रासो भवतीति किं चित्रम्” प्रमि०। इदानीं ग्रासात् कालानयनं परिलेखेनैवाह॥ “ग्रासोनमानैक्यदलेन केन्द्रे वृत्तात् कृतान्मार्गदले बहिर्ये। ते संगुणे स्वस्थितिखण्डकेन मार्गाङ्गुलाप्ते पृथगिष्टकालौ”शि०। “मानैक्यार्द्धेन ग्रासोनेन केन्द्रे वृत्तं लिखेत्। तस्माद्वृत्ताद्बहिर्ये मार्गखण्डे भवतस्ते स्वस्थितिखण्डकेन गुणिते स्वमार्गाङ्गुलैर्भाज्ये। फलं स्पर्शादग्रत इष्टकालो भवति। मोक्षात् पृष्ठतश्च। अत्रोपपत्तिः। ग्रासोनमानैक्यदलमिष्टकाले ग्राह्यग्राहकबिम्बमध्ययोरन्तरं कर्ण इत्यर्थः। इदं पूर्वमेव कथितम्। तेन कर्णेन केन्द्रे वृत्तात् कृताद्ये मार्गखण्डे बहिर्भवतस्ताभ्यामिष्टानुपातः। यदि मार्गाङ्गुलैः स्थित्यर्द्धघटिका लभ्यन्ते तदा बहिर्भूतखण्डाङ्गुलैः किमिति फलमिष्टकाल इति” प्रमि०।

इदानीं ग्रहणे वर्णमाह। “स्वल्पे कृष्णे धूम्रवर्णः सुधांशोरर्द्धे कृष्णः कृष्णरक्तोऽधिकेऽर्धात्। सर्वग्रस्ते वर्णवत्तः पिशङ्गो भानोश्छन्ने सर्वदा कृष्ण एव”शि० ।

इदानीमादेश्यानादेश्यानाह।

“इन्दोर्भागः षोडशः खण्डितोऽपि तेजःपुञ्जच्छन्नभावान्न लक्ष्यः। तेजस्तैक्ष्ण्यात् तीक्ष्णगोर्द्वादशांशो नादेश्योऽतोऽल्पो

ग्रहो बुद्धिमद्भिः" सि॰ स्पष्टार्थम् इति चन्द्रग्रहणाधिकारः।

अथ सूर्य्यग्रहणाधिकारः तत्रादौ नतिप्रयोजनोक्तिः। "दर्शान्तकालेऽपि समौ रवीन्दू द्रष्टा नतौ येन विभिन्नकक्षौ। कक्षोर्ध्वस्थितः पश्यति नैकसूत्रे तल्लम्बनं तेन नतिं च वच्मि" सि॰। "अमावास्यान्तकाले समकलावपि चन्द्रार्कौ नतौ स्वाधो-दन्यत्र यतस्ततोऽपि वा स्थितौ भूस्थेनोच्छ्रितौ द्रष्टैक-सूत्रे न पश्यति। येन कारणेन तौ विभिन्नकक्षौ। चन्द्रस्य कक्षा लघ्वी अर्कस्य महती। यथा चन्द्रग्रहणे यैव चन्द्रस्य कक्षा सैव भूभाया अपि तत्र तिथ्यन्ते समौ भू-भेन्दू नतावपि कक्षोर्ध्वस्थितोऽपि द्रष्टैकसूत्रे पश्यति तथार्क-ग्रहणेऽर्केन्दू न पश्यति भिन्नकक्षत्वात्। तेन कारणेन तल्लम्बनाख्यमन्तरं नत्याख्यं च वच्मि" प्रमि॰।

इदानीं लम्बनस्य भावाभावं धनर्णत्वं च कथयति। "दर्शान्तलग्नं प्रथमं विधाय न लम्बनं त्रिभलग्नतुल्ये। रवौ तदूनेऽभ्यधिके च तत् स्यादेवं धनर्णं क्रमतश्च वेद्यम्" सि॰ "अत्र लम्बनं ज्ञातुं दर्शान्तकाले लग्नं विधाय तत् त्रि-भोनं कार्य्यम्। तेन त्रिभोनेन लग्नेन समे रवौ लम्बनं नास्ति। ऊनेऽभ्यधिके च स्यादिति वेदितव्यम्। तथा त्रिभलग्नादूने रवौ यल्लम्बनमुत्पद्यते तद्धनसंज्ञं वेदि-तव्यम्। तिथ्यन्तघटिकासु योज्यमित्यर्थः। यदधिके तदृणं तिथ्यन्तघटिकाभ्यः शोध्यमित्यर्थः। अथ लम्बन-स्योपपत्तिस्तावदुच्यते। इह किल सममण्डलयाम्योत्तर-कोणवृत्तानामङ्कच्छेदेन परिकरवद्यद्वृत्तं निबध्यते तत् क्षितिजम्। तत्स्थं ग्रहं भूगर्भस्थो द्रष्टा पश्यति। भू-पृष्ठगस्तु भूच्छन्नं तत् क्षितिजमपि न पश्यति। किन्तु भूव्यासार्द्धयोजनैस्तस्मात् क्षितिजादुपरि समन्तादन्यत् क्षिति-जं स मन्यते। यतस्तस्मादूर्ध्वं स पश्यति। तदधः क्षितिजं दृक्सूत्रात्स्थितं न पश्यति अतो ग्रहकक्षायां दृङ्मण्डले तेषां योजनानां संबन्धिन्यो या लिप्तास्ताः कुच्छन्नलिप्तास्ता एव परमलम्बनलिप्ताः परमावनतिलिप्ताश्च। तास्तु ग्रहभुक्तिपञ्चदशांशतुल्या भवन्ति। यतो गति-योजनानां पञ्चदशांशो भूव्यासार्द्धम्। यदा किल क्षितिजस्थस्तदा कुच्छन्नलिप्ताभिर्नतत्वं गतः। अथ यदा खमध्यस्थो रविस्तदा तं भूगर्भस्थो द्रष्टा भूपृष्ठस्थोऽपि खमध्यस्थमेव पश्यति। न कुतोऽपि नतमतस्तत्र लम्बना-भावः। क्षितिजे तु कुच्छन्नलिप्तातुल्यं परमं लम्बन-म् अतो ज्ञातं स्वाधारवृत्ते ग्रहे लम्बनमुत्पद्यते। एवं चन्द्रस्यापि। दर्शान्ते चन्द्रलम्बनलिप्ताभ्योऽर्कलम्बनलि-प्तासु शुद्धासु शेषं रविकक्षास्थचन्द्रस्य परमा लम्ब-लिप्ताः। अथ यदा दृङ्मण्डलाकारं क्रान्तिवृत्तं भवति तदा परमलम्बनलिप्तानां घटीकरणायानुपातः। यदि ग-त्यन्तरकलाभिर्घटीषष्टिर्लभ्यते तदा गत्यन्तरपञ्चदशांश-तुल्याभिः किमिति। फलं घटिकाचतुष्टयं परमं लम्ब-नम्। अतो घटिकाचतुष्टयानुपातेन लम्बनं साध-यितुं युज्यते परं यदि दृङ्मण्डलाकारं क्रान्तिवृत्तम्। यदा तदपि तिर्य्यक् तदानुपातद्वयेन। लम्बनं हि दृङ्मण्डलवशेनोत्पद्यते तच्च मध्यमं लम्बनम्। तत् किल कर्णरूपम्। तत् क्रान्तिवृत्तप्राचीपरिणतं कोटि-रूपं स्फुटं भवति। यदा दृङ्मण्डलमेव क्रान्तिवृत्तं तदा तदेव स्फुटम्। यतः क्रान्तिवृत्तप्राच्यपरया लम्बनस्य स्फुटत्वम्। अतः क्रान्तिवृत्तस्य परमनीचस्थाने लम्बनस्य परमत्वम्। परमोच्चस्थाने लम्बनाभावः। तच्च तस्य परमोच्चत्वं त्रिभलग्ने भवति। यदा त्रिभं ख-मध्ये भवति तदा तच्छङ्कुस्त्रिज्यातुल्यः स्यात्। तदा म-ध्यममेव स्फुटं लम्बनम्। यदा तत्त्रिभं खमध्या-न्नतं भवति तदा तच्छङ्कुस्त्रिज्यातो न्यूनो भवति तदा मध्यमलम्बनात् स्फुटं लम्बनं कोटिरूपकरणेन तदल्पतां याति। अतो त्रिभलग्नशङ्कोरपचयवशेन लम्बनस्याप-चयः। अतो त्रिभलग्नशङ्कुना मध्यमलम्बनस्य स्फुट-त्वकरणेऽनुपातः कर्त्तुं युज्यते" प्र॰मि॰।

अमुमेवार्थं संप्रधार्यानुपातद्वयेन लम्बनमाह। "त्रिभोन-लग्नं तरणिं प्रकल्प्य तल्लग्नयोर्यः समयोऽन्तरेऽसौ। त्रि-भोनलग्नस्य भवेद्द्युयातः शङ्कूद्यतस्तस्य चरान्तकाद्यैः। त्रिभोनलग्नार्कविशेषशिञ्जिनी कृताहता व्यासदलेन भा-जिता। हृतात् फलात्त्रिभलग्नशङ्कुना त्रिजीवयाप्तं घटिकादि लम्बनम्" सि॰शि॰। "दर्शान्तकाले लग्नं विधाय तदनन्तं त्रिभोनं च कृत्वा तयोस्त्रिभस्य भोग्यं लग्नस्य भुक्तमन्तरोदययुतं त्रिभस्योदितः कालो भव-ति। तेन कालेन त्रिभलग्नजनितकुज्याद्युज्या-न्त्यादिभिश्च त्रिभलग्नोत्थः शङ्कुः साध्यः। शङ्कोश्च दृग्-ज्या तच्छायाकर्णवच्च साध्यः। अथ त्रिभोनलग्नार्कयो-रन्तरस्य ज्या साध्या। अथ तया लम्बनार्थमनुपातः। यदि त्रिज्यातुल्यया त्रिभलग्नार्कान्तरज्यया चतस्रो घटिका लम्बनं तदानयाभीष्टया किमिति फलं मध्य-मलम्बनम्। अतस्तत्स्फुटीकरणार्थं द्वितीयोऽनुपातः। यदि त्रिज्यातुल्यत्रिभलग्नशङ्कावेतावल्लम्बनं लभ्यते तदा

ऽक्षिवृत्तान्तराभीति किमिव्येवं लम्बनं स्फुटं भवति" प्रमि०।

इदानीं प्रकारान्तरेण स्फुटीकरणमाह। "फलाद्वि १२ घ्नात् त्रिभहोनलग्नकर्णेन लब्धं खलु लम्बनं वा" सि० शि०। "मध्यलम्बनात् द्वादशगुणाद्वित्रिभलग्नसंभूतच्छायाकर्णेन भक्तादुपलब्धं तदा स्फुटं लम्बनं भवति। अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन। तत्र वित्रिभलग्नशङ्कोर्द्वादशांशेन वित्रिभलग्नशङ्कुस्त्रिज्या चापवर्त्तिता जाता गुणकस्थाने द्वादश १२ हरस्थाने वित्रिभलग्नकर्ण इत्युपपन्नम्" प्रमि०।

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बनमाह। "त्रिभोनलग्नस्य रवेश्च शङ्क्वोर्या दृग्ज्ययोर्वर्गवियोगमूलम्। स्याद्दृङ्गतिर्वेद ४ गुणा त्रिमौर्व्या भक्ताथवा लम्बननाडिकाः स्युः" सि० शि०। "त्रिभोनलग्नस्य यः शङ्कुः साधितस्तथा दर्शान्तकाले रवेः स्वोपकरणैर्यः शङ्कुरुत्पद्यते तावन्तौ स्थापयित्वा तयोः दृग्ज्ये साध्ये। अथ तयोः शङ्क्वोर्यद्वर्गान्तरपदं तद्दृङ्गतिसंज्ञं भवति। प्रथमप्रकारोऽयम्। अथ दृङ्गतेर्द्वितीयः प्रकारः। तयोर्दृग्ज्ययोर्वर्गान्तरपदं दृङ्गतिसंज्ञं भवति। अथ दृङ्गतेर्लम्बनमुच्यते। दृङ्गतिश्चतुर्गुणा त्रिज्यया भक्ता फलं लम्बननाडिकाः स्युः। अत्रोपपत्तिः सैव। यदा वित्रिभलग्नं खमध्ये भवति तदा दृङ्मण्डलमेव क्रान्तिवृत्तम्। त्रिभोनलग्नार्कयोरन्तरज्या सैव तदार्कस्य दृग्ज्या। सा चतुर्गुणा त्रिज्ययाप्ता मध्यमं किल लम्बनं भवति। तदेव स्फुटम् ऊर्ध्वस्थितत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य। अथ यदा वित्रिभलग्नं खान्नतम् तिर्यक्स्थितत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य तदा तत् प्राच्यपरया स्फुटं लम्बनं कोटिरूपं भवति। तच्च वित्रिभलग्नशङ्क्वनुपातेन यथा स्फुटं कोटिरूपं कृतम्। तत् कथमिति चेत् तदर्थमुच्यते। मध्यलम्बनानयने त्रिज्यैव वित्रिभलग्नशङ्कुः। ततः स्फुटत्वार्थं यः साधितो वित्रिभलग्नशङ्कुः स दृक्क्षेपमण्डले स्फुटादृग्ज्या भुजस्त्रिज्या कर्णः। वित्रिभलग्नस्य यद्दृङ्मण्डलमिति गोले कथितम्। अतस्त्रिज्यापरिणतया नतज्यया यदानीतं तज्जातं कर्णरूपं तत् कोटिरूपस्य वित्रिभलग्नशङ्कोरनुपातेन कोटित्वं नीतमित्युपपन्नम्। यदेव स्फुटलम्बनस्य कोटिरूपत्वमुपपन्नं तदेव प्रकारान्तरेणोपपादितम्। रवेर्दृङ्मण्डले दृग्ज्या या कर्णरूपिणी। वित्रिभलग्नस्य या दृग्ज्या स एव दृक्क्षेपः स भुजरूपः। यतः क्रान्तिमण्डलप्राच्याः खमध्यदिग्वोत्तरं याम्योत्तरवित्रिभलग्नोपरिगतं दृक्क्षेपमण्डलम्। तत्र वित्रिभलग्नस्य या दृग्ज्या स दृक्क्षेपः। तज्ज्ञानिता नतिकलाश्चन्द्रार्कयोर्याम्योत्तरमन्तरं सर्वत्र तुल्यमेव द्रष्टा पश्यति। यथोक्तं गोले। "कक्षयोरन्तरं यत् स्याद्वित्रिभे सर्वतोऽपि तत्। नतिर्विप्रा भुजः कर्णो दृग्लम्बनकलास्तयोः। ह्यन्तरपदं कोटिः स्फुटलम्बनलिप्तिकाः" शि०। यत् इदं लम्बनस्रोतमतो दृक्क्षेपार्कदृग्ज्ययोर्वर्गान्तरपदतुल्या दृङ्गतिर्भवितुमर्हति। परं यथा स्थिते गोले चैत्रोपदोषं न दृश्यते। यतो वित्रिभलग्नार्कयोरन्तरज्या वित्रिभलग्नशङ्कुव्यासार्धपरिणता सती दृङ्गतिर्भवति। अत एतेनापि प्रकारेण चिन्तितस्येऽर्के परमा दृङ्गतिर्वित्रिभलग्नशङ्कुतुल्या भवति। अतोऽयमपि प्रकारः पूर्वतुल्य एव। किन्तु दृक्क्षेपार्कदृग्ज्ययोस्तुल्ये सत्यर्के भुजकर्णरूपे समायां भूमौ विन्यस्य तदन्तरे कोटिरूपां दृङ्गतिं दर्शयेत्। एवमन्येऽविधान्युपपत्त्यनुसारेण क्षेत्राणि परिकल्प्य धूलीकर्मोपसंहारमार्याः कुर्वते। अथ प्रस्तुतमुच्यते। अत्र किल वित्रिभलग्नस्य रवेश्च दृग्ज्ययोर्यद्वर्गान्तरपदं तावदेव तच्छङ्क्वोरपि भवति। तत् कथमिति चेत् तदुच्यते। अत्र स्वस्वशङ्कुवर्गयोनौ त्रिज्यावर्गौ दृग्ज्यावर्गौ भवतः। तयोरन्तरे कृते त्रिज्यावर्गयोस्तुल्यत्वात्तयोः शङ्कुवर्गान्तरमेवावशिष्यते। एवं यत्र कुत्रचिद्राशावपि भुजज्ययोर्वर्गान्तरतुल्यं तत्कोटिज्ययोर्वर्गान्तरं भवतीति। अत उक्तं त्रिभोनलग्नस्य रवेश्च शङ्क्वोर्या दृग्ज्ययोरिति"। दृङ्गतिस्त्रिज्यानुपातेन लम्बनस्य घटीकरणम्" प्रमि०।

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बनमाह। "शङ्क्वोन्नतयोर्दृग्गुणयोर्वा त्रिज्याचतुर्थांशविभक्तयोः स्यात्। यद्वर्गविश्लेषपदं द्विधैवं विलम्बनं तद्घटिकादिकं वा" सि० शि०।

"तयोरनन्तरोक्तयोर्वित्रिभलग्नार्कशङ्क्वोस्त्रिज्याचतुर्थांशेनापवर्त्तितयोर्यद्वर्गान्तरपदं तल्लम्बनं वा भवति। अथ तयोः शङ्क्वोर्दृग्ज्ये तयोस्त्रिज्याचतुर्थांशभक्तयोर्वर्गान्तरपदं वा लम्बनं भवति। अत्रोपपत्तिः। अत्र त्रिज्यया दृङ्गतेः कोटिरूपाया घटीचतुष्टयेन त्रिज्यया चानुपातः। स तदुपकरणभूतयोः शङ्क्वोर्दृग्ज्ययोर्वा क्रियालाघवार्थं यदि क्रियते तदा घटिकात्मिकैव दृङ्गतिरुत्पद्यते। तदेव लम्बनम्। अतस्तथा कृते जातमन्यत् प्रकारद्वयम्" प्रमि०।

लम्बनप्रयोजनमाह। "तत्र कृतः पर्वविराम एवं स्फुटोऽसकृत् स्याद्ग्रहमध्यकालः" सि॰शि॰। "एवं यद्दर्शान्तकाले लम्बनमुत्पन्नं तद्वित्रिभलग्नादूनेऽर्के धनमतो दर्शान्तघटिकासु योज्यम्। यदि वित्रिभादधिकेऽर्के जातं तदृणं दर्शान्तघटीभ्यः शोध्यम्। एवमसकृल्लम्बनसंस्कृता-द्दर्शान्तकालाल्लग्नमानीय वित्रिभं च कथितप्रकारेण लम्बनं साध्यम्। तेन संस्कृतागतो दर्शान्तः पुनः संस्कार्यः। एवं मुहुर्यावदविशेषः। एवं संस्कृतो दर्शान्तो ग्रहणमध्यकालो भवति। अत्रोपपत्तिः। अत्र चन्द्रकक्षाया आसन्नत्वाद्रविकक्षाया दूरत्वात् कुपृष्ठोच्छ्रितादृग्दृष्ट्या रविमण्डलगामि यत् सूत्रं तस्मादधश्चन्द्रोऽवलम्बितो दृश्यते तल्लम्बनम्। क्रान्तिवृत्ते परमोच्चस्थाने किल वित्रिभम्। तस्मादूनो यदा रविस्तदार्कादवलम्बितचन्द्रः पृष्ठतो भवति। चन्द्रो हि शीघ्रगतिः। शीघ्रे पृष्ठगते युतिरेष्या। अतो लम्बनं तिथौ धनम्। यदा वित्रिभलग्नादधिकोऽर्कस्तदा चन्द्रोऽवलम्बितोऽर्कादग्रतो भवति। शीघ्रेऽग्रगे युतिर्जाता लम्बनतुल्येन कालेनातस्तल्लम्बनमृणम्। एवं लम्बनसंस्कृतो दर्शान्तो ग्रहणमध्यकालः स्यादित्युपपन्नम्। यदि त्रिज्यातुल्ययार्कदृग्ज्यया परमा भुजान्तरस्य दृग्गतितुल्या लम्बनलिप्ता ४८। ४६ लभ्यन्ते तदेष्टयार्कदृग्ज्यया किमिति। फलं दृग्लम्बनकलाः। एवमनेनैवानुपातेन दृक्क्षेपाद्या लम्बनलिप्ता उत्पद्यन्ते ता अवनतिलिप्ताः ता भुजरूपाः। दृग्लम्बनकलाः कर्णः तयोर्वर्गान्तरपदं स्फुटलम्बनलिप्ताः। यतो दृङ्मण्डलाग्रगतेऽर्कदृग्ज्या कर्णो दृक्क्षेपो भुजः। अतो दृक्क्षेपाल्लम्बनिताऽवनतिर्भुजः। स्फुटलम्बनलिप्ताः कोटिः। इदमखिलं गोले लम्बनोपपत्तौ कथितम्। तद्यथा। "यतः कुपृष्ठोच्छ्रितो द्रष्टा चन्द्रं पश्यति लम्बितम्। साध्यते कुदलेनातो लम्बनं च नतिस्तथा। दृष्टादर्शितलां पृथ्वीं कृत्वा च शशिसूर्ययोः। भित्तौ विलिख्य तन्मध्ये तिर्यग्रेखां तयोरूर्ध्वगाम्। तिर्यग्रेखायुतौ कक्ष्यां कलायां क्षितिजं तथा। ऊर्ध्वरेखायुतौ खार्धं दृग्ज्याचापार्कमैतौ। छायार्केन्दू ततस्तयोर्लम्बनस्य प्रदर्शयेत्। एकं भूमध्यतः सूत्रं नयेद्रश्म्यंशुमण्डलम्। द्रष्टुर्दृङ्मण्डलादन्यद्द्विसूत्रं तदुच्यते। कक्षायां सूत्रयोर्मध्ये याता लम्बनलिप्तिकाः। गर्भसूत्रे सदा स्यातां चन्द्रार्कौ समलिप्तिकौ। दृक्सूत्रावस्थितचन्द्रस्तेन तल्लम्बनं स्फुटम्। दृग्गर्भसूत्रयोरैक्यात् खमध्ये नास्ति लम्बनम्। अथ याम्योत्तरायां तु भित्तौ पूर्ववत्समालिखेत्। ये कक्ष्ये भगोले ते तु क्षेपे विक्षेपमण्डले। त्रिभोनलग्नदृग्ज्या वा स दृक्क्षेपो द्वयोरपि। तद्वृत्ताग्रैर्गतो बिन्दू कृत्वा वित्रिभसंज्ञकौ। प्राग्वद्दृक्सूत्रतश्चन्द्रवित्रिभस्य नतिर्नतिः। कक्षयोरन्तरं यत् स्याद्वित्रिभे सर्वतोऽपि तत्। याम्योत्तरं नतिः साऽत्र दृक्क्षेपात् साध्यते ततः। यत् तत्र नतादर्कादधश्चन्द्रावलम्बनम्। तद्दृग्वृत्तेऽन्तरं चन्द्रभान्वोः पूर्वापरं तु तत्। पूर्वापरं च याम्योदग्जातं तेनान्तरद्वयम्। अत्रापमण्डलं प्राची तत्तिर्यग्दक्षिणोत्तरा। यत् पूर्वापरभावेन लम्बनाख्यं तदन्तरम्। यद्याम्योत्तरभावेन नतिसंज्ञं तदुच्यते। नतिलिप्ता भुजः कर्णो दृग्लम्बनकलास्तयोः। कृत्यन्तरपदं कोटिः स्फुटलम्बनलिप्तिकाः। परलम्बनलिप्ता ४८/४६ घ्नी त्रिज्या ३४३८ घ्ना रविदृग्ज्यका। दृग्लम्बनकलास्ताः स्युरेवं दृक्क्षेपयोर्नतिः। गत्यन्तरस्य ७३१/२७ तिथ्यंशः ४८/४६ परलम्बनलिप्तिकाः गतियोजन ११८५८/४५ तिथ्यंश ७९०/३५ कुदलस्य यतो मितिः। स्फुटलम्बनकलाभ्यो गत्यन्तरलवोद्भवाः। प्राग्गतो रविचन्द्रः पश्चात् पृष्ठेऽवलम्बितः। शीघ्रेऽग्रगे युतिर्जाता गम्या पृष्ठगते यतः। प्राक्स्वं तदृणं पश्चात् क्रियते लम्बनं तिथौ। याम्योत्तरं शरस्तावदन्तरं शशिसूर्ययोः। नतिस्तथा तया तस्मात् संस्कृतः स्यात् स्फुटः शरः" प्रसि॰।

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बनमाह। "त्रिभोनलग्नस्य शरक्षितिभू १२ घ्नो दन्त ३२ विभक्तः परसंज्ञकः स्यात्। लग्नार्कयोरन्तरकोटिदोर्ज्ये विधाय दोर्ज्यापरदोर्विशेषात्। स्वप्राप्युतात् कोटिगुणस्य कृत्वा मूलं द्युतिः कोटिगुणात् परस्मात्। शुद्धा लुप्ताऽलब्धधुः कलायास्ते वाऽधिको लम्बनजाः स्फुटाः स्युः" सि॰शि॰। "त्रिभोनलग्नस्य यः शङ्कुः स दन्तोद्गतभक्तो हारिशङ्कुः फलं परसंज्ञं भवति। दर्शान्तकाले यल्लग्नं तस्मादर्कोनाद्भुजकोटिज्ये साध्ये तत्र दोर्ज्याया अन्तरानीतस्य च परस्य यो वियोगस्तस्माद्वर्गीकृतात् कोटिज्यावर्गेण युताद्यत् पदं स कर्णः। कोटिज्यापरयोर्योगात् तेन कर्णेन लब्धात् फलं तस्य चार्धे यावत्यः कलास्ताः लम्बनाख्याः कलिकैव भवेयुः। अत्रोपपत्तिः। यदि त्रिज्यातुल्ये १२० वित्रिभलग्नशङ्कौ परमलम्बनज्यातुल्यगुणकेन त्रिज्या हरस्तदा तदेष्टशङ्कुगुणकेन कः। फलं हारि शरम्। तस्य परसंज्ञा कृता। अथाऽधःक्षेपोरपि चन्द्रार्कयोः विक्षेपसंस्कारार्थमन्यथा कथितं लम्बनद्वयम्। तत्र

न्तरं मौक्तिकं स्थित्यर्द्धम्। एवं मर्द्दखण्डेनोन्मार्द्धस्थितागतात् सम्मीलनकालः। मर्द्दखण्डेन मुक्तादुन्मीलनकालः। सम्मीलनमध्यग्रहकालयोरन्तरं प्रथमं स्फुटं मर्द्दार्द्धम्। उन्मीलनमध्यग्रहकालयोरन्तरं द्वितीयम्। यद्यसकृद्विधिना लम्बनं क्रियते तदैवम्। यदा पुनः सकृद्विधिना लम्बनं तदा स्पर्शकालो मोक्षकालोऽपि सकृदेव स्फुटो भवति। किन्तु तत्रायं विशेषः। स्पर्शकाले मोक्षकाले वा पुनर्विक्षिप्तलम्बं कृत्वा तस्मान्नतिः साध्या। तया तत्कालभवो विक्षेपः संस्कृतः सन् स्फुटः स्पार्शिकः। मौक्षिको वा स्फुटो भवति। नचेदेवं तदा स्थूलः। अत्रोपपत्तिः स्थित्यर्धानयने पूर्वोक्तैव। तत्स्फुटीकरणे प्रोच्यते। गणितागतो हि दर्शान्तकालो मध्यग्रहकालो भवितुमर्हति चन्द्रार्कयोस्तत्र तुल्यत्वात्। स्थित्यर्द्धेनोनो दर्शान्तकालः स्पर्शकालो भवति। युतो मोक्षकालः। अत्र च द्रष्टुः कर्णोच्छ्रितत्वाल्लम्बनकल्पनम्। अतस्तेन संस्कृतो दर्शान्तो मध्यग्रहकालः स्फुटो भवति। एवं स्पर्शकालोऽपि तत्कालजनितलम्बनेन संस्कृतः स्फुटो भवितुमर्हति। या युक्तिर्मध्यग्रहणकालस्य लम्बनसंस्कारे सैव स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनकालानां, किन्तु स्पर्शमोक्षकालस्य लम्बनसंस्कारे क्रियमाणे कालान्तरत्वाच्छरः किञ्चिदन्यथा भवति। नतिश्च किञ्चिदन्यादृशी। तत्संस्कृतिजं स्थित्यर्द्धमपि किञ्चिदन्यादृशम्। अतस्तेनोने गणितागते दर्शान्ते तल्लम्बनं धनमृणं वा कर्त्तुं युज्यते। अत उक्तं तत्कालोत्थनतीषुसंस्कृतिभवस्थित्यर्द्धहीनाधिक इत्यादि। यद्यसकृद्विधिना लम्बनं तदा पुनः पुनर्लम्बनं नतिश्च। तया तत्कालशरः स्फुटः स्थित्यर्धार्थं किल क्रियते। तदा स्थित्यर्धं स्फुटं भवति। तदा तत्कालशरोऽपि स्फुटो भवति। स एव स्पार्शिकः शर इति वेदितव्यम्। यदा पुनः सकृद्विधिना लम्बनं तदा पुनः पुनः शरस्य नतेश्चाकरणात् स्पार्शिकः शरः पुनः कर्त्तुं न युज्यते। अत उक्तं किन्त्वत्र स्पर्शावनती पुनश्च तात्कालिकाभ्यां विधुविक्षिप्तिभाभ्यामिति" प्रमिताक्षरा।

इदानीं विशेषमाह।

"भेदं शशाङ्कग्रहणोक्तवत्र स्फुटेषुखेन स्थितिखण्डकेन। हृतोऽथ तेनैव कृतः स्फुटेन भङ्गः स्फुटः स्यादुपरागजातो भानोः। ग्रासाच्च कालानयने फलं यत् स्फुटेन निघ्नं स्थितिखण्डकेन। स्फुटेषुणोनाल्लब्धं तत् स्थित्यर्द्धयुक्तं भवतीष्टकालः" इति सिद्धान्तशिरोमणिः।

"अत्र रविग्रहणे बिम्बवलनभुजकोट्यादीनामानयनं शशाङ्कग्रहणोक्तवत् वेदितव्यम्। किं त्वत्र भुजसाधने विशेषः अत्र पूर्वानयनेन यो भुज आगच्छति। असौ तत्कालस्फुटशरजनितेन स्थित्यर्धेन गुणितः स्फुटेन स्थितिखण्डकेन भाज्यः। स्पर्शमध्यकालयोरन्तरेण भाज्यः इत्यर्थः। फलं स्फुटो भुजो भवति"। "ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गात् क्षेपकृत्या रहितात् पदं यत्। मध्यान्तरांशैर्विहृतमिति" यत् फलं लभ्यते तस्य स्फुटीकरणम्। तत् फलं स्फुटेन स्थित्यर्धेन स्पर्शमध्यकालयोरन्तरेण गुणितं तत्कालस्फुटशरजनितेन स्थित्यर्धेन भक्तं स्फुटं भवति। तत् खस्थित्यर्धाच्छुद्धमिष्टकालो भवति। स च स्पर्शादग्रतो मोक्षात् पृष्ठतः। तस्मिन् काले नतिसंस्कृतं शरं पुनः कृत्वा ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गात् क्षेपकृत्येत्यादिना फलं साध्यम्। तत् फलं पुनः स्फुटं कर्त्तव्यम्। एवं यावदिष्टकालः स्फुटो भवति तावदसकृत्कर्म। अत्रोपपत्तिः। भुजानयने पूर्वोक्तैव। तत्स्फुटीकरणे प्रोच्यते। यथा चन्द्रग्रहणे स्थित्यर्धं शरमानैक्यार्द्धयोर्वर्गान्तरान्मूलं तथेहाप्यानीतम्। तदस्फुटम्। लम्बनसंस्कारे कृते स्पर्शमध्यग्रहकालयोरन्तरं तत् स्फुटं स्थित्यर्द्धम्। लम्बनान्तरसंस्कृतमित्यर्थः। भुजो हि स्थित्यर्द्धसम्बन्धेनागच्छति। यथा चन्द्रग्रहे मध्यममेव स्थित्यर्द्धम्। तत्सम्बन्धेन यादृशो भुजस्तत्रागच्छति तादृशेनेहापि भवितव्यम्। वासनायास्तुल्यत्वात्। अथ चांशेन निघ्नः स्थितिखण्डकेनेत्येवं यदानीयते तदा स्फुटस्थित्यर्धं बीजं कृत्वा पृथक् आनीयते तदा स्फुटस्थित्यर्धसम्बन्धी भुजः स्यात्। असावसम्यक्। अतस्तस्य तत्कालस्फुटशरजनितस्थित्यर्द्धसम्बन्धीकरणायानुपातः। यदि स्फुटस्थित्यर्धेनैतावान् भुजस्तदा तत्कालजनितस्फुटशरभवस्थित्यर्द्धेन किमिति। फलं स्फुटो भुजो भवति। एतदेव विपरीतं कर्म ग्रासात् कालानयने। "ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गात्" इत्यादिना यत् फलमागच्छति तन्मध्यमं स्थित्यर्धं बीजम्। तत् स्फुटस्थित्यर्धाद्यावद्भिर्भाज्यते तावदन्तरमिदं भवति। अतस्तत्र फलस्य स्फुटस्थित्यर्द्धपरिणामायानुपातः। यदि मध्यमस्थित्यर्धेनैतावत् फलं तदा स्फुटस्थित्यर्द्धेन किमिति। अत्र यल्लभ्यते स्फुटं फलं तस्मिन् स्फुटस्थित्यर्धाच्छोधिते स्फुटमिष्टकालमानम्" इति प्रमिताक्षरा।

बृहत्संहितायां ग्रासप्रकारभेदे तत्फलानि प्रोक्तानि यथा

"अमृतास्वादविशेषाच्छिन्नमपि शिरः किलासुरस्येदम्। प्राणैरपरित्यक्तं ग्रहतां यातं वदन्त्येके। इन्द्वर्कमण्डलाकारमसितत्वात् किल न दृश्यते गगने। अन्यत्र पर्वकालाद्वरप्रदानात् कमलयोनेः। मुखपुच्छविभक्ताङ्गं भुजङ्गमाकारमुपदिशन्त्यन्ये। कथयन्त्यमूर्तमपरे तमोमयं सैंहिकेयाख्यम्। यदि मूर्तो भविचारी शिरोऽथवा भवति मण्डली राहुः। भगणार्धेनान्तरितौ गृह्णाति कथं नियतचारः। अनियतचारः खलु चेदुपलब्धिः संख्यया कथं तस्य। पुच्छाननाभिधानोऽन्तरेण कस्मान्न गृह्णाति। अथ तु भुजगेन्द्ररूपः पुच्छेन मुखेन वा स गृह्णाति। मुखपुच्छान्तरसंस्थं स्थगयति कस्मान्न भगणार्धम्। राहुद्वयं यदि स्याद्ग्रस्तेऽस्तमितेऽथोदिते चन्द्रे। तत्समगतिनान्येन ग्रस्तः सूर्योऽपि दृश्येत। भूच्छायां स्वग्रहणे भास्करमर्कग्रहे प्रविशतीन्दुः। प्रग्रहणमतः पश्चान्नेन्दोर्भानोश्च पूर्वार्धात्। वृक्षस्य स्वच्छाया यथैकपार्श्वेन भवति दीर्घा च। निशि निशि तद्वद्भूमेरावरणवशाद्दिनेशस्य। सूर्यात् सप्तमराशौ यदि चोदग्दक्षिणेन नातिगतः। चन्द्रः पूर्वाभिमुखश्छायामौर्वीं तदा विशति। चन्द्रोऽधःस्थः स्थगयति रविमम्बुदवत् समागतः पश्चात्। प्रतिदेशमतश्चित्रं दृष्टिवशाद्भास्करग्रहणम्। आवरणं महदिन्दोः, कुण्ठविषाणस्ततोऽर्द्धसंछन्नः। स्वल्पं रवेर्यतोऽतस्तीक्ष्णविषाणो रविर्भवति। एवमुपरागकारणमुक्तमिदं दिव्यदृग्भिराचार्यैः। राहुरकारणमस्मिन्नित्युक्तः शास्त्रसद्भावः। योऽसावसुरो राहुस्तस्य वरो ब्रह्मणायमाज्ञप्तः। आप्यायनमुपरागे दत्तहुतांशेन ते भविता। तस्मिन् काले सान्निध्यमस्य तेनोपचर्यते राहुः। याम्योत्तरा शशिगतिर्गणितेऽप्युपचर्यते तेन। न कथञ्चिदपि निमित्तैर्ग्रहणं विज्ञायते निमित्तानि। अन्यस्मिन्नपि काले भवन्त्यथोत्पातरूपाणि। पञ्चग्रहसंयोगान्न किल ग्रहणस्य सम्भवो भवति। तैलं च जलेऽष्टम्यां न विचिन्त्यमिदं विपश्चिद्भिः। अवनत्यार्कौ ग्रासो दिग्ज्ञेया वलनयावनत्या च" अथ वेलाभेदे फलम्। "तिथ्यवसानाद्वेला करणे कथितानि तानि मया। षण्मासोत्तरवृद्ध्या पर्वेशाः सप्त देवताः क्रमशः। ब्रह्मशशीन्द्रकुबेरा वरुणाग्नियमाश्च विज्ञेयाः। ब्राह्मे द्विजपशुवृद्धिः क्षेमारोग्याणि सस्यसम्पच्च। तद्वत् सौम्ये तस्मिन् पीडा विदुषामवृष्टिश्च। ऐन्द्रे भूपविरोधः शारदसस्यक्षयो न च क्षेमम्। कौबेरेऽर्थपतीनामर्थविनाशः सुभिक्षं च। वारुणमवनीशाशुभमन्येषां क्षेमसस्यवृद्धिकरम्। आग्नेयं मित्राख्यं सस्यारोग्याभयाम्बुकरम्। याम्यं करोत्यवृष्टिं दुर्भिक्षं संक्षयं च सस्यानाम्। यदतः परं तदशुभं क्षुन्माराऽवृष्टिदं पर्व। वेलाहीने पर्वणि गर्भविपत्तिश्च शस्त्रकोपश्च। अतिवेले कुसुमफलक्षयो भयं सस्यनाशश्च। हीनातिरिक्तकाले फलमुक्तं पूर्वशास्त्रदृष्टत्वात्"।

अथ एकमासे ग्रहद्वयस्य ग्रासभेदस्य च फलम्। "स्फुटगणितविदः कालः कथञ्चिदपि नान्यथा भवति। यद्येकस्मिन् मासे ग्रहणं रविसोमयोस्तदा क्षितिपाः। सबलक्षोभैः संक्षयमायान्त्यतिशस्त्रकोपैश्च। ग्रस्तावुदितास्तमितौ शारदधान्यावनीश्वरक्षयदौ। सर्वग्रस्तौ दुर्भिक्षमरकदौ पापसंदृष्टौ" अथ दिनाद्यंशभेदे ग्रासफलम्।

"अर्धोदितोपरक्तो नैकृतिकान् हन्ति सर्वयज्ञांश्च। अग्न्युपजीविगुणाधिपविप्राश्रमिणोऽयुगाभ्युदितः। कर्षकपाषण्डिवणिक्क्षत्रियबलनायकान् द्वितीयेंऽशे। कारुकशूद्रम्लेच्छान् तृतीयांशे समन्त्रिजनान्। मध्याह्ने नरपतिमध्यदेशहा शोभनश्च धान्यार्घः। तृणभुगमात्यान्तःपुरवैश्यघ्नः पञ्चमे भागे। स्त्रीशूद्रान् षष्ठेंऽशे दस्युप्रत्यन्तहाऽस्तमयकाले। यस्मिन् भागे मोक्षस्तद्भोक्तॄणां शिवं भवति"।

अथायनादिभेदे फलम् "द्विजनृपतीनुदगयने विट्शूद्रान् दक्षिणायने हन्ति। राहुरुदगादिदृष्टः प्रदक्षिणं हन्ति विप्रादीन्। म्लेच्छान् विदिक्स्थितोऽध्वयायिनश्च हन्त्याहुताशभक्तांश्च। सलिलचरदन्तिघाती याम्येनोदग्गवामशुभः। पूर्वेण सलिलपूर्णां करोति वसुधां समागतो दैत्यः। पश्चात् कर्षकसेवकबीजविनाशाय निर्दिष्टः। पाञ्चालकलिङ्गशूरसेनाः काम्बोजोड्रकिरातशस्त्रवार्ताः"

अथ मेषादिराशौ ग्रासफलम्। "जीवन्ति च ये हुताशवृत्त्या ते पीडामुपयान्ति मेषसंस्थे। गोपाः पशवोऽथ गोमिनो मनुजा ये च महत्त्वमागताः। पीडामुपयान्ति भास्करे ग्रस्ते शीतकरेऽथवा वृषे। मिथुने प्रवराङ्गना नृपा नृपमात्या बलिनः कलाविदः। यमुनातटजाः सबाह्लिका मत्स्याः सुह्मजनैः समन्विताः। आभीरान् शबरान् सपह्लवान् सह मल्लान् मत्स्यकुरुञ्छकानपि। पाञ्चालान् विकलांश्च पीडयत्यन्नं चापि निहन्ति कर्कटे। सिंहे पुलिन्दगणमेकलसत्त्वयुक्तान् राजोपमान्नरपतीन् वनगोचरांश्च। षष्ठे तु सस्यकविलेखकगेयसक्तान् हन्त्यश्मकत्रिपुरशालियुतांश्च देशान्। तुलाधरेऽवन्त्यपरा-

न्साधून् वणिग्दयाधौतान् मत्स्यकच्छपांश्च । अलिन्यथोदुम्ब-रमद्रचोलान् द्रुमान् सयौधेयविषायुधीयान् । धन्विन्यमा-त्यवरवाजिविदेहमल्लान् पाञ्चालवैद्यवणिजो विषमायुध-ज्ञान् । हन्यान्मृगे तु झषमन्त्रिकुलानि नीचान् मन्त्रौष-धिषु कुशलान् स्थविरायुधीयान् । कुम्भेऽन्तर्गिरिजान् स-पश्चिमजनान् भारोद्वहांस्तस्करान् आभीरान्दरदार्य्यसिंह-पुरकान्हन्यात्तथा बर्ब्बरान् । मीने सागरकूलसागरज-द्रव्याणि मान्यान् जनान् प्राज्ञान् वाय्वुपजीविनश्च भफलं कूर्म्मोपदेशाद्वदेत्" । ताराफलं कूर्म्मविभागशब्दे वक्ष्यते ।

अथ ग्रासभेदनामतत्फले "सव्यापसव्यलेहग्रसन-निरोधावमर्द्दनारोहाः । आघ्रातं मध्यतमस्तमोऽन्त्य इति ते दश ग्रासाः । सव्यगते तमसि जगज्जलप्लुतं भवति मुदितमभयं च । अपसव्ये नरपतितस्कराव-मर्दैः प्रजानाशः । जिह्वेव लेढि परितस्तिमिरनुदो मण्डलं यदि स लेहः । प्रमुदितसमस्तभूता प्रभूततोया च तत्र मही । ग्रसनमिति यदा त्र्यंशः पादो वा गृह्यतेऽथवाप्यर्द्धम् । स्फीतनृपवित्तहानिः पीडा च स्फीतदेशानाम् । पर्य्यन्तेषु गृहीत्वा मध्ये पिण्डीकृतं तमस्तिष्ठेत् । स निरोधो विज्ञेयः प्रमोदकृत् सर्व्वभूता-नाम् । अवमर्द्दनमिति निःशेषमेव संछाद्य यदि चिरं तिष्ठेत् । हन्यात् प्रधानदेशान् प्रधानभूपांश्च तिमिरमयः । वृत्ते ग्रहे यदि तमस्तत्क्षणमाहत्य दृश्यते भूयः । आ-रोहणमित्यन्योऽन्यमर्द्दनैर्भयकरं राज्ञाम् । दर्पण इवैक-देशे सवाष्पनिःश्वासमारुतोपहतः । दृश्येताघ्रातं तत् सु-वृष्टिवृद्ध्यावहं जगतः । मध्ये तमः प्रविष्टं वितमस्कं म-ण्डलं च यदि परितः । तन्मध्यदेशनाशं करोति कुक्ष्या-मयभयं च । पर्य्यन्तेष्वतिबहुलं स्वल्पं मध्ये तमस्तमोऽन्त्या-ख्यम् । सस्यानामीतिभयं भयमस्मिंस्तस्कराणां च" ।

अथौत्पातिकराहुवर्णभेदे फलम् । "श्वेते क्षेमसुभिक्षं ब्राह्मणपीडां च निर्दिशेद्राहौ । अग्निभयमनलवर्णे पीडा च हुताशवृत्तीनाम् । हरिते रोगोल्बणता सस्यानामीतिभिश्च विध्वंसः । कपिले शीघ्रगसत्त्वम्लेच्छ-ध्वंसोऽथ दुर्भिक्षम् । अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिक्षावृष्टयो विहगपीडा । आधूम्रे क्षेमसुभिक्षमादिशेन्मन्दवृष्टिं च । कापोतारुणकपिलश्यावाभे क्षुद्भयं विनिर्द्देश्यम् । कापोतः शूद्राणां व्याधिकरः कृष्णवर्णश्च । विमलकमणिपीताभो वैश्यध्वंसी भवेत् सुभिक्षाय । साचिष्प्रत्यग्निभयं गैरिकरूपे तु युद्धानि । दूर्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे वापि निर्दिशे-न्मरकम् । अशनिभयकृद्दाग्नी पाटलकुसुमोपमो राहुः । पांशुविलोहितरूपः क्षत्रध्वंसाय भवति वृष्टेश्च । बालरविकमलसुरचापरूपभृत् शस्त्रकोपाय" । शिरोमध्यग्रासो ग्रासभेदे ग्रासवर्णभेदस्तु स्वाभाविक इत्यविरोधः ।

अथ ग्रहभेददर्शने फलभेदः । "पश्यन् ग्रस्तं सौम्यो घृतमधुतैलक्षयाय राज्ञां च । भौमः समर-विमर्दं शिखिकोपं तस्करभयं च । शुक्रः सस्य-विमर्दं नानाक्लेशांश्च जनयति धरित्र्याम् । रविजः करोत्यवृष्टिं दुर्भिक्षं तस्करभयं च । यदशुभमवलोकना-भिरुक्तं ग्रहजनितं ग्रहणे प्रमोक्षणे वा । सुरपति-गुरुणावलोकितं तच्छममुपयाति जलैरिवाग्निरिद्धः" ।

अथ ग्रासोत्तरपक्षाभ्यन्तरे पुनर्ग्रासे भूकम्पादौ स-पातेन्दुना सूर्यस्येव भौमादिपञ्चकस्याप्याच्छादकत्वेन त-थात्वे औत्पातिकं ग्रहणं तदनिष्टफलानि चोक्तानि यथा । "ग्रस्ते क्रमान्निमित्तैः पुनर्ग्रहो मासषट्कपरिवृद्ध्या । पवनोल्कापातरजःक्षितिकम्पतमोऽशनिनिपातैः । आवन्तिका जनपदाः कावेरीनर्मदातटाश्रयिणः । दृप्ताश्च मनुजपतयः पीड्यन्ते क्षितिसुते ग्रस्ते । अन्तर्वेदीं सरयूं नेपालं पूर्व्व-सागरं शोणम् । स्त्रीन्नृपयोधकुमारान् सह विद्वद्भि-र्बुधो हन्ति । ग्रहणोपगते जीवे विद्वन्नृपमन्त्रिगजहय-ध्वंसः । सिन्धुतटवासिनामप्युदग्दिशं संश्रितानां च । भृगुतनये राहुगते दशेरकाः केकयाः सयौधेयाः । आ-र्य्यावर्त्ताः शिबयः स्त्रीसचिवगणाश्च पीड्यन्ते । सौरे मरुभव-पुष्करसौराष्ट्रा धातवोऽर्बुदान्त्यजनाः । गोमन्तपारियात्रा-श्रिताश्च नाशं व्रजन्त्याशु" ।

अथ मासभेदे ग्रासफलम् । "कार्त्तिक्यामनलोपजीविम-गधान् प्राच्याधिपान् कोशलान् कल्माषानथ शूरसेनस-हितान् काशींश्च सन्तापयेत् । हन्यादाशु कलिङ्गदेशनृ-पतिं सामात्यभृत्यं तमो दृष्टं क्षत्रियतापदं जनयति क्षेमं सुभिक्षान्वितम् । काश्मीरकान् कौशलकान् सपुण्ड्रान् मृगांश्च हन्यादपरान्तकांश्च । ये सोमपास्तांश्च निहन्ति सौम्ये (मार्गे) सुवृष्टिकृत् क्षेमसुभिक्षकृच्च । पौषे द्विजक्षत्र-जनोपरोधः ससैन्धवाख्याः कुकुरा विदेहाः । ध्वंसं प्रजान्यत्र च मन्दवृष्टिं भयं च विन्द्यादसुभिक्षयुक्तम् । माघे तु मातृपितृभक्तवसिष्ठगोत्रान् स्वाध्यायधर्मनिरतान् करिणस्तुरङ्गान् । वङ्गाङ्गकाशिमनुजांश्च दुनोति राहुर्वृष्टिं च कर्षकजनानुमतां करोति । पीडाकरं फाल्गुनमासि पर्व वङ्गाश्मकावन्तकमेकलानाम् । नृत्यज्ञसस्यप्रवराङ्गनानां ध-

तुषकरज्वलनपक्षिणां च । चैत्रे तु चित्रकरलेखकगेयसक्तान् रूपोपजीविनिगमज्ञहिरण्यपण्यान् । पौण्ड्रोड्रकैकयजनानथ चाश्मकांश्च तापः स्पृशत्यमरपोऽत्र विचित्रवर्षी । वैशाखमासि ग्रहणे विनाशमायान्ति कर्पासतिलाः समुद्गाः । इक्ष्वाकुयौधेयशकाः कलिङ्गाः सोपद्रवाः किन्तु सुभिक्षमस्मिन् । ज्यैष्ठे नरेन्द्रद्विजराजपत्न्यः सस्यानि वृष्टिश्च महागणाश्च । प्रध्वंसमायान्ति नराश्च सौम्याः साल्वैः समेताश्च निषादसङ्घाः । आषाढपर्वण्युदपानवप्रनदीप्रवाहान् फलमूलवार्त्तान् । गान्धारकाश्मीरपुलिन्दचीनान् हतान् वदेन्मण्डलवर्षमस्मिन् । काश्मीरान् सपुलिन्दचीनयवनान् हन्यात् कुरुक्षेत्रजान् गान्धारानपि मध्यदेशसहितान् दृष्टो ग्रहः श्रावणे । काम्बोजैकशफांश्च शारदमपि त्यक्त्वा यथोक्तानिमान् अन्यत्र प्रचुरान्नहृष्टमनुजैर्धात्रीं करोत्यावृताम् । कलिङ्गवङ्गान् मगधान् सुराष्ट्रान् म्लेच्छान् सुवीरान् दरदाश्मकांश्च । स्त्रीणां च गर्भानसुरो निहन्ति सुभिक्षकृद्भाद्रपदेऽभ्युपेतः । काम्बोजचीनयवनान् सह शल्यहृद्भिर्बाह्लीकसिन्धुतटवासिजनांश्च हन्यात् । आनर्त्तपौण्ड्रभिषजश्च तथा किरातान् दृष्टोऽसुरोऽश्वयुजि भूरिसुभिक्षकृच्च" ।

अथ मोक्षभेदनामतत्फलानि "हनुकुक्षिपायुभेदा द्विर्द्विः सञ्छर्दनं च जरणं च । मध्यान्तयोश्च विदरणमिति दश शशिसूर्ययोर्मोक्षाः । आग्नेय्यामपगमनं दक्षिणहनुभेद संज्ञितं शशिनः । सस्यविमर्दो मुखरुग् नृपपीड़ा स्यात् सुवृष्टिश्च । पूर्वोत्तरेण वामो हनुभेदो नृपकुमारभयदायी । मुखरोगं शस्त्रभयं तस्मिन् विन्द्यात् सुभिक्षञ्च । दक्षिणकुक्षिविभेदो दक्षिणपार्श्वेन यदि भवेन्मोक्षः । पीड़ा नृपपुत्राणामभियोज्या दक्षिणा रिपवः । वामस्तु कुक्षिभेदो यद्युत्तरमार्गसंस्थितो राहुः । स्त्रीणां गर्भविपत्तिः सस्यानि च तत्र मध्यानि । नैर्ऋतवायव्यस्थौ दक्षिणवामौ तु पायुभेदौ द्वौ । गुह्यरुगल्पा वृष्टिर्द्वयोस्तु राज्ञीक्षयो वामे । पूर्वेण ग्रहणं कृत्वा प्रागेव चापसर्पेत । सञ्छर्दनमिति तत् क्षेमसस्यहार्दिप्रदं जगतः । प्राक्प्रग्रहणं यस्मिन् पश्चादपसर्पणं तु तज्जरणम् । क्षुच्छस्त्रभयोद्विग्नाः न शरणमुपयान्ति तत्र जनाः । मध्ये यदि प्रकाशः प्रथमं तन्मध्यविदरणं नाम । अन्तःकोपकरं स्यात् सुभिक्षदं नातिवृष्टिकरम् । पर्य्यन्तेषु विमलता बहुलं मध्ये तमोऽन्तदरणाख्यम् । मध्याख्यदेशनाशः शारदसस्यक्षयश्चास्मिन् । एते सर्वे मोक्षा वक्तव्या भास्करेऽपि किन्त्वत्र । पूर्वा दिक् शशिनि यथा तथा रवौ पश्चिमा कल्प्या" ।

अथ मोक्षोत्तरं सप्तदिनमध्ये पांशुपातादौ फलम् । "मुक्ते सप्ताहान्तः पांशुनिपातोऽन्नसंक्षयं कुरुते । नीहारो रोगभयं भूकम्पः प्रवरनृपमृत्युम् । उल्का मन्त्रिविनाशं नानावर्णा घनाश्च भयमतुलम् । स्तनितं गर्भविनाशं विद्युन्नृपदंष्ट्रिपरिपीड़ाम् । परिवेषो रुक्पीड़ां दिग्दाहो नृपभयं च साग्निभयम् । रूक्षो वायुः प्रबलश्चौरसमुत्थं भयं धत्ते । निर्घातः सुरचापं दण्डश्च क्षुद्भयं सपरचक्रम् । ग्रहयुद्धं नृपयुद्धं केतुश्च तदेव संदृष्टः । अविकृतसलिलनिपाते सप्ताहान्तः सुभिक्षमादेश्यम् । यच्चाशुभं ग्रहणजं तत् सर्वं नाशमुपयाति । सोमग्रहे निवृत्ते पक्षान्ते यदि भवेद्ग्रहोऽर्कस्य । तत्रानयः प्रजानां दम्पत्योर्वैरमन्योऽन्यम् । अर्कग्रहात्तु शशिनो ग्रहणं यदि दृश्यते ततो विप्राः । नैकक्रतुफलभाजो भवन्ति मुदिताः प्रजाश्चैव" वृ०स० ।

ज्यो०त० 'रविभौमनवांशे तु नित्यं ग्रासमादिशेत् बुधसौरिनवांशे तु मलिनं धूम्रवर्णम् । गुरोरंशकमासाद्य दृश्यते सकलाहतः । शशिशुक्रनवांशे तु प्रावृट्काले महज्जलम् । अन्यत्राव्यक्तभूतौ तौ दृश्येते आदिताम्बरौ"। "अन्यत्र वर्षे तरलौ चन्द्रार्कौ ।

एवं ग्रहणस्य कालभेदेन शुभाशुभसूचकत्वे सामान्यतः स्थिते इदानीं व्यक्तिभेदेन जन्मादिराशिभेदेन ग्रहणस्य दर्शननिषेधतत्फलञ्चोच्यते । राजमा० "सप्ताष्टजन्मरिपुषु (१२) चतुर्थे दशमे तथा । नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम् । श्रीपतिव्यवहारनिर्णये वशिष्ठः । "जन्मभे जन्मराशौ च सप्ताष्टमगते तथा । चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम् । ग्रासदर्शनमात्रेण बाधहानिर्महद्भयम् । जायते मात्र सन्देहस्तस्मात्तत्परिवर्जयेत्" । "जन्मनक्षत्रापेक्षया षष्ठे सप्तमे अर्थात् निधनतारायाम्" ज्यो०रघु० । "जन्मसप्ताष्टरिष्फाङ्कदशमस्थे निशाकरे । दृष्टोरिष्टप्रदो राहुर्जन्मर्क्षे निधनेऽपि च" । "वैनाशिके भे दृष्टं ग्रहणं सुधांशुभास्करयोः । जनयति रोगं बहुधा क्लेशं वित्तक्षयं चाशु" वराहः । तस्मान्निरस्ता ज्यो०त० तत्रैव 'जन्माष्टमायान्त्यगधर्मसंस्थे निशाकरे जन्मसु तारकासु । कृत्वा तमश्चन्द्रमसं प्रयत्नादश्वं च दद्यात् कनकं द्विजाय" चन्द्रमसमित्युपलक्षणं चन्द्रग्रहे चन्द्रं सूर्यग्रहे सूर्यमभ्यर्च्य इत्यर्थः" ज्यो०रघुनन्दनः ।

ग्रहणं च खराशेः स्थानभेदेन शुभादिसूचकं यथाह ज्योतिषे। "त्रिषडदशायोपगतं नराणां शुभप्रदं स्याद्ग्रहणं रवीन्द्वोः। द्विसप्तनन्देषु च मध्यमं स्याच्छेषेष्वनिष्टं कथितं मुनीन्द्रैरिति"। गृहचन्द्रोदये विश्वकर्मा "यस्य जन्मगतो राहुर्ग्रसते शशिभास्करौ तज्जातानां भवेत्पीडा ये नराः शान्तिवर्ज्जिताः" तत्रैव पुरा० "सूर्य्यस्य संक्रमोवापि ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः। यस्य त्रिजन्मनक्षत्रे तस्य रोगोऽथवा मृतिः। तस्य दानं च होमं च देवार्चनजपौ तथा। उपरागाभिषेकं च कुर्य्याच्छान्तिर्भविष्यति। स्वर्णेन नाग पिष्टेन कृत्वा सर्पस्य चाकृतिम्। ब्राह्मणाय ददेत्तस्य न रोगादिश्च तत्कृतः"। त्रिजन्मनक्षत्रम् जन्मदशमैकोनविंशति तारा इति। सर्पस्य तदाकारस्य राहोरित्यर्थः। अद्भुतसागरे भार्गवः। "यस्य राज्ञस्य नक्षत्रे स्वर्भानुरुपरज्यते। राज्यभङ्गं सुहृन्नाशं मरणं चात्र निर्दिशेत्" तच्छान्तिश्च निर्णयसिन्धौ दर्शिता तत एवावगम्या

चन्द्रार्कयोर्ग्रहणे यस्य प्रभोदर्शनं न पर्य्युदस्तं तस्यैव श्राद्धाद्यधिकार इति ति० त० रघुनन्दनेन समर्थितं यथा "ननु ज्योतिःशास्त्रादिना निषेधो हिंसावद्रुपादिकपरोऽस्तु न तु वैधपरः अतएव "राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु। स्नानदानादिकं कुर्य्युर्निशि काम्यव्रतेषु च" इति देवलवचने दर्शनपदश्रवणाद्दर्शने इति स्नानादेर्महाभ्युदयहेतुत्वाद्दर्शनमपि विधेयम्। तथा च संवत्सरप्रदीपे मार्कण्डेयः। "एकरात्रमुपोष्यैव राहुं दृष्ट्वाऽधैर्य्यं नरः। पुण्यमाप्नोति कृत्वा च दानं श्राद्धं विधानतः"। ततश्च तस्यैव प्रकृतत्वेनोपस्थितस्य वैधदर्शनस्य पर्य्युदासो न तु रागप्राप्तदर्शनस्य निषेधोऽप्रकृतत्वेनानुपस्थितेः। एवञ्च पदार्थान्तराकाङ्क्षाविशेषविधिमपहाय तदितरत्र सामान्यमन्वेतीति सर्वत्र पदान्वयनीयादौ सामान्यस्य विशेषेतरपरत्वे बीजम्। यथा "अहरहर्दद्यात्" इति "दीक्षितो न ददातीति" प्रतिषेधात् दीक्षितेतरपरं न रागप्राप्तनिषेधकम्। तदुक्तं "त्रिधैव बाध्यते कर्त्ता विशेषेण प्रतिक्रियम्। योग्यत्वं प्रतिषिद्धत्वं विशेषणपदान्वयैः" "यजमानः पठतीति श्रुत्वा तद्योग्योविद्वान्, दीक्षितो न ददातीति प्रतिषेधाद्दीक्षितेतरः, "स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेत" इत्यत्र विशेषणात् स्वर्गकामः कर्त्तेति तेन ग्रस्तचन्द्रादीतरो राहुं दृष्ट्वा स्नायादिति लभ्यते। एवं वैधदर्शनपर्य्युदासेऽपि निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणाद्रागप्राप्तदर्शनस्य प्रसज्यप्रतिषेधः सत्यभिगमननियमे पर्व्वसु पर्य्युदस्तत्वेऽपि तत्र रागप्राप्तगमनस्य प्रसज्यप्रतिषेधवदिति" तदेतन्निर्णयसिन्धुकृता निराकृतं यथा "केचित्तु चाक्षुषग्रहणस्य निमित्तत्वेन तद्विषयस्य प्रयोजकत्वात् ज्योतिःशास्त्रादिना ज्ञातस्य ज्ञानस्य निमित्तत्वे प्राप्तेऽपि "स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने। चन्द्रसूर्य्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचर" इति जाबाल्यादिवचनेषु दर्शिप्रयोगाच्चाक्षुषज्ञानस्यैवोपसंहारन्यायेन निमित्तत्वम्। अन्यथा दर्शौ लक्षणा स्यात्। तेन मेघाच्छादने अन्धादीनां, जन्मभ्रात्रेत्यादिनिषिद्धदर्शनानां च स्नानश्राद्धादौ नाधिकार" इति। कल्पतरुराह। "दर्शनशब्देन चाक्षुषज्ञानं गृह्यते। न ज्ञानमात्रम् अज्ञातस्य निमित्तत्वासम्भवान्निमित्तमहिम्नैव ज्ञानलाभेन दर्शनपदवैयर्थ्यापत्तेः। तेन चाक्षुषधीयोग्यः कालः पुण्यः। योग्यत्वं च प्रसज्ञानपदेषु चाक्षुषज्ञानप्रतिबन्धकराहित्यं तेन मेघच्छन्ने योग्यताभावान्न स्नानादीति" निर्णयामृतेऽप्येवम्। तदेतत्तुच्छम्। यदि चाक्षुषज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा "सूर्य्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचिदिति" वाक्यं व्यर्थं स्यात्। चाक्षुषज्ञानाभावेन प्राप्त्यभावात् तत्पूर्वकत्वाच्च निषेधस्य। न चेदं गृह्यास्तपरम् रविचन्द्रयोरस्तानन्तरं रात्रिदिवाग्रहणादिति वाच्यम् तत्पदस्य ग्रहणपरत्वेऽधिकरणत्वायोगान्निमित्तपरत्वे च तद्ग्रहनिमित्तकस्नानादेरस्तात्प्रागप्यभावापत्तेः। अथ तत्रेति रात्रिदिने उच्येते वैश्वदेवीत्यद्गुणभूते अपि तत्र तादृशमन्त्रलिङ्गाभावात्। तयोर्निमित्तत्वेऽधिकरणत्वे शास्त्रप्रयुक्तस्नानाद्यभावापत्तेश्च। किञ्च "नैक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन। नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतमिति" मनुवचनं बाध्येत "दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुरित्यादि" च। न चात्र विहिते दर्शने निषेधाप्रवृत्तिवत्पर्य्युदसनीयतापि न युक्तेति वाच्यम् दर्शनस्यानुपादेन विधेयत्वाभावात्। एतच्चाग्रे वक्ष्यामः। तच्चे वा विरुद्धत्रिकद्वयापत्तेः अस्तु सकृद्दर्शनविधानेन सङ्कोच इति चेत् न "मुक्तिं दृष्ट्वा ततः स्नायादिति" मुक्तिस्नानेऽपि चाक्षुषज्ञानस्य निमित्ततापत्तेः अस्तु किं नश्छिन्नमिति चेत् न ग्रस्तास्ते "तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाभ्यवहरेन्नरिति" दर्शनोत्तरं भोजनविधानादभ्रस्य पूर्वेद्युः काल एव यावद्दर्शनं भोजननिषेधापत्तिः मध्येऽभ्रीभूतस्य सुतरां यावच्चक्षुःप्राप्तग्रहणप्रसङ्गश्च।

अधावलोकपरतया तत्र स्नानमात्रं विवक्षितं तत् तत्पूर्वमपि निर्बन्धेन स्वीक्रियताम्। एतेन यत्तु कैश्चिदुक्तं स्पर्शस्नाने मुक्तिस्नाने च यस्य दर्शनं विहितं तेनैव कार्यं नान्येन क्त्वाप्रत्ययेन समानकर्त्तृत्वावगतेरिति तन्निरस्तम्। का तर्हि तस्य गतिः इत्थमुद्देश्यविशेषणत्वाद्ग्रहैकत्ववदविवक्षयार्थतः सिद्धस्नानमात्रानुवादत्वे सर्वं सुस्थम्। अशक्त्याद्यनादेश्यग्रहस्यादत्वे वा दर्शनस्यार्थवत्त्वम्। न भोक्तृयोग्यतापि साध्वी दर्शनोत्तरं मेघच्छन्ने योग्यताभावापत्त्या दानाद्यभावापत्तेः। तेन तत्तद्देशावच्छेदेन ज्योतिःशास्त्रवेद्यत्वमेव योग्यता। किञ्च "रजसोदर्शने नारी त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" इत्यत्राप्यन्धस्त्रीणामाशौचाभावप्रसङ्गः। यत्तु वर्द्धमानेनोक्तम् "स्नानोत्तरं ह्यधिकारो न स्नानकाले, स्नानकाले स्नानाभावात्। एवं दर्शनोत्तरं मुक्तिपर्य्यन्तमस्यैव योग्यतेति" तदपि प्रतिज्ञामात्रम्। किञ्च पक्षान्ते "तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाभ्यवहरेन्नृपेत्यादि" वाक्यवैयर्थ्यापत्तिः। यात् स्नानाभ्यवहारपदस्वारस्यादुदये स्नानविधेः ननु मुक्तिस्नाने शास्त्रीयमेव स्नानं निमित्तं न चाक्षुषम् "चन्द्रसूर्य्यग्रहे नाद्यात् तस्मिन्नहनि पूर्वतः। राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनमिति" इत्युक्तेन विज्ञायेति स्नानमात्रोक्तेः। यत्तु "मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततःपरमिति" तदपि स्नानमात्रपरम्। "मेघमालादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते। आकलय्य तु तं कालं स्नात्वा भुञ्जीत शास्त्रतः"। इति गौडनिबन्धे दर्शनात्" मैवम् अस्नानस्य निमित्तत्वाभावेन निमित्तसङ्ग्रहेणैव स्नानलाभे वाक्यवैयर्थ्यात्। पक्षान्तेऽपि तदापत्तेश्च। किञ्च, दर्शनं पुंयोगिविशेषणमुपलक्षणं वा, नाद्यः दर्शनावच्छिन्ने काले स्नानत्वादेर्बाधात्। दर्शनविच्छेदे स्नातमपि स्नानादि न ग्रहणनिमित्तं स्यात्। नान्त्यः, "यावद्दर्शनगोचर" इति यावत्पदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् दृष्टग्रहणोत्तरमपि स्नानाद्यापत्तेश्च। स्नानपक्षेऽप्येष दोषस्तुल्य इति चेत्। तुल्योऽसि। यदि स्नानवाचकं पदं श्रूयेत ततस्त्वाम्नायो विचार्येत। इविस्तु श्रूयत इति वैषम्यात् कथं तर्हि स्नानं लभ्यते। संक्रान्तौ स्नायादिति वदर्थादित्यवेहि। अश्रुतत्वादेवनोद्देश्यविशेषणविवक्षातो वाक्यभेदोऽपि। अस्तु तर्हि दृष्टग्रहणं निमित्तमिति चेत्। पक्षान्तेऽन्योत्तरं स्नानापत्तेः। विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदाच्च तथाप्येतत्तुल्यमिति चेत् "यावद्दर्शनगोचर" इति वचनेन तन्निषेधात्। तत्र तन्त्यपक्ष इव पक्षान्तेऽपि स्यात्। किञ्च, दर्शनस्य विधिरनुवादो वा। आद्ये ग्रहणोद्देशेन दर्शनविधिस्ततदर्शनविशिष्टस्नानविधिः। नाद्यः, ग्रहणोद्देशेन स्नानविधाने दर्शनविधाने च वाक्यभेदात्। एतेन द्वितीयोऽपि परास्तः दर्शनस्य निमित्तत्वेनाविधेयत्वात् स्नानस्याप्राप्तेः। अन्यथा सोमवमनादौ प्रसङ्गविधिः केन वार्य्येत। अथ नानावाक्येषु कश्चिद्दर्शनविशिष्टस्नानविधिः। कश्चिच्च प्राप्तदर्शननिमित्तोद्देश्य स्नानमात्रविधिः। तत्र, स्नानस्य प्रधानस्य प्राप्तौ तदङ्गदर्शनप्राप्तिः, तत्प्राप्तौ च निमित्ते सति स्नानमित्यन्योन्याश्रयात्। एवं दर्शनविधौ सति तन्निमित्तकस्नानविधिः सति च प्रधानस्नानविधौ तदङ्गदर्शनविधिः। एवमधिकारे प्रयोजकत्वे च योज्यम्। स्नायात्पूर्वकालत्वविधौ चाक्षेपे च वाक्यभेदः। अन्यथा स्नानोत्तरमपि दर्शनमङ्गं स्यात्। न द्वितीयः। तत्रापि दर्शनग्रहणयोर्निमित्तत्वे स्नानद्वयापत्तेः दर्शनादर्शने नैमित्तिकावृत्तिप्रसङ्गात्। दर्शनविशिष्टग्रहस्य विशिष्टस्यानुवादे वाक्यभेदापत्तेः। न च द्विविरावृत्तिर्वद्विशिष्टं निमित्तमिति वाच्यं आवृत्तिमात्रस्य हि निमित्तत्वे निमेषाद्यावृत्तेरपि तन्त्रापत्तेर्नैमित्तिकत्वभङ्गाद्युक्तं विशिष्टोद्देश्यत्वम्। इह तु ग्रहणमात्रस्य निमित्तत्वे न काचित् क्षतिः। तस्माद्दर्शनवाक्यानां ग्रस्तास्तविषयत्वात् अनादेश्यग्रहणपरत्वाद्वा स्नानस्य चार्थतः प्राप्तेस्तदेव निमित्तम्। तेन मेघाच्छादनेऽप्यादेव स्नानादि भवत्येवेत्युक्तं वेदवाद्यैः संक्षेपेण"।

"प्रागुक्तमनुवचनेनोपरक्त दिवाकरदर्शननिषेधः साक्षाद्दर्शनपरः। अतएव मत्स्यसिद्धान्ते "सर्वैः पटस्थितं पौष्णं स्वक्षतीलाम्बुदर्पणैः। ग्रहणं गुर्विणी जातु न पश्येत्तु पटं विना" पटादिस्थतयैव ग्रहणदर्शनमुक्तम्।

अत्र पूर्वापरवेधः हेमाद्रौ दर्शितो यथा "तपोदग्ध्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम्। मासत्रयेण समस्तेन ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः"। प्रकारान्तरं तत्रैवोक्तम्। "द्वादशादि तृतीयान्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृतः। एकादशादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्त्तितः" इदं च पर्वग्रासे, "त्र्यहं खण्डग्रहे तयोरिति" तत्रैवोक्तेः इदञ्च "ग्रस्तास्ते त्रिदिनं पूर्वमिति नारदेन ग्रस्तास्ते विशेषोक्तेर्मुक्ताभिन्नग्रहणपरम्। ज्योतिर्निबन्धे च्यवनः ग्रहणोत्पातभं त्याज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम्। यावच्च रविणा भुक्तं भुक्तं भं दग्धकाष्ठवत्"

चन्द्रार्कग्रहणस्य भूच्छायाचन्द्राभ्यामावरणरूपस्याऽपि अमावास्यासंक्रान्तिकालवत् तत्र स्नानदानादौ बहुफलसाधनत्वं स्मृत्यादिषु प्रसिद्धम् तत्रादौ कालमाधवीये यथा निर्णीतं तत् प्रदर्श्यते वृद्धगार्ग्यः "पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ राहुः सम्पूर्णमण्डलम् । ग्रसते चन्द्रमर्कञ्च दर्शप्रतिपदन्तरे" इति तत्र पर्वणोऽन्तिमोभागः स्पर्शकालः प्रतिपद आद्योभागोमोक्षकालः तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते "यावत्कालः पर्वणोऽन्ते तावान्प्रतिपदादिमः । रवीन्दुग्रहणाशेषाः स पुण्योभिन्नपार्श्ववेदिति" ग्रहणाशेषाः राहुग्रहणकालः तत्र कर्त्तव्यमाह वृद्धवसिष्ठः "गङ्गातोये च संप्राप्ते इन्दोःकोटी रवेर्दश । गवाङ्कोटिप्रदानेन सम्यग्दत्तेन यत् फलम् । गङ्गास्नाने तत् फलं स्याद्राहुग्रस्ते निशाकरे । दिवाकरे पुनस्तत्र दशसंख्यगुणाकृतमिति" अस्य श्लोकद्वयस्य प्रथमार्द्धमपेक्षितपदाध्याहारेण योजनीयं इन्दोर्ग्रहणे संप्राप्ते सति गङ्गातोये अवगाहनं गोकोटिदानसमं भवति रवेर्ग्रहणे ततो दशगुणं फलम् अवशेषार्थं उपरितनेनार्द्धद्वयेण स्पष्टीकृतः । व्यासोऽपि "इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः । गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्दोः कोटीरवेर्दश । गवाङ्कोटिप्रदानस्य यत् फलं लभते नरः । तत् फलं जाह्नवीस्नाने राहुग्रस्ते निशाकरे । दिवाकरे तु स्नानस्य दशसंख्यगुणाकृतम् चन्द्रसूर्यग्रहे चैव योऽवगाहेत जाह्नवीम् । स स्नातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीमिति" गङ्गाव्यतिरिक्तमहानदीतोये लक्षगुणदशलक्षगुणत्वं गङ्गातोये तु कोटिगुणदशकोटिगुणत्वम् । ब्रह्मपुराणेऽपि "तिस्रोनद्यो महापुण्या वेणा गोदा च जाह्नवी । गां हरेराङ्घ्रिकात् प्राप्ता गङ्गा इति हि कीर्त्तिताः" हरेः पादादीश्वरस्य शिरसश्च गाम्भुवि प्राप्ता गङ्गा । यद्यपि जाह्नव्येव तादृशी न तु वेणागोदे तथापि छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन जाह्नव्या सह निर्द्दिष्टयोस्तयोरपि गङ्गात्वमविरुद्धं यद्वा जाह्नवीजलमेव केनचिन्निमित्तेन मध्यगिरिवायुगिर्योरुद्गतमिति मत्वा तयोरपि मुख्यमेव गङ्गात्वन्तासु गङ्गासु स्नानं मुख्यं तदसम्भवे नद्यन्तरेषु स्नायात् तदुक्तं महाभारते "गङ्गास्नानं तु कुर्वीत ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः महानदीषु चान्यासु स्नानं कुर्याद्यथाविधीति" महानद्यो ब्रह्मपुराणे दर्शिताः "गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका । तापी पयोष्णी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्त्तिताः । भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती । विशोका च वितस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतस्त्विति" महानद्युपस्नाने जलान्तराण्याह मनुः "वापीकूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेऽपि च । नद्याःनदे देवखाते सरसीषूद्धृताम्बुनि । उष्णोदकेन वा स्नायात् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोरिति" एतत् सर्वमभिप्रेत्याह व्यासः "सर्वं गङ्गासमन्तोयं सर्वे ब्रह्मसमो द्विजः । सर्वं भूमिसमं दानं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोरिति" उष्णोदकस्यातुरविषयत्वमाह व्याघ्रः "आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वह्निना । अतोव्याध्यातुरः स्नायाद्ग्रहणेऽप्युष्णवारिणेति" गङ्गातोयमारभ्योष्णोदकान्ते पूर्वपूर्वस्योत्तरस्मादुत्कृष्टत्वमुक्तम् । एतद्देशाभिप्रेत्योष्णोदकादिषु समुद्रजलान्तेषु उत्तरोत्तरस्य प्राशस्त्यमाह मार्कण्डेयः "शीतमुष्णोदकात् पुण्यमपारक्यं परोदकात् । भूमिष्ठमुद्धृतात् पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् । ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् । तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्यम्बु पावनम् । ततस्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यस्ततोऽम्बुधिरिति" मासविशेषेण ग्रहणे नदीविशेषो देवीपुराणेऽभिहितः "कार्त्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनसङ्गमे । मार्गे तु ग्रहणं प्रोक्तं देविकायां महामुने । पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे संनिहिता शुभा । फाल्गुने वरुणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती । वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिद्वरा । ज्यैष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी । श्रावणे सिन्धुनामा तु तथा भाद्रे तु चन्द्रिका । आश्विने सरयूः श्रेष्ठा तथा पुण्या तु नर्मदेति" ग्रहणविशेषे नदीविशेषस्तत्त्वेनाभिहितः । "गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते । सूर्ये च राहुणा ग्रस्ते तमोभूते महामुने ! । नर्मदातोयसंस्पर्शे कृतकृत्या भवन्ति हीति" स्नानवत् अरण्यादिष्वपि पुण्यमाह "स्नात्वा शतक्रतुफलं दद्या सर्वाघनाशनम् । स्नात्वा गोमेधपुण्यं तु पीत्वा सौत्रामणेर्भवेत् । स्नात्वा वाजिमखे पुण्यं प्राप्नुयाद्विचारतः रविचन्द्रोपरागे च अयने चोत्तरे तथेति" । क्षेत्रविशेषमाह । "गङ्गा कनखलं पुण्यं प्रयागः पुष्करं तथा । कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे" इति ग्रहणे श्राद्धं विहितं विष्णुपुराणे "व्यतीपातस्तथो यावांश्चन्द्रसूर्यग्रहस्तथा । गजच्छाया तु सा प्रोक्ता पितृणां दत्तमक्षयम्" इति महाभारतेऽपि "सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने । अकुर्वाणस्तु नास्तिक्यात् पङ्के गौरिव सीदतीति" । आपस्तम्बोऽपि "चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु श्राद्धं विधिवदाचरेत् । तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे" इति । विष्णुरपि "राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् । गुणवत् सर्वकामीयं पितृणा-

सुपतिष्ठते” इति ग्रहणे रात्रावपि स्नानादेर्न निषेधः। तथा च शातातपः “स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने। आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्ज्जयेदिति” देवलः “यथा स्नानं च दानं च सूर्य्यस्य ग्रहणे दिवा। सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते” श्राद्धं प्रकृत्य कूर्म्मपुराणे “नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। बान्धवानां तु मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा। काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्यन्ते ग्रहणादिषु” वारविशेषे योगफलातिशयमाह व्यासः “रविग्रहः सूर्य्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा। चूडामणिरिति ख्यातस्तत्र दत्तमनन्तकम्। वारेष्वन्येषु यत् पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रासे चूडामणौ स्मृतमिति” अतिविप्रकृष्टादिवत् ग्रहणस्यापि श्राद्धकालत्वमाह मार्कण्डेयः “विशिष्टे ब्राह्मणे प्राप्ते सूर्य्येन्दुग्रहणे दिने। जन्मर्क्षग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्य्यात् तथेच्छयेति”। अत्र च श्राद्धं नाम्नेन किन्तु हेमादिना तदाह बौधायनः “अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि। हेमश्राद्धं संग्रहे च कुर्य्याच्छूद्रः सदैव हीति” शातातपोऽपि “आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा। आमश्राद्धं प्रकुर्व्वीत हेमश्राद्धमथापि वेति” अशौचिनोऽपि ग्रहणे स्नानादि न निषिद्धं तथा च वृद्धवशिष्ठः “सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने। तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते” इति स्पष्टा शुद्धिः सर्व्वस्मार्त्तकर्म्मविषया कश्चित्तु प्रोक्तः एतदेवाभिप्रेत्य व्याघ्रपादाह “स्मार्त्तकर्म्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके। श्रौते कर्म्मणि तत्कालस्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति” यत्तु ग्रहणनिमित्तमाशौचं तत्स्नानेन निवर्त्त्यं तदुक्तं ब्रह्मपुराणे “आशौचं जायते नृणां ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। राहुस्पर्शे तयोः स्नात्वा दानादौ कल्पते नरः” इति वृद्धवशिष्ठस्मृतेऽपि “सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने। स्नात्वा कर्म्माणि कुर्व्वीत शृतमन्नं विवर्ज्जयेदिति” ग्रहणस्य आद्यन्तयोः स्नानं विहितं स्मृत्यन्तरे “गृह्यमाणे भवेत् स्नानं गृहीते होमो विधीयते। मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयते” होमदानवद्देवार्च्चनमपि स्नानद्वयमध्ये कार्य्यं तदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते “स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्च्चनमिति” तत्काले स्वापादिकं न कुर्य्यात् तदुक्तं मित्रवृद्धे “सूर्य्येन्दुग्रहणं यावत् तावत् कुर्य्याज्जपादिकम्। न स्वपेन्न च भुञ्जीत

स्नात्वा भुञ्जीत मुक्तयोरिति” मोक्षानन्तरभावि यत् स्नानं तस्य शुद्ध्यर्थतया तत् सचेलं विधेयं तदाह वृद्धवशिष्ठः “सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने। सचेलं तु भवेत् स्नानं सूतकान्नञ्च वर्ज्जयेदिति” ग्रहणकाले ततः पूर्व्वं वा यावत् पक्वं तत्सूतकान्नं तत्तु पश्चादपि न भुञ्जीत”। अत्र विशेषोऽभक्ष्यशब्दे २८०पृ० उक्तस्तावद्विशेषः “आदिमध्यावसानेषु यद्विहितं तस्य फलातिशय उक्तो ब्रह्मपुराणे “उपमर्द्दे लक्षगुणं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। पुण्यं कोटिगुणं मध्ये मुक्तिकाले त्वनन्तकमिति” अत्र ग्रहणे यद्दानं तत् सत्पात्रे कर्त्तव्यं तदुक्तं महाभारते। “अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। पात्रभूताय विप्राय भूमिं दद्यात् सदक्षिणामिति” पात्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः। “न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता। यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्त्तितमिति” पात्रे सत्यासत्यत्वादाह बौधायनः “श्रोत्रियोऽश्रोत्रियो वापि पात्रं वाऽपात्रमेव वा। विप्रस्तुतोऽपि वा विप्रो ग्रहणे दानमर्हतीति”। अस्ति सूर्य्यग्रहणं निशि चन्द्रग्रहणमिति हि प्रसिद्धिः सर्व्वजनीना, तादृशे ग्रहणे यत्कर्त्तव्यं तदुक्तं यत्तु कालविपर्य्यासेन छायामात्रं ज्योतिःशास्त्रमात्रप्रसिद्धं ग्रहणं तत्र स्नानादिकं न कर्त्तव्यं तदुक्तं निगमे “सूर्य्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा। तत्र स्नानं न कुर्व्वीत दद्याद्दानं न च क्वचिदिति” ग्रस्तास्तमये जाबालिराह “संक्रान्तौ पुण्यकालस्तु षोड़शोभयतः कलाः। चन्द्रसूर्य्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः” इति ग्रस्तास्तमनपर्य्यन्तं दर्शनगोचरत्वात् तावत् पुण्यकालो भवति ग्रहणे भोजनव्यवस्थामाह मनुः। चन्द्रसूर्य्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः। अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनीति” ग्रहे ग्रहणकाले स्पर्शमारभ्य मोक्षपर्य्यन्तो ग्रहणकालः तस्मिन् काले न भुञ्जीत किन्तु राहुणा चन्द्रसूर्य्ययोर्मुक्तयोः सतोः पश्चात् स्नात्वा भुञ्जीत यदा तु ग्रस्तास्तमयस्तदा परेद्युः शौ विमुक्तौ दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत। न केवलं ग्रहणकाल एव भोजनाभावः किन्तु ग्रहणात्प्रागपि तदाह व्यासः “नाद्यात् सूर्य्यग्रहात् पूर्व्वमह्नि सायं शशिग्रहात्। ग्रहकाले च नाश्नीयात् स्नात्वाश्नीयाद्विमुक्तयोः। मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा। अमुक्तयोरस्तगयोरद्यात् दृष्ट्वा परेऽहनीति”। पूर्व्वकाले भोजननिषेधे विशेषः अभक्ष्यशब्दे २८०पृ०उक्तस्तावद्विशेषः। “ग्रहणस्य भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन” चन्द्रसूर्य्य-

हे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति"। ग्रस्तास्तमये विशेषमाह भृगुः "ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि। परेद्युरुदये दृष्ट्वा स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः" इति वृद्धगार्ग्योऽपि "सन्ध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशिभास्करौ। तदहर्नैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचनेति"। विष्णुधर्मोत्तरेऽपि "अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहो यदा। मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परमिति" ननु मेघाद्यन्तर्धाने चाक्षुषदर्शनं न सम्भवतीति न दर्शनशब्देन शास्त्रीयज्ञानस्य विवक्षितत्वात् तदाह वृद्धगौतमः "चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात्तत्किञ्चनाहनि पूर्वतः। तयोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनमिति" एवं तर्हि परेद्युरुदयात् प्रागपि शास्त्रीयविज्ञानसम्भवात्तदैव भोजनं प्रसज्येतेति चेन्न "परेद्युरुदये दृष्ट्वा स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः" "अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति" वचनद्वयेन तदप्रसक्तेः यत्तु "स्कन्दपुराणे" "यदा चन्द्रग्रहस्तात निशीथात्परतो भवेत्। भोक्तव्यं तत्र पूर्वाह्णे नापराह्णे कथञ्चन। पूर्वं निशीथाद्ग्रहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत्। तदा दिवा न कर्त्तव्यं भोजनं पिप्पलाद नेति" तदिदं यामत्रयाभिप्रायं "चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीनिति" विशेषस्य वृद्धगौतमेनाभिधानात्। पापक्षयकामो ग्रहण दिने उपवसेत् तदाह दक्षः "अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः। अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यत" इति पुत्री तु नोपवसेत् तदाह नारदः "संक्रान्त्यामुपवासञ्च कृष्णैकादशिकादिने। चन्द्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृहीति" ग्रस्तास्तमये तु पुत्रिणोऽप्युपवास एव "अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति भोजनप्रतिषेधात्"। कालमा०।

ग्रहणश्राद्धे विशेषः नि॰ सि॰ "सैंहिकेयो यदा सूर्यं ग्रसते पर्वसन्धिषु। गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत्। एतेन भोजयेद्विप्रान् घृतं भूमौ समुत्सृजेत्" इति वायुपु॰ विज्ञानेश्वरोऽप्याह "ग्रहणश्राद्धे भोक्तुर्दोषो दातुस्त्वभ्युदय इति। "सूतके मृतके भुङ्क्ते गृहीते शशिभास्करे। छायायां हस्तिनश्चैव न भूयः पुरुषो भवेत्" इत्यापस्तम्बेन भोजननिषेधात् अयं च निषेधः श्राद्धभोक्तुः। अत्र ग्रहणनिमित्तकश्राद्धे नैवामासंक्रान्त्यादिनिमित्तकानां सिद्धिः"। प्रागुक्तवचनैरशौचाभ्यन्तरेऽपि स्नानादिकर्मविधानात् "स्नानमात्रं प्रकुर्वीत दानश्राद्धविवर्जितमिति" निर्मूलं वदन्तो गौडाः परास्ताः नि॰ सि॰। अशौचिनां ग्रहणकाले शुद्धिरविशेषात्कन्यादोषापरचरणादिसर्वकालकर्मविषया मदनरत्नेऽप्येवम्। रजस्वलायास्तु भावार्थदीपिकायाम् भेदः। "न स्नातकादिदोषोऽस्ति ग्रहे होमजपादिषु। ग्रस्ते स्नायादुदक्यापि तीर्थादुद्धृतवारिणेति" अत्र "स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला। पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत्"। इत्यादि मिताक्षरोक्तो विधिर्ज्ञेयः" नि॰ सि॰।

ग्रहणदिने वार्षिकं श्राद्धं हेमाद्रिना कार्य्यम् यथाह प्रयोगपारिजाते गोभिलः। "दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितम्। अन्नेनासम्भवे हेम्ना कुर्य्यादामेन वा सुतः" इति। अत्र दर्शरविग्रहशब्दाः प्रदर्शनार्थाः न्यायसाम्यात्। तेन चन्द्रग्रहेऽपि सपिण्डादि वार्षिकमन्नादिना तद्दिन एव कार्य्यमिति" मदनपारिजाते व्याख्यातम्। इत्थं चन्द्रोदयेऽप्येवं तेन यानि "आमश्राद्धं तु कुर्वीत मासंवत्सरात्यये" इति। "अन्ने नैशार्द्धिके कुर्याद्धेम्ना वाऽऽमेन न क्वचिदिति" मरीचिलौगाक्षादिवचनानि तानि ग्रहणदिनातिरिक्तविषयाणि निर्णयामृतेऽप्येवम्। यानि तु "ग्रहणात्तु द्वितीयेऽह्नि रजोदोषात्तु पञ्चमे"। तथा "ग्रस्तावेवास्तमानन्तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि। प्रत्यब्दं तु तदा कार्य्यं परेऽह्न्येव सर्वदा"। "चन्द्रसूर्योपरागे च तथा श्राद्धं परेऽहनि" इत्यादीनि वचनानि तानि महानिबन्धेष्वप्यनुपलम्भान्निर्मूलानि। प्रत्युत पूर्वोक्तवचनेभ्यस्तद्दिन एव श्राद्धयुक्तमित्यलम्" नि॰ सि॰।

"ग्रहणादिसप्तदिनपर्य्यन्तमागमे दीक्षोक्ता शिवार्चनचन्द्रिकायां ज्ञानार्णवे। "मन्त्राद्यारम्भणं कुर्य्याद्ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। ग्रहणाद्यपि देवेशि कालः सप्तदिनावधीति"। रत्नसागरे "सतीर्थेऽर्कविधुग्रासे तन्तुदामनपर्वणि। मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्क्षादीन्न शोधयेत्"। अत्र सूर्य्यग्रहणमेव शस्तम्। "सूर्य्यग्रहणकाले तु नान्यदन्वेषितम्भवेत्। सूर्य्यग्रहणकालेन समो नान्यः कदाचन। न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्य्यपर्वणीति" तत्रैव कालोत्तरवचनात्। "चन्द्रग्रहे तु या दीक्षा या दीक्षा व्रतचारिणाम्। वनस्थस्य च या दीक्षा दारिद्र्यं सम्प्रजायते" इति तत्रैव योगिनीतन्त्रे निषेधाच्च" नि॰ सि॰।

"पुरश्चरणचन्द्रिकायाम्। "चन्द्रसूर्योपरागे च स्नात्वा प्रयतमानसः। स्पर्शादिमोक्षपर्य्यन्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः। जपाद्दशांशतो होमस्तथा होमाच्च तर्पणम्। तर्पणस्य दशांशेन मार्ज्जनं कथितं किल। मार्ज्जनस्य दशांशेन ब्राह्मणानपि भोजयेत्। जपार्चापूर्वको होमस्तर्पणञ्चाभिषेचनम्। भूदेवपूजनं पञ्चप्रकारोक्ता पुरक्रिया। होमाशक्तौ जपं कुर्य्याद्धोमसंख्याचतुर्गुणम्"। अविशेषतया तन्त्रमाले च।

४निन्दायाम् हेम० ५पङ्कक्षोले ६व्यसने ७दृष्टनीतौ च मेदि० उपरज्यते मिथ्यासम्बन्धेन सम्बध्यते ऽनेन करणे घञ्। आध्यासिकसम्बन्धेन सम्बद्धे ८विशेषणभेदे। यथा घटत्वोपरागेण घटमानम्। घटत्वं हि घटस्य आध्यासिकसम्बन्धेन सम्बद्धं विशेषणम्।

उपराज अव्य० सामीप्ये ऽव्ययी० अच् समा०। १राज्ञः सामीप्ये उपगतो राजानं सादृश्येन अत्या० स० टच् समा०। २राजतुल्ये त्रि० स्त्रियां ङीप्। ततः काश्या० भवार्थे ठञ्। औपराजिकः तद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्। तदर्थे ञिठोऽपि रूपमेकं स्त्रियां तु टाप् इति भेदः

उपराधक त्रि० उप+राध-णिच्—कर्त्तरि ण्वुल्। उपसेवके। ततः मनोज्ञा० भावे कर्म्मणि च वुञ्। औपराधक्य तद्भावे तत्कर्म्मणि च न०।

उपराम पु० उप+रम-घञ् वा वृद्धिः। १उपरतौ २त्यागे ३निवृत्तौ ४संन्यासे च। अव्ययी०। ५रामसामीप्ये अव्य०

उपराव पु० उप+रु-घञ्। समीपोच्चारितशब्दे

उपरि अव्य० ऊर्द्ध+रिल् उपादेशश्च। प्रथमाद्यन्तमीसप्तम्यन्तार्थवृत्तेः ऊर्द्धशब्दस्यार्थे। ऊर्द्धं पुरम् ऊर्द्धा वा वसतिः ऊर्द्धात् पुरात् ऊर्द्धाया वा वसतेरागतः ऊर्द्धे पुरे ऊर्द्धायां वा वसतौ वसति इत्याद्यर्थे सर्व्वत्र उपरीत्येव। "तदुपर्य्यपि बादरायणः" शा० सू०। "नीचानाः स्थुरुपरि बुध्न एषामस्मे" ऋ० १,२४,७, "अधः स्विदासीदुपरि स्विदासीत्" १०,१२९,५, "तनूपा अस्मात्तोपरि पाहतन्त्रः" वेद०। "त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्याः" मेघ०। "अथाङ्गुलस्योपरि पुष्पवृष्टिः" "परस्परस्योपरि पर्य्यचीयत" रघुः। "जित्वा सांयानिकस्येव यदि सोपरिजोऽभवत्" रघु०। "उपरिजतरुजानि याचमानाम्" किरा०। "भिन्ना ततस्त्वादुपरिष्टा मह्येन" यजु० ७,२, अस्य सामीप्ये द्वित्वं उपर्य्युपरि समीपोर्द्धे अव्य० "उपर्य्युपर्य्यभ्रमुचां वितानैः" माघः। "अभितस्तमोःकार्य्यौ धिक्सु पर्य्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते" इत्युक्तेः तद्योगे सर्व्वत्रैव द्वितीया। "उपर्य्युपरि लोकं हरिः" सि० कौ०। उपर्य्युपरि गच्छन्तः शैलराजसुदङ्मुखाः" भा० आ० ४१४ अ०। बाहुलकात् क्वचित्। "उपर्य्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः"।

उपरिचर त्रि० उपरि+चर-ट। १ऊर्द्धं चरे विहगादौ। २राजभेदे पु०। स च वसुनामा चेदिदेशपतिः सम्राजपूजापरस्तकः। तस्येतिहासं च भा० आ० ६३अ०। "राजोपरिचरो नाम धर्म्मनित्यो महीपतिः" इत्युपक्रम्य तुष्टेन शक्रेण तस्मै आकाशगं विमानं दत्तं तत्र चरणादुपरिचरनामेत्युक्तं यथा "देवोपभोग्यं दिव्यञ्च आकाशे स्फाटिकं महत्। आकाशगं त्वां मद्दत्तं विमानमुपपत्स्यते। त्वमेकः सर्व्वमर्त्त्येषु विमानवरमास्थितः। चरिष्यस्युपरिस्थो हि देवो विग्रहवानिव। ददामि ते वैजयन्तीं मालामम्लानपङ्कजाम्। धारयिष्यति संग्रामे या त्वां शस्त्रैरविक्षतम्। लक्षणं चैतदेवेह भविता ते नराधिप। इन्द्रमालेति विख्यातं धन्यमप्रतिमं महत्। वैशम्पायन उवाच। यष्टिञ्च वैणवीं तस्मै ददौ वृत्रनिषूदनः। इष्टप्रदानमुद्दिश्य शिष्टानां प्रतिपालनीम्। तस्याः शक्रस्य पूजार्थं भूमौ भूमिपतिस्तदा। प्रवेशं कारयामास गते संवत्सरे तदा। ततः प्रभृति चाद्यापि यष्टेः क्षितिपसत्तमैः। प्रवेशः क्रियते राजन् यथा तेन प्रवर्त्तितः। अपरेद्युस्तथा चास्याः क्रियतेऽच्छ्रयो नृपैः। अलङ्कृतायाः पिटकैर्गन्धैर्माल्यैश्च भूषणैः। माल्यदामपरिक्षिप्ता विधिवत् क्रियतेऽपि च। भगवान् पूज्यते चात्र हंसरूपेण शङ्करः। स्वयमेव गृहीतेन वसोः प्रीत्या महात्मनः। स तां पूजां महेन्द्रस्तु दृष्ट्वा देवः कृतां शुभाम्। वसुना राजमुख्येन प्रीतिमानब्रवीत् प्रभुः। ये पूजयिष्यन्ति नरा राजानश्च महं मम। कारयिष्यन्ति च मुदा यथा चेदिपतिर्नृपः। तेषां श्रीर्विजयश्चैव सराष्ट्राणां भविष्यति। तेषां स्फीतो जनपदो मुदितश्च भविष्यति। एवं महात्मना तेन महेन्द्रेण नराधिपः। वसुः प्रीत्या मघवता महाराजोऽभिसत्कृतः। उत्सवं कारयिष्यन्ति सदा शक्रस्य ये नराः। भूमिरत्नादिभिर्दानैस्तथा पूज्या भवन्ति ते। वरदानमहायज्ञैस्तथा शक्रोत्सवेन च। संपूजितो मघवता वसुश्चेदीश्वरो नृपः। पालयामास धर्म्मेण चेदिस्थः पृथिवीमिमाम्। इन्द्रप्रीत्या चेदिपतिश्चकारेन्द्रमहं वसुः। पुत्राश्चास्य महावीर्य्याः पञ्चासन्नमितौजसः। नानाराज्येषु तान् पुत्रान् स सम्राडभ्यषेचयत्। महारथो मागधानां विश्रुतो यो बृहद्रथः। प्रत्यग्रहः कुशाम्बश्च यमाहुर्म्मणिवाहनम्। मावेल्लश्च यदुश्चैव राजन्यश्चापराजितः। एते तस्य सुता राजन् राजर्षेर्भूरितेजसः। न्यवेशयन्नामभिः स्वैस्ते देशांश्च पुराणि च। वासवाः पञ्च राजानः पृथग्वंशाश्च शाश्वताः। वसन्तमिन्द्रप्रासादे आकाशे स्फाटिके च तम्। उपतस्थु-

महात्मानं गन्धर्वाप्सरसोत्तमम् । राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याथ विश्रुतम् । पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः । अरौत्सीच्चेतनायुक्तः कामात् कोलाहलः किल । गिरिं कोलाहलं तन्तु पदा वसुरताडयत् । निश्चक्राम ततस्तेन प्रहारविवरेण सा । तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्वतः स्वयम् । तस्माद्विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत् । यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः । वसुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः । चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा तां गिरिकां नृपः”। [ऊर्द्ध्वभवे ।

उपरितन त्रि० उपरि भवः ष्युल् तुट् च स्त्रियां ङीप् ।

उपरिमर्त्त्य अव्य०वेदे बा० अव्ययी० । मर्त्त्यस्योपरीत्यर्थे “यशोदेवमुपरिमर्त्त्यं कृधि” ऋ० ८,१९,१२, “उपरिमर्त्त्यं मर्त्त्यानामुपरि” इति भा० । लोके तु षा ईत० । मर्त्त्यापरीत्येव । अतएव “तदुपर्य्यपि बादरायणः” शा०सू० । “आत्मोपरिपातुकन्तु” नै० इत्यादौ षा षष्ठीसमासप्रयोगः ।

उपरिमेखल पु० उपरि ऊर्द्ध्वा मेखला यस्य । गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे ततः गोत्रार्थे इञ् औपरिमेखलि तद्गोत्रे पुंस्त्री बहुषु तु अस्त्रियाम् यस्कादि०तस्य लुक् । उपरिमेखलाः

उपरिष्टाद्बृहती स्त्री वैदिके बृहतीच्छन्दोभेदे “यद्यर्थं बृहती तृतीयो द्वादशकः । आद्यश्चेत् पुरस्ताद्बृहती द्वितीयश्चेन्न्यङ्कुसारिणी उपरिष्टाद्बृहती स्कन्धग्रीवा वा अन्त्यश्चेदुपरिष्टाद्बृहती” सर्वानुक्रमणिका० ५ख०। एवमुपरिष्टाद्बृहत्यपि वैदिके बृहतीच्छन्दोभेदे ।

उपरिष्टात् अव्य०ऊर्द्ध्व+नि०रिष्टातिल् उपादेशश्च। उपरिशब्दार्थे “उपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति” शत०ब्रा० १, ६,१,२१,“पुरुष उपरिष्टात् पञ्चदशतितिष्ठति” १२,२,६,४, “तस्योपरिष्टाद् हंसस्य बलाका संन्यषीदत” भा०द० २०५अ०विप्रस्योपरिष्टादुभयतः कुर्वः” श्रुत०।

उपरिसद् पु०उपरि सीदति सद–क्विप् । राजसूययज्ञे सोमनेत्रके द्रुवसन्नामके ११देवभेदे । “सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य उपरिसद्भ्यो द्रुवस्वद्भ्यः स्वाहा” “ये देवा सोमनेत्रा उपरिसदो दुवस्वन्तस्तेभ्यः स्वाहा” यजु०९,३५,३६।२ऊर्द्ध्वस्थे त्रि०

उपरिसद्य न० उपरि सद्यं सदनमुपवेशनम् सद–भावे बा० यत् । ऊर्द्ध्वोपवेशने अन्तरिक्षोपवेशने “उपरिसद्यं वा एष जयति योऽजयन्नरिक्षसद्यम्” शत० ब्रा०२,१, २२, उपरिसद्यम् अन्तरिक्षसद्यमाकाशे उपवेशनम्”भा०।

उपरीतक पु०“एकपादमूरौ कृत्वा द्वितीयं स्कन्धसंस्थितम् । नारीं कामयते कामी बन्धः स्यादुपरीतकः” रतिम० उक्ते शृङ्गारबन्धभेदे

उपरुद्ध त्रि०उप+रुध+क्त । १निरुद्धे २आहृते च “अलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः”माघः“उपरुद्धाः निरुद्धा आहताश्च” मल्लि०३प्रतिरुद्धे च । “वृत्तं हि राघामुपरुद्धवृत्तम्” रघुः ४भूतादिवेशयुक्ते च ।

उपरूपक न० उपगतं रूपकं दृश्यकाव्यम् सादृश्येन अत्या०स०। नाटकभेदे तद्भेदाश्च अष्टादश यथाह सा० द० “नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् । प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा । संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका । दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च” अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः । विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम्” तल्लक्षणानि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते

उपरोध पु०उप+रुध–घञ् । १आवरणे“शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधम्” रघुः । २प्रतिबन्धे च “अन्येषामपि मैत्रोपजीविनां त्वमुपरोधं करोषि”भा०आ०३अ० । “तपोधननिवासिनामुपरोधो मा भूत्”शकु० ३अनुरोधे च । भावे ल्युट् उपरोधनमप्युक्तार्थेषु न० ।

उपरोधक न० उप+रुध–ण्वुल् । १वासगृहे शब्दरत्ना०। २उपरोधकर्त्तरि ३आवरके ४प्रतिबन्धके ५अनुरोधकर्त्तरि च त्रि०स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् ।

उपल पु० उप+ला–आदाने क उपलीयते गिरिरस्मिन् वा स्त्री वा० ड, पल–गतौ अच् पलः ओः शिवस्य पलः बोधक इत्यपरे । १पाषाणे“रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम्” मेघ० “परिस्फुरन् शतम्नीव सचक्राः सगुडोपलाः”भा०व०२८३अ०२शालग्रामे “भिषगुपलप्रक्षिणो नना” ऋ० ९,११२,३ । “उपलेषु बालुकासु प्रक्षिपन्ति”भा०३रत्नमात्रे मेदि० “दलयार्पितामितमहोपलप्रभाः “शुकाङ्गनीलोपलनिर्म्मितानाम्” “नीलोपलस्यूतविचित्रधातुः” माघः “मध्यमोपलनिभे लसदंशौ” किरा० । ४शर्करायां स्त्री । उपराति वारि रा–दाने क वा रस्य लः । ५मेघे निरु०। जलाभावे उपरोऽपि मेघे

उपलक्षक त्रि० उप+लक्ष–ण्वुल् । १उल्लापके “मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः परचित्तोपलक्षकः । धीरो यथोक्तवादी च एष दूतो विधीयते” नीतिः उपादानलक्षणया स्वस्वेतरबोधके २शब्दे च यथा काकेभ्योरक्ष्यतामन्नमित्यादौ काकशब्दः उपघातकत्वेन काकतदितरबोधकत्वात् उपलक्षकः ।

उपलक्षण न० उपलक्ष्यते स्वं स्वेतरच्चानेन उप+लक्ष–करणे

ल्युट्। स्वस्य स्वान्यस्य च अजहत्स्वार्थतया लक्षणया बोधके शब्दे यथा काकेभ्योदधि रक्ष्यतामित्यत्र काकपदं स्वस्य स्वान्यस्य चादेव बोधकम्। तल्लक्षणञ्च स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरप्रतिपादकत्वम्। भवति चोक्तोदाहरणे उपघातकत्वेन काकाकाकोभयवृत्तित्वं काकशब्दस्येति तथात्वम् तत्र शक्यतावच्छेदकधर्म्मपरित्यागेन इतरधर्म्मरूपेण स्वस्वेतरबोधकं हि पदमुपलक्षणं भवति "मन्त्रपदत्वं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम्" सि॰कौ॰। उप+लक्ष–भावे ल्युट्। २तात्पर्यग्राहणे। "ज्ञापकत्वं नियोगोपलक्षणार्थम्" सि॰कौ॰। मृगभेदे राजनि॰।

उपलधिप्रिय पु॰ उपलधिः प्रियोऽस्य इषो॰। चमरनाम-

उपलब्ध त्रि॰ उप+लभ–क्त। १प्राप्ते, २ज्ञाते च। "व्याख्याविशेषोपलब्धार्था" अमरः। क्तवतु। उपलब्धवत् प्राप्तरि ज्ञातरि च स्त्रियां ङीप् "उपलब्धवती दिवश्च्युतम्" रघुः।

उपलब्धि स्त्री उप+लभ–क्तिन्। १प्राप्तौ "कथा हि मे स्यात् स्वपदोपलब्धिः" रघुः। २प्रत्यक्षादिज्ञाने च। "नाभाव उपलब्धेः" शा॰सू॰। योग्यानुपलब्धिः "अनपायिपदोपलब्धये" रघुः।

उपलब्धृ त्रि॰ उप+लभ–तृच् स्त्रियां ङीप्। १प्राप्तरि २ज्ञातरि ज्ञानाश्रये ३आत्मनि पु॰। [धान्यभेदे हले राजनि॰।

उपलभेदिन् पु॰ उपलं भिनत्ति भिद–णिनि ६त॰। पा-

उपलभ्य त्रि॰ उप+लभ–कर्म्मणि यत्। १प्राप्ये "आरम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम्" रघुः। २ज्ञेये च प्रशंसायां मुम् उपलम्भ्यः।

उपलम्भ पु॰ उप+लभ–घञ् मुम् च। १लाभे, २ज्ञाने च। "कर्त्तृता तदुपलम्भतोऽभवत्" माघः। "व्यातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात्" रघुः।

उपलिङ्ग न॰ उपमितं लिङ्गेन अत्या॰स॰। लोकनिष्ठसाधनभावेन लिङ्गेनानुमापकेन सदृशे अलौकिकसाधनभावके अरिष्टसूचके भूकम्पादौ उपद्रवे।

उपलेप पु॰ उप+लिप–घञ्। १गोमयादिना आलेपने "गात्रेषु सर्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽवसादनमिति" सुश्रुतोक्ते २सर्वेन्द्रियावसादने च। "कामोपलेपस्वरभेदनिद्रातन्द्राप्रसादौ गन्धप्रविशोषणाः" शादोपलेपवलकृत्" सुश्रु॰। भावे ल्युट्। उपलेपन गोमयादिना आलेपने न॰ "मङ्गलालेपनादिकं कर्म समाचापयति" प्रश्नुत॰।

उपवक्तृ पु॰ उपवक्ति उपदिशति उपपश्यति वा उप+वच तृच्। यज्ञे कृताकृतावेक्षके ऋत्विग्भेदे १ब्रह्मणि २सदस्ये च "वेषि ह्यध्वरीयतामुपवक्ता जनानाम्" ऋ॰४,९,५,

"उपवक्ताऽध्वर्य्युप्रभृतीनां सर्वेषां कर्म्मणामनुज्ञाय इत्थं प्रणयेत्यादिरूपस्य वाक्यस्य वक्ता सन् ब्रह्मापि, सर्वेषां कर्म्मणामवेक्षणार्थमुपद्रष्टा सदस्यो वापि" भा॰

उपवङ्ग पु॰ उपगतोऽङ्गम् अत्या॰स॰। वङ्गदेशसमीपस्थे देशभेदे देशशब्दे विवृतिः। [हले राजनि॰

उपवट पु॰ उपमितो वटेन अत्या॰स॰। वटतुल्यवृक्षे पियालवृ॰

उपवन न॰ उपमितं वनेन अत्या॰स॰। वनतुल्ये कृत्रिमे आरोपितवृक्षसमूहे उद्याने। "पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नैः" मेघ॰ "साकेतमालोपवना इवन्ति" रघुः। आरामशब्दे पृ॰ ८०१ विवृतिः. वनस्य सामीप्यम् वने वा अव्ययी॰। २वनसामीप्ये ३वने इत्यर्थे च अव्य॰ "कुसुमयन् फलिनीरलिनीरवैर्मदविकासिभिराहितहुङ्कृतिः। उपवनं निरभर्त्सयत प्रियान्" माघः।

उपवर्णन न॰ उप+वर्ण–ल्युट्। सम्यक्कीर्त्तने स्वरूपलक्षणगुणादिभिः प्रतिपादने "अतिशयोपवर्णनं व्याख्यानम्" सुश्रु॰

उपवर्त्तन न॰ उपेत्य वर्त्तन्तेऽत्र उप+वृत–आधारे ल्युट्। जनपदे १विषये "तस्योपवर्त्तनेऽध्येको न कुतो गोत्रभित् क्वचित्" काशी॰ तदेकदेशे २सजलस्थले भरतः।

उपवर्ष पु॰ पाणिनिकात्यायनव्याडिप्रभृतीनामध्यापके ऋषिभेदे तत्कथा बृहत्कथायाम् दृष्टव्या "वर्षा एव तु भगवानुपवर्षः" शा॰सू॰

उपवर्ह पु॰ उप+बृह–उद्यमने करणे घञ्। शिरोधाने (बालिश) हेम॰तत्र हि स्थापयित्वा शिर उद्यम्यते इति तस्य तथात्वम्। ल्युट्। उपवर्हणमप्यत्र न॰[राजनि॰।

उपवल्लिका स्त्री उप उत्कर्षे प्रादिस॰। अमृतस्रवलतायाम्

उपवल्ह पु॰ उप+वल्ह–प्राधान्ये घञ्। प्राधान्ये उत्कर्षे "तत् पूर्वेषां हतानां धारयतामेव धनमुपाहितं भवत्युपवल्हाय बिभ्यताम्" शत॰ब्रा॰१,४,२,१।

उपवसथ पु॰ उपेत्य वसन्त्यत्र उप+वस–आधारे अथ। १ग्रामे हेमच॰। "यस्याहिताग्नेरुपवसथे म्रियते कथमस्य यज्ञः स्यात्" श्रुति॰ "यजमानमत्र समीपे वसन्ति देवा अस्मिन्निति" आधारे अथ। २यागपूर्व्वदिवसे। तद्विवरणादिकं शत॰ब्रा॰ १,१,१,७,२, दर्शितं यथा

"अथातोऽशनानशनस्यैव। तदु हाषाढः सावयसोऽनशनमेव व्रतं मेने मनो ह वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति त एनमेतद्व्रतमुपयन्तं विदुः प्रातर्नो यक्ष्यत इति तेऽस्य विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति स उपवसथः। तत्त्वेवानवक्लृप्तम्। यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वो-

श्नीयादथ किमु यो देवेष्वनश्नत्सु पूर्व्वोऽश्नीयात्तस्मादु नैवाश्नीयात् । तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति यद्यु अश्नाति देवानत्यश्नातीति स यदेवाशितमनशितं तदश्नीयादिति यस्य वै हविर्न गृह्णन्ति तदशितमनशितं स यदश्नाति तेनापितृदेवत्यो भवति यद्यु तदश्नाति यस्य हविर्न गृह्णन्ति तेनो देवान्नात्यश्नाति । स वा आरण्यमेवाश्नीयात्” ‘व्रतप्रसङ्गादागतं तद्विसर्जनं समाप्य पूर्व्वेद्युर्यजमानेन व्रतानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तद्वक्तव्यं प्रतिजानीते अथेति । यतो व्रतानन्तरमशनानशनापरनामककारण्याशनमेव यजमानेन कर्त्तव्यम् अतस्तदनन्तरमेव तस्य निरूपणं क्रियत इत्यर्थः । प्रतिज्ञा तस्याशनानशनपक्षस्य प्रशंसार्थम् । केवलानशनपक्षं निरसितुमुपन्यस्यति तदु हेति । तस्मिन्नशनानशनविषये अनशनं सर्व्वात्मना अशनत्यागम् । उपवसथनामनिर्व्वचनेन देवानामागमनं द्रढयति ते ऽस्येति उपसमीपे यजमानस्य वसन्ति देवा अस्मिन्निति पूर्व्वदिवस उपवसथनामक इत्यर्थः । गृहे मनुष्येष्वागतेष्वनश्नत्सु पूर्व्वोऽश्नीयादिति यत्तस्यानवक्लृप्तिः किमु वक्तव्या ? अथाठेन चेन्मुनिना निर्णीतोऽनशनपक्षः तर्हि स एव परमार्थः । कथमशनानशनपक्षः ? इति चेत् अनेन मुनिनैव स्वमतसमर्थनाय प्रत्येकदशौ दूषयित्वा याज्ञवल्क्येन सोपपत्तिना नोभयाविष्कृतम् । यदीति अशनानशनलक्षणं यदीति । दैविके हि कर्म्मणि देवान् प्रत्युद्दिष्टस्यैव हविषः प्रथममनुपयोगः काममन्यस्य, पित्र्ये पुनरनिय माद्धविषोऽन्यदपि अनुपयोग्यमिति पितृदेवत्यतामापाद्यतीति याज्ञवल्क्यस्याशयः । तत् किं दैविके कर्म्मणि प्रागपि भोक्तव्यमिति यद्दमाशयमजानानः यद्युते तमाह यद्यु इति यदि स अश्नाति तदा अग्रिमितो देवानतिक्रम्य स्वयं भुक्तवान् स्यात् । अशनानशनपक्षयोरुभयोरपि दोषश्चेत् का गतिरिति यद्द्रव्यमशितमप्यनशितवद्भवति तदश्नीयात् । यस्य द्रव्यस्य संबन्धिनं हविष्ट्वेन देवा न गृह्णन्ति तदशितमपि सदनशितवद्भवति । तथात्वे यथोदीरितदोषद्वयाभावमाह स यदिति । आरण्यपदस्य प्राकृतदर्शपूर्णमासहविर्व्यतिरिक्तोपलक्षणम्” भा० । तत्र विहितः ठञ् भावे अच । वैदिके कर्मभेदे तच्च कर्म कात्या० ८,८,८, दर्शितम् । नवमाध्यायादौ “उक्तमौपवसथ्यं कर्मेति” कर्कः । [उपवासे अमरः ।

उपवस्त न० उप+वस-सम्भे उपवस्तत्वादभोजने भावे क्त ।

उपवस्ति स्त्री उप+वस-स्तम्भे भावे क्तिन् । उपस्तम्भे आलम्बने तेन जीवति वेतना० ठञ् । औपवस्तिक तदुपजीविनि त्रि० ।

उपवाक पु० उप+वच-घञ् कुत्वम् । उपेतस्य वचने परस्परालापे “नमस्यन्त इदुपवाकमीयुः” ऋ० १,१६४,८, “उपवाकमुपेतस्य वचनं परस्परवचनम्” भा० । उपवाति उप+वा-भावे क्विप् तस्यै कं जलं यत्र । २यवे पु० “मक्तूनां रूपं बदरमुपवाकः करम्भस्य” यजु० १९०,२२, “सरस्वत्युपवाकैर्व्यानम्” १९,९०, “उपवाका यवाः” वेददी० “अथ नासिकयोर्लोमानि तान्युपवाकसक्तवश्च बदरसक्तवश्च ओत्वे एतासेन्द्रौ पहौ” शत०ब्रा० १२,९,१,५, भ्रष्टयवैर्हि जलस्य शोषणात् तथात्वम् । ३इन्द्रयवे स्त्री ङीप् “बदरैरुपवाकीभिर्भेषजं तोक्मभिः” यजु० २१, ३०, तस्मिन् हितः यत् । उपवाक्य तत्साधने वर्क्षौ उप+वच-कर्मणि ण्यत् कुत्वम् । सम्भाषणीये “अयमग्निर्भरतस्य शृण्वे सनकात् प्रेष्ठो नमसोपवाक्यः” ऋ० १०,६९,१२, कुत्वाभावे उपवाच्य स्तुते प्रशस्ये च “अहविष्यु यथा विदे शीर्ष्णः शीर्ष्णोपवाच्यः” ऋ० २,१,१२२,

उपवाद पु० उप+वद-घञ् । अपवादे निन्दायाम् ‘दम्भपवादाय’ कात्या० “दम्भपवादः पशुदाननिन्दा” कर्कः णिनि उपवादिन् । तत्कारिणि “तस्माचोपवादी स्यादुत ह्येवंवित्परो भवति” ऐत० “येऽन्याः कलहिनः पिशुना उपवादिनः” छा०उ० ।

उपवास पु० उप+वस-घञ् । भोजनाभावे भोजननिवृत्तौ स च वैधः अवैधश्चेति भेदात् द्विविधः । तत्र वैधस्य व्रतरूपत्वम् । तस्य संकल्परूपत्वं निरस्य एका०त० संकल्पजन्यत्वमुक्तम् यथा “दीर्घकालानुपालनीयः सङ्कल्पो व्रतमिति नारायणोपाध्यायानां स्वरसः । स्वकर्त्तव्यविषयो नियतः सङ्कल्पो व्रतमिति श्रीदत्तहरिनाथवर्द्धमानप्रभृतयः । सङ्कल्पस्य भावे सत्येतत् कर्त्तव्यमेव, निषेधे न कर्त्तव्यमिति ग्रामविशेषः अतएव सङ्कल्पः कर्म्म मानसमित्याभिधानिकाः । वस्तुतस्तु पूर्व्वोक्तवराहपुराणवचने नैकादश्युपवासस्य व्रतत्वाभिधानात् “एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र उदाहृतः” इत्यादियाज्ञवल्क्याद्युक्तेषु एकभक्तनक्तायाचितभोजनोपवासादिषु पादकृच्छ्रादित्वाभिधानाच्च न सङ्कल्पो व्रतं किन्तु सङ्कल्पविषयतत्तत्कर्म्मैव व्रतमिति । अतएव व्रतानां सङ्कल्पसम्भवत्वमाह मनुः “सङ्कल्पमूलः

कामोऽपि यथा: सङ्कल्पसम्भवाः । व्रतनियमधर्म्माश्च सर्व्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः" । अनेन कर्म्मणः इदमिष्टं फलं साध्यते इत्येवंविधया बुद्धिः सङ्कल्पस्तदनन्तरमिष्टसाधन तया अवगते तस्मिन् इच्छा जायते ततस्तदर्थं प्रयत्नं कुर्व्वीत इत्येवं यथा सङ्कल्पकर्म्मणः । व्रतनियमरूपाध-र्म्माविनुर्मानाभ्यासे वक्ष्यमाणाः । सर्व्वे इत्यनेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेव जायन्त इति कुल्लूकभट्टः । सङ्कल्पनाच्च वराहपुराणम् । "प्रातःसङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रता-दिकम् । नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यौ कालौ हि तौ स्मृतौ'अत्र संकल्पोव्रतारम्भः"। तत्र भोजनाभावश्च अहो-रात्रकालावच्छिन्नः । यथोक्तं स्मृतौ "उदयोदयमारभ्य यामाष्टकमभोजनम् । उपवासः सविज्ञेयः प्रायश्चित्ते विधीयते" प्रायश्चित्ते इत्युपलक्षणम् । प्राजापत्यादौ त्रिरात्राद्युपोषणमप्येवरूपतया बोध्यम् । उपवासश-ब्दस्य निरुक्तिरूपं भवि॰ पु॰ दर्शितं यथा "उपा-वृत्तस्य पापेभ्योयस्य वासोगुणैः सह । उपवासः स विज्ञे-यः सर्व्वभोगविवर्ज्जितः" वैधोपवासस्य यथा निवृत्ति-रूपयत्नपरतया भावरूपत्वं तथा एका॰ त॰ समर्थितम् यथा इदञ्च सङ्कल्पविषयस्य कर्त्तव्यं पूजयेद्धरिमित्यादौ भावत्वं, नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादौ चाभावरूपत्वम् । ननु तर्हि व-त्रस्य कथमप्यभावरूपत्वात् "निषेधः कालमात्रके" इत्यस्यैव विषयत्वं स्यादिति चेन्न तस्य केवलनिषेधविषयत्वात् अस्य तु सङ्कल्पादीतिकर्त्तव्यतायोगित्वेन भावघटितत्वात् "तत्र पूज्य विधेर्वृत्तिः" इत्यस्यैव विषयत्वमिति । जीमूतवाहनेनापि "एकादश्यां भोजने दोषं दर्शयन्नुपवासं नियमयति । न-चायं निषेधः इतिकर्त्तव्यताविधानात् निषेधे चेतिकर्त्तव्यता-विरहात् तत्पदाप्रयोगाच्च" इत्युक्तम् । यत्तु निषेधप्रकरण-स्थदेवलवचने "न शङ्खेन पिबेत्तोयं न खादेत् कूर्म्म-शूकरौ । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि" इत्यत्र नञोनिषेधे मुख्यत्वाद्भोजनाभावः प्रतीयते नत्वभोज-नसङ्कल्परूपं व्रतं तथाप्रसङ्गात् । मत्स्यपुराणे "दशम्यां नियताहारो मांसमैथुनवर्ज्जितः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि" इति दशमीनियमपूर्ब्बकं व्रतमभिधाय "रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयोवरानने ! । न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे" इत्यादिविधे-रनन्यगतिकतया निषेधकत्वमवश्यं वाच्यम् । तथाच नि-षिद्धभोजने दोषस्मरणं निषेधातिक्रमजन्यतयैवोपपद्यमानं न फलश्रुत्या काम्यतया निरूढस्य व्रतस्य नित्यत्वे प्रमाण-मिति तच्चिन्त्यं न खलु "न शङ्खेन पिबेत्तोयमित्यादिभिः" प्रतिपन्ननिषेधभावैः साहचर्य्येणैकादशीभोजननिषेधकमात्र-परतार्थं किन्तु "एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । वनस्थयतिधर्म्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही" इति गोभिल-वचने धर्म्मशब्दस्य अध्याहारेणैकादश्यामुपवसेदित्यनेनैक-वाक्यतया चोपवासविधायकमपि नहि निषिद्धानां ब्रह्म-हत्यादीनां त्यागेन कश्चिद्धर्म्मोजायते किन्तु भावरूपाङ्गानु-ष्ठानैर्निषिद्धोधर्म्मोभवेदिति, वैधोपवासे च "उपावृत्तस्य पापेभ्योयस्य वासोगुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयः सर्व्वभोगविवर्ज्जितः" इति भविष्यपुराणवचनेन भोग-मात्रस्यैव वर्जने प्राप्ते वचनान्तरादहोरात्राभोजनस्यैव पापनिवृत्तगुणवासयुक्तस्य प्राधान्यमन्यभोगवर्जनस्याङ्गत्वम् । तथाच "सूतके मृतके चैव प्रणम्य मनसा हरिम् । एका-दश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतद्धि वैष्णवम्" । अत्र एकादश्या-मुपवासमात्रस्य व्रतत्वमुक्तम् एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यस्य व्रत-परत्वेन नाभोजनपरता तस्याश्च पूर्ब्बं दूषितत्वात् । ततश्च यथा एकादश्यां न भुञ्जीत इत्यत्र वचनान्तरादुपवासरूप-व्रतपरत्वं तथा न भोक्तव्यमित्यत्रापि । वस्तुतस्तु वराह-पुराणे एकादशीव्रतप्रकरणमध्ये "न शङ्खेन पिबेत्तोयमिति" न भोक्तव्यं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयमभिधाय व्रताकरणे प्रत्यवाय उक्तः । नच पौनरुक्त्यभिया तस्य निषेधकत्व-मिति वाच्यम् तथात्वे एतद्वचन एव न भोक्तव्यमिति पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात् किन्तु वीप्सया तस्यैव व्रतस्य नित्यत्वख्यापनमिति । अन्यथा "निषेधः कालमात्रकः" इत्यनेनैव एकादशीश्च एव भोजननिषेधः स्यात्" । "एकादश्यां प्रकुर्व्वन्ति उपवासं मनीषिणः" इति भवि-ष्यपुराणे उपवासपदान्निराहारपदं नैकादशीकालमा-त्राभोजनपरम् किन्तु तद्युक्ताहोरात्राभोजनपरम् । तत्रैवोपवासपदव्यवहारात् । नच वैपरीत्यम् उपवास-पदस्याहाराभावमात्रपरत्वे तथाप्रसङ्गात् । निराहार-पदस्योपवासपरत्वे तु न तथा सामान्यशास्त्रस्य विशेष-तात्पर्य्यकत्वात् । तथाच कात्यायनः "नित्योपवासी यो मर्त्त्यः सायं प्रातर्भुजिक्रियाम् । सन्त्यजेन्मतिमान् विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे" । सायं प्रातरिति रात्रिदिवो-पलक्षणम् "मुनिभिर्दिवसनमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः" इति छन्दोगपरिशिष्टैकवाक्यत्वात् । अतएव सम्प्रतिपदे-रहोरात्रत्वकीर्त्तनम् अहोरात्रसाध्यकर्म्मोक्तत्वार्थम् । तथाच

विष्णुधर्मोत्तरे। "या तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः। तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्। सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितो रविः। तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्। शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः। कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः"। तच्च तिथ्यन्तरसहायभावं विना प्रायेण सम्भवति अतएव स्कन्दपरिशिष्टे युग्माग्नीत्याद्यभिधाय "तिथ्योर्युग्मं महाफलम्" इत्युक्तं अस्य प्रयोजनन्तु तिथेः खण्डविशेषनियमनम्, अतिथ्या कर्मानिर्वाहे सहायभावेनान्यतिथ्यनुप्रवेशेनाहोरात्रसाध्योपवासाद्याचरणञ्च। एवञ्च प्रातःकाले तत्तिथ्यलाभे तिथ्यन्तरेऽप्युपवाससङ्कल्पः अहोरात्राभोजनरूपस्य तस्य प्रातरारभ्यार्हत्वात्। संवत्सरप्रदीपेऽपि "प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत्" इत्युक्तम्। अत्र च कर्म्मणस्तावददृष्टजनकत्वेन विधेयत्वेन प्राधान्यम् तिथ्यादेर्गुणत्वेन कश्चिदुपलक्षणत्वमाह गर्गः। "तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयोः। प्रधानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमाः" इति प्रधानस्य कर्म्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन। एवञ्च निराहारपदस्योपवासपरत्वे न कलञ्जाधिकरणन्यायान्नैकादशीक्षणमतिवाह्य भोजनम्। किन्त्वेकादश्यामिति विहितैकादशीयुक्ताहोरात्रपरम्। अथ कलञ्जाधिकरणम्। तत्र श्रुतिः "न कलञ्जं भक्षयेत्" इति कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्य्यमित्यर्थः। तत्र कालविशेषानुपादानाद्विधीयमानक्रियायां प्रवृत्तिमतोनिषेधविधावधिकाराद्यावत्कालमेव तस्यां तस्य निवृत्तिः। न हि कलञ्जभक्षणाद्यतः कुतश्चित् कारणाद्विरतस्य निषेधानुपालनं यावज्जीवमिति कलञ्जभक्षणनिषेधो न पुनस्तं निवर्त्तयति किन्तु भक्षणप्रवृत्तिमत्तामात्रमधिकारिविशेषणं यदा यदा भवति तद् तदा एव निषेधविधिरपि तं निवर्त्तयति। न हि कलञ्जभक्षणमुपक्रम्य यावत्कालं तद्वर्जयति। अतस्तदितरकाले निवृत्तिः सिद्धैवेति भवति विफलोविधिः। ननु नासौ निवृत्तिरप्रवृत्तस्य विहत्यनुपपत्तेः, सत्यं प्रवृत्त्युपाधिना विनार्थं प्राप्तान् प्रागभावएव प्रवृत्तिनिराकरणात् साध्यमानोनिवृत्तिरुच्यते न तु प्रवृत्तिरपि साध्यतयोपदिश्यते किन्तु रागप्राप्तप्रवृत्तिमतएव निषेधविधावधिकारः। यत्तु "मनसा तु प्रवृत्तस्य भूतचेष्टावतोऽपि वा। यदनागतभावस्य वर्जनं तन्निवर्त्तनम्" इति तत्रापिपदेनाप्रवृत्तमात्रग्रहणान्न विरोधः भूतचेष्टावत इति। "भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीवं त्रिषूचिते। प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना" इति मेदिन्युक्तेः भूते प्राप्ते निषेध्ये चेष्टावत इत्यर्थः। तत्र प्रागभाव एव कालान्तरसम्बन्धितया साध्यत्वेनोपदिश्यते। प्रागभावेऽनादिसंसर्गाभावमात्रपरः सचाप्रवृत्तस्य भक्षणकारणमननुतिष्ठतः सिध्यत्येव। तस्मात् सकृत्क्रियापर्य्यवसायित्वे विफलोविधिः कादाचित्ककारणस्य निषेधमन्तरेणापि प्राप्तेः। न च स्वर्गकामादिवत् साध्यतया प्रवृत्तिमत्कर्त्तृकत्वमध्यक्षं विषयमात्रानुष्ठानाधीनसिद्धत्वाद्विधेर्नियोगानामितिकर्त्तव्यताऽऽकाङ्क्षाविरहात् अतएव शुचित्वमपि तत्र नाङ्गम्। तथा निषेधविधिषु कालवतो देवदत्तस्य स्वकालस्यादिवसस्थत्वेनाधिकारिविशेषणीभूतायाः प्रवृत्तेर्यावत्कालमनुवृत्तिस्तावत्कालमेव निवृत्तौ साफल्यं पुनर्निमित्तान्तरवत्सकृदनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिः"। गदाधरस्तु विधिरूपे उपवासादिव्रतादेर्निषेधविधित्वेऽप्यव्यवस्थया वैधत्वं कलञ्जभक्षणादेव निषेधविषयतया निषिद्धत्वमङ्गीचकार। तस्यायमाशयः। विधिप्रत्ययार्थस्येष्टसाधनत्वादेर्धात्वर्थे एवान्वयव्युत्पत्तेः एकादश्यामुपवसेदित्यादिवाक्येन उपवासे निष्काद्यर्थेष्टसाधनत्वस्यान्वयबोधनात् भोजनाभावरूपोपवासस्य निषेधरूपतया तत्र च विध्यर्थान्वयात् निषेधविधित्वम् तदेकवाक्यतया च एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यादौ भुजधातोरुपवासपरत्वकल्पनं नञ् तु तत्र तात्पर्यग्राहकः एवञ्च तत्र निषेधरूपभोजनाभावे इष्टसाधनत्वबोधनान्निषेधविधित्वम्। प्रत्ययार्थ एव प्रत्ययार्थान्वयनियमेन तथान्वयस्यैवौचित्यम्। न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ तु नञा कलञ्जभक्षण एव विध्यर्थेष्टसाधनत्वस्याभावबोधनात् निषेधरूपत्वम्। नञ्समभिव्याहृतस्थले यत्र यस्यान्वयः तत्समभिव्याहारे तु तत्र तस्याभावान्वयनियमात् चैत्रः पचतीत्यादौ चैत्रे पाचककर्त्तृत्वान्वयेन चैत्रो न पचतीत्यादौ तत्रैव कर्त्तृत्वाभावान्वयदर्शनात्। ननु एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यत्रापि कुतो न तथान्वय इति चेत् तत्र तथान्वयसम्भवेऽपि एकादश्यामुपवसेत् इत्यादौ तथान्वयासम्भवात् तत्र धातुनैव भोजनाभावस्योपस्थापनात् तत्रैव विध्यर्थान्वयौचित्यात् न च तत्र स्वातन्त्र्येणाभावबोधकपदमस्ति येन विध्यर्थान्वयस्तत्र स्यात्। तदेकवाक्यतया च न भुञ्जीतेत्यादौ उक्तनिषेधविधित्वमुचितमिति। निषेधविधेश्च इष्टसाधनताज्ञानजननद्वारा प्रवर्त्तकत्वम् निषेधस्य तु बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानोपजन-

वात् निवर्त्तकत्वमिति भेदः विस्तरस्तु विधिस्वरूपे दृश्यः। प्रागुक्त भवि० पु० वाक्यव्याख्यायाम् एका०त० रघु० "उपावृत्तस्य निवृत्तस्य पापेभ्यः पापकर्मभ्यः। संधिस्तु दोषेभ्य इति पठित्वा दोषेभ्योरागद्वेषमात्सर्य्यादिभिविंशात्मधर्मेभ्य इत्यर्थमाह"। गुणानाह गौतमः। "दया सर्व्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहा चेति"। दयादिलक्षणान्याह बृहस्पतिः। "परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा। आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैषा परिकीर्त्तिता"। परे उदासीने। आत्मवदित्यत्र आपत्सु रक्षितव्यमिति कल्पतरौ पाठः। क्षमामाह दक्षः। "यथैवात्मा परस्तद्वद्द्रष्टव्यः सुखमिच्छता। सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे"। बृहस्पतिः। "बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित्। न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता। न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि। नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्त्तिता। अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः। स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम्। शरीरं पीड्यते येन शुभेनापि कर्मणा। अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते। प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम्। एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। स्तोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना। अहन्यहनि यत् किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतम्। यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽप्यल्पवस्तुना। परस्याचिन्तयित्वार्थं साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता"। देवीपुराणम्। "वर्ज्जनं तज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम्। उपवासकृता ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः" सर्वभोगविवर्जितः शास्त्रानुमतनृत्यगीतादिक्षणरहितः" अत्र दन्तधावने मैथिलमतमुत्थाप्य दूषितं तत्त्वे व। "अत्र मैथिलाः वृद्धशातातपोभोगविशेषान् प्रतिप्रसूते। "गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम्। उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम्"। गौडीयस्मृतिः "उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनम्। दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम्" तत्र योगीश्वरः "तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम्" इत्यभिधाय दन्तकाष्ठसंयोगं निषिध्य पत्रोष्ठादिना दन्तधावनमिति विरोधं परिजहारेति वदन्तोऽनर्थं व्याचक्रुः तत्र वृद्धशातातपेन "सुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम्" इत्यभिधाय तद्वचनाभिधानेन दन्तधावने दोषएवोक्तः। अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः "अञ्जनं रोचनञ्चापि गन्धान् सुमनसस्तथा। श्राद्धके चोपवासे च नियमेव विवर्जयेत्" इति हरिवंशात् मिताक्षरायाम्। "गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम्। व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यद्बलरागकृत्" इत्यनेनानुलेपनरागकृन्निषेधाच्च। अतएव प्रायश्चित्तविवेककृद्भिः शुक्लोपवासेन चेतनेति"।

जीमूतवाहनेनापि उपवासे चेति पठित्वा चकारादनुक्तादिष्वपीति व्याख्यातम्। तस्मादभ्यङ्गादि सर्व्वभोगसंग्रहप्रदर्शकं तेन विलासार्थगन्धादिवर्ज्जनं कार्य्यम्। देवलः "उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापान्मैथुनैः। अत्यये चाम्बुपाने च नोपवासः प्रणश्यति"। उपवासोऽपि नश्येतेति कल्पतरुपाठे अपिनान्यकृतं ग्रहीयत इति विशेषः। अथैदूरतैः। अत्यये नाशे सम्भाव्यमाने। मैथुने विशेषमाह देवलः। "उपवासे तथा यौनं हन्ति इष्टकृतानि वै। स्त्रीणां संप्रेक्षणात् स्पर्शात्ताभिः सङ्कथनादपि। ब्रह्मचर्य्यं विपद्येत न दारेष्वृतुसङ्गमात्" संप्रेक्षणात् संकथनादितत्र सरागत्वं संगदत्वार्थः साहचर्यात् स्पर्शोऽपि तथेति प्रायश्चित्तविवेकः। कात्यायनोऽपि "रेतःसेकात्मकं भोगमतेऽप्यत्र क्षयः स्मृतः। तथाच दक्षः। "स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्। सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च। एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः। अनुरागात् कृतञ्चैव ब्रह्मचर्य्यविरोधकम्"।

अनुकल्पपक्षप्रधानपक्षयोर्यथायोगम् अन्यान्यपि वर्ज्यानि काशमा०उक्तानि यथा "कांस्यं मांसं मसूरांश्च चणकान् कोरदूषकान्। शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम्" कूर्म्मपु०। "असकृज्जलपानञ्च दिवास्वापञ्च मैथुनम्। ताम्बूलचर्वणं मांसं वर्ज्जयेद्व्रतवासरे" विष्णुध०। "पतितपाषण्डनास्तिकसम्भाषणमनृताश्लीलादिकमुपवासादिषु वर्ज्जयेत्" हारीतः। "वहिर्ग्रामान्त्यजान् सूतिं पतितं च रजस्वलाम्। न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे" कूर्म्म पु० "पत्न्यालोकनगन्धादिसेवनं परिकीर्त्तनम्। अवश्य वर्जयेत् सर्वं प्राशनाद्यभिकाङ्क्षणम्। गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम्। व्रतस्थो वर्ज्जयेत् सर्वं यच्चान्यत्र निराकृतम्" विष्णुर०। तत्रैकादश्युपवासे "यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च। अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे" इति भवि०पु०वचनमात्रस्य निषेधेऽपि मासमसूरादिनिषेधोऽ-

नुकल्पपक्षेऽधिकदोषाय। अतएव "अन्नं तु धान्य संभूतं गिरिजे भुवि जायते। धान्यानि विविधानीह जनन्यां शृणु यत्नतः। शालिसमायवकङ्गुराय धान्यकोद्रव सर्षपाः यवगोधूममुद्गाश्च तिलकल्ककुलत्थकाः" इत्यादीन्य दादश धान्यान्युक्त्वा "एतैरेव समुद्भूतमन्नं भवति शोभने!। अदत्याशे व्रते भक्ष्येतान्येव विवर्ज्जयेदिति" शास्त्रोत्तर वाक्ये धान्यमात्रसंभूतान्नस्य निषेधात्। अतएव नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वेत्यनेन अनोदनपदेन सिद्धान्नमात्रनिषेधानुकल्पतोक्ता।

एकादश्युपवासेऽधिकारिण एकादशीशब्दे वक्ष्यते। सभर्तृकायान्तु भर्त्तुरनुमतिं विनोपवासे नाधिकारः। "नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम्। पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते" मनूक्तेः सावित्रीव्रतादौ विशेषविधानात् भर्त्तुराज्ञयाऽधिकारः। अतएव शङ्खेन सामान्यत उक्तम् "कामं भर्त्तुराज्ञया व्रतोपवासनियमेज्यादीनामभ्यासः स्त्रीधर्मः" "पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत्। आयुः संहरते पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत्" इति विष्णुवाक्यन्तु अनुमत्यभावविषयकम्।

स च उपवासः नित्यः काम्यः नैमित्तिकश्चेति त्रिधा तत्रैकादशीशिवरात्र्याद्युपवासो नित्यः। एकादशीशब्दे शिवरात्र्यादि शब्दे च तत्प्रमाणं दृश्यम्। काम्यस्तु "अमावस्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः। एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च। अत्र स्नानं जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम्। उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम्" सं॰ "सप्त वारानुपोष्यैव सप्तधा संयतेन्द्रियः। सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नाशयेत्" सं॰प्रदी॰ "नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्द्वयोः। चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्वसु। अहोरात्रोषितः स्नानं दानं होमं तथा जपम्। यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयञ्च तत्" मत्स्यपु॰ इत्यादौ विहितः तत्रायनविषुवत्सु नित्य इति भेदः। नैमित्तिकः प्रायश्चित्तरूपः "त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्। त्र्यहं परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः" मन्वादिविहितः एवमन्यान्यपि प्रायश्चित्तविधायकानि वाक्यानि स्मृतितोऽवसेयानि

तत्र काम्ये सर्व्वाङ्गाक्षमोऽनधिकारी भवतीत्युक्तेः सर्व्वाङ्गोपेतस्यैवाधिकारः। नित्ये तु यथाकथञ्चिदनुष्ठानमिति समर्थितम् एका॰त॰ "एवञ्चैकादशीव्रतस्य नित्यत्वात् किञ्चिदङ्गवैकल्येऽपि प्रधानोपवासादेराचरणं यावज्जीवाधिकरणन्यायात्। स च न्यायो यथा 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति' श्रूयते तत्र किं सर्व्वाङ्गोपसंहारेणैवाधिकारः उत यावज्जीवपदेन यावन्ति शक्नोत्युपसंहर्त्तुं यदा तदा तावद्भिरङ्गैरुपेतं प्रधानं कुर्व्वन्नधिकरोतीति संशयः। तत्राद्ये सर्व्वाङ्गोपेतस्य प्रधानस्य फलसाधनत्वादङ्गवैकल्ये फलानुदयात् सर्व्वाङ्गोपसंहार इति पूर्व्वपक्षः तत्र सिद्धान्तः 'सायं प्रातर्जुहोतीति' श्रुतेः सायंप्रातःकालावच्छिन्नं जीवनमग्निहोत्रस्य निमित्ततया श्रूयते नत्वङ्गानां, सति निमित्ते नैमित्तिकमवश्यंभावि अन्यथा निमित्तत्वासम्भवात्। अतोऽशक्याङ्गपरित्यागेन प्रधानं कर्त्तव्यम् तावतैव शास्त्रार्थात् फलसिद्धिरिति अतएव नैमित्तिकाधिकारे श्रीधरस्वामिधृता श्रुतिः "यथा शक्नुयात्तथा कुर्य्यादिति"। बौधायनोऽपि स्मरति। "यथा कथञ्चिन्नित्यानि यथावस्तुनिरूपतः। येन केनापि कार्य्याणि नैव नित्यानि लोपयेत्"।

असमर्थस्यानुकल्पेनाप्याचरणम् अनुकल्पश्च कर्त्रादिषु प्रतिनिधिरूपः तथाह मनुः। "विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः। आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः। प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते। न साम्परायिकं तस्य दुर्म्मतेर्विद्यते फलम्"। अस्यापत्प्रतिनिध्यनुकल्पानां पर्य्यायता। कालविवेकधृतवराहपुराणे "उपवासासमर्थस्तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रयोजयेत्" तथा एकादशीमधिकृत्य स्मृतिः "एकभक्तेन नक्तेन नयान् वृद्धातुरः क्षिपेत्" नारदीये "अनुकल्पोऽत्र यां प्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि!। मूलं फलं पयस्तोयमुपभोज्यं भवेच्छुभम्। नत्वेवं भोजनं कैश्चिदेकादश्यां प्रकीर्त्तितम्"। एवमनुकल्पासामर्थ्ये ब्रह्मवैवर्त्ते। "उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत। तावद्धनानि वा दद्यात् यद्भक्ताद्द्विगुणं भवेत्। सहस्रसम्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान्। कुर्य्याद्द्वादशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः"। देवीं गायत्रीम्। वायुपुराणे "उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत्। न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं भवेत्। नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम्। यत् पञ्चगव्यं यदि वाथ वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च"। उपवासनिषेधे तु असामर्थ्यादिरूप हविष्यादिरनुकल्पः। तानि च "अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" बौधायनः। एकादश्यतिरिक्तोपवासे अनुकल्पपक्षे विशेषः नि॰सि॰। "नित्य-

स्नायी मिताहारो गुरुदेवद्विजार्चकः । क्षारं क्षौद्रञ्च लवणम् मधुमांसानि वर्जयेत्" पृथ्वीच० चण्डिपु० । क्षाराश्च तत्रैवोक्ताः "तिलमुद्गादृते शिम्बाः गस्ते गोधूमकोद्रवौ । चन्नकं देवधान्यञ्च शमीधान्यं तथैव च । खिन्नधान्यं तथा पक्वं मूलं क्षारगणाः स्मृताः" गोधूमस्य क्षारत्वेऽपि उपवासानुकल्पे प्रतिप्रसवस्तत्रैव "व्रीहिषष्टिकमुद्गाश्च कलायः सतिलं पयः । श्यामाकश्चैव नीवारा गोधूमाद्या व्रते हिताः" । कुष्माण्डालाबुवार्त्ताकपालङ्कञ्ज्योत्स्निकास्त्यजेत् । चतुर्भिर्वं सक्तुकणाः शाकं दधि घृतं मधु । श्यामाकशालिनीवारा यावकं मूलतण्डुलम् । हविष्यं व्रतनक्तादावग्निकार्यादिके हितम् । मधुमांसं विहायान्यद्व्रते वा हितमीरितम्" । "चतुर्भिर्वं सक्तुकणायावकशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरं प्रशस्तानि" मिता०गौत० । निर्णया० संग्र० । स्तेनहिंसकयोः सम्पर्कं तथा सांन्यञ्च हिंसनम् । प्रायश्चित्तं व्रती कुर्यात् जपन्नामशतत्रयम् । मिथ्यावादे दिवास्वापे बहुशोऽम्बुनिषेवणे । अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः" । अतएव यमर्चस्य किञ्चिद्भक्षणमपि भक्त्या निषिद्धम् । "उपवासो यदा राम ! श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्य्यादाघ्राय पितृसेवितमिति" काल्या० ।

अथ कर्त्तृप्रतिनिधिः स्वयमशक्तौ प्रतिनिधिनाऽपि उपवासादिव्रतं कार्य्यमित्याह स्कन्दपु० । "पुत्रञ्च विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरन्तथा । एषामभावे एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्" गरुडपुरा० । "भार्य्या भर्त्तृव्रतं कुर्य्याद्भार्यायाश्च पतिस्तथा । असामर्थ्ये द्वयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते" । वराहपुराणे "पितृमातृपतिभ्रातृश्वशुरगुर्वादिभूभुजाम् । उद्देशमुपोष्यैव स्वयञ्च फलभाग्भवेत्" ।

अत्र नि०सि० त्रिकाण्डमण्डने विशेषः "काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः । काम्येऽप्युपक्रमादूर्द्धं केचित् प्रतिनिधिं विदुः । न स्यात् प्रतिनिधिर्मन्त्रस्वामिदेवाग्निकर्मसु । न देशकालयोर्नास्ति नारण्येरग्निरेव वा । नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कर्हिचित्" । ततश्च अशक्तौ उपोषणादिकमनुकल्पादिना कार्य्यं पूजादिकं तु स्वयमसामर्थ्ये अन्येन कारयेदिति एका०त० रघु० ।

नित्यकाम्ययोरुपवासयोरपि भेदः "उपवासफलं प्रेप्सुस्त्यजेत् भक्तचतुष्टयमिति" कालमा० भारतम् "अहोरात्रद्वयं नित्ये काम्ये भक्तचतुष्टयम् । सायमाद्यन्तयोर्भक्तमेकैकं मध्यमे द्वयम्" एका०त० स्मृतिः । अत्र सायमित्यस्य एकभोजनमात्रपरत्वम् तेन दैवात् पूर्व्वदिने दिवाऽभोजने रात्रिभोजनेऽपि न फलाप्राप्तिः "अह्नोरात्र्यन्तयोरेकैकं मध्यतो द्वयम् । उपवासफलं प्रेप्सोर्भक्तञ्च द्वयमिति" वाराहात् ।

उपवासव्रतस्य वैधतया तत्तत्तिथेः पूर्व्वमपराह्णएव कर्त्तव्यता तन्निरूपणाय प्रतिपदमारभ्य अङ्गविशेषनियमनं कालमा० दर्शितं तत्रादौ प्रतिपत्प्रकरणे यदोक्तं तदुच्यते तत्रो"मार्गशीर्षे मासि प्रतिपद्यपरेऽहनि । [illegible]" । ननु पूर्व्वविद्धायां शुक्लप्रतिपदि योऽयमुपवासो विहितस्तस्य संकल्पः किं प्रातः कार्य्यः किं वा परत्र, नाद्यः प्रातस्तद्भावेन संकल्पायोगात् । अतएव बौधायनः "योयस्य विहितः कालः कर्म्मणस्तमुपक्रमे । तिथिर्योऽभिमता सा तु कार्या नोपक्रमोज्झितेति" स्कन्दपुराणेऽपि "योयस्य विहितः कालः कर्म्मणस्तदुपक्रमे । विद्यमानो भवेदङ्गं नोज्झितोपक्रमेण तु"(सन्धिरार्थः) । न द्वितीयः प्रातःकालस्यैव संकल्पाङ्गत्वात् तथा च स्मर्य्यते "प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकमिति" । तथा "प्रातरारभ्य मतिमान् कुर्य्यान्नक्तव्रतादिकम् । नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यौ कालौ हि तौ स्मृताविति" । अत्रोच्यते यथोक्तवचनबलात् प्रातरेव संकल्पः कार्य्यः तदानीं ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धप्रतिपद्भावेऽपि स्मृतिभिरापादितायाः प्रतिपदः सत्त्वात् अतएव देवलः "यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः । तिथिः सा सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्म्मस्विति" अत्र दानाध्ययनयोरुपवासादिनिखिलदैवोपलक्षणार्थत्वविवक्षया कर्म्मस्विति बहुवचनं निर्दिष्टम् । अस्तसमयात् पूर्व्वं मुहूर्त्तत्रयव्यापिनीं तिथिं समनुप्राप्येति व्याख्येयम् । न तु ततोऽल्पव्याप्तिर्विवक्षिता तथा सति पूर्व्वोत्तरवेधाभावेनोत्तरतिथेरेव प्राशस्त्यप्रसङ्गात् तथा च त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता । "यां तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीप्रियः । सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्त्ता यदा भवेदिति" । चित्ररथसौरपुराणयोरपि "यां प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत् स्यात्त्रिमुहूर्त्तिका । धर्म्मकृत्येषु सर्व्वेषु संपूर्णां तां विदुर्बुधाः" इति । [illegible]ोऽपि "यस्यां तिथावस्तमियात् सूर्य्यस्तु त्रिमुहूर्त्तकः । यागदानजपादिभ्यस्तामेवोपक्रमेत् तिथिमिति" । ननु सातन्त्यत्रिमुहूर्त्तशुक्लप्रतिपदुपेतायां तिथौ प्रातरेव संकल्प्य प्रतिपदुपवासः कार्य्य इति युष्मादिवचनमाश्रित्य निर्णीतं सत्तिथिद्वये तथाऽस्तु सामस्त्योऽस्तु सर्व्वादि

वाक्यान्तरैद्युरुपवासः प्रोप्नोतीति चेत् मैवं खर्वादिवाक्यस्यैकोद्दिष्टादिविषयत्वात् तथा च व्यासः "द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु । एकोद्दिष्टादि वृद्ध्यादौ ह्रासवृद्ध्यादि नोदनेति" नियमादिष्वित्यादिशब्देन पित्र्यकर्मव्यतिरिक्तव्रतोपवासादिसकलकर्मणोपग्रहणम्, एकोद्दिष्टादीत्यादिशब्देन विवाहादिमङ्गलाङ्गभूतश्राद्धव्यतिरिक्तपार्वणश्राद्धस्य, वृद्ध्यादावित्यादिशब्देन माङ्गलिकश्राद्धस्य, ह्रासवृद्ध्यादीत्यादिशब्देन ययात्वमित्यादिवाक्यस्य" । पूर्वोक्तवाक्यस्य सामान्यरूपत्वेन परविद्धोपवासविषयतया संकोचनीयत्वादिति तत्रोक्तेर्न पूर्वोक्तादिवाक्यवैयर्थ्यम् । एतद्देशाभिप्रेत्य निगमे श्रूयते । "पूर्वविद्धासु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना । उपोष्य विधिवत् कुर्यात्तदन्ते चैव पारणमिति" । भेषु नक्षत्रेषु स्कन्दपुराणेऽपि । "तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु । तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम्" । अत्रोपवासव्रतादिष्वित्यादिशब्दैनैकभक्तानक्तयाचितानि गृह्यन्ते ।यान्तिथिमुद्दिश्यैतानि पूर्वेद्युर्विहितानि परेद्युस्तत्तिथिभागे समाप्ते पश्चाद्भोजनं कार्यम् अन्यथा पूर्वदिनानुष्ठितैकभक्तादिव्रतानां वैकल्यं स्यादित्यभिप्रायः । अस्य च तिथ्यन्तपारणस्यापवादः क्वचित् स्मर्यते । "तिथ्यन्ते चैव भान्ते च पारणं यत्र नोद्यते । यामत्रयोर्द्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणमिति" । तदलाभे उदयगामिन्याः पूज्यता यथाह तत्रैव देवलः । "यान्तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः । सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु" व्यासोऽपि "उदयन्नेव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते । सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु" । भविष्योत्तरपुराणेऽपि । "व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदोदये । सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराह्णिकीति" । पद्मपुराणेऽपि "व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैतृके" इति । स्कन्दपुराणेऽपि "व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृक" इति । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनी" । बौधायनोऽपि "आदित्योदयवेलायां याऽल्पापि च तिथिर्भवेत् पूर्णा इत्येव सा ज्ञेया प्रभूता नोदयं विनेति" अत्रमा० । "नन्वस्त्वेवं तत्सर्वदिवसाप्यनुक्ता । तथाप्युत्तरविद्धायाङ्कियद्ग्राह्ये तिथ्यत्परिमाणमुदयेऽपेक्षणीयमिति विवेचनीयम् । तत्र बौधायनेनाल्पापीत्यभिधानात् निमेषमात्रं प्रतिभाति । तथा व्यासवाक्येऽपि प्रतिभाति उदयन्नेवेत्यभिधानात् । भविष्योत्तराद्यादिवचनेषु घटिकामात्रं प्रतीयते । वचनान्तरे तु विष्णुधर्मोत्तरबौधायनप्रोक्तं घटिकाचतुष्टयं प्रतिभासते । तथा च पठ्यते । "उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ" द्विमुहूर्त्ता त्रिमुहूर्त्ता वा तिथिर्हव्यकव्ययोरिति" । अस्यार्थः । भानावुदिते सत्युत्तरकालेऽन्ते मुहूर्त्तद्वयं दैवत्यं तस्मिंश्चास्तमिते ततः पूर्वकालीनमन्त्यमुहूर्त्तत्रयं पितृदैवत्यम् अतस्तावत्कालव्यापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमेण हव्यकव्ययोर्ग्राह्या भवतीति" । तत्रैवान्यत्र "पौर्वाह्णिकादिवचनेन दैवे पूर्वाह्णव्याप्ताया त्रिमुहूर्त्तपरिमितायास्तिथेर्ग्रहणं त्रिमुहूर्त्तन्यूनायास्तिथेः पूर्वाह्णव्याप्त्यभावात् पूर्वाह्णस्य पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यत्वादुदिते भानौ त्रिमुहूर्त्ता तिथिर्ग्रहीतव्या । यत्तु दक्षेणोक्तं "त्रिमुहूर्त्ताऽपि लोकाख्यौ यान्तिथ्युदयगामिनीति" न तत् त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिबोधकं प्रत्युतोपोद्बलकमेव । तथा हि प्रतिषेधः सर्वत्र प्रसक्तिपूर्वकः प्रसक्तिश्च यथोक्तरीत्या पौर्वाह्णिकवाक्याद्वा त्रिमुहूर्त्तवेधविधायिपैठीनसिवाक्याद्वा भवति तत्र प्रसक्तं त्रिमुहूर्त्तत्वं समतिथौ बाधकाभावात्सर्वत्र व्यवतिष्ठते तिथिक्षये त्वधिकव्याप्तिविरुद्धया प्रतिषिध्यते । अतश्च तत्र चतुर्थमुहूर्त्तस्पर्शिनी तिथिर्ग्राह्या तिथिसाम्यवृत्तिवृद्धावपि मुहूर्त्तत्रयमेव मुख्यं मुहूर्त्तद्वयं त्वनुकल्पः । एतदेव सूचयितुं त्रिमुहूर्त्तापीत्यपिशब्दः पठ्यते" । तत्रैव स्थलान्तरे स्मृत्यन्तरे "एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः" । शिवगीतायाम् हङ्हरितः "द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी । चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी" द्वितीयादयः स्ववेधेन पूर्वामुत्तराञ्च हन्युरित्याह । तेन प्रतिपद्द्वितीयायुक्ता उपवासे निषिद्धा । "प्रतिपत् सद्वितीया स्याद् -द्वितीया प्रतिपद्युतेति" आपस्तम्बवाक्यं कृष्णप्रतिपद्विषयम् उपवासातिरिक्तदैवकर्मपरं चेति माधवः । उपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वेन खण्डतिथौ संपूर्णकालव्याप्त्यसम्भवेन व्याप्तिबाहुल्यं पूर्वविद्धायामेव सम्भवति अह्नोऽपरभागे सकलरात्रौ च तद्व्याप्तेः । "उदये सा तिथिर्ग्राह्येति सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्राद्दुर्बलत्वम् ततश्च अपराह्णद्वित्रिमुहूर्त्तव्यापिन्येव पूर्वविद्धा उपोष्येति माधवमते स्थितम् । रघुनन्दनमते तु "पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपद्यमावास्या चैव कर्त्तव्या साम्मुखी तिथिः”। पैठी०उक्तेः “साम्मुख्यं नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा” इतिस्कन्दपुराणोक्तसाम्मुख्ययुक्तायाः प्रतिपदोऽमावास्या सायाह्नव्याप्तिः मुहूर्त्तान्यूनत्वेन ग्राह्यमिति। उभयदिने तत्प्राप्तौ त्रिसन्ध्यव्यापित्वे तु परैवोपोष्या “त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः। न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरादिति” पराशरवाक्येन तदपवादः एतच्च जयन्तीशिवरात्र्यादि विशेषेतरपरमिति ति०त०तैमोक्तम्। अत्र प्रागुक्तविशेषवचनानुसारिमाधवमतमेव न्याय्यः। गौड़ाहृतमपि रघुनन्दनमतन्तु सामान्यशास्त्रानुसारित्वाद् दुर्बलमिति सुधीभिरपक्षपातिभिर्विवेच्यम्।

अन्यासु तिथिषु व्यवस्था तु तत एवावगन्तव्या दिङ्मात्रमिह दर्शितम् तिथिशब्दे विवृतिः। उपवासे दीयते कार्य्यं वा व्युटा० अण्। औपवास तत्र देये तत्र कार्य्ये च त्रि०। तस्य प्रभवति विमुक्ता०ठञ्। औपवासिक तस्य पर्य्याप्ते त्रि०।

उपवासक त्रि० उप+वस–ण्वुल्। १अनाहारकारिणि। उपवासे हितम् कन्। २व्रतभेदे त्रि० “नैव यज्ञक्रियाः काश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम्” भा० २०४ अ०।

उपवासन न० उप+वास–उपसेवायाम् भावे ल्युट्। उपसेवने। “यदा सन्ध्यामुपाधाने यद्दोपवासने कृतम्” अथ० १३,२,६२।

उपवासिन् त्रि० उप+वस–णिनि। अनाहारकर्त्तरि “दिनोपवासी तु निशाभिलाषी जटाधरः सन् कुलटाभिलाषी” हास्यार्णवः “विमानैर्हंससंयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिनः” भा० व० १९९ अ०।

उपवाहन न० उप+वह–णिच्-भावे ल्युट्। समीपनयने।

उपवाह्य पु० उप उत्कर्षे प्रा०स०। राजवाह्यहस्तिनि हेम०।

उपविद् स्त्री उप+विन्दतेः वेत्तेर्वा सम्प० क्विप्। १उपलम्भे प्राप्तौ २ज्ञाने च “उपविदा वह्निर्विन्दते वसु” ऋ० ८,२३,३। “उपविदा उपवेदनेनैते हवींषि देवार्थं न प्रयच्छन्तीत्येतज्ज्ञानेन” भा०। कर्त्तरि क्विप्। ३प्रापके ४बोद्धरि च त्रि०।

उपविन्दु पु० उपगतो विन्दुम् अत्या०स०। राजभेदे तस्यापत्यम् बाह्वा० इञ्। औपविन्दवि तदपत्ये पुंस्त्री०।

उपविष पु० उपमितं विषेण अत्या०स०। “अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं तथैव कलिहारिका। धत्तूरः करवीरश्च पञ्च चोपविषाः स्मृताः” इत्युक्तेषु १अर्कक्षीरादिषु २कृत्रिमविषे हेम०। ३अतिविषायां (आतइच्) स्त्री।

उपविष्ट त्रि०उप+विश–कर्त्तरि क्त। कृतोपवेशने “उपविष्ट होमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः” कात्या० १,२,७।

उपवीणि वीणया उपगायति उप+वीणा+णिच् नामधातुः सक० उभ० सेट्। उपवीणयति ते उपाविवीणत् त। उपवीणयाम् बभूव आस चकार चक्रे उपवीणितः “श्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् उपवीणयितुं ययौ रवेरुदयावृत्तिपथेन नारदः” रघुः।

उपवीत न० उप+व्ये–क्त सम्प्र०। वहिर्भूतदक्षिणहस्ततया वामांसस्थापिते कार्पासादि यज्ञसूत्रे। तच्च त्रिगुणीकृतस्य सूत्रस्य पुनस्त्रैगुण्ये भवति यथाह छन्दो०-प० “ऊर्द्ध्वं तु त्रिवृतं कार्य्यं तन्तुत्रयमधोवृतम्। त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात् तस्यैकोग्रन्थिरिष्यते”। तथा च प्रथमं ऊर्द्ध्वावर्त्तनेन सूत्रत्रयमेकीकृत्य पुनस्तथाभूतसूत्रत्रयस्याध आवर्त्तनेन नवसूत्रात्मकमेकत्र पिण्डीकृतं भवति तच्च पुनस्त्रिवृतमसंहतरूपेण पिण्डीकृतमेकग्रन्थियुक्तमेकमुपवीतं भवति। अतएवाह देवलः “यज्ञोपवीतकं कुर्य्यात् सूत्राणि नव तन्तवः” इति। तद्द्वयमेव सर्व्वदा धार्य्यम् उत्तरीयवस्त्रालाभे तु तत्त्रितयं धार्य्यम् “यज्ञोपवीते द्वे धार्य्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्म्मणि। तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्रालाभेऽतिदिश्यते” आ०त० स्मृतेः। तद्ग्रन्थिश्च सावित्रीमन्त्रेण कार्य्यः ‘सावित्रीग्रन्थिसंयुक्तमुपवीतं तवाच्युत” विष्णुपूजने ब्रह्मपुराणात् “लौकिकास्तु सावित्रीग्रन्थिःप्रवरं स्वयावेष्टितग्रन्थिरित्याहुः” आ०त० रघु०। अत्र सावित्रीग्रन्थिरित्युक्तेः देवपूजादौ सावित्रीग्रन्थिः देवान्यत्र सावित्रीग्रन्थि ब्रह्मग्रन्थिर्वेति शाखाभेदाद्व्यवस्था। तत्सूत्रभेदश्च मनुना वर्णभेदेन उक्तः “कार्पासमुपवीतं स्याद् विप्रस्योर्द्ध्ववृतं त्रिवृत्। शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्”। “ऊर्द्धवृतं दक्षिणावर्त्तितम्” कुल्लू०। इदञ्चोपनयनकाले उत्तरकाले तु सर्व्वेषामेव कार्पासमयमिति भेदः। अन्येषान्तु वर्णेन्द्रसूत्रमयम् अत एव माघे “विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैर्हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः। कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकैः” “मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतो हैमवल्कलाः” कुमारे च वर्णितम्।

यद्यप्युपनयनप्रकरणे उपवीतधारणं गृह्यसूत्रादौ न विहितं तथापि प्रागुक्तमनुवचने ‘मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्। अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्” इति मनुवचने समन्त्रकधारणविधानात् ‘सदोपवीतिना भाव्य

मिति स्मृतेः "दण्डाजिनोपवीतञ्च मेखलाञ्चैव धारयेत्" याज्ञ० वाक्यात् "पवित्रं चाग्रे प्रयच्छतीति" जातूकर्ण्यवाक्यात् तद्धारणमवश्यं कार्य्यमिति गम्यते। किञ्च सूत्रकारेणापि कर्म्मविशेषे यज्ञोपवीतधारणनियमोऽभिहितः "यज्ञोपवीतशौचे च" आश्व० गृ० १,१,१० "मानुषपैतृकव्यतिरिक्ते कर्म्ममात्रे उपवीतधारणनियमः" ना०वृ०। "यज्ञोपवीतिना आचान्तेन कार्य्यमिति" गोभिलसूत्रे च तथा नियम्यते। "यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपनह्यामि" भट्टभाष्यधृतमन्त्रलिङ्गात् "यज्ञोपवीतिनं कुर्य्यादिति" शांख्यायनगृह्याच्च "वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम्। यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले" इति मानवाच्च तद्धारणविधिः। "यज्ञोपवीतं परमं पवित्रम् बृहस्पतेर्यत् सहजं पुरस्तात्। आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः" इति मन्त्रोक्तफलमेव तद्धारणे ज्ञेयम्। तथाप्युते २वस्त्रे च

न केवलं यज्ञसूत्रस्यैव तथात्वं तथाविन्यासविशेषवस्त्रस्यापि तथात्वम् "दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽंसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवलम्बनं भवति एवं यज्ञोपवीती भवति सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बनं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति, निवीती कण्ठसज्जन इति" गोभिलेन सामान्यतोऽभिधानात् "शिरोऽवधाय दक्षिणादिपाण्यवधृते कण्ठादेव सज्जने अनुप्रालम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे च निवीती भवति" कुल्लू०उक्तेः मनुना "उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः। सव्ये तु प्राचीनावीती निवीती कण्ठसज्जने" इति सामान्यतोऽभिधानाच्च। उपवीतमस्यास्ति इनि। उपवीतिन् तथाविन्यस्तयज्ञसूत्रवस्त्रधारिणि। उपवीतस्य वस्त्रादिसंनिवेशविशेषरूपस्य प्राकरणिकाङ्गता मीमांसायां ३अ० १पादे निर्णीता यथा "दर्शपौर्णमासयोः ७। ब्राह्मणानुवाकयोः सामधेन्य उक्ता नवमे निविदः दशमे काम्याः सामधेनीकल्पाः, एकादशे यज्ञोपवीतमाम्नातम्। 'उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते' इति श्रुतिवाक्यार्थस्य उपवीतं सामधेनीनां प्रकरणे निविष्टमनिविष्टं वा इति सन्देहे सामधेनीप्रकरणमनिविष्टं तत्र उपवीतं समाम्नातमिति कुतः? काम्यानां सामधेनीकल्पानामानन्तर्य्यवचनात् हृदयमनुविपरिवर्त्तमानात्तु सामधेनीषु उपवीतमामनन्ति कर्त्तुं च वाचो विन्यासमात्रं पुषो भवति उपवीतं नाम, किं कुर्वता तत्कर्त्तव्यमिति? भवति तत्र पदार्थाकाङ्क्षा तत्र बुद्धौ सन्निहितेनाविप्रकृष्टेन सामधेनीवाक्येन एकवाक्यतामुपगम्य सामधेनीषु उपवीतम् उपव्ययते इति शब्दोविदधाति इति गम्यते इति पूर्व्वपक्षः। सिद्धान्ते तु निविदा व्यवधानात् दूरविप्रकृष्टत्वाच्च वाक्यभेदभिया च न सामधेनीभिः सहैकवाक्यतोपवीतस्य, तस्मात् दर्शादिप्रकरणे यदनुष्ठेयं तदुपवीतिना कार्य्यम् इति"। श्रुतौ उपव्ययते इति श्रवणात् उपपूर्व्वकात् व्येञ एव रूपमुपवीतमिति तु न्याय्यमित्यन्यदुपेक्षितम्। अजधातुरूपोक्तिः श्रुत्यदर्शनात् प्रामादिकी।

उपबृंहित त्रि० उप+बृन्ह-णिच्-कर्म्मणि क्त। १वर्द्धिते बहुलं करोति बहुल+णिच्-बृंहादेशे क्त। २बहुलीकृते बलार्थे वर्म्मवादिरयमिति भेदः।

उपवेणा स्त्री उपगता वेणाम् अत्या०स०। नदीभेदे "वेणोपवेणा भीमा च वडवा चैव भारत" भा०व०२२१ अ०।

उपवेद पु० उपमितः वेदेन अत्या०स०। वेदसदृशे आयुर्वेदादौ। स च वेदभेदेन चतुर्द्धा "तत्रर्ग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदः, यजुर्वेदस्य धनुर्वेदः, सामवेदस्य गान्धर्व्ववेदः, अथर्व्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणीति" शौनकोक्तचरणव्यूहोक्तदिशावसेयः। भावप्रकाशमते तु "विधाताथर्व्वसर्व्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन्" इत्युक्तेः अथर्व्ववेदोपवेदत्वमायुर्वेदस्येति भेदः। अतएव सुश्रुते "इह खल्वायुर्वेदोनाम यदुपाङ्गमथर्व्ववेदस्येत्युक्तम्"

उपवेश पु० उप+विश-भावे घञ्। (वसा) १स्थितौ "प्रातः सवने जुहोति संवेशायोपवेशाय गायत्र्यै छन्दसेऽभिभूत्यै स्वाहा" कात्या०२५,४,१६, उपमितो वेशेन अत्या०स०। उपहार्यरूपवेशसदृशे २वेशे। तेन जीवति वेतनादि० ठञ्। औपवेशिक तेनोपजीविनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उपवेशन न० उप+विश-भावे ल्युट्। (वसा) १आसने "प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्बभूव" रघुः। "अन्वासितमरुन्धत्या" रघव्या० "पश्चादुपवेशनेनोपसेवितम्" मल्लि०। "प्राग्देशोपवेशने" आश्व०श्रौ०४,८,२, "अस्योपवेशने विनियोगः" भवदेवः णिच्-भावे ल्युट्। निवेशने २स्थापने च

उपवेशि पु० उप+विश-इन्। यजुर्वेदसम्प्रदायप्रवर्त्तके ऋषिभेदे "अरुणादरुण उपवेशेरुपवेशिः" शत०ब्रा०१४,९,४,३३, वंशवर्णने उक्तम्। [पविष्टे।

उपवेशिन् त्रि० उप+विश-णिनि। उपवेशनकर्त्तरि उ-

उपवेष पु० उप+विष-करणे घञ्। अङ्गारविभजनार्थे काष्ठे "स उपवेषमादत्ते धृष्टिरसीति" शत०ब्रा०१,२,१२, अङ्गारविभजनार्थं काष्ठविशेष उपवेषः" भा० सचारत्निमात्रः प्रा-

प्रादेशमात्रो वा तदुकरणप्रकारः "मूलादुपवेशं करोति" का० ४,१,१२, दर्शितः "प्रथमं तु शीर्षं शाखामूलमरत्निप्रमाणाधिकप्रमाणं छित्त्वा पृथक् कार्यं ततस्तस्मादुपवेषं करोति उपवेषश्चारत्निमात्रः प्रादेशमात्रो वा परामरोक्तः" कर्कः । स च हस्ताकृतिः "धृष्टिरसीत्युपवेषमादायापाग्नेरङ्गारान् प्राच करोति" कात्या० २,४,२६, व्या० "उपवेषोऽङ्गारापोहनसमर्थं हस्ताकृति काष्ठम्" कर्कोक्तेः "अङ्गतावभिवासयति भस्मना वेदेनोपवेषेण वा" कात्या० २,५,२५,

उपवैणव न० उपवेणु-अण् उत्तरपदवृद्धिः । त्रिसन्ध्ये हेम०

उपव्याख्यान न० उप+वि+आ+ख्या-ल्युट् । फलमाहात्म्योपासनप्रकारादिकथने । "ओमित्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम्" छा० उ० "तस्याक्षरस्योपव्याख्यानम् एवमुपासनम्, एवं विभूतिः एवं फलमित्यादिकथनम्" शा० भा० । "आदित्या ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानम्" "ओमित्येतदक्षरं सर्वं तस्योपव्याख्यानम्" इति च छा० उ० ।

उपव्याघ्र पु० उपमितो व्याघ्रेण अव्या० स० । १व्याघ्रतुल्ये मृगान्तके (चिताबाघ) चित्रकाख्ये पशुभेदे । सामीप्ये अव्ययी० । २व्याघ्रसमीपे अव्य० ।

उपव्युषस अव्य० विगता उषाः व्युषाः प्रा० स० ततः विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी० अच् समा० । विगतायामुषसि अर्थे "उपव्युषसं समरोरा दक्षिणा गच्छन्ति" कात्या० २१,३,१२, "उषसि विगच्छन्त्याम्" कर्कः । २विगच्छन्त्या उषसः समीपे च ।

उपशम पु० उप+शम-घञ् अवृद्धिः । १इन्द्रियाणां निग्रहे २तृष्णानाशे, ३रोगोपद्रवशान्तौ च । "तेषां पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते, श्लैष्मिकाणां निदाघे वातिकानां घनात्यये स्वभावत एव त एते सञ्चयप्रकोपोपशमाः" "तत्कालमेव ज्वरोष्मणः प्रशस्तस्योपशमार्थम्" इति च सुश्रु० । ४निवृत्तौ "जगत्युपशमं याते नष्टयज्ञोत्सवाकुले" भा० व० २० अ० ।

उपशमन न० उप+शम-भावे ल्युट् । उपशमार्थे "व्याधीनामुपशमनार्थम्" सुश्रु० । उप+शम-णिच्-ल्युट् । अवृद्धिः २निवारणे । तस्मै हितम् छ । उपशमनीय रोगशान्तिहेतौ आयुर्वेदे । कर्म्मणि अनीयर् । निवारणीये । "कटुकौषधशमनीयस्य" सा० द० ।

उपशय पु० उप+शी-अच् । १समीपशयने । "हेतुव्याधिविपर्य्यस्तविपर्य्यस्तार्थकारिणाम् । औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् । विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः" इति निदानोक्ते व्याधिहेतुविपरीतौषधादितः २सुखावहोपयोगे । शयः हस्तः तस्मिन् तत्सामीप्ये वा अव्ययी० । ३हस्ते इत्यर्थे ४हस्तसमीपे च अव्य० ।

उपशरद् अव्य० विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी० अच् समा० । १शरदि इत्यर्थे २शरत्समीपे च

उपशल्य न० उपगतं शल्यम् अस्मिन्स्थानं (भागाड़) अत्या० स० । ग्रामान्ते "ग्रामं च विशालोपशल्ये कमप्याक्रीडमासाद्य" दशकुमा० । "उपशल्यनिविष्टैस्तैः" "अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्यः" रघुः । उपचारात् २प्रान्तभागे च । "शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा" इति माघः ।

उपशान्ति स्त्री उप+शम-क्तिन् । निवृत्तौ उपशमे । "वनमार्त्तभयोपशान्तये" रघुः "वेदनोपशान्तिरस्तु प्रसादोमार्द्रवस्य" सुश्रु० । ["निशोपशायः कर्त्तव्यः" भट्टिः ।

उपशाय पु० उप+शी-घञ् । यामिकभटानां पर्य्यायेण शयने ।

उपशायिन् त्रि० उप+शी-णिनि । समीपशयनशीले "ब्रह्मचार्य्यग्निनित्यधारी क्षीरहोम्यग्निमुपशायी द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः" कात्या० ४,१०,१६, "अग्निमुपशायी अग्निसमीप एव भूमौ शयः" कर्कः । शीलार्थत्वात् नात्र कर्म्मणि षष्ठी । "आहूताध्यायी गुरुकर्म्मस्वचोद्यः पूर्व्वोत्थायी चरमं चोपशायी । मृदुर्दान्तो धृतिमानप्रमत्तः स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी" भा० आ० ८१ अ० ।

उपशिक्षा स्त्री उप+शिक्ष-अ । सम्यक्शिक्षणे "उपशिक्षाया अभिप्रश्निनम्" यजु० ३०,१० ल्युट् । उपशिक्षण तत्रार्थे न० ।

उपशिङ्घन न० उप+शिघि-आघ्राणे ल्युट् । १आघ्राणे । णिच्-ल्युट् । २आघ्रापणव्यापारे च । (शोंकान) "तीक्ष्णाञ्जनावपीडाभ्यां तीक्ष्णगन्धोपशिङ्घनैः । वर्त्तिप्रयोगैरथ वा अवशक्तिं प्रवर्त्तयेत्" सुश्रु० । तत्र सिङ्घनैः शिङ्घनैरिति वा पाठः प्रामादिकः गणपाठे शिघिधातोरेव पाठात् सिघिधातोर्द्दन्त्यसिङ्घधातोश्चाभावाच्च ।

उपशिष्य पु० उपगतः शिष्यम् अत्या० स० । शिष्यशिष्ये "स्वतःप्रमाणं परतःप्रमाणं शुकाङ्गना यत्र समुद्गिरन्ति । शिष्योपशिष्यैरुपगीयमानमवेहि तन्मण्डनमिश्रधाम" शङ्क० ।

उपशुन अव्य० शुनि, तस्य समीपे वा अव्ययी० अच् समा० । १कुक्कुर इत्यर्थे २कुक्कुरस्य सामीप्ये वा ।

उपशोभ स्त्री उपगता शोभां सादृश्येन अत्या० स० । आरोपितशोभायाम् "विहितोपशोभमुपयाति माधवे" माघः ।

उपशोषण न० उप+शुष-णिच्-ल्युट् । १शोषणसाधने व्यापारे । उपशोषयति कर्त्तरि ल्यु । २तत्कारके त्रि०

(कटुकः) "विघ्नस्त्वक्क्लेदमेदोऽसृग्मूत्रोपशोषणश्चेति" (कषायः) "क्लेदोपशोषणश्चेति" सुश्रु०। शोषणस्थानः-स्थितजलादेर्वातोष्मादिना नाशनम्।

उपश्रुत् पु० श्रूयते श्रु+सम्प्र० क्विप् श्रुत् स्तुतिः उपगता श्रुत् यस्मिन्। यज्ञे "आ नो यातमुपश्रुत्यश्विना" ऋ० ८, ८,५. "उपश्रुति यज्ञे" भा०

उपश्रुति स्त्री उप+श्रु–क्तिन्। १समीपश्रवणे "सुश्रुतिश्च मोपश्रुतिश्च मा हासिष्टाम्" अथ० १६.२,५. "सोमपा गिरामुपश्रुतिः" ऋ० १,१०,२, "उपश्रुतिः समीपे श्रवणम्" भा० श्रुतिः श्रवणम् समीपे अव्ययी०। २श्रवणसमीपे "आ नो याह्युपश्रुत्युक्थेषु" ऋ० ८,३४,११, उपश्रुति श्रवणसमीपमायाहि" भा०। "नक्तं निर्गत्य यत्किञ्चित् शुभाशुभकरं वचः। श्रूयते तद्विदुर्धीरा देवप्रश्नमुपश्रुतिम्" हारावल्युक्ते ३देवं प्रति कृतशुभाशुभप्रश्नस्य तदाविष्टबालादिभिः पठ्यमाने उत्तरवाक्ये च "परिजनोऽपि चास्याः सततमुपश्रुत्यै निर्जगाम" काद०। उपश्रुतिश्रवणप्रकारश्च विधानपा० यज्ञकाण्डे दर्शितो यथा "उपश्रुतौ विधानं तु यथा कार्यं फलार्थिना। ज्ञातव्या यज्ञकर्मान्ते सा पौरमुखजा ...ः। अन्त्यजानां गृहे वाक्यं पूर्वरात्रे यदुच्यते। स्त्रिया वा बालकैर्वापि तथा पुम्भिः परस्परम्। विचार्य तद्वचस्तस्मादेतस्य फलं बुधैः। निर्व्वेजकालये पश्येत् प्रतिपद्येव बुद्धिमान्। मद्यकृन्मदने पश्येत् द्वितीयायां न संशयः। तैलविक्रयिणो गेहे पुक्कसस्य तथालये। लोहकृत्सदने चैव किंशुकानां गृहे तथा। मद्यकारिगृहे चैव तथा वेश्यागृहेऽपि च। योगिजातिकुले पश्येत्तथा पौण्ड्रकगेहके। सिन्दूरकगृहे पश्येत् कुम्भकारगृहे तथा। स्वर्णकारालये चैव कापालिकद्विजन्मनोः। तृतीयादितिथौ ज्ञेया क्रमेणोपश्रुतिर्भवेत्। अमायां शूद्रजातीनां गृहे पश्येदुपश्रुतिम्"। पश्येत् शुभाशुभमालोचयेत्। तत्र क्रमश्च। "उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां कर्त्तव्यात्महितं सुधीः। संलिखाप्य द्विजान् गच्छेद्गन्धपुष्पैर्मुदान्वितः। चन्दनेनानुलिप्ताङ्गः श्वेतमाल्यधरः शुचिः। श्वेतवस्त्रसमायुक्तो घृतहेमविभूषणः। अक्षतानञ्जलौ धृत्वा मन्त्रेणानेन मन्त्रितान्। ओं ऐँ ह्रीँ श्रीँ महादेवि! महादेवस्य वल्लभे!। विमोहय जनान् सर्वान् ममात्र वशगान् कुरु। मन्त्रेण वदनेनः सञ्चीयतेऽन्येन तद्गृहम्। गृहोपरि परिक्षिप्य मुक्तानेनः श्रुतिर्भवेत्"। "तद्गृहे मङ्गलशब्दान् यदि शृणुयात्। तच्छुभमशुभं वा विचार्यादे-ष्यम्। तेषु शब्देषु कर्करान्वर्जयित्वान्यशब्दादिश्रवाः श्रेष्ठाः। यथाहि गृहाद्गच्छ भवति अर्थार्जनार्थो दानार्थो लाभार्थः साधुशब्दाः प्रशस्ताः तेष्वपि काकर्या दुष्टाः न याहि न गच्छ नास्ति भवत्यर्थो अयानशब्दाश्च गमने दुष्टाः तच्छब्दान् शृण्वन् यात्रां निवर्त्तयेत्। अत्युत्कटकार्ये तु द्विराचम्य गृहदेवतां संस्मृत्य मुहूर्त्तं स्थित्वा गच्छेत्। वैन्यं पृथुं हैहयमित्यादि पठन् पुनरपि निषिद्धप्रवाच-येत् घृतादिभिस्तदा सिद्धिविनायकप्रतोष्यार्चितं संकल्प्य गच्छेत्। तत्रापि निषिद्धश्रवणे गच्छेदेव" वि०पा०।

उपश्लेष पु० उप ईषदर्थे एकदेशेन श्लेषः संबन्धः। आधाराधेययोरेकदेशसंबन्धे। यथा कटघटयोः। उपश्लेषे साधु ठञ्। औपश्लेषिक आधारभेदे "औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा" सि०कौ०। भावे ल्युट्। उपश्लेषण तत्रैव न० "अत्याधानमुपश्लेषणम्" सि०कौ०।

उपश्लोकि श्लोकैरुपस्तौति उप+श्लोक+णिच् नामधातुः उभ०सक० सेट्। उपश्लोकयति-ते उपाशुश्लोकत्-त उपश्लोकयाम्-बभूव-आस-चकार-चक्रे उपश्लोकयन् उपश्लोकितः उपश्लोकयितुम् उपश्लोकनम्।

उपष्टम्भ पु० उप+स्तम्भ–घञ् वा०षत्वम्। १पतनप्रतिरोधे (ठेका) २आलम्बने ३आडम्बरे च स्वार्थे कन्। तत्रार्थे ४आधिक्ये च। उपस्तभ्नाति ल्युट्। उपष्टम्भक पतनप्रतिरोधके, स्त्रियां न० "सर्व एव हिमकारोऽन्तःप्राणः उपष्टम्भकः" छा०उ० "उपष्टम्भकः गृहस्येव स्तम्भादिवत्" भा०।

उपष्टुत् त्रि० उप+स्तु–कर्मणि क्विप् वा० षत्वम्। उपस्तूयमाने "मधोश्च स्राता उपष्टुत्" ऋ० ६,८७,६.

उपसं(सङ्)क्रमण न० उप+सम्+क्रम–भावे ल्युट् वा ङः। १सन्निवेशे कस्यचित् वस्तुनः पूर्वाधारत्यागेन समीपस्थितवस्तुनि संक्रमणे "सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे" इत्यादौ विशिष्टे विधिनिषेधबाधे तद्धर्मविशेषणे उपसंक्रमणं भवतीत्युक्तं यथा शिखी विनष्टः पुरुषो न नष्ट इत्यत्र विशेषणीभूतशिखायामेव नाशस्योपसंक्रमणम्। उपसंक्रमणे दीयते कार्यं वा व्युष्टा०अण्। औपसंक्रमण तत्र देये कार्ये त्रि०। स्त्रियां ङीप्।

उपसं(सङ्)ग्रह पु० उपसंगृह्यते पादावत्र उप+सम्–ग्रह–आधारे अप् वा ङः। १पादग्रहणपूर्वकमभिवादने उपसंगृह्यतेऽनेन करणे अप्। २उपकरणे "उपातिष्ठत मेधाम्

पर्य्यङ्के सोपसंग्रहे” भा० वि० ६७अ०। भावे अप्। २सम्यक् संग्रहे “बलानामुपसंग्रहः” रामा०

उपसं(सङ्ग्र)ग्रहण न० उप+सम्+ग्रह—आधारे ल्युट् वा ङः। पादग्रहणपूर्व्वकप्रणामे “उपसंग्रहणं कृत्वा द्रोणाय स विशाम्पते” भा० द्रो० ७४अ० “प्रत्यक्षपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः” मनुः। २सम्यक् संग्रहणे च।

उपसं(सङ्ग्रा)ग्राह्य त्रि० उप+सम्+ग्रह—कर्म्मणि ण्यत् वा ङः। पादग्रहणेन अभिवाद्ये “भ्रातुर्भार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि। विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः” मनुः। [२सम्यग्नियमे २बन्धने च।

उपसंयम पु० उप+सम्+यम—घञ् अवृद्धिः। १उपसंहारे।

उपसंयमन न० उप+सम्+यम-णिच् ल्युट्। १सम्यग्बन्धने करणे ल्युट्। २तत्साधने।

उपसंयोग पु० सामीप्येन संयोगः। समीपसंबन्धे। “भामास्थातयोस्तु कस्योपसंयोगद्योतका भवन्ति उपसर्गाः” व्या०

उपसंरोह पु० उपगतः संरोहः प्रा० स०। समीपप्ररोहे “मत्स्यमार्गानुपसंरोहः” सुश्रु०।

उपसंवाद पु० उपेत्य अङ्गीकृत्य संवादोऽवदनम्। पणबन्धेनाङ्गीकारपूर्व्वककथने उपसंवादाशङ्कयोश्च” पा०। “उपसंवादः पणबन्धः” सि० कौ०। स च “यदि भवानिदं कुर्य्यात् तर्हि ददमहं ते दास्यामीत्येवं वाक्यरूपः।

उपसंव्यान न० उपसंवीयतेऽनेन उप+सम्+व्येञ्—संवृतौ करणे ल्युट्। परिधानवस्त्रे “अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः” पा०।

उपसंहार पु० उप+सम्+हृ—घञ्। १समाप्तौ, स च ग्रन्थतात्पर्य्यावधारकलिङ्गभेदः “उपक्रमोपसंहारौ—हेतुस्तात्पर्य्यनिर्णये” इत्युक्तेः। तत्रोभयोरेव तद्धेतुत्वं न तु प्रत्येकस्येत्युक्तमुपक्रमशब्दे। २संग्रहे च। ३सम्यग्हरणे ४एकत्र श्रुतार्थस्यान्यत्रान्वयार्थमुपनये यथा गुणोपसंहारः। तच्छब्दे विवृतिः। ५साकल्येन सम्बन्धे “सर्व्वोपसंहारवत्त्वाव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वात्” सर्व०स०।

उपसंहारिन् त्रि० उप+सम्+हृ—णिनि। १उपसंहारके साकल्येन सम्बन्धेन व्याप्ते अनुपसंहारिशब्दे उदा०।

उपसङ्ख्यान न० उपरि सूत्रोक्तादतिरिक्तार्थः संख्यायते अनेन उप+सम्+ख्या—करणे—ल्युट्। सूत्रानुक्तस्यार्थस्य वार्त्तिकादिभिः कथने वाक्यभेदे। “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमित्यादि” वार्त्तिके भूरिप्रयोगः। “इत्युपसंख्यानतेऽपेक्षेव” २,११२,माघव्या० मल्लिनाथः।

उपसत्ति स्त्री उप+सद्—भावे क्तिन्। १नैकट्येन सम्बन्धे २आनुगत्ये ३सम्बन्धमात्रे च। करणे क्तिन्। ४सेवायाम् मेदि०।

उपसत्तृ त्रि० उप+सद्-तृच्। १आसन्ने निकटस्थिते २अनुगते ३सेवके च। “मा च रिषदुपसत्ता ते अग्ने!” “सतमग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपसत्ता” यजु० २७,२,४, उपसत्ता सेवकः वेददी०।

उपसद् त्रि० उपसीदति उप+सद्—क्विप्। १समीपस्थिते। “प्रकामोद्यायोपसदम्” यजु० ३०,९,करणे क्विप्। २इष्टिभेदे स्त्री। सा चेष्टिः “अथोपसदः” आ० श्रौ० ४,८,१, आरभ्य “प्राञ्चोऽथोपसदः” इत्यन्तेषु ११सूत्रेषु उक्ता द्रष्टव्या। “अथोपसद्भिः प्रचरति” “यदोपसद्भिः प्रचरति अथैतानि हवींषि निर्वपति आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशं सौम्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चरुं वा तेन यथेष्ट्यैवं यजते। तदु तथा न कुर्य्यात् ह्वलति वा एष यो यज्ञपथादेत्येति वा एष यज्ञपथाद्य उपसत्पथादेति तस्मादुपसत्पथादेव नेयात्” शत० ५,४,५,१६. “अथ दशपेयं महाव्रते स्थापितं सोममाहृत्यामन्द्रामास्याऽतिथ्यया प्रचरेयुः तदनन्तरमुपसद्याग: तत्राग्निसोमविष्णुदेवताकोपसत्प्रतिनिधित्वेन संसृप्यागसम्बन्धिनाहुतमानां त्रयाणामाग्नेयसौम्यवैष्णवानामेव निर्वापं पूर्व्वपक्षयति यदोपसद्भिरिति। तेन यथेष्टीति एकैकोपसत्स्थाने तेन एकेन हविषा यथेष्टिः इष्टितन्त्रेण कुर्य्यात् उपसत्त्रयार्थमेतद्धविस्त्रयं कर्त्तव्यमिति शाखान्तरीयः पक्षः तमिमं निराकरोति तदु तथेति। नेयात् न प्रच्युतोभवेत् तत उपसदः पृथक् कुर्य्यात् तदन्त एतानि संसृपामन्तिमानि त्रीणि हवींषि चेष्टितन्त्रेण पृथक् कुर्य्यात् स एष दशपेयः क्रतुः सप्तदशस्तोमसाध्योऽग्निष्टोमसंस्थो भवति भा०। “उपसद्भिश्चरित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोति” श्रुतिः। “रूपमुपसदामेतत्तिस्रोरात्रीः यजु० १९,१४, “उपसत्सु रौहिणौ कुर्य्यात्” कात्या० ४,६,४४, “उपांशूपसदः। ७,२,२२,। ज्योतिष्टोमे ३प्रवर्ग्याङ्गभिन्न यागेष्टौ ४गार्हपत्यादिभिन्नेऽग्नौ च। “गार्हपत्योदीक्षणाग्निरायेषा कथनीयकः। एतेऽग्नयस्त्रयो मुख्याः शेषाः योपसदस्त्रयः” अग्नि पु० गणभेदनामाध्याये। उपसद् तच्छब्दोऽस्त्यस्मिन् विसृष्टा० अण्। औपसद तच्छब्दयुक्ते स्वाध्याये अनुवाके च पु०।

उपसद पु० उपसीदत्यस्मिन् उप+सद्—वेदे बा० अजर्थे क। उपसद्यागे “अथ यदश्नाति यत् पिबति यद्रमते तदुपसदै

रेति” छा०उ०। “यदमते रतिस्तामनुभवति इत्यादि संयोगात्तदुपसदैः समानतामेति उपसदाञ्च पयोव्रतनिमित्तं सुखमस्ति अल्पभोजनीयानि चाहानि आसन्नानीति यथाशोऽशनादीनामुपसदाञ्च सामान्यम्” शा०भा०। “पयोव्रतत्वं पयोभक्षणमात्रम् यस्ते यान्यहान्यभोजनीयानि तानि प्रसिद्धानि उपसत्सु क्रियमाणासु यथाशः खास्थ्यविशेषः अशनादिषु सोऽस्तीति प्रसिद्धमित्यल्पसुखनिमित्तत्वं तत्रैकदेशत्वञ्च सामान्यम्” आ०गि०

उपसदन न०उप+सद–ल्युट्। १सेवायामुपसेवने २आनुगत्यादिना प्राप्तौ “तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्येष्वस्त्रकर्मणि” भा०व० २०८ अ० “प्रतिगृह्य च तान् सर्वान् द्रोणश्चैव समब्रवीत्। रहस्येकः प्रतीताक्षा कृतोपसदनांस्तथा” आ० १३२अ०सामीप्ये अव्ययी०। ३तत्समीपे अव्य०। “धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव!। यदोपसदनं ब्रह्मन् प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह” रामा०। अत्राव्ययीभावस्यापि यत्नेन समासः कार्यः।

उपसदी स्त्री उप+सद–बाहुलकात् क गौ० ङीष्। सन्ततौ धारायाम्। “स्वष्टेऽस्योपसद्यां मा च्छेत्सीत् प्रजाता च पशुभिश्चायितम् शत०१४,६,४,२१। अस्य यजमानस्य उपसद्यां सन्ततौ” भा०। सन्ततिश्च द्वेधा कालिकी दैशिकी च। तत्र समानानेककालिककार्य्यमात्रधर्मत्वं कालिकसन्ततित्वम्। विभिन्नकालीनघटपटादिकार्य्यमात्रवृत्तिधर्मघटत्वादौ सन्ततित्ववारणाय समानेति सामान्यस्यान्वयितावच्छेदकधर्मेण। तेन सत्त्वद्रव्यत्वादिना घटपटयोः समत्वेऽपि न क्षतिः। सत्त्वद्रव्यत्वादिकमादाय तद्वारणाय कार्य्यमात्रेति। एककालोत्पन्नेषु बहुषु घटेषु तद्वारणाय अनेककालिकेति। दैशिकसन्ततित्वञ्च समानानेकदेशवृत्तिकार्य्यमात्रधर्मत्वमितिभेदः। तत्र कालिकसन्ततेः प्रवाहादिपदेन व्यपदेशः यथा ज्ञानप्रवाहः, दुःखप्रवाहः इत्यादि दैशिकसन्ततौ तु श्रेणिप्रभृतिशब्दव्यवहारः यथा वृक्षश्रेणी वृक्षपङ्क्तिरित्यादि। उभयसन्ततौ तु सन्ततिधारादिशब्दप्रयोगः यथा ज्ञानधारा सुखधारा दुःखसन्ततिरित्यादि एवं जलधारा तैलधारा तैलसन्ततिरित्यादि। तादृशधर्मश्च सुखत्वदुःखत्वज्ञानत्वादिकं इक्षत्वतैलत्वादिकञ्च। उभयविधापि सन्ततिः पुनर्द्विविधा अविच्छिन्ना विच्छिन्ना च देशकालयोरव्यवधानेऽविच्छिन्ना यथा धारावाहिक स्थले ज्ञानादिधारा। तयोर्व्यवधाने विच्छिन्ना यथा विच्छिद्य विच्छिद्य जायमानदुःखानाम्। विच्छिन्नसन्ततिमादायैव स्थितिप्रवाहः। सुखदुःखसन्ततिरित्यादिव्यवहारः।

उपसद्य त्रि०उपसदं सेवामर्हति यत् उप+सद–कर्मणि वा० यत् वा। १सेवनीये २नैकट्येन प्राप्ये च “भरेषु हव्यो नमसोपसद्यो गन्ता” ऋ० २,२३,१३। “उपसद्याय मीढुष आस्ये जुहुता हविः” ऋ० ७,१५,१।

उपसद्वन् त्रि० उप+सद–क्वनिप् स्त्रियां ङीप् वश्चान्तादेशः। १उपसन्ने २सेवके च। कर्मणि क्वनिप्। ३सेव्ये च। “नमस्ते अस्तु मीढुषे नमस्त उपसद्वने” अथ०खी०२,५,८।

उपसद्व्रत न० उपसत्सु विहितं व्रतम्। उपसद्विहिते पयोव्रते। “आपूर्य्य मासमेतस्य द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वा” छ०उ०। “उपसत्सु व्रतमुपसद्व्रतम् उपसदः प्रसिद्धाः ज्योतिष्टोमे। तत्र स्तनोपचयापचयद्वारेण पयोभक्षणं व्रतं तत्र च तत्कर्मानुपसंहारात् केवलमिति कर्माव्यतानुष्ठं पयोभक्षणमात्रमुपादीयते। उपसद्व्रती पयोव्रती सन्नित्यर्थः” शा०भा०।

उपसन्न त्रि० उप+सद–क्त। १उपस्थिते, २निकटागते ३उपसेवके च ४आनुगत्येन नैकट्यप्राप्ते “ब्रवीतु भगवांस्तन्मे उपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः” भा०शा०२८९ अ०। “भगवन्नुद्धौ मतिजन्मजले सुखदुःखसङ्के पतितं व्यथितम्। कृपया शरणागतमुद्धर मामनुशाध्युपसन्नमनन्यगतिम्” “तस्मै स विद्वानुपसन्नाय–प्रोवाच तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्” श्रुतिः।

उपसमाधान न० उप+सम–आ–धा–ल्युट्। राशीकरणे, “शिवासचितिशरीरोपसमाधानेत्यादि” पा०। “उपसमाधानं राशीकरणम्” सि०कौ०। २समिधः प्रक्षिप्य ज्वालने। “विवाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याः” आश्व०गृ०१,८,९. “उपसमाधाय समिधःप्रक्षिप्य प्रज्वाल्य” ना०वृत्तौ। अग्निमुपसमाधाय” गो०सू० “उपसमाधाय ज्वालयित्वेति सं तत्त्वे च समापूर्व्वधाञ्धातोस्तदर्थदर्शनात् तदार्थत्वम्।

उपसमिध(ध्) अव्य०समिधः समीपे अव्ययी०वा बहुव्री०। समिधः समीपे।

उपसम्पत्ति स्त्री उप+सम्+पद–क्तिन्। अभिनवत्वेन सम्पत्तौ। “प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ” पा० “अभिसम्पत्तौ अभिनवत्वे” सि०कौ०। सम्पत्तिशब्दानुरूपाभावः सि०कौ०

उपसम्पन्न त्रि०उप+सम्–पद+क्त। १प्राप्ते २मृते च हेम०। “श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्” मनुः।

उपसम्भाषा स्त्री उप+सम्+भाष–भावे अ। उपसान्त्वने। “भाषणोपसम्भाषाज्ञानयत्नेत्यादि” पा० “उपसम्भाषा उपसान्त्वनम्” सि०कौ०।

उपसर पु० उप+सृ "प्रजने सर्त्तेः" पा० अप्। गर्भग्रहणार्थं स्त्रीपशुषु पुम्सां गमने। "प्रजननं प्रथमगर्भग्रहणम्। गवामुपसरः" सि० कौ०। उपचारात् २नैरन्तर्य्येणनिर्गमने "धीनामुपसरं इहा" भट्टिः "धीनामुपसरं नैरन्तर्य्येण निर्गमनम् इहा उपसर इव उपसरः नैरन्तर्य्यमात्रेणोपलक्षितत्वात् उपसरो हि स्त्रीगवीषु पुंसामभिगमनमुच्यते स च नैरन्तर्य्येण भवति" जयमङ्गलः।

उपसरण न० उप+सृ–ल्युट्। १उपसर्पणे २समीपगमने च। "यस्तु भयाद्वा भेषजवेगं प्रवृत्तमप्रवाहादिनिरुन्धि तस्योपसरणं हृदि कुर्व्वन्ति दोषाः" "परिस्रावः प्रवाहिका हृदयोपसरणं विबन्धः" सुश्रु०। कर्म्मणि ल्युट्। २उपसर्त्तव्ये उपगम्ये च। "अथ खल्वायोःक्षत्त्रविदुपसरणान्युपासीत" छा० उ०। "उपसरणानि उपसर्त्तव्यानि उपगन्तव्यानि ज्ञेयानि" भा०।

उपसर्ग पु० उप+सृज–घञ्। १रोगविकारे २उपद्रवे, शुभाशुभसूचके ३दिव्यादिविकाररूपे उत्पाते, व्याकरणोक्तेषु "निपाताश्चादयोऽभिधाः प्रादयस्तूपसर्गकाः। द्योतकत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे" इत्युक्तलक्षणेषु क्रियायोगे ४प्रादिषु च। "उपसर्गाः क्रियायोगे" पा०। "अत्र प्रादीनामन्वयश्च प्रत्येकमुपसर्गसंज्ञोपलक्षणाय योगग्रहणम्। तेन निर्गतः सेचको यस्मादिति वाक्ये निःसेचक इत्यादौ न षत्वम्" शब्देन्दु०। ते च द्वाविंशतिविधा यथा, प्र, परा अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर्, दुस्, दुर्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप एते प्रादयः। निस् दुस् इति सान्तौ "निसस्तपतावनासेवने" पा० सूत्रे निस इति निर्देशात्। निष्कृतं दुष्कृतमित्युदाहृत्य "इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य" इति भाष्योक्तेश्च "निरःकुष इति" "इदुदोरधिकरणे" इति च पा० निर्देशात् रान्तावपि" मनो०। निर्दुरोरभेदारोपेण क्वचिद्विंशतिवाचकवचनं द्रष्टव्यम्। "तस्य त्रिधा प्रवृत्तिः "धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते। तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा"। क्रमेणोदाहरणानि यथा। प्रादत्ते प्रस्तुते प्रणमतीति। अपि च। "उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते। प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत्"। "विभाषोपसर्गे" "द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्" पा०।

प्रादयस्तूपसर्गा न सार्थकाः, सार्थकाश्च चादयो निपाता वाचकत्वात् उपसर्गास्तु न तथा किन्तु द्योतका इति नैयायिकाः। वैयाकरणास्तु उभयेऽपि द्योतका इति मेनिरे तदेतत् वै० भू० दर्शितम् "प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचका इति नैयायिकमतमयुक्तम् वैषम्ये बीजाभावादिति ध्वनयन्निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते। "द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा। उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा" येन हेतुना प्रादयो द्योतकास्तेनैव हेतुना चादयो निपातास्तथा द्योतका इत्यर्थः। अयं भावः। ईश्वरमनुभवतीत्यादावनुभवादिः प्रतीयमानो न धात्वर्थः भातीत्यत्रापत्तेः। नोपसर्गार्थः तथा सत्यप्रकृत्यर्थतया तत्राख्यातार्थान्वयापत्तेः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः अनुभवतीत्यादौ अनुभवादिप्रत्ययापत्तेश्च। न विशिष्टार्थः गौरवात्। तथा च धातोरेव विद्यमानत्वादिवाचकस्य तथा उपसर्गस्तात्पर्य्यग्राहक इत्यस्तु। तथा च तात्पर्य्यग्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति। तच्च चादिष्वपि तुल्यम् चैत्रमिव पश्यतीत्यादौ सादृश्यविशिष्टं चैत्रपदलक्ष्यम् इवशब्दस्तात्पर्य्यग्राहक इत्यस्य सुवचत्वादिति। स्वयं युक्त्यन्तरमाह। उपास्येते इति। अत्र ह्युपासना किमुपसर्गार्थः? विशिष्टस्य? धातुमात्रस्य? वा। नाद्यः तथा सति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसकर्म्मकत्वस्यास्य धातोरुपासनारूपफलवाचकत्वेनाभावादकर्म्मकत्वापत्तेस्ततः कर्म्मणि लकारो न स्यात्। न द्वितीयः गौरवात्। तृतीये त्वागतं द्योतकत्वं तात्पर्य्यग्राहकत्वस्वाभाव्यात् इति भावः। दृश्यते इत्यत्र कर्म्मणीति शेषः। तद्वादिष्वपि तुल्यमित्याह। "तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्म्मवाचकः। विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिवच्चादिके समः"। (अन्यत्र) साक्षात्क्रियते अलङ्क्रियते उरीक्रियते शिव इत्यादौ। अत्रापि धातोस्तदर्थे कर्म्मणि लकारसिद्धये तत्तदर्थवाचकत्वं वाच्यमित्युपसर्गवद्द्योतकत्वमेषामपरिहार्य्यम्। यद्यपि कृधातोः सकर्म्मकत्वमस्त्येव तथाप्यलमर्थेऽप्यकर्म्मकता न स्यात्। अन्यथा वायुर्विकुरुते सैन्धवा विकुर्वते इत्यत्रापि स्यादिति भावः। यत्तु साक्षात्कारादि निपातार्थोऽस्तु "साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोरिति" कोषस्वरसात् तदनुकूलो व्यापार एव धात्वर्थोऽस्तु अस्मदुक्तनिपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणव्यापारवत्त्वं सकर्म्मकत्वमपि सुवचमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकावयुक्ताविति नेदं साधकमिति चेन्न नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयासम्भवेन निपातधात्वर्थयोरन्वयासम्भवात्। अन्यथा तण्डुलः पचतीत्यत्रापि कर्म्मतया तण्डुलानां धात्वर्थेऽन्वयापत्तेरिति। किञ्च प्रादीनां वाचकत्वे भूयान् प्रकर्षः कोऽर्थो निचय इतिवद्-

स्यात् म, कोऽयोनिरित्यपि स्यात् । अथवान्यते प्रादेरनर्थकत्वान्न तदन्वय इत्यत एव द्योतकता तेषां स्यादिति । साधकान्तरमभिप्रेत्याह । विशेषणेति । शोभनः सन्नश्च योद्दृश्य इति वच्छोभनश्च दृश्य इत्यस्यान्वयापत्ते स्तुल्ययमाधेयत्वादिति भावः। अपि च निपातानां वाचकत्वे प्रातिपदिकार्थयोर्विना षष्ठ्यादिकं भेदेनान्वयासम्भवः । अन्यथा राज्ञा पुरुष इत्यस्य राजसम्बन्धी पुरुष इत्यस्यापत्तेरित्यभिप्रेत्याह आद्येति । धवखदिरयोः समुच्चय इति वद्धवस्य च खदिरस्य चेत्येव स्यादिति भावः । ननु प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयबोधे विभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावो निपातातिरिक्तविषय एवेति नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह । "पदार्थः सदृशान्वेति विभागेन कदा च न । निपातैतरसङ्घोषे प्रमाणं किं विभावय" । (सदृशा) सदृशेन समानाधिकरणेनेति यावत् । (अन्वेति)अभेदेनेति शेषः । (विभागेन) असदृशेन असमानाधिकरणेनेति यावत् । अयमर्थः समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिर्निपातातिरिक्तविषयेति कल्पने मानाभावो गौरवञ्च । अस्माकं निपातानां द्योतकत्वादन्वय एव नास्तीति नायं दोषः अतएव घटो नास्तीत्यादौ घटपदं तत्प्रतियोगिनि लाक्षणिकमिति नैयायिकाः। अपि च निपातानां वाचकत्वे काव्यादावन्वयो न स्यादिति साधकान्तरमाह । "शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव । इत्यादावन्वयो न स्यान्न पाश्च श्रवणं ततः" । अतोऽस्य सदृशैः शरैः रसवदुदीच्यानुद्धरिष्यन्नित्यर्थः । अयञ्चोस्रादिशब्दानां तत्सदृशपरत्वे इवशब्दस्य द्योतकत्वे च सङ्गच्छते । अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः । तथाहि । उस्रैरिति करणे तृतीया । न चोस्रोऽत्र करणम् इवार्थसदृशस्य करणत्वेऽपि तस्य करणत्वं नानेन बोधयितुं शक्यम् अप्रकृत्यर्थत्वात् । इवशब्दस्य चासत्त्वार्थकतया तदुत्तरतृतीयाया असम्भवात् । सम्भवे वा श्रवणप्रसङ्गात् । उस्रपदोत्तरतृतीयानर्थक्यप्रसङ्गाच्चेत्याह । सुपां चेति । सुपां श्रवणञ्चेत्यर्थः । चकारादुस्रपदोत्तरतृतीयानन्वयः समुच्चीयते इत्यादाविवादिपदात् "वागर्थाविव सम्पृक्तौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ" इत्यत्र वागर्थयोर्वन्दिकर्मत्वाभावात्तदुत्तरद्वितीयाया अनन्वयः इवार्थस्य कर्मत्वान्वयबोधासम्भवश्च संगच्छते । यदि च विशेषणविभक्तिरभेदार्थी साधुत्वमात्रार्था वा तदापि इवशब्दस्य वाचकत्वेऽन्वय एव उस्रसदृशपदार्थयोः समानाधिकरणपदोपस्थाप्यतया भेदेनान्वयायोगात् । बाधादभेदेनापि न सः । नह्युस्राभिन्नसदृशाभिन्नः शर इत्यर्थ इष्टः" ।

उत्पातरूप उपसर्गश्च त्रिविधः "अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाऽप्यधर्मतः । नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते । ततोऽपचारान्नियतमपवर्ज्जन्ति देवताः । ताः सृजन्त्यद्भुतांस्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् । तएव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्म्मिताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्भावयन्ति च" गर्गः । "उपसर्गभये चैव सद्यः शौचं विधीयते" पराश॰ । उपद्रवरोगश्चाप्युपसर्गः सुश्रु॰उक्ताः "देवताप्रहृता ये देवद्रोहादभिशस्ताः अथर्वकृता उपसर्गकृताश्च तेऽपि द्विविधा विद्युदशनिकृताः पिशाचादिकृताश्च पुनश्च द्विविधाः संसर्गजा आकस्मिकाश्च" "उपसर्गोद्भवो रोगा ये चाप्यागन्तवः स्मृताः" "चौर्यं कृत्वोपसर्गाः प्रभूताः" सुश्रुतः उपद्रवशब्दे विवृतिः । "उपसर्गानशेषांस्तु महामारीसमुद्भवान् । तथा त्रिविधमुत्पातं माहात्म्यं शमयेन्मम" देवीमा॰ । तस्मै प्रभवति सन्तापा॰ तेन निर्वृत्तम् वा ठञ् । औपसर्गिक तत्र पर्य्याप्ते तेन निर्वृत्ते च त्रि० । औपसर्गिकात्यन्तमरकपीडायाम् शु॰त॰ ।

उपसर्ज्जन त्रि॰ उप+सृज-ल्युट् । १देवाद्युपद्रवे "निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषामुपसर्ज्जने" मनुः । २अप्रधाने गौणे विशेषणे "चोपसर्ज्जनस्य" "गोस्त्रियोरुपसर्ज्जनस्य" पा० । "उपसर्ज्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते" मनुः "उपसर्ज्जनमप्रधानम्" कुल्लू॰ । "अनुपसर्ज्जनात्" "आचार्य्योपसर्ज्जनश्चान्तेवासी" पा॰ उपसृज्यतेऽनेन करणे ल्युट् । ३संमार्गसाधने त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । "अथैक उपसर्ज्जनीभिरेभिः" शत॰१,२,२,२, "पिष्टसमार्ज्जनार्थास्तु अपस्तु पिष्टसमार्ज्जनार्थत्वोपसर्ग साधनानि उपसर्ज्जन्यः" भा॰ । "प्रथमानिर्द्दिष्टमुपसर्ज्जनम्" पा॰उक्ते । समासविधायकशास्त्रे ४प्रथमान्तपदनिर्द्दिष्टे । "एकविभक्ति चापूर्व्वनिपाते" विग्रहवाक्ये ऽनियतविभक्तिकं तदुपसर्ज्जनसंज्ञम् इत्यर्थक पाणिनिसूत्रोक्ते ५शब्दभेदे च "उपसर्ज्जनं पूर्व्वम्" पा॰ समासे उपसर्ज्जनस्य पूर्व्वप्रयोगः यथा "द्वितीया श्रितेत्यादि" पा॰सूत्रे द्वितीयेति प्रथमान्तम् पदं तदेव प्राक्प्रयोज्यम् यथा कष्टं श्रित इत्यादि वाक्ये कष्टश्रित इत्यादि

उपसर्पण न॰ उप+सृप-भावे ल्युट् । समीपगमने "न तावदयमुपसर्पणकालः" विक्र॰ । "मचिकोपसर्पणमावसमित्यादि" सुश्रु॰ ।

उपसर्पिन् त्रि॰ उप+सृप-गतौ णिनि । समीपगन्तरि

"एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम्" मनुः। "सुतं माता शतं तेषां परपीडोपसर्पिणाम्" भा०आ०२०अ०।

उपसर्य्या स्त्री उपस्रियतेऽसौ सृ-कर्म्मणि यत्। गर्भग्रहणयोग्यायाम् ऋतुमत्यां स्त्रीगव्यादौ। अप्रजनार्थे तु ण्यत् उपसार्य्य प्राप्ये त्रि०।

उपसि अव्य० उप+सो बा०कि। समीपस्थाने "आसीन ऊर्द्धामुपसि क्षिणाति" ऋ०१०,२७,१३। "उपसि समीपस्थाने" भा० "पि मे पुत्र उपसि प्रेतः" ऋ०५,४२,७।

उपसीर अव्य० सीरे हले तत्सामीप्यं वा अव्य०। १हले इत्यर्थे २हलसमीपे वा। ततो भवार्थे परिमुखा० ञ्य। उपसीर्य्य तद्भवे त्रि० अव्या०म०। हलोपगते त्रि० ततोभवार्थेऽण। औपसीर तद्भवे त्रि०

उपसुन्द पु० दैत्यभेदे तत्कथा भा० आ० "महासुरस्यान्वाये हिरण्यकशिपोः पुरा। निकुम्भो नाम दैत्येन्द्रस्तेजस्वी बलवानभूत्। तस्य पुत्रौ महावीर्य्यौ जातौ भीमपराक्रमौ। सुन्दोपसुन्दौ दैत्येन्द्रौ दारुणौ क्रूरमानसौ। तावेकनिश्चयौ दैत्यावेककार्य्यार्थसम्मतौ। निरन्तरमवर्त्तेतां समदुःखसुखावुभौ। विनान्योन्यं न भुञ्जाते विनान्योन्यं न गच्छतः। अन्योन्यस्य प्रियकरावन्योन्यस्य प्रियंवदौ। एकशीलसमाचारौ द्विधैकं यथा कृतौ। तौ विवृद्धौ महावीर्य्यौ कार्य्येष्वेकनिश्चयौ। त्रैलोक्यविजयार्थाय समाधायैकनिश्चयौ। दीक्षां कृत्वा गतौ विन्ध्यं तावुग्रं तेपतुस्तपः। तौ तु दीर्घेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः। क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ। मलोपचितसर्वाङ्गौ वायुभक्षौ बभूवतुः। आत्ममांसानि जुह्वन्तौ पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितौ। ऊर्द्धबाहू चानिमिषौ दीर्घकालं धृतव्रतौ। तयोस्तपःप्रभावेण दीर्घकालं प्रतापितः। धूमं प्रमुमुचे विन्ध्यस्तदद्भुतमिवाभवत्। ततो देवा भयं जग्मुरुग्रं दृष्ट्वा तयोस्तपः। तपोविघातार्थमथो देवा विघ्नानि चक्रिरे। रत्नैः प्रलोभयामासुः स्त्रीभिश्चोभौ पुनः पुनः। न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ। अथ मायां पुनर्देवास्तयोश्चक्रुर्महात्मनोः। भगिन्यो मातरो भार्य्यास्तयोश्चात्मजनस्तथा। प्रपात्यमाना वित्रस्ताः शूलहस्तेन रक्षसा। भ्रष्टाभरणकेशान्ता भ्रष्टाभरणवाससः। अभिभाष्य ततः सर्वास्तौ त्राहीति विचुक्रुशुः। न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ। यदा क्षोभं नोपयाति नार्त्तिमन्यतरस्तयोः। ततः स्त्रियस्ता भूतञ्च सर्वमन्तरधीयत। ततः पितामहः साक्षादभिगम्य महासुरौ। वरेण च्छन्दयामास सर्वलोकहितः प्रभुः। ततः सुन्दोपसुन्दौ तौ भ्रातरौ दृढविक्रमौ। दृष्ट्वा पितामहं देवं तस्थतुः प्राञ्जली तदा। ऊचतुश्च प्रभुं देवं ततस्तौ सहितौ तदा। आवयोस्तपसाऽनेन यदि प्रीतः पितामहः। मायाविदावस्त्रविदौ बलिनौ कामरूपिणौ। उभावप्यमरौ स्याव प्रसन्नो यदि नौ प्रभुः। ब्रह्मोवाच। ऋतेऽमरत्वं युवयोः सर्वमुक्तं भविष्यति। अन्यद्वृणीतं मृत्योश्च विधानममरैः समम्। प्रभविष्याव इति यन्महदभ्युद्यतं तपः। युवयोर्हेतुनानेन नामरत्वं विधीयते। त्रैलोक्यविजयार्थाय भवद्भ्यामास्थितं तपः। हेतुनानेन दैत्येन्द्रौ न वां कामं करोम्यहम्। सुन्दोपसुन्दावूचतुः। त्रिषु लोकेषु यद्भूतं किञ्चित् स्थावरजङ्गमम्। सर्वस्मान्नो भयं न स्यादृतेऽन्योन्यं पितामह!। पितामह उवाच। यत्प्रार्थितं यथोक्तञ्च काममेतं ददानि वाम्। मृत्योर्विधानमेतच्च यथावद्वां भविष्यति। नारद उवाच। ततः पितामहो दत्त्वा वरमेतत्तदा तयोः। निवर्त्य तपसस्तौ च ब्रह्मलोकं जगाम ह। लब्ध्वा वराणि दैत्येन्द्रावथ तौ भ्रातरावुभौ। अवध्यौ सर्वलोकस्य स्वमेव भवनं गतौ" २११अ०। "तावन्तरीक्षमुत्पत्य दैत्यौ कामगमावुभौ। देवानामेव भवनं जग्मतुर्युद्धदुर्मदौ। तयोरागमनं ज्ञात्वा वरदानञ्च तत् प्रभोः। हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्ब्रह्मलोकं ततः सुराः। ताविन्द्रलोकं निर्ज्जित्य यक्षरक्षोगणांस्तथा। खेचराण्यपि भूतानि जग्मतुस्तीव्रविक्रमौ। अन्तर्भूमिगतान् नागान् जित्वा तौ च महारथौ। समुद्रवासिनीः सर्वा म्लेच्छजातीर्विजिग्यतुः। ततः सर्वां महीं जेतुमारब्धावुग्रशासनौ। सैनिकांश्च समाहूय सुतीक्ष्णं वाक्यमूचतुः। राजर्षयो महायज्ञैर्हव्यकव्यैर्द्विजातयः। तेजो बलञ्च देवानां वर्द्धयन्ति श्रियं तथा। तेषामेवं प्रवृत्तानां सर्वेषामसुरद्विषाम्। सम्भूय सर्वैरस्माभिः कार्य्यः सर्वात्मना वधः। एवं सर्वान् समादिश्य पूर्वतीरे महोदधेः। क्रूरां मतिं समास्थाय जग्मतुः सर्वतोमुखौ। यज्ञैर्यजन्ति ये केचिद्याजयन्ति च ये द्विजाः। तान् सर्वान् प्रसभं हत्वा बलिनौ जग्मतुस्ततः। आश्रमेष्वग्निहोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम्। गृहीत्वा प्रक्षिपन्त्यप्सु विस्रब्धं सैनिकास्तयोः। तपोधनैश्च ये क्रुद्धैः शापा उक्ता महात्मभिः। नाक्रामन्त तयोस्तेऽपि वरदाननिराकृताः। नाक्रामन्त यदा शापा बाणा मुक्ताः शिलास्विव। नियमान् सम्परित्यज्य व्यद्रवन्त द्विजातयः। पृथिव्यां ये

तपःसिद्धा दान्ताः शमपरायणाः । तयोर्भयाद्द्रुवुः सर्वे वैनतेयादिवोरगाः । मथितैराश्रमैर्भग्नैर्विकीर्णकलशस्रुवैः । शून्यमासीज्जगत् सर्वं कालेनेव हतं तदा । ततो राजन्नदृश्यद्भिर्ऋषिभिश्च महासुरौ । उभौ विनिश्चयं कृत्वा विकुर्वाते वधैषिणौ । प्रभिन्नकरटौ मत्तौ भूत्वा कुञ्जररूपिणौ । संलीनानपि दुर्गेषु निन्यतुर्यमसादनम् । सिंहौ भूत्वा पुनर्व्याघ्रौ पुनश्चान्तर्हितावुभौ । तैस्तैरुपायैस्तौ क्रूरावृषीन् दृष्ट्वा निजघ्नतुः । निवृत्तयज्ञस्वाध्याया प्रणष्टनृपतिद्विजा । उत्सन्नोत्सवयज्ञा च बभूव वसुधा तदा । हाहाभूता भयार्त्ता च निवृत्तविपणापणा । निवृत्तदेवकार्य्या च पुण्योद्वाहविवर्जिता । निवृत्तकृषिगोरक्षा विध्वस्तनगराश्रमा । अस्थिकङ्कालसङ्कीर्णा भूर्बभूवोग्रदर्शना । निवृत्तपितृकार्य्यञ्च निर्वषट्कारमङ्गलम् । जगत् प्रतिभयाकारं दुष्प्रेक्ष्यमभवत्तदा । चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः । जग्मुर्विषादं तत् कर्म दृष्ट्वा सुन्दोपसुन्दयोः । एवं सर्वा दिशो दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्मणा । निःसपत्नौ कुरुक्षेत्रे निवेशमभिचक्रतुः" २११अ० । तत तिलोत्तमासृष्टिमुपवर्ण्य तस्यास्तत्समीपयानं तयोस्तदासक्तिमुक्त्वा तत्कृतान्योन्ययुद्धेनान्योन्यवधः २१२अ० उक्तः यथा "ततस्तिलोत्तमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्वती । वेषमाक्षिप्तमाधाय रक्तेनैकेन वाससा । नदीतीरेषु जातान् सा कर्णिकारान् प्रचिन्वती । शनैर्जगाम तं देशं यत्रास्तां तौ महासुरौ । तौ तु पीत्वा परं पानं मदरक्तान्तलोचनौ । दृष्ट्वैव तां वरारोहां व्यथितौ सम्बभूवतुः । तावुत्थायासनं हित्वा जग्मतुर्यत्र सा स्थिता । उभौ च काममत्तावुभौ प्रार्थयतस्तु ताम् । दक्षिणे तां करे सुभ्रूं सुन्दो जग्राह पाणिना । उपसुन्दोऽपि जग्राह वामे पाणौ तिलोत्तमाम् । वरप्रदानमत्तौ तावौरसेन बलेन च । धनरत्नमदाभ्याञ्च सुरापानमदेन च । सर्वैरेतैर्मदैर्मत्तावन्योन्यं भ्रुकुटीकृतौ । मदकामसमाविष्टौ परस्परमथोचतुः । मम भार्य्या तव गुरुरिति सुन्दोऽभ्यभाषत । मम भार्य्या तव वधूरुपसुन्दोऽभ्यभाषत । नैषा तव ममैषेति तत्र तौ मन्युराविशत् । तस्या रूपेण संमत्तौ विगतस्नेहसौहृदौ । तस्या हेतोर्गदे भीमे संगृह्णीतामुभौ तदा । प्रगृह्य च गदे भीमे तस्यां तौ काममोहितौ । अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यन्योन्यं निजघ्नतुः । तौ गदाभिहतौ भीमौ पेततुर्धरणीतले । रुधिरेणावलिप्ताङ्गौ द्वाविवार्कौ नभश्च्युतौ" । सुन्दोपसुन्दन्यायः ।

उपसूर्य्यक न० उपगतं सूर्य्यं चन्द्रं वा संज्ञायां कन् । चन्द्रार्कसमीपे मण्डलाकारे परिधौ ।

उपसृष्ट न० उप+सृज–क्त । १मैथुने । २व्याकरणोक्ते प्रादुपसर्गयुक्ते, "स्रुषट्श्नोरुपसृष्टयोः" पा० । ३विसृष्टे ४उपद्रुते च त्रि० । ५राहुग्रस्ते चन्द्रेऽर्के पु० "नैवेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्" मनुः ६बाधिते "उपसृष्टा इव क्षुद्राधिष्ठितभवना" काद० । ७व्याप्ते च "रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः" रघुः । [करणे ।

उपसेक पु० उप+सिच–भावे घञ् । जलादिसेचनेन आर्द्री-

उपसेचन त्रि० उप+सिच–ल्यु । उपसेककर्त्तरि "त्वयं कोशास उपसेचनास" ऋ० ७,१०१, ४. उच् । उपसेक्तृतत्पार्थे त्रि० "लोकेभ्य उपसेक्तारमवकारम्" यजु० ३०, १२, स्त्रियां ङीप् । भावे ल्युट् । १उपसेके न० "दुहन्त्यूधरुपसेचनाय कम्" ऋ० १०,७६,७, "पर्ज्जन्यादुपसेचनात् कृता" कात्या० ८,५,२६, भा० कर्त्तरि ल्युट् । २उपसेचके त्रि० स्त्रियां ङीप् "वेति स्नामुपसेचनी" ऋ० १०,२१,२. उपसेचनी उपरिक्षरणशीला आहुतिः भा० । करणे ल्युट् । ३तत्साधने

उपसेवक त्रि० उप+सेव–ण्वुल् । उपभोगादिना १सेवनकर्त्तरि २भोगप्रसक्ते । "अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः" याज्ञ० ३उपेत्य सेवके च ।

उपसेवन न० उप+सेव–भावे ल्युट् । १उपभोगप्रसक्तौ । "न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते । यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम्" मनुः २समीपस्थित्या सेवने च । "निरताहं सदा सत्ये ! भर्तृणामुपसेवने" भा० व० २३२ अ० ३तत्तत्कर्म्मणि अनन्यासक्तौ "अश्रोत्रियगणाया-सविद्याद्योपसेवनात्" "एवंविधानां द्रव्याणामन्येषाञ्चोपसेवनात्" सुश्रु० । भावे अ उपसेवा । तत्रार्थे स्त्री । "गोभिरश्वैश्च यानैश्च तथा राजोपसेवया" । "परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम्" "विषयोपसेवा याऽजस्रम्" मनुः ।

उपसेविन् त्रि० उप+सेव–णिनि । उपसेवके "अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः । तेषां सततसक्तानां विषयाननुपसेविनाम्" मनुः । "ये हितं वाक्यमसूयन्त्यविपरीतोपसेविनः" सुश्रुत० । "श्वदाका पुलिनवनान्तरोपसेवी" सुश्रु० । स्त्रियां ङीप् ।

उपसोम पु० उपगतः सोमम् अत्या० स० । सोमोपगते सोमयाजिनि । अत्र तत्पुरुषत्वात् द्वन्द्वत्वादल्लोदा-

सृता । उपगतः सोमोऽनेन प्रा० ब० । तदार्थे सामीप्ये अव्ययी० । १सोमसामीप्ये अव्य० एतयोर्नान्तोदात्ततेति भेदः

उपस्कर पु० उप+कृ-भावे अप् हिंसने सुट् । १हिंसने उपस्करोति उप+कृ-अच् भूषणे समवाये प्रतियत्ने विकारे अध्याहारे च सुट् । २भूषणे कटक-कुण्डलादौ ३सम्मर्दिते संहते । ४व्यञ्जनसंस्कारकपिष्टकव्यञ्जनादिद्रव्ये (शाटना) । गृहसंस्कारके ५सम्मार्जन्यादौ । ६विकृते अध्याहारेण ७कथके च "यत्र सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः" । "वक्ता भवति छत्वाग्निं गृहकारी स्युपस्करम्" मनुः ।

उपस्करण न० उप+कृ-भावे ल्युट् हिंसने सुट् । १हिंसने । उप+कृ-भावे ल्युट् उपस्करशब्दोक्तभूषणादौ सुट् । २भूषणे ३संघाते ४सतोगुणान्तराधानरूपसंस्कारे ५विकारे ६वाक्याध्याहारे च । उभाभ्यां करणे ल्युट् । उक्तार्थेषु सुट् । ७हिंसासाधने ८भूषणादिसाधने कटकादौ च न० ।

उपस्कार पु० उप+कृ-भावे घञ् उपस्करशब्दोक्त भूषणादौ सुट् । १भूषणे २संहते ३प्रतियत्नरूपसंस्कारे ४विकारे ५अध्याहारे च । "शाकाङ्कमनुपस्कारं विषुगति निराकुलम्" किरा० ।

उपस्कीर्ण त्रि० उप+कॄ-क्त हिंसने सुट् । हिंसिते

उपस्कृत त्रि० उप+कृ-क्त उपस्कारशब्दोक्तभूषणादौ सुट् । १भूषिते २संहते ३संस्कृते ४विकृते ५अध्याहृते च । भावे क्तिन् उक्तार्थेषु सुट् । उपस्कृति उपस्कारशब्दार्थे स्त्री । उप+कॄ-भावे क्तिन् हिंसने सुट् । उपस्कीर्णि हिंसने स्त्री ।

उप(ष्ट)स्तम्भ पु० उप+स्तम्भ घञ् । पतनप्रतिरोधने अवलम्बने "कूपिकस्योपस(ष्ट)म्भे केनापि कारणेनात्र भवितव्यम्" हितो० । नि० षत्वम् । उपष्टम्भ १उपष्टम्भशब्दार्थे २आलम्बने ३स्थितौ ४सहकारे च "स्थानात् बीजादुपष्टम्भात् प्रस्यन्दात् निधनादपि" पात० भा० गाथा । भावे ल्युट् । उपस्तम्भन तत्रैवार्थे न० । करणे ल्युट् । तत्साधने शकटाद्याधारकाष्ठे च "वरुणस्योत्तम्भनमसीत्युपस्तम्भनेनोपस्तभ्नाति" शत० ब्रा० ३,३,४,२५, "उपस्तभ्यते प्रतिबध्यते इत्युपस्तम्भनं शकटाद्याधारकाष्ठम्" भा० "देवानामित्युपस्तम्भनस्य पत्नादीपाम्" कात्या० ७,९,१४, "शकटस्य काष्ठमीषा तदुपस्थ भूमिस्पर्शो मा भूदिति तदाधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनम्" वेददी० । ततो स्तृ-क्त । उपस्त(ष्ट)म्भक

था नि० षत्वम् । उपस्त(ष्ट)म्भकर्तरि आश्रयाधायके त्रि० ।

उपस्तरण न० उप+स्तृ-ल्युट् । १आस्तरणे (बिछान) २भूमेः समीकरणे च । "पुनर्नेशस्य लेपनोपस्तरणैः" आ० श्रौ० २,३,आधारे ल्युट् । १आस्तरणाधारे "अमृतोपस्तरणमसि" भोजनस्यादौ जलपानमन्त्रः "अथाचमनीयमापाभति अमृतोपस्तरणमसीति" आ० गृ० १,२४,११, । "आस्तरणमाच्छादनम् उपस्तरणं भूमेः समीकरणम्" ना० वृत्तिः

उपस्ति पु० उप+स्त्यै-इन् नि० । दासे । "उपस्तिरस्तु सोऽस्माकम्" यजु० १२,१०१, "उपास्त्यायन्ति उपकारायोपद्रव निराकरणाय च समीपे संहतास्तिष्ठन्तीत्युपस्तयः इत्याः वेददी० ।

उपस्तिर् त्रि० उप+स्तृ-कर्मणि क्विप् । आस्तीर्यमाणे आस्तरणीये । "अभि शुक्रमुपस्तिरम्" ऋ० ९,६२,२८,

उपस्तुत त्रि० उप+स्तु-क्त । समीपस्तुते श्रवणयोग्यत्वेन स्तुते "धोद्ग्राध उपस्तुतविद्वाक्" ऋ० ७,२७,२, "त्वं त्वमस्यद्या उपस्तुतं पूर्वेभिरिन्द्रः" ऋ० १०,८६,५ ।

उपस्तुति स्त्री उप+स्तु-क्तिन् । समीपस्थे श्रवणयोग्यस्तुतिवाक्ये "कर्मोपस्तुतिं भरमाणस्य" ऋ० १,१४८,२,

उपस्तुत्य त्रि० उप+स्तु-क्यप् । समीपे स्तवनीये । "उपस्तुत्यं महिजातं ते अर्वन्" ऋ० १,१६३,१,

उपस्थ पु० न० अर्द्धर्चादि । उप+स्था-क । १स्त्रीपुंसयोरिन्द्रियविशेषे तत्र पुंमिन्द्रिये "स्नानमौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः" याज्ञ० । स्त्रीन्द्रिये "दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिमृशेत् विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्येतयर्चा" गोभि० । "चितिश्चत्ता मातुरस्या उपस्थान्नानारूपाः पशवो जायमानाः" अथ० १४,२,२५ । "मुष्कद्वयं ब्राह्मणस्योपस्थद्वयं स्त्रियाः" शत० १२,८,२,११ । उभयेन्द्रिये "हस्तौ पायुरुपस्थश्च वाक् पादौ चेति पञ्च वै । कर्मेन्द्रियाणि जानीयात्" याज्ञ० । "उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चकम्" मनुः "सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम्" शत० ब्रा० १४,५,४,११ । उपस्थश्च न तयोश्चिह्नस्थानमात्रं किन्तु तत्स्थानाश्रितः प्रजापतिदेवतानियमितशक्तिक आनन्दनव्यापारकारकः कर्मेन्द्रियभेदः । तत्र "ब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः" इति शा० ति० तस्य कयद्दैवाच्यप्रजापतिदेवताकत्वमुक्तम् शत० ब्रा० उक्तवाक्ये आनन्दनव्यापारस्यानन्यमुक्तम् तस्यैवापाटवे क्लैव्यम् । इन्द्रियाणां भौतिकत्वमते तस्य पृथिवीरजोगुणोपादानकता आहङ्कारिकत्वमते गन्धतन्मात्रसहिताहङ्कारोपादानकता । स च स्वस्य

लिङ्गदेहान्तर्गत इति वेदान्तिनः सांख्याश्च । तेन जीवति चेतना॰ ठञ् । औपस्थिक जारकर्मोपजीविनि जारभेदे पु॰। वेश्यायां स्त्री। २उत्सङ्गे क्रोडे ३अन्तराले “व्यान-श्चुपस्थेन इन्द्रस्य सोम” यजु॰ १६,८२ । “वरोयस्योपा दृशन्ती पित्रोरुपस्था” ऋ॰१,१२४,५ । “उपस्था उपस्थे उत्सङ्गेऽन्तरालदेशे वा” भा॰ “तस्याः कुमारमुपस्थ आ-दधु” गोभि॰ “उपस्थे उत्सङ्गे” सं॰त॰ “भूम्या उपस्थेऽपद्यजत्राः” ऋ॰२,१४,७ । “रथोपस्थ उपा-विशत्” गीता । उप+स्था पच्यर्थे भावे क । सर्वाङ्गुलीभिः भूमिमाश्रित्य ४स्थितौ “समस्तअङ्गोदरतलिभ्यां जानुभ्यां चोपस्थं कृत्वा” आश्व॰श्रौ॰ ६,५,५ । “उपस्थं कृत्वा भूमिमाश्रित्येत्यर्थः पादाङ्गुलीभिः भूमिमाश्रित्यैवमुप-विशेत्” नारा॰व॰ । “प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा” आश्व॰गृ॰ २,२,२, । उप+तिष्ठति स्था— क । “उप-स्थकृतस्तेषाश्विनं यजेत्” आ॰श्रौ॰६,५,५ । ५समोप-स्थिते त्रि॰ ।

उपस्थपत्र पु॰ उपस्थं स्त्रीचिह्नमिव पत्रमस्य । अश्वत्थे वृक्षे तत्पत्रस्य तदाकारत्वात्तथात्वम् अतएव नैष॰ दमयन्त्यास्त-दङ्गसाम्यं ते । अश्वत्थस्य चलपत्र नामता कारणमुत्प्रेक्षितम् । “अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या गवेष्यते किं ? चलपत्र-पत्रम् । नो चेद्विशेषादितरच्छदेभ्यस्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो-भयेन” उपस्थदलादयोऽप्यत्र । उपयमशब्दे स्त्रीलक्षणे च तदङ्गस्य अश्वत्थदलाकारतोक्ता ।

उपस्थातृ त्रि॰ उप+स्था—तृच् । १उपासके, २उपगते, च ३यथो-क्तकाले उपगते “अन्यत्रादौ क्रियाद्वयी नोपस्थाता निरन्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः” मिता॰स्मृतिः । ४ऋत्विग्भेदे पु॰ ।

उपस्थान न॰ उप+स्था—ल्युट् । १उपेत्य स्थितौ, २अनुस-न्धाने स्मरणे “तत्त्वमतेरुपस्थानात् मनोयोगात् परिक्ष-यात् । कर्मणां सन्निकर्षाच्च सतां योगः प्रवर्त्तते” याज्ञ॰। “कर्माभिनिह्नितं नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते । तस्मात्तु तदुप-स्थानसम्पादेये शुभो भवेत्” भट्टका॰ । ३उपसेवने उपासने “सूर्योपस्थाने विनियोगः” सन्ध्याप्रयोगः “तूष्णीं शोपस्थानम्” कात्या॰४,१२,२०, ४उपसर्पणे । “तस्योप-स्थानम्” आश्व॰श्रौ॰५,१२,२, “उपस्थानं समर्पणम्” नारा॰व॰। ५आनतीकरणायोपगतौ “सुरद्विषश्चैव जगत्स्र कर्म्मसुपस्थाने वद्धमन्ति प्रभावात्” भा॰आ॰ ७६ । ६समीपस्थाने “कुमारान् यशांश्चाहनोपस्थानेषु मोचयेत्” पार॰गृ॰ । उपस्थीयतेऽत्र आधारे ल्युट् । ७उपा-सनाधारे मन्दिरादौ । “पार्थिवैर्व्वीरुद्भिः कामं नपस्थानं दिदृक्षुभिः” भा॰स॰४७ अ॰ “उपस्थानगृहैर्मुङ्क्तैर्ब-मौभिश्च शोभितम्” भा॰आ॰१२८ अ॰। अनुसन्धानञ्च स्मरणम् तस्य च चित्तेऽनुभवाहितसंस्कारेणोपस्थित-त्वात् तथात्वम् ।

उपस्थानीय त्रि॰ उप+स्था—“भव्यगेयादि” पा॰नि॰ कर्त्तरि अनीयर् । १उपासके । कर्मणि अनीयर् । २उपास्ये त्रि॰

उपस्थापक त्रि॰ उप+स्था—णिच्-ण्वुल् । स्मारके अनुभव-जन्यसंस्कारेण चित्तेऽनुसन्धानसम्पादके । उपस्थितौ च समानविषयत्वं तन्त्रम् यद्विषयकोऽनुभवस्तद्विषयकः संस्कारस्तद्विषयिकैव स्मृतिरिति कार्यकारणभावः स च समवायेनैव, तेनान्यानुभवसंस्काराभ्यां नान्यस्य स्मरणम् । तत्र च सादृश्यादिज्ञानादि सहकारि कारणम् तत्सम-वायितसंस्कारस्यैव स्मृतौ हेतुत्वात् । उपेक्षात्मकज्ञानेन च संस्कारो न जन्यते । संस्कारश्च चरमफलनाश्यः तेन स्मृतिधारायां न संस्कारान्तरकल्पनमिति वेदा॰प॰ । कस्यचित् दीर्घकालरोगादिना जन्मान्तरेण वा तन्नाशः । जन्मान्तरन्तु कर्मविशेषाभावस्थलमेव तन्नाशकम् तेन “जातिं स्मरति पौर्व्विकीम्” इत्यादिमन्वाद्युक्तकर्मविशेष-सत्त्वे न तन्नाशः । उपस्थापकञ्च यथा पदज्ञानं पदार्थस्य स्मृतिज्ञानं स्मारकत्वादि एकसम्बन्धिज्ञानस्यापर-सम्बन्धिस्मारकत्वनियमात् पदपदार्थयोश्च शक्तिसम्बन्धेन सम्बन्धितेति तथात्वम् ।

भावे ल्युट् । उपस्थापन—उपस्थिति साधन व्यापारे उद्बो-धकसमवधाने तत्सहकारे । उपस्थापनं प्रयोजनमस्य प्र-योजना॰छ । उपस्थापनीय उपस्थापनसाधने उद्बोधकादौ त्रि॰ उप+स्थापि-कर्म्मणि अनीयर् । स्थाप्ये त्रि॰ ।

उपस्थावरा स्त्री उप+स्था—बा॰कर्मणि वरच् । उपसेवनीये पुरुषमेधयज्ञाङ्गे देवताभेदे “सरोभ्योधैवरमुपस्थावराभ्यो-दाशम्” यजु॰ ३०,१६,

उपस्थित त्रि॰ उप+स्था—क्त । १समीपस्थिते, २समीपागते “तदनुपस्थितमग्निहोत्रं तस्मादुपस्थितमग्न्युपस्थिता इमाः प्रजाः प्रजायन्तेऽनुपस्थितो ह वै श्रिया प्रजाया प्रजायते” शत॰ब्रा॰ २,३,१, १२, “उपस्थिते-यं कल्याणी” रघुः । “वैयक्तीनमादाय शोकहता-नुपस्थितान्” भट्टिः । ३प्राप्ते, उपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावात्” न्यायवाक्यम् ‘अनुपस्थितकल्पना’

न्यासा" इति भ॰ भा॰ ४वेदाप्रयुक्ते अनार्षे च । "अनुतद्दुपस्थिते" पा॰। "उपस्थितोऽनार्षः" सि॰कौ॰ "उद्धृत्य स्वरेण चित्ते उपगते ५ज्ञाते "तौ ज्ञौ गुरुणेत्यनुपस्थिता" इ॰र॰उक्ते दशाक्षरपादके ६छन्दोभेदे स्त्री "उपस्थितमिदं ज्सौ तगौ यदि गश्च स्यात्" इति छ॰ र॰ उक्ते त्रयोदशाक्षरपादके ७छन्दोभेदे न॰ । ८सेविते त्रि॰ । भावे क्त सेवने ९उपगमने न॰ । तेन जीवति वेतना॰ ठक् । औपस्थितिक सेवनोपजीविनि त्रि॰

उपस्थिति स्त्री उप+स्था—क्तिन् । १उपसेवने २उपगतौ ३स्मृतौ च "आसत्तिरव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिः" का॰ इ॰ आसत्तिशब्दे उपसर्गशब्दे च उदा॰ ।

उपस्थूण अव्य॰ स्थूणायां तत्समीपं वा अव्ययी॰ । १स्थूणायामित्यर्थे २तत्समीपे च तत्र भवः परिमुखा॰ ञ्य । औपस्थूण्य तद्भवे त्रि॰ । उपगता स्थूणाम् अत्या॰ स॰ । ३स्तम्भोपगते त्रि॰ ततो भवार्थे अण्, न ञ्य इति भेदः

उपस्थेय त्रि॰ उप+स्था—मैत्र्यर्थत्वात् कर्मणि यत् । उपसेव्ये "मातृवत् तस्योपस्थेयं चेत्" कात्या॰ १७,१,२, "यदीदृशं रह विभैरुपस्थेयैरुपस्थितः" रामा॰ ।

उपस्नेह पु॰ उप+स्निह—घञ् । क्लिन्नस्य नैकट्यसम्बन्धेन क्लेदे "मूलयुक्त उपस्नेहात् प्रविश्य कुरुतेऽङ्कुरम्" । "आस्य मातुराहाररसवीर्यमभिवहन्ति तेनोपस्नेहेनास्याभिवृद्धिर्भवति" । "सर्वशरीरावयवानुसारिणीनां रसवाहानां विदग्धतानां धमनीनामुपस्नेहो जीवयति" सुश्रु॰ ।

उपस्पर्श पु॰ उप+स्पृश—घञ् । १स्पर्शे, २स्नाने च । उपस्पृश्यन्ते इन्द्रियाण्यत्र आधारे घञ् । विधिना जलपानपूर्वके मुखादिस्पर्शयुक्ते ३वैधाचमने तत्र हि "त्रिःप्राश्याऽपो द्विरुन्मृज्य मुखमेतानुपस्पृशेत् । आस्यनासाक्षि कर्णांश्च नाभिवक्षःशिरोऽंसकान्" छन्दो॰ आस्यनासिकादिस्पर्शो विहित इति तस्य तथात्वम् । "तथेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रम्" रघौ आचमनार्थे उपात्स्पृशतेः प्रयोगात् । भावे ल्युट् । उपस्पर्शनम् तत्रार्थे न॰ "अथात उपस्पर्शनम्" कात्या॰ ५,१०,२०

उपस्रवण न॰ उप+स्रु—भावे ल्युट् । सम्यक्क्षरणे उपरतं स्रवणम् प्रा॰स॰ । १विरतस्रवणे रजोनिवृत्तौ "पत्न्युदक्या दीक्षारूपाणि निधाय सिकतास्वासीतोपस्रवणात्" का॰२५,११,१२, "ज्योतिष्टोमादौ दीक्षितस्य पत्नी रजस्वला दीक्षारूपाणि मङ्गलादीनि निधाय सिकतासु आसीत आ रजःस्रावविरमणात्" कर्कः ।

उपस्वत्व न॰ उपगतमनुदर्शितकालेनैव प्राप्तं स्वत्वं यत्र । स्वत्वाश्रयीभूतभूम्यादिभ्य उत्पन्नशस्यादिद्रव्ये । लोकव्यवहारः । अन्यस्य द्रव्यस्य प्रतिग्रहार्जनाधीनं स्वत्वं न तु उत्पत्तिकालात्, अस्य तु तत्काले एव स्वत्वमस्त्येव तथात्वम् ।

उपस्वावत् पु॰ सत्राजितो नृपस्य पुत्रभेदे । "सत्राजितोऽथ त्वाभवन् भार्यास्तासां शतं सुताः । ख्यातिमन्तस्त्रयस्तेषां भङ्कारस्तु पूर्वजः । वातोत्रातपतिश्चैव उपस्वावांस्तथैव च" हरिवं॰ ३८अ॰

उपस्वेद पु॰ उप+स्विद—करणे घञ् । १यज्ञादिसमीपस्थानात् जाते ऊष्मणि "तयोरङ्गानि निदधुः प्रहृष्टाः परिचारिकाः । सोपस्वेदेषु भाण्डेषु पञ्च वर्षशतानि च" भा॰ आ॰ ६६अ॰ "सोपस्वेदेषु ऊष्मवत्सु तत्र ह्यग्न्यन्तर्जलभृता मात्रं घनीभवतीति" नी॰क॰ "अलावुमध्यादिप्रकृतबीजं यत्नेन गोप्यताम् । सोपस्वेदेषु पात्रेषु इतपूर्वेषु भागशः" भा॰व॰१०६अ॰ । भावे घञ् । २उपतापे

उपहत त्रि॰ उप+हन—क्त । १तिरस्कृते "करोत्यवज्ञोपहतं पृथग्जनम्" किरा॰ । "उपहतं तिरस्कृतम्" मल्लि॰ । २दूषिते "कृमिभिरात्मोपहताङ्गलिभिः" कुमा॰ "आगसा उपहता दूषिता" मल्लि॰ । ३विनाशिते ४उत्पातग्रस्ते अशुद्धद्रव्यसंयोगेन ५अशुद्धे च "शारीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वा यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम्" विष्णुः । ६अभिभूते "मन्युमुपहतः सहसा" किरा॰ ।

उपहति स्त्री उप+हन—क्तिन् । १उपघाते । २कार्यासामर्थ्यप्रयोजकापाटवे ३प्रतिहनने च ।

उपहत्नु त्रि॰ उप+हन—क्नु । उपहन्तरि "मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रम्" ऋ॰ २,३३,११,

उपहन्तृ त्रि॰ उप+हन—तृच् स्त्रियां ङीप् । उपघातके (कटुकः) "तन्वगुरुमेदसामुपहन्ता चेति" सुश्रु॰ ।

उपहरण न॰ उप+हृ—ल्युट् । १परिवेषणे २उपायनदाने च

उपहर्तृ त्रि॰ उप+हृ—तृच् स्त्रियां ङीप् । परिवेषणकर्त्तरि "अनुमन्ता विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः" मनुः । २उपायनदातरि च ।

उपहव पु॰ उप+ह्वे—अप् सम्प्र॰ गुणः । आह्वाने, "वीणामुपहरं दृष्ट्वा तेऽन्योन्योपहवाः सुहृदाम्" भट्टिः । "अध्वर्युर्होतर्युपहवं काङ्क्षते" आ॰श्रौ॰ ५,७,४, "प्रतिस्थाप्योपहवमिड्डाऽवेचेत" ६,१२,१,

उपहव्य पु॰ उपहूयतेऽत्र उप+ह्वे—बा॰ आधारे यत् । यज्ञ-

दशस्तोमकेषु पञ्चसु क्रतुषु मध्ये क्रतुभेदे। ते च क्रतवः कात्या० २२, दर्शिताः यथा। "सप्तदशाः पञ्च".६, "वक्ष्यमाणाः पञ्च क्रतवः सप्तदशस्तोमका भवन्तीत्यर्थः" कर्कः। "उपहव्योऽनिरुक्तो ग्रामकामस्य" ७ "उपहव्य इति विशेषसंज्ञा स ग्रामकामस्य भवति स चानिरुक्तश्च" कर्कः। "ऋतपेयोऽभिशस्यमानस्य" ८ "अन्तिकेनाभिशस्य मानस्याप्युपहव्यो भवति" कर्कः "स्थापत्येऽग्नौ दक्षिणा तं ब्रह्मणे ददाति" ९, इत्युपक्रम्याग्रे चत्वारस्तत्र दर्शिताः।

उपहसित न० उप+हस–भावे क्त। उपहासे (ठाट्टाकरा) निन्दासूचके हासभेदे। कर्मणि क्त। २हासेन सूचितनिन्दे त्रि०।

उपहस्त पु० उपहस्ति–भावे अच्। हस्तेन यद्दृव्यं प्रतिपद्यते तेन जीवति वेतना० ठञ्। औपहस्तिक तदुपजीविनि त्रि०।

उपहस्ति हस्तेन उपग्रह्णाति उप+हस्त–णिच् नामधातुः उभ० सक० सेट्। उपहस्तयति ते उपा(ज)जीहस्तत् त।

उपहस्तिका स्त्री उपगता हस्तम् अत्या० स० संज्ञायां कन् अत इत्वम्। (वेट्या) वस्त्रादिनिर्मिते ताम्बूलाद्याधारपात्रभेदे। "उपहस्तिकायास्ताम्बूलं कर्पूरसहितसद्भुत्य मह्यं दत्त्वा" दशकु०।

उपहार पु० उप+हृ–घञ्। (भेट) १उपढौकने उपायने "ततः सपर्यां सपशूपहाराम्" "रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः" रघुः कर्मणि घञ्। २उपढौकनीये उपायनद्रव्ये "बभ्रुपीत्वा भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः" मेघ० उपगतः हारम् अत्या० स०। ३हारसमीपस्थे तदुपयोगके द्रव्ये। अव्ययी०। ४हारसमीपे अव्य०। उभयत्र "उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं नवोपहारेण वयस्कृतेन किम्" नै०। "ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम्" कुमा०। [प्रवर्त्तोयत। कुन्तलदेशे हेम०।

उपहालक पु० हले प्रसृतः वा० वुण् उपगतो हालको हल-

उपहास पु० उप+हस–भावे घञ्। निन्दासूचके हासे (ठाट्टा) "कमलस्योपहासस्य सद्यःप्राप्तासि पश्य माम्" रघुः

उपहास्य त्रि० उप+हस–कर्मणि ण्यत्। उपहासेन निन्दनीये "गमिष्याम्युपहास्यताम्" रघुः।

उपहित त्रि० उप+धा–क्त। १निहिते २अर्पिते ३समीपस्थापिते ४आरोपिते च। "वसनमुपहितशोभं तूर्णमायादयोध्याम्" भट्टिः। "पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यात्" कुमा०। ५उपाधिसङ्गते उपलक्षिते "अन्तःकरणोपहितं चैतन्यं जीवः अज्ञानोपहितचैतन्यमीश्वरः" वेदान्तप०।

उपहूत त्रि० उप+ह्वे–क्त संप्रसारणे दीर्घः। समाहूते आचितादित्वाद्गतिरूर्ध्वकत्वेऽपि नान्तोदात्तता।

उपहूति स्त्री उप+ह्वे–क्तिन् संप्रसारणे दीर्घः। आह्वाने "षट्कप्रथाद्विहितोपहूतयः" माघः।

उपहृत त्रि० उप+हृ–क्त। १उपढौकिते उपहाररूपेण दत्ते "उपहृतपशुरुद्रः" सि० कौ०।

उपहोम पु० उपगतः होमं प्रधानहोमम् अत्या० स०। प्रधानयागसमीपे क्रियमाणः पूर्वं होतव्ये अग्निसोमादिदशदेवताके प्रत्येकं दशाहुतिके दशदक्षिणाके होमभेदे। स च शत० ब्रा० ११.४,३.८, कण्डिका १७ पर्यन्तेषु दर्शितः। "सैतानुपहोमानपश्यत्" इत्युपक्रम्य "अग्निरन्नाद इत्यादि१" "सोमो राजेत्यादि२" "वरुणः सम्राडितिः३ "मित्रः क्षत्रमिति४ "इन्द्रो बलमिति ५" "बृहस्पतिर्ब्रह्मेति ६" "सविता राष्ट्रमिति७" "पूषा भगमिति८" "सरस्वती पुष्टिमिति९" "त्वष्टा रूपाणीति १०" इत्येतद्दश देवता उक्ता "तावत्यता दश देवता, हवींषि दशाहुतयोदश, दश दक्षिणाः" इति यथोक्तविशेषणतया दर्शितः।

उपह्वर उप+ह्वृ–आधारे अ। निर्जने रहस्योपगमाधारे "उपह्वरे पुनरिन्द्रियजयं धर्ममिमम्" दशकु०। "यत्सोमपह्वरे विदत्" ऋ० ८,६९,६, "यन्नास्पह्वरे नद्यः" ऋ० ८,९६,१४, "उपह्वरे अत्यन्तगुह्यस्थाने" भा०। २अन्तिकस्थाने "कर्मान्तिके जोष्ठ्याः समानीतामुपह्वरम्" भा० व० ३०८ अ०। ३भूप्रदेशमात्रे च "उपह्वरे यदुपरा अपिन्वत्" ऋ० १,६२,६, "कौटिल्यवचनगतिराचिनात् गतिमात्रं लक्ष्यते उपह्वरन्ति गच्छन्त्यस्मिन् भः इत्युपह्वरो भूप्रदेशः" भा०। कर्मणि च। ४गन्तव्ये "उपह्वरेषु यदचिध्वम्" १,८७,२। "उपह्वरेषु गन्तव्येषु" भा०। ५प्रान्तभागे। "उपह्वरे गिरीणां संगथे च" ऋ० ८,६,२८ "उपह्वरे प्रान्तभागे" भा०।

उपह्वान न० उप+ह्वे–ल्युट्। १आह्वाने २मन्त्रोच्चारणे आह्वाने च "द्यावापृथिव्योरुपह्वाने षडवत्तम्" कात्या० २,४,१९, "आग्नीध्रे भक्षणं वषट्कारोपह्वानाभ्याम्" १०,६,२२,

उपांशु अव्य० उप+अंश–उ। १निर्जने "परिचेतुमुपांशु धारणाम्" रघुः। "उपांशु विजने" अमरः०। २अप्रकाशे च। "जिह्वोष्ठौ चालयेत् किञ्चित् देवतागतमानसः। निजश्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः" इत्युक्तलक्षणे ३मन्त्रादेर्जपभेदे पु०। जपोहि त्रिविधः नरसिंहपु० उक्तः।

"त्रिविधो जपयज्ञः स्यात् तस्य भेदान् निबोधत । वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा मतः । त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः । यदोच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेद्वाक्यं जपःप्रोक्तः स वाचिकः । शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ प्रचालयेत् । किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः । धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात् पदम् । शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः" । तेन स्वरादिसुव्यक्तवर्णोच्चारणवान् वाचिकः स्वयंमात्रश्रवणयोग्यः किञ्चिच्छब्दवान् उपांशुः । जिह्वोष्ठचालनमन्तरेण वर्णार्थानुध्यानवान् मानसः" व्या०त० । हारीतः "यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा जपयज्ञस्तु वाचिकः । शनैरुच्चारयेन्मन्त्रं किञ्चिदोष्ठौ प्रचालयेत् । किञ्चिच्छ्रवणयोग्यः स्यात् स उपांशुर्जपः स्मृतः । धिया पदाक्षरश्रेण्या अवर्णमपदाक्षरम् । शब्दार्थचिन्तनाभ्यास तदुक्तं मानसं स्मृतम्" "तेषामुत्तरोत्तरफलतारतम्यमाह" मनुः "विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः" "उपांशुदेवतां यजत्यनिरुक्तं वा उपांशु इति शत० ब्रा० २,३,५,२, उक्तेः अनिरुक्तमात्रे ४मौने । "उपांशु वै रेतः सिच्यते" शत० ६,२,२,२, मैथुनकाले मौनविधानात् तस्योपांशुत्वम् । ६निभृते च "यस्य त्वेकमुपांशु व्रतम्" भा० आ० २अ० । परमश्रवणायोग्यतया निभृतमित्यर्थः नील०क०

उपांशुयाज पु० यज–घञ् बाहुलकात् प्रयाजादिवत् न कुत्वम् । उपांशु अनुच्चैर्यो याजः । यागभेदे तत्र शत० ब्रा० १,६,२,१ दर्शयित्वा "एतेन वै देवाः उपांशुयाजेन यं यमसुराणामकामयन्त तमुपत्सर्य्य वज्रेण वषट्कारेणाघ्नंस्तत एवैष एतेनोपांशुयाजेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यमुपत्सर्य्य वज्रेण वषट्कारेण हन्ति तस्मादुपांशुयाजं यजते" तत्फलमुक्तम् । "उपांशुयाजमन्तरा यजति" प्रयाजादियागेतिकर्त्तव्यतायां श्रुतिः ।

उपाक पु० उप+अक–अच् । परस्परं समीपगते सन्निहिते "आसुष्वयन्ती यजते उपाके" यजु० २९,११, "उपाके परस्परसमीपगते" वेददी० । "आ भन्दमाने उषसा उपाके" ऋ० २,३,६, "आभन्दमाने उपाके" १,१४२,७, २अन्तिके च । "दूरे उपाकचक्षसम्" ऋ० ८,६,२५, "उपाक इत्यन्तिकनाम" भा० ।

उपाकरण न० उप+आ+कृ–ल्युट् । उपावर्त्तयितव्ये स्तोत्रप्रैषे "नापव्याहरेदोपाकरणादुपावर्त्तध्वमित्येवाध्वर्युरुद्गातृभ्यः" शत० ब्रा० ४,२,२,१२, "यदा उद्गातारः स्तोत्रमारभेरन् तावदध्वर्युप्रैषणादनन्तरं नापव्याहरेत्" भा० "प्राग्वा च मन्त्रदितोः प्रातरनुवाकोपाकरणम्" कात्या० ९,१,१०, । "सोमे च यद्वं यज्ञोत्थोपकरणात्" २,२,१७, "उपावर्त्तध्वमित्ययं स्तोत्रप्रैषः उपाकरणशब्देनोच्यते" कर्कः । तथा प्रैषस्य हि स्तोत्रारम्भार्थत्वात्तस्य तथात्वम् । २यज्ञियपशुसंस्कारविशेषे च "गोतमस्तोमः प्रथमं द्वितीयस्याह्नः पशोरुपाकरणकालेऽभ्यमानीय बर्हिर्द्धावादेवाध्यापयेत्" आश्व० श्रौ० १०,८,२ । "तमवस्थितमुपाकरणाय यदक्रन्दस्यैकादशभिः स्तौति प्रथमम्" ५. "पशुकल्पेन पशुं संस्कृत्य प्रोक्षणोपाकरणवर्ज्जं यथासूक्तं जुहुयात्" आश्व० गृ० २,४,१५, ३आरम्भे च । "अथातोऽध्यायोपाकरणम्" आश्व० गृ० ३,५,१, "उपाकरणमारम्भः" ना०वृ० । उपाकर्मशब्दार्थे च तत्प्रकारकालादिकं वक्ष्यते

उपाकर्म्मन् न० उप+आ+कृ-करणे मनिन् । येन कर्मविशेषेण अर्थान्तो पुनर्वेदः पठितुमारभ्यते तादृशे कर्मभेदे तच्च "अथातोऽध्यायोपाकरणम्" इत्युपक्रम्य आश्व० गृ० दर्शितम् तत्कालकर्त्तव्यतादि च तत्रैवोक्तं विशेषस्तु नि० सि० उक्तो यथा "तत्र बह्वृचानां प्रयोगपारिजाते शौनकः । "अथातः श्रावणे मासि श्रवणर्क्षयुते दिने । श्रावण्यां श्रावणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते । दिवसे विदधीतैतदुपाकर्म यथोदितम् । स्वाध्यायोपाकृतिं कुर्य्यात्सत्योपासनवह्निना" अत्र पौर्णमासी उपसंहारन्यायेन यजुर्वेदपरेति हेमाद्रिः । अत्र हस्तयुक्ता पञ्चम्युक्ता कारिकयाऽपि "तस्मिन् हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते" इति । केवलपञ्चम्यां हस्तयुतेऽन्यस्मिन् वा दिन इति तु हेमाद्रिः । उपासनवह्निनेति तु "कर्मद्वयमिदं केचिल्लौकिकाग्नौ प्रकुर्वते" इति कारिकोक्तलौकिकाग्निना विकल्प्यते । तत्र "अध्यायान्वारम्भः" इति सूत्रात् सर्वशिष्यत्वेन तदधिकारित्वात् नाचार्य्याग्नौ "नाग्न्यवस्त्रस्यान्योऽजुहुयादिति" निषेधाल्लौकिक एव । तदभावे स्मार्त्त इति निर्णयः । यद्यपि दीपिकायाम् । "वेदोपाकृतिरोषधिप्रजनने पक्षे सिते श्रावणे" इति शुक्लपक्षेऽपि सर्वेषां मुख्यकालत्वेनोक्तः । पञ्चम्याश्च वचनेन छन्दोगान् प्रति विहितस्य तस्याविरोधिता सर्वान् प्रति निवृत्तिश्च । तथापि श्रावणमासस्यैवास्य स्वीकृतत्वात् कृष्णपक्षेऽपि कार्य्यमिति वृद्धाः । तथा च आश्व०

सूत्राणि "अथातोऽध्यायोपाकरणम्" "ओषधीनां प्रादुर्भावे" "श्रवणेन श्रावण्यां पञ्चम्यां हस्तेन वा"। अत्र श्रवणोत्सुक्योऽन्यो गौणः। तत्राहर्द्वययोगे हेमाद्रौ व्यासः। "धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत्। तत्कर्म सफलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम्। श्रवणेन तु यत् कर्म उत्तराषाढसंयुतम्। संवत्सरकृतोध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यतीति"। प्रयोगपारिजाते गार्ग्योऽपि। "उदयव्यापिनी त्वेव विष्णुर्क्षे घटिकाद्वयम्। तत्कर्म सफलं ज्ञेयं तस्य पुण्यमनन्तकमिति" पूर्वेद्युरुत्तराषाढायोगे, परेद्युः श्रवणाभावे घटिकाद्वयन्यूने वा पञ्चम्यादौ कार्यम्। न तु पूर्वविद्धायां सङ्गवेऽपि, अपवादाभावात्। किन्तु परेद्युः सङ्गवास्पर्शे निषिद्धपूर्वग्रहणे किं मानम्। सङ्गववाक्यं श्रवणवाक्यं चेति चेत् तर्हि व्रीहिवाक्याद्यवयववाक्याच्च मापमिश्राणामप्युपादानं स्यादिति महत्यसङ्गतम्। एतेन पर्यायो द्वयिकं व्याख्यातम् निषेधप्रवेशस्योभयत्र साम्यात्। श्रवणयुतदिने संक्रान्त्यादौ तु "उपाकर्म न कुर्वन्ति क्रमात्सामर्ग्यजुर्विदः। ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु" इति हेमाद्रौ निषेधात् पञ्चम्यादयो ग्राह्याः। अत्र ग्रहसंक्रान्तिदिने येषां प्राप्तिः तैरुपाकर्म न कार्यम् इत्येको वाक्यार्थः। तेनाथर्ववेदिनामपि निषेधः। अन्यथा हस्तादित्रये प्रत्येकं ग्रहसंक्रान्त्योः षड्वाक्यकल्पनापत्तेः। मदनरत्नेऽपि "यदि स्यात् श्रावणं पर्व ग्रहसंक्रान्तिदूषितम्। स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु" स्मृतिः, स्मृतिमहार्णवे "संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि यदि पर्वणि जायते। तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते"। तत्रापि प्रयोगपारिजाते वृद्धमनुकात्यायनौ। "अर्द्धरात्रादधस्ताच्चेत् संक्रान्तिर्ग्रहणं यदा। उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृदिति"। मदनरत्ने गार्ग्योऽपि। "यद्यर्द्धरात्रादर्वाक् तु ग्रहः संक्रम एव वा। नोपाकर्म तदा कुर्य्याच्छ्रावण्यां श्रवणेऽपि वा"। एतेन ग्रहणकाले श्रवणसत्त्व एव निषेधो नान्यथेति मूर्खगाथा परास्ता, ग्रहविशिष्टानां हस्तश्रवणपर्वणां प्रत्येकं निषेधे तद्युक्तोपाकर्मनिषेधे च विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदात् पञ्चम्यां संक्रान्तौ निषेधाभावापत्तेश्च। तेनार्द्धरात्रात् पूर्वं ग्रहणमात्रे उपाकर्मनिषेधो न तद्योगे। यत्तु "प्रतिपन्मिश्रिते नैव नोत्तराषाढसंयुते। श्रवणे श्रावणं कुर्य्याद्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते" इति प्रतिपन्मिश्रितनिषेधकं वचनं तन्निर्मूलम्। हेमाद्रौ निगमः। "ग्रहयोगो गुरुं हन्ति संक्रान्तिः शिष्यघातिनी। तयोरन्यत्तराषाढा उपाकर्मणि वर्ज्जयेत्" अत्र च "वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ। उपाकर्म न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके" इति वचनं देशान्तरविषयम्। "नर्मदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके। कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणा" इह० वचनात् इति प्रयो०पा० उक्तम्। पराशरमाधवीयेऽप्येवम्। सामगानां सिंहस्थरवावुक्तं हस्तयमेवेदं, पुरोडाशचरुहोमकरणवदुपसंह्रियत इति। न तु बह्वृचादिपरम्। तेषां सूत्रे चान्द्रश्रावणोक्तेः सौरे पञ्चम्ययोगात् सामान्येन सौरविशेषस्य बाधायोगादिति तु वयं पश्यामः। यत्तु कालादर्शे "अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः। बह्वृचाः श्रवणे कुर्युः सिंहस्थोऽर्कोऽभवेद्यदि। हस्तयुक्तपञ्चम्यां तदद्युपरस्परसंक्रमे। सिंहार्कप्रौष्ठपद्यां श्रवणेन व्यवस्थेति" तन्मूलाभिधानात् सूत्रविरोधाच्च चिन्त्यम्। सूत्रे च श्रवणेन श्रावणस्येति चान्द्रमास एवोक्तो न सौरः तस्य पञ्चम्यभावात् स्मृतिवचनाभ्यामुभयपरत्वे स्मृतिद्वयविरोधाच्च। तेन सिंहस्थोऽर्कोऽभवेद्यदि तदा कर्केऽपि ग्रहसंक्रमे सति सिंहार्के शुक्लपञ्चम्यां श्रवणे वा बह्वृचाः, प्रौष्ठपद्यां तैत्तिरीया इति व्याख्येयम् तेषां सौरमासाभावात्। श्रावणे शस्यानुद्गमादौ बह्वृचपरिशिष्टे "अहश्चौषधयस्तस्मिन् मासे तु न भवन्ति चेत्। तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यत इति"। "तथास्यनुद्गमे तु "कुर्य्यादेव तदाधिकमित्यापद्यते" इति स्मृतात्। वर्षतौ भवं वार्षिकम्। एतच्च शुक्रास्तादावपि कार्यम्। "उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणमिति" दमनारोपणे लिखितवचनात् "नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु च। उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते" इति प्रयोगपारिजाते हेमाद्रौ च संग्रहोक्तेः। पर्वणि ग्रहणे सति पूर्वं त्रिरात्रादिवेधाभावं वक्तुमिदम्। तेन पर्वणि ग्रहणेऽपि चतुर्दश्यां श्रवणे कार्यमिति हेमाद्रिः। प्रथमारम्भस्तु न भवति "गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये बाल्ये वा वार्द्धकेऽपि वा। तथाधिमाससंसर्गे मलमासादिषु द्विज! प्रथमोपाकृतिर्न स्यात् कृता कर्मविनाशकृदिति" तत्रैव कश्यपोक्तेः। अत्र प्रथमारम्भे हरिश्राद्धं कुर्यादिति। नारायणवृत्तौ एतच्चाधिमासे न कार्यम् "उपाकर्म्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः। मास-

दृष्टौ पराःकार्या वर्जयित्वा तु पैतृकमिति” ज्योतिःपराशरोक्तेः “उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्म्मादिकर्म्मणि । अभिषेकादिषु होनां न तत्कर्मो युगादिष्विति” कात्यायनोक्तेश्च । यत्तु “उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्रोतदिष्टं युगादिवत्” इति ऋष्यशृङ्गवचनं तत्सामगविषयम् तेषां सिंहार्के एवोक्तेः । एतच्चापराह्णे कार्य्यम् । “उपाकर्मापराह्णे स्यादुत्सर्गः प्रातरेव त्विति” “अध्यायानामुपाकर्म्म कुर्य्यात्तत्र तु अपराह्णके । पूर्व्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुरिति” हेमाद्रौ गोभिलोक्तेः । वस्तुतस्तु ‘भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्व्वाह्ण एव त्विति” प्रचेतोवचनात् पूर्व्ववाक्यं सामग विषयम् । तेषामपराह्णे एवोक्तेरिन्नतुपदं वक्ष्यते । दोषश्चापि । “अस्य तु विधिः पूर्व्वाह्णकालः स्मृत”इति । याजुषास्तु पर्व्वणि कुर्य्युः । तच्चापरमौदयिकं ग्राह्यम् । अन्ये तु पूर्व्वम् । “पर्व्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणे तैत्तिरीयकाः । बह्वृचाः श्रवणे कुर्य्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते” इति गर्गोक्तेः “संप्राप्नवान् सुतीर्थेच्छा पर्व्वण्यौदयिके पुनः । अतो भूतदिने तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते” इति कालिकापुराणात् । “श्रम चेद्ग्रोपसंयुक्ते पर्व्वणि स्यादुपाक्रिया । दुःखशोकामयप्रस्तारान्ते तस्मिन् द्विजातयः” इति मदनरत्ने गर्गोक्तेः । अत्र भिक्षाभट्टीये विशेषः । “श्रवणः श्रावणं पर्व्व सङ्क्रान्तिस्तु यदा भवेत् । तदैवौदयिकं कार्य्यं नान्यदौदयिकं भवेत्” । पराशरमाधवीयेऽपि गार्ग्यः “श्रावणी पौर्णमासी तु सङ्गवात्परतो यदि । तदैवौदयिकी ग्राह्या नान्यदौदयिकी भवेत्”। कर्कभाष्ये कात्यादर्शे निगमः । “श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा प्रतिपत् पञ्चभूतकैः । विद्धा स्याच्छन्दसां तत्रोपाकर्मोत्सर्जनं भवेत्” । अत्र पौर्णमासी श्रवणहस्तयोरन्यतरयुक्ता तेन तावपि सङ्गवस्पर्शौ ग्राह्यौ । “उदये षड्घटीस्पर्शे स्थिते पर्व्वणि शाकभे । कुर्युर्नभस्युपाकर्म सम्यक् सामगाः क्रमात्” इति पृथ्वीचन्द्रः । “विष्णुः षटिकाद्वयमिति” पूर्व्वोक्तविरोधात् सामान्यशास्त्रादौदयिकी कर्म्मपर्य्याप्ता ग्राह्या न पूर्व्वा । सङ्क्रान्तिनिमित्तपूर्व्वविद्धापवादाभावात् भाद्रादौ कालान्तरे वास्तु, न तु निषिद्धम् । न हि मौढ्यलाभे निषिद्धमाचरणं युक्तम् । अतएव परेद्युः सङ्गवव्याप्तौ पूर्व्वनिषेधः । तदभावे तु नेति मूर्खत्वस्याप्यपाला विधिवैयर्थ्यात् मायनिषेधे तथापत्तेश्च । पूर्व्वविद्धावचनमपि हि ना युज्यते । एवं श्रवणेऽपि ज्ञेयम् । एतच्चाधिक्यपरं तेन यथाग्निहोत्रादौ सायं प्रातः कालबाधे सामान्यस्य जीवनावच्छिन्नकालदर्शादेरनुष्ठानम् । यथा व्रीह्यलाभफलाद्यभावे यागात्तिप्राप्तिनिषिद्धावर्ज्यद्रव्येण तथात्र सङ्क्रान्त्यभावेऽनिषिद्धावच्छिन्नकर्म्मपर्य्याप्तौदयिके कालान्तरे वानुष्ठानं न तु कदापि निषिद्धे अपवादाभावे उत्सर्गस्यैव प्राप्तेः । कात्यायनादीनान्तु दिनद्वये पूर्व्वाह्णव्याप्तौ एकदेशस्पर्शे वा पूर्व्वैवेति हेमाद्रिः । घटिकाद्वयमिति पूर्व्वोक्तविरोधात् तेन प्रायस्त्वमात्रपरमिदम् । यदपि “श्रावणी दोर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी । पूर्व्वविद्धा प्रकर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति” तच्छ्रावणम् तदुत्सर्गपरमिति विषयमिति हेमाद्रिः । मदनपारिजातेऽपि पूर्व्वविद्धायां श्रावण्यां वाजसनेयिनामुपाकर्मेत्युक्तम् मदनरत्नेऽपि “पर्व्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः” इति बह्वृचपरिशिष्टाद्बह्वृचानां प्रति कर्म्मविधानार्थं प्रवृत्ते तत्र तैत्तिरीयककर्म्मविध्ययोगात् पूर्व्वोक्तकालिकापुराणादौ सामान्यत औदयिकपर्व्वप्राप्तेस्तन्निषेधे न बह्वृचानां श्रवणविधानात्तैत्तिरीयकपदम् अनुवादत्वात्तस्य च प्राप्त्यधीनत्वात् प्राप्तेश्च यजुर्वेदमात्रपरत्वात् सर्वयजुर्वेद्युपलक्षणार्थम् । अथवानुवादो वा । न तु विधायकम् । तेन विशेषविधिना उपसंहारः स्यात् । अनुवादत्वाच्चान्यथा न दोषः । अन्यथौदयिकपर्व्वविशिष्टोपाकर्मोद्देशेन कर्त्तृविधौ कर्त्तृविशिष्टे औदयिकपर्व्वविधौ वाक्यभेदापत्तेः । तस्मात्तैत्तिरीयक पदाविवक्षया सर्वयजुर्वेदिनामौदयिकमेव पर्व्वेत्युक्तम् । तत्र न तावत्परिशिष्टे बह्वृचान् प्रत्येव विधिः । धनिष्ठा प्रतिपद्युक्तत्वात् ‘साङ्गश्रवणसमन्वितमित्यादि तदुदाहृते एव परिशिष्टे वेदान्तरधर्म्मविधीनां दर्शनात् । नाप्यनुवादोऽयम् कालिकापुराणाद्बह्वृचादीनामपि तदापत्तेः कुर्य्युरित्यस्य विधित्वेन तस्यैवार्थवादत्वे नैतत्प्राप्त्यनुवादित्वाच्च । न च तैत्तिरीयकाणां स्मृत्यौ तद्विधिरस्ति येनानुवादः स्यात् । न च वाक्यभेदः । तैत्तिरीयकपदमात्रस्य कर्म्ममात्रस्य वा उद्देश्यत्वायोगेन हविरार्त्तिवद्दृष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेतिवद्भागत्वा विशिष्टोद्देश्यत्वात् । अन्यथोत्तरार्द्धे बह्वृचपदस्याप्यविवक्षापत्त्या श्रावणस्य सर्वसाधारण्यापत्तेः । तस्मात् हेमाद्रिमतमेव युक्तमिति दिक् । इदं च । शिष्यानध्यापयत आवश्यकेऽन्यो अनध्यापयतोनाधिकार इति कर्कः । श्रावण्यामपि ग्रहणादिदुष्टायां कात्यायनैः प्रौष्ठपद्यां कार्यं तैस्तु श्रावणपञ्चम्याम् । “संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् । उपा-

हतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिरिति" स्मृतिमहार्णवे वाजसनेयिपरिशिष्टादिति हेमाद्रिः । इदं सकलोक्त श्रावणपरत्वात् बह्वृचपरमपि । शाखायनैस्तु हस्ते कार्य्यम् । आपस्तम्बैराषाढ्यैव प्रौष्ठपद्याम् । यत्तु बौधायनः "श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकुर्य्यादित्यूचे । तत् प्रौष्ठपद्यामपि दोषे आषाढ्यां कार्य्यमित्येवमर्थम् । तच्छाखीयविषयं वा । सामगास्तु श्रावणे हस्ते कुर्युः । "बह्वृचाः श्रावणे चैव हस्तर्क्षे सामवेदिनः" इति निर्णयामृते गोभिलोक्तेः । कौस्तुभे तु "धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रऋक्षसमन्वितम् । श्रावणं कर्म्म कुर्वीरन्नृग्यजुःसामपाठकाः" इति मदनरत्ने परिशिष्टोक्तेः । गर्गोऽपि "सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे विमले बह्निः । छन्दोगाभिहिताः कुर्युरुत्सर्गं स्वस्वछन्दसाम् । शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्म्मापराह्णिकमिति" । पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे उत्सर्गः आपराह्णिकमुपाकर्म्मेत्यन्वयः । अविमले ग्रहादिदोषरहिते । अन्योविशेषः पूर्व्वमुक्तः । प्रयोगपारिजाते गोभिलः "उपाकर्म्मोत्सर्जनं च वनस्थानामपीष्यते । धारणाध्ययनाङ्गत्वाद्गृहस्थानां ब्रह्मचारिणाम् । उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म्म च । अकृत्वा वेदजप्येन फलं नाप्नोति मानवः" । सर्वथा लोपे तु कृच्छ्र उपवासश्च "वेदोदितानां नित्यानामिति" मनुनाऽभोजनोक्तेः । एवमुत्सर्गेऽपि ।

अथ प्रसङ्गाद्वेदोत्सर्जनमुच्यते । तच्च पौषमासे रोहिण्यां तत्कृष्णाष्टम्यां वा कार्य्यम् । "पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा । जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिरिति" याज्ञ० उक्तेः । आषाढ्यां प्रौष्ठपद्यां चोपाकृतौ क्रमेण पौषशुक्लप्रतिपदि, माघशुक्लप्रतिपदि च कार्य्यम् "अर्द्धपञ्चमासानधीयीतेति" तेनैवोक्तेः । यत्तु हारीतः "अर्द्धपञ्चमान्मासानधीत्योर्द्ध्वमुत्सृजेत् षष्ठार्द्धमासानिति" । तदाषाढ्युपाकर्म्मविषयम् । बौधायनास्तु पौष्यां माघ्यां वा कुर्युः । "पौष्यां माघ्यां वोत्सृजेदिति" तत्सूत्रात् । तैत्तिरीयैस्तु तैष्यां कार्य्यं "तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेदिति" तत्सूत्रात् । बह्वृचैस्तु माघ्यां कार्य्यम् "अध्यायोत्सर्जनं माघ्यां पौर्णमास्यां विधीयते" इति कारिकोक्तेः । कातीयास्तु भाद्रपदे कुर्युः । "उत्सर्गश्च तदा तिष्यतिथ्यां प्रौष्ठपदेऽपि वेति" कात्यायनोक्तेः । सामगास्तु सिंहार्के पुष्ये कुर्युः । तथा च सिंहे रवौ चेति गार्ग्यवचनं पूर्व्वमुक्तम् । सर्वैरुपाकर्म्मदिने वा कार्य्यम् । "पुष्ये तूत्सर्जनं कुर्य्यादुपाकर्म्मदिनेऽथवेति" हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरोक्तेः । यदा सिंहस्थे सूर्य्ये सति तत्कालस्थहस्तनक्षत्रात् प्राक् पुष्यः कर्कस्थो भवति तदा तस्मिन् पुष्ये उत्सर्गं कृत्वा तदुत्तरहस्ते उपाकर्म्म सामगाः कुर्युः । "मासि प्रौष्ठपदे हस्तात् पुष्यः पूर्व्वो भवेद्यदि । तदा तु श्रावणे कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः" इति तत्रैव परिशिष्टोक्तेः । अत्र द्वावपि सौरौ मासौ ज्ञेयौ तेषां सौरत्वोक्तेः । अत्र विशेषमाह कार्ष्णाजिनिः । "उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च । ऋषीन्दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः । संप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये । स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः । उपाकर्म्मोदितं प्रोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम् । शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं प्रशस्यते" । "उपाकर्म्मण्युत्सर्गे च त्रिरात्रं पक्षिणीमहोरात्रं वानध्याय" इति मिताक्षरायामुक्तम् । अत्र नदीनां रजोदोषो नास्ति । "उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे रजोदोषो न विद्यते इति" गर्गोक्तेः । "उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते" छन्दो० उक्तेश्च उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे दुर्गादौ सूतकामरे । निषेधेऽपि दिने कुर्य्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्" स्मृतिः । "त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् । मङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोरिति" सामान्यतो ग्रहणे दिननवकनिषेधस्तु अनियतकालीनकर्म्मपरः न तु नियतकालीनकर्म्मपरः । "नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमे यज्ञक्रियासु च । उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे ग्रहदोषो न विद्यते" इति नि० सि० स्मृत्युक्तेर्नोपाकर्म्मणि ग्रहणवेधदोषः । आषाढ्यामपि उपाकर्म्मविधानात् आषाढीप्रयोजनकत्वात् दण्डस्याषाढनामता वेदग्रहणस्य दण्डपूर्व्वकत्वात् तथात्वमिति बोध्यम् । करणे क्तिन् उपाकृतिरप्यत्र स्त्री कर्म्मकरणयोरभेदोपचारात् उपाक्रियाप्यत्र स्त्री ।

उपाकृत त्रि० उप+आ+कृ—क्त । यज्ञे हननार्थं १कृतसंस्कारे पशौ "अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" अभक्ष्ये मनुः । "पशुयागादौ मन्त्रविशेषेण पशोः स्पर्शनमुपाकरणं तद्विहितपशुरुपाकृतः" कुल्लू० । "पशवेऽनुपाकृतः पश्चायेत वायवे तमनुद्दिश्य तदर्थं तद्धनमालभेत" कात्या० २५,८,१ २श्रौतप्रैषेण प्रेषिते च "उपाकृत उद्गातार आर्त्विज्यं यात्" कात्या० ३,२,१८ । ३आरब्धे च । भावे क्त । ४उपाकरणे ईर्यादियज्ञसंस्कारे ५आरम्भे च न० । ततः इष्टा० कर्त्तरि इनि । उपाकृतिन् उपा-

करणकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् उपाकृतिनी ।

उपाक्ष अव्य० अक्ष्णः समीपम् अव्ययी० नि० टच्समा० । नेत्रसमासे "कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे" पा० अन्तोदात्तता अक्षैर् अक्षेतिनिर्देशात् नि० टच्समा०

उपाख्या स्त्री० उप+आ+ख्या—भावे अ । १प्रत्यक्षे "द्वितीयेऽनुपाख्ये" पा० । उपाख्या प्रत्यक्षं तद्भिन्नेऽनुमानगम्ये इत्यर्थः । २शब्दादिभिर्निर्वचने च । "ज्ञानविज्ञानयुक्तानां निरुपाख्या निरञ्जना । कैवल्या या गतिर्देव परमा सा गतिर्भवेत्" भा० अनु० २६अ० । निरुपाख्योऽभावः । तस्य च भावभिन्नत्वादिना यथा निर्वक्तुमशक्यत्वं तथाऽभावशब्दे उक्तम् "प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशञ्चेति" शा० सू० भाष्ये "तदवस्तु अभावमात्रं निरुपाख्यम्" "न हि भावानां निरन्वयो निरुपाख्यो विनाशः सम्भवति" "निरोधद्वयमाकाशञ्चेति निरुपाख्यम्" । "तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वम् पुरस्तान्निराकृतमाकाशस्येदानीं निराक्रियते" "आकाशे च न युक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः" इत्येवम् सौगतमतनिराकरणे अभावपरतयाऽसकृदुक्तम् ।

उपाख्यान न० उप+आ+ख्या—ल्युट् । १पूर्ववृत्तकथने "रामोपाख्यानमत्रैवेति" भा०आ०१अ० । एवं नलोपाख्यानाद्युपाख्यानानि बहून्युपाख्यानानि तत्र सन्ति । "चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् । उपाख्यानैर्विना तावत् भारतं प्रोच्यते बुधैः" भा० आ० १अ० । २विशेषकथने । "सर्वाख्यानं श्रुतं ब्रह्मन् ! अतीव परमाद्भुतम् । अधुना श्रोतुमिच्छामि दुर्गोपाख्यानमद्भुतम्" "शृणु नारद ! वक्ष्यामि दुर्गोपाख्यानमद्भुतम्" इति च ब्रह्मवै० । तत्र साधु कन् । उपाख्यानक तत्प्रतिपादके ग्रन्थभेदे स्वार्थे कन् । कथनमात्रे च । [गते च ।

उपागत त्रि० उप+आ+गम—क्त । १समुपस्थिते २अभ्युप-

उपागम पु० उप+आ+गम "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" पा० अप् । १स्वीकारे २समीपगमने च ।

उपाग्रहण न० उप+आ+ग्रह—ल्युट् । संस्कारपूर्वकवेदप्रारम्भे अमरटीकायां रायमु० ।

उपाग्रहायण(णि) अव्य० आग्रहायण्याः समीपं अव्ययी० वा० टच्समा० । आग्रहायणीसमीपे

उपाङ्ग न० उपमितमङ्गेन अन्या०स० । १प्रधानस्याङ्गोपयोगिनि "साङ्गोपाङ्गैरिकोदितम्" इत्यमरः २वेदाङ्गषड्के शास्त्रभेदे अपकृष्टानि शास्त्राणि च "पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि । चत्वार्युपाङ्गानि" इत्युक्तानि तेषां वेदाङ्गवत् वेदार्थस्य बहुलं करणादुपाङ्गत्वम् । "साङ्गोपाङ्गोपनिषदः" हरि० २५अ० "साङ्गोपाङ्गा चतुर्वेदाः सरहस्याः क्रमेण तु" विक्र० । "षडङ्गमाद्यं तस्यापि कृतस्वर्मायत् प्रतितिष्ठत् । तत पुत्रे महाबाहौ साङ्गोपाङ्गं मखाग्नि" भा०आ०१००अ० । अङ्गं देहस्तदुपयोगीनि ३प्रत्यङ्गे प्रत्यङ्गानि च अङ्गशब्दे ७२ पृ० दर्शितानि ४तिलके पु० जटाधरः ।

उपाजिन त्रि० उपगतोऽजिनम् अत्या० स० । चर्मोपगते उपात् अजिनान्ततत्पुरुषत्वात् अन्तोदात्तता । अजिनस्य समीपम् अव्ययी० । २चर्मसमीपे अव्य० । निरुक्तादित्वात् अन्तोदात्तता । उपगतमजिनं येन प्रा०ब० । ३उपगतचर्मके त्रि० अत्र मध्यस्वरः इति भेदः

उपाजे अव्य० उप+अज—बा० के बलाधानाभावः । दुर्बलस्य बलाधाने "उपाजेऽन्वाजे" पा० कृञि परे तस्य गतित्वम् तेन समासे उपाजेकृत्य असमासे तु उपाजे कृत्वेति दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः" सि०कौ० । एतौ च विभक्तिप्रतिरूपकावव्यये इत्यन्ये

उपाञ्जन न० उप+अञ्ज—ल्युट् । १लेपने "मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म पुनःपाकेन मृण्मयम्" मनुः २गोमयादिनानुलेपने च "सम्मार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च । गवाञ्च परिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभिः" "स्नानं तपोऽग्निराहारो मृण्मनो वार्युपाञ्जनम् । वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धेः कर्त्तॄणि देहिनाम्" मनुः उपाञ्जनमुपलेपनम्" कुल्लू० । आधारे ल्युट् । ३अञ्जनाधारे कलशादौ च । "चतुर्थक आङ्क्तनीयस्योपयमनीधान्योऽभीवक्षात्योपाञ्जने च" कात्या० ८,६,२४, "तृतीयं चतुर्भागमत्योपाञ्जने अवधरावनक्ताञ्जनार्थाच्छेषे पत्नीपात्र्याविदधुः" कर्कः । अवधराञ्जनप्रकारस्तत्र "दक्षिणया द्वाराऽऽनीता पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रतिक्लृप्ताऽवधरावनक्ति "धराग्र देवस्त्विति" "प्रतिप्रस्थात्रा समानीता पत्नी क्षौमवेदेनाक्तेनाभ्यस्य भागात् पक्ष्यादिति सूत्रार्थः" वेददी० ।

उपात्त त्रि० उप+आ—दा—क्त । १गृहीते, २प्राप्ते च "अयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रवर्त्तते" काव्या० । ३अनर्गलमदे गजे पु० हलायुधः ।

उपात्यय पु० उप+अति—इण्—अच् । १लोकशास्त्राचारातिक्रमे, २व्यतिक्रमे, क्रमोल्लङ्घने, ३नाशे च । "परावनुपात्यय इणः" पा० "क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः" सि०कौ० ।

उपादान न० उप+आ+दा—ल्युट् । १ग्रहणे "विशुद्धं ना-

न्यायः शूद्रात् द्रव्योपादानमाचरेत्" मनुः। "स्यादात्मनोऽप्युपादानात्" सा॰द॰। स्वस्वविषयेभ्य इन्द्रियाणां निवारणरूपे २प्रत्याहारे, कर्म्मणि ल्युट्। कार्य्यजननार्थमुपादीयमाने कार्य्यान्विते ३कारणे, यथा मृदादि घटादेः स्वर्णादि अलङ्कारादेः, जननार्थं गृह्यते। तच्च सर्वदा कार्य्येऽनुगतम्। "असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात्। शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्य्यम्" सां॰का॰ "उपादानानि कारणानि तेषां ग्रहणं कार्य्येण सह सम्बन्धः उपादानैः कार्य्यस्य सम्बन्धादिति यावत् एतदुक्तं भवति कार्य्येण संबन्धि कारणं कार्य्यस्य जनकं सम्बन्धश्च कार्य्यस्यासतो न सम्भवति तस्मात् सत् कार्य्यमिति" सां॰कौ॰ "उपादाननियमात्" "अकर्म्मण उपादानायोगात्" सां॰सू॰ उपादानकारणञ्च कार्य्याभिन्नकारणमिति सांख्या वेदान्तिनश्च मन्यन्ते यथा मृत्तिकादयः घटादिकं प्रति, सुवर्णं कुण्डलादिकं प्रति, तन्तवः पटं प्रति, तत्तत्कार्य्याभिन्नत्वादुपादानकारणम्। नैयायिकास्तु उपादानकारणं समवायिकारणतया व्यवहियते। "यत्समवेतं कार्य्यं भवति ज्ञेयन्तु समवायि जनकं तत्" भाषा॰ तेषांमते उपादानशब्देनापि तस्य व्यवहारोऽस्त्येव 'उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत्" भाषोक्तेः। तत्तदुपादानगोचरचिकीर्षाकृतिमत्त्वेन तैः ईश्वरस्य सर्व्वकर्त्तृत्वाभ्युपगमात् तच्च ईश्वरशब्दे चिन्तामणिग्रन्थे विस्तृतम् सांख्यमतसिद्धे ४आध्यात्मिकतुष्टिभेदे च यथाह सां॰का॰। "आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः। बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः"। "या तु प्राकृत्यविवेकख्यातिः सा प्रकृतिमात्रात् मा भूत् सर्व्वस्य सर्व्वदा तन्मात्रस्य सर्व्वान् प्रत्यविशेषात् प्रव्रज्यायास्तु सा भवति तस्मात् प्रव्रज्यामुपाददीथाः कृतं ते ध्यानाभ्यासेनायुष्मन्! इति उपदेशे या तुष्टिः सोपादानाख्या सामाम्भ इत्युच्यते" सां॰कौ॰। सलिलस्येव अङ्कुरं प्रति प्रव्रज्यायाः साक्षात्कारं प्रति सहकारिकारणत्वेन सन्निधापकत्वात् सलिलत्वम्। आत्मसाक्षात्काराय च फलार्थिभिरुपादीयमानतया तस्या उपादानत्वमिति बोध्यम्। तेन निर्वृत्तम् ठक्। औपादानिक स्वीकारमात्रजन्ये स्वत्वादौ यथा निध्यादौ द्रव्ये ग्रहणमात्रादेव स्वत्वमुत्पद्यते। उपादानोपादेयभावः

उपादानलक्षणा स्त्री उपादानात् स्वार्थस्य ग्रहणात् लक्षणा। "मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये। स्यादात्मनोऽप्युपादानादेषोपादानलक्षणा" सा॰द॰ उक्ते अजहत्स्वार्थारूपे लक्षणाभेदे। यथा कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ कुन्तयुक्तस्य कुन्तधारिणः लक्षणाभ्युपगमेऽपि तत्र कुन्तरूपस्वस्यार्थस्यापि विशेषणविधयाऽन्वयात्तथात्वम्।

उपादिक पु॰ उप+अद–इन् संज्ञायां कन्। कीटभेदे। उपदीकायां स्त्री

उपादेय त्रि॰ उप+आ+दा–कर्म्मणि यत्। १पाद्ये ग्रहीतुं योग्ये विषये "उपादेयतारतम्यमेव" सा॰द॰। "भवे सौख्यं हित्वा शमसुखमुपादेयमनघम्" शान्तिश॰ उपादानकारणे सम्बद्धे २तद्भवे कार्य्ये। ३विधेयत्वादिना उपकृष्टे च "कर्म्मास्वविहितं नैव वृद्धौ विपरिवर्त्तते। गङ्गात्तु तद्गत्यानमुपादेये गुणो भवेत्" भट्टका॰। "उपादेये विधेये" ति॰त॰ रघुनन्दनः।

उपादेयं ग्रहणयोग्यं तच्चानुकूलवेदनीयं सुखं तत्साधनञ्च "हेयोपादेयरहिते परिनिष्ठिते" शा॰भा॰ वाक्ये "स यथा मत्स्यार्थी सशल्कान् सकण्टकान् मत्स्यानुपादत्ते स यावदुपादेयं तावदादाय निवर्त्तते" सर्व॰दर्शने च प्रयुक्तम्।

उपाधि पु॰ उप+आ–धा–कि। अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा प्रकाशनरूपे १कपटे, उपधिशब्दे उदा॰। उपाधीयते स्वधर्म्मोऽनेन करणे वा॰ कि। समीपस्थादिना अन्यस्मिन् स्वधर्म्मारोपसाधने विशेषणभेदे। २उपाधिभेदोऽयं कस्य नानायोगः आकाशस्येव घटादिना" गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत्" सा॰सू॰ "उपाधिना क्रियते भिन्नरूपः" इति श्रुतिः "कार्य्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः" पञ्चद॰ कार्य्यमन्तःकरणं कारणमज्ञानमिति वस्तुभावोपाधिशब्दे उदा॰ ३उपलक्षणरूपे विशेषणे च। स च जात्यादिरूपस्तद्भिन्नश्च पदार्थवृत्तिधर्म्मः। "पदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम्" मुक्ता॰। पदार्थविभाजकाश्च द्रव्यत्वगुणत्वकर्म्मत्वसामान्यत्वविशेषत्वसमवायत्वाभावत्वरूपाः तत्र द्रव्यत्वादयो जातिरूपाः सामान्यत्वादयस्तद्भिन्नाः तत्र नित्यत्वे सति समवेतत्वम् जातित्वम् परमसामान्यावर्त्तित्वे सति नित्यद्रव्यमात्रवृत्तित्वं विशेषत्वम्। नित्यत्वे सति सम्बन्धत्वम् समवायत्वम्। भावभिन्नत्वमभावत्वमन्योन्याश्रयभावात् अखण्डोपाधिरभावत्वमिति नव्याः। एवं प्रतियोगित्वादयोऽपि अखण्डोपाधयः तैः कल्प्यन्ते। "उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक्" भाषा॰ ४कुटुम्बव्यापृते। उपाधीयते नामसमीपे कर्म्मणि कि। ५उपनामनि यथा भट्टाचार्य्यमिश्रादयः उपाधीयतेऽनेनोऽत

व्यभिचारे कि । इत्यर्थचिन्तायाम् व्यभिचारोन्नायकत्वे न्यायमतसिद्धे पदार्थभेदे च । "सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः सदुपाधयः हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता भाषा० उपाधिपदार्थनिरूपणप्रस्तावस्य प्रायेण बहुदेशादौ पठनपाठनाभावेन लुप्तप्रायतया प्रचारो नास्तीति अनुमानचिन्तामणिगता यथा उपाधिवादे तन्निरूपितं यथा च तस्य दूषकतायां बीजं निरूपितं तदत्र प्रदर्श्यते ।

"तत्रोपाधिः साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापकः । अनौपाधिकत्वज्ञानञ्च न व्याप्तिज्ञाने हेतुरतो व्यापकपदादिज्ञानेन नान्योन्याश्रयः । यद्वा व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगित्वञ्चाव्यापकत्वं प्रतियोगित्वञ्च तदधिकरणानधिकरणत्वमिति वदन्ति तन्न साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तेः न च तयोरनुपाधित्वं दूषकताबीजसाम्यात् मित्रातनयत्वेन श्यामत्वसाधने शाकपाकजत्वस्य, प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वेन वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च यास्तेऽप्रयोजकत्वेनोपाधित्वस्वीकारात् पक्षेतरेऽतिव्याप्तेश्च । न च व्यतिरेके पर्वतेतरान्यत्वादित्यत्र इतरान्यत्वासिद्धिवारणार्थं पर्वतपदं विशेषणमिति व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वान्न स उपाधिः, बाधोन्नीतस्याप्यनुपाधितापत्तेः । न चेष्टापत्तिः इतरान्यत्वस्याप्रसिद्धा विशेषणं विना व्याप्त्यग्रहेण तत्सार्थकत्वात् । वस्तुगत्या साध्यव्यापकः पक्षेतर उपाधिरिति चेत् अस्तु तथा, तथापि पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकताग्रहादुपाधेर्दूषकत्वं तच्च तत्रास्ति, अन्यथा पक्षे साध्यसन्देहादनुपाधित्वे उपाधिमात्रोच्छेद इति विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वं विशेषणं तेन बाधोन्नीतपक्षेतरस्य परिग्रहः तत्र पक्षस्यैव विपक्षत्वात् न तु पर्वतेतरत्वादेरिति चेन्न न हि वस्तु विपक्षव्यावर्त्तकविशेषणशून्यं सर्वत्र प्रमेयत्वादेः अव्यापकत्वापत्तेरिति विशेषणे सिद्ध्यसिद्धिव्याघातः तथापि च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे तत्र स्त इति तद्व्यावृत्त्या पक्षे साध्यव्यावृत्तिरतो हेतोर्व्यभिचार एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति पक्षेतर एव तत्रोपाधिः स्यात् तावन्मात्रस्यैव दूषकत्वाच्च व्यर्थं विशेषणम् । अतएवानुमानमात्रोच्छेदकतया जातित्वाच्च पक्षेतर उपाधिरित्यपास्तम् दूषणसमर्थत्वेन जातित्वाभावात् । एतेन पक्षेतरव्यावृत्त्यर्थं प्रकारान्तरमपि निरस्तम्, उपाधित्वाभावेऽपि दूषणसमर्थत्वात् । अथोपाधिः स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकं, पक्षेतरस्य व्यतिरेकश्च न साध्याभावसाधकोऽसाधारण्यात् न तु व्यभिचारोन्नायकतया दूषकं यथा हि साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्यतया हेतोः साध्याव्याप्यत्वं तथा साध्यव्याप्यहेतुव्यापकतयोपाधेर्न साध्यव्यापकत्वमपि सिद्ध्येत् व्याप्यव्यापकयोरुभयत्रापि साम्येन विनिगमकविरहात् । तथाहि यथा साध्यव्याप्येन हेतुना साध्यं साधनीयं तथा साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्या साध्याभावोऽपि साधनीयो व्याप्तिपक्षधर्मतौल्यादिति दूषकताबीजं सोऽयं सत्प्रतिपक्ष एवेति चेन्न एवं हि सत्प्रतिपक्ष उपाध्युद्भावनं न स्यात् सत्प्रतिपक्षान्तरवत् । किञ्चैवं बाधोन्नीतोऽपि पक्षेतरो नोपाधिः स्यात् व्यतिरेकेऽसाधारण्यात् । ननु बाधे नोपाधिनियमः धूमेन ह्रदे वह्निसाधने तदभावात् । न च हेतुमति पक्षे बाधे पक्षेतरोपाधिनियमः प्रत्यक्षे वह्नौ तत्कल्पेनानुष्णत्वे साध्येऽतेजस्त्वादेरुपाधित्वसम्भवादिति चेन्न तेजोमात्रपक्षत्वेऽतेजस्त्वं विनान्यस्य उपाधेरभावात् । किञ्च पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वं पर्वतेतरद्रव्यत्वं ह्रदपर्वतसंयोगासाधारणत्वं ह्रदपर्वतान्यत्वादिकमुपाधिः स्यादेव व्यतिरेकेऽसाधारण्याभावात् व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षसम्भवाच्च । न चासाधारण्यं, तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वात् तथाह्युभयोरपि व्याप्यव्यापकसाम्ये विरोधान्न व्याप्तिनिश्चयः किन्तु भवतु व्यभिचारसंशयः तथा च व्यभिचारसंशयाधायकत्वेनोपाधेर्दूषकत्वं तच्च पक्षेतरेऽप्यस्ति तद्व्यतिरेकेणैव व्यभिचारशङ्केति । भवतु वोक्तन्यायेन सकलानुमानभङ्गभिया पक्षेतरोऽनुपाधिः तथापि लक्षणमतिव्यापकम् । नापि साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं दूषकताबीजस्य व्यभिचारोन्नयनस्य सत्प्रतिपक्षस्य वा साम्येन विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वात् तथा दूषकतायां साध्यव्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च । अथ साध्यप्रयोजको धर्म उपाधिः प्रयोजकत्वञ्च न न्यूनाधिकदेशवृत्तेः तस्मिन् सत्यवतत्वेन विनापि भवतस्तदप्रयोजकत्वात् अन्यथा पक्षेतरस्याप्युपाधित्वप्रसङ्ग इति चेत् न दूषणौपयिकं हि प्रयोजकत्वमिह विवक्षितं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेवेति तदेव प्रयोजकं नत्वधिकं व्यर्थत्वात् ।

अथोपाधिः स उच्यते यद्धर्मोऽन्यत्र प्रतिबिम्बते यथा जवाकुसुमं स्फटिकलौहित्ये उपाधिः तथा चोपाधिरसिव्यापकत्वं हेतुत्वाभिमते चकास्ति तेनायमुपाधिः न च व्यापकत्वमात्रेण दूषकत्वमिति साध्यव्यापकतापेक्ष्यते तथा च समव्याप्त एवोपाधिरिति चेत् तत् किं विषमव्याप्तस्य

दूषकताबीजाभावाच्चोपाधिगड्डुवाच्यत्वं तज्ज्ञानेऽप्युपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्वा नाद्यः तस्यापि व्यभिचाराद्युन्नायकत्वात् । नापरः न हि लोके समव्याप्तस्यैवान्यत्र स्वधर्मप्रतिबिम्बजनक एवोपाधिपदप्रयोगः लाभाद्युपाधिना कृतमित्रादौ लाभाद्युपाधिपदप्रयोगात् । किन्तु न शास्त्रे लौकिकव्यवहारार्थमुपाधिव्युत्पादनं किन्त्वनुमानदूषणार्थं तत्र साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमात्रमिति शास्त्रे तस्यैवोपाधिपदप्रयोगात् । अन्ये तु यदभावो व्यभिचारविरोधी स उपाधिः न च विषमव्याप्तस्याभावो व्यभिचारं विरुणद्धि तस्याभावेऽपि व्यभिचारात् अस्ति ह्यनित्यत्वव्यापकं प्रमेयत्वं तत्र पक्षे गुणत्वं न चानित्यत्वगुणत्वयोर्व्याप्तिरस्ति समव्याप्तिकस्य च व्यतिरेकस्तथा, न हि साध्यव्यापकव्याप्यीभूतस्य व्याप्यं यत्तत् साध्यं व्यभिचरति व्यभिचारे वाऽन्ततः साध्यमेवोपाधिः अभेदेऽपि व्याप्यव्यापकत्वात् साधनव्यापकत्वादिति स्वीकुर्वन्तु तथापि ह्यव्यभिचारे साध्यव्याप्यव्याप्यत्वं तन्मात्रमूलकत्वाद्व्याप्यत्वाच्च न साध्यव्यापकव्याप्यत्वमपि भवतैव व्यभिचारस्य दर्शितत्वात् । न च साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेवानौपाधिकत्वं साध्यव्याप्यमित्रत्वापि ह्यनौपाधिकत्वं तदेव वाच्यं तथा चानवस्थेति । अनौपाधिकत्वे च व्याप्तिलक्षणे यावदिति पदं साध्यव्यापके विशेषणं दत्तमेव किन्तु यस्मिन् सत्यनुमितिर्न भवति तदेव तत्र दूषणं न तु यदारेके न भवत्येवेत्येतद्गर्भं विरुद्धत्वादेरपदोषत्वापत्तेः नापि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनव्यापकत्वमुपाधित्वं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात् । शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्र श्रावणत्वस्योपाधित्वापत्तेश्च शब्दधर्मगुणत्वावच्छिन्नाभिधेयत्वं यत्र रूपादौ तत्र श्रावणत्वं व्यापकं पक्षे प्रमेयत्वस्य साधनस्याव्यापकं हि तत् । आर्द्रेन्धनवत्त्वाद्युपाधौ पक्षनियततादृशधर्माभावाच्च । अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः तेन ध्वंसस्य जन्यत्वेन ध्वंसप्रतियोगित्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वमुपाधिः । श्यामत्वे शाकपाकजत्वमुपाधिरिति तत्र पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमितीत्यस्योपाधित्वप्रसङ्गात् सोपाधित्वादसाधकमित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वे साधनावच्छिन्नेतरस्य व्यर्थत्वप्रसङ्गाच्च । किन्तु पक्षद्वयेऽपि विशिष्टसाध्यव्यभिचारं विशिष्टसाध्यव्यतिरेकं वा प्रसाध्य पश्चात् केवलसाध्यव्यभिचारः केवलसाध्यव्यतिरेको वा साधनीयस्तथा चार्थान्तरं केवलसाध्ये हि विवादो न तु विशिष्टे । अथ प्रकृतसाध्यव्यभिचारसिद्ध्यर्थं विशिष्टसाध्यव्यभिचारः साध्य इति चेन्न अप्रकृतत्वात् प्रथमं साधनव्यभिचारप्रयोजकत्वादिसिद्धावुपाधिरिति चेत् तर्हि प्रकृतानुमाने नोपाधिर्दूषणं स्यात् । किन्तु साध्यव्यभिचारहेतुत्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचार एवोपन्यसनयोग्योऽनुपाधिः । स्यादेतत् पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः पर्यवसितं साध्यं च पक्षधर्मताबललभ्यं यथा शब्दानित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मवान् मेयत्वादित्यत्र पर्यवसितं यत्साध्यम् अनित्यत्वं तस्य व्यापकं कृतकत्वमुपाधिः यदि च तयोः कृतकत्वमपि शब्दे साध्यते तदा अनित्यत्वमुपाधिः तदुक्तं वाद्युक्तसाध्यनियमश्रुतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्यः पर्यवसितं नियमयन् दूषकताबीजसाम्यादिति । अनेन पक्षधर्मतासाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिः संगृह्यते तादृशसाध्यस्य पर्यवसितत्वादिति तन्न एवं हि द्व्यणुकस्य सावयवत्वसिद्धे द्व्यणुकमनित्यद्रव्यासमवेतं जन्यमहत्त्वानधिकरणद्रव्यत्वादित्यत्र नित्यद्रव्यसमवेतत्वमुपाधिः स्यात् । भवति हि नित्यद्रव्यसमवेतत्वं पर्यवसितं साध्यं तस्य व्यापकं साधनाव्यापकञ्च । किन्तु पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यसिद्धौ निष्फल उपाधिः तदंशे च कस्य व्यापकः न हि सोपाधौ पक्षधर्मताबलात् साध्यं सिध्यति यस्य व्यापक उपाधिः स्यादिति । अथोच्यते यद्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं स उपाधिः लक्षणन्तु पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं यद्धर्मावच्छेदेन साध्यं स च धर्मः । क्वचित् साधनमेव क्वचिद्द्रव्यत्वादि क्वचित्स्नानत्वादि । तथा हि समव्याप्तस्य विषमव्याप्तस्य वा साध्यव्यापकस्य व्यभिचारेण साधनस्य साध्यव्यभिचारः स्फुट एव व्यापकव्यभिचारिणस्तद्व्याप्यव्यभिचारनियमात् साधनावच्छिन्नपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोर्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमेव यथा ध्वंसस्यानित्यत्वे साध्ये भावत्वस्य, वायौ प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च विशेषणाव्यभिचारित्वे साधने विशिष्टव्यभिचारस्य विशेष्यव्यभिचारित्वनियमात् । अतएव नार्थान्तरं, विशेषणाव्यभिचारित्वेन ज्ञाते साधने विशिष्टव्यभिचारः सिध्यन् विशेष्यसाध्यव्यभिचारमादायैव सिध्यति पक्षधर्मताबलात् । अन्यथा प्रतीतेरपर्यवसानात् । न च पक्षधर्मताबलात् प्रकृतसिद्धावर्थान्तरम् । यद्वा प-

त्वव्यापकस्पर्शवत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वाक्रान्तत्वात् तथा मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सति श्याममित्रातनयत्वव्यापकव्यभिचारित्वात् अघटत्वात् । व्यभिचारश्च तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तच्चाभेदेऽपि । यद्वा यः साधनव्यभिचारी साध्यव्यभिचारोन्नायकः स उपाधिः तच्च साक्षात् परम्परया वेति नार्थान्तरम् । किन्त्वर्थान्तरस्य पृथग्दोषत्वात्तदाभासान्तरस्य तत्राभावादुपाधिरेव भावत्वादिकं दोषः न चैवं मन्त्रोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राव्याप्यत्वं, जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र पृथिवीत्वमुपाधिः स्यात् केवलान्वयित्वसाधकप्रमाणेन तत्र साध्यसिद्धेरुपाधेर्विघटाव्यापकत्वात् न च पक्षेतरे स्वव्याघातकत्वेनानुपाधावतिव्याप्तिः तत्रानुकूलतर्काभावेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् सहचारदर्शनादेस्तेन विना संशायकत्वादित्युक्तं बाधोन्नीते चानुकूलतर्कोऽस्त्येवेति । एवं पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादेरपि नोपाधित्वं पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वात् अतएव धूमे आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वं बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वे उद्भूतरूपवत्त्वं मित्रातनयश्यामत्वे शाकपाकजत्वं जन्यानित्यत्वे भावत्वमुपाधिः तदुत्कर्षेण साध्योत्कर्षात् अन्वयाभिज्ञान्वयव्यतिरेकतो वैद्यकात् कारणतावगमेन घटोन्मज्जनप्रसङ्गेन साध्यव्यापकतानिश्चयात् । तत् किं कार्यकारणयोरेव व्याप्तिः तथा च बहुधा व्याकुलोऽस्यादिति चेन्न तदुपजीव्यान्येषामप्यनुकूलतर्केण व्याप्तिग्रहात् यत्र साध्योपाध्योर्हेतुसाध्ययोर्वा व्याप्तिग्राहकताभ्यासैकत्र व्याप्तिनिश्चयस्तत्र सन्दिग्धोपाधित्वं व्यभिचारसंशयोपाधायकत्वात् । यदा च तादृक्केवलानुकूलतर्कावतारस्तदा चैवत्वमुपाधित्वं वा निश्चितं पक्षेतरस्य स्वव्याघातकत्वेन न हेतुव्यभिचारसंशायकत्वमतो न सन्दिग्धोपाधिरपि सः । यत्तु पक्षेतरस्य यथा साध्यव्यापकत्वं तथा साध्याभावव्यापकत्वमपि ग्राहकसाम्यात् तथा चोभयव्यापकनिवृत्त्या साध्यतदभावाभ्यां पक्षे निवर्त्तितव्यम् न चैवम् । तथा च पक्षेतरः साध्यव्यापकतांशेन सन्दिग्धः कथं परं दूषयेदिति तन्न तथापि हि साध्यव्यापकता पक्षमात्रव्यावृत्ते हेतुव्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणं स्यादेव । ननु यत्रोपाधिस्तत्रानुकूलतर्को यदि नास्ति तदा तदभावेनैव व्याप्तेरग्रहः अथास्ति तदा साध्यव्याप्यव्यापकत्वेनोपाधिः साध्यव्यापकत्वानिश्चयान्नोपाधिरित्युभयथापि नोपाधिर्दूषणं न च व्याप्यतदभावव्याप्यमुभयमत उपाधिरपि तदभावोन्नयनेन दोष इति वाच्यं उपाधेरात्मलाभार्थमनुकूलतर्काभावोपजीवकत्वेन तस्यैव दोषत्वादिति चेन्न सोपाधावेकत्र साध्यतदभावसम्बन्धस्य विरुद्धत्वादवच्छेदभेदेन तदुभयसम्बन्धो वाच्यः तथा च साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपमनुकूलतर्काभावोपजीवनमन्तरेणोपाधिरावश्यकस्तथानुकूलतर्काभावोऽप्यावश्यक इति उभयोरपि विनिगमकाभावाद्दूषकत्वम् । अन्ये तु यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य साध्यं निवर्त्तते स धर्म्मस्तत्र हेतावुपाधिः स च धर्म्मीयस्याभावात् पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धाभावः यथा आर्द्रेन्धनवत्त्वं, व्यावर्त्तते हि तद्व्यावृत्त्या धूमवत्त्वमयोगोलके । अतएव तत्र साध्यसाधनसम्बन्धाभावं पक्षे । एवं भावत्वव्यावृत्त्या ध्वंसे जन्यत्वानित्यत्वयोः सम्बन्धो निवर्त्तमानः पक्षधर्म्मतावशादनित्यत्वाभावमादाय सिध्यति । तथा वायावुद्भूतरूपवत्त्वं निवर्त्तमानं बहिर्द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्त्तयत् प्रत्यक्षत्वाभावमादाय सिध्यति तथा चोभयथापि पक्षे साध्याभावसिद्ध्या साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्तीति अतएव बाधानुन्नीतपक्षेतरस्यानुपाधित्वं स्वव्याघातकत्वेन तद्व्यतिरेकस्य साध्याव्यावर्त्तकत्वादिति । वस्तूपाधिमात्रस्य लक्षणं व्यतिरेकिधर्म्मत्वं पक्षेतरोऽपि कश्चिदुपाधिः तत्तदुपाधेस्तु तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वं न च धूमवह्निसम्बन्धोपाधिः पक्षेतरत्वं स्यादिति वाच्यम् आपाद्याप्रसिद्धेरिति तन्न अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमुपाधित्वमिह निरूप्यं तच्च न व्यतिरेकित्वमतिप्रसङ्गात् विशेषणत्वे वह्निधूमसम्बन्धे पक्षेतरत्वस्योपाधित्वप्रसङ्गाच्च । केचित्तु साधनव्यापकोऽप्युपाधिः क्वचिद्यत्र पक्षावृत्तिर्हेतुः यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगात् इत्यत्रानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं न च तत्र स्वरूपासिद्धेरेव दोषः सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसङ्करादित्याहुः । साध्यस्तु नोपाधिः व्यभिचारसाधने साध्याविशिष्टत्वात् अनुमितिमात्रोच्छेदप्रसङ्गाच्च ।

स चायं द्विविधः निश्चितः सन्दिग्धश्च साध्यव्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वेन च निश्चितोऽव्यभिचारनिश्चयाधायकत्वेन निश्चितोपाधिः यथा वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वम् । यत्र साधनव्यापकत्वसन्देहः साध्यव्यापकत्वसंशयो वा तदुभयसन्देहो वा तत्र हेतुव्यभिचारसंशायकत्वेन सन्दिग्धोपाधिः यथा मित्रातनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये

शाकाद्याहारपरिणतिजत्वं न च तेन हेतुना शाकपाकजत्वमपि साध्यं तत्र श्यामत्वस्योपाधित्वादुभयस्यापि साधने अर्थान्तरं श्यामत्वमात्रे विवादो नतूभयत्र । न चैवं धूमाद्वह्न्यनुमानेऽपि वह्निसामग्र्युपाधिः स्यात् तत्र वह्निनेव तत्सामग्र्यापि समं धूमस्यानौपाधिकत्वनिश्चयात् । अत्र तु मित्रातनयत्वव्याप्यश्यामसामग्र्या स्यातव्यमित्यत्र कार्यकारणभावादीनां व्याप्तिग्राहकाणामभावात् । अतएव साध्यसामग्र्या सह हेतोरपि यत्र व्याप्तिग्राहकमस्ति तत्र सामग्री नोपाधिः यत्र तु नास्ति तत्र साध्युपाधिरित्यभिप्रायः सामग्री च क्वचिन्नोपाधिर्नतु सर्वत्र इत्युक्तं यथा तत्त्वयोगक्षेमयोरुपाधेर्व्यापकतासन्देहे ईश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वाकुलादिः यथा च शाकपाकजत्वस्य साध्यव्यापकतासन्देहे मित्रातनयत्वे । यत्तु उपाधिसन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वाभासान्तरमिति तदुद्भावने निरनुयोज्यानुयोग इति तन्न सन्दिग्धानैकान्तिकव्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषकत्वादुपाधेरिव व्यभिचारनिश्चयाधायकतया ।

इदानीमुपाधेर्दूषकताबीजं निरूप्यते । नाप्यस्य व्यतिरेकद्वारा सत्प्रतिपक्षत्वेन दूषकत्वं तदा हि सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरवदुपाधेरुद्भावनं न स्यात् न च प्रतिपक्षबाहुल्येनाधिक्यार्थमुद्भावनं गतस्य गतिर्न यस्यतीति न्यायात् एकेनापि बहूनां प्रतिबन्धाच्च व्याप्तिपक्षधर्मतेति बलं तन्न तुल्यमेव न तु भूयस्त्वमपि एकस्मादनुमितेरदर्शनात् । सन्दिग्धोपाधेरदूषकतापाताच्च तद्व्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वात् अपि चैवं बाधोन्नीतपक्षेतरस्योपाधित्वं न स्यात् व्यतिरेकेऽसाधारण्यात् पक्षधर्मस्योपाधिर्न स्यात् यथा घटोऽनित्यो द्रव्यत्वादित्यत्र कार्यत्वं, शब्दाभरो द्रव्यं स्वातन्त्र्येण प्रतीयमानत्वादित्यत्राश्रावणत्वं, तद्व्यतिरेकस्य पक्षावृत्तित्वात् । न च नायमुपाधिः, तल्लक्षणसत्त्वात् अन्यथा दूषकत्वमस्यभावाच्च । किञ्च साध्यव्यापकव्याप्यत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वे तद्व्यतिरेकेण कथं सत्प्रतिपक्षः, न ह्यव्यापकव्यतिरेकादव्याप्यव्यतिरेकः । नापि व्याप्तिविरहरूपतया अधिकत्वेनानौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वनिराकात् । सानौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वस्य तत्त्वेन व्याप्तिज्ञानकारणविघटकतया व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावात् । नत्वन्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमस्य व्याप्तिज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकमित्युक्तम् । न च साध्यव्यापकत्वसाध्यव्याप्यत्वज्ञाने विद्यमाने साधनस्य साध्यव्यापकत्वज्ञानं नोत्पत्तुमर्हतीति वाच्यं न हि साध्यव्यापकव्याप्यत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानकारणं येन तत् प्रतिबन्धकं स्यात् किन्तु साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वज्ञानद्वारा, नापि व्यभिचारोन्नायकत्वेन । यथा हि साध्यव्यापकव्यभिचारितया साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमनुमेयं तथा साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमुपाधेरप्यनुमेयं व्याप्तिग्राहकसाम्यात् । नापि साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया, साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्याव्यापकत्वसाधनात् तस्मादुपाधिर्दूषकताबीजाभावान्तरमिति । उच्यते आर्द्रेन्धनवत्त्वादेरुक्तदिशा साध्यव्यापकत्वसाधने व्यापकत्वे निश्चिते दूषकताबीजचिन्तनं यदि हि साध्यसाधनसहचारदर्शनेनोपाधौ साध्यव्यापकतानिश्चय एव नास्ति तदोपाधित्वनिश्चयाभावात् दूषकत्वं नास्तीति क्व बहिर्भावान्तर्भावचिन्ता । किन्तु सत्प्रतिपक्षतया व्याप्यत्वासिद्धतया वान्तर्भावेण वा यदि दोषत्वं सर्वथा साध्यव्यापकतानिश्चयोऽपेक्ष्यः तेन विना तेषामभावात् । तस्मादुपाधिनिश्चयाद्व्यभिचारनिश्चयः तत्संशयात् संशय इति व्यभिचारज्ञानद्वारा साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया वोपाधेर्दूषकत्वम् । यद्वा साध्यव्यापकाभाववद्वृत्तितया साध्यव्यभिचारित्वमुन्नेयं न च साधनाभाववद्वृत्तित्वमुपाधेरिति वाच्यम् उपाधिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यतिरेकवत् अवृत्तिगगनादौ साध्याव्यापकत्वात् संयोगादौ हेतौ साधनव्यापकत्वाच्च । अत्रोपाध्याभासाः । असाधारणविपर्ययो यथान्वयव्यतिरेकिणि साध्ये बाधोन्नीतान्यपक्षेतरत्वम् । असिद्धसाध्यविपर्ययो यथा केवलान्वयिनि साध्ये पक्षेतरत्वादिः । बाधितसाधकविपर्ययो यथा वह्निरनुष्णो जन्यत्वादित्यत्राकृतकत्वम् । पक्षविपर्ययो यथा क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्राप्यव्यतिरिक्तत्वम् अस्याव्यतिरेकव्यतिरेकस्य क्षित्यादेरेकदेशवृत्त्या भागासिद्धेः । पूर्वसाधनव्यतिरेको यथा शर्करारसोऽनित्योऽनित्यवृत्तिगुणत्वात्, रसोऽनित्यो रसनेन्द्रियग्राह्यनिर्विकल्पकविषयत्वात् रसत्ववदित्यादौ पूर्वसाधनतायाः प्रयोगानुरोधित्वेनाव्यवस्थितत्वात् कदाचिदनित्यवृत्तिसाधनव्यतिरेकस्योपाधित्वं कदाचिदनित्यत्वसाधनव्यतिरेकित्वस्येति वस्तुव्यवस्था न स्यात् उपाधेर्नित्यदोषत्वाच्च । न हि सदोन

सोपाधिसम्बन्धं तत्त्वेनानुपाधित्वसम्बन्धं सम्भवति न तु सत्प्रतिपक्षोच्छेदः पूर्वसाधनव्यतिरेकस्यानुपाधित्वे बीजं स्थापनाया यत्राभावत्वं तत्र पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् न च पूर्वहेतोस्तत एवासाधकत्वात् सत्प्रतिपक्षवैयर्थ्यं तत्रेति वाच्यम् अस्वव्यभावविशिष्टस्याया सत्प्रतिपक्षसम्भवात् । पूर्वसाधनव्याप्यव्यतिरेको यथा अकर्तृत्वानुमाने नित्यत्वादिः । पक्षविपक्षान्यतरान्यो यथा प्रसिद्धानुमाने पर्वतजलह्रदान्यतरान्यत्वम् । पक्षेतरसाध्याभावो यथात्रैव पर्वतेतराग्निमत्त्वं न चात्र व्यर्थविशेषणत्वं दूषणं सत्प्रत्युपाधेराभासत्वात् । तत्त्वस्य यथात्रैव पर्वतेतरेन्धनवत्त्वम् । एवं वह्निसामग्र्यादिकमूह्यम्" विवरणं दीधित्यादौ द्रष्टव्यं विस्तरभयान्नोक्तम् । उपाधिना निर्वृत्तः ठञ् स्त्रियां ङीप् । औपाधिक उपाधिजनिते मिथ्याभूते आरोपिते स्फटिकलौहित्यादौ जवासन्निकर्षात् स्फटिके च मिथ्याभूतं लौहित्यमुत्पद्यते इति वेदान्तिनः । नैयायिकादयस्तु तत्र लौहित्यस्य भ्रान्तिरित्युररीचक्रुः । प्रमेयवि०सं०प्रश्ने तयोः पक्षयोर्युक्तायुक्तत्वं यथावर्णितं तदत्र दर्श्यते ।

"ननु लौहित्यमिथ्यात्वं न सहते स प्रष्टव्यः किं स्फटिकमहत्ता नयनरश्मयः स्फटिकप्रतिफलितजपाकुसुमसम्पर्युः ? किं वा कुसुमगतरूपमात्रं स्फटिके प्रतिबिम्बितं स्फटिकात्मना भासते ? उत पद्मरागादिमणीप्रभयेव कुसुमप्रभया व्याप्तत्वात् स्फटिको लोहितद्रव्यवभासते ? । अथ वा तत्र व्याप्नुवती प्रभैव लोहिता भाति ? आहोस्वित्तया प्रभया स्फटिके नूतनं लौहित्यमुत्पादितम् ? आद्ये नेत्राभिमुखं कुसुममपि प्रतीयेत । यदि च दोषवशात् कुसुमेन संयोगः तर्हि लौहित्यमपि न भासेत तद्युक्तसंगतस्य तत्राभावात् । न द्वितीयः क्वचिदपि द्रव्यं परित्यज्य रूपमात्रस्य प्रतिबिम्बादर्शनात् । तृतीये तु स्फटिकलौहित्ययोः सम्बन्धो मिथ्येति त्वयाभ्युपगतमेव स्यात् द्रव्यस्यप्रयोगात् । चतुर्थे स्फटिकशौक्ल्यमपि प्रतीयेत अप्रतीतिकारणाभावात् न च जपाप्रभया विरोधिगुणयुक्तया शौक्ल्यमपसारितं तत्रास्ति नीरूपस्य स्फटिकस्याचाक्षुषत्वप्रसङ्गात् न हि रूपं विहाय द्रव्यमात्रस्य चाक्षुषत्वं सम्भवति वायोरपि तत्प्रसङ्गात् । पञ्चमेऽपि प्रभा निमित्तकारणं चेत्तदा प्रभापगमेऽपि स्फटिके लौहित्यमवतिष्ठेत् । उपादानं प्रभेति चेत् न मणाविव कुसुमे प्रभाया एवादर्शनात् पूर्वोक्तविकल्पदूषणानामङ्गीकारवादत्वात् तदेवं स्फटिके मिथ्या लौहित्यं कुसुमनिमित्तमित्यङ्गीकर्त्तव्यम् । एवमात्मन्यहङ्कारनिमित्तं कर्तृत्वादिकमारोप्यते" । प्रतिबिम्बपक्षेऽपि प्रतिबिम्बपदार्थस्य यथा मिथ्यात्वं तदपि तत्रैव निर्णीतं यथा "ननु जीवस्याहङ्कारस्थप्रतिबिम्बत्वे दर्पणस्थमुखप्रतिबिम्बवद्बिम्बाद्भेदः स्यात् । तत्र हि ग्रीवास्थदर्पणस्थयोरन्योन्याभिमुखत्वेन भेदोऽनुभूयते । नैवं मदीयमिदं मुखमित्यैक्यप्रत्यभिज्ञयाभेदानुभवस्य बाधात् । न च प्रत्यभिज्ञैवेतरेण बाध्येति वाच्यम् सति भेदे प्रतिबिम्बासम्भवात् । किं प्रतिबिम्बो नाम मुखलाञ्छितमुद्रा उत दर्पणावयवा एव बिम्बस्य सन्निधिवशात्तथा परिणमन्ते । नाद्यः दर्पणस्य मुखक्षेत्रादल्पत्वात् । यत्र तु प्रौढे दर्पणे प्रौढं मुखमुपलभ्यते तत्रापि तस्य न मुद्रात्वम् दर्पणमुखयोः संयोगाभावात् । न द्वितीयः निमित्तकारणस्य बिम्बस्यापायेऽपि तस्यावस्थानप्रसङ्गात् न हि तथावतिष्ठते । तेनैव पुरुषेण दर्पणे तिर्यक्कुरीचिते पुरुषान्तरेण सम्यगवलोकिते वा तन्मुखस्यानुपलम्भात् । न चैवं मन्तव्यम् कश्चिन्निमित्तापाये कार्यमस्यर्पति हस्तसंयोगजन्यस्य कटप्रसारणस्य हस्तसंयोगापायेऽप्यपायदर्शनादिति । न तत्र निमित्तापायात् कार्यापायः किन्तु चिरकालसंवेष्टनाहितेन संस्कारेण संवेष्टनलक्षणविरुद्धकार्योत्पादनात् । अन्यथा चिरकालप्रसारणेन संवेष्टनसंस्कारे विनाशितेऽपि हस्तापाये प्रसारणमपेयात् । न चैवमपैति । इह तु चिरकालबिम्बसन्निधापयत्ने बिम्बापाये प्रतिबिम्बोऽपि गच्छत्येवेति न बिम्बं परिणामस्य निमित्तम् । अथ मन्यसे चिरकालावस्थितोऽपि कमलविकासः अविकल्पिरणस्य निमित्तस्यापायेऽपगच्छतीति । तन्न तत्रापि प्राथमिकतरुणत्वे हेतुभिः पार्थिवैराप्यैश्च कमलावयवैः पुनरपि रात्रौ सङ्कोचे विरुद्धकार्ये जनिते विकासापायात् । अन्यथा तादृगवयवरहिते म्लाने कमलेऽपि रात्रौ विकासोऽपगच्छेत् । आदर्शे तु मुखाकारपरिणते पुनः केन हेतुना समतलाकारपरिणामः तदवयवानां कारकसंव्यतिरेकेण अकिञ्चित्करत्वात् । अतएव बिम्बासन्निधिमात्रेण नादर्शावयवा मुखाकारेण परिणमेरन् । अन्यथा दर्पणद्रव्ये प्रतिमाहस्ते कर्त्तव्ये सति लौकिका बिम्बमेव सन्निधापयेयुर्न तद्घटनमाचरेरन् । दर्पणद्रव्यस्यान्याकार परिणामे कारकमपेक्षायामपि प्रतिबिम्बपरिणामे पुनः मुखरूपपरिणामे वा न तदपेक्षेति चेत् एवमपि न मुख-

प्रतिबिम्बाकारपरिणामो युक्तिसहः चक्षुर्नासिकादिनिम्नोन्नतभावस्य स्पर्शेनानुपलम्भात्। समतलमेव हि पाणिना स्पृश्यते। समतलेन व्यवहितं मुखमिति चेत्। तर्हि चाक्षुषमपि न स्यात्। तत एतत्सिद्धम्। विमत आदर्शासुखाध्यासस्तरहितः तज्जन्मकारणशून्यत्वात्। यथा विषाणजन्मकारणशून्यं विषाणरहितं शशमस्तकमिति। ननु तर्हि शुक्तिरजतवन्मिथ्यात्वापत्तेर्न बिम्बैकत्वसिद्धिः प्रत्यभिज्ञा तु व्यभिचारिणी मिथ्यारजतेऽपि मदीयमिदं रजतमिति तद्दर्शनादिति चेत्। विषमोदाहानः नेदं रजतमिति हि तत्र रजतस्वरूपबाधया रजताभिज्ञाया भ्रमत्वे तत्प्रत्यभिज्ञाया अपि भ्रमत्वमुचितम् इह तु न तथा नेदं मुखमिति स्वरूपबाधः किन्तु नात्र मुखमिति देशसम्बन्धमात्रबाधे सत्यप्यसौ मदीयमेव मुखमिति प्रत्यभिज्ञा कथं भ्रमः स्यात्। न च स्वमुखावयवानामचाक्षुषत्वात् कथं प्रत्यभिज्ञानमिति वाच्यम् नासाग्रादिकतिपयावयवदर्शनादपि घटादिवदवयविनश्चाक्षुषत्वोपपत्तेः। यः पुनर्दर्पणगतो प्रतिबिम्बागमः नासौ स्वरूपबाधः दर्पणेऽपि तत्प्रसङ्गात्। ननु तत्त्वमसिवाक्येन जीवरूपः प्रतिबिम्बो बाध्यते यः स्थाणुरसौ पुरुष इति बाधायां सामानाधिकरण्यात् संसार्यविनाशे च मोक्षानुपपत्तेः। मैवम् सोऽयं देवदत्त इति वदैक्यपरत्वेनापि सामाधिकरण्यसम्भवात् विरुद्धांशबाधमात्रेण मोक्षोपपत्तेः। तत्स्वस्य जीवस्य बाधे मोक्षस्यापुरुषार्थत्वात्। यस्तु मन्यते प्रतिबिम्ब एव नास्ति, दर्पणप्रतिस्फालिता नेत्ररश्मयः परावृत्य बिम्बमेव दर्पणादविविक्तं गृह्णन्तीति, स्पष्टप्रत्यक्षसुखत्वाद्यनुभवेनैवासौ निराकरणीयः। कथं तर्हि मूर्त्तद्रव्यस्य मुखस्यैकस्य विच्छिन्नदेशद्वये युगपत् कात्स्न्र्येन वृत्तिः। दर्पणदेशस्य मायाकृतत्वादिति ब्रूमः। न हि मायायामसम्भावनीयं नाम स्वशिरश्छेदादिकमपि स्वप्ने माया दर्शयति। अन्यथैव जलमध्येऽधोमुखस्य वृक्षप्रतिबिम्बस्य तीरस्थवृक्षेणैक्ये सति तीरस्थस्योऽधिष्ठानं तत्र च मायया जलगतत्वमधोमुखत्वं चाध्यस्तमिति वक्तव्यम्। न चात्राध्यासहेतुरस्ति। अधिष्ठानस्य कार्त्स्न्येन प्रतीतेस्तत्कथमध्यासः। उच्यते। किमत्र स्वावरणाभावादध्यासाभावः? किं वा दोषाभावात्। उतोपादानाभावात्? आहोस्विदध्यासविरोधिनोऽधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्य सद्भावात्? नाद्यः। चैतन्यावरणस्याध्यासोपादानतया जडे पृथगावरणानुपयोगात्। एतेन तृतीयोऽपि निरस्तः। न द्वितीयः। औपाधिकभ्रमेषूपाधेरेव दोषत्वात्। न चतुर्थः। निरुपाधिकभ्रमस्यैवाधिष्ठानतत्त्वज्ञानविरोधित्वात्। तर्हि सोपाधिकभ्रमस्य कर्त्तृत्वादेर्नात्मतत्त्वज्ञानान्निवृत्तिः किन्तु अहङ्कारोपाध्यपगमादिति चेत्। बाढम्। पारमार्थिकदर्पणाद्युपाधिमत्कृतभ्रमस्य च ज्ञानादनिवृत्तावप्यज्ञानजन्योपाधेरहङ्कारस्य निरुपाधिकभ्रमरूपस्यात्मतत्त्वज्ञानान्निवृत्तौ कर्त्तृत्वादेर्ज्ञानान्निवृत्तिरर्थात् सिध्यति"।

परिभाषायां तु उपाधिसन्निकर्षस्थले भ्रममेवाङ्गीचकार न तु तत्र मिथ्यात्वमिति भेदः। "तत्र सङ्केतवत्त्वाम सैव संज्ञेति कीर्त्त्यते। नैमित्तिकी पारिभाषिक्यौपाधिक्यपि तद्भिदा" इति संज्ञां त्रिधा विभज्य। "उभयाद्दत्तिधर्मेण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी। औपाधिकी त्वनुगतोपाधिना या प्रवर्त्तते" इति "यद्यपि धार्मिकसङ्केतवाच्यत्वात् पारिभाषिकम्। जात्या नैमित्तिकं यत्रमौपाधिकमुपाधिना"। "यदुपाध्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम तदौपाधिकं यथाकाशपक्षादि" इति च शब्दप्र०। अत्र उपाधिना शक्तेरवच्छेदकत्वात् तत्कृतत्वम् इति बोध्यम्।

उपाधेय त्रि० उप+आ+धा-कर्मणि यत्। १अभिनिवेशनीये २आरोप्ये ३उपाधिना विशेष्ये च। "उपाधेयसङ्करेऽपि उपाधेरसङ्करात्" जगदी०।

उपाध्याय पु० उपेत्याधीयतेऽस्मात् उप+अधि+इङ्-घञ्। "एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः। योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते" इति मनूक्तलक्षणे वेदैकदेशतदङ्गाध्यापके। स्त्रियां ङीषि उपाध्याया उपाध्यायीतिरूपद्वयम्। उपाध्यायस्य पत्नीत्यर्थे ङीष् आनुक् वा उपाध्यायानी "उपाध्यायानी च्युतमती" मा० आ० ३अ० उपाध्यायी च। "उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता"। "आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम्" मनुः। तत्करणे एकदाप्यौचम् "आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वशुर्यसहाध्यायिशिष्येष्वेकरात्रेण" विष्णुः।

उपानस् त्रि० उपगतमनः शकटं पितरं वा अत्या० समा०। १शकटस्थे २पितृस्थे पितृव्यादौ च। जातौ अच् समा०। उपानस शकटगर्भे वृषभवादौ शकटे आकरेऽक्षुद्रत्वाऽस्य जातिलम्। वेदे तु उक्तमपि "सचायोरिन्द्रश्चकर्ष उपानसः" ऋ०१०,१०५,४.

उपानह् स्त्री उप+नह–क्विप् उपसर्गदीर्घः। चर्मपादुकायाम्। "कृतावरोहस्य हयादुपानहौ नियोक्तुकामे किमु चक्रवर्त्तिनी" इति नैष०। अत्रोपानहोः चर्मत्वेनोक्तत्वात् तस्याः सर्वाङ्गावरकत्वं गम्यते तेन लोके (मोजा) इत्यादिप्रसिद्धाया एव तथात्वम् एकदेशमात्रावरकत्वे तु पादुकाशब्दप्रयोगः। "अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम्" "चैलं हिरण्यं गावश्च अन्नोपानहमासनम्" मनुः अन्नोपानहमित्यत्र समा० द्व० अच् समा०। एवमन्यशब्देन द्वन्द्वेऽपि। दण्डोपानहमित्यादि "उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत्" "स्वयं नोपानहौ हरेत्" "सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते" मनुः। [समीपस्थे वैदिके वाक्यभेदे

उपानुवाक्य न० उपगतमनुवाक्याम् अत्या० स०। अनुवाक्या-

उपान्त पु० उपमितमन्तेन अत्या० स०। १निकटे, २प्रान्ते च। "दिगन्तेषूपान्तेषु ससर्ज वृष्टिम्" "नयनोपान्तविलोकितञ्च यत्" "उपान्तभागेषु च रोचनाङ्कः" कुमा०। "मेरोरुपान्तेष्वपि वर्त्तमानः" "उपान्तवानीरगृहाणि" रघुः। "मध्योपान्तनिविष्टसिद्धफलकमुर्वी" मा० द० "तिरोहितोपान्तनभोदिगन्तरा" किरा०। अन्तश्च सीमाभेदः स च दैशिकः कालिकः बुद्धिकल्पितश्च। "उपान्त्यतो निवर्त्तेत" ह० र०। अन्तस्य समीपम् अव्ययी०। ३अन्तसमीपे अव्य०।

उपान्तिक न० उप आधिक्ये प्रा० स०। १अत्यन्तान्तिके अतिनिकटे "यदुपान्तिकेषु ददतो महीरुहः" माघः "प्रसभानुपान्तिकनीपरेणुकीर्णम्" किरा०। २तद्वति त्रि० अर्शआदित्वात् ततः प्रातिपदिकार्थे पञ्चमी "यद्वीरं न पश्यामि धनञ्जयमुपान्तिकात्" भा० व० अ०

उपान्तिम त्रि० उपगतमन्तिमम् अत्या० स० उपान्त्यशब्दात् न डिमच् प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावात्। १अन्तिमोपगते "गुणान्त्यमङ्कं गुणकेन हन्यादुत्सारितैर्नवमुपान्तिमादीन्" लीला०। सामीप्ये अव्ययी०। २अन्तिमसमीपे अव्य०

उपान्त्य त्रि० उपान्ते भवः दिगा० यत्। अन्तसमीपवर्त्तिनि "अन्त्योपान्त्यौ विभौ ज्ञेयो फाल्गुनश्च विभो भवः" म० त० "अन्तमपदस्योपान्त्यस्योपचयार्थम्" सि० कौ०।

उपाप्ति स्त्री उप+आप–क्तिन्। प्राप्तौ, "यदेतानि सर्वाणि सह हविःपात्राणि कृतैतासामुपाप्तिरिति" शत० ब्रा० १०,१,२,६

उपाभृत् स्त्री उप+आ+भृ–क्विप् तुक्। उपाहरणे, "स न जज्ञोमुपाभृतया क्षपा न जूर्व्वति" ऋ० १,१०८,२। "उपाभृति उपाहरणे" भा०।

उपाय पु० उप+अय–भावे घञ्। १उपगमे। उपायतेऽर्थोऽनेन करणे घञ्। २साधने, स च द्विविधः लौकिकोऽलौकिकश्च तत्र घटादिकं प्रति दण्डादिर्लौकिक उपायः स्वर्गं प्रति यागादिरलौकिक उपायः। "उपायेन च यच्छक्यं तच्छक्यं न पराक्रमैः" हितो०। "पुंसोऽनेकाभ्युपायत्वात्" कुसु०। ३राज्ञां रिपुनिराकरणहेतुषु सामादिषु च। "चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया"। "उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमाद्यतः" माघः। "सर्वोपायैस्तथा कुर्य्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः" मनुः। राज्ञां विजयोपायाश्च सामादयश्चत्वारः "साम भेदश्च दण्डश्च दानञ्चैव चतुष्टयम्। उपायाः कथिता राज्ञां स्वार्थसम्पत्तये ध्रुवम्" इत्युक्तेः एतेषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते। क्वचित् सप्तोपायाः प्रयन्ते। "साम दानञ्च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम्। मायोपेक्षेन्द्रजालञ्च सप्तोपायाः प्रकीर्त्तिताः" शृङ्गारोपायौ च द्वौ "शृङ्गारे तु पुराविद्भिरुपायौ द्वौ प्रकीर्त्तितौ। उपायौ द्वौ प्रयोक्तव्यौ कान्तानुविवक्षणैः। सामदाने इति प्राहुः शृङ्गाररसकोविदाः। भेदे प्रयुज्यमाने हि रसाभासस्तु जायते। निग्रहे रसभङ्गः स्यात्तस्मात्तौ दूषितौ बुधैः" इत्यालङ्कारिकोक्तेः। ४प्रयुक्तधनप्राप्तिसाधने उत्तमर्णव्यापारभेदे च "यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः। तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम्" मनुः। ते चोपायाः मनुना दर्शिता यथा "धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च। प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च"। तत्र धर्म्म उक्तो बृहस्पतिना "सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः साम्ना चानुगमेन च। प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म एष उदाहृतः" छलादीनि लोकप्रकानि तेनैव "छद्मना याचितञ्चार्थमानीय ऋणिकाद्धनी। अन्वाहितादि वाऽऽहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः। दारपुत्रपशून् हृत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम्। यत्रार्थी दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते। बद्ध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः। ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स कीर्त्तितः" व्यवहारस्तु मनुना स्वयं दर्शितः। "अर्थेऽपव्ययमानं तु कारणेन विभावितम्। दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तितः"। तेन राजावेदनरूपो व्यवहारः" कुल्लू० (नाशिय)। मेधातिथिस्तु निःस्वो व्यवहारेण दापयितव्यः अन्यत् कर्मोपकरणं धनं दत्त्वा, कृषिवाणिज्यादि तेन कारयित्वा तत्रोत्पन्नं धनं तस्मादुद्धरेदित्याह"। ५उपक्रमे च।

उपायन न० उपायते समीपे उपह्रियते उप+अय-ल्युट् । १उपढौकने (भेटकोया)"तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः" कुमा० कर्मणि ल्युट् । २उपढौकनीये "परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु" रघुः "साधिवेशस निर्हारिहसावनैः" माघः "प्रतोच्छतु पायनानि" कादं० । भावे ल्युट् । ३उपगमने "उप यन्त उपसो गोमन्तम्" ऋ० १,१८,१, "उपायो उपगमने" भा० । "सत्रोपायनकौस्थौ उताथ" ऋ०३० "उपायनकोस्थौ उपगमन कीर्तनसाधने" वा०भा० ।

उपायिन् त्रि० उपायोऽस्यास्ति इनि । १साधनयुक्ते । उप+इण-णिन । २उपगन्तरि । "सर्वान् योनीनौपायिनान्" काव्य०२,२,८, "पशुमन्तमृतं सर्वं उपयन्ति उपगच्छन्ति" कर्कः । "स्वस्थानाव्येन नोपायिनात्" कात्या०२५।६ एकैकः पाकयाया मध्यास्तत्रायोपायी काचा० ५,१,२,१, "स्वतुकाबदन सर्वोपायेः" कात्या० १८,६,१७, । उभयतः स्त्रियां ङीप् ।

उपाय् त्रि०उप+इण्-उण् । उपगन्तरि । "तस्मादाहु श्रायवः स्वेति उपायोऽस्वेतेक आहुस्य हि द्वितीयोऽस्तीति" शत० ब्रा०१७,१,२,

उपार पु० उप+ऋ-गतौ कर्मणि घञ् । उपागते १समीपे । "अन्त ज्यायान् कनीयस उपारे" ऋ० ७,८६,६, "उपारे उपागते समीपे" भा० ।

उपारण पु०उपेत्य न रमणं यत्र इषी० । उपेत्यारतिस्थाने "तुष वा सदुपारणे" ऋ०८,३२,२१, उपारणे ब्राह्मणा उपेत्य यस्मिन् देशे न रमन्ते सदुपारणः" भा० ।

उपारत त्रि० उप+आ+रम-क्त । १प्रतिनिवृत्ते "उपारताः पश्चिमरात्रगोचरात्" किरा० ।

उपारम्भ उप+आ+रभ-घञ् मुम् । प्रारम्भे "सर्वकर्मोपारम्भे विनियोग" सन्ध्यापद्धतिः

उपार्ज्जन न० उप+अर्ज्ज-ल्युट् । स्वत्वसम्पादकव्यापारभेदे स च अर्जनशब्दे १६५ पृ० दर्शितः "धनधान्यसरत्नानां कृत्वा सम्यगुपार्ज्जनम्" रामा० ।" ण्वुल् । उपार्ज्जक तत्कर्त्तरि त्रि० ।

उपालब्ध त्रि० उप+आ+लभ-क्त । तिरस्कारेण निन्दिते

उपालम्भ पु०उप+आ-लभ-घञ् मुम् च । निन्दापूर्वकतिरस्कारे । ल्युट् । उपालम्भन तत्रार्थे न० । कर्मणि यत् । उपालम्भ्य निन्दनीये । "बौद्धैः पशुरुपालभ्यः सवनीयश्च" शाङ्करा०सू० । तिरस्कार्ये तु न मुम् । उपलभ्य इत्येव ।

उपावर्त्तन न० उप+आ+वृत-ल्युट् । १पुनरागमने प्रत्यावृत्तौ "तदुपावर्त्तनयाहि मे मनः" रघुः ।२भूमौ लुठने च ।

उपावृत्त त्रि० उप+आ+वृत-क्त । १अभ्यावर्त्तनाद् पुन पुनःभूमिलुण्ठितेऽश्वे, २निवृत्ते च ।"उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह" ए०त० भविष्यपुराणम् ।

उपावृत् स्त्री उप+आ-वृत-क्विप् । १आवर्त्तिनां समीपे आवृत्तौ ।"शतं ते सत्त्वावृतः सहस्रं त उपावृतः" यजु० १२,८ । "सहस्रावर्त्तनमावृत् तत्समीपवर्त्तिनामावर्त्तनमुपावृत्" वेददी० । २निवृत्तौ च । उप+आ+वृत-क्तिन् । उपावृत्तिरप्यत्र स्त्री

उपाश्रम पु० उपमितमाश्रमेण कर्मा०स० । १अ श्रमवद्ये पाशुपतादिदीक्षादौ ।"उपाश्रमानथपरान् पाषण्डान् विविधानपि" भा०शा० ३५अ० । "उपाश्रमान् पाशुपतपाञ्चरात्रादीन् दाक्षायोगान्" नीलक० । सामीप्ये अव्य० । २आश्रमसमीपे अव्य०।

उपाश्रय पु०उप+आ+श्रि-पचाद्यच् । १ आश्रयकर्त्तरि "ब्राह्मणोपाश्रय तत्सुतकटं ज्ञातिभक्तते" मनुः कर्मणि अच् । २आश्रयणीये "राजर्षीणां हि सर्वेषामन्ते वनमुपाश्रयः" भा०आश्र०३अ० । "त्वं हि नस्तात ! कर्षी तु शिवानामुपाश्रयः" भा०व० ६११ अ० । भावे अच् । ३आश्रये ।

उपाश्रित त्रि० उप+आ+श्रि-कर्मणि क्त । यस्याश्रयो कृतस्तस्मिन्"तद्वोपाश्रिता देवी बुद्धिर्युद्धमताश्च !" भा०शा०४५अ० उपाश्रितेति पाठान्तरम् । कर्त्तरि क्त । २कृताश्रये त्रि०।

उपासक त्रि०उप+आस-ण्वुल् । १सेवके २उपासनाकर्त्तरि "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना"वेदा०। ३शूद्रे पुंस्त्री तस्य द्विजसेवकत्वात् तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । हेमचन्द्रोक्ते ४वाकादशाभेदे यथा वाक्यमुपक्रम्य"आचारांग सूत्रकृतं स्थानाङ्गं समवायमुक् । पञ्चमं भगवत्यङ्गं ज्ञाता धर्मकथापि च । उपासकान्तकृदनुत्तरोपपातिका दशाः । प्रश्नव्याकरणञ्चैव विपाकश्रुतमेव च । इत्येकादश सोपाङ्गान्यङ्गानि द्वादश पुन" इति। उपासनञ्च चिन्तनापरपर्य्यायमननात्मिका मानसी क्रिया । सा च क्वचिद्गुणादिकमारोप्य प्रवर्त्तते यथा निर्गुणे ब्रह्मणि सगुणत्वाद्यारोपेण आगमवचने निर्गुणस्य ब्रह्मणो रूपभेदेनैव उपासनोक्तेः अतएव"सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान् इति

मान उपासीत यथाक्रतुरस्मिन् लोके भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत" इत्युपक्रम्य "मनोमयः प्राणशरीरः" इत्यादिना छा० उ० "उपासनादौ तत्तद्गुणाद्याश्रयोऽभिहितः निर्गुणे प्रथमं चित्तस्थैर्य्यसम्पादनेन सगुणे एव मनोऽभिनिवेश्यम् ततो निर्गुणस्य चिन्तकायाम् ततः उपासितेश्वरानुग्रहादेव समाधिर्योगः वर्त्तु इति पात० स्त्र० भाष्ययोर्दर्शितम्। "ईश्वरप्रणिधानाद्वा" सू० "प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति अभिध्यानमात्रेण" व्यास भा० "प्रणिधानाद्भक्तिविशेषात् मानसाद्वाचिकात् कायिकाद्वा आवर्जितः अभिमुखीभूतस्तमनुगृह्णाति अभिध्यानमात्रेणेदमस्याभिमतमस्त्विति. तावन्मात्रेण न व्यापारान्तरेण" विव०। तादृशेश्वरोपासनासमर्थस्य तु प्रथमं स्थूलादिभ्यो विविच्यात्मन इन्द्रियाद्यात्मकतया चिन्तनं कार्य्यं तच्चिन्तने च फलमुक्तं वायुपु०। "दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः। बौद्धाः दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः। पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः" विरक्तस्य तत्र पात० भाष्यवृत्तौ वाचस्पतिना "अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वन्यतमत्वेन प्रतिपद्य तदुपासनया तत्तद्वासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमव्यक्तादीनामन्यतमे लीनाः" उक्तान्तत्तत्कालपर्य्यन्तं तिष्ठन्तीत्यर्थः। उपासनशब्दे ऽधिकं वक्ष्यते। तल्लोकोक्ता उपासकाश्च पञ्चविधा पञ्चदेवतोपासकत्वात्। "शाक्तः शैवो गाणपत्यः सौरश्च वैष्णवः क्रमात्। उपासकाः पञ्चविधास्तन्त्रशास्त्रविधानतः"। पुनस्ते त्रिविधाः। "सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्चेति ते त्रिधा"। प्रकारान्तरेणापि यथासम्भवं त्रिधा। "पशुर्वीरस्तथा दिव्य आचारभेदतस्त्रिधा"

उपासङ्ग पु० उपासज्यन्ते शरा अत्र उप+आ+सन्ज—आधारे घञ्। तूणे। "इमे च तस्य नाराचाः शतशो लोमवाहिनः। समन्तात्कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये" भा० वि० ४२ अ० "एतान् सर्व्वानुपासङ्गान् क्षिप्रं वहन्तु मे रथे" वि० ४५ अ० भावे घञ्। २समीपासङ्गे च।

उपासन न० उपास्यन्ते सूर्यःक्षिप्यन्ते शरा अत्र उप+अस—क्षेपे आधारे ल्युट्। १शरक्षेपणशिक्षार्थे शराभ्यासे अमरः। उप+आस—भावे ल्युट्। २चिन्तने मनने ३सेवने च "नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनेन" "उपासनानि शाण्डिल्यविद्यादीनि" "उपासनस्य चित्तैकाग्र्यं परं प्रयोजनम् अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिरवान्तरफलम्" इति वेदान्तसा०। "आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रह" इत्युपक्रम्य "एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा" गीतायाम् आचार्य्योपासनस्य ज्ञानसाधनत्वेन ज्ञानत्वमुक्तम् आचार्य्योपदेशं विना हि ज्ञानानुत्पत्तिः "आचार्य्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता" इत्युपक्रम्य "एतैरुपायैः संशुद्धः सत्त्वयुक्तोऽमृती भवेत्" याज्ञ० तस्यैव ज्ञानत्वमुक्तम्। "आचार्य्यप्रतिकर्म्म च सम्योपासनमेव मतम्"। ब्रह्मण उपासनानि च वेदे नानाविधान्युक्तानि तत्र प्रतीकोपासकेतरेषामवान्तरफलमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिः। प्राप्तब्रह्मलोकस्य तत्र श्रवणमननाद्यभ्यासेन क्रममुक्तिः "न स पुनरावर्त्तते" इति श्रुतेः तत्र प्राप्तविवेकस्यैवानावृत्तिर्नान्तरापतने "तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः" सां० सू० उक्तेः। अतएव "इमं मानवं नावर्त्तन्ते" इति श्रुतौ इममिति इदमा विशेषणात् मानवान्तरे आवृत्तिरिति सूचितम्। कार्य्यब्रह्मणोऽधिकारसमाप्तिपर्य्यन्तं तल्लोकवासिनस्तु तेन सहैव मोक्षः। "कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्" शा० सू० उक्तेः "ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्" श्रुतेः। प्रतीकोपासनायां तु नार्चिरादिना ब्रह्मलोकप्राप्त्यादि फलम् किन्तु तत्तच्छास्त्रोक्तं फलं तत्र तावत् प्रतीकोपासनं तत्फलञ्च शा० सू० भाष्ययोः दर्शितं यथा "न प्रतीके न हि सः" "मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्मम्" "अथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेति" तथा "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः", "स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते" इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः किमेष्वात्मग्रहः कर्त्तव्यो न वेति। किन्तावत् प्राप्तं तेष्वात्मग्रह एव युक्तः कस्मात्? ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात् न हि स उपासकः प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वेनाकलयेत्। यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं ततश्चात्मत्वमिति तदसत् प्रतीकाभावप्रसङ्गात् विकारस्वरूपोपमर्द्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति स्वरूपोपमर्द्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा। न च ब्रह्मण आत्मत्वाद्ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्प्या कर्त्तृत्वाद्यनिराकरणात् कर्त्तृत्वादिसर्व्वसंसारधर्म्मनिराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशनिराकरणेन चोपासनविधानं

तत्रचोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्मग्रहो नोपपद्यते । न हि रुचकस्वस्तिकयोरितरेतरात्मत्वमस्ति किन्तु सुवर्णात्मत्वेन । ब्रह्मात्मत्वेनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम । अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः क्रियते" भा० । "ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्" भा० । "तेष्वेवोदाहरणेष्वन्यः संशयः किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यसितव्याः ? किं वा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति ? । कुतः संशयः ? सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणात् अत्र हि ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिशब्दैः सामानाधिकरण्यमुपलभ्यते "आदित्यो ब्रह्म" "प्राणो ब्रह्म" "विद्युद्ब्रह्म" इत्यादिसमानविभक्तिनिर्देशात् । न चात्राञ्जसं समानाधिकरण्यमवकल्पते अर्थान्तरवचनत्वाद्ब्रह्मादित्यादिशब्दानां न हि भवति गौरश्व इति सामानाधिकरण्यम् । ननु प्रकृतिविकारभावाद्ब्रह्मादित्यादीनां मृच्छरावादिवत् सामानाधिकरण्यं स्यात् नेत्युच्यते विकारप्रविलयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात् स्यात् ततश्च प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम । परमात्मवाक्यञ्चेदन्तदानीं स्यात् ततश्चोपासनाधिकारो बाध्येत परिमितविकारोपादानञ्च व्यर्थम् । तस्माद्ब्राह्मणः "अग्निर्वैश्वानरः" इत्यादिवदन्यतरत्रान्यतरदृष्ट्यध्यासे सति क्व किंदृष्टिरध्यस्यतामिति संशयः । तत्रानियमः नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तम् । अथवा आदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्त्तव्या इत्येवं प्राप्तम् एवं ह्यादित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासनञ्च फलवदिति शास्त्रमर्य्यादा । तस्माच्च ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विवेवं प्राप्ते ब्रूमः। ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यादिति । कस्मात् ? उत्कर्षात् एवमुत्कर्षेणादित्यादयोदृष्टा भवन्ति उत्कृष्टदृष्टेस्तेष्वध्यासात् । तथा च लौकिकोन्यायोऽनुसृतो भवति । उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टेऽध्यसितव्येति लौकिकोन्यायः यथा राजदृष्टिः क्षत्तरि, स चानुसर्त्तव्यः विपर्य्यये प्रत्यवायप्रसङ्गात् । न हि क्षत्तृदृष्टिपरिगृहीतो राजा निकर्षं नीयमानः श्रेयसे स्यात् । ननु शास्त्रप्रामाण्यादनाशङ्कनीयोऽत्र प्रत्यवायप्रसङ्गः न च लौकिकेन न्यायेन शास्त्रीया दृष्टिर्नियन्तुं युक्तेति । अत्रोच्यते निर्द्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात् सन्दिग्धे तु तस्मिन् कस्मिंश्चित्पक्षं प्रति लौकिकोऽपि न्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते । तेन चोत्कृष्टदृष्ट्यध्यासे शास्त्रार्थेऽवधार्य्यमाणे निकृष्टदृष्टिमध्यस्यन् प्रत्यवेयादिति श्लिष्यते । प्रायम्याच्चादित्यादिशब्दानां मुख्यार्थत्वमविरोधाद्ग्रहीतव्यम् । तैः स्वार्थवृत्तिभिरवरुद्धायां बुद्धौ पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यया वृत्त्या सामानाधिकरण्यासम्भवाद्ब्रह्मदृष्टिविधानार्थतैवावतिष्ठते । इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्यैष एवार्थोऽन्याय्यः । तथा हि ब्रह्मेत्यादेशः ब्रह्मेत्युपासीत, ब्रह्मेत्युपास्ते इति च सर्व्वत्रेतिपरं ब्रह्मशब्दमुच्चारयति शुद्धांस्त्वादित्यादिशब्दान् । ततश्च यथा शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतीत्यत्र शुक्तिवचन एव शुक्तिकाशब्दः रजतशब्दस्तु रजतप्रतीतिलक्षणार्थः प्रत्येत्येव हि केवलं रजतमिति न तु तत्र रजतमस्ति, एवमत्राप्यादित्यादीन् ब्रह्मेति प्रतीयादिति गम्यते । वाक्यशेषोऽपि च द्वितीयानिर्देशेनादित्यादीनेवोपास्तिक्रियया व्याप्यमानान् दर्शयति "स य एतदेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते" "यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते" "यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते" इति । यत्तूक्तं ब्रह्मोपासनमेवात्रादरणीयं फलवत्त्वादिति तदयुक्तं उक्तेन न्यायेनादित्यादीनामेवोपास्यत्वावगमात् । फलन्त्वतिथ्याद्युपासन इवादित्याद्युपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति सर्व्वाध्यक्षत्वात् । वर्णितञ्चैतत् "फलमत उपपत्तेरित्यत्र" । ईदृशञ्चात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं यत्प्रतीकेषु तद्दृष्ट्यध्यारोपणं प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादीनाम्" भा० । एवं प्रतीकोपासनं निरूप्य तत्फलमुक्तम् तत्रैव ४अ० ३पादे

"अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथाऽदोषात्तत्क्रतुश्च" सू० । "स्थितमेतत् कार्य्यविषया गतिर्न परविद्येति । इदमिदानीं सन्दिह्यते किं सर्व्वान् विकारालम्बनानविशेषेणैवामानवः पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोकम् ? उत कांश्चिदेवेति ? । किं तावत् प्राप्तं सर्व्वेषामेवैषां विदुषामन्यत्र परस्माद्ब्रह्मणो गतिः स्यात् । तथा हि अनियमः सर्व्वासामित्यत्राविशेषेणैवैषा विद्यान्तरेष्ववतारितेत्येवं प्राप्ते प्रत्याह । अप्रतीकालम्बनानिति । प्रतीकालम्बनान् वर्जयित्वा सर्व्वानन्यान् विकारालम्बनान्नयति ब्रह्मलोकमिति बादरायण आचार्य्यो मन्यते । नह्येवमुभयथाभावाभ्युपगमे कश्चिद्दोषोऽस्ति । अनियमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्तेष्वप्युपासनेषूपपत्तेः । तत्क्रतुश्चास्योभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्द्रष्टव्यः । यो हि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्ममैश्वर्य्यमासीदेदिति श्लिष्टं "यथा यथोपासते तदेव भवतीति" श्रुतेः । न तु प्रतीकेषु ब्रह्मक्रतुत्वमस्ति प्रतीकप्रधानत्वादुपासनस्य । ननु अब्रह्मक्रतुमपि ब्रह्म गमयतीति श्रूयते यथा पञ्चाग्निविद्यायां स एनान् ब्रह्म गमयतीति" । भवतु यत्रैवमाहत्य वाद उपलभ्यते, तदभावे-

क्रतुर्भेदेन तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्मक्रतुत्वाभावे तत्प्राप्ति नैरपेक्ष्यमिति गम्यते" भा० । "विशेषञ्च दर्शयति" सू०। "नामादिषु च प्रतीकोपासनादिषु पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मात् फलविशेषमुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति 'यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति' "वाग्वाव नाम्नो भूयसी" "यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति "मनो वाव वाचो भूयः" इत्यादिना । स चायं फलविशेषः प्रतीकतन्त्रत्वादुपासनानामुपपद्यते, ब्रह्मतन्त्रत्वे तु ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात् कथं फलविशेषः स्यात् ? । तस्मान्न प्रतीकालम्बनानामितरैस्तुल्यफलत्वमिति" भा० ।

उपासनञ्च मानसव्यापारो यद्यपि देहव्यापारानपेक्षस्तथापि आसीनस्यैव तद्भवति नान्यस्य यथाह शा०सू०भाष्ययोः" "आसीनः सम्भवात्" सू०।"कर्म्माङ्गसम्बन्धिषु कर्म्मतन्त्रत्वादासनादिविनिवेऽपि सम्यग्दर्शने वस्तुतन्त्रत्वात् ध्यानस्य इतरेषूपासनेषु किमनियमेन तिष्ठन्नासीनः शयानो वा प्रवर्त्तेतोत नियमे न आसीन एवेति । तत्र मानसत्वादुपासनस्यानियमः शरीरस्थितेरित्येवं प्राप्ते ब्रवीति आसीन एवोपासीतेति कुतः ? सम्भवात् । उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाहकरणं न च तद्गच्छतो धावतो वा सम्भवति गत्यादीनां चित्तविक्षेपकरत्वात् । तिष्ठतोऽपि देहधारणे व्यापृतं मनो न सूक्ष्मवस्तुनिरीक्षणक्षमं भवति । शयानस्याप्यकस्मादेव निद्रयाऽभिभूयते । आसीनस्य त्वेवंजातीयको भूयान्दोषः सुपरिहर इति सम्भवति तस्योपासनम्" भा० । "ध्यानाच्च" सू० "अपि च ध्यायत्यर्थ एषः यत्समानप्रत्ययप्रवाहकरणं, ध्यायतिश्च प्रशिथिलाङ्गचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टिष्वेकविषयाक्षिप्तचित्तेषूपचर्य्यमाणो दृश्यते ध्यायति बको ध्यायति प्रोषितबन्धुरिति । आसीनश्चानायासो भवति । तस्मादप्यासीनकर्म्म उपासनम्" भा०। "अचलत्वञ्चापेक्ष्य" सू०। "अपि च ध्यायतीव पृथिवीत्यत्र पृथिव्यादिष्वचलत्वमेवापेक्ष्य ध्यायतिवादो भवति तच्च लिङ्गमुपासनस्यासीनकर्म्मत्वे" भा० । "स्मरन्ति च" सू० "स्मरन्त्यपि च शिष्टा उपासनाङ्गत्वेनासनम्" "शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः" इत्यादिना अतएव च पद्मकादीनामासनविशेषाणामुपदेशो योगशास्त्रे" भा०। उपासनञ्चामरणात् भूयः कर्त्तव्यमित्यपि तत्रैवोक्तम् ।

"आ प्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम्" सू०।"आवृत्तिः सर्वोपासनेष्वादर्त्तव्येति स्थितमाद्येऽधिकरणे । तत्र यानि तावत् सम्यग्दर्शनार्थान्युपासनानि तान्यवघातादिवत् कार्य्यपर्य्यवसानानीति ज्ञातमेवैषामावृत्तिपरिमाणं न हि सम्यग्दर्शने कार्य्ये निष्पन्ने यत्नान्तरं किञ्चिच्छासितुं शक्यम् अनियोज्यब्रह्मात्मत्वप्रतीतेः शास्त्रस्य विषयत्वात् । यानि पुनरभ्युदयफलानि तेष्वेषा चिन्ता किं कियन्तञ्चित्कालं प्रत्ययमावर्त्त्योपरमेत् उत यावज्जीवमावर्त्तयेदिति । किन्तावत् प्राप्तं कियन्तञ्चित्कालं प्रत्ययमभ्यस्योत्सृजेत् आवृत्तिविशिष्टस्योपासनशब्दार्थस्य कृतत्वादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। आ प्रायणादेवावर्त्तयेत् प्रत्ययम्, अन्त्यप्रत्ययवशाददृष्टफलप्राप्तेः । कर्म्माण्यपि हि जन्मान्तरोपभोग्यं फलमारभमाणानि तदनुरूपं भावनाविज्ञानं प्रायणकाले आक्षिपन्ति । "सविज्ञानो भवति" "सविज्ञानमेवान्ववक्रामति" "यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासङ्कल्पितं लोकं नयतीति" चैवमादिश्रुतिभ्यः तृणजलायूकानिदर्शनाच्च । प्रत्ययास्त्वेते स्वरूपानुवृत्तिं मुक्त्वा किमन्यत् प्रायणकाले भावनाविज्ञानमपेक्षेरन् । तस्माद्ये प्रतिपत्तव्यफलभावनात्मकाः प्रत्ययास्तेषु प्रायणादावृत्तिः । तथा च श्रुतिः "स यावत्क्रतुरयमस्माल्लोकात् प्रैतीति" प्रायणकालेऽपि प्रत्ययानुवृत्तिं दर्शयति । स्मृतिरपि "यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावितः" इति "प्रयाणकाले मनसाऽचलेनेति" च । सोऽन्तवेलायामेतत् त्रयं प्रतिपद्येतेति" च मरणवेलायां कर्त्तव्यशेषं श्रावयति" भा० । प्रतीकभिन्नेषु उपासनेषु अर्च्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिः फलम् । "अर्च्चिरादिना तत्प्रथितेः" शा०सू० भाष्ययोरुक्तम् तच्च अर्च्चिरादिमार्गशब्दे आतिवाहिकशब्दे च उक्तम् । युच् उपासनाप्यत्र स्त्री । "न्यायवर्त्मदर्शीयस्य मननमघदेहभाक् । उपासनेव क्रियते सत्यवागन्तरात्मना" कुमु० सेवने च "उपासनामेत्य पितुः स्म सृज्यते" नैष० । शाण्डिल्योक्ता भक्तिरूपोपासना भक्तिशब्दे वक्ष्यते ।

उपासा स्त्री उप+आस भावे अ । उपासने "उपासाविहस्य सर्वयामालम्" शां०सू०

उपासादित त्रि० उप+आ+सद–णिच्-कर्म्मणि क्त । १प्राप्ते भावे क्त । २प्राप्तौ न०; तत्कृतमनेन इष्टा० इनि उपासादितिन् ततलाभे स्त्रियां ङीप् ।

उपासित त्रि० उप+आस–सेवनार्थत्वात् कर्म्मणि क्त । कृतोपासने यस्योपासनं कृतं तस्मिन् देवादौ ।

उपास्ति स्त्री उप+आस-क्तिन् स्त्रीप्रत्ययत्वेऽपि वा०युच् का वा च क्तिनोबाधकः । उपासनायाम् "स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति

मनीषिणः । यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते" कुसु॰ ।

उपास्त्र न॰ उपगतमस्त्रम् उपकरणत्वेन अत्या॰ स॰ । अस्त्रोपकरणे तूणादौ" । "राजानौ नीतिमार्गरतौ अस्त्रोपास्त्रकृतिनौ भा॰ व॰ १८६ अ॰ ।

उपास्य त्रि॰ उप+आस–सेवनार्थत्वात् कर्मणि ण्यत् । १सेवनीये २चिन्तनीये "द्रवन्तु तव रक्षा उपास्या गुरवश्च ते" भा॰ अनु॰ ८अ॰ "गङ्गा सर्वात्मना सर्वैरुपास्या" भा॰ अनु॰ २६अ॰ उप+आस–ल्यप् । ३सेवयित्वेत्यर्थे ४चिन्तयित्वेत्यर्थे च अव्य॰ । ४उपास्य सन्ध्यां विधिवत्" स्मृतिः ।

उपाहित पु॰ उप आसन्नमाहितं यतः । १उल्कापातादौ अग्न्युत्पातरूपे उपद्रवे उप+आ–धा–क्त । २आरोपिते, त्रि॰

उपेक्ष पु॰ गान्दिनीसुते अक्रूरभ्रातृभेदे । "अक्रूरः सुषुवे तस्मात् श्वफल्कात् भूरिदक्षिणः । उपमद्गुस्तथा मद्गुर्मुदरश्चारिमेजयः । अविक्षिपस्तथोपेक्षः शत्रुघ्नोऽथारिमर्द्दनः" हरि॰ ३५ तत्रैव ३८अध्याये च गान्दिनीसुतत्वमस्योक्तम्

उपेक्षक त्रि॰ उप+ईक्ष–ण्वुल् । उपेक्षाकारके योगिनि "उपेक्षकोऽसङ्कुसुको द्युनिर्भावसमन्वितः" सनु "द्रष्टा सर्वस्योपेक्षक एको द्रष्टाहमित्युपरता स्वन्या" सां॰ का॰

उपेक्षण न॰ उप+ईक्ष–भावे ल्युट् । १त्यागे २औदासीन्ये च ३राज्ञां सप्तविधोपायान्तर्गते उपायभेदे "साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च" भा॰ व॰ १५० । उपेक्षणस्य यथोपायत्वं तथा उपायशब्दे उक्तम् ।

उपेक्षणीय त्रि॰ उप+ईक्ष–अनीयर् । १त्याज्ये २प्रतीकारार्थमनालोचनीये च "नश्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम्" रघुः ।

उपेक्षा स्त्री उप+ईक्ष–अ । १त्यागे इदं न मम स्यादिति इच्छाभेदे २औदासीन्ये ३अनपेक्षायां च । उपेक्षा च परस्वत्वानभिसन्धानपूर्वकस्वत्वप्रागभावासमानकालीनस्वत्वाविषयेच्छा । उपेक्षायाः स्वत्वनाशकत्वम् स्मृतौ व्यवस्थापितम् "उपेक्षानाशकं तत्र नियमः कारणं भवेत्" भाषोक्तेः ४इदमुपादेयं न भवतीत्याकारकज्ञानभेदे च "कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन्" रघुः । ६योगशास्त्रोक्ते चित्तप्रसादनार्थभावनाचतुष्टयान्तर्गते भावनाभेदे । "मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्" पात॰ सू॰

उपेत त्रि॰ उप+इण–क्त । १उपगते २समीपगते सेवादिधर्मेण ३प्राप्ते ४उपनीते च । "यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यम्" भा॰ स्क॰ । "न स्त्री जुहुयादनुपेतः" स्मृतिः । "अनुपेतः अनुपनीतः" म॰ त॰ रघु॰ । गर्भाधानार्थं ५स्त्रियमुपगते च "गर्भाधानमुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति" हारीतः "उपेतः स्त्रियमुपगतः" सं॰ त॰ रघुनन्दनः ।

उपेन्द्र पु॰ उपगत इन्द्रम् अनुजत्वात् अत्या॰ स॰ । १विष्णौ । स हि कश्यपात् अदितौ इन्द्रादनन्तरं वामनरूपतया संजातः इति तस्य तथात्वम् । "उपेन्द्रो वामनः प्रांशुः" विष्णु स॰ । अत्र भाष्ये अन्यापि निरुक्तिर्दर्शिता यथा । "ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः । उपेन्द्र इति कृष्ण ! त्वां गास्यन्ति दिवि देवताः" इति हरिवंशवचनात् उपरि इन्द्रः उपेन्द्रः" इति । अत्र वासुदेवस्यैव यथोपेन्द्रनामता, तथा गोवर्द्धनोद्धारणेन गोषु रक्षितासु तत्प्रीतये गोभिस्तस्य सर्वोपरिलोकस्थितत्वेन उपेन्द्रनामतयाऽभिषेकः कृत इति वर्णितं हरिवं॰ ७६अ॰ यथा । "अधोभवस्तात्लोकोऽयं तस्योपरि महीधराः । नागानामुपरिष्टाच्च पृथिव्युपरि मानुषाः । मनुष्यलोकादूर्द्धं तु खगानां गतिरुच्यते । आकाशस्योपरि रविर्द्वारं स्वर्गस्य भानुमान् । देवलोकः परस्तस्माद्विमानगमनो महान् । यत्राहं कृष्ण ! देवानामैन्द्रे विनिहितः पदे । स्वर्गादूर्द्ध्वं ब्रह्मलोको ब्रह्मर्षिगणपूजितः । तत्र सोमगतिश्चैव ज्योतिषाञ्च महात्मनाम् । तस्योपरि गवां लोकः साध्यास्तं पालयन्ति हि । स हि सर्वगतः कृष्ण ! महाकाशगतो महान् । उपर्युपरि तत्रापि गतिस्तव तपोमयी । यां न विद्म वयं सर्वे पृच्छन्तोऽपि पितामहम् । लोकास्त्वधो दुष्कृतिनां नागलोकस्तु दारुणः । पृथिवी कर्मशीलानां क्षेत्रं सर्वस्य कर्मणः । खमस्थिराणां विषयो वायुना तुल्यवर्त्तिनाम् । गतिः शमदमाढ्यानां स्वर्गः सुकृतकर्मणाम् । ब्राह्मे तपसि युक्तानां ब्रह्मलोकः परा गतिः । गवामेव तु गोलोको दुरारोहा हि सा गतिः । स तु लोकस्त्वया कृष्ण ! सीदमानः कृतात्मना । धृतो धृतिमता वीर ! निघ्नतोपद्रवं गवाम् । तदहं समनुप्राप्तो गवां वाक्येन नोदितः । ब्रह्मणश्च महाभाग ! गौरवात्तव चानघ ! । अहं भूतपतिः कृष्ण ! देवराजः पुरन्दरः । अदितेर्गर्भपर्याये पूर्वजस्ते पुरातनः । तेजस्तेजस्विनश्चैव यत्ते दर्शितवानहम् । मेघरूपेण तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि मे विभो ! । एवं क्षान्तमनाः कृष्ण ! स्वेन सौम्येन तेजसा । ब्रह्मणः शृणु मे वाक्यं गवाञ्च गजविक्रम ! । आह त्वां भगवान् ब्रह्मा गावश्चाकाशगा दिवि । कर्मभिस्तोषिता दिव्यैस्तव संरक्षणादिभिः । भवता रक्षिता लोका गोलोकश्च महात्मनम् । तदयं युष्मैः सार्द्धं यत्नांसः प्रहर्षस्तथा । कर्म-

कान् पुरुवंशोद्भवैर्मध्येन हविषा सुरान् । त्रिदशं शक्रत्-महत्त्वेन तर्पयिष्याम: कामदाः । तदस्माकं गुरुस्त्वं हि प्राप्तवान् महाबल ! । अद्यप्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ! । तस्मात्त्वं काञ्चनैः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः । एभिरद्याभिषिच्यस्व मया हस्तावनामितैः । अहं किलेन्द्रो देवानां त्वङ्गवामिन्द्रतां गतः । गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम् । ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः । उपेन्द्र इति कृष्ण ! त्वां गास्यन्ति दिवि देवताः" ।

"ततः शक्रस्तु तान् गृह्य घटान् दिव्यपयोधरान् । अभिषेकेण गोविन्दं योजयामास योगवित् । दृष्ट्वाऽभिषिच्यमानं तं गावस्ताः सह धेनुभिः । स्तनैः प्रस्रवसंयुक्तैः सिषिचुः कृष्णमव्ययम् । मेघाश्च दिवि हृष्टाभिः धाराभिः समन्ततः । सिषिचुस्तोयधाराभिः सिच्यमानं तमव्ययम् । वनस्पतीनां सर्वेषां सुस्रावेन्दुनिभं पयः । ववर्षुः पुष्पवर्षञ्च नेदुस्तूर्याणि चाम्बरे । स्तुवन्ति मुनयः सर्वे वाग्भिर्मन्त्रपरायणाः । एकार्णवविनिर्मुक्ता दधार वसुधा वपुः । प्रसादं सागरा जग्मुर्ववुर्वाता जगद्धिताः । मार्गस्थो विबभौ भानुः सोमो नक्षत्रसंयुतः । ऋतवः प्रथमं जग्मुर्जग्मुर्निर्वैरतां नृपाः । प्रवालपत्रप्रबलाः पुष्पवन्तश्च पादपाः । मदं प्रसुस्रुवुर्नागा यातास्तोषं वने मृगाः । अलङ्कृता नानावर्णैर्धातुभिर्भान्ति पर्वताः । देवलोकोपमो लोकस्तृप्तोऽमृतरसैरिव । आसीत् कृष्णाभिषेके हि दिव्यः स्वर्गरसोक्षितः । अभिषिक्तन्तु तं गोभिः शक्रो गोविन्दमव्ययम् । दिव्यमाल्याम्बरधरं देवदेवोऽब्रवीदिदम् । एष ते प्रथमः कृष्ण ! नियोगो गोषु यः कृतः" । तत्रैव १७अ० । "शक्रस्तु सत्वमागत्य दैवतैः सह वृत्रहा । अभिषिच्याब्रवीत् कृष्णमुपेन्द्रेति शचीपतिः" । वासुदेवस्यैवेन्द्रेण उपेन्द्रनाम्नाऽभिषेकः कृतः इत्युक्तम् । भा०८स्क०२३ अ० तु वामनस्यैव तन्नामतोक्ता यथा वामनेन बलेर्दमनानन्तरम् । "कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै सर्वभूतभवाय च । लोकानां लोकपालानामकरोत् वामनं पतिम् । वेदानां सर्वदेवानां धर्मस्य यशसः श्रियः । मङ्गलानां व्रतानाञ्च कल्पं स्वर्गापवर्गयोः । उपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे इति सर्वविभूतये इति" "प्राप्य त्रिभुवनञ्चेन्द्र उपेन्द्रभुजपालितः" इति तत्रैव । वामनस्य उपेन्द्रत्वमिन्द्रानुजातत्वात् वासुदेवस्य तु पूर्वोक्तप्रकारेण तन्नामता उभयोरेव एकपरमेश्वरांशत्वान्न विरोधः । "तदिन्द्रमन्दिरमदसमुपेन्द्र ! यदुपः" माघे नारदस्य वासुदेवसम्बोधनतया प्रयोगः ।

उपेन्द्रवज्रा स्त्री "उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ" इति वृ॰र॰ उक्ते एकादशाक्षरपादके छन्दोभेदे । अस्याश्च इन्द्रवज्रया संमेलने यथोपजातित्वं तथा इन्द्रवज्राशब्दे दर्शितम् ।

उपेय त्रि॰ उप+इण्–यत् । १उपायसाध्ये, २प्राप्ये च । ३उपगम्ये "उपेतारमुपेयञ्च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः" मनुः "ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः" मनुः । ४अन्विष्य गम्ये "भूधरस्थिरमुपेयमागतम्" माघः । "उपेयमन्विष्य गम्यम्" मल्लि॰

उपेयिवस् त्रि॰ उप+इण–क्वसु लोकेऽपि नि॰ । उपगते "पर्याङ्कमुपेयुषे" कुमा॰ "उपेयिवांसि कर्त्तारः पुरीमाजातयालवीम् । राजन्वकानि" "उपेयुषीमोक्षपथं मनस्विनः" माघः । स्त्रियां ङीपि उपेयुषी ।

उपोढ त्रि॰ उप+वह–क्त । सन्निवेशविशेषयुक्ते १व्यूढे सैन्ये २निकटे, "तदुपोढैश्च नभश्चरैः पृषत्कैः" किरा॰ । "वराहमुपोढैः प्रत्यासन्नैः" मल्लि॰ । ३ऊढे कृतविवाहे च । भावे क्त । सैन्यविन्यासभेदे व्यूहे न॰ ।

उपोत त्रि॰ उप+वेञ्–क्त । उपस्यूते । गौरा॰ ङीष् । पूतिकायां स्त्री शब्दरत्ना॰

उपोत्तम त्रि॰ उपगतमुत्तमम् अव्यधानेन अत्या॰ स॰ । उपान्तिमे अन्त्यात् पूर्व्वतने । "गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे" । "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" "अत्युपोत्तमम्" "उपोत्तमं रिति" पा॰

उपोदक पु॰ उपगतमुदकम् अत्या॰स॰ । उदकसमीपस्थे । "प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके" यजु॰ ३५, ६, "अयं वै लोक उपोदकस्तदेनं प्रजापतौ देवतायामुपोदके लोके निदधाति" शत॰ब्रा॰ १३, ८, २, ३, सामीप्ये अव्ययी॰ । २उदकसमीपे अव्ययम् ।

उपोदकी स्त्री उपगतमुदकमत्र गौरा॰ ङीष् । पूतिकायाम् (पुइशाक) । राजनि॰ । "द्वादश्यां पारणं कुर्य्याद्वर्जयित्वाप्युपोदकीम्" ति॰त॰ कूर्म्मपुराणम् ।

उपोदिका स्त्री उपाधिकमुदकं यत्र उदादेशः संज्ञायां कन् अतइत्वम् । पूतिकाशाके अमरः तत्पाकादि प्रकारगुणादि वैद्यके उक्तम् । "पक्वाङ्गं मद्गुलोपेता त्रिमर्व्यं क्रमान्तरैः । तक्रवैरानतव्यार्द्रैर्वल्वेया उपोदिका । वटपत्रवज्जुभपत्रिका परितप्ततैलसुपाचिता । नवहिङ्गुवासकवासिता परिभोक्तृचित्तहविकारिका । घृतमृतैलविपाचिता सुवनाम्लतक्रसुपाचिता । उपोदिकाऽश्रमक्षिता मोक्तुराय रसनायनसङ्गी । पोदिका शीतला श्लक्ष्णा श्लेष्मला

वातपित्तहा । पथ्यान्न दीपनमनी निद्राकुष्ठिकरी मता" उपाधिकशब्दकं यत उदाहृतः गौरा० ङीष् स्वार्थे कन् वा ह्रस्वः । उपोदीकाप्यत्र स्त्री

उपोद्ग्रह पु० उप+उद्+ग्रह–अप् । ग्रहणे । "तस्मात् स्व-स्थस्योपोद्ग्रहणमिति" श०ब० । "उपोद्पूर्वकग्रहेः ग्रहणार्थत्वदर्शनात् तथार्थत्वम् ।

उपोद्घातः पु० समीपवर्त्तिनः प्रकृतस्य उद्घातः उद्भवनम् ज्ञानं चिन्तनम् यत्र । उप+उद्–हन-गतौ गत्यर्थत्वात् ज्ञानार्थता आधारे घञ् । १प्रकृतसिद्ध्यर्थमालोचनात्मके सङ्गतिभेदे । "चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः" अवसरशब्दे विवृतिः । २तदर्थवर्णने च । "अथ चोपोद्घातेन विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वं व्यवस्थापयति" दीधि० ३प्रारम्भे च

उपोद्बलन न० उप+उद्+बल–ल्युट् । उद्दीपने उत्तेजने ।

उपोषण न० उप+वस–ल्युट् । उपवासे अहोरात्राभोजने । "माघे श्रीरामनवमीदिने मर्त्योविमूढधीः । उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाके महीयते" । "उपोषणं भवेत्तस्माद् दशम्यामेव पारणम्" ति० त० आगस्त्यसं० । उपवासशब्दे विवृतिः । उपवासस्य उपदाहसाधनत्वात् तथात्वम् ।

उपोषित न० उप+वस+भावे–क्त । १उपवासे । "नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञः न व्रतं नाप्युपोषितम्" मनुः । कर्त्तरि क्त । २उपवासकर्त्तरि त्रि० । "उपोषितो द्वितीयेऽह्नि पूजयेत् गुरुदेव ताम्" दुर्गो० त०पु० ।

उपोष्य त्रि० उप+वस–अकर्मकधातुयोगे कालस्य कर्मसंज्ञा विधानात् कर्मणि वा० यत् । १उपवासेन यापनीये तिथ्यादौ । "तिथिस्त्वव्यापिनी या तु सैवोपोष्या सदा तिथिः" कालमा०पु० । उप+वस–ल्यप् । २उपवासं कृत्वेत्यर्थे अव्य० ।

उप्त त्रि० वप–क्त । १कृतवापे धान्यादौ अधिकरणे क्त । २उप्तधान्यादौ क्षेत्रे । "यथैव तेन तदभूदमदीय ! रिक्तं मकान् उप्तं कुहकराड्भिरोप्रमुप्याम्" भाग० । ३छेदिते च । "पर्य्युप्यमिवरचिति" पार०सू० । परितस्तोभावेन उप्तचिरराम् मुण्डितशिरसम्" हरिनाथः । भावे क्तिन् । उप्ति वपने स्त्री "बीजानामुप्तिविच्च स्यात्" मनुः ।

उप्तकृष्ट त्रि० पूर्वमुप्तं पश्चात् कृष्टं पूर्वकालेत्यादिना स० । बीजवपनानन्तरं कृष्टे क्षेत्रे (बीजाकृते क्षेत्रे) । (काड़ान)

उप्तिम त्रि० वप+क्त्रि मप् च । वपनजाते ।

उप्य त्रि० वप–वा० कर्मणि क्यप् । वपनीये बीजादौ "दोषितस्वेन्द्रपतस्वैतोप्यानां देवेभ्येव विकिरेत्" कात्या० २१,१२,२० । "उप्यानां व्रीहियवादीनाम्" कर्कः ।

उब्ज आर्जवे तुदा० पर० सक० सेट् । उब्जति औब्जीत् । णिचि उब्जयति ते औब्जिजत् त । "इन्द्राग्नीरक्ष उब्जतम्" ऋ० १,२१,५ । "उब्जन्तु तं सुभ्वः पर्वतासः" ६,५२,१ । अब्ज नि० सञ्च दः समुद्रः अम्बुदः । नि+उब्ज (उबुडान) उत्तानस्यावतानकरणे न्युब्जति उत्तानं वस्तु अवतानं करोतीत्यर्थः ।

उब्जक त्रि० उब्ज–ण्वुल् । आर्जवयुक्ते । ततः तिका० फिञ् औब्जकायनि तदपत्ये पुंस्त्री । तिककितवादित्वात् गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु द्वन्द्वे लुक् । उब्जककुभाः ।

उभ(म्भ) पूर्तौ तुदा० प० सक० सेट् । उभति औभीत् । उवोभ । उम्भति उम्भीत् अयं मुचादिरिति कविकल्प० तन्मते औम्भत् भोपधत्वात् नोपधालोपः उम्भाम् बभूव आस चकार । वेदे गणव्यत्ययः उनप्ति उभ्नाति "हृदान्यौम्भाद्ग्रमानमोजः" ऋ० ४,१९,४ । "हन्तुभ्नां ना वै मानम् परिपन्तमद्रिम्" ऋ० ४,१,१५ । "सर्वमर्मसु काकुत्स्थमौम्भत्तीक्ष्णैः शिलीमुखैः" भट्टिः । भा० मते लुङि रूपम् । अन्यमते लुङि रूपम् ।

उभ त्रि० द्वि० । उब्जगतौ–भक् । उभ–पूर्तौ क वा । द्वित्वविशिष्टे एकत्वापेक्षाबुद्ध्या प्रथमं द्वित्वस्यैव जननेन द्वित्वस्यैकत्वेन ज्ञानद्वारा गम्यमानत्वात् पूर्णत्वाद्युपचारात् तथात्वम् । "उभौ यदि व्योम्नि पृथक् पतेताम्" माघः । "उभावपि हि तौ धर्म्मौ सम्यग्युक्तौ मनीषिभिः" "प्रवृत्ता यथावुभौ" "श्रावस्य प्रयतोनित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः" मनुः । ततः वृत्तिमात्रे नित्यम् अयच् । "उभयपक्षविनीतनिद्राः" रघुः । उभयविधः, उभयथा उभयतः उभयत्र । अस्य सर्वादि० सर्वनामकार्य्यम् तेनास्य द्विवचनान्तत्वेन अन्यकार्य्याभावेऽपि टेरकच् । उभकौ नायच् । स्वार्थे तद्धितकनि तु अयच्प्रसङ्गः । ततः प्रथमाद्यन्तप्रभृत्यर्थे तसिल् अयच् । उभयतस् । द्वाभ्यां द्वाविन्यर्थे द्वयोरित्यर्थे च अव्य० "तत्प्रतः पुनरप्युभयतः पुष्पानेकविंशतिम्" याज्ञ० । "भक्तिं चोभयतश्चिन्तामायस दश्रुमेव वा" । "ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः । अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः । पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः" मनुः । प्रकारे थाल् अयच् । उभयथा द्विप्रकारार्थे अव्य० । "नैव नः प्रियतमोभयथासौ यद्यमुं न दृष्टे दृष्टे वा" नैष० । "विनापि नाम्नि मा तव सति वियोगोऽस्त्युभयथा" ।

प्रयो०। यद्रूप्यर्थे तस् च्यच्। उभयत इयोरित्यर्थे अव्य० "उभयतश्चरौ मुनीन्द्राः" जातकप० "द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा" मनु०। अह्नि द्युस् एद्युस् वा-च्यच्। उभयद्युस् उभयेद्युस् च इयोरह्नोरित्यर्थे अव्य०। "यो अस्मै घ्रंस उभयद्युरभ्येति" ऋ० १.२५,४। "उभयेद्युः कृता प्राप्तौ परोपेक्ष्या मनीषिभिः" स्मृतिः।

उभय त्रि० उभ+अयच्। इयवयवे द्वित्वविशिष्टे अस्य द्वित्वबोधकत्वेऽपि एकवचनबहुवचनान्ततयैव प्रयोगः न द्विवचनप्रयोगः। सि० कौ०। "उभयमानशिरे वसुधाधिपाः" रघुः। सर्वादि० सर्वनामकार्यम्। उभयस्मै उभयेषाम्। "अथा न उभयेषाममृत मर्त्यानाम्" ऋ० १,२६,९। जसि वा यो। उभये उभयाः। "परेऽवर उभया अमित्राः" ऋ० २,१२,८। "ये जना उभये भुञ्जते विशः" २,२४,१०। "किं तत्साध्यं यदुभये साधयेयुर्न सङ्गताः" रघुः। स्त्रियां गौरा० ङीप्। "उभयीं सिद्धिमुभाववापतुः" रघुः।

उभय(त्र)चर पुंस्त्री० उभयत्र उभयोर्वा चरति चर-ट। भूम्यन्तरिक्षचरे पक्षिभेदे स्त्रियां ङीप्। सूर्याक्रान्तराशेर्द्वितीयस्थग्रहयोगभेदे स्त्री "सूर्याद्व्ययेऽपि च धने च तयोभयत्र संस्थैर्विना विधुमयन्ति खगैस्तु योगान्। वेशीं च वोशिमुभयत्रचरीं मुनीन्द्राः स्वष्ट फलानि विविधानि वदन्ति तेषाम्" "समो राघोभयचरीप्रभवो बहुभक्ष्यभाक्" जातकपद्धतिः।

उभयतोदत्(न्त) पुंस्त्री० उभयतोदन्तः दन्तपङ्क्तिरस्य वा दन्तादेशः। उभयदन्तपङ्क्तियुक्ते मनुष्यादौ। "पशूंश्च मृगान् मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः" मनुः। स्त्रियां ङीप्। दन्तादेशाभावपक्षे तन्नार्थे स्त्रियां वा ङीप्। "उभयतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्ते" शत० ब्रा० १,६,३,२,

उभयतोमुख त्रि० उभयतो मुखे यस्य। द्विमुखे घटादौ "उभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्याम्" शत० ब्रा० ४,७,१,७, स्त्रियां स्वाङ्गत्वाभावे टाप् स्वाङ्गे तु ङीप्। उभयतोमुखी धेनुः। "यावत्सा रोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखी। दाताऽऽस्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्वेण विधिना ददत्। यावद्वत्सस्य पादौ द्वौ मुखं योनौ च दृश्यते। तावत् गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति" याज्ञ० उक्तो धेनुभेदः। अन्यत्र रुद्रयमेव उत्क्रान्तिसंज्ञयोक्ता। "उत्क्रान्ते तु महातल उभयोत्क्रान्तिलक्षणे। तस्य संप्रददे नाम्ना नामभुत् क्रान्तिसंज्ञिताम्" विश्वा० पा० ब्रह्मानन्दः।

उभयतश्शीर्षी स्त्री उभयतः शीर्षे यस्याः शीर्षस्यादेशः ङीप् अल्लोपः विसर्गस्य वा षः। उभयतःशीर्षेऽस्वप्राक्षीयादिशुक्रायां गवि "अदितिरस्युभयतश्शीर्ष्णी" यजु० ४,१९, "उभयतः शीर्षे यस्याः ज्योतिष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोः शीर्षत्वम् "द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये" याज्ञिकोक्तेः" वेददी०।

उभयवेतन पु० उभयोः भेद्ये स्वामिनि च वेतनं यस्य अच्। दूतभेदे यो हि स्वामिसकाशात् प्रच्छन्नो भृतिं लब्ध्वा तद्भेद्यस्य सकाशे तदीयदासत्वेनात्मानं ख्यापयित्वा तत्सकाशात् भृतिं लब्ध्वापि पूर्वस्वामिनोऽन्तर्हितभृतिनिमित्तकार्यमनुसरन् अमित्रादिभेदं जनयति स उभयवेतन इत्युच्यते। "स्वपातदोषैर्दोषश्च स्वदूतश्चोभयवेतनैः। भेद्याः शत्रोरभिव्यक्तशासनैः सामवायिकाः" माघः। तादृशदूताश्च मुद्राराक्षसे चाणक्यप्रेषिता बहवो वर्णिताः ते च मलयकेतोः प्रधानसचिवादीन् राक्षसादीन् ततो विभिद्य चाणक्यकार्यं साधितवन्तः तच्च तत एवावसेयं विस्तरभयान्नोक्तम्।

उभयादन्ति अव्य० उभौ दन्तौ प्रहरणं यत्र युद्धे द्विदण्ड्या० इच् समा० अच्। उभयदन्तसाध्ये युद्धे एवम् उभयाञ्जलि उभयाबाहु उभयाहस्ति उभयाकर्णि इत्यादयोऽपि नि० साध्याः तत्तत्साधनयुद्धे। उभाहस्ति उभाकर्णि उभाबाहु उभादन्ति इत्यादयः नि० साध्याः तत्र नायच्। तेऽपि तत्तदर्थे।

उम् अव्य० उ-बा० डुमि। १रोषे, २स्वीकारे, ३प्रश्ने च।

उमा स्त्री ओः शिवस्य मा लक्ष्मीरिव उं शिवं माति मन्यते पतित्वेन मा+क वा। शिवपत्न्याम् १दुर्गायाम् "उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगामेति" कुमारे निरुक्तायां २पार्वत्याम्। "यदा च तपसे पूर्वी वनं गन्तुञ्च मेनका। उ मेति तेन सोमीत नाम प्राप तदा सती" कालि० पु०। "माता निषिद्धा तपसे यदा सा यथाम्बुमाख्यां भवभक्तिभाविनी" शिवपु० अत्र पक्षे उ मेति शब्दः नामहेतुत्वेनाख्यस्याः अर्श आ० अच् 'यस्येति' पा० आलोपे टाप्। "उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे" "उमासुखन्तु प्रतिपद्य लोला" "उमारूपेण ते यूयम्" "उमा वधूर्भवान् दाता" इति च कुमा०। "नियोजयिष्यकामस्तु उमायां चन्द्रशेखरम्" शिव० पु० उमामाहेश्वरव्रतम्। व्रतशब्दे दृश्यम्। वे-बा० मक् संप्रसारणम्। ३हरिद्रायाम् ४अतसीवृक्षे (मसिना) उमाकटः उमाः क्षौमीनः। ५कीर्त्तौ ६कान्तौ, ७शान्तौ च।

उमाकट पु० उमाया अतस्या हरिद्राया वा रजः कटच्। अतस्या हरिद्रायाश्च रजसि।

उमागुरु पु० ६त०। हिमालये तस्य उमायाजनकत्वात्तथात्वम्। उमाजनकादयोऽप्यत्र। तस्माच्च तदुत्पत्तिकथा शिवपु० दृश्या।

उमाचतुर्थी स्त्री उमायाजन्मदिनम् चतुर्थी। ज्यैष्ठशुक्लचतुर्थ्याम् "ज्यैष्ठशुक्लचतुर्थ्यान्तु जाता पूर्व्वमुमा सती। तस्मात् सा तत्र संपूज्या स्त्रीभिः सौभाग्यवृद्धये" ब्र०पु०

उमापति पु० ६त०। महादेवे। स च यथा तामुपयेमे तत्कथा शिवपु० दृश्या तन्मूलकं कुमारे च वर्णिता एवमन्यत्रापि पुराणे दृश्या। "मेनां मातुः सती प्राप्य हिमाचलपतिव्रताम्। उमकया हि तपसा पतिं प्राप पिनाकिनम्"। काशीख० उमाधवादयोऽप्यत्र

उमावन न० उमाप्रीतये वनमत्र। पुरभेदे शोणितपुरे हेम०

उमासहाय पु० ६त०। महादेवे दुर्गासहायतत्सहचरादयोऽप्यत्र

उमासुत पु० ६त०। कार्त्तिकेये। तत्कथा अग्निकुमारशब्दे ५५४ पृ० शिवपुराणे च दृश्या। उमातनयपार्वतीसुतादयोऽप्यत्र

उम्बर पु० उमित्यव्यक्तशब्दं वृणाति वृ अच्। १द्वारोर्द्धकाष्ठे, २गन्धर्वभेदे च। "उम्बरस्तुम्बुरुश्चैव अनुरन्ये च षड्गणान्" हरि० १२८अ०।

उम्बी स्त्री उम्+वा–क गौरा० ङीष् पृषो० वस्य बः। "मञ्जरी त्वर्द्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत्। हुतानलेन सम्भृष्टा अर्द्धक्वाथेति सा स्मृता" इति भा० प्र० उक्तायाम् अर्द्धपक्वयवगोधूमयोर्भृष्टयाम्। "उम्बी कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा" भा० प्र०।

उम्बुर पु० उम्+वृ–क उत् रपरः। द्वारोर्द्धकाष्ठे।

उम्भि त्रि० उम्भ–इन्। पूरके। ततः अच्छा० जाताद्यर्थे इकञ्। औम्भियक तज्जातादौ त्रि०

उम्य न० उमाया अतस्या भवनं क्षेत्रम् वा यत्। अतसीभवनक्षेत्रे पक्षे अण् औमीन तदर्थे न०

उम्लोचा स्त्री अप्सरोभेदे। "अनुम्लोचा घृताची च विश्वाची पूर्व्वचित्त्यपि। उम्लोचेति च विख्याता" भा० आ० १२३अ०

उर गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। ओरति औरीत् उवोर उरतुः

उर पुंस्त्री उर–क। १मेषे स्त्रियाम् अजा० टाप्। "उरा विमेमिरेषादराम्" ८,३४,३, 'उरां मेषीम्' भा० २गन्तरि त्रि०। "उरामथिरा वधुनेव" ऋ० ८,६६,८।

उरःसूत्रिका स्त्री ६त०। मुक्ताहारे अमरः।

उरग पुंस्त्री० उरसा गच्छति उरस्+गम–ड सलोपश्च। १सर्पे, स्त्रियां जातित्वात् ङीष् पादशून्यतया उरसैव तेषां हि गमनम्। "भित्त्वोत्थितं भूमिमिवोरगाणाम्" "विलमग्नाविवोरगौ" 'अङ्कितोरगलता' रघुः। २तद्देवताके अश्लेषानक्षत्रे। "उरगाधिपमस्तकाः शशरीनाथवारे" ज्यो० त०। ३सीसके तस्य नागशब्दवाच्यनागभेदोपचारात्तथात्वम्। अहिमृद्‌ ५८१ पृ० विवृतिः।

उरगभूषण पु० उरगोभूषणमस्य। सर्पभूषणे महादेवे

उरगराज पु० ६त० टच् समा०। १सर्पराजे वासुकौ। उरगोराजेव उपमि०स०। २महासर्पे च। "एकतरैवोरगराजरज्जवः" माघः उरगेन्द्रादयोऽप्युभयत्र। "उरगेन्द्रमूर्द्धरुहरत्नसन्निधेः" माघः। [तथात्वम्।

उरगस्थान न० ६त०। पाताले तेषां तत्रस्थितत्वात् पातालस्य

उरगाशन पु० उरगानश्नाति अश–ल्यु ६त०। सर्पभक्षके १गरुडे च २मयूरे उरगभक्षादयोऽप्यत्र। "छायाबभासमुरगाशनकेतुयष्ट्या" माघः।

उरङ्ग पुंस्त्री उरसा गच्छति उरस्+गम–ड नि०। सर्पे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। [सर्पे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

उरङ्गम पुंस्त्री उरसा गच्छति उरस्+गम–खच् सलोपः।

उरण पुंस्त्री ऋ–क्यु धातोरुत्व रपरः। १मेषे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "इक्ष्वोरणमाघ्राय सत्वरादाय गच्छति" भा० शा० ६५ अ०। "स उरणं खनाम नव चक्रन्वांस नवतिं च बाहून्" ऋ० २,१४,४, २दद्रुघ्ने पु० स्वामी।

उरणाक्ष पु० उरणस्य मेषस्य आक्षीव अक्षि पुष्पं यस्य। दद्रुघ्ने (दादमर्द्दन) वृक्षे। स्वामी तु उरणाक्षसत्वार्थे इत्याह। तन्मते उरणस्याक्षा आख्या यस्येति विग्रहः

उरभ्र पुंस्त्री उरु उत्कटं भ्रमति भ्रम–ड पृषो० उलोपः। १मेषे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् २दद्रुघ्ने पु० स्वामी। तस्येदम् अण्। औरभ्र मेषमांसादौ "हविषाऽऽज्येन वै मासं पायसेन तु वत्सरम्। मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः। ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम्। मासाभिवृद्ध्या तृप्यन्ति दत्तैरेव पितामहाः" याज्ञ०। "दर्पिताश्चाक्षघनाक्षमहिषोरभ्रकुक्कुराः" इत्युक्ते पशुषु तस्य दर्पितत्वमुक्तम् स च ग्राम्यपशुः "अजाश्वगोखरोष्ट्रोरभ्रमेदःपुच्छमृगतयो ग्राम्याः" सुश्रु० तन्मांसगुणाश्चोक्ता "ग्राम्या वातहराः सर्वे बृंहणाः कफपित्तलाः। मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्द्धनाः" "बृंहणं मांसमौरभ्रं पित्तश्लेष्मावहं गुरु"।

उरभ्रसारिका स्त्री सुश्रुतोक्ते कीटभेदे कीटशब्दे विवृतिः।

उररी अव्य॰ उर–बा॰ अरीक्। १अङ्गीकारे, २विस्तारे च। कृभ्वस्तियोगे गतित्वात् तेन सह समासः उररीकृत्य इति "काल्पनिकं भेदमुररीकृत्य" सा॰द॰। घञ् उररीकार अङ्गीकारे पु॰। क्त। उररीकृत स्वीकृते त्रि॰

उरल त्रि॰ उर–बा॰ कलच्। गतियुक्ते ततो वरा॰ चतुरर्थ्यां वत्। उरल्य तन्निकटदेशादौ त्रि॰।

उरश पु॰ मुनिभेदे तस्यापत्यम् पाठान्तरे तिका॰ फिञ् औरशायनि तस्य भर्गा॰ स्त्रियां तत्प्रत्ययस्य न लुक् औरशायनी।

उरश्छद पु॰ उरश्छाद्यतेऽनेन छद–णिच्–घ ह्रस्वः। कवचे

उरस् बलार्थे कण्ड्वा॰ प॰ अक॰ सेट्। उरस्यति बलवान्भवतीत्यर्थः औरस्यीत् औरसीत् उरस्याम्(साम्)बभूव आस चकार

उरस् न॰ ऋ–असुन् धातोरुक् रपरः। वक्षःस्थले। "कवाटविस्तीर्णमनोरमोरःस्थलस्थित श्रीललनस्य तस्य" "जनितमुदमुदस्थादुच्चकैरुच्छ्रितोरःस्थलनियतनिषण्णीभूतां सुश्रवान् सः" माघः। "उरोसङ्कुचितस्तनं जघनमंसत्वस्योदरम्" मालती॰ वक्ष ब॰ग्र॰ समासान्तस्य दृग्समा॰ "व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः" रघुः। "महर्षेव मिवोरस्कः" कुमा॰। क्वचित्। "हारोरा वनमारतः" सुप्रसिद्धमत्राम्। तेन निर्मितः अण् औरस, पुत्रभेदे "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव चेति" याज्ञ॰ पु॰ उरोजातमात्रे च औरसं भयम्। पक्षे यत् उरस्य। वक्षोगते। २श्रेष्ठे न॰। तस्य द्वि॰त॰ अन्ते अच् समा॰। अश्वोरस अश्वप्रधाने। ३ऋषिभेदे पु॰ तस्यापत्यम् तिका॰ फिञ् औरसायनि। उरसवत् भर्गादिकार्यम्। उरः प्रायस्त्वेनास्य अर्श॰ आ॰ अच्। उरस प्रशस्तोरस्के त्रि॰। पाठान्तरे तिकादिषु उरसशब्दोऽपि पठ्यते उरसवत् फिञ् भर्गादिकार्यञ्च।

उरसिज पु॰ उरसि जायते जन–ड त॰ सप्तम्या अलुक्। स्त्रीवक्षोजाते स्तने। "परिपस्पृशिरे चैनं पीनैरुरसिजैः स्त्रियः" रामा॰। उरसिजातोरसिजशब्दावोऽप्यत्र। "फेनायमानस्विन्नेषु ज्ञारवीनाम्" माघः

उरसिल त्रि॰ उरः प्रायस्त्वेनास्यास्ति पिच्छा॰ इलच्। प्रशस्तोरस्के। पक्षे मतुप् मस्य वः। उरस्वत् तदर्थे स्त्रियां ङीप्।

उरस्कट पु॰ उरः कट्यते आव्रियतेऽनेन कट–घञर्थे करणे क। १बालानामुरोवेष्टे तदीये यज्ञोपवीताकारे २वस्त्रभेदे च। (कुर्त्ताकाट)। त्रिका॰।

उरस्तस् अव्य॰ उरसैकदिक् तसिः, पञ्चम्यास्तसिल् वा। १हृदयैकदेशभवे प्रश्ने २वक्षस इत्याद्यर्थे च अस्य ब्रिवात्

स्वरितस्वर इतिभेदः। [स्युट्। उरस्यायमतम न॰।

उरस्त्र न॰ उरस्त्रायते त्रै–क। वक्षोरक्षके कवचे। करणे

उरस्य पु॰ उरसैकदिक् यत्। वक्षसैकदेशगत। "कर्मेषा वाण्युरस्येन वक्षो यस्य विदारितम्" सुश्रुतः निर्दिष्टादौ यत्। २पुत्रे

उरी अव्य॰ उर–गतौ बा॰ ईक्। १अङ्गीकारे, २विस्तारे च। चादि॰ कृभ्वस्तियोगे गतित्वम् तेन समा॰। ल्यप् उरीकृत्य "तदुरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रताय्यते" भा॰।

उरीकार पु॰ उरी+कृ–घञ्। १स्वीकारे, विस्तारे च।

उरीकृत त्रि॰ उरी+कृ–क्त। १अङ्गीकृते, २विस्तृते, च।

उरु त्रि॰ ऊर्णु–कु नुलोपो ह्रस्वश्च। १विशाले, २महति च "विस्तीर्णं हृदयमुरस्थलमकार्षं तेऽगाधं निखिलकलमम्बुधामलम्" भा॰ शा॰ २२अ॰। ३बहुले निघ॰ "सुविजाता उरुक्षया" ऋ॰१,२,९, "उरुक्षया स्वनिकाशी" भा॰ "रवे गुरुमुरवक्रे"। ४विस्तीर्णे च इदन्त्वस्य विस्तीर्णायततत्वात्। "अनाय उरु यात सुजनिमा चकार" ऋ॰७,१००,४, "स्विमदुरुचितो म्पीदि", ऋ॰९,८४,१, उरुगायः "उरुगव्यूतिरभयानि" ऋ॰ ९,९०,४, "कूपीचिदस्मा उरुधारिरद्रुतः" २,२६,४, "कन्यामिषमदुधारामरद्दतम्" ८,१,१०, "उरुप्रथाः प्रथमानम्" यजु॰२०,२६, "गायत्रोरो इव उरुयुगे" ऋ॰ ८,९८,९, ५दीर्घे च "गतोरुमार्गः" माघः भाषितपुंस्कत्वात् क्लीबे क्लीबत्वादिः वा पुंवत्। उरवे उरवे इत्यादि स्त्रियां गुणवचनत्वात् वा ङीष्। "विरोमिकोरुमपीनोर्वी" कामजाराकार मनः" मनुः उरोर्भावः इम्ना॰ इमनिच्। वरिमन् तद्भावे। पक्षे त्व, उरुत्व न॰। तल् उरुता स्त्री अण् औरव न॰। तद्भावे।

उरुकाल पु॰ उरुः कालः पाकोऽस्य। (राखालशशा) १महाकालवतायाम्" रत्नमा॰। कर्म॰। २दीर्घकाले।

उरुक्रम पु॰ उरवः भूम्यादिव्यापकत्वात् क्रमाः पादविक्षेपा अस्य। १वामनरूपे भगवदवतारे "यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा" ऋ॰१,१५४,२, "यस्य विष्णोरुरुषु विस्तीर्णेषु त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्याश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते" भा॰। इति तस्योरुक्रमत्वं विक्रमक्रम्। "यं न इन्द्रो बृहस्पतिः यं नो विष्णुरुरुक्रमः" ऋ॰१,९०,९, उरु विस्तीर्णं क्रामति पादान् विक्षिपतीत्युरुक्रमः विष्णुः" भा॰। उरु प्रधानं पदमाश्रयं क्रामति–क्रम–

ध्य. द्वैत० । भगवतोऽष्टमावतारे २ऋषभदेवे च । "अष्टमे मेरुदेव्यान्तु नाभेर्जात उरुक्रमः । दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्वाश्रमनमस्कृतम्" भा० १स्क० ३अ० ऋषभवर्ज्जे विवृति र्दृश्या ।

उरुगाय पु० उरुभिः ऋत्विग्भिर्गीयते गम्यते वा गै—गाने गाङ् गतौ वा कर्मणि घञ् । परमेश्वरे वासुदेवे "श्रीरस्येव उरुगाय ! विक्रमे" ऋ० ८,२९,७, "उरुभिर्बहुभिर्गातव्यः बहुषु देशेषु गन्ता बहुकीर्त्तिर्वा" भा० बहुकीर्त्तिरिति पक्षे गीयते गायः कीर्त्तिरित्यर्थः "अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः" यजु० ६,३, "विष्णु उरुगायैषः" यजु० ८,१, "यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्विगामभिरुरु क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे" ऋ० १,१५५,४, "उरुगायाय उरुगातव्याय" भा० । गाङ् गतौ भावे घञ् गायो गतिः कर्म० । २विस्तीर्णायां गतौ "स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा" कठवल्ली । "उरुगायं विस्तीर्णां गतिम्" शा० भा० "अथास्यायमुरुगायवतोऽभिध्याय तं" छा० उ० "उरुगायवतो विस्तीर्णगतेः" गै गाने घञ् कर्म्म० । ३बहुकीर्त्तने । "प्रायस्य गातायोरुगायं कुरुते" शत० ब्रा० ,१,२,१४,

उरुचक्षस् त्रि० उरु यथा स्यात् तथा चष्टे चक्ष—असुन् । १बहुदर्शने "वरिष्ठवन्ता उरुचक्षसा नरा" ऋ० ८,१०१,२, अतिदूरदर्शित्वात् २सूर्य्ये पु० "नमोभिरुरुचक्षो नृन्ष्वान्" ६,५१,८, "यं नः सूर्य्य उरुचक्षा उदेति" ७,३५,८,

उरुज्मन् त्रि० उर्वी ज्मा क्षितिर्यस्य । बहुभूमियुक्ते "उरुज्या, च उरुज्मनमुक्तम्" अथ० ६,४,२,

उरुज्रयस् त्रि० ज्रि—अभिभवे करणे असुन् उरु ज्रयो वेगोऽस्य विस्तीर्णवेगे । वेगेन हि सर्वाभिभवात् ज्रयसस्तथात्वम् । "उरुज्रयसमिन्दुभिः" ऋ० ८,६,२८, "उरुज्रयसम् विस्तीर्णवेगम्" भा० । "उरुज्रयसं घृतयोनिमाहुतम्" ५,८,६, "येषामः पूतना उरु ज्रयः" ८,२६,१, इत्यत्र ज्रयसो वेगार्थकस्याहेवचनतया प्रयोगात् तस्य दन्तकत्वं प्रमादिकम् ।

उरुक्षय त्रि० उरु यथा तथा क्षयति क्षि क्षिप् वेदे नि० न तुक् । क्षि—बा० किंश । प्रभूतनिवासे । "अतिकुपद उरुक्षयः सुधस्तम्" ऋ० ७,२९,३, "उरुक्षय प्रभूतनिवासः" भा० ।

उरुण्ड पु० उपद्रावके असुरभेदे । "वक्राः शकधूमा उरुण्डा ये च मट्मटाः । कुम्भमुष्का अयाशवः । तानस्या ब्रह्मणस्पते प्रतिबोधेन नाशय" अथ० ८,६,१५,

उरुबिल त्रि० उरु उरुत् बिलमस्य । इहच्छिद्रयुक्ते पात्रे स्थाल्यां स्त्री गौरा० ङीष् । "यद्येषा भिद्येत वाऽभिद्या नवा स्थाल्युरुबिली स्यात्तामभि पर्य्यावपेत्" शत० ब्रा० १,६,४,८,

उरुज पु० उरुभ्योऽद्भ्यो जायते जनयति अन्तर्भूतण्यर्थे जन—ड पृषो० अलोपः । प्रभूतपयोजनके । "नवामुरुजमभ्यर्कैः सुमम्" ऋ० ८,७७,४, "उरुजं प्रभूतानामपां जनकम्" भा० ।

उररी अव्य० उरु राति रा—बा० की । १अङ्गीकारे २विस्तारे च ।

उरुलोक न० उरु यथा तथा लोक्यते लोक—कर्मणि घञ् । १अन्तरिक्षे तस्य सर्वलोकेभ्यो महत्त्वेन भानात् तथात्वम् । "कालस्याकृदियं प्रधानं परमं महत्" भाष्योक्तेस्तस्य परममहत्त्वम् । "समानतिवरुदबोकमस्तु" ऋ० १०,१२८,२ । कर्म० । २महालोके पु० ।

उरुवु पु० उरु वायति वै शोषणे कु । एरण्डवृक्षे "यस्माकोरुबुपद्मीमूलानिगान्धानिमान्छदैः" सुश्रु० स्वार्थे कन् तत्रैव । रायमुकुटस्तु उरुबुकस्थाने उरुवुकस्यालीकवत् पृषो० साधु ।

उरुवूक पु० उरु वायति वै शोषणे "उलूकादयश्च" उणा० नि० । रक्तैरण्डे "पुनर्नवावरुषणकोशनुरूवकाद्मोविल्वपाकप्रभृतीनि उष्णानि वातुघ्निकानि पातप्रशमनानि च" सुश्रु० । "पटोलपर्णीकुमारवेल्लकटुकिवाकोमकोकरूकपर्पटककिराततिक्तककोटकारिष्टकोशातकीबेतकरीराटरूषकार्कपुष्पप्रभृतीनि रक्तपित्तहराण्यहृद्यानि मूत्रवहानि कुष्ठमेहज्वरश्वासकासारुचिहराणि च" सुश्रुतः ।

उरुव्यचस् त्रि० उरु विचति व्यच—व्याजे (विशेषव्याप्तौ) असुन् अतिव्यापके । "वीरुव्यचाः पृथताम्" ऋ० २,५,०१ । "उरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिः" भा० । २विस्तीर्णे "उरुव्यचसे महिने" ऋ० ७,३१,११ । "उरुव्यचसा विस्तीर्णे" भा० । "महदुरुव्यचा अदितिः" ५,४६,६ । "उरुव्यचसोधाम्ना पत्यमानाः" यजु० २७,१६,

उरुषा त्रि० उरु सनोति सन—विट् डा वेदे षत्वम् । बहुदातरि "महीमस्मभ्यमुरुषामुरुज्रयः" ऋ० ५,४४,६ । "उरुषां बहुदातारम्" भा० ।

उरुष्य रक्षणे पर० सक० सेट् । उरुष्यति औरुष्यीत् । "उरुष्य राय एषो यजस्व" यजु० ७,४, तस्य व्याख्याने "उरुष्य रक्ष उरुष्यतीरक्षणकर्म्मा" वेददी० । "उरुष्यद्भिः पितोरुषस्त्वे" ऋ० २,५,८ । "अरुष्यत् रक्षत्" भा० । "गोपीथे न उरुष्यतम्" ऋ० ५,६५,६ ।

उरुष्या स्त्री उरुष्यं रक्षणमिच्छति क्यच् अ यलोपः रक्षणेच्छायाम्। "उरुष्या पायुरभवत् सखिभ्यः" ऋ० ६,४४,७। "उरुष्या रक्षणेच्छया" भा० तृतीयाया लुक्। ततः उ। "उरुष्यु रक्षणेच्छावति "इमे मा पीता यशस उरुष्यवोरथम्" ऋ० ८,४८,५। "उरुष्यवः रक्षाकामाः" भा०।

उरूची स्त्री उरु अञ्चति क्विप् ङीप् अलोपे पूर्व्वाणो दीर्घः। अतिव्यापिन्यां स्त्रियाम्। "उरूची विश्वे यजते निपातम्" ऋ० ४,५६,४। "शं न उरूची भवतु स्वधाभिः" ऋ० ७,३५,२ 'विश्रयमाणो अमतिमुरूचीम्' ऋ० ७, १५,२ "या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेषूच्यत उरूची" ऋ० ३,५७,५। स्त्रीभिन्ने उरुच् तदार्थे प्रथमादावपि उरूचः उरूचा इत्यादि।

उरूणस् त्रि० उरु दीर्घं नासिके तस्य नसादेशः वेदे नि० णत्वं दीर्घश्च। दीर्घनासिकायुक्ते "उरूणसावसुतृपा" ऋ० १०,१४,१२।

उरोज पु० उरसि जायते जन–ड "ङे विभाषा" पा० सप्तम्या लुक्। स्तने "दधत्युरोजद्वयमुर्व्वशीतलम्" "रेजाते रुचिरदृशामुरोजकुम्भौ" माघः स्तनादिकं सूक्ष्मरूपेण जन्मकाले उत्पन्नमपि यौवने उद्भिद्यते। यथाह भावप्रका०। "बालानां शुक्रमस्त्येव किन्तु सौक्ष्म्यान्न दृश्यते। तेषां तदेव तारुण्ये पुष्टत्वादभिव्यज्यते। कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा। रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने। जायन्ते तत्तयोर्भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च"। तथा च पुंसां रोमराजीश्मश्रुप्रभृतयः नारीणां तु रोमराजीस्तनस्तन्यार्त्तवप्रभृतयः"। आर्त्तवस्तनोद्भेदकालश्च एकादशवर्षादुत्तरः स्मृत्युक्तः। "अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी। दशमे कन्यका प्रोक्ता तत ऊर्द्ध्वं रजस्वला" उ०त० स्मृतिः। इदमपि बाहुल्यविषयम् धातुभेदेन तत उत्तरमपि भवतीति लोके दृश्यते बाल्यावस्थाभिधा दशमाब्दादर्वाक् देयेति तत्त्वम्। सुश्रुते तु द्वादशवर्षोपरि रजःसम्भव उक्तः। "रसादेव रजः स्त्रीणाम् मासि मासि त्र्यहं स्रवेत्। तद्वर्षाद्द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम्" रजःपदं स्तनोद्भेदस्याप्युपलक्षणम्। गर्भिण्याः पीनस्तनत्वे दुग्धवत्त्वे च कारणमुक्तम् भा०प्र०। "स्वहीतगर्भाणां स्त्रीणामार्त्तव-वहानां स्रोतसां गर्भेणावरोधादार्त्तवं न स्रवति तदेव प्रतिहतमूर्द्ध्वमागतमुपचीयमानमपरा भवति शेषञ्चोर्द्ध्वतर-

मागतं पयोधरौ याति तस्माद् गर्भिण्याः पीनोन्नतौ पयोधरौ भवतः" इति। उरोभूषणत्वोऽप्यत्र "उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितम्" नैष०।

उरोभूषण न० उरोभूष्यतेऽनेन भूष–करणे ल्युट् ६त०। १वक्षोऽलङ्कारे हारे। उरोभूषयति ल्यु। २तदर्थे त्रि०।

उरोबृहती स्त्री वैदिके छन्दोभेदे। "बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः। पथ्या पूर्वश्चेत्तृतीयः। न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः। स्कन्धग्रीवी क्रौष्टुकेः। उरोबृहती यास्कस्य" कात्या० उक्तेः यास्कमते द्वितीयचरणस्य जागतात्मकत्वे अन्येषां त्रयाणां गायत्रात्मकत्वे च सा भवतीत्यर्थः।

उरोहस्त न० उरसि हस्तपेटाघातोयत्र। बाहुयुद्धभेदे बाहुयुद्धप्रकारः भा०स०२३अ० दर्शितः यथा "करग्रहणपूर्वन्तु कृत्वा पादाभिवादनम्। कर्णैः कक्षां विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः। स्कन्धे दोर्भ्यां समाहत्य निहत्य च मुहुर्मुहुः। अङ्गमङ्गैः समाश्लिष्य पुनरास्फालनं विभो!। चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षाबन्धं च चक्रतुः। गलगण्डाभिघातेन सस्फुलिङ्गेन चाशनिम्। बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाहतशिरावुभौ। उरोहस्तं ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तौ। करसंपीडनं कृत्वा गर्जन्तौ वारणाविव। दुर्दान्तौ मेघसङ्काशौ बाहुप्रहरणावुभौ। तलेनाहन्यमानौ तु अन्योन्यं कृतवीक्षणौ। सिंहाविव सुसंक्रुद्धावाकृष्याकृष्य युध्यतम्। अङ्गेनाङ्गं समापीड्य बाहुभ्यामुभयोरपि। आवृत्य बाहुभिश्चापि उदरं च प्रचक्रतुः। उभौ कट्यां सुपार्श्वे तु तक्षवन्तौ च शिक्षितौ। अधोहस्तं स्वकण्ठे तूदरस्योरसि चाक्षिपत्। सर्वातिक्रान्तमर्यादं पृष्ठभङ्गं च चक्रतुः। संपूर्णमूर्च्छां बाहुभ्यां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतुः। तृणपीडं यथाकामं पूर्णयोगं समुष्टिकम्। एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम्"। व्याख्यातञ्चैतत् नीलकण्ठेन "कर्णैः दोर्मूलैः कक्षां प्रकोष्ठगतां रज्जुं धुन्वानौ। यतः तत्र कर्णैः आस्फोटं चक्रतुः बाहुमूलास्फालनेन अङ्गुष्ठबन्धरज्जुयोगं कम्पयन्ताविव्यर्थः। चित्रहस्तादिकं हस्तस्यातिवेगेन आकुञ्चनप्रसारणोपर्यधश्चालनमुष्टीकरणानि चित्रहस्ताः आदिपदात् पादस्याप्याकुञ्चनादि। कक्षाबन्धं परस्परकक्षायां हस्तौ कृत्वा बन्धनम् गलेन गण्डेन भालदेशेनाभिघातस्तेन पाषाणद्वयाकृत्यात्तयोरभिघातेन विस्फुलिङ्गोत्पत्त्याऽशनिं वज्रमिव संहननतुल्यर्थः। बाहुपाशादिकं चरणपाश आदिशब्दार्थः। पादाभ्याम् आहताः

शिरः स्कन्धयोर्यावान्तौ दृढप्रहारौ माहीपर्यन्तमपि वेदनावलाविलथः। उरोहस्तं उरसि चपेटाप्रकारम्। पूर्णकुम्भौ द्वितं परस्परं हावपि अक्षतुरिति यतुम्। तथेन चपेटया। आहत्य जानुदेशे पुरं कृत्वा बाहुभिः मल्लताद्गुणापि मिथः उदरम् आदाय प्रचकतुः प्रविचिपतुः नु विक्षेपेऽस्य छान्दसं रूपम्। एवं कथां सुपार्श्वे च प्रचक्रतुः। तत्रान्तौ तत्रस्तनूकरणं गात्रसङ्कोच इत्यर्थः तद्वन्तौ। अधोहस्तं उदरस्याधस्तात् हस्तं कृत्वा हस्ताभ्यामुदरमावेष्ट्य स्वकण्ठे स्वोरसि च कण्ठोरःसमीपे आनीय आक्षिपत् आस्फालितवान्। पृष्ठस्य भूम्यभ्यर्णेन जातं भङ्गं पराभवं बाहुभ्यां उदरादिनिपीडने सम्पूर्णमूर्ध्वा ह्यपीडं पूर्णयोगं योगोविन्यस्यासनं तत्पूर्णम्। अन्यत्र मुष्टेः पातं यदस्ति अन्यत्र पातनमित्यर्थः एवमादिनियुद्धानि पादाकर्षणपीठवत्रीकरणादीनि"

उ(ऊ)र्ज जीवने वा चु० उभ० अक० पक्षे भ्वा० पर० सेट्। उ(ऊ)र्जयति ते उ(ऊ)र्जति। और्जिजत्-त और्जीत्। उ(ऊ)र्जयाम् बभूव आस चकार चक्रे पक्षे उ(ऊ)र्जाम् बभूव आस चकार। क्त उ(ऊ)र्जित, इडे बलान्विते। विस्तृत्वे वर्द्धिते त्रि० दीर्घादिरयमिति बहवः

उ(ऊ)र्णनाभ पु० उर्णेव सूत्रं नाभौ गर्भेऽस्य अच् समा० लुक्। लूतायाम् (माकड्सा) दीर्घादिरयमिति केचित्।

उ(ऊ)र्णा स्त्री ऊर्णूयते आच्छाद्यते ऊर्णु-ड लुक्। १मेषादिलोम्नि २ललाटस्थलोमसमूहात्मके चिह्नभेदे। "ललाटपट्टे नवनलिननालभङ्गतन्तीयमूर्णा परिस्फुरति" काद०। दीर्घादिरयमिति बहवः

उ(ऊ)र्द दाने स्वादे सक० क्रीडायाम् अक०भ्वा०आत्म० सेट्। उ(ऊ)र्दते और्दिदत दीर्घादिरयमिति बहवः।

उ(ऊ)द्र पु० उर्द-रक्। जलविड़ाले (उद्बिराल) दीर्घादिरयमिति बहवः।

उ(ऊ)र्व हिंसायां भ्वा०पर०सक०सेट्। उ(ऊ)र्वति और्वीत्। क्विपि वलोपे ऊः ऊरौ दीर्घादित्वे ऊरौ इति भेदः।

उर्व पु० उर्वी पृथिवी सञ्चारस्थानत्वेनास्त्यस्य अर्श०अच्। १पृथिवीसञ्चारिणि पितृभेदे ताण्ड्य०ब्रा० दृश्यः। २ऋषिभेदे ततः विदा० अञ्। और्वः तदपत्ये पुंस्त्री।

उर्वट पु० उरु यथा तथाऽटति अट+अच् इत०। वत्से लिका०। तस्य दीर्घोत्प्लवादिना अटनात् तथात्वम्।

उर्वरा स्त्री उरु सस्यादिकमृच्छति ऋ-अच् ईत०। १सर्वसस्याढ्यभूमौ "प्रथतां मघैः सिकतु सार्द्धमुर्वरा" माघः २भूमिमात्रे त्रिकः ३अधिके त्रि० उर्वरमधिकं जातमस्य तारका० इतच्। उर्वरित आधिक्ययुक्ते (उपचान) वर्धने। उरून् महतः ऋच्छति ऋ-अच् ईत०। अप्सरोभेदे "कलानिधिर्गुणनिधिकर्पूरतिलकोर्वरा" काशीख०।

उर्वरासा त्रि०उर्वरां भूमिं सनोति सन-विट् डा। भूमिविभाजके पुत्रादौ "क्षेत्रासां ददथुरुर्वरासाम्" ऋ०४, ३८,१, उर्वरासां पुत्रम्" भा०। २उर्वराविभाजके त्रि० "त्वं नः सहस्रभरमुर्वरासाम्" ६,२०,१। "उर्वराणां भूमीनां सनितारं संभक्तारम्" भा०।

उर्वरी स्त्री ऋ-गतौ वनिप् ङीप् रश्चान्तादेशः। आधिक्यप्राप्तायां स्त्रियाम् "ओषधीनामहं इव उर्वरीरिव साधव।" अथ०१०,४,२, अन्यलिङ्गे उर्वन् इत्येव

उर्वर्य त्रि०उर्वरायां भवः यत्। १सर्वसस्याढ्यभूमिभवे रुद्रभेदे "नम उर्वर्याय खल्याय" यजु०१६,३३,रुद्राध्यायः।

उर्वशी स्त्री उरून् अश्नुते वशीकरोति उरु+अश-क गौरा० ङीप्। स्वर्वेश्याभेदे। अप्सरोभेदाय अप्सरः शब्दे उक्ताः इयञ्च नारायणोरुं भित्त्वा जाता यथोक्तं हरिवं०८१ अ० "नारायणोरुं निर्भिद्य सम्भूता वरवर्णिनी। ऐलस्य दयिता देवी योषिद्रत्नं किमुर्वशी" तत्र उरुं नारायणोरुं कारणत्वेनाश्नुते प्राप्नोति अश-क ङीप् पृ०लुक्। इति विग्रहः। इयमेव पुरूरवसःपत्नी आसीत्। "पुत्रोबुधस्योत्तमवीर्यकर्मा पुरूरवा यस्य सुतो सुदेवः। तथैव प्रयागकमे महात्मा पुरोर्वशोमप्सरसां वरिष्ठाम्" १५४ अ० "पुरूरवाः सुतोविद्यामिलायां समपद्यत" इत्युपक्रम्य "षट् सुता जज्ञिरे चैलादायुर्धीमानमावसुः। दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः" भा० आ० ७५ अ०। सा च इन्द्रलोकगतार्जुनस्य समीपे रिरंसया गत्वा तेन प्रत्याख्याता तस्मै शापं ददाविति कथा भा० व० ४६ अ० "तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयञ्च त्वद्गृहमागताम्। यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामबाणवशंगताम्। तस्मात्त्वं नर्त्तनः पार्थ! स्त्रीमध्ये मानवर्जितः। अपुमानिति विख्यातः षण्ढवद्विचरिष्यसि" २नदीभेदे उर्वशीतीर्थशब्दे दृश्य०।

उर्वशीतीर्थ न० भारतोक्ते तीर्थभेदे। "उर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं बुधः" भा०व०८४। तत्र नदीरूपम्। "उर्वशीं कृत्तिकायोगे गत्वा चैव समाहितः लौहित्ये विधिवत् स्नात्वा पुण्डरीकफलं लभेत्" भा०अनु०२५अ०।

उर्वशीरमण पु०उर्वशीं रमयति रम-ल्यु ईत०। चन्द्रवंश्ये

बृषपुत्रे पुष्टरवसि च्यवे उर्वीधवभूभृदादयोऽप्यत्र ।

उर्वारु पु॰ उरु-वरा तथा ऋच्छति ऋ-उण् । कर्कट्याम् । स्वार्थे कन् अत्रैव । "उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्" ऋ॰ ७,५९, १२, । यजु॰ ३,६०, "उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामुतः" ३,७, अस्य स्त्रीत्वमपि अमरादिस्त्रीजातिवचनत्वात् ऊङ् । उर्वारूः तदर्थे "छिन्ध्यस्य बन्धनं मूलमुर्वार्वा इव" अथ॰ ६,१४,३,

उर्वी स्त्री उरु+गुणवचनत्वात् स्त्रियां वा ङीप् । १बहुत्वयुक्तायां स्त्रियाम् "उर्वी ऋतम्" उरुशब्दे उदा॰ २पृथिव्यां च तस्या उरुत्वात् तथात्वम् । "तैरुर्वीनिर्भिन्नपदं प्रयेदे" माघः । "अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव" "स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीम्" रघुः वेदे "सुपांसुलुगित्यादिना" पा॰ सर्वविभक्तौ डियजादेशः "सिन्धुर्नोद उर्विया व्यश्वैत्" ऋ॰ १,९२,१२, "उर्विया महती" भा॰ "प्रतीची चक्षुरुर्विया विभाति" १,९२,९ । ३नद्याम् निरु॰ ।

उर्वीधर पु॰ उर्वीं धरति धृ-अच् ६त॰ । पर्वते तेषां कीलकरूपेण अवष्टम्भनेन पृथिव्याधारकत्वात् तथात्वम् भूधरादयोऽप्यत्र "गर्भोऽभवत् भूधरराजपत्न्याः" कुमा॰

उर्वीधव पु॰ ६त॰ । पृथिवीनाथे राजनि । उर्वीशोर्वीश्वर तन्नाथादयोऽप्यत्र

उर्वीभृत् पु॰ उर्वीं बिभर्त्ति धारयति पालयति वा भृ-क्विप् तुक् ६त॰ । १पर्वते २राजनि च एवं पृथिवीभृद्धरणीभृदादयोऽप्यत्र । "उदयति स्म तदद्भुतमालिभिर्धरणिभृद्भुवि तत्र विस्मयः यत् । अनुमितोऽपि हि बाष्पनिरीक्षणात् व्यभिचचार न तापकरोऽनलः" नैष॰ तत्र धरणीभृत् राजा पर्वतश्च अत्र व्यभिचारश्च साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वरूपः तेन साध्ये तत्सम्बन्धः नास्यव्यभिचारश्च उपाधिवादे चिन्तामणौ अङ्गीकृतः तच्च उपाधिशब्दे दर्शितम्

उर्वीरुह पु॰ उर्व्यां रोहति रुह-क ७त॰ । वृक्षे "हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः" माघः

उर्व्या स्त्री उरोर्भावः ब॰ ष्यञ् उर्वीपत्व । महत्त्वे "क्षुद्राचाद्यर्व्यायाः स्वादिन्याः" शत॰ ब्रा॰ १,५,१,१७, "उर्व्यायां महत्त्वे" भा॰

उल दाहे (चौरा॰)पर॰सक॰सेट् । ओलति औलीत्

उल पु॰ उल-दाहे कर्मणि कर्त्तरि वा क । मृगभेदे "उलो हलिक्ष्णो वृषदंशस्ते धात्रे" यजु॰ २४,३१ । "उलो मृगभेदः" वेददी॰ । ततः चतुरर्थ्यां बला॰ य । उल्य तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰ ।

उ(ओ)लड उत्क्षेपे इदित् वा चुरा॰ उभ॰ पक्षे भ्वा॰ पर॰ सक॰सेट् । उ(ओ)लण्डयति ते उ(ओ)लण्डति औलिलण्डत् त औलण्डीत् अयं वाडि ओदित् इत्येके ।

उलन्द्र(न्द) पु॰ राजभेदे तेन निर्वृत्तम् अरी॰ इत्यादि॰ वुञ् । औलिन्द(न्द्र)क तन्निर्म्मितपुरादौ त्रि॰

उलप पु॰न॰ वल-कपच् संप्रसारणम् । १शाखापत्रप्रचययुतायां लतायाम् २कोमले तृणभेदे न॰ (उलुखड) । "नवोलपालङ्कृतसैकताभः" "उत्तीर्णभारलघुनाप्यवलम्बमानौ निःशङ्कतरेण तयोरधस्तात्" माघः ।

उलप्य पु॰ उलपे भवः यत् । रुद्रभेदे । "नम उलप्याय चोलप्याय" यजु॰ १६,४५, रुद्राध्यायः

उलिन्द पु॰ वल-बा॰ किन्दच् संप्र॰ । देशभेदे उणादिकोषः ।

उलु त्रि॰ उच रक्ष वा॰ । १इडीति २हविर्युक्तशब्दे च निपातादौ स्त्रीभिन्नार्थे शब्दभेदे "प्रकारे गुणवचनस्य" पा॰ प्रकारे द्वित्वम् । उलूलु उरुप्रकारे । "उद्धर्षणूलुध्वनिरुच्चचार" नैष॰ "यत्तदजायत सोऽस्याऽऽदित्यं जायमानं घोषा उलूलवोऽनूदतिष्ठन् सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा उलूलवोऽनुतिष्ठन्ति" छा॰ उ॰ । "उलूलवः उरुरवः विस्तीर्णरवाः" शा॰भा॰ ।

उलुप पु॰ उरु यायते रक्षते अस्मात् पा रक्षणे-अपादाने घञर्थे क रस्य लः । उलपवत् । "क्षयोलुपगुच्छकविद्रुमैर्जरत्कान्तारकूपैरिव" काद॰

उलुलि पु॰ उल-उलि । हविर्युक्तशब्दे । "पृथग् घोषा उलुलयः केतुमन्त उदीरताम्" अथ॰ ३,१९,६,

उलूक पु॰ वल-संवरणे ऊक संप्रसारणम् । १पेचके, जातित्वात् स्त्रियां ङीष् उलूकी सा च ताम्रायाः कन्यायाः षष्ठकन्या यथा "षट् सुतास्तु महासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः" इत्युपक्रम्य "शुकीं शुकानजनयदुलूकीं प्रत्युलूककान्" विष्णु॰ । २इन्द्रे, कैवर्त्ते ३दुर्योधनदूतभेदे ४तृणभेदे । (उलुखड) "व्रजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः" माघः "श्वश्रूवोलूककाकांश्च स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्" मनुः "यदुलूको वदति मोघमेतत्" ऋ॰ १०,१६५,४, "विविधाश्चैव सम्भोज्याः काकोलूकैश्च भक्षणम्" मनुः । अत्र काकोलूकैरित्युक्तेः काकोलूकमित्यादि विरोधे समाहारैकत्वविधानं प्रायिकमिति गम्यते । "उलूकान् सृजते काकी श्येनी श्येनान् व्यजायत" भा॰ आ॰ ६६ । उलूकनामा दूतश्च युधिष्ठिरादीनां समीपे दुर्योधनेन प्रेषितः यथा "काकूयोपहरे

राजन् उलूकमिदमब्रवीत्। उलूक! गच्छ कैतव्य! पाण्डवान् सहसोमकान्" इत्यादिना भा० उ० ५०।अ०। उलूकस्य कैतव्यः कितवस्यापत्यम्। तदागमनमधिकृत्यैव उलूकदूतगमनपर्व्व उद्योगपर्व्वान्तर्गतं पर्व्व। ४ देशभेदे। "उलूकवासिनं राजन् बृहन्तमुपजग्मिवान्"। "उलूकानुत्तरांश्चैव तांश्च राज्ञः समानयत्" भा० स० अ०। अयञ्च देशः "प्रययावुत्तरां तस्माद्दिशं धनदपालिताम्" इत्युपक्रम्य तस्य कीर्त्तनात् धनञ्जयस्य उत्तरदिग्विजय एव तस्य उलूकदेशस्य वर्णनाच्च उत्तरदेशवर्त्तीति गम्यते। ५ तद्देशनृपे च "उत्तरं पर्वतोद्देशं ये ते दुर्गसहा नृपाः। आरोहन्त विमर्द्दन्तो वज्रप्रतिमगौरवाः। उलूकः कैतवेयश्च" हरिवं० ९६।

उलूकयातु पु० उलूकरूपेण याति या—तुन्। असुरभेदे। "उलूकयातुं शुशुलूकयातुं जहि" ऋ० ७,१०४,२२। "उलूकरूपेण यातमुलूकयातुम्" भा०।

उलूखल न० ऊर्द्ध्वं खम् उलूखं पृषो० तत् लाति गृह्णाति ला—क। धान्यादिकण्डनसाधने काष्ठमये पात्रे (उखरी) तच्च यज्ञियपात्रभेदः। तल्लक्षणमुक्तम् "उलूखलमुषले वारणमये औदुम्बरे प्रादेशमात्रे चतुरस्रमुलूखलं मध्यसंगृहीतमूर्द्ध्वं वृत्तम्, मुषलं दक्षिणमुलूखलात्" कात्या० १७,५,२। तदुत्तरत्र सूत्रेऽपि उदा०। "वनस्पतिभ्य इत्येव मुषलोलूखले हरेत्" मनुः "स्फ्यशूर्पशकटानाञ्च मुषलोलूखलस्य च। अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम्" तस्य मनूक्तशौचं ज्ञेयम् उलूखलशब्दस्य यास्केनान्यथा निरुक्तिर्द्दर्शिता यथा। "उलूखलमुरुकरं वोर्करं वोर्द्धकं वोरु मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं वै तदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेण"। स्वार्थे कन् तत्रार्थे "गृहे गृह उलूखलके" ऋ० १,१२८,५। तदस्य साधनत्वेनास्त्यस्य ठन्। उलूखलिकः। तत्साधनके जने "दन्तोलूखलिकोऽपि वा" मनुः। २ गुग्गुलौ पु०

उलूखलसुत पु० ३त०। उलूखलेनाभिषुते सोमरसे "उलूखलसुतानामवेदिन्द्र" ऋ० १,२८,१,२,३।

उलूत पु० उड—वा० ऊतच्। अजगरसर्पे त्रिका०।

उलूपिन् पु० ऊः शम्भोः रूपमस्त्यस्य इनि रस्य लः। शिशुमारे अमरः। पृ० ह्रस्वपाठोऽपि तत्रैव उलुपिन् इत्यपि पाठः क्वचित् तत्रार्थे।

उलूपी स्त्री कौरव्यनागकन्याभेदे तत्कथा भा० आ० २१४अ०। "उलूप्युवाच ऐरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः। तस्याऽस्मि दुहिता राजन्! उलूपी नाम पन्नगी। साऽहं त्वामभिषेकार्थमवतीर्णं समुद्रगाम्। दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र! कन्दर्पेणाभिमूर्च्छिता। तां मामनङ्गग्लपितां त्वत्कृते कुरुनन्दन!। अनन्यां नन्दयस्वाद्य प्रदानेनात्मनोऽनघ!। अर्जुन उवाच। ब्रह्मचर्य्यमिदं भद्रे! मम द्वादशवार्षिकम्। धर्म्मराजेन चादिष्टं नाहमस्मि स्वयंवशः। तव चापि प्रियं कर्त्तुमिच्छामि जलचारिणि!। अनृतं नोक्तपूर्वञ्च मया किञ्चन कर्हिचित्। कथञ्च नानृतं मे स्यात्तव चापि प्रियं भवेत्। न च पीड्येत मे धर्म्मस्तथा कुर्य्यां भुजङ्गमि!। उलूप्युवाच। जानाम्यहं पाण्डवेय! यथा चरसि मेदिनीम्। यथा च ते ब्रह्मचर्य्यमिदमादिष्टवान् गुरुः। परस्परं वर्त्तमानान् द्रुपदस्यात्मजां प्रति। यो नोऽनुप्रविशेन्मोहात् स वै द्वादशवार्षिकम्। वने चरेद्ब्रह्मचर्य्यमिति वः समयः कृतः। तदिदं द्रौपदीहेतोरन्योऽन्यस्य प्रवासनम्। कृतवांस्तत्र धर्म्मार्थमत्र धर्म्मो न दुष्यति। परित्राणञ्च कर्त्तव्यमार्त्तानां पृथुलोचन!। कृत्वा मम परित्राणं तव धर्म्मो न लुप्यते। यदि वाऽप्यस्य धर्म्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्याद्व्यतिक्रमः। स च ते धर्म्म एव स्याद्दत्त्वा प्राणान्ममार्जुन!। भक्ताञ्च भज मां पार्थ! सतामेतन्मतं प्रभो!। न करिष्यसि चेदेवं मृतां मामुपधारय। प्राणदानान्महाबाहो! चर धर्म्ममनुत्तमम्। शरणञ्च प्रपन्नाऽस्मि त्वामद्य पुरुषोत्तम। दीनाननाथान् कौन्तेय! परिरक्षसि नित्यशः। साऽहं शरणमभ्येमि रोरवीमि च दुःखिता। याचे त्वां चाभिकामाऽहं तस्मात्कुरु मम प्रियम्। स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्त्तुमर्हसि। वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पन्नगेश्वरकन्यया। कृतवांस्तत्तथा सर्व्वं धर्म्ममुद्दिश्य कारणम्। स नागभवने रात्रिं तामुषित्वा प्रतापवान्। उदितेऽभ्युत्थितः सूर्य्ये कौरव्यस्य निवेशनात्। आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तया सह। परित्यज्य गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम्। दत्त्वा वरमजेयत्वं जले सर्व्वत्र भारत!। साध्या जलचराः सर्व्वे भविष्यन्ति न संशयः"।

उल्का स्त्री उष-दाहे क नि० षस्य लः। रेखाकारे गगनात् पतत्तेजःपुञ्जे। अद्भुतोत्पातशब्दे १२९ पृष्ठे तत्स्वरूपफलादिकमुक्तम्। "बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो दवाग्निः" मेघ०। "उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च"। "उल्कापाते दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा" "विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे" मनुः। स्त्र,र-

महाकृति विक्षिपन्त्यनेषु" किरा० । उल्काकारणमुक्तम् श्रीपतिना "यासां गतिर्दिवि भवेद्वलितेन गम्या तारकाः खकक्षचरतोऽतिदूरे । तिष्ठन्ति वा अनिलतोऽथवा ताराचन्द्राद्धोऽपि निवसन्ति तदन्तिकास्ताः । शीतांशुवज्जलमयाः कदनात् स्फुरन्ति ताश्चाप्रबलमारुतसन्निवसंस्थाः । पूर्वानिलैरमितभावमपागतेऽपि ताराः पतन्ति कुहचित् स्वरतापयेन" । (अवलपटेरतुड़ा) २शुष्कदशरस्कादिदीपिते (मशाल) इति प्रसिद्धे ३दीपभेदे च । "तुलाराशिं गते भानौ अमावास्यां नराधिपः । स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च । कृत्वा तु पार्वणश्राद्धं दधिक्षीरगुडादिभिः । ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृपः । लक्ष्मीः संपूज्यतां लोकाः! उल्काभिश्चापि वेष्ट्यताम्" ति०त०ज्यो० उल्कादाने दर्शद्वैधे निर्णयः । "तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः । उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितॄणां मार्गदर्शनम्" ति०त०ज्यो०वचनात् प्रदोषव्यापिदर्शे कार्यम् । उभयत्र प्रदोषप्राप्तौ परदिने एव, युग्मादिशास्त्रात् । "दण्डैकरजनीयोगो दर्शस्य स्यात् परेऽहनि । तदा विहाय पूर्वेद्युः परेद्युः सुखरात्रिका" ज्योतिर्वचनाच्च । उभयत्र प्रदोषाप्राप्तावपि उल्कादानं पूर्वोक्तपार्वणानुरोधात्, न पूर्वदिने भूताहे ये प्रकुर्वन्ति उल्काग्रहमचेतसः । निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्" ज्योतिर्वचनात् । उल्काग्रहणादि पितृकृत्यत्वात् प्राचीनावीतिना दक्षिणाभिमुखेन कार्यम् । "प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा । पित्र्यमा निधनात् कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना" मनूक्तेः । तद्दानमन्त्रादि ति०त० द्रष्टव्यम् । ४ज्योतिषोक्ते नाक्षत्रिकदशाभेदे । "मङ्गला पिङ्गला धान्या भ्रामरी भद्रिका तथा । उल्का सिद्धा सङ्कटा च ह्यष्टौ ज्ञेया महादशाः" ज्यो० । तदानयनञ्च "वह्निभाज्जन्मनक्षत्रात्सङ्ख्याचाष्टिभभादय" इत्युक्तेः मतभेदेन कृत्तिकानक्षत्रात् पूर्वभाद्रपदचतुर्थपादात् जन्मनक्षत्राद्वाऽऽरभ्य एकैकास्मिंस्त्रिरावृत्त्या क्रमेण मङ्गलादिका दशा भवन्ति इत्येवं चतुर्विंशतिनक्षत्रेषु त्रिरावृत्त्या अष्टौ दशा अवशेयाः ततोऽन्तिमत्रिभेषु मङ्गलाद्यास्तिस्रो भवन्ति । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । तासां भोगकालश्च । "एकाद्येकोत्तरा अष्टयोगिनीवत्सरा मताः इत्युक्ता मङ्गलायाः १एकोऽब्दः पिङ्गलायाः २द्वौ, धान्यायास्त्रयः, भ्रामर्याः ४वर्षाः, भद्रिकायाः पञ्च, उल्कायाः षट्, सिद्धायाः सप्त, सङ्कटायाः अष्टौ वर्षाः, तेषां योगेन ३६वर्षा मङ्गलाद्यानां भोगकालाः, इत्येवं त्रिरावृत्त्यां अष्टोत्तरशतवर्षास्तासां भोगकालः । अन्तर्दशादिकं योगिनीशब्दे वक्ष्यते ।

उल्काचक्र न० रुद्रयामलोक्ते मन्त्रस्य शुभाशुभज्ञापकचक्रभेदे "उल्काचक्रं सर्वसारं मन्त्रदोषादिनिर्णयम् । मत्स्याकारमूर्द्ध्वमुखं सर्वमन्त्रादिसिद्धिदम् । मस्तकदेशावधि नाथ ! पुच्छपर्यन्तमेव च । अकाराद्यक्षरमारभ्य द्वादशाक्षरमात्रकम् । विलिखेत् मुखदेशे तु शुभाशुभविशुद्धये । त्रयोदशाक्षराद्यावत् एकविंशाक्षरान्तकम् । नेतव्यं साधकर्मन्त्रं पृष्ठस्थं समुदाहृतम् । तथा श्रीशुभदं प्रोक्तं द्वाशठादिपुच्छकान्तकम् । द्वात्रिंशादि चतुस्त्रिंशदक्षरान्तं शुभं मतम् । पुच्छस्थं नापि गृह्णीयान्मुखस्थञ्च तथा भ्रमम् । पृष्ठस्थञ्चापि गृह्णीयात् तदक्षरं शृणु प्रभो ! । पञ्चविंशादि द्वाचत्वारिंशदक्षरान्तमेव च । मस्तकस्थं शुभं प्रोक्तं शुभवर्णान् शृणु प्रभो । त्रिचत्वारिंशदर्णादि एकपञ्चाशदन्तकम् । पुच्छस्थमन्त्रं मन्त्री तु न गृह्णीयात् कदाचन । पुच्छस्थं शृणु यत्नेन निरर्थकमहानिदम् । भ्रमो नाशश्च पीडाभिः देवता कुप्यतेऽनिशम् । द्विपञ्चाशदक्षरादि एकषष्टिमान्तिकान् । वर्णान् पुच्छस्थितान् प्रोक्तान् नेत्रस्थान् शृणु वल्लभ ! । द्विषष्टितमवर्णादि चतुःषष्ट्यक्षरान्तकम् । चक्रं लोचनमन्त्रञ्च ततोऽन्यत् रसनास्थितम् । तत् सर्वं शुभदं प्रोक्तं एतदन्यतमं शृणु । वैष्णवानाञ्च शैवानां शाक्तानां मन्त्रजापनम् । अन्यदेवेषु भक्तानां भक्तिमुक्तिप्रदं सदाम्" । "एतच्च चतुःषष्टिस्त्रिषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः । स्वराविंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमास्तथा । अनुस्वारो विसर्गश्च ≍क≍पौ चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव च" इति शिक्षोक्तविभागाभिप्रायं चतुःषष्टेरभिधानम् लृकारस्य दीर्घस्वत्वमतेनेति बोध्यम् ।

उल्काजिह्व पु० उल्केव जिह्वाऽस्य । रामा० प्रसिद्धे राक्षसभेदे

उल्कामुख पु० उल्केव मुखमस्य । प्रेतभेदे "वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात् स्वकात् च्युतः" मनुः (स्याक मेकोयालि)इति प्रसिद्धे जन्तुभेदे स्त्री ङीप् ।

उल्कुषी स्त्री उष-दाहे क्विप् उषा दाहेन कुष्णाति कुष-क गौ० ङीष् । उल्कायाम् । 'अग्निरेव प्रथमोऽनुयाजः ह्रादुनिर्द्वितीय उल्कुषी तृतीयः" । "उल्कुषीं जहीति तृतीयम्" 'उल्कुषीश्च तमनुयाजोऽर्हन्ति' उल-

कृष्णलमाहुर्देवानां यज्ञः" इति शत० ब्रा० ११,२,७,
२१,२५. "उलूखली उलूका" भा०। "अभिवरमनु-
याजानुमन्त्रणमन्त्रम् जहि क्रुद्ध्यन्तं जहि उलूक्यम्
जहि" काव्या० २,५,१४.

उल्ब न० उला दाहेन वलति वल-बा० ड। जरायौ गर्भ-
वेष्टनचर्म्मणि। "यथोल्बेनावृतोगर्भस्तथा तेनेदमावृतम्"
गीता। "तस्योत जायमानस्योल्ब आसीद्धिरण्मयः"
अथ० ४,२,८. "गर्भो वा एष यद्दीक्षित उल्बं वासः
प्रोर्णुते"। "तस्माद्गर्भाः प्रावृता उल्बेन जायन्ते" तैत्ति०
सं० "उल्बे गर्भवेष्टने तिष्ठति" यजु० ५,२,४,१८.
"गर्भोजरायुणावृतः उल्बं जहाति जन्मना" १९,७६.

उल्बण त्रि० उला वलति अच्। १उत्कटे २प्रकाशान्विते
३अतोद्धते च। "व्याजितैः फलकसङ्घातैर्भल्लैश्च बहुधा
कृतैः। तस्मात् दुरुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः" रघुः
"प्रववर्ष च तत्रैव सहसा तोयमुल्बणम् भा० व० ८अ०।

उल्मुक न० उष-दाहे मुक्, षस्य लः। १ज्वलदङ्गारे अमरः।
२वृष्णिभेदे "उल्मुकोनिशठश्चैव वीरश्चाङ्गावहस्तथा भा० स०
३३अ० ३अग्न्याधानार्थे ज्वलदङ्गारे च। "अग्न्या-
धेयपचनादुल्मुकमादायोदङ् परेत्य जुहोति" शत० ब्रा० २,६,
२,७ "उद्धृत एवैष आग्नीध्रीयोऽग्निर्भवत्यथैत एकैकमेवो-
ल्मुकमादाय यथाधिष्ण्यं विपरायन्ति तत्रैव तेषामुल्मुकैः
प्रघ्नन्तीति" ४,६,८,७। उल्मुके भवः यत्। उल्-
मुक्यसाध्ये त्रि०। "अथ एक उल्मुक्येन दहन्ति"
शत० ब्रा० १२,५,१,१३।

उल्लङ्घन न० उद्+लघि-भावे ल्युट्। अतिक्रमे, ऊर्द्ध्वभाग-
गमनादिना अतिक्रमणे (डिङ्गान)। [२उल्लङ्घिते त्रि०।

उल्लल त्रि० उत्+लल-अच्। १बहुरोमयुक्ते हारा०।

उल्ललित त्रि० उद्+लल-क्त। १उच्चलिते २तरलिते,
३आन्दोलिते च।

उल्लसन न० उद्+लस-ल्युट्। १उल्लासे हर्षजनकव्यापारे
आधारे ल्युट्। संज्ञायां कन्। २रोमाञ्चे हेम०।

उल्लसित त्रि० उद्+लस-क्त। १स्फुरिते २उद्गते ३हृष्टे च।

उल्लाघ त्रि० उद्+लाघ-क्त नि०। १रोगनिर्मुक्ते, २दक्षे,
३शुचौ, च। ४मरिचे पु०।

उल्लाप पु० उद्+लप-घञ्। १काकुवाक्ये, २शोकरोगा-
दिना विकृतस्वरयुक्तवाक्ये ३दुष्टवाक्ये "खलोल्लापाः सोढाः
कथमपि तदाराधनपरैः" वारा०। ४स्तवने च ततो-
ऽस्त्यर्थे ठन्। स्तवके त्रि० "बालोल्लापिकयूमाद्या-

सङ्घमाकारतोरणम्" भा० उ० १८२अ० [ख्याने।

उल्लापन न० उद्+लप-णिच्-ल्युट्। स्तुत्यादिना व्या-

उल्लास पु० उद्+लस-घञ्। १प्रकाशे, २आह्लादे. "निप-
तन्ति कन्दलस्तनोल्लासाः पयोबिन्दवः" अमरुशत०।
"मौलिव्यवनोल्लासलसत्कामप्रतिभादितत्" सा० द०।
ग्रन्थस्याध्यायस्यार्थे ३परिच्छेदे च यथा काव्यप्रकाशे।
४मारम्भे च

उल्लासिन् त्रि० उद्+लस-णिनि। १उल्लासयुक्ते प्रभान्विते
२आह्लादिनि स्त्रियां ङीप्। "सुमनसामुल्लासिनी-
मानसे" चन्द्रालोकः।

उल्लिखित त्रि० उद्+लिख-क्त। १उत्कीर्णे २तनूकृते "त्वष्ट्रेव
यन्त्रोल्लिखितो विभाति" रघुः। ३उपरि लिखिते।
४विलिते ५वर्त्त्यतया उल्लेखविषये पदार्थे च।

उल्लुञ्चन न० उद्+लुचि-अपनयने ल्युट्। १उत्कर्त्तने (उपड़ान)
२उन्मूलने च "पादकेशांशुककरोल्लुञ्चने च पणान् दश" या०

उल्लुण्ठन न० उद्+लुठि-क्तौ। स्वाभिप्रायाप्रकाशेन अ-
न्यथाभावप्रकाशने (ठाट्टा) च। उल्लुण्ठाऽप्यत्र स्त्री।
"धीराधीरा तु सोल्लुण्ठभाषितैः संवदेदमुम्" यथा
"अनलङ्कृतोऽपि सततं हरसि मनोमे यतः प्रसभम्। किं
पुनरलङ्कृतस्त्वं सम्प्रति नखरक्षतैस्तस्याः" सा० द०
अत्र सपत्नीसङ्गतदर्शनजातेर्ष्याप्रकाशेन मनोहर्षजनक-
त्वोक्तिच्छलाद्भावद्योतनार्थः"।

उल्लू त्रि० उद्+लू-क्विप्। उत्पाटके

उल्लेख पु० उद्+लिख-घञ्। इदं कर्त्तव्यमित्यादिना संक-
ल्पितार्थप्रतिपादकशब्दोच्चारणे "संशयच्छेदमेव प्रयोज-
नम् यत्रोल्लेखः" ति०त०। अलङ्कारभेदे पु० स च
२६८पृ०उक्तः। २घर्षणे च। "अग्रत्रिरिमितपल्लोल्ले-
खविषमितगण्डैस्त्रे" काद०। ३उत्कीर्त्तने च

उल्लेखन न० उद्+लिख-ल्युट्। १वमने, २वमने, कर्त्तव्य-
तया ३संकल्पितार्थकवाक्योच्चारणे "मासपक्षतिथीनाञ्च
निमित्तानाञ्च सर्वशः। उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फल-
भाग् भवेत्" ति०त०ब्र०पु०। "संकल्पेन विना राजन्।
यत्किञ्चित् कुरुते नरः। फलं चाल्पाल्पकं तस्य धर्मस्यार्द्ध-
क्षयो भवेत्" ति०त०भ०पुराणाच्च संकल्पवाक्ये मासादी-
नामवश्यं कीर्त्तनीयताऽवगम्यते। "मनसा सङ्कल्पयति वा-
चाऽभिलपतीत्युक्तेरपि अभिलापस्यावश्यकता। अभिला-
पवाक्ये च मासादिनिमित्तानामिव आत्मसम्बन्धित्वेन
तत्तत्कर्मादिकस्यापि कीर्त्तनं कर्त्तव्यम्" "प्रत्येकं नि-

वत् कालमात्मनोऽन्नमादिशेत्” प्रा०त०संव० उक्तेः ।
“सैकादुल्लेखनाल्लेपात् गृहं मार्ज्जनलेपनात्” “सम्मार्ज्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च” मनुः । यज्ञे वह्निस्थापनाङ्गस्थण्डिलादिस्थवालुकादौ रेखाभिः ४ चिह्नकरणे । “ओल्लेखनात् करोति सेचनादि चेत्” कात्या० ७,४,८ । तदा भूमौ प्राच्यां रेखया उल्लेखनान्तं कर्म्म कुर्य्यात्” कर्कः । ५ घर्षणे च ।

उल्लोच पु० ऊर्द्ध्वं लोच्यते उद्+लोच–कर्मणि घञ् निष्ठायां सेट्कत्वात् न कुत्वम् । चन्द्रातपे विताने ।

उल्लोप्य न० उद्+लुप–यत् । लौकिकगीतिभेदे । तच्च मिताक्षरायां दर्शितं यथा ।
“यस्य पुनश्चित्तहृत्तिर्विराकारालम्बनतया समाधौ नाभिरमते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्य्यमित्याह । “यथाविधानेन पठन् सामगायमविच्युतम् । सावधानस्तदभ्यासात् परं ब्रह्माधिगच्छति” या० । “स्वाध्यायागतमार्गानतिक्रमेण सामगानं साम्नोगानात्मकत्वेऽपि गायमिति विशेषणम् ऋगीतस्त्रव्युदासार्थम् । अविच्युतमस्खलितम् । सावधानः समाध्यनुप्युतात्मकाम्युचित्तहत्तिः । पठन् तदभ्यासवशात्तत्र निष्णातः । शब्दाकारब्रह्मोपासने परब्रह्माधिगच्छति । तदुक्तम् । “शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति” । यस्य पुनरेवं दग्धाक्लौतौ चित्तं नाभिरमते तेन लौकिकगीतानुप्युतात्मोपासनङ्कार्य्यमित्याह । “अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकम्प्रकरीन्तथा । औवेणकं सरोविन्दुमुत्तरङ्गीतकानि च । ऋग्गाथापाणिकादक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम्” या० । “अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकप्रकर्य्यौवेणकानि सरोविन्दुकसहितस्योत्तरमित्येतानि प्रकरणाख्यानि सप्त गीतकानि । चशब्दादासारितवर्द्धमानकादि गीतकानि गृह्यन्ते । गाथाद्याश्चतस्रोगीतकानि गृह्यन्ते । ऋग्गाथाद्याश्चतस्रोगीतिका इत्येतदपरान्तकादिगीतजातमध्यारोपितात्मजातस्मोक्षसाधनत्वान्मोक्षसंज्ञितं मन्तव्यम् । तदभ्यासस्यैकाग्रतापादनद्वारेणात्मैकतापत्तिहेतुत्वात् ।
“विक्षिविकेपाद्यान्तरायहृतस्य गीतज्ञस्य फलान्तरमाह ।“गीतज्ञो यदि योगेन नाप्नोति परमम्पदम् । रुद्रस्यानुचरोभूत्वा सह तेनैव मोदते” या० । “गीतज्ञोयदि कथञ्चिद्योगेन परमम्पदं नाप्नोति । तर्हि रुद्रस्य सचिवोभूत्वा तेनैव सह मोदते” । [२ऋतिरस्कुते त्रि० ।

उल्लोल पु० उद्+लोल–घञ् । महातरङ्गे अमरः ।

उल्व पु० उच–समवाये आधारे वन् “उल्वादयश्च” उणा०नि०वश्च सः गुणाभावश्च । गर्भवेष्टनचर्म्मणि “उल्वावृतोगर्भोदश वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाऽथ जायते” छा० उ० । “उल्वावृत इत्यादि वैराग्यहेतोरिदमुच्यते । कष्टं हि मातुः कुक्षौ मूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्मादिपूर्णे तदनुलिप्तस्य गर्भस्योल्वाऽशुचिपूयावृतस्य लोहितरेतोऽशुचिबीजस्य मातुरशितपीतरसानुप्रवेशेन विवर्द्धमानस्य निरुद्धशक्तिबलवीर्य्यतेजःप्रज्ञाचेष्टस्य शयनं, ततो योनिद्वारेण पीड्यमानस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं ग्राहयति मुहूर्त्तमप्यसह्यं दश वा मासानतिदीर्घकालमन्तःशयित्वेति” इति शा०भा० । कर्त्तरि वन् । २गर्भे

उल्वण त्रि०उल्वात् इव वलति वल–अच् पृषो० । व्यक्ते स्पष्टे उल्वणमन्ध्रे उदा० । [श्रु० २,६,७। “कामयमानद्वाक्षी” भा०

उश त्रि०वश–क । कामयमाने “अपो यदग्न उशधग्वनेषु”

उशत् त्रि० वश–शतृ सम्प्र० । कामयमाने । “उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्व्ववेदसं ददौ” कठ उ० स्त्रियां ङीप् । “उशतीरिव मातरः” अघमर्षणसूक्तम् । सा च अकल्याणायां वाचि” शब्दरत्ना० । तत्र रुशतीत्येव पाठोयुक्तः रुश हिंसायामित्यादिकस्यैव शतन्तस्य तद्रूपम् । इति अमरटीकायां भानुजदीक्षितः । उशतीति पाठस्तु लिपिकरप्रमादात् । तन्मूल एव शब्दकल्पद्रुमोऽपि चिन्त्यः वशधातोरिच्छार्थकतया तथार्थस्यासम्भवात् ।

उशनस् पु० वश–कनसि सम्प्र०। भार्गवे शुक्रे । सौ उशना संबुद्धौ उशनन्–उशन,–उशनः । “अध्यापितस्योशनसापि नीतिम्” कुमा० । उशनसा प्रोक्तम् अण् । औशनस तत्कृते धर्मशास्त्रे “मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः” इत्युपक्रम्य “धर्मशास्त्रप्रयोजकाः याज्ञ० । तस्येदम् अण् । तद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप् औशनसी नीतिः । अथ शुक्रासुराणां पुरोहितः यथोक्तम् “सुराणामसुराणाञ्च समजायत वै मिथः । ऐश्वर्य्यं प्रति संघर्षस्त्रैलोक्ये सचराचरे । जिगीषया ततो देवावव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् । पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे । ब्राह्मणौ तावुभौ नित्यमन्योन्यस्पर्द्धिनौ नृप !” भा० आ० ७६ अ० । “असुराणामुपाध्यायः शुक्रस्त्वृषिसुतोऽभवत् । ख्याता उशनसः पुत्राश्चत्वारोऽसुरयाजकाः” भा०आ०६५ अ० । अत्र भृगुपुत्रः भा० आ० ६६ अ० उक्तः “भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः । त्रैलोक्यप्राणयात्रार्थे वर्षावर्षे भयाभये । स्वयम्भुवा नियुक्तः

षत् भुवनं परिधावति । योगाचार्यैर्मिताचारो दैत्यानामभवद्गुरुः" । तस्य नक्षत्रविशेषगत्या वर्षादिफलादिकम् वृ० सं० ९ अ० उक्तम् "नागगजैरावतवृषभगोजरद्गवमृगाजदहनाख्याः । अश्विन्याद्याः कैश्चित् त्रिभाः क्रमाद्वीथयः कथिताः । नागा तु पवनयाम्याग्नेयानि पैतामहात्त्रिभास्तिस्रः । गोवीथ्यामश्विन्यः पौष्णं द्वे चापि भाद्रपदे । जरद्गव्यां श्रवणात् त्रिभं मृगाख्यात् त्रिभं च मैत्राद्यम् । हस्तविशाखात्वाष्ट्राण्यजेत्याषाढाद्वयं दहना । तिस्रस्तिस्रस्तासां क्रमादुदङ्मध्ययाम्यमार्गस्थाः । तासामप्युत्तरमध्यदक्षिणावस्थितैकैका । वीथीमार्गानपरे कथयन्ति यथा स्थिता भमार्गस्य । नक्षत्राणां तारा याम्योत्तरमध्यमास्तद्वत् । उत्तरमार्गो याम्यादिर्निगदितो मध्यमस्तु भाग्याद्यः । दक्षिणमार्गोऽषाढादिः कैश्चिदेवं कृता मार्गाः । ज्योतिषमागमशास्त्रं विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम् । स्वयमेव विकल्पयितुं किन्तु बहूनां मतं वक्ष्ये ।

उत्तरवीथिषु शुक्रः सुभिक्षशिवकृत्तथोऽस्तमुदयं वा । मध्यासु मध्यफलदः कष्टफलो दक्षिणस्थासु । अत्युत्तमोत्तमोनं सममध्यन्यूनमधमकष्टफलम् । कष्टतमं सौम्याद्यासु वीथिषु यथाक्रमं ब्रूयात् । भरणीपूर्वं मण्डलमृक्षचतुष्कं सुभिक्षकरमाद्यम् । वङ्गाङ्गमहिषबाह्लीककलिङ्गदेशेषु भयजननम् । अत्रोदितमारोहेद्ग्रहोऽपरो यदि सितं ततो हन्यात् । भद्राश्वशूरसेनकयौधेयककोटिवर्षनृपान् । भचतुष्टयमार्द्राद्यं द्वितीयमभिताम्बुगर्भसम्पत्त्यै । विप्राणामशुभकरं विशेषतः क्रूरचेष्टानाम् । अन्यग्रहाभिक्रान्ते म्लेच्छाटविकाश्वजीविगोमन्तान् । गोनर्दनीचशूद्रान् वैदेहांश्चानयः स्पृशति । विचरन् मघादिपञ्चकमुदितः सस्यमघायकृच्छुक्रः । क्षुत्तस्करभयजननो नीचोन्नतिसङ्करकरश्च । पित्र्यादोऽवहतौ हन्त्यदेनाविकाम्लेच्छशूद्रान् । पुण्ड्रापरान्त्यशूलिकवनवासिद्रविडसामुद्रान् । स्वात्याद्यं भत्रितयं मण्डलमेतच्चतुर्थमभयकरम् । ब्रह्मक्षत्रसुभिक्षाभिवृद्धये मित्रभेदाय । अत्राक्रान्ते मरुतः किरातभर्तुः पिनष्टि चेक्ष्वाकून् । प्रत्यन्तावन्तिपुलिन्दतङ्गणाञ्छूरसेनांश्च । ज्येष्ठाद्यं पञ्चर्क्षं क्षुत्तस्कररोगदं प्रबाधयते । काश्मीराश्मकमत्स्यान् सचारुदेवानवन्तींश्च । आरोहेऽत्राभीरान् द्रविडाम्बष्ठत्रिगर्तसौराष्ट्रान् । नाशयति सिन्धुसौवीरकांश्च काशीश्वरस्य वधः । षट् धिष्ण्यमतः शुभमेतन्मण्डलं धनिष्ठाद्यम् । भूरिधनगोकुलाकुलमनल्पधान्यं क्वचित् सभयम् । अत्रारोहे शूलिकगान्धारावन्तयः प्रपीड्यन्ते । वैदेहवधः प्रत्यन्तयवनशकदासपरिवृद्धिः । अपरस्यां स्वात्याद्यं ज्येष्ठाद्यं चापि मण्डलं शुभदम् । पित्र्याद्यं पूर्वस्यां शेषाणि यथोक्तफलदानि । दृष्टोऽनस्तगतेऽर्के भयकृत् क्षुद्रोगकृत् समस्तमहः । अर्धदिवसं च सेन्दुर्नृपबलपुरभेदकृच्छुक्रः । भिन्दन् गतोऽनलर्क्षं कूलातिक्रान्तवारिवाहाभिः । अव्यक्ततुङ्गनिम्ना सरिद्भिर्भवति धात्री । प्राजापत्ये शकटे भिन्ने कृत्वेव पातकं वसुधा । केशास्थिशकलशबला कापालमिव व्रतं धत्ते । सौम्योपगतो रसस्यसङ्क्षयायोशनाः समुद्दिष्टः । आर्द्रागतस्तु कोशलकलिङ्गहा सलिलनिकरकरः । अश्मकवैदर्भाणां पुनर्वसुस्थे सिते महाननयः । पुष्ये पुष्टा वृष्टिर्विद्याधरगणविमर्दश्च । आश्लेषासु भुजङ्गमदारुणपीडावहश्चरन् शुक्रः । भिन्दन् मघां महामात्रदोषकृद्भूरिवृष्टिकरः । भाग्ये शबरपुलिन्दप्रध्वंसकरोऽम्बुनिवहमोक्षाय । आर्यम्णे कुरुजाङ्गलपाञ्चालघ्नः सलिलदायी । कौरवचित्रकराणां हस्ते पीडा जलस्य च निरोधः । कूपकृदण्डजपीडा चित्रास्थे शोभना वृष्टिः । स्वातौ प्रभूतवृष्टिर्दूतवणिङ्नाविकान् स्पृशत्यनयः । ऐन्द्राग्नेऽपि सुवृष्टिर्वणिजां च भयं विजानीयात् । मैत्रे क्षत्रविरोधो ज्येष्ठायां क्षत्रमुख्यसन्तापः । मौलिकभिषजां मूले त्रिष्वपि चैतेषु नाशवृष्टिः । आप्ये सलिलजपीडा विश्वेशे व्याधयः प्रकुप्यन्ति । श्रवणे श्रवणव्याधिः पाषण्डभयं धनिष्ठासु । शतभिषजि शौण्डिकानामजैकपे द्यूतजीविनां पीडा । कुरुपाञ्चालानामपि करोति चास्मिन् सितः सलिलम् । आहिर्बुध्न्ये फलमूलतापदश्चाश्विनीं च रेवत्याम् । अश्विन्यां हयपानां याम्ये तु किरातयवनानाम् । चतुर्दशी पञ्चदशी तथाष्टमी तमिस्रपक्षस्य तिथी भृगोः सुतः । यदा व्रजेद्दर्शनमस्तमेति वा तदा मही वारिमयीव लक्ष्यते । गुरुर्भृगुश्चापरपूर्वकाष्ठयोः परस्परं सप्तमराशिगौ यदा । तदा प्रजा रुग्भयशोकपीडिता न वारि पश्यन्ति पुरन्दरोज्झितम् । यदा स्थिता जीवबुधारसूर्यजाः सितस्य सर्वेऽग्रपथानुवर्त्तिनः । नृनागविद्याधरसङ्गरास्तदा भवन्ति वाताश्च समुच्छ्रितालकाः । न मित्रभावे सुहृदो व्यवस्थिताः क्रियासु सम्यङ्न रता द्विजातयः । न चाल्पमप्यम्बु ददाति वासवो भिनत्ति वज्रेण शिरांसि भूभृताम् । शनैश्चरे म्लेच्छविडालकुञ्जराः खरा महिष्योऽसितधान्यशूकराः । पुलिन्दशूद्राश्च

सद्विद्याधनाः स्वयं प्रजन्त्यविरमहृद्दोहदैः । निहन्ति शुक्रः क्षितिजेऽग्रतः प्रजा हुताशशस्त्रक्षुदहितस्करैः । चराचरं व्यक्तमथोत्तरापथं द्विजोऽग्निविद्युद्रजसा च पीडयेत् । बृहस्पतौ हन्ति पुरःस्थिते सितः सितं समस्तं द्विजगोसुरालयान् । दिशं च पूर्वां करकाम्बुतोऽम्बुदा भवेद्गदा भूरि भवेच्च शारदम् । सौम्योऽस्तोदययोः पुरो भृगुसुतस्यावस्थितस्तोयकृद् रोगान् पित्तककामलांश्च कुरुते पुष्णाति च ग्रैष्मिकम् । हन्यात् प्रव्रजिताग्निहोत्रिकभिषग्रङ्गोपजीव्यान् हयान् वैश्यान् गाः सह वाहनैर्नरपतीन् पीतानि पश्चाद्दिशम् । शिखिभयमनलाभे शक्रचापेव रक्ते कनकनिकषगौरे व्याधयो दैत्यपूज्ये । हरितकपिलरूपे श्वासकासप्रकोपः पतति न सलिलं खाद्भस्मरूक्षासिताभे । दधिकुमुदशशाङ्ककान्तिभृत् स्फुटविकसत्किरणो बृहत्तनुः । सुगतिरविकृतो जयान्वितः कृतयुगरूपकरः सिताह्वयः" "उशने काव्याय" ऋ० ६,२०,११ । "उशने उशनसे भा० छान्दसम् ।

उशनस्स्तोम पु० उशनसः स्तोमो यत्र अनुक्समा० वा विसर्गस्य लुक् । एकाहसाध्ये यागभेदे "उशनस्स्तोमेन गरगीर्षमिवात्मानं मन्यमानो यजेत" आ० श्रौ० ९,५,१ । "उशनस्स्तोमोनाम एकाहसाध्यः पुनः स्तोम इति यागस्य संज्ञा गरमिव गीर्णो येन स गरगीः यो बहुप्रतिग्रहादिना पापादिभयात् गरगीर्णमिवात्मानं मन्यते स एतेन यजेत" नारा० वृ० "उशना यत् सहस्यैरयातं तमपीयदेतद्यथावेति सूक्तमुत्पाद्य" इति तत्रैव सूक्तप्राप्त्यः २स्थले च शः ।

उशाना स्त्री वश–ताच्छील्ये चानश् । सोमसाधनभूतायां गिरिजातायामोषधौ । "यद्यदाप्याययन्ति देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृत्रो वै सोम आसीत् तस्यैतच्छरीरं यद्गिरयः यदश्मानस्तदेषोशाना नामौषधिर्जायत इति स्माह श्वेतकेतुरौद्दालकिस्तामेतदाहृत्याभिषुण्वन्ति" शत० ब्रा० ३,४,३,१० । "उशानाख्या ओषधिर्जायते इत्येवं श्वेतकेतुराह अतस्तामेव गिरावुत्पन्नाम् इदानीन्तना यजमाना अभिषुण्वन्ति न साक्षात् सोमम्" भा० ।

उशिज् पु० वश–इजि किच्च सं प्र० । १अग्नौ २घृते च उज्ज्व० तत्र अग्नेः हविःकामयमानत्वात्, घृतस्य तु काम्यमानत्वात् तथात्वम् । ३कामयमाने त्रि० । "उशिगसि कविरिति" "उशिगसि वसुभ्य इति" च ता० ब्रा० "इवदुशिजो यथाविदः" ऋ० १, १३१,५, "उशिजः कामयमानान् यजमानान्" भा० । उशिजोमनीषिणः" ऋ० २,२१,५, "उशिज इन्द्रं कामयमानान्" भा० । "स हव्यवाडमर्त्य उशिग्दूतश्चनोहितः" ३,११,२ । "उशिक् हविःकामयमानः" भा० "उशिजोवह्नितो वह्नितमानाम्" ३,१५, ३२ । "स पूर्वोदिगुशिजः" यजु० "उशिजः हवींषि कामयमानान्" वेददी० ४कान्ते "उशिक् त्वं देव ! सोमाग्नेः प्रियं पाथोऽपीहि" यजु० ८,५५ "उशिक् काम्यमानः" वेददीपः । "उशिगसि कविः" ५,३२, । उशिक्कामयमानः" वेददी० ५वह्नौ तस्य काम्यमानत्वात्तथात्वम् । "उशिजा वह्निभ्योवसून् जिन्वः" यजु० १५,६ । उशिजा वश कान्तौ इति उशिगग्निः तेन" वेददी० । ततः स्वार्थे ष्ण । औशिजः उक्तार्थे । वशेरिजि । ६इच्छाहेतौ मेधायाम् निरु० । मेधाह्वयस्यानस्य व्याहेतुत्वात् तथात्वम् । ततः अस्त्यर्थे अर्श० अच् । उशिजः मेधाविनि त्रि० निरु०

उशी स्त्री वश–ई–सं प्र० । इच्छाभेदे उशीनरः ।

उशीनर पु० १हर्ष्यश्वपौत्रे क्षत्रियभेदे । "उशीनरश्च विक्रान्तो इत्ययमो प्रकीर्त्तिताः" भा० आ० १८६ अ० । २पौरवे नृपभेदे "उद्धृत्य पुरोर्महाराज ! वंशमुत्तमपौरुषम्" इत्युपक्रम्य "सृञ्जयस्याभवत् पुत्रो वीरो राजा पुरञ्जयः । जनमेजयो महाराजो पुरञ्जयसुतोऽभवत् । जनमेजयस्य राजर्षेर्महाशालोऽभवत् सुतः । महामना नाम सुतो महाशालस्य धार्मिकः । महामनास्तु द्वौ पुत्रौ जनयामास भारत ! । उशीनरं च धर्मज्ञं तितिक्षुं च महाबलम्" हरिवं० ३१अ० तस्य चरितं वर्णितम्" भा० व० "अत्यागच्छन्नृपवरं साह्वमग्निः सवासवः । जिज्ञासमानौ वरदौ महात्मानमुशीनरम् । इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः । अथ राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येनभयाद्भयात् । शरणार्थी तदा राजन् ! निलिल्ये भयपीडितः" १९०अ० । "श्येन उवाच । धर्मात्मानं त्वाहुरेकं सर्वे राजन्महीक्षितः । स वै धर्मविरुद्धं त्वं कस्मात् कर्म चिकीर्षसि ? । विहितं भक्ष्यं राजन् ! पीड्यमानस्य मे क्षुधा । मा रक्षीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्टवानसि । राजोवाच । सन्त्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ! । मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृध्नुरयं द्विजः । एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः । अप्रदाने परं धर्मं कथं श्येन ! न पश्यसि ? । प्रस्पन्दमानः संभ्रान्तः कपोतः श्येन ! लक्ष्यते । मत्सकाशे जीवितार्थी

तस्य त्यागो विगर्हितः । यो हि कश्चिद्द्विजान् हन्याद्गां वा लोकस्य मातरम् । शरणागतञ्च त्यजते तुल्यं तेषां हि हि पातकम् । श्येन उवाच । आहारात् सर्वभूतानि सम्भवन्ति महीपते ! । आहारेण विवर्द्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः । शक्यते दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुम् । न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्त्तयितुं चिरम् । भक्ष्याद्वियोजितस्याद्य मम प्राणा विशाम्पते ! । विसृज्य कायमेष्यन्ति पन्थानमकुतोभयम् । प्रमृते मयि धर्मात्मन् ! पुत्रदारं विनङ्क्ष्यति । रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून् प्राणान्न रक्षसि । धर्मं यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुधर्म तत् । अविरोधात्तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रम ! । विरोधिषु महीपाल ! निश्चित्य गुरुलाघवम् । न बाधा विद्यते यत्र तं धर्मं समुपाचरेत् । गुरुलाघवमादाय धर्माधर्मविनिश्चये । यतो भूयांस्ततो राजन् ! कुरुष्व धर्मनिश्चयम् । राजोवाच । बहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे विहगोत्तम ! । सुपर्णः पक्षिराट् किं त्वं धर्मज्ञश्चास्यसंशयम् । तथा हि धर्मसंयुक्तं बहु चित्रञ्च भाषसे । न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदिति त्वां लक्षयाम्यहम् । शरणैषिपरित्यागं कथं साध्विति मन्यसे । आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहङ्गम ! । शक्यश्चाप्यन्यथा कर्त्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया । गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा । त्वदर्थमद्य क्रियतां यद्वान्यदिह काङ्क्षसि । श्येन उवाच । न वराहं न चोक्षाणं न मृगान् विविधांस्तथा । भक्षयामि महाराज ! किं ममान्येन केनचित् । यस्तु मे दैवविहितो भक्षः क्षत्रियपुङ्गव ! । तमुत्सृज महीपाल ! कपोतमिममेव मे । श्येनः कपोतमत्तीति स्थितिरेषा सनातनी । मा राजन् ! सारमज्ञात्वा कदलीस्कन्धमाश्रयः । राजोवाच । राष्ट्रं शिवीनामृद्धं वै ददानि तव खेचर ! । यं वा कामयसे कामं श्येन ! सर्वं ददानि ते । विनेमं पक्षिणं श्येन ! शरणार्थिनमागतम् । येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम ! । तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् । श्येन उवाच । उशीनर ! कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ! । आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् । यदा समं कपोतेन तव मांसं नृपोत्तम ! । तदा देयन्तु तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति । राजोवाच । अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन ! यन्माभियाचसे । तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् । लोमश उवाच । उत्कृत्य स स्वयं मांसं राजा परमधर्मवित् । तोलयामास कौन्तेय ! कपोतेन समं विभो ! । ध्रियमाणः कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते । पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः । न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् । तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् । श्येन उवाच । इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ ! कपोतो हव्यवाडयम् । जिज्ञासमानौ धर्मे त्वां यज्ञवाटमुपागतौ । यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशाम्पते ! । एषा ते भास्वरी कीर्त्तिर्लोकानभिभविष्यति । यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ! । तावत् कीर्त्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः । इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः । उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी । विभ्राजमानो वपुषा प्रारुरोह त्रिविष्टपम्" १३१ अ० । उशीपूरको वाञ्छापूरको नरो यत्र । २ तदधिकृतदेशे जटाधरः ।

उशीर पु०न० वश–ईरन् किच्च । वीरणमूले (खसखस) तस्य गुणाः "उशीरं पाचनं शीतं स्तम्भनं लघु तिक्तकम् । मधुरं ज्वरहृद्वान्तिमदनुत् कफपित्तनुत् । तृष्णास्त्रविषवीसर्पदाहकृच्छ्रव्रणापहम्" भावप्र० "अगरुप्रकोशीरभद्रदारु कुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति" "चन्दनकुचन्दनह्रीवेरोशीरमञ्जिष्ठापयस्याविदारीशतावरीछिन्नभिः" सुश्रु० स्वार्थे कन् तत्रैव । उशीरं पण्यमस्य किशरादि० ष्ठन् । उशीरिक तद्विक्रेतरि स्त्रियां षित्वात् ङीष् । उशीनरस्यापत्यम् अण् । औशीनर तदपत्ये शिविप्रभृतौ ।

उशीरवीज पु० उशीरस्य वीरणमूलस्य वीजं यत्र । उत्तरदिक्स्थे पर्वतभेदे "उशीरवीजं मैनाकं गिरिं श्वेतञ्च भारत ! । समतीतोऽसि कौन्तेय ! कालशैलञ्च पार्थिव ! " इत्युपक्रम्य "श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरञ्चैव पर्वतम् । यत्र माणिवरो यक्षः कुवेरश्चैव यक्षराट्" भा०व० १३९अ० उक्तेस्तस्य उत्तरदिक्स्थत्वं मन्दरगिरिसन्निकृष्टत्वञ्च "तपारचयसङ्काशो मन्दरश्चैव पर्वतः । उशीरवीजश्च गिरिर्ब्रह्मोपत्यकागिरिराट्" हरि० २३६अ० उक्तेः कैलासस्थितत्वमपि ।

उशीरादि न० चक्रदत्तोक्ते ज्वरातिसाराधिकारोक्ते पाचनभेदे । "उशीरं बालकं मुस्तं धान्यकं विश्वभेषजम् । समङ्गाधातकी लोध्रं विल्वं दीपनपाचनम् । हन्त्यरोचकपिच्छासं विबन्धं सातिवेदनम् । सशोणितमतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम्" ।

उशेन्य त्रि० वश–वा० केन्य स०प्र० । कमनीये । "आ शेमाखोरुशेन्योजनिष्ट" ऋ०८,२,९, "उशेन्यः कमनीयः" भा०

उष दाहे बधे च भ्वा॰पर॰सक॰सेट्। ओषति औषीत् ओषाम् बभूव आस चकार उवोष ओषित्वा। ओषितः—उषितः। उष्ट्वा। कर्म्मणि उष्यते ओषामासे ऊषे "ओषामासे मत्सरो नृपानवाताङ्गिमप्ल्लवत्याबदहाम्" माघः। "हिरण्यसमायुक्त्रस्य भूर्गौशाष्योषतश्चानुम्" मनुः। "दग्ध्वे नैव तमप्योषेत् स्वकायश्मांडि विच्युतम्" मनुः ओषाञ्चकार कामाग्निदेवतलङ्घनियम्" भट्टिः "चिचेत रामस्तनुरुक्ष्मोषाञ्चक्रे शुचेश्वरः" भट्टिः तस्य "भूतप्रतीषातादुष्यते चूष्यते दह्यते पच्यते इव" सुश्रुतः।

उष दाहे बधे च भ्वा॰ पर॰ सेट् उदित् सक॰ सेट्। ओषति औषीत् ओषाम् बभूव—आस—चकार उवोष। उदित्त्वात् ओषित्वा उष्ट्वा वेट्। क्त। उष्टः। ओषथः। अभि—सर्व्वतो दाहे। "सोऽभ्युष्टमिव इव" शत॰ ब्रा॰ ११,२,७,२१। अभित ओषणं अभ्युष्ट सर्व्वतोदाहः तेन भिन्न इव" भा॰। [अत्रभेदः अपूपादि॰। अव—अधःसन्तापनेन दाहे। अवोषः अधोभागे दग्धौ उद्—आधिक्येन दाहे। "मा मोदोषिष्टम् मा मा हिंसिष्टम्" शत॰ब्रा॰ १,५,१,२५। "युवां मासुतुश्च्चमाधिक्येन मा उदोषिष्टं दाहं कार्ष्टम्" भा॰।

उप—सामीप्येन दाहे। "अग्निना वा कलसमुपोषेत्" आश्व॰ गृ॰ २,४,८। तमग्निभिः समुपोषेत्तदेनम्" शत॰ ब्रा॰ १२,५,१,१२। उपवासे च उपोषणम्।

प्रति—प्रतिदाहे। "स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष यातुधान्यः" ऋ॰१०,११८,८। प्रत्येकदाहे च "प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः" यजु॰१,७, "प्रत्युष्टं प्रत्येकं दग्धम्" वेददी॰।

उषस् प्रभातीभावे कण्ड्वा॰ पर॰सक॰ सेट्। उषस्यति औषस्यीत् औषसीत् उषस्याम् बभूव आस चकार।

उष त्रि॰उष—क। १दाहके २सन्ध्यात्रयप्रभवे ३कामिनि ४गुग्गुलौ।५रात्रिशेषे पु॰मेदि॰। रात्रिशेषश्च मुहूर्त्तात्मककालः पञ्चपञ्चाशद्घटिकोत्तरसूर्य्योदयपर्य्यन्तकालः। ६दिवसे पु॰।

उषङ्गु पु॰उष बा॰अङ्गु। रुद्रे तस्य संहर्त्तृत्वात्तथात्वम्। "उषङ्गुश्च विधाता च मान्धाता भूतभावनः" भा॰ अनु॰ १७

उषण न॰उष—क्युन्। १मरिचे २पिप्पलीमूले च ३शुण्ठ्यां, ४चव्यिके(चइ)। पिप्पल्यां च स्त्री। अपणशब्दे विवृतिः

उषती स्त्री उष—शतृ—बा॰नुम् गुणभावः रायमुकुटः। अकल्याणवाच्यां वाचि। "यथाऽस्य वाचा पर उद्विजेत न तां वदेदुषतीं पापलोक्याम्" भा॰स॰६४अ॰८७श्लो॰। शब्दे पु॰ उषन् शब्दः वाच्ये न॰उषत् वाक्यं तेनास्य त्रिलिङ्गता

उषत् पु॰यदुवंश्ये नृपभेदे। क्रोष्टुवंशवर्णने "अनन्तरं सुयज्ञस्तु सुयज्ञतनयोऽभवत्। उषन् यो यज्ञमखिलं स्वधर्म्मं मुदतांवरः। शिनेयुरभवत् पुत्र उषतः शत्रुतापनः" हरि॰३७

उषद्गु पु॰ यदुवंश्ये नृपभेदे। "स्वाहेः पुत्रोऽभवद्राजा उषद्गुर्वदतांवरः। महाक्रतुभिरीजे यो विविधैर्भूरिदक्षिणैः। ततः प्रसूतिमिच्छन् वै उषद्गुःसोऽप्यग्रजात्मजम्" हरि॰३७

उषद्रथ पु॰ पौरवे नृपभेदे उशीनरस्य भ्रातुस्तितिक्षोःसुतभेदे। "तैतिक्षोऽभवद्राजा पूर्व्वस्यां दिशि भारत!। उषद्रथो महाराज! फेनस्तस्य सुतोऽभवत्" हरि॰ ३१अ॰।

उषप पु॰ उष-दाहे कपन्। १वह्नौ २सूर्य्ये च तयोस्तापकत्वात्तथात्वम्। ३चित्रकवृक्षे च।

उषर्बुध् त्रि॰ उषसि बुध्यते बुध—क्विप् अहरादि॰ नित्यं रः। अग्निहोत्रकाले प्रबुद्धे। "मर्त्येषूषर्भुद्ब्रूदतिथिर्जातवेदाः" ऋ॰६,४,२। "आकीं सूर्य्यस्य रोचनाद्विश्वान् देवाउषर्बुधः" १,१४,९ "आ दाशुषे जातवेदो वहाया देवा उषर्बुधः" ऋ॰ १,४४,१।

उषर्बुध त्रि॰ उषसि बुध्यते बुध—क अहरा॰ नित्यं रः। अग्निहोत्रकाले प्रबुद्धे। "इमम् स्वो अतिथिमुषर्बुधम्" ऋ॰६-१५,१।२अग्नौ पु॰३चित्रकवृक्षे च अमरः।

उषस् न॰ ओषत्यन्धकारम् उष—असुन् किच्च। १प्रत्यूषे, "उष उषो हि वसो अग्रमेषि" १०,८,४। स च कालः। "पञ्चपञ्च उषःकालः" स्मृतेः पञ्चपञ्चाशद्घटिकोत्तरः। "आमोदाससनिर्वापः प्रदीपार्च्चिरिवोषसि" रघुः। "प्रतनूयसि विविक्तमीतरित्थावचूलः" माघः २सन्ध्यायां स्त्री "इह स्वरिन्द्राय पूर्व्वीरुषसोऽद्रहानाः" ऋ॰६,२८,१। तेन उषा उषसौ—उषस इत्यादि भकारादौ परे वेदे सस्य दः उषद्भिः सि॰ कौ॰। "नित्युच उषसस्तकवीरिव" ऋ॰ १,११,१,५, ३तदभिमानिदेवताभेदे अस्य देवताद्वन्द्वे पूर्व्वपरयोः उषासादेशः। "नक्तोषासा सुपेशसा" ऋ॰१,१३२,७। तदभिमानिदेवताभेदाभिधायित्वेन देवताद्वन्द्वः। "जिगीषोषासानक्ता सुदुघेव धेनुः" १,१८६४,। आदिपदलोपेऽपि उषासाश्विना" यजु॰ २१, ५०। नक्तोषासाविति प्राप्ते आदिपदलोपः वेददी॰। "उषासा वां सुहिरण्ये" यजु॰ २८,६। नक्तोषासावित्यर्थः वेददी॰। "साऽस्य देवता यत्। उषस्य तद्देवताकेऽप्यादौ "तथाङ्गिरस्याङ्गिरसंचाङ्गिस उषस्याः" यजु॰२४,४,उषस्याः उषादेवताकाश्चतवे यूपे नियोक्ताः"

वेददी० ४नाडीमुहूर्त्ते "उषायै अश्वस्य मेध्यस्य विध्याय" बृ०उ०। "उषा ब्राह्मो मुहूर्त्तकालः" शं०भा०। ५दिवोदुहितृदेवतायाम् स्त्री प्रौढ़मनोरमा।

उषसी स्त्री उषं तापकत्वात् दिवसं स्यति षो–क गौरा० ङीष्। सायं सन्ध्यायाम् मेदिनिः।

उषस्ति पु० ऋषिभेदे "उषस्तिर्ह चाक्रायणः" छा०उ०। उषस्तोऽप्यत्र "अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ" "ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम" इति च शत०ब्रा०१४,६,५,१।

उषा स्त्री ओषत्यन्धकारम् उष+क। १प्रातरादिसन्ध्यासु "वेमीरतुमतरुषाश्रियः" ऋ०८,४१,३। तिस्रः प्रातःसायं मध्याह्नसन्ध्या उषाः" भा०। "उषा विभातीरनु भासि पूर्व्वीः" २,३,७, "तेजःपरिहाणिरुषा भानोरर्द्धोदयं यावत्" इ० सं०उक्ते २काले नक्षत्रप्रभाक्षयः काल उषा। तेन पञ्चपञ्चाशद्घटिकोत्तरमारभ्य सूर्य्योदयपर्य्यन्तः स कालः। लग्नाद्यलाभे उषाकाले यात्रा शस्ता यथाह ज्यो० "प्रलुप्तद्युतितारका स्फुटतटी प्राची भवेन्निर्म्मला लोपद्रक्तविलोहितान्तगगना देवैः सदा वाञ्छिता। नो वारं न तिथिं न योगकरणं लग्नस्य नापेक्षते कृत्वा दोषसहस्रहन्त्र्यमुषा नूनं करोत्युन्नतिमिति"। "तिथ्यादिषु निषिद्धेषु चन्द्रताराविलोमतः। उषां गोधूलियोगं वा स्वीकृत्य गमनं चरेत्। प्राच्यामुषां प्रतीच्याञ्च गोधूलिं वर्जयेन्नृप। दक्षिणेऽभिजितं चैवमुत्तरे च निशां तथा"। "आरक्तबिम्बं रजनीविरामं वदन्त्युषायोगमिह प्रवीणाः। व्यासः" "आहुः प्रयातुः सकलार्थसिद्धिः संजायते श्वस्तनस्थितैव" ज्यो०त०व्यासः। ३अन्धकारेण सन्तापकारिण्यां ३रात्रौ मेदि० "अधिकरुचिरशेषामप्युषां जागरित्वा" माघः। ४आरभूमौ। ततः कचित् गौरा० ङीष्। "भवान् कुर्त्त कुक्कुटाङ्गमिवोषस्युषाम्" भाग० ५स्त्रीगव्यां हेम० ६उखायां शब्दच० ७स्थाल्यां रमानाथः। ८बाणराजसुतायाञ्च तत्र दीर्घादित्वमपि भारतादौ तथैव निर्द्देशात्। तया च यथा अनिरुद्धः पतित्वेनाप्तः तथा वर्णितं भाग०१०स्क०६२अ०यथा (बाणस्य) "तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिम्। कन्याऽलभत कान्तेन प्रागदृष्टश्रुतेन सा। सा तत्र तमपश्यन्ती क्वासि कान्तेति वादिनी। सखीनां मध्य उत्तस्थौ विह्वला व्रीडिता भृशम्। बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता। सख्यपृच्छत् सखीमुषां कौतूहलसमन्विता। कं त्वं मृगयसे सुभ्रु! कीदृशस्ते मनोरथः। हस्तग्राहं न तेऽद्यापि राजपुत्र्युपलक्षये। उषोवाच। दृष्टः कश्चिन्नरः स्वप्ने श्यामः कमललोचनः। पीतवासा बृहद्बाहुर्योषितां हृदयङ्गमः। तमहं मृगये कान्तं पाययित्वाऽधरं मधु। क्वापि यातः स्पृहयतीं क्षिप्त्वा मां वृजिनार्णवे। चित्रलेखोवाच। व्यसनं तेऽपकर्षामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते। तमानेष्ये नरं यस्ते मनोहर्त्ता तमादिश। इत्युक्त्वा देवगन्धर्व्वसिद्धचारणपन्नगान्। दैत्यविद्याधरान् यक्षान् मनुजांश्च यथाऽलिखत्। मनुजेषु च सा वृष्णीन् शूरमानकदुन्दुभिम्। व्यलिखद्रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता। अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योषाऽवाङ्मुखी ह्रिया। सोऽसावसाविति प्राह स्मयमाना महीपते!। चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी। ययौ विहायसा राजन्! द्वारकां कृष्णपालिताम्। तत्र सुप्तं सुपर्य्यङ्के प्राद्युम्निं योगमास्थिता। गृहीत्वा शोणितपुरं सख्यै प्रियमदर्शयत्। सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य मुदितानना। दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृहे पुंसा रेमे प्राद्युम्निना समम्। परार्द्ध्यवासःस्रग्गन्धधूपदीपासनादिभिः। पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्यैः शुश्रूषयार्च्चितः। गूढः कन्यापुरे शश्वत् प्रवृद्धस्नेहया तया। नाहर्गणान् स बुबुधे उषयोपहृतेन्द्रियः" विस्तरस्तु हरिवं०१७६अ०। ९प्रातःकाले अव्य० मेदि० अव्ययत्वात् ततो भवार्थे ट्युल् तुट् च। उषातन तद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उषाकल पु० उषायां कलो रवो यस्य। कुक्कुटे।

उषापति पु० ६त०। कृष्णपौत्रे प्रद्युम्नसुते यदुवंश्ये अनिरुद्धे तत्पतित्वप्राप्तिकथा उषाशब्दे उक्ता उषानाथादयोऽप्यत्र, अमरे "अनिरुद्ध उषापतिरिति" ह्रस्वपाठः भारतादौ तु दीर्घपाठः।

उषित त्रि० वस क्त। १पर्य्युषिते २कृतवासे च। उष–दाहे क्त। ३दग्धे मेदि०। ४त्वरिते शब्दचि०। भावे क्त। ५वासे न० "चाण्डालैरुषितं यत्र" शु०त० देवलः।

उषीर पुंन० उष–कीरच्। वीरणमूले रायमुकुटः।

उष्ट्र पु० उष–सेचने ष्ट्रन् वेदे नेट्। १ककुद्मति बलीवर्द्दे। तस्याभोषनीयत्वात् तथात्वम् "ओष्टारौ वा" काठ्या० ५,११,१२। "ओष्टारौ महाबलीवर्द्दौ" कर्कः। आ+सम्यक् उष्टारौ इति विग्रहः। "उष्टारेव फर्वरेषु श्रयेथे" ऋ० १५,१०६,२। लोके तु उष्ट्र इत्येव। २सेक्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उष्ट्र पुंस्त्री० उष+ष्ट्रन् कित्। (उट) प्रसिद्धे पशुभेदे

स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। “हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति” “नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनम्। न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः” मनुः। तद्यानविधेमाह “उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः। स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति” मनुः। कामतः” इत्युक्त्या कर्म्मभेदे तद्याने न दोष इति सूचितम् अतएव “उष्ट्रमारोक्ष्यन्नभिमन्त्रयते त्वाष्ट्रोऽसि” पार० गृ०सू० मन्त्रलिङ्गेन तद्यानं विहितम्। तस्य मांसं न भक्ष्यम् “भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः” मनूक्तेः। तेनास्य एकदन्तपङ्क्तियुक्तत्वम्। “गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः। द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम!” भाग०उक्तेः गवादयः उष्ट्रान्ता द्विशफाः इति बोध्यम्। तथा तद्घाते दोषः “मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत् किल्बिषं भवेत्। प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु” मनूक्तेः। ब्रह्महत्यादिपापेन तज्जातिर्भवति यथाह मनुः “यां यां योनिन्तु जीवोऽयं येन येनेह कर्म्मणा। क्रमशो याति लोकेऽस्मिंस्तत्तत् सर्वं निबोधत। बहून् वर्षगणान् घोरान् नरकान् प्राप्य दारुणान्। संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमे। श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम्। चण्डालपुक्कसानाञ्च ब्रह्महा योनिमृच्छति”। यानहरणपापेऽप्युष्ट्रयोनिप्राप्तिमाह वृकेत्युपक्रम्य मनुः “स्त्रीमृक्षः स्तोकको वारि यानान्युष्ट्रः पशूनजः”। तद्वधे प्रायश्चित्तमाह “हयवाजाश्विकोष्ट्रेषु गर्दभेषु च मारणात्। मात्रापत्याहमेवेह प्रायश्चित्तं विधीयते” प्रा०वि०विष्णुः। तद्भक्षणे प्रायश्चित्तमाह भक्ष्यतदुक्तौ प्रा०वि०यमः “ग्रामश्च कुक्कुटोष्ट्रौ च सर्वं पञ्चनखं तथा। क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्य्यात् संवत्सरव्रतम्” “अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थः” रघुः। “दतिश्च तत्र कुर्व्वीत यावद्गोनावलोकयेत्” मनुः। “अन्योन्यतः पथि वताविमीतामिभोष्ट्रौ” माघः। तन्मूत्रगुणाः सुश्रु० उक्ताः। “अथ मूत्राणि गोमहिषाजाविगजहयखरोष्ट्राणां तीक्ष्णानि कट्न्युष्णानि तिक्तानि लवणानुरसानि लघूनि शोधनानि कफवातकृमिमेदोविषगुल्मार्शउदरकुष्ठशोफारोचकपाण्डुरोगहराणि हृद्यानि दीपनानि च सामान्यतः। भवन्ति चात्र। सर्वं कटु तीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं लघु। शोधनं कफवातघ्नं कृमिमेदोविषापहम्। अर्शोजठरगुल्मघ्नं शोफारोचकनाशनम्। पाण्डुरोगहरं भेदि हृद्यं दीपनपाचनम्”। सामान्यत उक्त्वा “अर्शोघ्नं कारभं मूत्रमिति” विशेषगुण उक्तः। तन्मांसगुणाः सुश्रुते उक्ताः तत्र उष्ट्रशब्दे दर्शितम्। तस्य ग्राम्यत्वं तत्रोक्तम्। तच्च उष्ट्रशब्दे दर्शितम्। किन्तु तस्यारण्यत्वमपि अतएव “उष्ट्रमारण्यमनु ते दिशामि” यजु०१३,२४, तस्यारण्यत्वमुक्तम्। तस्य त्वष्टृदेवतार्थं अश्वमेधे देयतोक्ता “ऋष्टुत्वचे गवयान् त्वष्ट्र उष्ट्रान्” यजु०२४,२८, द्वित्वे गोयुगच्। उष्ट्रगोयुग उष्ट्रद्वित्वे न०। शालायां गोष्ठच्। उष्ट्रगोष्ठ उष्ट्रशालायां न०। षट्के षड्गवच्। उष्ट्रषड्गव उष्ट्रषट्के न०। तस्येदमण्। औष्ट्र तत्सम्बन्धिमांसादौ त्रि०। “परं चौष्ट्रं मैषं नरमहिषयोश्छागमपि वा” कर्पूरस्तवः।

उष्ट्रकर्णिक पु० उष्ट्रस्य कर्णः भेदनम् कर्ण+भिदि–अच्। सोऽस्त्यस्य ठन्। दक्षिणस्थे जनदेशभेदे तद्देशवासिभिर्हि भोजनार्थम् उष्ट्रभेदनात् तद्देशस्य तथात्वम्। सहदेवदक्षिणदिग्विजयवर्णने “अन्ध्रांस्तालवनांश्चैव कलिङ्गानुष्ट्रकर्णिकान्। आटवीं च पुरीं रम्यां यवनानां पुरीं तथा” भा०स०२०अ० उष्ट्रतुल्यकर्णजनवत्त्वाद्वा तथात्वम्।

उष्ट्रकाण्डी स्त्री उष्ट्र इव काण्डोऽस्य जातित्वात् ङीष् (उटाटी) क्षुपभेदे राजनि०।

उष्ट्रग्रीव पु० उष्ट्रग्रीवा आकारत्वेनास्त्यस्य अर्श० अच्। सुश्रुतोक्ते पैत्तिके भगन्दररोगभेदे। तन्निदानलक्षणादि तत्रोक्तं यथा “वातपित्तश्लेष्मसन्निपातागन्तुनिमित्ताः शतपोनकोष्ट्रग्रीवपरिस्राविशम्बूकावर्त्तोन्मार्गिणो यथासङ्ख्यं पञ्च भगन्दरा भवन्ति। ते तु भगगुदवस्तिप्रदेशदारणाच्च भगन्दरा इत्युच्यन्ते। अपक्वाः पिडकाः पक्वास्तु भगन्दराः। तेषान्तु पूर्वरूपाणि कटीकपालवेदना गुदकण्डूर्दाहः शोफश्च गुदस्य भवति” इत्युपक्रम्य। “पित्तन्तु प्रकुपितमनिलेनाधः प्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तां तन्वीमुच्छ्रितामुष्ट्रग्रीवाकारां पिडकां जनयति। साऽऽस्योषादीन् वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति अग्निक्षाराभ्यामिव दह्यते दुर्गन्धमुष्णमास्रावं स्रवत्युपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीषरेतांसि विसृजति, तं भगन्दरमुष्ट्रग्रीवमित्याचक्षते”। उष्ट्रशिरोधरोऽप्यत्र “प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिडकां गुदाश्रिताम्। तदाशुपाकाहिमपूतिवाहिनीम् भगन्दरं तूष्ट्रशिरोधरं वदेत्” निदानम्।

उष्ट्रधूसरपुच्छी स्त्री उष्ट्रस्येव धूसरः पुच्छ इव मञ्जरी अस्याः जातित्वात् ङीष्। (विछाति) क्षुपभेदे रत्नमाला स्वार्थे कन् ह्रस्वः। तत्रार्थे।

उष्ट्रपादिका स्त्री उष्ट्रस्य पादा इव पादोमूलमस्याः कपि अत इत्त्वम् । (मदनमाली) भूमिलतायाम् रत्नमा॰

उष्ट्रस्थान न॰६त॰। उष्ट्रस्य शालायाम् । तत्र भवः अण् । स्थानान्तत्वात् तस्य लुक् । उष्ट्रस्थान तत्रभवे त्रि॰तद्धित वृत्ति विशेष्यलिङ्गत्वनियमात् त्रिलिङ्गत्वम् ।

उष्ट्रासिका स्त्री आसनम् आसिका आस–भावे ण्वुल् उष्ट्रस्येवासिका । उष्ट्रस्येव आसने । "उष्ट्रासिकाः आसन्ते" पा॰ भाष्यम् अत्र क्रियाविशेषणस्यापि यथा बहुवचनान्तताऽक्लीवता च तथाकारे समर्थितम् तच्च शब्दार्थरत्ने अस्माभिर्दर्शितम् ।

उष्ट्रिका स्त्री उष्ट्रस्याकारः पृष्ठावयव इव आकारोऽस्त्यस्याः ठन् । मृण्मये मद्यभाण्डभेदे विश्वः "घूर्णत्क्षिप्तविदारितोष्ट्रिका" माघः। उष्ट्री+स्वार्थे कन्। उष्ट्रजातिस्त्रियाञ्च ।

उष्ण पु॰उष+नक् । १ग्रीष्म ऋतौ, २आतपे, ३पलाण्डौ ४नरकभेदे, ५शीतविरोधिस्पर्शे च । अर्श॰अच् ।६तद्वति, ७आलस्यरहिते ८दक्षे च त्रि॰ । "सूतके मृतके चैव न स्नायादुष्णवारिणा" स्मृतिः "आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः" रघुः "अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः" "आपयद्भिमानोष्णैर्वनमालां सुखानिलैः" माघः ६तापे पु॰ "मुष्णन्मुष्णं ततिभिस्तरूणाम्" माघः "उष्णं तापम्" मल्लि॰ । तत्र ग्रीष्मस्य सूर्यतापाधिक्यवत्त्वात् उष्णत्वम् "शीघ्रातीव्रकरोभानुर्न हेमन्ते तथाविधः" इति प्रश्ने "अत्रासन्नतया तेन ग्रीष्मे तीव्राः कराः रवेः । देवभागेऽसुराणान्तु हेमन्ते मन्दताऽन्यथा" सू॰सि॰तद्वचोक्तेः । विवृतञ्चेदं रङ्गनाथेन "तेन उत्तरदक्षिणगोलयोः सूर्यस्योत्तरदक्षिणस्थानरूपकारणेनेत्यर्थः । देवभागे जम्बुद्वीपे अत्रासन्नतया सूर्यस्यात्यन्तनिकटस्थत्वेन ग्रीष्मे ग्रीष्मर्त्तौ सूर्यस्य तेजोगोलकस्यकिरणास्तीक्ष्णा अत्युष्णाः । असुराणां देवभाग इत्यस्य समन्वयाद्दैत्यानां भागे समुद्राद्दक्षिणप्रदेशे हेमन्ते हेमन्तर्त्तौ तुकारात् सूर्यस्यात्युष्णाः किरणाः सूर्यस्यात्यासन्नत्वात् । अन्यथा सूर्यस्य दूरस्थत्वे मन्दता किरणानामुष्णताभावः । देवभागे हेमन्तर्त्तौ कराणां मन्दता । अतएव तत्र शीताधिक्यम्, दैत्यभागे ग्रीष्मे कराणां मन्दता शीताधिक्यं च । तथाच देवभागे दक्षिणगोले सूर्यस्य दूरस्थत्वमुत्तरगोले निकटस्थत्वं मध्यगतदेशानां क्रमेणाधिकाल्पत्वादीति भावः" । अतएवोक्तं "मिथुनकर्कटयोर्मध्ये गाढं तपति भास्करः" ति॰त॰ पु॰ । एतच्च देवभाग एव नासुरभागे, ग्रीष्म ऋतुश्च ज्यैष्ठाषाढात्मकः । "मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतुः शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतुः" काल॰मा॰इत्कोपधानमन्त्रोक्तेः । ततो भावे इमनिच् । उष्णिमन् पु॰ तल् उष्णता स्त्री त्व उष्णत्व न॰ ष्यञ् औष्ण्य न॰। उष्णस्पर्शे स्वार्थे कन् उष्णस्पर्शाद्यर्थे । उष्णस्पर्शस्तु तेजसोगुणः "स्पर्श उष्णस्तेजसस्तु" भाषोक्तेः जलादीनां तेजःसंयोगविशेषादौपाधिकः । देहस्य तथात्वे कारणभूतत्वगद्दे वक्ष्यते गुणवचनत्वात् प्रकारे द्वित्वम् उष्णोष्ण उष्णप्रकारे । "उष्णोष्णशीकरस्तुजः" माघः

उष्णक त्रि॰उष्णमिव करोति कन् । १अलसे, क्षिप्रकारिणि क्षिप्रकारी हि आदावायकमालस्यमनाहत्य स्वकर्तव्ये व्याप्रियते इति तस्य तथात्वम् । उष्णं करोति उष्ण+णिच्-ण्वुल् । २ज्वरे पु॰ ।

उष्णकर प॰ उष्णः करः किरणोऽस्य । १सूर्ये । उष्णकिरणोष्णदीधिति प्रभृतयोऽप्यत्र । उष्णं करोति कृ–अच् ६त॰ । २उष्णकारके त्रि॰

उष्णकाल पु॰कर्म॰६त॰वा । ग्रीष्मे ऋतौ । "तक्रं नैव ददातेद्यात् नोष्णकाले न दुर्बले" सुश्रुतः ।

उष्णग पु॰उष्णमुष्णस्पर्शं गच्छति यत्र गम–बा॰आधारे ड । ग्रीष्मे काले "मातङ्गोन्यपतत् भूमौ नदीरोधइवोष्णगे" भा॰उ॰१२३अ॰। आधारे घञ् उष्णगमोऽप्यत्र हेम॰।

उष्णगु पु॰ उष्णागावः कराः अस्य लुप्तः । सूर्ये । उष्णरश्म्यादयोऽप्यत्र "कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ" कुमा॰ ।

उष्णङ्करण न॰ ६त॰करणे परे मुम् । उष्णसाधने ।

उष्णनदी स्त्री कर्म॰। "यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी" इत्युक्तायाम् तप्तायां वैतरण्याम् नद्याम् ।

उष्णवारण न॰उष्णं वारयति वृ–णिच्–ल्यु ६त॰। आतपत्रे, छत्रे "यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणम्" कुमा॰अस्योत्पत्त्यादिकम् आतपत्रशब्दे ६४८ पृ॰ उक्तम् । तल्लक्षणं वृह॰सं॰ दर्शितं यथा "निचितं तु हंसपक्षैः कृकवाकुमयूरसारसानां च । दौकूलेन नवेन तु समन्ततश्छादितं शुक्लम् । मुक्ताफलैरुपचितप्रलम्बमालाविलं स्फटिकमूलम् । षड्हस्तशुद्धहैमं नवपर्वनगैकदण्डं च । दण्डार्धविस्तृतं तत् समावृतं रत्नविभूषितहृदयम् । नृपतेस्तदातपत्रं कल्याणकरं विजयदं च । युवराजनृपतिपत्न्याः सेनापतिदण्डनायकानां च । दण्डोऽर्धपञ्चहस्तः समपञ्चकरार्धविस्तारः । अन्येषामुष्णघ्नं प्रसादपट्टैर्विभूषितशिरस्कम् । व्यालम्बिरत्नमालं छत्रं कार्यं च मायूरम् ।

कृषेषां च नराणामातपवारणं तु चतुरस्रम् । समरक्तदण्डयुक्तं छत्रं कार्य्यं तु विप्राणाम्" उष्णप्रादयो ऽप्यत्र । तद्धारणे गुणाः सुश्रुते उक्ता यथा "वर्षानिलरजोघर्महिमादीनां निवारणम् । वर्ण्यं चक्षुष्यमोजस्यं मङ्गलं छत्रधारणम्"।

उष्णवीर्य्य पु० उष्णमुष्णं वीर्य्यमस्य । १ शिशुमाराख्ये जलजन्तौ । २ उष्णवीर्य्यवति त्रि० हेम० । उष्णवीर्य्यद्रव्याणि च सुश्रुते नानास्थाने उक्तानि तानि तत एवावगम्यानि

उष्णांशु पु० उष्णाः अंशवोयस्य । सूर्य्ये ।

उष्णागम पु० उष्णम् आगम्यतेऽत्र गम+आधारे-अप् । निदाघकाले । उष्णाभिगमोऽप्यत्र शब्दच० ।

उष्णालु त्रि० उष्णं न सहते आलुच् । उष्णाऽसहने । "उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी" विक्रमो० ।

उष्णासह पु० उष्णम् आसह्यतेऽत्र आ+सह-घञ् । १ हेमन्ते ऋतौ । उष्णं न सहते अच् । २ असहिष्णौ त्रि० ।

उष्णिका स्त्री अल्पमन्नमस्याम् अल्पार्थे कन् नि० अन्नस्य उष्णादेशः । १ यवाग्वाम् (याउ) । उष्णकशब्दात् स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् । २ दक्षायाम् स्त्रियाम् ।

उष्णिज पु० उष-इजिक् बा० तुट् । उष्णस्य गर्भयुक्ते ततः प्रज्ञा० स्वार्थे अण् । औष्णिज तदर्थे ।

उष्णिह् स्त्री उत्स्निह्यति क्विन् नि० छन्दोऽन्यलोपे षत्वम् । सप्ताक्षरपादके १ छन्दोभेदे । स्वादौ कुः उष्णिक् । उष्णिग्भ्याम् । "गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च" वृ० र० । "अथ छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब् बृहती" इत्युपक्रम्य "द्वितीयमुष्णिक् त्रिपदान्त्योद्वादशकः । आद्यश्चेत् पुरउष्णिक्, मध्यमश्चेत् ककुप् । त्रैष्टुभ जागतचतुष्काः ककुबन्यङ्कुशिरैकादशिनो: परः षट्कस्तनुशिराः मध्ये चेत् पिपीलिका मध्याद्यपञ्चकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा चतुःसप्त कोष्णिगेव" सर्वानु० ५ अ० । "एवमेवोष्णिहं सवितारं पीवासनूके" इति सर्वानु० ४ अ० उक्तेः तस्याः सवितृदेवताकत्वेन पीवासु अनूके च न्यासः । तस्या उपधानप्रकारः शत०ब्रा० ८,६,२,२, आदौ दर्शितं तत एवावसेयः । २ तदभिमानिदेवभेदे च । अश्वमेधे "त्रिवत्सा अनुष्टुभे तुर्य्यवाह उष्णिहे" यजु० २५,१२१ । पशुविशेषाणाञ्छन्देवताविशेषोद्देशेन यूपादौ बन्धनक्रमम् । अस्य हलन्तत्वेऽपि अजादि० टाप् । उष्णिहा "उष्णिहा छन्द इन्द्रियम्" यजु० २१,१२, "बृहत्युष्णिहा ककुप् सूचीभिः शम्यन्तु त्वा २३,३२, "स्नुषातु पीवाः प्र स्त्वा तूष्णिहा हंसस्येव शचीपतिः" अथर्ववेदे ६,१२४,१,

उष्णीगङ्ग न० उष्णीभूता गङ्गा नदीभेदो यत्र मध्यपदलोपः । भृगुतुङ्गपर्वतस्थे तीर्थभेदे "अपां ह्रदं च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गं च पर्वतम् । उष्णीगङ्गे च कौन्तेय ! सामात्यः समुपस्पृश" भा० व० १२५ अ० ।

उष्णीष पु० न० उष्णमीषते हिनस्ति ईष-क शक० पररूपम् । १ शिरोवेष्टनवस्त्रे (पागड़ि) २ किरीटे च "अथास्मा अध्वर्युरुष्णीषं प्रयच्छति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य त्रिःप्रदक्षिणं शिरः सम्मुखं वेष्टयित्वा" आ० श्रौ० सू० ६,७ । सर्वहा लोहितोष्णीषा निश्लेषिणो याजयेयुः" आ० श्रौ० ८, ७,४ । "लोहितोष्णीषा ऋत्विजश्चरन्तीति" श्रुतिः । समावर्त्तनकाले च तस्य धारणमाचार्य्याय दानं च विहितम् । "अथैतान्युपकल्पयीत समावर्त्तमाने मणिकुण्डले वस्त्रयुगं छत्रमुपानद्युगं दण्डं स्रजमुन्मर्दनमनुलेपनमाञ्जनमुष्णीषमित्यात्मने आचार्य्याय च" । "यद्युभयोर्न विन्देताचार्य्यायैव" आ० गृ० ३,८,१,२ । तद्धारणगुणः सुश्रु० उक्तः "पवित्रं केश्यमुष्णीषं वातातपरजोऽपहम् । वर्षानिलरजोघर्महिमादीनां निवारणम्" ।

उष्णीषिन् त्रि० उष्णीष+अस्त्यर्थे इनि । १ उष्णीषधारिणि स्त्रियां ङीप् २ महादेवे पु० । "उष्णीषी च सुवक्त्रश्च उदग्रोविनतस्तथा" शिवस्तुतौ" भा० अनु० १७ । "उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे" भा० अनु० ८ ।

उष्णोदक न० कर्म० । अग्निना तप्तजले क्वाथ्यमानपादशेषार्द्धावशेषपादादिहीनके जले तद्गुणादि भावप्र० "अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा । अथवा क्वथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत्" । तद्गुणाः "श्लेष्मामवातमेदोघ्नं वस्तिशोधनदीपनम् । कासश्वासज्वरान् हन्ति पीतमुष्णोदकं निशि । क्वाथ्यमानन्तु निर्वेगं निष्फेनं निर्म्मलन्तथा । अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते । ज्वरकासकफश्वासवातपित्तामभेदसाम् । नाशनं वस्तिसंशोधि पथ्यमुष्णोदकं सदा । त्रिपादशेषं सलिलं पीतं शरदि शस्यते । हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः" अन्ये तु "निदाघे सर्वपादोनं पादहीनन्तु शारदम् । शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् । अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते" केचित्तु "विभिन्नेषु वाक्येषु वेदेषु त्रिषु पक्षयोः । एकभागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात्" । अत्र दोषाणां यथोल्वणता हीनता वा तथा व्यवस्था कल्पनीया । "तत् पादहीनं पित्तघ्न-

र्द्धहीनन्तु वातनुत् । त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं संपाद्यग्निकरं लघु"। त्रिपादहीनस्य तन्त्रान्तरे आरोग्याम्बु संज्ञा। तस्य लक्षणगुणास्तु । "पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्याम्बु तदुच्यते । आरोग्याम्बु सदा पथ्यं कासश्वासकफापहम् । सद्योज्वरहरं ग्राहि दीपनं पाचनं लघु । आनाहपाण्डुशूलार्शोगुल्मशोथोदरापहम्" भा॰प्र॰ "दिवा शृतन्तु यत् तोयं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत्" वैद्यकम् । "संक्रान्तौ पर्वहस्ते च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । सूतके मृतके चैव न स्नायादुष्णवारिणा" स्मृतिः । "अन्नस्योपहृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा । गाङ्गं पयः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकम्" मरीचिः । "नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् । तीर्थाभावे च कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः" यमः । "उष्णाम्बुनाधःकायस्य परिषेको बलापहम् । तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलहृत् केशचक्षुषोः" श्रा॰त॰ आयुर्वेदः । उष्णोदकेनाचमननिषेध आचमनशब्दे उक्तः ।

उष्णोपगम पु॰ उष्णम् उपगम्यतेऽत्र आधारे घञ् ६तत्॰ । निदाघकाले। ग्रीष्मर्त्तौ [कन्। तत्रैव आतपे च ।

उष्म पु॰ उष-मक्। १ धर्मे, २ आतपे, ३ ग्रीष्मऋतौ च । स्वार्थे

उ(ऊ)ष्मन् त्रि॰ उष-आधारे मनिन् वा॰ वा दीर्घः । १ ग्रीष्मर्त्तौ कर्त्तरि मनिन् । २ आतपे "नोपतापि मनः सोष्म" "उष्णोष्मयोगकरसतलः प्रबलोष्मणोऽन्तः" "अभितप्तयोरपि तस्य सोष्मणः" माघः । दीर्घादिः ३ शषसहवर्णेषु ।

उ(ऊ)ष्मप पु॰ उष्माणं पिबति पा-क्विप् । भृगोः पुत्रे १ पितृगणभेदे "सुकालिनो बर्हिषद उ(ऊ)ष्मपा आज्यपास्तथा" पितृगणनायां स्मृतिः । २ उ(ऊ)ष्मपानकर्त्तरि तपस्विभेदे त्रि॰ । "उद्दण्डैरिव रविनिविष्टदृष्टिभिर(रू)ष्मपैः" काद॰ । [घञ् वृद्धिः । निदाघकाले ।

उ(ऊ)ष्मागम पु॰ उ(ऊ)ष्मा आगम्यतेऽत्र आ+गम-आधारे

उ(ऊ)ष्माय नामधा॰ उ(ऊ)ष्माणमुद्वमति उ(ऊ)ष्मन्+क्यङ् । उ(ऊ)ष्मायते औष्मायिष्ट उ(ऊ)ष्मायमाणः ।

उस्र पु॰ वसन्ति रसा अत्र वस-रक् नि॰ न षत्वम् । १ किरणे, सूर्यकिरणानां जलाकर्षकत्वेन रसवत्त्वात्तथात्वम् । २ अन्येषां यथायथं रसवत्त्वम् बोध्यम् । ३ वृषे । ३ सुरभ्यां ४ लतायां ५ पृथिव्यां च स्त्री निघ॰। देवभावे पु॰ छन्द॰ "उस्रावेतं धूर्षाहौ" यजु॰ ४,२२ । "उस्रौ अनड्वाहौ" वेददी॰ "उस्रा नार्वोग्रः पितेव" ऋ॰ ६,१२,४ । "उस्रो वृषभः" भा॰ "शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव" रघुः "यो धर्त्ता भुवनानां य उस्राणामपीच्या" ऋ॰ ८,४१,१ । ७ सूर्ये "प्रमित्रासो न ददृशुस्रो अपे" २,५८,४ । "वसति नभसीयुस्रः सूर्यः" भा॰। सूर्यरश्मिसम्बन्धात् ८ दिवसे च । "द्युमा उस्रयामा" ऋ॰ ७,७१,४, उस्रयामा दिवसं प्रति गन्ता" भा॰ उस्रमिच्छति उस्रयति "उस्रोमाश्चाटः प्रतिषेधः" वार्त्ति॰ अश्वादौ नाट उस्रीत्युः षत्वाभावश्च आर्षं यत् । ९ सहवासिनोः अश्विनीकुमारयोः हि॰ व॰। "अग्नयः उस्रा जरन्ते" ऋ॰ ४,४, ५,५, उस्रा सहनिवसन्तावश्विनौ सुतौ" भा॰ ।

उस्रि स्त्री वस-बा॰ क्रि षत्वाभावः । गव्याम् "क्षियन्ति सूर मुस्रयः" ऋ॰ ८ ६५,१, "उस्रयः सर्वत्र गन्त्र्यः" भा॰ ।

उस्रिक पु॰ उस्र+अल्पार्थे स्वार्थे वा ठन् । अल्पार्थके १ जीर्णवृषभे अल्पक्षीरस्राविण्यां २ स्त्रीगव्याम् स्त्री

उस्रिय पु॰ उस्र+स्वार्थे अल्पार्थे वा घ । १ जीर्णवृषभे "उस्रियो वृषभः क्रन्दतु द्यौः" ऋ॰ ५,५८,६, २ स्त्रीगव्याम् स्त्री निघ॰। "गवामृष्व मुस्रियाणाम्" ऋ॰ ५,२,४, "उस्रियाणां क्षीरमुत्पादयन्तीनाम्" भा॰।

उह अर्दने भ्वादि॰ पर॰ सक॰ सेट् इदित् । ओहति औहत्, औहीत्, उवोह ऊहतुः । अप अपसारणे "तामपौहीत् निशाचरः" भट्टिः "अपोहद्युत्तर." रघुः

उह अव्य॰ उ च ह च द्व॰ । १ संबोधने, २ एवार्थे च ।

उहह अव्य॰ उह च ह च । सम्बोधने ।

उहू स्त्री उह-कू। खेदसूचके शब्दे "नखानि विधुसङ्गया करतलेन तत्याजयोत् ततः क्षितितलभ्रमात् करमपास्य सद्दूरतः । ततोऽवलयशिञ्जितैर्भ्रमरगुञ्जिता यद्वया उहूरिति कुहूरवध्वनिभियाऽपतत् मूर्च्छिता"। वह-कू। वाहके त्रि॰। "हिरण्यपक्षाँ उहुव उपर्बुधः" ऋ॰ ४,४५, ४, उहुवः वाहकाः" भा॰ उवङ् छान्दसः

उह्यमान त्रि॰ वह-कर्मणि शानच्। यस्य वहनं क्रियते तस्मिन् "यथोह्यमानः किल भोगिनैरिणा" नैषध॰।

उह्र पु॰ वह-रक् । वृषभे शब्दार्थचिन्तामणिः

इति वाचस्पत्ये उकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ऊ

ऊकारः स्वरवर्णभेदः "ओष्ठ्यावुपू" इत्युक्तेः ओष्ठस्थानोच्चारणीयः स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः दीर्घश्च द्वाभ्यां मात्राकालाभ्यामुच्चार्यत्वात् तस्य प्लुतस्योक्तिश्चिन्त्या त्रिमात्रकालस्यैव प्लुतत्वात् व्यञ्जनाकारभेदाच्च प्लुतस्य पार्श्वस्थत्र्यङ्कचिह्नितह्रस्वाकारेणैव लेखनप्रथाचारात्। त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकभेदात् द्विधा तेन षड्विधः तस्योच्चारणे विवार आन्तरप्रयत्नः "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्" शिक्षोक्तेः विवृतत्वञ्च जिह्वाग्रादेः स्पर्शाभावः। "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषत् नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः" इति शिक्षोक्तेः तस्य तन्त्रे शुक्लाद्याकारतया ध्येयतोक्ता यथा "शुक्लकुन्दसमाकार ऊकारः परकुण्डली" कामधेनुतन्त्रम्। तस्य वामकर्णे सबिन्दुकतया निर्बिन्दुकतया वा मातृकान्यासे न्यासः। अतएव वामकर्णशब्देन तस्याभिधेयता "दीर्घाः सेन्दुर्वामकर्णपरिगतो बीजमन्त्रकेऽपि।" कर्पूरस्तवे हूङ्कारमन्त्रोद्धारः। तत स्वरूपे कारप्रत्ययः। तमव्ययम्। अधिकं स्वरवर्णसमाप्तौ दृश्यते।

ऊ अव्य॰ वेञ् क्विप्। १सम्बोधने, २वाक्यारम्भे, ३दयायां, ४रक्षायाञ्च मेदि॰ उञः स्थाने इतौ परे अनुनासिक ऊँ इति आदेशे तदर्थे तस्य प्रगृह्यत्वादितौ न सन्धिः।

ऊँ पु॰ अवतीति अव-क्विप् ऊठ्। १महादेवे २चन्द्रे च। ३पालके त्रि॰ शब्दरत्ना॰

ऊढ पु॰ वह–प्रापणे यानार्थत्वात् १कर्त्तरि क्त। १कृतविवाहे पुंसि "परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्" अमरः कृतवत् ऊढवत् तत्रैव पु॰। कर्म्मणि क्त। कृतविवाहायां स्त्रियाम् स्त्री। "भार्य्योढं तमवज्ञाय तस्थे सौमित्रयेऽमर्षी" भट्टिः "कन्या पितुर्धनहरी यद्यनूढा भवेत्तदा" स्मृतिः "ऊढानूढासमवायेऽनूढैव प्रथमं धनहारिणी" दायक॰। "ऊढमाख्यत्" इति वाक्ये औजढत् न सि॰कौ॰ औजढत् न इत्यन्ये। २कृतवहने धृते त्रि॰। अस्य प्रशब्देन प्रा॰ स॰ वृद्धिः। प्रौढः "प्रौढकन्यावरादोषदर्शनात्" रघु॰ "अवयदुपहत्ये नार्थकस्येति" परिभाषया प्रौढवानिष्पत्त्ये न वृद्धिः

ऊढकङ्कट पु॰ ऊढो धृतः कङ्कटः कवचो येन। धृतकवचे वर्म्मिते।

ऊढि स्त्री वह-भावे क्तिन् संप्र॰। १वहने २विवाहे च। प्र+ऊढि प्रा॰स॰ वृद्धिः। प्रौढिः। ऊढिमाख्यत् औजिढत् न सि॰कौ॰ औजिढत् इत्यन्ये।

ऊत त्रि॰ वेञ्–क्त संप्र॰ दीर्घः। १तन्तुवयने २ग्रथिते। अवीतन्तुसन्ताने क्त। ३स्यूते "यस्मिन्नोतञ्च प्रोतञ्च" श्रुतिः। अव-क्त ऊठ्। ४रक्षिते त्रि॰।

ऊति स्त्री अव–क्तिन् ऊठ्। १रक्षणे। "देवस्य सन्त्यूतयो विविधाः" ऋ॰२,१४,६, "शतमस्माण् ऋद्धस्तूतयः" ४,३१,१०, कर्त्तरि क्तिच् ऊठ्। २रक्षितरि "उरुष्यत्समाधीदृशो न ऊती" ऋ॰४४,२, "ऊतीः ऊतयः रक्षन्तः" भा॰ अव–वेञ् वा क्तिन्। ३सीवने (सेलाइ) ४वयने (बोना) ५हरणे शब्दचि॰। ६लीलायाम् "नचास्य कश्चिन्निपुणेन धातुरवैति जन्तुः कुमनीष ऊतीः" भा॰१,५,३८, "ऊतीर्लीलाः" श्रीधरः वेञ्–कर्म्मणि कर्त्तरि वा क्तिन् क्तिच् वा। पुराणलक्षणमध्ये ७कर्म्मवासनारूपे लक्षणभेदे। "तस्मादिदं भागवतं पुराणं दशलक्षणम्" इत्युक्ता "अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः। मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः" इति दश लक्षणान्युद्दिश्य तेषां लक्षणान्युक्तानि यथा "भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः। ब्रह्मणो गुणवैषम्यात् विसर्गः पौरुषः स्मृतः। स्थितिर्वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः। मन्वन्तराणि सद्धर्म्म ऊतयः कर्म्मवासनाः। अवतारानुचरितं हरेश्चास्यानुवर्त्तिनाम्। पुंसामीशकथाः प्रोक्ताः नानाख्यानोपबृंहिताः। निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः। मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः। आभासश्च निरोधश्च यतोऽस्त्यध्यवसीयते। स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्द्यते" भाग॰ २,१०,२,८ "कर्म्मणां वासनाः ऊयन्ते कर्म्मभिः सन्तन्यन्ते इत्यूतय यद्वा इकारान्त संज्ञायां वयतेर्धातोरिदं रूपम्। ऊयन्ते कर्म्मभिर्बध्यन्ते संक्षिप्यन्ते वा ऊतयः" श्रीधरः

ऊधन् न॰ ऊधस्+टचो॰ सस्य नः। स्त्रीपशोः दुग्धाधारस्थाने (मेङ्) "वत्सो न मातुरुप सर्ज्यूधनि" ऋ॰८,६९,११ "यदः पीतासो अंशवो गावो न दुह्र ऊधभिः" ८,९,१९। "प्र धेनवः सिस्रते दुग्ध ऊधः" ऋ॰४,२२,६।

ऊधर न॰ ऊधस्+पृ॰ सस्य रः। स्त्रीगव्यादेः ऊधसि (मेङ्) "ऊधर्नग्ना भरन्ते" ऋ॰ ८,२,१२।

ऊधस् न॰ उन्द–क्लेदने असुन् किच्च दीर्घः। स्त्रीगव्यादेः दुग्धाधारे स्थाने (मेङ्) "गवामूधस्सु वक्षणासु" ऋ॰१०,४९,१०।

"यदेव स्त्रियै स्तनावाप्यायेते ऊधः पशूनाम्" शत० ब्रा० २,५,१,५। अस्य बहु० स० अनङ् समा० ङीप्। पीनोध्नी घटोध्नी। "भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि" रघुः। "अस्त्रियान्तु न कुण्डोधैनुकम्" सि० कौ०। अनन्तत्वेनैवोपपत्तौ अनङ्विधानं समासे सान्तप्रयोगवारणार्थम्। समासान्तविधेरनित्यत्वात् क्वचिन्न "मयूरकलेलां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम्। अभिनन्द्य स तां राजन्नन्दिनीं गाधिनन्दनः" भा० आ० १७५ अ०। आर्षत्वाद्वा तथा प्रयोगः। लोके तु न तथा। तत्र भवः शरीरावयवत्वात् यत्। ऊधस्य तद्भवे दुग्धे न०। "ऊधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुम्" रघुः। प्राशस्त्ये मतुप् मस्य वः ङीप्। ऊधस्वती प्रशस्तोधोयुक्तायां गवि। "सिषिचुः स्म व्रजान् गावः पयसोधस्वतीर्मुदा" भा० १,१०,५। ऊधसे हितम् गवादि० यत् अनङ् च। ऊधन्य ऊधसोहिते द्रव्यभेदे, यद्भोजने आपीनं पीनं भवति तस्मिन् द्रव्ये त्रि०। २रात्रौ निरु० तस्याश्च हि मकरकरसम्पर्केण क्लेदयोगात्तथात्वम्।

ऊन परिहाणे अदन्तचुरा० उभ० सक० सेट्। ऊनयति ते औनिनत् त लुङि वा चङ् औनयीत् औनयिष्ट। ऊनः ऊनितः। "मा त्वायतोजरितुर्काममूनयीः" ऋ० १,५,२,२।

ऊन त्रि० ऊन-कर्मणि अच्। १हीने, २असंपूर्णे च। "ऊनं न सत्त्वेष्वधिकोबबाधे" "किञ्चिदूनमनूनर्द्धेः शरदामयुतं ययौ" रघुः। "ऊने दद्याद्गुरुस्नेव यावत् सर्वं लघुर्भवेत्" इ० र०। "ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः" मनुः "ऊनं वाभ्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम्" याज्ञ०। ऊनार्थशब्दयोगे तृतीया। एकेनोनः। ऊनार्थकशब्देन वा तृतीयास०। माषेणोनः माषोनः कर्षोनः कलयोनः। एकोनविंशतिः एकोनत्रिंशत् एकोनचत्वारिंशत् एकोनपञ्चाशत् एकोनषष्टिः एकोनसप्ततिः एकोनाशीतिः एकोननवतिः एकोनशतम्। तत्तत्संख्याया एकैकोनसंख्यायाम्। एवं द्व्यूनविंशत्यादयोऽपि अष्टादशादिसंख्यासु। संख्यासु एकत्वस्य प्रथमोपस्थितत्वात् एकशब्दाप्रयोगेऽपि एकत्वेनैवोनत्वावगमात् ऊनविंशत्यादिशब्दानामेकोनविंशत्यादीनां बोधकत्वम्। "एकेन द्वाभ्यामित्यूनके निवृत्तः" सर्वानु०।

ऊनचत्वारिंश त्रि० ऊनचत्वारिंशतः पूरणः डट्। ऊनचत्वारिंशत्संख्यापूरणे एवमूनविंश ऊनत्रिंश ऊनपञ्चाश इत्यादयः तत्तत्संख्यापूरणेषु। स्त्रियां ङीप्। तत्रार्थे तमप्। ऊनचत्वारिंशत्तम तदर्थे। एवमूनविंशतितमादयस्तत्तत्संख्यापूरणेषु स्त्रियां ङीप्।

ऊबध्य न० ऊ-ईषदर्थे बध्यं जीर्णम्। ईषज्जीर्णे तृणादौ "यदूबध्यमुदरस्यापवाति" ऋ० १,१६२,१० "ऊबध्यम् अजीर्णं तृणादि" भा० "अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना ऊबध्यं वातं सब्वं तदारात्" यजु० १८,८४, "ऊबध्यमामाशयगतम्" वेददी०। २तत्स्थाने च "एतद्धोऽत्र तदूबध्यमिति सर्वेभ्योवास्तत्स्याङ्गेभ्य ऊबध्यं पावस्तु तं भवति तदूर्ध्वं सर्वाः" आश्व० गृ० ४,८,२६। अस्य अन्तःस्थ व मध्यत्वमित्येके।

ऊबध्यगोह पु० ऊबध्यस्य गोहः प्रच्छादनं यत्र। आन्त्रप्रच्छादनस्थाने। "सव्याहृतः शामित्रोबध्यगोहमास्यायोत्करास्तायान्" आश्व० श्रौ० ५,३,१६, "ऊबध्यगोहोनाम आन्त्रप्रच्छादनस्थानम्" नारा० वृ०। [आश्व।

ऊम् अव्य० ऊय-डुम्। १रोषोक्तौ, २प्रश्ने, ३निन्दायां, ४स्वी-

ऊम न० अव-मन् कित् ऊठ् च। नगरभेदे उज्ज्वलद०। कर्त्तरि मन्। २रक्षितरि त्रि०। "परि व ऊमेभ्यः सिञ्चता मधु" ऋ० १०,२२,५, "ऊमेभ्यो रक्षितृभ्यः" भा०। भावे मन्। ३रक्षणे न०। "ये सख्यं पूतमयाकृमूमैः" १,१६८,७, "ऊमैः अस्मद्रक्षणैः" भा०। उज्ज्वलदत्तस्तु तस्य वा० ह्रस्वमकारत्वमाह। स च उमाशब्दार्थे। वेदोक्तरूपम् यदि वाऽवतेः रूपमुभयथापि वा० ह्रस्व इति बोध्यम्

ऊय तन्तुसन्ताने भ्वा० ईदित् आत्म० स० सेट्। ऊयते औयिष्ट। ईदित्त्वात् निष्ठायां नेट् अतः ऊतवान् ऊतः

ऊररी अव्य० ऊय-बा० ररीक्। १अङ्गीकारे, २विस्तारे च। ऊर्यादि गतिस० ऊररीकृत्य। क्त ऊररीकृत अङ्गीकृते विस्तीर्णे च त्रि०। घञ् ऊररीकारः अङ्गीकारे विस्तारे च पु०।

ऊरव्य पुंस्त्री ऊरौ भवः शरीरावयवत्वात् यत्। वैश्ये तज्जातिस्त्रियां टाप् योपधत्वात् न ङीप्। वैश्यानां ब्रह्मण ऊरुजातत्वम् "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत" यजु० ३१,११, उक्तेः "लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः। ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्त्तयत्" मनूक्तेश्च। तस्य वृत्तिरपि तत्रोक्ता। "मुखबाहूरुपज्जानां पृथक् कर्म्माण्यकल्पयत्" इत्युपक्रम्य "पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च। वणिक्पथं कुसीदञ्च वैश्यस्य कृषिमेव च"। २ऊरुभवमात्रे त्रि०।

ऊरी अव्य० ऊय-बा० रीक्। १अङ्गीकारे, २विस्तारे च।

ऊर्व्वादि० इति गतिसमासादि ऊररीवत् द्रष्टव्यम् ।

ऊरु पु० ऊर्णूयते आच्छाद्यते ऊर्णु-कर्म्मणि कु नुलोपश्च । जानूपरिभागे तस्य वस्त्रादिभिराच्छादनीयत्वात् तथात्वम् । "नितान्तनारीपरिधानधूननस्फुटागसाप्यूरु लोलचक्षुषः" "करभकरोरुभिरुरुभिर्द्दधानैः" माघः । "कदली कदली, करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः । भुवनत्रितये न बिभर्त्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः" प्रसन्नरा० । "धात्रीकराभ्यां करभोपमोरुः" "भुजमूर्द्धोरुबाहुल्यादेकोऽपि धनदानुजः" रघुः अस्य उपमानपूर्व्वकत्वे उत्तरपदस्यास्य बहु०स०स्त्रियाम् ऊङ् । करभोरूः "करभोरु ! रतिमात्रे द्वितीये पञ्चमेऽप्यहम्" विद्यासुन्द० संहितशफलक्षणवामपूर्व्वकस्यापि ऊङ् । संहितोरूः सम्यग्हितौ-रुका इत्यर्थः शफाविव संश्लिष्टौ ऊरू यस्याः शफोरूः । लक्षणयुक्तावूरू यस्याः लक्षणोरूः । वामौ मनोहरौ ऊरू यस्याः वामोरूः "वक्षन्नो नवगमकरोविषद्वितो-र्वामोरुरतिशयमाप विभ्रमस्य" किरा० । संहितसहपूर्व्वकस्यापि तादृशस्य ऊङ् । संहितौ हितयुतौ ऊरू यस्याः संहितोरूः । भारं सहेते सहावूरू यस्याः सहोरूः । ऊरौ भवः शरीरावयवत्वात् यत् । ऊरव्य ऊरुभवे वैश्ये पुंस्त्री तद्भवमात्रे त्रि० । स्वाङ्गतयाऽस्मात् निपातनात् बहु०स०स्त्रियां ङीष् । ऊरुभिन्नी ।

ऊरुग्राह पु० ऊरू गृह्णाति बध्नाति ग्रह-अण् उप०स० । ऊरुस्तम्भरोगे ऊरुस्तम्भशब्दे विवृतिः । "ऊरुग्राहगृहीताश्च केचित्तत्राभवन् भुवि" भा०द्रो०१४६ अ० ।

ऊरुज पुंस्त्री ऊरोर्जायते जन-ड । वैश्ये स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २ऊरुजातमात्रे त्रि० ऊरुजातोरुजन्मादयोऽप्यत्र । ३भृगुवंश्ये और्व्वे ऋषिभेदे पु० तस्य ऊरुतोजन्मकथा भा० आ० १७८, ७९ अ० "कृतवीर्य्य इति ख्यातो बभूव पृथिवीपतिः । याज्यो वेदविदां लोके भृगूणां पार्थिवर्षभः । स तानग्रभुजस्तात ! धान्येन च धनेन च । सोमान्ते तर्पयामास विपुलेन विशाम्पते ! । तस्मिन्नृपतिशार्दूले स्वर्य्यातेऽथ कथञ्चन । बभूव तत्कुलेयानां द्रव्यकार्य्यमुपस्थितम् । भृगूणां धनं ज्ञात्वा राजानः सर्व्व एव ते । याचिष्णवोऽभिजग्मुस्तांस्तात भार्गवसत्तमान् । भूमौ तु निदधुः केचिद् भृगवो धनमक्षयम् । ददुः केचिद्द्विजातिभ्यो ज्ञात्वा क्षत्रियतो भयम् । भृगवस्तु ददुः केचित्तेषां वित्तं यथेप्सितम् । क्षत्रियाणां तदा तात ! कारणान्तरदर्शनात् । ततो महीतलं तात ! क्षत्रियेण यदृच्छया । खनताधिगतं वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि । तद्वित्तं ददृशुः सर्व्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः । अवमन्य ततः क्रोधाद्भृगूंस्तान् शरणागतान् । निजघ्नुः परमेष्वासाः सर्व्वांस्तान्निशितैः शरैः । आगर्भादवकृन्तन्तश्चेरुः सर्व्वां वसुन्धराम् । तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा । भृगुपत्न्यो गिरिं दुर्गं हिमवन्तं प्रपेदिरे । तासामन्यतमा गर्भं भयाद्दधे महौजसम् । ऊरुणैकेन वामोरुर्भर्त्तुः कुलविवृद्धये । तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मण्यास्तु भयार्दिता । गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपह्वरे । ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः । ददृशुर्ब्राह्मणीं तेऽथ दीप्यमानां स्वतेजसा । अथ गर्भः स भित्त्वोरुं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह । मुष्णन् दृष्टीः क्षत्रियाणां मध्याह्न इव भास्करः । ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गेषु बभ्रमुः । ततस्ते मोहमापन्ना राजानो नष्टदृष्टयः । ब्राह्मणीं शरणं जग्मुर्दृष्ट्यर्थं तामनिन्दिताम् । ऊचुश्चैनां महाभागां क्षत्रियास्ते विचेतसः । ज्योतिःप्रहीणा दुःखार्त्ताः शान्तार्च्चिष इवाग्नयः । भगवत्याः प्रसादेन गच्छेत् क्षत्त्रं सचक्षुषम् । उपरम्य च गच्छेम सहिताः पापकर्म्मणः । सपुत्रा त्वं प्रसादं नः कर्त्तुमर्हसि शोभने ! । पुनर्दृष्टिप्रदानेन राज्ञः सन्त्रातुमर्हसि । ब्राह्मण्युवाच । नाहं गृह्णामि वस्तात ! दृष्टीर्नास्मि रुषान्विता । अयन्तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः । तेन चक्षूंषि वस्तात ! व्यक्तं कोपान्महात्मना । स्मरता निहतान् बन्धूनादत्तानि न संशयः । गर्भानपि यदा यूयं भृगूणां घ्नत पुत्रकाः । तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः । षडङ्गश्चाखिलो वेद इमं गर्भस्थमेव ह । विवेश भृगुवंशस्य भूयः प्रियचिकीर्षया । सोऽयं पितृवधाद्व्यक्तं क्रोधाद्वो हन्तुमिच्छति । तेजसा तस्य दिव्येन चक्षूंषि मुषितानि वः । तमिमं तात ! याचध्वमौर्व्वं मम सुतोत्तमम् । अयं वः प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टीः प्रमोक्ष्यति । वसिष्ठ उवाच । एवमुक्तास्ततः सर्व्वे राजानस्ते तमूरुजम् । ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादञ्च चकार सः । अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तमः । स और्व्व इति विप्रर्षिरूरुं भित्त्वा व्यजायत । चक्षूंषि प्रतिलभ्याथ प्रतिजग्मुस्ततो नृपाः" ।

ऊरुदघ्न त्रि० ऊरु+"प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्ध्वमाने मतौ मम" वार्त्तिकोक्तेः ऊर्द्ध्वमाने दघ्नच् । ऊरुपर्य्यन्तोर्द्ध्वमानान्विते जलादौ । "यावानुदाङ्कःपुरुषस्तावत् क्षत्रियस्य

कुर्य्यात् प्रपदघ्नं ब्राह्मणस्योपस्थदघ्नं क्षत्रिया ऊरुदघ्नं वैश्यस्य एतावद्धि स्त्रुग्सर्ववीर्य्यो भवति" शत॰ब्रा॰ १२,८,२,११। "ऊरुदघ्ने द्वितीयोजानुदघ्नस्तृतीयः १२,२,१,२। अत्रार्थे द्वयसच् तत्परिमाणे उभयत्र स्त्रियां ङीप्।

ऊरुपर्व्वन् पु॰ ऊर्वोः पर्वेव। जानुनि (हांटु)।

ऊररी अव्य॰ऊर-ईक्। १अङ्गीकारे २विस्तारे च ऊर्य्यादि॰ गतित्वात् कृञि प्र॰। ऊररीकृत्य। घञ्। ऊररीकारः अङ्गीकारे विस्तारे च पु॰। क्त। ऊररीकृत अङ्गीकृते विस्तीर्णे च त्रि॰।

ऊरुस्तम्भ पु॰ऊरू स्तभ्नाति स्तम्भ–अण् उप॰स॰। रोगभेदे स च रोगः भावप्र॰ सनिदानपूर्वरूपादिदर्शितः यथा "शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः। जीर्णाजीर्णे तथायासक्षोभस्वप्नजागरैः। सश्लेष्मेदःपवनः साममत्यर्थसञ्चितम्। अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत् प्रतिपद्यते। सक्थ्यस्थिनी प्रपूर्य्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन सः। तदा स्तभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ। परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ। ध्यानाङ्गमर्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः। संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः। तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे" "प्राग्रूपं तस्य निद्रा ऽतिध्यानं स्तिमितता ज्वरः। रोमहर्षोऽरुचिश्छर्दिर्जङ्घोर्वोः सदनं तथा। वातशङ्किभिरज्ञानात्तत्र स्यात् स्नेहनात् पुनः। पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा। जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वदाहश्च वेदना। पदं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च। संस्थाने पीडने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः। अन्यनेयौ हि सम्भग्नावूरूपादौ च मन्यते। यदा दाहार्त्तितोदार्त्तौ वेपनः पुरुषो भवेत्। ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवम्" अन्यथा दाहाद्युपद्रवरहितं तमपि नवमुत्पन्नमात्रं साधयेत्। सात्त्विकभावेन २ऊर्वोःस्तम्भे च। "करिणीयोरुस्तम्भविघ्नता" काद॰।

ऊर्ज्ज बलाधाने जीवने वा अदन्तचु॰ पक्षे भ्वा॰पर॰ सकरणे सक॰ सेट्। ऊर्ज्जयत्। नाभयो वाजिनमूर्जयन्ति" ऋ॰८,८६,४, "यो देवोवान्नमत्ति स शाखति तमूर्ज्जयति" शत॰ब्रा॰७,५,१,१८, "तां वो देवाःसुमतिमूर्ज्जयन्तीमिषमश्याम" ऋ॰५,४१,१८।

ऊर्ज्ज् स्त्री ऊर्ज्ज–भावे क्विप्। १बले। करणे क्विप् २अन्ने न॰। ३अमृतनामभेदेऽस्य अत्यन्तसारभूते रसभेदे स्त्री "विश्वे देवा यामूर्ज्जं मदन्ति" ऋ॰७,४६,४, "यास्त ऊर्ज्जस्सम्बभूवुः" अथ॰१२,१,१२, इह पृथिव्याः सम्बोधनेन तस्या विकाराद्रसाख्यादस्तमूर्ज्जोद्भवम्। "स ऊर्जमुपजीवतीति" छ॰ उ॰ "ऊर्ज्जं दुहन्ति सूनृतम्" ऋ॰ ३,२०, "ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्ज्जं मयि धेहि" यजु॰४,१०, "ऊर्क् अन्नरसरूपा" वेददी॰ऊर्ज्जं बलं धेहि इत्यर्थः "अन्नमूलं बलं पुंसाम्" इत्युक्तेः अन्नरसस्य बलाधायकत्वम्। "ततःसमूहात्क्षतिमप्यगेषाद्दूर्जा ज्वलन्तं प्रथितप्रकाशान्" भट्टिः ऊर्ज्जा बलेन "बलमूर्ज्जं च यच्छति" मनुः अत्र बलोर्जोर्भेदोदैहिकमानसिकत्वाभ्यां शारीरिकं बलमूर्क् इति बोध्यम्। ४जले स्त्री। "ऊर्जो नपातं स हि नायमस्मयुः" यजु॰२७,४४, ऊर्क्शब्देनाप उच्यन्ते अद्भ्यो वृक्षाजायन्ते ततोऽग्निः इत्यग्नेरपाम्नप्त्वम्। वेददी॰। "ऊर्ज्जांपते पाहि" यजु॰२७,४२।

ऊर्ज्ज पु॰ऊर्जति रसादिकं सोमोऽत्राधारे अच्। १कार्त्तिके मासि तस्य शरदृतोरुत्तरावयवत्वात् तत्र सोमेन रसवीर्य्याधिक्यवर्द्धनेन तथात्वम्। "इषोर्जौ शरत्" इत्युपक्रम्य अयने विभज्य च "तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्तास्तेषु भगवानाप्यायते सोमोऽम्ललवणमधुररसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरं च सर्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते" सुश्रुते शरदृतोरन्तिमस्य कार्त्तिकस्य उत्तरोत्तरबलाधिक्याभिधानेनास्य तथात्वम्। करणे अच् घञ् वा सेट्कत्वान्न कुत्वम्। २उत्साहे। भावे अच् घञ् वा। ३बले ४जीवने च। करणे अच् घञ् वा। ५जले न॰ "ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालम्" यजु॰ २,३४। जलस्योजाधायकत्वात् अन्नस्य जलाधीनत्वेन बलहेतुत्वात्तथात्वम् "ऊर्जसन! ऊर्ज्जं धाः" ऋ॰६,३,७, "ऊर्जस्य सने! अन्नस्य दातः!" भा॰ "ऊर्जाद उत यज्ञियासः" ऋ॰१०,५३,४। ऊर्जादः अन्नादाः भा॰ "अत्र ऊर्जशब्दःअन्नगतं रसमभिधत्ते तेन तदाधायकत्वात् तथात्वम्। "तदचितपथ्यादेश ऊर्भितोर्जमसंशयम्" सुश्रु॰ कर्त्तरि अच्। ६बलान्विते त्रि॰ "सततगत्यमूर्जमतङ्गजम्" माघः।

ऊर्ज्जयोनि पु॰ ऋषिभेदे "ऊर्ज्जयोनिरुदायेषो नारदोऽपि महानृषिः" भा॰ अनु॰४अ॰।

ऊर्ज्जव्य पु॰राजभेदे "सिषेतु न ऊर्ज्जव्यस्य पुष्टेः" ऋ॰५,४१, २०, "ऊर्ज्जव्यस्य एतन्नामकस्य राज्ञः" भा॰

ऊर्ज्जस् न॰ ऊर्ज्ज–असुन्। १उत्साहातिशयाधायके बले २अन्नरसभेदे च। ततोऽस्त्यर्थे विनि ऊर्ज्जस्विन्, मतुप् ऊ-

र्जस्वत्, मतुप् मस्य वः। ऊर्जस्वत्। तद्धति त्रि०तत्र विन्नन्तस्य मतुबन्तस्य च स्त्रियां ङीप्। "ऊर्जस्वन्तं हविषोदत्त भागम्" ऋ०१०,५१,८, "ऊर्जस्वती चासि पयस्वती च" यजु०१,२७, "ऊर्जस्वन्तं मन्यमानम् आत्मानं भगवानजः" भाग०३,२०,४२, "ऊर्जस्वलं हस्तिवरस्य मेतत्" भट्टिः "भोङ्कारमूर्जस्वलमाकदेहम्" रघुः "ऊर्जस्विन्य ऊर्जमेधाय यत्ते" भा० अनु०७६ अ०। "बलमूर्जस्वरं लोके दन्तोर्जस्वी भवेन्नरः" भा०अनु० ११२अ० ऊर्जः करोति। ऊर्जस्+कृ–अच् इत०। बलतायमानरसाधायके त्रि०। "ऊर्जस्करान् हव्यवाहान्" भा०व०२२अ०।

ऊर्जा स्त्री भा०ऊर्ज–भावे अ। १बले २उत्साहे ३बलकरविकारे ४वृद्धौ च। ५ऊर्जास्त्यस्य मतुप् मस्य वः। ऊर्जावत् बलान्विते हविष्मति च त्रि० स्त्रियां ङीप्। "ऊर्जावतीं महापुण्यां मधुमतीं त्रिवर्गगाम्" भा०अनु० २६अ०।

ऊर्जित त्रि०ऊर्ज–कर्त्तरि क्त। १बलान्विते २वृद्धियुक्ते च। "माहकं च भृशमूर्जितं दधत्" रघुः। "विनिहत्य बलमूर्जितश्रीः" माघः। भावे क्त। ३बले ४सामर्थ्ये ५उत्साहे च न०। "उपपत्तिमदूर्जिताश्रयम्" किरा० णिच् क्त। ततद्दो ६वर्द्धिते त्रि०। "हिमकरोमकरोर्जितकेतनम्" रघुः।

ऊर्ण न० ऊर्णा अस्त्यस्य कारणत्वेन अर्श०अच्। मेषलोमरचितवस्त्रादौ "ऊर्णं राङ्कवं चैव कीटजं पट्टजं तथा। कुटीकृतं तथैवात्र कमलानां सहस्रशः। श्लक्ष्णं वस्त्रमकार्पासमाविकं मृदु चाजिनम्" भा०स० ५०अ०। २मेषलोम्नि स्त्री। "माङ्गल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छिखस्य" रघुः "कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च" मनुः। ३ललाटस्थचिह्नभेदे ऊर्णाशब्दे उदा०। स च चक्रवर्त्तित्वसूचकः भ्रूद्वयमध्यगत श्वेतावर्तसूक्ष्मांशुनिभः प्रदक्षिणावर्तः। नरलक्षणग्रन्थे दृश्यते।

ऊर्णनाभ पु०ऊर्णु नाभवत्। (माकड़सा) लूतायाम् "यथोर्णनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः" श्वे०उ०। कौरवपक्षे २यक्षभेदे ततः अपत्ये शिवा० अण्। और्णनाभ तदपत्ये पुंस्त्री। स्त्रियां ङीप्। तस्य परिखीक्षितोदेशः राजन्या० वुञ्। और्णनाभक तत्क्षीक्षितदेशे। समासान्तविधेरनित्यत्वात् क्वचित् अच् न। "आधारेण विना सृष्टिरूर्णनाभेरपीष्यते। न च निःसाधनः कर्त्ता कश्चित् सृजति किन्तु न" भट्टा०तन्त्रवार्त्तिकम्। "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति" मुण्डकोप०।

ऊर्णम्रदस् त्रि० ऊर्णमिव ऊर्णानिर्म्मितवस्त्रमिव म्रदीयः अतिशयेन मृदु वेदे म्रदीयस्+नि० ईयसोरीयसोर्लोपः। ऊर्णावत्यातिमृदौ "ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावतः" ऋ०१०, १८,१०, "ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि" यजु०२,२, "ऊर्णम्रा-च्छिरस्पूर्णम्रदा ऊर्जं मयि धेहि ४,१०। अत्र मृदुत्वे-नोर्णाया उपमानतोक्तेः काश्मीरदेशजस्य (पशम) प्रसिद्धस्य आविकलोमस्य एव ऊर्णत्वं तस्यैवातिमृदुत्वात्।

ऊर्णवाभि पु० ऊर्णनाभिः पृ० षत्वे वा नस्य वः। (माकड़सा)। लूतायां "यथोर्णवाभिस्तन्तुनोच्चरेत्" शत० ब्रा० १४,५,१,२३।

ऊर्णामय ऊर्णा+विकारे मयट्। मेषलोमविकारे वस्त्रादौ "ऊर्णामयं कौतुकहस्तसूत्रम्" कुमा०।

ऊर्णायु त्रि० ऊर्णा–अस्त्यर्थे युस् बिवयात् भत्वाभावेन न आतो लोपः। १ऊर्णाविशिष्टे "इममूर्णायुं वरुणस्य नाभिम्" यजु०१३,५० "ऊर्णायुमूर्णावन्तम्" वेददी०। २गन्धर्वभेदे "ऊर्णायुचित्रसेनश्च हाहा हूहूश्च भारत! हरिवं० १२८ अ० "बहुभिः सह गन्धर्वैः प्रागास्येत च तुम्बुरः। महाद्युतिचित्ररथा ऊर्णायुतनयस्तथा" भा० २६१ अ०। "सोमदा नाम गन्धर्वी ऊर्णायुदुहिताऽभवत्" रामाय०।

ऊर्णावत त्रि०ऊर्णा अस्त्यर्थे बा०वतच्। ऊर्णायुक्ते। "अवावेः इममूर्णायुमिव ऊर्णावतं त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिम्" शत०ब्रा०७,५,२,२१।

ऊर्णास्तुक त्रि० अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकम् अव्ययम् ऊर्णास्याव बा० उक। ऊर्णायुक्ते "ऊर्णास्तुकं केशपक्षयोर्वेले भवतः" आश्व० गृ० १,७,१०,

ऊर्णु आच्छादने अदा०उभ०सक० सेट्। ऊर्णोति ऊर्णौति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति ऊर्णुते। ऊर्णुयात् ऊर्णुवीत। ऊर्णोतु ऊर्णौतु ऊर्णुहि ऊर्णुताम्। और्णोत् और्णौत्। और्णुत। और्णवीत् और्णावीत् और्णुवीत् और्णु(र्णा)(र्णु)विष्ट ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः। ऊर्णुनुविरे। ऊर्णु(र्ण)विता। ऊर्णूयात् ऊर्णु(र्ण)विषीष्ट। ऊर्ण(र्णु)विष्यति ते और्णु(र्ण)विष्यत् त। ऊर्णुवन् ऊर्णुवानः ऊर्णुतः। "स द्यामौर्णोदन्तरिक्षम्" अथ०७,१,२, "ऊर्णुनाव दिशः शरैः" "द्रोणोर्णुवानात् ककुभो बलीयान्" भट्टिः "ऊर्णुना-

मिर्यद्योर्णुते" भा० २,६,२७,। यनि ऊर्णुनूषति ते ऊर्णुनुविषति ते ऊर्णुनविषति ते ।

अप+अपसारणार्थे "अपोड्ता अपोर्णुवन्तो अस्तु:" ऋ० १,१६०,६, "अपोर्णुवन्तः अपगतनिरसनवन्तः" भा०।

अभि+आभिमुख्येन आच्छादने । "अभ्यूर्णोति यन्नग्नं भिषक्ति" ऋ० ८,७९,२, [२,१४,२

आ– सम्यगाच्छादने । "इन्द्रं सोमैरोर्णुत जूर्णुवस्त्रैः" ऋ०

प्र– प्रच्छादने । प्रौर्णुवन् शरवर्षेण तानपौरोहिताचरः" । "प्रोर्णुवन्तं दिशो बाणैः" भट्टिः ।

वि–विगतावरणे प्रकाशने । "व्यवितर्व्यूर्णुवेऽरुचीना" ऋ० ४,५४,२, "व्यूर्णुषे प्रकाशयसि" भा०

ऊर्द् ऊर्द् धातुवत् ।

ऊर्द् त्रि० ऊर्द्–अच् । क्रीडायुक्ते स्त्रियां गौ० ङीष् ।

ऊर्द्दर न० ऊर्जा बलेन दृणाति दृ–"ऊर्जि दृणातेरलची पूर्वान्त्यलोपश्च" उणा० अल् अच् वा ऊर्जोऽन्त्यलोपश्च उज्ज्व० । १शूरे २राक्षसे च उज्ज्वल० । उद्दीर्णम् पूर्णम् उद्+दृ–अच् पृषो० उद् ऊरादेशः । धान्याधारभेदे कुसूले माधवः । "ऊर्दरं पृणता यवेनेदम्" ऋ० २,१४,११। उद्दीर्णम् ऊर्दरं कुसूलम्" भा०

ऊर्द्ध(र्द्ध्व) त्रि० उद्–हाङ्–ड पृषो०ऊरादेशः । १उच्चे २उपरि ३उपरितने च "प्रबोधयत्यूर्द्ध्वमुखैर्मयूखैः"कुमा० "मौलोर्द्धरेखागतवेन संसन्" । "व्यक्तोर्द्धरेखाभ्युदयोर्द्ध-र्द्धिः" "गङ्गोर्द्धप्रवर्त्तिनी" रघु: । ४उत्पाटिते ऊर्द्धकचः हेम०। ५अनुपविष्टे दण्डायमाने "आसीनः ऊर्द्धः प्रह्वो वा नियमोयत्र नेदृशः"छन्दो० "ऊर्द्धः अनुपविष्टः" व्या०त० रघु० । ६उत्क्षिप्ते "ऊर्द्धग्रावाणः" ऋ० ३,५४,१२ । ऊर्द्धग्रावाणः सोमाभिषवार्थमुद्यतग्रावाणः भा० । हुयतेर्वा च तेन सकारत्वमपि तत्रार्थ

ऊर्द्ध(र्द्ध्व)क पु० ऊर्द्धः सन् कायति शब्दायते । मृदङ्गभेदे स च गोपुच्छवदाकारस्थितावपरिमितः सार्द्धाऽर्धाङ्गुलः ऊर्द्धं कृत्वा वाद्यते । "ऊर्द्धको गोपुच्छसमस्थितालोऽर्धाङ्गुलो मुखे । कृत्वोर्द्धं वाद्यते"शब्दार्थचिन्ता: । "हरीतक्याकृतिस्त्वङ्क्यस्त्वालिङ्ग्यो यवाकृतिः । ऊर्द्धकोदस्तु गोपुच्छः स्यात् मुरजाभेदतोमताः" शब्दचि० ।

ऊर्द्ध(र्द्ध्व)कच त्रि० ऊर्द्धा उत्पाटिता कचा यस्य । विकचे हेम० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष् ।

ऊर्द्ध(र्द्ध्व)कण्ठ त्रि० ऊर्द्धः कण्ठोऽस्य । १उन्नतकन्धरे स्त्रियां वा ङीष् । २महाशतावरीलतायां स्त्री ङीष् राजनि०।

ऊर्द्ध(र्द्ध्व)कर्म्मन् न० ऊर्द्धं ऊर्द्धदेशप्राप्त्यर्थं कर्म क्रिया । उत्थानक्रियायाम् "उदोऽनूर्द्धकर्म्मणि" पा० । ऊर्द्धचेष्टोर्द्धक्रियादयोऽप्यत्र । बहु०स०। तत्कर्मवति त्रि० स्त्रियां वा टाप् ।

ऊर्द्धकाय पुंन० । ऊर्द्धं कायस्य एकदे० तत० । देहस्योर्द्धभागे

ऊर्द्धकेतु त्रि० ऊर्द्धः उच्छ्रितः केतुर्यस्य यत्र वा । १उच्छ्रितध्वजे राजादौ तथाभूतपृथ्व्यां स्त्री । २जनकवंश्ये नृपभेदे पु० । "ऊर्द्धकेतुःसनद्वाजादजोऽथ पुरजित्सुतः" भाग० ९,१३,१३ ।

ऊर्द्धकेश पु० ऊर्द्धः केश इव कुशाग्रं यस्य । "ऊर्द्धकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः"स्मृत्युक्ते कुशमयब्राह्मणे । उन्नताग्रकेशयुक्ते त्रि० स्त्रियां वा ङीप्

ऊर्द्धग त्रि० ऊर्द्धं गच्छति गम–ड । १उपरिगते ।"भुजा मह्योत्पाथमसह्यदूर्द्धगम्" कुमा० "उत्पाटनमुरोभागोहिताकारानूर्द्धगान् दीप्ततेजसः" भा० व० २२अ० । ऊर्द्धगतदेहस्थवायुकृते २रोगभेदे "ऊर्द्धगे रक्तपित्ते च शीतमच्छः प्रशस्यते"सुश्रु० "तद्योर्द्धगोऽनिलः कार्श्यं दौर्बल्यं पाण्डुगात्रता" सुश्रु० । सर्वेषामुपरिगतत्वात् ३परमेश्वरे पु० "ऊर्द्धगः सत्पथाचारः" विष्णुसह० । "सर्वेषामुपरि तिष्ठन् ऊर्द्धगः" शा०भा० । ऊर्द्धगतिशालिनि ४धार्म्मिके त्रि० "धर्मेण गमनमूर्द्धमधस्ताद्भवत्यधर्म्मेण" सां०का० धर्मेणोर्द्धगत्यभिधानात् धार्मिकस्य तथात्वम् । ऊर्द्धगतादयोऽप्यत्र । ५ऊर्द्धगतियुक्ते उत्थायिनि त्रि० ।

ऊर्द्धगति स्त्री० ऊर्द्धा गतिः । १ऊर्द्धगमने । यथा ज्वलनादेः यथोक्तं सुश्रु० "उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मरूक्षखरलघुविशदं रूपगुणबहुलमीषच्चक्षुं कटुकरसप्रायम् विशेषतश्चोर्द्धगतिस्वभावमिति तैजसं समूहनपचनदारणतापनप्रकाशनप्रभावर्णकरमिति" । ऊर्द्धज्वलनादयोऽप्यत्र । "गमनं रेचनं स्पन्दनोर्द्धज्वलनमेव च । तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते" भाषा० । "प्रसिद्धमूर्द्धज्वलनं हविर्भुजः" माघ: ऊर्द्धगतिश्च लाघवातिशयेन भवति सत्त्वस्य च लघुत्वात् ऊर्द्धगतिहेतुत्वमुक्तम्" सा०का० "सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः"। "तत्र वायोरुद्गमने हेतुलाघवं गौरवप्रतिद्वन्द्वि, यतोऽग्नेरूर्द्धज्वलनं भवति" सा०कौ०। २ऊर्द्धलोके स्वर्गादौ गमने च तद्धेतौ धर्मे "धर्मेण गमनमूर्द्धमिति" सा०का०उक्तेः "ऊर्द्धं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः" इति गीतोक्तेश्च सात्त्विकभावमात्रस्यापि तद्धेतुत्वम् । ऊर्द्धम् देहात् ३उत्क्रमणे । ऊर्द्धं गतिर्यस्य ४ऊर्द्धगामिनि त्रि०।

ऊर्द्धगपुर न॰ कर्म॰। अन्तरिक्षपुरे खपुरे हरिश्चन्द्रपुरे त्रिका॰। हरिश्चन्द्रपक्षे तत्पुरस्योर्द्धत्वं वक्ष्यते। २त्रिपुरासुरपुरे च तत्पुरस्यान्तरिक्षगतत्वम् हरिवं॰ २२४ अ॰ यथा
"त्रिपुरं पुरुषव्याघ्र! शङ्खजालसमीरितम्। विक्रामति नभोमध्ये मेघवृन्दमिवोत्थितम्। प्राकारेण महद्धेन काञ्चनेन विराजता। मणिभिश्च प्रकाशद्भिः सर्वरत्नैश्च तोरणैः। बभासे नभसो मध्ये श्रिया परमया ज्वलत्। गन्धर्वोत्पामिवोदग्रं कर्म्मणा साधितं पुरम्। वाजिनः पवनसंयुक्ता वहन्ति बलदर्पिताः। पुरं प्रभाकरं श्वेतं मनोभिः कामचारिणः। धावन्तो वेगमास्थाय विक्रमैः प्राक्संस्थितैः। खादन्त इवाकाशं खुरैः शशदलप्रभैः। वायुवेगसमैर्वेगैः कम्पयन्त इवाम्बरम्। सर्वतः समदग्धनं चक्षुर्भिर्विदितात्मभिः। अग्निभिर्ज्वलनप्रख्यैर्लीपता दग्धकिल्विषैः। गीतवादित्रबहुलं गन्धर्वनगरोपमम्। चित्रायुधसमाकीर्णैः प्रतप्तकनकप्रभैः। भवनैर्बहुवर्णैश्च पांशुभिः समलङ्कृतैः। देवेन्द्रभवनाकारैः शुशुभे तत्पुरद्युति। प्रासादाग्रैः महद्भिश्च कैलासशिखरप्रभैः। शुशुभे दैत्यनगरं बहुरूपमिवाम्बरम्। चर्याट्टालकसम्पन्नं तप्तकाञ्चनसप्रभम्। क्ष्वेडितोत्क्रुष्टबहुलं सिंहनादविनादितम्। बभौ दनुजनाकीर्णं वनं चैत्ररथं यथा। समुद्गतपताकं तद्दिविभिव विराजितम्। रराज त्रिपुरं राजन्! महाविद्युदिवाम्बरे"।

ऊर्द्धचरण पु॰ ऊर्द्ध ऊर्द्धस्थः चरणोऽस्य। १तपस्विभेदे ऊर्द्धपाददयोऽप्यत्र। २अष्टपादे शरभे च तस्याष्टानां पादानां मध्ये चतुर्णामूर्द्धस्थत्वात् तथात्वम्।

ऊर्द्धजानु त्रि॰ ऊर्द्धमुच्चम् जानु यस्य। उच्चजानुके वा कप् ऊर्द्धजानुक तदर्थे। कबभावपक्षे वा जानुनोर्ज्ञुः ऊर्द्धज्ञु तदर्थे "अथमथमसभूय स्वप्नमूर्द्धज्ञुरेव" माघः अत्रार्थे ऊर्द्धज्ञः इति द्विरूपकोषः पृषो॰ साधु।

ऊर्द्धथा अव्य॰ ऊर्द्ध+था॰ थाल्। ऊर्द्धप्रकारे ऊर्द्ध इत्यर्थे च "स यस्य दोधूवदूर्द्धथाभूत्" ऋ॰ १०,२२,१।

ऊर्द्धदंष्ट्रकेश पु॰ ऊर्द्ध ऊर्द्धगतदंष्ट्राणां भूतानामीशः। महादेवे "नमोऽर्द्धदंष्ट्रकेशाय शुष्कायावततायच। विलोहिताय धूम्राय नीलग्रीवाय वै नमः" भा॰ शा॰ २८६ अ॰ नमोऽर्द्धेत्यत्र "सैषदाशरथी रामः" इति वत् पादपूरणाय सन्धिः।

ऊर्द्धदृष्टि स्त्री ऊर्द्धा भ्रुवोर्मध्यस्था दृष्टिः। उपासनाङ्गे योगार्थं भ्रुवोरन्तरालस्थदृष्टौ २ऊर्द्धोत्क्षिप्तदृष्टौ च ऊर्द्धा दृष्टिरस्य बहु॰। ३तादृशदृष्टियुते ४ऊर्द्धोत्क्षिप्तदृष्टियुक्ते च ऊर्द्धनेत्रोर्द्धदृगादयोऽप्यत्र।

ऊर्द्धदेव पु॰ ऊर्द्ध उच्चो देवः। १परमेश्वरे २विष्णौ शब्दरत्ना॰

ऊर्द्धदेह पु॰ ऊर्द्धः मरणोत्तरं भावी देहः। मरणोत्तरभाविनि देहे "ऊर्द्धदेहनिमित्तार्थमहं दास्ये जलाञ्जलीन्" रामा॰ ऊर्द्धदेहाय साधु "ऊर्द्धन्दमाश्च देहाश्च लोकोत्तरपदस्य च" का॰ ठञ्। और्द्धदैहिक मरणोत्तरकर्त्तव्ये श्राद्धादौ तच्च कर्म स्मृतिषु प्रसिद्धम् और्द्धदैहिकशब्दे विवृतिः।

ऊर्द्धनभस् पु॰ ऊर्द्धं नभोयस्य। नभोमध्ये वर्त्तमाने वायौ "स्वाहाकृते ऊर्द्धनभसं मारुतं गच्छतम्" यजु॰ ६,१६,

ऊर्द्धन्दम त्रि॰ ऊर्द्धम्+दम–खच्। ऊर्द्धस्थे त्रिका॰ ततो भवाद्यर्थे ठञ्। और्द्धन्दमिक तद्भवादौ त्रि॰।

ऊर्द्धपात्र न॰ ऊर्द्धं नेतव्यं पात्रम्। यज्ञपात्रे उलूखलादौ "सौवर्णराजतोनामूर्द्धपात्रप्रक्षालनाम्" याज्ञ॰ "ऊर्द्धपात्रम् यज्ञियोलूखलादि यज्ञादिसाधनत्वात्" मिता॰।

ऊर्द्धपुण्ड् पु॰ ऊर्द्ध ऊर्द्धमुखः पुण्ड्रः इक्षुयष्टिरिव। ललाटस्थे ऊर्द्धमुखे पुण्ड्रेक्षुवत् रेखात्मके तिलकभेदे। तद्धारणे विधिनिषेधादिकं निरूप्यते। "ऊर्द्धपुण्ड्रं मृदा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा। तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया" शा॰ त॰ पु॰। "ऊर्द्धपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम्। अर्द्धचन्द्रन्तु वैश्यश्च वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः" आ॰ त॰ ब्रह्मा॰ पु॰। "अशुचिर्वाप्यनाचारो मनसा पापमाचरन्। शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्द्धपुण्ड्राङ्कितोनरः" ऊर्द्धपुण्ड्रधरो मर्त्यो म्रियते यत्र कुत्रचित्। श्वपाकोऽपि विमानस्थो मम लोके महीयते" इति ब्रह्मपु॰। तद्धारणे वैदिकद्विजातिरिक्तस्यैवाधिकारः यथोक्तं देवीभागवते श्रीनारायणेन "ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिशूलञ्च वर्त्तुलं चतुरस्रकम्। अर्द्धचन्द्रादि वा लिङ्गं वेदनिष्ठो न धारयेत्। जन्मना लब्धजातिस्तु वेदपन्थानमाश्रितः। पुण्ड्रान्तरं भ्रमादपि ललाटे नैव धारयेत्। ख्यातिकान्त्यादिसिद्ध्यर्थमपि विष्ण्वागमादिषु। स्थितं पुण्ड्रान्तरं नैव धारयेद्वैदिकोजनः"। नि॰ सि॰ धृतसं॰ "विष्ण्वागमादितन्त्रेषु दीक्षितानां विधीयते। शङ्खचक्रगदादाद्यैरङ्कनं नान्यदेहिनाम्। वेदमार्गैकनिष्ठस्तु मोहेनाप्यङ्कितोयदि। पतत्येव न सन्देहस्तथा पुण्ड्रान्तरादपि। शङ्खचक्राद्यङ्कनं च गीतनृत्यादिकं तथा। एकजातेरयं धर्म्मो न जातु स्यात् द्विजन्मनः"। "शङ्खचक्रमृदा यस्तु कुर्यात् तप्तायसेन वा। स शूद्रवद्बहिः कार्य्यः सर्व्वस्मा-

ण्ड्रवर्ज्जितः" यथा स्नानाङ्गं कायमनर्हं सर्व्वकर्म्मसु । द्विजस्तु तप्तशङ्खादिचिह्नाङ्कितततुस्तथा । संभाष्य रौरवं याति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश" वृहन्ना०। "त्रिशङ्खचक्रयोरङ्कान् शूलचक्रादिकान् द्विजः । न धारयेत मतिमान् वैदिके कर्म्मणि स्थितः" तत्र त्रिपुण्ड्रादिधारणविधायकवाक्यं वैदिकेतरद्विजविषयम् शूद्रविषयञ्च । यदपि ब्राह्मणस्य तद्धारणविधानम् "अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा । ब्राह्मणस्य तथैवेह तप्तमुद्रादिधारणम्" पद्मपु० । "ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यदि वेतरः । शङ्खचक्राङ्कितततुस्तुलसीमञ्जरीधरः । गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो दृष्टश्चेत्तदघं कुतः" काशी० । तदपि वैदिकेतरविप्रपरम् सर्व्वासामङ्गत्वात् एवं व्यवस्थायां स्थितेऽपि कुलाचारात् तत्तद्वृत्तैः कर्त्तव्यता । तथैव भारतटीकायां नीलकण्ठेन निर्णीतम् यथा

"औषामिक उदकं गामव्रजति मांसमेकः पिंशति सूनया भृतम् आ निम्रुचः शकृदेको अपाभरत् किं स्वित् पुत्रेभ्यः पितरावुपावतुः" श्रुतिः। "अस्यार्थः हे ऋभवः! भवतां मध्ये एकः ओषां अरुणां गां शुद्धं गोपीचन्दनादिरूपां तीर्थनिकटस्थां शुक्लकर्दमभूतां प्रति उदकं जलं गौणकर्म अवाजति अवगमयति अन्तर्भावितण्यर्थोऽजतिः । ओषां गाम् उदकेन मिश्रयतीत्यर्थः ओषां गां रक्तचन्दनादिरूपां वा तथा । एकः सूनया हिंसया ततृकर्त्त्या आभृतं आहृतं मांसं गोरोचनाख्यं पिंशति पिनष्टि उदकेन सह इति शेषः निम्रुचः नितरामस्तं गच्छतो दृश्येष्वनन्त्यार्कैः अस्मिन् शकृत् गोमयं शुष्कगोमयौघं भक्षेति यावत् अपाभरत् अपाहृतवान् अप्सूदकेन सहेति शेषः व्यवहिताश्चेति छन्दसि व्यवहितेनाप्युपसर्गेण क्रियायाः सम्बन्धः । हृग्रहोर्भश्छन्दसीति हस्य भः । एतानि मन्त्रपदानि अर्थपूर्णार्थत्वात् स्वार्थलाभाय ब्राह्मणमपेक्षन्ते "इषे त्वोर्जे त्वेत्यादिमन्त्रवत् तत्र यथा "इषे त्वेति शाखां छिनत्ति ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टीति" ब्राह्मणानुसारात् हे शाखे त्वा त्वाम् इषे अन्नाय छिनद्मीति ऊर्जे पयसे त्वामनुमार्ज्मीति व्याख्यानम् एवमिहापि वासुदेवोपनिषद्ब्राह्मणतन्त्रपुराणोपबृंहणानुसारात् ऊर्द्ध्वपुण्ड्रार्थं शुक्लां मृदं जलेन मिश्रयेदिति व्याख्येयं तथा कालाग्निरुद्रबृहज्जावालाद्युपनिषद्ब्राह्मणतन्त्रपुराणोपबृंहणानुसारात् त्रिपुण्ड्रकर्त्तुः निम्रुचः शकृदपाभरदिति च व्याख्येयम् इतरेतरस्यापि पदस्य ब्राह्मणमन्त्रलिङ्गाद्युपबृंहणे स्मृतिभ्यश्चाङ्गकामपा-

विधिरनुमेयं तथाच औषामिति पदस्य रक्तामिति व्याख्याने सौरशाक्तगाणेशानां रक्तमेव पार्थिवं द्रव्यं पुण्ड्रार्थं तत्तत्तन्त्रे विधीयते वैष्णवानां पीतं शैवानां भस्मेति अनेन तत्तत्पुण्ड्रविशेषोपलक्षिततत्तद्देवताभजनेनापि देवताभावं प्राप्नुवन्तीति निर्णीयते । केवलवैदिकानां तु ओषां शुक्लामिति व्याख्यानेन लिङ्गस्यापि तत्स्मृत्यः "स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्य्यात् भुक्त्वा चैव तु भस्मना । देवान् पितॄन् समभ्यर्च्च्य चन्दनेन समाचरेदिति" स्मृतिभ्यः अत्र गोरोचनाग्रहणं चन्दनाद्युपलक्षणोपलक्षणार्थम् एतेषां विकल्पसमुच्चयपक्षाणां पितृपैतामहपरंपराक्रमेण व्यवस्थामाह किं स्वित् पुत्रेभ्यः पितरावुपावतुरिति पुत्रहितार्थं यत्किञ्चिद्धृतं पितरौ मातापितरौ पितृपितामहौ वा अपेक्ष्य स्वीकृत्य अवतुः व्रतं सम्यक् परिपालयामासतुः तदेव तस्य श्रेयः साधनमित्यर्थः एवं कति तीर्थानि यथाद्यमन्त्रमार्गेण सर्व्वाद्यन्यतमोपास्तिः केवलवैदिकता चेति देवताभावप्राप्तिसाधनानि" इत्यन्तेन ।

श्राद्धकर्म्मणि तु त्रिपुण्ड्रादौ विधिनिषेधयोर्व्यवस्था नि० सि० उक्ता यथा ।

"जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्म्मणि । तत्सर्व्वं नश्यति क्षिप्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रविनाकृतमिति" हेमाद्रावुक्तेः । "यशोदानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म्म च । वृथा भवति विप्रेन्द्रा ! ऊर्द्ध्वपुण्ड्रविनाकृतमिति" वृहन्नारदीयात् "ऊर्द्ध्वञ्च तिलकं कुर्य्याद्दैवे पित्र्ये च कर्म्मणीति" वृद्धपराशरोक्तेश्च ऊर्द्ध्वपुण्ड्रधारणं पैत्रे विहितम् । अन्ये तु "ऊर्द्ध्वपुण्ड्रो द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः । श्राद्धकाले च संप्राप्ते कर्त्ता भोक्ता च वर्ज्जयेदिति" वामनपुराणे "च ये दर्भा मध्ये रक्तवर्त्तिनस्तथा । ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः" इति संग्रहोक्तेः "ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा चन्द्राकारमथापि वा । श्राद्धकर्त्ता न कुर्व्वीत यावत् पिण्डान्न निर्व्वपेत्" इति विष्णुरहस्ये वचनाच्च न धार्य्यमित्याहुः । अत्र कुलाचारादेव व्यवस्था । अत एव वृहन्नारदीये "ऊर्द्ध्वपुण्ड्रञ्च तुलसीं श्राद्धे नेच्छन्ति केचन" इत्यत्र केचनेत्युक्तम् ऊर्द्ध्वपुण्ड्रविधिः श्राद्धभोक्तृपरः, निषेधः कर्त्तृपरः इति पृथ्वीचन्द्रः । यत्तु हेमाद्रौ देवलः "ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे माल्यं तथैव च । निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिमिति" । तद्भस्मत्रिपुण्ड्रविषयम् । "पाखण्डवहदानात् गन्धादौ नीलकुर्य्यात्तविषयकम्" इत्याश्वलायनोक्तेः

पुण्ड्रं वर्त्तुलमित्यपरार्के मदनरत्ने च । पृथ्वीचन्द्रस्तु "पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रम् ऊर्द्धं च तिलकं कुर्य्याच्च कुर्य्याद्वै त्रिपुण्ड्रकम् । निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकमिति" इत्युपरागरीतिः । भोक्तृभिर्व्यवस्थैव भवन्त्येव । "यज्ञे देवे तिलकं श्राद्धे श्राद्धकाले च सर्वदा । ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा धारयेत्तु प्रयत्नतः" इति व्यासोक्तेरित्याह" । पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे "मृद्दर्भेण हस्तेन यः कुर्य्यात्तिलकं बुधः । श्राद्धस्य स विमुच्येत दर्भ्याग्रेन चैव हि" ।

ऊर्द्धपृश्नि पु० ऊर्द्धाः पृश्नयोविन्दवोऽस्य । पशुभेदे । अश्वमेधे तृतीययूपे बन्धनीयमारुतपशुकीर्त्तने "पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्द्धपृश्निस्ते मारुताः" यजु० २४.४.

ऊर्द्धबर्हिस् पु० ऊर्द्धं प्रायश्च बर्हिर्येषाम् । सोमपाख्ये पितृभेदे "स्वाहा पितृभ्य ऊर्द्धबर्हिर्भ्यो घर्म्मपावभ्यः" यजु० २.१९, "ऊर्द्धबर्हिर्भ्यः सोमपाभ्यः" वेददी०

ऊर्द्धबाहु पु० ऊर्द्ध उत्तोलितो बाहुः कर्म्म० । १ऊर्द्धोत्तोलिते बाहौ "तद्यदेनमूर्द्धबाहुरभिष्टौति" शत० ५,४,१.१०,। बहु०। २प्रसारितबाहुके त्रि० ऊर्द्धबाहुः प्रांशु प्रलम्बादूर्द्ध ज पू ष इति" काव्या० १६,२,८, ऊर्द्धबाहुः प्रसारितबाहुः" कर्कः "पञ्चमोरैवतो नाम मनुस्तामससोदरः" इत्युपक्रम्य "हिरण्यरोमावेदशिरा ऊर्द्धबाह्वादयो द्विजाः" इति" भाग० ८,५,२,श्रीधरोक्ते २रैवतमन्वन्तरीयसप्तर्षिभेदे ते च "वेदबाहुर्यदुध्रश्च मुनिर्वेदशिरास्तथा । हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्द्धबाहुश्च सोमजः । सत्यनेत्रस्तथाऽत्रेय एते सप्तर्षयोमताः" हरिवं० ७अ० विशेषत उक्ताः । ऊर्द्धमुत्क्षिप्तौ बाहू येन । ३तपस्यार्थमूर्द्धोत्क्षिप्तबाहौ तपस्विभेदे ।

ऊर्द्धबुध्न पु० ऊर्द्धं बुध्नं शिरोऽस्य । ऊर्द्धशिरस्के चमसे "अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्धबुध्नस्तस्मिन् यशोनिहितं विश्वरूपम् । तस्यासत ऋषयः सप्त धीराः वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति" "अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्धबुध्न इति तच्छिरः एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्धबुध्नस्तस्मिन् यशोनिहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशोनिहितं विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्यासत ऋषयः सप्त धीरा इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह" उ० उ०। "देहस्य चमसरूपेण रूपकमिदम् अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्धबुध्नः इदं तच्छिरः चमसाकारं हि तत् कथम् ? एष ह्यर्वाग्बिलः मुखस्य बिलरूपत्वात्, शिरसोबुध्नाकारत्वात् ऊर्द्धबुध्नः, तस्मिन् यशोनिहितं विश्वरूपमिति यथा सोमश्चमसे एव तस्मिन् शिरसि विश्वरूपं नानारूपं निहितं भवति, किं पुनस्तद्यशः ? प्राणा वै यशोविश्वरूपम् । प्राणाः श्रोत्रादयः सप्त ऋषयः धीराः(श्रोत्रे द्वे नासिके द्वे नेत्रे द्वे रसना चैकेति सप्त) तेषां परिस्पन्दात्मकशब्दादिज्ञानहेतुत्वात्" । अभिधातोर्गत्यर्थतया परिस्पन्दात्मकवृत्तिमत्त्वम् ज्ञानहेतुत्वेन धीरत्वमिति बोध्यम् ।

ऊर्द्धभाग पु० ऊर्द्धः उपरिस्थोभाग एकदेशः कर्म्म० । उपरितनदेशे "ताल्वादिषु सभागेषु ऊर्द्धभागे निष्पन्नोऽजुदात्तः" सि० कौ० ।

ऊर्द्धभाज् त्रि० ऊर्द्धं भजते भज–ण्वि । १उपरिभागस्थे २ऊर्द्धदेशस्थे वह्निभेदे पु० । "ऊर्द्धभागूर्द्धभाङ् नाम कविः प्राणाश्रितस्तु यः" भा० व० २१८अ० अग्निनामतत्कर्म्मभेदकथने ।

ऊर्द्धम् अव्य० उद्–ह्वे–अम् वम् आदेरूरादेशश्च । ऊर्द्धशब्दार्थे । "ऊर्द्धं प्राणाह्युत्क्रामन्ति यूनःस्थविर आयति" "तिष्ठेदूर्द्धं रजः पिबेत्" मनुः "अधश्चोर्द्धं च प्रसृतास्तस्य शाखाः" गीता ।

ऊर्द्ध(र्द्धं)मन्थिन् पु० ऊर्द्धं ब्रह्मचर्य्यादुत्तराश्रमं गार्हस्थ्यादि मथ्नाति मन्थ–णिनि दूत० । नैष्ठिकब्रह्मचारिणि स हि ब्रह्मचर्य्योत्तरगार्हस्थ्याद्याश्रमं त्यजतीति तस्य तथात्वम् । "धर्म्मान् प्रदर्शयितुकामोवातरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्द्धमन्थिनां शुक्लया तन्वाऽवततार" भाग० ५,३,२१,

ऊर्द्ध(र्द्धं)मान न० ऊर्द्धमारोप्य मीयते येन मा–करणे ल्युट् । पलकर्षादिमिते पाषाणादौ(बाटखारा)। तेन हि तुलादावारोपितेन स्वर्णादेर्गुरुत्वमनुमीयते । भावे ल्युट् । २उन्नतापरिच्छेदकपरिमाणे च "ऊर्द्धमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः" व्या० का० । अयमर्थः । तुलादावारोपितस्य स्वर्णादेर्गुरुत्वमितिः तुलापरकोटिदेशे आरोपाद्यदुन्मीयते तदुन्मानम् । प्रस्थादिना स्वगताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां व्रीह्यादेः सर्वतोमानात् परिमाणम् । आयामोदैर्घ्यं वस्त्रादेर्जलादेश मितिर्हस्तदण्डादिना यत् मीयते तत् प्रमाणम् । सर्वतः उक्तप्रकारमानत्रयाद्बाह्या बहिर्भूता संख्या द्वित्वादिरित्यर्थः । "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः" पा० विहितौ द्वयसज्दघ्नचौ प्रत्ययौ ऊर्द्धमानादेव "प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्धमाने मतौ मम" वार्त्तिकोक्तेः ।

ऊर्द्धमुख त्रि० ऊर्द्धं मुखमस्य । १ऊर्द्धगतप्रथमभागे "प-

बोधयन्नूर्द्धमुखैर्मयूखैः” कुमा० २ऊर्द्धस्थितायभागे “अधो-मुखैरूर्द्धमुखैश्च पत्रिभिः” रघुः। ३उच्चमितवदने च स्वाङ्गत्वात् स्त्रियां ङीप्। ऊर्द्धं मुखस्य एक०त०। ४मुखस्योर्द्धभागे न० “दन्तान्तोर्द्धमुखं मणेरदङ्कनम्” तन्त्रसा०। मातृकान्यासे मुखस्योर्द्धभागे बिन्दोर्न्यस्त-त्वादभेदोपचारात् बिन्दुवर्णेऽस्य तदर्थः।

ऊर्द्धमूल त्रि० ऊर्द्धं मूलमस्य। १ऊर्द्धस्थितमूलभागे कूपादौ ऊर्द्धः क्षरादुत्कृष्टः पुरुषोत्तमो मूलमस्य। २संसारे च “ऊर्द्धमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्” गीता।

ऊर्द्धरेतस् पु० ऊर्द्धमूर्द्धगं नाधःपतत् रेतो यस्य। १महा-देवे, २सनकादिमुनौ ३तपस्विभेदे, ४भीष्मे च। रेतो हि पुंचिह्नेन प्रायः सर्वेषामधो गच्छति यस्य चोर्द्धं गतं संरुध्यदि स ऊर्द्धरेता इत्युच्यते। सनकादीनां निवृत्ति-धर्मपरत्वेन नैष्ठिकब्रह्मचारितया तथात्वम् “अष्टाशीति-सहस्राणि ऋषीणामूर्द्धरेतसाम्” भा० स०११अ०। “इत्युक्ता चोर्द्धमनयत्तेजोऽग्रमवाहनः। ऊर्द्धरेताः समभवत् ततः प्रभृति चापि सः” भा०अनु०८४अ०। “ऊर्द्धरेता ऊर्द्धलिङ्ग ऊर्द्धशायी नभःस्थलः” भा०अनु० १७० अ० शिवस्तुतौ। भीष्मस्य च शन्तनुभावर्त्तनस्यापि पितृकाम्यविवाहार्थं सत्यवतीसमीपे गार्हस्थ्यपरित्याग-प्रतिज्ञानात् तथात्वम् तत्कथा “अद्यप्रभृति मे दाश! ब्रह्मचर्यं भविष्यति” भा०आ० १००अ० दृश्या।

ऊर्द्धरोमन् पु०ऊर्द्धानि रोमाण्यस्य। १ऊर्द्धमुखतया विकट-रोमसु यमदूतादौ “स पाशहस्तांश्चतुरो ददर्श पुरुषान् भय-दान्वान्। वक्रतुण्डानूर्द्धरोम्ण आत्मानं नेतुमागतान्” भा० ६,१,२६। २कुशद्वीपसीमापर्वतभेदे च। कुशद्वीप-वर्णने “तेषां वर्षेषु सीमागिरयोनद्यश्चाभिज्ञाताः सप्तैव। चक्रश्चतुःशृङ्गः कपिलश्चित्रकूटोदेवानीक ऊर्द्धरोमा द्रविणः” इति भाग०५,२०,११। ऊर्द्धमुखरोमयुक्ते त्रि०। ३स्त्रीजङ्घे “ऊर्द्धरोमाणं काकजङ्घाविनाशिकम्” भा०अनु० ९८ अ०। स्त्रियां वा डाप्।

ऊर्द्धलिङ्ग पु०ऊर्द्धमुत्कृष्टं लिङ्गं चिह्नमस्य। १महादेवे ऊर्द्ध-लिङ्गं विरूपाक्षमिति” सन्ध्याङ्गमन्त्रः “ऊर्द्धरेता ऊर्द्ध-लिङ्ग ऊर्द्धशायी नभःस्थलः। त्रिजटश्चीरवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विभुः” ।भा० अनु०१७०।

ऊर्द्धलोक पु० कर्म०। स्वर्गे।

ऊर्द्धवात पु०ऊर्द्धगतो वातः। सुश्रुतोक्ते स्वाभाविकगतिरोधेन ऊर्द्धगते वायौ। स च मूत्रादिवेगधारणादभवति यथोक्तं सुश्रु०। “अधश्चोर्द्धं च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः। न वेगान् धारयेद्धीमान् वातादीनां जिजीविषुः”। अधिक-मुदावर्त्तशब्दे १६२४ उक्तम्। “आटोपमूर्च्छौ परिवर्त्तनञ्च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्धवातम्” सुश्रु० २सप्तमारुतान्त-र्गते परावहे वायौ तस्य सर्ववायूनामुपरिस्थत्वात् तथा-त्वम् आवहशब्दे विवृतिः।

ऊर्द्धवृत त्रि०ऊर्द्धगत्या वेष्टनेन वृतः। ऊर्द्धमावर्त्तनेनावृते दक्षिणावर्त्तनेनावर्त्तिते सूत्रादौ “कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्धवृतं त्रिवृत्” मनुः। यथा च दक्षिणावर्त्ति-तस्यैव तथात्वम् यज्ञोपवीतशब्दे उक्तम्।

ऊर्द्धबृहती स्त्री वैदिके छन्दोभेदे। “चतुर्थं बृहती”। इत्युप-क्रम्य “अष्टिनीमध्ये द्वयकोविटारबृहती त्रिजागतोर्द्ध-बृहती” सर्वानु० ५अ०।

ऊर्द्धशायिन् त्रि० ऊर्द्धः सन् शेते शी–णिनि। १उत्तान-शायिबालके। स्त्रियां ङीप्। २महादेवे पु०। ऊर्द्ध-लिङ्गशब्दे उदा०।

ऊर्द्धशोषम् अव्य० ऊर्द्धः सन् शुष्यति ऊर्द्ध+शुष–णमुल्। ऊर्द्धतया शुष्के कर्मादिषु यथाविध्यनुप्रयोगनियमात् शुषधात्वनुप्रयोग एवास्य साधुत्वम्। “ऊर्द्धशोषं शुष्यति वृक्षः ऊर्द्धः सन् शुष्यतीत्यर्थः” सि०कौ०। “यद्दोर्द्धशोषं हृष्यदहिपुष्कः” भट्टिः।

ऊर्द्धसानु पुंन०कर्म०। १पर्वतादीनामुपरिस्थे सानौ। ऊर्द्धं स्यति सो–नु। २अपर्य्युपर्य्युक्ते “कनिक्रदत् पतयदूर्द्ध-सानुः” ऋ० १,१५२,५। “ऊर्द्धसानुरपर्य्युपरिसञ्च-यथाः” भा०।

ऊर्द्धस्थिति स्त्री ऊर्द्धं स्थितिर्यत्र यस्य वा। १अश्वपृष्ठभागे त्रिका०। २ऊर्द्धस्थे त्रि०। ऊर्द्धं स्थितिः। ३ऊर्द्धस्थाने स्त्री

ऊर्द्धस्रोतस् पु० ऊर्द्धम् ऊर्द्धगतं नाधोगामि स्रोतः रेतसः प्रवाहोऽस्य। १ऊर्द्धरेतसि योगिभेदे स हि उत्पतनहेतु-सत्वाधिक्येन रेतःप्रवाहमूर्द्धमानयतीति तस्य तथात्वम् सत्वबाहुल्ये एव यथोर्द्धस्रोतस्त्वं तथा सां०कौ० उक्तम् यथा “केचित् खलु सत्वबहुलाः सत्वनिकाया यथो-र्द्धस्रोतस इति” ऊर्द्धं स्रोत आहारसञ्चारोऽस्य २वनस्पत्यादिषु “वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारवीरुधोद्रुमाः। उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शाविशेषिणः” भाग० ३, ८,२०, तेषां तथात्वोक्तेः “ऊर्द्धं स्रोत आहारसञ्चारो-ऽेषाम्” श्रीधरः। मूले सिक्तजलादीनां मूलेनैवोर्द्धमाक-र्षणात् तेषामूर्द्धस्रोतस्त्वम्।

ऊर्द्धायन त्रि० ऊर्द्धमयनं यस्य। १ऊर्द्धगते कुशद्वीपस्थे २जैम्य-वर्णस्थानीये पक्षिभेदे। कुशद्वीपवर्णने अश्मादिसप्तनदी-रुक्ता "यासां जलोपस्पर्शनविधूतरजस्तमसो हंसपतङ्गोर्द्धा-यनसत्याङ्गाश्चत्वारो वर्णाः" भाग०५,२०,७। "हंसादयः पक्षिणः ब्राह्मणादिस्थानीयाः" श्रीधरः। २ऊर्द्धगतौ न०

ऊर्द्धाम्नाय पु० ऊर्द्धमाम्नायते आ+म्ना—कर्म्मणि घञ्। वेद-मार्गातिरिक्तबोधके तन्त्रभेदे

ऊर्द्धावर्त्त पु० ऊर्द्धमावर्त्ततेऽत्र आ+वृत आधारे घञ्। १अश्वदेहस्थाने त्रिका०भावे घञ् इत०। २ऊर्द्धावर्त्ते च

ऊर्द्धासित पु० ऊर्द्धमुपरिभागे असितः कृष्णः आसितो वा। १कारवेल्ले (करेला) त्रिका० २ऊर्द्धोपविष्टे त्रि०।

ऊर्द्धेह पु० ऊर्द्धमीहा चेष्टा। उत्थानानुकूलायामूर्द्धचेष्टायाम् "उद्दोऽनूर्द्धेहे" मुग्ध० ऊर्द्धेहायत्न स्त्री।

ऊर्म्मि पुंस्त्री० ऋ-मि-अर्त्तेरुच्च। १तरङ्गे, "व्योमगङ्गोर्म्मि-वायुभिः" रघुः "महोर्म्मिभिर्व्याहतवाजिहनाशौ" २प्रकाशे, ३वेगे,४वस्त्रसङ्कोचरेखायाम्,५पीड़ायाम्,६उत्कण्ठायाम्, ७बुभुक्षादिषु षट्सु देहमनःप्राणानां यथायथं धर्म्मेषु तेन च "बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य, मनसः स्मृतौ। शोकमोहौ, शरीरस्य जरामृत्यू षडूर्म्मयः" प्रा० ति० विभक्त्योक्ताः "षड्भोऽश्वानामश्वानां गमनोद्गमनाकृतिः। अतिवेगसमायुक्ता गतिरूर्म्मिरुदाहृता" वैजयन्त्युक्तलक्षणायाम् ८अश्वगतौ स्त्री "तूर्णं पयोधरद्वयोर्म्मिभिरापतन्तः" माघः "चिपद्भिरूर्म्मीनपरैरिवोर्म्मिभिः" माघः "षड्भि ऊर्म्मिभिरस्पृष्टगतिभिरित्यर्थः।

ऊर्म्मौ भवः यत्। ऊर्म्म्य ऊर्म्मिभवे त्रि० रात्रौ स्त्री निघ० "तिरस्तमोदहश ऊर्म्यासु" ऋ०६,४८,६, "ऊर्म्यासु रात्रिषु" भा०। रुद्रभेदे पु० "नम ऊर्म्याय चाव-र्त्याय च" यजु०१६,३१।

ऊर्म्मिका स्त्री ऊर्म्मिरिव कायति कै—क। १तरङ्गवत् प्रकाश-माने अङ्गुरीयके। स्वार्थे कन्। २तरङ्गादौ च। ३उत्-कण्ठायाम् ४भृङ्गनादे ५वस्त्रभङ्गे च हेम०

ऊर्म्मिन् त्रि० ऊर्म्मिरस्त्यस्य बा० इनि। ऊर्म्मियुक्ते स्त्रियां ङीप्। "इन्द्रस्याम्भृतावरोर्म्मिणा मधुमत्तमाः" कात्या० ४,२,२२, "प्रक्षापयन्त्यूर्म्मिणम्" ऋ० ८,८८,६, २समुद्रे पु० "ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्म्मिणः" भा०व०२०अ०।

ऊर्म्मिमत् त्रि० ऊर्म्मिरिव वक्रतास्त्यस्य मतुप् यवा० मस्य न वः। १वक्रे। "दीर्घेषु नीलेश्वर चोर्म्मिमत्सु जग्राह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम्" भा० स० ६५अ० २तरङ्गवति च।

ऊर्म्मिमालिन् पु० ऊर्म्मिमालाऽस्त्यस्य इनि। समुद्रे "चन्द्रं प्रवृद्धोर्म्मिरिवोर्म्मिमाली" रघुः

ऊर्म्मिला स्त्री लक्ष्मणपत्न्याम् जनकस्यौरस्यां कन्यायाम् "पार्थिवीमुदवहद्रघूद्वहो लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्म्मिलाम्" रघुः

ऊर्य्यादि पु० पाणिन्युक्ते गतिसंज्ञानिमित्ते शब्दसमूहे-स च गणः ऊरी, उररी, तन्थी, ताली, आताली, वेताली, धूली, धूसी, शकला, संशकला, ध्वंसकला, भ्रंसकला, गुलुगुधा, सजूः, फल, फली, विक्ली, आक्लोशी, केवाली, केवासी, पर्याली, शेवाली, वर्षालि, अत्यूमशा, वश्मशा, मसमसा, मसमसा, श्रौषट्, वौषट्, वषट्, स्वाहा, स्वधा, बन्धा, प्रादुस्, श्रुत्, आविस्, अंत पाठान्तरम् ऊररी उररीति ऊरीकृत्य।

ऊर्व्व पु० ऊरुःकारणत्वेनास्त्यस्य अर्श० अच् संज्ञापूर्वकविधेरनि-त्यत्वेन स्वायम्भुववत् न गुणः। १और्वे ऋषिभेदे उप-चारात् तज्जाते २वाडवानले "ऊर्व्व इव पप्रथे" ऋ०२,२,१८, ऊर्व्वः वाडवानलः भा० ३महति समुद्रे "अपार ऊर्व्वेऽमृतं दुहानाः" ऋ० २,१,१६, समानमूर्व्वं नद्यः पृणन्ति" ऋ० २,३५,३, ऊर्व्वः शब्दोऽस्त्यस्य अच्। वाड़वा-नलतुल्ये ४महति "दिव ऊरुधा अभितः" २,१३,७, "ऊर्व्वान् महतः" भा० तत्तुल्ये ५हिंसके च "महीचिदस्य वस्तो अभीष् ऊर्व्वात् ४,१२,५, "ऊर्व्वात् हिंसकात्" भा०।

ऊर्व्वङ्ग न० ऊरुरिव अङ्गम् यस्य। छत्रिकायाम् शिलीन्ध्रे हारा०

ऊर्व्वशी स्त्री ऊरू नारायणोरुं कारणत्वेनाश्नुते अश—अच् इत० गौरा० ङीष्। उर्व्वशाम्। इ० अस्य दन्त्यमध्यत्वमपि।

ऊर्व्वष्ठीव न० ऊरू च अष्ठीवन्तौ च समा० द्वन्द्वः नि०। ऊर्व्व-ष्ठीवतोः समाहारे

ऊर्व्वी स्त्री ऊरु मध्यस्थत्वेनास्त्यस्य अर्श० अच् स्वायम्भुववत् न गुणः गौरा० ङीष्। ऊरुमध्यस्थाने "ऊरुमध्ये ऊर्व्वी नाम तत्र शोणितक्षयात् पक्षिशोषः "ऊर्व्यां ऊरुम-भीतक्षणस्येष्टतमूले लोहिताक्षमिति" लोहिताक्षाथि जानूर्ध्वं कुर्वाः विटङ्कपरा" इति च सुश्रु०।

ऊर्व्य पु० ऊर्व्वे वाड़वानले भवः यत्। अधिष्ठातृतया वाड़वानल स्थिते रुद्रे "नम ऊर्व्याय च सूर्म्याय च" यजु०१६,३।

ऊर्षा स्त्री उर—स नि० सेट्। देवताड़कले शब्दच०।

ऊलुपिन् पु० उलुपिन्+पृ० दीर्घः। १जलजन्तुभेदे २मत्स्यभेदे च

ऊलूक पुंस्त्री० उल—ऊकण् दीर्घश्च। पेचके स्त्रियां ङीष्।

ऊष पु० रुजायाम् भ्वा० पर० सक० सेट्। ऊषति ओषीत्

ऊषाम् बभूव आस चकार । ऊषितः ऊषः ऊषणः ।

ऊष पु॰ ऊष–इगुपधात् क । १क्षारे, २कर्णरन्ध्रे, ३चन्द्रनाड्यां च । "कौशेयाविकयोरूषैः" मनुः । "सोषैरुदकगोमूत्रैः शुध्यत्याविककौषिकम्" या॰ । तत्र चन्द्रनाडेः विरहितापकत्वात् कर्णच्छिद्रस्य अल्पजलादिप्रवेशेन उद्वेगहेतुत्वात् क्षारमृत्तिकायाः मलापहारकत्वात् तथात्वम् इति भेदः । ऊषति अन्धकारं भेदकम् वा । ४प्रभाते ५रैतसि न॰ । तस्य च क्षारवत्तीव्रत्वात् उष्णत्वाच्च तथात्वम् । यथा च रेतस ऊषत्वम् तथाह "रेतो वा ऊषाः प्रजननं तदेव प्रजननं आभजन्त्येतद्वै पितरः प्रजननस्याभक्ता भवन्ति यदेषां प्रजा भवति" शत॰ ब्रा॰ १३,८,१,१४ । ६क्षारमृत्तिकायां स्त्री [शब्दच॰ ।

ऊषक न॰ ऊषति अन्धकारं भेदकं वा ऊष–ण्वुल् । प्रत्यूषे

ऊषण न॰ ऊष–ल्युट् । १मरिचे, २पिप्पलीमूले, ३शुण्ठ्यां च । (चिता) ४चित्रके पु॰ । ५पिप्पल्यां ६चव्ये च (चइ) स्त्री । मरीच्यादीनां कटुत्वेन जिह्वोद्वेजकतया तथात्वम् । त्र्यूषणं त्रिकटु शुण्ठी पिप्पली मरिचं च यथाह "विश्वोपकुल्या मरिचं त्र्यूषणं त्रिकटु कथ्यते । कटुत्रिकं त्रिकटुकं त्र्यूषणं व्योषमुच्यते । त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान् । गुल्ममेहं च त्वक्स्थौल्यं मेदसा सह पीनसाम्" भावप्र॰ । त्र्यूषणं सकणामूलं कथितं चतुरूषणकम् । व्योषस्यैव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे" भा॰ प्र॰ । षडूषणम् । "पिप्पली पिप्पलीमूलम् चव्या चित्रकनागरैः । पञ्चभिः कोलमात्रन्तु पञ्चकोलम् तदुच्यते । पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमिहेष्यते" भावप्रकाशः ।

ऊषर त्रि॰ ऊष+मत्वर्थीयो रः, ऊषं क्षारमृत्तिकां राति ददाति कः वा । क्षारमृत्तिकायुक्ते देशे यत्र उप्तं बीजं न प्ररोहति । "अनूषरमविवादिग्गु भूम" कात्या॰श्रौ॰ २, ७,२ । आधानाङ्गोषरभूप्रकृतम् शत॰ब्रा॰ २,१,१,६ । उक्तम् यथा "अथोषान् सम्भरति ।" अस्यै ह वै द्यौरस्यै पृथिव्या एतान् पशून् प्रददौ तस्मात् पशव्यमूषरमित्याह" । "वर्षुकस्य किमपः कृतोन्नतेरम्बुदस्य परिहार्यमूषरम्" माघः । "तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे" मनुः "नचोषरां न विदग्धां भर्त्री दद्यात् कदाचन" भा॰ अनु॰ १२४ ।

ऊषरज न॰ ऊषराज्जायते जन–ड । (पाङ्गा) लवणभेदे । तद्गुणादि सुश्रु॰ "ऊषसूतं पांशुजं गौलं सूक्ष्मकरोद्भवम्" लवणं त्रिभक्ष्य "लवणं कटुकं दीप्तिविह्वितं पटु चोच्यते" सुश्रु॰

ऊषवत् त्रि॰ ऊष–मतुप् मस्य वः । ऊषरस्थाने । स्त्रियां ङीप्

ऊषा स्त्री बाणराजसुतायाम् उषाशब्दे तत्कथोक्ता ।

ऊष्म पु॰ ऊष–म । १शीतविरोधिनि स्पर्शे । कर्त्त–मक् । २तद्वति त्रि॰ । ३निदाघकाले अमरः ।

ऊष्मण त्रि॰ पामादि॰ अस्त्यर्थे न । ऊष्मयुक्ते मतुप् मस्य वः ऊष्मवत् तदर्थे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

ऊष्मण्य त्रि॰ ऊष्मा निःसरणीयत्वेनास्त्यस्य यत् । अग्निनिवारणार्हे "ऊष्मण्या पिधानां चरूणामङ्काः" ऋ॰ १,१६२, १२ ।"ऊष्मण्य अग्निनिवारणार्होऽपि पात्राणि" भा॰ ।

ऊष्मन् पु॰ ऊष–मनिन् । १ग्रीष्मे २तेजोद्रव्यस्य सूक्ष्मावयवे (भाप) "भुवा सकोष्माणमसह्यदूष्मम्" कुमा॰ "यथाग्नेर्धूम उदयते एवमेषामूष्मोदयते" शत॰ब्रा॰ १, ६,२,१,५ । व्याकरणोक्तेषु शोष्मवायुनोष्मार्थमाणेषु शषसहरूपेषु वर्णेषु । "स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं मतम्" शिक्षा । "शषसहा ऊष्माणः" शि॰ कौ॰ । "सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्याः इन्द्रे बलं ददानीति । सर्व ऊष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता विवृता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति" छा॰ उ॰ । "सर्वे ऊष्माणोऽग्रस्ता अन्तरप्रवेशिता अनिरस्ता बहिरप्रक्षिप्ता विवृता विवृतप्रयत्नोपेताः प्रजापतेरात्मानं परिददानि प्रयच्छामि" शा॰भा॰ ।"अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतेः शरणोऽभूवं स त्वा प्रतिपेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात्" छा॰ उ॰ । "स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः । ऊष्माणमिन्द्रियाण्याहुरन्तस्था बलमात्मनः । स्वराः सप्त विहारेण भवन्ति स्म प्रजापतेः" भाग॰ ३,१२,२० , ऊष्माणः शषसह इति चतुष्टयम् अन्तःस्था यरलवाः सप्त स्वराः षड्जादयः विहारेण क्रीडया" श्रीधरः । "खे प्राणं वायौ निश्वासं तेजःसूष्माणमात्मवान् । अप्सु शुक्रं पृथिव्यां गन्धं यथोद्भवम्" भाग॰ ७,१२,२४ । अत्र तेज ऊष्माणमिति सकारणे लयाभिधानात् तस्य तेजःकार्य्यता गम्यते । श्रुतौ च तस्य तेजःकार्य्यत्वमुक्तं तच्च ऊष्मशब्दे दर्शितम् । देहस्थोष्मा च मन्दाग्निश्च कोष्ठेयाग्नेरौपाधिकजीवसंयोगेनैव भवति यथोक्तं छा॰ उ॰ भाष्ययोः । "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिः विजानाति" छा॰ । "इदं वावेदमेव तद्यदिदमस्मिन् पुरुषेऽन्तर्मध्ये ज्योतिः चक्षुःश्रोत्रग्राह्येण लिङ्गेनोष्णिम्ना शब्देन वावगम्यते । यत्त्वचा स्पर्शरूपेण स्पृश्यते तच्चक्षुषैव । दृढप्रतीतिकरत्वाच्चक्षोऽग्निमूलत्वाच्च रूप-

स्पर्शयोः । कथं पुनस्तस्य ज्योतिषो लिङ्गं त्वग्दृष्टिगोचरत्वमापद्यते? इत्याह यत्र यस्मिन् काले एतदिति क्रियाविशेषणं अस्मिन् शरीरे हस्तेनालभ्य संस्पर्शेनोष्णिमानं रूपसहभाविनमुष्णस्पर्शभावं विजानाति स ह्युष्णिमा नामरूपव्याकरणाय देहमनुप्रविष्टस्य चैतन्यात्मज्योतिषो लिङ्गमव्यभिचारात् । न हि जीवन्तमात्मानमूष्णिमा व्यभिचरति । "उष्ण एव जीविष्यन् शीतो मरिष्यन्निति" हि विज्ञायते । मरणकाले च "तेजः परस्यां देवतायामिति" परेणाविभागत्वोपगमादतोऽसाधारणं लिङ्गमौष्ण्यमग्नेरिव धूमः । अतस्तस्य परस्यैषा दृष्टिः साक्षादिव दर्शनं दर्शनोपाय इत्यर्थः' ।

एतद्वाक्यस्य कौक्षेयानलोपाधिकजीवाभिन्नब्रह्मपरं तस्यैव ज्योतिःशब्दाभिधेयत्वेन तत्सम्पर्कादेव देहस्यौष्ण्यसम्भवः तदेतत् शा० सू० भाष्ययोः समर्थितं यथा "ज्योतिश्चरणाभिधानात्" शा० सू० "इदमामनन्ति अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति" तत्र संशयः किमिह ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते? किं वा परमात्मेति? । अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तम् इह तल्लिङ्गमेवास्ति नास्ति वेति विचार्यते किन्तावत् प्राप्तं आदित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यते इति । कुतः? प्रसिद्धेः तमो ज्योतिरिति ह्येतौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वन्द्विविषयौ प्रसिद्धौ । चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकन्तम उच्यते । तस्या एवानुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिः । तथा दीप्यते इतीयमपि श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा न हि रूपादिहीनं ब्रह्म दीप्यत इति मुख्यां श्रुतिमर्हति । किञ्च द्युमर्यादत्वश्रुतेश्च । न हि चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा स्यात् "परो दिवो ज्योतिरिति" च ब्राह्मणम् ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वात् मर्यादावत्त्वमसमञ्जसं अस्तु तर्ह्यत्रिवृत्कृतन्तेजः प्रथमजम् । न अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति । इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेन्न प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात् । "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति" चाविशेषश्रुतेः । नचात्रिवृत्कृतस्यापि तेजसो द्युमर्यादत्वं प्रसिद्धम् । अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेव तेजो ज्योतिःशब्दम् । नन्वुक्तमर्वागपि दिवो गम्यतेऽग्न्यादिकं ज्योतिरिति, नैष दोषः सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः परो दिव इत्युपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते न तु निःप्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना भागिनी । सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विति चाधारबहुत्वश्रुतिः कार्ये ज्योतिष्युपपद्यतेतराम् । "इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति" च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्यमानं दृश्यते सारूप्यनिमित्ताश्चाध्यासा भवन्ति यथा "तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरमिति" कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वं तस्यैषा दृष्टिस्तस्यैषा श्रुतिरिति चौष्ण्यघोषविशिष्टत्वश्रवणात् "तदेतद्दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीतेति" च श्रुतेः । "चक्षुष्यः श्रुतो भवतीति य एवं वेदेति" चाल्पफलश्रवणादब्रह्मत्वं महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते । नचान्यदपि किञ्चित् स्ववाक्ये प्राणाकाशवत् ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मलिङ्गम् । न च पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति । "गायत्री वा इदं सर्वं भूतमिति" छन्दोनिर्देशात् । अथापि कथञ्चित् पूर्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात् एवमपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति । तत्र हि त्रिपादस्यामृतं दिवीति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते । अत्र पुनः परो दिवो ज्योतिरिति द्यौर्मर्यादात्वेन । तस्मात् प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ज्योतिरिह ब्रह्म ग्राह्यं कुतः? चरणाभिधानात् पादाभिधानादित्यर्थः । पूर्वस्मिन् हि वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टं "तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र यत् चतुष्पदो ब्रह्मणः त्रिपादमृतं द्युसम्बन्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसम्बन्धान्निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते तत् परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः परस्यामपि हि शाण्डिल्यविद्यायामनुवर्त्तिष्यते ब्रह्म । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । यत्तूक्तं ज्योतिर्दीप्यते इति चैतौ शब्दौ कार्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति, नायन्दोषः प्रकरणाद्ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वात् दीप्यमानकार्यज्योतिरुपलक्षिते ब्रह्मण्यपि प्रयोगसम्भवात् "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः" इति च मन्त्रवर्णात् । यद्वा नायं ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्वृत्तेरेवानुग्राहके तेजसि वर्त्तते । अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् "वाचैवायं ज्योतिषास्ते" "मनो ज्योतिर्जुषतामिति" च । तस्माद्यद्यत्कस्य चिदवभासकन्तत्तद्

ज्योतिःशब्देनाभिधीयते। तथा सति ब्रह्मणोऽपि चैतन्यस्वरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिःशब्दः "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति"। "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। यदप्युक्तं द्युमर्यादत्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इति। अत्रोच्यते सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते। ननूक्तं निःप्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इति। नायं दोषः निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशेषसम्बन्धात् प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः। तथा हि आदित्ये चक्षुषि हृदय इति प्रदेशविशेषसम्बन्धीनि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते। एतेन "विश्वतः पृष्ठेषु" इत्याधारबहुत्वमुपपादितम्। यदप्येतदुक्तं औष्ण्यघोषाभ्यामनुमिते कौक्षेये कार्ये ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात् परमपि दिवः कार्यं ज्योतिरेवेति। तदप्ययुक्तं परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत् कौक्षेयज्योतिःप्रतीकत्वोपपत्तेः। "दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीतेति" तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वं च भविष्यति। यदप्युक्तमल्पफलश्रवणान्न ब्रह्मेति तदप्यनुपपन्नम्। न हि इयते फलाय ब्रह्माश्रयणीयमियते नेति नियमे हेतुरस्ति। यत्र हि निरस्तसर्वविशेषसम्बन्धं परं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिश्यते तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते यत्र तु गुणविशेषसम्बन्धं प्रतीकविशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते तत्र संसारगोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यन्ते "अन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद" इत्याद्यासु श्रुतिषु। यद्यपि न स्ववाक्ये किञ्चित् ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमस्ति तथापि पूर्वस्मिन् वाक्ये दृश्यमानं ग्रहीतव्यं भवति। तदुक्तं सूत्रकारेण ज्योतिश्चरणाभिधानादिति। कथं पुनर्वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसन्निधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्वविषयात् प्रच्याव्य शक्या व्यावर्त्तयितुम्। नैष दोषः। "यदतः परो दिवो ज्योतिरिति" प्रथमतरपठितेन यच्छब्देन सर्वनाम्ना द्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे सत्यर्थात् ज्योतिःशब्दस्यापि तद्विषयत्वोपपत्तेः। तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्" भा०। सूत्रान्तरे तु कौक्षेयाग्निसम्बन्धात् ऐक्यश्रौत्यशक्तम्। तथापि कौक्षेयाग्नेरपि जीवस्थितिनियतत्वात् जीवाधीनत्वं कल्पाशिखाकरे प्रपञ्चः

ऊह वितर्के भ्वादि० आत्म० सक० सेट्। ऊहते औहिष्ट। ऊहांबभूव आस चक्रे। ऊहितः ऊहमानः ऊहितम् ऊहः। "औहिष्ट तान् वीतवितर्कबुद्धीन्" भट्टिः। कर्मणि ऊह्यते औहि णिच्। ऊहयति ते औजिहत् त। "ऊहेण तावौजिहतां समिद्धौ" भट्टिः अस्य ऊहशब्दे वक्ष्यमाणेऽर्थेऽपि वृत्तिः। परस्मैपदित्वमस्य ऊहति, इत्येतद्विदेवनं द्विविधेषु" कात्या० १०१,२,१,१०, यादौ उपसर्गात् परस्यादेर्ह्रस्वः। समस्यते

अति—एकदेशस्थितस्य तद्विपरीतदेशप्रेरणे "द्रोणकलशमत्यूह्य" कात्या० ८,२,१६। "अत्यूह्य प्राञ्चमेव प्रतीच्यां प्रेर्य" कर्कः।

अधि+अञ्जने। "अग्निमग्नीत् संमृड्ढीति यथाधुरमभ्यूहेदेवं तद्यत् पूर्वमाघारमाघार तदभ्यूहा हि धुरं युञ्जन्ति" शत० ब्रा० १,४,४,१२,

अप+निरसने दूरीकरणे। "अपोह्य बर्हींषि" कात्या० ३,२,१७, "एतैस्तैरपोहेत पापं सेयत्नं द्विजः" मनुः। "सर्वान् रसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह" मनुः प्रतिकूलतर्केण प्रकृततर्कापनयने अपोहः।

अप+वि+निवारणे "व्यपोहत शरांस्तस्य सर्वानेव धनञ्जयः" भा० आ० १३० अ०। [२८। "अभ्यूहति आच्छादयति" भा०।

अभि+आच्छादने। "अथाङ्गारैरभ्यूहति" शत० ब्रा० १,२,४,

उत्+उत्कर्षणे। "रशनामुदूह्य प्राच्याम्" कात्या० १,६,१। "उदूह्य उत्कृष्य" कर्कः निरसने च। "तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहति" शत० ब्रा० १,२,१,४। [१,२,५,१७।

प्रति+उद्+प्रक्षेपणे "दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युदूहेत" शत० ब्रा०

वि+उद्+अन्ते विवर्द्धने। "पक्षपुच्छमयतो बाहुतो व्युदूहति" शत०ब्रा०१०२,१,४। व्युदूहति अन्ते विवर्द्धयति" भा०

उप+अधस्तात् प्रवेशने। "पश्चात्स्माकुपोहति" कात्या० २,५,४। "उपोहति अधस्तात् प्रवेशयति" कर्कः।

निर्+निष्काशने पृथक्करणे च। "गार्हपत्यादुष्णं भस्म निरूह्य" शत० ब्रा० १२,४,२,२। "निरः प्रियस्य निरौहत्" शत० ब्रा० १०,५,४। यदान्नेऽन्नमेषामध्वर्युः प्रैष्यति निरूहैतं गर्भमिति" "निरूह्यमाणमभिमन्त्रयीत" कात्या० २५,१०,४,५। निरूह्यमाणं पृथक्क्रियमाणम् वेददी० निरूहणम्

परि+परितः स्थानपूरणे। "अरत्निमात्रे संस्कृते वोपवेशाति-पर्यूहति च" कात्या० ८,५,२५। "पर्यूहति पांशुभिरन्तरालं परितः पूरयति" कर्कः। पर्यूहणम्।

प्र+देशान्तरनयने । "प्रोह्य द्रोणकलशम्" कात्या०८,५,१४ । "प्रोह्य प्रेष्य" कर्कः । पातने च "कृष्णाजिने प्रोहति" कात्या०२,५,७ । प्र+ऊहस्यादेर्वृद्धिः प्रौहः।

प्रति+उपरिस्थापने । "दीक्षितोदी दक्षिणे प्रत्यूह्य वासः" कात्या०७,८,२२ । "प्रत्यूह्य उपरि स्थापयित्वा" वेददी० निरासे च । "प्रत्यूहतमश्विनी मृत्युमस्मात्" यजु०२७, "प्रत्यूहतं व्यवर्त्तयताम्" वेददी०।

वि+विपरीततया प्रेरणे "जुहूपभृतौ व्यूहति" कात्या०२,५, १७ । सैन्यानां सन्निवेशविशेषेण स्थापने च । व्यूहः । "प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत्" मनुः । समवेतभवने । "योऽस्मिन्नियते कतरोऽस्य व्युह्यन्ते" शत० ब्रा० ८,७,१२,११,

प्रति-वि प्रतिकूलव्यूहकरणे । "बार्हस्पत्यविधिं कृत्वा प्रतिव्यूह्य निशाचरम्" भा०व०२८४अ० । विरोधाचरणे च प्रत्यूहः

सम्- समवेतभवने संहनने सम्यक्प्रापणे च । "इदमग्ने सुधितं दुर्धितादधि प्रियादु चिन्मन्मनः प्रेयो अस्तु ते । यत्ते शुक्रं तन्वो रोचते शुचि तेनास्मभ्यं वनसे रत्नमा त्वम्" इति—"हा जना स यन्ता समूहसि" ऋ०१,१२१,२, समूहसि प्रापयसि भा०। सम्यक्करणे "अङ्गारैरभि समूहति" शत० ब्रा०४,५,२,१८,समूहः

उप+सम् समीपे सङ्कोचने "पञ्चाउपसमूहन्ते" शत०ब्रा० १०, २,१,१, "समूहन्ते मध्यभागसमीपे सङ्कोचयन्ति" भा० ।

परि–सम्–समन्तात् परिमार्जने "वेदिं परिसमूह्य" कात्या० २,६,१२, "परिसमुह्य सम्मार्ज्य" कर्कः । "अग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय परिसमूह्य" आश्व०गृ०१,२,१,"परिसमूहनं नाम चाग्नेः समन्तात् परिमार्जनम्"नारा०वृ०।

समूढ़व्यूढ़निरूढादिकमस्यैव रूपमाहुः केचित् । अस्य-वेट्कत्वात् ऊहित इत्यादय एव स्युः। अतस्तानि उपसर्गस्य वहतेरेव रूपाणीत्यन्ये । अस्यैव आङ्पूर्वकस्य ओहते इति रूपम् । न तु केवलस्य, दीर्घोपधत्वेन गुणाप्रसक्तेः।

ऊह पु० ऊह-घञ् । १वितर्के आगमाविरोधिना तर्केण आगमार्थस्य संशयपूर्वं पक्षनिरासपूर्वकोत्तरपक्षव्यवस्थापनेन निर्णयरूपे २परीक्षणे, ३अनन्वितार्थकविभक्तिलिङ्गत्यागपूर्वकं अन्वययोग्यविभक्त्यादिकल्पने, यथा पार्वणे सौम्यास इति बहुवचनमन्वितमपि एकोद्दिष्टे अनन्वितत्वात् सौम्य इत्येकवचनान्ततया कल्पनम् ।४पदान्तरेणाकाङ्क्षापूरणार्थे अध्याहारे च । "ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः। दानञ्च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः" सां०का०उक्ते ताराख्ये ५सिद्धिभेदे"ऊहस्तर्कः आगमाविरोधिन्यायेनागमार्थपरीक्षणम् । संशयपूर्वं पक्षनिराकरणेनोत्तरपक्षव्यवस्थापनं तदिदं मननमाचक्षते आगमिनः सा तृतीया सिद्धिस्तारमुच्यते" सा०कौ० "रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्"का०वार्त्ति०।"ऊहः खल्वपि न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्याः तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरिणमयितुम् तस्मादध्येयं व्याकरणम्" महाभा०।"ऊहः खल्वपीति । इह यस्मिन् यागे इतिकर्त्तव्यतोपदिष्टा यागान्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः येन चोपजीव्यते सा विकृतिः प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति मीमांसकैर्व्यवस्थापिते न्याये प्रकृतिप्रत्ययादीनामूहं वैयाकरणस्सम्यग्विजानाति । तत्र अग्नेर्मन्त्रोऽस्ति "अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति" तत्र 'सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम" इति सौर्ये चरौ मन्त्र ऊह्यते सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति । विस्तरेण भर्त्तृहरिणा प्रदर्शित ऊहः" कै० । "ऊहः खल्वपीत्यस्य प्रयोजनमिति शेषः । ननु यत्र प्रकरणे ये मन्त्राः पठितास्तत्र तेषां तथैव प्रयोग इष्ट इति नोहेन प्रयोजनमित्याशङ्क्य प्रकृताङ्गाभावेऽपि विकृताङ्ग इति दर्शयितुम् प्रकृतिवद्भावमाह । इहेति । यस्मिन्नाग्नेयादौ । यागान्तरेण सौर्यादिना । प्रकृतिविकृत्यवगमश्च द्विदैवत्यैकदेवत्यत्वादिसाम्येन बोध्यः । अन्यत्र पठितमन्त्राणामन्यत्र गमनमत आह प्रकृतिवदिति । यथा सोपकारा प्रकृतिरनुष्ठीयते तथा विकृतिरपीति तदर्थः तद्देनोपकारातिदेशे तत् द्वारभावेन पदार्था अप्यतिदिश्यन्ते इतिकर्त्तव्यतायामाकाङ्क्षाकाङ्क्षात्वादेतन्मूलकमेव प्रकृतिवदितीति मीमांसकसरणिः । यागान्तरगताश्च मन्त्राः । तत्र अग्निसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशकमन्त्रस्याग्निपदस्य सूर्यसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशनासमर्थत्वात्तद्पहाय तत्स्थाने सूर्यादिकं प्रक्षिप्याह तद्भागमेदिति । मन्त्र ऊह्यत इत । यद्यप्यूहे न मन्त्रत्वं तथाप्येकदेशस्थोऽपि अनेकपदसमुदाये मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात् दूषिते समुदाये मन्त्रत्वव्यवहारः, कर्मण अङ्गत्वञ्चेति बोध्यम् । सोऽयमूह्यन्यूहः अन्योऽप्यूहाः । अङ्गस्य हि आर्त्विज्यलाभेन द्रव्यप्राप्तिद्वारा ऐहिकस्य सिद्धिःफलमिति बोध्यम् । भाष्ये लिङ्गपदस्य प्रकृत्यादेरुपलक्षणम् । यथायथमिति । अर्थप्रकाशनसामर्थ्यानतिलङ्घनेनेत्यर्थः' उद्योतः।

तारणोहभेदस्तु अधिकरणमालादौ द्रष्टव्यः । द्रव्यप्रतिनिधौ तु नोहः । "तैलं प्रतिनिधिं कुर्य्यात् घृतार्थे याज्ञिको यदि । प्रकृत्यैव तदा होता ब्रूयात् घृतवतीमिति" मीमां० कात्यायनसूत्रादौ प्रतिनिधिविषये ऊहाभावोदर्शितो यथा

"अथेदं चिन्त्यते विहितद्रव्यस्याभावे द्रव्यान्तरे प्रतिनिधित्वेनोपात्ते छागाभावे मेषरूपे अनुवाचनप्रैषादौ किमूहं कृत्वा प्रतिनिहितद्रव्यशब्दस्य प्रयोगः कार्य्यः "अग्नीषोमाभ्यां मेषस्य वपाया" इत्येवम् उत विहितद्रव्यशब्दस्यैव अग्नीषोमाभ्यां छागस्येत्येवमेवेति । तत्र मन्त्रेण द्रव्यमभिधेयम् न चानूहितः प्रतिनिहितं द्रव्यं शक्नोत्यभिधातुम् तस्मादूहित्वा प्रतिनिहितद्रव्यवाचिशब्दस्य प्रयोगे प्राप्त आह" "शब्देऽविप्रतिपत्तिः" कात्या० १, ४, ८, "प्रतिनिधावुपात्तेऽपि विहितद्रव्यवाचिनि शब्दे अविप्रतिपत्तिरविपरिणामः अनूहो भवति अग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपाया इत्यनूहितमेव मेषेऽपि प्रयोक्तव्यम् न तु मेषस्येत्येवं विपरिणतरूपमित्यर्थः कुतः ? प्रतिनिधिः श्रुतद्रव्यबुद्ध्या गृह्यते न तु द्रव्यान्तरबुद्ध्या अतश्छाग एवायमिति बुद्ध्या गृहीतत्वात्तच्छब्देनैवाभिधानम् । यद्यत्र मेषश्छागवत् साधनं भवेत्तदा तत्प्रकाशकम् मेषपदं प्रक्षिप्येत न त्वेवम्, किं तर्हि मेषगता ये छागावयवा एवात्र साधनम् ते च छागगता इव मेषगता अपि छागशब्देनैव प्रकाशयितुं शक्यन्त इत्यनूहेनैव प्रयोगः । यत्र तु द्रव्यान्तरं वचनेन विधीयते यथा "सारस्वतीं मेषीमिति" "ऐन्द्रं मेषमिति" "ऐन्द्र ऋषभः" इति तत्र द्रव्यान्तरबुद्धिर्भवति तत्र ऊहोऽपि भवति । नचात्रैवंविधं किमपि वचनमस्ति तस्मादवयवानां सामान्याच्च तद्द्रव्यमेवेदमिति बुद्ध्या मेषादिद्रव्यस्य छागादिप्रतिनिधित्वेनोपादानम् । तेन श्रुतद्रव्यशब्देनैवाभिधानं युक्तमिति साधूक्तम् शब्देऽविप्रतिपत्तिरिति । यत्र तु वचनेन द्रव्यान्तरं विधीयते तत्र ऊहो भवतीत्युक्तम् तेन सोमाभावे पूतीकानभिषुणुयादिति पूतीकानां वाचनिकत्वादूहो भविष्यतीत्याशङ्क्याह" कर्कः "सोमेन जात्यभावात्" का० सू० १० "सोमेनेति तृतीयैकवचनम् । सोमाभावे पूतीकेषूपात्तेषु सोमशब्देनैव पूतीकानामभिधानं कर्त्तव्यम् । "अंशुरंशुष्टे देव ! सोम ! प्यायतामित्येवम् न तु पूतीकाशब्देन । अथ वा सोमे इति सप्तम्येकवचनम् नेति निषेधः । सोमप्रतिनिधित्वेनोपात्तेषु अर्ज्जुनशब्देनतृणपूतीकादिषु सोमे सोमशब्दे ऊहो न भवति कुतः जात्यभावात् जात्यन्तरत्वाभावात् नह्यत्र वचनेन द्रव्यान्तरं विधीयते किं तर्हि सोमाभावे यागस्यावश्यकर्त्तव्यत्वादनेकेषु कुशगोत्रीयतृणेषु च प्राप्तेषु पूतीकादेर्नियमः क्रियते तेनैन्द्रमेषवदतिदेशः वाचनिकजात्यन्तराभावादतोऽप्यूहो न भवति" कर्कः ।

"छाग ! त्वं वर्हिरूपेत्यादिमन्त्रे च बहुपशुघाते न बहुत्वोहः । तदेतत्" ति० त० "बहुपशुघातेऽपि मन्त्रे एकवचनान्त एव प्रयोज्यः न बहुवचनोहः । "नरं पञ्चत्वमागतम्" इत्यत्र नार्य्यां स्त्रीत्वोहाभाववत् अतएव सपत्नीकयजमानप्रयोगेऽपि "पत्नीं सन्नह्येति" मन्त्र एकवचनान्त एवेति । ऊहं प्रकृत्य "प्रकृतावपूर्व्वत्वात्" कात्यायनेनोहस्य प्रकृतौ प्रतिषेधात् । विकृतावेवोहः । "ऊहोऽपूर्व्वात्प्रैषेषु उच्यतामिति" जै० तत्रवचनात् न वाग्ययावर्वैभक्तिकार्थविवक्षया प्रायणिकत्वेन बलवतः प्रातिपदिकार्थस्य समन्वितत्वेनाविरोधात् । एवञ्च प्रकृतौ नरपदबहुपशौ बहुवचनोहाभावात् छागादौ विकृतिभूतेऽपि न बहुवचनोहः किन्तु एकवचनमात्रमिति" वदता रघुनन्दनेन तथा समर्थितम् । संकल्पादिवाक्ये तु ऊह इति भेदः । अविगादिप्रयोगे च अस्मदादिपदघटिते "दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादि" मन्त्रेऽपि नोहः तैकाया प्रयोगेऽपि यजमानगतानामेव तत्तत्फलानामङ्गतम इत्याकरे प्रपञ्चः । तथाचासमवेतार्थस्य समन्वयाय मन्त्रे समवेतार्थकरणरूपमपूर्व्वं प्रोतृप्रैषमूहः । ५आरोपे ६सङ्कलने च । "इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहविशारदाः" भा० अनु० १४५ अ० "ऊहापोहाभ्यां तत्त्वावधारणम्" पातञ्ज० भा० ।

ऊहगान न० सामगानग्रन्थभेदे ऊहगीतिरप्यत्र स्त्री ।

ऊहा स्त्री ऊह अ स्त्रीत्वात् टाप् । १अध्याहारे २ऊहशब्दार्थे

ऊहिनी स्त्री ऊह-णिनि । समवेतायाम् "अक्षात् परस्य तस्मादेर्ह्ढिः अक्षौहिणी सेना ।

ऊह्य त्रि० ऊह-ण्यत् । १तर्कणीये २उद्भावनीये ३अध्याहार्य्ये ४मीमांसकोक्तोहविषये च । अनीयर् । ऊहनीय तदर्थे त्रि० ।

ऊह्यगान न० सामगानग्रन्थभेदे ।

इति वाचस्पत्ये उकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

—◇—

ऋ

ऋकारः स्वरवर्णभेदः मूर्द्धन्यः "ऋटुरषाणां मूर्द्धा" इत्युक्तेः। स तु उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः। अनुनासिकाननुनासिकभेदात् प्रत्येकं द्विधेति षड्विधः। स च ह्रस्वः एकमात्राकालेनोच्चार्य्यत्वात्। तस्य च रक्तविद्युल्लताकारेण ध्येयतोक्ता। "रक्तविद्युल्लताकारऋकारं प्रणमाम्यहम्" कामधे० त०। तस्य च मातृकान्यासे वामनासिकायां न्यस्यता उक्ता तेन अभेदोपचारात् वामनासादिशब्दवाच्यता। स्वरूपपरत्वे ततः तकारकारप्रत्ययौ ऋत् ऋकारः तत्कालोच्चार्य्ये "तपरस्तत्कालस्य" पा० उक्तेः। व्याकरणशास्त्रे अननुबन्धः ऋ इत्येतत् अष्टादशविधस्य ऋवर्णस्य, द्वादशविधस्य ऌकारस्य संज्ञा भवति तेन "ऋ इति त्रिंशतां संज्ञा" इति सि० कौ०। अधिकं स्वरवर्णादिशब्दसमाप्तौ वक्ष्यते समानवर्णपञ्चकद्योतनार्थम् वर्णशब्दोत्तरः प्रयुज्यते ऋवर्णः त्रिंशतां संज्ञा।

ऋ गतौ भ्वा० पर० सक० अनिट्। शिति ऋच्छादेशः। ऋच्छति आर्च्छत् आरत्-आर्षीत्। आर आरिथ अर्त्ता अर्य्यात् अरिष्यति। आरिष्यत्। ऋच्छन् ऋतः ऋतिः अर्त्तव्यः अरणीयः अर्य्यः यत्तु वैश्यस्वामिनोः अन्यत्र ण्यत् आर्य्यः। अर्त्ता आरो आरिवान् अर्त्तुम्। शक्तमार्य्यत्वेनाकर्म्मकात् सम्पूर्व्वकात् ततः आत्म०। समृच्छते। समारत समार्त्त। "सारमानवरारोहा-समसार स्म" उद्भटः। ऋ-णिच् अर्पयति ते। सन् अरिरिषति समरिरिषते गत्यर्थत्वेऽपि कौटिल्ये यङ्। अरार्य्यते "किमभोररराय्यसे" भट्टिः। कर्म्मणि अर्य्यते। आरि।

ऋ गतौ प्रापणे च जुहो० पर० सक० अनिट्। शलादौ शपो-लुक्त्वेन शित्परत्वाभावात् न ऋच्छादेशः। शश्यान-श्लोस्तदादेशः। इयर्त्ति इयृतः इयृति। इयृयात्। इयर्त्तु इयृहि इयराणि। ऐयः ऐयृताम् ऐयरुः। आरत्-आर्षीत् सृशास्त्यर्त्योः अङ्विधौ भ्वादेरेव ग्रहण-मित्यन्ये तन्मते आर्षीदित्येव। समारत समार्त्त इत्यन्ये आर इत्यादि भ्वादिवत्। शित्त्वात् इयृच्छन् शत्रन्त इति भेदः। अयं वैदिक एवेति बहवः "बहुलं छन्दसीति" पा० सिद्धेः "अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च" पा० इतोऽत्वविधानसामर्थ्याद् भाषायामपि" सि० कौ०। "युव इयर्त्ति प्रभृतो मे अद्रिः" ऋ० १,१६५,४। "इयर्त्ति वाचमरितेव नावम्" २,४२,१। अनयोर्गत्यर्थत्वात् उपसर्गभेदेनार्थभेदस्तु इणधातुवत् स च तत्तच्छब्दे उक्तः "अर्भेः कपयोऽभ्यारत् कुम्भकर्णं मरुत्सुतः" "सीतां जिघांसुः सौमित्रे राक्षसाऽऽरतो ध्रुवम्" भट्टिः। आ+ऋत आर्त्तः इति; "तथार्त्तोऽपि क्रियां धर्म्याम्" भट्टिः "उदयर्षि भानुना" ऋ० १०,३७,२, "समुद्रादूर्म्मिमुदियर्त्ति वेनः" १०,१२३,२, "यदा यमा त्रिःयमा भियसोपारिम जायतो यत् स्वपन्तः" ऋ० १०,१६४,३, एवं यथायथमुपसर्गपूर्वस्य उदाहरणं ह्यम्।

ऋ हिंसायां स्वा० पर० सक० अनिट्। ऋणोति। ऋणुयात् ऋणोतु ऋणु आर्णत्। आर्षीत् सिद्धादौ भ्वादिवत् शतृ-ऋण्वन् क्त ऋणम् इतिभेदः। "तेऽयक्ष्मं ऋण्वति" ऋ० ६,२,६, "ऋणं देयमदेयञ्च येन यत्र यथा च यत्" याज्ञ० स्मृतिः। "अपद्वारा मतीनां प्रत्ना ऋण्वन्ति कारवः" ऋ० ९,१०,६, ऋणोरवं न यवीभिः" ऋ० १,३०,११, अस्य रिकारादित्वमित्यन्ये रिणोति इत्यादि।

ॠ अव्य० ऋ-क्विप् बा० न तुक्। १सम्बोधने २गर्हणे ३वाक्ये च मेदि० ४परिहासे वाक्यविकारे शब्दरत्ना० ५देवमातरि स्त्री।

ऋकक्रस् अव्य० ऋच्+शस्। ऋचम् ऋचमित्यर्थे "ऋग्वेद-मन्त्रे चरणव्यूहभाष्यटतत्त्वाप्रवाक्ये उदा० दृश्यम्।

ऋक्ण त्रि० व्रश्च-क्त पृ० वलोपः। छिन्ने "वाचमेव तदाग्नां आत्मानमृक्णवर्तीं वक्रादिविप्रोक्तवन्ति" ऐत०।

ऋक्थ न० ऋच्-थक्। १धने २स्वर्णे स्मृतिप्रसिद्धे ३दायरूपे धने च "ऋक्थग्राही ऋणं दाप्यः" याज्ञ० "स्वामी ऋक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु" गौत० तत्र "ऋक्थमप्रतिबन्धोदायः यथा पुत्राणां पौत्राणाञ्च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृधनं पितामहधनं च स्वं भवतीत्यप्रतिबन्धः" मिता० क्वचित् सप्रतिबन्धदायवाचितापि "पुत्रहीनस्य ऋक्थिनः" इति याज्ञ० प्रयोगात् तथा च सम्बन्धनिमित्त स्वत्वास्पदीभूतं द्रव्यमृक्थम्। क्वचिद्धनमात्रेऽपि प्रयोगः। ऋक्थं स्पृशाति चिनि ऐत०। ऋक्थग्राहिन् दायहरे त्रि० स्त्रियां ङीप्। "ऋक्थग्राही ऋणं दाप्यः" या० ऋक्थ उप० स०। ऋक्थग्राहोऽप्यत्र त्रि० स्त्रियां टाप् तद्धितान्-तत्वान्ङीप् सि० कौ०। ऋक्थ+अस्त्यर्थे इनि। ऋक्थिन् तद्ग्राहके "पुत्रहीनस्य ऋक्थिनः" याज्ञ० स्त्रियां ङीप्।

ऋक्ष पु० स्त्री ऋष-स किच्च। १भल्लूके तत्र जातिस्त्रियां संयोगोपधत्वात् न ङीप् किन्तु टाप्। २नक्षत्रे।

३मेषादिराशौ च न० ४भल्लूके स्त्री (भेल्ला) ५शोणाकवृक्षे (शोना)६पर्वतभेदे च पु० मेदि०। स च रैवतपर्वतासन्नः "ऋक्षोऽपि रैवताज्जज्ञे तस्य पर्वतमूर्द्धनि। ततो रैवत उत्पन्नः पर्वतः सागरान्तिके। नाम्ना रैवतको नाम भूमौ भूमिधरः स्मृतः" हरिवं० ११अ०। स च कुलाचलपर्वतः यथोक्तं सि० शि०। "माहेन्द्रशुक्तिमलयर्क्षकपारियात्राः सह्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः" इति। ७नृपभेदयोः तत्रैकः "आजमीढपुत्रः। "धूमिन्या स तया देव्या त्वजमीढः समीयिवान्। ऋक्षं संजनयामास धूम्रवर्णं सुदर्शनम्। ऋक्षात् संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणात्तथा" अपरो विदूरथस्य पुत्रः "विदूरथस्य दायाद ऋक्ष एव महारथः। ऋक्षस्य च द्वितीयस्य भीमसेनोऽभवन्नृपः" इति हरि० ३२अ०। भल्लूकवानरगवयपशुः जरायुजश्च। "जरायुजानां प्रवराः मानवाः पशवश्च ये। नानारूपधरा राजन्! एषां भेदाश्चतुर्दश। अरण्यवासिनः सप्त सप्तैषां ग्रामवासिनः। सिंहव्याघ्रा वराहाश्च महिषा वारणास्तथा। ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः स्मृता नृप!" भा०भी० तत्र प्रवरा इति विशेषणात् एतद्भिन्नानामारण्यत्वमस्त्येव तेनोद्रस्याप्यारण्यत्वं सूच्यते उक्तम् तच्च उद्रशब्दे उक्तम्। ८अरिहपुत्रे च "अरिहः खल्वाङ्गेयीमुपयेमे सुदेवां नाम तस्यां पुत्रमजीजनदृक्षम्" भा०आ०९५अ०। ९उत्तर दिशि स्त्री निरु०। यद्यपि नक्षत्रस्य सामान्यतो गगनस्थिततारामात्रवाचकता तथापि ज्योतिषे येषामुदयास्तज्ञापनं तेषामेव ऋक्षशब्देन व्यवहारः तानि च सप्तविंशतिः। अभिजिद्युक्ताष्टाविंशतिः। "अश्विनी भरणी चैव कृत्तिका रोहिणी तथा। मृगशीर्षस्तथा चार्द्रा पुनर्वसुः पुष्यकौ। अश्लेषा च मघा पूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गुनी। हस्तः चित्रा तथा स्वाती विशाखा चानुराधिका। ज्येष्ठा मूलं तथाषाढे पूर्वोत्तरपदादिके। श्रवणा च धनिष्ठा च शतभिषगाद्यभाद्रिका। उत्तरादिभाद्रपदा रेवती भानि च क्रमात्" ज्योति० अभिजित् अभिजिच्छब्दे उक्तम्। एतानि द्वादशराशिमेषादिराशिचक्रघटकत्वात् प्राधान्याच्च ऋक्षशब्देन व्यपदिश्यन्ते एतेषां स्वरूपप्रमाणाधिष्ठातृदेवताः अश्लेषाशब्दे ४९७पृ० ज्योतिषवाक्येनोक्ताः। अन्यान्यपि यानि उदयास्तभाञ्जि गगनमण्डले सन्ति तेषामपि गति ज्योतिषे ज्ञाता तान्यपि ऋक्षपदवाच्यानि। ऋक्षकक्षाप्रमाणमुक्तं सि०शि०। "अभ्रेऽग्निभाद्रगजकुञ्जरगोऽश्वपक्षाः(२५९८८८९५०योजनानि) कक्षां स्पृशन्ति नखञ्जा भगणस्य चैताम्"। नक्षत्रकक्षाया भूमध्यादुच्छ्रितिमानम् "नागाश्वषड्गगनसाग्निकृवेदसंख्यो(४१२६२६५८ योजनमितः) नक्षत्रमण्डलभवः श्रवणो निरुक्तः" ज्यो० उक्तम्। "तेषामन्येषाञ्चोदयादिज्ञानाय" सि०शि०। ध्रुवकभागा उक्ता यथा "अष्टौ नखा गजगुणाः शरदस्रिषट्काः सप्तर्तवश्च नव चाङ्कदिशोऽष्टकाष्टाः। गोऽर्काः शराद्रिमनवः शरबाणचन्द्राः शैलाष्टयश्च धृतयो नवनन्दचन्द्राः। अर्काश्विनो जिनयमा नव चाङ्कदस्राः कृष्याश्विनो जलधितत्त्वमिताश्च भागाः। षड्रश्विनश्च पवनोत्कृतयोऽष्टभानि खाङ्काश्विनो नखगुणा रसदन्तसंख्याः। सप्तामराः खमिति भध्रुवका निरुक्ता दृक्कर्मचापनभवेन सहाशिविधिच्युतात्। ब्रह्माग्निभ्रुवकवशा रदविश्रिकोना मैत्रेन्द्रयोर्ह्यधिपभस्य च शेषविप्राः" शि० "अष्टौ नखा इत्यादयोऽश्विन्यादीनां साभिजितां ध्रुवभागा वेदितव्याः। तत्रापि विशेषमाह। ब्रह्माग्निभ्रुवकवशा इत्यादि। कृत्तिकारोहिणीनक्षत्रयोस्त्रिंशत्कलोनाः। विशाखानुराधाज्येष्ठानां कलापञ्चकेनाधिका ध्रुवकभागा वेदितव्याः" प्रमि०। एषां शरानाह "दिशोऽब्धय साधाब्धयः साधवेदा दशेषा रसाः खं खराः खं च सूर्याः। त्रिचन्द्राः कुचन्द्राः त्रिपादौ च दस्रौ हरक्रान्तयः सत्रिभागं च रूपम्। त्रिपादं द्वयं सार्धरामाश्च सार्धा गजाः सत्रिभागेषवो मार्गणाश्च। द्विषट्कः शरामाश्च षड्वर्गसंख्यास्त्रिभागो जिना उत्कृतिः खं च भानाम्। निरुक्ताः स्फुटा योगताराशराश्च याम्यं मघाधिष्ण्याद्विशाखादिषट्कम्। करो वारुणं त्वाष्ट्रभं सार्पमेषां शरा दक्षिणा उत्तराः शेषभानाम्" सि०शि०। "दिशोऽब्धय इत्यादयस्त्वेषां भानां शरांशा ज्ञेयाः। शेषं स्पष्टार्थम्। अत्रोपपत्तिः। तत्र प्रवेधार्थं गोलबन्धोक्तविधिना विपुलं गोलयन्त्रं कार्यम्। तत्र खगोलस्यान्तर्भगोलः आधारवृत्तद्वयस्योपरि विषुवद्वृत्तम्। तत्र च यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशैः ३६० ङ्कितं च कार्यम्। ततस्तद्गोलयन्त्रं सम्यग्ध्रुवाभिमुखयष्टिकं जलसमक्षितिजवलयं यथा भवति तथा स्थिरं कृत्वा रात्रौ गोलमध्यगतदृष्ट्या दृष्ट्वा रेवतीतारां विलोक्य क्रान्तिवृत्ते यो मीनान्तस्तं रेवतीतारायां निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्याश्विन्यादेर्नक्षत्रस्य योगतारां विलोक्य तस्योपरि वेधवलयं निवेश्यम्। एवं कृते सति वेधवलयस्य क्रान्ति-

वृत्तस्य च यः संपातः मीनान्तादपक्रमे याम्योत्तरवृत्ते गैस्तावत्सु धिष्ण्यस्य ध्रुवांशा ज्ञेयाः। अथ वेधवलये तस्यैव संपातस्य योगतारायाश्च यावन्तोऽन्तरेंऽशास्तावन्तस्तस्य शरांशा उत्तरा दक्षिणा वा वेदितव्याः। अथ ये ध्रुवभागाः पठितास्ते कृतदृक्कर्मका एव। ये तु शरांशाः पठितास्ते स्फुटा एव। यतो ध्रुवद्वयकीलयोः प्रोतं वेधवलयम्। तस्मिन् वेधवलये यो ज्ञातः शरः स ध्रुवाभिमुखः। ध्रुवाभिमुखः शरः स स्फुटः। अस्फुटस्तु कदम्बाभिमुखः। अत एव पूर्वं भगोलोत्पत्तिकथने यष्टिवेधवलयं कदम्बकीलयोः प्रोतं कर्त्तव्यमित्युक्तम्। अत एव कारणात् कृतदृक्कर्मका एव भध्रुवाः। यतो ध्रुवादुपरि नीयमानं सूत्रं यत्र क्रान्तिवृत्ते लगति तत्र कृतायनदृक्कर्मको ग्रह इति दृक्कर्मवासनायां पूर्वं कथितमेव। अथागस्त्यलुब्धकयोराह" प्रमि०। "अगस्त्यध्रुवः सप्तभागास्तु भागास्तुरङ्गादयस्तस्य याम्याः शरांशाः। षडष्टौ तथा लुब्धकस्य ध्रुवोऽयं नभोऽम्भोधिभागाः शरस्तस्य याम्यः" सि०शि०। स्पष्टम् "अत्रोपपत्तिः पूर्ववत्। अथेष्टघटिका आह" प्रमि०। "अगस्त्यस्य नाडीद्वयं मोक्षमिष्टं सदृग्वाणनाडीद्वयं लुब्धकस्य। त्रिभागाधिकं सूत्रभागावमूनां ततश्चाधिकं तारतम्येन कल्प्यम्" सि०शि०स्पष्टार्थम्। "अत्रोपपत्तिः अगस्त्यस्य नाडीद्वयं यदिष्टं तत् तस्य द्वादश कालांशा उत्पद्यन्ते। सप्तभागनाडीद्वयं लुब्धकस्येति। तत्र त्रयोदश १३ कालांशाः त्रिभागाधिकं सूत्रपातमिति। यानि सूक्ष्माणि नक्षत्राणि तेषां चतुर्दश कालांशाः। अमूनां ततश्चाधिकमिति केषाञ्चित् पञ्चदश केषाञ्चित् षोडशेति कल्प्यते। अत्र पठितानां भागानां ये कालांशास्ते स्थूलसूक्ष्मत्वतारतम्यपर्य्यालोचनया। याः स्थूलास्ताराश्च अर्कोदयादल्पेन कालेनान्तरिता दृश्या भवन्ति। याः सूक्ष्मास्ता अधिकेनेत्युपपन्नम्" प्रमि०

सू०सि०रङ्गनाथाभ्यान्तु तदुदयज्ञानार्थमन्यप्रकार उक्तो यथा "प्रोच्यन्ते लिप्तिका भानां स्वभोगोऽथ दशाहतः। भवन्त्यतीतधिष्ण्यानां भोगलिप्ता युता ध्रुवाः" सू०सि०। "भानामश्विन्यादिनक्षत्राणामुत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठावर्जितानां लिप्तिका योगसञ्ज्ञाः कलाः प्रोच्यन्ते स्पष्टमन्यदेव कथ्यन्ते। अथानन्तरं स्वभोगः स्वाभीष्टनक्षत्रभोगः कलात्मको वक्ष्यमाणो दशभिर्गुणितः कार्यः। तत्र स्वाभीष्टनक्षत्रतः पूर्वनक्षत्राणामश्विन्यादीनां भोगलिप्ताः। "भभोगोऽष्टशती लिप्ताः" इत्युक्ताष्टशतकलाः। प्रत्येकं युताः। अश्विन्याद्यतीतनक्षत्रसङ्ख्यागुणितकलाष्टशतयुतमित्यर्थः। ध्रुवा नक्षत्राणां भवन्ति"। रङ्ग०। अथ प्रतिज्ञाता नक्षत्रभोगलिप्ता उत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठाव्यतिरिक्तानां तेषां ध्रुवकार्थत्वात्पादांशाष्टश्लोकैराह। "अष्टार्णवाः शून्यकृताः पञ्चषष्टिर्नगेषवः। अष्टार्था अब्धयोऽष्टागा अङ्गागा मनवस्तथा। कृतेषवो युगरसाः शून्यबाणा वियद्रसाः। खवेदाः सागरनगा गजागाः सागरर्त्तवः। मनवोऽथ रसा वेदा वैश्वमाप्यार्धभोगगम्। आप्यस्यैवाभिजित्प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिः। त्रिचतुःपादयोः सन्धौ श्रविष्ठा श्रवणस्य तु। स्वभोगतो वियन्नागाः षट्कृतिर्यमलाश्विनः। रन्ध्राद्रयः क्रमाद् या विक्षेपाः स्वादपक्रमात्। दिङ्मासविषयाः सौम्ये याम्ये पञ्च दिशो नव। सौम्ये रसाः खं याम्ये गाः सौम्ये खार्कास्त्रयोदश। दक्षिणे रुद्रयमलाः सप्तत्रिंशदथोत्तरे। याम्येऽध्यर्धत्रिकृतता नवसार्धशरेषवः। उत्तरस्यां तथा षष्टिस्त्रिंशत् षट्त्रिंशदेव हि। दक्षिणे त्वर्धभागस्तु चतुर्विंशतिरुत्तरे। भागाः षड्विंशतिः खं च दस्रादीनां यथाक्रमम्" सू०। "अश्विन्यादिनक्षत्राणां क्रमाद्भोगा एते। तत्राश्विन्या अष्टचत्वारिंशत् कलाः। भरण्याश्चत्वारिंशत्। कृत्तिकायाः कलाः पञ्चषष्टिः। रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत् कलाः। मृगशिरसोऽष्टपञ्चाशत्। आर्द्रायाश्चत्वारः। अत्राष्टव इत्यत्र गोऽक्षयो गोऽन्नय इति वा पाठस्तु युक्तः। शाकल्यसंहिताविरोधात्। एतेन "सौरोक्तरुद्रभस्यांशास्त्वद्रयोऽष्टाक्षयः कलाः" इति मार्कण्डोक्तम् "दशककोनपञ्चदशभागा मिथुने सर्वजनाभिमतध्रुवको दशककायुतत्रयोदशभागाः पर्वताभिमतध्रुवकश्च निरस्तः। पुनर्वसोरष्टसप्ततिः। पुष्यस्य षट्सप्ततिः। अश्लेषायाश्चतुर्दश। तथेति छन्दःपूरणार्थम्। मघायाश्चतुःपञ्चाशत्। पूर्वफाल्गुन्याश्चतुःषष्टिः। उत्तरफाल्गुन्याः पञ्चाशत्। हस्तस्य षष्टिः। चित्रायाश्चत्वारिंशत्। स्वात्याश्चतुःसप्ततिः। विशाखाया अष्टसप्ततिः। अनुराधायाश्चतुःषष्टिः। ज्येष्ठायाश्चतुर्दश। अनन्तरं मूलस्य षट्। पूर्वाषाढायाश्चत्वारः। उत्तराषाढाया ध्रुवकमाह। वैश्वमिति। उत्तराषाढायोगतारानक्षत्रम्। आप्यार्धभोगगम्। आप्यस्य पूर्वाषाढानक्षत्रस्यार्धभोगः। अनूराषाढविंशतिभागसात्र स्थितं ज्ञेयम्। अतो राशयो विंशतिभागा उत्तराषाढाया ध्रुव इत्यर्थः। एतेन पूर्वाषाढायोगतारायाः सकाशादुत्तराषाढायोगतारा

विंशतिकलोनसप्तभागान्तरिता। तेन पूर्वाषाढ़ाध्रुवकोऽष्टराशयश्चतुर्दश भागा विंशतिकलोनसप्तभागैर्युत उत्तराषाढाया ध्रुवश्चत्वारिंशत्कलाधिकोऽष्टध्रुव इति पर्वतोक्तमपास्तम् सूर्य्यसिद्धान्तविरोधात्। अभिजिद्ध्रुवकमाह। आद्यस्येति। पूर्वाषाढाया अवसाने धनूराशेर्विंशतिकलोनसप्तविंशतिभागेऽभिजिद्योगतारा ज्ञेया। चत्वारिंशत्कलाधिकषड्विंशतिभागाधिका अष्टौ राशयोऽभिजितो ध्रुव इत्यर्थः। एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः। तेन संहितास्मृतं श्रवणपञ्चदशांशस्थानं विंशतिविकलायुतत्रयोदशकलायुतचतुर्दशभागादिकनवराशयो निरस्तम्। श्रवणस्य ध्रुवकमाह। वैश्वान्त इति। उत्तराषाढाया अवसाने श्रवणयोगताराया: स्थानं ज्ञेयम्। नव राशयो दश भागाः श्रवणध्रुवक इत्यर्थः। धनिष्ठाया ध्रुवकमाह। त्रिचतुःपादयोरिति। श्रवणस्य तृतीयचतुर्थचरणयोः क्रमेणान्तादिसन्धौ मकरराशेर्विंशतिभागे श्रविष्ठा धनिष्ठा ज्ञेया। नव राशयो विंशतिभागा धनिष्ठाध्रुव इत्यर्थः। तुकारात् खेटान्तर्गतधनिष्ठास्थानं कुम्भस्य विंशतिकलोनसप्तभागा निरस्तम्। शततारायाः भोगमाह। खनोनत इति। धनिष्ठाभोगात् कुम्भस्य विंशतिकलोनसप्तभागावधेरित्यर्थः। शततारायाः अशीतिर्भोगः। अतः प्राग्वद्ध्रुवा इति ज्ञापनार्थं स्वभोगत इत्युक्तम्। शततारायाः स्थानं शततारकाध्रुव इति पर्य्यवसन्नम्। अवशिष्टनक्षत्राणां भोगानाह। षट्कृतिरिति। पूर्व्वभाद्रपदायाः षट्त्रिंशत् कला भोगः। उत्तरभाद्रपदाया द्वाविंशतिः। रेवत्या एकोनाशीतिः। अथ ध्रुवकानयनं यथा। अश्विन्या भोगः। ४८। दशगुणितः ४८०। अतीतनक्षत्राभावाद्भोगयोजनाभावः। अतोऽश्विन्याः कलात्मको ध्रुवः। ४८०। राश्याद्यस्तु। ०८। भरण्या भोगः। ४०। दशाहतः। ४००। अतीतनक्षत्रस्यैकत्वादष्टशतयुतो भरण्याः परिभाषया राश्याद्यो ध्रुवः। ०।२०। एवमार्द्राभोगः। ४ दशाहतः ४०। अतीतनक्षत्राणां पञ्चतया पञ्चगुणिताष्टशतेन ४००० चतुःसहस्रात्मकेन युतः कलाद्यो ध्रुवः ४०४० राश्याद्यस्तु २।७।२०। एवं पूर्वाषाढाया दशगुणितो भोगः। ४०। एकोनविंशतिगुणिताष्टशतेन। १५२००। युतः परिभाषया राश्याद्यो ध्रुवः। ८।१४। शततारायाः दशगुणितो भोगः। ८००। त्रयोविंशतिगुणिताष्टशतेन। १८४००। युतश्चतुर्विंशतिगुणिताष्टशतरूपो। १९२००। जातो ध्रुवो राश्याद्यः। १०।२०। पूर्वभाद्रपदाया दशगुणितो भोगः ३६०। चतुर्विंशतिगुणिताष्टशतेन। १९२००। युतः। १९५६० जातो ध्रुवो राश्याद्यः। १०।२६। उत्तराषाढ़ाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठानां स्वभोगस्थानात् पश्चात् स्थितत्वेनोक्तरीत्यसम्भवाद्विपरीता ध्रुवका उक्ताः स्वादिस्थानाद्योगतारा यदन्तरकलाभिः स्थितास्ता आचार्य्यप्रदर्शिता भोगसञ्ज्ञा उक्ताः। तथा च सूर्य्यसिद्धान्ते। "अष्टौ विंशतिरर्धेन शक्राग्निर्व्वेदभूमयः। त्रिनखाः सत्रिभागा द्विरसाश्चाङ्काश्च षट्शतम्। नवाष्टा नवसूर्य्याश्च वेदेन्द्राः शरराशयः। अत्यष्टिः सङ्कृतिर्गोऽतिधृतिर्विंशाश्विना तथा। वेदाकृतिर्गोऽद्रिकृताः कविश्वता गुणार्णवः। षोनृकृतिस्त्रयं शशीनाश्च रसकृताः सहस्रितक। अगोऽश्विनः सदन्ताः षड्दन्ताः शैलगुणाग्नयः। मेषाद्यत्वादिग्ध्यांशाः चक्रभोगाः स्वकट्याः" इति। अत्र नक्षत्राणां विक्षेपभागानाह। यथाम्निति। उक्ताद् चक्रे अश्विन्यादिनक्षत्राणां यथाक्रमं क्रमादित्यर्थः। गोलस्थात् स्वकीयापक्रमात् क्रान्तिपातात् क्रान्तिवृत्तस्थाद् ध्रुवकस्थानादित्यर्थः। विक्षेपा विक्षेपभागा दक्षिणा उत्तरा वा भवन्ति। तत्रोत्तरदिग्स्थाश्विन्यादित्रयाणां दिग्भागविषयाः क्रमेण दश द्वादश पञ्चेत्यर्थः। दक्षिणदिशि रोहिण्यादित्रयाणां पञ्च दश नव। उत्तरस्यां पुनर्वसोः षड्भागाः। पुष्यस्य च विक्षेपाभावः। अत्र पञ्चमाक्षरस्य गुरुत्वेन छन्दोभङ्ग आर्षत्वान्न दोषः। दक्षिणस्यामश्लेषायाः षट्। उत्तरस्यां मघादित्रयाणां शून्यं द्वादश त्रयोदश। दक्षिणस्यां हस्तचित्रयोरेकादश द्वौ। अनन्तरं स्वात्या उत्तरदिशि सप्तत्रिंशत्। दक्षिणस्यां विशाखादीनां षण्णां सार्धैकं त्रयं चत्वारः नव सार्धपञ्च पञ्च क्रमेण उत्तरदिशि तथा विक्षेपभागाः। अभिजितः षष्टिः। श्रवणस्य त्रिंशत्। धनिष्ठायाः षट्त्रिंशत्। एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः। चकारः पूरणार्थः। दक्षिणस्यां तुकारस्तथा। अर्धभागः शततारायाः। तुकारस्तथा। उत्तरस्यां पूर्व्वभाद्रपदायाश्चतुर्विंशतिः। तस्यामेव दिशि भागा विक्षेपभागा उत्तरभाद्रपदायाः षड्विंशतिः। रेवत्या विक्षेपाभावः। चकारः पूरणार्थः। अथागस्त्यलुब्धकवह्निब्रह्महृदयतारानां ध्रुवकविक्षेपांस्तदुपपत्तिं श्लोकत्रयेणाह" रङ्ग०। "अशीतिभागैर्याम्यायामगस्त्यो मिथुनान्तगः। विंशे च मिथुनस्यांशे मृगव्याधो व्यव-

स्थितः । विक्षेपो दक्षिणे भागैः खार्णवैः स्वादपक्रमात् । हुतभुग्ब्रह्महृदयौ वृषे द्वाविंशभागगौ । अष्टाभिस्त्रिंशता चैव विक्षिप्तावुत्तरेण तौ । नेत्रं बध्वा परीक्षेत विक्षेपं ध्रुवकं स्फुटम् ॥ रङ्ग० "खष्टीयात् क्रान्तिविभागस्थानाद् विक्षेपस्थानगर्भांशस्तारात्मकोऽगस्त्यो मिथुनात्मनः कर्कादिभागे स्थितः । अगस्त्यनक्षत्रस्य राशिनवकं ध्रुवकः । दक्षिणविक्षेपोऽशीतिरित्यर्थः । मृगव्याधो लुब्धको मिथुनराशेः विंशतिभागे स्थितः । चकारः समुच्चये । लुब्धकनक्षत्रस्य राशिद्वयं विंशतिभागा ध्रुवक इत्यर्थः । दक्षिणस्यां चत्वारिंशता भागैः परिमितस्तस्य च क्रान्तिवृत्तस्थानाद्विक्षेपः । हुतभुग्ब्रह्महृदयौ द्वाविंशभागस्थितौ वह्निनक्षत्रब्रह्महृदयनक्षत्रयोर्द्वाविंशतिभागाधिकवृषराशिमितो ध्रुवकः । तौ वह्निब्रह्महृदयौ । अष्टाभिस्त्रिंशता । चकारः क्रमार्थे । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । उत्तरेणोत्तरस्यामित्यर्थः । विक्षिप्तौ विक्षेपवन्तौ । वह्नेर्विक्षेपोऽष्टभागः उत्तरः । ब्रह्महृदयस्योत्तरे विक्षेपस्त्रिंशद्भाग इत्यर्थः । नन्वेते ध्रुवा विक्षेपाश्च कालक्रमेण नियता अनियता वेत्यत आह । नेत्रमिति । नेत्रं चक्षुः बध्वा वंशयष्ट्यादिभिर्निबध्य स्फुटं विक्षेपं क्रान्तिसंस्कारयोग्यं ध्रुवाभिमुखं ध्रुवकं स्फुटमायनदृक्कर्मसंस्कृतं परीक्षेत । तत्तत्काले दृग्गोचरस्थितनक्षत्रोपरत । तथा च क्रान्तिसंस्कारयोग्यविक्षेपायनसंस्कृतध्रुवकयोरचलत्वकथनात् स्वल्पत्वादपि मयेदानीन्तनसमयानुरोधेन आयनायनदृक्कर्मसंस्कृता ध्रुवाः क्रान्तिसंस्कारयोग्यविक्षेपाश्च नियता उक्ताः । कालान्तरे गोलयन्त्रेण वेधसिद्धा ज्ञेयाः । नैत इति भावः । गोलयन्त्रेण वेधस्तु गोलबन्धोक्तविधिना गोलबन्धं कार्यम् । तत्र खगोलस्योपरि भगोलम् आधारवृत्तस्योपरि विषुवद्वृत्तम् । तत्र यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशाङ्कितं च बध्वा ध्रुवयष्टिकीलयोः प्रोतमन्यद्वलयं भवेधवलयम् । तच्च भगणांशाङ्कितं कार्यम् । ततस्तद्गोलयन्त्रं सम्यग्ध्रुवाभिमुखयष्टिकं जलसमक्षितिजवलयं च यथा भवति तथा स्थिरं कृत्वा रात्रौ गोलमध्यस्थितदृग्गतया दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य क्रान्तिवृत्ते मीनान्ताद्भचक्रान्तरितपश्चाद्भागं रेवतीतारायां निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्याश्विन्यादेर्नक्षत्रस्य योगतारां विलोक्य तस्या उपरि वेधवलयं निवेशयेत् । एवं कृते सति वेधवलयस्य क्रान्तिवृत्तस्य च यः सम्पातः स मीनान्तादग्रतो यावद्भिरंशैः तन्नक्षत्रस्य ध्रुवांशा ज्ञेयाः । वेधवलये तस्यैव सम्पातस्य योगताराया यावन्तोऽन्तरेंऽशास्तावन्तस्तस्य विक्षेपांशा दक्षिणा उत्तरा वा ज्ञेयाः । अथ कदम्बप्रोतवेधवलयेन वेधे तु यदा स्थिरा ध्रुवका आयनदृक्कर्मसंस्कृताः परन्तु कदम्बगोलाभावादसत्यमिति यथोक्तवेधेनैवायनदृक्कर्मसंस्कृता ध्रुवाः शराश्च ध्रुवाभिमुखाः स्फुटाः सिद्धा भवन्तीति दिक् । अथ रोहिणीशकटभेदमाह" रङ्ग० । "वृषे सप्तदशे भागे यस्य याम्योऽंशकद्वयात् । विक्षेपोऽभ्यधिको भिन्द्याद्रोहिण्याः शकटं तु सः" ॥ रङ्ग० । "वृषराशौ सप्तदशेऽंशे यस्य ग्रहस्य भागद्वयादधिको विक्षेपो दक्षिणः स ग्रहो रोहिण्याः शकटं शकटाकारसन्निवेशं भिन्द्यात् । तन्मध्यगतो भवेदित्यर्थः । तुकाराद्ग्रहविक्षेपो रोहिणीविक्षेपादल्प इति विशेषार्थकः । विक्षेपस्य दक्षिणस्य रोहिणीविक्षेपादधिकत्वे शकटाद्बहिर्दक्षिणभागे ग्रहस्य स्थितत्वेन तद्भेदनासम्भवात् । अत्र शकटाधिपनक्षत्रस्य ध्रुव एकराशिः सप्तदशांशाः दक्षिणः शरो भागद्वयमिति वेधसिद्धा स्पष्टा युक्तिः । अथ ग्रहयोगसाधनार्थं ग्रहयोगसाधनरीत्यतिदेशमाह" रङ्ग० । "ग्रहवद्द्युनिशे भानां कुर्याद्दृक्कर्म पूर्ववत् । ग्रहमेलकवच्छेषं ग्रहभुक्त्या दिनानि च" ॥ रङ्ग० । "ग्रहवद्द्युनिशे ग्रहाणां यथा दिनरात्रिमाने आयनदृक्कर्मार्थं कृते तथा दिनरात्रिमाने भानां नक्षत्रध्रुवकाणामायनदृक्कर्मार्थं साधकः कुर्यात् । तदनन्तरं पूर्ववन्नक्षत्रस्योदयास्तौ साधयित्वाभीष्टकाले दिनगतशेषाभ्यां नतं ज्ञात्वा विषुवच्छायाक्षभादिनेत्यर्थः । दृक्कर्म कुर्यात् । अत्र नक्षत्रध्रुवके पर्वतेनायनदृक्कर्माप्युदाहरणे कृतं तदयुक्तम् । तस्य ध्रुवके स्वतः सिद्धत्वात् । तदनन्तरं शेषं नक्षत्रग्रहयुतिसाधनं ग्रहभुक्त्यन्तरादि ग्रहमेलकवद्ग्रहयोगसाधनरीत्या ग्रहान्तरकला इत्यादिना कार्यम् । ननु तत्र ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिविश्लेषभाजिताः । भुक्त्यन्तरेण विभक्तेर्दिनयुक्तेर्नक्षत्रस्य का गतिर्यात्तेत्यत आह । ग्रहभुक्त्येति । केवलया ग्रहगत्या ग्रहस्य फलं ग्रहभुक्त्यन्तरस्थानीये संस्थाप्यं ध्रुवकमो ग्रहो भवति । नक्षत्रस्य पूर्वगत्यभावाद्ध्रुवो यथास्थित इत्यर्थः । ननु तथापि ग्रहनक्षत्रयुतिकालसाधनं भुक्त्यन्तराभावात् कथं कार्यमिति चेन्न्याय्यमित्यत आह । दिनानीति । अभीष्टसमयाद्विवरविभक्ता दिना केवलया ग्रहगत्या ग्रहनक्षत्रयुतिदिनानि साध्यानि । चः समुच्चये । नक्षत्राणां गत्यभावात् । अथाभीष्टकालाद्ग्रहनक्षत्रयुतिकालस्य गतैष्यत्वसम्भवार्थं पुनराह" रङ्ग० ।

"एष्यो हीने पदे योगो ध्रुवकादधिके गतः । विपर्ययाद्दक्षिणते पदे ज्ञेयः समागमः" सू०।"नक्षत्रध्रुवाङ्काद्ग्रह आयनदृक्कर्मसंस्कृतग्रह आक्षदृक्कर्मसंस्कृतनक्षत्रध्रुवकात् दृक्कर्मद्वयसंस्कृतोग्रह इति विवेकार्थः । न्यूने सति योगो नक्षत्रग्रहयोगः स्वाभीष्टसमयादागामी । अधिके सति गतो जातः । दक्षिणते पदे विपर्ययादुक्तवैपरीत्यात् समागमो नक्षत्रग्रहयोगो ज्ञेयः । हीने पदे गतोऽधिके पदे एष्यो योगः । अत्रोपपत्तिर्नक्षत्रस्य नक्षत्रभावेन सदा स्थिरत्वादुपक्रमणमनेनैव योगसम्भवादिति सुगमतरा । अश्विन्यादिनक्षत्रस्य बहुताराकत्वात् कस्यास्तारायाः एते ध्रुवका इत्यत योगतारायाः ध्रुवत्वमित्युत्तरं मनसि कृत्वाश्विन्यादिनक्षत्राणां योगतारां विवक्षुः प्रथममेषां नक्षत्राणां योगतारामाह" रङ्ग० ।

'फाल्गुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवाषाढयोर्द्वयोः । विशाखाश्विनिसौम्यानां योगतारोत्तरा स्मृता" सू०।'एषामुक्तनक्षत्राणां प्रत्येकं स्वताराषु योत्तरदिक्स्था तारा सा योगतारा [illegible] । अथान्यत्रोत्तरेतराह" रङ्ग०। "पश्चिमोत्तरताराया द्वितीया पश्चिमे स्थिता । हस्तस्य योगतारा सा श्रविष्ठायाश्च पश्चिमा" सू०।

"हस्तनक्षत्रं पञ्चताराकं हस्तपञ्चाङ्गुलिसन्निवेशाकारम् । तत्र नैर्ऋत्यदिगाश्रितदक्षिणावस्थितताराया उत्तरदिग्भागस्थितताराया द्वितीया पूर्वोक्तातिरक्ता पश्चिमे वायव्याश्रिते वा स्थिता सा हस्तस्य योगतारा ज्ञेया । उत्तरताराद्वया पश्चिमाश्रिता तारा हस्तस्य योगतारेति फलितार्थः । धनिष्ठाया योगतारामाह । श्रविष्ठाया इति । धनिष्ठायास्ताराषु या पश्चिमदिक्स्था सा तस्या योगतारा । चः समुच्चये । अथान्येषामित्याह" रङ्ग०। "ज्येष्ठाश्रवणमैत्राणां बार्हस्पत्यस्य मध्यमा । भरण्याग्नेयपित्र्याणां रेवत्याश्चैव दक्षिणा" सू० ।

"ज्येष्ठाश्रवणानुराधानां पुष्यस्य च प्रत्येकं तारात्रयात्मकत्वान्मध्यमतारा योगतारा स्यात् । भरणीकृत्तिकामघानां रेवत्याः । चः समुच्चये । प्रत्येकं स्वताराषु या दक्षिणदिक्स्था सा योगतारा । अथान्येषामवशिष्टानां चाह ।" रङ्ग०। "रोहिण्यादित्यमूलानां प्राची सार्पस्य चैव हि । यथा प्रत्यवशेषाणां स्थूला स्याद्योगतारका" सू०।'रोहिणीपुनर्वसुमूलानामश्लेषायाश्च प्रत्येकं स्वताराषु या पूर्वदिक्स्था सैव योगतारेत्यन्वयार्थः । प्रत्यवशेषाणामवशिष्टनक्षत्राणामार्द्राचित्रास्वात्यभिजिच्छततारकाणां स्वताराषु यात्यन्तं स्थूला महती सा योगतारा स्यात् । अथ ब्रह्मसंज्ञकनक्षत्रस्यावस्थानमाह" रङ्ग०। "पूर्वस्यां ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः । प्रजापतिर्वृषान्तेऽसौ सौम्येऽष्टत्रिंशदंशकैः" सू० "ब्रह्महृदयस्थानात् पूर्वभागे पञ्चभिरंशैः प्रजापतितारात्मको ब्रह्मा क्रान्तिवृत्ते स्थितः । कुत्रेत्यत आह । वृषान्त इति । वृषान्तनिकटे । एकराशिः सप्तविंशत्यंशा सप्तभुज इत्यर्थः । अस्य विक्षेपमाह । सौम्येति । ब्रह्मा उत्तरस्यामष्टत्रिंशद्भागैः स्थितः । अष्टत्रिंशद्भागा अस्य विक्षेप इत्यर्थः । अथापांवत्सापवत्सतारयोरवस्थानमाह" र०।"अपांवत्सस्तु चित्राया उत्तरेऽंशैस्तु पञ्चभिः । वृहत् किञ्चिदतो भागैरापः षड्भिस्तथोत्तरे" सू० "चित्रायाः सकाशादपांवत्ससंज्ञकताराकः पञ्चभिर्भागैरुत्तरस्यां स्थितः । अथ तत्कार्यं चित्राध्रुव एवापांवत्सध्रुवकार्थः । द्वितीयस्तत्कार्यं चित्राविक्षेपस्य दक्षिणभागस्थत्वादपांवत्सविक्षेप उत्तरस्मिन्भाग इति स्फुटार्थकः । अतोऽपांवत्सात् किञ्चिदल्पान्तरेण वृहत् स्थूलताराकः आपःसंज्ञः तथाऽपांवत्सात् षड्भिरंशैरुत्तरस्यां स्थितश्चित्राध्रुव एव ध्रुवकोऽस्य ध्रुवको विक्षेप उत्तरे नवांशा इत्यर्थः" रङ्ग० ।

नक्षत्राणां सदयस्थानकालनिरूपणम् उदयशब्दे ११२८ पृष्ठादौ दर्शितम् ।

ऋक्षघटितत्वात् राशीनां तथात्वम् । राशिनाम भवेत् नाम भवनं ऋक्षनाम च" ज्यो०। राशयश्च द्वादश "भुजङ्गादिवधात्मानं व्यभजद्राशिचक्रम् । नक्षत्रचित्रं भूयः सप्तविंशात्मकं वशी" सू०सि०उक्तेः । ते च मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहाः कन्या तुला च वृश्चिकम् । धनुश्च मकरः कुम्भो मीन इति च राशयः कथिताः" ज्योति० उक्ताः राशिश्च "विकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते । तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते" सू०सि०उक्तः १०८०० विकलात्मकः १८०० कलात्मकः त्रिंशद्भागात्मकः । तैर्द्वादशभिः २१६००कलैर्भगणो राशिचक्रं स्यात् तत्र सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकराशिचक्रे द्वादशधा विभक्ते सपादनक्षत्रद्वयस्यैव प्रत्येकराशिघटकता तेन प्रत्येकनक्षत्रस्य ८००कलात्मकत्वम् । "भभोगोऽष्टशती लिप्ताः" सू०सि०उक्तेः । राशिभेदे नक्षत्रभेदनिरूपणं चतुरक्षशब्दे १०७१पृ० दृश्यम् ।

"माघवादीन् न शोधयेत्" "अक्षदे रपतापिते" ज्यो० ।
'दक्षिणां दिशमृक्षेषु वार्षिकेष्विव भास्करः" रघुः ।

ऋक्षगन्धा स्त्री ऋक्ष [illegible] गन्ध-अच् ईब० ।

जाम्बवति, (ऋषिजाङ्गल) २मद्राश्वेतायां, ३श्वेतकिरातार्याञ्च । (गौरताड़) स्वार्थे कन् तत्रैव

ऋक्षगिरि पु० कर्म०। कुलाचलभेदे ऋक्षनामके पर्वते ।

ऋक्षचक्र न० ६त०। नक्षत्रसमुदाये ज्योतिषां चक्रमिव गगनस्थे नक्षत्रात्मके चक्राकारे पदार्थभेदे। ऋतुचक्रशब्दे तद्विवृतिः। भचक्रस्य प्रवहवायुना प्रत्यहं पश्चाद्गमनेऽपि ग्रहाणां यथा प्राग्गतित्वं भवेत्तथा सू० सि० रङ्गनाथव्याख्ययोः यथा। "अथ ग्रहपूर्वगत्युपपत्तौ कारणमाह।" "पश्चाद्व्रजन्तोऽतिजवान्नक्षत्रैः सततं ग्रहाः। जीयमानास्तु लम्बन्ते तुल्यमेव स्वमार्गगाः" सू० सि०। "पश्चादनन्तरं पुनरावृत्त्या पश्चात् पश्चिमदिगभिमुखं नक्षत्रैस्तारकादिभिः सह ग्रहाः सूर्यादयोऽतिजवात् प्रवहवायुसत्वरगतिवशात् सततं निरन्तरं व्रजन्तो गच्छन्तः स्वमार्गगाः स्वकक्षास्थास्तस्मात् जीयमाना नक्षत्रैः पराजिता नक्षत्राणामपि गमनात्। अतएव लम्बन्ते गुरुभूता इति तात्पर्यार्थः। तुल्यं समम्। एतत्कारादधिकन्यूनत्वव्यवच्छेदः। लम्बन्ते स्वस्थानात् पूर्वस्मिन् लम्बायमाना भवन्ति। यथा लम्बितः पश्चाद्व्रजति नाग्रे। ऊर्ध्वादधोऽधः कक्षाक्रमानुरोधेन शन्यादिग्रहाणां चन्द्रान्तानां गुरुत्वाच्चयः शनिरतिगुरुभूतस्तस्मात् किञ्चिन्न्यूनो गुरुस्तस्मादपि भौम इत्यादि यथोत्तरम्। यस्य कक्षा महती तस्य गुरुत्वाधिक्यं यस्य कक्षा तस्य तदनुरोधेन गुरुतास्वल्पमिति। एतदुक्तं भवति। ब्रह्मणा प्रवहवायौ नक्षत्राधिष्ठितो मूर्त्तो गोलः स्थापितस्तदन्तर्गताः स्वकक्षाकाशगोलस्थाः शन्यादयो नक्षत्राधिष्ठितमूर्त्तगोलस्थक्रान्तिवृत्तस्थरेवतीयोगताराश्वरूपमेषादिप्रदेशसमसूत्रस्थाः स्थापिताः। क्रान्तिवृत्तं तु मेषादिस्थाने विषुवद्वृत्तलग्नं सम्पातात् त्रिभान्तरितक्रान्तिवृत्तप्रदेशाभ्यां चतुर्विंशत्यंशान्तरेण दक्षिणोत्तरौ मकरकर्कादिरूपौ तदेवं द्वादशराश्यात्मकं वृत्तं ग्रहचारभूतम्। विषुवद्वृत्तं तु ध्रुवमध्यस्थं निरक्षदेशोपरिगम्। तत्र प्रवहवायुना स्वाघातेन मूर्त्तो नक्षत्रगोलो भ्रामयित्वा पश्चिमाभिमुखैः परिवर्त्तते। तदन्तर्गतवायुभिस्तदाघातेन वा ग्रहा भ्रमन्तोऽपि नक्षत्रगोलस्थितक्रान्तिवृत्तीयमेषादिप्रदेशेन समं न गच्छन्ति वायूनां स्वल्पत्वात् तदाघातस्थानसत्वाद्बिम्बानां गुरुत्वाच्च। अतस्तत्स्थानादुपग्रहाणां लम्बना दृश्यन्ते। अतएव नक्षत्रोदयकाले तेषां द्वितीयदिने नोदयः किन्तु लम्बितप्रदेशेन वायुना तदनन्तपूर्वभागस्थत्वे तदुदयः। लम्बनं तु शन्यादीनां

कक्षानुरोधेन गुरुत्वाद्द्वयूनां तद्वातानां वा कक्षानुरोधेन बहुत्वात् तुल्यम्। यद्यपि वायोर्मूर्त्तानुरोधेन स्वल्पत्वादुपग्रहव्रजलम्बनं विषुवद्वृत्ते भवितुमुचितं न क्रान्तिवृत्ते। तथा च वक्ष्यमाणक्रान्त्यनुपपत्तिः क्रान्तिवृत्तस्थद्वादशराशिभोगेन वक्ष्यमाणानां भगणानामनुपपत्तिश्च। तथापि वायुनावलम्बितो ग्रहो विषुवन्मार्गगोऽपि तद्विषयप्रदेशाच्छन्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशेन ग्रहाकाशगोल एव स्वमण्डलेषाक्ष्यते इति नानुपपत्तिः। अतएव स्वमार्गगा इति क्रान्तिवृत्तानुकृतस्वाकाशगोलस्थकक्षामार्गगता इत्यर्थकमुक्तमिति सङ्क्षेपः" रङ्ग०। "अथात एव ग्रहाणां लोके प्राग्गतित्वं सिद्धमित्याह। 'प्राग्गतित्वमतस्तेषां भगणैः प्रत्यहं गतिः। परिणाहवशाद्भिन्ना तद्वशाद्भानि भुञ्जते" सू० सि०। "अतोऽवलम्बनादेव तेषां ग्रहाणां प्राग्गतित्वं प्राच्यां दिशि गतिरेवं ते प्राग्गतयस्तद्भावः प्राग्गतित्वं सिद्धम्। लम्बनस्वरूपैव ग्रहाणां पूर्वगतिरन्यथा लोकैः कारणानभिज्ञैः प्रत्यक्षावगता तच्छक्तिजनिता कल्पितेत्यर्थः। सा कियतीत्यत आह। भगणैरिति। वक्ष्यमाणभगणैः प्रत्यहं प्रतिदिनं गतिः प्राग्गमनरूपा भगणानां गत्युपलक्षणात् भगणसम्बन्धिकल्पमानादिभिः सूर्यचान्द्रादिकभगणा लभ्यन्ते तदैकेन दिनेन त्रैराशिकाज्ज्ञेया। ननु ग्रहभगणानां तुल्यत्वाभावात् प्रतिदिनं ग्रहगतिर्भिन्नेति पूर्वं लम्बनरूपा ग्रहगतिरयुक्तेत्यत ग्रहलम्बनस्याभिन्नत्वादित्यत आह। परिणाहवशादिति। परिणाहः कक्षापरिधिस्तद्वशात् तदनुरोधादियं ग्रहगतिर्भिन्नाऽवस्था। अयमभिप्रायः ग्रहाणां लम्बनं तुल्यप्रदेशेन, परन्तु स्वस्वकक्षायां तत्प्रदेशे दृश्याः कक्षाया गतिकलास्तु भवति कक्षाहर्नेऽल्पा च बृहत्कक्षे बह्व्यः सर्वकक्षापरिधीनां चक्रकलाङ्कितत्वात्। भगणास्तु गतिवशादेव यस्य कक्षावृत्तं महत् तस्याल्पा यस्य च लघु कक्षावृत्तं तस्य बहवस्तदुत्पन्ना गतिरपि तथैव न विरोधः। नन्वेकरूपगतिं विहाय भिन्नरूपा गतिः कथमङ्गीकृतेत्यत आह। तद्वशादिति। भिन्नगतिवशाद्भानि राशीन् नक्षत्राणि भुङ्क्ते ग्रहा भुञ्जन्तीत्यर्थः। तथा च ग्रहराश्यादिभोगज्ञानार्थमियमेव गतिरुपयुक्ता नैकरूपेति भावः" रङ्ग० "अथ भभोगे विशेषं वदन् नक्षत्रभोगमानमाह। 'शीघ्रगस्तान्यथाल्पेन कालेन महताऽल्पगः। तेषां तु परिवर्त्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः" सू० सि० "अथ ग्रह्यः पूर्वोक्तैर्विशेषमाह। शीघ्रगतोऽग-

क्षाणि भान्यल्पेन कालेन भुनक्त्यल्पगतिग्रहो बहुकालेन भुनक्ति तत्तद्राश्यादिभोगो मन्दशीघ्रगतिग्रहयोस्तुल्यकालेन न भवतीति विशेषार्थः। तेषां राशीनां परिवर्त्तेन भ्रमणेन। तुकारादुच्चादृग्गतिभोगजनितेन भगणः प्रवर्त्तकः। क्रान्तिवृत्ते द्वादशराशीनां सत्त्वात् तद्गतेन चक्रभोगसमाप्तेर्यत् स्थानमारभ्य चलितो ग्रहः पुनस्तत् स्थानमायाति स चक्रभोगः परिवर्त्तसंज्ञोऽपि द्वादशराशिभोगात्मकत्व इत्यर्थः। ननु क्रान्तिवृत्ते सर्वप्रदेशेभ्यः परिवर्त्तस्यावादत्र कः परिवर्त्तादिभूतः प्रदेश इत्यत आह पौष्णान्त इति। सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा क्रान्तिवृत्ते रेवतीयोगताराप्रदेशे सर्वग्रहाणां निवेशितत्वात् तदवधितो भगणगणनात् पौष्णस्य रेवतीयोगताराया अन्ते निकटे प्रदेशे तथा च रेवतीयोगताराप्रत्यासन्नस्थानमेवाद्यन्तावधिभूतमिति" रङ्ग०।

तदुक्तविशेषप्रकारः सि०शि० उक्तो यथा "यदा भचक्रं कमलोद्भवेन सृष्टं ग्रहैः सहैतद्गगनादिसंस्थैः। पश्चाद्भ्रमे विश्वसृजा नियुक्तं तदन्तरे च तथा भुवस्त्वे। ततोऽपराभिमुखं भपञ्जरे खखेचरे प्रावृतरे भ्रमत्यपि। तदन्तगत्वेन्द्वादिकं नभश्चराश्चरन्ति नीचोच्चतराक्रमेषु"

"यदेतद्भचक्रं ग्रहैः सह भ्रमद् दृश्यते तद्विश्वसृजा जगदुत्पादकेन कमलोद्भवेन ब्रह्मणा सृष्ट्यादौ सदा ततः पश्चाद्भ्रमेऽनवरतभ्रमणे नियुक्तम्। एतदुक्तं भवति। भान्यश्विन्यादीन्यन्यानि विशिष्टानि ज्योतींषि तेषां समूहश्चक्रं, ग्रहाश्च सूर्यादयः, एतत् सृष्टम्। तानि भानि प्राक्संस्थया समन्तान्निवेशितानि। ग्रहास्तु भगणादावश्विन्यादौ निवेशिताश्च ऊर्द्ध्वपरिसंस्थया। तत्रादौ तावच्चन्द्रः। तदुपरि बुधः। ततः शुक्रः। ततो रविः। तस्माद्भौमः। ततो गुरुः। ततः शनिः। सर्वेषामुपरि दूरे भचक्रम्। एषां कक्षाप्रमाणानि कक्षाध्याये प्रतिपादयिष्यन्ते। अतो यदूर्द्ध्वोर्द्ध्वस्था ग्रहास्तदुपरि दूरतो भगणस्तत् अतः भगणादिसंस्थैर्ग्रहैरित्युच्यते। सत्यम्। अत्र भूमध्ये खलक्षेत्रमध्यं यद्वा द्वितीयमध्यं भचक्रेऽश्विन्यादौ किल निबद्धम्। तस्मिन् काले मीना मेषाश्च इव चन्द्रादयो ग्रहाः सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा निवेशिताः। भपञ्जरं द्वादशधा विभज्यैवं भूमध्यात् सूत्राणि प्रतिभागं नीत्वा किल बद्धानि तैः सूत्रैः सह भपञ्जरस्यावयवसंपातास्तासु कक्षासु राश्यन्ताः। तद्रूपाङ्किता राशय इति सद्भिः प्रविद्धोक्तम्। कक्षाध्याये गोले च किञ्चिद्विवक्षार्थं दर्शयामः। एवंविधं भचक्रं खस्थं ब्रह्मणा गगने निवेशितम्। यत्र निवेशितं तत्र प्रवहो नाम वायुः। स च नित्यं प्रत्यग्गतिः। तेन समाहृतं भचक्रं सखेचरं पश्चिमाभिमुखभ्रमे प्रवृत्तम्। यत् तस्य प्रत्यग्भ्रमणं तदहोरात्रम्। यत एकेनाह्ना भगणस्य (भूमेः) परिवर्त्तः। एवं तस्मिन् भपञ्जरे खखेचरे प्रावृतरे भ्रमत्यपि खेचरा इन्द्वादिकं चरन्ति पूर्व्वाभिमुखं व्रजन्ति। नीचोच्चतराक्रमेषु। अनन्तरकथितेषु खमार्गेषु तेषां प्राग्भ्रमणम्। तत् तदल्पगत्या। प्रवहगतेर्बहुत्वात् प्रागल्पगत्या व्रजन्तो नोपलक्ष्यन्त इति भावः। तथा तस्य भपञ्जरस्य यौ दक्षिणोत्तरावन्तौ तत्र द्वे तारे ते ध्रुवसंज्ञे नियुक्ते" प्रमि०। राशिचक्रस्य प्रवहवायुना पश्चाद्भ्रमणोक्तेरपि स्वदेशीयपरिगतत्वाभिप्रायेण देवासुरयोस्तु सू०सि०सव्यापसव्यभ्रमणोक्तेः यथा "सव्यं भ्रमति देवानामपसव्यं सुरद्विषाम्" इति "अस्ति पश्चादितः सदेति" वक्ष्यमाण पश्चाद्गतेरुक्तेश्चेति द्रष्टव्यम्।

ऋक्षर पु० ऋष–क्सरन्। ऋत्विजि। ऋच्छतेः क्षणोतेः कण्टतेर्वा निरु० क्सरन् प्र०। २कण्टके "स्योना पृथिवी भवानृक्षरा निवेशनी" यजु० ३५,२१, "अनृक्षरा अकण्टका" वेददी० ३वारिधारायां स्त्री मेदिनिः।

ऋक्षराज पु० ६त०टच्समा०। १नक्षत्रेशे चन्द्रे २भल्लूकेशे जाम्बवति च। "अथ सिंहं प्रधावन्तमृक्षराजो महाबलः" हरिवं०३९८अ० "इमे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य सम्मताम्" हरिवं० ३९ "जाम्बवानृक्षराजेन्द्रः" भाग०८,२१,८। ऋक्षनाथादयोऽप्यत्र।

ऋक्षला स्त्री ऋष–क्सल् किच्च। गुल्फाधःस्थनाड्याम् "अमर्श्व [illegible] स्थूराभ्यामृक्षलाभिः कपिञ्जलान्" यजु०५,१, "ऋक्षला गुल्फाधःस्था नाड्यः" वेददी०

ऋक्षवत् पु० ऋक्षाः भल्लूकाः बाहुल्येन सन्त्यत्र मतुप् मस्य वः। नर्मदातीरस्थे पर्वतभेदे "नमक्रियाभ्रकवत्तटेषु" रघुः "नर्मदाकूलमेकाकी मेकलां मृत्तिकावतीम्। ऋक्षवन्तं गिरिं जित्वा शुक्तिमत्यामुवास सः" हरिवं० ३७अ० उक्तेः तस्य नर्मदातीरस्थत्वम् बोध्यम् "ऋक्षवन्तं गिरिवरं विन्ध्यस्य गिरिसत्तमम्" हरिवं०३९अ०।

ऋक्षवन्त ऋक्ष+वा० झन्। [illegible] नगरभेदे "तस्मिन्नृक्षवन्ते नगरे निखिलासुरसत्तमम्। स्थिता मायावती देवीमागच्छन्नगरं पितुः" मत्स्य पु० १६अ० तं शम्बरम्।

ऋक्षीक त्रि० ऋक्ष इव इवार्थे ईकन् शाकल्ये हिंसके।

"ऋचीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायेरन्" शत० ब्रा० १२,२,४,२।४, २ऋच्छाकारपुरुषमेधीयदेवताभेदे स्त्री। "नदीभ्यः पौञ्जिष्ठमृचीकाभ्यो नैषादम्" यजु० ३०,८। पुरुषमेधे उक्तम्।

ऋचेष्टि स्त्री नक्षत्रविशेषविहिते इष्टिभेदे।

ऋचोद पु० ऋचं नक्षत्रमिव स्वच्छम् उदकं यत्र उदादेशः। पर्वतभेदे। "ऋचोदः पर्वतोऽभिजनो येषाम् अण्। आर्चोदा द्विजाः" सि० कौ०।

ऋक्संहिता स्त्री ६त०। ऋग्वेदसंहितायाम्। ऋग्वेदपदे विवृतिः "ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः। साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते" मनुः वेदो हि मन्त्रब्राह्मणभेदेन द्विविधः तत्र मन्त्रात्मको भागः संहिता। "अग्निमीडे" इत्यादिकः ऋक्समुदायात्मकः ऋक्संहिता। मन्त्रेतरवेदभागो ब्राह्मणम्। संहिताद्युपदर्शितार्थनियताश्रयतया संहितात्वं ब्राह्मणे पदग्रन्थे च न संहितानियम इति तयोर्न संहितात्वमिति भेदः संहितास्थपदविच्छेदज्ञापको ग्रन्थः पदग्रन्थः। स च व्याडिकृतः पौरुषेय इति बोध्यम्।

ऋक्सम न० ऋचा समम्। सामभेदे। "जगत्या ऋक्समम् ऋक्समाच्छुक्रः" यजु० १३,५६, "ऋक्समम् ऋक्समसंज्ञं यत् साम" वेददी०।

ऋक्साम न० द्विव०। ऋक् च साम तदाह्वगानं च इयोः समाहारः अच् समा०नि०द्विव०। ऋगात्मकमन्त्रभेदतदाह्वगानयोः समाहारे "ऋक्सामाभ्यां संतरन्तः" यजु० ४,१। "ऋक्सामयोः शिल्पे स्थः" ४,९। अत्र सामानि चेति बहुत्वे तु नाच्। ऋक्सामन् इत्येव। "ऋक्सामान्यद्धरस्य पदयोनाम" यजु० १८,४२।

ऋगयन न० ऋचामयनम्। ऋक्पारायणपर्य्यन्ते पूर्वपदात् णत्वं नेह गव्यवधानात्। ऋगयनस्य व्याख्यानो ग्रन्थः ऋगयनादि० अण्। आर्गयन तद्व्याख्यानग्रन्थे।

ऋगयनादि पु० पाणिन्युक्ते तस्य व्याख्यान इत्यर्थे अण्प्रत्यय निमित्तप्रकृतिभूतशब्दसमुदाये। स च गणः "ऋगयन, पदव्याख्यान, छन्दोमान, छन्दोभाषा, छन्दोविचिति, न्याय, पुनरुक्त, निरुक्त, व्याकरण, निगम, वास्तुविद्या, क्षत्रविद्या, अङ्गविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद, उद्याव संवत्सर, मुहूर्त्त, उपनिषद्, निमित्त, शिक्षा, भिक्षा"

ऋगावान न० आ+नेज्भावे ल्युट्। ऋचामावानं पठनं संहितायामेव अवसानम्। वेदपाठकाले अर्द्धर्चादीनां संहितया पूर्वोत्तरयोः सन्धाने "ऋचमृचमवानानन्ता प्रणुयाद्रचेत्" आश्व० श्रौ० ४,६,२। "तेनाद्ध्वर्योः संहितयैव वक्तव्याः" नारा० वृ०। अथावानं तु न संहितया पठनमित्यर्थः। "अभिष्टु याहगावानम्" ५,६,१। "तस्योक्तमृगावानधर्मेण" ५,१९,२। "तस्याद्यां पच्छ ऋगावानं पच्छः यक्ष्य चेत्" ५,२०,२।

ऋग्गाथा स्त्री ऋचामिव गाथा। लौकिकगीतिभेदे। "ऋग्गाथापाणिकादक्षविहिताब्रह्मगीतिकाः" याज्ञ०।

ऋग्मत् त्रि० ऋक् स्तुतिः पूजा वा अस्त्यस्य मतुप्। १स्तोतरि २अर्चनीये पूजनीये। "राजानमुपतस्थुर्ऋग्मियम्" ऋ० ६,८,४ सुतेर्निरुक्तौ ऋग्मियमृग्मन्तमर्चनीयं पूजनीयम्" निरुक्तकारः। ऋग्मानिव स्वार्थे च द्वितीयाचः परलोपः। ऋग्मियोऽप्यत्र। "नाभिष्टयन्तमृग्मियम्" ऋ० १,९,९।

ऋग्मिन् त्रि० ऋच्+अस्त्यर्थे मिनि। स्तोतरि। "गिरा यदि निर्णिजमृग्मिणो ययुः" ऋ० ९,८६,४६। "ऋग्मिणः स्तोतारः" भा०।

ऋग्विधान न० ऋचा ऋग्वेदेन कर्मविशेषस्य विधानम्। ऋग्वेदोक्तमन्त्रभेदेन कर्मविशेषविधाने तच्च हेमाद्रौ व्रतखण्डे विस्तरेणोक्तम्। वह्निपुराणोक्तमत्र दर्श्यते

"अग्निरुवाच प्रतिवेदन्तु कर्माणि काम्यानि प्रवदामि ते। प्रथमं ऋग्विधानं वै शृणु त्वं भुक्तिमुक्तिदम्। अन्तर्जले तथा होमे जपतो मनसेप्सितम्। कामं करोति गायत्री प्राणायामाद्विशेषतः। गायत्र्यादशसाहस्रो जपोनक्ताशनो द्विजः। आश्रमाद्वहिः स्नातः सर्व्वकल्मषनाशनः। दशायुतानि जप्त्वाथ हविष्याशी स मुक्तिभाक्। प्रणवो हि परं ब्रह्म तज्जपः स च पापहा। ओङ्कारशतजप्तस्तु नाभिमात्रोदके स्थितः। जलं पिबेत् स सर्वैस्तु पापैर्विप्रः प्रमुच्यते। मात्रात्रयं त्रयो वेदास्त्रयो देवास्त्रयोऽग्नयः। महाव्याहृतयः सप्त लोका होमोऽखिलाघहः। जलार्थे तथा राम। मोक्षार्थं वाघमर्षणः। अग्निमीडे पुरोहितं सूक्तोऽयं वह्निदैवतः। शिरसा धारयन् वह्निं योजयेत् परिवत्सरम्। होमं त्रिषवणं भैक्ष्यमनग्निपक्वञ्च चरेत्। अतः परमृचां सप्त आद्याद्या याः प्रकीर्तिताः। भोजयन् प्रयतोऽनिशमिष्टान् कामान् समश्नुते। मेधाकामो जपेन्नित्यं सदसस्पतिमित्यृचम्। अम्ब्यो यन्ति याः प्रोक्ता नवर्चो मृत्युनाशनः। शुनःशेपमृषिं बद्धः सन्निरुद्धोऽथ वा जपेत्। मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो गदी चाप्यगदी भवेत्। यदीच्छेत् शाश्वतं कामं मित्रं प्राज्ञं

पुरन्दरम् । ऋग्भिः षोड़शभिः कुर्यादिन्द्रस्येति दिने-
दिने । हिरण्यस्तु समित्येतत् जपन् शत्रून् प्रबाधते ।
क्षेमी भवति चाध्वाने ये ते पन्था जपन्नरः । रौद्रीति
षड्भिरीशानं स्तूयाद्यो वै दिने दिने । चरुं वा कल्पयेद्रौद्रं
तस्य शान्तिः परा भवेत् । उदुत्युदितमादित्यमुपतिष्ठन्
दिनेदिने । क्षिपेज्जलाञ्जलीन् सप्त मनोदुःखविना-
शनः । द्विषन्तमित्यर्द्धर्चं यद्विष्यान्तं जपन् स्मरेत् ।
आगस्यो सप्तरात्रेण विद्वेषमधिगच्छति । आरोग्य-
कामो रोगी च प्रस्कण्वस्योत्तमं जपेत् । उत्तमस्तस्य
चार्द्धर्चो जपेद्वैरिविनाशने । उदयत्यायुरक्षय्यं तेजो म-
ध्यंदिने जपेत् । अस्तं प्रतिगते सूर्य्ये द्विषन्तं प्रतिबा-
धते । नव यस्येति सूक्तानि जपन् शत्रून्नियच्छति । एक-
देशं सुवर्णस्य सर्व्वकामान् विनिर्द्दिशेत् । आध्या-
त्मिका क इत्येता जपन्मोक्षमवाप्नुयात् । आ नोभद्रा इ-
त्यनेन दीर्घमायुरवाप्नुयात् । त्वां सोमेति च सूक्तेन
नवं पश्यन्निशाकरम् । उपतिष्ठेत् समित्पाणिर्व्वासां-
स्याप्नोत्यसंशयम् । आयुराय्येपि समिति कौत्ससूक्तमदा-
जपेत् । अपानः शोशुचदिति स्तुत्वा मध्ये दिवाकरम् ।
यथा मुञ्चति वेषीकान्तथा पापं प्रमुञ्चति । जातवेदस
इत्येतज्जपेत् स्वस्त्ययनं पथि । भयैर्व्विमुच्यते सर्व्वैः स्वस्ति-
मानाप्नुयाद् गृहम् । व्युष्टायाञ्च तथा रात्र्यामेतद्दुः-
स्वप्ननाशनम् । प्रमन्दिनेति सूयन्त्यां जपेद्गर्भविमोच-
नम् । जपन्निन्द्रमिति स्नातो वैश्वदेवं तु सप्तकम् । सु-
हुत्येभ्यस्तथा जुह्वत् सकलं किल्विषं नरः । इमामिति
जपन् शश्वत् कामानाप्नोत्यभीप्सितान् । मा नस्तोक इति
द्वाभ्यां त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । औदुम्बरीश्च जुहुयात्
समिधश्चाज्यसंभृताः । छित्वा सर्व्वान् मृत्युपाशान् जी-
वेद्रोगविवर्ज्जितः । ऊर्द्ध्वबाहुरनेनैव स्तुत्वा शम्भुं
तथैव च । मा नस्तोकेति च ऋचा शिखाबन्धे कृते नरः ।
अधृष्यः सर्व्वभूतानां जायते संशयं विना । चित्रमि-
त्युपतिष्ठेत त्रिसन्ध्यं भास्करं तथा । समित्पाणिर्न-
रोनित्यमीप्सितं धनमाप्नुयात् । दुःस्वप्नं नुदते कृत्स्नं
भोजनं चाप्नुयाच्चिरम् । इतेपचामीति तथा रक्षोघ्नः
परिकीर्त्तितः । यदि वाचा इत्यृचेन जपन् कामान
वाप्नुयात् । नमोयश्चिति जपन् उपगे तापनः शुचिः ।
अवान इति च जपन् जातिश्रैष्ठ्यमवाप्नुयात् । इमन्ते-
षोमसित्येतत् सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् । पितुर्न्नूपतिष्ठेत
नित्यमन्नमुपस्थितम् । अग्ने तत् पति सूक्तेन स्निग्धमाप्नो-
त्युत्तमम् । योमेराजन्नित्यपान्तु दुःस्वप्नशमनीमृचम् ।
अध्वनि प्रस्थितो यस्तु पश्येच्छत्रुमथाशुभम् । अमयन्तं
प्रमत्तं वा कनिक्रदमिमं जपेत् । द्वाविंशकं जपन् सूक्तमा
ध्यात्मिकमनुत्तमम् । पूर्व्वं सुप्रयतोनित्यमिष्टान् कामान्
समश्नुते । कृणुष्वेति जपेन्नित्यं जुह्वदाज्यं समाहितः ।
अरातीनां हरेत् प्राणं रक्षांस्यपि च नाशयेत् । उपति-
ष्ठेत् स्वयं वह्निं परीत्यकं दिने दिने । सुरक्षति स्वयं
वह्निर्विश्वतो विश्वतोमुखः । हंसः शुचिषदित्येतत् शुचिर्वीक्षेत्
दिवाकरम् । कृषिं प्रपद्यमानस्तु स्थालीपाकं यथाविधि ।
जुहुयात् क्षेत्रमध्ये तु स्थालीपाकांस्तु पञ्चभिः । इन्द्र
यमभरत्सूर्य्यपर्ज्जन्याय भगाय च । यथालिङ्गं तु
विहरे लाङ्गलन्तु कृषीबलः । मोक्षोधान्याय सीतायै शु-
नासीरमथोत्तरम् । गन्धमाल्यनमस्कारैर्जपेदेताश्च दे-
वताः । प्रवापने प्रलवने खले स्थापनहारयोः । अमोघं
कर्म्म भवति वर्द्धते सर्व्वदा कृषिः । समुद्रादिति सू-
क्तेन कामानाप्नोति पावकात् । वैश्वानर इति द्वाभ्यां
य ऋग्भ्यां वह्निमर्हति । स तरत्यापदः सर्व्वा यशः
प्राप्नोति चाक्षयम् । विपुलां श्रियमाप्नोति जयं प्राप्नोत्य-
नुत्तमम् । अग्ने त्वमिति च स्तुत्वा धनमाप्नोति चोच्छ्रितम् ।
प्रजाकामो जपेन्नित्यमरुणादेवमित्यृचम् इत्यात्रेयं जपेत्
प्रातः सदा स्वस्त्ययनं महत् । स्वस्ति पन्था इति प्रोच्य स्व-
स्तिमान् व्रजतेऽध्वनि । विजिगीषुर्वनस्पते शत्रूणां
व्याधिदम्भवेत् । स्त्रियागर्भप्रसूताया गर्भमोक्षणमुत्त-
मम् । आ वद्वादिति सूक्तस्तु वृष्टिकामः प्रयोजयेत् । नि-
राहारः क्लिन्नवासो न चिरेण प्रवर्षति । मनसः काम-
मित्येतां पशुकामो नरो जपेत् । कर्द्दम इति स्नायात्
प्रजाकामः शुचिव्रतः । अश्वपूर्व्वामिति स्नायाद्राज्यका-
मस्तु मानवः । रोहिते चर्म्मणि स्नायात् ब्राह्मणस्तु यथा
विधि । राजचर्म्मणि वैयाघ्रे छागे वैश्यस्तथैव च । इयमाह-
स्त्रिकोहोमः प्रत्येकं परिकीर्त्तितः । आ गा वेति सूक्तेन
गोष्ठे गां लोकमातरम् । उपतिष्ठेज्जपेच्चैव यदीच्छेत्ताः
सदाऽक्षयाः । उपैते तिसृभीराज्ञो दुन्दुभिं चाभिमन्त्रयेत् ।
तेजोबलञ्च प्राप्नोति शत्रूंश्चैव नियच्छति । कुशपाणि-
र्जपेत् सूक्तं रक्षोघ्नं दस्युभिर्हृतः । ये केचिच्चेत्यृचं
जप्त्वा दीर्घमायुरवाप्नुयात् । जीमूतस्येति सूक्तेन वाहु-
वान्यभिमन्त्रयेत् । यथा लिङ्गं ततो राजा विनिहन्ति
रणे रिपून् । अमीवेति त्रिभिः सूक्तैर्धनमाप्नोति चाक्षयम् ।
अमीवहेति सूक्तेन भूतानि स्थापयेन्निशि । संबाधे विषमे

दुर्गे बद्धो वा निगडैः क्वचित् । पलायन् वा गृहीतो वा सूक्तमेतत्तदा जपेत् । त्रिरात्रमपि चोपोष्य श्रपयेत् पायसं चरुम् । तेनाहुतिशतं पूर्णं जुहुयात् त्र्यम्बकेत्यृचा । सर्वांश्च महादेवं जोषेदन्ते शतं समम् । तच्चरुं दत्त्वा स्नात उपतिष्ठे दिवाकरम् । उद्यन्तं मध्यमं चैव दीर्घमायुर्जिजीविषुः । सूक्ताभ्यां परमाणाभ्यां भूताभ्यां भूतिमाप्नुयात् । इन्द्रा सोमेति सूक्तन्तु कथितं शत्रुनाशनम् । यस्य भ्रूणं मृतं मोहाद्यैतैः संस्तवेत वा । उपोष्याज्यं स जुहुयादग्ने व्रतपते इति । आदित्य इत्यथाज्यं जप्त्वा वादे जयी भवेत् । नदीतीति चतुष्कैश्च मुच्यते महतो भयात् । अयं जप्त्वा यदित्येतत् सर्वान् कामानवाप्नुयात् । द्वाचत्वारिंशकं चैन्द्रं जप्त्वा नाशयते रिपून् । रायस्वहीति जप्त्वा च प्राप्नोत्यारोग्यमेव च । यज्ञोभवेति द्वाभ्यान्तु मुक्ताघं भवतः शुचिः । हृदयं पापिना स्पृष्टा व्याधिभिर्वाभिभूयते । उत्तमेदमिति स्नातो भूत्वा शत्रुं प्रमापयेत् । त्वमो अग्नेति सूक्तेन हुतेनाप्तमवाप्नुयात् । कन्यावामिति सूक्तेन दिग्दोषात् विप्रमुच्यते । यदस्य कर्मेत्युदिते जप्त्वैवं जगद्भवेत् । यद्वागिति च जप्त्वेन वाग्मी भवति मानसी । वाचोविदमितीत्येता जपन् वाचं समश्नुते । पवित्राणां पवित्रन्तु पावमान्य ऋचां मताः । वैखानसा ऋचस्त्रिंशत् पवित्राः परमा मताः । ऋचोद्विषष्टिः प्रोक्ताश्च यत्र चेत्यृषिसत्तम ! । सर्वकल्मषनाशाय परिणामशिवाय च । स्वादिष्ठयेति सूक्तानां सप्तषष्टिस्तदाहृता । दशोत्तराण्यृचाश्चैताः पावमानीः शतानि षट् । एतज्जपंश्च जुह्वच्च घोरं मृत्युभयं जयेत् । आपोहिष्ठेति वारिस्थो जपेत् पापभयार्दने । प्रदेवत्रेति नियतो जपेच्च मरुधन्वसु । प्राणान्तिके भये प्राप्ते क्षिप्रं प्राणांस्तु विन्दति । अदृष्टायार्दिते ऋध्य ये चेति जयमाप्नुयात् । आयुष्टामिति मूढश्च पन्थानं पथि विन्दति । क्षीणे युवति मन्त्रेण यं कञ्चिद्वृद्धमियम् । यत्ते यमेति शुक्लान्तरस्य गृहीतमालभेत् । सहस्रकृत्वः पश्चाहं तेनायुर्विन्दते महत् । इदं मेध्येति जुहुयाद् घृतं प्राज्ञः सहस्रशः । पशुकामो गवां गोष्ठे सर्वकामचतुष्पथे । पयः सुवर्णं इन्त्वैतां जपता विन्दते श्रियम् । हविष्मन्तीं समभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते । तस्य रोगा विनश्यन्ति कायाग्निर्वर्द्धते सदा । त्यक्तामनः स्वस्त्ययनं सर्वव्याधिविनाशनम् । बृहस्पते अतीत्येतद् द्विजातिः प्रयोजयेत् । सर्वं स्वेति परा शान्तिर्वैश्यप्रतिरथस्तथा । सूताय कल्पयत्विन्दं प्रजाकामस्य कीर्तितम् । अहं रुद्रेभिरित्येतद्वाग्मी भवति मानवः । न शोमो जायते विद्वान् जपं स्नाप्तु रात्रिषु । रात्रिसूक्तं जपन् रात्रौ रात्रिं क्षेमां नयेन्नरः । आकल्पयन्तीति जपेन्नित्यं कलहविनाशनम् । आयुष्यञ्चैव चर्मस्य सूक्तं दाक्षायण्यं महत् । उत देवा इति जपेदाक्षायाम्यं प्रयतः । अपमार्गे तु जनिते जपेदग्निभये सति । अरण्यानीत्यरण्येषु जपेत्तद्भयनाशनम् । ब्राह्मीमासाद्य सूक्ते द्वे चरेद् ब्राह्मीं व्रतावलीम् । पृथगन्विष्य तेनाथ मेधां लक्ष्मीञ्च विन्दति । कार्व्यं इन्द्रसपत्नघ्नं संग्रामं विजिगीषतः । ब्रह्मणोऽग्निं संविदानं गर्भमृत्युनिवारणम् । अपैहीति जपेत् सूक्तं शुचिर्दुःस्वप्ननाशनम् । येनेदमिति वै जप्त्वा समाधिं विन्दते परम् । मयोभूरिति सन्ध्येषा जपेत् स्वस्त्ययनं परम् । शासदीमिन्द्रजननम् बाधामेतेन वारयेत् । महि त्रीणामवोऽस्त्विति पथि स्वस्त्ययनं जपेत् । अग्नये द्विषद्वेषं जपेच्च रिपुनाशनम् । वास्तोष्पतेति मन्त्रेण जपेच्च गृहदेवताः । अयञ्चैव विधिः प्रोक्तो हुतो होमे विशेषतः । होमान्ते दक्षिणा देया पापशान्तिकृतेन तु । हुतं शमयति चान्नेन अग्रहोमप्रदानतः । विप्रादिषु तिलैर्होमाः सुवर्णैः स्नातं च सर्वतः । सिद्धार्थका यवा धान्यं पयोगव्यघृतं तथा । क्षीरवृक्षसमिधश्च होमा वै सर्वकामदाः । समित् कण्टकिनश्चैव राजिका रुधिरं विषम् । अभिचारे तथा तैलमन्नं भक्षः पयः । दधि भैक्ष्यं फलं मूलमृग्विधानमुदाहृतम्" ।

ऋग्वेद पुं० ऋच्यते स्तूयते ऋक् कर्म० । वेदभेदे । स च मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकः । तत्र मन्त्रसमूहात्मकः ऋक्सङ्घमण्डलाध्यायवर्गात्मकः संहितारूपो ग्रन्थः । तत्र दश मण्डलानि तत्राद्ये मण्डले २४ अनुवाकाः "अग्निमीळे" इत्यादीनि आग्नेयानि १८१ सूक्तानि तानि शतर्चिभिर्दृष्टानि अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोर्विनियुक्तानि ।

द्वितीये शौनकगृत्समदर्षिदृष्टे चत्वारि अनुवाकाः । त्वमग्न इत्यादीनि ४२ सूक्तानि आग्नेयानि उपाकरणोत्सर्गयोर्विनियुक्तानि । शौनको गृत्समदः ऋषिरेतन्मण्डलद्रष्टा स च पूर्व्वमाङ्गिरसकुले शुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीत इन्द्रेण मोचितः । पश्चात्तद्वचनेनैव भृगुकुले शुनकपुत्रो गृत्समदनामाऽभूत् । "य आङ्गिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत् स गृत्समदो द्वितीयमण्डलमपश्यत्" सर्वानु० उक्तेः । "त्वमग्न इति गृत्समदः शौनको भृगुतां गतः । शौनहोत्रः प्रकृत्या तु य

आङ्गिरस उच्यते” इति सर्वानुक्रमोक्तेश्च । ऋग्वेदभाष्यम् ।

तृतीये विश्वामित्रदृष्टे पञ्चानुवाकाः सो-मस्य मेत्यादीनि ६२ सूक्तानि । तानि च आग्नेयानि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि विनियुक्तानि ।

चतुर्थे वामदेवर्षिदृष्टे पञ्चानुवाकाः । आग्नेयानि त्वां ह्यग्ने इत्यादीनि ५८ सूक्तानि । आद्याध्यायोपाकरणे मण्डलादिहोमे च विनियुक्तानि ।

पञ्चमे आत्रेयबुधगविष्ठिराद्यर्षिके षड् अनुवाकाः ८७ अबोध्यग्निरित्यादीनि सूक्तानि आग्नेयानि आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चत्वारि शिष्टानि अ-ध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्विनियुक्तानि ।

षष्ठे भरद्वाजदृष्टे षडनुवाकाः त्वं ह्यग्ने प्रथम इत्या-दीनि ७५ सूक्तानि आग्नेयानि तत्र प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि एतदादिसूक्ताष्टकं द्वितीयवर्जं विनियुक्तम् शिष्टानि आद्योपाकरणे विनियुक्तानि ।

सप्तमे वसिष्ठदृष्टे ६ अनुवाकाः अग्निं नर इत्यादीनि १०४ सूक्तानि आग्नेयानि तेषां विशेषतो विनियोगोबाहुल्यात् नोक्त आकरे द्रष्टव्यः ।

अष्टमे मेधातिथिमेध्यातिथ्यादिनानार्षिके । दशानु-वाकाः । इन्द्रादिदैवत्यानि ‘मा चिदन्यद्विशंसतेत्यादीनि १०२ सूक्तानि महाव्रतादौ विनियुक्तानि ।

नवमे वैश्वामित्रमधुच्छन्दआद्यृषिके सप्तानुवाकाः पावमानसोमादिदेवताकानि स्वादिष्ठयेत्यादीनि ११४ सूक्तानि तेषाञ्च उपाकर्मणि मण्डलादिग्रहणे च यथायथं विनियोगः ।

दशमे मण्डले आप्त्यत्रिताद्यर्षिके द्वादशानुवाकाः अग्ने बृहन्नित्यादीनि १९१ सूक्तानि आग्नेयादीनि । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसी-त्यादि कर्मसु विनियुक्तानि । इत्येवं दशसु मण्डलेषु १म० १९१, २म० ४३, ३म० ६२, ४म० ५८, ५म० ८७, ६म० ७५, ७म० १०४, ८म० १०२, ९म० ११४, १०म० ११९१ । इत्येवं समष्टि भूतानि १०२८ सूक्तानि । सूक्तानि च एकद्व्यादिवर्ग घटितानि यथायथं तत्तत्सूक्तेषु द्रष्टव्यानि । एतत्संख्या च बालखिल्यसहितानां तद्व्यतिरिक्तानि तु १०१७ सूक्तानि तच्च चरणव्यूह-भाष्ययोः स्पष्टम् । तस्य च प्रकारान्तरेण विभागः तस्य अष्टाष्टकानि मण्डलाष्टके च अष्टौ अष्टौ अध्यायाः इत्येवं ६४ अध्यायाः

तत्र च वर्गा २००६ संख्यकाश्चरणव्यूहोक्ताः खिल-सहितस्तु ततोऽप्यधिकाः । चरणव्यूहभाष्ययोर्दर्शित-विभागो दृश्यते यथा ।

“चातुर्वेद्यं चत्वारोवेदा विज्ञाता भवन्ति ऋग्वेदो-यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति तत्र ऋग्वेदस्या-ष्टभेदा भवन्ति चर्चा श्रावकश्चर्चक श्रवणीयपारः क्रमपारः क्रमजटाः क्रमदण्डश्चेति चतुष्पारायणमेतेषां शाखाः पञ्च भवन्त्याश्वलायनी शांख्यायनी शाकला वाष्कला मा-ण्डूकाचेति तेषामध्ययनम् । अध्यायानां चतुःषष्टिर्मण्ड-लानि दशैव तु । वर्गाणां परिसंख्यातं द्वे सहस्रे षडुत्तरे सहस्रमेकं सूक्तानां निश्चितं विकल्पितम् । दश सप्त च पञ्चान्ते संख्यातं वै पदक्रमात् । एकशतसहस्रं वा द्वि-पञ्चाशत्सहस्राद्र्मेतानि चतुर्दश शाखिनामामितरेषां पञ्चाशीतिः । ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च । ऋचामशीतिः पादश्च पारायणं प्रकीर्त्तितम् । एकर्च एकवर्गश्च नवकश्च तथा स्मृतः । द्वौ वर्गौ द्विऋचौ ज्ञेयौ ऋक्त्रयं शतं च स्मृतम् । चतुर्ऋचां पञ्च-सप्तत्यधिकञ्च शतं तथा । पञ्चऋचां तु द्विशतं सहस्रं इह संयुतम् । पञ्चचत्वार्यधिकं तु षड् ऋचां च शतत्रयम् । सप्त ऋचां शतं ज्ञेयं विंशति-चाधिकाः स्मृताः । अष्टऋचां तु पञ्चाशत् पञ्चाधिका-स्तथैव च । दशाधिकद्विसहस्राः पञ्चशाखासु निश्चिताः । वर्ग संज्ञा न सूक्तस्य चत्वारश्चात्र कीर्त्तिताः” चरण-व्यूहः । वेदपारायणचतुर्विभागात् चरण उच्यते । तस्य व्यूहः समुदायः, चतुर्वेदानां समुदायं व्याख्या-स्याम: इत्यर्थः । यथमेकोवेदः तदुक्तं आरण्यके, “सर्वे वेदाः सर्वघोषा एकैव व्याहृतिः प्राणा एव प्राणा ऋच इत्येता विद्यादिति” तस्य चतुर्धा भागः कृतः । तथा चोक्तं भागवते । “तेनासौ चतुरो वेदाः चतुर्भिर्वदनैः प्रभुः । सव्याहृतिकान् सोङ्कारांश्चातुर्होत्रविवक्षया । पुत्रा-नध्यापयंस्तां तु ब्रह्मर्षिन् ब्रह्मकोविदान् । ते तु धर्म-पदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् । ते परम्परया प्राप्ता-स्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः । चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः । क्षीणायुःक्षीणसत्त्वान् दुर्मेधान् वीक्ष्य का-लतः । वेदान् ब्रह्मर्षयोव्यस्यन् हृदिस्थाऽच्युतनोदिताः । अस्मिन्नन्तरे ब्रह्मन् सर्गस्य लोकभावनः । ब्रह्मेशा-द्यैर्लोकपालैर्याचितोधर्मगुप्तये । पराशरात् सत्यवत्यामंशां-शकलया विभुः । अवतीर्णो महाभागो वेदं चक्रे चतु-

विधम् । ऋगथर्वयजुःसाम्नोराशीनुद्धृत्य वर्गशः । चतस्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव । तासां स चतुरः शिष्यान् उपाहूय महामतिः । एकैकसंहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै ददौ विभुः । पैलाय संहितामाद्यां बह्वृचाख्यामुवाच ह । वैशम्पायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् । साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दोगसंहिताम् । अथर्वाङ्गिरसं नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे । पैलः स्वसंहितामूचे इन्द्रप्रमितये मुनिः । बाष्कलाय च सोऽप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् । चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ।। पराशरायाग्निमित्रे इन्द्रप्रमितिरात्मवान् । अध्यापयत् संहितां स्वां माण्डूकेयमृषिं कविम् । तच्छिष्यो देवमित्रश्च सौभर्यादिभ्य ऊचिवान् । (इन्द्रप्रमितिसुतो माण्डूकेयः । माण्डूकेयसुतः शाकल्यः । शाकल्यशिष्यो देवमित्रः) । शाकल्यस्तत्सुतः स्वान्तु पञ्चधा व्यस्य संहिताम् । वात्स्यमुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् । जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् । बलाकपैजवैतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः । बाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो वालखिल्याख्यसंहिताम् । चक्रे बालायनिर्भज्यः काशारश्चैव तां दधुः । बह्वृचाः संहिता ह्येता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः । श्रुत्वैव छन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते" भाग० १२, ६ अ० । "ब्रह्मणा नोदितो व्यासो वेदान् व्यस्तुं प्रचक्रमे । अथ शिष्यान् स जग्राह चतुरो वेदपारगान् । ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह स महामतिः । वैशम्पायननामानं यजुर्वेदस्य चाग्रहीत् । जैमिनिः सामवेदस्य तथैवाथर्ववेदवित् । सुमन्तुस्तस्य शिष्योऽभूद्वेदव्यासस्य धीमतः" विष्णुपु० । गृह्यसूत्रम् । "सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलसूत्रभाष्यमहाभारतधर्माचार्याः" इति । जानन्तिबाहवीत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्ता माण्डूकगणाः । गर्गीवाचक्नवीत्यारभ्य सांख्यायनमित्यन्ताः सांख्यायनगणाः । एतेषां कौषीतकीसूत्रं ब्राह्मणम् आरण्यकं च । ऐतरेय इत्यारभ्य आश्वलायनान्ताः आश्वलायनगणाः एषान्तु ऐतरेयारण्यकं ब्राह्मणं । आश्वलायनसूत्रम् ।

तत्र यदुक्तं चातुर्वेद्यं चत्वारो वेदा विख्याता भवन्ति । यस्मिन् पक्षे चातुर्वेद्यं तेन चत्वारो वेदा विख्याता भवन्ति ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति इति स्पष्टार्थः । वेदा हि यज्ञार्थम् अभिप्रवृत्ताः । ते यज्ञाः द्विविधाः । अग्नौ हूयमानाः, अनग्नौ प्रहुताः । अग्नौ हूयमाना त्रेताग्निकाः । अनग्नौ प्रहुता नित्याभ्यासो ब्रह्मयज्ञः पारायणं च । अत एव शतपथे ब्रह्मयज्ञप्रकरणे "यदृचोऽधीते पयआहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति, यद्यजूंषि घृताहुतिभिः, यत्सामानि मध्वाहुतिभिः, यदथर्वाङ्गिरसः सोमाहुतिभिः, यद् ब्राह्मणानि कल्पान् गाथानाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यमृताहुतिभिर्यदृचोऽधीते स्वधा अस्य पितॄन् उपक्षरन्ति" इति । तत्र ऋग्वेदस्याष्टभेदा भवन्ति । स्थानानि भवन्तीति पाठान्तरम् । शाकलबाष्कलौ २ ऐतरेयब्राह्मणारण्यकौ ४ शाङ्खायनमाण्डूकौ ६ । कौषीतकीय ब्राह्मणारण्यकाविति ८ अष्टभेदाः । अन्यच्च "वेदाश्च विकृतिः शाखाभेदस्तु त्रिविधस्ततः । पृथङ्नामाभिधानेन व्यासेन कथितं पुरा" इति । अत्राष्टभेदेनाष्टस्थानेन वा प्रकृतिर्योज्या विकृतिस्तु अग्रे वक्ष्यामः । तस्मात् ब्रह्मयज्ञार्थं पारायणार्थं च ऋग्वेदस्याध्ययनं कर्त्तव्यम् । तत्र चर्यापदेन वक्ष्यति । चर्चेत्यादि चर्चाध्ययनम् । ताल्वोष्ठपुटव्यापारेण मन्त्रस्योच्चारणं क्रियते सा चर्चा । तस्याध्ययनस्य गुरुः श्रावकः । तस्य चर्चकः शिष्यः श्रवणीयपारः । श्रवणीयो वेदः । तस्य पारं समाप्तिः । इति चतुष्पदेन अध्ययनं सूचितम् । अग्रे चतुष्पदेन चत्वारि पारायणानि सूचयति । तत्पारायणं द्विविधम् । प्रकृतिविकृतिरूपम् का प्रकृतिः ? । प्रकृतिः संहिता । सा द्विविधा रूढा योगा च रूढा यथा । "अग्निमीळे पुरोहितमिति । योगा यथा । अग्निम् ईळे पुरोहितमिति । प्रातिशाख्ये द्वितीयपटले भाष्यकारेण व्याख्यातम् । अथ चतुष्पारायणं यथा । क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटाः क्रमदण्डश्चेति चतुष्पारायणम् । क्रमशब्देन उभयसंहिता वाच्या स कथम् ? । "अनुलोमविलोमाभ्यां द्विवारं हि पठेत् क्रमम् । विलोमे पदवत्सन्धिरनुलोमे यथाक्रमम्" । यथाक्रमं यथा संहिता इत्यर्थः । अन्यच्च वर्णक्रमः । अक्षरसमाम्नाय एवेत्यारण्यके । "कथमिद्वादित्र्यक्षरशः चतुरक्षरशः पच्छः अर्द्धर्चशः ऋक्शः" । इति ब्राह्मणम् । क्रमः संहितावाची कथम् ? । पदप्रकृतिः संहिता इति नैरुक्तवचनात् । सा क्रमरूपा इत्यर्थः । क्रमपदः । क्रमः संहिता तस्याः पदानि इति प्रकृतिपारायणे द्वे प्रकृतिरूपे । विकृतिस्तु अष्टधा भवति । तत्र "जटा माला शिखा लेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः । अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः" इति आसां मध्ये जटादण्डयोः प्राधान्यं तत्कथम् ? । जटानुसारिणी शिखा दण्डानुसारिणी मालालेखाध्वजरथाश्च । घनस्तु उभयो-

रैयानुसारी। तत्र जटापटले जटावाक्यम्। "क्रमे यथोक्ते पदजातमेव द्विरभ्यसेदुत्तरमेव पूर्व्वम्। अभ्यस्य पूर्व्वं च तथोत्तरे पदेऽवसानमेवं हि जटाभिधीयते" अस्यार्थः। क्रमे यथोक्तं प्रति क्रमोत्क्रमाभ्यामित्युक्ते क्रमप्रकारे पदजातं पदद्वयं वा पदत्रयं वा द्विवारमभ्यसेत्। द्विवारम्पठेत्। अभ्यासप्रकारः। उत्तरमेव पूर्व्वम्। क्रमवत्पदद्वयं गृहीत्वा पूर्व्वेण समं प्रथमम् उत्तरपदमभ्यसेत्। ततः उत्तरपूर्व्वपदयोः सन्धानद्वारा पूर्व्वम् द्विरभ्यस्योत्तरपदे अवसानम्। एवंप्रकारेण अध्ययनं जटा अभिधीयते उदाहरणेन दर्श्यते। अग्निमील ईलेऽग्निमग्निमीले ईले पुरोहितं पुरोहितमील ईले पुरोहितमित्यादि ज्ञेयम्। अथ दण्डलक्षणम्। "क्रममुक्त्वा विपर्य्यस्य पुनश्च क्रमसुत्तरम्। अर्द्धर्चादेव मुक्तोक्तः क्रमदण्डोऽभिधीयते। उदाहरणम्। अग्निमीले ईलेऽग्निम् अग्निमीलेईलेपुरोहितम् पुरोहितमीलेऽग्निमित्यादि ज्ञेयम्। अथ मालालक्षणम्। "ब्रूयात् क्रमविपर्य्यासावर्द्धर्च्चस्यादितोऽन्ततः। अन्तं चादिप्रवेशेऽयं क्रममालेति गीयते। माला मालेव पुष्पाणां पदानामनुविर्मी स्थिता। आवर्त्तने क्रमस्यार्थं क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाः। अथ शिखालक्षणम्। "पदोत्तराज्जटामेव शिखामार्य्याः प्रचक्षते। अथ लेखालक्षणम्। क्रमाद्द्वित्रिचतुःपञ्चपदक्रममुदाहरेत्। पृथक् पृथक् विपर्य्यस्य लेखामाहुः पुनः क्रमात्"। अथ ध्वजलक्षणम्। "सूत्रादादेः क्रमं सम्यगान्तादुच्चारयेद्यदि। वर्गे च क्वापि यत्र स्यात् पठनं स ध्वजः स्मृतः"। अथ रथलक्षणम्। "पादयोर्द्धयोर्वापि सङ्घोत्या दण्डवद्रथः"। अथ घनलक्षणम्। "जटामुक्त्वा विपर्य्यस्य घनमाहुर्मनीषिणः"। अन्यच्च। "जटाशिखाघनाः प्रोक्ताः क्रमपूर्व्वा मनीषिभिः"। इति विकृतिलक्षणान्युक्तानि। अध्ययने संहितापारायणम् पदपारायणम् जटापारायणम् क्रमदण्डपारायणं चतुष्पारायणमित्यर्थः। एतेषां शाखाः पञ्च भवन्ति। एतेषां वेदपारायणानां पञ्च शाखा भवन्तीत्यर्थः। ताः काः ?। आश्वलायनी सांख्यायनी शाकला बाष्कला माण्डूका चेति इति प्रसिद्धाः। तेषामध्ययनम्। तेषाम् आश्वलायनादिशाखानां समानाध्ययनं सूचयति। अध्यायाश्चतुःषष्टिः। अग्निमीले अयं देवायेत्यादि। चतुःषष्टिरध्याया इत्यर्थः। मण्डलानि दशैव तु। अग्निमीले–कुषुम्भकम् इत्यादि उपाकर्म्मणि प्रसिद्धानि इत्यर्थः। वर्गाणां परिसंख्यानन्तु सहस्रे षडुत्तरे। वर्गादिः शाक-

ल्यानां संख्या वालखिल्यैर्विना ज्ञेया। षडुत्तरसहस्रद्वयं वर्गा इत्यर्थः। सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशङ्कं विकल्पितम्। दश सप्त च पञ्चाशत्। सप्तदशाधिकसहस्रं सूक्तानीत्यर्थः। संख्यातं वै पदक्रमम्। एकं शतसहस्रं च द्विपञ्चाशत्सहस्रकम् शतं चतुर्दश वाशिताना मितरेषां पञ्चाशीतिः। एकलक्षद्विपञ्चाशत्सहस्रपञ्चशतं चतुर्दश वाशिष्ठानां वसिष्ठगोत्रिणाम् इन्द्रोमिरेकप्रतिपदात्मकोऽवर्णोनास्ति। एतद्गोत्रीयाणां पञ्चाशीत्यधिकपदानीत्यर्थः। अथ वालखिल्यसहितपदसंख्या उच्यते। सर्व्वन्तु त्रिपञ्चाशत्सहस्रं शतसप्तकम्। पदानि च द्विनवतिः प्रमाणं शाकलस्य च। एकलक्षत्रिपञ्चाशत्सहस्रसप्तशतं द्विनवति चाधिकानि पदानि इत्यर्थः। पदानि वालखिल्यस्य अर्कसंख्याशतानि च। अधिकानि तु सप्तैव वर्गा अष्टादश स्मृताः। सप्ताधिकद्वादशशतानि पदानीत्यर्थः। इत्याश्वलायनानाम् सांख्यायनानान्तु वालखिल्यसहित पदसंख्या उच्यते। शाकल्यादे पदलक्षमेकं सार्द्धं तथैव त्रिसहस्रयुक्तम्। शतानि सप्तैव तथाधिकानि चत्वारिंशच्च पदानि चर्चा। शाकल्यशाखाकथनस्यात् संहितापदानि एकलक्षत्रिपञ्चाशत्सप्तशतचतुस्त्रिंशदधिकानि पदानीत्यर्थः। पदानि वालखिल्यस्य रुद्रसंख्या शतानि च षडशीत्यधिकानि वर्गाः सप्तदशापि च। एकादशशतषट्पञ्चाशदधिकानि वालखिल्य पदानीत्यर्थः। अष्टपञ्चाशत्पदात्मकं तस्य अहलिङ्गो वर्गोनास्ति आश्वलायनानां तदङ्कं वालकी वर्गः। इत्याश्वलायनसांख्यायनशाखयोरध्ययनयोर्भेद इत्यर्थः। अथ पारायणे ऋक्परिमाणमुच्यते। ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च। ऋचामशीतिः पादश्च पारायणं प्रकीर्त्तितम्। एतत्पारायणं वालखिल्यैर्विना संख्यातम्। वालखिल्यानि पारायणे न सन्ति। तदुच्यते। ऋग्वेदान्तर्गतवालखिल्यमेकादशसूक्तम्। सूक्तसहस्रसप्तदशाधिकमित्यत्र ऋचां दशसहस्राणीतिसंख्या व्यतिरिक्तानि वालखिल्यानीति प्रसिद्धिः" भाष्यम्। अस्य प्रधान शाखाभेदाभिप्रायेण पञ्चविधत्वमुक्तम् "ऋग्वेदस्य तु शाखाः स्युरेकविंशतिसंख्यकाः" मुक्तिकोपनिषदि एकोनविंशतिभेदोक्तिः प्रशाखाभिप्रायेण अत एव प्रशाखाश्च इति भागवतभाग० वाक्ये तयोक्तम्। अस्य उपनिषद्भेदस्तु उपनिषच्छब्दे उक्तः। "ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः। सामवेदः स्मृतः पैत्रस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः

मनुः ।"ऋग्वेदाधिपतिर्जीवः" ज्यो०उक्तेः जीवस्य ऋग्वेदाधिपत्यं तेन तस्य वारे तद्दृते च तत्तत्कर्म ऋग्वेदिभिः कर्त्तव्यम् "शाखाधिपे बलिनि वीर्यजुतेऽथवारिवान्" । ज्यो०त० तद्ध्यानं तु "ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षो गायत्रः सोमदैवतः । आत्रेयगोत्रः" इति विष्णु०धा० उक्तम् । ऋग्वेदोऽध्येयत्वेनास्त्यस्य इनि । ऋग्वेदिन् तत्पाठके ।

ऋघा स्त्री ऋघ–बा० घञ् विच्च । हिंसायाम् । "अविश्वस्य ऋघावान्" ऋ० १,१५२,२, "ऋघावान् हिंसकः" भा० । "महाव्रातस्तुविकूर्मिर्ऋघावान्" ऋ० २,२०,१ ।

ऋच स्तुतौ तुदा० पर० सक० सेट् । ऋचति आर्चीत् । आनर्च । कर्मणि ऋच्यते आर्चि । "साम्यां गायत्रमृच्यते" ऋ० ८,३८,१० "सम्राजमृच्यन्ते युवभ्याम्" ७,७०,६,

ऋच् स्त्री ऋच्यते स्तूयतेऽनया ऋच–करणे क्विप् । वेदमन्त्रभेदे "यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थितिः सा ऋक्" जै० । "ऋचो यजूंषि सामानि निगदामन्त्राः" कात्या० १,२,१, । "ऋगादयो निगदान्ताश्चत्वारो मन्त्राः । तत्रार्थवशेन वृत्तवशेन वा यत्र पादव्यवस्था, सा ऋक् तत्र "अग्निमीळे पुरोहितम्" इत्यादौ यत्र प्रत्येकं समाप्तोऽर्थोऽवगम्यते तत्रार्थवशेन पादव्यवस्था यत्र च क्रियापदानुपादानात् "सुषमिद्धाय शोचिषे तं त्वा समिद्भिरङ्गिरः" इत्यादौ अपर्यवसितोऽर्थस्तत्र वृत्तवशेन पादव्यवस्था भवति अतश्च यत्र नियताक्षराणि नियताश्च पादा नियतानि अवसानानि सा ऋगित्युच्यते । अनियताक्षरपादावसानं यजुः यद्यपि प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेत्यभियुक्तप्रयोगः तथापि तत्र विशेषणं गीतिः विशेष्याण्यक्षराणि सामशब्दोक्तविशेषणविशेष्ये बुद्धिरिति प्रथमं प्रतीयमानत्वात् गीतिरेव सामेत्युच्यते तथा च "ऋचीषु रथन्तरं गायति" "यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति" "ऋच्यध्यूढं साम गायति" प्रजापतेर्हृदयमनुवं गायतीत्याद्युपपन्नं भवति अत ऋगक्षरातिरिक्ता ब्रह्मोतिपद्धत्यादं तत् सामशब्देनोच्यते । ननु यदि रथन्तरादिशब्दा गीतेरेव वाचकाः तदा "रथन्तरेण स्तुवीतेति" कथं स्तुतिसाधनत्वम् गुणगुणिसम्बन्धकीर्त्तनं हि स्तुतिः सा च गीतिरूपेण साम्ना न सम्भवति । उच्यते गीतेः स्वयंस्तुतिवाचकत्वाभावादक्षराभिव्यञ्जनद्वारा स्तुतिसाधनत्वं भवतीति नोक्तदोषः । निगदाः प्रैषाः परसम्बोधनार्थाः "प्रोक्षणीरासादय" "अग्नीदग्नीन्विहर" इत्येवमादयः । ननु निगदा अपि यजूंष्येव ततः किमर्थं पृथगुक्ताः । उच्यते "उपांशु यजुषा उच्चैर्निगदेनेति" धर्मभेदेन यजुःप्रमत्त-मीथयुद्दृष्ट्या पृथगभ्यसनम् । अतस्तत्र निगदानां यजुष्ट्वेऽपि परसम्बोधनार्थत्वात् उच्चैर्निगदेनेति धर्मभेदः न च धर्मभेदाद्भेदः ऋक्सामयोरपि कचिदुपांशुप्रयोगविधानात् अतस्त्रैविध्यमेव मन्त्राणाम् । तथाचोक्तम् "अहेर्बुध्न्यमन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः" ऋचः सामानि यजूंषीति तिस्रो वेदाः विद्यन्तीति त्रिविदः त्रिविदां सम्बन्धिनोऽध्येतारस्त्रैविदाः ते च यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपायेति योजना । ऋग्यजुःसामात्मको मन्त्रभेदोऽभिहितः तदवान्तरभेदाकाङ्क्षायामृचां च साम्नां चाध्येतृप्रसिद्ध्यैव भेदे सिद्धे तदर्थं न क्रियते" कर्कः । "ऋचैव हौत्रमकरोद्यजुषाध्वर्यवं साम्नोद्गीथम्" ऐत० "त्रिधा विहिता वाग्ऋचो यजूंषि सामानि" शत०ब्रा० ६,६,२,४ । "ऋचः सामानि जज्ञिरे पुरुषसू०।"तदेतदृचाभ्यनूक्तम्" ब्रा०उ०। २त्रिष उत्तरे निरु०। समासे तदन्तात् अच् । अर्द्धर्चः एकर्चम् द्व्यृचं बह्वृचम् इत्यादि । बह्व०। अध्येतर्थेव अच् । ऋक्षः बह्वृचः इत्यादि पत्ये तु न अच् । अनृक् साम । प्राचुर्ये मयट् । ऋङ्मय तत्प्रचुरे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "एतं यदृङ्मयं यजुर्मयम् सामममाहुतिमयम्" शत०ब्रा० ४, २,४,५ । भावे क्विप् । १स्तुतौ ४पूजायाञ्च ।

ऋचस् त्रि० ऋच–बा० असुन् । स्तोतरि । "गा अर्वतोऽनृचसे रिरीहि" ऋ० ६,२८,५ ।"ऋचसे स्तोत्रे" भा० ।

ऋचसे अव्य० ऋच–तुमर्थे असेन् । स्तोतुमित्यर्थे । "प्र वां मन्मान्यृचसे नवानि" ऋ० ७,६१,६ ।

ऋचीक पु० ऋच–ईकन् ।१दिवःपुत्रे ऋषिभेदे ।"दिवः पुत्रो बृहद्भानुश्चक्षुरात्मा विभावसुः । सविता स ऋचीकोऽर्कोभानुराशावहोरविः" भा०आ०१अ० । भृगुवंश्ये २जमदग्निपितरि ऋषिभेदे । "तस्मिन्नियुक्ते विधिना योगक्षेमाय भार्गवे । अन्यस्तत्पादयोः पुत्रं भृगुरनिन्दितम् । च्यवनं दीप्ततपसं धर्मात्मानं यशस्विनम् । यः सरोषाच्च्युतो गर्भात् मातुर्मोक्षाय भारत ! । आरुषी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीषिणः । और्वस्तस्यां समभवदूरुं भित्त्वा महायशाः । महातेजा महावीर्यो बाल एव गुणैर्युतः । ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत्" भा० आ० ६६ अ० । तस्य चरितम् । भा०अनु०प० ४अ० विस्तरेण वर्णितम् संक्षेपतस्तु हरिवंशे २८अ० यथा "गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा । तां गाधिर्भृगुपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः । तस्याः प्रीतोऽभव-

कृतो भार्गवो भृगुनन्दनः। पुत्रार्थं श्रपयामास चरुं गाधेस्तथैव च। ततआहूय तां भर्त्ता ऋचीको भार्गवस्तदा। उपयोज्यश्चरुरयं त्वया माता त्वयं तव। तस्यां जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान् क्षत्रियर्षभः। अजेयः क्षत्रियैर्लोके क्षत्रियर्षभसूदनः। तवापि पुत्रं कल्याणि! धृतिमन्तं तपोधनम्। शमात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुरेष विधास्यति। एवमुक्त्वा तु तां भार्यामृचीको भृगुनन्दनः। तपस्यभिरतो नित्यमरण्यं प्रविवेश ह। गाधिः सदारस्तु तदा ऋचीकाश्रममभ्यगात्। तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सुतां द्रष्टुं नरेश्वरः। चरुद्वयं गृहीत्वा तदृषेः सत्यवती तदा। चरुमादाय यत्नेन सा तु मात्रे न्यवेदयत्। माता तु तस्या दैवेन दुहित्रे स्वं चरुं ददौ। तस्याश्चरुमथाज्ञानादात्मसंस्थं चकार ह। अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरं तदा। धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनम्। तामृचीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनाभ्युपसृत्य च। तामब्रवीद्द्विजश्रेष्ठः स्वां भार्यां वरवर्णिनीम्। मात्रासि वञ्चिता भद्रे! चरुव्यत्यासहेतुना। जनिष्यते हि पुत्रस्ते क्रूरकर्माऽतिदारुणः। भ्राता जनिष्यते चापि ब्रह्मभूतस्तपोधनः। विश्वं हि ब्रह्म तपसा मया तस्मिन् समर्पितम्। एवमुक्ता महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा। प्रसादयामास पतिं पुत्रो मे नेदृशो भवेत्। ब्राह्मणापसदस्त्वत्त इत्युक्तो मुनिरब्रवीत्। नैष सङ्कल्पितः कामो मया भद्रे! तथाऽस्त्विति। उग्रकर्मा भवेत् पुत्रः पितुर्मातुश्च कारणात्। पुनः सत्यवती वाक्यमेवमुक्ताऽब्रवीदिदम्। इच्छन् लोकानपि मुने! सृजेथाः किं पुनः सुतम्। शमात्मकमृजुं त्वं मे पुत्रं दातुमिहार्हसि। काममेवंविधः पौत्रो मम स्यात्तव च प्रभो!। यद्यन्यथा न शक्यं वै कर्त्तुमेतद्द्विजोत्तम!। ततः प्रसादमकरोत् स तस्यास्तपसो बलात्। भद्रे! नास्ति विशेषो मे पौत्रे च वरवर्णिनि!। त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे! भविष्यति। ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम्। तपस्यभिरतं दान्तं जमदग्निं शमात्मकम्। भृगोश्चरुविपर्यासे रौद्रवैष्णवयोः पुरा। यजनाद्वैष्णवेऽशांशे जमदग्निरजायत। सा हि सत्यवती पुण्या सत्यधर्मपरायणा। कौशिकीति समाख्याता प्रवृत्तेयं महानदी। इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रेणुर्नाम नराधिपः। तस्य कन्या महाभागा कामली नाम रेणुका। रेणुकायान्तु कामल्यां तपोविद्यासमन्वितः। आर्चीको जनयामास जामदग्न्यं सुदारुणम्। सर्वविद्यान्तगं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगम्। रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकम्। और्वस्यैवमृचीकस्य सत्यवत्यां महायशाः। जमदग्निस्तपोवीर्याज्जज्ञे ब्रह्मविदां वरः। मध्यमश्च शुनः शेफः शुनःपुच्छः कनिष्ठकः। विश्वामित्रन्तु दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः। जनयामास पुत्रन्तु तपोविद्याशमात्मकम्। प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां योऽयं ब्रह्मर्षितां गतः। विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा नाम्ना विश्वरथः स्मृतः। जज्ञे भृगुप्रसादेन कौशिकाद्वंशवर्द्धनः"। "ऋचीकादयोऽभ्येत्य पितरो राममब्रुवन्। राम! राम! महाभाग! प्रीताः स्म तव भार्गव!" भा॰ आ॰ १अ॰। २भरतसुतभुमन्युसुते ऋषिभेदे। "ततोमहद्भिः क्रतुभिरीजानो भरतस्तदा। लेभे पुत्रं भरद्वाजाद्भुमन्युं नाम भारत!" इत्युपक्रम्य "पुष्करिण्यामृचीकश्च भुमन्योरभवन् सुताः" भा॰ आ॰ ९४अ॰।

ऋचीष न॰ ऋच्–कीषन्। पिष्टपचनपात्रे हेम॰।

ऋचीषम पु॰ ऋचा स्तुत्या समः वेदे नि॰ ईत्वं षत्वञ्च। ऋग्वेदेष समानगुणे। "इह श्रुत इन्द्रो अस्मे अद्य स्तवे वज्र्यृचीषमः" ऋ॰ १०,२२,२। ऋचीषमः। "अषाढाय इन्द्र! ते यतं यतं भूमीरत स्थुः। न त्वा वज्रिन्" इत्यादिकया ऋ॰ ८,७०,५। स्तुत्या समानगुणकः" भा॰। "परोमात्रमृचीषममिन्द्रमुग्रम्" ऋ॰ ८,६८,६। ऋचीषमम् ऋचा स्तुत्या समम् यद्यप्यपरिच्छिन्नस्तथापि स्तुतिर्यावन्मात्रं विषयीकरोति तत्समम्" इत्यर्थः भा॰। "अवचष्ट ऋचीषमः" ऋ॰ ८,६२,६। "इन्द्रा परमस्या ऋचीषमः" ८,९०,१। "२दीप्त्या समे च 'अपन् इन्द्रऋचीषमः ऋचा दीप्त्या समः" भा॰।

ऋचेयु पु॰ राजभेदे। पूरुवंशवर्णने "रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि सूनवः" इत्युपक्रम्य "ऋचेयुरथ कक्षेयुः कृकणेयुश्च वीर्यवान्" भा॰ आ॰ ९४अ॰।

ऋच्छ मोहे मूर्त्तौ (कठिनीभावे) भ्वा॰ गमने तुदा॰ पर॰ सेट्। ऋच्छति आर्च्छीत् आनर्च्छ। उपसर्गात् ऋकारादेर्धातोः वृद्धिः प्रार्च्छति उपार्च्छति। "उपसर्गाः क्रियायोगे" पा॰ इत्युक्तेः यत्क्रियया योगस्तत्क्रियायामेवोपसर्गत्वम् तेन प्रगतः ऋच्छकोऽस्मात् वाक्ये प्रादि॰ब॰। प्रऋच्छकः इत्यादौ न वृद्धिः अत्र प्रस्य गमेरुपसर्गत्वेन ऋच्छोपसर्गत्वाभावात्।

ऋच्छरा स्त्री ऋच्छ–कर्मणि करणे वा घञ्। वेश्यायाम्। उज्ज्वल॰ साधारणत्वेन सर्वगम्यत्वात् इन्द्रियक्षोभजनकसाधनत्वाच्च तस्यास्तथात्वम्।

ऋज गतौ अर्जने (बलाधाने) अर्ज्जने च भ्वा० आत्म० सक० स्थैर्य्ये अक० सेट् । अर्ज्जते आर्ज्जिष्ट आनृजे ।

ऋञ्ज भर्ज्जने इदित् भ्वा० आ० सक० सेट् । ऋञ्जते आर्ञ्जिष्ट । ऋञ्जाम् बभूव आस चक्रे । ऋञ्जानः ।

ऋजिप्य त्रि० ऋजु आप्नोति गच्छति आप–यत् पृ० । ऋजुगामिनि "ऋजिप्यं श्येनं मुषितमुम्" ऋ० ४, ३८,२ । "ऋजु आप्नोति गच्छतीत्यृजिप्यः" भा० । "ऋजिप्य इमिन्द्रावतः" ४,२७,४ ।

ऋजिश्वन् पु० राजभेदे "अयमृष्मऋजिश्वने दातं दाशुषे" ऋ०६,२०,७ । ऋजिश्वने एतन्नामकाय राज्ञे" भा० ।

ऋजीक त्रि० ऋज–गतौ ईकन् किच्च । १इन्द्रे २धूमे च उज्ज्व० । उपार्जीकशब्दे उदा० करणे ईकन् । ३साधने च "आविर्ऋजीको विदथा" ऋ० ४,३८,४ । "आविर्ऋजीका आविर्भूतसाधना" भा० ।

ऋजीति पु० ऋजु गच्छति इ–गतौ क्तिच् पृ०। ऋजुगामिनि सर्पे "ऋजीते ! परि वृङ्धि नोऽश्मा" ऋ०६,७५,१२ । "ऋजु गच्छति ऋजीतिरिषुः" भा०।

ऋजीष न० अर्ज्यते रसोऽस्मिन् अर्ज आधारे कीषन् ऋजादेशः । १पिष्टपचनपात्रे २नरकभेदे पिष्टपचनाकारपात्रभेदेन पापिनां पचनहेतुत्वेन तस्य तथात्वम् । नरकगणनायाम् मनुः । "लोहशङ्कुमृजीषञ्च" नरकशब्दे विवृतिः । ३नीरसे सोमलताचूर्णे "सोमो राजामृतं सुत ऋजीषेणाजहान्मृत्युम्" यजु० १९,७२ "ऋजीषं नीरसं सोमलताचूर्णम्" वेददी० । ४गतसारे सोमे पु०।"स्तृहे त इति ऋजीषकुम्भं प्लावयति"कात्या० १०,९,१।"गतसारः सोमः ऋजीषस्तेन पूर्णकुम्भम्" कर्कः। यथा मादकद्रव्यस्याभिषवेण सारांशे गृह्यीते अवशिष्टः नीरसभागः (सिटि) अवतिष्ठते एवं सोमस्याभिषवे निःसारांश ऋजीष इत्युच्यते । कर्मणि कीषन् । ५अभिषुते सोमे च "कुविद्राजानं मघवन्नृजीषिन्" ! ऋ०२,४२,५ ।"ऋजीषिन् ! सोमवन् !"भा०।"अन्तरिक्षादृजीषी" २,४६,२ ।"ऋजीषी सोमवान्" भा०। तैत्ति० अस्य निरुक्तिर्दर्शिता "तेनांशुमद्यभिषुणोति तदृजीषि" ततः जाताद्यै तारका० इतच् । ऋजीषित नीरसतया जाते त्रि०। ऋजीषं द्रव्यं देयत्वेनास्त्यस्य इनि । ऋजीषिन् गतसारसोमद्रव्यसम्प्रदाने देवे "इन्द्र! सोमं सोमपते ! पिबेमं माध्यन्दिनं सवनं चारु यत्ते । प्रप्रुथ्या शिप्रे मघवन्नृजीषिन् ! विमुच्या हरी इह मादयस्व" ऋ० ३,३२,१, ऋजीषशब्देन गतसारं सोमद्रव्यमुच्यते" भा० ।

ऋजु त्रि० अर्जयति गुणान् अर्ज–कु नि० ऋजादेशः । १प्रगुणे २सरले अवक्रे । सरलस्य बहुगुणार्ज्जकत्वात् तथा त्वम् । स्त्रियां गुणवचनत्वात् वा ङीप् । "ऋज्वीर्दधानैरवतस्य कन्धराः" माघः । "ऋज्वायताः स्नेहमिव सन्ततीः" भट्टिः "इमां स पश्यन् ऋजुनैव चक्षुषा" कुमा०"ऋजवस्तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः" मनुः ते दण्डाः ।"ऋजवो दर्भाः"गोभि०सू०। नान्दीमुखादौ दैवे पैत्र्ये च दर्भा ऋजवः कार्याः । "धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः" या० । ततः वेदे वा० प्रकारे थाच् । ऋजुधा सरलप्रकारे अव्य० "यद्दमेव तदृजुधा प्रतिपादयति" ऐत० । भावे पृथ्वा० इमनिच् । ऋजिमन् सारल्ये अकौटिल्ये पु० । भावे तल् । ऋजुता तदर्थे स्त्री "ऋजुतां नयतः स्मरामि ते" कुमा० । त्व । ऋजुत्व न० गुणवचनत्वात् ष्यञ् आर्ज्जव न० तदर्थे । ४अनुकूले ५कल्याणे । "ऋजुहस्ता ऋजुवनिः" ऋ० ५,४१,१५ ।"ऋजुहस्ताऽऽदेयकूलहस्ता ऋजुवनिः कल्याणदाना"भा०। ६शोभने च "पारावतेषु ऋजुगाथः"! ऋ०५,४४,५"ऋजुगाथ ! शोभनस्तुतिकः"भा०। ७वसुदेवपुत्रभेदे पु०। "वसुदेवस्तु देवक्यामष्ट पुत्रानजीजनत् । कीर्त्तिमन्तं सुषेणञ्च भद्रसेनमुदारधीः । ऋजुं संमर्दनं भद्रं सङ्कर्षणमहीश्वरम् । अष्टमस्तु तयोरासीत् स्वयमेव हरिः किल । सुभद्रा च महाभागा तव राजन् ! पितामही" भाग० ९,२४, अ०२५,२६ । ऋजुत्वञ्च आर्ज्जवशब्दे ८०६ पृष्ठे व्याख्यातम् वाक्यस्य तत्त्वञ्च स्पष्टार्थत्वम् । "धर्मशास्त्रमृजुभिर्मिताक्षरैः" मिता० ।

ऋजुकाय पु० ऋजुः कायोऽस्य । १कश्यपमुनौ त्रिका० २अकुटिलदेहमात्रे त्रि०।"तस्मिन् स्वस्तिकमासीन ऋजुकायः समभ्यसेत्"भाग०२,२८,९ ।[ह्यारिणि २बाणे पु०।

ऋजुग त्रि० ऋजु यथा तथा गच्छति गम ड । १सरलव्यव-

ऋजुरोहित न० कर्म०। सरले इन्द्रधनुषीति केचित् वस्तुतः "रोहितं रुधिरे मीनऋजुशक्रशरासने" विश्वोक्तेः उत्पातसूचके सरले इन्द्रधनुषि रोहितशब्दस्यैव वृत्तिः तेन "इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजु रोहितम्" अमरे "सन्नामन धनुर्दैवायुधं तदृजु रोहितम्" हैमचन्द्रे च तदेव ऋजु चेत् रोहितमिति व्याख्यानात् न विशिष्टनामेत्यवधेयम् ।

ऋजुसर्प पु० कृष्णसर्पवत् नित्यसमा० । सुश्रुतोक्ते दर्वीकरविशेषे सर्पभेदे । "तत्र दर्वीकराः कृष्णसर्पः ऋजुसर्पः

श्वेतोदरो महागिरा अवगहमार्जीकीये इति उक्तम् ।

ऋजूक पु० ऋज–बा० ऊकङ् । देशभेदे विपाशानदी-जन्मभूमौ । ऋजूके भवा छ–पृषो० । आर्जीकीया तत्-प्रभवायां विपाशायाम् "इमं मे गङ्गे ! यमुने ! सरस्वति ! शतुद्रि ! स्तोमं सचता परुष्ण्या । असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये ! शृणुह्या सुषोमया" ऋ० १०,७५,५, इमामुदाहृत्य निरुक्ते आह । "आर्जीकीयां विपाडित्याहुः ऋजूकप्रभवा ऋजुगामिनी वा" तेन विपाशानद्युत्-पत्तिस्थानमृजूक इति गम्यते ।

ऋजुकरण न० अनृजुः ऋजुः क्रियतेऽनेन ऋजु+अभूततद्भावे च्वि+कृ–करणे ल्युट् । शरलतासम्पादनसाधने सुश्रु-तोक्ते १यन्त्रव्यापारभेदे । "यन्त्रकर्माणि तु निर्घातनपूरण-बन्धनव्यूहनवर्त्तनचालनविवर्त्तनविवरणपीडनमार्गविशोधन-विकर्षणाहरणाञ्छनोन्नमनविनमनभञ्जनोन्मथनाचूषणैषण-दारणर्जुकरणप्रक्षालनप्रधमनप्रमार्जनानि चतुर्विंशतिः" सुश्रु० । २तथाभूतव्यापारमात्रे च ।

ऋजूयत् त्रि० ऋजु गच्छति ऋतुं गच्छति वा ऋजु+ऋतु+–वा क्यच् ऋजूय–पृषो० तस्य लोपो वा शतृ । १ऋजु-गामिनि २ऋतुगामिनि च "देवानां भद्रा सुमतिरृजूयतां देवानां रातिरभि नो निवर्त्तताम्" ऋ० १,८९,२, स्मृतिमा-श्रित्य "ऋजूयतामृजुगामिनामृतुगामिनां वेति" निरुक्तम् ।

ऋज्र पु० ऋज–गत्यादिषु रन् नि० । १नायके उज्ज्वल० । २ऋजुगामिनि त्रि० । "सू मन्थ ऋज्रा वातस्याश्वा" ऋ० १,१७४,५ । "ऋज्रा ऋजुगामिनौ" भा० । "ऋज्रा वाजं न गध्यम्" ऋ० ४,१६,११ ।

ऋज्वी स्त्री ऋजु+स्त्रियां वा ङीप् । १आर्ज्जवयुक्तायां स्त्रियाम् ऋजुशब्दे उदा० । सू०सि० उक्ते ग्रहाणां २गतिभेदे । "वक्रानुवक्रा कुटिला मन्दा मन्दतरा समा । तथा शीघ्रा शीघ्रतरा ग्रहाणामष्टधा गतिः । तत्रातिशीघ्रा शीघ्राख्या मन्दा मन्दतरा समा । ऋज्वीति पञ्चधा ज्ञेया या वक्रा सानुवक्रगा" सू० । "तत्राष्टविधगतिषु अतिशीघ्रेत्यादिः समेत्यन्ता इत्येवं पञ्चधा गतिः ऋज्वी-मार्गी गतिर्ज्ञेया या गतिः सानुवक्रगा अनुवक्रगमनेन सह वर्त्तमाना पूर्वश्लोकेऽनुवक्रगतेर्वक्रकुटिलमध्येऽभिधा-नात् उभयात्मकत्वाच्च सानुवक्रा कुटिलेति गतिर्वक्रा ज्ञेया तथा च ग्रहाणां मार्गी वक्रेति गतिद्वयम्" रङ्ग० ।

ऋञ्जसान पु० ऋञ्जि–असानच् । मेघे उज्ज्वल० ।

ऋण गतौ तना० उभ० सक० सेट् । अर्णोति अर्णोति, अर्णुते आर्णीत् आर्णिष्ट । आनर्ण आनर्णतुः आनर्णे । अर्णः ।

ऋण त्रि० ऋण–क्त । गन्तरि । "भवीयान्ऋणो न तावुरति धन्वा राट्" ऋ० ६,१२,५ "ऋणः गोऽमन्ता" भा० "ऋण ऋणेव यातय" १०,१२७,७ । ऋ–क्त नि० । २अवश्यदेये (धार) अर्द्धर्चा० पुं न० । "ऋतावानश्चयमाना ऋ-णानि" ऋ० २,२७,४ । "ऋणानि लोकभिरन्येभ्यो देयानि" भा० । "पर ऋणा सावीरध मत्कृतानि" ऋ० २,२८,९ । "ऋणानि पित्रादिभिः कृतानि अस्माभिर्देयानि । अथ मत्कृतानि ऋणानि" भा० तच्च अवश्यशोध्यत्वेन लौकिकमलौकिकञ्च । तत्र देवादित्रयाणां चतुर्णां पञ्चानां वा अवश्यशोध्यत्वादलौकिकत्वम् अशोधने पापहेतु-त्वात्तस्य तथात्वम् । ऋणापक्रियायां उपपातकशब्दे उक्त-शास्त्रेण पापहेतुत्वम् । "देवानाञ्च पितृणाञ्च ऋषीणाञ्च तथा नरः । ऋणवान् जायते यस्मात् तन्मोक्षे प्रयतेत् सदा । देवानामनृणो जन्तुर्यज्ञैर्भवति मानवः । अल्प-वित्तश्च पूजाभिरुपवासव्रतैस्तथा । श्राद्धेन प्रजया चैव पितृणामनृणी भवेत् । ऋषीणां ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा तथा" विष्णुधर्मो० पु० । "जायमानो वै ब्राह्मण-स्त्रिभिरृणैरृणवा भवति ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः" मिता० श्रुतिः । "न च जातमात्रोऽकृतदाराग्निपरिग्रहो यज्ञादिष्वधिक्रियते । तस्मादधिकारी जायमानो ब्राह्मणादिर्यज्ञादीननुतिष्ठेत्" मिता० । "ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानः पतत्यधः" । "महर्षि-पितृदेवानां गत्वानृण्यं यथाविधि । पुत्रे सर्वं समासज्य वसेन्माध्यस्थ्यमाश्रितः" मनुना क्रमेण चानृ-णत्वसम्पादनमावश्यकमुक्तम् । यथा च ब्रह्मचर्यादेव प्रव्र-ज्याधिकारस्तथा आश्रमशब्दे ८४९ पृ० उक्तम् । अवश्यदेयत्वेन चतुर्विधं पञ्चविधञ्च दर्शितं भा० आ० १२० अ० । "ऋणैश्चतुर्भिः संयुक्ता जायन्ते मानवा भुवि । पितृदेवर्षिमनुजैर्देयं तेभ्यश्च धर्मतः" इत्युपक्रम्य "यज्ञैस्तु देवान् प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन् । पुत्रैः श्राद्धैः पितॄंश्चापि आनृशंस्येन मानवान्" "ऋणमु-क्तश्च देवानामृषीणाञ्च तथैव च । पितृणामथ विप्राणाम-तिथीनाञ्च पञ्चमम्" अनु० ३७अ० । "ऋणाभिधानात् स्वयमेव केवलं तदा पितृणां ससृजे स बन्धनात्" "ऋष-णोऽहं भगवन्नमन्यमपि मे" "नवोपचेमे पूर्वाजस्य निर्मोक्षसाधनम्" रघुः । लौकिकऋणम् (धार) (कर्ज)

ऋणादानयज्ञे बध्यते । २दुर्गे ३भूमौ ४जले च त्रि॰ मे॰ प्रवत्सतरकम्बलवसनदशपूर्वकात् ऋणाद्वृद्धिः प्रार्णम् वत्सतरार्णं कम्बलार्णं वसनार्णम् दशार्णो देशो दशार्णा नदी । ऋणशोधनार्थमृणग्रहणार्णम् । अङ्कशास्त्रोक्ते कुतश्चित् राशेरन्तरादवश्यं वियोज्यसंख्यान्विते पदार्थे । तत्सूचकसंख्यायाः सजातीयेन विजातीयेन धनेन च योगवियोगादिक्रियादिकं बीजग॰उक्तं यथा ।

“धनर्णसङ्कलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । योगे युतिः स्यात् क्षययोः स्वयोर्वा धनर्णयोरन्तरमेव योगः । उदा॰। रूपत्रयं रूपचतुष्टयं च क्षयं धनं वा सहितं वदाशु । स्वर्णं क्षयं स्वं च पृथक् पृथङ्मे धनर्णयोः सङ्कलनामवैषि । अत्र रूपाणामव्यक्तानां चाद्याक्षराण्युपलक्षणार्थं लेख्यानि । यानि क्षयगतानि तान्यूर्द्धबिन्दूनि । न्यासः रू ३̇ रू ४̇ योगे जातं रू ७̇ न्यासः रू ३ रू ४ योगे जातं रू ७ । न्यासः रू ३ रू ४̇ योगे जातं रू १̇ । न्यासः रू ३̇ रू ४ योगे जातं रू १ । एवं विभिन्नेष्वपि । धनर्णव्यवकलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । संशोध्यमानं स्वमृणत्वमेति स्वत्वं क्षयस्तद्युतिरुक्तवच्च । उदा॰ त्रयाद्द्वयं स्वात् स्वमृणादृणं च व्यस्तं च संशोध्य वदाशु शेषम् । न्यासः रू ३ रू २ अन्तरे जातं रू १ । न्यासः रू ३̇ रू २̇ अन्तरे जातं रू १̇ । न्यासः रू ३ रू २̇ अन्तरे जातं रू ५ न्यासः रू ३̇ रू २ अन्तरे जातं रू ५̇ ।

गुणनभागे करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । स्वयोरस्वयोः स्वं वधः स्वर्णघाते क्षयो भागहारेऽपि चैवं निरुक्तम् । उदा॰ । धनं धनेनर्णमृणेन निघ्नं द्वयं त्रयेण स्वमृणेन किं स्यात् । न्यासः रू २ रू ३ धनं धनघ्नं धनं स्यादिति । रू ६ । न्यासः रू २̇ रू ३̇ ऋणमृणघ्नं धनं स्यादिति जातं रू ६ । न्यासः रू २ रू ३̇ धनमृणगुणमृणं स्यादिति जातं रू ६̇ । न्यासः रू २̇ रू ३ ऋणं धनगुणमृणं स्यादिति जातं रू ६̇ । इति धनर्णगुणनम् ।

भागहारेऽपि चैवं निरुक्तमिति । उदा॰ । रूपाष्टकं रूपचतुष्टयेन धनं धनेनर्णमृणेन भक्तम् । ऋणं धनेन स्वमृणेन किं स्याद्द्रुतं वदेदं यदि बोबुधीषि । न्यासः रू ८ रू ४ धनं धनहृतं धनं स्यादिति जातं रू २। न्यासः रू ८̇ रू ४̇ ऋणमृणहृतं धनं स्यादिति जातं रू २ । न्यासः रू ८̇ रू ४ ऋणं धनहृतम् ऋणं स्यादिति जातं रू २̇ । न्यासः रू ८ रू ४̇ धनमृणहृतमृणं स्यादिति जातं रू २̇ । इति धनर्णभागहारः ।

वर्गमूलयोः करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । कृतिः स्वर्णयोः स्वं स्वमूले धनर्णे न मूलं क्षयस्यास्ति तस्याकृतित्वात् । उदा॰ । धनस्य रूपत्रितयस्य वर्गं क्षयस्य च ब्रूहि सखे समाशु । न्यासः रू ३ रू ३̇ जातौ वर्गौ रू ९ रू ९ । धनात्मकानामधनात्मकानां मूलं नवानां च पृथग्वदाशु । न्यासः रू ९ मूलं रू ३ वा रू ३̇ । न्यासः रू ९̇ एषामवर्गत्वान्मूलं नास्ति । इति धनर्णवर्गमूले ।

खषड्विधसङ्कलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । खयोगे वियोगे धनर्णं तथैव च्युतं शून्यतस्तद्विपर्यासमेति । उदा॰ रूपत्रयं स्वं क्षयगं च खं च किं स्यात् खयुक्तं वद खाच्च्युतं च । न्यासः रू ३ रू ३̇ रू ० एतानि खयुतान्यविकृतान्येव । रू ३ रू ३̇ रू ० एतानि खाच्च्युतानि रू ३̇ रू ३ विपर्यस्तानि” ।

“छेदं गुणं गुणं छेदं वर्गं मूलं पदं कृतिम् । ऋणं स्वं स्वमृणं कुर्याद्दृश्ये राशिप्रसिद्धये” लीला॰ ।

ऋणकाति त्रि॰ ऋणवदवश्यफलप्रदा कातिः स्तुतिर्यस्य । ऋणवदवश्यफलदायकस्तुतियाचिनि “साक्षन्त्रिमृणकातिमदाभ्यम्” ऋ॰ ८,६१,१२ । ऋणकातिः ऋणवदवश्यफलप्रदस्तुतिकः भा॰ ।

ऋणञ्चय पु॰ नृपभेदे “ऋणञ्चयस्य प्रयता मघानि” ऋ॰ ५, २०,१२, “ऋणञ्चयस्यैतन्नामकस्य राज्ञः” भा॰ “ऋणञ्चये राजनि रुशमानाम्” ऋ॰ ५,२०,१४ ।

ऋणचित् पु॰ ऋणमिव चिनोति चि—क्विप् । ऋणस्येव स्तोतृकामस्याधायके यजमाने । “स ऋणचिदृणया ब्रह्मणस्पतिः” ऋ॰ २,२३,१७ । ऋणचित् स्तोतृकामदृणमिव चिनोति” भा॰ ।

ऋणदास पु॰ ऋणात् मोचनेन कृतोदासः । दासभेदे । “गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः । अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः । मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः । तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः । भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः । विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः” नारद॰ । “गृहे दास्यां जातो गृहजातः । क्रीतो मूल्येन, लब्धः प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः पित्रादिदासः । अनाकालभृतो दुर्भिक्षे यो दासत्वाय मरणाद्रक्षितः । आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधितां नीतः । ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः” मिता॰ ।

ऋणमत्कुण पु॰ ऋणं परकृतं ममैवेति कुणति कुण-क

ऋणमुपैति स०। प्रतिभुवि (जामिन्) शब्दर०। स हि परकीयर्णस्य मदीयत्वेन ख्यापयतीति तस्य तथात्वम्।

ऋणमार्गण पु० ऋणं मार्गयते परर्णं स्वगतत्वेन प्रार्थयते मार्ग–ल्यु ६त०। (जामिन) प्रतिभुवि हारा०।

ऋणमुक्ति स्त्री ऋणान्मुच्यतेऽनया मुच–करणे क्तिन्। ऋणशोधने त्रिका०। ऋणमोक्षोऽप्यत्र हारा०।

ऋणमोचन न० ऋणात् मोचयति मुच–णिच्–ल्यु ६त०। काशीस्थे तीर्थभेदे काशीखण्डे प्रसिद्धम्।

ऋणलेख्य न० ऋणसूचकं लेख्यं लेखपत्रम्। ऋणापहरणसूचके व्यवहारोपयोगिनि (खत) (तमःसुक) इत्यादि प्रसिद्धे पत्रभेदे। तल्लेखनप्रकारादि मिता० दर्शितं यथा "तत्र लेख्यं द्विविधं शासनं जानपदं चेति। शासनं निरूपितं जानपदमभिधीयते। तच्च द्विविधम् स्वहस्तकृतमन्यकृतं चेति। तत्र स्वहस्तकृतमसाक्षिकम्, अन्यकृतं ससाक्षिकम्। अनयोश्च देशाचारानुसारेण प्रामाण्यम् यदाह नारदः। "लेख्यन्तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा। असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोरिति" तत्रान्यकृतमाह। "यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम्। लेख्यन्तु साक्षिमत् कार्यं तस्मिन् धनिकपूर्वकम्" या०। धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थो हिरण्यादिः परस्परं स्वरुच्या इयता कालेनैतावद्देयमितीयती च प्रतिमासं वृद्धिरिति निष्णातो व्यवस्थितः, तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्वनिर्णयार्थं लेख्यम् साक्षिमदुक्तलक्षणसाक्षियुक्तम् धनिकः पूर्वो यस्मिन् तद्धनिकपूर्वकम् धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यं कर्त्तव्यम्। उक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कर्त्तव्याः "कर्त्ता तु यत्कृतं कार्यं सिद्ध्यर्थं तस्य साक्षिणः। प्रवर्त्तन्ते विवादेषु स्वकृतं वाथ लेख्यकमिति" स्मरणात्। अपि च "समामासतदर्द्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः। सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम्" या० समा संवत्सरः मासः चैत्रादिस्तदर्द्धः पक्षः शुक्लः कृष्णो वा अहस्तिथिः प्रतिपदादिः। नाम धनिकाधमर्णयोः। जातिः ब्राह्मणादिः स्वगोत्रं वाशिष्ठादिगोत्रमेतैः समादिभिश्चिह्नितम्। तथा सब्रह्मचारिकं बह्वृचादिशाखाप्रयुक्तं गुणनाम बह्वृचः कठ इति। आत्मीयपितृनाम धनिकर्णिकपितृनाम। आदिग्रहणाद्द्रव्यजातिसंख्याचारादेर्ग्रहणम्। एतैश्चिह्नितं लेख्यं कार्यमिति गतेन सम्बन्धः। किञ्च "समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत्। मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम्" या० धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थः स्वरुच्या व्यवस्थितः तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋणी अधमर्णो नामात्मीयं स्वहस्तेन नास्मिँल्लेख्ये यदुपरि लेखितं तन्ममामुकपुत्रस्य मतमभिप्रेतमिति निवेशयेत् पत्रे विलिखेत्। तथा "साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम्। अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः" या०। तस्मिन् लेख्ये ये साक्षिणो लिखिताः तेऽप्यात्मीयपितृनामलेखनपूर्वकमस्मिन्नर्थेऽहममुको देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनैकैकशो लिखेयुस्ते च समाः संख्यातो गुणतश्च कर्त्तव्याः। यद्यधमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाऽधमर्णोऽन्येन साक्षी च साक्ष्यन्तरेण सर्वसाक्षिसन्निधौ स्वमतं लेखयेत्। यथाह नारदः "अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात् स्वमतं तु स लेखयेत्। साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपतः" इति अपि च "उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना। लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत्" या०। ततो लेखको धनिकाधमर्णिकाभ्यामुभाभ्यां प्रार्थितेन मयाऽमुकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रसूनुना एतल्लेख्यं लिखितमित्यन्ते लिखेत्" साम्प्रतं स्वकृतं लेख्यमाह। "विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत्। तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृतादृते" या०। यल्लेख्यं स्वहस्तेन लिखितं अधमर्णेन तत् साक्षिभिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः। बलोपधिकृतादृते। बलेन बलात्कारेण, उपधिना छललोभक्रोधभयमदादिलक्षणेन यत्कृतं तस्माद्विना। नारदोऽप्याह "मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं च यत्। तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतन्तथेति"। तच्चैतत् स्वहस्तकृतं परहस्तकृतञ्च यल्लेख्यं देशाचारानुसारेण सबन्धकसप्रकारे बन्धकसप्रकारयुक्तमर्थक्रमापरिलोपेन लिप्यक्षरापरिलोपेन च लेख्यमिष्टेतावच्च पुनः साधुशब्दैरेव प्रातिस्विकदेशभाषयापि लेख्यमेवम् यथाह नारदः "देशाचाराविरुद्धं यद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम्। तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरमिति"। विधानं विधिराधेर्विधिराधीकरणं तस्य लक्षणम् गोप्याधिभोग्याधिकालकृतमित्यादि तद्व्यक्तं विस्पष्टं यस्मिंस्तद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम्। अविलुप्तक्रमाक्षरम् वर्णानां क्रमः क्रमाक्षराणि च क्रमाक्षराणि अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिंस्तदविलुप्तक्रमाक्षरम्। तदेवम्भूतं लिखितं प्रमाणम्। राजशासनवत् साधुशब्दनियमोऽत्र नाभिप्रायः। लेख्यप्रसङ्गेन लेख्यारूढमप्यर्थं लिखि-

रैः देयमित्याह "ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु। यथा काव्यादिकृतमृणं त्रिभिरेव देयम् तथा लेख्यकृतमप्याहर्तृपुत्रतत्पुत्रैस्त्रिभिरेव देयम्। न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते। ननु पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषेणर्णमात्रं त्रिभिरेव देयमिति नियतमेव। बाढम्। लेख्योक्तर्णस्य पत्रारूढर्णविषये ऋणान्तरसमत्वात्पवादशङ्कामपनेतुमिदं वचनमारब्धम्। तथा हि पत्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेनाभिहितम् "एवं कालमतिक्रान्तं पितॄणां दाप्यते ऋणमिति"। इत्थं पत्रारूढमतिक्रान्तकालमपि पितॄणां सम्बन्धि दाप्यते। अत्र पितॄणामिति बहुवचननिर्देशात् कालमतिक्रान्तमिति वचनाच्चतुर्थादिर्दाप्यत इति प्रतीयते। तथा हारीतेनापि "लेख्यं यस्य भवेत्तस्य लाभस्तस्य विनिर्दिशेदिति"। अत्रापि यस्य हस्ते पत्रमस्ति तस्यर्णलाभ इति सामान्येन चतुर्थादिभ्योऽप्यृणलाभोऽस्तीति प्रतीयते। अतस्तेनदायकानि ऋणार्थम् एतद्वचनमिति युक्तम्। वचनद्वयस्य योगीश्वरवचनानुसारेण योजनीयम्। अस्यापवादमाह "आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते"। सबन्धकेऽपि पत्रारूढे ऋणे त्रिभिरेव देयमिति नियमस्याव्यापकत्वान्नाधिकरेणाऽध्याहरणेऽप्यनधिकरणाप्राप्तिरुच्यते। यावन्मूल्येन पञ्चमेन वा ऋणं न दीयते तावदेवाधिर्भुज्यत इति वदता सबन्धकर्णापाकरणे चतुर्थादेरप्यधिकारो दर्शितः। नन्वेतदप्ययुक्तमेव। "फलभोग्यो न नश्यतीति" इत्यत्र। तदप्येतस्मिन्नसत्यपवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति सफलनत्र्यम्। प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति। "देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा। भिन्ने दग्धेऽथवा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत्" या०। व्यवहारक्षमे पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधीयते। व्यवहारक्षमत्वं चास्थानव्यवहितदेशान्तरस्थे पत्रे दुर्लेख्ये दुष्टानि सन्दिह्यमानानि अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि पदानि वा यस्मिन् दुर्लेख्ये नष्टे कालवशेन, उन्मृष्टे मषीदौर्बल्यादिना, मृदिते विध्वस्ते, हृते तस्करादिभिः, भिन्ने विदलिते, दग्धे अग्निना, छिन्ने द्विधाभूते सति द्विर्भवति। एतच्चार्थिप्रत्यर्थिनोः परस्परानुमतौ सत्यां विसंवादान्त व्यवहारप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रानयनाद्यपेक्षया कालोदासनत्वः हुर्देशावस्थिते नष्टे वा पत्रे साक्षिभिरेव व्यवहारनिर्णयः कार्यः। यथा च नारदः "लेख्ये देशान्तरन्यस्ते शीर्णे दुर्लिखिते हृते। सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनमिति"। सतो विद्यमानपत्रस्य देशान्तरस्थस्यानयनाय कालकरणं कालावधिर्दातव्यः। असतः पुनरविद्यमानस्य पत्रस्य पूर्वं ये द्रष्टारः साक्षिणस्तैर्दर्शनं व्यवहारपरिसमापनं कार्यम्। यदा तु साक्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः। "अलेख्यसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्दिशेदिति" स्मरणात्। एतच्च ज्ञानपदं व्यवस्थापत्रं सन्दिग्धं चेत् स्वहस्तलिखितादिभिः शोधनीयम् "सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखितादिभिः क्रियाप्रतिक्रियाचिह्न संबन्धागमहेतुभिः" या० उक्तेः।

ऋणादान न० ऋणमादीयते यत्र। ल्युट्। अष्टादशविवादान्तर्गते व्यवहारभेदे "तेषामाद्यमृणादानमित्याद्यैरिष्टादश व्यवहारपदानि मनुना दर्शितानि। तल्लक्षणादि नारदादिवाक्येन मिता० दर्शितं यथा "अधुनाष्टादशानां व्यवहारपदानामाद्यमृणादानपदं दर्शयति। "अशीतिभागो वृद्धिः स्यादित्यादिना मोक्ष्याधिकादुत्तमे पतिर्द्विगुणे धने" इत्येवमन्तेन। तच्चार्णादानं सप्तविधम्। देयमदेयमन्देयमदेयमनेनाधिकारिणा देयमस्मिन् समये देयमनेन प्रकारेण देयमित्यवमर्णे पञ्चविधस्तत्समर्णे दानविधिरादानविधिश्चेति द्विविधमिति। एतच्च नारदेन स्पष्टीकृतम् "ऋणं देयमदेयञ्च येन यत्र यथा च यत्। दानग्रहणधर्मश्च ऋणादानमिति स्मृतमिति" तत्र प्रथमकृतमर्णस्य दानविधिमाह तत्पूर्वकत्वादितरेषाम्। "अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके। वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा" या० "मासि मासि प्रतिमासं विश्वासार्थं यदाधीयते आधिरिति यावत् बन्धकेन सह वर्त्तत इति सबन्धकः प्रयोगस्तस्मिन् सबन्धके प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमोभागो वृद्धिर्धर्म्या भवति। अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं शतम्, क्षत्रिये त्रिकं, वैश्ये चतुष्कं, शूद्रे पञ्चकं, मासि मासीत्येव। द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा द्वित्रिचतुःपञ्चाः द्वित्रिचतुःपञ्चा अस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुष्पञ्चकं शतम्। "तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते इति (पा०)कन्। इयं वृद्धिर्मासि मासि स्वत्वत इति कालिका। इयमेव वृद्धिर्दिनगणनया विभज्य प्रतिदिवसं गृह्यमाणा कायिका भवति तथा च नारदेन "कायिका कालिका चैव कारिता च तथाऽपरा। चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधा"

इत्युक्तोक्तम् "कायाविरोधिनी शश्वत्पणपादादिः कायिका। प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता। वृद्धिः सा कारिता नाम यर्णिकेन स्वयं कृता। वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृतेति"। ग्रहीतृविशेषेण वृद्धेः प्रकारान्तरमाह। "कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्" या०। कान्तारमरण्यमन्तः गच्छन्तीति कान्तारगाः ते वृद्ध्या धनं गृहीत्वाधिकलाभार्थमतिगहनं प्राणधनविनाशशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते दशकं शतं दद्युः। ये च समुद्रगास्ते विंशकं शतं मासि मासि दद्युरेव। एतदुक्तं भवति कान्तारगेभ्यो दशकं शतं सामुद्रेभ्यश्च विंशकं शतम् उत्तमर्णो आदद्यात् मूलविनाशस्यापि शङ्कितत्वात् इति। इदानीं कारितां वृद्धिमाह। "दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु" या०। "सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णा सबन्धके अबन्धके वा स्वकृतां स्वाभ्युपगतां वृद्धिं सर्वासु जातिषु दद्युः। क्वचिदकृतापि वृद्धिर्भवति यथाह नारदः "न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित्। अनाकारितमप्यूर्द्धं वत्सरार्द्धाद्विवर्द्धते" इति। यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति कात्यायनेनोक्तम्। "यो याचितकमादाय तददत्त्वा दिशं व्रजेत्। ऊर्द्धं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयादिति" यश्च याचितकमादाय याचितोऽप्यदत्त्वा देशान्तरं याति तम् प्रति तेनैवोक्तम्। "कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत्। ऊर्द्धं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयादिति" यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितकं न ददाति तं याचनकालादारभ्य वृद्धिं दापयेद्राजा। यथा ह "स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित्। तन्ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेदिति"। अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेनोक्तः 'पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः। वृथादानाक्षिकपणा वर्द्धन्ते नाविवक्षिताः"। अविवक्षिता अनाकारिता इति। अधुना द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह। "सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणाम्" या०। "पशूनां स्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः पशूनां स्त्रीणाञ्चोपचयासमर्थस्य तत्पुष्टिसन्ततिकामस्य प्रयोगः सम्भवति। पोषणस्य क्षीरपरिचर्यार्थिनः। अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्यैकस्य द्रव्यस्य कियती परा वृद्धिरित्यपेक्षिते आह "रसस्याष्टगुणा परा। वस्त्रधान्यहिरण्यानाञ्चतुस्त्रिद्विगुणा परा" या०। "रसस्य तैलघृतादेर्वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य स्वकृतया वृद्ध्या वर्द्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा नातः परं वर्द्धते। तथा वस्त्रधान्यहिरण्यानां यथासंख्यं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा च वृद्धिः परा। वसिष्ठेन तु रसस्य त्रैगुण्यमुक्तम् "द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यम् धान्येनैव रसा व्याख्याताः पुष्पमूलफलानि च तुलाधृतं त्रितयमष्टगुणमिति"। मनुना तु धान्यस्य पुष्पमूलफलादीनाञ्च पञ्चगुणत्वमुक्तम्। "धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम्" इति शदः क्षेत्रफलं पुष्पमूलफलादि। लवो मेषोर्णा चमरीकेशादि। वाह्यो बलीवर्दतुरगादिः। धान्यशदलववाह्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं नातिक्रामतीति। तत्राधमर्णयोग्यतावशेन दुर्भिक्षादिकालवशेन च व्यवस्था द्रष्टव्या। एतच्च सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे च वेदितव्यम्। पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे अनेकशः प्रयोगान्तरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्यमप्यतिक्रम्य पूर्ववद्वर्द्धते। सकृत्प्रयोगेऽपि प्रतिदिनम् प्रतिमासम्प्रतिवत्सरं वा वृद्ध्याहरणेऽधमर्णदेयस्य द्वैगुण्यसम्भवात् पूर्वाहृतवृद्ध्या सह द्वैगुण्यमतिक्रम्य वर्द्धत एव यथाह मनुः "कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता"। सकृदाहितेत्यपि पाठोऽस्ति। उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति यदि सकृदाहिता सकृत्प्रयुक्ता पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमत्येति। सकृदाहृतेति पाठे शनैः प्रतिदिनम्प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वाऽधमर्णादाहृता द्वैगुण्यमत्येतीति व्याख्येयम्। तथा गौतमेनाप्युक्तम् "चिरस्थाने द्वैगुण्यम् प्रयोगस्येति" प्रयोगस्यैकवचननिर्देशात् प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमोऽभिप्रेतः। चिरस्थान इति निर्देशाच्छनैःशनैर्वृद्धेर्ग्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमो दर्शितः। ऋणप्रयोगधर्मा उक्ताः साम्प्रतम् प्रयुक्तस्य धनस्य ग्रहणधर्मा उच्यन्ते। "प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत्। साध्यमानो नृपं गच्छन् दण्ड्यो दाप्यश्च तद्धनम्" या०। प्रपन्नमभ्युपगतमधमर्णेन धनं साक्ष्यादिभिर्भावितं साधयन् प्रत्याहरन् धर्मादिभिरुपायैः उत्तमर्णो नृपतेर्न वाच्यो निवारणीयो न भवति। धर्मादयश्चोपाया मनुना दर्शिताः। "धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च। प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन चेति" धर्मेण प्रीतियुक्तेन सामवचनेन, व्यवहारेण साक्षिलेख्याद्युपायेन, छलेन उत्सवादिव्याजेन भूषणादेर्ग्रहणेन, आचरितेन अभोजनेन। पञ्चमेनोपायेन बलेन निगडबन्धनादिना

उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यमेतैरुपायैरात्मसात्कुर्यादिति। प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्य इति वदन्नप्रतिपन्नं साधयन् राज्ञा निवारणीय इति दर्शयति। एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन "पीडयेद्यो धनी कश्चिदृणिकं न्यायवादिनम्। तस्मादर्थात् स हीयेत तत्समं प्राप्नुयाद्दममिति"। यस्तु धर्मादिभिरुपायैः प्रपन्नमर्थं साध्यमानो याच्यमानो नृपं गच्छेत्। राजानमभिगम्य साधयन्तमभियुङ्क्ते स दण्ड्यो भवति धनानुसारेण। धनिने तद्धनन्दाप्यश्च। राज्ञा दापने च प्रकारा दर्शिताः "राजा तु स्वामिने विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत्। देशाचारेण चान्यांस्तु दुष्टान् सम्पीड्य दापयेत्। रिक्थिनं सुहृदं वापि छलेनैव प्रदापयेदिति" या०। साध्यमानो नृपं गच्छेदित्येतत् स्वाचारव्यपेतेनैतस्य प्रत्युदाहरणं बोद्धव्यम्। बहूत्तमर्णिकेषु युगपत्प्राप्तेष्वेकोऽधमर्णिकः केन क्रमेण दाप्यो राज्ञेत्यपेक्षित आह। "गृहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिकः। दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम्" या०। समानजातीयेषु येनैव क्रमेण धनं गृहीतन्तेनैव क्रमेणाधमर्णिको दाप्यो राज्ञा, भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण। यदा तु पुनरुत्तमर्णो दुर्बलः प्रतिपन्नमर्थं धर्मादिभिरुपायैः साधयितुमशक्नुवन् राज्ञा साधितार्थो भवति तदाऽधमर्णस्य दण्डमुत्तमर्णस्य च भृतिदानमाह "राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः साधिताद्दशकं शतम्। पञ्चकञ्च शतन्दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः" या०। "अधमर्णिको राज्ञा प्रतिपन्नार्थात् साधिताद्दशकं शतं दाप्यः" प्रतिपन्नस्य साधितस्यार्थस्य दशमभागं राजाऽधमर्णिकाद्दण्डरूपेण गृह्णीयादित्यर्थः। उत्तमर्णिकस्तु प्राप्तार्थः पञ्चकं शतं भृतिरूपेण दाप्यः साधितस्यार्थस्य विंशतितमभागम् उत्तमर्णाद्राजा भृत्यर्थं गृह्णीयादित्यर्थः। अप्रतिपन्नार्थसाधने तु दण्डविभागो दर्शितः "निह्नवे भावितो दद्यात्" इत्यादिना। सधनमधमर्णिकमनुक्रम्याधुना निर्धनमधमर्णिकम्प्रत्याह। "हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत्। ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम्" या०। ब्राह्मणादिजातिरुत्तमर्णो हीनजातिं क्षत्रियादिम्परिक्षीणं निर्धनमृणार्थमृणनिर्यातनार्थं कर्म स्वजात्यनुरूपं कारयेत्तत्कुटुम्बाविरोधेन। ब्राह्मणः पुनः परिक्षीणो निर्धनः शनैःशनैर्यथोदयं यथासम्भवमृणन्दाप्यः। अत्र हीनजातिग्रहणं समजातेरप्युपलक्षणमतश्च समजातिमपि परिक्षीणं यथोचितं कर्म कारयेत्। ब्राह्मणग्रहणं च श्रेयोजातेरुपलक्षणमतश्च क्षत्रियादिरपि क्षीणो वैश्यादेः शनैःशनैर्दाप्यो यथोदयम् एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना "कर्मणापि समं कुर्याद्धनिकेनाधमर्णिकः। समोऽवकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैरिति"। उत्तमर्णेन समं निकृष्टोत्तमर्णाधमर्णव्यपदेशमात्रात्मकमधमर्णः कर्मणा कुर्यादित्यर्थः। किञ्च 'दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम्। मध्यस्थस्थापितं तत्स्याद्वर्द्धते न ततः परम्' या०। उपचयार्थं दत्तं धनमधमर्णेन दीयमानमुत्तमर्णो वृद्धिलोभाद्यदि न गृह्णाति तदाऽधमर्णेन मध्यस्थहस्ते स्थापितं स्यात्तदा ततः स्थापनादूर्द्ध्वं न वर्द्धते। अथ स्थापितमपि याच्यमानो न ददाति ततः पूर्ववद्वर्द्धत एव।

इदानीन्देयमृणं यदा येन च देयन्तदाह। "अविभक्तैः कुटुम्बार्थे यदृणन्तु कृतम्भवेत्। दद्युस्तदृक्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि" या०। अविभक्तैर्बहुभिः कुटुम्बार्थमेकेन वा यदृणं कृतन्तदृणं कुटुम्बी दद्यात्तस्मिन् प्रेते प्रोषिते वा तदृक्थिनः सर्वे दद्युः। तेन देयमित्यत्र प्रत्युदाहरणमाह। "न योषित् पतिपुत्राभ्याम् न पुत्रेण कृतम्पिता। दद्यादृते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतन्तथा" या०। पत्या कृतमृणं योषिद्भार्या नैव दद्यात्। पुत्रेण कृतं योषित् माता न दद्यात्। तथा पुत्रेण कृतम्पिता न दद्यात्तथा भार्याकृतम्पतिर्न दद्यात्कुटुम्बार्थादृत इति सर्वशेषमतश्च कुटुम्बार्थं येन केनापि कृतं तत्कुटुम्बिना देयम् "कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत्। स्वदेशे वा विदेशे वा तन्न विद्वान् विचालयेत्" इति मनु (अध्यधीनः दासः)। तदभावे तद्दायहरैर्देयमिति उक्तमेव। पुत्रपौत्रैर्न देयमिति वक्ष्यति तस्य पुरस्तादपवादमाह "सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम्। वृथादानन्तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम्" या०। सुरापानेन यत् कृतमृणं कामकृतं स्त्रीव्यसनेन कृतम्। द्यूते पराजयनिमित्तं दण्डशुल्कयोरवशिष्टं वृथादानं धूर्त्तवन्दिमल्लादिभ्यो यत् प्रतिज्ञातम् 'धूर्ते वन्दिनि मल्ले च कुवैद्ये कितवे शठे चाटचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलमिति' स्मरणात्। एतदृणम् पित्रा कृतं पुत्रादिः शौण्डिकादिभ्यो न दद्यात्। अत्र दण्डशुल्कावशिष्टकमित्यवशिष्टग्रहणात् सर्वं दातव्यमिति न मन्तव्यम् "दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कन्तच्छेषमेव वा। न दातव्यन्तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम्" इत्यौशनसः स्मरणात्। गौतमेनाप्युक्तम् "मद्यशुल्कद्यूतदण्डा न पुत्रानध्याभवेयुरिति"।

न पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः। अनेनादेयमृणमुक्तम्। न पतिः स्त्रीकृतं तदेतस्यापवादमाह। "गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधयोषिताम्। ऋणं दद्यात् पतिस्तासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया" या०। गोपो गोपालः शौण्डिकः सुराकारः शैलूषो नटः रजको वस्त्राणां रञ्जकः। व्याधो मृगयुः एषां योषिद्भिर्यदृणं कृतं तत्पतिभिर्देयं यस्मात्तेषां वृत्तिर्जीवनं तदाश्रया योषिदधीना। यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रयेति हेतुव्यपदेशादन्येऽपि ये योषिदधीनजीवनास्तेऽपि योषित्कृतमृणं दद्युरिति गम्यते। पतिकृतमृणं भार्या न दद्यादित्यस्यापवादमाह "प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम्। स्वयंकृतं वा यदृणं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति" या०। "मुमूर्षुणा प्रवत्स्यता वा पत्या नियुक्तया ऋणदाने यत्प्रतिपन्नं तत्पतिकृतमृणन्देयं यच्च पत्या सह भार्यया कृतं तदपि भर्त्रभावे भार्यया अपुत्रया देयम्। यच्च स्वयमेव कृतमृणं तदपि देयम्। ननु प्रतिपन्नादित्रयं स्त्रिया देयमिति न वक्तव्यम् सन्देहाभावात् उच्यते। "भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः। यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनमिति" वचनान्निर्धनत्वेन प्रतिपन्नादिष्वदानशङ्कायामिदमुच्यते। प्रतिपन्नं स्त्रिया देयमित्यादि। न चानेन वचनेन भार्यादीनां निर्धनत्वमभिधीयते पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरत्वात्। एतच्च विभागप्रकरणे स्फुटीकरिष्यते। नान्यत् स्त्रीदातुमर्हतीत्येतत्तर्हि न वक्तव्यम् विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः। उच्यते "प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम्" इत्यनयोरपवादार्थमुच्यते। अन्यच्च सुराकामादिवचनोपात्तं प्रतिपन्नमपि पत्या सहकृतमपि न देयमिति। पुनरपि यदृणं दातव्यं येन च दातव्यं यत्र च काले दातव्यं तन्निरूपयन्नाह "पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिपरिप्लुते। पुत्रपौत्रैरृणन्देयं निह्नवे साक्षिभावितम्" या०। पिता यदि दातव्यमृणमदत्त्वा प्रेतो दूरदेशङ्गतोऽचिकित्स्यरोगव्याध्याद्यभिभूतो वा तदा तत्कृतमृणमवश्यन्देयं पुत्रेण पौत्रेण वा पितृधनाभावेऽपि पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च। तत्र क्रमोऽप्ययमेव पित्रभावे पुत्रः, पुत्राभावे पौत्र इति। पुत्रेण पौत्रेण वा निह्नवे कृतेऽर्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितमृणन्देयं पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः। अत्र पितरि प्रोषित इत्येतावदुक्तं कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो द्रष्टव्यः। "नार्वाक् संवत्सराद्विंशात् पितरि प्रोषिते सुतः। ऋणं दद्यात् पितृव्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वेति" प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारकालस्तु न दद्यात् प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात् स च कालस्तेनैव दर्शितः। "गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेय आष्टमाद्वत्सराच्छिशुः। बाल आषोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्चेति गद्यते। परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते" इति। यद्यपि पितृमरणादूर्द्ध्वं बालोऽपि स्वतन्त्रो जातस्तथापि न व्यवहारभाग्भवति। यथाह "अप्राप्तव्यवहारश्चेत् स्वतन्त्रोऽपि हि नार्हति। स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्यं गुणवयःकृतमिति"। तथा बालस्याह्वाननिषेधश्च दृश्यते। "अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती। विषमस्थश्च नासेध्यो न चैतानाह्वयेन्नृपः" इति तस्मात्। "अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः। ऋणात् पिता मोचनीयो यथा नो नरकं व्रजेदिति"। पुत्रेण व्यवहारज्ञतया जातेन निष्पन्नेनेति व्याख्येयम्। बाल्ये तु बालस्यापि नाधिकारः "न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनादिति" गौतमस्मरणात्। पुत्रपौत्रैरिति बहुवचननिर्देशाद्बहवः पुत्रा यदि विभक्ताः स्वांशानुरूपेणर्णं दद्युः। अविभक्ताश्चेत् सम्भूय समुत्थानेन, गुणप्रधानभावेन वर्त्तमानानां प्रधानभूत एव दद्यादिति गम्यते यथाह नारदः "अत ऊर्द्ध्वं पितुः पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः। अविभक्ता विभक्ता वा यस्तां चोद्वहते धुरमिति"। अत्र च यद्यपि पुत्रपौत्रैरृणं देयमित्यविशेषेणोक्तम्। तथापि पुत्रेण यथा पिता सवृद्धिकन्दाति तथैव देयं पौत्रेण तु समं मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति विशेषोऽवगन्तव्यः। "ऋणमात्मीयवत् पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम्। पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य तु" इति बृहस्पतिवचनात्। अत्र विभावितमिति विशेषोपादानात् साक्षिभावितमित्यत्र साक्षिपदमृणं प्रमाणोपलक्षणम्। समं यावद्गृहीतं तावदेव देयं न वृद्धिः तत्सुतस्य प्रपौत्रस्यादेयमगृहीतधनस्य। एतच्चोत्तरश्लोके स्फुटयिष्यते। ऋणापाकरणे ऋणी तत्पुत्रः पौत्र इति त्रयः कर्त्तारो दर्शिताः तेषाञ्च समवाये क्रमोऽपि दर्शितः।

इदानीं कर्त्रन्तरसमवाये च क्रममाह। "ऋक्थग्राह ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च। पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य ऋक्थिनः" या०। अन्यदीयं द्रव्यमन्यस्य मरणादिव्यतिरेकेण यत् स्वीयं भवति तदृक्थं विभागहारेण ऋक्थं गृह्णातीति ऋक्थग्राहः स ऋणं दाप्यः। एतदुक्तम्भवति यो यदीयमृक्थं रिक्थरूपेण गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यो न चौरादिरिति। योषितं भार्यां गृह्णातीति योषिद्ग्राहः स तथैव ऋणं दाप्यः। यो यदीयां योषितं

गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यः योषितोऽपि स्वाम्यद्रव्यत्वेन ऋक्थव्यपदेशानर्हत्वाद्भेदेन निर्देशः। पुत्रस्त्वनन्याश्रितद्रव्य ऋणं दाप्यः अन्यमाश्रितमन्याश्रितम् मातृपितृसम्बन्धिद्रव्यं यस्यासावन्याश्रितद्रव्यः न अन्याश्रितद्रव्योऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य ऋक्थिन ऋणं दाप्य इति सम्बन्धः। एतेषां समवाये क्रमश्च पाठक्रमादेव ऋक्थग्राह ऋणं दाप्यस्तदभावे योषिद्ग्राहस्तदभावे (तथाभूतः) पुत्र इति। नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्यते। "न भ्रातरो न पितरः, पुत्रा ऋक्थहराः पितुरिति" पुत्रे सत्यन्यस्य ऋक्थग्रहणासम्भवात्। योषिद्ग्राहोऽपि नोपपद्यते "न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्त्तोपदिश्यते" इति स्मरणात्। तदर्थं पुत्रो दाप्य इत्ययुक्तं पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्युक्तत्वात्। अनन्याश्रितधन इति विशेषणमप्यनर्थकम् पुत्रे सति द्रव्यस्यान्याश्रयत्वासम्भवात् समाने च ऋक्थग्राह इत्यनेनैव गतार्थत्वात् पुत्रहीनस्य ऋक्थिन इत्येतदपि न वक्तव्यम्। पुत्रे सत्यपि ऋक्थग्राह ऋणं दाप्य इति स्थितवति पुत्रे ऋक्थग्राहः सुतरां दाप्यः इति सिद्धमेवेति। अत्रोच्यते। पुत्रे सत्यप्यन्य ऋक्थग्राही सम्भवति क्लीबान्धबधिरादीनां पुत्रत्वेऽपि ऋक्थहरत्वाभावात्। तथा च क्लीबादीननुक्रम्य "भर्त्तव्यास्तु निरंशकाः" इति वक्ष्यति तथा "सवर्णापुत्रोऽप्यन्यायवृत्तो न लभेतैकेषामिति" गौतमवचनात्। अतश्च क्लीबादिषु पुत्रेषु सत्स्वन्यायवृत्ते च सवर्णापुत्रे सति ऋक्थग्राही पितृव्यतत्पुत्रादिः। योषिद्ग्राहो यद्यपि शास्त्रविरोधेन न सम्भवति तथाप्यतिक्रान्तनिषेधः पूर्वोक्तऋणापाकरणाधिकारी भवत्येव। योषिद्ग्राहो वक्ष्यमाणानां स्वैरिणीनामन्तिमां गृह्णाति, यत्र पुनर्भ्वादिश्वेषां प्रथमाम्, यथाह नारदः "परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम्। पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा। कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता। पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणा। देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते। उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता"। उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा। "असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते। सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता। स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति। कामात् समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा। कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषाश्रिता। पुनः पत्युर्गृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता। मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या। उपगच्छेत् परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्त्तिता। प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा तु या। तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता। अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भुवाम्। ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते उपाश्रितः" इति। तथान्योऽपि योषिद्ग्राहः ऋणापाकरणाधिकारी तेनैव दर्शितः "या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या चान्यमाश्रयेत्। सोऽस्या दद्यादृणं भर्त्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम्"। प्रधनेन सह वर्त्तत इति सप्रधना बहुधनेति यावत्। तथा "अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम्। ऋणं वोढुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतमिति"। पुत्रस्य पुनर्वचनं क्रमार्थम्। अनन्याश्रितद्रव्य इति बहुपुत्रेषु ऋक्थाभावेऽप्ययं गणपत्योऽन्येषामृणापाकरणाधिकारो नान्योन्यस्याश्रयादेरित्येवमर्थम्। "पुत्रहीनस्य ऋक्थिन" इत्येतदपि पुत्रपौत्रहीनस्य प्रपौत्रादयो यदि ऋक्थं गृह्णन्ति तदर्थं दाप्यानाप्येवमर्थम्। पुत्रपौत्रौ तु ऋक्थग्रहणाभावेऽपि दाप्यावित्युक्तम् यथाह नारदः "क्रमादभ्यागतं प्राप्तं पुत्रैर्यन्नर्णमुद्धृतम्। दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्त्तते" इति सर्वं निरवद्यम्। यद्वा योषिद्ग्राहाभावे पुत्रो दाप्य इत्युक्तन्तस्याभावे योषिद्ग्राहो दाप्य इत्युच्यते। पुत्रहीनस्य ऋक्थिनश्चेन योषिदेवोच्यते "सैव चास्य धनं स्मृतमिति" स्मरणात् "यो यस्य हरते दारान् स तस्य हरते धनमिति" च। ननु योषिद्ग्राहाभावे पुत्र ऋणं दाप्यः पुत्राभावे योषिद्ग्राह इति, परस्परं विरुद्धम् उभयसद्भावे न कश्चिद्दाप्य इति, नैष दोषः अन्तिमस्वैरिणीग्राहिणः प्रथमपुनर्भूग्राहिणः सप्रधनस्त्रीहारिणश्चाभावे पुत्रो दाप्यः। पुत्राभावे तु निर्धनानिरपत्ययोषिद्ग्राहो दाप्य इति। एतदेवोक्तं नारदेन "धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग् यो धनं हरेत्। पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः"। धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये यो धनं हरेत् स ऋणभाक्। पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्री च धनञ्च स्त्रीधने ते विद्येते ययोः तौ स्त्रीधनिनौ तयोः स्त्रीधनिनोः असतोः पुत्र ऋणभाक्। धनिपुत्रयोरसतोः स्त्रीहार्य्यृणभाक् स्त्रीहार्य्यभावे पुत्र ऋणभाक्। पुत्राभावे स्त्रीहारीति विरोधप्रतिभासपरिहारः पूर्ववत्। पुत्रहीनस्य ऋक्थिनः इत्यस्यान्या व्याख्या, एते धनस्त्रीहारिपुत्रा ऋणं कस्य दाप्याः? इति विवक्षायामाह-

र्थं स दातुस्तदभावे तत्पुत्रादेः पुत्राद्यभावे तस्य दाप्या इत्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति पुत्राद्यन्वयहीनस्योत्तमर्णस्य यः रिक्थी रिक्थग्रहणयोग्यः सपिण्डादिस्तस्य रिक्थिनो दाप्याः । तथा च नारदेन "ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति सः । निर्वपेत् सकुल्येषु तदभावेऽस्य बन्धुषु" इत्यभिधायाभिहितम् "यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिबान्धवाः । तदा दद्याद्द्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेदिति" । अधुना पुरुषविशेषे ऋणापाकरणप्रतिषेधप्रसङ्गादन्यदपि प्रतिषेधति । "भ्रातॄणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि । प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम्" या० । प्रतिभुवो भावः प्रातिभाव्यम् । भ्रातॄणां दम्पत्योः पितापुत्रयोश्च । अविभक्ते द्रव्ये द्रव्यविभागात् प्राक् प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यञ्च न स्मृतं मन्वादिभिः । अपि तु प्रतिषिद्धं साधारणधनत्वात् प्रातिभाव्यसाक्षित्वयोः पक्षे द्रव्यव्ययावसानत्वात् ऋणस्य चावश्यप्रतिदेयत्वात् । एतच्च परस्पराऽननुमत्या अनुमत्या त्वविभक्तानामपि प्रातिभाव्यादि भवत्येव । विभागादूर्द्धन्तु परस्परानुमतिव्यतिरेकेणापि भवति । ननु दम्पत्योर्विभागात् प्राक् प्रातिभाव्यादिप्रतिषेधो न युज्यते तयोर्विभागाभावेन विशेषणानर्थक्याद्विभागाभावश्च आपस्तम्बेन दर्शितः "जायापत्योर्न विभागो विद्यत" इति । सत्यं श्रौतस्मार्त्ताग्निसाध्येषु कर्मसु तत्फलेषु च विभागाभावो न पुनः सर्वकर्मसु द्रव्येषु च । तथा हि "जायापत्योर्न विभागो विद्यते" इत्युक्त्वा किमिति न विद्यत इत्यपेक्षायां हेतुरुक्तः "पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु तथा पुण्यफलेषु चेति" हि यस्मात् पाणिग्रहणादारभ्य कर्मसु सहत्वं श्रूयते "जायापती अग्निमादधीयातामिति" । तस्मादाधाने सहाधिकारादाधानसिद्धाग्निसाध्येषु कर्मसु सहाधिकारः । तथा "कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नावित्यादि" स्मरणात् विवाहसिद्धाग्निसाध्येष्वपि कर्मसु सहाधिकार एव । अतश्चोभयविधाग्निनिरपेक्षेषु कर्मसु पूर्त्तेषु जायापत्योः पृथगेवाधिकारः सम्पद्यते । तथा पुण्यानां फलेषु स्वर्गादिषु जायापत्योः सहत्वं श्रूयते "दिवि ज्योतिरजरमारभेतामित्यादि" । येषु पुण्यकर्मसु सहाधिकारस्तेषां फलेषु सहत्वमिति बोद्धव्यम् । न पुनः पूर्त्तानां भर्त्तुरनुमत्यानुष्ठितानां फलेष्वपि । ननु द्रव्यस्वामित्वेऽपि सहत्वमुक्तम् "द्रव्यपरिग्रहेषु च न हि भर्त्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकदाने स्तेयमुपदिशन्तीति" सत्यं द्रव्यस्वामित्वं पत्न्या दर्शितमनेन न पुनर्विभागाभावः यस्माद्द्रव्यपरिग्रहेषु चेत्युक्त्वा तत्र कारणमुक्तम् भर्त्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकेऽवश्यकर्त्तव्ये दानेऽतिथिभोजनभिक्षादानादौ हि यस्मात् स्तेयमुपदिशन्ति मन्वादयः तस्माद्भार्याया अपि द्रव्यस्वामित्वमस्ति अन्यथा स्तेयं स्यादिति तस्माद्भर्त्तुरिच्छया भार्याया अपि द्रव्यविभागो भवत्येव न स्वेच्छया यथा वक्ष्यति "यदि कुर्य्यात् समानांशान् पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः" इति । अधुना प्रातिभाव्यं निरूपयितुमाह । "दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते । आद्यौ तु वितथे दाप्याावितरस्य सुता अपि" या० प्रातिभाव्यं विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः, तच्च विषयभेदात् त्रिधा भिद्यते । यथा दर्शने दर्शनापेक्षायामेनं दर्शयिष्यामीति, प्रत्यये विश्वासे मत्प्रत्ययेनास्य धनं प्रयच्छ नायं त्वां वञ्चयिष्यते यतोऽमुकस्य पुत्रोऽयमुर्व्वराप्रायभूरस्य ग्रामवरोऽस्तीति, दाने यद्ययं न ददाति तदानीमहमेव धनं दास्यामीति, प्रातिभाव्यं विधीयत इति प्रत्येकं सम्बन्धः । आद्यौ तु दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ वितथे अन्यथाभावे अदर्शने विश्वासव्यभिचारे च दाप्यौ राज्ञा प्रस्तुतं (वर्द्धितकम्)धनमुत्तमर्णस्य । इतरस्य दानप्रतिभुवः सुता अपि दाप्याः । वितथे इत्येव दाक्ष्येण निर्द्धनत्वेन वा अधमर्णेऽप्रतिकुर्व्वति । इतरस्य सुता अपीति वदता पूर्व्वयोः सुता न दाप्या इत्युक्तम् । सुता इति वदता न पौत्रा दाप्या इति दर्शितम् । एतदेव स्पष्टीकर्त्तुमाह । "दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा । न तत्पुत्रा धनं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः" या० यदा दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा प्रतिभूर्दिवं गतः तदा तयोः पुत्राः प्रातिभाव्यायातं पैतृकम् ऋणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्दिवं गतस्तस्य पुत्रा दद्युर्न पौत्राः । ते च मूलमेव दद्युर्न वृद्धिम् । "ऋणं पैतामहं पौत्राः प्रातिभाव्यागतं सुतः । समं दद्यात् तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः" इति व्यासवचनात् । प्रातिभाव्यव्यतिरिक्तं पैतामहमृणं पौत्रः समं यावद्गृहीतं तावदेव दद्यान्न वृद्धिम् । तथा तत्सुतोऽपि प्रातिभाव्यागतं पितृऋणं सममेव दद्यात्तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतौ प्रपौत्रपौत्रौ च प्रातिभाव्यायातमप्रातिभाव्यायातं चर्णं यथाक्रममगृहीतवित्तौ न दाप्याविति । यदपि वचनम् "खादकोवित्तहीनः स्याल्लग्नकोवित्तवान् यदि । मूलं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हतीति" तदपि लग्नकः प्रतिभूः खादकोऽध-

मर्थः, बन्धको यदि विश्वासात् स्वतस्तदाऽस्य पुत्रेण मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति व्याख्येयम्। यत्र दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूर्वा बन्धकपर्य्याप्तं गृहीत्वा प्रतिभूर्जातः तत्पुत्रा अपि तस्मादेव बन्धकात् प्रातिभाव्यायातमृणं दद्युरेव। यथा ह कात्यायनः "गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत्। विना पित्रा धनात्तस्मात् दाप्यः स्यात् तदृणं सुतः" इति। दर्शनग्रहणं प्रत्ययोपलक्षणम् विना पित्रा पितरि प्रेते दूरदेशङ्गते चेति। यत्र त्वनेकप्रतिभूसम्भवस्तत्र कथं दातव्यमित्याह। "बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम्। एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि" या०। यद्येकस्मिन् प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभुवस्तदृणं विभज्य स्वांशेन दद्युः। एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्याधमर्णस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिताः एकच्छायाश्रिताः अधमर्णो यथा कृत्स्नद्रव्यदानाय स्थितस्तथा दानप्रतिभुवोऽपि प्रत्येकं कृत्स्नदानाय स्थिताः एवं दर्शनप्रत्यये च तेष्वेकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु सत्सु धनिकस्योत्तमर्णस्य यथारुचि यथाकामम्। अतश्च धनिको वित्ताद्यपेक्षया स्वांशं यं प्रार्थयते स एव कृत्स्नं दद्यान्नांशतः। एकच्छायाश्रितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरं गतस्तत्पुत्रश्च सन्निहितस्तदा धनिकेच्छया स सर्वं दाप्यः मृते तु कस्मिंश्चित् स्वपित्र्यमंशमवृद्धिकं दाप्यः। यथाह कात्यायनः "एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते। प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्र्यमंशं मृते सति" प्रातिभाव्यर्णदानविधिमुक्त्वा प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह। "प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशं धनिनो धनम्। द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत्" या०। यश्च प्रतिभूस्तत्पुत्रो वा धनिकेनोपपीडितः प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राज्ञा धनिनो दापितो न पुनर्द्वैगुण्यलोभेन स्वयमुपेत्य दत्तम्। यथाह नारदः "यञ्चार्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः। ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेदिति"। ऋणिकैरधमर्णैस्तस्य प्रतिभुवस्तद्द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात्। तच्च कालविशेषमनपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यम् वचनारम्भसामर्थ्यात्। एतच्च हिरण्यविषयम्। नन्विदं वचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति तच्च पूर्वोक्तकालक्रमाबाधेनाप्युपपद्यते यथा जातेष्टिविधानं शुचित्वाबाधेन। अपि च सद्यः सवृद्धिकदानपक्षे पश्वादीनां सद्यःसन्तत्यभावान्मूल्यदानमेव प्राप्नोतीति तदसत् "वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा" इत्यनेनैव कालक्रमेण द्वैगुण्यसिद्धेर्द्विगुणमात्रविधाने इदं वचनमनर्थकं स्यात्। पश्वादीनान्तु कालक्रमपक्षे सन्तत्यभावे मूल्यप्रदानमेव। यदा प्रतिभूरपि द्रव्यदानानन्तरं कियता कालेनाधमर्णेन संघटते तदा संततिरपि सम्भवत्येव यद्वा पूर्व्वसिद्धसन्तत्या सह पश्वादियोदास्यतीति न किञ्चिदेतत्। अथ प्रातिभाव्यं प्रीतिकृतमतश्च प्रतिभुवा दत्तं प्रीतिदत्तमेव न च प्रीतिदत्तस्य याचनात् प्राक् वृद्धिरस्ति यथाह "प्रीतिदत्तं तु यत्किञ्चिद्वर्द्धते न त्वयाचितम्। याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति"। अतश्च प्रीतिदत्तस्यायाचितस्यापि दानदिवसादारभ्य यावत् द्विगुणं कालक्रमेण वृद्धिरित्यनेन वचनेनोच्यत इति। तदप्यसत् याच्ञार्थस्याश्रवणादप्रतीतेः द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदिह प्रतीयते तस्मात् कालक्रममनपेक्ष्यैव द्विगुणं प्रतिदातव्यं वचनारम्भसामर्थ्यादिति युक्तम्। प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्तेऽपवादमाह "सन्ततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च। वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा" या०। हिरण्यद्वैगुण्यवत् कालानादरेणैव स्त्रीपश्वादयः प्रतिपादितवृद्ध्या दाप्याः श्लोकस्तु व्याख्यात एव यस्य द्रव्यस्य यावती वृद्धिः पराकाष्ठोक्ता तद्द्रव्यं प्रतिभूदत्तं खादकेन तया वृद्ध्या सह कालविशेषमनपेक्ष्य सद्यो दातव्यमिति तात्पर्य्यार्थः। यदा तु दर्शनप्रतिभूः संप्रतिपन्ने कालेऽधमर्णं दर्शयितुमसमर्थस्तदा तदन्वेषणाय तस्य पक्षत्रयं (अवधिभूतम्) दातव्यम्। तत्र यदि दर्शयति तदा मोक्तव्योऽन्यथा प्रस्तुतं धनं दाप्यः "नष्टस्यान्वेषणार्थन्तु देयं पक्षत्रयं परम्। यद्यसौ दर्शयेत् तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत्। काले व्यतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत्। निबन्धं दापयेत्तन्तु प्रेते चैव विधिः स्मृतः" इति कात्यायनवचनात्। बन्धके विशेषनिषेधश्च तेनैवोक्तः। "न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा। निरुद्धो दण्डितश्चैव संदिग्धश्चैव न क्वचित्। नैव रिक्थी न मित्रञ्च नचैवात्यन्तवासिनः। राजकार्य्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः। न शक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम्। जीवन्नापि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्त्तकः। नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रतीति सन्दिग्धोऽभियुक्तः। अत्यन्तवासिना नैष्ठिकब्रह्मचारिणः। इति प्रतिभूर्विधिः। धनप्रयोगे द्वौ "विश्वासहेतू प्रतिभूराधिश्च यथाह नारदः। विश्रम्भहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव चेति"। प्रतिभूर्निरूपितः" मिता०

व्याधिस्तु विस्तरेणाधिशब्दे ७११ पृष्ठादौ निरूपितः ।

अत्र विशेषः वीरमि० व्यासः "समन्ते भाग आधीतः शतेमासः शतान्तके । निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः" अत्र आधानपदं प्रतिभुवोऽप्युपलक्षणम् । तत्रैव नारदः । "स्थानलाभनिमित्तं यद्दानग्रहणमिष्यते । तत्कुसीदमिति प्रोक्तम् तेन वृत्तिः कुसीदिनाम्" स्थानं मूलधनस्यावस्थानं लाभो वृद्धिः तन्निमित्तं तत्प्रयोजनम् । कुसीदशब्दार्थमाह वृह० । "कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते । चतुर्गुणं चाष्टगुणं कुसीदाख्यमतः स्मृतः" । कुत्सितात् सीदतः अधमर्णात् द्रव्यं । वृद्धौ विशेषमाह स एव । "वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधान्यैः प्रकीर्त्तिता । षड्विधान्यैः समाख्याता तत्त्वतस्ता निबोधत । कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरतोऽपरा । कारिता च शिखा वृद्धिर्भोगलाभस्तथैव च । कायिका कर्म्मसंयुक्ता मासग्राह्या तु कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता । प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखा वृद्धिस्तु सा स्मृता । गृहाद्युपभोगः फलं क्षेत्रात् भोगलाभः प्रकीर्त्तितः" कर्म्मसंयुक्ता कायिका यत्र बन्धकीकृतस्य गवाश्वादेर्दोहनवहनादिकं कर्म वृद्धित्वेन स्थापितं तत्र सा कायिका । यथाह व्यासः "दोहवाह्यकर्म्मयुता कायिका समुदाहृता" प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखा वृद्धिस्तु सा स्मृता । शिखेव वर्द्धते नित्यं शिरश्छेदाद्विवर्त्तते । मूले दत्ते तथैवैषा शिखावृद्धिर्निवर्त्तते" । परमवृद्धौ विशेषमाह वृह० "हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके । धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शदवाह्यलवेषु च । उक्ता पञ्चगुणा शाके बीजेक्षौ षड्गुणा स्मृता । लवणस्नेहमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा मता । गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके" कुप्यं त्रपुसीसादि शदः क्षेत्रफलं धान्यस्य पृथगुक्तत्वात्तद्व्यतिरिक्तं पुष्पफलादि । कात्या० "तैलानाञ्चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् । वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य च" । सर्वेषां सर्वप्रकाराणां सर्वत्रान्वयः । गुडादौ विभक्तिव्यत्ययेन सर्वत्रान्वयः । वसिष्ठः "वस्त्रक्रियपणानां क्षेत्रस्य रसस्य च । द्विगुणा विद्यते वृद्धिः तत्कालानुसारिणी" कात्या० "कल्पितक्रामयाणानां सवर्णरजतस्य च । तिष्ठते द्विगुणा वृद्धिः फलकीटाविकस्य च" फलं फलजं कार्पासादि आविकमाज्ञ कीटं कीटोद्भवं पट्टसूत्रादि आविकं कम्बलादि । वसिष्ठः "लाक्षायःकांस्यरीतीनां त्रपुणः सीसकस्य च । त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः कालात् चिरकृतस्य तु" विष्णुः "अनुक्तानां त्रिगुणा" । देशाचारभेदादुक्ताया अन्यथात्वमाह नारदः "ऋणानां सार्वभौमोऽयं विधिर्वृद्धिकरः स्मृतः । देशाचारस्थितिस्त्वन्या यत्रर्णमवतिष्ठते । द्विगुणं त्रिगुणञ्चैव तथान्यस्मिंश्चतुर्गुणम् । तथाष्टगुणमन्यस्मिन् तत्र देशेऽवतिष्ठते" । द्रव्यभेदेऽवृद्धिमाह वृह० "तृणकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्वचर्मास्थिवर्मणाम् । हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्त्तते । किण्वं सुराद्रव्योपकरणं द्रव्यविशेषः । वसिष्ठः "दन्तचर्मास्थिशृङ्गाणां मृत्पात्राणां तथैव च । अक्षया वृद्धिरेतेषां पुष्पमूलफलस्य च" पुष्पादौ पूर्वापरविरोधः अधमर्णप्रत्ययेनानपेक्षाभ्यां समाधानीयः । शिखावृद्ध्यादौ वृद्धेरवधिमाह वृह० "शिखावृद्धिं कायिकाञ्च भोगलाभं तथैव च । धनी तावत् समादद्यात् यावन्मूलं न शोधितम्" "कारितमप्यकृताऽपि वृद्धिर्भवतीत्याह" विष्णुः "यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं शोधयामीति याचकम् । न दद्याल्लोभतः पश्चात् तदहाद्वृद्धिमाप्नुयात्" याचकं समवेताद्वृद्धिं शोधयामीति प्रतिश्रुत्यैव इति पदं दाम्भिकस्योपलक्षणम् । अङ्गीकाराभावे क्वचित् विषये वृद्ध्यभावमाह संव० "न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निःक्षिप्ते च यथास्थिते । सन्दिग्धे प्रतिभाव्ये च यदि न स्यात् स्वयं कृता" स्त्रीधने "अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समम्" इत्युक्त्याद्युक्तेः स्त्रियै दातव्ये धने स्त्रीशुल्कधने च लाभे लभ्याद्याये वाणिज्याद्युपचये लाभे च कालातिक्रमेऽपि न वृद्धिः । कात्या० "धर्मकार्यावरुद्धे तु पण्यमूल्ये च सर्वदा । स्त्रीशुल्केषु न वृद्धिः स्यात् प्रातिभाव्यागतेषु च" धर्मकार्ये प्रतिश्रुत्यादत्ते, द्यूते कृतसे पराजितस्ये च सुरापाणार्थमृणे क्रीतद्रव्यस्य पण्यस्य मूल्ये प्रातिभाव्यागतेषु सन्दिग्धप्रातिभाव्यागतेषु प्रागुक्तसंवर्त्तवाक्यैकवाक्यत्वात् अत्र सर्वदेति विशेषणम् याचनेऽपि न वृद्धिरिति सूचनार्थम् । व्यासः "न वर्द्धते चिरस्थं च मद्यशुल्कप्रतिश्रुतम्" । शुल्कं घट्टादिदेयं राजकरादि । पूर्णावधौ ऋणदानासामर्थ्ये विशेषमाह मनुः "ऋणं दातुमशक्तो यः कर्त्तुमिच्छेत् पुनः क्रियाम् । स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत् । अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् । यावती सम्भवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति । चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः । अतिक्रामन् देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात्" । निर्जितां लभ्यत्वेनाङ्गीकारं नीताम् । करणमन्यत्पत्रलेख्यं कुर्यात् । अदर्शयित्वा

धनिभ्यो देयद्रव्यमदर्शयित्वैव अधमर्णेन मया एतावतो वृद्धिरियन्तं कालमित्येवमङ्गीकारवेन देयमृणं परिवर्त्तयेत् सवृद्धिकत्वेनाधिकतया अन्यथाभावमापादयेत् तदेव पत्रे साक्षिमल्लेख्यम् एतच्च यावतीं वृद्धिं तदा दातुं शक्नोति तावतीं दत्त्वा लेख्यं कार्यं तथा-कृते सति द्विगुणातिक्रमेण वृद्धिर्भवतीत्यर्थः तथाकृते च वृद्धेरपि वृद्धिः तस्य सवृद्धिकस्य मूलस्वामीयत्वात् यथाह वृह० "पूर्णावधौ शान्तलाभमृणमुद्याहवे-द्धनी । कारयेद्वाऽधमर्णो लेख्यं चक्रवृद्धिव्यवस्थया । द्विगुण-स्योपरि यथा चक्रवृद्धिः प्रगृह्यते । भोगलाभस्तथा तत्र मूलं स्यात् सोदयमृणम्" ऋणग्रहणोपायाश्च मिता० उक्ताः उपायग्रन्थे च ।२११८ पृ० विस्तरेण दर्शिताः । ऋण-धनिमध्ये सवृद्धिकसर्वदानासम्भवे क्रमेण दाने स-लेख्यप्रयोगे लेख्यपृष्ठे लिखित्वैवं दानप्रकारमाह याज्ञ०। "लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्दत्त्वा दत्त्वर्णिको धनम् । धनी चोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्" उपगतग्रन्थे १२०१ पृ० व्याख्यातम् । विष्णुः "अप्रसमपदाने लेख्यानभिधाने चो-त्तमर्णः स्वलिखितं दद्यात्"(रसिद) प्रवेशपत्रादाने विशेष-माह नारदः । "गृहीत्वोपगतं दद्यादृणिकायोदयं धनी । अददद्याच्यमानश्च शेषहानिमवाप्नुयात्" "उदयं लाभम् । सर्वस्वदाने तु ऋणलेख्यच्छेदनमाह "दत्त्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यै वान्यत्तु कारयेत् । साक्षिमच्च भवे-द्यद्वा तद्दातव्यं ससाक्षिकम्" या०।

असामर्थ्ये विशेषमाह कात्या० "धनदानासहं बुद्ध्वा स्वाधीनं कर्म्म कारयेत् । असमर्थो बन्धनागारे प्रवेश्यो ब्राह्मणादृते" । अशुभकर्मकारणं बन्धनागारप्रवेशनञ्च राजावेदनपूर्व्वकमेव कार्य्यमन्यथा दण्डमाह कात्या०। "यदि ह्यादावनादिष्टमशुभं कर्म कारयेत्। प्राप्नुयात् साहसं पूर्व्वमृणात् स्वेन चर्णिकः" "अनादिष्टम् राज्ञाऽनिवेदितम् । ऋणदातृपुत्रं विशेषयति कात्या० "ऋणं तु दापयेत् पुत्रम् यदि स्यान्निरुपद्रवः । द्रविणार्हश्च धुर्यश्च नान्यथा दापयेत् सुतम् । व्यसनाभिप्लुते पुत्रे बाले वा यत् प्रदृश्यते । द्रव्यवृद्ध्या दापयेत्तं तु तस्याभावे प्रस्यूहत्" कुटुम्बार्थे कृतर्णे विशेषमाह वृह० "पितृव्यभ्रातृ-पुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः । यत् गृहीतं कुटुम्बार्थे तद्गृही दातुमर्हति" । नारदः "शिष्यान्तेवासिदासस्त्रीप्रेष्य-कृषकरैश्च यत् । कुटुम्बहेतोर्यत् क्षिप्तं दातव्यं तत् कुटु-म्बिना" शिष्यः वेदशिष्यः अन्तेवासी शिल्पशिष्यः ।

"कुटुम्बार्थमृणं दर्शयति" कात्या० "कुटुम्बार्थ-मशक्ते तु गृहीतं व्याधिते तथा । उपप्लवनिमित्तं च विद्यादापत्कृतन्तु तत् । कन्यावैवाहिके चैव प्रेत-कार्य्येषु यत् कृतम् । एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः" । पुत्रकृते विशेषमाह नार० "पितुरेव नियो-गाद्वा कुटुम्बभरणाय वा । कृतं वा यदृणं कृच्छ्रे दद्यात् पुत्रस्य तत्पिता" । स्त्रियाः पतिकृतर्णदाने विशेषमाह कात्या० "भर्त्तुकामेन या भर्त्रा उक्ता देयमृणं त्वया । प्रतिपन्ना च सा दाप्या धनं यद्याश्रितं स्त्रियाम्"। नार० "दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता या मुमूर्षुणा । या वा तद्रि-क्थमादद्यात् पत्योरिक्थमृणं ततः" । मातुर्निधनत्वे-ऽपि तत्कृतर्णं पुत्रेण देयमाह" नारदः "पुत्रिणी तु समुत्सृज्य पुत्रं स्त्री यान्यमाश्रयेत् । तस्या ऋणं हरेत् सर्व्वं निःस्वायाः पुत्र एव तु"। अधनत्वे तामूढ़ैव दद्यात्" यथा-ह कात्या० "बालपुत्राधिकार्था स्यात् भर्त्तारं यान्यमा-श्रिता । आश्रितस्तदृणं दद्यात् बालपुत्राविधिः स्मृतः"। अविभक्तर्णे विशेषमाह विष्णुः "अविभक्तैः ऋणमेवं यल्लिखति स दद्यात्"। नारदः "पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् । मात्रा वा यत् कुटुम्बार्थे दद्युस्तत् सर्व्व-रिक्थिनः" अविभक्तकाले कुटुम्बार्थे कृतमृणं विभक्तैरपि देयमाह मनुः । "ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतोव्ययः। दातव्यं बान्धवैस्तत् स्यात् प्रविभक्तैरपि स्वतः"। कामकृतर्णमाह कात्या० । "लिखितं मुक्तकं वापि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम् । परपूर्व्वस्त्रियै तत्तु विद्यात् कामकृतं ऋणम्" मुक्तकं लेखरहितम् । अनेकधनिसमवाये विशेषमाह कात्या०। "नानर्णसमवाये तु यद्यत् पूर्व्वकृतं भवेत् । तत्तदेवाग्रतो देयं राज्ञः स्याच्छ्रोत्रियात् परम् । एकाहे लिखितं यत्र तत्र कुर्वीत्तथा समम् । ग्रहणं रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम्" । भिन्नदिवसे कृतं श्रोत्रियपूर्व्वकं देयम् । एकदिनकृतनानर्णसमवाये तुल्य-वद्देयम् धनाल्पत्वबहुत्वयोस्तु तदनुसारेण भागं परिकल्प्य देयमित्यर्थः । अत्र विशेषमाह कात्या० "यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् । तद्द्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा" यदुत्तमर्णात् द्रव्यं गृहीत्वा वाणिज्यादिकं करोति तस्मात् तद्धनं तस्मै एव देयं तत्सत्त्वे नान्यस्मै इत्यर्थः । पैतामहपितृर्ण-योरपि देयतामाह वृह० "पितृर्णं पूर्व्वमृणं देयं पश्चादात्मीयमेव च । तयोः पैतामहं पूर्व्वं देयमेवमृणं

सदा । पितर्य्यपि विद्यमाने तु न च पुत्रो धनं हरेत् । देयं तद्धनिके द्रव्यं मृते पौत्रैस्तु दाप्यते" । एवं मातृकर्णेऽपि "मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः" या० उक्तेः । पुत्रपौत्रादिभिर्देय ऋणे विशेषमाह विष्णुः "धनग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते वा द्विसमाः समाः प्रोषिते वा तत्पुत्रपौत्रैर्देयं नातः परमनीप्सुभिः" प्रेते अप्राप्तव्यवहारस्य विंशतिवर्षोत्तरं, संन्यस्ते प्रोषिते च सर्वस्यैव तत्कालोत्तरं देयम् । एतच्च अप्राप्तधनस्य गृहीतधनस्य तु तत्क्षणाद्देयता ऋणापकरणधनपहरणस्यैव प्रागुक्तशास्त्रविहितेः । ऋणापकरणाभावे दोषमाह व्यासः "तपस्वी चाग्निहोत्री वा ऋणवान् म्रियते यदि । तपश्चैवाग्निहोत्रञ्च सर्वं तद्धनिनो भवेत्" । अन्यकृतपुण्यस्यान्यत्र संक्रमासम्भवेरस्य निन्दार्थवादता तेन तत्तत्पुण्यनाशकतेति पर्य्यवसितोऽर्थः । कात्या० "उद्धारादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः । स तस्य दासो भृत्यः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे" तथा नारदः "याच्यमानं न दद्याद्य ऋणं वापि प्रतिश्रुतम् । तद्द्रव्यं वर्द्धते तस्य यावत् कोटिशतं भवेत् । ततः कोटिशते पूर्णे वेष्टितस्तेन कर्म्मणा । अश्वः खरो वृषो दासो भवेज्जन्मनि जन्मनि" तेनर्णापाक्रियाया उक्तपश्वादियोनिप्राप्तिहेतुदुरदृष्टजनकत्वम् । ऋणापहरणमेव पापहेतुः तच्छोधनस्य तन्नाशकतेति गदाधर आह स्म ।

ऋणावन् त्रि० ऋण–वनिप् दीर्घश्च । ऋणवति । "ऋणावानं न पतयन्त सर्गैः" ऋ० १,१६८,७ । ऋणावानमृणवन्तम्" भा० । "ऋणावा बिभ्यद्धनम्" ऋ० १०,३४,१० ।

ऋणान्तक पु० ऋणमन्तयति अन्ति–नामधा० ण्वुल् । मङ्गलग्रहे शब्दरत्ना० तत्सेवने ऋणमोचनात्तस्य तथात्वम् ।

ऋणापकरण न० ६ त० । ऋणशोधने ऋणापनयनादयोऽप्यत्र ।

ऋणिक त्रि० ऋणमस्त्यस्य ठन् । ऋणयुक्ते (धातक)"द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्धनम्" या० ।

ऋणिन् त्रि० ऋणमस्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप् । ऋणयुक्ते (धातक) "ऋणी न स्यात् यथा पिता" स्मृ० । "समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वकर्म्मेन निवेशयेत्" । "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवा भवति" श्रुतिः ।

ऋणिधनिचक्र न० तन्त्रोक्ते साध्यमन्त्रशुभाशुभज्ञानार्थे चक्रभेदे तच्चकुर्वेणप्रकार उक्तः तन्त्रसारे "अथ ऋणिधनिचक्रम् । तद्यथा रुद्रया० "कोष्ठान्येकादशैवेह भेदेन पूरितानि च । अकारादिहकारान्तं लिखेत् कोष्ठेषु तत्त्ववित् । प्रथमं पञ्चकोष्ठेषु स्वरादीर्घक्रमेण तु । ह्रस्वं ह्रस्वं लिखेत् तत्र विचारे खलु साधकः । शेषेष्वेतेषु कोष्ठेषु वर्णान् क्रमतस्तु लिखेत् सुधीः । षट्कालकालवियदग्निसरुद्रवेदवाक्यशून्यदहनाः खलु साध्यवर्णाः । युग्मद्विपक्षवियदम्बरयुक्शराद्रिव्योमाब्धिवेदशशिनः खलु साधकार्णाः । नामाक्षराद्वठवाडजनक्रमेण स्यात्वोभयोरधिकशेषमृणं धनं स्यात्" । अस्यार्थः साध्यवर्णान् स्वरव्यञ्जनरूपेण पृथक्कृतान् षट्कालाद्यङ्कैर्गुणितान् (मिलितान्) तथा साधकनामाक्षराणि स्वरव्यञ्जनरूपेण पृथक्कृतानि युग्माद्यैरङ्कैर्गुणयित्वा (सङ्कलय्य) अष्टसंख्याभिर्हृत्वा उभयोः साध्यसाधकयोर्याधिकम् ऋणं शेषं धनं ज्ञात्वा मन्त्रं दद्यात् । मन्त्रश्चेदृणी भवति तदा मन्त्रः शुभदायको भवति धनी चेन्न । तन्त्रान्तरे "मन्त्रस्तृणी शुभफलोऽप्यशुभो धनी च तुल्यो यदा समफलः कथितो मुनीन्द्रैः" । अन्यत्र "शून्ये मृत्युमवाप्नोति धने च विफलो भवेत् । ऋणे तु प्राप्तिमात्रेण सर्वसिद्धिस्तु जायते" तथा रुद्रयामले "मन्त्रो यद्यधिकाङ्कः स्यात्तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः । समेऽपि च जपेन्मन्त्रं न जपेत् तु ऋणाधिके । शून्ये मन्त्रं विजानीयात् तस्मात् शून्यं विवर्जयेत्" । "तथा इन्द्रवर्णनेन रविपक्षदन्तर्त्तुवेदगजशराशुषाट्नवभिर्गुणितानथ साध्यवर्णान् । दिग्भूगिरिश्रुतिनगाग्निहुतोपवेदैः वह्न्यब्धिभिस्तु गुणितानथ साधकार्णान्" इदन्तु वचनं विष्णुविषयम् रामार्चनचन्द्रिकाधृतत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु पूर्ववस्यैव विवरणं तथा हि इन्द्रवर्णनेनैवाद्यानन्तरं "नामार्णकोष्ठाङ्कमथाभिहन्यात् एकादिरुद्राङ्कगतक्रमेण"। अन्यत्र रुद्रयामले "साध्याङ्कान् साधकाङ्कांश्च पूरयेद्गुणसंख्यया । शुषिते तु कृतेऽष्टाभिर्ऋणं चैव जायते स्फुटम् । तदहं कथयाम्यत्र एकादशगृहस्थितम्" इत्युक्ता षट्कालेत्याद्युक्तम् । प्रकारान्तरं यथा "नामाद्यक्षरमारभ्य यावत् मन्त्रादिमाक्षरम् । त्रिधा कृत्वा स्वरैर्भिन्नं तदन्यद्विपरीतकम्" । अस्यार्थः साधकनामाद्यक्षरतो गणनया यावत् मन्त्रादिमाक्षरम् तत्संख्यां त्रिधा कृत्वा सप्तभिर्हृत्वा अधिकम् ऋणं शेषं धनं स्यात् । तदन्यदिति मन्त्राद्यक्षरमारभ्य यावत् साधकाक्षरं भवेत् तावत् संख्यां सप्तगुणां कृत्वा त्रिभिर्हरेत् । अन्यच्च "साध्यनाम द्विगुणितं साधकेन समन्वितम् । अष्टभिस्तु हरेच्छेषं तदन्यद्विपरीतकम्" । अस्यार्थः साध्यनामस्वरव्यञ्जनभेदेन द्विगुणीकृत्य साधकनाम्ना स्वरव्यञ्जनभेदेन मिलितं कृत्वा अष्टभिर्हरेत् अधिकम् ऋणं शेषं धनम् । तदन्यदिति साधकनाम स्वरव्यञ्जनभेदेन

द्विगुणीकृत्य षाष्ठ्येन युक्तं कृत्वा षड्भिर्हरेत्। नामपञ्चप्रकारमाह पिङ्गलामते। "प्रसिद्धं यद्भवेन्नाम किंवाप्य जन्मनामतः। वर्णानां पुष्पपातेन गुरुणा यत् कृतं भवेत्। लोकप्रसिद्धमथ वा माता पित्रा तथा कृतम्"। यामले "सुप्तोजागर्त्ति येनासौ दूरस्थश्च प्रभाषते। यद्यन्यथननमस्थोऽपि तन्नाम पाद्यमन्न तु"। सनत्कुमारीये "पितृमातृकृतं नाम त्यक्त्वा गर्भादिदेवकान्। श्रीवर्णस्य ततो विद्वान् चक्रेषु योजयेत् क्रमात्"

ऋत गतौ जुगुप्सायाञ्च सौत्रः सक० सेट् सार्वधातुके ईयङ् आत्म० आर्द्धधातुके वा ईयङ् ईयङभावे पर०। ऋतीयते ऋतीयेत ऋतीयताम् आर्त्तीयत। आर्त्तीयिष्ट आर्त्तीत्। ऋतीयाम्-बभूव आस चक्रे आनर्त्त। ऋतीयिता अर्त्तिता। ऋतीयिषीष्ट ऋत्यात्। ऋतीयिष्यते अर्त्तिष्यति। आर्त्तीयिष्यत आर्त्तिष्यत्। ऋतीयमानः भावे च। ऋतीया। "तस्मादृतीयेरन् च यो नैनं विद्वान् मर्त्तीयतेऽप्रियं द्विषतां करोति" शत० २,४,२,१। ते हर्तीयमाने ऊचतुः २,६,२,२। यद्वै सेनायां च समितौ ऋत्तीयन्ते" ८,६.१,१६।

ऋत न० ऋ-क्त। "ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयं" मित्युक्ते ब्राह्मणस्य १उपजीव्यवृत्तिभेदे २मोक्षे, ३जले, "तन्न ऋतं पातु शतधारदाय" ऋ० ७, १०१,६। 'ऋतमुदकम्' भा०। "न गावो नव्यनृतं जरितारस्य इन्द्र!" ऋ०७,२१,४। 'ऋतमुदकम्' भा० "ऋतस्य धाराः सुदुघा दुहानाः" ऋ० ७,४३,४ "गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम्" ऋ०४,४०,५। ४ कर्मफले "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके" श्रुतिः ५सत्ये वाक्ये ६मानसादिसत्ये च। ७दीप्ते, ८पूजिते च त्रि०। ९यज्ञे पु० "पीतये चारुमृताय पीतये" ऋ० १,१. २७,२। 'ऋताय यज्ञाय' भा०। "चारु ऋताय पीतये ६,१७,८। "ऋताय यज्ञाय" भा० १०सूर्ये पु०। "एष ते योनिर्ऋतायुभ्याम्" यजु०७,१० 'ऋतायुभ्यां मित्रावरुणाभ्याम्। ऋतशब्देन मित्रः आयुशब्देन वरुणः' वेददी०। "ब्रह्म वा ऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म ह्यृतं वरुण एवायुः" शत० ब्रा० ४,१,४,१०। ११आदित्ये न०। "ऋतं सत्यमृतं सत्यम्" यजु० ११,४७, "ऋतमादित्यः" वेददी०। ऋतमिति सत्याव्ययमिति तु न्याय्यम् "ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्धात्" अघमर्षणोक्तिः १२परब्रह्मणि। 'ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म सत्यं स्यामनन्तकम्" स्मृ० १३सत्ये तु वाक्यादौ। "सर्वां वाचमृतां वक्तुमर्हसि लगरिन्दम!" भा० आश्व०६७। 'तस्मात् मायां वदेदृतम्' "मान्यं पृच्छेदृतं द्विजान्" मनुः। "सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव!" गीता १४तद्वति च त्रि०। १५ऋतदेवनामके देवभेदे पु०। 'ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति' ऋ०४,२३,८ 'ऋतस्य ऋतदेवस्य' भा०। "गर्भमृतस्यतिः" ऋ० ६, ४८,५। "ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा पतिः" भा० पृषो० सुडागमः "ऋतस्विद्धि सत्यः" ऋ० १,१४५,५। 'ऋतस्य यज्ञस्य जलस्य वा चित् चेतयिता ज्ञाता" भा०। १६ब्रह्मर्षिभेदे "ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च" यजु०१७,८२।

ऋतजित् पु० ऋतं जयति जि-क्विप् ६त०। १यज्ञभेदे। "त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽश्व तिलोत्तमा। ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रश्च सत्तमः। माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय! भास्करे" विष्णु०पु०। "ब्रह्मापेतो ब्रह्मराक्षसः ऋतजित् यक्षभेदः" श्रीधरः। २यज्ञजयिनि त्रि० "ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणश्च अन्तिमित्रश्च दूरेऽमित्रश्च गणः" यजु० १७,८३। ३अवस्थाग्नेर्धामप्रियभेदः "सप्त तेऽग्ने! समिधः, सप्त जिह्वाः, सप्तर्षयः, सप्तधामप्रियाणि। सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति। सप्त योनीराप्टणस्व घृतेन स्वाहा" यजु० १७,७९ इत्युपक्रम्य "अग्नेः समिधादिसप्तसप्तकोपक्रमेण धामप्रियरूपमध्ये तस्याभिधानात्।

ऋतद्युम्न त्रि० ऋतं द्युम्नं कीर्त्तिर्दीप्तिर्वाऽस्य। १सत्येन दीप्यमाने २सत्ययशस्के च। "ऋतं वदन्नृतद्युम्न! सत्यं वदन् सत्यकर्मन्!" ऋ० ९,११३,४। हे ऋतद्युम्न! ऋतेन दीप्यमान! सत्ययशस्क! वा" भा०।

ऋतधामन् पु० ऋतं धामास्य। १विष्णौ त्रिका०। "ऋतं प्रियशाक्यं सामगानं धाम स्थानमस्य। २सामगानस्थानयुक्ते त्रि० "ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः" यजु०५,३२। "ऋतं सामगानं धाम स्थानमस्याः औदुम्बर्याः" वेददी० ऋतं सत्यमविनश्वरं स्थानमस्य। ३अविनश्वरस्थानयुक्ते त्रि०। "ऋताषाडृतधामाग्निः" यजु० १८,३८। ४इन्द्रभेदे स च द्वादशमन्वन्तरीयः इन्द्रभेदः। "भविता रुद्रसावर्णी राजन् द्वादशमो मनुः। ऋतधामा च देवेन्द्रो देवाश्च हरितादयः" भाग०८,१३,१२। ५यदुवंश्ये नृपभेदे। "कङ्कश्च कर्णिकायां वै ऋतधामाजयावपि" भाग०९,२,२३।

ऋतध्वज पु० १ब्रह्मर्षिभेदे। "कुमारो नारद ऋभुरित्युपक्रम्य" "हिरण्यनाभः कौसल्यः श्रुतदेव ऋतध्वजः। एते परे च सिद्धेशाश्चरन्ति ज्ञानहेतवः" भाग० ६,१५,११। २शिवे च तन्नाम वचने "मन्युर्मन्युर्महिषमोहनान् शिव ऋतध्वजः

उपरेता भवःकालो वामदेवो धृतव्रतः" भाग० ३,१२,१० ।

ऋतनि त्रि० ऋतं जलं यज्ञं वा नयति नी+क्विप् वेदे नि० ह्रस्वः । आदित्ये तस्य जलदायकत्वेन उदकेन यज्ञप्रवर्त्तकत्वेन च तथात्वम् । "यो राजभ्य ऋतनिभ्यो ददाश" ऋ० २,२७,१२ । लोके तु ऋतनीरित्येव ।

ऋतपर्ण सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे । "भगीरथसुतो राजा" इत्युपक्रम्य "अयुताजित्सुतस्त्वासीदृतपर्णो महायशाः । दिव्याक्षहृदयज्ञोऽयं राजा नलसखो बली । ऋतपर्णसुतश्चासीदार्त्तपर्णिर्महीपतिः" हरिवं० १५ अ० । तस्य च नलेन सख्यमक्षहृदयज्ञत्वञ्च भा० व० ७२ अ० दर्शितं यथा "एवमुक्तो नलेनाथ तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । आससाद वने राजन् ! फलवन्तं विभीतकम् । तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत । ममापि सूत ! पश्य त्वं सङ्ख्याने परमं बलम् । सर्व्वः सर्व्वं न जानाति सर्व्वज्ञो नास्ति कश्चन । नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् । वृक्षेऽस्मिन् यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ! । पतितान्यपि यान्यत्र तदेकमधिकं शतम् । एकपत्राधिकं पत्रं फलमेकञ्च बाहुक । पञ्चकोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः । प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः । आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च । ततो रथमवस्थाप्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् । परोक्षमिव मे राजन् ! कत्थसे शत्रुकर्षण ! । प्रत्यक्षमेतत् कर्त्तास्मि शातयित्वा विभीतकम् । अथ ते गणिते राजन् ! विद्यते न परोक्षता । प्रत्यक्षं ते महाराज ! शातयिष्ये विभीतकम् । अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं न वेति वा । सङ्ख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ! । मुहूर्त्तमपि वार्ष्णेयो रश्मीन् यच्छतु वाजिनाम् । तमब्रवीन्नृपः सूतं नायं कालो विलम्बितुम् । बाहुकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्नं समास्थितः । प्रतीक्षस्व मुहूर्त्तं त्वमथ वा त्वरते भवान् । एष याति शिवः पन्था याहि वार्ष्णेय ! सारथिः । अब्रवीदृतुपर्णस्तु सान्त्वयन् कुरुनन्दन ! । त्वमेव यन्ता नान्योऽस्ति पृथिव्यामपि बाहुक ! । त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भान् हयकोविद ! । शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्त्तुमर्हसि । कामञ्च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक ! । विदर्भान् यदि यात्वाद्य सूर्य्यं दर्शयितासि मे । अथाब्रवीद्बाहुकस्तं सङ्ख्याय च विभीतकम् । ततो विदर्भान् यास्यामि कुरुष्वेदं वचो मम । अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह । सोऽवतीर्य्य रथात्तूर्णं शातयामास तं द्रुमम् । ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् । गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च । अत्यद्भुतमिदं राजन् ! दृष्टवानस्मि ते बलम् । श्रोतुमिच्छामि ते विद्यां ययैतज्ज्ञायते नृप ! । तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने नृपः । विद्ध्यक्षहृदयज्ञं मां सङ्ख्याने च विशारदम् । बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम । मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ! । ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्य्यगौरवात् । हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः । यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम् । निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक !" । नलस्य बाहुकरूपतापत्त्यन्ते, उक्तं यथा "ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकच्छद्मिनं नलम् । दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च नराधिपः । समानाय्य नलं राजा क्षमयामास पार्थिवम् । स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसम्मतः ! । स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्मिताननः । उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैषधं वदतां वरः । दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत । कच्चित्तु नापराधं ते कृतवानस्मि नैषध ! । अज्ञातवासं वसतो मद्गृहे वसुधाधिप ! । यदि वा बुद्धिपूर्व्वाणि यद्यबुद्धानि कानिचित् । मया कृतान्यकार्य्याणि तानि त्वं क्षन्तुमर्हसि । नल उवाच । न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ! । कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव । पूर्व्वं ह्यपि सखा मेऽसि सम्बन्धी च जनाधिप ! । अत ऊर्द्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्त्तुमर्हसि । सर्व्वकामैः सुविहितैः सुखमस्म्युषितस्त्वयि । न तथा स्वगृहे राजन् ! यथा तव गृहे सदा । इदञ्चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति । तदुपाकर्त्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ! । एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णाय नैषधः । स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्म्मणा । गृहीत्वा चाश्वहृदयं राजन् ! भाङ्गासुरिर्नृपः ! । निषधाधिपतेश्चापि दत्त्वाक्षहृदयं नृप !" । भा० व० ७५ अ० । "कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम्" भा० "ऋतपर्णमाहतम्" नैष० ।

ऋतपेय पु० ऋतं स्वर्गादिफलं पेयं भोग्यमस्मात् । एकाहे यागभेदे । "यः कामयेत नैःस्व्यं पाप्मन इयामिति स ऋतपेयेन यजेत" आ० श्रौ० ९,७,२५ । "निःस्वस्य भावो नैःस्व्यम् यः पाप्मनो नैःस्व्यमियां गच्छेयमिति कामयेत स ऋतपेयनामकेन एकाहेन यजेत अल्पमपि

पापं मयि मो तिष्ठेत् इति यः कामयेत स ऋतपेयेन यजेतेत्यर्थः" नारा०ह०। सप्तदशस्तोमकेषु पञ्चसु क्रतुषु मध्ये स्वर्गकामकर्त्तव्ये २क्रतुभेदे च। "सप्तदशाः पञ्च" कात्या० २२.८.६। इत्युपक्रम्य "स्वर्गकामस्त्वृतपेयः" १० सूत्रे दर्शितः।

ऋतपेशस् पु० ऋतमुदकं पेशो रूपमस्य। जलात्मके वरुणे "वरुणाय ऋतपेशसे दधीत" ऋ० ५.६६.१।

ऋतप्सु पु० ऋतं यज्ञियहविः प्साति प्सा–बा०कु। १यज्ञियहविर्भोजके देवे। ऋतं सत्यं सुरूपमस्येति। २सत्यस्वरूपे देवे च। "अन्तर्यद्दूतौ वामृतप्सू" ऋ० १,१८०,२। "ऋतप्सू यज्ञियहविर्भक्षयितारौ सत्यस्वरूपौ वा" भा०।

ऋतम् अव्य० ऋत–कमि। सत्यमित्यर्थे। ऋतम्भरः।

ऋतम्भर पु० ऋतमित्यव्ययं तद्बिभर्त्ति भृ–खच्। १सत्यपालके परमेश्वरे "ततोगतो ब्रह्मगिरोपहूत ऋतम्भरध्याननिवारिताघः" भाग० ६,१२,१३। प्लक्षद्वीपान्तर्गते २नदीभेदे स्त्री। तत्र वर्षाण्यभिधाय "तेषु गिरयोनद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः" इत्युक्त्वा "अरुणा नृम्णाङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेति महानद्यः" भाग० ५,२०,६। पात० उक्ते ३विपर्य्यासशून्ये समाधिस्थप्रज्ञाभेदे च स्त्री "ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा" सू० "तस्मिन् समाहितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते तस्या ऋतम्भरेति संज्ञा भवति अन्वर्था च सा सत्यमेव बिभर्त्ति न तत्र विपर्य्यासज्ञानगन्धोऽप्यस्तीति। तथा चोक्तम् "आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति" पा०भा०। तस्याः शाब्दादिभ्यो विशेषादिकमुक्तं तत्रैव। "श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयविशेषार्थत्वात्" सू०। "श्रुतमागमविज्ञानं तत् सामान्यविषयं न ह्यागमेन शक्यो विशेषोऽभिधातुं कस्मात्? नहि विशेषेण कृतसङ्केतः शब्द इति। तथानुमानं सामान्यविषयमेव यत्र प्राप्तिस्तत्र गतिः यत्राप्राप्तिस्तत्र न भवति गतिरित्युक्तम् अनुमानेन च सामान्येनोपसंहारः तस्मात् श्रुतानुमानविषयो न विशेषः कश्चिदस्तीति न चास्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनो लोकप्रत्यक्षेण ग्रहणम्। न चास्य विशेषस्याप्रमाणकस्याभावोऽस्तीति" समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एव स विशेषो भवति भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा तस्मात् श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वादिति। समाधिप्रज्ञाप्रतिलम्भे योगिनः प्रज्ञाकृतः संस्कारो नवो नवोजायते। समाधिप्रज्ञाप्रभवः संस्कारो व्युत्थानसंस्काराशयं बाधते व्युत्थानसंस्काराभिभवात् तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति पात० भा०।

"तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी" सू०। "प्रत्ययनिरोधे समाधिरुपतिष्ठते ततः समाधिजा प्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवोनवः संस्काराशयो जायते ततः प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति। कथमसौ संस्कारातिशयश्चित्तं साधिकारं न करिष्यतीति? न ते प्रज्ञाकृताः संस्काराः क्लेशक्षयहेतुत्वात् चित्तमधिकारविशिष्टं कुर्व्वन्ति चित्तं हि ते स्वकार्य्यादवसादयन्ति। ख्यातिपर्य्यवसानं हि चित्तचेष्टितमिति" पात०भा०। विवृतञ्चैतत् वाचस्पतिना। "अत्रैव योगिजनप्रसिद्धान्वर्थसंज्ञाकथनेन योगिसंमतिमाह। ऋतम्भरेति आगमेनेति वेदविहितं श्रवणमुक्तम्। अनुमानेनेति मननं, ध्यानं चिन्ता तत्राभ्यासः पौनःपुन्येनानुष्ठानं तस्मिन् रस आदरः तदनेन निदिध्यासनमुक्तम्। स्यादेतत् आगमानुमानगृहीतार्थविषयभावनाप्रकर्षजन्मा निर्व्विचारा आगमानुमानविषयमेव गोचरयेत् न तदन्यविषयानुभवजन्मा संस्कारः शक्नोत्यत्र ज्ञानं जनयितुम्, अतिप्रसङ्गात् तथा निर्व्विचारा चेदृतम्भरा आगमानुमानयोरपि तत्प्रसङ्ग इत्यत आह। श्रुतानुमानेत्यादि। बुद्धिसत्त्वं हि प्रकाशस्वभावं सर्व्वार्थदर्शनसमर्थमपि तमसावृतं यत्रैव रजसोद्घाट्यते तत्रैव गृह्णाति यदा त्वभ्यासवैराग्याभ्यामपास्तरजस्तमोमलमनवद्यवैशारद्यमुद्द्योतते तदास्यातिपतितमानमेयसीम्नः प्रकाशानन्त्ये सति किं नाम यन्न गोचर इति भावः। व्याचष्टे श्रुतमागमज्ञानं तत्सामान्यविषयं कस्मात्? नह्यागमेन शक्यो विशेषोऽभिधातुं, कुतः? यस्मादानन्त्याद्व्यभिचाराच्च न विशेषेण कृतसङ्केतः शब्दः यस्माद्धि विशेषेण सह वाच्यवाचकसम्बन्धः प्रतीयेत स च वाक्यार्थोऽपोद्धृतो विशेषः सम्भवति। अनुमानेऽपि लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धग्रहणाधीनजन्मनि गतिरेवमेवेत्याह तथानुमानमिति। यत्र प्राप्तिरिति यत्रतत्रशब्दयोः स्थानपरिवर्त्तनेन व्याप्यव्यापकभावो गमयितव्यः। अतोऽस्यानुमानेन सामान्येनोपसंहारः। उपसंहरति तस्मादिति। अस्तु तर्हि सम्बन्धग्रहणनैरपेक्षं लोकप्रत्यक्षं न तत् सामान्यविषयमित्यत आह। न चास्येत्यादि। मा भूत् सम्बन्धग्रहणाधीनं, लोकप्रत्यक्षमिन्द्रियाधीनन्तु स्यात्। नचेन्द्रियाणामस्ति शक्तिः योग्यतेत्यर्थः ननु च यद्या-

गमानुमानप्रत्यक्षागोचरः विशेषः तर्हि नास्ति प्रमाण-निवृत्तावपि त्वस्य न चेति । न हि प्रमाणं व्यापकं कारणं वा प्रमेयस्य, येन तन्निवृत्तौ निवर्त्तेत । न खलु कलावतश्चन्द्रस्य परभागवर्त्तिदृष्टिविषयभावं प्रति स-न्दिहते प्रामाणिका इत्यर्थः । तस्मात् समाधि-प्रज्ञानिर्ग्राह्य एवेति । अत्र च विवादाध्यासिताः पर-माणवः आत्मानश्च प्रातिस्विकविशेषशालिनः द्रव्यत्वे सति परस्परं व्यावर्त्तमानत्वात् ये द्रव्यत्वे सति परस्परं व्यावर्त्तन्ते ते प्रातिस्विकविशेषशालिनः यथा खण्ड-मुण्डादय इत्यनुमानेनागमेन च ऋतम्भरप्रज्ञोपदेशपरेण यद्यपि विशेषो निरूप्यते तदनिरूपणे संशयः स्यात् न्यायप्राप्तत्वात् तथाप्यदूरविप्रकर्षेण तत्तत्त्वं कथञ्चिद्गो-चरयतः श्रुतानुमाने तु सामान्याकारमिव सदृशादि पदानि लिङ्गसंख्यायोगितया, तस्मात् सिद्धं श्रुता-नुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयेति । स्यादेतत् भवतु परमार्थवि-षयकृम्भरा ततो यथोक्तोपायाभ्यासात् अनादिना तु व्यु-त्थानसंस्कारेण निगूढनिविड़तया प्रतिबध्यमाना समाधि-प्रज्ञा पातालावर्त्तमध्यवर्त्तिप्रदीपपरमाणुरिवेति शङ्कामप-नेतुं सूत्रमवतारयति समाधिप्रज्ञेति सूत्रं पठति ।तज्ज-इति तदिति निर्विचारां समापत्तिं परामृशति अन्येति । व्युत्थानमाह । भूतार्थपक्षपातो हि धियां स्वभावः, तावदेवेयमनवस्थिता भ्राम्यति न यावत् तत्त्वं प्रतिलभते तत्प्रतिलम्भे तत्र स्थितपदा सती संस्कारवृद्धिः संस्कार-वृद्धिचक्रक्रमेणावर्त्तमाना सती अनादिमपि तत्त्वसंस्कारबुद्धि-क्रमं बाधत एवेति तथा च बाह्या अप्याहुः"निरुपद्रवभू-तार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधो यत्नवत्त्वेऽपि बुद्धे-स्तत्पक्षपाततः" इति । स्यादेतत् समाधिप्रज्ञातोऽस्तु व्युत्थानजन्यसंस्कारस्य निरोधः समाधिजस्तु संस्का-रातिशयः समाधिप्रज्ञाप्रभवे हेतुरस्त्यऽनिवृत्त इति तदवस्थैव चित्तस्य साधिकारतेति चोदयति कथम-साविति । परिहरति न त इति । चित्तस्य हि कार्य-द्वयं शब्दाद्युपभोगः विवेकख्यातिश्चेति तत्र क्लेशकर्मा-शयसहितं शब्दाद्युपभोगे वर्त्तते प्रज्ञाप्रभवसंस्कारो-न्मूलितनिखिलक्लेशकर्माशयस्य तु चेतसोऽवसितप्रायाधि-कारभावस्य विवेकख्यातिमात्रमवशिष्यते कार्यम् । तस्मात् समाधिसंस्काराश्चित्तस्य न भोगाधिकारहेतवः प्रत्युत तत्परिपन्थिन इति स्वकार्याद्भोगलक्षणादवसादयन्ति असमर्थं कुर्व्वन्ति इत्यर्थः । कस्मात् ? विवेकख्यातिपर्य-वसानं हि चित्तचेष्टितम् । तावद्धि भोगाय चित्तं चेष्टते न यावद्विवेकख्यातिमनुभवति सञ्जातविवेकख्यातेस्तु क्लेश-निवृत्तौ न भोगाधिकार इत्यर्थः । तदत्र भोगाधिकारप्र-शान्तिः प्रयोजनं प्रज्ञासंस्काराणामित्युक्तम्" "तत् प्रसिद्ध चित्तप्रसाधनीयतस्तोमैत्र्यादिभावनाः प्रसीदतु ते विशोका ज्योतिष्मती नाम चित्तवृत्तिः समापद्यतु परयुक्त तत्प्र-सादज ऋतम्भराभिधानप्रवाहः साधनोपाधेयः" वी०च०।

ऋतव्य त्रि० ऋतुस्तदभिमानी देवो देवताऽस्य यत् । ऋतुदेवताके इष्टकादौ "ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति" कात्या० १७, ४,२४ । विश्वज्योतिषः पुरोहे मध्ये प्राणभृते ऋ-तव्ये इष्टके अनूकमभित उदक्तूप उपदधाति" वेददी० "अथर्त्तव्ये उपदधाति ऋतव एते यदृतव्ये ऋतुमेवैतदुप-दधाति मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू इति द्वे इष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः" इति शत०ब्रा० ७,४,२,२८ । "अथ ऋतव्ये उपदधाति"इत्यादि प्राग्वत् ।"शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू" इत्युक्त्वा प्राग्वत् ८,२,१,१६ । "नाकसदोऽनू-केषु पूर्व्ववर्ज्जमृतव्यवेलायाम्" कात्या० १७,१२,१ ।

ऋतव्रत पु० ऋतमविनश्वरफलकं व्रतं यस्य । शाकद्वीपस्थे भगवदुपासकभेदे । शाकद्वीपवर्णने"भाग०५,२०,१८ ।"तेषु पुरुषा ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतानाम भगवन्तं वा-य्वात्मकं प्राणायामविधूतरजस्तमसः परमसमाधिना य-जन्ते" ऋतव्रतादयो वर्णस्थानीया इति बोध्यम् । अन्य-द्वीपेषु वर्णभेदोक्तेरिह तु तेषामेव तत्स्थानीयत्वौचि-त्यात् चतुःसंख्यासाम्याच्च ।

ऋतसद् पु० ऋते यज्ञे सीदति सद-क्विप् ७त० । यज्ञे "अपहरसदृतसद्व्योमसदब्जाः" ऋ० ४,४०,५ ।"ऋतस-दग्निः" भा० ।

ऋतसदन न० ऋतस्य यज्ञार्थं सीदत्यस्मिन् सद-आधारे ल्युट् ६त०। यज्ञार्थंउपवेशनस्थाने ।"वरुणस्य ऋतसदन-मसि वरुणस्य ऋतसदनमासीद" यजु० ४,३६ । स्त्रियां ङीप् । "वरुणस्य ऋतसदन्यसि" तत्रैव ।

ऋतसाप् त्रि० आप+क्विप् सहापा साप् प्राप्ता ६त० । यज्ञस्य प्रापयितरि"ये चिद्धि पूर्व्व ऋतसाप आसन्" ऋ० १,१७९;२ । "ऋतसाप ऋतस्य यज्ञस्य प्रापयितारः" भा०।

ऋतस्पति पु० ऋतस्य पतिः वा० वेदे सुट् । यज्ञपतौ "तव-वायवृतस्पते" । ऋ० ८,२६,२१। "ऋतस्पते ! यज्ञानां पते !"भा० लोके तु ऋतपतिरित्येव ।

ऋतावन् त्रि०ऋतमस्त्यस्य"छन्दसीवनिपौ"पा० वनिप दीर्घश्च

यज्ञवति । "ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निम्" यजु० १२,१११ । "ऋतावानो जने जने" ऋ० ५,६८,४ । "ऋतावानः यज्ञवन्तः" भा० । लोके तु मतुप् मस्य वः । ऋतवत् इत्येव । "ऐक्ष्वाकस्य ऋतवानिति विश्रुतः" भाग० १५,२० । "ऋतवान् सत्यवान्" इति श्रीधरः ।

ऋतावृध् त्रि० ऋतं यज्ञं वर्द्धयति वृध-अन्तर्भूतण्यर्थे क्विप् दीर्घः । यज्ञवर्द्धके । "विश्वयन्ता ऋतावृधो होतारः" यजु० २८,५ । "सुतः सोम ऋतावृधः" ७,९ । "देवीरम्बा ऋतावृधः" ४,१२ ।

ऋताषाह् त्रि० ऋतं सहते असत्यं न, सह-ण्वि दीर्घः हृत० इ० "सहेः पृतनर्त्ताभ्याञ्चेति" पा० षत्वम् । सत्यसहने असत्ये कुपिते "ऋताषाडृतधामाग्निः" यजु० १८,३८ ।

ऋति स्त्री ऋ-क्तिन् । १गतौ २स्पर्द्धायाम् ३निन्दायाञ्च । कर्म्मणि क्तिन् । ४वर्त्मनि ५मङ्गले च । ६पुरुषमेधयष्टव्यदेवभेदे । तत्र चतुर्थ्यन्तरूपे अन्वनीयपशुकीर्त्तने । "ऋतये स्तेनहृदयम्" यजु० ३०,१२ । कर्त्तरि क्तिच् । ७शत्रौ पु० निरु० । "अग्निरक्षामृतीषहम्" ऋ० ६,१४,४ "परव्याधस्तेऽपि नद्दमान ऋतिर्दन्यमाना" अथ० [कारके । १२,५,२५ ।

ऋतिकर त्रि० ऋतिं पीड़ां करोति कृ-अच् ६त० । पीड़ा-

ऋतीय नामधा० ऋतमिच्छति ऋतीयति आर्त्तीयत् । ऋतीयाम् बभूव आम चकार । वेदे तु "न छन्दसि" पा० न ईत्वम् । ऋतयति इत्येव "अकृत्सार्वधातुकयोः" पा० क्वचिदात्त्वं ऋतायति । ऋतायन् । "देवा ऋतायते दमे" ऋ० ४,८,२ । "ऋतायते यज्ञमिच्छते" भा० । "अग्निमृतयन्नषादि" ऋ० ५,४२,७ । "ऋतयन् यज्ञमिच्छन्" भा० । "अवर्त्तो ऋतायन्" ऋ० ७,८७,१ "ऋतायन् गोष्ठगमनमिच्छन्" भा० । तत उ प्र० । ऋतयु यज्ञकामे "त्वं न इन्द्र ऋतयुस्त्वानिदो नि तृम्पसि" ऋ० ८,७०,१० । दीर्घे ऋतायु तत्रार्थे "न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः" तै० स० २,२,५,५, भावे अ । ऋतया ऋताया वा "धियं वने ऋतया सपन्ता" ऋ० २,११,१२ । "ऋतया ऋतं कर्मफलं तत्कामनया" भा० । वेदे सुपांसुलुगित्यादिना तृतीयास्थाने या० ।

ऋतीया स्त्री ऋत-ईयङ् भावे अ । जुगुप्सायाम् अमरः ।

ऋतीषह् त्रि० ऋतिं पीड़ां शत्रुं वा सहते क्विप् दीर्घः । "सहेः पृतनर्त्ताभ्याञ्च" पा० यात् ऋतिशब्दादपि षत्वम् । १पीड़ासहे २शत्रुसहने च "अग्निरक्षामृतीषहम्" ऋ० ६,१४,४ "ऋतीषहम् अरातीनां सोढारम्" भा० ।

ऋतु पु० ऋ-तु किच्च । शिशिरः पुष्पसमयो ग्रीष्मो वर्षा शरद्धिमः । माघादिमासद्वन्द्वैस्तु ऋतवः षट् क्रमादिमे इत्युक्ते १कालभेदे । "ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोड़श स्मृताः" इति मनूक्ते स्त्रीणां २शोणितदर्शनयोग्ये गर्भधारणसमर्थे च काले "ऋतौ भार्य्यामुपेयात्" श्रुतिः "ऋतुस्नाताहतौ, ऋतुकालाभिगामी स्यात्" मनुः । ऋतोरस्य प्राप्तः अण् । आर्त्तव स्त्रीरजसि न० आर्त्तवशब्दे ८०८ पृष्ठे विवृतिः । ३दीप्तौ ४मासे च । मासद्वयात्मकऋतुश्च सौरश्चान्द्रश्च यथा काल० मा० "ऋतुशब्दस्य गतार्थत्वकालात्मनोर्निष्पन्नः । इयर्त्ति गच्छति अशोकपुष्पविकासान् साधारणचिह्नमिति वसन्तादिकालविशेष ऋतुः । स च षड्विधः "षड्वा ऋतव इति" श्रुतेः । यत्तु "द्वादश मासाः पञ्चर्त्तव" इति श्रुतं तत्र हेमन्तशिशिरयोरैकीकरणं विवक्षितं याजमानेषु पञ्चप्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रेषु हेमन्तशिशिरयोरैकविध्ये नैव पदेनैकीकरणमित्युक्तं तथा हि "वसन्तमृतूनां प्रीणामि ग्रीष्ममृतूनां प्रीणामि वर्षा ऋतूनां प्रीणामि शरदमृतूनां प्रीणामीति" चतुर्णां प्रयाजानां पृथक् पृथगनुमन्त्रणमन्त्रानाम्नाय पञ्चमप्रयाजस्यानुमन्त्रणे मन्त्र एवं श्रूयते "हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामीति" एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृचब्राह्मणे "द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति" यत्तु नयोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्द्विवचनं तत्स्वरूपद्वैविध्याभिप्रायेण शिशिरस्य षष्ठस्यान्तिमत्वात्तेनानुमन्त्रणीयस्य षष्ठप्रयाजस्याभावाच्च तस्यैव पञ्चमे हेमन्तेऽन्तर्भावोन्याय्यः । अतएव प्रयाजब्राह्मणे "वसन्तमेवर्तूनामवरुन्धे" इत्यादिना चतुरः प्रयाजान् प्रशस्य पञ्चमे प्रयाजे केवलेन हेमन्तेन प्रशंसा "स्वाहाकारं यजति हेमन्तमेवावरुन्धे" इति । अस्तु नाम यथा तथा पञ्चसंख्या तथापि स्वरूपेण षोढा भिद्यते द्वादशमासात्मके संवत्सरे एकैकस्य ऋतोर्मासद्वयात्मकत्वे सत्येव द्वादशमासयोर्वर्ज्जयितुमशक्यत्वात् ऋतौ पृथगनुष्ठानविधानाच्च तच्चोपरिष्टादुदाहरिष्यामः । मासद्वयात्मकत्वं चाग्निचयने ऋतव्येष्टकोपधानब्राह्मणे श्रूयते । "द्वन्द्वमुपदधाति तस्मात् द्वन्द्वमृतव" इति । एकस्मिन् ऋतौ मासयोर्द्वन्द्वं पठ्यतामिति चेत् वसन्ताद्यृतुक्रमेण चैत्रमासादि द्वन्द्वमिति ब्रूमः । तच्चेष्टकोपधानमन्त्रेषु श्रूयते "मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू" "शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू" "नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू" इषश्चोर्जश्च "शारदावृतू" "सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू" "तपश्च तपस्यश्च

शिशिरावृतू" एषु च वाक्येषु ऋतु इति द्विवचनं मासाभिप्रायम् अन्यथा षडृतव इति श्रूयमाणा षट्संख्या बाध्येत । अवयवावयविनोर्वसन्तादेरेकात्मत्वं सौत्रामणीयहौत्रमन्त्रेषु एकवचनेन व्यवहारादवगन्तव्यं "वसन्तेन ऋतुना देवाः, ग्रीष्मेण ऋतुना देवा" इत्यादि हि तत्र पठ्यते तथैवाधानब्राह्मणे श्रूयते "वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्त्तुः, ग्रीष्मो वै राजन्यस्यर्त्तुः, शरद्वैश्यस्यर्त्तुरिति" यद्यप्येते षडृतवो भडीयसम्वत्सरेऽन्तर्येव प्रवर्त्तन्ते तथापि संवत्सरोपक्रमरूपत्वेन वसन्तस्य प्राथम्यं द्रष्टव्यम् एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते "मुखं वा एतदृतूनां वसन्त" इति पूर्वोदाहृतेषु मन्त्रब्राह्मणेषु सर्वत्र वसन्तोपक्रमणाच्च वसन्तस्य प्राथम्यं ते च वसन्ताद्यृतवो द्विविधाः चान्द्राः सौराश्च । चैत्रादयश्चान्द्राः तत्रोदाहृतं "मधुश्च माधवश्चेत्यादिना" न च तत्र चैत्रादयोऽनोक्ता इति शङ्कनीयं मध्वादिशब्दानां चैत्रादिपर्यायत्वात् । अत एवाहुः "चैत्रोमासो मधुःप्रोक्तो वैशाखो माधवो भवेत् । ज्यैष्ठमासस्तु शुक्रः स्यादाषाढः शुचिरुच्यते । नभोमासः श्रावणः स्यान्नभस्यो भाद्र उच्यते । इषश्चाश्वयुजोमासः कार्त्तिकोर्ज संज्ञकः । सहोमासो मार्गशिरः सहस्यः पुष्यनामकः । माघमासस्तपाः प्रोक्तस्तपस्यः फाल्गुनः स्मृतः" इति । एतेषां चैत्राद्यात्मकानां वसन्तादीनां चन्द्रगतिपरिकल्प्यत्वाच्चान्द्रत्वम् । अतएव होतृमन्त्रेषु आम्नायते "चन्द्रमाः षड्ढोता स ऋतून् कल्पयति तथा" सूक्तविशेषे सूर्याचन्द्रमसौ प्रकृत्य आम्नायते "पूर्वापरं चरतो मायर्यैतौ शिशू क्रीडन्तौ परियातो अध्वरम् । विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्ट ऋतूनन्यो विदधज्जायते पुनरिति" अत्र पुनर्जायत इति लिङ्गादृतुविधाता चन्द्र इति अवगम्यते । नन्वस्त्वेवं मध्वादीनां चान्द्रमासानां वसन्ताद्यृतुत्वं संसर्पाख्यस्य तु त्रयोदशस्य चान्द्रमासस्य कथमृतुषु निर्वाहः । तन्मासस्य सद्भावस्तु षड्ब्राह्मणे मन्त्रानुवादपुरःसरमाम्नायते "उपयामगृहीतोऽसि संसर्पोऽसि अंहस्पत्याय त्वेत्याहास्ति त्रयोदशोमास इत्याहुस्तमेव तत् प्रीणातीति" तथा शतपथब्राह्मणेऽपि "अस्ति त्रयोदशोमास इत्याहुः यत्त्रयोदशः परिधिर्भवति तेनैव त्रयोदशं मासमवरुन्धे" इति । तदुत्पत्तिप्रकारोऽस्माभिर्मलमास निर्णये वक्ष्यते । विद्यतामेवं त्रयोदशोमासस्तस्य का उपपत्तिर्वसन्तादिषु ऋतुषु इति चेत् उच्यते किमयं सप्तम ऋतुः? आहोस्विदुक्तेष्वेव षट्सु अन्तर्भावः? उतर्त्तुद्वयान्तरालवर्त्ती कश्चिदन्तुरूपः? न तावत् सप्तमः "ऋतुर्ऋतु-नानुद्यमान" इति ऋतूनां नैरन्तर्यश्रवणात् । नाप्यधिकः । "षड्वा ऋतवः" इति षट्संख्यानियमात् । वसन्तादिशब्दवाच्यमासद्वयात्मकयोर्मासान्तराश्रयणाच्च नापि मध्यमः मध्वादिषु अपाठात् । उच्यते ययोर्मासयोर्मध्ये मलमासो दृश्यते तयोरुत्तरस्मिन् तस्यान्तर्भावः। तथा चासौ षष्टिदिनात्मकोऽपि मलमासद्वयात्मक इति मध्वादिशब्दवाच्यत्वे मोऽप्यन्तर्भावाच्च काप्यनुपपत्तिः । सौरेषु ऋतुषु बौधायनेन मीनमेषयोर्मेषवृषयोर्वा वसन्त इत्यभिधानात् मीनादित्वं मेषादित्वं च वैकल्पिकं वसन्तस्याङ्गीकृतम् । तथा च तदनुसारेण उत्तरे ग्रीष्मादयोऽपि यथायथं विकल्प्यन्ते । विनियोगश्चैषां ऋतुविशेषाणां श्रुतिस्मृतिपुराणेष्ववगम्यते । तत्र श्रुतिः । "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, ग्रीष्मे राजन्य आदधीत, शरदि वैश्य आदधीतेत्यादि" स्मृतिरपि "वसन्ते ब्राह्मणं उपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमिति" विष्णुधर्मोत्तरेऽपि परामृष्टेष्वेते वसन्ताद्यृतवः पृथक्पूजा विशेषतः कथिताः। तथा तत्रैव वसन्ते स्नानानुलेपादिदानम् ग्रीष्मे मानकादिदानमुक्तं देवीपुराणे । वर्षासु तिलदानं तथा शरदन्नदानं हेमन्ते वस्त्राग्निदानं शिशिरे वस्त्रदानमित्येतानि विष्णुधर्मोत्तरपर्योक्तानि एवमन्यदप्युदाहार्य्यम्" ।

"वसन्तेन ऋतुना देवा वसवस्त्रिवृतास्तुताः" "ग्रीष्मेण ऋतुना देवा रुद्राः पञ्चदशे स्तुताः" "वर्षाभिरृतुनादित्या स्तोमे सप्तदशे स्तुताः" "शारदेन ऋतुना देवा एकविंश ऋभवस्तुताः" "हेमन्तेन ऋतुना देवास्त्रिणवे मरुतस्तुताः" "शैशिरेण ऋतुना देवास्त्रयस्त्रिंशेऽमृतास्तुताः प्राचस्थान्" यजु॰ २१,२३,२४,२५,२६,२७,२८ । सूर्य्यसिद्धान्ते तु सौरत्वमङ्गीकृतम् । यथा "द्विराशिनाथा ऋतवस्ततोऽपि शिशिरादयः । मेषादयो द्वादशैते मासास्तैरेव वत्सरः" । ऋतुमध्ये च वत्सरारम्भकत्वं वसन्तस्यैव तत्र काल॰मा॰ उक्तम् अतएव गीतायाम् "ऋतूनां कुसुमाकरः" इत्यनेन वसन्तस्य ऋतुषु प्राथम्येन भगवद्विभूतित्वमुक्तम्" म॰त॰ मञ्जु॰ । "चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि । शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्योदये सति । प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि । ग्रहान्नागानृतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्" । मासस्य वत्सराणां च चान्द्रत्वमुक्तम् ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि "चैत्रसितादेरुदयाद्भानोर्दिनमासयुगकल्पाः । सृष्ट्यादौ लङ्कायां समं प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्य" । चैत्रसितादेश्च शुक्लप्रतिपदमा-

इत्येवमाद्यैः दिनैर्विविच्यतिः" भ॰त॰। प्रमाद्युतवाक्ये "मुख्यं स्याद् मासि मासि अपथ्याशनं प्रति" स्मृतिः । सुश्रुते ऋतुनिरूपणं तद्गुणलिङ्गादि च दर्शितं यथा "अथात ऋतुचर्य्याध्यायं व्याख्यास्यामः कालो हि नाम भगवान् स्वयम्भूरनादिमध्यनिधनोऽत्र रसव्यापत्सम्पत्ती जीवितमरणे च मनुष्याणामायत्ते स सूक्ष्मामपि कलां न लीयत इति कालः सङ्कलयति कालयति वा भूतानीति कालः । तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशेषेणाक्षिनिमेषकाष्ठाकलामुहूर्त्ताहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनसंवत्सरयुगप्रविभागं करोति । तत्र लघ्वक्षरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेषः । पञ्चदशाक्षिनिमेषाः काष्ठा । त्रिंशत्काष्ठाः कला । विंशतिकलो मुहूर्त्तः कलादशभागश्च । त्रिंशन्मुहूर्त्तमहोरात्रम् । पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः । स च द्विविधः शुक्लः कृष्णश्च तौ मासः । तत्र माघादयो द्वादश मासा द्विमासिकमृतुं कृत्वा षडृतवो भवन्ति । ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः । मधुमाधवौ वसन्तः । शुचिशुक्रौ ग्रीष्मः । नभोनभस्यौ वर्षाः । इषोर्जौ शरत् । सहःसहस्यौ हेमन्त इति । त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरञ्च । तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्तास्तेषु भगवानाप्यायते सोमोऽम्ललवणमधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते । उत्तरञ्च शिशिरवसन्तग्रीष्मास्तेषु भगवानाप्यायतेऽर्कस्तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिनां बलमपहीयते । भवति चात्र । शीतांशुः क्लेदयत्युर्वीं विवस्वान् शोषयत्यपि । तावुभावपि संश्रित्य वायुः पालयति प्रजाः । अथ खल्वयने द्वे युगपत् संवत्सरो भवति । ते तु पञ्च युगमिति संज्ञां लभन्ते । स एष निमेषादि युगपर्य्यन्तः कालश्चक्रवत्परिवर्त्तमानः कालचक्रमुच्यत इत्येके । इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृषः षडृतवो भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपशमनिमित्तम् । ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः । तद्यथा भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः । कार्त्तिकमार्गशीर्षौ शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः । फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः । वैशाखज्यैष्ठौ ग्रीष्मः । आषाढश्रावणौ प्रावृडिति । तत्र वर्षास्वोषधयस्तरुणोऽल्पवीर्य्या आपश्चाप्रशान्ताः क्षितिमलप्रायास्ता उपयुज्यमाना नभसि मेघावतते जलप्रक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्टम्भिताग्नीनां विदह्यन्ते विदाहात् पित्तसञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयः शरदि प्रविरलमेघे वियत्युपशुष्यति पङ्केऽर्ककिरणप्रविलायितः पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति । ता एवौषधयः कालपरिणामात्परिणतवीर्य्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापश्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्यश्च ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषारपवनोपस्तम्भितदेहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्छैत्याद्गौरवादुपलेपाच्च श्लेष्मणः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविलायित ईषत्स्तब्धदेहानां देहिनां श्लैष्मिकान् व्याधीन् जनयति । ता एवौषधयो निदाघे निःसारा रूक्षा अतिमात्रं लघ्व्यो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः सूर्य्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्ष्याल्लघुत्वाद्वैशद्याच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयः प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षेरितो वातिकान् व्याधीन् जनयति । एवमेष दोषाणां सञ्चयप्रकोपहेतुरुक्तः । तत्र वर्षाहेमन्तग्रीष्मेषु सञ्चितानां दोषाणां शरद्वसन्तप्रावृट्सु च प्रकुपितानां निर्हरणं कर्त्तव्यम् । तत्र पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते, श्लैष्मिकाणां निदाघे, वातिकानां शरदि, स्वभावत एव, त एते सञ्चयप्रकोपोपशमा व्याख्याताः । तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं मध्याह्ने ग्रीष्मस्य, अपराह्णे प्रावृषः, प्रदोषे वार्षिकम्, शारदमर्द्धरात्रे प्रत्यूषसि हैमन्तमुपलक्षयेत् । एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयात् । तत्राव्यापन्नेष्वृतुष्वव्यापन्ना ओषधयो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः प्राणायुर्बलवीर्य्यौजस्कर्य्यो भवन्ति । तेषां व्यापदोऽदृष्टकारिताः । शीतोष्णवातवर्षाणि खलु विपरीतान्योषधीर्व्यापादयन्त्यपश्च, तासामुपयोगाद्विविधरोगप्रादुर्भावो मरको वा भवेदिति । तत्राव्यापन्नानामोषधीनामपाञ्चोपयोगः कदाचिदव्यापन्नेष्वप्यृतुषु कृत्याभिशापरक्षःक्रोधाधर्म्मैरुपध्वस्यन्ते जनपदाः । विषौषधिपुष्पगन्धेन वायुनोपनीतेनाक्रम्यते यो देशस्तत्र दोषप्रकृत्यविशेषेण कासश्वासवमथुप्रतिश्यायशिरोरुग्ज्वरैरुपतप्यन्ते ग्रहनक्षत्रचरितैर्वा गृहदारशयनासनयानवाहनमणिरत्नोपकरणगर्हितलक्षणनिमित्तप्रादुर्भावैर्वा । तत्र स्थानपरित्यागशान्तिकर्म्मप्रायश्चित्तमङ्गलजपहोमोपहारेज्याञ्जलिनमस्कारतपोनियमदयादानदीक्षाभ्युपगमदेवताब्राह्मणगुरुपरैर्भवितव्यमेवं साधु भवति । ऋतूनामत ऊर्द्ध्वमव्यापन्नानां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः । वायुर्वात्युत्तरः शीतो रजोधूमाकुला दिशः । नभस्तु

षारः सविता हिमानद्धा जलाशयाः । दर्पिता ध्वाङ्क्षखड्गाह्वमहिषोरभ्रकुञ्जराः । लोध्रप्रियङ्गुपुन्नागाः पुष्पिता हिमसाह्वये । शिशिरे शीतमधिकं वातवृष्ट्याकुला दिशः । शेषं हेमन्तवत् सर्वं विज्ञेयं लक्षणं बुधैः । दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः । किंशुकाम्भोजवकुलचूताशोकादिपुष्पितैः । कोकिलाः षट्पदगणैरुपगीता मनोहराः । दक्षिणानिलसंवीताः सुमुखाः पल्लवोज्ज्वलाः । ग्रीष्मे तीक्ष्णांशुरादित्यो मारुतो नैर्ऋतोऽसुखः । भूस्तप्ता सरितस्तन्व्यो दिशः प्रज्वलिता इव । भ्रान्तचक्राह्वयुगलाः पयःपानाकुला मृगाः । ध्वस्तवीरुत्तृणलताविपर्णाङ्घ्रिपपादपाः । प्रावृष्यम्बरमानद्धं पश्चिमानिलकर्षितैः । अम्बुदैर्विद्युदुद्योतप्रस्रुतैस्तुमुलस्वनैः । कोमलश्यामशष्पाढ्या शक्रगोपोज्ज्वला मही । कदम्बनीपकुटजसर्जकेतकिभूषिता । तत्र वर्षासु नद्यम्भःपूरोद्भिन्नतटद्रुमाः । वाप्यः प्रोत्फुल्लकुमुदनीलोत्पलविराजिताः । भूरव्यक्तस्थलश्वभ्रा बहुसस्योपशोभिता । नातिगर्जत्स्रवन्मेघनिरुद्धार्कग्रहं नभः । बभ्रुरुच्चः शरद्यर्कः श्वेताभ्रविमलं नभः । तथा सरांस्यम्बुजवन्ति हंसांसघट्टितैः । पङ्कशुष्कद्रुमाकीर्णा निम्नोन्नतसमेषु भूः । बाणसप्ताह्वबन्धूककाशासनविराजिता । स्वगुणैरतियुक्तेषु विपरीतेषु वा पुनः । विषमेष्वपि वा दोषाः कुप्यन्त्यृतुषु देहिनाम् । हरेद्वसन्ते श्लेष्माणं पित्तं शरदि निर्हरेत् । वर्षासु शमयेद्वायुं प्राग्विकारसमुच्छ्रयात्” ऋतुचर्याध्यायः। भा॰ प्र॰ ऋतुचर्यादि यथा “माघादिसंख्यमासाद्यैः क्रमात् षडृतवः” स्मृताः । हेमन्ते कुपिताहारो स्वाद्वम्ललवणानुपान् । गोधूमपिष्टमांसेक्षुक्षीरोत्थविकृतिर्भजेत् । नवमन्नं रसान् तैलं शौचे तप्तोदकं नरः । गर्भार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणञ्च सर्वदा । उष्णस्नानैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् । अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः । वसन्ते कुपितः श्लेष्मा ह्यग्निमान्द्यं करोत्यतः । तीक्ष्णं वमननस्यादि कवलग्रहमञ्जनम् । व्यायामोद्वर्त्तनं धूमं शौचे तप्तोदकं भजेत् । पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलमांसभुक् । गुर्वम्ल स्निग्धमधुरं दिवा स्वप्नञ्च वर्जयेत् । स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमनुपानं सशर्करम् । घृतं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति । मध्याह्ने शीतले हर्म्यात् निशि शातहिमार्चिते । लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामञ्चात्र वर्जयेत् । वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः । अग्नेः संवर्द्धकं द्रव्यं जीर्णधान्यं रसान् लघु । आन्तरं पिबेत् सद्यात् दिव्यं कौपं जलं शुचि । हृद्याम्ललवणं स्नेहं संशुष्कं क्षौद्रमेव च । नदीजलोदमन्थाहःस्वप्नायासातपांस्त्यजेत् । शरदि कुपिते पित्ते विरेकं रक्तमोक्षणम् । स्वादुतिक्तकषायैस्तु यानि तद्वत्सरोजलम् । तुषारक्षारसौहित्यदधितैलवसातपान् । अस्तीक्ष्णदिवास्वप्नप्राग्वातान् विवर्जयेत् । नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ । ऋतूनां शेषसप्ताहे सेवितव्यः परः क्रमः । तद्धि नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येन प्रवर्त्तते । अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् । व्यायामादपतर्पणादभिघातात् क्षयाज्जागरात् वेगानाञ्च विधारणादतिशुचः शैत्यादतित्रासतः । रूक्षक्षोभकषायतिक्तकटुकैरेभिः प्रकोपं व्रजेद्वायुर्वारिधरागमे परिणते चान्नेऽपराह्णेऽपि च । कट्वम्लोष्णविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासातपस्त्रीसम्पर्कतिलातसीदधिसुराशुक्तारनालादिभिः । भुक्ते जीर्यति भोजने च शरदि ग्रीष्मे सति प्राणिनाम् मध्याह्ने च तथार्द्धरात्रसमये पित्तप्रकोपं व्रजेत् । गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्यद्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिःप्रपूरैः । तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः संप्रकोपः प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते” । ५ कालमात्रे ऋतुधामशब्दे दृश्य॰। ६ तदभिमानिदेवे पु॰। ऋतव्यशब्दे दृश्य॰। ७ विष्णौ पु॰। “ऋतुः सुदर्शनः कालः” विष्णु स॰। “कालात्मना ऋतुशब्देन लक्ष्यते इति ऋतुः” भा॰। “प्रधानपुरुषक्षोभकं यत्कालाख्यं रूपं तदृतुशब्देन लक्ष्यते” आनन्दगि॰। ऋतस्य प्राप्तः अण्। आर्त्तव प्राप्तर्त्तौ त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। छन्दसि घस् भत्वाच्च गुणः। ऋत्विय तदर्थे त्रि॰। ऋतुर्देवतास्य यत्। ऋतव्य ऋतुदेवताके इष्टकादौ।

ऋतुकाल पु॰ वसन्तसमयवत् कर्म॰ राजदन्तादित्वात् ६त॰ वा। स्त्रीणां पुष्पदर्शनयोग्ये षोडशरात्रात्मके काले। “ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः” मनुः। “ऋतुकालाभिगामी स्यात्” मनुः। पर्व्वादिवर्ज्जं तत्काले च स्त्रीगमनं नियम्यते। तत्र नियमस्वरूपनिर्वाहकारणादिप्रदर्शनेन ऋत्वभिगमस्य यथानियमविधित्वं तथा भा॰ त॰ व्याख्यातेनोक्तम् यथा “स्वरुच्या क्रियमाणे तु यत्रावश्यं क्रिया क्वचित्। नोद्यते नियमस्तत्र ऋतावभिगमो यथा” मीमांसकवाक्यम्। ऋत्वभिगमनस्य परिसंख्यापरत्वनिराकरणेन नियमपरत्वं समर्थितं मिता॰ यथा।

"तस्मिन् युग्मासु संविशेदिति"। "किमयं विधिर्नियमः परिसंख्या वा। "विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति। तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या निगद्यते"। इति। उच्यते। न तावद्विधिः, प्राप्तार्थत्वात्। नापि परिसंख्या, दोषत्रयप्रसक्तेः। अतो नियमत्वमूचिरे न्यायविदः। कः पुनरेषां भेदः। उच्यते। अत्यन्ताप्राप्तप्रापणं विधिः। यथा अग्निहोत्रं जुहुयात्" "अष्टकाः कर्त्तव्याः" इति। पक्षे प्राप्तस्याप्राप्तपक्षान्तरप्रापणं नियमः। यथा "समे यजेतेति" "दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति" यागः कर्त्तव्यतया विहितः स च देशमन्तरेण कर्त्तुमशक्य इत्यर्थात् देशः प्राप्तः। स च समो विषमश्चेति द्विविधः। यदा यजमानः समे यियक्षते तदा "समे यजेतेति" वचनमुदास्ते स्वार्थस्य प्राप्तार्थत्वात्। यदा तु विषमे देशे यियक्षते तदा समे यजेतेति स्वार्थं विधत्ते स्वार्थस्य तदानीमप्राप्तत्वात्। विषमदेशनिवृत्तिस्त्वार्थिकी नोदितदेशेनैव यागनिष्पत्तेः। अनोदितदेशोपादानेन यथाशास्त्रं यागोऽननुष्ठितः स्यादिति। तथा "प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेति"। इदमपि स्यात्तदाहरणं पूर्वेण व्याख्यातम्। एकस्यानेकत्र प्राप्तस्यान्यतो निवृत्त्यर्थमेकत्र पुनर्वचनं परिसंख्या। तद्यथा। "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इत्ययं मन्त्रः स्वसामर्थ्यादश्वाभिधान्या गर्दभाभिधान्याश्च रशनाया ग्रहणे विनियुक्तः। पुनरश्वाभिधानीमादत्ते इति वचनेनाश्वाभिधान्यां विनियुज्यमानो गर्दभाभिधान्या विनिवर्त्तते। तथा "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः" इत्यत्र यदृच्छया शशादिषु श्वादिषु च भक्षणं प्राप्तम्। पुनः शशादिषु न्यायमार्थं श्वादिभ्यो निवर्त्तत इति। किं पुनरत्र युक्तं परिसंख्येत्याह। तथाहि कृतदारसंग्रहस्य स्वेच्छयैव ऋतौ गमनं प्राप्तमिति न विधेरयं विषयः। नापि नियमस्य, स्मृत्यन्तरविरोधात्। एवं हि स्मरन्ति स्मृतिकाराः "दारसंग्रहानन्तरं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचारी स्यादिति"। तत्र द्वादशरात्रात् संवत्सराद् वा पूर्वमेवर्त्तुसम्भवे ऋतौ गच्छेदेवेति नियमात् ब्रह्मचर्य्यचरणं बाध्येत। अपि च प्राप्ते भार्यार्थे वचनं विशेषणपरं युक्तम्। प्राप्तकर्त्तॄ भार्य्यागमनमिच्छवैरातौ यदि गच्छेदृतावेवेति वचनव्यक्तिर्युक्ता। किन्तु नैयमिकात् पुत्रोत्पत्तिविधेरेवर्त्तौ नित्यं गमनं प्राप्तमेवेति ऋतौ गच्छेदेवेति नियमोऽनर्थकः स्यात्। नियमे चादृष्टं कल्पनीयम्। किन्तु ऋतौ गन्तव्यमेवेति नियमेऽविहितस्य व्याध्यादिनाऽसमर्थस्यानिष्टोत्पादकयोऽर्थ उपदिष्टः स्यात्। विध्यनुवादविरोधश्च नियमे। तथा हि एकः शब्दः सकृदुच्चरितस्तमेवार्थं पक्षेऽनुवदति पक्षे विधत्ते चेति। तस्मादृतावेव गच्छेदन्यत्र इति परिसंख्यैव युक्ता। तदिदमप्यविरुद्धपादयोनानुसन्धत्ते। यतो नियम एव युक्तः पक्षे स्वार्थविधिसम्भवात्। अगमने दोषश्रवणाच्च यथाह पराशरः "ऋतुस्नातान्तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति। घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशय इति" न च विध्यनुवादविरोधोऽनुवादाभावात् विध्यर्थत्वाद्वचनस्य। तत्र हि विध्यनुवादविरोधो यत्र विधेयावधितया तद्देशानुवाद्यत्वमप्राप्ततयान्योद्देशेन विधातव्यश्चेति। यथा वाजपेयाधिकरणे पूर्वपक्षे "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति" वाजपेयलक्षणगुणविधानायविहितेन यागोऽनुवदितव्यः स एव स्वाराज्यलक्षणफलोद्देशेन विधातव्यश्चेति। न चानुवादेनेह कृत्यमस्ति। यत्तु नियमेऽदृष्टं कल्पनीयमित्युक्तं तत्परिसंख्यायामपि समानम्। अन्यतो गच्छतो दोषकल्पनात्। यत्तु नैयमिकपुत्रोत्पादनविध्यापेक्षयैव ऋतौ नित्यगमनप्राप्तेर्न नियम इति। तदसत् स ह्ययं नैयमिकः पुत्रोत्पादनविधिः। छान्दसम् "एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां लक्षण्यं पुत्रं जनयेदिति" स्त्र्यभिगमनादिकः पुत्रोत्पादनविधिरिति। तत्र गमनकरणिकाया भावनाया एव पुत्रोत्पत्तिकर्मता गम्यते। "एवं गच्छन् लक्षण्यं पुत्रं जनयेदित्यनेन" यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गं भावयेदिति। न चासन्निहितादेरयक्यार्थे विधिप्रसङ्गः सन्निहितयोरेवोपदेशात् "ऋतुस्नातां तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति" "यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छतीति" विशेषोपादानात्। स्वविशेषणानिवृत्तिस्तु नियमविधानादेव। न च विशेषणपरता पक्षे भार्यार्थविधिसम्भवात्। नापि स्मृत्यन्तरविरोधः संवत्सरात् पूर्वमेवर्त्तुदर्शने संविशतो न ब्रह्मचर्यस्खलनदोषः। यथा श्राद्धादिषु, तस्मात् स्वार्थहानिपरार्थकल्पनप्राप्तबाधरूपदोषत्रयवती परिसंख्या न युक्ता। "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः" इत्यत्र यद्यपि शशादिभक्षणस्य पक्षे प्राप्ते नियमः, शशादिषु श्वादिषु च प्राप्ते परिसंख्येति उभयसम्भवस्तथापि नियमपक्षे शशाद्यभक्षणे दोषप्रसङ्गः। श्वादिभक्षणे चादोषप्रसङ्गेन प्रायश्चित्तस्मृतिविरोध इति परिसंख्यैवाश्रिता। एतेन "श्राद्ध"

प्रातर्हि जातीनामयनं स्मृतिनोदितम्" इत्यत्रापि नियमो व्याख्यातः "नान्तरा भोजनं कुर्यादिति" च पुनरुक्तं स्यात् परिसंख्यायाम्। एवं च 'नियमे सत्यृतुकालाद्रतावितति" वीप्सा लभ्यते "निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकमप्यावर्त्तत" इति न्यायात्। "यदा कामो भवेदित्यपि" नियम एवानृतावपि स्त्रीकामनायां सत्यां स्त्रियमभिरमयेदेवेति"। "ऋतावुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम्" इत्येतदपि गौतमीयं सूत्रद्वयं नियमपरमेव। ऋतावुपेयादेवानृतावपि स्त्रीकामनायां प्रतिषिद्धवर्जमुपेयादेवेत्यत्रमतिप्रसङ्गं नेति"। "ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा। पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया" इति च मनुना अन्यकाले स्त्रीकामनया गमनस्योक्तेः 'यथा कामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्" या० अन्यकाले स्त्रीगमनोक्तेश्च न परिसंख्यापरत्वम्। तासां स्त्रीणां वरश्च इन्द्रदत्तः। स च मिता० श्रुतौ दर्शितो यथा "ता अब्रुवन् वरं वृणीमहै ऋत्वियात् प्रजां विन्दामहै काममाविजनितोः सम्भवामेति तस्मादृत्वियाः स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममाविजनितोः सम्भवन्तीति वरं वृतं ह्यासाम्" इति तासां वरलाभश्च "भवतीनां कामविहन्ता पातकी स्यादिति" इन्द्रेण तासां वरो दत्तः। इन्द्रस्य ब्रह्महत्यायाः भागत्रयः स्त्रीभिर्गृहीतोऽभूत् तेन प्रीतेन तासां वरदानम् भारतादौ वर्णितम्।

क्रतुग्रह पु० ऋतूनां ग्रहः पात्रभेदग्रहणं यत्र। यागभेदे तत्प्रकारादि कात्या० ९,१३ श्रौ० दर्शितो यथा "उपविष्टेऽच्छावाके" इत्युपक्रम्य। "ऋतुपात्रैश्चरतः" १सू०। "अच्छावाके सदः प्रविश्य स्वस्थ धिष्ण्यस्य पश्चादुपविष्टे अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ऋतुपात्रैश्चरतः। अस्मिन्नेवावसरे पत्नीयजमानाभ्यामृत्विग्भिश्च जायमाने च हते भार्यावभागपरिहरणाजिनयामपशीतादिमोकरादिभागमागादेवायमागमाशनानि कर्त्तव्यानि तत्र ऋतुग्रहप्रचारः। अथ "ऋतुग्रहप्रचारस्य विधिमुपदिशति" कर्कः। "द्रोणकलशादुपयाम-गृहीतोऽसि मधवे त्वेति द्वादशप्रतिमन्त्रम्" २सू०। "ऋतुग्रहान् गृह्णीतः द्रोणकलशादिति नियमार्थमुक्तम्। मन्त्रविभागमाह" कर्कः "अध्वर्युः पूर्वः" ३सू०। पूर्वमन्त्रः। "सर्वेषां मन्त्रयुग्मानां पूर्वोमन्त्रोऽध्वर्योः स्यात्" कर्कः। "उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुः" ४सू०। "युगपत्प्रथमौ गृह्णीतः" ५सू०। "उत्तमौ च" ६सू०। "व्यत्यासम्" ७सू०

"मध्ये न युगपत् प्रचरणं च सर्वेषाम्" ८सू०। "सर्वेषाम् द्वादशानामप्यृतुग्रहाणां प्रचरणं यागानुष्ठानं चकारात् व्यात्यासं व्यात्यासेनैव पूर्वमध्वर्योः ततः प्रतिप्रस्थातुः। पुनरध्वर्योः पुनःप्रतिप्रस्थातुरित्येवं सर्वेषामपि। स व्यत्यासः कथं कर्त्तव्य इत्यपेक्षायामाह। "निष्क्रामत्येकः प्रविशतीतरः" ९सू०। "हविर्धानमध्यात् अपरो हविर्धानं प्रविशति" कर्कः। "उत्तरउत्तरः प्रतिप्रस्थाता परकालत्वात्" १०सू०। अत्र ग्रहणे प्रचरणे च देशतः कालतश्च प्रतिप्रस्थाता उत्तरो भवेत् कुतः अपरकालत्वात् प्रतिप्रस्थातृमन्त्राणां पश्चात्कालीनत्वात् परकालत्वादिति केचित् स एवार्थोऽस्मिन्नपि पाठे "उभयतोऽध्वर्युं पात्रेण परिगृह्णाति" ११सू०। उभयत इति "स वै हविर्धानाद्विनिष्क्रामन्तं हविर्धाने प्रविशन्तं चाध्वर्युं प्रतिप्रस्थाता पात्रेण परि गृह्णाति अव्यवायार्थं पात्रमध्वर्योर्दक्षिणतोहरति सव्यमुत्तरतो वार्त्तिकार्थः मानवे "हुत्वा गृहीत्वा च प्रतिप्रस्थाता दक्षिणेनाध्वर्युमभिप्रपद्य पात्रं हरति नान्योऽन्यमभि प्रपद्येते येवे पूर्वस्योत्तरमभि परिगृह्णीतः" इति काठके "प्रपद्यमानः प्रतिप्रस्थाता दक्षिणेनाध्वर्योः पात्रं हरेदुत्तर एव सञ्चरेदिति" कर्कः। "सर्वहुताः प्रागुत्तमाभ्याम्" १२सू०। "उत्तमाभ्यामेकादशद्वादशाभ्यां प्राग्ये दश ऋतुग्रहाः ते सर्वहुताः कार्याः सकृदेव सर्वं होतव्यम् अनुवषट्कारोऽपि न भवति" कर्कः। "ऋतुनेति षट् प्रेष्यतः" १३सू०। "आद्येषु षट्सु ऋतुग्रहयागेषु ऋतुना प्रेष्येत्येवं संप्रायत्यं प्रेष्यतः" कर्कः। "ऋतुभिरिति चतुरः पात्रमुख्ये विपर्यस्य" १४सू०। "ततः पात्रमुखयोर्विपर्यासं कृत्वा सप्तमाष्टमनवमदशमेषु ऋतुयागेषु ऋतुभिः प्रेष्येत्येवं प्रथाकारं प्रेष्यतः मानवे 'ऋतुना प्रेष्येति षड्भिः प्रचरतो यतो हुतम्। ततः पात्रे गृहीत्वा ऋतुभिः प्रेष्येति चतुर्भिर्यथादितस्तथा गृहीत्वा ऋतुना प्रेष्येति द्वाभ्यामिति" अत्र प्रस्ताषस्येण होमः। ततश्चतुर्थां पात्रमूलेन होमोऽयं हुत्वा गृहीत्वा उत्तमयोः पुनरप्येवं ग्रहणमपि पात्रमुखयोर्विपर्यास एव कार्यम्" कर्कः। "षडुत्तमौ" १५सू० "उत्तमावेकादशद्वादशावृतुग्रहौ षडृत् प्रचरतः तेन पात्रयोरप्येण होमः ऋतुना प्रेष्येति चेन्नेत्यतिना गृह्यते कःपुनर्मन्त्रार्थः ऋतुना इत्येवं रूपां तृतीयैकवचनान्तर्तुशब्दयुक्तां याज्यां प्रेष्यतश्च ऋतुनेत्येतत्पदयुक्तेन प्रैषेण वा एवमृतुभिः प्रेष्येत्यपि" कर्कः। "य-

यजमानः प्रेषितो होतरेतद्यजेति ब्रूयात्" १६सू० । "द्वादशे ऋतुग्रहे स्तुपते ! यजेत्येवं प्रयाक्या प्रेषितो यजमानः होतरेतद्यजेति एवं ब्रूयात् तदन्तां यजमानयाज्यां होता ब्रूयात्" कर्कः । "अध्वर्यू च" १७सू० "एकादशे ऋतुग्रहे प्रयाक्या अध्वर्यू यजतमित्येवं प्रेषिताध्वर्यू होतरेतद्यजेति एवं ब्रूयाताम् तत्र तद्याज्यामपि होतैव ब्रूयात् । शाखान्तरे तु विकल्पेन होतुः प्रैषं स्वयं वा याज्यापठनमित्येवक्रमस्ति । मानवे "एकादशे प्रैषेऽध्वर्यू यजतमित्युक्ते तयोरन्यतरो मध्यमस्य परिधेः पश्चादुपविश्य ये यजामहेऽश्विनाध्वर्यू आध्वर्यवादृतुना सोमं पिबतां वौषडिति प्रैषेण यजेदग्ने चेद्वा । ये यजामहेऽश्विना पिबतं मधु दीद्यग्नी शुचिव्रत ऋतुना यज्ञवाहसा वौषडित्यनवानं यजेति होतरेतद्यजेति वा न प्रेष्यन्नुत्तमे प्रैषे यजमानस्य याज्यानि प्रैषो वेति" काठके विशेषः "द्वारे हविर्धानस्योपविश्याध्वर्यू यजतमित्युक्तेऽश्विनाध्वर्यू यजतम् आध्वर्यवादृतुना सोमं पिबतमिति होतारं वा प्रेष्ये होतरेतद्यजेति यद्याध्वर्यू यजेतां होता यदेव चरेदिति" कर्कः । "त्रयोदशं गृह्णीयादित्युपयामगृहीतोऽस्यंहस्पतये त्वेति" १८सू० । शत० ब्रा० ४,३,१,२, द्वादशादिग्रहपक्षे चैतद्दर्शितो यथा "सर्वेऽच्छावाके । ऋतुग्रहैश्चरन्ति तद्यत् सर्वेऽच्छावाके ऋतुग्रहैश्चरन्ति मिथुनं वा अच्छावाक ऐन्द्राग्नो ह्यच्छावाको द्वौ हीन्द्राग्नी द्वन्द्वं हि मिथुनं प्रजननं स एतस्मान्मिथुनात् प्रजननादृतून् संवत्सरं प्रजनयति यद्वेव सर्वेऽच्छावाके ऋतुग्रहैश्चरन्ति सर्वं वा ऋतवः संवत्सरः सर्वमेवैतत् प्रजनयति तस्मात् सर्वेऽच्छावाके ऋतुग्रहैश्चरन्ति तान्वै द्वादश गृह्णीयात् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य तस्माद्द्वादश मासा इति द्वादश त्वेव गृह्णीया देवैव सस्मृत् । त्रयोदशमाहुः गृह्णीयात् प्रजापतिर्वै त्रयोदशकश्चः स एतस्मात् प्रजापतेरृतून् संवत्सरं प्रजनयति उभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्यां गृह्णाति । कुतस्तयोरन्तौ ऐ उभयतोमुखौ तस्मादयमनन्तः संवत्सरः परिप्लवते नं गृहीत्वा न सादयति तस्मादयमसन्नः संवत्सरः नानुवाक्यमन्वाह । भवति वाऽऋतुरनुवाक्यवान्नौदेवावयङ्गतुर्यदि दिशा यदि नक्तं नानुवषट्करोति नेदृतून् प्रवृञ्जा इति यदेव प्रथमौ ग्रहौ गृह्णीत यदेतस्मादिदमेवैतत् सर्वं संवत्सरेण परिगृह्णीतस्मादिदं सर्वं संवत्सरेण परिगृहीतम् । निरेवान्यतरः क्रामति प्रान्यतरः पद्यते तस्मादिमेऽन्यस्त्रोमासा यन्त्यथ यदुभौ वा सह निष्क्रामेतामुभौ वा सह प्रपद्येयातां पृथगुहैवेमे मासा ईयुस्तस्मादितरेतान्यतरः क्रामति प्रान्यतरः पद्यते । तौ वा ऋतुनेति षट् प्रचरतः । तद्देवा ऋतूनसृजन्तर्तुभिरिति चतुस्तद्वाभिमनुजन्त स यद्वैतावदेवाभविष्यद्यावदेवाभविष्य अथयत्खलु तौ वा ऋतुनेत्युपरिष्टादुद्विचरतः । तद्देवाः परस्तादर्वाद्दुस्तस्मादिदमर्वाग्वृतम् ओऽवभ्विता । ऋतुनेति वै देवाः मनुष्यानसृजन्तर्तुभिरिति पशूंस्तद्यत् तन्मध्ये येन पशूनसृजन्त तस्मादिमे पशव उभयतः परिगृहीता वशमुपेता मनुष्याणाम् । तौ वा ऋतुनेति षट् प्रचर्य इतरथा पात्रे विपर्यस्येते ऋतुभिरिति चतुश्चरित्वेतरथा पात्रे विपर्यस्येते अन्यतरत एव तद्देवा अङ्गरसृजन्तान्यतरतोऽस्मिमन्यतरतएव तद्देवा मनुष्यानसृजन्तान्यतरतः पशून् । अथातो गृह्णात्येव उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेत्याध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि माधवाय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव वासन्तिकौ स यद्वसन्त ओषधयो जायन्ते वनस्पतयः पच्यन्ते तेनो हैतौ मधुश्च माधवश्च । उपयामगृहीतोऽसि शुक्राय त्वेत्याध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि शुचये त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव ग्रैष्मौ स यदेतयोर्बलिष्ठं तपति तेन हैतौ शुक्रश्च शुचिश्च । उपयामगृहीतोऽसि नभसे त्वेत्याध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि नभस्याय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव वार्षिकावमुतो वै दिवो वर्षति तेनो हैतौ नभश्च नभस्यश्च । उपयामगृहीतोऽसि इषे त्वेत्याध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽस्यूर्जे त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव शारदौ स यच्छरद्यूर्गेव ओषधयः पच्यन्ते तेनो हैताविषश्चोर्जश्च । उपयामगृहीतोऽसि सहसे त्वेत्याध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि सहस्याय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव हैमन्तिकौ स यद्धेमन्त इमाः प्रजाः सहसेव स्वं वशमुपनयते तेनो हैतौ सहश्च सहस्यश्च । उपयामगृहीतोऽसि तपसे त्वेत्याध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि तपस्याय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव शैशिरौ स यदेतयोर्बलिष्ठं श्यायति तेनो हैतौ तपश्च तपस्यश्च । उपयामगृहीतोऽस्यंहस्पतये त्वेति त्रयोदशं ग्रहं गृह्णाति यदि त्रयोदशं गृह्णीयादथ प्रतिप्रस्थाताध्वर्योः पात्रे संस्रवमवनयत्यध्वर्युर्वा प्रतिप्रस्थातुः पात्रे संस्रवमवनयत्याहरति भक्षम् । अथ प्रतिप्रस्थाता सञ्चितेन पात्रेण ऐन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति तद्यदसञ्चितेन पात्रे-

ऐन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति न वा ऋतुग्रहाणामनु वषट्कुर्वन्त्येतेभ्यो वा ऐन्द्राग्नं ग्रहं गृहीष्यन् भवति तदासैन्द्राग्ने नैवानुवषट्कृता भवन्ति यद्वैन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति सर्वं वा इदं प्राजीजनद्य ऋतुग्रहानग्रहीत् इदं सर्वं प्रजनय्येदमेवैतत् सर्वं प्राणोदानयोः प्रतिष्ठापयति तदिदं सर्वं प्राणोदानयोः प्रतिष्ठितमिन्द्राग्नी हि प्राणोदानाविमे हि द्यावापृथिवी प्राणोदानावनयोर्हीदं सर्वं प्रतिष्ठितम्। यद्वैन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति। सर्वं वा इदं प्राजीजनद्य ऋतुग्रहानग्रहीत् इदं सर्वं प्रजनय्यास्मिन्नेवैतत् सर्वस्मिन् प्राणोदानौ दधाति ताविमावस्मिन् सर्वस्मिन् प्राणोदानौ हितौ। अथातो गृह्णात्येव। इन्द्राग्नी आगतं सुतं गीर्भिर्नभोवरेण्यम्। अस्य पातं धियेषिता। उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वैष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वेति सादयतीन्द्राग्निभ्यां ह्येनं गृह्णाति। अथ वैश्वदेवग्रहं गृह्णाति। सर्वं वा इदं प्राजीजनद्य ऋतुग्रहानग्रहीत् यद्वैतावदेवाभविष्यन्न प्राजनिष्यन्त। अथ यद्वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति। इदमेवैतत् सर्वमिमाः प्रजा यथायथं व्यवसृजति तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते शुक्रपात्रेण गृह्णात्येष वै शुक्रो य एष तपति तस्य वै रश्मयो विश्वे देवास्तस्माच्छुक्रपात्रेण गृह्णाति। अथातो गृह्णात्येवो मासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत। दाश्वांसो दाशुषः सुतम् उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयति विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णाति"।

ऋतुथा अव्य० थोभार्थे था० थाल्। काले काले इत्यर्थे "अतस्त ऋतुथा पर्वं शमितारो विशासत" यजु० २१,४०, "ऋतुथा ऋतौ ऋतौ काले काले" वेददी०। "या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि" ऋ० १,१६२,१८।

ऋतुपति पु० ६त०। वसन्तकाले तस्य सर्वर्त्तुषु प्रथमत्वात् "ऋतूनां कुसुमाकरः" गीतायां भगवद्विभूतित्वोक्तेश्च तथात्वम्। ऋतुनाथादयोऽप्यत्र। [मेवर्त्तुपर्य्यये" मनुः।

ऋतुपर्य्यय पु० ६त०। ऋतूनां परिपाट्या गमने। "स्वय-

ऋतुपा पु० ऋतून् पाति निर्वाहकतया, ऋतुषु सोमं पिबति ऋतुभिर्देवैः सह सोमं पिबतीति वा पा-पालने पा-पाने वा क्विप्। यज्ञपालके तथाभूतसोमपातरि च। १इन्द्रे "उत ऋतुभिर्ऋतुपाः पाहि सोममिन्द्र!" ऋ० २,४०,२ २ऋतुयाजदेवे च। "सजोषा इन्द्र! वरुणेन सोमम् सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः। अग्रेपाभिर्ऋतुपाभिः सजोषाः" ऋ० ४,३४,७। "ऋतुपाभिः ऋतुयाजदेवैः" भा०

ऋतुपात्र न० ऋतूनुद्दिश्य पात्रम्। आश्वत्थे श्रीपर्णोद्भवे वा यज्ञिये यज्ञरूपे पात्रभेदे तदाकारश्च "ऋतुपात्रे पूर्वे स्रुक्पुष्कराकृती उभयतोमुखे काश्मर्य्यमये आश्वत्थे वा" कात्या० ९,२,१२ उक्तः। "पूर्वे आग्रयणस्थाल्याः पूर्वे द्वे ऋतुग्रहपात्रे योजनीये स्रुक्पुष्करस्येवाकारोऽनयोस्ते अग्रे मूले च मुखं ययोस्ते द्विमुखे इत्यर्थः। काश्मर्य्यमये श्रीपर्णीवृक्षविकारे आश्वत्थे वा पिप्पलवृक्षकाष्ठनिर्म्मिते वा" कर्कः। "तद्यत्रैतत्तृतीयात् गृह्णातीत्युपक्रम्य। "तस्मादाश्वत्थे ऋतुपात्रे स्यातां काश्मर्य्यमये त्वेव भवतः" शत० ४,३,१,४।

ऋतुप्राप्त त्रि० ऋतुलभ्योऽस्य पुष्पादिः प्राप्तोऽनेन निष्ठान्तस्य परनि०। फलेग्रहौ अवन्ध्यवृक्षे।

ऋतुबल पु० ऋतौ ऋतुभेदे बलं यस्य। शिशिरादिषु बलयुक्तरव्यादिग्रहेषु ते च यथा। "शशिशुक्रकुजेन्दुगुरवः शिशिरादिषु। भवन्ति कालबलिनो सौम्ये स्वर्त्तौ तथैव च" ज्यो०।

ऋतुमत् त्रि० ऋतुतत्कालयोग्यप्रशस्तपुष्पफलादिभोग्यतयाऽस्त्यस्य ऋतु+प्राशस्त्ये मतुप्। १प्रशस्तर्त्तुफलपुष्पभोक्तरि। "कल्पन्ते ह्यस्मा ऋतव ऋतुमान् भवति य एवं विद्वानृतुषु पञ्चविधं सामोपास्ते" छा० उ०। "आर्त्तवै भोगैश्च सम्पन्नो भवति" भा०। ऋतुकाले २यजनीयपितृभेदे पु०। "अग्निष्वात्तानृतुमतो हवामहे" यजु० १९,६१। ऋतुः स्त्रीरजःकालः प्राप्तत्वेनास्त्यस्याः मतुप् स्त्रियां ङीप्। ३आर्त्तववत्यां स्त्रीधर्म्मिण्यां स्त्रियाम् "काममामरणात् तिष्ठेत् गृहे कन्यर्त्तुमत्यपि" मनुः। "तत्र प्रथमदिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां भवति" सुश्रु०। "उपाध्यायानी ते ऋतुमती उपाध्यायश्च प्रोषितोऽस्या यथायमृतुर्वन्ध्यो न भवति तथा क्रियताम्" भा० आ० ३अ०। ऋतुमत्या धर्म्मश्च आर्त्तवशब्दे उक्तः। विशेषस्त्वयम् "स्त्रीधर्म्मिणी त्रिरात्रन्तु स्वं मुखं नैव दर्शयेत्। स्ववाक्यं श्रावयेन्नापि यावत् स्नाता न शुद्धितः। सुस्नाता भर्त्तृवदनमीक्षतेऽन्यस्य न क्वचित्। अथ वा मनसि ध्यात्वा पतिं भानुं विलोकयेत्" काशीख०।

ऋतुमयी स्त्री० ऋतुप्रचुरा चितिः ऋतु+प्राचुर्य्ये मयट् ङीप्। ऋतुप्रधाने चितिभेदे तदुपधानप्रकारः शत० ब्रा० ८,१,२,१० उक्तः यथा "अथ उत्तरतः पीयूषाणां प्रथमा, वर्षा द्वितीया, हेमन्तस्तृतीया, हेमन्तश्चतुर्थी, वर्षाः पञ्चमी

ग्रीष्मः षष्ठी, ग्रीष्मः सप्तमी, वर्षा अष्टमी, हेमन्तो नवमी, यजमान एवास्य दशमी सएष यजमान एतस्यां विराज्यधिरूढः प्रतिष्ठितः ऋतुमय्यामर्व्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति"

ऋतुमुख न० ६त०। गौणचान्द्रमासप्रथमदिने प्रतिपद्रूपे तिथिभेदे। "चातुर्मास्येषु चर्त्तुमुखश्रुतेः" कात्या० १,२,१२। "चातुर्मास्येषु च न यथाकाम्यम् कुतः ऋतुमुखश्रुतेः 'ऋतुमुखे ऋतुमुखे चातुर्मास्यैर्यजेतेति' श्रोत्राश्रवणात् ऋतोर्मुखं प्रथमदिनं प्रतिपत् तत्रेत्यर्थः। अत एव वैश्वदेववरुणप्रघासादीनि चातुर्मास्यपर्व्वाणि प्रतिपद्येव क्रियन्ते न पौर्णमास्यामित्यवसीयते यतः प्रतिपदेव चर्त्तुमुखं न पौर्णमासीति तथा च श्रूयते" "एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्व्वा मुखतएव तत् संवत्सरमारभते" शत०ब्रा०६,२,१,१७, कर्कः। "द्वे ह वै पौर्णमास्यौ द्वे अमावस्ये" इति श्रुतेः योत्तरा पौर्णमासी कृष्णप्रतिपदित्यर्थः। तथा च पौर्णमास्यां दीक्षा प्रतिपदि पौर्णमास्येष्टिसमापनम् ऋतुसन्धिशब्दे विवृतिः। एतच्च पौर्णमासेष्टिविषयम् अमावास्येष्टौ दर्शएव दीक्षा शत० ब्रा० ६,२,२,२०,२६. "अमावास्यायां दीक्षते" इत्युपक्रम्य "या प्रथमामावास्या तस्यां दीक्षित एतद्वै संवत्सरस्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तदारभते" २०इत्युक्तेः।

ऋतुराज पु० ऋतूनां राजा ६त० टच् समा०। वसन्ते ऋतौ

ऋतुलिङ्ग न० ६त०। वसन्तादिषु जायमाने चूतमञ्जर्य्यादिरूपे तच्चिह्ने "यथर्त्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्त्तुपर्य्यये" मनुः। तच्चिह्नानि च ऋतुशब्दे दर्शितसुश्रुतवाक्यादवगम्यानि।

ऋतुवृत्ति पु० ऋतूनां वृत्तिः पर्य्यायेणावर्त्तना यत्र। वत्सरे त्रिका०। ६त०। २ऋतुधर्म्मे स्त्री।

ऋतुशस् अव्य० कारकार्थे ऋतु+शस्। ऋतौ ऋतौ इत्याद्यर्थे "यद्विप्रस्य ऋतुशोदेवयानम्" ऋ० १,१६२,४। "ऋतुशः ऋतावृतौ काले काले" भा० "ऋतिं होतार ऋतुशो यजन्ति" यजु० २१,५७। ऋतुशः काले काले" वेददी०।

ऋतुष्ठा(स्था) त्रि० ऋतौ तिष्ठति स्था–क्विप् वेदे षत्वं लोके तु न। वसन्तादिषु स्थायिनि। "ऋतवः स्थ ऋतावृधः ऋतुष्ठाः स्थ ऋतावृधः" यजु० १७,२,।

ऋतुसंहार पु० ऋतूनां संहारः समूहोवर्ण्यत्वेन यत्र। कालिदासप्रणीते काव्यभेदे।

ऋतुसन्धि पु० ऋत्वोः सन्धिः। दर्शान्तमुख्यचान्द्रमासपक्षे १दर्शे, पौर्णमास्यान्तगौणचान्द्रमासपक्षे २पौर्णमास्याम्। ऋतोर्मासद्वयघटितत्वात् मासस्य च पर्व्वसन्धियुक्तत्वेन पर्व्वसन्धिरेव ऋतुसन्धिः अतः प्रसङ्गात् पर्व्वसन्धिर्निरूप्यते स च कालमा० उक्तः यथा "कुहूप्रतिपत्क्षामां अक्षरोच्चारणपरिमितः कालः सन्धिरित्युच्यते कुहूलवद्वयपरिमितः कालः तदेतदुक्तं भगवतीपुराणे "अनुमत्याश्च राकायाः सिनीवाल्याः कुहूं विना। एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूः स्मृतेति" तत्र लवस्वरूपं ग्रन्थान्तरे दर्शितम् "अक्षरार्द्धचतुर्भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते। त्रुटिद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयमिति" एवं च सति त्रुटिशब्दाभिधेयानां भागानां चतुष्टयं लवद्वयरूपं अक्षरार्द्धसमं भवति तस्मिन् अक्षरार्द्धपरिमिते काले एकः पर्व्वणोभागः, द्वितीयः प्रतिपदः, तदुभयं मिलित्वा सन्धिर्भवति कुहूप्रतिपदोः सन्धिस्तु पूर्व्वस्मात् द्विगुणः अक्षरद्वयपरिमितत्वात् मत्स्यब्रह्माण्डपुराणयोः "राका चानुमतिश्चैव सिनीवाली कुहूस्तथा। एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूस्तथा। कुह्विति कोकिलेनोक्ते यावान् कालः समाप्यते। तत्कालसंमिता चैषा अमावस्या कुहूः स्मृता। इत्येव पर्व्वसन्धीनां कालोयोद्विविधः स्मृत" इति।

एवं सन्धौ निरूपिते सति योऽयं प्रक्रान्तोविचारस्तत्र सन्धिरेवेष्टिकाल इति तावत् प्राप्तम् "सन्धौ यजेतेति" श्रुतेः नैवं सूक्ष्मत्वात्तत्र यागानुष्ठानानुपपत्तेः का तर्हि श्रुतेर्गतिः पार्श्वद्वयलक्षणेति ब्रूमः यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः प्रवाहेऽनुपपन्नस्तत्समीपं तीरं लक्षयति तथा सन्धिशब्दोऽपि पार्श्वद्वयं लक्षयतु। अतएव श्रुत्यन्तरं "सन्धिमभितो यजेतेति" बौधायनोऽपि "सूक्ष्मत्वात् सन्धिकालस्य सन्धेर्विषय उच्यते। सामीप्यं विषयं प्राहुः पूर्व्वेणापरेण चेति" अत्र पूर्व्वापरशब्दाभ्यां सन्धेः प्राचीनं प्रतिपद्दिनं चाभिधीयते। तत्र पूर्व्वस्मिन् पर्व्वदिने प्रयोगप्रारम्भः नोत्तरस्मिन्, प्रतिपद्दिने यागसमाप्तिः अन्वाधानमिध्माबर्हिःसम्पादनमग्निपरिग्रहणमुपवसथं चेत्येवमादि प्रयोगप्रारम्भः स पूर्व्वेद्युरनुष्ठेयः तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते "पूर्व्वेद्युरिध्माबर्हिः करोति यज्ञमेवारभ्य गृहीत्वोपवसतीति" शतपथब्राह्मणेऽपि "पूर्व्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्यजतीति" तत्र पञ्चदं नामाध्वर्युणा आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निषु "ममाग्ने वर्च्च" इत्यादिभिर्मन्त्रैः समिदाधानलक्षणे अन्वाधाने क्रियमाणे पार्श्ववर्त्तिना यजमानेनापि ममाग्नीत्यादीनां मन्त्राणां पठनं तदिदं पर्व्वदिने क्रियते। प्रतिपद्दिने तु "बर्हिषे त्वा देवेभ्य" इ-

स्तादिभिरध्वर्य्युर्हस्तप्रक्षालनतण्डुलनिर्वापपुरोडाशप्रदानादि कञ्चप्रधानं करोति तदिदं यजनम् । एतदेवाभिप्रेत्य गोभिल आह "पञ्चान्ता उपवस्तव्याः पञ्चादयोऽपि यष्टव्याः" इति अत्रोपवासशब्देन न्युपस्तरणादिर्विवक्षितः तस्मिन् क्रियमाणे यजमानसमीपे देवतानां निवासात् तदेतत्तैत्तिरीयब्राह्मणे दर्शितम् "उपास्मिन् श्वो यक्ष्यमाणे देवताः वसन्ति य एवं विद्वानग्निमुपस्तृणातीति" उपवासशब्दाभिधेयस्य पर्व्वदिने कर्त्तव्यस्यान्वाधानादेः पर्व्वणि चतुर्थ यदिति आद्यास्त्रयोऽंशा विहितः कालः न तु चतुर्थोऽंशः यागशब्दाभिधेयस्य पुरोडाशप्रदानादेः पूर्व्वोक्तः पर्व्वचतुर्थोऽंशः प्रतिपदंशास्त्रयश्च विहितः कालः न तु प्रतिपदश्चतुर्थोऽंशः । तदेतदाह लौगाक्षिः "त्रीनंशानौपवस्थ्यस्य यागस्य चतुरो विदुः । द्व्यंशावुत्सृजेदन्त्यौ यागे च व्रतकर्म्मणोरिति" तमेतं यज्ञकालं वत्सपाद्योऽप्याह "पञ्चदश्याः परः पादः पञ्चाद्रेः प्रथमास्त्रयः । कालः पार्व्वणयागे स्यादन्त्ये तु न विद्यत इति" वृद्धशातातपोऽपि "पर्व्वणो यश्चतुर्थोऽंश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः । यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिरिति" अत्र प्रातरिति विशेषणात् सूर्य्योदयस्योपरि मुहूर्त्तत्रयं यागकाल इत्युक्तं भवति प्रतिपदश्चतुर्थांशं निषेधति कात्यायनः "न यष्टव्यं चतुर्थेऽंशे यागैः प्रतिपदः क्वचित् । रक्षांसि तद्धि लुम्पन्ति श्रुतिरेषा सनातनीति" तदेवं पर्व्वण्यन्वाधानादिकं प्रतिपदि चेष्टिरिति सन्धिपार्श्वयोरुभयोः प्रारम्भपरिसमाप्ती व्यवस्थिते । यदा पर्व्वप्रतिपदावुदयमारभ्य सम्पूर्णतिथी भवतः तदा न सन्देहः यदा तु खण्डतिथी तदा निर्णयोऽभिधीयते तत्र गोभिलः "आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्व्वप्रतिपदोर्भवेत् । तदहर्यागमुक्तेत परतश्चेत् परेऽहनि । पर्व्वप्रतिपदोः सन्धिरर्वागावर्त्तनाद्यदि । तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्व्वेद्युरुपक्रमः । आवर्त्तनात् परः सन्धिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः । परेद्युरिष्टिरित्येष पर्व्वद्वयविनिश्चयः" इति आवर्त्तनमह्नो मध्यभागः । लौगाक्षिरपि "पूर्व्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने यदि पर्व्व समाप्यते । उपोष्य तत्र पूर्व्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते ॥ अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्व्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यते" इति एषु वचनेषु मध्याह्नादिशब्दा यौगिकाः न तु पञ्चधा विभागमाश्रित्य प्रवृत्ताः यथा सप्तह्नो मध्यो मध्याह्न इति व्युत्पत्तेरावर्त्तनं मध्याह्नशब्देनाभिधीयते अतएव गोभिलेनावर्त्तनशब्दः प्रयुक्तः शातातपेनापि मध्यमशब्दः प्रयुक्तः "पूर्व्वाह्णे मध्यमे वापि यदि पर्व्व समाप्यते । तदोपवासः पूर्व्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते" इति अह्नोऽपरो भागोऽपराह्णः अतस्ताभ्यां शब्दाभ्यामावर्त्तनात् पूर्व्वोत्तरभागावभिधीयेते । वाजसनेयिनान्तु विशेषमाह भाष्यार्थसंग्रहकारः "मध्यंदिनात् स्यादहनीह यस्मिन् प्राक् पर्व्वणः सन्धिरियं तृतीया । सा वर्द्धिका वाजसनेयिनस्तु तस्यामुपोष्याथ परेद्युरिष्टिरिति" आवर्त्तनादूर्द्ध्वमस्तमयादर्व्वाक् यदा सन्धिर्भवति तदाहःसन्धिमती तिथिः प्रथमा, रात्रौ सन्धिश्चेत् सा तिथिर्द्वितीया उभे अपि च पूर्व्वाह्णे सन्धिमती पर्व्वतिथिस्तृतीया भवति तस्यां तृतीयतिथौ पर्व्वकालस्याल्पत्वात् वार्द्धिकेत्युच्यते । शाखान्तराध्यायिनामीदृशे विषये पूर्व्वेद्युरन्वाधानादिकं सन्धितिथाविष्टिर्वाजसनेयिनान्तूत्तरतिथाविष्टिः एवं सति वाजसनेयिनां न क्वापि सन्धिदिनात् पूर्व्वेद्युरन्वाधानादिकमस्ति सोऽयं विशेषः आवर्त्तने ततः पुरा वा यदा सन्धिर्भवति तदा वाजसनेयिव्यतिरिक्तानां पर्व्वचतुर्थांशे इष्टिः प्राप्नोति तत्र विशेषमाह गार्ग्यः "प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते । पुनः प्रणीय कर्त्तव्या यागविच्छेदितैरिति" पर्व्वचतुर्थांशः प्रतिपदस्त्रयोऽंशाश्च यागकालत्वेन विहिताः । अत्र पर्व्वचतुर्थांशस्य विषय उदाहृतः प्रतिपदंशानां विषय उदाह्रियते । उषःकाले सन्धौ प्रतिपदः प्रथमांशो यागकालः निशीथे सन्धौ द्वितीयांशः रात्रिप्रारम्भे सन्धौ तृतीयांशः अनेनैव न्यायेनापराह्णे सन्धौ प्रतिपच्चतुर्थांशस्य यागकालत्वं प्राप्नोति तच्च प्रतिषिद्धं "न यष्टव्यं चतुर्थेऽंशे" इति स्मृतेः अतस्तादृशे विषये याग एव लुप्येतेति चेन् मैवं वृद्धशातातपेन प्रतिप्रसवाभिधानात् "सन्धिर्यद्यपराह्णे स्यात् यागं प्रातः परेऽहनि । कुर्य्यात् प्रतिपद्यागे चतुर्थेऽपि न दुष्यतीति" एवं तर्हि प्रतिषेधो निर्विषयः स्यादिति चेन्नैवं सद्यस्कालविषये चरितार्थत्वात् तं च विषयं दर्शयति कात्यायनः "सन्धिश्चेत् सङ्गवादूर्द्ध्वं प्राक्पर्य्यावर्त्तनाद्रवेः । सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिरिति" भाष्यार्थसंग्रहकारोऽपि "अन्वाहितियास्तरणोपवासः पूर्व्वेद्युरेते खलु पौर्णमास्याम् । आवर्त्तनात् प्राग्यदि पर्व्वसन्धिस्तदैव यागः क्रियते समस्तः" इति । आपस्तम्बोऽपि "पौर्णमासीमन्वाधानपरिस्तरणोपवासाः सद्यो वा सद्यस्कालायां सर्व्वं क्रियते" इति सङ्गवावर्त्तनयोर्मध्ये पौर्णमासीप्रतिपदोः सन्धौ सति पूर्व्वोदाहृतवचनैः सन्धिदिनात् पूर्व्वेद्युरन्वाधानादिकं प्राप्तं तच्च

पद्यस्तावगाक्य: सन्धिदिन उत्कृष्यते । सन्नीहये विषये सन्धिदिनात् परदिने याग उत्कृष्यतां तथा सत्यपराह्ला-दिसन्धिविषयान्वाधानयागयोर्दिनभेदो भविष्यति । अस्ति च दृष्टान्तः वाजसनेयिनामीदृशे विषये, अन्वाधानोत्कर्षे सति यागस्याप्युत्कृष्टत्वात् नैवम् अन्वयव्यतिरेकरूपाभ्यां विधिनिषेधाभ्यामस्य: पद्यस्यानिवारितत्वात् तत्र पद्यस्ता-वविधयोऽन्वयरूपा:, प्रतिपच्चतुर्थांशे प्रतिषेधाश्च व्यति-रेकरूपा: एवं च सति प्रतिषेधवाक्यं सावकाशं भवति । अमावास्यायां विशेषमाह बहृचाश्वलायनः "द्वितीया त्रिमुहू-र्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी । अन्न्याधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति" सोऽयं विशेषोनाश्वलायनापस्तम्बविषय: किन्तु बौधायनमतानुयायिविषय: अतएव बौधायनः "द्विती-या त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी । अन्वाधानं चतु-र्दश्यां परतः सोमदर्शनात् । चतुर्दशी चतुर्यामा अमावास्या न दृश्यते । क्षीभूते प्रतिपच्चे तु स्यात् पूर्वा तत्रैव कारयेत् । चतुर्दशी च संपूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी । प्रातरिष्टिरमायां स्याद्भूते कार्यादिका क्रियेति" एतेषां वचनानामयमर्थः यत्र चतुर्दशी संपूर्णा अस्तमयादर्वागमावास्या स्वल्पा तत्र पक्षा-पराह्णव्याप्त्यभावाद्यागान्वाधानाय वा पूर्वोक्तरीत्या यद्यपि निमित्तभावं न भजते तथापि प्रतिपदि द्वितीयायां सत्यां चन्द्रस्य दृश्यमानत्वात्तद्दर्शने चेष्टेर्निषिद्धत्वात् प्र-तिपद्युतायाममावास्यायामिष्टिः स्वल्पामावास्योपेतायां चतुर्दश्यां श्राद्धान्वाधानादिकं कर्त्तव्यमिति । एतदेवाभि-प्रेत्य स्मृत्यन्तरे "आदितेऽस्तमिते चन्द्रः प्रतीच्यामुदियाद् यदा । प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् पञ्चदश्यां यजेत्तदेति" ह्वयमितोऽपि "ऐन्द्रे निरुप्ते पर्वणि पुरस्तादुदिते विधौ । यद्वैगुण्यं कृतं तस्मिन् पश्चादपि हि तद्भवेदिति" अस्यायमर्थः यदा संपूर्णचतुर्दश्यामविचारेणामावास्या-बुद्धिं कृत्वा अन्वाधानादिकं कृत्वा हविर्निर्वापे कृते तस्मिन् उषःकाले पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा उदेति । तदा न दर्शकर्म भवितुमर्हति दर्शकालस्याप्राप्तत्वात् किन्तु का-म्यपरां निमित्तीकृत्य दर्शदेवता अपनीय दात्रादिगुण-विशिष्टाग्न्यादिदेवतान्तरायोद्दिश्य हविः प्रक्षेपो विहितः तदेतत् तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते "यस्य हविर्निरुप्तं पुर-स्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् ये स्थ-विष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुम् ये क्षोदिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति" सोऽयं दृष्टान्तोक्त-विधि निरुप्ते सति तदूर्ध्वं पूर्वस्यां दिशीन्दावुदिते सति दर्शकर्मविधेयदैगुण्यमुक्तरीत्यावस्थितं तद्वैगुण्यं होम-दिने पश्चिमदिशि चन्द्रोदये भवतीति । एतदेव बौधायन-मतमुपोद्बलयति श्रुतिः "यस्मिन्नहनि पुरस्तात्पश्चात् सो-मो न दृश्यते तदहर्यजेतेति" अयमर्थः सिनीवाल्यां पुर-स्ताच्चन्द्रदर्शनं भवति द्वितीयायुक्तायां प्रतिपदि पश्चाच्चन्द्रो दृश्यते तयोरुभयोर्मध्यवर्त्तिन्यां कुह्वां द्विविधमपि चन्द्र-दर्शनं नास्ति अतस्तस्मिन् दिने यष्टव्यमिति चन्द्रद-र्शनोपेतायां शुक्लप्रतिपदि यागानुष्ठाने प्रायश्चित्तमाह का-त्यायनः "यजनीयेऽह्नि सोमश्चेद्वारुण्यां दिशि दृश्यते । तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद्द्विजातये" इति चन्द्रदर्शन-राहित्यमेवाभिप्रेत्य बौधायनकारिकासु पठ्यते "इष्टेस्तु प्रातिपदादिनाड्यः सप्राष्ट वा यत्र भवन्ति तत् स्यात् । सो-मस्य नाडीषु दिनस्य पूर्वः कल्पोऽपरश्चात्र भवेद्द्वितीयः" इति अयमर्थः अमावास्यातिथेः सम्बन्धिनीषु नाडीषु सोमस्य सतीषु तस्मिन् दिने अस्तमयात् पूर्वं प्रतिपत्सम्ब-न्धिन्यो नाड्यः सप्राष्ट वा यदि भवन्ति तदा तद्दिनमिष्टे-रेव योग्यं सोऽयमेकः पक्षः । अमावास्याप्रतिपदौ यदा वर्द्धेते तदा द्वितीयः कल्पो भवेत् । अमावास्यामग्निमाधाय सोमदर्शनरहिते प्रतिपद्दिने यागः कर्त्तव्य इति । स्मृत्यन्त-रेऽपि "अर्वागस्तमयात् यत्र द्वितीया तु प्रदृश्यते । तत्र यागं न कुर्वीत कुर्वीतास्तु पराह्णका" इति बौधायनमतानुसा-रिणामन्वाधानश्राद्धमपि स्वल्पामावास्योपेतायां च-तुर्दश्यां कर्त्तव्यं तथा च बौधायनेनोक्तम् "यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् । अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्रा-द्धमाचरेत् । चतुर्दश्यां चतुर्यामे अमा यत्र न दृश्यते । क्षीभूते प्रतिपच्चैव भूते कार्यादिका क्रियेति" चतुर्थे यामे अमावास्या सम्पूर्णा न दृश्यते किन्त्वस्माने स्वल्पा वा चेत् परदिने क्षीयते तदानीं चतुर्दश्यां श्राद्धमाचरेत् । न तु चन्द्रदर्शनोपेतायां प्रतिपदीष्टिः समाम्नाता तथा च शतपथब्राह्मणम् "यदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्य-जेतिमामैतां कामभ्युदेतीति" । तैत्तिरीयब्राह्मणमपि "एतां वै सुमना नामेष्टिं यमद्येजानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्य-स्मिन्नेवास्मै लोके समर्धुकं भवतीति" अयमर्थः सेय-मिष्टिश्चन्द्रदर्शनोपेते दिने क्रियते सेयमिष्टिः सुमनःशब्द-वाच्या तादृशीमिष्टिं कृतवन्तं यजमानमभिलक्ष्य तस्मिन् दिने पश्चाच्चन्द्रमा उदेति तस्मै यजमानायास्मिन्नेव लोके समृद्धि-र्भवतीति बाढं तदेतच्छ्रुतिद्वयं बौधायनमतानुसारिव्यति-

रिक्तविषयम् एतदेवाभिप्रेत्य प्रतिपच्चतुर्थ्योर्यागः उदाहृतः। ननु बौधायनव्यतिरिक्तानामपि चन्द्रदर्शनयोग्यं द्वितीयायुतं प्रतिपद्दिनमिष्टौ निषिद्धं तथा च स्मृतिः "पर्वणोऽंशे चतुर्थे तु कार्या चेदिष्टिरुत्तमैः। द्वितीयासहितं यस्मात् पयस्याद्भवायना;" इति तदेतदावर्त्तनात्पूर्वकालयोः सन्धौ सति द्रष्टव्यं अपराह्णादिसन्धिषु चतुर्थस्यैवाप्राप्तत्वात्। तदेवं प्रकृतिरूपाया इष्टेः कालो निरूपितः विकृतेस्तु कालो निरूप्यते तत्र कात्यायनः "आवर्त्तनात् प्राग्यदि पर्वसन्धिः स्यात्तु तस्मिन् दिवसे प्रकृत्याः। तत्रैव यागः परतो यदि स्यात्तस्मिन् विकृत्याः प्रकृतेः परेद्युरिति" आवर्त्तने ततः पुरा वा पर्वसन्धौ तस्मिन् सन्धिदिने प्रकृतियागं कृत्वा पश्चाद्विकृतिसम्बन्धी यागः कर्त्तव्यः। यद्यावर्त्तनात्परतः सन्धिस्तदा केवलं विकृतियागः सन्धिदिने कर्त्तव्यः प्रकृतियागस्तु सन्धिदिनात्परेद्युरनुष्ठेय इत्यर्थः। आवर्त्तनतः पूर्वकाले ततः परकाले वा सन्धिरित्येतेषु त्रिष्वपि पक्षेषु सन्धिदिन एव विकृतेरनुष्ठानं प्रकृतेस्तु पूर्वोक्तरीत्या सन्धिदिने परेद्युर्वाऽनुष्ठानं व्यवतिष्ठते

इष्टीनां सर्वासां प्रकृतिर्दर्शपूर्णमासौ "ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम" इत्यादयः काण्डान्तरपठिताः काम्येष्टयो विकृतयः। तत्र "प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति" न्यायेन विकृतीनामपि सन्धिदिनात् परेद्युः कदाचिदनुष्ठानं प्राप्तं तदेतदुदाहृतेन वचनेन निवार्य्यते"।

तेन सर्व्वैः स्वस्वकालत्वेन कर्म्मानर्हत्वात् संक्रान्तिवत्तदुपलक्षितदिनविशेषे तत्तत्कर्म्म कर्त्तव्यमिति फलितम्। अत एव "ऋतुसन्धिषु वाचयेत्" इतिवर्तिधर्म्मे स्मृतिः तत्र यदि दर्शान्तविवक्षा स्यात् तदा दर्शस्यैव सन्धित्वात् तत्रैव वचनं कुर्य्युः कुर्व्वन्ति तु पूर्णिमायां तस्मात् दर्शान्तपूर्णिमान्तयोः समो विकल्पः अनुष्ठाने तु तत्र वचनविशेषाच्छिष्टाचाराच्च व्यवस्था" कालत०। अयञ्च कालः श्रौतस्मार्त्तकर्म्मार्थम् वैद्यके तु कालविशेषोऽपि परिभाषितः "यथा ऋत्वोरन्त्यादि सप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृतः। तत्र पूर्वविधिस्त्याज्यः सेवनीयः परोविधिः" वाग्भटः। ज्योतिःशास्त्रे तु ऋत्वोः सन्धिपलक्षितस्य कालभेदस्य "रवेर्मेषादिकस्थाधिकस्य यदंशद्वन्द्वं खलु सायनस्य। तदत्र राशिद्वयभागतष्टं शेषं वसन्तादृतवो भवन्ति। तत्सन्ध्योर्गोऽङ्कदण्डोक्षमाः स्तुर्दिसंज्ञा (१२७ घटीसमाः) चैत्र विषुवायनीयाः। स सन्धिसन्धिः खलु यत्र शेषं न्यूनं भवेद्वेत्र विशेषवृत्तेः "वैराशवेच सन्धिसन्धिर्नापि परिभाषा

कृता तत्र न्यूनावशेषे स्नानदानादौ विशेषपुण्यफलम्। इतरत्र विवाहे वर्ज्जना। यथाह स एव "सन्धौ ऋत्वोः शुभमिति वन्ध्या मृतप्रजा वा यदि सन्धिसन्धिः" इति।

ऋतुसेव्य त्रि० ऋतुभेदे सेव्यं वैद्यकोक्तगुणयुक्तमाहारादि। सुश्रुतोक्ते ऋतुभेदे सेवनीये पथ्यरूपे वस्तुभेदे तच्च सुश्रुते दर्शितं यथा। "यस्मिन्यस्मिन्नृतौ ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम्। तेषु तेषु प्रदातव्याः रसास्ते ते विजानता।

पक्वाम्लत्वादुदीराणां वर्षासु खलु देहिनाम्। मन्दोऽग्नौ कोपमायान्ति संचयोत्कारतादयः। तस्मात् क्लेदविशुद्ध्यर्थं दोषसंहरणाय च। कषायतिक्तकटुकै रसैर्युक्तमयाच्युतम्। नातिस्निग्धं नातिरूक्षमुष्णं दीपनमेव च। देयमन्नमपतये यच्चलं चोक्तमादितः। तथावरतमस्त्रोषा पिबेन्मधुसमायुतम्। अह्नि मेघानिलाविष्टेऽत्यर्थशीताम्बुसङ्कुले। तत्तथ्याहिदाहश्च गन्धस्योपचयस्तदा। अतिमांसविमित्तञ्च नैव व्यायाममाचरेत्। अलम्भ्य पानाचक्षायमाण्यधर्मातपाश्चिता। भूयाल्पपरिहारार्थं शयीत च विहायसि। शीते मासी निवाते च गुरुप्रावरणे मठे। संयावागरुधूमित्र प्रवत्तागुरुधूपितः। दिवास्वप्नमजीर्णञ्च वर्ज्जयेत्तत्र यत्नतः"। वर्षासेव्यान्युक्त्वा।

"सेव्याः शरदि यत्नेन कषायस्वादुतिक्तकाः। क्षीरेक्षुविकृतिक्षौद्रशालिमुद्गादिजाङ्गलाः। सलिलञ्च प्रसन्नत्वात् सर्व्वमेव तदा हितम्। शरत्काम्बुदनञ्चैव कमलोत्पलशालिषु। प्रदोषे शशिनः पादाश्चन्दनञ्चानुलेपनम्। तिक्तस्य सर्पिषः पानै रक्तस्रावैश्च युक्तितः। वर्षास्पचितं पित्तं हरेच्चापि विरेचनैः। नीपैयानीतमस्नोष्णं क्षारं स्वप्नं दिवाऽऽतपम्। रात्रिजागरणञ्चैव मैथुनञ्चापि वर्जयेत्। स्वादु शीतजलं मद्यं शुचिस्फटिकनिर्मलम्। शरच्चन्द्रांशुनिर्धौतमगस्त्योदयनिर्विषम्। प्रसन्नत्वाच्च सलिलं सर्व्वमेव तदा हितम्। सचन्दनं वा कर्पूरं वासयामलिनं वसु। भजेच्च शारदं माल्यं सौधैः पानञ्च युक्तितः। पित्तप्रशमनं यच्च तच्च सर्व्वं समाचरेत्"। शरदि सेव्यान्युक्त्वा।

"हेमन्तः शीतलो रूक्षो मन्दार्कोऽनिलाकुलः। ततस्तु शीतमासाद्य वायुस्तत्र प्रकुप्यति। कोष्ठः शीतसंस्पर्शाद्यन्तःपिण्डीकृतोऽनलः। रसहन्त्वोपचयाच्च तस्मात् स्निग्धं तदा हितम्। हेमन्ते लवणक्षारतिक्ताम्लकटुकोत्कटम्। सर्पिःतैलमछिममयनं हितमुच्यते। तीक्ष्णान्यपि च पानानि पिबेद्गुरुन्नूपितः। तैलाभ्यक्तः शरीरे च कारिकोष्णत्वनाद्ववेत्। साङ्गारधाने सकृति कौशेयाकारणावृते। शयीत

शयने चापि हिते गर्भगृहोदरे। स्त्रीः स्निग्धाङ्गकृपाढ्याः पीनोरुजघनस्तनीः। प्रकामञ्च निषेवेत मैथुनं तर्पितो नरः। मधुरं तिक्तकटुकमम्लं लवणमेव च। आममद्यं तिलान् माषान् शाकानि च दधीनि च। तथेक्षुविकृतीः शालीन् सुगन्धांश्च नवानपि। मत्स्यानूपमांसानि क्रव्यादबिलवासिनाम्। औदकानां प्रधानाञ्च यादिनाञ्चोपयाचते। मद्यानि च प्रसन्नानि यच्च किञ्चिद्बलप्रदम्। कामतश्चोपसेवेत दुर्दिनच्छन्नु हिमागमे" हेमन्तमित्यादि

"एष एव विधिः कार्यः शिशिरे समुदाहृतः"।

"हेमन्ते निचितः श्लेष्मा शैत्याच्छीतमरीचिषाम्। वसन्ते कुपितः कुरुते च गदान् बहून्। ततोऽत्र मधुरस्निग्धलवणानि गुरूणि च। वर्जयेद्वमनादीनि कर्माण्यपि च कारयेत्। षष्टिकांश्च यवान् शालीन् मुद्गान् नीवारकोद्रवान्। लावादिविष्किरैर्दद्याद्यूषैश्च युक्तितः। पटोलनिम्बवार्ताकुतिक्तकैश्च हिमात्यये। सेवेत माधवेऽरिष्टान् सीधु माध्वीकमासवान्। व्यायाममञ्जनं धूमं तीक्ष्णञ्च कवलग्रहम्। सुखाम्बुना च सर्वार्थान् सेवेत कुसुमागमे। तीक्ष्णरूक्षकटुक्षारकषायं कोष्णमद्रवम्। यत्सुखमधुप्रायं वसन्ते भोजनं हितम्। व्यायामोऽत्र नियुद्धाध्वशिलाभिर्षितशो हितः। उद्वर्त्तनं तथा स्नानं वनिताः काननानि च। सेवेत निर्हरेच्चापि हेमन्तोपचितं कफम्। शिरोविरेकवमननिरूहकवलादिभिः। वर्जयेन्मधुरस्निग्धदिवास्वप्नगुरूद्रवान्" वसन्ते०

"व्यायाममुष्णमायासं मैथुनञ्चातिशोषि च। रसांश्चाम्लपटूद्रिक्तान् निदाघे परिवर्जयेत्। सरांसि सरितोऽपि वनानि रुचिराणि च। चन्दनानि परार्द्ध्यानि स्रजः सकमलोत्पलाः। तालवृन्तानिलाहारांश्छाया शीतलगृहाणि च। घर्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च। शर्कराखण्डदिग्धानि सुगन्धीनि हिमानि च। पानकानि च सेवेत मन्थांश्चापि सशर्करान्। भोजनं च हितं शीतं सघृतं मधुरद्रवम्। शृतेन पयसा रात्रौ शर्करामधुरेण च। प्रत्यग्रकुसुमाकीर्णशयने हर्म्यसंस्थिते। शयीत चन्दनार्द्राङ्गः स्पृश्यमानोऽनिलैः सुखैः" ग्रीष्ममित्यादि।

"तापात्यये हिता नित्यं रसा ये मधुरास्तथा। पयोमांसरसाः कोष्णास्तैलानि च घृतानि च। इंषच्चापि यत्किञ्चिदनभिष्यन्दि तथैव च। निदाघोपचितश्चैव प्रकुपितं समीरणम्। निरूहादनिलघ्नेन विधिना विधिकोविदः। नदीजलं रूक्षमुष्णमुदमन्थं तथाऽऽतपम्। व्यायामञ्च दिवास्वप्नं व्यवायञ्चात्र वर्जयेत्। यवषष्टिकगोधूमान् शालींश्चाप्यनशंकया। हर्म्यमध्ये निवाते च भजेच्छय्यां सदुत्तराम्। सविषप्रायविषमूत्रलालानिष्ठीवनादिभिः। समाप्लुतं तदा तोयमान्तरीक्षं विषोपमम्। वायुना विपदुष्टेन प्रावृषेण च दूषितम्। तद्धि सर्वप्रयोगेषु तत्र तत्काले विवर्जयेत्। निरूहैर्बस्तिभिश्चान्यैश्चान्यैर्मारुतापहैः। कुपितं शमयेदाशु वार्षिकं वा चरेद्विधिम्। ऋतावृतौ च एतेन विधिना वर्त्तते नरः। घोरान्ऋतुकृतान् रोगान्नाप्नोति स कदाचन" प्रावृषि०

ऋतुस्तोम पु० एकाहसाध्ये यागभेदे "नाकसद ऋतुस्तोमादिकस्तोमाश्चाभिप्लवाहानि" आश्व० श्रौ० ६,८,२६। "ऋतुस्तोमनामानश्च षडेकाहाः" नारा०।

ऋतुस्थला स्त्री अप्सरोभेदे "ऋतुस्थला घृताची च विश्वाची पूर्वचित्त्यपि" भा० आ० १२३ अ० अप्सरोभेदकथने।

ऋतुस्नाता स्त्री ऋतौ ऋतुकाले विहितदिने (चतुर्थदिवसे) स्नाता। ऋतुकाले चतुर्थदिवसे शुद्ध्यर्थं कृतस्नानायां स्त्रियाम्। "ऋतुस्नातां तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति" मिता० स्मृतिः "धर्म्मलोपभयाद्दारानृतुस्नातामिमां स्मरन्" रघुः। "पूर्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना। तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्त्तारं दर्शयेदतः" सुश्रुतः। अधिकसमार्त्तवशब्दे ऋतुमतीशब्दे च। दारविशेषणत्वे पुंस्त्वम् "यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छति" मिता०स्मृतिः।

ऋतुस्नान न० ऋतौ शुद्ध्यर्थं स्नानम्। रजस्वलायाश्चतुर्थदिनकर्त्तव्ये स्नाने तस्याः वार्त्तायाः स्नानप्रकारश्चार्त्तवशब्दे ८०८पृ० उक्तः।

ऋतुहरितकी स्त्री ऋतुभेदे द्रव्यभेदेन सेव्या हरितकी। वर्षादिषु ऋतुषु क्रमेण सैन्धवशर्कराशुण्ठीपिप्पलीमधुगुडैः मिश्रत्वेन सेव्यायां हरीतक्याम्। "सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात्। वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा" भावप्र०।

ऋते अव्य० ऋत (सौत्र:) के। १वर्जने २विनार्थे च। "अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्" रघुः "अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः" कुमा०। "शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम्" भा०व० ३८ अ०। "नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते" मनुः "अभ्यासको परेद्युस्तं दुहितॄणां सुतादृते" या०। एतच्छब्दस्य विनार्थत्वात्

तद्योगे पञ्चमी द्वितीया तृतीया च भवति उक्तोदाहरणेषु पञ्चमी द्वितीयाद्युदाहृता। तृतीयाया उदाहरणं मृग्यम्।

ऋतेकर्म्म अव्य० वेदे बा०वर्ज्जने अव्ययी० अव्ययमा०। कर्म विनेत्यर्थे। “ये कर्मणः क्रियमाणस्य मह्न ऋतेकर्म-मुदजायन्त देवाः” ऋ० १०,५५,६०।

ऋतेजा त्रि०ऋते यज्ञनिमित्तं जायते जन-विट् अलुक्-स०। यज्ञनिमित्तजाते। “अग्ने स क्षेषदृतपा ऋतेजाः” ऋ० ६,३,१। “ऋतेजा यज्ञनिमित्तं जातः” भा०।

ऋतेयु पु० वरुणस्य ऋत्विजि १ऋषिभेदे। “दृढेयुश्च ऋतेयुश्च परिव्याधश्च कीर्त्तिमान्। एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः। अत्रेः पुत्रश्च धर्म्मात्मा ऋषिः सारस्वतस्तथा। वरुणस्यर्त्विजः सप्त पश्चिमां दिशमाश्रिताः” भा० आनु० १५० अ०। २पौरवे नृपभेदे। “पूरोर्वंशं प्रवक्ष्यामि” इत्युपक्रम्य। “संयातिस्तस्याहंयातीरौद्राश्वस्तत्सुतः स्मृतः। ऋतेयुस्तस्य कक्षेयुस्थण्डिलेयुकृतेयवः। जलेयुः सन्ततेयुश्च धर्म्मसत्यव्रतेयवः। दशैतेऽप्सरसः पुत्रा वनेयुश्चावमः स्मृतः। घृताच्या इन्द्रियाणीव मुख्यस्य जगदात्मनः। ऋतेयोरन्तिनावोऽभूत्” भाग०९।२०, २।

ऋतेरक्षस् पु० ऋते उद्देश्यतया वर्ज्जितं रक्षो यतः। यज्ञे “ऋतेरक्षा वै यज्ञः” ऐत०ब्रा०। यज्ञस्य रक्षोभ्यो रक्षणीयत्वात् तथात्वम्।

ऋतोद्य न० ऋत+वद्–भावे क्यप्। सत्यकथने “ऋतं वदन्त ऋतोद्येषु” अथ० १४,१,३१।

ऋत्विज् पु०ऋतु+यज्–क्विन् उ०प०। १याजके, “अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान्। यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते” इति मनूक्ते २ऋतुकर्त्तव्ययज्ञादिककर्मकरे। ऋत्विजश्च षोड़श तत्र मुख्याश्चत्वारः तेषां प्रत्येकं सहकारिण स्त्रय स्त्रय इति षोड़श। विवृतिरध्वर्यु-याकयशब्दे ८५९ पृ०दृश्या। “यथर्त्विजो वा काश्चिदाशिषमाशासते सा यजमानस्यैवेति श्रुतेः “ऋत्विग्वादेनियुक्तौ च यतो संपरिकीर्त्तितौ। यद्यत्स्वाम्यानुयात् पुण्यं हानिं वाऽऽदेयथा जयम्” इति बृहस्पत्युक्तेश्च ऋत्विकृतयज्ञफलं केतनदक्षिणादिना दर्शयतैव। “वृतस्यार्त्तं क्रियाहेतोर्दं वयादृत्विजः स्वयम्” या०। “तस्य सांख्यतवेन तन्वतां विभ्रतः स्वयमकुर्व्वतः क्रियाः। कर्त्तृता तदुपलब्धतोऽभवद्वृत्तिभाजि करणे यथर्त्विजि” मा०। ऋत्विजः कर्म अञ्। आर्त्विज्य ऋत्विक्कर्मणि आर्त्विज्यशब्दे उदा० ऋत्विक्कर्मार्हेति यञ्। आर्त्विजीन ऋत्विक्कर्मार्हे “दाक्षिण्यादिष्ट आर्त्विजीनैः” भट्टिः।

ऋत्विय त्रि०ऋतुरस्य प्राप्तः तत्र भवं तत्रानुष्ठेयं वा वेदे घस् भित्त्वात् भत्वाभावेन न गुणः। १प्राप्तकाले२काले भवे ३ऋतुकालानुष्ठेये च “अयं वो गर्भऋत्वियः प्रत्नं सधस्थमासदत्” यजु० ११,४८। “इमे ह गर्भमृत्वियं यतोजातः प्रजापतिः” २१,६२। ऋत्वियावान् लोके तु यत्। ऋतव्य इत्येव तेष्वर्थेषु त्रि०।

ऋत्वियावत् त्रि०ऋत्वियमृतुकालभवं प्रजोत्पादनकर्म तत्रानुष्ठेयकर्म वाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः दीर्घः। १प्रजोत्पादनकर्मयुक्ते २तत्रानुष्ठेयकर्मयुक्ते च। “ऋतं न ऋत्वियावतः” ऋ०८,८,१० स्त्रियां ङीप्। “इदं त ऋत्वियावती धीतिरेति नवीयसी” ऋ० ८,१२,१०। “ऋतौ वसन्तादिकालेऽनुष्ठेयं यज्ञकर्म ऋत्वियं तद्वती” भा०।

ऋत्व्य त्रि० ऋतुरस्य प्राप्तः तत्र भवं तत्रानुष्ठेयं वा कर्म यत् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् न गुणः अजवत्। ऋत्वियशब्दार्थे “अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानां स्वायां तनू ऋत्व्ये नाधमानाम्” ऋ० १०,१८३,२।

ऋदूदर त्रि० ऋदु उदरं यस्य वेदे पृ० अलोपः। मृदूदरे निरु०। “ऋदूदरः सुहवो मा नो अस्यै” ऋ०२,३३,५, “ऋदूदरेण सख्या सचेय” ऋ० ८,४८,१०।

ऋदूपा त्रि०पृषो०। १अर्द्दनपातिनि २गमनपातिनि ३दूरपातिनि निरु०। “उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिदृदूवृधा” ऋ० ८,७७,११। इमामेवर्चमधिकृत्य यास्केन तथार्थतया निर्वचनं कृतम्।

ऋदूवृध पु० पृषो०। १मर्मगतर्द्दनवेधिनि २गमनवेधिनि ३गन्तृवेधिनि ४दूरवेधिनि च निरु०। ऋदूपाशब्दे उदा०। तामेवर्चमधिकृत्य यास्केन तथार्थतया निरुक्तम्।

ऋद्ध न० ऋध–क्त। १प्रकर्मादितधान्ये २सिद्धान्ते ३वृद्धौ च। ४समृद्धे ५सम्पन्ने त्रि० “इयमृद्धधनौ हृताऽऽस्तनी” नैष०। “अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्” गीता “धर्मज्ञानवैराग्यादिभिः सम्यक् प्रपञ्चरूपेण विवर्त्तमाने च ईश्वरे पु०। “ऋद्धः स्फटाकटो मन्त्रः” विष्णु स० धर्मादिभिरुपेतत्वात् ऋद्धः” भा०। “सर्वर्द्धिर्ऋद्धो हृष्टात्मा” विष्णुस०। “प्रपञ्चरूपेण वर्द्धमान ऋद्धः” भा०।

ऋद्धि स्त्री ऋध–भावे क्तिन्। १वृद्धौ २सम्पत्तौ ३सिद्धौ च। “परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना” कुमा०। “ऋद्ध्या भवान् ज्योतिरिव प्रकाशते” भा० व० १११। कर्त्तरि क्तिच्। ४पार्वत्यां शब्दरत्ना०। ५कुबेरपत्न्यां

ईद्देवभेदे। करणे क्तिच्। ७ओषधिभेदे स्त्री राजनि०। तल्लक्षणं यथा। "ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोशयामले। श्वेतलोमान्वितः कन्दो लताजातः सरन्ध्रकः। स एव ऋद्धिर्वृद्धिश्च भेदमप्येतयोर्ब्रुवे। तूलग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वामावर्त्तफला च सा। वृद्धिस्तु दक्षिणावर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः।" ऋद्धिर्बल्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरुः। प्राणैश्वर्यकरी मूर्च्छा रक्तपित्तविनाशिनी" भावप्र०। "काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकावुभौ। तथा मेदा महामेदा ऋद्धिर्वृद्धिर्मधूलिका। निकृष्टेषु यथालाभमेव वर्गो विधीयते" सुश्रु०। तयोरलाभे वर्गमध्ये वाराही देया वाक्यशब्दे प्रमाणम्। ८कुबेरपत्न्याञ्च। "ददौ तत्र निबध्याथ कश्यपं मददौ शुभा। अदितिर्मम पुत्रार्थं सौभाग्यार्थं तथैव च। निधत्तेऽथ मया शक्रः कश्यपस्तु तपोधनः। इन्द्रोदत्तवदिन्द्राण्या सौभाग्यार्थं ततो मम। सोमपाथ रोहिण्या ऋद्धया च धनदस्तथा। एवं सौभाग्यदोऽस्माः पारिजातो न संशयः" हरिवं० १२६। "ऋद्धिः कुबेरकान्ता च जयेव मस्कृपी तथा" हरिवं० १२६अ०। "सावित्री ब्रह्मणः साध्वी कौशिकस्य शची सती। मार्कण्डेयस्य धूमोर्णा ऋद्धिर्वैश्रवणस्य च" भा० अनु० १४६ अ०। "शक्रः शचीपतिर्देवीयमो धूमोर्णया सह। वरुणः सह गौर्या च सहर्द्ध्या च धनेश्वरः" हरि० १५अ०। साऽस्यास्ति मतुप्। ऋद्धिमत् वृद्धियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "तमृद्धिमद्बन्धुजनाधिरूढैः" कुमा०। "धारास्तन्त्रेय्यातपऋद्धिमन्तः" रघुः तन्त्रोक्ते हकारे। "वज्राभिधाखे त्वरितां त्वरितं फलदायिनीम्। "तारो रमा वर्ष्मयोजन्दृद्धिरीयस्वरान्विता" ऋद्धिः ककारः" तन्त्रसारः।

ऋध वृद्धौ दिवा० स्वा० च पर० अक० सेट् उदित् इरित् च। दि० ऋध्यति आर्ध्यात् ऋध्यतु आर्ध्यत् स्वा० ऋध्नोति ऋध्नुवन्ति ऋध्नुयात् ऋध्नोतु ऋध्नुहि आर्ध्नोत्। उभयतः। आर्धत्–आर्धीत्। आनर्ध आनृधतुः। अर्धिता अर्ध्यात् अर्धिष्यति आर्धिष्यत्। अर्धितव्यः अर्धनीयः। ऋध्यः। ऋद्धः ऋद्धिः। ऋध्नन् ऋध्नुवन् ऋद्धः। उदित्त्वात् वेट् अर्धित्वा ऋद्ध्वा। समृध्य। "नाकस्य पतनमाप्नोति नाधमं नक्त पठते" मनुः "सपत्नाऋध्यतो दृष्टा हीनमात्मानमेव च। सोऽहं न स्त्री न चाप्यस्त्री न पुमान् नापुमानपि" भा०म०३६अ०। "इन्द्रियाणामृद्धे समनमनृद्र स आर्ध्नोत्" अथ० ४,३९,१। ये भजयन्तो न वर्द्धन्तावृधुः" २,२५,८। अात्मनेपदित्वमपि "ते च लोमश! लोकेऽस्मिन् ऋध्यन्ते केन हेतुना" भा०व० ९४। वेदे गणव्यत्यासात् श्नम्। "स एषां भ्रातृव्यानधत् स वीरान्" ऋ०१,८४,१६। मन्त्राणि धीतिरुत यज्ञमृन्धन्" १०,११०,२। अन्तर्भूतण्यर्थत्वात् सक०। क्वचित् वर्द्धयति च "त्वां यज्ञैर्यविष्ठ वर्द्धयन्ति" ऋ०७,८२,४। सनि वेट् अर्दिधिषति ईर्त्सति। वेदे गणव्यत्यासात् श तेन। "इन्द्रामात्स्था पतं हिमा ऋधेम" अथ०१८,५५,४। ऋधक्शब्दे उदा०। "ऋधद्यस्ते धिया मर्त्तः शशमते" ऋ० ६,२,४। ण्य०तर्पणे वर्द्धने च सक०। "आर्ध्नोति हविष्कृतिम्" ऋ०१,१८,८। "अनृत एव तद्देवानर्ध्नुवन्ति" ऐ०ब्रा०। "सोऽहं प्रागभवतैव सुतजननीमर्ध्नोमि" भवभूतिः।

अधि+अधिकवृद्धौ। "यदकिञ्चिद' सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्द्धः" इति शत०ब्रा०१४,६,१०।

आ+समृद्धौ। "अयाक्षोनमर्धयेत् समानो यमस्य लोकेऽधिरज्जुरायत्" अथ० ६,११८,२। तार्क्ष्येऽपि चानन्।

उप+उपगमे। "तस्मादेतत् क्षत्रिय एव नक्षत्रमुपेर्त्सेत् विश्यतीव" शत०ब्रा०२,१,२,१७। "उपेर्त्सेत् लोकार्थ्यात्" भा०। "एतेषामेव संवत्सरसमर्त्सेत्" २,२,२,१४।

वि+ऋद्धिविगमे विगतायां वृद्धौ "अथ यत्पाव ऋत्विकाख्यादधीतवर्षां वा एता अपे यता आहुः सम्पत्ति च ह वै पुरस्तात् इत्याचक्षते ता मिथुनेन व्यार्द्धनामी ह्युत्तराणि सम्प्रेष्य व्युह्यन्ति पुर एता अवामेव वै तद्योमिथुनेन व्यूढः स नेन्मिथुनेन व्यूढा" इति शत०ब्रा० २,१,२,४। "व्यार्द्धन्त विगतर्द्धिका अभवन्" भा०। गणव्य० साधुः। "यद्यश्वस्य वषट्कृते जुहुयात् पशुभिर्व्यृध्येत पापीयान् स्यात्" १२,१,२,८। "अव्ययं विभक्तीत्यादि" पा० सूत्रे विगता ऋद्धिः व्यृद्धिः" सि०कौ०।

सम्+आधिक्ये अतिशयितवृद्धौ। "अव्ययं विभक्तीत्यादि" पा०"ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः" सि०कौ०। "कः श्रियं सानुसमृध्नुयात्" मनुः। "स तु पक्षं समृध्यन्तं यो मोहात् समुपेक्षते" भा० व० ५४ अ०। "अयं कामः समृध्यताम्" यजु० २६,२। पदव्यत्यासः।

ऋधक्(क्) अव्य० ऋध–बा० अजि(कि)क् स्वरा०। १सत्ये, २वियोगे, ३शैघ्र्ये, ४सामीप्ये, ५लाघवे, च मेदिन०। वियोगः पृथक्करणम्। "ऋधगद्वेषाः कृणुत" ऋ०८,१,८,११। "ऋधक् पृथक् कृणुत कुरुत" भा०। "वदि-

न्द्रो दिवि पर्य्यो यदभक्" ऋ०६,३०,५। "ऋधक् सा वो मरुतः" ७,६७,४। "ऋधगुद्देशा इव यजा चिकित्वः" २,२५,१। "ऋधगित्था स मर्त्यः" ऋ० ८,१०१,१। "ऋधक् सत्यम्" भा०। "ऋधग्यतो अनिमिषं रक्षमाणाः" ६,१,२। "ऋधग्यतः सत्येन गच्छतः" भा०। कर्त्तरि अजिक्। ६समृद्धे, ७उरुके च त्रि०। "ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः" यजु०८,२०। "ऋधक् समृद्धयाः" "ऋधक् यज्ञं समर्द्धयन्" वेददी०। "ऋधक् सोम! स्वस्तये" ऋ०९,६४,३०। "ऋधक् साधु वन् तथा च" यास्क० "ऋधगिति पृथग्भावस्यानुप्रवचनम् भवति अथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते" भा०। "ऋधगुद्वेम कविनेषिताः" ऋ० ६, ५९,१०। "ऋधक् समृद्धं यथा तथा हुवेम" भा०।

ऋधत् त्रि० ऋध० शतृ वेदे गणव्यत्ययः। वृद्धमाने। "इव स्वाता ऋधद्वयोवीतवारास आशवः" ऋ०८,४६,२२। "ऋधद्वयोऽवृद्धवेगाः" भा०। रयशब्दो वेगवाची जसः स्थाने प्रथमा। "समाभिक्षर्धद्वारायाग्नये ददाश" ६,१,२। "ऋधद्वाराय ऋधत् समृद्धं वारं वरणीयं धनं यस्य" भा०।

ऋन्फ(म्फ) हिंसायां तुदा० मुचा० सक० पर० सेट्। ऋम्फति आर्म्फीत्—आर्फीत् ऋम्फाम् बभूव आस चकार आनर्फ

ऋफ दाने हिंसायां निन्दायां युद्धे च सक० श्लाघायाम् अक० तुदा० पर० सेट्। ऋफति आर्फीत्। कविकल्पद्रुमे ऋफधातुस्तदर्थे पा० मते रिफधातवः पूर्वेषु ऋफधातुस्तु हिंसायामिति भेदः। आनर्फ आनृफतुः।

ऋबीस न० अप+गर्जने भाव-अच् पृ०। १पृथिव्यां निरु० तत्स्थे २अग्नौ च। "हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम्। "ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति" ऋ० १,११६,८। इमामृचमधिकृत्य यास्केन ऋबीसमपगतभासमपहृतभासं गतभासम् वा इति निरुक्तोक्तम् "योऽयं ऋबीसे पृथिव्यामग्निरन्तरोऽवधिरन्तस्ततिवस्य तस्य उन्न्यतुः" "युवमृबीसमुत तप्तमत्रये" ऋ०१०,३९,९। "तप्तमृबीसमग्निकुण्डम्" भा०। "अत्रिर्यद्वामवरोहन्नृबीसम्" ऋ० ५,७८,४। "ऋबीसं तप्ताग्निम्" भा०। "अनृतातिव्ययमोदप्लुतिदार्वाधानबीसपक्वनाम्युत्कानि वर्जयेत्" कात्या० ४,१०१,५। "ऋबीसशब्दः पृथिवीवाची "योऽयमृबीसे पृथिव्यामिति" यास्कोक्तेः ऋबीसे यत् पक्वं तिन्दुकादि" कर्कः।

ऋभु पु० ऋरि स्वर्गे अदितौ वा भवति ऋ++भू-डु। १देवे। तेन ऋभवश्च स्वर्गवासित्वं द्रष्टव्यं तत्र प्रमादात् पूर्वमनुक्तमिति तस्य च स्वर्गे पुंस्त्वम् बोध्यम्। "समीचीनास ऋभवः समस्वरन्" ऋ०८,३,७। "तं नेमिमृभवो यथा" ऋ०७५,५। २मेधाविनि निरु०। "अग्नये ब्रह्म ऋभवस्ततक्षुः" ऋ० १०,८०,७। "ऋषिर्विप्रः पुर एता जनानामृभुर्धीर उशना काव्येन" ऋ०९,८७,३। ३देवानामपि यष्टव्ये देवे। "ऋभवोनाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः। तेषां लोकाः परतरे यान् यजन्तीह देवताः" भा० व०१५४५९। चाक्षुषमन्वन्तरीये ४देवगणभेदे च। "चाक्षुषस्यान्तरे तात! मनोर्देवानिमान् शृणु। आप्याः प्रभूताः ऋभवः पृथुकाश्च दिवौकसः। लेखानाम महाराज! पञ्च देवगणाः स्मृताः" हरिवं०७। ५रथकारे ६जातिभेदे "ऋभूणां त्वेति रथकृतः" कात्या० ४,९,५, "ऋभुः सौधन्वन सात्वतापरपर्यायस्त्रैवर्णिकेभ्यो हीनो नियतः कश्चिज्जातिविशेषः इति पार्थसारथिमिश्राः" कर्कः। तृतीयसवनीये सुधन्वनः पुत्ररूपे ६देवभेदे च। "इहोपयात शवसो नपातः सौधन्वना ऋभवो माप भूत" ऋ० ४,३५,१, एतत्सूक्ते च तदवैभवस्यैव गुणादिवर्णनम्। ऋ+भा-डु। ७उरुभासमाने त्रि० "ऋभुमृभुक्षणो रयिम्"। ऋ०४,३७,५, "ऋभुमुरुभासमानम्" भा०। ऋभुरस्त्यस्य देवतया मतुप्। ऋभुमत् ऋभुदेवताके त्रि०। "ऋभुमन्तं वाजवन्तं त्वा कवे"! ऋ०२,५२,६। ऋभुणा दृष्टं साम अण्। आर्भव तद्दृष्टे सामभेदे आर्भवशब्दे उदा०। क्विप्। ऋभूरपि देवे पु०।

ऋभुक्ष पु० ऋभवो देवाः क्षियन्ति वसन्त्यत्र क्षि+आधारे बा० ड। १स्वर्गे २वज्रे ३इन्द्रे च रायमुकुटः। ऋभून् आक्षीयते गम्यते कर्म्मणि बा० ड। ऋभुनामके देवे "उप नो वाजा अध्वरमृभुक्षाः" ऋ०४,३७,१, "ऋभुक्षा ऋभवः" भा०।

ऋभुक्षन् पु० ऋभुनाम्ना क्षायते क्षै—क्षये धातूनामनेकार्थत्वात् ख्यातौ कर्मणि कनिन्। ऋभुनामख्याते देवभेदे "सोमो राजा ऋभुक्षणो ददे वः। "ऋभुमृभुक्षणो रयिम्" ऋ० ४,३७,२,५।

ऋभुक्षिन् पु० ऋभुक्षः वज्रं स्वर्गो वाऽस्त्यस्य इनि। इन्द्रे आदौ ऋभुक्षा ऋभुक्षाणौ पथ्यादावजादौ टिलोपः ऋभुक्ष इत्यादि "इन्द्रो विभ्वाँ ऋभुक्षा वाजो अर्य्यः" ऋ०७,३८,२, "ऋभुक्षेवाचरति ऋभुक्षिन्+आचारे क्विप् अनुनासिकदीर्घः ऋभुक्षीयति। ततः क्विप् ऋभुक्षीन् तद्दाचारान्विते त्रि०।

ऋभ्व त्रि० उरुभूतः पृषो०। महति उरुभूते निरु०। "स्तुष्वेय्यं पुरुवर्पसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम्" ऋ०१०,१२०,६, व्याख्या च यथा यास्केन "स्तोतव्यं बहुरूपमुरुभूतमीश्वरतममाप्तव्यमाप्तव्यानामिति" क्रमेण पदानि निरुक्तानि। ऋभुः उरुभूत इवाचरति ऋभु+आचारे क्विप् ततो वा० वत्। ऋभ्वत् उरुभूते महति। "पुरुहूतो यः पुरुगूर्त्त ऋभ्वा एकः पुरुप्रशस्तः" ऋ० ६,३४,२, "ऋभ्वान् महान्" भा० छान्दसत्वान्नुम्लोपः। कनिन्। ऋभ्वन् तत्रार्थे "जुषद्धव्या मनुषस्योर्द्ध्वस्तस्थावृभ्वा यज्ञे" ऋ० १०,२०,५ भा०वसन्। ऋभ्वस अतिमहति। "सत्यशवसमृभ्वसम्" ऋ०५,५२,८, "ऋभ्वसम् अतिमहद्भमिति" भा० "इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूर्त्तमृभ्वसमहृतम्" ऋ०८,७०,२,

ऋश हिंसायां गतौ च भ्वा०पर०सक०सेट्। अर्शति आर्शीत् आनर्श आनृशतुः अर्शः। ऋश्यः।

ऋश्य त्रि० ऋश-कर्मणि क्यप्। १हिंस्ये २मृगे पुंस्त्री मन्द-रत्ना०। स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप्। "ऋश्यो न तृष्यन्नवपानमा गहि" ऋ०८,४,१०, "ऋश्य आश्यान्मृग इव तृष्यन्" भा० "वसुभ्य ऋश्यानालभेत" यजु०२४,२७, "ऋश्यो मयूरः सुपर्णस्ते गन्धर्वाणाम्" यजु० २४, ३७, ततः चतुरर्थ्याम् ऋश्या० क। ऋश्यक तत्-सन्निकृष्टदेशादौ। भावे क्यप्। ३हिंसायां न०। ऋश्यं हिंसां पतनेन ददाति दा-क। ऋश्यद कूपे पु० "युवं वन्दनमृश्यदादुदूपथुः" ऋ०१०,३९,८। "ऋश्यदात् कूपात्" भा०।

ऋश्यपाद् त्रि० ऋश्यस्येव पादावस्य अन्त्यलोपः समा०। ह-स्त्यादयपादत्वके स्त्रियां ङीप् पद्भावश्च। "ऋश्यपदीं वृषदतीं गोषेधां विधमामुत" अथ० १,१८,४।

ऋश्यादि पु० पाणिन्युक्ते चतुरर्थ्यां कप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे। स च गणः। "ऋश्य, न्यग्रोध, शर, निलीन, निवास, निवात, निधान, निबन्ध, विबद्ध, परिगूढ, उपगूढ, अश्मनि, सित, मत, वेश्मन्, उत्तराश्मन्, अश्मन्, स्थूल, बाहु, खदिर, शर्करा, अनडुह्, अरडु, परिवंश, वेणु, वीरण, खण्ड, दण्ड, परिवृत्त, कर्दम, अंशु"।

ऋष गतौ वधे च तुदा०पर०सक०सेट्। ऋषति आर्षीत्। आनर्ष आनृषतुः अर्षिता ऋष्यात् अर्षिष्यति आर्षि-ष्यत्। अर्षितव्यः अर्षणीयः ऋष्यः। अर्षिता ईदित् ऋष्टः ऋष्टवान् ऋष्टिः। "ऋष्टाभ्यां रक्ष आवलन्तिम्" अथ०८, ४,१७। "अथ दक्षिणायुग्मसुत्तरार्षति" शत० ब्रा० ५, ४,२,८। "हृदं न हि त्वा न्यृषन्त्यूर्मयः" ऋ०१,५२,७। "यदुद्यर्थस्य मेदस परिविध्यते तद्गुदे न्यृषेत्" शत० ब्रा०२,८,४,५। "अथ पर्य्यृषति" इत्युपक्रम्य "समं भूमि पर्य्यृष्य करोति" २,६,१,१८। अस्य वेदे भ्वादित्वमपि दृश्यते। गत्यर्थत्वात् साधुः। "अर्षन्त्यापस्तथेह प्रस्नुताः" ऋ० २,२०८। "अर्षो गतौ व्यत्ययेन शप्" भा० "तस्मा आपो घृतमर्षन्ति सिन्धवः" १,१२५,५। "अश्वो न धारा-स्वश्वो अर्षति" ९,८६,४४। "एता अर्षन्त्यललाभवन्तीः" ४,५८,६। "एता अर्षन्ति हृद्यात् समुद्रात्" ४,५८,५। "गगमाक्रन्दमर्षति" यजु० २२,५५।

अभि+आभिमुख्येन गतौ "अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मा-सु" ऋ०४,५८,१०। "हसन्ति यस्यो गवे अभ्यर्षन्ति सुष्टुतिम्" ९,६२,२।

नि+परि+सम्+इत्यादौ गत्यर्थधातोरिवार्थः। "गुहाकरिन्द्रं माता वीर्येण न्यृष्टम्" ऋ०४,१८,१०। "न्यृष्टं नितरां प्राप्तम्" भा०। "अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नो गोभि-रश्वेभिर्वसुभिर्न्यृष्टः" १०,१०८,७।

ऋषद्गु पु० यदुवंश्ये राजभेदे। "यदुस्तस्मात्क्रोष्टा(?) क्रो-ष्टा तस्माद्भविष्यति" इत्युपक्रम्य "वृजिनीवतस्तु भविता ऋषद्गुरपराजितः। ऋषद्गोर्भविता पुत्रश्चित्ररथ-स्तथा" भा० अनु० १४७ अ०।

ऋषभ पु० ऋष-अभक्। १ओषधिभेदे, ओषधिभेदश्च द्रव्य-गणान्तर्गतः। स च सुश्रु०दर्शितः यथा "अथातो द्रव्यसंग्रहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। समा-सेन सप्तत्रिंशद्द्रव्यगणा भवन्ति। तद्यथा विदारिगन्धा विदारी सहदेवा विश्वदेवा श्वदंष्ट्रा पृथक्पर्णी शतावरी सारिवा कृष्णसारिवा जीवकर्षभकौ महासहा क्षुद्रसहा वृहत्यौ पुनर्नवैरण्डो हंसपादी वृश्चिकाल्यृषभी चेति"। तल्लक्षणाद्युक्तं भावप्र० "ऋषभातिविषा कृष्णा काकनासा च चामरैः। जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ। रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ। जीवकः कूर्च-काकार ऋषभो वृषशृङ्गवत्। जीवको मधुरः शृङ्गो ह्र-स्वाङ्गः कूर्चशीर्षकः। ऋषभो वृषभो धीरो विषाणी द्राक्ष इत्यपि। जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ। मधुरौ पित्तदाहघ्नौ कार्श्यवातक्षयापहौ"। अष्टवर्गान्तर्गतः। जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके। अष्टवर्गोऽष्ट-भिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः" भावप्र०। "राज्ञामष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः। तस्माद्दस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तद्गुणं

भिषक्। मेदा जीवककाकोली ऋद्धिर्वृद्धिस्तथाऽष्टमी। परीविदाश्च ऋषभ्याद्यासां क्षीरस्तु क्रमात् क्षिपेत्" भावप्र०। २मुनिभेदे च। ऋषभकूटशब्दे मुनिभेदो दृश्यः। वर्षति रेतः ऋष–अभक् ऋ०बलोपः। ३वृषभे "ते ते भवन्तूक्ष ऋषभासो वशा उत" ऋ० ६,१६,४७। ऋषभासो रेतोवर्षकावृषभाः" भा०। "उप ऋषभस्य रेतसि पेन्द्र ! तव वीर्ये" २८,८ "ततो नियुक्ताः पशवो यथा शास्त्रं मनीषिभिः। तं तं देवं समुद्दिश्य पक्षिणश्च यथाविधि ऋषभाः शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये" सर्वांस्तानभ्ययुञ्जंस्ते तत्राग्निचयकर्मणि" भा० आश्व०८८। अश्वमेधस्य वृषभादयश्च सङ्ख्या अश्वमेधशब्दे दर्शिताः अस्य व्याघ्रादिषु पाठात् उपमितसमासः। नरः ऋषभ इव वाक्ये नरर्षभः एवं राजर्षभः पुरुषर्षभ इत्यादि। सर्वत्र प्राधान्यं तेन द्योत्यते। "स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः। सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः" अमरोक्तेः। क्वचिद्वाक्येऽपि श्रेष्ठत्वं द्योत्यते। "सात्वतामृषभं सर्वे भूतावासममंसत" भाग० १०,२,१०। "स्वत्वथा प्रादुरभूत् किबाखतः स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदतु" भाग० २,४,२२। गोलक्षणान्तर्गतवृषभलक्षणमुक्तं वृहत्सं० "काक्षाविलरूक्षाक्षो मूषकनयनाश्च न शुभदा गावः। प्रचलच्चिपिटविषाणाः करटाः खरसदृशवर्णाः। दशसप्तचतुर्दन्त्यः प्रलम्बमुण्डानना विनतपृष्ठाः। ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुराश्च। श्यावातिदीर्घजिह्वा गुल्फैरतितनुभिरतिबृहद्भिर्वा। अतिककुदाः कृशदेहा नेष्टा हीनाधिकाङ्ग्यश्च। वृषभोऽप्येवं स्थूलातिलम्बवृषणः शिराततक्रोडः। स्थूलशिराचितगण्डस्त्रिस्थानं मेहते यश्च। मार्जाराक्षः कपिलः करटो वा न शुभदो द्विजस्येष्टः। कृष्णौष्ठतालुजिह्वः श्वसनो यूथस्य घातकरः। स्थूलशकृन्मणिशृङ्गः सितोदरः कृष्णसारवर्णश्च। गृहजातोऽपि त्याज्यो यूथविनाशावहो वृषभः। श्यामकपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसन्निभो विडालाक्षः। विप्राणामपि न शुभं करोति वृषभः परिगृहीतः। ये चोद्धरन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः कृशग्रीवाः। कातरनयना हीनाश्च पृष्ठतस्ते न भारसहाः। मृदुसंहतताम्रोष्ठास्तनुस्फिचस्ताम्रतालुजिह्वाश्च। तनुह्रस्वोच्चश्रवणाः सुकुक्षयः स्पृष्टजङ्घाश्च। आताम्रसंहतखुरा व्यूढोरस्का बृहत्ककुदयुक्ताः। स्निग्धश्लक्ष्णतनुत्वग्रोमाणस्ताम्रतनुशृङ्गाः। तनुभूस्पृग्बालधयो रक्तान्तविलोचना महोच्छ्वासाः। सिंहस्कन्धास्तन्वल्पकम्बलाः पूजिताः सुगताः। वामावर्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्तैः। शुभदा भवन्त्यनडुहो जङ्घाभिश्चैणकनिभाभिः। वैदूर्यमल्लिकाबुद्बुदेक्षणाः स्थूलनेत्रवर्त्माणः। पार्ष्णिभिरस्फुटिताभिः शस्ताः सर्वेऽपि भारसहाः। घ्राणोद्देशे सवलिर्मार्जारमुखः सितश्च दक्षिणतः। कमलोत्पललाक्षाभः सुवालधिर्वाजितुल्यजवः। लम्बैर्वृषणैर्मेषोदरश्च संक्षिप्तवङ्क्षणक्रोडः। ज्ञेयो भाराध्वसहो जवेऽश्वतुल्यश्च शस्तफलः। सितवर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविषाणेक्षणो महावक्त्रः। हंसो नाम शुभफलो यूथस्य विवर्धनः प्रोक्तः। भूस्पृग्वालधिराताम्रवङ्क्षणो रक्तदृक् ककुद्मी च। कल्माषश्च स्वामिनमचिरात् कुरुते पतिं लक्ष्म्याः। यो वा सितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शस्तफलः। मिश्रफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैकान्तप्रशस्तोऽस्ति"। "ऋषभाख्यमेतदुदितं सजसाः सयौ चेत्" इत्युक्ते ४छन्दोभेदे ५कर्णच्छिद्रे ६कुम्भीरपुच्छे मेदि० ७पर्वतभेदे भरतः। ८वराहपुच्छे ९जिनभेदे च हेम० "नाभिमूलात् यदा वायुः उत्थितः कुरुते ध्वनिम्। वृषभस्येव भिर्वाति हेलया ऋषभः स्मृतः" इति सङ्गीतदा० उक्ते १०स्वरभेदे। "निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः। पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः" अमरः। ११भगवदवतारभेदे स च नाभेर्मेरुदेव्यामजनि भाग० ५।६ अ०। "नाभिरपत्यकामो मेरुदेव्या भगवन्तं यज्ञपुरुषमवहितात्माऽयजत्" इत्युपक्रम्य तपःप्रसन्नो भगवांस्तयोः पुत्रतयावतीर्णः इत्युक्तं तत्रैव। यथा "भवद्भिरवितथगीर्भिर्वरमसुलभमभियाचितो यदमुष्यात्मजो मया सदृशो भूयादिति" १८। ममाहमेवाभिरूपः कैवल्यात् १९ अथापि ब्रह्मवादो न मृषा भवितुमर्हति ममैव हि मुखं यद् द्विजदेवकुलम्। तत आग्नीध्रीयेऽंशकलयाऽवतरिष्याम्यात्मतुल्यमनुपलभमान इति निशामयन्त्या मेरुदेव्याः पतिमभिधायान्तर्दधे भगवान्। बर्हिषि तस्मिन्नेव विष्णुदत्त ! भगवान् परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः प्रियचिकीर्षया तदवरोधायने मेरुदेव्यां धर्मान् प्रदर्शयितुकामो वातरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्द्ध्वमन्थिनां शुक्लया तन्वाऽवततार" देव० "शुक उवाच अथ तमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमानभगवल्लक्षणं साम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावं प्रकृतयः प्रजा ब्राह्मणा देवताश्चावनितलसमवनायातितरां जगृधुः। तस्य ह वा इत्थं वर्ष्मणा वरीयसा बृहच्छ्लो-

केन च ओजसा बलेन श्रिया यशसा वीर्यशौर्याभ्याञ्च पिता ऋषभ इतीदं नाम चकार। यस्य हीन्द्रः स्पर्द्धमानो भगवान् वर्षे न ववर्ष तदवधार्य्य भगवानृषभदेवो योगेश्वरः प्रहस्यात्मयोगमायया स्वं वर्षमजनाभं नामाभ्यवर्षत्। नाभिस्तु यथाभिलषितं सुप्रजास्त्वमवरुध्याति प्रमोदभरविह्वलो गद्गदाक्षरया गिरा स्वैरं गृहीतनरलोकधर्म्मं भगवन्तं पुराणपुरुषं मायाविलसितमतिर्वत्स तातेति सानुरागमुपलालयन् परां निर्वृतिमुपगतः। विदितानुरागमापौरप्रकृतिजनपदो राजा नाभिरात्मजं समयसेतुरक्षायामभिषिच्य ब्राह्मणेषूपनिधाय सह मेरुदेव्या विशालायां प्रसन्ननिपुणेन तपःसमाधियोगेन नरनारायणाख्यं भगवन्तं वासुदेवमुपासीनः कालेन तन्महिमानमवाप। यत्र ह पाण्डवेय! श्लोकावुदाहरन्ति। कोनु तत् कर्म राजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत् पुमान्। अपत्यतामगाद्यस्य हरिः शुद्धेन कर्मणा। ब्रह्मण्योऽन्यः! कुतो नाभेर्विप्रा मङ्गलपूजिताः। यस्य बर्हिषि यज्ञेशं दर्शयामासुरोजसा। अथ ह भगवानृषभदेवः स्वं वर्षं कर्मक्षेत्रमनुमन्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवासो लब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातो गृहमेधिनां धर्माननुशिक्षमाणो जयन्त्यामिन्द्रदत्तायामुभयलक्षणं कर्मसमाम्नायमभियुञ्जन्नात्मजानामात्मसमानानां शतं जनयामास। येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीत् येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशन्ति"। १२राजकर्त्तव्ये ऋषभसहस्रादिदक्षिणके एकाहसाध्ये यागभेदे "ऋषभगोसवौ" कात्या० २२,११,२, "ऋषभश्च गोसवश्च क्रतू भवतः" कर्कः "पूर्वाराधः" ४। "पूर्वः ऋषभसंज्ञोराधः" कर्कः "दक्षिणा ऋषभसहस्रं द्वादशं वा शतम्" ५। "ऋषभाणां सहस्रं द्वादशाधिकं शतं वा" संग्रहः। १३ वत्सतरमुत्रे ऋषभेदे च। "एकविंशस्तोमेन ऋषभो याचतर ईजे शिक्षानां राजा तदेतद्गाथयाऽभिगीतम्। याश्वतरे यजमाने ब्रह्माण ऋषभे जनाः। अश्वमेधे धनं विप्रा विभजन्तस्म दक्षिणाः" शत० १२,५,४,१५,

ऋषभकूट पु० हेमकूटपर्वते भा०व०११०अ०। "पर्वतं च समासाद्य हेमकूटमनामयम्। अचिन्त्यानद्भुतान् भावान् ददर्श सुबहून् नृप!" इत्युपक्रम्य तदाश्चर्य्यमूलप्रश्ने युधिष्ठिरं प्रति लोमशवाक्यं यथा

"ऋषिरासीदृषभकूटेऽभूदृषभोनाम तापसः। अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कोपनोभृशम्। स वै सम्भाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्गिरिमुवाच ह। य इह व्याहरेत् कश्चिदुपलान् त्वं क्षिपस्व ह। वातश्चाहूय मा शब्दमित्युवाच स तापसः। व्याहरंश्चेह पुरुषो मेघशब्देन वार्य्यताम्। एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा। कृतानि कानि चित् क्रोधात् प्रतिषिद्धानि कानि चित्। नन्दां त्वभिगता देवा पुरा राजन्निति श्रुतिः। अन्वपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिनः। ते दर्शनं त्वनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः। दुर्गं चक्रुरिमं देशं गिरिप्रत्यूहरूपकम्। तदा प्रभृति कौन्तेय! नरा गिरिमिमं सदा। नाशक्नुवन्नभिद्रष्टुं कुत एवाधिरोहितुम्। नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः। आरोढुं वाऽपि कौन्तेय! तस्मान्नियतवाग्भव। इह देवास्तदा सर्वे यज्ञानाजह्रुरुत्तमान्। तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत!। कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णेव च भूरियम्। यूपप्रकाराबहवो वृक्षाश्चेमे विशाम्पते!। देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत!।"

ऋषभगजविलसित न० "भरिनगैः स्वरात् ऋषभगजविलसितमिति" वृ०र०उक्ते षोडशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे।

ऋषभतर पु० तनुः ऋषभः तनुत्वे ष्टरच्। भारवहने मन्दशक्तौ वृषभे। जातित्वेन षित्त्वात् स्त्रियां ङीष्। वृषभतरी।

ऋषभद्वीप पु०न० ऋषभ इव श्वेतः द्वीपः। द्वीपभेदे श्वेतद्वीपे यत्र क्रौञ्च पर्वतोऽस्ति स च कुमारेण विदारितः "ऋषभद्वीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्चनिषूदकम्" भा०व०८४अ०।

ऋषभध्वज पु० ऋषभोवृषभोध्वजोऽस्य। वृषवाहने १महादेवे। ऋषभकेतनादयोऽप्यत्र। २अर्हद्विशेषे मेदिनिः।

ऋषभी स्त्री ऋषभ+गौरा०ङीष् जातौ वा ङीष्। १नराकारायां स्त्रियाम् २शूकशिम्ब्याम् ३शिरालायाम् ४विधवायाञ्च मेदिनिः। ५ऋषभजातिस्त्रियां स्त्रीगव्याम् ६कपिकच्छ्वाञ्च। ऋषभशब्दे उदा०।

ऋषि पु० ऋषति ज्ञानेन संसारपारं ऋषी गतौ कि। ज्ञानेन संसारपारगते १वशिष्ठादौ २याज्ञवल्क्याचार्य्ये ३वेदे ४किरणे च तस्य व्युत्पत्तिर्यथा। "ऋषी हिंसा गतौ धातुर्विद्यासत्यतपःश्रुतिः। एष सन्निचयो यस्मात् ब्राह्मणस्य ततस्त्वृषिः। निवृत्तसमकाले तु बुद्ध्या ह्रस्वोऋषिस्त्वयम्। ऋषन्ति परमं यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः। गत्यर्थादृषतेर्धातोर्नामनिर्वृत्तिकारणम्। यस्मादेतत् स्वयम्भूतस्तस्माच्च ऋषिता मतेति" मत्स्य०पु०१२०अ०। "अजान् ह वै पृश्नींस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्ते ऋषयोऽभवन् तदृषीणामृषित्वम्" ऐत०ब्रा० इत्यादिरप्यत्र "विद्याविद्यवशतयोविषयः प्रसिद्धाः" भरतः। "तत्र ब्रह्मर्षिदेवर्षिम-

र्षिपरमर्षयः। काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च राजर्षिश्च क्रमावराः” रत्नकोषोक्तं सप्तविध ऋषिर्भवति। तेषां विशेषः लिङ्गा० उक्तः यथा “व्यासाद्यास्तु महर्षयः। परमर्षयस्तु भेलाद्याः देवर्षयः कण्वादयः। ब्रह्मर्षयो वशिष्ठाद्याः सुश्रुताद्याः श्रुतर्षयः। ऋतपर्णादयो राजर्षयः काण्डर्षयस्त्वमी। जैमिन्याद्याः” वशिष्ठाद्याश्च मरीच्याद्याः दश। “भृगुर्मरीचिरत्रिश्च अङ्गिरा पुलहः क्रतुः। मनुर्दक्षो वशिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश। ब्रह्मणो मानसा ह्येते उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः। परत्वेनर्षयो यस्मान्मतास्तस्मान्महर्षयः” मत्स्य० १२० अ०। तेषां पुत्राणां तु तपसैव ऋषित्वं यथोक्तं तत्रैव “ईश्वराणां सुतास्तेषामृषयस्तान् निबोधत। काव्यो बृहस्पतिश्चैव कश्यपश्च्यवनस्तथा। उतथ्यो वामदेवश्च अगस्त्यः कौशिकस्तथा। कर्दमो वालखिल्याश्च विश्रवाः शक्तिवर्द्धनः। इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषितां गताः”। किन्तु मरीच्यादीनामेव ऋषित्वं भूरि प्रसिद्धम्। तएव भोगसमाप्तौ नक्षत्ररूपेण गगनमण्डले उत्तरस्यां सारस्वतीकाः स्थिताश्च भ्रमन्ति तेषां च गति कालसहितचारादि निरूपितं वृह० सं० यथा

“सैकावलीव राजति ससितोत्पलमालिनी सहासेव। नाथवतीव च दिग्यैः कौवेरी सप्तभिर्मुनिभिः। ध्रुवनायकोपदेशान्नरिनर्त्तीवोत्तरा भ्रमद्भिश्च। यैश्चारमहं तेषां कथयिष्ये वृद्धगर्गमतात्। आसन्मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ। षड्द्विकपञ्चद्वियुतः (२५२६) शककालस्तस्य राज्ञश्च। एकैकस्मिन्नृक्षे शतं शतं ते चरन्ति वर्षाणाम्। प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते ससाध्वीकाः। पूर्वे भागे भगवान् मरीचिरपरे स्थितो वशिष्ठोऽस्मात्। तस्याङ्गिरास्ततोऽत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च। पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वाद्याः। तत्र वशिष्ठं मुनिवरमुपाश्रितारुन्धती साध्वी। उल्काशनिधूमाद्यैर्हता विवर्णा विरश्मयो ह्रस्वाः। हन्युः स्वं स्वं वर्गं विपुलाः स्निग्धाश्च तद्वृद्ध्यै। गन्धर्वदेवदानवमन्त्रौषधिसिद्धयक्षनागानाम्। पीड़ाकरो मरीचिर्ज्ञेयो विद्याधराणां च। शकयवनदरदपारतकाम्बोजांस्तापसान् वनोपेतान्। हन्ति वशिष्ठोऽभिहतो विवृद्धिदो रश्मिसम्पन्नः। अङ्गिरसो ज्ञानयुता धीमन्तो ब्राह्मणाश्च निर्दिष्टाः। अत्रेः कान्तारभवा जलजान्यम्भोनिधिः सरितः। रक्षःपिशाचदानवदैत्यभुजङ्गाः स्मृताः पुलस्त्यस्य। पुलहस्य तु मूलफलम् क्रतोस्तु यज्ञाः सयज्ञभृतः”।

एते च स्वायम्भुव मन्वन्तरे सप्तर्षय आसन् ततोऽधिकारसमाप्तौ नक्षत्ररूपेण नभोमण्डले स्थिताः। मन्वन्तरभेदे तु अन्ये एव सप्तर्षयोभवन्ति यथाह हरि०।

१ “मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः। पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः। उत्तरस्यां दिशि तथा राजन्। सप्तर्षयः स्मृताः। नाभा नाम तथा देवास्त्वासन् स्वायम्भुवेऽन्तरे”।

२ और्वो वशिष्ठपुत्रश्च स्तम्बः काश्यप एव च। प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तोनिश्च्यवनस्तथा। एते महर्षयस्तात! वायुप्रोक्ता महाव्रताः।

३ वशिष्ठपुत्राः सप्तासन् वाशिष्ठा इति विश्रुताः। हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्ज्जानाम सुतेजसः। ऋषयोऽत्र मया प्रोक्ताः कीर्त्यमानान्निबोध तान्।

४ काव्यः पृथुस्तथैवाग्निर्जन्नुर्धामा च भारत। कपीवान कपीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽपरे।

५ वेदबाहुर्यदुध्रश्च मुनिर्वेदशिरास्तथा। हिरण्यरोमा पर्ज्जन्य ऊर्द्ध्वबाहुश्च सोमजः। सत्यनेत्रस्तथाऽत्रेय एते सप्तर्षयोऽपरे

६ भृगुर्नभो विवस्वांश्च सुधामा विरजस्तथा। अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तैते तु महर्षयः। चाक्षुषस्यान्तरे तात! मनोर्द्देवानिमान् शृणु

७ अत्रिर्वशिष्ठो भगवान् कश्यपश्च महानृषिः गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च। तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः। सप्तमोजमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि। मन्वन्तरे व्यतिक्रान्ते चत्वारः सप्तका गणाः। कृत्वा कर्म दिवं यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्। ततोऽन्ये तपसा युक्ताः स्थानं तत्पूरयन्त्युत। अतीतावर्त्तमानाश्च क्रमेणैतेन भारत!। एतान्युक्तानि कौरव्य! सप्तातीतानि भारत!

८ रामो व्यासस्तथात्रेयो दीप्तिमानिति विश्रुतः। भारद्वाजस्तथा द्रौणिरश्वत्थामा महाद्युतिः। गौतमस्यात्मजश्चैव शरद्वान्नाम गौतमः। कौशिको गालवश्चैव रुरुः काश्यप एव च। एते सप्त महात्मानोभविष्या मुनिसत्तमाः। ब्रह्मणः सदृशाश्चैते धन्याः सप्तर्षयः स्मृताः।

९ मेधातिथिस्तु पौलस्त्योवसुः काश्यप एव च। ज्योतिष्मान् भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा। सवनश्चैव वाशिष्ठ आत्रेयो हव्यवाहनः। पौलहः सत्यः इत्येते मुनयो रोहितेऽन्तरे

१० दशमे त्वथ पर्याये द्वितीयस्यान्तरे मनोः। हविष्मान्

पौलहश्चैव सुतनिश्चैव भार्गवः । आपोमूर्त्तिस्तथात्रेयो वाशिष्ठश्चाष्टकः स्मृतः । पौलस्त्यः प्रमतिश्चैव नभोगश्चैव काश्यपः । अङ्गिरा नभसः सत्यः सप्तैव परमर्षयः ।

११ एकादशे तु पर्याये तृतीयस्यान्तरे मनोः । तस्य सप्तर्षींश्चापि कीर्त्त्यमानान्निबोध मे । हविष्मान् काश्यपश्चापि हविष्मान् यश्च भार्गवः । तरुणश्च तथात्रेयो वाशिष्ठः स्वनयस्तथा । अङ्गिराश्चोदधिष्ण्यश्च पौलस्त्यो निश्चरस्तथा । पुलहश्चाग्नितेजाश्च भव्याः सप्त महर्षयः ।

१२ चतुर्थस्य च सावर्णेर्ऋषीन् सप्तर्षींश्च मे । द्युतिर्वशिष्ठपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा । अङ्गिरास्तपसोमूर्त्तिस्तपस्वी काश्यपस्तथा । तपोधनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च तपोरविः । भार्गवः सप्तमस्तेषाम्"

१३ त्रयोदशेऽथ पर्याये भव्ये मन्वन्तरे मनोः । अङ्गिराश्चैव धृतिमान् पौलस्त्यो हव्यपस्तु यः । पौलहस्तत्त्वदर्शी च भार्गवश्च निरुत्सुकः । निष्प्रकम्पस्तथात्रेयो निर्मोहः काश्यपस्तथा । सुतपाश्चैव वाशिष्ठः सप्तैते तु महर्षयः ।

१४ चतुर्द्दशेऽथ पर्याये भौत्यस्यैवान्तरे मनोः । अग्नीध्रः काश्यपश्चैव पौलस्त्यो भार्गवस्तथा । भार्गवो ह्यतिबाहुश्च शुचिराङ्गिरसस्तथा । युक्तश्चैव तथात्रेयः शुक्रो वाशिष्ठ एव च । अजितः पौलहश्चैव अन्त्याः सप्तर्षयश्च ते । सप्तर्षीणां उत्तराद्युदयश्च" शत०ब्रा० २,१,२,१ । उक्तः यथा "सप्तर्षीनु ह स्म वै पुरर्क्षा इत्याचक्षते अमी ह्युत्तराहि सप्तर्षय उद्यन्ति" ।

विश्वामित्रसृष्टाः सप्तर्षयस्तु दक्षिणस्यां नभोमण्डले स्थिताः तदुक्तं "ततो ब्रह्मतपोयोगात् प्रजापतिरिवापरः । ससर्ज दक्षिणे भागे सप्तर्षीनपरान् पुनः" । "मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः" । "ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः" । "ऋषयः संयतात्मानः इति च" मनुः । "वसन् ऋषिकुलेषु सः" "आक्रोशमृषिपत्नीनाम्" रघुः । "ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त" "सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विवस्वान् परिवर्त्तमानः" कुमा० । वेदमन्त्रस्य प्रथमं १४द्रष्टरि च । "येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च तेन वै । मन्त्रेण, तस्य तत् प्रोक्तमृषिभावः स उच्यते" योगि या० । येन ऋषिणा कल्पादौ यो मन्त्रो दृष्टस्तस्य मन्त्रस्य स ऋषिः । तज्ज्ञानावश्यकत्वमार्षशब्दे दर्शितम् तत्र वैदिकमन्त्राणामृषिनिरूपणस्य सर्वानुक्रमणिकादौ दृश्यं संक्षेपेण तत्रोक्तमत्रोच्यते । "सर्वमाग्नेयं गायत्रं गौतमीयम्, सर्वं सावित्रमौष्णिहं भारद्वाजीयम्, सर्वं सौम्यमानुष्टुभमाथर्व्वणिकम् । सर्वं बार्हस्पत्यं बार्हतमाङ्गिरसम्, सर्वं वारुणं पाङ्क्तमाम्नायनीयम्, सर्वमैन्द्रं त्रैष्टुभं याज्ञवल्कीयं, सर्वमादित्यदैवतं जागतम् कौत्सम् । ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रभृति वक्ष्यमाण दीक्षायां भृगुरग्नाविष्णू गायत्री । प्रायणीये, आङ्गिरसोऽदितिरुष्णिक्, क्रये विश्वामित्रः सोमोऽनुष्टुप् । आतिथ्ये वशिष्ठो विष्णुर्बृहती, प्रवर्ग्ये कश्यप आदित्यः पङ्क्तिः । उपसत्स्वात्रेय उपसद्देवता त्रिष्टुप् । अग्नीषोमीयेऽगस्त्योऽग्नीषोमौ जगती । प्रायणीयेऽतिरात्र आग्निवेश्योऽहोरात्रे अतिजगती, चतुर्विंशत्यहे शौकरायणः संवत्सरः शक्करी । अतिप्लवे षडहे सावर्णोऽर्द्धमासा मासाश्चेति शक्करी, पृष्ठ्ये षडहे सावकायन ऋतवोऽष्टिः, अभिजिति, प्रियव्रतोऽग्निरत्यष्टिः, स्वरसामसु सरस्वत्यापो धृतिः, विषुवति रौहिणायन आदित्योऽतिधृतिः, विश्वजिति सौनर इन्द्र निर्ऋतिः कृतिः, गो आयुषोरार्कशिर्भिलावरुणौ प्रकृतिः, दशरात्र आथर्वो विश्वेदेवा आकृतिः, दशरात्रिके पृष्ठ्ये षडहे मारेयो दिशो विकृतिः, छन्दोमेषु कौत्सायन इमे लोकाः संकृतिः, दशमेऽहनि पराशरः संवत्सरोऽतिकृतिः, महाव्रते जैमिनिः प्रजापतिरुत्कृतिः, उदयनीयेऽतिरात्रे भौवनायनो वायुश्छन्दांसि सर्वाणि, ऋषिभिरुपलक्षितं वाक्यमृषयः" । अधिकं हेमा० व्रत०खण्डम् । भावे क्तिन् । १५दर्शने १६ज्ञाने च । ऋषिवत् ऋषिसमाः । १७तन्त्रोक्तमन्त्रस्य प्रथमोपादानेन सिद्धे आद्यादिशब्दे पु० उदा० ।

ऋषिकुल्या स्त्री ऋषीणां कुल्येव । १नद्यां त्रिका० । ऋषीणां कृतिमा सरित् । मानससरोऽन्तिकस्थे ऋषिनिर्म्मितसरोवरे "तांस्तु सान्त्वेन निर्ज्जित्य मानसं सर उत्तमम् । ऋषिकुल्यास्तथा सर्वा ददर्श कुरुनन्दनः । सरो मानसमासाद्य हाटकानभितः प्रभो! । गन्धर्वरक्षितं देशमजयत् पाण्डवस्ततः" भा०स० २७ अ० । ३तीर्थभेदे "ऋषिकुल्यां समासाद्य वाशिष्ठञ्चैव भारत! । वाशिष्ठीं समतिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजातयः । ऋषिकुल्यां समासाद्य नरःस्नात्वा विकल्मषः । देवान् पितॄंश्चार्च्चयित्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते" भा०व०८४अ० । "भूमिभागास्तथा पुण्या गङ्गाद्वारमथापि च । ऋषिकुल्यास्तथा मेध्या नदी चित्रवहा तथा" भा०अनु०१६५अ० । ऋषिकुल्यायै हितं यत् । ४ऋषिकुल्यहिते त्रि० । "उभयोर्ऋषिकुल्यायाः सरस्वत्याः सुरोधसोः" भाग०२,२२,२६ । "ऋषिकुल्यायाः ऋषिकुल्याहितायाः सरस्वत्याः" श्रीधरः । ऋषिकुल्यमर्हति

यत् । ५ऋषिकुल्यायोम्ये त्रि०। "अथ तस्योशतीं देवीमृषिकुल्यां सरस्वतीम्" भाग० ३,१६,१२। सा च "भूम्न ऋषिकुल्यायामुद्गीथस्ततः प्रस्तारो देवकुल्यायाम्" भाग० ५,१५,६ । भारतवर्षस्थे ६महानदीभेदे तत्र-त्यमहानदीकीर्त्तने भा० ५,१६,१८ । चन्द्रवशा ताम्रपर्णीत्युपक्रम्य "ऋषिकुल्याऽद्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनीति ताः प्रदश्यं इति महानद्य इत्युक्तम् ।

ऋषिकृत् त्रि० ऋषिं दर्शनं करोति कृ–क्विप् ६त०। सर्वद्रष्टरि । "ऋषिमनाय ऋषिकृत् स्वर्षाः" ऋ०९,९६,१८,

ऋषिगिरि पु० गिरिव्रजाख्यमागधदेशस्थजरासन्धपुरसन्निकृष्टस्थेषु पञ्चसु पर्व्वतेषु मध्ये पर्वतभेदे "एष पार्थ ! महान् भाति पशुमान्नित्यमम्बुमान् । निरामयः सुवेश्माढ्यो निवेशो मागधः शुभः । वैहारोविपुलः शैलो वराहो वृषभस्तथा । तथा ऋषिगिरिस्तात ! शुभाश्चैत्यकपञ्चमाः । एते पञ्च महाशृङ्गाः पर्व्वताः शीतलद्रुमाः । रक्षन्तीवाभिसंहत्य संहताङ्गा गिरिव्रजम्" भा०स०२०अ० [रत्नमा०

ऋषिजाङ्गलिकी स्त्री ऋषिप्रिया जाङ्गलिकी । ऋक्षगन्धाशब्दे

ऋषितर्पण न० ऋषीणां तर्पणम् । ऋषीनुद्दिश्य जलाञ्जलिदाने तद्विधिः आ०त० "ततोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः। मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा । सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः । कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा। सर्वे ते तृप्तिमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुना सदा । मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । प्रचेतसं वसिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च । देवान् सर्व्वानृषीन् सर्वान् तर्पयेदक्षतोदकैः" अक्षता अत्र यवाः "अक्षताश्च यवाः प्रोक्ताः" इत्युक्तेः। तच्च स्नानकाले नित्यं कर्त्तव्यम् यथाह याज्ञ० "तर्पणञ्च शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातकोद्विजः । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् । "नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्" मनुः । तर्पणस्य प्रधानाङ्गभेदेन द्विविधता तर्पणशब्दे वक्ष्यते ।

ऋषिपञ्चमी स्त्री ऋषीणां सप्तर्षीणां पूजार्थं पञ्चमी । भाद्रशुक्लपञ्चम्याम् । तत्र हि सप्तर्षीन् प्रतिमास्थान् पूजयित्वाऽकृष्टभूमिजशाकेन वर्त्तनम् कार्यम् । सप्त वर्षाण्येवं कृत्वा अष्टमेऽब्दे सप्तकलशस्थितासु प्रतिमासु सप्तर्षीन् संपूज्य तन्मन्त्रैर्णाष्टोत्तरशतं तिलैर्हुत्वा सप्त ब्राह्मणान् भोजयेदिति विधिः । मूलं हेमाद्रौ व्रतखण्डे दृश्यम् । सा च मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या "पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिरिति" माधवीये हारीतोक्तेः दिनद्वये तथात्वाभे हेमाद्रिमते परा ग्राह्या "पराविद्धा स्यात् पञ्चमीति" दीपिकोक्तेः माधवमते पूर्वा "कर्त्तव्य पञ्चमी पूर्वा" इत्युक्तेः युग्मवाक्याच्च । "ऋषिपञ्चमी षष्ठीयुतैव ग्राह्येति" दिवोदासः । [मयपञ्चाम्" रत्नमा० ।

ऋषिप्रोक्ता स्त्री ऋषिणा धन्वन्तरिणा भैषज्याय प्रोक्ता । मा-

ऋषिबन्धु पु० ऋषिर्बन्धुः उत्पादकोऽस्य । १ऋषिवंशजाते ऋ-ऋषौ २शरभनामके ऋषौ च । "वसुपाश्वयोः शरभास ऋषिबन्धवे" ऋ०८,१००,५ । ६त०। ३ऋषिमित्रे च ।

ऋषिमनस् पु० ऋषिभिर्वा ईदर्शि मनोऽस्य । सर्वाथदर्शिमनस्के ऋषिशब्दे उदा०।

ऋषियज्ञ पु० ऋष्युद्देश्यको यज्ञः ऋषिर्वेदस्तदध्ययनरूपो यज्ञो वा । नित्यं गृहस्थकर्त्तव्यपञ्चयज्ञान्तर्गते वेदाध्ययनरूपे ब्रह्मयज्ञे "ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्वदा । नृयज्ञं पितृयज्ञञ्च यथाशक्ति न हापयेत् । एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः" । स्वाध्यायेनार्च्चयेतर्षीन् होमैर्देवान् यथाविधि । पितॄन् श्राद्धैश्च नॄनन्नैर्भूतानि बलिकर्मणा" मनुः

ऋषिलोक पु० ऋषिभिर्भोग्योलोकः । सत्यलोकसन्निकृष्टस्थे ऋषीणां भोगस्थानभेदे ऋषिकुल्याशब्दे उदा०। स च लोकः शनिलोकादूर्द्धं ध्रुवलोकादधोवर्त्तमानः यथाह काशीखण्डे शनिलोकवर्णनानन्तरं "नेत्रयोः प्राप्नुषोरके ततः सप्तर्षिमण्डलम्" इत्युपक्रम्य "शिवशर्म्मन् ! शिवमते ! सदा सप्तर्षयोऽमलाः । यस्मीक्ष प्रजाः स्रष्टुं विनियुक्ताः प्रजासृजा । मरीचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः । वसिष्ठश्च महाभागा ब्रह्मणोमानसाः सुताः । सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः । संभूतिरनसूया च क्षमा प्रीतिश्च सन्नतिः । स्मृतिरूर्जा क्रमादेषां पत्न्योलोकस्य मातरः । एतेषां तपसा चैतत्त्राय्यते भुवनत्रयम् । उत्पाद्य ब्रह्मणा पूर्वमेतत् प्रोक्ता महर्षयः । प्रजाः सृजत रे सुता ! नानारूपाः प्रयत्नतः" इत्यादिकमुपवर्ण्य "ध्रुवतोरिति संकथां तथा गणयोर्विष्णुगयोस्तदावहाम् । ध्रुवलोक उपागतस्तयोर्नयनातिथ्यमतथ्यवर्ज्जितः" १८अ० ।

ऋषिश्राद्ध न०६त० । ऋषीणां कर्त्तव्ये श्राद्धे । तत्र हि बह्वारम्भे लघुक्रिया तदुक्तम् "अजायुद्धे ऋषिश्राद्धे प्रभाते मेघडम्बरे । दम्पत्योः कलहे चैव बह्वारम्भे लघुक्रिया" ।

ऋषिसाह् त्रि० ऋषीन् सहते अभिभवति सह–ण्वि ६त० । ऋषीणां इन्द्रियाणामभिभावके । "ऋतस्य धीतिमृषिषाड़वीवशत्" ऋ०९,७६,४ । "सहेसाढ" पा० सत्वपक्षे

यत्नमन्वत्र ऋषिमाहो इत्यादौ न यत्नमिति भेदः ।

ऋषियाण पु० ऋषिभिः याग्यते भज्यते यज–संभक्तौ कर्मणि वञ् वेदे यत्वम् । ऋषिभिः संभक्ते । "ये त्वा इन्द्रान्वृषियाण ! वेधसः" ऋ०८,८६,४। "ऋषियाण ! ऋषिभिः संभक्त" भा० । लोके तु न यत्वम् ।

ऋषि(ष्टि)षेण पु० नृपभेदे । ततो विदा० अञ् । आर्षि(र्ष्टि)षेणः । तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०स्त्रियां ङीप् ।

ऋषिष्टुत त्रि० ऋषिभिः स्तुतः वेदे षत्वम् । ऋषिभिः स्तुते "ऋषिष्टुता जरयन्ती" ऋ०७,७५,५। २अग्नौ च "ऋषिष्टुत इति अग्रयोऽह्येतमग्रेऽस्तुवंस्तस्मादाहर्षिष्टुत इति" शत० १,४,२,६ । लोके तु न षत्वम् । क्वचिल्लोकेऽपि षत्वम् । "ऋषिष्टुतां विष्णुपदीं पुराणाम्" भा०अनु०२७

ऋषिस्तोम पु० एकाहसाध्ये यागभेदे । "ऋषिस्तोमा व्रात्यस्तोमाश्च एकाहानि" आश्व०श्रौ० २५ । "ऋषिस्तोमा नाम सप्त एकाहाः । उभयत्र सप्तमोज्योतिष्टोमः प्रकृतिः" नारा० ।

ऋषिस्वर पु० ऋषिभिः स्वर्य्यते शब्द्यते स्तूयते स्वृ–कर्मणि अप् ईत०। ऋषिभिः स्तुत्ये । "ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते" ऋ० ५,४४,८ । "ऋषिस्वरमृषिभिः स्तुत्यम्" भा० । [कृते जगत्सर्जने ।

ऋषिसर्ग पु० ऋषिभिः कृतः सर्गः । ब्रह्मणानियुक्तैर्ऋषिभिः

ऋषी स्त्री ऋषि+गौरा०स्त्रियां ङीष् । ऋषिपत्न्याम् ।

ऋषि(षी)क पु० ऋष्यां भवः क वा ह्रस्वः । ऋषिपत्नीगर्भजाते ऋषेरौरसे पुत्रे । "ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनात् गर्भसम्भवात् । परस्त्रैणयस्तो वै भार्याये ऋषिकास्ततः। ऋषीकाणां सुताये वै विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः" इत्युपक्रम्य कतिचिदृषीनुक्त्वा "तेषां पुत्रानृषीकांस्तु गर्भोत्पन्नान्निबोधत" इत्युपक्रम्य ऋषीणामौरसान् कतिचिदुक्त्वा "इत्येते ऋषिकाः सर्वे ह्येवं ऋषितां गताः" मत्स्यपु० १२०अ०।

ऋषीवत् त्रि० ऋषिः स्तोतृत्वेनास्त्यस्य मतुप् "छन्दसीरः" पा० मस्य वः दीर्घः । ऋषिस्तोतृके ऋषिस्तुते । "शिप्रिन्नृषीवः शचीवो" ऋ० ८,२,२८, "ऋषीवः ! ऋषिभिर्युक्त" भा०। अत्र "मतुवसोरु सम्बुद्धौ छन्दसि" पा० सम्बुद्धौ नस्याने रुः । ऋषीवःशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव । लोके तु ऋषिमत् इत्येव ।

ऋषीवह त्रि० ऋषीन् वहति पचा०अच् ईत० "इकोवहेः पीलो" पा० दीर्घः । ऋषिवाहके

ऋषु पु०ऋष–गतौ कु । "अनवरतगतियुक्ते सूर्य्यरश्मौ" अग्नेमियों मातृभिऋष्वा पर्येति" ऋ०१०,१, "ऋष्णां सूर्य्यरश्मीनाम्" भा० ।ग्रन्मत्वे २महति ३बलवति ४प्राज्ञमात्रे च "अग्ने रेभीन जरत ऋषूणां जूर्णिर्होत ऋषूणाम्" ऋ०१,१२०, "ऋषूणामागन्तृणाम्" 'ऋषूणां महताम् ज्ञानवताञ्च" भा०। ५मन्त्रद्रष्टरि ऋषौ च "इच्योभिर्वहस्तुऋषूणाम्" ऋ०८,७१,१५, ऋषूणामृषीणां स्तुत्यादिद्रष्टॄणाम्" भा०।

ऋष्टि स्त्री ऋष–करणे क्तिन् । उभयतो धारायुक्ते खड्गे । २खड्गमात्रे अमरः । ३आयुधमात्रे च "चित्रोवोयामः प्रयतास्वृष्टिषु" ऋ०१,१६६,४, "ऋष्टिषु युद्धसाधनेषु" भा०। "ऋष्टयो वां निमिमृक्षुर्ऋष्टयः" ऋ०१,६४,४, "आभा ऋष्टीरसृक्षत" ऋ०५,५२,६, "ऋष्टीरायुधविशेषान्" भा० "वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः" ऋ०५, ५७,२,"ऋष्टिर्नाम छुरिका"भा०"शरयष्टि ऋष्टिभिः" देवोमा० "अनूपि चापप्रागिण शराश चित्रा शतघ्न्यः काञ्चनभूषणाव" भा० आ०१८४अ० "कोवोऽन्तर्मरुत ऋष्टिविद्युतः"ऋ०१,१६८,५, "ऋष्टिविद्युत ऋष्ट्या मेघभेदनायुधविशेषेण विद्योतमानाः"भा०भावे क्तिन् । ४हिंसायाम् ५अनिष्टोत्पादने । "हिरण्यनिर्णिगुपरा ऋष्टिः" ऋ०१,१६७६, रिष हिंसायां रिष्टिरष्टम 'गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहा रिष्टिसूचकाः"ज्योति० ६दीप्तौ च । ऋष्टिरस्त्यस्य मतुप् । रिष्टियुक्ते दीप्तियुक्ते त्रि०स्त्रियां ङीप् 'विद्युद्रथा मरुत ऋष्टिमन्तो दिवो मर्या" ऋ०२,५४,१२"ऋष्टिमन्तो दीप्तिमन्तः" भा०

ऋष्टिषेण पु० नृपभेदे ततः पाठान्तरे विदा० अञ् शिवा० अण् वा । आर्ष्टिषेण तत्पुत्रे । "आर्ष्टिषेणोहोत्रमृषिर्निषीदन्देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वान्" एतामृचमधिकृत्य यास्केनेतिहासो वर्णितः यथा "तत्रेतिहासमाचक्षते देवापिश्चार्ष्टिषेणः शान्तनुश्च द्वौ कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः स शान्तनुः कनीयानभिषेचयाञ्चक्रे देवापिस्तपः प्रपेदे ततः शान्तनोराज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष तमूचुर्ब्राह्मणाः अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरेत्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति" आर्ष्टिषेणस्य नामान्तरं प्रतीप इति । "प्रतिश्रवसः प्रतीपः खलु शैव्यामुपयेमे मद्रं नाम तस्यां पुत्रानुत्पादयामास देवापिं शान्तनुं वाह्लीकं चेति देवापिः खलु बाल एवारण्यं विवेश शान्तनुस्तु महीपालो बभूवेति" भा० आ० ६५ । "ब्रह्मसत्त्वाद्द्वितीयोऽभूत् प्रतीपस्य चा-

त्मज:। देवापिः शान्तनुस्तस्य वाह्लीक इति चात्मजा:। पितृराज्यं परित्यज्य देवापिस्तु वनं गतः। अभवच्छान्तनूराजा प्राङ्महाभिषसंज्ञित:। यथा द्वादश तद्राज्ये न ववर्ष यदा विभुः। शान्तनुर्ब्राह्मणैरुक्तः परिवेत्ता यदग्रभुक्। राज्यं देह्यग्रजायाशुपुरं राष्ट्रविवृद्धये। एवमुक्तो द्विजैर्ज्येष्ठं छन्दयामास सोऽब्रवीत्। नाहं राजा त्वमेवाद्य विप्रान् दृष्टो दृशु ! प्रभो। तन्मन्त्रिप्रहितैर्विप्रैर्वेदाद्विभ्रंशितो गिरा। वेदवादातिवादान् वै ततो देवो ववर्ष ह। देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममास्थित:। सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति" भाग०९.२२. १२ श्लो०। आर्ष्टिषेणशब्दस्यावयवार्थौ निरु० दर्शितौ यथा "आर्ष्टिषेण आर्ष्टिषेणस्य पुत्रः इषितसेनस्येति वा। सेना सेश्वरा समानगतिर्वा। पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुन्नरकं ततस्त्रायते इति वा"।

ऋष्य पु० ऋष-हिंसायां कर्मणि क्यप् अमरादि० यत् नि०। "ऋष्योनीलाण्डकोलोके सरोष इति कीर्त्तितः" इत्युक्ते १मृगभेदे।

ऋष्यकेतु पु० अनिरुद्धे त्रिका०। ऋष्यकेतनादयोऽप्यत्र।

ऋष्यगता स्त्री ऋष्य इव गता ज्ञाता। ऋष्यप्रोक्ताह्वये शब्दरत्ना०

ऋष्यगन्धा स्त्री ऋष्यस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः। १वृद्धदारके वृक्षे। २क्षीरविदार्य्यां ३महाश्वेतायाम्।

ऋष्यजिह्व न० सुश्रुतोक्ते महाकुष्ठरोगभेदे। सुश्रुते। "सप्त महाकुष्ठानि" इत्युपक्रम्य "तत्र महाकुष्ठान्यरुणो दुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणपुण्डरीकदद्रव इति" विभज्य। तत्र "वातेनारुणं, पित्तेनौदुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणानि। श्लेष्मणा पौण्डरीकं दद्रुकुष्ठञ्चेति" तन्निदानमुक्त्वा "ऋष्यजिह्वाप्रकाशखरत्वानि ऋष्यजिह्वानि" लक्षितम्।

ऋष्यप्रोक्ता स्त्री ऋषिभिःप्रोक्ता ऋष्य इव प्रोक्ता इति वा। १शतावर्य्याम्, २अतिबलायाम्, ३शूकशिम्बीवृक्षे च। "ऋष्यप्रोक्ता वयस्था च" सुश्रु०।

ऋष्यमूक पु० ऋष्येण मृगेण मूको यत्र। "ऋष्यमूकस्तु पम्पायाः पुरतः पुष्पितद्रुमः" इति रामायणोक्ते पम्पासरोऽन्तिकस्थे पर्वतभेदे "ऋष्यमूकमगात् कपिः" भट्टिः अयञ्च पर्वतः कूर्मविभागे वृह० दक्षिणस्यतयोक्तः "अथ दक्षिणेन" इत्युपक्रम्य "क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्य ऋष्यमूकश्च"।

ऋष्यशृङ्ग पु० ऋष्यस्य मृगभेदस्य शृङ्गमिव शृङ्गमस्य। विभाण्डकमुनिपुत्रे लोमपादराजकन्यायाः शान्तायाः पत्यौ ऋषिभेदे तस्योत्पत्त्यादि भा०व० ११० अ० उक्तं यथा। "विभाण्डकस्य विप्रर्षेस्तपसा भावितात्मनः। अमोघवीर्य्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतेः। शृणु पुत्रो यथा जात ऋष्यशृङ्गः प्रतापवान्। महाहूदे महातेजा बालः स्थविरसम्मतः। महाहूदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः। दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिः स देवसम्मतः। तस्य रेतः प्रचस्कन्द दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम्। अप्सूपस्पृशतो राजन्! मृगी तच्चापिबत्तदा। सह तोयेन तृषिता गर्भिणी चाभवत्ततः। सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्त्तृणा। देवकन्या मृगी भूत्वा मुनिं सूय विमोक्ष्यसे। अमोघत्वाद्विधेश्चैव भावित्वाद्दैवनिर्म्मितात्। तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महानृषिः। ऋष्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एवाभ्यवर्त्तत। तस्यर्षेः शृङ्गं शिरसि राजन्नासीन्महात्मनः। तेनर्ष्यशृङ्ग इत्येवं तदा स प्रथितोऽभवत्। न तेन दृष्टपूर्व्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः। तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्य्येऽभवन्नृप। एतस्मिन्नेव काले तु सखा दशरथस्य वै। लोमपाद इति ख्यातो ह्यङ्गानामीश्वरोऽभवत्। तेन कामात् कृतं मिथ्या ब्राह्मणस्येति नः श्रुतम्। स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतः पतिः। पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया। न ववर्ष सहस्राक्षस्ततोऽपीड्यन्त वै प्रजाः। स ब्राह्मणान् पर्य्यपृच्छत्तपोयुक्तान्मनीषिणः। प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान् पृथिवीपते!। कथं प्रवर्षेत् पर्जन्य उपायः परिदृश्यताम्। तमूचुर्नोदितास्तेन स्वमतानि मनीषिणः। तत्र त्वेको मुनिवरस्तं राजानमुवाच ह। कुपितास्तव राजेन्द्र! ब्राह्मणा निष्कृतिं चर। ऋष्यशृङ्गं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव!। वानेयमनभिज्ञञ्च नारीणामार्जवे रतम्। स चेदवतरेद्राजन् विषयं ते महातपाः। सद्यः प्रवर्षेत् पर्जन्य इति मे नात्र संशयः। एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्! कृत्वा निष्कृतिमात्मनः। स गत्वा पुनरागच्छत् प्रसन्नेषु द्विजातिषु। राजानमागतं दृष्ट्वा प्रतिसंजगृहुः प्रजाः। ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोविदान्। ऋष्यशृङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चयम्। सोऽध्यगच्छदुपायन्तु तैरमात्यैः सहाच्युत!। शास्त्रज्ञैरलमर्थज्ञैर्नीत्यां च परिनिष्ठितैः। तत आनाययामास वारमुख्या महीपतिः। वेश्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः। ऋष्यशृङ्गमृषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः। लोभयित्वाभिविश्वास्य विषयं मम शोभनाः!"।

ततोवेश्याभिश्छलेन तस्योपहरणमुपवर्ण्य "ततो राजन्!

चण्डालत्वङ्गतस्त्वं प्रवेश्य योगेन दिवञ्च नायम्। प्रमोदयन्वो विविधैरुपायैर्राजन्सुरर्ष्याधिपतेः समीपम्। संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु कन्यारितां नावमतातिदुष्प्राम्। तीरादुपादाय तथैव चक्रे नाव्याश्रमं नाम वनं विचित्रम्। अन्तःपुरे तं तु निवेश्य राजा विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम्। ददर्श देवं सहसा प्रहृष्टमापूर्य्यमाणञ्च जगज्जलेन। स चोमपादः परिपूर्णकामः सुतां ददावृष्यशृङ्गाय शान्ताम्” अनेनैव याजयित्वा दशरथेन पुत्रचतुष्टयं लेभे इति कथा रामायणादिस्थानुसन्धेया “शान्योरुनिः स्वां पुरमृष्यशृङ्गः” भट्टिः।

ऋष्यादि पु० ऋषिरादिरस्य। वैदिकमन्त्रस्याध्ययनादौ ऋषिप्रभृतिपञ्चके तच्च पञ्चकं यथा “आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च। वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चिता” योगिया०। ब्राह्मणेन सह आर्षादिकमित्यर्थः व्यक्तमाह स एव “यस्तु जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च दैवतम्। विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थज्ञानकर्म च। एकैकस्या ऋचः सोऽभिमन्त्र्योऽप्रतिचित्तवेत्। देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः। पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन् वेत्ति यो द्विजः। अधिकारो भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु। मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नेन ज्ञातव्यं ब्राह्मणेन तु। विज्ञानपरिपूर्णस्तु स्वाध्यायफलमश्नुते। छन्दांस्ययातयामानि भवन्ति फलदान्यपि। श्रेयश्च लभते सोऽत्र धर्ममायुश्च विन्दति। दिव्यं वर्षसहस्रन्तु स्वस्थाने ऋषिभिः सह। तिष्ठन्ति तत्र तैः सार्द्धं तत्तुल्यश्चैव जायते”। ऋष्यादिपदार्थानाह स एव। “येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै। मन्त्रेण, तस्य तत्प्रोक्तमृषिभावस्तदात्मकः। छादनाच्छन्द इत्युक्तं वाससीवाऽऽस्य वा स्तुते। आत्मा तु च्छादितो देवैर्मृत्योर्भीतैस्तु वै पुरा। आदित्यैर्वसुभीरुद्रैस्तेन च्छन्द इतीरितम्। यस्य यस्य च देवस्य उद्दिष्टा या च देवता। तदाकारं भवेत्तस्य दैवतं देवतोच्यते। पुरा कल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च। अनेनेदं तु कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते। निरुक्तं यस्य मन्त्रस्य समुत्पत्तिः प्रयोजनम्। प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं त्वभिधीयते। एवं पञ्चविधं प्रोक्तं जपकालेष्वनुस्मरेत्। होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा”।

ऋष्यादिन्यास पु० ऋष्यादीनां न्यासः। तन्त्रोक्ते पूजादिषु ऋष्यादीनां न्यासे। ऋष्यादिशब्दार्थप्रदर्शनपूर्ब्बकं तन्न्यासप्रकारः तन्त्रसा० उक्तः। “महेश्वरमुखाज्ज्ञात्वा यः साक्षात्तपसा मनुम्। संसाधयति शुद्धात्मा स तस्य ऋषिरीरितः। गुरुत्वात् मस्तके चास्य न्यासस्तु परिकीर्त्तितः। सर्वेषां मन्त्रतत्त्वानां छादनात् छन्द उच्यते। अक्षरत्वात् पदत्वाच्च मुखे छन्दः समीरितम्। सर्वेषामेव जन्तूनां भावनात् प्रेरणात्तथा। हृदयाम्भोजमध्यस्था देवता तत्र तां न्यसेत्। ऋषिच्छन्दोऽपरिज्ञानान्न मन्त्रफलभाग्भवेत्। दौर्बल्यं याति मन्त्राणां विनियोगमजानताम्”। तन्त्रान्तरे “ऋषिं न्यसेन्मूर्द्धि देशे छन्दस्तु मुखपङ्कजे। देवतां हृदि चैव बीजन्तु गुह्यदेशके। शक्तिञ्च पादयोश्चैव सर्वाङ्गे कीलकं न्यसेत्”। “आदावृष्यादिकन्यासः करशुद्धिस्ततः परम्। अङ्गुलिव्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च। तालत्रयञ्च दिग्बन्धः प्राणायामस्ततः परम्। ध्यानं पूजा जपश्चेति सर्वतन्त्रेष्वयं विधिः” तन्त्रम्”। तत्तद्देवमन्त्राणां विशेषत ऋष्यादयस्तु तन्त्रसारादौ दृश्याः।

ऋष्व त्रि० ऋष व-उत्वादयश्च नि०। “महति महत्त्वामध निरु०। “अजा इन्द्रस्य गिरयश्चिदृष्वाः” ऋ० ६,२४,८, “ऋष्वा महान्तः” भा०। “गम्भीरय ऋष्वया यः” ऋ० ६,१८,१०। “गिरिर्न यः स्वतवाँ ऋष्व इन्द्रः” ऋ० ४,२०,६। “त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य पतिर्भूः” ऋ० १,५२,१२। “प्रास्तोदृष्वौजा ऋष्वेभिस्ततक्ष”. ऋ० १०,१०५,६। “ऋष्वा ऋष्टीः” ऋष्टिशब्दे

ऋहत् त्रि० रह-शतृ पृ० साधु। क्षुद्रकायादौ। “दहन्नं चिदृहते रत्नधानि” १०,२८,६। “ऋहते क्षुद्रकायास्थाय” भा०।

इति वाचस्पत्ये ऋकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ॠ

ॠकारः स्वरवर्णविशेषः मूर्द्धन्यः स च दीर्घः उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः पुनः अनुनासिकाननुनासिकभेदेन प्रत्येकं द्विधेति षट्। मातृकान्यासे वामनासायां तस्य न्यस्ततया वामनासाशब्देनाप्यभिधेयता। तस्य कामधेनुतन्त्रे ध्येयस्वरूपमुक्तं यथा। “ॠकारं परमेशानि! स्वयं परमकुण्डलीम्। पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं

सदा । चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणयुतं सदा । त्रिशक्तिसहितं वर्णं प्रणमामि सदा प्रिये !" । अस्य प्लुतत्वोक्तिचिन्त्या दीर्घस्य द्विमात्रत्वेन त्रिमात्रोच्चार्य्यप्लुताद्भिन्नत्वात् आकारभेदाच्च ।

ॠ गत्यां क्र्यादि० प्वादि० पर० सक० सेट् । प्वादि० शिप्रत्यये ह्रस्वः । ऋणाति ऋणीतः ऋणन्ति । ऋणीयात् ऋणातु ऋणीहि । आर्णात् आर्णीताम् आर्णन् । आरीत् । आर । आरतुः । अरिता । ईर्य्यात् । अरिष्यति । आरिष्यत् । अरितव्यः अरणीयः आर्य्यः । अरिता । ऋणन् । ईर्णः । अरः ।

ॠ अव्य० ऋ-क्विप् बा० इत्वाभावः । १आकारस्ये २रचायां मेदि० । ३निन्दायां ४भये च शब्दरत्ना० । ५देवमातरि ६दानवमातरि ७स्मृतौ ८गतौ च स्त्री० वचसि न० मेदि० । ९भैरवे १०दनुजे पु० मेदि० ।

इति वाचस्पत्ये ॠकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ऌ

ऌकारः स्वरवर्णभेदः स च दन्तमूलीयः। उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः अनुनासिकाननुनासिकभेदात् प्रत्येकं पुनर्द्विधेति षड्विधः । तस्य मातृकान्यासे दक्षगण्डे न्यस्ततया तच्छब्देनाप्यभिधानम् । तस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा । "ऌकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डली परदेवता । अत्र ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ! । पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्णं तथागुणत्रयात्मकम् । बिन्दुत्रयात्मकं वर्णं पीतविद्युल्लता यथा" । अस्य प्लुतत्वोक्तिचिन्त्या एकमात्रत्रिमात्रत्वाभ्यां तयोर्भेदात् । तकाररहितस्तु द्वादशानां बोधक इति सि० कौ० अयशब्दे विवृतिः ।

ऌ अव्य० अगतौ ऌ-क्विप् तुगभावः लत्वम् । १देवमातरि २भूमौ ३पर्वते च मेदि० ।

इति वाचस्पत्ये ऌकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ॡ

ॡकारः तन्त्रमते मुग्धबोधमते च स्वरवर्णभेदः पा० मते तस्य दीर्घत्वं नास्ति तेन उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् अनुनासिकाननुनासिकभेदाच्च षड्विधः । अत्रेदं बोध्यम् ऌवर्णस्य दीर्घत्वाभावेऽपि "ऌति ऌ वा" वार्त्ति० उक्तेः लकारद्वययुत ऌवर्ण एव तत्र विधेयः तत्र लकारद्वयरूपव्यञ्जनद्वयस्य एका मात्रा अचश्चापरा इति द्विमात्रत्वं तेन होतॢकारः इत्यादौ दीर्घत्वव्यवहारः । मुग्धबोधे ॡत्वमित्युक्तिरपि एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रत्वभेदापेक्षया । तेन न विरोधः । अतएव शिक्षायां "दुस्पृष्टश्चेति विज्ञेय ऌकारः प्लुत एव चेति" ऋकारऌकारयोः दुःस्पृष्टत्वोक्तिः । दुःस्पृष्टत्वञ्च ईषत्स्पृष्टत्वं तच्च रकारलकारादिष्वेव सम्भवति "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलस्तथा" शिक्षायां यरलानामीषत्स्पृष्टत्वोक्तेः । "तेन ऋकारऌकारयोरीषत्स्पृष्टत्वात् दुःस्पृष्टत्वम् । एवं सर्वसामञ्जस्ये ऌवर्णस्य न दीर्घत्वकल्पनमिति सूक्ष्ममीक्षणीयम् । अस्य च लकारद्वयघटितत्वात् दन्त्यता । अन्ते च स्वरवर्णयोगात् अस्पृष्टत्वम् । तस्य च उदात्तादिभेदैः षड्विधत्वमपि । मातृकान्यासे च तस्य वामगण्डे न्यस्तता तेन तच्छब्देनाप्यस्याभिधानम् । कामधेनुतन्त्रे तस्य ध्येयस्वरूपमुक्तम् यथा "ॡकारं परमेशानि पूर्णचन्द्रसमप्रभम् । पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं तथा । अणुत्रयात्मकं वर्णं तथाबिन्दुत्रयात्मकम् । चतुर्वर्गप्रदं देवि ! ध्यायेत् परमकुण्डलीम्" ।

ॡ अव्य० ऌ-रस्य लः । १देवमातायाम् २दैत्यस्त्रियाम् ३दनुजमातरि ४कामधेनुमातरि च स्त्री एकाक्षरकोषः । ५महादेवे पु० एकाक्षरकोषः ।

इति वाचस्पत्ये ॡकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ए

एकारः स्वरवर्णभेदः एषः "एदैतौ कण्ठतालव्यावित्युक्तेः कण्ठताल्वोः स्थानयोरुच्चार्य्यः । स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् उदात्तानुदात्तस्वरितभेदैरनुनासिकाननुनासिकाभेदैश्चाष्टविधः। तस्य मातृकान्यासे कटिदेशस्थाने न्यस्ततया तत्कट्याख्यमभिधेयता । तस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रे । "एकारं परमं दिव्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । रक्तिमीकुसुमप्रख्यम् पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणात्मकं वर्णं तथा बिन्दुत्रयात्मकम् । चतुर्वर्गप्रदं देवि ! ध्यायेत् परमकुण्डलीम्" । एशब्दस्य वाचकाः शब्दास्तन्त्रे उक्ता यथा "एकारो वामजं शक्तिर्झिण्टीशो गौरी भगं भवत् । मूलोऽड्डीशो च ज्योत्स्ना श्रद्धा प्रमर्द्दनः । भगं ज्ञानं क्षमा धीरा जङ्घा सर्व्वसमुद्भवः । वह्निर्विष्णुर्भगवती कुण्डली मोहिनी वसुः । योनिदाधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईशसंज्ञकः । सन्ध्यैरेकादशी भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः" । "एकारो वामगण्डान्तः शक्तिर्झिण्टी भगन्तथा । माधवी-जङ्घा विजया ओष्ठः एकादशस्वरः" इति बीजवर्णाभिधानम्

ए अव्य० इ–विच् वा० न वृद्धः । १स्मृतौ २असूयायाम् ३अनुकम्पायाम् ४संबोधने ५आह्वाने च" मेदिनिः । ६विष्णौ पु० एकाक्षरकोषः ।

एक त्रि० इण्–कन् । १एकत्वरूपप्रथमसंख्यान्विते, २केवले, ३मुख्ये, ४अन्यार्थे, ५सत्ये, ६अद्वितीये, ७समाने, ८अल्पे च । प्रायशः संख्यावाचकस्य संख्यासंख्येयोभयपरत्वेऽपि एकशब्दस्य भूरिशः एकत्वसंख्यान्वितपरत्वम् । तेन एको घट इत्यादि न तु घटस्यैकः । क्वचित्तु भावप्रधाननिर्द्देशपरत्वेन संख्यावाचकत्वमपि । "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" पा० । इह द्वित्वम् एकत्वं च द्व्येकशब्दयोरर्थः। अत्र द्विवचनान्तत्वमेव तथात्वे लिङ्गम् संख्येयपरत्वे द्व्येकेषामिति स्यात् द्व्याद्यर्थानां संख्यान्वितानां बहुत्वात् । तेन एकद्विवचनशब्दोऽपि एकत्वद्वित्वार्थकः तत्रार्थे तयोःपरिभाषितत्वात् अतएव "सुपां कर्म्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम्" इति सुपां तिङाञ्च संख्यावाचकत्वमुक्तम् । तथा "अनेकमन्यपदार्थे" पा० सूत्रे अनेकपदस्य एकवचनान्ततया प्रयोगात् नास्ति एकत्वं यत्र इति विग्रहेण एकत्वशून्यार्थकता । एकसंख्यान्वितपरत्वे अनेके इति स्यात् "पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः" इत्यादौ बहुवचनान्ततयैवानेकशब्दस्य प्रयोगात् । स्वारसिकप्रयोगे तु न लक्षणा तेन घटस्यैक इत्यादि न प्रयोगः इति द्रष्टव्यम् । इतरसंख्यासु एकत्वस्यानुगमात् द्वित्वादीनामेकत्वबहुत्वैव जननाच्च इषुधात्वर्थानुगमात् तस्य अन्वर्थनामता । संख्या च द्रव्यसमवेतो गुणविशेषः गुणादौ च संख्यान्वयः परम्परयेति विशेषः । एकत्वादेर्जातित्वनिरासेन गुणत्वव्यवस्थापनं कणा० सू० वृत्त्योःकृतं यथा "रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम्" क० सू० "रूपरसगन्धस्पर्शेति संख्यादिपञ्चकभिन्नगुणोपलक्षणं व्यतिरेकादिति व्यभिचारात् । तदयमर्थः, एको घट इति विशिष्टप्रतीतिर्विशेषणजन्या, तत्र विशेषणं न रूपादि, तद्व्यतिरेकेण जायमानत्वात् । न च घटत्वादिकमेव निमित्तम्, पटेऽपि जायमानत्वात्, न चैकत्वं सत्तावत् सामान्यम्, सत्तया सहान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वात्, न च द्रव्यमात्रे सामान्यं तत्, द्रव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तदेशत्वात्, न चान्यूनानतिरिक्तदेशत्वेऽपि प्रतीतिभेदाद्भेदः, प्रतीतिभेदस्य स्वरूपकृतत्वे सत्ताऽपि भिद्येत, विषयभेदकृतत्वे तु विषयभेदानुपपत्तेरुक्तत्वात् अन्यथा घटत्वकलसत्वयोरपि भेदापत्तेः । न च स्वरूपाभेद एकत्वमिति भूषणोक्तं युक्तम् । घटस्वरूपभेदश्चेदेकत्वं तदा पटादावेकत्वप्रत्ययो न स्यात् स्वरूपभेदो द्वित्वादिकमित्यपि भूषणमतमनुपपन्नं स्वरूपभेदस्य त्रित्वादिसाधारण्येन व्यवहारवैचित्र्यानुपपत्तेरिति भावः" । वैया० भू० संख्यानिरूपणपूर्वकं तद्वित्वादिनिरूपणं यथा "अभेदैकत्वसंख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितिः । कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्वन्यायाद्यथोच्यते । उक्तञ्च वाक्यपदीये । "यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः । अविभागेन वर्त्तन्ते संख्यां तां तादृशीं विदुरिति" । परित्यक्तविशेषं वा संख्यासामान्यं तत् । उक्तञ्च "भेदानां वा परित्यागात्संख्यात्मा स तथाविधः । व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते । अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् । प्रख्यायते न शुक्लादि भेदापोहस्तु गम्यते इति" । अस्याः वृत्तौ समासादौ भानं न्यायसिद्धमिति शेषः । इति मतस्थितिर्वैयाकरणानाम् । अयं भावः राजपुरुष इत्यादौ राज्ञो राज्ञोः राज्ञां वायं पुरुष इति जिज्ञासा जायते । विशेषजिज्ञासायां सामान्यरूपेणैव तत्प्रतीतिः शब्दादव-

द्वकौ ञ्यतरस्यां सक्तिरिति। तथा एकत्वेन प्रतीतौ न्यायमाह कपिञ्जलेति। बहुत्वगणनायां त्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात् तद्रूपेणैव मानवदेकत्वस्य सर्वतः प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति। वस्तुतस्तु त्रित्वांशे नानुभवसिद्धा। तथात्वे वा प्रामेन्द्वयोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावात्तद्रूपेणैव वाच्यता स्यादिति ध्येयम्"।

तथा च उक्तगोत् सर्वत्र अभेदैकत्वसंख्यैव उक्तौ प्रतीयते न तु विशेषेण। अत एव "संख्या तु व्यञ्जकाभावाद्-व्यक्ता प्रातरादिवत्। यत्र तु व्यञ्जकं किञ्चित् तत्र संख्या प्रतीयते" इति वाक्यपदीये उक्तम्

तेन राजपुरुष इत्यादौ न विशेषसंख्याप्रतीतिः व्यञ्जकाभावात् त्वत्पुत्रः मदङ्गम् इत्यादौ तु विशेषेण तत्प्रतीतिः त्वादेशतदभावयोर्व्यञ्जकत्वात् "त्वमावेकवचने" इति पा० एकवचने त्वमादेशस्य विधानात्। तदभावादेव द्वित्वबहुत्वयोर्विशेषेण प्रतीतिः। एवं द्व्यंशे एकदेशितत्पुरुषविधानात् अर्द्धपिप्पलीत्यादौ एकत्वप्रतीतिः द्वित्वादौ विवक्षिते तु पिप्पल्यर्द्धमित्याद्येव स्यादिति तत्र विशेषसंख्याप्रतीतिः। "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति" श्रुतिः "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" श्रुतिः। ५ भेदत्रयशून्ये परमेश्वरे पु०। "एकोऽनेकः सवः कः किम्" विष्णुस०। "परमार्थतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदराहित्यात् एकः" भा०। सजातीयभेदः यथा वृक्षे वृक्षान्तरात् भेदः विजातीयभेदः यथा वृक्षे पटाद्भेदः। स्वगतभेदः यथा वृक्षे शाखादिभ्यो भेद इत्येवं भेदत्रयराहित्यस्य सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात् कार्य्यकारणयोरभेदात् तद्रिक्तपरमार्थवस्त्वन्तराभावाच्च। तदेव "एकमेवाद्वितीयमिति" श्रुतौ पदत्रयेणोक्तम् इह तु अन्यपदाभावात् एकशब्दस्यैव तथा भेदत्रयराहित्यपरत्वमिति बोध्यम्। सांख्यमते तु "एकोऽद्वितीय इति वेदवचांसि पुंसि वैधर्म्यलक्षणभिदाविरहं वदन्ति" इत्युक्तेर्वैधर्म्यरूपभेदराहित्यमेकत्वमिति बोध्यम्। न्यायमते तु "एकत्वमनुपश्यतः" इति श्रुत्यन्तरात् एकत्वेन चिन्त्यतया, प्राधान्येन वा एकत्वं समर्थनीयम्। "एकातपत्रा पृथिवीभर्त्तुः" माघः। "त्वमेकहंस्य नदभैः पिवन्त्यः" "समाल भावैकरसं मनः स्थितम्" कुमा० त्वमेकोह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः" मनुः। "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः। अजो ह्येकोजुषमाणोऽनुशेते" श्रुतिः। "एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम्"

"त्वमेका कल्याणी गिरिशरमणी जागर्षि सततम्" कर्पू०स्त० "हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्याव्यभिचारिता" भाषा०। विशेषणयोरेकस्य विशेष्यत्वविवक्षया क० स० एकशब्दस्य पूर्वनिपातः एकधुर्द्धर इत्यादि "अमोघं सन्दधे यस्मै धनुष्येकधनुर्द्धरः" रघुः। वीरशब्देन समासे तु एकवीरः वीरैक इति रूपद्वयं भवतीति भेदः। वस्तुतस्तत्र वीरैकः इत्येव एकेषु मुख्येषु वीरयते इति वीरधातोरूपवीरशब्देन सप्तमीतत्पुरुषे एकवीर इति प्रौढम०। एकशब्दस्य संख्यावाचकत्वेऽपि "संख्यापूर्वो द्विगुः" पा० न द्विगुत्वमिति। अस्य सर्वनामकार्यम् एके एकस्मै एकस्मात् एकेषाम् एकस्मिन्। स्त्रियाम् एकस्यै एकस्याः एकासामेकस्यामित्यादि नञ्तत्पुरुषे तु। अनेक एकभिन्ने त्रि० ब० व०। तत्र एकत्वसंख्यान्वयासम्भवाद्बहुवचनप्रयोगः। तत्र च सर्वनामकार्यम् "अनेके अनेकस्मै इत्यादि "अनेके सेवन्ते भवदधिकगीर्वाणनिवहान्" कर्पू०स्त०। एकत्वार्थकेन तेन बहुव्रीहौ एकवचनप्रयोगोऽपि "अनेकमन्यपदार्थे" पा०।

एकस्य भावः त्व। एकत्व न० तल्। एकता स्त्री, ष्यञ् ऐक्य न० एकत्वसंख्यायां साम्ये अपृथक्त्वे अभेदे च। "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" श्रुतिः "अद्यान्तरमेकत्वम्" कथा०स०। "एकत्वं याच्यता यस्मात्" स्मृतिः। "समालोक्यैकतामेव शशिनो भास्करस्य च" भा०व० २२३। "प्रकृतोरपि प्रणयपूर्वमेकताम्" माघः "ऐक्यं सोऽन्वये" मुग्धबो०। "इन्द्यैक्ये" सि०कौ०।

डतर। एकतर द्वयोर्मध्ये जातिगुणक्रियादिभिर्निर्द्धार्य्ये एकस्मिन् त्रि० एकतरो ब्राह्मणः एकतरः कठः एकतरो नीलः एकतरपच इत्यादि। "अश्वापि वा शरीरं वा मन्यसेकतरं हृत" भा० आ० ६६ अ०। "एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना" न्याय०। स च शब्दः अन्यतरान्यतमवत् अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमित्यन्ये अतएव "अड्डतरादिभ्यः" पा० एकतरशब्दाच्च अद्ड्। एकतरं कुलम्। तेन न सर्वनामकार्य्यम् "द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामित्यादि, एकशब्दस्य भिन्नार्थकत्वेन एकतरशब्दोऽपि भिन्नार्थे अमरः। डतम। एकतम बहूनां मध्ये जात्यादिभिः निर्द्धार्य्ये एकस्मिन् त्रि० "यदि त्वेकतमोऽप्येषां ज्ञीपनं प्रपदेद्दुकात्" कात्या०स्र०। सर्वनामकार्य्यम् एकतमे एकतमस्मादित्यादि क्लीबे स्वमोः अद्ड् एकतमत्। तद्धित। एकतस् एकस्मिन्नर्थे अव्य० "एकतोदत" मनुः "तामेक-

तल्पं विनर्त्ति गुरुचिंतनया" रघुः। त्रल्। एकत्र एकस्मिन्नित्यर्थे अव्य० "एकत्र स्फटिकतटांशुभिन्ननीराः" माघः। "तदेकत्र करे दृश" मनुः "अन्यजन्मर्द्दं भैरवैः सर्व्वैकत्रावतिष्ठते" भा०। दाच्। एकदा एकस्मिन् काले अव्य०। "स वा भुङ्क्ते सहस्राणां बहूनामद्यमेकदा। एकदा ह्यात्मकं भुङ्क्ते" भा०अनु०१२८ अ०। असत्यार्थकात् कारकार्थे वीप्सार्थे शस्। एकशस् अल्पमल्पमेकमेकं वेत्याद्यर्थे अव्य० "परिस्तीर्य तं पूर्व्ववत् पालाशादनमेकशः" कात्या० ४,२,४। एकमेकेनैकेन एकैकशः इत्याद्यर्थेऽपि। प्रकारे धा। एकधा एकप्रकारे "एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" स्मृतिः। ध्यमुञ् ऐकध्यम् एकधेत्यर्थे अव्य०।

एकक त्रि०एक+असहायेऽर्थे वा कन्। असहाये "समावरिष्ठं कं भरतामष यद्रपः" ऋ० १०,५८,८। "महानध्येकको ह्यग्नः सर्व्वतः सुप्रतिष्ठितः। समस्तैव हि पातेन यक्ष्योधर्षयितुं यतः" पञ्चत०। "विधिरेककचक्रचारिणम्" नैषधम्। सर्व्वनामत्वेन टेरकचि तु। एकशब्दार्थे इति भेदः

एककपाल त्रि० एककपाले संस्कृतः अण् तस्य लुक्। एककपालसंस्कृते पुरोडाशादौ। "एतं द्यावापृथिव्यमेककपालं पुरोडाशम्" शत० ब्रा० २,४,३।

एककार त्रि० एकं करोति एक+कृ—"दिवाविभेत्यादिना" पा० संख्यापूर्व्वकत्वेन अप्रोत्साधकः ट उप०स० स्त्रियाम् ङीप्। एकमात्रकारके एवं द्विकरत्रिकरादयोऽपि तत्तत्संख्यान्वितकारके त्रि० स्त्रियां ङीप्।

एककार्य्य त्रि०एकं समानं कार्य्यं यस्य। समानकार्य्यकरे एकस्य पाककर्त्तुर्दर्शने अन्यस्य पाककर्त्तुः स्मरणं भवतीति न्या०रत्नगणमध्ये गौत०स्० उक्तम् यथा। "प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्य्यवियोगैककार्य्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषरागार्थित्वक्रियाधर्म्माधर्म्मनिमित्तेभ्यः" सू०। "एककार्य्यात् एककर्त्तुर्दर्शनात् कर्त्तन्तरस्य स्मृतिः" वृत्तिः। एकं कार्य्यं ययोः तयोर्भावः। एककार्य्यत्व-तत्त्वकार्य्यकरत्वरूपे सङ्गतिभेदे। तथा च समानकार्य्यकारित्वं स्वकर्त्तव्यकार्य्यकारित्वं सङ्गतिः। "समस्तक्षपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा। निर्वाहकैककार्य्यत्वं षोढा सङ्गतिरिष्यते" अनुमानजा०। कर्म्मधार०। एकस्मिन् कार्य्ये "एककार्य्ये समुद्यन्तौ कृष्णौ युद्धेऽपराजितौ" भा० स०१०अ०। "शुभाशुभमनादृत्यमेककार्य्य-

मनन्तरम्। एवन्तु सङ्घषो दत्तमाङ्करेकपदं हवम्" भा०व०२१२अ०।

एककाल कर्म्मधारयः। एकस्मिन् काले "एककालं चरेद्भैक्ष्यं न प्रसज्जेत विस्तरे" मनुः। "सनिभिर्द्दिरशनमुक्तम्" इत्युक्तेर्भोजनस्य द्विकालिकत्वं सार्व्वजनीनं यतेस्तु भिक्षान्नभोजनस्य रागप्राप्ततया तदंशे विधित्वासम्भवेन एककालशब्देन द्वितीयकालनिवृत्त्यर्था परिसंख्यैवेहाश्रयणीया न च नियमः, एककालभोजनाकरणे दोषाश्रवणात्। एककालभोजनव्रतमस्त्यस्य ठन्। "कालाट्ठञ्" तु न भवति समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधात्। एककालिक एककालभवे त्रि०। "तेभ्यो यच्चेन भैक्ष्येण वर्त्तयेदेककालिकम्" स्मृतिः। तत्रभवः खञ्। एककालीनोऽप्यत्र त्रि०।

एककुण्डल पु०एकं कुण्डलमस्य। १बलरामे २कुबेरे च मेदि०

एककुष्ठ न० एकमसाध्यत्वात् प्रधानं कुष्ठम्। सुश्रुतोक्ते कुष्ठभेदे। तत्र "एकादशक्षुद्रकुष्ठानीति" उद्दिश्य "क्षुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलारुष्कं महाकुष्ठमेककुष्ठं चर्म्मदलम् विसर्पः परिसर्पः सिध्म विचर्चिका किटिभं पामा रकसेति" विभज्य "कृष्णारुणं येन भवेच्छरीरं तदेककुष्ठं प्रवदन्त्यसाध्यमिति" लक्षितम्।

एकगम्य त्रि० एकत्वेन गम्यः। १निर्विकल्पकसमाधिगम्ये अखण्डाकारे चिदात्मनि। तत्र च भितिमात्रमेयशून्यत्वेनैकरूपतया ज्ञानात् तथात्वम्। परमेशतया गम्ये २परमेश्वरे च "त्वमसि एको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव" पुष्पदन्तेन तस्यैकगम्यत्वोक्तेस्तथात्वम्।

एकगुरु पु० एकोऽभिन्नो गुरुर्यस्य। समानाध्यापके सतीर्थ्ये।

एकग्राम पु० कर्म०। १अभिन्नग्रामे। "एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे। पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति" ज्यो०। तत्रभवः छ। एकग्रामीण एकग्रामभवे त्रि०। "नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा। उपस्थितं गृहे विद्यात् भार्य्या यत्राग्नयोऽपि वा" मनुः अस्य गृहा०पाठात् अएव एकग्रामीय तत्रार्थे। एकग्रामीणप्रयोगस्तु आर्षः। एको ग्रामोऽस्य। २समानग्रामवासिनि त्रि०।

एकचक्र न०एकं श्रेष्ठं वा चक्रं यत्र। १हरिवंशे २सूर्य्यरथे पु०। ३पुरीभेदे स्त्री यत्र बकासुरस्य बधो भीमेन कृतः। "एकचक्रो रथो यस्य" सूर्य्यस्तुतिः "पृथुवर्त्तुलतान्वितम्बलन्मिहिरस्यन्दनशिल्पशिल्पया। विधिरेककचक्रचारिणं किमु निर्मितुमसति मान्मथं रथम्" नैष० सूर्य्यरथस्यैकचक्रता-

रित्वमुक्तम्" । ३ असहायवरे त्रि० "सूर्य्यरथवर्णनञ्च" ऋ० १,१६४,२ । "सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकोऽश्वो वहति सप्तनामा । त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधितस्थुः" । व्याख्यातैषा भाष्यकृता यथा

"एकचक्रमेकरथाङ्गोपेतम् । यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते एवं रंहणस्वभावं सूर्य्यस्य सम्बन्धिनं सप्तैतत्संख्याका अश्वा युञ्जन्ति अनुबध्नन्ति अहन्यहोरात्रनिर्वाहाय किं वस्तुतः सप्त नेत्याह । एकोऽश्वः सप्तनामा । एक एव सप्ताभिधानः सप्तधा नमनप्रकारो वा एक एव वायुः सप्तरूपं कृत्वा वहतीत्यर्थः वायुधीनत्वादन्तरिक्षसञ्चारस्य एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं तदित्यत आह । त्रिनाभि वलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतम् । अजरम् अमरणधर्माकम् । अनर्वम् अशिथिलं पुनस्तदेव विशेष्यते । यत्र यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि सकलानि सर्वाणि भूतजातान्यधि आश्रित्य तस्थुः तिष्ठन्ति । यद्वा एकचक्रमेकचारिणमसहायेन सञ्चरन्तं रथमादित्यमण्डलं सप्त युञ्जन्ति सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयः सप्तप्रकारकार्य्या असाधारणाः परस्परविलक्षणाः षडृतवः एकः साधारण इत्येवं रूपाः अथवा मासद्वयात्मकाः षट् अपरोऽधिमासात्मक एक इत्येवं सप्तर्त्तवो युञ्जन्ति । एतस्य कार्य्यं निर्वहन्तीत्यर्थः । स चैकोऽसहायोऽश्वो व्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्तरसानां सन्नमयिता रोरश्मयो वस्य तादृशः । सप्त ऋषिभिः स्तूयमानो वादित्यो वहति धारयति भ्रमयतीत्यर्थः । किं भूतं ? त्रिनाभि चक्रम् । तिस्रो नाभिस्थानीया सन्ध्यासन्ध्या वा एव ऋतवो यस्य तत्तादृशं ते ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्याः यद्वा भूतभविष्यद्वर्त्तमानाख्यास्त्रयः कालास्त्रिनाभयः । तदिदमीदृशं चक्रं चक्रवत् पुनःपुनः परिभ्रममाणं संवत्सराख्यचक्रमजरममरणं न हि कदाचिदपि कालो म्रियते "अनादिनिधनः कालः" इति स्मृतेः । अनर्वमप्रतिहतम् । ईदृशं संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतमयमादित्यः पुनः पुनरावर्त्तयति संवत्सरादर्वाचीनानां तत्रैवान्तर्भावात् क्षणादीनां तदावृत्तिसाध्यत्वात् संवत्सरस्य चक्रत्वेन रूपणम् । पुनः कीदृशं तत् । यत्र यस्मिंश्चक्र इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि भूतान्यधितस्थुः आश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधीनत्वात् सर्वस्याः स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावात् ज्ञानमोक्षाद्यप्रशंसा चेत्यनुगमयत्वामुक्तम् । अयमपि मन्त्रो यास्केन सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणमित्यादिना व्याख्यातः तद्व्याख्यानुसन्धेयम्" भा० ।

भाष्येऽनुसन्धेयतयोक्तं यास्कवाक्यमुदाह्रियते "सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमित्यादि" श्रुतिमधिकृत्योक्तम् सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणम् । चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वा । एकोऽश्वो वहति सप्तनामादित्यः सप्तास्मै रश्मयो रसानभि संनामयन्ति सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वा । इदमपीतरं नामैतस्मादेवाभिसंनामात् । संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धर्चः । त्रिनाभि चक्रं त्र्यृतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति । संवत्सरः संवसन्तेऽस्मिन् भूतानि । ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन् रसाः, वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यो हेमन्तो हिमवान् हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिनोतेर्वा । अजरमजरणधर्माणमनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन् यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभि संतिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति । "पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने" श्रुतिःपञ्चर्त्तुतया । "पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्येति" इति च ब्राह्मणं हेमन्तशिशिरयोः समासेन । "षडर आहुरर्पितमिति" श्रुतिः षडृतुतया । अराः प्रत्यृता नाभौ । षट् पुनः सहतेः । "द्वादशारं नहि तज्जराय द्वादशप्रधयश्चक्रमेकम्" इति श्रुतिः मासानाम् । मासा मानात् । प्रधिः प्रहितोभवति "तस्मिन्त्साकं त्रिंशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः" श्रुतिः । "षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च" ब्राह्मणं समासेन । "सप्तशतानि विंशतिश्च तस्थुः" श्रुतिः । "सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा इति च" ब्राह्मणं विभागेन" ४ दनोः पुत्रभेदे पु० "चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः" इत्युपक्रम्य "एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ" भा० आ० ६५ । स एव प्रतिविन्ध्यतया जातः यथाह भा० आ० ६७ । "एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः । प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ" भा० ५ पुरोभेदस्तु "एकचक्रां ततो गत्वा पाण्डवाः संशितव्रताः" इत्युपक्रम्य "माता सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने । तत्र तस्माद् बुभुक्षितं पुरुषादं वृकोदरः । भीमसेनो महाबाहुर्बकं नाम महाबलम्" भा० आ० ६१ अ० उक्तः । एकमेव चक्रं सैन्यसंघो यत्र । ६ एकराजचिह्ने त्रि० । "तावत् प्रशास क्षितिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेन पार्थः" भाग० ३,१,६० । "एकस्यैव चक्रं सैन्य"

यत्र श्रीधरः। "बकराक्षसमिव प्रहृत्यैकचक्राम्" काद०। बकस्य तत्पुरीयकृष्णभीमकर्तृकवधकथा च भा०आ० १५७ अध्यायादौ। "एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्राः महारथा" इत्यादिना "भक्ष्यमानस्य भीमेन तस्य घोरस्य रक्षस" इत्यन्तेन १६२अ० वर्णिता।

एकचत्वारिंशत् स्त्री एकाधिका चत्वारिंशत् शा०त०।(एकचत्वारिंश) १एकाधिकचत्वारिंशत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च बहुत्वबोधकत्वेऽपि उभयत्र नित्यैकवचनम्। एवमेकत्रिंशति एकत्रिंशत् एकपञ्चाशत् एकषष्टि एकसप्तति एकाशीति एकनवति इत्येते शब्दाः क्रमेण एकत्रिंशदादिसंख्यायां तदन्विते च स्त्री एकाधिकादश इत्यस्य तु क्वात् एकादश इति भेदः सर्वेभ्यः पूरणे डट्। एकचत्वारिंशादिस्तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

एकचर त्रि०एकः सन् चरति चर–पचा० अच् सुप्सुपेति स०। एकाकीभूत्वा चारिणि असहायचारिणि। "हरिरेकचरः श्रीमान्" धर्म्मौ विपद्रवानिव भा०व०७२अ०।"अनोकशायी चतुरल्पचारचरन् देशानेकचरः स भिक्षुः" भा०आ० ८१अ०। "न भक्षयेदेकचरान् अज्ञातांश्च मृगद्विजान्" मनुः। "ते एकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादयस्तानेकचरान्" कुल्लू०"अयमेकचरोऽभिवर्त्तते माम्" किरा०। "पृथिव्यामेकचरः परिबभ्राम" भा०५,५,२०।

एकचरण पु० एकश्चरणो यस्य। एकपादयुक्ते १मनुष्यभेदे २तद्युक्तजनपदभेदे च स च देशः हस्तः० कूर्म्मविभागे ऐशान्याशस्थः। "ऐशान्यामेकव्यराज्यपशुपालकीरकाश्मीरा" इत्युपक्रम्य "एकचरणानुविश्वाः सुवर्णभूर्वसुवनं दिविष्ठाश्च" [यवमते

एकचर्य्या स्त्री एकस्य चर्य्या चर–भावे क्यप् ६त०। असहा-

एकचारिन् त्रि०एकः सन् चरति चर-णि.न "सुप्सुपेति"स०। असहायचरे १एकचरे त्रि०। २बुद्धसहचरभेदे पु० त्रिका०।

एकच्छाया स्त्रीं एकस्य अधमर्णधनेऽन्यासहायस्याधमर्णस्य छाया साहाय्यम्। अधमर्णसाहाय्ये। "बहवः स्युर्यदि स्वांशान् दद्युः प्रतिभुवो धनम्। एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि" या०। "एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्याधमर्णस्य छाया साहाय्यं तामाश्रिताः एकच्छायाश्रिताः अधमर्णो यथा अप्रदानाय स्थितस्तथा दानप्रतिभुवोऽपि प्रत्येकं द्रव्यदानाय स्थिताः" मिता०। "एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते। प्रोषिते तत्सुतो दाप्यः पितृमर्णं मृते सति" कात्या०स्मृ०। एकैव छाया यत्र। तुल्यच्छादने त्रि० "एकच्छायं चक्रतुस्ताशाखाग्रं शरवृष्टिभिः" भा० वि० १८०।

एकज त्रि०एकस्मात् जायते जन–ड ५त०। १एकस्माज्जाते "साकञ्जानां सप्तथमाहुरेकजम्" ऋ० १, १६४,१५। साकंजानामेकस्मादादित्यात् सहोत्पन्नानामृतूनां मध्ये सप्तथं सप्तममृतुम् एकजमेकेनोत्पन्नमाहुः कालतत्त्वविदः, चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन वसन्ताद्याः षड्तवो भवन्ति अधिमासेनैक उत्पद्यते सप्तमर्तुः" भा०। एकेन जातमित्युक्तिविवक्षा कर्त्तृकरणयोरेव तृतीयासमासो न हेतुतृतीययेति नियमात्।२सोदरासोदरभ्रातरि तयोरेकशरीरोत्पन्नत्वात् एकजत्वम् ३भगिन्यां स्त्री जन–ड। ५त०। एकजातादयोऽप्यत्र सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत्। सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणोमनुरब्रवीत्" स्मृतिः"बहूनां चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत" मनुः। एकः असहाय एव जायते जन–ड सुप्सुपेति स०। ४असहायतया जाते "एकजम्" कात्या० ६, १,१। "एकः असहाय एव भूमेर्जातः तमेकं यूपं हरति" कर्कः। "उप ते पाजो न त्वा रुरुधे वशी वशं नयस एकज! त्वम्" ऋ० १०,८४,२।

एकजटा स्त्री एका जटा यस्याः। सर्वतारिणीगणप्रकृतिरूपे देवीभेदे तदाविर्भावः कालिका०६१अ० वर्णितो यथा "सर्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततोगत्वा हिमाचलम्। गङ्गावतारनिकटे महामायां प्रतुष्टुवुः। अनेकशः स्तुता देवी तदा सर्वामरोत्करैः। मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत। युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी। किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति। एवं ब्रुवन्त्या मातङ्ग्यास्तस्यास्तु कायकोषतः। समुद्भूता ब्रवीद्देवी मां स्तुवन्ति सुरा इति। शुम्भो निशुम्भोऽसुरौ बाधेते सकलान् सुरान्। तस्मात् तयोर्वधायाहं स्तुवेऽद्य सकलैः सुरैः। विनिःसृतायां देव्यान्तु मातङ्ग्याः कायतस्तदा। भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साभूत् गौरी क्षणादपि। कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया। तामुग्रतारामृषयो वदन्तीह मनीषिणः। उग्रादपि भयात् त्राति यस्माद्भक्तान् सदाम्बिका। एतस्याः प्रथमं बीजं कथितं तन्मतेन च। एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटैकिका। ईषत्तु चिन्तनं चास्याः सम्यक् वेतालभैरवौ!। यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीप्सितम्। चतुर्भुजां कृष्णवर्णां मुण्डमालाविभूषिताम्। खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां बिभ्रतीन्दीवरं तथः। कर्त्रीं च

खर्परञ्चैव क्रमाद्वामेन बिभ्रती । सा बिभ्रती जटामेकां बिभ्रती शिरसा स्वयम् । मुण्डमालाधरा शीर्षे ग्रीवायामपि सर्व्वदा । वक्षसा नागहारन्तु बिभ्रती रक्तलोचना । कृष्णवस्त्रधरां कट्यां व्याघ्राजिनसमन्विता । वामपादं शवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् । विन्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहानाऽऽसवं स्वयम् । साट्टहासमहाघोरारावयुक्ताऽतिभीषणा । चिन्त्योग्रतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेप्सुभिः । एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिन्यो मताः । महाकाली च रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च । घोरा च भ्रामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी । भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्तु प्रपूजयेत्" । तन्त्रसा० पञ्चाक्षरीं विद्यां प्रदर्श्य "पञ्चाक्षरी एकजटा(ओम्)ताराभावे महेश्वरि ! । (ओम्) ताराद्या तु भवेद्देवि! श्रीमन्नीलसरस्वती" । "अन्यासां विद्यानामेकजटैव देवता प्रकीर्त्तिता" इत्युक्ता० । तद्भेदाश्च "ताराचोग्रा महोग्रा च वज्रा काली सरस्वती । कामेश्वरी च चामुण्डा इत्यष्टौ तारिणीभिदाः" तन्त्रसा० ।

एकजन्मन् पु० एकं प्रधानं जन्म यस्य एकेभ्यो प्रधानेभ्यो दिक्पालांशेभ्यो वा जन्म यस्य वा । १ नृपे त्रिका० । तत्र मनुष्यापेक्षया प्रधानभोगसाधनजन्मत्वेन दिक्पालांशभूतत्वेन च तथात्वम् । एकमेव न द्वितीयं जन्म यस्य । २ शूद्रजातौ पुंस्त्री० तस्य सावित्रजन्माभावात् गर्भमात्रजन्मकत्वात्तथात्वम् स्त्रियां वा ङाप् ।

एकजाति पुंस्त्री० एका जातिर्जन्मास्य । शूद्रजातौ "ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यस्त्रयोवर्णा द्विजातयः । चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः" मनुना तस्यैकमात्रजन्मप्रतिपादनेन द्विजातिवत् सावित्रजन्मराहित्येन एकजातित्वम् । "एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन्" मनुः । "एकजातेरयं धर्मो यद्द्विजस्योपि क्रयधारणम्" पुरा० । सुश्रुतोक्ते २ कीटभेदे । "एकजातीनतरूर्द्ध्वं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः । सामान्यतोदृष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च । त्रिकण्टकः कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः । चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः" इति कीटशब्दे विवृतिः । एका तुल्या जातिः सामान्यधर्म्मोऽस्य । ३ तुल्यधर्म्मयुक्ते त्रि० कर्म्मधा० । ४ तुल्यधर्म्मे स्त्री । तामर्हति छ । एकजातीय समानधर्म्मान्विते त्रि० "सर्व्वेषामेकजातीयानां महाशरीरेभ्यः क्षुद्रशरीराः प्रधानतमाः" सुश्रु० "एकः प्रकारः जातीयर् । एकजातीय । तुल्यप्रकारे त्रि० ।

एकजीववाद पु० एक एव जीव इत्येवं वादः । एकं चैतन्यमेकयैवाविद्यया बद्धं संसरति तदेव ज्ञानेन कदाचिन्मुच्यते शुकवामदेवादीनां तत्त्वमोक्षौ च इत्येवं रूपे सिद्धान्तैकदेशिवादभेदे । उक्तौ चैकानेकजीववादौ वेदा० प० यथा "एकजीववादेऽविद्याप्रतिबिम्बो जीवः अनेकजीववादे तु अन्तःकरणप्रतिबिम्बः स च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रयवान् । तत्र जाग्रद्दशा नाम इन्द्रियजन्यज्ञानावस्था अवस्थान्तरे इन्द्रियाभावान्नातिव्याप्तिः । इन्द्रियजन्यज्ञानञ्चान्तःकरणवृत्तिः स्वरूपज्ञानस्यानादित्वात् । सा चान्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्येकं मतम् । तथाहि अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्व्वदा घटादिभानप्रसक्तौ घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं मूलाविद्यापरतन्त्रमवस्थापदवाच्यमभ्युपगन्तव्यम् । एवं सति न सर्व्वदा घटादेर्भानप्रसङ्गः अनावृतचैतन्यसम्बन्धस्यैव भानप्रयोजकत्वात् । तस्य चावरणस्य सदातनत्वे कदाचिदपि घटभानं न स्यादिति तद्भङ्गे वक्तव्ये तद्भङ्गजनकं न चैतन्यमात्रं, तद्भासकस्य तदनिवर्त्तकत्वात् न चिदुपहितं चैतन्यं परोक्षस्थलेऽपि तन्निवृत्त्यापत्तेरिति परोक्षव्यावृत्तवृत्तिविशेषस्य आवरणभङ्गहेतुत्वमित्यावरणाभिभवार्था वृत्तिरुच्यते । सम्बन्धार्था वृत्तिरित्यपरं मतम् । तथाविद्योपाधिकोजीवोऽपरिच्छिन्नः स च घटादिप्रदेशे विद्यमानोऽपि घटाद्याकारापरोक्षवृत्तिविरहदशायां न घटादिकमवभासयति घटादिना समं सम्बन्धाभावात् तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु भासयति तदा सम्बन्धसत्त्वात् । ननु अविद्योपाधिकस्य जीवस्यापरिच्छिन्नस्य स्वत एव सकलवस्तुसम्बन्धस्य वृत्तिविरहदशायां सम्बन्धाभावाभिधानमसङ्गतं असङ्गत्वश्रुत्या सम्बन्धाभावाभिधाने च वृत्त्युत्तरमपि सम्बन्धो न स्यादिति चेत् उच्यते न हि वृत्तिविरहदशायां जीवस्य घटादिना सह सम्बन्धसामान्यं निषेधामः किन्तु घटादिभानप्रयोजकं सम्बन्धविशेषम् । स च सम्बन्धविशेषोविषयावभासकस्य जीवचैतन्यस्य च व्यङ्ग्यव्यञ्जकतालक्षणः कादाचित्कस्तदाकारवृत्तिनिबन्धनः । तथाहि तैजसमन्तःकरणं स्वच्छद्रव्यत्वात् स्वत एव जीवचैतन्याभिव्यञ्जनसमर्थं घटादिकन्तु न तथा अस्वच्छद्रव्यत्वात् । आकारवृत्तिसंयोगदशायान्तु वृत्त्यभिभूतजाड्यधर्म्मकतया वृत्त्युत्पादितचैतन्याभिव्यञ्जनयोग्यताश्रयतया च वृत्त्युदयानन्तरं चैतन्यमभिव्यनक्ति ।

मुक्तं विवरणे अन्तःकरणं हि स्वसंविद्धं स्वसंसर्गिणामपि घटादौ चैतन्याभिव्यक्तियोग्यतामापादयतीति । इदञ्चास्वच्छद्रव्यस्यापि स्वच्छद्रव्यसम्बन्धदशायां प्रतिबिम्बग्राहित्वम् । घटादेरभिव्यञ्जकत्वञ्च तत्प्रतिबिम्बग्राहित्वम् चैतन्यस्याभिव्यक्तत्वञ्च तत्र प्रतिबिम्बितत्वम् । एवंविधाभिव्यञ्जकत्वसिद्ध्यर्थमेव वृत्तेरपरोक्षस्थले बहिर्निर्गमनाङ्गीकारः । परोक्षस्थले तु वह्न्यादेर्वृत्तिसंसर्गाभावेन चैतन्यानभिव्यञ्जकतया नापरोक्षत्वम् । एतन्मते च विषयाणामपरोक्षत्वं चैतन्याभिव्यञ्जकत्वमिति द्रष्टव्यम्" । "एकानेकजीववादौ सिद्धान्तलेशे दर्शितौ यथा । "अथ विद्योदये सत्युपाधिविलयादुपेतजीवभावस्य किमीश्वरभावापत्तिरुत शुद्धचैतन्यमात्ररूपेणावस्थानमिति विवेचनीयम् । उच्यते । एकजीववादे तदेकाज्ञानकल्पितस्य जीवेश्वरविभागादिकृत्स्नभेदप्रपञ्चस्य तद्विद्योदये विलयाच्चिद्विशेषचैतन्यरूपेणैवावस्थानम् । अनेकजीववादमभ्युपगम्य बन्धमोक्षव्यवस्थाङ्गीकारे यद्यपि कस्यचिद्विद्योदये तदविद्याकृतप्रपञ्चविलयेऽपि बद्धपुरुषान्तराविद्याकृतजीवेश्वरविभागादिप्रपञ्चोऽनुवर्त्तते तथापि जीववदीश्वरोऽपि प्रतिबिम्बविशेष इति पक्षे मुक्तस्य बिम्बभूतशुद्धचैतन्यरूपेणैवावस्थानम् अनेकोपाधिष्वेकस्य प्रतिबिम्बे सत्येकोपाधिविलयेन तत्प्रतिबिम्बस्य बिम्बभावेनैवावस्थानौचित्येन प्रतिबिम्बान्तरत्वापत्त्यसम्भवात् तत्सम्भवे कदाचिज्जीवरूपप्रतिबिम्बान्तरत्वापत्तेरपि दुर्वारत्वेनावच्छेदपक्ष इव मुक्तस्य पुनर्बन्धापत्तेः । अतएवानेकजीववादेऽवच्छेदपक्षो नाद्रियते तदवच्छेदेनान्तःकरणान्तरसंसर्गे पुनरपि बन्धापत्तेः प्रतिबिम्बो जीवः बिम्बस्थानीय ईश्वरः उभयानुस्यूतं शुद्धचैतन्यमिति पक्षे तु मुक्तस्य यावत्सर्वमुक्ति सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसत्यकामत्वादिगुणकपरमेश्वरभावापत्तिरिष्यते यथानेकेषु दर्पणेषु एकस्य मुखस्य प्रतिबिम्बे सत्येकदर्पणापनये तत्प्रतिबिम्बो बिम्बभावेनावातिष्ठते । न तु मुखमात्ररूपेण, तदानीमपि दर्पणान्तरसन्निधानप्रयुक्तस्य मुखे बिम्बत्वस्यानपायात् तथैकस्य चैतन्यस्यानेकेषूपाधिषु प्रतिबिम्बे सत्येकस्मिन् प्रतिबिम्बे विद्योदयेन तदुपाधिविलये तत्प्रतिबिम्बस्य बिम्बभावेनावस्थानावश्यम्भावात् । न च मुक्तस्याविद्याऽभावात् सत्यकामत्वादिगुणविशिष्टेश्वरत्वानुपपत्तिः तदविद्याभावेऽपि तदानीं बद्धपुरुषान्तराविद्यासत्त्वात् न चेश्वरस्येश्वरत्वं सत्यकामादिगुणविशिष्टत्वञ्च स्वाविद्याकृतं तस्य निरञ्जनत्वात् किन्तु बद्धपुरुषाविद्याकृतमेव तस्यैश्वर्यमनन्त्यम्" ।

एकत पु॰ पिष्टलिप्तपात्रीप्रक्षालनजलनिनयनदेवे आप्त्ये देवभेदे । तस्योत्पत्तिकथा यज्ञांशभागित्वकथा च शत॰ ब्रा॰ १, २,३,१, दर्शिता यथा । "चतुर्धा विहितो ह वा अग्रेऽग्निरास । स यमग्रेऽग्निं होत्राय प्रावृणत स प्रैवाधन्वद्यं द्वितीयं प्रावृणत स प्रैवाधन्वद्यं तृतीयं प्रावृणत स प्रैवाधन्वदथ योऽयमेतर्ह्यग्निः स भीषा निलिल्ये सोऽपः प्रविवेश तं देवा अनुविद्य सहसैवाद्भ्य आनिन्युः सोऽपोऽभितिष्ठेवावष्ठ्यूतास्थ या अप्रपदनं स्थ याभ्यो वो मामकामं नयन्तीति तत आप्त्याः सम्बभूवुस्त्रितो द्वित एकतः । त इन्द्रेण सह चेरुः यथेदं ब्राह्मणो राजानमनुचरति स यत्र त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान तस्य हैतेऽपि वध्यस्य विदाञ्चक्रुः शश्वद्धैनं त्रित एव जघानात्यह तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि सः । त उ हैत ऊचुः । उपैवेमएनो गच्छन्तु येऽस्य वध्यस्याविदुरिति किमिति यज्ञ एवैषु मृष्टामिति तदेषु तद्यज्ञो मृष्टे यदेभ्यः पात्रीनिर्णेजनमङ्गुलिप्रणेजनं निनयन्ति ।

त उ हाप्त्या ऊचुः । अत्येव वयमिदमस्मत् परो नयामेति कमभीति य एवादक्षिणेन हविषा यजाता इति तस्मादक्षिणेन हविषा यजेताप्त्येषु ह यज्ञो मृष्ट आप्त्या उ ह तस्मिन् मृजते, यो दक्षिणेन हविषा यजते । ततो देवाः, एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणामकल्पयन् यदन्वाहार्यं नेददक्षिणं हविरसदिति तन्नाना निनयति तथैभ्योऽसमदं करोति तदभि तपति तथैषां शृतं भवति स निनयति त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वेति" "यं होत्रकर्मणे प्रावृणत ते देवा इत्यर्थः । प्राधन्वत् प्रागच्छद्म्रियत इव गमने । भीषा पूर्वाग्निमरणभयेन निलीनोऽन्तर्हितो बभूव । लिय निरसने । अप्रपदनमनाश्रयभूताः । यः पञ्चम्यर्थे चतुर्थी युष्मत् सकाशात् । ततो निष्ठीवनलक्षणदोषधारणात्ताभ्योऽद्भ्यः सकाशात् । यथेदानीं ब्राह्मणः पुरोहितः । तं बध्यं वधार्हं ज्ञातवन्तः । अनन्तरं चैनं त्रिशीर्षं त्रित एवेन्द्रस्य हिताय जघान इन्द्रश्च तद्धननजनितात् पापादति मुक्तोऽभवत् यस्मादयमिन्द्रो देवः अतोऽस्मिन् पापसंश्लेषो न युक्त इत्यर्थः । ते औचित्यज्ञाना त्रिशीर्षहननानन्तरमेतदूचुः । एषु त्रितादिषु त्रिशीर्षवधजनितमेनस्तद्गच्छतु मृजीत शोधयेदिति अत एतत् एतेन पात्रीनिर्णेजनादिनिनयनेन एषु तदेनो यज्ञः संयोजयति तस्मादद्धननमेषादिजनितस्यैनसो रूपं पा-

त्वगादिनिर्णेजनसाधनेभ्यो निर्नेतव्यमित्यर्थः। अयम-
र्थोऽयमेनः परःपरस्मादन्यस्मात्पापान्तरे अभ्यस्तमाते त्वयाम
अभ्याहरति यज्ञसम्बन्धि दोषजातं परिहरत्यनेनेति अभ्या-
हार्य्यो नाम ऋत्विग्भ्यो देय ओदनः। निर्णीतमुदक-
मङ्गारेषु प्रतपति" भा०।

"त्रिताय त्वा, द्विताय त्वा, एकताय त्वा" यजु० १।२३, "पात्राङ्गुलमप्रक्षालनोदकं त्रिताय त्रितनाम्ने देवाय त्वा त्वां निनयामीति, तथा द्विताय त्वा निनयामि, तथा एकताय त्वा निनयामि इति व्याख्याय शत०ब्राह्मणोक्ता कथा संक्षेपेण दर्शिता यथा "पूर्वं कुतश्चित् कारणात् भीतोऽग्निरपः प्राविशत्ततो देवास्तं प्राप्यां जलस्त- स्मादग्निना वीर्य्यं समुत्सृष्टं तत आप्त्या अनयाः त्रितद्वितैकतसंज्ञास्ते देवैः सह चरन्तो यज्ञे पात्रप्रक्षालनजललक्षणं भागं लेभिरे" इति वेददी०। "तदुदकनयनप्रकारः" कात्या० २,५,२४, दर्शितो यथा "पात्राङ्गुलिप्रक्षालनमाप्त्येभ्यो निनयत्यभितप्य प्रथमं स्पन्दमानं त्रिताय त्वेति प्रतिमन्त्रम्" सू० "पित्र्यप्रपात्रोपक्षालनं पित्र्यप्राङ्गुलिप्रक्षालनम् चाभितप्य पात्रोस्वमेव ज्वलतोऽङ्गुलेन तापयित्वा प्रत्यक्संस्थमस्पन्दमानं परस्परमसंस्पृष्टमप्राङ् वदाप्त्येभ्यो देवभूतेभ्यो निनयति श्रितइददेवोमयरूपमेतत् कर्म प्रतिपत्तिरूपमपूर्वोत्पादकञ्च। तेन द्रव्यविनाशेऽपि श्रितइदन्ब द्रव्यान्तरेणापि निनयनं कर्त्तव्यम्। अपरे तु द्रव्यप्रधानत्वात् तद्विनाशे नोत्पत्तिमिच्छन्ति" कर्कः। ब्रह्मणो मानसपुत्रे ऋषिभेदे "प्रजापतिसुताश्चान्ये सद्व्यासप्रभं- जयः। एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः" "द्वितैकतत्रिताश्चैव सदा चित्रशिखण्डिनम्" "वयं हि ब्रह्मणः पुत्रामानसाः परिकीर्त्तिताः" भा० शा० ३३८अ० स एव वरुणस्वर्लिङ्गकप्रकारान्तर्गतः तत्र प्रमाणम् त्रितशब्दे भा०अनु०१५०अध्यायस्थवाक्यमुदाहृतम्।

एकतान त्रि० एकं तानयति णि० तन+श्रद्धायाम् अण् उप० स०। अनन्यचित्तवृत्तौ एकविषयासक्तचित्ते २तद्गतचित्ते च। "अद्वैकतानकृतयः प्रशाङ्क्षितसभ्रुरेवैकतानयोः" भाग०१, १०,२,। स्वार्थे कन्। एकतानकोऽप्यत्रार्थे त्रि० "एकतानो विस्तारो गीतिभेदोऽस्य। ३एकरूपविस्तारे ४एकतानाम्ने स्वरभेदे च। "तानोनाम स्वरान्तरप्रवर्त्तकः रागादिस्थितिप्रवृत्त्यादिहेतुः अंशापरनामा अंशावयवसाध्यः स्वरविशेषः। "गाता यं यं स्वरं गायेत् तं तं अंशेन तानयेत्" इति भरतः" कुमा०टी०मल्लिनाथः

एकताल पु० एकः समस्तालोमानं यत्र। समन्वितनृत्ते, विच्छेदरहिते नृत्यवाद्यगीतादौ। एक एव तालोऽत्र। २वाद्यभेदे च (एकताला)।

एकतीर्थिन् एकं समानं तीर्थमाश्रमरूपमस्य इनि। समानाश्रमयुक्ते। "वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामृक्थभागिनः। क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः" इति या० "एकतीर्थी एकाश्रमी" मिता०।

एकतोदत् त्रि० एकतोदन्ता अस्य दत्रादेशः। एकपार्श्वे दन्तपङ्क्तियुक्ते पशुभेदे गवादौ "चतुष्टांश्चैकतोदतः" मनुः।

एकत्रिक पु० अन्नाद्यकामकर्त्तव्ये एकाहसाध्ये यागभेदे "एकत्रिकेण यजेतान्नाद्यकामेन" आश्व०श्रौ०९,४,१३,सू०। "एकत्रिकः तत्रैकत्र द्वावेकाहौ तयोरन्यतरेणान्नाद्यकामो यजेत। एकत्रिक एवं भवति एकस्तोमो बहिष्पवमानः त्रिस्तोमोहोत्राज्यम्, एवं व्यत्यासेन सर्वतो स्तोमौ भवतः तत्रैकस्तावेव स्तोमौ विपरीतौ भवतः त्रिस्तोमो बहिष्पवमानः एकस्तोमोहोत्राज्यम्। एवमेव व्यत्यस्य व्यत्यस्य समापयेत्" नारा०। कात्या० २२,३.२४, २५,२६ सूत्रैः तस्य साद्यस्क्रत्वेन परिभाषां कृत्वा तद्विधानाद्युक्तम्। "षट् साद्यस्क्राः" ८ सू० इत्युपक्रम्य पञ्च क्रतूनुक्त्वैव षष्ठमेकत्रिकं प्रतिपादयितुं तद्धर्माः प्रदर्शिताः "साद्यस्क्रधर्मा हिरण्यस्रग्वत्" २४ सू०। "साद्यस्क्रशब्देनात्र श्येनोऽभिधीयते तस्य धर्मा लोहितोष्णीषादयः हिरण्यस्रग्वत्। यद्यस्योऽस्रुक्तं ततस्तु भवति" कर्कः। "साद्यस्क्रधर्मा लोहितवस्त्रादय यथा वाजपेये हिरण्यस्रजो यथोपसन्नं दीयन्ते एवमत्रापि देव यद्वस्त्रादि परिहितं तत्सर्वं देयम्" संग्र० "एकत्रिके दक्षिणा प्रदेयत्वं षट् च २५सू०। एकत्रिकः यज्ञः साद्यस्क्रः तत्र षट्प्रदेयत्वं दक्षिणा" कर्कः। इतःपरं साद्यस्क्रधर्माः २६सूत्रजातैः उक्ताः। तत्र स्तोमादि सामसं० भा० निरूपितं यथा

"एकत्रिकनामकः कश्चित् सप्तमेधपति, सर्वं श्रूयते "अथैष एकत्रिकस्तस्यैकस्यां बहिष्पवमानम्। त्रिस्तुत् होत्राज्यम् एकस्यां मैत्रावरुणस्य त्रिस्तुत् ब्राह्मणाच्छंसिनः, एकस्यामच्छावाकस्य त्रिस्तुत् माध्यन्दिनः पवमानः" इति। अस्मि प्रकृतौ माध्यन्दिनपवमानस्य त्रयस्तृचाः "उच्चा ते जातम्" इत्ययं (उ१प्र,८ख० २,३ अ०) प्रथमो गायत्रीच्छन्दस्कः, "पुनानः सोम" इत्ययं (उ१प्र,८ख० १,२,३ अ०) द्वितीयो बृहतीच्छन्दस्कः, "प्र तु

त्रुरा इत्यत्र (जै०सू० १,२,२ अ) तृतीयस्त्रि-ष्टुप्छन्दस्कः। एतदेवाभिप्रेत्य सूत्रम्, त्रिच्छन्दा आवा-पो माध्यन्दिन इति। एवं सति एकत्रिकस्य माध्यन्दि-नपवमाने त्रिष्टुम्मिति यदुक्तं तत्र किं तृचानां त्वमाना-माद्यास्तिस्रः ऋचो ग्राह्याः? किं वा प्रथमत्वचस्था: क्रम-पठितास्तिस्रः? इति संशयः। तत्र त्रिच्छन्दस्त्वश्रुत्या प्रबलया दुर्बलं पाठक्रमं बाधित्वा प्रथमपञ्चो ग्राह्यः इति प्राप्ते, अभिधीयते यदेतत् त्रिच्छन्दस्त्वं तदेतत् प्राकृतम्, तत्र छन्दस्त्रयोपेतस्य तृचत्रयस्योपदिष्टत्वात् विकृतावपि तत्सर्वमतिदिष्टमिति चेत् बाढम्। अत एव पाठक्रमोऽप्यतिदिष्टः, तथा सति प्रथमगायत्रीच्छन्द-स्कस्य तृचस्य समाप्तौ सत्यां पश्चाद् बृहतीच्छन्दस्के तृचे प्रथमायाः ऋचः पारम्पर्यात् स पारम्पर्यक्रम इति विशेषविधानेन बाध्यते, तथा दादा त्रुटोनिष्पन्नोपाद्यः"

एकत्वादिविवक्षान्याय पु० कर्म० योते एकत्वादिसंख्या-विवक्षावधारणार्थे न्याये स च न्यायः ४अ० १पादे ११सूत्र भाष्यादौ दर्शितो यथा "तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूत-त्वात्" ११सू० "अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुः अग्नीषोमीयो, यो दीक्षितः 'यत् अग्नीषोमीयं पशुमालभते" इति, तथा, "अनड्वाहौ युनक्ति" इति, तथा, अश्वमेधे, "वस-न्ताय कपिञ्जलानालभते" इति। तत्र सन्देहः, किं वि-वक्षितम्, एकत्वं द्वित्वं बहुत्वं च, उत अविवक्षितम्? इति। तत्र एकत्वमयज्ञाङ्गभूतं न विवक्षितम्, इत्यर्थः, अर्थस्य गुणभूतत्वात् न आलम्भस्य गुणभूता संख्या नियोजनस्य वा। कस्य तर्हि? पशोः अनडुहोः कपि-ञ्जलानां च, विभक्तिर्हि श्रुत्या प्रातिपदिकार्थगतं संख्यार्थं ब्रूते, वाक्येन सा यज्ञाङ्गं ब्रूयात्, वाक्याच्च श्रुतिर्बली-यसी। तस्मात् न यज्ञाङ्गं विवक्षितम् इति" "यज्ञ-ाङ्गं मा भूत् यज्ञाङ्गम्, पश्वादीनामङ्गम्, विवक्षितं तथापीति" उच्यते, न, पश्वादीनामङ्गेन उक्तेन अनुक्तेन वा किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, यज्ञाङ्गेन हि अविपन्नेन प्रयोजनम्, विपन्नेऽपि हि पश्वाद्यङ्गेऽविगुण एव क्रतुर्भवति, यज्ञाय च कर्म न पश्वादेः। तस्मात् पश्वादेर्गुणेन ज्ञातेन अज्ञातेन वा न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति इति न तत् विवक्षितम्, यद्धि प्रयोजनवत् तत् विवक्षितम् इत्युच्यते" भा०। "एकश्रुतित्वाच्च" १२सू० "भवति च किञ्चित् वचनं येन विधीयते, न तत् विवक्षितम् इति, 'यदि सोममपहरे-युरेकां गां दक्षिणां दद्यात्, इति, यदि हि विवक्षितं

भवेत्, नैकामिति ब्रूयात्, गामित्येकवचनस्य विवक्षि-तत्वात्, तथा, "अजौ द्वे धेनू द्वे" इत्यत्रापि द्वे इति वचनं ज्ञापकम्, अविवक्षितम् अजौ इति द्वित्वम् इति "तीन् वत्सानानयेत्" इत्यत्रापि त्रीनिति वचनं चिह्नम्। वत्सानानीतिबहुवचनम् अविवक्षितम् इति" भा०। "प्रतीयते इति चेत्" १३सू० "एवं चेत् पश्यसि, अ-विवक्षिता संख्या इति, तत् न, प्रतीयते हि संख्या आख्यातवचनस्य अङ्गभूता, यथा "पशुमानय" इत्युक्ते एक एवानीयते, पशू इति, द्वौ, पशून् इति बहव आ-नीयन्ते, यच्च प्रतीयते स शब्दार्थः, तस्मात् यज्ञाङ्ग-भूता संख्या इति शब्दात् गम्यते, न च शब्दात् गम्यमा-नम् ऋते कारणात्, अविवक्षितं भवति" भा० "नाशब्दं तत्प्रमाणत्वात् पूर्ववत्" १४सू० "नैतदेवं, यद्यपि प्रती-यते, न तु अयं शब्दार्थः व्यामोहादेषा प्रतीतिः। कुतः एतत्? वाक्याद्धि यज्ञाङ्गम् इत्यवगम्यते, वाक्यं च श्रुत्या बाध्यते। तस्मात् अशब्दार्थोऽयं यज्ञे एकत्वादीति अशब्दार्थोऽपि हि प्रतीयते, यथा पूर्णो धावति इति, स पूर्ण इत्युच्यते, यस्य अपरोऽस्ति, तेन पूर्वः इ-त्युक्ते, अपरो गम्यते, न तु, अपरो धावति इति श्रवणात् प्रतीयते, एवम् इहापि पशुम् इत्येकत्वं गम्यते, न तु यज्ञे यथैव हि पूर्व इत्युक्तेऽपरो गम्यते एव केवलं, न तु स विधीयते कस्मिंश्चिदर्थे, एवम् इहापि संख्या प्रतीयते एव केवलं, न तु कर्त्तव्यतया यज्ञे विधी-यते न पशौ। कथं न पशौ विधीयते? इति चेत् विधायकस्याभावात्। आख्यातशब्दो विधायको भवि-ष्यति इत्येतदपि नोपपद्यते, द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य स वि-धायकः यत् आलभते इति न संख्यासंख्येयसम्बन्धं वि-धातुमर्हति इति, भिद्येत हि तथा वाक्यम्। तस्मात् अविवक्षिता संख्या इति" भा०। "शब्दवत्तूपलभ्यते त-दागमे हि तत् दृश्यते तस्य ज्ञानं यथान्येषाम्" १५सू० "तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न तत् अस्ति, न यज्ञे संख्या शब्देन श्रूयते इति, आख्यातवाच्ये हि अर्थे उ-पलभ्यते, लोके पशुमानय इत्येकवचने सति एकत्वसंयुक्तवि-शिष्टो गम्यते, तत्र हि एकत्वमर्पति, द्वित्वमुपजायते। यस्य चागमे यत् उपजायते, स तस्य अर्थः इति गम्यते तस्य ज्ञानं, यथान्येषाम् शब्दानाम्, अश्वमानयेति उक्ते अश्वानयनं प्रतीयते, न गामानय इति ज्ञायते, अश्व-शब्दस्य अश्वोऽर्थो गोशब्दस्य गौः इति। बहुत्वं, श्रुत्या

वाक्यार्थो बाध्यते, इति, उच्यते, न श्रुतिर्बाध्यते, वाक्यार्थो नास्ति इति, केवलं तु प्रातिपदिकार्थगतां संख्यामाह । तादृशी संख्या वाक्येन यत्ने विधीयते, प्रातिपदिकार्थो हि आख्यातवाच्येन सम्बध्यते, विभक्त्यर्थोऽपि, तथा हि तद्विशेषणविशिष्ट आलम्भो गम्यते, तत्र एकार्थत्वात् एकवाक्यम् अवकल्पते । यदि हि संख्यायां विधीयमानायामेव आख्यातशब्दो न शक्नुयात्, आख्यातार्थं विधातुम्, संख्यासम्बन्धं च । तस्मात् यत्ने विवक्षिता संख्या इति" भा० "तद्वच्च लिङ्गदर्शनम्" १६सू० । किम् ? इति । "कर्णयाम्या, अवलिप्ता रौद्रा, नभोरूपाः पार्जन्याः, तेषाम् ऐन्द्राग्नो दशमः" इति, यदि त्रित्वं विवक्षितं तदा ऐन्द्राग्नो दशमो भवति । तथा "कृष्णा भौमाः, धूम्रा आन्तरिक्षाः, बृहन्तो दिव्याः, शबला वैद्युताः, सिध्मास्तारकाः" इति प्रकृत्य आह । "अद्भुतानां वा एतत् रूपं यत् पञ्चदशिनः" इति तस्मात् अपि पश्यामि, विवक्षिता संख्या इति । यत्तु उक्तम्, "एकां गाम्" इत्यविवक्षां दर्शयति इति । अत्र उच्यते गोसंख्यासम्बन्धं विधातुम्, एतत् उच्यते, इतरथा हि, गोदक्षिणासम्बन्धो विहितो गम्यते । तस्मात् विवक्षितेऽपि वाच्यमेतत् । अथो द्वे धेनू द्वे लोतुजकामात् इति च अनुवादाः" भा० "तथा च लिङ्गम्" १७सू० "एवं च कृत्वा समानश्रुतिकं लिङ्गमपि विवक्षितं भविष्यति, तत्र इदं दर्शनम् उपपद्यते, "वसन्ते प्रातराग्नेयीं कृष्णग्रीवीमालभते, ग्रीष्मे माध्यन्दिने संहितामैन्द्रीं शरदि अपराह्णे श्वेतां बार्हस्पत्याम्" इति । तत्र श्रूयते, "गर्भिण्यो भवन्ति" इति, गर्भः स्त्रीणां गुणः, तेन स्त्रियो दर्शयति इति भविष्यति । तथा "अथ ऋषभो वृष्णिवत्सः पुरुषः इति ते प्राजापत्याः" इति । तत्र श्रूयते "मुष्करा भवन्ति सेन्द्रियत्वाय" इति, मुष्करत्वं पुंसां गुणः, तेन पुंप्राप्तिं दर्शयति इति । अधिकरणान्तरं वा, तथा च लिङ्गम् इति, संख्याधिकरणं लिङ्गाधिकरणेऽतिदिश्यते । लिङ्गम् अविवक्षितं, श्रुत्या वाक्यस्य बाधितत्वात्, न च, विवक्षितमिव श्रूयते इति भवति लिङ्गं, "स्त्री गौः सोमक्रयणी" इति, स्त्रीवचनात् सोमक्रयणी इत्यविवक्षितमेव लिङ्गं प्रतीयते । "ननु कथं वशीमालभ इति न स्त्रीः आलभ्यते ?" नैवम्, तत्, अपवादस्य पूर्वो धावति इति यथा । लिङ्गं विवक्षितं वाक्यार्थेन श्रुत्यादिनिमित्तत्वात्, तथा च लिङ्गम् "गर्भिण्यो भवन्ति" इति, तथा "मुष्करा भवन्ति" इति । यदुक्तं "स्त्री गौः सोमक्रयणी" इति, तत्र स्त्रीत्वविवक्षितं, तथा "प्रजापतये पुरुषान् हस्तिन आलभते" इति, पुरुषग्रहणम् अविवक्षितं, विस्पष्टो हि न्याय उक्तो लिङ्गविवक्षायाम् । तस्मात् विवक्षितं लिङ्गम् इति भा० ।

तत्त्वबोधिन्यां तूक्तं यथा "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" "पशुना रुद्रं यजेत्" इत्यादौ पशोरेकत्वं विवक्षितं न वेति संशयः । तत्र पशुमित्यत्र द्वितीयान्तादिश्रुत्या पुंस्त्वैकत्वयोरुपस्थितयोः परस्परान्वये परस्पराकाङ्क्षाभावात् तयोर्यागेनैव एकत्वयोः परस्परमन्वयः यथा च आलभेतेत्यादि पदान्तराकाङ्क्षया वाक्यादेकत्वान्वयपशोर्यागादावन्वय इति वाक्यात् श्रुतेर्बलीयस्त्वेन पशुविशेषणत्वेनोपस्थितस्यैकत्वस्य न यागादावन्वयः निराकाङ्क्षत्वात् तथा च सूत्रम् "एकत्वमयुक्तमर्थस्य गुणभूतत्वात्" । अर्थस्य पशोर्गुणभूतत्वात् विशेषणत्वेन प्रागन्वयात् तस्मादेकत्वमविवक्षितं द्वाभ्यां बहुभिरपि यागसिद्धिरिति प्राप्ते उच्यते । पशुमित्यादौ प्रकृत्या पशुरूपस्थापितः प्रत्ययेन चैकत्वं कारकत्वञ्च तत्र चैकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या एकत्वस्य कर्मत्वादौ कारकेऽन्वयः कारकत्वञ्च क्रियानिमित्तत्वमिति क्रियायाश्चोपस्थितयागादेरिति पशोः प्रथमं कारकद्वारा क्रियायामन्वयः । पश्चाद्धात्वर्थस्यैकत्वस्य क्रियासाधनत्वान्यथानुपपत्त्या द्रव्यद्वारा तदन्वयार्थं पशुविशेषणत्वेनान्वयः अरुणाधिकरणन्यायादिति विवक्षितमेकत्वमतो द्वाभ्यां बहुभिर्वा न यागसिद्धिः तदुक्तं "समानप्रत्ययत्वेन कारकेष्वात्मलाभतः । क्रियायै नीयते संख्या न परस्य पदाङ्गतेदिति" । एवमजाभ्यां शुनकमपिन्द्रमालभेतेत्यादौ द्वित्वबहुत्वयोर्विवक्षितत्वम् । एवं पुंस्त्वमपि विवक्षितं प्रत्ययार्थत्वेन कारकान्वयित्वात् । अथ कथं लिङ्गं विवक्षितं शब्दार्थस्य तदनुष्ठानस्य विचारे तदुपयोगादर्शनात् अपुंस्यपि दृष्टे दृढशब्दः, मक्षिकादौ स्त्रियामपि मक्षिकादिशब्दः प्रयुज्यत इति लिङ्गं न शब्दार्थः अपितु प्रयोगसाधुत्वमात्रार्थं तत्प्रयोगोऽनुष्ठाने एकत्वविशिष्टपशुत्वस्याविशेषात् स्त्रियामपि अनुष्ठानसाम्यात् जातित्वादिवत् लिङ्गस्य दृष्टव्यवहारैरन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थावगमात् तस्य च तत्तत्पदसमभिव्याहारेण तत्तत्पदवाच्यत्वाभ्युपगमात् दृढादिषु न वास्तवं पुंस्त्वं किन्तु अभियुक्तोक्तिबलेन तेषां तु पि साधुतेति । न वानुष्ठानसाम्यं पुंपशौ विशेषसम्भवात् "वाङ्क्ते आप्यतेताम्" इत्यादि-

सत्त्वेन द्रव्यस्याप्यायनकाले "मेद्यं ते आप्यायताम्" इति श्रुम-नवरस्याप्याप्यायनश्रवणात् । यत्र च सारस्वतमेधीयया-गादौ स्त्रिया आनमनस्तु तत्र स्तोत्रं विवक्षितम्" ।

एवं यज्ञगतसंख्यायास्तु विवक्षा नास्तीति यच्च न्यायपक्षे वक्ष्यते एकत्वविवक्षास्थले गदाधरेण धर्म्मिपारतन्त्र्येण एकपदादेर्योगादावन्वयोऽभ्युपगतः धर्म्मिणः पदार्थान्तरान्वये तद्गतैकत्वस्य स्वाश्रयपशुकरणकत्वस्यानान्वयप्रसङ्गकत्वात् भयप्रसक्त्येन यागेऽन्वय इति तेनोक्तेः ।

एकदंष्ट्र पु॰ एका दंष्ट्रा यस्य । गणेशे शब्दच॰ । तस्य परशुरामेणैकदन्तस्योत्पाटनात् तथात्वम् परशुरामेण तद्दन्तस्योत्पाटनकथा च ब्रह्मवै॰पु॰ गणेशखण्डे दर्शिता । शिवपार्वत्योः रहसि वर्त्तमानयोर्द्वारपालत्वेन स्थितेन गणपतिना परशुरामस्य शिवं द्रष्टुम् अन्तःपुरमध्ये जिगमिषोर्द्वाररोधे कृते तयोः कलहप्रसङ्गेषु "चिक्षेप परशुमव्यर्थं शिवतुल्यं च तेजसा" इति गणेशं प्रति परशुनिक्षेपमुक्त्वा "निपत्य परशुर्वेगेन छित्वा दन्तं समूलकम् । जगाम रामहस्तं तु महादेववरेण च" इत्युक्त्वा "पपात भूमौ दन्तश्च महान्तं यज्ञपूरयन्" इत्युक्तम् अत्र दन्त इत्येकवचननिर्देशात् एकस्यैव दन्तस्य भग्नता प्रतीयते । एकदन्तादयोऽप्यत्र । "कपिलश्चैकदन्तश्च" गणेशस्तवः ।

एकदण्डिन् पु॰ एकः केवलः शिखायज्ञोपवीतादिशून्यो वा दण्डोऽस्त्यस्य इनि ।"यदा बुद्धाव्यवसितं परं ब्रह्म सनातनम् । तदैकदण्डं संगृह्य उपवीतं शिखां त्यजेत्" इत्युक्तलक्षणे परिव्राजके । संन्यासी तावत् चतुर्विधः कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसभेदात्. तत्र कुटीचकबहूदकयोस्त्रिदण्डधारणं हंसस्यैकदण्डधारणम् परमहंसस्य न दण्डधारणमिति भेदः । तदेतत् निर्ण॰सि॰ निरूपितं यथा

"कुटीचकोबहूदकोहंसश्चैव तृतीयकः । चतुर्थः परमहंसोऽयं पश्चात् स उत्तमः" हारीतः । आद्यः पुत्रादिना कुटीं कारयित्वा तत्रैव वसन् काषायवासाः शिखोपवीतत्रिदण्डवान् बन्धुषु स्वगृहे वा भुञ्जान आत्मनो भवेत् । एतदशक्तावगतपरम् । द्वितीयस्तु बन्धून् हित्वा सप्तागारादिभैक्षं चरन् पूर्वोक्तवेषः स्यात् । हंसस्तु पूर्वोक्तवेषोऽप्येकदण्डः । "एकन्तु वैणवं दण्डं धारयेदिति" स्कान्दात् । विष्णुरपि "यज्ञोपवीतं दण्डं च वस्त्रं गोवालनिर्मितम् । शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत्" इत्यपरमेकदण्ड एव । ये तु शिखोपवीतादित्यागनिषेधास्ते कुटीचकादिपराः ।

यत्तु मेधातिथिः "यावत् सूक्ष्मो दण्डस्तावदेकेन वर्त्तयेदिति" । तदपि तत्परमेव । यच्चात्रिः "चतुर्थी भिक्षवः प्रोक्ताः सर्वे चैव त्रिदण्डिनः" इति तत् वाग्दण्डादिपरं न यष्टिपरम् । "वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च । यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डीति चोच्यते" इति मनूक्तेः । तस्मात् परमहंसस्यैकदण्ड एव । सोऽप्यन्यदुष्टः । विद्वस्तु सोऽपि नास्ति । "न दण्डं न शिखां नाच्छादनं चरति परमहंसः" इति महोपनिषदुक्तेः "ज्ञानमेवास्य दण्ड इति" वाक्यशेषाच्च । यत्तु यमः "काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशीज्ञानवर्जितः । स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञकानिति" तद्वैराग्यं विना जीवनार्थं संन्यासपरम् । "एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः । नरके रौरवे घोरे कर्मत्यागात्पतन्ति ते" इति स्मृतेः । यत्तु मेधिके "एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखी मुण्डित एव वा । काषायमात्रसारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिरेति" तत्रापि पूर्वोक्ता व्यवस्था ज्ञेया । "त्रिदण्डो एकदण्डो वेति" बौधा॰ "चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् ब्रह्मविद्यापरायणः । एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसङ्गविवर्जितः" चतुर्विंशतिमतञ्च व्यवस्थितविकल्पाश्रयणात् कुटीचकबहूदकविषयम् इति शङ्कराचार्यमतानुसारिणः । रामानुजमतानुसारिणस्तु त्रिदण्डधारणमेवाचरन्तः सम्प्रदायाचारो व्यवस्थाभेदक इति कल्पयन्ति । एतेषां शिखायज्ञोपवीतधारणमपि वैकल्पिकम् ।"शिखी मुण्डो वेति" गौतमस्मरणात् "मुण्डोऽममोऽपरिग्रह" इति वशिष्ठस्मरणात् ।"सशिखान् केशान्निकृत्य विसृज्य यज्ञोपवीतमिति" काठकश्रुतेः "कुटुम्बपुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः । केशान् यज्ञोपवीतञ्च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिः" वाक्यशेषोक्तेः मिता॰ । एतदपि कुटीचकबहूदकविषयकम् व्यवस्थितविकल्पाश्रयणेनावगन्तव्यम् । अत्र प्रसङ्गात् यतिधर्म्मा उच्यन्ते ते च मिता॰ दर्शिता यथा

"सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः । एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत्" या॰ ।
"काषायी मुण्डः त्रिदण्डी सकमण्डलुः पवित्रपादुकासनकन्थामात्र" इति देवलः । मौनादर्शी सकमण्डलु सहितश्च भवेत् । एकारामः सर्वमतान्तरेणासहायः सन्न्यासिनामपि स्त्रीभिश्च 'स्त्रीपाशके' इति बौधायनेन स्त्रीणामपि प्रव्रज्यास्मरणात् । तथा च दक्षः "एकोभिक्षु-

येषोक्तश्च द्वावेव मिथुनं स्मृतम् । त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्द्ध्वं तु नगरायते । राजवार्त्तादि तेषान्तु भिक्षावार्त्ता परस्परम् । अपि पैशुन्यमात्सर्य्यं सन्निकर्षान्न संशय" इति । परिव्रज्य परिपूर्णो ब्रह्मनिष्ठावान् वर्त्तेत । अतश्चाहंममाभिमानत्यक्तस्य लौकिककर्म्मनिचयं वैदिकञ्च नित्यकाम्यात्मकं सन्त्यज्य । तदुक्तं मनुना "सुखाभ्युदयिकञ्चैव नैःश्रेयसिकमेव च । प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च द्विविधं कर्म्म वैदिकम् । इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्त्यते । निष्कामं ज्ञानपूर्व्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते । यथोक्तान्यपि कर्म्माणि परिहाय द्विजोत्तमः । आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवानिति" । अत्र वेदाभ्यासः प्रणवाभ्यासः । तत्र यत्नवान् । भिक्षाप्रयोजनार्थं ग्राममाश्रयेत् प्रविशेत् न पुनः सुखनिवासार्थम् । वर्षाकाले तु न दोषः । "ऊर्द्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासीति" शङ्खस्मरणात् । अयमर्थो पुनर्मासचतुष्टयपर्य्यन्तमपि स्थातव्यम् । "न विरमेदत्र वसेदन्यत्र वर्षाकालात्" इतिस्मरणात् ।"एकरात्रं वसेत् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् । वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांस्तु चतुरोवसेत्" इति कण्वस्मरणात् कश्चिद्भिक्षाऽऽदानकार्य्यमित्यत आह ।"असमत्सु चरेद्भैक्षं सायाह्ने नाभिलक्षितः । रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः" अतएव भावकचरादिचावज्ञातिरहितोभैक्षञ्चरेत् । वसिष्ठेनात्र विशेषोदर्शितः । "सप्तागारारासङ्कल्पितानि चरेद्भैक्षमिति" । सायाह्ने अह्नः पञ्चमे भागे । तथाच मनुः "विधूमे सन्नमुषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने । वृत्ते शरावसम्पाते नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत्" तथा "एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे । भैक्ष्ये प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जतीति" । अनभिलक्षितः ज्योतिर्विज्ञानोपदेशादिना अचिह्नितः । "न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया । नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचिदिति" तेनैवोक्तत्वात् । यत्तु वसिष्ठवचनम् "ब्राह्मणकुले यल्लभेत तद्भुञ्जीत सायम्प्रातर्मांसवर्ज्जमिति" । तदशक्तविषयम् । "भिक्षुकैर्भिक्षणशीलैः पाषण्डादिभिर्वर्ज्जिते ग्रामे । मनुना चात्र विशेष उक्तः । "न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः । आकीर्णं भिक्षुकैरन्यैरागारमुपसंव्रजेदिति" । यावता प्राणयात्रा वर्त्तेत तावन्मात्रं भैक्षञ्चरेत् । तथाच संवर्त्तः "अष्टौ भिक्षाः समादाय स मुनिः सप्त पञ्च वा । अद्भिः प्रक्षाल्य ताः सर्व्वास्ततोऽश्नीयात्तु वाग्यत" इति । अलोलुपः मिष्टान्नव्यञ्ज-नादिष्वनासक्तः । भिक्षाचरणार्थं यतिपात्राण्याह । "यतिपात्राणि मृद्वेणुदार्व्वलाबुमयानि च । सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावघर्षणम्" या० मृदादिप्रकृतिकानि यतीनां पात्राणि भवेयुः । तेषां सलिलं गोवालावघर्षणञ्च शुद्धिसाधनम् । इयञ्च शुद्धिर्भिक्षाचरणादिप्रयोगाङ्गभूताऽमेध्याद्यनुपहतिविषया तदुपघाते द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्ता द्रष्टव्या । अतएव मनुना "अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च । तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे" इति चमसदृष्टान्तोपादानेन प्रायोगिकी शुद्धिर्दर्शिता । पात्रान्तराभावे भोजनमपि तत्रैव कार्य्यम् "तद्भैक्षं ग्रहणकाले तेन पात्रेणान्येन वा तूष्णीं मात्रया भुञ्जीतेति" देवलस्मरणात् । एवम्भूतस्य यतेरात्मोपासनाङ्गनियमविशेषमाह । "सन्निरुध्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च । भयं हृत्वा च भूतानाममृती भवति द्विजः" या० । चक्षुरादीन्द्रियसमूहं रूपादिविषयेभ्यः सम्यङ्निरुध्य विनियम्य रागद्वेषौ प्रियाप्रियविषयौ प्रहाय त्यक्त्वा च यदृच्छाद्वन्द्वानपि । तथा भूतानामपकारकरणेन भयमकुर्व्वन् शुद्धान्तःकरणः सन्नद्वैतसाक्षात्कारेणामृती भवति मुक्तो भवति । किञ्च । "कर्त्तव्याशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः । ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् स्वातन्त्र्यकरणाय च" या० । विषयाभिलाषद्वेषजनितदोषकलुषितस्याशयस्यान्तःकरणस्य शुद्धिः कर्त्तव्या प्राणायामैः कर्त्तव्यः । तस्याः शुद्धेरात्माद्वैतसाक्षात्काररूपज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् । एवञ्च सति विषयासक्तिजन्यजनितदोषात्मकप्रतिबन्धकत्वे सत्यात्मध्यानधारणादौ स्वतन्त्रोभवति । भिक्षुकेण त्वेषा शुद्धिर्विशेषतोऽनुष्ठेया । तस्य मोक्षप्रधानत्वात् मोक्षस्य च शुद्धान्तःकरणतामन्तरेण दुर्लभत्वात् । यथाह मनुः "दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः । तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहादिति" ।

तेषां कर्त्तव्यानि च निर्ण० सि० दर्शितानि यथा "प्रातरुत्थाय नक्षत्रसमये इति जपित्वा दण्डादीनि भूमौ निधाय मूत्रपुरीषयोर्गृहस्थचतुर्गुणं शौचं कृत्वाऽऽचम्य पर्व्वादवर्ज्जं प्रणवेन दन्तधावनं कृत्वा तेनैव मृदा बहिःकटिं प्रक्षाल्य जलतर्पणवर्ज्जं स्नात्वा पुनर्जङ्घे प्रक्षाल्य दण्डादीनि गृहीत्वा केशवादिनामभिर्नामभिस्तर्पयित्वा भूःतर्पयामीत्यादिव्याहृतिभिस्तर्पयामीति तर्पयेत् । ओं भूः स्वा-

चेति स्वाहायज्ञान्तैर्मन्त्रैरेव पुनर्जपेदिति केचित् । तत व्याहृत्याञ्जलिना प्रणवेन जलमादाय व्याहृतिभिस्त्रिः गायत्र्या त्रिः पिबेत् । अद्भिः त्रिः गायत्रीं जपेत् । उदिते सूर्य्ये प्रणवेन व्याहृतिभिर्वार्घ्यं निवेद्य मित्रस्य चर्षणी- धृत इत्यादिभिः पूर्वोक्तैः सौरैः इदं विष्णुरिति वैष्णवैः मन्त्र- रात्रम् इति वोपस्थाय सर्वभूतेभ्यो नम इति प्रदक्षिणं परावर्त्तते । ततो नत्वादित्याय विद्महे सहस्रांशाय धीमहि । तन्नः सूर्य्यः प्रचोदयात् इति त्रिर्जपेत् । एवं त्रिकालम् । विष्णुपूजां ब्रह्मयज्ञं च कुर्य्यात् । अथ भिक्षा । "विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे" इत्यादिमनूक्तकाले चक्षुर्मित्यादिचतुष्पस्याय तेनैकं ध्यात्वा "ब्राह्मणेति प्रदक्षिणं कृत्वा "ये ते पन्थान" इति जप्त्वा "योऽसौ चिदात्मे आदित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदि स्थितः । सोऽहं नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् । त्रिदण्डं दक्षिणे न्यस्य ततः सव्यार्थे बाहुना । पात्रं वामकरे धृत्वा चेत्यवेद्दक्षिणेन- स्थितिं" बौधायनोक्तदिशा त्रीन् पञ्च सप्त वा गृहान् गत्वा भवत्पूर्वं भिक्षां याचित्वा "पूर्णमसि पूर्णं मे भूयाः" इ- त्यावाप्य पवित्रं प्रोक्ष्य ओं भूः स्वधा नम इत्यादिव्य- स्तसमस्तव्याहृतिभिः सूर्य्यादिभ्यो भूतेभ्यश्च भूमौ दत्त्वा भुक्त्वाऽऽचम्य प्रणवेन षोडशप्राणायामान् कुर्य्यादिति संक्षे- पः । गौतमव्याख्यायां भृगुः । "यतिहस्ते जलं दद्याद्भैक्ष्यं दद्यात् पुनर्जलम् । भैक्षं पर्वतमात्रं स्यात् तज्जलं सा- गरोपमम्" अत्र सर्वत्र मूलं माधवपराशरमदनरत्न स्मृत्यर्थसारादौ ज्ञेयम् । जाबालिश्रुतौ "शून्यागारे देवगृहे तृणकूटीवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रगृह- नदीपुलिनगिरिकुहरकन्दरकोटरनिर्झरस्थण्डिलेष्वनिकेतनः" इति । स्मृतिः "अष्टौ मासान् विहारः स्याद्यतीनां संयता- त्मनाम् । एकत्र चतुरो मासान् वार्षिकान् निवसेत् पुनः । अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते" । स्मृतिः । "भिक्षाटनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्च- नम् । कर्त्तव्यानि षडेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् । मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकथा लौल्यमेव च । दिवा- स्वापश्च यानं च यतीनां पतनानि षट् । आसनं पा- त्रलोपश्च सञ्चयः शिष्यसंग्रहः । दिवास्वापोवृथाजल्पो य- तेर्बन्धकराणि षट्" । दक्षः "नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन" । मदनरत्ने उश० "पिण्डीकल्पितं दुर्भिक्षं देवादिकारणात् । वर्जयेत् तादृशीं भिक्षां पर- बाधाकरीं तथा" बृहस्पतिः "न तीर्थवासी नित्यं स्यान्नो-

पवासपरो यतिः । न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यान- परो भवेत्" । एतद्दण्डिभिन्नपरम् । स्मृतिः "स्नानं सु- रार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलिस्तुतिः । भिक्षाटनं जपः सन्ध्यात्यागः कर्मफलस्य" च । अन्योऽपि माधवीयमिताक्ष- रादौ ज्ञेयः । यतिधर्मसमुच्चये "न स्नानमाचरेद्भिक्षुः पुत्रादिनिधने श्रुते । पितृमातृक्षयं श्रुत्वा स्नात्वा शु- ध्यति साम्बरः" । वापनं च पौर्णमास्यां कार्यम् "ऋतुस- न्धिषु वापयेत्" कात्यमा०उक्तवाक्यात् । [कदिक् या० । **एकदिश्** त्रि० एका समाना दिक् यस्य । तुल्यदिक्के तैत्ति- **एकदृश्** त्रि० एका दृक् यस्य । १एकनेत्रे काके । २काके पु० एकं सर्वमभिन्नं पश्यति दृश–क्विन् । ३शिवे । एकत्वेन सर्वद्रष्टरि ४तत्त्वज्ञे त्रि० ।

एकदृष्टि स्त्री एका अभिन्ना अनन्यविषयत्वात् दृष्टिः । अन- न्यविषयदर्शने । "सततमेकदृष्ट्या तमवलोकयत्" पञ्चत० । बहु०। २तथादृष्टियुक्ते ३काके च त्रि०काकस्य चक्षुःसन्धेः क- गोलकदयवत्त्वं चक्षुरिन्द्रियमेकमितिभेदः। ४काके पु० **एकदेव** पु० कर्म० । सकलदेवे परमेश्वरे "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" इति" श्रुतेस्तस्य तथात्वम् "स हि पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्" पात०उक्तेः यो "ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमिति" श्रुतेश्च ब्रह्मणोऽप्युत्पादकत्वात्तस्य तथात्वम् । **एकदेवत** त्रि० एका देवतास्य । एकदेवताके १अग्निहोत्रादौ । "एकदेवतेषूभयम्" कात्या०२२,८,४। "यत्र पुनः कर्मण्येकैव देवता यथाऽग्निहोत्रे पुनराधेये च तत्रोभयं तद्देवत्येति" कर्कः । एकदेवतोऽप्यत्र कर्मधा०। एकस्यां देवतायां स्त्री । **एकदेवत्य** त्रि० एका स्वेकादेवतात्ता अर्हति यत् । १एकदेवता- के । "तस्मादाहुरिन्द्रः सर्वदेवता इन्द्रश्रेष्ठा देवा इत्येतद्वै देवाश्चैकदेवत्या अभवन्" शत०ब्रा० १,६,३,२२ । २एकदेवताके च । "सोमादिषु उभयमेकदेवत्यं भवति" कात्या० संग्रहव्याख्या । एकदैवत्योऽप्यत्र त्रि० । **एकदेश** पु० कर्म० । १अवयवे, प्रतीके । अवयवश्च सम- दायसांगरूपः स च द्विविधः बुद्धिकल्पितश्च सावयवानां घटादीनामंशविशेषः ग्रीवामूलादिः वास्तवः, काशविषयदा- दीनां निरवयवानां तु बुद्धिकल्पितः यथा पूर्वाङ्गः पूर्वरात्र इत्यादि । तथा गुणविशेषाणामपि शब्दादीनां बुद्धिक- ल्पितस्तथा "एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति" व्या०परिभाषा "एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः" मनुः मन्त्र- समुदायकवेदस्य तादृशमेव तथात्वम् । "दम्भोलिहीनसम्प्र- विष्टस्तु भूतैः कर्कैकदेशकः" मा०द० । विद्याविशेषरूपक-

चानां तथात्वम्। "उदाहृतः सर्वथा ते गुणानां मयैकदेशः प्रसमीक्ष्य बुद्ध्या" भा० अनु० २६ अ०। अत्रापि तथा। "तान्येकदेशाद्विभ्रष्टं पयोधेः" माघ. "ग्रामिव कदेशमाक्रमणीये प्रख्याति" काव्या० २, ६, १४। एकदेशशब्दश्च पूर्वापरमध्योत्तरादिशब्दः तेन सहैकदेशिना षष्ठीसमासापवादकः एकदेशिसमासः। "पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे" पा०। "सर्वोऽप्येकदेशः कालेन सह समस्यते" सि० कौ०। "अपरतः पश्चिमराज्यगोचरात्" किरा०। एवं मध्यरात्र इत्यादि। एकाधिकरणे इत्युक्तेः पूर्वश्छात्राणामित्यादौ न। तत्रार्द्धशब्दस्यैकदेशवाचकत्वेऽपि समांशवाचिन एव एकदेशिसमा० अर्द्धं पिप्पल्या इति वाक्ये अर्द्धपिप्पलीत्यादि। असमांशवाचित्वे तु षष्ठीसमासः "क्रोशार्द्धं क्षिप्रजवेन गत्वा" रघुः। द्व्यैक्य एव तेन पिप्पलीनामर्द्धमित्यादौ न किन्तु द्वि त०। एकदेशोऽस्त्यस्य इनि। एकदेशिन् तदंशयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "अवयविशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तसमासस्य एकदेशिसमाससंज्ञा तत्र प्रमाणम्। "पूर्वापरेत्यादि" पा० सू०।

एकदेशविभावितन्याय पु० एकदेशो विभावितः प्रमाणादिना संसाध्याङ्गीकारितो येन तमधिकृत्य न्यायो न्यायसाध्यतर्कविशेषः। ऋणादानादिव्यवहारे सुवर्णादिबहुद्रव्याभियोगे प्रतिवादिनाऽपह्नवे वादिनैकदेशमात्रस्य प्रमाणैः साधने एकदेशे तयोः सत्यमिथ्यात्वावधारणमूलके सर्वधनदापनानुकूले तर्कभेदे तत्र एकदेशसाधने कचित् पूर्वं निवेदितसर्वधनदापनं कचिन्नेति विषयविशेषव्यवस्थापनम् मिता० यथा। "निह्नुते लिखितं नैकमेकदेशविभावितः। दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं, न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः" या०। नैकमनेकं सुवर्णरजतवस्त्रादि लिखितमभियुक्तमर्थिना प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव निह्नुते अपजानीते तदार्थिनैकदेशे हिरण्ये साक्ष्यादिभिः प्रत्यर्थी भावितोऽङ्गीकारितः सर्वं रजताद्यर्थं पूर्वलिखितं दाप्योऽर्थिने नृपेण न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः पूर्वं भाषाकाले अनिवेदितः पश्चादर्थिना पूर्वं मया विस्मृतम् इति निवेद्यमानो न ग्राह्योऽनादर्तव्यो नृपेण। एतच्च न केवलं वाचनिकमेकदेशे प्रत्यर्थिनो मिथ्यावादित्वसम्भवात्। अर्थिनश्चैकदेशे सत्यवादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि सत्यवादित्वसम्भवात्। एवं तर्कोपकरणासम्भावनाप्रत्ययानुगृहीतादृक्षादेव योगीश्वरवचनतः सर्वं दापनीयम् नृपेण इति निर्णयः। एतच्च तर्कवाक्यानुसारेण निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यवहार दर्शनान्न दोषः तथा च गौतमः" "न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपायस्तेनाभ्यूह्य यथास्थानं गमयेत्" इत्युक्त्वा "तस्माद्राजाचार्यावनिन्द्यौ" इत्युपसंहरति। न चैकदेशविभावितोऽनुपादेयवचनः प्रत्यर्थित्वितावदिह गम्यते एकदेशविभावितो नृपेण सर्वं दाप्य इति वचनात्। यत्तु कात्यायनेनोक्तम्। "अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत् संसाधयेद्धनी। साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनमिति" तत् पुत्रादिदेयपित्राद्यृणविषयम्। तत्र हि बहूनर्थानभियुक्तः पुत्रादिर्न जानामीति प्रतिवदन् निह्नववादी न भवतीत्येकदेशविभावितोऽपि न क्वचिदसत्यवादीति "निह्नुते लिखितं नैकमिति शास्त्रं तत्र न प्रवर्त्तते। निह्नवाभावादपेक्षिततर्काभावाच्च" "अनेकार्थाभियोगेऽपीति" कात्यायनवचनं सामान्यविषयं विशेषशास्त्रस्य विषयं निह्नवोत्तरं परिहृत्याज्ञानोत्तरे प्रवर्त्तते। ननु "ऋणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम्। ऊने वाप्यधिके चार्थे प्रोक्ते साध्यं न सिध्यतीति" वदता कात्यायनेन अनेकार्थाभियोगे साक्षिभिरेकदेशे विभाविते अधिके वा भाविते साध्यं सर्वमेव न सिध्यतीत्युक्तम्। तथा सत्येकदेशे भाविते अभावितैकदेशसिद्धिः कुतस्त्यात्? उच्यते लिखितसर्वार्थसाधनतयोपन्यस्तैः साक्षिभिरेकदेशाभिधानेऽधिकाभिधाने च कृत्स्नमेव साध्यं न सिध्यतीति तत्रार्थतत्त्वापि निश्चितन्न सिध्यतीति वचनात् पूर्ववत् संशय एवेति प्रमाणान्तरस्यावसरोऽस्त्येव "कुलं निरस्येति" नियमात्। शाठ्यवादौ तु सकलसाध्यसाधनतयोपदिष्टैः साक्षिभिरेकदेशेऽपि साधिते कृत्स्नसाध्यसिद्धिर्भवत्येव तावतैव शाठ्यवादेः सिद्धत्वात्कात्यायनवचनाच्च। "साध्यार्थांशेऽपि गदिते साक्षिभिः सकलं भवेत्। स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्ये यत्साध्यं परिकीर्त्तितम्"।

अतएवार्थमवलम्ब्य एकदेशविभावितन्यायः प्रवर्त्तते इत्येकदेशविभावितन्यायस्य तात्पर्यार्थत्वम् इति बोध्यम्।

एकदेह पु० एकः श्वेतो देहोऽस्य। बुधग्रहे त्रिका०। तस्य ग्रहेषु अतिसुन्दरत्वात् तथात्वम्। एकस्तुल्यो देहो यत्र एकस्मात् देहो यत्र वा। २ वंशरूपे गोत्रे तत्र सर्वेषां तुल्यदेहत्वादेकस्मादुत्पन्नदेहत्वाच्च तथात्वम्। "बहूनि मे गोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम्। एकदेहानि तिष्ठन्ति विभक्तानि विना प्रजाः" हरिवं० ३६। ३ समानदेहाश्रये मिथुनसङ्गे च एकमेकतां गतं देहमस्य। ४ दम्पत्योः तयोर्विवाहेन एकदेहोत्पादनात्तथात्वम् "अस्थिभिर-

स्थीति मांसैर्मेदांसि त्वचा त्वचमिति" श्रुतेः । "आकाशे मरुति तस्मिंश्च लोकाचारे च सूरिभिः । शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा । यस्य नोपरता भार्य्या देहार्द्धं तस्य जीवति । जीवत्यर्द्धशरीरे तु कथमन्यो धनं हरेत्" बृह०स्मृतेश्च तयोरेकदेहत्वम् । तत्र पुंसि पु०, स्त्रियां स्त्रीति भेदः एकाङ्गादयोऽप्यत्र । स्त्रियां ङीप् इति भेदः । कर्म्म० । ५एकस्मिन् देहे न० ।

एकद्यू पु० एकेन परात्मना दीव्यति दिव–क्विप् ऊठ् श०त० । आत्मारामे क्वचौ यद्धि आत्मनैव रमत इति प्रसिद्धम् । "असन्नोदेकद्यूर्देवाउत याश्च देवीः" ऋ० ८,८०,१०, "एकद्यूः ऋषिः" भा० ।

एकधन न० एकमेव धनम् । १एकमात्रधने "सुतानां धा-म्नामेकधनमुपाह्वितम्" शत०ब्रा० ११,४,१,१, "एकमेक-ममस्मद्युक्तं धनं धीयमानमुदकं यत्र । २अयुग्मसंख्याके उदकाधारे कलसे "अयुजा अयुजा एकधना भवन्ति "त्रयो वा पञ्च वा, पञ्च वा सप्त वा, सप्त वा नव वा, नव वैकादश वा, एकादश वा त्रयोदश वा, त्रयोदश वा पञ्चदश वा द्वन्द्वमद्दर्मिथुनं प्रजननम् । अथ य एष एकोऽतिरिच्यते स यजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते स वा एषां सधनं यो यजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते तद्यदेषां सधनं तस्मा-देकधना नाम" शत०ब्रा० ३,९,२,४, "प्रत्यगेकधनान-युग्मानुदहरणोक्षिप्रभृत्यायमुदयम्यः" काव्या० ९, ३,२२, "उत्तरस्येशानकोऽग्यात् प्रत्यक् अधोभूमौ एक-धनानयुग्मान् स्थापयिदधाति एकधनशब्दार्थं स्वयमेव आचष्टे उदकहरणानीति उदकं ह्रियते एभिरित्युदकहरणाः कलशास्तान् त्र्यादिपञ्चदशपर्य्यन्तायुग्मसंख्यान् विषम-संख्यान् । तत्राग्निष्टोमे त्रयः पञ्च वा, अत्यग्निष्टोमे-ऽपि तावन्त एव, उक्थ्ये पञ्च वा सप्त वा, षोडशिनि सप्त नव वा, वाजपेये नवैकादश वा, अतिरात्रे एकादश त्रयोदश वा आप्तोर्यामे त्रयोदश पञ्चदश वेति" कर्कः "अत्र कलशपरत्वात् पुंस्त्वम् अपां विशेषणत्वे स्त्रीत्वम् "वासतीवरीरेकधनानुद्विधारा इत्यादावेकधनास्" आश्व० श्रौ० ५,१,९। "द्विविधा आपः वसतीवर्य्य एकधनाश्च तत्र पूर्वेद्युरेव वसतीवर्य्यो गृहीता एकधना इदानीं गृह्यन्ते । ता गृहीता यज्ञदेशादेव यजनदेशं प्रति यथा वर्त्तन्ते तद्देयमनुवक्तव्या" नारा० वृ० । अपामाधारं वि-ना देशान्तरगमनासम्भवात् प्रयुक्तवाक्याच्च पुनरयुग्मकलशै-राहरणं कर्त्तव्यमिति बोध्यम् । वस्तुतः एकधनशब्देन अयु-ग्मसंख्याककलशा उच्यन्ते । स आधारत्वेनाप्यस्य अच् । ३तत्स्थे जलादौ त्रि० इत्येव न्याय्यम् "तानेकधनानाम्" काव्या० ९,२,२२,सू० "एकधनानामेकधनस्थानामपामिति" कर्केण तथा व्याख्यानात् "एकधनांस्त्रीनुद्धयन्ति" काव्या० ३,१०, "एकधनान् उन्नयन्ति उदकेन पूरयित्वा उत्क्षि-पन्ति जलमध्यादूर्द्ध्वं नियन्ति निष्कासयन्ति" कर्कः एकं मुख्यं धनम् कर्म० । ४मुख्ये धने न० "सोमसाम्ना-यतामिन्द्रायैकधनविदे" यजु० ५,७, "एकं धनं मुख्यं धनं सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित् । यद्वा सोमकलशाय यैर्जलमानीयते ते कुम्भाः एकधना एकं धनं सोमरूपं यत्रेति वेत्ति जानातीति" वेददी० "एक-धनसाहक् कलशः" अत्यन्त इति । एकधनिन् तादृशैक-धनयुक्ते त्रि० "प्रत्नेरुद्रानेकधनिनः" शत०ब्रा० ३,९,२,१०, "एकं समानं साधारणं धनं यस्य । ५अविभक्ते दायादिनि च त्रि० । अविभक्तधनानां संसृष्टधनानाञ्च साधारणधन-त्वात् तथात्वम् । ७एकमात्रधनयुक्ते त्रि० ।

एकधर्म्मिन् त्रि० एकस्तुल्यो धर्म्मो यस्य अनिच् स० । तुल्यधर्म्म-युक्ते स्त्रियां वा डाप् । एकोधर्म्मोऽस्यास्य इनिरप्यत्र साधुः । "सर्वेषामेकधर्म्मिणाम्" स्मृतिः । अत्र स्त्रियां ङीप् ।

एकधुरा स्त्री एका धूः कर्म०अ समा० । १एकभारे । तद्वह-तीत्यर्थेऽण् तस्य लुक् । एकधुर-एकभारवाहके २गवादौ त्रि० । अस्यार्थे अच् । ३एकधुरायुक्ते त्रि० । एकधुरं वहति ख । एकधुरीण एकधुरवाहके त्रि० ।

एकधुरावह त्रि० एकधुरां वहतीति वह–अच् ईत० । एक-भारवाहके गवादौ ।

एकनक्षत्र न० एकं नक्षत्रं यत्र । एकताराके नक्षत्रभेदे आर्द्रा चित्रा स्वातिश्च एकताराकं नक्षत्रं तच्च अश्वे आयश्चे ४९७पृ० दर्शितम् । शत०ब्रा०भाष्ये तु पुष्यस्यैक-ताराकत्वमुक्तं तदनुसारेण शरत्कायामयाभिप्रायोऽयं किन्तु तन्मूलं ज्योतिषवचनं मृग्यम् । वस्तुतोऽत्र एक-मात्रस्यायुग्मपरत्वं पुष्यस्य च त्रिताराकत्वेन तदाभि-प्रायेण पुष्यस्यैवोक्तिः "अयुग्मं हि पितृणामेकनक्षत्रे एकनक्षत्रं हि पितृणाममावास्यायाम् अमावास्या वा एकनक्षत्रमेको हि यद्वेतां रात्रिं सर्वाणि भूतानि सं-वसन्ति तेनो तं काममाप्नोति या सर्वेषु नक्षत्रेषु" शत० ब्रा० १०,१२,८,१,२ । 'एकनक्षत्रे काव्या० २१, २,२ । एकं नक्षत्रं हि पितृणामिति" एकनक्षत्रं च यत्रैका तारा चित्रा स्वाति रेवत्यादि यथा"

कर्क्कः । अत्र रेवत्या द्वात्रिंशत्तारत्मकत्वम् अश्लेषा-मन्ते उक्तम् अतस्तस्या एकत्वाभावात् रेवत्यादिश-ब्देन बहु॰ अश्विनीति बोध्यम् तस्याश्च त्रितारत्वेनायुग्मप-रत्वम् । अमावास्या वा एकनक्षत्रमित्युक्तेः २अमावास्या-याञ्च । तत्र च रविचन्द्रयोरेकनक्षत्रस्थितत्वात् एकनक्ष-त्रतुल्यफलदातृत्वाद्वा तथात्वम् कर्म॰ । ३एकस्मिन् नक्षत्रे

एकनट पु॰ एको मुख्यो नटः । नाट्यप्रवर्त्तके सूत्रधारनटे त्रिका॰

एकपक्ष पु॰ एकः पक्षो यस्य । १सहाये कर्म॰ । एकत्र २पक्षे पु॰

एकपत्नी स्त्री एकः समानः अनन्यो वा पतिर्यस्याः नान्तादेशः नान्तत्वात् ङीप् १सपत्न्याम् "सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्व्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रव-तीर्मनुः" मनुः २पतिव्रतायाञ्च । "यो धर्म एकपत्नी-नां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम्" मनुः "तांश्चावश्यं दिव-सगणनातत्परामेकपत्नीम्" मेघ॰ । "कामैकपत्नीव्रत-दुःखशीलाम्" कुमा॰ । एकःपतिरीशो यस्य वा कप् । एकपतिक एकस्वामिके त्रि॰ स्त्रियां टाप् । "पत्युर्नोयज्ञ-संयोगे" इत्यधिकारात् भर्त्तर्य्येकस्यैव नादेशङीपो नेतरस्य ।

एकपत्रिका स्त्री एकं गन्धयुक्ततया श्रेष्ठं पत्रं यस्याः कप् टापि अत इत्वम् । गन्धपत्रावृक्षे राजनि॰ ।

एकपद न॰ एकं पदं पदोच्चारणयोग्यकालो यत्र । एकपदो-च्चारणयोग्यकाले १तत्काले । कर्म॰ । एकस्मिन् २स्थाने ३सुप्तिङन्तरूपे पदे च "निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव" माघः । "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" पा॰ एकपदे अन्यस्वरस्य उदात्तेन निघातविधानात्तेन सादृश्यमित्युक्त-मिति बोध्यम् "कथमेकपदे निरागसम्" रघुः । एकं पदं चरणो यस्य । ४एकचरणमनुष्ये ५तद्युक्ते देशभेदे पु॰ स च देशः बृहत्सं॰ कूर्म्मविभागे प्राच्यामुक्तः । अथ पूर्व्वस्यामञ्ज-न इत्याद्युपक्रम्य "एकपदताम्रलिप्तिककोशलकावर्द्धमानाश्चेति" एकं पदं कोष्ठं पूजास्थानं यस्य । वास्तुमण्डले एककोष्ठपूज्ये ६देवभेदे पु॰ "भृगुश्चैकपदो ज्ञेयः" वास्तु॰ त॰ देवीपु॰ । एकं पदं कोष्ठरूपं स्थानम् । कर्म्म॰ । वास्तुमण्डलस्थे ७एककोष्ठात्मकस्थाने न॰ "इन्द्रश्चेन्द्रात्मजश्चोभावेकैकपद संस्थिता" तत्रैव । तत्कोष्ठविन्यासनादिप्रकारो वास्तुशब्दे वक्ष्यते । एकं पदं चरणोऽस्य । ८मृगभेदे पुंस्त्री । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "कर्णैकपदाश्वास्यैर्निकुष्टं चकसाद्विभिः" भाग॰ ४,६,१५ । एकं सुबन्तं पदं वाचकं यस्य । ९एकपदवाच्ये त्रि॰ "किं स्विदेकपदं धर्म्यं किं स्विदेकपदं यशः । किं स्विदेकपदं स्वर्ग्यं किं स्विदेकपदं सुखम्" । यक्षप्रश्ने "दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः । सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम्" भा॰ व॰ ३१२ अ॰ । युधिष्ठिरेणैकपदवाच्यदाक्ष्याद्युत्तरे उक्तम् एकं पदं पदविन्यासविशेषो यत्र । १०रतिबन्धभेदे पु॰ "पादमेकं हृदि स्थाप्य द्वितीयं स्कन्धसंस्थितम् । कामी धृत्वा रमेत् कामो बन्धस्त्वेकपदः स्मृतः" रत्नमालोक्तेः ।

एकपदि अव्य॰ एकः पादः साधनं यस्मिन् प्रहरणे । द्विद-ण्ड्यादि॰ इच्समा॰ भत्वात् पद्भावश्च । पादसाधने प्रहरणे ।

एकपदी स्त्री एकं गन्तुः समानं पदं तद्विक्रमस्य गौ॰ ङीष् । पथि अमरः । तत्र हि गन्तुः पदसमानचिह्नं दृश्यते इति तस्य तथात्वम् । एकः पादो यस्याः संख्या-पूर्व्वकत्वात् पाद्भावः कुम्भपद्या॰ ङीष् पद्भावश्च । २एक-चरणयुक्तायां स्त्रियाम् ३एकहस्तचतुर्भागयुक्तायामृचि च "गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी" श्रुतिः । "एकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टापदीम्" यजु॰ ८,३१ ।

एकपरि अव्य॰ एकेन विपरीतं प्रवृत्तम् "अक्षशलाकासंख्याः परिणा" पा॰ अव्ययी॰ । एकेन विपरीततया पतनेन परा-जये द्यूते व्यवहारेऽयं प्रयोगः । यस्य यथा पातने ज-योभवति तस्य एकस्यान्यथाचारेः पातने एवं प्रयो-जनः एवं व्यवहारेऽपि ।

एकपर्णा स्त्री एकं पर्णं तपःसाधनतया आहारो यस्याः । शैल-राजस्य मेनायामुत्पन्ने हिमवत्त्रयमध्ये दुहितृभेदे । "तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट् । अपर्णामेकपर्णाञ्च तृतीयामेकपाटलाम्" इत्युपक्रम्य । "आहारमेकपर्णेन एकपर्णा समाचरत्" हरि॰ १८ अ॰ । स्वार्थे कन् बहु॰ कप् वा अत इत्वम् अपर्णिकाप्यत्र । "अपर्णा निराहारा एकाग्रा एकपर्णिका" देवीपु॰ ४५ अ॰ । अस्य पूर्वोक्तवा-क्येनैकवाक्यतया हिमवत्कन्याभेदपरत्वम् न तु दुर्गापर त्वमिति बोध्यम् । एकमात्रं पर्णमस्य । एकपत्रावृक्षे-ष्वादौ त्रि॰

एकपर्व्वतक पु॰ पर्वतभेदे "कुरुभ्यः प्रस्थितास्ते तु (कृष्ण-भीमार्ज्जुनाः) मध्येन कुरुजाङ्गलम् । रम्यं पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च । गण्डकीञ्च महाशोणं सदानीरां त-थैव च । एकपर्वतके नद्यः क्रमेणैत्याव्रजन्त ते । उत्तीर्य्य सरयूं रम्यां दृष्ट्वा पूर्वांश्च कोशलान्" भा॰ स॰ २१ अ॰ ।

एकपलाश पु॰ एकः पलाशो यत्र । एकपलाशवृक्षे तत्र भवः तस्येदं वा गहा॰ छ । एकपलाशीय तत्रभवे तदीये च त्रि॰

एकपाटला स्त्री एकं पाटलं पुष्पं तपःसाधनतया आहारो

यस्याः । छिन्नरोमेणाबाहुस्तूपवद्दुच्छिदलमध्ये दुच्छि-क्षभेदे एकपत्त्रोगच्छे भूलं इस्वं तत्रैव तन्नामनिरुक्तिर्यथा । "पाटलापुष्पमेकञ्च यादधावेकपादका" ।

एकपातिन् त्रि॰ एकः सन् पतति पत—णिनि "बहुलमेति" स॰ । एकाकितया १पतनशीले अतिरात्रयागस्थे २ग्रहविशेषे न॰ "एकपातीनि स्वह्नानाम्यतिरात्राः" आश्व॰श्रौ॰१०,६,१२ । "चतुर्विंशाभिजिद्विषुवन्महाव्रतादीनि एकपातीन्यहानि तानि अतिरात्रसंस्थानि भवन्ति" नारा॰ । ३ऋग्भेदे स्त्री ङीप् । "धाय्याचासैकपातिनीः" आश्व॰श्रौ॰ ५,१८,११ । "अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदेकपातिनी पञ्चः" ६,५,६ ।

एकपाद् त्रि॰ एकः पादोऽस्य अन्त्यलोपः समा॰ । १विष्णौ "चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात्" विष्णुस॰ । "एकः पादोऽस्येत्येकपात् पादोऽस्य विश्वाभूतानीति" श्रुतेः "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" गीतोक्तेश्च" भा॰। परमेश्वराभिन्नत्वेन एकपादयुक्तत्वेन वा २शिवे च । स च रुद्रभेदः । "अजैकपादहिर्बुध्नो विरूपाक्षश्च रैवतः । हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः । रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्तश्चापराजितः" विष्णुध॰ अन्यनामानोऽपि रुद्राः सन्ति तत्र दानादौ त्वेत एव पूज्याः । अजेतिनामान्तरं तेन एकादशसंख्यापूर्त्तिः अतएव विष्णुध॰ "अजनामा महारुद्रः" इत्यादिना तद्ध्यानमुक्तम् "एकपादभिधो विप्र ! कर्त्तव्यः स्याद्वहन् परम् । चक्रं डमरुकं शूलं मुद्गरं तदधोवरम् । वर्णं खड्गं मेघवाचान् खट्वाङ्गञ्च मस्तके । चतुर्थं चापि कपालञ्च कौमुदीं तक्षमोचटम् । परशुं चक्रमाधत्ते क्रमाद्धामाष्टके करे । अनेकभोगसम्पत्तिं कुरुते यस्तु तं सदा" इति तत्रैव एकपदोध्यानान्तरमुक्तम् ।३एकपादयुक्ते त्रि॰ स्त्रियां ङीपि पद्भावः एकपदीति भेदः एकपदीशब्दे उदा॰।

एकपाद पु॰ कर्म॰। १एकमात्रचरणे "ध्यायन्तिष्ठदेकपादेन परमं योगमास्थितः" भा॰अनु ०८३अ॰। "उत्तिष्ठदेकपादेन दश वै विबुधर्षभान्" भाग॰ ४,१,१९ "एकःपादोऽस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात् नान्त्यलोपः।एकपादयुक्ते २परमेश्वरे । "पादोऽस्य विश्वाभूतानीत्युक्तेः तस्य सर्वभूतरूपैकपादत्वात् तथात्वम् "तत्र शिश्रियेऽज एकपादः" ऋ॰ १२,1,६,२, एकचरणयुक्तमात्रे त्रि॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष् टाप् वा । "खर्वी खर्वी निशाचार्यो दीर्घजिह्वा-प्रतिजिह्विकाम् । त्रिस्तनीमेकपादाञ्च त्रिजटामेकलोचनाम्" भा॰व॰२७९अ॰ "एकपादांश्च पुरुषान् केरलान् वनवासिनः" भा॰ स॰ ३०अ॰ सहदेवदक्षिणदिग्विजये "एकपादांश्च तत्राहमपश्यं द्वारि वारितान्" ५०अ॰ । ३असुरभेदे "एकपादमहोदरौ" भा॰आ॰ असुरगणनायाम् । एकपादोऽवलम्बनत्वेनास्त्यस्य अच् । ५एकपादमात्रालम्बके । "पर्वतारोहणं कृत्वा एकपादो विभावसुम् । निरीक्षेत निराहार ऊर्द्ध्वबाहुः कृताञ्जलिः" भा॰आ॰१२५अ॰

एकपादिका स्त्री एकः पादोऽवलम्बनत्वेनास्त्यस्याः ठन् । एकपादावलम्बनेन खगानां स्थितिभेदे "अथावलम्ब्य क्षणमेकपादिकाम् तदा निदद्रावुपपल्वलं खगः" नैष॰।

एकपिङ्ग पु॰ एकं पिङ्गं नेत्रमस्य । कुबेरे । तस्य क्रूरदृष्ट्या पार्वतीदर्शने वामनेत्रस्य स्फुटने शिववाक्येन प्रसादायात्तया वरेण पिङ्गलं वामनेत्रं जातमिति तस्य तथात्वम् तत्कथा काशी॰ यथा

"प्रसार्य नयने पूर्व्वमुमामेव व्यलोकयत् । शम्भोः समीपे का योषिदेषा सर्वाङ्गसुन्दरी । अनया किं तपस्तप्तं ? ममापि तपसोऽधिकम् । अहो रूपमहो प्रेम सौभाग्यश्रीरहो भृशम् । क्रूरमालोकते यावत् पुनः पुनरिदं वदन् । तावत् प्रस्फोटितं नेत्रं वामं वामविलोकनात् । अथ देव्यब्रवीद्देवं किमसौ दुष्टतापसः । असकृद्वीक्ष्य मां वक्ति व्यकुर्वन्नो तपःप्रभाम् । असकृद्दक्षिणेनाक्ष्णा पुनर्मामेव पश्यति । असूयमानो मे रूपप्रेमसौभाग्यसम्पदः । इति देवीगिरं श्रुत्वा प्रहस्य प्राह तां प्रभुः । उमे ! त्वदीयपुत्रोऽयं न च क्रूरेण चक्षुषा । संपश्यति तपोलक्ष्मीं तव किन्त्वधिवर्णयन् । इति देवीं समाभाष्य तमीशः पुनरब्रवीत् । वरं ददामि ते वत्स ! तपसाऽनेन तोषितः । निधीनामधिनाथस्त्वं गुह्यकानां भवेश्वरः । यक्षाणां किन्नराणाञ्च राजा राज्ञाञ्च सुव्रत ! । पतिः पुण्यजनानाञ्च सर्वेषां धनदो भव । मया सख्यञ्च ते नित्यं वत्स्यामि च तवान्तिके । अलकां निकषा मित्र! तव प्रीतिं विवर्द्धयन् । आगच्छ पादयोरस्याः पत ते जननी त्वियम् । इति दत्त्वा वरान् देवः पुनराह शिवां शिवाम् । प्रसादं कुरु देवेशि ! तपस्विन्यङ्गजे तव । देव्युवाच । वत्स ! ते निर्मला भक्तिर्भवे भवतु सर्व्वदा । भवैकपिङ्गो नेत्रेण वामेन स्फुटितेन च । देवदत्तास्तु ये तुभ्यं वरास्सन्तु तथैव ते । कुवेरो भव नाम्ना त्वं मम रूपेर्ष्यया सुत !" एकपि-

कृतोऽप्यत्र । एकपिण्डत्वं नेत्रयुक्तत्वात्तस्य तथात्वम् ।

एकपिण्ड त्रि० एकः समानः पिण्डः देहः श्राद्धदेयपिण्डो वा यस्य । १सपिण्डे तस्य एकदेहारब्धदेहकत्वात् दायत्व-भोक्तृत्वान्यतरसम्बन्धेनैकपिण्डसम्बन्धाद्वा तथात्वम् । “स-वायाशुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते । चतुर्थः संप्र-दातैषां पञ्चमो नोपपद्यते” इति मनूक्तेः । लेपभाजश्चतुर्था-द्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः” इत्युक्तेः “जीवति यत्-पिण्डदाता स मृतः सन् तत्पिण्डभोक्तान्युक्तेश्च सप्रा-नामेव सपिण्डत्वमिति दायभागानुसारिणः ।

एकपुरुष पु० एकः श्रेष्ठः पुरुषः । १पुरुषोत्तमे परमेश्वरे तस्य श्रेष्ठत्वमुक्तं गीतायाम् “यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्त-मः” तस्य च पुरुषत्वमन्तर्यामितया सर्वदेहे पुरि वा-सात् । “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्न-न्नन्योऽभिचाकशीति” श्रुतौ वृक्षरूपदेहे वासोक्तेश्च पुरु-षत्वम् । २प्रधानपुरुषे च । एकः पुरुषो यस्मिन् । ३एकपुरुषान्विते त्रि० । “तदेकपुरुषं राष्ट्रं विश्वसृड्ढ-निर्ममम्” भाग० ६, ५, ७, “एकः पुरुषो भोक्ता यत्र । ४ए-कपुरुषभोक्तृके भोगभेदे तत्रायं भेदः प्रपितामहादीनां त्रयाणां जीवित्वे एकपुरुष एव भोगः यथाह दा० त० व्यासः “पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः । त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयो ह्येकपुरुषः” । “युगपद्भोगे वर्षशतैरपि न स पुरुषिकः प्रपितामहस्य तत्र स्वातन्त्र्यात् तस्यैव भोगस्तेन तत्रैकपुरुषो भोगः” दाय० त० रघु०

एकपुष्कल(र) पु० एकं पुष्करं मुखं यस्य रस्य वा लः । काहले वाद्यभेदे । “अथ प्रयाते दाशार्हे प्रावाद्यन्तैकपुष्कला(रा)-वाः” भा० उ० ८३ अ० “एकपुष्कराः काहलाः” नीलकण्ठः

एकपुष्पा स्त्री एकं पुष्पं यस्याः । वृक्षभेदे यस्य क्रमात् पुष्पं जायते तस्मिन् जातित्वेऽपि अजा० टाप् ।

एकप्रस्थ पु० कर्म० । १एकस्मिन् प्रस्थे धान्यमानभेदे माषादि-धान्यदानेऽयम् । एकः प्रस्थोऽस्य । २एकप्रस्थयुक्ते पर्वते पु०

एकफला(ली) स्त्री एकं फलमस्याः सुगन्धचोक्मते टाप् । पा० मते ङीप् । एकमात्रफलके ओषधिभेदे

एकभक्त न० एकं भक्तं भोजनं यत्र । पक्षन्तुक्ते व्रतभेदे तत्स्व-रूपकालादिनिरूपणं कालमाधवीये यथा

“अथैकभक्तनिर्णयः । मत्स्यपुराणे वैशाखव्रते पद्यते “प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रदः” इति । तस्मादा-

वेकभक्तव्रतं त्रिविधम् स्वतन्त्रमन्याङ्गमुपवासप्रतिनिधि-रूपं चेति । तेष्विदानीमुदाहृतं स्वतन्त्रम् । तत्रेदं चिन्त्यते । किमुपवासवत् तिथिरत्रापि ग्रहीतव्या ? उत प्रकारान्तरेणेति ? । उपवासवदिति तावत् प्राप्तम् “दैवं पित्र्यं तथा कार्यम्” इति वचनेन उपवासैकभक्तादिव्रत-स्यापि विवक्षितत्वात् । न च कर्मकालव्याप्त्या तन्निर्ण-यइति शङ्कनीयम् । तत्कालस्य व्याप्त्यनिर्णीतत्वात् । किञ्च तन्निर्णये कर्मकालव्याप्तिवचनस्य पित्र्यविषय-त्वेनोपपत्तेः । तस्मादुपवासवत्तन्निर्णय इति प्राप्ते ब्रू-मः । कर्मकालव्याप्तिरेवात्र निर्णयहेतुः । कर्मकालस्त-त्कर्मस्वरूपं चेत्युभयं स्कन्दपुराणे दर्शितम् । “दिनार्द्ध-समयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तमिति प्रोक्त-मतस्तत् स्यादिवैव हीति” । देवलोऽपि “दिनार्द्धसमये-ऽतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तं तु तत् प्रोक्तं न्यूनं ग्रासत्रयेण त्विति” । अत्र च दिनार्द्धस्योपरि सार्द्धमुहूर्त-परिमितोऽस्य कालः पञ्चधा विभागे मध्याह्नस्यापरभाग एकभक्तस्य कालः दिनार्द्धेऽतीते सति समनन्तरत्वात् । अतएव प्राचीनोऽपराह्णो गौणः कालः द्विवेलत्व तुल्यत्वात् एवंस्थिते सति मुख्यकालव्यापिनी तिथि-र्ग्रहीतव्या अतएव पद्मपुराणम् । “मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिरिति” । बौधायनोऽपि “उदये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः । मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्तव्रते तिथिरिति” नचात्रोपवासन्यायो युक्तः तत्र पूर्वविद्धायामेव विशेषशास्त्रपर्यवसानात् । द्विविधं हि विशेषशास्त्रं तिथिप्रयुक्तमेकं कर्मप्रयुक्तमपरम् । तत्र “पौर्णाह्णिकास्तु तिथयो दैवे” इत्यनेन कर्मविशेषेण सा-मान्यशास्त्रेणोत्तरविद्धायां प्राप्तायाम् “उपोष्याः परसंयुताः पराः पूर्वेण संयुताः” इत्यनेन कर्मविशेषेण विशेषशास्त्रेण पूर्वविद्धतिथिविषये अपि सामान्यविशेषशास्त्रे उदासीने “पूर्वाह्णिकास्तु तिथय” इति तिथिमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् सामान्यशास्त्रम् “प्रतिपत् सम्मुखी कार्या” इति तिथिविशेषमुप-जीव्य प्रवृत्तत्वाद्विशेषशास्त्रम् । तथा सति द्विविधेनापि विशेषशास्त्रेण पूर्वविद्धायामेवोपवासः सुस्थितः । अत्र तु मध्याह्नव्यापिनीत्येतत्कर्मविषयं विशेषशास्त्रम् । अत-स्तदनुसारेण निर्णयो युज्यते ! ननु प्रतिपत्सम्मुखी का-र्येत्यनेन तिथिविषयेण विशेषशास्त्रेण कुतो न निर्णय इति चेत् उपवासविषयत्वेनापि तस्योपपत्तेरिति ब्रूमः । ननु मध्याह्नव्यापित्ववचनमपि तिथ्यन्तरैकभक्तविषयत्वेनोप-

पादव्यापित्वं वक्तव्यम् अतः कर्मविशेषशास्त्रतिथिविशेषशास्त्रयोः समानबलत्वमिति चेत् अस्तु नाम किं नश्छिन्नं मध्याह्नव्यापित्वमंशतस्तयोः पूर्वविद्धायामपादव्यापित्वं वक्तव्यत्वेन विरोधाभावात्। यदा तूत्तरविद्धायामेव मध्याह्नव्यापित्वं तदा विरोध इति चेत्। बाढम्। तथापि तिथिविषयविशेषशास्त्रात् कर्मविषयविशेषशास्त्रं प्रबलं मध्याह्नतिथेर्गुणत्वात् कर्मणश्च प्रधानत्वात्। तस्मादेवं विधैर्विषयैः कर्मकालव्याप्त्यैव निर्णेतव्यम्। अत्र निर्णेतव्यो विषयो भिद्यते। पूर्वेद्युरेव मध्याह्नव्यापित्वम् परेद्युरेव तद्व्यापित्वम्। उभयत्र तद्व्यापित्वम् उभयत्र तदव्यापित्वम् उभयत्र साम्येन तदेकदेशव्यापित्वम्। उभयत्र वैषम्येण तदेकदेशव्यापित्वं चेति। तत्र प्रथमद्वितीययोर्मध्याह्नव्यापित्वस्य निर्णायकत्वम्। इतरे पूर्वविद्धा ग्राह्या मुख्यकालव्याप्तेः समत्वेऽपि गौणकालव्याप्तेरधिकत्वात्। अनेनैव न्यायेनोभयत्र मुख्यकालव्याप्त्यभावेऽपि गौणकालव्याप्तिलाभात्पूर्वविद्धैव। पञ्चमेऽप्ययमेव न्यायो योज्यः। षष्ठे तु यदा पूर्वेद्युर्मध्याह्नैकदेशमधिकं व्याप्नोति तदाधिकगौणकालव्याप्त्यैव पूर्वेद्युर्ग्राह्या। यदा परेद्युर्मध्याह्नैकदेशमधिकं व्याप्नोति तदा गौणकालव्याप्त्यभावेऽपि मुख्यकालव्याप्त्याधिक्यानुसारेण परेद्युर्ग्राह्या! नन्वस्त्वेवं स्वतन्त्रैकभक्ते निर्णयः अङ्गभूते तु कथम्?। तत्र कालानुपपत्तिः? इति चेत्। "पूजाव्रतेषु सर्वत्र मध्याह्नव्यापिनी तिथिः"। "मध्याह्ने पूजयेद्भूपेत्यादि" शास्त्रैरङ्गिनः पूजादेर्मध्याह्ने विहितत्वेनाङ्गस्यैकभक्तस्यापराह्णादौ मुख्यकालासम्भवः। मा भूदीदृशविषये मुख्यः कालः। प्रधानानुसारेण गुणस्य नेतव्यत्वात्। यदा स्वतन्त्रैकभक्तेऽपि केनचिन्निमित्तेन मुख्यकालासम्भवे गौणकालोऽभ्यनुज्ञायते तदा किमु वक्तव्यम् अङ्गभूते। यत्तूपवासप्रतिनिधिरूपमेकभक्तं तदुपवासतिथौ कार्य्यं तस्य गौणेऽभ्यनुज्ञातत्वात्। अतएव सुमन्तुः "तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेऽपि सा तथेति" न च तादृशमेव नास्तीति शङ्कनीयम्। उपवासव्रतं प्रक्रम्य रोगादिना तदशक्तौ गुर्वनुज्ञयानशनैकभक्तस्य सम्भावितत्वात्। "अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलम्पयः! हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधमिति" शास्त्रात्"। "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च" या० एकस्मिन् नान्यस्मिन् भक्तः। २नितान्तभक्ते ३अनन्यभक्ते च त्रि० "पौष्णाद्यं चैकभक्ताद्" मनुः। एकभक्ताद्य अन्य मासक्षामःदत्त।

एकभक्ति स्त्री एका अनन्यविषया भक्तिः। १नितान्तभक्तौ २अनन्यभक्तौ एकस्मिन् अनन्यस्मिन् भक्तिरस्य। ३नितान्तभक्ते त्रि० "एकभक्तिर्विशिष्यते" गीता।

एकभक्तीनय पु० एका भक्ती रीतिस्तस्य तामधिकृत्य नयः। एकरूपाणां बहूनां मध्ये एकस्य यथा प्रवृत्तिरन्यस्यापि तथा प्रवृत्तिरित्येवं ज्ञापके न्यायभेदे "सर्वेषामेकरूपाणामेकस्यापि यदुच्यते। सर्वेषामेव तत्कुर्य्यादेकरूपा हि ते स्मृताः" इत्युक्तलक्षणम्।

एकभार्य्या स्त्री एकस्यैव भार्य्या। १अनन्यपतिकायां साध्व्यां स्त्रियां "तामेकभार्य्यां परिवादभीरोः" रघुः। "एकभार्य्याम् च साध्वीम्" म० भा०। एका भार्य्या यस्य। २अन्यस्त्रीरहिते पु०। एकेन भार्य्यः। ३एकभर्त्तव्ये त्रि०।

एकभाव पु० एको भावः। अनन्यविषये १रागे २एकस्वभावे ३एकाशये "स्त्रीषु यासोः कुपितस्य पञ्चस्त्रीणां विशेषतः। यो भवत्येकभावेन न स जीवति मानवः" इति पञ्चत०। एकस्य भावः ष्यञ्। ४अभिन्नत्वे अभेदे "स्तेजसा सत्वगुणप्रवाहमात्मैकभावेन भजध्वमद्धा" भाग० ४,२१,१६, एकोभावो यस्य। ५तुल्यभावके त्रि० "या वै यूयं सौभद्यैकभावः" भा० अनु० ७६अ०।

एकभूत त्रि० अनेक एको भूतः च्व्यर्थे न च्विप्रा० त० स०। १एकीभूते। एकस्मिन् भूतः। २एकाग्रके च "नियतेनैकभूतेन मनसा वरदर्षभम्" भा० शा० ४२अ०।

एकभूम पु० एका भूमिर्यत्र ब० समा० डच्। एकभूमिरस्त्यस्य अर्श० अच् वा। (एकतला) प्रासादभेदे एवं द्विभूमादयोऽपि (दोताला) (तेतला) इत्यादि प्रासादभेदे।

एकमति स्त्री एका मतिः। एकस्यां मतौ "तथा मनुर्वै भगवान् पितामहोयमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मखैः" ४,१,२४, एका मतिर्यस्य। २एकविषयमतियुक्ते "तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्नोक्तं शास्त्रमुत्तमम्" भा० शा० ३२७अ०। मतेरैक्यत्वम् एकरूपविषयावलम्बनं विरोधविषयानवलम्बनञ्च। तस्य भावः ष्यञ्। ऐकमत्य एकविषयज्ञाने विसंवादित्वाभावे च "ऐकमत्यं महाधियाम्" पुरा०।

एकमुख न० एकं मुखं प्रधानं यत्र। १एकप्रधाने द्यूतादौ "द्यूतमेकमुखं कार्य्यं तस्करज्ञानकारणात्" या०। एकं मुखं द्वारं यत्र। २एकद्वारे मण्डपभेदे। "मण्डपं कारयेत्तत्र प्राङ्मुखं वाप्युदङ्मुखम्" पुरा० अत्राष्टकादौ एकमुखमण्डपं विहितम् अन्यत्र तु चतुर्मुखमिति भेदः।

एव मुखमिथोद्‌गताकारविशेषोऽस्य । एकवक्त्राकारोद्गताङ्ग-विशेषयुक्ते २रुद्राक्षफलभेदे । तत्फलस्य एकादिचतुर्दशमुखता शास्त्रे उक्ता । तन्मुखन्तु "रुद्राक्षस्योद्भवं प्रोक्तं मुखं पुच्छन्तु निर्गमम्" तन्त्रसा० स्कन्दमहेश्वरे उक्तम् । रुद्राक्षशब्दे विवृतिः। एकवक्त्रादयोऽप्यत्र ।

एकमूला स्त्री एकं मूलमस्याः अच्। एकं मूलमस्याः बहु० तु जातौ ङीप् स्यात् । (शालपान) १शालपर्ण्याम् अतस्याञ्च वैद्यकम् । २एकमूलयुक्ते त्रि० ।

एकयष्टिका स्त्री एका यष्टिरिवावली यस्याः ब०कप् । (एकनर) एकावलीहारभेदे ।

एकयोनि त्रि०एका समा योनिर्जातिरस्य ।समानजातौ "एत-द्विधानं विज्ञेयं विभागमेकयोनिषु" मनुः "समानजा-तिषु" कुल्लू० कर्म० । २एकस्मिन्नुत्पत्तिस्थाने स्त्री एका योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य। ३समानोत्पत्तिस्थानके त्रि०।

एकरज पु० एकं श्वेततया रज्यते केशोऽनेन रन्ज-घञर्थे करणे क। भृङ्गराजे जटा० । स च केशरञ्जनद्रव्यम् ।

एकरस त्रि० एकोऽनन्यविषयकोरसः रागः अभिप्रायः एको-ऽभिन्नः स्वभावो वाऽस्य । १एकरागे २एकाभिप्राये ३अ-भिन्नस्वभावे च "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमनन्तमनपरम-बाह्यं प्रज्ञानघनमेकरसम्" इति श्रुतिः "चिदेकरसवस्तुनि वेदा० । एकोरसोयत्र । ४एकरागविषये त्रि० "तपस्येक रसे रतम्" रामा० । एकोरसोऽङ्गत्वेन यत्र । प्राधा-न्येन एकरसयुक्ते ५नाटके न० ।"एकएव भवेदङ्गी शृ-ङ्गारो वीरएव वा । अङ्गमन्ये रसाःसर्वे" इति सा०द० उक्तेः नाटकस्य प्राधान्येन शृङ्गारवीररसान्यतरत्वेन वर्णनीयत्वात्तथात्वम् ।

एकराज् पु०एको राजते क्विप् । १सार्वभौमे "हिरण्यकशि-पूराजन्नजेयमजरामरम् । आत्मानमप्रतिद्वन्द्वमेकराजं व्यधित्सत" भाग०७,३,१, "तस्मिन् महेन्द्रभवने महा-बलो महासुरोनिर्ज्जितलोकएकराट्" भाग०७ ४, ११, "यावदीशो महानुर्व्वीमाभिमन्यव एकराट्" भाग० १,१८,६, "एकएव राजते राज-क्विप् । २पर-मेश्वरे तस्य भासा सर्वस्य भासनात् तस्य तथात्वम् । तथा हि "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" श्रुत्या "यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखि-लम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्" गीतोक्तेः "अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् । आद्य त्रिकं ब्रह्मरूपं मायारूपं ततो द्वयम्" इत्युक्तेश्च तस्य सर्वेषां भानप्रयोजकत्वात् "एष स्वयंज्योतिरिति श्रुतेस्तस्य स्वयंप्रकाशमानत्वात् स्वप्रकाशे अन्यानपे-क्षणाच्च तथात्वम् ।

"स वा एष द्रष्टा नापश्यद्दृश्यमेकराट्" भाग० ३,५,२०,

एकराज पु०एको राजा टच्‌स०। एकस्मिन् श्रेष्ठे च राजनि

एकरात्र न०एका रात्रिः—नि०अच् संख्यापूर्वकतया रात्रा-न्तत्वेऽपि न पुंस्त्वम् । एकाहोरात्रे । "एकरात्रं तु नियसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः" "यत् करोत्येकरात्रेण वृष-लीसेवनात् द्विजः" । "एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतः" मनुः । रात्रिपदमहोरात्रपरम् । "कतरं त्वेक-रात्रेण" भाग० ३,२१,२ । एकरात्रभोजने पर्य्याप्तम् ठञ् । एकरात्रिक एकदिनभोजननिर्वाहपर्य्याप्ते त्रि० "आददीतामनेशाश्वादहस्त्वैकरात्रिकम्" मनुः ।

एकराशि पु० कर्म०। १एकस्मिन् मेषादौ राशौ ।"एकराशि-गतौ स्यातामेकर्क्षविषये यदा" ज्यो०। २एकस्मिन् धान्यादेः कूपे च । "एकराशिं पञ्चधा कुरुते" सि०कौ० ।

एकरिक्थिन् त्रि० एकस्य पितुः रिक्थमस्यास्ति इनि । एकपित्रंशहरे ।"यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ" मनुः । एकं समानं रिक्थमस्यास्ति इनि । २अवि-भक्ते ३संसृष्टे च। स्त्रियां ङीप् ।

एकरूप त्रि० एकं समानं रूपमस्य । १तुल्यरूपे "सर्वेषामेक-रूपाणामेकस्यापि यदुच्यते। सर्वेषामेव तत् कुर्य्यादेक-रूपाहि ते स्मृताः" स्मृतिः । कर्मधा०। २एकस्मिन् रूपे । "पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण सां०का० । एक-रूपस्य भावः ष्यञ् । ऐकरूप्य तत्र रूपे न० । त्वएक-रूपत्व न० तल्, एकरूपता स्त्री तत्रार्थे ।

एकरूप्य त्रि० एकस्मात् एकस्या वा आगतः रूप्यप् । १एकत आगते । कर्म०। २केवलरजते न० बहु०। ३तद्वति त्रि० ।

एकर्च पुंन० एका ऋक् अ समा० अर्द्धर्चादि । १एकस्यामृचि एका ऋक् यत्र । २एकर्चयुक्ते सूक्ते न०।"चतुरुत्तराण्ये-कर्चानि"शत०ब्रा०१०,१,२,८, २एकर्चस्तुत्ये देवभेदे"त्र्-चेभ्यः स्वाहा एकर्चेभ्यः स्वाहा" अथ० १९,२२,२०,

एकल त्रि० इण-विट् एगता कला यस्य। १अनन्यये एकलवलायते ष्टहते शायते सा-घञर्थे क "३५ कुर्वेत" म०। २असहाये एकके "अथ ऊर्द्ध्वं दरेद्य नैवेद्यता नात्मनैकैकल एव मध्ये स्यात" का०उ० "एकलोऽ-द्वितीयोनयनो वा" भा० "आयेतं चैकलः प्राणिप्रणीडेत तर्ष्कदः । एकलः सुकृतं भुङ्क्तेऽश्नीयाद्दुष्कृतमेकलः" काशी०

एकमेकत्वं याति वा क । एकत्वान्वये "तस्मिन् वाव किल स एकलः पुलहाश्रमोपवने" भाग०५,७,१२ ।

एकलव्य पु० निषादराजस्य हिरण्यधनुषः पुत्रे तत्कथा भारते आ० १३४ अ० । "ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः । एकलव्यो महाराज! द्रोणमभ्याजगाम ह । न स तं प्रतिजग्राह नैषादिरिति चिन्तयन् । शिष्यं धनुषि धर्म्मज्ञस्तेषामेवान्ववेक्षया । स तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य परन्तप! । अरण्यमनुसंप्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम् । तस्मिन्नाचार्य्यवृत्तिञ्च परमामास्थितस्तदा । इष्वस्त्रे योगमातस्थे परं नियममास्थितः । परया श्रद्धयोपेतो योगेन परमेण च । विमोक्षादानसन्धाने लघुत्वं परमाप सः । अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कदाचित् कुरुपाण्डवाः । रथैर्विनिर्ययुः सर्व्वे मृगयामरिमर्द्दन! । तत्रोपकरणं गृह्य नरः कश्चिद्यदृच्छया । राजन्ननुजगामैकः श्वानमादाय पाण्डवान् । तेषां विचरतां तत्र तत्तत् कर्म्मचिकीर्षया । श्वा चरन् स वने मूढो नैषादिं प्रति जग्मिवान् । स कृष्णमलदिग्धाङ्गं कृष्णाजिनजटाधरम् । नैषादिं श्वा समालक्ष्य भषंस्तस्थौ तदन्तिके । तदा तस्याथ भषतः शुनः सप्त शरान्मुखे । लाघवं दर्शयन्नस्त्रे मुमोच युगपद्यथा । स तु श्वा शरपूर्णास्यः पाण्डवानाजगाम ह । तं दृष्ट्वा पाण्डवा वीराः परं विस्मयमागताः । लाघवं शब्दवेधित्वं दृष्ट्वा तत् परमं तदा । प्रेक्ष्य तं व्रीडिताश्चासन् प्रशशंसुश्च सर्व्वशः । तं ततोऽन्वेषमाणास्ते वने वननिवासिनम् । ददृशुः पाण्डवा राजन्नस्यन्तमनिशं शरान् । न चैनमभ्यजानंस्ते तदा विकृतदर्शनम् । अथैनं परिपप्रच्छुः को भवान् कस्य वेत्युत । एकलव्य उवाच । निषादाधिपतेर्व्वीरा! हिरण्यधनुषः सुतम् । द्रोणशिष्यञ्च मां वित्त धनुर्व्वेदकृतश्रमम् । वैशम्पायन उवाच । ते तमाज्ञाय तत्त्वेन पुनरागम्य पाण्डवाः । यथावृत्तं वने सर्व्वं द्रोणायाचख्युरद्भुतम् । कौन्तेयस्त्वर्ज्जुनो राजन्नेकलव्यमनुस्मरन् । रहो द्रोणं समासाद्य प्रणयादिदमब्रवीत् । अर्ज्जुन उवाच । तदाहं परिरभ्यैकः प्रीतिपूर्व्वमिदं वचः । भवतोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यति । अथ कस्मान्मद्विशिष्टो लोकादपि च वीर्य्यवान् । अन्योऽस्ति भवतः शिष्यो निषादाधिपतेः सुतः । वैशम्पायन उवाच । मुहूर्त्तमिव तं द्रोणश्चिन्तयित्वा विनिश्चयम् । सव्यसाचिनमादाय नैषादिं प्रति जग्मिवान् । ददर्श मलदिग्धाङ्गं जटिलं चीरवाससम् । एकलव्यं धनुष्पाणिमस्यन्तमनिशं शरान् । एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा द्रोणमायान्तमन्तिकात् । अभिगम्योपसंगृह्य जगाम शिरसा महीम् । पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत् स निषादजः । निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः । ततो द्रोणोऽब्रवीद्राजन्नेकलव्यमिदं वचः । यदि शिष्योऽसि मे वीर! वेतनं दीयतां मम । एकलव्यस्तु तत् श्रुत्वा प्रीयमाणोऽब्रवीदिदम् । एकलव्य उवाच । किं प्रयच्छामि भगवन्नाज्ञापयतु मां गुरुः । न हि किञ्चिददेयं मे गुरवे ब्रह्मवित्तम! । द्रोण उवाच । यद्यवश्यं त्वया देयमेकलव्य! प्रयच्छ मे । एकाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य हस्तस्येति मतं मम"। "एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य दारुणम् । प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन् सत्ये च नियतः सदा । तथैव हृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः । छित्वाऽविचार्य्य तं प्रादात् द्रोणायाङ्गुष्ठमात्मनः । ततः शरन्तु नैषादिरङ्गुलीभिर्व्यकर्षत । न तथा च स शीघ्रोऽभूद्यथा पूर्व्वं नराधिप!"। अयञ्च निषादराजस्य पालित पुत्रः श्रुतदेवपुत्रः यथोक्तं हरिवं० ३५अ० । "श्रुतदेवात् प्रजातस्तु नैषादिर्यः प्रतिश्रुतः । एकलव्यो महाराज! निषादैः परिवर्द्धितः" अतएवांशावतारे "रुक्मी च नृपशार्दूल ! राजा च जनमेजय"! इत्युपक्रम्य एकलव्यप्रभृतीन् कतिचिन्नृपानुक्त्वा "गणात् क्रोधवशादेष राजपूगोऽभवत् क्षितौ" आ०६७अध्याये तस्य राजवंशत्वेन राजपूगान्तर्गतत्वोक्तिः । "एकलव्यमिव जन्मान्तरगतम्" काद० ।

एकलिङ्ग न० एकं पञ्चक्रोशमध्ये लिङ्गं यत्र । १सिद्धिसाधन क्षेत्रभेदे "पञ्चक्रोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरमीक्ष्यते । तदेकलिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिरनुत्तमा" आगमः । एकं लिङ्गं पुंस्त्वादि यस्य । २नियतैकलिङ्गे शब्दे पु०। एकं लिङ्गमिन्द्रियं चक्षुर्यस्य । ३कुवेरे शब्दरत्ना० ।

एकलू पु० एकं लुनाति लू०क्विप् ६त०। ऋषिभेदे ततः गोत्रे गर्गा०यञ् । ऐकलव्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री बहुत्वे यञो लुक् । एकल इत्येव स्त्रियां न लुक् ऐकलव्यः स्त्रियः

एकवक्त्र पु०। १असुरभेदे "एकवक्त्रो महावक्त्रो द्विवक्त्रः कालसन्निभः" हरिवं० २६३अ० । २एकमुखे रुद्राक्षफले न० ।

एकवचन न० एकमेकत्वमुच्यतेऽनेन वच–करणे ल्युट् ६त० । व्याकरणोक्ते एकत्वसंख्यावाचके "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" पा०उक्ते स्वादौ तिबादौ च । "एकत्वबोधकाच

सु अम् टा ङे ङसि ङस् ङि इत्येवं सुपः तिप् सिप् मिप् ते से इ इत्येवं रूपाश्च प्रत्ययभेदाः "अयोनेरेकवचनेन बहुवचनं व्यवायामेति" शत० ब्रा० १२.५,१,१८ ।

एकवत् अव्य० एकस्येव वति । १एकताप्रयुक्ते सदृशे कार्य्ये "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्" पा०। शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रम् इत्येषां वाक्ये नपुंसकमात्रशेषे विकल्पेन एकवत् कार्य्यविधानात् इदं शुक्लम् इमानि शुक्लानीति वा" सि० कौ०। २एकवचनवदित्यर्थे च । "एकवन्मन्त्रानूहेतैकोद्दिष्टे" विष्णुः । "एकवत् एकवचनवत् यथा स्यात्तथोहेत" आ० त० रघु० । एकेन तुल्यक्रियति । ३एकेन तुल्यक्रियायाम् अव्य० ।

एकवद्भाव पु० एकेन तुल्योभावः भवनम् । एकता-व्यवस्थायैकवचनान्तताद्रूपे शब्दनिष्ठे कार्य्यभेदे ।

एकवर्ण त्रि० एकोवर्णो रूपं यस्य । अन्यरूपामिश्रितवर्णयुक्ते । एकोवर्णः जातिभेदो यत्र । २ब्राह्मणादिवर्णविभागशून्ये कलियुगावशेषस्थलोके । "एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये" भा० व० १९० अ० । वर्ण्यतेऽनेन वर्णः एकः वर्णः स्वरूपं यस्य । ३एकस्वरूपे । "स एकवर्णं तमसः परम्" (उपास्ते) भाग० ८,५,१८ । एकवर्णमेकस्वरूपं धामम् एकरूपमित्यर्थः । कर्म्मधा० । एकस्मिन् ४शुक्लादौ रूपे एकस्मिन् ५ब्राह्मणादौ जातिभेदे एकस्मिन्नक्षररूपे ईश्वरे च । ७एकवर्णे एकजातौ च पु०। तमर्हति ठञ् । ऐकवर्णिक ब्राह्मणवर्णमात्रार्हे स्वधर्मादौ त्रि० । "द्विजातीनामनुमतं धर्मोह्येकवर्णैकवर्णिकः । यथाध्ययनदानानि तपःसाधारणाः स्मृताः" भा०व० १५० अ० । ८बीजगणितोक्ते सजातीये तुल्यवर्णे द्रव्यभेदे च ।

एकवर्णसमीकरण न० एकवर्णौ तुल्यरूपौ समीक्रियेते अनेन करणे ल्युट् ६त०। बीजगणितोक्ते बीजचतुष्टयान्तर्गतबीजभेदे अव्यक्तशब्दे तद्गणितप्रकारो दर्शितः 'प्रथममेकवर्णसमीकरणं बीजं, द्वितीयमनेकवर्णसमीकरणं बीजम्, यत्रैकवर्णयोर्द्वयोर्बहूनां वा वर्गादिगतानां समीकरणं तन्मध्यमाहरणम्, यत्र भावितस्य तद्भावितमिति बीजचतुष्टयं वदन्त्याचार्याः" भास्कराचार्य्यः । अस्योदाहरणम् । "एकस्य रूपत्रिंशती षडश्वा अश्वादयोऽन्यस्य तु तुल्यमू[illegible]ः । ऋणं तथा रूपशतञ्च तस्य तौ तुल्यवित्तौ च किमश्व[illegible]ल्यम्" एतद्वाक्यतद्गह्वे व्याख्यातम् । अत्र [illegible]मूल्यज्ञानरूपकैकविषयत्वेन द्वयोर्वाक्यान्वितस्य समीकरणात् एकवर्णसमीकरणमित्यनुगतार्थसंज्ञा ।

एकवर्णी स्त्री एकमपकृष्टं यथा तथा वर्ण्यते शब्द्यतेऽनया वर्ण—करणे अच् ३त० गौरा० ङीष् । करतालीरूपे वाद्ये शब्दरत्ना० । कराभ्यामितरकारणानपेक्षया तद्वाद्यवादनात् तथात्वम् ।

एकवर्षिका स्त्री एकं वर्षं वयःकालोयस्याः कप् अत-इत्वम् । एकहायन्यां स्त्रीगव्याम् हेम० एकवर्षभवे त्रि०।

एकवस्त्र त्रि० एकं वस्त्रं यस्य । १उत्तरीयवस्त्रशून्ये २एकजातीयवस्त्रान्विते च एकवासःप्रभृतयोऽप्यत्र । कर्म्म० । एकस्मिन् वस्त्रे उत्तरीयरहितपरिधानमात्रवस्त्रे न० । तत्रार्थे स्नाननिषेधमाह आ० त० गौतमः "एकवस्त्रेण यत्स्नानं कृत्वा विप्रेण चेत् क्रि । स्नातस्तु न च विशुद्धः स्यात् क्रिया च परिहीयते" अतएव "स्नानं तर्पणपर्य्यन्तं कुर्य्यादेकेन वाससा" । इति यदि समूलं तदा प्रेततर्पणपरमिति । तत्र "एकवस्त्रा वालयः" इत्यादिना एकवस्त्रत्वविधानात् "एकेन एकजातीयेन इति" वाचस्पतिमिश्रः "येन वाससा स्नानं कृतं जलस्थस्य तेनैव तर्पणम्" इति तत्सत्यार्थः । न च "स्नानशाट्यान्तु दातव्याह्न-दशिखोविशुद्धये । जलमध्ये तु यः कश्चित् द्विजातिर्ज्ञानदुर्बलः । निष्पीडयति तद्वस्त्रं स्नानं तस्य वृथा भवेत्" । इति वशिष्ठवचने स्नानशाट्यामिति तद्वस्त्रमिति एकवचननिर्देशेन च स्नानेऽप्येकवस्त्रत्वमिति वाच्यम् । अत्र विशुद्धय इत्यभिधानेनाधोवस्त्रस्यैव स्वच्छयेण प्रक्षालनं नत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम् । अतएव "आर्द्रेणाधरीयवस्त्रं प्रक्षाल्य" इत्याह्निकचिन्तामणिः । वशिष्ठवचनैकवाक्यतया "स्नातोनाङ्गानि निर्मृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना" इति विष्णुपुराणेनाधरीयवस्त्रेणैव गात्रमार्ज्जनं विधीयते । एतेन "निष्पीड्य स्नानवस्त्रमिति" कात्यायनवचने एकत्वमविवक्षितमिति निरस्तम् । अतएव सर्व्वत्रैकवचननिर्देशः" आ०त० रघु० । एवं वैदिककर्म्ममात्रे एकवस्त्रतानिषेधः उत्तरीयशब्दे दर्शितः

एकवाक्य न० एकम् एकार्थं वाक्यम् । वाक्यार्थाकाङ्क्षिताकाङ्क्षापूरणेन विशिष्टैकार्थबोधके १वाक्यभेदे तच्च द्विविधं पदैकवाक्यं वाक्यैकवाक्यञ्च तत्र वेदा०प० निरूपितं यथा "एवमर्थवादवाक्यानां प्रशंसापराणां प्राशस्त्ये लक्षणा, सोऽरोदीदित्यादिनिन्दार्थवादवाक्यानां निन्दितत्वे लक्षणा अर्थवादगतपदानां प्राशस्त्यादिलक्षणाभ्युपगमे एकेन पदेन लक्षणया तदुपस्थितिसम्भवे पदान्तरवैयर्थ्यं स्यात्

एवञ्च विभक्तिनिरपेक्षस्य रूपपदार्थप्रत्यायकतया खण्ड-वाक्यपदसमुदायस्य पदस्थानीयतया विभक्त्यैकवाक्यता भवतीत्यर्थवादवाक्यानां पदैकवाक्यता । का तर्हि वाक्यै-कवाक्यता ? यत्र प्रत्येकं भिन्नभिन्नसंसर्गप्रतिपादकयोर्वा-क्ययोराकाङ्क्षावशेन महावाक्यार्थबोधकत्वं यथा "दर्श-पौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिवाक्यानां "समि-धो यजति" इत्यादिवाक्यानाञ्च परस्पराङ्गाङ्गिभावबोधक-तयैकवाक्यता । तदुक्तम् भट्टपादैः "स्वार्थबोधे समाप्ता-नामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः सं-हत्य जायते इति" । एकमविसंवादितया तुल्यरूपं वा-क्यम् । अविसंवादितया तुल्यरूपे २वाक्ये च । "श्रवण-कटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः" रघुः । "एकमविसंवादि-वाक्यमेकवाक्यम्" मल्लि० ।

एकवाद पु० एकेन रूपेण वाद्यते वाद-कर्मणि घञ् । १डिण्डिमे वाद्ये शब्दरत्ना० तस्यैकरूपेण वादनात् तथा-त्वम् । वादः कथाभेदः एकस्य एकत्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वस्य वादः । २वेदान्तिभिरुक्ते वादभेदे सर्वेषां ब्रह्माभिन्नत्वेनै-कत्वस्य प्रतिपादनात्तद्वादस्य तथात्वम् ।

एकविंशत् स्त्री एकाधिका विंशतिः शा० । (एकुश) १संख्या-भेदे २तदन्विते च एकविंशतिशब्दोऽप्यत्र स्त्री । एक-विंशः एकविंशतेः पूरणः डट् । एकविंश तत्संख्यापूरणे स्वार्थे कन् तत्रैवार्थे "दश पूर्वान् परान् वंश्यानात्मानं चैकविंशकम्" मनुः । पूरणार्थे डटि वा तमटि तु एक-विंशतम एकविंशतितम इतिभेदः तत्पूरणार्थे स्त्रियां ङीप् । तदधिकमस्मिन् शते सहस्रे वेत्यर्थे कन् । एकविंशतिक एकविंशत्क एकविंशत्यधिकशतादौ इदमाय-लाभोपदाशुल्कं वा दीयते इत्यर्थे कन् । एकविंशतिक एक-विंशत्क हस्तादिरूपेण दीयमानविंशतिके शते । अवयवे कन् रूपसङ्कलनात् एकविंशतिसंख्यायां न० । एकविंशति-र्मन्त्राः परिमाणमस्य स्तोमस्य ड । एकविंश स्तोत्रमन्त्रके स्तोमभेदे एकविंशस्तोमशब्दे विवृतिः । "सत्शतोर्डिनि-र्वक्तव्यः" "विंशतेश्च" वार्त्ति० डिनि । एकविंशिन् एक-विंशतिसंख्यायुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । प्रकारे धा एक-विंशतिधा एकविंशतिप्रकारे अव्य० । एकाधिका विंशतिः संख्येया डच् समा० । एकाधिकविंशतिसंख्येये । एकविंश संख्यातः स्तोमोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । एकविंश-वत् एकविंशस्तोमान्विते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "त्रिवृद्वतीं पुरस्तादुपदधात्येकविंशवतीं पश्चात्" शत०ब्रा०८,४,१,११ ।

एकविंशस्तोम पु० कर्म० । एकविंशतिमन्त्रपरिमिते स्तोमभेदे "एकविंशस्तोमेन अयनो वाजनवरजे" शत०ब्रा० १३,१,३,११, स्तोमश्च सोमादियागेषु सामगैः क्रियमाणः इन्द्रादिसंज्ञः स्तुतिभेदः । एकविंशस्तोमस्य विष्टुतिप्रकारः ताण्ड्य० ब्रा० भा० दर्शितो यथा "एकविंशस्तोमस्य चतस्रो विष्टुतयः । तत्र सप्तकविन्दा-ख्यां प्रथमां विष्टुतिं दर्शयति" भा० । "सप्तभ्यो हि-ङ्करोति स तिसृभिश्च तिसृभिश्च एकया, सप्तभ्यो हिङ्-करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः, सप्तभ्यो हिङ्-करोति स तिसृभिस्स एकया स तिसृभिः, सप्तसप्त्येकविं-शस्य विष्टुतिः" ब्रा० । "अथास्यैव स्तोमस्य पञ्चपञ्चाख्यां द्वितीयां विष्टुतिमाह" भा० । "पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः, नवभ्यो हिङ्करोति स ति-सृभिः स तिसृभिः स तिसृभिरुद्यत्येकविंशस्य विष्टुतिः" ब्रा० । "अथास्यैव स्तोमस्य प्रतिष्ठितिनाम तृतीया विष्टुतिः प्रद-र्श्यते" भा० । "नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स ति-सृभिः, प्रतिष्ठितिः" ब्रा० । "त्रिवृदादिस्तोमचतुष्टय-प्रतिरूपकत्वात् अस्याः प्रतिष्ठितिरिति संज्ञा यौगिकी अथास्यैव स्तोमस्य छन्दोमयीं चतुर्थीं विष्टुतिं दर्शयति" भा० । "नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स-प्तभिः, तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिः, नवभ्यो हि-ङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः छन्दोमयत आदीप्ता" ब्रा० । "उभयत आद्यान्त्ययोः पर्याययोर्नव-नवकात्मना स्थितत्वादुभयतः आदीप्ता स्थितत्वाच्च प्रजा-पतिरूपत्वात् सप्तोत्सर्गादीप्ता इत्यर्थे तथा मध्ये तु वैराट तत्पाठमात्रस्या अन्वेषा संज्ञा । अस्या अपि मध्यमपर्या-यस्य अक्षरत्वात्मकत्वेन अक्षरत्वाभ्यामत्वात्" भा० । अत्र उद्गीथस्य दर्शिततद्भाष्यानुसारेण एतदर्थो दर्श्यते एकैकस्य साम्नः पञ्च भक्तयः प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारो-पद्रवनिधनाख्याः तत्र हिङ्कारस्तु त्रिभिस्त्रिभिरुद्गातृभिः कर्त्तव्यः "साम्नि साम्नि हिंकुर्युरिति" कल्पसूत्रोक्तेः । तथा च सप्तभ्य इति चतुर्थी सप्त ऋचोगातुं हिङ्कुर्यु-रित्यर्थः । तत्र एकैकं तृचं त्रिरावर्त्तनीयम् । तत्राद्या-वृत्तौ आद्याया द्वितीयायाश्च त्रिरभ्यासः । द्वितीयावृत्तौ द्वितीयाया अन्त्यायाश्च त्रिरभ्यासः । तृतीयावृत्तौ

आद्यान्त्ययोस्त्रिरभ्यासः। एवं सप्तसप्तिनो नाम विष्टुतिः। पर्य्यायत्रयेऽपि सप्तर्चां स्तवनात् तथात्वम् सप्त सप्त ऋचः प्रतिपर्य्यायं परिमाणमस्याः "सप्तानां डिनि" वार्त्ति० डिनि ङीप्। सप्तसप्तिनीति व्युत्पत्तेरन्वर्थसंज्ञा। पञ्चर्च-योगात् हिङ्कुर्य्युरित्यर्थः। तत्र पञ्चानां मध्ये आद्यावृत्तौ आद्याया त्रिरावृत्तिः। द्वितीयावृत्तौ सप्तर्चोयोगात् हिङ्कुर्य्युः तत्र मध्यमान्त्ययोस्त्रिरावृत्तिः। तृतीयावृत्तौ नवर्चोयोगात् हिङ्कुर्य्युः तत्र च सर्वासां त्रिरावृत्तिः इयमत्र ग्रन्थे कथित-स्तोमस्य विष्टुतिः। पञ्चर्चसप्तर्चनवर्चानां यथोत्तर-त्वाधिक्येन उद्यतीति संज्ञाऽन्वर्था। नवर्चो गात् हिङ्कुर्य्युः तत्राद्यावृत्तौ सर्वासां त्रिरभ्यासः। ततः पञ्चर्चो गतम् हिङ्कुर्य्युः। तासु द्वितीयायाः त्रिरावृत्तिः। ततः सप्तर्चोगात् हिङ्कुर्य्युः। तृतीयावृत्तौ तासु आद्यान्त्ययोस्त्रिरभ्यासः। एवं प्रतिष्टुतिर्नाम तस्य स्तोमस्य विष्टुतिः। नवर्चोगात् हिङ्कुर्य्युः आद्यावृत्तौ तासु सर्वासां त्रिरभ्यासः। ततस्त्रिस्तच्चयोगात् हि-ङ्कुर्य्युः। द्वितीयावृत्तौ तासां कस्याश्चिदपि न त्रिरा-वृत्तिः। ततो नवर्चो गात् हिङ्कुर्य्युः तत्र तृतीयावृत्तौ सर्वासां त्रिरावृत्तिः। इयमस्य स्तोमस्य कुर्मी नाम विष्टुतिः तत्त्वं ज्ञानिमित्तं भाष्ये उक्तम्।

एकविध त्रि० एका विधा प्रकारोऽस्य। एकप्रकारे "मानुषश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः" सां० का०।

एकविलोचन त्रि० एकं विलोचनं यस्य। १काणे। २तत्प्र-धानदेशभेदे च स च देशः वृहत्स० कूर्मविभागे पश्चिमो-त्तरस्यामुक्तः। "पश्चिमोत्तरस्यामित्युपक्रम्य एकविलो-चनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च"। ३कुवेरे पु० तस्य वामने-त्रस्य स्फोटनात् तथात्वम्। एकपिङ्गशब्दे विवृतिः। ४काके पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। तस्योभयगोल-कसत्त्वेऽपि एकमेव नेत्रेन्द्रियमुभयगोलके सञ्चरतीति तस्य तथात्वम्। एकलोचनादयोऽप्यत्र। कर्म०। ५एकस्मिन् लोचने न० गौतमदर्शने। एकमेव लोचनं नासास्थिभेदेन व्यवधानाद्द्वित्वेन प्रतीयते इत्यङ्गीक्रियते तदेतन्मतमुत्थाप्य गौत०सू० वृत्त्योः खण्डितं यथा

"नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात्" सू० "एकमिदं चक्षुर्मध्ये नासास्थिव्यवहितं तस्यान्तौ गृह्यमाणौ द्वित्वा-भिमानं प्रयोजयतः मध्यव्यवहितस्य दीर्घस्येव" वृ०। "एक-विनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम्" सू० "एकस्मिन् उपहते चोद्धृते वा चक्षुषि द्वितीयमवतिष्ठते चक्षुर्विषयग्रहण-लिङ्गम् तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः" वृ०। "अवयवनाशे-ऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः" सू० "एकविनाशे द्वितीयाविनाशा-दित्यहेतुः कस्मात् वृक्षस्य हि कासुचिच्छाखासु छिन्नास्वप-लभ्यत एव वृक्षः" वृ०। "दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः" सू० "न कारणद्रव्यस्य विभागे कार्य्यद्रव्यमवतिष्ठते नित्यत्वप्रसङ्गात् बहुष्ववयविषु यस्य कारणानि विभक्तानि तस्य विनाशः। येषां कारणान्यविभक्तानि तान्यवतिष्ठन्ते अथवा दृश्य-मानार्थविरोधो दृष्टान्तविरोधः मृतस्य हि शिरःकपाले द्वाववटौ नासास्थिव्यवहितौ चक्षुषः स्थाने भेदेन गृह्येते न चैतदेकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते सम्भवति। अथ चैकविनाश-स्यानियमात् द्वाविमावर्थौ तौ च पृथगावरणोपघातौ अ-नुमीयेते विभिन्नाविति अवपीडनाच्चैकस्य चक्षुषो रश्मि-विषयसन्निकर्षस्य भेदाद् दृश्यभेद इव गृह्यते तच्चैकत्वे विरुध्यते अवपीडननिवृत्तौ चाभिन्नप्रतिसन्धानमिति तस्मा-देकस्य व्यवधानानुपपत्तिः" अवपीडनं चिपिटीकरणम्।

एकवीर पु० कर्म० वा० एकशब्दस्य पूर्वनि०। १श्रेष्ठवीरे "अस्त्येकवीरोऽतिरथो विजित्य" भाग० ९.१,४०। "सोऽप्येकवीरो नरदेवनाथः" ४.१६.१८। २मन्दारे "मादकोऽम्लः कटुकस्तोदयामादिनाशकः। कटुकोऽग्नि-दृष्यादिवातपित्तादिनाशकः" इति वैद्यकोक्तगुणके वृक्षभेदे वीरैक इत्यपि पाठः वस्तुत एकशब्दस्य संख्यापरत्वे वीरैकः श्रेष्ठपरत्वे एकवीर इति व्यवस्था।

एकवीराकल्प पु० एकः प्रधानं वीरः कुलाचारी यस्याः तादृश्याः तारादिविद्यायाः कल्पः उपासनाप्रकारज्ञापकम्। तन्त्रभेदे यत्र वीराचारसेव्यायाः देव्या एतस्यादिकथनं तस्मिन् तन्त्रशास्त्रभेदे।

एकवृक्ष पु० एकोवृक्षोयत्र। "चतुः क्रोशान्तरे यत्र न वृक्षा-न्तरमीक्ष्यते। एकवृक्षः स विज्ञेयो देशः सिद्धिप्रदायकः" इत्यागमोक्ते १देशभेदे। कर्म०। २एकस्मिन् वृक्षे "एकवृक्षो यत्र नौका भवतीति" पारस्करी।

एकवृत् स्त्री एकधैव वर्त्तते अन्तर्भूतण्यर्थे वृत-भावे क्विप्। १एकधावर्त्तने एकावृत्तौ "एकवृदुत्तरम्" कात्या०८,२, ३८। कर्त्तरि क्विप्। २एकधा वर्त्तमाने। एकधा वर्त्ततेऽत्र आधारे क्विप्। ३स्वर्गलोके। "एकोत्तरा-ज्जुहोत्येकवृद्वै स्वर्गो लोकएकधैवैनं स्वर्गं लोकं गमयति" शत० ब्रा० १३,२,१,५।

एकवृन्द पु० "कण्ठोच्चतोयः श्वयथुःसदाहः कण्ड्वन्वितोऽपाक्य मृदुर्गुरुश्च। नाम्नैकवृन्दः परिकल्पितोऽसौ" इति सु-

सुश्रुतोक्ते १रोगभेदे स च कण्ठगतो मुखरोगभेदः। "मुख-
रोगाः पञ्चषष्टिः" इत्युपक्रम्य तेषां मध्ये सप्तदश कण्ठभूमि
इत्युक्ता "अथ कण्ठगतास्तु रोहिण्यः पञ्च कण्ठशालूक-
मधिजिह्वो वलयं बलास एकवृन्दोवृन्दः शतघ्नीगिलायुर्ग-
लविद्रधिर्गलौघःस्वरघ्नो मांसतानोविदारी चेति" इति कण्ठ
गतान् विभज्य तेषां लक्षणाभिधाने एतल्लक्षणमुक्तं तस्य
मुखरोगत्वम्। "एकवृन्दं तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत्"
सुश्रु०। कर्म०। एकस्मिन् वृन्दे २एकराशौ न।

एकवृष पु० कर्म०। १एकस्मिन् वृषे तस्य स्वामिनोऽनिष्टदा-
यकत्वम् यथा "एकोऽश्वस्तस्य गावः सप्राग्दा भवद्गिनः।
सिंहपक्षतिका गावः कथिताः स्वामिघातकाः" इरा०
बृह०। २एकवृषयुक्ते त्रि० "एकवृष इन्द्रसखा जिगी-
वान्" अथ० ४,२२,६ "इमं विशामेकवृषं कृणु त्वम्"
अथ० ४,२२,१।

एकवेणि(णी) स्त्री एकीभूता संस्काराभावेन जटावत् संहतिं
प्राप्ता वेणी। प्रोषितभर्तृकायाः स्त्रियः केशसंस्काररहितत्वेन
एकीभूततां प्राप्तायां जटाकारायां वेण्याम्। "गण्डा-
भोगात् पतनविषमामेकवेणीं करेण" मेघ०। "एकवेणीम्
एकीभूतां वेणीम्" मल्लि०। वेणीनां संस्काराभावेन
एकीभूतत्वेन गुम्फितत्वम् "प्रोषितेषु पतिषु द्युयोषि-
ताम् गुम्फिताः शिरसि वेण्योऽभवन्" इति माघे दर्शि-
तम्। "ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला" शकु०।

एकशत न० एकाधिकं शतम् शा०त०। १एकाधिकशते एक-
मितं शतम्। २एकमिते शते ३तत्संख्यान्विते च। तत्र
संख्येये "विश्वामित्रस्य चैवासन् पुत्रा एकशतं नृप!" भाग०
६,१६,१७। संख्यायाम् "प्रमाणं वैद्यं इत्युक्तं दद्याच्चैकशतं
गवाम्" मनुः ततः पूरणे डट् तमट् च। एकशततमः तत्पू-
रणे त्रि० स्त्रियां ङीप्। एकशतं परिमाणमेषाम् कन्।
एकशतक तत्परिमाणे त्रि०। अवयवे कन्। एकशतक
तत्संख्यायां न०। प्रकारे धाच्। एकशतधा एकशत-
प्रकारे अव्य० वीप्सार्थे कारकार्थवृत्तेः शस्। एकशतश्
एकशतमेकशतमित्याद्यर्थे अव्य०।

एकशफ पु० एकं शफं खुरो यस्य। एकखुरयुक्ते अश्वादौ
ते च "खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा। एते चै-
कशफाः क्षत्तः! शृणु पञ्चनखान् पशून्" भा० ३,१०,२२
उक्ताः। "अजाविकं चैकशफं न जातु विषमं भजेत्" मनुः
अविके वध्ये "भक्ष्य" नोक्तेषु नाद्यात्तु सर्वांश्चैकशफां-
स्तथा" मनुः अभक्ष्यमध्ये "अनिर्दिष्टांश्चैकशफान् टिट्टि-
भञ्च विवर्जयेत्" मनुः "कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य
च" "एकशफो वा एष पशुर्यदश्वः" शत०ब्रा० ७,५,२,
२१। "इमं मा हिंसीरेकशफं पशुं कनिक्रदं वाजिनं
वाजिनेषु" यजु० १३,४८ "एकविंशत्यास्तुवतैकशफाः पश-
वोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत्" यजु० १४,३०।
"एकविंशत्यास्तुवतेति। दशहस्त्या अङ्गुल्यः दश पाद्याः
आत्मैकविंशस्तेनैतदस्तुवतैकशफाः पशवोऽसृजन्तैकश-
फाः पशवोऽत्रासृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत्" शत०ब्रा०
८,४,१२। एकशफमांसगुणाः "बृंहणं मांसं मौरभ्रं
पित्तश्लेष्मावहं गुरु। मेदःपुच्छोद्भवं हृद्यमौरभ्रसदृशं गुणैः।
औरभ्रवत्तु लवणं मांसमेकशफोद्भवम्" सुश्रुते उक्ताः।

एकशाख त्रि० एका तुल्या शाखा वेदशाखा यस्य। तुल्य-
शाखे "एकशाखोद्भवोदत्तो स्वहोतवोपनायितः" स्मृ-
तिः। एका शाखा यस्य। एकशाखके २वृक्षे च। ततः
गहादि० भवादौ छ। एकशाखीय तद्भवादौ त्रि०।

एकशाला स्त्री कर्म०। एकस्यां शालायाम्। सैव ठञ्। ए-
कशालिक वा ठक् ऐकशालिक तत्सदृशे त्रि०।

एकशितिपाद् पु० एकः शितिः कृष्णः पादोऽस्य। पशुभेदे।
स च अश्वमेधे वरुणदैवत्यः पशुः। "वारुणः कृष्ण ए-
कशितिपात्पेत्वः" यजु० २६,५८। अस्य सुकारोद्धा-
दि०आद्युदात्तता। तद्गणे हस्तपाठात् नि०अन्त्यलोपः।

एकशृङ्ग त्रि० एकं शृङ्गं सङ्कल्पं यस्य। (एकशृङ्गो)
"ओषधिभेदे "प्रजापतीलाग्निनोरेकशृङ्गाः प्रतन्वतोरोष-
धीरावदामि" अथ० ८,७,४।

एकशृङ्ग पु० एकमेकत्वं शृङ्गं प्रधान्यमस्य। एकत्वस्वभावे
१विष्णौ त्रिका०। २पितृगणभेदे। "पितृणाञ्च गणान् वि-
द्धि सप्त वै पुरुषर्षभ!। मूर्त्तिमन्तो हि चत्वारस्त्रयश्चा-
प्यशरीरिणः। वैराजाश्च महाभागा अग्निष्वात्ताश्च
भारत!। गार्हपत्या नाकचराः पितरो लोकविश्रुताः।
सोमपा एकशृङ्गाश्च चतुर्वेदकलास्तथा। एते चतुर्षु वर्णेषु
पूज्यन्ते पितरो नृप!। एतैराप्यायितैः पूर्व्वं सोमश्चा-
प्याय्यते पुनः" भा०स० ११अ०। ३शुकदेवमहिष्याम्
स्त्री। शृङ्गशब्दस्य प्राधान्यवाचकतया अस्वाङ्गवाचित्वात्
न ङीष्। "तवैव वंशे या दत्ता शुकस्य महिषी प्रिया।
एकशृङ्गेति विख्याता साध्वीनां कीर्त्तिवर्द्धिनी" हरिवं०
१८अ०। एकं शृङ्गं शिखरमस्य। ४एकशिखरे पर्वते
पु०। एकं शृङ्गमस्य। ५एकशृङ्गयुक्ते पशौ पुंस्त्री०
स्त्रियां ङीष्।

एकशेष पु० एकः शेषोऽनुक्तमस्य । (एकशिकड़ इति) एकमूले वृक्षभेदे

एकशेष पु० एकः शिष्यतेऽन्योऽलुप्यते यत्र शिष—आधारे घञ् । "सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ" इत्यादिना पा० उक्ते वृत्तिभेदे । अस्य समासत्वतदभावौ मतभेदेन सरलाया-मस्माभिर्दर्शितौ यथा सरूपाणां समानार्थानां समानानु-पूर्व्वीकाणां च मध्ये एक एव शिष्यमाणस्तत्तत्समुदाय-व्यक्तिबोधकः" तत्र अपरांशोलुप्यते इति बोध्यम् । अयं त्वेकशेषः "प्रत्यर्थंशब्दनिवेशः" इति मते व्यक्तिभेदापेक्षया द्वन्द्वप्राप्तौ तदपवादकः । एष च सुबुत्पत्तेः पूर्व्वमेवोत्प-द्यतेऽतः पदनिमित्तकद्वन्द्वबाधकत्वमेव । सुबुत्पत्त्यनन्तर-मुत्पद्यत इत्यन्ये । तत्र पदनिमित्तकत्वाभावे समासत्वं नाप्नोत्यतः कृत्तद्धितसमासैकशेषेत्यादिवृत्तिभेदगणने पृथङ्निर्द्देशस्तथा च समासत्वाभावेन प्रत्ययानाश्रितत्वात् न समासान्त इति एकपक्षः । अस्य पदनिमित्तकत्वेऽपि गो-बलीवर्द्दन्यायेन वृत्तिभेदगणने पृथग्ग्रहणं समासान्ताभा-वश्च तत्तत्स्थले एकशेषभिन्नत्वेन निवेशनाच्चेति पक्षान्तरम् । "विरूपाणामपि समानार्थानामिति" वार्त्ति० घटश्च कलशश्च घटौ कलशौ वा । तथा च समानानुपूर्व्वीकाणां भिन्नानुपूर्व्वीकाणाञ्च समानार्थानामेकशेषः । स प्रकारा-न्तरेण द्विविधः समानार्थकानां भिन्नार्थकानाञ्चेति भेदात् । तत्र घटौ इत्यादौ समानार्थकानामेकशेषः । भिन्नार्थकैकशेषः यथा पितरौ श्वशुरौ भ्रातरावित्यादि । एकः प्रधानं शेषोऽन्तः । २एकान्ते पु० शब्द० । ३अतिश-यिते त्रि० । "कृत्तद्धितसमासैकशेष । सनाद्यन्तधातवः वृत्तयः पञ्च" सि० कौ० ।

एकश्रुति त्रि० एका श्रुतिर्यस्य । १उदात्तानुदात्तस्वरितानाम-विभागेनैकस्वरश्रवणायोच्चारिते शब्दभेदे कर्म्म० । २तदेक-स्वरश्रुतौ स्त्री । कुत्र कुत्रैकश्रुतिर्भवतीति पा० उक्तं यथा "एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धौ" पा० दूरात् सम्बुद्धौ वाक्यमेकश्रुति स्यात् । उदात्ताद्यपवादः । "यज्ञकर्म्मण्यजप-न्यूङ्खसामसु" पा० यज्ञक्रियायायां मन्त्र एकश्रुतिः स्यात् जपादीन् वर्ज्जयित्वा । यज्ञे त्वुक्तः स्वाध्यायकाले य-थोक्तस्वराः प्रयोक्तव्याः । जपोनाम उपांशुप्रयोगः । यथा जले निमग्नस्य । न्यूङ्खानाम षोड़श ओकाराः सामानि गीतयः । एषु यथोक्तस्वरा नैकश्रुतिरिति बो-ध्यम् । "उच्चैस्तरां वा वषट्कारः" पा० यज्ञकर्म्मणि वषट्शब्द उदात्तो वा स्यात् पक्षे एकश्रुतिः । "विभाषा छन्दसि" पा० व्यवस्थाविकल्पः संहितायां यथोक्त स्वराः ब्राह्मणे तु एकश्रुतिर्बह्वृचानाम् अन्येषान्तु यथा-सम्प्रदायात् व्यवस्था । अस्यापवादः । "न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः" पा० सुब्रह्मण्याख्ये निगदे "यज्ञ कर्म्मणीति" "विभाषा छन्दसीति" प्राप्ता एकश्रुति र्न स्यात् स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । "स्वरितात् संहिता-यामनुदात्तानाम्" पा० स्वरितात् परेषामनुदा-त्तानामेकश्रुतिः स्यात् एकश्रुतेरेव प्रचयनाम" सि० कौ० । एकश्रुतेर्भावः ष्यञ् ऐकश्रुत्य "उदात्तानुदा-त्तस्वरितानां परःसन्निकर्ष ऐकश्रुत्यम्" आश्व० श्रौ० १,२,६ उक्ते उच्चारणभेदे "उदात्तानुदात्तस्वरितानाम-भिव्यञ्जका ये प्रयत्ना आयामविस्रम्भाक्षेपास्तेषामन्यतम-स्यैकस्यैवात्यन्तसन्निकर्षेणासजातीयप्रयत्नाव्यवधानेन यदु-च्चारणं तदैकश्रुत्यम्" नारा० । कतिचिदृच उक्ता "ता एक-श्रुतिमन्ततमनुब्रूयात्" आश्व० श्रौ० १,२,८ । एका श्रुतिः कर्णो यत्र । क्षेत्रव्यवहारे भुजकोटिवर्गयोगस्य मूल-मितकर्णयुक्ते त्रिकोणादौ ३क्षेत्रे ४एककर्णयुक्ते त्रि० । एका श्रुतिर्वेदः कर्म्म० । एकस्मिन् ५वेदशाखे । "उभयो-रेकश्रुतिमूलकत्वादिति" स्मृतिनिबन्धेषु भूरिप्रयोगः ।

एकषष्ट त्रि० एकषष्ट्याः पूरणः डट् संख्यापूर्व्वकत्वात् डटि न तमट् । एकषष्टिपूरणे यत्संख्यया एकषष्टिः पूर्य्यते तत्संख्यान्विते स्त्रियां ङीप् । एकषष्ट्या युतं शतादि डट् सुप्० । २एकषष्ट्या युते शते सहस्रे च तेन अयं कविकल्पद्रुमे उक्तम् "इति स्फोटः सप्तदशगत्या षट्-कोनषष्टया" । पा० मते तु नात्र डट् तेन इत्यन्तात् यदन्तात् विंशतेश्च तदस्मिन्नधिकमित्यर्थे डटोविधानादिति भेदः । तेन तन्मते एकषष्टिरस्त्यस्याधिकतया अर्श० अच् । तेन तद्रूपसिद्धिः स्वरे भेदः । इदन्त्ववधेयम् येषाम् अव-यवेन न अर्थोऽभिव्यक्तस्तेषामेव रूढ़ता इत्यन्तस्य यदन्तस्य विंशतेश्च ग्रहणं शतम् षष्टिसप्तत्यशीतिनवत्य-न्तानां तु अवयवार्थेनैव तद्रूपसिद्धेर्न तेषां ग्रहणमिति । एवमेकसप्तताद्योऽपि तत्तत्संख्यापूरणे त्रि० तत्तत्संख्या-धिके शते सहस्रे च न० । एकषष्ट्यादि परिमाणमेषां ड । एकषष्टैकसप्ततादि तत्तत्संख्यान्विते त्रि० एकषष्ट्यादि अधिकमस्मिन् शते सहस्रे वा कन् एकषष्टिकैकसप्ततिकादि तत्तत्संख्याधिके शते सहस्रे च । अवयवे कन् । एक-षष्टिकैकसप्ततिकादयस्तत्तत्संख्यायां न० ।

एकसभ त्रि० एका सभा गोष्ठी समुदायो यत्र । जगदाद्यैकगोष्ठी-युक्ते "स्वमपि स्वहृदपि पूर्व्वमपि प्रत्यक्षमस्यैकसभमपि"

शत॰ब्रा॰१४.८,२.८। "यावत्येका दभा जगदात्मिका सा त्वदात्मिकैवेति त्वमेकमभवमसीति" भा॰।

एकसर्ग पु॰ एक एकविषयः सर्गः चित्तवृत्तिः यत्र। १एकाग्रे एकताने एकमात्रासक्तचित्ते अमरः। कर्म॰। २एकसृष्टौ पु॰

एकसूत्र पु॰ एकं सूत्रं वादनसाधनं यत्र। डमरुरूपे वाद्ये शब्दरत्ना॰। तस्य एकसूत्रवेष्टनेन वादनात् तथात्वम्।

एकस्थ त्रि॰ एकस्मिन् तिष्ठति स्था–क उप॰। एकत्रस्थिते "एकस्थसौन्दर्य्यदिदृक्षयेव" कुमा॰। "तान्येकस्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे" भा॰व॰ २७ अ॰। "हन्तैकस्थं क्वचिदपि न ते चण्डि! सादृश्यमस्ति" मेघ॰। स्था–क्त उप॰। एकस्थितादयोऽप्यत्र त्रि॰।

एकहंस न॰ एकः श्रेष्ठो हंसोऽत्र। सरोभेदरूपे तीर्थभेदे "एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्। कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप!। पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेद्ध सः" भा॰ व॰ ८३ अ॰। "हन्ति गच्छति जाग्रदाद्यवस्था इहलोकपरलोकौ वा हंसः कर्म॰। २जीवे। "शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः" "स ईयते अमृतो यत्र कामं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः" शत॰ ब्रा॰ १४.७,१, १२,१३। "शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मदिन्द्रियादिमात्रारूपं गृहीत्वा पुनः स्वप्नान्तकर्मोपरमानन्तरं जाग्रद्भोगहेतुकर्म्मणा जागरितं स्थानमागच्छति हिरण्मय इव तन्व्यज्योतिःस्वभावः पौरुषः पुरुषएव स्वार्थे ष्यण् एकहंसः एकश्चासौ हंसश्चेत्येकहंसः एक एव जाग्रत्स्वप्नाविहलोकपरलोकौ च हन्ति गच्छति हिनस्ति वा एकहंसः" भा॰ जीवस्योपाधिकृतजाग्रदाद्यवस्थाभिन्नं किञ्चिद्विकृतत्वमिति द्योतनार्थमेकत्वविशेषणम्।

एकहायनी स्त्री एको हायनो वयोमानं यस्याः ङीप्। एकवर्षवयस्कायां स्त्रीगव्यादौ। एकहायन एकवर्षवयस्के पशुमात्रे त्रि॰। "अजमेषावनड्वाहं खरं स्वैकहायनम्" मनुः। २एकवर्षोत्पन्ने धान्यादौ त्रि॰ तत्र वयोवाचित्वाभावेन स्त्रियां न ङीबिति भेदः एकहायना इत्येव

एका स्त्री सर्वत्र अभिन्नत्वेन स्थितायां दुर्गायाम् "एका सा तु पृथक्त्वेन विना सर्वत्र विश्रुता। यथा तु व्यज्यते वर्णैर्विचित्रैः स्फटिकोमणिः। तथा गुणवशाद्देवी नानाभावेषु वर्त्तते" देवीपु॰ ४५ अ॰। २द्वितीयरहितस्त्रियाम्। "एकैवाहं जगत्यत्र का द्वितीया ममापराः" देवीमा॰। ३एकत्वान्वितस्त्रियाञ्च "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः" इति श्रुतिः "एका सुमित्रा सह लक्ष्मणेनेति" भट्टिः। पुत्रयोरेकत्वोत्पत्तिकत्वनार्थमेकेति विशेषणम्। अन्ये तु ए विष्णौ कायति अभिरमते कै–क अलुक् स॰। विष्णुरतिकर्म्माङ्गत्वेन तदर्थे त्रि॰।

एकाकिन् त्रि॰ एक+असहाये पक्षे आकिनि। असहाये अद्वितीये सहचररहिते "एकाकी हयमारुह्य जगाम गहनं वनम्" देवीमा॰। अत्र हयस्य विजातीयत्वात् तत्सहायत्वेऽपि न क्षतिः। असहायत्वञ्च एकजातीयक्रियाकरणे अन्यसहायरहितत्वम् तेन हयस्य स्वगतिक्रियां प्रति सहचरत्वाभावात् नानुपपत्तिः। तत्रान्यत्वं प्रकृत्यर्थसंख्यान्वितपदार्थभिन्नत्वम् तेन "एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इव" माघे प्रत्येकमेकत्वसंख्यान्वितानां रामलक्ष्मणादीनामन्यासहायकत्वात् एकाकिन इति प्रयोगः। "एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः। एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति" मनुः। "एकाकिना चात्मविके" मनुः। स्त्रियां ङीप्। "एकाकिन्यपि यामि सत्वरमतः स्रोतस्तमालाकुलम्" सा॰ द॰।

एकाक्ष पु॰ एकमक्षि यस्य षच् समा॰। १काके। २काणे त्रि॰। स्त्रियां ङीष्। काकस्य यथा तथात्वं तथोक्तं रामा॰ सु॰ का॰ १०५ अ॰ यथा "एवमुक्तस्तु रामेण संप्रधार्य्य स वायसः। अध्यगच्छद्द्वयोरक्ष्णोस्त्यागमेकस्य पण्डितः। सोऽब्रवीद्राघवं काको नेत्रमेकं त्यजाम्यहम्। एकनेत्रोऽपि जीवेयं त्वत्प्रसादान्नराधिप!। रामानुज्ञातमेकं तत् (दक्षकाक्षम्) काकनेत्रमपातयत्"। तज्जातीयत्वादन्येषामपि तथात्वम्। एकनेत्रादयोऽप्युभयत्र। स्त्रियामुभयार्थे टाप्।

एकाक्षर न॰ एकमद्वितीयमक्षरम्। १एकमात्रवर्णे "एकाक्षरद्व्यक्षराण्येव प्रथमं वदन् कुमारो वदति" शत॰ब्रा॰ ११.११६.४। २एकस्वरवर्णे "एकाक्षरात् कृतोजातेः सप्तम्याश्च न तौ स्मृतौ" व्या॰का॰ "ओमित्येकाक्षरमुद्गीथमुपासीत" छा॰उ॰। "एकाक्षरं परं ब्रह्म इति" मनुः। "एकाक्षरम् ओङ्कारः" कुल्लू॰। ओङ्कारस्य द्विवर्णत्वेऽपि एकस्वरवत्त्वात् एकाक्षरत्वम्। अक्षराक्षरादिवद् वादौ स्वरवर्णस्यैवाक्षरत्वव्यवहारात् स्वरवर्णमनुद्धार्य्य केवलव्यञ्जनवर्णस्य प्राक् अनुच्चार्य्यत्वात् तस्य सर्वत्र उच्चारणे क्षरणाभावात् अक्षरत्वम्। एकमक्षरं यत्र। २एकाक्षरयुक्ते त्रि॰ स्त्रियां गौरा॰ ङीष्। "शिवो मे कालिका पातु ह्रीङ्कारैकाक्षरी परा" श्यामाकवचम्।

एकागार न० एकमसहायमगारम्। द्वितीयजनानधिष्ठित गृहे तत्प्रयोजनमस्य ठञ् ऐकागारिक चौरे त्रि० स्त्रियां ङीप् "केनचित् कृतवत्यैकागारिकेण" दशकुमा०। चौरादन्यत्र वृद्ध्यभावात् क। एकागारीय कुट्यादौ त्रि०।

एकाग्र त्रि० एकमग्रं विषयप्रवणता यस्य। १विषयान्तरव्यावृत्तैकमात्रविषयकचित्तवृत्तिके २विक्षेपरहितध्याने च। "मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः" मनुः। स्वार्थे अण्। ऐकाग्र अत्रार्थे त्रि०। तस्य भावः ष्यञ् ऐकाग्र्य तद्भावे न० "मनसश्चेन्द्रियाणाञ्चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः" भा० व०२५ अ०। "तद्गीतिश्रवणैकाग्र्या संसदश्रुमुखी बभौ" रघु०। तल् एकाग्रता स्त्री, त्व एकाग्रत्व न० तत्रार्थे।

एकाग्रता च चित्तस्य धर्मविशेषः विषयान्तरावलम्बनरूपसंसर्गशून्यः। एकविषयकधारावाहिकवृत्तिरूपः स च त्रिगुणात्मकस्य चित्तस्य सत्त्वगुणोद्रेके रजोगुणकृतविक्षेपाभावात् तमोगुणकृततन्द्राद्यभावाच्च उदेति। तत्र बाह्याभ्यन्तरकारणान्युक्तानि" पात० सू० भाष्यविवरणेषु यथा "यस्य चित्तस्यावस्थितस्येदं शास्त्रेण परिकर्म निर्दिश्यते, तत्कथम्? भा०।

"मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्" सू०।

"तत्र सर्वप्राणिषु सुखसम्भोगापन्नेषु मैत्रीं भावयेत् दुःखितेषु करुणाम्, पुण्यात्मकेषु मुदिताम्, अपुण्यशीलेषूपेक्षाम्। एवमस्य भावयतः शुक्लो धर्म उपजायते ततश्च चित्तं प्रसीदति प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते" भा०।

"अपरिकर्मितमनसोऽसूयादिमतः समाधितदुपायसम्पत्त्यनुत्पादात् चित्तप्रसादनोपायानसूयादिविरोधिनः प्रतिपादयितुमुपक्रमते-यस्य,-चित्तस्यावस्थितस्येदमिति। मैत्रीकरुणेत्यादि प्रसादनान्तम्। सुखितेषु मैत्रीं सौहार्दं भावयत ईर्षाकालुष्यं निवर्त्तते चित्तस्य। दुःखितेषु च करुणामात्मनीव परस्मिन् दुःखप्रहाणेच्छां भावयतः परापकारचिकीर्षाकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते। पुण्यशीलेषु प्राणिषु मुदितां हर्षं भावयतः असूयाकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते। अपुण्यशीलेषु चोपेक्षां माध्यस्थ्यं भावयतोऽमर्षकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते। ततश्चास्य राजसतामसधर्मनिवृत्तौ सात्त्विकः शुक्लो धर्म उपजायते। सत्त्वोत्कर्षसम्पन्नः सम्भवति। वृत्तिनिरोधप्रवो तस्य प्रसादलाभाच्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नञ्च अभ्यासादिभ्य उपायेभ्यः एकाग्रं स्थितिपदं लभते। असत्यां पुनर्मैत्र्यादिभावनायां न ते उपायाः स्थितेः कल्पन्ते-तानिदानीं स्थित्युपायानाह" वाचस्पतिविवरणम्।

"प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य" सू०।

"कौष्ठ्यस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषात् वमनं प्रच्छर्दनं, विधारणं प्राणायामः ताभ्यां वा मनसः स्थितिं सम्पादयेत्" भा०

"बाधकत्वे ह्युपायान्तरापेक्षौ विकल्पार्थो न. मैत्र्यादिभावनापेक्षया तया सह समुच्चयात्। प्रच्छर्दनं विवृणोति-कौष्ठ्यस्येति। प्रयत्नविशेषात् योगशास्त्रविहितात् येन कौष्ठ्यो वायुर्नासिकापुटाभ्यां शनैरेच्यते। विधारणं विवृणोति विधारणं प्राणायामः रेचितस्य कौष्ठ्यस्य वायोर्यद्बाह्यो बहिरेव स्थापनं न तु सहसा प्रवेशनं तदेताभ्यां प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वायोर्लघूकृतशरीरस्य मनः स्थितिपदं लभते। अत्र चोत्तरसूत्रगतात् स्थितिनिबन्धनीतिपदात् स्थितिमुपमाकृष्य सम्पादयेदित्यध्याहारेण सम्बन्धनीयः" विव०। "स्थित्युपायान्तरमाह" भा०

"विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी" सू०

"नासिकाग्रे धारयतोऽस्य या दिव्यगन्धसंवित्सा गन्धप्रवृत्तिः जिह्वाग्रे रससंवित्, तालुनि रूपसंवित्, जिह्वामध्ये स्पर्शसंवित्, जिह्वामूले शब्दसंवित् इत्येताः प्रवृत्तय उत्पन्नाश्चित्तं स्थितौ निबध्नन्ति संशयं विधमन्ति समाधिप्रज्ञायाञ्च द्वारीभवन्तीति" भा०।

"व्याचष्टे-नासिकाग्रे धारयत इति। धारणाध्यानसमाधीन् कुर्वतस्तज्जयात् या दिव्यगन्धसंवित् साक्षात्कारः एवमन्यास्वपि प्रवृत्तिषु योज्यम्। एतच्चागमात् प्रत्येतव्यं नोपपत्तितः" विवरणम्।

तत्र बाह्यान्यकारणञ्च शौचमेव तत्रोक्तम्' शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः" सू० "सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च" सू०। "शुचेः सत्त्वशुद्धिस्ततः सौमनस्यं तत ऐकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वं बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति एतत् शौचस्थैर्यादधिगम्यते" भा०। तत्राद्यं सूत्रं बाह्यशौचसूचकं द्वितीयन्तु आन्तरशौचसूचकम् "चित्तमलानां क्षालने चित्तसंमलं भवति वैमल्यात् सौमनस्यं स्वच्छता स्वच्छत्वादैकाग्र्यं ततो मनोवश्यादिन्द्रियाणां जयस्तज्जयादात्मदर्शनयोग्यं भवतीति क्रमेण आन्तरशौचस्य फलमुक्तम्। एतच्च विवरणे स्थितम् एकाग्रतायाः आविर्भावे यदा समाधिलाभस्तदा तत्रैवोक्तम् "सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः"

सू० "सर्व्वार्थता चित्तधर्म्मः एकाग्रता च चित्तधर्म्मः सर्व्वार्थतायाः क्षयस्तिरोभाव इत्यर्थः एकाग्रताया उदय आविर्भाव इत्यर्थः तयोर्धर्म्मित्वेनानुगतं चित्तं, तदिदं चित्तमपायोपजनयोः स्वात्मभूतयोर्धर्म्मयोरनुगतं समाधीयते स चित्तस्य समाधिपरिणामः" भा० ।

"संप्रज्ञातसमाधिपरिणामावस्थां चित्तस्य दर्शयति । सर्व्वार्थेत्यादि । विक्षिप्तता सर्व्वार्थता । सत्व विनश्यतीति अत्यन्ततिरोभावः, नासदुत्पद्यत इति उदय आविर्भावः । स्वात्मभूतयोः सर्व्वार्थतैकाग्रतयोः धर्म्मयोः यौ अपायोपजनौ सर्व्वार्थताया अपायः एकाग्रताया उपजनस्तयोरनुगतं चित्तं समाधीयते पूर्व्वापरीभूतसाध्यमानसमाधिविशेषवद् भवतीति" वा० विवरणम् ।

"ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः" सू० ।

"समाहितचित्तस्य पूर्व्वप्रत्ययः शान्त उत्तरस्तत्सदृश उदितः समाधिचित्तमुभयोरनुगतं पुनस्तथैव आ समाधिभ्रेषादिति । स खल्वयं धर्म्मिणश्चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः" भा० ।

"पुनः समाधेः पूर्व्वापरीभूताया अवस्थायाः निष्पत्तौ सत्यां शान्तोदितावतीतवर्त्तमानौ इत्यौ च तौ प्रत्ययौ चेति तुल्यप्रत्ययौ एकाग्रतायान्तु द्वयोः सादृश्यं समाहितचित्तस्येति समाधिनिष्पत्तिः दर्शिता । तथैवैकाग्रतावधिमाह आसमाधिभ्रेषात् । असमाधिभ्रंशादिति" । वा० विवरणम् ।

एकाग्र त्रि० एकमग्रं यस्य । एकताने एकावलम्बने ।

एकाङ्ग पु० एकं प्रधानम् सुन्दरत्वेनाङ्गमस्य । पञ्चमध्ये अतिसुन्दराङ्गे १बुधग्रहे त्रिका० । एकं सुन्दरमङ्गं यस्मात् । २चन्दने न० हारा० । कर्म्मधा० । ३एकस्मिन्नङ्गे न० । "अथैकाङ्गेऽप्यभीवस्तुमिच्छामि च सुकृतमिति" भा० अनु० ८२ अ० २श्रेष्ठाङ्गे मस्तके च । एकमङ्गमस्य । एकदेहतां प्राप्तयोः ४दम्पत्योः क्रमेण पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् ।

एकाण्ड पु० एकमण्डं वृषणमस्य । अश्वभेदे अश्वशब्दे विवृतिः ।

एकात्मन् पु० कर्म्म० । १एकस्मिन्नात्मनि । एक आत्मा स्वरूपम् स्वभावो वा यस्य । २एकस्वरूपे ३एकस्वभावे त्रि० स्त्रियां वा डाप् । एकोऽसहाय आत्मा यस्य । ४असहायात्मनि त्रि० । "नान्यैर्न्यूनैर्नाधिकैरेकात्मभिरसाधनैः" भा० व० ८२अ० । तस्य भावः ष्यञ् । ऐकात्म्य तद्भावे न० । "आवोधरसैकात्म्यमानन्दमनुसन्ततम्" भाग० ४,१२,८ ।

"वर्णाश्रमापवर्गाणां प्रायेणैकात्म्यहेतवः" भाग० ४,२१,२८

एकादशन् त्रि० एकाधिका दश नि० आत् । (एगार) १संख्यान्विते २तत्संख्यायाञ्च ततः पूरणे डट् । एकादश तत्पूरणे यत्संख्यया एकादशसंख्या पूर्य्यते तादृशसंख्यान्विते त्रि० स्त्रियां ङीप् । एकादशी सा च चन्द्रस्य सूर्य्यमण्डलप्रवेशनिर्गमक्रियादृष्टैकादशचन्द्रमण्डलकलाक्रियारूपे तत्क्रियोपलक्षिते वा तिथिभेदे स्त्री । डटि संख्यापूर्व्वकादपि क्वचित् मट् । एकादशम तदर्थे त्रि० । "मनुर्वै धर्मसावर्णिरेकादशम आत्मवान्" भाग० ८,१३,१२ । स्त्रियां ङीप् । एकादश परिमाणमस्य संघस्य कन् । एकादशक तत्संख्यामिते गणे । "एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव" "सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्" सां० का० स च गणस्तत्रैव दर्शितः "बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रियाण्याहुः । उभयात्मकमत्र मनः" सां० का० । एवं रुद्रगणः । एकादशानामवयवः कन् । एकादशक तत्संख्यायाम् न० "रुद्रैकादशकेऽधिकम्" सुग्ध० ।

एकादशद्वार न० एकादश द्वाराणि छिद्राण्यस्य । शरीरे तत्र नवद्वारत्वप्रसिद्धावपि क्वचिदेकादशद्वारत्वं कथ्यते । सप्तशीर्षण्यानि नाभिसहितान्यधःस्थाने त्रीणि शिरस्येकं ब्रह्मरन्ध्रमित्येकादशच्छिद्रवत्त्वात्तस्य तथात्वम् । नवद्वारव्यवहारस्तु नाभिशिरसोश्छिद्रस्य सूक्ष्मत्वात् "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात् । प्रधानच्छिद्रापेक्षणेन ।

एकादशाह पु० एकादशानामह्नां समाहारः टच् समाहारे नाह्नादेशः अहान्तत्वात् पुंस्त्वम् । एकादशानामह्नां समाहारे । ङौ तु एकादशाह्ने एकादशाह्नि एकादशाहनि रूपाणि । स साधनतयाऽस्त्यस्य अच् । एकादशाहसाध्ये यागभेदे "एकादशाहैरयजत् सदक्षिणैर्द्वादशाहैरश्वमेधैश्च देव" भा० अनु० १०२ अ० । ब्राह्मणजातीनामेकादशाहकर्त्तव्ये २श्राद्धे च । तदधीते भूतो भूतो वेत्यर्थे ख । एकादशाहीन उक्तार्थे त्रि० ।

एकादशिन् त्रि० एकादश संख्या परिमाणमस्य डिनि । एकादशसंख्यामितस्तोमादौ स्त्रियां ङीप् । "एकामेकादशिनीमपश्यत्" "स एकादशिन्या हि प्रजापतिः पुनरात्मानम्" "तस्मै क्षमेकादशिन्या यजेत" शत० ब्रा० ३,९,१,४,५ । "यूपैकादशिनी स्यात्" ३,७,१,२२ । यद्यु पञ्चैकादशिनी स्यात् ३,९,१,२२ ।

एकादशी स्त्री० एकादशानां पूरणी । उभयपक्षीयप्रतिपदादितः

एकादश्यूरख्यां तिथौ । यत्र हि हरिवासरव्रतम् । अस्यां व्रतस्य नित्यत्वादिप्रदर्शनतद्व्रतकालव्यवस्थादि कालमा० दर्शितं यथा "अथैकादशी निर्णीयते । तत्रैकादश्यामुपवासविधिवाक्येषु नित्यशब्दसदाशब्दादीनां नित्यत्वबोधकानां श्रवणान्नित्यत्वसिद्धिः । तानि च साधकानि संग्रहकारेण संगृहीतानि । "नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् । उपेत्याऽतिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागचोदनात् । फलाश्रुतेर्वीप्सया च तन्नित्यमिति कीर्त्तितम्" । अत्र च नित्यशब्दादीन्यष्टौ नित्यत्वसाधकानि । नित्यशब्द उदाहृतो गारुडपुराणे "उपोष्यैकादशी नित्यं पक्षयोरुभयोरपीति" । सदाशब्द उक्तः सनत्कुमारसंहितायाम् "एकादशी सदोपोष्या पक्षयोः शुक्लकृष्णयोरिति" यावदायुःशब्द उक्तो विष्णुरहस्ये "द्वादशी न प्रमोक्तव्या यावदायुः प्रवृत्तिभिरिति" । आग्नेयपुराणेऽपि "उपोष्यैकादशी राजन् ! यावदायुः प्रवृत्तिभिरिति" अतिक्रमनिषेधः कण्वेन दर्शितः "एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेदिति" विष्णुनापि "एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानवः" इति । अकरणे दोषमाह सनत्कुमारः "न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणम् । स नरो नरकं याति रौरवन्तमसावृतम् । एकादश्यां सुनिर्घृण ! यो भुङ्क्ते मूढचेतनः । प्रतिग्रासं स भुङ्क्ते तु किल्विषं श्वविट्समम् । निष्कृतिर्मद्यपस्योक्ता धर्मशास्त्रे मनीषिभिः । एकादश्यन्नकामस्य निष्कृतिः क्वापि नोदिता । मद्यपानात् सुनिर्घृण ! पातैश्च नरकं व्रजेत् । एकादश्यन्नभक्षस्तु पितृभिः सह मज्जतीति" नारदीये "पापानि कानि चिद् यानि ब्रह्महत्यासमानि च । अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे । तानि पापान्यवाप्नोति भुञ्जानो हरिवासरे" इति स्कान्दे "मातृहा पितृहा चैव भ्रातृहा गुरुहा तथा । एकादश्यां तु यो भुङ्क्ते पक्षयोरुभयोरपीति" अकरण इवासमापने दोष उक्तो विष्णुरहस्ये । "परित्यज्य व्रतं यस्त्वेकादश्यादिकं नरः । न समापयते तस्य गतिः पापीयसी भवेदिति" अत्यागचोदना दर्शिता विष्णुरहस्ये "पराभवदशापन्नोऽप्यहर्षे वा समुपस्थिते । सूतके मृतके चैव न त्यजेत् द्वादशीव्रतमिति" वीप्सा फलाश्रवणञ्च केषुचिद्वाक्येषु तत्र कात्यायनः "एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति" स्कान्देऽपि "उपोष्यैकादशी सम्यक् पक्षयोरुभयोरपीति" कूर्मपुराणेऽपि "वदन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरानने ! । न भक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे" । वीप्सामाह सनत्कुमारः "पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति" नारदोऽपि "नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः । पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति" तदेवं नित्यशब्दादिभिरष्टभिरुपवासस्य नित्यत्वं सिद्धम् । काम्यत्वं च सायुज्यादिश्रवणादवगम्यते तदुक्तं विष्णुरहस्ये "यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं सुतान् सम्पदमात्मनः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति" । कूर्मपुराणेऽपि "यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं सन्ततिमात्मनः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति" कात्यायनः "संसारसागरोत्तारमिच्छन् विष्णुपरायणः । ऐश्वर्यं सन्ततिं स्वर्गं मुक्तिं वा यद्यदिच्छति । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति" स्कन्दपुराणे "यदीच्छेद्दिव्यान् भोगान् मुक्तिं चात्यन्तदुर्लभाम् । एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपीति" नारदोऽपि "एकादशीसमं किञ्चित् पापत्राणं न विद्यते । स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राज्यपुत्रप्रदायिनी । सुकलत्रप्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनीति" । तदेवं फलश्रवणात् काम्यत्वं सिद्धम् । ननु काम्यत्वमनित्यत्वमवगति कामे परित्यक्तुं शक्यत्वात् तथा सत्येकस्य कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां द्वैरूप्याङ्गीकारे नित्यानित्यसंयोगविरोधः, नायं दोषः खादिरादिवत् प्रमाणद्वयेन द्वैरूप्योपपत्तेः । तथा हि । "खादिरो यूपो भवतीति" क्रतौ नित्यः खादिरो विहितः । "खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति" तस्मिन्नेव क्रतौ काम्यत्वेनानित्यः खादिरो विहितः । तत्र यथा प्रमाणद्वयसम्बन्धादेकस्यापि खादिरस्य द्वैरूप्यमङ्गीकृतं तद्वदत्रापि द्विविधप्रमाणसद्भावादुपवासस्य द्वैरूप्यं किं न स्यात् ? । ननु विषमो दृष्टान्तः नित्यः खादिरः क्रत्वर्थः काम्यस्तु पुरुषार्थः । उपवासस्तु नित्योऽपि पुरुषार्थ एव तस्य खादिरवत् क्रत्वङ्गत्वबोधकप्रमाणाभावात्, बाढम् । अस्तु एवं वैषम्यं, प्रयोजकं तु द्वैरूप्ये प्रमाणद्वयमस्त्येव । सूत्रकारेण प्रमाणद्वयस्यैव द्वैरूप्यसाधकत्वोपन्यासात् । तथा च सूत्रम् "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति" (जै०) । अतः केवलपुरुषार्थस्याप्युपवासस्य द्वैरूप्यमविरुद्धम् । यदि वध्यारोहस्य सत्यो वचनेनाऽपेक्षितः तर्ह्यग्निहोत्रादिर्दानोऽस्तु । न त्वग्निहोत्रं क्रत्वर्थं तस्य स्वयमेव क्रतुत्वात् । तस्य च नित्यकाम्यत्वे वाक्यद्वयादवगम्येते । "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति" नित्यत्वावगमकं वाक्यम् । "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः"

इति च काम्यत्वावगमकम् । तस्य च कर्त्तव्यत्वाभावेन वैकल्पिकत्वार्थतैव । अतोऽग्निहोत्रे नित्यत्वं काम्यत्वं चेति द्वैरूप्यमस्ति । तत्र शब्दान्तराभ्यासादिकर्म्मभेदहेत्वभावेनैकस्यैव कर्म्मणः सतः प्रयोगभेदोऽवगन्तव्यः । प्रयोगभेदश्च यावज्जीवाधिकरणे निर्णीतः । तस्य चाधिकरणस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः । "यावज्जीवं जुहोतीति धर्म्मः कर्म्मणि पुंसि वा । कालः पुरुषधर्म्मोऽतः काम्य एकः प्रयुज्यताम् । न कालो जीवनं तेन निमित्तप्रविभागतः । काम्यः प्रयोगभिन्नः स्याद्यावज्जीवप्रयोगतः" इति । अयमर्थः "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इति । काम्याग्निहोत्रं श्रूयते तथा वाक्यान्तरं पठ्यते "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति" तत्र संशयः । किं यावज्जीवमित्यनेनाधिकारान्तरं चोद्यते किं वा काम्याग्निहोत्रे गुणविधिरिति । तदर्थमर्थान्तरचिन्ता किं यावज्जीवमित्यस्यार्थः कर्म्मधर्म्मः उत पुरुषधर्म्म इति । यावज्जीवशब्देन पुरुषायुषपरिमितः कालोऽभिधीयते । काम्येन चाग्निहोत्रेण कालविशेष आकाङ्क्षितः । तस्य च कालस्यानेन समर्पणादयं कर्म्मधर्म्मः । तस्मात् गुणविधिः । तथा चाग्निहोत्रस्य काम्यप्रयोगः एक एव न त्वन्यो नित्यप्रयोग इति प्राप्ते, ब्रूमः यावज्जीवशब्दो न कालस्य वाचकः । किन्तु लक्षकः । वाच्यार्थस्तु तत्तज्जीवनं तच्च न कर्म्मधर्म्मत्वेन विधातुं शक्यं पुरुषधर्म्मत्वादिति जीविधातुः प्राणधारणमभिधत्ते न तु कालम् । प्राणधारणं च पुरुषधर्म्मः कालस्य तदसम्भवात् । तेन स्वर्गकामनेव जीवनमपि किञ्चिन्निमित्तम् । तस्मादधिकारान्तरचोदना । तथा सति जीवननिमित्तो नित्यप्रयोगः कामनिमित्तः कादाचित्कप्रयोगश्च परस्परं भिद्येते इति सिद्धान्तः । अनेनाग्निहोत्रन्यायेन प्रकृतस्याप्युपवासस्य निमित्तभेदेन नित्यप्रयोगः काम्यप्रयोगश्चास्तु । नन्वेकस्य कर्म्मणः कालभेदेन कर्त्तृभेदेन वा विना द्वौ प्रयोगौ न सम्भवतः । न चात्र कालभेदः सम्भवति नित्यकाम्योपवासयोरेकादश्यामेव विधानात् । नाप्यत्र कर्त्तृभेदोऽस्ति । यद्यपि काम्यं परित्यज्य केवलं नित्यमनुष्ठातुं शक्यं तथापि काम्यमनुतिष्ठासुना नित्यस्य परित्यक्तुमशक्यत्वात् । अतः कर्त्रैक्यात् कालैक्याच्च नित्यकाम्यरूपौ द्वौ प्रयोगौ न घटेते । नायं दोषः, विविदिषाधिकरणन्यायेन सकृदेवानुतिष्ठतः प्रयोगद्वयसिद्धेः । तस्य चाधिकरणस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः "विद्यार्थमाश्रमार्थं च द्विःप्रयोगोऽथ वा सकृत् । प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि विभिद्यते । आद्यं मैवं यथा श्राद्धं विद्यार्थेनाश्रमस्तथा । अनित्यनित्यसंयोग उक्तिभ्यां साधिदे मतः" इति । अयमर्थः "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति" श्रुतिवाक्येन यज्ञादय आत्मविद्योदयाय विहिताः स्वस्वाश्रमधर्म्मत्वन्तु यज्ञादीनां सर्व्वस्मृतिष्वतिप्रसिद्धम् । तत्र संशयः किं यज्ञादीनां द्विःप्रयोग ? उत सकृदिति ? । तत्र प्रयोजनभेदात् प्रयोगभेद इति पूर्व्वपक्षः । निमन्त्रितेन ब्राह्मणेन क्रियमाणभोजनेन यथा श्राद्धकर्त्तुः श्राद्धनिष्पत्तिः स्वतृप्तिश्च न च द्विर्भुज्यते । तद्वद्ब्रह्मविद्यार्थमनुष्ठितेन कर्म्मणा प्रयोजनद्वयं सिध्यति । न च नित्यानित्यसंयोगविरोधः श्राद्धवद्वाक्यद्वयेन तदुपपत्तेः । तच्च पूर्व्वमुपपादितं तस्मात् सकृदेव प्रयोग इति । एवमत्रापि सकृदेवोपवासं कुर्व्वतः काम्यप्रयोगो नित्यप्रयोगश्चेत्युभयं सिध्यति । ननु सकृदनुष्ठानेनानेकार्थसिद्धिर्द्विधा भवति तन्त्रेण वा प्रसङ्गेन वा । तद्यथा दर्शपूर्णमासयोः षण्णां प्रधानयागानां मध्ये त्रयाणां सकृत्सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकारः सिध्यति । तदिदं तन्त्रम् । पश्वर्थमनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशुतन्त्रमध्यपातिनः पशुपुरोडाशस्याप्युपकारः सिध्यति सोऽयं प्रसङ्गः । एवं सति प्रकृतेऽपि तन्त्रप्रसङ्गयोः कतरस्योपादानमिति चेत् । प्रसङ्गस्येति ब्रूमः । काम्यप्रयोगेणैव नित्यप्रयोगस्यापि सिद्धत्वात् तथा च स्मृतिः । "काम्येऽपि नित्यसिद्धिः स्यात् प्रसङ्गेनोभयात्मकः इति" तदेवमेकादश्युपवासस्य नित्यत्वकाम्यत्वलक्षणे द्वैरूप्ये विरोधाभावात् द्वैरूप्यमभ्युपेयमिति स्थितम् ।

उक्तोपवासाङ्गतिथिनिर्णयस्य वेधाधीनत्वात् प्रथमं दशमीवेधो निरूप्यते । स च वेधस्त्रिविधः अरुणोदयवेधः सूर्य्योदयवेधः पञ्चदशनाडीवेधश्चेति । तत्रारुणोदयवेधो भविष्यत्पुराणे दर्शितः । "अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते । सा विद्धैकादशी तत्र पापमूलमुपोषणमिति" । "अरुणोदयवेलायां दशमी गन्धो भवेद्यदि । दुष्टं तत्तु प्रयत्नेन वर्जनीयं नराधिप !" । गारुडपुराणेऽपि "दशमीवेधसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतमिति" । अरुणोदयस्य प्रमाणं स्कान्दनारदाभ्यामुक्तम् । "उदयात् प्राक्चतस्रस्तु नाडिका अरुणोदय" इति । तस्मिन्नरुणोदये वेधा बहुविधाः । ते च प्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शिताः । "कीदृगस्तु भवे-

इवो योगो द्विजेन्द्र ! कीदृशः? । योगवेधौ क्रमाच्चास्य याम्यां दुष्टसुपोषणम् । अतस्तोघटिकाः प्रातररुणोदयनिश्चयः । चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलोदितः । अरुणोदय वेधः स्यात्सार्द्धन्तु घटिकात्रयम् । अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासन्दर्शनाद्रवेः । महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते । तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्य्योदये सतीति" । अयमर्थः वेधातिवेधमहावेधयोगाश्चत्वार उपवासस्य दूषकाः । तत्र रवेः प्रभासन्दर्शनात्पूर्व्वं सार्द्धघटिकात्रयमेकादश्या व्याप्तं ततः प्राचीने घटिकार्द्धे अरुणोदयसम्बन्धिनि दशमीसद्भावे वेध इत्युच्यते । यदा सूर्य्यदर्शनात्पूर्व्वं घटिकाद्वयमुपरितनमेकादशीव्याप्तं पूर्व्वं तु घटिकाद्वयं दशमीव्याप्तं तदाऽतिवेध इत्युच्यते । यदा सूर्य्योदयस्य दर्शनादर्शनसन्देहकालमेकादशी व्याप्नोति ततः प्राक् कृत्स्नोऽरुणोदयकालो दशमीव्याप्तस्तदा महावेधः । यदा सूर्य्योदये सति पश्चादेकादशी प्रवृत्ता ततः प्राच्यामुदयवेलायां दशमी विद्यते तदा योगशब्देनाभिधेयोदोषोभवति । स च वेधाद्यपेक्षया तुरीयोभवतीति । नन्वरुणोदयात्पूर्व्वमपि यदि मध्यरात्रानन्तरं दशमीकला विद्येत तदा नोपवासस्तदभावे तूपवासः कर्त्तव्यः । तथा च स्मृतिः "अर्द्धरात्रात्परा यत्र एकादश्युपलभ्यते । तत्रोपवासः कर्त्तव्यो न तु सैव दशमीकलेति" अतोयथानिर्दिष्टेभ्य स्त्रिभ्योऽन्योऽपि कश्चिद्वेधोऽस्तीति चेत् सत्यम् । अर्द्धरात्रवेधोऽपि यदा वर्ज्जस्तदा किमु वक्तव्यम् अरुणोदयवेध इति वक्तुमर्द्धरात्रवेधउपन्यस्तो न तु वेधाभिप्रायेण । तदेव ब्रह्मवैवर्त्ते शौनकेन स्पष्टीकृतम् । "अर्द्धरात्रे तु केषाञ्चिद्दशम्या वेध इष्यते । अरुणोदयवेलायां नावकाशो विचारणे । कापालवेध इत्याहुराचार्य्या ये हरिप्रियाः । न तन्मम मतं यस्मात्त्रियामा रात्रिरिष्यत" इति । ये एते वेधातिवेधमहावेधयोगाः पूर्व्वमभिहितास्तेषु त्रयोऽरुणोदयवेधाश्चतुर्थ उदयवेधः । तत्रोदयवेधदुष्टत्वोऽप्याह "उदयोपरिविद्धा तु दशम्यैकादशी यदा । दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान् पाकशासन इति" । स्मृत्यन्तरेऽपि । "दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः । तेन स्पृष्टं हरिदिनं दत्तं जम्भासुराय स्थिति" । पञ्चदशनाडीवेधस्तु स्कन्दपुराणे दर्शितः "नागोद्वादशनाडीभिर्दिक् पञ्चदशभिस्तथा । भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिमिति" । तदेव वेधत्रयं निरूपितम् । तत्र पञ्चदशनाडीवेधस्य वेधान्तरस्य च विषयव्यवस्था निगमे दर्शिता । "सर्व्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः । सार्द्धसप्तमुहूर्त्तस्तु वेधोऽयं बाधते व्रतमिति" । सर्व्वप्रकार इत्यत्र प्रकारशब्देन कलाकाष्ठादयोवेधातिवेधादयो वा गृह्यन्ते नात्र तिथ्यन्तरवत्त्रिमुहूर्त्तत्वं वेधेऽपेक्षितं किन्तु लवकलाकाष्ठादिकमपि ग्राह्यम् । तदुक्तं नारदीये । "कलार्द्धवेधे विप्रेन्द्र ! दशम्यैकादशीं त्यजेत् । सुरायाः बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भ इव निर्म्मलमिति" । स्कन्दपुराणेऽपि "कलाकाष्ठादिमात्रैव दृश्यते दशमी विभो । एकादश्यां न कर्त्तव्यं व्रतं राजन् ! कदाचनेति" । स्मृत्यन्तरेऽपि । "कलार्द्धेनापि विद्धा स्याद्दशम्यैकादशी यदि । तदाप्येकादशीं हित्वा द्वादशीं समुपोषयेदिति" । सोऽयं कलाकाष्ठादिवेधोऽरुणोदये सूर्य्योदये च समानः । तत्रारुणोदयवेधोवैष्णवविषयः । तच्च गारुडपुराणे विस्पष्टमवगम्यते । "दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतमिति" । वैष्णवं च पद्मपुराणादिवैष्णवागमोक्तदीक्षां प्राप्तोवैष्णवः । अत एव स्कन्दपुराणे वैष्णवस्वरूपमभिहितम् "परमापदमापन्नोऽहर्षे वा समुपस्थिते । नैकादशीं त्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षाऽस्ति वैष्णवी । समात्मा सर्व्वजीवेषु निजाचारादविच्युतः । विष्ण्वर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते" इति । विष्णुपुराणेऽपि । "न चलति निजवर्णधर्म्मतो यः सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे । न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः सितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तमिति" ।

यथोक्तदीक्षासम्पदो वैष्णवेतराणां प्राणिनां प्रति तिथिवेधोनिर्णीयते । एकादशी द्विविधा अरुणोदयवेधवती शुद्धा चेति । तत्र वेधवती सर्व्वा त्याज्या । "तद्दिनैकादशीव्रतमिति" गारुडपुराणे सामान्येन प्रतिषेधात् । विशेषस्तु संपूर्णादिभेदेन प्रतिषेधोद्रष्टव्यः ये एते वेधातिवेधमहावेधयोगाख्यादोषाः पूर्व्वमुक्तास्तेषु सत्स्वेकादशी संपूर्णसंदिग्धसंकीर्णनामभिर्व्यवह्रियते । अरुणोदयस्य प्रथमघटिकायां दशमीसद्भावे वेध इत्युक्तः । स च द्विविधः । घटिकाप्रारम्भे तन्मध्यघटिकायां च दशमीस्थितिभेदात् । तत्र प्रारम्भमात्रदशमीयुक्तैकादशी संपूर्णेत्युच्यते । तन्मध्यघटिकापर्य्यन्तदशमीसद्भावयुक्तैकादशी सन्दिग्धा । अरुणोदयप्रथममुहूर्त्तार्द्धे दशमीव्याप्तिरतिवेधस्तद्युतैकादशी संयुक्तेत्युच्यते । सूर्य्यप्रभादर्शनसन्देहवेलायां दशमीसद्भावे महावेधः तद्यु-

न्नैकादशी संकीर्णेत्युच्यते । ता एताः संदष्टादयश्चत्वारोऽपि त्याज्याः । तथा च गोभिलः "अरुणोदयवेलायां यदि दशमीसङ्गता । संदष्टैकादशी तान्तु मोहिन्यै दत्तवान् प्रभुरिति" । गारुडपुराणे "उदयात् प्राक् त्रिघटिकाव्यापिन्येकादशी यदि । संदिग्धैकादशी नाम वर्ज्येयं धर्म्मकाङ्क्षिभिः । उदयात् प्राङ्मुहूर्त्तेन व्यापिन्येकादशी यदा । संयुक्तैकादशी नाम वर्जयेद्धर्म्मसङ्क्षये । आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिका । संकीर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्म्मफलेप्सुभिः । पुत्त्रपौत्त्रप्रवृद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति" । यद्यपि पूर्व्वत्र वेधवाक्ये "सार्द्धं तु घटिकात्रयम्" इत्युक्तम् अत्र तु सन्दिग्धैकादशीवाक्ये त्रिघटिकेत्युक्तं तथापि नैतावता वैषम्येण विरोधः शङ्कनीयः शास्त्रद्वयस्यापि दशमीवेधत्यागपरत्वात् । तदेवं सामान्यविशेषाभ्यां प्रतिषिद्धत्वादरुणोदयविद्धैकादशी वैष्णवेन परित्याज्या । यस्तु योगसंज्ञकचतुर्थो योगस्तस्य त्याज्यत्वमर्थात् सिद्धम् । अरुणोदयवेधोऽपि यदा त्यज्यते तदा किमु वक्तव्यं सूर्य्योदयवेध इति । अत्र-नन्वत्र ब्रह्मप्रोक्तं पूर्व्वमेवोदाहृतम् । या तु चतुर्व्विधवेधरहिता शुद्धैकादशी सा द्विविधा । आधिक्येन युक्ता तद्रहिता चेति । आधिक्यं च त्रिविधम् एकादश्याधिक्यं द्वादश्याधिक्यमुभयाधिक्यं चेति । त्रिष्वेतेषु पक्षेषु अरुणोदयमारभ्य प्रवृत्तां शुद्धामप्येकादशीं परित्यज्य परेद्युरुपवासः कर्त्तव्यः । तत्रैकादश्याधिक्ये नारदः "संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिगामिनी । द्वादश्यां लङ्घनं कार्य्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति" । स्मृत्यन्तरेऽपि "एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा । पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणमिति" विष्णुरहस्येऽपि "एकादशीकलाप्राप्ता येन द्वादश्युपोषिता । तस्य क्रतुशतं प्रोक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति" द्वादश्याधिक्ये व्यास आह "एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत् परमां गतिम्" उभयाधिक्ये गुरुराह "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदीति" नारदोऽपि "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । सर्व्वैरेवोत्तरा कार्य्या परतो द्वादशी यदीति" स्मृत्यन्तरेऽपि "एकादशी यदा पूर्णा परतो द्वादशी यदि । एकादशीं परित्यज्य द्वादशीं समुपोषयेदिति" । उभयाधिक्यरहितायां न कोऽपि सन्देहोऽस्ति । इति वैष्णवदीक्षायुक्तानामेकादशी निर्णीता ।

अथ श्रौतस्मार्त्तपर्य्यवसितानां पञ्चरात्रादिदीक्षारहितानाम् एकादशी निर्णीयते । अरुणोदयवेधस्य वैष्णवविषयत्वे व्यवस्थिते सूर्य्योदयवेधः स्मार्त्तानुष्ठानविषयत्वेन परिशिष्यते । अतएव स्मर्य्यते "अतिवेधा महावेधा ये वेधास्तिथिषु स्मृताः । सर्व्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्य्योदये मतः" इति । एवञ्च सति सूर्य्योदयवेधमपेक्ष्यैकादशी द्विधा भिद्यते शुद्धा विद्धा चेति । तत्र शुद्धायां पूर्व्ववच्चत्वारो भेदा भवन्ति एकादश्याधिक्यं द्वादश्याधिक्यमुभयाधिक्यमनुभयाधिक्यं चेति । एवं विद्धायामपि चत्वारो भेदा उन्नेयाः । शुद्धायामेकादश्याधिक्ये द्वयोस्तिथ्योरुपवासयोग्यतामाह वृद्धवसिष्ठः "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । लुप्यते द्वादशी तस्मिन् उपवासः कथम्भवेत् ? । उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति" । उभयोरधिकारिभेदेन व्यवस्था स्कन्दपुराणे दर्शिता "प्रथमेऽहनि संपूर्णा व्याप्याहोरात्रसंयुता । द्वादश्यां च तथा तात ! दृश्यते पुनरेव च । पूर्व्वा कार्य्या गृहस्थैस्तु यतिभिश्चोत्तरा तिथिरिति" एतच्च परेद्युर्द्वादश्यभावविषयम् तथा च स्मृत्यन्तरे । "पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् । अत्रोपवासो विहितस्तपस्विवनवासिनाम् । विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेदिति" । गारुडपुराणेऽपि "पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् । अत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा । विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेदिति" । पुराणान्तरे "एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा । पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति" एवमेकादश्याधिक्यपक्षे स्पृहितत्वोष्यस्याऽभिहिता । द्वादश्याधिक्ये पूर्व्वेद्युरुपवासमाह नारदः "न चेदेकादशी विष्णौ द्वादशी परतः स्थिता । उपोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत् परमं पदमिति" । स्कन्दपुराणेऽपि "शुद्धा यदा समा हीना समहीनाऽधिकोत्तरा । एकादश्यामुपवसेत् शुद्धां वैष्णवोऽपीति" दशमीवेधरहिता शुद्धैकादशी यदा परेद्युरुदयादूर्द्ध्वं नास्ति किन्तूदये समा तन्न्यूना वा द्वयोरपीत्यर्थः । एवञ्च सति प्रकृते द्वादश्याधिक्येऽपि एकादशी समन्यूनयोरन्यतरत्वात् प्रथमैवोपोष्येत्युक्तं भवति । उभयाधिक्ये परेद्युरुपवासो गारुडपुराणे दर्शितः "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरे-

च सा । तत्रोपोष्या पराऽऽयुष्मा परतो द्वादशी यदीति" वराहपुराणेऽपि । "एकादशी विष्णुना चेत् द्वादशी परतः स्थिता । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत् परमं पदमिति" स्मृत्यन्तरेऽपि "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । वैष्णवी च त्रयोदश्यां घटिकैकापि दृश्यते । गृहस्थोऽपि परां कुर्यात् पूर्वां नोपवसेत्तदा । पूर्वाप्येकादशी त्याज्या वर्द्धते द्वितयं यदीति" एवमेकैकाधिक्ये द्वितयाधिक्येऽपि निर्णयो दर्शितः । अनुभयाधिक्ये तु नास्ति सन्देहः । इति शुद्धायां चत्वारोभेदाव्यवस्थिताः । अथ विद्धायां चत्वारोभेदा व्यवस्थाप्यन्ते । तत्राद्येकादश्याधिक्ये पूर्ववद्गृहियत्योर्व्यवस्था द्रष्टव्या । तदाह प्रचेताः "एकादशी विद्धा चेच्छुक्ले कृष्णेऽविशेषतः । उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद्गृहीति" न चैतद्वाक्यं शुद्धाधिक्ये चरितार्थमिति शङ्कनीयम् बाधकाभावेन विद्धाधिक्येऽपि तद्वचनप्रवृत्तेर्निवारयितुमशक्यत्वात् । द्वादश्याधिक्ये परेद्युरुपवासः । तदाह व्यासः "एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत् परमां गतिमिति" लुप्ता आदौ दशमीमिश्रितत्वात् परतोवृद्ध्यभावाच्च क्षयं गतेति यावत् । उभयाधिक्येऽपि परेद्युरुपवासः । तदुक्तं भविष्यपुराणे "एकादशीं द्विधा युक्तां वर्द्धमाने विवर्ज्जयेत् । अयमार्गस्थिते सोमे कुर्वीत दशमीयुतामिति" उभयानाधिक्ये तु नैवास्ति सन्देहः कोट्यन्तराभावात् । न च विद्धत्वादस्ति सन्देह इति वाच्यं कोट्यन्तराभावे विद्धाया अप्युपादेयत्वात् । तथा च विष्णुरहस्ये "एकादशी भवेत् काचिद्दशम्या दूषिता तिथिः । हरिपक्षे भवेद्दोषः सदपक्षेऽतिपुण्यदेति" । इति विद्धाभेदाव्यवस्थापिताः । अत्र शुद्धाविद्धयोरप्येव निर्णयसंग्रहः । एकादशीद्वादश्योरुभयोरपि वृद्धौ परेद्युरुपवासः । द्वयोरप्यवृद्धौ पूर्वेद्युः । एकादशीमात्रवृद्धौ गृहियत्योर्व्यवस्था । द्वादशीमात्रवृद्धौ शुद्धायां सर्वेषां पूर्वेद्युः विद्धायां परेद्युरिति" तदेवं शास्त्रार्थे व्यवस्थिते यावन्ति मुनिवाक्यानि विधायकानि निषेधकानि सर्वाणि तान्यविरोधेन व्यवस्थापनीयानि । तत्र व्यवस्थापनप्रकारं दर्शयामः स्कन्दपुराणे "प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः । संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्ज्जिताः" इति हरिवारेषु तु संपूर्णत्वं प्रकारान्तरेणोक्तं गारुड़पुराणे "उदयात् प्राग्यदा विप्र ! मुहूर्त्तद्वयसंयुता । संपूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद्गृहीति" भविष्यपुराणेऽपि "आदित्योदयवेलायां प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता । एकादशी तु संपूर्णा विद्धाऽन्या परिकीर्त्तितेति" । तदेतद्वचनद्वयमरुणोदयवेधोपजीवनेन प्रवृत्तत्वाद्वैष्णवविषयम् । दशमीवेधे निन्दकानि तु वचनानि द्विविधान्युपलभ्यन्ते । कानिचिदरुणोदयानुवादेन प्रवृत्तानि, कानिचित्तदननुवादेनेति । यथा भविष्यपुराणे "अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते । तत्र नैकादशी कार्या धर्मकामार्थनाशिनीति" कौर्म्मः "अरुणोदयवेलायां विद्धा गान्धार्य्युपोषिता । तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात् तां परिवर्ज्जयेदिति" एतादृशानि सर्वाणि वैष्णवविषयाणि द्रष्टव्यानि । अरुणोदयानुवादमन्तरेण दशमीविद्धानिन्दकानि च कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते तद्यथा नारदः "दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् । तत्रोपवासे नाशाय परेत्य नरकं व्रजेदिति" ब्रह्मवैवर्त्ते "दशमीशेषसंयुक्तां यः करोति विमूढधीः । एकादशीफलं तस्य नश्येत् द्वादशवार्षिकमिति" विष्णुरहस्येऽपि "दशमीशेषसंयुक्तामुपोष्यैकादशीं किल । संवत्सरकृतेनेह नरो धर्मेण मुच्यते इति" ईदृशानि सर्वाण्यपि वेधविषये वैष्णवविषयाण्यन्यविषये तूभयाधिक्ये द्वादश्याधिक्ये च सर्वपुरुषविषयाणि द्रष्टव्यानि । दशमीविद्धाभ्यनुज्ञापकानि च कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते तद्यथा स्कन्दपुराणे "त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन । उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रितापि चेति" स्मृत्यन्तरे "उपोष्यैकादशी तत्र द्वादशी न भवेद्यदि । दशम्यापि हि मिश्रैव एकादश्येव धर्मकृदिति" बृहद्वशिष्ठः "द्वादशी स्वल्पमात्रापि यदि न स्यात् परेऽहनि । दशमीमिश्रिता कार्या महापातकनाशिनीति" ऋष्यशृङ्गः "एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत् । उपोष्यैकादशी विद्धा ऋषिरुद्दालकोऽब्रवीदिति" हारीतोऽपि "त्रयोदश्यां यदा नष्टं द्वादशीघटिकाद्वयम् । दशम्यैकादशी विद्धा सैवोपोष्या सदा तिथिरिति" एतादृशानि वाक्यानि सर्वाण्यनुभयाधिक्ये सर्वपुरुषविषयाणि एकादश्याधिक्ये तु सर्वगृहस्थविषयाणि द्रष्टव्यानि नत्वेतानि वैष्णवविषयाणि वैष्णवप्रकरणेषु विद्धाभ्यनुज्ञाया अदर्शनात् । संपूर्णैकादशीपरित्यागविषयाणि कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते । तद्यथा स्कन्दपुराणे "एकादशी भवेत् पूर्णा परतो द्वादशी यदि । तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेदिति" तथा कालिकापुराणे "एकादशी यदा

पूर्णा परतो द्वादशी भवेत्। उपोष्या द्वादशी तत्र तिथिवृद्धिः प्रशस्यत इति" गारुडपुराणे "पूर्णा भवेद्यदा नन्दा भद्रा चैव विवर्द्धते। तदोपोष्या तु भद्रा स्यात् तिथिवृद्धिप्रशस्तित इति"। एतान्यवचनानि सर्वाणि वैष्णवविषयाणि। दिनत्रयविषयाणि कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते। यदाह नारदः "यदि दैवात्तु संस्पृशेदेकादशीं तिथित्रयम्। तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादश्यां पारणे भवेदिति" कूर्मपुराणेऽपि "त्रिस्पृशैकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः। तामेवोपवसेत् कामी अकामो विष्णुतत्परः" इति अत्राद्यन्तयोर्दशमीद्वादश्योर्मध्ये एकादशीत्येतद्दिनत्रयं यदाप्नोति तदा परतो द्वादश्या वृद्धिरवृद्धिर्वोभयं सम्भवति। तत्र यद्यवृद्धिस्तदा यथोक्तं दिनत्रयमुपोष्यम्। तदुक्तं पुराणान्तरे "दिनत्रयस्पृते देवि नोपोष्या दशमी युता। सैवोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेत् त्रयोदशीति" द्वादशीवृद्धौ "एकादशी यदा लुप्ता" इत्यनेन व्यासवचनेन परेद्युरुपवास इति पूर्वमेव निर्णीतं यदा त्वाद्यन्तयोरेकादशीत्रयोदश्योर्मध्ये द्वादशीत्येतादृशं दिनत्रयं तदा नारदेन वर्ण्यते "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम्"। "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। त्रिस्पृशा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति"। तदेतद्वैष्णवविषयं यतिविषयं वा द्रष्टव्यम्। गृहस्थे तु तन्निषिद्धम् तथा च कूर्मपुराणे "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः" इति पद्मपुराणे "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। त्र्यहस्पृग्यदहोरात्रं नोपोष्यं तत् सुतार्थिभिरिति" यत्तु ब्राह्मस्कन्दे चोक्तम्। "अविद्धानि निषिद्धैर्न लभ्यन्ते दिनानि तु। मुहूर्त्तैः पञ्चभिर्विद्धा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः। तदर्द्धविद्धान्यन्यानि दिनान्युपवसेद्बुधः। पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठ्येकादश्यथाष्टमी। एकादशीं तु कुर्वीत क्षीयते द्वादशी यदीति" अत्र निषेधो यतिविषयः, विधिर्गृहस्थविषयः वेधशास्त्रे वैयर्थ्यशङ्का मा भूदिति पञ्चभिर्मुहूर्त्तैरित्युक्तम्। तदेवं नानाविधवचनस्य व्याख्यानप्रकारो बाहुल्यादितः। अनया व्युत्पन्नया मन्दमतिभिरपि व्यवस्थापयितुं शक्योऽयं। इत्युपवासतिथिर्निरूपिता।

अथाधिकारी निरूप्यते तत्र नारदः "अष्टाब्दादधिको मर्त्त्यो ह्यपूर्णाशीतिहायनः। भुङ्क्ते यो मानवो मोहादेकादश्यां स पापकृदिति" कात्यायनोऽपि "अष्टवर्षाधिको मर्त्त्यो ह्यशीतिर्न्यूनवत्सरः। एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपीति"। गृहस्थस्य तु शुक्लैकादश्यामेव नित्योपवासः यथा कूर्मपुराणे "एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। वानप्रस्थो यतिश्चैव शुक्लामेव सदा गृहीति" भविष्योत्तरेऽपि "एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लामेव सदा गृहीति" नारी विधवा तस्या एव यतिधर्मत्वात्। पतिमत्यास्तूपवासं निषेधति विष्णुः "पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत्। आयुष्यं हरते भर्त्तुर्नरकं चैव गच्छतीति" मनुः "नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणमिति" मार्कण्डेयपुराणे "नारी खल्वननुज्ञाता भर्त्त्रा पित्रा सुतेन वा। निष्फलं तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकमिति" आदिपदाद्वस्त्रालङ्कारगन्धधूपाञ्जनाभ्यञ्जनसंग्रहः मनुः "पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनमिति" भर्त्तुरनुमत्या व्रतादिष्वधिकारिणी भवति तदाह कात्यायनः। "भार्य्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदेति" शुक्लामेवेत्येवकारः कृष्णैकादश्युपवासनिषेधपरः। तथा च कूर्मपुराणे "संक्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रविशुक्रदिने तथा। एकादश्यां न कुर्वीत उपवासञ्च पारणमिति" गौतमोऽपि "आदित्येऽहनि संक्रान्त्यामसितैकादशीषु च। व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद्गृहीति"। अत्र पुत्रीति विशेषणं पुत्रवतो दोषविशेषप्रतिपादनार्थम् तथा च पद्मपुराणे "संक्रान्त्यामुपवासेन पारणेन युधिष्ठिर। एकादश्यां च कृष्णायां ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति" नारदीयेऽपि "इन्दुक्षयेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरे। उपवासं न कुर्वीत यदीच्छेत्सन्ततिं ध्रुवामिति"। अत्र संक्रान्त्यादिरूपवासस्य निषेधः संक्रान्त्यादिनिमित्तकस्य। तथाच कात्यायनः "एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा। चन्द्रसूर्य्योपरागे च न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृही। तत्रायुक्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः। निमित्तान्तरयुक्तस्य न विधिर्न निषेधनमिति" जैमिनिरपि "तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः। नानुषङ्गकृतोपात्तो यतो नियमसोपवासमिति"। अयमर्थः एकादश्युपवासस्य नित्यत्वात् संक्रान्त्याद्युपवासस्य च काम्यत्वात्काम्योपवासनिषेधे सति न नित्योपवासनिषेधः सिध्यतीति। संक्रान्त्यादिनिमित्तकोपवासः संवर्त्तेनोक्तः। "अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः। एताः प्रशस्तास्तिथय-

यो भानुवारस्तथैव च । अत्र स्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनम् । उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतमिति" । गृहस्थस्य तु शुक्लायामेव नित्योपवास इत्युक्तम् । नैमित्तिककाम्योपवासौ तु कृष्णायामपि कर्त्तव्यौ । तत्र नैमित्तिकः स्मृत्यन्तरे पठ्यते । "शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् । सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचनेति" । काम्यस्तु स्कन्दपुराणे "पितॄणां गतिमन्विच्छन् कृष्णायां समुपोषयेदिति" सनत्कुमारः "भानुवारेण संयुक्ता कृष्णा संक्रान्तिसंयुता । एकादशी सदोपोष्या सर्वसम्पत्करी तिथिरिति" । मत्स्यपुराणेऽपि "एकादश्यां तु कृष्णायामुपोष्य विधिवन्नरः । पुत्रानायुः समृद्धिं च साम्राज्यं च स गच्छतीति" । दिनक्षये पुत्रवतो गृहस्थस्योपवासोऽपि निषिद्धः तथा च पितामहः "एकादश्यां दिनक्षये उपवासं करोति यः । तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डदो यथेति" । ब्रह्मपुराणेऽपि "दिनक्षयेऽर्कसंक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः" इति । दिनक्षयलक्षणं पद्मपुराणे "द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन् स स्याद्दिनक्षयः" इति । वशिष्ठोऽपि "एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा । तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलमिति" । फलञ्चोपवासव्यतिरिक्तदानादिजन्यं द्रष्टव्यम् उपवासस्य निषिद्धत्वात् । ईदृशे विषये किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां वायुपुराणे पठ्यते "उपवासे निषिद्धे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् । न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत्" । "भक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम् । यत्पञ्चगव्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं चेति" । उपवासासमर्थस्त्वेकभक्तादीनि कुर्य्यात् तथा च स्मृतिः "उपवासेष्वशक्तानामशीतेरूर्द्ध्वजीविनाम् । एकभक्तादिकं कार्य्यमाह बौधायनो मुनिरिति" । मार्कण्डेयपुराणे "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेदिति" । कूर्म्मपुराणेऽपि "एकभक्तेन नक्तेन क्षीणवृद्धातुरः क्षिपेत् । नातिक्रमेद् द्वादशीन्तु उपवासव्रतेन चेति" । स्मृत्यन्तरेऽपि "एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धातुरः क्षिपेत् । पयोमूलं फलं वाऽपि न निर्द्वादशिको भवेदिति" । भविष्यपुराणेऽपि "एकादश्यामुपवसेन्नक्तं वापि समाचरेदिति" । नित्यकाम्ययोरशक्तौ तु प्रतिनिधिभिस्तत्कारयेयुः । तथा च विष्णुरहस्ये "असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते । कारयेद्धर्म्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितमिति" । पैठीनसिः "भार्य्या पत्युर्व्रतं कुर्य्याद्भार्य्यायाश्च पतिर्व्रतम् । असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते" इति । स्कन्दपुराणे "पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरन्तथा । एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्" । अन्यत्रापि "भ्रातरं भगिनीं शिष्यं कारयेद्ब्राह्मणादिभिरिति" । स्मृत्यन्तरेऽपि "पितृमातृपतिभ्रातृश्वश्रूगुर्व्वादिभूभुजाम् । उद्देशाद्यमुपोषित्वा स्वयञ्च फलभाग्भवेदिति" कात्यायनः । "पितृमातृस्वसृभ्रातृगुर्व्वर्थे च विशेषतः । उपवासं प्रकुर्व्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत् । दक्षिणा चात्र दातव्या शुश्रूषा विहिता च या । नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता । पुण्यं शतगुणं प्राहुर्मुनयः पारदर्शिनः । उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयम् । राज्यस्थक्षत्रियार्थं च एकादश्यामुपोषितः । पुरोधाः क्षत्रियस्यार्द्धं फलं प्राप्नोति निश्चितम् । पितामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे । कृते ते तु फलं विप्राः ! समग्रं समवाप्नुयुः । कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः । यमुद्दिश्य कृतं सोऽपि सम्पूर्णं फलमाप्नुयादिति" । प्रतिनिधौ च कश्चिद्विशेषः स्मृतौ "काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः । काम्येऽप्युपक्रमादूर्द्ध्वं केचित्प्रतिनिधिं विदुरिति" । अयमर्थः नित्यं नैमित्तिकं च प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् काम्यं तु सामर्थ्ये परीतः स्वयमेवोपक्रम्य कुर्य्यात् असामर्थ्ये उपक्रमादूर्द्ध्वं प्रतिनिधिनापि तत् कारयेत् ।

उपवासाकरणे प्रायश्चित्तं स्मर्य्यते "अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां दिवा भुक्त्वैन्दवं चरेत् । एकादश्यां दिवा रात्रौ नक्तञ्चैव तु पर्व्वणीति" स्मृत्यन्तरे "अर्के पर्व्वद्वये रात्रौ चतुर्द्दश्यष्टमीदिवा । एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत्" ।

अथ काम्योपवासक्रमः तत्राङ्गिराः "सायमाद्यन्तयोरह्नोः सायं प्रातश्च मध्यमे । उपवासफलं प्रेप्सुर्जह्याद्भक्तचतुष्टयम्" इति । देवलः "दशम्यामेकभक्तस्तु मांसमैथुनवर्जितः । एकादशीमुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि । देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामितं चास्य सिध्यतीति" बृहस्पतिरपि "दिवानिद्रां परान्नं च पुनर्भोजनमैथुने । क्षौद्रं कांस्यामिषं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेदिति" कूर्म्मपुराणे "कांस्यं मांसं मसूरांश्च चणकान् कोरदूषकान् । शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियमिति" स्मृत्यन्तरेऽपि "शाकं मांसं मसूरांश्च

पुनर्भोजनमैथुने । द्यूतमद्यप्रमादञ्च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेदिति" विष्णुधर्म्मोत्तरे "अवन्ध्याम्बान् हि उपवास व्रतस्य नमिकादकम् । कामतस्त्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति" "असकृज्जलपानं च दिवास्वापञ्च मैथुनम् । ताम्बूलचर्व्वणं मांसं वर्ज्जयेत् व्रतवासरे" इति च । वशिष्ठः "उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद् दन्तधावनम् । दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्त कुलानि वै" इति" दन्तधावने प्रायश्चित्तं च विष्णुरहस्ये "श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् । गायत्र्याः शतसंपूतमम्बु प्राश्य विशुध्यतीति" हारीतः "पतितपाषण्डिनास्तिकसम्भाषणानृतात्शीलादिकमुपवासादिषु वर्ज्जयेदिति" कूर्म्मपुराणे "बहिर्ग्रामान्त्यजान् स्पृष्ट्वा पतितञ्च रजस्वलाम् । न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे" इति विष्णुरहस्ये "स्त्र्यालोकनगन्धादिस्वादनं परिकीर्त्तनम् । अन्नस्य वर्ज्जयेत् सर्व्वं ग्रासानाञ्चाभिकाङ्क्षणम् । गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् । व्रतस्थो वर्ज्जयेत् सर्व्वं यच्चान्यत् निराकृतमिति" ब्रह्माण्डपुराणे "कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् । व्यायामञ्च प्रवासञ्च दिवास्वप्नं तथाञ्जनम् । तिलपिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि वैष्णवः । द्वादश्यां वर्ज्जयेन्नित्यं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" इति ।

एकादश्यां श्राद्धं कृत्वापि न भोक्तव्यं तदाह कात्यायनः "उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्य्यादाघ्राय पितृसेवितमिति" तथा "मातापित्रोः क्षये प्राप्ते भवेदेकादशी यदा । अभ्यर्च्च्य पितृदेवांस्तु आजिघ्रेत् पितृसेवितमिति" यत्तु वचनम् "श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते पितृसेवितम् । हविर्देवा न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति" तदेकादशीव्यतिरिक्तविषयम् आघ्राणेनापि भोजनकार्य्यं सिध्यति तस्य भोजनकार्य्ये विधानात्"

सूतकादौ दानार्च्चनरहितमुपवासमात्रं कुर्य्यात् तदुक्तं कूर्म्मपुराणे "काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके । तत्र काम्यं व्रतं कुर्य्याद्दानार्च्चनविवर्ज्जितम्" इति वराहपुराणे "सूतके च नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् । एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतं न लुप्यते । मृतके न च भुञ्जीत एकादश्यां सदा नरः । द्वादश्यान्तु समश्नीयात् स्नात्वा विष्णुं प्रणम्य चेति" । तत्र परित्यक्तं देवार्च्चनं सूतकान्ते कुर्य्यात् तदुक्तं मत्स्यपुराणे "सूतकान्ते न स्नात्वा पूजयित्वा जनार्द्दनम् । दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते" इति । स्त्रीणां रजोदर्शनेऽपि न व्रतत्यागः किन्तु देवतार्च्चनादिरहितं सूतकादाविवोपवासमात्रं कार्य्यं तदाह पुलस्त्यः "एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि" इति । [illegible] "संप्रवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादशीव्रतमिति" । सत्यव्रतोऽपि "प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् । न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचनेति" शुद्ध्यनन्तरं देवतार्च्चनादिकं कुर्य्यात् तथा च स्मृतिः "स्नात्वा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि शुद्धा स्यात् परिचारणे । पञ्चमेऽहनि शुद्धा स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्म्मणीति"

नित्योपवासप्रकारो विष्णुरहस्येऽभिहितः "अथ नित्योपवासी चेत्ताय प्रातर्भुजिक्रियाम् । वर्ज्जयेत्तिथिमान् विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे" इति तत्त्वदैवत्तेऽपि "इति विचार्य्य कुर्वीत नित्यमेकादशीव्रतम् । विशेषनियमाशक्तोऽहोरात्रं भुक्तिवर्ज्जितः । निगृहीतेन्द्रियः श्रद्धासहायो विष्णुतत्परः । उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र संशयः" । शक्तौ सत्यां नियमानाचरेत् तथा च कात्यायनः "शक्तिमांस्तु ततः कुर्य्यान्नियमं सविशेषणमिति" ।

यदा द्वादश्यां श्रवणनक्षत्रं भवेत् तदा शुद्धैकादशीमपि परित्यज्य द्वादश्यामेवोपवसेत् तथा च नारदीये "शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता । तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यां च पारणमिति" तथा "एकादश्यान्तु विद्धायां संप्राप्ते श्रवणे तदा । उपोष्या द्वादशी शुद्धा सर्व्वपापक्षयावहेति" यदा पारणपर्य्याप्ता द्वादशी स्यात्तदा तस्यामेव पारणा कार्य्या न तु त्रयोदश्यां तदुक्तम् "भवेद्यत्र त्रयोदश्यां द्वादश्यास्तु कलाद्वयम् । द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यां तु पारणम् । कलाद्वयं त्वर्द्धं वापि द्वादशीं न व्यतिक्रमेत् । पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृतेति" ननु द्वादश्यतिक्रमेऽपि नास्ति दोषः "सा तिथिः सकला ज्ञेयेति" वचने साकल्यविधानादिति चेत् नैवं साकल्यस्य स्नानादिविषयत्वात् वाक्यशेषे "स्नानदानजपादिषु" इत्यभिधानात् । पारणे तु साकल्यवचनं न प्रवर्त्तते "तिथिस्तात्कालिकी ज्ञेयेत्युक्तेः"

अल्पद्वादशीकाले यदा पारणन्तदा सद्भिः प्रातरेव सर्व्वाः क्रियाः कर्त्तव्याः तदुक्तं नारदीये "अल्पायामथ विप्रेन्द्र ! द्वादश्यामरुणोदये । स्नानार्च्चनक्रियाः कार्य्या दानहोमादिसंयुताः । एतस्मात्कारणाद्दुर्व्विप ! प्रत्यूषे स्नानमाचरेत् । पितृतर्पणसंयुक्तं सन्ध्यां कृत्वा च द्वादशीम् । महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लङ्घिता न-

णाम्। करोति धर्म्महरणमस्नातेव सरस्वतीति" गरुडपुराणेऽपि "यदा स्वल्पा द्वादशी स्यादपकर्षे भुक्तिर्भवेत्। प्रातर्माध्याह्निकञ्चापि तत्र स्यादपकर्षणमिति"। स्कान्दपुराणेऽपि "यदा भवेदतीवाल्पा द्वादशी पारणादिने। उषःकाले द्वयं कुर्य्यात् प्रातर्माध्याह्निकञ्च यदिति"। तत्र पारणासम्भवे अद्भिः पारणं कुर्य्यात् तदाह कात्यायनः "सन्ध्यादिकम्भवेन्नित्यं पारणन्तु निमित्ततः। अद्भिस्तु पारयित्वाथ नैत्तिकान्ते भुक्तिर्भवेदिति" देवलोऽपि "सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथम्?। अद्भिस्तु पारणं कुर्य्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृदिति"। यदा कथमपि द्वादशी नास्ति तदा त्रयोदश्यामपि पारणं कुर्य्यात् तदुक्तं नारदीये "त्रयोदश्यां तु शुद्धायां पारणं पृथिवीफलम्। शतयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशयमिति"। पारणञ्च नैवेद्यमिश्रितं कुर्य्यात् तदुक्तं स्कन्दपुराणे "कृत्वा चैवोपवासन्तु योऽश्नाति द्वादशीदिने। नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविनाशनमिति"।

यद्यप्येकादश्यां यान्युपवासप्रतिनिधिरूपाणि एकभक्तनक्तायाचितदानानि तेषां प्रतिपदुक्तन्यायेनोपवासतिथावेवानुष्ठानं, यानि तु स्वतन्त्राण्येकभक्तनक्तादीनि तेषां पूर्व्वोक्तन्यायेन मध्याह्नादिव्यापितिथिग्रहणप्राप्तौ दशमीविद्धा प्रतिषिध्यते द्वादशीकल्पे "पूर्व्वातिथ्यां दिनार्द्धेन नन्दां पूर्ण्णामपि त्यजेत्। यद्युच्छेदात्मसन्तानं नियमेषु चतुर्ष्वपि। नोपोषितं च नक्तञ्च नैकभक्तमयाचितम्। नन्दायां पूर्ण्णविद्धायां कुर्य्याद्देवस्य मोहितः। एकादशी तुला यस्मा द्वादश्या सहपोषणे। नक्तं चायाचितं नित्यमेकभक्तं तथाऽनघ!। नक्तञ्चायाचितं तात! नैकभक्तमुपाहरेत्। दशमीसहिते दानमनर्थं हरिवासरे" इति दिनार्द्धेन माधवप्रभृतिभिरित्थम्। एतदेवाभिप्रेत्य द्विरूपञ्च दर्शितमेवेति" उदाहृतम्। तथा "माहेन्द्रप्रवृत्ते तु वेधोऽयं बाधते व्रतमिति" एतद्वचने तु तिथ्यन्तरमध्याह्नादिव्याप्तिर्ग्रहीतव्या"।

अत्राधिकारिविशेषः हरि०भ० आग्नेये "गृहस्थो ब्रह्मचारी वा आहिताग्निस्तथैव वा। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि"। पाद्मोत्तरखण्डे "वर्णानामाश्रमाणाञ्च स्त्रीणाञ्च वरवर्णिनि! एकादश्युपवासस्तु कर्त्तव्यो नात्र संशयः"। "एतस्मात् कारणाद्विप्र! एकादश्यां सुपोषणम्। कुर्य्यान्नरो वा नारी वा पक्षयोरुभयोरपि" विष्णुधर्म्मोत्तरीयम् "वैष्णवो वाथ शैवो वा कुर्य्यादेकादशीव्रतम्"। सौरपुराणम् "वैष्णवो वाथ शैवो वा सौरोऽप्येतत् समाचरेत्"। स्कान्दम्। "न शैवो न च सौरो वा नाश्रमी तीर्थसेवकः। यो भुङ्क्ते वासरे विष्णोः श्वपचादधिको हि सः। विप्रेन्द्र तेन मे गौरि! हतं दुष्टेन पापिना। मद्भक्तिव्रतमाश्रित्य येन भक्तं हरेर्दिने"। "विधवा या भवेन्नारी भुञ्जीतैकादशीदिने। तस्यास्तु सुकृतं नश्येत् भ्रूणहत्या दिने दिने" कात्या०। एकादशीं विना रण्डा यतिश्च सुमहातपाः। पच्यते ह्यन्धतामिस्रे यावदाहूतसंप्लवम्" नारदीयम्। "सधवायास्तु पत्युरनुमत्या सह वाधिकारः। "पत्युश्च सभार्य्यश्च सज्जनैर्भक्तिसंयुतः। एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि" विष्णु ध०। तदनुमत्या सधवाया अधिकारिता कालमा० दर्शिता।

"वैष्णवस्योभयपक्षयोर्नित्याधिकारः यथाह तत्त्वसागरे। "यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा। तुल्ये ते मनुते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते" एवमेव ए०त०रघु०। "व्याधिभिः परिभूतानां पित्ताधिकशरीरिणाम्। त्रिंशद्वर्षाधिकानाञ्च नक्तादिपरिकल्पनम्" मार्क० पु०।

प्रागुक्तकालमाधवमतानुसारिण्येकादशीव्रतकालादिव्यवस्था सर्व्वदेशवासिभिः प्रायेणाद्रियते। गौडनिवासिभिस्तु रघुनन्दनोक्ता व्यवस्थाद्रियते। तन्मतसिद्धव्यवस्था तु एकादशीतत्त्वतदनुसन्धेया। तत्र संक्षेपतो दर्शितो यथा "तत्र संक्षेपः पारणादिने द्वादशीलाभे सर्व्व एव पूर्व्वां त्यक्त्वा परामुपवसेत् तदलाभे स्मार्त्तः पूर्व्वां तदन्यः परां विधवापि। यदा तु पूर्व्वदिने दशम्या उत्तरदिने द्वादश्या युक्तैकादशी तदोत्तरामुपोष्य द्वादश्यां पारणं कुर्य्यात्। परदिने द्वादश्यनिर्गमे त्रयोदश्यामपीति। यदा तु सूर्य्योदयानन्तरं दशमीयुतैकादशी अथ च परदिने न निःसरति तदा तां विहाय द्वादशीमुपवसेत्। (कालमाधवमते भेदः) यदा तु सूर्य्योदयात् प्राक्कालीनदशमीविद्धैकादशी परदिने न निःसरति तदा तामुपवसेत्। यदा तु तथाविधा सती परदिनेऽपि निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा तां विहाय परामुपोष्य द्वादश्यां पारयेत्। यदा तु पूर्व्वदिने तद्विद्धैकादशी परदिने च द्वादशी तदा षष्टिदण्डात्मिकां विहायोपोष्य परदिने द्वादश्याः प्रथमपादमतीत्य पारयेत्। वैष्णवस्तु तथापि शुक्लपक्षे परामुपोष्य त्रयोदश्यां पारयेदिति।

सर्व्वेषां तथैकादश्यां वैष्णवानां सपुत्राणां गृहस्थानामप्युपवासोनित्यः। ब्राह्मणस्य तु विशेषतोनित्यः। वैष्णवेतरेषान्तु तादृशानां हरिशयनमध्यवर्त्तिनीषु कृष्णैकादशीष्वपवासोनित्यः। अपुत्रवतां गृहिणान्तु सर्व्वास्वेव नित्याधिकारः। काम्योपवासे तु अविशेषेणैव सर्व्वेषामधिकारः। विष्णूपवासे तु रविसंक्रमादिदोषोनास्ति अष्टाब्दादधिकोऽसीत्यपूर्णवर्षोनियतव्रतोनित्याधिकारी विधवायास्तु सर्व्वास्वेव नित्याधिकारः।

अत्र मलमासादिदोषोनास्ति। यथा ज्योतिःपराशरः "अनादिदेवताद्यास्तु कालदोषेण विद्यते। नित्यस्वाध्याययोगे च तथैवैकादशीव्रते" एका०त०रघु०।

अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे। "एकादशी कला यत्र द्वादशी च त्रयं गता। नक्तं तत्र प्रकुर्व्वीत नोपवासं गृहाश्रमी"। व्रतोपवासविधायकसामान्यशास्त्रस्य नक्तविधायकविशेषशास्त्रेण बाधः। "एकादशी कलायुक्ता द्वादशी यत्र लभ्यते। तत्रोपवासं कुर्व्वीत निष्कामोविष्णुतत्परः" तत्रैव स्कान्दम्। "अत्र पूर्वापरवचनपर्य्यालोचनया नक्तविधानं कामिनः काम्योपवासव्रतविषयं, निष्कामस्य, नित्योपवासार्थिनो विष्णुपरायणस्य गृहस्थस्याप्युपवासः" ए० त० रघु०। वाचस्पतिमते "निष्कामस्तु गृही कुर्य्यादुत्तरैकादशीं तथा। सकामस्तु तदा पूर्वां कुर्य्याद्बौधायनोऽब्रवीत्" विष्णुरहस्यात् सकामेन तत्र दशमीविद्धा कार्य्या निष्कामेण द्वादशीयुक्तोपोष्येतिभेदः।

वेधविषये हेमाद्रौ तु सार्द्धघटिकात्रयोत्तरदशाविंशतिमात्ररात्रिविषया महत्तरास्तु रात्रीरपेक्ष्य चतुर्घटिकात्मिका "निशःप्रान्ते तु यामार्द्धं देवादिस्थापने। सारस्वतानध्ययने चारुणोदय उच्यते इति" स्मृतेरित्युक्तम्। हेमाद्रिमतानुसारेण निर्ण०सि० एकादशीभेदा अष्टादशोक्ताः तद्व्यवस्था तत्रोक्ता यथा

"शुद्धा विद्धा द्वयो नन्दा त्रेधा न्यूनसमाधिकैः। षट्प्रकाराः पुनस्त्रेधा द्वादश्या न्यूनसमाधिकाः" इत्यष्टादशैकादशीभेदाः तत्र शुद्धाधिकन्यूनद्वादशिका शुद्धाधिकसमद्वादशिका च सकामैः पूर्वा निःकामैरुत्तरा कार्य्या "प्रथमेऽह्नि संपूर्णेति" पूर्वोक्तस्कान्दात् "ऊनद्वादशिकायां तु विष्णुप्रीतिकामैरुपवासद्वयं कार्य्यम् "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत्?। उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति" इत्यग्निहोक्तेः। "शुद्धन्यूना शुद्धाधिका शुद्धसमा विद्धन्यूना विद्धसमाधिकद्वादशिका च सर्व्वेषां परैवेति" हेमाद्रिः मदनरत्ने तु शुद्धाधिका परा। "संपूर्णैकादशी यत्रेति" पूर्वोक्तेः। "शुद्धा यदा समा हीना समा हीनाधिकोत्तरा। एकादशीमुपासीत शुद्धां वैष्णवोऽपीति" स्कान्दात् अत्र शुद्धा एकादशी, उत्तरा द्वादशी "नवेकादशी विष्णाविति" नारदोक्तेश्च। यत्तु "अविद्धापि च विद्धा स्यादिति" पाद्मन्तच्छुद्धाधिकापरम्। यत्तु "संपूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि। उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम्" इत्यादि तद्वैष्णवपरम्। स्मार्त्तानां तु पूर्वैवेत्युक्तम्। विद्धन्यूना समद्वादशिका तु सपुत्राणां पुत्रवतां च परा अन्येषां तु पूर्वा। पुत्रवतोऽपि पूर्वेति मदनरत्ने। विद्धसमा समद्वादशिकोनद्वादशिका च इत्यनुनिः पराऽन्यैः पूर्वा कार्य्या। "दशमी मिश्रिता पूर्वा द्वादशी यदि लुप्यते। पूर्वैव द्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिरिति" व्यासोक्तेः मोक्षकाङ्क्षिग्रहणादन्येषां पूर्वैव। "पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयापि चेत्। तदानीं दशमीविद्धाप्युपोष्यैकादशी तिथिरिति" ब्रह्माण्डोक्तेश्च। विद्धाधिका समद्वादशिका च सर्व्वेषां परैव माधवमते तत्र गृहिणः पूर्वा यतेरुत्तरा "सर्व्वत्रैकादशी कार्य्या द्वादशीमिश्रिता नरैः। प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणमिति" पाद्मोक्तेः। विद्धाधिका न्यूनद्वादशिका मोक्षपरैः विष्णुप्रीतिकामैः परा कार्य्या गृहस्थेन तु नक्तं कार्य्यम् "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। उपवासं न कुर्व्वीत पुत्रपौत्रसमन्वित" इति कौर्म्मे दिनत्रये उपवासनिषेधात्। "दशम्येकादशी विद्धा द्वादशी च त्रयं गता। क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तु गृहिणः स्मृतमिति" वृद्धशातातपोक्तेश्च गृहिणः पूर्वत्रोपवासः। एकादश्याः शुद्धन्यूनत्वे शुद्धसमत्वे वा द्वादश्या न्यूनसमत्वयोरेकादश्यामुपवासः। यानि तु "दशम्यनुगता हन्ति द्वादशद्वादशीफलम्। धर्मापचयमाप्नोति त्रयोदश्यां तु पारणमिति" कौर्मादीनि दशमीवेधत्रयोदशीपारणयोर्निषेधकानि तानि विहितभिन्नपराणि, अत्र मूलवचनानि तद्व्याख्या चाकरे ज्ञेया। यत्तु कालहेमाद्रौ "बहुवाक्यविरोधेन सन्देहो जायते यदा। द्वादशी तु तदा ग्राह्या त्रयोदश्यां तु पारणमिति" मार्कण्डेयोक्तेः "सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत्। विवादेषु च सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम्। पारणं च त्रयोदश्यामाज्ञेयं मा-

मनो गुरे !" इति पाद्मोक्तेश्च वेधसन्देहे ज्योतिर्विदां विप्रतिपत्तौ वा परा कार्य्येत्युक्तम् । तत्तु वैष्णवविषयम्"

"अथात्रोपयुक्तं किञ्चिदुच्यते । तत्र दशम्यामेकादशीयोगे दशमीमध्य एव भोजनम् । "एकादश्यां न भुञ्जीतेति" तस्या एव निमित्तत्वात्, "निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते" इति हेमाद्र्युक्तेश्च । केचित्तु एकादशीव्रताङ्गत्वेन पूर्व्वेद्युरेकभक्तविधानाद्विधिस्पृष्टे च विषये निषेधानवकाशेन काम्यव्रताङ्गे न भोजननिषेध प्रवर्त्तते तेनैकादशीमध्येऽपि पूर्व्वदिने भोजनमित्याहुः" निर्ण० सि० । तत्रैकादशीदिवसे श्राद्धप्राप्तौ विशेषः नि० सि० उक्तः

माधवीये "उपवासो यदा नित्यः" इत्यादि प्रागुक्तकात्यायनवाक्यमाश्रित्य उपवासदिनेऽश्राद्धं कृत्वा श्राद्धशेषघ्राणं कार्य्यमिति व्याख्यायोक्तम् । "हेमाद्र्यादिसर्व्वनिबन्धेष्वेवम् । एतेनैकादशीनिमित्तकं श्राद्धं द्वादश्यां कार्य्यमिति" वदन्तः परास्ताः किन्तु महालये । "स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धषोडशकं प्रतीति, स्मृतं षोडशत्वम् । पौर्णमास्यां च मन्वादिश्राद्धं, क्षयाहापरिज्ञाने च कृष्णैकादश्यां विहितं श्राद्धं बाधितमेव स्यात् । यदपि स्मृतिचन्द्रिकास्थं पठन्ति । "यन्त्राश्चितानि पापानि ब्रह्मोक्तदानैरेव वा । मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समा" इति । तत्रापि रागप्राप्तभुक्तिगोचरस्य वैधं श्राद्धगोचरयतां महत्साहसमित्युक्तम् । योऽपि "कृतश्राद्धनिषया जलपिण्डविनाकृताः" इति बृहन्नारदीये एकादश्यां श्राद्धादिनिषेधः स मातापितृभिन्नविषयः पूर्व्ववाक्ये तदुपक्रमात्"

हरिभक्तिविलासानुसारिणस्तु वैष्णवदीक्षावतां तद्दिने श्राद्धनिषेधः द्वादश्यां तत् करणीयमिति वदन्ति यथा "अथोपवासदिने श्राद्धनिषेधः । पाद्मे पुष्करखण्डे "एकादश्यां यदा राम ! श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । तद्दिनं तु परित्यज्य द्वादश्यां श्राद्धमाचरेत्" । तत्रैवोत्तरखण्डे "एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापित्रोर्मृतेऽहनि । द्वादश्यां तत् प्रदातव्यं नोपवासदिने क्वचित् । गर्हितान्नं न चाश्नन्ति पितरश्च दिवौकसः" । स्कान्दे "एकादशी यदा नित्या श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्य्यात् द्वादश्यां श्राद्धमाचरेत्" । ब्रह्मवैवर्त्ते । "ये कुर्व्वन्ति महीपाल ! श्राद्धं त्वेकादशीदिने । त्रयस्ते नरकं यान्ति दाता भोक्ता परेतकः" । हरिभक्तिविलासः ।

"एकादश्यां यदा रामेत्यादिना उपवासदिने श्राद्धं निषिद्धम् । यच्च स्कान्दादौ "श्राद्धदिनं समासाद्य उपवासो यदा भवेत् । तदा कृत्वा तु वै श्राद्धं भुक्तशेषन्तु यद्भवेत् । तत् सर्व्वं दक्षिणे पाणौ गृहीत्वाघ्राय शिखिध्वज ! । अवजिघ्रेदनेनाथ भवेत् श्राद्धं शिखिध्वज ! । पितृणां यत्प्रियं तात ! व्रतभङ्गो न विद्यते" इत्यादि । तत्तु वैष्णवेतरविषयं मन्तव्यम् वैष्णवपितृणामपि श्रीविष्णुदिने श्राद्धभक्षणायोगादिति" तट्टीका ।

अत्रेदं बोध्यं स्मृतिचन्द्रिकास्थवचनेन हरिभक्तिविलासधृतवचनचतुष्टयेन च उपवासदिने श्राद्धनिषेधात् प्रागुक्तकात्यायनस्कान्दादिवचनेन श्राद्धशेषभोजनाशक्तावप्याघ्राणमात्राङ्गतया श्राद्धविधानात् परस्परं विरोधप्रसक्तयोर्विरोधपरिहाराय कर्म्मभेदविषयकत्वमवश्यं कल्पनीयं तद्विना तदपरिहारात् तत्र वैष्णवेतरविषयतया आघ्राणाङ्गश्राद्धस्य, वैष्णवविषयकतया च श्राद्धनिषेधस्य कल्पनं युक्तं न च विनिगमनाविरहेण वैपरीत्यं शङ्कनीयं वैष्णवस्य सत्त्वगुणाधिकविष्णोः सेवकत्वेन सात्त्विकपुराणोक्तविधेरेव ग्राह्यतया सात्त्विकपुराणेषु च पाद्मस्य कीर्त्तनात् वैष्णवैः पाद्मोक्तविधेरेव ग्राह्यतौचित्येन स्कान्दस्य तामसत्वेन तदुक्तविधेस्तदितरैर्ग्राह्यतौचित्येन च विनिगमनासम्भवात् "पाद्मस्कान्दयोर्यथा सात्त्विकतामसत्वं तथोक्तम्" मात्स्यं कौर्म्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च । आग्नेयञ्च षडेतानि तामसानि निबोधत । वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने । सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि षट्" पद्मपु० । एवञ्च सति पाद्मवाक्यस्य वैष्णवविषयकत्वनिर्णये स्कान्दकात्यायनादिवाक्यस्य तदितरविषयत्वं निर्णीयते । निर्णयसिन्धुकृता श्राद्धनिषेधवाक्यस्य मातापितृश्राद्धव्यतिरिक्तविषयकत्वं यत्कल्पितं तन्न मनोरमं पाद्मोक्तवाक्ये गर्हितान्नं न गृह्णन्ति पितर इति पितृमात्रस्यापकर्षोक्तेः सर्व्वश्राद्धस्यैव निषेधात् मातापित्रोर्मृताहमात्रादिपाद्मोत्तरवचने तयोरपि श्राद्धनिषेधात् । तेन वैष्णविकन्यायेनेतरश्राद्धस्यापि निषेधः सूपपन्न एव । किन्तु शेषभोजननिमित्तकालयोरुभयोरप्यरक्षणतया स्मार्त्तानां शेषभोजनरूपाङ्गबाधः वैष्णवानां तु कालबाध इत्युभयोरपि एकतरबाधस्य शास्त्रबोधिततया न दूषकत्वम् । स्मार्त्तैरपि एकादश्यादिनिमित्तकोपवासदिने श्राद्धं निषिध्य पक्षात् परेद्युः श्राद्धविधानेन कालरूपाङ्गबाधस्य तत्र स्वीकारात् तद-

दत्तापि एकादश्युपवासदिनमध्ये विहिताष्टकापकालबाधेनो-त्तरदिने श्राद्धविधानेनार्थवत्त्वम् । तथा च “पक्षोदये यदा चन्द्रे प्रत्यब्दं समुपस्थितम् । तद्दिने चोपवासः स्यात् प्रत्यब्दं तु परेऽहनि” “एकादश्यामुपोष्य तु दर्शीन्दु प्राप्तुतो यदि । प्रत्यब्दं तु तदा कार्यं परेऽहन्येव सर्वदा” नि० सि० धृतवचनैः निमित्तकालबाधेनापरेद्युः श्राद्धकालः । एतेन एकादशीतद्दिवसे श्राद्धनिषेधे विप्रपतितश्राद्धस्य कर्त्तव्यं विधानम् अथ तुल्यापन्निमित्तकषोडश-श्राद्धविधानस्य निर्विषयं स्यादित्याशङ्कितिरपास्ता विषयभेदेन व्यवस्थासम्भवात् । तथाहि विप्रपतितश्राद्धे आ-द्यकालव्याप्त्यैकादशीतिथिमात्रस्य निमित्तता तस्य प्रत-दिमात् पूर्वेद्युरपि कदाचित् सम्भवेन तद्रूपविषय-लाभेन निर्विषयत्वाभावात् कचिदेकदिने तत्प्रसक्तावपि सामान्यशास्त्रेन प्रवृत्तत्वात्तस्य उपवासदिनव्यतिरिक्ततिथि-समृद्धिविषयकत्वकल्पनेनाविरोधः । किञ्चात्र कर्तृभेदेन-व्यवस्थाप्युपपद्यते वैष्णवेतरसपुत्रगृहस्थस्य तस्यैकाद-श्युपवासस्य नित्यत्वाभावेन तत्परं श्राद्धविधानं, वैष्णव-स्योपवासस्य नित्यत्वाभावेन तत्परं श्राद्धविधानं, वैष्णव-विषयः श्राद्धनिषेध इति कर्तृभेदसम्भवात् । अथ यु-कुल्यापन्निमित्तकषोडशश्राद्धविधानमपि न निर्विषयं तिथिविप्लवादिवशादेकयावद्दिवसे तत्र विहितश्राद्धद्वय-वद्वैष्णवैः द्वादश्यां श्राद्धद्वयकरणेन षोडशसंख्या-पूर्त्तिसम्भवात् । पौषैकादश्यां कृष्णमन्वादिनिमित्तकश्राद्ध-स्यापि नैमित्तिकतया मन्वादिकल्पत्वेन पूर्वाह्णे विहि-तत्वेन उपवासदिन एव तत्प्रसङ्गस्यैव लाभसम्भवेन पूर्व-दिवसे च तदसम्भवेन विरोधप्रसङ्गेऽपि वैष्णवानां द्वाद-श्यामेव कृताकृतश्राद्धस्यैव तस्य कर्त्तव्यता वैष्णवेतरगृहस्थस्य तद्दिने कर्त्तव्यतेति कर्तृभेदात् व्यवस्थाया नानुपपत्तिः ।

पाद्मे नैमित्तिकमित्युक्तेः प्रत्यर्थं यत्तेतच्च इत्युक्तेश्च श्राद्धश्राद्धमपि एकादश्युपवासदिवसे वैष्णवैर्न कर्त्तव्यमेव । “एकोद्दिष्टं तु यत् श्राद्धं तन्नैमित्तिकमु-च्यते । तदप्यदैविकं कार्यं मयुग्मानाशयेद् द्विजान्” इति भविष्य पु० एकोद्दिष्टस्य नैमित्तिकत्वेन परिभाषितत्वात्-प्रेतोद्देशकश्राद्धस्य च एकोद्दिष्टत्वाच्च तस्यापि तद्दिने निषेध एव प्रेतश्राद्धस्य यदेकोद्दिष्टत्वं तदेकोद्दिष्टशब्दे वक्ष्यते इत्थं स्मार्त्तवैष्णवकर्तृभेदात् व्यवस्थाभेदः ।

एकादशगुरु पु० एकादशमिता गुरवः । “आचार्यश्च पिता ज्येष्ठोभ्राता चैव महीपतिः । मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ । वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवोमताः” इति देवलोक्तेषु आचार्यादिषु । माता त्वाचकर्त्ता । वर्णज्येष्ठः क्षत्रियादीनां ब्राह्मणादिः । “अनेनैकादश गुरवःसङ्केतिताः । कथमनेकेषामेकगुरुशब्द-वाच्यत्वमेकस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याभावात् इति चेन्न “गुरुरनुगन्तव्यः” इत्यादि श्रुत्वा सदापरितोषणीयत्वादि धर्म्मात्मकस्योपाधित्वात् यद्यप्याचार्यस्यैव परितोषणी-यता श्रूयते तथापि तदन्येष्वतिदिश्यते अतोऽतिदिष्ट-धर्म्मोऽप्येकपदप्रवृत्तावुपाधिर्भवति इष्टशब्दप्रवृत्ताविव तद्धर्म्मसंबन्धः शास्त्रीयगुरुपदप्रवृत्तिविषयत्वं वोपाधिर्भव तु विशेषाणशब्दवादिशब्दवदनेकार्थत्वे कोदोषः” मा० वि० । अयञ्च शब्दः एकादशिन्शब्दात् पूर्वं बोध्यः प्रमादात्तत्र न लिखितोऽतोऽत्र लिखितः ।

एकादशराशिक न० एकादश राशीनधिकृत्य प्रवृत्तं गणनम् कन् । लीलावत्युक्ते गणनप्रकारभेदे तत्प्रकारश्च तत्रैव यथा “पञ्चसप्तनवराशिकादिकेऽन्योन्यपक्षनयनं फल-च्छिदाम् । संविधाय बहुराशिजे वधे स्वल्पराशिवध-भाजिते फलम्” इत्युक्तदिशा फलानयनम् । तत्रोदा० “पिण्डे येऽर्कमिताङ्गुलाः किल चतुर्वर्गाङ्गुला विस्तृतौ

लि० १२ ८ पट्टा दीर्घतया चतुर्दश कराख्रिंशन्मिताः”

लि० १६ १२ “एता विस्तृतिदीर्घपिण्डमितयो येषां

दी० १४ १० चतुर्वर्जिताः” इति नवराशिके उक्ता ।

मि० २० १४

“पट्टास्ते प्रथमोदितप्रमितयोगव्यूतिमात्रे गतास्तेषा-

लि० १२ ८ मानयनाय चेच्छकटिनां द्रम्माष्टकं भाट-

लि० १६ १२ कम् । अन्ये ये तदनन्तरं निगदितामाने

दी० १४ १० चतुर्वर्जितास्तेषां का भवतीति भाटक-

मि० २० १४ मितिर्व्यूतिषट्के वद” । अत्र फलस्येतर-

ग० १ ६ पक्षनयने तस्य बहुराशिकत्वं तद्रहितपक्षस्य

भा० ८ ० स्वल्पराशिता तेन समानाङ्केनोभयपक्षयो-रपवर्त्तने फलसहितबहुराशिपक्षस्याङ्कस्य परस्परगुणने जाताः ४८ अङ्काः फलरहितपक्षाङ्कानां परस्परघातनिष्पन्नेन ६ षडङ्केन भाजिते लब्धाः ८ अष्टौ अङ्कास्तेन अष्ट द्रम्मा-स्तत्र भाटकमितिरिति तत्र निश्चयः । अत्रेदमवधेयम् फल-च्छिदामित्युक्तावपि फलच्छेदभिन्नराशिच्छेदस्यैव अन्योन्य-पक्षनयनम् न तु फलच्छेदस्येति । अयञ्च शब्दः एकादशहार-शब्दात् परं बोध्यः प्रमादात्तत्र न लिखितोऽतोऽत्रोक्तः ।

एकादि त्रि० एक आदिर्यस्य । १एकत्वसङ्ख्यान्वितमारभ्य परार्द्धसङ्ख्यायुक्ते ।२तत्कारके रेखादिचिह्नविशेषरूपे-

अङ्के च । अङ्कानाञ्च तेषामेव स्थानविशेषयोगभेदेन विभिन्नसंख्याकारकत्वम् । अथ एकाद्यङ्कैः यद् यत्संख्यान्विताः कार्य्यन्ते तदुच्यते ।। इत्यङ्केन एकः एवं २, द्वौ ३, त्रयः, ४, चत्वारः ५, पञ्च ६, षट् ७, सप्त ८, अष्टौ ९, नव १०, दश । दशानामेकादिनवभिरङ्कैराधिक्ये ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९ इत्येतेऽङ्काः क्रमेण एकादशद्वादशत्रयोदशचतुर्द्दशपञ्चदशषोड़शसप्तदशाष्टादशनवदशानां कारकाः। दशाङ्कस्य च द्व्यादिनवभिर्गुणने क्रमेण २०, ३०, ४०, ५०, ६०, ७०, ८०, ९० एतेऽङ्काः क्रमेण विंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिसंख्यान्वितानां कारकाः । एषाञ्च एकादिकनवभिराधिक्ये २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, इत्येतेऽङ्का एकविंशत्यादीनां कारकाः । एवं ३१इत्यादयोऽङ्का एकत्रिंशदादीनां कारकाः। दशभिर्गुणिते दशाङ्के १००इत्यङ्कः शतस्य कारकः। क्रमेण दशोत्तरगुणने "एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदमब्जं खर्व्वनिखर्व्वं महापद्मशङ्कवस्तस्मात् । जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृताः पूर्व्वैः" इति लीलावत्युक्तदिशावसेयम् । संक्षेपेण तत्रैकाद्यङ्कानां क्रमशः स्थितानां योगजसंख्याज्ञानार्थमुपायान्तरमुक्तं तत्रैव यथा "एकादिनवान्तानामङ्कानां योगे का संख्येति प्रश्ने "सैकपदघ्नपदार्द्धमथैकाद्यङ्कयुतिः किल सङ्कलिताख्या" इत्युक्तरीत्या इष्टसंख्यापदं एकयुक्तेन तेन १०अङ्केनाहतं इष्टाङ्कार्द्धम् ९/२ ४५ संकलितसंख्या । तथाचैकादिनवाङ्कानां योगे ४५ संख्या भवतीति निश्चय इत्यन्यत्राप्यूह्यम् । "एकाद्येकोत्तरा अङ्का व्यस्ता भाज्याः क्रमस्थितैः" लीला०

एकादिसंख्यानां वाचकाश्च कतिचित् शब्दाः कविकल्पलतायां संगृहीताः यथा ।

"एकोमहीन्दुब्रह्मश्वगजाद्यदन्तरत्नक् १ । द्वयं पक्षनदीकूलाक्षिधारारामनन्दनौ २ । त्रयं कालोऽग्निभुवनं गङ्गामार्गमहद्गुणाः । पौवारेखा कालिदासकाव्यम् शूलमिता वलिः । सन्ध्यापुरपुष्कराणि रामविष्णुपदं वयः ३ । चत्वारि वेदब्रह्मास्यवर्णाश्रमहरिबाहवः । स्वर्द्दन्तिदन्तसेनाङ्गोपायहामयुगाश्रमाः ४ । पञ्च पाण्डवप्राणेन्द्रियशम्भुव्रतास्त्रवः । महापापमहाभूतमहाकाव्यमहामखाः । पुराणलक्षणान्यङ्गानिलकर्मेन्द्रियार्थकाः ५ । षट् तर्ककोशलिपिशिरोनेत्रतर्काङ्गदर्शनम् । चक्रवर्त्तिमहासेनवदनानि गुणा रसाः ६ । सप्त पातालभुवनमुनिद्वीपार्कवाजिनः । धाराब्धिस्वरराज्याङ्गर्षिह्रीशक्तिमिषाह्वयः ७ । अष्टौ योगाङ्गवसुनागमूर्त्तिदिग्गजसिद्धयः । मङ्गलश्रुतिव्याकरणदिक्पालादिकुलाचलाः ८ । नवाङ्कद्वारभूखण्डक्षत्तारावणमस्तकाः । व्याघ्रीस्तनग्रहाः रत्नसेवब्धुरसपद्माः ९ । दश हस्ताङ्गुलीशम्भुपाण्डरावणमौलयः । कृष्णावतारदिग्विश्वेदेवावस्थेन्दुवाजिनः १० । एकादश महादेवाः सेनाश्च कुरुभूपतेः ११। द्वादशार्कमासराशिसंक्रान्तिगुहबाहवः । शारीकोष्ठकसेनानीनेत्रच्छायापतिमण्डलाः १२ । त्रयोदश सुस्ताम्बूलगुणा १३ अथ चतुर्दश । विद्यामनुत्रिदिवराड्भुवनस्वप्नतारकाः १४। तिथयः स्युः पञ्चदश १५ षोड़शेन्दुकलात्मिकाः १६ । अष्टादश द्वीपविद्यापुराणस्मृतिधान्यकम् १८। विंशतिरावणभुजाङ्गुलयो२०ऽथ शतं यथा । धार्त्तराष्ट्राः शतभिषक्तारकाः पुरुषायुषम् । रावणाङ्गुलजलतरङ्गशताब्धियोजनम् १०० । सहस्रं जाह्नवीवक्त्रशेषशीर्षाम्बुजच्छदम् । रविवाणार्जुनकरा वेदशाखेन्द्रदृशः" । १००० ।

शा० ति० केषाञ्चित् संख्याभेदान्विततयोत्पत्तिकथनेन तेषां तत्तत्संख्याबोधकत्वं सूचितं यथा "हंसवर्णौ परात्मानौ शब्दार्थौ वामरूपे । सृजत्येषा परा देवी तदा प्रकृतिपूरुषौ । यद्यदन्यज्जगत्यस्मिन् युग्मं तत्तदजायत२ । त्रिगुणीकृतसर्वाङ्गी चिद्रूपा शिवगेहिनी । प्रसूते त्र्यक्षरं मन्त्रम्" इत्युपक्रम्य "लोकत्रयगुणत्रये । धामत्रयं सा वेदानां त्रयं वर्णत्रयं शुभम् । त्रिपुष्करं सुरान्देवान् ब्रह्मादीनां त्रयं तथा । वह्निकालत्रयं शक्तित्रयं इच्छात्रयं महत् । नाडीत्रयं त्रिवर्गं सा यद्यदन्यत्त्रिधा मतम् । चतुःप्रकारगुणिता शाम्भवी शर्म्मदायिनी" इत्युपक्रम्य "चतुरः सागरानन्तःकरणानां चतुष्टयम् । सृष्ट्यादींश्चतुरोभावान् विष्णोर्मूर्त्तिचतुष्टयम् । चतुष्टयं गणेशानामात्मादीनां चतुष्टयम् । उड्डियानादिकं पीठं धर्म्मादीनां चतुष्टयम् । इभकादीन् गजान् देवी यद्यदन्यच्चतुष्टयम्४। पञ्चधा गुणिता पत्नी शम्भोः सर्व्वार्थसाधिनी। पञ्चरत्नं महादेवी सर्व्वकामफलप्रदम् । पञ्चाक्षरं महेशस्य पञ्चवर्णान् शरत्कृतः । सम्मोहनान् पञ्च बाणान् कामान् पञ्च सुरद्रुमान् । पञ्च प्राणादिकान् वायून् पञ्च वर्णान् महेशितुः । मूर्त्तीः पञ्च कलाः पञ्च पञ्च ब्रह्मवः क्रमात् । सृजत्येषा परा शक्तिर्वेदेदार्थरूपिणी५ । षोढा संगुणिता देवी धत्ते मन्त्रं षडक्षरम् । ऋतून् वसन्तप्रमुखाना-

निरूपं जन्मत्रयम्। वाजपेयोपलक्षितं कर्मत्रयम् तच्च वेदभेदात् द्विजभेदाच्च त्रयम्। त्रीण्येव प्रातर्मध्याह्नतृतीयसवनानि। त्रयो लोकाः स्वर्गो नरकं भूश्चेति भोगभूमयः। त्रीणि ज्योतींषि जाग्रदाद्यवस्थात्रयम्। ३। निर्णीतमाश्रमम् यत्रमिह ज्ञानयज्ञं तेन चातुर्वर्ण्यमध्ये शूद्रस्यापि तत्राधिकारः। दिशः विराट्शरीरान्तर्यामितुर्यसाक्षात्काररूपाः चतस्रः दिशः। वाङ्मयप्रणवस्य यच्च चतुष्टयम् अकारउकारोमकारः अर्द्धमात्रा इत्येवं चतुष्टयम्। चतुष्पदा परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति भेदात् गीर्वाक् चतुष्पदा ४। पञ्चाग्नयः गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयसभ्यावसथ्याख्याः। पञ्चपदाऽष्टाक्षरैः पादैः पङ्क्तिः छन्दः पञ्चपदा। यज्ञाः पञ्च ब्रह्मर्षिपितृनृभूतयज्ञाः पञ्च श्रौताः, अग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इति श्रौता वा पञ्च। अप्सु परोराकारपरिणतासु जलप्रधानासु मात्रासु सरति गच्छतीत्यप्सराः चितिः पञ्चचूडा तत्तद्विषयाकारतया प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपवृत्तिपञ्चकसाहचर्येण चित्तापञ्चकवती पञ्चानां विषयरूपस्रोतसां समाहारः पञ्चनदम् ५ षट् आधाने शा इति शेषः। मनस इन्द्रियत्वमभ्युपेत्य षट्कोपपत्तिः षाड्गुण्या यज्ञविशेषाः ६। "ग्राम्यारण्याः पशवश्चतुर्दश गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरोगर्दभोमनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः महिषवानरर्क्षसरीसृपरुरुपृषन्मृगाश्चेति सप्तारण्याः" पैठीनसिरुक्ताः। सप्त छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीसमाख्यानि। सप्तर्षयः सप्त प्राणाः "प्राणा वै ऋषय" इति श्रुतेः मनोबुद्धिसहिताः प्राणादयः पञ्च सप्तेत्यर्थः। सप्त अर्चींषि अर्चींषि यानि शुभानि पञ्चभिरिन्द्रियैः मनोबुद्धिभ्यां प्राप्यानि सुखानीतिभेदात् सुखानि सप्त। ७ "अष्टौ पक्षा अष्टावतिपक्षाः" श्रुतेः शाखाः यज्ञनिर्मिता गौण्यः व्यापनविशेषा इव इन्द्रियप्रवेशयोग्याः अष्टौ। ८। पितृणामिष्टौ "उशन्तस्त्वा निधीमहीति" ऋक् त्रिरभ्यस्ता प्रत्येकं त्रिरभिनुक्ता नव सामधेन्योऽग्निसमिन्धनार्था ऋचः यस्यन्ते। तथा एका प्रकृतिरेव त्रिगुणा एकद्विगुणप्रधानभावविमर्द्दैः प्रत्येकं त्रिविधा नवैव संपद्यते तथा नवैवाङ्काः क्रमस्थानभेदात् यथेष्टसंख्यावाचिनो भवन्ति ९। दिश उपदेष्टार दासा तत्त्वबोधकाः। यज्ञोक्तत्याधिकारिणश्च दश १०। इन्द्रियाणि मनसा सह ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि तेषां विषयाः तदुपहृताश्चिकाराश्च एकादश ११। प्राकृतयज्ञः द्वादशाहसाध्यत्वात् द्वादशाहः १२। त्रयोदशहोपासौ भूरादिषट्केन पातालसप्तकेन युक्ता च मध्यस्था मही त्रयोदशद्वीपवती १३। एवमेकादिसंख्याया बोधकत्वं तत्तत्पदार्थानाम् दर्शितम्। अन्ये च शब्दाः शास्त्रान्तरेषु एकादिसंख्याबोधकतया प्रयुज्यन्ते ते च शब्दाः पूर्वदर्शितशब्दाश्च यथा तत्तत्संख्याबोधका भवन्ति तथा दर्श्यते तत्र सर्वत्र शब्दतदर्थयोरभेदात् स्वशब्दार्थगतसंख्यातुल्यसंख्याबोधकत्वेन स्वशब्दार्थसंख्यापूर्णसंख्यातुल्यसंख्याबोधकत्वेन वा तथात्वं बोध्यम्। सर्वेषाञ्च क्वचित् तत्तत्संख्यापूरणवाचकतापि "दुग्माग्नी हतभूतानि चक्षुनी वसुरन्ध्रयोः" इतौ दुग्मादिभिः तत्संख्यापूरणद्वितीयादीनां बोधनात्।

१ तत्रादौ एकत्वबोधकाः। कवि०क०। ब्रह्म च: "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति" श्रुतेरेकत्वात्तथात्वम् विरञ्चिवाचिब्रह्मणोप्येकमहासर्गे एकत्वात्तथा "चन्द्रेन्द्र" इति पाठे भूमिचन्द्रयोरेकत्वात्तथा। इन्द्रहस्तिन ऐरावतस्य तदश्वस्योच्चैःश्रवसश्चैकत्वात् तथा। गणेशदन्तस्य शुक्रनेत्रस्य चैकत्वात् तथा एवं काकनेत्रस्यापि। भा०च०उक्ताः। स्वप्रकाशस्य अन्यप्रकाशकस्य सूर्यस्याग्नेश्च यमस्य सर्वनियन्तुरीश्वरस्य, इन्द्रपदाभिधेयस्य तथा "इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते इति" श्रुतेरीश्वरस्येन्द्रपदवाच्यत्वात्।

रूपम् वैशेषिकमतसिद्धचतुर्विंशतिगुणेषु आद्यत्वात् तथा। "भजेच्छिदोऽंशैरथ तैर्विमिश्रै रूपं भजेत् स्यात् परिपूर्त्तिकालः" लीला०। अश्विनी तस्याः ताराणामाद्यत्वात् अभेदात्तद्विपाश्विशब्दोऽपि। तस्य स्वपरत्वे द्वित्वबोधकतेति भेदः। उक्था तस्याः एकाक्षरपादकत्वात् प्रधानवाची प्रकृतिशब्दस्तथा "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्" इत्यादिश्रुतेस्तदर्थस्यैकत्वात्।

२ द्वित्वबोधकाः। कवि०क० उक्ताः। चान्द्रमासघटकयोः पक्षिच्छदरूपयोर्वा पक्षयोः, नदीकूलयोः, असिधारयोः, कुमकरूपयोर्दाशरथिपुत्रयोश्च तथा। शा० ति० उक्ताः। हंस इति वर्णौ जीवपरमरूपौ परात्मानौ शब्दार्थौ दिनरात्री स्त्रीपुरुषौ, परस्परविरोधिगुणरूपाः शीतोष्णसुखदुःखादयश्च तथा। भा०च० उक्ताः। इन्द्राग्नी सत्यजीवौ नारदपर्वतौ अश्विनौ रथचक्रे च तथा। एवम् भरणी ताराश्च तस्याद्वितीयत्वात् तदभेदात् तद्धर्मायभोऽपि। यमशब्दस्य शमयितृत्वेश्वरपरत्वे एकत्वस्य, यमजपरत्वे द्वित्वस्य योगाक्य-

मोदादीन् गणाधिपान्। कौणानूर्मीन् रसान् शक्तीर्डाकिन्याद्याः षडध्वनः। यन्त्रं षड्गुणितं शक्तेः षडाधारानजीजनत्। षड्विधं यज्जगत्यस्मिन् सर्वन्तु परमेश्वरीद्दं। सप्तधा गुणिता भिन्ना शङ्कराद्दं शरीरिणी। सप्तार्णं त्रिपुरामन्त्रं सप्तवर्णं विनायकम्। सप्तकं व्याहृतीनां सा सप्तवर्णं सुदर्शनम्। लोकानद्रीन् स्वरान् धातून् मुनीन् द्वीपान् ग्रहानपि। समिधः सप्त संख्याताः सप्तजिह्वा हविर्भुजः। अन्यत् सप्तविधं यद्यत्तदस्याः समजायत७। अष्टधा गुणिता शक्तिः शैवमष्टाक्षरद्वयम्। गन्धाष्टकं शुभं देवीदेवानां हृदयङ्गमम्। ब्राह्म्याद्याभैरवान् सर्वान् मूर्त्तीरीशोर्वसूनपि। अष्टपीठं महादेव्या अष्टाष्टकसमन्वितम्। अष्टौ सा प्रकृतीर्विप्रान् वक्रतुण्डादिकान् क्रमात्। अणिमादिगुणान्नागान् शम्भोर्मूर्त्तीर्भवादिकान्। अष्टात्मकं जगत्यन्यत् सर्वं वितनुते तदा ८। गुणिता नवधा भिन्ना सूते मन्त्रं नवात्मकम्। नवकं शक्तितत्त्वानां तत्त्वरूपा महेश्वरी। नवकं पीठशक्तीनां शृङ्गारादीन् रसानपि। माणिक्यादीनि रत्नानि नवरागयुतानि सा। नवकं प्राकृतीनां मण्डलं नवकं शुभम्। यद्यन्नवात्मकं लोके सर्वमस्यास्तदुद्गत ९। दशधा गुणिता शम्भोर्भामिनी भद्रःखहा। दशकं शक्तितत्त्वानां तत्त्वरूपा महेश्वरी। नाडीनां दशकं विष्णोरवतारान् दश क्रमात्। दशकं लोकपालानां यद्यन्यत्कल्पयत्यसौ१०। एकादश क्रमात् संविद् गुणिता सा जगन्मयी। रुद्रैकादशनामाद्या शक्तेरेकादशाक्षरम्११। समुद्धरति सर्वात्मा गुणिता द्वादश क्रमात्। राशीन् मासान् हरेर्मूर्त्तीर्यन्त्रं सा द्वादशात्मकम्। अन्यदेतादृशं सर्वं यत् तदस्याव्यजायत"।

अत्र च यो यः पदार्थः यद्यत्संख्यान्विततया उत्पन्नः सतःस्वगतसंख्यातत्संख्यासूचकः भवति च निर्दर्शित पदार्थानां तत्तत्संख्यायुक्ततया लोकशास्त्रप्रसिद्धिः इत्यतस्तत्तच्छब्दानां तत्तत्संख्यापरकत्वम्। तथा चैकविधसंख्यान्वितप्रकृतिकार्यत्वेन तत्संख्याबोधकत्वम्। अन्येऽपि केचित् संख्याविशेषसूचकाः भा० व० १३४ अ० दर्शिता यथा। "बन्दुवाच। एक एवाग्निर्बहुधा समिध्यते एकः सूर्य्यः सर्व्वमिदं विभाति। एको वीरो देवराजोऽरिहन्ता यमः पितृणामीश्वरश्चैक एव१। अष्टावक्र उवाच। द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ द्वौ देवर्षी नारदपर्व्वतौ च। द्वावश्विनौ द्वे रथस्यापि चक्रे भार्य्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा२। बन्दुवाच। त्रिः सूयते कर्म्मणा वै प्रजेयं त्रयो युक्ता वाजपेयं वहन्ति। अध्वर्य्यवस्त्रिसवनानि तन्वते त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतींषि चाहुः३। अष्टावक्र उवाच। चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं चत्वारो वर्णा यज्ञमिमं वहन्ति। दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टयञ्च चतुष्पदा गौरपि शश्वदुक्ता४। बन्दुवाच। पञ्चाग्नयः पञ्चपदा च पङ्क्तिर्यज्ञाः पञ्चैवाप्यथ पञ्चेन्द्रियाणि। दृष्टा वेदे पञ्चचूडाप्सराश्च लोके ख्यातं पञ्चनदञ्च पुण्यम्५। अष्टावक्र उवाच। षडाधाने दक्षिणामाहुरेके षड् वै चेमे ऋतवः कालचक्रम्। षडिन्द्रियाण्युत षट् कृत्तिकाश्च षट् साद्यस्काः सर्व्ववेदेषु दृष्टाः६। बन्दुवाच सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः सप्त छन्दांसि क्रतुमेकं वहन्ति। सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा७। अष्टावक्र उवाच। अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति तथाष्टपादः शरभः सिंहघाती। अष्टौ वसून् शुश्रुम देवतासु यूपश्चाष्टाश्रिर्विहितः सर्व्वयज्ञे८। बन्दुवाच। नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितॄणां तथा प्राहुर्नवयोगं विसर्गम्। नवाक्षरा बृहती संप्रदिष्टा नवाङ्कयोगो गणनामेति शश्वत्९। अष्टावक्र उवाच। दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि। दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो दशैरका दश दाशा दशार्हाः१०। बन्दुवाच। एकादशैकादशिनः पशूनामेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः। एकादश प्राणभृतां विकारा एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः११। अष्टावक्र उवाच। संवत्सरं द्वादशमासमाहुर्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि। द्वादशाहः प्राकृतयज्ञ उक्तो द्वादशादित्यान् कथयन्तीह धीराः१२। बन्दुवाच। त्रयोदशी तिथिरुक्ता प्रशस्ता त्रयोदशद्वीपवती मही च। लोमश उवाच। एतावदुक्त्वा विरराम बन्दी श्लोकस्यार्द्धं व्याजहाराष्टावक्रः। अष्टावक्र उवाच। त्रयोदशाहानि ससार केशी त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः" १३ अत्र नीलकण्ठोक्तदिशाव्याख्या यथा एकोऽग्निः सूर्य्यो वा इतराप्रकाश्योऽन्यप्रकाशकश्च। एवं देवानामिन्द्रियाणां राजा प्रधानभूतः अरिहन्ता पराभिभूततत्त्वान्तराभिभावकः। यमः सर्वेन्द्रियाणां नियन्ता पितॄणां विषयोपहारद्वारा पालयितॄणामिन्द्रियाणाम् ईश्वरो भोक्ता कर्त्ता प्रधानभूत एक एव १। सखायौ सयुजौ जीवेश्वरौ वा। २ पुण्येन देवस्थावरमनुष्यरूपं, पापेन नारकस्थावरतिर्य्यग्यो-

रत्वे चटत्वस्य बोधकतेति भेदः । प्रेतराजपरकालशब्द-
स्यापि तथात्वम् । तस्य समयपरत्वे त्रित्वस्य, पितृपरत्वे
श्राद्धाधिपत्वात् षट्कस्येति भेदः । अश्वकुरवा ह्यश्वपा-
दत्वात्तथा । शकटाङ्गभेदार्थकयुगशब्दस्तथा तस्य शकटादौ
द्वित्वसंख्यकतयैव योजनात् । एवं हस्त्यादिकयुगशब्दोऽपि ।
अयनशब्दोऽपि तथा वर्षे तदर्थयोर्द्वयोरेव घटकत्वात् ।
पर्वसन्धिः चान्द्रमासे तयोर्द्वित्वात् । शब्दः ध्वन्यात्मक-
वर्णात्मकरूपः, अदृष्टम् पुण्यापुण्यरूपम्, शब्दशक्तिः
अभिधालक्षणारूपा, बुद्धिः अनुभवस्मृतिरूपा, गन्धः
सुरभिदुर्गन्धरूपः, ध्वनिधर्मः तारत्वमन्द्रत्वात्मकः, स्पर्शः
उष्णानुष्णात्मकः, मृदुत्वकाठिन्यात्मको वा, अभावः, संस-
र्गाभावभेदात्मकश्च द्वित्वस्य बोधकः । सामान्यं व्याप्य-
व्यापकात्मकम्, क्रिया सिद्धसाध्यात्मिका वेदान्तिमते पदा-
र्थः चिज्जडरूपः दृग्दृश्यरूपो वा आर्हतमते जीवाजीव-
रूपो वा न्यायमते भावाभावरूपो वा, परिमाणम्
वेदान्तिमते अणुत्वमहत्त्वरूपं च द्वित्वात्तथा । वैशेषिकमते
तु अणुमहत्त्वह्रस्वत्वदीर्घत्वरूपं चतुष्कात् चतुष्कस्य
तथेति भेदः । पदम् सुबन्ततिङन्तरूपत्वात्, धात्वर्थः
फलव्यापाररूपत्वात् तथा । प्रयोजनं गौणमुख्यरूपत्वा-
त्तथा । न्यायमते व्याप्तिः अन्वयव्यतिरेकरूपत्वात्तथा ।

वेदान्तादिमते व्यतिरेकव्याप्तेरभावात् तस्याः एक-
त्वादेकत्वस्येति भेदः । संयोगः कर्मजसंयोगजात्मकः,
विभागः कर्मजविभागजात्मकश्च द्वित्वात् तथा । नाटक-
प्रस्ताव्यवस्तु आधिकारिकप्रासङ्गिकरूपं द्वित्वात् तथा ।
काव्यम् दृश्यश्राव्यरूपं द्वित्वात् तथा मतान्तरभेदपरत्वे
ध्वन्यादिपरत्वात् त्रित्वस्येति भेदः । गुरुत्ववद्द्रव्यम् रस-
वद्द्रव्यञ्च क्षितिजलात्मकत्वात्तथा । नैमित्तिकद्रववद्द्रव्यं
क्षितितेजोरूपत्वात्तथा । समाधिः सविकल्पनिर्विकल्पा-
त्मकः सबीजनिर्बीजात्मकः संप्रज्ञातासंप्रज्ञातात्मको वा
द्वित्वात्तथा । समापत्तिः सविचारनिर्विचारात्मिका
द्वित्वात् तथा । परमुक्तिर्विदेहकैवल्यात्मिका द्वित्वा-
त्तथा । सालोक्यादिपरत्वे चतुष्कस्येति भेदः । समाधि-
प्रज्ञा ज्योतिष्मत्यृतम्भरात्मिका द्वित्वात्तथा । कर्मकारकं
मुख्यगौणात्मकं द्वित्वात्तथा । कर्तृकारकं स्वतन्त्रप्रयो-
जकरूपं, सम्प्रदानकारकं प्रेरकानुमन्तृरूपञ्च द्वित्वात्तथा ।
प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकात्मकतया द्वित्वात् तथा मतान्तरप्र-
त्यक्षपरत्वे षट्त्वस्येति भेदः । ध्यानं सविकल्पकनिर्वि-
कल्पकात्मकं तथा । अनुमानं स्वार्थपरार्थात्मकं अनु-
मानकत्वं तच्च सगुणनिर्गुणविषयरूपं तथा । ब्रह्म सगुणनिर्गुण-
रूपम्, जीववादः एकानेकविषयात्मकः वेदान्तिमते ज्ञानं
वृत्तिरूपस्वरूपावच्छिन्नचैतन्यात्मकम् जीवभेदकः अवच्छेद
प्रतिबिम्बरूपश्च द्वित्वात् तथा । कर्म शुक्लकृष्णात्म पु-
ण्यापुण्यसाधनम् विहितनिषिद्धरूपं, धर्मः प्रवृत्ति
निवृत्तिलक्षणः वेदमेयं सिद्धसाध्यरूपं, प्रधानःपरि-
मद्विषरूपः, वेदान्तिमते अविद्या कार्यकारणरूपा
तूलाविद्यामूलाविद्यात्मिका द्वित्वात्तथा । कान्तिः
विष्णुशिवकान्तिरूपत्वात् तथा । आगमरूपप्रमाणशब्दः
दृष्टादृष्टार्थकत्वात्तथा उदाहरणं साधर्म्यवैधर्म्यकृतम्, शृङ्गारः
विप्रलम्भसंभोगात्मकः, मानश्च प्रणयेर्ष्याजातः द्वित्वात्तथा

३ त्रित्वबोधकाः कवि० क० उक्ताः । कालः भूत-
भविष्यद्वर्तमानरूपत्वात्, अग्निः दक्षिणाग्निगार्हपत्याह-
वनीयरूपत्वात्, लोकः स्वर्गमर्त्यपातालरूपत्वात्, ग-
ङ्गायाश्च त्रिलोकस्थत्वात्, शिवनेत्रम् सूर्येन्दुवह्निरूप-
त्वात्, गुणः सत्त्वरजस्तमोरूपत्वात् तथा । नीतिशास्त्रप्र-
सिद्धगुणपरत्वे षट्कस्य, द्रव्यधर्मभेदपरत्वे चतुर्विंशति
त्वस्य बोधकतेति भेदः । वलीरेखा, कालिदासकृतकाव्यं कुमा-
ररघुसंमेघदूतरूपत्वात्, त्रिशूलशिखा, देहोदराधःस्थल-
स्थितमांसरूपवलिश्च त्रित्वात् तथा । प्रातर्मध्यसायाह्नरूप
सन्ध्यानां, त्रिपुरासुरस्वर्गादिस्थपुराणां, भारतिचिन्तन-
भेदात्मकज्योतिषोक्तपुष्करदोषाणाम्, परशुरामदाशरथि-
बलभद्रात्मकरामाणां, त्रिलोकव्यापिवामनरूपविष्णुपदानां,
बाल्ययौवनजरारूपवयसाञ्च त्रित्वात् तथा । वा०
ति० उक्ताः । सूर्येन्दुवह्निरूपधाम्नाम्, ऋग्यजुःसामरूप-
त्रय्यात्मकवेदानां त्रित्वात् तथात्वम् । अथर्ववेदसहितत्र-
यीपरत्वे तु चतुष्टयस्य बोधकतेति भेदः । प्रणववर्णानाम्
अकारोकारमकाररूपाणाम्, उदात्तानुदात्तस्वरितरूपस्व-
राणाञ्च त्रित्वात् तथा । स्वरस्य षड्जादिपरत्वे सप्त-
कस्य अलङ्कारपरत्वे षोडशत्वस्येति भेदः । देवीनां
गायत्रीसावित्रीसरस्वतीरूपाणां, ब्रह्मविष्णुशिवरूपेश्वर-
मूर्त्तीनाञ्च त्रित्वात् तथा । कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यरूपा
याजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपा वा आजीविकात्मिका वृत्ति-
स्तथा मनोवृत्तिपरत्वे चतुष्कस्य, प्रमाणादिवृत्तिपरत्वे
पञ्चकस्य, शब्दनिष्ठबोधनार्थशक्तिरूपवृत्तिपरत्वे आल-
ङ्कारिकमते त्रित्वस्य, अन्यमते द्वित्वस्य, वाचक-
शब्दभेदपरत्वे रूढितादिपञ्चत्वस्येति भेदः । ज्योतिषोक्ता
ग्रामारूपा, ज्ञानेच्छाक्रियारूपा वा प्रभावोत्साह-

मन्त्रजारूपा वा शक्तिः तथा, नाडी इडापिङ्गला-सुषुम्णात्मकप्रधाननाडीरूपा तथा। गान्धार्य्यादिनाडीपरत्वे सप्तत्वस्य, दण्डपरत्वे तस्याः षष्टिपलात्मकत्वात् दिवसे षष्टिसंख्यकत्वाच्च षष्टित्वस्येति भेदः। भा०द०उक्ताः। प्रजा देवतिर्य्यग्मनुष्यरूपा, त्रयीभेदात् द्विजभेदाच्च वा-जपेयादिकर्म्म च तथा। प्रातर्मध्यमायाह्नकर्त्तव्यानि सव-नानि, ज्योतिः त्रिविधप्राणतैजसरूपम् तथा। एवम् कटु शुण्ठीपिप्पलीमरिचरूपतया, फलम् हरीतक्यामलकीवय-स्थारूपतया, दोषः वातपित्तकफरूपतया रागद्वेषमोहरूप-तया वा तथा। कृत्तिका तस्या राशिचक्रे तृतीयत्वात्, अभे-दोपचारात् तदधिप वह्निरपि। तदुपटकतारापरत्वे तु षट्कस्य बोधिका इति भेदः। मध्या त्रिस्वरपादत्वात् तथा शब्दवृत्तिः शक्तिलक्षणाव्यञ्जनारूपा तथा इत्यालङ्कारिकाः अन्यमते द्वित्वस्येत्युक्तम्। कारणम् समवाय्यसमवायि-निमित्तात्मकं त्रित्वात् तथा। फलावहहेतुः दैवपुरुष-कारकालात्मकः "दैवं पुरुषकारश्च काले फलति पार्थिव!। त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं फलवाहकम्" इत्युक्तेः त्रयाणां तथात्वात्तथा। "अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम्। विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवञ्चैवात्र पञ्चमम्" गीतोक्तत्वात् पञ्चत्वस्यापि। संस्कारः स्थितिस्था-पकवेगभावनात्मकस्त्रित्वात् तथा, गर्भाधानादिपरत्वे दश-त्वस्य चत्वारिंशत्त्वस्य वेति भेदः। संसर्गाभावः प्रागभाव-ध्वंसात्यन्ताभावात्मकत्वात्तथा। यत्नः प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवन-योनिरूपत्वात्तथा। दुःखम् आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदै-विकात्मकत्वात्तथा। त्यागकर्त्तृकरणकर्म्मज्ञानबुद्धिधृतिसु-खसुखादिकं गीतोक्तं प्रत्येकं सात्त्विकराजसतामसरूपतया त्रित्वात्तथा। अवस्था सांख्यमते आविर्भावतिरोभावाभि-व्यक्तिरूपा वेदान्तमते जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपा, अधिकारश्च गङ्गास्रोतोमण्डूकप्लुतसिंहावलोकनात्मकः त्रित्वात् तथा

असिद्धिः आश्रयासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धिस्वरूपासिद्धि-रूपत्वात् तथा, विरुद्धहेतुदोषः साधारणासाधारणा-नुपसंहारिरूपत्वात् तथा। न्यायमते "प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपातश्चेति च त्रिधा" इत्युक्तानां प्रकृत्यादीनां सार्थकशब्दानां त्रित्वात् तथा। वाचकशब्दः रूढयौगिकयोगरूढरूपतया त्रित्वात्तथा वाचकशब्दशक्तिः नैमित्तिकौपाधिकीपारिभाषिक्यात्मकतया त्रित्वात्तथा। लक्षणा जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थाजहदजहत्स्वार्थात्मिका त्रित्वात्, आलङ्कारिकमते षड्विधत्वस्येति भेदः। ग्रामः स्वरारोहावरोहक्रमात्मकः त्रित्वात्तथा "सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छनाश्चैकविंशतिः। तानाश्चैकोनपञ्चाशत् मात्रातिस्रो लयास्त्रयः। स्थानत्रयं यतीनाञ्च षडास्यानि रसा नव। रागाः षट्त्रिंशत्तु भाषाश्चत्वारिंशत्ततः (तान) स्मृताः" भरतोक्तेः द्रुतमध्यविलम्बितकालरूपा मात्रा, लयः उत्तममध्याधमसमानात्मकः, आदिमध्यान्त्यरूपयतिस्थानं, च त्रित्वात् तथा। विपद्दफलम् भूमिहिरण्यमित्रलाभा-त्मकं त्रित्वात् तथा। काव्यं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याव्यङ्ग्या-त्मकमुत्तममध्यमाधमात्मकं त्रित्वात् तथा। देहः कारण-स्थूलसूक्ष्मात्मकः त्रित्वात् तथा। मूर्त्तभेदः देहेन्द्रियवि-षयात्मकस्तथा। सर्गः सात्त्विकराजसतामसात्मकस्तथा। मुख्यसिद्धिः दुःखत्रयाभिघातात्मिका प्रमोदमुदितमो-दमानाभिधेया त्रित्वात् तथा। विद्याङ्कुरः विपर्य्ययाशक्तितुष्टिरूपत्रित्वात् तथा। कर्मविपाकः जात्या-युर्भोगात्मकत्रित्वात् तथा। अतीन्द्रियगुणः गुरुत्वा-दृष्टभावनात्मकः त्रित्वात् तथा। कर्मजगुणः वेग-संयोगविभागात्मकत्रित्वात्तथा। लिङ्गभेदः शब्द-भेदश्च सहजप्राकृतकृत्रिमात्मकत्रित्वात्तथा। संसृतिमार्गः देवयानपितृयानयमयानात्मकः त्रित्वात्तथा। वि-ष्णुपदम् तस्य प्रत्येकपदत्वे त्रित्वात् तथा। वेदान्तिमते सत्ता पारमार्थिकीव्यावहारिकीप्रातिभासिकीरूपा त्रि-त्वात्तथा। क्रोतः ज्ञातृधर्मिधर्म्यरूपं त्रित्वात्तथा। ईप्सिततमकर्म्म निर्वर्त्त्यविकार्य्यप्राप्यात्मकं त्रित्वात्तथा। आधारकारकम् औपश्लेषिकाभिव्यापकवैषयिकात्मकं त्रि-त्वात् तथा। अपादानकारकम् निर्द्दिष्टविषयोपात्त-विषयापेक्षितक्रियात्मकं त्रित्वात्तथा। व्यापारः कायिक-वाचिकमानसात्मकस्तथा। ऋणं देवर्षिपितृसम्बन्धिरूपं तथा। अलौकिकसन्निकर्षः सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणा-योगजात्मकत्रित्वात्तथा। काव्यगुणः माधुर्य्यौजःप्रसा-दात्मकः त्रित्वात्तथा। श्लेषौदार्य्यादीनामोजस्यन्तर्भावात् त्रित्वम् सा० द०। नायिका स्वकीयापरकीयासाधारण-स्त्र्यात्मिका, मुग्धा मध्या प्रगल्भात्मिका वा तथा तासा-मेकैकस्या उभयधर्मत्वे नवत्वस्य अवस्थाभेदात् बहुत्वस्येति भेदः। अनुमितिलिङ्गं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टात्मकं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिरूपं वा त्रित्वात्तथा छलं वाक्सामान्योपचारछलात्मकं त्रित्वात्तथा।

४ चतुष्कबोधकाः कवि० क० उक्ताः। वेदः ऋग्यजुःसा-माथर्व्वात्मकः, चतुर्ब्रह्मणो मुखानि, पूर्व्वापरदक्षिणो-

न्तरमुद्रत्व· चतुष्टात् तथा । करणमुद्रादिपरत्वे मुद्रात्व-बोधक इति भेदः । चतुर्भुजविष्णुबाहुमन्त्रोऽपि तथा । स्वर्गदूर्भिनामैरावतादीनां चतुर्दन्तानामुत्तरं दन्तमद्ध-त्वमा । कृच्छ्रचरणपादात्मकप्रायश्चित्तम्. उपायः साम-दानभेददण्डरूपः. दिनरात्रयोश्चतुर्णां महत्त्वयामयञ्च तथा । युगं सत्यत्रेताद्वापररूपं तथा शकटाङ्गविशेषपरत्वे द्वित्वपरत्वे च द्वित्वबोधकमिति । आश्रमः ब्रह्मचर्यगा-र्हस्थ्यवानप्रस्थसंन्यासरूपस्तथा । शा० ति० उक्ताः । तत्त्वम् आत्मविद्याशिवतत्त्वरूपम् प्रधानादितत्त्वपरत्वे चतुर्विंशतिसंख्याबोधकमिति भेदः । मनोवृत्तिः संशयनि-श्चयगर्वाभिमानरूपा तथा । वाग्वृत्तिः परापश्यन्तीम-ध्यमावैखरीरूपा तथा । अर्थबोधनशक्तिविशेषपरत्वे द्वित्वस्य त्रित्वस्य वा मतभेदेन बोधिकेति भेदः । भावः वेदान्तिमते जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयरूपस्तथा । सांख्यमते तु धर्माद्य-ष्टपरत्वेनाष्टत्वबोधकः शैवमते षट्त्वस्येति भेदः । महा-विष्णुमूर्त्तिः वासुदेवानिरुद्धसंकर्षणप्रद्युम्नरूपा तथा । महा-दिक्चतुष्टयविन्यासभेदकृता तन्मूर्त्तिस्तु चतुर्विंशतित्वस्य बोधिकेति भेदः । गणेशः "गणाधिपं गणेशानं हस्तीयं गणनायकम् । गणाक्रीडं पीतगौररक्तनीलरुचः क्रमात्" शा० ति० १२प० उक्तपीतादिवर्णयुक्तगणाधिपादिरूप-स्तथा । आत्मादि आत्मान्तरात्मज्ञानात्मपरात्मरूप-स्तथा । पीठशक्तिः उड्डियानजालन्धरपूर्णगिरिकामार्षकः तथा । धर्मादि धर्मज्ञानैश्वर्यवैराग्यरूपम् अधर्मादि तथा । अधर्माज्ञानानैश्वर्यावैराग्यरूपञ्च तथा सांख्यमते धर्मादि-अष्टत्वस्य बोधकमिति भेदः । वर्गयोगजः दमकादि-रूपः, दिशः प्राच्यवाचीपश्चिमोत्तररूपा तथा । कोणान्तर-दिक्परत्वे अष्टत्वस्य दशत्वस्य वा बोधिका इति भेदः । ज्योतिःविद्यागतसूत्रात्मान्तर्यामिरूपम् । एवमन्येऽपि यथा रोहिणी राशिचक्रे तत्पादरूपत्वात् तद्भेदात् तदधिप-ब्रह्माऽपि तथा । प्रतिष्ठा तत्पादचतुरक्षरपादकत्वात् तथा । सत्ययुगार्थककृतशब्दः "चतुस्त्रिद्व्येककृतं युगम्" सू० सि० उक्तेः "अष्टाङ्गप्रमाणद्वादशसहस्रदशांशस्य चतुर्गुणरू-पत्वात्तस्य तथात्वम् । सार्थकशब्दः नामाख्यातनिपातोपस-र्गात्मकत्वात्, पुरुषार्थश्च धर्मार्थकाममोक्षरूपत्वात् तथा । नायकः धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्तात्मकत्वात् दक्षिणधृष्टानुकूलशठात्मकत्वाद्वा तथा तेषां प्रत्येक-मुभयधर्मत्वे षोडशभेदत्वात् षोडशत्वस्येति भेदः । काव्यरीतिः वैदर्भीगौडीपाञ्चालीलाटिकात्मिका चतुष्ट-त्वात्तथा । प्रलयः नित्यनैमित्तिकप्राकृतात्यन्तिकात्मकत्वात् तथा भगवद्भक्तः "चतुर्विधा भजन्ते माम्" इत्युपक्रम्य "आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ!" इति गीतोक्तेः चतुष्कत्वात् तथा । अभिनयः आङ्गिकवाचिकाहार्य्य-सात्त्विकात्मकः चतुष्कत्वात् तथा । नायकादिव्यापार-विशेषात्मकवृत्तिः कौशिकीसात्वत्यारभटीभारतीरूपा चतुष्कत्वात्तथा । कौशिक्यङ्गम् 'नर्म च नर्मस्फुञ्जो नर्मस्फोटश्च नर्मगर्भश्च" इत्युक्तनर्मादिरूपं तथा । सात्वत्यङ्गम् । "उत्थापकोऽथ संघात्यः संलापः परिवर्त्तकः । विशेषा इति चत्वारः सात्वत्याः परिकीर्त्तिता" इत्यु-क्तोत्थापकादिरूपस्तथा । आरभट्यङ्गम् "वस्तूत्थापनसंफेटौ संक्षिप्तिरवपातनम् । इति भेदास्तु चत्वार आरभट्याः प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तवस्तूत्थापनादिरूपं तथा । अनेका-श्रितगुणः संयोगविभागद्वित्वादिसंख्यापृथक्त्वरूपः चतुष्टात्तथा । आध्यात्मिकतुष्टिः "आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः" सा० का० उक्तप्रकृत्यादि-रूपा चतुष्टात्तथा । चित्तपरिकर्मार्थभावना मैत्रीकरुणा-मुदितोपेक्षात्मिका चतुष्टात्तथा । समाधिविघ्नः लयविक्षेप-कषायरसास्वादात्मकः चतुष्कत्वात्तथा । संन्यासी कुटीचक-बहूदकहंसपरमहंसात्मकस्तथा । अनुबन्धः विषयप्रयो-जनसम्बन्धाधिकारिरूपस्तथा । ब्रह्मविविदिषासाधनम् इहामुत्रार्थफलभोगविरागनित्यानित्यवस्तुविवेकशमादि-षट्कमुमुक्षारूपं तथा । कल्पितकर्मकारकम् । औदासीन्य-प्राप्तिसिद्धिकल्पितान्यपूर्वकरूपं तथा । बीजम् एकानेक-वर्णसमीकरणमध्यमाहरणभावितात्मकं तथा । सङ्केतविषयः जातिद्रव्यगुणक्रियारूपस्तथा । द्रव्यारम्भकः स्पर्शवद्द्रव्यञ्च क्षितिजलतेजोवायुरूपत्वात्तथा । अपरमुक्तिः सालोक्य-सायुज्यसार्ष्टिसारूप्यात्मिका तथा । कार्योत्पत्तिप्रकारः असतः सदुत्पत्तिः सतोऽसदुत्पत्तिः सतो विवर्त्तः सतः सदुत्पत्तिश्चेति चतूरूपत्वात् तथा । वृद्धिः कायिकाका-लिकाकारिताचक्रवृद्धिरूपा तथा । सिद्धान्तः सर्वतन्त्र-प्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिरूपः चतुष्टात्तथा । बलोत्पत्तौ आभ्यन्तरप्रयत्नः स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृता-त्मकचतुष्कत्वात्तथा । विप्रलम्भः पूर्वरागमानप्रवास-करुणात्मकः चतुष्कत्वात्तथा ।

५ पञ्चत्वबोधकाः । कवि०क० युधिष्ठिरभीमार्जुननकुलसहदेवा-नाम् पाण्डुपुत्राणां, पञ्चाननशिवमुखानां, श्रोत्रत्वग्नेत्र-रसनघ्राणात्मकानां ज्ञानेन्द्रियाणाम्, वाक्पाणि-

पादपायूपस्थरूपाणां कर्मेन्द्रियाणां वा, सन्तान-कल्पद्रुममन्दारपारिजातहरिचन्दनानां देववृक्षाणां, म-न्त्राम्नायादिवेदपदार्थानां यज्ञानाम्, दक्षिणाग्निगार्ह-पत्याहवनीयान्वाहार्यपचनावसथ्यानां वह्नीनां, ब्रह्महत्या-सुरापाणब्राह्मणस्वापहरणसुवर्णहरणगुर्वङ्गनागमनतत्संसर्ग-जानां पातकानाम्, क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमरूपाणां भूतानां, कुमाररघुवंशमाघकिरातनैषधाख्यानां महा-काव्यानां, होमस्वाध्यायपाठपितृतर्पणातिथिपूजन-वैश्वदेवबलिरूपाणां गृहस्थकर्त्तव्यानां स्मार्त्तानाम्, अग्निहोत्रादीनां श्रौ० क० प्रागदर्शितानां श्रौतानां वा यज्ञानां, सर्गप्रलयमन्वन्तरराजवंशतच्चरितरूपाणां पुराणलक्षणानाम्, प्राणापानसमानोदानव्यानरूपाणां देहस्थवायूनाम्, उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनात्मि-कानां क्रियाणां, ज्ञानेन्द्रियविषयाणां शब्दस्पर्शरूप-रसगन्धात्मकानां, कर्मेन्द्रियविषयाणां वचनादानगमनविस-र्गानन्दात्मकानां वा पञ्चत्वात् तथा। सा०ति० उक्ताः। नीलकहीरकपद्मरागप्रवालमौक्तिकरूपाणां स्थाप्यदे-देवानां रत्नानां पञ्चत्वस्य बोधकता वास्तुभूमावारोप्यर-त्नानां कालिदासादिकवीनाञ्च नवत्वात् तत्परत्वे नवत्वस्य बोधकतापि वक्ष्यते। श्वेतगौररक्तहरितश्यामरूपाणां वर्ण-विशेषाणाम् पञ्चत्वात् तथा पाटलादिवर्णानां मिश्रणेनैव जातत्वात् न पृथग्वर्णता, वर्णशब्दस्य ब्राह्मणादि-जातिपरत्वे चतुष्कस्य, अक्षरपरत्वे तन्त्रमते पञ्चाशल्लिपि-भिर्विभक्तत्वादुक्तेः पञ्चाशत्त्वस्य, शिक्षामते "त्रिषष्टिश्च-तुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः" इत्युक्तसंख्याबोधकत्वमिति भेदः। तत्पुरुषाघोरसद्योजातवामदेवेशानरूपाणां शिव-मूर्त्तीनाम्, "सम्मोहनस्तापनश्च शोषणः स्तम्भनस्तथा। उन्मादनश्च कामस्य बाणाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तानां कामबाणानाम् "निवृत्तिः सुप्रतिष्ठा स्यात् विद्या शान्ति-रनन्तरम्। शान्त्यतीता कलाः पञ्च विज्ञेयाः" इति उक्तानां कलाविशेषाणाम्, ईशानमनोभवतत्पुरुषमकरध्व-जाघोरकुमारतेजोवामदेवकन्दर्पसद्योजातकामदेवात्मका-नाम् तन्त्रे उक्तानां कामदेवभेदानां च पञ्चत्वात्तथा। तत्पुरुषादिमन्त्ररूपाणां ब्रह्मणाञ्च पञ्चत्वात् तथा। भा०व०उक्ताः। प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतिनिद्रारूपाणां वृत्तीनाम्, इन्द्रियवृत्तिरूपाणां स्रोतसाम्, "किरणा धूतपापा च पुण्यतोया सरस्वती। गङ्गा च यमुना चैव पञ्च नद्यः प्रकीर्त्तिताः" काशी० उक्तानां नदीनां वा पञ्चत्वात्तथा। ध्वनिः तन्त्रीतालझर्झरकांस्यनादात्मधातुरूपा, पल्लवः "आम्राश्वत्थवटप्लक्षयज्ञोडुम्बरपल्लवाः। पञ्च-पल्लवमित्युक्तम्" इत्युक्तानां पल्लवानां पञ्चत्वात्तथा। मूलम् "बिल्वश्योनाकगाम्भारीपाटलागणिकारिका। पञ्चमूलमिति ख्यातम्" इत्युक्तबिल्वादिमूलानां पञ्चत्वात्तथा। कषायः "जम्ब्वाम्रबिल्वशाल्मलम् बकुलं बदरं तथा। कषायाः पञ्च विज्ञेयाः" इत्युक्तजम्ब्वादीनां कषायाणां पञ्चत्वात् तथा। कोषः वेदान्तोक्तानामन्नप्राणमनो-विज्ञानानन्दमयानां कोषाणां पञ्चत्वात्तथा। देहत्व-परत्वे षट्कबोधकतापि वक्ष्यते। गव्यम् "पञ्चगव्यं दधि क्षीरं घृतं गोमूत्रगोमयौ" इत्युक्तानां दध्यादीनां, पञ्चत्वात्तथा। तत्त्वम् "मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मुद्रा मैथु-नमेव च। पञ्चतत्त्वमिदं प्रोक्तम्" इत्युक्तमद्यादीनां पञ्च-त्वात् तथा। वल्कलम् "न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्क-लम्। पञ्चवल्कलमित्युक्तम्" इति न्यग्रोधादिवल्कलानां पञ्चत्वात् तथा। शस्यम् "धान्यं मुद्गास्तिलामाषा यवाः शिम्बि-कोऽपि वा। पञ्चशस्यमिति प्रोक्तम्" इत्युक्तानां धान्यादी-नां पञ्चत्वात्तथा। सुगन्धिः कर्पूरकक्कोललवङ्गपूगजा-तिफलरूपाणां सुगन्धिकानां पञ्चत्वात् तथा। छन्ना "पञ्च छन्ना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः। कण्डनी चोदकुम्भश्च" इत्युक्तचुल्ल्यादिरूपवध्यस्थानानां पञ्चत्वात् तथा। एकदेशाङ्गम् "त्वक् पत्रं कुसुमं मूलं फलञ्चैकस्य शाखिनः। एकतस्तत्तु पञ्चाङ्गम्" इत्युक्तानां एकस्य वृक्षस्य त्वगादीनां पञ्चत्वात् तथा। पुरश्चरणाङ्गम् "जपहोमौ तर्पणञ्चाभिषेको विप्रभोजनम्। पञ्चाङ्गोपासनं लोके पुरश्चरणमिष्यते" इत्युक्तानां जपादीनां पञ्चत्वाच्च तथा। अमृतम् "दुग्धं च शर्करा चैव घृतं दधि तथा मधु। पञ्चामृतमिदं प्रोक्तम्" इत्युक्तानां दुग्धादि-रूपाणाममृततुल्यस्वादूनां पञ्चत्वात्तथा। नाट्योक्तिः-स्वगतप्रकाशापवारितजनान्तिकाकाशगतात्मिका पञ्चत्वात् तथा। अनुमानः केवलान्वयव्यतिरेकानुमा-नात्मकः पञ्चत्वात् तथा। अनुलोहकम् "सुवर्णं रजतं ताम्रं रङ्गं नागं तथैव च। पञ्चलोहमिति प्रोक्तम्" इत्युक्तसुवर्णादिलोहानां पञ्चत्वात्तथा। मृगशिरा नक्षत्रः राशिचक्रे पञ्चमतारात्मकम्। अभेदोपचारात्त-द्विषयचन्द्रोऽपि तथा। सुप्रतिष्ठा नक्षत्रः पञ्चाक्षरपाद-त्वात्तथा। तर्कः आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्र-माणबाधितार्थकप्रसङ्गरूपतया पञ्चत्वात्तथा। काव्यांशस्था

आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमात्मिका पञ्चत्वात्तथा। नाटकाङ्गसन्धिः मुखप्रतिमुखगर्भविमर्शोपसंहृतिरूपः पञ्चत्वात्तथा। प्रस्तावना उद्‌घात्यककथोद्‌घातप्रयोगातिशयप्रवर्त्तकावलगितात्मिका पञ्चत्वात् तथा। प्रयोजनसिद्धिहेतुः बीजबिन्दुपताकाप्रकरीकार्य्यात्मा तथा। विपर्य्ययः अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशात्मकः तथा। अश्वगतिः "आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम्" इत्युक्तास्कन्दितादिलक्षणा तथा। गर्भस्थानुगामिधर्मः "आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च। पञ्चैतानि हि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः" इत्युक्तायुरादिलक्षणस्तथा। योगाङ्गासनं "पद्मासनं स्वस्तिकाख्यं भद्रं वज्रासने तथा। वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम्" शा॰ति॰ उक्तस्वस्तिकादीनां पञ्चत्वात्तथा। पूजाङ्गासनं तु आसनपञ्चके उक्तसंख्याबोधकमिति भेदः। हेत्वाभासः सव्यभिचारविरुद्धासिद्धसत्प्रतिपक्षबाधात्मकः तथा। न्यायावयवः, प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनात्मकः तथा। वेदान्तिमते तु त्रित्वमेवेति भेदः। कालगुणः दिग्गुणः मूर्त्तामूर्त्तसाधारणगुणश्च संयोगविभागपरत्वापरत्वपृथक्त्वात्मकः तथा। बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यगुणः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकस्तथा "दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्त्तिताः। विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च" इत्युक्तविज्ञानादिलक्षणः स्कन्धस्तथा। प्रातिपदिकार्थः विशेष्यविशेषणसंख्याकारकलिङ्गात्मकस्तथा। अधिकरणावयवः "विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्। निर्णयश्चेति सिद्धान्तः शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" इत्युक्तसंशयादिरूपस्तथा वर्णविभाजकोपाधिः "वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः। स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः" शिक्षोक्तेः उदात्तादिस्वरोच्चारणकालस्थानाभ्यन्तरबाह्यप्रयत्नानां पञ्चत्वात् तथा।

६ षट्संख्याबोधकाः कवि॰ क॰ उक्ताः। रसाङ्गकोषाणां, ऋतूर्म्मितर्कनेत्राणां, तर्काणां ज्ञानसाधनप्रमाणानां प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्थापत्त्यनुपलब्धिरूपाणाम्, विनियोगसाधनरूपाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यात्मकानां वा षट्कत्वात्तथात्वम्। आत्मादकत्वात्माधीनापाद्यशानरूपपरत्वे आत्माश्रयादिपञ्चविधप्रसङ्गरूपत्वात् पञ्चत्वस्य इति भेदः। अङ्गानां प्रसङ्गविषयवदद्वयमध्यरूपाणाम् प्रधानाङ्गानां, शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तज्योतिषच्छन्दोरूपाणां वेदाङ्गानां वा, न्यायवैशेषिकसांख्यपातञ्जलमीमांसावेदान्तात्मकानां तत्त्वज्ञानसाधनानां, दर्शनानाम् चक्रवर्त्तिनां चक्रावयवरूपाणाम् अराणां, कलौ शकप्रवर्त्तकानाम् "युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ धराधिनाथो विजयाभिनन्दनः। इमे तु नागार्जुनमेदिनीविभुर्बलिः क्रमात् षट् शककारकाः कलौ" ज्योतिर्वि॰ उक्तानां युधिष्ठिरादीनां सार्वभौमानां वा, षडाननकार्त्तिकेयमुखानां, सन्धिविग्रहयानासनद्वैधाश्रयरूपाणां गुणानाञ्च षट्त्वात्तथात्वम्। गुणशब्दस्य सत्त्वादिपरत्वे त्रित्वस्य, द्रव्यधर्मभेदपरत्वे चतुर्विंशतित्वस्येति भेदः। मधुरकटुकषायाम्लतिक्तलवणानां रसानां षट्कत्वात्तथा। शृङ्गारादिरसपरत्वे नवत्वस्य बोधकतेति भेदः। शा॰ति॰ उक्ताः। आमोदप्रमोदसुमुखदुर्मुखविघ्नविघ्नकर्त्तृरूपाणां गणेशानां, क्रमेणोक्तामोदादिप्रियाणां सिद्धिसमृद्धिकान्तिमदनावतीमदद्रवाद्राविणीरूपाणाम्, "स्नायुरस्थिमज्जशुक्राणि त्वङ्मांसरुधिराणि च। षाट्कौषिकमिदं प्रोक्तं सर्वदेहेषु देहिनामिति" तन्त्रोक्तानां स्नाय्वादीनां कोषाणाम्, बुभुक्षापिपासाशोकमोहजरामृत्युरूपाणामूर्म्मीणाम्, डाकिनीराकिणीलाकिनीकाकिनीशाकिनीहाकिनीरूपाणाम् षट्चक्राधिष्ठितानां शक्तीनाम्, "कलाध्वा चैव तत्त्वाध्वा भुवनाध्वेति च त्रयम्। वर्णाध्वा च पदाध्वा च मन्त्राध्वेत्यपरं त्रयम्" इत्युक्तानां कलाध्वादीनामध्वनाम्, मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धाज्ञारूपाणां देहस्थचक्रभेदरूपाणां डाकिन्यादिषट्शक्त्याधाराणां च षट्कत्वात्तथा। ऋतूनां वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरात्मकानां षट्त्वात्तथा भा॰व॰ उक्ताः। आधाने दक्षिणात्वेन विहितगवानां षट्त्वात्तथात्वम्। कृत्तिकाः तासां षट्तारात्मकत्वात् तथा नक्षत्रचक्रस्थतत्तारकापरत्वे त्रित्वस्येति भेदः। एकाहसाध्यानामेकाहकर्त्तव्यदीक्षोपसदुत्याङ्गकानां सद्यस्क्रियावतां "षट् सद्यस्क्राः" का॰श्रौ॰ १२,२,८, छ॰ उपकल्प १२,१२,२५, एतान्तेषु दर्शितानां सद्यस्क्रदीर्घव्याधिप्रशमादिकामकर्त्तव्यानुक्रीविश्वजिच्छिल्पस्यैकाहिकरूपाणाम् षट्त्वात् तथात्वम्। आर्द्रा राशिचक्रे तस्याः षष्ठत्वात् तथा तद्भेदात् तदधिपशिवकालादिरुद्रोऽपि तथा। गायत्री तस्याः षडक्षरपादत्वात्। भावविकाराणां जन्मसत्त्ववृद्धिविपरिणामापक्षयनाशरूपाणां यास्कोक्तानां षट्त्वात्तथा। भावपदार्थानां वैशेषिकसूत्रोक्तानां द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायात्मकानां षट्कत्वात्तथा। "ऐन्द्र-

र्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीच्यते" इत्युक्तभगस्य षट्संख्यायोगात्तथा। कारकाणामपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्म्मकर्तृरूपाणां षट्कत्वात्तथा "सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा। सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः" इत्युक्तानां, द्वन्द्वकर्मधारयद्विगुतत्पुरुषबहुव्रीह्यव्ययीभावात्मकानां वा समासानां षट्त्वात्तथा। सङ्गतिः प्रसङ्गोपोद्घातहेतुतावसरनिर्वाहकैककार्य्यत्वरूपा षट्कत्वस्य, शास्त्राध्यायपादसङ्गतिरूपा तु त्रित्वस्य, अधिकरणसङ्गतिरूपावान्तरसङ्गतिस्तु आक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिरूपा बहुत्वस्येति भेदः। अङ्गन्यासः शीर्षशिखामुखहृदयनेत्रकरतलतत्पृष्ठन्यासरूपतया षट्त्वस्य, अभिज्ञा दिव्यचक्षुःश्रोत्रपरचित्तज्ञानपूर्वनिवासानुस्मृतिज्ञानास्रवक्षयज्ञानविषयङ्गतिकायव्यूहादिसिद्धिरूपबौद्धधर्मभेदरूपा षट्त्वस्य, नृपसैन्यं मौलभृत्यसुहृच्छ्रेणीपराजितशत्रुसैन्याटविकात्मकम् षट्त्वात् तथा। सुरापानसमम् "ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः। गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्" इत्युक्तम् षट्त्वात् तथा। नारीदूषणानि "पानं दुर्ज्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम्। स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीणां दूषणानि षट्" काशी॰उक्तानि षट्त्वात्तदा। शास्त्रतात्पर्य्यनिर्णायकः "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वता फलम्। अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्य्यनिर्णये" इत्युक्तेः षट्त्वात् तथा। प्रीतिलक्षणम् "ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति। भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम्" इत्युक्तदानाद्यात्मकम् षट्कत्वात् तथा। श्रीरागवसन्तादिरागः षट्त्वात् तथा। पताकास्थानाङ्गफलम् "इष्टार्थरचनाश्चर्य्यलाभो वृत्तान्तविस्तरः। रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनं तथा। प्रकाशनं प्रकाश्यानामङ्गानां षड्विधम् फलम्" इत्युक्तेष्टार्थरचनादिरूपं षट्त्वात्तथा। रिपुः कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यात्मकः षट्त्वात्तथा जन्मलग्नात् षष्ठस्थाने चिन्तनीयत्वाद्वा तथा। विप्रकर्म्म यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहात्मकं षट्त्वात् तथा। अभिचारः मारणोच्चाटनविद्वेषणस्तम्भनमोहनवशीकरणात्मकः षट्त्वात् तथा। शमादिः शमदमोपरतितितिक्षाश्रद्धासमाधिरूपस्तथा। प्रत्यक्षम् घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनसात्मकं षट्त्वबोधकम् लौकिकप्रत्यक्षसन्निकर्षः इन्द्रियार्थसंयोगतत्संयुक्तसमवायतत्संयुक्तसमवेतसमवायसमवायसमवेतसमवायसंयुक्तविशेषणतात्मकः षट्कत्वात्तथा। आकाशगुणः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागशब्दात्मकः षट्त्वात्तथा। निमित्तासमवायिकारणतामात्रगुणः उष्णस्पर्शगुरुत्ववेगसंयोगविभागात्मकः षट्त्वात्तथा। सामभङ्गोपायः सामदानभेदनीत्युपेक्षारसान्तरात्मकः षट्कत्वात्तथा।

७ सप्तसंख्याबोधकाः। कवि॰क॰ उक्ताः। लोकः भूर्भुवःस्वर्महोजनतपःसत्यात्मक ऊर्द्ध्वस्थः, अतलवितलसुतलतलातलमहातलरसातलपातालात्मकः अधःस्थो वा, द्वीपः जम्बुशाकशाल्मलिकुशक्रौञ्चगोमेदपुष्करात्मकः, मुनिः वैवस्वतमन्वन्तरे वशिष्ठकश्यपात्रिविश्वामित्रजमदग्निगौतमभारद्वाजात्मकः स्वायम्भुवान्तरे मरीच्यत्रिपुलस्त्यपुलहक्रतुप्रचेतोवशिष्ठात्मको वा सप्तत्वात् तथा। सूर्य्यहयः तदश्वानां सप्तत्वात् तथा। समुद्रः लवणेक्षुसुराघृतदधिक्षीरस्वादूदकात्मकः, स्वराज्याङ्गम् स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलात्मकम्, धान्यम् यवगोधूमतिलमाषश्यामाककङ्गुसहात्मकं सप्तत्वात् तथा। वह्निजिह्वा कालीकरालीमनोजवासुलोहितासुधूम्रवर्णास्फुलिङ्गिनीविश्वधामात्मिका, अद्रिः महेन्द्रमलयसह्यशुक्तिमदृक्षविन्ध्यपारियात्रकुलपर्व्वतरूपात्मकः सप्तत्वात् तथा। शा॰ति॰ उक्ताः। सुदर्शनम् आवहविवहसुवहपरीवहसंवहव्याबाहपरावहसुदर्शनपवनात्मकम्, स्वरः निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवतपञ्चमात्मकः सप्तत्वात् तथा उदात्तादित्वे त्रित्वस्य, षड्जरूपत्वे षोडशत्वस्येति भेदः। ग्रहः रविचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रशनिरूपः सप्तत्वात् तथा। राहुकेत्वोर्ग्रहत्वमते तु नवत्वस्य, वसिष्ठपालभेदत्वे दशत्वस्य "दश ग्रहान् गृह्णातीति" श्रुतौ दशानामेव सोमपङ्ग्रहपात्राणां विधानात्। "अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः" इति श्रुतेः ज्ञानसाधनात्मत्वे पञ्चज्ञानेन्द्रियमनोबुद्ध्यहङ्कारात्मकाष्टविधार्थग्रहणहेतुत्वात् अष्टत्वबोधक इति भेदः। समिधाम् अर्कपलाशखदिरापामार्गपिप्पलोदुम्बरशमीरूपाणां, गौ॰क॰उक्तानां ग्राम्यपशूनां गवादीनां, अरण्यपशूनां महिषादीनां भूरादीनां व्याहृतीनाञ्च सप्तत्वात् तथा। भा॰व॰ उक्ताः मनोबुद्धिसहितज्ञानेन्द्रियपञ्चकात्मप्राणरूपः ऋषिः सप्तत्वात् तथा। मनोनुबन्धादिप्रायाणि सुखानि सप्तत्वात् तथा, लोकात्मनो तासां लोके सप्तत्वप्रसिद्धेस्तथा। छन्दः गायत्र्यादिजगत्यन्तवैदिकच्छन्दोरूपम् सप्तत्वात्तथा लौकिकच्छन्दःपरत्वे

वह्निं मतित्वश्चेति भेदः । सामभक्तिः ओंकारहिंकारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनरूपा सप्तत्वात् तथा । "लोकेषु सप्तविधं सामोपासीतेति" श्रुतौ साम्नां सप्तविधत्वोक्तेस्तथात्वम् । वैशेषिकमते पदार्थः द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावात्मकः सप्तत्वात् तथा । प्रकृतिविकृतिः महदहङ्कारपञ्चस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रात्मिका सप्तत्वात् तथा । पुनर्भुस्तसारादिवके सप्तमत्वात् तथा । अभेदात्तदधिपतिरादित्योऽपि । उष्णिक् तस्याः सप्ताक्षरपादत्वात् तथा । अण्डजकस्थानम् "अमृताद् बाह्यतोऽण्डं वै देभ्योऽण्डाच्च गर्भतः । बाह्योदयानामुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्त्तिता" इत्युक्तानां सप्तत्वात्तथा । तादृशोत्पत्तिस्थानकत्वेन अण्डजकोऽपि तथा । मदस्रुतिस्थलं "करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्याञ्च मदस्रुतिः" इत्युक्तानां सप्तत्वात् तथा । वरगुणः "कुलञ्च शीलञ्च सनाथता च विद्या च वित्तं च वपुर्वयश्च । एतान् गुणान् सप्त विचिन्त्य देया कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम्" इत्युक्तकुलादीनां सप्तत्वात् तथा । पौनर्भवा "सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या" इत्युक्तानां सप्तत्वात् तथा । धर्म्यवित्तागमः "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इत्युक्तदायादीनां सप्तत्वात् तथा । मरुत् आवहप्रवहोद्वहसंवहविवहपरावहपरीवहात्मकः सप्तत्वात्तथा । मतान्तरभेदपरत्वे ऊनपञ्चाशत्त्वश्चेति भेदः । मोक्षदपुरी "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्चिरवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" इत्युक्तपुरीणां सप्तत्वात्तथा ।

अष्टबोधकाः कवि०क० लताः । योगाङ्गं यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिरूपं, शिवमूर्त्तिः क्षित्यादिपञ्चभूतचन्द्रसूर्य्ययजमानरूपा, ऐरावतपुण्डरीकवामनकुमुदाञ्जनपुष्पदन्तसार्वभौमसुप्रतीकरूपो दन्ती च अष्टत्वात्तथा एकशेषात् करिणीशब्दोऽपि तथा करिण्यश्च अभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाताम्रकर्णीशुभ्रदन्त्यङ्गनाञ्जनावतीरूपाः । सिद्धिः अणिमलघिमप्राप्तिप्राकाम्येशितावशिताव्याप्तिकामावसायितात्मिका अष्टत्वात् तथा । चतुर्वदनजह्नुकर्णं तथा । व्याकरणम् इन्द्रचन्द्रकाशकृत्स्नापिशलिशाकटायनपाणिन्यमरजैनेन्द्रात्मकाष्टकर्त्तृकत्वम् अष्टत्वात् तथा । दिक्पालः इन्द्रवह्निशमननिर्ऋतिवरुणवायुकुबेरेशानात्मकः प्राच्यादीनामष्टानां दिशामीश्वराणामेषामष्टत्वात् तथा । ऊर्ध्वाधोदिक्सहितदिक्पालपरत्वे दशत्वश्चेति भेदः । अहिः शेषवासुकिपद्ममहापद्मतक्षककुलीरकर्कटशङ्खात्मकः अष्टत्वात्तथा । कुलाचलः मतान्तरे हिमाचलसहितः पूर्वोक्तमहेन्द्रादिरूपः अष्टत्वात्तथा । कुलाचलानां सप्तत्वप्रसिद्धावपि क्वचिदष्टत्वव्यवहारः । "अष्टकुलाचलसप्तसमुद्राः" मोहमुद्गरः ।

मा०ति०उक्ताः । भैरवः असिताङ्गरुरुचण्डक्रोधोन्मत्तकपालिभीषणसंहारात्मकः । प्रकृतिः प्रधानमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रात्मिका अष्टत्वात्तथा । प्रकृतिशब्दः प्रधानपरत्वे एकत्वस्य तत्त्वान्तरोपादानत्वपरत्वे अष्टत्वश्चेति भेदः । गणेशः वक्रतुण्डैकदंष्ट्रमहोदरगजाननलम्बोदरविकटविघ्नराजधूम्रवर्णात्मकः अष्टत्वात्तथा । अग्निमूर्त्तिः "जातवेदाः सप्तजिह्वो हव्यवाहनसंज्ञकः । अश्वोदरजसंज्ञः स्यात् पुनर्वैश्वानराह्वयः । कौमारतेजाः स्याद्विश्वमुखो देवमुखः स्मृतः" मा०ति०उक्तानां जातवेदआदीनामष्टत्वात्तथा ।

भा०व० उक्ताः । भावः आत्मपरतत्त्वपूरणीयः महदहङ्कारचित्तसहितज्ञानेन्द्रियरूपः अष्टत्वात्तथा । शरभपादस्य लोकेऽष्टत्वप्रसिद्धेस्तथा । यूपकोणस्य वेदे अष्टत्वप्रसिद्धेस्तथा । द्विजगुणाः "दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति" गौतमोक्तानामष्टत्वात्तथा । वैशेषिकोक्तेश्वरगुणः संयोगविभागपृथक्त्वसंख्यापरिमाणबुद्धीच्छाकृतिरूपः अष्टत्वात्तथा । राज्याङ्गम् पौरश्रेणीसहितस्वाम्यमात्यादिसप्तकम् अष्टत्वात्तथा । नृपगतिः "आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे । दण्डशुद्ध्योः सदा युक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः" इत्युक्तगतिरूपा अष्टत्वात्तथा । तारिणी "तारा चोग्रा महोग्रा च वज्रा काली सरस्वती । कामेश्वरी च चामुण्डा इत्यष्टौ तारिणीमताः" इत्युक्तानां तारामूर्त्तिभेदानामष्टत्वात्तथा । होमद्रव्यम् "अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षन्यग्रोधसमिधस्तिलाः । सिद्धार्थपायसाज्यानि द्रव्याण्यष्टौ विदुर्बुधाः" इत्युक्तानामष्टत्वात्तथा । धातुः "स्वर्णं रौप्यञ्च ताम्रञ्च वङ्गं यशदमेव च । सीसं लौहं रसश्चेति धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तानामष्टत्वात् तथा देहस्थधातुपरत्वे सप्तत्वश्चेति भेदः । महासरस्वतीभुजसंख्या अष्टभुजत्वात्तथा । सात्त्विकभावः "स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु

प्रत्यय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः" सा॰द॰ उक्तस्तम्भादीनामष्टत्वात्तथा। असमवायिकारणगुणः रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणैकपृथक्त्वस्नेहशब्दात्मकः अष्टत्वात्तथा। निमित्तकारणगुणः बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नादृष्टभावनात्मकस्तथा। मनोगुणः संख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगात्मकस्तथा। मङ्गलम् "मृगराजो वृषो नागो कलशो व्यजनं तथा। वैजयन्ती तथा भेरी दीप इत्यष्टमङ्गलम्" इत्युक्तानां "लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो, गौर्हुताशनः। हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः" इत्युक्तानां चाष्टत्वात्तथा। नायिकावस्था स्वाधीनभर्त्तृका खण्डिताभिसारिकाकलहान्तरिताविप्रलब्धाप्रोषितभर्त्तृकावासकसज्जाविरहोत्कण्ठितात्मिका अष्टत्वात् तथा। अष्टलौहम् "सुवर्णं रजतं ताम्रं सीसकं कान्तिकं तथा। वङ्गं लौहं तीक्ष्णलौहं लौहान्यष्टौ इमानि तु" इत्युक्तानामष्टत्वात् तथा। लघुलौहपरत्वे पञ्चत्वस्य बोधकमित्युक्तम्। आयुर्वेदाङ्गम् "शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यागदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति" सुश्रुतोक्तानामष्टत्वात्तथा। अर्घाङ्गम् "आपः क्षीरं कुशाग्रञ्च दधि सर्पिः सतण्डुलम्। यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्त्तितः" इति इत्युक्तानाम् "आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं मधु तथा दधि। रक्तानि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम्। अष्टाङ्ग एष वा अर्घः" इत्युक्तानां चाष्टत्वात् तथा। प्रणामाङ्गम् "जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया। शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः" इत्युक्तानामष्टत्वात्तथा। "मैथुनाङ्गम् स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्। संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च। एतन्मैथुनमष्टाङ्गम्" इत्युक्तानामष्टत्वात्तथा। मृत्युः तस्य राशिचक्रे अष्टमत्वात् तथा। तद्भेदात् तदधिपो जीवोऽपि। अनुष्टुप् तस्याः अष्टाक्षरपादत्वात् तथा। तनुः क्ष्मादहनपवनतोयाकाशार्कचन्द्रयजमानात्ममूर्त्तेरष्टविधत्वात् तथा। बुद्धिरूपमष्टविधविषयत्वात् तथा। "भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च तथा" सा॰का॰। मोहः अणिमादिसिद्धीनामात्मगतानां शाश्वतिकत्वाभिमानरूपः अणिमाद्यष्टविधविषयत्वात् तथा। विवाहः ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यासुरगान्धर्व्वराक्षसपैशाचात्मकः अष्टत्वात् तथा। सिद्धिः "ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः। दानञ्च सिद्धयोऽष्टौ" सा॰का॰ उक्तोहादीनामष्टत्वात्तथा। उक्तसिद्धीनां नामान्तराणि सां॰कौ॰दर्शितानि। तारसुतारतारतारस्म्यकसदामुदितप्रमोदमुदितमोदमानरूपाणि। गणितः "संपातं विषपातञ्च महापातं निपातनम्। मनः तिर्य्यक् तथा चोर्द्ध्वमधो लघुसंचकम्" इत्युक्तसम्पातादिरूपा अष्टत्वात् तथा परिकर्म्म अङ्गपाठोक्तयोगवियोगगुणनभागवर्गतत्पदघनतत्पदरूपम् अष्टत्वात् तथा" वर्णोत्पत्तिस्थानम्। "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च" शिक्षोक्तोरआदीनामष्टत्वात् तथा। अव्रतघ्नम् "अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" स्मृत्युक्तापादीनामष्टत्वात्तथा। महारोगः उन्मादत्वग्दोषराजयक्ष्मश्वासमधुमेहभगन्दरोदराश्मरीरूपः अष्टत्वात् तथा।

नवसंख्याबोधकाः कवि॰क॰ उक्ताः। मुखनासिकानेत्रकर्णद्वयोपस्थपायुरूपाणां देहद्वाराणाम् नवसंख्यायोगात् तथा भारतकिम्पुरुषहरिवर्षइलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालाख्यानां भूखण्डानाम्, तपस्याकाले स्वयंकृत्तानां रावणमस्तकानाम्, व्याष्टिकानां "गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा" इति त्रिविधसुरायाः सात्त्विकराजसतामसाधिकारिभेदैर्नवतया नवत्वात्तथा। कुण्डानां अष्टासु दिक्षु अष्टौ ऐशानीप्राच्योर्मध्ये आचार्य्यकुण्डमेकमिति मण्डपाङ्गकुण्डानां नवत्वात्तथा। "पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ। मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्व्वोऽपि निधयो नव" हारा॰ उक्तानां पद्मादीनाम्" अद्भुतासिकादीनां नवानानां, शृङ्गारवीररौद्रकरुणाद्भुतहास्यभयानकबीभत्सशान्ताख्यानामलङ्कारोक्तानां रसानाम्, रविचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रशनिराहुकेतुरूपाणां ग्रहाणाञ्च नवत्वात् तथात्वम्। शा॰ति॰ उक्ता "सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात्। आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद्बिन्दुसमुद्भवः। परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधाऽसौ भिद्यते पुनः। बिन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः। बिन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः। समवायः समाख्यातः सर्वागमविशारदैः। रौद्री बिन्दोस्ततो नादात् ज्येष्ठा बीजादजायत। वामा, ताभ्यः समुत्पन्नाः रुद्रब्रह्मरमाधिपाः" तत्र वाद्ये उक्तानां शक्तिस्थानं पीठशक्तीनां तत्तद्देवताभेदेन भिन्नानां तन्त्रोक्तानाम् "मुक्तामाणिक्यवैदूर्य्यगोमेदान् वज्रविद्रुमौ। पुष्परागं मरकतं नीलञ्चेति यथाक्रमात्" इत्युक्तानां रत्नानां

नवत्वात् तथा। वर्गाणामकचटतपयशलरूपाणाम् नव-त्वात् तथा लोके तत्तद्रूपवर्गसंख्याभावात् अङ्कसंख्या-बोधक इति भेदः। मातृचक्रदुर्गाभेदरूपाणाम् शा॰ ति॰ २३प॰ उक्तानां मातृदूतीनाम्, नवत्वात्तथा। भा॰ व॰। कामधेनो तस्याश्च यथा नवत्वं तथा नी॰ क॰व्या॰ दर्शितं प्रकृतिसंयोगस्य च सृष्टौ यथा नवधा योगस्तथोक्तं प्राक्।

ईश्वरत्वगणम् जगज्जन्मस्थितिप्रलयेषु प्रत्येकं ज्ञानचि-कीर्षाप्रयत्नात्मतया नवत्वात्तथा। "विश्वसर्गविसर्गादिनव-लक्षणलक्षितम्" श्रीधरः। पत्रिका कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रामानकं कचुः। बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नव पत्रिकाः" इत्युक्तानां पत्रिकाणां नवत्वात् तथा। नवपत्रिकास्थदेवीरूपा दुर्गा ब्रह्माणीरक्तदन्ति-काचामुण्डाजयन्तीचामुण्डाकालिकाशिवाशोकरहिताकार्त्ति-कीरूपाणां नवत्वात् तथा। अविच्छेदार्थकरत्नशब्दः "धन्व-न्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदा-साः। ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वर-रुचिर्नव विक्रमस्य" ज्योतिर्वि॰ उक्तानां विक्रमादित्यसभा-स्थकविश्रेष्ठानां नवत्वात् तथा। विष्णुभक्तिः "श्रवणं की-र्त्तनं विष्णोःस्मरणं पादसेवनम्। अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्। इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्ति-श्चेन्नवलक्षणा" भाग॰ ७,५ उक्तश्रवणादिरूपा नव-त्वात् तथा। तुष्टिः "आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपा-दानकालभाग्याख्याः। बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयो भवन्तीह" सां॰का॰ उक्तानां नवत्वात् तथा। अभ्यागतेऽवश्यकार्य्यम्। "नवैतानि सुहृत्त्वेन कार्य्या-ण्यभ्यागते सदा। अर्घ्यार्थानि च यत् सौम्यं वाक्यं१ चक्षुः२मनो३ मुखम्४। अभ्युत्थानं५ मिहायाते सस्नेहं६ पूर्वभाषणम् ७। उपासनं ८ अनुव्रज्या९" काशी॰ उक्तानि नवत्वात् तथा। अभ्यागते ईषद्द्रव्यसाध्य कार्य्याणि। "तत्रैवद्रव्ययुक्तानि कार्य्याण्यभ्यागते नव। आसनं १पादशौचं२ च यथाशयनं३ स्थितिः ४। शय्या५ तृणं६ जलं ७अन्नं८ दीपा९ गार्ह-स्थ्यविदिदाः" काशी॰ दर्शितानि नवत्वात्तथा। स्वर्ग-स्थानविघातकानिन्द्यकार्य्याणि "तथा नव विकर्माणि त्या-ज्यानि स्वर्गमेधिना। पैशुन्यं परदाराश्च द्रोहः क्रोधा-नृतान्यपि। द्वेषोदम्भश्च माया च स्वर्गमार्गार्गला-णि च" काशी॰ उक्तानि नवत्वात्तथा। अवश्यकर्त्त-व्यानि "नवावश्यककर्म्माणि कार्य्याणि प्रतिवासरम्। स्नानं सन्ध्या जपोहोमः स्वाध्यायो देवतार्चनम्। वैश्वदेवं तथातिथ्यं नवमं पितृतर्पणम्" काशी॰ उ-क्तानि नवत्वात् तथा। गोप्यानि "जन्मर्क्षं मैथुनं मन्त्रो गृहच्छिद्रञ्च वञ्चनम्। आयुर्धनापमानं स्त्री न प्रकाश्यानि सर्वथा" काशी॰ उक्तानि नवत्वात्तथा। प्रकाश्यानि "नवैतानि प्रकाश्यानि बहुपापमकुत्सि-तम्१। प्रायोज्य२ऋणशुद्धिश्च३ अन्वयः४ क्रय५ वि-क्रयौ६। कन्यादानं७ गुणोत्कर्षः८" काशी॰ दर्शितानि नवत्वात्तथा। अक्षयदानपात्राणि। "मातृपितृविनीतेषु दीनानाथोपकारिषु। पितृमातृगुरुष्वेतन्नवकं दत्तमक्ष-यम्" काशी॰ उक्तानि नवत्वात्तथा। निष्फलदान-पात्राणि "निष्फलं नवकं दत्तं चाटचारणतस्करे। कुवैद्ये कितवे धूर्त्ते शठे मल्ले च बन्दिनि" काशी॰ उक्तानि नवत्वात्तथा। अदेयवस्तूनि "आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि सर्वदा। अन्वये सति सर्वस्वं दा-राश्च शरणागताः। न्यासाधी कुलस्त्रिय निक्षेपः स्त्री-धनं सुतः" काशी॰ उक्तानि नवत्वात्तथा। साधारण-कर्म "सत्यं शौचमहिंसा च क्षान्तिर्दानं दया दमः। अस्तेयमिन्द्रियाक्षोभः कर्म साधारणं नवम्" काशी॰ उक्तानि नवत्वात् तथा। द्रव्यं क्षितिजलतेजोवाय्वाकाश-कालदिग्मनआत्मरूपं नवत्वात् तथा। तमसोद्रव्यत्वमते दशत्वबोधकमिति भेदः। स्थायिभावः "रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा। जुगुप्सा विस्मयश्चे-त्यष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च" सा॰द॰ उक्तरत्यादीनां नवत्वात्तथा।

१० दशत्वबोधकाः। कवि॰क॰ उक्ताः। इन्द्राङ्गुलीनां, दश-भुजशम्भुबाहूनां, दशमुखरावणमौलीनां, मीनकूर्मवराह-नृसिंहवामनपरशुरामदाशरथिबलभद्रबुद्धकल्किरूपाणां द-शावताराणाम्, पूर्वाग्नेयदक्षिणनैर्ऋतपश्चिमावायव्यो-त्तरैशान्यूर्द्धाधोरूपाणां दिशां, तदधिपानां देवानां तद्देव-ताभेदानां, क्रतुदक्षवसुसत्यकामकालध्वनिरोचककुरवो माद्रवसोरूपाणाम्, दशाश्वरथचन्द्राश्वानाञ्च दशत्वात्तथा शा॰ति॰। शक्तितत्त्वानि "निवृत्त्याद्याः कलाः पञ्च ततो बिन्दुकला पुनः। नादः शक्तिः सदापूर्वः शिवश्च प्रकृतेर्विदुः" इत्युक्तनिवृत्त्यादिरूपाणि दशत्वात् तथा। नाडीनाम् इडापिङ्गलासुषुम्णासहितानाम् "गान्धारी हस्तिजिह्वाख्या सप्तधालम्बुषा मता। यशस्विनी शङ्खिनी च कुहूः सुः

सप्त नाडिकाः” इत्युक्तानां दशत्वात् तथा । भा० व० । पुरुषस्य वागादीनामधिदैवमधिभूतं स्थितानां विषयसमर्पणवतामिन्द्रियाणां दशत्वात्तथा “ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं प्रज्ञामात्रा अधिभूतमिति” श्रुतेस्तथात्वम् । गर्भमासानाम्, उपनिषदुद्देशेन उपदेशकमहावाक्यानाम् “ब्रह्माहमस्मीति” एवमादीनां तदुपनिषदानां तद्विभेदकत्वाच्च दशत्वात्तथा ।

महाविद्या “काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी । भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा । बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः” इत्युक्तकाल्यादीनां दशत्वात् तथा । ब्राह्मणः सारस्वतकान्यकुब्जगौडमैथिलोत्कलद्राविडमहाराष्ट्रतैलङ्गगुर्जरनागररूपतया दशत्वात्तथात्वम् । पापानि “अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः । परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् । पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः । असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् । परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् । एतानि दश पापानि” इत्युक्तानां दशत्वात्तथा योगाङ्गरूपो यमः “अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं कृपार्जवम् । क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश” इत्युक्ताहिंसादीनां दशत्वात्तथा । नियमः “तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो हुतम् । दशैते नियमाः प्रोक्ताः” या० स्मृ० उक्ततपआदीनां दशत्वात् तथा । रूपककाव्यम् “नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः । ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश” इत्युक्तनाटकादीनां दशत्वात्तथा लास्याङ्गम् “गेयं पदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका । प्रच्छेदकं त्रिमूढं च सैन्धवाख्यं द्विमूढकम् । उत्तमोत्तमकं चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च । लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गमुक्तं मनीषिभिः” इत्युक्तगेयादीनां दशत्वात्तथा । धर्मलक्षणम् । “धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्” इत्युक्तधृत्यादीनां दशत्वात् तथा । पञ्चमूलद्वयम् “उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलमुदाहृतम्” इत्युक्तानां दशत्वात्तथा । पञ्चमूले च “श्रीफलः सर्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका । श्योनाकः पञ्चभिश्चैतैः पञ्चमूलमुदाहृतम् । शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका । गोक्षुरः पञ्चभिश्चैतैः कनिष्ठं पञ्चमूलकम्” भा० प्र० परिभाषिते । तेन प्रत्येकमूलशब्दः पञ्चार्थकत्वात् पञ्चत्वस्य बोधक इति भेदः । उपनिषद् “ईशाकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः । ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश” इत्युक्तेशादीनां प्रधानोपनिषदां दशत्वात्तथा । मन्त्रसंस्कारः तन्त्रोक्तदशविधतया दशविधत्वात्तथा ।

न्यायावयवः केषांचिन्मते जिज्ञासासंशयशक्यप्राप्तिप्रयोजनसंशयव्युदाससहितानां प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानां दशत्वात्तथा । यथा दशविधे तस्य दशत्वात्तथा तद्भेदात् तदभिधायिशब्दोऽपि तथा । पङ्क्तिः दशाक्षरपादत्वात्तथा दशरथ इत्यत्र पङ्क्तिरथः इत्यादिः । बौद्धबलम् “दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानं प्रज्ञा बलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि वै” इत्युक्तदानादीनां दशत्वात्तथा । वह्निकला “धूम्रार्चिरूष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी । सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहे अपि” इत्युक्तधूम्रार्चिरादीनां दशत्वात्तथा । योगभङ्गः “तिथ्यर्क्षवेदैकदशोनविंशभैकादशाष्टादशविंशसंख्याः । इष्टोडुना सूर्ययुतोडुयोगाद्योगा अमूषु दश योगभङ्गाः” ज्यो० उक्तयोगजातपञ्चदशाद्यङ्कानां दशत्वात्तथा । विप्राशौचदिनम् “शुध्येद्विप्रो दशाहेन” मनूक्तेः विप्राशौचस्य दशदिनव्यापित्वात्तथा । बहुदिनसंस्कारः गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणनिष्क्रामणान्नप्राशनचूडोपनयनविवाहरूपतया दशत्वात्तथा । बहुसंस्कारस्तु अष्टचत्वारिंशदादि उक्तचत्वारिंशत्त्वावबोधक इति भेदः । महापुराणलक्षणम् “सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तीरक्षान्तराणि च । वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः । दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः । केचित् पञ्चविधं ब्रह्मन् महदल्पव्यवस्थया” भाग० १२, ७ । महामोहः दिव्यादिव्यगन्धादीनां तद्विषयाणां दशत्वात्तथा । “दशविधो महामोहः” सां० का० ।

देहस्थवायुः प्राणादिपञ्चकसहितनागकूर्मधनञ्जयकृकलदेवदत्ताख्यानाम् देहस्थानां दशत्वात्तथा । वह्निः “आजकोऽङ्गकश्चैव स्वेदकः स्नेहकस्तथा । धारकोबन्धकश्चैव द्रावकाख्यश्च सप्तमः । व्यापकः पावकश्चैव स्फोटकः दशमः स्मृतः” इति पदार्थादर्शोक्तानाम् देहस्थाग्नीनां “तैजसोद्दीपकश्चैव विभ्रमस्सम्बोधकाः । आवसथ्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्यो गार्हपत्य इत्येते दश वह्नयः” इति तन्त्रोक्तानां बाह्यवह्नीनां वा दशत्वात्त-

था। दिक्पालवाहनम् ऐरावतपुण्डरीकवामनकुमुदाञ्जनपुष्पदन्तसार्वभौमसुप्रतीकरूपम् दशत्वात् तथा। मतान्तरे सोमस्थाने कुबेराधिपतित्वे तस्य नरवाहनत्वमिति भेदः। दिक्पालास्त्रम् वज्रशक्तिदण्डखड्गपाशाङ्कुशगदात्रिशूलचक्रपद्मरूपम् दशत्वात् तथा। दुर्गाभुजःतस्या दशभुजत्वात् तथा। सामान्यगुणः संख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वनैमित्तिकद्रवगुरुत्ववेगरूपो दशत्वात् तथा। तेषाञ्च अनेकद्रव्यगुणत्वात् सामान्यत्वम्। अमूर्त्तगुणः "धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च। एतेऽमूर्त्तगुणाः सर्वे" इत्युक्तधर्मादीनां दशत्वात् तथा। बुद्ध्यादयश्च षट् बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नरूपा इति दशत्वम्। मूर्त्तगुणः "रूपं रसःस्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम्। द्रवो गुरुत्वं स्नेहश्च वेगो मूर्त्तगुणा अमी" इत्युक्तरूपादीनां दशत्वात् तथा।

एकादशबोधकाः कवि॰क॰ उक्ताः रुद्राणाम् "अजैकपादहिर्बुध्न्योविरूपाक्षश्च रैवतः। हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः। रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्तश्चापराजितः" इत्युक्ताजादिकानामेकादशत्वात् तथा। दुर्य्योधनसेनानामेकादशाक्षौहिणीमितत्वात् तथा।

भा॰व॰उक्ताः। पशुयागे सोमभेदानां, तत्तद्यूपानां चैकादशत्वात्तथा मनसासहितज्ञानकर्मेन्द्रियाणां तदुपाधिरुद्रविषयाणाञ्च एकादशत्वात् तथा।

इन्द्रियघातः "बाधिर्य्यं कुष्ठितान्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा। मूकता कौण्यपङ्गुत्वक्लैव्योदावर्त्तमन्दताः" इत्युक्तबाधिर्य्यादीनामेकादशत्वात्तथा। "एकादशेन्द्रियवधाः" सां॰का॰। पूर्वफाल्गुनी तस्याः चक्रचक्रे एकादशत्वात् तदधिपोऽमनस्य तथा। तेजोगुणः रूपस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वनैमित्तिकद्रवत्वरूपतया एकादशत्वात् तथा। कारणोद्भवगुणः अपाकजरूपरसगन्धस्पर्शापाकजद्रवत्वस्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणस्थितिस्थापकसंस्काररूपत्वात् एकादशत्वबोधकः। अव्याप्यवृत्तिगुणः बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नादृष्टभावनाशब्दसंयोगविभागरूपतया एकादशत्वात् तथा।

द्वादशबोधकाः कवि॰क॰उक्ताः "धाता मित्रोऽर्य्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य्य एव च। भगोविवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः। एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते" विष्णु ध॰ उक्तादित्यादीनां, चान्द्रचैत्रवैशाखज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्राश्विनकार्त्तिकमार्गपौषमाघफाल्गुनरूपाणां मासानां, मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहकन्यातुलावृश्चिकधनुर्मकरकुम्भमीनरूपाणां राशीनां, तेषु सूर्य्यादिग्रहाणाञ्च द्वादशत्वात् तथा। कार्त्तिकबाहूनां, तस्मैत्वाणां शारीफलककोष्ठानाम् करिगण्डे दर्शितराजमण्डलस्य च द्वादशत्वात् तथा

शा॰ति॰। आदित्यानां विष्णुधर्ममूर्तीनाञ्च तथात्वम्। तत्रैव ११ प॰ "द्वादशादित्यसहितामूर्त्तीर्द्वादश विन्यसेत्। केशवाद्याः क्रमाद्देवे वक्ष्यमाणविधानतः। ललाटे केशवं १धाता, कुक्षौ नारायणं २पुनः। अर्य्यमणा हृदि मित्रेण३माधवं ३कण्ठदेशतः। वरुणेन४ च गोविन्दं४, पुनर्दक्षिणपार्श्वके। अंशुना५ विष्णु५ मंसस्थं भगेन६ मधुसूदनम्६। गलके विवस्वता७ युक्तं त्रिविक्रम७ मनन्तरम्। वामपार्श्वे त्विन्द्रे८ण८ वामनाख्य८ मथांसके। पूष्णा९ श्रीधरनामानं९ गले पर्जन्या॰ संयुतम्। हृषीकेशाह्वयं १० पृष्ठे पद्मनाभं११ ततःपरम्। त्वष्ट्रा११ दामोदरं१२ पश्चात् विष्णुना१२ ककुदि न्यसेत्१२" इत्युक्तानां द्वादशत्वात् तथा। भा॰व॰। जगती तस्याः द्वादशाक्षरपादत्वात्तथा। प्राकृतयज्ञसाधनाहः तस्य द्वादशाहसाध्यत्वात् तथा।

नाटकीयमुखाङ्गम् "उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम्। युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना। उद्भेदः कारणं भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे" सा॰द॰उक्तोपक्षेपादिरूपतया तथा। बौद्धमतसिद्धमायतनम् "अर्थानुपार्ज्य बहुशो द्वादशायतनानि वै। परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः। ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च। मनोबुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुधैः" इत्युक्तायतनानां द्वादशत्वात् तथा। उत्तरफाल्गुनी राशिचक्रे तस्या द्वादशत्वात् अभेदोपचारात् तदधिपार्य्यम्णापि तथा। तुषितः "प्राणापानसमानाश्च उदानोव्यान एव च। चक्षुः श्रोत्ररसाघ्राणस्पर्शबुद्धिर्मनस्तथा। द्वादशैते च तुषिता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे" इत्युक्तप्राणादिनामकगणदेवात्मकत्वात्तथा। अठाधरमते "षट्त्रिंशत्तु प्रतात्मता:" इत्युक्तेः षट्त्रिंशत्त्वश्चेति भेदः। क्षत्रियाशौचदिनम् "द्वादशाहेन भूमिपः" इति मनूक्तेः क्षत्रियाशौचस्य द्वादशाहसमाप्यत्वात्तथा। साध्यः "मनोमन्ता तथा प्राणो नरोऽपानश्च वीर्य्यवान्। विनिर्भयोनयश्चैव दंशो नारायणो वृषः। प्रभुश्चेति समाख्याताः साध्याः द्वादश पौर्विकाः" इत्युक्तमनआदिगणदेवात्मकः द्वादशत्वात्तथा। सूर्य्यकला "तपिनी तापिनी धूम्रा मरीचि-

ज्योत्स्निनी रुचिः। सुषुम्णा भोगदा विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमा" शा॰ति॰ उक्ततपिन्यादीनां द्वादशत्वात् तथा मद्यम् "पानसं द्राक्षमाधूकं खार्ज्जूरं तालमैक्षवम् माध्विकं टाङ्कमाध्वीकमैरेयं नारिकेलजम्। समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु। द्वादशन्तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्"। पुलस्त्योक्तपानसादीनां द्वादशत्वात्तथा

१२ त्रयोदशसंख्याबोधकाः। कवि॰क॰उक्ताः ताम्बूलगुणः ताम्बूलशब्दे वक्ष्यमाणत्रयोदशविधत्वात्तथा। भा॰ द॰। महोद्दीपः अर्द्धलोकषट्काधोलोकसप्तकरूपत्रयोदशद्वीपत्वयोगात्तथा। अतिच्छन्दः गायत्र्यादिवैदिकच्छन्दःसप्तकातिक्रान्तातिजगतीच्छन्दोरूपम् त्रयोदशाक्षरपादतया तथा। प्रतिमुखाङ्गं "विलासः परिसर्पश्च विधूतं तापनं तथा। नर्म्म नर्म्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः। विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्य्युपासनम्। पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि" सा॰द॰ उक्तविलासादीनां तथात्वात्तथा। गर्भाङ्गम् "अभूताहरणं मार्गोरूपोदाहरणे क्रमः। संग्रहश्चानुमानञ्च प्रार्थना क्षिप्तिरेव च। त्रोटकाधिबलोद्वेगा गर्भे स्युर्विद्रवस्तथा" तत्रोक्ताभूताहरणादीनां तथासंख्यत्वात्तथा। विमर्शाङ्गम् "अपवादोऽथ संफेटो व्यवसायो द्रवः द्युतिः। शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम्। प्ररोचना विमर्शे स्यादादानं छादनं तथा" सा॰ द॰ उक्तापवादादीनां त्रयोदशत्वात्तथा। श्रवणनक्षत्रं तस्य राशिचक्रे त्रयोदशत्वात्तथा तद्भेदात् तदधिपविष्णुरपि तथा। करणं "करणं त्रयोदशविधम्" सा॰का॰ उक्तज्ञानकर्म्मेन्द्रियदशकमनोबुद्ध्यहङ्काररूपं त्रयोदशत्वात्तथा।

चतुर्दशसंख्याबोधकाः कवि॰क॰ उक्ताः। विद्या "अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः। धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश" इत्युक्ताङ्गविद्यादिरूपा मनुः "स्वायम्भुवो मनुरभूत् प्रथमस्ततोऽभौ स्वारोचिषोत्तमजतामसरैवताख्याः। षष्ठस्तु चाक्षुष इति प्रथितः पृथिव्यां वैवस्वतस्तदनु सम्प्रति सप्तमोऽयम्" शि॰शि॰उक्तानां "सावर्णिर्दक्षसावर्णिर्ब्रह्मसावर्णिकस्तथा। धर्म्मसावर्णिरुद्रसावर्णी रौच्यश्च भौत्यकः" इत्युक्तानां च चतुर्दशत्वात्तथा। इन्द्रः इन्द्रशब्दे मन्वन्तरभेदे तन्नामयुक्तः, भुवनम् भूरादिसप्तकातलादिसप्तकरूपं भुवनारकयोगतारा च चतुर्दशत्वात् तथा। यमः यममूर्त्तिः यमधर्म्मराजमृत्य्वन्तकवैवस्वतकालसर्वभूतक्षयौडुम्बरदध्ननीलपरमेष्ठिवृकोदरचित्र-चित्रगुप्तात्मिका चतुर्दशत्वात्तथा। क्षितिगुणः रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगगुरुत्वद्रवत्वात्मकः, जलगुणः गन्धस्थाने स्नेहयुक्तक्षितिगुणात्मकः, आत्मगुणश्च बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागभावनाधर्माधर्मात्मकः चतुर्दशत्वात्तथा। चित्रा तस्याराशिचक्रे चतुर्दशत्वात्तथा तद्भेदात्तदधिपत्वष्टापि तथा। शक्वरी तस्याश्चतुर्दशाक्षरपादकत्वात् तथा। श्रीविद्यायन्त्रबाह्यकोणम् तन्त्रे तेषां चतुर्दशत्वोक्तेस्तथा। निर्वहणाङ्गम्। "सन्धिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम्। कृतिः प्रसादआनन्दः समयोऽप्युपगूहनम्। भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च। प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः" सा॰द॰ उक्तसन्ध्यादीनां चतुर्दशत्वात्तथा।

पञ्चदशसंख्याबोधकः विशेषव्यवहार्य्या चन्द्रकलाक्रियात्मिका तिथिः उभयपक्षीयप्रतिपदादिरूपा पञ्चदशत्वात्तथा। चन्द्रस्यामाकलायाः सामान्यतिथित्वेऽपि तस्या विशेषतो व्यवहाराभावात् न पञ्चदशत्वव्याघातः। स्वातिनक्षत्रं तस्य ऋक्षचक्रे पञ्चदशत्वात् तद्भेदात् तदधिपपवनोऽपि तथा अतिशक्करी तस्याः पञ्चदशाक्षरपादकत्वात् तथा। वैश्याशौचाहः "वैश्यः पञ्चदशाहेन" मनूक्तेस्तस्याशौचस्य पञ्चदशाहव्यापकत्वात्तथा। पक्षमानं तस्य पञ्चदश तिथिरूपत्वात् तथा। काशीयन्त्रकोणं "त्रिपञ्चारे पीठे" इत्युक्तेस्तेषां पञ्चदशत्वात्तथा।

षोडशसंख्याबोधकाः इन्दुकला "अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टीरतिर्धृतिः। शशिनश्चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा। पूर्णा पूर्णामृता कामदायिन्यः स्वरजाः कलाः" शा॰ति॰। उक्तामृतादिरूपा, कलाशब्दे वक्ष्यमाणा दिगादिरूपा ब्रह्मकला च षोडशत्वात् तथा। स्वरवर्णः तन्त्रमते अकारादिविसर्गान्तकः षोडशत्वात् तथा। शिक्षामते "स्वरा विंशतिरेकश्चेति" इत्युक्तेः एकविंशतिसङ्ख्येति भेदः। अष्टिः षोडशाक्षरपादत्वात् तथा। विशाखा राशिचक्रे तस्याः षोडशत्वात् तथा। तद्भेदात् तदधिपौ इन्द्राग्नी अपि तथा। तत्त्वज्ञानोपयोगितया ज्ञातव्यपदार्थः "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानरूपः गौतमोक्तः षोडशत्वात्तथा। मैत्राद्यम् आद्यद्वादशमासिकषाण्मासिकद्वयसपिण्डीकरणरूपं षोडशत्वात्तथा। रूप षोडशराजिके प्रसिद्धमरुत्तादिरूपः षोड-

त्वात्तथा। ते च यथा: “मरुत्तः, १सुहोत्रः२ पौरवोऽङ्गः३ औशीनरश्शिविः४ दाशरथिरामः५ भगीरथः६ ऐलविलदिलीपः७, यौवनाश्वोमान्धाता८, नाहुषययातिः९ नाभागोऽम्बरीषः१० शशबिन्दुः११, गयः१२ साङ्कृतिः रन्तिदेवः१३, दौष्मन्तिर्भरतः१४, वैन्यः१५, जामदग्न्योरामः१६ इत्येते भा०द्रो० ५५, ७० अ० दर्शिताः। तत्त्वान्तरानुपादानलक्षणः सांख्योक्तः विकारः एकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतात्मकत्वेन षोडशत्वात्तथा। “षोडशकस्तु विकारः” सां०का०।

१७ सप्तदशसंख्याबोधकाः। अनुराधा राशिचक्रे तस्याः सप्तदशत्वात् तथा तद्भेदात्तदधिपमित्रोऽपि तथा। अत्यष्टिः सप्तदशाक्षरपादत्वात् तथा। लिङ्गदेहावयवः “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्। अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्” इत्युक्तानां सप्तदशत्वात् तथेति वेदान्तिनः। “स सांख्यमते तु पञ्चप्राणस्थाने पञ्चतन्मात्राणीति भेदः “स सप्तदशकेनापि युज्यते नात्र संशयः”। “सप्तदशैकं लिङ्गम्” सां०सू०।

१८ अष्टादशसंख्याबोधकाः कवि० क० सप्त द्वीपाः सप्तद्वीपा जम्बुप्रभृतयः एकादश उपद्वीपा इत्यष्टादशत्वात् तथा। “अष्टादशद्वीपनिखातयूपः” रघुः “नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियामिति” नैष०। विद्या धनुर्वेदायुर्वेदगान्धर्वार्थशास्त्रसहितचतुर्दशविद्यारूपा अष्टादशत्वात् तथा। महापुराणम् उपपुराणशब्दे दर्शितब्राह्मादिरूपम् अष्टादशत्वात् तथा। स्मृतिः अष्टादशस्मृतिकारिशब्दे अष्टादशत्वात् तथा। स्मृतिः अष्टादशस्मृतिकारिशब्दे-

दर्शितविष्णुप्रभृतिप्रणीता अष्टादशत्वात् तथा। धान्यम् अष्टादशधान्यशब्दे दर्शितयवादिरूपम् तथा। महालक्ष्मीभुजाः तस्या अष्टादशभुजत्वात्तथा। ज्येष्ठा राशिचक्रे तस्या अष्टादशत्वात्तथा तद्भेदात् तदधिप इन्द्रोऽपि तथा। धृतिः तस्या अष्टादशाक्षरपादत्वात्तथा। विवादः अष्टादशविवादपदशब्दे दर्शितर्णादानादीनामष्टादशत्वात्तथा। कृष्यङ्गसंस्काराः “अष्टादश तु संस्काराः कृष्यङ्गानां तत्त्वनोदिताः। शीलयं मूलमन्त्रेण ह्रस्वेण पोक्षणं मतम्। तेनैव ताडनं दर्भैर्वर्मणाभ्युक्षणं स्मृतम्। अस्त्रेण खननोद्धारौ तन्मन्त्रेण प्रपूरणम्। समीकरणमस्त्रेण सेचनं वर्मणा मतम्। कुट्टनं हेतिमन्त्रेण वर्मणस्त्रेण मार्जनम्। विलेपनं कलारूपं कल्पनं तदनन्तरम्। त्रिकरीकरणं पश्चाद्दर्भेणाङ्कनं मतम्। अस्त्रेण वस्त्रीकरणं चतुर्मन्त्रेण कुर्वैः शुभैः। चतुष्पथं ततुलेन

ततुयाचेलपाठनम्” शा० ति० उक्तानाम् अष्टादशत्वात्तथा। भाषा संस्कृता शौरसेनी महाराष्ट्री मागधी अर्द्धमागधी आवन्तिका दाक्षिणात्या शाकरी बाह्लिकी द्राविडी आभीरी चाण्डाली शाबरी पैशाची प्राकृता चेतिभा०द० उक्तानां षोडशानां राक्षसीभाषाव्याचहितानामष्टादशत्वात् तथा “अष्टादशभाषावारविलासिनी” भा०द०

व्यसनम् “दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च। व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत्। मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियोमदः। तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजोदशकोगणः। पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽसूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः” मनूक्तमृगयादीनामष्टादशत्वात्तथा। भारतपर्व्व तेषामष्टादशत्वात्तथा।

१९ ऊनविंशतिबोधकाः। धर्मशास्त्रकारकः “मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः। यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती। पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ। शातातपोवसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः” इत्युक्तमन्वादीनामूनविंशतित्वात्तथा। मूलनक्षत्रम् तस्य राशिचक्रे ऊनविंशतितमत्वात्तथा। तद्भेदात् तदधिपनिर्ऋतिरपि तथा। अतिधृतिस्तस्या ऊनविंशत्यक्षरपादत्वात्तथा। अभिजिन्मानम् तस्याः उत्तराषाढाचतुर्थपादपञ्चदशदण्डश्रवणचतुर्थांशरूपतयोर्नविंशतिदण्डात्मकत्वात्तथा।

२० विंशतिबोधकः रावणभुजानां, नखानाम्, अङ्गुलीनां च हस्तपादयोस्तावन्मितत्वात् तथा। पूर्व्वाषाढा राशिचक्रे तस्या विंशत्वात्तथा। तद्भेदात् तदधिपजलमपि तथा। छन्दोरूपा कृतिस्तस्याः विंशत्यक्षरपादत्वात्। शनेस्तुङ्गांशभागः मेषे नीचांशश्च तथा। तत्र तस्य विंशांशे एव परमोच्चनीचयोः ज्यो० उक्तत्वात्। ताजकोक्तपञ्चोक्तवर्षम् “त्रिंशत्समे विंशतिकस्तुभे खे” नी० क० उक्तेस्तस्य विंशतितमत्वात्तथा।

२१ एकविंशतिसंख्याबोधकाः। परशुरामक्षितिजयस्तस्य एकविंशतिमितत्वात् तथा। उत्तराषाढा तस्या भचक्रे एकविंशत्वात्तथा। तद्भेदात् तदधिपविश्वोऽपि तथा। छन्दोरूपा प्रकृतिस्तस्याः एकविंशत्यक्षरपादत्वात्तथा। मूर्च्छना “मूर्च्छनाश्चैकविंशतिः” भरतोक्तेः सप्तस्वराणाम् आरोहावरोहक्रमकृतभेदैस्तत्वात् एकविंशतिरूपतया तथा। स्वरवर्णः “स्वरा विंशतिरेकश्चेति” शिक्षोक्तेस्तस्यते स्वराणां तत्सङ्ख्यत्वात्तथा।

२२ द्वाविंशतिसंख्याबोधकाः । श्रवणा तस्याः चक्रचक्रे द्वाविंशत्वात्तथा । तद्भेदात् तदधिपहरिरपि तथा । आकृतिः तस्याद्वाविंशत्यक्षरपादत्वात्तथा । निग्रहस्थानम् "प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो-हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभाविक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणम् निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तोहेत्वाभासाश्च" गौ० सू० उक्तानां प्रतिज्ञाहान्यादीनां द्वाविंशतित्वात् तथा ।

२३ त्रयोविंशतिसंख्याबोधकाः । धनिष्ठा तस्याः नक्षत्रचक्रे त्रयोविंशत्वात्तथा । तद्भेदात् तदधिपवसुरपि तथा । विकृतिः तस्याः त्रयोविंशत्यक्षरपादत्वात् तथा ।

२४ चतुर्विंशतिसंख्याबोधकाः । तत्त्वम् प्रधानमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रैकादशेन्द्रियपञ्चस्थूलभूतरूपं चतुर्विंशतित्वात् तथा । पुरुषसहितप्रधानादिपरत्वे पञ्चविंशतित्वस्य पुरुषेश्वरयुततत्परत्वे षड्विंशतित्वस्य बोधकमिति भेदः । गायत्र्यक्षरम् तस्याः षडक्षरपादत्वाच्चतुष्पाद्यां तत्संख्यायोगात् तथात्वम् । जिनः ऋषभाजितसम्भवाभिनन्दनसुमतिपद्मप्रभसुपार्श्वचन्द्रप्रभसुविधिशीतलश्रेयांसवासुपूज्यविमलानन्तधर्मशान्तिकुन्थ्वरमल्लिमुनिसुव्रतनमिनेमिपार्श्ववीराख्यचतुर्विंशतित्वात् तथा । अस्य कान्तिश्च सि० शि० चतुर्विंशतिमितत्वोक्तेस्तथा । शतभिषा तस्या राशिचक्रे चतुर्विंशत्वात्तथा तद्भेदात् तदधिपवरुणोऽपि । समस्तताराकसमुदायपरत्वे शततस्येति भेदः । संकृतिस्तस्याश्चतुर्विंशत्यक्षरपादत्वात्तथात्वम् । जातिः न्यायोक्तदोषभेदरूपा प्रतिषेधहेतुः चतुर्विंशतित्वात् तथा । सा च गौ० सू० दर्शिता यथा "साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमाः" इति । वैशेषिकोक्तः द्रव्याश्रितः गुणः रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारपुण्यापुण्यशब्दात्मकत्वात् चतुर्विंशतित्वस्य बोधकः । अन्यार्थपरत्वे त्रित्वादीनां बोधक इत्युक्तं प्राक् । विष्णुमूर्त्तिः शङ्खचक्रगदापद्मानां दक्षवामहस्तेषु विन्यासविशेषेण जातचतुर्विंशतिभेदा तथा । तस्य मूर्त्तिभेदोऽस्मानशब्दे वक्ष्यते ।

२५ पञ्चविंशतिसंख्याबोधकाः "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" सा० का० उक्तपुरुषसहितप्रधानादिपञ्चविंशतितत्त्वानामङ्गीकारात् तथा । "पञ्च पञ्चजनाः" इति श्रुतिरेव तत्र मानतया तैरङ्गीकृता । शा० भा० तु तस्याः श्रुतेः देवपितृगन्धर्वासुररक्षआदीनां पञ्चप्राणादीनां पञ्चविंशतित्वपरतेत्युक्तम् । पूर्वभाद्रपदा तस्याराशिचक्रे पञ्चविंशत्वात्तथा । तद्भेदात् तदधिपः अजैकपादपि तथा । उत्कृतिः तस्याः पञ्चविंशत्यक्षरपादत्वात्तथा । स्पर्शः कादिमावसानवर्णानां पञ्चविंशतित्वात् तथा । "स्पर्शानां पञ्चविंशतिः" शिक्षा ।

२६ षड्विंशतिसंख्याबोधकाः तत्त्वम् जीवेश्वरसहितप्रकृत्यादिरूपं तस्य षड्विंशत्वात्तथा । उत्तरभाद्रपदा तस्याः राशिचक्रे षड्विंशत्वात् तथा तद्भेदात् तदधिपाहिर्बुध्नोऽपि तथा । संकृतिस्तस्याः षड्विंशत्यक्षरपादात्तथा ।

२७ सप्तविंशतिः । नक्षत्रं उडुपक्षशब्दे दर्शितराशिचक्रस्थाश्विन्यादिसप्तविंशतिरूपत्वात् तथा । रेवती तस्या राशिचक्रे सप्तविंशत्वात्तथा । शुक्रस्य मीने स्वर्ष्ट्य-कन्यायां सुनीचं च तथा ।

२८ अष्टाविंशतिसंख्याबोधकाः साभिजिन्नक्षत्रम् तस्याष्टाविंशत्वात्तथा । सात्विकनार्य्यलङ्कारः "यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः । अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः । शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यञ्च प्रगल्भता । औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः । लीला विलासो विच्छित्तिर्विब्बोकः किलकिञ्चितम् । मोट्टायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः । विहृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम् । हसितं चकितं केलिरित्यष्टाविंशसंख्यकाः" सा० द० उक्तहावभावहेलादिसहितलीलादीनामष्टाविंशतित्वात्तथा ।

३२ द्वात्रिंशत्त्वबोधकाः दन्तः तस्य नरमुखे द्वात्रिंशत्संख्यकत्वात्तथा । भगवदपराधः अपराधशब्दे २२२पृ० दर्शितानां यानगमनादीनां अविधिस्नानाद्यभोजनादीनां वा द्वात्रिंशत्त्वात्तथा ।

३३ त्रयस्त्रिंशत्त्वबोधकः । नाट्यालङ्कारः "आशीराक्रन्दकपटाऽक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः । उत्प्रासन स्पृहाक्षोभपश्चात्तापोपपत्तयः । आशंसाऽध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसंज्ञितौ । उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् । प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम् । उत्कीर्त्तनं तथा याच्ञा परीहारो निवेदनम् । प्रवर्त्तनाख्यान

"युक्तिप्रश्नार्थोपपदेशनम्" सा० द० उक्ताशीरादीनां तत्संख्यकत्वात्तथा। व्यभिचारिभावः "निर्वेदावेगदैन्य-श्रममदजडता औग्र्यमोहौ विबोधः स्वप्नापस्मारगर्वा-मरणमलसताऽमर्षनिद्रावहित्थाः। औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसंत्रासलज्जा हर्षासूयाविषादाः-सधृतिचपलताग्लानिचिन्तावितर्काः" सा० द० उक्तानां तत्संख्यत्वात्तथा।

३६ षट्त्रिंशत्संख्याबोधकाः। रागिणी "रागाः षट् त्रिंश-च भार्य्याः इति भरतोक्तेः वसन्तादिरागभार्य्याणां तत्-संख्यकत्वात् तत्संख्याबोधकता। रागिणीशब्दे नाम-वक्ष्यन्ते। नाटकलक्षणम् सा०द० "षट्त्रिंशल्लक्षणान्यत्र" इत्युपक्रम्य "भूषणाक्षरसंघातौ शोभोदाहरणं तथा। हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः। निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च। दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपाता-तिशयौ तथा। विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिभ्रंशविपर्ययौ। दाक्षिण्यानुनयौ मालार्थापत्तिर्गर्हणा तथा। पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यम् संक्षेपो गुणकीर्त्तनम्। लेशो मनो-रथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा" इत्युक्तभूषणादीनां षट्त्रिंशत्त्वात्तथा।

३८ अष्टत्रिंशत्संख्याबोधकाः सोमसूर्य्याग्निकला "सोमसूर्य्या-ग्निभेदेन मातृकावर्णसम्भवाः अष्टत्रिंशत्कला ज्ञातव्या-स्तास्वेव व्यवस्थिताः" शा० ति० उक्तानां सोमषोडशकला सूर्य्यद्वादशकलावह्निदशकलारूपाणामष्टत्रिंशत्त्वात्तथा।

४० चत्वारिंशत्संख्याबोधकः। तालः "चत्वारिंशत्तालाः मताः" इति भरतोक्तेः तालशब्दाख्याततालानां तत्संख्यत्वात्तथा।

४९ ऊनपञ्चाशत्संख्याबोधकः। अनिलः अनिलशब्दे दर्शितो-नपञ्चाशद्भेदत्वात्तथा।

५० पञ्चाशत्संख्याबोधकः। मातृकालिपिः तस्याः तन्त्रमते पञ्चाशद्वर्णात्मकत्वात्तथा। "पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्तेत्या-दि" शा० ति०।

५१ एकपञ्चाशद्बोधकः। महापीठः महापीठशब्दे वक्ष्यमाण-भेदानां महापीठविशेषाणां तत्संख्यकत्वात्तथा।

६४ संख्याबोधकाः। वर्णाः शिक्षामते "चतुःषष्टिस्त्रिषष्टि-र्वा वर्णाः सम्भवतो मताः। स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्च-विंशतिः। यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः। अनुस्वारो विसर्गश्च +कपौ चापि पराश्रितौ। दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेय ऌकारः प्लुत एव च" इति शिक्षोक्तेस्तथा। कला कलाशब्दे वक्ष्यमाणभेदानां तासां चतुःषष्टित्वात्तथा।

महादेवीपीठम् "मायाकङ्कालनागपुरमथमहालक्ष्मीचरित्रा भगुच्छायाच्छलहिरगङ्गाञ्जनमहेन्द्रोड्डीशकम्पापुरम्। पद्मं श्रीरङ्गमज्ञानेश्वरपटेश्वीचन्द्रपूः श्रीगिरिः कोलापुरक-पूर्णापर्व्वतकरमेवैकलिङ्गार्बुदाः। काश्मीरैकाम्रकाञ्ची-मलयगिरिवरेकारणभूतदेवीकौ दाक्षायेशाजालन्धरहर-भिमश्रीपाद्रिकागोप्रयागाः। त्रिस्रोतःकार्कोट्योत्क-विनिगमदूरं कोसलाकान्यकुब्जौ हार्द्दद्वाराट्टहासा विरज इह ततः कुण्डिनं राजगेहम्। नेपालं पुष्करद्दैन मालवपारसोकाभकुपकेदाराः। विन्ध्यमहामठगोन्धतिक-म्बिह्माञ्चीपीठमवदेशाः" पदार्थादर्शोक्तानां तत्संख्य-कत्वात्तथा।

१०० शतसंख्याबोधकाः पुरुषायुषम् "शतायुर्वै पुरुषः" इति श्रुतेस्तथा। रावणहस्ताङ्गुलिः तस्य विंशतिबाहुत्वेन प्रत्येकं बाहौ पञ्चाङ्गुलियोगात् शतत्वेन तथात्वम्। इन्द्रयज्ञः तस्य शतयज्ञत्वेन तद्यज्ञानां शतत्वात् तथा।

१००० सहस्रबोधकाः। इन्द्रनेत्रः तस्य सहस्रनेत्रतया तन्ने-त्राणां सहस्रत्वेन तथा। विराट् पुरुषचक्षुः तत्पादः तद्बाहवस्तन्मूर्द्धा च तथा। "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्" इति। कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनबाहुः बाणासुरबाहुश्च तयोः सहस्रबाहुत्वात् तथा। अनन्तशीर्षम् तस्य सहस्र-शीर्षतया तथा। गङ्गास्रोतोमुखम् समुद्रसङ्गमसमीपस्थाने सहस्रमुखतया तस्याः प्रवहनात्तथात्वम्। सामवेदशाखा तद्वेदस्य सहस्रशाखत्वात् तथा।

१०००० अयुतसंख्याबोधकः रामराज्यकालः "दश वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्" रामा० उक्तेस्तथा।

अत्रेदं बोध्यम्। शास्त्रकारैः ये ये पदार्था यद्यत्संख्यक-तया उक्तास्तत्तच्छब्दास्तत्तत्संख्याबोधकाः। तेषु दिङ्-मात्रमत्र दर्शितम् अनयैव रीत्यान्येषामपि तत्तत्संख्यायुक्तभेद-युक्ततत्तत्पदार्थपराणां शब्दानां तत्तत्संख्यार्थकत्वं कल्पनीयम्। शब्दार्थयोरभेदाच्च क्वचिच्छब्दस्य तदर्थकता उक्ता क्वचिदर्थस्यैव तत्तत्संख्यायोगवत्त्वः तेनैव तत्त-दर्थकशब्दस्य तत्तत्संख्याबोधकता ऊह्या। इयांस्तु विशेषः समुदायवर्त्तिपदार्थस्यैकदेशवर्त्तित्वाभिप्रायेण बहुसंख्या-न्वितपदार्थबोधकानामपि एकवचनादिप्रयोगोऽपि। यथा "रामोऽगवेदैर्जलधिसुमैत्रैरित्यादौ" रामजलध्योः त्रित्व-चतुष्ट्वबोधकत्वेऽपि एकवचनान्तता अगवेदैरित्यादौ सप्तत्व-चतुष्ट्वबोधकयोः बहुवचनान्तता। एवमन्यत्रापि। उक्त-शब्दानां क्वचित्संख्यापरत्वम् क्वचित्संख्येयपरत्वम्

क्वचिच्च पूरणार्थताऽपि यथा "दिग्भिर्गुणैरष्टयमैः शरैकैर्वाणैश्च संख्यैर्नखसंमितैश्च" ली०क०दिगादिशब्दानां दशमाद्यंशपरत्वम्। एवं "युग्माग्नी कृतभूतानि षण्मुनी वसुरन्ध्रयोः" इत्यादौ युग्माग्निप्रभृतीनां तत्तत्संख्यापूरणी द्वितीयादिपरत्वम्। अत्र च ये शब्दा उक्तास्तत्पर्याय शब्दा अपि तत्तत्संख्याबोधकाः इति।

एकादेश पु० कर्म०। पाणिन्युक्ते उभयस्थानिप्रसङ्गे एकस्मिन्नादेशे। एकादेशश्च यथा सुरारिरित्यत्र सुरशब्दस्य अन्त्याकारस्य अरिशब्दादिभूताकारस्य चोभयोः स्थाने दीर्घभूत एक आकारः एवमन्यत्रापि। "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" पा०।

एकाद्न(न)विंशति स्त्री एकेन न विंशतिः। एक+न+आदुक् दस्य वा न। १एकोनविंशतिसंख्यायां, २तद्युक्ते च एवमेका(द्न)चत्वारिंशदादयः।

एकानंशा स्त्री एको न अंशोऽस्याः अस्त्रसर्वसमा०। अनेकांशत्वात् दुर्गायां सा च यशोदागर्भसंभूता प्रजापतेरंशजाता। तथोक्तं हरिवं० ६० अ० यथा "नन्दगोपस्य भार्य्यैका वसुदेवस्य चापरा। तुल्यकालं हि गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा। देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तान्तु कन्यकाम्" इत्युपक्रम्य "वसुदेवस्तु संगृह्य दारकं क्षिप्रमेव च। यशोदायागृहं रात्रौ विवेश सुतवत्सलः। यशोदायास्त्वविज्ञातस्तत्र निक्षिप्य दारकम्। प्रगृह्य दारिकां तां तु देवकीशयने न्यसत्। परिवर्त्ते कृते ताभ्यां गर्भाभ्यां भयविक्लवः। वसुदेवः कृतार्थो वै निर्जगाम निवेशनात्। उग्रसेनसुतायाथ कंसायानकदुन्दुभिः। निवेदयामास तदा कन्यां तां वरवर्णिनीम्। तच्छ्रुत्वा त्वरितः कंसो रक्षिभिः सह वेगितः। आजगाम स्वकद्वारं वसुदेवस्य वीर्य्यवान्। स तत्र त्वरितं द्वारि किं जातमिति चाब्रवीत्। दीयतां शीघ्रमित्येवं वाग्भिः समभितर्जयन्। ततो हाहाकृताः सर्व्वा देवकीभवने स्त्रियः। उवाच देवकी दीना वाष्पविक्लवया गिरा। दारिका पुत्र! जातेति कंसं समभियाचती। श्रीमन्तो मे हताः सप्त पुत्रगर्भास्त्वया विभो!। दारिकेयं हतैवैषा पश्यस्व यदि मन्यसे। दृष्ट्वा कंसस्तु तां कन्यामकृष्यत मुदा युतः। हतैवैषा यदा कन्या जातेत्युक्त्वा रुषान्वितः। सा गर्भशयनक्लिष्टा गर्भाम्बुक्लिन्नमूर्द्धजा। कंसस्य पुरतो न्यस्ता पृथिव्यां पृथिवीसमा। पादे तां स्वकृत पुरुषः समाविध्यावधूय च। उत्क्षिप्यैव सहसा शिलायां समपोथयत्। साऽवधूता शिलापृष्ठे निक्षिप्ता दिवमुत्पतत्। हित्वा गर्भतनुं सा तु सहसा मुक्तमूर्द्धजा। जगामाकाशमाविश्य दिव्यस्रगनुलेपना। कन्यैव चाभवत् सा तु दिव्या देवैरभिष्टुता। नीलपीताम्बरधरा गजकुम्भोपमस्तनी। रथविस्तीर्णजघना चन्द्रवक्त्रा चतुर्भुजा। विद्युद्विस्पष्टवर्णाभा बालार्कसदृशेक्षणा। पयोधरस्तनवती सन्ध्येव सपयोधरा। सा वै निशितमोघस्थे सर्व्वभूतगणाकुले। नृत्यन्ती हसती चैव विपरीतेन भास्वति। विहायसि गता रौद्री पपौ पानमनुत्तमम्। जहास च महाहासं कंसञ्च रुषिताऽब्रवीत्। कंस कंसात्मनाशाय यदहं घातिता त्वया। सहसा च समुत्क्षिप्य शिलायामभिपोथिता। तस्मात्तवान्तकालेऽहं कृष्यमाणस्य शत्रुणा। पाटयित्वा करैर्देहमुष्णं पास्यामि शोणितम्। एवमुक्त्वा वचो घोरं सा यथेष्टेन वर्त्मना। खं सा देवालयं देवी हसन्ती विचचार ह। सा कन्या ववृधे तत्र वृष्णिसङ्घसुपूजिता। पुत्रवत् पाल्यमाना सा देवदेवाज्ञया तदा। विद्धि चैनामथोत्पन्नामंशाद्देवीं प्रजापतेः। एकानंशां योगकन्यां रक्षार्थं केशवस्य च। तां वै सर्व्वे सुमनसः पूजयन्ति स्म यादवाः। देवीवद्दिव्यवपुषं कृष्णः संरक्षितो यया। तस्यां गतायां कंसस्तु तां मेने मृत्युमात्मनः"। "सा कन्या ववृधे तत्र वृष्णिसङ्घसुपूजिता। पुत्रवत् पाल्यमाना वै वसुदेवाज्ञया तदा। एकानंशा तु यामाहुरुत्पन्नां मानवा भुवि। योगकन्यां दुराधर्षाम्" इति च। वृहत्सं० मूर्त्तिलक्षणे "एकानंशा कार्य्या देवी बलदेवकृष्णयोर्मध्ये"।

एकानुदिष्ट त्रि० एकमनु दिष्टम् "सहसुपा" पा०। एकोद्दिष्टेन दत्तश्राद्धे। "यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति। विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत्" मनुः।

एकान्त त्रि० एकः अन्तः निश्चयः सीमा वा। १अत्यन्ते अतिशये "तेजःक्षमा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः" माघः। "प्रकृत्यैकान्तमनोविनोदिनम्" नै०। क्रियाविशेषणत्वे मात्रन०। "एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानाम्" रघु० "नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति नचैकान्तमनश्नतः" गीता। तद्वति २द्रव्ये त्रि०। "एकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम्" रघुः। "एकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः" कुमा०। एकः एव अन्तो यत्र। निर्जने ४रहसि। "तस्मादुद्भ्रान्ते हस्तक्षान्तः सर्व्वकाले कर्त्तव्या" ज्यो०त०। "वासे बहूनां कलहो भवेद्वार्त्ता द्वयोरपि। तत्र देकान्तमास्थाय चिन्तयेत् नित्यसंयुतः" पुरा०। ततः तसिल्। एकान्ततस् एका-

न्ते इत्याद्यर्थे। "इष्टे माऽप्यार्थी चेदैकान्ततोऽत्यन्ततोऽभावात्" सां०का०। तत्र भवः ठञ्। ऐकान्तिक एकान्तभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्। 'ऐकान्तिकी हरेर्भक्तिरुत्पातायैव कल्पते' पुरा०। एक एवान्तः स्वभावो यस्य। एकरूपतामापन्ने त्रि०। "त्रिलोक्यैकान्तभूतानि भूतान्यादौ प्रजापतिः। स्त्रियं चक्रे स्वदेहार्द्धं यया पुंसां मतिर्हृता" भाग० ६,१८,२२।

एकान्तत्यागवाद पु० वस्तुनः एकान्तता एकस्वरूपता अस्तीत्यादिरूपस्वरूपता तस्य त्यागप्रतिपादकोवादः। आर्हतविशेषोक्तवादभेदे। स च वादः आर्हतशब्दे स्याद्वादप्रकरणे ३८६ पृ० दर्शितः।

एकान्तदुःषमा स्त्री दुष्टा समा वर्षो दुःषमा सुषमा० षत्वम् एकान्तं दुःषमा २त०। बौद्धकल्पिते कालभेदे हेमच०। यथा "कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीषु भेदतः। सागरकोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते। अवसर्पिण्यां षडरा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः। एवं द्वादशभिररैर्विवर्त्तते कालचक्रमिदम्। तत्रैकान्तसुषमारश्चतस्रः कोटिकोटयः। सागराणां सुषमा तु तिस्रस्तत्कोटिकोटयः। सुषमदुःषमा ते द्वे दुःषमसुषमा पुनः। सैका सहस्रैर्वर्षाणां द्विचत्वारिंशतोनिता। अथ दुःषमैकविंशतिरब्दसहस्राणि तावती तु स्यात्। एकान्तदुःषमापि ह्येतत्संख्याः परेऽपि विपरीताः। प्रथमारत्रये मर्त्यास्त्रिद्व्येकपल्यजीविताः। त्रिद्व्येकगव्यूतुच्छ्राया स्त्रिद्व्येकदिनभोजनाः। कल्पद्रुफलसंतुष्टाश्चतुर्थे त्वरके नराः। पूर्वकोट्यायुषः पञ्चधनुःशतसमुच्छ्रयाः। पञ्चमे तु वर्षशतायुषः सप्तकरोच्छ्रयाः। षष्ठे पुनः षोडशाब्दायुषो हस्तसमुच्छ्रयाः। एकान्तदुःखप्रचिता उत्सर्पिण्यामपीह्याः। पश्चानुपूर्व्या विज्ञेया अरेषु किल षट्स्वपि"।

एकान्तर त्रि० एकमन्तरं व्यवधानम्। १एकव्यवधाने "एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ तथा स्मृतौ" मनुः। बहु०। २एकान्तरवर्त्तिनि त्रि०। "एकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम्" मनुः। एकदिनव्यवधानेन भोजनरूपे ३व्रतभेदे न०। एकदिनव्यवधानेन जायमाने ४ज्वरभेदे पु०।

एकान्तसुषमा स्त्री सु शुभा समा वर्षः सुषमा सुषमादि० षत्वम् २त०। बौद्धमतसिद्धे कालभेदे एकान्तदुःषमाशब्दे विवृतिः।

एकान्तिन् त्रि० एकान्तमस्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप्। १अतिप्रयुक्ते एकान्तः एकस्वरूपः उपास्यत्वेनास्त्यस्य इनि। स्त्रियां ङीप्। २भगवद्भक्तविशेषे त्रि०। "एकान्तेनासमोविष्णुर्यस्मादेवं परायणः। तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः" गरुडपु० १३१।

एकान्न त्रि० एकस्यैवान्नं भक्ष्यं यत्र। १एककालिकभक्ष्ये एकान्नरूपे व्रते कर्म०। २एकमात्रभक्ष्ये अन्ने न०। "अन्नं यथाल्पमश्नीयादेकान्नमथ वा पुनः। एलाकं न्यूरणञ्चैव शुक्तिभिश्चैव वर्जयेत्" काशी०। "भक्ष्ये च यत्र देवित्वं नैकान्नादी भवेत् व्रती" मनुः। "क्रीत्वा लब्ध्वा प्राप्य स्वयमेकान्नमन्नमेकरात्रं त्रिरात्रं वा भोक्तव्यमिति" शु०त० स्मृतिः। एकस्मिन् स्थाने पचनीयमन्नं यस्य। अविभक्ते भ्रात्रादौ "एकान्नवर्त्तिनाञ्चैव एकोद्दिष्टं न पार्वणम्। एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम्। एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्यात् गृहेगृहे" छ०।

एकायन त्रि० एकमयनं विषयोऽवलम्बनं वा यस्य। १विषयान्तरव्यापृतचित्ते एकाग्रमनस्के २एकावलम्बने च। "तानि वा एतानि संकल्पैकायनानि संकल्पप्रतिष्ठितानि" छा०उ०। एकमयनमवलम्बनीयं यस्य। ३एकावलम्बनीये त्रि०। "एवमेकायनं धर्ममाहुर्वेदविदोजनाः" भा०शा० ७८७२ श्लो०। एकस्यायनं गतिर्यत्र। ४एकमात्रगमनयोग्ये त्रि० "भ्रातरं भीमसेनन्तु विज्ञाय हनुमान् कपिः। दिव्यरूपं करोधाय मार्गं भीमस्य वारयात्। अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य सः। आस्त एकायने मार्गे कदलीखण्डमण्डिते। भ्रातुर्भीमस्य रक्षार्थम्" भा० व० १४६अ०। कर्म०। ५एकस्थाने न०। "यः स्यादेकायने लीनस्तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन्" भा० अनु० ५३२श्लो०।

एकार्थ पु० एकः अर्थः प्रयोजनमभिधेयम् पदार्थो वा। एकस्मिन् १प्रयोजने २अभिधेये ३पदार्थे च। "वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः" सा०द०। बहु०। ४एकाभिधेये शब्दभेदे एकार्थस्य एकशब्दोपस्थापितार्थकः। ५एकप्रयोजनयुक्ते त्रि०। अभूततद्भावे च्वि+भू-घञ्। एकार्थीभाव अनेकार्थानामेकार्थताप्राप्तौ पु० "समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत्। बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने। स्यान्महत् गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः" इति भर्तृहरिः। कर्त्तरि क्त। एकार्थीभूत परस्परमन्विते एकस्मिन् विशिष्टार्थे च "एकार्थमनेकपदं वाक्यम्" निरु०। वै०मते वाक्येऽपि शक्तिः अखण्डवाक्यस्फोटस्यैव वाचकत्वात् "पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च। वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन।

माश्रयार्थीयथा नास्ति कश्चिदु माश्रयकस्तथे । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युर्निरर्थकाः” इति “वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिरिति च” हरिः ।

एकावली स्त्री एकाऽद्वितीया आवली माला मणिश्रेणी । (एकनर) हारभेदे, सा०द० उक्तेऽर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३६८ पृ० विवृतिः ।

एकाब्दा स्त्री एकः अब्दो वयोमानं यस्याः । १एकहायन्यां स्त्रीगव्याम् । “एकाब्दा त्वेकहायनी” अमरः । २एकवर्षयुक्ते त्रि० । एकवर्षादयोऽप्यत्र । “एकवर्षे गवि हते कृच्छ्रपादो विधीयते” स्मृतिः । एकहायनोऽप्यत्र हायनस्य वयोवाचित्वेतु संख्यापूर्वकत्वात् स्त्रियां ङीप् इति भेदः । “अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या गवा सोमं क्रीणाति” श्रुतिः ।

एकाशीतिपद न० एकाशीतिः पदान्यत्र । गृहारम्भप्रवेशादौ वास्तुपूजार्थं कर्त्तव्ये तावत्सितकोष्ठके वास्तुमण्डलभेदे । तत्र मण्डलं तिर्य्यगूर्द्ध्वाभिर्दशभीरेखाभिः एकाशीतिकोष्ठात्मकं गृहारम्भाद्यर्थं वास्तुयागे वेद्यम् यथाह देवीपु० । “प्रासादे च चतुःषष्टिरेकाशीतिपदं गृहे” तद्वेषनप्रकारादि वास्तुमण्डलशब्दे वक्ष्यते ।

एकाश्रय त्रि० एक आश्रय आधारोऽवलम्बनं वा यस्य । १अनन्यगतिके । २एकाधारहत्तौ वैशेषिकोक्तगुणभेदे च ते च गुणाः अनेकाश्रितगुणभिन्नाः । “संयोगश्च विभागश्च संख्याद्वित्वादिकास्तथा । द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः । अतः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः” भाषा० दर्शिताः । एवं च रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः एकत्वमेकपृथक्त्वं परिमाणपरत्वापरत्वानि बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नगुरुत्वस्नेहसंस्काराऽदृष्टानि च तादृशाः, तेषां प्रत्येकस्य एकैकवृत्तित्वात् संयोगादीनान्तु एकैकस्यैव द्विवृत्तित्वमिति न तथात्वम् । एकाधिकरणादयोऽप्यत्र । कर्म० । ३एकस्मिन् आधारे पु० “हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता” भाषा० ।

एकाष्टका स्त्री एका अष्टका । १माघकृष्णाष्टम्याम् २तत्कर्त्तव्ये श्राद्धे च । अष्टकानां तासु कर्त्तव्यश्राद्धानां च त्रित्वेऽपि का०श्री०सू० “हैमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वेति” एकस्या अपि कर्त्तव्यतया विधानात्तथा । सा च मध्यत्वेन माघकृष्णाष्टमी प्राह्या । अत एव “सत्रायणमेकाष्टकायां दीक्षा” कात्या०१२,१,२, सू० व्या० “एकाष्टका नाम माघस्य कृष्णाष्टमी भविष्टेः” कर्कोक्तम् । २तदभिमानिदेव्यां यथाम् “एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् । तेन देवा असहन्त शत्रून् हन्तासुराणामभवच्छचीभिः” शा०ब्रा०२म०३क० । शचीभिरित्यत्र शचीपतिरिति” अथ०३,१०,१२,पाठः । “एकाष्टके ! सुप्रजसः सुवीरा वयं स्याम पतयो रयीणाम्” अथ०३,१०,५

एकाष्ठील पु० एकमस्थीव काण्डं तद्वत्कठिनत्वात् नास्ति षा-च पृषो०सत्वं दीर्घश्च । वकवृक्षे अमरः पाठायां स्त्री । (आकनादी) राजनि० ।

एकाह पु० एकमहः टच्समा० एकशब्दोत्तरत्वात् नाह्नादेशः । “अह्नाह्नान्ताःपुंसि” पा० पुंस्त्वम् । “एकस्मिन् दिवसे “एकाहेनैव निर्वपेत्” याज्ञ०स्मृतिः “यत्रब्रह्मचारिण्येकाहः” मनुः । “अन्वस्यैकाहगमः” पा० । उपचारात् । २एकाहसाध्ये अग्निष्टोमादौ यागभेदे च । “उक्तप्रकृतयोऽहीनैकाहाः” आश्व० ८,१,१ । “उक्तो ज्योतिष्टोम एकाहाहीनसत्राणां प्रकृतिभूतः उक्तानि षड्विंशतिरहानि सात्त्विकानि एतेभ्य एव सात्त्विकेभ्योऽङ्गोभ्यो ऽहीनैकाहा व्याख्यास्यन्त इत्युक्तम् इदानीं तानेकाहाहीनान् वक्तुकामेनाचार्य्येण “उक्तप्रकृतयोऽहीनैकाहा” इत्युक्तम् । तस्यायमर्थः उक्ता प्रकृतिर्येषां ते इमे उक्तप्रकृतयोऽहीनैकाहाः । प्रकृतिः प्रकारो न रूपान्तरमित्यनर्थान्तरं ज्योतिष्टोमोऽपि सर्वामेकाहाहीनसत्राणां प्रकृतिरिति सिद्धम्” नारा० । “अनतिदेशे सेकाहो ज्योतिष्टोमो द्वादशशतदक्षिणेन पशुमेकाहानाम्” ६,१,२ ।

एकाहगम पु० एकाहेन गम्यते गम–कर्म्मणि खच् । एकाहगम्ये देशे “अन्वस्यैकाहगमः” पा० ।

एकाहार पु० एकस्मिन् दिने एक आहारः । एकस्मिन् दिने सकृद्भोजने “एकाहारस्तथा (विधवया) कार्य्यो न द्वितीयः कथञ्चन” शु०त०पुरा० । “मुनिभिर्द्दिरशनं प्रोक्तम्” इत्यादिना द्विर्भोजनस्य विधानेऽपि एककालमात्रभोजनं तस्या विहितम् । एकाहारे च दरिद्रस्यैकाहारस्य रागप्राप्तेः न द्वितीय इत्यनेन तस्यैव प्रतिपादनात् । एक आहारो यस्य । एकस्मिन्नह्नि सकृद्भोक्तरि त्रि० “पौषपदं तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः” मा० अनु०१०६अ० ।

एकीकरण न० एक+अभूततद्भावे च्वि-कृ–भावप्रयोगः ल्युट् । अनेकधान्यादेः राशिकरणेन एकतापादने । कर्म्मणि क्त ।

एकीकृत तथापादिते धान्यादौ त्रि० एकी+भू-घञ् । एकीभाव अनेकधान्यादेः राशितापादनरूपे व्यापारे पु०। कर्त्तरि क्त । एकीभूत एकत्वप्राप्ते अनेकधान्यादिराश्यादौ । कृ-ल्यप् । एकीकृत्य तथापादनं कृत्वेत्यर्थे अव्य० भू-ल्यप् । एकीभूय एकत्वं प्राप्येत्यर्थे अव्य० ।

एकीय त्रि० एक+भवार्थे तस्येदमित्यर्थे वा छ । १एकपक्षभवे सहाये, २एकसम्बन्धिनि च ।

एकेक्षण पु० एकमीक्षणं यस्य । १काके २एकचक्षुर्युतमात्रे काणे त्रि० । ३शुक्राचार्य्ये पु०। बलिना वामनाय दीयमानत्रिपदभूमिं प्रतिषेधतः शुक्रस्य वचनमनादृत्य तद्दानाय प्रवर्त्तमानं बलिं वीक्ष्य दानार्थन्धृतजलपात्रद्वारं सूक्ष्ममूर्त्त्या प्रविश्य रुध्यतस्तस्य छलं बुद्ध्वा जलधारावरोधनिवारणच्छलेन कुशेन तस्यैकं नेत्रं वामनेन विदारितमिति तस्य तत्काणत्वादेकनेत्रतेति पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया ।

एकैक त्रि० सुबन्तस्य एकस्य वीप्सार्थे द्वित्वम् "एकं बहुव्रीहिवत्" पा० द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत् तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ । प्रत्येकपदार्थे इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि कृते सति बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात् समुदायात् पुनः सुप् । स्त्रियां टाप् । एकैका आहुतिः । "न बहुव्रीहौ" पा० सर्व्वनामसंज्ञानिषेधः मुख्यबहुव्रीहिपरत्वेन एकैकस्मै एकैकस्मात् इत्यादौ सर्व्वनामकार्य्यम् । "दश दश वा एकैकस्मिन् मासाः" शत०ब्रा० ८,१,१,२ । ततः कारकार्थे शस् । एकैकशस् कारकरूपप्रत्येके अव्य० । "एकैकमप्याचरेत् कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये" प्रा०त० विष्णु० "ब्राह्मणस्य चतुर्दश यत् प्रमाणं समासतः । एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तान्निबोधत" मनुः । स्वार्थे यत् । एकैकश्य तदर्थे न० "एकैकश्येनानुपूर्व्व्या भूत्वा भूत्वेह जायते" भा०७,१५,४२ "एकैकश्यं तदा योधा धार्त्तराष्ट्रस्य भारत । प्रत्यवर्त्तन्त गन्धर्व्वैर्दशभिर्दशभिः सह" भा०व०। २४० । नीलकण्ठेन "एकैकश्येति पठित्वा एकैकमिति व्याख्यातम्" एकैकशो भावः यत् । एकैकश्य "एकैकं राशिभवने "एकैकश्येन यथानुपूर्व्यम्" भाग०५,१,२५ ।

एकैषिका स्त्री नित्यकर्म्मधा० । (आकनादि) वृक्षे रत्नमाला । "एकैषिकाजलरुही च प्रवेपे सम्प्रयोजयेत्" । "एकैषिकातैलं सप्तमतिशीतं पित्तहरमनिलप्रकोपणं श्लेष्माभिहरणम्" इति च सुश्रु० । क्वचित् रत्नमालायाम् एकैषिकेतिपाठं दृष्ट्वा शब्दकल्पद्रुमे तादृशशब्दोल्लिखितः ।

एकोक्ति स्त्री एका उक्तिः अभिधाशक्तिः । उभयपदार्थविषयिण्यामेकस्यां शक्तौ । यथा पुष्पवन्तौ इत्यादौ पुष्पवत्पदेन दिवाकरनिशाकरयोरुभयोरेव बोधः न तु अन्यपदादिवत् प्रत्येकपदार्थबोध इत्याकरे दृश्यम् । एवं "जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः" गौ०सू० जात्यादीनामेकशक्त्यैव बोध इति व्युत्पत्तिवादे गदाधरः ।

एकोत्तर त्रि० एकैकमुत्तरं यत्र वृत्तौ सप्रश्नदशवत् संख्याशब्दस्य वीप्सार्थता । एकैकाधिके । "एकाद्येकोत्तरा अङ्का व्यस्ता भाज्याः क्रमस्थितैः" लीला० । "सर्गादौ तु यथाकाशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम् । सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथादत्ते भवन्नपि" । "तन्मात्रादीन्यहङ्कारादेकोत्तरगुणानि च" इति च याज्ञ० । "यथास्वमेकोत्तरपरिवृद्धाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः" सुश्रु० एकाधिकादयोऽप्यत्र त्रि० ।

एकोदक पुंस्त्री एकं समानमुदकं यस्य । समानोदके सप्तमपुरुषादूर्द्ध्वं चतुर्द्दशपुरुषपर्य्यन्ते गोत्रजे "समानोदकभावस्तु निवर्त्तताचतुर्दशात्" स्मृतेस्तत्पर्य्यन्तानामेकोदकत्वम् । "जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते" मनुः ।

एकोदर पु० एकं समानमुदरं गर्भस्थानं यस्य । समानोदरे १भ्रातरि स्त्रियां टाप् । कर्म्म० । २समाने उदरे न० । "एकोदरप्रसूतानाम्" स्मृतिः ।

एकोद्दिष्ट न० एकः प्रेतः उद्दिष्टोयत्र । प्रेतोद्देश्यके श्राद्धभेदे तस्य इतिकर्त्तव्यतादिकं श्रा०त०निरूपितं यथा । गोभिलः । "अथैकोद्दिष्टमेकं पवित्रमेकोऽर्घ एकः पिण्डो नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमिति प्रत्युत्तरम् उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने, अभिरम्यतामिति विसर्गे, अभिरतोऽस्मीति प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्राद्धमिति" । अथेत्यनेनैकोद्दिष्टस्य पार्व्वणानन्तर्य्याभिधानं तयोः प्रकृतिविकृतित्वं सूचयति । अतएवैकोद्दिष्टे पार्व्वणधर्म्मप्राप्त्यावाहनादिप्राप्तौ नावाहनमित्यादिनिषेध उपपद्यते अन्यथा प्राप्त्यभावान्निषेधोऽनुपपन्नः स्यात् । एतत् प्रेतश्राद्धमित्युपसंहारात् एकं प्रेतमुद्दिश्य यद्दीयते श्राद्धं तदेकोद्दिष्टमिति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम् । अतएव प्रतिसांवत्सरिकस्य नैकोद्दिष्टत्वं किन्त्वेकोद्दिष्टविधिकत्वम् । अमार्थ्यैकोद्दिष्टरूपसङ्कलितपवित्रप्राप्तौ एकं पवित्रमिति पुनरभिधानसार्थकत्वाय तदवयवैकत्वपरम् ।

व्याख्यात्पवनप्रकरणे "बर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते" इति गोभिलसूत्रे पवित्रपदस्य दलपरत्वात्। अत्र नावाहनं नाग्नौकरणमिति निषेधयोः पौर्व्वापर्य्यादग्नौकरणपूर्व्वकालीनं प्रधानसम्बन्धि आवाहनोदितं ब्राह्मणावाहनमेव निषिध्यते नत्वप्रधानसम्बन्धि पितृयज्ञवदतिदेशप्राप्तं पिण्डाङ्गावाहनमिति। एतेन पिण्डाङ्गावाहननिषेधोऽमैथिलोक्तो हेयः। अत्राग्नौकरणनिषेधेन हुतशेषस्यालाभे "हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति पृथिवीत्यादि व्याहृत्यन्तमन्त्रोक्तपात्रालम्भनस्यापि बाधः आनन्तर्य्याभावात् अमृतमिति मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च। स्वदितमिति तृप्तिप्रश्न इति तृप्ताःस्थ इति तृप्तिप्रश्ने, स्वदितमिति प्रश्नः। कुशमयब्राह्मणपक्षे तु प्रतिवचनानुपपत्त्या प्रश्नस्यापि निवृत्तिः अक्षय्यशब्दस्थाने उपतिष्ठतामिति प्रयोगः अक्षय्योपतिष्ठतामित्यनेनान्नादिकमित्यस्यान्वये अक्षय्यस्यान्वयानुपपत्त्या तस्याप्रयोगः। अतएव पितृदयितायामन्नादिकमुपतिष्ठतामिति लिखितम्। ततश्च "प्रेतायाक्षय्यमस्तु च" इति ब्रह्मपुराणीयं "ततो वदेत् पुनर्धीमानक्षय्यमुपतिष्ठताम्" इति मार्कण्डेयपुराणीयञ्च गोभिलविरुद्धत्वात् शाखान्तरीयम्। अभिरम्यतामिति "वाजे वाजे" इति स्थानेऽभिरम्यतामित्यनेन विसर्जनमिति। एतेन "प्रेतश्राद्धेषु सर्व्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम्। स्वस्त्यस्तु विसर्जेदेवं सकृत् प्रणववर्जितम्" "इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टात् एकोद्दिष्टे प्रणववर्जितस्वस्त्यस्त्वित्यनेन यद्विसर्जनं तत्प्रेतश्राद्धविषयम् अभिरम्यतामिति तु सांवत्सरिकविषयमिति कल्पतरूक्तोदत्तवाचस्पतिमिश्राद्युक्तं निरस्तम्। बह्वृचानामेव पार्व्वणेऽभिरम्यतामिति विसर्जनस्य प्राप्तत्वादेकोद्दिष्टेऽपि तथात्वात् सर्व्वशाखिसाधारणनिषेधानुपपत्तेश्च। एतद्दिति पूर्व्वोक्तेतिकर्त्तव्यताकश्राद्धमित्यर्थः। प्रेतश्राद्धं नतु पार्व्वणविकृतित्वेन प्राप्तपितृलोकरूपपितृः श्राद्धम् अकृतसपिण्डीकरणस्य तथाविधपितृत्वाभावात्। अतएव तच्छ्रायमूलकमेवाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि "पितृशब्दं न युञ्जीत पितृहा चोपजायते" इत्युक्तम्। अतएव विष्णुना "प्रेतस्य नामगोत्राभ्यां दत्त्वाक्षय्योदकं"च इत्यत्र प्रेतनामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेतस्योल्लेखं नतु सम्बन्धिन इत्युक्तम् तत्र मन्त्रे प्राप्तपितृलोकोपाधिकस्य पितृपदस्थाने प्रेतपदोल्लेखो नतु अभिव्यक्तत्वाद्युपाधिके। एवमभिलापवाक्ये सम्बन्धित्वेन नोल्लेखः किन्तु प्रेतत्वेन असम्बन्धिनोऽपि सवर्णाद्ब्राह्मणादेरपि प्रेतश्राद्धाधिकारित्वात्। अतएव शातातपेनापि "प्रेतान्नामगोत्राभ्यामुत्सृजेदुपतिष्ठताम्" इत्युक्तम्। अत्र प्रेतस्यान्नः प्रेतान्नो नतु सम्बन्धिवाचकस्यान्नः तथा मैथिलोक्तो बहुव्रीहिकल्पे तत्पुरुषापेक्षया जघन्यत्वात्, प्रेतपदस्य सम्बन्धिस्थानीयत्वेन तत्पुरुषस्यैव युक्तत्वाच्च। ततश्च प्रेतान्नाम च गोत्रञ्च इति द्वन्द्वः अतएव तर्पणे विष्णुः "ततश्च सर्व्वे यवस्थाने तिलेन पितृपदस्थाने प्रेतपदोल्लेखेन द्वितीयान्तं तर्पयेयुः पितृशब्दोच्चारणे पितृहा भवति" इति। एतेषां वचनानां न्यायमूलकत्वात् सांवत्सरिकश्राद्धे एकोद्दिष्टविकृतिभूतेऽपि प्राप्तपितृलोकोपाधिकपितृपदयुक्तमन्त्रेऽभिलापे च सम्बन्धिबोधकपितृत्वेनैवोल्लेखः। यत्तु देवताभ्यः पितृभ्यश्चेत्यत्र न प्रेतपदोहः तत्र पितृपदस्य दिव्यपितृपरत्वात् एवं नैकवचनोहोऽपि तथा "मधु द्यौरस्तु नः पिता" इत्यस्य द्यौः स्वर्गः पिता पितेव भर्त्ता स्वाधिगम्यत्वात् मध्वस्तु मधुमयी भवत्विति भाष्यव्याख्याने द्यौरिति पितेतिपदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते अत्र च द्युत्वपितृत्वयोर्भेदेऽपि धर्म्मिणोः सामानाधिकरण्येनाभेदावगमात् दिवः पितृत्वधर्म्मप्राप्तिरिति पितृपदं पितृत्वपरं नतु जनकपरं प्राप्तपितृलोकपरं वेति तेनात्र मन्त्रे पितेत्येव वक्तव्यं नतु प्रेतपदोहः तथा "पितृशब्दं न युञ्जीत" इत्यनेन निषेधः। एवम् आमावेति मन्त्रे पितरित्यत्र नोहः यदाऽहं श्राद्धं करोमि तदा मातरपितरावागच्छतामित्यनुष्ठाने क्रियमाणे व्यापकस्य प्रार्थनीयत्वात्। एवं हविश्राद्धेऽप्येतेषु नान्दीमुखविशेषणं न देयमेवेति अन्यत्र सर्व्वत्रोत्सर्गवाक्ये मन्त्रे च पितृपदप्रयोगनिषेधात् प्रेतपदोहः कार्य्यः।

"अथैकोद्दिष्टे गोभिलसूत्रोक्तविशेषोऽभिधीयते; यथाह विष्णुः "एकवन्मन्त्रानूहेतैकोद्दिष्टे" इति एकवत् एकवचनवद्युक्ता स्यात्तयोहेत "अपूर्व्वोत्प्रेतवदूहः" (अं॰) इत्युक्तेन पूर्व्वप्राप्तैकवचनान्तकल्पनेन बहुवचनान्तान्मन्त्रान् विकृतान् कुर्य्यात् एकस्मिन् पितरि बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वात् प्रकृतार्थप्रकाशनाख्यदृष्टप्रयोजनकस्य मन्त्रस्य विकृतौ बहुवचनस्थाने एकवचनोहः कर्त्तव्य इति न्यायमूलमिदं वचनम्। यद्वा "पवित्रे स्थो वैष्णव्यावित्यत्र "पवित्रासि वैष्णवी" इति न चात्र पवित्रमसि वैष्णवम् इति पितृदयितोक्तं युक्तं "पवित्रे स्थो वैष्णव्यावित्ति" मन्त्रस्य हे पवित्रे युवां विष्णुदेवताके स्थः भवथः स्त्रीलिङ्गत्वं छान्दसमिति सायनाचार्य्यव्याख्याने सुब-

विष्णुनापि तथा व्याख्याने सम्बुद्ध्यन्तताप्रतीतेः। एवं "विश्वोमेनसा पूते स्थः" इत्यत्रापि पूतसंबोति।"अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम्" इति मन्त्रे अत्र प्रेत! मादयस्व यथाभागमावृषायस्वेत्यूहम्। प्रार्थनार्थकतृतीयलकारीयमध्यमपुरुषबहुवचनस्थाने तदेकवचनस्यैव ऊह्यत्वात् न तु भूतार्थकचतुर्थलकारीयमावृषायथा इत्यनिवृत्तभङ्गीको युक्तः अतएव श्रीदत्तादिभिरपि "मादयस्वेत्यूहम् "अमीमदन्त पितरः" इत्यत्र अमीमदत्प्रेतेति वृषायिषतेत्यत्र वृषायिष्टेति। एत पितर इत्यादिपिण्डाह्वानमन्त्रे एहि प्रेतेति, सौम्यास इत्यत्र सौम्येति दत्तास्मभ्यमित्यत्र देह्यस्मभ्यमिति, निदधतेत्यत्र निधत्स्वेति, नमोवइत्यादिमन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये प्रेतेत्यूहम्। एवं वद इत्यत्र ते इति। आगोःपाठे च येभ्य इत्यत्र यस्मै इति तेषामित्यत्र तस्येत्यूहम्। एतद्वः पितर इत्यत्र तु प्रेता इति विकृतावूहो न तु न एतद्वः... "एतद्वः पितरो वास इति जपत् पृथक् पृथक्" इति ब्रह्मपुराणेन प्रकृतावेव पार्वणे पित्रादिषु प्रत्येकमेतद्वः पितर इति बहुवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अस्थानैक्येन तद्विकृतावेकोद्दिष्टेऽप्यसमवेतार्थबहुवचनस्यैव युक्तत्वात्। तत्र प्रकृतौ समवेतार्थस्यैव विकृतावूहः। सांवत्सरिके त्वेकवचनान्ततयैवोहो न तु पितृपदस्य तत्र मातृपितृलोकत्वेन तथैव युक्तत्वात्" श्रा० त० रघुनन्दनः।

एकोद्दिष्टस्य "द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा" इत्युक्त षोडशश्राद्धात्मकम्। अत्र द्वादशपदं त्रयोदशानामप्युपलक्षणम् "संवत्सरे विवृद्धेऽपि प्रतिमासन्तु मासिकमिति" काल० मा० कौथुमिना वत्सरघटकप्रतिमासे तस्य विधानात् अत एव "द्वादश मासाः संवत्सरः क्वचित् त्रयोदश मासाः संवत्सरः" इति श्रुतौ वत्सरस्य त्रयोदशमासात्मकत्वमुक्तम्।

अथ कोद्दिष्टनिमित्तकालो निरूप्यते स च श्रा० त० रघुनन्दनेन दर्शितो यथा

याज्ञवल्क्यः। "मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम्। प्रतिसंवत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि"। एकादशेऽहनीति स्वाशौचान्तद्वितीयदिनोपलक्षणम्। "श्राद्धिः सम्यकाले तु भोजयेदयुजो द्विजान्" इति मत्स्यपुराणैकवाक्यत्वात्। आद्यं षोडशश्राद्धानामादिभूतम्। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्। "श्राद्धमग्निमतः कुर्यात् दाहादेकादशेऽहनि। ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमिताहनि सर्वदा। द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा। सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतं श्राद्धषोडशम्। एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः। न्यूनाः संवत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा"। अग्निमतः श्रौताग्निमतो दाहादेकादशेऽहनि श्राद्धं कर्त्तव्यं तस्य दाहावधिदशाहाशौचित्वात्। अन्येषान्तु मरणावधि तथा च शङ्खः "मरणादेव कर्त्तव्यम् संयोगो यस्य नाग्निना। दाहादूर्द्ध्वमशौचं स्याद्यस्य वैतानिको विधिः"। वैतानिकः श्रौतो होमः तस्मादग्निपदं श्रौताग्निपरम्। ततश्च केवलस्मार्त्ताग्निमतो निरग्नेश्च मरणादेवाशौचम्। ध्रुवाणि एतानि षोडश श्राद्धानि नित्यानि सर्वदा मृतधनाभावेऽपि। प्रमिताहनि मृततिथौ आद्यश्राद्धषाण्मासिकश्राद्धद्वयेतरश्राद्धानि कार्य्याणि आद्यश्राद्धस्यैकादशाहे विधानात् षाण्मासिकयोस्तु कालान्तरविधानात्। अत्राशौचान्तद्वितीयदिवसीयाद्यश्राद्धस्यादिभूतत्वमात्रस्यानुरोधेन तदुत्तरकर्त्तव्यमासिकतिथेर्मृततिथित्वानुपपत्त्या तत्सजातीयत्वमेव प्रतीयते। तेन प्रथममृततिथिं विहायान्यमृततिथिमादाय मासिकादिसिद्धिरिति। एवञ्च एकाहेन तु षण्मासान्यूना इत्यनेन मृततिथिपूर्व्वतिथिः प्रतीयते। एवं त्रिभिरित्यत्रापि तथा संवत्सरस्यापेकाहादिन्यूने। अत्र संवत्सरकर्त्तव्यस्यापि षाण्मासिकत्वं द्वितीयषाण्मासभवत्वाद्यनुपपन्नम्। संवत्सराभिधानन्त्वादिमध्याधिमासयुक्तप्रथमाब्दस्य "द्वादश मासाः संवत्सरः क्वचित् त्रयोदश मासाः संवत्सरः" इति श्रुत्यनुसारेण त्रयोदशमासघटितत्वात् त्रयोदशमासस्यैव द्वितीयषाण्मासिककरणाय आद्यः प्रथमकालकर्त्तव्यस्य षाण्मासिकत्वं 'षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो बादरायणैः' इत्यनेनाविरुद्धम्। ननु षोडशश्राद्धगणने द्वादशमासिकत्वस्य कर्म्ममलमासयुताब्दे त्रयोदशमासिकत्वमिति चेन्न "संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः। तदा त्रयोदशश्राद्धं कार्य्यं तदधिकं भवेत्" इतिवक्ष्यमाणवचनेन द्वादशमासिकादधिकं त्रयोदशमासिकं श्राद्धमित्युक्तेः। एतदुक्तं न्यायमूलकम्। "एवं मृताहनि प्रतिमासं श्राद्धं कुर्य्यादतन्द्रितः" "मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम्" इति वचनद्वयेन पूर्व्वोक्तानुमितप्राप्तत्रयोदशमासात्मकं संवत्सरं व्याप्य मृततिथेर्वर्त्तितयं यावच्चान्द्रप्रत्युक्ततत्प्रतिमासकर्त्तव्यमासिकानुरोधेन तदुपजीवनतिथिषु श्राद्धमिति बोधयता अर्थापत्त्या वैयासादि-

मृतस्यान्यमासिकं तत्कालीयतत्पक्षीयतत्तत्तिथिषु कर्त्तव्यमिति बोधनात् मध्येऽधिमासपाते द्वादशे मासि मृतमासीयतिथ्यप्राप्त्या सर्वान्तविहितस्य मासिकस्य सपिण्डनस्य चाप्राप्तेः। एवमाद्याधिमासेऽपि चतएवाद्याब्देऽधिमासपातेऽपि लघुहारीतेन द्वादशमासे यद्द्वादशमासिकमित्युक्तं तदन्याधिमासविषयम् तत्र द्वादशमासे मृतमासीयतत्तत्तिथिप्राप्तेः। यथा लघुहारीतः 'प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया द्विजैः। क्वचित्त्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्ता तु वत्सरम्। चक्रवत् परिवर्त्तेत सूर्य्यः कालवशाद्यतः। अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम्। मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौषमासाद्यमेव हि। यतस्तत्र विधानेन मासः स परिकीर्त्तितः। असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः। तथैव मासिकं पूर्व्वं सपिण्डीकरणन्तथा। गर्भे वार्द्धुषिके च मृतानां पिण्डकर्म्मसु। सपिण्डीकरणे चैव नाधिमासं विदुर्बुधाः"। सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत् किञ्चित् श्राद्धिकं भवेत्। दर्शं वाप्यथ वा पूर्त्तं तत्र कुर्य्यान्मलिम्लुचे" श्रा०त० रघुनन्दनः।

एकोद्दिष्टञ्च मध्याह्नकालव्यापितिथौ कर्त्तव्यं यथाह "आममाद्यं तु पूर्वाह्ने एकोद्दिष्टन्तु मध्यतः। पार्व्वणं चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्" हारी०। "पूर्वाह्ने दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्व्वणम्। एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्" मनुः। "यो यस्य विहितः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः। तया कर्म्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्" श्रा०त०। मध्याह्नकालश्च त्रिधा विभक्तदिनतृतीयभागरूप एव। तत्रापि कुतपपञ्चमभागरूप स्तदारम्भकालः "कुतपे प्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत्। आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान्" श्रा० व्यासोक्तेः। आवर्त्तनं पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्व्वदिग्गमनारम्भकालः तत्समीपे कुतपशेषदण्डे। गौतमोऽपि "आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः। विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत्" अत्र कुतपस्यारम्भकालत्वोक्तेः पूर्व्वेद्युः रौहिणमात्रलाभे परदिने कुतपमात्रलाभेऽपि परेद्युरेव श्राद्धं "योयस्य विहितः कालः कर्म्मणस्तदुपक्रमे। तिथिर्याऽभिमता सा तु याह्या नोपक्रमोज्झिता" बौधायनेनोपक्रमयोग्यतिथेरेव ग्राह्यतोक्तेः। उभयदिने कुतपालाभे रौहिणमात्रलाभे तु तत्रैव श्राद्धम् 'रौहिणन्तु न लङ्घयेदित्युक्तेः। उभयदिने तयोरलाभे सप्तममुहूर्त्ते कार्य्यं तल्लाभे तयोर्लाभे वा पक्षभेदेन व्यवस्था "एकपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः। तया कर्म्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्। कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः। तया कर्म्माणीत्यादि स्कन्दपु०वक्तेः। "द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु। एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ ह्रासवृद्ध्यादिदेशना" व्यासोक्तेश्च। तत्र स्कान्दवाक्ये ह्रासवृद्धिपदञ्च तिथिविषयः व्यासवाक्ये चन्द्रह्रासवृद्धिपरत्वेन कृष्णशुक्लपक्षभेदेन व्यवस्थेति स्थितम्। तदेतत् कालमा० निर्णीतम् यथा। "नन्वत्र वाक्यद्वयपर्य्यालोचनेन निर्णयः क्रियते। सचानुपपन्नः। व्यासवाक्ये ह्रासवृद्धिनोदनायाः पितृयज्ञविषयत्वाभिधानात्। "एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ ह्रासवृद्ध्यादिनोदनेति" हि पूर्व्वमुदाहृतम्। "दानव्रते चैतद्वेति" च अतः कथमनयोर्द्वैविध्याभ्यां निर्णयः। किञ्चोदाहृतवाक्यद्वयस्कान्दपुराणमात्र्यैव वचनेषु "ह्रासवृद्धी न कारणमित्युक्तं तत्कथमत्र ह्रासवृद्ध्योर्निर्णयकारणत्वम्। अत्रोच्यते। सन्ति ह्यन्यानि ह्रासवृद्धिवाक्यानि। तत्रोशनाः, "खर्व्वो दर्पस्तथा हिंसस्त्रिविधं तिथिलक्षणम्। खर्व्वदर्पौ परौ कार्य्यौ हिंसा स्यात् पूर्व्वकालिकी"। पितामहोऽपि "खर्व्वो दर्पस्तथा हिंसस्त्रिविधं तिथिलक्षणम्। खर्व्वदर्पौ परौ पूज्यौ हिंसं पूर्व्वत्र पूजयेदिति" भविष्योत्तरे "खर्व्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम्। खर्व्वदर्पौ परौ कार्य्यौ हिंसा स्यात् पूर्व्वकालिकेति"। खर्व्वः साम्यमल्पक्षयो वा। दर्पो वृद्धिः। हिंसाधिकक्षयः। एतैः खर्व्वादिवाक्यैः सह यस्मिन्विषये युग्मादिवाक्यस्य विरोधः प्राप्नोति तत्र दैवपित्र्यभेदेन व्यवस्थापकं व्यासवाक्यम् ननु प्रकृतयोः वाक्ययोः पितृविषयत्वप्रतिपादकयाज्ञवल्क्यादिवचनेष्वपि कर्म्मकालव्याप्तिशास्त्रस्य खर्व्वदर्पादिशास्त्रस्य च विरोधेप्राप्ते सति कर्मकालव्याप्तिशास्त्रस्य प्राबल्यमुच्यते न तु प्रकृतयोः वाक्ययोः निर्णयहेतुत्वं प्रतिपाद्यते। न तु व्यासः खर्व्वादिवाक्यानि पितृविषयत्वेन संकोचयामास, याज्ञवल्क्यादयस्तु पित्र्येऽपि कर्म्मकालव्याप्त्या खर्व्वादिवाक्यान्यबाधन्त, कुत एवं निर्विषयत्वमेषां प्रसज्येतेति चेत् मैवं यदा पूर्व्वोत्तरदिनयोः पितृविषयकर्म्मकालव्याप्तिः समाना यदा वा दिनद्वयेऽपि कर्म्मकालव्याप्त्यभावः तत्रोभयत्र खर्व्वादिवाक्यैर्निर्णेतुमशक्यत्वात्"। तत्र शास्त्रविषयलाभ इति भावः।

"एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नं प्रजायते। मासेऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् तदा दद्यात् विचक्षणः"

देवतः"। एकोद्दिष्टविधिकत्वात् सांवत्सरिकं श्राद्धमपि एकोद्दिष्टशब्देन शास्त्रे व्यवह्रियते। "एकोद्दिष्टं सुता दश" "एकोद्दिष्टं न पार्वणम्" इति च स्मृत्योः सांवत्सरिकेऽपि तथा प्रयोगात्।

एकोद्दिष्टाधिकारिणस्तु निर्ण०सि०दर्शिताः यथा "चन्द्रिकायां सुमन्तुः "मातुः पितुः प्रकुर्वीत संस्थितस्यौरसः सुतः। पैतृमेधिकसंस्कारं मन्त्रपूर्वकमादृतः"। तत्रैव हेमाद्रौ शङ्खः "पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया। पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदरः। अत्र पुत्रपदं यद्यपि क्षेत्रजादिद्वादशविधपुत्रपरम्। ते च द्वादशपुत्रा याज्ञवल्क्येनोक्ताः "औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः। क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा। गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः। कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतः स्मृतः। अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः। दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत्। क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः। दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः। उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः। पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परःपरः"। इति तथापि "दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः" इति हेमाद्र्यादिधृतवचने कलावितरेषां पुत्रत्वनिषेधादौरसदत्तकपरमेव। यद्यपि "पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परःपरः" इति याज्ञवल्क्योक्तेरौरसाभावे दत्तकप्राप्तिस्तथाप्यौरसाभावे पौत्रः प्रपौत्रस्तदभावे दत्तकादय इति ज्ञेयम्। "पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते" इति "अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपमिति" श्रीसूतवाक्यनष्टतद्धारीतवसिष्ठशङ्खलिखितोक्तेः "लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैरिति" याज्ञवल्क्योक्तेश्च। "पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकापुत्र एव च। पत्नी भ्राता च तज्जश्च पिता माता स्नुषा तथा। भगिनी भागिनेयश्च सपिण्डः सोदकस्तथा। असन्निधाने पूर्वेषामुत्तरे पिण्डदाः स्मृताः" इति स्मृतिसंग्रहे प्रपौत्रानन्तरं पुत्रिकापुत्रोक्तेस्तत्समत्वाच्च दत्तकस्य। यद्यपि वृहस्पतिना "पौत्रश्च पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ। रिक्थे च पिण्डदाने च समौ तौ परिकीर्त्तिताविति" पौत्रसाम्यमुक्तम्। याज्ञवल्क्येन च "औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः" इत्यौरससाम्यमुक्तम् तथापि लोके राजसमो मन्त्रीत्यादौ किञ्चिन्न्यूने समशब्दप्रयोगाद्दीप मुख्ययोः साम्यायोगाच्च न्यूनत्वेनैव न तु समविकल्प इति भावितव्यम्। 'पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः। सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हो नृप! जायते। एषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः। मातृपक्षः सपिण्डेन सम्बद्धो यो जलेन वा। कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप!। तत्सङ्घातान्तर्गतैर्वापि तद्रिक्थात्कारयेन्नृपः" इति विष्णुपुराणाच्च प्रपौत्रानन्तरं दत्तकादयः इति पृथ्वीचन्द्रमदनरत्नकालादर्शादयः। मदनपारिजातेऽप्येवम्। बोपदेवगङ्गाधरादयस्तु "पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत्स्वधाम्" इति छमलक्षेः "पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं यदि गच्छति। पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धषोडशम्। नैतत्पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामहः" इति छन्दोगपरिशिष्टे च पुत्रशब्दस्य द्वादशविधसुतपरत्वात् पूर्वाभावे परःपर इत्यस्यानन्यपरत्वाच्च दत्तकाद्यभावे पौत्रादीनामधिकार इत्याहुः। अतएव निषेधादुपनीतपौत्रसत्त्वेऽप्यनुपनीतपुत्रस्यैवाधिकारः। औरसस्याप्यनुपनीतोऽपि कुर्य्यादित्याह पृथ्वी० सुमन्तुः। "श्राद्धं कुर्य्यादवश्यं तु प्रमीतपितृकोद्विजः। व्रतस्थो वाऽव्रतस्थो वा एक एव भवेद्यदि" इति मनुः। "कुर्य्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेको हि यः सुतः। पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद्ब्राह्मणस्य सः" मनुः "न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात्"। सुमन्तुरपि नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म यावन्मौञ्जी निबध्यते। मन्त्राननुपनीतोऽपि पठेदेक औरसः"। ब्रह्म वेदम् मन्त्रपाठस्त्रिवर्षकृतचूडस्यैव। "अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पैतृमेधिकम्। यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सरः" इति सुमन्तूक्तेः। यत्तु व्यासः "कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च। स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेदिति" यच्च स्मृतिसंग्रहे "कृतचूडोऽनुपेतश्च पित्रोः श्राद्धं समाचरेत्। उदाहरेत्स्वधाकारं न तु वेदाक्षराण्यसाविति"। तत्प्रथमवर्षचूडाविषयमिति माधवमदनरत्नपृथ्वीचन्द्राः। त्रिवर्षोर्द्ध्वं मन्त्रवत्त्वस्य विकल्प इति चन्द्रिका बोपदेवश्च। मदनरत्ने स्कान्दे। 'यत्नेषु मन्त्रवत्कर्म पत्नी कुर्य्यात्तथा नृप!। तथौर्द्ध्वदैहिकं कर्म कुर्य्यात् सा धर्मसंस्कृता"। अपत्नी तु कात्यायनः। "असंस्कृतेन पत्न्या च ह्यग्निदानं समन्त्रकम्। कर्त्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेव हि"। पुत्रश्च न जन्मतोऽधिकारी किन्तु वर्षोत्तरमिति कालादर्शः "चौलादाद्याविद-

कादशाहं न कुर्य्यात्तु नैमित्तिकम्" इत्युक्तेः। मदनरत्ने सुमन्तुरपि "पुत्रश्चोत्पत्तिमात्रेण संस्कुर्य्यादृणमोचनात्। पितरं नाविदुः कश्चीलात् पितृमेधेन कर्म्मणा"। एतच्चौरसस्यैव दत्तकादीनां त्वनुपनीतानामेवाधिकारः इति काव्यादर्शः। ब्रह्मपु० स्कान्दे "पित्रोरनुपनीतोऽपि विदध्यादौरसः सुतः। और्द्धदेहिकमन्ये तु संस्कृताः श्राद्धकारिणः" इति। अन्यत्रापि दर्शमहालयादावनुपनीतस्याधिकारोऽस्माभिः पूर्व्वमुक्तः। सपौत्राभावे दत्तकादयो द्वादश पुत्राः। तदभावे भर्त्तुः पत्नी तस्याश्च सः "अपुत्रा शयनं भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता। पत्न्येव दद्यात् तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत चेति" इति मनूक्तेः। "भार्य्यापिण्डं पतिर्दद्याद्भर्त्तुर्भार्य्या तथैव च। श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव तदभावे सपिण्डकाः" इति। पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्पत्न्यभावे सहोदरः" इति च हेमाद्रौ शङ्खोक्तेः। देवयाज्ञिकस्तु "कानीनगूढसहजपुनर्भूतनयाश्च ये। पत्न्यभावेऽपि कुर्य्युस्ते अप्रमत्ताः स्मृता हि ते" इति स्मृतिसंग्रहात् पत्न्यभावे कानीनादय इत्याह। भर्त्तुरपि सपत्नीपुत्रे सति नाधिकारः। "पितृपत्न्यः सर्व्वा मातरः" इति सुमन्तूक्तेः। "विदध्यादौरसः पुत्रो जनन्या और्द्धदेहिकम्। तदभावे सपत्नीजः क्षेत्रजाद्यास्तथा सुताः। तेषामभावे स्वपतिस्तदभावे सपिण्डकाः" इति मदनरत्ने कात्यायनोक्तेः "बह्वीनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृतः। एका चेत्पुत्रिणी तासां सर्व्वासां पिण्डदस्तु सः" इति बृहस्पतिवचनाच्च। अपरार्कोऽप्येवम्। तेन श्राद्धविवेके उक्तम् "सत्यपि सपत्नीपुत्रे भर्त्तुरेवाधिकार इति तदिदरस्तम्। यच्च तत्रैव कात्यायनः "न भार्य्यायाः पतिर्दद्यादपुत्राया अपि क्वचित्"। यच्च विष्णुपु० "कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृपेति"। यच्च मार्क० पु० "सर्व्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तॄणाममन्त्रकमिति"। तदासुरादिविवाहोढाविषयम् "धर्म्मार्थिपाठोढा या सा पत्नी परिकीर्त्तिता। क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते। न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कश्यपो विदुरिति" माधवीये शातातपोक्तेः। यत्तु शुद्धिरत्नाकरः न्यूनदायिव "अपुत्रस्य च या पुत्री सैव पिण्डप्रदा भवेत्। तस्य पिण्डात् दर्शं वा एकाहेनैव निःक्षिपेत्, इति जाबालोक्तेः "भर्त्तुर्धनहरा पत्नी तां विना दुहिता स्मृता। अङ्गादङ्गात् सम्भवति पुत्रवद्दुहिता न्याय्यमिति" बृहस्पतिना दुहितुर्धनहारित्वोक्तेश्च पुत्राभावे कन्या तदभावे पत्नी इत्याहतुः। तन्न पूर्व्वविरोधात् "मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः" इति दुहितुर्मातृधनहारित्वेन पुत्रस्य तत्राप्यनधिकारापत्तेश्चोपेक्ष्यम्। वचनं भ्रातृपुत्राद्यभावविषयम्। पत्न्यभावे अविभक्तस्य सोदरः पूर्व्वोक्तशङ्खवचनात्। विभक्तस्य तु दुहिता धनहारित्वात् पूर्व्वोक्तजाबालवचनाच्च। तत्राप्यूढानूढासमवायेऽनूढैव "दुहिता पुत्रवत् कुर्य्यान्मातापित्रोस्तु संस्कृता। आशौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं सदा तयोरिति" भरद्वाजोक्तेः। तदभावे दौहित्रः धनहारित्वात्। "मातापित्रोरुपाध्यायाचार्य्ययोरौर्द्धदेहिकम्। कुर्व्वन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतादिति" चन्द्रिकायां इति मनूक्तेः "यथा व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्य्यात्क्रियां नृप!। उदकाद्यां महाबाहो! दौहित्रो दुहितार्हतीति" अपरार्के भविष्योक्तेश्च। एतद्धनहारिण आवश्यकं नान्यस्येत्याह तत्रैव स्कान्दः "श्राद्धं मातामहानां तु अवश्यं धनहारिणा। दौहित्रेणार्थनिष्कृत्यै कर्त्तव्यं पूर्व्वसुतरमिति"। तेन दौहित्रोऽत्र पुत्रीकृत इति देवयाज्ञिकोक्तिः परास्ता। अत्र पत्नीदौहित्रसमवाये ऽर्द्धहरत्वात्पत्न्येव कुर्य्यात्। दौहित्रभ्रातृपुत्रसत्त्वे विभक्तस्य दौहित्रः। अविभागे भ्रातृपुत्रः। भ्रातृतत्पुत्रसत्त्वे कनिष्ठश्चेद्भ्रातैव। ज्येष्ठश्चेत्तत्पुत्रः कुर्य्यादिति दाक्षिणात्यपन्थः। हारलतादौ तु "भ्रातृभ्राता स्वयं चक्रे तद्भार्य्या चेन्न विद्यते। तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः" इति शङ्खोक्तेः "पत्नी कुर्य्यात् सुताभावे पत्न्यभावे सहोदरः" इति कौर्म्माच्च। ज्येष्ठभ्रातैव कुर्य्याच्च तत्पुत्रः। यत्तु "नानुजस्य तथाग्रजः" इति, तत्कनिष्ठभ्रातृसत्त्वविषयम्। यच्च मनुः "सर्व्वेषामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत्। सर्व्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्" इति तत् सोदराभावविषयमित्युक्तम्। एतेन पुत्रत्वातिदेशोऽयम् अतस्मिन् सत्येवाद्य पुत्राः प्रतिनिधयो न कार्य्याः। स एव पिण्डदोंऽशहरश्च" इत्यत्रापीति वाचस्पतिमहदीकाकल्परत्नाकरादयः परास्ताः। मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे "पुत्रः कुर्य्यात्पितुः श्राद्धं पत्नी च तदसन्निधौ। धनहार्य्यपि दौहित्रस्ततो भ्राता च तत्सुतः। भ्रात्रोः सहोदरो भ्राता कुर्य्याद्द्वादशादि तत्सुतः। ततस्त्वसोदरभ्राता तद-

भावे च तत्सुतः" इति । भ्रातृपुत्राभावे क्रमेण पितृमातृस्नुषाश्वशुरतत्पुत्रादयः धनहारित्वात् । "भगिनीतत्सुतयोर्विशेषमाह मदनरत्ने कात्यायनः "अनुजो ह्यग्रजो वापि भ्रातुः कुर्वीत संस्क्रियाम् । ततस्तयोर्दद्यादनुक्रमेण तर्पयेत्तयोः" अपरार्के कार्ष्णाजिनिः । "पुत्रः शिष्योऽपि वा पत्नी पिता भ्राता स्नुषा गुरुः । स्त्रीहारो धनहारी यः कुर्य्यात्पिण्डोदकक्रियाम्" । मार्कण्डेयपुराणे "पुत्रो भ्राता च तत्पुत्रः पत्नी माता तथा पिता । पित्राभावे तु शिष्यश्च कुर्वीरन्नौर्द्ध्वदेहिकम्" । तेन धनहारी एतच्चिह्न इति कालादर्शः । अत्र पाठक्रमो न विवक्षितः पूर्व्ववाक्येषु अथ ततःशब्दादिभिः श्रौतक्रमोक्तेः "अथ जिह्वाया अथ वक्षसः" इति वत् । शुद्धिचन्द्रोदये वृहन्मनुः । "स्नुषाः स्वस्रीयतत्पुत्रश्चापि सम्बन्धिबान्धवाः । पुत्राभावे तु कुर्वीरन् सपिण्डान्तं यथाविधि" । मार्कण्डेयपुराणे "पुत्राद्युच्छिन्नवंशस्य सख्यापि श्वशुरस्य च । जामाता स्नेहतः कुर्य्यादखिलं पैतृमेधिकम्" । चन्द्रिकायां वृद्धशातातपः "मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च । श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च । एतेषाञ्चैव भार्य्याणां स्वसुर्मातुः पितुस्तथा । श्राद्धमेषां तु कर्त्तव्यमिति वेदविदो विदुः" । शुद्धिविवेके ब्राह्मे "दत्तानां वाग्दत्तानां कन्यानां कुरुते पिता । चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः" । दत्ता वाग्दत्ताः । "मातामहानां दौहित्राः कुर्व्वन्त्यहनि चापरे । तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्व्वदा । जामातुः श्वशुरास्तस्य तेषान्तेऽपि च संयताः । मित्राणां तद्बन्धूनां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा । भागिनेयसुतानां च सर्व्वेषामपरेऽहनि । राज्ञोऽमति सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः । मन्त्री वा तदशौचान्ते पुरा श्रौत्रीकरोति सः" । अत्र द्वितीयाह्लादौ श्राद्धविधानमस्थिसञ्चयनपरम् । कालादर्शे "दाहादि मन्त्रवत्पित्रोर्विदध्यादौरसः सुतः । तदभावे तु पौत्रश्च प्रपौत्रः पुत्रिकासुतः । दौहित्रो धनहारी च भ्राता तत्पुत्र एव च । पिता माता स्नुषा चैव स्वसा तत्पुत्र एव च । सपिण्डः सोदकोमातुः सपिण्डश्च सहोदकः । स्त्री च शिष्यर्त्विगाचार्य्या जामाता च सखाऽपि च । उच्छिन्नवंशोरिक्थेन कारयेदवनीपतिः" । गौतमः "पुत्राभावे सपिण्डाः शिष्याश्च दद्युस्तदभावे ऋत्विगाचार्य्यौ" । यत्तु चन्द्रिकायां वृद्धशातातपः "प्रोक्ता श्राद्धं प्रकर्त्तव्यं सर्व्वेषां वर्णिलिङ्गिनामिति" तत्सवर्णविषयम् । "ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न कुर्य्यात्कर्म्म किञ्चन । कामाल्लोभाद्भयान्मोहात् कृत्वा तज्जातितां व्रजेत्" इति ब्राह्मोक्तेः "न ब्राह्मणेन कर्त्तव्यं शूद्रस्यौर्द्ध्वदेहिकम् । शूद्रेण वा ब्राह्मणस्य विना पारशवात् क्वचित्" इति पारस्करोक्तेश्च । पारशवः ऊढशूद्रापुत्रः । अत्रेदन्तत्त्वं सर्व्वपुत्रादेः पूर्व्वस्याभावे पत्न्यादेरधिकार उक्तः । तदभावोऽसन्निधिः नाशश्चोच्यते । अतएव पूर्व्वत्र "असन्निधाने पूर्व्वेषाम्" इत्युक्तम् । तत्रासन्निधौ पत्न्यादेः सर्व्वत्राधिकारे प्राप्ते "प्रोषितावसिते पुत्रः कालादतिचिरादपि । एकादश्याः क्रमशोऽस्य विधिवत्क्रियाः" "ऊर्द्ध्वमेव च सत्कृतम्" इत्यादौ देशान्तरेऽपवादात्पुत्रनाश एव पत्न्यादेः सपिण्डनाद्यधिकारः । असन्निधौ तु पूर्व्वमेव नोर्द्ध्वम् । अतोऽनधिकारिणा भ्रात्रादिना कृतमप्यकृतमेवेति पुनरावर्त्तनीयम् । मासिकापकर्षोऽप्यावर्त्तनीयः । एकादशाहमासिकानि नावर्त्त्यन्ते "वत्सरस्यापि कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनरिति" तदावृत्तिविधानाभावादिति केचित् । तच्च तस्य निर्मूलत्वात् । अतस्तदपि कनिष्ठकृतमावर्त्त्यते ह्यग्निमतोऽपिण्डपितृयज्ञार्थं तु कृतं नावर्त्त्यते । मातृपिण्डेऽग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् । न पार्व्वणं नाभ्युदयिकं कुर्व्वन् लभते फलमिति" इत्युत्तरनिषेधनादिति "भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा" इत्यादिहारीतादिवचोभ्यः कनिष्ठादेरप्यधिकारात् तथा चात्र ज्येष्ठकर्त्तृकत्वबाधः । सपिण्डने तु बहु वक्तव्यं तन्निर्णये वक्ष्यामः । अधिकारिविशेषेण क्रियाव्यवस्थोक्ता विष्णुपुराणे (पूर्व्वादिक्रियाः शुद्धितत्त्वे दर्शयिष्यमाणाः) । "प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु । क्रियन्ते याः क्रिया पुत्रैः प्रोच्यन्ते ताश्चोत्तराः । पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा । तत्सङ्घातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा । पूर्व्वाः क्रियाश्च कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः । दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ! कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा । मृताहनि तु कर्त्तव्या स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः" । दौहित्रतत्पुत्रयोर्धनहारिणोरिदम् । एतच्चान्यत्र धनहर्त्तुः । "यश्चार्थहरः स पिण्डदायी स्यात्" यमोक्तेः । "प्रेतस्य प्रेतकार्य्याणि अकृत्वा धनहारकः । वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं प्रयतश्चरेदिति" शुद्धिचन्द्रोदये व्याघ्रपादोक्तेः । मदनरत्ने स्कान्देऽपि "एकमेतन्महत्यायां त्रिविधं यत्प्रकीर्त्तितम्" इत्युक्त्वा "अनभिज्ञस्य

निर्द्दिष्टा निष्कृतिः पावनी परा । आदेहपतनात्तस्य कुर्य्यात्पिण्डोदकक्रियाम्” इत्युक्तम् । क्रियानिबन्धे कात्यायनः “न च माता न च पिता कुर्य्यात्पुत्त्रस्य पैतृकम् । नाग्रजश्च तथा भ्राता भ्रातॄणां तु कनीयसाम्”। पृथ्वीचन्द्रोदये बौधायनः।“पिता श्राद्धं न कर्त्तव्यं पुत्त्राणां तु कथञ्चन । भ्राता चैव न कर्त्तव्यं भ्रातॄणाञ्च कनीयसाम् । यदि स्नेहेन कुर्व्वीत सपिण्डीकरणं विना । गयायां तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेत्”। अन्याभावे पित्रादिरपि कुर्य्यात् ।“उच्छिन्नबान्धवं प्रेतं पिता भ्राता च वाऽग्रजः । जननी वापि संस्कुर्य्यान्महद्देनोऽन्यथा भवेदिति” सुमन्तूक्तेः । ब्रह्मचारिणां तु शुद्धिविवेके ब्राह्मे “असमाप्तव्रतस्यापि कर्त्तव्यं ब्रह्मचारिणः । श्राद्धं तु मातापित्रोर्निमित्ते तु तेषां करोति सः”। श्राद्धं मासिकाब्दिकादि सर्व्वं कार्य्यमित्यर्थः । सत्यपि निषेधोऽन्यसत्त्वे । यत्तु छन्दोगपरिशिष्टे “न त्यजेत्सूतके कर्म्म ब्रह्मचारी स्वकं क्वचित् । न दीक्षणात्परं यज्ञे न कृच्छ्रादितपश्चरन् । पितर्य्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित् । अशौचं कर्म्मणां न स्यात् नाहं वा ब्रह्मचारिणाम्”। यच्च याज्ञवल्क्यः “न ब्रह्मचारिणः कुर्य्युरुदकम्पतितास्तथेति”। तदप्यन्यसत्त्वे । अन्याभावे तु ब्रह्मचारिणापि कार्य्यम् पूर्व्वोक्तब्राह्मवचनात् । “आचार्य्यपित्रुपाध्यायान् निर्हृत्यापि व्रती व्रती । स तदन्नं च नाश्नीयान्न च तैः सह संवसेदिति” तेनैवोक्तेः । “ब्रह्मचारिणः शवकर्म्मणोव्रतान्निवृत्तिः अन्यत्र मातापित्रोरिति” वशिष्ठोक्तेः । अशौचमेकाहं वक्ष्यामः । प्रागुपनयनात्तु पञ्चवर्षोत्तरं सपिण्डीकरणवर्ज्जं षोडशश्राद्धादि सर्व्वं कार्य्यमित्युक्तं देवजानीये “असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां कुशेष्विति” प्रचेतोवचनात् । एतच्चापि वक्ष्यामः । अविभक्तानां विशेषमाह पृथ्वीचन्द्रोदये मरीचिः । “बहवः स्युर्यदा पुत्त्राः पितुरेकत्रवासिनः । सर्व्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्व्वैरेव कृतं भवेत्” । ज्येष्ठस्य कर्त्तव्येऽपि सर्व्वे फलभागिन इत्यर्थः । तेन ये ब्रह्मचर्य्यपराद्यवर्ज्जनादयः कथिताः संस्कारास्ते सर्व्वेषां भवन्तीति सिद्धम् संहतानामप्येषाम् तुल्यत्वात् । विभक्तानां विशेषमाहोशनाः । “नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश । एकेनैव तु कार्य्याणि संविभक्तधनेष्वपि” । लघुहारीतः “सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश । पृथङ्नैव सुताः कुर्य्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित् । अर्द्ध्वं सपिण्डीकरणात् सर्व्वे कुर्य्युः पृथक्पृथक्” । मदनरत्ने “विभक्तास्तु पृथक्कुर्य्युः प्रतिसंवत्सरादिकम् । एकेनैवाविभक्तेषु कृते सर्व्वैस्तु तत्कृतम्” एतेनाब्दिकादिष्वविभक्तानामनियम इति वदन् शूलपाणिः परास्तः”। अयमधिकारिक्रमो दाक्षिणात्यप्रचलितः ।

गौड़देशवासिभिस्तु रघुनन्दनमतानुसारिणी व्यवस्था क्रियते सा च व्यवस्था शुद्धितत्त्वे तेन दर्शिता यथा व्याघ्रः “कृतचूड़स्तु कुर्व्वीत उदकं पिण्डमेव च” । एतच्च शूद्रेतरपरम् “असंस्कृतः सुतः श्रेष्ठो नाधिकारी वेदपारगः” इति दायभागधृतात् । अन्यथा सुतत्वेन विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् । श्राद्धेऽनुपनीतस्य मन्त्रपाठाधिकारमाह मनुः । “नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते । शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते”। अभिव्याहारयेत् वदेदिति यावत् स्वार्थे णिच् । तत्र प्रथमतो ज्येष्ठपुत्त्रः यथाह मरीचिः ‘मृते पितरि पुत्त्रेण क्रिया कार्य्या विधानतः । बहवः स्युर्यदा पुत्त्राः पितुरेकत्र वासिनः । सर्व्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्व्वैरेव कृतं भवेत्’। तदभावे यथाक्रमं कनिष्ठपुत्त्रपौत्त्रप्रपौत्त्राः । तथाच विष्णुपुराणम् ‘पुत्त्रः पौत्त्रः प्रपौत्त्रो वा तद्वद्वा भ्रातृसन्ततिः । सपिण्डसन्ततिर्व्वापि क्रियार्हा नृप ! जायते”। एतच्च षोडशश्राद्धपर्य्यन्तम् तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् “पितामहः पितुः पश्चात् प्रेतत्वं यदि गच्छति । पौत्त्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धषोडशम् । नैतत् पौत्त्रेण कर्त्तव्यं पुत्त्रवांश्चेत् पितामहः” । सपिण्डीकरणपर्य्यन्तमपृथक्कर्त्तव्यमाह लघुहारीतः ‘सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश । पृथङ्नैव सुताः कुर्य्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित्” । एषामभावे पत्नी तथाच शङ्खः ‘पितुः पुत्त्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया । तदभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे सहोदरः । भार्य्यापिण्डं पतिर्द्दद्यात् भर्त्रे भार्य्या तथैव च’ । इति “अपुत्त्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामीत्यादि” विष्ण्वादिवचनेन धनाधिकारश्रुतेः । तदभावे इति प्रपौत्त्रपर्य्यन्ताभावपरं पार्व्वणपिण्डदातृत्वेन धनाधिकारित्वेन च तेषां बलवत्त्वात् । ‘अपुत्त्रा स्त्री यथा पुत्त्रः पुत्त्रवत्यपि भर्त्तरि । पिण्डं दद्यात् जलञ्चैव जलमात्रन्तु पुत्त्रिणी’ इति निर्मूलं समूलत्वेऽपि व्यवहितान्तरितपुत्त्रपुत्रविषयमिति श्राद्धविवेकप्रभृतयः । पत्न्यभावे कन्या । ‘अपुत्त्रस्य तु

या पुत्री सैव पिण्डप्रदा भवेत् । तस्य पिण्डान् दशवै-
तानेकाहेनैव निर्वपेत्” इति कात्यायनवचनात् “गोत्र-
रिक्थानुगः पिण्डः” इति मनुवचनेन दत्ताद्यपेक्षया
तस्या बलवत्त्वात् । कन्याभावे यथाक्रमं वा दत्तादत्ता-
दौहित्राः “दत्तानाञ्चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता ।
चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः” इति
ब्रह्मपुराणवचनात् । ननु “दुहिता पुत्रवत् कुर्य्यान्मा-
तापित्रोश्च संस्कृता । आशौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं
सदा तयोः” इति वृद्धवचनात् पुत्रानन्तरमेव दुहित्रधि-
कारश्रुतेः इति चेन्न पत्न्याः प्रथमं धनाधिकारश्रुतेः
यथा याज्ञवल्क्यः । “पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ
भ्रातरस्तथा । तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्म-
चारिणः । एषामभावे पूर्व्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः” इति ।
तथा “मातामहानां दौहित्राः कुर्व्वन्त्यहनि चापरे” ।
इति ब्रह्मपुराणात् । “पौत्त्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषो-
ऽस्ति धर्म्मतः । तयोर्हि माता पितरौ संभूतौ तस्य
देहतः” । इति मनुवचनेन ‘पौत्त्रदौहित्रसंयुक्ता ये तथा
चिरजीविनः । प्रियङ्कराश्च बालानां ते नराः स्वर्गगा-
मिनः” इति विष्णुधर्म्मोत्तरेण पौत्त्रतुल्यताभिधानाच्च ।
तेन यथा पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहित्रभावे दौहित्रः । न
च दत्तकन्यादौहित्राभ्यां प्राक् सगोत्रत्वात् सोदराधिकार
इति वाच्यम् गोत्रत्वापेक्षया पिण्डदानादेर्धनसाध्य-
त्वात् ऋक्थग्राहिणोर्दुहितृदौहित्रयोर्बलवत्त्वात् । अत
एव दुहितृधनाधिकारे तद्धनेन मृतोपकारकरणं हेतु-
रित्याहापस्तम्बः । “अन्तेवास्याचार्य्यास्तदर्थेषु धर्म्मकृत्येषु
प्रयोजयेत् दुहिता वेति” तदर्थेषु श्राद्धादिना तद्भोगार्थं
धर्म्मकृत्येष्वदृष्टार्थमिति । ‘गोत्ररिक्थानुगः पिण्डः”
इति मनूक्तेः । “अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ
तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः” । इति
मनूक्तानां “पितृद्विट्पतितः षण्डो यश्च स्यादौपपातिकः ।
औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः” इति
नारदोक्तानाञ्च भागानधिकारिणां पिण्डदानानधि-
कारः । जात्यन्धबधिरौ जन्मप्रभृत्यन्धबधिरौ निरिन्द्रियाः
पङ्ग्वादयः श्रौतस्मार्त्तकर्म्मानधिकारिणोऽपि गृह्यन्ते
इति रत्नाकरः । तथाच वृद्धशातातपः । “चाण्डालं
पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवदाहकम् । सूतिकां सूयिकां नारीं
रजसा च परिप्लुताम् । श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान्
संस्पृश्य मानवः । सचेलं सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शु-
ध्यति” । व्यङ्गः पाण्यादिविकलः । व्यङ्गोन्मत्तयोः
सदाचारहीनत्वात् अस्पृश्यतेति प्रायश्चित्तविवेकः । श्रौ-
तस्मार्त्तक्रियानधिकारित्वं सदाचारहीनत्वञ्च मूत्रपुरी-
षाद्यशौचापनयनासमर्थत्वेनेति बोध्यम् । सूयिका प्रस-
वकारयित्री । पितृद्विट् पोषकोद्देशकविद्वेषः । औ-
पपातिकः उपपातकैः संसृष्टः । उपपातकीति प्रकाश-
कारपाठेऽपि स एवार्थः । अपपात्रित इति पाठे तु
राजवधादिदोषेण बान्धवैर्यस्य घटापवर्ज्जनं कृतमिति
कल्पतरुः । अतं याज्ञवल्क्येनोक्तम् “न ब्रह्मचारिणः
कुर्य्युरुदकं पतिता न च । पाषण्डमाश्रितास्तेना व्रात्या
न विकर्म्मस्थाः । गर्भभर्त्तृद्रुहश्चैव सुरापाश्चैव योषितः” ।
पाषण्डं त्रयीबाह्यधर्म्मम् । स्तेनाः सततं चौर्य्यरतयः ।
व्रात्याः षोड़शवर्षपर्य्यन्तमप्राप्तोपनयनाः, विकर्म्मस्थाः आ-
लस्यमात्रप्रधानतया स्वधर्म्माननुष्ठायिनः व्यङ्गत्वा-
दिना स्वधर्म्मानुष्ठानासमर्थाश्च बोध्या इति “कश्चित्
क्षिपति मत्पुत्रो दौहित्रो वा सहोदरः । गृहीत्वास्थीनि
तद्भस्म नीत्वा तोये विनिःक्षिपेत्” इत्यादिपुराणे क्रम-
दर्शनादत्रापि दौहित्राभावे सोदरः पूर्व्वोक्तवृद्धवचनेऽ-
प्येवं क्रमो बोध्यः । अत्र ज्येष्ठः कनिष्ठाविशेषात् । “नानु-
जस्य तथाग्रज” इति छन्दोगपरिशिष्टं कनिष्ठभ्रातृसंस्कार-
विषयं तयोरभावे तथाविधौ वैमात्रेयौ । “भ्रातुर्भ्राता
स्वयं चक्रे तद्भार्य्या चेन्न विद्यते । तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे
यस्य नास्ति सहोदरः” इति ब्रह्मपुराणाद्वैमात्रेय-
स्यापि एकजातत्वेन भ्रातृत्वात् । “देशान्तरस्थक्लीवैकवृ-
षणानसहोदरान्” इत्यादिछन्दोगपरिशिष्टेन परिवेदने वैमात्रे-
यस्य भ्रातृत्वप्रसक्तावसहोदरानित्यनेन प्रतिप्रसवाच्च ।
पितृव्यपुत्रादौ भ्रातृपदप्रयोगो गौणः । गुणश्च बीजि-
पुरुषापेक्षया समानसंख्यजनकजन्यत्वमिति । धनिपित्रादि
पिण्डत्रयदातुः सोदरपुत्रात्तु धनिपित्रादिपिण्डत्रयदा-
तृत्वाद्वैमात्रेयस्य धनाधिकारित्वेन बलवत्त्वाच्च । ततश्च
सहोदर इति पूर्व्वार्द्धानुरोधात् वैमात्रेयपरमपि अन्यथा
सहोदराभावे वैमात्रेयसत्त्वे वैमात्रेयपुत्राधिकारापत्तेः ।
तेन वैमात्रेयाभावे सोदरवैमात्रेयभ्रातृक्रमवत् सोदर-
पुत्रस्तदभावे वैमात्रेयपुत्रः । तन्मात्रनोन्यपिण्डदातृतया
प्रथमाधिकारित्वेन बलवत्त्वात् तस्यातिदिष्टत्वाच्च । तद-
भावे पिता । “पुत्रो भ्राता पिता वापि मातुलो गुरुरेव च ।
एते पिण्डप्रदाः ज्ञेयाः सगोत्राश्चैव बान्धवाः” इति प्रचे-
तोवचनात् । “न पुत्रस्य पिता दद्यात्” इति छन्दोग-

पत्निरिष्टं भ्रातृपुत्रपर्य्यन्तसङ्कोचविषयम् । तदभावे माता ।"पुत्रोभ्राता पिता वापि" इत्यत्रापिशब्देन मातुः समुच्चयात् । "पितरौ भ्रातरश्चे"त्यादौ धनाधिकारे तथा दर्शनाच्च । अतएव श्राद्धविवेके पितुरभावे तस्यान्यायतया मातापीत्युक्तमिति । तदभावे पुत्रवधूः । तथाच शङ्खः "भार्य्यापिण्डं पतिर्दद्यात् भर्त्रे भार्य्या तथैव च । श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव तदभावे द्विजोत्तमः" । अत्रादिपदात् श्वशुरादेरपि परिग्रहः इतरत्र स्नुषात्वाभावात् । द्विजोत्तमइत्यत्र सपिण्डश्च इति मैथिलानां पाठः । स्वपदोपात्तसपिण्डविशेषाभावे "अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्" इति धनाधिकारे तथादर्शनादत्रापि सन्निधितारतम्येन माता पुत्रवधूः पौत्री पौत्रवधूः प्रपौत्री प्रपौत्रवधूः पितामहः पितामही पितृव्यादयः सपिण्डाश्चाधिकारिणः" "पुत्राभावे स पिण्डाः" इति वक्ष्यमाणवचनात् । शङ्खवचनस्यमैथिलपाठाच्च । तदभावे समानोदकाः !"सपिण्डसन्ततिर्वापि" इति वक्ष्यमाणात् । सपिण्डसन्ततिः समानोदकादन्यत्र" । तदभावे सगोत्राः "सगोत्राश्चैति" "गोत्रजकुल्यानुगःपिण्डः"इत्युक्तत्वात् "एषामभावे सर्व्वेषां समानोदकसन्ततिरिति" वक्ष्यमाणाच्च । तदभावे मातामहः "द्वामहानां दौहित्राः कुर्व्वन्त्यहनि चापरे । तेऽपि तेषां प्रकुर्व्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्व्वदा"इति मत्स्यपुराणात् । तदभावे मातुलः तदभावे भागिनेयः "मातुलोभागिनेयस्य स्वस्रीयोमातुलस्य च"इति शातातपीयपाठक्रमात् । तदभावे सन्निधिक्रमेण मातामहसपिण्डाः ।तदभावे मातामहसमानोदकाः।"सपिण्डसन्ततिर्व्वापि क्रियार्होन्नप! जायते । एषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः । मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जलेन वा" विष्णुपुराणात् । तदभावे श्वशुरः तदभावे जामाता "जामातुः श्वशुराद्यन्तु तेषां तेऽपि च संयताः" इति मत्स्यपुराणपाठक्रमात् । तदभावे पितामहीभ्राता । "भागिनेयसुतानाञ्च सर्व्वेषान्त्वपरेऽहनि । श्राद्धं कार्य्यञ्च प्रथमे स्नात्वा कृत्वा जलक्रियाम्" इति मत्स्यपुराणात् । अपरेऽहनि इत्यत्राशौचान्तदिनस्येति शेषः । तदभावे यथाक्रमं शिष्यर्त्विगाचार्य्याः, गौतमेन "पुत्राभावे सपिण्डाः मातृसपिण्डा वा शिष्या वा दद्युः तदभावे ऋत्विगाचार्य्यौ" इत्युक्तत्वात् । तदभावे सुहृत्पितृसुहृदौ "मित्राणां तदपत्यानामिति" मत्स्यपुराणपाठक्रमात् । तदभावे एकग्रामवासी । "संघातान्तर्गतैर्व्वापि कार्य्या प्रेतस्य सत्क्रिया" इति विष्णुपुराणात् तदभावे तद्धनं ग्रहीत्वा यः कश्चित् सवर्णः । "उच्छन्नबन्धोर्वित्ताद्वा कारयेदवनीपतिः" इति विष्णुपुराणात् । स्त्रौर्द्ध्वदेहिकमधिकृत्य विष्णुपुराणं "ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन । कामाल्लोभाद्भयान्मोहात् कृत्वा तज्जातितामियात्" ।

स्त्रियास्तु यथाक्रमं पुत्रपौत्रप्रपौत्राः विष्णुपुराणे "पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा" इत्यविशेषश्रुतेः । तदभावे कन्या ।"अपुत्रस्य च या पत्नी" इत्यस्योद्देश्यगतलिङ्गाविवक्षया स्त्री पुंसाधारणत्वात् धनाधिकारित्वाच्च । तदभावे वाग्दत्ता "दत्तानामप्यदत्तानाम्" इत्यत्रापि पितृपदस्य मातृपदोपलक्षकत्वात् । तदभावे दत्ता "दुहिता पुत्रवत् कुर्य्यान्मातापित्रोश्च संस्कृता" इति मनुवचनात् । तदभावे दौहित्रः प्रागुक्तमत्स्यपुराणे तथा दर्शनात् । "पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्म्मतः । तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः" इत्यनेन यथा पुत्राभावे पौत्रः तथा दुहित्रभावे दौहित्रः इति प्रागेव उक्तत्वात् । "मातुलोभागिनेयस्य स्वस्रीयोमातुलस्य च । श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च । एतेषां चैव भार्य्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा । पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः" इति वृद्धशातातपवचनेन मातामह्याश्च साक्षात् दौहित्रेण पिण्डदानश्रुतेः धनाधिकारित्वाच्च । दौहित्राभावे सपत्नीपुत्रः । तस्य पुत्रत्वश्रवणात् । यथाह मनुः । "सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्व्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः" । एकपत्नीनामिति एकः पतिर्यासामिति अत्र सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशात् तत्सम्बन्धेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मैथिलैरुक्तं तत्र "पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । पुत्रस्य पुनस्तन्ये भ्रातृपुत्रादयोऽपि ते" इति लघुहारीतवचने एवकारेणातिदिष्टपुत्रनिषेधात् । अतएवोत्तरार्द्धे भ्रातृपुत्रोपादानं सङ्गच्छते । अन्यथा पुंसां तत्पुत्रत्वातिदेशात् पुत्रत्वेनैव प्राप्तेः भ्रातृपुत्रोपादानं व्यर्थं स्यात् । तथाह मनुः । "भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणोमनुरब्रवीत्" एकजातानामेकपितामातृजातानां तथाच "वृहस्पतिः । यद्येकजातावहवोभ्रातरः स्युः सहोदराः । एकस्यापि सुते जाते सर्व्वे ते पुत्रिणोमताः" । एतन्न्यायमूलं तदिति चेन्न चादिपदस्याह्नेषु "भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्यएव वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्य्यादभ्युदयन्ततः” इति लघुहारीतोक्तेश्च न्यायानुपपत्तेः । भ्राता चेति चशब्दात् पूर्व्वेषां दौहित्रादीनां तदपेक्षया प्रधानाधिकारिणां समुच्चयः । अत एव सपिण्डत्वेनैव भ्रातृतत्पुत्रयोरधिकारसिद्धौ पृथगुपादानं प्राधान्यज्ञापनार्थम् । पुत्त्रत्वातिदेशफलन्तु पुन्नामनरकनिस्तारः । अतस्तत्पत्न्यां क्षेत्रजाद्युत्पादनञ्च । तथाहि “पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् त्रायते पितरं सुतः । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेनापि तदुत्पत्तौ यतेत सः” इति मनुवचने पुन्नामनरकत्राणाय पुत्त्रोत्पादनं विहितम् । तच्च फलं यद्यतिदिष्टपुत्त्राभ्यां भ्रातृतत्पत्नीजाभ्यां निष्पन्नं तदा सिद्धे इच्छाविरहात् तदुपायान्तरपुत्त्रप्रतिनिधीभूतक्षेत्रजादेर्नोत्पादनम् । पुत्त्रोत्पादनन्तु तथापि कार्य्यं पुत्त्रसत्त्वेऽपि पुत्त्रान्तरेच्छाविधानेन तत्कर्त्तव्यताप्रतीतेः यथा मत्स्यपुराणम् । “एष्टव्या बहवः पुत्त्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्” । एवमेव कल्पतरुपारिजातस्मृतसारविश्वरूपमहामहोपाध्यायरत्नाकरवाचस्पतिमिश्रादयः । स्त्रीणामपि पुत्त्रात् पुन्नामनरकनिस्तारणमाह रत्नाकरे शङ्खलिखितौ “आत्मा पुत्त्र इति प्रोक्तः पितुर्मातुरनुग्रहात् । पुन्नाम्नस्त्रायते पुत्त्रस्तेनापि पुत्त्रसंज्ञितः” । पूर्व्वोक्तलघुहारीतवचने पुत्त्रेणेति तत्त्वमात्रं विवक्षितम् । “सपिण्डीकरणान्तानाम् पुत्त्राभावे न विद्यते” इति मार्कण्डेयपुराणैकवाक्यत्वात् । “यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्त्रस्येतराणि च । एकस्यैव तु दातव्यमपुत्त्रायाश्च योषितः” इति छन्दोगपरिशिष्टेनापुत्त्राया एकाद्यपञ्चदशश्राद्धैः प्रेतत्वपरिहारोक्तत्वाच्च । एतत् पत्युरभावे द्रष्टव्यम् । “अपुत्त्रायां मृतायान्तु पतिः कुर्य्यात् सपिण्डनम् । श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्” इति पैठीनसिवचनात् । तत्र यथा पिता पुत्त्रेऽसत्यपि सपिण्ड्यते । एवं पतिसत्त्वेऽपि । अतएव मैथिलैरवीरायाः सपिण्डनं नाभ्युक्तम् तदभावे पतिः । “भार्य्यापिण्डं पतिर्दद्यात्” इति शङ्खवचनात् । “न जायायाः पतिः कुर्य्यादपुत्त्राया अपि क्वचित्” इति छन्दोगपरिशिष्टवचनम् सपत्नीपुत्त्रपर्य्यन्तसद्भावविषयम् । पत्यभावे स्नुषा “श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव” इति यमवचनात् । तदभावे सान्निध्यक्रमेण सपिण्डाः । शङ्खवचने “तदभावे सपिण्डकाः इति मैथिलपाठात्” । ‘तदभावे सपिण्डः’ इति पूर्व्वोक्तगौतमवचने सामान्यतः श्रुतेश्च । तदभावे समानोदकाः । “सपिण्डसन्ततिर्वेत्यविशेषश्रुतेः । तदभावे सगोत्राः । समानोदकसन्ततिरिति वक्ष्यमाणात् । श्राद्धविवेकेऽप्येवम् । एषामभावे पिता । “दत्तानाञ्चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता” इत्युक्तत्वात् । तदभावे भ्राता । “पुत्त्रो भ्राता पिता वापि” इत्यविशेषश्रुतेः । तदभावे यथाक्रमं दायभागोक्तोपकारतारतम्येन, “मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च । श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च । एतेषाञ्चैव भार्य्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा । पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः” इति शातातपवचनात् भगिनीपुत्त्रभर्त्तृभागिनेयभ्रातृपुत्त्रजामातृभर्त्तृमातुलभर्त्तृशिष्याः पत्यमेवदा पौत्रादिवत् पिण्डदानतारतम्येन क्रमेणाधिकारिणः । तथाहि तत्पिण्डतत्पुत्रदेयतत्पित्रादिपिण्डत्रयदातृत्वात् भगिनीपुत्त्रः । तदभावे भर्त्तृभागिनेयः । पुत्राद्भर्त्तुर्द्दुर्ब्बलत्वेन तत्स्थानपातिनोऽपि तथैव बलाबलस्य न्याय्यत्वेन तद्भर्त्तृदेयपुरुषत्रयपिण्डतद्भर्त्तृपिण्डदत्वात् । तदभावे भ्रातृपुत्त्रः । तत्पिण्डतत्पुत्रदेयतत्पित्रादिपिण्डद्वयदत्वात् । तदभावे जामाता । “मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा । श्वश्रूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः” इति वृहस्पतिवचनेन मातृष्वस्रादीनां मातृतुल्यताभिधानात् । स्वस्रीयाद्यैः सह जामातुः पुत्त्रतुल्यत्वप्रतीतेः । अतएव तेषां धनभागित्वमाह वृहस्पतिः । “यदासामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एव वा । तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्रीयाद्याः समाप्नुयुः” । धनग्राहित्वेनापि पिण्डदातृत्वमाह मनुः । “गोत्ररिक्थानुगः पिण्डः” इति । तदभावे भर्त्तृमातुलभर्त्तृशिष्याः क्रमेणाधिकारिणः शातातपीयपाठक्रमानुरोधात् । प्रातिस्विकानामभावे पितृवंश्यमातृवंश्यौ । “पितृमातृसपिण्डैश्च समानसलिलैर्नृप !” इति ब्रह्मपुराणेऽविशेषश्रुतेः । तयोरभावे सम्बन्धी द्विजोत्तमः पूर्व्वोक्तशङ्खवचने द्विजोत्तम इति गौडीयपाठात् संघातान्तर्गतैर्व्वापीति अविशेषश्रुतेः ।

निधाक्रियाकर्त्तॄनाह विष्णुपुराणम् “पुत्त्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भ्रातृसन्ततिः । सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हो नृप ! जायते । एषामभावे सर्व्वेषां समानोदकसन्ततिः । मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जलेन वा । कुलद्वयेऽपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप । संघातान्तर्गतैर्व्वापि कार्य्या प्रेतस्य सत्क्रिया ।

तत्सङ्ख्यन्त्वोक्तं कुर्य्याद्वा कारयेदथवा नृपतिः। पूर्व्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः। त्रिप्रकाराः क्रियाश्चैतास्तासां भेदान् शृणुष्व मे। आदाहवार्य्यायुधादिस्पर्शाद्यन्ताश्च याः क्रियाः। ताः पूर्व्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः। प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु। क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते तास्तथोत्तराः। पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा। संघातान्तर्गतैर्व्वापि राज्ञा वा धनहारिणा। पूर्व्वक्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः। दौहित्रैर्व्वा नरश्रेष्ठ! कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा। मृताहनि तु कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः। प्रतिसंवत्सरं राजन्! एकोद्दिष्टं विधानतः"। आदाहेति दाहावधेरशौचान्तविहितवार्य्यायुधादिस्पर्शाद्यन्तास्ताः पूर्व्वाः। मासिमासीत्येकादशाहादिसपिण्डनान्तर्गतक्रियोपलक्षणम्। सपिण्डनोत्तराः पार्व्वणादिक्रिया उत्तराः। अत्र पुत्रादिसपिण्डादयः पूर्व्वाः क्रिया अवश्यं कुर्य्युः। मध्यमक्रियायामनियमः। उत्तरक्रियायां पुत्रादयो भ्रातृसन्ततिपर्य्यन्ता नियताः। श्राद्धविवेकेऽप्येवम्। दौहित्रैर्व्वेति वाशब्दः समुच्चयार्थः तेन दौहित्रोऽप्युत्तरक्रियायां नियताधिकारी। दौहित्रतनयैरिति पुत्रिकापुत्रविषयमिति कल्पतरुः। कर्त्तृप्रकरणात् स्त्रीणामिति "वा कर्त्तरि कृत्ये" इति कर्त्तरि षष्ठी। उत्तरक्रियायां प्रतिसंवत्सरमेकोद्दिष्टविधाननियमात्। न पार्व्वणवृद्धिश्राद्धादौ स्त्रीणामधिकारः। मार्कण्डेयपुराणम् "सर्व्वाभावे स्त्रियः कुर्य्युः स्वभर्त्तॄणाममन्त्रकम्। तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बवत्। स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम्। मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्वद्द्विजोदितम्"। स्त्रियोऽत्रासवर्णोढाऽपरिणीता चेति श्राद्धविवेकः। सवर्णोढायाः पुत्रपौत्रपर्य्यन्ताभावएव विधानात्। स्त्रीणामिति तु संप्रदानपरम्। एवमेवामन्त्रकमिति श्राद्धविवेकः। अत्र स्त्रिय इत्यस्यासवर्णोढाऽपरिणीतापरत्वव्याख्यानात् स्त्रीणां मन्त्रनिषेधोऽपि तत्संप्रदानकश्राद्धपरत्वगम्यते। नतु स्त्रीमात्रसंप्रदानके। एतच्च विप्रेतरपरं तस्य हीनवर्णश्राद्धनिषेधात्। कल्पतरौ तु स्त्रीणामप्येवमिति सम्बन्धेन स्त्रीणामेतत् कर्त्तव्यमिति एतद्व्याख्याने स्त्रीसम्प्रदानकश्राद्धे कुत्रापि मन्त्राः पाठ्याः। याज्ञवल्क्येनापि समन्त्रकमेकोद्दिष्टं सपिण्डनमुक्तम्। एतत् सपिण्डकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि इत्यनेन स्त्रियाश्चापि तथैवेत्युक्तम्। "[illegible] सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम्। यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिकाया न चेत् सुतः" इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि यथोक्तेनैव कल्पेनेत्यनेन मन्त्रादिकमतिदिष्टम्। व्यवहारोऽपि तथेति।

तदत्र संक्षेपः। ज्येष्ठपुत्रकनिष्ठपुत्रपौत्रप्रपौत्रापुत्रपत्नीकन्यासमर्थपुत्रपुत्रिकायुक्तपत्नीकन्यावाग्दत्तादत्तकन्यादौहित्रकनिष्ठसहोदरज्येष्ठसहोदरकनिष्ठवैमात्रेयज्येष्ठवैमात्रेयकनिष्ठसहोदरपुत्रज्येष्ठसहोदरपुत्रकनिष्ठवैमात्रेयपुत्रज्येष्ठवैमात्रेयपुत्रपितृमातृपुत्रवधूपौत्रीपौत्रवधूप्रपौत्रीप्रपौत्रवधूपितामहपितामहीपितृव्यादिसपिण्डसमानोदकसगोत्रमातामहमातुलभागिनेयमातृष्वसृपुत्रसमानोदकासवर्णभार्य्याऽपरिणीतस्त्रीश्वशुरजामातृपितामहीभ्रातृशिष्यर्त्विगाचार्य्यमित्रपितृमित्रसमानग्रामक्षेत्रेतरसजातीयाः अष्टचत्वारिंशत्प्रकाराः क्रमेणाधिकारिणः।

स्त्रियास्तु ज्येष्ठपुत्रकनिष्ठपुत्रपौत्रप्रपौत्रकन्यावाग्दत्तादत्तादौहित्रसपत्नीपुत्रपतिस्नुषासपिण्डसमानोदकसगोत्रपितृमातृभगिनीपुत्रभर्त्तृभागिनेयभ्रातृपुत्रजामातृभर्त्तृमातुलभर्त्तृपितृव्यपितृसमानोदकपितृवंश्यमातृसमानोदकमातृवंश्यद्विजोत्तमाश्चतुर्विंशतिप्रकाराः" इति

अथाब्दिकश्राद्धरूपैकोद्दिष्टे विशेषः श्रा॰त॰निर्णीतः यथा गोभिलः। "अत ऊर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति"। अत ऊर्द्ध्वं सपिण्डीकरणानन्तरं नैमित्तिकाद्यसंवत्सरादूर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रतिवर्षं यस्मिन्नहनि मृतस्तस्मिन्नहनि मृताय दद्यात्। व्यासः। "प्रतिसंवत्सरञ्चैवमेकोद्दिष्टं मृताहनि"। एतेन सपिण्डीकरणोत्कर्षे आद्यसंवत्सरेऽपि मृताहे श्राद्धान्तरं कर्त्तव्यमिति मैथिलोक्तं हेयम्। अतएव हेमाद्रिधृतवचनम्। "पूर्णे संवत्सरे श्राद्धं षोडशं परिकीर्त्तितम्। तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते"। अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणश्राद्धद्वयोभयनिर्व्वाहकत्वाभिधानात् सपिण्डीकरणश्राद्धादुभयनिर्व्वाहो न पूर्णसंवत्सरे आब्दिकान्तरम् एवं पञ्चदशश्राद्धेष्वप्येवम्। मत्स्यपुराणम् "ततःप्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्व्वसु। त्रिपिण्डमाचरेत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि"। ततः प्रेतत्वपरीहारात् त्रिपिण्डं त्रैपुरुषम्। निरुपपदमृताहशब्दः मृतसम्बन्धिमासपक्षतिथिविशेषपरः। उपपदात्तु कतिचिद्विशेषमात्रपरः। यथा मृताहे प्रतिमासम् कुर्य्यादित्यादौ। शङ्खः "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते। तत्र तत्र त्रयम्

कुर्य्यात् वर्जयित्वा मृताहनि । अमावस्याम् क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्द्धं तस्योक्तः पार्व्वणो विधिः" । अयं सम्प्रदानानां त्रयं कुर्य्यात् त्रिभ्यो दद्यादित्यर्थः । मृताहपर्य्युदस्ततिथेरेतस्य प्रतिप्रसवमाह अमावस्यामिति प्रेतपक्षोऽत्र पितृपक्षः आश्विनकृष्णपक्ष इति यावत् न तु कृष्णपक्षमात्रं कृष्णपक्षमात्रपरत्वेऽमावास्यापदवैयर्थ्यापत्तेः । पितृपक्षं विशेषयति हेमाद्रिमाधवाचार्य्यधृतं नागरखण्डम् 'नभोवाथ नभस्योवा मलमासो यदा भवेत् । सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः" । अत्र श्रावणभाद्रयोरन्यतरस्य मलमासत्वे आषाढ़ापेक्षया सप्तमपक्षस्य पितृपक्षत्वम् । अत्र मृतस्यैव प्रेतपक्षमृतत्वं न तु मलमासभाद्रकृष्णपक्षमृतस्य । ततश्च तत्र मृतस्य वर्षान्तरेऽश्विनकृष्णपक्षेऽपि तच्छ्राद्धकरणे न पार्व्वणं किन्त्वेकोद्दिष्टमिति । अत्र पार्व्वणोविधिः पार्व्वणेतिकर्त्तव्यताकैकोद्दिष्टविधिरिति नव्यवर्द्धमानप्रभृतयः । तच्च पूर्व्ववचनोक्तमृतदिवसस्य मृताहे पर्य्युदस्तस्य पार्व्वणो विधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात् तस्मात् सदैवैकोद्दिष्टत्वप्रसक्तं नतु पाट्पौरुषिकं 'कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धषोड़शम् । प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षड़िति स्थितिः" इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्याब्दिकव्यतिरेकेण षट्संख्यानियमात् । एवममावास्यादिमरणनिमित्तेन भ्रातृरपि प्रत्याब्दिकं पार्व्वणविधिनैव 'अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियोवा पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम्" इति आपस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपादानात् सपुत्राणां पार्व्वणाभ्यनुज्ञानात् । एतच्च मातामहादिविषयेऽपि तत् कार्य्यम् । "मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै च पूर्व्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वा" इत्यन्वष्टकायां तथादर्शनात् अवसानदिननिमित्तत्वेन पार्व्वणविधिना छन्दोगैरपि मात्रादित्रिकायां श्राद्धं कर्त्तव्यं "न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते" इति छन्दोगपरिशिष्टवचने विशेषतः प्रतिप्रसवात् । एवं सपिण्डीकरणेऽपि । एतच्च मृताहपार्व्वणं मातापित्रोरेव । तथाच हेमाद्रिधृतं कात्यायनवचनम् । "सपिण्डीकरणादूर्द्धं पित्रोरेव हि पार्व्वणम् । पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टं सदैव तु" । मातृपदं सपत्नीमातृपरम् । सपत्नीमातेत्यत्र मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातः । ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति न प्रयोज्यं किन्तु सपत्नीमातरित्यादिकम् । एवं शाण्डिल्यौरसक्षेत्रजाभ्यां मृताहे पार्व्वणं कर्त्तव्यम् । 'औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्व्वणेन तु । प्रत्यब्दमितरे कुर्य्युरेकोद्दिष्टं सुता दश" इति जाबालिवचनस्य "यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् । पार्व्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा" इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात् । उशना च 'प्रत्यब्दं दर्शवच्छ्राद्धं साग्निः कुर्वीत वै द्विजः । एकोद्दिष्टं सदा कुर्य्यान्निरग्निः श्राद्धदः सुतः" । अत्र प्रागुक्तयुक्त्या प्रेतश्राद्धस्य एकोद्दिष्टत्वाभिधानात् सांवत्सरिकश्राद्धे यदेकोद्दिष्टपदप्रक्तं तत् प्रेतश्राद्धधर्म्मप्राप्त्यर्थम् । ततश्च योग्यत्वादेकार्घ्यादिलाभः न च यथा प्रेतश्राद्धे पितृपदस्थाने प्रेतपदोहः तथात्रापीति वाच्यं सांवत्सरिके प्रेतत्वाभावात्तथाविधानानुपपत्तेः । एवं प्रतिसांवत्सरिकश्राद्धे सम्बन्धार्थकपदं आशीःप्रार्थनं शेषभोजनञ्च कर्त्तव्यम् ।

रजस्वलायां विशेषयति गौतमः 'अपुत्रा तु यदा भार्य्या सम्प्राप्ते भर्त्तुराब्दिके । रजस्वला भवेत् सा तु कुर्य्यात्तत्पञ्चमे दिने' । कुर्य्याच्छ्राद्धमिति शेषः । यत्तु श्राद्धचिन्तामणौ "एकोद्दिष्टं स्वैच्छिकेन सिद्धान्तेन कर्त्तव्यम् । "एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् । अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम्" इति लघुहारीतवचनात् पाकपात्राभावः पाकसामग्र्यभावोपलक्षणं तदपि नामश्राद्धं किन्तूपोषणमेव श्राद्धस्थानीयमित्यर्थः । स्वयमित्यभिधानात् पाठकादिनापि नान्यद्वारा कारयितव्यम् अतएव उपवासेनैव श्राद्धस्थानीयेन तदकरणप्रायश्चित्तेन वा कृतकृत्यतया आहिताग्न्यादिवचनादपि नैकादश्यामनुष्ठानमिति" तच्च पितृप्रेरजातत्वेनैकादश्यां तदनुष्ठानस्य युक्तत्वात् । अन्यथा षोड़शश्राद्धाधिकारिणः कदाचित्कत्वे 'यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतश्राद्धानि षोड़श । पिशाचत्वं ध्रुवं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि" इति यमवचनेन षोड़शश्राद्धाभावे प्रेतत्वपरीहारो न स्यात् । तस्मादुपवासेन श्राद्धार्थः किन्तु तदानीन्तनाकरणप्रायश्चित्तार्थः यथा यथाकालाकृतसंस्कारे प्रायश्चित्तं कृत्वा कालान्तरे तत् करणं तथात्रापि तद्दिने उपवासं कृत्वा एकादश्यां श्राद्धं कर्त्तव्यमिति । एकोद्दिष्टं नान्यद्वारा कार्य्यमित्यत्रापि गोत्रजेतरत्वेन विशेषणीयं 'न कदाचित् सगोत्राय श्राद्धं कार्य्यमगोत्रजैः' इति प्रेतश्राद्धे मत्स्यपुराणात् । अत्र हि नागोत्रजस्य साक्षात् कर्त्तृत्वं निषिध्यते सगोत्रादेरसम्बन्धापत्तेः तस्मादगोत्रजैर्द्वारभूतैः सगोत्राय श्राद्धं न

कार्य्यमित्यर्थः । तथाच पर्य्युदासपक्षे गोत्रजद्वारा कारयितव्यमिति सुव्यक्तमेव प्रसज्यपक्षे तु असगोत्रजविशेषणस्वरसात् गोत्रजलाभः । प्रेतश्राद्धधर्म्मप्राप्तित्वात् सांवत्सरिकमपि तथेति श्राद्धविवेकः । कल्पतरुरत्नाकरयोस्तु स्वगोत्रायेति पठित्वा स्वमात्मीयं गोत्रं यस्य स स्वगोत्रः विद्यमानगोत्र इत्यर्थः । यस्मै श्राद्धं कर्त्तव्यं तस्य स्वगोत्रजे विद्यमानेऽन्यगोत्रजेन संघातान्तर्गतेन राज्ञा श्राद्धं न कारयितव्यमिति व्याख्यातञ्च । एतन्मतेऽपूर्द्दुहित्रादीनामसगोत्रत्वेऽपि न निषेधः । वस्तुतस्तु तत्पाठेऽपि कर्म्मधारयापेक्षया बहुव्रीहेर्जघन्यत्वात् स्वमात्मीयञ्च तत् गोत्रञ्चेति तस्मै अन्यगोत्रजद्वारा श्राद्धं न कार्य्यमित्यर्थः । अतोलघुहारीतवचने स्वयंपदं स्वगोत्रपरम् । अन्यथा ब्रह्मपुराणोक्तासगोत्रजपदवैयर्थ्यापत्तेः । एवञ्च भविष्यपुराणप्रभासखण्डयोः "मृताहनि पितुर्यस्तु न कुर्य्यात् श्राद्धमादरात् । मातुश्चैव वरारोहे ! वत्सरान्ते मृताहनि । नाहन्तस्य महादेवि ! पूजां गृह्णामि नो हरिः" । मरीचिः । "पतिताऽनग्निनोमूर्खाश्चियोऽथ ब्रह्मचारिणः । मृताहं समतिक्रम्य चाण्डालेष्वभिजायते" । इत्याभ्यां कालमाधवीयधृताभ्यां वचनाभ्यां सांवत्सरिकश्राद्धस्य मृताहकर्त्तव्यत्वेनावश्यकत्वात् भविष्यन्मृताहे स्वयं कर्त्तव्यत्वसम्भावनारहितेन मृताहात् पूर्वकालेऽपि प्रतिनिधीयते । 'प्रतिष्याग्निं स्वदारेषु परिवत्स्यर्त्विजं तथा । प्रवसेत् कार्य्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं क्वचित्" इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तसायंप्रातर्होमप्रतिनिधिवत् । एवं सति प्रतिनिध्युकरणएव एकादश्यां क्रियते । नच पाकस्याङ्गत्वेन प्रधानतिथिकर्त्तव्यतानियम इति वाच्यम् । 'व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराह्णिकी" इति वचनेन मुहूर्त्तमात्रलाभेऽपि कर्त्तव्यतोपदेशात् तदानीं पाके तदसम्भवात् । एकोद्दिष्टाङ्गब्राह्मणभोजनेऽपि न तन्नियम इति' । एतच्च पुत्रदुहित्रोर्नित्यं प्रागुक्तवचनेभ्यः । स्वतःपितृकपौत्रस्यापि तथा । "मृतमासस्य यः पश्चात्तिथौ प्रतिवत्सरम् । "यावत् करोति पौत्रोऽपि एकोद्दिष्टस्य दापयेत्" प्रचेतोवाक्यात्

लघुहारीतवाक्येन द्विजानां विप्रान्नेनैकोद्दिष्टकरणविधानात् तत्पाकेऽधिकारिविशेषोनिरूप्यते । तत्र श्रा॰त॰ देवलः "तच्छेषामन्वितोदाता प्रातः स्नातः सहाम्बरः । आरभेत नवैः पात्रैरन्वारब्धं सबान्धवः" । अत्र सबान्धव इत्युक्तेः सपिण्डानामपि पाकाधिकारः इति गोत्राचारः । नि॰ सि॰ विशेष उक्तः । हेमा॰ श्राद्धका॰ "समानप्रवरैर्मित्रैः सपिण्डैश्च गुणान्वितैः । कृतोदकादिभिश्चैव पितृकार्यं प्रपच्यते" । व्यासः "भर्त्तृहिता चैव सुस्नाता पाकं कुर्य्यात् प्रयत्नतः । निषर्वेषु च पाकेषु पुनः स्नानं समाचरेत्" पृथ्वीचन्द्रोदये मात्स्ये । "रजस्वलाञ्च पाषण्डां पुंश्चलीं पतितां तथा । त्यजेच्छूद्रां तथा वन्ध्यां विधवाम् चान्यगोत्रजाम् । व्यङ्गकर्णां चतुर्थाहस्नातामपि रजस्वलाम् । वर्ज्जयेच्छ्राद्धपाकार्थमसामान्यपितृवंशजाम्" स्मृतिसारे "न पाकं कारयेत् प्रतिलोमन्यां चान्यसगोत्रजाम् । मृतवन्ध्यां पुंश्चलीं च गर्भिणीञ्चैव दुर्मुखाम्" ।

एकोनचत्वारिंशत् स्त्री एकेनोना चत्वारिंशत् । (ऊनचालिश), ३९ संख्यायां २ तत्संख्यान्विते च एवम् एकोनविंशत्यादयोऽपि एकेनोनतत्संख्यासंख्येययोः स्त्री ।

एकौघ पु॰ एकः अविच्छिन्नश्चौघः प्रवाहः । अविच्छिन्नप्रवाहे "एकौघेन स्वर्णदीर्द्दिवन्तः" माघः ।

एज कम्पने भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट् । एजते ऐजिष्ट एजांबभूव आस चक्रे । एजकः एजितव्यः एजिता । एजितः एजमानः एजनम् णिच् । एजयति जनमेजयः । "क्षुद्रमन्मथ एजयतेऽक्षिणी मे" भाग॰ ५,२,१५ । वेदे गणव्यत्यासः । "एजतु दशमास्यो गर्भः" यजु॰ ८,२८ "यथास्य मध्यमेजतु" ११,२७ "शुष्का विदस्या एजतो गोशफ" २१,२८ । "उदेजति पतति यस्य तिष्ठति" अथ॰ २०८ ११,१ । "सुखेन हविरेजति" ऋ॰ १,१०,२ "उदङ्हे ज्वलन्तरा वा एतदाहवनीयम्" श॰ब्रा॰ १,५,१,२५ क्वचिल्लोके तथा । "यतान्यगोतिरतो च सहस्राणि च विंशतिः । सर्पाणां प्रपन्ना यान्ति धृतराष्ट्रोऽयमेजति" भा॰ आ॰ ८० अ॰ 'त्वत्तःपरं नापरमप्यनेजदेजच्च किञ्चिद् व्यतिरिक्तमस्ति" भाग॰ ७,१,२० । "वक्रोपचित एजत्कः" भाग॰ ६,८,४२, एजत्कः कम्पमानगात्रः"

अप+अपगमने णिचि परस्मैपदम् अपेजते । क्वचिदन्तर्भूतण्यर्थेऽपि । "अपेजते शूरो अस्तेव शत्रून्" ऋ॰ ६,६४,२ "शत्रून् अपेजते अपगमयति भा॰ । उद्+ऊर्द्ध्वगतौ उदेजते । "उदेजतु प्रजापति र्वृषा शुष्मेण वाजिना" अथ॰ ४,४,२, "उदेजयान् भूतगणान्न्यषेधीत्" भट्टिः । प्र+प्रकर्षचलने परस्मैपदम् प्रेजते । सम्+सङ्गतौ नियमेन चलने "एवेदनु द्यून् किरणः समेजात्" ऋ॰ १०,२७,५ । "समेजात् नियमेन प्रयाति" भा॰ ।

एज दीप्तौ भ्वादि॰ पर॰ अक॰ सेट्। एजति ऐजीत्। एजाम्-बभूव आस चकार। एजन्। [दुहे" अथ॰ १२,१,१८।

एजथु पु॰ एज-वा॰ भावे अथु। कम्पे "महानुवेग एजथुर्वेप-

एजय त्रि॰ एज-णिच्-खश्। कम्पके जनमेजयः अनङ्ग-मेजयः अरिमेजयः विश्वमेजयः।

एजि त्रि॰ एज-इन्। वातरोगयुक्ते ततोऽपत्ये कुर्वा॰ ण्य। ऐज्य तदपत्ये पुंस्त्री।

एज्य त्रि॰ आ+यज-कर्म्मणि क्यप्। सम्यग्यजनीये "आय-जतामेज्या इष इति प्रजाया इषता एतद्याजकाः" शत॰ ब्रा॰ १७,२,१५।

एठ बाधने भ्वादि॰ आत्म॰ अक॰ सेट्। एठते ऐठिष्ट एठाम् बभूव आस चक्रे। एठनम् एठितः। बाधनमत्र गाधम्

एड पुंस्त्री इल-स्वप्ने अच् डस्य लः। १मेषे "अडवराहेषूद् धारा मार्वीद् विश्णुरिति" कात्या॰ २५.४,१८। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २बधिरे त्रि॰। एडमूकः।

एडक पुंस्त्री॰ इल-ण्वुल् डस्य लः। १वनच्छागे, २वृद्ध-स्कन्धे मेषे ३मेषमात्रे च जातित्वात् स्त्रीत्वे अजादित्वात् टाप् क्षिपकादि॰ नात इत्त्वम् एडका। एड इव प्रतिकृतौ कन्। मेषसदृशे दक्षिणापथप्रसिद्धे ४पशुभेदे। "वर्द्धन्ते पक्षिसंघाश्च तथा पशुगणेडकम्" भा॰ व॰ १४२ अ॰। तस्येदम् अण्। ऐडक तत्सम्बन्धिनि त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। "अनैडकीरूर्णाः प्रदाय" कात्या॰ ५.२.७। एडको नाम दक्षिणापथे मेषाकृतिः पशुः तस्येमाः ऐडक्यः" कर्क॰ "तयोर्मध्ये मेष्यां च यद्यनैडकीरूर्णा विन्देत ताः प्रपिष्य निश्लेषयेत्" शत॰ ब्रा॰ २.५.२,१५. एडकइवाचरति क्यच् एडकीयति उपसर्गस्यावर्णात् परस्य वा पररूपम् उपे(पै)डकीयति

एडगज पु॰ एडोमेष इव गज इव भक्षकत्वादस्य। (दाद-मर्द्दन) चक्रमर्द्दे दद्रुघ्ने वृक्षे अमरः। [यक्तिरहिते।

एडमूक त्रि॰ श्रुतिरहितएडोबधिरश्चासौ मूकः। वाक्श्रुति-

एडु(डू)क न॰ ईड-(ड)उक उलूका॰ नि॰ गुणः। १क-न्तर्न्यस्तास्थियुक्ते २अन्तर्न्यस्तकठिनद्रव्ययुक्ते च कुड्यतभि-त्तिमात्रे च। "एडूकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिताः" भा॰ व॰ १०। तस्य पुंस्त्वमपि "एडूकान् पूजयिष्यन्ति वर्ज्जयिष्यन्ति देवताः" भा॰ व॰ १९॰ अ॰। स्वार्थेऽण्। ऐडूकमपि वा॰ वोक्षः एडौकमपि तत्रैव हिरूपकोषः।

एण पुंस्त्री इ-ण तस्य नेत्वम्। कृष्णवर्णे मृगे। स्त्रियाम् ङीप् "तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशावैः" रघुः। "अष्टा-

वेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु" मनुः। तस्य लक्षणम्-क्तकम् छन्दोग॰ 'अन्तचोमाणशोऽणेय एणः कृष्णमृगः स्मृतः। रुरुर्गौरसुखः प्रोक्तः शंबरः शोण उच्यते"। "तं त्वेणकृणकं कृपणं स्रोतसानुह्यमानम्" भाग॰ ५,८,८ "एणकृणकं मृगशावकम्" श्रीधरः। एण्या क्रीतम् "एण्या ढञ्" पा॰ ढञ्। ऐणेय एणीक्रीते त्रि॰। एणेन क्रीत-मित्यत्राप्येव। ऐण तत्क्रीते त्रि॰। स्वार्थे कन्। एणक तत्रैव शब्दरत्ना॰। [हारा॰।

एणतिलक पु॰ एणस्तिलकमिव चिह्नं यस्य। मृगाङ्के चन्द्रे

एणभृत् पु॰ एणं बिभर्त्ति भृ-क्विप् ६त॰। चन्द्रे तस्य मृगाङ्कत्वात् तथात्वम्।

एणीपचन न॰ एणी पच्यते अत्र पच-आधारे ल्युट् "एणी-पाकाधारे देशभेदे स्त्रीपशोरवध्यत्वेऽपि तद्देशवासिभि-र्निषेधमुल्लङ्घ्य तत्पचनात्तथात्वम्। तत्र भवः पक्षे छ। एणी-पचनीय तद्देशभवे त्रि॰ [एणीपादाकारपादयुक्ते।

एणीपद त्रि॰ एण्याःपादाविव पादावस्य अच नि॰ पद्भावः।

एत पु॰ इण-तन्। १कर्ब्बुरवर्णे। २तद्वति त्रि॰। तोपध-वर्णवाचित्वात् स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च। "लोहिन्यः शवल्यः" श्रुतिः 'भेनीवकयोऽन्यत एन्यौमैत्रः' यजु॰ २४.८। वर्णवाचिनि एते परे "वर्णोवर्णेष्वनेते" पा॰ एतपदपर्य्युदासात् तत्पुरुषे पूर्ब्बपदं न प्रकृत्या। कृष्णैतः शुक्लैत इत्यादौ न प्रकृतिस्वरः। आ+इण-कर्त्तरि क्त। २आगते त्रि॰। "कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति" ऋ॰ १.१६५,१। "एतास आगताः" भा॰ मरुद्-भिरेता उपयुजमत्रे" ऋ॰ १.१६६,५। "एतानागन्तृन्" भा॰

एतग्व पु॰ एतवर्णोऽश्वः पृषो॰। १चित्रवर्णाश्वे। "एतग्वा चिद्य एतशा युयोजते हरी" ऋ॰ ८.७०.७। "एतग्वा एतवर्णावश्वौ" भा॰। "विपत्वे तग्वा चिद्य सुयुजा युजानः" ऋ॰ ७०.७.२। २अश्वमात्रे निरु॰।

एतद् त्रि॰ इण्-अदि तुक् च। बुद्धिस्थे समीपवर्त्तिनि "इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्त्ति चैतदोरूपम्। अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात्" इत्युक्तेः समीपवर्त्ति बहिरुपलक्षितधर्म्मावच्छिन्ने एतदो वृत्तिः। क्रिया विशेषणत्वेऽस्य क्लीवता "न वा उ एतन्म्रियसे" ऋ॰ १,१६२,२१। अस्य सर्व्वनामकार्य्यम्। एते एतस्मै एत-स्मात् एतेषाम् एतस्मिन् एतस्या एतासामित्यादि। "एते वयममी दाराः" कुमा॰। "देवा एतस्यामवदन्त पूर्व्वे" ऋ॰ १०,१०९,४। "एष वै प्रथमः कल्पः" मनुः। "एतस्मि-

ऽन्तरे देवी" देवीमा० "एतान् महाराज ! विशेषधर्म्मान्" भ०अ० पुरा० । "एषा तेऽभिहिता सांख्ये" "एतत्ते सर्वमाख्यातम्" गीता । अन्वादेशे तु "द्वितीयाटौस्स्वेनः" पा० एनम् एनौ एनान् एनेन एनयोः । "एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनम्" रघुः । "महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्" गीता क्लीवेऽपि अन्वादेशे एनादेशः । इदं कुलं शोभते एनत्पश्य । परिमाणे वतु आदन्तादेशश्च । एतावत् एतत्परिमाणे त्रि० "एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह" मनुः "किं वेतावन्मात्रमुपजानीत" शत० ब्रा० १,६,१,४ । "एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे" रघुः "एतावता नन्वनुमेयशोभि" कुमा० स्त्रियां ङीप् । "एतावती महिमा सं बभूव" ऋ० १०,१२५,८ । एतद्+दृश-क्विन् कञ् टक् । आदन्तादेशः । एतादृश् एतादृश एतादृक्ष एतत्तुल्यदर्शने त्रि० तत्र क्विनन्तस्य झलि पदान्ते च कुः "एतादृक्कृपणता कुतः" सा०द० । टगन्तस्य स्त्रियां ङीप् । "अस्माते पततामतीव महतामेतादृशी स्याद्गतिः" उद्भटः । तस्येदमित्यर्थे छ । एतदीय एतत्सम्बन्धिनि त्रि० । एतदात्मकः मयट् एतन्मय एतदात्मके त्रि० । परिमाणे मात्रच् । एतन्मात्र एतत्परिमाणे त्रि० स्त्रियां ङीप् । दिग्देशकालवृत्तेरस्मात् प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे त्रल् तसिल् । एतत्र एतस् प्रथमाद्यर्थयुक्ते तत्कालाद्यर्थे दिगादौ अव्य० । अन्वादेशे "एतदोऽश् ततसोस्तसौ चानुदात्तौ" पा०उक्तेः अशादेशे अत्र अतः इत्येवेति भेदः । [गर्हितत्वात्तथा ।

एतन पु० आ+इण्-तन । निश्वासे हेमच० । निश्वासस्य सन्तत-

एतर्हि अव्य० इदम्+काले र्हिल् "एतेतौ रथोः" पा० एतादेशः । अस्मिन् काले इत्यर्थे "अथ यो ऽयमेतर्ह्यग्निः स भीषा निलिल्ये" शत०ब्रा० १,२,३,१ । "एतर्हि खलु वा एतदाज्ञुस्तम्" तैत्ति० ।

एतश पु० इण्-तशन् । १ब्राह्मणे उज्ज्व० २अश्वे निघ० । "येन इशादेतशो ब्रह्मणस्पतिः" ऋ० १०,५३,८ । "यन्नेतशोऽभिधीयसे" यजु० ४,१२ । "मनूः स्वर एतशेन" १२,७४ । "एतशेनाश्वेनेति" वेददी० "उभे चक्रे न वर्त्यैतशस्" ऋ० ८,६,३८ ।

एतशस् त्रि० इण्-तशुन् । १ब्राह्मणे २अश्वे च ।

एदिधिषुःपति पु० इष-विच् कर्म्म० पृषो० मध्ये सुट् । अग्रेदिधिषुपतौ । "निर्ऋत्यै परिविविदानमराद्ध्या एदिधिषुःपतिं निष्कृत्यै" यजु० ३०,९ । पुरुषमेधीयपशुदेवताभेदकीर्त्तने

एध वृद्धौ भ्वादि० आत्म० अक० सेट् । एधते ऐधिष्ट । एधाम्बभूव-आस-चक्रे । एधितव्यः एधनीयः एध्यः एधिता एधितः एधनम् एधः एधमानः एधित्वा समेध्य एधांसि । "हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते" मनुः । क्वचिदस्य आत्मभावः "यत्र मैथुनैरेधिरे प्रजाः" भाग० ३,२१,१ । आर्षत्वात् समाधेयः "तपसा महतैधित" भा०आ० ८८३ । "विवृद्धै ज्वलना इवैधमानाः" ७१,५५ । "लोकयोरुभयोः शक्यं नित्यदा सुखमेधितुम्" रामा० । क्वचित् पर० । "न हि शाठ्यकर्त्तारः सुखमेधन्ति भारत !" भा०व० २३४अ० । णिचि एधयति ते ऐदिधत् त । "किं त्वं मामनुशुश्रूषामैदिधः स्वपराक्रमम्" भट्टिः । उपसर्गस्यावर्णात् वृद्धिरेव न पररूपं प्रैधते एजादित्वे एव तथा तेन मा भैदिधत् इत्यादौ न वृद्धिः ।

एध पु० इध्यतेऽग्निरनेन इन्ध-करणे घञ् नि० नलोपगुणौ । काष्ठे "एधान् हुताशनवतः स मुनिर्ययाचे" रघुः "एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत्" मनुः । "यथैधः स्वसमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति" भा०व० ८४अ० ।

एधतु पु० एध-कर्त्तरि चतु । १पुरुषे उज्ज्व० । २अग्नौ मे० ३वृद्धियुक्ते त्रि० यज्ञ०भावे चतु । ४वृद्धौ स्त्री । "ध्रुवं हित्वा पुरुभुजेममेधतुम्" ऋ० ८,८६,२, "एधतु धनादिवृद्धिम्" भा० "ते हैतामेधतुमेधाञ्चक्रिरे" शत० ब्रा० ६,२,२, "एतामेधतुमृद्धिम्" भा० ।

एधस् न० इध्यतेऽग्निरनेन इन्ध-असि नि० नलोपगुणौ । काष्ठे "यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन !" गीता । "अनलायागुरुचन्दनैधसे" रघुः । "फलैधः कुसुमस्तेयमधैर्य्यञ्च मलावहम्" "यथैधस्तेजसा वह्निः" मनुः ।

एधा स्त्री एध-भावे अ । समृद्धौ अमरः

एधित त्रि० एध-कर्त्तरि क्त । १वृद्धे णिच्-कर्म्मणि क्त । २वर्द्धिते त्रि० । "मधुसन्निधिसमेधितमेधया" माघः ।

एनस् न० एति गच्छति प्रायश्चित्तेन क्षमापणेन वा आगसि अर्थे इण-असुन् नुट् च । १अपराधे । ईश्वराज्ञालङ्घनरूपनिषिद्धाचरणापराधजन्यत्वात् २पापे च । "एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनम्" । "अकामोपनतेनेव साधोर्हृदयमेनसा" । "एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम्" मनुः । पापभेदाश्च प्रा०वि० दर्शिताः यथा "अथ पापोद्देशः । तत्र विष्णुः "अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरं भवति परिग्रहप्रसङ्गाद्विशेषेण तेनाभिभवेनायमाक्रान्तोऽतिपातक

महापातकानुपातकोपपातकेषु प्रवर्त्तते । जातिभ्रंशकरेषु सङ्करीकरणेषु अपात्रीकरणेषु मलावहेषु प्रकीर्णेषु च" । अनेन नवविधत्वं पापस्योक्तम् । हारीतस्तु पञ्चविधत्वमाह "पञ्चविधमशुद्धं भवति प्रासङ्गिकोपपातकपातकमहापातकान्यनुपातकानि" पूर्व्ववचने पूर्व्वं पूर्व्वं गरीयः अग्नु लघुतरोत्तरम् । प्रासङ्गिकं जातिभ्रंशकरादिपञ्चकम् । पातकपदमनुपातकपर्य्यायः । ननु मद्यस्येव पापेषु पातकशब्दो दृश्यते यथा पैठीनसिः "स्त्रीगोवधसर्व्वस्वनिग्रवानो शूद्रसहभोजी कन्यादूषणगारदाहो वृषलीपतिः अग्न्युच्छेदी चेति पातकानि" नवविधं पापमभिधायाह विष्णुः । "एवं पातकिनः पापमनुभूय सुदुःखिताः । तिर्य्यग्योनौ प्रपद्यन्ते दुःखानि विविधानि च" । याज्ञवल्क्यः "नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्त्तृहिंसनम् । विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम्" । पतनीयानि पातकानीत्यर्थः । "इत्यष्टौ बहुवनिति" करणेऽनीयर् । तथा गौतमः "ब्रह्महसुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसम्बन्धागस्तेन नास्तिकनिन्दितकर्म्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताद्य पातकसंयोजकाच तैश्चाब्दं समाचरन्" । पातकसंयोजकाः सुरापाणादौ यः परान् प्रयोजयति सः । वादम् । सामान्यशब्दस्यापि विशेषशक्तिर्भविष्यति स्तनादिपदस्येव, हारीतेन विशेषवचने पाठात् । तथा आपस्तम्बः "अथ पातकोपपातकमहापातकानि व्याख्यास्यामः" इति । तथा च पठन्ति । "महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तदूनमुपपातकमिति" । ततो महापातकतुल्यपापविशेषेऽप्यस्य शक्तिः । पतनशब्दार्थमाह गौतमः "द्विजातिकर्म्मभ्यो हानिः पतनम् परत्र चासिद्धिस्तमेके नरकम्" । द्विजातिकर्म्म श्रौतमग्निहोत्रादि स्मार्त्तमष्टकादि प्रायश्चित्तदक्षजपादिव्यतिरिक्तम् तेभ्यो हानिरनधिकारः इति । द्विजातिग्रहणं प्राधान्यार्थम् शूद्रस्यापि वाक्यान्तरेण पातित्याभिधानात् । इहलोके तावत् पातित्यलक्षणमनिष्टं परलोके चासिद्धिः पापकर्म्मप्रतिबन्धादुपात्तसुकृतफलानिष्पत्तिः नरकं वा । स्मृत्यादिव्याख्यार्थमिदम्" ।

पापलक्षणं पापसत्तायां प्रमाणञ्च प्रा० वि० दर्शितं यथा "ननु किं पापलक्षणम्" उच्यते "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्मः" इत्यादिना सूत्रे वेदैः प्रतिपाद्योऽर्थो धर्म्म इति धर्म्मलक्षणं कुर्व्वता सूत्रकारेण जैमिनिना वेदैकप्रतिपाद्योऽनर्थोऽधर्म्म इत्यधर्म्मलक्षणं सूचितम् । अनर्थश्चानिष्टसाधनं तथाचोक्तं भाष्यकृता "कोऽर्थो योऽभ्युदयाय कोऽनर्थो योऽनभ्युदयायेति" । ननु पापसत्तायां किं प्रमाणं न तावद्वेदः तस्य कार्य्ये कार्य्यान्विते वा प्रामाण्यात् न च दुरितापूर्व्वं कार्य्यं कार्य्यान्वितं वा । न च नित्यकर्म्मानाचरणस्य निषिद्धाचरणस्य च वेदोक्तप्रत्यवायसाधनत्वानुपपत्त्या कल्प्यम् तस्य तथाविधशब्दाभावेन सिद्धत्वेन चावगन्तुमशक्यत्वात् उच्यते "यो ब्राह्मणायावगुरेत् शतेन यातयेदिति" श्रुतौ लिङ्वयश्रुतेरवगोरणयातनयोः साध्यसाधनभावोऽवगम्यते "हेतुहेतुमतोर्लिङिति" पा० लिङ्क्ः करणादिति यथोक्तं संयुक्तिकरणे, तथाऽत्रापि क्वचित् पञ्चम्या क्वचित् तृतीयया क्वचिच्च विशेषणपदादवगम्यते । यथा याज्ञवल्क्यः "विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति" । मनुः "शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् । इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्व्वकृतैस्तथा । प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्य्ययम्" । तथा विष्णुपुराणम् "नरकं कर्म्मणः पापादेवमाक्रुमन्त्येव" । तथा-यमः "सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णस्तेयतस्करः । पतितैः संप्रयुक्तश्च कृतघ्नो गुरुतल्पगः । एते पतन्ति सर्व्वेषु नरकेष्वनुपूर्व्वशः" । अत्र ते सुरापादयः पतन्तीति सुरापादीनां पतनकर्त्तृत्वावगतेः कर्त्तृत्वञ्च साधनत्वविशेषः अतः सुरापाणादिविशिष्टस्य पुरुषस्य पतनसम्बन्धे विशेषणस्य सुरापाणादेः सति सम्भवे पतनसाधनत्वमवगम्यते "सप्रदय माजायमाना पिण्डमात्रमेतीति" वत् । एवं "वारिद्र्यमाप्नोति" इत्यादावपि । नरकसाधनत्वस्य कार्य्यान्वयाभावात् कथं शब्दादवगतिरिति चेत् संसृष्टविषयविशेषस्य तथा इति ब्रूमः यथा शतयातनासाधनादवगोरणाद्विवर्जितव्यमिति विधिः, तथा नरकसाधनात् सुरापाणादेर्निवर्त्तेतेति निषेधोऽपि यथाकरणे प्रत्यवायसाधनत्वम् कर्म्मणि प्रवर्त्तेतेति विध्यङ्गीकारात् । अथवा यद् यत्साधनं तदभावस्तत्परीहारसाधनमिति लोकादवगतत्वात् अर्थात् प्रत्यवायपरिहारस्योपस्थितत्वात् तदर्थिनोऽधिकारो नित्यनिषेधेष्वपि । ननु "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इत्यादौ जीवनस्य सन्ध्योपासनव्याप्यत्वगमात् जीवनवतोऽधिकारः । "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादौ निवृत्तिस्वभावनिषद्धा प्रवृत्ति रधिकारिविशेषणं तथाचोक्तं "मनसा तु प-

ष्टतस्य मूत्रविष्टापकतोऽपि वा । यदनागतभावस्य वर्जनं तन्निवर्त्तनमिति" अतः कथं प्रत्यवायपरीहारार्थिनोऽधिकारः उच्यते प्रत्यवायपरीहारस्याप्युपस्थितत्वात् जातेष्टिवत् संवलिताधिकार एव भविष्यति तथा च जावालः "अथ केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रणश्यति । अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते । नित्यक्रियाणामर्थान्ये ह्यानुषङ्गफलां श्रुतिम्" । अनुत्पत्तिमितानेन प्रत्यवायपरीहारः फलमित्युक्तम् । अथवा प्रायश्चित्तविधिवद् रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकप्रत्यवायार्थिनोऽधिकारात् । एवं च विधयः पापसत्तां बोधयन्ति तथा चाङ्गिराः "उद्यन्नन् यद्वदादित्यस्तमः सर्व्वं व्यपोहति । तद्वत् कल्याणमातिष्ठन् नरं पापं व्यपोहति" । पापस्य तु दुष्टं कृत्वा कल्याणमभिपद्यते । मुच्यते पातकैः सर्व्वैर्महाभ्रैरिव चन्द्रमाः" । कल्याणं प्रायश्चित्तम् । यमः "तपसोऽन्ते विशुद्धान्ति कर्मणां क्षयरक्षयात् । तस्मात् कर्त्तव्यमेतत्तु प्रायश्चित्तं विशुद्धये" । कर्म्मणां भोगेन परिक्षयादित्यर्थः । अपरं जन्मान्तरे चोर्यमिति । ननु किं पापोत्पत्तिकारणम् ? उच्यते विहिताकरणं निषिद्धाचरणञ्च पापकारणं तदाह मनुः । "अकुर्व्वन् विहितं कर्म्म निन्दितञ्च समाचरन् । प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः" । प्रायश्चित्तार्हतापादनेन पापसत्तां प्रतिपादयति । तथा याज्ञवल्क्यः "विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति" ।

पापस्य यथा वेदबोध्यत्वं तथा मीमां०भा०दर्शितम् यथा "उभयमिह चोदनया लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्च इति कोऽर्थः ? यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिः । कोऽनर्थः ? यः प्रत्यवायाय श्येनो वज्रः इषुरित्येवमादिः तत्र अनर्थो धर्म्म उक्तो मा भूत् इति अर्थग्रहणम् । कथं पुनरनर्थः ? हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धेति । कथं पुनरनर्थः कर्त्तव्यतयोपदिश्यते ? । उच्यते नैव श्येनादयः कर्त्तव्याः विज्ञायन्ते यो हि हिंसितुमिच्छेत् तस्यायमभ्युपायः इति हि तेषामुपदेशः "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इति समामनन्ति हि "नाभिचरितव्यम्" । "अतएव मूलकर्म्मकृत्याभिचारस्योपपातकसंज्ञा कृता मनुना तेन तस्यानर्थहेतुत्वं दृश्यतएव । यथा च कलञ्जभक्षणस्य नादेरनिष्टसाधनत्वेऽपि वेदबोध्यत्वं तथा तत्त्व०चि० समर्थितं यथा तत्र "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यत्र विध्यर्थनिषेधानुपपत्तिः कलञ्जभक्षणस्य इष्टसाधनत्वात् । न चाहार्यविद्यावत् पर्य्युदासलक्षणया विरोध्यनिष्टसाधनताबोधनं, नञोऽसमस्तत्वात् क्रियासङ्गत्वेन प्रतिषेधवाचकत्वव्युत्पत्तेश्चेति चेत् न विशेष्यति विशिष्टनिषेधस्य "सविशेषणे हीति" न्यायेन विशेषणनिषेधपर्य्यवसायितया कलञ्जभक्षणजन्योत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखसाधनमिति "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यनेन बोधनात् । इष्टसाधनतावाचकस्य विधेः सामान्यनिषेधानुपपत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनविशेषे तात्पर्य्यम् तथा च आगत्यविशेषणनिषेधपरत्वं नञ इति कश्चित् तन्न यथायोग्यतया छिद्रं विहाय घटत्वेन तदितरान्वयो न तु छिद्रेतरत्वेन, युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् तद्वद्त्रापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन नोपस्थितिरिति कथं निषेधः ? । "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यत्र कथं विधिप्रवृत्तिः हिंसाया बलवदनिष्टसाधनत्वादिति चेत् तत्र क्रतिसाध्यत्वे सति इष्टसाधनता योग्यतयान्वेति न तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि अयोग्यत्वात् निन्दार्थवादेन प्रायश्चित्तोपदेशेन वा हिंसाया बलवदनिष्टसाधनत्वावगमात् । अत एव विहितेऽपि श्येने विगानात् शास्त्रिकप्रवृत्तिः । रागद्वेषयोरुत्कटत्वेनानिष्टानुबन्धस्य तिरोधानात् कस्यचित् प्रवृत्तिर्लोके । अन्यत्वभिचारस्य वैरिवधफलत्वेन श्रुतत्वात् तत्साधनत्वेन श्येनो विधीयते न तु वधसाध्यनरकसाधनत्वेनाश्रुतत्वात् । न च जनकजनकस्य जनकत्वनियमः कुम्भकारपरम्परायाः कुम्भकारत्वापत्तेः विधिनैव श्येनस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य बोधनाच्च । न च श्येनस्य नरकाहेतुत्वेनाभिमतवैरिवधहेतुत्वं वाक्यदिगीतत्वेन प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । श्येनादेरिवधोवधाख्यावयवः नरकमिति प्रतिसन्धानेन विगानात् । ननु श्येनोमरणफलकव्यापारत्वेन हिंसा हिंसा च नरकजनिकेति चेन्न । नहि साक्षात् परम्परासाधारणमरणफलकव्यापारो हिंसा कूपादौ नष्टे गवि तत्कर्त्तुर्हन्तृत्वप्रसङ्गात् वध्यस्यापि हन्तृमन्युत्पादनद्वाराऽऽत्महन्तृत्वप्रसङ्गाच्च । न खड्गाद्यादिमन्युः कश्चित् कञ्चित् व्यापादयति । नन्वनुनिष्पादितमरणफलकव्यापारो हिंसा यदनन्तरं मरणं भवत्येव न च श्येनस्तथा किन्तु खड्गहननादिकमेव । अथ मरणोद्देश्यको व्यापारो मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानो हिंसा श्येनश्च तथा, कूपादौ च न मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वमिति चेत् एवं सति गौरवात् मरणानुद्देशेन विप्रनाराचाहते ब्राह्मणे हिंसा न स्यात् ।

हिनसिधात्वर्थतावच्छेदकं फलमव्यवहितमेव मरणम् अव्यवहितफलकव्यापारस्यैव धातुवाच्यत्वात् अन्यथा परम्परया विक्लित्तिफलकाध्यकाले तण्डुलं कुर्वत्यपि पचतीति प्रसङ्गात् अथ खड्गघातानन्तरं यत्र विलम्बेन मरणं व्रणपाकपरम्परया वा, अन्ने विषप्रयोगेण वा तत्र हन्तृत्वं प्रायश्चित्तादि च न स्यादिति चेत् न प्रायश्चित्तबोधकत्वार्थं हि तत्र हन्तृत्वव्यपदेशो गौणः विनिगमनन्तु वाक्यमेव

वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन कृतोऽदृष्टाद्वारकस्तदनुकूलोव्यापारः हिंसा श्येनयागस्तु अदृष्टद्वारामरणसाधनमतो न हिंसा। यद्यदृष्टद्वारा मरणसाधनं हिंसा स्यात्तदा सम्प्रीतेनाभ्यर्चितस्यादृष्टद्वारेण विनाशसाधनत्वात् तत्कर्त्तुः हिंसकत्वापत्तिः। अत एव कूपादौ गोमरणेऽपि न गोवधकर्त्ता तत्कर्त्तुः, गललग्नान्नमरणेन भक्तुरन्नहन्तृत्वं, परिवेषयितुर्वा ब्राह्मणहन्तृत्वम्। व्रणपाकपरम्परया विलम्बेन विषप्रयोगेण च हन्तृत्वं मुख्यमेव। नाम्नतुनिव्याहितमरणफलकत्वं गललग्नान्नमरणे स्वहन्तृत्वापत्तेः। अन्योद्देशेन विप्रेनाराधहते ब्राह्मणे ब्राह्मणहन्तृत्वं न स्यादिति चेत् न इष्टापत्तेः। व्यपदेशः प्रयोगो वा लक्षणया समर्थयितुं शक्यते, लक्षणेऽतिप्रसक्तो वारयितुं न शक्यत इतीदमेव विनिगमनम्। अन्योद्देशेन कृतेऽपि निषिद्धे प्रायश्चित्ताद्युक्तम्। अपरे तु अनभिसंहितावान्तरव्यापारमद्वारीकृत्य मरणसाधनं हिंसा, खड्गकारस्यानभिसंहितावान्तरव्यापारद्वारा मरणसाधनत्वं तस्य हि अवान्तरव्यापारोनाभिसंहितः। किन्तु धनलाभ इति खड्गकारो न घातकः विषस्यान्ने प्रक्षेपणमवान्तरव्यापारो भोजनमेवाभिसंहितम् अनेनेदं भोक्तव्यमिति मत्वाय विषप्रयोगादिति किञ्च विषप्रयोग इति तत्र गलग्लान्नकालाद्यत्र मरणं तत्र परिवेषयितुर्घातकत्वापातात् अनेनेदं भोक्तव्यमित्यभिसन्धायैवान्नपरिवेषणात् भोक्तुः हन्तृत्वापत्तेश्च अनभिसंहितमवान्तरव्यापारमद्वारीकृत्य मरणानुकूलभक्षणानुष्ठानात्। अत एव अव्यवहितप्राणवियोगफलकोव्यापारो हिंसा व्रणपाकपरम्परयामृते न हन्तृत्वं व्यापारव्यवधायकत्वादिति निरस्तम्"

श्येनादेरदृष्टवोधितत्वेऽपि यथाऽनर्थहेतुत्वं तथाऽभिचारशब्दे दर्शितवचनैरुक्तम् अधिकं श्येनशब्दे वक्ष्यते। एनसाकृतम् यत्। एनस्य पापरचिते त्रि॰"यस्त्वेमेनस्यम्" अथ॰ ८,७,२। एनोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। एनस्वत् त्रिलि। एनस्विन् पापयुक्ते त्रि॰ उभयत्र स्त्रियां ङीप्। "मा त एनस्वन्तो यक्षिन् भुजेम" ऋ॰७,८८,६। एनस्वन्तं चिदेनसः सुदानवः ८,१८,१२। "एनस्विभिरनिर्णिक्तो नार्थं किञ्चित् समाचरेत्"। "अवदाह्यमिन्द्रमिन्द्रेतदेनस्वी सप्तकं जपेत्" मनुः। "इष आगसोति" उणा॰ अपराध एव साधुत्वम् पापे तु ईश्वराज्ञालङ्घनरूपापराधजन्यत्वेनोपचारात् इति बोध्यम्।

एम त्रि॰ इण-कर्मणि म। प्राप्ये। "अर्यस्य म एमः" यजु॰ १८,१५, "एमः प्राप्तव्यार्थः" वेददी॰।

एमन् न॰ एत्यनेन मार्गेण इण-करणे मनिन्। गतिमार्गे "कृष्णं त एम रुशतः" ऋ॰४,७,६। "कृष्णं त एम रुशदूर्मे १,५८,४। "एमनशब्देन गमनमार्ग उच्यते" भा॰ एत्यत्र आधारे मनिन्। २अवस्थितिस्थाने। "पृष्ठे सम्भृतश्चेमन्" यजु॰१२,१०, "एमन् अवस्थाने" वेददी॰। "अपां त्वेमन्त्सादयामि" १३,५३। सप्तम्या लुकि न नलोपः। भावे मनिन्। ३गमने। "दूरे दृशो ये चितयन्त एमभिः" ऋ॰५,५९,२ एमभिर्गमनैः" भा॰।

एरका स्त्री इण-बा॰ र ततः संज्ञायां कन्। निर्विषतृणभेदे (गलयाडा) "एरका गुन्द्रमूला च शिम्बी गुन्द्रा शरीति च। एरका शिशिरा वृष्या चक्षुष्या वातकोपिनी। मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहपित्तशोणितनाशिनी" भावप्र॰। "ददार करजैर्वृत्राविरकां कटकद्युता" माघ॰ १,३१६, "एरकाणां तदा मुष्टिं कोपाज्जग्राह केशवः"। भा॰मौस॰३अ॰ "एरकारूपिभिर्वज्रैर्निजघ्नुरितरेतरम्" भा॰ आ॰ २अ॰। २कौरव्यवंशजे सर्पभेदे "एरकः कुण्डलोविरो वेणीस्कन्धः कुमारकः" भा॰आ॰५७अ॰। नागनामकीर्त्तने

एरङ्ग पु॰ आ+ईर-अङ्गच्। मत्स्यभेदे, "एरङ्गोमधुरः स्निग्धो विष्टम्भी शीतलो गुरुः" राजनि॰ तद्गुणाः।

एरण्ड पु॰ ईरयति वायुम् मलं वाऽधः ईर-अण्डच् नि॰गुणश्च। १वृक्षभेदे (एरडी)। (भेरण्डा)। "एरण्डयुग्मं मधुरं रुच्यं गुरु विनाशयेत्। शूलशोथकटीवस्तिशिरःपीडोदरज्वरान्। व्रध्नश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतानिति" एरण्डयुग्मम् शुक्लरक्तैरण्डौ "एरण्डपत्रं वातघ्नं कफक्रिमिविनाशनम्। मूत्रकृच्छ्रहरञ्चापि पित्तरक्तप्रकोपणम्। वाताग्रपदलं गुल्मवस्तिशूलहरं परम्। कफवातकृमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि। एरण्डफलमत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम्। यकृत्प्लीहोदरार्शोघ्नं कटुकं दीपनं मतम्। तद्वन्मज्जा च विड्भेदी वातश्लेष्मोदरापहः। काश्यपस्य मूलं संप्राप्य मित्याकुरपरे जनाः"

"एरण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु। वृष्यं त्वच्यं वयःस्थापि मेधाकान्तिबलप्रदम्। कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम्। विस्रं स्वादुरसं पाके सतिक्तं कटुकं सरम् (रेचकम्) विषमज्वरहृद्रोगपृष्ठगुह्यादिशूलनुत्। हन्ति वातोदरानाहगुल्माष्ठीलाकटिग्रहान्॥ वातशोणितविड्बन्धब्रध्नशोथामविद्रधीन्। आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः। एक एव निहन्तायमेरण्डस्नेहकेशरी" भावप्र०। स्वार्थे कन्। तत्रैव। एरण्डस्य फलम् अण्। ऐरण्ड तत्फले। "ऐरण्डं कोमलं ग्राह्यं फलं तत्रैव संदितम्। पाचितं कटुतैलेन हिङ्गुनातिसुवासितम्। कफानिलहरं हृद्यं रुचिकृत्पाचनं पित्तलम्। अग्निसंजननं रुच्यं गुरु पाकेऽतिपिच्छिलम्" भावप्र०। "फले लुक्" पा० अणो लुग्विधानात् एरण्डमित्येव साधु। २पिप्पल्यां स्त्री शब्दच०। टाप् गौ० ङीप् वा।

एरण्डपत्रिका स्त्री एरण्डस्य पत्रमिव पत्रमस्याः कप् संज्ञायां वा कन् अत इत्त्वम्। दन्तीवृक्षे। [वृक्षे। राजनि०।

एरण्डफला स्त्री एरण्डस्य फलमिव फलमस्याः। लघुदन्ती-

एरु त्रि० आ+ईर–उन्। गन्तरि। "एजाति ग्लहा कन्येव तुन्नेरं तुन्दाना पत्येव जाया" अथ० ६.२२.३,

एर्वारु पु० आ+ईर–क्विप् एरं वारयति वृ–णिच् उण्। चिर्भट्याम् कर्कटीभेदे (काँकुड) "एर्वारुबीजं तोयेन पिष्टं वा लवणीकृतम्" सुश्रु०। "कट्वेर्वारौ यथा पक्वे मधुरः सन्नरसोऽपि न" या०। स्वार्थे कन् तत्रैव।

एलक पुंस्त्री एडक+डस्य लः। मेषे स्त्रियां अजा० टाप् क्षिपा० नातइत्त्वम् उभयोरेकत्वस्मरणात्।

एलङ्ग पुंस्त्री आ+इल–अङ्गच्। (टाकचड़ा) मत्स्यभेदे स्त्रियां ङीप्। "एलङ्गोमधुरोष्णः संग्राही कफवातहा। मेधाग्निपुष्टिकारी च शीतलः श्लेष्मलो गुरुः" राजनि०।

एल(ला)वालु न० एलेव वलते वल–उण् कृष्णापोरिति संज्ञायां वा ह्रस्वः। (बालुका) सुगन्धिद्रव्यभेदे "पुन्नागैलवालूनि नागपुष्पोत्पलान्विता" सुश्रु०। स्वार्थे कन् एल(ला)वालुकमप्यत्र न०।

एला स्त्री इल–अच्। १स्वनामख्यातलतायाम्। (एलाची) तद्भेदगुणादि भावप्र०उक्तम्। "एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च। भद्रैला बृहदेला च चन्द्रबाला च निष्कुटी। स्थूलैला कटुका पाके रसे चानलकृल्लघुः। रूक्षोष्णा श्लेष्मपित्तास्रकफश्वासतृषापहा। हृल्लासविषबस्त्यास्यशिरोरुग्वमिकासनुत्। सूक्ष्मैला कुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविडी त्रुटिः। एला सूक्ष्मा कफश्वासकासार्शोमूत्रकृच्छ्रहृत्। रसे तु कटुका शीता लघ्वी वातहरी मता" "एलालताभिङ्गितचन्दनासु" रघुः। तस्याः फलम् अण् तस्य लुप् लुपि प्रकृतिलिङ्गत्वेन तत्फलेऽपि स्त्री। "मसङ्कुरक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः" रघुः। "सजनौ नयौ शरदयतिरियमेला" वृ०र० उक्ते २पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे।

एला विलासे कण्ड्वा० प० अक० सेट्। एलायति ऐलायीत्। एलायां बभूव आस चकार।

एलाक पु० एलाय–ण्वुल्। ऋषिभेदे गर्गा० यञ्। ऐलाक्य तदपत्ये पुंस्त्री०। स्त्रियां ङीपि यलोपः। ऐलाकी।

एलादिगुटिका स्त्री "एलापत्रत्वचोऽर्द्धाक्षाः पिप्पल्यर्द्धपलं तथा। सितामधुकखर्ज्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिताः। संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुटिकाः कारयेद्भिषक्" चक्रद०उक्ते रक्तपित्ताधिकारस्थे गुटिकारूपौषधभेदे।

एलापत्र पु० एलापत्रमिवाकारोऽस्त्यस्य अच्। नागविशेषे "नागराजा पिञ्जरकः एलापत्रोऽथ वामनः" भा० आ० ३५ अ०। नागनामकीर्त्तने। [(काटा कामरस)।

एलापर्णी स्त्री एलायाः पर्णमिव पर्णमस्याः। रास्नायाम्

एलापुर न० नगरभेदे।

एलीका स्त्री आ+इल–ईकन्। सूक्ष्मैलायाम् (गुजराटि) राजनि०। [च सर्वेषु लवणेषु च" सुश्रु०।

एलुक न० इल–उक। गन्धद्रव्यभेदे। "भद्रदार्वेलुकाभ्यां

एल्लवालुक न० एलवालुक पृषो० लुडागमः। एलवालुके सुगन्धिद्रव्ये (बालुका)राजनि०

एव अव्य० इण्–वन्। १सादृश्ये, २अनियोगे, ३वाक्यभूषणे, ४चारनियोगे, ५विनिग्रहे, ६परिभवे ७ईषदर्थे च। विशेष्यसङ्गतः ८अन्ययोगव्यवच्छेदे। यथा पार्थ एव धनुर्द्धरः इत्यादौ पार्थान्यपदार्थे प्रशस्तधनुर्द्धरत्वम् व्यवच्छिद्यते। विशेषणसङ्गतः ९अयोगव्यवच्छेदे यथा शङ्खः पाण्डर एवेत्यादौ शङ्खे पाण्डरत्वायोगो व्यवच्छिद्यते। क्रियासङ्गतः १०अत्यन्तायोगव्यवच्छेदे यथा नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ सरोजे नीलत्वात्यन्तायोगो व्यवच्छिद्यते। ११गन्तरि त्रि०। "एवेत्यवधारणानियोगौपम्यनियोगेषु" इत्युक्त्वा गणरत्ने यथाक्रममुदाहृतम्। "अहमेव ददामि। अद्यैव। इहैव। नीलएव-

मेऽस्तु । अद्यैव गच्छ । अत्रानियोगोऽनवधारणम् । "एवे चानियोगे" वार्त्ति० । तत्र क्वेव भोक्ष्यसे" इत्यत्र पररूपैकादेशः । एतद्योगे च "न च वाहाद्यैवयुक्ते" पा० न यस्मदस्मदादेशः । "ब्राह्मणस्यैव कर्म्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः" । "स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः" मनुः । १२एवमित्यर्थे च । "एवा न इन्द्रोतिभिः" ऋ० ४,२२,७, एवा एवम् भा० । अत्र वेदे "एवा तु दूर्वे प्रतनु" इत्यादि यत्र दीर्घः । तत्र मन्त्रे "एवा न देव्यादितिरनर्वा" तैत्ति० २,१,१,५, "एवा गमनशीला" भा० । शीघ्रगन्तृत्वात् १३अश्वे पु० । "शूरोनाम पतयद्भिरेवैः" ऋ० १,१५८,२, "एवैरश्वैः" भा० । करणे भावे वा वन् । १४गमनसाधने १५गमने च । "एवेन सद्यः पर्य्येति पार्थिवम्" ऋ० १,१२८,३, "एवेन गमनसाधनेन गमनेन वा" भा० ।

एव त्रि०एत्यनस्यत्र वन् अव्य०टिलोपः । एवंक्रियमाणप्रकारे "सुदानूनेवया मरुतः" ५,४१,१६, एवया एवंक्रियमाणप्रकारेण" भा० तृतीयस्थाने याच् ।

एवथ पु० अव–भावे अथ पृषो० अतः एत्वम् । गमने "न को राया नैवथा न भन्दनो" ऋ०८,२४,१५, एवथा गमनु पुरापि संग्रामं प्रति गमनेन । तृतीयास्थाने आङ् ।

एवम् अव्य० इण–वा०ऽस्तु । "एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रकारोपदेशनिर्द्देशनिश्चयाङ्गीकारवाच्येषु" गणर० उक्तेषु अर्थेषु । क्रमेण उदा० तत्रैव । १प्रकृतपरामर्शे "एवं वादिनि देवर्षौ" कुमा० । २प्रकारे । एवं कुरुते । इवार्थे ३सादृश्ये अग्निरेवं विप्रः । ४उपदेशे एवं पठ । ५निर्द्देशे एवं तावत् । ६निश्चये । एवमेतत् कः सन्देहः । ७अङ्गीकारे एवं कुर्म्मः । वाक्ये ८समुच्चयार्थे "अहार्य्यमेवं ब्रूयनाभिपन्नम्" । "यथेतमनेवम्" शा० सू० । ९अन्वये १०परकृतौ ११प्रश्ने च मेदि० । तत्र एवम् भूतः एवंकृत इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वम् एवंविधः एवंप्रकार इत्यादौ द्रव्यविशेषणत्वमिति भेदः "एवंविधेनाहवचेष्टितेन" रघुः । "एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशांल्लोककण्टकान्" "अन्येषाञ्चैवमादीनाम् मद्यानामोदनस्य च" मनुः ।

एवया त्रि० एव एवं अयनं वा याति या–क्विप् पृषो० । रक्षके "द्युम्न एवया उ सप्रथाः" ऋ० १,१५६,१, "एवया रक्षणप्रापयिता" भा०

एवयामरुत् पु० एवया रक्षकोमरुद्यस्य । ऋषिभेदे । "मरुत्वते गिरिजा एवयामरुत् । "एतन्नामकस्य ऋषेः पञ्चालुक्"भा० ।

एवयावन् पु० एवस्य एवंप्रकारस्य यावा या–वनिप् । १रक्षके विष्णौ । "विश्वजन्यामप्रयुतामेवयावो मतिं दाः" ऋ०७,१००,२, "एवयावः ! विष्णो !" भा० । वेदे सम्ब इत्वम् । एवं मन्तरि त्रि० "तान्वो महो मरुत एवयाव्नः ऋ० २,२४,११, स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । एवयावरी । "या शर्द्धैरेवयावरी" ऋ० ६,४८,१२,

एवार पु०एव एवमृच्छति ऋ–अण् । सोमभेदे । "एवारे वृषभा सुते"ऋ०८,४५,३८, "एवारोनाम कश्चित सोमः" भा०

एवावद पु० एव एवमावदति आ+वद–अच् । ऋषिभेदे "प्रहि ज्ञातस्य मनसस्य विक्तिभिरेवावदस्य यजतस्य सध्रेः" अवत्सारस्य स्पृणाम्" ऋ० ५,४४,१, "ज्ञातस्य मनसस्यैवावदस्य यजतस्य सध्रेरवत्सारस्य चैषामृषीणाम्" भा०

एष गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् । एषते ऐषिष्ट एषाम् बभूव आस चक्रे । एषणीयः एषितव्यः एषितः एषिता । एषितुम् एष्टिः एषणम् एषा एषमाणः ।"पराङ्मित्र एष त्वर्वाङ्मी गौरुपैषतु" अथ० ६,६७,२, वेदे गणव्यत्यासात् पर० । उपैषतु एहिपररूपम्" । "स वै वत भ्रष्टमतिस्तवैषते यः कर्म्मणां पारमपारकर्म्मणः" भाग० ३,१२,४४, धातूनामनेकार्थत्वात् अवलोकयतीत्यर्थः" "तस्माद्विना नष्टैष एति" शत०ब्रा०१२,२,४,२, ।

परि+अन्वेषणे पर्य्येषते पर्य्येष्टिः लोकेऽपि क्वचित् गणव्यत्यासः । "जग्मुः संनिवृत्तकक्षाः पर्य्येषन्तो विभावसुम्" भा०अनु०८५ ।

एष् स्त्री एष–भावे क्विप् । गतौ "ताना मेषे रथानामुर्वीम्" ऋ० ५,६६,२, "एषे गन्तुम्"भा०। "राय एषेऽवसे दधीत"५,४१,५, "एषे प्राप्तुम्" भा०। "तेभ्यः सैषमेव चकार" शत०ब्रा०२,४,२,४, । इष–क्विप् । २इच्छौ । "न चोदोऽस्यषीतमेषे" ऋ० १,१८०,४, एषे सौख्यमिच्छते" भा० ।

एषण पु०एषते गत्‌रुहृदयम् स्यु । १लौहमयवाणे शस्त्रायुधः । इष इच्छायां णिच् भावे-युच् । एषणा २प्रेरणायां ३पुत्रलोकवित्तकामनायाञ्च स्त्री "न कश्चिदन्यः प्रसार एकादश्यैषणात्रयात्" वेदा० । "तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे

भवतः" शत०ब्रा०१४,६,४,१, "पुत्रैषणा पुत्रोत्पत्तिमुद्दिश्य दारसंग्रहेच्छालक्षणा। वित्तं द्विविधं मानुषं गवादि दैवं विद्यादि, तस्य कर्मणः साधनस्य गवादेरुपादानरूपा इच्छा वित्तैषणा, अनेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासंयुक्तेन वा देवलोकम्। केवलया वा हिरण्यगर्भविद्यया दैवेन वित्तेन देवलोकं जेष्यामीतीच्छा लोकैषणा। एवमेकत्वेऽपि लोकैषणायाः साधनमन्तरेणासिद्धेः साध्यसाधनाभेदेन द्वैविध्यमाह उभे ह्येते इति" भा०। "अपहृतसकलैषणामलात्मन्यविरतमेधितभावनोपहृतः" भाग० ५,११,१८, एष्यते प्राप्यते मानमनया करणे ल्युट् ङीप् एषणी। ३तुलासाधने (निक्ति) मानयन्त्रभेदे मेदिनिः। स्वार्थे कन्। एषणिकाऽप्यत्र। अमरः। एषते व्रणदारमनया करणे ल्युट् ङीप्। (वेलकार) ४व्रणस्फोटनास्त्रभेदे मेदि०। भावे ल्युट्। सुश्रुतोक्ते ५व्रणविदारणव्यापारभेदे। तत्र हि "यन्त्रकर्माणि तु निर्घातनपूरणेत्याद्युपक्रमे "चूषणैषणदारणेत्यादि पठित्वा चतुर्विंशतिरित्युक्तम्। तत्र एषणमभ्यन्तरे शस्त्रप्रवेशनेन पूयादेरपसारणम्। तत्साधनशस्त्रमेषणी यथाह सुश्रुतः "विंशतिः शस्त्राणि तद्यथा मण्डलाग्रकरपत्रेत्याद्युपक्रमे "वडिशदन्तशङ्क्वेषण्यौ" इत्युक्त्वा "एषण्येषणे चानुलोम्ये च" इति तत्प्रयोजनमुक्तम्। एषणमभ्यन्तरगमनमानुलोम्यं विस्रावणम् तत्रैव एषणीलक्षणं "एषणी गण्डूपदाकारमुखी" उक्तम्।"एषण्यैषणलाभे तु बालाङ्गुल्यङ्कुरा हिताः" सुश्रुतः।

एषणीय त्रि० इष–एष–वा कर्म्मणि अनीयर्। १प्रार्थ्ये "जायापती लौकिक मेषणीयम्" कुमा०। २गम्ये च।

एषा स्त्री एष–अ। इच्छायां जटाधरः।

एषावीर पुंस्त्री। एषायां यथेष्टं धनादिप्रतिग्रहेच्छायां वीरः। यतः कुतश्चित् प्रतिग्राहके निन्दितब्राह्मणभेदे। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "यद्येनमेषावीरा याजयेयुः" शत० ब्रा० १२,२,७,२२, "एषावीरोनाम निन्दितब्राह्मणजातिविशेषः तत्सम्बन्धिन ऋत्विजः" भा०

एषिन् त्रि० इष–णिनि। इच्छौ अभिलाषुके। "यौवने विषयैषिणाम्" "बभूव युद्धं तुमुलं परस्परजयैषिणोः" रघुः। स्त्रियां ङीप्।"तदाश्रिता हि सा ज्ञेया वृद्धिकाङ्क्षिणी भवेत्" भा०व० ८०। अ०।

एष्टव्य त्रि० इषु वाञ्छायाम् तव्य। वाञ्छनीये। "एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्" मु०त० मत्स्यपु०

"तद्वै व ब्राह्मणैरेष्टव्यम्" शत०ब्रा० १,८,२,१७।

एष्टि स्त्री आ+यज–आ+इष–वा क्तिन्। १अभियजने २अभिकामनायाञ्च।"पितॄणां मध्यदुपमूय सद्धृष्टौ"ऋ०६,२१ ८,। "एष्टौ आयजनेऽभिकामने वा" भा० करणे क्तिन् ३आगामसमागमनेषु ऋक्सामेषु। "प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरसः इति मनोह गन्धर्वः ऋक्सामैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोत्क्रामंस्तयोनामेत्यृक्सामानि वा एष्टय ऋक्सामैर्ह्याशासते इति मोऽस्त्विति मोऽस्त्विति" शत०ब्रा० ६,४,१,१२। "प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनोगन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरस एष्टयोनाम" यजु० १८,४३।

एष्य त्रि० इष–कर्मणि ण्यत्। १वाञ्छनीये भावे ण्यत् सुश्रुतोक्ते "तत्र शस्त्रकर्माष्टविधं तद्यथा छेद्यं भेद्यं लेख्यं वेध्यमेष्यमाहार्य्यं विस्राव्यं सीव्यमित्यष्टेषु अष्टसु मध्ये २शस्त्रकर्मभेदे न०। "एष्यैषणलाभे"सुश्रु० "युणोपहत कांडे वेध्यनसनावाडीमुखव्रणेषु एष्यम्" इत्युक्तेषु तत्कर्माचरणम्। कर्मणि ण्यत्। ३एषणकर्मसाध्ये त्रि०। "एष्या नाड्यः सशल्याश्च व्रणा उन्मार्गिणश्च ये" सुश्रु० एष गतौ ण्यत्। ४गन्तव्ये त्रि०। "गतैष्यदिवसाद्येन गतिर्निघ्नी व्ययद्धृता" नील०ता०। इष गतौ दि० इष इच्छायां भ्वा० इष आभीक्ष्ण्ये क्र्या० एभ्यः ण्यत्। एष्य तत्तद्धात्वर्थकर्मणि प्रादुर्भैष्य इत्येव प्रेष्यस्तु ईष गतिहिंसादर्शनेषु इत्यस्य ण्यदन्तस्य रूपम् इति भेदः।

एह त्रि० आ+ईह अच्। १सम्यक् चेष्टायुक्ते। "एता एहाः परिपाते इहन्यान्" ऋ० १२,२,२३। आ ईषदर्थे ईह-घञर्थे करणे क। २क्रोधे निरु०. क्रुद्धस्य सम्यक्कार्य्यानर्हत्वात् ईषच्चेष्टावत्त्वेन तथात्वम्। [ङीन्। एही।

एहि त्रि० आ+ईह-न इन्। सम्यक् चेष्टान्विते स्त्रियां शार्ङ्ग०

एहीड न० एहि ईड इत्युच्यते यस्मिन् कर्मणि मयूर० नि०। एहि ईड इत्युच्यते यस्मिन् कर्मणि ताड्ये कर्मणि एवं एहिकटा एहिवाणिजका एहिद्वितीया एहिस्वागता एहिविघसा इत्यादयोऽपि तत्तत्क्रियायाम् स्त्री एहियवं तु तत्कर्मणि न० इति भेदः।

इति वाचस्पत्ये एकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ऐ

ऐकारः स्वरवर्णभेदः एदैतौ कण्ठतालव्याविल्युक्तेः कण्ठतालुस्थानयोरुच्चार्य्यः । स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् प्लुतस्तु त्रिमात्र इति भेदः । द्विमात्रस्य उदात्तानुदात्तस्वरितभेदैः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्याञ्च षड्विधः एवं प्लुतस्यापीति द्वादशविधः । तन्त्रे तस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा ।"ऐर्लज्जा भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी विभुः । दक्षा दामोदरः प्रज्ञो धरो विकृतमुख्यपि । क्षमात्मको जगद्योनिः परः परनिबोधकृत् । ज्ञानामृता कपर्द्दिश्रीः पीठेशोऽग्निः समात्रकः । त्रिपुरा लोहिता राज्ञी वाग्भवो भौतिकासनम् । महेश्वरो द्वादशी च विमलश्च सरस्वती । कामकोटो वामजानुरंशुमान् विजयो जटा" । "ऐकारः कोठराज्ञी च मालिन्युत्तमभैरवी" इति च वर्णाभिधा० । मातृकान्यासेऽधरोष्ठे न्यस्यत्वात् तच्छब्दाभिधेयता । तस्य ध्येयरूपं कामधेनुत० उक्तं यथा "ऐकारं परमं दिव्यं महाकुण्डलिनीं स्वयम् । कोटिचन्द्रप्रतीकाशं पञ्चप्राणमयं सदा । ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये ! । सदाशिवमयं वर्णं विन्दुत्रयसमन्वितम्" । तपरत्वे कारपरत्वे च तत्स्वरूपपरः ।

ऐ अव्य० आ+इण–विच् । १आह्वाने २स्मरणे ३आमन्त्रणे च ४महेश्वरे पु० तस्य सर्वगत्वात्तथात्वम् ।

ऐक त्रि० एक+स्वार्थे अण् । एकशब्दार्थे ततोभवाद्यर्थे गहा० छ । ऐकीय एकसम्बन्धिनि तद्भवादौ च त्रि० ।

ऐकध्यम् अव्य० एकधा+धास्थाने ध्यमुञ् । एकधेत्यर्थे "ऐकध्यं च श्रपणम्" कात्या० १४,२,२४ । "एतदैकध्यं संस्कृत्य" श्रुत० । ततः स्वार्थे ड । ऐकध्य तदर्थे न० "ऐकध्येन श्रपणम्" उक्तकात्या० सूत्रभाष्ये कर्कः ।

ऐकपत्य न० एकपतेर्भावः कर्म वा ष्यञ् । सार्वभौमत्वे "अप्रतिहतमैकपत्यञ्च सर्वदेहिनाम्" भाग० ७,२,२४ । एकपतौ भवः पत्युत्तरपदत्वात् ण्य । एकपतिभवे त्रि० ।

ऐकपदिक त्रि० एकस्मिन् पदे स्थाने विभक्तौ वा भवः ठञ् । १एकस्थानभवे २एकविभक्त्यन्तपदभवे च । एकपदाय प्रभवति ठञ् । "अतोऽप्यैकपदिका भवन्ति यथा व्रततिर्दमूनाः" इत्यादि निरु० 'एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम् अथ यान्यनेकार्थान्येकपदानि तान्यतोऽनुक्रमिष्यामोऽनवगतसंस्कारांश्च निगमान् तदैकपदिकमित्याचक्षते इति निरु०उक्ते अनेकशब्दे एकार्थपरे समासादिवृत्तिरूपे २वाक्यभेदे च ।

ऐकपद्य न० एकपदस्य एकार्थकैकविभक्त्यन्तस्य भावः ष्यञ् । संहतार्थत्वे अनेकपदानामेकार्थबोधकतासम्पादने समासादिभावे ।

ऐकभाव्य न० एको भावो यस्य तस्य भावः ष्यञ् । एकस्वभावत्वे ।

ऐकमत्य न० एकं मतं येषां तेषां भावः ष्यञ् । तुल्यसम्मतौ "स्वर्गाभिषक्तस्य तमैकमत्यात्" रघुः । "ऐकमत्यं हि नो राजन् ! सर्वेषामेव लक्षये" भा०व० ७अ० । "ऐकमत्यञ्च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति" भा०व० २९८ अ० । "सुहृदामैकमत्यात्" भा०उ० २७ अ० । "कैकमत्यं महाधियाम्" नीतिः । ऐकमत्यमत्रास्ति अच् । ऐकमत्ययुक्ते त्रि० । "गर्हितान्योन्यमतयो मन्त्रिणो ब्रुवते सदा । नचैकमत्यः श्रेयोऽस्ति मन्त्रः सोऽधम उच्यते" रामा० ।

ऐकराज्य न० एकराजो भावः ष्यञ् । चक्रवर्त्तित्वे "यत् सुपर्णो वैनैकराज्यमजयो हि ना" आश्व०श्रौ०५,१८,३ ।

ऐकलव्य पुंस्त्री एकलस्य अपत्यं गर्गा० यञ् । एकलूनामकर्षिगोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपः ऐकलवी । ऐकलव्यस्य छात्राः कण्वा० ततोऽण् यलोपः । ऐकलव तच्छात्रेषु स्त्रियां ङीप् ।

ऐकशतिक त्रि० एकशतमस्यास्ति ठञ् । एकशतपरिमितद्रव्यस्वामिनि । एवमैकसहस्रिकादयोऽपि तत्तत्संख्यद्रव्ययुक्ते त्रि० ।

ऐकश्रुत्य न० एका श्रुतिर्यस्य तस्य भावः ष्यञ् । "उदात्तानुदात्तस्वरितानां परः सन्निकर्ष ऐकश्रुत्यम्" आश्व०श्रौ० १,२ ८, उक्ते स्वरभेदे । एकश्रुतिशब्दे विवृतिः ऐकस्वर्यमप्यत्र न० ।

ऐकागारिक त्रि० एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य ठञ् । चौरे स्त्रियां ङीप् । "ऐकागारिकाद्दुष्टो दूराज्जन्मुरदर्शनम्" माघः "वैनविदैकागारिकेण हस्तवता" दशकु० ।

ऐकाग्र त्रि० एकाग्र+स्वार्थेऽण् । एकाग्रचित्ते एकतानचित्ते

ऐकाग्र्य न० एकाग्रस्य भावः । अनन्यासक्तचित्तत्वे एकमात्रालम्बिचित्तत्वे एकाग्रताशब्दे विवृतिरुदाहरणञ्च ।

ऐकात्म्य न० एक आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावः ष्यञ् । १ऐक्ये २एकस्वरूपत्वे । "तथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितः स्वयम्" भाग० ६,८,२१ । "एतेषां श्रेयआशासे उतैकात्म्यं महात्मनि" ७,१२,१९ । "ऐकात्म्यगमनात् सद्यः कल्मषादिप्रमुच्यते" भा०अनु० २७५ । ३अभेदे च

"ऐकात्म्यं वासुदेवस्य योऽवगन्तुमनस्य च" भा॰ व्या॰ १अ॰। एक आत्मा तस्य भावः। ४आत्मन एकत्वे ऐकात्म्यवादः ऐकात्म्यवादी

ऐकादशिन त्रि॰ एकादशानां संघ इति एकादशिनी अति- नीवत् ङीप्त्वं सा साधनतयाऽस्त्यस्य अण्। एकादशिनी- साध्यफले। "द्वे त्वेवैते एकादशिन्यावालभेत य एवैका- दशिनेषु कामस्तमाप्नुयात्" शत॰ ब्रा॰ १३.२.२.२ तत्रा- श्वमेधे द्विविधैकादशसंख्यपशुभेदाः देवताश्रिताः यजु॰ २९,५८,५९ उक्ता यथा

"आग्नेयः कृष्णग्रीवः१ सारस्वती मेषी २बभ्रुः सौम्यः३ पौष्णः श्यामः४ शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः५ शिल्पो वैश्वदेवः६ ऐन्द्रोऽरुणो७ मारुतः कल्माषः८ ऐन्द्राग्नः संहितो९ ऽधो रामः सावित्रो १०वारुणः कृष्ण एकशितिपात्११पेत्वः" ५८ "अश्वमेधे स्तुतिरस्ति द्वे त्वेवैते एकादशिन्यावालभेतेति" तयोरेकादशिन्योः पशवस्तद्देवताश्च कथिताश्रुत्यैवो- च्यन्ते तेनैतानि ब्राह्मणवाक्यानि द्रव्यदेवताप्रति- पादकानि नतु मन्त्राः। कृष्णा ग्रीवा यस्य स कृष्णग्रीवः पशुराग्नेयः अग्निदेवत्यः १, मेषी सारस्वती सरस्वती- देवताका२ बभ्रुः पिङ्गलवर्णः पशुः सौम्यः सोमदेवत्यः३ श्यामः कृष्णवर्णः पौष्णः पूषदेवत्यः४ शिति श्यामं पृष्ठ- मस्य स शितिपृष्ठः बार्हस्पत्यः बृहस्पतिदेवत्यः५ शिल्पो विचित्रवर्णो वैश्वदेवः विश्वदेवदेवत्यः६ अरुणः रक्तः ऐन्द्रः इन्द्रदेवत्यः७ कल्माषः कर्बुरो मारुतः मरुद्देवत्यः८ संहितः दृढाङ्गः ऐन्द्राग्नः इन्द्राग्निदेवत्यः९ अधोरामः अधोदेशे श्वेतः सावित्रः सवितृदेवत्यः१० एकः शितिः श्वेतः पादो- यस्य स एकशितिपात् एकपदे श्वेतोऽन्यत्र कृष्णः पेत्वः पतनशीलो वेगवान् पशुः वारुणः वरुणदेवत्यः ११। एव- मेकादश" वेददी॰। "आग्नेयावनीकवते रोहिताञ्जिरन- ड्वानधोरामौ सावित्रौ पौष्णौ रजतनाभी वैश्वदेवौ पिशङ्गौ तूपरौ मारुतः कल्माषः आग्नेयः कृष्णोऽजः सारस्वती मेषी वारुणः पेत्वः" ५९। "द्वितीयैकादशिनीपशुदेवानाह। रोहितो रक्तोऽञ्जिःकायको यस्य सोऽनड्वान् वृषभोऽनीक- वतेऽग्नये आलभ्यः अनीकं मुखं सैन्यं वा यस्य सोऽनीक- वान् तस्मै १ अधोरामौ अधोभागे श्वेतौ द्वौ पशू सावित्रौ सवितृदेवतौ२,३ रजतवर्णा नाभिर्ययोस्तौ रजतनाभी द्वौ पौष्णौ पूषदेवत्यौ४,५ पिशङ्गौ पीतौ तूपरौ निःशृङ्गौ वैश्व देवौ विश्वदेवदेवत्यौ६,७ कल्माषः कर्बुरो मारुतः८ कृष्णः श्यामोऽजो मेषः आग्नेयः अग्निदेवतः९ मेषी सारस्वती१० पेत्वः वेगवान् वरुणदेवतः११ एवमेकादश" इति वेददी॰प॰

ऐकाधिकरण्य न॰ एकाधिकरणस्य भावः ष्यञ्। एकाधि- करणवृत्तित्वे सामानाधिकरण्ये। "अथवा हेतुमन्नि- ष्ठविरहाप्रतियोगिना। साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते" भाषा॰। तुल्यविभक्तिकपदयोः स्वोप- स्थाप्यार्थयोरभेदबोधकत्वे च।

ऐकान्तिक त्रि॰ एकान्तमवश्यं भावी ठञ्। १अवश्यम्भाव्ये। "सुखस्यैकान्तिकस्य च" मनुः। "ऐकान्तिकमात्यन्तिक- मुभयमाप्नोति कैवल्यम्" सां॰का॰ ऐकान्तिकमवश्यं भावि" कौ॰। एकान्तं भूतः स्वसत्तया व्यापी ठञ्। २एकान्तस्य स्वसत्तया व्यापके "कृष्णयैकान्तिकः सुहृत्" भाग॰ ३,२, स्त्रियां ङीप्। "ऐकान्तिकी हरेर्भक्तिरुत्- पातायैव कल्पते" नारा॰पु॰।

ऐकान्यिक त्रि॰ एकमन्यत् विपरीतं वृत्तमध्ययनेऽस्य। "कर्माध्ययने वृत्तम्" पा॰ ठक्। यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलनमेकं जातम् तादृशे कुपाठके छात्रे।

ऐकायन पुंस्त्री एकस्य तन्नाम्नो मुनेर्गोत्रापत्यम् नडा॰ फक्। एकस्य गोत्रापत्ये स्त्रियां टाप्।

ऐकार्थ्य न॰ एकार्थस्य भावः ष्यञ्। एकयत्ना विशिष्टैका- र्थोपस्थापने एकार्थीभावे। १एकप्रयोजने च। "२पृथ- गर्थानामैकार्थ्यं समर्थः" सि॰कौ॰।

ऐकाहिक त्रि॰ एकाहमधीष्टो भृतोऽभूतो भावी वा ठञ्। १ए- काहसाध्ये यागादौ स्त्रियां ङीप्। "ततोऽन्यान्यैका- हिकानि" आश्व॰ श्रौ॰ ८,१६,१६, "ताभ्यां पूर्वे ऐकाहिके" २,१०,१०, "अन्यानामैकाहिकानामाम- नात्" २एकाहव्यापके ज्वरादौ "महाह्लोत्तरे तीरे द्विपदोनाम वानरः। ऐकाहिकज्वरं हन्ति तस्य नामानु- कीर्त्तनात्"। ऐकाहिकज्वरश्च एकाहान्तरे एकदिनं व्यापकोज्वरः इति वैद्यके प्रसिद्धम्। एकाहमधीते ३छात्रे एकाहमधीष्टे भृतश्च व्यापारिते ४अध्यापके स्वसत्तया एकाहं व्याप्यकाले ५ एकाहभाविनि उत्सवादौ च। एकाहसाध्ययागभेदे एकाहः तस्य दक्षिणा ठञ् ङीप्। ६एकाहसाध्ययागदक्षिणायां स्त्री।

ऐक्य न॰ एकस्य भावः ष्यञ्। १एकत्वे २अभिन्नत्वे ३एकार्थी भावे च "ऐक्यं सोऽन्यत्र" सुश्रु॰ "ऐक्यसंयोगनानात्व समवायविशारदः" भा॰स॰५अ॰। ४ऐकमत्ये सौहार्दे च "तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्यं बिभिदे न कथञ्चन" रघुः। एकस्या-

तस्य गर्गा॰ यञ् । एकापत्ये पुंस्यो॰ स्त्रियां ङीप् यलोपे ऐक्षी ।

ऐक्षव त्रि॰ इक्षोर्विकारः बिल्वा॰ अण् । इक्षुविकारे गुडादौ इक्षुविकारभेदाश्च इक्षुशब्दे ८०६ पृ॰ उक्ताः । "ऐक्षवं गुडवर्जितम्" "फलान्यगुडमैक्षवाणि" च स्मृतिः । २मद्यभेदे च । "पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् । माक्षिकं टाङ्कमाध्वीकमैरेयं नारिकेलजम् । समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशन्तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्" पुलस्त्यः । मद्यान्येकादशेत्युक्तिः अधिकदोषार्थं अन्येषामपि मद्यानां मदनपानेन दर्शितत्वात् । सुश्रुतात् तान्यत्र गुणसहितानि दर्श्यन्ते ।

"मद्यं हाला सुरा शुण्डा मदिरा वरुणात्मजा । इरा गन्धोत्तमा कल्या देवसृष्टा च वारुणी । मद्यं पित्तकरं प्रायं सरं रोचनदीपनम् । विदाहि सूक्ष्मविशदं तीक्ष्णं वातकफापहम् । विधिना तु युतं पीतं तस्मादमृतसन्निभम् । अन्यथा कुरुते रोगानतिपीतं विषोपमम् । १द्राक्षोत्थमविदाहि स्याद्रक्तपित्तेषु शस्यते । बलपुष्टिकरं मद्यं रक्तार्शोहारि दीपनम् । माध्वीकस्य गुणं किञ्चित् २खार्जूरमनिलप्रदम् । तदेव विशदं हृद्यं रूक्षं कर्षणं लघु । शालिषष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा ३मता । सुरा गुर्वी बलस्तन्यपुष्टिमेदःकफप्रदा । ग्राहिणी शोथगुल्मार्शोग्रहणीमूत्रकृच्छ्रनुत् । पुनर्नवाशालिपिष्टैर्विहिता वारुणी ४मता । सुरावद्वारुणी लघ्वी पीनसाध्मानशूलनुत् । ससन्धा ५स्वाद्वम्लरामसुलक्षणात्कादम्बरी ६ईरिता । ७जगलस्तदधः प्रोक्तो जगलान्मेदको ८घनः । पक्कसो ९जगलः सारः सुरायास्तु किण्वकम् १० । ससन्नानाहशूलार्शःकर्श्यरोचकवातजित् । दीपन्याध्मानहृत्कुक्षितोदशूलप्रणाशिनी । कादम्बरी गुरुर्हृद्या दीपनी वातजित् सरा । जगलः कफतृट् ग्राही शोफार्शोग्रहणीहरः । मेदको मधुरो बल्यस्तम्भनः शीतलो गुरुः । पक्कसो हृतसारत्वात् विष्टम्भी वातवर्द्धनः । किण्वकं वातशमनमहृद्यं दुर्जरं गुरु । आरिष्टी ११सा सुरा या स्याद्दत्तकमालितक्षतैः । आरिष्टः पाण्डुशोथार्शःपित्तास्रकफकुष्ठनुत् । किञ्चिद्वातकरी रूक्षा दीपनी रेचनी लघुः । यवपिष्टकृतं मद्यं प्रोक्तं यवसुरा १२च सा । काकोलिकी १३इक्षा ज्ञेया मैरेयो १४धान्यजासवः । आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरप्येकभाजनम् । सन्धानं तद्विजानीयान्मैरेयमुभयात्मकम् । कश्चित्तु धातकीपुष्पं गुडधान्याम्लसाधितम् । सुश्रौ यवसुरा रूक्षा स्याद्विष्टम्भित्रिदोषकृत् । काकोली इक्षुजा हृद्या दृक्मान्द्यप्रदा गुरुः । मैरेयं हृद्यं हर्षं गुरु सन्तर्पणं सरम् । मद्यं मधुरसं जातं मधूलकमुदीर्यते । मधूलकं १५गुरु स्वादु स्निग्धं शुक्रकफप्रदम् । पक्को १६दीपनः स्वादुः पाचनो रोचनो लघुः । स्त्रोतोविशोधकरो वातशोथार्शोविकारनुत् । मध्वासवो १७लघुरूक्षः कुष्ठमेहविषापहः । गौडोऽग्निवर्द्धनो वर्ण्यबलकृत्तर्पणः कटुः । तिक्तो हृद्यः स्वादुः सूक्ष्मविशदस्तथा स्मृतः । इक्षोः शीतरसः १८पक्वः शीधुः २०पक्वरसः स्मृतः । आमैः स एव विहितो बुधैः शीतरसो मतः । शीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्णकृत् । वातपित्तकरो सद्यः स्नेहनो रोचनो भवेत् । विबन्धमेदशोथार्शःशोषोदरकफामयान् । तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः । जाम्बवः शीधुरद्भुतः जम्बूरसगुडोद्भवः । जाम्बवो २१बद्धनिस्यन्दः कषायोऽनिलकोपनः । अरिष्टासवशीधूनां गुणान् कर्माणि चादिशेत् । बुद्ध्वा यथास्वं संस्कारमवेक्ष्य कुशलो भिषक् । सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धि विरसं क्रिमिसङ्कुलम् । अहृद्यं तरुणं रूक्षमत्युष्णं दुर्भाजने स्थितम् । अल्पौषधं पर्युषितमत्यच्छं पिच्छलञ्च यत् । कफरक्तेऽपि तन्मद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः । पित्तप्रकोपि बहुलं तीक्ष्णमुष्णं विदाहि च । अहृद्यं फेनलं पूतिकृमिलं विरसं गुरु । तथा पर्युषितं चापि विद्यादनिलकोपनम् । सर्वदोषैरुपेतन्तु सर्वदोषप्रकोपणम् । चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित् । रुच्यं प्रसन्नं सुरभि सेव्यं मद्यं बलावहम् । तस्माद्दशकारणं मद्यस्य रसशोषितः । स सौक्ष्म्यादौष्ण्यशक्तित्वाद्विकाशित्वाच्च वह्निनुत् । समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरूर्द्ध्वमार्गगाः । विक्षोभ्येन्द्रियचेतांसि मदयत्याशु वीर्यतः । चिरेण श्लैष्मिके पुंसि पानतो जायते मदः । अचिराद्वातिके दृष्टः, पैत्तिके शीघ्रमेव च । नवं मद्यमभिष्यन्दि त्रिदोषजनकं सरम् । अरिष्टं हृद्यं दाहि दुर्गन्धि विशदं गुरु । जीर्णं तदेव रोचिष्णु क्रिमिश्लेष्मानिलापहम् । हृद्यं सुगन्धि सुगुणं लघु स्रोतोविशोधनम् । सात्त्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकम् । तामसे निन्द्यकर्माणि निद्रादि कुरुते तदा । शुक्तं कफघ्नं तीक्ष्णोष्णं लघु रोचनपाचनम् । पाण्डु क्रिमिहरं रूक्षं भेदनं रक्तपित्तकृत् । गौड्यादिरसशुक्तानि मद्यशुक्तानि यानि च । यथापूर्वं गुरुतराण्यभिष्यन्दकराणि च ।

स्यात्काञ्जिकन्तु २२सौवीर २३मारनालं २४तु दीपकृत् । काञ्जिकं शिशिरस्पर्शं पाचनं रोचनं लघु । तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः सकलैः कृतम् । सौवीरकं तु तत्त्वामैः पक्वैर्वा निस्तुषैर्यवैः । गर्ग्यैरैरेतस्यात् २५स्यात् सौवीरकमिति कश्चित् । तुषाम्बु दीपनं हृद्यं पाण्डुकृमिगदापहम् । सौवीरकं ग्रहण्यर्शोनाशनं भेदि दीपनम् । धान्याम्ल २५ अम्लन्धोनित्यात्प्रीणनं लघु दीपनम् । अर्शोदाहकरं पानात्पाचनं शोषनाशनम् । गण्डूषान्मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यकफक्लमनम्"। ऐक्षवस्य द्वैविध्यमाह भावप्र० "इक्षोः पक्वैः रसैः सिद्धः सीधुः पक्वरसश्च सः । आमैस्तैरेव यः सीधुः स च शीतरसः स्मृतः" इति । इक्षुः काण्डमूलं तस्येदम् अण् । १काण्डमूलावयवभूते स्त्रियां ङीप् । इक्षुः इक्षुपत्राकारः अस्त्यस्य अण् । ४इक्षुपत्राकारे च स्त्रियां ङीप् । "ऐक्षव्यौ विष्टती" कात्या० ८,१,१४, "विष्टती ऐक्षव्यौ काण्डमूलावयवभूते अत्र भवतः 'काण्डमयः प्रस्तरः काण्डमूलमये विष्टती' शाखान्तरीयवाक्यशेषात्" कर्कः । अधिकरणमालायां "बर्हिःप्रस्तरयोर्मध्यमरात्नौ तिर्यक्प्रसार्यमाणौ दर्भौ विष्टती ते अत्र इक्षुपत्ररूपे स्याता मिति" माधवः । तेनात्र ऐक्षव्यशब्दकल्पनं भ्रमादिकम् । "दीर्घकाण्डं पाचव्यानिध्नकार्यमेमयात् परिधीनामन्तरालं प्रस्तरमैक्षव्यौ विष्टती तदूर्ध्वेरूपसंनद्धं भवति" शत०ब्रा० ३,६,३,१०,

ऐक्षुक त्रि० इक्षौ साधु गुडा० ठञ् । इक्षुसाधुनि क्षेत्रादौ इक्षुं भारभूतं वहति आवहति वा ठञ् । १भारभूतेक्षुवाहके २तद्वाहके च । इक्षवः सन्त्यस्यां नडादि० छ कुक् च । इक्षुकीया भूमिस्तस्यां भवः अण् बिल्वकादि० छस्य लुक् । ऐक्षुकः तादृशभूमिभवे त्रि० ।

ऐक्षुभारिक त्रि० इक्षुभारं वहत्यावहति वा ठञ् । इक्षु १वाहके २तद्वाहके च ।

ऐक्ष्वाक पु० इक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यम् अण् नि० । १सूर्यवंश्ये नृपे बहुषु अणो लुक् । "इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः" रघुः । इक्ष्वाकोरयं जनपदः । ऐक्ष्वाक २तद्राजके जनपदे च बहुषु लुक् । तत्र भवः कोपधत्वात् अण् ऐक्ष्वाक तज्जनपदभवे बहुषु लुक् । क्वचिन्न लुक् । "ऐक्ष्वाकेषु च मैथिलेषु च फलन्यस्य कद्यायिषः" इति मुरारिः । "ऐक्ष्वाकं पुरुषव्याघ्रमतिमाद्बुपनिक्रमम्" भा० आ० २९अ० । "त्रिषु लुम्भुमिस ऐक्ष्वाकः प्रीतिपूर्वकम् भा० अनु० १अ० । अत्र ऐक्ष्वाकुरितिपाठस्तु आर्षत्वात् साधुः [इङ्गुदीफले (जियापुती)

ऐङ्गुद न० इङ्गुद्याः फलम् फले अण् तस्य लुप्ना० न लुक् ।

ऐच्छिक त्रि० इच्छया निर्वृत्तः ठञ् । इच्छया कृते स्त्रियां ङीप् ।

ऐड पु० इडाशब्दोऽस्त्यत्राऽनुवाकेऽध्याये वा विमुक्ता० अण् । इडाशब्दयुक्ते १अध्याये २अनुवाके च एडस्येदम् अण् । ३मेषसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । इडा+अपत्ये शिवा० अण् । इडापत्ये पुरूरवसि पु० ।

ऐडक पुंस्त्री एडक एव स्वार्थेऽण् । १मेषाकारे दक्षिणापथप्रसिद्धे पशुभेदे "तयो वा पशवोऽमेध्यादुद्धराङ् ऐडकः स्त्री च" शत०ब्रा० १२,४,६,७ । एडकस्येदम् अण् तत्सम्बन्धिनि त्रि० एडकशब्दे उदा० ।

ऐड(ल)विड(ल) पु० इड(ल) विडा(ला) वा अपत्यम् "अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः" पा० ढकोऽपवादः अण् डलयोरैकत्वस्मरणात् उभयत्र अन्यतरतो वा डस्य लो वा । कुबेरे । "तस्य प्रीतेन मनसा तान् दृष्ट्वैडविडस्ततः" भाग० ४,१२,८ ।

ऐडविड पु० सूर्यवंश्ये क्षत्रियभेदे "नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे मूलकोऽभवत् । ततो दशरथः पुत्रस्तस्मादैडविडस्ततः" भाग० ९,९,२२ । सूर्यवंशवर्णने ।

ऐण त्रि० एणस्य कृष्णमृगस्येदम् अण् । कृष्णमृगचर्मादौ । एणशब्दे उदा० । [एणीपचनदेशभवे ।

ऐणीपचन त्रि० एणीपचनदेशे भवः आभावद्यो अण् ।

ऐणेय त्रि० एण्या इदम् ढक् । १कृष्णमृगचर्मादौ "ऐणेयरौरवाजानि अजिनानि" गोभि० । २रतिबन्धभेदे हेम० ।

ऐतर त्रि० इतरस्यादूरभवादौ सङ्काशादि० चतुरर्थ्याम् अण् । इतरादूरभवदेशतत्सन्निकृष्टदेशादौ ।

ऐतरेय न० इतरस्य तदाख्यस्य ऋषेरपत्यम् शुभ्रा० ढक् । १इतरर्षेरपत्ये । "महिदासः ऐतरेयः ऋषि तेन प्रोक्तम् छ० अण् । २आरण्यकादि तत्प्रोक्तग्रन्थे ऋग्वेदीयब्राह्मणभेदे "ऐतरेयञ्च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश" इत्युक्ते तदीये ३उपनिषद्भेदे ४वेदशाखाभेदे च तदधीयते इति ऐतरेयिन् तदध्येतृषु "अन्तरेण हविषी विष्णुरूपामैतरेयिणः" कात्या०श्रौ०१,२,१२ "अग्नीषोमावेवमिन्द्रैतरेयिणः २,६,२ । एकाहांशैतरेयिणः" १०,१,१३ ।

ऐतिकायन पुंस्त्री इतिकस्य गोत्रापत्यं नडादि० फक् । इतिकगोत्रापत्ये । अनन्तरापत्ये तु इञ् । ऐतिकिरिति

ऐतिशायन पुंस्त्री ऐतिकवत् । इतिशस्य गोत्रापत्ये ।

ऐतिहासिक त्रि० इतिहासादागतः इतिहासं वेत्त्यधीते वा

ठक्। १इतिहासप्रपन्नके २तद्वेत्तरि ३तदध्येतरि च।

ऐतिह्य न० इतिह पारम्पर्य्योपदेशः अनिर्दिष्टप्रवक्तृकोपदेश इति यावत् स्वार्थे ष्यञ्। पारम्पर्य्योपदेशे। यथात्र वटे यक्षः प्रतिवसतीत्यादि परम्परोपदेशमात्रम् न तु केनाप्येतदुपलभ्य कथितम्। अष्टप्रमाणवादिनः पौराणिका इदं प्रमाणान्तरमूचिरे तदेतन्मतं सां० कौ० निराकृतम् यथा "यच्चानिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्य्यमात्रम् इति होचुरित्यैतिह्यं यथा इह वटे यक्षः प्रतिवसतीति न तत् प्रमाणम् अनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात् आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चये त्वागम इत्युपपन्नं त्रिविधम् प्रमाणमिति" "स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम्" ऐतरे० "ऐतिह्यमनुमानञ्च प्रत्यक्षमपि चागमम्। ये हि सम्यक् परीक्षन्ते कुतस्तेषामबुद्धिता" रामा०। [काशी

ऐदंयुगीन त्रि० इदंयुगे साधु प्रतियुगा० खञ्। इदंयुग-

ऐनस न० एन एव प्रज्ञा० स्वार्थे अण्। पापे।

ऐन्दव न० इन्दुर्देवताऽस्य। १मृगशिरोनक्षत्रे २इन्दुदेवताके हविरादौ त्रि०। तस्येदम् अण्। ३चान्द्रे मासि पु० "ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते" ब्र०सि०। ४चन्द्रसम्बन्धिनि त्रि०। इन्दुःइन्दुलोकप्राप्तिः प्रयोजनमस्य अण्। ५चान्द्रायणे व्रतभेदे। "महापातककृत्यास्तु मासं शोधनमैन्दवम्" मनुः। "कर्त्तव्यमैन्दवद्वयम्" स्मृतिः तद्व्रतस्य यथा चन्द्रलोकप्राप्तिफलकत्वं तथा चान्द्रायणशब्दे वक्ष्यते। ६सोमराज्याम् स्त्री ङीप्।

ऐन्द्र त्रि० इन्द्रोदेवताऽस्य अण्। इन्द्रदेवताके १हविरादौ "ऐन्द्रं दधि ऐन्द्रं पयः" श्रुतिः। २ऋग्विशेषे स्त्री। "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" श्रुतिः। सा च ऋक् "कदाचन स्तरीरसीत्यादि"। ३तद्दैवताके ज्येष्ठानक्षत्रे न० "ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा" प्रा० त० पुरा०। तस्येदम् अण्। ४इन्द्रसम्बन्धिनि त्रि० "अङ्कं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः" "ऐन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते" रघुः। ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा" "ऐन्द्रस्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम्" मनुः। ५तच्छक्तिरूपदेवीमूर्त्तिभेदे स्त्री ङीप्। "ऐन्द्रीतमप्यरेश्वरम्" देवीमा०तन्त्रोक्ते भूतशुद्ध्यङ्गे ६धारणाभेदे "ऐन्द्र्या धारणया देहं स्थिरीकृत्येति भूतशुद्धौ" रघु०। तत्र भवः अण्। ७अर्ज्जुने इन्द्रजितात्मरे च पु०तयोस्तत उत्पन्नत्वात्।

अपत्ये तु इञ्। ऐन्द्रिरित्येव ८वनार्द्रके न०राजनि०। "ज्येष्ठे मूले च नक्षत्रे चरेद्यदि बृहस्पतिः। ऐन्द्रः संवत्सरः स स्यात् सर्वभूताभिवप्रदः" विष्णुध० उक्ते द्वादशवर्षमध्ये १०संवत्सरभेदे पु०। तत्फलञ्च "ज्येष्ठे जातिकुलश्रेण्यो श्रेष्ठा नृपाः सर्वधर्म्मिणाः। पीड्यन्ते सर्वधान्यानि हित्वा कङ्गुशमीजानि" मल०त०।

ऐन्द्रजालिक त्रि० इन्द्रजालेन चरति ठक्। मायाविनि (बाजिकर) जटाधरः।

ऐन्द्रद्युम्न न० इन्द्रद्युम्नमधिकृत्य कृतमाख्यानमण्। इन्द्रद्युम्नन्नृपाधिकारेण कृते आख्याने "व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमैन्द्रद्युम्नं तथैव च" भा०आ०१अ०। इदमाख्यानं व्रीहिद्रौणिकाख्यानात् परं मुद्रितभारते न दृश्यते क्वचित् पुस्तकान्तरेऽस्ति।

ऐन्द्रमहिक त्रि० इन्द्रमहः प्रयोजनं कारणं फलं वास्य ठञ्। १ऐन्द्रमहकारणके २तत्फलके च।

ऐन्द्रवायव त्रि० इन्द्रश्च वायुश्च इन्द्रवायू वायुशब्दयुक्तत्वात् देवताद्वन्द्वेऽपि नानङ् तौ देवते अस्य अण्। इन्द्रवायुदेवताके हविरादौ। "ऐन्द्रवायवपात्रं तत्तस्य द्वितीयम्" शत०ब्रा० ४।१।५।१८ "यदैन्द्रवायवाग्रान् प्रातःसवने" ४,४,१,१७।

ऐन्द्रशर्म्मि पुंस्त्री इन्द्रशर्म्मणोऽपत्यं बाह्वा० इञ्-टिलोपश्च। इन्द्रशर्म्मनामकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप्।

ऐन्द्रहव त्रि० ऐन्द्रहव्यस्य छात्रः कण्वा० अण् यलो लुक्। ऐन्द्रहव्यछात्रे। इन्द्रहूशब्दे इन्द्रहव्यसाधनं दृश्यम्।

ऐन्द्राग्न त्रि० इन्द्राग्नी देवते अस्य अण्। इन्द्राग्निदेवताके हविरादौ। "एता ऐन्द्राग्ना द्विरूपा अग्नीषोमीयाः" यजु० २४,८ "ऐन्द्राग्नः संहितोऽधोरामः" २९,५८। "ऐन्द्राग्नेन विधानेन" भा० अनु० ६० अ०।

ऐन्द्रापौष्ण त्रि० इन्द्रश्च पूषा च द्वन्द्वे आनङ् इन्द्रापूषणौ देवते अस्य अण् उपधाऽलोलोपः। इन्द्रापूषदेवताके हविरादौ। "ऐन्द्रापौष्णं चरुमिति" शत०ब्रा० ३,२,५,५। "अन्नापौष्णाः ऐन्द्रापौष्णाः" काठ्या० १५,२,१४ एवम् ऐन्द्रामारुतैन्द्राबार्हस्पत्यादयोऽपि इन्द्रसहित तत्तद्देवताके हविरादौ त्रि०।

ऐन्द्रायण पु० इन्द्रस्यापत्यम् बा० फक्। इन्द्रापत्ये ततः चतुरर्थ्यां अरीहणा०वुञ्। ऐन्द्रायणक तेन निर्वृत्तादौ त्रि०

ऐन्द्रि पु० इन्द्रस्यापत्यम् इञ्। १जयन्ते २अर्ज्जुने ३वालिवानरे ४काके च" मेदिनिः। तत्र काके। "ऐन्द्रिः किल

नवेश्वस्याः" रघुः । जयन्ते "कामस्तु कमलेक्षणः । ऐन्द्रिमप्यद्भुतमाह वार्णैरार्यो विनिःसृतैः" हरिवं० १३२ अ० अर्ज्जुने "सम्मोहनं महत्तद्धोऽन्यद्दत्तं माहुष्काऐन्द्रिरवारणीयम्" भा०वि० ६६ अ० ।

ऐन्द्रिय त्रि० इन्द्रियेण प्रकाश्यते अण् । १इन्द्रियप्रकाश्ये प्रत्यक्षात्मके ज्ञानभेदे तस्येदम् अण् । २इन्द्रियकर्म्मण्यपि त्रि० "चतुर्थस्त्वैन्द्रियः सर्गः" भा०३,१०,१६ । स सर्गः "मनसश्चेन्द्रियाणाञ्चेति" भाग० ३,१५,२६, उक्तः । स च तैजसएव "तैजसानीन्द्रियाण्येव" भा० ३,२५,३१, उक्तेः । इन्द्रियमेव स्वार्थेऽण् । ३इन्द्रिये न० । "वैकारिकं तामसमैन्द्रियं सृजे" भाग०५,२४,१७ ।

ऐन्द्रियक त्रि० इन्द्रियेण प्रकाश्यः वुञ् । इन्द्रियप्रकाश्ये १प्रत्यक्षात्मके ज्ञाने २तद्विषये च "स च परिणामभेद ऐन्द्रियक इति नास्ति प्रत्यक्षाद्यनवरुद्धो विषय इति" सां०कौ० "यथा मनोरथः स्वप्नः सर्व्वमैन्द्रियकं मृषा" भाग० ७,२,४४ ।

ऐन्द्री स्त्री इन्द्रस्येयम् इन्द्रो देवताऽस्या वा अण् ङीप् । १शच्याम् । २ज्येष्ठायां तारायां ३पूर्व्वस्यां दिशि ४अलक्ष्म्याम् त्रिका० । ५इन्द्रवारुण्यां (राखालशसा) रत्नमा० ६क्षुद्रैलायाम्" राजनि० । ऐन्द्रमन्त्रोक्तार्येषु च ।

ऐन्द्रायण पुं स्त्री इन्द्रस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् । इन्द्रायणगोत्रापत्ये स्त्रियां टाप् । [तभवे २स्वामिभवे च ।

ऐन्य त्रि० इने सूर्य्ये स्वामिनि वा भवः कुर्वा० ण्य । १सू-

ऐभावत पु० इभावतोऽपत्यम् अण् । ऋषिभेदे प्रतीदर्शे । "तद्धैतत् पप्रच्छुः कुप्राः सार्ञ्जयः प्रतीदर्शमैभावतम्" शत०ब्रा० २,८,२१२ ।

ऐभी स्त्री इभ इभनामकगन्धः अस्त्यस्याः प्रज्ञा०अण् ङीप् । १हस्तिघोषलतायाम् राजनि० इभस्येयम् अण् ङीप् । २हस्तिसम्बन्धिनि त्रि० ।

ऐर त्रि०इरायाम् अन्ने पृथ्व्यां जले वा भवः अण् । १अन्नमये मण्डे २तन्नाम्नि ब्रह्मलोकस्थे सरसि न० । "तदैरं मदीयं सरः" छान्दो०उ० । "तत् तत्रैव इरा अन्नं तन्मय ऐरो मण्डस्तेन पूर्णमैरम् मदीयं तदुपयोगिनां मदकरं हर्षोत्पादकं सरः" भा० । तेन ऐरमित्येकं पदम् मदीयमित्यपरं पदम् ऐरंमदीयमित्येकपदकल्पनं प्रामादिकमेव । ३भूमिभवे ४जलभवे च त्रि० ।

ऐरका त्रि०एरका+भवार्थे कृशादि०छ । एरकाभवादौ त्रि०।

ऐरावण पु० इरा सुरा वनमुदकं वा तत्र भवः अण् । पूर्व्वपदादिति णत्वम् । १इन्द्रगजे ऐरावते । इरया उदकेन वणते शब्दायते वण-अच् इरावणः समुद्रस्तत्र भवः अण् इत्येव न्याय्यम् । "श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महाकायस्ततः परम् । ऐरावणो महानागोऽभवत् वज्रभृता धृतः" भा०आ०१८अ० । तस्य क्षीरसमुद्रोद्भवत्वेन सुरासमुद्रोद्भवत्वाभावात् सुरैवापेक्षत्वात् वनमुदकमस्य तत्र भवः अण् णत्वमित्यपि साधु । प्रागुक्ता क्षीरस्वाम्युक्ताव्युत्पत्तिस्तु काल्पनिकी सुरासमुद्रे तस्याजातत्वात् । २सर्पभेदे "वासुकिस्तक्षकश्चैव नागश्चैरावणस्तथा" भा०स०९ अ० । ३वरुणलोकस्थाने ।

ऐरावत त्रि० इरा जलानि भूम्ना सन्त्यस्य इरा+मतुप् मस्य वः इरावान् समुद्रस्तत्र भवः अण् । समुद्रजाते इन्द्रगजे । "प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव" "ऐरावतास्फालनविश्लथं करिः" रघुः । "ऐरावतास्फालनकर्कशेन" कुमा० "कुर्व्वन् कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य" मेघ० । ३नारङ्गवृक्षे ४लकुचद्रुमे च मेदि० । ५षड्लघुमात्राप्रस्तारे आदिचतुष्के अन्त्यगुरुद्वयके प्रथमे भेदे पु० ६ऋजुदीर्घे शक्रधनुषि मेदि० । इरावत्याः नद्याः अदूरभवो देशः अण् । ७भरतखण्डभेदे न० । "अमृत परमात्माना मैरावतपथे यथा" भा०व०१६२अ० तत्र भवः "धन्वयोपधाद्वुञ्" पा० वुञ् । ऐरावतक ऐरावतरूपधन्वदेशभवे त्रि० ।

ऐरावती स्त्री इराः सन्त्यस्य भूम्ना मतुप् मस्य वः इरावान् मेघः तत्र भवा अण् । १विद्युति । २ऐरावतयोषायां च मेदि० ३वटपत्रीवृक्षे राजनि० । ४पाञ्चालदेशस्थे नदीभेदे ।

ऐरिण न० इरिणे ऊषरे भवम् अण् । लवणभेदे । (पाङ्गा) राजनि० [तत्र भवः ढक् । २मत्स्ये पु० ३तद्भवादौ त्रि०

ऐरेय न०इरायामन्ने भवम् ढक् ।१मद्यविशेषे मद्ये । इराभूमि-

ऐर्म्य न० इर्म्मा+हितम् यत् । "मधावोर्थ्यस्तुवरकः कुष्ठमेहापहः परः । सोऽन्तर्धूमस्य भस्मा तु दग्धः चिप्रसन्ते ऐश्वर्यं चाञ्जनस्य । ऐर्म्यं इत्यादिमुनिशास्त्राकाचान्वीक्षीरोध तैमिरं चाञ्जनेन" सुश्रुतोक्ते चाञ्जनभेदे अञ्जनेन नेत्रे लेपनेन ।

ऐल पु०इलाया अपत्यम् शिवा०अण् । १बुधपुत्रे पुरूरवसि । "सोमपुत्राद्बुधाद्राजंस्तस्यां जज्ञे पुरूरवाः । जनयित्वा सुतं सा तमिला सुद्युम्नतां गता" हरिवं० १०अ० । २अङ्गारके विहतिः । "बहुना जज्ञिरे चैलाद्बुधौ-जासमानवः । शतायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः" भा० आ० ७५अ० । इला पृथ्वी तस्यां भवः । ३भौमे

मङ्गले। ३इडानामन्नानां समूहः अण्। ४अन्नसमूहे न०। ५इडायाः पृथिव्या इदम् अण्। ६पृथिवीजाते अन्ने च। "ये पथां पथि रक्षस ऐलबृदा आयुर्युधः" यजु०१६,६०, ऐलमन्नसमूहमन्नं वा बिभर्ति ऐलभृतः परोक्षवृत्त्या भत-कारयोर्बदकारौ। डलयोरैक्यात् ऐडभृदोऽप्यत्रार्थेषु

ऐलवालुक एलवालुकमेव स्वार्थे अण्। एलवालुके (वालुका) गन्धद्रव्ये शब्दरत्ना०।

ऐलविल न० राजभेदे। "भरतश्च दिलीपश्चैलविलो भूमिपतया दर्शिम्। तथा ह्येमे च धर्म्मज्ञो राजर्षिरैलविलस्तथा। ततश्चैलविलाश्चेमे" भा० शा०१६१३४०। ऋषिविद्यावंश-वर्णने। २कुवेरे च। "वरासनगतं तत्र यथैवैलविलं तथा" हरिवं० १७७अ०। ऐडविडशब्दे व्युत्पत्तिः।

ऐलाक त्रि० ऐलाक्यस्य छात्रः कण्वा० अण् यञोलोपः। ऐलाकछात्रे।

ऐलिक पु० इलिन्यां भवः ठक् पुंवत्। इलिन्यपत्ये दुष्मन्तादिपितामहे तंसौ राजनि "इलिनोनाम तस्यासीत् कन्या वै जनमेजय!। ब्रह्मवादिन्यधि स्त्री च तंसुस्ता-मभ्यगच्छत। तंसोः सुरोधो राजर्षिर्धर्म्मनेत्रः प्रताप-वान्। ब्रह्मवादी पराक्रान्तस्तस्य भार्योपदानवी। उप-दानवी सुतान् लेभे चतुरस्त्वैलिकात्मजात्। दुष्मन्तमथ सुष्मन्तं प्रवीरमनघं तथा" हरिवं०३२

ऐलेय पु० इलायाः अपत्यम् ढक्। १भौमे मङ्गले इलायां भवः ढक्। २एलवालुके गन्धद्रव्ये न० मिशादौ० इला-शब्दस्तु भानुपुत्रोडापरस्तेन ततोऽपवेति भेदः।

ऐश त्रि० ईशस्येदम् अण्। ईशसम्बन्धिनि "सुरसरिदिव ते-जो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम्" रघुः "यो लोकवीरसमितौ धनु-रैशमुग्रम्" भाग० ८,१०,६। शर्वशानेश्वरादयोऽ-त्र स्त्रियां ङीप्। ऐशानी "पूर्वोत्तरयोरन्तरालदिशि "ऐशानीक्रमतो रेखोत्तरापा देवमण्डले। नैर्ऋतीक्रमतो-रेखा प्रागपा पितृमण्डले" स्मृतिः। "ऐशान्यां मरण-भयं निगदितं दिग्लक्षणं चाग्रने"ति०त०वर्षकृत्यम्। ईश्वरसम्बन्धिनि त्रि० "पश्य मे योगमैश्वरम्" गीता "ऐश्वरं धनुरभाजि यत्त्वया" रघुः २दुर्गायां स्त्री।

ऐश्वर्य्य न० ईश्वरस्य भावः ष्यञ्। १प्रभुत्वे "तस्मै निशाच-रैश्वर्यं प्रतिशुश्राव राघवः" रघु०। इच्छानभिघातात्मके २ईश्वरधर्मे ३अणिमादौ च "ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः" इति पुरा०। ऐश्वर्य्यञ्च द्विविधं नित्यं नित्येश्वरानुध्यानजन्यं योगजं वा तत्र नित्यैश्वर्य्यं परस्य स्वाभाविकम् "स्वाम्यं यस्य नित्यं जगत्सु" व्यासत०। योगजञ्च बुद्धेः सात्विकगुणभेदः यथोक्तम् "अध्यवसायो बुद्धिर्धर्म्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्य्यम्। सात्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्वि-पर्य्यस्तम्" सां०का०। व्याख्यातञ्चैतद् वाचस्पतिना "ऐश्वर्य्य-मपि बुद्धिधर्मः यतोऽणिमादिप्रादुर्भावः। तत्राणिमा अ-णुभावः यतः शिलामपि प्रविशति। लघिमा लघुभावः यतः सूर्य्यमरीचीनालम्ब्य सूर्य्यलोकं याति। महिमा महतो-भावः यतो महान् भवति। प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रम्। प्राकाम्यमिच्छानभिघातो यतो भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके। वशित्वं भूतभौतिकं वशीभवत्य-स्यावश्यम्। ईशित्वं भूतभौतिकानां प्रभवस्थितिमीष्टे यच्च कामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता यथास्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति। अन्येषां निश्चया निश्चेतव्य-मनुविधीयन्ते योगिनस्तु निश्चेतव्याः पदार्था निश्चयमिति चत्वारः सात्त्विका बुद्धिधर्म्माः"।

पातञ्जलसूत्रभाष्यविवरणेषु कारणफलसहितं तत्-सिद्ध्यादिकं दर्शितं यथा। "कायाकाशयोः सम्बन्धसं-यमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम्" ४१ सू०।

"यत्र कायस्तत्राकाशं तस्यावकाशदानात् कायस्य तेन सम्बन्धप्राप्तिस्तत्र कृतसंयमो जित्वा तत्सम्बन्धं लघुषु तूलादिष्वापरमाणुभ्यः समापत्तिं लब्ध्वा जितसम्बन्धो लघु-र्भवति लघुत्वाच्च जले पादाभ्यां विहरति ततस्तूर्णनाभि-तन्तुमात्रे विहृत्य रश्मिषु विहरति ततो यथेष्टमाकाश-गतिरस्य भवतीति" भा० ४१।

"कायाकाशसम्बन्धसंयमाद्वा लघुनि वा तूलादौ कृत-संयमात्समापत्तिं चेतसस्तत्समलघुतां लब्ध्वेति सिद्धि-क्रममाह जलइति" वि० ४१।

"बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः" सू० "शरीराद्बहिर्मनसो वृत्तिलाभो विदेहा नाम धारणा सा यदि शरीरस्थस्य मनसो बहिर्वृत्तिमात्रेण भवति सा कल्पितेत्युच्यते या तु शरीरनिरपेक्षा बहिर्भूतस्यैव मनसो बहिर्वृत्तिः सा खल्वकल्पिता। तत्र कल्पितया साधयन्त्य-कल्पितां महाविदेहामिति यया परशरीराण्याविशन्ति योगिनः ततश्च धारणातः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य यदावरणं क्लेशकर्म्मविपाकत्रयं रजस्तमोमूलं तस्य च क्षयो भवति" भा० ४२।

"अपरमपि परशरीरावेशहेतुं संयमं क्लेशकर्म्मविपाक-क्षयहेतुं विदेहामाह — शरीरादिति। अकल्पिताया

महाविदेहाया च उपायत्वप्रदर्शनाय कल्पितां विदेहामाह या बहीति। इतिमात्रं कल्पनाज्ञानमात्रं तेन महाविदेहामाह या त्विति। उपायोपेयते कल्पिताकल्पितयोराह तत्रेति। किं परशरीरावेशमात्रमित्यत नेत्याह ततश्चेति। ततोधारणातो महाविदेहायै मनसि सत्त्वे सिद्धे क्लेशाश्च कर्म च ताभ्यां विपाकत्रयं जात्यायुर्भोगाः तदेतद्रजस्तमोमूलं विगलितरजस्तमसः सत्त्वमात्रात् विवेकख्यातिमात्रस्वरूपात्तदेतद्विपाकत्रयं रजस्तमोमूलतया तदात्मकं सद्बुद्धिसत्त्वमावृणोति तत्क्षयात्तु निरावरणं योगिचित्तं यथेच्छं विहरति जानाति" वि० "स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः" सू० ४३। "तत्र पार्थिवाद्याः शब्दादयोविशेषाः सहाकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिता एतद्भूतानां प्रथमं रूपं द्वितीयं रूपं स्वसामान्यं मूर्त्तिर्भूमिः स्नेहोजलं वह्निरुष्णता वायुः प्रणामी सर्वतोगतिराकाशइत्येतत् स्वरूपशब्देनोच्यते अस्य सामान्यस्य शब्दादयोविशेषाः तथाचोक्तम् "एकजातिसमन्वितानामेषां धर्ममात्रव्यावृत्तिरिति" सामान्यविशेषसमुदयोऽत्र द्रव्यः। द्विष्ठोहि समूहः प्रत्यस्तमितभेदावयवानुगतः शरीरं वृक्षोयूथं वनमिति शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूह उभये देवमनुष्याः समूहस्य देवा एको भागो मनुष्या द्वितीयोभागस्ताभ्यामेवाभिधीयते समूहः। स च भेदाभेदविवक्षित आम्राणां वनं ब्राह्मणानां सङ्घ "आम्रवन ब्राह्मणसंघ" इति स पुनर्द्विविधोयुतसिद्धावयवोऽयुतसिद्धावयवश्च युतसिद्धावयवः समूहोवनं सङ्घ इति। अयुतसिद्धावयवः सङ्घातः शरीरं वृक्षः परमाणुरिति। अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिः। एतत्स्वरूपमित्युक्तम्। अथ किमेषां सूक्ष्मरूपं? तन्मात्रं भूतकारणं तस्यैकोऽवयवः परमाणुसामान्यविशेषात्मा अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समुदाय इत्येवं सर्वतन्मात्राण्येतत् तृतीयम्। अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्रियास्थितिशीलागुणाः कार्य्यस्वभावानुपातिनोऽन्वयशब्देनोक्ताः। अथैषां पञ्चमरूपमर्थवत्त्वं भोगापवर्गार्थता गुणेष्वन्वयिनी गुणास्तन्मात्रभूतभौतिकेष्विति सर्वमर्थवत्। तेष्विदानीं भूतेषु पञ्चसु पञ्चरूपेषु संयमात्तस्य तस्य रूपस्य स्वरूपदर्शनं जयश्च प्रादुर्भवति तत्र पञ्चभूतस्वरूपाणि जित्वा भूतजयी भवति तज्जयाद्वत्सानुसारिण्य इव गावोऽस्य सङ्कल्पानुविधायिन्योभूतप्रकृतयो भवन्ति" भा०। स्थूलञ्च स्वरूपञ्च सूक्ष्मञ्चान्वयश्चार्थवत्त्वञ्चेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वानि तेषु संयमात्तज्जयः। स्थूलमाह तत्रेति पार्थिवाः आप्यास्तैजसा वायवीया आकाशीयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथासम्भवं विशेषाः षड्जगान्धारादयः शीतोष्णादयो नीलपीतादयः कषायमधुरादयः सौरभादयश्च, एते हि नामरूपप्रयोजनैः परस्परतोभिद्यन्तइति विशेषाः एतेषां पञ्च पृथिव्यां, गन्धवर्जं चत्वारोऽप्सु, गन्धरसवर्जं त्रयस्तेजसि, गन्धरसरूपवर्जं द्वौ नभस्वति, शब्दएवाकाशे। तत्र च ईदृशा विशेषाः सहाकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिताः यास्ते तत्रापि पार्थिवास्तावद्धर्माः। "आकारो गौरवं रौक्ष्यं वरणं स्थैर्य्यमेव च। वृत्तिर्भेदः क्षमा कार्ष्ण्यं काठिन्यं सर्वभोग्यता"। अपां धर्माः "स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभा शौक्ल्यं मार्द्दवं गौरवञ्च यत्। शैत्यं रक्षा पवित्रत्वं सन्धानं चौदका गुणाः"। तैजसधर्माः "ऊर्द्ध्वभाक् पाचकं दग्धृ पावकं लघु भास्वरम्। प्रध्वंस्योजस्वि वै तैजः पूर्वाभ्यां भिन्नलक्षणम्"। वायवीयाधर्माः "तिर्य्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपो नोदनं बलम्। चलमच्छायता रौक्ष्यं वायोर्धर्माः पृथग्विधाः"। आकाशीया धर्माः "सर्वतो गतिरव्यूहो विष्टम्भश्चेति च त्रयः। आकाशधर्मा व्याख्याता पूर्वधर्मविलक्षणाः" इति। तत्र आकारप्रभृतयो धर्मास्तैः सहेति आकारश्च सामान्यविशेषो गोत्वादि। द्वितीयरूपमाह। द्वितीयं रूपं स्वसामान्यं मूर्त्तिः सांसिद्धिकं काठिन्यं, स्नेहः जलं सक्तुकलजपुण्डिकाधानहेतुः। वह्निरुष्णता औदर्य्ये सौर्य्ये भौमे च सर्वत्रैव तेजसि समवेतोष्णतेति सर्वत्र तद्धर्मधर्म्मिणोरभेदविवक्षयाभिधानम्। वायुः प्रणामी वहनशीलः तदाह "चलनेन तृणादीनां शरीरस्पन्दनेन च। सर्वगं वायुसामान्यं नाभित्वमनुमीयते" सर्वतोगतिराकाशः सर्वत्र शब्दोपलब्धिदर्शनात् श्रोत्राश्रयाकाशगुणेन हि शब्देन पार्थिवादिशब्दोपलब्धिरित्थ प्रपादितमधस्तात् एतत् स्वरूपशब्देनोक्तम्। अस्यैव मूर्त्त्यादिसामान्यस्य शब्दादयः षड्जादयः उष्णादयः शुक्लादयः कषायत्वादयः सुरभ्यादयो मूर्त्त्यादीनां भेदाः सामान्यान्यपि मूर्त्त्यादीनि जम्बीरपनसामलककपित्थादीनि रसादिभेदात् परस्परं व्यावर्त्तन्ते तेनैतेषाम् एते रसादयो विशेषाः तथा चोक्तम् "एकजातिसमन्वितानां प्रत्येकं पृथिव्यादीनामेकैकया जात्या मूर्त्ति स्नेहादीनां समन्वितानामेषां षड्जादिधर्ममात्रव्यावृत्तिरिति। तदेव सामान्यं मूर्त्त्याद्युक्तं विशेषाश्च शब्दादय उक्ताः।

ये त्वाहुः "सामान्यविशेषाश्रयो द्रव्यमिति" तान् प्रत्याह सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र दर्शने द्रव्यम् येऽपि तदाश्रयो द्रव्यमास्थिषत तैरपि तत्समुदायोऽनुभूयमानो नापह्नोतव्यः नच तदपह्नवे तदाधारो द्रव्यमिति भवति तस्मात्तदेवास्तु द्रव्यं न तु ताभ्यां तत्समुदायाच्च तदाधारमपरद्रव्यमुपलभामहे यावन्तो यावत्समुदायादिश्च तदाधारमपरं पृथग्विधं स्थिरं समूहो द्रव्यमित्युक्तम् । तत्र समूहमात्रं द्रव्यमिति व्याप्तमुक्ते समूहविशेषो द्रव्यमिति निर्द्धारयितुं समूहप्रकारानाह । द्वितोत्तीति यस्मादेवं तस्मात् समूहमात्रं द्रव्यमित्यर्थः । द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां तिष्ठतीति द्वितः । एकं प्रकारमाह । प्रत्यस्तमितेति प्रत्यस्तमितो भेदो येषामवयवानां ते तथोक्ता प्रत्यस्तमितभेदा अवयवा यस्य स तथोक्तः एतदुक्तं भवति शरीरवृक्षयूथवनशब्देभ्यः समूहः प्रतीयमानोऽप्रतीतावयवभेदस्तद्वाचकशब्दाप्रयोगात् समूह एकोऽवगम्यते इतियुतायुतसिद्धावयवत्वेन चेतनाचेतनत्वेनचोदाहरणचतुष्टयम् । युतायुतसिद्धावयवत्वस्याप्येवं वक्ष्यते । द्वितीयं प्रकारमाह । शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूहः उभये देवमनुष्या इति देवमनुष्याः इति हि शब्देनोभयशब्दवाच्यस्य समूहस्य भागौ भिन्नावुपात्तौ । ननूभयशब्दात्तावदवयवभेदो न प्रतीयते तत्कथमुपात्तभेदावयवानुगत इत्यत आह । ताभ्यां भागाभ्यामेव समूहोऽभिधीयते उभयशब्देन भागद्वयवाचिशब्दसहितेन समूहोवाच्यः वाक्यस्य वाक्यार्थवाचकत्वादिति भावः । पुनर्द्वैविध्यमाह स चेति । भेदेन चाभेदेन च विवक्षितमाह । आम्राणां वनं ब्राह्मणानां समूह इति । भेदएव प्रत्युदाहृतिः । यथा गर्गाणां गौरिति । अभेदविवक्षितमाह । आम्रवनम् । आम्राश्च ते वनश्चेति समूहसमूहिनोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । विधान्तरमाह । स पुनर्द्विविधः युतसिद्धावयवः समूहः युतसिद्धाः पृथक्सिद्धाः सान्तराश्च अवयवा यस्य स तथोक्तः यूथं वनमिति सान्तराश्च हि तदवयवा वृक्षाश्च गावश्चायुतसिद्धावयवश्च समूहो द्रव्योगैः परमाणुरिति निरन्तरा हि तदवयवाः सामान्यविशेषा वा साक्षादवयवैरिति । तदेतेषु समूहेषु द्रव्यभूतं समूहं निर्धारयति अयुतसिद्धेति तदेवं सावयवं द्रव्यं व्युत्पाद्य प्रकृतमुपसंहरति एतत्स्वरूपमित्युक्तमिति । तृतीयं रूपं विवक्षुः पृच्छति अथेति । उत्तरमाह । तन्मात्रमिति । तस्यैकोऽवयवः परिणामभेदः परमाणुः सामान्य मूर्त्तिः । शब्दादयोविशेषाः तदात्मानः अयुतसिद्धा निरन्तरावेऽवयवाः सामान्यविशेषात्मानुभेदेष्वनुगतः समुदायः यथा च परमाणुः सूक्ष्मं रूपम् एवं सर्वतन्मात्राणि सूक्ष्मं रूपमिति उपसंहरति एतदिति । अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्रिया स्थितिशीलागुणाः कार्य्यस्वभावमनुपतितमनुगन्तुं शीलं येषां ते तथोक्ताः अतएवान्वयशब्देनोक्ताः । अथैषां पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वं विवृणोति भोगेति । नन्वेवमपि सन्तु गुणा अर्थवन्तस्तत्कार्य्याणां तु कुतोऽर्थवत्त्वमित्यत आह । गुणा इति । भौतिका गोघटादयः । तदेवं संयमविषय मुक्त्वा संयमं तत् फलञ्चाह तेष्विति । भूतप्रकृतयो-भूतस्वभावाः" ४२ वि० ॥

"ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्म्मानभिघातश्च" सू० "तत्राऽणिमा भवत्यणुः । लघिमा लघुर्भवति । महिमा महान् भवति । प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेणापि स्पृशति चन्द्रमसम् । प्राकाम्यमिच्छानभिघातः भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके । वशित्वं भूतभौतिकेषु वशीभवत्यवश्यश्चान्येषाम् ईशित्वं तेषां प्रभवाप्ययव्यूहानामीष्टे यत्र कामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता यथासङ्कल्पस्तथा भूतप्रकृतीनामवस्थानम् । न च शक्तोऽपि पदार्थविपर्य्यासं करोति, कस्मात् अन्यस्य यथा कामावसायिनः पूर्वसिद्धस्य तथा भूतेषु सङ्कल्पादिति । एतान्यष्टावैश्वर्य्याणि । कायसम्पद्वक्ष्यमाणा तद्धर्म्मानभिघातश्च पृथ्वी मूर्त्या न निरुणद्धि योगिनः शरीरादिक्रियाः शिलामप्यनुविशतीति, नापः स्निग्धाः क्लेदयन्ति, नाग्निरुष्णो दहति न वायुः प्रणामी वहति अनावरणात्मकेऽप्याकाशे भवत्यावृतकायः सिद्धानामप्यदृश्योभवति" भा० ।

"भूतजयानुविधाने भूतानां किं योगिनः सिध्यतीत्यत आह "स्थूलसंयमविजयात्ततः सिद्धयो भवन्तीत्याह । तत्राणिमा महानपि भवत्यणुः । लघिमा महानपि लघुर्भूत्वेषीकातूलवदाकाशे विहरति । महिमाऽल्पोऽपि नागनगगगनपरिमाणो भवति । प्राप्तिः सर्वे भावाः सन्निहिता भवन्ति योगिनस्तद्यथा भूमिष्ठ एवाङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसम् । स्वरूपसंयमजयात् सिद्धिमाह । प्राकाम्यमिच्छानभिघातो नास्य रूपं भूतस्वरूपैर्मूर्त्त्यादिभिरभिहन्यते भूमावुन्मज्जति निमज्जति च यथोदके । सूक्ष्मविषयसंयमजयात् सिद्धिमाह वशित्वं भूतानि पृथिव्यादीनि भौतिकानि गोघटादीनि तेषु वशी स्वतन्त्रोभवतिदं । तेषां स्वरूपं तत्कारणतन्मात्र-पृथिव्यादिपरमाणुसंस्थाकारास्तत्कार्य्यं वशीकारस्तेन यानि

यथावस्थापयति तानि तथावतिष्ठन्ते इत्यर्थः । अन्वयार्थवत्त्वसंयमजयात् सिद्धिमाह ईशित्वं ७ तेषां भूतभौतिकानां विजितमूलप्रकृतिः सन् यः प्रभव उत्पादो यथाप्ययो विनाशो यश्च व्यूहो यथावदवस्थानरूपः तेषामीष्टे । अर्थवत्त्वसंयमात् सिद्धिमाह । यच्च कामावसायित्वं ८ सत्यसङ्कल्पता विजितगुणार्थवत्त्वो हि योगी यद्यदर्थं तया सङ्कल्पयति तत्तस्मै प्रयोजनाय कल्पते । विषमप्यमृतकार्ये सङ्कल्प्य भोजयन् जीवयतीति । स्यादेतद् यथा शक्तिविपर्यासमकरोदेवं पदार्थविपर्यासमपि कस्मान्न करोति तथाच चन्द्रमसमादित्यं कुर्यात् कुहूञ्च सिनीवालीमित्यत आह न च शक्तोऽपीति । न खल्वेते यत्रकामावसायिनस्तत्रभवतः परमेश्वरस्याज्ञामतिक्रमितुमुत्सहन्ते । वस्तुपदार्थानां जातिदेशकालावस्थाभेदेनानियतस्वभावा इति युज्यते तासु तदिच्छानुविधानमिति । एतान्यष्टावैश्वर्याणि तद्धर्म्मानभिघात इति अणिमादिप्रादुर्भाव इत्यनेनैव तद्धर्म्मानभिघातसिद्धौ पुनरुपादानं कायसिद्धिवत् एतत् सूत्रोपनिबद्धसकलविषयसंयमफलप्रत्यायनाय । सुगममन्यत्” ॥४४ वि० ।

वेदान्तिमते निरैश्वर्य्यमीश्वरस्यैव योगिनान्तु ऐश्वर्य्यं तदधीनमित्यतोन जगत्सर्ज्जने तेषां शक्तिः । यथोक्तं शारीरकसूत्रभाष्येषु

“जगद्व्यापारवर्ज्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च” सू० । “ये सगुणब्रह्मोपासनात् सहैव मनसेश्वरसायुज्यं व्रजन्ति किन्तु तेषां निरवग्रहमैश्वर्य्यं ? भवत्याहोस्वित् सावग्रहमिति संशयः । किन्तावत् प्राप्तं निरङ्कुशमेवैषामैश्वर्य्यं भवितुमर्हति “आप्नोति स्वाराज्यम्” “सर्व्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति” “तेषां सर्व्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादि” श्रुतिभ्यः । इत्येवं प्राप्ते पठति जगद्व्यापारवर्ज्जमिति । जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्ज्जयित्वाऽन्यदणिमाद्यात्मकमैश्वर्य्यं मुक्तानां भवितुमर्हति जगद्व्यापारस्तु नित्यसिद्धस्येश्वरस्य । कुतः ? तस्य तत्र प्रकृतत्वादसन्निहितत्वाच्चेतरेषाम् । परएव ह्यीश्वरो जगद्व्यापारेऽधिकृतः तमेव प्रकृत्योत्पत्त्याद्युपदेशात् नित्यशब्दनिबन्धनत्वाच्च तदन्वेषणविजिज्ञासनपूर्ब्बकमितरेषामणिमाद्यैश्वर्य्यं श्रूयते तेनासन्निहितास्ते जगद्व्यापारे । समनस्कत्वादेव चैषामनैकमत्ये कस्यचित् स्थित्यभिप्रायः कस्यचित्संहाराभिप्राय इत्येवं विरोधोऽपि कदाचित् स्यात् । अथ कस्यचित्सङ्कल्पमन्वन्यस्य सङ्कल्प इत्यविरोधः समर्थ्येत । ततः परमेश्वराकूततन्त्रत्वमेवेतरेषामिति व्यवतिष्ठते” भा० ।

ऐषमस् अव्य० अस्मिन् वत्सरे नि० । वर्त्तमानवत्सरे । ततः भवार्थे ट्युल् तुट् च । ऐषमस्तन तद्भवे स्त्रियां ङीप् । पक्षे त्यप् । ऐषमस्त्य तदर्थे त्रि० स्त्रियां टाप् ।

ऐषीक न० इषीकमेव स्वार्थे अण् । इषीकाशब्दार्थे ।

ऐषुकारि पु० इषुकारस्यापत्यम् इञ् । शरकारापत्ये तस्य विषयोदेशः भक्तल् । ऐषुकारिभक्त तद्विषये देशे ।

ऐषुकार्य्यादि पु० पाणिन्युक्ते विषये देशेऽर्थे भक्तल्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगण भेदे । स च गणः “ऐषुकारि, सारसायन । चान्द्रायण । द्व्याक्षायण । त्र्याक्षायण । औडायन । जौलायन । खाडायन । दासमित्रि दासमित्रायण शौद्रायण द्राक्षायण, शायण्डायन । तार्क्ष्यायण । शौभ्रायण । सौवीर । सौवीरायण । शयण्ड । शौण्ड । शयाण्ड । वैश्वमानव । वैश्वधेनव । नड । तुण्डदेव । विशदेव । शापिण्डि” ।

ऐष्टिक पु० इष्टेर्व्याख्यानो ग्रन्थः क्रतुत्वात् ठक् । इष्टेर्व्याख्याने १ग्रन्थे इष्टाय हितम् ठक् । इष्टकूपयागादेर्हिते २अन्तर्वेदिके कर्मभेदे “दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकम्” मनुः । “अस्ति तावत् प्राचीनवंशमारभ्य तस्मात् आहवनीयाद्यग्निसमयमैष्टिकवेदिः” यजु० ५,१४ वेददी० इष्टिं प्रभवति ठक् । ३इष्टिसाधनसमर्थे प्रयोगे च । “यजमानशब्दादैष्टिकेषु निगमेषु” आश्व० श्रौ० ९,२,७, । तेषां समावापादि यथार्थमभिधानमैष्टिके तन्त्रे” ४,१,८ ।

ऐहलौकिक त्रि० इहलोके भवः ठञ् द्विपदवृद्धिः । इहलोकजाते “ऐहलौकिकमेवेह उताहो पारलौकिकम्” भा०व० २८१ अ० । “ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्द्धनम्” भा०व० ११८ अ० । स्त्रियां ङीप् ।

ऐहिक त्रि० इह भवः काशादिठञ् । १इहलोकभवे २स्त्रीतशरीरसम्बन्धिनि स्रक्चन्दनादिसुखानुभवादौ च । “क्वचिद्भवदैहिकार्थेषु सज्जेत्” भाग०५,१४,२२ । “सर्वैहिकामुष्मिककामलम्पटः” भाग० ५,१८,१४ । इह विदितः ठञ् । ३इहविदिते ४“ऐहिकमत्रमपतेर्दाहादिनिषेधात् जन्मान्तरीयतत्पापवत एव सहमरणेनोद्धारः” शु०त० रघु० । स्त्रियां ङीप् ।

इति वाचस्पत्ये ऐकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ओ

ओकारः स्वरवर्णभेदः कण्ठौष्ठस्थानयोरुच्चार्य्यः दीर्घः द्विमात्रत्वात् प्लुतस्तु त्रिमात्रः। स चोदात्तानुदात्तस्वरितभेदैः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकाभ्यां द्वैविध्यात् षड्विधः तथा प्लुतोऽपि षड्विधः एवं द्वादशविधः। तपरत्वे कारपरत्वे च सवर्णग्राहकः। तन्त्रे तस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा “ओकारः सद्योजातो पञ्चमाख्यः स्मृतिः स्थिरा। सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दीर्घजङ्घकः। आप्यायनी चोर्द्ध्वदन्तो लज्जोर्वीशौकृशो द्विजः। उड्डीश दर्शकस्तोत्रः कैलासो वसुधाधरः। प्रणवांशो ब्रह्मसूत्रमजेयः सर्वमङ्गला। त्रयोदशी दीर्घनासारतिनाथो दिगम्बरः। त्रैलोक्यविजया प्रज्ञा प्रीतिश्चोकारादिकर्षिणो” इति। तदधिष्ठातृदेवता च तन्त्रेऽोक्ता “ज्वालाख्योकारगा ज्ञेया भीमा च सप्तमालिनी”। तस्य ध्येयरूपं कामधे०त० उक्तं यथा। “ओकारं चञ्चलापाङ्गि! पञ्चदेवमयं सदा। रक्तविद्युल्लताकारं त्रिगुणात्मानमीश्वरम्। पञ्चप्राणमयं वर्णं नमामि देवमातरम्। एतद्वर्णं महेशानि! स्वयं परमकुण्डलीम्”।

ओ अव्य० उ–विच्। १सम्बोधने २आह्वाने ३स्मरणे ४अनुकम्पने च मेदि०। ५ब्रह्मणि पु० एकाक्षरकोषः।

ओक पु० उच–घ चस्य कः। १पक्षिणि २वृषले ३आश्रये च। “अनोकशायी बहुरत्नमचारचरन् देयानेकचरः स भिक्षुः” भा० शा० ९ अ०। उच भावे घञ् कुः। ४समवाये च। ओकाय हितं यत्। ओक्य निवासाय हिते त्रि० “ज्योतीरथः पवते राय ओक्यः” ऋ० ९,८६,४५। [(उकण) केशकोटे शब्दर०।

ओकण(णि) पु० उ–विच् ओः सन् कणति कण–अच् इन् वा

ओकस् न० उच–असुन् न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्। १गृहे २आश्रयमात्रे च। “यस्मिन्निन्द्रः प्रदिवि वावृधान ओको दधे ब्रह्मण्यन्तश्च नरः” ऋ० २,१९,१। “यस्मिन् देवा ओकांसि चक्रिरे” १,४०,५। “लोकाश्चाक्षु शुभाः पार्थ! गोलमोकःसमोपजाः” भा० स० २०। वनौकसः दिविौकसः जलौकस इत्यादि।

ओकिवस् त्रि० उच–समवाये क्वसु वेदे नि०। समवेते “ओकिवांसा सुते सचा” ऋ० ६,५९,१। ओकिवांसा ओकिवांसौ समवेतौ” भा०।

ओकुल पु० उच–उलक् न्यङ्क्वा० नि० कुः। अर्द्धाग्निदग्धे अपक्वे गोधूमे (हडा) ‘ओकुलस्तु गुरुर्वृष्योमधुरो बलकारकः। रक्तपित्तापहः स्निग्धो हृद्योमदविवर्द्धनः” राजनि०। [गौ०ङीष्। (उकुण) केशकीटे शब्दरत्ना०।

ओकोदनी स्त्री ओक आश्रयः गृहरूपम् अदनं भक्ष्यं यस्याः

ओक्कणी स्त्री उच्–विच् ओक् सन् कणति कण–अच् गौ०ङीष्। (उकुण) केशकीटे शब्दरत्ना०।

ओखृ शोषे सामर्थ्ये अक० भूषणे वारणे सक०भ्वा० पर० सेट् ऋदित्। ओखति औखीत् ओखाम् बभूव आस चकार। ओखितः ओखनम्। ओखः णिचि ओखयति ते मा भवान् ओचिखत् त ऋदित्त्वात् न ह्रस्वः। उपसर्गावर्णात् पररूपम् प्रोखति परोखति।

ओगण त्रि० अव–गण्यते अव+गण कर्म्मणि घञर्थे क सम्प्र०। अवगण्ये अधरतया गण्ये। “मघि प्राधम्नओगणास इन्द्र” ऋ० १०,८९,१५ [“बलं सन्त्वादोगीयः” इत्यु०उ०।

ओगीयस् त्रि० ओजीयस् वेदे नि०। अत्यन्तौजस्विनि।

ओघ पु० उच–घञ् पृषो०च। १समूहे,२जलवेगे,३द्रुतनृत्यादौ ४आध्यात्मिक तुष्टिभेदे च सा च तुष्टिः प्रव्रज्यायां चिरकालसमाध्यनुष्ठानेन या तुष्टिः सा कालाख्या तुष्टिरोघ इत्युच्यते” इति सां०प्र०भा०उक्ता। इयं तुष्टिः सां०कौ० मेघत्वेन परिभाषिता यथा “प्रव्रज्यापि ते न सद्यो निर्वाणदेति सा च कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिं ते विधास्यति अलमुत्तप्ततया तेवेत्युपदेशे या तुष्टिः सा कालाख्या मेघ उच्यते”। क्वचित् पुस्तके मेघ इत्यत्र ओघ इत्येव पाठः। तत्र जलवेगे “ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति” मनुः। “भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलौघः” मेघ०। “पुनरोघेन हि युज्यते नदी” कुमा०। समूहे “स्तोघोर्ज्जितमर्थौघमवाप्य कुरुसत्तमः” भा०व० २५५ अ० ‘गजवाजिरथौघेन बलेन महताऽगमत्” आ० ११२अ० ५परम्परायाम् ६उपदेशे मेदि० परम्पराऽविच्छिन्ना सन्ततिः” “तोऽौघमक्तिसुहृन्”भाग० ४,१२,११।

ओघरथ पु० ओघवतो नृपतेः पुत्रे। “अथोघवान्नाम नृपो नृगस्यासीत् पितामहः। तस्यायोघवती कन्या पुत्रश्चोघरथोऽभवत्” भा०अनु० २अ०।

ओघवत् त्रि० ओघः जलवेगादिरस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १जलवेगादियुक्ते स्त्रियां ङीप्। “एषा सरस्वती रम्या दिव्या चौघवती नदी”भा०व०१२९। २अजनृपस्य पितामहे २नृपभेदे पु० ३तत्कन्यायां स्त्री ङीप्। सा च भर्त्तुराज्ञया

द्विजरूपधरधर्म्मरूपातिथेः आत्मपत्नीप्रदानादिरूपपरिचर्य्येण तुष्टधर्म्मवरेण अर्द्धदेहेन लोकानां पावनार्थं नद्यात्मभावा इति तन्नामप्रसिद्धे कुरुक्षेत्रस्थे नदीभेदेऽपि । तत्कथा भा० अनु० २ अ० यथा "तस्यां समभवत् पुत्त्रो नाम्नाग्नेयः सुदर्शनः । सुदर्शनस्तु रूपेण पूर्णेन्दुसदृशोपमः । शिशुरेवाध्यगात् सर्व्वं परं ब्रह्म सनातनम् । अथौघवान्नाम नृपो नृगस्यासीत् पितामहः । तस्यौघवती कन्या पुत्त्रश्चौघरथोऽभवत् । तामोघवान् ददौ तस्मै स्वयमोघवतीं सुताम् । सुदर्शनाय विदुषे भार्य्यार्थे देवरूपिणीम् । स गृहस्थाश्रमरतस्तया सह सुदर्शनः । कुरुक्षेत्रेऽवसद्राजन्नोघवत्या समन्वितः । गृहस्थश्चावजेष्यामि मृत्युमित्येव स प्रभो ! । प्रतिज्ञामकरोद्धीमान् दीप्ततेजा विशाम्पते ! । तामथौघवतीं राजन् ! स पावकसुतोऽब्रवीत् । अतिथेः प्रतिकूलं ते न कर्त्तव्यं कथञ्चन । येन येन च तुष्येत नित्यमेव त्वयाऽतिथिः । अप्यात्मनः प्रदानेन न ते कार्य्या विचारणा । एतद्व्रतं मम सदा हृदि संपरिवर्त्तते । गृहस्थानाञ्च सुश्रोणि ! नातिथेर्विद्यते परम् । प्रमाणं यदि वामोरु ! वचस्ते मम शोभने ! । इदं वचनमव्यग्रा हृदि त्वं धारयेः सदा । निष्क्रान्ते मयि कल्याणि ! तथा सन्निहितेऽनघे ! । नातिथिस्तेऽवमन्तव्यः प्रमाणं यद्यहं तव । तमब्रवीदोघवती तथा मूर्ध्नि कृताञ्जलिः । न मे त्वद्वचनात् किञ्चिदकर्त्तव्यं कथञ्चन । जिगीषमाणस्तु गृहे तदा मृत्युः सुदर्शनम् । पृष्ठतोऽन्वगमद्राजन् रन्ध्रान्वेषी तदा सदा । इध्मार्थन्तु गते तस्मिन्नग्निपुत्त्रे सुदर्शने । अतिथिर्ब्राह्मणः श्रीमांस्तामाहौघवतीं तदा । आतिथ्यं कृतमिच्छामि त्वयाद्य वरवर्णिनि ! । प्रमाणं यदि धर्म्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः । इत्युक्ता तेन विप्रेण राजपुत्त्री यशस्विनी । विधिना प्रतिजग्राह वेदोक्तेन विशाम्पते ! । आसनञ्चैव पाद्यञ्च तस्मै दत्त्वा द्विजातये । प्रोवाचौघवती विप्रं केनार्थः किं ददामि ते । तामब्रवीत्ततो विप्रो राजपुत्त्रीं सुदर्शनाम् । त्वया ममार्थः कल्याणि ! निर्विशङ्कैतदाचर । यदि प्रमाणं धर्म्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः । प्रदानेनात्मनो राज्ञि ! कर्त्तुमर्हसि मे प्रियम् । स तया छन्द्यमानोऽन्यैरीप्सितैर्नृपकन्यया । नान्यमात्मप्रदानात् स तस्या वव्रे वरं द्विजः । सा तु राजसुता स्मृत्वा भर्त्तुर्व्वचनमादितः । तथेति लज्जमाना सा तमुवाच द्विजर्षभम् । ततो विहस्य विप्रर्षिः सा चैवोपविवेश ह । संस्मृत्य भर्त्तुर्व्वचनं गृहस्थाश्रमकाङ्क्षिणः । अथेध्मानुपादाय स पावकिरुपागमत् । मृत्युना रौद्रभावेन नित्यं बन्धुरिवान्वितः । ततस्त्वाश्रममागम्य स पावकसुतस्तदा । तां व्याजहारौघवतीं क्वासि यातेति चासकृत् । तस्मै प्रतिवचः सा तु भर्त्त्रे न प्रददौ तदा । कराभ्यां तेन विप्रेण स्पृष्टा भर्त्तृव्रता सती । उच्छिष्टास्मीति मन्वाना लज्जिता भर्त्तुरेव च । तूष्णीम्भूताऽभवत् साध्वी न चोवाचाथ किञ्चन । अथ तां पुनरेवेदं प्रोवाच स सुदर्शनः । क्व सा साध्वी क्व सा याता गरीयः किमतो मम । पतिव्रता सत्यशीला नित्यं चैवार्जवे रता । कथं न प्रत्युदेत्यद्य स्मयमाना यथा पुरा । उटजस्थस्तु तं विप्रः प्रत्युवाच सुदर्शनम् । अतिथिं विद्धि संप्राप्तं ब्राह्मणं पावके ! च माम् । अनया छन्द्यमानोऽहं भार्य्यया तव सत्तम । तैस्तैरतिथिसत्कारैर्ब्रह्मन्नेषा वृता मया । अनेन विधिना सेयं मामर्च्चति शुभानना । अनुरूपं यदत्रान्यत्तद्भवान् कर्त्तुमर्हति । कूटमुद्गरहस्तस्तु मृत्युस्तं वै समन्वगात् । हीनप्रतिज्ञमत्रैनं वधिष्यामीति चिन्तयन् । सुदर्शनस्तु मनसा कर्म्मणा चक्षुषा गिरा । त्यक्तेर्ष्यस्त्यक्तमन्युश्च स्मयमानोऽब्रवीदिदं । सुरतं तेऽस्तु विप्राग्र्य ! प्रीतिर्हि परमा मम । गृहस्थस्य तु धर्म्मोऽग्र्यः सम्प्राप्तोऽतिथिपूजनम् । अतिथिः पूजितो यस्य गृहस्थस्य हि गच्छति । नान्यस्तस्मात्परो धर्म्म इति प्राहुर्म्मनीषिणः । प्राणा हि मम दाराश्च यच्चान्यद्विद्यते वसु । अतिथिभ्यो मया देयमिति मे व्रतमाहितम् । निःसन्दिग्धं मया वाक्यमेतत्ते समुदाहृतम् । तेनाहं विप्र ! सत्येन स्वयमात्मानमालभे । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् । बुद्धिरात्मा मनः कालो दिशश्चैव गुणा दश । नित्यमेते हि पश्यन्ति देहिनां देहसंश्रिताः । सुकृतं दुष्कृतं चापि कर्म्म धर्म्मभृतां वर ! । यथैषा नानृता वाणी मयाद्य समुदीरिता । तेन सत्येन मां देवाः पालयन्तु दहन्तु वा । ततो नादः समभवद्दिक्षु सर्व्वासु भारत ! । असकृत् सत्यमित्येवं नैतन्मिथ्येति सर्व्वतः । उटजात्तु ततस्तस्मान्निश्चक्राम स वै द्विजः । वपुषा द्याञ्च भूमिञ्च व्याप्य वायुरिवोद्यतः । स्वरेण विप्रः शैक्षेण त्रीँल्लोकाननुनादयन् । उवाच चैनं धर्म्मज्ञं पूर्व्वमामन्त्र्य नामतः । धर्म्मोऽहमस्मि भद्रन्ते जिज्ञासार्थं तवानघ ! । प्राप्तः सत्यन्तु ते ज्ञात्वा प्रीतिर्मे परमा त्वयि । विजितश्च त्वया मृत्युर्योऽयं त्वामनुगच्छति । रन्ध्रान्वेषी तव सदा त्वया धृत्या वशीकृतः । न चास्ति शक्तिस्त्रैलोक्ये

कश्चित् पुरुषोत्तम! । पतिव्रतामिमां साध्वीं तवाहोचितमच्युत । रक्षिता त्वद्गुणैरेषा पातिव्रत्यगुणैस्तथा । अदृश्या यदियं भूयात्तथा तन्नान्यथा भवेत् । एषा हि तपसा स्वेन संयुक्ता ब्रह्मवादिनी । पावनार्थं च लोकस्य सरिच्छ्रेष्ठा भविष्यति । अनेन चैतद्देहेन लोकांस्त्वमिह पश्यसि । अर्द्धेनौषवती नाम त्वामर्द्धेनानुयास्यति"

ओङ्कार पु० ओम्+स्वरूपे कारप्रत्ययः । प्रणवे । "प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति" मनुः । "ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा" पुरा० अधिकम् ओम्शब्दे वक्ष्यते । "ओङ्कारं पूर्व्वमुच्चार्य्य पश्चाद्वेदमधीयते" इति श्रुतेः "तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः" इति गीतोक्तेः "ग्रन्थनोङ्कृतं सर्व्वम्" इत्युक्तेश्च ओङ्कारस्य सर्व्वकर्म्मारम्भादौ पाठ्यत्वात् आरम्भसाधनत्वेन २आरम्भे । सप्तानां सामावयवानां ३प्रथमावयवे च । उद्गीथशब्दे ११७० पृ० सप्तावयवसामानि दृश्यानि । ओङ्कारः तदाकारः अस्त्यस्य अच् । काशीस्थे ४शिवलिङ्गभेदे "ओङ्कारं प्रथमं लिङ्गं द्वितीयन्तु त्रिलोचनमिति" काशीस्थचतुर्दशप्रधानलिङ्गकथने । तदाविर्भावकथा तत्रैव ७३अध्याये
"यथोङ्कारस्य लिङ्गस्य प्रादुर्भाव इहाभवत् । पुरानन्दवनेऽत्र ब्रह्मणा विश्वयोनिना । तपस्तप्तं महादेवि! समाधिं दधता परम् । पूर्णे युगसहस्रे च भित्त्वा पातालसप्तकम् । उदतिष्ठत् पुरोज्योतिर्विद्योतितहरिन्मुखम् । यदन्तर्यामिरम्भवद्विव्याजेन समाधिना । तदेव परमं धाम बहिराविरभूद्विधेः । अभूच्चटचटाशब्दः स्फुटितो भूमिभागतः । तच्छब्दाद्व्युत्थबुद्धेधाः समाधिं कमलोद्भवः । सहाऽऽस्त्र उन्मत्य तत्प्राची यावदुन्मील्य लोचने । पुरःपश्चाद्ददर्शाथ तावदक्षरमादिमम् । अकारं सत्त्वसम्पन्नमृक्‌चोलं स्थितिपालकम् । नारायणात्मकं साक्षात्तमःपारे प्रतिष्ठितम् । ओङ्कारस्य तस्यापि रजोरूपं यजुर्जनिम् । विधातारं समस्तस्य स्वाकारमिव चिन्तितम् । नीरव्यान्तमखेतमदनाभं तदग्रतः । मकारं च ददर्शाथ तमोरूपं विशेषतः । साम्नां योनिं हरं हेतुं साकाङ्क्षस्वरूपिणम् । अथ तत्पुरतोधाता अधात् स्वनयनातिथिम् । विश्वरूपमथोङ्कारं सगुणञ्चापि निर्गुणम् । अनाख्यनादसदनं परमानन्दविग्रहम् । यच्छब्दब्रह्मेति यत् ख्यातं सर्व्वेषाममयकारणम् । अर्द्धोपरिष्टाद्यादस्य बिन्दुरूपं परात् परम् । कारणं कारणानाञ्च जगदामङ्गलं परम् । विधिर्विलोकयाञ्चक्रे तपसा गोचरीकृतम् । अवनादोमिति ख्यातं सर्व्वस्यास्य स्वभावतः । भक्तप्रणयते यस्मात्तदोमिति यदीरितः । अरूपोऽपि स्वरूपाद्यः स धाता नेत्रयोः स्ततः । तारयेद्भवाम्भोधेः स्वजपासक्तमानसम् । ततस्तार इति ख्यातोयस्तं ब्रह्मा व्यलोकयत् । प्रणूयते यतः सर्व्वैः सुरनिर्व्वाणकाङ्क्षिभिः । सर्व्वेभ्योऽभ्यधिकस्तस्मात् प्रणवोयः प्रकीर्त्तितः । सर्व्वं विस्तारं पुरुषं प्रणमेद्यः परम्पदम् । अतस्तं प्रणवं प्राज्ञं प्रत्यक्षीकृतवान् विधिः । त्रयीमयस्तुरीयोऽयस्तुर्य्यातीतोऽखिलात्मकः । नादबिन्दुस्वरूपो यः स प्रैक्षि द्विजगामिना । प्रावर्त्तन्त यतोवेदाः साङ्गाः सर्व्वस्य योनयः । स वेदादिः पद्मभुवा पुरस्तादवलोकितः । इत्थमोयस्त्रिधामात्रोऽरवीति महोदयः । स नेत्रविषयीचक्रे परमः परमेष्ठिना । षट्काशत्वादि ब्रह्मासनकृत्त्वानुषप्त एव च । द्वे शीर्षे च त्रयः पादाः स देवोऽधिनिवेशितः । यदन्तर्वीजमखिलं भूतं भावि भवत् पुनः । तद्वीजं वीजरहितं द्रुहिणेन विलोकितम् । लीनं यस्मिन्नतं यत्सदानन्दस्य भाजनम् । अतः सभाव्यते वह्निर्यल्लिङ्गं तद्विलोकितम् । पञ्चार्थायतनभासन्ते पञ्चब्रह्ममयं हि यत् । आदिपञ्चस्वरूपं यद्विरिञ्चि ब्रह्मणा हि तत् । तमालोक्य ततो वेधा लिङ्गरूपिणमीश्वरम्" । ओङ्कारेश्वरोऽप्यत्र । ५अनुमतिभेदे स्त्री त्रिका० । अवर्णोऽस्त्यादेः परत्वे पररूपम् ।

ओज वले अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । ओजय-ति-ते औजिजत्-त ओजयाम् बभूव आस चकार चक्रे । ओजितः

ओज पु० ओज-अच् । "ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च" ज्यो० त० उक्ते मेषादीनां द्वादशानां मध्ये १अयुग्मे विषमे राशौ यथा १,३,५,७,९,११, अङ्कबोधिता मेषमिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भाः ओजराशयः "ओजे रवीन्दोः समहन्द्रयो" नील० ता० । ओजस् शब्दोऽप्यत्र न० । "कुजार्किगुरुसौम्यानां भागाः शुक्रस्य च क्रमात् । पञ्च पञ्चाष्टसप्तेषु च वसोजस्व राशिषु" ज्यो० त० अत्र ओजेषु राशिषु इत्येव क्वचित्पाठः । २अयुग्ममात्रे (विजोड) च "मल्लकमोजगतं गुरुणा चेत्" "ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेत्" इत्यादौ अयुग्मपादे प्रयोगात्

ओजस् न० उब्ज-असुन् बलोपे गुणः । १दीप्तौ २अवष्टम्भे, ३प्राणनके, ४प्रकाशे, ५सामर्थ्ये ६ज्योतिषोक्ते प्रथमहतीयादौ विषमराशौ, ७अङ्गादिकौशले, ८धातुतेजसि, ज्ञानेन्द्रियाणां ९पाटवे, १०काव्यगुणभेदे, ११मेदि० रौप्याम्,

वैद्यकोक्ते, "भ्रमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा सम्भ्रियते मधु। तद्वदोजः शरीरेभ्यो धातुभिर्भ्रियते नृणाम्" इति। २बलकारणे धातुरसपोषके वस्तुभेदे च। अच्। ओजशब्दोऽप्यत्र। ओजःस्वरूपं भिषक्°शास्त्रान्तरे दर्शितं यथा। "हृदि तिष्ठति यत् शुद्धमीषदुष्णं सपीतकम्। ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्ना विनश्यति"। "पुनर्द्रौतो पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति। अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते" वा०स्मृतिः। सुश्रुते तु बलपर्य्यायत्वमस्योक्त्वा तत्फलान्युक्तानि यथा "बलवत्त्वं बलनयलक्षणमत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः। तत्र रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तत्खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते स्वशास्त्रसिद्धान्तात्। तत्र बलेन स्थिरोपचितमांसता सर्वचेष्टास्वप्रतिघातः स्वरवर्णप्रसादो बाह्यानामाभ्यन्तराणाञ्च करणानामात्मकार्य्यप्रतिपत्तिर्भवति। भवन्ति चात्र। "ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम्। विविक्तं मृदु मृत्स्नञ्च प्राणायतनमुत्तमम्। देहस्यावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम्। तदभावाच्च शीर्य्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम्। अभिघातात् क्षयात् कोपाच्छोकाद्ध्यानात् श्रमात् क्षुधः। ओजः सङ्क्षीयते ह्येभ्यो धातुग्रहणनिःसृतम्। तेजः समीरितं तस्माद्विस्रंसयति देहिनः। तस्य विस्रंसो व्यापत् क्षय इति लिङ्गानि व्यापन्नस्य भवन्ति। सन्धिविश्लेषो गात्राणां सदनं दोषच्यवनं क्रियासन्निरोधश्च विस्रंसे। स्तब्धगुरुगात्रता वातशोथो वर्णभेदो ग्लानिस्तन्द्रा निद्रा च व्यापन्ने। मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापो मरणमिति क्षये। भवन्ति चात्र। "एते दोषा बलस्योक्ता व्यापद्विस्रंसनक्षयाः। विश्लेषसादौ गात्राणां दोषविस्रंसनश्रमाः। अप्राचुर्य्यं क्रियाणाञ्च बलविस्रंसलक्षणम्। गुरुत्वं स्तब्धताङ्गेषु ग्लानिर्वर्णस्य भेदनम्। तन्द्रा निद्रा वातशोथो बलव्यापदि लक्षणम्। मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापोऽज्ञानमेव च। पूर्व्वोक्तानि च लिङ्गानि मरणञ्च बलक्षये। तत्र विस्रंसे व्यापन्ने च क्रियाविशेषैरविरुद्धैर्बलमाप्याययेत्। नष्टसंज्ञमितरन्तु वर्ज्जयेत्"।

"ओजः समासभूयस्त्वं मांसलं पदबन्धनम्" इत्युक्तलक्षणः काव्यगुणभेदः। का०द०तु "रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्म्माः शौर्य्यादयो यथा। एवं माधुर्य्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा" इति गुणान् विभज्य तल्लक्षणमुक्तम् "ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते। वीरबीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु" इति। तदाद्यवर्णादयश्च तत्रोक्ताः। "वर्गस्याद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ। उपर्य्यधो द्वयोर्वा सरेफौ टठडढैः सह। शकारश्च षकारश्च तस्य व्यञ्जकतां गताः। तथा समासबहुला घटनौद्धत्यशालिनी" "वृद्धौजसा तु मधुरं मयाऽऽस्याम्" रघुः। "महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः" "पुरुषाणां महौजसाम्" "महात्मानो महौजसः" इति मनुः। अतस्तृतीयायाः कृतादौ अलुक्। ओजसाकृतम् तस्यापत्यम् इञ्। औजसाकृतिः तदपत्ये। ५तद्विशिष्टे त्रि० ततः भवा० अभूततद्भावे क्यङ् सलोपश्च। "ओजायते ओजायमाना तस्थावेव मनीष जनकात्मजा।" भट्टिः। "ओजायमानं यस्य शुष्मते" ऋ० १,१३०,६।

ओजसीन न० "ओजसोऽहनि यत्खौ" पा० ओजोऽस्त्यस्मिन् अहनि इत्यर्थे ख। ओजोयुक्तेऽहनि। "शुचिः शुक्रे अह-न्योजसीना" तैत्ति० "पक्षे यत् ओजस्यमहः" सि०कौ०। "मत्वर्थे मासतन्वोः" पा० मत्वर्थे यत्। ओजस्या तनुः।

ओजस्वत् त्रि० ओजोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। बलवति तेजस्विनि "सद्वन्तमूजोषिणमोजस्वन्तम्" ऋ०८,७६,५। विनि। तत्रार्थे त्रि० "रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्य्यम्" रघुः। "ओजस्विवर्णोज्ज्वलवृत्तशालिनम्" माघः "शतक्रतुरिवौजस्वी धर्म्मात्मा संशितव्रतः" भा० आश्व० ५अ०। स्त्रियं मतुपि ङीप्। "ओजस्वतीस्थ राष्ट्रदा राष्ट्रम्मह्यं दत्त" यजु०१०,२१। ताभ्याम् अतिशायने तरप् तमप् वा। ओजस्वितर ओजस्वितम अत्यन्तौजोयुक्ते। तत्रार्थे ईयसुन् इष्ठन् वा। मतोर्लुक्। ओजिष्ठ ओजीयस् तदर्थे त्रि० ईयसुनन्तात् स्त्रियां ङीप् इति भेदः ओजीयसी।

ओज्मन् त्रि० आ+उज—मनिप् वा० सम्प्र०। १प्रेरके २वेगे पु० "अपामोज्मानं परि गोभिः" ऋ०३,४७,२७। "ओज्मानं प्रेरकं वेगं वा" भा०।

ओडव पु० सङ्गीतदामोदरोक्तेषु पञ्चस्वरयुक्तरागभेदेषु तत्र पञ्चस्वराश्च ऋषभपञ्चमवर्ज्जिताः निषादगान्धारषड्ज-मध्यमधैवताख्याः।

ओडिका स्त्री उ-ड तस्य नेत्वम् गौरा० ङीप् स्वार्थे क ह्रस्वः। (उड़िधान) नीवारे स च "नीवारः शीतलो-ग्राही पित्तघ्नः कफवातकृत्" भावप्र० उक्तगुणकः।

ओडी स्त्री उ-ड तस्य नेत्वम् गौरा० ङीप्।(उड़िधान)नीवारे

ओड्र न० आ+ईषत् उनत्ति उन्द रक् नि० दस्य डः। १जवापुष्पे २उत्कलदेशे पु० (उड़िषा) तद्देशस्य राजा तद्भवो वा

जम्। ओड्, तद्देशवदे तद्देशे मनुष्ये च बहुषु तु तस्य लुक्। ओड्राश्चजनपदवासिनः तद्देशवप्राप्य ते च क्रमेण शूद्रत्वं प्राप्ता यथाह मनुः। "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः"। उत्कलदेशश्च वृह० सं० कूर्म्मविभागे पूर्व्वदिक्स्थिततया उक्तः। अथ पूर्व्वस्यामञ्जनेत्याद्युपक्रमे "उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठाः" उत्कलशब्देऽधिकमुक्तम्। "तत्र ओड्राः पौण्ड्राश्च वामचूडाः कसेरुकाः" हरि० २१६

ओड्रपुष्प पु० ओड्रं पुष्पमस्य। जवावृक्षे।

ओण अपनयने अपसारणे ऋदित् भ्वादि० पर० सक० सेट्। ओणति औणीत्। ओणाम् बभूव आस चकार ओणनम् [illegible]। ओणयति ते मा भवान् ओणिणत् त।

ओणि त्रि० ओण–इन्। १अपनयनकारके २द्यावापृथिव्योः स्त्री ङीप् द्वि० निरु०। "प्रते सोतार ओण्योरसम् मदय" ऋ० ९,१६,१। "तं त्वा धर्त्तारमोण्योः" ९,६५,११, "ओण्योः द्यावापृथिव्योः" भा०।

ओत त्रि० आ+वेञ्+क्त। १अन्तर्व्याप्तौ कर्म्मणि क्त। २तथाभूते त्रि० "यस्मिंश्चित्तं सर्व्वमोतं प्रजानाम्" यजु० ३४,५। "ओतञ्च प्रोतञ्चेति" श्रुतिः। ३पटीयदीर्घतन्तौ च (टानारसूत)। "यदिदं सर्व्वमप्स्वोतं च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्च" इत्यादि। बा०उ० बहुशस्तः प्रयोगः। तत्र स्थूलानां परिच्छिन्नानां कारणेन सूक्ष्मेण व्यापकमात्रदर्शनं व्याप्यत्वमेवेति बा०उ० भाष्ययोर्निर्णीतं यथा 'यदिदं सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति' बा०उप०। "यदिदं सर्व्वं पार्थिवं धातुजातमप्सूदके ओतं दीर्घपटतन्तुवदोतञ्च तिर्य्यक्तन्तुवदुपरितनं वा अद्भिःसर्व्वतोऽन्तर्बहिर्भूताभिर्व्याप्तमित्यर्थः। अन्यथा सक्तुमुष्टिवद्विशीर्य्येत। इदं तावदनुमानमुपन्यस्तम्। यत्कार्य्यं परिच्छिन्नं स्थूलं कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति दृष्टम्। यथा पृथिव्यद्भिस्तथा पूर्व्वं पूर्व्वमुत्तरेणोत्तरेण व्यापिना भवितव्यमित्येष आसर्व्वान्तरादात्मनः प्रश्नार्थः। तत्र भूतानि पञ्च संहतान्येवोत्तरोत्तरं सूक्ष्मभावेन व्यापकेन कारणरूपेण च व्यवतिष्ठन्ते। न च परमात्मनोऽर्व्वाक्तद्व्यतिरेकेण वस्त्वन्तरमस्ति "सत्यस्य सत्यमिति" श्रुतेः। सत्यञ्च भूतपञ्चकं सत्यस्य सत्यं च पर आत्मा। कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति। तासामपि कार्य्यत्वात् स्थूलत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च क्वचिदोतप्रोतभावेन भवितव्यम्। क्व तासामोतप्रोतभाव इत्येवमुत्तरोत्तरं प्रश्नप्रसङ्गो योजयितव्यः" भा०।

"वायौ गार्गीति, कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति, अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताः प्रोताश्चेति, गन्धर्व्वलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु गन्धर्व्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, आदित्यलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, चन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, नक्षत्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, देवलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, इन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, प्रजापतिलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, ब्रह्मलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, स होवाच गार्गि! मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि! मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम" उपनि०।

"वायौ गार्गीति। नन्वग्नाविति वक्तव्यम्। नैष दोषोऽग्नेः पार्थिवमपां वा धातुमनाश्रित्येतरभूतवत् स्वातन्त्र्येणात्मलाभो नास्तीति। तस्मिन्नोतप्रोतभावो नोपदिश्यते। कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति। तान्येव भूतानि संहतान्यन्तरिक्षलोकास्तान्यपि गन्धर्व्वलोकेषु गन्धर्व्वलोका आदित्यलोकेष्वादित्यलोकाश्चन्द्रलोकेषु चन्द्रलोका नक्षत्रलोकेषु नक्षत्रलोका देवलोकेषु देवलोका इन्द्रलोकेष्विन्द्रलोका विराट्शरीरारम्भकेषु भूतेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापतिलोका ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोका नामाण्डारम्भकाणि भूतानि। सर्व्वत्र हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राणभृत्योगाश्रयाकारपरिणतानि संहतानि। तान्येव पञ्चेति बहुवचनभाञ्जि। कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। स होवाच याज्ञवल्क्यो हे गार्गि! मातिप्राक्षीः स्वं प्रश्नं न्यायप्रकारमतीत्यागमेन प्रष्टव्यां देवतामनुमानेन मा प्राक्षीरित्यर्थः। पृच्छन्त्याश्च मा ते तव मूर्द्धा शिरो व्यपप्तद्विस्पष्टं मा पतेत्। देवतायाः प्रश्नः आगम-

विषयत्वं प्रश्नविषयमतिक्रान्तो गार्ग्याः प्रश्नः आनुमानिकत्वात् यस्या देवतायाः प्रश्नः सातिप्रश्न्या नातिप्रश्न्यां अनतिप्रश्न्यां स्वप्रश्नविषयैव केवलागमगम्येत्यर्थः । तामनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि अतो गार्गि ! मातिप्राक्षीर्मूर्द्धा ते व्यपप्तदिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम" भा० ।

ओतु पुंस्त्री अव–तुन् ऊठ् गुणः । १बिड़ाले मार्ज्जारे । आ+वे–तुन् वा० संप्रसारणम् (पड़्यानसुते) तिर्य्यक्सूत्रे । "नाहं तन्तुं न विजानाम्योतुम्" ऋ०६,९,२ । "तन्तवः पटस्य प्रागायतानि सूत्राणि" "ओतवस्तिरश्चीनानि सूत्राणि" भा० । अत्र रूपकतया वियदादीनां विस्तीर्य्यमाणत्वात् ओतुत्वं यथा तत्रैव भाष्ये "वैश्वानरस्य पुत्रोऽसौ परस्ताद्दिवि यः स्थितः । छन्दांस्यध्वरस्य सुतस्तानि तन्तवः । यजूंषि वेदायोतु स्वाहस्तं यात्यध्वरः" ओ:मोतून् पञ्चीकृतानि स्थूलानि ओतुस्थानीयान्यपि वियदादीनि" भा० । "ये अन्ता यावतो सिचो य ओतवो ये च तन्तवः । वासो यत्पत्नीभिरुतं तन्नः स्योनमुपस्पृशात्" अथ०१४,२,५१ । समासेऽवर्णात्परस्थाया देवी परत्वम् स्थूलौतुः स्थूलोतुः ।

ओदती स्त्री उन्दि–निरु० । "नदं व ओदतीनाम्" ऋ० ८,६९,२ । "ओदतीनाम् ओदन्त्यः उषसः तासाम्" भा०

ओदन पु० उन्द–युच् नलोपो गुणश्च । १मेघे निघ० । २भक्ते सिद्धान्ने अर्द्धर्चादि० पु०न० । "अन्नेन व्यञ्जनम्" पा० स० गुडौदनः घृतौदनः दध्योदन इत्यादि मिश्रीकरणद्वारा सामर्थ्यम् । "गुड़ोदनं पायसं च हविष्यं क्षीरषाष्टिकम् । दध्योदनं हविर्घृतं मांसं चित्रान्नमेव च" या० स्मृतिः गुडमिश्र ओदनः गुडौदन एवं दध्योदनः हविर्घृतौदनः" मिता० ततो हितादौ छ यत् वा । ओदनीय ओदन्य ओदनसाधने तण्डुलादौ । "असौ जगद्ग्रासमगिलताखिलं विशुद्धमन्योन्यमसुक्रमार्हवम् । रसोत्तरं गौरसपीवरं रसाद्भुक्तामोदनमोदनं जनाः" नैषधे अन्नवर्णने "अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च" मनुः

ओदनपाकी स्त्री ओदनस्य पाक इव पाको यस्याः ङीष् । १नीलझिण्टिकायाम् । २ओषधिभेदे शब्दार्थच० ।

ओदनाह्वया स्त्री ओदनस्याह्वय आह्वयो यस्याः । महासमङ्गायां (बेलियाड़ा) राजनि० ।

ओदनी स्त्री ओदन इवाचरति ओदन+आचारे क्विप् ततः अच् गौरा० ङीष् । (बेड़ेला) बलायाम् ।

ओद्म पु० उन्द–क्लेदने भावे मन् नि० । उन्दने क्लेदने ।

ओद्मन् त्रि० उन्द–मनिन् नलोपश्च । ओषधौ । "अपां त्वोद्मन् सादयामि" यजु०१३,५३ । अपान ओद्मन् ओद्मनि ओषधौ, भा० सप्तम्या लुकि नलोपाभावः ।

ओम् अव्य० अव–मन् नि० । १प्रणवे, २आरम्भे, ३स्वीकारे, "ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभः" माघः । ४अनुमतौ, ५अपाकृतौ, ६अस्वीकारे, मङ्गले, ७शुभे, ८ज्ञेये, ब्रह्मणि च । अ उ म् एषां समाहारः । विष्णुमहेश्वरब्रह्मरूपत्वात् ९परमेश्वरे अव्य० यथा तस्येश्वरवाचकता तथा पात० सूत्र भा० विवरणेषु दर्शितं यथा

"तस्य वाचकः प्रणवः" सू० । "वाच्य ईश्वरः प्रणवस्य, किमस्य सङ्केतकृतं वाच्यवाचकत्वम् ? अथ प्रदीपप्रकाशवदवस्थितमिति ? । स्थितोऽस्य वाच्यस्य वाचकेन सह सम्बन्धः, सङ्केतस्त्वीश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति । यथावस्थितः पितापुत्रयोः सम्बन्धः, सङ्केतेनावद्योत्यते अयमस्य पिता, अयमस्य पुत्र इति । सर्गान्तरेष्वपि वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षस्तथैव सङ्केतः क्रियते" भा० ।

"सम्प्रति तत्प्रणिधानं दर्शयितुं तस्य वाचकमाह, तस्य वाचकः प्रणवः । व्याचष्टे, वाच्य इति । तत्र परेषां मतं विमर्शद्वारेणोपन्यस्यति, किमस्येति वाचकत्वं प्रतिपादकत्वम् इत्यर्थः । परे हि पश्यन्ति, यदि स्वाभाविकः शब्दार्थयोः सम्बन्धः सङ्केतेनाभ्याख्यादसमर्थः प्रत्येतव्य इत्येवमात्मकेनाभिव्यज्येत ततो यत्र नास्ति स सम्बन्धस्तत्र सङ्केतशतेनापि न व्यज्येत न हि प्रदीपव्यङ्ग्यो घटो यत्र नास्ति तत्र प्रदीपसहस्रेणापि शक्यो व्यञ्जयितुम् । कृतसङ्केतस्तु करभशब्दो दारकप्रतिपादकोऽदृष्टः सङ्केतकृतमेव वाचकत्वमिति विमृश्याभिमतमवधारयति, स्थितोऽस्येति । अयमभिप्रायः सर्व एव शब्दाः सर्वाकारार्थाभिधानसमर्था इति स्थित एवैषां सर्वाकारैरर्थैः स्वाभाविकः सम्बन्धः । ईश्वरसङ्केतस्तु प्रकाशकश्च नियामकश्च, तस्य ईश्वरसङ्केतासङ्केतकृतश्चास्य वाचकापभ्रंशविभागस्तदिदमाह, सङ्केतस्त्वीश्वरस्येति । निदर्शनमाह, यथेति । ननु शब्दस्य प्राधानिकस्य महाप्रलयसमये प्रधानभावमुपगतस्य शक्तिरपि प्रलीना ततो महदादिक्रमेणोत्पन्नस्य वाचकस्येव नापेश्वरेण सङ्केतेन न शक्या वाचकशक्तिरभिव्यञ्जयितुं विनष्टशक्तित्वादित्यत आह, सर्गान्तरेष्वपीति । यद्यपि सह शक्त्या प्रधानसाम्यमुपगतः शब्दस्तथापि पुनराविर्भावे

तत्कल्पितुल्य एवाविर्भवति, वर्णातिपातसमधिगतसहाय इवोद्भिन्नोऽभिव्यक्तिसहचरादिभोरावर्षिकान्तेन पूर्वकल्पानुसङ्केतानुसारेण सङ्केतः क्रियते भगवता इति तस्मात् प्रतिपत्तेः सर्गाव्यवहारपरम्परया नित्यतया नित्यःशब्दार्थयोः सम्बन्धः न कूटस्थनित्य इत्यागमिनः प्रतिजानते, न पुनरागमनिरपेक्षाः सर्गान्तरेष्वपि तादृश एव सङ्केत इति प्रतिपत्तुमीयत इति भावः" विव० ।

"तज्जपस्तदर्थभावनम्" सू० ।

"प्रणवस्य जपः प्रणवाभिधेयस्य चेश्वरस्य भावनम् । तदस्य योगिनः प्रणवं जपतः, प्रणवार्थं च भावयतश्चित्तमेकाग्रं सम्पद्यते । तथाचोक्तं ।

"स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात् स्वाध्यायमामनेत् । स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते" इति भा० ।

"वाचकमाख्याय प्रणिधानमाह, तज्जपस्तदर्थभावनम् । व्याचष्टे, प्रणवस्येति । भावनं पुनःपुनश्चेतसि निवेशनम् । ततः किं सिध्यति इत्यत आह प्रणवमिति । एकस्मिन् भगवति आरमति चित्तम् । अत्रैव वैयासिकीं गाथामुदाहरति, तथा चेति । ततः ईश्वरः समाधितत्फलदानेन तमनुगृह्णाति" विव० ।

ओङ्कारस्य माहात्म्यं स्वरूपादिकं ब्राह्मणसन्दर्शितं यथा योगियाज्ञवल्क्यः "प्रणवाद्याः स्मृता मन्त्राश्चतुर्वर्गफलप्रदाः । तस्माच्च निःसृताः सर्वे प्रलीयन्ते च तत्र वै । मङ्गल्यं पावनं धर्म्यं सर्वकामप्रसाधनम् । ओङ्कारं परमं ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकम् । प्रजापतेस्त्रैलोतृपन्नं तपःखिन्नस्य वै पुरा" । स एव "यथा पर्णं पलाशस्य शङ्कुनैकेन धार्य्यते । तथा जगदिदं सर्वमोङ्कारेणैव धार्य्यते । जपेन दहते पापं प्राणायामैस्तथा मलम् । ध्यानेन जन्मनिर्वाणं धारणाभिस्तु मुच्यते" । मनुः "अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः । वेदत्रयान्निरदुहत् भूर्भुवःस्वरितीति च" । गीता "ओं तत् सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा । तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्" । योगियाज्ञ० "त्रिमात्रस्त्वेव सर्वेषां वेदवेदान्तयोस्तथा । अन्येषामपि शास्त्राणां निष्ठाऽप्योङ्कार उच्यते । प्रणवाद्यास्ततो वेदाः प्रणवे पर्य्युपस्थिताः । वाङ्मयं प्रणवः सर्वं तस्मात् प्रणवमभ्यसेत्" । तथा स एव "आद्यं यत्त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यत्र प्रतिष्ठिता । स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित् । एक एव तु विज्ञेयः प्रणवो योगसाधनम् । उद्गीतं सर्वसिद्धान्तैरितरैर्ब्रह्मवादिभिः । वेदभारभराक्रान्तो यः स वै ब्राह्मणगर्दभः । यो वेत्ति ब्रह्मणोऽप्यन्तं त्रिमात्रान्तेषु तिष्ठति" । तथा "त्रिमात्रार्द्धं परं ब्रह्म मात्राक्षरविवर्जितम् । अचिन्त्यमव्ययं सूक्ष्मं निष्कलं परमं पदम्" मनुः "क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः । अक्षरं दुष्करं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः" । योगिया० "यथाऽमृतेन तृप्तस्य पयसा किं प्रयोजनम् । तथोङ्कारविधिज्ञस्य ज्ञानहानिर्न विद्यते । सर्वमन्त्रप्रयोगेषु ओमित्यादौ प्रयुज्यते । तेन संपरिपूर्णानि यथोक्तानि भवन्ति हि । यन्न्यूनमतिरिक्तञ्च यत् छिद्रं यदयज्ञियम् । यदमेध्यमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्भवेत् । तदोङ्कारप्रयुक्तेन मन्त्रेणाविकलं भवेत्" । छन्दोगपरिशिष्टम् "यदोङ्कारमकृत्वा तु किञ्चिदारभ्यते तद्वज्रं भवति तस्मात् वज्रभयाद्भीत ओङ्कारं पूर्व्वमारभेत्"। गृह्यव्यासः "ओङ्कारं स्वर्गद्वारं तस्मात्सर्व्वेष्वेव कर्म्मस्वादौ प्रयुञ्जीत" । छन्दोगपरिशिष्टम् "ओङ्कारपूर्व्वं हि योगोपासनं यानि नित्यानि पुण्यतमानि कर्म्माणि दानयज्ञतपःस्वाध्यायजपध्यानसन्ध्योपासनप्राणायामहोमदेवपितृमन्त्रोच्चारणब्रह्मारम्भादि यच्चान्यत् किञ्चित्सर्व्वं प्रणवमुच्चार्य्य प्रवर्त्तयेत् समापयेच्च" । मनुः "प्राक्कूलान् पर्य्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः । प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति" । व्यासः "प्रणवस्य ऋषिर्ब्रह्मा गायत्री छन्द एव च । देवोऽग्निः सर्व्वकार्य्येषु विनियोगः प्रकीर्त्तितः" । तथा "एवमार्षादिकं स्मृत्वा तत ओङ्कारमभ्यसेत् । सार्द्धं त्रिमात्रमुच्चार्य्यं दीर्घघण्टानिनादवत्" । योगियाज्ञवल्क्यः "त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः सर्व्वारम्भेषु कर्म्मसु । त्रिस्रः सार्द्धास्तु कर्त्तव्या मात्रास्तत्त्वार्थचिन्तकैः । देवताध्यानकाले तु प्लुतं कुर्य्यान्न संशयः । तैलधारावदच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् । अप्लुतं प्रणवस्यान्तं यस्तं वेद स वेदवित् । आद्यं तत्त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यत्र प्रतिष्ठिता । स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित्" । छन्दोगपरिशिष्टम् "स्वरितोदात्त एकाक्षर ओङ्कार ऋग्वेदे, संस्वर्योदात्तओङ्कारो यजुर्वेदे, दीर्घोदात्तएकाक्षरः सामवेदे, संक्षिप्तोदात्तएकाक्षर ओङ्कारः अथर्व्ववेदे" बौधायनः "अपि वा प्रणवेन त्रिरन्तर्जले पठन् सर्व्वस्मात् पापात् प्रमुच्यते" । बृहद्यमः "स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्म्मन्थनाद्विष्णुं पश्येद्दग्निनिगूढ-

वत् । गीता "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम्" ।
ओङ्कारस्य मात्राविशेषाभिध्यानफलम् प्रश्नोपनिषदि यथा

"एतद्वै सत्यकाम ! परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति । स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसम्पद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमानमनुभवति । अथ यदि द्विमात्रेण मनसि सम्पद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते । स सोमलोकं, स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्त्तते । यः पुनरेतन्त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते तदेतौ श्लोकौ भवतः । "तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक् प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः । ऋग्भिरेतं, यजुर्भिरन्तरिक्षं, स सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते । तमोङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परञ्चेति" उ० ।

"एतद्ब्रह्म वै परञ्चापरञ्च ब्रह्म परं सत्यमक्षरं पुरुषाख्यमपरञ्च प्राणाख्यं प्रथमजं यत्तदोङ्कार एवोङ्कारात्मकमोङ्कारप्रतीकत्वात् । परं हि ब्रह्म शब्दाद्युपलक्षणानर्हं सर्वधर्मविशेषवर्जितमतो न शक्यमतीन्द्रियगोचरत्वात्केवलेन मनसाऽवगाहितुमोङ्कारे तु विष्ण्वादिप्रतीमास्थानीये भक्त्यावेशितब्रह्मभावे ध्यायिनां तत्प्रसीदतीत्यवगम्यते शास्त्रप्रामाण्यात् । तथाऽपरञ्च ब्रह्म । तस्मात्परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार इत्युपचर्यते । तस्मादेवं विद्वानेतेनैवात्मप्राप्तिसाधनेनैव ओङ्काराभिध्यानेनैकतरं परमपरं वान्वेति ब्रह्मानुगच्छति नेदिष्ठं ह्यालम्बनमोङ्कारो ब्रह्मणः । स यद्यप्योङ्कारस्य सकलमात्राविभागज्ञो न भवति तथाप्योङ्काराभिध्यानप्रभावाद्विशिष्टामेव गतिं गच्छति किन्तर्हि यद्यप्येकमोङ्कारमेकमात्राविभागज्ञ एव केवलोऽभिध्यायीतैकमात्रं सदा ध्यायीत स तेनैव मात्राविशिष्टोङ्काराभिध्यानेनैव संवेदितः सम्बोधितस्तूर्णं क्षिप्रमेव जगत्यां पृथिव्यामभिसम्पद्यते किं मनुष्यलोकमनेकानि जन्मानि जगत्यां तत्र तं साधकं जगत्यां मनुष्यलोकमेवोपनयन्ते उपनिनयन्ति ऋचः ऋग्वेदरूपा ह्योङ्कारस्य प्रथमा एका मात्रा । तदभिध्यानेन स मनुष्यजन्मनि द्विजाग्र्यः सन् तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च सम्पन्नो महिमानं विभूतिमनुभवति न वीतश्रद्धो यथेष्टचेष्टो भवति योगभ्रष्टः कदाचिदपि न दुर्गतिं गच्छति । अथ पुनर्यदि द्विमात्राविभागज्ञो द्विमात्रेण विशिष्टमोङ्कारमभिध्यायीत स्वप्नात्मके मनसि मननीये यजुर्मये सोमदैवत्ये सम्पद्यते एकाग्रतयात्मभावं गच्छति स एवं सम्पन्नो मृतोऽन्तरिक्षाधारं द्वितीयरूपं द्वितीयमात्रारूपैरेव यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं सौम्यं जन्म प्रापयन्ति तं यजूंषीत्यर्थः । स तत्र विभूतिमनुभूय सोमलोके मनुष्यलोकं प्रति पुनरावर्त्तते । यः पुनरेतमोङ्कारं त्रिमात्रेण त्रिमात्राविषयविज्ञानविशिष्टेनोमित्येतेनैवाक्षरेण प्रतीकेन परं सूर्यान्तर्गतं पुरुषमभिध्यायीत तेनाभिध्यानेन प्रतीकत्वेन त्वालम्बनत्वं प्रकृतमोङ्कारस्य, परञ्चापरञ्च ब्रह्मेति भेदाभेदश्रुतेरोङ्कारमिति च द्वितीयान्तेनैव श्रुता बाध्येत अन्यथा यद्यपि तृतीयाभिधानत्वेन करणत्वमुपपद्यते तथापि प्रकृतानुरोधात्त्रिमात्रं परं पुरुषमिति द्वितीयैव परिणम्या ।"त्यजेदेकं कुलस्यार्थे" इति न्यायेन । स तृतीयो मात्रारूपस्तेजसि सूर्ये सम्पन्नो भवति ध्यायमानो मृतोऽपि सूर्यात् सोमलोकादिवन्न पुनरावर्त्तते किन्तु सूर्ये सम्पन्नमात्र एव । यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनिर्मुच्यते जीर्णत्वग्विनिर्मुक्तः स पुनर्नवो भवति । एवं ह वै एष यथा दृष्टान्तः स पाप्मना सर्पत्वक्स्थानीयेनाशुद्धिरूपेण विनिर्मुक्तः सामभिस्तृतीयमात्रारूपैरूर्ध्वमुन्नीयते ब्रह्मलोकं हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो लोकं सत्याख्यम् । स हिरण्यगर्भः सर्वेषां संसारिणां जीवानामात्मभूतः स ह्यन्तरात्मा लिङ्गरूपेण सर्वभूतानां तस्मिन् हि लिङ्गात्मनि संहताः सर्वे जीवाः । तस्मात्स जीवघनः स विद्वांस्त्रिमात्रोङ्काराभिज्ञः । एतस्माज्जीवघनाद्धिरण्यगर्भात् परात्परं परमात्माख्यं पुरुषमीक्षते । पुरिशयं सर्वशरीरानुप्रविष्टं पश्यति ध्यायमानः । तदेतावस्मिन्यथोक्तार्थप्रकाशकौ मन्त्रौ भवतः । तिस्रस्त्रिसङ्ख्याका अकारोकारमकाराख्या ओङ्कारस्य मात्राः । मृत्युर्यासां विद्यते ता मृत्युमत्यः मृत्युगोचरादनतिक्रान्ता मृत्युगोचरा एवेत्यर्थः । ता आत्मनो ध्यानक्रियासु प्रयुक्ताः । किञ्चान्योन्यसक्ता इतरेतरसम्बद्धाः । अनविप्रयुक्ता विशेषेणैकैकविषय एव प्रयुक्ताः । तथा न विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता नाविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ताः

किन्तर्हि विशेषैर्बहिर्ध्यानकालेऽतिसृष्टासु क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्थानपुरुषाभिध्यानलक्षणासु योगक्रियासु सम्यक्प्रयुक्तासु सम्यग्ध्यानकाले प्रयोजितासु न कम्पते न चलति ज्ञः यो योगी यथोक्तविभागज्ञ ओङ्कारस्येत्यर्थः। न तस्यैवंविदश्चलनमुपपद्यते। यस्माज्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तपुरुषाः सह स्थानैर्मात्रात्रयरूपेणोङ्कारात्मरूपेण दृष्टाः। स ह्येवं विद्वान् सर्वात्मभूत ओङ्कारमयः कुतो वा चलेत्कस्मिन् वा। सर्वार्थसङ्ग्रहार्थो द्वितीयो मन्त्रः। ऋग्भिरेतं लोकं मनुष्योपलक्षितम्। यजुर्भिरन्तरिक्षं सोमाधिष्ठितम्। सामभिर्यत्तद्ब्रह्मलोकमिति तृतीयं कवयो मेधाविनो विद्यावन्त एव नाविद्वांसो वेदयन्ते। तं त्रिविधं लोकमोङ्कारेण साधनेनापरब्रह्मलक्षणमन्वेत्यनुगच्छति विद्वान्। तेनैवोङ्कारेण यत्तत्परं ब्रह्माक्षरं सत्यं पुरुषाख्यं शान्तं विमुक्तं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तादिविशेषसर्वप्रपञ्चविवर्जितमत एवाऽजरं जरावर्जितममृतं मृत्युवर्जितमेव। यस्माज्जराविक्रियादिरहितमतोऽभयम्। यस्मादेवाभयं तस्मात्परं निरतिशयम्। तदप्योङ्कारेणायतनेन गमनसाधनेनान्वेतीत्यर्थः" भा०।

स च सामावयवभेदः ब्रह्मवाचकः आत्मबोधकाक्षररूपश्च तदेतत् छा०उप० भाष्ययोर्दर्शितं यथा।

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" छा० उ० ॥

"ओमित्येतदक्षरमुपासीत। ओमित्येतदक्षरम्। परमात्मनोऽभिधानं नेदिष्ठम्। तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने स प्रसीदति प्रियनामग्रहण इव लोकः। तदिहेति परं प्रयुक्तमभिधायकत्वाद्व्यावर्त्तितं शब्दस्वरूपमात्रं प्रतीयते। तथार्चादिवत्परस्यात्मनः प्रतीकं सम्पद्यते।

एवं नामत्वेन प्रतीकत्वेन च परमात्मोपासनसाधनं श्रेष्ठमिति सर्ववेदान्तेष्ववगतम्। जपकर्मस्वाध्यायाद्यन्तेषु बहुशः प्रयोगात्प्रसिद्धमस्य श्रैष्ठ्यम्। अतस्तदेतदक्षरं वर्णात्मकमुद्गीथभक्त्यवयवत्वादुद्गीथशब्दवाच्यमुपासीत। कर्माङ्गावयवभूते ओङ्कारे परमात्मप्रतीके दृढामैकाग्र्यलक्षणां मतिं सन्तनुयात्" भा०।

"ओमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम्। एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसः। अपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः, पुरुषस्य वाग्रसो वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः, साम्न उद्गीथो रसः। स एष रसानां रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः। कतमा कतमर्क्, कतमत्कतमत्साम, कतमः कतम उद्गीथ इति विमृष्टं भवति। वागेवर्क्, प्राणः साम, ओमित्येतदक्षरमुद्गीथः, तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्चर्क् च साम च। तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम्। आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते। तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किञ्चानुजानात्योमित्येव तदाह एषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा, समर्धयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते। तेनेयं त्रयीविद्या वर्त्तते ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन" उप०।

"स्वयमेव श्रुतिरोङ्कारस्योद्गीथशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह। ओमिति ह्युद्गायति। ओमित्यारभ्य हि यस्मादुद्गायति अत उद्गीथ ओङ्कार इत्यर्थः। तस्याक्षरस्योपव्याख्यानमेवमुपासनमेवंविभूत्येवंफलमित्यादिकथनमुपव्याख्यानम्। प्रवर्त्तत इति वाक्यशेषः। एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसो गतिः परायणमवष्टम्भः। पृथिव्या आपो रसोऽप्सु ह्योता च प्रोता च पृथिव्यतस्ता रसः पृथिव्याः। अपामोषधयो रसोऽप्परिणामत्वादोषधीनाम्। तासां पुरुषो रसोऽन्नपरिणामत्वात्पुरुषस्य। तस्यापि पुरुषस्य वाग्रसः। पुरुषावयवानां हि वाक् सारिष्ठा। अतो वाक् पुरुषस्य रस उच्यते। तस्या अपि वाच ऋग्रसः सारतरा। ऋचः साम रसः सारतरम्। तस्यापि साम्न उद्गीथः प्रकृतत्वादोङ्कारः सारतरः। एवं स एष उद्गीथाख्य ओङ्कारो भूतादीनामुत्तरोत्तररसानामतिशयेन रसो रसतमः परमात्मप्रतीकत्वात् परार्ध्यः अर्धं स्थानं परञ्च तदर्धञ्च तदर्हतीति परार्ध्यः परमात्मस्थानार्हः परमात्मवदुपास्यत्वादित्यभिप्रायः। अष्टमः पृथिव्यादिरससङ्ख्यायां यदुद्गीथः स उद्गीथः। वाच ऋग्रस इत्युक्तम् कतमा सा ऋक् कतमत्तत्साम कतमो वा स उद्गीथः। कतमा कतमेति वीप्सादरार्था। ननु 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' पा० न ह्यत्र ऋग्जातिबहुत्वं कथं डतमच्प्रत्ययः। नैष दोषो जातौ परिप्रश्नो जातिपरिप्रश्न इत्येतस्मिन् विग्रहे जातावृग्व्यक्तीनां बहुत्वोपपत्तेः। न तु जातेः परिप्रश्न इति विगृह्यते। ननु जातेः परिप्रश्न इत्यस्मिन्पक्षे कतमः कठ इत्याद्युदाहरणमुपपन्नं जातौ परिप्रश्न इत्यत्र तु न युज्यते। तत्रापि कठादिजातावेव व्यक्तिबहुत्वाभिप्रायेण परिप्रश्न इत्यदोषः। यदि जातेः परिप्रश्नः स्यात् कतमा

कतमा ऋगित्यादौ उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् स्यात्। विमृष्टं भवति विमर्शः कृतो भवति। विमर्शे हि कृते सति प्रतिवचनोक्तिरुपपद्यते वागेवर्क् प्राणः सामेति। वाक्प्राणयोरेकत्वेऽपि नाष्टमत्वव्याघातः पूर्वस्माद्वाक्यान्तरत्वादाप्तिगुणसिद्धये ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति वाक्प्राणावृक्सामयोनी इति वागेवर्क् प्राणः सामेत्युच्यते। यथाक्रममृक्सामयोन्योर्वाक्प्राणयोर्ग्रहणे हि सर्व्वासामृचां सर्व्वेषाञ्च साम्नामवरोधः कृतः स्यात्। सर्वर्क्सामावरोधे चर्क्सामसाध्यानां च सर्वकर्म्मणामवरोधः कृतः स्यात्। तदवरोधे च सर्वे कामा अवरुद्धाः स्युः। ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति भक्त्याशङ्का निवर्त्त्यते। तद्वैतदिति मिथुनं निर्दिश्यते। किन्तन्मिथुनमित्याह यद्वाक् च प्राणश्च सर्वर्क्सामकारणभूतौ मिथुनम् ऋक् च साम चेति ऋक्सामकारणौ ऋक्सामशब्दोक्ताविन्यर्थः। न तु स्वतन्त्रम् ऋक् च साम च मिथुनम्। अन्यथा हि वाक् च प्राणश्चेत्येकमिथुनमृक्साम चापरं मिथुनमिति द्वे मिथुने स्याताम् तथा च तदेतन्मिथुनमित्येकवचननिर्द्देशोऽनुपपन्नः स्यात्। तस्मादृक्सामयोन्योर्वाक्प्राणयोरेव मिथुनत्वम्। तदेतदेवंलक्षणं मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते। एवं सर्वकामाप्तिगुणविशिष्टं मिथुनमोङ्कारे संसृष्टं विद्यत इत्योङ्कारस्य सर्वकामाप्तिगुणवत्त्वं प्रसिद्धम्। वाङ्मयत्वमोङ्कारस्य प्राणनिष्पाद्यत्वञ्च मिथुनेन संसृष्टत्वं मिथुनस्य कामापयितृत्वं प्रसिद्धमिति दृष्टान्त उच्यते। यथा लोके मिथुनौ मिथुनावयवौ स्त्रीपुंसौ यदा समागच्छतो ग्राम्यधर्म्मतया संयुज्येयातां तदाऽऽपयतः प्रापयतोऽन्योन्यस्येतरेतरस्य तौ कामम्। तथा च स्वात्मानुप्रविष्टेन मिथुनेन सर्वकामाप्तिगुणवत्त्वमोङ्कारस्य सिद्धमित्यभिप्रायः। तदुपासकोऽप्युद्गाता तद्धर्म्मा भवतीत्याह आपयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदक्षरमेवमाप्तिगुणवदुद्गीथमुपास्ते तस्यैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः। "तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति" श्रुतेः। समृद्धिमांश्चोङ्कारः कथं? तद्वा एतत्प्रकृतमनुज्ञाक्षरमनुज्ञा च साक्षरञ्च तत् अनुज्ञानुमतिरोङ्कार इत्यर्थः। कथमनुज्ञेत्याह श्रुतिरेव। यद्धि किञ्च यत्किञ्च लोके ज्ञानं धनं वानुजानाति विद्वान्धनी वा तत्रानुमतिं कुर्व्वन्नोमित्येव तदाह। तथा च वेदे यत्र देवा यत्र्यास्त्रिंशदित्योमिति होवाचेत्यादि। तथा च लोकेऽपि तवेदं धनं ददामि इत्युक्ते ओमि-

त्याह। अत एषा उ एव समृद्धिर्यदनुज्ञा या अनुज्ञा सा समृद्धिस्तन्मूलत्वादनुज्ञायाः समृद्धो ह्योमित्यनुज्ञां ददाति तस्मात्समृद्धिगुणवानोङ्कार इत्यर्थः। समृद्धिगुणोपासकत्वात्तद्धर्म्मा समर्द्धयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यादि पूर्व्ववत्। अथेदानीमक्षरं स्तौति उपास्यत्वात्प्ररोचनार्थम्। कथं? तेनाक्षरेण प्रकृतेनेयमृग्वेदादिलक्षणा त्रयी विद्या विहितं कर्म्मेत्यर्थः। नहि त्रयी विद्यैवाश्रावणादिभिर्वर्त्तते कर्म्म तु तथा प्रवर्त्तत इति प्रसिद्धम्। कथमोमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायतीति लिङ्गाच्च सोमयाग इति गम्यते तच्च कर्म्म एतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै पूजार्थम्। परमात्मप्रतीकं हि तत्। तदपचितिः परमात्मन एव सा। "स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" इति स्मृतेः। महिम्ना रसेन किञ्चैतस्यैवाक्षरस्य महिम्ना महत्त्वेन ऋत्विग्यजमानादिप्राणैरित्यर्थः" भा०।

ओम्शब्दस्य मङ्गलं तु नार्थः किन्तु मङ्गलसाधनत्वं श्रवणेन भवतीत्येतमर्थमभिसन्धाय तदुत्कीर्त्तनम् अथशब्दवत्। अतएव "ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ" इत्यत्र ओङ्कारस्य माङ्गलिकत्वमुक्तम् तथाचार्थान्तरे प्रयुक्तावप्योङ्कारशब्दौ श्रुत्या अभिप्रेतार्थसिद्धिरूपमङ्गलं जनयत इत्याकरे दृश्यम्। "अवर्णात् ओम् शब्दस्यादेः पररूपैकादेशः ओम्+क्त-अच्। ओमित्यस्य करणे ओंकार क्त। ओङ्कृत अङ्गीकृते ओमित्यादावुच्चारणयुक्ते च त्रि०। स्मरत्वनोङ्कृतं सर्व्वं मनुः।

ओमन् पु० अव-मनिन् ऊठ् गुणः। अवने रक्षणे "सं समोमना वा यो गात्" ऋ० ७,६८,४। "ओमनाऽवनेन रक्षणेन" भा० "यो वामोमानं दधते प्रियः सन्" ७,६८,५। "ओमानं रक्षणम्" भा०। "विश्वेभिर्गन्त्वोमभिर्हुवान" ऋ० ५,४२,१२। "ओमभिः रक्षकैः" भा०। ओमाविद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः नि० मलोपः। ओमन्वत् ओमयुक्ते रक्षके "ओमन्वन्तं चक्रथुः सप्तवध्रय" ऋ० १०,३९,९। "ओमन्वन्तं रक्षणवन्तम्" भा० ओम्ना त्रायते त्रै क नलोपदीर्घौ। ओमात्र अवनेन त्राणकर्त्तरि त्रि०। "न ओमात्रां तन्वोविदुः" ५,०,५, ओमनि हितम् यत् टिलोपः। ओम्य रक्षणहिते त्रि० "वसूनां रातौ स्याम रुद्राणामोम्यायाम्" सांख्या०

ऋ॰ सू॰ १,६,२। ततोऽस्त्यर्थे मतुप् पूर्व्वस्य दीर्घः ओम्यावत् तद्युक्ते त्रि॰। "तप्तघर्म्ममोम्यावन्तमत्रये" ऋ॰१,११२,७

ओल पु॰ ओनत्ति आ+उन्द्–क नलोपे पृषो॰ दस्य लत्वम्। १सूरणे (ओल) इति ख्याते कन्दे। २आर्द्रे-त्रि॰ (भिजा) त्रिका॰। ओलस्य गुणाः भावप्र॰ "सूरणः कन्द-ओलश्च कन्दलोऽर्शोघ्न इत्यपि। सूरणोदीपनो रूक्षः कषायः कण्डूकृत् कटुः। विष्टम्भी विशदो रुच्यः कफार्शः-कृन्तनो लघुः। विशेषादर्शसे पथ्यः प्लीहागुल्मविनाशनः। सर्वेषां कन्दशाकानां सूरणः श्रेष्ठ उच्यते। दद्रूणां रक्तपित्तानां कुष्ठानां न हितो हि सः। सन्धानयोगं सम्प्राप्तः सूरणोगुणवत्तरः" उक्ताः।

ओलज उत्क्षेपे इदित् भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। ओलञ्जति ओलञ्जीत्। ओलञ्जाम्-बभूव आस चकार।

ओलड क्षेपे इदित् वा चुरा॰ उभ॰ पक्षे भ्वादि॰ पर॰ सक॰ सेट्। ओलण्डयति ते औलिलण्डत् त ओलण्डयाम् बभूव आस चकार चक्रे। पक्षे ओलण्डति औलण्डीत् ओलण्डाम् बभूव आस चकार।

ओल्ल पु॰ ओल+पृषो॰। ओले सूरणे राजनि॰।

ओष पु॰ उष–घञ्। १दाहे। "अग्निक्षाराभ्यामोषचोषपरीदाहाश्च भवन्ति"। "वैवर्ण्य तोदसुप्तत्वगुरुत्वौषसमन्वितौ" "तेषां चतुर्णामप्योषचोषपरीदाहधूमायनानि क्षिप्रोत्थानप्रपाकभेदित्वानि कृमिजन्म च सामान्यानि लिङ्गानि" सुश्रु॰। २पाके च ओषः ३क्षिप्रे न॰ निघ॰।

ओषण पु॰ उष–ल्यु। कटुरसे (झाल) इति ख्याते १रसभेदे। गौ॰ ङीष्। ओषणी (पुँइया) २शाकभेदे स्त्री। "ओषणी कफवातनुत्" राजवल्लभः।

ओषधि(धी) स्त्री ओषः पाको धीयतेऽत्र ओष+धा–कि जातिविवक्षत्वात् स्त्रीत्वे वा ङीप् ओषधी च। फलपाकान्ते व्रीहियवादौ स्थावरभेदे। ओषधिश्च स्थावरभेदो यथाह सुश्रुतः "तासां स्थावराश्चतुर्विधाः वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधयः। तास्वपुष्पाः फलवन्तो वनस्पतयः। पुष्पफलवन्तो वृक्षाः प्रतानवत्यः स्तम्बिन्यश्च वीरुधः। फलपाकान्ता ओषधयः" मनुरप्याह "उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः। ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः। अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः। पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः। गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः। बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च। तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्म्महेतुना। अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः"। ओषधीनामुत्पत्तिः तन्निर्वचनञ्च "तां (आहुतिम्) हैनां नाभिराधयाञ्चकार सैषाग्निरत्रैव प्राष तां व्योषदोषं धयेति तत ओषधयः समभवंस्तस्मादोषधयो नाम" शत॰ब्रा॰ २,२,३,५ दर्शितम्। "ताञ्चाहुतिं तस्मिन्नग्नौ ओचत् अत्यजत् इदमाहुतिद्रव्यम् ओषं दग्धं कृत्वा धय पिबेति अग्नौ प्रक्षिप्तत्वादोषधयः पृथिव्यां समभवन्" भा॰। निरु॰ "या ओषधीः पूर्व्वजाताः" इत्येतामृचमधिकृत्य अन्याऽपि निरुक्तिर्दर्शिता "ओषधय ओषं धयन्तीति वौषत्येना धयन्तीति वा दोषं धयन्तीति वा"। सर्व्वत्र पृषो॰। भाग॰ ३,१०अ॰ स्थावराणां षड्भेदा उक्ताः यथा "सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषां च यः। वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारा वीरुधो द्रुमाः। उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः" १८,२०,श्लो॰। "मुख्यमेव सर्गः प्रथमः मुख्यसर्गः तस्थुषां स्थावराणाम्। षड्विधत्वमेवाह ये पुष्पं विना फलन्ति ते वनस्पतयः,१ ओषधयः फलपाकान्ताः२, लता आरोहणापेक्षाः३ त्वक्सारा वेण्वादयः४ लता एव काठिन्येनारोहणानपेक्षा वीरुधः,५ ये पुष्पैः फलन्ति ते द्रुमाः६ तेषां साधारणलक्षणमाह ऊर्द्धं स्रोत आहारसञ्चारो येषां ते तमःप्रधाना अव्यक्तचैतन्या अन्तःस्पर्शमेव जानन्ति नान्यत् तदप्यन्तरेव न बहिः, विशेषिणः अव्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदवन्तः" श्रीधरः। तत्र भैषज्योपयोगिनीः कतिचिदोषधीः सुश्रुतो लक्षणसहिता दर्शयामास यथा "अथ वक्ष्यामि विज्ञानमोषधीनां पृथक् पृथक्। मण्डलैः कपिलैश्चित्रैः सर्पाभा पञ्चपर्व्विणी। पञ्चारत्निप्रमाणा या विज्ञेयाऽजगरी१ बुधैः। निष्पत्रा कनकाभासा मूले द्व्यङ्गुलसम्मिता। सर्पाकारा लोहितान्ता श्वेतकापोति२ रुच्यते। द्विपर्णिनीं मूलभवामरुणां कृष्णमण्डलाम्। द्व्यरत्निमात्रां जानीयाद्गोनसीं ३गोनसाकृतिम्। सक्षीरां रोमशां मृद्वीं रसेनेक्षुरसोपमाम्। एवंरूपरसाञ्चापि कृष्णकापोति४-मादिशेत्। कृष्णसर्पस्वरूपेण वाराही ५ कन्दसम्भवा। एकपत्रा महावीर्य्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा। छत्रातिच्छत्रके६,७ विद्याद्रक्षोघ्ने कन्दसम्भवे। जरामृत्युनिवारिण्यौ श्वेतकापोतिसंस्थिते। कान्तैरष्टादशभिः पत्रैर्मयूराङ्गरुहोपमैः। कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्या ८ नाम महौषधी। करेणुः ९ स्फुटक्षीरा कन्देन गजरूपिणी। हस्तिकर्ण-

पलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णिनी । अजास्तनाभकन्दा तु सक्षीरा क्षुपरूपिणी । अजा १०महौषधी ज्ञेया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरा । श्वेतां विचित्रकुसुमां काकादन्या समां क्षुपाम् । चक्रका११मोषधीं विद्याज्जरामृत्युनिवारिणीम् । मूलिनी पञ्चभिः पत्रैः सुरक्तांशुककोमलैः । आदित्यपर्णिनी १२ज्ञेया सदादित्यानुवर्त्तिनी । कनकाभा जलान्तेषु सर्वतः परिसर्पति । सक्षीरा पद्मिनीप्रख्या देवी ब्रह्मसुवर्चला१३ । अरत्निमात्रक्षुपका पत्रैरंशुकसम्मितैः । सुपर्णैर्लोमशाकारैः फलैराञ्जनसन्निभैः । श्रावणी१४महती ज्ञेया कनकाभा पयस्विनी । श्रावणीमापाण्डुराभासा महाश्रावणिका तथा । गोलोमी१५चाजलोमी १६च रोमशे कन्दसम्भवे । हंसपादी१७च विज्ञेया पत्रैर्मूलसदृशैः अथवा गङ्गपुष्पी च १८समाना सर्वरूपतः । वेगेन महताविष्टा सर्पनिर्म्मोकसन्निभा । एषा वेगवती १९नाम जायते ह्यम्बुदक्षये । सप्तादौ सर्वरूपिण्यो याश्चौषध्यः प्रकीर्त्तिताः । तासामुद्धरणं कार्य्यं मन्त्रेणानेन सर्वदा । महेन्द्ररामकृष्णानां ब्राह्मणानां गवामपि । तपसा तेजसा वापि प्रशाम्यध्वं शिवाय वै । मन्त्रेणानेन मतिमान् सर्व्वा एवाभिमन्त्रयेत् । अश्रद्दधानैरलसैः कृतघ्नैः पापकर्म्मभिः । नैवासादयितुं शक्याः सोमाः २०सोमसमास्तथा । पीतावशेषममृतं देवैर्ब्रह्मपुरोगमैः । निहितं सोमयोग्यासु सोमे चाप्यौषधीपतौ । देवसुन्दे ह्रदवरे तथा सिन्धौ महानदे । दृश्यते च जलान्तेषु मध्ये शुक्लसुवर्च्चला । आदित्यपर्णिनी ज्ञेया तथैव हि हिमात्यये । दृश्यतेऽजगरी नित्यं गोनसी चाम्बुदागमे । काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानसम् । करेणुस्तत्र कन्या च छत्रातिच्छत्रके तथा । गोलोमी चाजलोमी च महती श्रावणी तथा । वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोनसी च प्रदृश्यते । कौशिकीं सरितं तीर्त्वा सञ्जयन्त्यास्तु पूर्व्वतः । क्षितिप्रदेशो वल्मीकैराचितो योजनत्रयम् । विज्ञेया तत्र कापोती श्वेता वल्मीकमूर्द्धसु । मलये नलसेतौ च वेगवत्योषधी ध्रुवा । कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यान्तु भक्ष्यैस्तामुपोषितः । सोमवत्तत्र वर्त्तेत फलं तावच्च कीर्त्तितम् । सर्वा विचेयास्त्वौषध्यः सोमे चार्ब्बुदे गिरौ । सशृङ्गैर्देवचरितैरम्बुदानीकभेदिभिः । व्याप्तश्चैव विख्यातैः सिद्धर्षिसुरसेवितैः । गुहाभिर्भीमरूपाभिः सिंहनादितकुक्षिभिः । गवाश्मोहित तोयाभिरापगाभिः समन्ततः । विविधैर्धातुभिश्चित्रैः सर्वतश्चोपशोभितः । सदीह मैनेस सरस्तु यावि गुहागह्वरेषु तथाश्मसु । सर्व्वत्र सर्वाः परिमार्गितव्याः सर्व्वत्र भूमिर्हि वसूनि धत्ते" । मारिषाप्रभृत्योषधीनां लक्षणादिकं भावप्र० दर्शितं तत्तच्छब्दे उक्तं यथास्थानं वक्ष्यते च । वैदिककर्म्मोपयोगिन्य ओषधयो ग्राम्यारण्यभेदेन चतुर्दशविधाः यथा "तिलमाषव्रीहियवाः प्रियङ्गवो गोधूमाश्चेति सप्त ग्राम्याः ओषधयः । वेणुश्यामाकनीवारजर्त्तिला गवेधुका मर्कटका गार्मुताश्चेति सप्त आरण्याः ओषधयः" इति तैत्तिरीयसंभाष्ये ४र्थ काण्डे ५प्रपाठके ६अनुवाके । "अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ" "महौषधीं नक्तमिवात्मभासः" कुमा० "भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्य्यः" । "नवोदयं नाथमिवौषधीनाम्" रघुः । ओषधीनामृतुभेदे गुणविशेषा ऋतुशब्दे १४२५पृ० उक्ताः । २देवपत्नीषु । "देवानां वैतामथ पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वदुखाभिरेवैनामेतद्दधाति ता वै ता ओषधय एवौषधयो वै देवानां पत्न्य ओषधिभिर्हीदं सर्वं हितमोषधिभिरेवैनामेतद्दधाति" शत० ब्रा० ६,५,४,४ ।

ओषधिगर्भ पु० ओषधीनां गर्भ उत्पत्तिर्यस्मात् । १चन्द्रे तत्किरणसम्पर्कादोषधीनामुत्पत्तेस्तस्य तथात्वम् । २सूर्य्ये च । तस्य च वृष्टिद्वारा ओषधीगर्भधायकत्वात् "अपां गर्भं दर्शतमोषधीनाम्" ऋ० १,१६४,५२ मन्त्रे सूर्य्यस्यौषधीगर्भधायकत्वोक्तेश्च तथात्वम् ।

ओषधिज त्रि० ओषधिभ्यो जायते जन+ड ५त० । ओषधीजाते १औषधे २तज्जाते वह्नौ पु० । "अनवरतौषधिजेन वह्निना" माघः ।

ओषधिपति पु० ६त० । चन्द्रे तस्य किरणैरौषधीनामाप्यायनात् "अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतं तथा" काशखं० सोमोत्पत्तिवाक्याच्च तथात्वम् "अपमार्गमोषधिपतिः स करैः" माघः ओषधीनाथौषधीपादयोऽप्यत्र । २कर्पूरे ३सोमलतायाञ्च । यथा च चन्द्रस्यौषधिपतित्वं तथा हरिवं० २५अ० अत्रेः सोमोत्पत्तिप्रकरणे उक्तं यथा "तस्य तद्गर्भितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत । ओषध्यस्ताः समुत्पन्नास्तेजसा प्रज्वलन्त्युत । ताभिर्धार्य्यास्त्रयो लोकाः प्रजाश्चैव चतुर्विधाः । पोष्टा हि भगवान् सोमो जगतां जगतीपते ! । स लब्धतेजा भगवान् संस्तवैश्चैव कर्म्मभिः । तपस्तेपे महाभागः पद्मानां दशतीर्दश । हिरण्यवर्णा या देव्यो धारयन्त्यात्मना जगत् । विभुस्तासामभूत्

देवः प्रख्यातः स्वेन कर्म्मणा । ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । बीजौषधीनां विप्राणामपाञ्च जनमेजय ! । सोऽभिषिक्तो महाराज राज्ये द्विजराज-राट् । लोकान् भासयामास स्वभासा भास्वतां वरः" । काशीख० १४अ० सोमोत्पत्तिप्रक्रमोक्तम् । "तस्य यत् प्लावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत । तेनौषध्यः समुद्भूता याभिः संधार्य्यते जगत् । स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयम् । तपस्तेपे महाभागः पद्मानां दशतीर्दश । अविमुक्तं समासाद्य क्षेत्रं परमपावनम् । संस्थाप्य लिङ्गममृतं चन्द्रेशाख्यं स्वनामतः । बीजौष-धीनां तोयानां राजाऽभूद्द्विजन्मनाम् । प्रसादाद्देवदेवस्य विश्वेशस्य पिनाकिनः । तुष्टेन देवदेवेन स्वमौलौ यो धृतः सदा । आदाय तां कलामेकां जगत् सञ्जीवनीं पराम् । पश्चाद्दक्षेण शप्तोऽपि मासान्ते क्षयमाप्य च । आप्याय्यतेऽसौ कलया पुनरेव यथा यथौ" ।

ओषधिप्रस्थ पु० ओषधियुक्तं प्रस्थमत्र । हिमालयराजधान्याम् "तत् प्रयातौषधीप्रस्थं स्थितये हिमवत्पुरम्" "आसे दुरोषधिप्रस्थम्" "इत्यौषधिप्रस्थविलासिनीनाम्" कुमा० ।

ओषम् अव्य० उष-णमुल् । अभीक्ष्णं पक्षे सर्वे 'ओषं-धक्षेति" शत० ब्रा० वाक्यम् ओषधिशब्दे दर्शितम् ।

ओषिष्ठ त्रि० उष-दाहे णिनि अतिशयेन ओषी इष्ठन् टि-हृत्वात् टिलोपः । दाहकतरे "ओषिष्ठहनं शिशिरका-भ्याम्" तैत्ति० १,४,२६,१ ।

ओष्ट्राविन् त्रि० उष+करणे ष्ट्रन् तदस्त्यस्य विनि । "छन्दो-विन् करणे ओष्ट्रमेखलादिति" वार्त्ति० दीर्घः । दाह-करणयुक्ते । "पुनरोष्ट्राविणस्यत" श्रुतिः सि०कौ० ।

ओष्ठ पु० उष्यते उष्णाहारेण उष-कर्म्मणि थन् । (ओठ) दशनच्छदे । "अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेत् नृपः" मनुः । निरुपपदोष्ठशब्दश्च प्रायेण उत्तरोष्ठ एव कविभिः प्रयुज्यते । "ताम्रौष्ठपर्य्यस्तरुचः स्मितस्य" कुमा० । 'ओष्ठेन रामो रामौष्ठबिम्बचुम्बनचुञ्चुना" माघः । उपपदे तूभयतः "उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे" कुमा० । अधरोष्ठ उत्तरोष्ठ इत्यादि । "यस्याधरोष्ठः पतितः क्षिप्तश्चोर्द्ध्वं तथोत्तरः । उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम्" सुश्रुतः । ओष्ठस्य स्वाङ्गत्वात् संयोगोपधत्वेऽपि उपसर्जने स्त्रियां वा ङीष् । "बिम्बोष्ठी चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घके-शी सुमध्या" महाना० । समासे उत्तरपदस्थेऽस्मिन् पूर्वस्थावर्णस्य वा पररूपम् । बिम्बौष्ठः बिम्बोष्ठः । शरी-रावयवत्वात् भवादौ यत् । ओष्ठ्य तद्भवे त्रि० उवर्णे पवर्गे च "ओष्ठजावुपू" शिक्षोक्तेः तयोस्तत्रभवत्वात्तथा-त्वम् । ओष्ठे प्रसितः कन् । ओष्ठकः ओष्ठसंस्कारप्रसिते त्रि० । ओष्ठस्य मूलं जाहच् । ओष्ठजाह तन्मूले न० ।

ओष्ठकोप पु० ओष्ठस्य कोपो यत्र । सुश्रुतोक्ते मुखरोगभेदे । मुखरोगनिरूपणे तत्रोक्तं यथा "तत्रौष्ठकोपा वातपित्तश्लेष्मसन्निपातरक्तमांसमेदोऽभिघा-तनिमित्ताः । कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुगन्वितौ । दाल्येते परिपाट्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः१ । आचितौ पिडकाभिस्तु सर्षपाकृतिभिर्भृशम् । सदाहपाकसंस्रावौ नीलौ पीतौ च पित्ततः२ । सवर्णाभिस्तु चीयेते पिडकाभि-रवेदनौ । कण्डूमन्तौ पिच्छिलौ च शीतलौ कफजौ३ गुरू । सकृत्कृष्णौ सकृत्पीतौ सकृच्छ्वेतौ तथैव च । सन्निपातेन४ विज्ञेयावनेकपिडकाचितौ । खर्ज्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिः समाचितौ । रक्तोपसृष्टौ५ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ । मांसदुष्टौ६ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ । जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति सृक्कस्योभयतो मुखात् । मेदसा७ घृतमण्डाभौ कण्डूमन्तौ स्थिरौ मृदू । अच्छस्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो गुरू । क्षतजाभौ विदीर्य्येते पाट्येते चाभिघा-ततः८ । ग्रथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ" । ईत० ओष्ठरोगादयोऽप्यत्र ।

ओष्ठपुष्प पु० ओष्ठोपमानं पुष्पं यस्य । बन्धूकवृक्षे । राजनि० ।

ओष्ठी स्त्री ओष्ठ इवाचरति ओष्ठ+क्विप् ततः अच् गौरा० ङीष् । बिम्बफलनामके (तेलाकुचा) वृक्षे । रत्नमाला ।

ओष्ठोपमफला स्त्री ओष्ठ उपमीयतेऽनेन ओष्ठोपमं फलं यस्याः । बिम्बिकालतायाम् (तेलाकुचा) जटाधरः ।

ओष्ण पु० ईषदुष्णः आ+उष्ण प्रा० स० । ईषदुष्णे ।

ओह पु० आ+वह भजर्थे क संप्र० । सम्यग्वहने । "दस्रा-गोरोहेण तौग्र्यो न जीव्रिः" ऋ० १,१८०,५ । "ओ-हेन वहनेन" भा० । कर्त्तरि मूलविभु० क । २वाहके ३प्रापके च त्रि० । "ऋध्यामा त ओहैः" ऋ० ४,१०,१ । "ओहैः इन्द्रादिप्रापकैः स्तोमैः" भा० ।

ओहब्रह्मन् पु० ऊह एनां ब्रह्मेति वा निरुक्तोक्तेः पृषो० । ऊहब्रह्मयुक्ते । "वेद्याभिरोहब्रह्मणो विचरन्तु ते" निरु० १२,१२, । धृता श्रुतिः । लोकेषु" भा० ।

ओहस् त्रि० आ+ऊह असुन् । वहनसाधने स्तोत्रादौ । "न ये देवास ओहसा" ऋ० ६,६८,९, "ओहसा वहनसाधने-नाभ० इति वाचस्पत्ये ओकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

औ

औकारः स्वरवर्णभेदः कण्ठोष्ठस्थानयोरुच्चार्य्यः दीर्घः द्विमात्रत्वात्। प्लुतस्तु त्रिमात्रः। स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकाभ्यां पुनर्द्वैविध्यात् षड्विधः एवं प्लुतोऽपि षड्विधः। तेन द्वादशविधः। तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपमात्रपरः। तन्त्रे तस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा। "औकारः शक्तिकोनादस्तैजसोवामजङ्घकः। मनुरुद्दर्पणेशश्च शङ्कुकर्णः सदाशिवः। अधोदन्तश्च कण्ठोष्ठौ शङ्खपणः सरस्वती। आज्ञा चोर्द्ध्वमुखी शान्ता व्यापिनी प्रकृतिःपरा। अनन्ता ज्वालिनी व्योमा चतुर्द्दशो रतिप्रियः। नेत्रमात्राकर्षिणी च ज्वालामालिनिका भृगुः"। तदधिष्ठातृदेवता च तत्रैवोक्ता। "औकारे डाकिनी सिंहनादिनो चण्डभैरवी" तस्य ध्येयरूपं कामधे०त० उक्तं यथा "रक्तविद्युल्लताकारमौकारं कुण्डली स्वयम्। अत्र ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये!। पञ्चप्राणमयं वर्णं सदाशिवमयं सदा। सदा ईश्वरसंयुक्तं चतुर्वर्गप्रदायकम्"। मातृकान्यासेऽधोदन्तपङ्क्तौ न्यस्यत्वात्तच्छब्दवाच्यताऽस्येति बोध्यम्।

औ अव्य० आ+अव-क्विप् ऊठ्। १आह्वाने २सम्बोधने मेदि०। ३विरोधे ४निर्णये" शब्दरत्ना०। ५अनन्ते पु० एकाक्षरकोषः ६निश्वने पु० मेदि०। ७पृथिव्यां स्त्री मेदि० स च "चतुर्द्दशस्वरोयोऽसौ सेतुरौकारसंज्ञितः। सर्वानुस्वारनादाभ्यां मुद्राणां सेतुरुच्यते" तन्त्रसारधृतकालिकापु० उक्तेः मुद्राणां जपमन्त्रभेदः।

औकथ्य त्रि० उकथ-गर्गा० अपत्ये यञ् औकथ्यः तस्य छात्रः कण्वादि० अण् यञोलुक्। औकथ्यच्छात्रे

औक्थिक त्रि० उक्थं सामावयवभेदं वेत्त्यधीते वा ठक्। १उक्थाध्यायिनि २तद्वेत्तरि च। तेषां धर्म्म आम्नायो वा ततः ञ्य। औक्थ्य औक्थिकानां धर्म्मे तदाम्नाये च न०।

औक्ष न० उक्ष्णां वृषाणां समूहः अण् टिलोपः। १वृषसमूहे। वुञ्। औक्षक तत्समूहे न०। तस्येदमण् टिलोपः। २वृषसम्बन्धिनि त्रि०। अपत्ये अपि तु औक्ष्ण इत्येव। वेदे क्वचित् इदमर्थेऽपि उपधालोपः। "तामौक्षं वृषभिः पचात्" शत०ब्रा०१,२,५,२।

औखीय त्रि० उखेन प्रोक्तमधीयते छण्। उखप्रोक्त ब्राह्मणाध्यायिषु ब०व०।

औख्य त्रि० उखायां संस्कृतं यत् ततः स्वार्थे ष्यञ्। १स्थालीपक्वेऽन्नादौ। २नगरीभेदे स्त्री। उख्यायां जातादि कच्छादि० ढकञ्। औख्येयक तत्रजातादौ त्रि०।

औघ पु० वहति पुंसि संज्ञायां घ पृषो० ततः स्वार्थेऽण्। जलसंघाते "औघ इमाः सर्व्वाः प्रजा निर्वोढा" शत० ब्रा० १,८,१,२. "वहतीत्योघ उदकसंघातः" भा०।

औच(त)थ्य पु० उतथ्यस्यापत्यम् अण् वेदे पृषो०। उतथ्यापत्ये दीर्घतमसि "उपस्तुतिरौचथ्यमुरुष्येयाः" ऋ० १,१५८,४. "औचथ्यमुतथ्यपुत्रं दीर्घतमसम्" भा०। "दश ह यद्रेक्ण औचथ्यः" ऋ० १,५८,१, उतथ्यस्यैव नामान्तरमुचथ्येति तेन "उचथ्यानामाङ्गिरसौचथ्यगौतमेति" आश्व०श्रौ०१२,११,१, उक्तम्। तस्य च गोत्रप्रवर्त्तकत्वम् उक्तवाक्यात्। लोके तु उतथ्यः औतथ्य इत्येव।

औचित्य न० उचितस्य भावः ष्यञ्। युक्तत्वे। "एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः" सा०द०। विरुद्धसामर्थ्यात् स्त्रीत्वमपि तत्र ङीष् यथोपरि। औचिती तत्रार्थे। सामर्थ्यमौचिती देशः कालोव्यक्तिः स्वरादयः" सा०द०। दृढा०इमनिच् उचितिमाप्यत्र पु०।

औजसिक त्रि० ओजसा वर्त्तते ठक्। शूरे तेजस्विनि

औजस्य न० ओजस्+स्वार्थे ष्यञ्। ओजसि। "दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत्" सा०द०।

औज्जयनक त्रि० उज्जयिन्यां जातादि धूमा० वुञ्। उज्जयिनीनगरजातादौ।

औज्जिहानि पुंस्त्री उज्जिहानस्यापत्यमत इञ्। उज्जिहानापत्ये ततः इञन्तत्वात् यूनि फक् पैलादि०तस्य लुक्। तदीययुवापत्येऽपि।

औड त्रि० उन्द-क्त नलोपः नि० दस्य ड स्वार्थेऽण्। आर्द्रे ततः नडा०फक्। औडायन आर्द्रस्य युवापत्ये तस्य विषयोदेशः ऐषुकार्य्या० भक्तल्। औडायनभक्त तदीये विषये देशे

औडव पु० ओडव+स्वार्थेऽण्। "औडवः पञ्चभिः प्रोक्तः स्वरैः षड्भिस्तु षाडवः। सम्पूर्णः सप्तभिः प्रोक्ता रागजातिस्त्रिधा मता" सङ्गीतरत्ना० उक्ते रागभेदे। स च मल्लारादिः इति संगीतदामोदरः।

औडवि त्रि० ओडवं रागविशेषमनुशीलयति इञ्। औडवरागानुशीले। ततः स्वार्थे दामन्या०छ औडवीय। तदर्थे

औडुप त्रि० उडुपेन निर्वृत्तादि संकाशादि० अण् । १चन्द्र-निर्वृत्ते २प्लवनिर्वृत्ते ३तत्सन्निकृष्टदेशे च ।

औडुपिक त्रि० उडुपेन प्लवेन तरति ठक् । १प्लवेन तारके उडुपेन हरति उत्सङ्गा० ठक् । २प्लवेन हारके च त्रि० ।

औदु(दु)म्बर त्रि० उदु(दु)म्बरस्य विकारः रजतादि० अञ् । १ताम्रविकारे पात्रादौ । "गृहीत्यौदु(दु)म्बरं पात्रम्" स्मृतिः "सौवर्णराजतौदुम्बराणामृगमयानां पात्राणाम्" गोभि० । २यज्ञाङ्गवृक्षविकारे च । "पश्चात्पतिर-वस्थाय युगमन्तमौदु(दु)म्बरं यज्ञाटुपसू मा बध्नाति" गोभि० । स्त्रियां ङीप् । औदु(दु)म्बरीं स्पृष्ट्वा गायेत" श्रुतिः । "औदु(दु)म्बरीं शाखामुपगूहति" शत० ब्रा० १,४,२,२५, ३तपस्विविशेषे पु० । "वैखानसा वालखिल्यौदुम्बराः फेन-पावने । न्यासे कुटीचरः पूर्वम् बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ" भाग० ३,१२,२७ । "औदु(दु)म्बराः प्रातरुत्थाय यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहृतफलादिभिः जीवन्तः" श्रीधरः । औदुम्बरं तत्फलं तस्येवाकारोऽस्त्यस्य अर्श० अच् । ४महाकुष्ठभेदे । "तत्र महाकुष्ठान्यरुणौदुम्बरर्ष्य-जिह्वकपालकाकणपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति" विभज्य "पित्तेन पक्वौदुम्बरफलाकृतिवर्णान्यौदुम्बराणीति" तल्लक्षणं सुश्रुते उक्तम् । स च रोगः ताम्रस्तेयकर्मविपाकः यथाह शाता० "औदु(दु)म्बरी ताम्रचौरो नरकान्ते प्रजायते" । ५यमभेदे च "औदुम्बराय दध्नाय" यमतर्पणमन्त्रः ।

औडुलोमि पुंस्त्री उडुलोम्नोऽपत्यम् बाह्वा० इञ् । उडुलोम्नोऽपत्ये बहुषु च । उडुलोमाः उडुलोमान् ।

औड्र पु० ओड्रदेशानां राजा अण् । १अड्रदेशनृपे ओड्र-शब्दे विवृतिः २तद्देशवासिनि च । बहुषु अणो लुक् ।

औत्कण्ठ्य न० उत्कण्ठैव चातुर्व० स्वार्थे ष्यञ् । उत्कण्ठा-याम् "औत्कण्ठ्यान्तुकलावस्य हृद्यासीन्मे शनैर्हरिः" भाग० १,६,१७ । "औत्कण्ठ्याद्दर्वलोचनः" १,१० ४ ।

औत्कर्ष्य न० उत्कर्ष+स्वार्थे ष्यञ् । उत्कर्षे ।

औत्क्षेप पुंस्त्री उत्क्षेपस्य जङ्घेपकस्यापत्यं शिवा० अण् । उत्क्षेपकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

औत्तम त्रि० उत्तमेन निर्वृत्तादि चतुर्था० अण् । १उत्तमेन निर्वृत्ते २तत्सन्निकृष्टदेशादौ च ।

औत्तमि पु० उत्तमस्यापत्यम् इञ् । मनुभेदे उत्तमशब्दे उदा० । "स्वारोचिषश्चौत्तमिश्च तामसो रैवतस्तथा" मनुः तस्य पत्नी उत्तमी तस्या अपत्यम् ठक् । उत्तमपत्न्यापत्ये तत्पुत्राश्च "औत्तमेयान् महाराज ! दश पुत्रान् निबोध तान्" हरिवं० ७अ० उत्तमशब्दे ते च नामतोदर्शिताः ।

औत्तर त्रि० उत्तरव्यस्मात् उद्+तृ–अपादानेऽप् ततः स्वार्थेऽण् । उत्तारके "द्रुतरेषामुपदेशेन दुःखादिनिवारके ऋषौ । "सप्तौत्तराणां सर्वेषाममीषाम् नाडुपस्य च" भा०व० १०,५४६ ।

औत्तरपथिक त्रि० उत्तरपथेन गच्छति तेनाहृतं वा ठञ् । उत्तरपथेन वर्त्मिरादिमार्गेण १गन्तरि उपासकभेदे २तेनाहृते च । पाइवे ।

औत्तरपदिक त्रि० उत्तरपदं गृह्णाति ठक् । उत्तरपद-

औत्तरवेदिक त्रि० उत्तरवेद्यां भवः ठञ् । उत्तरवेद्यां भवे कर्मादौ "औत्तरवेदिकं कर्म कृत्वा" शत० ब्रा० ७,२२,१७

औत्तराधर्य्य न० उत्तरे च अधरे च तेषां भावः ष्यञ् । ऊर्द्ध्वनीचभावेन स्थितौ । "संघे चानौत्तराधर्य्ये" पा०

औत्तराह त्रि० उत्तरस्मिन् कालादौ भवः "उत्तरादाहञ्" पा० उत्तर+आहञ् । उत्तरकालादौ भवे ।

औत्तरेय पु० उत्तराया अपत्यम् ठक् । अभिमन्युसुते विराट दुहितुरुत्तरायाः पुत्रे परिक्षिन्नृपे "औत्तरेयेण दत्तानि न्यवर्त्तन्त विदेशतः" भाग० १,१७,४० । "अवधार्य्य मतिं तथ्य औत्तरेयः सतीं व्यधात्" भाग० २,४,२ ।

औत्तानपाद(दि) पु० उत्तानपादे नृपे भवः अण् । उत्ता-नपादभवे ध्रुवे "ध्रुवस्यौत्तानपादस्य ब्रह्मर्षीणां तथैव च" भा० अनु० १६८० । "औत्तानपादे ! भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा" भाग० ४,१०,२५ । अपत्ये तु इञ् । तत्रैव । "उत्तानपा-दिर्निर्गत्य ततः काननतो द्विज !" काशी० । तस्य यथा तपस्यया सर्वनक्षत्राधारतापदप्राप्तिस्तथा वर्णितम् भाग० ४, ८,६, "जाये उत्तानपादस्य सुनीतिःसुरुचिस्तयोः । सुरुचिः प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतोध्रुवः । एकदा सुरुचेः पुत्र-मङ्कमारोप्य लालयन् । उत्तमं नारुरुक्षन्तं ध्रुवं राजाभ्य-नन्दत । तथा चिकीर्षमाणं तं सपत्न्यास्तनयं ध्रुवम् । सुरुचिः शृण्वतोराज्ञः सेर्ष्यमाहातिगर्विता । न वत्स ! नृपतेर्धिष्ण्यं भवानारोढुमर्हति । न गृहीतोमया यत्त्वं कुक्षावपि नृपात्मज : । बालोऽसि तत नात्मानमन्यस्त्री गर्भसंभृतम् । नूनं वेद भवान् यस्य दुर्लभेऽर्थे मनोरथः । तपसाराध्य पुरुषं तस्यैवानुग्रहेण मे । गर्भे त्वं साध-यात्मानं यदीच्छसि नृपासनम् । श्रीमैत्रेय उवाच । मातुः सपत्न्याः सुदुरुक्तिविद्धः श्वसन् रुषा दण्डहतो यथाऽहिः । हित्वा मिषन्तं पितरं सन्नवाचं जगाम मातुः स रुदन् सकाशम् । तं निःश्वसन्तं स्फुरिताधरोष्ठं

सुनीतिरुत्सङ्ग उदूह्य बालम् । निशम्य तत्पौरमुखान्नितान्तं सा विव्यथे यद्गदितं सपत्न्या । सोत्सृज्य धैर्यं विललाप शोकदावाग्निना दावलतेव बाला । वाक्यं सपत्न्याः स्मरती सरोजश्रिया दृशा बाष्पकलामुवाह । दीर्घं श्वसन्ती वृजिनस्य पारमपश्यती बालकमाह बाला । मामङ्गलं तात ! परेषु मंस्था भुङ्क्ते जनो यत् परदुःखदस्तत् । सत्यं सुरुच्याभिहितं भवान्मे यद्दुर्भगाया उदरे गृहीतः । स्तन्येन वृद्धश्च विलज्जते यां भार्येति वा वोढुमिडस्पतिर्माम् । आतिष्ठ तत्तात ! विमत्सरस्त्वमुक्तं समात्रापि यदव्यलीकम् । आराधयाधोक्षजपादपद्मं यदीच्छसेऽध्यासनमुत्तमो यथा । यस्याङ्घ्रिपद्मं परिचर्य्य विश्वविभावनायात्तगुणाभिपत्तेः । अजोऽध्यतिष्ठत् खलु पारमेष्ठ्यं पदं जितात्मश्वसनाभिवन्द्यम् । तथा मनुर्वो भगवान् पितामहो यमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मखैः । इष्ट्वाऽभिपेदे दुरवापमन्यतो भौमं सुखं दिव्यमथापवर्ग्यम् । तमेव वत्साश्रय भृत्यवत्सलं मुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्धतिम् । अनन्यभावे निजधर्म्मभाविते मनस्यवस्थाप्य भजस्व पूरुषम् । नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनाद्दुःखच्छिदं ते मृगयामि कञ्चन । यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया श्रियेतरैरङ्ग ! विमृग्यमाणया । एवं सञ्जल्पितं मातुराकर्ण्यार्थागमं वचः । सन्नियम्यात्मनात्मानं निश्चक्राम पितुः पुरात् । नारदस्तदुपाकर्ण्य ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितम् । स्पृष्ट्वा मूर्द्धन्यघघ्नेन पाणिना प्राह विस्मितः । अहो तेजः क्षत्रियाणां मानभङ्गममृष्यताम् । बालोऽप्ययं हृदा धत्ते यत् समातुरसद्वचः । श्रीनारद उवाच । नाधुनाप्यवमानं ते सम्मानं वापि पुत्रक ! । लक्षयामः कुमारस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु । विकल्पे विद्यमानेऽपि न ह्यसन्तोषहेतवः । पुंसो मोहमृते भिन्ना यल्लोके निजकर्म्मभिः । परितुष्येत्ततस्तात ! तावन्मात्रेण पूरुषः । दैवोपसादितं यावद्वीक्ष्येश्वरगतिं बुधः । अथ मात्रोपदिष्टेन योगेनावरुरुत्ससि । यत्प्रसादं स वै पुंसां दुराराध्यो मतो मम । मुनयः पदवीं यस्य निःसङ्गेनोरुजन्मभिः । न विदुर्मृगयन्तोऽपि तीव्रयोगसमाधिना । अतो निवर्त्ततामेष निर्बन्धस्तव निष्फलः । यतिष्यति भवान् काले श्रेयसां समुपस्थिते । यस्य यद्दैवविहितं स तेन सुखदुःखयोः । आत्मानं तोषयन् देही तमसः पारमृच्छति । गुणाधिकान्मुदं लिप्सेदनुक्रोशं गुणाधमात् । मैत्रीं समानादन्विच्छेन्न तापैरभिभूयते । श्रीध्रुव उवाच । सोऽयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनाम् । दर्शितः कृपया पुंसां दुर्दर्शोऽस्मद्विधैस्तु यः । अथापि मेऽविनीतस्य क्षात्रं घोरमुपेयुषः । सुरुच्या दुर्वचोबाणैर्न भिन्ने श्रयते हृदि । पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधु वर्त्म मे । ब्रूह्यस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितम् । नूनं भवान् भगवतो योऽङ्गजः परमेष्ठिनः । वितुदन्नटते वीणां हिताय जगतोऽर्कवत् । मैत्रेय उवाच । इत्युदाहृतमाकर्ण्य भगवान्नारदस्तदा । प्रीतः प्रत्याह तं बालं सद्वाक्यमनुकम्पया । श्रीनारद उवाच । जनन्याभिहितः पन्थाः स वै निःश्रेयसस्य ते । भगवान् वासुदेवस्तं भज तं प्रवणात्मना । धर्म्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः । एकं ह्येव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनम् । तत्तात ! गच्छ भद्रन्ते यमुनायास्तटं शुचि । पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यदा हरेः । स्नात्वानुसवनं तस्मिन् कालिन्द्याः सलिले शिवे । कृत्वोचितानि निवसन्नात्मनः कल्पितासनः । प्राणायामेन त्रिवृता प्राणेन्द्रियमनोमलम् । शनैर्व्युदस्याभिध्यायेन्मनसा गुरुणा गुरुम् । प्रसादाभिमुखं शश्वत् प्रसन्नवदनेक्षणम् । सुनासं सुभ्रुवं चारुकपोलं सुरसुन्दरम् । तरुणं रमणीयाङ्गमरुणोष्ठेक्षणाधरम् । प्रणताश्रयणं नृम्णं शरण्यं करुणार्णवम् । श्रीवत्साङ्कं घनश्यामं पुरुषं वनमालिनम् । शङ्खचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजम् । किरीटिनं कुण्डलिनं केयूरवलयान्वितम् । कौस्तुभाभरणग्रीवं पीतकौशेयवाससम् । काञ्चीकलापपर्य्यस्तं लसत्काञ्चननूपुरम् । दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम् । पद्भ्यां नखमणिश्रेण्या विलसद्भ्यां समर्च्चताम् । हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थितम् । स्मयमानमभिध्यायेत् सानुरागावलोकनम् । नियतेनैकभूतेन मनसा वरदर्षभम् । एवं भगवतो रूपं सुभद्रं ध्यायतो मनः । निर्वृत्या परया तूर्णं सम्पन्नं न निवर्त्तते । जपश्च परमो गुह्यः श्रूयतां मे नृपात्मज ! । यं सप्तरात्रं प्रपठन् पुमान् पश्यति खेचरान् । ओँ नमो भगवते वासुदेवाय । मन्त्रेणानेन देवस्य कुर्य्याद्द्रव्यमयीं बुधः । सपर्य्यां विविधैर्द्रव्यैर्देशकालविभागवित् । सलिलैः शुचिभिर्माल्यैर्वन्यैर्मूलफलादिभिः । शस्ताङ्कुरांशुकैश्चार्च्चेत्तुलस्या प्रियया प्रभुम् । लब्ध्वा द्रव्यमयीमर्च्चां क्षित्यम्ब्वादिषु वार्च्चयेत् । आभृतात्मा मुनिः शान्तो यतवाङ्मितवन्यभुक् । स्वेच्छावतारचरितैरचिन्त्यनिजमायया । करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तद्ध्यायेद्धृदयङ्गमम् । परिचर्य्या भगवतो यावत्यः

पूर्वदेशिताः । ता मन्त्रहृदयेनैव प्रयुञ्ज्यान्मन्त्रमूर्त्तये । एवं कायेन मनसा वचसा च मनोगतम् । परिचर्य्यमाणो भगवान् भक्तिमत्परिचर्य्यया । पुंसाममायिनां सम्यग्-भजतां भाववर्द्धनः । श्रेयोदिशत्यभिमतं यद्धर्म्मादिषु देहिनाम् ! विरक्तश्चेन्द्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा । तं निरन्तरभावेन भजेताद्धा विमुक्तये । इत्युक्तस्तं परिक्रम्य प्रणम्य च नृपार्भकः । ययौ मधुवनं पुण्यं हरेश्चरणचर्च्चितम् । तपोवनं गते तस्मिन् प्रविष्टोऽन्तःपुरं मुनिः । अर्हितार्हणो राज्ञा सुखासीन उवाच ह । श्रीनारद उवाच । राजन् ! किं ध्यायसे दीर्घं मुखेन परिशुष्यता । किं वा न रिष्यते कामो धर्म्मो वार्थेन संयुतः । श्रीराजोवाच । सुतो मे बालको ब्रह्मन् स्त्रैणेनाकरुणात्मना । निर्वासितः पञ्चवर्षः सह मात्रा महान् कविः । अप्यनाथं वने ब्रह्मन् मा स्मादन्त्यर्भकं वृकाः । श्रान्तं शयानं क्षुधितं परिम्लानमुखाम्बुजम् । अहो मे बत दौरात्म्यं स्त्रीजितस्योपधारय । योऽङ्कं प्रेम्णारुरुक्षन्तं नाभ्यनन्दमसत्तमः । श्रीनारद उवाच । मा मा शुचः स्वतनयं देवगुप्तं विशाम्पते ! । तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृङ्क्ते यद्यशो जगत् । सुदुष्करं कर्म्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः । एष्यत्यचिरतो राजन् यशो विपुलयंस्तव । इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रुत्य जगतां पतिः । राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्रमेवान्वचिन्तयत्" । "तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुपोष्य विभावरीम् । समाहितः पर्य्यचरदृष्यादेशेन पूरुषम् । त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थबदराशनः । आत्मवृत्त्यनुसारेण मासं निन्येऽर्च्चयन् हरिम् । द्वितीयञ्च तथा मासं षष्ठे षष्ठेऽर्भको दिने । तृणपर्णादिभिः शीर्णैः कृतान्नोऽभ्यर्च्चयद्विभुम् । तृतीयञ्चानयन्मासं नवमे नवमेऽहनि । अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत् समाधिना । चतुर्थमपि वै मासं द्वादशे द्वादशेऽहनि । वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन् देवमधारयत् । पञ्चमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मजः । ध्यायन् ब्रह्म पदैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचलः । सर्व्वतो मन आकृष्य हृदि भूतेन्द्रियाशयम् । ध्यायन् भगवतो रूपं नाद्राक्षीत् किञ्चनापरम् । आधारं महदादीनां प्रधानं पुरुषेश्वरम् । ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयो लोकाश्चकम्पिरे । यदैकपादेन स पार्थिवात्मजस्तस्थौ तदङ्गुष्ठनिपीडिता मही । ननाम तत्रार्द्धमिभेन्द्रधिष्ठिता तरीव सव्येतरतः पदे पदे । तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो द्वारं निरुध्यासुमनन्यया धिया । लोका निरुच्छ्वासनिपीडिता भृशं सलोकपालाः शरणं ययु-र्हरिम् । श्रीदेवा ऊचुः । नैवं विदामो भगवन् ! प्राणरोधं चराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः । विधेहि तन्नो वृजिनाद्विमोक्षं प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरण्यम् । श्रीभगवानुवाच । मा भैष्ट बालं तपसो दुरत्ययान्निवर्त्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम । यतो हि वः प्राणनिरोध आसीदौत्तानपादिर्म्मयि संगतात्मा । त एवमुत्सन्नभया उरुक्रमे कृतावनामाः प्रययुस्त्रिपिष्टपम् । सहस्रशीर्षाऽपि ततो गरुत्मता मधोर्व्वनं भृत्यदिदृक्षया गतः । स वै धिया योगविपाकतीव्रया हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्प्रभम् । तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य बहिः स्थितं तदवस्थं ददर्श । तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षिताववन्दताङ्गं विनमय्य दण्डवत् । दृग्भ्यां प्रपश्यन् प्रपिबन्निवार्भकश्चुम्बन्निवास्येन भुजैरिवाश्लिषन् । स तं विवक्षन्तमतद्विदं हरिर्ज्ञात्वास्य सर्व्वस्य च हृद्यवस्थितः । कृताञ्जलिं ब्रह्ममयेन कम्बुना पस्पर्श बालं कृपया कपोले । स वै तदैव प्रतिपादितां गिरं दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः । तं भक्तिभावोऽभ्यगृणादसत्वरं परिश्रुतोरुश्रवसं ध्रुवक्षितिः" । ततो ध्रुवेण स्तुतो भगवान् तस्मै यथा वरं दत्तवांस्तथा वर्णितं तत्रैव "अथाभिष्टुत एवं वै सत्सङ्कल्पेन धीमता । भृत्यानुरक्तो भगवान् प्रतिनन्द्यैनमब्रवीत् । श्रीभगवानुवाच । वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यबालक ! । तत् प्रयच्छामि भद्रं ते दुष्प्रापमपि सुव्रत ! । नान्यैरधिष्ठितं भद्र ! यद्भ्राजिष्णु ध्रुवक्षिति । यत्र ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां चक्रमाहितम् । मेढ्यां गोचक्रवत् स्थास्नु परस्तात् कल्पवासिनाम् । धर्म्मोऽग्निः कश्यपः शक्रो मुनयो ये वनौकसः । चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत् सतारकाः । प्रस्थिते तु वनं पित्रा दत्त्वा गां धर्म्मसंश्रयः । षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं रक्षिताव्याहतेन्द्रियः । त्वद्भ्रातर्य्युत्तमे नष्टे मृगयायां तु तन्मनाः । अन्वेषन्ती वनं माता दावाग्निं सा प्रवेक्ष्यति । इष्ट्वा मां यज्ञहृदयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः । भुक्त्वा चेहाशिषः सत्या अन्ते मां संस्मरिष्यसि । ततो गन्तासि मत्स्थानं सर्व्वलोकनमस्कृतम् । उपरिष्टादृषिभ्यस्त्वं यतो नावर्त्तते यतिः"

नक्षत्ररूपतत्स्थितिर्विशेषस्तत्रैव ५ स्क० उक्तो यथा "अथ तस्मात् (शनिलोकात्) परतस्त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवदन्ति यत्र महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेन्द्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्म्मेण च समकालयुग्भिः सह बहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते

तस्य महानुभाव उपवर्णितः। स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तरंहसा भगवता कालेन भ्राम्यमाणानां स्थाणुरिवावष्टम्भ ईश्वरेण विहितः शश्वदवभासते। यथा मेधीस्तम्भ आक्रमणपशवः संयोजितास्त्रिभिः सवनैर्यथा स्थानं मण्डलानि चरन्ति। एवं भगणा ग्रहादय एतस्मिन्नन्तर्बहिर्योगेन कालचक्र आयोजिता ध्रुवमेवावलम्ब्य वायुनोदीर्य्यमाणा आकल्पान्तं परितः क्रामन्ति। नभसि यथा मेघाः श्येनादयो वायुवशाः कर्म्मसारथयः परिवर्त्तन्ते। एवं ज्योतिर्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः कर्म्मनिर्म्मितगतयो भुवि न पतन्ति। केचिदेतत् ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति। यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः" ५.२२.स्क०अ०।

सि०शि० सर्वनक्षत्राद्याधारौ द्वौ ध्रुवौ अङ्गीकृतौ यथा "निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ। तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत् तथा भ्रमद्भचक्रं निजमस्तकोपरि। उदग्दिशं याति यथा नरस्तथा तथा स्यान्नतमृक्षमण्डलम्। उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेस्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः। योजनसंख्या भांशैर्गुणिता स्वपरिधिहृता भवन्त्यंशाः। भूमौ कक्षायां वा भागेभ्यो योजनानि च व्यस्तम्" शि०। "उदग्दिशं याति यथा यथा नर इत्यनेनाक्षभारयोजनैरनुपातः सूचितः। यदि भूपरिधियोजनैश्चक्रांशा लभ्यन्ते तदाक्षभारयोजनैः किमिति। फलमक्षांशाः। यदि चक्रांशमितपरिधिना भूपरिधिर्लभ्यते तदाक्षांशैः किमिति फलं निरक्षदेशस्वदेशयोरन्तरयोजनानि स्युः शेषं स्पष्टम्। एवं निरक्षदेशात् क्षितिचतुर्थांशे किल मेरुः। तत्र नवतिः ९० पलांशाः" प्रमि०। "सौम्यं ध्रुवं मेरुगताः खमध्ये याम्यं च दैत्या निजमस्तकोर्द्ध्वे। सव्यापसव्यं भ्रमदृक्षचक्रं विलोकयन्ति क्षितिजप्रसक्तम्" शि०।

औत्पत्तिक उत्पत्त्या भावेन अविद्युक्तः ठक्। १नित्यसंबन्धे शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य नित्याविद्युक्तत्वात् औत्पत्तिकत्वम् जै०सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

"औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्"। सू०

"औत्पत्तिक" इति नित्यं ब्रूमः, उत्पत्तिर्हि भाव उच्यते लक्षणया। अवियुक्तः शब्दार्थयोर्भावः सम्बन्धः नोत्पन्नयोः पश्चात् सम्बन्धः, औत्पत्तिकः शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः, तस्य अग्निहोत्रादिलक्षणस्य धर्मस्य प्रत्यक्षादिभिरनवगतस्य ज्ञानं निमित्तम्। कथं?। उपदेशो हि भवति, "उपदेशः" इति विशिष्टस्य शब्दस्योच्चारणम्। अव्यतिरेकश्च ज्ञानस्य, न, हि तदुत्पन्नं ज्ञानं विपर्य्येति। यच्च नाम ज्ञानं न तत् शक्यते वक्तुं 'न एतदेवम्" इति, यथा विज्ञायते, न तथा भवति, यथैतन्न विज्ञायते, तथैतदिति, अन्यदस्य हृदये, अन्यद्वाचि स्यात्, एवं वदतो विरुद्धमिदं गम्यते, अस्ति नास्ति चेति। तस्मात् तत् प्रमाणमनपेक्षत्वात्। न ह्येवं सति प्रत्ययान्तरमपेक्षितव्यं, पुरुषान्तरं वापि, अयं प्रत्ययो ह्यसौ। बादरायणग्रहणं बादरायणस्येदं मतं कीर्त्यते बादरायणं पूजयितुं, नात्मीयं मतं पर्य्युदसितुम्।

उत्पत्तिर्भावः १स्वकालः तत्र भवः ठक्। २स्वभावे स्वभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वात् तथात्वम्। "मातुरनुपथा-दौत्पत्तिकेनैव संहननबलोपेताः पित्रा विभक्ताः" भाग०५,२.२१, तन्निशम्याथ हर्य्यश्वा औत्पत्तिकमनीषया भाग० ६,५.१०।

औत्पात त्रि० उत्पातस्य तज्ज्ञापकशास्त्रस्य व्याख्यानो ग्रन्थः तत्रभवो वा ऋगयना० अण्। १उत्पातावेदकग्रन्थव्याख्याने ग्रन्थे २तत्रभवे च।

औत्पातिक त्रि० उत्पाते दैवारिष्टे भवः ठक् १दैवारिष्टभवे "औत्पातिकं मेघ इवाश्मवर्षम्" रघुः। "औत्पातिकं तदिह देव! विचिन्तनीयम्" उद्भटः। "औत्पातिके महाघोरे तथा दुःस्वप्नदर्शने" वटुकस्तवः उत्पाताय प्रभवति ठक्। उत्पातसम्पादनसमर्थे "प्रयाते तु ततः स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत्" भा०व०२२०अ०।

औत्पाद त्रि० उत्पादं तदावेदकग्रन्थं वा वेत्त्यधीते वा तत्रभवो वा ऋगयना० अण्। १भावानामुत्पादवेत्तरि २तदावेदग्रन्थाध्येतरि ३तत्रभवे च।

औत्पुट त्रि० उत्पुटेन निर्वृत्तादि सङ्कला० चतुरर्थ्याम् अण्। उत्पुटेन उन्मुद्रेण १निर्वृत्ते २तत्सन्निकृष्टदेशादौ च।

औत्पुटिक त्रि० उत्पुटेन हरति उत्सङ्गा० ठक्। उत्पुटेन हारके। [वनसंस्कारान्वितेन हारके।

औत्पुतिक त्रि० उत्पुतेन हरति उत्सङ्गा० ठक्। उत्प-

औत्स त्रि० उत्से भवः अञ्। प्रस्रवणभवे स्त्रियां ङीप्।

औत्सङ्गिक त्रि० उत्सङ्गेन हरति ठक्। क्रोडेन हारके।

औत्सर्गिक त्रि॰ उत्सर्गं सामान्यविधिमर्हति ठञ्। सामान्यविधियोग्ये स्त्रियां ङीप्। [फञ्। उत्सर्गस्य गोत्रापत्ये।

औत्सायन पुंस्त्री उत्स ऋषिभेदस्तस्य गोत्रापत्यम् अश्वा॰

औत्सुक्य न॰ उत्सुकस्य भावः ष्यञ्। उत्कण्ठायाम्। "औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना ह्रिया" रत्नावली "तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन" रघुः। "रयचरणसमाह्वस्यावदौत्सुक्यतुन्ना" माघः "इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे" मेघ॰। तत्र अलङ्कारोक्त व्यभिचारिभावभेदः सा॰द॰ निर्वेदावेगेत्याद्युपक्रमे "औत्सुक्योन्मादशङ्का" इत्युक्त्वा "इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता" इत्युक्तम्। २इच्छामात्रे च। "औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्त्तते लोकः" सा॰का॰। "औत्सुक्यमिच्छा सा च इष्यमाणप्राप्तौ निवर्त्तते इष्यमाणञ्च स्वार्थं इष्टलक्षणत्वात् फलस्य" त॰कौ॰। "मनोयस्येन्द्रियस्येह विषयान् याति सेवितुम्। तस्यौत्सुक्यं संभवति प्रवृत्तिश्चोपजायते" भा॰व॰ ११४ श्लो॰।

औदक त्रि॰ उदकेन पूर्णं स्नाति उदकस्येदं वा अण्। १उदकपूर्णकुम्भाद्यादिके "अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंव्रज्य पाणिपाद्यं मूर्द्देशेऽवसिञ्चति" गोभिलः। "औदको स्फीतोदकुम्भः" सं॰त॰रघु॰। २उदकसम्बन्धिनि। "औदकेनैव विधिना निर्वपेत् दक्षिणामुखः" मनुः। उदके भवः अण्। ३जलभवे च। "यानि चैवं प्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च" "स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च" मनुः

औदकि पुंस्त्री "उदङ्क उदक (संज्ञायाम्)" पा॰ग॰ बाह्वा॰ अपत्ये इञ्। उदकनामर्षेरपत्ये ततः स्वार्थे दामन्या॰ छ। औदकीय तत्रार्थे। एवम् औदङ्कि औदङ्कीय इत्यपि उदङ्कापत्ये पुंस्त्री। [स्यापत्ये।

औदञ्चायनि पुंस्त्री उदञ्चस्यर्षेरपत्यं तिका॰ फिञ्। उदञ्च-

औदञ्जन त्रि॰ उदञ्च्यते उत्क्षिप्य भ्रियतेऽस्मिन् उदञ्जनो जलाधारः मणिकस्तस्येदम् अण्। मणिकस्थिते जलादौ (जालारजल) "एनां (शफरीम्) तत आदाय न्यधादौदञ्जनोदके" भाग॰ ८,२४,१५। "औदञ्जनोदके मणिकस्थजले" श्रीधरः उदञ्जनस्य सन्निकृष्टदेशादि धरीहयादि॰ वुञ्। औदञ्जनक मणिकस्य सन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰। [नामकर्षेरपत्ये।

औदश्वि पुंस्त्री उदश्वोरपत्यं बाह्वा॰ इञ्। उदञ्जु-

औदञ्जि पुंस्त्री उदञ्जापत्यम् इञ्। १उदञ्जापत्ये ततः यूनि फिञ् पैला॰ तस्य लुक्। २तदीययुवापत्येऽपि।

औदनिक त्रि॰ ओदनाय प्रभवति संतापा॰ ठञ्। ओदननिष्पादनाय समर्थे सूपकारे।

औदन्य पु॰ उदन्यायुक्ते ऋषौ भवः अण्। पिपासायुक्तर्षिभवे मुण्डिभे ऋषौ। "एतां ह वै मुण्डिभ औदन्यः ब्रह्महत्यायै प्रायश्चित्तिं विदाञ्चकार" शत॰ब्रा॰ १३,३,५,६। तस्यापत्ये तु इञ्। औदन्यि इत्येव तत्रार्थे ततः युवप्रत्ययस्य फिञः पैला॰ लुक्। तदीययुवापत्ये च।

औदपान त्रि॰ उदपानादागतः शुण्डिका॰ अण्। आयस्थानरूपोदपानादागते १राजप्राह्यकरादौ। उदपाने भवः पलद्या॰ अण्। २उदपाननामग्रामभवे करादौ त्रि॰। उदपाने जलाधारस्थानभेदे भवः उत्सा॰ अञ्। ३उदपानभवे त्रि॰। स्त्रियां सर्वत्र ङीप्।

औदभ्रज्जि पुंस्त्री उदभ्रज्जस्यापत्यम् इञ्। १उदभ्रज्जस्यापत्ये ततो युवप्रत्ययस्य पैलादि॰ लुक्। २तदीययुवापत्ये च। एवं औदमज्जि औदमेधि औदव्रजि औदशुद्धि इत्येतेऽपि शब्दाः तत्तदपत्ये तत्तद्युवापत्ये च। [सम्बन्धिनि।

औदमेधीय त्रि॰ उदमेधेरिदम् रैवतिकादि॰ छ। औदमेधि

औदमेयि पुंस्त्री उदमेयस्यापत्यम् इञ्। उदमेयस्यापत्ये ततः मनुष्यजातित्वात् स्त्रियां ङीप्। [स्त्रियां ङीप्।

औदयिक त्रि॰ उदये लग्नकाले भवः ठञ्। लग्नकालभवे

औदरिक त्रि॰ उदरे प्रसितः ठक्। आद्यूने, (पेटुक) उदरमात्रपूरणापेक्षके। "ऐश्वर्यवन्तं रौद्रं च शूरं चण्डमसूयकम्। एकाकिनमौदरिकमाहरं सत्त्वमीदृशम्" सुश्रुते तस्यासुरसत्त्वलक्षणम्। अमरे विजिगीषाविवर्जितस्य तथात्वमुक्तम्। विजिगीषा च विगानेच्छा सा च स्वोदरपूरणासक्ततया निन्देच्छा तस्याःत्याग एवास्य प्रवृत्तिः। "सर्व्वमेवौदरिकस्याभ्यवहार्य्याय कल्पते" नाट॰

औदर्य्य त्रि॰ उदरे भवः यत् उदर्य्यः ततःस्वार्थे अण्। १उदरभवेऽनलादौ। २अभ्यन्तरप्रविष्टे च। "स त्वयाराधितः शुक्लो वितन्वन् मामकं यशः। छेत्ता ते हृदयग्रन्थिमौदर्य्यो ब्रह्मभावनः" भाग॰ ३,२४,५।

औदल त्रि॰ विकितगालवकालवसमनुतन्तुकृहिडाना वैश्वामित्रदेवरातौदलेति" आ॰श्रौ॰ १२,१४,२, उक्ते विकितादीनां पक्षां प्रवरर्षिभेदे।

औदवापि पुंस्त्री उदवापस्यापत्यम् इञ्। उदवापापत्ये स्त्रियां ङीप्। तस्येदं रैवतिका॰ छ। औदवापीय तत् सम्बन्धिनि त्रि॰।

औदवाहि पु॰ उदवाहस्यापत्यम् इञ्। ऋग्वेदिनाम्

प्राचीनावीतितया तर्पणीयर्षिभेदे। द्वादशर्षितर्पणानन्तरम्। "प्राचीनावीती" "सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्य्या जानन्तिबाहविगार्ग्यगौतमशाकल्यबाभ्रव्यमाण्डव्यमाण्डूकेया गार्गी वाचक्नवी वडवा प्रातिथेयी सुलभा मैत्रेयी कहोलं कौषीतकं पैङ्ग्यं महापैङ्ग्यं सुयज्ञं साङ्ख्यायनमैतरेयं महैतरेयं शाकलं बाष्कलं सुजातवक्त्रमौदवाहिं महौदवाहिं सौजामिं शौनकमाश्वलायनं ये चान्ये आचार्य्यास्ते सर्वे तृप्यन्त्विति" आश्व०गृ०३,४,४, "त्रयोविंशति वाक्यानि तत्र कहोलादिषु अर्थात् तर्पयामीतिशब्दः कार्य्यः। सर्वत्र प्रतिवाक्यं तर्पयेत् "एकमन्त्राणि कर्माणीति" न्यायात्" नारा०। "औदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यः" शत०ब्रा०१४,७,३,२६, वंशवर्णने

औदश्वित त्रि० उदश्विति तक्रभेदे संस्कृतः अण्। उदश्विद्घटितके संस्कृतभक्ष्यद्रव्ये। पक्षे ठक् उदश्वित्कोऽप्यत्र उदश्विदिव यकृत्वा० ठक्। औदश्वित्क तत्सहार्थे त्रि०।

औदस्थान त्रि० उदस्थानं शीलमस्य छत्रा० ण। १उदस्थानशीले। उदस्थाने भवः उत्सा० अञ्। २उदकस्थानभवे च।

औदार्य्य न० उदारस्य भावः गुणवचनत्वात् ष्यञ्। उदारतायाम्। "औदार्य्यञ्च नायकयोरयत्नसिद्धसात्त्विकालङ्कारविशेषः। यथाह सा० द० "शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यञ्च प्रगल्भता। औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः" इति विभज्य। "औदार्य्यं विनयः सदेति" लक्षितम्। सात्त्विकपुरुषगुणभेदश्च यथाह तत्रैव। "शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी। ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषागुणाः" इति विभज्य। "दानं सप्रियभाषणमौदार्य्यं शत्रुमित्रयोः समतेति" लक्षितम्। २वाक्यस्यार्थसम्पत्तौ च। "स सौष्ठवौदार्य्यविशेषशालिनीं विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे" किरा०। "औदार्य्यमर्थसम्पत्तिः" मल्लि०। ३शब्दगुणभेदः "संस्कारवत्त्वमौदार्य्यमित्यादिना" हेमच०काव्यानुशासने उक्तेः।

औदासीन्य न० उदासीनस्य भावः ष्यञ्। शुभाशुभयोरुपेक्षायाम् ताटस्थ्ये। "पर्य्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्त्तितुम्" रघुः। २राहित्ये ३रागनिवृत्तौ च "न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः पर्य्युदस्तप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुम्, हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण" "स्वभावदुःखौदासीन्यकारणम्" "तस्मात् प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव "ब्राह्मणो न हन्तव्य" इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे" इति च शारीरकभाष्यम्।

औदास्य न० उदास्ते उद्+आस–अच् तस्य भावः ष्यञ्। १वैराग्ये रागशून्यतायाम् २मनोयोगविरहे। "औदास्यसंविद्वदस्मितञ्चन्त्यमुद्रामभिनिवृत्तयोनिपतितामवगम्य भैम्याः" नैष०। "सौवर्णशिखिव्यजनैर्तोयैरपि कुतः किमौदास्यम्" पद्यावली।

औदुम्बरक पु० उदुम्बरस्य विषयो देशः राजन्या० वुञ्। १उदुम्बरविषये देशे। तस्य समूह इत्यधिकारात् राजन्या० वुञ्। २तत्समूहे न०।

औदुम्बरायण पुंस्त्री उदुम्बरस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक्। उदुम्बरस्य गोत्रापत्ये। अनन्तरापत्ये तु इञ्। औदुम्बरि तदीयानन्तरापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

औद्गात्र न० उद्गातुर्धर्म्यम् ऋदन्तत्वात् अञ्। उद्गातः ऋत्विग्भेदस्य १धर्म्मे "ऋत्विग्यौद्गात्र आहवनीये" कात्या०२५,१,८, उद्गात्रवेदविहिते धर्मे ऋत्विगाहवनीये जुहोति" कर्कः। उद्गातुः कर्म्म भावो वा उद्गात्रा० अञ्। उद्गातुः उच्चैर्गानात्मके २कर्म्मणि ३तद्भावे च।

औद्गाहमानि पुंस्त्री उद्गाहमानस्यापत्यम् इञ् ततो यूनि फक् तस्य पैला० लुक्। १उद्गाहमानस्यापत्ये २तदीये युवापत्ये च स्त्रियां शोरा० ङीष्। ततो भवादौ गहा० छ। औद्गाहमानीय तद्भवादौ त्रि०।

औद्ग्रभण त्रि० उद्ग्रहणाय साधु अण् वेदे हस्य भः। उद्ग्रहणसाधने "सर्वाणि ह वै दीक्षायां यजूंष्यौद्ग्रभणानि" उद्ग्रभ्नीते वा एषोऽस्माल्लोकाद्देवलोकमभि यद्दीक्षते" शत०ब्रा० ३,१,४,१, "औद्ग्रभणानि जुहोति स्वाहाः कृ वेषाहत्या इति प्रतिमन्त्रम्" कात्या० ७,३,१६। भत्वाभावे औद्ग्रहणमप्यत्र।

औद्दलक त्रि० उद्दलस्य सन्निकटदेशादि अरीहणा० वुञ्। उद्दलसन्निकटदेशादौ।

औद्दालक न० उद्दालेन उद्दलनेन निर्वृत्तः अण् संज्ञायां कन्। "प्रायो वल्मीकमध्यस्थाः कपिलाः स्वल्पकीटकाः। कुर्वन्ति कपिलं स्वल्पं तत् स्यादौद्दालकं मधु" इत्युक्ते वल्मीककीटसम्भृते मधुनि "औद्दालकं रुचिकरं स्वर्य्यं कुष्ठविषापहम्। कषायमुष्णमम्लञ्च कटुपाकञ्च पित्तकृत्" तद्गुणा वैद्यकोक्ताः ज्ञेयाः।

औद्दालकि पुंस्त्री उद्दालकस्यर्षेरपत्यम् इञ्। उद्दालकापत्ये गौतमे ऋषौ स्त्रियां मनुष्यजातित्वात् ङीष्। ततः

षूनि फक्। औद्दालकायन तदीययुवापत्ये प्राच्यभरते तु बहुष्वकत्वात् तस्य बहुषु लुक्। उद्दालकाः। तदीययुवापत्यानि प्राच्यानि भारतानि वा

औद्धत्य न० उद्धतस्य भावः। अविनीतभावे तत्र "अक्षयान्यु सुपर्णीनामौद्धत्याद्यनपेक्षिता" मा०ट० उक्तलक्षणम्।

औद्धारिक त्रि० उद्धाराय उद्धृत्य दानाय प्रभवति ठञ्। विभागकाले उद्धारार्थे देये द्रव्यभेदे। "पित्र्यमौद्धारिकं द्रव्यमेकांशस्य प्रधानतः" मनुः।

औद्धारि पु० उद्धारस्यर्षेरपत्यम् इञ्। उद्धारर्षेः पुत्रे खण्डिके ऋषौ। "खण्डिक एवौद्धारिरस्य माधविन्द वेद" शत०ब्रा० १,८,२४,१। [राजनि०।

औद्भिज्ज न० उद्भिद्य जायते जन-ड स्वार्थेऽण्। पांशुलवणे

औद्भिद न०उद्भिनत्ति उद्+भिद्-क-स्वार्थेऽण्। १पांशुलवणे। "औद्भिदं पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयम्। क्षारं गुरु कटु स्निग्धं शीतलं वातनाशनमिति" तस्य गुणाः "विदार्य भूमिं निम्नां यन्मृत्वा धारया स्रवेत्। तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः" इत्युक्ते २जलभेदे च "औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यतिशीतलम्। प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु"। वैद्यकान्तरम्

सुश्रुते आन्तरिक्षजलमुक्त्वा "तस्याभावे भौमं तस्याकाशगुणबहुलं तत्पुनः सप्तविधम्। तद्यथा कौपं नादेयं सारसं ताडागं प्रास्रवणमौद्भिदं चौण्ड्यमिति। तत्र वर्षास्वान्तरिक्षमौद्भिदं वा सेवेत महागुणत्वात्" इत्यादि उक्त्वा "कफघ्नं दीपनं हृद्यं लघु प्रास्रवणोद्भवम्। मधुरं पित्तशमनमविदाह्यौद्भिदम् स्मृतम्"। तद्गुणाः उक्ताः। औद्भिदलवणगुणास्तु तत्रैव। "लघु तीक्ष्णोष्णमुत्क्लेदि सूक्ष्मं वातानुलोमनम्। सतिक्तं कटु सक्षारं विद्याल्लवणमौद्भिदम्"

औद्भिद्य न० उद्भिदोभावः ष्यञ्। वृक्षादीनामुत्पत्तौ। "जैत्रं च म औद्भिद्यं च मे यज्ञेन कल्पताम्" यजु० १८,९, उद्भिदोभावः औद्भिद्यं वृक्षादितरोरुत्पत्तिः वेददी०।

औद्यात्र त्रि० उद्यात्रस्य व्याख्यानोग्रन्थः तत्र भवो वा ऋगयना० अण्। १उद्यात्रव्याख्यानग्रन्थे २तत्र भवे च।

औद्वाहिक त्रि० उद्वाहकाले लब्धं दीयते वा ठञ्। विवाहकाले १लब्धे दीयमाने च "विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत्। मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव माधुपर्किकमेव च" स्मृतिः "पितृद्रव्याविनाशेन यदन्यत् स्वयमर्जयेत्। मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दायादानां न तद्भवेत्" याज्ञ०। तत्सर्वैरविभाज्यम्। [इति २तदुपलक्षितदेयादौ च

औद्देप त्रि०उद्देप+चतुरर्थ्याम् सङ्का० अण्। उद्देपेन १नि-

औधस त्रि० ऊधस इदम् अण्। ऊधःसम्बन्धिनि "यवसं जघन्यजदिनं नैव दोग्ध्यौधसं पयः" भाग० ४,१०,१६, भवार्थे तु शरीरावयवत्वात् यत् ऊधस्यमित्येव। "ऊधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुम्" रघुः। औधस्यमिति कचित् पाठः स्वार्थेऽणन्ततया समर्थ्यः।

औन्नेत्र न० उन्नेतुः कर्म भावो वा उद्गात्रादि० अञ्। उन्नेतुः १कर्मणि उन्नयने २तद्भावे च। तस्य धर्म्यम् छन्दस्त्वात् अञ्। ३उन्नेतृधर्म्ये च।

औपकर्णिक त्रि० उपकर्णं प्रायभवः ठक्। कर्णसमीपे प्रायप्रभवे। "औपकर्णिकलोचनः"। भट्टिः।

औपकलाप्य त्रि० उपकलापं भवः परिमुखा० ञ्य। कलापसमीपभवे।

औपकायन पुंस्त्री उपकस्य गोत्रापत्यं नडा० फक्। उपकस्य गोत्रापत्ये। बहुत्वे द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च वा फको लुक्। उपकाः उपकायनाः। उपकलामकाः औपकायनलामकायनाः।

औपगव पुंस्त्री उपगतोगौरस्य उपगुर्गोपः तस्यापत्यम् अण्। १गोपालकपुत्रे २तद्याजिपुत्रे च। तद्यथा उपगुशब्दस्याजिविषयेऽपि उपगुशब्देनोच्यते "यं वर्षं याजयेद्यस्तु स तद्वर्णत्वमाप्नुयात्। सद्योपवर्षैषवर्णैषेत्येवमेवाब्रवीद्भृगुः" हारीतोक्तेः। तत्सम्बन्धिनि ३समूहे ४अङ्के ५सङ्घे च तस्यापत्ये तु स्त्रियां ङीप्। औपगवस्येदम् गोत्रचरणात् वुञ्" पा० वुञ्। औपगवक औपगवसम्बन्धिनि "तत आगत" इत्यधिकारे "गोत्रादङ्कवत्" पा० वुञ्। औपगवक ततआगतेऽर्थे। तेषां समूहः गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यादिना वुञ्। औपगवक तत्समूहे न० औपगवोभक्तिरस्य "गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलम् वुञ्"पा०। औपगवक तद्भक्तियुक्ते त्रि०

औपगवि पुंस्त्री उपगतो गां गिरं प्रतिवेन उपगवोगोपतिस्तस्यापत्यम् बाह्वा वा इञ्। १गोपतेरपत्ये २तत्कार्ते उद्धवे पु० "ध्यायन्निव पुलिने यमस्वसुस्तां समुषित औपगविर्निशां ततोऽगात्" भाग०३,४,२८ "औपगविरुद्धवः" श्रीधरः"

औपग्रस्तिक पु० उपग्रस्तं ग्रासकालं भूतः क्रमतया व्याप्तः "तमधीष्टोभृतो भूतोभावी वा"पा० ठञ्। उपग्रासकालस्य क्रमतया व्यापके १चन्द्रे २सूर्ये च शब्दर०

औपच(ज)न्धनि पु०उपच(ज)न्धनस्यापत्यम् इञ्। शुक्लयजु-

ब्राह्मण वंश्यौवे ऋषिभेदे। "औपव(ज)न्धनेरौपव(ज)न्धनिः" शत० १४,५,५,२१। १४,७,३,२६, ब्राह्मणे च।

औपचारिक पु० उपचार+स्वार्थे-विनयादि० ठक्। उपचारे उपचारश्च लक्षणया बोधनम् तैवनञ्च। उपचारः प्रयोजनमस्य ठञ्। उपचारहेतुके त्रि०। स्त्रियां ङीप्। औपचारिकी उक्तिः।

औपच्छन्दसिक त्रि० उपच्छन्दसा निर्वृत्तं वा० ठक्। उपच्छन्दनेन निर्वृत्ते। "श्रातन्वानं सुरारिकान्तास्वौपच्छन्दसिकं हृदा विनोदम्" छन्दोमञ्ज०। "गद्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः। न समात्र पराश्रिता कला" इति वैतालीयाद्यलक्षणमुक्त्वा "पर्यन्ते र्यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीभिः" वृ० र० उक्ते २मात्रावृत्तभेदे न०। "पुष्पिताग्राभिधं केचिदौपच्छन्दसिकं विदुः" इत्युक्ते ३पुष्पिताग्राख्यार्द्धसमवृत्तच्छन्दोभेदे च।

औपजानुक त्रि० उपजानु जानुसमीपे प्रायभवः ठक्। जानुसमीपपर्य्यन्तव्यापके "पाणौ यस्यौपजानुकौ" भट्टिः।

औपतस्विनि पु० उपतस्विनस्यापत्यम् इञ्। उपतस्विनस्यापत्ये रामनामके ऋषौ। "तदु होवाच राम औपतस्विनिः" शत० ब्रा० ४,६,१,७।

औपदेशिक त्रि० उपदेशेन जीवति वेतना० ठक्। उपदेशोपजीविनि। उपदेशेन प्राप्तः वा० ठक्। २उपदेशेन प्राप्ते च

औपद्रविक त्रि० उपद्रवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक्। उपद्रवाधिकारेण सुश्रुतान्तर्गते ग्रन्थभेदे स च "अथात औपद्रविकमध्यायं व्याख्यास्यामः" इत्युपक्रम्य उत्तरतन्त्रान्तर्गतः सुश्रुतकृतः।

औपद्रष्ट्र पु० उपद्रष्टृ+स्वार्थे ष्यञ्। पुरुषमेधीये देवभेदे। "विविक्त्यै क्षत्तारम्, औपद्रष्ट्र्यायानुक्षत्तारम्" यजु० ३०,१२। तत्र तदुद्देशेनानुक्षत्ता द्वारपालसेवकः आलभ्यत्वेन विहितः।

औपधर्म्य उपधर्म+स्वार्थे चातुर्व० ष्यञ्। अपकृष्टधर्मे। "लोकान् मृतां मतिविमोहमतिप्रलोभं वेषं विधाय बहु भाष्यत औपधर्म्यम्" भाग० २,७,३८।

औपधेनव पु० उपगताधेनुरस्य तस्यापत्यम् अण्। सुश्रुतोक्ते धन्वन्तरिं प्रति प्रश्नकारके ऋषिभेदे। "काशीराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपुष्कलावतकरवीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतयः ऊचुः। "औपधेनवमौरभ्रं सौश्रुतं पौष्कलावतम्" सुश्रु०। [रथाङ्गे।

औपधेय न० उपधीयते इत्युपधिः रथाङ्गं ततः स्वार्थे ढञ्।

औपनायनिक त्रि० उपनयनं प्रयोजनमस्य ठक् अनुश० द्विपदवृद्धिः कृत्०। वस्तुतः उपनायनशब्दोऽपि उपनयनार्थे प्रायुक्तः ततः ठक् इत्येव न्याय्यम्। उपनायनप्रयोजनके विधाने "एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः" मनुः। उपनायनाय हितः ठञ्। २उपनयनसाधने च। २ब्रह्मचर्य्यविधौ काल औपनायनिकः परः" याज्ञ०।

औपनासिक त्रि० उपनासं भवः ठञ् स्त्रियां ङीप्। नासासमीपभवे। "द्विदन्तेषु नासायां तासामौपनासिका यतयस्ताः परिहरेत्" सुश्रुतः।

औपनिधिक न० उपनिधिरेव स्वार्थे ठक्। "वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते। द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत्" याज्ञ० विवृतिरुपनिधिशब्दे दृश्या।

औपनिषत्क त्रि० उपनिषदा तदुक्तोपदेशेन जीवति वेतना० ठक्। उपनिषदुक्तोपदेशेनोपजीविनि।

औपनिषद पु० उपनिषद्भिरेवाभिव्यज्यते यैविकोऽण्। उपनिषन्मात्रवेद्ये परमात्मनि। "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" वृ० उ०। उपनिषत् ब्रह्मविद्या तस्या इदम्। २ब्रह्मप्रतिपादके वाक्यादौ स्त्रियां ङीप्। "विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः" मनुः। उपनिषदि भवः प्रकाश्यः तस्य व्याख्यानो ग्रन्थो वा ऋगयना० अण्। उपनिषत्प्रकाश्ये ३ब्रह्मणि तस्य व्याख्याने ४ग्रन्थे च।

औपनीविक त्रि० उपनीवि नीविसमीपे प्रायभवः ठक्। नीविसमीपे प्रायभवे "औपनीविकमरुन्ध किल स्त्री वल्लभस्य करमात्मकराभ्याम्" माघः "वक्षोदुर्वैरवार्य्यमशिवैरौपनीविकः" भट्टिः।

औपपक्ष्य त्रि० उपपक्षं बाहुमूलं तस्येदम् ष्यञ्। बाहुमूलसम्बन्धिनि। "तस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्ते यस्मादासां पुनरिव श्मश्रूण्यौपपक्ष्याणि दुर्वीरणानि जायन्ते" शत० ब्रा० ११,४,१,६। "उपपक्षं बाहुमूलं तत्सम्बन्धीनि" भा०।

औपपत्तिक त्रि० उपपत्त्या कल्पितम् ठक्। उपपत्त्या १कल्पिते २युक्ते। "औपपत्तिकमाहारं प्रयच्छस्वेति भारत!" भा० अनु० ८२ अ०।

औपपातिक त्रि० उपपातेन उपपातकेन गोवधादिना संसृष्टः ठक्। उपपातकैः संसृष्टे "विड्विट् पतितः षण्डो यश्च स्यादौपपातिकः" नार० "यश्च स्यादुपपातकीति" प्रकामयत पाठः। [बाह्वोरपत्ये।

औपबाहवि पुंस्त्री उपबाह्वोरपत्यम् बाह्वा० इञ्। उपगत

औपभृत त्रि॰ उपभृता पात्रेण सञ्चितः संचितोऽस्य । १उपभृत्पात्रेण सञ्चिते हविरादौ । "मद्धानुयातोऽनुयाजैर्भिभिचरत्यौपभृतं समानीय" कात्या॰ २,५,२ "चतुर्घ्यृदौपभृतमाज्यं ध्रुवे जुह्वां समानीय" कर्कः । तस्येदम् अण् । २उपभृत्सम्बन्धिनि "औपभृतामादनम्" कात्या॰ ५,४,२८, "औपभृतमुपभृत्सम्बन्ध्यामादनम्" कर्कः । "सव्या औपभृतिरित्यौपभृतानि" कात्या॰ ६,७,७ ।

औपमन्यव पुंस्त्री उपमन्योरपत्यं विदा॰ अञ् । उपमन्योरपत्ये स्त्रियां ङीप् । "प्राचीनयोग्यऔपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिः" । "औपमन्यव ! किं त्वमात्मानमुपास्से ?" इति च छा॰उ॰ ।

औपमिक त्रि॰ उपमया निर्द्दिष्टः ठक् । उपमया निर्द्दिष्टे । "अभ्राद्भकाया इत्यनिर्वाह औपमिकः" "मधु सोममित्यौपमिकं माद्यतेः" । "पीपिलिकामध्येत्यौपमिकं पीलिपिका मेदतेर्गतकर्म्मणः" इति च निरु॰ ।

औपम्य न॰ उपमा+चातुर्व॰ स्वार्थे ष्यञ् । १उपमायाम् २सादृश्ये "प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा । आत्मौपम्येन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति साधवः" हितोप॰ । "आत्मौपम्येन सर्वत्र" गीता "सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म्म औपम्यवाचि च" । "औपम्यवाचिनो लोपसमासे तद्धिते द्विधा" इति च सा॰द॰ ।

औपयज त्रि॰ उपयजइदम् अण् । उपयजः सम्बन्धिनि उपयट् च तच्छब्दे दर्शितः । "मार्जिते प्रैषत्यग्नीदौपयजानङ्गारानाहरति" कात्या॰ ६,८,७,

औपयिक त्रि॰ उप+अय–घञ् उपायस्तेन लब्धः ठक् ह्रस्वश्च । १उपायलब्धे, २युक्ते न्यायागतवस्तुनि च । "एतत्तव महाराज ! पुत्रेषु तेषु चैव हि । इत्तमौपयिकं मन्ये भीष्मेण सह भारत !" भा॰आ॰२०४अ॰ । स्त्रियां ङीप् । "नवेवौपयिकी भार्य्या मानुषी तपसा तव" भा॰ व॰ २८०अ॰ "यदत्रौपयिकं कार्य्यं तद्भवान् वितमर्हति" भा॰उ॰ १७७ अ॰ । उपाय एव विनया॰ स्वार्थे ठक् ह्रस्वश्च । ३उपाये पु॰ । "शिवमौपयिकं गरीयसीम्" किरा॰ । "औपयिकम् उपायम्" मल्लि॰ ।

औपयोगिक त्रि॰ उपयोगः प्रयोजनमस्य ठञ् । उपयोगनिमित्ते "अथातः स्नेहौपयोगिकं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः" सुश्रु॰ स्त्रियां ङीप् ।

औपरिष्ट त्रि॰ उपरिष्टात् भवः अण् । अनेकान्तमित्येष्य एव"वार्त्ति॰नियमात् न त्यप् टिलोपः । उपरिष्टाद्भवे ।

औपरोधिक त्रि॰ उपरोधः प्रयोजनमस्य ठक् । १उपरोधनिमित्ते २पीलुवृक्षे दण्डे पु॰ हेमच॰ ।

औपल त्रि॰ उपलादागतः शुण्डिका॰ अण् । १आयस्थानरूपोपलादागते । उपलस्येदम् अण् । २प्रस्तरसम्बन्धिनि "यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन्" मनुः ।

औपवसथिक त्रि॰ उपवसथे भवः ठञ् । उपवसथकर्त्तव्ये कर्म्मादौ । उपवसथस्य ग्रामः यागपूर्व्वदिवसश्च उपवसथशब्दे उक्तः । ष्यञ् औपवसथ्य तत्रार्थे । "अग्निप्रणयनीया औपवसथ्येऽनियमः" आश्व॰श्रौ॰ ४,१,२६ । स्वार्थे ष्यञ् । "यागपूर्व्वदिने च । "औपवसथ्येऽह्नि" श्रुतिः ।

औपवस्त न॰ उपवस्तमेव प्रज्ञा॰ अण् । १उपवस्ते उपवस्तुः कर्म्म अण् । २उपवासे । उपवस्ता प्राप्तोऽस्येति विग्रहः "अतोरण्" पा॰ सूत्रप्रदर्शनं प्रामादिकमेव । तत्र ऋतुशब्दस्यैव ग्रहणं न तु ऋदन्तस्य तथात्वे ऋतोऽण् इत्येव स्यात् वार्त्तिकमित्युदाहरणं चासङ्गतम् इति बोध्यम् "मासान् मधुमसूरांश्च वर्ज्जयेदौपवस्तवत्" स्मृतिः

औपवास त्रि॰ उपवासे दीयते व्युष्टा॰ अण् । उपवासव्रते दीयमाने द्रव्ये ।

औपवासिक त्रि॰ उपवासे साधु गुडा॰ ठञ् । १उपवासे साधौ । तस्मै प्रभवति सन्तापा॰ ठञ् । २उपवाससमर्थे च

औपवास्य न॰ उपवास+चातुर्व॰ स्वार्थे ष्यञ् । उपवासे "लक्ष्मणेन यदानीतं पीत्वा वारि समाहितः । औपवास्यं तदाऽकार्षीद्राघवः सह सीतया" रामा॰ ।

औपवाह्य पु॰ उपवाह्य एव स्वार्थेऽण् । उपवाहने रथादौ "औपवाह्यः कुवेरस्य सार्वभौम इति श्रुतः" रामा॰ । सर्वासु भूमिषु विदितः अण् । सार्वभौम इत्यर्थः ।

औपविन्दवि पुंस्त्री । उपविन्दोरपत्यम् बाह्वा॰ इञ् । उपविन्दोरपत्ये स्त्रियां ङीप् । [वेशेनोपजीविनि ।

औपवेशिक त्रि॰ उपवेशेन जीवति वेतना॰ ठञ् । उप-

औपश्लेषिक त्रि॰ उपश्लेषेण निर्वृत्तः ठक् । एकदेशेन सम्बन्धे आधारभेदे "औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधार स्त्रिधा" सि॰कौ॰ ।

औपसंक्रमण त्रि॰ उपसंक्रमणे दीयते व्युष्टा॰ अण् । उपसंक्रमणे देये स्त्रियां ङीप् ।

औपसद पु॰ उपसच्छब्दोऽस्मिन्नस्ति विमुक्ता॰ अण् । उपसच्छब्दयुक्ते १अध्याये २अनुवाके च । उपसद् समीपस्थानं तदस्यास्य प्रज्ञा॰ अण् । ३छन्दे "प्रजापतिकामस्यौपसदः" कात्या॰ २२,१०,१२ । "औपसदोऽह्नः" कर्कः॰

औपसर्गिक त्रि० उपसर्गाय प्रभवति सन्तापा० ठञ् । उपसर्गसमर्थे । स च सुश्रुतोक्तः रोगभेदः यथा “व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्व एवैते त्रिविधाः साध्या याप्याः प्रत्याख्येयाश्च तत्र तान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत किमयमौपसर्गिकः प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः” इति । वैद्यकान्तरे तु “कफोऽनुलोमवातेन यदि पित्तानुगो भवेत् । स्वेदशैत्यादिभिर्जुष्टस्तदा भवति मानवः । प्रतिलोमः पुनस्तेन स्वास्थ्यमायाति तत्क्षणात् । औपसर्गिक एवान्यः सन्निपात उदाहृतः” इत्युक्ते २वातादिसन्निपाते च । ३दैवारिष्टसूचके षड्दोषत्राद्यौ । ४उपसर्गसम्बन्धिनि त्रि० शब्दकल्पद्रुमः । तन्मूलं मृग्यम् सम्बन्धिन्यर्थे ठकोऽस्मरणात् कोषान्तराभावाच्च । भोजे उपात्यये ।

औपस्थान त्रि० उपस्थानं शीलमस्य छत्रा० ण । उपस्थानशीले ।

औपस्थानिक त्रि० उपस्थानेन सेवनेन जीवति वेतना० ठक् । सेवनोपजीविनि ।

औपस्थ्य न० उपस्थस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । उपस्थव्यापारसाध्ये सुखे । “औपस्थ्यजैह्व्यकार्पण्यात्” भाग०७,१५,१६ “औपस्थ्यजैह्व्यं बहु मन्यमानः” भाग० ७,६,१४ । औपस्थ्यं मैथुनं जैह्व्यञ्च सुखम्” श्रीधरः ।

औपहारिक त्रि० उपहाराय साधु ठक् । उपहारार्थे द्रव्ये “परमान्नेन यो दद्यात् पितॄणामौपहारिकम्” भा० अनु०६०२० श्लो० ।

औपाधिक त्रि० तेन निर्वृत्तः वा० ठञ् । उपाधिकृते स्त्रियां ङीप् “रूढं यद्भेतयन्नाम सैव संज्ञेति कीर्त्यते । नैमित्तिकी पारिभाषिक्यौपाधिक्यपि तद्भिदा” शब्दर० पुरुषस्य बन्धस्तु औपाधिक एव न नैमित्तिकः नापि ०तात्त्विकः इत्येतत् सां०सू०भाष्ययोर्निर्णीतं यथा “न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः” सू० “दुःखात्यन्तनिवृत्तेर्मोक्षत्वस्योक्ततया बन्धोऽत्र दुःखयोग एव तस्य बन्धस्य पुरुषे न स्वाभाविकत्वं वक्ष्यमाणलक्षणमस्ति यतो न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षाय साधनोपदेशस्य विधिरनुष्ठानं नियोज्यानां घटते । न ह्यग्नेः स्वाभाविकादौष्ण्यान्मोक्षः सम्भवति । स्वाभाविकस्य यावद्द्रव्यभावित्वादित्यर्थः । तदुक्तमीश्वरगीतायाम् । “यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः । न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरशतैरपि” । “यस्मिन् सति कारणविलम्बादिलम्भो यस्योत्पत्तौ न भवति तस्य तत् स्वाभाविकमिति स्वाभाविकत्वलक्षणम् । ननु सर्वदोपलम्भापत्तेर्दुःखस्य स्वाभाविकत्वमद्दैव नास्तीति चेन्न त्रिगुणात्मकत्वेन चित्तस्य दुःखस्वभावत्वेऽपि सत्त्वाधिक्येनाभिभवात् सदा दुःखानुपलब्धिवदात्मनोऽपि तदनुपलब्धिसम्भवात् । दुःखस्वाभाविकत्ववादिभिर्बौद्धैश्चित्तस्यैवात्मताभ्युपगमाच्च । चित्तस्यैवमात्मनाशादेव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न । अहं बद्धो विमुक्तः स्यामिति बन्धसामानाधिकरण्येनैव मोक्षस्य पुरुषार्थत्वादिति । भवत्वननुष्ठानं तेन किमित्यत आह” भा० । “स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम्” सू० । “स्वभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वान्मोक्षासम्भवेन तत्साधनोपदेशश्रुतेरननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः भा० । ननु श्रुतिबलादेवानुष्ठानं स्यात् तत्राह । “नाशक्योपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः” सू० । “नाशक्याय फलायोपदेशस्यानुष्ठानं सम्भवति । अत उपदिष्टेऽपि विहितेऽप्यशक्यस्योपाये स उपदेशो न भवति । किन्तूपदेशाभास एव “बाधितमर्थं वेदोऽपि न बोधयतीति” न्यायादित्यर्थः” भा० । अत्र शङ्कते । “शुक्लपटवद्बीजवच्चेत्” सू० । “ननु स्वाभाविकस्याप्यपायो दृश्यते । यथा शुक्लपटस्य स्वाभाविकं शौक्ल्यं रागेणापनीयते । यथा च बीजस्य स्वाभाविक्यप्यङ्कुरशक्तिरग्निनापनीयते । अतः शुक्लपटवद्बीजवच्च स्वाभाविकस्य बन्धस्याप्यपायः पुरुषे सम्भवतीति तद्वदेव तत्साधनोपदेशः स्यादिति चेदित्यर्थः” भा० । समाधत्ते । “शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः” सू० । “उक्तदृष्टान्तयोरपि नाशक्याय स्वाभाविकायोपदेशो लोकानां भवति । कुतः शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्याम् । दृष्टान्तद्वये हि शौक्ल्यादेराविर्भावतिरोभावावेव भवतः । न तु शौक्ल्याङ्कुरशक्त्योरभावो भवति । रजकादिव्यापारैर्योगिसङ्कल्पादिभिश्च रक्तपटभृष्टबीजयोः पुनः शौक्ल्याङ्कुरशक्त्याविर्भावादित्यर्थः । नन्वेवं पुरुषेऽपि दुःखशक्तितिरोभाव एव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न दुःखात्यन्तनिवृत्तेरेव लोके पुरुषार्थत्वानुमानात् श्रुतिस्मृत्योः पुरुषार्थत्वसिद्धेश्च न तु दृष्टान्तयोरिव तिरोभावमात्रस्येति । किञ्च दुःखशक्तितिरोभावमात्रस्य मोक्षत्वे कदाचिद्योगीश्वरसङ्कल्पादिना शक्त्युद्भवस्य भृष्टबीजेष्विव मुक्तेष्वपि सम्भवेनानिर्मोक्षाप-

त्तिरिति" भा० । स्वभावतो बन्धं निराकृत्य निमित्तेभ्योऽपि बन्धमपाकरोति सूत्रजातेन । पुरुषे दुःखस्य नैमित्तिकत्वे चात्याद्युपायोच्छेद्यत्वं न घटेत । अनागतावस्थस्वदुःखस्य यावद्द्रव्यभावित्वादित्याशयेन नैमित्तिकत्वं निराक्रियते ।

"न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्बन्धात्" सू० ।

"नापि कालसम्बन्धनिमित्तकः पुरुषस्य बन्धः कुतः ? व्यापिनो नित्यस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा मुक्तामुक्तसकलपुरुषसम्बन्धात् सर्वावच्छेदेन सदा सकलपुरुषाणां बन्धापत्तेरित्यर्थः । अत्र च प्रकरणे कालदेशकर्मादीनां निमित्तत्वसामान्यं नापलप्यते श्रुतिस्मृतियुक्तिभिः सिद्धत्वात् । किन्तु यन्नैमित्तिकत्वं पाकजरूपादिवन्निमित्तजन्यत्वं तदेव बन्धे प्रतिषिध्यते पुरुषे बन्धस्यौपाधिकत्वाभ्युपगमात् । ननु कालादिनिमित्तकत्वेऽपि सहकार्यन्तरसम्भवासम्भवाभ्यां व्यवस्था स्यादिति चेत् एवं सति यत्संयोगे सत्यवश्यं बन्धस्तस्यैव सहकारिणः कारणत्वाद्बन्धो युक्तः पुरुषे बन्धव्यवहारस्यौपाधिकत्वेनाप्युपपत्तेरिति कृतं नैमित्तिकत्वेनेति" भा० "न देशयोगतोऽप्यस्मात्" सू० । "देशयोगतोऽपि न बन्धः कुतः ? अस्मात् पूर्वसूत्रोक्तान्मुक्तामुक्तसर्वपुरुषसम्बन्धात् मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः" भा० ।

"नावस्थातो देहधर्मत्वात् तस्याः" सू० ।

"सङ्घातविशेषरूपताख्या देहरूपा यावस्था न तन्निमित्ततोऽपि पुरुषस्य बन्धः । कुतः ? तस्या अवस्थाया देहधर्मत्वात् अचेतनधर्मत्वादित्यर्थः । अन्यधर्मस्य साक्षादन्यबन्धकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः" भा० । ननु पुरुषस्याप्यवस्थायां किं बाधकं तत्राह ।

"असङ्गोऽयं पुरुष इति" सू० ।

"इति शब्दो हेत्वर्थे । पुरुषस्यासङ्गत्वादवस्थाया देहमात्रधर्मत्वमिति पूर्वसूत्रेणान्वयः । पुरुषस्यावस्थारूपविकारस्वीकारे विकारहेतुसंयोगाख्यः सङ्गः प्रसज्येतेति भावः । असङ्गत्वे च श्रुतिः । "स यदत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति असङ्गो ह्ययं पुरुष"इति । सङ्गश्च संयोगमात्रं न भवति । कालदेशसम्बन्धस्य पूर्वमुक्तत्वात् । श्रुतिस्मृतिषु पद्मपत्रस्थजलेनेव पद्मपत्रस्यासङ्गतायाः पुरुषासङ्गतायां दृष्टान्ततानुपपत्तेश्च" भा० ।

"न कर्मणान्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च" सू० ।

"न हि विहितनिषिद्धकर्मणापि पुरुषस्य बन्धः कर्मणामनात्मधर्मत्वात् । अन्यधर्मेण साक्षादन्यस्य बन्धे च मुक्तस्यापि बन्धापत्तेः । ननु स्वस्वोपाधिकर्मणा बन्धाङ्गीकारे नायं दोष इत्याशयेन हेत्वन्तरमाह । अतिप्रसक्तेश्चेति । प्रलयादावपि दुःखयोगरूपबन्धापत्तेश्चेत्यर्थः । एतत् कार्य्यान्तरविशेषतो विलक्षणं च प्रागेव निराकृतं न कालयोगत इत्यादिसूत्र इति" भा० ।

नन्वेवं दुःखयोगरूपोऽपि बन्धः कर्मसामानाधिकरण्यानुरोधेन चित्तस्यैवास्तु दुःखस्य चित्तधर्मतायाः सिद्धत्वात् । किमर्थं पुरुषस्यापि कल्प्यते बन्ध इत्याशङ्कायामाह ।

"विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे" सू० ।

"दुःखयोगरूपबन्धस्य चित्तमात्रधर्मत्वे विचित्रभोगानुपपत्तिः । पुरुषस्य हि दुःखयोगं विनापि दुःखसाक्षात्काराख्यभोगस्वीकारे सर्वपुरुषदुःखादीनां सर्वपुरुषभोग्यता स्यान्नियामकाभावात् । ततश्चायं दुःखभोक्तायं च सुखभोक्तेत्यादिरूपभोगवैचित्र्यं नोपपद्येतेत्यर्थः । अतो भोगवैचित्र्योपपत्तये भोगनियामकतया दुःखादियोगरूपो बन्धः पुरुषेऽपि स्वीकार्यः । स च पुरुषे दुःखयोगः प्रतिबिम्बरूप एवेति प्रागेवोक्तम् । प्रतिबिम्बश्च स्वोपाधिवृत्तेरेव भवतीति न सर्वपुंसां सर्वदुःखभोगः इति भावः । "चित्तवृत्तिभोगे च पुरुषस्यानादिः स्वस्वामिभावः सम्बन्धो हेतुरिति"योगभाष्यादयं सिद्धान्तः सिद्धः । चित्ते च पुरुषस्य स्वत्वं स्वभक्तवृत्तिवासनावत्त्वमिति । यत् तु चित्तस्यैव बन्धमोक्षौ न पुरुषस्येति श्रुतिस्मृतिषु गीयते तद्बिम्बरूपदुःखयोगरूपं पारमार्थिकं बन्धमादाय बोध्यम्"भा० । साक्षात् प्रकृतिनिमित्तकत्वमपि बन्धस्यापाकरोति ।

"प्रकृतिनिबन्धनाच्चेन्न तस्या अपि पारतन्त्र्यम्" सू० ।

"ननु प्रकृतिनिमित्ताद्बन्धो भवत्विति चेन्न यतस्तस्या अपि बन्धकत्वे संयोगपारतन्त्र्यमुत्तरत्र वक्ष्यमाणमस्ति । संयोगविशेषं विनापि बन्धकत्वे प्रलयादावपि दुःखसम्बन्धप्रसङ्गादित्यर्थः । प्रकृतिनिबन्धना चेदिति पाठे तु प्रकृतिनिबन्धना चेद्धेतुरित्यर्थः" भा० । अतो यत्परतन्त्रा प्रकृतिर्बन्धकारणं सम्भवेत् तस्मादेव संयोगविशेषादौपाधिको बन्धोऽग्निसंयोगाज्जलौष्ण्यवदिति स्वसिद्धान्तमनेनैव प्रसङ्गेनान्तराल एवावधारयति ।

"न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते" सू० ।

"तस्मात् तद्योगादृते प्रकृतिसंयोगं विना न पुरुषस्य तद्योगो बन्धसम्पर्कोऽस्ति । अपि तु स एव बन्धहेतुः । बन्धस्यौपाधिकत्वबोधाय नञ्द्वयेन वक्रोक्तिः । यदि हि बन्धः

प्रकृतिसंयोगजन्यः स्यात् पाकजरूपवत् तदा तद्वदेव तद्वियोगेऽप्यनुवर्त्तेत । न च द्वितीयक्षणादेर्दुःखनाशकत्वं कल्प्यं कारणनाशस्य कार्य्यनाशकतायाः क्लृप्तत्वेन तेनैवोपपत्तावधिकाऽकल्पनात् । वृत्तिर्हि दुःखादेरुपादानम् । अतो दोषनिमित्तात् क्षणभङ्गुरायाः वृत्तेराशुविनाशित्वे नैव तद्धर्म्माणां दुःखेच्छादीनां विनाशः सम्भवतीति । अतः प्रकृतिवियोगे बन्धाभावादौपाधिक एव बन्धो न तु स्वाभाविको नैमित्तिको वेति । तथा तत्संयोगनिवृत्तिरेव साक्षान्मोक्षोपाय इत्यपि वक्ष्योक्तिफलम् । तथा च स्मृतिः

"यथा घटकुड्यहाद्रिष्ठं सङ्गं विच्छिद्य रक्ष्यते ।
तथा सदोषप्रकृतिविच्छिन्नोऽयं न शोचति" ।

वैशेषिकाणामिव पारमार्थिको दुःखयोग इति भ्रमो मा भूदित्येतदर्थं निमित्तादि । यथा स्वभावशुद्धस्य स्फटिकस्य रागयोगो न जपायोगं विना घटते तथैव नित्यशुद्धादिस्वभावस्य पुरुषस्योपाधिसंयोगं विना दुःखसंयोगो न घटते अतो दुःखाद्यसम्भवादित्यर्थः तथाह सौरे

"यथा हि केवलो रक्तः स्फटिको लक्ष्यते जनैः ।
रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत् परमपूरुषः" ।

नित्यत्वं कालानवच्छिन्नत्वम् । शुद्धादिस्वभावत्वं च नित्यशुद्धत्वादिकम् । तत्र नित्यशुद्धत्वं सदा पापपुण्यशून्यत्वम् । नित्यबुद्धत्वमलुप्तचिद्रूपत्वम् । नित्यमुक्तत्वं सदा पारमार्थिकदुःखायुक्तत्वम् । प्रतिबिम्बरूपदुःखयोगस्त्वपारमार्थिको बन्धः इति भावः । आत्मनो नित्यशुद्धत्वादौ च श्रुतिः । "अयमात्मा सङ्गो नित्य शुद्धः बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरित्यादिः" भा० ।

अयमेव पक्षो वेदान्तिभिरप्यङ्गीकृतः "तद्गुणसारत्वादित्यादि" शा०सूत्रभाष्ये "न हि बुद्धेर्गुणैर्विना केवलस्यात्मनः संसारित्वमस्ति बुद्ध्युपाधिधर्म्माध्यासनिमित्तं हि कर्त्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणं संसारित्वमकर्त्तुरभोक्तुश्चासंसारिणो नित्यमुक्तस्य सत आत्मनः" इति "यावदात्मभावित्वादित्यादि" शा०सूत्रभाष्ये च "यावदेव चायं बुद्ध्युपाधिसम्बन्धस्तावदेव चास्य जीवत्वं संसारित्वञ्च । परमार्थतस्तु न जीवोनाम बुद्ध्युपाधिपरिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेण" इति च संसारित्वस्य बुद्ध्युपाधिसम्बन्धाधीनतयौपाधिकत्वस्योक्तेः । इयांस्तु विशेषः एतन्मते बन्धस्येव जीवभेदस्यापि औपाधिकत्वं तदपि शां०सू०भाष्ययोर्निर्णीतं यथा "अतएव चोपमा(अत)सूर्य्यकादिवत्" सू० "अतएव चायमात्मा चैतन्यस्वरूपोनिर्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रतिषेधेनोपदिश्यते अतएव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्य्यकादिवदित्युपमोपादीयते मोक्षशास्त्रेषु "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मेति" । "एकएव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति" चैवमादिषु । अत्र प्रत्यवस्थीयते" भा० । "अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्" सू० । "न जलसूर्य्यादितुल्यत्वमिहोपपद्यते तद्वदग्रहणात् । सूर्य्यादिभ्यो हि मूर्त्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेशं मूर्त्तं जलं गृह्यते तत्र युक्तः सूर्य्यादिप्रतिबिम्बोदयो नत्वात्मा मूर्त्तः नचास्मात् पृथग्भूता विप्रकृष्टदेशाश्चोपाधयः, सर्व्वगतत्वात् सर्व्वानन्यत्वाच्च तस्मादयुक्तोऽयं दृष्टान्त इति । अत्र प्रतिविधीयते । भा० "वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्" सू० । युक्त एवत्वयं दृष्टान्तः विवक्षितांशसम्भवात् न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः क्वचित् कञ्चिद्विवक्षितमंशं मुक्त्वा सर्व्वसारूप्यं केनचिद्दर्शयितुं शक्यते सर्व्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोच्छेद एव स्यात् । न चेदं स्वमनीषया जलसूर्य्यकादिदृष्टान्तप्रणयनम् । शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते । किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति ? तदुच्यते वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति । जलगतं हि सूर्य्यप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्द्धते जलह्रासे ह्रसति जलचलने चलति जलभेदे भिद्यते इत्येवं जलधर्म्मानुविधायि भवति न तु परमार्थतः सूर्य्यस्य तथात्वमस्ति एवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद्भजतइवोपाधिधर्म्मान् वृद्धिह्रासादीन् एवमुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोधः" भा० । "दर्शनाच्च" सू० । "दर्शयति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादिषूपाधिष्वनुप्रवेशम् "पुरः स चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति" "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति" च तद्युक्तमेतत्" ।

उपाधिरेव विनया० स्वार्थे ठञ् । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वरूपे प्रायुक्ते उपाधौ "अनौपाधिको व्याप्तिः", अनुमा० चि० ।

औपाध्यायक त्रि० उपाध्यायादागतः वुञ् । उपाध्यायात्प्राप्ते

औपानह्य पु० उपानहे अयम् । "तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ" पा० इत्यधिकारे ञ्य । उपानद्रूपविकारसाधने तत्प्रकृतौ मुञ्जे २चर्म्मणि न० ।

औपावि पुंस्त्री उपावस्यापत्यम् इञ् । उपावयैरपत्ये ।

"तत्र औपाविमेव ज्ञानश्रुतायनेन प्रत्यपट्टम्" शत० ब्रा० ५,१,१,१ । स्त्रियां ङीप् ।

औपासन त्रि० उपास्यते प्रतिदिनमित्युपासनो गृह्योऽग्निस्तत्र भवः अण् । गृह्याग्नौ कर्त्तव्ये सायंप्रातर्होमादौ कर्म्मणि । गृह्याग्निश्च विवाहाग्निः । तत्र कर्त्तव्यं दर्शितं "औपासनस्तुतेः" कात्या० १,१,२, "यदुक्तम् वैतानिकेष्वेवाग्निषु श्रौतं स्मार्तं च कर्त्तव्यमिति तन्न कुतः ? औपासनस्तुतेः यत आहिताग्नेरप्यौपासनः श्रूयते पितृमेधे "अप्रदारेऔपासनं निरस्यतीति" यदि स्मार्तमपि वैतानिकेष्वेव क्रियते तदा आहिताग्नेः पितृमेधे औपासनदर्शनं न स्यात् अस्ति च । तस्मात् स्मार्त्तान्यौपासने कर्त्तव्यानीति तथा च स्मृतिः "स्मार्त्तं कर्म्म विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही । दायकालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु" इति" । "तस्मिन् गृह्याणीत्यापस्तम्बस्मरणाच्च" । गृहाय हितं गृह्यम् गृहशब्दश्च दम्पत्योर्वर्त्तते तस्मिन्विद्यावसथ्ये । अतश्च यत्किञ्चिद्दम्पत्योर्हितं कर्म शान्तिक पौष्टिक व्रताङ्गहोमादिकं स्मार्त्तं तत् सर्वमावसथ्येऽग्नौ भवतीति । तथा च खादिरगृह्यसूत्रकारिकायाम् "होमानात्मार्थपत्न्यर्थान् कृत्स्नानौपासने न च । परार्थानेकदेशेऽग्नौ स चान्ते लौकिको भवेत्" अत एव कात्यायनः (कर्मप्रदी० ५) "न स्वेऽग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहुतिम् । स्वगर्भसंस्क्रियार्थञ्च यावन्नासौ प्रजायते । अग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्व्वत्र लौकिकः । न हि पिता समानीत पुत्रस्य भवति क्वचित्" । अतश्च सीमन्तोन्नयनमपि स्मार्ताग्नावेव कार्य्यम् ! अपि च आधानेनोत्पादितानां गार्हपत्यादीनामग्नीनाम् प्रयोजनापेक्षायां सत्यां "गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्त्याहवनीये जुहोति दक्षिणाग्नावन्वाहार्य्यं पचतीति" प्रत्यक्षवचननिर्द्दिष्टैरेव प्रयोजनैर्निराकाङ्क्षाणाम् न सामर्थ्यमात्रेणोक्तादन्यत्र विनियोगः कल्पयितुं शक्यते" । तस्मात् स्मार्तान्यौपासन एव कार्य्याणि इति" कर्कः ।

विधानपा० तस्यारम्भकालादि निरूपितं यथा गृह्यपरिशिष्टे "अथ नित्यौपासनं तस्य सायमारम्भ" इति । शौनकोऽपि "यस्मिन्नह्नि विवाहः स्यात्तदायमारभ्य तस्य तु । परिचर्य्यां विवाहाग्नेर्विदधीत स्वयं द्विजः । यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तदा सति । उपक्रमोत्तरस्याह्नः सायं परिचरेदमुमिति" । इदमपि नवनाड्यतिक्रमेष्टव्यम् । तथा चापस्तम्बसूत्रे भाष्यकृत् दर्शनाचार्य्यः । "अस्यारम्भणं रात्रावेव यदि नव नाड्यो नातीताः । अतीताश्चेत् परेद्युः सायमेवाग्निहोत्रवेलायामारम्भ इति" । अन्यत्रापि । "प्रातर्होमे सङ्गवान्तः कालस्त्वनुदिते ऽथ वा । सायमस्तमिते होमः कालस्तु नवनाडिकेति"। अत्रानुदितहोमकालस्तु वाजसनेयिनां वेदितव्यः । तथा च कात्यायनसूत्रम् । "औपासनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोरिति" । तेषामौपासनसमारम्भोऽपि चतुर्थीहोमानन्तरमाहितेऽग्नौ भवति न तु विवाहाग्नौ "आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाले वेति" कात्यायनसूत्रात् तद्भाष्यमपि ।"दारकालश्चतुर्थ्युत्तरकालः । दायाद्यकालो धनविभागकाल इति" औपासनात्पूर्व्वं यदि विवाहाग्निः शाम्येत तदा प्रायश्चित्तमुक्तं विद्यादर्शे "उद्वाहौपासनात् पूर्व्वं नष्टे शान्तिमागते । स्थालीपाकं ततः कृत्वा औपासनमथाचरेत् । नवनाडीभ्य ऊर्द्ध्वं चेत्स्थालीपाकोभवेद्यं ।औपासने तदा कुर्य्यात् परेद्युः सायमेवेति" । तस्य प्रादुष्करणकाल उक्तः आश्वलायनसूत्रे "तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्याताविति" तत्कारिकायामपि ।"ज्वालयेदपराह्णेऽग्निमस्तं याते दिवाकरे । पर्य्युक्ष्याग्निं परिस्तीर्य्य पर्य्युक्ष्य च ततः परमिति" । स एवमाह कात्यायनः । "सूर्य्ये तु शैलमप्राप्ते षड्भिर्यद्भिरिहाङ्गुलैः । प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातराहोमदर्शनम्" । तथा "दुहिता स्नुषया वाग्निविहारो न विरुध्यते । निर्लेपनं च पात्राणां स्रुवलेपनमेव चेति" । उक्तकाले प्रादुष्करणाभावे प्रायश्चित्तमुक्तम् आश्वलायनकारिकायाम् । "प्रायश्चित्तं विशेषेण यत्र नोक्तं भवेद्विधिः । होतव्याज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवःस्वरितीति चेति" । कात्यायनः अनुदितास्तमयलक्षणमाह । "रात्रेस्तु षोडशे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते । कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा तत्र होमं प्रकल्पयेत्" । तथा "यावत्सम्यङ् न भासन्ते नभस्यृक्षाणि सर्व्वतः । न च लौहित्यमायाति तावत्सायं तु हूयते" । अत्राश्वलायनादीनां होमे तस्य कालमाह चन्द्रिकायामत्रिः "हस्तादूर्द्ध्वं रविर्यावद्गिरिं हित्वा न गच्छति । तावद्धोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम् । रात्रौ प्रदोषो तस्य स्यादिति वेदविदो विदुरिति" । अत्र गौणकालमाह शौनकः "पश्चादस्तमयात्कालो योभवेत्त्रिमुहूर्त्तकः । स सायंहोमकालः स्यात् प्रदोषान्त उदाहृतः । यस्तु षड्नाडिकाकालः पश्चाद्दीपोदयाद्रवेः । स होमकालो विप्राणां सङ्गवान्त इति स्मृत" इति । यदि गौणकालोऽप्यतीतस्तदा गृह्यपरिशिष्टे प्रायश्चित्तमुक्तम्

"नित्यहोममतीत्य मनस्वत्या चतुर्गृहीतं जुहुयात् द्वादशरात्रादूर्द्ध्वं पुनराधानमिति"। केचित्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा प्रातर्होमकालात् पूर्व्वं सायंहोमः कार्य्यः सायंहोमात्पूर्व्वं प्रातर्होमः कार्य्य इत्याहुः "आसायकर्म्मणः प्रातराप्रातः सायकर्म्मणः। आहुतिं नातिपद्येत पार्व्वणं पार्व्वणान्तरादिति" बोधायनस्मृतेरिति। अस्याग्निहोत्रवद् विधानं प्रदर्शितं शौनकेन। "अग्निहोत्रवदित्युक्तेः शौनकेन प्रदर्शितम्। पुनः पर्य्युक्ष्य चाङ्गारान् दग्धेरपोह्य च। होम्यानां द्वादशानां तु एकमेतेष्वधिश्रयेत्। पयोयवागूः सर्पिश्च ओदनं दधि तण्डुलाः। सोमस्तैलमपो व्रीहिर्द्वादशैते विकल्पिताः। पयआदीनि चत्वारि विदुः पक्वानि याज्ञिकाः। दध्यादीनामपक्वानामधिश्रयणमिष्यते। उदगुक्तेनैव व्यवयेदपक्वं पक्वमेव च। अधिश्रिते त्वेवापः परिषिञ्चेत्ताधिकाः। पुनस्त्रिर्ज्वलता तेन पर्य्युक्ष्य प्रज्वरेत् तत्। उदक्पूर्वं त्रिधीङ्गाराप्यङ्गारानतिसृज्य च। अग्नेःपश्चादूर्द्ध्व एव निधाय समिधा सह। त्रियावमेकं संकल्प्य स्वहोत्रा मायमन्त्रे (तेषां द्वादशद्रव्याणां मध्ये एकं द्रव्यमित्यर्थः)। स्वाहेति मन्त्रमुच्चार्य्य कुर्व्वीत प्रथमाहुतिम्। प्रातर्होमे तु सूर्य्याय स्वाहेति प्रथमाहुतिम्। तूष्णीं प्रजापतिं ध्यात्वा जुहुयाद् द्वितीयिकामिति"। अत्रान्योविशेषः स्मार्त्तहोमोऽयमनन्यः। होमस्थानं स्मृत्यर्थसारे "कुण्डेऽप्यनेनाग्नौ शुभमिष्टं कृतायने। अङ्गारे वैदिहाने च होतव्यं नान्यथा क्वचित्। योऽन्यत्रापि जुहोत्यग्नौ अङ्गारे वा मानवः। मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते। अग्निः प्रदक्षिणावर्त्तः शब्दश्च शुभावहः" इति। अग्न्युपस्थानमन्त्रानाह शौनकः "परिषिञ्च च पर्य्युक्ष्य उपतिष्ठेद्धविर्भुजम्। अग्नेः सूक्तैश्च सौरैश्च प्राजापत्यैश्च मित्रगः" वाश०। हुत्वाग्नीन् सूर्य्यदैवत्यान् जपेन्मन्त्रान् समाहितः" एतद्धोमं प्रशंसत्यङ्गिराः "षड्द्यात्काञ्चनं मेरुं पृथिवीं च ससागराम्। तत्सायं प्रातर्होमस्य तुल्यं भवति वा नवेति"। अन्यत्रापि "नाग्निहोत्रात्परोधर्म्मो नाग्निहोत्रात्परं तपः। अग्निहोत्रात्परं ज्ञानं नाग्निहोत्रात्परा गतिरिति" अकरणे प्रत्यवायमाह गर्गः "कृतदारो न तिष्ठेत क्षणमप्यग्निना विना। तिष्ठेत चेद्द्विजो व्रात्यस्तथा च पतितो भवेत्। यथा स्नानं यथा सन्ध्या वेदस्याध्ययनं यथा। तथैवौपासनं कार्य्यं न स्थितिः कृतिहियोगतः। यो हि हित्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते। अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाकोहि स स्मृतः। वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं समाचरेत्। प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति"।

तस्याशौचेऽपि कर्त्तव्यतामाह याज्ञ०। "वैतानौपासनाः कार्य्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात्"। औपासन कार्य्य लोके तु औपासनीत्येव

औपोदिति पुंस्त्री उपोदितस्यापत्यम् इञ्। उपोदितिरपत्ये स्त्रियां ङीप्। तस्या अपत्यम् ढक्। औपोदितेयः तस्या अपत्ये। "उतोऽहमाहौपोदितेय एवमाव मह्यं गा दास्यति" शत०ब्रा० १,९,३,१६। [स्वाविकारे।

औमा(क) त्रि० उमाया विकारः अण् वुञ् वा। अतस्या-

औमायन त्रि० उमाया निमित्तं संयोग उत्पातो वा अश्वा० फञ्। अतस्या निमित्ते संयोगे उत्पाते च स्त्रियां ङीप्। [क्षेत्रे।

औमीन त्रि० उमायां भवनं क्षेत्रम् खञ्। अतसीभवने

औरग न० उरगोदेवताऽस्य अण्। १सर्पाधिष्ठातृदेवताके अश्लेषानक्षत्रे। तस्येदम् अण्। २सर्पसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

औरभ्र न० उरभ्रस्य मेषस्येदम् अण्। १मेषलोमजाते कम्बले २तत्सम्बन्धिनि त्रि०। "औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै" मनुः। "बृंहणं मांसमौरभ्रं पित्तश्लेष्मावहं गुरु" सुश्रु०। धन्वन्तरिं प्रति ग्रन्थकारकर्षिमध्ये ३ऋषिभेदे पु० औषधेनवशब्दे उदा०।

औरभ्रक न० उरभ्राणां समूहः वुञ्। मेषसमूहे।

औरभ्रिक त्रि० उरभ्रः पण्यमस्य ठञ्। मेषविक्रयोपजीविनि "औरभ्रिकोमाहिषिकः परपूर्व्वापतिस्तथा" मनुः। स्त्रियांङीप्।

औरस पु० उरसा निर्म्मितः तद्भावे अण्। "स्वक्षेत्रे संस्कृतायां स्वयमुत्पादयेत्तु यम्। औरसं तं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम्" मनूक्ते पुत्रभेदे "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च" मनुना द्वादशविधपुत्रमध्ये तस्य प्राथम्योक्तेः "अङ्गादङ्गात् सम्भवति" "आत्मा वै जायते पुत्र" श्रुतेश्च स्वदेहजातत्वेनास्य तथात्वम्। १उरसानिर्म्मितत्वेन असवर्णापुत्रे परपूर्व्वापुत्रेऽपि औरसशब्दस्य वृत्तिः अतएव "अर्ज्जुनस्य परपूर्व्वायां नागकन्यायामुत्पन्नमैरावतमभिप्रेत्य" भा०भी० ९१अ० "अजानन् अर्ज्जुनश्चापि निहतं पुत्रमौरसम्" ऐरावतस्य औरसत्वविशेषणम्। "एकएवौरसः पुत्रः सर्व्वस्य वसुनः प्रभुः" मनुः

"औरसः क्षेत्रजः पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ" स्मृतिः "औरसे पुनरुत्पन्ने तृतीयांशहराः सुताः" मनुः उरस इदमण्। २हृदयभवे त्रि० उरसा नाम पुरीभेदः तत्र भवः सिन्ध्वा० अण्। ३औरस उरसापुरीभवे त्रि०।

औरसिक न० उरसः अध्यात्मा० स्वार्थे ठक्। १उरसि। "इसुसुक्तान्तात् कः" पा० उक्तेरिसुसादिभिन्नत्वात् औरसक इति शब्दकल्पनं प्रामादिकमेव।

औरस्य न० उरसि भवः शरीरावयवत्वात् यत् ततः स्वार्थे अण्। उरसिभवे। "इकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्। औरस्यं तं विजानीयात्" शिक्षा "औरसपुत्रे तु उरस एव "उरसोऽण् चेति" सूत्रे चाद् यद्विधानात् अतएव औरसपुत्रार्थे उरस्यशब्द एवामरे बोध्यः तथैव टीकाकृद्भिर्व्याख्यानात्। [लोमविकारे कम्बलादौ।

और्ण(क) त्रि० ऊर्णायाः विकारः अञ् पक्षे वुञ्। मेष-

और्णावत त्रि० ऊर्णावतोऽयम् अण्। ऋषिभेदे ततः स्वार्थे अञ्। और्णावत्योऽप्यत्र। [तन्निमित्तादौ स्त्रियां ङीप्।

और्णिक त्रि० ऊर्णायानिमित्तं संयोग उत्पातो वा ठञ्।

और्द्धकालिक त्रि० ऊर्द्धकाले भवः काश्या० ठञ् ञिठच्। ऊर्द्धकालभवे। ठञि स्त्रियां ङीबिति भेदः।

और्द्धदेह त्रि० ऊर्द्धदेहस्येदम् अण्। ऊर्द्धदेहसम्बन्धिनि "और्द्धदेहनिमित्तार्थमथतोयोदकं नदीम्" रामा०

और्द्धदैहिक त्रि० ऊर्द्धदेहाय साधु-ठञ्। ऊर्द्धदेहप्रापके शास्त्रोक्ते क्रियादौ मरणोत्तरं हि मनुष्याणां प्रथममातिवाहिकदेहोत्पत्तिस्ततः पूरकपिण्डदानेन प्रेतदेहप्राप्तिः आद्यादिसपिण्डान्तक्रियाभिः प्रेतदेहनिवृत्त्या भोगदेहप्राप्तिस्तत्र च पूर्व्वोत्तरभवे क्रिये हेतू। तदेतत् शुद्धितत्त्वे निर्णीतं यथा।

"अयंद् बीजं पूर्व्वक्रियायाआतिवाहिकदेहत्यागोत्तरदेहान्तरजननं, मध्यक्रियायाअपि प्रेतत्वपरिहारोत्तरदेहान्तरजननं तदर्थमेव तत्सिद्धौ पुनस्तत्करणं वचनाभावेऽनर्थकम्। तथाच विष्णुधर्म्मोत्तरम् "तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम्। ऊर्द्धं व्रजन्ति भूतानि त्रीण्यस्मात्तस्य विग्रहात्"। त्रीणि भूतानि तेजोवाय्वाकाशानि, पृथिवीजले तु अधोगच्छतः। तत्क्षणात् मनुष्यात्। तथा "आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहोभवति भार्गव!। केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्"। तथा "प्रेतपिण्डैस्तथा दत्तैर्देहमाप्नोति भार्गवः। भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः। प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम्। श्मशानिकेभ्योभूतेभ्यस्तस्य नैव विद्यते। तत्रास्य यातना घोरा शीतवातातपोद्भवाः। ततः सपिण्डीकरणे बान्धवैस्तु कृते नरः। पूर्णे संवत्सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते। ततः स नरके याति स्वर्गे वा स्वेन कर्म्मणा"। तथा वायुपुराणम् "पूरकेण तु पिण्डेन देहोनिष्पाद्यते यतः। कृतस्य करणायोगात् पुनरावर्त्तयेत् क्रियाम्"। अतएवातिवाहिकदेहपरित्यागाय तत्कालीनकर्म्मासमर्थपुत्रस्याप्यन्येन दाहादि क्रियते। "पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा। संघातान्तर्गतैर्व्वापि राज्ञा वा धनहारिणा। पूर्व्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः"।

तत्र क्रियाश्च त्रिविधाः विष्णुपुराणे दर्शिता यथा "पूर्व्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः। त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां भेदान् शृणुष्व मे। आदाहाद्वार्युधादिस्पर्शाद्यन्ताश्च याः क्रियाः। ताः पूर्व्वा मध्यमा मासिमास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः। प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु। क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः। पितृमातृसपिण्डैश्च समानसलिलैर्न्नृप। संघातान्तर्गतैर्व्वापि राज्ञा वा धनहारिणा। पूर्व्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः। दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ! कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा। मृताहानि तु कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः। प्रतिसंवत्सरं राजन्! एकोद्दिष्टं विधानतः"। आदाहेति दाहावधेर्यौ आत्मविहितवार्युधादिस्पर्शाद्यन्तास्ताः पूर्व्वाः, मासिमासीत्येकादशाहादिसपिण्डनान्तप्रेतक्रियोपलक्षणम्। सपिण्डनोत्तराः पार्व्वणादिक्रिया उत्तराः। अत्र पुत्रादिसपिण्डादयः पूर्व्वाः क्रिया अवश्यं कुर्य्युः। मध्यमक्रियायामनियमः। उत्तरक्रियायां पुत्रादयो भ्रातृसन्ततिपर्य्यन्ता नियताः। श्राद्धविवेकेऽप्येवम्। दौहित्रैर्वेति वाशब्दः समुच्चयार्थः तेन दौहित्रोऽप्युत्तरक्रियायां नियताधिकारी"। अत्राधिकारिणश्च एकोद्दिष्टशब्दे १५२९ पृ० उक्ताः "अकरोत् स तदौर्द्धदैहिकम्" रघुः। अनुशतिका० द्विपदवृद्धिरिति सिद्धि० अनुशतिकादिगणे तस्य पाठाभावेऽपि आकृतिगणत्वात् तत्सिद्धिरिति तदाशयः। किन्तु बहुषु स्थलेषु एकपदवृद्धियुक्तं दृश्यते तेन उभयमपि साधु इति तत्त्वम्। "अन्यानाम्यपरोक्षेण यत्करोत्यौर्द्धदैहिकम्। तद्भवत्यसुखोदर्कं जीवतश्च मृतस्य च" मनुः। उपानहौ च वस्त्रञ्च प्रतिमद्यौर्द्धदैहिकम्" भारते अनु० पर्व्वणि ६२२८ श्लो०

और्द्दमिक त्रि० ऊर्द्दमे भवः "अह्नात् दमाञ्च देहाञ्च लोकोत्तरपदात्तथा" व्युक्तेः ठञ् । ऊर्द्दमभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्

और्द्धस्रोतसिक त्रि० ऊर्द्धस्रोतसि ऊर्द्धरेतसि प्रसक्तः ठञ् । शैवे शिवभक्ते त्रिका० ।

और्व पु० उर्व्वस्यापत्यम् अण्। १उर्व्वर्षेरपत्ये गोत्रापत्ये तु विदा० अञ् । २उर्व्वगोत्रापत्ये उभयतः स्त्रियां ङीप् । उर्व्व्यां भवः अण् । ३पांशुलवणे न० राजनि०। ४उर्व्वीभवमात्रे त्रि० । ऊरुतोजातः ऊरु+अण् संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वान्न गुणः । भृगुवंश्ये ५ऋषिभेदे । तत्र भवः अण् । ६वाड़वानले । तदुत्पत्तिकथा ऊरुजशब्दे १२८५ पृ० उक्ता ततो वाड़वानलोत्पत्तिकथा तु भा० आ० १८०।१८१ अ० उक्ता यथा "मात्रभ्युवाच ।" नाहं गृह्णामि वस्ताता दृष्टीर्नास्ति रुषान्विता । अयन्तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः । तेन चक्षूंषि वस्ताता ! व्यक्तं कोपान्महात्मना । स्मरता निहतान् बन्धूनादत्तानि न संशयः । गर्भानपि यदा नूनं भृगूणां घ्नत पुत्रकाः ! । तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः । षडङ्गश्चाखिलो वेद इमं गर्भस्थमेव ह । विवेश भृगुवंशस्य भूयः प्रियचिकीर्षया । सोऽयं पितृवधाद्व्यक्तं क्रोधाद्वो हन्तुमिच्छति । तेजसा तस्य दिव्येन चक्षूंषि मुषितानि वः । तमिमं तात याचध्वमौर्व्वं मम सुतोत्तमम् । अयं वः प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टीः प्रमोक्ष्यति । वशिष्ठ उवाच । एवमुक्तास्ततः सर्व्वे राजानस्ते तमूरुजम् । ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादञ्च चकार सः । अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तमः । स और्व्व इति विप्रर्षिरूरुं भित्त्वा व्यजायत । चक्षूंषि प्रतिलभ्या च प्रतिजग्मुस्ततो नृपाः" ।

"इत्युक्तस्यपचितिं कर्त्तुं भृगूणां भृगुनन्दनः । सर्व्वलोकविनाशाय तपसा महतैधितः । तापयामास ताँल्लोकान् सदेवासुरमानुषान् । तपसोग्रेण महता नन्दयिष्यन् पितामहान् । ततस्तं पितरस्तात ! विज्ञाय कुलनन्दनम् । पितृलोकादुपागम्य सर्व्वे ऊचुरिदं वचः । पितर ऊचुः । और्व्व ! दृष्टःप्रभावस्ते तपसोग्रस्य पुत्रक ! । प्रसादं कुरु लोकानां नियच्छ क्रोधमात्मनः । नानीशैर्हि तदा तात भृगुभिर्भावितात्मभिः । वधो ह्युपेक्षितः सर्व्वैः क्षत्रियाणां विहिंसताम् । आयुषा विप्रकृष्टेन यदा नः खेद आविशत् । तदास्माभिर्व्वधस्तात ! क्षत्रियैरीप्सितः स्वयम् । निखातं यच्च वै वित्तं भृगुभिर्व्वेश्मनि । वैरायैव तदा न्यस्तं क्षत्रियान् कोपयिष्णुभिः । किं हि वित्तेन नः कार्य्यं स्वर्गेप्सूनां द्विजोत्तम ! । यदस्माकं धनाध्यक्षः प्रभूतं धनमाहरत् । यदा तु मृत्युरादातुं न नः शक्नोति सर्व्वशः । तदास्माभिरयं दृष्ट उपायस्तात ! सम्मतः । आत्महा च पुमांस्तात ! न लोकाँल्लभते शुभान् । ततोऽस्माभिः समीक्ष्यैवं नात्मनात्मा निपातितः । न चैतन्नः प्रियं तात ! यदिदं कर्त्तुमिच्छसि । नियच्छेदं मनः पापात् सर्व्वलोकपराभवात् । मा वधीः क्षत्रियांस्तात ! न लोकान् सप्त पुत्रक ! । दूषयन्तं तपस्तेजः क्रोधमुत्पतितं जहि" ।

"और्व्व उवाच । उक्तवानस्मि यां क्रोधात् प्रतिज्ञां पितरस्तदा । सर्व्वलोकविनाशाय न सा मे वितथा भवेत् । वृथारोषप्रतिज्ञो वै नाहं भवितुमुत्सहे । अनिस्तीर्णो हि मां रोषो दहेदग्निरिवारणिम् । यो हि कारणतः क्रोधं सञ्जातं क्षन्तुमर्हति । नालं स मनुजः सम्यक् त्रिवर्गं परिरक्षितुम् । अशिष्टानां नियन्ता हि शिष्टानां परिरक्षिता । स्थाने रोषः प्रयुक्तः स्यान्नृपैः सर्व्वजिगीषुभिः । अश्रौषमहमूरुस्थो गर्भशय्यागतस्तदा । आरावं मातृवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्व्वधे । संहारो हि यदा लोके भृगूणां क्षत्रियाधमैः । आगर्भोच्छेदनात् क्रान्तस्तदा मां मन्युराविशत् । संपूर्णकोषाः किल मे मातरः पितरस्तथा । भयात् सर्व्वेषु लोकेषु नाधिजग्मुः परायणम् । तान् भृगूणां यदा दारान् कश्चिन्नाभ्युपपद्यते । माता तदा दधारेयमूरुणैकेन मां शुभा । प्रतिषेद्धा हि पापस्य यदा लोकेषु विद्यते । तदा सर्व्वेषु लोकेषु पापकृन्नोपपद्यते । यदा तु प्रतिषेद्धारं पापो न लभते क्वचित् । तिष्ठन्ति बहवो लोकास्तदा पापेषु कर्म्मसु । जानन्नपि च यः पापं शक्तिमान्न नियच्छति । ईशः सन् सोऽपि तेनैव कर्म्मणा सम्प्रयुज्यते । राजभिश्चेश्वरैश्चैव यदि वै पितरो मम । शक्तैर्न शकितास्त्रातुमिष्टं मत्वेह जीवितम् । अत एषामहं क्रुद्धो लोकानामीश्वरो ह्यहम् । भवताञ्च वचो नालमहं समतिवर्त्तितुम् । ममापि चेद्भवेदेवमीश्वरस्य सतो महत् । उपेक्षमाणस्य पुनर्लोकानां किल्विषाद्भयम् । नन्वयं मन्युजो मेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति । दहेदेष च मामेव निगृहीतः स्वतेजसा । भवतां च विजानामि सर्व्वलोकहितेप्सुताम् । तस्माद्विदध्वं यच्छ्रेयो लोकानां मम चेश्वराः ! । पितर ऊचुः । य एष मन्युजस्तेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति । अप्सु तं मुञ्च भद्रन्ते लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिताः । आपोमयाः सर्व्वरसाः सर्व्वमापो-

मयं जगत्। तस्मादस्य विसृजेमं क्रोधाग्निं द्विजसत्तम!। कथं तिष्ठतु ते विप्र! यदीच्छसि महोदधौ। मन्युजोऽग्निर्दहेदापो लोका ह्यापोमयाः स्मृताः। एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ! भविष्यति। न चैवं सामरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम्। वशिष्ठ उवाच। ततस्तं क्रोधजं तात! और्वोऽग्निं वरुणालये। उत्ससर्ज स चैवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ। महद्धयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः। तमग्निमुद्गिरन् वक्त्रात् पिबत्यापो महोदधौ"।

वाडवानलस्य स्थितिस्थानम् सि॰ शि॰ उक्तम् भूमेर्याम्येऽर्द्धे सप्तद्वीपसमुद्राणां स्थितिकीर्त्तनान्ते "क्षारोदकान्तर्वडवानलोऽस्तौ पातालवोकाः पृथिवीपुटानि" इति। और्वस्य च प्रवर्त्तितत्वम् आर्ष्टिषेणशब्दे उक्तम्। "जामदग्न्यातृषाणां मन्त्रार्षेयो भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति च आश्व॰श्रौ॰ १२,१०,६,८ और्वमधिकृत्य ततोऽन्यः अण्। भारतान्तर्गते और्वचरिताख्याने। "तापत्यमथ वाशिष्ठमौर्वं चाख्यानमुत्तमम्" भा॰ आ॰ १। तदाख्यानं भा॰ आ॰ १८९ अध्यायादौ दृश्यम्।

और्वश पु॰ उर्वशी तच्छब्दोऽस्त्यत्र विमुक्ता॰ अण्। और्वशी शब्दयुक्ते १अध्याये २अनुवाके च। उर्वश्या इदम् अण्। २उर्वशीसम्बन्धिनि त्रि॰।

और्वशेय पु॰ उर्वश्या अपत्यम् ढक्। १अगस्त्ये मुनौ हेमच॰ तस्य च उर्वशीं दृष्ट्वा मित्रावरुणयोः स्खलितरेतोजाततया तथात्वम् तत्प्रमाणम् अगस्तिशब्दे ४७३॰ उक्तम्। ऐलशब्दे दर्शितेषु उर्वशीगर्भजातेषु पुरूरवसः सुतेषु २आयुरादिषु षट्सु च

औलपि पु॰ उलपस्य कलाप्यन्तेवासिविशेषस्यापत्यम् इञ्। उलपापत्ये ततः स्वार्थे दामन्या॰ छ। औलपीय तदर्थे बहुषु तस्य लुक्। औलपय इत्यादि।

औलपिन् पु॰ ब॰व॰। उलपेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयते कलाप्यन्तेवासित्वात् णिनि। उलपप्रोक्तछन्दोऽध्यायिषु

औलान न॰ अवलम्बनं वेदे पृषो॰। अवलम्बने। "विद्वान् पथ ऋतुशो देवयानानप्यौलानं दिविषे" ऋ॰१०,९८,११।

औलूक न॰ उलूकानां समूहः खण्डिका॰ अञ्। पेचकसमूहे

औलूक्य पु॰ उलूकस्यर्षेरपत्यम् गर्गा॰ यञ्। उलूकनामर्षेरपत्ये कणादे वैशेषिकसूत्रकारे तस्य छात्रः कण्वादि॰ अण्। ततो यञो लुक्। औलूक औलूक्यच्छात्रे वैशेषिकमताभिज्ञे। उलूक इति कुत्सनार्थं केचिदाहुः

औलूक्यदर्शनन्तु वैशेषिकदर्शनं तत्प्रतिपाद्यविषया उच्यन्ते

"अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः"। १सू॰

"तापत्रयपराहता विवेकिनस्तापत्रयनिवृत्तिनिदानमनुसन्दधाना नानाश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेष्वात्मतत्त्वसाक्षात्कारमेव तदुपायमाकलयाम्बभूवुः। तत्प्राप्तिहेतुमपि पन्थानं जिज्ञासमानाः परमकारुणिकं कणादं मुनिमुपसेदुः स च कणादो मुनिस्तत्त्वज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः षण्णां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानमेवात्मतत्त्वसाक्षात्कारप्राप्तये परमः पन्था इति मनसि कृत्वा तत्र निवृत्तिलक्षणधर्मादेतेषामाम्नायादेव चैतत्स्यादिति लाघवतः स्वरूपतश्च धर्ममेव प्रथममुपदिश्यानन्तरं षडपि पदार्थानुद्देशलक्षणपरीक्षाभिरुपदेक्ष्यामीति हृदि निधाय तेषामवधानाय प्रतिजानीते। अथातो धर्ममित्यादि" उप॰

"यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः"। २सू॰

"को धर्मः किं लक्षणश्चेति? सामान्यतः शिष्यजिज्ञासायां यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युपतिष्ठते" तथा च यतोऽभ्युदयसिद्धिर्यश्च निःश्रेयससिद्धिस्तदुभयं धर्मः एवं पुरुषार्थसाधारणकारणं धर्म इति लक्षणं परमपुरुषार्थयोः सुखदुःखाभावयोर्विशेषतः परिचयार्थमभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युक्तं स्वर्गापवर्गयोरेवान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात्। साधयिष्यते च दुःखाभावस्यापि पुरुषार्थत्वम्" उपस्कारः।

"तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्"। ३सू॰

"ननु निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसहेतुरित्यत्र श्रुतिः प्रमाणं श्रुतेरेव प्रामाण्ये वयं विप्रतिपद्यामहे अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः, पुत्रेष्टौ कृतायामपि पुत्रानुत्पादादनृतत्वम् "उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति समयाध्युषिते जुहोतीति" विधेः प्राप्त एवोदितादिकाले होमो व्याहन्यते "श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति योऽनुदिते जुहोति शबलोऽस्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाध्युषिते जुहोति" इत्यादिना। तथा "त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाह" इत्यनेन प्रथमोत्तमसामिधेन्योस्त्रिरुच्चारणाभिधानात् पौनरुक्त्यमेव। न चाम्नायप्रामाण्यप्रतिपादकं किञ्चिदस्ति प्रमाणम् नित्यत्वे विप्रतिपत्तौ नित्यनिर्दोषत्वस्यापि सन्दिग्धं पौरुषेयत्वे तु भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवादिसम्भावनया आप्तोक्तत्वमपि सन्दिग्धमेवेति न निःश्रेयसं न वा तत्र तत्त्वज्ञानं द्वारं न वा धर्म इति

सर्वमेतदाकुलमत आह । तद्वचनादाम्नायस्येत्यादि । तदित्यनुपक्रान्तमपि प्रसिद्धिसिद्धतयेश्वरं परामृशति यथा “तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः” इति गौतमीयसूत्रे तच्छब्देनानुपक्रान्तोऽपि वेदः परामृश्यते । तथा च तद्वचनात्तेनेश्वरेण प्रणयनादाम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यद्वा तदिति सन्निहितं धर्ममेव परामृशति तथाच धर्मस्य वचनात् प्रतिपादनात् आम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यद्धि वाक्यं प्रामाणिकमर्थं प्रतिपादयति तत्प्रमाणमेव यत इत्यर्थः । ईश्वरस्तदाप्तत्वञ्च साधयिष्यते यद्वोक्तमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति तत्रानृतत्वे जन्मान्तरीयफलकल्पनं कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यकल्पनं वा श्रौतात् साक्षात् कर्मणः फलानवश्यम्भावनिश्चयात् न च कारीरीष्टैहिकमात्रफलकत्वं तत्र हि सद्यस्कसञ्जीवनकामस्याधिकारः पुत्रेष्टौ पुत्रकामस्येतिविशेषात् नच व्याघातोऽपि उदितादिहोमं विधेयतः प्रतिज्ञाय तदन्यकाले होमानुष्ठाने “श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति” इत्यादिनिन्दाप्रतिपादनात् न च पुनरुक्ततादोषोऽपि एकादशसामिधेनीनां प्रकृतौ पाठात् “पञ्चदशावदेव सामिधेन्यावधौ त्रिरिमं भाव्यम्” इत्यत्र सामिधेनीनां पञ्चदशत्वस्य प्रथमोत्तमसामिधेन्योस्त्रिरभिधानमन्तरेणानुपपत्तेरुक्ताभिधानात्”। उपस्का॰ २।

मिथ्याकाङ्क्षानुरोधेन स्वरूपतोलक्षणतश्च धर्मं व्याख्यायाभिधेयसम्बन्धफलप्रतिपादनायाह “धर्मविशेषप्रसूतात् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्” सू॰ । “एतादृशं तत्त्वज्ञानं वैशेषिकशास्त्राधीनमिति तस्यापि निःश्रेयसहेतुत्वं दण्डापूपायितम् । तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्रपरत्वे धर्मविशेषप्रसूतादित्यनेनानन्वयापत्तेः । सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वात्र समासः सर्वपदार्थतत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वात् तदत्र शास्त्रनिःश्रेयसयोर्हेतुहेतुमद्भावः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोर्व्यापारव्यापारिभावः निःश्रेयसतत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावः द्रव्यादिपदार्थशास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धोऽवगम्यते एतेषाञ्च सम्बन्धानां ज्ञानान्निःश्रेयसार्थिनामिह शास्त्रे प्रवृत्तिः । मोक्षसाधनाच्च मुनेर्दृष्टीताप्रभावा एव शास्त्रे प्रवर्त्तन्ते । निःश्रेयसमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः । दुःखनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वं समानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं युगपदुत्पद्यमानाधिकरणवृत्तिविशेषगुणध्वंससमानकालीनत्वं वा । अशेषविशेषगुणध्वंसावधिकदुःखप्रागभावो वा मुक्तिः नचासाध्यत्वादयं पुरुषार्थः, कारणविघटनमुखेन प्रागभावस्यापि साध्यत्वात् नच तस्य प्रागभावत्वक्षतिः प्रतियोगिजनकाभावत्वेन तथात्वात्, अनन्तत्वञ्च स्वरूपयोग्यतामात्रम्, नहि प्रागभावचरमक्षणो येन तस्मिन् सति कार्यमवश्यम्भवेत् तथा सति कार्यस्यानादित्वप्रसङ्गात् तथाच यथा [illegible] इयन्तं कालं नाजीजनत् तथाग्रेऽपि तद्विरहाच्च अनयिष्यति हेतुच्छेदे पुरुषस्य परात् इत्यत्रापि प्रागभावपरिपालन एव तात्पर्यात्, अत एव गौतमीयद्वितीयसूत्रे “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः” इत्यत्र कारणाभावात् कार्याभावाभिधानं दुःखप्रागभावरूपामेव मुक्तिं सूचयति नहि दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, जन्मापाये दुःखापाय इत्यत्रापायो ध्वंसः किन्त्वनुत्पत्तिः साच प्रागभाव एव न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः सामान्यतो दुःखत्वेनैव प्रतियोगिप्रसिद्धेः प्रायश्चित्तवत् तत्रापि प्रत्यवायध्वंसद्वारा दुःखानुत्पत्तेरेवाभिप्रेतत्वात् लोकेऽपि कण्टकादिनिवृत्तेर्दुःखानुत्पत्तिफलकत्वदर्शनात् दुःखसाधननिवृत्त्यर्थमेव प्रेक्षावतां प्रवृत्तेः । केचित् दुःखात्यन्ताभाव एव मुक्तिः स च यद्यपि नात्मनिष्ठतयापि लोष्टादिनिष्ठ एवात्मनि साध्यते विविच्य तस्य दुःखप्रागभावासहवर्त्तिदुःखध्वंस एव तस्य तत्सम्बन्धतयोपगमात् तस्मिन् सति तत्र दुःखात्यन्ताभावप्रतीतेः एवञ्च सति “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति” इत्यादिश्रुतिरुपपादिता भवतीत्याहुः तन्न दुःखात्यन्ताभावस्यासाध्यत्वेनापुरुषार्थत्वात् दुःखध्वंसस्य च न तत्र सम्बन्धत्वं परिभाषापत्तेः “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति” इति श्रुतेर्दुःखप्रागभावस्यैव कारणविघटनमुखेनात्यन्ताभावसमानरूपत्वतात्पर्यकत्वात् । नन्वयं न पुरुषार्थः निरुपाधीच्छाविषयत्वाभावात् दुःखकाले सुखं तावन्नोत्पद्यते इति सुखार्थिनामेव दुःखाभावार्थं प्रवृत्तिरिति चेन्न वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् सुखेच्छापि दुःखाभावौपाधिक्येव किं न स्यात् शोकाकुलानां सुखविमुखानामपि दुःखाभावमात्रमभिसन्धाय विषभक्षणोद्बन्धनादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । ननु पुरुषार्थोऽप्ययं ज्ञायमान एव सुखे तु दुःखाभावस्य ज्ञायमानत्वैव नास्ति अन्यथा मूर्च्छाद्यवस्थास्वपि प्रवर्त्तेरन्निति चेन्न श्रुत्यनुमानाभ्यां ज्ञायमानत्वा[illegible]नुपपत्तेः । अस्ति हि श्रुतिः “दुःखेनात्यन्तं विमुक्त-

चरति" "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" इत्यादिका। अनुमानमप्यस्ति दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् प्रदीपसन्ततिवदित्यादि चरमदुःखध्वंसस्य दुःखसाक्षात्कारेण स्वयं विषयीकरणात् प्रत्यक्षवेद्यताऽपि। योगिनां योगजधर्म्मबलेनागामिनो दुःखध्वंसस्य प्रत्यक्षोपगमाच्च। तथापि तस्याशक्यतया नायं पुरुषार्थो दुःखवत् सुखस्यापि हाने द्वयोरपि समानसामग्रीकत्वादिति चेत् उत्सर्गतो वीतरागाणां दुःखदुर्दिनभीरूणां सुखखद्योतिकामात्रेऽलम्पटानां तत्र प्रवृत्तेः। ननु तथापि दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः, अनागतदुःखनिवृत्तेरशक्यत्वात् अतीतदुःखस्यातीतत्वात् वर्त्तमानदुःखस्य पुरुषप्रयत्नमन्तरेणैव निवृत्तेरिति चेन्न हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारात् प्रायश्चित्तवत् तथाहि सवासनं मिथ्याज्ञानं संसारहेतुस्तदुच्छेदश्चात्मतत्त्वज्ञानात् तत्त्वज्ञानं च योगविधिसाध्यमिति तदर्थं प्रवृत्त्युपपत्तेः" उपस्कारः कियदन्तरे च "धर्मविशेषप्रसूतादिति तत्त्वज्ञानादित्यस्य विशेषणं तत्र धर्मविशेषो निवृत्तिलक्षणो धर्मः यदि तु तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति तत्त्वज्ञानं शास्त्रमुच्यते तदा धर्मविशेष ईश्वरनियोगप्रसादरूपो वक्तव्यः श्रूयते हीश्वरनियोगप्रसादमधिगम्य कणादो महर्षिः शास्त्रं प्रणीतवानिति तत्त्वज्ञानमात्मतत्त्वसाक्षात्कार इह विवक्षितस्तस्यैव सवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमत्वात् "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यत्र "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये" इत्यत्र च वेदनपदस्य साक्षात्कारपरत्वात् "पश्यत्यचक्षुः" इत्यत्रापि तथा। स च श्रवणमननिदिध्यासनादिपरम्परयेति हेतुपरम्परया तथैवाभिधानात्" उप० न्यायकन्दल्यां प्रयोजनसूत्रमित्थं विवृतं यथा "तदीश्वरचोदनाभिव्यक्ताद्धर्म्मादेवेति" भाष्यप्रतीकव्याख्यायाम् "यस्य वस्तुनो यो भावस्तत् तस्य तत्त्वम् साधारणोधर्म्मः साधर्म्यम् असाधारणोधर्म्मो वैधर्म्यं तयोस्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुः विषयसंयोगजं सुखं तावत् क्षयित्वेनापि दुःखबहुलं स्वर्गादिपदं प्राप्यमपि अप्रत्ययं, सातिशयञ्च तथा च कस्यचित्स्वर्गेऽवस्थापरस्य स्वर्गराज्यम् अतस्तदपि सततं प्रत्युतिष्ठया परसम्पदुत्कर्षोपतापाच्च दुःखाक्रान्तं न निश्चितं श्रेयः। आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरनुपमसंवेदननिखिलदुःखासंवेदनाद्रूपत्वादपरावृत्तेश्च निश्चितं श्रेयः तस्य कारणं द्रव्यादिस्वरूपज्ञानम्। एतेनैतत् प्रत्युक्तं प्रसङ्गेन यदुक्तं विशेषगुणनिवृत्तिलक्षणा मुक्तिरुच्छेदपक्षान्न भिद्यत इति। विशेषगुणोच्छेदे हि सति आत्मनः स्वरूपेणावस्थानं नोच्छेदोनित्यत्वात् न चायमपुरुषार्थः समस्तदुःखोपरमस्य पुरुषार्थत्वात् समस्तसुखाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेत् न सुखस्यापि क्षयितया बहुलप्रत्यनीकतया साधनप्रार्थनायतपरिक्लिष्टतया च सदा दुःखाक्रान्तस्य विषमिश्रस्येव मधुनोदुःखपक्षे निक्षेपात्"। कियदन्तरे तत्रैव। "तत् निःश्रेयसं धर्म्मादेव भवति द्रव्यादि तत्त्वज्ञानं तस्य कारणत्वेन निःश्रेयससाधनम् इत्यभिप्रायः तत्त्वतोज्ञातेषु बाह्याध्यात्मिकेषु विषयेषु दोषदर्शनाद्विरक्तस्य समीहानिवृत्तावात्मज्ञस्य तदर्थानि कर्म्माण्यकुर्व्वतस्तत्परित्यागसाधनानि च श्रुतिस्मृत्युदितानि असंकल्पितफलान्युपाददानस्यात्मज्ञानमभ्यस्यतः प्रकृष्टविनिवर्त्तकधर्म्मोपचये सति परिपक्वात्मज्ञानस्यात्यन्तिकशरीरवियोगस्य भावात् दृष्टो हि विषयाणामहिकण्टकादीनां, परित्यागोविषयदोषदर्शनादभिसन्धितनिवर्त्तकात्मविशेषगुणात् प्रयत्नात् तेन शरीरादीनामात्यन्तिकः परित्यागोविषयदोषदर्शनपूर्वकानभिसन्धितनिवर्त्तकात्मविशेषगुणनिमित्तविपात इति मोक्षाधिकारे वक्ष्यामः। धर्म्मोऽपि केवलं न तावन्निःश्रेयसं करोति यावदीश्वरेच्छया नानुगृह्यते तेनेदमुक्तम् ईश्वरचोदनेत्यादि। चोद्यन्ते प्रेर्य्यन्ते स्वकार्य्येषु प्रवर्त्यन्तेऽनया भावा इति चोदना ईश्वरस्य चोदना ईश्वरेच्छाविशेषः अभिव्यक्तिः कार्य्यारम्भं प्रत्यभिमुख्यम् ईश्वरचोदनयाऽभिव्यक्तात् ईश्वरेच्छाविशेषेण कार्य्यारम्भाभिमुखीकृताद्धर्म्मादेव निःश्रेयसं भवतीति वाक्ययोजना"। सूत्रं विषयप्रयोजनादिकं चतुःसूत्र्यामभिहितं तत्र प्रतिपाद्यविषयाश्च सर्वद० दर्शिता यथा "इह खलु निखिलप्रेक्षावन्निसर्गप्रतिकूलवेदनीयतया निखिलसंवेदनसिद्धं दुःखं जिहासुस्तद्धानोपायं जिज्ञासुः परमेश्वरसाक्षात्कारमुपायमाकलयति "यदा चर्म्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः। तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तोभविष्यति" इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यात्। परमेश्वरसाक्षात्कारश्च श्रवणमननभावनाभिर्भावनीयः यदाह "आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति" तत्र श्रवणमनुमानाधीनमनुमानञ्च व्याप्तिज्ञानाधीनं व्याप्तिज्ञानञ्च पदार्थविवेकापेक्षम्। अतः पदार्थषट्कम्"। "अथातो धर्म्मं व्याख्यास्याम इत्यादिकायां दशलक्षण्यां कणभक्षेण भगवता व्यवस्थापि तत्राह्निकद्वयात्मके प्रथमे-

ऽध्याये समवेताशेषपदार्थकथनमकारि । तत्रापि प्रथमाह्निके जातिमन्निरूपणं, द्वितीयाह्निके जातिविशेषनिरूपणम् । आह्निकद्वययुक्ते द्वितीयेऽध्याये द्रव्यनिरूपणं, तत्रापि प्रथमाह्निके भूतविशेषलक्षणं, द्वितीये दिक्कालप्रतिपादनम् । आह्निकद्वययुक्ते तृतीये आत्मान्तःकरणलक्षणं, तत्रात्मलक्षणं प्रथमे, द्वितीये अन्तःकरणलक्षणम् । आह्निकद्वययुक्ते चतुर्थे शरीरतदुपयोगिविवेचनं, तत्रापि प्रथमे तदुपयोगिविवेचनं द्वितीये शरीरविवेचनम् । आह्निकद्वयवति पञ्चमे कर्मप्रतिपादनं, तत्रापि प्रथमे शरीरसम्बन्धिकर्मचिन्तनं, द्वितीये मानसकर्मचिन्तनम् । आह्निकद्वयशालिनि षष्ठे श्रौतधर्मनिरूपणं, तत्रापि प्रथमे दानप्रतिग्रहधर्मविवेकः, द्वितीये चातुराश्रम्योचितधर्मनिरूपणम् । तथाविधे सप्तमे गुणसमवायप्रतिपादनं, तत्रापि प्रथमे बुद्धिनिरपेक्षगुणप्रतिपादनं, द्वितीये तत्सापेक्षगुणप्रतिपादनं समवायप्रतिपादनञ्च । अष्टमे निर्विकल्पकसविकल्पकप्रत्यक्षप्रमाणचिन्तनम् । नवमे बुद्धिविशेषप्रतिपादनम् । दशमे अनुमानभेदप्रतिपादनम् । तत्र उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति त्रिविधास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । ननु विभागापेक्षया चातुर्विध्ये वक्तव्ये कथं त्रैविध्यमुक्तमिति चेन्नैवं संख्याविभागस्य विशेषोद्देश एवान्तर्भावात् । तत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया भावा इति षडेवैते पदार्था इत्युद्देशः । किमत्र क्रमनियमे कारणम् ? उच्यते समस्तपदार्थायतनत्वेन प्रधानस्य द्रव्यस्य प्रथममुद्देशः । अनन्तरं गुणत्वोपाधिना सकलद्रव्यवृत्तेर्गुणस्य, तदनु सामान्यवत्त्वसाम्यात् कर्मणः, पश्चात्त्रितयाश्रितस्य सामान्यस्य, तदनन्तरं समवायाधिकरणस्य विशेषस्य, अन्ते अवशिष्टस्य समवायस्येति क्रमनियमः । ननु षडेव पदार्था इति कथं कथ्यते, अभावस्यापि सद्भावादिति चेन्नैवं बोधः नञर्थानुल्लिखितधीविषयतया भावरूपतया षडेवेति विवक्षितत्वात् तथापि कथं षडेवेति नियम उपपद्यते विकल्पानुपपत्तेः तथाहि नियमव्यवच्छेद्यं प्रमितं न वा प्रमितत्वे कथं निषेधः अप्रमितत्वे कथन्तराम्, नहि कश्चित् प्रेक्षावान् मूषिकविषाणं प्रतिषेद्धुं यतते, ततश्चानुपपत्तेर्न नियम इति चेन्नैवं भाषिष्ठाः षष्ठतया प्रमिते अन्धकारादौ भावत्वस्य भावतया प्रमिते शक्तिसादृश्यादौ सप्तमत्वादेश्च निषेधादिति कृतं विस्तरेण ।

तत्र द्रव्यादित्रितयस्य द्रव्यत्वादिजातिर्लक्षणम् । द्रव्यत्वं नाम गगनारविन्दसमवेतत्वे सति नित्यगन्धासमवेतम् । (गगनसमवेतत्वे सति पद्मसमवेतत्वे सति नित्यत्वे सति गन्धासमवेतत्वं द्रव्यत्वलक्षणम् । सत्तारूपजातिव्यवच्छेदाय गन्धासमवेतत्वमुक्तम् कालिकसम्बन्धेन द्रव्यत्वस्य गन्धवृत्तित्वादसम्भववारणाय गन्धसमवेतत्वमुक्तम् संयोगादेर्गन्धासमवेतत्वेन गगनादिसमवेतत्वेनातिप्रसङ्गवारणाय नित्यत्वे सतीति विशेषणम् । पद्मत्वपृथिवीत्वजातौ पद्मसमवेतत्वस्य नित्यत्वस्य गन्धासमवेतत्वस्य च सत्त्वादतिप्रसङ्गवारणाय गगनसमवेतत्वे सतीति विशेषणम् गगनपरिमाणस्य नित्यस्य गन्धासमवेतस्य तथात्ववारणायारविन्दसमवेतत्वे सतीति विशेषणम् इति बोध्यम्) । गुणत्वं नाम समवायिकारणासमवायिकारणभिन्नसमवेतसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिः । (सत्तासाक्षाद्व्याप्यस्य समवायिकारणद्रव्यसमवेतस्य द्रव्यत्वस्य, असमवायिकारणसमवेतस्य कर्मसमवेतस्य कर्मत्वस्य च तथात्ववारणाय तदुभयभिन्नसमवेतत्वं जातौ विशेषणम् गुणत्वस्य तु तथात्वम् गुणेषु ज्ञानादिषु असमवायिकारणभिन्नेषु समवेतत्वात् ज्ञानत्वादेः सत्तासाक्षाद्व्याप्यत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः) कर्मत्वं नाम नित्यासमवेतत्वसहितसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिः । (अनित्यमात्रसमवेतत्वे सति सत्तासाक्षाद्व्याप्यजातित्वम् कर्मत्वलक्षणम् द्रव्यत्वस्य गुणत्वस्य च नित्यमात्रसमवेतत्वाभावाच्च तथात्वम् । संयोगत्वादेस्तथात्वेऽपि सत्तासाक्षाद्व्याप्यत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः) सामान्यन्तु ध्वंसप्रतियोगित्वरहितमनेकसमवेतम् । (संयोगविभागादौ अनेकसमवेतेऽतिप्रसङ्गवारणाय ध्वंसप्रतियोगित्वरहितेति अत्यन्ताभावे तथात्ववारणाय समवेतत्वं विशेषणम्) । विशेषो नामान्योन्याभावविरोधिसामान्यरहितः समवेतः । समवायस्तु समवायरहितः सम्बन्ध इति षण्णां लक्षणानि व्यवस्थितानि ।

"द्रव्यं नवविधं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसीति । तत्र पृथिव्यादिचतुष्टयस्य पृथिवीत्वादिजातिर्लक्षणम् । पृथिवीत्वं नाम पाकजरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः । अप्त्वं नाम सरित्सागरसमवेतत्वे सति सलिलसमवेतं सामान्यम् । तेजस्त्वं नाम चन्द्रचामीकरसमवेतत्वे सति ज्वलनसमवेतं सामान्यम् । वायुत्वं नाम त्वगिन्द्रियसमवेतद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः । आकाशकालदिशामेकैकत्वादपरजात्यभावात् पारिभाषिक्यस्तिस्रः संज्ञा भवन्ति आकाशः कालो दिगिति । संयोगाजन्यजन्यविशेषगुणसमानाधिकरणविशेषाधिकरणमाका-

गत् । विभुत्वे सति दिगसमवेतपरत्वासमवायिकारणाधिकरणम् कालः । अकालत्वे सत्यविशेषगुणा महती दिक् । आत्ममनसोरात्मत्वमनस्त्वे । आत्मत्वं नाम अमूर्त्तसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः । मनस्त्वं नाम द्रव्यसमवायिकारणत्वरहिताणुसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः । रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च कण्ठोक्ताः सप्तदश चशब्दसमुच्चिताः गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दाः सप्तैवेत्येवं चतुर्विंशतिर्गुणाः । तत्र रूपादिशब्दान्तानां रूपत्वादिजातिर्लक्षणम् । रूपत्वं नाम नीलसमवेतगुणत्वापरजातिः । अनया दिशा शिष्टानां लक्षणानि द्रष्टव्यानि । कर्म पञ्चविधम् उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् । भ्रमणरेचनादीनां गमन एवान्तर्भावः । उत्क्षेपणादीनामुत्क्षेपणत्वादिजातिर्लक्षणम् । तत्र उत्क्षेपणं नाम ऊर्द्ध्वदेशसंयोगासमवायिकारणमेयसमवेतकर्मत्वापरजातिः । एवमवक्षेपणादीनां लक्षणं कर्त्तव्यम् । सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च परं सत्ता द्रव्यगुणकर्मसमवेता गुणकर्मसमवेता वा । अपरं द्रव्यत्वादि तल्लक्षणं प्रागेवोक्तम् । विशेषाणामनन्तत्वात् समवायस्य चैकत्वाद्विभागो न सम्भवति तल्लक्षणञ्च प्रागेवावादि । (सर्वत्वापरत्वं व्याप्यत्वम् अल्पदेशवृत्तित्वं वा) ।

“द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे । यस्य न स्खलिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुरिति” आभाणकस्य सद्भावात् द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रकारः प्रदर्श्यते । तत्र प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तस्मादेकत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्धिः ततो द्वित्वोत्पत्तिस्ततो द्वित्वसामान्यज्ञानं तस्मात् द्वित्वगुणज्ञानं ततः संस्कारः” । तदाह

“आदाविन्द्रियसन्निकर्षघटनादेकत्वसामान्यधीरेकत्वोभयगोचरा मतिरतो द्वित्वं ततो जायते । द्वित्वत्वप्रमितिस्ततोऽनु परतो द्वित्वप्रमानन्तरं द्वे द्रव्ये इति धीरियं निगदिता द्वित्वोदयप्रक्रियेति”।

द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वे किं प्रमाणम् अत्राङ्कराचार्य्याः अपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वादेरुत्पादिका भवितुमर्हति व्यञ्जकत्वानुपपत्तौ तेनानुविधीयमानत्वात् शब्दं प्रति संयोगवदिति” । वयन्तु ब्रूमः द्वित्वादिकमनेकत्वद्वयविषयानित्यबुद्धिव्यङ्ग्यं भवति अनेकाश्रितगुणत्वात् पृथक्त्वादिवदिति ।

निवृत्तिक्रमो निरूप्यते अपेक्षाबुद्धित एकत्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वोत्पत्तिसमकालनिवृत्तिः अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वसामान्यज्ञानात् द्वित्वगुणबुद्धिसमसमयं द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिनिवृत्तेर्द्रव्यबुद्धिसमकालं गुणबुद्धेः, द्रव्यबुद्धितः संस्कारोत्पत्तिसमकालं द्रव्यबुद्धेस्तदनन्तरसंस्कारादिति । तथाच संग्रहः “आदावपेक्षाबुद्ध्या हि नश्येदेकत्वजातिधीः । द्वित्वोदयसमं पश्चात् सा च तज्जातिबुद्धितः । द्वित्वाख्यगुणधीकाले ततो द्वित्वं निवर्त्तते । अपेक्षाबुद्धिनाशेन द्रव्यधीजन्मकालतः । गुणबुद्धिर्द्रव्यबुद्ध्या संस्कारोत्पत्तिकालतः । द्रव्यबुद्धिश्च संस्कारादिति नाशक्रमो मतः” इति ।

बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरविनाश्यत्वे संस्कारविनाश्यत्वे च प्रमाणं विवादाध्यासितानि ज्ञानानि उत्तरोत्तरकार्य्यविनाश्यानि अस्मदादिविभुविशेषगुणत्वात् शब्दवत् । द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मसमकालमेकत्वसामान्यचिन्तया आश्रयनिवृत्तेरेव द्वित्वनिवृत्तिः कर्मसमकालमपेक्षाबुद्धिचिन्तनादुभाभ्यामिति सङ्क्षेपः । अपेक्षाबुद्धिर्नाम विनाशकविनाशप्रतियोगिनी बुद्धिरिति बोद्धव्यम् ।

अथ द्व्यणुकनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरन्यद्द्व्यणुकमुत्पद्य रूपादिमद्भवतीति जिज्ञासायामुत्पत्तिप्रकारः कथ्यते । नोदनादिक्रमेण द्व्यणुकनाशः नष्टे द्व्यणुके परमाणावग्निसंयोगात् श्यामादीनां निवृत्तिः निवृत्तेषु श्यामादिषु पुनरन्यस्मादग्निसंयोगाद्रक्तादीनामुत्पत्तिः उत्पन्नेषु रक्तादिषु अदृष्टवदात्मसंयोगात् परमाणौ द्रव्यारम्भणाय क्रिया तया पूर्व्वदेशाद्विभागः विभागेन पूर्व्वदेशसंयोगनिवृत्तिः तस्मिन्निवृत्ते परमाण्वन्तरेण संयोगोत्पत्तिः संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकारम्भः आरब्धे द्व्यणुके कारणगुणादिभ्यः कार्य्यगुणादीनां रूपादीनामुत्पत्तिरिति यथाक्रमं नव क्षणाः । दशक्षणादिप्रकारान्तरं विस्तरभयान्नेह प्रतन्यते । इत्थं पीलुपाकप्रक्रिया पीठरपाकप्रक्रिया तु नैयायिकधीसम्मता ।

विभागजविभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजः कारणाकारणविभागजश्च । तत्र प्रथमः कथ्यते कार्य्यव्याप्ते कारणे कर्मोत्पन्नं यदावयवान्तराद्विभागं विधत्ते न तदाकाशादिदेशाद्विभागः । यदा त्वाकाशादिदेशाद्विभागः न तदावयवान्तरादित्यस्ति नियमः कर्मणो गगनविभागाकर्तृत्वस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागारम्भकत्वेन धूमस्य धूमध्वजवर्गेणेव व्यभिचारानुपलम्भात् ततश्चावयवकर्म अवयवान्तरादेव विभागं करोति नाकाशादिदेशात् तस्य विभागाद्द्रव्यारम्भकसंयोगनिवृत्तिः ततः कारणाभावात् कार्य्याभाव इति न्यायादवयविनिवृत्तिः निवृत्तेऽवयविनि तत्का

रवयोरवयवयोर्वर्त्तमानो विभागः कार्य्यविनाशविशिष्टं कालं स्वतन्त्रं वावयवमपेक्ष्य सक्रियस्यैवावयवस्य कार्य्यसंयुक्तादाकाशदेशाद्विभागमारभते न निष्क्रियस्य कारणाभावात् । द्वितीयस्तु हस्ते कर्म्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं कुर्व्वत् आकाशादिदेशेभ्यो विभागानारभते, ते कारणाकारणविभागाः । कर्म्म यां दिशं प्रति कार्य्यारम्भाभिमुखतामपेक्ष्य कार्य्याकार्य्यविभागमारभते यथा हस्ताकाशविभागाच्छरीराकाशविभागः न चासौ शरीरक्रियाकार्य्यस्तदा तस्य निष्क्रियत्वात् नापि हस्तक्रियाकार्य्यः व्यधिकरणस्य कर्म्मणो विभागकर्त्तृत्वानुपपत्तेः अतः पारिशेष्यात् कारणाकारणविभागस्य कारणत्वमङ्गीकरणीयम् ।

यद्वादि अन्धकारादौ भावत्वं निषिध्यत इति तदयुक्तं तत्र चतुर्द्धा विवादसम्भवात् तथाहि द्रव्यं तम इति भाट्टाः वेदान्तिनश्च भणन्ति, आरोपितनीलरूपमिति श्रीधराचार्य्याः आलोकज्ञानाभाव इति प्राभाकरैकदेशिनः आलोकाभाव इति नैयायिकादयः इति चेत्तन्न द्रव्यत्वपक्षो न घटते विकल्पानुपपत्तेः द्रव्यं भवदन्धकारं द्रव्याद्यन्यतमंमन्यद्वा नाद्यः यत्रान्तर्भावोऽस्य तत्र यावन्तो गुणास्तावत्त्वप्रसङ्गात् न च तमसो द्रव्यबहिर्भाव इति साम्प्रतं निर्गुणस्य तस्य द्रव्यत्वासम्भवेन द्रव्यान्तरत्वस्य सुतरामसम्भवात् । ननु तमालश्यामलत्वेनोपलभ्यमानं तमः कथं निर्गुणं स्यादिति, नीलं नभ इतिवत् भ्रान्तिरेवैतदवबोधया । अत एव नारोपितनीलरूपं तमः अधिष्ठानप्रत्ययमन्तरेणारोपायोगात् बाह्यालोकसहकारिरहितस्य चक्षुषो रूपारोपे सामर्थ्यानुपलम्भाच्च । न चायमचाक्षुषः प्रत्ययः तदनुविधानस्यानन्यथासिद्धत्वात् । न च विधिप्रत्ययवेद्यत्वायोगो भावे इति साम्प्रतं प्रलयविनाशावधानादिषु व्यभिचारात् । अत एव नालोकज्ञानाभावः अभावस्य प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वनियमेन मानसत्वप्रसङ्गात् । तस्मादालोकाभाव एव तमः न चाभावे भावधर्म्माध्यारोपो दुरपवादः दुःखाभावे सुखत्वारोपस्य संयोगाभावे विभागत्वाभिमानस्य च दृष्टत्वात् । नचालोकाभावस्य घटाद्यभाववद्रूपवदभावत्वे नालोकसापेक्षचक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्वं स्यादितिवाच्यं, यद्रूपे यदपेक्षं चक्षुस्तदभावग्रहेऽपि तदपेक्षत इति न्यायेनालोकपक्षे आलोकापेक्षाया अभावेन तदभावग्रहेऽपि तदपेक्षाया अभावात् । न चाधिकरणग्रहणावश्यम्भावः अभावप्रतीतावधिकरणग्रहणावश्यम्भावे नक्षत्रादावपरथा निरुक्तः कोलाहल इति शब्दप्रध्वंसप्रत्ययो न स्यादिति स्वप्रामाणिकं तव वचनं परम् । तत्सर्व्वमभिसन्धाय भगवान् कणादः प्रणिनाय सूत्रं द्रव्यगुणकर्म्मनिष्पत्तिवैधर्म्म्यादभावस्तम इति प्रत्ययवेद्यत्वेनापि निर्द्धारितम् ।

अथात्र निःश्रेयसानुकूलप्रमाणगम्यः सप्तमो निरूप्यते । स चासम्बन्धत्वे सत्यसमवायः (अनुयोगित्वप्रतियोगित्वतादात्म्यान्यतमसम्बन्धेन समवायशून्यत्वमसमवायत्वम्) स च संक्षेपतो द्विविधः संसर्गाभावान्योन्याभावभेदात् संसर्गाभावोऽपि त्रिविधः प्रागभावध्वंसात्यन्ताभावभेदात् तत्रानित्यः अनादितमः प्रागभावः, उत्पत्तिमान् विनाशी प्रध्वंसः, प्रतियोग्याश्रययोरभावोऽत्यन्ताभावः । नन्वन्योन्याभाव एवात्यन्ताभाव इति चेत् अहो राजमार्ग एव भ्रमः अन्योन्याभावो हि तादात्म्यप्रतियोगिकः प्रतिषेधः यथा घटः पटात्मा न भवतीति संसर्गप्रतियोगिकः प्रतिषेधोऽत्यन्ताभावो यथा वायौ रूपसम्बन्धो नास्तीति । न चास्य पुरुषार्थौपयिकत्वं नास्तीत्याशङ्कनीयं दुःखात्यन्तोच्छेदापरपर्य्यायनिःश्रेयसरूपत्वेन परमपुरुषार्थत्वात्" ।

शास्त्रान्ते च १०अ० २आह्निके "दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युदयाय" सू० । "दृष्टानां प्रमाणत उपलब्धानां यागदानस्नानादीनां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टमुपदिष्टं प्रयोजनं येषां तेषाम् तथाहि "स्वर्गकामोयजेत" "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्यादौ विधिसमभिव्याहृतमेव फलम्, क्वचिदर्थवादिकं यथा "यएता रात्रीरधीयीत तस्य पितरोघृतकुल्यामधुकुल्याःक्षरन्ति"इत्यादौ, क्वचिच्चौपपादनिकम्, यथा "विश्वजिता यजेत" इत्यादौ, अत्र हि न विधिसमभिव्याहृतं नाप्यर्थवादोपस्थितमित्यौपपादनिकं काल्पनिकं स्वर्ग एव स्वतः सुन्दरस्य फलस्य कल्पनीयत्वात्, तथाचाशुतरविनाशिनामेतेषां कर्म्मणां चिरभाविने फलाय कारणत्वमनुपपद्यमानमतएषां प्रयोगोऽनुष्ठानमभ्युदयायापूर्व्वायेत्यर्थः । ननु श्रुतिप्रामाण्ये सति स्यादेवं तदेव तु दुर्लभं नहि मीमांसकानामिव नित्यनिर्द्दोषत्वेन श्रुतिप्रामाण्यं त्वयेष्यते पौरुषेयत्वेनाभ्युपगमात्, पुरुषस्य च भ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिसम्भवादत आह दृष्टाभाव इति दुष्टं पुरुषान्तरेऽस्मदादौ भ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिकं पुरुषदूषणं तदभावे सतीत्यर्थः । क्षितिकर्त्तृत्वेन वेदकर्त्तृत्वेन चानुमितस्य पुरुषधौरेयस्य निर्द्दोषत्वेनैवोपस्थितेः, तथा च तद्वचसां न निरभिधेयता न विपरीताभिधेयता न निष्प्रयोजनाभिधे-

यथा, भूतेन्द्रियमनसां दोषात् अनवधानात्करणापाटवादिप्रयुक्ता एव वचसामविशुद्धयः सम्भाव्यन्ते, न चेश्वरवचसि तासां सम्भवः, तदुक्तम् "रागाज्ञानादिभिर्वक्ता ग्रस्तत्वादनृतं वदेत् । ते चेश्वरे न विद्यन्ते स ब्रूयात् कथमन्यथेति"।

ननु तेनेश्वरेण वेदस्य प्रणीतत्वएव विप्रतिपत्तिरतआह । उप० "तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति" १०सू०। "इति शास्त्रपरिसमाप्तौ । तद्वचनात्तेनेश्वरेण वचनात् प्रणयनादाम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं तथाहि वेदास्तावत् पौरुषेया वाक्यत्वादितिसाधितं नचास्मदादयस्तेषां बहुशाखाखावच्छिन्नानां वक्तारः सम्भाव्यन्ते, अतीन्द्रियार्थत्वात्, नचातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽस्मदादयः। किञ्चाप्तोक्ता वेदा महाजनपरिग्रहीतत्वात् यन्नाप्तोक्तं न तन्महाजनपरिग्रहीतं महाजनपरिग्रहीतञ्चेदं तस्मादाप्तोक्तम् । स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वञ्चाप्तोक्तत्वम् । महाजनपरिग्रहीतत्वञ्च यावद्दर्शनान्तःपातिपुरुषानुष्ठीयमानार्थत्वम्, क्वचित् फलाभावः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यादित्युक्तम् । कर्तृकरणाभावाद्वेदमिति चेन्न कर्तृकारकस्य पूर्व्वमेव साधितत्वात्, तत्प्रणीतत्वञ्च स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वादेव सिद्धम्, न त्वस्मदादीनां बहुशाखवेदप्रणयने स्वातन्त्र्यं संभवतीत्युक्तत्वात् । किञ्च प्रमाया गुणजन्यत्वेन वैदिकप्रमायामपि गुणजन्यत्वमावश्यकं तत्र च गुणोवक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानमेव वाच्यस्तथा च तादृश एव वेदे वक्ता, यः स्वर्गापूर्व्वादिविषयकसाक्षात्कारवान्, तादृशश्च नेश्वरादन्य इति सूत्रार्थ"।

औलूखल त्रि० उलूखले क्षुण्णं पैषिकोऽण् । १उलूखलेपिष्टयावकादौ । उलूखले भवः अण् । २उलूखलभवे शब्दादौ च । "अभिष्ठतौलूखलाद्युद्यता" कात्या० १०,२,११, । "उलूखलेनश्च औलूखलाः ध्वनयः" कर्कः

औवेयक न० "अपराजितमुन्नीष्यं मद्रकं प्रकरीं तथा । औवेयकं सरोविन्दुमुत्तरं गीतकानि च" या०उक्ते गीतिभेदे

औशनस न० उशनसा शुक्रेण प्रोक्तम् अण् । शुक्रेण प्रणीते १उपपुराणे "तथैवौशनसेरितम्" कूर्मपु० २८अध्यायवचनस्थे शास्त्रे च । ३धर्मशास्त्रभेदे तत्र प्रतिलोमजातवर्णसङ्कर विभागप्रतिपादकग्रन्थम् । उशनसा दृष्टं साम अण् । ४उशनसा दृष्टे सामनि । तस्येदम् अण् । ५तत् सम्बन्धिनि त्रि० । "व्यूढ्वा चौशनसं व्यूहम्" भा०व० २८४अ० । "लोकमौशनसं दिव्यं शक्रलोकञ्च गच्छति" भा०अनु०१०७अ० । उशनसि भवः अण् । ६शुक्रभवे स्त्रियां ङीप् । सा च ७देवयान्याख्यायां तदीय दुहितरि "दितरौशनसि ! भद्रन्ते न त्वमर्होऽसि भाविनि !" भा० आ० ८१ अ० देवयानीं प्रति कचोक्तिः ।

औशिज पु० उशिजेव प्रवा०अण् । १दृक्षायुषे । "औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे" ऋ० १,११२,११ । २प्रवरर्षिभेदे "काक्षीवतामाङ्गिरसौचथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति" आश्व० श्रौ० १२,११,२ ।

औशीनर पु० उशीनरस्यापत्यम् उत्सा०अञ् । उशीनरस्यापत्येषु शिविप्रभृतिषु । उशीनरशब्दप्र० १२७१पृ०उशीनरशब्दे उक्तः । तत्सुतास्तु "उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिवंशजाः । नृगा कृमिर्नवा दर्वा पञ्चमी च दृषद्वती । उशीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तासु कुलोद्वहाः । तपसा चैव महता जाता वृद्धस्य चात्मजाः । नृगायास्तु नृगःपुत्रः कृम्याः कृमिरजायत । नवायास्तु नवः पुत्रोदर्व्वायाः सुव्रतो ऽभवत् । दृषद्वत्यास्तु संजज्ञे शिविरौशीनरो नृपः" हरिवं०३१अ० उक्ताः तच्चरितञ्च भा०वन०१८६अ०। "देवानां कथा संजाता महीतलं गत्वा महीपतिं शिविमौशीनरं साध्वेनं जिज्ञासिष्याम इति । एवं भो इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रावुपातिष्ठेताम् । अग्निः कपोतरूपेण तमभ्यधावदामिषार्थमिन्द्रः श्येनरूपेण । अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्य उत्सङ्गं न्यपतत् । अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षार्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्यते । अस्य दद्यात् बलवान् पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं कुर्यात् । घोरं कपोतस्य निपातमाहुः । अथ कपोतो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षार्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्ये । अङ्गैरङ्गानि प्राणार्थी मुनिर्भूत्वा भवन्तं त्वां प्रपद्ये । स्वाध्यायेन कर्षितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि । तपसा दमेन युक्तमाचार्यस्याप्रतिकूलभाषिणम् एवं युक्तमपापं मां विद्धि । गदामि वेदान् विचिनोमि छन्दः सर्वे वेदा अक्षरशो मे अधीताः । न साधु दानं श्रोत्रियस्य प्रदानं मा प्रदाः श्येनाय न कपोतोऽस्मि । अथ श्येनो राजानमब्रवीत् । पर्य्यायेण वसतिर्म्मां भवेषु सर्गे जातः पूर्व्वमस्मात् कपोतात् । त्वमाददानोऽद्य कपोतमेनं मा त्वं राजन् ! विघ्नकर्त्ता भवेथाः । राजोवाच । केनेदृशी जातु पुरा हि दृष्टा वागुच्यमाना शकुनेन संस्कृता । यो वै कपोतोऽयदतेमाह श्येन उभौ विदित्वा कथमस्तु साधु । नास्य वर्षति वर्षकाले नास्य बीजं रोहति काल उप्तम् । भीतं प्रपन्नं योहि ददाति शत्रवे न त्राणं

लभते त्राणमिच्छन् स काले । जाता ह्रस्वा प्रजा प्रमीयते सदा न वै वासं पितरोऽस्य कुर्वते । भीतं प्रपन्नं योहि ददाति शत्रवे नास्य देवाः प्रतिगृह्णन्ति हव्यम् । मोघमन्नं विन्दति चाप्यचेताः स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति शीघ्रमेव । भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् । उक्षाणं पक्त्वा सह ओदनेन अस्मात् कपोतात् प्रति ते नयन्तु । यस्मिन् देशे रमसेऽतीव श्येन ! तत्र मांसं शिवयस्ते वहन्तु । श्येन उवाच । नोक्षाणं राजन् प्रार्थयेयं न चान्यदन्यन्मांसमधिकं वा कपोतात् । देवैर्दत्तः सोऽद्य ममैव भक्ष्यस्तन्मे ददस्व यजनानामभावात् । राजोवाच । उक्षाणं वेहतमनूनं नयन्तु ते पश्यन्तु पुरुषा ममैव । भयार्दितस्य दावं ममान्तिकात्त्वां प्रापयन्तु त्वं श्येनं मा हिंसीः । त्यजे प्राणानेव दद्यां कपोतं सौम्यो ह्ययं किन्नु जानासि श्येन ! । यथा क्लेशं मा कुरुष्वेह सौम्य ! नाहं कपोतमर्पयिष्ये कथञ्चित् । यथा मां हि वै साधुवादैः प्रहृष्टाः प्रशंसेयुः शिवयः कर्म्मणा तु । यथा श्येन ! प्रियमेव कुर्यां प्रशाधि मां यद्वदेस्तत् करोमि । श्येन उवाच । ऊरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशितं तावद्राजन् ! यावन्मांसं कपोतेन समम् । तथा त्वस्मात् साधु त्रातः कपोतः प्रशंसेयुः शिवयः कृतञ्च प्रियं स्यान्ममेति । अथ स दक्षिणादूरोरुत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुलया धारयन् गुरुतर एव कपोत आसीत् । पुनरन्यदुच्चकर्त्त गुरुतर एव कपोतः । एवं सर्व्वं समधिकृत्य शरीरं तुलायामारोपयामास तत्रापि गुरुतर एव कपोत आसीत् । अथ राजा स्वयमेव तुलामारुरोह । न च व्यलीकमासीद्राज्ञ एतद्वृत्तान्तं दृष्ट्वा त्रात इत्युक्त्वा प्राणीनशत श्येनः । अथ राजा अब्रवीत् कपोतं विदुः शिवयस्त्वां कपोत ! पृच्छामि ते शकुने ! को नु श्येनः । नानीश्वर ईदृशं जातु कुर्यादेतं प्रश्नं भगवन्मे विचक्ष्व । कपोत उवाच । वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतुरथैव श्येनो वज्रहस्तः शचीपतिः । साधु त्वाद्य त्वामृषभं सौरथेयं नौ जिज्ञासया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ । यामेतां पेशीं मम निष्कृष्य पादाद्भवानक्षिनोदुत्कृत्य राजन् । एतद्वो लक्ष्म शिवं करोमि हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् । एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी सुरर्षीणामथ सम्मतो भृशम् । एतस्मात् पार्श्वात् पुरुषो जनिष्यति कपोतरोमेति च तस्य नाम । कपोतरोमाणं शिविनौद्भिदं पुत्रं प्राप्स्यति नृपरषभं संहननं यशोदीप्यमानं द्रष्टासि शूरमृषभं सौरथाणाम्" उशीनरशब्दे दर्शितचरितमेवंरूपं तच्च शिवेरेवेति बहुभिःकल्प्यते तत्र पितापुत्रयोरभेदोपचारात् उशीनरशब्दप्रयोगात् इति। वस्तुतः कल्पभेदात् उशीनरस्य तत्पुत्रशिवेश्च तथा चरितमित्यविरोधः। अयञ्च ययातेर्दौहित्रः तेन च ययातेः पुण्यक्षये स्वर्गात् पतने तस्मै स्वपुण्यं दत्त्वाऽसौ पुनः स्वर्गलोकं प्रापितः तत्कथा यथा । "पृच्छामि त्वां शिविरौशीनरोऽहं ममापि लोका यदि सन्तीह तात ! । यद्यन्तरीक्षे यदि वा दिवि श्रिताः क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्म्मस्य मन्ये । ययातिरुवाच । त्वं वाचा हृदयेनापि साधून् परीप्समानान्नावमंस्था नरेन्द्र ! । तेनानन्ता दिवि लोकाः श्रितास्ते विद्युद्रूपाः स्वनवन्तो महान्तः । शिविरुवाच । तांस्त्वं लोकान् प्रतिपद्यस्व राजन् मया दत्तान् यदि नेष्टः क्रयस्ते । नचाहं तान् प्रतिपत्स्येह दत्त्वा यत्र गत्वा नानुशोचन्ति धीराः"। "अन्ते च यज्ञातिरस्मि नहुषस्य पुत्रः पूरोः पिता सार्व्वभौमस्त्विहासम् । गुह्यं चार्थं मामकेभ्यो ब्रवीमि मातामहोऽहं भवतां प्रकाशम्" भा० आ० ९२ अ०। उशीनरस्य गोत्रापत्यम् इञ् । औशीनरि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्। "शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः । औशीनर्य्यामजनयत् काक्षीवाद्यान् सुतान् मुनिः" भा० स० २० अ०। तस्यापत्यम् अत इञपि। औशीनरि शिविनृपे । "कार्त्तवीर्य्यो दिलीपश्च महात्मा चाप्युशीनरः। औशीनरिः पुण्डरीकः शर्य्यातिः शरभः शुचिः" भा० स० ८ । यमसभावर्णने ।

औशीर न० अश-ईरन् किच्च ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् । १कमुट-तयोः शय्यापीठयोः क्षीरस्वामी । २शय्यायाम् ३आसने च पृथक् इति सुभूतिः । "अभ्यवहार्य्यं परमाद्यमौशीरेऽग्रकामचारः कृतोऽभूत्" दशकुमा० । उशीरमिवाकारो अस्य अण् । ४चामरे तस्य नलदमूलाकारत्वात्तथात्वम् । औशीरं चामरमस्त्यस्य अच् । ५चामरदण्डे अमरः । हेमच० दण्डाग्रोत्क्षिप्तचामरदण्डपरा "कृतं वेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानि च । यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे" भा० अ० ६ अ० । उशीरस्येदम् अण् । ६उशीरजे "सनन्दमौशीरम्" शकु० ।

औषणशौण्डी स्त्री अपण एव स्वार्थेऽण् औषणे कटुरसे शौण्डी ७त० । चुपुष्ट्याम् तस्याः कटुरसत्वात्तथात्वम् ।

औषदश्वि पु० ओषदश्वस्य नृपस्यापत्यम् इञ् । ओषदश्वनृपभेदापत्ये वसुमति ययातिदौहित्रे । "पृच्छामि त्वां वसुमानौषदश्विर्यद्यस्ति लोको दिवि मे नरेन्द्र!" भा० आ०

८१ऋ० । अस्य च यथा ययातिर्मातामहस्तथा औशी-
नरिशब्दे दर्शितः । तत्र भवच्छब्देनैतस्यापि परामर्शात्
औषध न० ओषधेरिदम् "ओषधेरजातौ" पा० अण् । ओषधि-
जाते १अन्नादौ २रोगनाशके द्रव्यभेदे । स्वार्थेऽण् ।
३ओषधौ च । औषधशब्दार्थश्च सुश्रुते दर्शितः
"एवमेतत्पुरुषो व्याधिरौषधम् क्रियाकाल इति चतु
एवं व्याख्यातम्" इत्युक्त्वा "औषधग्रहणात् द्रव्यगुणरस
वीर्य्यविपाकप्रभावाणामादेशः" इत्युक्तम् । तेन द्रव्यमात्रसाध्य-
स्यौषधत्वम् । अतएव तैलघृतजलविशेषाणामप्यौ-
षधत्वम् । "रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् । ततः
कर्म्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्व्वं समाचरेत्" चक्रद० परि
पाटीमुक्ता रोगभेदेन औषधविशेषा उक्तास्तत एव तेऽ-
धिगम्याः । तदुपयोगिभूम्यादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा
"अथातो भूमिप्रविभागविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः
श्वभ्रशर्कराश्मविषमवल्मीकश्मशानाघातनदेवतायतनसिक-
ताभिरनुपहतामनूषरामभङ्गुरामदूरोदकां स्निग्धां प्ररो-
हवतीं मृद्वीं स्थिरां समां कृष्णां गौरीं लोहितां वा
भूमिमौषधार्थं परीक्षेत तस्यां जातमपि कृमिविषशस्त्रात-
पपवनदहनतोयसम्बाधमार्गैरनुपहतमेकरसं पुष्टं पृथ्ववगाढ-
मूलमुदीच्यां चौषधमाददीतेत्यौषधभूमिपरीक्षाविशेषः सा-
मान्यः । विशेषतस्तु तत्राश्मवती स्थिरा गुर्व्वी श्यामा
कृष्णा वा स्थूलवृक्षशस्यप्राया स्वगुणभूयिष्ठा । स्निग्धा शीतला
सन्नोदका स्निग्धशस्यतृणकोमलवृक्षप्राया शुक्लाऽम्बुगुण
भूयिष्ठा । नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलाल्पपाण्डु-
वृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा । रूक्षा भस्मरासभवर्णा
तनुवृक्षकोटराल्परसवृक्षप्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा । मृद्वी
समा श्वभ्रवत्यव्यक्तरसजला सर्वतोऽसारवृक्षा महापर्वत-
वृक्षप्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा । तत्र केचिदाहु-
राचार्य्याः । प्रावृड्वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मेषु यथासंख्यं
मूलपत्रत्वक्क्षीरसारफलान्याददीतेति तत्तु न सम्यक्
कस्मात्सौम्याग्नेयत्वाज्जगतः । सौम्यान्यौषधानि सौम्येषु
ऋतुष्वाददीताग्नेयान्याग्नेयेष्वेवमव्यापन्नगुणानि भवन्ति ।
सौम्यान्यौषधानि सौम्येषु ऋतुषु गृहीतानि सोमगुणभूयि-
ष्ठायां भूमौ जातान्यतिमधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते ।
एतेन शेषं व्याख्यातम् । तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ
जातानि विरेचनद्रव्याण्याददीताग्न्याकाशमारुतगुणभूयि-
ष्ठायां वमनद्रव्याणि । उभयगुणभूयिष्ठायामुभयतोभागानि ।
आकाशगुणभूयिष्ठायां संशमनान्येवं बलवत्तराणि भवन्ति ।

सर्वाण्येव चाभिनवान्यन्यत्र मधुघृतगुडपिप्पलीविड-
ङ्गेभ्यः । सर्वाण्येव सक्षीराणि वीर्य्यवन्ति तेषाम-
सम्पत्तावतिक्रान्तसंवत्सराण्याददीतेति । भवन्ति चात्र ।
गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः ।
मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते । सर्वावय-
साध्येषु पलाशलवणादिषु । व्यवस्थितो न कालोऽस्ति
तत्र सर्वो विधीयते । गन्धवर्णरसोपेता षड्विधा भूमि-
रिष्यते । तस्माद्भूमिस्वभावेन बीजिनः षड्रसैर्युताः ।
अव्यक्तः किल तोयस्य रसो नित्यं विनिश्चितः । रस एव
चाव्यक्तो व्यक्तो भूमिरसाद्भवेत् । सर्वलक्षणसम्पन्ना
भूमिः साधारणा स्मृता । द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गु-
णानि विशेषतः । विगन्धेनापरामृष्टमविपन्नं रसा-
दिभिः । नवं द्रव्यं पुराणं वा ग्राह्यमेव विनिर्दिशेत् ।
विडङ्गं पिप्पली क्षौद्रं सर्पिर्व्वाप्यनवं हितम् । शेषम-
न्यत्त्वभिनवं गृह्णीयाद्दोषवर्जितम् । जङ्गमानां वयःस्थानां
रक्तरोमनखादिकम् । क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु
संहरेत् । स्रुतमल्लातकफलकशङ्कुविन्यस्तभेषजम् । प्रश-
स्तायां दिशि शुचौ भेषजागारमिष्यते" ।
औषधग्रहणे परिभाषादिकमुक्तं भावप्र० यथा
"प्रशस्तदेशे सञ्जातं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् । अल्पमात्रं
बहुगुणं गन्धवर्णरसान्वितम् । दोषघ्नमग्लानिकरमधिकं
न विकारि यत् । समीक्ष्य काले दत्तञ्च भेषजं स्यात्सुखा-
वहम् । आग्नेया विन्ध्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिः
स्मृतः । अतस्तदौषधानि स्युरनुरूपाणि हेतुभिः ।
आग्नेयाः अधिकाग्न्यंशाः सौम्यः अधिकसोमांशः ।
ओषधय एवौषधानि । अत्र स्वार्थे अण् । अनुरूपाणि
सदृशानि । अन्येष्वपि प्ररोहन्ति वनेषूपवनेषु च ।
गृह्णीयात्तानि सुमनाः शुचिः प्रातः सुवासरे । आदित्य
सम्मुखो मौनी नमस्कृत्य शिवं हृदि । साधारणधरा-
द्रव्यं गृह्णीयादुत्तराश्रितम् । साधारणधराद्रव्यम्
सर्वभूमिभवद्रव्यम् । उत्तराश्रितं स्थानात् उत्तरदि-
ग्भवम् । वल्मीककुत्सितानूपश्मशानोषरमार्गजाः ।
जन्तुवह्निहिमव्याप्ता नौषध्यः कार्य्यसाधिकाः । शरद्य-
खिलकार्य्यार्थं ग्राह्यं सरसमौषधम् । विरेकवमना-
र्थन्तु वसन्तान्तः समाहरेत् । वसन्तान्तः वसन्तमध्ये समा-
हरेत् संगृह्णीयात् । अतिस्थूलजटा याः स्युस्तासां
ग्राह्यास्त्वचो ध्रुवम् । गृह्णीयात् सूक्ष्ममूलानि सक-
लान्यपि बुद्धिमान् । अन्यच्च । महान्ति येषां मूलानि

बालगर्भोऽपि सर्व्वतः । तेषान्तु वल्कलं ग्राह्यं सूक्ष्म-मूलानि सर्व्वशः । न्यग्रोधादेस्त्वचो ग्राह्या सारः स्याद् बीजकादितः । तालीसादेश्च पत्राणि फलं स्यात् त्रिफलादितः । क्वचिन्मूलं क्वचित् कन्दः क्वचित् पत्रं क्वचित् फलम् । क्वचित् पुष्पं क्वचित् सर्व्वं क्वचित् सारः क्वचित् त्वचः । चित्रकं सूरणं निम्बो वासा च त्रिफला क्रमात् । धातकी कण्टकारी च खदिरः क्षीरपादपः । क्वचिन्निम्बस्य गन्धेऽोवात् पत्राभावे त्वचामपि । बालम्फलन्तु बिल्वस्य पक्कमाम्रफलस्य च । यत्रोऽनुक्ते जटा ग्राह्या भागेऽनुक्तेऽखिलं समम् । पात्रेऽनुक्ते मृदः पात्रं कालेऽनुक्ते त्वहर्मुखम् । नवान्येव हि योज्यानि द्रव्याण्यखिलकर्म्मसु । विना विड़ङ्गकृष्णाभ्यां गुडधान्याज्यमाक्षिकैः । धान्यमद्यम् । पुराणन्तु प्रशस्तं स्यात्ताम्बूलहाज्जिकलया । शुष्कनवीनद्रव्यन्तु योज्यं सकलकर्म्मसु । आर्द्रन्तु द्विगुणं युञ्ज्यादेष सर्व्वत्र निश्चयः । गुडूची कुटजो वासा कुष्माण्डश्च शतावरी । अश्वगन्धा सहचरी शतपुष्पा प्रसारिणी । प्रयोक्तव्या सदैवार्द्रा द्विगुणं नैव कारयेत् । सहचरी कुरण्टकः (कटसरैया) इतिलोके । वासानिम्बपटोलकेतकबला कुष्माण्डकेन्द्री वरी वर्षाभूः कुटजाश्च कन्दसहिता सा पूतिगन्धा मता । ऐन्द्री नागबला कुरण्टक पुरी कथाऽम्लता सर्व्वदा । आर्द्रा एव तु कुत्रचित् द्विगुणिता कार्य्येषु योज्या बुधैः । ऐन्द्री इन्द्रवारुणी । वरी शतावरी पूतिगन्धा गन्धप्रसारणी नागबला (गुलसकरि) कुरण्टकः (पीतपुष्पझाँटि) (कटसरैया) पुरी गुग्गुलुः । घृतन्तैलञ्च पानीयं कषायं व्यञ्जनादिकम् । पक्वा शीतीकृतं चोष्णं तत्सर्व्वं स्याद्विषोपमम् ।

द्रव्याणां परीक्षा । स्थूलास्थिमांसला पथ्या सर्व्वकर्म्मसु पूजिता । क्षिप्ताम्भसि निमज्जेद्या भल्लातक्य फलोत्तमाः । वराहमूर्द्धवत्कन्दो वाराहीकन्दसंज्ञकः । सौवर्चलन्तु काचाभं सैन्धवं स्फटिकप्रभम् । सर्व्वक्षारिकं ज्ञेयं स्वर्णमाक्षिकमुत्तमम् । इन्द्रपुष्पप्रतीकाशा मनोज्ञा चोत्तमा मता । श्वेतं शिलाजतु ज्ञेयं प्रक्षिप्तं न विशीर्य्यते । तोयपूर्णे कांस्यपात्रे शतानेन विवर्द्धते । कर्पूरस्तुवरः स्निग्धः एला सूक्ष्मफला वरा । श्वेतचन्दनमत्यन्तं सुगन्धि गुरु पूजितम् । रक्तचन्दनमत्यन्तं लोहितन्तूवरं मतम् । काकतुण्डानिभः स्निग्धोऽगुरुः श्रेष्ठो गुरुर्मतः । सुगन्धि लघु स्वच्छञ्च सुरदारु वरं मतम् । सरलं स्निग्धमत्यर्थं सुगन्धि च गुणावहम् । अतिपीता प्रशस्ता तु ज्ञेया दारुनिशा बुधैः । जातीफलं गुरु स्निग्धं समं शुभ्रान्तरं वरम् । मृद्वीकामोत्तमा ज्ञेया या स्यात् गोस्तनसन्निभा । करमर्द्दफलाकारा मध्यमा सा प्रकीर्त्तिता । गोस्तनसन्निभा । (मुनक्का) इति लोके । करमर्द्दफलाकारा । (करोन्दीदाख) इति लोके । खण्डन्तु विमलं श्रेष्ठं चन्द्रकान्तसमप्रभम् । गव्याज्यसदृशं स्वच्छगन्धं मधु वरं मतम् । अथ स्वभावतो हितानि । शालीनां लोहितः शालिः षष्टिकेषु च षष्टिका । शूकधान्येष्वपि यवो गोधूमः प्रवरो मतः । शिम्बीधान्ये वरो मुद्गो मसूरश्चाढ़की तथा । रसेषु मधुरः श्रेष्ठो लवणेषु च सैन्धवम् । दाड़िमामलकद्राक्षाखर्ज्जूरञ्च परूषकम् । राजादनं मातुलुङ्गं फलवर्गेषु शस्यते । परूषकं (फालसा) इति लोके । राजादनं (क्षिरिणी) इति लोके । मातुलुङ्गं (बीजपूरा) इतिलोके । पत्रशाकेषु वास्तूकं जीवन्ती पोतिका वरा । पटोलं फलशाकेषु कन्दशाकेषु सूरणम् । एणः कुरङ्गो हरिणो जाङ्गलेषु प्रशस्यते । पक्षिणां तित्तिरिर्लावो वरो मत्स्येषु रोहितः । हरिणस्याप्यर्थः स्यादेणः कृष्णतया मतः । कुरङ्गस्ताम्र उद्दिष्टो हरिणः कपिलो महान् । जलेषु दिव्यं दुग्धेषु गव्यमाज्येषु गोभवम् । तैलेषु तिलजं तैलमैक्षवेषु सिता हिता । अथ स्वभावादहितानि । शिम्बीषु माषान् पोत्रकीं, लवणेष्वौषरं त्यजेत् । फलेषु लकुचं शाके सार्षपं न हितं मतम् । गोमांसं ग्राम्यमांसेषु महितं माहिषीवसा । मेषीपयः कुसुम्भस्य तैलं त्याज्यञ्च फाणितम् । इक्षुरसः परिपक्वो योऽर्द्धघनः स तु फाणितम् तद्धि (खोयाराब) इति लोके । अथ संयोगविरुद्धानि । मत्स्यमानूपमांसञ्च दुग्धयुक्तं विवर्ज्जयेत् । कपोतं सर्षपस्नेहभर्ज्जितं परिवर्ज्जयेत् । मत्स्यानिक्षोर्विकारेण तथा क्षीरेण वर्ज्जयेत् । मद्यन्तु मांसपयोयुक्तान्युष्णैर्दधि विवर्ज्जयेत् । उष्णैर्भोऽम्बुना क्षौद्रं पायसं कृशरान्वितम् । रम्भाफलं त्यजेत् तक्रं दधि तिलफलान्वितम् । दशाहमुषितं सर्पिः कांस्ये मधुघृतं समम् । कृतान्नञ्च कषायञ्च पुनरुष्णीकृतं त्यजेत् । एकत्र बहुमांसानि विरुद्धानि परस्परम् । मधुसर्पिर्वसातैलं पानीयं वा पयस्तथा । अथ भेषजप्रतिनिधिः । अलाभे सैव्यं प्रोक्तं चन्दनं रक्तचन्दनम् । पूर्वोक्तेहासयश्चेहाः साध्या धवलचन्दनैः । कषायके पयोः मार्जो युज्यते रक्तचन्दनम् । अन्तःसम्मार्ज्जने ज्ञेया ह्यजमोदा यवानिका । बहिःसम्मार्ज्जने चैव विद्यातव्याजमोदिका । पयः सर्पिः प्रयोगेषु गव्यमेवाहि

स्पृश्यते। अथ प्रतिनिधिः। चित्रकाभावतो दन्ती क्षारः शिखरिजोऽथवा। अभावे धन्वयासस्य प्रक्षेप्या दुरालभा। शिखरी अपामार्गः। तगरस्याप्यभावे तु कुष्ठं दद्याद्भिषग्वरः। मूर्वाभावे त्वचो ग्राह्या जिङ्गिन्याः प्रभवा बुधैः। अहिंस्राया अभावे तु मानकन्दः प्रकीर्त्तितः। लक्ष्मणाया अभावे तु नीलकण्ठशिखा मता। नीलकण्ठशिखा मयूरशिखा। वकुलाभावतो देयं कह्लारोत्पलपङ्कजम्। नीलोत्पलस्याभावे तु कुमुदं देयमिष्यते। जातिपुष्पं न यत्रास्ति लवङ्गं तत्र दीयते। अर्कपर्णादि पयसो ह्यभावे तद्रसो मतः। पौष्कराभावतः कुष्ठं तथा लाङ्गल्यभावतः। स्थौणेयकस्याभावे तु भिषग्भिर्दीयते गदे। चविकागजपिप्पल्यौ पिप्पलीमूलवत् स्मृतौ। अभावे सोमराज्यास्तु प्रपुन्नाटफलं मतम्। यदि न स्याद्दारुनिशा तदा देया निशा बुधैः। सोमराजी वाकुची। प्रपुन्नाटफलं चक्रमर्द्दफलम्। दारुनिशा दारुहरिद्रा निशा हरिद्रा। रसाञ्जनस्याभावे तु सम्यग्दार्व्वी प्रयुज्यते सौराष्ट्र्यभावतो देया स्फटिका तद्गुणा जनैः। सौराष्ट्री (सोरटीमाटी) इति लोके। स्फटिका (फटिकारी) इति लोके। तालीशपत्रकाभावे स्वर्णताली प्रशस्यते। भार्ग्यभावे तु तालीशं कण्टकारी जटाऽथ वा। रुचकाभावतो दद्याल्लवणं पांशुपूर्व्वकम्। अभावे मधुयष्ट्यास्तु धातकीं च प्रयोजयेत्। रुचकं (सोचार) इति लोके पांशुलवणं (खारी) अथ वा (रेह) इति लोके। अम्लवेतसकाभावे चुक्रं दातव्यमिष्यते। द्राक्षा यदि न लभ्येत प्रदेयं काश्मरीफलम्। तयोरभावे कुसुमं बन्धूकस्य मतं बुधैः। लवङ्गकुसुमं देयं नखस्याभावतः पुनः। कस्तूर्य्यभावे कक्कोलं लेपनीयं विदुर्बुधाः। कक्कोलस्याभावे तु जातीपुष्पं प्रदीयते। सुगन्धिमुस्तकं देयं कर्पूराभावतो बुधैः। कर्पूराभावतो देयं ग्रन्थिपर्णं विशेषतः। कुङ्कुमाभावतो दद्यात् कुसुम्भकुसुमं नवम्। श्रीखण्डचन्दनाभावे कर्पूरं देयमिष्यते। अभावे त्वेतयोर्वैद्यः प्रक्षिपेत् रक्तचन्दनम्। रक्तचन्दनकाभावे नवोशीरं विदुर्बुधाः। मुस्ता चातिविषाभावे शिवाभावे शिवा मता। अभावे नागपुष्पस्य पद्मकेशरमिष्यते। मेदा जीवककाकोल्यौ ऋद्धिद्वन्द्वेऽपि चासति। वरी विदार्य्यश्वगन्धा वाराही च क्रमात् स्मृता। वरी शतावरी। वाराह्यास्तथाभावे चर्म्मकारालुको मतः। वाराहीकन्दसंज्ञस्तु पश्चिमे गृष्टिसंज्ञकः। वाराहीकन्दएवान्यश्चर्म्मकारालुको मतः। अनूपसम्भवे देशे वराह इव लोमवान्। भल्लातकासम्भवे तु रक्तचन्दनमिष्यते। भल्लातकाभावतश्चित्रं नलदं चोरभावतः। सुवर्णाभावतः स्वर्णमाक्षिकं प्रक्षिपेद् बुधः। श्वेतन्तु माक्षिकं ग्राह्यं बुधैः रजतवत् ध्रुवम्। माक्षिकस्याप्यभावे तु प्रदद्यात् स्वर्णगैरिकम्। सुवर्णमथवा रौप्यं मृतं यत्र न लभ्यते। तत्र कान्तेन कर्म्माणि भिषक् कुर्य्याद्विचक्षणः। कान्ताभावे तीक्ष्णलोहं योजयेद्वैद्यसत्तमः। अभावे मौक्तिकस्यापि मुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत्। मधु यत्र न लभ्येत तत्र जीर्णगुडो मतः। मत्स्यण्ड्यभावतो दद्युर्भिषजः सितशर्कराम्। असम्भवे सितायास्तु बुधैः खण्डं प्रयुज्यते। क्षीराभावे रसो मौद्गो मासूरो वा प्रदीयते। यत्र योक्तानि वस्तूनि यानि तेषु च तेषु च। योज्यमेकतराभावे परं वैद्येन जानता। रसवीर्य्यविपाकाद्यैः समं द्रव्यं विचिन्त्य च। युक्त्याद्विविधमन्यच्च द्रव्याणान्तु रसादिवित्। योगे यत्प्रधानं स्यात्तस्य प्रतिनिधिर्म्मतः। यत्तु प्रधानं तस्यापि सदृशं नैव स्पृश्यते। व्याधेरयुक्तं यत् द्रव्यं गुणोक्तमपि तत् त्यजेत्। अनुक्तमपि युक्तं यत् योजयेत् तद्रसादिवित्। द्रव्यगतपञ्चपदार्थकर्म्माण्याह। द्रव्ये रसो गुणो वीर्य्यविपाकः शक्तिरेव च। पदार्थाः पञ्च तिष्ठन्ति स्वं स्वं कुर्व्वन्ति कर्म्म च"।

"वीर्य्यवत्त्यौषधिनीव विकारे सान्निपातिके" कुमा०। "द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम्" रघुः। "विषस्य विषमौषधम्" उद्भटः "भवौषधात् श्रोत्रमनोऽभिरामात्" भाग० 1,1, "औषधं जाह्नवीतोयं वैद्यो नारायणः स्वयम्" पुरा०। संसाररूपदुःखदायकरोगनिवारके ४परमेश्वरे च "औषधं जगतां सेतुः" विष्णु०सं०।

औषधि स्त्री अव+ओषधि—प्रा० स०। सम्यगोषधौ। "निरमन्ति न जुलितमौषधयः" किरा० वा ङीप्। औषधी।

औषर न० उषरे भवः अण्। पांशुलवणे राजनि०।

औषरक न० औषरमिव कन्। (खारी) लवणभेदे राजनि०।

औषस न० उषसि भवः सन्धिवेलादिना योगविभागात् अण्। १उषसि भवे। वस्तुतः भवार्थे "कालाट्ठञ्" पा० ठञेः ठञ् स्यात् तेन उषस इदम् इत्यण् इत्युचितम्। २उषःसम्बन्धिनि। "अनुदितौषसरागेति "औषसातपभयादपलीनम्" इति च" किरा० स्त्रियां ङीप्। "या औषाः पञ्चौषसो वा" शत० ब्रा० ६,१,२,८, उषस्+ चा० यत् स्वार्थे अण्। औषस्य उपोभवे त्रि०।

औप(स्त)स्त्य त्रि० उपस्तेरिदम् अण् ष्यञ् वा । उपस्तिचरितात्मके छा० उ० ब्राह्मणकाण्डभेदे । तत्र "उपस्तिर्ह चाक्रायणः" इत्यादि तत्रत्यं ब्राह्मणं "औपस्ते(स्त्ये) काण्डेऽविदुषामपि आर्त्विज्यदर्शनात्" छा० उ० भा० ।

औषसिक त्रि० उषसा चरति ठक् टिलोपः । १उषसाचारिणि । उषसि भवः "कालाट्ठञ्" पा० ठञ् । २उषसिभवे च ।

औषिक त्रि० उषा उषसि भवः ठञ् । उषाभवे स्त्रियां ङीप् ।

औष्ट्र न० उष्ट्रस्येदम् अण् । उष्ट्रदुग्धादौ । "औष्ट्रं दुग्धं लघु स्वादु लवणं दीपनं तथा । कृमिकुष्ठकफानाहशोथो दरहरं सरम्" भावप्र० । "अनिर्दशाहाः गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथेति" मनुः उष्ट्रशब्दे विवृतिः ।

औष्ट्रक न० उष्ट्राणां समूहः गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यादिना वुञ् । उष्ट्रसमूहे । उष्ट्रस्य विकारोऽवयवो वा वुञ् । २उष्ट्रविकारे ३तदवयवे च त्रि० ।

औष्ट्ररथ न० उष्ट्ररथस्येदम् "पत्रपूर्व्वादञ्" पा० रथादित्यनुवृत्तौ अञ् । उष्ट्रवाह्यरथसम्बन्धिनि ।

औष्ट्रायण पुंस्त्री उष्ट्रस्यापत्यम् वा० फक् । उष्ट्रापत्ये ततः चतुरर्थ्याम् अरीहणादि० वुञ् । औष्ट्रायणक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

औष्ट्रिक त्रि० उष्ट्रे भवः ठक् । उष्ट्रभवे दध्यादौ "विपाके कटु सक्षारं गुरु भेद्यौष्ट्रिकं दधि" सुश्रुतः ।

औष्ठ त्रि० ओष्ठ ओष्ठाकारोऽस्त्यस्य प्रज्ञा० अण् । ओष्ठाकारकाष्ठावयवयुक्ते आश्विनपदपात्रे । "औष्ठमाश्विनम्" कात्या० ८,२,७, "ओष्ठावयवयुक्तमाश्विनपदपात्रम्" कर्कः "तद्द्विदेवत्यमौष्ठमाश्विनपात्रम्" शत० ब्रा० ४,१,५,१९ ।

औष्ठ्य त्रि० ओष्ठे भवः यत् स्वार्थे अण् । ओष्ठभवे उवर्णपवर्गयोः "औष्ठजावुपू" इतिशिक्षोक्तेस्तयोस्तथात्वम् ।

औष्णिज न० उष्णिज्+प्रज्ञा० स्वार्थेऽण् । उष्णिगर्थे ।

औष्णिह त्रि० उष्णिहि भवः उत्सा० अञ् तस्येदमण् वा । १उष्णिक्छन्दोभवे २तत्सम्बन्धिनि च । उष्णिहा स्तुत्यः अण् । ३उष्णिक्छन्दसा स्तुत्ये सवितरि "सवित्र औष्णिहाय" यजु० १९,६ ।

औष्णीक त्रि० उष्णीषे शोभते अण् पृषो० । १उष्णीषधारिणि २तद्धारिजनपदविशेषे ३तन्नृपे च "औष्णीकानन्तवासांश्च रोमकान् पुरुषादकान्" भा० स० ५० ।

औष्ण्य न० उष्णस्य भावः गुणवचनत्वात् ष्यञ् । उष्णस्पर्शे स च "उष्णस्पर्शस्तु तेजसः" इत्युक्तेः तेजस एव स्वाभाविकधर्म्मः तत्संयोगादितरेषामौपाधिकः । सुश्रुते तत्कार्य्यपित्तस्य धर्म इत्युक्तं यथा "औष्ण्यतैक्ष्ण्यरौक्ष्यलाघववैशद्यगुणलक्षणं पित्तं तस्य समानयोनिः कटुकोरसः सोऽस्यौष्ण्यादौष्ण्यं वर्द्धयति" सुश्रु० ।

औष्म्य न० ऊष्मणो भावः कर्म्म वा ष्यञ् । उष्णस्पर्शे । "पूर्वराजवियोगौष्म्यं कृत्स्नस्य जगतो हृतम्" रघुः । उष्णस्पर्शो यद्यपि तेजोयोगात् भवति तथापि देहस्य तथा स्पर्शः सप्तदशाङ्गलक्षणदेहसंयोगादेव तथोक्तं शा० सूत्रभाष्ययोः "अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा" सू० "अस्यैव च सूक्ष्मशरीरस्यैष ऊष्मायमेतस्मिन् जीवच्छरीरे संस्पर्शेनोष्माणं विजानाति तथाहि मृतावस्थायामवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेष्वपि च रूपादिषु देहगुणेषु नोष्मोपलभ्यते जीवदवस्थायामेव तूपलभ्यते इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्यपाश्रय एवैष ऊष्मेति तथा च श्रुतिः "उष्ण एव जीविष्यञ्छीतो मरिष्यन्निति" भा० । तदुपाधिकत्वात् जीवस्यापि ऊष्मत्वं व्यपदिश्यते इत्युक्तं प्राक् ।

•

इति वाचस्पत्ये औकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

इति श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्य-विरचिते वाचस्पत्येऽभिधाने स्वरवर्णादिशब्दार्थसङ्कलनं समाप्तम् ।

ओं तत्सत्

वर्णः	स्वरः	कालः	स्थानम्	आभ्यन्तरप्रयत्नः	बाह्यप्रयत्नाः ।
अ	उदात्तानुदात्तस्वरिताः	एकमात्रो ह्रस्वः	कण्ठः	विवृतम्	संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च
आ	उदा०३	द्विमात्रो दीर्घः	कण्ठः	विवृतम्	संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च
अ३	उदा०३	त्रिमात्रः प्लुतः	सः	तत्	ते सव
इ	उदा०३	एकमात्रो ह्रस्वः	तालु	तत्	ते सव
ई	उदा०३	२ द्विमात्रो दीर्घः	तत्	तत्	ते सव
इ३	उदा०३	त्रिमात्रः प्लुतः	तत्	तत्	ते सव
उ	उदा०३	एकमात्रो ह्रस्वः	ओष्ठौ	तत्	ते सव
ऊ	उदा०३	द्विमात्रो दीर्घः	तौ	तत्	ते सव
उ३	उदा०३	त्रिमात्रः प्लुतः	तौ	तत्	ते सव
ऋ	उदा०३	एकमात्रो ह्रस्वः	मूर्धा	तत्	ते सव
ॠ	उदा०३	द्विमात्रो दीर्घः	सः	तत्	ते सव
ऋ३	उदा०३	त्रिमात्रः प्लुतः	सः	तत्	ते सव
ऌ	उदा०३	एकमात्रो ह्रस्वः	दन्तमूलम्	तत्	ते सव
ऌ३	उदा०३	त्रिमात्रः प्लुतः	तत्	तत्	ते सव
अस्य दीर्घाभावेऽपि लकारद्वययोगात् द्विमात्रता			दन्तमूलम्	तत् ईषत्स्पृष्टं च	ते सव
ए	उदा०३	द्विमात्रो दीर्घः	कण्ठतालुनी	विवृतम्	ते सव
ए३	उदा०३	त्रिमात्रः प्लुतः	कण्ठतालुनी	तत्	ते सव
ऐ	उदा०३	द्विमात्रो दीर्घः	कण्ठतालुनी	तत्	ते सव
ऐ३	उदा०३	त्रिमात्रः प्लुतः	कण्ठतालुनी	तत्	ते सव
ओ	उदा०३	द्विमात्रो दीर्घः	कण्ठोष्ठौ	तत्	ते सव
ओ३	उदा०३	त्रिमात्रः प्लुतः	कण्ठोष्ठौ	तत्	ते सव
औ	उदा०३	द्विमात्रो दीर्घः	कण्ठोष्ठौ	तत्	ते सव
औ३	उदा०३	त्रिमात्रः प्लुतः	कण्ठोष्ठौ	तत्	ते सव
एषामनुनासिकत्वे उदा०		यथाप्राप्तम्	यथास्थानं नासिकाऽपि	तत्	यथाप्राप्तं बाह्याः
ं अनुस्वारस्य	०	०	नासिका	स्पृष्टम्	संवारनादघोषा महाप्राणश्च
ः विसर्गस्य	०	०	कण्ठः	स्पृष्टम्	विवारश्वासाघोषा महाप्राणश्च
≍क≍ख	०	०	जिह्वामूलम्	स्पृष्टम्	विवारादयः महाप्राणश्च
≍प≍फ	०	०	ओष्ठौ	स्पृष्टम्	विवारादयः महाप्राणश्च
क	०	अर्द्धमात्रा	कण्ठमूलम्	स्पृष्टम्	विवारश्वासाघोषा अल्पप्राणश्च
ख	०	अर्द्धमात्रा	तत्	तत्	विवारादयः महाप्राणश्च
ग	०	सा	तत्	तत्	संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च
घ	०	सा	तत्	तत्	संवारादयः महाप्राणश्च
ङ	०	सा	तत् नासा च	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
च	०	अर्द्धमात्रा	तालु	तत्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
छ	०	सा	तत्	तत्	विवारादयः महाप्राणश्च
ज	०	सा	तत्	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च

वर्णः	स्वरः	कालः	स्थानम्	आभ्यन्तरप्रयत्नः	बाह्यप्रयत्नाः ।
झ	०	अर्द्धमात्रा	तालु	स्पृष्टम्	संवारादयः महाप्राणश्च
ञ	०	सा	तालु नासा च	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
ट	०	सा	मूर्द्धा	तत्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
ठ	०	सा	सः	तत्	विवारादयः महाप्राणश्च
ड	०	सा	सः	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
ढ	०	सा	सः	तत्	संवारादयः महाप्राणश्च
ण	०	सा	सः नासा च	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
त	०	सा	दन्तमूलम्	तत्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
थ	०	सा	तत्	तत्	विवारादयः महाप्राणश्च
द	०	सा	तत्	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
ध	०	सा	तत्	तत्	संवारादयः महाप्राणश्च
न	०	सा	तत् नासा च	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
प	०	सा	ओष्ठौ	तत्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
फ	०	सा	तौ	तत्	विवारादयः महाप्राणश्च
ब	०	सा	तौ	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
भ	०	सा	तौ	तत्	संवारादयः महाप्राणश्च
म	०	सा	तौ नासा च	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
य	०	सा	तालु	ईषत् स्पृष्टम्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
र	०	सा	मूर्द्धा	ईषत् स्पृष्टम्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
ल	०	सा	दन्तमूलम्	तत्	ते च
व	०	सा	दन्तोष्ठौ	तत्	ते च
यवलानामनुनासिकत्वे	०		यथास्थानं नासाऽपि	तत्	ते च
श	०	सा	तालु	अर्द्धस्पृष्टम्	विवारादयः महाप्राणश्च
ष	०	सा	मूर्द्धा	तत्	ते च
स	०	सा	दन्तमूलम्	तत्	ते च
ह	०	सा	कण्ठः	अर्द्धस्पृष्टम्	संवारादयः महाप्राणश्च
कँ खँ गँ घँ कुप्ययमानाम्		सा	यथास्थानं नासिका च	स्पृष्टम्	यथाप्राप्तं बाह्याः
[illegible]			उरः यथास्थानञ्च	यथाप्राप्तम्	संवारादयः महाप्राणश्च

उदात्तादीनां सूचक चिह्नानि तु ऊर्द्ध्वरेखाचिह्नितः अकारादिवर्णः उदात्तः, अधोरेखाचिह्नितः अनुदात्तः, ऊर्द्ध्वाधोरेखाचिह्नितः स्वरित इति । तत्र अचामेव स्वरकृतविभागः, न तु व्यञ्जनानां तेषामुदात्तादिस्वराभावात् ।

स्वरवर्णविभागादि ।

स्वरवर्णा अकारादयः औकारान्ताः शिक्षामते द्वाविंशतिस्त्रयोविंशतिर्वा "स्वरा विंशतिरेकश्च"इति स्मृतत्वेति विज्ञेय ऌकारः प्लुत एव चेति" च शिक्षोक्तेः । तथाहि ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन अ, इ, उ, ऋ, इत्येते द्वादश ऌकारः ह्रस्व एव तस्य दीर्घाभावात् । ए, ऐ, ओ औ, इत्येते दीर्घप्लुतभेदात् अष्टौ इत्येकविंशतिः ऌकारस्य लकारद्वययुक्तत्वेन ईषत्स्पृष्टतया दुस्पृष्टत्वेन द्वाविंशतिः प्लुतत्वे त्रयोविंशतिर्भेदाः स्मृताः । तेषां च प्रत्येकमुदात्तानुदात्तस्वरितभेदैः त्रैविध्येन ६६ भेदाः ६९ वा भेदाः । पुनस्तेषामनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्यां द्वैविध्यात् १३२ । १३८ वा सङ्ख्या भेदाः सर्वेषामेषां स्वयं राजमानत्वात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाच्च स्वरशब्दवाच्यता ।

तन्त्रमते तु अनुस्वारविसर्गसहिताः अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ, ॡ, इत्येते दश ए, ऐ, ओ, औ, इत्येते चत्वारः इत्येते षोडश । पाणिनीयमते ॡकारस्य यथा दीर्घत्वाभावेऽपि लकारद्वययुक्त ह्रस्वऌकारैकमात्रया द्विमात्रत्वसाम्यात् दीर्घत्वव्यवहारस्तथा ॡकारादिशब्दे उक्तः । अनुस्वारविसर्गयोश्च अक्षरसमाम्नायसूत्रेषु अ, इ, उण्, इत्यादिषु माहेश्वरेषु चतुर्दशसु सूत्रेषु आम्नानाभावेऽपि भाष्यकृता अट्सूपसंख्यानेऽपि न स्वरवर्णत्वम् "अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः" इत्युक्त्या स्वयंविराजमानत्वाभावात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाभावाच्च । तयोः स्वरवर्णत्वाभावेऽपि अट्सूपसंख्यानन्तु षत्वणत्वकार्यार्थम् । तेन ऊर्जींषि इत्यादौ अनुस्वारव्यवधानेऽपि षत्वम् । अत्र च नुम्स्थानिकानुस्वारस्यैव निमित्तता न तद्भिन्नस्य, तेन सर्पिंषि पुंसु इत्यादौ न षत्वम् । णत्वं तु सर्वानुस्वारव्यवायेऽपि तेन बृंहणं बृंहणमित्यादौ णत्वम् "अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपी"त्युक्तेः तत्र अट्ग्रहणेनैवानुस्वारप्राप्तेरनुस्वारमात्रव्यवाये णत्वार्थं नुम्ग्रहणम् न तु णत्वस्य नुम्स्थानिकस्यैव ग्रहणमित्युक्तोदाहृतौ णत्वम् । सर्वेषां स्वरवर्णोच्चारणे विवृतं दूरावस्थानरूपम् आभ्यन्तरप्रयत्नः "विवृतमूष्मणां स्वराणाञ्च" इति "अचोऽस्पृष्टाः इति चोक्तेः । एषां बाह्यप्रयत्नास्तु घोषनादसंवाराः "कण्ठमध्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः" इत्युक्तेः । यथा चैषां दूरावस्थानं तथा सरलायामस्माभिरुक्तं तच्च आभ्यन्तरप्रयत्नशब्दे उक्तम् । एतेषामुच्चारणस्थानानि प्रदर्श्यन्ते । अ इति वर्णः कण्ठमूलोच्चार्यः "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः" इत्युक्तेः । तत्र अ इति ह्रस्ववर्णः एकमात्रत्वात् । स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिधा, त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकरूपद्वैविध्यात् षड्विधः । एवं आ इति दीर्घः द्विमात्रत्वात् तस्य च तथैव षड्विधत्वम् । अ३ प्लुतवर्णः त्रिमात्रत्वात् तस्यापि उक्तरीत्या षाड्विध्यम् तथा च अ इत्येतत् अष्टादशानां संज्ञा पारिभाषिकी कारतकारपरत्वे स्वरूपपरता । एवम् इ, इति तालव्यः "इचुयशानां तालु"इत्युक्तेः । तस्यापि इ,ई,इ३ इति ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञा एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रताभेदात् तेषाञ्च प्रत्येकमुक्तरीत्या षाड्विध्यमित्यष्टादशविधता । तथाच इ, इति अष्टादशानां संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । उ इति वर्णः ओष्ठोच्चार्यः "ओष्ठजावुपू" इत्युक्तेः स च ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपः एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रताभेदात् त्रिविधः तेषां प्रत्येकमुक्तरीत्या षाड्विध्यमित्यष्टादशविधता । एवञ्च उ, इत्यष्टादशानां संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । ऋ, इति मूर्द्धस्थानोच्चार्यः "ऋटुरषाणां मूर्द्धा" इत्युक्तेः स च ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपः त्रिधा एकमात्रत्वादिभेदात् । तेषाञ्च प्रत्येकमुक्तरीत्या षाड्विध्यात् अष्टादशविधता । "ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यम्" इत्युक्तेः ऌकारस्य ज्ञापकद्वादशभेदसहिता अष्टादशभेदाः तेन ऋ इति त्रिंशतां संज्ञा इति भेदः । तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । ऌवर्णः दन्तमूलोच्चार्यः "ऌतुलसानां दन्ताः" इत्युक्तेः तस्य दीर्घाभावात् ह्रस्वप्लुतभेदेन द्वैविध्यम् तयोश्च प्रत्येकमुक्तरीत्या षाड्विध्यात् द्वादशविधतेति ऌवर्णः द्वादशानां संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । अ,इ,उ,ऋ,ऌ, इत्येषां वर्णपरत्वे अष्टादशादीनामुक्तानां संज्ञा । अधिकं सूचीपत्रे द्रष्टव्यम् एतेषां विभागादि तत्तच्छब्दादौ उक्तम्

अकारादीनामन्यान्या वाचकशब्दाः तन्त्रोक्ता वर्णाभिधाने दर्शितास्तेऽत्र क्रमेणोच्यन्ते यथा

अ "अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाटं चैकमात्रकः । पूर्वो दरी ब्रह्मविष्णू सारस्वतमियं वदः । महामाया वासुदेवो धनेशः केशवोऽमृतम् । कीर्त्तिर्निवृत्तिर्गोपो नरकारिर्हरोऽरुषत् । ब्रह्मा रामानुजोऽहस्य कामश्च प्रथमाद्यकः । ब्रह्माणी कामरूपश्च कामेशीवासिनी वियत् । विश्वेशः श्रीविष्णुकण्ठौ प्रतिपत्तिविराजिनी । अर्कमण्डलं वर्णाद्यो ब्राह्मणः कामकर्षिणी" ।

आ “आकारो विजयोऽनन्तो दीर्घघोणो विनायकः । क्षीरोदधिमयो दत्तः पाशो दीर्घास्य उच्यते । प्रचण्डएकजो रुद्रो नारायणश्च मेश्वरः । प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्तकगजान्तकौ । पितामहो द्विठान्तोऽश्रुः क्रिया कान्तिश्च मन्मथः । द्वितीया मानदा काशी विघ्नराजः कुजोऽनिवृत् । सुरान्तकश्च हृदयश्चाङ्गुष्ठोभगमालिनी ।

इ “इः सूक्ष्मा शाल्मली विद्या चन्द्रः पूषा सुधुम्रकः । सुमित्रः सुन्दरो वीरः कोटरी कोटरःपयः । भ्रूमध्यो माधवस्तुष्टिर्दक्षनेत्रञ्च नासिका । शान्तः कान्तिः कामिनी च कामो विघ्नविनायकः । नेपाला भरणो रुद्रो निवृत्तिश्च पावकः” ।

ई “ईस्त्रिमूर्त्तिःश्री महामाया लोलाक्षी वामलोचनम् । गोविन्दः शेखरः पुष्टिः सुभद्रा रत्नसंज्ञकः । विष्णुर्लक्ष्मीर्महेशश्च वह्निपुञ्जःपरापरः । कालोत्तरी भैरवश्च रतिश्च पादुकर्द्धनः । शिवोत्तमः शिवा तुष्टिश्चतुर्थी बिन्दुमालिनी । वैष्णवी वक्रगी जिह्वा कामकला सनादिका । पावकः कोटरः कीर्त्तिर्मोहिनी कालकारिका । कुचद्वन्द्वं तर्जनीशो शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी ।

उ “उः शङ्करोऽथ तुण्डाक्षी भूतः कल्याणवाचकः । अमरेशो दक्षकर्णः षड्वक्त्रो मोहनः शिवः । उग्रःप्रभुर्धृतिर्विष्णुः विश्वकर्मा महेश्वरः । शत्रुघ्नश्च कटिः पुष्टिः पञ्चमी वह्निवासिनी । कामघ्नः कमलाजेशो मोहिनी विघ्नहृन्मही । नटश्च कुटिला श्रोत्रं पारहीनो हरोहरः” ।

ऊ “ऊःकण्ठकोरतिः शान्तिः क्रोधनो मधुसूदनः । कामः राजकुजेशश्च महेशो वामकर्णकः । अर्घीशो भैरवः सूक्ष्मो दीर्घघोणा सरस्वती । विलासिनी विघ्नकर्त्ता लक्ष्मणो रूपकर्षिणी । महाविद्येश्वरी षष्ठी षण्डो भूःकान्यकुब्जकः” ।

ऋ “ऋःसुदीर्घमुखी रुद्रो देवमाता त्रिविक्रमः । भारभूतिः क्रिया हारो रेचिका नासिका धृतिः । एकपादः शिरोमाला मण्डना शान्तिनी जलम् । कर्णः कामलता मेधा निवृत्तिर्गणनायकः । रोहिणी शिवदूती च पूर्णा गिरिश्च सप्तमी” ।

ॠ “ॠःक्रोधी तिथीशो वाणी वामनो गोमुखो धृतिः । ऊर्द्धमुखी निशानाथः पद्ममाला विलम्बितः । गजिनी मोचिका श्रेष्ठा दैत्यमाता प्रतिष्ठिता । एकदन्तान्वयो माताखदिता मिथुनोदया । कोमला श्यामला मेधा तारकाऽपतिरष्टमी । ब्रह्माख्यमरकोलाक्षे मालकोऽन्तककर्षिणी ।

ऌ ऌःस्थाणुः श्रीधरः शुद्धो मेघोधूम्रो दकोऽविधृत् । देवयोनिर्दक्षगण्डो रुद्रः काकोदरो शुभा । शान्तिश्च उल्कामुखी गौरी माया च भ्रामरी शुभा । विश्वेश्वरी दीर्घजिह्वा महाक्षी वारुणी परा । चन्द्रिका पार्थिवोधूम्रा द्विदन्तः कामवर्द्धनः । शुचिस्मिता च नवमी कान्तिरायतवेश्वरः । चितश्चाकर्षकरी तुरीया कुलसुन्दरी” ।

ॡ ॡकारः कमलाकर्षी हर्षीकेशो मधुव्रतः । सूक्ष्मा कान्तिर्वामगण्डो रुद्रःकामोदरी शुभा । दशमी सुस्थिरो माता नीलपीतो गजाननः । कामिनी विश्वपः कालो नित्यशुद्धः शुचिः सती । सूर्योर्धश्चाकर्षिणी च एकाकी दनुजप्रसूः” । एकारादीनां वाचका तत्तच्छब्दे उक्ता । एषामधिष्ठातृदेवताश्च तत्रैवोक्ता यथा “अकारे भीषणा कीर्त्तिविद्युज्जिह्वेति कीर्त्तिता । आकारे तामसी कालजिह्वाख्या कालभैरवी । इकारे शाकिनी चण्डा ज्ञेया रुद्रभयङ्करी । ईकारे रूपिणी ज्वाला चण्डाख्या धूम्रभैरवी । उकारे कालरात्र्याख्या प्रचण्डा चण्डवल्लभा । विद्या ह्युकारगा प्रोक्ता तालजङ्घा कपालिनी । ऋकारे कालिका देवी पिङ्गलाक्षी भयङ्करी । ॠकारे ह्यन्धकारोग्रा शूलिनी योगिनाथपि । संहारिणी ऌकारे स्यान्मेघनादोग्रनादिनी । रुद्रचण्डा कालरात्री ॡकारे च कपालिनी” । एकारादीनामधिष्ठातृदेवताश्च एकारादिशब्दानामादौ दर्शिताः अकारादीनां ध्येयरूपश्च कामधेनुतन्त्रे दर्शितं यथा

अ “शृणु तत्त्वमकारस्य अतिगोप्यं वरानने ! । शरच्चन्द्रप्रतीकाशं पञ्चकोणमयं सदा । पञ्चदेवमयं वर्णं शक्तित्रयसमन्वितम् । निर्गुणं त्रिगुणोपेतं स्वयं कैवल्यमूर्त्तिमत् । बिन्दुतत्त्वमयं वर्णं स्वयं प्रकृतिरूपकम्” ।

आ “आकारं परमाश्चर्यं शङ्खज्योतिर्मयं प्रिये ! । ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये ! । पञ्चप्राणमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डलीम्” ।

इ “इकारं परमानन्दं सुगन्धकुसुमच्छविम् । हरिब्रह्ममयं वर्णं सदारुद्रयुतं प्रिये ! । सदा शक्तिमयं देवि ! गुरुब्रह्ममयं तथा । सदाशिवमयं वर्णं परं ब्रह्मसमन्वितम् । हरिब्रह्मात्मकं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम् । इकारं परमेशानि ! स्वयं कुण्डलीमूर्त्तिकम्” ।

ई “ईकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डलीम् । ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं सदा । पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविद्युल्लताकृतिम् । चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा” ।

उ "उकारं परमेशानि ! अधःकुण्डलिनीं स्वयम् । पीतचम्पकसङ्काशं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणमयं देवि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् ।

ऊ "शङ्खकुन्दसमाकारमूकारं परकुण्डलीम् । पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्णं पीतविद्युल्लतां यथा । धर्मार्थकाममोक्षस्य सदा सुखप्रदायकम्" ।

ऋ "ऋकारं परमेशानि कुण्डलीमूर्त्तिधारकम् । अत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्चैव वरानने ! । सदाशिवमयं वर्णं सदेश्वरसंयुतम् । पञ्चवर्णमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं तथा । रक्तविद्युल्लताकारमृकारं प्रणमाम्यहम् ।

ॠ "ॠकारं परमेशानि ! स्वयं परमकुण्डलीम् । पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयम् सदा । चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणयुतं सदा । त्रिशक्तिसहितं वर्णं प्रणमामि सदा प्रिये ।

ऌ "ऌकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डलीं परदेवताम् । अत्र ब्रह्मादयः सर्व्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ! । पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्णं तथा गुणत्रयात्मकम् । बिन्दुत्रयात्मकं वर्णं पीतविद्युल्लतां यथा ।

ॡ ॡकारं परमेशानि ! पूर्णचन्द्रसमप्रभम् । पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा । गुणत्रयात्मकं वर्णं तथा बिन्दुत्रयात्मकम् । चतुर्वर्गप्रदं देवि ! स्वयं परमकुण्डलीम् । एकारादीनां ध्येयरूपाण्येकारादिशब्देषु उक्तानि"।

इति वाचस्पत्ये स्वरविभागादि ।

व्यञ्जनवर्णविभागादि

व्यञ्जनवर्णाः त्रिविधाः स्पर्शान्तस्थोष्मभेदात् तत्र कादयो मावसानाः स्पर्शाः, यरलवा अन्तःस्था शषसहा ऊष्माणः । "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् । सोदीर्णो मूर्द्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः । स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः" इति शिक्षोक्तेः सर्वेषां वर्णानां प्राणवायुजन्यत्वम् । तथाहि चेतनेन ज्ञातार्थविवक्षया तद्बोधकशब्दनिष्पादनाय प्रेरितमन्तःकरणं मूलाधारस्थितमनलं चालयति तच्चालितानलस्तत्स्थानस्थानिलचालनाय प्रभवति तच्चालितेन चानिलेन तत्रैव सूक्ष्मरूपेणोत्पादितः शब्दः परा वागित्यभिधीयते । ततो नाभिदेशपर्य्यन्तं चलितेन तेन तद्देश संयोगादुत्पादितः शब्दः पश्यन्तीति कीर्त्त्यते एतद्द्वयस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतरतया ईश्वरयोगिमात्रगम्यता नास्मदीयश्रुतिगोचरता । ततस्तेनैव हृदयदेशं परिसरता हृदयसंयोगेन निष्पादितः शब्दो मध्यमेत्युच्यते सा च स्वकर्णपिधानेन ध्वन्यात्मकतया सूक्ष्मरूपेण कदाचिदस्माकमपि समधिगम्या । ततो मूर्द्धपर्य्यन्तमाक्रमता तेन आहत्य मूर्द्धानं तत्प्रतिघातेन ततः परावृत्त्य मुखविवरे कण्ठादितत्तत्स्थानेषु स्वाभिघातेनोत्पादितः शब्दो वैखरीत्युच्यते । इत्येवं वर्णोत्पत्तिस्तेषाञ्च विभागः पञ्चधा तद्यथा स्वरतः१ उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् अचां त्रैविध्यम् तथा कालतोऽपि २त्रैविध्यम् "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि" इत्युक्तेः अचामेव स्वरवत्त्वात्तथात्वम् कालस्तु उच्चारणकालभेदः स च यद्यपि अचामेवोक्तस्तथापि "एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्धमात्रकम्" इत्युक्तेः व्यञ्जनानामप्यर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यत्वात् कालकृतविभागोऽस्त्येव । मात्राकालस्तु "दशगुर्व्वक्षरैः प्राणः षड्भिः प्राणैर्विनाडिका" इत्युक्तेः विनाडिकायाः पलात्मिकायाः षष्टितमभागरूपकालार्द्धभागो मात्रा "द्विमात्रो दीर्घ उच्यते" इत्युक्तेः दीर्घस्य गुरुतया पलषष्टितमभागत्वात् तथा च १५ पञ्चदशानुपलात्मककालः अर्द्धमात्राकालः त्रिंशदनुपलात्मकः कालः एकमात्राकालः, विपलात्मकः कालः द्विमात्रकालः सार्द्धविपलात्मकः कालः त्रिमात्रकालः । तत्तत्कालोच्चार्य्यत्वात् वर्णानां कालकृतविभागस्त्वयम् । इयांस्तु विशेषः स्वराणामिव व्यञ्जनानां न ह्रस्वादिविभागः किन्तु सर्व्वेषामर्द्धमात्रत्वमेवेति । स्थानतो(३)विभागो यथा "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु चेति" शाखान्त उक्ता वर्णभेदेन स्थानविशेषः शिक्षायामुक्तः यथा "हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् । कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू । स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः । जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः । ए ऐ तु कण्ठ्यतालव्यौ ओ औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ । अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयो

भवेत् । ओकारौकारयोस्तदिति" "अनुस्वारयमानाञ्च नासिका स्थानमुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः" इति च। यद्यपि सर्व्वेषां वर्णानामुच्चारणे कण्ठव्यापार आवश्यकस्तथापि चकाराद्युच्चारणे तात्वादिव्यापारोऽधिकोऽपेक्षित इति तत्तत्स्थानकत्वेन वर्णानां वैलक्षण्यम् । "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः" इति पाणिनिशिक्षाभिधानात् कवर्गस्य कण्ठमूलीयत्वम् कण्ठ्यत्वव्यवहारस्तु कण्ठशब्दस्य कण्ठमूलपरतया भाक्त एव तवर्गस्य दन्तमूलीयत्वेऽपि दन्त्यत्ववत् अन्यथा भग्नदन्तस्य तदुच्चारापत्तेः । जिह्वामूलीयस्य आश्रयस्थानभागित्वेनोक्तेः तदाश्रयस्य कोरपि जिह्वामूलस्थानत्वौचित्यात् । दन्तोष्ठ्योचरत्वादावुभयोरेव वकारस्थानत्वं न तु प्रत्येकस्य तथात्वे दन्त्यौष्ठ्यत्वेन परिगण्येत । अतस्तस्य दन्तौष्ठोभयकार्य्यभाक्त्वम् एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् । यमानां प्रातिशाख्यप्रसिद्धानां कुँखुँगुँघुँ इत्येषां यमप्रत्याहारसंज्ञाबोधितानाञ्च नासिकापि स्थानमधिकमुपदिश्यते । तत्र च यमेत्युपलक्षणम् "यमोऽनुनासिका नह्रौ" इत्युक्त्या हकाररकारभिन्नानाम् अमप्रत्याहारबोधितानाम् नासिकास्थानत्वविधानात् नासामनुगतः स्थानत्वेनेत्यनुनासिक शब्दव्युत्पत्त्या नासिकास्थानत्वप्राप्तेश्च । तत्र नह्राविति पुनः हकाररकारयोः पर्य्युदासः । "मुखनासिकावचनो ऽनुनासिकः" पा॰ सूत्रे मुखपदस्य कण्ठादितत्तत्स्थानपरतया यमानामुभयस्थानत्वम् । अयोगवाहा अनुस्वाराः विसर्गाश्च जिह्वामूलीयोपध्मानीययोरपि विसर्गविशेषरूपत्वेनाश्रयस्थान भागित्वम् । आश्रयस्थानभागित्वञ्च यमाश्रित्यैते उच्चार्य्यन्ते तत्स्थानभागित्वमतः विसर्गस्य कखयोः परयोर्जिह्वामूलोच्चार्य्यमाणयोराश्रयत्वेन तत्स्थानभागित्वात् जिह्वामूलीयरूपान्वितनामता सङ्गमेया। पफयोः परयोरोष्ठोच्चार्य्यमाणयोराश्रयत्वेनोपध्मानीयता । उप पश्च आध्मायते अनेन स्थानेनेति व्युत्पत्तेः उपध्मानशब्द ओष्ठवचनः । तत्स्थानोच्चार्य्यत्वात्तदन्वितनामता नामधेया । अतएव कौमुद्यां "जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलमुपध्मानीयस्योष्ठौ" इत्युक्तम् । यद्यपि सर्व्वेषां वर्णानामाकाशस्थानत्वं करणत्वञ्च कण्ठादीनां तदुत्पत्तौ युक्तं तथापि तेषां स्थानत्वव्यवहारः ताल्वादौ वर्णाभिव्यञ्जकवर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वारोपेण भाक्त एव । तत्तत्स्थानेषु जिह्वापादिसम्बन्धेन वर्णोत्पत्त्या जिह्वापादिस्थिते तत्सम्बन्धजनकप्रयत्नविशेषे आभ्यन्तरप्रयत्नशब्दो स्पृष्टतादावेव करणत्वव्यवहारः इति मञ्जूषायां स्थितम् ।

प्रयत्नाः ४ आभ्यन्तरप्रयत्नाः अनुप्रदानानि ५ बाह्यप्रयत्नास्तैरपि वर्णानां विभागः । तत्र वर्णभेदे प्रयत्नभेदादिकं बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नस्वरूपनिरूपणपूर्व्वकं शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्निरूपितं यथा

आभ्यन्तरप्रयत्नास्तु वर्णोत्पत्तेः प्राग्भाविनः, बाह्यास्तु तदुत्पत्तेः पश्चाद्भाविन इति विवेकः । तथा हि नाभिदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणवायुरूर्द्धमाक्रमन् उरःप्रभृतीनि स्थानान्याहत्य वर्णान् तदभिव्यञ्जकध्वनींश्च उत्पादयति तत्र वर्णोत्पत्तेः प्राक् जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादिकं यदा सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता प्रयत्नः, यदा ईषत् स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता, तेषां समीपावस्थाने संवृतता, दूरावस्थाने विवृतता, इत्येवमाभ्यन्तरप्रयत्नभेदैः वर्णानां भेदाः । अतएव इचवर्गयशानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि चवर्गोच्चारणे कर्त्तव्ये तालुस्थाने जिह्वाग्रादीनां सम्यक्स्पर्शः, यकारोच्चारणे तु ईषत्स्पर्शः, शकारोच्चारणे समीपावस्थानम् इवर्णोच्चारणे दूरावस्थानमिति भेदः । एतेषां आभ्यन्तरत्वम् कोष्ठप्रभृतिकाकलीध्वनिजनककाकलस्थानपर्य्यन्तरूपास्यान्तर्गततत्तत्स्थानेषु जिह्वापादीनां प्रागुक्तस्पर्शादिचतुष्टयरूपाभ्यन्तरकार्य्यकारित्वात् वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भावित्वाच्च बोध्यम् । विवारसंवारौ तु गलबिलस्य विकाशाविकाशात्मकौ बाह्यौ प्रयत्नौ विवृतसंवृताभ्यां भिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादिति विवेक्तव्यम् ।

अथ वर्णभेदेनाभ्यन्तरप्रयत्नभेदस्तावदभिधीयते । तत्र कादिमावसानानां स्पृष्टता, अतएव तेषां सम्यक्स्पर्शवत्त्वेन स्पर्शपदवाच्यता । यणः ईषत्स्पृष्टता । तेषाञ्च स्पृष्टविवृतयोर्मध्यस्थितत्वेन लौकिकव्यवहारेऽपि यणवहानां वर्ण्णानाञ्च मध्यस्थितत्वेन अन्तःस्थाशब्दवाच्यता । शषसहानाम् अचाञ्च विवृतता । शषसहानाञ्च ऊष्मशब्दाभिधेयवायुप्रधानत्वात् ऊष्मशब्दवाच्यता । अचाञ्च स्वयंराजमानत्वात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाच्च स्वराभिधेयता "अचः स्वयं विराजन्ते" इत्युक्तेः "उदात्तमनुदात्तञ्च स्वरितञ्च स्वरास्त्रयः । ह्रस्वोदीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि" इति चोक्तेः । तत्र ह्रस्वस्य संवृतता । "संवृतं त्वेकमात्रं स्यात् विवृतन्तु द्विमात्रकम्" इत्युक्तेः ह्रस्वस्यैकमात्रतया प्रयोगे संवृतता प्रक्रियायान्तु विवृततैव । तत्र सूत्रं "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलस्तथा ।

शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ताः" इति शिक्षावाक्यमेव बोध्यम्। अस्माचः स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः यथा: वरतन्तशास्त्रीयत् दृष्टा इत्यर्थः नेमदन्त्यं वाचो। यवः यथमहा नेमस्पृष्टा अर्द्धस्पृष्टा अर्थादिवृताः "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्"इत्येकवाक्यत्वात्। एते च स्थानप्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामुपयुक्ताः। बाह्यप्रयत्नास्तु आन्तरतम्यपरीक्षायामेवोपयोगिन इति "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति"पा० सूत्रभाष्यादौ स्पष्टम्। तेन तकारस्थाने विवारश्वासघोषाल्पप्राणरूपबाह्यप्रयत्नसाम्येन चकारटकारादेश इति "स्थानेऽन्तरतमः" इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् बहुसमानधर्मत्वमेवान्तरतम्ये हेतुरिति बोध्यम्।

बाह्याः प्रयत्नाश्चाष्टविधाः काकलकाधःस्वगलबिलसङ्कोचविकासश्वासोत्पादकध्वनिविशेषघोषाल्पघोषप्राणाल्पमहत्त्वरूपकार्यकरा यथाक्रमं विवारसंवारश्वासनादघोषाघोषाल्पप्राणमहाप्राणनामानो मन्तव्याः। प्रयत्नप्रेरितो वायुर्वर्णानभिव्यञ्जन् यत्नविशेषेण गलबिलविकाशादीनपि सम्पादयति अतो गलबिलविकाशादिकरत्वादास्यबहिर्द्देशकार्यकरत्वात् चैते बाह्या इति। ते च "खयां यमाः खयः+कंपौ विसर्गः शरएव च। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते। कण्ठम्, अन्ये तु घोषाः स्युः संवारा नादभागिनः। अयुग्मा वर्गयमगाश्चयाल्पासवः स्मृताः" इतिसिद्धान्तकौमुद्युक्तदिशाऽवसेयाः। खयां स्थाने जाता ये यमाः कँ खँ गँ घँ इत्येते प्रातिशाख्यप्रसिद्धाः खयः, जिह्वामूलीयोपध्मानीयविसर्गाः शरः शषसाश्च एते श्वासा अघोषाः कण्ठं विवृण्वते च। अन्ये एतद्भिन्नाः सर्वे वर्णा घोषसंवारनादरूपबाह्यप्रयत्नवन्तः। वर्गीयप्रथमतृतीयपञ्चमवर्णाः पूर्व्वोक्ताः प्रथमतृतीयवर्गजातयमाश्च यवः यरलवाः एते अल्पप्राणास्तद्भिन्नाः सर्व्वे महाप्राणाः इति विवेकः।

तदेवं परस्परविभाजकैर्बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नैः स्थानविशेषैर्वर्णानां परस्परविलक्षणरूपता। प्रसिद्धा हि वर्णाः पुरस्कृत्य कञ्चिदुद्विशेषम् विलक्षणतामासादयन्ति तत्र वर्णविभाजकानि रूपाणि दर्शितानि

काव्यादौ विन्यस्तवर्णानां फलमुक्तं वृत्तरत्ना० टी० यथा गणप्रसङ्गेनाक्षरवृद्धिरप्यभिधीयते "अक्षरे दग्धवर्णे च नायको भूतिमृच्छति" इत्युक्तेरक्षरस्वदोषमूलकत्वात्। "दग्धवर्णात् कस्यचिन्मृति यमिवर्णाद्गताद्यन्तवर्णादस्थातिः, सरभसदग्धवर्णात् वर्जितात्। तथाहि च: सौख्यं

ञ्जअवर्जितादन्तरगणात् पदादौ विन्यासात् भरवह-लघुभिर्विरहितात्"। भरवहलान्ततृपूर्वाणि यान्यक्षराणि तैर्विरहितादित्यर्थः। हलवर्णानां फलान्युक्तानि तत्रैव। "कः खो गो घश्च लक्ष्मीं वितरति, वियशोङ, चाया चः सुखं छः प्रीतिं, जोमित्रलाभं, भयमरणकरौ झञौ, टठौ खेददुःखे,। डः शोभां, ढो विशोभां, भ्रमणमथ च णस्तस्तु सं, थस्तु युद्धं, दो, धः, सौख्यं, छदं, नः, सुखभयमरणक्लेशदुःखं पवर्गः। यो लक्ष्मीं, रस्तु दाहं, व्यसनमथ लवौ वः सुखं, षस्तु खेदं, सः-सौख्यं, हस्तु खेदं, विलयमपि च लः, क्षः समृद्धिं करोति। संयुक्तं चेह न स्यात् सुखभरणपटुर्वर्णविन्यासयोगं पद्यादौ गद्यवक्त्रे, वर्णेषु च सकले, प्राकृतादौषमोऽयम्"। एतेषां फलाधारनिरूपणमपि तत्रैव "नायको वर्ण्यते यत्र फलं तस्य समादिशेत्। अन्यथा तु क्वते काव्ये कवेर्दोषावहं फलम्"। तस्य प्रतिप्रसवोऽप्युक्तः। "देवता वर्ण्यते यत्र क्वापि काव्ये कवीश्वरैः। भिन्नाभिन्नविचारो वा न तत्र फलकल्पना। देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः"।

इति वाचस्पत्ये व्यञ्जनवर्णविभागादि।

क

व्यञ्जनवर्णभेदः ककारः कण्ठ्यः अर्द्धमात्रः। तस्य तन्त्रे वाचकाः शब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा। "कः क्रोधीशो महाकाली कामदेवःप्रकाशकः। कपाली तेजसः शान्तिर्वासुदेवोजयासमः। चक्री प्रजापतिः सृष्टिर्दक्षस्कन्धो दिशाम्पतिः। अनन्तः पार्थिवोबिन्दुव्यापिनी परमात्मकः। वर्गाद्यश्च सुधो ब्रह्मा पर्यायोऽभ्यःशिरोजलम्। माहेश्वरो वृषा धूम्रं मङ्गलचरणं करः। नित्याकालेश्वरी सुख्यः कामरूपो गजेन्द्रकः। श्रीपुरं रमणोरक्त कुसुमा परमार्थकः"।

क पु० कं-शब्दे कच—दीप्तौ वा ड १ब्रह्मणि २विष्णौ ३कामदेवे ४अग्नौ ५वायौ ६यमे ७सूर्य्ये ८आत्मनि ९दक्षे-प्रजापतौ १०राजनि ११कामपन्थौ १२मयूरे" मेदि०। १३विहगे शब्दचि०। १४चित्ते १५देहे १६काले १७जने मेघे १८शब्दे अनेकार्थकोषः १९प्रकाशे च एकाक्षरकोषः। २०शिरसि न० "हाभ्यामोघौ हिरन्मृतस्य

बिकेन चालयेत् करम् । तत्प्राणनेनशोलनाम्बु रक्तं भुञ्जौ क्रमात्" तन्त्रसारः कं शिरः २। जले २ सुखे च न० मेदि० २ केशे पु० धरणी। तत्र ब्रह्मणि "दिग्वातार्कमवेतोऽग्निशक्रोन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः" शा०ति०। कः ब्रह्मा। तट्टीका 'कस्मै त्वा काय त्वा" यजु०२०,४। काय सुखाय प्रजापतये इत्येके। "कस्मासि कोनामासीति प्रजापतिर्वै कोनाम" शत० ४,५,६,४। "कस्तोयाच्चानुवाक्या कोहि प्रजापतिः" ६,२,२,५. प्रजापतिर्वै कस्तस्मा एवैतद्धिर्वा वषट्करोति" ६,४,१,४। दक्षप्रजापतौ "ततः प्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीतः स्वयम्भुवा। षष्टिं स जनयामास दुहितॄः पितृवत्सलाः। दश धर्म्माय कायेन्दोर्द्विषट् त्रिनव दत्तवान्" भाग०६,२,२०, काय दक्षप्रजापतये द्विषट् द्वादश। "तेभ्यस्तु चान्द्रांशुवयो मेढ्रतः कः" भाग०८,५,२८। कः प्रजापतिः। "यस्मात् पितामहो भूतः प्रभुरेकः प्रजापतिः। ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्मनुः कः परमेष्ठ्यथ" भा०आ०१अ०। "मारीचमाशु विशिखेन यथा कमुपः" ८,८,१० कं दक्षम्। श्रुतौ 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति सहोवाच जानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कञ्च तु खञ्च न जानामीति तेऽहोचुः यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति" छा०उप०। अत्र सुखस्वरूपतया ब्रह्मरूपत्वम्। यथाह तद्भाष्ये 'तमेवमुक्तवन्तं ब्रह्मचारिणं ते ह्यग्नयः ऊचुः यद्वाव यदेव वयं कमवोचाम तदेव खमाकाश इत्येवं खेन विशेष्यमाणं कं विषयेन्द्रियसंयोगजातसुखाद्विवर्त्तितं स्वाद्गोठेनेव विशेष्यमाणमुत्पलं रक्तादिभ्यः। यदेव खमाकाशमवोचाम तदेव च कं सुखमिति जानीहि ताञ्च सुखेन विशेष्यमाणं खं भौतिकादचेतनात् खाद्विवर्त्तितं स्वाद्गोठेनैवोत्पलवदेव"। अत्र कंशब्दस्य मान्ताव्ययम् इत्यन्ये। जले "के गजं पतितं दृष्ट्वा द्रोणोहर्षमुपागतः" विदग्धमु०। "के यूयं स्थल एव सम्प्रति वयम्" शा० त०। कः देवताऽस्य अण्। "कस्येत्" पा० इत् हविः। काय प्रजापतिर्दैवते विवाहभेदे। "कौं च्यौन् कायोढजः सुतः" मनुः।

कंय त्रि० कमित्यव्ययम् सुखादिकं तदस्त्यस्य य। सुखान्विते यु। कंयु च—कंव इत्यप्यत्र त्रि० मत्वर्थे वा यवि पर-तश्छँ अनुनासिकौ यकारवकारौ

कंवूल न० नीलकण्ठोक्ते वर्षलग्नकालिकयवनयोगभेदे कम्बूल कम्बूलमप्यत्र। तत्स्वरूपादिनिरूपणं तत्रैव यथा "कार्य्येशग्ने शयोरित्थशालादिसम्बन्धतः। कंवूलं शोभ-मध्यादिभेदैर्नानाविधं स्मृतम्। यदीन्दुः स्वक्षोच्चस्वस्थादयौ लग्नकार्य्यपौ। इत्यशाली कंवूलं तदुत्तमोत्तममुच्यते। स्वीयहद्दाद्रेकाणादिभागस्थेनेत्थशालतः। मध्यमोत्तमकंवूलं हीनाधिकृतिनोत्तमम्। उत्तमाधमता नीचरिपुगेहस्थितेन चेत्। स्वहद्दादिगतश्चन्द्रः स्वभोच्चस्थेत्थशालकृत्। मध्यमोत्तममेतच्च पूर्वस्मात् विशिष्यते। स्वहद्दादिपदस्थेन कंवूलं मध्यमध्यमम्। मध्यमाधमकंवूलं हीनाधिकृतिखेटतः। अधमाधमकंवूलं नीचारिभगखेटजम्। इन्दुः पदोनः स्वोच्चस्थितेनाप्युत्तमं तु तत्। स्वहद्दादिगतेनापि पूर्ववन्मध्यमुच्यते। पदोनेनापि मध्यं स्यादिति युक्तं प्रतीयते। नीचारिस्थेनेत्थशालेऽधमं कंवूलमुच्यते। नीचगशत्रुभगश्चन्द्रः स्वभोच्चस्थेत्थशालकृत्। अधमोत्तमकंवूलं स्वहद्दादिगतेन चेत्। इत्थशाले कंवूलं तदुच्यतेऽधममध्यमम्। पदोनेनेत्थशाली चेत् कंवूलं मध्यमं स्मृतम्। नीचारिभस्थखेटेन नीचारिभगतः शशी। इत्थशाली कंवूलं तदधमाधममुच्यते। मेषे रविः कुलीरेऽपि वृषे कर्केऽथ वा शशी। तत्रेत्थशाले कंवूलमुत्तमोत्तममेव तत्। वृश्चिकस्थः शशी भौमः कर्के तत्रेत्थशालतः। अधमाधमकंवूलं कार्य्यविध्वंसदुःखदम्। एवं पूर्वोक्तभेदानामुदाहरणयोजना। उक्तलक्षणसम्बन्धाद्दूहनीया विचक्षणैः"।

कंस पु० कम—स। तैजसद्रव्ये, कांस्ये, ताम्ररङ्गसंयोगजनितधातुद्रव्ये। (कांसा) २स्वर्णरजतादिनिर्म्मितपानपात्रे आढक इति प्रसिद्धे ३परिमाणे च अमरः। वर्त्तुलाकारे यज्ञिये ४पात्रभेदे। "औदुम्बरे कंसे चमसे वा सर्व्वौषधं समानीय सम्भृत्य" शत० १४,९,२,१, "कंसे कंसाकारे वर्त्तुलाकारे" भाष्यम्। दृष्टो० तालव्यान्त इति केचित्। कंसपरिमाणञ्च "शरावोऽष्टपलं तद्द्वयं प्रस्थमत्र विचक्षणैः। शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुःप्रस्थैस्तथाढकः। भाजनं कांस्यपात्रञ्च चतुःषष्टिपलश्च सः" भावप्र० उक्तेः चतुःषष्टिपलात्मकाढकरूपम्। उग्रसेनसुतभेदे तस्याहेश्ये ५नृपभेदे पु०। कंसोत्पत्तिकथा तन्नामनिर्वचनञ्च हरिवं० ८५अ० उक्तं यथा कंसं प्रति नारद उवाच "शृणु ते कथयिष्यामि शृणु राजन्! यथार्थतः। द्रुमिलस्य च माता ते संवादञ्च समागमम्। सुयामुनं नाम गिरिं तव माता रजस्वला। प्रेक्षितुं सहिता स्त्रीभिर्गता वनकुतूहलात्" इत्युपक्रम्य यदृच्छयागतस्य सौभपतेर्द्रुमिलस्य तां दृष्ट्वा कामयमानस्य तां प्रति उप-

सेनमूर्त्यां गता तस्याःसङ्गमे कंसोत्पत्तिरिति तत्रोक्तम्। "एवमुक्त्वा दानवेन्द्रो गमनाय मनो दधे। कन्दर्पाविष्ट-हृदयो दृष्ट्वा तामसितेक्षणाम्। वायुं पस्पृश्य बलवान् ध्यानमेवान्वचिन्तयत्। मुहूर्त्तं ध्यातमात्रे तु दृष्टं ज्ञानबलात्ततः। उग्रसेनस्य पत्नीति ज्ञात्वा हर्षमवाप सः। उग्रसेनस्य वै रूपं कृत्वा स्वं परिवर्त्त्य च। उपासर्पन्महाबाहुः प्रसभं दानवेश्वरः। कथमानय गनर्कैर्व्याहामितवीर्य्यवान्। उग्रसेनस्य रूपेण मातरं ते व्यधर्षयत्। सा पतिस्निग्धहृदया भावेनोपससर्प तम्। शङ्किता चाभवत् पश्चात्तस्य गौरवदर्शनात्। सा तस्मादुत्थिता भीता न त्वं मम पतिर्ध्रुवम्। कस्य त्वं विकृताचारो येनास्मि मलिनीकृता। एकपत्नीव्रतमिदं मम संदूषितं त्वया। पत्युर्मे रूपमास्थाय नीचनीचेन कर्म्मणा। किं मां वक्ष्यन्ति दूषिता बान्धवाः कुलपांसुलाम्। जुगुप्सिता च वत्स्यामि पतिपक्षैर्निराकृता। धिक् त्वामीदृशमत्यन्तं दुष्कुलं व्युत्थितेन्द्रियम्। अविश्वास्यमनार्य्यञ्च परदाराभिमर्षणम्। स तामाह प्रजल्पन्तीं विप्रः क्रोधेन दानवः। अहं वै द्रुमिलो नाम सौभस्य पतिरूर्जितः। किं मां क्षिपसि रोषेण मूढे! पण्डितमानिनि!। मानुषं पतिमाश्रित्य नीचं मृत्युवशे स्थितम्। व्यभिचाराच्च दुष्यन्ति स्त्रियः स्त्रीमानगर्व्विते!। न ह्यासां नियता बुद्धिर्मानुषीणां विशेषतः। श्रूयन्ते हि स्त्रियो बह्व्यो व्यभिचारव्यतिक्रमैः। प्रसूता देवसदृशान् पुत्रानमितविक्रमान्। अतीव हि त्वं स्त्रीलोके पतिधर्म्मवती सती। मुधा केशान् विधुन्वती भाषसे यद्यदिच्छसि। कस्य त्वमिति यच्चाहं त्वयोक्तो मत्तकाशिनि!। कंसकस्माद्रिशुभ्रवंशी तव पुत्रो भविष्यति। सा सरोषा पुनर्भूत्वा निन्दन्ती तस्य तं वरम्। उवाच व्यथिता देवी दानवं दुष्टवादिनम्। धिक् ते वृत्तं सुदुर्वृत्त! यः सर्व्वा निन्दसि स्त्रियः। सन्ति स्त्रियो नीचवृत्ताः सन्ति चैव पतिव्रताः। यास्त्वेकपत्न्यः श्रूयन्तेऽरुन्धतीप्रमुखाः स्त्रियः। याभिर्धृताः प्रजाः सर्व्वा लोकाश्चैव कुलाधम!। यस्त्वया मम पुत्रो वै दत्तो दुर्वृत्तविनाशनः। न मे बहुमतस्त्वेष शृणु चापि यदुच्यते। उत्पत्स्यति पुमान् सौम्य! पतिवंशे ममाव्ययः। भविष्यति स ते मृत्युर्येन दत्तस्त्वया सुतः। द्रुमिलस्ते-बहुरुष्टस्तु जगामाकाशमेव तु"। कांस्यसाधनद्रव्यं कंसकशब्दे वक्ष्यते कांस्यशोधनमारणविधानगुणाः भावप्र० उक्ता यथा "अथ कांस्यस्य रीतेश्च शोधनमभिधीयते। पत्तलीकृत-पत्राणि कांस्यस्याग्नौ प्रतापयेत्। निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके। गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा। एवं कांस्यस्य रीतेश्च विशुद्धिः संप्रजायते"। अथ मारणविधिः "अर्कक्षीरेण संपिष्टो गन्धकस्तेन लेपयेत्। समेन कांस्यपत्राणि शुद्धान्यम्लद्रवैर्दृढः। ततो मूषापुटे कृत्वा पचेत् गजपुटेन च। एवं पुटद्वयात् कांस्यं रीतिश्च म्रियते ध्रुवम्" एवं मारितयोः कांस्यस्य रीतेश्च गुणाः "कांस्यं कषायं तीक्ष्णोष्णं लेखनं विशदं सरम्। गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परम्"।

"कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डान्तं द्विगौ" पा० द्विगुसमासे चाद्युदात्तता। द्विकंसः। द्वौ कंसौ परिमाणमस्येति तद्धितार्थद्विगुः। कंसशब्दोऽर्द्धर्चादि। "का काशी का मथुरा का शीतलवाहिनी गङ्गा। कं सं जघान कृष्णः कम्बलवन्तं न बाधते शीतम्" विदग्धमुखमण्डने समानप्रश्नोत्तरदर्शनात् दन्त्यमध्य एव। ६ उग्रसेनकन्याभेदे स्त्री सा च देवभागभार्य्या "कंसा कंसवती कङ्का शूरभूराष्ट्रपालिका। उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः"। "देवभागस्य कंसायां चित्रकेतुबृहद्बलौ" भाग० ९,२४,२२,

कंसक न० कंसमेव स्वार्थे कन्। १ कांस्ये तदुत्पत्तिगुणादि भावप्र० उक्तं यथा "ताम्रत्रपुजमाख्यातं कांस्यं घोषञ्च कंसकम्। उपधातुर्भवेत् कांस्यं द्वयोस्तरणिरङ्गयोः। कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनैः। संयोगजप्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणाः स्मृताः"। "कांस्यं कषायं तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरम्। गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परम्"। कंसमिव "इवे प्रतिकृतौ" पा० कन्। २ कांस्यजाते कासीसे उपधातुभेदे। "कासीसं धातुकासीसं पांशुकासीसमित्यपि। तदेव किञ्चित् पीतन्तु पुष्पकासीसमुच्यते। कासीसमम्लमुष्णञ्च तिक्तञ्च तुवरं तथा। वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत्। मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्त्तितम्" भावप्र० तद्गुणादि।

कांसकार पु० कंसं तन्मयपात्रं करोति कृ-अण् उप० स०। (कांसारि) वर्णसङ्करजातिभेदे "वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातो ह्यम्बष्ठो गान्धिकोवणिक्। कंसकारशङ्खकारौ ब्राह्मणात् संबभूवतुः" ब्रह्म०पु०। तेनैतस्याम्बष्ठवत् द्विजसंस्कार इति विन्ध्यस्य जातिर्देशान्तरे प्रसिद्धा। गौड़देशवासिनस्तु शूद्राः। "विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार सः। ततो

वभूवुः पुत्राश्च षड़ेते शिल्पकारिणः। मालाकारः कर्म्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः। कुम्भकारः कंसकारः षडेते शिल्पिनोवराः" ब्रह्मवै०पु० तेनास्य शूद्राजातत्वात् "सच्छूद्रवर्णसङ्कराः" इत्युक्तेः शूद्रत्वम्। उशनसा तु तस्य प्रतिलोमवर्णसङ्करत्वमुक्तम्। "शूद्रायां वैश्यसंसर्गात् आयोगव इति स्मृतः। तन्तुवायी भवन्त्येते वस्त्रकांस्योपजीविनः। शिल्पिकाः केचिदत्रैव जीवनं वस्त्रनिर्म्मितम्। आयोगवेन विप्रायां जाताताम्रोपजीविनः"।

कंसजित् पु० कंसं जयति जि-क्विप् ६त०। वासुदेवे तेन हि तस्य सभामध्ये कर्षणेन मारणात्तथात्वं यथाह हरि०८८ अ०। "क्षिप्रे पितरि चुक्रोध नन्दगोपे च केशवः। ज्ञातीनाञ्च व्यथां दृष्ट्वा विसंज्ञाञ्चैव देवकीम्। सर्पिरिव वेगेन केशवो जातविक्रमः। आकर्षनुमहाबाहुः कंसनाशार्थमच्युतः। रङ्गमध्यादुत्पपात कृष्णः कंसासनान्तिके। अम्बरादायुना क्षिप्तो यथाभस्तो प्रभावनः। ददृशुर्नहि तं सर्वे रङ्गमध्यादवप्लुतम्। केवलं कंसपार्श्वस्थं ददृशुः पुरवासिनः। सोऽपि कंसस्तदायस्तः परीतः कालधर्म्मणा। आकाशादिव गोविन्दं मेने तमागतं विभुम्। स कृष्णेनायतं कृत्वा बाहुं परिघसन्निभम्। मूर्द्धजेषु परामृष्टः कंसो वै रङ्गसंसदि। मुकुटश्चापतत्तस्य कान्तो वज्रभूषितः। शिरसस्तस्य कृष्णेन परामृष्टस्य पाणिना। स्कन्धेन मत्तकेशश्च कंसोनिश्चेष्टतां गतः। तथैव च विसंमूढो निश्चेष्टः समपद्यत। निरुद्धीनव केशेषु गतासुरिव निष्प्रभः। न शशाक मुखं द्रष्टुं कंसः कृष्णस्य वै तदा। विकुण्डलाभ्यां कर्णाभ्यां च्युतहारेण वक्षसा। विलम्बाभ्याञ्च बाहुभ्यां गात्रविच्युतभूषणैः। भ्रंशितेनोत्तरीयेण सहसा चलितानन: । चेष्टमानः समाक्षिप्तः कंसः कृष्णेन तेजसा। चकर्ष च महारङ्गे मल्लान्निष्क्रम्य केशवः। केशेषु तं महादुःखात् कंसं लेखार्हतां गतम्। कृष्यमाणः स कृष्णेन भोजराजो महाद्युतिः। समाजवाटे परिखां देहकृष्टां चकार ह। समाजवाटे विक्रीड्य विहस्य च गतासुकम्। कृष्णो विसर्जयामास कंसदेहमदूरतः"। "निषेदिवान् कंसकृषः स विष्टरे" माघः। कंसजित्कंसारातिकंसघ्नादयोऽप्यत्र

कंसवती स्त्री उग्रसेनदुहितृभेदे देवश्रवसः पत्न्याम् कंसवद्वदा०। "कंसवत्यां देवश्रवसः सुवीरइषुमांस्तथा" भाग० ९,२४,३।

कंसार न० कंसं मद्राकारम् ऋच्छति ऋ-अण् उप०स०। अस्ति तस्य च कंसवत्कृत्वात् तथात्वम् "वर्द्धितद कंसारं तदस्त्वि" ऐत० ब्रा०। [१कांस्यधातौ त्रिका०

कंसास्थि न० कंसमस्थीव कठिनत्वात् व्याघ्रा० उपमितस०।

कंसिक त्रि० कंसेन चतुःषष्टिपलमानेन क्रीतः "कंसाट्टिठन्" पा० टिठन् इकार उच्चारणार्थः। कंसेन क्रीते स्त्रियां टित्वात् ङीप्। अध्यर्द्धपूर्वद्विगोस्तु तस्य लुक्। अध्यर्द्धकंस सार्द्धकंसेन क्रीते त्रि०। द्विकंस द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीते त्रि०।

कंसोद्भवा स्त्री कंस इव शुभ्रत्वादुद्भवति उद्+भू-अच्। सौराष्ट्र्यां मृत्तिकायां तस्याः शुभ्रत्वात् कंसतुल्यत्वम्।

कक इच्छायाम् सक० गर्वे चापले च अक०भ्वा०आत्म०सेट्। ककते अककिष्ट चकके [चकक्के प्रतिकद्दुते न वाच्यम्।

ककि गतौ भ्वा० इदित् आत्म०सक०सेट्। कङ्कते। अकङ्किष्ट

ककन्द पु० कक-अन्दच्। १स्वर्णे उणादिकोषः २नृपे उज्ज्व०

ककर पु० कक-अरच्। पक्षिभेदे। "हेमन्ताय ककरान् शिशिराय विककरान्" यजु०२४,२०। ककरः पक्षिविशेषः

ककरवा(हा)ट पु० कं विषं करहाटेऽस्य हस्य पृ०वा वः। मूलविषे द्रव्यभेदे। "तत्र क्लीतकाश्वमारगुञ्जासुगन्धगर्गरककरवा(हा)टविद्युच्छिखाविजयानीत्यष्टौ मूलविषाणि" सुश्रु०। समध्यस्तु "अन्यपाचक कर्कोटकसौरीयककरघाट करम्भनन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्यासविषाणि" सुश्रुतोक्ते त्वक्सारनिर्यासविषे द्रव्यभेदे।

ककर्द पु० कस्य कर्दनं हिंसनम् कर्द-भावे उन् ६त०। सुखनाशने। "ककर्दवे वृषभोयुक्त आसीत्" ऋ० १०,१०२,६ "ककर्दवे हिंसनाय" भा०।

ककाटिका स्त्री कृकाटिका पृषो०। १घाटायाम् २ललाटास्थिभेदे च "मस्तिष्कमस्य यतमो ललाटं ककाटिकां प्रथमोयः कपालम्" अथ० १०,२,८।

ककुञ्जल पुंस्त्री कं जलं कूजयति कूज-अच् पृषो० मुम् ह्रस्वश्च। चातकपक्षिणि राजवल्लभः स्त्रियां ङीप्।

ककुत्सल न० ककुत्स्थलं वेदे पृषो०। ककुद् मे स्थले. "अथो वा इह ते मनः ककुत्सलमिव जामयः। अधेश्र भूम कर्षति" अथ०१८,४,६६, जामयो स्त्रियोः ककुत्सलं वस्त्रेण यथा अस्तुवन्ति तथैव मन आच्छादय इत्यर्थः। लोके तु ककुत्स्थलमित्येव।

ककुत्स्थ पु० वृषरूपधरस्य शक्रस्य ककुदि तिष्ठति स्था क। पुरञ्जया-ख्ये इक्ष्वाकुवंश्यशशादपुत्रे नृपभेदे। तन्नामनिरुक्तिः हरिवं० यथा "इक्ष्वाकौ संस्थिते तात शशादः पृथिवीमपालयत्। शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थोनाम वीर्यवान्। इन्द्रस्य वृषभूतस्य ककुत्स्थोऽजयतासुरान्। पूर्वमाडीवके युद्धे कक-

त्स्थत्वेन सः स्मृतः" हरिवं० १०अ० । "शशादोऽपि हरिं यष्टुः ययाद् इति विश्रुतः । पुरञ्जयस्तस्य सुत इन्द्रवाह इतीरितः । ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः शृणु नामानि कर्मभिः । कृतान्त आसीत् समरो देवानां सह दानवैः । पार्ष्णिग्राहो वृतो वीरो देवैर्दैत्यपराजितैः । वचनाद्देवदेवस्य विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभोः । वाहनत्वे वृतस्तस्य बभूवेन्द्रो महावृषः । स सन्नद्धो धनुर्दिव्यमादाय विशिखान् शितान् । स्तूयमानस्तमारुह्य युयुत्सुः ककुदि स्थितः । तेजसाप्यायितो विष्णोः पुरुषस्य परात्मनः । प्रतीच्यां दिशि दैत्यानां न्यरुणत्त्रिदशैः पुरम् । तैस्तस्य चाभूत् प्रधनं तुमुलं लोमहर्षणम् । यमाय भल्लैरनयद्दैत्यान् येऽभिययुर्मृधे । तस्येषुपाताभिमुखं युगान्ताग्निमिवोल्बणम् । विसृज्य दुद्रुवुर्दैत्या हन्यमानाः स्वमालयम् । जित्वा पुरं धनं सर्वं सश्रीकं वज्रपाणये । प्रत्ययच्छत् स राजर्षिरिति नामभिराहृतः" भाग० ९,६,११ "इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत्" रघुः । तस्यापत्यं शिवा० अण् । काकुत्स्थ तदपत्ये । "काकुत्स्थ देवत् स्वयमान आस्त" भट्टिः ।

ककुद् स्त्री कं सुखं कौति कु-शब्दे क्विप् तुक् च पृषो० तस्य दः । वृषस्कन्धस्थस्थमांसपिण्डाकारे, (झुँट) इति ख्याते १वृषाङ्गभेदे २श्वेतच्छत्रादौ नृपचिह्ने, ३प्रधाने, ४पर्व्वताग्रभागे च । "आस्य विहत्य ककुदि पाणिना प्राक्षिपच्छनैः" भा० अनु०२८अ० । ककुदिस्थितः ककुत्स्थशब्दे उदा० ।

ककुद पु० न० कस्य देहस्य सुखस्य वा कुं भूमिं ददाति दा-क । (झुँट) इति ख्याते १वृषाङ्गभेदे, २प्रधाने, ३नृपचिह्ने, छत्रादौ, ४पर्व्वताग्रभागे च । "इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणाम्" रघुः । "नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम्" रघुः । "स राजककुदव्यग्रपाणिभिः पार्श्ववर्त्तिभिः" रघुः । बहु० अवस्थायामन्त्यलोपः समा० । अजातककुत् अल्पवयाः वृषः । पूर्णककुत् तरुणः । पर्व्वतभेदे चान्त्यलोपः त्रिककुत् त्रिकूटगिरिः ।

ककुदाश त्रि० ककुदं राजचिह्नमश्नोति धारकत्वेन व्याप्नोति अश—अण् उप० स० । राजचिह्नधारके । तस्यापत्यम् रेवत्या० ठक् । काकुदिक तदपत्ये पुंस्त्री

ककुदावर्त्त पु० ककुदि आवर्त्तः । ककुदिस्थे दुष्टरोमावर्त्तभेदे । तस्य धारिणस्त्याज्यत्वात् निन्द्यत्वाच्च तत्त्वं इति । ककुदावर्त्तिन् तद्विशिष्टे निन्द्ये वृषे ।

ककुद्मत् पु० ककुदस्त्यस्य मतुप् यवादि० न मस्य वः । १वृषे । "दर्पकलः ककुद्मान्" कुमा० । "अयोभतोद्भिन्नैर्द्रिव ककुद्मताम्" माघः । "मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः" "इषः ककुद्मानिव चित्रकूटः" रघुः । ककुद् साहश्येनास्त्यस्य मतुप् । २ककुत्सदृशे वज्रलोदकसंघातयुक्ते । "ऊर्म्मिः मद्वर्त्तिः ककुद्मान्" यजु०८ ६, ककुद्मान् ककुच्छब्देन वृषस्कन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते सादृश्ये मतुप् तत्सामान्यादुदकनिचयैर्युक्तः" वेददी० । ३ऋषभौषधौ" राजनि० ४पर्व्वते स्त्री

ककुद्मती स्त्री ककुदिव मांसपिण्डोऽस्त्यस्याः मतुप् यवा० न मस्य वः ङीप् । कट्याम् अमरः

ककुद्मिन् पु० ककुद्+अस्त्यर्थे मिनि । १वृषे २पर्व्वते च । "अद्रौ सहस्राणि ककुद्मिनामहम्" भा०आनु० १०२अ० । ४रैवते नृपे पु० । "आनर्त्तस्य तु दायादो रेवो नाम महाद्युतिः । आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली । रेवस्य रैवतः पुत्रः ककुद्मी नाम धार्म्मिकः" हरिवं०१०अ० ।

ककुद्मिसुता स्त्री ६त० । बलरामभार्य्यायां रेवत्याम् । ककुद्मिकन्यादयोऽप्यत्र "ककुद्मिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया" माघः ।

तस्याः पूर्व्वकालिकायाश्चापि बलदेवपरिणयकथा यथा "रेवस्य रैवतः पुत्रः ककुद्मी नाम धार्म्मिकः । ज्येष्ठः पुत्रशतस्यासीद्राज्यं प्राप्य कुशस्थलीम् । स कन्यासहितः श्रुत्वा गान्धर्वं ब्रह्मणोऽन्तिके । मुहूर्त्तभूतं देवस्य गतं बहुयुगं प्रभो ! । आजगाम युवैवाथ स्वां पुरीं यादवैर्वृताम् । कृतां द्वारवतीं नाम्ना बहुद्वारां मनोरमाम् । भोजवृष्ण्यन्धकैर्गुप्तां वासुदेवपुरोगमैः । ततस्तद्रैवतो ज्ञात्वा यथातत्त्वमरिन्दम ! । कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम् । दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपसि संश्रितः । रेमे रामोऽपि धर्म्मात्मा रेवत्या सहितः सुखी" १०अ० । युधिष्ठिर उवाच "कथं बहुयुगे काले समतीते द्विजोत्तम ! । न जरा रेवतीं प्राप्ता रैवतं वा ककुद्मिनम् । मेरुं गतस्य वा तस्य शर्य्यातेः सन्ततिः कथम् । स्थिता पृथिव्यामद्यापि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ! । नारद उवाच । न जरा क्षुत्पिपासा वा न मृत्युर्भरतर्षभ ! । ऋतुचक्रं न भवति ब्रह्मलोके सदाऽनघ । ककुद्मिनस्तु तं लोकं रैवतस्य गतस्य ह । हृता पुण्यजनैर्नाम राक्षसैः सा कुशस्थली" भा० हरि० ११अ० ।

ककुन्दर न० कस्य शरीरस्य पृष्ठदेशस्य कुं भूमिं दृणाति दृ—दा० अच् । पृष्ठवंशाधःस्थे गर्त्ताकारे कूपके "जघ-

द्विभक्तवतरस्य(कु)कुन्दरविभागः स्याक्राकारसंस्थितच नितम्बविभागः" इत्युक्ता० । "कर्णौ मङ्गी भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे" याज्ञ० "ककुन्दरे जघनकूपकौ" मिता० । पृषो० कुकुन्दरमपि तत्रार्थे ।

ककुभ् स्त्री कं प्रकाशं स्कुभ्नाति स्कुम्भ–क्विप् पृषो० । १दिशि, २शोभायाम्, ३चम्पकमालायाम्, ४शास्त्रे, ५रागिणीभेदे च । "अष्टौ व्यख्यत् ककुभः पृथिव्याः" ऋ० १,५८,१ । "दाधर्थ प्राचीं ककुभं पृथिव्याः" ७,९९,२ । ६प्राणे । "ककुप्छन्दः" यजु० १५,४ । "कं सुखं शरीरे स्कुभ्नाति धारयतीति ककुप्, कं सुखं कोपयति दीपयतीति कुप-दीप्तौ चुरादि क्विप् । पूर्वत्रपक्षे सकोपस्थान्त्यस्य ककुप् प्राणः "प्राणो वै ककुप् छन्दः इति श्रुतेः" वेददी० । द्वितीयपक्षे पानमिति भेदः । वैदिके ७छन्दोभेदे । "उष्णा वयः ककुप्छन्दः" यजु० १४,९ "आद्यन्तावष्टाक्षरौ पादौ मध्यमो द्वादशाक्षरो ककुप्" वेददी० । कात्या० सर्वा० ५अ० । "द्वितीयमुष्णिक् त्रिपदान्त्यो द्वादशकः आद्यश्चेत् पुर उष्णिक् मध्यमश्चेत् ककुप्" इति तल्लक्षणमुक्तम् । "सर्वाः ककुभः" आश्व० श्रौ० ६,१,२ । ककुब्रागिण्याश्च ध्यानं सङ्गीतदामो० "पीतं वसाना वसनं सुकेशी वने रुदन्ती पिकनादहूना । विलोकयन्ती ककुभोऽतिभीता मूर्त्तिः प्रदिष्टा ककुभस्त्वियम्" ।

ककुभ पु० कं वातं स्कुभ्नाति स्कुम्भ–क पृषो० । १वीणाङ्गे, तस्याः स्वराणामाश्रयसम्पादनार्थमधोवक्रालाबुमयभाण्डे । कस्य वातस्य कुः भूमिः भात्यस्मात् क+कु+भा–क । विस्तीर्णशाखाभिः वातभूमिप्रकाशकेऽर्जुनवृक्षे, च तद्गुणादि भावप्रका०उक्तं यथा "ककुभः शीतलो भग्नक्षतक्षयविषास्रजित् । मेदोमेहव्रणान् हन्ति तुवरः कफपित्तहृत्" । "मध्येसमुद्रं ककुभः पिशङ्गीः" माघः तांसस्कुलोन्नतिनिम्नोन्नतविस्तीर्णकुक्षौ ककुभोलूखले" इत्युक्त० काव्यं पं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते" मेघदू० । ३रागभेदे च ४रागिणीभेदे स्त्री । ककुभ इवाचरति ककुभ+क्विप्-अच् । ५प्रशस्ते त्रि० निघ० "ककुभं रूपं वृषभस्य रोचते" यजु० ८,४९ । "ककुभं महत्" वेददी० [ङीप् । नखीनामगन्धद्रव्ये शब्दच०

ककुभादनी स्त्री ककुभ इवाद्यते तुल्यरसत्वात् अद–ल्युट्

ककुम्मती स्त्री वैदिकच्छन्दोभेदे "एकस्मिन्पञ्चकेच्छन्दः ककुम्मती षट्के ककुम्मतीति" कात्या० सर्वानु० तल्लक्षणमुक्तम् ।

ककुह त्रि० कस्य सूर्यस्य कुं भूमिं जिहीते उच्छ्रितत्वात् गच्छति हा–क ईत० । १उच्छ्रिते २महति निघण्टुः ।

"ककुहं चित्त्वा कवे ! मन्दन्तु धृष्णविन्दवः" ऋ० ८,४५,१४ । "ककुहः सौम्योरस इन्दुरिन्द्राय" ९,६७,८ । ककुहः ककुद्मीति निघण्टौ पाठान्तरम् तदर्थे ।

कक्क हासे भ्वा० पर० अक० सेट् । कक्कति । अकक्कीत् । चकक्क । कक्कटः । प्रनिकक्कति कादित्वान्न णत्वम् ।

कक्कट पुंस्त्री कक्क–अटन् । मृगविशेषे स च अश्वमेधे अनुमतिदेवताकः पशुः । "न्यङ्कुः कक्कटस्तेऽनुमत्यै" यजु० २४,३२ । "मेहो मृगभेदः न्यङ्कुरपि, कक्कटः सप्त, ते तयोऽनुमत्यै" वेददी० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कक्कुल पु० कक्क–उलच् । बकुलवृक्षे [illegible] ।

कक्कोल पु० ककते गच्छति क्विप् कक्, कोलति संस्त्यायति कुल-अच् कोलः कक् चासौ कोलश्चेति कर्म० । गन्धद्रव्यसाधने वृक्षे (कांकोल) इति प्रसिद्धभाषाख्याते (वनकपूर) इति पाश्चात्यख्याते । "आकम्पितकक्कोलैः नमेरुकुसुमपांशुपातिभिः" काद० । "कक्कोलं लघु तीक्ष्णोष्णं तिक्तं हृद्यं रुचिप्रदम् । आस्यदौर्गन्ध्यहृद्रोगकफवातामयापहृत्" भावप्र० तद्गुणाः "जातीफललवङ्गकक्कोलमेभिश्च पटूपलम् । मोक्षमाचमनमिति" तन्त्रसारः ।

कक्कोलक पु० इदमर्थे कन् । १कक्कोलफलजाते गन्धद्रव्ये (वनकपूर) इति ख्याते । तस्य कोषे फलवत्त्वात् कोषफल इति प्रसिद्धिः २स्त्रूमरिचे राजनि० । [चकक्ख ।

कक्ख हासे भ्वादि० पर० अक० सेट् । कक्खति अकक्खीत् ।

कक्खट त्रि० कक्ख–अटन् । १कठिने अमरः । २हासान्विते त्रि०

कक्खटपत्रक पु० कक्खटं दृढाग्रान्वितं पत्रमस्य । (पाढा) वृक्षभेदे शब्दमा० [भूमौ वर्णलेखनसाधने द्रव्यभेदे त्रिका० ।

कक्खटी स्त्री कक्ख–अटन् गौ० ङीष् । कठिन्याम् (खड़ि)

कक्ष पु० कष हिंसादौ स । १उत्तरीयवस्त्रस्य पश्चाद्भागस्थे अञ्चले (काँचल) २लतायाम्, ३शुष्कतृणे, ४शुष्कवने च मेदि० । ५पार्श्वभागे, ६राजान्तःपुरे, ७बाहुमूले ८पृष्ठप्रदेशनिहितावोऽप्यंशकदेशे (काछा) ९हस्तिबन्धनरज्ज्वां, १०काञ्च्याम्, ११प्रकोष्ठके, १२गृहभित्तौ, १३साम्ये १४सदृशसदृशे मेदि० १५कक्षरोगभेदे च (कांकविरावी) स्त्री । १६पापे न० हेम० । "प्रक्षिप्योद्दीपं कक्षे" माघः० । "कोष्ठे वराहं निरतक्त कक्षात्" ऋ० १०,२८,४ । "शुष्ककक्षवनप्रख्या गजयज्ञकनिम्नगा" भा० व० १८२ "कक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गर्जति" रामा० "यथोद्धरति निदाता कक्षं धान्यं च रक्षति" मनुः । "कक्षः शिशिरमय" "महाकक्षे विलोकय: । न इवे

दिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति" भा० आ०१३५ अ०। "कक्षमग्निर्दहन् कक्षमितश्चायाति भीमवत्" भा० आ०८२६६ चरणे "अग्निर्महाकक्षमिवान्तकाले"भा० व० १२० अ०। १७ बाहुमूले स्त्रीत्वमपि "कक्षैः कक्षां विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः" भा०स० २२ अ०। वस्त्राञ्चले तु पुंस्त्री "चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षाबन्धञ्च चक्रतुः" भा०६०२। "ग्रामे पृष्ठे यथा नाभौ कक्षत्रयमुदाहृतम्। एभिः कक्षैः परीधत्ते योविप्रः स शुचिः स्मृतः" स्मृतिः "परिधानात् बहिःकक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत्"योगिया०। १८नौकाङ्गे हेम०। बाहुमूले (बगल) "वैदूर्यरूपान् प्रतिमुच्य काञ्चनानथान् स कक्षे परिमृज्य शायता" भा०वि०२५ श्लो०। प्रकोष्ठे "का पक्षम्यास्तु कक्षाया नैनं कश्चिदवारयत्" रामा०। "क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन कक्षान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश" कुमा० "करेणुकाभिरम्यन्तकक्षान्तरम्"काद०। १९परिकरे"आबद्धनिबिडकक्षैः"काद०। कक्षारोगस्तु "बाहुपार्श्वांसकक्षासु कृष्णस्फोटां सवेदनाम्। पित्तप्रकोपात् संभूतां कक्षामिति विनिर्दिशेत्"। कक्षाभागेषु ये स्फोटाः जायन्ते मांसदारणाः। अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः। सप्ताहात् द्वादशाहा पक्षाहा घ्नन्ति मानवम्" सुश्रुते उक्तलक्षणः। "इरिवेल्लिकां गन्धनाम्नीं कक्षां विस्फोटकांस्तथा। पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेत् भिषक्" सुश्रु० २०कक्षे जलप्राये विश्वः।

कक्षक पु० जनमेजयसर्पसत्रहते वासुकिकुलजसर्पभेदे। "हिरण्यबाहुः शरणः कक्षकः कालदन्तकः। एते वासुकिजानागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम्" भा०आ०५८अ०।

कक्षतु द० कक्ष इव तन्यते विटपं तन-बा० डु। वृक्षभेदे तस्य फलम् अण् तस्य० न लुक्। काक्षतव तत्फले न० चतुरर्थ्याम् उवर्णान्तात् अण्। काक्षतव तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

कक्षधर न० कक्षां धारयति धृ-अच् नि०ह्रस्वः। सुश्रुतोक्ते वक्षःकक्षयोरन्तरालस्थानस्थिते मर्मस्थानभेदे। "विशेषतस्तु यानि सर्वाणुसन्धिजातुविटपानि तानि बाह्वोर्मणिबन्धकूर्परकक्षधराणि। वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपम् एवं वक्षःकक्षयोर्मध्ये कक्षधरमिति" लक्षिता कक्षधरे पक्षाघात:"सुश्रुते तद्वेधे पक्षाघात उक्तः।स्त्रियां ङीप्।

कक्षप पुंस्त्री कक्षे जलप्राये पिबति पा-क०७त०। कूर्मे

कक्षरुहा स्त्री कक्षे जलप्राये रोहति रुह-क। (नागरमुथा) नागरमुस्तायाम् राजनि० तस्यानलप्रायभवत्वात्तथात्वम्।

कक्षशाय पुंस्त्री कक्षे शुष्कतृणे शेते शी-ण। कुक्कुरे शब्दमाला। स्त्रियां ङीप्।

कक्षशायु पुंस्त्री कक्षे शेते शी-उण्। कुक्कुरे राजनि०।

कक्षसेन पु० "परीक्षितोऽभवन् पुत्राः सर्वे धर्मार्थकोविदाः। कक्षसेनोग्रसेनौ तु चित्रसेनश्च वीर्यवान्" भा० आ० ९४ अ० उक्ते परिक्षिन्नृपपुत्रभेदे। अयञ्च परिक्षित् आविक्षितःपुत्रः "आविक्षितः परिक्षित्तु" इत्युपक्रमात्। "कक्षकः कक्षसेनश्च गयो गौराश्व एव चेति" दमनभावदर्शने उक्तम्। तस्याश्रमश्च अवन्तिदेशस्थासितगिरिस्थः। "अवन्तिषु प्रतीच्यां वै" इत्युपक्रम्य "बहुमूलफलोपेतो ह्यसितोनाम पर्वतः। आश्रमं कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर!" भा० व० ८९अ०। तस्य च संन्यासकथा। "कक्षसेनस्तु राजर्षिर्वसिष्ठाय महात्मने। न्यासं यथावत् संन्यस्य जगामाशु महायशाः" भा० अनु० १०७अ०। तस्य प्रातःस्मर्यतामाह भा०अनु० १६७अ०। "कक्षसेनश्च राजर्षिर्येचान्ये नानुकीर्त्तिताः। कल्यमुत्थाय योनित्यं सन्ध्येऽस्तमयोदये। पठेच्छृणुयादनाद्यन्तः सधर्मफलभाग्भवेत्"। "कक्षसेनाभिसेनौ च सिन्धुद्वीपश्च पार्थिवः। एते चान्ये च बहवः सिद्धिं परमिकां गताः" भा०अनु०९१अ०। २ऋषिभेदे च। तस्यापत्यमभिप्रतारी। "अथ शौनकञ्च कापेयमभिप्रतारिणं काक्षसेनिं परिवेष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे" छा०उ० कक्षसेनस्यापत्यम् इञ्" भा०।

कक्षा स्त्री कष-स। १उत्तरीयवस्त्रे २काञ्च्याम् ३मध्यबन्धने ४हस्तिबन्धने च विश्व० ५मध्ये ६संशयकोटौ ७तुल्यतायाञ्च। समकक्षः। कक्षोक्तः क्रोडीकृतः।८प्राकारान्तःपुरे च तत्र मध्यबन्धने"इभेन्द्रसङ्गो दृढबद्धकक्षया" माघः "कक्षा मध्यबन्धनम्" मल्लि० कक्षयन्द्व उक्तार्थे च

कक्षापट पु० कक्षाकारः पटः। कौपिने हेमा०।

कक्षाय नामधातुः पापचिकीर्षायाम्। "सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायाम्" वार्त्ति०क्यङ्। कक्षायते कक्षं (पापम्) चिकीर्षति। अकक्षायिष्ट कक्षायांबभूव आस चक्रे।

कक्षावेक्षक पु० कक्षं वनमुपवनं वाम्यं स्त्रीबाहुमूलं वा कक्षां राजगृहान्तःपुरीं वाऽवेक्षते अव+ईक्ष-ण्वुल्। १गृहान्तपालके, २उद्यानपालके, ३रङ्गाजीवे, ४जारे कवौ ६द्वाःस्थे च मेदि०।

कक्षिन् त्रि० कक्षं पापमस्त्यस्य सुखा० इनि। पापयुक्ते
कक्षीवत् पु० कक्षा अस्त्यस्य मतुप् नि० संज्ञायां संप्रसारणं दीर्घश्च। स्फोटायने ऋषिभेदे हेमच०। अन्यत्र कक्ष्यावत् कक्ष्यायुक्ते। "सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते। कक्षीवन्तं य औशिजः" निरु० श्रुतिः कक्षीवान् कक्ष्यावान् निरु०। मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः इति निरु०। "शतं कक्षीवाँ असुरस्य" ऋ०१,१२६,२, "अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि विप्रः" ऋ०४,२६,१, "कक्षीवान् दीर्घतमसः पुत्रस्तत्पंसकः" भा०। अयञ्चाङ्गिरोगोत्रोत्पन्नः। "यवक्रीतश्च रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू। औशिजश्चैव कक्षीवान् बलश्चाङ्गिरसः सुताः" भा०अनु०१५०अ०। "यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च कक्षीवानौशिजस्तथा" भा०अनु०१६५अ०। अयञ्च गोत्रप्रवर्त्तकः "कक्षीवतामाङ्गिरसौचथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति। आश्व० श्रौ० १२,११,२, कक्षीवतोऽपत्यम् अण्। काक्षीवत तद्गोत्रे प्रवर्षिभेदे। "कक्षीवन्तं य औशिजः इति श्रुतिमधिकृत्य उशिजः पुत्रः उशिग् वष्टेः कान्तिकर्म्मणः" निरुक्तोक्तेः औशिजशब्द तालव्यमध्यस्थ साधुः भारते मूर्द्धन्यमध्यपाठः लिपिकरप्रमादकृत एव। एवं श्रुतिस्तत्र भारतादौ पा०सूत्रे च ईकारमध्यपाठदर्शनात् हेम०कक्षीवच्छब्द एव। शब्दकल्पद्रुमे कक्षावच्छब्दकल्पनं निर्मूलम्।
कक्षेयु पु० रौद्राश्वस्य घृताच्यामुत्पन्ने पुत्रभेदे। "रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि सूनवः" इत्युपक्रम्य "कक्षेयुरथ कक्षेयुः कृकणेयुश्च वीर्य्यवान्" इत्यादिना तस्य दश पुत्रा दर्शिताः भा०आ०६८०अ०। "आयुःश्रुतश्च राजर्षिः कक्षेयुश्च नराधिपः" भा० अनु०१६५अ०। "रौद्राश्वस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि सूनवः। कक्षेयुः प्रथमस्तेषां कृकणेयुस्तथैव च। कक्षेयुः स्थण्डिलेयुश्च" हरिवं०३१
कक्षोत्था स्त्री० कक्षात् जलप्रायदेशादुत्तिष्ठति उद्+स्था—क ५त०। भद्रमुस्तायां राजनि०। (नागरमुथा) तस्याः जलप्रायदेशजत्वात्तथात्वम्। कक्षोद्भवादयोऽप्यत्र।
कक्ष्य त्रि० कक्षे भवः यत्। "कक्षीविरुधिदीमुखे कक्ष्य शुष्क वने तृणे" इति विश्वोक्तलतादि १भवे। २रुद्रभेदे पु०। "नमो वन्याय च कक्ष्याय च"यजु०१६,३४, रुद्राध्याये रुद्रभेदकथने। ३कक्षपूरके त्रि०। "श्येन आसामदितिः कक्ष्योमदः" ऋ० ५,४४,११, "कक्ष्यः कक्षपूरकः मदः" भा०। कक्षे मध्ये भवः यत्। ४उत्तरीयवस्त्रे ५हर्म्यादिप्रकोष्ठे राजसद्मादेर्द्देहल्यावच्छिन्ने देशे राजद्वारेः ७आरम्भकोत्के ८साहश्ये ९कच्छवहरज्जौ १०काञ्च्यां मेखलारज्जौ ११वस्त्राञ्चले १२गजमध्यबन्धनरज्जौ च स्त्री। स्वार्थे यत्। १३उद्योगे १४परिकरबन्धने च स्त्री। "ते सर्वेऽप्य जनाकीर्णाः कक्ष्याश्च नरर्षभाः" भा०स०२०अ०। "अभिगम्य सदृ भ्रातुः कक्ष्यामपि निवेश्य च" रामा०। अत्र क्लीवमपि "ग्रन्थेवरयोहास्या स्वकक्ष्यागतास्तथा" रामा०। १५गुञ्जायां शब्दरत्ना० १६पार्श्वभागे न०। "शोभितं हेमकक्ष्येण हेमपट्टैर्विभूषितम्"। रामा० "पराद्ध्यें सद्कक्ष्याणां ताड्यां सम्भवः कृतः" पुरा०। १७अङ्गुली स्त्री त्रिकाण्डः।
कक्ष्यावत् पुंस्त्री कक्ष्याऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। ऋषिसंज्ञाभावात् न संप्र०। हस्तिनि हेमच०। स्त्रियां ङीप्।
कक्ष्याविचक पु० कक्षावेक्षकार्थे।
कख हासे भ्वा० पर०अक०सेट् एदित् घटादि वोपदेवः। कखति एदित्त्वात् अकखीत्। चकाख णिच् कखयति। पा० मते नास्य एदित्त्वं तेन अकखीत्-अकाखीत् इति भेद न वा तन्मते घटादि। तेन काखयत्येव। कादित्वात् प्रनिकखति इत्यादौ न णत्वम्।
कख्या स्त्री कख-यत्। हर्म्यादिप्रकोष्ठे कक्षार्थे शब्दर०।
कग क्रियामात्रे भ्वादि० पर० सक० अक० च सेट् एदित् घोप०। कगति अकगीत्। पा० नेदित्त्वम् तेन अकगीत् अकागीत् कागयति। अकाग प्रनिकगति न णत्वम्।
कङ्क पुंस्त्री ककि-अच्। १पक्षिभेदे। (कांक)। "कङ्कपत्रः शिलीमुखः" इत्युक्तेस्तस्य पत्रेण शरपुङ्खः क्रियते। "अरालयोस्तु बभूवुः कङ्कबर्हिणवाससः" भा० वि०५८। सच पक्षी सुरभासुतकुलजः "अनलायाःशुकी पुत्री कङ्कस्तु सुरसासुतः" भा०आ०६६अ०। २महाराजचूते राजनि०। ३क्षत्रियमात्रे शब्दमाला। ४यमे ५कङ्कनामा द्विजवेशधरे मेदि०। "कङ्कोनाम द्विजोभूत्वा मताक्षः प्रियदेवनः" भा० व०२अ०। युधिष्ठिरस्य कङ्कनाम्ना द्विजवेशतया तथात्वम्। ६वसुदेवानुजभेदे "देवभोढस्य शूरस्य मारिषा नाम पत्न्यभूत्। तस्यां स जनयामास दश पुत्रान् क्रमेण च। वसुदेवं देवभागं देवश्रवसमानकम्। सृञ्जयं श्यामकं कङ्कं शमीकं वत्सकं वृकम्" इत्युक्ता "कङ्कस्य कर्णिकायां वै ऋतधामाजयावपि" इति तत्पुत्रोत्पत्तिरुक्ता।
"कृतवर्म्मा शतानीकः शमीकः समितिञ्जयः। कङ्कः शङ्कुश्च कुन्तिश्च षडेते वै महारथाः" भा०स०१४। ७उग्रसेनकन्याभेदे स्त्री। "तेषां (उग्रसेनसुतानाम्)

सखारः पञ्चाथनु कंसा कंसवती तथा। सुतनूराष्ट्रपाली च कङ्का चैव वराङ्गना" हरि०३८।

कङ्कट पु० कं देहं कटति क+कट–अच् च्, कङ्कि चौल्ये अटन् वा। १कवचे। "घर्मांशुभिः कङ्कटभेदिभिश्च" रघुः तेन निर्वृत्तादि कुमुदा० चतुरर्थ्याम् ठक्। कङ्कटिक तन्निर्वृत्तादौ त्रि०। चतुरर्थ्यां काशा० इल। कङ्कटिल तदर्थे। प्रेक्षा० चतुरर्थ्याम् इनि। कङ्कटिन् तदर्थे त्रि०। अस्त्यर्थे इनि। तद्युक्ते बद्धकवचे त्रि०। उभयत्र स्त्रियां ङीप्। स्वार्थे कन्। कङ्कटकोऽप्यत्र।

कङ्कण न०कं शुभं कणति कम्–कण–अच्। १करभूषणे, २भूषणमात्रे च ३शेखरे ४हस्तसूत्रे च विश्वः "सिन्दूरितानेकपकङ्कणाङ्किताः" माघः "उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदम् बद्धा दृढं मेखला" सा०द०। कङ्कणशब्दस्य करभूषणार्थत्वेऽपि तत्काले करस्थितत्वसूचनाय कर्णावतंसे कर्णशब्दवत् करशब्दप्रयोगः। भूषणमात्रे "के वृ माला के वा पाणे सन्ति केन प्रदोषिताः। नाथ। मत्कङ्कणान्यकं येषां हस्ता फलं फलम्" सा०द०। कमित्यव्ययम् जलार्थकं तस्य कणः। ५जलकणे पु०। "नितम्बे पत्राली नयनयुगलं कङ्कणभरम् कुचे हारावाप्तिः सतिलकमभूत् पाणिकमलम्। अरण्ये कर्णाट! त्वदरिवनितानां विधिवशादपूर्वोऽयं भूषाविधिरजनि" उद्भटः।

कङ्कणीका स्त्री पुनः पुनः कणति कण–यङ्–लुक्–ईकन् "चङ्कणः कङ्कण च" उणा०कङ्कणादेशश्च। क्षुद्रघण्टिकायाम्" उज्ज्वल० वा० चङ्कणः–अच् कङ्कणादेशश्च गौरा० ङीष्। कङ्कणीत्यपि तत्रैव भरतः। अत्र मूलं मृग्यम्।

कङ्कत पु० कङ्कि–अतच्। १नागबलावृक्षे। तक+गतौ अतच् पृषो०। २अल्पविषे वृश्चिकभेदे सर्पे पुंस्त्री जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। "कङ्कतो न कङ्कतोऽथ सतीनकङ्कतः" ऋ०१, १९१,१। "कङ्कतोऽल्पविषः सतीनं जलम् तत्र कङ्कतः जलवृश्चिकः" भा०। ३केशप्रसाधन्याम् न० (काँकुइ)। "शिरसीव कङ्कतमपेतमूर्द्धजे" माघः पुंस्त्वमपि "हरितः कङ्कतः शतदन्त एषः। अपास्माः केशं मलमप शीर्षण्यं लिखात्" अथ०१४,२,६८प्रसाधनीमुखाच्च उद्धते उक्ताः "केशप्रसाधनी केशा रजोजन्तुमलापहा" अस्य स्त्रीत्वमपि तत्र गौ०ङीष्। कङ्कती तत्रार्थे त्रिकाण्डः। स्वार्थे कन्। कङ्कतिका तत्र कङ्कतं तद्संस्कारः प्रयोजनमस्य छ। कङ्कतीय केशप्रसाधनपरे ऋषिभेदे "तद्धैतस्मादिहजाः कङ्कतीयेभ्योऽङ्गरः कर्म्म प्रदिश्य प्रवमार्ज" शत०ब्रा०९, ४,४,१२। तद्दृष्टं च तस्यैव केशसंस्कारप्रयोजनत्वात्

कङ्कत्रोटि पु० कङ्कस्य त्रोटिरिव चञ्चुरस्य। १मत्स्यभेदे(कांकला) वा०अच् समा०। कङ्कत्रोटोऽप्यत्र। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

कङ्कपत्र पु० कङ्कस्य पत्रं पत्रं पक्षोऽस्य। पुङ्खे तत्पक्षयुक्ते १शरे "ह्यांश्च रजतप्रख्यान् कङ्कपत्रैः शिलाशितैः" भा०वि० १८ "छित्त्वा च तानाशुगैश्च कङ्कपत्रान् शिलाशितान्" भा०आश्व०७८अ०। इत०। २कङ्कखगस्य पत्रे च। कङ्कस्य पत्रं यत्र। ३तत्पत्रयुक्ते "नखप्रमाहूषितकङ्कपत्र सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्खएव" रघुः। तदस्त्यस्य इनि। कङ्कपत्रिन् कङ्कपत्रयुक्ते बाणे पु० "विव्याध दशभिर्बाणैस्त्वरितः कङ्कपत्रिभिः" भा०व० ५७अ०। "पुनरेवाहनत् पार्थं हृदये कङ्कपत्रिभिः" भा०वि०५९।

कङ्कपर्व्वन् पु० कङ्कः कङ्कमुखमिव पर्व्वास्य। सर्पभेदे। तिरश्चिराजेरसितात् पृदाकोः परि संभृतम्। तत् कङ्कपर्व्वणो विषमियं वीरुदनीनशत्" अथ०७,५६,१,

कङ्कपुरी स्त्री कं सुखं तेन कायति प्रकाशते कै–क कर्म्म०। काशीपुर्य्यां तस्यां वसतां हि सुखबाहुल्यात् तथात्वम्। "अथ हि पुनस्तस्य पुनःपुनः स (अगस्त्यः) प्रासादमालाः परितोविलोकयन्। उवाच नेत्रे! श्रवणे! प्रयत्नतः कार्य्यो पुर्यां कङ्कपुरी त्रियं यत" काशी०२अ०।

कङ्कमाला स्त्री कङ्कि–चापले घञ् कङ्कं चापल्यं करवाद्यत्वं मलते धारयति मल–धृतौ अच् उप०स०। करतालीवाद्ये शब्दर० तत्र हि करचापल्यात् तथात्वम्।

कङ्कमुख पु० कङ्कस्य मुखमिव मुखमस्य। (सांड़ाशि) १संदंशे सुश्रुतोक्ते २शल्योद्धारणार्थे यन्त्रभेदे न०। "तत्र नानाप्रकाराणां व्यालानां मृगपक्षिणां मुखैर्मुखानि यन्त्राणां प्रायशः सदृशानि तानि" इत्युक्ता "तत्र स्वस्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि सिंहव्याघ्रवृकतरक्ष्वृक्षद्वीपिमार्ज्जारशृगालमृगैर्व्वारुककाककङ्ककुररचासभासशशघातोलूकचिल्लिश्येनगृध्रक्रौञ्चभृङ्गराजाञ्जलिकर्णावभञ्जननन्दिमुखमुखानि मसूराकृतिभिः कीलैरवबद्धानि मूलेऽङ्कुशवदावृत्तवराङ्गाण्यस्थिविनष्टशल्योद्धरणार्थमुपदिश्यन्ते" इति तल्लक्षणम्। अस्य प्रशंसाऽपि तत्रैव। "निवर्त्तते साध्ववगाहते च शल्यं समुद्धृत्य हरते च यस्मात्। यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्व्वेष्वधिकारि चैव"।

कङ्कर त्रि०कं सुखं किरति विपति कॄ–अच्। कुत्सिते हेमच०। कंजलं धार्य्यतेऽत्र कम्+धृ–आधारे अप्। २तक्रे न०।

कङ्कोल पु० कङ्क इव कोलः तस्य रः। अङ्कोटवृक्षे (आँको-

ड़) बङ्गभाषा (टेरा) हिन्दिभाषा । [राजवल्लभः ।
कङ्कलोड्य न० कङ्क इव लोड्यते लोड-ण्यत् । चिञ्चोटमूले
कङ्कवाज प्र० कङ्कस्य वाज इव वाजः पक्षोऽस्य । कङ्कपत्रे बाण-
भेदे कङ्कपत्रोऽप्यत्र । कङ्कस्य वाजः जातोऽस्य तार० इतच् ।
कङ्कवाजित कङ्कपत्रयुक्ते शायके । "शताश्चयदमेवात्मा
नवभिः कङ्कवाजितैः" भा०भी० ११७अ० । [कलात्तवान्वम्
कङ्कशत्रु पु० ६त० । पृश्निपर्ण्याम् शब्दच० । तस्याः कङ्कनाश-
कङ्कशाय पु० कङ्क इव शेते शी-अच् । कुक्कुरे शब्दमाला
कङ्का स्त्री ककि-अच् १गोशीर्षचन्दने शब्दमाला २उग्र-
सेनदुहितृभेदे च कंसशब्दे उदा० ।
कङ्काल पु० कं सुखं शिरो वा कालयति क्षिपति कल-अच् ।
त्वङ्मांसरहितशरीरास्थिकेऽस्थिमात्रे अस्थिपञ्जरे ।
कङ्कालमालिन् पु० कङ्कालानां माला अस्त्यस्य इनि । महादेवे
कङ्कालय पु० कङ्कालं याति या-क । देहे ।
कङ्कु पु० ककि-उन् । (काङ्नी) तृणधान्यभेदे द्विरूपकोषः ।
उग्रसेनस्य पुत्रभेदे कंसभ्रातरि । "कंसः सुनामा न्यग्रोधः
कङ्कुः शङ्कुः सुहूस्तथा । राष्ट्रपालश्च सृष्टिश्च तुष्टिमानुग्र-
सेनजाः" भाग० ९,२४,१४ ।
कङ्कु(ङ्कु)ष्ठ न० कङ्कुः स्थानभेदः तत्र तत्समीपे तिष्ठति
स्था-क षत्वम् । पर्व्वतीयमृत्तिकाभेदे । "हिमवत्-
पादशिखरे कङ्कु(ङ्कु)ष्ठं नाम जायते । तत्रैकं नलि-
काख्यं स्यात्तदन्यद्रेणुकं मतम् । पीतप्रभं गुरु स्निग्धं
तत्र श्वेतं च रेणुकम् । कङ्कु(ङ्कु)ष्ठं रेचनं तिक्तं कटूष्णं
वर्ण्यकारकम् । कृमिशोथोदराध्मानगुल्मानाहकफा-
पहम्" भावप्र० अत्र पृषो० कस्य गः कङ्गुष्ठमपि ।
कङ्कूष पु० ककि-ऊषन् । आभ्यन्तरदेहे । "कर्णाभ्यां ते कङ्कू-
षेभ्यः कर्णशूलं विसल्पकम् । सर्वं शीर्षण्यं ते रोगं बहि-
र्मन्त्रयामहे" अथ० ९,८,२ ।
कङ्केरु पु० ककि-एरु । काकभेदे त्रिका० ।
कङ्केलि पु० कम् सुखं तदर्थं केलिरत्र । अशोकवृक्षे राजनि०
कङ्केल्ल पु० ककि-बा-एल्ल । वाल्मूके शब्दमाला ।
कङ्केल्लि पु० कङ्क-बा० एल्लि पृषो० । अशोकवृक्षे त्रिका० ।
कङ्ड न० कम् जलत्वेन गड-बा०ड । पापभोगे शब्दमा० ।
कङ्गु स्त्री कं सुखमङ्गति अगणा० कु शकन्ध्वा० । (काङ्गनी)
धान्यभेदे "सा च चतुर्विधा तासां गुणाः भावप्र० उक्ताः ।
"स्त्रियां कङ्गुः प्रियङ्गुर्द्वे कृष्णरक्तसितास्तथा । पीता,
चतुर्विधा कङ्गुस्तासां पीता वरा स्मृता । कङ्गुस्तु भग्नस-
न्धानवातकृद्बृंहणी गुरुः । रूक्षा श्लेष्महरातीव वाजिनां
गुणकृद् भृशम्" । अप्राणिजातिवाचित्वात् वा ऊङ् ।
"कार्य्यास्तु यवगन्धाद्यैर्भक्तविशेषं प्रतिदन्ति ते चास्तु
कङ्गुम्" अधिकरणमा० स्वार्थे कन् तत्रैव । "कङ्गुका त्रि-
फला लोध्रं काशीसं श्रवणाह्वया" सुश्रु० । इयञ्च ग्राम्य
ओषधिः । "तिलमाषव्रीहियवाः प्रियङ्गवो गोधूमाश्चेति
सप्त ग्राम्या ओषधयः" इति तैत्तिरीयसंहिताभाष्यधृता
श्रुतिः प्रियङ्गुः कङ्गुः । अष्टादशधान्यमध्ये च अस्याः पठ-
नम् अष्टादशधान्यशब्दे ५२५ पृ० तत्प्रमाणम् ।
कङ्गुनी स्त्री कङ्गुः कङ्गुशब्देन नीयते ज्ञायते नी-बा० कर्म्मणि
ड गौरा० ङीष् । (काङ्गनी) धान्यभेदे राजनि० ।
कङ्गुनीपत्रा स्त्री कङ्गुन्याः पत्रमिव पत्रमस्याः । पण्या-
ख्ये तृणभेदे राजनि० ।
कङ्गुल पु० कङ्गुं लाति ग्रह्णात्यनेन ला-बा० घञर्थे
करणे क ६त० । १पाणौ हस्ते शब्दच० ।
कच रवे भ्वा० पर० अक० सेट् । कचति अकचीत् अकाचीत्
चकाच । प्रनिकचति । [कच्चति अकच्चीत् कचच्च ।
कच बन्धे सक० दीप्तौ अक० भ्वादि० पर० इदित् सेट् ।
कच बन्धे सक० दीप्तौ अक० भ्वादि० आत्म० सेट् । कचते अक-
चिष्ट चकचे कचः । "चचाम मधु माध्वीकं लक्ष्मा चावकचे
परम्" भट्टिः । कादित्वात् णत्व प्रनिकचति ।
कच पु० कच-अच् । १केशे, २बृहस्पतिपुत्रे, ३शुष्कव्रणे,
४मेघे शब्दमा० हस्तिन्यां स्त्री० मेदिनी । भावे घ ।
५बन्धे ६शोभायाञ्च । कचाख्यचरितञ्च भा०आ० ७६,७७
अ० यथा "जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ।
पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यन्तूशनसं परे । ब्राह्मणौ
तावुभौ नित्यमन्योन्यस्पर्द्धिनौ भृशम् । तत्र देवा निजघ्नु-
र्यान् दानवान् युधि सङ्गतान् । तान् पुनर्जीवयामास
काव्यो विद्याबलाश्रयात् । ततस्ते पुनरुत्थाय योधया-
ञ्चक्रिरे सुरान् । असुरास्तु निजघ्नुर्यान् सुरान् सम-
रमूर्द्धनि । न तान् सञ्जीवयामास बृहस्पतिरुदा-
रधीः । नहि वेद स तां विद्यां यां काव्यो वेत्ति वीर्य्य-
वान् । सञ्जीवनीं ततो देवा विषादमगमन् परम् । ते तु
देवा भयोद्विग्नाः काव्यादुशनसस्तदा । ऊचुः कचमुपा-
गम्य ज्येष्ठं पुत्रं बृहस्पतेः । भजमानान् भजस्वास्मान् कुरु
नः साह्यमुत्तमम् । यासौ विद्या निवसति ब्राह्मणेऽ-
मिततेजसि । शुक्रे तामाहर क्षिप्रं भागभाङ्नो भवि-
ष्यसि । वृषपर्व्वसमीपे हि शक्यो द्रष्टुं त्वया द्विजः ।
रक्षते दानवांस्तत्र न स रक्षत्यदानवान् । तमारा-

धयितुं शक्तो भवान् पूर्व्ववयाः कविम्। देवयानीञ्च दयितां सुतां तस्य महात्मनः। त्वमाराधयितुं शक्तो नान्यः कश्चन विद्यते। शीलदाक्षिण्यमाधुर्य्यैराचारेण दमेन च। देवयान्यां हि तुष्टायां विद्यां तां प्राप्स्यसि ध्रुवम्। तथेत्युक्त्वा ततः प्रायाद्वृहस्पतिसुतः कचः। तदाभिपूजितो देवैः समीपं वृषपर्व्वणः। स गत्वा त्वरितो राजन्! देवैः सम्प्रेषितः कचः। असुरेन्द्रपुरे शुक्रं दृष्ट्वा वाक्यमुवाच ह। ऋषेरङ्गिरसः पौत्रं पुत्रं साक्षात् वृहस्पतेः। नाम्ना कचमिति ख्यातं शिष्यं गृह्णातु मां भवान्। ब्रह्मचर्य्यं चरिष्यामि त्वय्यहं परमं गुरौ। अनुमन्यस्व मां ब्रह्मन्! सहस्रं परिवत्सरान्। शुक्र उवाच। कच! सुस्वागतं तेऽस्तु प्रतिगृह्णामि ते वचः। अर्च्चयिष्येऽहमर्च्यं त्वामर्च्चितोऽस्तु वृहस्पतिः। वैशम्पायन उवाच। कचस्तु तं तथेत्युक्त्वा प्रतिजग्राह तद्व्रतम्। आदिष्टं कविपुत्त्रेण शुक्रेणोशनसा स्वयम्। व्रतस्य प्राप्तकालं स यथोक्तं प्रत्यगृह्णत। आराधयन्नुपाध्यायं देवयानीञ्च भारत!। नित्यमाराधयिष्यंस्तां युवा यौवनगोचरे। गायन् नृत्यन् वादयंश्च देवयानीमतोषयत्। स शीलयन् देवयानीं कन्यां सम्प्राप्तयौवनाम्। पुष्पैः फलैः प्रेषणैश्च तोषयामास भारत!। देवयान्यपि तं विप्रं नियमव्रतधारिणम्। गायन्ती च ललन्ती च रहः पर्य्यचरत्तदा। पञ्चवर्षशतान्येवं कचस्य चरतो व्रतम्। तत्रातीयुरथो बुद्ध्वा दानवास्तं ततः कचम्। गा रक्षन्तं वने दृष्ट्वा रहस्येकममर्षिताः। जघ्नुर्व्वृहस्पतेर्द्वेषाद्विद्यारक्षार्थमेव च। हत्वा शालावृकेभ्यश्च प्रायच्छंस्तिलशः कृतम्। ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपाः स्वनिवेशनम्। ता दृष्ट्वा रहिता गाश्च कचेनाभ्यागता वनात्। उवाच वचनं काले देवयान्यथ भारत!। देवयान्युवाच। आहुतञ्चाग्निहोत्रन्ते सूर्य्यश्चास्तङ्गतः प्रभो!। अगोपाश्चागता गावः कचस्तात! न दृश्यते। व्यक्तं हतो मृतो वापि कचस्तात भविष्यति। तं विना न च जीवेयमिति सत्यं ब्रवीमि ते। शुक्र उवाच। अयमेहीति संशब्द्य मृतं संजीवयाम्यहम्। ततः सञ्जीवनीं विद्यां प्रयुज्य कचमाह्वयत्। आहूतः प्रादुरभवत् कचो हृष्टोऽथ विद्यया। हतोऽहमिति चाचख्यौ पृष्टो ब्राह्मणकन्यया। स पुनर्देवयान्योक्तः पुष्पाहारो यदृच्छया। वनं ययौ कचो विप्रो ददृशुर्द्दानवाश्च तम्। पुनस्तं पेषयित्वा तु समुद्राम्भस्यमिश्रयन्। चिरं गतं पुनः कन्या पित्रे तं समावेदयत्। विप्रेण पुनराहूतो विद्यया गुरुदेहजः। पुनरावृत्य तद्वृत्तं न्यवेदयत तद्यथा। ततस्तृतीयं हत्वा तं दग्ध्वा कृत्वा च चूर्णशः। प्रायच्छन् ब्राह्मणायैव सुरायामसुरास्तदा। देवयान्यथ भूयोऽपि पितरं वाक्यमब्रवीत्। पुष्पाहारः प्रेषणकृत् कचस्तात! न दृश्यते। शुक्र उवाच। वृहस्पतेः सुतः पुत्त्रि! कचः प्रेतगतिं गतः। विद्यया जीवितोऽप्येवं हन्यते करवाणि किम्। मैवं शुचो मा रुदो देवयानि! न त्वादृशी मर्त्यमनु प्रशोचेत्। यस्यास्तव ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च सेन्द्रा देवा वसवोऽथाश्विनौ च। सुरद्विषश्चैव जगच्च सर्व्वमुपस्थाने सन्नमन्ति प्रभावात्। अशक्योऽसौ जीवयितुं द्विजातिः सञ्जीवितो बध्यते चैव भूयः। देवयान्युवाच। यस्याङ्गिरा वृद्धतमः पितामहो वृहस्पतिश्चापि पिता तपोनिधिः। ऋषेश्च पौत्रं तम चापि पुत्रं कथं न शोचेयमहं न रुद्याम्। स ब्रह्मचारी च तपोधनश्च सदोत्थितः कर्म्मसु चैव दक्षः। कचस्य मार्गं प्रतिपत्स्ये न भोक्ष्ये प्रियो हि मे तात! कचोऽभिरूपः। वैशम्पायन उवाच। स पीडितो देवयान्या महर्षिः समाह्वयत् संरम्भाच्चैव काव्यः। असंशयं मामसुरा द्विषन्ति ये मे शिष्यानागतान् सूदयन्ति। अब्राह्मणं कर्त्तुमिच्छन्ति रौद्रास्ते मां यथा प्रस्तुतं दानवैर्हि। अप्यस्य पापस्य भवेदिहान्तः कं ब्रह्महत्या न दहेदपीन्द्रम्। गुरोर्भीतो विद्यया चोपहूतः शनैर्व्वाचं जठरे व्याजहार। तमब्रवीत् केन पथोपनीतो ममोदरे तिष्ठसि ब्रूहि विप्र!। कच उवाच। भवत्प्रसादान्न जहाति मां स्मृतिः स्मरामि सर्व्वं यच्च यथा च वृत्तम्। न त्वेवं स्यात्तपसः सङ्क्षयो मे क्लेशं ततो घोरमिमं सहामि। असुरैः सुरायां भवतोऽस्मि दत्तो हत्वा दग्ध्वा चूर्णयित्वा च काव्य!। ब्राह्मीं मायामासुरी चैव माया त्वयि स्थिते कथमेवातिवर्त्तेत्। शुक्र उवाच। किन्ते प्रियं करवाण्यद्य वत्से! वधेन मे जीवितं स्यात् कचस्य। नान्यत्र कुक्षेर्मम भेदनेन दृश्येत् कचो मद्गतो देवयानि!। देवयान्युवाच। द्वौ मां शोकावग्निकल्पौ दहेतां कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः। कचस्य नाशे मम नास्ति शर्म्म तवोपघाते जीवितुं नास्मि शक्ता। शुक्र उवाच। संसिद्धरूपोऽसि वृहस्पतेः सुत यत्त्वां भक्तं भजते देवयानी। विद्यामिमां प्राप्नुहि जीवनीं त्वं न चेदिन्द्रः कचरूपी त्वमद्य। न निवर्त्तेत् पुनर्ज्जीवन् कश्चिदन्यो ममोदरात्। ब्राह्मणं वर्ज्जयित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि। पुत्रो भूत्वा भावय भावितो मामस्माद्देहादुपनिष्क्रम्य तात!। समी-

तेषा धर्म्मवतीमेतां गुरोः सकाशात् प्राप्य विद्यां स-विप्रः । वैशम्पायन उवाच । गुरोः सकाशात् समवाप्य विद्यां भित्त्वा कुक्षिं निर्विचक्राम विप्रः । कचोऽभिरूपस्तत्क्षणं ब्राह्मणस्य शुक्लात्यये पौर्णमास्यामिवेन्दुः । दृष्ट्वा च तं पतितं ब्रह्मराशिमुत्थापयामास मृतं कचोऽपि । विद्यां सिद्धां तामवाप्याभिवाद्य ततस्ततं गुरुमित्युवाच । यः श्रोत्रयोरमृतं स निषिञ्चेद्विद्यां मे नविद्यस्य यथा ममायम् । तं मन्येऽहं पितरं मातरञ्च तस्मै न द्रुह्येत् कृतमस्य जानन् । ऋतस्य दातारमनुत्तमस्य निधिं निधीनां चतुरन्वयानाम् । ये नाद्रियन्ते गुरुमर्च्चनीयं पापांल्लोकांस्ते व्रजन्त्यप्रतिष्ठाः । वैशम्पायन उवाच । सुरापानाद्वञ्चनां प्राप्य विद्वान् संज्ञानाशं चैव महातिघोरम् । दृष्ट्वा कचञ्चापि तथाभिरूपं पीतं तथा सुरया मोहितेन । समन्युरुत्थाय महानुभावस्तदोशना विप्रहितं चिकीर्षुः । काव्यः स्वयं वाक्यमिदं जगाद सुरापानं प्रति वै जातमन्युः । यो ब्राह्मणोऽद्यप्रभृतीह कश्चिन्मोहात् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः । अपेतधर्म्मा ब्रह्महा चैव स स्यादस्मिंल्लोके गर्हितः स्यात् परे च । मया चेमां विप्रधर्म्मोक्तिसीमां मर्य्यादां वै स्थापितां सर्व्वलोके । सन्तो विप्राः शुश्रुवांसो गुरूणां देवा लोकाश्चोपशृण्वन्तु सर्व्वे । इतीदमुक्त्वा स महानुभावस्तपोनिधीनां निधिरप्रमेयः । तान् दानवान् दैवविमूढबुद्धीनिदं समाहूय वचोऽभ्युवाच । आचक्षे वो, दानवा बालिशाः स्थ सिद्धः कचो वत्स्यति मत्सकाशे । सञ्जीवनीं प्राप्य विद्यां महार्थां तुल्यप्रभावो ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः । वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा वचनं विरराम स भार्गवः । दानवा *विस्मयाविष्टाः प्रययुः स्वं निवेशनम् । गुरोरुष्य सकाशे तु दशवर्षशतानि सः । अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ।

वैशम्पायन उवाच । समावृत्तव्रतं तन्तु विसृष्टं गुरुणा तदा । प्रस्थितं त्रिदशावासं देवयान्यब्रवीदिदम् । ऋषेरङ्गिरसः पौत्र ! वृत्तेनाभिजनेन च । भ्राजसे विद्यया चैव तपसा च दमेन च । ऋषिर्यथाङ्गिरा मान्यः पितुर्म्मम महायशाः । तथा मान्यश्च पूज्यश्च मम भूयो बृहस्पतिः । एवं ज्ञात्वा विजानीहि यद्ब्रवीमि तपोधन ! । व्रतस्थे नियमोपेते यथा वर्त्ताम्यहं त्वयि । स समावृत्तविद्यो मां भक्तां भजितुमर्हसि । गृहाण विधिवत् पाणिं मम मन्त्रपुरस्कृतम् । कच उवाच । पूज्यो मान्यश्च भगवान् यथा तव पिता मम । तथा त्वमनवद्याङ्गि ! पूजनीयतरा मम । प्राणेभ्योऽपि प्रियतरा भार्गवस्य महात्मनः । त्वं भद्रे ! धर्म्मतः पूज्या गुरुपुत्त्री सदा मम । यथा मम गुरुर्नित्यं मान्यः शुक्रः पिता तव । देवयानि ! तथैव त्वं नैवं मां वक्तुमर्हसि । देवयान्युवाच । गुरुपुत्त्रस्य पुत्त्रो वै न तु त्वमसि मे पितुः । तस्मात् पूज्यश्च मान्यश्च ममापि त्वं द्विजोत्तम । असुरैर्हन्यमाने च कच ! त्वयि पुनः पुनः । तदा प्रभृति या प्रीतिस्तां त्वमद्य स्मरस्व मे । सौहार्द्दे चानुरागे च वेत्थ मे भक्तिमुत्तमाम् । न मामर्हसि धर्म्मज्ञ ! त्यक्तुं भक्तामनागसम् । कच उवाच । अनियोज्ये नियोगे मां नियुनक्षि शुभव्रते ! । प्रसीद सुभ्रु ! त्वं मह्यं गुरोर्गुरुतरा शुभे ! । यत्रोषितं विशालाक्षि ! त्वया चन्द्रनिभानने ! । तत्राहमुषितो भद्रे ! कुक्षौ काव्यस्य भामिनि ! । भगिनी धर्म्मतो मे त्वं मैवं वोचः सुमध्यमे ! । सुखमस्म्युषितो भद्रे न मन्युर्विद्यते मम । आपृच्छे त्वां गमिष्यामि शिवमाशंस मे पथि । अविरोधेन धर्म्मस्य स्मर्त्तव्योऽस्मि कथान्तरे । अप्रमत्तोत्थिता नित्यमाराधय गुरुं मम । देवयान्युवाच । यदि मां धर्म्मकामार्थे प्रत्याख्यास्यसि याचितः । ततः कच ! न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति । कच उवाच । गुरुपुत्त्रीति कृत्वाहं प्रत्याचक्षे न दोषतः । गुरुणा चाननुज्ञातः काममेवं शपस्व माम् । आर्षं धर्म्मं ब्रुवाणोऽहं देवयानि ! यथा त्वया । शप्तो नार्होऽस्मि शापस्य कामतोऽद्य न धर्म्मतः । तस्माद्भवत्या यः कामो न तथा स भविष्यति । ऋषिपुत्त्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति । फलिष्यति न ते विद्या यत्त्वं मामात्थ तत्तथा । अध्यापयिष्यामि तु यं तस्य विद्या फलिष्यति । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा द्विजश्रेष्ठो देवयानीं कचस्तदा । त्रिदशेशालयं शीघ्रं जगाम द्विजसत्तमः” ।

कचग्रह पु॰ कचानां ग्रहो यत्र । केशाकर्षणेन धर्षणे “गापवर्जितपीनस्तनमातृकारकचग्रहैः” “कक्षर्यूत रुरुधुः कचग्रहैः” रघुः । [इहस्थाने त्रिका॰।

कचङ्गन न॰ कच–दीप्तौ च्युच् कर्म्म॰ शकन्ध्वा॰ । करग्रन्थ

कचङ्गल पु॰ कच–बा॰ अङ्गलच् । समुद्रे त्रिका॰ ।

कचप न॰ कच–कपन् । शाकपत्रे उज्ज्वलदत्तः ।

कचपक्ष पु॰ कचानां समूहः कच+पक्ष । केशसमूहे अमरः एवं केशपक्षादयोऽप्यत्र ।

कचपाश पु॰ कचानां समूहः कच+पाशप् । केशसमूहे अमरः

एवं केशपाशादयोऽप्यत्र । "केशपाशे मनाक्" विक्र० "तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युः" कुमा० ।

कचमाल पु० कचं कचकान्तिं मलते मल–धृतौ अण् । उप०स० । धूमे हारा० ।

कचरिपुफला स्त्री० कचस्य रिपुः फलमस्याः । शमीवृक्षे राजनि० । [केशहस्तादयोऽप्यत्र ।

कचहस्त पु० कचानां समूहः कच+हस्त । केशसमूहे अमरः

कचाकचि अव्य० कचेषु कचेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धम् कर्म्मव्यतीहारे ब० इच् समा० पूर्व्वदीर्घश्च । केशेषु केशेषु ग्रहणपूर्व्वके प्रवृत्ते युद्धे एवं केशाकेशिप्रभृतयोऽप्यत्र अव्य० ।

कचाक्षु त्रि० कच इव अक्षति वक्रं गच्छति अक्ष–उण् । १दुःशीले तस्य हि वक्रगतित्वात्तथात्वम् २सर्पे पु० ३दुराधर्षे त्रि० मेदि० । तयोः कुटिलगतित्वात् तथात्वम् ।

कचाग्र न० ६त० । १केशाग्रभागे २तत्परिमिते त्रसरेण्वष्टकभागे च । बालाग्रादयोऽप्यत्र "बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागोजीवः स विज्ञेयः" श्रुतिः ।

कचाचित त्रि० कचैरालुलायितैः आचितः । विकीर्णकेशे "कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ" किरा० । [क्वोप् ।

कचाटुर पुंस्त्री० कच इवाटति अट+उरच् । दात्यूहे स्त्रियां

कचामोद पु० कचमामोदयति आ+मुद णिच्–अण् । (वाला) इति ख्याते गन्धद्रव्ये । [हेमादौ ।

कच्चिक त्रि० कच+चतुरर्थ्यां कुमुदा० ठक् । केशादूरभव-

कचु स्त्री कच–उन् । स्वनामख्याते कन्दभेदे "कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः । बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिकाः" दुर्गो०त० । कचुस्था कालिका ।

कचेल न० कच्यते बध्यतेऽनेन कच–वा० एलच् । लेख्यपत्रबन्धने सूत्रादौ त्रिका० । [षिते मेदिन्यमरौ ।

कचट न० कुत्सितं चटति चट–अच् बा० कोः कत् । कुत्-

कचर त्रि० कुत्सितं चरति चर–अच् कोः कद् । कुत्सिते मेदिन्यमरौ ।

कच्चित् अव्य० काम्यते कम–णिच्–कन् चीयते निचीयते अस्मात् कम्+चि–क्विप् पृषो० मस्य दः । स्वाभिलषितज्ञापनाय कृते कामप्रवेदनरूपे १प्रश्ने, २हर्षे, ३मङ्गले च । "कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत्" "कच्चिदुपप्लवोपः" इति च रघुः ।

कच्चिदध्याय पु० भारतान्तर्गते नारदेन कृतप्रश्नेन भङ्ग्या राजनीतिज्ञापके अध्यायभेदे स च भा०सभा०५अ०

"नारद उवाच । कच्चिदर्थाश्च कल्पन्ते धर्म्मे च रमते मनः । सुखानि चानुभूयन्ते मनश्च न विहन्यते । कच्चिदाचरितां पूर्व्वैर्नरदेव ! पितामहैः । वर्त्तसे वृत्तिमक्षुद्रां धर्म्मार्थसहितां त्रिषु । कच्चिदर्थेन वा धर्म्मं धर्म्मेणार्थमथापि वा । उभौ वा प्रीतिसारेण न कामेन प्रबाधसे । कच्चिदर्थञ्च धर्म्मञ्च कामञ्च जयतां वर ! । विभज्य काले कालज्ञ! समं वरद ! सेवसे । कच्चिद्राजगुणैः षड्भिः सप्तोपायांस्तथानघ ! । बलाबलं सम्यक् त्वं चतुर्दश परीक्षसे । कच्चिदात्मानमन्वीक्ष्य परांश्च जयतां वर ! । तथा सन्धाय कर्म्माणि अष्टौ भारत! सेवसे । कच्चित् प्रकृतयः सप्त न लुप्ता भरतर्षभ ! । आढ्यास्तथा व्यसनिनः स्वनुरक्ताश्च सर्व्वशः । कच्चिन्न कृतकैर्दूतैर्ये चाप्यपरिशङ्किताः । त्वत्तो वा तव चामात्यैर्भिद्यते मन्त्रितं तथा । मित्रोदासीनशत्रूणां कच्चिद्वेत्सि चिकीर्षितम् । कच्चित् सन्धिं यथाकालं विग्रहं चोपसेवसे । कच्चिद्वृत्तिमुदासीने मध्यमे चानुमन्यसे । कच्चिदात्मसमा वृद्धाः शुद्धाः सम्बोधनक्षमाः । कुलीनाश्चानुरक्ताश्च कृतास्ते वीर! मन्त्रिणः । विजयो मन्त्रमूलो हि राज्ञो भवति भारत! । कच्चित् संवृतमन्त्रैस्ते अमात्यैः शास्त्रकोविदैः । राष्ट्रं सुरक्षितं तात ! शत्रुभिर्न विलुप्यते । कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित् कालेऽपि बुध्यसे । कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थमर्थवित् । कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह । कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो न राष्ट्रं परिधावति । कच्चिदर्थान् विनिश्चित्य लघुमूलान् महोदयान् । क्षिप्रमारभसे कर्त्तुं न विघ्नयसि तादृशान् । कच्चिन्न सर्व्वे कर्म्मान्ताः परोक्षास्ते विशङ्किताः । सर्व्वे वा पुनरुत्सृष्टाः संसृष्टं चात्र कारणम् । आप्तैरलुब्धैः क्रमिकैस्ते च कच्चिदनुष्ठिताः । कच्चिद्राजन् ! कृतान्येव कृतप्रायाणि वा पुनः । विदुस्ते वीर ! कर्म्माणि नानवाप्तानि कानि चित् । कच्चित् कारणिका धर्म्मे सर्व्वशास्त्रेषु कोविदाः । कारयन्ति कुमारांश्च योधमुख्यांश्च सर्व्वशः । कच्चित् सहस्रैर्मूर्खाणामेकं क्रीणासि पण्डितम् । पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्य्यान्निःश्रेयसं परम् । कच्चिद्दुर्गाणि सर्व्वाणि धनधान्यायुधोदकैः । यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्द्धरैः । एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दान्तो विचक्षणः । राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् । कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च । त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः । कच्चिद्द्विषामविदितः प्रतिपन्नश्च सर्व्वदा । नित्ययुक्तो रिपून् सर्व्वान् वीक्षसे रिपुसूदन ! । कच्चिद्विनयसम्पन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः । अनसूयुरनुप्रष्टा सत्कृतस्ते पुरोहितः ।

कच्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः । हुतञ्च होष्यमाणञ्च काले वेदयते सदा । कच्चिदङ्गेषु निष्णातो ज्योतिषः प्रतिपादकः । उत्पातेषु हि सर्व्वेषु दैवज्ञः कुशलस्तव । कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः । जघन्याश्च जघन्येषु भृत्याः कर्म्मसु योजिताः । अमात्यानुपधातीतान् पितृपैतामहान् शुचीन् । श्रेष्ठान् श्रेष्ठेषु कच्चित्त्वं नियोजयसि कर्म्मसु । कच्चिन्नोग्रेण दण्डेन भृशमुद्विजसे प्रजाः । राष्ट्रं तवानुशासन्ति मन्त्रिणो भरतर्षभ ! । कच्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा । उग्रं प्रतिग्रहीतारं कामयानमिव स्त्रियः । कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च मतिमान् धृतिमान् शुचिः । कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिस्तव । कच्चिद्बलस्य ते मुख्याः सर्व्वयुद्धविशारदाः । धृष्टावदाता विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः । कच्चिद्बलस्य भक्तञ्च वेतनञ्च यथोचितम् । संप्राप्तकाले दातव्यं ददासि न विकर्षसि । कालातिक्रमणादेते भक्तवेतनयोर्भृताः । भर्त्तुः कुप्यन्ति दौर्गत्यात् सोऽनर्थः सुमहान् स्मृतः । कच्चित् सर्व्वेऽनुरक्तास्त्वां कुलपुत्त्राः प्रधानतः । शूराः प्राणांस्तवार्थेषु संत्यजन्ति सदा युधि । कच्चिन्नैको बहूनर्थान् सर्व्वशः साम्परायिकान् । अनुशास्सि यथाकामं कामात्मा शासनातिगः । कच्चित् पुरुषकारेण पुरुषः कर्म्म शोभयन् । लभते मानमधिकं भूयो वा भक्तवेतनम् । कच्चिद्विद्याविनीतांश्च नरान् ज्ञानविशारदान् । यथार्हं गुणतश्चैव दानेनाभ्युपपद्यसे । कच्चिद्दारान् मनुष्याणां तवार्थे मृत्युमीयुषाम् । व्यसनं चाभ्युपेतानां बिभर्षि भरतर्षभ ! । कच्चिद्भयादुपगतं क्षीणं वा रिपुमागतम् । युद्धे वा विजितं पार्थ ! पुत्त्रवत् परिरक्षसि । कच्चित्त्वमेव सर्व्वस्याः पृथिव्याः पृथिवीपते ! । समश्चानभिशङ्क्यश्च यथा माता यथा पिता । कच्चिद्व्यसनिनं शत्रुं निशम्य भरतर्षभ ! । अभियासि जवेनैव समीक्ष्य त्रिविधं बलम् । यात्रामारभसे दिष्ट्या प्राप्तकालमरिन्दम ! । पार्ष्णिमूलञ्च विज्ञाय व्यवसायं पराजयम् । बलस्य च महाराज ! दत्त्वा वेतनमग्रतः । कच्चिच्च बलमुख्येभ्यः परराष्ट्रे परन्तप ! । उपच्छन्नानि रत्नानि प्रयच्छसि यथार्हतः । कच्चिदात्मानमेवाग्रे विजित्य विजितेन्द्रियः । परान् जिगीषसे पार्थ ! प्रमत्तानजितेन्द्रियान् । कच्चित्ते यास्यतः शत्रून् पूर्व्वं यान्ति स्वनुष्ठिताः । साम दानञ्च भेदश्च दण्डश्च विधिवद्गुणाः । कच्चिन्मूलं दृढं कृत्वा परान् यासि विशाम्पते ! । तांश्च विक्रमसे जेतुं जित्वा च परिरक्षसि । कच्चिदष्टाङ्गसंयुक्ता चतुर्व्विधबला चमूः । बलमुख्यैः सुनीता ते द्विषतां प्रतिबाधिनी । कच्चिल्लवञ्च मुष्टिञ्च परराष्ट्रे परन्तप ! । अविहाय महाराज ! निहंसि समरे रिपून् । कच्चित् स्वपरराष्ट्रेषु बहवोऽधिकृतास्तव । अर्थान् समधितिष्ठन्ति रक्षन्ति च परस्परम् । कच्चिदभ्यवहार्य्याणि गात्रसंस्पर्शकानि च । घ्रेयाणि च महाराज ! रक्षन्त्यनुमतास्तव । कच्चित् कोषश्च कोष्ठञ्च वाहनं द्वारमायुधम् । आयश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः । कच्चिदाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशाम्पते ! । रक्षस्यात्मानमेवाग्रे तांश्च स्वेभ्यो मिथश्च तान् । कच्चिन्न पाने द्यूते वा क्रीडासु प्रमदासु च । प्रतिजानन्ति पूर्व्वाह्णे व्ययं व्यसनजं तव । कच्चिदायस्य चार्द्धेन चतुर्भागेण वा पुनः । पादभागैस्त्रिभिर्व्वापि व्ययः संशोध्यते तव । कच्चिज्ज्ञातीन् गुरून् वृद्धान् वणिजः शिल्पिनः श्रितान् । अभीक्ष्णमनुगृह्णासि धनधान्येन दुर्गतान् । कच्चिच्चायव्यये युक्ताः सर्व्वे गणकलेखकाः । अनुतिष्ठन्ति पूर्व्वाह्णे नित्यमायव्ययं तव । कच्चिदर्थेषु संप्रौढान् हितकामाननुप्रियान् । नापकर्षसि कर्म्मभ्यः पूर्व्वमप्राप्य किल्बिषम् । कच्चिद्विदित्वा पुरुषानुत्तमाधममध्यमान् । त्वं कर्म्मस्वनुरूपेषु नियोजयसि भारत ! । कच्चिन्न लुब्धाश्चौरा वा वैरिणो वा विशाम्पते ! । अप्राप्तव्यवहारा वा तव कर्म्मस्वनुष्ठिताः । कच्चिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा । त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित्तुष्टाः कृषीवलाः । कच्चिद्राष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च बृहन्ति च । भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका । कच्चिन्न बीजं भक्तञ्च कर्षकस्यावसीदति । पादकञ्च शतं वृद्ध्या ददास्यृणमनुग्रहम् । कच्चित् स्वनुष्ठिता तात ! वार्त्ता ते साधुभिर्ज्जनैः । वार्त्तायां संश्रितस्तात लोकोऽयं सुखमेधते । कच्चिच्छूराः कृतप्रज्ञाः पञ्च पञ्च स्वनुष्ठिताः । क्षेमं कुर्व्वन्ति संहत्य राजन् ! जनपदे तव । कच्चिन्नगरगुप्त्यर्थं ग्रामा नगरवत् कृताः । ग्रामवच्च कृताः प्रान्तास्ते च सर्व्वे त्वदर्पणाः । कच्चिद्बलेनानुगताः समानि विषमाणि च । पुराणि चौरा निघ्नन्तश्चरन्ति विषये न ते । कच्चित् स्त्रियः सान्त्वयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिताः । कच्चिन्न श्रद्दधास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे । कच्चिदात्ययिकं श्रुत्वा तदर्थमनुचिन्त्य च । प्रियाण्यनुभवन् शेषे न त्वमन्तःपुरे नृप ! । कच्चिद्द्वौ प्रथमौ यामौ रात्र्याः सुप्त्वा विशाम्पते ! । संचिन्तयसि

सभ्यार्थी याम उत्थाय पश्चिमे । कच्चिदर्हयसे नित्यं मनुष्यान् समलङ्कृतः । उत्थाय काले कालज्ञैः सह पाण्डव ! मन्त्रिभिः । कच्चिद्रक्ताम्बरधराः खड्गहस्ताः स्वलङ्कृताः । उपासते त्वामभितो रक्षणार्थमरिन्दम ! । कच्चिद्दण्ड्येषु यमवत् पूज्येषु च विशाम्पते ! । परीक्ष्य वर्त्तसे सम्यगप्रियेषु प्रियेषु च । कच्चिच्छारीरमाबाधमौषधैर्नियमेन वा । मानसं वृद्धसेवाभिः सदा पार्थापकर्षसि । कच्चिद्वैद्याश्चिकित्सायामष्टाङ्गायां विशारदाः । सुहृदश्चानुरक्ताश्च शरीरे ते हिताः सदा । कच्चिन्न लोभान्मोहाद्वा मानाद्वापि विशाम्पते ! । अर्थिप्रत्यर्थिनः प्राप्तान् पश्यसि कथञ्चन । कच्चिन्न लोभान्मोहाद्वा विश्रम्भात् प्रणयेन वा । आश्रितानां मनुष्याणां वृत्तिं त्वं संरुणत्सि वै । कच्चित् पौरा न सहिता ये च ते राष्ट्रवासिनः । त्वया सह विरुध्यन्ते परैः क्रीताः कथञ्चन । कच्चिन्न दुर्बलः शत्रुर्बलेन परिपीडितः । मन्त्रेण बलवान् कश्चिदुभाभ्यां वा कथञ्चन । कच्चित् सर्वेऽनुरक्तास्त्वां भूमिपालाः प्रधानतः । कच्चित् प्राणांस्त्वदर्थेषु संत्यजन्ति त्वयादृताः । कच्चित्ते सर्वविद्यासु गुणतोऽर्च्चा प्रवर्त्तते । ब्राह्मणानाञ्च साधूनां तव नैःश्रेयसी शुभा । कच्चिद्धर्मे त्रयीमूले पूर्व्वैराचरिते जनैः । वर्त्तमानस्तथा कर्त्तुं तस्मिन् कर्म्मणि वर्त्तसे । कच्चित्तव गृहेऽन्नानि स्वादून्यश्नन्ति वै द्विजाः । गुणवन्ति गुणोपेतास्तवाध्यक्षं सदक्षिणम् । कच्चित् क्रतूनेकचित्तो वाजपेयांश्च सर्व्वशः । पुण्डरीकांश्च कार्त्स्न्येन यतसे कर्त्तुमात्मवान् । कच्चिज्ज्ञातीन् गुरून् वृद्धान् दैवतांस्तापसानपि । चैत्यांश्च वृक्षान् कल्याणान् ब्राह्मणांश्च नमस्यसि । कच्चिच्छोको न मन्युर्वा त्वया प्रोत्पाद्यतेऽनघ ! । अपि मङ्गलहस्तश्च जनः पार्श्वेऽनुतिष्ठति । कच्चिदेषा च ते बुद्धिर्वृत्तिरेषा च तेऽनघ । आयुष्या च यशस्या च धर्म्मकामार्थदर्शिनी । एतया वर्त्तमानस्य बुद्ध्या राष्ट्रं न सीदति । विजित्य च महीं राजा सोऽत्यन्तं सुखमेधते । कच्चिदार्य्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चौरकर्म्मणि । अदृष्टशास्त्रकुशलैर्न लोभाद्वध्यते शुचिः । दृष्टो गृहीतस्तत्कारी तज्ज्ञैर्दृष्टः सकारणः । कच्चिन्न मुच्यते स्तेनो द्रव्यलोभान्नरर्षभ ! । उत्पन्नान् कच्चिदाढ्यस्य दरिद्रस्य च भारत । अर्थान्न मिथ्या पश्यन्ति तवामात्या हृता धनैः । नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् । अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पञ्चवृत्तिताम् । एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चिन्तनम् । निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् । मङ्गल्यस्याप्रयोगञ्च प्रसङ्गं विषयेषु च । कच्चित्त्वं वर्ज्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्द्दश । प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूला हि पार्थिवाः । कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते सफलं धनम् । कच्चित्ते सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् । युधिष्ठिर उवाच । कथं वै सफला वेदाः कथं वै सफलं धनम् । कथं वै सफला दाराः कथं वै सफलं श्रुतम् । नारद उवाच । अग्निहोत्रफला वेदा दत्तभुक्तफलं धनम् । रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् । वैशम्पायन उवाच । एतदाख्याय स मुनिर्नारदो वै महातपाः । पप्रच्छानन्तरमिदं धर्म्मात्मानं युधिष्ठिरम् । नारद उवाच । कच्चिदभ्यागता दूराद्वणिजो लाभकारणात् । यथोक्तमवहार्य्यन्ते शुल्कं शुल्कोपजीविभिः । कच्चित्ते पुरुषा राजन् पुरे राष्ट्रे च मानिताः । उपानयन्ति पण्यानि उपधाभिरवञ्चिताः । कच्चिच्छृणोषि वृद्धानां धर्म्मार्थसहिता गिरः । नित्यमर्थविदां तात ! तथा धर्मार्थदर्शिनाम् । कच्चित्ते कृषितन्त्रेषु गोषु पुष्पफलेषु च । धर्मार्थञ्च द्विजातिभ्यो दीयते मधुसर्पिषी । द्रव्योपकरणं किञ्चित् सर्व्वदा सर्व्वशिल्पिनाम् । चातुर्मास्यावरं सम्यङ्नियतं संप्रयच्छसि । कच्चित् कृतं विजानीषे कर्त्तारञ्च प्रशंससि । सतां मध्ये महाराज ! सत्करोषि च पूजयन् । कच्चित् सूत्राणि सर्व्वाणि गृह्णासि भरतर्षभ ! । हस्तिसूत्राश्वसूत्राणि रथसूत्राणि वा विभो । कच्चिदभ्यस्यते सम्यग्गृहे ते भरतर्षभ ! । धनुर्व्वेदस्य सूत्रं वै यन्त्रसूत्रञ्च नागरम् । कच्चिदस्त्राणि सर्व्वाणि ब्रह्मदण्डश्च तेऽनघ । विषयोगास्तथा सर्व्वे विदिताः शत्रुनाशनाः । कच्चिदग्निभयाच्चैव सर्व्वं व्यालभयात्तथा । रोगरक्षोभयाच्चैव राष्ट्रं स्वं परिरक्षसि । कच्चिदन्धांश्च मूकांश्च पङ्गून् व्यङ्गानबान्धवान् । पितेव पासि धर्म्मज्ञ ! तथा प्रव्रजितानपि । षडनर्था महाराज ! कच्चित्ते पृष्ठतः कृताः । निद्रालस्यं भयं क्रोधो मार्द्दवं दीर्घसूत्रता । वैशम्पायन उवाच । एताः कुरूणामृषभो महात्मा श्रुत्वा गिरो ब्राह्मणसत्तमस्य । प्रणम्य पादावभिवाद्य हृष्टो राजाब्रवीन्नारदं देवरूपम् । युधिष्ठिर उवाच । एवं करिष्यामि यथा त्वयोक्तं प्रज्ञा हि मे भूय एवाभिवृद्धा । उक्त्वा तथा चैव चकार राजा लेभे महीं सागरमेखलाञ्च" ।

कच्छ त्रि० केन जलेन छ्यति दीप्यते छाद्यते वा छ–छद्–बा० ड । जलप्राये देशे । "सच्छन्दोपवनस्थ-

न कच्छुहरन्धातेतराम्बुकटा” काव्यप्र० “कमूर्वरैः कच्छभुवां प्रदेशः” माघः। २तटे ३नौकाङ्गे च पु० ४परिधानाञ्चले, स्त्री (काछा) हेम० ५वाराह्याम्, ६वीरिकायाञ्च (झिल्लि) स्त्री मेदि० ७देशभेदे पु० स च देशः बृह० सं० कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि उक्तः “अथ दक्षिणेन लङ्कासुपकम्य” कच्छोऽथ कुञ्जरदरी सताम्रपर्णीति विज्ञेयाः” तत्सीमा च “गणेश्वरात् पूर्व्वभागे समुद्रस्योत्तरे तटे। कच्छदेशः समाख्यातः” शक्तिसङ्गम०त० उक्ता। ८तुन्नवृक्षे पु० (तुँद) हेम०। ९तमालसम्पुटे १०आकाशाच्छादने ११कूर्म्मकर्परे च निरु० कच्छपशब्दे विवृतिः कच्छशब्दे उदा०।

कच्छक पु० कच्छ+संज्ञायां कन्। तुन्नवृक्षे (तुँद) मेदिनि:

कच्छटिका स्त्री कच्छः कच्छप्रदेशमटति अट–अच् गौ० संज्ञायां कन् अत इत्वम्। १कच्छायाम् (काछा) २स्त्राञ्चले” शब्दार्थ र०।

कच्छप पुंस्त्री “कच्छमात्मनो मुखसंपुटं पाति रक्षति किञ्चिद्दृष्ट्वा शरीर एव मुखसम्पुटं प्रवेशयति संपुटे हि कच्छशब्दः प्रसिद्धः प्राचिनाच्छकच्छपुट इति। कच्छेन कटाहेन (कर्परेण) स्वशरीराणि पाति वा। अथ वा कच्छेन मुखसम्पुटेन पिबतीति कच्छः अमाकाशं छादयति कच्छः। कच्छः कच्छदः कच्छपीतरो नदीकच्छ एतदीयमुदकं तेन च्छाद्यते” इति च निरुक्तोक्तेः कच्छं पाति कच्छेन पाति वा कच्छेन पिबतीति वा पा–ड। १कूर्म्मे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् सा च २वीणाभेदे ३कच्छपस्त्रियाञ्च। ४क्षुद्ररोगभेदे स्त्री ५कुवेरनिधिभेदे ६मल्लबन्धभेदे च पु० मेदि०। कच्छपीरोगश्च भाव० प्रका० दर्शितः “ग्रथिताः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोन्नताः। कफानिलाभ्यां पिडकाः या स्मृता कच्छपी बुधैः” कच्छपोन्नता मध्ये मोन्नता प्रान्ते नता। इयञ्च प्रमेहरोगोपेतायां दशविधपिडकान्तर्गता। निधिभेदः पद्मादिशब्दे नवसंख्यायां दर्शितस्तत्र द्रष्टव्यः। स्वार्थे कन् कच्छपिकाऽपि रोगभेदे। “सदाहा कूर्म्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः” वैद्यकम्। कच्छपमांसगुणाः भावप्र० उक्ताः “कच्छपो बलदो वातपित्तनुत् पुंस्त्वकारकः”। अयञ्च भक्ष्यपञ्चनखान्तर्गतः “शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्म्मश्च पञ्चमः। भक्ष्याः पञ्चनखेष्वेते” इति मनूक्तेः “पञ्च पञ्चनखान् भुञ्जीतेति” श्रुतिः। अत परिसंख्यैतदतिरिक्तपञ्चनखानां भोजननिषेधफलकत्वादित्याकरे स्पष्टम्। समुद्रमन्थनकाले एतद्रूपेण मन्दरधारणार्थं भगवानवततार यथाह भाग० १,३अ० भगवच्चतुर्विंशत्यवतारकथने। “सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मन्दराचलम्। दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः” ७स्क०। “मथ्यमानेऽर्णवे सोऽद्रिरनाधारो ह्यपोऽविशत्। ध्रियमाणोऽपि बलिभिर्गौरवात् पाण्डुनन्दन!। ते सुनिर्विण्णमनसः परिम्लानमुखश्रियः। आसन् स्वपौरुषे नष्टे दैवेनातिबलीयसा। विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो दुरन्तवीर्य्योऽवितथाभिसन्धिः। कृत्वा वपुः कच्छपमद्भुतं महत् प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार। तमुत्थितं वीक्ष्य कुलाचलं पुनः समुद्यता निर्म्मथितुं सुरासुराः। दधार पृष्ठेन स लक्षयोजनप्रस्तारिणा द्वीप इवापरो महान्। सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्य्यवेपितं परिभ्रमन्तं गिरिमङ्ग पृष्ठतः। बिभ्रत्तदावर्त्तनमादिकच्छपो मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः” भाग० ८,७, ७विश्वामित्रसुते मुनिभेदे कतशब्दे प्रमाणम्।

कच्छरुहा स्त्री कच्छे जलप्राये रोहति रुह–क। दूर्व्वायाम् जटाधरः तस्या जलप्रायदेशसत्त्वात्तथात्वम्।

कच्छादि पु० पाणिन्युक्ते जातार्थे अणप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः “कच्छ सिन्धु वर्णु गन्धार मधुमत् कम्बोज काश्मीर साल्व कुरु अनुषण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कलूतर रङ्कु, एते च देशविशेषवाचकाः तत्र जातादि अण् काच्छ इत्यादि।

कच्छु (च्छू) स्त्री कष–हिंसायां “कषश्छश्चेति” उणा० ऊ कच्छुश्च कर्षो० वा ह्रस्वः। “सूक्ष्मा बह्व्यः पिडकाः स्राववत्यः पामेत्युक्ताः कण्डुमत्यः सदाहाः। सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रा स्फिचोश्च” इत्युक्ते रोगभेदे (खोस)। [भेदे पटोले राजनि०

कच्छुघ्नी स्त्री कच्छुं हन्ति हन–टक् ङीप् ह्रस्वश्च। कटुकाकच्छुर त्रि० कच्छूरस्त्यस्य र “कच्छ्वा ह्रस्वश्च” वा० ह्रस्वः। रलयोरैक्यात् दीर्घप्रयोगार्थं ह्रस्वविधिः १कच्छूरोगयुते २व्यभिचारयुते पुरुषे च पु० ३पामरे त्रि० मेदि०।

कच्छुरा स्त्री कच्छुः साध्यत्वेनास्त्यस्याम् ह्रस्वश्च। १वृश्चिकालिम्ब्याम् २शट्याम् ३दुरालभायाञ्च मेदि० ४शूकशिम्बीजे (आलकुशी) रत्नमाला०। ५पुंश्चल्यां स्त्रियाञ्च।

कच्छुराक्षस न० “दन्ती निम्बदलं चार्द्धं सुदर्शनमिमं भिषक्। कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुमत्स्याक्षयोन्वितैः। वार्कोत्थशतमूल्युद्ध्मेन प्रयच्छतमितेन च। गोमूत्रस्यामृतेनापि मनः सर्वात्मना पचेत्। अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छुः साध्यतामपि पामानञ्च तथा कण्डूं त्वग्व्याधिर्व्याधिरामयान्।

कच्छुराघ्ननामेदं तैलं हारीतभाषितम्” इति भावप्रकाशोक्ते तैलभेदे ।

कच्छुमती स्त्री कच्छुः साधनत्वेनास्त्यस्याः मतुप् ङीप् । शूकशिम्ब्याम् तत्सेवनेऽपि कच्छूरोगजननात् तथात्वम्

कच्छोटिका स्त्री कच्छस्य उटस्तृणादिकमिव इवार्थे कन् । वेशाङ्गभेदे (काछा) हेमच० । [शब्दाम् रत्नमाला ।

कच्छूर पु० केन कूर्यते छुर-छेदे कर्म्मणि घञ् ।

कच्ची स्त्री कचु बा० ङीप् । (कचु) प्रसिद्धे कन्दभेदे । “भक्तिभावहृदुक्तेषु कचीकन्दादिषु सुव्रते ! । मम वैरिविनाशाय पूजां गृह्य प्रसीद मे “दुर्गाचोपहृतिस्य तत्पूजामन्त्रः । “कची तु भेदिका गुर्वी कटुका पिच्छिला तथा । कासवातपित्तकरी भिषग्भिः परिकीर्त्तिता” राजवल्लभः ।

कज रोषे (चौरा०) इदित् पर०सक०सेट् । कञ्जति अकञ्जीत् चकञ्ज रोषेऽस्य अन्य तेनात्माकर्म्मकता । कञ्जारः ।

कज न० के जले जायते जन–ड । पद्मे राजनि० ।

कज्जल न० कुत्सितं जलमस्मात् कोः कद् । अञ्जने (काजल) तस्य संयोगाच्चक्षुरम्बुद्गमसितं भवतीति तस्य तथात्वम् अञ्जनशब्दे ८४ पृ० विवृतिः । “सकज्जलं तात्रघटे च घृटं सर्पियुतं तुल्यकमत्र मग्न” सुश्रु० । “गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः” काव्यप्र० । २लेखनसाधने द्रव्ये च (कालि) “असितगिरिसमं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रम्”पुष्पदन्तस्तवः । मेघे पु० शब्दमा० मत्स्यभेदे पुंस्त्री स्त्रियां गौ०ङीप् । शब्दर० । कज्जलं जातमस्य इतच् । कज्जलित जातकज्जले त्रि० । कमध्योऽपि एकाक्षरकोषेऽयं पठितः कज्ज लमिवाचरति कज्जल+क्विप् ततः अच् गौरा०ङीप् ५मिश्रितरसगन्धके स्त्री । स्वार्थे कन् तत्रार्थे “शुद्धं सूतं तथा गन्धं यावत् विमर्दयेत् । यावत् सूतं न दृश्येत किन्तु कज्जलवत् भवेत् । एषा कज्जलिका ख्याता दंहणी वीर्य्यवर्द्धिनी । नानानुपानयोगेन सर्व्वव्याधिविनाशिनी” वैद्यकम् ।

कज्जलध्वज पु० कज्जलं ध्वज इवास्य । दीपे त्रिका० ।

कज्जलरोचक पुंन० कज्जलं रोचयति रुच–णिच्–ण्वुल् । (पिलसुज) । वङ्गभाषायां प्रसिद्धे । दीपाधारे जटाध० ।

कञ्चट न० कचि–अटन् । (कांचड़ादाम) जलतण्डुलीये जलजशाकभेदे “पानीयतण्डुलीयोयश्चतृकञ्चटसंज्ञकम् । कञ्चटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलापहं लघु । (चकवाद) (हिन्दिभाषा) भावप्र० ।

कञ्चटादि न० चक्रदत्तोक्ते अतीसारवेगरोधके औषधभेदे “कञ्चटजम्बुदाडिमशृङ्गाटकपत्रबिल्वह्रीबेरम् । जलधरनागरसहितं गङ्गावेगमपि रुन्ध्यात्” ।

कञ्चड पु० कचि–बा० अडन् । चक्रमर्द्दनशब्दे शब्दचन्द्रिका ।

कञ्चार पु० कचि–भावे घञ् कञ्चं प्रकाशमृच्छति ऋ–अण् । कं जलं चारयति क्षिरलेन चर–णिच् अण् वा । सूर्य्ये जटाधरः । २अर्कवृक्षे च । [१क्षुद्रस्फोटे वैद्यकम् ।

कञ्चिका स्त्री कचि–ण्वुल् । वंशशाखायाम् (कञ्ची) शब्दच०

कञ्चुक पु० कचि–दीप्तिबन्धयोः बा० उकन् । १वारवाणे २योधादेश्चोलाकारतस्त्राणे ३चोडमये कवचे ४सर्पनिर्म्मोके (खोलस) अमरः ४चोलके (काचुलि) ५वस्त्रमात्रे उणा० को० ६वर्द्धापकग्रहीताङ्कस्थितवस्त्रे (पुत्रादेर्जन्मोत्सवे भृत्यादिभिः स्वामिनोऽङ्गात् बल त्कारेण गृहीते वस्त्रे) हेमच० ।७औषधिभेदे स्त्री गौरा० ङीप् मेदि० । ८वारीभेदे रत्नमा० “बलानि शुराव बनाव कञ्चुकाः “घनसंहतकञ्चुकः स्त्रिदेवेन्द्रगजाजिनकञ्चुकः” माघः “अन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः” रत्ना० । “एवं किं करोषि यानि यतधा यत् कञ्चुके सन्धयः” अमरुश० । “शुभानि तरक्षाद्जातरोमाञ्चकञ्चुकाः” पञ्चतन्त्रम् । “कञ्चुकं तलगर्भत्वलिकां उपवीतिकाम् काशी० । सोऽस्य जातः तारका० इतच् । कञ्चुकित जातकञ्चुके त्रि० ।

कञ्चुकालु पु० कञ्चुकोऽस्त्यस्य आलुच् । सर्पे शब्दच० ।

कञ्चुकिन् पु० कञ्चुक+अस्त्यर्थे इनि । “अन्तःपुरचरोवृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्य्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते” इत्युक्तलक्षणे १राजामन्तःपुराधिकारिणि “अन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य” रत्ना० । २द्वारपाले ३सर्पे ४जारे, ५यवे, ६चणके च राजनि० । तुषरूपकञ्चुकावृतत्वात्तयोस्तथात्वम् । ७वारबाणयुते त्रि० ।

कञ्चुलिका स्त्री कचि–उलच् गौरा०ङीप् स्वार्थे कन् ह्रस्वे टाप् । स्त्रीणां कूर्पासके (काँचली) हेम० “त्वं मुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीम् लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे” सा० द० । कनभावे । कञ्चुलीत्यप्यत्र ।

कञ्चूल न० कचि-दीप्तौ ऊलच् । स्त्रीणामाभरणे उज्ज्व०

कञ्ज पु० कम् जले जायते । चतुरानने हिरण्यगर्भे “अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत्” “तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा” मनूक्तेस्तस्य जलजातत्वात्तथात्वम् । २पद्मे “चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरम्” भाग० २,२,८ । ३अमृते च न० मेदिनिः । तस्य पद्मस्य जलजातत्वात् अमृतस्य समुद्रोत्पन्नत्वात्तथात्वम् अमृतशब्दे विवृतिः । कम्

गिरवि जायते जन कर्त्तरि—ड । ३कैमे पु० मेदिनिः ।

कञ्जक पुंस्त्री कजि-सौत्रधातुः ण्वुल् । (मयना) पक्षिभेदे शब्दच० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कञ्जज पु० कञ्जात् विष्णुनाभिपद्मात् जायते जन—ड । हिरण्यगर्भे चतुर्मुखे ब्रह्मणि शब्दरत्ना० । यथा च ब्रह्मणो विष्णुनाभिजातकमलादुद्भवस्तथा वर्णितं भाग० ३,८,१८,श्लो० "सोऽन्तःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मः कालात्मिकां शक्तिमुदीरयाणः । उवास तस्मिन् सलिले पदे स्वे यथानलो दारुणि रुद्धवीर्य्यः । चतुर्युगानाञ्च सहस्रमप्सु स्वपन् स्वयोदीरितया स्वशक्त्या । कालाख्ययासादित कर्मतन्त्रो लोकानपीतान् ददृशे स्वदेहे । तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरन्तर्गतोऽर्थो रजसा तनीयान् । गुणेन कालानुगतेन विद्धः सूष्यंस्तदाभिद्यत नाभिदेशात् । स पद्मकोषः सहसोदतिष्ठत् कालेन कर्मप्रतिबोधितेन । स्वरोचिषा तत् सलिलं विशालं विद्योतयन्नर्क इवात्मयोनिः । तल्लोकपद्मं स उ एव विष्णुः प्रावीविशत् सर्वगुणावभासम् । तस्मिन् स्वयं वेदमयो विधाता स्वयम्भुवं यं स्म वदन्ति सोऽभूत् । तस्यां स चाम्भोरुहकर्णिकायामवस्थितो लोकमपश्यमानः । परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्रश्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि । तस्माद् युगान्तश्वसनावघूर्णजलोर्मिचक्रात् सलिलाद्विरूढम् । उपाश्रितः कञ्जमु लोकतत्त्वं नात्मानमद्धाविददादिदेवः"।

कञ्जन पु० कं सुखं जनयति जन—णिच्—अच् । १कन्दर्पे त्रिका० (मयना) २पक्षिभेदे शब्दच० ।

कञ्जनाभ पु० कञ्जं पद्मं नाभावस्य संज्ञायाम् अच् समा० । विष्णौ । "व्यक्तेदं स्वेन रूपेण कञ्जनाभस्तिरोदधे" भाग० ३,९,४४ ।

कञ्जर पु० कजि—अरन् कं जलं जृणाति वा जृ-अच् वा । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ३हस्तिनि ४चतुर्मुखे ५उदरे च उणा० ।

कञ्जल पु० कजि—कलच् । (मयना) पक्षिभेदे शब्दचन्द्रिका । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कञ्जार पु० कजि आरन् कं जलं जारयति वा जृ-णिच्-अण् । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ३चतुर्मुखे ४गजे ५उदरे ६मुनिभेदे च मेदि० ।

कञ्जिका स्त्री कजि—ण्वुल् टाप् अत इत्त्वम् (वामनहाटी) । ब्रह्मयष्टिकायाम् शब्दर० । [चकाट । प्रनिकटति न चाल्यम् ।

कट गतौ भ्वादि० पर० सक० सेट् । कटति अकटीत् अकाटीत्

कट गतौ भ्वादि० इदित् पर० सक० सेट् । कण्टति अकण्टीत् । चकण्ट कण्टकः । प्रनिकण्टति न चाल्यम् ।

कट गतौ भ्वादि० पर० सक० सेट् । कटति अकटीत् अकाटीत् चकाट इदित् तेन नेट् कट्टः । प्रनिकटति न चाल्यम् ।

कट वृतौ वर्षणे च भ्वादि० पर० सक० सेट् । कटति इदित् अकटीत् चकाट । कटः कट्टः प्र+प्रकाशे अक० प्रकटति प्रकटः । णिच्—प्र+प्रकाशने सक० । घटादि० प्रकटयति प्रकटितः प्रकटयन् । युच् प्रकटना । नामधातुरित्यन्ये

कट पु० कट-कर्म्मणि घ कर्त्तरि अच् वा । १हस्तिगण्डे मदवर्षणात् तथात्वम् "यद्गलितः करटकटाहतटं मिमङ्क्षोः" माघः "कण्डूयमानेन कटं कदाचित् वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वचस्य" "कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः" २गण्डमात्रे स्वेदवर्षणात् तथात्वम् "तस्यमन्विष्य मत्तेभकटेषु फलरेणवः" रघुः । नलाख्ये ३तृणभेदे अमरः । तेन (मादुर दड़मा) प्रभृतिद्रव्यं विरच्यते तस्य च मक्षादेरावरणसाधनत्वेन कटत्वम् ४तन्निर्म्मिते आसनभेदे च अमरः "गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादस्रस्तरेषु कटेषु" मनुः । "वर्षासु स्थितकटवस्त्रिवस्त्रेवावसीदति" भा० अ० १८२ अ० । "ददार करजैरूरावेरकां कटकृद्यथा" भा० १,२१८,२ । ५शृङ्गे (मराइ) भरतः तस्य तृणादिरज्जुभिरावृतत्वात्तथात्वम् । ६अतिशयकारके त्रि० उत्कटः । ७अतिशये उत्कटे । ८शरे ९समये आचारे मेदि० । १०उशीरादितृणमात्रे धर० कटाग्निः ११शवे प्रेते कटपूतनः १२शकटे (शवहरणार्थरथे) १३औषधिभेदे १४श्मशाने हेमच० कटप्रू: १५तटकाष्ठे (तक्ता) शब्दरत्ना० । १६क्रियाकारकमात्रे त्रि० हेमच० । १७द्यूतक्रीडासाधनद्रव्यभेदे च । "अन्ताहृतसर्वस्वः पावरपतनाच्च शोषितशरीरः । नर्हितदर्शितमार्गः कटेन विनिपातितो यामि" मृच्छक० उत्तरपदस्थे कटशब्दे परे पूर्वपदस्योदात्तता । दाक्षिकटः सि० कौ० १८श्रोण्यौ पुंस्त्री मेदि० स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् । कीचकः १९कटुरसायाम् वैद्यकम् । [कटुरसायाम् अमरः

कटंवरा स्त्री कटं वृणोति कट+वृ—अच् मुम् च । (कटकी)

कटक अस्त्री कट-क्वुन् अर्द्धर्चादि । १हस्तभूषणे वलये, "कटककुण्डलादियत्" वा० द० । २पर्वतमध्यभागे "प्रफुल्लवृक्षैः कटकैरिव स्वैः" कुमा० । "मार्गैषिणी सा कटकान्तरेषु" रघुः । "मद्रसविलसत्कटकाश्च इव हिमवत्याः" माघः । ३चक्रे च अमरः । ४हस्तिदन्तमण्डले । ५सामुद्रलवणे ६राजधान्याम् " मेदि० । ७नगर्यांम् शब्दरत्ना० ८सेनायाम् हेमच० "स च दिग्विजयकमेणागत्य अन्ध्रभागात्रिरे सपावेशितकटको वर्त्तते "अगात् कटकं सर्वम्" हितो० ९पर्वतसमभूभागे सानौ विश्वः "अद्रिकटेषु देशेषु

कटकैव परैव च" भारते विराटपर्व्वणि ८७१ श्लोकः ।

कटकट त्रि॰ कटप्रकारः प्रकारे द्वित्वम् । १अत्यन्तातिशयिते सर्व्वोत्कृष्टे २महादेवे पु॰ "नमोनाथाय नाथाय नमः कटकटाय च" भा॰शा॰२८६अ॰शिवनामोक्तौ । अव्यक्तानुकरणे डाच् कटकटा तदनुकरणशब्दे अव्य॰। "ततः कटकटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः" भा॰व॰ १५७अ॰ ।

कटकार त्रि॰ कटं करोति कृ–अण् उप॰स॰ । १कटकारिणि शिल्पिभेदे "शूद्रायां वैश्यतश्चौर्य्यात् कटकारः इति स्मृतः" उशनसोक्ते २वर्णसङ्करभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् । "वणिजश्चापरस्त्वेषां केचित् पारशवास्तथा । वैखानसेन केचित्तु केचिद्ग्रामवतेन च । वेदपाठ्यावशकाले भविष्यन्ति कलौ युगे । कटकाराश्चतः पश्चान्नारायणगणाः स्मृताः" । उशनसा तेषां कलौ वैखानसादिसंसर्गेण वेदधर्म्मनिरतत्वप्राप्तिः वैष्णवत्व प्राप्तिश्चोक्ता । कृ–क्विप् । कटकृदप्यत्र "एरकां कटकृद्यथा" भाग॰१,२,१९ ।

कटकिन् पु॰कटकोऽस्त्यस्य इनि । १पर्वते त्रिका॰ २कटकयुक्ते त्रि॰

कटकीय त्रि॰ कटकाय वलयाय हितः अपूपा॰ छ । वलयसाधने स्वर्णादौ पक्षे यत् । कटक्य तदर्थे त्रि॰ ।

कटकोल पु॰ कटति वर्षति स्रवति कट–अच् कटस्य निष्ठीवनरूपजलस्य कोलः घनीभावो यत्र कुल–संस्थाने आधारे घञ् वा । पतद्ग्रहे (पिकदानी) त्रिका॰ ।

कटखादक त्रि॰कटमपि खादति–खाद–ण्वुल् । १सर्वभक्षके सर्वखादके २जम्बुके पुंस्त्री कटस्यावरणस्य च मध्यस्थितच्छिद्रमत्ति अद–ण्वुल् । काचनिर्म्मितकलसे तस्य छिद्राभावात् तथात्वम्" मेदि॰ ।

कटघोष पु॰कटप्रधानोघोषः आभीरपल्ली । प्राग्देशभवे ग्रामभेदे ततः "प्राचां कटादेः" पा॰जातादौ छ । कटघोषीय तज्जातादौ त्रि॰। एवं कटपल्वल कटनगर कटपल्ली इत्यादयः प्राग्देशस्थितग्रामभेदेषु । ततः जातादौ छ कटपल्वलीय कटनगरीय कटपल्लीय इत्यादयः तत्तद्ग्रामजातादौ त्रि॰

कटङ्कट पु॰ कटं घनं कटति व्याप्नोति कट–बा॰ अच् । १वह्नौ "कटङ्कटाय भीमाय नमः पशुपताय च" अग्निपु॰ "षष्ठो कालकटङ्कटः" भा॰अनु॰१७अ॰। शिवनामसु कालाग्निरूपतया तस्य कालकटङ्कटनामता । उपचारात् वह्निजे २स्वर्णे ३चित्रकवृक्षे तस्य तन्नामनामत्वात् ४गणेशे च । गणपतिकल्पे याज्ञ॰ स्मृतौ "मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटङ्कटौ । कूष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः" "मितसम्मितादिभिर्विनायकस्य नामभिः स्वाहान्तैर्जुहुयादिति:" मिताक्षरायामुक्तेः ।

कटङ्कटेरी स्त्री कटङ्कटं वह्निजं सुवर्णन्तत्कान्तिमीरयति ईर–गतौ अण् उप॰स॰ अणन्तत्वात् ङीप् गौ॰ ङीष् वा । १हरिद्रायां त्रिका॰तस्याः स्वर्णतुल्यपीतवर्णत्वात् तथात्वम् । २दारुहरिद्रायां रत्नमाला "पीतोत्पलोशीरकटङ्कटेरी" सुश्रु॰

कटदानम् न॰ कट देहावर्त्तनं दीयतेऽत्र दा–ल्युट् । भगवतः पार्श्ववर्त्तने (करोटदेओया)कर्म्मणि । तन्निमित्तोत्सवादि भाद्रशुक्लैकादश्यादौ सन्ध्यायां श्रवणनक्षत्रमध्यपादयोगेन कार्य्यम् । "प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सिते ऽहनि । कटदानं भवेद्विष्णोर्महापूजा प्रवर्त्तते" पुरा॰ त॰वराहपु॰। "कटदानं पार्श्वपरिवर्त्तः" रघु॰ । अत्र कालव्यवस्था उत्थानैकादशीशब्दे ११०७पृ॰ उक्ता ।

कटपूतन पु॰कटस्य शवस्य पूतं पवित्रतां तनोति तन+अच् । प्रेतभेदे । "वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्म्मात् स्वकाच्च्युतः। अमेध्यकुणपाशी स्यात् क्षत्रियः कटपूतनः" मनुः अमेध्यकुणपभक्षकत्वं तस्य धर्म्मोऽनेन दर्शितः ।

कटप्रू पु॰कटे श्मशाने प्रवते प्रुङ् गतौ क्विप् नि॰दीर्घश्च । १महादेवे तस्य श्मशानवासित्वात् तथात्वम् । कटं श्मशानं प्रवते कटेन शवेन प्रवते वा । २राक्षसे ३विद्याधरे च मेदि॰ तयोः यथाक्रमं श्मशानवासित्वात् खे तदाङ्गमनाच्च तथात्वम् । कटेन देवनसाधनद्रव्येण प्रवते । ४अक्षदेवके त्रि॰मेदि॰। कटात् शवयात् आचारात् तमतिक्रम्य प्रवते । ५कामचारिणि त्रि॰ । कटं नलकम्पं प्रवते । ६कीटभेदे च उज्ज्वलदत्तः

कट(टि)प्रोथ पुं न॰कटस्य कट्याः कटेर्वा प्रोथोमांसपिण्डः । १स्फिचि कटिदेशस्थे मांसपिण्डे, अमरः ।

कटभङ्ग पु॰ कटस्य सैन्यसंघस्य भङ्गो यस्मात् । १सैन्यसंघभङ्गहेतौ नृपमृत्यौ । कटानामोषधीनां भङ्गः छेदनम् । २शस्यानां हस्तादिना च्छेदने च मेदि॰ ।

कटभी स्त्री कट इव भाति भा–क गौरा॰ङीष् । १ज्योतिष्मतीलतायाम् राजनि॰ २लताभेदे भावप्र॰ । सा च "कटभी स्वादुपुष्पा च मधुरेणुः कटम्भरः । कटभी तु प्रमेहार्शोनाडीव्रणविषक्रमीन् । हन्त्युष्णा कफकुष्ठघ्नी कटूक्ता च कीर्त्तिता । तत्फलं तुवरं प्रोक्तं विशेषात् कफशुक्रहृत् । भा॰प्र॰ उक्तपर्यायगुणा । ३अपराजितायाञ्च श्वेतापराजिता (काँटाशिरीष) वृक्षभेदः रत्नमाला ।

कटमालिनी स्त्री कटानां किलाद्योषधीनां माला साधनत्वे-

नाल्पकस्याः इति ङीप् । मदिरायां तस्याः किण्वाद्योषधिगणप्रभवत्वात्तथात्वम् ।

कटम्ब पु॰ कट-धातूनामनेकार्थत्वात् वादने अम्बच् । १वादित्रभ॰ कट्यते आव्रियते मनुष्यमनेन करणे अम्बच् । २बाणे उणादिकोषः ।

कटम्भर पु॰ कटं तृणातिशयं बिभर्त्ति भृ–खच् मुम् । १कटभीवृक्षे भावप्र॰ । २श्योनाकवृक्षे राजनि॰ । ३नागबलायां स्त्री अमरः (गन्धभादाल)४प्रसारिण्याम् । (कटकी) ५रोहिण्याम् । ६हस्तिन्याम् । ७कलम्बिकायां गोलायाम् । ८वर्षाभ्वि (पुनर्नवा)९मूर्व्वायाञ्च स्त्री मेदि॰।

कटव्रण पु॰कट उत्कटो व्रणोऽङ्गक्षतम्बरस्य । भीमसेने त्रिका॰ ।

कटशर्करा स्त्री कटः नवः शर्करेव मिष्टत्वात् यस्याः । (भाटा) गाङ्गेरुकायाम् हारा॰ ।

कटा(ठा)कु पु॰ कट(ठ)–कृच्छ्रजीवने आकु । १विहगे कथञ्चीनानास्थानतस्त्वाहाराहरणेन कृच्छ्रजीवनात्तस्य तथात्वम् उज्ज्वलदत्तेन तु कठ कृच्छ्रजीवने इत्युक्तेरयं ठान्तमध्य एव कटस्य तदर्थत्वाभावात् कठेः तद्धनत्वपदर्थत्वाच्च ।

कटाक्ष पु॰कटं गण्डम् अक्षति व्याप्नोति अच् । अपाङ्गदृष्टौ । अमरः "हरिणाक्षि ! कटाक्षेण आत्मानमवलोकय" उद्भटः । "कामोन्मत्ते त्वयि मधुकरश्रेणयस्ते कटाक्षाः" मेघ॰ "तवान्तरे कमुरसं कटाक्षैः"माघः । "भ्रमयति मयि भूयस्ते कपाटः कटाक्षः" शङ्कराचार्य्यः ।

कटाग्नि पु॰ कटेन वीरणादिवेष्टनेन जातोऽग्निः । वीरणादिना वेष्टनेन जाते अग्नौ "तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्गो वीरणाद्याश्च ताहकाः । राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्ते कटाग्निना" या॰ "कटैर्वीरणमयैर्वेष्टयित्वा दहेत्" मिता॰ । "उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह । विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना" मनुः । [भूमे शब्दर॰

कटायन न॰ कटस्य तथानामकस्यायनमुत्पत्तिसाधनम् । वीरण॰

कटार पु॰कट–बा॰आरन् । १नागरे २कामिनि च शब्दमा॰

कटाल त्रि॰ दुष्टः कटः अस्त्यस्य सिध्मादि॰ लच् "कटाकटा कटाकलाःक्षेपे" पा॰ ग॰ निर्द्देशात् आत्वम् । दुष्टशयनयुक्ते ।

कटाह पु॰ कटमाहन्ति आ+हन–ड । १तैलादिपाकपात्रभेदे (कडाइ) २कूर्म्मपृष्ठे ३द्वीपभेदे । ४जायमानशृङ्गमहिषशिशौ च मेदि॰ । ५नरकभेदे हारा॰ ।६खर्परे शब्दरत्ना॰ । ७कूपे ८स्तूपे ९कच्छे च इति केचित् । "बहलितः कटकटाहतटं मिमङ्क्षोः" माघः । "अस्मिन् महामोहमये कटाहे सूर्य्याग्निना रात्रिदिनेन्धनेन । मासर्तुदर्वीपरिघट्टनेन भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता" भा॰व॰३१३अ॰ ।

कटि(टी) स्त्री कट–इन् । १श्रोणिदेशे (काकाल) । कृदिकारान्तात् वा ङीप् । "कट्याकृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्त्तयेत्" मनुः । "कटिश्च तस्यातितमप्रमाथा" भा॰ व॰ १०५४ । "मध्येन च कटीदेशे स्फटिकं धारयेत् पार्थिवः" भा॰आ॰ १६२ "कटिस्तु हरते मनः" सा॰द॰ । तत्र तत्पदस्य पाश्चात्यभुक्तम् । कोकनः २पिप्पल्यां स्त्री मेदि॰

कटित्र न॰कटिं त्रायते त्रै–क । १कटित्राणम्, २कटिबन्धे, ३कटिवर्म्मणि च मेदि॰ । "स्फुरत् किरीटकेयूरकटित्रकङ्कणम्" भाग॰६,१६,२७।

कटिन् पु॰ कटोऽस्त्यस्य प्राशस्त्येन इनि । १प्रशस्तगण्डे गजे । कट+चतुरर्थ्यां प्रेक्षा॰ इनि । २कटनिर्वृत्तादौ त्रि॰ स्त्रियामुभयतो ङीप्

कटिप त्रि॰ कटिं पाति पा–क । कटिरक्षके । ततः सङ्का॰ चतुरर्थ्यां ण्य । काटिप्य कटिपनिर्वृत्तादौ त्रि॰

कटिमालिका स्त्री कटौ मालेव कन् । (चन्द्रहार) (गोट) कटिभूषणे । हेमच॰

कटिरोहक पु॰ कट्या हस्तिकट्या तं रोहति रुह–ण्वुल् ३त॰ । हस्तिपश्चाद्भागेन हस्त्यारोहके शब्दमा॰ ।

कटिल पु॰ कट–बा॰इलच् । कारवेल्ले (करेला) । ततः स्वार्थे कन् तत्रैव अमरः ।

[शब्दा॰

कटिशीर्षक पु॰ कटिः शीर्षमिव संज्ञायां कन् । कटिदेशे॰

कटिशूल पु॰कटिस्थं शूलम् । कटिदेशस्थे कफवातिके शूलरोगभेदे । शूलशब्दात् तद्वेदनिदानादि भावप्र॰दर्शितमुच्यते यथा "दोषैः पृथक्समस्तामदन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् । सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः । प्रभुः कर्त्ता । अत्र वातिकस्य विप्रकृष्टं निदानसम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह । व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् । कलायमुद्गाढ़ककोरदूषादत्यर्थरुक्षाध्यशनाभिघातात् । कषायतिक्तातिविरूढ़जान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकैः विट्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभावात् । वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिदेशे । (त्रिकं पृष्ठवंशाधरस्थितत्रिकास्थि) जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम् । मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ विण्मूत्रसंस्तम्भनतोदभेदैः । संस्वेद-

नाभ्यञ्जनमर्द्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति । व्यायामो मल्लयुद्धादिः यानं तुरगरथादि । मैथुनं स्त्रीसेवा । प्रजागरः रात्रौ, एषामतियोगात्, शीतलजलप्रभूतपानात् कलायश्चिपुटः (मटर) आढकी तुवरी कोरदूषः कोरदूषः अतिरूक्षद्रव्यसेवा अध्यशनं भुक्तस्योपरि भोजनम् अभिघातो लोष्टादिभिः, कषायतिक्तरससेवा । विरूढजातम् विरूढमङ्कुरितमन्नम् कलायचणकादि तज्जमन्नरूपमन्नम् । वल्लूरकं शुष्कमांसम् । तस्य शूलस्य देशमाह । हृदादीति तत्र हृच्छूलस्य पृथगपि लक्षणं पठन्ति । "कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः । हृदयस्थः प्रकुरुते शूलमुच्छ्वासरोधकम् । स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतकोपजः" । अथ पार्श्वशूलस्यापि लक्षणमाह । "कफं निरुध्य पवनः सूचीभिरिव निस्तुदन् । पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्य्यादाध्मानसंयुतम् । तेनोच्छ्वसिति वक्त्रेण नरोऽन्नञ्च न काङ्क्षति । निद्राञ्च नाप्नुयादेष पार्श्वशूलः प्रकीर्त्तितः" । वस्तिशूलस्यापि लक्षणमाह । "संरोधात् कुपितो वायुर्वस्तिं संचित्य तिष्ठति । वस्तेरध्वनि नाड़ीषु ततः शूलोऽस्य जायते । विण्मूत्रवातसंरोधी वस्तिशूलः स उच्यते" । प्रकृतमनुसरति जीर्णे भुक्ते । प्रदोषे रात्र्यागमे रात्रिभवशीतेन । वातप्रकोपात् । घनागमे वर्षासु मेघोदये च । तथैव पैत्तिकमाह । क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः । कट्वम्लसौवीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः । ग्राम्यातियोगादशनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलम् । तृष्णाविदाहार्त्तिकरं हि नाभ्यां स्वेदमूर्च्छाभ्रमशोषयुक्तम् । मध्यन्दिने क्रुध्यति चार्द्धरात्रे विदाहकाले जलदात्यये च । शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुस्वादुशीतैरपिभोजनैश्च । निष्पावो राजमाषः । सौवीरं सन्धानभेदः । सुराविकारैः "परिपक्वान्नसन्धानसमुत्पन्ना सुरा मता" । तस्याः विकारैः । रविप्रतापः आतपः । ग्राम्यातियोगो मैथुनाधिक्यम् । विदाहीत्युक्तापि अशनैर्विदग्धैरिति बोधयति अविदाहिवस्तुनोऽपि पित्तपाकाद्विदाहित्वं भवतीति । जलदात्यये शरदि । शीतैर्व्वातादिभिः । श्लैष्मिकमाह । आनूपवारिजकिलाटपयोविकारैर्मांसेक्षुपिष्टकृशरतिलशष्कुलीभिः । अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् । हृल्लासकाससदनारुचिसंप्रसेकैरामाशयैस्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः । भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रम् सूर्य्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च । आनूपं बहुजलदेशजं मांसम् । वारिजं शालूकादि । "पक्वं दध्ना समं क्षीरं विज्ञेया दधिकूर्च्चिका । तक्रेण तत्कूर्च्चकं स्यात्तयोः पिण्डः किलाटकः" । पयोविकारः पायसादिः पिष्टं माषादिः । अन्यैः गुर्व्वादिभिः । स्तिमितमार्द्रपटावगुण्ठितमिव यत्कोष्ठं शिरश्च तयो गुरुत्वैः सह । सूर्य्योदय इति त्रिधा विभक्तदिवसप्रथमभागस्योपलक्षणम् । शिशिरे तत्र कफस्यातिसञ्चयात् कुसुमागमे वसन्ते । द्वन्द्वजमाह । द्विदोषलक्षणैरेतैर्विद्याच्छूलं द्विदोषजम् ।(तस्य भेदा त्रयो वक्ष्यन्ते,त्रिदोषजमाह । सर्व्वेषु देशेषु च सर्व्वलिङ्गं विद्याद्भिषक् सर्व्वभवं हि शूलम् । सुकष्टमेनं विषवज्रकल्पं विवर्ज्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः । सर्व्वेषु देशेषु हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिनाभ्यामाशयेषु सर्व्वभवं त्रिदोषजम् । आमजमाह । आटोपहृल्लासवमीगुरुत्वस्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः । कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति । कफस्य कफशूलस्य । आमोद्भवं आमादुद्भवो यस्य तत् । आमाभ्युदये जाते पश्चाद् दोषसम्बन्धः अतएवास्य शूलस्याष्टमत्वमुक्तम् । तच प्रथममामाशये भवति पश्चात् सम्बन्धिभिर्द्दोषैर्वस्तिनाभि हृत्पार्श्वकुक्षिषु भवति यथादोषसम्बन्धम् । आमशूलस्य दोषविशेषेण देशविशेषमाह । वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकञ्चापि वदन्ति नाभ्याम् । हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसन्निविष्टं सर्व्वेषु देशेषु च सन्निपातात् । हृत्पार्श्वकुक्षौ हृत्पार्श्वाभ्यां सहिते कुक्षौ । कफसन्निविष्टं कफेनाविष्टम् । "वस्तौ हृत्कटिपार्श्वेषु स शूलः कफवातिकः । कुक्षौ हृन्नाभिमध्ये तु स शूलः कफपैत्तिकः । दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः । तन्त्रान्तरोक्तमामशूलमाह । "अतिमात्रं यदा भुक्तं पावके मृदुतां गते । स्थिरीकृतन्तु तत्कोष्ठे वायुरावृत्य तिष्ठति । यदान्नं न गतं पाकं शूलं कुरुते भृशम् । मूर्च्छाध्मानं विदाहञ्च हृत्क्लेशम विलम्बितम् । कम्पं वान्तिमतीसारं भ्रमेहं जनयेदपि । अविपाकोद्भवं शूलमेतमाहुर्म्मनीषिणः" । अविपाकोद्भवं आमोद्भवमित्यर्थः । अथ शूलस्योपद्रवानाह वेदनाति तृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवारुची । कासः श्वासो वमिर्हिक्का शूलस्योपद्रवा स्मृताः । अथास्य साध्यत्वादिकमाह । एकदोषानुगः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः । सर्व्वदोषान्वितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्य्युपद्रवः । अथारिष्टमाह । वेदनाति तृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वरः । भ्रमोऽरुचिः कृशत्वञ्च बलहानिस्तथैव च । उपद्रवा दशैते यस्य शूलेषु

मानि सः। अथ शूलस्यैव भेदं परिणाममाह। स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा। कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली। भुक्ते जीर्य्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम्। स्वैर्निदानैरित्यादिना निदानपूर्व्विका संप्राप्तिरुक्ता भुक्ते जीर्य्यतीत्यादिना लक्षणमुक्तम्। समाहृत्य व्याप्य तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते। आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः। स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेत् भिषक्। तृष्णा दाहा रतिस्वेदकट्वम्ललवणोत्तरम्। शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेत् बुधः। छर्द्दिहृल्लाससंमोहस्वल्परुक् दीर्घसन्ततिः। कटुतिक्तोपशान्तौ च विज्ञेयन्तु कफात्मकम्। संसृष्टलक्षणं बुद्धा द्विदोषं परिकल्पयेत्। त्रिदोषजमसाध्यं स्यात् क्षीणमांसबलानलम्। अथान्नद्रवनामानं शूलविशेषमाह। जीर्णे जीर्य्यति चाप्यन्ने यच्छूलमुपजायते। पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा। न शमं याति नियमात्सोऽन्नद्रव उदाहृतः। नेदं शूलमसाध्यं चिकित्साभिधानात्"। उभयथा प्रयोगात् क्लीवत्वमप्यस्य।

कटिशृङ्खला स्त्री ६त०। कटिधार्य्यक्षुद्रघण्टिकायाम् हारा०

कटिसूत्र न० कटौ धार्य्यं सूत्रं शाक०। कटिधार्य्ये कार्पासरचिते धातुमये वा सूत्रे (घुनसी गोट) ख्याते। "प्रवरमणिमयमुकुटकुण्डलकटकहारकटिसूत्रकेयूरनूपुराद्यङ्गभूषणविभूषितम्" भाग० ५,२,४। अत्र सर्वत्र मणिमयेति विशेषणम् प्राचुर्य्ये मयट्। तेन "कटिसूत्रं न धारयेत्" इति न स्मृतिविरोधः केवलसूत्रस्यैव कटौ धारणनिषेधात्। सूत्रस्य कार्पासमेव ऊर्णामयादेस्तु न धारणनिषेधः।

कटीतल पु० कव्यां तलमासदमस्य। १वक्रखड्गे त्रिका० यतोऽसौ कटिदेशे धार्य्यते। ६त०। कव्यास्तले २नितम्बे न०।

कटीर पु० कट–ईरन्। १कन्दरे २जघनदेशे च उज्ज्व० ३नितम्बे ४कक्षांजटाधरः। ततः स्वार्थे कन्। कटीरक नितम्बे त्रिका०

कटु न० कटति सदाचारमावृणोति रसनामावृणोति वर्षति आवर्णयति नाशादितो जनम्, कट–उन्। १अकार्य्ये अमरः २दूषणे त्रिष: ३रसभेदे(झाल) ४तद्वति अमरः त्रि०। स्त्रियां वा ङीप्। तद्रसगुणाः भावप्र० उक्ताः "कटुरुष्णश्च तीक्ष्णश्च हृद्यो वातपित्तकृत्। स प्रवृद्धरसाग्नेयः क्रिमिकण्डूविषापहः। रुक्षस्तम्भहरश्चापि मेदःस्थौल्यापकर्षणः। अस्रदो नासिकास्यादिजिह्वापीडाजको मतः। दीपनः पाचनो रुच्यो नासिकाशोषणो भयम्। क्लेदमेदोवसामज्जापक्कन्नूलोपशोषणः। स्रोतःप्रकाशको रुक्षो मेध्यो वर्ण्योऽग्निविवर्द्धकृत्। आग्नेयः अधिकाग्न्यंशः। मेध्यो मेधायै हितः। वर्ण्योऽग्निविवर्द्धकृत् सवर्णं करोति। अतियुक्तस्य कटुरसस्य गुणाः। सोऽतियुक्तो भ्रान्तिदाहमुखतालुगलशोषकृत्। कण्ठादिपीडामूर्च्छान्तिदाहदो बलकान्तिहृत्"। कटुरसस्याग्निजन्यपित्तकार्य्यत्वं सुश्रुते उक्तं यथा "कटुकस्तथाग्नेया" इत्युपक्रम्य "यौष्ण्यतैक्ष्ण्यरौक्ष्यलाघववैशद्यगुणलक्षणं पित्तं तस्य समानयोनिः कटुको रसः सोऽप्यौष्ण्यादीष्यां वर्द्धयति तैक्ष्ण्यात्तैक्ष्ण्यं रौक्ष्याद्रौक्ष्यं लाघवाल्लाघवं वैशद्याद्वैशद्यमिति"। श्लेष्मोपक्रमे चोक्तं तत्रैव "पुनरन्ययोनिः कटुको रसः स श्लेष्मणः प्रत्यनीकत्वात् कटुकत्वात् माधुर्य्यमभिभवति रौक्ष्यात् स्नेहम्, लाघवात् गौरवम्, औष्ण्यात् शैत्यम्, वैशद्यात् पैच्छिल्यम्"। ५परुषे च। "श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः" रघुः "कण्ठमाकुण्ठयिष्यामि कटूक्तिश्रवणे पटुम्" नैषधम्।

वाक्यस्य कटुत्वञ्च दुःखार्थवाचकत्वम् रसविपरीतवर्णयुक्तत्वञ्च। तत्र रसभेदे वर्णभेदानां कटुत्वमकटुत्वञ्च सा० द० दर्शितम्। शृङ्गारकरुणयोर्यथा "मूर्द्धिवर्गान्त्यवर्णेन युक्ताः टठडढान् विना। रणौ लघू च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः"। वीरबीभत्सरौद्रेषु तु "वर्गस्याद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ। उपर्य्यधो द्वयोर्वा सरेफः टठडढैः सह। शकारश्च षकारश्च तस्य व्यञ्जकतां गताः"। ६मत्सरिणि ७तुगन्धौ त्रि० मेदि० "हप्रच्छदघोरकटुप्रवाहम्" रघुः। कटुः सुरभिः "कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्त्तिताः" यादवोक्तेः। ८अप्रिये त्रिका०। ९दुर्गन्धौ शब्दमा०। (कट्की) १०कटुक्याम् स्त्री अमरः गुणवचनत्वात् वा ङीष् कट्वी।

कटुक पु० कटु–स्वार्थे कन्। कटुरसे "योजिह्वाग्रं बाधते उद्वेगं जनयति शिरो गृह्णीते नासिकां च स्रावयति स कटुकः" सुश्रु० २तद्वति त्रि० "उदर्कविश्रान्तकटुकवर्त्ति प्रयोगश्रीर्हि ततिमिरेव" काद०। ३परुषे च त्रि०। "परुषं ये न भाषन्ते कटुकं निष्ठुरं तथा" भा० अनु० ६४५ श्लो०। ४उग्रे त्रि० "ततः प्रावर्त्तत पुनः संग्रामः कटुकोदयः" भा० व० २८६ श्लो०। ५पटोले पु० राजनि०। ६शुगन्धितृणे गन्धरत्ना० ७कुटजवृक्षे (कुड्चि) ८अर्कवृक्षे (आकन्द) शब्दच० ९राजसर्षपे च पु० हारा०। १०शुण्ठीपिप्पलीमरिचरूपे त्रिकटुके न० मेदि०।

कटुकत्रय न० कटुकानां कटुरसानां त्रयम्। शुण्ठीपिप्पली

मरिचरूपे त्रिकटुनि। "कुक्कुटाण्डकपालानि कटुत्रयम्" सुश्रु०। कटुत्रिकमप्यत्र न०।

कटुकन्द पु० कटुः कन्दो मूलं यस्य। १शिग्रुवृक्षे (सजिना) २आर्द्रके, च (आदा) मेदिनिः।

कटुकफल पु० कटुकं फलमस्य। कक्कोले राजनि०।

कटुका स्त्री कटु+संज्ञायां कन्। (कट्की) १कटुरोहिण्याम्, राजनि० २ताम्बूल्यां, (पान) शब्दच० ३राजिकायां, (राइसरिषा) ४तिक्तालाबुके (तितलाउ) च रत्नमा०। ५कटुरसयुक्तस्त्रियाञ्च। तत्र (कट्की) शब्दस्य पर्यायगुणादि भावप्र० उक्तं यथा। "कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा। अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी। मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी। कट्वी तु कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघुः। भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा। प्रमेहश्वासकासास्रदाहकुष्ठकृमिप्रणुत्"

कटुकालाबु(बू) स्त्री विपाके कटुका अलाबु(बूः) कर्म०। (तितलाउ) अलाबूभेदे रत्नमाला। कटुतुम्बी शब्दे विवृतिः "प्रत्यहं कटुकालाबुसेदमारब्धदन्तुरतामतीकारेण" काद० "कटुकालाबुकृतवेधनसर्षपसर्पनिर्मोकैः" सुश्रु०।

कटुकी स्त्री कटु+स्वार्थे कन् गौरा० ङीष्। (कट्की) १कटुकायाम्। कटुकाशब्दे गुणपर्यायादि। [मशके जटा०।

कटुकीटक पु० कटुः दंशेन दुःखदत्वात् कीटः स्वार्थे कन्।

कटुक्वाण पु० कटुरुच्चैः क्वाणो यस्य। (तितिर) टिट्टिभपक्षिणि हेमच०। [मूले च राजनि०।

कटुग्रन्थि पुंन० कटुर्ग्रन्थिरस्य। १पिप्पलीमूले, २शुण्ठी-

कटुकृता स्त्री कटु दूषितं करोति कृ–ड उपस० तस्य भावः तल्। "नित्यकर्म्मसमाचारनिष्ठुरत्वे कटुकृता" हारा० उक्तार्थे।

कटुचातुर्जातक न० चतुर्णां जातकं ततः स्वार्थे अण् कर्म०। एलात्वक्पत्रकमरिचात्मकद्रव्यचतुष्के राजनि०। [रत्ना०।

कटुच्छद पु० कटुः छदः पत्रं यस्य। तगरवृक्षे (टगर) शब्द-

कटुतिक्तक पु० कटुश्चासौ तिक्तश्चेति अस्वार्थे कन्। १भूनिम्बे, वैद्य० २शणवृक्षे राजनि०।

कटुतिक्ता स्त्री विपाके कटुः स्वादे तिक्ता। कटुतुम्ब्याम्। स्वार्थे कन् अत इत्वम्। कटुतिक्तिका तत्रैव राजनि०।

कटुतुण्डी स्त्री कटु तुण्डमस्याः। (कटुतराइ) लताभेदे राजनि० स्वार्थे कन् अतइत्त्वं कटुतुण्डिकाप्यत्रैव। "कटुतुण्डी कटुः पाके रसे तिक्ता च सा मता। कफास्त्रविषघ्नी-श्वासकासकफपित्तनुत् सदा पथ्या च सा प्रोक्ता" राजनि० उक्तगुणा।

कटुतुम्बी स्त्री विपाके कटुस्तुम्बी। (तितलाउ) अलाबुभेदे भावप्र० तद्गुणादि उक्तं यथा "इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात् सा तुम्बी च महाफला। कटुतुम्बी हिमा हृद्या पित्तकासविषापहा। तिक्ता कटुर्विपाके च वातपित्तज्वरान्तकृत्"।

कटुत्रय न० शुण्ठीपिप्पलीमरिचरूपे त्रिकटुनि राजनि०। कटुत्रिकमप्यत्र।

कटुदला स्त्री कटु दलं यस्याः। (कांकुड़) कर्कट्याम् राजनि०

कटुनिष्पाव पु० कर्म०। नदीसन्निकृष्टदेशजाते निष्पावधान्यभेदे राजनि०।

कटुपत्र पु० कटु पत्रमस्य। पर्पटे सितार्जके राजनि०।

कटुपत्रिका स्त्री कटु पत्रमस्याः बहु० कप् अत इत्वम्। कण्टकारीवृक्षे राजनि०।

कटुपाक त्रि० कटुः पाकोऽस्य। यस्य पाककाले कटुत्वं १तादृशद्रव्ये "कटुपाकः सरो रूक्षो गुरुर्लघुः स्निग्धपिच्छिलः"। "सौमं तैलं बलवहम् कटुपाकमचाक्षुषम्" सुश्रु०। इत्यादिनानास्थाने दर्शितम्। कर्म०। २कटुरसरूपेण पाके। तथा पाकश्च भावप्र० दर्शितः "जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम्। रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः। मिष्टः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः। (पटु रस लवण रसः) "कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात् प्रायशः कटुः" वाग्भटः "त्रिधा रसानां पाकः स्यात् स्वाद्वम्लकटुकात्मकः" तत्फलमुक्तं भावप्र० "श्लेष्मकृन्मधुरःपाको वातपित्तहरो मतः। अम्लस्तु कुरुते पित्तं वातश्लेष्मगदापहम्। कटुः करोति पवनं कफं वातन्तु नाशयेत्। विशेष एव रसतो विपाकानां निदर्शितः" तथा च षण्णामपि रसानां पाके त्रैविध्यमेव मधुराम्लकटुभेदात्। सुश्रुते तु पाकत्रैविध्यं निराकृत्य द्विधैव पाकः समर्थितः यथा

"तस्माद्वीर्य्यं प्रधानमिति। नेत्याहुरन्ये। विपाकः प्रधानमिति कस्मात्? सम्यङ्मिथ्याविपाकादिह सर्व्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानि सम्यक् मिथ्या विपक्वानि गुणं दोषं वा जनयन्ति। तत्राहुरन्ये प्रतिरसं पाक इति। केचित्त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकं चेति तत्तु न सम्यक् भूतगुणादागमाच्चाम्लो विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैत्यग्नेर्मन्दत्वात्। यद्येवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति श्लेष्मा हि विदग्धो लवणतामुपैति मधुरो मधुरस्याम्लोऽम्लस्यैवं सर्व्वेषामिति केचिदाहुर्दृष्टान्तं चो-

यद्दिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगतमभिपच्यमानं मधुरमेव स्यात्तथा शालियवमुद्गादयः प्रकीर्णाः स्वभावमुत्तरकालेऽपि परित्यजन्ति तद्वदिति । केचिद्दन्त्यवलवन्तोभवतां यथायाम्लोऽप्येवमनयोरवस्थितिस्तस्मादविपाकाम्ल एव । आगमे हि द्विविध एव पाको मधुरः कटुकश्च तयोर्मधुराख्यो गुरुः कट्वाख्यो लघुरिति तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च पृथिव्यापश्च गुर्व्यः शेषाणि लघूनि तस्माद्द्विविध एव पाक इति । भवन्ति चात्र । द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते । तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु । निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते" । कटु पाकोऽस्त्यस्य इनि । कटुपाकिन् कटुपाकयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "क्षौद्रास्रकं रुधिकरम्" इत्युपक्रम्य "पित्तलत् कटुपाकि च" सुश्रुतः कटुविपाकाद्योऽप्यत्र ।

कटुफला स्त्री कटु फलं यस्य । पटोले तत्र पत्रतिक्तत्वेऽपि फले कटुपाकत्वेन तथात्वम् २श्रीवल्लीवृक्षे च राजनि० ।

कटुभङ्ग पु० कटुः भङ्ग एकदेशो यस्य । शुण्ठ्याम् त्रिका० ।

कटुभद्र पु० कटुरपि भद्रः हितकारी कर्म० । शुण्ठ्याम् राजनि०

कटुमञ्जरिका स्त्री कटुःतीक्ष्णा मञ्जरी यस्यस्याः अप् गौरा० ङीष् । अपामार्गे । राजनि० ।

कटुमोद न० कटुर्मोदोऽस्य । जवादिनामगन्धद्रव्ये राजनि०

कटुर न० कटति वर्षति रसान्तरं मन्थनेन कट–उरन् । तक्रे जटाधरः ।

कटुरव पुंस्त्री कटुः परुषः रवोऽस्य ।१मण्डूके राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।२कठोररवयुक्ते त्रि० कर्म० ३परुषशब्दे पु०

कटुरोहिणी स्त्री कटुः सती रोहति रुह–णिनि । कटुकायाम् (कट्की) अमरः ।

कटुवर्ग पु० कटूनां वर्गः समुदायः । सुश्रुतोक्ते कटुरसानां द्रव्याणां वर्गे स च वर्गो यथा "पिप्पल्यादिः सुरसादिः शिग्रुमधुशिग्रुमूलकलशुनसुमुखशीतशिवकुष्ठदेवदारुहरेणुकावल्गुजफलचण्डागुग्गुलुमुस्तलाङ्गलकीशुकनासापीलुप्रभृतीनि शालसारादिश्च प्रायशः कटुकोवर्गः" । तत्र पिप्पल्यादिः सुरसादिः शालसारादिश्च तत्रैवोक्तो यथा १पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचहस्तिपिप्पलीहरेणुकैलाजमोदेन्द्रयवपाठाजीरकसर्षपमहानिम्बफलहिङ्गुभार्गीमधुरसातिविषावचाविडङ्गानि कटुरोहिणी चेति" पिप्पल्यादिः । "२सुरसाश्वेतसुरसाफणिज्झकार्जकभूस्तृणसुगन्धकसुमुखकालमालकासमर्दक्षवकखरपुष्पाविडङ्गकट्फलसुरसीनिर्गुण्डीकुलाहलोन्दुरुकर्णिकाफञ्जीप्राचीबलकाकमाच्यो विषमुष्टिकश्चेति"। २सुरसादि" ३शालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेषशृङ्गीतिनिशचन्दनकुचन्दनशिंशपाशिरीषासनधवार्जुनतालशाकनक्तमालपूतीकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकञ्चेति" ३शालसारादि।

कटुवार्त्ताकी स्त्री कर्म० । श्वेतकण्टकारिकायाम् राजनि०

कटुबीजा स्त्री कटु बीजं यस्याः । पिप्पल्याम् राजनि० ।

कटुशृङ्गाल न० कटूनां शृङ्गाय प्राधान्यायालति पर्य्याप्नोति अल–अच् । सुवर्ण शाके राजनि० ।

कटुस्नेह पु० कटुःस्नेहोऽस्य । गौरसर्षपे राजनि० ।

कटूत्कट न० कटुषु उत्कटम् । १आर्द्रके रत्नमाला । संज्ञायां कन् । कटूत्कटक २शुण्ठ्यां न० राजनि० ।

कटोदक न० कटाय प्रेताय देयमुदकम् शा० त०। प्रेतायतर्पणार्थं देये जले । "हिरण्यकशिपुर्भ्रातुः सम्परेतस्य दुःखितः । कृत्वा कटोदकादीनि" भाग० ७,२,१६। "कटोदकं प्रेताय देयमुदकम्" श्रीधरः ।

कटोर न० कच्यते इच्यते निषिच्यते भक्ष्यद्रव्यमत्र कट–आधारे ओरन् अस्य रः । भक्ष्यद्रव्यदानार्थे वृहदादिपात्रभेदे । "रत्नानि देयकीदत्तं पात्रे काञ्चननिर्म्मिते । कटोरायां चतुःषष्टिः पात्रस्योपरतः स्थिता" जैमिनिभा० आश्व०६अ० । स्वार्थे कन् तत्रार्थे न० । "कनककर्पटसंयुतकाचकूप्यां दत्वा सुधं मोहनमोहनहस्तैः । निष्कासितो भ्रमरयस्तु तस्य सौगन्धिकैः काचकटोरके यः" । नैषध०। अतिक्षुद्रे तथाभूतपात्रे स्त्री कटोरा

कटोल पु० कटति आवृणोत्यन्त्यरसम् कट–ओलच् । १कटुरसे २कटुरसयुक्ते त्रि० सि०कौ०। चण्डाले पुंस्त्री उणादिको० स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे कन् । तत्रार्थे । कटोलकस्य चण्डालस्येव पादावस्य उपमानपूर्ब्बकत्वेऽपि हस्त्यादि० नान्त्यलोपः। कटोलकपादः इत्येव ।

कटोलवीणा स्त्री ६त०। चण्डालस्य वाद्यभेदे (केन्द्रा) शब्दर०

कट्फल पु० कटति आवृणोत्यन्त्यरसं कट–क्विप् कट्-फलमस्य । कटुरसतयाऽन्यरसावरकफलके (कायफल) इति ख्याते श्रीपर्णीवृक्षे अमरः । तत्पर्य्यायगुणादि भावप्र० उक्तं यथा "कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकाऽपि च । श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च । कट्फलस्तुवरस्तिक्तः कटुर्वातकफज्वरान् । हन्ति श्वासप्रमेहार्शःकासकण्ठामयारुचीः" । २माल्यार्ये स्त्री

रत्नमा० ३कटफलायां ४काकमाच्यां ५देवदाल्यां ६वार्त्ताक्यां ७महागोक्षारौ च स्त्री राजनि०।

कट्फलादिचूर्ण चक्रद० कासरोगाधिकारोक्ते चूर्णभेदे यथा "कट्फलं कत्तृणं भार्गीं मुस्तधान्यं वचाभया। शृङ्गी पर्पटकं शुण्ठी सुराह्वा च जले शृतम्। मधुहिङ्गुयुतं पेयं कासे वातकफात्मके। कण्ठरोगे क्षये शूले श्वास-हिक्काज्वरेषु च"।

कट्वङ्ग पु० कटु अङ्गमस्य। श्योनाकवृक्षे (शोना) अमरः। कटूनि उग्राणि अङ्गानि यस्य। २सूर्य्यवंश्ये दिलीप-नृपे पु० त्रिका०।

कट्वर न० कट-ष्वरादौ वरच्। १व्यञ्जने उज्ज्व०। २दधिसरे रत्नमा० "दध्नस्तु सगरस्यात्र तक्रं कट्वरमुच्यते" वैद्य-कोक्ते ३तक्रभेदे च [(कटकी) २कटुकायाञ्च भावप्र०।

कट्वी स्त्री कटु स्त्रियां ङीप्। १कटुरसान्वितायां स्त्रियां

कठ आध्याने (उत्कण्ठापूर्व्वकस्मरणे) वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। कण्ठयति ते कण्ठति। अचकण्ठत् त अकण्ठीत्। कण्ठयां बभूव आस चकार चक्रे चकण्ठ-कण्ठितः कण्ठा।

कठ कृच्छ्रजीवने भ्वादि० पर० अक० सेट्। कठति अकठीत्—अकाठीत्। चकाठ। कठरः कठेरः कठिनः कठोरः।

कठ आध्याने (उत्कण्ठापूर्व्वकस्मृतौ) इदित् भ्वा०आत्म०सक० सेट्। प्रायेणोत्पूर्व्वः उत्कण्ठते उदकण्ठिष्ट। उच्च-कण्ठे। उत्कण्ठितः उत्कण्ठा "उत्कण्ठायां हृदि न कुरुते चारणानां सहस्रम्"। "रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते" काव्य०प्र०।

कठ पु० कठ-अच्। १मुनिविशेषे कठेन प्रोक्तमधीयते वैशा-म्पायनान्तेवासित्वात् णिनि तस्य "कठचरकात् लुक्" पा० लुक्। २तद्दृष्टशाखाध्यायिषु पु०ब०व०। स्त्रियां तु वेदशाखा वाचित्वेन जातित्वात् ङीष् कठी इत्येव। ३स्वरभेदे ४स्वरवेदे च" हेम०। "वैशम्पायनान्तेवासिनय आल-म्बुनरू कमल ऋचनाऽऽरुणि ताण्ड्य श्यामायन कठ-कलापिन्" इति नव। कठशाखा च यजुर्व्वेदे ऋग्वेदे चास्ति सैव ऋग्भेदः। "देवसुभयोर्यजुषि काठके" इत्यस्य पा०सूत्रस्य व्याख्यायां सि०कौ० "यजुःशब्दोऽत्र न मन्त्र-मात्रपरः किन्तु वेदोपलक्षकः तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजु-र्वेदस्थे भवति किञ्च ऋग्वेदेऽपि भवति स चेत्मन्त्रो यजुषि-कठशाखायां दृष्टः यजुषोति किम् "देवान् जिगाति सु-म्नयुः"। बह्वृचशाखायामप्यस्ति कठशाखा ततोभवति प्रत्युदा-हरणमिति हरदत्तः"। ६मन्त्रोत्तरवेदभागरूपब्राह्मणे "१-णाचिकेतकठमन्त्रसुवर्णमाखड्गबृहतीशिरिः इति उपनिषत्सङ्के दर्शितसंज्ञिकोपनिषदाद्ये कठेति निर्द्देशात्। तच्च कठवल्लीत्वेन प्रसिद्धम्। सा च कृष्णयजुर्ब्राह्मणरूपा "उशन् ह वै वाजश्रवसः" इत्याद्या। यज्ञकल्पतरौ मे त्रिकाण्डशेषप्रमाणेन ब्राह्मण इति पुंलिङ्गनिर्द्देशेन विप्रपरतोक्तिश्चिन्त्या त्रिकाण्डशेषे ब्राह्मणपर्य्याये ठान्त नानार्थे च कठशब्दस्यादर्शनात्। [त्रिका०

कठमर्द्द पु० कठं कष्टजीवनं मर्द्दाति मृद-अण्। शिवे

कठर त्रि० कठ-अरन्। कठिने जटा०।

कठशाठ पु० ऋषिभेदे ततः तेन प्रोक्तमधीयते णिनि। काठ-शाठिन् तत्प्रोक्तच्छन्दोध्यायिषु पु०ब०व०।

कठाहक पुंस्त्री कठं कठिनमाहन्ति—आ+हन ड ता-दृशं कं शिरोऽस्य। दात्यूहे शब्दर०।

कठिका स्त्री कठ-बा० इन्। (खडी) कठिन्याम्।

कठिल्लक पु०कठ-इन् कठिं कठिनं जरयति जृ-णिच् बा० अच् हृस्वः च। तुलस्याम् अमरः।

कठिन त्रि० कठ-इनन्। १क्रूरे, २निष्ठुरे, ३कठोरे, ४स्तब्धे च मेदि०५स्थाल्याम् स्त्री हारा०न०च ६गुडस्य शर्करायां विश्वः। "नवजलधरश्यामाः पश्यन् दिशो भवतीं विना कठिनहृदये! जीवत्येव प्रिये! स तव प्रियः" "न विदीर्य्ये कठिनाः खलु स्त्रियः" कुमा० "पराशयत् कठिनकठोर-कामिनीत्यादि" माघः। "नितान्तकठिनां रुजं मम न वेद सा मानसीम्" विक्रमो०। "गण्डाभोगात् कठिनविषमामेक-वेणीं करेण" मेघ० तस्य भावः त्व। कठिनत्व कठिनभावे न०। तल्। कठिनता तद्भावे स्त्री। ष्यञ्। काठिन्य तद्भावे न०। काठिन्यञ्च द्रव्यस्य आरम्भकसंयोगविशेषात्स्पर्शविशेषः। शब्दादिषु दुर्बोधत्वम्। [जातित्वात् ङीष्।

कठिनपृष्ठ पु० कठिनं पृष्ठमस्य। १कच्छपे राजनि० स्त्रियां

कठिनी स्त्री कठिन+गौरा०ङीष्। भूमौ लेखनसाधने द्रव्ये। कठिकायाम्। "कठिनीः स्थिपोतीति" नैषधम् "शुचि-जनगणभारम्भे न पतति कठिनी समस्तभा यस्य। तेनाम्बा यदि सुतिनी वद बन्ध्या कीदृशी भवति" नीतिसारः। स्वार्थे कन् कठिनिकापि तत्रार्थे।

कठेर त्रि० कठ-कृच्छ्रजीवने एरक्। कृच्छ्रजीविनि उज्ज्व०।

कठेरणि पु०ऋषिभेदे ततो गोत्रापत्ये अचो बहुत्वे वा लुक्। काठेरणाः कठेरणयः तद्गोत्रापत्येषु पुंस्त्री ब० व०

कठेरु पु० कठ-एरु। चामरवाते। सिद्धान्ते०।

कठोर त्रि॰ कठ+ओरन् । १कठिने, २पूर्णे, च शब्दचि॰ । "कठोरतारापतिलाञ्छनच्छविरिति" माघः । 'पराङ्गवत् कठिनकठोरकामिनीत्यादि'' माघः 'सुच्छार्द्धपाइके च । "कलाकलापालोचनकठोरमतिभिः'' काद॰ ।

कठोल त्रि॰ कठ-ओलच् । कठिने कठोरे अमरः ।

कड भक्षणे सक॰मदे अक॰ तुदा॰ सेट् पर॰ । कडति अक-डीत् अकाडीत् चकाड । कडारः कडम्बः । प्रनिकडति

कड दर्पे भ्वा॰ इदित् जित्त्वात्,उभ॰ञित्त्वात् अफलवत्कर्त्तर्य्यपि आत्म॰ अक॰ सेट् । कण्डति ते । अकण्डीत् अकण्डिष्ट चकण्ड चकण्डे । अयं वितुषीकरणार्थे व्यापारभेदे च । (काँड़ान) कण्डति तण्डुलम् इति केचित् ।

कड रक्षणे भेदे(वितुषीकरणार्थव्यापारे)च (काँड़ान) चुरादि॰ इदित् उभ॰ सक॰सेट् । कण्डयति ते अचकण्डत् त । कण्डयाम् बभूव आस चकार चक्रे । कण्डनम् कण्डितः कण्डयन् कण्ठयितुम् । कण्डयित्वा कण्डना ।

कड त्रि॰ कड–मदे अच् । मूर्खे हेमा॰ । अजर्थे क । २मदपीते च कडङ्गरम् । [भेदे रत्नमा॰ ।

कडक न॰ कड–अच् संज्ञायाम् कन् । (करकच्) लवण-

कडङ्गर न॰ कडं भक्षणीयं मस्यादि गिरति अभ्यन्तरे निवेशयति गॄ–अच् नि॰ मुम् । बुमे मुद्गादेः फलशून्यनाडिकाकाण्डे अमरः ।

कडङ्गरीय त्रि॰ कडङ्गरमर्हति । बुसभक्षणयोग्ये गवादौ । "नीवारपाकादिकडङ्गरीयैः" रघुः ।

कड(ल)त्र न॰ गड–सेचने अत्रन् "गडेरादेश कः" उणा॰ गस्य कः डलयोरेकत्वात् वा लः १ओषौ २भार्य्यायाञ्च उज्ज्वलदत्तः। कलत्रशब्दे उदा॰ ।

कडम्ब पु॰ कड-अम्बच् । १शाकनाड़िकायाम्(डँटा)अमरः । २कोणे प्रान्तभागे च उणादिवृत्तिः ।

कडम्बी स्त्री कडम्बो भूयवा विद्यतेऽस्याः अर्श आद्यच् गौरा॰ङीष् । (कलमी) शाकभेदे शब्दरत्ना॰ तस्याः कडम्बभूयस्त्वात् तथात्वम् कलम्बीशब्दे उदा॰ ।

कडवक पु॰"अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः"सा॰ द॰उक्ते अपभ्रंशनिबन्धानामध्यायविरामसूचके सर्गे ।

कडार पु॰ गड-सेचने आरन् गस्य कादेशः । १पिङ्गलवर्णे । २तद्वति त्रि॰ । "करभकण्ठकडारमागाः" माघः । ३दासे पु॰ मेदि॰ । तस्य सेचनकर्त्तृत्वात् तथात्वम् । कड–दर्पे आरन् । ४दृप्ते त्रि॰ कडारशब्दस्य कर्म्म-धारये वा पूर्ब्बनिपातः । कडारजैमिनिः जैमिनि-कडारः बहुव्रीहौ तु न ।"कडारपुरुषोत्तमः'' सि॰कौ॰। "कडाराः कर्मधारये'' पा॰ बहुत्वात्तद्गणोऽत्र विवक्षितः स च गणः । कडार, गडुल, खञ्ज, खोड़, काण, कुण्ठ, खलति, गौर, वृद्ध, भिक्षुक, पिङ्ग, पिङ्गल, तनु, जरठ, बधिर, मठर, कुब्ज, बर्बर ।

कडितुल पु॰ कद्या तुल्योऽत्र पृषो॰ टस्य डः । खड्गे शब्दर॰ कटिव्यापस्य लिङ्गदन्तुलाधिकतया खड्गस्य च निस्त्रिंशत्वेन त्रिंशदधिकाङ्गुलतया च तयोः साम्येन तथात्वम् । कड भक्षणे इन् तस्य तुल्योऽत्र । हिंस-कत्वसत्त्वाद्वा खड्गस्य तथात्वम् ।

कड्ड कार्कश्ये भ्वा॰पर॰ अक॰ सेट् । कड्डति अकड्डीत् । चकड्ड–प्रनिकड्डति डोपधत्वात् क्विपि डट् कड् ।

कण आर्त्तस्वरे भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् । कणति अकाणीत् अकणीत् । अदित् । णिचि अचीकणत् त अचकणत् त । चकाण प्रनिकणति ।

कण गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । कणति अका(क)णीत् । घटादि॰ । णिचि कणयति ते ।

कण निमीलने वा चुरा॰ पर॰अक॰सेट् । काणयति ते । अचीकणत् त । काणयाम् बभूव आस चकार चक्रे काणः पक्षे पर॰ भ्वा॰ कणति अक(का)णीत् चकाण । निमीलनयत्र नेत्रादेः पक्ष्मावरणं वाऽवयवस्याल्पत्वीकरणञ्च।

कण पु॰ कण–निमीलने अच् । १धान्यादेरतिसूक्ष्मांशे, राजनि॰२लेशे च अवयवाल्पत्वेन तयोरवयवसङ्कोचत्वात्तथा-त्वम्"तिलातसीसर्षपकणांश्चात्र प्रकिरेत्"सुश्रु॰ । "हार-माइं कणाञ्चिता"याज्ञ॰"नयनयुगलं कल्पभरम्"उद्भटः। "उद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि" मेघ॰ । कणभक्षः कणादः । २वनजीरके स्त्री गौरा॰ ङीष् । अल्पार्थे टाप् । ४सूक्ष्मांशे, ५जीरके"शुण्ठीपादमिता क-णार्द्धमिता दीप्ताग्नयान्योः क्रमात्"वैद्यकम् । 'द्राक्षा-मल्लीनागवल्ली कणावल्लीसनाथतम्" काशी॰ । ६पिप्-पल्याम्, ७श्वेतजीरके च राजनि॰ । "कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि"मनुः अल्पांशे स्त्रीत्वमपि "कदलीफलमध्यस्थं कणामात्रमपक्वकम्" तिथित॰ । (कुमेरापोका) । ७कुम्भीरमक्षिकायां स्त्री मेदि॰। ८कणिकाख्यगुग्गुलौ न॰ "हृङ्किकाख्यं कणं दारु सिह्लकं माधुरं सितम् । गन्धं जातीफलं श्रीमे धूपानि स्युः प्रियाणि वै" ति॰ त॰ वामपु॰ । "कणं महिषाख्य गुग्गुलुः" रघु॰ भीमसेनो भीमवत् कणगुग्-

गुलुः कण इत्युत्तरपदलोपात्तथेति चिन्तनीयम् ।

कणगुग्गुलु पु० कण–निमीलने अच् कर्म्मधा० । महिषाक्ष-गुग्गुलौ राजनि० । पश्चात् गुग्गुलुभेदगुणादिकं भावप्र० दर्शितमुच्यते । "महिषाक्षो महानीलः कुमुदः पद्म इत्यपि । हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्च जातयः । भृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाक्ष इति स्मृतः । महानीलस्तु विज्ञेयः स्वनामसमलक्षणः । कुमुदः कुमुदाभः स्यात् पद्मो माणिक्यसन्निभः । हिरण्याक्षस्तु हेमाभः पञ्चानां लिङ्गमीरितम् । महिषाक्षो महानीलो गजेन्द्राणां हितावुभौ । हयानां कुमुदः पद्मः स्वस्थारोग्यकरौ परौ । विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्त्तितः । कदाचिन्महिषाक्षश्च ख्यातः कैश्चिन्नृणामपि । गुग्गुलुर्विशदस्तिक्तो वीर्य्योष्णः पित्तलः सरः । कषायः कटुकः पाके कटू रूक्षो लघुः परः । भग्नसन्धानकृद्वृष्यः सूक्ष्मः स्वर्य्यो रसायनः । दीपनः पिच्छिलो बल्यः कफवातव्रणापहः । मेदोमेहाश्मवातांश्च क्लेदकुष्ठाममारुतान् । पिडकाग्रन्थिशोफार्शोगण्डमालाकृमीन् जयेत् । माधुर्य्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा । तिक्तत्वात् कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्वदोषहा । स नवो बृंहणो वृष्यः पुराणस्त्वतिलेखनः । स्निग्धः काञ्चनसङ्काशः पक्वजम्बूफलोपमः । नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः । शुष्को दुर्गन्धकश्चैव त्यक्तप्रकृतिवर्णकः । पुराणः स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्वीर्य्यवर्जितः । अम्लं तीक्ष्णमजीर्णञ्च व्यवायं श्रममातपम् । मद्यं रोषं त्यजेत् सम्यग्गुणार्थी पुरसेवकः" ।

कणजीर पु० कर्म्मधा० । श्वेतजीरके राजनि० ।

कणजीरक पु० कर्म्म० स्वार्थे कन् । क्षुद्रजीरके रत्नमा० । जीरकपर्य्यायभेदगुणादि भावप्र० दर्शितं यथा "जीरको जरणो जाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः । कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः । कालाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका । पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुञ्चिका । उपकुञ्ची च कुञ्ची च बृहज्जीरक इत्यपि । जीरकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु । संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् । ज्वरघ्नं पाचनं वृष्यं बल्यं रुच्यं कफापहम् । चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्द्यतिसारहृत्" ।

कणप पु० कणान् लौहगुलिकाः पिबति पा–क । यन्त्रभेदे (बन्दुक)येन यन्त्रेण आग्नेयद्रव्ययोगेन गर्भस्थिता लौहगुलिकाकारका इव विकीर्य्यन्ते तादृशे यन्त्रे "अयःकणपचक्राश्मभुशुण्ड्युद्यतबाहवः" भा० आ० ८२१७ श्लो० नीलकण्ठ व्याख्यायां अयःकणपम् लौहमयमिति क्लीवतया प्रयोगश्चिन्त्यः अमरे "कातयः खविये नाभिः कणपः क्षुरकेदरः" इति पुंस्त्वनिर्द्देशात् तत्र कुणप इति पाठान्तरम् । "चापचक्रकणप कर्पण प्रासपट्टिश-मुषलतोमरादिप्रहरणजालम्" दशकुमा० । पा–णिनि । कणपायिन् इत्यपि तत्र । "परिघान् भिन्दिपालांश्च भुशुण्डीः कणपायिनः" भा० कर्ण० ७४४ श्लो० । कणपानपि इति पाठः

कणभ पु० कण इव भाति भा–क । अग्निप्रकृतिके सुश्रुतोक्ते कीटभेदे । "त्रिकण्टकः कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः । चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः" सुश्रु० । स्वार्थे कन् तत्रार्थे । "कौण्डिल्यकः कणभकः" इत्युपक्रम्य "एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशतिरेव च । ऐभिर्दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः" सुश्रु० ।

कणलाभ पु० कणानां लाभो यस्मात् । १पेषणसाधनयन्त्रभेदे (जाँता) स शाकम्भेदाद्यस्य कर्म० बध् । २आवर्त्ते त्रिका० (जलेरघूर्णी) तत्र पेषणयन्त्रवत् आवर्त्तनात् तथात्वम्

कणशस् अव्य० कणशब्दात् अल्पार्थात् कारकार्थवृत्तेः वीप्सार्थे शस् । कारकार्थवृत्तेः कणशब्दस्य वीप्सान्वितेऽर्थे "तदिदं कणशो विकीर्य्यते पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम्" कुमा० ।

कणाटीन पुंस्त्री कणाय अटति अट्–ईनन् । खञ्जनपक्षिणि शब्दर० । स्त्रियां ङीष् ।

कणाटीर पुंस्त्री कणाय अटति अट–ईरन् । खञ्जनखगे शब्दरत्ना० । स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे कन् । कणाटीरकोऽप्यत्र

कणाद पु० कणमत्ति अद–अण् उप० स० । १वैशेषिकसूत्रकारे काश्यपगोत्रे ऋषिभेदे तत्कृतमौलूक्यशब्दे दर्शितम् । २कलादे स्वर्णकारे च शारसुन्दरी ।

कणिक पु० कणोविद्यतेऽस्य अस्त्यर्थे ठन् । १गोधूमचूर्णे, (मयदा) राजनि० २अतिसूक्ष्मांशे, ३अग्निमन्थवृक्षे च स्त्री मेदि० । स्वार्थे ठन् ४अल्पार्थे "नाभेरभूत् स्वकणिकाटवदद्भुताङ्गम्" भाग० ३,८,१२, अत्रैव स्वार्थे कन् । कणिका ५जीरके । मेदि० । ६अल्पांशे ७नवसुतभेदे च राय-मुकुटः । "तासु यान्तु जलकणिकाशीतलेनानिलेन" मेघ०

कणित न० कण–आर्त्तस्वरे भावे क्त । १पीडितानां शब्दे । कर्त्तरि क्त । २तत्कर्त्तरि त्रि० ।

कणिश न० कणो विद्यतेऽस्य इनि कणी तं श्यति शो–क । शस्यमञ्जर्य्यां धान्यादिशीर्षे अमरः ।

कणीक त्रि० कण–ईकन् । १अल्पे उणादिकोषः ।

कणीचि पु० कण–"कणेरिभ्यामीचिः" उणा० ईचि । १पक्वायां

२निघाते च रभसः। ३कुब्जितायां लतायां ४गुञ्जायां शकटे च स्त्री मेदि० वा ङीप्।

कणीयस् त्रि० कण+ईयसु । अत्यन्ताल्पे स्त्रियां ङीप्।

कणे अव्य०कण-ए । श्रद्धाप्रतिघाते अस्य "कणेमनसी श्रद्धा प्रतिघाते" पा०गतित्वम् । तेन कणेहत्य पयः पिबतीत्यादौ गतित्वात् समासे ल्यप्। श्रद्धाप्रतिघातं कृत्वेत्यर्थः ।

कणेर पु० कण एर—। १कर्णिकारवृक्षे २वेश्यायां ३हस्तिन्यां च स्त्री उणादिकोषः। [कारट्वे पु०मेदि० ।

कणेरु स्त्री कण—एरु । १वेश्यायां २करिण्याञ्च ३कर्णि-

कण्ट त्रि० कटि—अच् । कण्टके । कण्टफलः

कण्टक पु०न० कटि-ण्वुल्। १क्षुद्रशत्रौ, २क्षुद्रशत्रौ, ३रोमाञ्चे, अम० ४मत्स्याद्यस्थ्नि ५द्रुमाङ्गे (कांटा) मेदि० ६केन्द्रे दीपिका"लग्नाम्बुद्यूनकर्माणि केन्द्रसंज्ञञ्च कण्टकम्" इति ज्योतिषोक्ते:लग्न चतुर्थसप्तमदशमस्थानरूपं केन्द्रम् । "चेत् कण्टके पणफरे तु यदा: समस्ता: स्यादिक्रयाव इति राज्ययुक्तश्चिद्देद:"नील०। "अष्टमस्थे निधानाख्ये कण्टके पापवर्जिते" षट्प० । तत्र क्षुद्रशत्रौ "सर्वकण्टकपापिष्ठं क्षेमकारं तु पार्थिवः" "कण्टकानाञ्च शोधनम्" "एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशान् लोककण्टकान्" "कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेत् यत्नमुत्तमम्" मनुः। रोमाञ्चे "प्रीतिकण्टकितत्वचः" कुमा० । उपचारात् बाधे ७दोषभेदे। "एवं बहुकण्टका उक्तं-त्याः" सर्व्वद० ।

कण्टकद्रुम पु०कण्टकप्रधानोद्रुमः शा०त० । बर्बुरप्रभृतौ कण्टकान्विते वृक्षे । "किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् । भवन्ति नितरां स्फीताः सुक्षेत्रे कण्टकद्रुमाः" सुश्रु०।"दैतेयचन्दनवने जातोऽयं कण्टकद्रुमः" भाग० ७,५,१७, । २शाल्मलिवृक्षे (शिमुलगाछ) राजनि० कण्टकोऽस्त्यस्य बाहुल्येन इनि कर्म्मधा०। कण्टकिद्रुमोऽप्यत्र । एवं कण्टकवृक्षकण्टकि वृक्षादयोऽप्यत्र

कण्टकप्रावृता स्त्री ३त० । घृतकुमार्य्याम् राजनि० ।

कण्टकफल पु० कण्टकान्वितं फलं यस्य । पनसवृक्षे (काटाल) कण्टकिफलोऽप्यत्र अमरः। २गोक्षुरवृक्षे (गोक्षुरी) रत्नमाला

कण्टकवृन्ताकी स्त्री कण्टकान्विता वृन्ताकी शा०त० । वार्त्ताक्याम् (वेगुण) राजनि० । तस्या वृन्ते कण्टकान्वितत्वात् तथात्वम् । [शब्दच०

कण्टकश्रेणि स्त्री कण्टकानां श्रेणिर्यत्र । कण्टकार्य्याम्

कण्टकस्थल पु० ६त०ब० । कूर्म्मविभागे आग्नेय्यामुक्तदेशभेदे । स च देशः "आग्नेय्यां दिशि कोसलेत्युपक्रमे "किष्किन्ध्याकण्टकस्थलनिषादराष्ट्राणि पुरिकदाशार्णाः"इत्युक्तः । [जन्तुभेदे राजनि०स्त्रियां ङीष् ।

कण्टकागार पुंस्त्री कण्टकमागिरति आ+गॄ—अण् ।(सरट)

कण्टकाढ्य पु० कण्टकैराढ्यः । कुब्जके कण्टकयुक्तपुष्पप्रधाने वृक्षभेदे राजनि० ।

कण्टकार पु० कण्टकमृच्छति ऋ—अण् । १शाल्मलिवृक्षे (शिमुल) राजनि० । २विकङ्कते (वँइची) शब्दरत्ना० । ३स्वनामख्यातवृक्षे स्त्री भावप्र० "विङ्गाष्ठज्" सूत्रे तद्धितान्तस्यैव ग्रहणमते गौरा०ङीष्। अन्यमते अपन्तत्वात् ङीष् इति भेदः । कण्टकारा(री)णां समूहः रजता०अञ्। काण्टकार तत्समूहे । तत्र मध्ये कण्टकारशब्दस्य पाठेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कण्टकारीशब्दस्यापि ग्रहणात् ।

कण्टकारिका स्त्री कण्टकान् ऋच्छति कण्टक+ऋ—ण्वुल् । १स्वनामख्याते वृक्षे । फलेऽपि हरितक्यादित्वात् लुप् तत् फलेऽपि स्त्री। "कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका। कण्टालिका कण्टकिनी धावनी बृहती तथा । उभे च बृहत्यौ । यत आह भागुरिः "क्षुद्रायां क्षुद्रभण्टाक्यां बृहतीति निगद्यते" । श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेत्रदूतिका । गर्भदा चन्द्रभा चन्द्रा चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी ।कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः । रूक्षोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफानिलान् । निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडाकृमिहृदामयान् । तयोः फलं कटु रसे पाके च कटुकं भवेत् । शुक्रस्य रेचनं भेदि तिक्तं पित्ताग्निलघु । हन्यात् कफमरुत्कण्डूकासमेदकृमिज्वरान् । तद्वत्प्रोक्ता सिता क्षुद्रा विशेषाद् गर्भकारिणी" भावप्र० पर्य्यायभेदगुणा उक्ताः "कण्टकारीफलं तिक्तं कटुकं दीपनं लघु। रूक्षोष्णं श्वासकासघ्नं ज्वरानिलकफापहम्" भावप्र० ।

कण्टकारीघृत न० चक्रद० उक्ते घृतभेदे "कण्टकारीगुडूचीभ्यां पृथक्त्रिंशत्पलाद्रसे । प्रस्थः सिद्धोघृतात्कासजिद्वह्निदीपनः" ।

कण्टकार्य्यादिपाचन न०चक्रद० उक्ते पाचनभेदे "कण्टकार्य्यमृता भार्गी नागरेन्द्रयवासकम् । भूनिम्बचन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी । कषायं पाययेदेतत्पित्तश्लेष्मज्वरापहम् । दाहतृष्णारुचिच्छर्दिकासहृत्पार्श्वशूलजित्"

कण्टकाल पु० कण्टं कण्टकाकारं फले कालयति चुरा० कल–अच्। पनसवृक्षे शब्दच०। [वंशास्फाटे राजनि०

कण्टकालुक पु० कण्टकायालति पर्य्याप्नोति अल–उकञ्।

कण्टकाशन पुंस्त्री कण्टकमश्नाति अश–युच्। उष्ट्रे त्रिका० स्त्रियां ङीष्। एवं कण्टकभक्षकादयोऽप्यत्र।

कण्ठकाष्ठील पुंस्त्री कण्ठकमष्ठीलमिवास्य। मत्स्यभेदे त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

कण्टकित त्रि० कण्टको रोमाञ्चो जातोऽस्य तार० इतच्। जातपुलके "प्रीतिकण्टकितत्वचः" कुमारः। "आसीद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः" रघुः।

कण्टकिन् पुंस्त्री कण्टकोऽस्त्यस्य कण्टक+इनि। मत्स्ये शब्दर० स्त्रियां ङीप्। २खदिरवृक्षे पु० शब्दमाला ३मदनवृक्षे (मयना) रत्नमा०। ४गोक्षुरे ५वंशे ६वदरवृक्षे च राजनि०। ७कण्टकयुक्तमात्रे त्रि०।

कण्टकिफल पु० कण्टकि कण्टकयुक्तं फलमस्य। पनसे स्त्रियां ङीप् सा च १वार्त्ताक्यां गोक्षभिण्ट्यां ३मधुखर्ज्जूर्य्याञ्च राजनि० तस्य पर्य्यायगुणादि भाव०उक्तं यथा "पनसः कण्टकिफलः पनसोऽतिबृहत्फलः 'पनसं शीतलं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहम्। तर्पणं वृंहणं स्वादु मांसलं श्लेष्मलं भृशम्। बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तक्षतव्रणान्। आमन्तदेव विष्टम्भि वातकन्तुवरं गुरु। दाहकृत् मधुरं बल्यं कफमेदोविवर्द्धनम्। पनसोद्भूतबीजानि वृष्याणि मधुराणि च। गुरूणि बद्धविट्कानि सृष्टमूत्राणि संवदेत्"। अन्यच्च। "मज्जा पनसजो वृष्यो वातपित्तकफापहः। विशेषात् पनसो वर्ज्यः गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः"। [भेदे शब्दच०।

कण्टकिल पु० कण्टक+अस्त्यर्थे इलच्। (वेउवांश)। वंश-

कण्टकिलता स्त्री कण्टकिनी लता कर्म्म०। (त्रपुषी) त्रपुषीलतायाम् राजनि०

कण्टकी स्त्री कण्टक+अर्शआदित्वादच् गौरा०ङीष्। वार्त्ताकीभेदे। (काँटावेकुण) राजवल्लभः: "कण्टकी कटुतिक्ता च रक्तपित्तप्रकोपिनी। कण्डूकच्छूहरा नित्यं दीपनी परिकीर्त्तिता" इत्युक्तगुणा। २कर्म्मणि च "यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीम्" यजु० ३०८। "कण्टकी कर्म्म तत्कारिणीम्" वेददीपः।

कण्टकीद्रुम पु०कण्टको द्रुमः पृषो०दीर्घः खदिरवृक्षे रत्नमा०

कण्टकीफल पु० कण्टकि फलमस्य पृषो०दीर्घः। पनसे भरतः

कण्ठकुरण्ट पु०कण्टप्रधानः कुरण्टः। झिण्ट्याम्(झिंटि,राजनि०

कण्टतनु स्त्री कण्टा कण्टकान्विता तनुर्यस्याः। वृहत्याम् राजनि०। [राजनि०

कण्टदला स्त्री कण्टं कण्टकान्वितं दलं यस्याः। केतक्याम्।

कण्टपत्र पु० कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं यस्य। विकङ्कतवृक्षे। (वँइची) शब्दमाला [मञ्जिष्ठायाम् राजनि०।

कण्टपत्रफला स्त्री कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं फलञ्च यस्याः।

कण्टपाद पु० कण्ठः कण्टकान्वितः पादो मूलं यस्य। विकङ्कतवृक्षे। (वँइची) राजनि०।

कण्टफल पु० कण्टं कण्टकान्वितं फलं यस्य। १गोक्षुरे, २पनसे, ३धूस्तूरे, ४लताकरञ्जे, ५एरण्डभेदे च राजनि०। (देवताड) ६देवताडीलतायाम् स्त्री राजनि०।

कण्टल पु० कण्ट+मत्वर्थीयो लच्। वर्वुरे(बावला)शब्दच०।

कण्टवल्ली स्त्री कण्टा कण्टकान्विता वल्ली। श्रीवल्लीवृक्षे राजनि०

कण्टवृक्ष पु० कण्टप्रधानोवृक्षः। तेजःफलवृक्षे राजनि०।

कण्टाफल पु०कटि-भावे अ कण्टा वेष्टनम् तया तदुपलक्षितं फलमस्य। पनसे (काठाल) शब्दमाला।

कण्टार्त्तगला स्त्री कण्टा तद्युक्ता आर्त्तगला कर्म०। नीलझिण्ट्याम्। (नीलझाँटि) राजनि०।

कण्टालु स्त्री कण्टाय कण्टकाय अलति पर्य्याप्नोति अल उण्। १वार्त्ताक्यां २वंशे ३वृहत्यां ४वर्वुरे च राजनि०।

कण्टाह्व न० कण्टं कण्टकमाह्वयते स्पर्द्धते आ+ह्वे-क। कटुकन्दे राजनि०।

कण्टिन् त्रि० कण्ट+अस्त्यर्थे इनि। १खदिरे २अपामार्गे (आपाङ)३गोक्षुरे (गोखुरी)४कवायभेदे च राजनि०। ५कण्टकयुक्ते त्रि०स्त्रियां ङीप्। सा च कण्टकार्य्यां भावप्र०

कण्ठ पु०कण–ठ ठस्य नेत्त्वम् कठि–अच् वा। १ग्रीवापुरोभागे गले "मनोरथः कण्ठपथं कथं सः" नैष०। नीलकण्ठः शितिकण्ठः कालकण्ठः। "सवाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम्"। "अचलकण्ठार्पितबाहुबन्धना" कुमा०। "कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे" मेघ०। "कण्ठं ते कुण्ठयिष्यामि" नैष० कण्ठदेशे च सुषुम्णानाडीमध्यस्थषट्चक्रान्तर्गतं विशुद्धाख्यं चक्रमस्ति। "तदूर्द्ध्वन्तु विशुद्धाख्यं दलषोडशपङ्कजम्। स्वरैः षोडशभिर्युक्तं धूमवर्णमहाप्रभम्। विशुद्धतत्त्वमाख्यातमाकाशाख्यं महाद्भुतम्" गौत०त०। विशुद्धचक्रे विवृतिः। २मदनवृक्षे, ३समीपे ४होमकुण्डाद्बाह्ये अङ्गुलिमितस्थाने च "आतवाह्ये अङ्गुलः कण्ठः सर्व्वकुण्डेष्वयं क्रमः" ति०पु०त०। ५कण्ठध्वनौ ध्वनि-

माले च हेमच०। “सा मुक्तकण्ठं, व्यसनातिभारात्” रघुः मुक्तकण्ठध्वनि यथा तथेत्यर्थः। अस्य स्वाङ्गत्वे न उपसर्जनत्वे संयोगोपधत्वेऽपि ङीष्। “किमिदं किन्नरकण्ठि! सुप्यते” रघुः। स्वरहारा किन्नरकण्ठसाम्यम्। “अर्हविस्तृतद्दोःपाणिन्द्रमाने पौरुषं त्रिषु। कण्ठोगवोऽथ” इत्यमरे त्रिषु(लि)ति पदस्य उत्तरान्वयभ्रमेण शब्दकल्पद्रुमादौ कण्ठशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वोक्तिः प्रामादिकी। “पौरुषं पुरुषस्याथ भावे कर्मणि तेजसि। ऊर्द्ध्वविस्तृतदोःपाणिमाने स्यादभिधेयवत्” मेदिन्यां मानभेदे पौरुषशब्दस्यैव वाच्यलिङ्गत्वोक्तेस्तदेकवाक्यतया पौरुषशब्दस्यैव त्रिलिङ्गत्वं युक्तं न तु तस्य कण्ठान्वयित्वम्। पुरुषेतत् पुरुषः प्रमाणमस्येत्यर्थे पुरुषहस्तिभ्यामण् चेति”पा० सूत्रे विहितातद्धितान्ततया वाच्यलिङ्गत्वमिति वाक्यबोधित लिङ्गत्वमिति।

कण्ठकूणिका स्त्री कण्ठ इव तद्ध्वनिरिव कूणयति कूण–ण्वुल्। वीणायां हेम०। वीणायाः कण्ठतुल्यस्पष्टध्वनिकत्वात्तथात्वम्।

कण्ठतलासिका स्त्री कण्ठतले अश्वकण्ठ स्थाने आस्ते आस-ण्वुल्। अश्वपोषावेष्टकचर्म्मादौ शब्दच०।

कण्ठदघ्न त्रि०कण्ठः परिमाणमस्य दघ्नच्। गलपरिमाणे“यथोपपत्तदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा” शत० ब्रा० १२,२,१,२।

कण्ठधान पु० देशभेदे स च वृह० कूर्मविभागे “उत्तरतः कैलासः” इत्युपक्रम्य “तपस्थितपुष्कलावतकैलासवतकण्ठधानाश्च” उत्तरत उक्तः।

कण्ठनीडक पु० कण्ठे निकटस्थे नीडे कायति शब्दायते कै–क (चिल)। पक्षिभेदे त्रिका०।

कण्ठनीलक पु०कण्ठं नीलयति धारकस्य स्वशिखाकज्जलेन। नील+णिच्–ण्वुल्। (मशाल)मशालदीपे शब्दमाला।

कण्ठपाशक पु० कण्ठे पाश इव कायति प्रकाशते कै–क। गजगलावेष्टनरज्ज्वाम् शब्दमाला। [दड़िबांधा)।

कण्ठबन्ध पु०७त०। गले बन्धने। उद्बन्धने। (गलाय-

कण्ठभूषा स्त्री ६त०। गलाभरणे अमरः।

कण्ठमणि पु० कण्ठे धार्य्यो मणिः। गले धार्य्ये मणिभेदे।

कण्ठशालूक न०सुश्रुतोक्ते गलगते मुखरोगभेदे“कण्ठगतास्तु रोहिण्यः पञ्च, कण्ठशालूकमिति विभज्य“कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूतः। खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति” सुश्रु०वर्णितम् “विस्राव्य कण्ठशालूकं साधयेत् तुण्डिकेरिवत्” सुश्रु०।

कण्ठशुण्ठी स्त्री सुश्रुतोक्ते तालुगते मुखरोगभेदे स च रोगः “तालुगतास्तु गलशुण्ठिकेत्युपक्रम्य “श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात् प्रवृद्धो दीर्घः शोफाध्मातवस्तिप्रकाशः। तृष्णाकासश्वासकृत् संप्रदिष्टो व्याधिर्वैद्यैः कण्ठशुण्डीति नाम्ना” इति वर्णितः। गौरा०ङीष्। गलशुण्ठीत्यप्यत्र स्त्री।

कण्ठसूत्र न० “यं कुर्वते वक्षसि वल्लभस्य स्तनाभिघातं निविडोपघातात्। परिश्रमार्त्ताः शनकैर्विदग्धास्तत् कण्ठसूत्रं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः” इत्युक्तलक्षणे सुरतबन्धभेदे। “तस्य निर्दयरतिश्रमालसाः कण्ठसूत्रमपदिश्य योषितः” रघुः।

कण्ठाग्नि पु० कण्ठे अग्निः पाकाग्निर्यस्य। विहगे, तस्य गलाधःकरणमात्रेणैव धान्यादेः पाकाद्युपाग्नित्वात् तथात्वम्।

कण्ठाल पु० कठि–आलच्। १शूरणे(ओल)२युद्धे, ३नौकाङ्गे, ४खनित्रे त्रिकाः। ५गोणीभेदे ६जालगणिकायां च मेदिनिः स्त्री। [भेदे। हेमच०

कण्ठिका स्त्री कण्ठाभूषणतयाऽस्त्यस्याः ठन्।(एकनर)गलाभरण

कण्ठी स्त्री क्षुद्रः कण्ठः अल्पार्थे ङीप्। १अश्ववेष्टनरज्ज्वाम्। शब्दमा०। २गले अमरटीकायां भरतः कण्ठीरवः।

कण्ठीरव पुंस्त्री कण्ठ्यां रवो यस्य। १सिंहे२मत्तगजे “कण्ठीरवमहाग्रहेण”दशकुमा०। ३कपोते च राजनि० स्त्रियां ङीष्। पाशकण्ठे स्त्री गौ०ङीष्। राजनि०

कण्ठेकाल पु० कण्ठे कालः कण्ठे कालोऽस्य वा सप्तम्या अलुक्। महादेवे। हेमच०।

कण्ठ्य त्रि० कण्ठे भवादि“शरीरावयवाद् यत्”पा० यत्। १गलभवे “कीर्त्तितं तालुजानान्तु कण्ठ्यानां कर्म्म चोच्यते” सुश्रु०। “भवस्य “कण्ठ्यं रुद्रस्यान्तःपार्श्व्यम्” यजु० ३९, कण्ठ्यं गलभवं मांसम्” वेददी०।२अकुहविसर्जनीयवर्णेषु च। “अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः” इत्युक्तवर्णानां तथात्वम्। “अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत्” शिक्षा “कण्ठ्याकारसंयुतम्” शिक्षा कण्ठाय कण्ठस्वराय हितं यत्। ३कण्ठस्वरहितकारके “सर्व्वदोषहरा लघ्वी कण्ठ्या मूलकपत्रिका” सुश्रु०।“शङ्कोलकूलत्थानां यूषः कण्ठ्योऽनिलापहः” सुश्रु०। अस्य च यदन्तद्यच्कतया आद्युदात्तस्वरः।

कण्डन न० कडि–ल्युट्। मुषलादिना तण्डुलादेर्निस्तुषता सम्पादने १व्यापारे(कांडान)“न हि व्रीह्यादिलवनकण्डनपेषणादौ च सविस्तानानाम्” शा० उ०भा०। कण्ड्यते कर्म्मणि ल्युट्। तण्डुलादेः कण्डनसाध्ये (कुड़ो) इति

स्याते २द्रव्यभेदे। "क्रियां कुर्य्यात् भिषक् पश्चाच्छोणितघ्नं ककण्डनैः" सुश्रु०। "अथ पतितां तण्डुलकण्डनमदिग्धगात्रीम्" सुश्रु०।

कण्डनी स्त्री कण्ड्यतेऽनेन कडि–करणे ल्युट् ङीप्। १मूषले २उदूखले च "कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्" मनुः

कण्डरा स्त्री कडि–अरन्। १महास्नायौ महानाड्यां हेमच०। तासां विवृतिः भावप्र० यथा "षड्जः स्नायवः प्रोक्ताः कण्डरास्तासु षोडश। प्रसारणाकुञ्चनयोर्दृष्टं तासां प्रयोजनम्। चतस्रोऽङ्गद्वयोस्तासां तावत्यः पादयोः स्मृताः। ग्रीवायामपि तावत्यस्तावत्यः पृष्ठसङ्गताः"। तत्र पादहस्तगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः, ग्रीवाश्रितानामनामधोभागगतानां प्ररोहो मेढ्रः, पृष्ठनितम्बगानां प्ररोहो नितम्बमूर्द्धोरुवक्षःस्तनपिण्डकाः"। "पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनां तु कण्डरा याऽनिलार्दिता" "तत्तं प्रत्यङ्गुलीनां तु कण्डरा बाहुपृष्ठतः" इति च सुश्रुतः।

कण्डरीक पु० सप्तजातिव्याधमध्ये विप्रभेदे तेषां पूर्वजन्मवृत्तान्तगहिता कथा हरिवंशे दर्शिता यथा "इगालवस्य चरितं कण्डरीकस्य चैव हि" इत्युपक्रम्य।

"वाग्दुष्टः क्रोधनो हिंस्रः पिशुनः कविरेव च। खसृमः पितृवर्त्ती च नामभिः कर्मभिस्तथा। कौशिकस्य सुतास्तात शिष्या गर्गस्य भारत!। पितर्युपरते सर्वे व्रतवन्तस्तदाऽभवन्। नियोगाद्गुरोस्तस्य गां दोग्ध्रीं समकालयन्। समानवत्सां कपिलां सर्वे न्यायागतां तदा। तेषां पथि क्षुधार्त्तानां बाल्यान्मोहाच्च भारत!। क्रूरा बुद्धिः समभवत्तां गां वै हिंसितुं तदा। तान् कविः खसृमश्चैव याचतां नेति वै तदा। न चाशक्यन्त ताभ्यां ते तदा वारयितुं द्विजाः। पितृवर्त्ती तु यस्तेषां नित्यं श्राद्धान्वितो द्विजः। स सर्वानब्रवीद्भ्रातॄन् कोपाद्धर्म्मसमाहितः। यद्यवश्यं प्रहन्तव्यं पितॄनुद्दिश्य साध्विमाम्। प्रकुर्व्वीमहि गां सम्यक् सर्व्व एव समाहिताः। एवमेषाऽपि गौर्द्धर्मं प्राप्स्यते नात्र संशयः। पितॄनभ्यर्च्य धर्मेण नाधर्मो नो भविष्यति। तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रोक्षयित्वा च गान्ततः। पितृभ्यः कल्पयित्वैनामुपायुञ्जन्त भारत!। उपयुज्य च गां सर्वे गुरोस्तस्य न्यवेदयन्। शार्दूलेन हता धेनुर्वत्सोऽयं प्रतिगृह्यताम्। आर्ज्जवात् स तु तं वत्सं प्रतिजग्राह वै द्विजः। मिथ्योपचर्य्य ते तन्तु गुरुमन्यायतो द्विजाः। कालेन समयुज्यन्त सर्वे पञ्चायुषः क्षये। ते वै क्रूरतया हिंसा चानार्य्यत्वाद्गुरौ तथा। उग्रा हिंसाविहाराश्च सप्ताजायन्त सोदराः। लुब्धकस्य सुता राजन्! बलवन्तो मनीषिणः। पितॄनभ्यर्च्य धर्मेण प्रोक्षयित्वा च गान्तदा। स्मृतिप्रत्यवमर्षश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत्। जाता व्याधा दशार्णेषु सप्त धर्मविचक्षणाः। स्वधर्मनिरताः सर्वे लोभानृतविवर्ज्जिताः। तावन्मात्रं प्रकुर्व्वन्ति यावता प्राणधारणम्। शेषं ध्यानपराः कालमनुध्यायन्ति कर्म तत्। नामधेयानि चाप्येषामिमान्यासन् नियामते!। निर्वैरो निर्वृतिः क्षान्तो निर्मन्युः कृतिरेव च। वैघसो मातृवर्त्ती च व्याधाः परमधार्मिकाः। तैरेवमुषितैस्तात हिंसाधर्मपरैः सदा। माता च पूजिता वृद्धा पिता च परितोषितः। यदा माता पिता चैव संयुक्तौ कालधर्मणा। तदा धनूंषि ते त्यक्त्वा वने प्राणानवासृजन्। शुभेन कर्मणा तेन जाता जातिस्मरा मृगाः। त्रासानुत्पाद्य संविग्ना रम्ये कालञ्जरे गिरौ। उन्मुखो नित्यवित्रस्तः स्तब्धकर्णो विलोचनः। पण्डितो घस्मरो नादी नामतस्तेऽभवन्मृगाः। तमेवार्थमनुध्यान्तो जातिस्मरणसम्भवम्। आसन् वनेचरा दान्ता निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः। ते सर्वे शुभकर्माणः सधर्माणो वनेचराः। योगधर्ममनुध्यान्तो विहरन्ति स्म तत्र ह। मरुं साध्य ततः प्राणान् तत्याज्युराश्रमवासिनः। तेषां मरुं साधयतां पदस्थानानि भारत!। तथैवाद्यापि दृश्यन्ते गिरौ कालञ्जरे नृप!। कर्मणा तेन ते तात! शुभेनाशुभवर्ज्जिताः। शुभाच्छुभतरां योनिं चक्रवाकत्वमागताः। शुभे देशे शरद्वीपे सप्तासन् वै जलौकसः। त्यक्त्वा सहचरीधर्मं मुनयो धर्मचारिणः। सुमनाः शुचिवाक् शुद्धः पञ्चमश्छिद्रदर्शनः। सुनेत्रश्च स्वतन्त्रश्च शकुना नामतः स्मृताः। पञ्चमः पाञ्चिकस्तत्र सप्तजातिष्वजायत। षष्ठस्तु कण्डरीकोऽभूद्ब्रह्मदत्तस्तु सप्तमः। तेषान्तु तपसा तेन सप्तजातिकृतेन वै। योगस्य चाभिनिर्वृत्त्या प्रतिभानाच्च शोभनात्। पूर्व्वजातिषु यद्ब्रह्म श्रुतं गुरुकुलेषु वै। तथैवावस्थिता बुद्धिः संसारेष्वपि वर्त्तताम्। ते ब्रह्मचारिणः सर्वे विहङ्गाः ब्रह्मवादिनः। योगधर्ममनुध्यान्तो विहरन्ति स्म तत्र ह। ते योगधर्मनिरताः सप्त मानसचारिणः। पद्मगर्भोऽरविन्दाक्षः क्षीरगर्भः सुलोचनः। उरुबिन्दुः सुबिन्दुश्च हेमगर्भस्तु सप्तमः। वाय्वम्बुभक्षाः सततं शरीराण्युपशोषयन्। तत्र ते शकुना राजंश्चत्वारो योगधर्मिणः। योगभ्रष्टास्त्रयश्चैव दैवान्याशकृतोऽभवन्। काम्पिल्ये नगरे ते तु ब्रह्मदत्तपुरोगमाः। जाताः सप्त महात्मानः सर्वे विगतकल्मषाः

ज्ञानध्यानतपःपूता वेदवेदाङ्गपारगाः। स्मृतिमन्तोऽत्र चत्वारस्त्रयस्तु परिमोहिताः। स्वतन्त्रस्य सुहृत्पुत्रो ब्रह्मदत्तो महायशाः। यश्चासीत् पक्षिभावे स्वतन्त्रः पूर्वचिन्तितः। छिद्रदर्शी सुनेत्रश्च तथा बाभ्रव्यवत्सयोः। जातौ श्रोत्रियदायादौ वेदवेदाङ्गपारगौ। सख्यौ ब्रह्मदत्तस्य पूर्वजातिसहोषितौ। पाञ्चालः पाञ्चिकस्तत्र कण्डरीकस्तथाऽपरः। पाञ्चालो बह्वृचस्त्वासीदाचार्य्यत्वं चकार ह। द्विवेदः कण्डरीकस्तु छन्दोगोऽध्वर्युरेव च। सर्वसत्त्वरुतज्ञस्तु राजासीदणुहात्मजः। पाञ्चालकण्डरीकाभ्यां तस्य सख्यमभूत्तदा। ते ग्राम्यधर्मनिरताः कामस्य वशवर्त्तिनः। पूर्वजातिकृतेनासन् धर्मकामार्थकोविदाः" प्रसङ्गागतमन्यदुपवर्ण्य तेषु चतुर्णां पक्ष-माषश्लोकश्रावणाय ब्राह्मणनियोजनकथा सुक्तिमुप-वर्ण्य च श्रवणानां सुक्तिदर्शनायोक्तं यथा। "अथ राजा शिरःस्नातो कृत्वा नारायणाहरम्। प्रवि-वेश पुरं प्रीतो रथमारुह्य काञ्चनम्। तस्य रश्मीन् प्रत्यग्रह्णात् कण्डरीको द्विजर्षभः। चामरव्यजनञ्चापि बाभ्रव्यः समवाक्षिपत्। इदमन्तरमित्येवं ततः स ब्राह्मणस्तदा। श्रावयामास राजानं श्लोकं तं सचिवौ च तौ। [सप्त व्याधा दशार्णेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ। चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे। तेऽभिजाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः। प्रस्थिता दूरमध्वानं यूयं तेभ्योऽवसीदथ]। तच्छ्रुत्वा मोहमगमद् ब्रह्मदत्तो नराधिपः। सचिवश्चास्य पाञ्चाल्यः कण्डरीकस्तथैव च। स्रस्तरश्मिप्रतोदौ तौ पतितव्यजनावुभौ। दृष्ट्वा बभूवुरस्वस्थाः पौराश्च सुहृदस्तथा। मुहूर्त्तमेव राजा स सह ताभ्यां रथे स्थितः। प्रतिलभ्य ततः संज्ञां प्रत्यागच्छदरिन्दम!। ततस्ते तत् सरः स्मृत्वा योगत्वमुपलभ्य च। ब्राह्मणं विपुलैरर्थैर्भोगैश्च समयोजयन्। अभिषिच्य स्वराज्ये तु विष्वक्सेनमरिन्दमम्। जगाम ब्रह्मदत्तोऽथ सदारो वनमेव ह। कण्डरीकोऽपि धर्मात्मा साङ्ख्ययोगमनुत्तमम्। प्राप्य योगगतिं सिद्धो विशुद्धः स्वेन कर्म्मणा" हरिवं २१,२२,२३,२४ अ०।

कण्डिका स्त्री कडि-ण्वुल्। वेदैकदेशे। सा च अध्यायप्रपाठकाद्यन्तर्गतब्राह्मणवाक्यसंघरूपा। छान्दोग्यादौ उदा०।

कण्डु स्त्री कडि-मृगय्वादि० उ। १गात्रघर्षणे, २तत्कारके रोगे च (चुलकानी)। "पामिलाङ्गाः पिडकाः कण्डु-मत्यः" भावप्र०।

कण्डुर पु० कण्डुं राति रा-क। १कारवेल्ललतायाम् (करेला) राजनि० २शूकशिम्ब्याम् (आलकुशी) ३अल्पपर्णीस्त्री राजनि०।

कण्डू गात्रविघर्षणे स्वीकृतकर्मकत्वेन सक० घर्षणमात्रे प्राप्यकर्षणभावमात्रोपाधिः अक० उभ० सेट् स्वार्थे यक्। कण्डूयति ते अकण्डूयीत् अकण्डूयिष्ट कण्डूयाम्–बभूव–आस चकार चक्रे। कण्डूयनं कण्डूयितः कण्डूः कण्डूया कण्डूयन् कण्डूयमानः "कण्डूयमानेन कटं कदाचित्" रघुः "शृङ्गेण कण्डूयन कण्डूयमानः" कुमारः। "न संहताभ्यां पाणिभ्याम् कण्डूयेदात्मनः शिरः" मनुः "शृङ्गे कृष्णमृगस्य वाम-नयनं कण्डूयमानां मृगीम्" शकु०। कण्ड्वादिश्च धातुः प्रातिपदिकञ्च "धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि। आह चायमिमं दीर्घमन्येऽधातुविभाषितः" इत्युक्तेः। यक्-विकरणसामर्थ्यात् धातुत्वं प्रातिपदिकत्वं तत्कार्यं ध्वयं स्यात् प्रातिपदिकस्य सुपामप्रसक्तेः दीर्घकरणाच्च प्रातिपदिकत्वम् आह धातुकथकारे धातोः दीर्घत्वविधेन दीर्घपाठो वृथा स्यात् अत उभयरूपत्वम्।

कण्डू स्त्री कण्डूय-क्विप् अलोपयलोपौ सम्पदा० क्विप्। १कण्डूयने गात्रघर्षणे (चुलकान) २तत्साधनरोगे (चुलकनी) "कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुम्" कुमा०। "सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका" भावप्र०। [कुची) शब्दर०

कण्डूकरी स्त्री कण्डूं करोति कृ–ट। शूकशिम्ब्याम् (आल-

कण्डूघ्न पु० कण्डूं हन्ति हन–ठक्। १आरग्वधे (सोन्दाल) २गौरसर्षपे च राजनि०।

कण्डूति स्त्री कण्डूय–भावे क्तिन् अलोपयलोपौ। कण्डूयने (चुलकान) हला०। "सुभग! त्वत्कथारम्भे कर्णौ कण्डूतिलालसा" सा० द० "कण्डूतिवन्मनसिजं विषहेत धीरः" भाग० ७,९,४५।

कण्डूमका स्त्री "कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गस्यर्द्दीसारज्वरादिभिरभिद्रूयते" सुश्रुतोक्ते कीटभेदे। कीटशब्दे विवृतिः

कण्डूयन न० कण्डूय–भावे ल्युट्। गात्रघर्षणभेदे (चुलकान) "कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च" रघुः। "तद्भावभाविते चित्ते मन्त्रस्य कथादिषु। मोक्षायितमिति प्राहुः-कर्णकण्डूयनादिकम्"। "नेत्रः कण्डूयनेऽङ्गानामाक्ष-मोत्थनचेष्टने" भाग० ३,३१,२७। दोषिणश्च तत्साधन द्रव्यम् "कण्डूविषायां विवर्षि प्रकुर्वति वोत्तानां दयावासावभीते

तथा कण्डूयनम्" कात्या० ७, २, २८, २० उक्तम् । "यदा कण्डूरुत्पद्यते दीक्षितेन तथा कण्डूयनं कार्य्यम्" कर्कः । यजमानपत्न्यास्तु कण्डूयने । "कृष्णमुखोयज्ञियवृक्षशङ्कुः कण्डूयने" कात्या० ७, ५, ८ । "विगुणायो यज्ञियवृक्षस्योदुम्बरपलाशादेः शङ्कुः पत्न्याः कण्डूयनकर्मणि भवति स च प्रादेशमात्रः" कर्कः । करणे ल्युट् । २ कण्डूयनसाधने स्त्रियां ङीप् । "कण्डूयन्यभिषेकेण प्रक्षिप्यते "प्र पर्वतस्येति"कात्या० १५, ६, ८ । कण्डूयनी कृष्णविषाणा" कर्कः ।

कण्डूया स्त्री कण्डूय–अ–स्त्रीत्वात् टाप् । कण्डूयने ।

कण्डूरा स्त्री कण्डूं राति रा–क । (आलकुषी) कपिकच्छ्वाम् अमरः । [राजनि० २कण्डूयुक्ते त्रि० ।

कण्डूल पु० कण्डू+अस्त्यर्थे लच् । १कण्डूकारके शूरणे ।

कण्डोल पु० कडि–ओलच् । १नलादिनिर्मिते धान्यादिस्थापनपात्रे (डोल) अमरः । २उष्ट्रे पुंस्त्री० उणा० स्त्रियां ङीप् । स्वार्थे कन् तत्रार्थे । कण्डोलकस्य पादाविव पादावस्य हस्त्या०नान्त्यलोपः । कण्डोलकपादः उष्ट्रपात् ।

कण्डोलवीणा स्त्री कण्डोल इव वीणा ।(केँदड़ा) चण्डालवीणायाम् अमरः । कश्चित् कटोलवीणेति पाठः ।

कण्डोली स्त्री कण्डोलस्तदाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौ० ङीष् । चण्डालवीणायां (केँदड़ा) शब्दच० ।

कण्ड्वाघ पु० कण्डूनाशोघो यस्मात् । १शुककीटे शब्दच० (शुओपोका) तत्स्पर्शेन हि देहे कण्डूसंघस्य जायमानत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कण्व त्रि० कण–क्वन् । १मेधाविनि निघ० । २स्तोतरि त्रि० "मर्त्तासो दिव्यः कण्वहोतारः" ऋ० ५, ४१, ४ । "कण्वाः-स्तोतारः होतारः" भा० । "आतूर्पेश्च कण्वमन्तं नद्याविद्या" ऋ० ८, २, १२, "कण्वमन्तम् कणतिः शब्दकर्मा कण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा तैर्युक्तम्" भा० । वेदे मस्य न वः । लोके कण्ववत् इत्येव । कण्यते अपोद्यते क्वन् । ३पापे न० "कण्वपिकोषीयाम्" वार्त्ति० । पौरवे ४नृपभेदे पु० । "अप्रतिरथोऽन्तिनारोऽभूत्त्रयस्तस्यात्मजा नृपाः । सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः । तस्य मेधातिथिस्तस्मात् प्रस्कण्वाद्या द्विजातयः" भाग० ९, २०, २, ९ । काश्यपगोत्रोत्पन्ने ५मुनिभेदे स च गोत्रप्रवर्त्तकः । "कण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति" आश्व० श्रौ० १२, १०, "यामस्य कण्वोऽदुहत् प्रपीनां सहस्रधारां पयसा महीं गाम्" यजु० १७, ७४, एतदधीतयशाखायाः काण्वशाखात्वेन प्रसिद्धिः । "यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्चशतैर्विभुः । जगृहुर्वाजसंन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः" भाग० १२, ६, ६७ । तदपत्यस्य काण्वस्य शुक्लयजुर्वेदाध्येतृत्वमुक्तम् बहुषु यणो लुक् । "पिबतो अश्विना मधु कण्वानां सवने सुतम्" ऋ० ८, ८, १ अयञ्च मुनिः काश्यपगोत्रः "महर्षिं काश्यपं द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम्" भा० आ० ६० । तस्य चाश्रमः । "मालिनीमभितो राजन्नदीं पुण्यजलां तथा" तत्रोक्तेः कण्वसुतायन्द्रे वक्ष्यमाणात् भा०वाक्याच्च हिमवत् प्रस्थे मालिनीनदीतीरेऽस्ति । तस्याश्रमयात्रादौ पुण्यविशेषो यथा । "कण्वाश्रमं ततो गच्छेत् श्रीजुष्टं लोकपूजितम् । धर्मारण्यं हि तत् पुण्यमाद्यञ्च भरतर्षभ ! । यत्र प्रविष्टमात्रोवै सर्वपापैः प्रमुच्यते । अर्चयित्वा पितॄन् देवान् नियतोनियताशनः । सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते" भा० व० ८२ अ० । ६स्तुत्ये त्रि० "स इदग्निः कण्वतमः कण्वसखार्य्यः" ऋ० १०, ११५, ५, "कण्वतमः स्तुत्यतमः" भा० ।

कण्वरथन्तर न० कण्वेन गीतं रथन्तरम् । सामगानभेदे । वैश्यस्तोमे "कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवति" श्रुतिः तच्च साम "पुनानः सोम" इत्यादिषु गीतम् उत्तरार्चि० ४प्र० ३० दृश्यम् ।

कण्वसुता स्त्री कण्वस्य ऋषेः प्रतिपालिता सुता । शकुन्तलायाम् सा च विश्वामित्रात् मेनकायामुत्पन्ना जातमात्रा च तया परित्यक्ता शकुन्तैर्रक्षिता कण्वेन प्रतिपालिता दुष्मन्तेन गान्धर्वविधिना व्यूढा । कण्वदुहित्रादयोऽप्यत्र । तज्जन्मकथा भा० आ० ७१अ० "तप्यमानः किल पुरा विश्वामित्रो महातपाः । भृशं वै तापयामास शक्रं सुरगणेश्वरम् । तपसा दीप्तवीर्य्योऽयं स्थानान्मां च्यावयेदिति । भीतः पुरन्दरस्तस्मान्मेनकामिदमब्रवीत् । गुणैरप्सरसां दिव्यैर्मेनके ! त्वं विशिष्यसे । श्रेयो मे कुरु कल्याणि ! यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु । असावादित्यसङ्काशो विश्वामित्रो महातपाः । तप्यमानस्तपो घोरं मम कम्पयते मनः । मेनके ! तव भारोऽयं विश्वामित्रः सुमध्यमे ! । संशितात्मा सुदुर्धर्ष उग्रे तपसि वर्त्तते । स मां न च्यावयेत् स्थानात्तं वै गत्वा प्रलोभय । चर तस्य तपोविघ्नं कुरु मे प्रियमुत्तमम् । रूपयौवनमाधुर्य्यचेष्टितस्मितभाषितैः । लोभयित्वा वरारोहे ! तपसस्तं निवर्त्तय" तत्सहायतया वायुप्रेषणमुक्त्वा "कण्व उवाच । एवमुक्तस्तया शक्रः सन्दिदेश सदागतिम् । प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह । अथापश्य-

ऊरारोहा तपसा दग्धकिल्बिषम्। विश्वामित्रं तथाभूतं मेनका भीरुराश्रमे। अभिवाद्य ततः सा तं प्राक्रीडदृषिसन्निधौ। अपोवाह च वासोऽस्या मारुतः शशिसन्निभम्। साऽगच्छत्त्वरिता भूमिं वासस्तदभिलिङ्गती। उत्स्मयन्तीव सव्रीडं मरुता वरवर्णिनी। सक्ततश्च तस्यर्षेरग्निसमतेजसः। विश्वामित्रस्ततस्तान्तु विषमस्थामनिन्दिताम्। गृद्धां वाससि संभ्रान्तां मेनकां मुनिसत्तमः। अनिर्देश्यवयोरूपामपश्यद्विवृतां तदा। तस्या रूपगुणं दृष्ट्वा स तु विप्रर्षभस्तदा। चकार भावसंसर्गे तया कामवशङ्गतः। न्यमन्त्रयत चाप्येनां सा चाप्यैच्छदनिन्दिता। तौ तत्र सुचिरं कालमुभौ व्याहरतां तदा। रममाणौ यथाकामं यथैकदिवसं तथा। जनयामास स मुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम्। प्रस्थे हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम्। जातमुत्सृज्य तं गर्भं मेनका मालिनीमनु। कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम्। तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले। दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तात् पर्यवारयन्। नेमां हिंस्युर्वने बालां क्रव्यादा मांसगृद्धिनः। पर्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम्। उपस्प्रष्टुं गतश्चाहमपश्यं शयितामिमाम्। निर्जने विपिने रम्ये शकुन्तैः परिवारिताम्। आनयित्वा ततश्चैनां दुहितृत्वे न्यवेशयम्। शरीरकृत् प्राणदाता यस्य चान्नानि भुञ्जते। क्रमेणैते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मशासने। निर्जने तु वने यस्मात् शकुन्तैः परिवारिता। शकुन्तलेति नामास्याः कृतञ्चापि ततो मया। एवं दुहितरं विद्धि मम विप्र! शकुन्तलाम्। शकुन्तला च पितरं मन्यते मामनिन्दिता"। तस्याश्च दुष्मन्तेन गान्धर्वविधिना परिणयकथा तत्रैवोक्ता।

कण्डूय नामधातुः कण्डू+तत्करणे क्यङ् आत्म०अक०सेट्। कण्डुं करोति कण्डूयते अकण्डूयिष्ट कण्डूयाम्बभूव आस चक्रे। कण्डूयितः कण्डूया।

कत पु०कं जलं शुद्धं तनोति तन–ड। १कतकवृक्षे २ऋषिभेदे च। कतस्य गोत्रापत्यम् गर्गा०यञ्। कात्य तद्गोत्रापत्ये बहुत्वे तु तस्य लुक् कताः कतगोत्रापत्येषु ब०व०। यञन्तत्वात् यूनिफक्। कात्यायनः तद्गोत्रयुवापत्ये। तस्य कात्याः ष्फ फकोलुक्। कातीयाः तदीयच्छात्रेषु बहु०व०। कतश्च विश्वामित्रादुत्पत्तिः विश्वामित्रपुत्रकथने हरि-वं०२७अ०। "देवश्रवाः कतश्चैव यस्मात् कात्यायनाः स्मृताः। शालावत्यां हिरण्याक्षो रेणोर्जज्ञेऽथ रेणुमान्। सांकृतिर्गालवश्चैव मुद्गलश्चेति विश्रुताः। मधुच्छन्दोऽजयश्चैव देवलश्च तथाऽष्टकः। कच्छपो हारितश्चैव विश्वामित्रस्य ते सुताः। तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनाम्"

कतक पु०कक–हासे बा०ष कस्य जलस्य तको हासः प्रकाशो यस्मात् ५ब०। (निर्म्मली) वृक्षभेदे राजनि०। तस्य हि फलसम्पर्कात् जलप्रसादः "फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम्। न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति" मनुः। "कतकस्य फलं नेत्रं जलनिर्म्मलताकरम्। वातघ्नं मधुरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु" भावप्र० तद्गुणाद्युक्तम्। तस्य फलम् अण् तस्य लुक् तत्फले न०। "जलप्रसादि कतकं तत्फलं कतकं स्मृतम्" भावप्र० उक्तेः उभयरत्वेऽपि न० अयञ्च छत्ते काकोल्यादिरित्युपक्रम्य कतकनिर्वापि वादिना मधुरवर्गे उक्तः। [कतकवृक्षे राजनि०

कतफल पु० कं तनोति प्रसन्नम् तन–ड तादृशं फलमस्य।

कतम त्रि० किम्+डतम्। बहूनां मध्ये जात्यादिभिर्निर्द्धारणार्थप्रश्नविषये एकस्मिन् पदार्थे "कतमा कतमक् कतमत् कतमत् साम कतमः कतम उद्गीथः" छा०उ०। कतरा कतर द्वयोर्मध्ये जात्यादिभिर्निर्द्धारणार्थप्रश्नविषये त्रि० "यद्येन-मुत्कमसि तदा कतरोऽवरस्ते" नैष० "अनयोः यथा कतरेण चलितानामपि कुहायसदावर्तीनि भूतानि" छा०उ०। डतरडतमान्तत्वादनयोः सर्वनामकार्यं कतमस्मै कतरस्मै क्लीवे स्वमोरद्दड् कतमत् कतरत् "कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः" गीता। "कतमदुदरं च मुखं यत्राजैषीर्धनञ्जयम्" "तथैव कतमद्युद्धं यस्मिन् लक्ष्याजिता पुरा" भा०वि०५०अ०। "कतरकतमौ कर्मधारये" पा० उक्तेः कर्म० प्रकृतिस्वरः धारये।

कतमाल पु० तम षञ् तुमः कस्य जलस्य तमाय शोषणाय अलति पर्याप्नोति अल–अच्। वह्नौ गन्धमाला तस्य जलशोषणहेतुत्वात्तथात्वम् कचमालः खचमालः इत्यपि पाठान्तरे तदर्थे पु०।

कति त्रि०ब० व०किं परिमाणमेषां किम्+डति। संख्यापरिमाणविशेषविषयप्रश्नविषये पदार्थे। "कति देवाःत्रयो च दश च" छा०उ०। अस्य संख्यावत्कार्यभागित्वात् स्त्रियां न ङीप्। पूरणे डट् थुक् च। कतिथ कियत्संख्यापूरणे त्रि०स्त्रियां ङीप्। धाच्। कतिधा कियत्प्रकारे अव्य० "कतस्य विदः कत्यक्षराणि कति होमाश्च कतिधा समिद्धः" यजु० २३,५७। वीप्सार्थे कारकार्थे शस् शस्। कतिशस् कियद्वारादौ अव्य० कतिशो ददाति

कतिपय त्रि० त्रि०कति+अयच् डुक् च । कतिसङ्ख्यार्थे २प-रिमिते च । "बर्हैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव" माघः "कतिपयैः परिमितैः" मल्लि०। "संपत्स्यन्ते कतिपयदि-नस्थायिहंसा दशार्णाः" मेघ० "पोटायुवतिस्तोककतिपये-त्यादि०पा०सूत्रस्य प्रायिकत्वात् न परनिपातः" मल्लि०। अन्यत्र तु नास्त्येव कतिपय इत्यादि । अस्य जसि वा भी कतिपये कतिपया वा "परिक्लृप्तैर्न्ययवान् वहुदय धुरीणाः कतिपये" दशकुमा० । "एवं सम्प्रदाः स्युः कतिपये वासराः" शत०ब्रा०५,१,२,१०। अद्रव्यवाचित्वे कृच्छ्रात् वा करणे पञ्चमी। कतिपयेन मुक्तः कतिपयान्मुक्तो वा समासे तत्र पञ्चम्या अलुक् । द्रव्यपरत्वे तु कतिपयेन विषेण मुक्त इत्येव "षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्" पा० निर्देशात् तस्यासंख्यावाचकत्वेऽपि पूरणे डट् थुक् च । कति-पयथ कतिपयपूरणार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

कत्तृण कुत्सितं तृणं प्रा०स०कोः कदादेशः । १रूषौ (खा कु-खिया) मेदिनिः । २कुम्भिकायां(पाना)रत्नमाला ३सुग-न्धितृणे अमरः । अस्य गुणादि भावप्र० उक्तम् "कत्तृणं रौहिषं देवजग्धं सौगन्धिकं तथा । भूतिकं ध्या-मपौरञ्च श्यामकं धूमगन्धिकम् । रौहिषं तुवरं तिक्तं कटुपाकं व्यपोहति । कण्ठव्याधिपित्तास्रशूलकासकफ-ज्वरान्" (सौगन्धिया हिन्दिभाषा) ।

कत्तोय न०कुत्सितं तोयम् देयद्वा तोयं यत्र । मद्ये त्रिका०

कत्त्रि त्रि०ब०व०कुत्सितास्त्रयः प्रा०स०कोः कद् । कुत्सितेषु त्रिषु । ततो जातादौ ढकञ् कात्त्रेयक तज्जातादौ त्रि०।

कत्त्र्यादि पु० पाणिन्युक्ते जातादर्थे ढकञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे स च गणः कत्त्रि उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उख्या ग्राम । (कुड्याया यलोपश्च) गणसूत्रम् ।

कत्थ श्लाघायाम् (आत्मगुणाविष्करणे) स्वहीतकर्मकत्वात् अक० भ्वा० आ० सेट् । कत्थते अकत्थिष्ट चकत्थे । कत्थमानः कत्थनम् कत्था कत्थितम् । "गर्जितेन वृथा किं ते कत्थितेन च मानुष ! । कृत्वैतत् कर्म्मणा सर्वं क-त्थेथा मा चिरं वृथाः" भा०आ०१,१५२ अ० । "परो-क्षमिव मे राजन् ! कत्थसे यत्र कर्थ !" भा०व०७२अ० "कत्था कत्थिष्यते न कः" भट्टिः "जनस्य गोप्तास्मि विकत्थ-मानः" भाग० ५,१२,७ । आर्षप्रयोगे पदव्यत्ययात् पर० । "तथाऽभिगम्य चित्तानि को विकत्थेद्विचक्षणः" भा० वि० ५० अ० । प्रयाप्तेऽपि अक० । कत्थन । उपयच्छेर्मं निरतं प्रमत्ता" भाग० ८,७,२७ । "कत्थन्ते प्रलपन्ति" श्रीधरः । विवेकेन कथने । "कोऽन्यः कत्थितु-मर्हति" भा०प० २५,२३ । कर्त्तरि युच् कत्थनः ।

कत्पय न० कं सुखमिवाचरति क+क्विप् शत कत् सुखकरं पयोऽस्य वेदे नि०ड समा० । सुखकरजले । "त्वं चिदित्था कत्पयं शयानम्" ऋ० ५,३२,६ । "कत्पयं सुखकरं पयो यस्य तम्" भा० । निरुक्ते ६,३ दमान्तमधि-कृत्योक्तम् "सुखपयसं सुखमस्य पयः" इति लोके तु कत्-पयस इत्येव ।

कत्र शैथिल्ये अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कत्रयति ते अचकत्रत् त । "तत्त्वादन्त्यदीर्घस्य पुक् चेत्यवापयत्यपि" इत्युक्तेः वा दीर्घः पुक् च । कत्रापयति ते इत्यपि । कत्राम् बभूव आस चकार चक्रे । एवं कत्रापयाम् बभूवेत्यादि ।

कत्सवर न० कत्सु—ईषत् स्वः स कत्सः विद्यते उ—अप् । स्कन्धे शब्दच० ।

कथ वाक्यरचनायां अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । कथ-यति ते अचीकथत् त अचकथत् त । कथयाम् बभूव आस चकार चक्रे । कथितः कथयित्वा कथयितुम्—कथनम् । कथा "तं जनाः कथयन्तीह यावत् भवति गौरियम्" भा०अनु०२१६८ "हन्त ते कथयिष्येऽहमितिहासं पुरा-तनम्" भा०४,४५,८ । "कथाच्छलेन बालानां नीतिस्तदिह कथ्यते" हितो० "यो मनुः कथितोऽष्टमः" देवी० "प्रत्येकं कथिता ह्येताः संक्षेपेण द्विजर्षभाः" मनुः ।

अनु+अनुवादे कथितस्य कथने अन्वादेशे अनुकथयति अनुवदति उपसर्गं प्रकर्षादिना कथने अस्य ब्रुवर्थतया द्विकर्म-कत्वम् तत्र गौणे कर्मणि लकारः ।

कथक त्रि० कथ-ण्वुल् । १वाचके २तत्त्वनिर्णयार्थं वाद-रूपकथाकर्त्तरि च कथकस्य कथायां नियमविशेषः ख-ण्डने दर्शितः यथा ।

"अथ कथायां वादिनोर्नियममेतादृशं मन्यन्ते प्रमाणा-दयः सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथ-काभ्यामभ्युपेयम् इति । तदपरे न क्षमन्ते । तथाहि प्रमा-णादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन, तत् कस्य हेतोः,? किं तदनभ्युपगच्छद्भ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमकार्यस्य-नियतस्य तस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् १, उत कथकाभ्यां प्रव-र्त्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुभावात् २, उत लोकसिद्ध-त्वात् ३ अथ वा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयान्यतरफल-त्वात् ४ । न तावदाद्यः तदनभ्युपगच्छतोऽपि वाक्यकथा-

ध्य'मकाद्वैतवादिनां सुविस्तराणां प्रतीयमानत्वात्
तत्रैव वा अनियतो भवतस्तदाग्रहमात्रानुपपत्तेः । सौ-
गतपूर्व्वैः प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमात्मा वाक्कलहमन्त्रो
भवताम्भूषितो नूनं वस्तु प्रमाणादिमत्ता सुरगुरुणा लोका-
यतसूत्राणि न प्रणीतानि, तथागतेन वा माध्यमिका लो-
कदृष्टाः, भगवत्पादेन वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यं
नाभाषि । प्रमाणाद्यनभ्युपगमेऽपि प्रवर्त्तन्तां तावत् वादो-
भयः तास्तु साधनबाधनक्षमा न भवन्ति तावतेति ब्रूम-
इति चेत् प्रमाणाद्यनभ्युपगमप्रवर्त्तितत्वं तदीयसाधन-
बाधनाक्षमतायां न नियामकं किन्तु सदूषणाभासत्वप्र-
योगित्वमपि तत्सत्त्वादुपेयं भवता तेनाभ्युपगम्यापि प्रमाणा-
दीनि प्रवर्त्तिताः मतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारा अभ्युपगतप्र-
माणादिसत्त्वैर्मतान्तरव्यवहारानुसारिभिरपरैस्तथाभूता इति
कथ्यन्ते । यदि त्वत्रापि सदूषणाभासत्वं न भवान्
दर्शयितुमीष्टे तदा अनभ्युपगम्य प्रमाणादि भवता प्रव-
र्त्तितोऽयं व्यवहार इति गतहत्वस्तथैवमानेऽपि मास्मा-
कमादरः अन्यथाभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्त्तितोऽयं
व्यवहार इत्येतावता भवदीयो व्यवहाराभास इत्यन्यैरपि
वक्तुं शक्यत एव । ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति व्यव-
हारएव धर्म्मी कथं सिद्ध्यतु, दूषणादिव्यवस्था वा कथं
स्यात् सर्व्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात् । मैवम् ।
न ब्रूमोऽवयं न सन्ति प्रमाणादीनीति स्वीकृत्य कथार-
म्भेति किन्नाम सन्ति न सन्ति वा प्रमाणादीनीत्यस्यां
चिन्तायामुदासीनैः । यथा स्वीकृत्य तानि भवता व्यवह्रियते
तथा व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्त्तनीयेति । अन्यथा न
सन्ति प्रमाणादीनीति मतपक्षमारोप्य यदिदम्भवता
दूषणमुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यं कीदृशीं मर्यादामालम्ब्य
प्रवर्त्तितायां कथायां दूषणमुक्तं किं प्रमाणादीनां सत्त्व-
मभ्युपगम्योभाभ्यां प्रवर्त्तितायां कथायां उतासत्त्वमभ्यु-
पेत्य, यद्वैकेन सत्त्वमपरेण चासत्त्वमङ्गीकृत्य । न तावदाद्यः
अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वं प्रति तादृशस्यानुयोगानवका-
शात् द्वितीये तु स्वतोऽप्यापत्तेः न तृतीयः तत्रैव कथान्त-
रस्य प्रसक्तेः उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य ।
अन्यथा स्वाभिप्रायमात्रमाश्रित्य तेनापि तदुपरि यत्किञ्चि-
द्भाषमाणेन दूषणेऽभिहिते कस्य जयो व्यवस्थितश्च प्रमा-
णाद्यभ्युपगन्तुरेव वाग्नियमभङ्गदत्त्वा महती स्यात् ।
तस्मात् प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येन व्यवहार-
नियमे समयं बद्ध्वा कथायां प्रवर्त्तितायां भवतेदं दूषण-
मुक्तं दूषणेन तथा सति स्यात् । योऽयं भवान् स्वाभिप्राय-
मपि नावधारयितुं शक्नोति दूरतस्तावत् पराभिप्राया-
वधारणमव्यामा । अथ वादोक्ता दुर्नियुक्तं तस्मिन्
बोधोऽभिधेयतत्त्वेव नेष्यते विप्रतिपत्तु तस्य स्वानधि-
कारं ख्यापयति अतएव भाष्यकारः "न यथोक्तलक्षणयुक्तो यदि
प्रतिपद्येत" इत्याह स न तु प्रतिपद्यत इति । मैवम् स्वाभादीन्
प्रत्यपि चार्वाकादेर्दोषोऽभिधेयोऽभिधातव्यः । कथन्नु
तथा स्यात् तस्य कथाप्रवेशयोरनङ्गीकारत्वात्कथाया-
वेऽपि निग्रहः । नापि द्वितीयः यदि हि वादिनोर्यदि
कथकप्रवर्त्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुता
तत्सत्त्वानभ्युपगमे निवर्त्तेत नचैवं सम्भवति तथा सति
तत्सत्त्वानभ्युपगन्तॄणां वाग्व्यवहार एव न निष्पद्येत
हेत्वनुपपत्तेः । उक्तञ्चायमर्थो यत्राघ्यनिर्धारितवाग्व्यव-
हाराणां स्वरूपापलापो न शक्यत इति । अथ मन्यसे
कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं
सत्त्वाद्यभ्युपगमः तत्तत्तदभ्युपगन्तारो नाभिसन्तीति ।
मैवम् कयापि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथक-
वाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वा-
द्यभ्युपगम भवता प्रष्टव्यः कथनात्पूर्वं तत्त्वावधारणं
वा परपराजयं वा अभिकाङ्क्षद्भ्यां कथकाभ्यां यावता
विना तदभिलषितं न पर्य्यवस्यति तावदनुरोधःसम तत्र
व्यवहारनियमस्यानुबन्धादेव द्वाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्य-
त इति । व्यवहारनियमसमयमेव बध्नीतः यत्प्रमाणेन
तर्केण च व्याहत्याऽवधार्यादिना प्रतिवादिनापि कथाङ्गतत्त्व-
स्थानविपर्य्ययविषयप्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमं निग्रहस्थानं तस्य
दर्शनीयम् तदुत्पादने प्रथमस्य भङ्गोऽन्यस्य जयोऽन्यथा
द्वितीयस्यैव तादृशेतरौ च जेतृतया व्यवहर्त्तव्यौ, प्रामा-
णिकः पक्षपातिकतया व्यवहर्त्तव्य इत्यादिरूपः । अत
एव वाग्व्यवहारनियमबन्धोऽपि हेतुर्न्याय्यः तथा
च सोऽपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभिधातुं युक्त इति
प्रमाणसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत् प्रमाणस्यानभ्युपगमकार्यं
द्वाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्यमाणतत्त्वव्यव-
स्थाजयमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छयैव परिगृ-
हीतत्वात् । नचैवं प्रमाणानुपपत्तेरात्मानस्वीकृतरूप-
त्वाच्च तापरिग्रहसम्भवेन सर्व्वविचारविषयं तत्फल-
विलयापत्तिः स्यात् । आविद्यविद्यमानानादिपारम्प-
र्य्यायातस्य लोकव्युत्पत्तिस्वीकृतस्य वादस्य च तस्याभ्य-
र्थाभावासम्भाव्यतात्वाक्षतःसिद्धत्वात् । न च प्रमा-

वादे मां प्रमाणात्वमेव नाभ्युपगन्तुमुचिता नाहम्-व्यवहारनियमबलेनैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः प्रमाणादिप्रमाणाभ्युपेयापि तथा, अन्यथा नियमव्यतिरेके कथाप्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाऽभिलषितस्य कथकयोरपर्य्यवसानात्। नापि तत्राद्यः लोकव्यवहारो हि प्रमाणव्यवहारो वा स्यात् प्रमाणादिसाधारणव्यवहारो वा। नाद्यः। विचारपद्धतिमन्तरेण तस्य दुर्निरूपत्वात् तदर्थमेव च पूर्वं नियमस्य गवेषणात्। नापि द्वितीयः शरीरात्मनादीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्त्तव्यताऽऽपातात्। पश्चात्तद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेयमिति चेत् तर्हि प्रमाणादयोऽपि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव अन्यथा तूपगन्तव्या इति लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगन्तव्यमिति तावद् भवान्। नापि चतुर्थः यादृशो भवता प्रमाणाद्यभ्युपगम्य व्यवहारनियमः कथायामालम्ब्यते तस्यैव प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वानुसरणोदासीनैरस्माभिरप्यवलम्बनात्। तस्य यदि मां प्रति फलातिप्रसञ्जकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः"।

"वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्यः" अनु॰चि॰। २कथोपजीविनि नाटकाचार्य्ये कथाप्राणे। शब्दरत्ना॰।

कथङ्कथिक त्रि॰ कथङ्कथमिति, प्रश्नेनाख्यस्य कथम् कथम् +वा॰ठन् टिलोपः। कथं कथमिति प्रश्नकारके। तस्य भावः तल्। कथङ्कथिकता पृच्छायां स्त्री हेमच॰।

कथङ्कारम् अव्य॰ कथम्+कृञ्+णमुल्। किंप्रकारेत्यर्थे "कथङ्कारमनालम्बा कीर्त्तिर्द्यामधिरोहति" माघः "अन्यथैवं कथमित्थं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत्" पा॰ सिद्धाप्रयोगः व्यर्थत्वात् प्रयोगानर्हः" सि॰कौ॰ उक्तेः अनर्थकात् कृञः णमुल्। २कथमित्यर्थे च।

कथञ्चन अव्य॰ कथम्+चन मुग्धबोधः "अनाकल्ये तु चिच्चन" इत्यमरोक्तेः पा॰ताद्यप्रत्ययाभावात् चन शब्दे – अच्। कथम् चन इति पदद्वयमिति भेदः। क्वचन विवृतिः। १अप्रकाले २कथमित्यर्थे एकांशेनेत्यर्थे च। "न विभागः कथञ्चन" स्मृतिः। "न वै जनो जातु कथञ्चन व्रजेत्" भाग॰१,५,२०। "अनतिक्रमणीयो हि विधी राजन् कथञ्चन" भा॰ स्त्री॰२अ॰। "पदार्थः पदमाप्नोति विभागे न कथञ्चन" हरिकारिका।

कथञ्चित् अव्य॰। कथम्+चित् मुग्धबो॰ पा॰न चित् प्रत्ययः "किन्तु चिदव्यय" समाकल्पे चिच्चन इत्यमरोक्तेः। "किं हतं चिदुत्तरम्" पा॰ उक्तेश्च पदद्वयमिदम्। १अप्राकल्प्यान्विते कथमित्यर्थे २कष्टेनेत्यर्थे च "अधःकथञ्चिद्धृतभूमिभागः" कुमा॰। "कथञ्चिदुत् कथिना गर्गरम्भः" माघः। ततः स्वार्थे विनया॰ ठक् तात्त्विकात् क। काथञ्चित्कः। कष्टभवे त्रि॰।

कथन्ता स्त्री कथम्+भावे तल्। किंप्रकारतायाम्।

कथम् अव्य॰ किम्+प्रकारार्थे थमु कादेशश्च। किमात् प्रकारे इत्यर्थे। "तारुण्याः कथं न खलु सम्पदोऽपि निरापदः" रघुः "आपाद्यते न व्ययमन्तरा इयं यथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः" कुमा॰ "कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेः" रघुः "का प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा" मीमा॰ तत्र "कथमितीतिकर्त्तव्याकाङ्क्षा" कात्या॰ १,२,१८सू॰भा॰ कर्कः। प्रपञ्चात् तत्र कुत्र कर्मणि कथमाकाङ्क्षोत्थाप्येतिकर्त्तव्यरूपाङ्गसमपेक्षास्ति कुत्र वा नास्ति तदेतत् कात्यायनसूत्रभाष्येऽर्दर्शितम् दृश्यते। "अथेदं विचार्यते द्विप्रकारं कर्म नित्यं काम्यं च तत्र नित्यं प्रत्येदं विचार्यते किं सर्वाङ्गोपेतं कर्त्तव्यम्? उत यावन्त्यङ्गानि कर्त्तुं शक्नोति तावद्भिरङ्गैरुपेतमिति? किं तावत् प्राप्तम्? सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमिति कुतः? भावनांशस्य कथम्भावस्य सर्वैरङ्गैः परिपूरणेन सर्वाङ्गोपेतस्यैव प्रधानस्य फलवत्त्वात् अन्यथा अङ्गाम्नानस्य वैयर्थ्यापत्तेः तस्मात् सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमित्येवं प्राप्ते आह। "विगुणे फलनिर्वृत्तिरङ्गप्रधानभेदात्" कात्या॰१,२,१८,सू॰ "नित्यकर्मणि अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिके विगुणेऽपि अङ्गहीनेऽपि कृते फलनिर्वृत्तिः प्रत्यवायपरिहाररूपस्य फलस्य निष्पत्तिर्भवत्येव अङ्गप्रधानभेदात् यतोऽङ्गानि च प्रधानानि च भिन्नानि नित्येषु चेतिकर्त्तव्यता नास्ति। कुत इतिकर्त्तव्यता नास्ति? अपूर्वाभावात् अपूर्वप्रयुक्ता हीतिकर्त्तव्यता, सा च तस्मिन्नुक्ते न भवितुमर्हतिकथम् अपूर्वाभावः? फलाभावात् कालान्तरभाविफलसिद्ध्यर्थं ह्यपूर्वं कल्प्यम् तदभावमति फले कल्पयितुं न शक्यते तस्मात् नित्येषु यागस्यैव प्राधान्यम् न फलस्य। तस्मात् पौर्णमास्याममावास्यायां वाग्निहोत्रस्य पुरोडाशस्यान्वाध्य इत्येतदुपदिश्यते तेन दृष्टार्थानि यान्यङ्गानि सन्निपत्योपकारकाणि यैर्विना प्रधानभूतयागनिष्पत्तिर्न भवति, अन्यथानुपपत्त्या, तावद्भिरुपेतं प्रधानं कर्त्तव्यम् नाङ्गानि। अङ्गान्तराणि तु काम्यप्रयोगार्थम्। अतोऽग्निकापुरोडाशप्रधानमादरणीयम् अन्यदङ्गजातमदृष्टार्थं नादरणीयमिति। कथं तर्हीदं नित्यके पुरुषस्य प्रवृत्तिः? इति चेत् उच्यते प्रत्य-

वायानुत्पत्त्यर्थां प्रवृत्तिर्न तु फलार्थाः, विहिताकरणाद्धि प्रत्यवायः स्मर्यते । (मनुना) "अकुर्वन्विहितं कर्म प्रायश्चित्तीयते नरः" इति अतो नित्यकर्मणो निष्फलत्वादपूर्वाभावादितिकर्त्तव्यता नास्तीति हीनाङ्गस्यैव प्रयोग इति केचित् सिद्धान्तमाहुः । तदेतन्नोपपद्यते कथम् ? भावना हि त्रिस्र आकाङ्क्षा जायन्ते किं केन कथमिति, तत्र कथमितीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा नित्येऽप्यस्ति तस्मादत्राप्यस्तीति कर्त्तव्यता । कथम् ? अस्त्वेवेत्याद्याकाङ्क्षात्रयम् तथापि किम् आकाङ्क्षायाः समानपदोपात्तेन यागेनैव पूरणात् किर्द्ध्युपयोगिन्येवेतिकर्त्तव्यता कथमाकाङ्क्षया स्वस्थ्यते न त्वदृष्टोपयोगिप्रयाजाद्यङ्गम् अदृष्टस्य साध्यस्याभावादिति चेत् न यागस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेन प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या समानपदोपात्तं यागतत्त्वस्य सर्वेषामभिमतस्य प्रत्यवायपरिहारस्येह साध्यतया कल्पनात् ननु सर्वेषामभिमतः स्वर्गः किमिति न कल्प्यते ? इति चेत् तस्य शरीरारम्भहेतुतया मोक्षविरोधित्वेन मुमुक्षुणामनभिप्रेतत्वात् प्रत्यवायपरिहारस्तु तैरपीष्यत एव । कथम् ? तस्मिन् पापे एतज्जन्मोपार्जिते जन्मान्तरोपार्जिते वा स्थिते सति तदुपभोगहेतुभूतशरीरारम्भावश्यंभावेन मोक्षाभावात् । अमोक्षार्थिनामप्यवश्यं पापक्षय एषितव्य एव सर्वेहित फलाय, इतरथाऽप्रक्षीणे पापे फलाप्राप्तेः । तस्मान्नित्यानि कर्माणि पापक्षयस्योपायत्वेन चोद्यमानानीतिकर्त्तव्यतामपेक्षन्त एव । धर्मशास्त्रेषु च यथैवाकरणे प्रत्यवायः स्मृतः तथैव करणादपि पापक्षयः स्मर्यते (मनुना) "पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन् नैशमेनो व्यपोहति" इत्यादिभिः "नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयमिति" च । तस्मान्नित्येष्वप्यस्त्येव प्रत्यवायपरिहाररूपं फलम् । तस्मात् नित्यान्यपि कर्माणि सर्वाभिमतस्य पापक्षयस्योपायत्वेन चोद्यमानानीतिकर्त्तव्यतामपेक्षन्त एव । तत्र सर्वाङ्गोपेतानामनुष्ठानं कश्चिदपि सर्वदा कर्त्तुं न शक्नोति । जीवनादिनिमित्ते च तानि विधीयन्ते निमित्तस्य चैतदेव रूपं यत् तस्मिन् सति नैमित्तिकमवश्यं कर्त्तव्यम् तेन यावज्जीवं कर्त्तव्यम् सर्वाङ्गोपेतं च कर्त्तव्यमिति दुःशकमेव तेन यथा शक्त्यादिव्युपपद्यते तस्मादवश्यमन्यतरच्छित्त्वहातव्ये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य कर्त्तव्यत्वं प्रधानवाक्ये श्रूयते तद्यदि कस्य चिदङ्गस्यानुरोधेन सति निमित्ते नैमित्तिकं न क्रियेत ततः प्रधानवाक्यविरोधः स्यात् प्रधानमात्रं कृत्वा निमित्ते

सति विधीयते अङ्गानि तु तदर्थतया प्रकरणेन गृह्यन्ते अतस्तानि प्रधानवाक्यगतावश्यकत्वानुरोधेन यथाशक्त्युपसंहर्त्तव्यानि इतरथा प्रधानस्यावश्यकर्त्तव्यत्वं हृतं हीयेत तस्मात् प्रधानाविरोधेनाङ्गानि यथा शक्त्युपसंहर्त्तव्यानि । नन्वेवं हीनाङ्गादपि प्रधानात् फलसिद्धेरभ्युपगमात् समर्थोऽप्यङ्गानि परित्यक्ष्यतीति नैवम् शक्तस्य कामतोऽङ्गे त्यज्यमाने वैगुण्यं स्यादेव । अङ्गोपदेशं निमित्तं शास्त्रोक्तयोग्यतानुरोधेन यावन्त्यङ्गानि कर्त्तुं शक्नोति तावद्भिरुपेतं प्रधानमेनः क्षपयतीति शास्त्रार्थोऽवधार्यते तावतैव शास्त्रवशात् फलनिष्पत्तिः इति साधूक्तम् "विगुणे फलनिर्वृत्तिरङ्गप्रधानभेदादिति" । एतच्च प्रयोगविध्यनुसारेणोच्यते यदि कुर्यादित्युच्यते तत् यथाशक्त्युपपद्यते । यानि तु स्वभावसिद्धानि विध्यन्तरसिद्धानि चोपजीव्यन्ते यथा लोके धनार्जनादि, वेदेऽपि काम्यो विद्याग्न्यश्च तेषां स्वरूपेणैवाधिकारिविशेषणत्वं द्रव्यवान् विद्यावानग्निमानिति । एतदुक्तं भवति यदङ्गं हि विधिवशादुपादीयते निमित्तानुरोधादत्यज्यते उभयानुपपत्तौ वा शक्त्यं शक्त्युपादीयते अशक्तं प्रति त्यज्यते इति नान्या गतिरस्ति तस्योभयानुपपत्तौ शक्तौ यदि सम्भवति, सम्भवोपादेयेष्वङ्गेषु यथाशक्ति मीहीत् सम्पादयेत् यथायथं कुर्यादिति आहवनीयादि स्वरूपं तु नानेन विधिनोपादीयते तस्मादग्निमान् विद्यावान् द्रव्यवान् जीवंश्च यजेतेत्येवमाश्रीयते अतो विद्याग्निकाद्यपरित्यागेनान्येषामङ्गानां यथायथमनुष्ठानं सिद्धम् । तथा चोक्तम् तन्त्ररत्ने "यानि प्रयोगविधिना कर्त्तुरुपादेयत्वेनाङ्गानि चोद्यन्ते तेषामेव शक्तिपरिमितत्वम् यावन्ति शक्नुयात् तावन्ति कुर्यादिति यानि तु विध्यन्तरप्रसूतानि स्वयंसिद्धानि वाङ्गत्वेन गृह्यन्ते तानि स्वरूपत एवाधिकारिविशेषणम् यथाग्न्यादीनि तेषामुपादानस्य प्रयोगविधिनानुपादनात् शक्त्युपबन्धः सम्भवति । किन्तु तद्युक्तोविधिस्तद्वन्तमेवाधिकरोति तेन सपत्नीकस्याग्नेयस्य व्याख्यातोपात्तस्य स्वविधिविहिताग्निमतो विद्यावतः प्रयोगाद्विकालस्य योगिनोऽधिकारो नान्यस्येति । एवं चाग्निसमावेयाङ्गैकस्य ऽप्यग्न्यादिमानधिकृतैव आधानं तु न कुर्यात्तस्य नैमित्तिकत्वादिति" प्रायश्चित्तविधानाच्च"सू० प्रायश्चित्तविधानादप्येवं गम्यते यद्विगुणेऽपि फलनिर्वृत्तिर्भवतीति । यदि च विगुणात् फलं न स्यात्तर्हि प्रायश्चित्तं न विदधीत न हि विगुणस्याङ्गैः फल-

मस्ति अस्ति च विधानम् तस्माद्विगुणादपि फलं भवतीति। येषां मते नित्येषु फलाभावेनापूर्वाभावात् तदर्थेतिकर्त्तव्यता नास्ति तेषां प्रायश्चित्तविधानमनन्यानुपपन्नम्। सेतिकर्त्तव्यताके तु निमित्ते भेदने जाते वैगुण्यात्तत्परिहारायापरं होमात्मकं भिन्ने जुहोतीत्यादिकमुत्पन्नं सत् क्रियत एव पक्षान्तरे त्वसत्त्वामिति कर्त्तव्यतायां भेदने जातेऽपि नास्ति वैगुण्यम् गुणहानिर्हि वैगुण्यम् असति गुणे कस्य हानिः स्यात् ततश्चानुत्पन्न एव प्रायश्चित्तविधानमुपपन्नमिति। "तथा च दृष्टम्" सू०। नित्यं कर्म यथा कथञ्चित् श्रुताङ्गपरित्यागेनापि यथाशक्त्यङ्गोपेतमनुष्ठातव्यंत्वेन श्रुतो दृष्टम्। तथा हि "यत् पयो न स्यात् केन जुहुयात्" इति व्रीहियवाभ्यामित्यादि "न वा इह तर्हि किञ्चनासीदथैतदहूयत सत्यं श्रद्धा" इत्यन्तेन ग्रन्थेन तथा "तदैव यावज्जीवक् च होतव्यमिति" शाखान्तराच्च। तस्माद्विगुणेऽपि नित्ये प्रत्यवायपरिहाररूपं फलं भवति अत एवोक्तं कर्काचार्यैः "उपात्तदुरितक्षयो वा उत्पत्स्यमानदुरितप्रतिबन्धो वा भवत्येवेति"। अथ काम्ये कर्मणि चिन्त्यते। काम्येऽपि विगुणे फलाभिनिर्वृत्तिर्भवत्येव। यतस्तत्राप्यङ्गानि प्रधानानि च भिन्नानि। अश्वमेधे च काम्ये प्रायश्चित्तविधानमप्यस्ति अश्वं प्रकृत्य "अथातः प्रायश्चित्तीनां यद्यश्वो वडवां स्कन्देद्वायव्यं पयोऽत्तु निर्वपेद्यदि स्रामो विन्देदित्यादि तथा पञ्चशारदीयेऽपि "उत्सृष्टान् पशून् प्रकृत्य ताण्ड्ये प्रायश्चित्तविधानं दृश्यते "अग्नीषोमीयोऽसु म्रते" इत्यादिकं यदि च विगुणादपि काम्यात् फलं न स्यात् प्रायश्चित्तविधानं व्यर्थमेव स्यात् तथा च दृष्टं विगुणमपि काम्यं फलोत्पादकं वेदे दृष्टम्। कारीरीमिष्टिं प्रकृत्य श्रूयते "यदि वर्षेत्तावत्येव जुहुयादिति" अवासमाप्तायाम् एव कारीर्यां तत्फलं दृष्टिरूपं वेदे दृष्टम् अतो विगुणेऽपि काम्ये फलं सिध्यतीति पूर्वपक्षिते सिद्धान्तमाह "न श्रुतिलक्षणत्वात्" सू०। यदुक्तम् विगुणेऽपि काम्ये फलं सिध्यतीति तन्न कुतः श्रुतिलक्षणत्वात् काम्यस्य, यतः काम्यं सगुणमेव सर्वाङ्गोपेतमेव श्रुत्यावचितम् फलसाधनत्वेन विहितम् तस्मादङ्गलोपे काम्यमानफलस्यानुत्पत्तेः तत्र प्रधानस्य त्यागे यथा फलं नास्ति एवमङ्गत्यागेऽपि, फलसाधनत्वं हि साङ्गैकसमधिगम्यं ततो यदङ्गं प्रधानं वा यावच्छ्रुत्योपात्तम् तस्य लोपे साधनत्वं नास्ति अतो यदा सर्वाङ्गोपेतं कर्तुं शक्नोति तदैव तत्र प्रवर्त्तेत न तु यथाशक्ति। न हि तत्राङ्गत्यागे प्रमाणमस्ति प्रधानवाक्यम्, अङ्गत्यागेऽप्यविरोधात् न हि तस्यावश्यकत्वं केनचिदुक्तं यतः औदासीन्यं न लभ्येत। कामश्रुतिस्तु समर्थेऽपि वर्त्तमाना स्वार्थतां न जहातीति नाङ्गत्यागे प्रभवति। निमित्तश्रुतिस्तु निमित्ते सत्यक्रियमाणे नैमित्तिके प्रोच्यतेति वैषम्यम्। अतो निमित्ते सति नित्यस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात् सर्वदा सर्वाङ्गोपेतस्य केनापि कर्तुमशक्यत्वाद्यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादित्येवं कल्प्यते काम्ये त्ववश्यकर्त्तव्यताभावादेवं कल्पयितुं न शक्यते अतः काम्यं विगुणं फलं न साधयत्येवेति सिद्धम्" कथमा योगे गर्हायां "विभाषा कथमि लिङ् च" पा०। लिङ् चात् लट्। "त्वं धर्मं त्यजेस्त्यजसि वा पश्य कातन्त्रकाराः। तत्र भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वेति भेदः। कथं नाम तत्र भवान् धर्ममत्यक्ष्यत्" सि०कौ०। गर्हायामित्यनुवर्त्तनाभावे अगर्हायामपीति प्राञ्चः। तेन "मनस्तु यं नोज्झति जातु यातु मनोरथः कण्ठपथं कथं सः" इत्यादौ अगर्हायामपि लिङ्।

कथमपि अव्य० कथम् च अपि च द्व०। १अतिकष्टेनेत्यर्थे २अतिगौरवेणेत्यर्थे च। "विसृज्य कथमप्युमाम्" कुमा० "कथमपि वरयोपलैवलद्भिः" माघः "तितद्भिः कथमपि" किरा०। "कथमपि गुरुशोका मा रुदन् माङ्गलिक्यः" भट्टिः। पदद्वयमित्येके।

कथम्भाव पु० कथमित्यस्य भावः। १किं प्रकारतायाम् भू-प्राप्तौ घञ् द्वैत०।२कस्यचित् प्रकारस्य प्राप्तौ ३कथमित्यपेक्षायाञ्च। कथमित्याकाङ्क्षया प्राप्तिर्यस्य। इतिकर्त्तव्यारूपे अङ्गे त्रि० कथंभावे कर्त्तव्याकाङ्क्षायाम् उदा०।

कथम्भूत त्रि० कथं किंप्रकारं भूतःप्राप्तः भू—प्राप्तौ क्त २त०। १किंप्रकारप्राप्ते २कीदृशे च।

कथा स्त्री कथ–नि०अ। १कथने, "अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम्" "आप्तागमानुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा" रघुः। "का कथा बाणसंधाने ज्याशब्देनैव दूरतः" शकु०। "सत्यासत्यकथा वृथा" उद्भटः। "कथाप्रसङ्गेन मिथः सखीमुखात्" नैष०। "कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृतात्" किरा०। "प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः। परम्पराश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका बुधैः" इत्युक्तलक्षणे २स्तोकसत्यप्रबन्धरूपे वाक्ये। प्रबन्धरूपवाक्यसमुदायत्मकत्वाच्च कादम्बर्यादीनां कथात्वं तत्र

न्यूनाधिकपदत्वात्तस्य यत्नात् अन्यस्य सर्वस्य मिथ्या कृतस्यैव कथिता कल्पनेन प्रबन्धनात्। पक्षप्रतिपक्षोपन्यासेन विचाररूपे ३वाक्ये च। विचाररूपकथा हि त्रिविधा वादजल्पवितण्डाभेदात् तत्र "प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः"। "यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः" "स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा" गौ॰सू॰ वादादयो कथिता विशेषलक्षणके वक्ष्यते। कथायां साधु कथादि॰ ठक्। काथिक कथासाधौ त्रि॰।

कथादि पु॰ पाणिन्युक्ते तत्र साधावित्यर्थे ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "कथा विकथा विश्वकथा सङ्कथा वितण्डा कुष्टविद् जनवाद जनेवाद जनोवाद वृत्ति संग्रह गुण गण आयुर्वेद"।

कथानक न॰ कथयत्यत्र कथ–बा॰ आनक्। (कहानि) (गल्प) ख्याते कथाविशेषे यथा वेतालपञ्चविंशत्यादि तत्र उपाख्यानबाहुल्येन कथानकतया व्यवहारः।

कथान्तर न॰ कथाया अन्तरम् अवकाशः। कथावसरे "कर्त्तव्योऽस्मि कथान्तरेषु भवता" शकुन्त॰ "कर्त्तव्योऽस्मि कथान्तरे" भा॰व॰१५१अ॰। अन्या कथा मयूर॰ नञा स॰ अस्वपदविग्रहः। २अन्यस्यां कथायाम् वादान्तरे। [मुखे।

कथापीठ स्त्री कथायाः पीठमिव। कथामुखावयवके ग्रन्थ-

कथाप्रसङ्ग पु॰ कथायाः प्रसङ्गः। १कथायामासक्तौ "कथाप्रसङ्गेन मिथः सखीमुखात्" नैष॰। २विषवैद्ये त्रि॰ विषः "कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृतात्" किरा॰। कथाप्रसङ्गानां विषवैद्यानामिमैः मन्त्रभिर्मन्त्रैरित्यर्थः। कथायां प्रसङ्गो यस्य। ३अत्यन्ते अनवरतं गल्पकारके त्रि॰ शब्दर॰। ४वातुले" त्रि॰ मेदिनिः।

कथाप्राण पु॰ कथया प्राणिति जीवति प्र+अन–अच्। कथोपजीविनि नाटकाचार्ये शब्दर॰। [पुराणांशभेदे।

कथामुख न॰ कथाया आरम्भम्। कथाप्रस्तावाख्ये ग्रन्थ

कथाशेष त्रि॰ कथा कथनमात्रं शेषोऽस्य। मृते मरणादि जनस्य कथामात्रमवशिष्यते। एवं शब्दशेषनामशेष कथावशेषादयोऽप्यत्र। अतएव नैषधे "कथाशु शिष्यध्वमिति प्रमीलय सः" मरणपरतया कथाशु शिष्यध्वमिति प्रयुक्तम्। ह्व॰। २कथायाः समाप्तौ पु॰

कथित त्रि॰ कथ–गौणकर्मावधिव्याहारे कर्म्मणि क्त। १उक्ते २व्याख्यातादिना वाच्योऽर्थे "अकथितञ्च" पा॰। ३किञ्चिदूपेण प्रतिपादिते त्रि॰ ४परमेश्वरे पु॰ सर्वेभ्यः परत्वेन तस्य कथितत्वात्तथात्वम्। "इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" इत्यनेनेश्वरस्यैव सर्वेभ्यः परत्वेन कथितत्वम्। अतएव "संसारसूतः कथितः" विष्णुस॰ तस्य सहस्रनामसु उक्थित इत्येकं नाम व्याख्यातं च भाष्यकृद्रूपेणैव, गौणे कर्म्मणि क्त। सम्यगवबोधाय कश्चिदर्थः प्रतिपाद्यते ५तत्त्विवर्थे त्रि॰ भावे क्त। ६कथने न॰। "पूर्व्वकृतकथितैः पुराविदः" रघुः।

कथितपदता स्त्री कथितं पूर्व्वोक्तं पदं यत्र वाक्ये तस्य भावः तल्। अलङ्कारोक्ते पुनरुक्तताख्ये वाक्यदोषभेदे "अधिकन्यूनकथितपदता हतवृत्तता" सा॰ द॰ वाक्यमात्रगतदोषगणनायामुक्तम् "रतिलीलाश्रमं भिन्ते सलीलमनिलो वहन्" अत्र लीलाशब्दस्य द्विःप्रयोगात् कथितपदत्वं वाक्ये दोषः उद्देश्यप्रतिनिर्द्देश्ये तु नायं दोषः। यथा "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च" इत्यादौ ताम्रशब्दस्योद्देश्यप्रतिनिर्द्देश्यतया नोक्तदोषः।

कथीकृत त्रि॰ अकथा कथा सम्पद्यमाना क्रियते स्म कथा+च्वि–कृ–क्त। कथामात्रावशेषिते "अवगम्य कथीकृतं वपुः" कुमा॰

कद रोदने, वैक्लव्ये अक॰ आह्वाने सक॰ भ्वा॰ इदित् पर॰ सेट्। कन्दति अकन्दीत्। चकन्द कन्दनम् प्रतिकन्दति

कद विक्लवीभावे दिवा॰ आत्म॰ अक॰ सेट्। कद्यते अकदिष्ट। चकदे। घटादि णिच्–कदयति ते। कदनम् णिच्–ल्युट्। कदनम् कद्यतेः कदयतेर्वा क्विप् कद्।

कद् अव्य॰। कद–क्विप्। किंशब्दार्थे। "कद् नव आहनो वीथ्या ननु" ऋ॰ १०,१०,६, न यत् पुरा चकमा कद्" ऋ॰१०,७, "कद् कदा खलु" भा॰। कद् न स्या हतम्। "कद् मर्त्तीरद्दता" ऋ॰ ८,६६,८,१०। "कद् "कदा खलु" भा॰। [२सुखदायके च त्रि॰।

कद पु॰ कं ददाति दा–क। १मेघे शब्दर॰ २जलदायके

कदक न॰ कदः मेघ इव कायति प्रकाशते उपरिभागे अम्बराच्छादकत्वात् कै–क। १विताने (चाँदोया) हेम॰।

कदक्षर न॰ कुत्सितमक्षरम् कोः कद्। कुत्सितवर्णे।

कदग्नि पु॰ कुत्सितोऽग्निः कोः कद्। मन्दाग्नौ। बहु॰। मन्दाग्नियुक्ते त्रि॰।

कदध्वन् कुत्सितोऽध्वा कोः कद् न समा॰। कुपथे

कदन न॰ कद–णिच्–घटादि॰ करणे ल्युट्। १पापे, भावे

ल्युट्। २मर्द्दने, ३मारणे च। आधारे ल्युट्। ४युद्धे। "तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः" भाग० ७,२,११। "संसारचक्रकदनात् प्रसभं प्रणीतः" भाग० ७,८,१६। कद–भावे ल्युट्। ५विक्लवतायाम्।

कदन्न न० कुत्सितमन्नं कोः कद्। कुत्सितान्ने। कस्तोऽ-भक्षत्वेन वेदाकेऽपथ्यत्वेन च कीर्त्तितमन्नञ्च कदन्नम्।

कदपत्य न० कुत्सितमपत्यं कोः कद्। कुर्स्वादि-रूपे कदाचारयुते चापत्ये। "कदपत्यभृतं दुःखं येन विन्दन्ति दुर्भरम्" भाग० ४,१३,२७। "कदपत्यं वरं मन्ये सदपत्याच्छुचां पदात्" भा० ४, १३,४२।

कदम्ब पु० कद–करणे अम्बच्। दर्शनेन विरहिवैक्लव्यसा-धने (कदम) वृक्षे अमरः। "एकहारे चतुष्कं वनमा-लाविभूषितम्। कदम्बकुसुमाकारं तच्छोभारायणं विदुः" शालग्रामलक्षणे पुरा०। "कदम्बमुकुलस्थूलैरभिवृष्टां प्रजाश्रुभिः" रघुः "कदम्बमुकुले दृष्टिः समारोपिता" उद्भटः। "कदम्बो मधुरः शीतः कषायो लवणो गुरुः। सरो विष्टम्भकृद्रूक्षः कफस्तन्यानिलप्रदः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः। तस्य भेदास्तत्रैव। "नीपो महाकदम्बः स्यात् धारा कदम्ब इत्यपि। द्वितीयोऽल्पप्रमाणश्च हलिप्रियः कदम्बकः"। हा-रिद्रस्तु रक्तपीतः। धूलीकदम्बको धाराकदम्बः षट्पदप्रियः। हलिप्रियः केशराढ्यः प्रावृषेण्यः कदम्बकः। नीपो महाक-दम्बोऽपि तथा वृत्तफलोभवः" इति भरतः। अत्र प्रावृषेण्य इत्युक्तिर्गौडादिदेशाभिप्रायेण मथुरादौ वसन्तेऽपि तत्पुष्पप्रा-दुर्भावदर्शनात्। अत एव "यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मी-लितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः" काव्य-प्र० चैत्रमासे तत्पुष्पवर्णनमुपपद्यते। एतेन कदम्बपदं केतकीकदम्बपरमिति" सा० द० रामचरणव्याख्यानं मथु-रादिदेशानभिगमनसूचकम्। तेन देशभेदात्तस्य वसन्त-प्रावृड्द्वयभवत्वमिति ज्ञायः। कविभिस्तु वर्षाकाले एव तद्वर्णनं क्रियते यथा माघे रैवतकपर्वतवर्णने। वर्षर्त्तु-वर्णनमधिकृत्य "विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः कल-यन्त्यनुक्षणमनेकलयम्"। "भ्रमयन्नुपैति मुहुरभ्रमयं पवनश्च धूतनवनीपवनः"। वर्षावर्णने च तत्रैव "स्तनवनी नवनीपवनीरमि" तस्य च प्राशस्त्यादेव "कदम्बं न्यूरणं तथैत्यादिना हरिशयने भोजननिषेधः। इति "प्रत्युद्यन्कर्तात् पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः" मेघदू० आषाढ मधिकृत्यैव तद्वर्णनमपयनात्। इति तस्य प्रावेण्यमपि।

कदम्बश्च मेरुविष्कम्भपर्वतरूपमन्दरस्य विशेषचिह्नतरुः "विष्कम्भशैलाः खलु मन्दरोऽस्य सुगन्धशैलो विपुलः सु-पार्श्वः। तेषु क्रमात् सन्ति च केतवस्ताः कदम्बजम्ब्वट-पिप्पलकाख्याः। सि० शि०। अस्य सुमेरोः।

कदम्बक पु० स्वार्थे कन्। १कदम्बवृक्षे। संज्ञायां कन् सर्षपेण विह्नलीकरणसाधने २समूहे न० अमरः। "गजकद-म्बकमेचकमुच्चकैः" माघः। "पृथुकदम्बकदम्बकराजितम्" किरा०। "कदम्बकं वातमजं मृगाणाम्" भट्टिः कदम्ब इव कायति कै–क। ३हरिद्रौ ४सर्षपे च राजनि० कदम्बकोरकोपरिस्थसूक्ष्मांशतुल्यफलत्वात्तस्य तथात्वम्। ५देवताड़वृक्षे न० रत्नमा०।

कदम्बकोरकन्याय पु० कदम्बपुष्पस्य यथा सर्व्वावय-वेषु युगपत्कोरकाणामुत्पत्तिस्तादृशे एकदोत्पत्तौ दृष्टान्त-भेदे शब्दानामुत्पत्तिर्हि द्विविधा। "वीचितरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता। कदम्बकोरकन्यायादुत्पत्तिः कस्य-चिन्मते" भाषा०उक्ता। दशदिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते ततश्चान्ये दश शब्दा इत्येवं कदम्बकोरकोत्पत्तिवत् स-र्वासु दिक्षूपर्युपरि शब्दानामुत्पत्तिरिति कस्य चिन्मतम् न्यायमते तु वीचितरङ्गन्यायेनैव तदुत्पत्तिरिति भेदः।

कदम्बद पु० कदम्बः तदुपरिस्थः सूक्ष्मांश इव दीयते खण्ड्यते दो–खण्डने कर्मणि घञर्थे क। सर्षपे शब्दचन्द्रिका तस्य कदम्बकोरकोपरिस्थितसूक्ष्मांशतुल्यफलत्वात्तथात्वम्।

कदम्बपुष्पा स्त्री कदम्बस्येव पुष्पमस्याः अच्। अर्श० अच्। मु-ण्डितिका वृक्षे (मुण्डेरी) रत्नमाला तस्य पुष्पमिव पुष्प-मस्याः विपदे तु ङीप्। कदम्बपुष्पी तत्रार्थे राजनि०।

कदम्बभ्रमवृत्त न० कदम्बवत् भ्रमस्य वृत्तं गोलक्षेत्रम्। सि० शि० उक्ते गोलक्षेत्रभेदे। तल्लक्षणप्रकारस्तत्रैव "तत्रापमण्डलप्राच्या याम्या सौम्या च दिक् सदा। क-दम्बभ्रमवृत्तं च बध्नीयात् परितो ध्रुवात्। कोणे तु जिनतुल्यां शलाकां कार्त्स्न्यशिञ्जिनी। क्रान्तिः कमर्द्धनाच्च याम्यो-दक् कुजसंगमे। तत्तिर्य्यग्गतसूत्राणां योगः स कदम्-बकः। कदम्बध्रुवः कदम्बानासुपरि ध्रुवराश्रयेत्। खलाच्च वृत्तरूपाणि वलनानि तदन्तरे। चापजं वलनं मध्ये स्यात् समभुवस्थयोः। कदम्बध्रुवसूत्रान्तरायनं च विमेप-पात्। कदम्बसमसूत्रान्तः स्फुटं सर्वदिशां च तत्"।

कदम्बवादिन् पु० कदम्ब इति वादः संज्ञा यस्य सः णिनि। कदम्बसंज्ञायुक्ते नीपे। "कदम्बवादिनो नीपान् दृष्टा कण्टकितैरिव। वमन्ती भ्राजमानं कदम्बककदम्बकैः"

कार्यो० । कदम्बककदम्बकैः कदम्बसमुदायैः अतुच्छक-दम्बशब्दवाच्यात् नीपात् महाकदम्बात् तथा करह-किलमीतपुलकैरिवेत्युत्प्रेक्षा । [लतायाम् राजनि० ।

कदम्बी स्त्री कद–करणे अम्बच् गौरा० ङीष् । देवदाली-

कदर पु० कं जलं दृणाति दृ–अच् । १श्वेतखदिरे तस्य सेवनात् कुष्ठस्थितक्लेदरूपस्य कंरूपजलस्य दारणात् “कदरो विशदोवर्ण्यो मुखरोगकफास्रजित्” इति भावप्र० तद्गुणमध्ये मुखकफनाशित्वोक्तेस्तथात्वम् । २पायसभेदे (क्षेड़ापायस) न० शब्दमाला । तस्य अम्लादियोगात् दुग्धान्तर्गतजलदारणात् तथात्वम् । कदः विकृतकारिका दरा अस्य । ३क्रकचे(करात)मेदि०सुश्रुतोक्ते ४क्षुद्ररोगभेदे स च रोगः “समासेन चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्तीह द्विज” “कदरम् अजगल्लिका इत्यादिना विभज्य “शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः। मेदोरक्तानुगैश्चैव दोषैर्बाधद्यापि वा । कोलमात्रः सरुक्स्रावो जायते कदरस्तु सः” लक्षितः (पायरजाड़ा) तत्र विभागे कदरमित्यत्र नपुंसकतास्य ।

कदर्थ पु० कुत्सितोऽर्थः कोः कद् । कुत्सितपदार्थे । ततः तत्करोतीति” णिच् । कदर्थयति कुत्सितमर्थं करोतीत्यर्थः । ततः क्त कदर्थितः । कुत्सितार्थीकृते । “अङ्गभूषणकदर्थितमाल्यैः” माघः। ल्युट् । कदर्थनम् कुत्सितार्थकरणे । युच् । कदर्थना तत्रैव स्त्री । अकदर्थं कदर्थं करोति च्वि कदर्थीकृ–क्त । कदर्थीकृत अभूतकदर्थे कदर्थतया कृते त्रि० । “कैशैः कदर्थीकृतवीर्यसारः” किरा० ।

कदर्य्य त्रि० कुत्सितोऽर्य्यः स्वामी कुगतिस०कोः कद् । इति विश्वे १अदातरि,लुब्धे । “आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुत्रदारांश्च पातयन् । यो लोभात् सञ्चिनोत्यर्थान् स कदर्य्य इति स्मृतः” इत्युक्तलक्षणे २अधमसद्व्यवहारके च । “दीक्षितस्य कदर्य्यस्य बद्धस्य निगडस्य च” “आर्त्तस्य कदर्य्यस्य वदान्यस्य च वार्द्धुषेः” मनुः “उवाच न मे जनपदे कदर्य्यो न मद्यपोनानाहिताग्निर्नाविद्वान् न स्वैरी” छा० उ० ।

कदल पु० कद–वृषा०कलच्। १रम्भावृक्षे मेदि० । २पृश्नी (चाकुलिया) ३डिम्बिकायाम् (डिमि) शाल्मलिवृक्षे च स्त्री मेदि० । अजादेराकृतिगणत्वात् टाप् ।

कदली स्त्री काय जलाय दल्यते लगादौ अवबाहुल्यात् गौरा० ङीष् । १रम्भावृक्षे, अमरः । कदली गुणादि भावप्र० उक्ता यथा । “कदली वारणा मोचाम्बुसारांशुमतीफला । मोचाफलं स्वादु शीतं विष्टम्भि कफनुद्गुरु । स्निग्धं पित्तास्रतृड्दाहक्षतक्षयसमीरजित् । पक्वं स्वादु हिमं पाके स्वादु वृष्यञ्च बृंहणम् । क्षुत्तृष्णानेत्रगदहृन्मेहघ्नं रुचिमांसकृत् । माणिक्यमर्त्त्यामृतचम्पकाद्या भेदाः कदल्या बहवोऽपि सन्ति । उक्ता गुणास्तेष्वधिका भवन्ति निर्दोषता स्याल्लघुता च तेषाम्”। रम्भायाञ्च स्तम्भे जलाधिकयुक्तत्वात् शैत्याधिक्ययुक्तपत्रत्वाच्च तथात्वम् “कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः” प्रसङ्गरा० । अत्र द्वितीय कदलीपदम् शैत्यादिगुणयोगात् गौणमिति सा० द० समर्थितम् “ऐकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः” कुमा० । २वैजयन्त्याम् कदल्याकारपत्ररूपस्वरूपत्वात् तथात्वम् अतएव माघे कदल्याः कामवैजयन्तीत्वेनोत्प्रेक्षणम् तदीयाकारसाम्यात् यथा । “जगद्वशीकर्त्तुमिमाः स्मरस्य प्रभावनीके तनवैजयन्तीः । इत्यस्य तेने कदलीर्मधुश्रीः प्रवनी केतनवैजयन्ती” माघः । “क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः” “यास्यत्यूरुःसरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम्” मेघ०। स्वार्थे कन् रम्भावृक्षादौ । “अम्बु सुरलकदलिकावनराजिरुच्चैः” माघः । ३हस्तिपताकायां हारा० । “कदलिका कामकारिणः” काद० । ४मृगभेदे “कदलीमृगमोकानि कृष्णश्यामारुणानि च । काम्बोजः प्राहिणोत्तस्मै” भा० स० ४७अ० “मोकानि अजिनानि” नीलक० । तेन तस्य काम्बोजदेशस्थत्वं गम्यते तस्य च कदलीस्तम्भवद्भङ्गुरपादकत्वात्तथात्वम् । कदल्याः फलं पुष्पं वा अण् तस्य लुप् लुपि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् । कदल तत्फले न० । “पनसे कदलं कदले च घृतं घृते च लवणं लवणे च दधि” वैद्यकम् । “कदली लवणी चाज्यो” इत्यादौ तु उपचारात् तत्फलपरता । संज्ञे कन् ह्रस्व च । कदलीफलतत्सदृशे न० ।

कदलीकन्द पु० ६त० । रम्भामूले तद्गुणाश्च भावप्र०उक्ता यथा “शीतलः कदलीकन्दो बल्यः केश्योऽम्लपित्तजित् । वह्निकृद्दाहहारी च मधुरो रुचिकारकः” । “कन्दः कदल्यादलितोनितान्तं संस्वेदितो हिङ्गुघृतेन राजः। उद्भिन्नः सैन्धवरेणुनाथ मरीचसंस्पर्शित एव रम्यः”

कदलीकुसुम न० ६त० । (मोचा) कदलीपुष्पे । “कदल्याः कुसुमं स्निग्धं मधुरं तुवरं गुरु । वातपित्तहरं शीतं रक्तपित्तक्षयप्रणुत्” भावप्र०तद्गुणा उक्ताः । कदलीपुष्परम्भापुष्पादयोऽप्यत्र न०

कदलीदण्ड पु० ६त० । (थोड) ख्याते कदलीस्तम्भमध्यस्थे पदार्थे “कचः शिवः सविषविघ्नतः कृततन्तुः प्रभिन्नः

कवोष्णं वा जलशिरहितः चारजलोरपुटः। मध्ये मध्ये तनुवल्कलितैनार्द्रवेणादिपूर्णैः स्वादुलूर्यं भवति सुतरां गर्भदग्धः कदल्याः। योनिदोषहरोदग्ध काद्लोऽल्पकदरं भवेत्। रक्तपित्तहरः शीतः गुरुश्चोऽग्निप्रवर्द्धनः" भावप्र० तद्गुणाद्युक्तम्।

कदा अव्य० कस्मिन् काले किम्+दा—कादेशः। कस्मिन्काले इत्यर्थे अनद्यतने काले तु तदार्थे वा हिल् कर्हि कदा वा। "कदा काश्यां गमिष्यामि कदा द्रक्ष्यामि शङ्करम्। इति ब्रुवाणः सततं काशीवासफलं लभेत्" काशीख०। "न पाटी धावयेत् कांस्ये कदा चिदपि भाजने" मनुः "कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वसन्" "कदा वृन्दारण्ये विमलयमुनातीरपुलिने" "कदायोध्यामध्ये विमलसरयूतीरपुलिने। "विभाषा कदाकर्ह्योः" पा० एतद्योगे भव्ये लट्। "कदा कर्हि भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा" सि० कौ०। अव्ययत्वात् ततो भवार्थे ट्युल् तुट् च। कदातन कस्मिन् काले भवे त्रि०स्त्रियां ङीप्

कदाकार त्रि० कुत्सिताकारोऽस्य कोः कद्। १कुत्सिताकारे कुगति श०। २कुत्सिताकारे पु०।

कदाख्य पु० कुत्सिता आख्या यस्य कदादेशः। (कुड़) १इषौषधौ शब्दच०। २कुत्सिताख्ये त्रि०। कुगतिश०। ३कुत्सिताख्यायां स्त्री।

कदाचन अव्य० कदा+चन प्रत्य०। अनिर्द्धारिते कस्मिंश्चित् काले इत्यर्थे "कदाचन स्तरीरसि" श्रुतिः। "पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि। चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन" ति०त० पु०। कदा+चित् प्रत्य०।

कदाचित् कदापीत्यर्थे अव्य०। "ततः कदाचिदुर्व्वश्यां भैरवो मैथुनं ययौ" कालिका० "कण्डूयमानेन कटं कदाचित्" रघुः। पा०चिद्धनपृत्रयाभावात् "असाकल्ये तु चिच्चनेत्यमरोक्तेश्च पदद्वयमिति विवेक्तव्यम्।

कदामत्त पु० कदाचिन्मत्तः। ऋषिभेदे ततः गोत्रापत्ये इञ्। कादामत्ति तदपत्ये पुंस्त्री तस्य बहुत्वे उपका० वा इञो लुक्। कादामत्तयः कदामत्ताः।

कदुष्ण न० ईषत् उष्णम् ईषदर्थकस्य कोः कद्। १ईषदुष्णे स्पर्शे २तद्वति त्रि०। "श्वसन् कदुष्णं पुरमाविवेश" भट्टिः। "कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणः" "कदुष्णं कर्णयोर्दद्यात्तदा वेदनापहम्" सुश्रु०। पक्षे कादेशः कोष्ण तदर्थयोः "भुजं कोष्णेन कुण्डोध्नी" रघुः। पक्षे कवादेशः कवोष्ण उष्णार्थयोः।

कदुष्ण कार्ष्णस्य अक०कद्रुवत् दीर्घवत्वात् क्विप् कद्रू इति भेदः

कद्रथ पु० कुत्सितोरथः कोः कद्। कुत्सिते रथे "युधि कद्रथवद्भीमं बभञ्ज ध्वजशालिनम्" भट्टिः।

कद्रु पु० कद्—रु। १पिङ्गलवर्णे। २तद्वति त्रि० "प्राजापत्यं कद्रुमालभेत" तैत्ति० २,१,४,२, ३कर्वुरवर्णे पु० ४तद्वति त्रि० "वासः कृष्णं कद्रु" कात्या० २२,४,१२, "कद्रु कर्वुरं वासः" संग्रहव्या०। संज्ञायामूङ्। कद्रू ६नागमातरि दक्षप्रजापतेः कन्याभेदरूपे कश्यपपत्नीभेदे स्त्री "कद्रूस्तु सुषुवे नागान्" भा० आ०। काद्रवेयशब्दे विवृतिः। "प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश। अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा। क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः। कद्रूश्च मनुजव्याघ्र! दक्षकन्यैव भारत" भा० आ० ६५ अ०। "लोका भारतशार्द्दूल! कश्यपस्य निबोध मे। अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खसा। सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा। कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र! तास्वपत्यानि मे शृणु भा०हरि०३अ०

कद्रुण त्रि० कद्रुरस्त्यस्य पामा० न। पिङ्गलवर्णान्विते।

कद्रु(द्रू)पुत्र पु० ६त० पृषो० वा ह्रस्वः। १सर्पे। कद्रु(द्रू)सुतादयोऽप्यत्रार्थे। तस्य कद्रूतनयत्वं काद्रवेयशब्दे वक्ष्यते।

कद्र्यच् त्रि० कस्मिन्नञ्चति किम्+अन्च्—क्विप् अद्र्यादेशः किमः कः। अनिश्चितदेशगन्तरि कस्मिन् गन्तरि अनिश्चितदेशगमने। शसादावचि अल्लोपदीर्घौ। कद्रीचः कद्रीचा इत्यादि। स्त्रियां ङीप् अल्लोपदीर्घौ। कद्रीची। "सा कद्रीची कं स्विदर्द्धं परागात्" ऋ० १,१६४,१७।"कद्रीची कगतेत्यनिश्चितगमनादिकं प्राप्नवती" भा०।

कद्वत् त्रि० कः कशब्दोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः पृषो०। कशब्दयुक्ते मन्त्रादौ स्त्रियां ङीप्। "कद्वत्यो वाक्यानुवाक्याः कोहि प्रजापतिः" शत० ब्रा० ६,२,२,५।

कद्वद त्रि० कुत्सितं वदति वद—अच् कोः कदादेशः। गर्हितवाक्यवादिनि अमरः "येन जातं प्रियापाये कद्वदं हंसकोकिलम्" भट्टिः। २दुःस्वरशब्दयुक्ते च "वागुविदां वरमकद्वदो नृपः" माघः।

कद्वर त्रि० कं जलमिवाचरति क+क्विप् तेन वरा ध्रियते धृ—कर्मणि अप्। दधिभेदे तक्रभेदे कट्वरे त्रिकाण्ड०।

कधप्रिय पु०कस्मै प्रीणाति प्री—क वेदे पृषो०। कस्मैप्रिये। "कध जयः कधप्रिये भुजे" ऋ० १,३०,२१। कस्मै प्रीणाति प्री—क्विप् वेदे पृषो०। कधप्री तत्रैवार्थे। "कध

नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः दधिध्वे वृक्तबर्हिषः" ऋ० १,३८,१ ।

कान प्रीतौ अक० गतौ सक० भ्वा० पर० सेट् । कनति अकनीत्-अकानीत् चकान । प्रणिकनति । ईदित् । कान्तः । ओदित् वर्त्तमाने क्त । कान्तोवर्त्तते । कान्तिः । कननम् । "अविक्रीतो अकानिषं पुनर्यन्" ऋ० ४,२४,८,

कनक न० कनी दीप्तौ कन्यादि० वुन् । १स्वर्णे अमरः । २पलाशवृक्षे ३नागकेशरे ४धत्तूरे ५काञ्चनारवृक्षे ६कालीयवृक्षे ७चम्पकवृक्षे च पु० मेदि० । ८कासमर्द्दवृक्षे पु० राजनि० ९आम्रातके शब्दमा० । "तप्तः धनुः कनकपलाशसकर्णिकारान्" ऋतु० । "सौदामन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीम्" "नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः" अन्ये तु "कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः" मेघ० "कनककुण्डलवान् किरीटी" विष्णुध्यानम् "कनकचषकमेतद्रोचनालोहितेन" माघः । "अद्यापि तां कनकचम्पकदामगौरीम्" चौरप० । कूर्मविभागे वृह० सं० "अपरस्याम् मणिमानभिलु-क्रम्य तारक्षितिवृषध्वजकनकशकाः" इत्युक्ते १०पश्चिमदेशस्थदेशभेदे पु० । कनकस्येम परिमाणम् अण् । कानक तत्परिमाणे निष्कादौ त्रि० । काञ्चनोत्पत्तिकथा च अग्निरेतःशब्दे ५९पृष्ठे उक्ता । भावप्र० तदुत्पत्तिगुणादिकमुक्तं यथा "पुरा निजाश्रमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनाम् । मरीचिरत्रिरङ्गिराः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते कीर्त्तिताः परमर्षयः । पत्नीर्विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसम्पन्नयौवनाः । कन्दर्पदर्पविध्वस्तचेतसो जातवेदसः । पतितं यद्धरापृष्ठे रेतस्तद्धेमतामगात् । कृत्रिमञ्चापि भवति तद्रसेन्द्रस्य वेधतः । तारं शुल्वोत्थितं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम सत् ।(सत् उत्तमम्) तच्छ्वेतं कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम् । दाहे छेदे सितं श्वेतं कषे त्याज्यं लघु स्फुटम् । सुवर्णं शीतलं वृष्यं बल्यं गुरु रसायनम् । स्वादु तिक्तञ्च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम् । पवित्रं बृंहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्रदम् । हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत् । विषद्वयक्षयोन्मादत्रिदोषज्वरशोषजित् । बल्यं वीर्य्यं हरते नराणां रोगव्रजान् पोषयतीह काये । असौख्यकार्य्यपि सदा सुवर्णमशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्य्यात् । असम्यग्मारितं स्वर्णं बलं वीर्य्यञ्च नाशयेत् । करोति रोगान् मृत्युञ्च तद्धन्याद्यत्नतस्ततः" ।

कनकक्षार पु० कनकस्य द्रावणाय क्षारः । (सोहागा) टङ्के राजनि० । तत्सम्पर्कात् हि झटिति कनकं द्रवति ।

कनकदण्ड न० कनकस्य दण्डोयत्र । राजच्छत्रे त्रिका० कनकच्छत्रादयोऽप्यत्र ।

कनकध्वज पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । "दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरः कनकध्वजः" भा० आ० ११७अ० । तत्पुत्रकीर्त्तने ।

कनकपल पुंस्त्री कनकमिव पलं मांसमस्य । मत्स्यभेदे हारा० स्त्रियां ङीष् । तस्माद्यन्तयोर्मत्स्यपर्य्यायकथनात् मध्ये सुवर्णपलरूपपरिमाणार्थकताकल्पनं शब्दकल्पद्रुमादौ प्रमादिकमेव । ६त० । कनकस्य कर्षचतुष्टयरूपपलपरिमाणे न० ।

कनकपत्र न० कनकनिर्म्मितम् पत्रं पत्राकारं भूषणम् । (कानपात) १कनककर्णाभरणभेदे । "अद्यापि तन्ननहि सम्परिवर्त्तते मे रात्रौ मयि क्षुतवति क्षितिपालपुत्र्या । जीवेति मङ्गलवचः परिहृत्य कोपात् कर्णेकृतं कनकपत्रमनालपन्त्या" चौरप० । "कनकपत्रालङ्कृतया" काद० । [स्वतीलतायाम् राजनि०

कनकप्रभा स्त्री कनकस्य प्रभेव प्रभा यस्याः । महाज्योति

कनकप्रसवा स्त्री कनकमिव प्रसवः पुष्पं यस्याः । स्वर्णकेतक्याम् राजनि० ।

कनकमय त्रि० कनकस्य विकारः मयट् । स्वर्णविकारे "आधत्ते कनकमयस्य यत्र लक्ष्मीम्" किरा० । [राजनि०

कनकरम्भा स्त्री कनकवर्णफलिका रम्भा शा० त० । स्वर्णकदल्याम्

कनकरस पु० कनकस्य क्षीरस उपरसः । १हरिताले राजनि० तस्य स्वर्णवर्णत्वात् पारदस्य अनुगुणत्वोपरसत्वाच्च तथात्वम् । उपरसाश्च भावप्र० दर्शिताः यथा । "गन्धोहिङ्गुलमभ्रतालकशिलाः स्रोतोऽञ्जनं टङ्कणम् । राजावर्त्तकचुम्बकौ स्फटिकया शङ्खो खटी गैरिकम् । कासीसं रसकं कपर्द्दसिकता बोलाश्च कङ्कुष्ठकम् सौराष्ट्री च मता अमी उपरसाः सूतस्य किञ्चिद्गुणैः" । (सूतस्य पारदस्य) "स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धम्" इत्यनेन तस्य गुणादिकमुक्तम् तत्रैव । तस्य स्वर्णवर्णत्वात् पारदात् किञ्चिदूनगुणकत्वाच्चास्य तथात्वम् । ६त० । स्वर्णस्य द्रवीभूते २रसे च ।

कनकलोद्भव पु० कनतीति कना दीप्ता कला अवयवः तया उद्भवति उद्+भू-अच् । (धूना) सालनिर्यासे । राजनि०

कनकसूत्र न० कनकनिर्म्मितं सूत्रम् । (सोनारतार) स्वर्णसूत्रे

कनकाङ्गद न० कनकमयमङ्गदम् । स्वर्णमये केयूरे । "कनकाङ्गदद्युतिरस्य" माघः । तदस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । कनका-

ह्रदयत् इति । कनकाङ्गदिन् तद्युक्ते त्रि० विष्णौ पु० "महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी" विष्णुस० ।

कनकाचल पु० कनकमयोऽचलः । १सुमेरुपर्वते, धान्याचलादिषु दशसु दानीयपर्वतेषु मध्ये दानीये स्वर्णपर्वते च । हेमशैलस्वर्णशैलादयोऽप्यत्र । तद्दानकालपरिमाणादि मत्स्यपु० उक्तं यथा "प्रथमो धान्यशैलः स्याद् द्वितीयो लवणाचलः । गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः । पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः । सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः । राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः । वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः । अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये । शुक्लपक्षे तृतीयायामुपरागे शशिक्षये । विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथवा पुनः । शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे वा विधानतः । धान्यशैलादयो देयाः यथा शास्त्रविधानतः । तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने । मण्डपं कारयित्वा चतुरस्रमुदङ्मुखम् । प्रागुदक्प्रवणं तद्वत् प्राङ्मुखं वा विधानतः । गोमयेनानुलिप्तायां भूमावास्तीर्य वै कुशान् । तन्मध्ये पर्वतं कुर्याद्विष्कम्भपर्वतान्वितम्" । विधानयुक्तविष्कम्भपर्वतनिर्माणप्रकारादि धान्यपर्वत शब्दे वक्ष्यते । अस्य परिमाणमुक्तं मत्स्यपु० । "अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् । यस्य प्रदानाद्भवनं विरिञ्चेर्याति मानवः । उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः । तदर्द्धेनाधमस्तद्वत् अल्पवित्तोऽपि शक्तितः । दद्यादेकपलादूर्द्ध्वं यथा शक्त्या विमत्सरः । धान्यपर्वतवत् सर्वं विदध्यात् विधिसत्तमम् । विष्कम्भशैलास्तद्वच्च ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत्" ।

कनकाध्यक्ष पु० ७त० । सुवर्णरक्षणादावधिकृते अमरः ।

कनकायु पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे तत्पुत्रगणने भा० आ० ६७अ० "उग्रायुधो भीमरथः कनकायुर्दृढायुधः" ।

कनकार पु० कनकं दीप्तं यथा ऋच्छति सर्वतो व्याप्नोति ऋ-अण् । कोविदारवृक्षे । राजनि० ।

कनकालुका स्त्री कनकनिर्मिता आलुः संज्ञायां कन् । भृङ्गारे (झारी) सौवर्णकलशभेदे अमरः ।

कनकावतीमाधव कनकावती माधवश्चाधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् व्याख्यायिकायाम् तस्य लुक् । कनकावतीमाधवकथाख्यापके विल्हणकृतनाटकभेदे तत्कथा विल्हणशब्दे वक्ष्यते ।

कनकाह्व पु० कनकस्याह्वा आह्वा यस्य । १सुवर्णनामनामके नागकेशरे न० । २धुस्तूरे पु० । अमरः कनकाह्वयोऽप्यत्र राजनि० । ३पुष्पे न० ।

कनखल पु० । तीर्थभेदे तच्च तीर्थं गङ्गाद्वारसमीपस्थम् यथोक्तं भा० व० ८४अ० "विभेद तरसा गङ्गां गङ्गाद्वारं युधिष्ठिर ! । पुण्यं तदाख्यातं राजन् ! ब्रह्मर्षिगणसेवितम् । सनत्कुमारः कौरव्य ! पुण्यं कनखलं तथा । पर्वतश्च पुरुर्नाम यत्र जातः पुरूरवाः" । तस्य माहात्म्यमुक्तम् "गङ्गाद्वारे कुशावर्त्ते विल्वके नीलपर्वते । तथा कनखले स्नात्वा धूतपाप्मा दिवं व्रजेत्" भा० अनु० २५ । "विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत् । यद्यकार्यं शतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनम् । सर्वं तत्तस्य गङ्गापो दहत्यग्निरिवेन्धनम्" भा० व० ८५अ० । "ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिम् । स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः" इत्युपक्रम्य "ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च विन्दति" भा० व० ८४ । तत्तीर्थस्य २समीपस्थपर्वते च "एते कनखला राजनृषीणां दयिता नगाः । एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर ! महानदी" भा० व० १३५अ० "तस्माद्गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णाम्" मेघ० "तीर्थं कनखलं नाम गङ्गाद्वारेऽस्ति पावनम् । यत्र काञ्चनपातेन जाह्नवी देवदन्तिना उशीनरगिरिप्रस्थाद्भित्त्वात्रावतारिता" कथासरित्सागरः ।

कनन त्रि० कन–युच् । काणे एकनेत्रे हेमच० ।

कनल त्रि० कन–कलच् । दीप्ते । तेन निर्वृत्तादि चातुरर्थ्याम् कुञ् । कानलक तन्निर्वृत्तादौ त्रि० ।

कनवक पु० यदुवंश्ये वसुदेवभ्रातरि शूरस्य पुत्रभेदे । शूरात् वसुदेवोत्पत्तिमुक्त्वा । "देवभागस्ततो जज्ञे तथा देवश्रवाः पुनः । अनाधृष्टिः कनवको वत्सवानथ गृञ्जिमः" हरि० ३५ । तत्रैव "तन्त्रिजस्तन्त्रिपालश्च सुतौ कनवकस्य तु" ।

कना स्त्री कनि नामधातु–अच् । कनिष्ठायाम् । "पुनस्तदा वहति यत् कनाया दुहितुः" ऋ० १०,६१,५ ।

कनि नामधातु युवानं अल्पं वा करोति णिच्–कनादेशः उभ० सक० सेट् । कनयति ते । "कीर्त्तने कनयन्ति च" भट्टिः ।

कनिक्रद त्रि० क्रन्द–यङ् लुक् अच्–गुणाभावः निगागमश्च । अत्यर्थं क्रन्दितरि । "इमं मा हिंसीरेकशफं पशुं कनिक्रदम्" यजु० १३,४८ । दाधर्तीत्यादि पा० सू० कनिक्रददिति प्रकृतिभागमात्रनिपातः तेनान्यप्रत्ययेऽपि रूपं भवत्येव ।

कनिष्ठ त्रि० अतिशयेन युवा अल्पो वा इष्ठन् कनादेशः । १अतितरुणे २अतल्पे । ३अनुजे ४ह्रस्वे । ५दुर्बलाङ्गुली

ष्ठाङ्गुलौ (कडेआङ्गुल) स्त्री मेदि०। ५कनिष्ठस्य भार्यायामल्पवयस्कायां स्त्रियाम् स्त्री। तत्र पुंयोगलक्षणं ङीषं वयोवाचिलक्षणं ङीपं च बाधित्वा अजादिपाठात् टाप्। ६नायिकाभेदे सा च रसमञ्जर्यां धीराऽधीराधीराधीराभेदेन त्रिविधेति विभज्य परिणीतत्वे सति भर्त्तुरन्यूनस्नेहा कनिष्ठेति लक्षयित्वा धीराधीरादिज्येष्ठकनिष्ठयोरुदाहरणमुक्तम् तत्र धीरे ज्येष्ठाकनिष्ठे यथा "एकस्मिन् शयने सरोरुहदृशोर्विज्ञाय निद्राणयोरेकां पल्लवितावगुण्ठनवतीमुत्कन्धरो दृष्टवान्"। अन्यस्याः सविधं समेत्य निभृतं व्यालोलहस्ताङ्गुलिव्यापारैर्वसनाञ्चलं चपलयन् आपल्लवितं कम्पवान्। अधीरे ज्येष्ठाकनिष्ठे यथा "अलः कोपकषायिते प्रियतमे पश्यन् घने कानने पुष्पस्तावचयाय नन्दनः सेकां समायोजयत्। अन्यां कीलितलोचनाञ्चलचमत्काराभिरामाननां कोरामाधरपल्लवां नवनवामन्यां समालिङ्गति"। धीराधीरे ज्येष्ठाकनिष्ठे यथा "धैर्याधैर्यपरिग्रहग्रहिलयोरेणीदृशोः प्रीतये रत्नक्षमनल्पकान्ति रुचिरं मुद्रिद्वये न्यस्यन्। एकस्याः कलयन् करे प्रथमतोरत्नं परस्याः प्रियो व्याहरस्मिताल् स्पृशन् कुचतटीमानन्दमाविन्दति"। ८अल्पपरिमिते त्रि०।

"गायत्री छन्दसां कनिष्ठा" तैत्ति० ६,१,६,२। वैदिकछन्दसां गायत्र्याः प्रथमत्वेन उष्णिगादितोऽल्पाक्षरत्वात् कनिष्ठत्वम् "तद्धि कनिष्ठं छन्दः यद्गायत्री प्रथमा छन्दसां युज्यते" शत० १,८,२,१०।

९उत्तरकालजाते त्रि०। "यद्भ्यः कनिष्ठं पशूनां प्रजायते" तैत्ति० ५,१,५,५। "अथ यदजाः कनिष्ठानि पात्राणि खलु प्रजायन्ते तस्मादेताभिः संवत्सरस्य विजायमाना द्वौ त्रीन् विजनयन्त्य; कनिष्ठाः कनिष्ठानि हि पात्राणि खलु प्रजायन्ते" शत०ब्रा० ४,५,५,८। १०अधःपदे ११अधरे च त्रि०। "छायवैवायं पुरुषः पाप्मनानुषक्तः सोऽस्य एव कनिष्ठो भवत्यधःपदमिवेवस्नुते तत्कनिष्ठमिति" शत०ब्रा० २,२,२,२। १२परजातमात्रे। "अन्वग्नोऽभ्रात्रा अयोनिर्योनाः पृष्ठतिस्थाः ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठजघन्याः" ब्रा० ४,२,८। "यो यः कनिष्ठः स पृष्ठतो गच्छेत्" ब्रा०। "पुत्रः कनिष्ठः ज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पूर्वजः" मनुः। "एवं ज्येष्ठः कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम्" "येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यात् मध्यमं धनमिति" मनुः "यद्वाऽस्य स्यादपरेषु निपकनिष्ठेन दृष्टिना" अमरः।

कनिष्ठायाः अपत्यं ढक्-इनङ्। कानिष्ठिनेय कनिष्ठाया अपत्ये। "कृते कानिष्ठिनेयस्य भरतस्य विवासितम्" भट्टिः। १३महादेवे पु० "नमो ज्येष्ठाय कनिष्ठाय च" यजु० १६,३२। तस्य च "अणोरणीयान् महतोमहीयान्" इति श्रुत्या अणुतरत्वोक्तेः कनिष्ठत्वम्।

कनिष्ठपद न० बीजगणितोक्ते ज्येष्ठापेक्षया न्यूनसंख्यान्विते पदे वर्गमूले। वर्गप्रकृतौ तदानयनप्रकारः स प्रयोजनं तत्र दर्शितं यथा

"इष्टं ह्रस्वं तस्य वर्गः प्रकृत्या क्षुण्णो युक्तो वर्जितो वा स येन। मूलं दद्यात् क्षेपकं तं धनर्णं मूलं तच्च ज्येष्ठमूलं वदन्ति॥ ह्रस्वज्येष्ठक्षेपकान्न्यस्य तेषां तानन्यान् वाधो निवेश्य क्रमेण। साध्यान्येभ्यो भावनाभिर्बहूनि मूलान्येषां भावना प्रोच्यतेऽतः। वज्राभ्यासौ ज्येष्ठलघ्वोस्तदैक्यं ह्रस्वं लघ्वोराहतिश्च प्रकृत्या। क्षुण्णा ज्येष्ठाभ्यासयुग्ज्येष्ठमूलं तत्राभ्यासः क्षेपयोः क्षेपकः स्यात्॥ ह्रस्वं वज्राभ्यासयोरन्तरं वा लघ्वोर्घातो यः प्रकृत्या विनिघ्नः। घातो यश्च ज्येष्ठयोस्तद्वियोगो ज्येष्ठं क्षेपोऽत्रापि च क्षेपघातः॥ इष्टवर्गहृतः क्षेपः क्षेपः स्यादिष्टभाजितः। मूले ते स्तोऽथवा क्षेपः क्षुण्णः क्षुण्णे तदा पदे॥ इष्टवर्गप्रकृत्योर्यद्विवरं तेन वा भजेत्। द्विघ्नमिष्टं कनिष्ठं तत् पदं स्यादेकसंयुतौ॥ ततो ज्येष्ठमिहानन्त्यं भावनाभिस्तथेष्टतः"॥ उदाहरणम्। "को वर्गोऽष्टहतः सैकः कृतिः स्याद्गणकोच्यताम्। एकादशगुणः को वा वर्गः सैकः कृतिर्भवेत्॥ प्रथमोदाहरणे

न्यासः प्र ८ क्षे १ अत्रैकमिष्टं ह्रस्वं प्रकल्प्य जाते मूले सक्षेपे क १ ज्ये ३ क्षे १। एषां भावनार्थं न्यासः

प्र ८ क १ ज्ये ३ क्षे १। क १ ज्ये ३ क्षे १

वज्राभ्यासौ ज्येष्ठलघ्वोरित्यादि प्रथमकनिष्ठ १ द्वितीयज्येष्ठमूलाभ्यासः ३ द्वितीयकनिष्ठ १ प्रथमज्येष्ठमूलाभ्यासः ३ अनयोरैक्यं ६ कनिष्ठपदं स्यात् कनिष्ठयोराहतिः १ प्रकृतिगुणा ८ ज्येष्ठयोरभ्यासेन ९ अनेन युता १७ ज्येष्ठपदं स्यात् क्षेपयोराहतिः क्षेपकः स्यात् १ माहमूलक्षेपाणाम् एभिः सह भावनार्थं न्यासः

प्र ८ क १ ज्ये ३ क्षे १। क ६ ज्ये १७ क्षे १

भावनया लब्धे मूले क ३५ ज्ये ९९ क्षे १

एवं पदानामानन्त्यम्

द्वितीयोदाहरणे रूपमिष्टं कनिष्ठम् प्रकल्प्य तद्वर्गात्प्रकृति-

गुणात् ।। रूपद्वयमपास्य मूलं ज्येष्ठं २ अत्र भावनार्थं न्यासः प्र ।। क १ ज्ये २ क्षे २ । क १ ज्ये २ क्षे २ प्राग्वल्लब्धं चतुःक्षेपमूले क ६ ज्ये २० क्षे ४ इष्टवर्गहृतः क्षेपःत्वादिना जाते रूपक्षेपमूले क ३ ज्ये १० क्षे १

अनयोस्तुल्य भावनया वा कनिष्ठज्येष्ठमूले जाते क ६० ज्ये १९९ क्षे १ एवमनन्तमूलानि ।

अथवा रूपं कनिष्ठं प्रकल्प्य जाते पञ्चक्षेपपदे क १ ज्ये ४ क्षे ५० अनयोस्तुल्यभावनया मूले क८ ज्ये २७ क्षे २५ । इष्टवर्गहृत इत्यादिना पञ्चकमिष्टं प्रकल्प्य जाते रूपक्षेपपदे क ८/५ ज्ये २७/५ क्षे १

अनयोः पूर्वमूलेभ्यः मूलभावनार्थं

न्यासः प्र ।। क ८/५ ज्ये २७/५ क्षे १ ।

क ३ ज्ये १० क्षे १ भावनया लब्धे मूले क १६१/५ ज्ये ५६४/५ क्षे १ । अथ वा ह्रस्वं वज्राभ्यासयोरन्तर मित्यादिना जातया भावनया जाते मूले क १ ज्ये ४ क्षे ५"

चक्रवालेन तदानयनप्रकारः चक्रवालशब्दे वक्ष्यते । क-निष्ठमूलमप्यत्र न०। [स्वार्थे कन् ।२कनिष्ठशब्दार्थे त्रि०

कनिष्ठक न० कनिष्ठमिव कायति कै–क । तृणभेदे राज[नि०]

कनिष्ठिका स्त्री कनिष्ठैव स्वार्थे कन् । (कडे आङ्गुल) [अ]ङ्गुलौ "द्विः कनिष्ठिकया" कात्या० ७,७,१८ । [...] गर्वे च माने अनामिकायुक्तुष्ठयोस्तया कनिष्ठिकया [...]रम्" कर्कः । "परिवर्त्यापरिवर्त्याङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामार[...] पलाशपुटे प्रास्यति" कात्या० १,५,७,१ । [हेमच०

कनी स्त्री कन–अच् गौरा० ङीष् । १दुहितरि २कन्याया[म्]

कनीचि स्त्री कन–बा०ईचि । १गुञ्जायां (कुंच) शब्द[च०] । २मधुपलतायाम् ३शकटे च उणादि० । अयं मूर्द्धन्यम-ध्य एव न मध्यस्तु प्रामादिकः "स्वर्णाभ्यामीचिः" उज्ज्व-लदत्तेन धान्तकवैरेव पठ्यात्

कनीन त्रि०कन–प्रीतौ ईनन् । १कमनीये । "सद्योजातो वृषभः कनीनः"ऋ० ३,४८,१।"कनीनः कमनीयः"भा० "भिनत् कनीन ओदनं पच्यमानम्" ऋ० ८,६९,१४ । "जारः कनीन इव चक्रदानः" ऋ० १,११७,१८ ।

कनीनका स्त्री "कनीनका कन्या कमनीया भवति क्वेयं नेतव्येति वा कमनेनानीयत इति वा कमतेर्वा कान्ति कर्म्मणः" निरुक्तोक्ता व्युत्पत्तिः पृषो० । १कन्यायाम् "कनीनकेव विद्रधे नवे द्रुपदे अर्भके" ऋ०४,३२,२३, इत्यस्यमधिकृत्य ४,१५,निरुक्ते प्राशुक्ता निरुक्तिर्दर्शिता । भाष्यकृता तु कनीनका कमनीयशालभञ्जिकेति व्याख्यातम् तेन २तदर्थेऽपि। कनीनका कन्या काम्यत्वे नास्त्यस्याः अर्श० अच् । ३कन्याकामे पु० । "जनिष्ट योषा पतयत् कनी-नकः"ऋ० १०,४०,९,। कनीनकः कन्याकामः"इति भा०। कनीन इव कायति कै-क। ४कनीनिकायां न०सुश्रु०"ततः कनीनकगतम्" तत्रोक्तेः अक्षिशब्दे ४५पृ० विवृतिः

कनीनिका स्त्री कन–कनि–वा ईनन् संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वम् । १अक्षितारायां २कनिष्ठाङ्गुलौ च मेदि० । अक्षिशब्दे४५पृ० विवृतिः [अमरटीका

कनीनी स्त्री कनि–नामधा० ईनन् ङीष् । कनिष्ठाङ्गुलौ

कनीयस् त्रि० अयमनयोरतिशयेन युवा अल्पो वा ईयसुन् कनादेशः । द्वयोर्मध्ये १अल्पतरे, "अद्य कनीयो भवि-ष्यति" का०उप० । २युवतरे, ३अनुजे भ्रातरि पु० । "कथं कनीयानद्यमतुमहेयम् ?" भट्टिः "कनीयान् इयसतुमहेत्" श्रुतिः "कलत्रवानहं बाले कनीयां-सं भजस्व मे"रघुः। स्त्रियां ङीप् ।

कनीयस न०कन–दीप्तौ अच् कनः स्वर्णात्सेदं कनीयं तथाभूततया सीयते अवसीयते सो–घञर्थे कर्मणि क । १ताम्रे । हेमच० ताम्रस्य स्वर्णवेधकत्वात्तथात्वम् । कनीयस+स्वार्थे वा० अच् । २कनीयसि कनिष्ठे त्रि० । "अभिषेक्तुकामं नृपतिं पूरुं पुत्रं कनीयसम्" "ययाति-र्नाहुषोराजा पूरुं पुत्रं कनीयसम्"भा० आ० ८६अ०।

[...] त्रि० कमित्यव्ययं कं सुखमस्यास्य कम्+त। सुखयुक्ते एवम् "गङ्गुम्भ्यां वभयुक्तितयसः" पा० कम्+ति कन्ति [क]म्+तु । कन्तु तत्रार्थे त्रि० ।

[क]न्तु पु० कम–तुन् । १कामदेवे २हृदये न०उणा०। कम्+तु सुखान्विते त्रि० । [तापचे पुंस्त्री ।

कन्थक पु० ऋषिभेदे ततोगोत्रे गर्गा० यञ् । कान्थक्य तद्गो-

कन्थरी स्त्री कम– अरन् पृषो० थुक् च गौरा० ङीष् । दुष्प्रवेशायां तीक्ष्णकण्टकयुक्ते वृक्षभेदे राजनि० । अरन् टक् । कन्थारीत्यपत्र राजनि० ।

कन्था स्त्री कम–थन् । स्थूलवस्त्रभित्तौ (कांथा)स्यूतपरिजीर्ण-वस्त्रखण्डे । (कांथा) "भिक्षा प्राणस्य रक्षार्थं कन्था-शीतनिवारिणी । अथवा केशवे भक्तिः विभवैः किं प्रयो-जनमिति" पुरा० । "कन्थां वहन्ति दुर्बुद्धे ! गर्द्दभेनापि दुर्वहाम्" महुहरि०अस्य नतुपुरुषे "संज्ञायां कन्थोशीन-रेषु" पा० क्लीवता सौशमिकन्थम् । संज्ञाभावे खोशो-नरभेदे च न । दाक्षिकन्था त्रि०कौ० ।

कन्द पुं न०कन्दति कन्दयति कन्द्यते वा कदि–अच्–णिच्–घञ्

घञ् वा । १सूरणे (ओल) २मल्लमालकूले, ३गृञ्जने च (गाँजर) ४मेघे पु०मेदि० । मेघनामनामके ५कर्पूरे च पु० "कन्दमूलफलाशिनः" चातुर्मास्यव्रतविधिः "कन्दोद्भेदा वैदूर्या यारिणीव" माघः "वने निवसतां तेषां कन्दमूलफलाशिनाम्" भा०अनु ०४१अ० । कन्दभेदास्तेषां विशेषगुणाश्च सुश्रु०दर्शिताः यथा "कन्दानत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः । विदारीकन्दशतावरीविसमृणालशृङ्गाटककशेरुकपिण्डालुकमध्वालुकहस्त्यालुककाष्ठालुकशङ्खालुकरक्तालुकेन्दीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि । रक्तपित्तहराण्याहुः शीतानि मधुराणि च । गुरूणि बहुशुक्राणि स्तन्यवृद्धिकराणि च । मधुरो बृंहणो वृष्यः शीतः स्वर्योऽतिमूत्रलः । विदारीकन्दो बल्यस्तु पित्तवातहरस्तु सः । वातपित्तहरी वृष्या स्वादुतिक्ता शतावरी । महती चैव हृद्या च मेधाग्निबलवर्द्धिनी । ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी वृष्या शीता रसायनी । कफपित्तहरास्तिक्तास्तस्या एवाङ्कुराः स्मृताः । बिसं विदाहि विष्टम्भि रक्तपित्तप्रसादनम् । विष्टम्भि दुर्जरं रूक्षं विरसं मारुतावहम् । गुरुर्विष्टम्भिशीतौ च शृङ्गाटककशेरुकौ पिण्डालुकं कफकरं गुरु वातप्रकोपणम् । सुरेन्द्रक श्लेष्मघ्नो विपाके कटुपित्तकृत् । तेषोः करीरा गु कफमारुतकोपनाः । स्थूलकन्दरसमाषकप्रभृतयः रैवतकाद्याः कटुका रूक्षा विष्टम्भिनो गुरवः कफव पित्तहराश्च । माषकं स्वादु शीतञ्च गुरु चापि प्र तम् । स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः सूरणो गुदकी कुमुदोत्पलपद्मानां कन्दा मारुतकोपनाः । कषाये पित्तशमना विपाके मधुरा हिमाः । वाराहकन्दः श्लेष्मघ्नः कटुको रसपाकतः । मेहकुष्ठकृमिहरो बल्यो वृष्यो रसायनः" । भावप्र० उक्तगुणादि तत्तच्छब्दे दृश्यम् । माधवनिदानोक्ते ६योनिरोगभेदे पु० । "दिवास्वप्नादति क्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात् । क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा । पूयशोणितसङ्काशो लकुचाकृति, सन्निभः । उत्पद्यते यदा योनौ नाम्ना कन्दस्तु योनिजः" स चतुर्विधः वातपित्तकफसन्निपातजभेदैः । "रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तम् विनिर्दिशेत् । दाहरोगज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तम् । नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम् । सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं विदुः । सन्निपातात्मकोऽसाध्यः शेषाः कष्टप्रसाधनाः" ।

कन्दगुडूची स्त्री कन्दोद्भवा गुडूची शाक० । १गुडूचीभेदे, राजनि० (सुदनी) इति ख्याते २कन्दे च शब्दच०

कन्दट न० कदि-अटन् । श्वेतोत्पले (शादा सुँदि) शब्दरत्ना०

कन्दफला स्त्री कन्दात् फलं यस्याः । कुष्माण्डवल्ल्याम् ।
(छोटकुम्हा) राजनि०

कन्दबहुला स्त्री कन्दैर्बहुला । त्रिपर्णिकावृक्षे राजनि०

कन्दमूल न० कन्दरूपं मूलमस्य । मूलके (मूलो) राजनि०

कन्दर न० कम् जलेन दीर्य्यते दृ-कर्मणि अप् । १आर्द्रके २अङ्कुरे च राजनि० ३गुहाकारे पर्वतनितम्बस्थाने पुंस्त्री अमरः । स्त्रीत्वे गौरा०ङीष् स्वामी । ४गुहायां स्त्री टाप् अमरटीकायाम् "निर्ह्रादस्ते मुरज इव चेत् कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्" मेघ० । "विदूरगं प्रतिभयमस्य कन्दरम्" माघः "नानामलप्रस्रवणैर्नानाकन्दरधातुभिः" भाग० ४,६,१०, "अभ्यर्थमेव शरणमुटजं वाद्रिकन्दरम्" भाग० ७,१२,१८, कन्दरस्य सन्निकृष्टदेशादि अश्मादि० चतुरर्थ्यां र । कन्दर ५कन्दरसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । कं गजशिरोदीर्य्यतेऽनेन करणे अप् । ६अङ्कुशे मेदि०

कन्दराकर पु०६त० । पर्वते मेदिनिः ।

कन्दराल पु० कन्दरायामङ्कुरायालति-अल-अच् । १गर्द्दभाण्डवृक्षे २प्लक्षवृक्षे(पाकुड़) ३आक्षोटवृक्षे च राजनि० संज्ञायां कन् । ४प्लक्षवृक्षे पु०शब्दरत्ना० ।

कन्दरोद्भवा स्त्री कन्दरे उद्भवति उद्+भू-अच् । १क्षुद्रपाषाणभेदीवृक्षे राजनि० २कन्दरोद्भवमात्रे त्रि० । ३गुडूचीभेदे स्त्री राजनि० [राजनि०

कन्दरोहिणी स्त्री कन्दात् रोहति रुह-णिनि । गुडूचीभेदे

कन्दर्प पु० कम् सुखं तस्य तत्र वा दृप्यति कम्+दृप+अच्, कम् कुत्सितो दर्पोऽस्मात् वा । १कामदेवे अमरः । "तत्र निविश्य कन्दर्पगमनत् पाकशासनः" कुमा० । २रतिशास्त्रोक्ते पुम्भेदे । "वयोविंशतिवर्णोऽस्मिन् वः कन्दर्पसंज्ञकः । वीरे वा करणे वा स्यात् सगन्धतावे विधीयते" संक्षी०दा०

कन्दर्पकूप पु० कन्दर्पस्य कूप इव । स्त्रीचिह्नभेदे जटाधरः ।

कन्दर्पकेलि पु० कन्दर्पस्य केलिः । कामक्रीडायां केली तत्र-भिक्षाय वनीपन्थः अच् आस्वायिकायां तस्य लुक् । प्रहसनभेदे ।

कन्दर्पजीव पु०कन्दर्पं जीवयति वर्द्धयति जीव-णिच्-अच् । कामवृद्धिकारफलके पनसवृक्षे राजनि० ।

कन्दर्पमथन पु० कन्दर्पं मथ्नाति मथ-ल्यु । १महादेवे कन्दर्पमथनकामघ्नादयोऽप्यत्र पु० । [त्रिका० ।

कन्दर्पमुषल पु० कन्दर्पे मूषल इव । पुरुषचिह्नभेदे ।

कन्दर्पशृङ्खल पु० "नारीपदद्वयं न्यस्य कान्तस्योरुद्वयोपरि। कटिं दोलयेदाशु बन्धः कन्दर्पशृङ्खलः" रतिमञ्जर्य्युक्ते रतिबन्धभेदे।

कन्दल त्रि० कदि-कलच्। १कलापे २उपरागे ३नवाङ्कुरे ४कलध्वनौ च मेदि० ५अपवादे शब्दर०। ७कलहभेदे (मागधुद्ध) ७कपाले च पु० धरणिः। गौरा० ङीष् कन्दली ८मृगभेदे ९गुल्मभेदे च स्त्री मेदि०। सा च भूमिकदली, "द्रोणपर्णी स्निग्धकन्दा कन्दली भूकदल्यपीति" शब्दार्थचिन्ता० उक्तेः "ध्वजांशुकैर्जितकन्दलीवनः" माघः। "आविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम्" मेघ०। पुष्पे न०। "विडम्बयन्ती नवकन्दलैस्ते" रघुः। "द्विदलकन्दलकम्पनलालितः" माघः "निर्मोडितेन्दुकरकन्दलजोऽनुसेकः" उत्तररामच०। ११०वाने पु० भावप्र०।

कन्दलता कन्दप्रधाना लता। माषवल्ल्यां राजनि०।

कन्दलीकुसुम न० कन्दल्या इव कुसुममस्य। शिलीन्ध्रे। ६त०। १भूमिकदलीपुष्पे च। [राजनि०

कन्दवर्द्धन पु० कन्देन वर्द्धते वृध-ल्यु। शूरणे (ओल)

कन्दवल्ली स्त्री कन्दाकारा वल्ली। बन्ध्याकर्कोट्याम् राजनि०।

कन्दशाक न० कन्दप्रधानः शाकः। कन्दप्रधाने शाके कन्दशब्दे दर्शितकन्दवर्गशाके शूरणादौ। "सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते" भावप्र०। [राजनि०

कन्दशूरण पु० कन्देषु शूरणः श्रेष्ठः। (ओल) शू...

कन्दसार न० कन्दानां सारोऽत्र। १नन्दनवने त्रिका०। कन्दः सारोऽस्य। कन्दप्रधाने ओलादौ त्रि०। २कन्दशब्दे दर्शितकन्दवर्गे त्रि०।

कन्दाढ्य पु० कन्दे आढ्यः। भूमिकन्दे राजनि०। [राजनि०।

कन्दामृता स्त्री कन्दप्रधानाऽमृता। कन्दप्रधाने गुडूचीभेदे

कन्दार्ह पु० कन्देषु अर्ह्यः पूज्यः। शूरणे राजनि०। "सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते" इत्युक्तेस्तस्य कन्देषु प्रधानत्वात्तथात्वम्।

कन्दालु पु० कन्देनालुरिव। १काशालौ २भूमिकन्दे राजनि० ३कर्णिकायाञ्च राजनि०। [राजनि०।

कन्दिन् त्रि० कन्दोऽस्यास्ति इनि। १कन्दयुक्ते। २ओले पु०।

कन्दिरी स्त्री कन्द-इरच् गौरा० ङीष्। लज्जालुवृक्षे वैद्य०

कन्दी स्त्री कन्दोऽस्त्यस्य अच् गौरा० ङीष्। मांसकन्द्याम्।

कन्दु पु० स्त्री स्कन्द उ सलोपश्च। (ताओया) १स्वेदनीपात्रे "कन्दुपक्वं तैलपक्वमिति" स्मृतिः २तत्पक्वखाद्यादेः भर्जनपात्रभाण्डे च (भोजना बाजा) "गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रे क्षुयन्त्रयोः" स्मृतिः। "कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधि सक्तवः। द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि" ति० त० कूर्म्मपु०।

कन्दुक पु० कं सुखं ददाति दा-मितद्रवा० डु संज्ञायां कन् कन्दु+यावादि० कन्, स्वार्थे कन्दुकेन कन् वा। १वस्त्रादिनिर्म्मिते उत्पातनावपातनक्रीड़ासाधनद्रव्यभेदे (गेंदो)। "सुनाकुरागारवर्णिताञ्च कन्दुकात्"। "श्रमं ययौ कन्दुकलीलयापि या" "सा कन्दुकैः सविभ्रमपुत्रकैश्च" कुमा०। "करामिघातोत्थितकन्दुकेयम्" रघुः "तटभुवि कन्दुकविभ्रमं बभार" माघः। "इदं कन्दुकं यत्र येभ्यश्चतुर्थ्योगः" वृ०र०टीकोक्ते २त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे न०।

कन्दुकेश्वर न० काशीस्थे ज्येष्ठस्थानस्थे शिवलिङ्गभेदे कन्दुकखेलनप्रकारः तदाविर्भावकथा च काशी०६५अ० दर्शिता "स्वैरं विहरतस्तस्य ज्येष्ठस्थाने महेशितुः। कौतुकेनैव चिक्रीड शिवा कन्दुकलीलया। उदश्चन्त्यञ्चदङ्गानां लाघवं परितन्वती। निश्वासामोदमिलितभ्रमराकुलितेक्षणा। भ्रश्यत्कुम्भलसन्माल्यसुपटीलनभूमिका। स्विद्यत्कपोलपत्राली सवदम्बुकणोज्ज्वला। स्फुटच्चोलांशुकपथनिर्यदङ्गप्रभाविता। उच्छलत्कन्दुकास्फालातिशोणितकराम्बुजा। कन्दुकानुगसंदृष्टिनर्त्तितभ्रूलताञ्चला। मृडानी किल खेलन्ती ददृशे जगदम्बिका। अन्तरीक्षचराभ्यां च दितिजाभ्यां मनोहरा। कटाक्षिताभ्यामिव वै समुपस्थितमृत्युना। विदलोत्पलसंज्ञाभ्यां दृप्ताभ्यां वरतो विधेः। तृणीकृतत्रिजगतीपुरुषाभ्यां स्वदोर्बलात्। देवीं परिजिहीर्षू तौ विषमेषुप्रपीडितौ। दिवो ऽवतेरतुः क्षिप्रं मायां स्वीकृत्य शाम्बरीम्। धृत्वा पारिषदीं मूर्त्तिं मायातावम्बिकान्तिकम्। तावत्यन्तं सुदुर्वृत्तावशान्तचलमानसौ। सर्व्वज्ञेन परिज्ञातौ चाञ्चल्याल्लोचनोद्भवात्। कटाक्षिताय देवेन दुर्गा दुर्गविघातिनी। विज्ञातनेत्रसंज्ञा तु सर्वज्ञार्द्धशरीरिणी। तेनैव कन्दुकेनाथ युगपज्जिघ्नाय तौ। महाबली महादेव्या कन्दुकेन समाहतौ। परिभ्रम्य परिभ्रम्य तौ दुष्टौ विनिपेततुः। वृन्तादिव फले पक्वे तालाद्दनिलघोरिते। दम्भोलिना परिहते शृङ्गे इव महागिरेः। तौ निपात्य महादैत्यावकार्य्यकरणोद्यतौ। ततः परिणतिं यातो लिङ्गरूपेण कन्दुकः। कन्दुकेश्वरसंज्ञं च तल्लिङ्गमभवत्तदा। ज्येष्ठेश्वरसमीपे तु सर्वदुष्टनिवारणम्। कन्दुकेश्वरसमुत्पत्तिं यः श्रोष्यति मुदान्वितः। पूजयिष्यति यो भक्त्या तस्य दुःखभयं कुतः। कन्दुकेश्वरभक्तानां मानवानां

निदेनसाम् । योगक्षेमं सदा कुर्य्याद्भवानी भवनाशिनी । स्नात्वा तस्य विकुण्ड पूजां कुर्य्यात् यदैव हि । तत्रैव देव्याः सान्निध्यं प्रार्थ्यन्ते भक्तसिद्धिदम् । सर्व्वोपसर्ग संघातविघातकरणं परम् । कान्दुकेयं महालिङ्गं काश्यां येन समर्च्चितम् । कथं तेषां भवानीशौ स्यातां सर्व्वेप्सितप्रदौ । द्रष्टव्यं च प्रयत्नेन तल्लिङ्गं कान्दुकेश्वरम् । कान्दुकेश्वरनामाऽपि श्रुत्वा दुरितसन्ततिः । क्षिप्रं क्षयमवाप्नोति तमः प्राप्योष्णगुं यथा" । कान्दुकेयमप्यत्र ।

कान्दुपक्व त्रि॰जलोपसेकं विना कान्दुपात्रे पक्वं तण्डुलादि । शुष्कतया भ्रष्टतण्डुलादौ । "कान्दुपक्वानि तैलेनेत्यादि ति॰त॰ कूर्म्मपु॰ । कान्दुशब्दे उदा॰ ।

कान्दशाला स्त्री कान्दुपाकार्था शाला शा॰त॰(कानशाला) कान्दुपाकार्थं शालायाम्"गोकुले कान्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षु यन्त्रयोः । अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च" स्मृतिः। [शब्दरत्ना॰ ।

कान्दोट पु॰कदि-ओटन् । १श्वेतोत्पले २नीलोत्पले न॰।

कान्दोत पु॰ कन्दे मूले जातः वेञ्-क्त । कुमुदे । त्रिका॰ ।

कान्दोद्भवा स्त्री कन्दादुद्भवोऽस्याः । गुडुचीभेदे ।

कान्ध पु॰ कं जलं दधाति धा-क । १मेघे शब्दरत्ना॰ । तत्समासके २मुस्ते च ।

कान्धर पु॰कं जलं शिरो वा धारयति धृ-अच् ।१मेघे मेदि॰ तन्नामनामके २मुस्ते च । ३मारिषशाके (नटियाशा॰) राजनि॰ । ४ग्रीवायाञ्च सारसुन्दरी । ग्रीवायां स्त्री अमरः । "कन्धराबाहुसंरुग्णाञ्च भङ्क्ते मध्यमसाहसम्" याज्ञ॰ "उत्कन्धरं दारुक इत्युवाच" माघः "कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः" रघुः। [२मुस्ते पु॰राजनि॰ ।

कान्धि स्त्री कं शिरोजलं वा धीयतेऽत्र आधारे कि ।१ग्रीवायां

कान्न न॰ कन्यते प्राप्यते दुःखमनेन कन-गतौ वा करणे क्त । १पापे २मूर्च्छायाञ्च शब्दमाला ।

कान्यका स्त्री अज्ञाता कन्या+अज्ञातार्थे कन् क्षिपकादित्वात् नेत्त्वम् । "अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी । दशमे कन्यका प्रोक्ता अतऊर्द्ध्वं रजस्वला" इत्युक्तायां दशवर्षीयां स्त्रियां तस्याद्दशमवर्षादर्व्वाक् रजोयुक्ततया अज्ञातस्वाकत्वात्तस्याः । स्वार्थे कन् । २कन्याशब्दार्थे दानकौ तुकहरणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात् "सुवासिनीकालकुमारीभिस्त्वान्तरकन्यकाः । संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम्" याज्ञ॰ । "कन्यकातनयकौतुकक्रियाम्" । "न बद्धकोऽनव कन्यकानि" रघुः । ३नायिकाभेदे दशमहर्षाम् स्वकीपरकीयासामान्यवनितेति प्रथमं त्रिधा विभज्य अप्रकटितपरपुरुषानुरागा परकीयेति लक्षयित्वा सा च द्विविधा परोढा कन्यका चेति विभज्य कन्यायाः पित्राद्यधीनत्वात् परकीयत्वमिति समर्थ्य अस्याः गुप्ता एव सर्व्वाश्चेष्टा इत्युक्त्वा उदाहृतम् यथा "किञ्चित् कुञ्चितचारुचारुचरणभ्रूवल्लिमाचिन्वितम्प्रान्तभ्रान्तविलोचनद्युतिभुजापर्य्यन्तपर्य्युत्पलम् । अङ्गुल्याङ्कुरदङ्गुलीयकरुचा गण्डस्थकण्डूयनं कुर्व्वाणा नृपकन्यका सुललितं भव्याननमालोकते"

कन्यकाजात पु॰ ५त॰ । कानीने व्यासकर्णप्रभृतौ "कानीनः कन्यकाजातोमातामहसुतोमतः" स्मृतेरस्य मातामहसुतता

कन्यकापति पु॰ ६त॰ । जामातरि शब्दरत्ना॰ ।

कन्यना स्त्री कन्यामाचष्टे कन्या+णिच्-भावे युच् । कन्याख्याने कन्याह्वाने । "स्तोमं जुषेथां युवशेव कन्यनाम्" ऋ॰८,३५, ५, "कन्यनां कन्याह्वानम्" भा॰ ।

कन्यला स्त्री कनयतेर्भावे यत् कन्यं कमनीयतां लाति गृह्णाति ला-क । कन्यायाम् ।"हवमच्छन्तीव कन्यला" ऋ॰५,५, २, छान्दसमेके पूर्वा ऋक् न दृश्यते पुस्तकान्तरेऽपि ।

कन्यस पु॰कन-अश्रादि॰नि॰कन्यः कन्यत्वेन काम्यत्वेन सीयते अवसीयते सो-घञर्थे क । १कनिष्ठे भ्रातरि सारसुन्दरी "रामस्य कन्यसोभ्राता" रामा॰ । २कन्यसी कनिष्ठायां भगिन्यां स्त्री । वयोवाचित्वात् ङीप् । "अभिजित्स्पर्द्धमाना तु रोहिण्याः कन्यसी स्वसा । इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनं गता" भा॰ व॰ २३८अ॰ । ३अधमे त्रि॰ "कन्यसं षड्भिरुद्दिष्टम्" अङ्गुलिपरिमाणे कालि॰पुरा॰।

क[...]या स्त्री कन-यत् अघ्न्या॰ नि॰ ।"कन्यायाः कनीन् चेति निर्देशात्"वयसि प्रथमं"पा॰ न ङीप् । १अनूढायां स्त्रियां २अनूढदुहितरि "अकृतोपयमा कन्या" शा॰ह॰ । ३मेषादितः षष्ठे राशौ च । निरुक्तौ ४,१५ । अस्यैव निरुक्तिरुक्ता । "कन्या कमनीया भवति क्वेयं नेतव्येति कमनेनानीयते इति वा कनतेर्वा स्यात् कान्तिकर्म्मणः"तत्र स्[...] द्रष्टो॰साधु । भा॰व॰३॰६अ॰अन्यैव निरुक्तिर्दर्शिता "सर्व्वान् कामयते यस्मात् कमेर्धातोश्च भा[...]मिनि ! । तस्मात् कन्येह सुश्रोणि ! स्वतन्त्रा वरवर्णिनि !" ४योषिन्मात्रे । "अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्" पुरा॰। "कातरवाजैरिव पौरकन्याः" रघुः ५दुहितृमात्रे "नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिम्" रघुः ।

"ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते" "निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते"। "क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान्। क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रो नाम प्रजायते" मनुः तत्र अनूढदुहितरि "कन्यायां दत्तशुल्कायां ज्यायांश्चेत् वर आव्रजेत्" काव्या० स्मृतिः "पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता। सा कन्या वृषली ज्ञेया हरंस्तां न विदुष्यति" विष्णुः। "ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयंवरम्। ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः सदा" विष्णुः। पुत्र्यमूढस्त्रीमात्रे "प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते"। "योऽकन्यां दूषयेत् कन्याम्"। "अभिसह्य तु यः कन्यां कुर्यात् दर्पेण मानवः" इति च याज्ञ०। "कन्यैव कन्यां या कुर्यात् तस्याः स्यात् द्विशतो दमः"। "या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सद्यो मौण्ड्यमर्हति" मनुः "कन्यैवाक्षतयोनिर्या" स्मृतिः। "सह चान्यया स्थविरराजकन्यया" माघः। 'वैकाले पुनःकन्याभिस्तत्सखीज्झितषट्पदम्' रघुः। कन्याया भावः। कन्यात्व संज्ञात्वान्न पुंवद्भावः। पुरुषसङ्गरहितावस्थायां "कन्यात्वे दूषिते चापि कथं [illegible] द्विजोत्तम!" भा० आ० ६०। विवाहयोग्यावस्थायां [illegible] "प्रादाच्च तस्यै कन्यात्वं पुनः स परमद्युतिः" [illegible] आ० ११६अ०। कन्यादानविक्रययोर्गुणदोषौ [illegible] "कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्ति स्वलङ्कृताम्। विवा[illegible] संप्राप्ते यथोक्तवयसे वरे। क्रमात् क्रमं क्रतुगत[illegible] लभन्ते ते। श्रुत्वा कन्याप्रदानन्तु पितरः प्रपितामहाः। विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते। ब्राह्मेण तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति। ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं ब्रह्माद्यैः पूजितः सुरैः। दैवेन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति। भित्त्वा द्वारन्तु सूर्यस्य स्वर्गलोकन्तु गच्छति। गान्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति। गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववच्चिरम्। शुल्केन दत्त्वा यो कन्यां तां पश्चात् सम्यगर्च्चयेत्। स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रीडते कालमक्षयम्। (शुल्केन गोमिथुनरूपशुल्कोपलक्षितेनार्षेण) न मन्युं कारयेत्तासां पूज्याश्च सततं स्त्रियः। ब्रह्मदेया विशेषेण ब्राह्मी भोज्या सदा भवेत्। कन्यायां ब्रह्मदेयायामभुञ्जन् सुखमश्नुते। अथ भुञ्जीत यो मोहात् भुक्त्वा स नरकं व्रजेत्। अप्रजायाञ्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन। दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि"। यः कन्यापालनं कृत्वा करोति यदि विक्रयम्। विक्रेता धनलोभेन कुम्भीपाकं स गच्छति। कन्यामूत्रपुरीषञ्च तत्र भक्षति पातकी। कृमिभिर्दंशितः काकैर्यावदिन्द्राश्चतुर्दश। मृतश्च व्याधयोनौ च स लभेज्जन्म निश्चितम्। विक्रीणीते मांसभारं वहत्येव दिवानिशमिति" ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्। विवाह्यकन्यालक्षणमुद्वाहशब्दे उक्तम्। उद्वाहशब्देऽधिकं दृश्यम्। "स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु" इत्युक्तेः सुतपदस्य पुंस्त्वाविवक्षया कन्यापुत्रसंस्कारेषु वृद्धिश्राद्धे प्राप्ते "स्त्रीणामप्येवमेव स्यात्" मनूक्तेश्च सर्वसंस्कारेषु च प्राप्तेषु च निष्क्रमभिन्नकन्यासंस्काराणाममन्त्रकतया कर्त्तव्यता तत्रापि वृद्धिश्राद्धनिषेधमाह महानि०त०८५ प०। "कन्याया निष्क्रमो नास्ति वृद्धिश्राद्धं न विद्यते"। वृद्धिश्राद्धनिषेधेऽपि विवाहे वृद्धिश्राद्धमिष्यत एव "कन्यापुत्रविवाहेषु वृद्धिश्राद्धं विधीयते इति" स्मृतेः। "नामान्नप्राशनं चूडां कुर्यात् स्त्रीणाममन्त्रकम्"। इति "जातकर्मादि चूडान्तं कुमार्य्याश्चाप्यमन्त्रकम्। कर्त्तव्यं पशुभिर्वस्त्रैरेकं निष्क्रमणं विनेति" च। तेन निष्क्रमणभिन्नाः संस्काराः अमन्त्रकाः कार्य्याः। विवाहस्य चोपनयनस्थानीयत्वात् न तदाचरणम् इति भेदः। ईषत्कुमार्य्याम् मेदि० उत्पलैलायां वाराहीकन्दे व-न्ध्याकर्कोट्याञ्च राजनि०। "स्त्री चेत् कन्या" इत्युक्तलक्षणे चतुरक्षरपादके छन्दोभेदे च। कन्याराशिश्च उत्तरफाल्गुन्याः शेषपादत्रयहस्तचित्रार्द्धनक्षत्रघटितः राशिचक्रे षष्ठः १५० भागं शतांशोत्तराशीत्युत्तरशतांशपर्य्यन्तस्त्रिंशदंशात्मकः। तदधिष्ठातृदेवतास्वरूपञ्च "कन्या प्लवस्था स्मृताः। कन्या शस्यहुताशयुक्" इति जातकप०। उक्तम् तत्र राशेश्च वर्णादिकमुक्तम् नील०ता० यथा। "पाण्डुर्दिवात् स्त्री द्विजनुर्यमाशा निशा सतत शीतसमोदयः स्मृता। कन्यार्द्धशब्दा शुभभूमिवैश्यरूक्षाल्पसङ्ग प्रभवा शुभा च"। ततश्चास्य राशेः पाण्डुवर्णः द्विपदराशिता स्त्रीराशिता द्विस्वभावात्मकता दक्षिणदिगभिमुखता रात्रिरूपता वातप्रकृतित्वं शीतवीर्य्यं समराशित्वम्। भूमिरूपता। अर्द्धशब्दः शुभस्वामिकत्वम् वैश्यवर्णः रूक्षत्वम् अल्पसङ्गोऽल्पाश्रयः अक्रूररूपत्वञ्च। तत्र जलप्रस्तरफलाद्युपयोगार्हमुक्तम् अस्य स्वामी बुधः। अस्याश्च शीर्षोदयत्वमुक्तम् "कन्यां गते पूषणि" "अप्राप्ते भास्करे कन्याम्" इति च ज्यो०।

कन्याका स्त्री कन्यैव कन् अनुकम्पितत्वात् न ह्रस्वः। कन्यायां शब्दर०।

कन्याकाल पु० कन्यात्वोपलक्षितः कालः शा०त०। अविवा-

क्षेमवर्द्धिते काले विवाहकालश्च उपयमशब्दे उक्तः।

कान्यकुब्ज पु० कन्याः कुब्जाः यत्र । कान्यकुब्जदेशे हेम० "कन्याकुब्जेऽपिबत् सोममिन्द्रेण सह कौशिकः" भा० व० ८७अ०। कन्यानां संघः अण् कान्यं तत् कुब्जं यत्र वा न्यकुब्जोऽस्यत्र । यथा च तद्देशे कन्यानां वायुना कुब्जत्वं कृतं तथा वर्णितम् रामा० आ० काण्डे।
"कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम् । जनयामास धर्म्मात्मा घृताच्यां रघुनन्दन ! ॥ तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः स्वलङ्कृताः । उद्यानभूमिमागम्य प्रावृषीव शतह्रदाः ॥ गायन्त्यो नृत्यमानाश्च वादयन्त्यस्तु राघव ! । आमोदं परमं जग्मुर्वराभरणभूषिताः ॥ अथ ताश्चारु-सर्व्वाङ्ग्यो रूपेणाप्रतिमा भुवि । उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनान्तरे ॥ ताः सर्व्वा गुणसम्पन्ना रूपयौवनसंयुताः । दृष्ट्वा सर्व्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत् । अहं वः कामये सर्व्वा भार्य्या मम भविष्यथ । मानुषस्त्यज्यतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ । चलं हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः । अक्षयं यौवनं प्राप्ता अमर्य्यश्च भविष्यथ । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरक्लिष्टकर्म्मणः । अपहास्य ततो वाक्यं कन्याशतमथाब्रवीत् । अन्तश्चरसि भूतानां सर्व्वेषां सुरसत्तम ! । प्रभावज्ञाश्च ते सर्व्वाः किमस्मानवमन्यसे । कुशनाभसुता देव ! समस्ताः सुरसत्तम ! ॥ स्थाना-च्च्यावयितुं देवं रक्षामस्तु तपो वयम् । मा भूत् स कालो दुर्म्मेधः ! पितरं सत्यवादिनम् । अवमन्य स्वधर्म्मेण स्वयं वरमुपास्महे । पिता हि प्रभुरस्माकं दैवतं परमञ्च सः । यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्त्ता भविष्यति । तासां तु वचनं श्रुत्वा हरिः परमकोपनः । प्रविश्य सर्व्वगा-त्राणि बभञ्ज भगवान् प्रभुः । ताः कन्या वायुना भग्ना विविशुर्नृपतेर्गृहम् । प्रविश्य च सुसम्भ्रान्ताः सलज्जाः साश्रुलोचनाः । स च ता दयिता भग्नाः कन्याः पर-मशोभनाः । दृष्ट्वा दीनस्तदा राजा ससम्भ्रान्त इदमब्रवीत् । किमिदं कथ्यतां पुत्र्यः ! को धर्म्ममवमन्यते । कुब्जाः केन कृताः सर्व्वाश्चेष्टन्त्यो नाभिभाषत"।

कन्याकूप पु० तीर्थभेदे । "कन्याकूपे उपस्पृश्य बलाकायां कृतोदकः" भा० अनु० २५ अ० ।

कन्याट पु० कन्या अटत्यत्र आधारे घञ् । वासभवने त्रिका० स्त्रीणां वासगृहे एव गतिविधानात् अन्यत्र-गतिनिषेधाच्च तस्य तथात्वम् ।

कन्यातीर्थ न० १कुरुक्षेत्रस्थे कुरुक्षेत्रसमीपस्थतीर्थभेदे कुरु-तीर्थान्युपक्रम्य "ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ! कन्यातीर्थमनुत्तमम् । कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्" भा० व० ८३ अ० । समुद्रकावेरीसङ्गमनिकटस्थे २तीर्थभेदे च । "ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः । तत्र स्नात्वा नरो राजन् ! गोसहस्रफलं लभेत् । ततस्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थ उपस्पृशेत् । तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र ! सर्व्व-पापैः प्रमुच्यते" ८५ अ० । [illegible] तस्य कन्यातीर्थत्वम् ।

कन्याधन न० कन्याकाले लब्धं धनम् । स्त्रीधनभेदे शुल्कादौ । अनूढायाश्च तन्मरणे तादृग्धने भ्रातुरधिकारः "भगिनीशुल्कं सोदर्य्याणाम्" गौतमोक्तेः ।

कन्यापति पु० ६त० । जामातरि जटाधरः ।

कन्यापाल पु० कन्याप्रधानः पालः । पालाख्ये वणिग्-जातिभेदे त्रिका० स्त्रियां ङीप् । ६त०। २कन्यायाः पालके त्रि० ।

कन्याभर्त्तृ पु० कन्याभिः प्रार्थनीयः भर्त्ता । कार्त्तिकेये तस्य सौन्दर्य्यातिशयात् सर्व्वकामिनीभिर्भर्त्तृत्वेन प्रार्थनात् तथा-त्वम् । "आग्नेयश्चैव स्कन्दश्च" इत्युपक्रम्य "कन्याभर्त्ता विमलश्च स्वाहेयो रेवतीसुतः" भा० व० २३१ कार्त्ति-केयनामसु तन्नाम पठितम् । ६त०। २जामातरि पु० ।

[कन्या]मय न० कन्या+प्राचुर्य्ये मयट् । कन्याप्रचुरे अन्तःपुरे

[कन्या]राम पु० बुद्धभेदे त्रिका० ।

क[न्या]वेदिन् पु० कन्यां दुहितरमाविन्दति आ+विद-णिनि । जामातरि । "कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून् मुख्यान् सुतानपि" वा० द्वितीयाद्यस्य प्रथम-लाभात्तथात्वरूपं फलमुक्तम् ।

कन्याश्रम न० तीर्थभेदे । "ततः कन्याश्रमं गच्छेत् नियतो ब्रह्मचर्य्यवान् । त्रिरात्रोपोषितो राजन् ! नियतो नियताशनः । लभेत् कन्याशतं दिव्यं स्वर्गलोकञ्च गच्छति" भा० व० ८३ ।

कन्यासंवेद्य न० तीर्थभेदे । "कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः । मनोः प्रजापतेर्लोकानाप्नोति भरतर्षभ ! । कन्यायां ये तु प्रयच्छन्ति दानमण्वपि भारत ! । तदक्षयमिति प्राहुर्ऋषयः संशितव्रताः" भा० व० ८४ ।

कन्याह्रद पु० तीर्थभेदे । "यस्तु कन्याह्रदे वासो देवलोकं स गच्छति" भा० अनु० २५ अ० ।

कन्यका स्त्री कन्यैव कन् काम्यत्वेनोत्पन्नत्वात् वा अत्र रूपम् । कन्यायां शब्दरत्ना० ।

कनुयद न० कन–इन् कन्या दीप्त्या व्याप्नोति उप–क। कृत-पुङ्खे शारा०। [काप प्रतिकृपति न पल्वम् कमेरात्

कप चलने (सौत्र:)पर०अक०सेट्। कपति अकपीत्(क)पीत् च-

कप चलने भ्वादि०इदित् आत्म०अक०सेट्। कम्पते अक-म्पिष्ट चकम्पे। कम्पा कम्पनम् कम्पितः कम्पमानः कम्पितुम् कम्पनः कम्पित्वा। "चकम्पे च चकम्पिरे" देवीमा० "चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः" रघुः। "महाकटितटश्रोण्यः कम्पमानाः पयोधरैः" भा०व०४३। णिचि कम्पयति अचिकम्पत्। अत्र फलवत्कर्त्तर्यपि पर० "यत्रां कम्पयन्त्योनिपतन्ति चोल्काः"। आर्षे क्वचित् न पर० "अकम्पयत मेदिनीम्" रामा०।

अनु+दयायामनुग्रहे सक० "प्रकम्पेनेनानुचकम्पिरे सुराः" माघः स्वार्थे णिच् तत्रार्थे "प्रथमा इदिविवानुकम्पयत" कुमा०। कर्म्मणि अनुकम्प्यते "अनुकम्प्यतामयं जनः पुनर्दर्शनेन मनु०।

आ+ईषच्चलने। "अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धिः" रघुः। सम्यक्कम्पने च "यत विशालवतामिको घनवानाकम्प-यते" शा०उप०। [१४,२,२,१७।

उद्+ऊर्द्धचालने। "कलोर्द्ध उत्कम्पयति" शत०ब्रा०

प्रति+प्रतिरूपकम्पने यथा यस्य कम्पनं तत्तुल्यमन्यस्य च प्रतिरूपकम्पनम्। "शतेन भूमिं प्रतिकम्पयंस्तरम्" भा वि० २०। ["इति" गीता।

वि+विशेषेण चलने। "स्वधर्म्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि"

सम्+सम्यक् चलने। "यस्य ज्यातलनिर्घोषात् समकम्पन्त शत्रवः" भा० विरा० १८अ०।

कप पु० कानि जलानि पाति पा–रक्षणे-क। १वरुणे जलपतित्वात् तस्य तथात्वम् पा–पाने क। २जलपायिनि त्रि०। ३असुरविशेषेषु तेषां धर्म्मविशेषप्रतिपादनं ब्राह्मणकर्त्तृकवधकथा च यथा।

"देवा ऊचुः सदास्त्वमतिथिब्राह्मणानामकाकं लोकपूजित!। अनेन कृता भूमिः कथंच त्रिदिवं प्रभो!। ब्रह्मोवाच। मन्मध्यं गरथं विमानायु सेन्द्रादिलौकसः। प्रसाद्य तानुभौ लोकावदाप्स्यथ यथा पुरा। ते ययुः शरणं विप्रानूचुस्ते कान् जयामहे। इत्युक्तास्ते द्विजान् प्राहुर्जयतेह कपानिति। भूगतान् हि विजेतारो वयमित्यनुवन् द्विजान्। ततः कर्म्म समारब्धं ब्राह्मणैः कपनाशनम्। तच्छ्रुत्वा प्रेषितोदूतो ब्राह्मणेभ्यो धनी कपैः। (धनी तन्नामा दूतः) भूगतान् ब्राह्मणानाह धनी कपवचो यथा। भवद्भिः सदृशाः सर्व्वे कपाः किमिह वर्त्तते। सर्व्वे वेदविदः प्राज्ञाः सर्व्वे च क्रतुयाजिनः। सर्व्वे सत्यव्रताश्चैव सर्व्वे तुल्या महर्षिभिः। श्रीश्चैव रमते तेषु धारयन्ति श्रियञ्च ते। वृथा दारान्न गच्छन्ति वृथा मांसं न भुञ्जते। दीप्तमग्निं जुह्वते च गुरूणां वचनेस्थिताः। सर्व्वे च नियतात्मानो बालानां संविभागिनः। उपेत्य शनकैर्यान्ति न सेवन्ति रजस्वलाम्। स्वर्गतिश्चैव गच्छन्ति तथैव शुभकर्म्मिणः। अभुक्तवत्सु नाश्नन्ति गर्भिणीवृद्धकादिषु। रमन्ते न च दीव्यन्ति दिवा चैव न शेरते। एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्गुणैर्युक्तान् कथं कपान्। विजेष्यथ? निवर्त्तध्वं निवृत्तानां शुभं हि वः। ब्राह्मणा ऊचुः। कपान् वयं विजेष्यामो ये देवास्ते वयं स्मृताः। तस्माद्वध्याः कपास्माकं धनिन्! याहि यथागतम्। धनी गत्वा कपानाह न वो विप्राः प्रियङ्कराः। गृहीत्वा ऽस्त्राण्यतो विप्रान् कपाः सर्व्वे समाद्रवन्। समुद्यतायुधान् दृष्ट्वा कपान् सर्व्वे द्विजातयः। व्यसृजन् ज्वलितानग्नीन् कपानां प्राणनाशनान्। ब्रह्मसृष्टाहव्यभुजः कपान् हत्वा सनातनाः। नभसीव यथाऽभ्राणि व्यराजन्त नराधिप!। हत्वा वै दानवान् देवाः सर्व्वे संभूय संयुगे। तेनाभ्यजानन् हि तदा ब्राह्मणैर्निहतान् कपान्। अथागम्य महातेजा नारदोऽकथयद्विभो। यथा हता महाभागैस्तेजसा ब्राह्मणैः कपाः। नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रीताः सर्व्वे दिवौकसः। प्रशशंसुर्द्विजांश्चापि ब्राह्मणांश्च यशस्विनः। तेषां तेजस्तथा वीर्य्यं देवानां ववृधे ततः। अवाप्नुवंश्चामरत्वं त्रिषु लोकेषु पूजितम्"। भा० अनु० १५७अ०।

कपट स्त्री कप–अटन्, कं ब्रह्माणमपि पटति आच्छादयति पट–अच् ३त० वा अर्द्धर्चादि। यथास्थितवस्तुनोऽन्यथा प्रकाशनरूपे हृदयस्थभावनिगूहनरूपे च व्याजे अमरः। "नयि सकपटं किञ्चित् क्वापि प्रणीतविलोचने" सा०द०। "नरेन्द्रसिंह! कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि" भा०आ०७४। कपटस्य भावः ष्यञ्। कापट्य न० तल् कपटता स्त्री त्व कपटत्व न० कपटभावे। कापट्यञ्च अन्यथास्थितवस्तुनोऽन्यथाप्रकाशनरूपव्यापारभेदः हृद्गतभावस्य प्रच्छादनञ्च। कपटमस्त्यस्य ठन्। कपटिक कपटयुक्ते शब्दर०। इनि कपटिन् कपटयुक्ते त्रि०। स्त्रियां ङीप्। काच (चिड़ा) नामगन्धद्रव्ये राजनि०। कप–अटन्। गौरा०ङीष् कपटी। परिमाणभेदे (एक आँजला) शब्दर०।

कपटधारिन् त्रि० कपटं धारयति धृ–णिनि। कपटयुक्ते शब्दर० स्त्रियां ङीप्।

कपटपटु त्रि॰ कपटे पटुः ७त॰। १कपटव्यवहारदक्षे २ऐन्द्रजालिकप्रभृतौ च। "छलयन् प्रजास्त्वमनृतेन कपटपटुरैन्द्रजालिकः" माघः

कपटेश्वरी स्त्री॰ कपिश गुल्मः पटलात्तुल्यं फलमीष्टे ईश-दूरच्। श्वेतकण्टकारीवृक्षे राजनि॰। तस्याः श्वेतफलस्य जलशङ्खपटाकारत्वात् तथात्वम्।

कपन पु॰ कप(गौ॰)–ल्यु। कम्पने घुणादौ कृमौ "कपनाः कम्पनाः कृमयो भवन्ति" निरु॰ ६.४, "दृच्चं कपनेव वेधसः" ऋ॰ ५.२४.६. कपनाः कम्पनाः कृमयः इवं घुणादयः" भा॰। "हैव दाशरथ्योरामः" इत्यादिवत् पाद पूरणार्थः कपनेवेत्यत्र सन्धिः।

कपर्द पु॰ पर्व्व पूरणे क्विप् टात् वलोपे पर् पूर्त्तिः कस्य गङ्गाजलस्य परा पूर्त्या दायति शुध्यति क+पर्+दै–क। १हरजटायाम्। केन सुखेन परा पूर्त्या दीयते दा-कर्मणि क। २वराटके खार्थे कन् अल्पार्थे पुंस्त्री॰। स्त्रीत्वे टाप् अत इत्वम्। कपर्द्दिका च। दपर्दकभेदाश्च राजनि॰ दर्शिता यथा। १सुवर्णवर्णा सिंही २धूम्रवर्णा व्याघ्री, ३पीतपृष्ठा सितोदरा मृगी, ४श्वेतवर्णा हंसी ५नातिदीर्घिका चिद्रला"। कपर्द्दस्य उपरसभेदः भावप्र॰ उक्तः तद्वाक्यञ्च कनकरसशब्दे दर्शितम्। तस्य गुणाश्च तत्रोक्ता यथा "कपर्दो दाहपित्तघ्नोऽपहः शोतलः सरः"। राजनि॰ तु "कपर्दः कटु-रुष्णः कर्णशूलव्रणापहः। गुल्मशूलनेत्रदोषनाशनः परिकीर्त्तितः"। "पञ्चाशतं सौवर्णान् कपर्दान्" यजु॰। "यद्यहमिमं शकुपरावं विक्रय दश कपर्द्दकान् प्राप्नोमि" हितो॰

कपर्द्दिन् पु॰ कपर्द्दः अस्त्यस्य इनि। १महादेवे। "नमोरुद्राय तवसे कपर्द्दिने" यजु॰ १६,४७, २जटायुक्तमात्रे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। "मृणालव्यालवलया वेणीबन्धकपर्द्दिनी। हरानुकारिणी पातु लीलया पार्वती जगत्" सा॰द॰

कपर्द्दीश पु॰ काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे। "काशेश्वरकपर्द्दीशौ चरणार्त्तिनिकृन्तनौ" काशीख॰ २२ अ॰।

कपाट पुंस्त्री॰ कं वातं पाटयति तद्गतिं रुणद्धि पट–णिच्-अण्। द्वारावरणेन वातरोधके स्वनामख्याते काष्ठमयेद्रव्ये। "मोक्षद्वारकपाटपाटनकरो मातान्नपूर्णेश्वरी" अन्नपूर्णास्तवः। अर्द्धर्चादि अमरः। अणन्तत्वात् स्त्रियां ङीप्। कपाटीत्यप्यन्ये। "कपाटविस्तीर्णमनोरमोरः–" माघः कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः" रघुः। "कपाटयुक्तमपातं सम्भूम्याश्च भारत" भा॰ का॰ १३७ अ॰। "कपाटबद्धः सुरस्त्री बभूवुः सशङ्कोपगताः" भा॰ व॰ १८२ अ॰। अल्पार्थे कन्। कपाटिका क्षुद्रकपाटे (खिड़कीर कवाट) कपाटिका+स्वार्थे शर्करा॰ कण्। कापाटिक तत्रार्थे न॰ स्वार्थिकप्रत्ययाः प्रकृतिलिङ्गान्यतिवर्त्तन्ते इत्युक्तेः लिङ्गातिक्रमः

कपा(वा)टघ्न त्रि॰ कपा(वा)टं हन्ति भनक्ति हन–टक्। कपाटघातशक्तियुक्ते चौरभेदे। (डाकात)।

कपाटसन्धि पु॰ कपाटं सन्धीयतेऽत्र सम्+धा आधारे कि। द्वारकाष्ठेन कपाटयोजनसन्धिभेदे।

कपाटसन्धिक पु॰ सुश्रुतोक्ते कर्णबन्धरूपकर्णरोगभेदे तत्र हि "स्तं विवर्द्धितः कर्णश्छिद्यते तु द्विधा नृणाम्। दोषतो वाभिघाताद्वा सन्धानं तस्य मे शृणु। तत्र समासेन पञ्चदश कर्णबन्धनाकृतयः" इत्युद्दिश्य "नेमिसन्धान इत्युपक्रम्य "कपाटसन्धिकोऽर्द्धकपाटसन्धिकः" इत्यादिना विभज्य। "अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरितरात्वपालिः कपाटसन्धिक" इति वर्णितः। उत्पलभेदश्चकशब्दे १२९९ विवृतिः।

कपाल पुंस्त्री॰ कं जलं शिरो वा पालयति पाल–अण् कप-भो॰ कालन् वा। १घटादेरवयवे "कपालतदृष योगात् संयोग सदृशम्यो:" भाषा॰। २समूहे च मेदि॰। ३शिरोऽस्थि (माथारखुलि) नरशिरः कपालं शुचिमाल्यकृताभरणादिवनुमानामामात्यमिति मधुरानाथ "कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैः" कुमा॰। "कपालि वा स्यादथ चन्द्रशेखरम्" "कपालमेवामलशेखरश्रीः" कुमा॰। ५यज्ञादेर्भिक्षापात्रे "कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता। समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्" मनुः। "भग्नो सूत्रः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः" मनुः "कपालपाणिः द्विवर्शीमटतां घोरमंहतः" रामा॰। ६कच्छपादीनामवयवे च। "द्राक् पर्याप्तकपालसम्पुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदरेत्यादि" वीरच॰ "कुक्कुटाण्डकपालानि सुमनोरक्तुलानि च"। कुक्कुटाण्डकपालानि कतकं मधुकं समम्" सुश्रु॰। ७भर्ज्जनपात्रभेदे (खोला)। "कपालमष्टाम् संकून् कारयित्वा" सुश्रु॰। ८यज्ञियपुरोडाशादिसंस्काराधारे मृण्मयपात्रभेदे। "अष्टनः कपालाद्धविषि" पा॰। अष्टाकपालः पुरोडाशः एवमेकादशकपाल इत्यादि। "कपालानि चोपदधाति पुरोडाशं चाधिश्रयति" तैत्ति॰ १६,८,२। "अग्नये गायत्राय त्रिवृते राथन्तरायाष्टाकपाल, इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय वार्हतायैकादशकपालो, विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो द्वादशकपालो, मित्राव-

द्वाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंशाभ्यां वैराजाभ्यां पयस्या इडस्पतये, पाङ्क्ताय त्रिणवाय शाक्वराय चरुः सवित्र औष्णिहाय त्रयस्त्रिंशाय रैवताय द्वादशकपालः प्राजापत्यश्चरुरदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुरग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्या अष्टाकपालः" यजु० २८, ६० ।
क्षुद्ररोगभेदे न० हेमच० तल्लक्षणम् यथा । "कृष्णारुणकपालाभः यद्रूक्षं परुषं तनु । कपालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम्" माधवनि० । सुश्रुते महाकुष्ठान्यरुणोडुम्बरर्ष्यजिह्वकपाल काकणकपुण्डरीकदद्रु कुष्ठानीति विभज्य कृष्णकपालिकाप्रकाशानि कपालकुष्ठानीति लक्षितम् ।

कपालनालिका स्त्री कपालस्य सूत्रघमृष्टस्य नालिकेव निःसरणहेतुत्वात् । सूत्रसंघनिःसारणहेतौ तर्क्वौ (टोको) त्रिका० ।

कपालभृत् पु० कपालं ब्रह्मणः शिरोऽस्थिमयं पात्रं बिभर्त्ति भृ–क्विप् । १शिवे महादेवे अमरः । तस्य यथा ब्रह्मशिरःकपालभृत्त्वा तथा कपालमोचनशब्दे वक्ष्यते २कपालधारके भिक्षुके च त्रि०। कपालधारकादयोऽप्यत्र ।

कपालमालिन् पु० कपालानां माला विद्यतेऽस्य इनि । १शिवे कपालमोचनशब्दे विवृतिः "कपालमालिने नि-सुवर्णमुकुटाय च" भा० आनु० ८४ । २दुर्गायां स्त्री ङीप् ।

कपालमोचन न० कपालं मुच्यतेऽत्र मुच–आधारे ल्युट् काशीस्थे तीर्थभेदे। तन्मूलं तत्कथा काशीख० ३१अ० यथा "पुरा पितामहं विप्र ! मेरुशृङ्गे महर्षयः। प्रोचुः प्रणम्य लोकेशं किमेकं तत्त्वमव्ययम् । स मायया महेशस्य मोहितो लोकसम्भवः । अविज्ञाय परं भावमात्मानं प्राह वर्ष्मिणम् । जगद्योनिरहं धाता स्वयम्भूरेक ईश्वरः । अनादिमदहं ब्रह्म मामनर्च्य न मुच्यते । प्रवर्त्तको हि जगतामहमेव निवर्त्तकः । नान्यो मदधिकः कश्चित् क्वापि सुरोत्तमः । तस्यैवं ब्रुवतोऽधात्रः क्रतुर्नारायणांशजः । प्रोवाच प्रहसन्वाक्यं रोषताम्रविलोचनः । अविज्ञाय परं तत्त्वं किमेतत् प्रतिभाष्यते । अज्ञानं योगयुक्तस्य नचैतदुचितं तव । अहं कर्त्ता हि लोकानां यज्ञो नारायणः परः । न मामनादृत्य विधे ! जीवनं जगतामज ! । अहमेव परं ज्योतिरहमेव परा गतिः । मत्प्रेरितेन भवता सृष्टिरेषा विधीयते । एवं विमतयो मोहात् परस्परजयैषिणौ । पप्रच्छतुः प्रमाणज्ञानाम्नायांश्चतुरोऽपि तौ । विधिक्रतू ऊचतुः। वेदाः प्रमाणं सर्वत्र प्रतिष्ठां परमाश्रिताः । यूयमेव न सन्देहः क्रियतां प्रतिनिश्चितं । श्रुतयऊचुः। यदि मान्या वयं देवौ ! सृष्टिस्थितिकरौ ! विभू ! । तदा प्रमाणं वक्ष्यामो भवत्सन्देहभेदकम् । इत्थं श्रुतमिदमाकर्ण्य प्रोचतुस्तौ श्रुतीः प्रति । युष्मदुक्तं प्रमाणं नौ तत्त्वं तत्सम्यगुच्यताम् । ऋगुवाच । यदन्तःस्थानि भूतानि यतः सर्वं प्रवर्त्तते । यदाहुस्तत् परं तत्त्वं स रुद्रस्त्वेक एव हि । यजुरुवाच । योयज्ञैरखिलैरीश्यो यो योगेन समीक्ष्यते । येन प्रमाणं वयं वा हि स एकः सर्वदृक् शिवः । सामोवाच । येनेदं भ्राम्यते विश्वं योगिभिर्यो विचिन्त्यते । यद्भासा भासते विश्वं स एकस्त्र्यम्बकः परः । अथर्वोवाच । यं प्रपश्यन्ति देवेशं भक्त्यानुग्राहिणोजनाः । तमाहुरेकं कैवल्यं शङ्करं दुःखतस्करम् । श्रुतीरितं निशम्येत्थं नाऽतीव विमोहितौ । विहस्योचतुः क्रतुविधी महामर्षयुतौ मुने ! । कथं प्रमथनाथोऽसौ रममाणो निरन्तरम् । दिगम्बरः पितृवने शिवया धूलिधूसरः । विटङ्कवेषो जटिलो वृषगोव्यालभूषणः । परं ब्रह्मत्वमापन्नः क्व तत्सङ्गविवर्जितम् । तदुदीरितमाकर्ण्य प्रणवात्मा सनातनः । अमूर्त्तोमूर्त्तिमान् भूत्वा इदमाह तदा च तौ । प्रणव उवाच । न ह्येष भगवान् शक्त्या चात्मनो व्यतिरिक्तया । कदाचिद्रमते रुद्रो लीलारूपधरो हरः । असौ हि भगवानीशः स्वयंज्योतिः सनातनः । आनन्दरूपा तस्यैषा शक्तिर्नागन्तुका शिवा । इत्येवमुक्तेऽपि तदा मखमूर्त्तेरजस्य हि । नाज्ञानमगमन्नाशं श्रीकण्ठस्यैव मायया । प्रादुरासीत्ततो ज्योतिरुभयोरन्तरे महत् । पूरयन्निजया भासा द्यावाभूम्योर्यदन्तरम् । ज्योतिर्मण्डलमध्यस्थो ददृशे पुरुषाकृतिः । प्रजज्वालाथ कोपेन ब्रह्मणः पञ्चमं शिरः । आवयोरन्तरं कोऽसौ बिभृयात् पुरुषाकृतिम् । विधिः संभावये यावत्तावत् सहि विलोकितः । क्षणाद्दृष्टेन च महान् पुरुषो नीललोहितः । त्रिशूलपाणिर्भालाक्षो नागोडुपविभूषणः । हिरण्यगर्भस्तं प्राह जाने त्वां चन्द्रशेखरम् । भालस्थलान्मम पुरा रुद्रः प्रादुरभूद्भवान् । रोदनाद्रुद्रनामापि योजितोऽसि मया पुरा । मामेव शरणं याहि पुत्र ! रक्षां करोमि ते । अथेश्वरः पद्मयोनेः श्रुत्वा गर्ववतीं गिरम् । स कोपतः समुत्पाद्य पुरुषं भैरवाकृतिम् । प्राह पङ्कजजन्माऽसौ शास्यस्ते कालभैरव ! । कालवद्राजसे यस्मात् कालराजस्ततो भवान् । विश्वं भर्त्तुं समर्थोऽसि भरणाद्भैरवः स्मृतः । त्वत्तोभेष्यति कालोऽपि

ततस्त्वं कालभैरवः । आमर्दयिष्यति भवान् यतो दुष्टात्मनोऽयतः । आमर्दक इति ख्यातिं ततः सर्व्वत्र यास्यति । यतः पापानि भक्तानां भक्षयिष्यति तत्क्षणात् । पापभक्षण इत्येतत्तव नाम भविष्यति । या मे मुक्तिपुरी काशी सर्व्वाभ्योऽपि गरीयसी । आधिपत्यञ्च तस्यास्ते कालराज ! सदैव हि । तत्र ये पापकर्त्तारस्तेषां शास्ता त्वमेव हि । शुभाशुभं न तत् कर्म चित्रगुप्तो लिखिष्यति । एतान् वरान् समादाय तत्क्षणात् कालभैरवः । वामाङ्गुलिनखाग्रेण चकर्त्त च शिरो विधेः । यदङ्गमपराध्नोति कार्य्यं तस्यैव शासनम् । अतो येन कृता निन्दा तच्छिन्नं पञ्चमं शिरः । यज्ञमूर्त्तिधरो विष्णुस्ततस्तुष्टाव शङ्करम् । भीतो हिरण्यगर्भोऽपि जजाप शतरुद्रियम् । आश्वास्य तौ महादेवः प्रीतः प्रणतवत्सलः । प्राह स्वमूर्त्तिमपरां भैरवं तं कपर्द्दिनम् । मान्योऽध्वरेशो भवता तथा शतधृतिस्त्वयम् । कपालं वेधसश्चापि नीललोहित ! धारय । ब्रह्महत्यापनोदाय व्रतं लोकाय दर्शयन् । चर त्वं सततं भिक्षां कपालिव्रतमास्थितः । इत्युक्त्वान्तर्हितो देवः प्रीतः प्रणतवत्सलः । उत्पाद्य कन्यामेकान्तु ब्रह्महत्येति विश्रुताम् । रक्ताम्बरधरां रक्तां रक्तस्रगनुलेपनाम् । दंष्ट्राकरालवदनां ललज्जिह्वातिभीषणाम् । अन्तरीक्षैकपादाभ्यां पिबन्तीं रुधिरं बहु । कर्त्तृकर्परहस्ताग्रां स्फुटं पिङ्गोग्रतारकाम् । जनयन्तीं महोद्वेगं भैरवस्यापि भीषणाम् । यावद्वाराणसीं दिव्यां पुरीमेष गमिष्यति । तावत्त्वं भीषणे ! कालमनुगच्छोपलक्षिणि ! । सर्व्वत्र ते प्रवेशोऽस्ति मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् । नियोज्य तामिति शिवोऽप्यन्तर्धानं गतस्ततः । तच्छापशिष्याद्रुद्रेऽपि कालोऽभूत् कालकालनः । स देवदेववाक्येन बिभ्रत् कापालिकं व्रतम् । कपालपाणिर्विश्वात्मा चचार भुवनत्रयम् । नालालीलापि तं देवं ब्रह्महत्यातिदारुणा । सत्यलोकेऽपि वैकुण्ठे महेन्द्रादिपुरीष्वपि । त्रिजगत्पती रुद्रोऽपि भ्रमतीति जगतीचरन् । प्रतितीर्थं भ्रमताापि विमुक्तो ब्रह्महत्यया । अनेनैवानुमानेन महिमा त्ववगम्यताम् । ब्रह्महत्यापनोदिन्याः काश्याः कलशसम्भव ! । सन्ति तीर्थान्यनेकानि बहून्यायतनानि च । अविमुक्तस्य नो काश्याः कलामर्हन्ति षोडशीम् । तावद्गर्जन्ति पापानि ब्रह्महत्यादिकान्यलम् । यावन्नाम न शृण्वन्ति काश्याः पापापचायिनः । प्रमथैः सेव्यमानोऽपि त्रिलोकीं विचरन् हरः । कापालिको ययौ देवो नारायण-

निकेतनम् । अथायान्तं महाकालं त्रिनेत्रं धृतकुण्डलम् । महादेवांशसम्भूतं भैरवं भीषणाकृतिम् । पपात दण्डवद्भूमौ दृष्ट्वा तं गरुडध्वजः । देवाश्च मुनयश्चापि देवनार्य्यः समन्ततः । निनेमुः प्रणिपत्यैनं प्रणतः कमलापतिः । शिरस्यञ्जलिमारोप्य स्तुत्वा बहुविधैः स्तवैः । क्षीरोदमथनोद्भूतां प्राह पद्मालयां हरिः । प्रिये ! पश्याब्जनयने ! धन्याऽसि शुभगेऽनघे ! । धन्योऽहं देवि ! सुश्रोणि ! यत् पश्यावो जगत्पतिम् । अयं धाता विधाता च लोकानां प्रभुरीश्वरः । अनादिशरणं शान्तः परः षड्विंशसम्मितः । सर्व्वज्ञः सर्व्वयोगीशः सर्व्वभूतैकनायकः । सर्व्वभूतान्तरात्मायं सर्व्वगः सर्व्वदः सदा । यं विनिद्रा विनिःश्वासाः शान्ता ध्यानपरायणाः । धिया पश्यन्ति हृदये सोऽयमद्य निरीक्ष्यताम् । यं विदुर्वेदतत्त्वज्ञा योगिनो जितमानसाः । अरूपो रूपवान् भूत्वा सोऽयमायाति सर्व्वगः । अहो विचित्रं देवस्य चेष्टितं परमेष्ठिनः । यस्याख्यां शृण्वतो नित्यं न देहः कोऽपि देहभृत् । यं दृष्ट्वा न पुनर्जन्म लभ्यते मानवैर्भुवि । सोऽयमायाति भगवान् त्र्यम्बकः शशिभूषणः । पुण्डरीकदलायामे धन्ये मेऽद्य विलोचने । ययोरतिथितां नीतो लोकाद्भुतधरो हरः । धिग्धिक् पदन्तु देवानां परं दृष्ट्वा तु शङ्करम् । लभ्यते यत्र निर्व्वाणं सर्व्वदुःखान्तलक्षणम् । देवत्वादशुभं किञ्चिद्देवि ! लोके न विद्यते । दृष्टापि सर्व्वदेवेशं यत्किञ्चिन्न लभामहे । एवमुक्त्वा हृषीकेशः संप्रहृष्टतनूरुहः । प्रणिपत्य महादेवमिदमाह वृषध्वजम् । किमिदं देवदेवेन सर्व्वज्ञेन त्वया विभो ! । क्रियते जगतां धात्रा सर्व्वपापहराव्यय ! । क्रीडेयमत्र देवेश ! त्रिलोचन ! महाद्युते ! किं कारणं विरूपाक्ष ! चेष्टितं ते स्मरार्द्दन ! । किमर्थं भगवन् शम्भो ! भिक्षाश्चरसि शङ्कर ! । संशयो मे जगन्नाथ ! नतत्रैलोक्यराज्यद ! । एवमुक्तस्ततः शम्भुर्विष्णुमेतदुदाहरत् । ब्रह्मणस्तु शिरश्छिन्नमङ्गुष्ठनखकेन ह । तदघप्रत्यहं विष्णो ! चराम्येतद्व्रतं शुभम् । एवमुक्तो महेशेन पुण्डरीकविलोचनः । स्मित्वा किञ्चिन्नतशिराः पुनरेवं व्यजिज्ञपत् । यथेच्छसि तथा क्रीड सर्व्वविष्टपनायक ! । मायया मां महादेव ! न छादयितुमर्हसि । नाभीकमलकोषात्तु कोटिशः कमलासनान् । कल्पे कल्पे सृजामीश त्वन्नियोगबलाद्विभो ! । त्यज मायामिमां देव ! दुस्तरामकृतात्मभिः । मदादयो महादेव ! मायया तव मोहिताः । यथावन्नावगच्छामश्चेष्टितन्ते शिवापते ! ।

संहारकाले संप्राप्ते सदेवानखिलान् मुनीन्। लोकान् सर्व्वाश्रमवतो हरिष्यसि यदा हर!। तदा क्व ते महादेव! पापं ब्रह्मवधादिकम्। पारतन्त्र्यं न ते शम्भो! स्वैरं लोके स्ततोभवान्। व्यतीतब्रह्मणामस्थां स्रक् कण्ठे तेऽवभासते। यदा तदा क्वानुगता त्वां हत्या ब्रह्मणोऽनघ। कृत्वापि सुमहत् पापं त्वां यः स्मरति भावतः। आधारं जगतामीश! तस्य पापं विलीयते। यथा तमोन तिष्ठेत सन्निधावंशुमालिनः। तथा च तव भक्तस्य पापं नश्यति तत्क्षणम्। यश्चिन्तयति पुण्यात्मा तव पादाम्बुजद्वयम्। ब्रह्महत्याभवमपि पापं तस्य व्रजेत् क्षयम्। तव नामानुरक्ता वाग्यस्य पुंसो जगत्पते!। अप्यद्रिकूटवच्चितं नैनस्तमनुधावति। रजसा तमसा विवर्द्धितं क्व नु पापं परितापदायकम्। क्व च ते शिवनाम मङ्गलं जनजीवातु जगत्तापहम्। यदि जातु शिवस्त्वकाहिवस्तव नामीशपुटाद्विनिःसृतम्। शिव! शङ्कर! चन्द्रशेखरेत्य महनाम न संसृतिः पुनः। परमात्मन्! परं धाम स्वेच्छाविहितविग्रह!। कुतूहलं तवैवेदं क्व पराधीनता शिवे। अद्य धन्योऽस्मि देवेश! यत्र पश्यन्ति योगिनः। पश्यामि त्वां जगन्नाथमव्ययं परमेश्वरम्। अद्य मे परमोलाभस्तदा मे मङ्गलं परम्। त्वद्दर्शनात्प्रशस्यं स्वर्गापवर्गकम्। इत्थं वदति गोविन्दे विमल पद्मया तया। मनोरथवती नाम भिक्षा पात्रे समर्पिता। भिक्षाटनाय देवोऽपि निरगात् परया मुदा। हत्यानुयायिनीन्तु समाहूय जनार्द्दनः। संप्रार्थयद्ब्रह्महत्यां विमुञ्चेति त्रिशूलिनम्। ब्रह्महत्योवाच। अनेनापि मिषेणाहं संसेव्याद्य वृषध्वजम्। आत्मानं पावयिष्यामि क्व पुनर्भवदर्शनम्। सा तत्याज न तत्पार्श्वं व्याहृतापि मुरारिणा। तमूचेऽथ हरिं शम्भुः स्मेरास्यो वचनं शुभम्। त्वद्वाक्यामृतपानेन तुष्टोऽस्मि यदुभामद!। वरं वृणीष्व गोविन्द! वरदोऽस्मि तवानघ!। न माद्यन्ति तथा मखैर्मखवतोऽप्यतिसंस्कृतैः। यथा मानसुधापानैर्नैनु भिक्षाटनज्वराः। विष्णुरुवाच। एष एव वरः श्लाघ्यो यदहं देवताधिपम्। पश्यामि त्वां देव देवं मनोरथपथातिगम्। अलभ्येयं सुधावृष्टिरनायासो महोत्सवः। अयत्नो निधिलाभोऽयं पीयूषं हरते सताम्। अवियोगस्तु मे देव। त्वदङ्घ्रियुगलेन वै। एष एव वरः शम्भो! नान्यं कञ्चिद्वरं वृणे। श्रीभैरव उवाच। एवं भवतु ते देव! यत्त्वयोक्तं महामते!। सर्व्वेषामेव देवानां वरदस्त्वं भविष्यसि। अनुज्ञाप्येति दैत्यारिं स्वेन्द्रादिभुवने चरन्। भेजे विमुक्तिजननीं नाम्ना वाराणसीं पुरीम्। यत्र स्थितानां जन्तूनां कलां नार्हन्ति षोडशीम्। अपि ब्रह्मादि देवानां पदानि विपदास्पदम्। वरं वाराणसीवासो जटाकुलोदिगम्बरः। नान्यत्र कलमस्यश्च वसुधामण्डलेश्वरः। वरं वाराणसी भिक्षा न क्ष्माधिपतान्यतः। क्ष्माधीशोऽपि विशेद्गर्भं तद्भिक्षाशी न गर्भभाक्। भिक्षापि यत्र भिक्षुभ्यो दत्ताऽमृतसम्मिता। सुमेरुणापि तुलिता वाराणस्यां सुवर्णभेत्। वर्षाशनं हि योदद्यात् काश्यां शीदत्कुटुम्बिने। यावन्त्यहानि तावन्ति युगानि स दिवीज्यते। वाराणस्यां वर्षभोज्यं योदद्याच्चिरवासिने। स कदाचित् क्षुत्तृषा नो दुःखं भुङ्क्ते नरर्षभ!। वाराणस्यां निवसतां यत्पुण्य मुपजायते। तदेव संश्रावयितुः फलं त्वविकलं भवेत्। ब्रह्महत्यादिपापानि यस्या नाम्नोऽपि कीर्त्तनात्। व्रजन्ति पापिनां काशी सा केनेहोपमीयते। तत्र प्रविष्टमात्रेऽथ भैरवे भीषणाकृतौ। हाहेत्युक्त्वा ब्रह्महत्या पातालसदनमाविशत्। कपालं ब्रह्मणोरुद्रः सर्व्वेषामेव पश्यताम्। हस्तात्पतितमालोक्य ननर्त्त परया मुदा। विधेः कपालं नामुञ्चत् करमत्यन्तदुःखजम्। हरस्य भ्रमतः क्वापि तत् काश्यां च्यवतोऽपतत्। स्थानिनो ब्रह्मणोहत्या नायैति क्वैव या क्वचित्। सा काश्यां च्यवतोनष्टा कथं काशी न दुर्लभा। वाराणसीति काशीति महामन्त्रमिमं जपन्। यावज्जीवं त्रिसन्ध्यन्तु जन्तुर्जातु न जायते। अविमुक्तं महाक्षेत्रं स्मरन् प्राणांस्तु सन्त्यजेत्। दूरदेशान्तरस्थोऽपि सोऽपि जातु न जायते। आनन्दकाननं यस्य चित्तं स्फुरते सदा। तत्क्षेत्रनामस्मरणात् स भूयोऽभिजायते। रुद्रावासे वसेच्चिरं नरोनियतमानसः। एनसामपि सम्भारं कृत्वा तस्माद्विमुच्यते। महाश्मशानमासाद्य यदि दैवाद्विपद्यते। पुनः श्मशानशयनं न क्वापि लभते पुमान्। कपालमोचनं काश्यां ये स्मरिष्यन्ति मानवाः। तेषां विनङ्क्ष्यति क्षिप्रमिहान्यत्रापि पातकम्। आगत्य तीर्थवरे स्नानं कृत्वा विधानतः। तर्पयित्वा पितॄन् देवान् मुच्यते ब्रह्महत्यया"।

भैरवमहादेवयोरभेदात् महादेवे कपालभृत्त्वादिव्यपदेशः। "कपालमोचनं तीर्थं सर्व्वपापप्रमोचनम्। तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र! सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" भा॰व॰८३ अध्याये।

कपालशिरस् पु॰ कपालं शिरसि यस्य। महादेवे "अमय-

सत्र चक्रशोविक्षुब्ध शरदां शतम् । तस्मा द्विजाद्रुढाः कपालशिरसा सह"।

कपालस्फोट पु॰ ६त॰ । शिरःस्फोटने (माथाफोड़ा)

कपालाधिकरण न॰ जैमिनिसूत्रोक्ते अधिकरणभेदे तच्चाधिकरणं ४, १, पादे यथा

"अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता संयोगस्य तन्निमित्तत्वात्तदर्थो हि विधीयते" जै॰ सू॰ । दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते "कपालेषु पुरोडाशं श्रपयति" इति तथा "पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति" इति तत्र संदेहः किम् ? उभयं कपालानि प्रयोजयति ? पुरोडाशश्रपणं तुषोपवापश्च उत श्रपणं प्रयोजकं न तुषोपवापः ? इति किं प्राप्तम् ? विनिगमनायां हेतोः अभावात् उभयम् इति प्राप्ते उच्यते अर्थाभिधानम् प्रयोजनसम्बद्धमभिधानं यस्य यथा पुरोडाशकपालम् इति पुरोडाशार्थं कपालं पुरोडाशकपालम् कथम् एतदवगम्यते ? पुरोडाशं तावत् तस्मिन् काले नास्ति येन वर्त्तमानः सम्बन्धः कपालेन स्यात् तेनैव हेतुना न भूतः सद्य, कपालस्य पुरोडाशेन भविष्यता सम्बन्धः भविष्यता सम्बन्धश्च तन्निमित्तस्य भवति तस्मात् पुरोडाशेन प्रयुक्तं यत् कपालं तेन तुषा उपवप्तव्याः इति कपालं स्यात् न चेत् न, तेन तुषा उपवप्तव्या भवन्ति तस्मात् न तुषोपवापः कपालानाम् प्रयोजकः प्रयोजकन्तु श्रपणम्" एवञ्च सति यदि पुरोडाशाभावे यदा तुषानुपवप्तुम् कपालमुपादीयते न तत्पुरोडाशम्" भा॰ ।

कपालि पु॰ कं ब्रह्मशिरः पालयति प्रलयकाले पाल–इन् । महादेवे त्रि॰ "कपालिं त्रिपुरान्तकम्" भा॰ स॰ ११ अ॰ ।

कपालिका स्त्री कपाल+स्वार्थे कन् अत इत्वम् । १भग्नमृण्मयखण्डे (खापरा) । कपालिकैव शर्करा॰ स्वार्थेऽण् । कापालिक तदर्थे न॰ स्वार्थिकत्वेऽपि क्वचित् लिङ्गातिक्रमनियमात् । नाधितिष्ठेत्तु केशान् न भस्मकपालिका:" भा॰ अनु॰ १०४ अ॰ ।

"अधितिष्ठेन्न केशांस्तु न भस्मास्थिकपालिकाः"।"अन्नमोऽस्थीनि गोबालांस्तुषान् भस्मकपालिकाः" मनुः । "लघुकपालिकाप्रकाशानि कपालकुष्ठानि" सुश्रुतः "सुश्रुतोक्ते २दन्तरोगभेदे स च "दन्तगतास्तु दालनः कृमिदन्तको दन्तहर्षोभञ्जनकः शर्करा कपालिका श्यावदन्तकोऽनुमीलदेति" विभज्य "दलन्ति दन्तवल्कानि यदा शर्करया सह । ज्ञेया कपालिका सैव दशनानां विनाशिनी" सुश्रुते

कथितः ३कपालावयवे "कपालिकाभ्यां कपालं कपालाभ्यां च घटश्चारभ्यते" न्यायकन्दली ।

कपालिन् पु॰ कपालमस्त्यस्य इनि । १महादेवे २कपालयुक्ते त्रि॰ "कपालि वा स्यादथ चन्द्रशेखरम्" कुमा॰ स्त्रियां ङीप् सा च ३दुर्गायाम्" हेम॰ । शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् । ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात्" याज्ञ॰ "तस्मात् भवान् कपालव्रतम् विशाखे" भाग॰ ४, ४, १७ । ४जातिभेदे पुंस्त्री स्त्रयाम् ः । जातिमत्स्य तज्जातिविहितः । स्त्रियां ङीप् "नटी कपालिनी वेश्या कुलटा नापिताङ्गना" तन्त्रे कुलनारीकीर्त्तने । कपालमस्त्यस्य भोजनपात्रत्वेन ठन् कपालिक । कपालाधारभोजिनि जातिभेदे च । तस्येदमण् । कापालिक तत्सम्बन्धिनि त्रि॰ कपालमोचनयज्ञे उदा॰ "कापालिकाद्भोक्तृ णां तद्वारीगामिनां तथा । ध्यानात् तत्क्षणाद्दशाहिदमध्यानादेन्द्रवह्वयम्" प्रा॰ वि॰ आपस्त॰ ।

कपि पु॰ कपि–इन् नलोपश्च । १वानरे अमरः । "नश्यन्ति ददृशे इन्द्राणि कपीन्द्रः" भट्टिः । "कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि" उद्भटः । "विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः । प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्" मनुः "रामायणमिव कपिकुलसमाकुलम्" काद॰ । २शिह्लके (शिलारस) । गन्धद्रव्यभेदे तस्य कपिकान्तत्वात्" भाव॰ प्र॰ कपिनामतोक्तेश्च तथात्वम् । ३नारायणे च । मेदि॰ । "कपिलः कपिरव्ययः" विष्णु स॰ । कं जलं रश्मिभिः पिबतीति कपिः वराहो वा "कपिर्वराहः इति वचनात्" भा॰ । कात् इकात् भूमिं पाति उद्धरति पाक । ४वराहे । ५धात्रिकायां (आमला) शब्दमा॰ । ६करञ्जभेदे शब्दच॰ । कपिक्रोडस्य स्यात् ७रक्तचन्दने । तद्वर्णे ८पिङ्गले च पु॰ । तद्वर्णवति त्रि॰ । कपेः मांसाहारत्वम् मांसगुणाश्च सुश्रुते दर्शिताः । "मद्गुमूषिकवृश्चिकाखुकृकलासविघासनरप्रभृतयः पर्णमृगाः" "मधुरा गुरवो वृष्याश्चक्षुष्याः शोषिणे हिताः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च कासार्शःश्वासनाशनाः"

कपिकच्छु स्त्री कपीनामपि कच्छुः अस्याः ६ ब॰ । (आलकुशी) कपिकच्छु क्वेतौ शूकशिम्ब्याम् अमरः । तद्गुणा भावप्र॰ उक्ता यथा "कपिकच्छुर्भृशं वृष्या मधुरा बृंहणी गुरुः । तिक्ता वातहरी बल्या कफपित्तास्रनाशिनी । तद्बीजं वातशमनं स्मृतं वाजीकरं परम्" ।

कपिकच्छुफलोपमा स्त्री कपिकच्छुफलस्य उपमा यत्र यस्य

फलत्वात् । जतुकालतायां राजनि० तस्याश्च तत्फल-त्वात्तथात्वम् । [(आलकुषी) शूकशिम्ब्याम् भरतः

कपिकच्छुरा स्त्री कपिभ्यः कच्छूं राति ददाति रा—क ।

कपिकन्दुक न० कपि+कदि–उक कतोलोपः कस्य शिरसः पिकन्दुकम् । शिरोस्थि शब्दच० ।

कपिका स्त्री कपिरिवाह इव कायति प्रकाशते कथुत्वात् कै–क । नीलसिन्धुवारवृक्षे राजनि० ।

कपिकेतन पु० कपिश्चिह्नमस्मात् केतने यस्य । अर्जुने कपिध्वजे "स्थानपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत् कपिकेतनः" भा० आश्व० ८२। यथा च तस्य कपिकेतनता तथावर्णितं भा० व० १५१अ०। "एवमुक्तस्तु हनुमान् भीमसेनमभाषत । भ्रातृत्वात् सौहृदाच्चैव करिष्यामि प्रियं तव । चमूं विगाह्य शत्रूणां परशक्तिसमाकुलाम् । यदा सिंहरवं वीर ! करिष्यसि महाबल ! । तदाहं बृंहयिष्यामि स्वरवेण रवं तव । विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान् मोक्ष्यामि दारुणान् । शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ" । कपिध्वजादयोऽप्यत्र ।

कपिकोलि पु० कपीनां प्रियः कोलिः । (शेयाकुल) कोलिभेदे रत्नमा० ।

कपिचूडा स्त्री कपीनां चूडेव । आम्रातकवृक्षे राजनि० । तन्तुकस्य कपिचूडातुल्यतया तथात्वम् । [त्रिका०

कपिचूत पु० कपीनां चूत इव प्रियत्वात् । आम्रातकवृक्षे

कपिज पु० कपितोजायते जन–ड । कपितैले तुरुष्के (शिलारस) राजनि० ।

कपिजङ्घिका स्त्री कपेर्जङ्घेव जङ्घा यस्याः संज्ञायां कन् । तैलपिपीलिकायां (तेलापोका) राजनि० तस्याः कपितुल्यदीर्घजङ्घत्वात्तथात्वम् ।

कपिञ्जल पुंस्त्री "कपिरिव जवते ईषत् पिङ्गलो वा कमनीयं शब्दं पिञ्जयतीति वा" निरुक्तोक्ता व्युत्पत्तिः पृषो० । १पक्षिभेदे चातके राजवल्ल० जलयाचनाय तस्य रम्यशब्दकरणात् तथात्वम् । २तित्तिरौ त्रिका० । तित्तिरिरिह श्वेत एव ग्राह्यः । "वर्त्तिकालावबर्त्तीर कपिञ्जलकतित्तिराः । कलिङ्गाः कुक्कुटाद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः । विकीर्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किराः । कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कथितो गौरतित्तिरिः" भावप्र०उक्तेः अतएव "वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत ग्रीष्माय कलविङ्कान् वर्षाभ्यस्तित्तिरीन्" यजु० २४,२० । कपिञ्जलतित्तिरीणां भेदेन निर्देशः "कपिञ्जलः कपोत उलूकः शशस्ते निरृत्यै" यजु० २४,३८ तस्य चारकत्वात् तद्देवतोद्देशेन तत्सर्ग एवालाभनम् । "कपिञ्जलादीनुत्सृजति पर्य्यग्निकृतान्" कात्या० ४०,६,८ उक्तेः । कपिञ्जलमांसगुणाश्च भावप्र० उक्ताः कपिञ्जलादीन् विष्किरानुक्त्वा "विष्किराः मधुराः शीताः कषायाः कटुपाकिनः । बल्यावृष्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः स्मृताः" । कपिञ्जलशब्दस्यावर्णान्तत्वेन द्व्यच्त्र्यच्भिन्नत्वेन च अर्म्मशब्देन समासे न आद्युदात्तत्वम् । "अर्म्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच्" पा० सूत्रात्

कपिञ्जलन्याय पु० बहुत्वस्य त्रित्वपर्य्यवसायिताख्यापके न्यायभेदे स च न्यायो यथा "वसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेति" श्रुत्या कपिञ्जलगतं बहुत्वं बोधितं तच्च त्रिशब्दितं विधेयसंख्यात्वात् कपिञ्जलस्यान्यतोऽप्राप्तत्वात् विधेयत्वं बहुत्वं च त्रित्वमारभ्य परार्द्धपर्य्यन्तपर्य्यवसन्नमित्यनव्यवसायेनाप्रवृत्त्या वेदाप्रामाण्यापत्तिरिति मात्रेराह "प्रथमोपस्थितत्वात्" लौ० सू० । त्रित्वोत्पत्त्यनन्तरं त्रित्वघटितत्वबहुत्वा चतुष्ट्वं जन्यते तत्र त्रित्वस्य प्रथमोपस्थितत्वात् वेदबोध्यबहुत्वस्य तत्रैव पर्य्यवसानाध्यवसायः संख्यायाम् एकत्वस्येव बहुत्वसंख्यायां त्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात्तत्रैव वेदतात्पर्य्यात् । अपेक्षाबुद्धिकृतत्वेनत्वमयेव त्रित्वम् एवं तथाविधैकत्वचतुष्केण चतुष्टं जन्यते इति मते तु कारणीभूतापेक्षाबुद्धिलाघवेन प्रथमोपस्थितत्रित्वस्यैव वेदबोध्यता नातोऽप्रवृत्तिः अतएव वैया० भू० संख्यायाम् एकत्वसंख्याया एव यत्र कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्वपरत्वं दृष्टान्तीकृतं यथा "अभेदैकत्वसंख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितिः । कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्वं न्यायाद्यथोच्यते" । "बहुत्वगणनायां त्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात् तद्रूपेणैव भानवदेकत्वस्य सर्व्वतः प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति भावः" ।

कपितैल न० कपिभिः शिलायादारणेन निष्पादितं तैलम् । सिल्हके तुरुष्के गन्धद्रव्यभेदे (शिलारस) । "सिल्हकस्तु तुरुष्कः स्याद्यतो यवनदेशजः । कपितैलञ्च संख्यातं तथा च कपिनामकः" भावप्र० । तेन तुरुष्कस्य यवनदेशोद्भवशिलादलनेन कपिभिरुद्भावनात्तस्य तथात्वम् ।

कपित्थ पु० कपिस्तिष्ठत्यत्र तत्फलप्रियत्वात् स्था–क पृषो० । (कयतबेल) वृक्षभेदे "तिरोवाते तिरोवाते कपित्थवदरायनः" भाग० ४,८,६३ । तस्य गुणपर्य्यायादि भावप्र० उक्तं यथा । "कपित्थस्तु दधित्थः स्यात्तथा पुष्पफलः स्मृतः । कपिप्रियोदधिफलस्तथा दन्तशठोऽपि च । कपित्थमाम

सङ्ग्राहि कषायं लघु लेखनम् । पक्वं गुरु तृषाहिक्का-
शमनं वातपित्तजित् । स्वादम्लं तुवरं कण्ठशोधनं ग्राहि
दुर्जरम्” । अपि च “कपित्थमामं कण्ठघ्नं विषदं ग्राहि
वातलम् । मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम्”
सुश्रुते फलवर्गेऽयं पठितः फलशब्दे तद्वाक्यं दर्शितम् ।
हारीतेनास्य भक्षणं सर्वदा निषिद्धं यथा “न वटप्ल-
क्षोडुम्बरनीपदधित्थमातुलाङ्गानि भक्षयेत् । कपित्थो-
ऽस्त्यत्र देशे पुष्करा० इनि कपित्थिनी स्त्री कपित्थयुक्तदेशे ।
तस्य सन्निकृष्टदेशादि काशा० इनि । कपित्थिन् तत्स-
न्निकृष्टदेशादौ त्रि० । [कटभे राजनि०

कपित्थत्वक् पु० कपित्थस्य त्वगिव त्वक् वल्कलमस्य । एलवालु-

कपित्थपर्णी स्त्री कपित्थस्य पर्णमिव पर्णमस्याः गौ० ङीष् ।
कपित्थतुल्यपत्रिकायां चित्रपत्रिकायां वृक्षभेदे रत्ना० ।

कपित्थाष्टक न० चक्रदत्तोक्ते चूर्णभेदे । यथा “यमानी
पिप्पलीमूलचतुर्जातकनागरैः । रोचनाग्निजलाजाजी
धान्यसौवर्चलैः समैः । वृक्षाम्लधातकी कृष्णा बिल्वदाडि-
मतिन्दुकैः । त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः ।
चूर्णोऽतिसारग्रहणीक्षयगुल्मगलामयान् । कासं श्वा-
सारुचिं हिक्कां कपित्थाष्टमिदं जयेत्” चक्रद० ।

कपित्थास्य पुंस्त्री कपित्थमिवास्यं यस्य । गोलाङ्गूलाख्ये
वानरभेदे त्रिका० । तस्य कपित्थाकारमुखत्वात्तथात्वम्
जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् स्त्रियां टाप् ।

कपिनामन् पु० कपेर्नाम नाम यस्य । सिह्लके भावप्र० ।
कपितैलशब्दे तद्वाक्यं दृश्यम् ।

कपिपिप्पली स्त्री कपिः कपिवर्णा रक्ता पिप्पलीव । १रक्ता-
पामार्गे वैद्य० । २सूर्यावर्त्तवृक्षे रत्नमा० ।

कपिप्रभा स्त्री कपावपि प्रभा स्वगुणप्रकाशोऽस्याः । (आल-
कुशी) कपिकच्छ्वाम् शब्दरत्ना० । [२सुग्रीवे च

कपिप्रभु पु० ६त० । १रघुनाथे रामचन्द्रे शब्दरत्ना० ।

कपिप्रिय पु० ६त० । १आम्रातकवृक्षे राजनि० । २कपित्थे
भावप्र० । कपितैलशब्दे तद्वाक्यं दृश्यम् ।

कपिरथ पु० कपिर्हनुमान् रथ इव वाहनमस्य । १श्रीरामे श-
ब्दरत्ना० । कपिर्हनुमान् रथेऽस्य । २अर्जुने कपिकेतन
शब्दे तन्नामताकारणं दर्शितम् ।

कपिल पु० कप् वर्णे इलच् वस्य पः, कपि+सिध्मा० लच् वा ।
सांख्यशास्त्रप्रवर्त्तके १मुनिभेदे कर्द्दमप्रजापतेर्देवहूतिगर्भज-
पुत्ररूपे २भगवदवतारभेदे । ३वह्नौ ४कुक्कुरे च हेम० ।
(सिलारस) ५सिह्लके रत्नमा० । ६पिङ्गलवर्णे । ७तद्-

वति त्रि० अमरः । स च वर्णः नीलपीतमिश्रितवर्ण इति
रभसः रोचनाच्छविरित्यन्ये । सांख्यमतञ्च द्विविधं सेश्व-
रनिरीश्वरभेदात् तत्र सेश्वरसांख्यशास्त्रं भगवदवतारः
कपिलः प्रणीतवान् । निरीश्वरसांख्यन्तु अग्न्यवतारः
कपिलः” “अग्निः स कपिलो नाम सांख्यशास्त्रप्रवर्त्तकः”
इति स्मृतेः । तत्र निरीश्वरसांख्यप्रवृत्त्यादि यथा
सां० का० उक्तं यथा “पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यम्परमर्षिणा
समाख्यातम् । स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् ।
एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ । आसुरि-
रपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतन्तन्त्रम् । शिष्यपर-
म्परयागतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्य्याभिः । संक्षिप्तमार्य्य
मतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् । सप्तत्या किल येऽर्था-
स्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य । आख्यायिकाविरहिताः
परवादविवर्ज्जिताश्चापि” विवृतञ्चैतदस्माभिः सा० त०
कौ० व्याख्योपक्रमे यथा
“अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” इत्यादिक-
सूत्रजातात्मकं षडध्यायीरूपं शास्त्रम् कपिलमुनिः आसु-
रिनामानं मुनिमुपसन्नोपदिश्य प्रविनाय तेनापि ततः श्रुत्वा
तदर्थानुगुणं संक्षिप्तमपरं शास्त्रं सूत्रयित्वा पञ्चशिखायो-
पदिष्टमेवं लोके प्रचारमुपगतेऽस्मिन् शास्त्रे ईश्वरखण्डने
विरुद्धार्थाख्यायिकापरवादनिराकरणवर्जं षष्टिपदार्थप्रति-
पादनाय द्वासप्ततिरार्य्याः निर्म्मिताः । एतच्छास्त्रस्य तु
“संख्यां प्रकुर्व्वते यस्मात् प्रकृतिं च प्रचक्षते । तत्त्वानि
च चतुर्व्विंशत् तेन सांख्यं प्रकीर्त्तितम्” इति महाभा-
रतवाक्यानुसारेण प्रकृतिपुरुषसम्यग्विवेकज्ञानरूपसंख्या-
याः, प्रकृत्यादिचतुर्व्विंशतितत्त्वसङ्ख्यायाश्च प्रतिपादनात्
सांख्यनामत्वाभिधेयता । तदिदं शास्त्रं चिकित्साशास्त्र-
मिव चतुर्व्यूहम् यथा रोगः रोगनिदानं रोगनिवृत्त्यु-
पायः रोगनिवृत्तिरित्येते पदार्थाः चिकित्साशास्त्रगताः
एवं हेयं दुःखं, तन्निदानं चित्तादि, तन्निवृत्त्युपायो विवे-
कसाक्षात्कारः, दुःखनिवृत्तिश्चेत्येते पदार्थाः अत्र शास्त्रे
प्राधान्येनोपदिष्टाः प्रसङ्गागतास्त्वन्ये । प्रकृतेः साम्या-
वस्थापन्नगुणत्रयात्मिकायाः सर्गभेदेऽप्येकत्वं, सर्गापवर्गरूप-
प्रयोजनवत्त्वम्, परार्थतया प्रवृत्तिमत्त्वञ्च, अकर्तुश्च चेत-
नस्य पुरुषस्य प्रकृतिकार्य्येभ्यो भेदः, अकर्तृत्वं जन्ममर-
णादिव्यवस्थान्यथानुपपत्तेर्बहुत्वञ्च, प्रकृतेः पुरुषस्य चो-
भयोः अस्तित्वं, संयोगः, वियोगश्च स्थूलसूक्ष्मभूतानां
स्थितिरित्येते दश पदार्थाः मौलिकाः । तथा अविद्या-

ऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशात्मकाः पञ्च विपर्य्ययाः इन्द्रियादीनां स्वस्वव्यापारेऽसामर्थ्यम् "बाधिर्य्यं कुष्ठितान्धत्वं जड़ताऽजिघ्रता तथा । मूकता कौण्यपङ्गुत्वं क्लैव्योदावर्त्तमन्दता" । इत्येकादशविधम्, नवधा तुष्ट्योऽष्टधा सिद्धयः तासां विपर्य्ययः सप्तदशधा इत्येवमष्टाविंशतिः नवधा तुष्टयोऽष्टौ सिद्धयश्चैवं षष्टिः पदार्थाः "प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमथान्यता । पारार्थ्यञ्च तथानैक्यं वियोगो योग एव च । शेषवृत्तिरकर्त्तृत्वं मौलिकार्थाः स्मृता दश । विपर्य्ययः पञ्चविधस्तथोक्ता नव तुष्टयः । करणानामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा मतम् । इति षष्टिः पदार्थानामष्टाभिः सिद्धिभिः सह" । इति राजवार्त्तिकोक्ता उपदिष्टाः । प्रकृतिपुरुषविवेकोपदेशाय प्रवृत्ते शास्त्रे प्रथमं चेतनाचेतनत्वेन पदार्थद्वैविध्यं स्वीकार्य्यमभूत् । तत्र चेतनाः पुरुषा जन्मादिव्यवस्थान्यथानुपपत्तेर्बहवः । प्रकृत्यादयः चतुर्विंशतिः पदार्थाः संहतपरार्थाः अचेतनाश्च । अचेतनाश्चपि प्रकृत्यादयः पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं वत्सविवृद्ध्यर्थं क्षीरमिव प्रवर्त्तन्ते । तत्प्रवृत्तौ च अनाद्यविद्या मिथ्याज्ञानजन्यवासनासहकृता पुरुषेण संयोगं सम्पादयन्ती हेतुः । पुरुषसंयुक्ता च साम्यावस्थापन्नगुणत्रयात्मिका प्रकृतिः महत्तत्त्वाकारेण परिणमते इदमित्थमेवेतिनिश्चयात्मकवृत्तिविशिष्टमन्तःकरणमेव महत्तत्त्वसंज्ञकम् । तच्च पुनः इदं मम अनेनाहं कार्य्यं निष्पादयामीत्येवमहङ्कारात्मकवृत्तिविशिष्टान्तःकरणरूपाऽहङ्काराकारेण परिणमते । सोऽपि सूक्ष्मभूतरूपशब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्ररसतन्मात्रगन्धतन्मात्राकारेण परिणमते । तानि च श्रोत्रत्वङ्नयनरसनाघ्राणाख्य-पञ्चज्ञानेन्द्रिय-वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्य-पञ्चकर्म्मेन्द्रिय-सङ्कल्पविकल्पात्मकवृत्तिकमनोरूपेण, आकाशवायुतेजोजलभूमिरूपमहाभूताकारेण च परिणमन्ते । तएते चतुर्विंशतिः पदार्थाः "प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणि, तन्मात्रेभ्य एकादशेन्द्रियाणि पञ्च भूतानि चेति" क्रमो दर्शिताः । तेभ्य एव च भौतिकब्रह्माण्डचतुर्विधप्राणिदेहादीनामुत्पत्तिः । प्रकृतिश्चैवं भूयोभूयः स्वव्यापारान् पुरुषाय दर्शयित्वा भूयोभूयो भुज्यमानेषु तेषु क्रमशः पुरुषस्य वैराग्यमुत्पाद्य आत्मात्मकार्य्येभ्यः पुरुषस्य विवेकज्ञानं साधयित्वा च दृष्टात्मविवेकं पुरुषं प्रति स्वव्यापारदर्शनेन कृतकृत्यतया निवर्त्तते । तन्निवृत्तौ च तत्कार्य्यसकलपदार्थव्यापारनिवृत्तिरित्यतः सकार्य्यप्रकृतिवृत्ति-निवारणाय प्रयत्नः कार्य्यः । तन्निवृत्तिश्च विवेकज्ञानसाध्या इतीयं विवेकसाधनायेदं शास्त्रं प्रवृत्तम् । विवेकश्च यत् वस्तु यथास्थितम् तत्तथारूपेण ज्ञानम् तत्र पुरुषस्य निःसङ्गतया क्रियाशून्यतया चापरिणामित्वेन कर्त्तृत्वाभावात् प्रकृतिकार्य्यबुद्धिरेव कर्त्री कृतिसमानाधिकरणत्वेनैव तत्फलस्य सुखदुःखादेः तन्निष्ठतैव । पुरुषे तु प्रधानकार्य्यबुद्धेश्चिदात्मनि प्रतिबिम्बात् दुःखादेरपि पुरुषे प्रतिबिम्बनं तेन च पुरुष उपतप्यते, बुद्धेर्दुःखनिवृत्तौ च नैव तस्योपताप इत्यतः प्रतिबिम्बरूपदुःखभोक्तृत्वेन आत्मानं जानन् पुरुष उपतप्यमान इव भवति । ततश्च प्रकृतेर्भिन्नतया तत्कार्य्यसुखादिशून्यतया ज्ञातः पुरुषः प्रतिबिम्बाकारैः दुःखैर्न संबध्यते इत्येवं प्रकृत्यादीनां चतुर्विंशतितत्त्वानां पुरुषस्य च असाधारणधर्म्मविशेषकथनद्वारा तयोर्विवेकज्ञानोपयोग्युपदेशायैवेदम् शास्त्रं प्रवृत्तम् यथा च तयोर्विवेकस्तथा शास्त्रे तन्मूलके दोषप्रतिकारिकात्मके प्रबन्धे च आख्यायिकापरवादनिराकरणवर्ज्जमीश्वरकृष्णेन दर्शितम्"। तत्र सांख्यमतं सर्वदर्शनसंग्रहे इत्थं समपादि

"सङ्क्षेपेण हि साङ्ख्यशास्त्रे चतस्रो विधाः सम्भाव्यन्ते कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव, कश्चिद्विकृतिरेव, कश्चिद्विकृतिः प्रकृतिश्च, कश्चिदनुभय इति । तत्र केवला प्रकृतिः प्रधानपदेन वेदनीया मूलप्रकृतिः नासावन्यस्य कस्यचिद्विकृतिः, प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थाया अभिधानात् तदुक्तं "मूलप्रकृतिरविकृतिरिति"। मूलञ्चासौ प्रकृतिश्च मूलप्रकृतिः महदादेः कार्य्यकलापस्यासौ मूलं न त्वस्य प्रधानस्य मूलान्तरमस्ति अनवस्थापातात् । न च बीजाङ्कुरवदनवस्थादोषो न भवतीति वाच्यं प्रमाणाभावादिति भावः । विकृतयश्च प्रकृतयश्च महदहङ्कारतन्मात्राणि । तदप्युक्तं "महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति" अस्यार्थः प्रकृतयश्च ताः विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः सप्त महदादीनि तत्त्वानि तत्रान्तःकरणादिपदवेदनीयं महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिः मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः । एवमहङ्कारतत्त्वमभिमानापरनामधेयं महतो विकृतिः प्रकृतिश्च पञ्चतन्मात्रादीनाम् तत्राहङ्कारतत्त्वं तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणां सूक्ष्माभिधाना प्रकृतिः, तदेव सात्त्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानां, कर्म्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानामुभयात्मकस्य मनसश्च । रजसस्तूभयत्र क्रियोत्पादनद्वारेण कारणत्वमस्तीति न वैयर्थ्यम् । तदुक्तमीश्वरकृष्णेन "अभिमानोऽ-

ऽहङ्कारतत्त्वाद्द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः। एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव। सात्त्विकएकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्। भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्। बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि। वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः। उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकमिन्द्रियञ्च साधर्म्यादिति"।

विकृतस्तु तत्त्वकौमुद्यामाचार्य्यवाचस्पतिभिः। केवला विकृतिस्तु वियदादीनि पञ्च भूतानि एकादशेन्द्रियाणि च तदुक्तं "षोड़शकस्तु विकारः" इति षोड़शसङ्ख्यावच्छिन्नो गणः षोड़शको विकार एव न प्रकृतिरित्यर्थः यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटादीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः तत्त्वान्तरोपादानत्वं चेह प्रकृतित्वमभिमतं गोघटादीनां स्थूलत्वेन्द्रियग्राह्यत्वयोः समानत्वेन तत्त्वान्तरत्वाभावात्। तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रेभ्यः पूर्वपूर्वसूक्ष्मभूतसहितेभ्यः पञ्च भूतानि वियदादीनि क्रमेणैकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणानि जायन्ते। इन्द्रियसृष्टिस्तु प्रागेवोक्ता। तदुक्तम् "प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोड़शकः। तस्मादपि षोड़शकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानीति"। अनुभयात्मकः पुरुषः तदुक्तं "न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष" इति। पुरुषस्तु कूटस्थनित्योऽपरिणामी न कस्यचित् प्रकृतिर्नापि विकृतिः कस्यचिदित्यर्थः। एतत्पञ्चविंशतितत्त्वसाधकत्वेन प्रमाणत्रयमभिमतं तदप्युक्तं "दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्। त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति"। इह कार्य्यकारणभावे चतुर्द्धा विप्रतिपत्तिः प्रसरति। असतः सज्जायत इति सौगताः सङ्गिरन्ते। नैयायिकादयः सतोऽसज्जायत इति। वेदान्तिनः सतो विवर्त्तः कार्य्यजातं न वस्तुसदिति। सांख्याः पुनः सतः सज्जायत इति। तत्रासतः सज्जायत इति न प्रामाणिकः पक्षः असतो निरुपाख्यस्य शशविषाणवत्कारणत्वानुपपत्तेः तुच्छातुच्छयोस्तादात्म्यानुपपत्तेश्च। नापि सतोऽसज्जायते कारकव्यापारात् प्रागसतः शशविषाणवत्सत्तासम्बन्धलक्षणोत्पत्त्यनुपपत्तेः नहि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि पीतं कर्त्तुं पार्य्यते। ननु सत्त्वासत्त्वे घटस्य धर्म्माविति चेत्तथाप्यसति, धर्म्मिणि तद्धर्म इति व्यपदेशानुपपत्त्या धर्म्मिणः सत्त्वापत्तेः। तस्मात् कारकव्यापारात् प्रागपि कार्य्यं सदेव, सतश्चाभिव्यक्तिरुपपद्यते यथा पीड़नेन तिलेषु तैलस्य दोहेन सौरभेयीषु पयसः। असतः करणे किमपि निदर्शनं न दृश्यते। किञ्च कार्य्येण सम्बद्धं कारणं तज्जनकम् असम्बद्धं वा प्रथमे कार्य्यस्य सत्त्वमायातं सतैव सम्बन्ध इति नियमात् चरमे सर्वं कार्य्यजातं सर्वस्माज्जायेत असम्बद्धत्वाविशेषात्। तदुक्तमपि साङ्ख्याचार्य्यैः "असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः। असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिरिति"। अथैवं मन्येथा असम्बद्धमपि तत् तदेव जनयति यत्र यच्छक्तं शक्तिश्च कार्य्यदर्शनोन्नेयेति तन्न शक्यते तिलेषु तैलजननशक्तिरित्यत्र तैलस्याप्यत्वे सम्बद्धत्वासम्बद्धत्वविकल्पेन तच्छक्तिरिति निरूपणायोगात्। कार्य्यकारणयोरभेदाच्च कार्य्यस्य सत्त्वं कारणात् पृथक् न भवति पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते तद्धर्म्मत्वात् यदेवं न तदेवं यथा गोऽश्वः, तद्धर्म्मश्च पटस्तस्मान्नार्थान्तरम्। तर्हि प्रत्येकं त एव प्रावरणकार्य्यं कुर्य्युरिति चेत् संस्थानभेदेनाविर्भूतपटभावानां प्रावरणार्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः यथा हि कूर्म्मस्याङ्गानि कूर्म्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति एवं कारणस्य तन्त्वादेः पटादयो विशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते निविशमानास्तिरोभवन्तो विनश्यन्तीत्युच्यन्ते न पुनरसतामुत्पत्तिः सतां वा विनाशः। यथोक्तं भगवद्गीतायाम् "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इति। ततश्च कार्य्यानुमानात् तत्प्रधानसिद्धिः। तदुक्तम् "असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्व्वसम्भवाभावात्। शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्य्यमिति"। नापि सतो ब्रह्मतत्त्वस्य विवर्त्तः प्रपञ्चः बाधानुपलम्भात् अधिष्ठानारोप्ययोश्चिज्जड़योः कलधौतशुक्त्यादिवत् सारूप्याभावेनारोपासम्भवाच्च। तस्मात् सुखदुःखमोहात्मकस्य तथाविधकारणमवधारणीयं तथा च प्रयोगः विमतं भावजातं सुखदुःखमोहात्मककारणकं तदन्वितत्वात् यद्येनान्वीयते तत्तत्कारणकं यथा रुचकादिकं सुवर्णान्वितं सुवर्णकारणकं तथा चेदं तस्मात्तथेति। तत्र तत्कारणे येयं सुखात्मकता तत् सत्त्वं, या दुःखात्मकता तद्रजः, या च मोहात्मकता तत्तम इति त्रिगुणात्मककारणसिद्धिः तथा हि प्रत्येकं भावास्त्रैगुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते यथा मैत्रदारेषु सत्यवत्यां मैत्रस्य सुखमाविरस्ति तं प्रति सत्त्वगुणप्रादुर्भावात् तत्सपत्नीनां दुःखम् ताः प्रति रजोगुणप्रादुर्भावात्। तामलभमानस्य चैत्रस्य मोहो भवति तं प्रति तमोगुणसमुद्भवात्। एवमन्यदपि घटादिकं लभ्यमानं सुखाकरोति परैरपि ह्रियमाणं दुःखाकरोति उदासीनस्योपेक्षाविषयत्वेनोपतिष्ठते उपेक्षाविषयत्वं नाम मोहः मुह-वैचित्त्ये इत्य-

श्चाद्वातोर्मोहयतृन्निष्पत्तेः उपेक्षणीयेषु चित्तस्यानुदयात्। तस्मात् सर्वं भावजातं सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुणप्रधानकारणकमवगम्यते। तथाच श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजा जनयन्तीं सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" इति। अत्र लोहितशुक्लकृष्णशब्दा रञ्जकत्वप्रकाशकत्वावरकत्वसाधर्म्यात् रजःसत्त्वतमोगुणप्रतिपादनपराः।

नन्वचेतनं प्रधानं चेतनानधिष्ठितं महदादिकार्ये न व्याप्रियते अतः चेतनेन केनचित्तेनाधिष्ठात्रा भवितव्यं तथाच सर्वार्थदर्शी परमेश्वरः स्वीकर्त्तव्यः स्यादिति चेत् तदसङ्गतम् अचेतनस्यापि प्रधानस्य प्रयोजनवशेन प्रवृत्त्युपपत्तेः दृष्टञ्च अचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थाय प्रवर्त्तमानं यथा वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्त्तते यथा जलमचेतनं लोकोपकाराय प्रवर्त्तते तथा प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमोक्षाय प्रवर्त्तते। तदुक्तम् "वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य। पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्येति"। यस्तु परमेश्वरः करुणया प्रवर्त्तक इति परमेश्वरास्तित्ववादिनां डिण्डिमः स प्रायेण गतः विकल्पानुपपत्तेः स किं सृष्टेः प्राक् प्रवर्त्तते सृष्ट्युत्तरकालं वा आद्ये शरीराद्यभावेन दुःखानुत्पत्तौ जीवानां दुःखप्रहाणेच्छानुपपत्तिः, द्वितीये परस्पराश्रयप्रसङ्गः करुणया सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति। तस्मादचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य महदादिरूपेण परिणामः पुरुषार्थप्रयुक्तः प्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तः। यथा निर्व्यापारस्याप्ययस्कान्तस्य सन्निधानेन लोहस्य व्यापारः तथा निर्व्यापारस्य पुरुषस्य सन्निधानेन प्रधानव्यापारो युज्यते। प्रकृतिपुरुषसम्बन्धश्च पङ्ग्वन्धवत्परस्परापेक्षानिबन्धनः। प्रकृतिर्हि भोग्यतया भोक्तारं पुरुषमपेक्षते पुरुषोऽपि भेदाग्रहाद् बुद्ध्याद्यापन्नां तद्गतं दुःखत्रयं वारयमाणः कैवल्यमपेक्षते। तच्च प्रकृतिपुरुषविवेकनिबन्धनम्। न च तदन्तरेण युक्तमिति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते। यथा खलु कौचित् पङ्ग्वन्धौ पथि सार्थेन गच्छन्तौ दैवकृतादुपप्लवात् परित्यक्तसार्थौ मन्दमन्दमितस्ततः परिभ्रमन्तौ भयाकुलौ दैववशात् संयोगमुपगच्छेतां तत्र चान्धेन पङ्गुः स्कन्धमारोपितः ततः पङ्गुदर्शितेन मार्गेणान्धः समीहितं स्थानं प्राप्नोति पङ्गुरपि स्कन्धाधिरूढः। तथा परस्परापेक्षप्रधानपुरुषनिबन्धनः सर्गः। यथोक्तम् "पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य। पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि सम्बन्धस्तत्कृतः सर्गः" इति। ननु पुरुषार्थनिबन्धना भवतु प्रकृतेः प्रवृत्तिः निवृत्तिस्तु कथमुपपद्यते? इति चेदुच्यते यथा भर्त्रा दृष्टदोषा स्वैरिणी भर्त्तारं पुनर्नोपैति यथा वा कृतप्रयोजना नर्त्तकी निवर्त्तते तथा प्रकृतिरपि। यथोक्तम् "रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्त्तकी यथा नृत्यात्। पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्त्तते प्रकृतिरिति"। एतदर्थं निरीश्वरसाङ्ख्यशास्त्रप्रवर्त्तककपिलानुसारिणां मतमुपन्यस्तम्"।

अत्र सूत्रीभूतमादिमं तत्त्वसमासाख्यसूत्रं तदुक्तार्थप्रवचनात् षडध्याय्याः सांख्यप्रवचनसंज्ञेति यथोक्तं तद्भाष्ये "नन्वेवमपि तत्त्वसमासाख्यसूत्रैः सहास्याः षडध्याय्याः पौनरुक्त्यमिति चेत् मैवम् संक्षेपविस्तररूपेणोभयोरप्यपौनरुक्त्यात् अतएवास्याः षडध्याय्याः योगदर्शनस्येव साङ्ख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता। तत्त्वसमासाख्यं हि यत् सङ्क्षिप्तं साङ्ख्यदर्शनं तस्यैव प्रकर्षेणास्यां निर्वचनमिति, विशेषस्त्वयं यत् षडध्याय्यां तत्त्वसमासाख्योक्तार्थविस्तरमात्रं योगदर्शने त्वभ्युपगमवादप्रतिषिद्धस्येश्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारोऽपीति" षडध्याय्यां च क्रमेणैतेऽर्था यथा "हेयहाने तयोर्हेतू ऊह्या एते यथाक्रमम्। चत्वारः शास्त्रमुख्यार्थाः आद्याध्याये प्रदर्शिताः। संक्षिप्तसांख्यसूत्राणामर्थस्यात्र प्रपञ्चनात्। शास्त्रं योगवदेवैतत् सांख्यप्रवचनाभिधम्" १। विश्वदेहस्य षट्कं यत् सप्तदशसंख्यकम्। प्रधानकार्यं तत्सूक्ष्मं द्वितीयाध्यायगामि च २। अत्यन्तापवर्जनः कार्योऽव्यक्तस्य नात्मनः। तृतीयोक्तोविवेकोऽत्र परवैराग्यसाधनम् ३। आख्यायिकतयोक्तस्य विवेकस्यान्तरङ्गकम्। आख्यायिकाभिः संप्रोक्तं तुर्येऽध्याये समासतः ४। स्वसिद्धान्तविरुद्धार्थवादिनो ये कुवादिनः। पञ्चमे तान् निराकृत्य स्वसिद्धान्तो दृढीकृतः ५। शास्त्रप्रधानार्थविचारस्त्वन्योऽनुक्तपूरणैः। षष्ठाध्याये कृतः पश्चाच्छास्त्रार्थोपसंहृतः।

सेश्वरसांख्यमतन्तु पातञ्जलमतत्वेन प्रसिद्धम् तच्च तत्र पतञ्जलिशब्दे दर्शयिष्यते। तदेव मतं कर्दमप्रजापतेर्देवहूत्यामाविर्भूय भगवदवतारकपिलः मातरमुपदिदेश तच्च भाग० ३,२५,२९ अध्यायेषु वर्णितम् यथा। "अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक्। यद्विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः। ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनम्। यदाहुर्वर्णये तत्ते हृदयग्रन्थिभेदनम्। अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः,

परः । प्रत्यग्धाम स्वयं ज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् । स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः । यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया । गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः । विलोक्य मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया । एवं पराभिध्यानेन कर्त्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् । कर्म्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते । तदस्य संसृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यञ्च तत्कृतम् । भवत्यकर्त्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः । कार्य्यकारणकर्त्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः । भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम् । देवहूतिरुवाच । प्रकृतेः पुरुषस्यापि लक्षणं पुरुषोत्तम ! । ब्रूहि कारणयोरस्य सदसच्च यदात्मकम् । भगवानुवाच । यत्तत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् । पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्व्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः । महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्म्मरुन्नभः । तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृग्रसननासिकाः । वाक्करौ चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् । चतुर्द्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया । एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य च । सन्निवेशो मया प्रोक्तो यः कालः पञ्चविंशकः । प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो भयम् । अहङ्कारविमूढस्य कर्त्तुः प्रकृतिमीयुषः । प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्व्विशेषस्य मानवि ! । चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्युपलक्षितः । अन्तः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः । समन्वेत्येष सत्त्वानां भगवानात्ममायया । दैवात् क्षुभितधर्म्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् । आधत्त वीर्य्यं साऽसूत महत्तत्त्वं हिरण्मयम् । विश्वमात्मगतं व्यञ्जन् कूटस्थो जगदङ्कुरः । स्वतेजसाऽपिबत्तीव्रमात्मप्रस्वापनं तमः । यत्तत् सत्त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् । यदाहुर्व्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् । स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः । वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथापां प्रकृतिः परा । महत्तत्त्वाद्विकुर्व्वाणाद्भगवद्वीर्य्यसम्भवात् । क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविधः समपद्यत । वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः । मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च भूतानां महतामपि । सहस्रशिरसं साक्षात् यमनन्तं प्रचक्षते । सङ्कर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयम् । कर्त्तृत्वं करणत्वञ्च कार्य्यत्वञ्चेति लक्षणम् । शान्तघोरविमूढत्वमिति वा स्यादहङ्कृतेः । वैकारिकाद्विकुर्व्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत । यत्सङ्कल्पविकल्पाभ्यां वर्त्तते कामसम्भवः । यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् । शारदेन्दीवरश्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः । तैजसात्तु विकुर्व्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत् सति ! । द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः । संशयोऽथ विपर्य्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् । तैजसानीन्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागशः । प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्व्विज्ञानशक्तिता । तामसाच्च विकुर्व्वाणाद्भगवद्वीर्य्यचोदितात् । शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रन्तु शब्दगम् । अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिङ्गत्वमेव च । तन्मात्रत्वञ्च नभसो लक्षणं कवयो विदुः । भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च । प्राणेन्द्रियात्मधिष्ण्यत्वं नभसो वृत्तिलक्षणम् । नभसः शब्दतन्मात्रात् कालगत्या विकुर्व्वतः । स्पर्शोऽभवत्ततो वायुस्त्वक् च स्पर्शस्य संग्रहः । मृदुत्वं कठिनत्वञ्च शैत्यमुष्णत्वमेव च । एतत् स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नभस्वतः । चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः । सर्व्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्म्माभिलक्षणम् । वायोश्च स्पर्शतन्मात्रात् रूपं दैवेरितादभूत् । समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षूरूपोपलम्भनम् । द्रव्याकृतित्वं गुणता व्यक्तिसंस्थात्वमेव च । तेजस्त्वं तेजसः साध्वि ! रूपमात्रस्य वृत्तयः । द्योतनं पचनं पानमदनं हिममर्द्दनम् । तेजसो वृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडेव च । रूपमात्राद्विकुर्व्वाणात्तेजसो दैवचोदितात् । रसमात्रमभूत्तस्मादम्भो जिह्वा रसग्रहः । कषायो मधुरस्तिक्तः कट्वम्ल इति नैकधा । भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते । क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम् । तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमाः । रसमात्राद्विकुर्व्वाणादम्भसो दैवचोदितात् । गन्धमात्रमभूत्तस्मात् पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धगः । करम्भपूतिसौरभ्यशान्तोग्राम्लादिभिः पृथक् । द्रव्यावयववैषम्याद्गन्ध एको विभिद्यते । भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणम् । सर्व्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् । नभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते । वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् स्पर्शनं विदुः । तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते । अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः । भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य स घ्राण उच्यते । परस्य दृश्यते धर्म्मोह्यपरस्मिन् समन्वयात् । अतो विशेषो भावानां भूमा-

येनोपलभ्यते । एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै । कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् । ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् । उत्थितं पुरुषो यस्मात् उदतिष्ठदसौ विराट् । एतदण्डं विशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः । तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतं बहिः । यत्र लोकवितानोऽयं रूपं भगवतो हरेः । हिरण्मयादण्डकोशादुत्थाय सलिलेशयात् । तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्बिभेद खम् । निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत् । वाण्या वह्निरथो नासे प्राणतो घ्राण एतयोः । घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः । तस्मात् सूर्योऽव्यभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः । निर्बिभेद विराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः । तत ओषधयश्चासन् शिश्नं निर्बिभिदे ततः । रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै गुदम् । गुदादपानोऽपानाच्च मृत्युर्लोकभयङ्करः । हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः स्वराट् । पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः । नाड्योऽस्य निरभिद्यन्त ताभ्यो लोहितमाभृतम् । नद्यस्ततः समभवन्नुदरं समभिद्यत । क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत् । अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थितम् । मनसश्चन्द्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरां पतिः । अहङ्कारस्ततो रुद्रः चित्तं चैत्यस्ततोऽभवत् । एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापनेऽशकन् । पुनराविविशुः खानि तमुत्थापयितुं क्रमात् । वह्निर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्ततो विराट् । घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्ततो विराट् । अक्षिणी चक्षुरादित्यो नोदतिष्ठत्ततो विराट् । हस्ताविन्द्रो बलेनैव नोदतिष्ठत्ततो विराट् । विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्ततो विराट् । नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्ततो विराट् । क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठत्ततो विराट् । बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्ततो विराट् । श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोदतिष्ठत्ततो विराट् । त्वचं रोमभिरोषध्यो नोदतिष्ठत्ततो विराट् । रेतसा शिश्नमापस्तु नोदतिष्ठत्ततो विराट् । गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्ततो विराट् । रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्ततो विराट् । चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा । विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत । यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेन्द्रियमनोधियः । प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा । तमस्मिन् प्रत्यगात्मानं धिया योगप्रवृत्तया । भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिन्तयेत्” इति भागवते तृतीयस्कन्धे षड्विंशाध्याये कपिलवचः । “प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्गुणैः । अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् । स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वपि विषज्जते । अहङ्क्रियाविमूढात्मा कर्तास्मीत्यभिमन्यते । तेन संसारपदवीमवशोऽभ्येत्य निर्वृतः । प्रासङ्गिकैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु । अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्त्तते । ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा । अतएव शनैश्चित्तं प्रसक्तमसतां पथि । भक्तियोगेन तीव्रेण विरक्त्या च नयेद्वशम् । यमादिभिर्योगपथैरभ्यसन् श्रद्धयान्वितः । मयि भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च । सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसङ्गतः । ब्रह्मचर्येण मौनेन स्वधर्मेण बलीयसा । यदृच्छयोपलब्धेन सन्तुष्टो मितभुङ्मुनिः । विविक्तशरणः शान्तो मैत्रः करुण आत्मवान् । सानुबन्धे च देहेऽस्मिन् न कुर्वन्नसदाग्रहम् । ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च । निवृत्तबुद्ध्यवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः । उपलभ्यात्मनात्मानं चक्षुषेवार्कमात्मदृक् । मुक्तलिङ्गं सदाभासमसति प्रतिपद्यते । सतो बन्धुमसच्चक्षुः सर्वानुस्यूतमद्वयम् । यथा जलस्थ आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते । स्वाभासेन तथा सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थितः । एवं त्रिवृदहङ्कारो भूतेन्द्रियमनोमयैः । स्वाभासैर्लक्षितोऽनेन सदाभासेन सत्यदृक् । भूतसूक्ष्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिष्विह निद्रया । लीनेष्वसति यस्तत्र विनिद्रो निरहङ्क्रियः । मन्यमानस्तदात्मानमनष्टो नष्टवन्मृषा । नष्टेऽहङ्करणे द्रष्टा नष्टवित्त इवातुरः । एवं प्रत्यवमृश्यासावात्मानं प्रतिपद्यते । साहङ्कारस्य द्रव्यस्य योऽवस्थानमनुग्रहः । देवहूतिरुवाच । पुरुषं प्रकृतिर्ब्रह्मन् ! न विमुञ्चति कर्हिचित् । अन्योन्यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वादनयोः प्रभो ! यथा गन्धस्य भूमेश्च न भावो व्यतिरेकतः । अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च । अकर्तुः कर्मबन्धोऽयं पुरुषस्य यदाश्रयः । गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेष्वतः कथम् ? । क्वचित्तत्त्वावमर्षेण निवृत्तं भयमुल्बणम् । अनिवृत्तनिमित्तत्वात् पुनः प्रत्यवतिष्ठते । श्रीभगवानुवाच । अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना । तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसंभृतया चिरम् । ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा । तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना । प्रकृतिः पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशम् । तिरोभवित्री शनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः । भुक्तभोगा परित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः ।

नेश्वरस्याशुभं धत्ते स्वे महिम्नि स्थितस्य च। यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत्। स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते। एवं विदिततत्त्वस्य प्रकृतिर्मयि मानसम्। युञ्जतो नापकुरुत आत्मारामस्य कर्हिचित्। यदैवमध्यात्मरतः कालेन बहुजन्मना। सर्वत्र जातवैराग्य आब्रह्मभुवनान्मुनिः। मद्भक्तः प्रतिबुद्धार्थो मत्प्रसादेन भूयसा। निःश्रेयसं स्वसंस्थानं कैवल्याख्यं मदाश्रयम्। प्राप्नोतीहाञ्जसा धीरः स्वदृशा च्छिन्नसंशयः। यद्गत्वा न निवर्त्तेत योगी लिङ्गविनिर्गमे। यदा न योगोपचितासु चेतो मायासु सिद्धस्य विषज्जतेऽङ्ग!। अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः स्यादात्यन्तिकी यत्र न मृत्युहासः" भाग० ३स्क०२७अ०

"योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सबीजस्य नृपात्मजे!। मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्पथम्। स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्त्तनम्। दैवाल्लब्धेन सन्तोष आत्मविच्चरणार्चनम्। ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा। मितमेध्यादनं शश्वद्विविक्तक्षेमसेवनम्। अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः। ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्चनम्। मौनं सदासनजयः स्थैर्यं प्राणजयः शनैः। प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि। स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणम्। वैकुण्ठलीलाभिध्यानं समाधानं तथात्मनः। एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमसत्पथम्। बुद्ध्या युञ्जीत शनकैर्जितप्राणो ह्यतन्द्रितः। शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनम्। तस्मिन् स्वस्ति समासीन ऋजुकायः समभ्यसेत्। प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरककुम्भकरेचकैः। प्रतिकूलेन वा चित्तं यथा स्थिरमचञ्चलम्। मनोऽचिरात् स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः। वाय्वग्निभ्यां यथा लोहं ध्मातं त्यजति वै मलम्। प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्विषान्। प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्। यदा मनः स्वं विरजं योगेन सुसमाहितम्। काष्ठां भगवतो ध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकनः। प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भारुणेक्षणम्। नीलोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम्। लसत्पङ्कजकिञ्जल्कपीतकौशेयवाससम्। श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम्। मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया। परार्घ्यहारवलयकिरीटाङ्गदनूपुरम्। काञ्चीगुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयाम्भोजविष्टरम्। दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम्। अपीच्यदर्शनं शश्वत् सर्वलोकनमस्कृतम्। सन्तं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरम्। कीर्त्तन्यतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करम्। ध्यायेद्देवं समग्राङ्गं यावन्न च्यवते मनः। स्थितं व्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयम्। प्रेक्षणीयेहितं ध्यायेत् शुद्धभावेन चेतसा। तस्मिन् लब्धपदं चित्तं सर्वावयवसंस्थितम्। विलक्ष्यैकत्र संयुज्यादङ्गे भगवतो मुनिः। सञ्चिन्तयेद्भगवतश्चरणारविन्दं वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढ्यम्। उत्तुङ्गरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयान्धकारम्। यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत्। ध्यातुर्मनःशमलशैलनिसृष्टवज्रं ध्यायेच्चिरं भगवतश्चरणारविन्दम्। जानुद्वयं जलजलोचनया जनन्या लक्ष्म्याखिलस्य सुरवन्दितया विधातुः। ऊर्वोर्निधाय करपल्लवरोचिषा यत् संलालितं हृदि विभोरभवस्य कुर्य्यात्। ऊरू सुपर्णभुजयोरधिशोभमानावोजोनिधी अतसिकाकुसुमावभासौ। व्यालम्बिपीतवरवाससि वर्त्तमानकाञ्चीकलापपरिरम्भि नितम्बबिम्बम्। नाभीह्रदं भुवनकोशगुहोदरस्थं यत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मम्। व्यूढं हरिन्मणिवृषस्तनयोरमुष्य ध्यायेत् द्वयं विशदहारमयूखगौरम्। वक्षोऽधिवासमृषभस्य महाविभूतेः पुंसां मनोनयननिर्वृतिमादधानम्। कण्ठञ्च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं कुर्य्यान्मनस्यखिललोकनमस्कृतस्य। बाहूंश्च मन्दरगिरेः परिवर्त्तनेन निर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान्। सञ्चिन्तयेद्दशशतारमसह्यतेजः शङ्खञ्च तत् करसरोरुहराजहंसम्। कौमोदकीं भगवतो दयितां स्मरेत दिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन। मालां मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टां चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे। भृत्यानुकम्पितधियेह गृहीतमूर्त्तेः सञ्चिन्तयेद्भगवतो वदनारविन्दम्। यद्विस्फुरन्मकरकुण्डलवल्गितेन विद्योतितामलकपोलमुदारनासम्। यच्छ्रीनिकेतमलिभिः परिसेव्यमानम् भृत्या स्वया कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्टम्। मीनद्वयाश्रयमधिक्षिपदब्जनेत्रम् ध्यायेन्मनोमयमतन्द्रित उल्लसद्भ्रु। तस्यावलोकमधिकं कृपयाऽतिघोरतापत्रयोपशमनाय निसृष्टमक्ष्णोः। स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसादम् ध्यायेच्चिरं विततभावनया गुहायाम्। हासं हरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारम्। सम्मोहनाय रचितं निजमाययास्य भ्रूमण्डलं मुनिकृते मकरध्वजस्य। ध्यानायनं प्रहसितं बहुलाधरोष्ठभासारुणायिततनुद्विजकुन्दपङ्क्ति। ध्यायेत् स्वदेहकुहरेऽवसितस्य विष्णोर्भक्त्यार्द्रयार्पितमना न पृथक् दिदृक्षेत्। एवं हरौ भगवति

प्रतिलब्धभावोभक्त्याद्रवद्धृदय उत्पुलकप्रमोदात्। औत्कण्ठ्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानस्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते। मुक्ताश्रयं यर्हि तु निर्विषयं विरक्तं निर्वाणमृच्छति मनःसहसा यथार्चिः। आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः। सोऽप्येतया चरमया मनसोनिवृत्त्या तस्मिन्महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्ये। हेतुत्वमप्यसति कर्त्तरि दुःखयोर्यत् स्वात्मन्! विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः। देहञ्च तन्न चरमः स्थितमुत्थितं वा सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम्। दैवादुपेतमथ दैववशादुपेतं वासोयथा परिकृतं मदिरामदान्धः। देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत् स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः। तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः। यथा पुत्राच्च वित्ताच्च पृथङ्मर्त्यः प्रतीयते। अप्यात्मत्वेनाभिमताद्देहादेः पुरुषस्तथा। यथोल्मुकाद्विस्फुलिङ्गाद्धूमाद्वापि स्वसम्भवात्। अप्यात्मत्वेनाभिमताद्यथाग्निः पृथगुल्मुकात्। भूतेन्द्रियान्तःकरणात् प्रधानाज्जीवसंज्ञितात्। आत्मा तथा पृथग्द्रष्टा भगवान् ब्रह्मसंज्ञितः। सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि। ईक्षेतानन्यभावेन भूतेष्विव तदात्मताम्। स्वयोनिषु यथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीयते। योनीनां गुणवैषम्यात् तथात्मा प्रकृतिस्थितः। तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दैवीं सदसदात्मिकाम्। दुर्विभाव्यां पराभाव्य स्वरूपेणावतिष्ठते” इति भा०३स्क०२८अ०।

“देवहूतिरुवाच। लक्षणं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च। स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत् पारमार्थिकम्। यथा सांख्येषु कथितं यन्मूलं तत् प्रचक्षते। भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरतः प्रभो!। विरागो येन पुरुषो भगवन्! सर्वतोभवेत्। आचक्ष्व जीवलोकस्य विविधा मम संसृतीः। कालस्येश्वररूपस्य परेषाञ्च परस्य ते। स्वरूपं बत कुर्वन्ति यद्धेतोः कुशलञ्जनाः। लोकस्य मिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्यनाश्रये। श्रान्तस्य कर्मस्वनुविद्धया धिया त्वमाविरासीः किल योगभास्करः। मैत्रेय उवाच। इति मातुर्वचः श्लक्ष्णं प्रतिनन्द्य महामुनिः। आबभाषे कुरुश्रेष्ठ! प्रीतस्तां करुणार्दितः। श्रीभगवानुवाच। भक्तियोगो बहुविधोमार्गैर्भामिनि! भाव्यते। स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावोविभिद्यते। अभिसन्धाय यद्धिंसां दम्भं मात्सर्य्यमेव वा। संरम्भी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्य्यात् स तामसः। विषयानभिसन्धाय यश ऐश्वर्य्यमेव वा। अर्च्चादावर्च्चयेद्योमां पृथग्भावः स राजसः। कर्म्म निर्हारमुद्दिश्य परस्मिन् वा तदर्पणम्। यजेत् यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः। मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये। मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ। लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम्। अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे। सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत। दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः। स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः। येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यते। निषेवितानिमित्तेन स्वधर्म्मेण महीयसा। क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः। मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवन्दनैः। भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासङ्गमेन च। महतां बहुमानेन दीनानामनुकम्पया। मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च। आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्त्तनाच्च मे। आर्जवेनार्य्यसङ्गेन निरहङ्क्रियया तथा। मद्धर्म्मणो गुणैरेतैः परिसंशुद्ध आशयः। पुरुषस्याञ्जसाभ्येति श्रुतिमात्रगुणं हि माम्। यथा वातरथोघ्राणमावृङ्क्ते गन्ध आशयात्। एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि तत्। अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा। तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेऽर्च्चाविडम्बनम्। यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम्। हित्वार्च्चां भजते मौढ्यात् भस्मन्येव जुहोति सः। द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः। भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शान्तिमृच्छति। अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयाऽनघे!। नैव तुष्येऽर्च्चितोऽर्च्चायां भूतग्रामावमानिनः। अर्च्चादावर्च्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्म्मकृत्। यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम्। आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यन्तरोदरम्। तस्य भिन्नदृशोमृत्युर्विदधे भयमुल्बणम्। अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम्। अर्हयेद्दानमानाभ्यां मैत्र्याभिन्नेन चक्षुषा। जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः प्राणभृतः शुभे!। ततः सचित्ताः प्रवराः ततश्चेन्द्रियवृत्तयः। तत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरा रसवेदिनः। तेभ्यो गन्धविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदोवराः। रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतोदतः। तेषां बहुपदाः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततोद्विपात्। ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः। ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः। अर्थज्ञात् संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान् स्वकर्म्मकृत्। मुक्तसङ्गस्ततोभूयान् दोग्धा न धर्म्ममात्मनः। तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मा निरन्तरः। मय्यर्पितात्मनः

पुंसो मयि संन्यस्तकर्मणः। न पश्यामि परं भूतमकर्तुः समदर्शनात्। मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्बहु मानयन्। ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति। भक्तियोगश्च योगश्च मया मानव्युदीरितः। ययोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं व्रजेत्। एतद्भगवतो रूपं ब्रह्मणः परमात्मनः। परं प्रधानं पुरुषं दैवं कर्म विचेष्टितम्। रूपभेदास्पदं दिव्यं काल इत्यभिधीयते। भूतानां महदादीनां यतो भिन्नदृशां भयम्। योऽन्तः प्रविश्य भूतानि भूतैरत्त्यखिलाश्रयः। स विष्ण्वाख्योऽधियज्ञोऽसौ कालः कलयतां प्रभुः। न चास्य कश्चिद्दयितो न द्वेष्यो न च बान्धवः। आविशत्यप्रमत्तोऽसौ प्रमत्तं जनमन्तकृत्। यद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति यद्भयात्। यद्भयाद्वर्षते देवो भगणो भाति यद्भयात्। यद्वनस्पतयो भीता लताश्चौषधिभिः सह। स्वे स्वे कालेऽभिगृह्णन्ति पुष्पाणि च फलानि च। स्रवन्ति सरितो भीता नोत्सर्पत्युदधिर्यतः। अग्निरिन्धे सगिरिभिर्भूर्न मज्जति यद्भयात्। नभो ददाति श्वसतां पदं यन्नियमाददः। लोकं स्वदेहं तनुते महान् सप्तभिरावृतम्। गुणाभिमानिनो देवाः सर्गादिष्वस्य यद्भयात्। वर्त्तन्तेऽनुयुगं येषां वश एतच्चराचरम्। सोऽनन्तोऽन्तकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः। जनं जनेन जनयन् मारयन् मृत्युनान्तकम्" भाग० ३।२९ अ०।

भगवदवतार एव कपिलः सगरसन्ततीर्हुङ्कारेण भस्मीचकार यथोक्तं रामा० आ० ४० अ० "यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासुदेवस्य धीमतः। महिषी माधवस्यैषा स एव भगवान् प्रभुः। कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धराम्। तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः। पृथिव्याश्चापि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः। सगरस्य च पुत्राणां विनाशोऽदीर्घदर्शिनाम्" इति ब्रह्मवाक्यानुवादकं रामं प्रति विश्वामित्रवाक्यम्। "ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रथितां दिशम्। रोषादभ्यखनन् सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः। ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः। ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम्। हयञ्च तस्य देवस्य चरन्तमविदूरतः। प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन!। ते तं यज्ञहनं ज्ञात्वा क्रोधपर्याकुलेक्षणाः। खनित्रलाङ्गलधरा नानावृक्षशिलाधराः। अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रुवन्। अस्माकं त्वं हि तुरगं यज्ञियं हृतवानसि। दुर्मेधस्त्वं हि संप्राप्तान् विद्धि नः सगरात्मजान्। श्रुत्वा तद्वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन!। रोषेण महताविष्टो हुङ्कारमकरोन्मुनिः। ततस्तेनाप्रमेयेन कपिलेन महात्मना। भस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ! सगरात्मजाः"। अत्र प्रागुत्तरामिति भूमध्यस्थलङ्कापेक्षया तत्स्थानस्य तथात्वात्। वस्तुतः सिद्धेशः कपिलोऽपि भगवदवतारश्च। "पञ्चमे कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम्। प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम्" भा० १,३,११ उक्तेः "सिद्धानां कपिलो मुनिः" गीतोक्तेश्च अन्यावतारकथनन्तु कल्पभेदाभिप्रायमित्यविरोधः। स च ब्रह्मणः पुत्रविशेषः "सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः। कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा" ब्रह्मपु० तत्पुत्रमध्ये पाठात्। "कपिलः पिङ्गलः पिङ्गः" इत्यमरे पिङ्गलकपिलयोः पर्यायत्वेऽपि तयोरीषद्भेदोऽस्त्येव अत एव स्मृतौ "अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णग्राम इत्युपक्रम्य नीलः पीतः हरितः श्यामः कर्बुरः कृष्णः रक्तः कपिलः पिङ्गलः इति कपिलपिङ्गलयोर्भेदेन निर्देशः। "वाताय कपिला विद्युत्" सि० कौ०। ५ सुश्रुतोक्ते मूषिकभेदे "पूर्वं शुक्राः सुश्रुता मूषिका ये समासतः। नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध मे। लालनः पुत्रक इत्यादिना "श्वेतेन महता सार्द्धं कपिलेनाखुना तथेति विभज्य। तद्दंशोपद्रवचिकित्सा तत्रोक्ता यथा "कपिलेन व्रणकोथो ज्वरो ग्रन्थ्युद्गमस्तथा। लोहितश्च शिलाह्वफलां श्वेतां चापि पुनर्नवाम्" सुश्रुतोक्ते लूताभेदे स्त्री यथा।

"विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदृषिसत्तमम्। वसिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल। कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेदबिन्दवः। अपतन् दर्शनादेव मन्त्रवाक्ये तृणेषु च। लूने तस्य महर्षीणां धेन्वर्थं सम्भृतेऽपि च। ततो जातास्त्विमा घोरा नानारूपा महाविषाः। अपकाराय वर्त्तन्ते नृपसाधनवाहने। यस्माल्लूनं तृणं प्राप्य मुनेः प्रस्वेदबिन्दवः। तस्माल्लूतेति भाष्यन्ते संख्यया ताश्च षोडश। कृच्छ्रसाध्यास्तथासाध्या लूताश्च द्विविधाः स्मृताः। तासामष्टौ कृच्छ्रसाध्या वर्ज्यास्तावन्त एव तु। त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पीतिका तथा। आलमूलविषा रक्ता कसना चाष्टमी स्मृता। ताभिर्दष्टे शिरोदुःखं कण्डूर्दंशे च वेदना। भवन्ति च विशेषेण गदाः श्लैष्मिकवातिकाः। सौवर्णिका लाजवर्णा जालिन्येणीपदी तथा। कृष्णाग्निवर्णा काकाण्डा मालागुणाष्टमी स्मृता। ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रसृतिः क्षतजस्य च। ज्वरो-

दाहोऽतिसारश्च गदाःसृष्टाश्च त्रिदोषजाः । पिडका विविधाकारा मसूरकाणि महान्ति च । शोफा महान्तो ह्रदयो रक्ताःस्रावादयस्तथा । सामान्यं सर्वकुष्ठानामेतदादंशलक्षणम् । विशेषलक्षणं तासां वक्ष्यामि सचिकित्सितम्” इत्युपक्रम्य “आदंशे पिडका ताम्रा कपिलायाः स्थिरा भवेत् । शिरसो गौरवं दाहस्तिमिरं भ्रममेव च” १०गोविशेषे स्त्री कपिलादानशब्दे विवृतिः। कपिलानां सहस्रेण । यतस्य फलमश्नुते” भा०अ०८२ अ०। “ब्राह्मणश्चैव हत्यस्त्री वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यशुभ्यकृत्” प्रा०वि० व्यास०।“कापिलं यः पिबेच्छूद्रो नरकेषु विपच्यते” प्रा०वि०भवि०पु० तत्र शूद्रस्य कपिलाक्षीरपाने महापातकं तत्पाननिषेधस्तु ब्राह्मणवैश्ययोरपीति भेदः । ११नदीभेदे स्त्री “कन्खलाचतुर्थकात्तु पूर्वस्मिन् शुभपर्वतः । गत्वा यत्र पुरा देवि! यत्र यज्ञः सुरेश्वरः । तत्पूर्वस्यां महादेवि! नदी कपिलसंज्ञिता । तां च स्नात्वा नरोगङ्गास्नानजं फलमाप्नुयात्” काशिखं० ८१ अ० १२कपिलवर्णायां शिंशपायां स्त्री राजनि० । १३रेणुकाख्यगन्धद्रव्ये १४पुण्डरीकदिग्गजस्त्रियाञ्च हारा० १५कृष्णकन्यायां १६शिंशपाभेदे १७राजरीतौ च स्त्री राजनि० । कपिलवर्णायां स्त्रियां तु टाबेव वर्णवाचित्वेऽपि अनुदात्तत्वाभावात् “नोद्वहेत् कपिलां कन्याम्” मनुः कृष्णरजातिस्त्रियान्तु जातित्वात् ङीष् । कूर्मविभागे नैरृतदिक्स्थे १८देशभेदे पु० “नैरृत्यां दिशि देशाः” इत्युपक्रम्य “कपिलनारं सुवानलाः” इति बृ०सं०। अत्र कपिलनारोऽप्येकं नाम इत्यन्ये । [न्विते ।

कपिलक त्रि० कौ० कप-इरच् स्वार्थे क रस्य लः । कम्पा-

कपिलकादि पु० पाणिन्युक्ते रकारस्थाने लकारादेशनिमित्ते शब्दगणे स च गणः “कपिलक तिर्लीक लोमानि पांसुल काल शुक्र कपिलिका तर्पिलिका तर्पिक”। यथा कपिरक+कपिलक एवं तिरीरक+तिर्लीक इत्यादि ।

कपिलद्युति पु० कपिला द्युतिरस्य । १सूर्य्ये शब्दच०। कर्म० २कपिलायां द्युतौ स्त्री ।

कपिलद्राक्षा स्त्री कपिला द्राक्षा । द्राक्षाभेदे राजनि०

कपिलद्रुम पु० कर्म० । काचीनामसुगन्धिद्रव्ये शब्दच० ।

कपिलधारा स्त्री कपिलेव शुभ्रा धारा यस्याः संज्ञात्वात् “छायोरिति” पा० सूत्र०।१गङ्गायां हेमच०। कपिलानां तदीयदुग्धानां धारा संज्ञायां “छायाधोरिति” पा० सूत्र०।२कपिलादीनां दुग्धधारायां श्वेतद्रुते काश्यां उत्तरस्यां माल्ये तीर्थभेदे च उपचारात् तयोरभेदात् । तदाविर्भावादि काशी० ६२अ०।“एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ता गोलोकात् पञ्च धेनवः। सुनन्दा सुमनाश्चापि सुशीला सुरभिस्तथा । पञ्चमी कपिला चापि सर्वाघौघविभञ्जनी । वात्सल्याद्धुग्धा गर्भस्य तासामूधांसि सुस्रुवुः । ववृषुः पयसां पूरैस्तदूधांसि पयोधराः । धाराधारैरविच्छिन्नैस्तावत्तद्व्यहद्दोऽभवत् । पयःपयोधिरिव स द्वितीयः प्रैक्षि पार्षदैः । देवैश्च समधिष्ठानात्तत्तीर्थमभवत् परम् । कपिलाह्रद इत्याख्यां चक्रे तस्य महेश्वरः । ततो देवाज्ञया सर्व्वे स्नातास्तत्र दिवौकसः । आविरासुस्ततस्तीर्थादथ दिव्यपितामहाः। तान् दृष्ट्वा ते सुराः सर्व्वे तर्पयाञ्चक्रिरे मुदा । अग्निष्वात्ता बर्हिषद आज्यपाः सोमपास्तथा । इत्याद्याद्दिव्यपितरस्तृप्ताः शम्भुं व्यजिज्ञपन् । देवदेव! जगन्नाथ! भक्तानामभयप्रद! । अस्मिंस्तीर्थे त्वदभ्यासाज्जाता नस्तृप्तिरक्षया । तस्माच्छम्भो! वरं देहि प्रसन्नेनान्तरात्मना । इति दिव्यपितॄणां स श्रुत्वा वाक्यं वृषध्वजः। प्रत्युतां सर्वदेवानामिदं वचनमब्रवीत् । सर्वैः, सर्वपितॄणां वै परं तृप्तिकरं परम् । श्रीदेवदेव उवाच । शृणु विष्णो! महाबाहो! शृणु त्वं च पितामह! । एतस्मिन् कापिले तीर्थे कापिलेयपयोऽम्भसे । ये पिण्डान् निर्वपिष्यन्ति श्रद्धया श्राद्धदा नराः । तेषां पितॄणां सन्तृप्तिर्भविष्यति मदाज्ञया । अन्यं विशेषं वक्ष्यामि महातृप्तिकरं परम् । कुहूसोमसमायोगे दत्तं श्राद्धमिहाक्षयम् । संवर्त्तकाले संप्राप्ते जलराशिजलान्यपि । क्षीयन्ते न क्षयं श्राद्धं याति सोमकुहूकृतम् । अमासोमसमायोगे श्राद्धं यद्यत्र लभ्यते । तीर्थे कापिलधारेऽस्मिन् गयया पुष्करेण किम् । गदाभृद् भगवान् यत्र यत्र त्वं च पितामह! । वृषध्वजोऽप्यहं यत्र फलं तत्र न संशयः। दिव्यान्तरीक्षभौमानि यानि तीर्थानि सर्व्वतः । तान्यत्र निवसिष्यन्ति दर्शे सोमदिनान्विते । कुरुक्षेत्रे नैमिषे च गङ्गासागरसङ्गमे । ग्रहणे श्राद्धतो यत् स्यात्तत्तीर्थे वार्षभध्वजे । अस्य तीर्थस्य नामानि यानि दिव्यपितामहाः! । तान्यहं कथयिष्यामि भवतां तृप्तिदान्यलम् । मधुस्रवेति प्रथममेतत् पुष्करिणी मता । कृतकृत्या ततो ज्ञेया ततोऽसौ क्षीरनीरधिः । वृषभध्वजतीर्थञ्च तीर्थं पैतामहं ततः । ततो गदाधराख्यं च पितृतीर्थं ततः परम् । ततः कापिलधारं वै सुधाखनिरियं पुनः । ततः शिवगयाख्यं च ज्ञेयं तीर्थमिदं शुभम् । एतानि दश नामानि तीर्थस्यास्य पितामहाः! भवतां तृप्तिकारीणि वि-

नापि श्राद्धतर्पणैः। सूर्य्येन्दुसङ्गमे यत्र पितॄणां तृप्तिकारकाः। ब्राह्मणान् भोजयिष्यन्ति तेषां श्राद्धमनन्तकम्। श्राद्धे पितॄणां संतृप्त्यै दास्यन्ति कपिलां शुभाम्। येऽत्र, तेषां पितृगणोऽस्येत् घोरोदरोऽपि। इत्येतत्वर्षः कृतोयैस्तु तीर्थेऽस्मिन् वृषभध्वजे। अश्वमेधपुरोडाशैः पितरस्तेस्तु तर्पिताः। गयातोऽष्टगुणं पुण्यं अस्मिंस्तीर्थे पितामहाः। अमायां सोमयुक्तायां श्राद्धैः कापिलधारिके। येषां गर्भेऽभवत् स्रावो ये दन्तजननान्मृताः। तेषां तृप्तिर्भवेन्नूनं तीर्थे कापिलधारिके। अदत्तमौञ्जीदानाश्च ये चाऽदार परिग्रहाः। तेभ्योनिर्वपितं पिण्डमिह सत्वतां व्रजेत्। अग्निदाहे मृता ये वै नाग्निदाहश्च येषु वै। ते सर्वे तृप्तिमायान्ति तीर्थे कापिलधारिके। और्द्ध्वदैहिकहीना ये षोडशश्राद्धवर्ज्जिताः। ते तृप्तिमधिगच्छन्ति हस्तकृत्यां निवापिताः। अपुत्राश्च मृता ये वै येषां नास्त्युदकप्रदः। तेऽपि तृप्तिं परां यान्ति मधुस्रवसि तर्पिताः। अपमृत्युमृता ये वै चौरविद्युज्जलादिभिः। तेषामिह कृतं श्राद्धं जायते सुगतिप्रदम्। आत्मघातेन निधनं येषामिह दिवौकसाम्। तेऽपि तृप्तिं लभन्तेऽत्र पिण्डैः शिवगयाकृतैः। पितृगोत्रे मृता ये वै मातृपक्षे च ये मृताः। तेषामत्र कृतः पिण्डो भवेदक्षयतृप्तिदः। पत्नीवर्गे मृता ये वै मित्रवर्गे च ये मृताः। ते सर्वे तृप्तिमायान्ति तर्पिता वृषभध्वजे। ब्रह्मक्षत्रविशां वंशे शूद्रवंशेऽन्त्यजेषु च। येषां नाम समुच्चार्य गृह्यते ते सदगताः। तिर्य्यग्योनिगता ये वै ये पिशाचत्वमागताः। तेऽप्यूर्द्ध्वगतिमायान्ति तृप्ताः कापिलधारिके। ये तु मानुषलोकेऽस्मिन् पितरोमर्त्त्ययोनयः। ते दिव्ययोनयः स्युर्वै मधुस्रवसि तर्पिताः। ये दिव्यलोके पितरः पुण्यैर्देवत्वमागताः। ते ब्रह्मलोके गच्छन्ति तृप्तास्तीर्थे वृषध्वजे। कृते क्षीरमयं तीर्थं त्रेतायां मधुमत् पुनः। द्वापरे सर्पिषा पूर्णं कलौ जलमयं भवेत्। सीमावहिर्गतमपि ज्ञेयं तीर्थमिदं शुभम्। मध्ये वाराणसि ज्ञेयं मम सान्निध्यतो नरैः। काशीस्थितैर्यतोऽदर्शि अस्मिन् वृषभध्वजः। वृषभध्वजेन नाम्नातः ख्यातस्त्वत्र पितामहाः। पितामहेन सहितो गदाधरसमन्वितः। इत्येवा पार्षदैः सार्द्धं तिष्ठाम्योऽत्र पितामहाः”।। कापिलधारिककापिलधारादयोऽप्यत्र।

कपिलफला स्त्री कपिलं फलमस्याः। द्राक्षाभेदे राजनि०।

कपिलशिंशपा स्त्री कर्म०। पीतपुष्पयुतायां शिंशपायाम् राजनि०। रक्तपीतमिश्रितवर्णस्य पिङ्गलतया पीताधिक्यवर्णं मात्रपरतया पीतपुष्पायां वृत्तिरिति बोध्यम्।

कपिलस्मृति स्त्री कपिलप्रणीता स्मृतिः। “अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” इत्यादिके षडध्यायीरूपे सांख्यशास्त्रे तस्य शास्त्रस्य च स्मृतित्वं वेदार्थानुभवपूर्ब्बकं मुनिप्रणीतत्वात् अतएव “स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इत्यादि शा० सू० भाष्ये कपिलस्मृतेरनवकाशदोषपरायत्र मानवादिस्मृत्यन्तरानवकाशदोषात् साङ्ख्यमतं प्रत्याख्यातम् “असङ्गोऽयं पुरुष” इत्यादिश्रुतेः तस्य शास्त्रस्य साकाशत्वेन न निरवकाशत्वमिति व्यवस्थापितञ्च।

कपिलाक्षी स्त्री कपिलमक्षि इव पुष्पमस्याः। १पीतपुष्पायां शिंशपायाम् २सुगौर्य्यां च राजनि०।

कपिलाचार्य्य पु० कर्म०। विष्णौ। “महर्षिः कपिलाचार्य्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः” वि० स०। “महर्षिः कपिलाचार्य्य इति सविशेषणमेकं नाम। महांश्चासौ ऋषिश्चेति महर्षिः कृत्स्नस्य वेदस्य दर्शनात् कपिलश्चासौ आचार्य्यश्चेति सांख्यस्य शुद्धात्मतत्त्वज्ञानम् “शुद्धात्म तत्त्वविज्ञानं साङ्ख्यम्” इत्यभिधीयते इति व्यासस्मृतेः। “ऋषिं प्रसूतं कपिलं महान्तमिति” श्रुतेः। “सिद्धानां कपिलोमुनिरिति” स्मृतेश्च तस्य तत्त्वात्मम्” भा०।

कपिलातीर्थ न० कुरुक्षेत्रस्थे तीर्थभेदे। कुरुक्षेत्रशब्दे रामहृदादिषु स्नानसङ्ख्या। “कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः। तत्र स्नात्वार्च्चयित्वा च पितॄन् स्वान् दैवतान्यपि। कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः” भा० व० ८३। [इन्द्रे। मिता०।

कपिलाश्व पु० कपिलकवेषाश्वहरणात् कपिलवर्णाश्वयोगाच्च

कपिलादान न० ६त०। वक्ष्यमाणविधिना कपिलाख्यायाः गोदाने तद्विधानादि हेमा० दा० आदित्यपु०। “कपिलां ये प्रयच्छन्ति चैलच्छन्नां स्वलङ्कृताम्। स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गूलभूषिताम्। श्वेतवस्त्रपरिच्छन्नां घण्टास्वनरवैर्युताम्। (घण्टास्वनरवैर्घण्टाशब्दकोलाहलैः)। “सहस्रं योगदं दत्ते कपिलां चापि सुव्रतः। सममेव तयोः पुण्यं प्राह ब्रह्मविदांवर!। यावन्ति रोमकूपाणि कपिलाङ्गे भवन्ति हि। तावत्कोटिसहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते। “स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गूलभूषिताम्। कांस्योपदोहनां धेनुं वस्त्रच्छन्नामलङ्कृताम्। दत्त्वा द्विजेन्द्राय नरः स्वर्गलोके महीयते। दशधेनुप्रदानेन तुल्यैका कपिला मता” याज्ञवल्क्यः “हेमशृङ्गी शफै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता। सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सद-

छिका। दातास्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् रोमसंमितान्। कपिला पुनस्तारयति भूयश्चासप्तमं कुलम्" व्यासः "स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां कांस्योपदोहनाम्। सवत्सां कपिलां दत्त्वा वंश्यान् सप्त समुद्धरेत्। यावन्ति तस्या रोमाणि सवत्साया भवन्ति हि। सुरभीलोकमासाद्य रमते तावतीः समाः"। लोकोत्तरे "घण्टाचामरसंयुक्ता किङ्किणीजालमण्डिता। दिव्यवस्त्रसमायुक्ता हेमदर्पणभूषिता। पयस्विनी सुशीला च तरुणी वत्सकान्विता। कपिलैवं प्रदातव्या शिवस्थाने विधानतः" दानमन्त्रस्तु मत्स्यपुराणे "कपिले! सर्वभूतानां पूजनीयाऽसि रोहिणी। तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे" इति। रोहितवर्णाधिक्यात् रोहिणी। स्वर्णशृङ्गादिमानमुक्तम् हे॰ दा॰ कूर्म्मपु॰ "दशसौवर्णिके शृङ्गे खुराः पञ्चपलान्विताः। पञ्चाशत्पलिकं ताम्रं कांस्यं चैतावदेव तु। वस्त्रन्तु त्रिगुणं धेन्वा दक्षिणा च चतुर्गुणा। एतैरलङ्कृतां धेनुं घण्टाभरणभूषिताम्। कपिलां विप्रमुख्याय दत्त्वा मोक्षमवाप्नुयात्। द्विगुणोपस्करोपेता महती कपिला स्मृता। दत्ता सा विप्रमुख्याय स्वर्गमोक्षफलप्रदा। सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते इह संयुतः। यान् यान् प्रार्थयते कामांस्तांस्तान् प्राप्नोति मानवः। अन्ते स्वर्गापवर्गौ च फलमाप्नोति संयतः"। २समानवर्णवत्सयुक्तकपिलधेनुदाने च "समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्। सुव्रतां वस्त्रसंवीताम् ब्रह्मलोके महीयते" हेमाद्रिदा॰ भारतवाक्यम्।

कपिलावट पु॰ कपिलया गोलकस्थया कृतोऽवटः गर्त्तः। गङ्गाद्वारसमीपस्थे तीर्थभेदे। कनखलतीर्थमुक्त्वा "कपिलावटं ततो गच्छेत्" भा॰व॰प॰।

कपिलाह्रद पु॰ कपिलाभिः कृतो ह्रदः। काश्यां उत्तरसोमाख्ये तीर्थभेदे कपिलधारापर्य्याये विहितिः। "ततो वाराणसीं गत्वा अर्च्चयित्वा वृषध्वजम्। कपिलाह्रदे नरः स्नात्वा राजसूयमवाप्नुयात्" भा॰व॰८४अ॰।

कपिलिका स्त्री कपिला+संज्ञायां कन् अत इत्वम्। शतपदीभेदे। (काण्ठार) "शतपद्यस्तु बहुधा कृष्णा चित्रा कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ" सुश्रु॰

कपिलेश न॰ कपिलेन प्रतिष्ठापितमीशलिङ्गम् शा॰त॰। काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे "कपिलेशं महालिङ्गं कपिलेन प्रतिष्ठितम्। उच्यन्ते कपलोऽप्यस्य दर्शनात् किल मानवाः" काशीख॰। प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठापितमन्तर्भूतण्यर्थत्वात्।

कपिलोमन् (मा) स्त्री कपेर्लोमेव लोम मञ्जरी यस्याः समन्वत्वात् वा डाप्। रेणुकानामकगन्धद्रव्ये राजनि॰।

कपिलोमफला स्त्री कपिलोमान्यपि फलति कण्डूदानाय प्रभवति फल–अच्। (आलकुशी) शूकशिम्ब्याम् राजनि॰।

कपिलोह न॰ कपिवर्णं पिङ्गलं लोहं धातुः। पित्तले। हेमच॰। [ख्याम् रत्नमा॰।

कपिवल्लिका स्त्री कपिः कपिवर्णा वल्लिका ष्टषो॰। गजपिप्प-

कपिवक्त्र पु॰ कपेर्वक्त्रमिव वक्त्रमस्य। नारदे त्रिका॰। पर्वतमिथःशापात्तस्य तथात्वम् यथाह भा॰ शा॰३०अ॰। "नारदः पर्व्वतश्चैव द्वावृषी लोकसम्मतौ। मातुलो भागिनेयश्च देवलोकादिहागतौ। विहर्त्तुकामौ सम्प्रीत्या मानुषेषु पुरा विभो!। हविःपवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव हि। नारदो मातुलश्चैव भागिनेयश्च पर्व्वतः। तावुभौ तपसोपेताववनीतलचारिणौ। भुञ्जानौ मानुषान् भोगान् यथावत्पर्य्यधावताम्। प्रीतिमन्तौ मुदा युक्तौ समयञ्चैव चक्रतुः। यो भवेद्धृदि सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः। अन्योन्यस्य स आख्येयो मृषा शापोऽन्यथा भवेत्। तौ तथेति प्रतिज्ञाय महर्षी लोकपूजितौ। सृञ्जयं श्वैत्यमभ्येत्य राजानमिदमूचतुः। आवां भवति वत्स्यावः कञ्चित्कालं हिताय ते। यथावत् पृथिवीपाल! आवयोः प्रगुणीभव। तथेति कृत्वा राजा तौ सत्कृत्योपचचार ह। ततः कदाचित्तौ राजा महात्मानौ तपोधनौ। अब्रवीत् परमप्रीतः सुतेयं वरवर्णिनी। एकैव मम कन्या या सा वां परिचरिष्यति। दर्शनीयाऽनवद्याङ्गी शीलवृत्तसमाहिता। सुकुमारी कुमारी च पद्मकिञ्जल्कसुप्रभा। परमं सौम्यमित्युक्तं ताभ्यां राजा शशास ताम्। कन्ये! विप्रावुपचर देववत्पितृवच्च ह। सा तु कन्या तथेत्युक्त्वा पितरं धर्म्मचारिणी। यथा निदेशं राजस्य सत्कृत्योपचचार ह। तस्यास्तेनोपचारेण रूपेणाप्रतिमेन च। नारदं हृच्छयस्तूर्णं सहसैवाभ्यपद्यत। ववृधे हि ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः। यथा शुक्लस्य पक्षस्य प्रवृत्तौ चन्द्रमाः शनैः। न च तं भागिनेयाय पर्व्वताय महात्मने। शशंस हृच्छयं तीव्रं व्रीडमानः स धर्म्मवित्। तपसा चेङ्गितेनैव पर्व्वतोऽथ बुबोध तम्। कामार्त्तं नारदं क्रुद्धः शशापैनं ततो भृशम्। कृत्वा समयमव्यग्रो भवान् वै सहितो मया। यो भवेद्धृदि सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः। अन्योन्यस्य स आख्येय इति तद्वै मृषा कृतम्। भवता वचनं ब्रह्मंस्तस्मादेव वदाम्यहम्। न हि कामं प्रवर्त्तन्तं भवानाचष्ट मे पुरा। सुकुमार्य्यां कुमार्य्यां ते तस्मादेष शपा-

स्वहम्। ब्रह्मचारी गुरुर्य्यं प्रासदस्त्वं ब्राह्मणस्य सन्। अकार्षीत्त्वमयज्ञं मम भार्य्या यः कृतो मिथः। शप्स्ये तस्मात् संक्रुद्धो भवन्तं तं निबोध मे। सुकुमारी च ते भार्य्या भविष्यति न संशयः। वानरस्यैव ते रूपं विवाहात्प्रभृति प्रभो!। संद्रक्ष्यन्ति नरास्त्वन्ये स्वरूपेण विनाननम्। स तद्वाक्यन्तु विज्ञाय नारदः पर्व्वतं तथा। अशपत्तमपि क्रोधाद्भागिनेयं स मातुलः। तपसा ब्रह्मचर्य्येण सत्येन च दमेन च। युक्तोऽपि नित्यधर्म्मश्च न वै स्वर्गमवाप्स्यसि। तौ तु शप्त्वा भृशं क्रुद्धौ परस्परममर्षणौ। प्रतिजग्मतुरन्योन्यं क्रुद्धाविव गजोत्तमौ। पर्व्वतः पृथिवीं कृत्स्नां विचचार महामतिः। पूज्यमानो यथान्यायं तेजसा स्वेन भारत!। अथ तामलभत्कन्यां नारदः सृञ्जयात्मजाम्। धर्म्मेण विप्रप्रवरः सुकुमारीमनिन्दिताम्। सा तु कन्या यथाशापं नारदं तं ददर्श ह। पाणिग्रहणमन्त्राणां नियोगादेव नारदम्। सुकुमारी च देवर्षिं वानरप्रतिमाननम्। नैवावमन्यत तदा प्रीतिमत्येव चाभवत्। उपतस्थे च भर्त्तारं न चान्यं मनसाऽप्यगात्। देवं मुनिं वा यक्षं वा पतित्वे पतिवत्सला। ततः कदाचिद्भगवान् पर्व्वतोऽनुचचार ह। वनं विरहितं किञ्चित्तत्रापश्यत्स नारदम्। ततोऽभिवाद्य प्रोवाच नारदं पर्व्वतस्तदा। भवान् प्रसादं कुरुतात् स्वर्गादेशाय मे प्रभो!। तमुवाच ततो दृष्ट्वा पर्व्वतं नारदस्तथा। कृताञ्जलिमुपासीनं दीनं दीनतरः स्वयम्। त्वयाऽहं प्रथमं शप्तो वानरस्त्वं भविष्यसि। इत्युक्तेन मया पश्चाच्छप्तस्त्वमपि मत्सरात्। अद्यप्रभृति वै वासं स्वर्गे नावाप्स्यसीति ह। तव नैतद्धि सदृशं पुत्रस्थाने हि मे भवान्। निवर्त्तयेतां तौ शापावन्योन्येन तदा मुनी। श्रीसमृद्धं तदा दृष्ट्वा नारदं देवरूपिणम्। सुकुमारी प्रदुद्राव परपत्यभिशङ्कया। तां पर्व्वतस्ततो दृष्ट्वा प्रद्रवन्तीमनिन्दिताम्। अब्रवीत्तव भर्त्तैष नात्र कार्य्या विचारणा। ऋषिः परमधर्म्मात्मा नारदो भगवान् प्रभुः। तवैवाभेद्यहृदयो मा तेऽभूदत्र संशयः। साऽनुनीता बहुविधं पर्व्वतेन महात्मना। शापदोषञ्च तं भर्त्तुः श्रुत्वा प्रकृतिमागता। पर्व्वतोऽथ ययौ स्वर्गं नारदोऽभ्यगमद्गृहान्"। कपिवक्त्रशीर्षास्यादयोऽप्यत्र। ६त०वानरमुखे न०।

कपिवदान्य पु० कपिषु वदान्यो बहुफलत्वेन तत्प्रदानात्। आम्रातकवृक्षे। शब्दच०। [अमरः।

कपिवल्ली स्त्री कपिरिव सर्व्वोपरिस्थिता वल्ली। गजपिप्पल्याम्

कपिश पु० कपिः कपिवर्णोऽस्त्यस्य लोमा० श। १सिह्लके (शिलारस) मेदि०। कपि कपिवर्णं श्यति शो–क। २कृष्णपीतमिश्रितवर्णे पु० ३तद्युक्ते त्रि० अम०। "मधुकरविटपानमिता तरुपङ्क्तिर्बिभ्रतोऽस्य विटपानमिताः। विपाकपिशङ्गलता—रजसा रोधश्चकास्ति कपिशं गहना" माघः। अत्र तरुपङ्क्तेः कृष्णत्वात् पिशङ्गलतारजोयोगात् श्यावत्वम्। ४रक्तकृष्णमिश्रवर्णे पु० ५तद्वति त्रि० "सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधोनाम राक्षसः" रघु०। "इवकुसुमरजःकषायकपिशा चूते नवा मञ्जरी" विक्र०। "भीमं दृष्ट्वा हरितकपिशं केसरैरर्द्धरूढैः" मेघ०। तस्य च वर्णत्वात् ६मद्यभेदे न० शब्दा०। "पानानपश्यत् कपिशं पिपासतः" माघः ७माधवीलतायां मेदि० स्त्री। ८उत्कलदेशसमीपस्थे नदीभेदे। "स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः। उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखं ययौ" रघुः।

कपिशाञ्जन पु० कपिशमञ्जनं यत्र। शिवे त्रिका०। तस्य नेत्रत्वेनाञ्जनस्य कृष्णत्वात्तयोर्मिश्रणात् तथात्वम्।

कपिशापुत्र पु० कपिशायाः पुत्रः। पिशाचे शब्दरत्ना०।

कपिशी स्त्री कपिश+वर्णवाचित्वात् ङीष्। १माधव्यां २सुरायाञ्च शब्दकल्पद्रुमे मेदिनिजटाधरवाक्यं प्रमाणत्वेनोक्तम्। तच्चिन्त्यं "कपिशश्चित्तु श्यावे स्त्री माधव्यां सिह्लके पुमान्" इति मेदिन्यां स्त्रीमात्रोक्तेः ङीबन्ततानुक्तेश्च। "वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः" "अन्यतो ङीष्" पा० सूत्रयोः तोपधभिन्नवर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तप्रतिपादकात् स्त्रियां ङीष् स्यात् सि० कौ० व्याख्यानात् कपिशशब्दस्यानुदात्तत्वाभावेन ङीषोऽप्रसक्तेः "तथावर्णे इयोव बहुवो गुरुः" फिट्सूत्रेण तस्य पिशङ्गकल्माषयोरिव गुरुयुक्तत्वाभावेन अनुदात्तत्वाभावात् अतएव "इवकुसुमरजःकषायकपिशा चूते नवा मञ्जरीति" विक्रमोर्व्वश्याम् टाबन्ततया प्रयोगः। तथा च स्त्रीत्वेऽपि कपिशा इत्येवंरूपेण भवितव्यं न ङीबन्तेनेति द्रष्टव्यम्। किन्तु उक्तमेदिनिवाक्ये तस्य सुरार्थताऽपि न दृश्यते प्रत्युत "कश्यं मद्यञ्च मैरेयं कपिशं कापिशायनम्" हलायुधोक्तेः मद्ये क्लीबत्वमेव। अतएव "प्राप्यानपश्यत् कपिशं पिपासतः" इति माघे क्लीबतयैव प्रयुक्तम्।

कपिशीका स्त्री कपिशैव स्वार्थे का० ईक। मदिरिकायां त्रिका०।

कपिशीर्ष न० कपीनां शिर इव शीर्षमत्र शाक०। प्राकाराग्रे त्रिका०। कपीनां प्राकाराग्रवासित्वं हि लोकसिद्धम्।

कपिशीर्षक न० कपेः शीर्षमिव कायति कै-क। हिङ्गुले। शब्दच०।

कपिष्ठल पु० "कपिष्ठलो गोत्रे" पा०नि०षत्वम्। गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ्। कापिष्ठलि तद्गोत्रापत्ये बहुत्वे उपका० इञो वा लुक्। कापिष्ठलयः कपिष्ठलाः। गोत्रादन्यत्र न षत्वम् इत०। कपिस्थल वानरस्थाने न०।

कपिस्कन्ध पु० दानवभेदे "उद्योगं परमं चक्रुर्दानवा युद्धदुर्मदाः" इत्युपक्रम्य "काञ्चनाक्षः कपिस्कन्धो व्याघ्राक्षः स्थितिकम्पनः" हरिवं० १४० अ०।

कपीकच्छू स्त्री कपिकच्छू+संज्ञायां वा दीर्घः। शूकशिम्ब्याम् (आलकुशी) शब्दर०।

कपीज्य पु० कपिभिरिज्यते यज-क्यप् ३त०। १क्षीरिकावृक्षे। जटाध०।२रामचन्द्रे। कपिषु श्रेष्ठः ७त०।३सुग्रीवे च।

कपीत पु० कं जलवर्णं पीतवर्णमपीतः अमेरतो लोपः। श्वेतकुङ्गाहवृक्षे रत्नमा०।

कपीतन पु० कपीनाम् ईं लक्ष्मीं तनोति तन-अच्। १आम्रातकवृक्षे २शिरीषवृक्षे ३गर्द्दभाण्डवृक्षे च अमरः ४अश्वत्थवृक्षे मेदि०। ५गुवाकवृक्षे ६बिल्ववृक्षे च शब्दर०। एतेषां यथायथम् कपिलक्ष्मीमयमञ्जरीकत्वात् तत्प्रियफलकत्वाच्च तथात्वम्।

कपीन्द्र पु० कपिरिन्द्र इव। १हनुमति शब्दच०। "नश्यन्ति ददर्श इन्द्रानि कपीन्द्रः" भट्टिः। ६त०। कपीनामिन्द्रे स्वामिनि २सुग्रीवे कपीनां यथेष्टं नियोक्तरि ३रामे तद्भेदात् ४विष्णौ च। "शरीरभूतभृद्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः" भा०अनु० १२अ० विष्णुनामकीर्त्तने।

कपीवत् पु० वसिष्ठपुत्रभेदे। "ऊर्जोवसिष्ठपुत्रश्च शाम्यः कश्यप एव च। कपीवानकपीवांश्च दत्तोलिश्च्यवनस्तथा। वसिष्ठपुत्राः सप्तासन्" हरिवं०२६।अ०। [शरोऽवतोदे।

कपीवह न० वहति वह-अच् ६त०"इकोऽवहे" पा०दीर्घः।

कपीष्ट पु०कपीनामिष्टः। १राजादनीवृक्षे २कपित्थे च राजनि०

कपुच्छल न० कस्य शिरसः पुच्छमिव लाति-ला-क। १केशचूडायाम्। "यथानक्षत्रे वर्षे चूडाकरणं कपुष्टिका" गोभि०। 'कपुच्छलाख्या केशचूडा तस्याः संस्कारः कपुष्टिका" सं०त० रघु०। कस्य जलस्य पुच्छमिव लाति ला-क। २स्रुगग्रस्थाने। "इदमेव कपुच्छलमयं दण्डः हे भवतो हौत्रो-बाहु" शत० ब्रा० ७,४,१,२६। "इदमेव हस्तायं हविर्धूपेण कपुच्छलम् स्रुगग्रस्थानीयम्" भा०। अत सूत्रे कपुच्छलमिति उद्दिष्टपु० पाठः भाष्ये तु कपृष्ठलमिति पाठः तत्र कस्य जलस्य पृते पृष्ठभावे भवति गच्छतीति व्युत्पत्तिः। वेदे परोक्षवचनत्वात् पृषो० साधुत्वम्। "इदमेव कपुच्छलमयं दण्डः स्वाहाकारः" शत०ब्रा०९,२,१,१०।

कपुष्टिका स्त्री कस्य शिरसः पुष्टं पोषणाय कायति कै-क कस्य पुष्टं हितं वा कन्। केशचूडासंस्कारकर्मणि" कपुच्छलशब्दे गोभिलवाक्यमुदाहृतम्।

कपूय त्रि० कुत्सितं पूयते पूयी-विशरणे अच् पृषो० उलोपः। कुत्सिते "अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूययोनिमापद्येरन्" छा० उ०। "अथवा यः कथयः तस्य कपूयाः सखायः" निरु०६,१८।

कपृथ् त्रि० कुत्सितं प्रथयति प्रथ-क्विप् वेदे नि० संप्र०। कुत्सितप्रथयितरि। "सेदीशे यस्य रम्बतेऽन्तरा सक्थ्या कपृत्" ऋ० १०,८६,१७, "कपृन्नरः कपृथमुद्दधातन चोदयत खुदत वाजसातये" ऋ० १०,१०१,१२,

कपोत पुंस्त्री कबृ-वर्णे ओत बाहुलकात् वायुः पोत इव यस्य वा। पारावते (पायरा) अमरः "कपोतको गुरुः स्निग्धो रक्तपित्तानिलापहः। संग्राही शिशिरः पीतः तदण्डं रुचिकारकः" भाव० तद्गुणा उक्ताः। (घुघु) इति ख्याते २चित्रकण्ठे धूसरवर्णे वनकपोते मेदिनिः। कपोतजातिस्तु त्रिधा गृहकपोतवनकपोतचित्रकपोतभेदात्। इह०स० तेषां दिवाचारित्वमुक्तम्।

"श्यामाश्येनशशघ्नवञ्जुलशिखिश्रीकर्णचक्राह्वयाभा-सीरकखञ्जरीटकशुकध्वाङ्क्षाः कपोतास्त्रयः। भारद्वाजकुलालकुक्कुटखरा हारीतगृध्रौ कपिः फेण्टः कुक्कुट पूर्णकूटचटकाश्चोक्ता दिवासञ्चराः"। तत्र च कपोतविशेषाणाम् गृहप्रवेशादरिष्टमुक्तं "यानासनशयानिलयनं कपोतस्य गृहनिवेशनं वा। अशुभप्रदं नराणां जातिविभेदेन कालोऽन्यः। आपाण्डुरस्य वर्षात्त्रिक्रमकपोतस्य चैव पक्षाद्वात्। कुङ्कुमधूम्रस्य फलं सद्यः पाकं कपोतस्य"। अपाण्डुरस्य ईषत्पाण्डोर्धूसरस्य "रक्तपादाः कपोताश्च" रामा०उ० ६रिष्टवचने विधा० पा० भारते शान्तिमहितं तस्य गृहप्रवेशनेऽरिष्टत्वं यथा।

"युधिष्ठिर उवाच। कपोतो यदि गाङ्गेय! निविशत्यालयं मम। कथं शान्तिर्भवेत् तस्य चित्रमेतद्वदस्व मे। भीष्म उवाच। प्रविष्टे सदनं राजन्! कपोते भयकारिणि। उत्पन्नं जायते सद्य नाम कार्यां विचार-

या । अथ वा सद्मनःस्वामी त्वरितं मृत्युमाप्नुयात् । गेहिनी वा सुतो वापि राजा कुप्यति वा भृशम् । येन केन प्रकारेण प्रोत्पन्नं जायते स्फुटम् । न च संपद्यते राजन् ! कपोते सदनं गते । निर्विशेत्सदनं यस्तु कपोतो विघ्नकारकः । स कृत्स्नोऽस्तस्तस्मान्मेदसा जुहुयात् सुधीः । जीवनेच्छा कपोते चेद्विधामान्तरस्थितं तत् । शालीनां पिष्टमादाय पचमानोऽस्य तत् पुनः । विदधीत कपोतस्य रूपं शास्त्रविचक्षणः । गुडेनोदरमापूर्य्य सुखं शर्करया पुनः । मधुना चरणौ तस्य पक्षौ धान्येन पक्षिणः । ततो वह्निमुखं कृत्वा छादयेत् प्रयतः सुधीः । "देवाः कपोताः" इत्येव यजने मन्त्र उत्तमः । खर्गं पिष्टमयन्तु जुहुयात् सर्पिषा युतम् । शतधा तं खर्गं कृत्वा भागशः परिकल्पयेत् । शिरसोऽष्टभागांस्तु विंशतिं पक्षपादयोः । सविद्देति शिरसा चतुर्भ्योऽयजनं स्मृतम् । मनोज्योतिर्जुषतेति पक्षौ चन्द्रमसे हुनेत् । यक्षं त्वं सुकृतेति च पादं दक्षिणमग्नये । चरणं वाममश्विभ्यां जुहुयाद्विधिमन्त्रतः । "श्येनस्य पक्षा" इति च बाहू रुद्राय वै हुनेत् । तिलव्रीहीन् आहुतिभिर्य्यादाहुतिश्च संहुनेत् । महाशैव पुनः पूज्य यजमानाभिषेचनम् । शातकुम्भं सवत्सां च कामदोहां पयस्विनीम् । धेनुं दद्यात्तत्तराणां च दक्षिणार्थं विशेषतः । आचार्य्याय सुशीलाय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने । ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चाद्यथाशक्ति च दक्षिणाम् । एवं कृते विधाने तु कपोतः शान्तिकृद्भवेदिति"। ज्यो॰त॰ अद्भुतशान्तौ वरिष्टसङ्ग्रहे उद्गानविषये कपोतं विशेष्य शान्त्यन्तरमुक्तम् यथा "उष्ट्रः कङ्कः कपोतश्चोलूकः श्येन एव च । विक्षुब चर्म्मचिल्लश्च भासः पाण्डुर एव च । गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते । षण्मासाभ्यन्तरे वर्षान्मृत्युः गृहाद् गृहमेधिनः । पक्षाः इवमष्टु वा बन्धुवर्ग्गस्यापि विनश्यति । ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा इत्वा तत्तु त्वमेव वा । संक्रीयाद्यदि रोचेत शान्तिस्तेषां प्रयोजयेत्" ।

मत्स्यसूक्ते व्यासः ।"पञ्चयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्रियन्ति नरा द्विज ! । महाशान्तिकरः श्रीमांस्तुलस्या पूजितो हरिः । तत्पानात् दारुणान् पुंसां दुर्निमित्तानशेषतः । तुलस्या पूजितो भक्त्या महाशान्तिकरो हरिः । अत्र महाउदाशीयो मन्त्रः । "नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहेति" । छन्दोगपरिशिष्टम् । "अथातोऽरजस्वलाभिगमने गोऽश्वभार्य्यासु गमने यमलजनने विजातीयजनने वा काककङ्कभवनश्येनभासचिल्लकपोतानां गृहप्रवेशे सङ्घिकस्योपरि निपातमध्ये एतासेव क्रियमाणे गृहद्वारतोरणे शाद्भुतेषु अल्पदृष्टेन विधिनाऽग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति" अद्भुताय अग्नये स्वाहा, सोमाय, विष्णवे, रुद्राय, वायवे, सूर्याय, मृत्यवे, पितृभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति"। कपोतं विशेषयति शौनकः "रक्तपादः कपोतास्य अरुणौष्ठो शुक्लच्छविः । स चेत्सायं विशेच्छालासमीपस्थं प्रवेद् यदि । अत्र गृहमध्ये वा वल्कलस्योद्गमादिषु"। कल्पदृष्टेन विधिना स्वशोक्तेन प्रायश्चित्ताज्याहुतीः अद्भुतदोषप्रशमनार्थाः कुर्य्यात् । अद्भुतायाग्नये स्वाहा इत्यादि मन्त्रैः । तत्र स्थालीपाकैतिकर्त्तव्यतायां पायसचरुभिरेतेभ्यो देवेभ्यो जुहुयात्" रघु॰। छन्दोगप॰ । "पश्चात् एतपायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा शान्तिर्भवतीति"। इत्थं द्विजोक्तविविधकपोतभिन्नकपोतानाम् गृहस्थेन अरक्षणीयता यथाह ज्यो॰त॰भारतम् । "पारावतास्सदूराश्च शुका वैसारिकास्तथा । गृहस्थेन सदा पोष्या आत्मनः श्रेय इच्छता" अत्र मानुषकपोतविकल्पवारिष्टसूचकत्वं नास्त्येवेति व्यवस्था अतएव भारतभारते विघ्नकारक इति विशेषणम् । कपोतस्य मद्गुरः यथाह भावप्र॰। "पारावतोऽन्यः प्रायस्तु चित्रपक्षो इतस्ततः । कपोतः चाकुरोटस्तु भिक्षादाः मद्गुराः स्मृताः । प्रसूद्य भक्षयन्त्येते तच्छेन मद्गुरास्ततः" तेषां सामान्यमांसगुणाश्च तत्रैवोक्ताः "मद्गुराः मधुराः पित्तकफघ्नास्तुवरा हिमाः । लघवो बद्धवर्च्चस्का विड्भाङ्गकराः स्मृताः"। "आवर्त्तिभिर्धूतकपोतशिरोधराभैः" माघः । कपोतोऽस्त्यस्य नड़ादि॰ छ कुक् च । कपोतकीय कपोतयुक्ते त्रि॰ तस्मिन् भवः अण् बिल्वादि॰ अमात्यस्य लुक् । कापोतक तत्र भवादौ त्रि॰ । २सुश्रुतोक्ते कपोताभे मूषिकभेदे च कपोताभमर्द्दे उदा॰ । [राजने राजनि॰

कपोतक न॰ कपोत इव कायति प्रकाशते कै—क । सौवी-

कपोतचरणा स्त्री कपोतस्य चरणचरणाकारोऽस्त्यस्याः अर्श॰ अच् । १नलीनामगन्धद्रव्यसाधने शब्दे जटाधरः । कपोताङ्घ्रिरप्यत्र अमरः । ६त॰। २कपोतपादे पु॰ ।

कपोतपाक पुंस्त्री कपोतःपाको शिशुः । कपोतशिशौ तेषां व्रातः अञ् । कपोतपाक्यः तस्य स्त्रियां बहुत्व लुक् । कपोतपाकाः स्त्रियां तु न लुक्–कपोतपाक्याः स्त्रियः ।

कपोतपाद त्रि॰ कपोतस्य पादाविव पादावस्य हस्त्यादि॰

पाठात् मान्तलोपः समासान्तः । कपोततुल्यवर्णे । स्त्रियां वा ङीप् ।

कपोतपालिका स्त्री पालयति पाल+ण्वुल् ईत० । स्तम्भाग्रप्रसारितदारुभेदे सौधादिप्रान्ते काष्ठादिरचिते पक्षिवासस्थाने विटङ्के (पायराखोप) । अमरः ।

कपोतपाली स्त्री कपोतं पालयति अच् गौरा० ङीष् इत० टिड्ढाणञित्यत्रादानयोः साहचर्यात् तद्धितस्यैव सि० कौ० ग्रहणात् न ङीप् मुग्ध० तु ईप् उप० स० इति भेदः । कपोतपालिकार्थे विटङ्के हलायु० । "कपोतपालीषु निकेतनानाम्" माघः ।

कपोतरोमन् पु० कपोतरूपधारिवह्निवरात् प्राप्ते उशीनरपुत्रे राजभेदे । तत्कथा भा० व० १९६ अ० । "कपोत उवाच । वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतुः" इत्युपक्रम्य "यामेतां पेशीं मम निष्क्रयाय प्रादाद्भवानभिनोत्कृत्य राजन् ! । एतद्वो लक्ष्म शिवं करोमि हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् । एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी सुरर्षीणामथ सम्मतो भृशम् । एतस्मात् पार्श्वात् पुरुषो जनयिष्यति कपोतरोमेति च तस्य नाम" । २यदुवंश्ये कुकुरस्य नृपतेः पौत्रे नृपभेदे च "कुकुरस्य सुतो वृष्णिर्विलोमा तु तनयस्तथा । कपोतरोमा तस्याथ तित्तिरिस्तनयोऽभवत्" हरिवं० ३८ अ० ।

कपोतलुब्धकीय न० कपोतं लुब्धकञ्चाधिकृत्य कृतो ग्रन्थः "इद्धाच्छः" पा० छ । भारतान्तर्गते स्वगृहस्थस्य प्राणदानेनाप्यातिथ्यावश्यकर्त्तव्यतासूचके आख्यायिकाभेदे तत्कथा भा० शा० १४६ अ० ।

"स पक्षी वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम् । हर्षेण महता युक्तो वाष्पव्याकुललोचनः । तं वै शाकुनिकं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा । स पक्षी पूजयामास यत्नात्तं पक्षिजीविनम् । उवाच स्वागतं तेऽद्य ब्रूहि किं करवाणि ते । सन्तापश्च न कर्त्तव्यः स्वगृहे वर्त्तते भवान् । तद्ब्रवीतु भवान् क्षिप्रं किं करोमि किमिच्छसि । प्रणयेन ब्रवीमि त्वां त्वं हि नः शरणागतः । शरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते । छेत्तुमप्यागते छायां नोपसंहरते द्रुमः । शरणागतस्य कर्त्तव्यमातिथ्यं हि प्रयत्नतः । पञ्चयज्ञप्रवृत्तेन गृहस्थेन विशेषतः । पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमे । तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः । तद्ब्रूहि मां सुविस्रब्धो यत्त्वं वाचा वदिष्यसि । तत् करिष्याम्यहं सर्वं मा त्वं शोके मनः कृथाः । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुनेर्लुब्धकोऽब्रवीत् । बाधते खलु मे शीतं हिमत्राणं हि विधीयताम् । एवमुक्तस्ततः पक्षी पर्णान्यास्तीर्य भूतले । यथाशक्त्या हि पर्णेन ज्वलनार्थं द्रुतं ययौ । स गत्वाऽङ्गारकर्मान्तं गृहीत्वाऽग्निमथागमत् । ततः शुष्केषु पर्णेषु पावकं सोऽभ्यदीपयत् । स संदीप्तं महत् कृत्वा तमाह शरणागतम् । प्रतापय सुविस्रब्धः स्वगात्राण्यकुतो भयः । स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा लुब्धो गात्राण्यतापयत् । अग्निप्रत्यागतप्राणस्ततःप्राह विहङ्गमम् । हर्षेण महताऽऽविष्टो वाक्यं व्याकुललोचनः । तदेमं शकुनिं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा । दत्तमाहारमिच्छामि त्वया क्षुद्बाधते हि माम् । स तद्वचः प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहङ्गमः । न मेऽस्ति विभवो येन नाशयेयं क्षुधां तव । उत्पन्नेन हि जीवामो वयं नित्यं वनौकसः । सञ्चयो नास्ति चास्माकं मुनीनामिव भोजने । इत्युक्त्वा तं तदा तत्र विवर्णवदनोऽभवत् । कथं नु खलु कर्त्तव्यमिति चिन्तापरस्तदा । बभूव भरतश्रेष्ठ ! गर्हयन् वृत्तिमात्मनः । मुहूर्त्ताल्लब्धसंज्ञस्तु स पक्षी पक्षिघातिनम् । उवाच तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्त्तं प्रतिपालय । इत्युक्त्वा शुष्कपर्णैस्तु समुज्ज्वाल्य हुताशनम् । हर्षेण महताऽऽविष्टः स पक्षी वाक्यमब्रवीत् । ऋषीणां देवतानाञ्च पितॄणाञ्च महात्मनाम् । श्रुतः पूर्वं मया धर्मो महानतिथिपूजने । कुरुष्वानुग्रहं सौम्य ! सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । निश्चिता खलु मे बुद्धिरतिथिप्रतिपूजने । ततः कृतप्रतिज्ञो वै स पक्षी प्रहसन्निव । तमग्निं त्रिः परिक्रम्य प्रविवेश महामतिः । अग्निमध्ये प्रविष्टन्तु लुब्धो दृष्ट्वा तु पक्षिणम् । चिन्तयामास मनसा किमिदं वै कृतं मया । अहो मम नृशंसस्य गर्हितस्य स्वकर्मणा । अधर्मः सुमहान् घोरो भविष्यति न संशयः । एवं बहुविधं भूरि विललाप स लुब्धकः । गर्हयन् स्वानि कर्माणि द्विजं दृष्ट्वा तथागतम्" ।

कपोतवङ्का स्त्री कपोतो वङ्क्यते प्रतार्यतेऽनया वकि-करणे घञ् । ब्राह्मीशाके राजनि० । इयञ्च सुश्रुते वीरतर्वादिगणे उक्ता तद्गुणा उक्ता यथा । "वीरतरुसहचरद्वयदर्भवृक्षादनीगुन्द्रानलकुशकाशाश्मभेदकाग्निमन्थमोरटावसुकवसिरभल्लूककुरण्टकेन्दीवरकपोतवङ्का: श्वदंष्ट्राश्चेति । वीरतर्वादिरित्येष गणो वातविकारनुत् । अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः" । "कपोतवङ्कामूलं हि पिबेद्दध्नसुरादिभिः" सुश्रु० । भावप्र० "ब्राह्मी-

कपोतवल्ली च सोमवल्ली सरस्वती" इत्येव पाठः तत्र कपोतवल्लीति पाठकल्पनं प्रामादिकं शब्दैकवाक्यतया कपोतवल्ल्येति पाठस्यैव न्याय्यत्वात् ।

कपोतवर्णी स्त्री कपोतस्य वर्ण इव वर्णोऽस्याः गौरा० ङीष् । सूक्ष्मैलायां राजनि० तत्फलस्य कपोततुल्यशुभ्रत्वात्तथात्वम्

कपोतवाणा स्त्री कपोतस्य पाद इव बाणस्तुल्याकारोऽस्याः। नलीकनामगन्धद्रव्ये राजनि० शरतुल्यरूपत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।

कपोतवृत्ति स्त्री कपोतानामिव सद्योहरणेनासञ्चयेन वृत्तिः। कपोतवृत्तायां १सञ्चयरहितजीविकायाम् तस्याश्च सञ्चयराहित्यं कपोतवृत्तशब्दे दर्शितवाक्ये स्फुटम् । कपोतानां वृत्तिरिव वृत्तिरस्य । २तथावृत्तियुक्ते त्रि० । "कपोतवृत्तिर्मासनिचयः संवत्सरनिचयो वा । संवत्सरनिचये पूर्वनिचितमाश्वयुज्यां जह्यात्" विष्णु स० । वानप्रस्थधर्मकथने । [(बामनहाटी) राजनि०।

कपोतवेगा स्त्री कपोतस्य वेगो यस्याः ५ब०। ब्राह्मीवृक्षे ।

कपोतसार न० कपोतः तद्वर्णः इव सारोऽस्य कृष्णत्वात् । स्रोतोऽञ्जने राजनि० । [कापोताञ्जनमिति पाठान्तरम् ।

कपोताञ्जन न० कपोतवर्णमञ्जनम् । स्रोतोऽञ्जने अमरः

कपोताभ पु० कपोतस्याभेवाभाऽस्य । १कपोतवर्णे चेम० तस्य नानावर्णत्वेऽपि कपोताञ्जनादौ कृष्णवर्णो दृश्यते क्वचित् कर्बुरवर्णोऽपि "तदिदं भस्म कपोतकर्बुरमिति" कुमारप्रयोगात् कर्बुर वर्णस्य कृष्णाधिक्यात् कपोतवर्णत्वम् । सुश्रुतोक्ते २मूषिकभेदे । "पूर्वमुक्ताः शुक्रविषा मूषिका ये समासतः। नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध तान्" इत्युपक्रम्य "लालन" इत्यादीन् "मूषिकश्च कपोताभस्तथैवाष्टादश स्मृताः" इति विभज्य "शुक्रेणानिलं कुपितोवातजान् कुरुते गदान् । गन्धालग्वेन पित्तस्य श्वेतेन कफजेन च । मञ्जता कपिलेनाखुः कपोतेन चतुष्टयम् । भवन्ति येषां दंशेषु ग्रन्थिमण्डलकर्णिकाः। पिडकोपचयाश्चोग्राः शोफश्च भ्रमदाहयः" इत्युक्तम् । रूपचतुष्टयं वातपित्तकफरक्तविकाररूपम्"। [तस्य तथावर्णत्वात्तथात्वम्

कपोतारि पु० कपोतस्यारिः ६त० । श्येनपक्षिणि शब्दर०

कपोती स्त्री कपोतजातिः स्त्री ङीष् । १कपोतजातिस्त्रियाम् । २यूपभेदे च । "अथ यद्यैतस्य यूपस्य मूलदेशात् भवति सह कपोती नाम यूपः योऽह तादृशं यूपं कुरुते साह्यामुष्यायणं प्रोक्तेति तस्मात्तादृशमायुष्कामो यूपं न कुर्वीत" शत० ब्रा० ११,७,२,२ । "यस्य तृतीयस्थापन भवति स कपोती यूप कपोतास्य

स्योपरिविश्रमविशेषसामान्यात्" भा० । तेनात्र केनचित् कपोतिन् इति शब्दस्य कल्पनं भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् ।

कपोल पु० स्त्री० कप-ओलच् । गण्डे गल्ले (गाल) अमरः । "कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुम्" कुमा० । "कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्" रघुः ।"लोलाक्षिः कुरकरिणां कपोलकाषः" किरा० "यस्याः कपोलैः कलभोतधामसम्भेषु" । "कपोलभित्तीरिव लोध्रगौरीः" माघः कपोलाभित्तय इव विस्तीर्णत्वात् उपमि० स० । एवं कपोलफलकादयः प्रशस्तकपोले ।

कप्यास न० कपेः आस्यतेऽनेन आस करणे घञ् ६त० । कपिपृष्ठान्तभागे "तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी" छा० उ०। "कपेर्मर्कटस्यासम् कप्यासं आसेरुपवेशनार्थस्य करणे घञ् कपिपृष्ठान्तो येनोपविशति" भा० ।

कफ पु० केन जलेन फलति फल—ड । शरीरस्थे धातुभेदे श्लेष्मणि । "प्राणप्रयाणसमये कफवातपित्तैः कण्ठावरोधनविधौ स्मरणं कुतस्ते" उद्भटः । कफस्य स्वरूपस्थानकर्मादिकं भावप्र० उक्तं यथा ।

"श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छलः शीतलस्तथा । तमोगुणाऽधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् । स च श्लेष्मा नामस्थानकर्मभेदैः पञ्चविधः । अथ श्लेष्मणां नामान्याह "कफस्यैतानि नामानि क्लेदनश्चावलम्बनः । रसनः स्नेहनश्चापि श्लेष्मणः स्थानभेदतः । अथ क्लेदनादीनां स्थानान्याह। आमाशयेऽथ हृदये कण्ठे शिरसि सन्धिषु । स्थानेष्वेषु मनुष्याणां श्लेष्मा तिष्ठत्यनुक्रमात् । दोषाणां सकलशरीरव्यापिनामपि पञ्च स्थानानीति बाहुल्याभिप्रायेणोक्तानि । तथाच वाग्भटः "इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मनाम् । व्यापिनामपि जानीयात् कर्माणि च पृथक् पृथक्"। इति चरकश्च "ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः" इति अथ तत्तत्स्थानगतस्य श्लेष्मणः कर्माण्याह । क्लेदनः क्लेदयत्यामाशयस्थोऽपरानपि । अनुगृह्णाति च श्लेष्मस्थानान्युदककर्मणा । अयमर्थः क्लेदनोऽन्नं क्लेदयति तेन संहतमन्नं भेदं प्राप्नोति । अपरानपि श्लेष्मस्थानानि हृदयादीनि मार्गेण गत्वा तत्र तत्र-हृदयालम्बनस्थं धारयरसरूपममसौ स्त्रियतर्पयसन्धिस्थं-श्लेष्मणाम्बुदककर्मभिरनुगृह्णाति उपकरोति । तथाच "रसयुक्तान्नवीर्येण हृदयस्थावलम्बनम् । त्रिकसन्धारणं चापि विदधात्यवलम्बनः । त्रिकं शिरोबाहुहृद-

स्थितः। उभावपि यतः सौम्यौ तिक्तवातानिले यतः। ततो रसान्विजानीते रसनाः रसनौ समौ। रसना रसनेन्द्रियं रसनः कण्ठस्थकफः। स्नेहनः स्नेहदानेन समस्तेन्द्रियतर्पणः। श्लेष्मणः सर्वसन्धीनां संश्लेषं विदधात्यसौ"। अन्यत्र वैद्यकेऽन्यथानामान्युक्तम्। "अवलम्बकसंज्ञकः क्लेदकः श्लेषकोऽपरः। बोधकस्तर्पकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविधः स्मृतः। तल्लक्षणानि यथा "कफधाम्नां तु शेषाणां यत् करोत्यवलम्बनम्। ततोऽवलम्बकाख्यातिं श्लेष्मा प्राप्नोत्युरःस्थितः"। आमाशयाश्रितः सोऽन्नक्लेदनात् क्लेदकः स्मृतः। श्लेष्मकः श्लेषणात् सन्धेः स च सन्धौ व्यवस्थितः। रसनावस्थितः श्लेष्मा बोधको रसबोधनात्। शिरसि संस्थितश्चासौ तर्पको नेत्रतर्पणात्" कफस्थानानि "उरः कण्ठः शिरः क्लोमपर्वाण्यामाशयो रसः। मेदो घ्राणञ्च जिह्वा च कफस्थानमुरःपरम्"। अविकृतकफस्य कर्माणि यथा सुश्रुते "स्नेहोबन्धः स्थिरत्वञ्च गौरवं वृषता बलम्। क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम्" कफसामान्यलक्षणं यथा "माधुर्य्यस्नेहगौरवशैत्यपैच्छिल्यगुणलक्षणः श्लेष्मा तस्य समानयोनिर्मधुरो रसः सोऽस्य माधुर्य्यान्माधुर्य्यं वर्द्धयति स्नेहात् स्नेहं गौरवाद्गौरवं शैत्यात् शैत्यं पैच्छिल्यमिति तस्य पुनरन्ययोनिः कटुको रसः स श्लेष्मणः प्रत्यनीकत्वात् कटुकत्वान्माधुर्य्यमभिभवति रौक्ष्यात् स्नेहं लाघवाद्गौरवमौष्ण्यात् शैत्यं वैशद्यात्पैच्छिल्यमिति" सुश्रु०। विशेषतश्चयदानादिकमुक्तं सुश्रुते

"दिवास्वप्नाव्यायामालस्यमधुराम्ललवणशीतस्निग्धगुरुपिच्छिलाभिष्यन्दिहायनकयवकनैषधेत्कटमाषमहामाषगोधूमतिलपिष्टविकृतिदधिदुग्धकृशरापायसेक्षुविकारानूपौदकमांसवसाबिसमृणालकसेरुकशृङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमशनाध्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते। स शीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः। पूर्वाह्णे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति"।

सुश्रुते कफविकारे हेतुरुक्तो यथा "विषमोऽग्निविकारात् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान्। करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान्" वयोभेदे कफाद्याधिक्यमाह तत्रैव "बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु। भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्वृद्धे तानुवीक्ष्य योजयेत्। देशभेदोऽपि कफहेतुस्तत्रोक्तः "कफवातरोगभूयिष्ठश्चानूपः"। कफस्याप्य एव तद्धर्माणां क्लेदनादेराप्यधर्मत्वात् यथोक्तम् सुश्रुते।

"शीतस्तिमितस्निग्धमन्दगुरुसान्द्रमृदुपिच्छिलरसबहुलमीषत्कषायाम्ललवणं मधुररसप्रायमाप्यं तत् स्नेहनप्रह्लादनक्लेदनबन्धनविष्यन्दनकरमिति"। अधिकमाकरे दृश्यम्।

कफकार त्रि० कफं तद्विकारं करोति कृ—अण्। कफविकारकारके द्रव्यभेदे स च द्रव्यभेदः सुश्रुते उक्तः "काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपद्मकप्रपौण्डरीकर्द्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्त्यो मधूकञ्चेति। काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः। जीवनो बृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा"।

अन्यत्र "कफपित्तकरा मत्स्याः कफपित्तकरं दधि"। सुश्रुतेऽपि। सामान्यत उक्तं यथा "कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्द्धयति स्निग्धवीर्य्यत्वात्" "वसुधाजलजाताभ्यां बलासं परिवर्द्धते" बलासं कफः। कफलत्कफवर्द्धनादयोऽप्यत्र। "प्रमेहकृत् स्यात् कफकृच्च सर्वम्" वैद्यकम्।

कफकूर्चिका स्त्री कफं कूर्चति निकरोति कूर्च—विकारे ण्वुल्। लालायाम् थ्याकासे(लाल)। हेम०।

कफघ्नी स्त्री कफं तद्विकारं हन्ति टक् ङीप्। क्षुपभेदे राजनि०। २ कफहन्तृद्रव्यभेदे त्रि० तानि द्रव्याणि सुश्रुते दर्शितानि यथा "आरग्वधमदनगोपघोण्टाकुटजपाठाकण्टकीपाटलामूर्वेन्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुरुण्टकदासीकुरुण्टकगुडूचीचित्रकशार्ङ्गेष्टाकरञ्जद्वयपटोलकिराततिक्तकानि सुषवी चेति। आरग्वधादिरित्येष गणः श्लेष्मविषापहः"।

"वरुणार्त्तगलशिग्रुमधुशिग्रुतर्कारीमेषशृङ्गीपूतीकानक्तमालमोरटाग्निमन्थसैरेयकद्वयबिम्बीवसुकवसिरचित्रकशतावरीबिल्वाजशृङ्गीदर्भा बृहतीद्वयञ्चेति। वरुणादिर्गणो ह्येष कफमेदोनिवारणः"।

"शालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेषशृङ्गीतिनिशचन्दनकुचन्दनशिंशपाशिरीषासनधवार्जुनतालशाकनक्तमालपूतीकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकञ्चेति। शालसारादिरित्येष गणः कुष्ठविनाशनः। मेहपाण्ड्वामयहरः कफमेहविशोषणः"। "रोध्रसावररोध्रपलाशकुटन्नटाशोकफञ्जीकट्फलैलवालुकशल्लकीजिङ्गिनीकदम्बसालाः कदली चेति। एष रोध्रादिरित्युक्तो मेदःकफहरो गणः"। "अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्गीरास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहाश्वेतावृश्चिकाल्यलवणास्तापसवृक्षश्चेति। अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषापहः"। "सुरसाश्वेतसुरसाफणिज्झकार्जकभूस्तृणसुगन्धकसुमुखकालमालकासमर्दक्षवकखरपुष्पाविडङ्गकट्फलसुर-

सीनिर्गुण्डीकुलाहलोन्दुरुकर्णिकाफञ्जीप्राचीबलकाकमाची विषमुष्टिकश्चेति। सुरसादिर्गणो ह्येष कफहृत्क्रिमिसूदनः"। "पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचहस्तिपिप्पलीहरेणुकैलाजमोदेन्द्रयवपाठाजीरकसर्षपमहानिम्बफलहिङ्गुभार्गीमधुरसातिविषावचाविडङ्गानि कटुरोहिणी चेति। पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यायानिलारुचीः। निहन्याद्दीपनो गुल्मशूलघ्नश्चामपाचनः"। "एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालुकगुग्गुलुसर्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति। एलादिको वातकफौ निहन्याद्विषमेव च"। "बृहतीकण्टकारिकाकुटजफलपाठा मधुकञ्चेति। पाचनीयो बृहत्यादिर्गणः पित्तानिलापहः। कफारोचकहृद्रोगमूत्रकृच्छ्ररुजापहः"। "पटोलचन्दनकुचन्दनमूर्वागुडूचीपाठाः कटुरोहिणी चेति। पटोलादिर्गणः पित्तकफारोचकनाशनः"। "ऊषकसैन्धवशिलाजतुकासीसद्वयहिङ्गूनि तुत्थकञ्चेति ऊषकादिः कफं हन्ति गणो मेदोविशोषणः। "मुस्ताहरिद्रादारुहरिद्राहरीतक्यामलकबिभीतककुष्ठहैमवतीवचापाठाकटुरोहिणीशार्ङ्गेष्टातिविषाद्राविडीभल्लातकानि चित्रकश्चेति। एष मुस्तादिको नाम्ना गणः श्लेष्मनिषूदनः"। "हरीतक्यामलकबिभीतकानि त्रिफला। त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठविनाशनी"। "पिप्पलीमरिचशृङ्गवेराणि त्रिकटुकम्। त्र्यूषणं कफमेदोघ्नं मेहकुष्ठत्वगामयान्। निहन्याद्दीपनं गुल्मपीनसाग्न्यल्पतामपि"। "आमलकीहरीतकीपिप्पल्यश्चित्रकश्चेति। आमलक्यादिरित्येष गणः सर्वज्वरापहः। चक्षुष्यो दीपनो वृष्यः कफारोचकनाशनः"। "लाक्षारेवतकुटजाश्वमारकट्फलहरिद्राद्वयनिम्बसप्तच्छदमालतीत्रायमाणा चेति। कषायतिक्तमधुरः कफपित्तार्त्तिनाशनः"। "बिल्वाग्निमन्थटुण्टुकपाटलाकाश्मर्यश्चेति महत्। सतिक्तं कफवातघ्नं पाके लघ्वग्निदीपनम्। मधुरानुरसञ्चैव पञ्चमूलं महत् स्मृतम्"। "कुशकाशनलदर्भकाण्डेक्षुका इति तृणसंज्ञकः। मूत्रदोषविकारञ्च रक्तपित्तं तथैव च। अन्त्यः प्रयुक्तः क्षीरेण शीघ्रमेव विनाशयेत्। एषां वातहराद्यावन्त्यः पित्तविनाशनः। पञ्चकौ श्लेष्मशमनावितरौ परिकीर्त्तितौ" इति विशेषत उक्तम्। सामान्यतस्तु तत्रैवोक्तम् "अम्लं कपित्थं श्लेष्माणं शमयति रूक्षवीर्यत्वात् मधुरं क्षौद्रञ्च"। रसभेदस्य तद्धेतुता तत्रोक्ता। "ये रसा श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै। स्नेहगौरवशैत्यानि बलात्स्वं वर्द्धयन्ति ते" (बलात्स्वं कफम्) तत्पाकपरिपाटी तत्रैवोक्ता। "श्लेष्मा विदग्धो लवणतामुपैति" स्वतेजोनिलजैः श्लेष्मा शमं याति शरीरिणाम्। "तत्र य इमे गुणा वीर्यसंज्ञकाः शीतोष्णस्निग्धरूक्षमृदुतीक्ष्णपिच्छिलविशदास्तेषां तीक्ष्णोष्णावाग्नेयौ। शीतपिच्छिलावम्बुगुणभूयिष्ठौ। पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठः स्नेहः। तोयाकाशगुणभूयिष्ठं मृदुत्वं। वायुगुणभूयिष्ठं रौक्ष्यम्। क्षितिसमीरणगुणभूयिष्ठं वैशद्यम्। गुरुलघुविपाकावुक्तगुणौ। तत्रोष्णस्निग्धौ वातघ्नौ। शीतमृदुपिच्छिलाः पित्तघ्नाः। तीक्ष्णरूक्षविशदाः श्लेष्मघ्नाः। गुरुपाको वातपित्तघ्नः। लघुपाकः श्लेष्मघ्नः। तेषां मृदुशीतोष्णाः स्पर्शग्राह्याः। पिच्छिलविशदौ चक्षुःस्पर्शाभ्याम्। स्निग्धरूक्षौ चक्षुषा। शीतोष्णौ मुखदुःखोत्पादनेन। गुरुपाकः सृष्टविण्मूत्रतया कफोत्क्लेशेन च। लघुर्बद्धविण्मूत्रतया मारुतकोपेन च"।

"तीक्ष्णोष्णं मूत्रलं हृद्यं कफघ्नं कटुपाकि च" सुश्रु०। तत्रागमद्रव्यगुणभेदाः संक्षिप्यान्यत्रोक्ताः। "गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः। श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः"। तद्विकारशोपाया अन्यत्रोक्ता यथा "रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवनधूम्रसेवाध्वनियुद्धजागररतिक्रीडाप्रदाघातनम्। धूमाद्युपविरोविरेकवमनस्वेदोपनाहादिकं पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्मापहरं जयेत्"।

कफहन् कफहादयःश्लेष्मघ्नशब्दवत् त्रि०।

कफणि पुंस्त्री केन जलेन फणति स्फुरति इन्। भुजमध्यपर्व्वणि। कूर्परे (कनुइ) हेमच०। स्त्रीत्वे वा ङीप्।

कफल त्रि० कफः बाहुल्येनास्त्यस्य लच्। कफदायके "वेत्रोः करीराः कफलामधुरारसपाकतः" सुश्रु०।

कफवर्द्धन पु० कफं तद्विकारं वर्द्धयति वृध–णिच्–ल्यु। १पिण्डीतकवृक्षे त्रिकाण्ड०। २कफवृद्धिकारके त्रि०।

कफविरोधिन् पु० कफं विरुणद्धि वि+रुध-णिनि। १मरिचे राजनि०। कफविरोधकारके २कफविकारनाशके त्रि०।

कफान्तक पु० कफमन्तयति अन्त+तत्करोतीति णिच्–ण्वुल्। १बर्बूरवृक्षे राजनि०। २कफविकारनाशके त्रि०।

कफारि पु० ६त०। १शुण्ठ्याम् राजनि० २कफनाशके त्रि०।

कफिन् त्रि० कफोऽस्त्यस्य कफ+इनि। १श्लेष्मप्रधाने जने।

अमरः स्त्रियां ङीप् । कफिनी तस्य भावः तल् । कफिता स्त्री त्व । कफित्व न० कफयुक्तत्वे ।

कफेलु पु० कफं लाति ला–डु नि० । श्लेष्मातकतरौ उज्ज्वल० रूपमञ्जरी । शब्दक० कफयुक्ते त्रि० सि० कौ० "प्रमाणतयोक्तं यदुक्तं तच्चिन्त्यं सि०कौ० "कफं लाति कफेलुः श्लेष्मातकः निपातनादेत्वम्" इत्युक्तेः तत्र तदर्थत्वादर्शनात् ।

कफोणि पुंस्त्री केन जलेन फणति इन् पृषो० ओत्वम् । भुजमध्यपर्व्वणि कूर्परे (कनुइ) अमरः । स्त्रियां वा ङीप् ।

कफोड पु० कफोणि+भेदे पृषो० । (कनुइ) कूर्परे । "कति स्वनौ व्यदधुः कः कफोडः" अथ० १०,२,२,

कब स्तुतौ वर्णे च भ्वा०आत्म०सक०सेट् । कबते अकबिष्ट चकबे ऋदित् चङि अचकबत् । प्रनिकबते ।

कबन्ध पु०न० कं जलं बध्नाति बन्ध–अण्, केन वायुना बध्यते, बन्ध–कर्म्मणि घञ्, कोशायुः प्राणवायुर्बध्यते संबध्यतेऽस्मिन् आधारे घञ् वा यथायथं वाक्यम् । १उदरे तस्य पीतजलनिरोधनात् तथात्वम् । २धूमकेतौ, प्रवहवायुना निबध्यमानत्वात्तस्य तथात्वम् ३राहौ, तस्य छिन्नमस्तकत्वेऽपि अमृतपानात् जीवनवत्त्वेन क्रियावत्त्वात् तथात्वम् ४राक्षसभेदे च मेदि० ५जले अमरः तस्य प्राणवायुधारकत्वात् तथात्वम् "आपोमयः प्राणः" इति छा०उ० श्रुतेस्तस्य प्राणधारणकरत्वम् "पञ्चदशाहानि माऽशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यते" छा०उ० अन्नपानं विना प्राणविच्छेदश्रोक्तेस्तथात्वम् । "मनुष्याणां सहस्रेषु हतेषु हतमूर्द्धसु । तदावेशात् कबन्धः स्यादेकोऽमूर्द्धा क्रियान्वितः" इत्युक्तलक्षणे शिरःशून्ये ६क्रियायुक्तदेहे अस्त्री अमरः । "कबन्धाच्छिन्नशिरसः खड्गयष्टिपाणयः" देवीमा० । "नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं सार्द्धं रथानां शतं पत्तीनां दश कोटयो निपतिता एकः कबन्धो रणे । तादृक्कोटिकबन्धनर्त्तनविधौ खेलद्भ्रमत् खे शिरस्तेषां कोटिनिपातने रघुपतेः कोदण्डघण्टारवः" प्राचीनगाथा । "यस्य नैच्छति वपुः कबन्धताम्" पतितोर्द्धकबन्धवत्सदः" माघः । "कश्चित् द्विषत्खड्गहृतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य । वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः स्वं नृत्यत् कबन्धं समरे ददर्श" । "उत्थितं ददृशेऽन्यच्च कबन्धेभ्यो न किञ्चन" रघुः । तद्देहस्य शिरःशून्यत्वेऽपि वायोः सम्यग्निःसरणाभावेन वायुना सम्बन्धसत्त्वात् क्रियासम्भव इति बोध्यम् ७मेघे निरुक्ते५,३ "निचीनवारं वरुणः कबन्धम्" इत्युचमधिकृत्योक्तम् "कबन्धं मेघम् कमुदकं भवति तदस्मिन् धीयते, उदकमपि कबन्धमुच्यते बन्धिरनिभृतत्वे कमनिभृतञ्च इति" तदोक्तेः तत्र पृषो०साधुत्वम् । कबन्धराक्षसकथा च भा०व० २७३अ० यथा । "दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणार्द्दितौ । जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परन्तपौ । वने महति तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह । ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्व्वशः । शब्दञ्च घोरं सत्त्वानां दावाग्नेरिव वर्द्धतः । अपश्यतां मुहूर्त्ताच्च कबन्धं घोरदर्शनम् । मेघपर्व्वतसङ्काशं शालस्कन्धं महाभुजम् । उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम् । यदृच्छयाथ तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् । विषादमगमत् सद्यः सौमित्रिरथ भारत ! । स राममभिसंप्रेक्ष्य कृष्यते येन तन्मुखम् । विषण्णश्चाब्रवीद्रामं पश्यावस्थामिमां मम । हरणञ्चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः । राज्यभ्रंशश्च भवतस्तातस्य मरणं तथा । नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोशलागतम् । द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम् । द्रक्ष्यन्त्यार्य्यस्य धन्या ये कुशलाजशमीलवैः । अभिषिक्तस्य वदनं सोमं सान्त्वघनं यथा । एवं बहुविधं धीमान् विललाप स लक्ष्मणः । तमुवाचाथ काकुत्स्थः सम्भ्रमेष्वप्यसम्भ्रमः । मा विषीद नरव्याघ्र ! नैष कश्चिन्मयि स्थिते । छिन्ध्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः । इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः । खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निकृत्तस्तिलकाण्डवत् । ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेन जघ्निवान् बली । सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितम् । पुनर्जघान पार्श्वे वै तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् । गतासुरपतद्भूमौ कबन्धः सुमहांस्ततः । तस्य देहाद्विनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः । ददृशे दिवमास्थाय दिवि सूर्य्य इव ज्वलन् । पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः । का माया किमिदं चित्रमाश्चर्य्यं प्रतिभाति मे । तस्याचचक्षे गन्धर्व्वो विश्वावसुरहं नृप ! । प्राप्तो ब्राह्मणशापेन योनिं राक्षससेविताम् । रावणेन हृता सीता राम ! लङ्काधिवासिना । सुग्रीवमभिगच्छ त्वं स ते सख्यं करिष्यति । एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवैर्युता । ऋष्यमूकस्य शैलस्य सन्निकर्षे तडागिनी । वसते तत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह । भ्राता वानरराजस्य वालिनो हेममालिनः । तेन त्वं सह सङ्गम्य दुःखमूलं निवेदय । समानशीलो भवतः साहाय्यं स करिष्यति ।

एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टासि जानकीम्। भुवं वानरराजस्य विदितो रावणालयः। इत्युक्त्वान्तर्हितो दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः। विस्मितं जग्मतुश्चोभौ प्रवीरौ रामलक्ष्मणौ"। "वचनिर्धूतगापस्य कबन्धस्योपदेशतः" रघुः

कबन्धिन् पु० १ऋषिभेदे "अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ" प्रश्नोप०। मत्वर्थे इनि। २उदकयुक्ते त्रि० "अर्थं मृणोत मरुतः कबन्धिनः" ऋ० ५,५४,८। "कबन्धिनः उदकवन्तः" भा०। स्त्रियां ङीप्।

कबित्थ पु० कपयस्तिष्ठन्त्यत्र तत्फलप्रियत्वात् स्था-क पृषो० पस्य बः। कपित्थवृक्षे अमरटीका। [द्विरूपकोषः।

कबिल पु० कव्-वर्णे इलच्। १कपिलवर्णे २तद्वति त्रि०।

कम् अव्य० कम-णिङभावपक्षे विच् चादि। १पादपूरणे, २जले, कञ्जम्। ३मस्तके ४सुखे, शब्दर० कन्तिः कन्तुः ५मङ्गले, ६निन्दायाम् शब्दचिन्ता०। "अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पादपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति" यथा "यज्ञेन मन्थाय कमरिणा" ऋ० ४,२०,६, "कमिति पादपूरणम्" निरु० १,६, उक्तेः पादपूरणार्थता "तन्न उभये इमे कम्" ऋ० १,१२२,११, "अत्र कमिति पादपूरणे अथवा कमिति सुखवचनम् सुखं यथा भवतीति" भा० "एवेदेषा पुरुतमा दृशे कम्" १,१२४,६, "कम् सुखेन" भा० "अरमयः सरपसस्तराय कम्" ऋ० २,१३,१२, "कं सुखेन" भा०। ७जलधारके मेघे "पिन्वन्ति उत्सं कं चित्" ऋ० १,१२८,२, "कं चित् जलधारिणं मेघम्" भा०। ८सुखकरे "प्रचिणं तीपाय कम्" ऋ० १,१८२,५, "कम् सुखकरम्" भा० ततः अव्यये "कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः" पा० बादयः सप्त प्रत्ययाः। कंव कम्भ कंयु कन्ति कन्तु कन्त कंय एते सुखान्विते त्रि०।

कम वाञ्छायां भ्वा० आ० सक० सेट्। अतः स्वार्थे णिङ् आर्द्धधातुके वा। कामयते कामयीत कामयताम् अकामयत। अचीकमत। णिङभावपक्षेऽपि चङ् अचकमत। कामयाम्बभूव आस चक्रे चकमे। कामयिता-कमिता कामयिषीष्ट-कमिषीष्ट। कामयिष्यते-कमिष्यते। कामनीयः कमनीयः काम्यः। कामयितव्यः-कमितव्यः। कामी। कामयिता-कमिता कामितः कान्तः। कान्तिः। कर्त्तरि अच् कमः कर्मण्युपपदे अण्। स्वर्गकामः। उदित् कामयित्वा कमित्वा कान्त्वा। कामुकः कम्रः कमनः कामयमानः त्रि० कामयानः। काम्यते काम्यमानः। घञ् कामः सुव कामना। "नरपतिश्चकमे मृगयारतिम्" "निधिवृद्धमर्थं चकमे कुबेरात्" "भीमकान्तैर्नृपगुणैः" "नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च" रघुः। "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" श्रुतिः "रमणीकमनीयकपोलतले" सा० द० टी०। "न चेत् कामयते दातुं तव मामरिसूदन!" भा० आ० १७२। "सर्वान् कामयते यस्मात्" कन्याशब्दे उक्तम्। "प्रीत्या युक्तः कामितं सर्वयत्ते" भा० आ० ५८ "कामयाञ्चक्रिरे कान्ताः सततसुटानिशाचराः" "अकम्पनस्ततो योद्धुं चकमे रावणाज्ञया" भट्टिः। आर्षे क्वचित् पर०। "एवं रूपं नवं यो वै कामयेच्छपितुं कथे।" भा० व० ५८ अ०। "न च सीता दशग्रीवं मनसापि हि कामयेत्" "अकामोऽपि बलात् कामं दर्शनादेव कामयेत्" रामा०।

अनु+कामनानुरूपकामनायाम्। अनुकामयते।

अभि+आभिमुख्येन कामनायाम्। "दासीं कन्यामहञ्चैव अश्मि तामभिकामये" भा० आ० ७८।

नि+निःशेषकामनायाम्। "या तस्य ते पादसरोरुहार्हणं निकामयेत् साऽखिलकामलम्पटा" भाग० ५स्क० १८,२२। अतिशये च "निकामतप्ता विविधेन वह्निना" कुमा०

प्र+प्रकर्षेण कामनायां अतिशये। प्रकामः।

कम वाञ्छायां चुरा० आ० सक० सेट् उदित् कविकल्पद्रुमः। णिङन्तकमवत् सर्वम्। किन्तु तत्र उदित्प्रयोजनं चिन्त्यम्।

कमक त्रि० कम-णिङभावे अच् स्वार्थे क। १कामुके २गोत्रप्रवर्त्तके ३ऋषिभेदे पु०। ततः गोत्रापत्ये इञ्। कामकिः तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री बहुषु उपका० तस्य लुक्। कमकाः कामकयः।

कमठ पुंस्त्री कम-अठन्। १कूर्मे कच्छपशब्दे विवृतिः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "कमठपृष्ठकठोरमिदं धनुः" महाना०। २विष्णोरेकादशे अवतारभेदे। "सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मन्दराचलम्। दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः" भाग० १,३,१७। ३मुनीनां जलपात्रभेदे न० त्रिका०। ४वंशे पु० शब्दर०। ५दैत्यभेदे पु० हेमच०। ६शल्लकीवृक्षे पु० भरतः।

कमण्डलु पुंन० मण्डनं मण्डः कस्य जलस्य मण्डं लाति-ला-कु अर्द्धर्चादि। करङ्के संन्यासिनां ब्रह्मचारिणाञ्च १जलपात्रभेदे, अमरः। "मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्"। "वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम्" मनुः। "अशेषतीर्थोपहृताः कमण्डलोः" माघः। "कमण्डलुकपालेन शिरसा च मृजावता" भट्टिः। २प्लक्षवृक्षे,

मेदिनिः । २चतुष्पाज्जातौ च पुंस्त्री "कमण्डलुर्मन्थ-लचतुष्पाज्जातिभेदः" सि०कौ० । तस्यापत्यम् चतुष्पा-द्भ्यो ढञ्" पा० ढञ् "लोपोऽकद्र्वाः" पा० उ-लोपः । कामण्डलेय तदपत्ये पुंस्त्री । तस्य कर्म भावो वा युवादि०अण् । कामण्डलव तद्भावे तत्कर्मणि च न० ।

कमण्डलुतरु पु० कमण्डलुस्तदाकारस्तरुः कर्म० । १प्लक्षवृक्षे रत्नमा० । कमण्डलुद्रुमादयोऽप्यत्र ।

कमन त्रि० कम–णिङ्भावे ताच्छील्ये युच् । १कमनीये अभिरूपे २कामुके च मेदि० । "कम्रा कमना युवतिः" सि०कौ० । कमनच्छदः । "त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं रविकरगौरवराम्बरं दधानम्" (वपुः) भाग० १,९,३३ । करणे युच् । २कन्दर्पे । ४अशोकवृक्षे च पु० मेदि० । ५ब्राह्मणे पु० हेमच० । [हेमच० । स्त्रियां ङीप् ।

कमनच्छद पुंस्त्री कमनः सुन्दरः छदोऽस्य । १कङ्कपक्षिणि ।

कमनीय त्रि० कम–णिङ्भावे कर्मणि अनीयर् । १सुन्दरे, "रमणीकमनीयकपोलतले परिपीतपटीररसैरलसः" सा० द० टी० । "रुचिरं कमनीयतरा गमिता" माघः । २कामनायोग्ये वाञ्छनीये च । "अनन्यनारीकमनीयमङ्कम्" कुमा० । कमनीयस्य भावः "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" पा० वुञ् । कामनीयक तद्भावे न० ।

कमन्तक पु० कम–बा० झ स्वार्थे क । ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । कामन्तकि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री बहुत्वे उपका० इञो लुक् । कामन्तकयः कमन्तकाः ।

कमन्ध न० जले रायमुकुटे परमतेनोक्तम् । तत्र हि कबन्धमिति अयं व्याख्याय कमन्धम् इति ममध्यपाठे कम् अन्धम् इति नामद्वयमेकीयमतेनोक्ता कमन्धमित्येकं नाम परमतत्वेनोक्तम् ।

कमर त्रि० कम–णिङ्भावे अरच् । कामुके उज्ज्वल० ।

कमल न० कम–इयादि०कलच् । १पद्मे तद्भेदस्य तद्दवयवभेदस्य च गुणादि भावप्र० उक्तं यथा

"कमलं शीतलं वर्ण्यं मधुरं कफपित्तजित् । तृष्णादाहास्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् । विशेषतः सितं पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम् । रक्तं कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्दीवरं स्मृतम् । अतः कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् । तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यद्रक्तोत्पलादिकम् । मृणालाथदलोत्फुल्लफलैः समुदिता पुनः । पद्मिनी प्रोच्यते प्राज्ञैर्बिसिन्यादिश्च सा स्मृता । आदिशब्दान्नलिनी कमलिन्यादि । पद्मिनी शीतला गुर्वी मधुरा लवणा च सा । पित्तासृक्कफनुद्रूक्षा वातविष्टम्भकारिणी । अथ नवपत्रादि । संवर्त्तिका नवदलं बीजकोषस्तु कर्णिका । किञ्जल्कः केसरः प्रोक्तः मकरन्दो रसः स्मृतः । स्वपालं पद्मनालं स्यात्तथा बिसमिति स्मृतम् । संवर्त्तिका हिमा तिक्ता कषाया दाहतृट्प्रणुत् । मूत्रकृच्छ्रगुदव्याधिरक्तपित्तविनाशिनी । पद्मस्य कर्णिका तिक्ता कषाया मधुरा हिमा । मुखवैशद्यकृल्लघ्वी तृष्णास्रकफपित्तनुत् । किञ्जल्कः शीतलो वृष्यः कषायो ग्राहकोऽपि सः । कफपित्ततृषादाहरक्तार्शोविषशोथजित् । मृणालं शीतमधुरं पित्तदाहास्रजिद्गुरु । दुर्जरं स्वादुपाकञ्च स्तन्यानिलकफप्रदम् । संग्राहि मधुरं रूक्षं शालूकमपि तद्गुणम्" । "भवावतारं कमलादिवोत्पलम्" रघुः । "प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः" "धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि" मेघ० "अमलकमलरागैः" शीता० "न कमलं कमलश्रयदर्श्मि" माघः । कमलयोनिः कमलासनः । २क्लोम्नि ३भेषजे ४सलिले ५ताम्रे हेम० ६मृगभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीष् ७अम्भसि दवदनाम्नि स्त्री मेदि० । ८सारसपक्षिणि अमरः कमलनामसनामत्वात्स्य स्त्रियां ङीष् । १०स्वनामख्याते जम्बीरभेदे स्त्री "रम्भाफलं तिन्तिडीकं कमलानागरङ्गकम् । फलान्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्जयेत्" तन्त्रसा० पुरश्चरणनियमे । तद्गुणाश्च भावप्र०उक्ता यथा । "सिद्धनिम्बूफलं स्वादु गुरु मारुतपित्तनुत् । गररोगविषध्वंसि कफोत्क्लेशि च रक्तहृत् । शोषारुचित्वृष्णाच्छर्दिहरं बल्यञ्च बृंहणम्" ११मिथिलास्थे नदीभेदे स्त्री । १२छन्दोभेदे स्त्री । तल्लक्षणं वृत्तरत्नावल्यां द्विधोक्तम् यथा "द्विगुणनगणगद्वितः सगणद्वयं हि विहितः । फणिपतिमतिविमला क्षितिपं भवति कमलेति" "वसुभिः प्रमिता यगणाविहिताः पुनरेकमितोभिहितो गुरुरन्ते । यदि सत्कवयोनिगदन्त्वतयोऽभिधया कमलेति तदाकलयन्ते" (गोलापो) १३पाटलवर्णे १४तद्वति त्रि० । "मलाय स्वाहा कमलाय स्वाहा इद्मवे स्वाहा तैत्ति० ७,२,१८,१ । अस्य गुणवचनत्वात् स्त्रियां बह्वादि० वा ङीष् । कमली कमलानां षण्डः खण्डः । कमलखण्ड पद्मसंघे न० तस्य देशः पुष्क० इनि । कमलिनी भावप्र० उक्ते पोजकोषादौ स्त्री "कमलिनीमलिना दिवसात्यये" उद्भटः । "उत्कोमलपत्रतालेन लघुमध्ये स्फुरेद्गुरुः । सम्प्रदायाद-

र्युक्तः कमलोऽयं भयानके" सङ्गीतशास्त्रोक्ते १५ ध्रुवभेदे पु०

कमलकीट पु० कमलवर्णः कीटः। कीटभेदे तत्र भवादौ पक्षा० अण्। कामलकीट तद्भवे त्रि०।

कमलकीरक पु० कमलवर्णः कीर इव कायति कै–क। कीटभेदे तत्र भवादौ पक्षा० अण्। कामलकीरक तद्भवे त्रि०।

कमलज पु० कमलात् विष्णोर्नाभिकमलाज्जायते जन–ड। १ब्रह्मणि चतुर्मुखे कञ्जजशब्दे विवृतिः। "अधिवसद्दहनकमलजमर्चयितुमभूदिति" उद्भट०। तदभेदात् २रोहिणीनक्षत्रे च तस्य तदधिष्ठितत्वात्तथात्वम्। ३पद्मजातमात्रे मध्वादौ त्रि०। कमलजातपद्मजातादयोऽप्यत्र।

कमलभिदा स्त्री ६त०। कमलपाटने ततो भवादौ पक्षा० अण्। कामलभिद तद्भवे त्रि०।

कमलयोनि पु० कमलं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थानमस्य। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि। कञ्जजशब्दे विवृतिः। पद्मयोन्यादयोऽप्यत्र। ६त०। २कमलानामुत्पत्तिस्थाने स्त्री।

कमलवीज न० ६त०। (कमलगट्टा) पद्माक्षे भावप्र० तद्गुणा उक्ता यथा "पद्मबीजं हिमं स्वादु कषायं तिक्तकं गुरु। विष्टम्भि वृष्यं रूक्षञ्च गर्भसंस्थापकं परम्। कफवातकरं बल्यं ग्राहि पित्तास्रदाहनुत्"।

कमलाकर पु० कमलानामाकरः उत्पत्तिस्थानम्। १पद्माकरे तडागे। २पद्मानां समूहे च। "हरिदश्वःकमलाकरानिव" रघुः। कमलाकरभट्टनिर्मिते ३स्मृतिनिबन्धभेदे।

कमलादि त्रि० वार्त्तिकोक्ते संघार्थे खण्डप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "कमल अम्भोज पद्मिनी नलिनी कुमुद सरोज पद्म नलिन कैरविणी" वार्त्तिकगणः तेन कमलखण्डमित्यादि सिद्धिः।

कमलापति पु० ६त०। नारायणे समुद्रात् लक्ष्म्या आविर्भूतिमुत्तरवर्त्या तया विवेचनापूर्वकं नारायणस्य पतित्वेन वरणं भाग० ८,८ अ० वर्णितं यथा "ततस्ततो नूपुरवल्गुशिञ्जितैर्विसर्पती हेमलतेव सा बभौ। विलोकयन्ती निरवद्यमात्मनः पदं ध्रुवं चाव्यभिचारिसद्गुणम्। गन्धर्वसिद्धासुरयक्षचारणत्रैपिष्टपेयादिषु नान्वविन्दत। नूनं तपो यस्य न मन्युनिर्जयो ज्ञानं क्वचित्तच्च न सङ्गवर्जितम्। कश्चिन्महांस्तस्य न कामनिर्जयः स ईश्वरः किं परतोव्यपाश्रयः। धर्मः क्वचित्तत्र न भूतसौहृदं त्यागः क्वचित्तत्र न मुक्तिकारणम्। वीर्यं न पुंसोऽस्त्यजवेगनिष्कृतं न हि द्वितीयो गुणसङ्गवर्जितः। क्वचिच्चिरायुर्न हि शीलमङ्गलं क्वचित्तदप्यस्ति न वेद्यमायुषः। यत्रोभयं कुत्र च सोऽप्यमङ्गलः सुमङ्गलः कश्च न काङ्क्षते हि माम्। एवं विमृश्याव्यभिचारिसद्गुणैर्वरं निजैकाश्रयतागुणाश्रयम्। वव्रे वरं सर्वगुणैरपेक्षितं रमा मुकुन्दं निरपेक्षमीप्सितम्। तस्यांसदेश उशतीं नवकञ्जमालां माद्यन्मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टाम्। तस्थौ निधाय निकटे तदुरः स्वधाम सव्रीडहासविकसन्नयनेन याता। तस्याः श्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्या वक्षोनिवासमकरोत् परमं विभूतेः। श्रीः स्वाः प्रजाः सकरुणेन निरीक्षणेन यत्र स्थितैधयत साधिपतींस्त्रिलोकान्। शङ्खतूर्यमृदङ्गानां वादित्राणां पृथुक् स्वनः। देवानुगानां सस्त्रीणां नृत्यतां गायतामभूत्। ब्रह्मरुद्राङ्गिरोमुख्याः सर्वे विश्वसृजो विभुम्। ईडिरेऽवितथैर्मन्त्रैस्तल्लिङ्गैः पुष्पवर्षिणः। श्रिया विलोकिता देवाः सप्रजापतयः प्रजाः। शीलादिगुणसम्पन्ना लेभिरे निर्वृतिं पराम्। निःसत्त्वा लोलुपा राजन्निरुद्योगा गतत्रपाः। यदा चोपेक्षिता लक्ष्म्या बभूवुर्दैत्यदानवाः"। पद्मापतिकमलाकान्तादयोऽप्यत्र।

कमलालया स्त्री कमलमालयो यस्याः। लक्ष्म्याम्।

कमलासख पु० ६त०। नारायणे "भास्यमाप कमलासखविश्वक्सेनेनेत्यादि" माघः।

कमलासन पु० कमलमासनं यस्य। चतुरानने ब्रह्मणि। "क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन" कुमा०

कमलासनस्थ पु० कमलं विष्णोर्नाभिकमलरूपमासनम्। तत्र तिष्ठति स्था–क। विधातरि यथा च तस्य विष्णुनाभिकमलस्थितिस्तथा कञ्जजशब्दे उक्तम्।

कमलिनी स्त्री कमलानां देशः "पुष्करादिभ्यो देशे" पा० पुष्क० इनि। १कमलाधारदेशे पद्माकरे शब्दर० २कमलसमुदायरूपपद्मलतायाञ्च। "उत्थिताः कमलिनीरिव द्विपः" रघुः

कमलोत्तर न० कमलमिवोत्तरमुत्कृष्टम्। कुसुम्भपुष्पे अमरः

कमा स्त्री कम–णिङभावे बा० क्विपां भावे च। शोभायाम् राजनि०।

कमितृ त्रि० कम–णिङभावपक्षे तृच्। कामुके स्त्रियां ङीप्। कमित्री "अनुकामिकाभीकः कमिता" पा०। अतिशयेन कमिता ईयसुन् तृणोलोपः। कमीयस् कान्ततरे त्रि० स्त्रियां ङीप्। इष्ठन् कमिष्ठ कान्ततमे त्रि०

कम्प पु० कपि–चलने घञ्। गात्रादिकम्पे १वेपथौ। "यथा जले चन्द्रमसः कम्पादिस्तत्कृतो गुणः" भाग० ३,७,११

कम्पश्चलनं स च वातादिना प्रेरणात् स्थावरस्य भूम्यादे-र्भवति देहादेस्तु मनसोविकारभेदेन वातादिधातुना च चालनात् भवति। स च रसविशेषे निर्वेदादिव्यभिचारि भावविशेषजन्यः यथोक्तं सा० द० निर्वेदादिव्यभिचारि-भावान् विभज्य तेषां लक्षणाभिधाने "आवेगः सम्भ्रमस्तत्र इत्युपक्रम्य "गजादेः स्तम्भकम्पादिः"। "शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता। तत्र स्वेदः शिरःकम्पतर्जनाताडना-दयः"। मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः। भूपा-तकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः"। "निद्राक्षेपप्रमादादेर-मर्षोऽभिविनिष्टता। नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूभङ्गोत्तर्जनादि कृत्"। "परकीयात्मदोषाद्यैः यद्दानर्थस्य तर्कणम्। वै-वर्ण्यकम्पवैस्वर्यभूमीक्षोत्कम्पनादिकृत्"। "निर्घात विद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः"। "रत्यायासमनस्ताप-क्षुत्पिपासादिसम्भवा। ग्लानिर्निष्प्राणता कम्पकार्श्यानुत्-साहतादिकृत्"; कम्पश्च भयानकरसस्यानुभावः यथाह तत्रैव भयानकं प्रक्रम्य "अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणम्। प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः"। रौद्ररसस्य व्यभि-चारिभावश्च यथाह तत्रैव रौद्रं प्रक्रम्य "उग्रतावेगरोमाञ्च स्वेदवेपथवो मदः। मोहामर्षादयस्तत्र भावाः स्युर्व्यभिचारि-णः"। शृङ्गारादौ तु तदीयव्यभिचारिभावभेदेनैव कम्पादि जन्यते इति भेदः। ज्वरादिजनककम्पस्तु वैद्यके प्रसिद्धः। तद्विवृतिर्ज्वरशब्दे द्रष्टव्या। दिङ्मात्रमुक्तं भावप्र० "व्यथा-वेपथुनिद्रानाशविजृम्भाद्यो वातजाः"। शीतानिलेन च दे-हस्य कम्पो जायते। अतएव "कम्पा सकम्पा हतवेपथुः" माघे वर्णितम्।

कम्पन त्रि० कपि-युच्। १कम्पयुक्ते। भावे ल्युट्। २चलने न० मेदि०। णिच्-युच्। ३कम्पयितरि त्रि० "दुन्दुभे त्वं सपत्नानां घोषाद्धृदयकम्पनः"। दुन्दुभिसूक्तमन्त्रः। "प्रक-म्पनेनानुचकम्पिरे सुराः" माघः "दधता जगत्कारणं-त्वां हृदयकम्पनम्" भा० आ० ४७अ०। ४शिशिरे ऋतौ पु०। ५अस्त्रभेदे च। "प्रासैस्तथा गदाभिश्च परिघैः कम्पनैस्तथा"। "जड़ता गद्गदा वाचो रात्रौ निद्रा भवत्यपि। प्रकम्पे नयने चैव मुखमाधुर्यमेव च। कपोलयोश्च विज्ञानि सन्निपातस्य लक्षयेत्। मुनिभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्प-नसंज्ञकः" भावप्र० उक्ते ६सान्निपातिकज्वरभेदे पु०।

कम्पलक्ष्मन् पु० कम्पःलक्ष्म यस्य। वायौ त्रिका० तस्य स्था-वराणां चलनहेतुत्वात् तथात्वम्।

कम्पा स्त्री कपि-भावे अ। चलने हेमच० [हेमच०।

कम्पाक पु० कम्पया चलनेन कायति प्रकाशते कै-क। वायौ

कम्पित न० कपि-भावे क्त। १कम्पे शब्दच०। कपि-णिच् भावे क्त। २चालने "अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धिः" रघुः कर्त्तरि क्त। ३कम्पयुक्ते त्रि०। णिच्-कर्मणि क्त। ४चालिते त्रि० "अतिचपलकपिकुलकम्पितकम्पिल्लच्युतप-क्वफलशबलैः" काद० "आद्यकोपसुचिरतां प्रकम्पनैः कम्पि-ताम्" माघः।

कम्पिन् त्रि० कम्प-णिनि। १कम्पयुक्ते णिच् णिनि। २कम्प-यितरि "गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः। अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः" शि० त० पु०।

कम्पिल पु० कम्प-इलच्। रोचन्याम् (कमलागुड़ि) अमरः। टीका० कम्पीलकम्पिल्लशब्दौ तत्रार्थे रामसुकुटादयः।

कम्पिल्ल पु० कपि-इल्ल। रोचने वृक्षभेदे। "कम्पिल्लः कफ-मचन्द्रो रक्ताङ्गोरोचनोऽपि च। कम्पिल्लः कफपित्तास्रकृमि गुल्मोदरव्रणान्। हन्ति रेची कटूष्णश्च मेहानाहवि-षाश्मनुत्" भावप्र०। २नगरभेदे "देवीं कम्पिल्लवासिनीम्" यजु० २३,१८, काम्पीलेति पाठान्तरम्। काम्पीले नगरे वासिनीम्" वेददी० कम्पिल्ल इक्षकरञ्जभेदः (काटाकर-ञ्जा) इत्येके "अतिचपलकपिकुलकम्पितकम्पिल्लच्युतपक्वफ-लशबलैः" काद० स्वार्थे कन् कम्पिल्लकोऽप्युक्तार्थे।

कम्प्य त्रि० कपि-णिच् कर्म्मणि यत्। चालनीये "सत्यधर्म्म इवाकम्प्यः" रामा०।

कम्र त्रि० कपि-र। कमनीये "विधाय कम्राणि सुखानि कम्पति" नैष०। [प्रणिकम्पति

कम्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। कम्बति अकम्बीत् चकम्ब

कम्बर पु० कम्ब-अरन्। १चित्रवर्णे २तद्वति त्रि० शब्दर०।

कम्बल पु० कम्ब-कलच् कं कुत्सितं शिरोऽम्बु वा बलति बल संवरे अच् वा। १सर्पभेदे २गवादेर्गलस्थरोमरूपसास्नायां, ३प्रावारे, ४कृमौ च। ५सूक्ष्मलोमज्जाते मेषलोमनिर्म्मिते वस्त्रासनादौ, ६जले न० ७उत्तरासङ्गे च मेदि०। ८मृग-भेदे पुंस्त्री० जटा० स्त्रियां ङीष्। "न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रा-वारा न कम्बलाः" रामा०। "कम्बलवन्तं न बाधते शीतम्" विदग्धमु०। कम्बलनामा नागलोकपतिः "ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकम-हाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूड़कम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति" भाग० ५,२४,३१। "कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा" भा० आ० ३५, नागनामकीर्त्तने। अयञ्च सर्पश्चभास्यः "कम्बलाश्वतरौ

नागौ धृतराष्ट्रवंशजौ” भा० म० ३५ अ० तक्षकसम्बन्धकथने । तद्वितिते प्रयागस्थे तीर्थभेदे च । ‘प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा । तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः’ भा० व० ८५ अ० । प्रयागस्थतीर्थकथने ।

कम्बलबर्हिष पु० अन्धकनृपस्य पुत्रभेदे “कुकुरोभजमानश्च शुचिः कम्बलबर्हिषः” भाग० ९, २४, ११ । अन्धकस्येति शेषः । “कुकुरभजमानशुचिकम्बलबर्हिषाख्याश्चत्वारोऽन्धकस्य पुत्राः” तट्टीकायां, श्रीधरधृतपराशरवाक्यम्

कम्बलहार त्रि० कम्बलं हरति हृ–अण् उप० स० । १कम्बलहारके । २ऋषिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । काम्बलहारि तदपत्ये पुंस्त्री बहुत्वेऽस्त्रियां तस्य लुक् । कम्बलहाराः तद्गोत्रपुत्रपत्नीषु । [स्त्री० । २तदर्थयुक्ते त्रि० ।

कम्बलार्ण न० कम्बलरूपमृणम् वृद्धिः । १कम्बलरूपे ऋणे

कम्बलिका स्त्री क्षुद्रः कम्बलः ङीप्–स्वार्थे कन् ह्रस्वः । १क्षुद्रकम्बले । २कम्बलमृगजातिस्त्रियाञ्च । ततः चतुरर्थ्यां पक्षा० फक् । काम्बलिकायन तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

कम्बलिन् त्रि० कम्बलः गलकम्बलः प्रशस्तोऽस्त्यस्य कम्बल+प्रशस्ते इनि । वृषे “गन्त्री कम्बलिवाह्यकम्” अमर० ।

कम्बलिवाह्यक न० कम्बलिना वृषेण वाह्यम् वह–कर्मणि ण्यत् संज्ञायां कन् । वृषवाह्ये शकटे गन्त्र्याम् अमरः ।

कम्बलीय त्रि० कम्बलाय हितं छ । कम्बलसाधने ऊर्णायाम् । संज्ञायान्तु “कम्बलाच्च संज्ञायाम्” पा० यत् कम्बल्य ऊर्णापलशते न० ।

कम्बि स्त्री कम्बति व्याप्नोत्यनया कम्ब–गतौ करणे इन् । दर्व्याम् अमरः (हाता) वा ङीप् कम्बीत्यप्यत्र

कम्बु पुंन० कम–उन् बुक् च, कम्ब–गतौ मृगय्वा० उन् वा । १शङ्खे अमरः । “कम्बोः सपक्षोऽजनः” मुरारिः । “महात्मा चारुसर्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाभुजः” भा० व० १६० अ० । २गजे ३शम्बूके ४वलये च मेदि० । ५कर्बुरवर्णे पु० ६तद्वति त्रि० । ७ग्रीवायाम् ८नलके च (फापाहाड़) स्त्री हेम० स्त्रीत्वे अप्राणिजातित्वात् वा ऊङ् । वलयवाच कम्बुमयः वलयाकाराख्यालङ्कारभेदः । ‘शतं दासीसहस्राणि तरुण्यो हेमवर्णिकाः । कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलङ्कृताः” भा० स० ५८ अ० ॥ “भिन्नकम्बुः पाणिभ्यां तृतीयां प्रकृतिं गतः” भा० वि० २ अ० ग्रीवार्थे “प्रतिमुच्य कुण्डले दीर्घे च कम्बुपरि हाटके शुभे” भा० वि० ११अ० ।

कम्बुकण्ठी स्त्री कम्बुरिव कण्ठोऽस्याः स्वाङ्गत्वात् ङीष् । १कम्बुग्रीवायाम् । स्वार्थे कन् कम्बुकण्ठिकाप्यत्र । बहु० २तथाकण्ठयुक्ते त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष् ।

कम्बुका स्त्री कम्बुरिव कायेन कायति कै–क । १अश्वगन्धायाम् रत्नमा० । स्वार्थे कन् । कम्बुशब्दार्थे २ग्रीवायाम् स्त्री

कम्बुकाष्ठा स्त्री कम्बु चित्रवर्णं काष्ठमस्याः । अश्वगन्धायाम् । राजनि० ।

कम्बुग्रीवा स्त्री कम्बुरिव रेखात्रययुता ग्रीवा । शङ्खतुल्यरेखात्रययुक्तायां १ग्रीवायाम् । कम्बुरिव ग्रीवास्य । २तथाभूतग्रीवायुक्ते त्रि० ।

कम्बुग्रीवादि पु० कम्बुग्रीवा आदि र्यस्य । घटत्वजातिव्यञ्जके आकृतिभेदे कम्बुग्रीवाद्यवुभ्नोदरप्रभृतयो हि घटत्वजातिव्यञ्जकाः । कम्बुग्रीवादेश्च गुरुत्वात् नावच्छेदकत्वं तेन कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ कम्बुग्रीवादेर्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् किन्तु “सम्भवति लघौ गुरौ तदभावादिति” न्यायात् समनियतं अनतिरिक्तवृत्ति घटत्वमेव तदवच्छेदकम् । इतरत्र गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वानङ्गीकारेऽपि शक्यतायां अवच्छेदकत्वं स्वीक्रियतएवातः कम्बुग्रीवादिमानिति पदस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वमेव शक्यतावच्छेदकं न घटत्वमिति भेदः इत्याकरे स्थितम् ।

कम्बुपुष्पी स्त्री कम्बुः शङ्ख इव पुष्पमस्याः । शङ्खपुष्प्याम् राजनि० । [इति ङीप् । शङ्खपुष्प्याम् राजनि० ।

कम्बुमालिनी स्त्री कम्बूनां तत्सदृशपुष्पाणां मालाऽस्त्यस्याः

कम्बू त्रि० कम्ब–गतौ ऊ अम्बूजम्बूजम्बूकम्ब्वादि० नि० । १परद्रव्यापहारके उज्ज्वल० । कम्बुशब्दात् स्त्रीत्वे ऊङ् । २कम्बुशब्दार्थे स्त्री ।

कम्बोज पु० कम्ब–ओज । १हस्तिभेदे, २शङ्खभेदे मेदि० ‘पञ्चनदं समारभ्य स्वे चाम्भुजिषपूर्वतः । कम्बोजदेशः इत्युक्तः” इत्युक्ते ३देशे च । कम्बोजे जातादि कच्छा० अण् । काम्बोज तज्जातादौ त्रि० मनुष्यतत्स्थयोस्तु वुञ् । काम्बोजको मनुष्यः काम्बोजकं हसितमित्यादीति भेदः । बहुत्वे तु तस्य लुक् कम्बोजाः कम्बोजजातेषु । काम्बोजस्य राजानः “कम्बोजाल्लुक्” पा० लुक् । कम्बोजास्तद्राजेषु । “कम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः” रघुः । अत्र काम्बोजा इत्यपपाठः राजनि “कम्बोजाल्लुक्” पा० लुग्विधानात् । कम्बोजाभिजनपरत्वे दीर्घपाठः समर्थनीयः इत्येके । कम्बोजोऽभिजनोऽस्य सिन्ध्वा० अण् । काम्बोज कम्बोजदेशाभिजने त्रि० । अयञ्च देशः वृह० स० कूर्मविभागे नैरृत्यां दिशि कथितः यथा “नैरृत्यां दिशि देशाः पल्लव

कम्बोजविन्ध्यसौवीराः" मुख्यशब्देन समासे भद्रव्य० पूर्वनिपातः कम्बोजमुण्ड इत्येव । कम्बोजदेशस्थक्षत्रियास्तु शनकैः क्रियालोपात् शूद्रत्वमापुः यथाह मनुः । "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च । पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजाः यवनाः शकाः । पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः"

कम्बोजादि वार्त्तिकोक्ते तद्राजप्रत्ययस्य लुग्निमित्ते शब्दगणे स च गणः "कम्बोज चोल केरल शक यवन"

कम्ब्वातायिन् पु० कम्बुरिवातायी । शङ्खवर्णे तपूर्व्वकाये पक्षिभेदे ।

कम्भ त्रि० कम्+मत्वर्थे भ । १जलयुक्ते २सुखयुक्ते च ।

कम्भारी स्त्री कं जलं बिभर्त्ति कम्+भृ–अण् उप० स० । गाम्भार्य्याम् (गाम्भार) । राजनि० । मुग्ध० मते षण् तस्य षित्वात् ङीप् । सि० कौ० मते तु गौरा० ङीष् इति भेदः । तस्याः शीतवीर्य्यत्वात्तथात्वम् ।

कम्भु न० कं जलं तद्वत्त्वं बिभर्त्ति–भृ–डु । उशीरे राजनि० तस्य शीतवीर्य्यत्वात् तथात्वम् ।

कम्र त्रि० कम–णिङभावे र । मैथुनेच्छायुक्ते १कामुके अमरः । २मनोहरे च । "कम्रा कमनाः युवतिः" सि० कौ०

कय त्रि० किम्+टपो० वेदे कयादेशः । किंशब्दार्थे "न किं सहन्त्य पर्य्येता कयस्य चित्" ऋ० १,२७,८ । "नि षू नमातिमतिं कयस्य चित्तेजिष्ठाभिः" १२९,५ "नरोऽभिमातिं कयस्य चित्" ८,२५,१५ ।

कयस्था स्त्री कं जलं याति या–ड तथा सती तिष्ठति स्था क । काकोल्याम् क्षीरस्वामी

कयाधू स्त्री जम्भासुरकन्यायां हिरण्यकशिपुभार्य्यायाम् "हिरण्यकशिपोर्भार्य्या कयाधुर्नाम दानवी । जम्भस्य तनया दत्ता सुषुवे चतुरः सुतान् । संह्लादं प्रागनुह्लादं प्रह्लादं ह्लादमेव च" भा० ६,१८,६ ।

कर पु० कीर्य्यते विक्षिप्यतेऽनेन कॄ–करणे अप् । १हस्ते हस्तिशुण्डे च तयोर्जलादिक्षेपसाधनत्वात् तथात्वम् २कर्म्मणि अप् ।३किरणे मेदिनिः । तत्र हस्तकिरणयोः "प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता । अवलम्बनाय दिनभर्त्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि" "स्थितः करार्द्धैरसमप्रपातिभिः" माघः । हस्ते "केशनीवीमधःकायं न स्पृशेत् धरणीमपि । यदि स्पृशति चैतानि भूयःप्रक्षालयेत् करम्" आ० त० देवलः नैवतृ-वृत्तिः 'वामः काञ्चनपिञ्जरे न्यधकराम्भोजैर्वनमार्ज्जनम्" उद्भटः । "तथा वामकरे दत्त"मनुः । कं सुखं राति रा क । ४राजग्राह्ये राजस्वे तत्र राजग्राह्यद्रव्ययोः "अनभ्रवृष्टिर्घनरसा प्रजाभिर्परिवेविता । करं न सहते राजन्! भूमिर्नवमधूरिव" । "तन्वि तव कुचावेतौ नियतं चक्रवर्त्तिनौ । आसमुद्रक्षितीशोऽपि भवान् यत्र करप्रदः" उद्भटः । यथा च राज्ञा करनिवेशनं राष्ट्रे करणीयं तथा मनुनोक्तम् यथा

"क्रयविक्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिव्ययम् । योगक्षेमञ्च सम्प्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् । यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्म्मणाम् । तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान् । यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्य्योकोवत्सषट्पदाः । तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः । पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः । धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा । आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् । गन्धौषधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च । पत्रशाकतृणानाञ्च वैदलस्य च चर्म्मणाम् । मृण्मयानाञ्च भाण्डानां सर्व्वस्याश्ममयस्य च । म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम् । न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन् । यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा । तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति । श्रुतवृत्ते विदित्वाऽस्य वृत्तिं धर्म्म्यां प्रकल्पयेत् । संरक्षेत् सर्व्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् । संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्म्ममन्वहम् । तेनायुर्वर्द्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च । यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम् । व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् । कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः । एकैकं कारयेत् कर्म्म मासि मासि महीपतिः । नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषाञ्चातितृष्णया । उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत्" व्याख्यातञ्चेदं कुल्लूकभट्टेन "क्रयविक्रयमित्यादि । कियता मूल्येन क्रीतमिदं वस्त्रादि द्रव्यं विक्रीयमाणञ्चात्र कियल्लभ्यते कियद्दूरादानीतं किमस्य वणिजो भक्तव्ययेन शाकसूपादिना परिव्ययेन लग्नं किमस्यारण्यादौ चौरादिभ्यो रक्षणरूपेण क्षेमप्रतिविधानेन गतं, कोऽस्य इदानीं लाभयोग इत्यवेक्ष्य वणिजः करान् दापयेत् । कर्षेति । यथा राजाऽवेक्ष्यादिकर्म्मणः फलेन, यथा च कार्षिकवणिगादा-

कृषिवाणिज्यादिकर्म्मणां फलेन सम्बध्यते । तथा निरूप्य राजा सर्व्वदा राष्ट्रात् करान् स्वक्षीयात् । अत्र दृष्टान्तमाह यथेत्यादि । यथा जलौकोवत्सभ्रमराः स्तोकस्तोकानि रक्तक्षीरमधूनि अदन्त्येवं राजा मूलधनमनुच्छिन्दताऽल्पोऽल्पो राष्ट्रादाब्दिकः करो ग्राह्यः । तमाह पञ्चाशद्भागो राज्ञा ग्रहीतव्यः । एवं धान्यानां षष्ठोऽष्टमो द्वादशो वा भागो ग्राह्यः भूम्युत्कर्षापकर्षापेक्षया कर्षणादिक्लेशलाघवगौरवापेक्षोऽयं षड्भागपक्षविकल्पः । आददीतेत्यादि । पत्रशाकतृणानामित्यादि । द्रुमशब्दोऽत्र वृक्षवाचकः वृक्षादीनां अश्ममयान्तानां षष्ठो भागो लाभादुपहर्त्तव्यः । म्रियमाण इति । क्षीणधनोऽपि राजा श्रोत्रियब्राह्मणात् करं न गृह्णीयात् न च तदीयदेशे वसन् श्रोत्रियः क्षुधया अवसादं गच्छेत् । यस्येत्यादि । यस्य राज्ञो देशे श्रोत्रियः क्षुधाऽवसन्नो भवति तस्य राष्ट्रमपि दुर्भिक्षादिभिः क्षुधा शीघ्रमवसादं गच्छति । यत एवमतः श्रुतेति । शास्त्रज्ञानानुष्ठाने ज्ञात्वा अस्य तदनुरूपां धर्म्मादनपेतां जीविकामुपकल्पयेत् चौरादिभ्यश्चैनम् औरसं पुत्त्रमिव पिता रक्षेत् । संरक्ष्यमाण इत्यादि । स च श्रोत्रियो राज्ञा सम्यग्रक्ष्यमाणो यं धर्म्मं प्रत्यहं करोति तेन राज्ञ आयुर्द्धनराष्ट्राणि वर्द्धन्ते । यत्किञ्चिदिति । राजा स्वदेशे शाकपर्णादिस्वल्पमूल्यवस्तुक्रयविक्रयादिना जीवन्तं निकृष्टजनं स्वल्पमपि कराख्यं वार्षिकं दापयेत् । कारुकानिति । कारुकान् सूपकारादीन् शिल्पिनश्च रजकतक्षादीन् शिल्पिनश्च लोहकारादीन् शूद्रांश्च देहक्लेशोपजीविनो भारिकादीन् मासि मास्येकं दिनं कर्म्म कारयेत् । नोच्छिन्द्यादिति । प्रजास्नेहात् करशुल्कादेरग्रहणमात्मनो मूलोच्छेदः अतिलोभेन प्रचुरकरादिग्रहणे परेषां मूलोच्छेदः एतदुभयं न कुर्य्यात् यस्मात् आत्मनो मूलमुच्छिद्य कोषक्षयादात्मानं पीडयेत् । पूर्व्वार्द्धात् [परेषाञ्चेत्यपि संबध्यते परेषां मूलमुच्छिद्य तांश्च पीडयेत्"।

भार० शा० ८७अ० विस्तरेणोक्तं यथा

"विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिच्छदम् । योगक्षेमञ्च सम्प्रेक्ष्य वणिजां कारयेत् करान् । उत्पत्तिं दानवृत्तिञ्च शिल्पं संप्रेक्ष्य चासकृत् । शिल्पं प्रति करानेवं शिल्पिनः प्रति कारयेत् । उच्चावचकरा दाप्याः महाराजा युधिष्ठिर ! । यथा यथा न सीदेरंस्तथा कुर्य्यान्महीपतिः । फलं कर्म्म च सम्प्रेक्ष्य ततः सर्व्वं प्रकल्पयेत् । फलं कर्म्म च निर्हेतु न कश्चित् संप्रवर्त्तते । यथा राजा च कर्त्ता च स्यातां कर्म्मणि भागिनौ । समवेक्ष्य तथा राज्ञा प्रणेयाः सततं कराः । नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषाञ्चापि तृष्णया । ईहाद्वाराणि संरुध्य राजा सम्प्रीतिदर्शनः । प्रद्विषन्ति परिख्यातं राजानमतिखादिनम् । प्रद्विष्टस्य कुतः श्रेयो नाप्रियो लभते फलम् । वत्सौपम्येन दोग्धव्यं राष्ट्रमक्षीणबुद्धिना । भृतो वत्सो जातबलः पीडां सहति भारत ! । न कर्म्म कुरुते वत्सो भृशं दुग्धो युधिष्ठिर ! । राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म्म कुरुते महत् । यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिरक्षन् स्वयं नृपः । सञ्जातमुपजीवन् स लभते न महत् फलम् । आपदर्थञ्च निर्यातं राजा न इह विन्दते । राष्ट्रञ्च कोषभूतं स्यात् कोषो वेश्मगतस्तथा । पौरजानपदान् सर्व्वान् संश्रितोपाश्रितांस्तथा । यथाशक्त्यनुकम्पेत सर्व्वान् स्वल्पधनानपि । बाह्यं जनं भेदयित्वा भोक्तव्यो मध्यमः सुखम् । एवं नास्य प्रकुप्यन्ति जनाः सुखितदुःखिताः । प्रागेव तु धनादानमनुभाष्य ततः पुनः । सन्निपत्य स्वविषये भयं राष्ट्रे प्रदर्शयेत् । इयमापत् समुत्पन्ना परचक्रभयं महत् । अपि चान्ताय कल्पन्ते वेणोरिव फलागमः । अरयो मे समुत्थाय बहुभिर्दस्युभिः सह । इदमात्मवधायैव राष्ट्रमिच्छन्ति बाधितुम् । अस्यामापदि घोरायां सम्प्राप्ते दारुणे भये । परित्राणाय भवतः प्रार्थयिष्ये धनानि वः । प्रतिदास्ये च भवतां सर्व्वञ्चाहं भयक्षये । नारयः प्रतिदास्यन्ति यद्धरेयुर्बलादितः । कलत्रमादितः कृत्वा सर्व्वं वो विनशेदिति । अपि चेत् पुत्त्रदारार्थमर्थसञ्चय इष्यते । नन्दामि वः प्रभावेण पुत्त्राणामिव चोदये । यथाशक्त्युपगृह्णामि राष्ट्रस्यापीडया च वः । आपत्स्वेव हि वोढव्यं भवद्भिः पुङ्गवैरिव । न प्रियं सततं कार्य्यं धनं कस्याञ्चिदापदि । इति वाचा मधुरया श्लक्ष्णया सोपचारया । स्वरश्मीनभ्यवसृजेद्योगमाधाय कालवित् । प्राकारं भृत्यभरणं व्ययं संग्रामतो भयम् । योगक्षेमञ्च सम्प्रेक्ष्य गोमिनः कारयेत् करम् । उपेक्षिता हि नश्येयुर्गोमिनोऽरण्यवासिनः । तस्मात्तेषु विशेषेण मृदुपूर्व्वं समाचरेत् । सान्त्वनं रक्षणं दानमवस्था चाप्यभीक्ष्णशः । गोमिनां पार्थ ! कर्त्तव्यः संविभागश्च प्रियाणि च । अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं गोमिषु भारत ! । प्रभावयन्ति राष्ट्रञ्च व्यवहारं कृषिन्तथा । तस्माद्गोमिषु यत्नेन प्रीतिं कुर्य्याद्विचक्षणः । दयावानप्रमत्तश्च

करान् सम्प्रणयेन्नृप । सर्वत्र क्षेमचरणं सुलभं नाम गोमिषु । न ह्यतः सदृशं किञ्चिद्वरमस्ति युधिष्ठिर !" । "मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरा इव पादपम् । वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्च न विकुट्टयेत् । जलौकावत् पिबेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिपः । व्याघ्रीव च हरेत् पुत्रान् सन्दशेन्न च पीडयेत् । यथा शल्यकवानाखुः पदं धूनयते सदा । अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबेत् । अल्पेनाल्पेन देयेन वर्द्धमानं प्रदापयेत् । ततो भूयस्ततो भूयः क्रमवृद्धिं समाचरेत् । दमयन्निव दम्यानि शश्वद्भारं विवर्द्धयेत् । मृदुपूर्वं प्रयत्नेन पाशानभ्यवहारयेत् । सकृत्पाशावकीर्णास्ते न भविष्यन्ति दुर्दमाः । उचितेनैव भोक्तव्या न भविष्यन्ति यत्नतः । तस्मात् सर्वसमारम्भो दुर्लभः पुरुषं प्रति । यथासुख्यान् सान्त्वयित्वा भोक्तव्य इतरो जनः । ततस्तान् भेदयित्वा तु परस्परविवर्जितान् । भुञ्जीत सान्त्वयंश्चैव यथासुखमयत्नतः । न चास्थाने न चाकाले करांस्तेभ्यो निपातयेत् । आनुपूर्व्येण सान्त्वेन यथाकालं यथाविधि" इ॰अ॰ । प्रजाभ्यः करादानप्रकारः एवं षड्भागमात्रप्रकारवत् मनूक्तोऽनुसन्धेयः । अत एव शा॰कौ॰ "यथा हि ग्रामाध्यक्षाः कौटुम्बिकेभ्य करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छन्ति विषयाध्यक्षश्च सर्वाध्यक्षाय स च भूपतये" इत्युक्तम् ।

ईहत्ताकारे हस्तनक्षत्रे । हेत्वादौ कर्मोपपदे कृ—कर्त्तरि ट । तत्तत्कर्मकारके त्रि॰ यथा कर्मकरः श्रेयस्करः यशस्करः स्त्रियां ङीप् कर्मकरी दासी यशस्करी विद्येत्यादि । दिवाविभादिपूर्वात् अहेत्वादावपि ट । तत्तदुपपदार्थकारके त्रि॰ तानि च "दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबह्नान्दीकिम्लिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु" पा॰ दर्शितानि दिवाकरः निशाकरः। अहेत्वादावितोऽन्यत्र अण् । कुम्भकार इत्यादि ।

करक पुंन॰ किरति विक्षिपति करोति वा जलमत्र कृ—कॄ—वा ऊनादि॰ संज्ञायां वुन् । कमण्डलौ "उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च" मनुः २दाडिमवृक्षे ३पक्षिभेदे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ४मेघोपले (शिला) पुंस्त्री । करकोद्भवकारणं तल्लक्षणगुणाश्च भावप्र॰ दर्शिताः यथा । "दिव्यवायुग्नियोगात् संहताः खात् पतन्ति याः । पाषाणखण्डवच्चापस्ताः कारक्योऽमृतोपमाः । करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु सुस्थिरम् । दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत् कफवातकृत्"। (काटा) ५करङ्कभेदे रत्नमा॰ स्वार्थे कन् । ६राजकरे ७हस्ते च । ८पलाशवृक्षे हारा॰ । ९कोविदारवृक्षे १०बकुलवृक्षे ११करीरे १२नारिकेलास्थ्नि च (माला) पु॰ राजनि॰ ।

करकङ्कणन्याय पु॰ कङ्कणशब्दस्य करभूषणार्थकत्वेऽपि यथा करशब्दप्रयोगस्तत्काले तत्संबन्धताद्योतनार्थः तद्रूपदृष्टान्तसूचके न्याये ।

करकच पु॰ "शनिभार्गवजीवज्ञकुजसोमार्कवासरे । षष्ठ्यादितिथयः सप्त क्रमात् करकचाः स्मृताः" ज्यो॰ उक्ते योगभेदे । तथा च शनौ षष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरौ अष्टमी, बुधे नवमी, कुजे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी तिथिः करकच इत्यर्थः ।

करकच्छपिका स्त्री कच्छपस्येवाकारोऽस्त्यस्याः ठन् करे हस्ते स्थिता कच्छपिका । तन्त्रसिद्धविशेषमुद्रायां कूर्ममुद्रायाम् । "करकच्छपिकां कुर्यात् कूर्ममन्त्रेण साधकः । तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपुः" कालिकापु॰ ५६अ॰ ।

करकण्टक पुंन॰ करस्य कण्टक इव । नखे त्रिका॰ ।

करकपात्रिका स्त्री करकः कमण्डलुरूपा पात्रिका । कमण्डलुरूपपात्रे । [करकशब्दे भावप्र॰ वाक्यमुक्तम् ।

करकाज न॰ करकातो जायते जन—ड । करकाभवे जले

करकाम्भस् पु॰ करकाया इव शीतलमम्भोऽस्य । नारिकेले त्रिका॰ । तज्जलस्यातिशीतलत्वात्तथात्वम् । ६त॰ तदीयजले न॰ । [वायुर्विरोचनः" भा॰ आ॰ ६८अ॰ ।

करकायु पु॰ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । "उग्रायुधोबलाकी च कर-

करकासार पु॰ ६त॰ । शिलावृष्टौ

करकुड्मल न॰ करः कुड्मलमिव । मुकुलिताङ्गुलौ करे कर मुकुलकमलकरकोषादयोऽप्यत्र ।

करग्रह पु॰ करो गृह्यतेऽत्र ग्रह—आधारे अप् । विवाहे तत्र करग्रहणेनैव हि संस्कारो विधीयते इति तस्य तथात्वम् । ६त॰ ।२शुल्कधारणे ३प्रजाभ्यः करादाने च । पाणिग्रहकरग्रहणादयोऽप्यत्र ।

करग्रहारम्भ पु॰ करग्रहस्य प्रजाभ्यः करादानस्यारम्भः । (पुण्या)वार्षिककरग्रहणारम्भे । करग्रहारम्भदिनलग्नादिकं प्रसङ्गादुच्यते "तीक्ष्णोग्रमिश्रेतरभेषु लग्ने सौम्योदये भानुदिने शुभांशे । कुर्यादनुक्तानि समीहितानि करग्रहारम्भमपि प्रजाभ्यः" ज्यो॰ तत्र तीक्ष्णगणाः ६,९, १८,१९ आर्द्रादयः, उग्रगणाः पूर्वात्रयमघाः वह्निः

हस्तिका तदितरेषु नखकेन । योषिदयाः मिथुन-
षि हृतकन्यातुलाद्विधिकाम्रमीनाः ताहये क्रमे ।

करग्राह पु० करं गृह्णाति ग्रह–अण् । १पत्यौ भर्त्तरि २हस्तग्राहकमात्रे ३राजस्वदायके च त्रि० । स्त्रियां । करग्राहीत्यणन्तत्वात् स्त्रियां ङीप् पाणिग्राहादयोऽप्यत्र

करघर्षण पु० कराभ्यां घृष्यते घृष–कर्मणि ल्युट् । दधिमन्थनदण्डे हारा० । भावे ल्युट् ६त० करेण घर्षणे न० ।

करङ्क पु० कीर्य्यते जलमत्र कॄ–अप् करोऽङ्को गर्भोऽस्य यत्र० । १नारिकेलास्थि (खोल्), २कमण्डलौ ३पात्रभेदे च "ताम्बूलकरङ्कवाहिनी" काद० । कस्य शिरसः रङ्क इव (माथारखुलि), ४कङ्कालशरीरे मेदिनिः । ५इक्षुभेदे राज० ।

करङ्कशालि पु० करङ्क इव शाल्यते शाल–इन् । इक्षुभेदे । राजनि० । [२सिन्दूरपुष्पीवृक्षे च राजनि० ।

करच्छद पु०कर इवारक्तच्छदोऽस्य । १शाखोटवृक्षे (सिहडा)

करज पु० करे जायते जन–ड । १नखे "न छिन्द्यात् करजैर्नखम्" मनुः । तद्यामनामके २व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्ये च (नखी) । मेदिनिः । ३हस्तजातमात्रे त्रि० । कं शिरः जलं वा रञ्जयति रन्ज–णिच्–अण् त्रि० । (करमचा)४करञ्जवृक्षे । अमरः ।

करजाख्य न०करजस्य नखस्याख्या आख्या यस्य। नखीनामगन्धद्रव्ये रत्नमा० । [वृक्षभेदे राजनि० ।

करजोडि पु०कुदा०जुड–बन्धे इन् वा०गुणः । (हातजोडा)

करञ्ज पु०कं शिरः जलं वा रञ्जयति अण् । (करञ्जा) इति ख्याते वृक्षे । करञ्जपर्य्यायगुणादि भावप्र० उक्तं यथा । "करञ्जो नक्तमालश्च करजश्चिरबिल्वकः । घृतपूर्णकरञ्जोऽन्यः प्रकीर्यः पूतिकोऽपि च । स चोक्तः पूतिकरजः सोमवल्कश्च स स्मृतः । करञ्जः कटुकस्तीक्ष्णो वीर्य्योष्णो योनिदोषहृत् । कुष्ठोदावर्त्तगुल्मार्शो व्रणकृमिकफापहः । तत्पत्रं कफवातार्शःकृमिशोथहरं परम् । भेदनं कटुकं पाके वीर्य्योष्णं पित्तलं लघु । तत्फलं कफवातघ्नं मेहार्शःकृमिकुष्ठजित् । घृतपूतिकरञ्जोऽपि करञ्जसदृशो गुणैः" । उदकीर्य्यपर्य्याये तु स्त्रीत्वमपि गौरा० ङीष् । भावप्र० "उदकीर्य्या तु तेयोऽन्यः षड्ग्रन्था हस्तिवारुणी । मर्कटी वायसी चापि करञ्जी करभञ्जिका" । तद्गुणाश्च तत्रैवोक्ताः "करञ्जी स्तम्भनी तिक्ता तुवरा कटुकामिनी । वीर्य्योष्णा वमिपित्तार्शःकृमिकुष्ठप्रमेहजित्" । तत्रैव गुणाश्च । "करञ्जतैलं तीक्ष्णोष्णं वातहृत् स्थिरदीप्तिकृत् । नेत्रामयवातरोगकुष्ठकण्डूविनाशिका । बाधते तीक्ष्णक-ष्णश्च तैलमायुर्मेदोवहत्" राजनि० । स्वार्थे कन् करञ्जकोऽप्यत्र पु० "यस्तु संवत्सरं पूर्णं दीपं दद्यात् करञ्जके । सुवर्णतासूत्तमः प्रजा तस्य विवर्द्धते" भा० आनु० १२७अ० । अन्यमते करञ्जभेदाश्चत्वारः । (डहरकरमचा) (नाटाकरञ्जा) (काँटाकरमचा) (कस्तकरमचा) इति भाषाप्रसिद्धनामभेदात् "यत् पर्णं पत्र उत वा करञ्जे" ऋ० १।१।४८,८ । [(करुतैल) राजनि० ।

करञ्जफल पु० करञ्जस्य फलमिवाम्लं फलं यस्य । कपित्थे

करट पु० किरति मदम् कॄ–अटन् । १गजगण्डे "कथं मभिन्नकरटं हस्तिनं वनगोचरम् । उपस्थाय महाभाग करेणुः स्पृशेत्" भा० व० २७७ । हस्तिगण्डे क्लीवत्वमपि । "ईषादण्डं महानाग प्रभिन्नकरटामुखम् । भयकोऽद्भुते युद्ध कथं ! पार्थं समञ्जयम्" भा०क० ३६अ० क्लीवप्रयोगात् । २काके पुंस्त्री अमरः । स्त्रियां ङीष् । "करभिष गल्लान्तरे घरटः करटः तथा श्रुतिनयः" शब्दार्थ०३कुसुम्भवृक्षे पु० ४निन्द्यजीविनि त्रि० । स्त्रियां करटा । ५नवश्राद्धे एकादशाहादिकर्त्तव्ये श्राद्धे ईडुडुवके डमरुकेनायके वादित्र नामभेदे ६दुर्दम्ये ७वाद्यभेदे च पु० मेदि० । डुडुकद्वलियभेदानिष्ठाविषमानवाः भाङ्कवाचेव तयैवापरमञ्जराः । कलिन्दाः कालकाचेव तुषकाः करटास्तथा" भा० भी० ६अ० । आडम्बर करट इत्युच्यतेऽत्र कर्मणि आडरशब्देनास्य । मयू०म० । आडरकरट तथा विधे कर्मणि । दुःखेन दोह्यायां गवि हेमच० । स्वार्थे कन् । काके पुंस्त्री शब्दर० स्त्रियां ङीष् । दुर्नेयपादसमर्थके कर्णीसुते पु० "कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः । तस्यास्त्यातो प्रख्यातौ द्वौ विपुलाचलसंज्ञौ" काद०टीका ।

करटिन् पु० करटोऽस्त्यस्य प्राशस्त्येन करट+इनि । गजे "दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः" रसगङ्गा०

करटु पु०कॄ–अटु ।(करकटिया) इति ख्याते विहगे । हेम०

करण न०क्रियतेऽनेन कृ–करणे ल्युट् ।१व्याकरणोक्ते साधकतमे कारकभेदे "क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत् तदा स्मृतम्" हरिका० । विवक्ष्यते इत्यनेनान्यस्यापि विवक्षायां करणत्वम् भवतीति सूचितम् । अतएवाह "स्थाली पच्यते इत्येव प्रयोगो दृश्यते यतः" "साधकतमं करणम्" पा० । तमप्प्रत्ययेनाव्यवहितव्यापारवत्त्वं सूचितम् । एवं च चेत्र-करणयोर्लक्षणयास्मे क्रियामात्रविषयत्वं व्यापारवत्त्वं

च करणस्य विशेषः तदुक्तं "द्रव्यादिविषयोद्देशः करणं चरितक्रियम्"। चरितक्रियं व्यापारद्वारा क्रियामात्रविषयम् इत्यर्थः। "शटापाणुषणाङ्केयं विहितं करणं स्मृतम्" शिक्षा। "नियत् कर्त्तेव करणं रसादौ पाक कारणम्" सुश्रु०। "न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते" श्रुतिः ४ इन्द्रिये अमरः तस्य ज्ञानक्रियायाम् साधनत्वात्तथात्वम्। यथा च इन्द्रियाणां ज्ञानक्रियायां साधनत्वं तथा इन्द्रियशब्दे उक्तम्। तच्च सांख्ये त्रयोदशविधमित्युक्त्वा तेषां मध्ये अन्तःकरणानां द्वारित्वमितरेषां द्वारत्वमुक्तं यथा सां० का० कौ०

"करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम्। कार्य्यञ्च तस्य दशधाहार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च" का० "करणं त्रयोदशविधमिन्द्रियाण्येकादश बुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयोदशप्रकारं करणं कारकविशेषः करणम्। न च व्यापारावेशं विना कारकत्वमिति व्यापारमाह तदाहरणधारणप्रकाशकरम् तत्र कर्मेन्द्रियाणि वागादीन्याहरन्ति स्वस्वव्यापारेण व्याप्नुवन्तीति यावत् बुद्ध्यहङ्कारमनांसि तु स्ववृत्त्या प्राणादिलक्षणया धारयन्ति, बुद्धीन्द्रियाणि प्रकाशयन्ति। आहरणधारणादिक्रियायाः सकर्मकतया किं कर्म, कतिविधं? चेत्यत आह कार्य्यञ्च तस्येति तस्य त्रयोदशविधस्य करणस्य दशधा आहार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च कार्य्यम्। आहार्य्यं व्याप्यं कर्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथायथं व्याप्याः ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दश इत्याहार्य्यं दशधा। एवं धार्य्यम् अन्तःकरणादि प्राणलक्षणया वृत्त्या शरीरं, तच्च पार्थिवादि पाञ्चभौतिकं शब्दादीनां पञ्चानां समूहः पृथिवीति, ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया दशेति धार्य्यमपि दशधा। एवं बुद्धीन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथायथं व्याप्याः ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशेति प्रकाश्यमपि दशधेति" कौ० "अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम्। साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्" का० "अन्तःकरणं त्रिविधं बुद्धिरहङ्कारो मन इति शरीराभ्यन्तरवर्त्तित्वादन्तःकरणम्। दशधा बाह्यमिन्द्रियं त्रयस्यान्तःकरणस्य विषयाख्यं विषयमाख्याति विषयसङ्कल्पाभिमानाध्यवसायेषु कर्त्तव्येषु द्वारीभवति तत्र बुद्धीन्द्रियाण्यालोचनेन, कर्मेन्द्रियाणि तु यथास्वं व्यापारेण। बाह्यान्तरयोः करणयोर्विशेषान्तरमाह साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्, साम्प्रतकालं वर्त्तमानकालं बाह्यमिन्द्रियं वर्त्तमानसमीपमनागतमतीतमपि वर्त्तमानम् अतो वागपि वर्त्तमानकालविषया भवति। त्रिकालमाभ्यन्तरं करणं तद्यथा नदीपूरभेदादभूद्वृष्टिः, अस्ति धूमादग्निरिह निकुञ्जे, अस्त्युपघाते पिपीलिकाण्डसञ्चरणाद्भविष्यति वृष्टिरिति, तदनुरूपाश्च सङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया भवन्ति। कालश्च वैशेषिकाभिमत एको न अनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरनागतादिभेदं प्रपद्यते सन्तु त एवोपाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः, कृतमत्रान्तर्गडुना कालेनेति सांख्याचार्य्याः। तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति" कौ०। साम्प्रतकालानां बाह्येन्द्रियाणां विषयं विवेचयति। "बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि। वाग्भवति शब्दविषया शेषाणि तु पञ्चविषयाणि" का० "बुद्धीन्द्रियाणि तेषां दशानामिन्द्रियाणां मध्ये पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि विशेषाः स्थूलाः शब्दादयः शान्तघोरमूढाः पृथिव्यादिरूपाः, अविशेषास्तन्मात्राणि सूक्ष्माः शब्दादयः विषयपञ्चकेन भूतआविर्भावयतीति विशेषाश्चाविशेषाश्च विशेषाविशेषास्त एव विषया येषां बुद्धीन्द्रियाणां तानि तथोक्तानि। तत्रोर्द्धस्रोतसां योगिनाञ्च श्रोत्रं सूक्ष्मशब्दतन्मात्रविषयं, स्थूलशब्दविषयमेव नः। एवं तेषां त्वक् सूक्ष्मस्थूलस्पर्शविषया, अस्मदादीनान्तु स्थूलस्पर्शविषयैव। एवं चक्षुरादयोऽपि तेषामस्मदादीनाञ्च रूपादिषु द्रष्टव्याः। एवं कर्मेन्द्रियेषु मध्ये वाग्भवति शब्दविषया स्थूलशब्दविषया तद्धेतुत्वात् न तु शब्दतन्मात्रस्य हेतुः तस्याहङ्कारिकत्वेन वागिन्द्रियेण एककारणकत्वात्। शेषाणि तु चत्वारि पायूपस्थपाणिपादाख्यानि पञ्चविषयाणि पाण्यादीनामाहार्य्याणां घटादीनां पञ्चशब्दाद्यात्मकत्वादिति" कौ०। साम्प्रतं त्रयोदशसु करणेषु केषाञ्चित् प्रधानभावं सहेतुकमाह। "सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात्। तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि" का०। "द्वारि प्रधानं शेषाणि करणानि बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि तैरुपनीतं सर्वं विषयं मनोऽहङ्कारा बुद्धिर्यस्मादवगाहतेऽध्यवस्यति तस्माद्बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि द्वारवती च सान्तःकरणा बुद्धिरिति" कौ०। "न केवलं बाह्येन्द्रियाण्यपेक्ष्य प्रधानं बुद्धिरपि तु ये अहङ्कारमनसी द्वारिणी ते अप्यपेक्ष्य बुद्धिः प्रधानमित्याह। "एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः। कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति" का०।

"यथा हि ग्रामाध्यक्षाः कौटुम्बिकेभ्यः करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छन्ति विषयाध्यक्षश्च सर्वाध्यक्षाय, स च भूपतये, तथा बाह्येन्द्रियाण्यालोच्य मनसे समर्पयन्ति मनश्च सङ्कल्प्याहङ्काराय, अहङ्कारश्चाभिमत्य बुद्धौ सर्वाध्यक्षभूतायाम्, तदिदमुक्तं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्तीति। बाह्येन्द्रियमनोऽहङ्काराश्च गुणविशेषाः गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विकाराः। ते तु परस्परविरोधशीला अपि पुरुषार्थेन भोगापवर्गरूपेण एकवाक्यतां नीताः यथा वर्त्तितैलवह्नयः सम्भूय रूपप्रकाशाय मिलिताः प्रदीपाः, एवमेते गुणविशेषा इति योजना"।

न्यायादिमते इन्द्रियाणामेकादशविधता वेदान्तपरिभाषामते दशविधतेति भेदः इन्द्रियशब्दे उक्तः। "वपुषा करणोज्झितेन सा" "करणापायविभिन्नवर्णया" रघुः। "करणैरन्वितस्यापि पूर्वेषां कथञ्चन" याज्ञ०। "आत्मन्यात्मानमेव व्यपगतकरणं पश्यतस्तत्त्वदृष्ट्या" वेणी०। अत्र करणं बाह्येन्द्रियम्। आधारे ल्युट्। २क्षेत्ररूपे देहे अमरः करणाश्रयत्वात् तस्य तथात्वम्। "उपमानमभूत् विलासिनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया" कुमा०। भावे ल्युट्। ३क्रियायाम्। "प्र ते पूर्व्वाणि करणानि" ऋ० ४,१९,१०। "आवाहनाग्नौकरणरहितमपसव्यवत्" याज्ञ०। "इक्षुकरणे चापि व्याहृताः सर्वशिल्पिनः" भा० व० २५४ अ०। "कृतस्य करणं नास्तीति" प्राचीनगाथा। ५सैनिककर्माङ्गे अनुष्ठाने दैवव्यापारभेदे च। ज्योतिषोक्तेषु तिथ्यर्द्धात्मकेषु ववादिषु तेषामानयनप्रकारः सूर्य्यसि० रङ्गना० उक्तो यथा।

"ध्रुवाणि शकुनिर्नागं तृतीयं तु चतुष्पदम्। किन्तुघ्नं तु चतुर्दश्याः कृष्णायाश्चापरार्द्धतः" सू० सि०। "कृष्णपक्षीयायाश्चतुर्दश्यास्तिथेर्द्वितीयार्द्धाद्द्वितीयार्द्धमारभ्येत्यर्थः। चकार एवार्थे। तेनान्यतिथेरेतत्तिथिपूर्वार्द्धस्य च निरासः। ध्रुवाणि स्थिराणि करणानि। तान्याह। शकुनिरिति। चतुष्पदं तृतीयमित्यनेन शकुनिनागयोः क्रमेणाद्यद्वितीयत्वं सूचितम्। तुकारात् क्रमेण तिथ्यर्द्धेषु भवन्ति। किन्तुघ्नं चतुर्थम्। तदन्तार्थद्योतकः तेनोक्तातिरिक्तं स्थिरकरणं नास्तीति सूचितम्। अथ चरकरणान्याह" रङ्ग०। "ववादीनि ततः सप्त चराख्यकरणानि च। मासेऽष्टकृत्व एकैकं करणानां प्रवर्त्तते" सू० सि०। "ततः स्थिरकरणपूर्व्वानन्तरं ववादीनि चरसञ्ज्ञककरणानि सप्त भद्रान्तानि शुक्लप्रतिपद्द्वितीयार्द्धतश्चतुर्थ्यन्तं भवन्तीति वाक्यार्थः।

ननु पञ्चम्यादितः कानि करणानि भवन्तीत्यत आह मास इति। चरकरणानां ववादीनां सप्तानां मध्ये एकैकमेकमेकं करणं मासे स्थिरकरणकालातिरिक्ततिथ्यात्मकमासे स्वस्थानान्तरस्थानाष्टपदकम्। अष्टकृत्वोऽष्टवारः प्रवर्त्तते प्रकर्षेण तिष्ठति भवतीत्यर्थः। तथा च पञ्चम्याद्यर्द्धादीनि पुनः पुनः परिभ्रमन्ति। कृष्णचतुर्दश्याद्यार्द्धपर्य्यन्तमिति भावः। ननु स्थिरकरणोक्तापरार्द्धत इत्युक्त्या तेषां चतुर्णां तिथ्यर्द्धभोगेन शुक्लप्रतिपदाद्यार्द्धपर्य्यन्तं क्रमेणावस्थानं युक्तं चरकरणानां तु केवलोक्ता तदनन्तरं कृष्णचतुर्दश्याद्यार्द्धपर्य्यन्तमेव एव परिभ्रमोऽस्त्वित्यत उत्तरं कथयन्नन्यदप्याह" रङ्ग०। "तिथ्यर्द्धभोगं सर्वेषां करणानां प्रकल्पयेत्। एषा स्फुटगतिः प्रोक्ता सूर्य्यादीनां खचारिणाम्" सू० सि०। "सप्तानां चरकरणानां प्रत्येकं तिथ्यर्द्धमात्रो भोगश्च तं तिथ्यर्द्धकालमितावस्थानं प्रकल्पयेत्। "एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्र भवतीति" न्यायात् करणस्य नैपाव्यवस्थानं तत्तुल्यं कुर्य्यादित्यर्थः। अत एव "तिथ्यर्द्धं करणं स्मृतम्" इत्युक्त्या चान्द्रमासे त्रिंशत्तिथ्यात्मके षष्टिकरणानां सन्निवेशाच्चरकरणानामेव परिभ्रमणे प्रतिमासमनियततिथिभोगकं करणं भवतीति तदारब्धस्थलादनियततिथिभोगकरणकविधानार्थं चरकरणानामष्टवारपरिभ्रमणोत्तरमवशिष्टतिथ्योश्चतुर्थ्वेव स्थिरकरणान्युक्तानीति तात्पर्य्यम्। तत्रापि कृष्णचतुर्दश्यपरार्द्धतत्कल्पनं तदिष्टानियामकं स्वतन्त्रेच्छस्य नियोमानर्हत्वात्" रङ्ग०।

करणानि च ववबालवकौलवतैतिलगरवणिग्विष्टिभद्राख्यानि सप्त चरकरणानि। स्थिरकरणानि शकुन्यादीनीति दशकरणानि। ५जातिभेदे पुंसि अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। तज्जातिश्च ग्राम्यात् क्षत्रियात् वैश्यायामुत्पन्नः जातिभेदः "झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्याल्लिच्छिविरेव च। नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च" मनुः। करणरूपवर्णसङ्करस्यैव कायस्थनामता तस्य कर्मविशेषपरिपाकेण तज्जातिप्राप्तिस्तस्य वृत्तिभेदश्च ब्रह्मवै० पु० जन्मखण्डे ८५ उक्तो यथा। "तैलचौरस्तु कीटो भुवि कीटस्थितस्ततः। ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मैकं दुष्टमानसः। ततः कङ्कं वर्षशतं स्थित्वा स्वर्णवणिग् भवेत्। जन्मैकञ्च दुराचारो जन्मैकं करणो भवेत्। विद्वर्णलिपिकर्त्ता च भक्ष्यदात्तर्धनं हरेत्। कायस्थेनोदरस्थेन मातुर्मांसं न भक्षितम्। तत्र नास्ति कृपा तस्य दन्ताभावेन

द्भेदनम् । स्वर्णकारः स्वर्णवणिक् कायस्थश्च प्रजेश्वर ! । नरेषु मध्ये ते धूर्त्ताः कृपाहीना महीतले । हृदयं क्षुरधाराभं तेषाञ्च नास्ति सादरम् । शतेषु सज्जनः कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ । सुवर्द्धिः शिवभक्तश्च शास्त्रज्ञो धर्मवानसः" । ८वर्णसङ्करजातिभेदे पुंस्त्री "शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः" मल्लवै॰ पु॰ । कायस्थश्च चतुर्विधः प्रात्यक्षत्रियः शूद्रावैश्ययोर्जातः करणनाम्ना प्रसिद्धः अन्यः चित्रगुप्तजातश्चोक्तकायस्थ । कायस्थशब्दे विवृतिः । तस्य वृत्तिमाह पराशरः । "धनधान्याध्यक्षता च राजसेवा तथैव च । द्विजातेः परिचर्या च दुर्गान्तःपुररक्षणम् । एषा पाराशरस्योक्ता उपस्य करणस्य च प्रोक्ता उभयता वृत्तिरुभयत्र शुभप्रदा" । "नृत्यशाद्धिनगीतानां प्रयोगज्ञमेदिनाम् । संस्थानं ताड़नं रोधः करणानि प्रचक्षते" राजकन्दर्पोक्ते तालव्यवस्थापके १०तालनाविशेषे न॰ "शिखरामक्रमेधानाम् व्यञ्जन्ते यत्र वेश्मनाम् । चारुगर्भितमन्दिरवाः करणैर्मुरजस्वनाः" कुमा॰ सर्वकरणप्रयोक्तृत्वात् ११परमेश्वरे न॰ "करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता च गतो गुहः" विष्णु॰स॰ । प्रशाद्यर्थे ततः काशा॰ ठञ् ञिठ च इकार उच्चारणार्थः । कारणिक तद्युक्ते स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप् । १२क्रियासाधनस्त्रियां स्त्री ङीप् । क्रियते क्रियाविशेषो ऽस्याम् आधारे ल्युट् ङीप् । बीजगणितोक्ते यस्य वर्गमूलादिकं स्पष्टं न प्रतीयते तत्क्रियाविशेषद्वारा तत्करणविषये राशिभेदे स्त्री । सा च षड्विधा सङ्कलनव्यवकलनगुणभागवर्गवर्गमूलरूपभेदात् । तत्क्रियाविशेषो बीजगणिते दर्शितो यथा । "अथ करणी षड्विधा । तत्र सङ्कलनव्यवकलनयोः करणसूत्रं वृत्तद्वयम् । योगं करण्योर्महतीं प्रकल्प्य वधस्य मूलं द्विगुणं लघुञ्च । योगान्तरे रूपवदेतयोः स्तो ऽवर्गेण वर्गं गुणयेद्भजेच्च । लघ्व्या हृतायास्तु पदं महत्याः सैकं निरेकं स्वहतं लघुघ्नम् । योगान्तरे स्तः क्रमशस्तयोर्वा पृथक् स्थितिः स्याद्यदि नास्ति मूलम् । उदाहरणम् । द्विकाष्टमित्योस्त्रिभसङ्ख्ययोश्च योगान्तरे ब्रूहि पृथक्करण्योः । त्रिसप्तमित्योश्च चिरं विचिन्त्य चेत् षड्विधं वेत्सि सखे ! करण्याः ।

न्यासः क२ । क ८ योगे जातम् क १८ अन्तरे च क २
न्यासः क ३ । क २७ योगे जातम् क ४८ अन्तरे च क १२ न्यासः क ३ । क ७ अनयोर्घाते मूलाभावात्पृथक् स्थितिरेव योगे जातम् क ३ क ७ अन्तरे च क ३ क ७ इति करणीसङ्कलनव्यवकलने ।

गुणनोदाहरणम् । द्वित्र्यष्टसङ्ख्यागुणकः करण्योर्गुण्यस्त्रिसङ्ख्या च सपञ्चरूपा । वधं प्रचक्ष्वाशु विपञ्चरूपे गुणेऽथ वा त्र्यर्कमिते करण्याः । न्यासः गुणकः क २ क ३ क ८ गुण्यः क ३ रू ५

अत्र गुण्ये गुणके वा भाज्ये भाजके करणीनां करण्योर्वा यथासम्भवं लाघवार्थं योगं कृत्वा गुणनभजने कार्ये तदा कृते जातो गुणकः क १८ क ३ गुण्यः क २५ क ३ गुणिते जातम् रू ३ क ४५० क ७५ क ५४ ।

अथवर्गादौ विशेषसूत्रं वृत्तम् । क्षयो भवेच्च क्षयरूपवर्गश्चेत्साध्यतेऽसौ करणीत्वहेतोः । ऋणात्मिकायाश्च तथा करण्या मूलं क्षयो रूपविधानहेतोः ।

न्यासः गुणकः क २५ क ३ क १२ गुण्यः क २५ क ३ अत्र गुणके करण्योर्योगे कृते गुणकः क २५ क २७ गुणिते जातम् क ६२५ क ६७५ क ७५ क ८१ एतयोः क ६२५ क ८१ मूले रू २५ रू ९ अनयोर्योगे जातम् रू १६ अनयोः क ६७५ क ७५ अन्तरे योगइति जातोयोगः क ३०० यथाक्रमं न्यासः रू १६ क ३०० इति करणीगुणनम् । पूर्वगुणनफलस्य स्वगुणच्छेदस्य भागार्थं न्यासः भाज्यः रू ९ क ४५० क ७५ क ५४ भाजकः क २ क ३ क ८ अत्र क २ क ८ एतयोः करण्योर्योगे कृते जातम् क १८ क ३ "भाज्याच्छेदः शुध्यति प्रच्युतः सन्" इत्यादिकरणेन लब्धो गुण्यः रू ५ क ३

न्यासः भाज्यः क २५६ क ३०० भाजकः क २५ क ३ क १२ करण्योर्योगे कृते जातम् क २५ क २७

अत्रादौ विभिन्नर्णयित्वा धनकरण्योः ऋणकरण्योश्च योगं विधाय यथासम्भवं गुणयित्वा शोधिते लब्धं रू ५ क ३ अत्रापि पूर्वसदृशौ गुण्यः रू ५ क ३ अथ वाम्ययोच्यते । धनर्णतात्व्ययमीप्सिताया च्छेदे करण्या असकृद्विधाय । तादृक्छिदा भाज्यहरौ निहन्यादेकैव यावत्करणी हरः स्यात् । भाज्यास्तया भाज्यगताः करण्यो लब्धाः करण्यो यदि योगजाः स्युः । विश्लेषसूत्रेण पृथक् च कार्यास्तथा यथा प्रष्टुरभीप्सिताः स्युः । तथा च विशेषसूत्रं वृत्तम् । वर्गेण योगकरणी विहृता विशुध्येत् खण्डानि तत्कृतिपदस्य यथेप्सितानि । कृत्वा

तदीयकृतयः खलु पूर्व्वलब्ध्या गुणा भवन्ति पृथगेवमिमाः करण्यः ।
न्यासः भाज्यः क ६ क ५४० क ७५ क ५४ भाजकः क १८ क २ अत्र भाजके त्रिमितकरण्याः ऋणत्वं प्रकल्प्य क १८ क २ अनेन भाज्ये गुणिते योगे च कृते जातम् क २९२५ क ६७५ भाजके च क २२५ अनया भाज्ये हृते लब्धम् क २५ क २
न्यासः भाज्यः क २५६ क १०० भाजकः क २५ क २७ अत्र भाजके पञ्चविंशतिकरण्याधनत्वं प्रकल्प्य क २५ क २७ भाज्ये गुणिते अनयोःकरण्योरन्तरे च कृते जातम् क १०० क १२ भाजके च क ४ अनया भाज्ये हृते लब्धम् क २५ क ३ इदानीं पूर्व्वोदाहरणे गुणे भाज्ये कृते न्यासः भाज्यः क ६ क ४५० क ७५ क ५४ भाजकः क २५ क ३ । अत्रापि त्रिकरण्याः ऋणत्वं प्रकल्प्य भाज्ये गुणिते युते च जातम् क ८०१२ क १४५२ भाजके च क ४८४ अनया हृते भाज्ये लब्धो गुणकः क १८ क २ । पूर्व्वं गुणके खण्डत्रयमासीदिति योगकरणीयम् १८ विश्लेष्या तत्र वर्गेण योगकरणी विहृता विशुद्ध्येदिति नवात्मकवर्गेण ६ विहृता सती शुध्यतीति लब्धं २ नवानां मूलम् ३ अस्य खण्डे, १, ४, पूर्व्वलब्ध्या २ गुणिते, २, ८, एवं जातो गुणकः क २ क २ क ८ इति करणीभजनम् ।

करणीवर्गादेरुदाहरणम् । द्विकत्रिपञ्चमिताः करणयस्तासां कृतिं त्रिद्विकसङ्ख्ययोश्च । षट्पञ्चकत्रिद्विकसम्मितानां पृथक् पृथङ्मे कथयाशु विद्वन् ! । अष्टादशाष्टद्विकसम्मितानां कृतीकृतानां च सखे ! पदानि ।
न्यासः प्रथमः क २ क३ क ५ । द्वितीयः क ३ क २ । तृतीयः क ६ क ५ क ३ क २ । चतुर्थः क १८ क ८ क २
स्थाप्योऽन्त्यवर्गश्च चतुर्गुणान्त्यनिघ्न इत्यनेन गुणयः पृथग्गुणकखण्डसमत्वनेन वा जाताः क्रमेण वर्गाः प्रथमः रु १० क २४ क ४० क ६० । द्वितीयः रु ५ क २४ । तृतीयः रु १६ क १२० क ७२ क ६० क ४८ क ४० क २४ अत्रापि करणीनां यथासम्भवं योगं कृत्वा वर्गवर्गमूले कार्ये तद्यथा क १८ क ८ क २ आसां योगः क ७२ अस्यावर्गः क ५१८४ अस्यामूलं रु ७२। इति करणीवर्गः ।
करणीमूले सूत्रं वृत्तद्वयम् । वर्गे करण्यायदि वा क-रण्योस्तुल्यानि रूपाण्यथ वा बहूनाम् । विशोधयेद्रूपकृतेः पदेन शेषस्य रूपाणि युतोनितानि । पृथक्तदर्द्धे करणीद्वयं स्यान्मूलेऽथ बह्वी करणी तयोर्या । रूपाणि तान्येव कृतानि भूयः शेषाः करण्योयदि सन्ति वर्गे ।
उदाहरणम् । द्वितीयवर्गस्य मूलार्थं न्यासः रु ५ क २४ रूपकृतेः २५ करणीतुल्यानि रूपाणि २४ अपास्य शेषम् १ अस्य मूलेन १ ऊनाधिकरूपाणामर्द्धे जाते मूलकरण्यौ क २ क३
प्रथमवर्गस्य न्यासः रु १० क २४ क ४० क ६० रूपकृतेः १०० चतुर्विंशतिचत्वारिंशत्करणीतुल्यानि रूपाण्यपास्य शेषम् ३६ अस्यमूलेन ६ ऊनाधिकरूपाणामर्द्धे जाते, २, ८, तत्राद्यैषां २ मूलकरणी द्वितीयां रूपाण्येव प्रकल्प्य पुनः शेषकरणीभिः सः एव विधिः कार्य्यस्तेयं रूपकृतिः ६४ अस्याः षष्टिरूपाण्यपास्य शेषम् ४ अस्य मूलम् २ अनेनोनाधिकरूपाणामर्द्धे, ३, ५, जाते मूलकरण्यौ क ३ क ५ मूलकरणीनां यथाक्रमं न्यासः क २ क३ क५
तृतीयवर्गस्य न्यासः रु १६ क १२० क ७२ क ६० क४८ क ४० क २४ रूपकृतेः २५६ करणीत्रितयस्यास्य क ४८ क ४० क २४ तुल्यानि रूपाण्यपास्योक्तवज्जाते खण्डे, २, १४, महती रूपाणीत्यस्याः १४ कृतिः १९६ अस्याः करणीद्वयस्यास्य क ७२ क १२० तुल्यरूपाण्यपास्योक्तवज्जाते खण्डे, ६, ८, पुनारूपकृतेः ६४ षष्टिरूपाण्यपास्योक्तवत्खण्डे, ३, ५, एवं मूलकरणीनां यथाक्रमं न्यासः क ६ क ५ क ३ क २
चतुर्थस्य न्यासः रु ७२ क ० इयमेव लब्धा मूलकरणी ७२ पूर्व्वं खण्डत्रयमासीदिति वर्गेण योगकरणी विहृता शुध्यतीति षट्त्रिंशतोमूलम् ६ एतस्य खण्डानां, १, २, ३, तत्तयः, १, ४, ९, पूर्व्वलब्ध्यानया २ गुणाः, २, ८, १८, एवं पृथक्करण्योजाताः क २ क ८ क १८ ।
अथ वर्गगतर्णकरण्यामूलानयनार्थं सूत्रं वृत्तम् । ऋणात्मिका चेत्करणी कृतौ स्याद्धनात्मिकां तां परिकल्प्य साध्ये । मूले करण्यावनयोरभीष्टा क्षयात्मिकैका सुधियावगम्या ।
उदाहरणम् । त्रिसप्तमित्योर्वद मे करण्योर्विश्लेषवर्गं कृतितः पदं च ।
न्यासः क ३ क७ यद्वा क ३ क ७ अनयोर्वर्गः समयत रु १० क ८४अत्र वर्गे ऋणकरण्याधनत्वं प्रकल्प्य

प्राग्वल्लघ्वकरण्योरैक्यमेदा अथवा स्यादिति जातम् क ३ क ७ वा क ३ क ७

उदाहरणम्। द्विकत्रिपञ्चप्रमिताः करण्यः स्वस्वर्णगाः स्वक्षयगाश्च गावा। तासां कृतिं ब्रूहि कृतेः पदं च चेत् षड्विधां वेत्सि सखे! करण्याः॥

न्यासः क २ क ३ क ५ वा क २ क ३ क ५ आसां वर्गः समएव जातः रू १० क २४ क ४० क ६०।

अत्र अन्त्यकरणीत्रितुल्यानि धनरूपाणि १०० रूपकृतेः १०० अपास्य शेषस्य मूलम् ० अनेनोनाधिकरूपाणा-मर्द्धे क ५ क ५ आसां कृताः क्षयम् क ५ अन्या रूपाणीति न्यासः रू ५ क २४ पूर्ववज्जाते करण्यौ धने एव। क ३ क २ यथाक्रमं न्यासः क २ क ३ क ५ अथ वानयोः क क २४ क ६० तुल्यानि धनरूपाणि ८४ रूपकृते १०० रयासोऽपास्य जाते मूलकरण्यौ क ७ क ३ अनयोर्महती क्षयं क ७ तान्येव रूपाणि प्रकल्प्य रू ७ क ४० अतः प्राग्वत्करण्यौ क ५ क २ अनयोरपि महती क्षयमिति यथाक्रमं न्यासः क ३ क २ क ५

अथ द्वितीयोदाहरणे प्रागुक्तप्रथमपक्षे मूलकरण्यौ क ५ क ५ अनयोरेका क्षयं क ५ तान्येव रूपाणीति प्र-योत्पन्ने करणीखण्डे क्षये एवेति यथाक्रमं न्यासः क ३ क २ क ५ द्वितीयपक्षेणापि यथोक्तावेव मूलकरण्यः क ३ क २ क ५ एवं बुद्धिमतामूह्यमपि ज्ञायते इति पूर्वैर्नोक्त-मपि विस्तरेणोक्तं बालावबोधार्थं तु मयोच्यते।

एकादिसङ्कलितमितकरणीखण्डानि वर्गराशौ स्युः। वर्गे करणीत्रितये करणीद्वितयस्य तुल्यरूपाणि। करणीषट्के तिसृणां दशचतसृणां तिथिषु च पञ्चानाम्। रूपकृतेः प्रोह्य पदं ग्राह्यं चेदन्यथा न सत् क्वापि। उत्पत्त्यनुमानवैवं मूल-करण्याल्पया चतुर्गुणया। यासामपवर्त्तः स्याद्रूपकृतेस्ता-विशोध्याः स्युः। अपवर्त्तादपि लब्धामूलकरण्योभवन्ति ताश्चापि। शेषविधिना न यदि तावन्ति मूलं तदा तदसत्। करणीवर्गराशौ रूपैरवश्यं भवितव्यम् एककरण्यावर्गे रूपाण्येव। द्वयोः खण्डपञ्च करण्यो। तिसृणां तिस्रः। चतसृणां षट्। पञ्चानां दश। षण्णां पञ्च-दश इत्यादि। अतोऽष्टादीनां वर्गेषु एकादिसङ्कलितमि-तानि करणीनां खण्डानि रूपाणि यथाक्रमं स्युः। अथ यदि उदाहरणे तावन्ति न भवन्ति तदासौ योगकर-णी विश्लेष्या वा भवतीति ज्ञात्वा मूलं ग्राह्यमित्यर्थः। इर्गे करणीत्रितये करणीद्वितयस्य तुल्यरूपाणीति स्पष्टा-

र्थम्। उदाहरणम्। वर्गे यत्र करण्योदन्तैःसिद्धैर्गज-मितास्विद्रुन्! रूपैर्दशभिरुपेताः किम्मूलं ब्रूहि तस्य स्यात्। न्यासः रू १० क ३२ क २४ क ८ अत्र वर्गे करणीत्रितये करणीद्वितयस्य तुल्यानि रूपाणि प्रथमं रूपकृतेरपास्य मूलं ग्राह्यं पुनरेकस्यापरं क्रियमाणेऽत्र पदं नास्तीत्यतोऽस्य करणीगतमूलाभावः। अथानियमेन सर्वकरणीतुल्यानि रूपाण्यपास्य मूलमानीयते तदिदम् क २ क ८ समागच्छति इदमसत् यतोऽस्य वर्गोऽयम् रू १८ अथ वा दन्तगजमितयोर्योगं कृत्वा रू १० क ७२ क २४ आनीयते तदिदमप्यसत् रू २ क ६।

उदाहरणम्। वर्गे यत्र करण्यस्तिथिविश्वहुताशनैश्चतुर्गु-णितैः। तुल्यादशरूपाढ्याः किम्मूलं ब्रूहि तस्य स्यात्। क ६० क ५२ क १२ अत्र किल वर्गे करणीत्रयमस्तीति न्यासः रू १० तत्करणीद्वयस्य द्विपञ्चाशद्वादशमितस्य क ५२ क १२ तुल्यरूपाण्यपास्य ये मूलकरण्यौ तस्माद्दते क ८ क २ तयोरल्पयानया २ चतुर्गुणया ८ द्विपञ्चा-शद्वादशमितयोरपवर्त्तोन स्यादतस्ते न शोध्ये यतउक्तम् उत्पत्त्यनुमानवैवमित्यादि। अतोऽल्पयैकयैव पक्षगणम् तेन कश्चिद्दहत्यापि तदा मूलकरणीरूपाणि प्रकल्प्यान्ये कर-णीखण्डे शोध्ये वा महती प्रकल्प्यत्यर्थः उदाहरणम्। अष्टौ षट्पञ्चाशत् षष्टिः करण्यो त्रयं कृतौ यत्र। रूपैर्द-शभिरुपेतं किम्मूलं ब्रूहि तस्य स्यात्। न्यासः रू १० क ८ क ५६ क ६० अत्रादावखण्डद्वये क ८ क ५६ शोध्यते उत्पत्त्याल्पया चतुर्गुणया ८ तयोः खण्डयोरपवर्त्तन-शक्ये खण्डे। १। ७। पर शेषविधिना मूलकरण्यौ नोत्पद्येते अतस्ते खण्डे न शोध्ये अन्यथा तु शोधने कृते मूलं नायातोऽन्तसदसत्। उदाहरणम्। चतुर्गु-णाः सूर्यतिथीषुरुद्रनागर्त्तवो यत्र कृतौ करण्यः। सवि-श्वरूपावद तत्पदं ते यद्यस्ति बीजे पटुताभिमानः।

न्यासः रू १३ क ४८ क ६० क २० क ४४ क ३२ क २४ अत्र करणीषट्के तिसृणां करणीनां तुल्यानि रूपाणि प्रथमं रूपकृतेरपास्य मूलं ग्राह्यं पश्चाद्द्वयोस्तदेकस्या-एवं कृतेऽत्र मूलाभावः। अथान्यथा तु प्रथममाद्यकर-ण्यास्तुल्यानि रूपाण्यपास्य पश्चाद्द्वितीयतृतीयोक्ततः शे-षाणां रूपकृतेर्विशोध्यानि तन्मूलम् क १ क २ क ५ क ५ तदिदमप्यसत् यतोऽस्य वर्गोऽयम् रू २३ क ८ क ८० क १६०। ईदृश मूलानयनस्य नियमोन कृतस्तेषामिदं दूषणम् एवं विषमवर्गे करणीनामानयनमूलकरणेन मूलान्या-

नीय रूपेषु प्रक्षिप्य मूलं वाच्यम् । अथ महतीरूपाणामुपलक्षणम् । यतः क्वचिदल्पापि ।

तत्रोदाहरणम् । चत्वारिंशद्गोतिहिंयतोदृष्टाः करणयेत् । सप्तदशरूपयुक्तास्तत्र ततो विस्मदं ब्रूहि ।

न्यासः रू १७ क ४० क ८० २०० शोधिते जाते खण्डे क १० क ७ पुनः अन्यौ करण्यौ रूपाणि कृत्वा लब्धे करण्यौ क ५ क २ । एवं मूलकरणीनां न्यासः क १० क ५ क २ । इति करण्यः षड्विधाः। [मस्तके ।

करणत्राण न० करणैर्हस्तादिभिस्त्रायते त्रै-कर्मणि ल्युट् ।

करणव्यापार पु० ६त० । करणजन्यजनकत्वविशिष्टे करणजन्ये व्यापारभेदे । यथा छेदनादिक्रियायां छेद्यदात्रादिसंयोगः तस्य हि दात्रजन्यत्वात् दात्रजन्यच्छेदनजनकत्वाच्च तथात्वम् । एवमिन्द्रियार्थयोर्विषयसंयोगः तस्य हि इन्द्रियजन्यत्वात् इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वाच्च तथात्वम् न्यायमते अनुमितौ परामर्शः शाब्दबोधे पदार्थस्मृतिः । उपमितौ उपदेशवाक्यार्थस्मृतिः । यथायथमूह्यम् । सांख्यमतसिद्धकरणव्यापारभेदस्तु करणशब्दे उक्ताः।

करणाधिप पु० ६त० । १जीवे तदधिष्ठानेनैव करणानां स्वस्वकार्येषु प्रवृत्तेस्तस्य तदधिपत्वम् २इन्द्रियाधिष्ठातृदेवभेदे च । तत्र बाह्येन्द्रियाधिष्ठातारश्च शा० ति० उक्ता यथा "दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः । श्रोत्रादीनां दशानां तु" । तथा च श्रोत्रस्य दिक् । त्वचो वायुः । नेत्रस्य अर्कः । रसनायाः प्रचेताः नासिकायाः अश्विनौ । वाचः वह्निः, पाणेरिन्द्रः पादस्य उपेन्द्रो विष्णुमूर्त्तिभेदः । पायोः मित्रः सूर्यमूर्त्तिभेदः । उपस्थस्य कः प्रजापतिः । अन्तःकरणानान्तु मनसश्चन्द्रः, बुद्धेश्चतुर्मुखः, अहङ्कारस्य रुद्रः चित्तस्याच्युतो विष्णुमूर्त्तिभेदः । करणाधिपानाञ्च सर्वेषामधिपः परमेश्वरः । करणाधिपाधिपः परमेश्वरः।

करण्ड पु० कृ-कर्मणि अण्डन् । १मधुकोषे (मौचाक) तस्य मक्षिकाभिर्विरमधुसञ्चयनेन क्रियमाणत्वात् तथात्वम् वा० कृ-अण्डच् । २खड्गे तस्य निर्दिष्टत्वात् तस्य तथात्वम् करण्डसदाकारोऽस्त्यस्य अर्श० अच् । ३कारण्डवखगे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगपधत्वात् न ङीष् किन्तु टाप् । ४दलाढके च मेदि० ।५वंशादिरचितपुष्पादिपात्रभेदे (साजि) "सुभ्रूकणन्दतानिर्मितं मञ्जुकुसुमकरण्डकेन" काद०। समुद्गे (कौटा) अमरः । "दीपभाजनचामरकरण्डकप्रभृत्यनेकोपकरणयुक्तः" दशकुमा० । ७वहति कावखण्डे शब्दचि०। ८पुष्पभाण्डे स्त्री टाप् अत इत्त्वम् करण्डिका । उज्ज्वलदत्तः ।

करण्डिन् पु० करण्डसदाकारोऽस्त्यस्य इनि । मत्स्ये त्रिका०।

करतल न० ६त०। १हस्तस्य तले (हातेरतेलो) । "कथानि विधुयहुया करतलेन तस्य ग्राहयोत्" उद्भटः "करतलगतमपि नश्यति" हितो० । करतलमिव । २हस्ते च ।

करताल(क) न० करेण तालो यत्र वा कप् । भाण्डे वाद्ये (करताल) "शिवागारे भल्लकञ्च सूर्यागारे च शङ्खकम् । दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत्" ति० त० पु० तत्र भल्लकं कांस्यनिर्म्मितकरतालकमिति" रघु० ।

करताली स्त्री करेण दीयमानस्तालो यत्र गौरा० ङीष् । १वाद्यभेदे (करताल) त्रिका० । ६त० । २करतलशब्दे (हाततालि) । पु० कचित् स्त्रीत्वमपि "यथा न स्यादालीकपटकरतालीपटुरवः" उद्भटः स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् । करतालिकापि करतलशब्दे "उद्घाटनीयः करतालिकानां दानादिदानीं भवतीभिरेषः" नैष० ।

करतोया स्त्री करतोयं हरपार्वतीविवाहच्युतजलं तद् अस्त्यस्या हेतुत्वेन अच् । नदीभेदे सदानीरायाम् अमरः । गौरीविवाहे शङ्करकरच्युतजलभवत्वात् तस्यास्तथात्वम् । तस्याश्च यथा सदानीरत्वं तथोक्तं स्मृतौ "प्रथमं कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्व्वा रक्तवहानद्यः करतोयाऽम्बुवाहिनीति" तेनान्यनदीनामिवास्याः उक्तकाले रक्तवहत्वाभावात् सदानीरवाहित्वात्तथात्वम् । "करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतो विधिः" भा० व० ८५ । "करतोयां कुरङ्गे च त्रिरात्रोपोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति विरजस्क प्रयतः शुचिः" भा० अनु० २५अ० । अस्याश्च इति करतोयिन्यप्यत्र । "प्रभासं मानसं तीर्थं पुष्कराणि महत् सरः । पुण्यञ्च नैमिषं तीर्थं बाहुदां करतोयिनीम्" अनु० प० ।

करद त्रि० करं राजस्वं ददाति दा-क । १राजस्वदायके । "कच्चिन्न शूद्रेण न हीनजेन वैश्येन वा करदेनोपपन्ना" भा० आ० १८२अ० । "य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव !" भा० स० २५४ अ० "भ्रातृभिर्निस्त्रर्हिषाम्" माघः । २हस्तदायके त्रि० ।

करद्रुम पु० किरति समन्तात् शाखाः कृ-अच् नित्यक० । कारस्करवृक्षे राजनि० ।

करहिष पु० १गोत्रभेदे २वेदशाखाभेदे च । "तामिताः कर-

हिव उपासते तस्मात्ते सर्व्वमायुर्यन्ति" ता० २,१५,४। "करहिषोनाम गोत्रभेदाः शाखिभेदा वा" भा० ।

करन्धम पु० करं धमति ध्मा–खश् मुम् च । १इक्ष्वाकुवंश्ये खनीनेत्रपुत्रे सार्वीचपे तस्य तन्नामनिरुक्तिः भा० आश्व० ४ अ०।"खनीनेत्रस्तदुद्दृत्ताश्रुत्वा "तमपास्य च तद्राज्ये तस्य पुत्रं सुवर्चसम् । अभ्यषिञ्चन्त राजेन्द्र ! मुदिताश्चाभवंस्तदा । स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निरसनं तथा । नियतोवर्त्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया । ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः शमदमान्वितः । प्रजास्तञ्चान्वरज्यन्त धर्मनित्यं मनीषिणम् । तस्य धर्म्मप्रवृत्तस्य व्यशीर्यत् कोषवाहनम् । तं क्षीणकोषं सामन्ताः समन्तात् पर्य्यपीडयन् । स पीड्यमानो बहुभिः क्षीणकोषाश्ववाहनः । आर्त्तिमार्च्छत् परां राजा सह भृत्यैः पुरेण च । न चैनमभिहन्तुं ते शक्नुवन्ति बलक्षये । सम्यक्वृत्तो हि राजा स धर्म्मनित्यो युधिष्ठिर ! । यदा च परमामार्त्तिं गतोऽसौ सपुरो नृपः । ततः प्रदध्मौ स करं प्रादुरासीत्ततोबलम् । ततस्तानजयत् सर्वान् प्रत्यमित्रान्नराधिपान् । एतस्मात् कारणाद्राजन् ! विश्रुतः स करन्धमः । तस्य कारन्धमः पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवत्" २पाणिध्मे शङ्खमारुतप्रयेनेन हस्ताध्मायकमात्रे त्रि०।

करन्धय त्रि० करं धयति धे–खश् मुम् च । हस्तलेहके ।

करन्यास पु० करे करावयवे न्यासः । तन्त्रोक्तमन्त्रभेदेन अङ्गुष्ठतर्ज्जनीमध्यमानामिकाकनिष्ठकतरतलपृष्ठेषु न्यासभेदे "अङ्गन्यासः करन्यासो बीजन्यासस्तथैव च" षट्कर्म० ।

करपत्र न० करात् पतति–पत–ष्ट्रन् । (करात) १क्रकचे दारुभेदके अस्त्रभेदे अमरः । "स्फुटस्य पत्रैः करपत्रमूर्त्तिभिर्वियोगदुःखादपि दारुणायते" नैष० क्रेतकवर्ण्णने । तच्च सुश्रुतोक्तशस्त्रभेदः । तत्र हि "विंशतिः शस्त्राणि"इत्युद्दिश्य "मण्डलाग्रकरपत्रेत्यादिना" विभज्य "तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्यातां छेदने भेदने चेति"तस्योपयोग उक्तः । करावेव पत्रं वाहनं यत्र । २जलक्रीडायाम् जटाधरः । तत्र हि हस्ताभ्यां जलमुत्तोल्य परस्परं क्रीडनात् ।

करपत्रवत् पु० करपत्रं तदाकारः पत्रमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । तालवृक्षे शब्दच० ।

करपत्रिका स्त्री करौ पत्रमिव वाहनमस्याः कप् अत इत्त्वम् । जलक्रीडायां जटा० । हस्ताभ्यां जलोत्तोलनेन अन्योन्यं तत्क्रीडारचनात्तस्यास्तथात्वम् ।

करपर्ण पु० करः हस्त इव पर्णं यस्य । (भेंड) १भिण्डातकवृक्षे २रक्तैरण्डे च (लालभेरण्डा) राजनिघण्टुः ।

करपल्लव पु० करस्य पल्लव इव । १अङ्गुलौ । करः पल्लव इव रक्तत्वात् । २करकिसलये । "करपल्लवसङ्गीनि तैरस्मान् रक्ष सर्व्वतः" देवीमा० ।

करपात्र न० करः पात्रमिव यत्र । १जलक्रीडाभेदे हारा० करद्वयेनैव पात्रेण जलोत्तोलनेन तत्क्रीडाकरणात्तस्यास्तथात्वम् । कर एव पात्रम् । २हस्तरूपे पात्रे च । "करपात्रे स्थिते तोये कृत्वा मूत्रपुरीषके । आहारं यत् भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत्" प्रा० त० स्मृतिः ।

करपाल पु० करं पालयति पाल-अण् उप० स० । १खड्गे अमरटीका । गौरा० ङीष् । २कुत्सपट्टौ (सोंटा) स्त्री जटा० । स्वार्थे क टाप् अत इत्त्वम् । करपालिकाऽप्यत्र स्त्री । सा च एकधाराखड्गभेदे क्षीरस्वामी ।

करपीडन न० करस्य वधूकरस्य पीड़नं ग्रहणं वरेण यत्र । १विवाहे "सुतपरिणयात् षण्मासान्तः सुताकरपीडनम्" मु० चि० । पाणिपीडनादयोऽप्यत्र ।

करबाल पु० करस्य बालः शिशुरिव । १नखे शब्दमा० । करं बलति संवृणोति बल–संवृणो अण् उप० स० । २खड्गे (तरवार) भरतः "भल्लौघ विविधाश्चीष्णाः करबालांश्च निर्म्मलान्" भा० आ० २७ । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । करबालिका अस्त्रभेदे स्त्री ।

करभ पु० कृ-अभच्, करे भाति भा–क वा । मणिबन्धात् कनिष्ठापर्य्यन्ते करस्य १बाह्यदेशे अमरः । २करिशावके "कदली कदली करभः करभः" प्रसन्नरा० "करभोरु रतिप्रथे द्वितीये पशुमेध्यहन्" शिशुपा० ३उष्ट्रशिशौ (नखो) नाम ४गन्धद्रव्ये, ५उष्ट्रमात्रे पुंस्त्री मेदि० । स्त्रियां ङीष् "करभकण्ठकडारतयाप्यसा" माघः "स तु हस्तस्य परितः करभोपमम्" भाग० ६,१२,२१ । "अत्रायन्त खरा गोषु करभाऽश्वतरीषु च" भा० भीष्म० ३अ० । करोतिमेधमस्याः क्विप् भी भा० क गौरा० ङीष् वा । ६करभी दविकाख्याम् स्त्री (विछाति) स्वार्थे कन् करभक । उष्ट्राद्यर्थे पुंस्त्री । स्त्रियां करभिका ।

करभकाण्डिका स्त्री करभप्रियं काण्डमस्याः कप् अत इत्त्वम् । उष्ट्रकाण्डीवृक्षे राजनि० ।

करभञ्जिका स्त्री भञ्ज–ण्वुल् ६त० । करमर्दभेदे भावप्र०

करभप्रिया स्त्री ६त० । १क्षुद्रदुरालभायाम् राजनि० उष्ट्रप्रियत्वात्तस्यास्तथात्वम् । २उष्ट्रयोषिति च ।

करभवल्लभ पु० ६त० । १उष्ट्रप्रिये पीलुवृक्षे, २कपित्थवृक्षे

च राजनि०। २करभप्रियमात्रे त्रि० । स्त्रियां टाप् ।

करभादनी स्त्री करभैरद्यते अद्–कर्म्मणि ल्युट् ङीप् । चङ्क्रमिकायां दुरालभायाम् राजनि०

करभिन् पुंस्त्री करभः कराग्रवत्भेदस्तदाकारः शुण्डेऽस्त्यस्य इनि । गजे राजनि० तस्य शुण्डे करभाकारत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां ङीप् । [अप् । त्रिं हे मन्दर० ।

करभीर पु०करभिणं गजमीरयति पलायनाय प्रेरयति ईर– अण् ।

करभूषण न० करोभूष्यतेऽनेन भूष–करणे ल्युट् । १कङ्कणे (काङ्कनि) हस्तभूषणे अमरः । करं भूषयति भूष–णिच–ल्यु । २हस्तभूषणमात्रे त्रि० । [उत्तमस्त्रियाम् ।

करभोरु स्त्री करभ इव ऊरुर्यस्याः ऊङ् । प्रशस्तोरुकायां

करमर्द पु० करं हस्तिशुण्डमर्द्दति अर्द्द–अनादरे वा० अच् अम् च । १शुभाकरवृक्षे त्रिका० तस्य हस्तिशुण्डवत् काण्डत्वात्तथात्वम् ।(पाणिया आमला) २वृक्षे दन्त्ये ।

करमरिन् त्रि० किरत्यत्र इत्यात् कृ–आधारे अप् करो-बन्धनागारः तत्र म्रियते वा० इनि । (कयेदी) वन्दिनि त्रिका० तस्य बन्धनागारे मरणात्तथात्वम् ।

करमर्द पु०करं मृद्नाति मृद–अण् उप०स०।(पाणियाआमला) वृक्षे राजनि०। स्वार्थे कन् करमर्दकोऽप्यत्र। तत्स्वर्गे हि करकण्टकादिति तस्य तथात्वम् ।"लघुदीर्घफलाभ्यां तु करमर्द्द द्वयं मतम् । करमर्द्दद्वयं त्वाममम्लं गुरु तृषापहम् । उष्णं रुचिकरं प्रोक्तं पित्तरक्तकफप्रदम् । तत् पक्वं मधुरं रुच्यं लघु पित्तसमीरजित्" भावप्र० "करमर्द्दाल्पफला सा ज्ञेया करमर्द्दिका" इति तत्रोक्ते लघुफलकेऽस्य स्त्री

करमर्द्दिन् पु० करं मृद्नाति णिनि ईत० । करमर्द्दे (पाणिया आमला) वृक्षे रत्नमा० ।

करमाल पु० करः हस्तिशुण्ड इव तदाकृतिर्माल्यास्य । धूमे हेम०। अनेन हस्तिशुण्डाकारेण प्रसरणात्तस्य तथात्वम्

करमाला स्त्री करः कराङ्गुलिपर्व्व मालेव जपसंख्याधेयत्वात् । "आरभ्यानामिकामध्यं दक्षिणावर्त्तयोगतः । तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता" इत्युक्तलक्षणायां जपसंख्यार्थं कराङ्गुलिपर्व्वरूपायां मालायाम् । अत्र विशेषस्तन्त्रसा० उक्तः यथा सनत्कुमारसंहितायाम् "तर्ज्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् । तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्व्विका । पर्व्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत्" । क्रममाह तत्रैव "अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च । तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं दशपर्व्वसु संजपेत्" । तत्रैव । "अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च । तर्ज्जनीमध्यपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत्" । एतद्द्वयन्तु अष्टोत्तरशतविषयम् विष्णुविषयञ्च । शक्तिविषये पुनः "अनामिकात्रयं पर्व्व कनिष्ठा च त्रिपर्व्विका । मध्यमायाश्च त्रितयं तर्ज्जनीमूलपर्व्वणि । तर्ज्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत्" । अन्यच्च "अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च । मध्यमामूलपर्य्यन्तं संजपेदष्टपर्व्वसु" । इदमपि अष्टोत्तरशतविषयम् । हंसपारमेश्वरे "पर्व्वत्रयमनामायाः परिवर्त्तेन वै क्रमात् । पर्व्वत्रयं मध्यमायास्तर्ज्जन्येकं समाहरेत । पर्व्वद्वयन्तु तर्ज्जन्या मेरुं तद्विद्धि पार्व्वति ! । शक्तिमाला समाख्याता सर्व्वतन्त्रप्रदीपिता । श्रीविद्यायाम् विशेषः । "अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च । मध्यमामूलपर्य्यन्तं दशपर्व्वसु संजपेत्" । अन्यच्च "मध्यमाया अनामाया मूलाग्रञ्च द्वयं द्वयम् । कनिष्ठायाश्च तर्ज्जन्याश्चत्रयं पर्व्व महेश्वरि ! । अनामामध्यमयोश्च मेरुःस्यात् द्वितयं शुभम् । प्रादक्षिण्यक्रमाद्देवि । जपेत् त्रिपुरसुन्दरीमिति" यामलात् "कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण तु । तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं जपेद्दशसु पर्व्वसु" इति श्रीक्रमवचनाच्च । इदमपि तत्रैव । मुण्डमालातन्त्रे "अनामिकाद्वयं पर्व्व कनिष्ठादिक्रमेण तु । तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता । अङ्गुलीं न वियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले । अङ्गुलीनां वियोगाच्च छिद्राच्च स्रवते जपः" । अन्यत्रापि । "अङ्गुल्यग्रे च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने । पर्व्वसन्धिषु यज्जप्तं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् । गणनाविधिमुल्लङ्घ्य यो जपेत् तज्जपं यतः । गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्व्वथा बुधः । जपसंख्या तु कर्त्तव्या नासंख्यातं जपेत् सुधीः । असंख्याकारकस्यास्य सर्व्वं भवति निष्फलम् । हृदये हस्तमारोप्य तिर्य्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः । आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत्" । गायत्रीजपे विशेषः विधानपा० गायत्रीहृदये "अनामिकामध्यरेखावध्यधः प्रक्रमेण च । तर्ज्जन्यादिगतान्ते च अक्षमाला करे स्थिता" अनामिकाया मध्यरेखामादिं कृत्वा तर्ज्जन्या आदिरेखा अन्ते यस्याः सेयं करे स्थिता मालेत्यर्थं विधानपा० । तत्रैव यमः । "सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् । गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्व्वकल्मषनाशिनीम् । पर्व्वभिस्तु जपेद्देवीमन्यत्रानियमः स्मृतः । गायत्र्या वेदमूलत्वात् वेदितं सर्वेन्नषा स्मृतम् । अङ्गुल्यग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं

मेरुलङ्घनात् । असंख्यातं तथा जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” मदनपारिजाते तु मध्यमाया इयं पर्वेतिपाठः । क्षा॰त॰ यद्धः । “त्रिकोऽङ्गुल्यस्थिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्विका । अनामामध्यमारभ्य जप एवमुदाहृतः” काम्ये मालाऽभावे एवाङ्गाल्यादाता नित्ये तु सर्वत्र प्राशस्ता यथाह योगिनीत॰ । “नित्यं जपं करे कुर्य्यान्न काम्यमवरोधनात् । काम्यमपि करे कुर्य्यात् मालाऽभावे प्रियंवदे ! । तत्राङ्गुल्या जपं कुर्य्यात् साङ्गुष्ठाङ्गुलिभिर्जपेत् । अङ्गुष्ठेन विना कर्म कृतं तन्निष्फलं भवेत्” तत्पश्चिमन्त्रे १प॰ “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं करे कुर्य्याद्विचक्षणः । करमाला महादेवि ! सर्वदोषविवर्जिता । छिन्नभिन्नादिदोषोऽपि करे नास्ति कदाचन । अन्यया तु करे देवि ! माला भवति तादृशी । ग्रन्थिः सा कुण्डलीशक्तिः पञ्चाशदस्य रूपिणी । अतएव महेशानि ! करमाला महाफला” । तत्र दक्षिणेनेति प्रागुक्तेः दक्षहस्तपर्व्वभिरेव दशसंख्याजपः कार्य्यः । शतादिजपे तु दक्षिणहस्तेन कृतजपदशसंख्यायाः प्रत्येकं दशकसंख्यागणना वामहस्तस्थितनिर्दिष्टपर्व्वक्रमेण कार्य्या तथा च दशकस्य दशकेन गणने शतसंख्यापूर्त्तिः । अधिकाष्टसंख्या तु दक्षहस्तेनैव प्रागुक्तरीत्या कार्य्येति तत्त्वम् ।

करमुक्त न॰ करे स्थापयित्वा मुच्यते यत् प्रति क्षिप्यते मुच-क्त (पट्टिशो) अस्त्रभेदे हेमच॰।

करम्ब त्रि॰ कृ-कर्म्मणि अम्बच् । १मिश्रिते । भावे अम्बच् । २मिश्रणे पु॰। हेमच॰।३करम्भे इत्यमरटोकायां नीलकण्ठः

करम्बित त्रि॰ करम्बो मिश्रणं जातोऽस्य तार॰ इतच् । मिश्रिते “मधुकरनिकरकरम्बितेति”जयदेवः ।

करम्भ पु॰ केन जलेन रभ्यते क्षिप्यते रभ-घञ् मुम् च । १दधिमिश्रितसक्तुषु अमरः “धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तम्” ऋ॰३,५२,१, । “पूषण्वते ते चकृमा करम्भम्” ऋ॰३,५२,७, “अन्नपानिव यवान् कृत्वा तानीषद्भ्रोपतव्य करम्भपात्राणि तेषां कुर्व्वन्ति” शत॰ ब्रा॰ २,५,२,४, २उदमन्थे “धानाः करम्भः सक्तवः परिवापः पयो दधि” यजु॰ १९,२१, “करम्भः उदमन्थः” वेददी॰ । “रूपं बदरमुपवाका करम्भस्य” २२ । “करम्भादिति पूषणम्” ऋ॰६,५६,१ । ३अर्द्धपक्वयवमात्रे । “कामधियस्त्वयि रचिता न परमारोहन्ति यथा करम्भबीजानि” भाग॰ १,२६,२७, “करम्भबीजानि भर्जितयवबीजानि”श्रीधरः । “करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान्” मनुः । करम्भपाकार्थं वालुकावदातापोदेषु इति । “करम्भवालुकातप्तामायसीव शिलाः पृथक्” भा॰स्वर्गा॰२अ॰। निरयभेदे । द्रव्यावयववैषम्यात् ४मिश्रगन्धे । “करम्भपूतिसौरभ्यशान्तोग्राम्लादिभिः पृथक्” एकोविभिद्यते गन्धः” भाग॰ ३,२६,४२, “करम्भोमिश्रगन्धः” श्रीधरः । ५प्रियङ्गुवृक्षे ६शतावर्य्यां च राजनि॰ । स्वार्थे कन् करम्भक तत्रार्थे

करम्भि पु॰ यदुवंश्ये नृपभेदे । “करम्भिः शकुनेः पुत्रोदेव रातस्तदात्मजः” भाग॰ ९,२४,२,

कररुह पु॰ करे रोहति रुह-क । १नखे अमरः। वामश्चास्याः कररुहपदैर्मुच्यमानो मदीयै”मेघ॰। २कृपाणे च(तरवार)

करर्द्धि स्त्री करेण ऋद्धिर्यत्र । १करतालयाम् । त्रिका॰ शेत॰ । २हस्तसम्पत्तौ च ।

करवी स्त्री कस्य वायोः रवोऽत्र गौ॰ ङीष् । १हिङ्गुपत्रे करेण वीयते वी-क्विप् । २करवल्लिकायाम् त्रिका॰

करवीर पु॰ करं वीरयति चु॰ वीर विक्रान्तौ अण् । १कृपाणे खड्गे, २अनामख्याते वृक्षे, ४देशभेदे च मेदि॰।५श्मशाने, हेम॰। ६ब्रह्मावर्त्तदेशस्थदृषद्वतीनदीतीरस्थचन्द्रशेखरराजपुरे च । करवीरवृक्षभेदगुणाश्च भाव॰ उक्ता यथा । “करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः । द्वितीयोरक्तपुष्पश्च चण्डकोपः सुभस्तथा । करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकञ्च तत् । व्रणलाघवकृन्नेत्रकोपकुष्ठव्रणापहम् । वीर्य्योष्णं कृमिकण्डूघ्नं भक्षितं विषवन्मतम् ! । ७तीर्थभेदे । “करवीरपुरे स्नात्वा विशालायां कृतोदकः । देवहृद उपस्पृश्य ब्रह्मभूतो विराजते” भा॰ अनु॰ २५अ॰ । करवीरपुरञ्च चेदिदेशपश्चिमस्थं गोमन्तपर्व्वतात् त्रिदिनगम्यमार्गे स्थितम् । यथोक्तं हरिवं॰१००अ॰ “राज्ञां पराजयं युद्धे गोमन्तेऽचलसत्तमे । अवधाद्वारयाच्चास्य स्वर्गलोकं व्रजन्ति ते । तद्गच्छाम महाराज ! करवीरं पुरोत्तमम् त्वयादिष्टेन मार्गेण चेदिराज ! शिवाय च । ते स्यन्दनगताः सर्व्वे पवनोत्पातिभिर्हयैः । भेजिरे दीर्घमध्वानं सुचिमन्त इवाग्नयः । ते त्रिरात्रोषिताः प्राप्ताः करवीरं पुरोत्तमम् । शिवाय च शिवे देशे निविष्टास्त्रिदशोपमाः” तत्पुराधीशश्च शृगालनामा नृपतिस्तदपाह तत्रैव १०१अ॰ “तानागतान् विदित्वाऽथ शृगालो युद्धदुर्म्मदः। पुरस्य धर्षणं मत्वा निर्ज्जगामेन्द्रविक्रमः” ।

करवीरक पु॰करवीर इव कायति कै-क। १अर्ज्जुनवृक्षे राजनि॰ स्वार्थे कन् । २करवीरार्थे । करं वीरयति ण्वुल् । ३खड्गे शब्दमा॰। करवीरे भवः कन् । ४करवीरभूतज-

रूपे विषभेदे न०हेमच० [कन्दे राजनि० ।

करवीरकन्दसंज्ञ पु० करवीरकस्य संज्ञा संज्ञास्य । तैल-

करवीरभुजा स्त्री करवीरस्य भुज इव भुजोऽस्याः । आढक्याम् (अरहर) राजनि० [(अरहर) शब्दचि०

करवीरभूषा स्त्री करवीरस्य भूषेव भूषा यस्याः। आढक्याम् ।

करवीराद्य न० करवीरमाद्यं यत्र । "करवीरमुद्दण्डं जात्यसनमल्लिकायाश्च । एतैः समन्तु तैलम् नामार्शनाशनन्तु श्रेष्ठम्" इति चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे ।

करवीरी स्त्री कृ-भावे अप् कराय विक्षेपाय वीरः पुत्रोऽस्याः । १अदितौ तत्पुत्राणां सुरक्षेपकत्वात्तस्यास्तथात्वम् । कं सुखं राति रा-क करः सुखदः वीरः पुत्रोऽस्याः २पुत्रवत्यां स्त्रियाञ्च मेदि० सर्व्वतः गौरा०ङीष् ।

करवीर्य्य पु० करवीरे पुरे भवः यत् । धन्वन्तरिं प्रति आयुर्वेदज्ञानाय प्रश्नकारके ऋषिभेदे । "काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः" सुश्रु० ।

करशाखा स्त्री करस्य शाखेव । अङ्गुलौ अमरः । अङ्गुलशब्दस्य दशिसाधनिमेषे परिभाषिकत्वेऽपि अस्य तदर्थे पारिविभाषिकत्वकल्पनं अङ्कशब्दे निर्मूलमेव ।

करशीकर पु० करस्य हस्तिहस्तस्य शीकरः । हस्तिहस्तात् निर्गते जलकणे अमरः ।

करशुद्धि स्त्री ६त० । फडित्यस्त्रेण मन्त्रपुष्पाभ्यां हस्तयोः शोधने । "आदाइस्त्रादिकन्यासः करशुद्धिस्ततः परम्" तन्त्रसा० ।

करशूक पु० करस्य शूकः शूकेव । नखे । त्रिका० ।

करस् न० कृ-असुन् । कर्म्मणि । "प्र ते पूर्व्वाणि करणानि विप्रा विद्वां आह विदुषे करांसि" ऋ० ४,१९,१० । "करांसि कर्म्माणि" भा०।

करसूत्र न०६त०। विवाहादौ हस्ते मङ्गलार्थं बध्यमाने सूत्रे ।

करस्थालिन् पु० करः स्थालीयास्य ब्रीह्या० इनि । महादेवे "तत्रकाक्षः करस्थाली ऊर्द्धसंहननो महान्" भा० अनु० १७ अ० शिवसहस्रनामकथने । तस्य कालरूपेण सर्व्वभूतानां करस्थस्थाल्यामेव पचनात्तथात्वम् ।

करस्न पु०कर्म्म करः कृ-भा० अप् तं स्नाति करोति धातूनामनेकार्थत्वात् स्ना-क । कर्म्मकरे बाहौ निघ० "रेवत्स्या करस्ना दधिषे वपूंषि" ऋ० ६,१८,५ । करस्ना कर्म्माणि प्रस्नातारौ बाहू" भा० "पृथु करस्ना बहुला गभस्ती" ऋ०६,१९,३ । एतावृचमधिकृत्य "करस्ना बाहू कर्म्मणां प्रस्नातारौ" निरु० ६,१६ निरुक्तिदर्शिता ।

करहाट पु०करैःसूर्य्यकिरणैः हाट्यते दीप्यते हट-दीप्तौ णिच् कर्म्मणि घञ् । १पद्मादिकन्दे, अमरः करं हाटयति हट-णिच् अण् । २मदनद्रुमे, ३देशभेदे च । मेदिनिः । ४पिण्डीतकतरौ राजनि० ।

करहाटक पु० करं हाटयति हट-दीप्तौ णिच्-ण्वुल् । १मदनवृक्षे । करहाटकार्ज्जुनककुभेत्यादि सुश्रु० । ६त० । २हस्ताभरणे सुवर्णे । अमरः । [हारा० ।

कराङ्कण न०करस्य राजस्वादानस्याङ्कणम् । राजस्वादानस्थाने ।

कराघात पु० ६त० । करतलाघाते चपेटाघाते (चापड़मारा)

कराट त्रि०कराय विक्षेपायाटति अट्+अच् । विकटे शब्दचि०

करामर्द पु० करमामृद्नाति आ+मृद-अण् उप० स० । करमर्दे शब्दर०।

कराम्बुक पु० कीर्य्यते कॄ-कर्म्मणि अप् करमम्बु यतः कप् । (पाणिया आमला) करमर्द्दभेदे शब्दच० । [राजनि० ।

कराम्लक पु० करं कौद्ध्यमापयत्यम्लं यतः कप् । करमर्द्दवृक्षे

करायिका स्त्री कर इवाचरति कर+आचारे क्यङ् ण्वुल् । १बलाकायाम् तस्याः सङ्कुचितहस्तात् प्रकाशमानत्वात्तथात्वम् । २कूटपूर्ण्याम् शब्दचि० [त्रिका० ।

करारोट पु० करे आरोटते रुट-दीप्तौ अच् । अङ्गुरीयके

कराल पु० कराय विक्षेपायालति पर्य्याप्नोति करं लाति ला-क वा । १सर्जरसयुक्ततैले (तेलधुना) २कृष्णकुठेरके (कालतुलसी)३दक्षे ४दन्तुरे उच्चदन्ते (दाँतो) ५भयानके त्रि० मेदि० । "करालवदनां घोराम्" "घोरदंष्ट्रां करालास्याम्" श्यामाध्यानम् । "वपुर्म्महोरगस्येव करालफणमण्डलम्" रघुः "लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका" "दुर्दर्शना सुदुर्गन्धा कराला मेघकालिका" (पूतना) सुश्रु० । (अनन्तमूल) ६शारिबौषधौ स्त्री राजनि०। गौरा०ङीष् ।७वह्नेर्जिह्वाभेदे जटाधरः । सा च तामसी यथाह शा०ति० "विश्वमूर्त्तिस्फुलिङ्गिन्यौ धूम्रवर्णा मनोजवा । लोहितान्या कराला च काली तामस ईरिताः" । संज्ञायां कन् अत इत्वम् । करालिका राजसवह्निजिह्वायाम् । "पद्मरागा सुवर्णा त्या ततीया भद्रलोहिता । लोहितानन्तरं श्वेता धूमिनी च करालिका । राजस्येरसना वह्नेर्विहिताः काम्यकर्म्मसु" अग्निजिह्वाशब्दे दर्शितवाक्यन्तु सामान्यविषयम् । ८दन्तरोगभेदे पु० । "शनैः शनैर्विकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रितः। करालान् विकटान् दन्तान् करालो न स

विध्यति"भावप्र०। तालयरोगयुक्तत्वात् दन्तरस्य तथात्वम्। "तप्रस्थे हे पचेत् पूर्वं वेसवारकमुत्तकम्। पाकप्रापितसौरभ्यं करालं छदकर्मितम्"पाकराजोक्ते लेहपके १०वेसवारे न०।(कडि)११कलरवस्थे पु'स्त्री "एणहरिणर्ष्यकुरङ्ककरालकृतमालशरभश्वदंष्ट्रापृषतचारुष्कमृगमातृकाप्रभृतयो जङ्गलाः मृगाः कषाया मधुरा लघवो वातपित्तहराश्चोष्णा हृद्या बस्तिशोधनाश्च"सुश्रुते मृगभेदानुक्त्वा तद्गुणा उक्ताः। १२दैत्यभेदे पु०। "मदनः कालवदनः करालः कौशिकः शरः" हरिवं४२ असुरनामकथने। "मदनः कालवदनः करालः केशिरेव च"हरिवं० २६२ अ०। स्वार्थे कन् करालकः उक्तार्थे अत्युन्नतदन्तवत्याम् पु०रत्ना०।

करालत्रिपुटा स्त्री करालानि त्रीणि पुटान्यस्याः। क्षुद्राधान्ये त्रिकाखिडिकायाम् राजनि०।

करालभैरव न० तन्त्रभेदे। म०त० कुमपु० हिमालयं प्रति देवीवाक्यम्। "करालभैरवञ्चापि यामलं वाममाश्रितम्। एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि यानि तु। मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे" [हृत्ते हेमच०।

करालिक त्रि० करालां करतुल्यशाखानामालिमयत कप्।

करास्फोट पु०करेण आस्फोटः शब्दो यत्र। वक्षःस्थले मकुञ्चितहस्तेन स्थापिते एकस्मिन् इतरकराघातेन ताड़ने (तालठोका)। ६त०। २कराघाते।

करिक पु० करो विशेषोऽस्त्यस्य ठन्। विट्खदिरे शब्दच०

करिकणवल्ली स्त्री करिकणः गजपिप्पल्यवयव इव वल्ली। चविकाख्ये (चइ) राजनि०।

करिका स्त्री करोविशेषणमस्त्यस्याम् अर्श० अच् अत इत्वम्। नखरेखायाम् वैज०। [चूर्णे शब्दचि०

करिकुसुम्भ पु०करी नागकेशरस्तस्य कुसुम्भइव। नागकेशरक्रिज पु'स्त्री करिणोजायते जन—ड। हस्तिशिशौ शब्दरत्ना०

करिणी स्त्री करिन्+स्त्रियां ङीप्। १हस्तिन्याम् अमरः "लीलावलन्मदधारकपोलभागाः सम्पादयन्ति करिणः करणोभ्रमं नः" धनञ्जयविज०। २देवताभेदे शब्दचि०।

करिदारक पु०।करिणं दृणाति छिनत्ति दृ-ण्वुल्। सिंहे। शब्दर०।स्त्रियां टाप् अत इत्वम्। [शब्दचि०

करिनासिका स्त्री करिणोनासेवाकारोऽस्याः। यन्त्रभेदे

करिन् पु'स्त्री करः शुण्डः प्रशस्तो नासास्त्यस्य इनि। हस्तिनि गजे "बृंहितं करिगर्जितम् अमरः 'मुक्ताफलाय करिणाम् हरिणं पलाय" व्या०उदा०। "अरिकरिदरणार्थं योजनानामशीत्या" शीघ्रा०। "करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचाम्" "कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः"रघुः "छायामपास्य महतीमपि वर्तमानामागामिनीं जगृहिरे जनतास्तरूणाम्" ... "आयामवद्भिः करिणां घटाशतैः"माघः। २अष्टसंख्यायाम् एकाद्यादिशब्दे विवृतिः। करिभेदादिकम् पृ० ८५८ इभशब्दे उक्तम्। तन्नामनामके १नागकेशरे पु०।

करिप पु० करिणं पाति पा—क। हस्तिपके (माहुत)। चूर्णादि० अप्राणिवाचकषष्ठ्यन्तात् अस्याद्युदात्तता। वनकरिप इत्यादि। [राजनि०

करिपत्र न० करी तत्कर्ण इव पत्रमस्य। तालिपत्रवृक्षे

करिपथ पु० ६त०अच् समा०। हस्तिगमनयोग्ये पथि ततः संज्ञायां कन् देवपथादि०तस्य लुक्। करिपथनामके देशभेदे पु०। [पिप्पल्याम् अमरः

करिपिप्पली स्त्री करिपूर्वपदयुक्ता पिप्पली शा०त०। गज

करिपोत पु० ६त०। हस्तिशावके हारा०।

करिबन्ध पु०करिणं बध्नातयत्र बन्ध—आधारे घञ्। १हस्तिबन्धस्तम्भे हारा०। भावे घञ् ६त०। २गजबन्धने च

करिभ न० करीव भाति भा—क। कुष्ठभेदे त्रिका०।

करिमाचल पु'स्त्री मच—भावे घञ् करिणि माचं शाठ्यं लाति ला-क। १सिंहे त्रिका० गजमाचलादयोऽप्यत्र स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

करिमुख पु० करिणोमुखं मुखमस्य। १गणेशे यथा चास्य गजवक्त्रता तथा इभाननशब्दे ९८१पृ०उक्तम्। ६त०। २गजस्य मुखे न०।

करिर पु'न० कृ—इरन्। गूढपत्रे उष्ट्रप्रिये मरुभूमिजे करीरे वृक्षभेदे। शब्दरत्ना०। करीरशब्दे गुणादि।

करिरत न० "भुजतलनभूजाख्यमस्तकालम्बिनां स्तनमधोमुखीं स्त्रियम्। क्रामति स्वकरकृतमेहने वल्लभे करिरतं तदुच्यते" इत्युक्तलक्षणे १रतिबन्धभेदे शब्दचि० करिपदमिति पाठान्तरे"करिपदमित्यपि तत्रार्थे। ६त०२गजरतये च।

करिव त्रि० करिणं वाति वा—क। करिगते अप्राणिषष्ठ्यन्तात्तस्य चूर्णा० आद्युदात्तता। वनकरिव इत्यादि

करिशावक पु० गजशिशौ "यावत्पञ्चाब्दमेतस्मिन् करभः कलभोऽपि च" शब्दर० उक्ते पञ्चाब्दपर्यन्ते हस्तिबालके।

करिष्ठ त्रि० अतिशयेन कर्त्ता इष्ठन् तृचोलोपः। कर्त्तृतमे "शुद्ध सनिभ्य आहुतिं करिष्ठः" ऋ०७,९७,७। ईयसुन्। करीयस् कर्त्तृतरे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

करिष्यमाण त्रि०कृ—भविष्यति शानच् स्यट्। कर्त्तव्ये। वेदे तु नि० मागलोपः। "यानि करिष्या कृणुहि प्रवद्ध!"

ऋ० १, १६५, ८, "करिष्या कर्त्त्वानि" भा० । द्वितीया-स्थाने थाद् ।

करिसुन्दरिका स्त्री करीव सुन्दरी संज्ञायां कन् । ना-गयष्टौ जलशोषणार्थमङ्कयस्यापितस्तम्भभेदे हारा० ।

करिस्कन्ध न० करिणां समूहः स्कन्धच् । गजसमूहे । हेम० । गजस्य २स्कन्धे पुंन० ।

करीर पु० कृ–ईरन् । १घटे मेदि० । २वंशाङ्कुरे अमरः । (वाँशेरकोँड)३अङ्कुरमात्रे भावप्र० वंशसङ्कुरा "तत्करीरः कटुः पाके रसे रूक्षो गुरुः सरः । कषायः कफकृत् स्वादुर्विदाही वातपित्तलः" तद्गुण उक्तः । "हिंसांशुवंशस्य करीरमेव मां निशम्य किमसि फलेग्रहिस्पृहा" नैष० । "आनिन्यिरे वंशकरीरनीलैः" माघः । "वंशशब्दस्याम्नानताच्चेतीरलूनतायाः प्रतिपत्त्यर्थत्वाच्च पौनरुक्त्यम् अतएव एकार्थं पदम् न प्रयोक्तव्यमित्युक्ता करिकलभकर्णावतंसादिषु प्रतिपत्तिविशेषकरेषु न दोष इत्याह वामनः" मल्लि० । तेन वंशाङ्कुरार्थकस्यापि करीरशब्दस्य प्रतिपत्तिविशेषार्थं वंशशब्दप्रयोग इति तत्त्वम् । ३मरुदेशजे मरुभूमिजे उष्-णिषे वृक्षभेदे भावप्र० । "करीरः कटुकस्तिक्तः स्वेद्युष्णो भेदनः स्मृतः । दुर्नामकफवातामगरशोषव्रणप्रणुत्" भावप्र० ४चीरिकायां झिल्ल्याम् (झिँझिपोका) ५हस्तिदन्तमूले च स्त्री उणा० । अस्य प्रस्थशब्देन समासे करीरप्रस्थे कर्क्यादि० आद्युदात्तता । मध्वा० चतुरर्थ्यां मतुप् मस्य वः । करीरवत् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

करीरकुण न० करीरस्य पाकः पीलवा० पाके कुणच् । तत्पाके

करीरिका स्त्री करीरमिवाकारोऽस्त्यस्य ठन् । हस्तिदन्तमूले त्रिका० ।

करीरी स्त्री कृ–ईरन् गौरा० ङीष् । चीरिकायां (झिँझि-पोका) १झिल्ल्याम् २गजदन्तमूले च मेदि० ।

करीष पुंन० । कृ–ईषन् । १शुष्कगोमये (घुटिया । "करीष-मिष्टकाङ्गारान् शर्करा वालुकास्तथा" मनुः । २पशुपुरीष-मात्रे च "उच्छुष्ककरभपुरीषपांशुला" कादम्ब० । करी-षाग्निः (घुटेर आगुन) ।

करीषगन्धि पु० करीषस्येव गन्धोऽस्य इत् समा० । करीषतु-गन्धयुक्ते तस्यापत्यम् अण् स्त्रियां ष्यङ् कारीषगन्ध्या तदीय-स्त्र्यपत्ये । तस्याः पुत्रपतिशब्दाभ्यां समासे सं प्र० दीर्घश्च । कारीषगन्धीपुत्रः कारीषगन्धीपतिः एवं परमकारीषगन्धी-पुत्र इत्यादि उपसर्जने तु न अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्याद्येव सि० कौ० ।

करीषङ्कषा स्त्री करीषं कषति हिनस्ति कष–खच् मुम् च । वात्यायाम् तस्याः गोमयशोषणात्तथात्वम् ।

करीषिन् त्रि० करीषस्य देशः पुष्करा० इनि न मतुप् । १करीषयुक्तदेशे स्त्रियां ङीप् । करीषमाश्रयत्वेनास्त्यस्याः इनि ङीप् । गोमयाधिष्ठातृदेव्यां २लक्ष्म्याम् स्त्री । "गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम्" श्रीसूक्तम् ।

करुण त्रि० करोति मनः आनुकूल्याय कृ–उनन् । दयायुक्ते २रसभेदे पु० तल्लक्षणाद्युक्तं सा० द० यथा "इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् । धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः । शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम् । तस्य दाहादि-कावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः । अनुभावा दैवनिन्दा भूपातक्रन्दितादयः । वैवर्ण्योच्छ्वासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च । निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः । विषा-दजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः" ।

शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति । यथा राघवविलासे । "विपिने क्व जटानिबन्धनं तव चेदं क्व मनोहरं वपुः । अनयोर्घटना विधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीष-कर्त्तनम्" । अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्त्तस्य दश-रथस्य दैवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगविभवनाशादावप्युदा-हार्य्यम् । परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि द्रष्टव्यः । अस्य करुणविप्रलम्भाद्भेदमाह । शोकस्थायितया भिन्नो वि-प्रलम्भादयं रसः । विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः सम्भोगहे-तुकः" ३परदुःखप्रहरणेच्छायां दयायां स्त्री । "अहो विधे त्वां करुणा रुणद्धि नः" नैष० । "प्रायः सद्योभवति करुणा-वृत्तिरार्द्रान्तरात्मा" मेघ० । "करुणाविमुखेन मृत्युना" रघुः । दुःखितेषु दया करुणा सा अस्त्यस्य अर्श० अच् विषयत्वेन । ४करुणाविषये दीने त्रि० । "अनिशं नितान्तकरुणः करुणम्" माघः । "करुणं दीनं यथा तथेति" मल्लि० । "अनुरोदि-तीव करुणेन पत्रिणां विरुतेन" माघः । "विरुतैः करुण-स्वनैरियम्" कुमा० । (करकचनेबु)५वृक्षभेदे पु० त्रिका० । "पिकात् वने शृण्वति भृङ्गहुङ्कृतैर्दशामुदञ्चत्करुणे वियोगिनाम्" नैष० । "करुणस्य फलं स्वादु वातामयभेदकम् पुनः । पाचनं पित्तकोपस्य शमनं परिकीर्त्तितम्" इति त-त्फलगुणाश्च वैद्यकोक्ताः । ६वृक्षभेदे पु० त्रिका० । ७परमेश्वरे ८भूताभयकारके परिव्राजके पु० शब्दचि० ।

करुणमल्ली स्त्री करुणा करुणाविषयः मल्ली । १नवमल्लि-कायाम् शब्दच० । तत्पुष्पस्यातिसुकुमारत्वात् करुणावि-

वर्णनेन सदयं धीयमानतया तस्याकरुणामूलत्वम् ।

करुणविप्रलम्भ पु० शृङ्गाररसभेदे । शृङ्गारशब्दे" सा० द० उक्तं यथा

"विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येष द्विविधो मतः । तत्र यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ । अभीष्टं नायकं नायिकां वा । स च पूर्वरागमान-प्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात्" ।

करुणानिधि पु० करुणा निधीयतेऽत्र नि+धा–आधारे कि उप०स० । करुणाधारे दयायुक्ते करुणानिधानादयोऽप्यत्र । [यस्य । अत्यन्तकरुणायुक्ते ।

करुणापर त्रि० करुणायां परः आसक्तः करुणा परा वा

करुणामय त्रि० करुणा+प्राचुर्ये मयट् । प्रचुरकरुणावति "काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिम्, विप्रप्रियं धार्मिकम्" महाना० स्त्रियां ङीप् करुणामयी ।

करुणिन् त्रि० करुणाऽस्त्यस्य सुखा० इनि । कृपायुक्ते स्त्रियां ङीप् । सिद्धे सुखादिपाठणम् ठनादिनिवृत्त्यर्थमिति सि०कौ० । तेन सुखादिभ्यो न मतुप् । आर्षे तु क्वचिदिष्यते ।

करुत्थाम पु० तुर्वसुवंश्ये दुष्मन्तपुत्रभेदे । "तुर्वसोस्तु सुतो-वह्निरित्युपक्रम्य "दुष्मन्तस्य तु दायादः करुत्थामः प्रजे-श्वरः "हरिवं० ३२अ० ।

करन्धम पु० तुर्वसुवंश्ये त्रैसानोः पुत्रे नृपभेदे । "करन्धमस्तु त्रैसानोर्मरुत्तस्तस्य चात्मजः" हरिवं० ३२अ० ।

करुम पु० पिशाचभेदे । ये शालाः परिनृत्यन्ति सायं गर्दभ-नादिनः । कुसूला ये च कुक्षिलाः ककुभाः करुमाः स्निमाः । तानोषधे ! त्वं गन्धेन विषूचीनान् विनाशय" अथ० ८,६,१० ।

करू स्त्री कृ–हिंसायाम् क । १कर्त्तने । "यदुदेव वा भ्रातर्वा करूकराणि" शत०ब्रा० ११,२,४,१० । कर्मणि क । २कृत्ते च । "वामं देवः करूलती" ऋ० ४,३०,२४ । "करूलती कृत्तदन्तः" भा० पृषो० दन्तस्य लतादेशः पृषोदरादित्वेन तथात्वम् ।

करूष पु० कृ–ऊषन् । १देशभेदे तस्याधिपतिर्दन्तवक्रः "एष महान् वशे कृत्वा कृष्णं च सह सोमकैः । चेदि-कार्थकरूषांश्च कुरुवर्ज्यो वधिष्यति" भा० आ० १२२ अ० । "शिशुपालः सहसुतः करूषाधिपतिस्तथा" भा० व० ४अ० । करूषाणां जनपदानां राजा अण् तद्राजत्वात् बहुषु तस्य लुक् । करूषाः तद्राजेषु "दन्तवक्रः करूषश्च करभोमेघवाहनः" भा० स० १३अ० । एकत्वेऽपि लुक् आर्षः । अस्य तालव्यमध्यताऽपि भर्गादिगणे तथापाठात् ततो भर्गा० स्त्रियां न तद्राजप्रत्ययस्य लुक्" सि० कौ० ।

करूषज पु० करूषदेशे जायते जन–ड । दन्तवक्रे नृपभेदे "तावेव तु पुनर्जातौ शिशुपालकरूषजौ" भा० भा० ७, १०,३० । तौ जयविजयौ विष्णोःपार्षदौ ।

करूषाधिपति पु० ६त० । दन्तवक्रे नृपे । "काश्मीरराजो-गोनर्दः करूषाधिपतिस्तथा" हरिवं० ६ । करूषाधिपा-दयोऽप्यत्र ।

करेऽट पु० करे अटति अट–अच् अलुक् स० । नखे त्रिका० ।

करेऽटव्या स्त्री करेऽटनं व्ययति व्ये–ड टाप् । धनसूप-क्षिणि त्रिका० । [ख्याते खगे । अमरः ।

करेटु पु० केन मस्तकेन रेटति रेट–कु । (करकटिया) इति

करेणु पु० कृ–एणु(नु)के मस्तके रेणुरस्य वा । १गजे अमरः । "प्रसृतः समजजन्तावस्करः करेणोः" माघः । "उत्-क्षिप्तगात्रः स विलम्बयत्वम;–करेणुरारोहयते निषादि-नम्" माघः "स्नातस्तनूचन्नसभाय करेणुराजः" माघः । २कर्णिकारवृक्षे त्रिका० । ३गजस्त्रियां स्त्री अमरः । "गजाय गण्डूषजलं करेणुः" कुमा० । "करेणुभिर्दन्तमृणाल-भङ्गाः" रघुः । करेणुदुग्धगुणाश्च सुश्रुते "अश्वायाश्चैव नार्याश्च करेण्वाश्च यत् पयः । तत्त्वेकौषधिरसप्रसादं प्राबल्यं गुरु । मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं श्लक्ष्णं मृदु मृत्स्नम्" सामान्यत उक्ता । "हस्तिन्याः मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु । स्निग्धं स्थैर्यकरं शीतं च-क्षुष्यं बलवर्द्धनम्" उक्ताः । "करेणुः सचहुषीरा कन्दे-न गजकर्णिका । हस्तिकर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णि-नी" सुश्रुतोक्तलक्षणायाम् ४ओषधौ स्त्री तदुत्पत्तिकालश्च तत्रैवोक्तः । "करेणुस्तत्र कन्या च छत्रातिच्छत्रके तथा । गोलोमी चाजलोमी च महती श्रावणी तथा । वसन्ते कृष्णसर्पाख्यो गोलोमी च प्रजायते" स्वार्थे कन् करेणु-काप्यत्र स्त्री । रायमुकुटस्तु करेणूशब्दं दीर्घान्तं पठित्वा हस्तिनि पुंस्त्रीत्याह ।

करेणुभू पु० करेणौ भवति भू–क्विप् । १हस्तिशास्त्रप्रवर्त्तके पालकाप्यमुनौ हेमच० । २हस्तिजातमात्रे त्रि० ।

करेणुमती स्त्री नकुलस्य भार्याभेदे । "नकुलस्तु चैद्यां करे-णुमतीं भार्यामुदावहत्तस्यां पुत्रं निरमित्रं नामाजनयत्" भा० आ० ९५ अ० ।

करेणुसुत पु० ६त० । पालकाप्ये मुनौ त्रिका० ।

करेनर पु० तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये करेवरोऽप्यत्र राजनि० ।

करेन्दुक पु० करेण किरणेनेन्दुरिव भायति कै—क । मूलये राजनि० ।

करोट न० के शिरसि रोटते रुट—इगुतो अच् । शिरोऽस्थि । (माथारखुलि) इन् करोटिरप्यत्र स्त्री वा ङीप् अमरः । "वपुषि भटकरोटिव्यस्तकीलालसिन्धुः" धनञ्ज० ।

करोटक पु० नागभेदे "आप्तः करोटकश्चैव शङ्खो वालिशिखस्तथा" भा०आ०३५ अ० नागनामकीर्त्तने । अत्र कर्कोटाद्यभिधानं प्रामादिकमेव । उपक्रमे ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ" इति कर्कोटकस्य पृथगुक्तेस्ततोभिन्न एवायमिति तत्त्वम् । [प्रतिकर्कति ।

कर्क हासे सौत्र: पर०सक० सेट् । कर्कति अकर्कीत् । चकर्क

कर्क पु० करोति करोति क्रियते वा कृ—क तस्य नेत्त्वम् कर्क—अच् वा । १वह्नौ २श्वेताश्वे अमरः ३दर्पणे ४घटे ५मेषावधिचतुर्थे राशौ ६कुलीरे ७कर्कटवृक्षे (काँकडाशिङ्गा) च हेम० । ८कात्यायनश्रौतसूत्रभाष्यकारे पु० ।

कर्कखण्ड पु० कर्कः श्वेताश्वयुक्तः खण्डः भूमिखण्डो यत्र देशभेदे । "मागधान् कर्कखण्डांश्च निवेश्य विषये स्वनः" भा० व० २५२ अ० ।

कर्कचिर्भटि स्त्री कर्कस्याः चिर्भटी । कर्कटीभेदे । राजनि० ।

कर्कट पु० स्त्री० कर्क—अटन् । चक्रामलकस्तुष्टुकतके १वृक्षभेदे २जलजन्तुभेदे कुलीरे । (काँकडा) "गमनाटत् करकर्कटोत्करम्" नैष० राजनि० । (करकटिया) ३पक्षिभेदे । ४अलाबूमूले च मेदि० । ५पद्मकन्दे जटा० मेषादितश्चतुर्थे ६राशौ "पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्यो ऽश्लेषा च कर्कटः" ज्यो०त०उक्तसपादनक्षत्रद्वयात्मकः । तथा च ३६०अंशात्मके राशिचक्रे ९०अंशोत्तरम् ३० त्रिंशदंशात्मकः स राशिः । "शेषाः स्वनामसदृशाकृतयो भवन्ति" ज्यो०त०उक्तेस्तस्य कुलीराकृतित्वम् । अस्य वर्णाद्युक्तं नील०ता० "बहुप्रजाबहुपदः कुलीरवरोऽङ्गना पाटलक्षीणवर्णः । शुभः कफी स्निग्धजनोऽम्बुचारी समोदयी विप्रनियोत्तरेशः" तथा च अस्य बहुप्रजाश्रयिता बहुपदता चरराशित्वं स्त्रीरूपता पाटलवर्णता क्षीणवर्णता शुभत्वं शुभस्वामिकता च । कफप्रकृतित्वं स्निग्धजनत्वम् जलचरत्वम् समराशित्वम् विप्रवर्णत्वम् निशाबलित्वम् उत्तरदिग्गतत्वञ्च । अयं च कीटराशिः "कर्कटवृश्चिकमीना धनुषश्चान्त्यार्द्धं च कीटसंज्ञाः स्युः" इत्युक्तेः तत्र समत्वं युग्मराशित्वं समपरिमाणत्वञ्च । "ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च" "क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च" इत्युक्तेः "शुक्राश्विनि गोऽविघटा मिथुनधनुःकर्किमृगदृशाश्च समाः" इत्युक्तेश्च । "पृष्ठोदयाविभमिथुना दिवा शीर्षोदयाः परे" इत्युक्तेः अस्य शीर्षोदयत्वम् । अस्याधिपः चन्द्रः ।कुजशुक्रबुधेन्द्वर्क सौम्य शुक्रावनीभुवाम् ।—क्षेत्राणि स्युरजादयः इत्युक्तेः "मेष कर्कटयोर्मध्ये गाढं तपति भास्करः" तिथि० पु० । "कर्कटे प्रथमं देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला" स्मृतिः । (काँकुड) ७एर्वारौ स्त्री गौरा० ङीष् भावप्र० । तस्याः गुणाः भावप्र० उक्ता यथा । "एर्वारुः कर्कटी प्रोक्ता कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । कर्कटी शीतला रूक्षा ग्राहिणी मधुरा गुरुः । रुच्या पित्तहरा साऽऽमा पक्का तृष्णाग्निपित्तकृत्" । अस्याः पाकप्रकारस्तु । "त्वम्बीजरहिता प्रौढ़ा गुलिकाकारखण्डिता । तलिता सर्पिषि तप्ते कर्कटी वारवेष्टिता । विपाचह्य खण्डं घृतदुग्धपाद्धैं विभावितं मञ्जुलशर्कराभ्याम् । सतैलमाषं कटुष्णमेतत् प्रतिक्षणं रोचनमातनोति" । कोषलः । ८शाल्मलौ मेदि० । ९सर्पे शब्दरत्ना० । १०देवदालीलतायां ११घोषिकावृक्षे राजनि० । १४कर्कटजातिस्त्रियाञ्च । "यथा च कर्कटी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः" भा०विरा०२७२श्लो० । कर्कटस्य कोषस्थता तन्मांसगुणाश्च भावप्रका० उक्ता यथा । "शङ्खः शङ्खनखश्चापि शुक्तिशम्बूककर्कटाः । जीवा एवंविधाश्चान्ये कोषस्थाः परिकीर्त्तिताः । कोषस्था मधुराः स्निग्धा वातपित्तहरा हिमाः । "ताम्रचूडकर्कटकृष्णमत्स्यशिशुमारवराहवशाः" क्षीरं कर्कटरसे सिद्धं चास्य घृतं पिबेत्"सुश्रु० । अस्तौ चास्यामभ्युपातोक्ता तच्चाभ्युपशब्दे दर्शितम् । कर्कट साच्छृङ्गाकारोऽस्त्यस्य अर्श०अच् । तुलामानविशेषे कर्कट शृङ्गाकारे चायसे १५कीलकभेदे"पु०मिता०१६करटके पु० च । तत्पादाग्रतुल्याग्रत्वात्तस्य तथात्वम् । १७कर्कटशृङ्ग्याम् स्त्री ङीष् भाव०प्र० ।

कर्कटक न० कर्कटइव कायति कै-क । १यन्त्रभेदे (कम्पास) "कचिद्गुणकाकाशीसंदंशकछुरपशोषिकयोगचूर्णयोगवर्त्तिकासानस्तुतकर्कटकरज्जुदीपभाजनभ्रमरकरण्डक प्रभृत्यनेकोपकरणयुक्तः"दशकुमा० । कर्कटः इव इव कायति कै क । २वृक्षभेदे शब्दचिन्ता० । स्वार्थे कन् । ३कुलीरे अमरः ।

कर्कटशृङ्गी स्त्री कर्कट इव शृङ्गं यस्याः । (कांकडाशिङ्गा) १वृक्षभेदे । स्वार्थे कन् कर्कटशृङ्गिकाप्यत्र । "शृङ्गी

कर्कटशृङ्गी च स्यात् कुलीरविषाणिका । अजशृङ्गी च वक्रा च कर्कटाख्या च कीर्त्तिता । शृङ्गी कषाया तिक्तोष्णा कफवातक्षयज्वरान् । श्वासोर्द्ध्ववाततृट्कास हिक्कारुचिवमीन् हरेत्" भावप्र० तद्गुणादि उक्तम्

कर्कटाक्ष पु० कर्कट इवाक्षि यस्य भेदोऽस्य । कर्कट्याम् (काँकुड) रत्नमाला । [शृङ्ग्याम् भावप्र० ।

कर्कटाख्या स्त्री कर्कटस्याख्याख्या यस्याः । (काकडाशिङा)

कर्कटाङ्गा स्त्री कर्कटस्याङ्गं शृङ्गमिव शृङ्गमस्याः अजा० टाप् । शृङ्ग्याम् । राजनि० । [बिल्वहृदे राजनि० ।

कर्कटाह्व पु० कर्कटमाह्वायते कण्टकाररत्वात् आ+ह्वे–क ।

कर्कटि स्त्री कर्कं कण्टकमटति इन् शक०। (काँकुड) १चर्भटी शब्दचि०। वा ङीप् स्वार्थे, २गालमलीवृक्षे ३कर्कटशृङ्ग्यां च । मेदि० ।

कर्कटिनी स्त्री कर्कटस्येवाकारोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । दारुहरिद्रायाम् राजनि० । [शब्दरत्ना० ।

कर्कटु पु० कर्क– बाहुलका० नि० । (करकटिया) पक्षिभेदे

कर्कन्धु स्त्री कर्कं कण्टकं दधाति धा–कु नि०सम् । १बदर्याम् (कुल) "कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफलाशङ्कया" सा०द० । तस्य पुंस्त्वमपि । "पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुः बदरी कोलमित्यपि । फेनिलं कुवलं घोंटा सौवीरं बदरं महत् । अजप्रिया कुहा कोलो विषमोभयकण्टका । पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं बदरं महत् । सौवीरं बदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम् । बृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम् । सौवीरं लघु सपक्वं मधुरं कोलमुच्यते । कोलन्तु बदरं ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातलम् । कफपित्तकरञ्चापि गुरु सारकमीरितम् । कर्कन्धूः क्षुद्रबदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः । अम्लं स्यात् क्षुद्रबदरं कषायं मधुरं मनाक् । स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् । शुष्कं भेद्यग्निकृत्सर्वं लघु तृष्णाक्लमास्रजित्" फले न० । "दध्नोरूपं कर्कन्धूनि" यजु० १६,२१, कर्कन्धूनां पाकः पीलादि० कुणच् । कर्कन्धुकुण तत्पाके न० । प्रस्थपरे कर्क्यादि० कर्कन्धुप्रस्थइत्यादौ नाद्युदात्तता । ततः मध्वा० चतुरर्थ्यां मतुप् । कर्कन्धुमत् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् । कर्कन्धुमती । तस्या अदूरभवः सुवास्त्वा० अण् । कार्कन्धुमत तददूरदेशभवे त्रि० ।

कर्कफल न० कर्क–हासे अच् कर्कं प्रकाशान्वितं सत् फलति फल–अच् । चुद्रामलके राजनि० ।

कर्कर पु० कर्क–हासे–अरन् १दर्पणे, मेदि० २चूर्णसाधने क्षुद्रपाषाणखण्डे कङ्करे, (काँकर) । कर्क–घञ् कर्कं हासं राति–रा–क । ३दृढे ४कठिने त्रि० मेदि० । "किं नो कर्करकर्करैः प्रियशतैराक्रम्य विक्रीयते" अमरुश० । "करीरः कर्करोऽर्ककृक्" माघः । ५हङ्करे शब्दचि० ।

कर्कराङ्ग पु० कर्करइवाङ्गं यस्य । खञ्जने कालकण्ठविहङ्गमे शब्दमा० ।

कर्कराट् पु० कर्कं हासं रटति रट–कु । कटाक्षे जटाधरः ।

कर्कराटुक पु० कर्कं कठिनं रटति रट–उकञ् । (करकटिया) विहभेदे शब्दर० ।

कर्करान्धुक पु० कर्करः कठोरः अतिशयितान्धकारवत्त्वात् अन्धुः कूपः संज्ञायां कन् । अत्यन्तान्धकारवति कूपे । त्रिका० ।

कर्कराल पु० कर्करः सन् अलति अल–अच् । चूर्णकुन्तले हेमच० । तस्य इतरकेशापेक्षया कठिनत्वात्तथात्वम् ।

कर्करिका स्त्री कर्कर इवास्त्यस्याः अच् संज्ञायां कन् अत इत्वम् । नेत्ररोगभेदे शब्दचि० । तत्र हि नेत्रे कङ्करद्युक्ततेवोपलभ्यत इति तस्यास्तथात्वम् ।

कर्करी स्त्री कर्कं हासं राति रा–क गौरा० ङीष् । (झारी) १गलन्तिकापात्रे, अमरः कन्दोर्ध्वतादिपकलिगन्तुकाममाधने (झाँझरा) २कुम्भे च शब्दचि० । कर्कं राति रा–ईकन् । कर्करीकोऽप्यत्र । कर्करी+स्वार्थे कन् न ह्रस्वः कर्करीका तत्रार्थे स्त्री । [उज्ज्वल० ।

कर्करीक न० कर्क–फर्फरीका० ईकन् नि० । शरीरे

कर्करेट पु० कर्कं कर्कति शब्दं रेटत्यस्मात् रेट–अपादाने घञ् । अर्द्धचन्द्रे गलहस्ते (गलाटिपि) गलामर्दने हि कर्कशब्दकरणात्तस्य तथात्वम् ।

कर्करेटु पु० कर्कति शब्दं रेटति उन् उण० स० । (करकटिया) पक्षिभेदे अमरः ।

कर्कश पु० कृञ् हिंसायां विच् कः सन्+कशति–कर्क–अच् कर्क+लोमादि०श, करे कशति कश–शब्दे अच् शक० वा । १काम्पिल्लवृक्षे (गुड़ारोचनी) अमरः । २कासमर्दे । (कास्कासिन्दा) ३इक्षुदण्डे ४खड्गे च हेम० । ५साहसिके कठोरे च त्रि० अमरः "नेत्रकर्कशपर्वया" रघुः । "ऐरावतास्फालनकर्कशेन" कुमा० । "कृष्णा रूक्षाथवालिप्ता वा जिह्वा न्यूना च यस्य वै । कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिरात्हिजहात्यसून्" सुश्रु० । कर्कशं परिजीर्णेषु कृमिकृत्स्मदेयजम् । वर्जयेत् पलशाकन्तत्" सुश्रु० "सुरद्विपास्फालन-

कर्कशाङ्गुलौ" रघुः । ३कठिनस्पर्शवति त्रि० अमरः ४क्रूरे ५निर्दये च त्रि० मेदि० । ६दुर्बोधे च "तर्के वा भवकर्कशे मम समं लीलायते भारती" प्रसन्न० । ७साहसे च "तस्य कर्कशविहारसम्भवम्" रघुः कर्कशस्य भावः त्व । कर्कशत्व न० तल् कर्कशता स्त्री । ष्यञ् । कार्कश्य न० इमनिच् कर्कशिमन् पु० कर्कशभावे "नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वात्" कुमा० । "आसे पत्तोत्पवभूलनकर्कशभाषिणीम्" माघः । कार्कश्यञ्च स्पर्शभेदः । "स्पर्शनेन्द्रियविषयाः शीतोष्णश्लक्ष्णकर्कशमृदुकठिनाः" इत्यादिसुश्रुतोक्तेस्तस्य स्पर्शेन्द्रियग्राह्यता । स च पार्थिवगुणभेदः । अन्यद्रव्ये तु कार्कश्यव्यवहारोऽभाक्तः । सुश्रुतोक्तेषु पिच्छिलोपयोगिविंशतिगुणेषु ११गुणभेदे ते च गुणा यथा

"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि गुणानां कर्मविस्तरम् । कर्मभिरनुमीयन्ते नानाद्रव्याश्रया गुणाः । ह्लादनः स्तम्भनः शीतो मूर्च्छातृट्स्वेददाहजित् । उष्णस्तद्विपरीतः स्यात् पाचनश्च विशेषतः । स्नेहमार्दवकृत् स्निग्धो बलवर्णकरस्तथा । रूक्षस्तद्विपरीतः स्याद्विशेषात् स्तम्भनः खरः । पिच्छिलो जीवनो बल्यः सन्धानः श्लेष्मलो गुरुः । विशदो विपरीतोऽस्मात् क्लेदाचूषणरोपणः । दाहपाककरस्तीक्ष्णः स्रावणो मृदुरन्यथा । सादोपलेपबलकृद्गुरुस्तर्पणबृंहणः । लघुस्तद्विपरीतः स्याल्लेखनो रोपणस्तथा । दशाद्याः कर्मतः प्रोक्तास्तेषां कर्मविशेषणैः । दशैवान्यान् प्रवक्ष्यामि द्रवादींस्तान्निबोध मे । द्रवः प्रक्लेदनः सान्द्रः स्थूलः स्याद्बन्धकारकः । श्लक्ष्णः पिच्छिलवज्ज्ञेयः कर्कशो विशदो यथा । सुखानुबन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः । दुर्गन्धो विपरीतोऽस्माद्धृल्लासारुचिकारकः । सरोऽनुलोमनः प्रोक्तो मन्दो यात्राकरः स्थिरः । व्यवायी चाखिलं देहं व्याप्य पाकाय कल्पते । विकाशी विकसन्नेवं धातुबन्धान् विमोक्षयेत् । आशुकारी तथाशुत्वाद्धावत्यम्भसि तैलवत् । सूक्ष्मस्तु सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मेषु स्रोतःस्वनुसरः स्मृतः । गुणा विंशतिरित्येवं यथावत्परिकीर्त्तिताः" । १२वृश्चिकालीवृक्षे स्त्री राजनि०

कर्कशच्छद कर्कशः छदः पत्रमस्य । (येओड़ा) १शाकोटवृक्षे शब्दमा० २पटोले च त्रिका० कर्कशदलोऽप्यत्र । ३कोषातक्यां स्त्री टाप् राजनि० । कर्कशदला दुग्धफेने राजनि० ।

कर्कशवाक्य न० कर्म० । निष्ठुरवाक्ये परुषवाक्ये शब्दर० ।

कर्कशिका स्त्री कर्कश-संज्ञायां कन् अत इत्वम् । वनकोलिवृक्षे रत्नमा० ।

कर्कसार न० कर्कः कठिनः सारोऽस्य । करम्भे दधिमिश्रितसक्तुषु हारा० ।

कर्कारु पु० कर्कं शुक्लं श्वेततामृच्छति ऋ-उण् । १कुष्माण्डे । (पाङ्कुमड़ा) । अमरः तस्य पक्वे फले श्वेततायुक्तत्वात् तथात्वम् । अस्य स्त्रीत्वमपि "कर्कारुर्ग्राहिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरुः । पक्वा तिक्ताग्निजननी सक्षारा कफवातनुत्" इति भावप्र० उक्तेः । २"एर्वारुकर्कारुकुष्माण्डप्रभृतीनां तैलानि मधुराणि" सुश्रु० तयोर्भेदनिर्देशात् विशेषकुष्माण्ड एव कर्कारुरिति बोध्यम् । "एर्वारुकं सकर्कारु पक्वं स्यात् कफवातकृत् । सक्षारं मधुरं रुच्यं दीपनं नातिपित्तलम् । सक्षारं मधुरञ्चैव शीर्षहृत्त्वं कफापहम् । भेदनं दीपनं हृद्यमानाहाष्ठीलनुल्लघु" । इति कर्कारोः "पित्तघ्नं तेषु कुष्माण्डम् बालं मध्यं कफावहम् । पक्वं लघूष्णं क्षारं च दीपनं बस्तिशोधनम्" । इति कुष्माण्डस्य च भेदेन गुणभेदोक्तेस्तयोर्भेदः

कर्कारुक पु० कर्कं शुक्लमृच्छति ऋ-उकञ् वेद० । कालिन्दके (खेंडो) हारा० कालिन्दशब्दे गुणादि वक्ष्यते

कर्कि पु० कर्क-इन् । कर्कटराशौ । "कर्किमीनधनुर्भ्याञ्च हरिः कीटघटेन च" ज्यो० त० ।

कर्की कर्क-शब्दे अच् गौरा० ङीष् । कुष्माण्ड्याम् (कांकुड़)

कर्केतन पुंन० रत्नविशेषे । "रत्नान्याह गरुड़पुराणे" आ० त० "तेषु रक्षोविषव्यालव्याधिघ्नान्यघहानि च । प्रादुर्भवन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च । वज्रं मुक्तामणयः पद्मरागाः स मरकताः प्रोक्ताः । अपि चेन्द्रनीलमणयो वैदूर्य्याः पुष्परागाश्च । कर्केतनं पुलकं रुधिराक्षसमन्वितं तथा स्फटिकम् । विद्रुममणिश्च यत्नादुद्दिष्टं संग्रहे तज्ज्ञैः" इत्युद्दिश्य । "वायुर्नखान् दैत्यपतेर्गृहीत्वा चिक्षेप सा सादृवनेषु हृष्टः । ततः प्रसूतं पवनोपपन्नं कर्केतनं पूज्यतमं पृथिव्याम् । वर्णेन तद्रुधिरशोभितमप्रकाशमाताम्रपीतदहनोज्ज्वलितं विभाति । नीलं पुनः शुक्लसितं परुषं विभिन्नं व्याध्यादिदोषहरत्वेन न तद्विभाति । स्निग्धा विशुद्धाः समरागिणश्च आपीतवर्णा गुरवो विचित्राः । त्रासव्रणव्याधिविवर्जिताश्च कर्केतनास्ते परमाः पवित्राः । पत्रेण काञ्चनमयेन तु वेष्टयित्वा कृत्वे गतेऽथ घृतमेतदतिप्रकाशम् । रोगप्रणाशनकरं कलिनाशनञ्च आयुष्करं कुलकरञ्च सुखप्रदञ्च । एवंविधं बहुगुणं मणिमावहन्ति कर्केतनं शुभमलं कतरे नरा ये । ते पूजिता बहुधना बहुबान्धवाश्च नित्योज्ज्वलाः प्रमुदिता अपि ते भवन्ति । एके पिनद्ध-

विलताकुलनीलभासः प्रम्लानरागमलिनाः कलुषा विरूपाः । तेजोऽतिदीप्तिकुलपुष्टिविहीनवर्णाः कर्केतनस्य सदयं वपुरुद्वहन्ति । कर्केतनं यदि परीक्षितवर्णरूपं प्रत्यग्रभास्वरदिवाकरसुप्रकाशम् । तस्योत्तमस्य मणिशास्त्रविदां महिम्ना तस्यन्तु मूल्यमुदितं तुलितस्य कार्य्यम्" ७५अ०

कर्कोट(क) पु० कर्क—कोट । नागभेदे स च अष्टनागान्तर्गतः । "अनन्तोवासुकिः पद्मो महापद्मोऽपि तक्षकः । कर्कोटः कुलिकः शङ्ख इत्यष्टौ नागनायकाः" त्रिका० । ति०त० पुराणान्तरे गारुड़े च द्वितीयार्द्धे "कुलिकः कर्कटः शङ्ख इति पाठः । अयञ्च नागपञ्चम्यां पूज्यः यथाह तत्रैव । "शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः । वासुकिः तक्षकश्चैव कालियो मणिभद्रकः । ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ" इति । अयञ्च कद्रुसुतभेदः । "शेषः प्रथमतोजातोवासुकिस्तदनन्तरम् । ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ" भा० आ० ३५अ० नागनामकथने । कर्कोटकनागस्य नारदशापेन जड़तामाप्तिकथा नलेन सह संवादश्च भा० व० ६६अ०

"उत्सृज्य दमयन्तीन्तु नलो राजा विशाम्पते ! । ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने । तत्र शुश्राव शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् । अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत् । मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्नेः प्रविश्य तम् । ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् । स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलन्तदा । उवाच विद्धि मां नाम्ना नागं कर्कोटकं नृप ! । मया प्रलब्धो महर्षिर्नारदः सुमहातपाः । तेन मन्युपरीतेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप ! । तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव नलः क्वचित् । इतो नेता हि तत्र त्वं शापान्मोक्ष्यसि मत्कृतात् । तस्य शापान्न शक्नोमि पदाद्विचलितुं पदम् । उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्त्रातुमर्हति मां भवान् । सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः । लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् । एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः । तं गृहीत्वा नलः प्रायाद्देशं दावविवर्जितम् । आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना । उत्स्रष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् । पदानि गणयन् गच्छ स्वानि नैषध ! कानिचित् । तत्र तेऽहं महाबाहो ! श्रेयो धास्यामि यत् परम् । ततः सङ्ख्यातुमारब्धमदशद्दशमे पदे । तस्य दष्टस्य रूपं तत् क्षिप्रमन्तरधीयत । स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्थावात्मानं विकृतं नलः । स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स महीपतिः । ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन् नलमब्रवीत् । मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विद्युर्जना इति । यत्कृते चासि निकृतो दुःखेन महता नल ! । विषेण स मदीयेन दुःखं त्वयि निवत्स्यति । विषेण संवृतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमोक्ष्यति । तावत्त्वयि महाराज ! दुःखं वै स निवत्स्यति । अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप ! । क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता । न ते भयं नरव्याघ्र ! दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा । ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ! । राजन् ! विषनिमित्ता च न ते पीड़ा भविष्यति । संग्रामेषु च राजेन्द्र ! शश्वज्जयमवाप्स्यसि । गच्छ राजन्नितः सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् । समीपमृतुपर्णस्य स हि वैवाक्षनैपुणः । अयोध्यां नगरीं रम्यामद्य वै निषधेश्वर ! । स तेऽक्षहृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै । इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान् मित्रञ्चैव भविष्यति । भविष्यसि यदाक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा । समेष्यसि च दारैस्त्वं मा स्म शोके मनः कृथाः । राज्येन तनयाभ्याञ्च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । स्वं रूपञ्च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ! । संस्मर्त्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवासयेः । अनेन वाससाच्छन्नः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यसे । इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा । एवं नलं समादिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ! । नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत" ।

७२अ० "तस्याथाक्षहृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृतः कलिः । कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात् सततमुद्वमन्" । ७८अ० । "कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम्" संज्ञायां कन् २बिल्ववृक्षे पु० राजनि० । ३फलवल्लीभेदे (काँकुड) गौरा० ङीष् । "कर्कोटकीफलं कुष्ठहृल्लासारुचिनाशनम् । श्वासकासज्वरान् हन्ति कटुपाकञ्च दीपनम् । दैवहिङ्गुमरिचैः परिपूर्णगर्भं तैलेन दग्धितसुसैन्धवपाकयोगम् । बाह्लीकयुक्तपयसा निहिताभिषेकं कर्कोटकीफलमिदं रुचिकृत्तदत्यम्" । वैद्यके तद्गुणपाकादि । ४पीतघोषालके स्त्री राजनि० । स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् । कर्कोटिका (काँकरोल) इत्थे (काँकुड) ५कुष्माण्डभेदे स्त्री राजनि० ।

कर्कोटवापी स्त्री कर्कोटनागवासेन ख्याता वापी । काशीस्थे

ती भेदे। "कर्कटशाख्या रेशाने मरीचेः कुणकुत्तमम्" काशीख०।

कर्क्यादि पु० प्रस्थेपरे षष्ठपूर्व्वपदस्य आद्युदात्ततापर्य्युदासविषये पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे स च "कर्की मश्ली मकरी कर्कन्धु करीर कन्दुक कवल बदरी" कर्कीप्रस्थः।

कर्च्चरिका स्त्री पूरिकाभेदे (कचुरी) पाकराजेश्वरः। तत्पाकप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा "माषाणां पिष्टिका पूर्णा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः। तया पिष्टिकया पूर्णा समिता कृतपोलिका। ततस्तैलेन पक्वा सा पूरिका कथिता बुधैः। रुच्या स्वाद्वी गुरुः स्निग्धा बल्या पित्तास्रदूषिका। चक्षुस्तेजोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी। तथैव घृतपक्वापि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत्"।

कर्च्चरी स्त्री कं जलं चुर्य्यतेऽत्र चुर-घञर्थे क गौरा० ङीष्। जलशून्ये शुष्ककलखण्डे (कचुरी) पाश्चात्यभाषाप्रसिद्धे द्रव्ये "क्षीराम्लकृतसंस्कारा शुष्का स्नेहविपाचिता। अरोचकादिरोगाणां कर्च्चरी कण्ठकर्त्तरी। कर्च्चरी रुचिकृद्बल्या सुस्वादुरतिदीपनी। उष्णा पित्तकरी प्रोक्ता कफहृत् वातिका स्मृता" भावप्र०।

कर्च्चूर न० कर्च्च जर+घञर्थे०। १स्वर्णे। २कर्च्चूरवर्णे ३तद्वति त्रि० अमरटीका (कचूर)प्रसिद्धे ४गन्धसारे शठ्याम् पु० भावप्र०। तद्गुणादि "कर्च्चूरो वेधमुख्यश्च द्राविडः कल्पकः शठी। कर्च्चूरो दीपनो रुच्यः कटुकस्तिक्त एव च। सुगन्धिः कटुपाकः स्यात् कुष्ठार्शोव्रणकासनुत्। उष्णो लघुर्हरेच्छ्वासं गुल्मवातकफक्रिमीन्" ५हरिताले न० वैद्य०। "रराज कर्च्चूरपिशङ्गवाससः" माघः। "कर्च्चुरः हरितालम्" मल्लि०।

कर्च्चूरक पु० कर्च्चूर+स्वार्थे कन् स इव कायति कै-क वा। (काँचा) १हरिद्रायाम् क्षीरस्वा०। तस्याः शट्याकृतित्वात् तथात्वम्। २कर्च्चूरशब्दार्थे च। [चकर्ज्ज प्रनिकर्ज्जति।

कर्ज्ज पीडायाम् भ्वा० पर० सक० सेट्। कर्जति अकर्जीत्।

कर्ण भेदने अदन्तचुरादि० उभ० सक० सेट्। कर्णयति ते अचकर्णत् त। कर्णयाम्-बभूव आस चकार चक्रे। कर्णयिता कर्णयिष्यति। कर्णनम् कर्णः कर्णितः कर्णयितुम्। कर्णयन् कर्णयमानः। कर्णयित्वा आकर्ण्य कर्णी। कर्ण्यते अकर्णि अकर्णिषाताम् अकर्णयिषाताम् आ+कर्ण-श्रवणे। "आकर्णयत्युत्सुकहंसनादान्" भट्टिः। "मिथस्तदाकर्णनसक्तकर्णया" देशाकर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलम्। "यदस्तदाऽकर्णि फलाढ्यजीवितम्" इति च नैष०। "आकर्ण्य हन्मति रतं चरणायुधानाम्" सा०द०।

कर्ण पु०। कर्ण्यते आकर्ण्यतेऽनेन कर्ण करणे अप्। कीर्य्यन्ते शब्दा वायुनाऽत्र कॄ-नन् वा। १श्रोत्रे शब्दज्ञानसाधने इन्द्रियभेदे तदाधारे २गोलके च। श्रोत्रञ्च कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभोरूपमिति नैयायिकादयः। तात्त्विकाकाशस्यच्छायां इति वेदान्तिनः सांख्यादयश्च स्वीचक्रुः। तत्राद्यमते शब्दोत्पत्तिदेशे श्रोत्रस्य गमनाभावेन अन्यत्रोत्पन्नशब्दग्रहणासम्भवः। तथा हि आकाशस्यैकत्वेऽपि उपाधिभेदेन भेदात् यदीयकर्णशष्कुलीप्रदेशे शब्दसमवायस्तस्यैव श्रावणम् नान्यस्य, तत्र वीचितरङ्गन्यायेन कदम्बकोरकन्यायेन वा शब्दोत्पत्तावपि शब्दोत्पत्तिदेशस्य श्रोत्रस्य विभिन्नदेशस्यतया न शब्दोपलब्धिः स्यात्। अतस्तत्देशस्य शीघ्रं धावमानस्य वायोः संयोगविभागादयः श्रोतुः शब्दाभिव्यञ्जकाः। तदेतत् शब्दापूर्व्वकम् मीमांसाभाष्ये समर्थितम् यथा।

"यदि शब्दं संयोगविभागा एवाभिव्यञ्जन्ति न कुर्व्वन्ति, आकाशविषयत्वाच्छब्दस्य, आकाशस्यैकत्वात्, य एवापरस्य श्रोत्राकाशः, स एव देशान्तरेष्वपीति सुघ्नस्थैः संयोगविभागैरभिव्यक्तः पाटलिपुत्रेऽप्युपलभ्येत?। यस्य पुनः कुर्व्वन्ति, तस्य वायवीयाः संयोगविभागा वाय्वाश्रितत्वाद्वायुमेव करिष्यन्ति। यथा, तन्तवः तन्तुष्वेव पटं, तस्य पाटलिपुत्रेष्वनुपलम्भो युक्तः, सुघ्नस्थत्वात्तेषाम्। यस्याप्यभिव्यञ्जन्ति, तस्याप्येष न दोषः, दूरे सन्तः कर्णशष्कुल्याः अनुपकारकाः संयोगविभागाः। तेन दूरे यच्छ्रोत्रं तेन नोपलभ्यते" इति। नैतदेवं, अप्राप्याश्चेत् संयोगविभागाः श्रोत्रस्योपकुर्युः सन्निकृष्टविप्रकृष्टदेशस्थौ युगपच्छब्दमुपलभेयाताम् न च युगपदुपलभेते। तस्मात्प्राप्ताः उपकुर्व्वन्ति, न चेदुपकुर्व्वन्ति, तस्मादनिमित्तं शब्दोपलम्भने संयोगविभागौ इति"। नैतदेवं, अभिघातेन हि प्रेरिताः वायवस्तिमितानि वाय्वन्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्व्वतोदिक्कान् संयोगविभागान् उत्पादयन्ति, यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्ते। ते च (संयोगविभागाः) वायोरप्रत्यक्षत्वात् नोपलभ्यन्ते। अनुपरतेष्वेव तेषु शब्दः उपलभ्यते, नोपरतेषु। अतो न दोषः। अत एव चानुवातं दूरादुपलभ्यते शब्दः"। वेदान्त्यादिमते शब्दस्य पञ्चभूतगुणतया शब्दाधारं वायुना झटिति कर्णदेशे यथावेगं धावमानेन कर्णप्रापणसम्भव-

कर्णेन शब्दोपलम्भः । तन्मते श्रवणेन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वोक्तिरप्येतत्परेति बोध्यम् ।

कर्णस्याविशालदेशस्य दिक् इति तदधिकरणशब्दे उक्तम् । कर्णपाशाय शष्कुल्यादिदर्शनाच "कर्णं रतं कनकपत्रमनालपन्त्या" चौरप०। "नियमितादालकं नमस्कलकण्ठ्या" नैष० "तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः" रघुः श्रवणेन्द्रियस्य सूक्ष्मत्वेऽपि तदाधाराभिप्रायेण "अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नोतत" नैष० वाक्यम् । २सुवर्णालोवृत्ते मेदि० । ३त्रिकोणादिक्षेत्रे ४भुजकोटिसंयोजकरेखाभेदे तद्रेखामानज्ञानोपायश्च लीला० उक्तः यथा "इष्टाद्बाहोर्यः स्यात्तत्स्पर्धिन्यां दिशीतरो बाहुः । त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्तिता तज्ज्ञैः । तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो, दोःकर्णवर्गयोर्विवरात् । मूलं कोटिः, कोटिश्रुतिकृत्योरन्तरात् पदं बाहुः" इति उदा० "दिङ्मात्रमत्रोच्यते भुजः ४ कोटिः ३ अनयोर्वर्गौ १६, ९, तयोर्योगः २५ तस्य मूलम् ५ तदात्र चतुरस्रबाहुके त्रिभुजकोटिके क्षेत्रे कर्णमानम् पञ्च हस्ताः । अधिकं क्षेत्रव्यवहारशब्दे वक्ष्यते । अस्य च भुजकोटिभेदनात् कृतिद्वारा तयोर्निष्पादनाच्च कर्णत्वम् । ५कुटिले च "व्याधारयत् प्राणभृतः कर्णसहिताः" काव्या० १७,६,०। "कर्णेन ऋजुतया सहिताः" स०प०व्या० "ऋजुया कौटिल्येन" इति काव्या० ५,४,११,वृ०व्या० कर्णः । कुन्त्याः कन्यावस्थायां सूर्यात् जाते स्वनामख्याते ६वसुषेणे तदुत्पत्तिकथा यथा "शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत् । तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि । पितुः स्वस्रीयपुत्राय सोऽनपत्याय वीर्यवान् । अग्रमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वै तदा । अग्रजातेति तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षया । अददत् कुन्तिभोजाय स तां दुहितरं तदा । सा नियुक्ता पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने । उग्रं पर्यचरद्घोरं ब्राह्मणं संशितव्रतम् । निगूढनिश्चयं धर्मे यन्तं दुर्वाससं विदुः । तमुग्रं संशितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत् । तुष्टोऽभिचारसंयुक्तमाचचक्षे यथाविधि । उवाच चैनां भगवान् प्रीतोऽस्मि सुभगे तव । यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तस्य तस्य प्रसादात्त्वं देवि! पुत्रान् जनिष्यसि । एवमुक्ता च सा बाला तदा कौतूहलान्विता । कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी । प्रकाशकर्त्ता भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा । अजीजनत् सुतं तस्यां सर्वशस्त्रभृतां वरम् । सतकुण्डलं सकवचं देवगर्भं श्रियान्वितम् । दिवाकरसमं दीप्त्या चारुसर्वाङ्गभूषितम् । निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा । उत्ससर्ज जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् । तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायशाः । राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा । चक्रतुर्नामधेयञ्च तस्य बालस्य तावुभौ । दम्पती वसुषेणेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम् । स वर्द्धमानो बलवान् सर्वास्त्रेषूद्यतोऽभवत् । वेदाङ्गानि च सर्वाणि जजाप जयतां वरः । यस्मिन् काले जपन्नास्ते धीमान् सत्यपराक्रमः । नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन् काले महात्मनः । तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा पुत्रार्थे भूतभावनः । ययाचे कुण्डले वीरं कवचञ्च सहाङ्गजम् । उत्कृत्य कर्णो ह्यददत् कवचं कुण्डले तथा । शक्तिं शक्रो ददौ तस्मै विस्मितश्चेदमब्रवीत् । देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । यस्मिन् क्षेप्स्यसि दुर्द्धर्षे स एकोन भविष्यति । पुरा नाम च तस्यासीद्वसुषेण इति क्षितौ । ततो वैकर्त्तनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् । आमुक्तकवचो वीरो यस्तु जज्ञे महायशाः । स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः प्रथमः सुतः । स तु सूतकुले वीरो ववृधे राजसत्तम । कर्णं नरवरश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् । दुर्योधनस्य सचिवं मित्रं शत्रुविनाशनम् । दिवाकरस्य तं विद्धि राजन्नंशमनुत्तमम्" । तस्याङ्गदेशाधिपत्यप्राप्तिः अङ्गाधिपशब्दे उक्ता। कर्णोऽस्त्यस्य प्राशस्त्येन कर्ण+अच् ।७लम्बकर्णे त्रि०। "अदनीर्वैश्वदेवाः कर्णाः कर्णानिर्दिशः" यजु०२४,४०। "कर्णौ लम्बकर्णौ" वेददी०। ८नाविके च पु० कर्णः "शोकसरित्स्रोतसि" दुर्ग०। कर्णधारः। "हतकर्णेव नौर्जले" रामा०।

कर्णक पु० कर्णयति विभिद्य जायते कर्ण–ण्वुल् । इक्ष्वादीनां पत्रशाखादौ तेषां दारुस्फोटनेन जायमानत्वेन तथात्वम् । "कर्णोदुम्बराभादधाति ऊर्ग्वा उदुम्बर ऊर्जैवैनमेतद्रसेन प्रीणाति कर्णकवती भवति यशो वै कर्णकाः" "यदि कर्णकवतीं न विन्देत् दधिद्रप्समपहत्याद्ध्यात्" शत०ब्रा० ६,२,१,३०। "कर्णकशब्देनात्र पत्रशाखादिकं विवक्ष्यते"भा०। अङ्कुराद्य कर्णकशब्दवाच्यत्वञ्च पत्रशाखादिना पुष्टिमत्त्वात् इत्यपि तत्त्वबोधम् पत्राणाञ्च कर्णाकारत्वादपि कर्णकत्वमित्यपि बोध्यम् २कर्णिकायां दारस्फोटे ३रोगे च । "प्रत्यक् सहस्रा मकर्णका" काव्या० १८,४,६।"कर्णकोदारस्फोटो रोगस्तद्वती कोदम्बरी" स०प०। "कर्णकाभावे दधिद्रप्साः"काव्या० १८,४,७। ततः तारादि० इतच् । कर्णकितजातपत्रादौ त्रि० ।

कर्णकण्डू स्त्री कर्म० । कर्णगतरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः ।

कर्णकीटी स्त्री कर्णं यति भिनत्ति शच् स्वल्पः कीटः अल्पार्थे ङीप् कीटी कर्म०। शतपद्याम् (काणकोटारू)। हेमच०। [ङ्गमकर्णकोऽप्यत्र ।

कर्णक्रिमि पु० कर्णगतरोगशब्दे सुश्रुतोक्ते कर्णरोगभेदे

कर्णक्ष्वेड़ पु० ७त० सुश्रुतोक्ते कर्णगतरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः।

कर्णगतरोग पु० कर्णे गतोरोगः। सुश्रुतोक्ते कर्णगते रोगभेदे तद्भेदनिदानादि तत्रैवोक्तं यथा।

"अथातः कर्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। १कर्णशूलं २प्रणादश्च ३बाधिर्य्यं ४क्ष्वेड एव च। कर्णस्रावः ५कर्णकण्डूः ६कर्णगूथ ७स्तथैव च। क्रिमि८कर्णप्रतीनाहौ विद्रधि १०र्द्विविध ११स्तथा। कर्णपाकः १२पूतिकर्ण १३स्तथैवार्शश्चतुर्विधम् १४,१५,१६,१७। तथार्बुदं सप्तविधं १८,२४, शोथश्चापि चतुर्विधः २५,२८। एते कर्णगतारोगा अष्टाविंशतिरीरिताः। समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथाचरः समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः। करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः स कर्णशूलः १कथितो दुराचरः। यदा तु नाडीषु विमार्गमागतः स एव शब्दाभिवहासु तिष्ठति। शृणोति शब्दान् विविधांस्तदा नरः प्रणाद २मेनं कथयन्ति चामयम्। स एव शब्दाभिवहा यदा सिराः कफानुयातो ह्यनुसृत्य तिष्ठति। तदा नरस्याप्रतिकारसेविनो भवेत्तु बाधिर्य्यमसंशयं खलु। श्रमात् क्षयाद्रूक्षकषायभोजनात् समीरणः शब्दपथे व्यवस्थितः। विरिक्तशीर्षस्य च शीतसेविनः करोति हि क्ष्वेड४मतीव कर्णयोः। शिरोऽभिघातादथ वा निमज्जतो जले प्रपाकादथवापि विद्रधेः। स्रवेत्तु पूयं श्रवणोऽनिलावृतः स कर्णसंस्राव५ इति प्रकीर्त्तितः। कफेन कण्डूः प्रचितेऽथ कर्णयो र्भृशं भवेत् स्रोतसि कर्णसंज्ञिते। विशोषिते श्लेष्मणि पित्ततेजसा नृणां भवेत् स्रोतसि कर्णगूथकः६। स कर्णगूथो द्रवतां यदागतो विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते। तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो ७भवेद्विकारः शिरसोऽतितापनः। यदा तु मूर्च्छन्त्यथ वापि जन्तवः सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मक्षिकाः। तदञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुच्यते भिषग्भिराद्यैः क्रिमिकर्णकस्तु ८ सः। क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधि१०र्भवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुनः। स रक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत् प्रतोदधूमायनदाहचोषवान्। भवेत्प्रपाकः ११खलु पित्तकोपतो विकोथविक्लेदकरश्च कर्णयोः।

स्थिते कफे स्रोतसि पित्ततेजसा विलाय्यमाने भृशमप्रतापनात्। अवेदनो वाप्यथवा सवेदनो घनं स्रवेत्पूति सपूतिकर्णकः १२। प्रदिष्टलिङ्गान्यर्शांसि १४,१५,१६,१७ तत्त्वतस्तथैव शोथा१८—२४र्बुद२५—२८लिङ्ग, मीरितम्। मया पुरस्तात्प्रसमीक्ष्य योजयेदिहैव तानि प्रयतो भिषग्वरः"। [२रोगभेदे च।

कर्णगूथ न० ६त०। १कर्णमले कर्णगतरोगशब्दे सुश्रुतोक्ते

कर्णगोचर पु० कर्णस्य कर्णव्यापारजन्यबोधस्य गोचरः विषयः। श्रवणयोग्ये विषये।

कर्णग्राह पु० कर्णमरित्रं गृह्णाति ग्रह—अण् उप०स०। कर्णधारे नाविके। तस्यापत्यं रेवत्या० ठक्। कार्णग्राहिक तदपत्ये पुंस्त्री०।

कर्णच्छिद्र न०६त०। कर्णरन्ध्रे "कर्णच्छिद्रे वर्त्तमानं कीटं क्लेदमलादि वा। स्नेहस्वेदहरेद्धीमानथवापि शलाकया" सुश्रु०।

कर्ण(कर्णे)जप त्रि० कर्णे जपति वा सप्तम्या अलुक्। खले सूचके। "कर्णेजपैराहितराजभावा" भट्टिः। अच् कर्णजापोऽप्यत्र।

कर्णजलूका स्त्री कर्णे जलूकेव। शतपद्याम् (कानकोटारू) कर्णजलौकस् इत्यप्यत्र शब्दरत्ना०। कर्णजलौकाऽप्यत्र अमरः। कर्णजलौकस् इत्यपि तदर्थे भरतः।

कर्णजाह न० कर्णस्य मूलम् कर्ण+जाह। कर्णमूले "कर्णजाहविलोचनेति" भट्टिः।

कर्णजित् पु० कर्णं जितवान् जि—भूते क्विप्। अर्ज्जुने तस्य तज्जयकथा भा०क० ९१ अ०। तयोर्युद्धकथा "ततोऽर्ज्जुनस्तस्य शिरो जहार, वृत्रस्य वज्रेण यथा महेन्द्रः। शरोत्तमेनाञ्जलिकेन राजन्! तदा महास्त्रप्रतिमन्त्रितेन"। कर्णहाप्यदयोऽप्यत्र।

कर्णताल(ड) पु०६त० तस्य च वा। कर्णताडने। "अन्तत्यत स्फुटतरकर्णतालया" माघः। [डुका) त्रिका०।

कर्णदर्पण पु० कर्णे दर्पण इव। कर्णभूषणभेदे (कानत-

कर्णदुन्दुभि पु० कर्णे दुन्दुभिरिव तत्तुल्यध्वनिहेतुत्वात्। शतपद्याम्। (कानकोटारू) शब्दमा० तस्याः कर्णप्रवेशे हि दुन्दुभिवद्ध्वानजननात्तस्यास्तथात्वम्।

कर्णधार पु० कर्णमरित्रं धारयति धृ—अण् उप०स०। १नाविके (मांझी) अमरः। "अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव" हितो०। "साहित्यार्णवकर्णधारेति" सा०द०। २दुःखादिनिवारके त्रि०। "अकर्णधारा

दूर्गवो न्वन्येव प्रतिभाति मे । गते दशरथे स्वर्गं रामे च रण्यमाश्रिते" रामा० ।

कर्णनाद पु० कर्णे अङ्गुल्यापिहितकर्णे नादः ध्वनिभेदः । अङ्गुल्यापिहितकर्णे (भों भों) इत्याकारे मध्यमाशब्दरूपे ध्वनिभेदे । "मध्यमा श्रुतिगोचरा" इत्युक्तेस्तस्याश्रयात्वम् ।

कर्णपत्रक पु० पत्रमिव कायति कै—क कर्णे पत्रक इव । कर्णपाल्याम् । "कर्णानिके चाक्षिकूटे शष्कुली कर्णपत्रकौ । कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तावेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे" याज्ञ० । "कर्णपत्रकौ कर्णपाल्यौ" मिता० ।

कर्णपथ पु० कर्ण एव पन्थाः अच् समा० । कर्णरन्ध्ररूपे शब्दप्रवेशनयोग्ये मार्गे ।

कर्णपरम्परा स्त्री ६त० । श्रवणपरम्परायाम् । (काणाकाणि) "तेनैव च क्रमेणैव गतः कर्णपरम्पराम् । प्रवादोबहुलीभावं सर्वत्रापि पुरे ययौ" कथासरित्सा० । एकस्य सकाशादन्येन श्रुत्वाऽन्यस्मै कथने तेनापि पुनरन्यस्मै कथने एवं परम्परया श्रवणे अस्य वृत्तिः ।

कर्णपराक्रम पु० अपभ्रंशयोग्यबहुछन्दोयुक्ते काव्यभेदे ।

कर्णपर्वन् न० भारतान्तर्गते अष्टमे पर्वणि । तत्पर्वणि कथासंग्रहश्च भा० आ० १अ० यथा

"अतः परं कर्णपर्व प्रोच्यते परमाद्भुतम् । सारथ्ये विनियोगश्च मद्रराजस्य धीमतः । आख्यानं यत्र पौराणां त्रिपुरस्य निपातनम् । प्रयाणे परुषश्चात्र संवादः कर्णशल्ययोः । हंसकाकीयमाख्यानं तत्रैवाक्षेपसंहितम् । वधः पाण्ड्यस्य च तथा अश्वत्थाम्ना महात्मना । दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च वधस्तथा । द्वैरथे यत्र कर्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः । संशयं गमितो युद्धे मिषतां सर्वधन्विनाम् । अन्योन्यं प्रति च क्रोधो युधिष्ठिरकिरीटिनोः । तत्रैवानुनयः प्रोक्तो माधवेनार्जुनस्य हि । प्रतिज्ञापूर्वकञ्चापि वक्षो दुःशासनस्य च । भित्त्वा वृकोदरो रक्तं पीतवानत्र संयुगे । द्वैरथे यत्र पार्थेन हतः कर्णो महारथः । अष्टमं पर्व निर्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः । एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्वणि । चत्वार्येव सहस्राणि नवश्लोकशतानि च । चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वण्यस्मिन् प्रकीर्त्तिताः" । "कर्णपर्वण्यपि तथा भोजनं सार्व्वकामिकम् । विप्रेभ्यः संस्कृतं सम्यग्दद्यात् संयतमानसः" भा० स्वर्गा० ६अ० ।

कर्णपाक पु० सुश्रुतोक्ते कर्णरोगभेदे कर्णगतरोगमध्ये विवृतिः

कर्णपालि(ली) स्त्री ६त० । कर्णपालके कर्णाङ्गभेदे । (काणेरपाता) तदवयवश्च मांसपेशीभेदः यथाह भावप्र० मांसपेशीसंख्याविभागे "यवार्द्धमूर्द्धायां युक्तोवायुः स्रोतांसि दारयेत् । अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा । मांसपेश्यः समाख्यातास्तासां पञ्च शतानि च" इत्युपक्रम्य "गण्डयोश्चतस्रः कर्णयोर्द्वे" इत्युक्तम् । "कर्णशोथोभवेत् पाल्याम्" "कुर्वन्ति पाडिकां पाल्याम्" "विद्यात् स यवकुल्मीन् पाल्येः" । कर्णरोगे भावप्र० "विद्यात् निर्मांसीकुर्य्यात्" भावप्र० । कर्णं पालयति पाल+अण् उप० स० गौरा० ङीष् । (काणबाला) २कर्णालङ्कारभेदे हारा०

कर्णपाल्यामय पु० ७त० । कर्णव्यधदोषजे सुश्रुतोक्ते कर्णपालिरोगभेदे स च सुश्रुते सोपद्रवो दर्शितः यथा "अथैषाल्यामयान्नृणां पुनर्वक्ष्यामि सुश्रुत ! । कर्णपाल्यां प्रकुपिता वातपित्तकफास्त्रयः । द्विधा वाप्यथ संसृष्टाः कुर्वन्ति विविधा रुजः । विस्फोटः स्तब्धता शोथः पाल्यां दोषे तु वातिके । दाहविस्फोटजननं शोथः पाकश्च पैत्तिके । कण्डूः सश्वयथुः स्तम्भो गुरुत्वञ्च कफात्मके । यथादोषञ्च संशोध्य कुर्यात्तेषां चिकित्सितम् । स्वेदाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रलेपासृग्विमोक्षणैः । मृद्वीं क्रियां बृंहणीयैर्यथास्वं भोजनैस्तथा । य एवं वेत्ति दोषाणां चिकित्सां कर्त्तुमर्हति । अत ऊर्द्ध्वं नामलिङ्गैर्वक्ष्ये पाल्यामुपद्रवान् । उत्पाटकश्चोत्पुटकः श्यावः कण्डूयुतो भृशम् । अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा । स्रावी च दाहवांश्चैव इत्युक्ताः क्रमशः क्रियाम्" ।

कर्णपिशाची स्त्री देवीभेदे । तन्त्रसारे मूलं दृश्यम् ।

कर्णपुर न० ६त० अच् समा० । चम्पानगर्याम् हेमच० ।

कर्णपुष्प पु० कर्ण इव पुष्पं यस्य । मोरटालतायाम् राजनि० ।

कर्णपूर पु० कर्णं पूरयति पूर-अण् । १कर्णाभरणे, २नीलोत्पले, ३शिरीषवृक्षे मेदिनिः । ४अशोकवृक्षे राजनि० । एतेषां पुष्पैः स्त्रीकर्णस्य भूषा भवतीति तेषां तथात्वम् । "वक्षाबोरंशुकुरनिकरः कर्णपूरोमयूरः" प्रसन्नरा० । "प्रवालनवीजाङ्कुरकर्णपूरः" "विलम्बिनीवारतृणकर्णपूरा" रघुः ।

कर्णपूरक पु० कर्णं पूरयति पूर—ण्वुल् । १कदम्बवृक्षे राजनि० । स्वार्थे कन् । २कर्णाभरणे ३नीलोत्पले, ४शिरीषवृक्षे ५अशोकवृक्षे च राजनि० । एतेषां पुष्पैः स्त्रीकर्णस्य भूषा भवतीति तेषां तथात्वम् ।

कर्णपूरण न० ६त० । सुश्रुतोक्ते तैलादिना कर्णस्य पूरणे

"स्रोतःपथारोऽयं पुरुषः प्रायश स्नेहभूयिष्ठाः स्रोतःपथाधारभवन्ति स्नेहोऽपि पानानुपानमर्दनशिरोवस्त्युत्तरवस्तिनस्यकर्णपूरणगात्राभ्यङ्गभोजने पूपयोज्यः" सुश्रु० ।

कर्णप्रणाद पु० कर्णगतरोगशब्दे सुश्रुतोक्ते कर्णरोगभेदे ।

कर्णप्रतिनाह कर्णरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः

कर्णप्रावृ पु० देशभेदे स च वृ०सं० नैर्ऋत्यामुक्तः ।
"नैर्ऋत्यां दिशि देशाः" इत्युपक्रम्य "कर्णप्रावेयपारशवशूद्राः" १४,१८ । [राजनि० ।

कर्णफल कर्णः फलमिवास्य । मत्स्यभेदे (कानखिमाछ)

कर्णभूषण न० कर्णं भूषयति भूष–ल्यु । कर्णाभरणे अमरः।

कर्णमल न० ६ त०। कर्णस्थे मलाकारे पदार्थे (कानेर खल) शारा० कर्णमलोत्पत्तिप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा ।
"ततो मांसाग्निना पुनः पच्यमानः पक्वाशयरसात् मार्दवखाव्यतनुमांसेभ्यो तिष्ठति ततः पच्यमानात्तस्मात् मलं निर्गच्छति तद्व्यानवायुना क्षिप्तं कर्णावागत्य कर्णविट् भवति" । कर्णविद्वादयोऽप्यत्र । [हेम० ।

कर्णमोटि(टि)टी स्त्री कर्णं मोटयति इन् वा ङीप् । दुर्गाभेदे

कर्णयोनि त्रि० कर्णः योनिः स्थानमस्य । कर्णग्राह्ये विषये ।
"नृचक्षसो दृशये कर्णयोनयः" ऋ०२,२४,८। "कर्णयोनयः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्याः" भा०।

कर्णल त्रि० कर्णः कर्णयष्टिरस्त्यस्य सिध्मा० लच् । प्रशस्तश्रवणशक्तियुक्ते ।

कर्णलता स्त्री कर्णस्य लतेव । कर्णपाल्याम् (कानेरपाता) स्वार्थे कन् अत इत्वम् । कर्णलतिकापि तत्रार्थे हेम० ।

कर्णवंश पु० कर्णः कर्णाकारो वंशोऽस्य । मञ्चे शब्दच० । तस्य पादेषु वंशाकारत्वात्तथात्वम् ।

कर्णवर्ज्जित त्रि० ३त० । १बधिरे (काला) श्रोत्रशून्ये । २सर्पे पु० स्त्री शब्दच० । स्त्रियां जातौ ङीष् । तस्य चक्षुःश्रवस्त्वात्तथात्वम् । बाधिर्य्यञ्च श्रवणशक्तिशून्यत्वम् ।

कर्णविष् स्त्री कर्णस्य विट् । कर्णमले (कानेरखल) "वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविड्घ्राणकर्णविट् । श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः" मनुः । "शोधयेत् कर्णविट्कञ्च भिषक् सम्यक् शलाकया" सुश्रु०।

कर्णवेध पु० विध–घञ् ६त० । शास्त्रोक्तविधानेन कर्णयोर्वेधने । तत्प्रकारतत्कर्त्तादिकं तत्कर्त्तव्यकालादिकमपीयूषधारयोक्तं यथा ।
"हित्वा चैत्रं त्वपौषावम हरिशयनं जन्ममासं च रिक्तां युग्माब्दं जन्मतारामृतुमुनिवसुभिः संमिते मास्यथो वा । जन्माहात् सूर्यभूपैः परिमितदिवसे ज्ञेज्यशुक्रेन्दुवारेऽथौजाब्दे विष्णुयुग्मादितिमृदुलघुभैः कर्णवेधः प्रशस्तः । संशुद्धे मूर्त्तिभवने त्रिकोणकेन्द्रत्रयायस्थैः शुभखचरैः कवीज्यलग्ने । पापाख्यैररिसहजायगेहसंस्थैर्लग्नस्थे त्रिदशगुरौ शुभावहः स्यात्" चिन्ता० ।

"आरभ्य जन्मदिवसं यावत्त्रिंशद्दिनं भवेत् । जन्ममासः स विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु" इतिवचनवर्जितम् जन्ममासम् । रिक्तास्तिथिम् ४,९,१४ । युग्माब्दं समवर्षं द्वितीयचतुर्थादिकम् । जन्मतारां प्रथमदशमैकोनविंशतितारकां हित्वा । उक्तं च व्यवहारोच्चये । "न जन्ममासे न च चैत्रपौषे न जन्मतारासु हरौ प्रसुप्ते । तिथावरिक्ते न च विष्टिदुष्टे कर्णस्य वेधो न समानवर्षे" इति । अत्र चैत्रस्य निषेधो मीनार्कविषयः पौषनिषेधोऽपि धनुरर्कविषयः अन्यथा "कार्त्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा । कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्ले पक्षे शुभेऽह्नीति" व्यासवचनमसङ्गतं स्यात् । अत्र कार्त्तिकशुक्लपक्षैकादशीतः परः कार्त्तिकः प्रशस्तः पूर्वत्र देवशयनसत्त्वान्निषेधः। अत्र जन्ममासे यत्रान्तरालम्भाह प्रयोगपारिजाते व्यासः । "यो जन्ममासे क्षुरकर्मयात्राकर्णस्य वेधं कुरुते विमोहात् । मूढः स रोगी धनपुत्रनाशं प्राप्नोति मूढं निधनं तदाश्विति"। विहितकालमाह ऋत्विति ऋतवः षट् मुनयः सप्त वसवोऽष्टौ तैः संमिते गणिते मासि षष्ठमासे सप्तममासेऽष्टममासे वा । अथवा जन्माहात् सूर्यभूपैर्द्वादशभिः षोडशभिश्च परिमिते गणिते दिवसे सौरसावने कर्णवेधः प्रशस्तः। यदाह जगन्मोहने वशिष्ठः "मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा वेध्यौ कर्णौ द्वादशे षोडशेऽह्नि । मध्ये चाह्नः पूर्वभागे न रात्राविति" यदा तु महाभाष्यादौ कर्णवेधस्त्वकीर्तितः तदा तिथीनाह जगन्मोहने वशिष्ठः "द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी । द्वादशी पञ्चमी शस्ता तृतीया कर्णवेधने" इति । ज्ञेज्यशुक्रेन्दुवारे इति बुधबृहस्पतिशुक्रचन्द्रवारेषु प्रशस्तः कर्णवेधः यदाह जगन्मोहने वशिष्ठः "भूमिजार्कशनैश्चराणां वारान् संवर्जयेत् सुधीः । जीवेन्दुज्ञेन्दुशुक्राणां दिवसाः परिपूजिताः" इति । अथेति ओजाब्दे विषमवर्षे वा कर्णवेधः प्रशस्तः। स्वपक्षे ततोऽप्यधिकं ध्येयं यदाह राजमार्त्तण्डः "कर्केऽलकुले यमिनि मघक्षे तारावले चन्द्रबलेऽपि पक्षे । अयुग्मवर्षे शुभदं शिशूनां कर्णस्य वेधं मुनयो वदन्ति" अत्र कर्णस्यैकवचनं पक्षैकत्वाधिकरणन्यायेनाविवक्षितं तेन द्वयोरपि कर्णयोर्वेधः । विष्णुरिति श्रवणा अदिति-

पुनर्वसुचित्रानुराधासु गरेवत्यश्विनीपुष्यहस्तनक्षत्रेषु दियभिद्- पक्षच्छिने काले कर्णवेधः प्रशस्तः। उक्तं हि श्रीपतिना "पौष्णैन्दवकराश्विनचित्रापुष्यश्रवणपुनर्वसुभैः। सेन्द्रैः श्रवणवेधविधानं निर्दिशन्ति मुनयो हि शिशूनाम्"। नारदेनापि "चित्रादित्याश्विविष्णवन्त्यरविमित्रमृदुद्रुम। समयेऽक्षेषु बालानां कर्णवेधक्रिया हितेति" गर्गश्चोत्तरात्रयमप्युक्तम्। 'पुष्ये धनिष्ठाश्विदितौ हरीन्दुत्वाष्ट्रे करेऽन्त्ये तिसृषूत्तरासु। एते समेतेऽप्यथ कर्णवेधो नेष्टाश्च सर्वेऽष्टमराशिसंस्थाः" इति। अत्रैष्विकोविकल्पः। अत्र जन्मनक्षत्रनिषेधः सर्वथादिसिद्धः। तदुक्तं दीपिकायाम् "जन्मनक्षत्रगचन्द्रः प्रशस्तः सर्वकर्मसु। क्षौरभैषज्यवादाद्यकर्णवेधेषु विवर्जयेत्" ततो च्छेदन- इति धात्वर्थानुसारात् कर्त्तनशब्देन कर्णवेधो विवक्षितः। तथा च वर्ण्यते। "जन्मनि भावि विवाहः शुभदो जन्मर्क्षजन्मराश्योश्च। अशुभं वदन्ति गर्गाः क्षुतिवेधक्षौरयात्रास्विति"। "क्षितिभवनेऽष्टमस्थाने संशुद्धे सर्वपक्षवर्जिते सति। यदाह जगन्मोहने वशिष्ठः "न कश्चिदिहोऽष्टमराशिगंस्थित्रिहयबुधावमसंज्ञकं चेति" अत्र शिहितलग्नानि प्रयोगपारिजाते नारदेनोक्तानि। "वृषभे मिथुने मीने कुलीरे कन्यकासु च। तुलाचापे च कुर्वीत कर्णवेधं शुभावहम्। मेषश्च मकरश्चैव मध्यमा गुरुणोदितौ। सिंहवृश्चिककुम्भाश्च अधमत्वाद्विवर्जिताः" इति। अतएवोक्तं वराहसंहितायाम् "लाभे तृतीये च शुभैः समेते क्रूरैर्विहीने शुभराशिलग्ने। वेध्यौ तु कर्णौ त्रिदशेज्यलग्ने" इति शुभाश्चन्द्रबुधगुरुशुक्राः तेषां राशयः कर्कमिथुनकन्यावृषतुलाधनुर्मीनाश्च षामन्यतमे लग्ने क्रूरैर्विहीने सतीत्यर्थः। अन्यद्दीपिकाकारस्तत्राभिप्रायं करोति। कर्णेज्यशोर्लग्ने वृषतुलाधनुर्मीनानामन्यतमे लग्ने सति त्रिकोणे ५,९, केन्द्रे १,४,७,१० लाभे च ३,११, स्थितैः शुभग्रहैस्तथा पापाख्यैर्वैरिषष्ठजायगेहसंस्थैः षष्ठतृतीयैकादशस्थानस्थितैरुपलक्षिते तथा लग्नस्थे त्रिदशगुरौ सति कर्णवेधः शुभावहः शुभकारकः स्यात् उक्तञ्च दीपिकायाम् "सौम्यैस्त्र्यायत्रिकोणकण्टकगतैः पापैस्त्रिलाभारिगैरोजावृढे क्षुतिवेध इज्यसितयोर्लग्नेऽनुकूले शुभे" इति गुरु "कर्णवेधादिकार्येषु नेष्टाः सर्वेऽष्टमस्थिताः। कर्णवेधो विनिर्दिष्टो लग्नस्थे च बृहस्पतौ। तदभावेऽन्यकेन्द्रस्थे तदभावे त्रिकोणगे" इति अत्र कर्णवेधप्रकारो रत्नमालायाम् "शिरोरजातदन्तस्य मातुरङ्कगतस्य च। सौचिको वेधयेत्

कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया" कर्णरन्ध्रे विशेषमाह देवलः "कर्णरन्ध्रे रवेश्छाया न विशेदग्रजन्मनः। तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः" शाकद्वायनः "अविद्धकर्णैर्द्वन्तां लम्बकर्णैस्तथैव च। दग्धकर्णैश्च यद्भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छतीति"। कर्णवेधप्रकारः कर्णव्यधविधिशब्दे वक्ष्यमाणसुश्रुतोक्तावनुसन्धेयः।

विधा० पा०। श्रीधरः "हरिहरकरचित्राश्लौमपौष्णोत्तराश्चादितिवसु घटालीसिंहवर्ज्ये तु लग्ने। शशिबुधगुरुकाव्यानां दिने पर्वरिक्तारहिततिथिषु शुद्धे मैधने कर्णवेधः। सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे लग्ने शौभोदये शुभे। दिनच्छिद्रव्यतीपातविष्टिवैधृतिवर्जिते। शिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः। सौचिको वेधयेत् कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया। शातकुम्भमयी सूचिर्वेधने तु शुभप्रदा। राजती कायसी वापि यथा विभवतः शुभा। शुभ्रो मासृणे रम्ये शुचौ देशेऽन्तरे रवेः। मणिमौ वेधयेत् कर्णौ स्वोष्ठसौवर्णदक्षिणौ। क्रमेण पूर्वं वेध्यौ द्वौ शिशोरायुष्यवर्द्धनौ"। कर्णवेध्यप्रक्रम "शुक्लकृतसमायुक्ताश्च सूच्याश्च वेधयेत्। वेधात् तृतीये नक्षत्रे क्षालयेदुष्णवारिणा। दोषघ्नवश्यशुभ्रं बालसंपत्तिमाप्नुयात्। एवं छिन्ने च भिन्ने च छित्वा योज्यानि योजयेत्" विष्णुधर्मोत्तरे पुष्करः "शिशोरेवाद्य कर्तव्यं कर्णवेधं यथा शृणु। पूर्वाह्णे पूजनं कृत्वा केशवस्य हरस्य च। ब्रह्मचन्द्रमसोर्भ्यां दिगीशानान्तथैव च। नासत्ययोः सरस्वत्या ब्राह्मणानां गवां तथा। गुरूणां, मण्डलं कृत्वा तत्र दत्त्वा वरासनम्। तत्रोपवेशयेत्तत्र धात्रीं शुक्लाम्बरां तथा। अलङ्कृतं तदुत्सङ्गे बालस्त्वथा तु सान्त्वनैः। भूतस्य निश्चलः सम्यक् कर्णयुग्मं रसाहितम्। विध्येदक्कृते छिद्रे सकृदेवाल लाघवात्। प्राग्दक्षिणे कुमारस्य भिषग्वामे तु योषितः। शिशोर्विवधं न कार्यं यावदाभरणक्षमम्। कर्णवेधदिने विप्राः सांवत्सरचिकित्सकौ। पूज्याश्च विविधा भाव्यः सुहृदश्च तथा द्विजैः"। अत्र पुरुषकर्णरन्ध्रवृद्धिविषये विशेषमाह हेमाद्रौ देवलः "कर्णरन्ध्रे रवेश्छाया न विशेदग्रजन्मनः। तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः"। तदभावे प्रकारान्तरमाह यज्ञ। "अङ्गुष्ठमात्रसुषिरौ कर्णौ न भवतो यदि। तस्मै श्राद्धं न दातव्यं यदि चेद्दत्तं भवेत्। तस्य श्राद्धेऽपात्रतामाह शाकद्वायनः। "अविद्धकर्णैर्यद्भुक्तं लम्बकर्णैस्तथा च यत्। दग्धकर्णैश्च यद्भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति"। विधा० पा०। तथा च कर्णवेधः

संस्कारः किन्तु चाडादौ पालनासम्भादकोऽदृष्टविशेषजनकः क्रियाभेदः इत्याकरे स्थितम्। शलाकामानं कर्णवेधनीशब्दे वक्ष्यते। अत्र कालादिप्रतिप्रसवः ज्यो॰त॰ मार्कण्डेयबृहस्पतिजमात्स्यबृहस्पतिचिन्तामणिषु "यदाष्टवर्षं तिष्ठेत् वत्सरोऽप्यपरस्य च। षट्कर्णं तं विजानीयात् गर्हितस्य वयस्य च। इत्याशङ्क्य द्वयोर्मध्ये गुर्विर्यस्याथ वत्सरे। कर्णवेधो हितस्तस्य नात्र कार्या विचारणा। षट्कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शुद्धा समेऽपि च। कर्णवेधो न दोषः स्यादन्यथा मरणं भवेत्"

कर्णवेधनी स्त्री कर्णौ विध्यते अनया विध–करणे ल्युट् ङीप्। कर्णवेधसाधने शलाकायां तन्मानादिः मदनरत्ने ब्रह्म॰पु॰। "सौवर्णी राजपुत्रस्य, राजती विप्रवैश्ययोः। शूद्रस्य चायसी सूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका"। अस्य त्रिकाण्डप्रमाणतया शब्दकल्पद्रुमे ऋत्विकर्णवेधन्यर्थकतोक्तिःनालीकर्णीरितिपर्यायोक्तिश्च प्रामादिकी। त्रिकाण्डशेषे हि "न ना नालावरे नाली कर्णरोगन्तु वेधनोस्त्रैव पाठस्यैव दर्शनात् कर्णच्छिद्रस्य वेधनीपर्यायतया नालीशब्दस्य नालावरपर्यायतयाच ततः प्रतीतेः कृष्णवर्णाङ्कशब्दकथनप्रकरणे तत्कर्णवेधन्यस्त्रपर्यायकथनानौचित्यात्।

कर्णवेष्ट पु॰ कर्णौ वेष्ट्यते अनेन। कुण्डले। क्रोधवशासुरांशे २द्वापरयुगीयनृपभेदे च। "यस्तु क्रोधवशो नाम गणो राजन्! प्रकीर्त्तितः। ततः संजज्ञिरे वीराः-क्षिताविह नराधिपाः। मद्रकः कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीटकस्तथा" भा॰ आ॰ ६७अ॰। स्वार्थे कन्। कर्णवेष्टकोऽप्यत्र। कर्णवेष्टकाय हितम् क यत् वा। कर्णवेष्टकीय–कर्णवेष्टक्य तद्धिते शरणादौ त्रि॰। भावे ल्युट्। कर्णवेष्टन कर्णभूषणे न॰। करणे ल्युट्। कुण्डले अमरः। ततः ताभ्यां सम्भादौ ठक्। कार्णवेष्टकिक कार्णवेष्टनिक कर्णवेष्टन(के)न शोभमाने त्रि॰ "कार्णवेष्टनिकं मुखम्" भट्टिः।

कर्णव्यधविधि पु॰ कर्णव्यधस्य कर्णवेधस्य विधिः। सुश्रुतोक्ते कर्णवेधप्रकरभेदे स च प्रकारः सुश्रुते दर्शितो यथा "अथातः कर्णव्यधबन्धविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः। रक्षाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णौ विध्येते तौ षष्ठे मासि सप्तमे वा शुक्लपक्षे प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनं धात्र्यङ्के कुमारमुपवेश्य बालक्रीडनकैः प्रलोभ्याभिसान्त्वयन् भिषग्वामहस्तेनाकृष्य कर्णं दैवकृते छिद्रे आदित्यकरावभासिते शनैः शनैर्दक्षिणहस्तेन ऋजु विध्येत् प्रतनुकं सूच्या बहलमारया पूर्वं दक्षिणं कुमारस्य, वामं कन्यायास्ततः पिचुवर्तिं प्रवेशयेत्। सम्यग्विद्धमामतैलेन परिषेचयेत्। शोणितबहुत्वेन वेदनया चान्यदेशविद्धमिति जानीयात् निरुपद्रवतया तद्देशविद्धमिति। तत्राज्ञेन यदृच्छया विद्धासु सिरासु कालिकामर्मरिकालोहितिकासूपद्रवा भवन्ति। तत्र कालिकायां ज्वरो दाहः श्वयथुर्वेदना च भवति। मर्मरिकायां वेदना ज्वरो ग्रन्थयश्च। लोहितिकायां मन्यास्तम्भापतानकशिरोग्रहकर्णशूलानि भवन्ति। तेषु यथास्वं प्रतिकुर्वीत। क्लिष्टजिह्माप्रशस्तसूचीव्यधाद्गाढतरवर्त्तित्वाद्दोषप्रकोपादप्रशस्तव्यधाद्वा यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र वर्त्तिमुपहृत्याशु मधुकैरण्डमूलमञ्जिष्ठायवतिलकल्कैर्मधुघृतप्रगाढैरालेपयेत्तावद्यावत्सुरूढ इति सुरूढं चैनं पुनर्विध्येत् विधानन्तु पूर्वोक्तमेव। तत्राच्छाद्रवात् वर्त्तिञ्च स्थूलतरां दद्यात्परिषेकं तमेव। अथ व्यपगतदोषोपद्रवे कर्णे वर्द्धनार्थं लघुवर्द्धनकं कुर्यात्। भवति चात्र। एवं विवर्द्धितः कर्णश्छिद्यते तु द्विधा नृणाम्। दोषतो वाभिघाताद्वा सन्धानं तस्य मे शृणु। तत्र समासेन पञ्चदशकर्णबन्धाकृतयः। तद्यथा- नेमिसन्धानक उत्पलभेद्यको वल्लूरक आसङ्गिमो गण्डकर्ण आहार्य्यो निर्वेधिमो व्यायोजिमः कपाटसन्धिकोऽर्द्धकपाटसन्धिकः संक्षिप्तो हीनकर्णो वल्लीकर्णो यष्टिकर्णः काकौष्ठक इति। तेषु पृथुलायतसमोभयपालिर्नेमिसन्धानकः। वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेद्यकः। ह्रस्ववृत्तसमोभयपालिर्वल्लूरकः। अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरासङ्गिमः। बाह्यदीर्घैकपालिर्गण्डकर्णः। अपालिरुभयतोऽप्याहार्य्यः। पीठोपमपालिरुभयतः क्षीणपुत्रिकाश्रितो निर्वेधिमः। स्थूलाणुसमविषमपालिर्व्यायोजिमः। अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरितराल्पपालिः कपाटसन्धिकः। बाह्यदीर्घैकपालिरितराल्पपालिरर्द्धकपाटसन्धिकः। तत्र दशैते कर्णबन्धविकल्पाः साध्याः स्वनामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः। संक्षिप्तादयः पञ्चासाध्यास्तत्र शुष्कशष्कुलिरुत्सन्नपालिरितराल्पपालिः संक्षिप्तः। अनधिष्ठानपालिः पर्यन्तयोः क्षीणमांसो हीनकर्णः। तनुविषमाल्पपालिर्वल्लीकर्णः। ग्रथितमांसस्तब्धसिराततः सूक्ष्मपालिर्यष्टिकर्णः। निर्मांससंक्षिप्ताग्राल्पशोणितपालिः काकौष्ठकपालिरिति। बद्धेष्वपि तु शोफदाहरागपाकपिड-

काश्यवद्धा न सिद्धिमुपयान्ति । भवन्ति चात्र । यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह । कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्धा विवर्द्धयेत् । बाह्यायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत् । आभ्यन्तरायां दीर्घायां बाह्यसन्धिरुदाहृतः । एकैव तु भवेत्पालिः स्थूला पृथ्वी स्थिरा च या । तां द्विधा पाटयित्वा तु छित्त्वा चोपरि सन्धयेत् । गण्डादुत्पाट्य मांसेन सानुबन्धेन जीवता । कर्णपालिमपालेस्तु कुर्य्यान्निर्लिख्य शास्त्रवित् । अतोऽन्यतमं बन्धं चिकीर्षुरग्रोपहरणीयोक्तोपसंभृतसम्भारं विशेषतश्चात्रोपहरेत् सुरां मण्डं क्षीरमुदकं धान्याम्लं कपालचूर्णञ्चेति । ततोऽङ्गनां पुरुषं वा ग्रथितकेशान्तं लघु भुक्तवन्तमाप्तैः सुपरिगृहीतञ्च कृत्वा बन्धमुपधार्य्य छेद्यभेद्यवेध्यव्यधनैरुपपन्नमुपपाद्य कर्णशोणितमवेक्षेत शुद्धमशुद्धं वेति । तत्र वातदुष्टे धान्याम्लोष्णोदकाभ्यां, पित्तदुष्टे शीतोदकपयोभ्यां, श्लेष्मदुष्टे सुरामण्डोष्णोदकाभ्यां प्रक्षाल्य कर्णौ पुनरवलिख्यानुन्नतमहीनमविषमञ्च कर्णसन्धिं सन्निवेश्य स्थितरक्तं सन्दध्यात् । ततो मधुघृतेनाभ्यज्य पिचुप्लोतयोरन्यतरेणावगुण्ठ्य सूत्रेणानवगाढमशिथिलञ्च बद्ध्वा कपालचूर्णेनावकीर्य्याचारिकमुपदिशेद्द्विव्रणीयोक्तेन विधानेनोपचरेत् । भवतश्चात्र । विघट्टनं दिवास्वप्नं व्यायाममतिभोजनम् । व्यवायमग्निसन्तापं वाक्श्रमञ्च विवर्ज्जयेत् । आमतैलपरोषेकं त्रिरात्रमवचारयेत् । ततस्तैलेन संसृष्टं त्र्यहादपनयेत् पिचुम् । न चासंशुद्धरक्तमतिप्रवृत्तरक्तं वा सन्दध्यात् । स हि वातदुष्टे रक्ते रूढोऽपि परिपुटनवान्, पित्तदुष्टे दाहपाकरागवेदनावान्, श्लेष्मदुष्टे स्तब्धः कण्डूमान्, अतिप्रवृत्तरक्ते श्यावशोफवान् । क्षीणोऽल्पमांसो न वृद्धिमुपैति । स यदा रूढो निरुपद्रवः सवर्णो भवति तदैनं शनैःशनैरभिवर्द्धयेत् । अतोऽन्यथा संरम्भदाहपाकरागवेदनावान् पुनश्छिद्यते वा । अथास्याप्रदुष्टस्याभिवर्द्धनार्थमभ्यङ्गः । तद्यथा गोधाप्रतुदविष्किरानूपौदकवसामज्जानौ पयःसर्पिस्तैलं गौरसर्षपजञ्च यथालाभं सम्भृत्यार्कालर्कबलातिबलानन्तापामार्गाश्वगन्धाविदारिगन्धाक्षीरशुक्लाजलशूकमधुरवर्गप्रतिवापं तैलं वा पाचयित्वा स्वनुगुप्तं निदध्यात् । स्वेदितोन्मर्दितं कर्णं स्नेहेनानेन योजयेत् । अथानुपद्रवः सम्यक् बलवांश्च विवर्द्धते । यवाश्वगन्धायष्ट्याह्वैस्तिलैश्चोद्वर्त्तनं हितम् । यतावर्कद्वगन्धाभ्यां पयस्यैरण्डजीवनैः । तैलं विपक्वं सक्षीरमभ्यङ्गात् पालिवर्द्धनम् । ये तु कर्णा न वर्द्धन्ते विधिनानेन योजिताः । तेषामपाङ्गदेशे तु कुर्य्यात् प्रच्छानमेव तु । बाह्यच्छेदं न कुर्वीत व्यापदस्तु ततो ध्रुवाः । वर्द्धमानन्तु यः कर्णं सहसैवाभिवर्द्धयेत् । आमकोशीसमाध्मातः क्षिप्रमेव विमुच्यते । जातरोमा सुवर्त्मा च श्लिष्टसन्धिः समः स्थिरः । सुरूढोऽवेदनो यस्तु तं कर्णं वर्द्धयेच्छनैः । अमिताः कर्णबन्धास्तु विज्ञेयाः कुशलैरिह । यो यथा सुविशिष्टः स्यात्तं तथा विनियोजयेत्" । एवं वेधप्रकाराभिज्ञेनैव भिषजा कर्णवेधः कारयितव्यः

कर्णशष्कुली स्त्री कर्णस्य शष्कुलीव । कर्णगोलके, "अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलशीकं रचयन्नवोचत" नैष० । "कर्णशष्कुलवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम्" सुश्रु० तन्मध्याकाशे च ।

कर्णशूल न० ६त० । कर्णरोगभेदे । कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः

कर्णशोभन त्रि० कर्णं शोभयति शुभ-णिच्-ल्यु । कर्णाभरणे "उत नः कर्णशोभना पुरूणि" ऋ० ८,७८,१,

कर्णश्रव त्रि० श्रूयते श्रवः शब्दः कर्णेन श्रवः श्रवणयोग्यः शब्दोयत्र । श्रवणयोग्यशब्दधारे वय्वादौ "कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने" मनुः ।

कर्णसंस्राव पु० कर्णरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः ।

कर्णसू स्त्री कर्णं सूते सू-क्विप् । पृथायां कुन्त्याम् तत्प्रसवकथा कर्णशब्दे उक्ता । कर्णजनन्यादयोऽप्यत्र ।

कर्णस्फोटा स्त्री कर्णं स्फोटो विदारकं यस्याः । (काणफाटा) लताभेदे राजनि० । "कर्णस्फोटा कटुस्तिक्ता हिमा च परिकीर्त्तिता । सर्वभूतविषदोषव्याधिविनाशिनी" राजनि०

कर्णस्रोतस् न० कर्णस्य स्रोत इव । कर्णमले

कर्णस्रोतोभव पु० कर्णस्रोतसो विष्णुकर्णमलाद्भवति भूअप्,भवत्यस्मात् अपादाने अप् कर्णस्रोतो भवोयस्य वा । विष्णुकर्णमलोद्भूते मधुनामके कैटभनामके चासुरे । "कर्णस्रोतो भवञ्चापि मधुं नाम महासुरम् । तस्यैव कर्मणस्तस्यां बुद्धिं समास्थितम् । ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्वन् जघान पुरुषोत्तमः" भा० अनु० १६६अ० यथाचास्य विष्णुकर्णोद्भवः तथा कैटभशब्दे वक्ष्यते ।

कर्णहीन त्रि० ३त० । १बधिरे बाधिर्य्यप्राप्तिश्च पापविशेषजन्या यथाह शाता०स० । "काकघातो कर्णहीनो दद्याद्ब्राह्मणतर्पणम्" । २सर्पे च पुंस्त्री चक्षुःश्रवस्त्वात्तस्य तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कर्णाकर्णि पु॰ कर्णे कर्णे गृहीत्वा प्रवृत्तं कथनम् कर्म-व्यतिहारे ब॰ इच् समा॰ । (काणाकाणि) कर्णपरम्परया श्रवणयोग्येऽन्योन्यकथने "कर्णाकर्णि हि कथयः कथ-यन्ति च तत्कथाम्" रामा॰ ।

कर्णाट पु॰ "रामनाथं समारभ्य श्रीरङ्गान्तं शिवेश्वरि ! । कर्णाटदेशः इत्युक्तो राज्यभोगाभ्युदायकः" शक्तिसङ्ग॰ उक्ते देशभेदे अयञ्च देशः कूर्मविभागे ह॰स॰दक्षिणस्या-मुक्तः । "अथ दक्षिणेन शङ्केत्युपक्रम्य "कर्णाटमहाटवि-चित्रकूटेत्यादि" "कोङ्कवेङ्कटकान् दक्षिणकर्णाटान् देशान् यदृच्छयोपगतः" भाग॰५,६,८, "तेषां मूर्द्धि ददाति वामचरणं कर्णाटराजप्रिया" उद्भटः । कर्णाटजनपदे भवः अण् । कर्णाटभवे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् "कार्णा-टीवीनपीनस्तनवसनदशान्दोलनस्पन्दमन्दः" उद्भटः । बहुषु तस्य लुक् । कर्णाटाः तद्देशवासिषु । तस्य राज-न्यपि अण् । कार्णाट तद्देशनृपे । तस्य बहुषु लुक् । एकत्वे न । "अरण्ये कार्णाट त्वदरिवनितानां शिशुशयात्" उद्भटः । कुलपाठे कर्णाटशब्दस्य तद्रूपे अणेति भेदः । २कुंसपदोक्तायां स्त्री राजनि॰ । ३रागिणीभेदे सं-गीतदामो॰ । सा तु मालवरागस्य भार्या । कर्णाटे भविष्या अण् ङीप् कार्णाटी । अनुप्रासाङ्गवृत्तिभेदे "कार्णाटी क-वर्गैकानुप्रासवतीति सरस्व॰तद्व्याख्या अलङ्कारशब्दे ३८६ पृ॰दर्शितम् ।

कर्णाटक पु॰ गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ् कार्णाटकि । अस्त्रादि॰ तत्स्त्रियां बहुषु लुक् । कर्णाटकास्तद्गोत्रापत्येषु । स्त्रियां तु कर्णाटकिः इत्येव

कर्णाट्ट न॰ कर्णैः तिर्य्यग्रेखाकारैरान् इयाट्टम् । गृहभेदे तच्चिह्नकथनम् "शिमटुको मणिकुम्भान् कर्णाट्टयिका-राणि च" भा॰ व॰ २६४ अ॰ २॰ श्लोकव्याख्यायां नीलकण्ठेनोक्तं यथा । "कर्णस्तिर्य्यग्यानं तेन प्रका-रेण यत्पाषाणादिविस्तरेण क्रियते तत्तद्गृहविशेषं क-र्णाट्टमिति वदन्ति तद्धि त्रिकोणस्य चतुरस्रस्योपरि त्रिकोण चतुरस्रं तदुपरि त्रिकोणं तदुपरि पुनर्त्रिकोणमित्येवं क्र-मेणोत्तरोत्तरमल्पप्रमाणैश्चतुरस्रैः समाप्यम् इति प्रसि-द्धम्" । तत्र कर्णाटेति पाठः प्रामादिकः नीलकण्ठेन क-र्णाट्टपदस्यैव व्याख्यानात् ॥

कर्णादि त्रि॰ पाणिन्युक्ते जाहचप्रत्ययनिमित्ते १शब्दगणे स च गणः । कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ, कर्णजाहम् अक्षिजाहमित्यादि । चतुरर्थ्यां फिञ्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते २शब्दगणे च स च गणः "कर्णवसिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनडुह्य पाञ्चजन्य स्फिज् कुम्भी कुन्ती जित्वन् जीवन्त कुलिश आण्डीवत् जव जैत्र आनक" कर्णस्य सन्निकृष्टदेशादि । कार्णायनि तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰ ।

कर्णानुज पु॰ ६त॰ । युधिष्ठिरे त्रिका॰ । [(कार्णेरपाता)

कर्णान्दू (न्दू) पु॰स्त्री कर्णस्यान्दुरिव । कर्णपाली । हेम॰

कर्णाभरणक पु॰ कर्णाभरणमिव कायति पुष्पद्वारा कै—क । आरग्वधे वृक्षे । (सोन्दाल) राजनि॰

कर्णारा स्त्री हस्तिकर्णवेधन्याम् शब्दकल्पद्रुमे त्रिकाण्डशेषा-ख्येनोक्तं तत्र मूले न दृश्यते इत्युक्तं कर्णवेधनीशब्दे ।

कर्णारि पु॰६त॰। १अर्ज्जुने कर्णजिच्छब्दे तत्कथा (अर्जन) २नदीसर्ज्जवृक्षे राजनि॰ । [रिणां कर्णपालने त्रिका॰

कर्णास्फाल पु॰ आ+स्फुर—णिच्—स्फालादेशः ६त॰ । क-

कर्णि पु॰कर्ण—इन् । १कर्णाकारफलके शरभेदे शब्दचि॰ । भावे इन् । २भेदने च

कर्णिका स्त्री कर्ण—ण्वुल् कर्णे भवः अलङ्कारः ठक्न् वा इत्वम् । १कर्णाभरणभेदे (काण्) २करिशुण्डाग्र-स्थितेऽङ्गुल्याकारे पदार्थे ३पद्मबीजकोषे च अमरः । "यस्यामवस्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपा-यामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः" भाग॰ ५,१६, ७, ४लेख-कादिहस्तपरम्परायाम् (कड़ा) ५करमध्याङ्गुलौ च मेदि॰ । ६वेश्यायां हारा॰ । ७अग्निमन्थवृक्षे ८क-ण्टकारिकायां च राजनि॰ कर्णौ ग्रहोऽस्त्यस्य ठन् । ९दृढ-कर्णे त्रि॰ ।

कर्णिकाचल पु॰ कर्णिकायां स्थितोऽचलः । सुमेरुपर्वते हेमच॰ । यथा चास्य तथाऽदेव स्थितिं तथा कर्णिका-शब्दे" भाग॰५,१६,७श्लो॰उक्तं तत्र कर्णिकाशब्दे उक्तम् कर्णिकापर्वतादयोऽप्यत्र ।

कर्णिकार पु॰ कर्णिं भेदनं करोति कृ—कण् उप॰ स॰ । (गणियारी) १वृक्षभेदे, २आरग्वधवृक्षभेदे च (कोट सोन्दाल) शोधनरूपफलभेदकत्वात् तयोः तथात्वम् । "कर्णिकारः परिव्याधः पाद्पोत्पलः इत्यपि । "कर्णिकारः कटुस्तिक्तस्तुवरः शोधनो लघुः । रञ्जनः सुखदः शो-थश्लेष्मास्रकुष्ठनुत्" भावप्र॰ सुश्रुतादि उक्तम् "वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः" कुमा॰ । "अनन्तरञ्च कश्चित् कर्णिकरगौरः" दशकु॰ ।

कर्णिकिन् पु॰ कर्णिका हस्ताग्राङ्गुलिरस्त्यस्य इनि । क-

स्मिन् जटा॰ स्त्रियां ङीप्। २वर्षपर्वतभेदे च शब्दचि॰।

कर्णि॑न् त्रि॰ कर्ण-अस्त्यर्थे तुन्दा॰ इनौ वा इनि। १बृहत्कर्णयुक्ते लम्बकर्णे लम्बकर्णमानन्तु विधानपारि॰ शङ्खलिखितायाश्च तु। “हनुमूलादधः कर्णौ लम्बौ तु परिकीर्त्तितौ। कर्णौ तु द्व्यङ्गुलौ यस्यानिति यातालपोऽभवत्”। “अङ्गहाराङ्गदकेयूरायाङ्गकुण्डलकर्णिने” भा॰ अनु॰ १४अ॰। स्त्रियां ङीप्। सा सुश्रुतोक्ते २योनिरोगभेदे च सा च “विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसङ्ग्रहे” इत्युपक्रम्य “उदावर्त्ता तथा वन्ध्या—अथानन्दा तु या योनिः कर्णिनी चरणाद्वयम्। शुष्किका षण्ढका चेया” इत्यादिना ता विभज्य “कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां तु जायते” इति लक्षिता। “वर्त्तिं प्रदद्यात् कर्णिन्यां शोधनद्रव्यसंस्कृताम्। प्रसंसिनीं घृताभ्यक्तां क्षीरस्विन्नां प्रवेशयेत्” सुश्रु॰। ३कटिलावयवयुक्ते बाणभेदे पु॰। “करोति कर्णिनो यस्तु यस्तु खड्गादिकञ्चरः। प्रयान्ति ते विशसने नरके भयदारुणे” विष्णुपु॰ २अं॰ ६अ॰। “कर्णिनो बाणविशेषान्” श्रीधरः। अत पक्षे तुन्दा॰ इनौ वा इलच् कर्णिलः, पक्षे ठन् कर्णिक, मतुप् मस्य वः, कर्णवत् द्व्यङ्गुलात् ऊर्द्ध्वकर्णे हनुभागादधोलम्बकर्णे त्रि॰। मतुपि स्त्रियां ङीप्।

कर्णी स्त्री कर्ण—इन् वा ङीप्। कर्णिशब्दार्थे बाणभेदे तस्मिन्परे “अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीषु” पा॰ अतःपर विसर्गस्य नित्यं सः। अयसा निर्मिता कर्णी अयस्कर्णीत्यादि। २मूलदेवमातरि स्त्री कर्णीसुतः।

कर्णीमत् पु॰ कर्णिशोभविशेषाकारः फलेऽस्त्यस्य मतुप्। संज्ञायां दीर्घः। आरग्वधे (सोंदाल) शब्दचि॰।

कर्णीरथ पु॰ कर्णैः सामीप्यभाक्त्वस्य कर्णौ स्कन्धः तेन ई शोभा यस्य न समासान्तः कप् स चासौ रथो रथःस्थं वाहनं कर्म॰। स्कन्धवाह्ये याने (पालकी) इत्यादौ। शब्दचि॰ तु अन्यथा व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा। कर्णे वाह्यक्रिया उपचारात् षष्ठीकर्णौऽस्यास्ति इनि। कर्णी चासौ रथश्च। शब्दमात्रेण रथो न वस्तुतो रथः। यद्वा सामीप्यात् कर्णशब्देन स्कन्धो लक्ष्यते सोऽस्यास्ति वाहनत्वेन इति कर्णी चासौ रथश्च। उभयत्र अन्त्यवाममपीति पा॰ टी॰ धः इति”। “कर्णीरथस्थां रघुवीरपत्नीम्” रघुः।

कर्णीसुत पु॰ ६त॰। मूलदेवे त्रिका॰ हारा॰ च। स च कंसासुरः इति शब्दकल्पद्रुमः तन्मूलं मृग्यं कंसस्य कर्णीमातृकत्वाभावात् काद॰ टीकायामस्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकमूलदेवस्यैव तन्नाम न तु उग्रसेनजस्य नाम। अतएव “कर्णीसुतकथेव सन्निहितविपुलाचला” काद॰ व्या॰ “कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः। तस्य सखायौ द्वौ विपुलाचलसंज्ञकौ” टी॰ उक्तम्। “कर्णीसुतमहिते च पथि मतिमकरम्” दशकु॰।

कर्णे॑चुरचुरा स्त्री पात्रेसमिता॰ समासः। (कायफुसलान) कर्णजपने। कुमारोद्धा॰ अस्याद्युदात्तता। एवं कर्णेटिरिटिरा अपि तदर्थे तथा द्युदात्तता च। [शब्दर॰।

कर्णे॑न्दु पु॰ कर्णे इन्दुरिव। अर्द्धचन्द्राकृतिकर्णालङ्कारभेदे

कर्णोपकर्णि॑का स्त्री कर्णादुपकर्णौऽस्यस्याः ठन् अत इत्वम्। (काणाकाणि) परस्परश्रवणरूपे प्रवादे “प्रागेव कर्णोपकर्णिकया श्रुतापवादक्षुभितहृदयः” पञ्चत॰।

कर्णो॑र्ण पु॰ कर्णे ऊर्णाधिकं लोम यस्य। मृगभेदे। “कर्णोर्णकपद्व्याघ्रैर्निर्जुष्टं वृकनाभिभिः” भाग॰ ४,६,११,

कर्ण्य त्रि॰ कर्णे भवः शरीरावयवत्वात् यत्। १कर्णभवे मलादौ। कर्ण—कर्मणि यत् २भेद्ये च।

कर्त्त शैथिल्ये शिथिलीकरणे आत्मसंयोगशिथिलतापादने अद॰ चु॰ उभ॰ सेट्। कर्त्तयति ते मतान्तरे कर्त्तापयति ते अचकर्त्त त्—त कर्त्तयाम्–बभूव आस चकार चक्रे। कर्त्तयिता कर्त्त्यात् कर्त्तयिषीष्ट कर्त्तयिष्यति ते। कर्त्तनीयः कर्त्तयितव्यः। कर्त्तयिता कर्त्तितः। कर्त्तनं कर्त्तना। कर्त्तयितुम् कर्त्तयित्वा आकर्त्त्य। कर्त्त्यते अकर्त्ति अकर्त्तयिषाताम्–अकर्त्तिषाताम् कर्त्तिता–कर्त्तयिता कर्त्तयिष्यते कर्त्तिष्यते—“एवास्य सर्वं दुर्भूतं कर्त्तं कृत्वा कृताकृतम्” अथ॰ १०,१,३२। “अपि कर्त्तमवर्त्तयोऽयज्वन्” ऋ॰ १,१२१,१३।

कर्त्त पु॰ कर्त्तयति शिथिलीकरोति कर्त्त—अच्। १कूपे “आध्वं कर्त्तादवपदो यजत्राः” यजु॰ २३,५१, कर्त्तात् कूपात्” वेददी॰। कृत-भावे घञ्। २भेदे च। “सञ्चाकृतियम्य यतयो यमकर्त्तशेतिम्” भाग॰ २,७,४८, कृत-घञ्। ३छेदके त्रि॰। “इहस्य कर्त्तादवपदो यजत्राः” ऋ॰ २,२९,६। “हे यजत्राः अवपदः आपदः कर्त्तात् कर्त्तः” भा॰।

कर्त्त॑न न॰ कृत-भावे ल्युट्। १छेदने। “गुल्मगुच्छलपत्राणां तासामौषधिवीरुधाम्। मूलच्छेदादर्द्धदण्डः स्यात्तेषामेव कर्त्तने” “प्रतिलोम्ये वधः पुंसः स्त्रीणां नासादिकर्त्तनम्” याज्ञ॰ कर्त्त–ल्युट्। २शिथिलीकरणे करणे ल्युट्। ३कर्त्तनसाधने त्रि॰। स्त्रियां ङीप् कर्त्तनी। कृत–कर्त्तरि ल्यु। ४भेदकर्त्तरि त्रि॰।

कर्त्तरी स्त्री° कृत–घञ् कर्त्तं राति रा–क गौरा° ङीष् । कर्त्तर्याम् पक्षिपक्षच्छिदनाद्यैः छेदनसाधने (कातारी) २अस्त्रभेदे "ददर्श कर्त्तरीयन्त्रमस्तोपरि संस्थितम् । मनःपवनवेगेन भ्रममाणं महारयम् । अपि स्पृष्टं मशकं यत् खण्डयति कोटिशः" काशी° । केशादिकर्त्तनसाधने (काँचि) ३अस्त्रे, "क्रूरमध्यगतचन्द्रो लग्नं वा क्रूरमध्यगम् । कर्त्तरी नाम योगोऽयम्" इति ज्योतिषोक्ते ४योगभेदे च । कर्त्तरीयोग उपयमशब्दे १२५८,६० तत्प्रतिप्रसवविशेषोऽपि उक्तः । कृत–अरि–कर्त्तरिरप्यत्र स्त्री । "नरकर्त्तरिसंदंशस्तु रोमाणि निर्हरेत्" सुश्रु° "घायो कर्त्तरिकारकौ" मुग्ध° चि° । अत्र "कृद्भपोरिति" पा° सूत्र:" पौषु° । वस्तुतः नुरकर्त्तरिसदंशैरित्यत्र द्वन्द्वे लुप्तप्रसक्तेः लुप्तान्तोऽपि कर्त्तरिशब्दोऽस्तीति गम्यते । स्वार्थे कन् । कर्त्तरिकाप्यत्र स्त्री ।

कर्त्तव्य त्रि° कृ–अवश्यार्थे तव्य । कर्त्तुं योग्ये । "हीनसेवा न कर्त्तव्या कर्त्तव्यो महदाश्रयः" चाणक्यः । "शौचं यथार्हं कर्त्तव्यं वारुण्योदकवारिभिः" "महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम्" मनुः "मनस्याहितकर्त्तव्याः" कुमा° । कृत–कर्मणि तव्य । २छेद्ये त्रि° । "पुत्रः सखा वा भ्राता वा पिता वा यदि वा गुरुः । रिपुस्थानेषु वर्त्तन्तः कर्त्तव्या भूतिमिच्छता" भा° शा° १४° अ° उभयतो तव्य । ३अवश्यकरणे ४अवश्यच्छेदने च न° ।

कर्त्तृ त्रि° कृ–तृन् तृच् वा । १क्रियानिष्पादके क्रियोत्पादकयत्नयुक्ते तज्जन्ययोगकर्मणि न वर्त्ततिभेदः । स च कारकचक्रप्रयोजकत्वात् स्वतन्त्रः यथाह पा° "स्वतन्त्रः कर्त्ता" । "क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितो ऽर्थः । कर्त्ता स्यात्" सि° कौ° । व्यु° कृत्सूत्रव्याख्याभिः सरलायाम् यथा "स्वतन्त्र इति । यदुप्यनादिप्रत्ययसमभिव्याहृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वमितरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वम् वा कर्त्तृत्वं बोध्यम् कर्मबोधकप्रत्ययसमभिव्याहारे फलस्यैव प्रधानतया बोधनात् कर्त्तृमते कर्माद्याख्यातस्थले यप्रत्ययादिसमभिव्याहृतेति । णिजन्तस्थले प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यवारणाय प्रधानव्यापारेति । हरिणा तु स्वातन्त्र्ये विशेषो दर्शितो यथा । "धातूपात्तक्रिये नित्यं कारके कर्त्तृतेष्यते" इति सामान्यतोऽभिधाय "प्राधान्यतः शक्तिलाभात् न्यग्भावापादनादपि । तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात् । अदृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात् । आरादुपकारित्वात् स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिष्यते" इति अस्यायमर्थः इतरव्यापारात् प्रागपि प्राधान्येनात्मशक्तेः कर्त्तृव्यापारस्य सत्त्वात्, तथाच इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वादित्यर्थः इतरकारकाणाञ्च कर्त्तुः प्रयोज्यत्वात्, न तथा, दात्रादेः कुठारादिवत् कर्त्तुः प्रतिनिध्यसम्भवात् कारकान्तराप्रयोगेऽपि कर्त्तुः प्रयोगात्, आरात् साक्षाद्धातूपात्तफलजनकव्यापारवत्त्वाच्च स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिति । कौ° विवक्षितइति कर्मकरणादेरपि तत्तद्व्यापारस्य धातुनाभिधाने कर्त्तृत्वमिति द्योतनाय । "उत्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः" इति हरिणा विवक्षावशात् सर्वेषां कर्त्तृत्वस्वीकारात् । भाष्यकृता तु "धर्म्यप्रि करणाधिकरणकर्मणामेव कर्त्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्त्तृत्वानिदर्शनाय" इत्युक्तत्वात् करणाधिकरणकर्मणामेव विवक्षया कर्त्तृत्वमिति नापादानसंप्रदानयोरिति विवेकः" । कारकव्यापारभेदश्च मञ्जूषायां दर्शितः संक्षिप्य ततोऽस्माभिः शब्दार्थरत्ने दर्शितो यथा "कर्त्तुः कारकान्तरप्रवर्त्तनव्यापारः । करणस्य क्रियाजनकाव्यवहितव्यापारः । क्रियाफलभोग्यैकव्यापारश्च कर्मणः । कर्त्तृकर्मव्यवहितक्रियाधारणव्यापारोऽधिकरणस्य । प्रेरणानुमत्यादिव्यापारः सम्प्रदानस्य, अवधिभावोपगमव्यापारोऽपादानस्येति । तत्र करणाधारकर्मकर्त्तॄणां क्रियाजनकत्वं स्पष्टं तैर्विना क्रियानुत्पत्तेः फलरूपक्रियाजनकत्वेन विशिष्टक्रियाजनकत्वाच्च कर्मणस्तावत् घटं करोति कटं करोतीत्यादौ च पश्चिमघटादेरपि पूर्वकालत्वेन ज्ञानादिहेतुत्वात् तयात्वमतएव तेषु कर्त्तृत्वविवक्षया काष्ठं पचति स्थाली पचति ओदनः पच्यते इत्यादिप्रयोगः । अपादानस्य अवधिभावोपगमेन हेतुत्वात् सम्प्रदानस्य च दातृबुद्धिस्थतया पूर्वकालत्वेन हेतुत्वाच्च क्रियानिष्पादकत्वेऽपि न कर्त्तृत्वविवक्षा अनभिधानात् तदुक्तं भाष्येऽपादानादीनां कर्त्तृत्वानिदर्शनादेतत्तत्वमनुपदं मरवापन्थांशे दर्शितम् । स च प्रवृत्तिनिवृत्त्योरुभयोरपि सम्पादकः "प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च कारकाणां य ईश्वरः । स कर्त्ता नाम विज्ञेयः कारकाणां प्रयोजकः" इत्युक्तेः । स च षड्विधः "क्रियासु यो भवेत् कर्त्ता हेतुकर्त्ता प्रयोजकः । अनुमन्ता ग्रहीता च कर्त्ता षड्विधः स्मृतः" म° पा° भट्टा° अतएव मनुना "अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च षडेते घातकाः स्मृताः" इति षड्-

चातकर्तृत्वखण्डनम् काव्य० "धातुर्बोधानुकूलत्वेति" चतुर्थचरणे पाठः। तेन घटानां कर्तृत्वखण्डनम्। स च प्रकारान्तरेण त्रिविधः "त्रिधैव जायते कर्त्ता विशेषेण क्रियां प्रति। योग्यत्वप्रतिषिद्धत्वविशेषणपदान्वयैः" भट्टका०। अस्यार्थः क्रियां प्रति प्रकारत्रयेण कर्त्ता विधीयते तस्य विवरणम् "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यत्र योग्यत्वेन अध्ययनस्त्रैवर्णिकः, १। "अहरहर्दद्यात् दीक्षितो न ददाति इत्यत्र प्रतिषिद्धत्वेन दीक्षितेतरःपरः २। "स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्र विशेषणपदान्वयेन स्वर्गकामः कर्त्ता जायते ३,। स च प्रकारान्तरेण त्रिविधः सात्त्विकादिभेदात् यथाह गीता "मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः। सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते" "रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः। हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः" "अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः। विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते"। कर्तृपदस्य क्रियान्वये कृत्यान्वये वा मतभेदेन रूढं न तु यौगिकमित्येतत् शब्दचि० भट्टमतदर्शनप्रस्तावे दर्शितं यथा

"अथ क्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां घटाङ्कुरयोः कृताकृतत्वव्यवहारानुपपत्त्या तु पच-कर्तृपदस्य कृत्याश्रयत्वबोधकत्वाच्च कृतौ यत्नार्थत्वं, क्रियामात्रार्थत्वे कृञः, क्रियाश्रयः कर्तृपदार्थः स्यात्। तथा च कारकमात्रेऽतिप्रसङ्गः एवञ्च कृञो यत्नार्थत्वेन आख्यातविवरणात् तस्यापि यत्नोऽर्थः। तदुच्यते। "कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया। यत्न एव कृतिः पूर्वा परस्मिन् सैव भावना" सैवाख्यातार्थो भावनेति चेत्। बीजेनाङ्कुरः कृतः स्वर्गादिना सुखं कृतं बीजमङ्कुरं करोतीति यत्नं विनापि व्यवहारात्" "कर्तृपदञ्च न यौगिकं तथा हि कृञो यत्नार्थत्वे तिङः कृत्यर्थत्वे वा धातुप्रत्ययार्थयोः कृतिकृत्योर्वा परस्परमनन्वयः कृतौ कृतिजन्यत्वस्य तद्विषयत्वस्य वाऽभावात् कृतेर्विशिष्टस्य कृतिनिराकाङ्क्षत्वादिति। एवं कृञः क्रियार्थत्वे तृचश्च क्रियाश्रयवाचकत्वे तयोः परस्परमन्वय एवेति उभयदर्शने कर्तृपदं कर्मादिपदवद्रूढमेव। रूढिश्च कृत्यान्वये क्रियान्वये वेत्यन्यदेतत् तथा च कृताकृतविभागेन च कर्तृरूपव्यवस्थया च न कृञो यत्नार्थत्वमिति किञ्चाख्यातस्य करोतेश्च न यत्नार्थत्वम् पाकाय यतते पाकं करोतीत्यादौ यत्नद्वयस्य यत्नविषयकयत्नस्य चाऽप्रतीतेः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्च साम्येनान्वयानुपपत्तेः पौनरुक्त्यात् एकत्रैव विश्रान्तत्वाद्दोषाच्च" इत्यादिकम् भट्टमतम्। स्वमते तु कृञः यत्नार्थत्वमिति भेदः तच्च कृधातुशब्दे दर्शयिष्यते। शब्द०प्र०कर्तृपदं यौगिकमिति व्यवस्थाप्य तल्लक्षणमुक्तं यथा

"तिङा विकरणाक्तस्य धातोरर्थस्तु चाश्रयः। स्वार्थवाहपि योऽयस्तत्कर्तृत्वं तदिहोच्यते। यदिकार्येण यद्धातुनोपस्थाप्योयाश्रयार्थस्तदुत्तरतिङा स्वोपस्थाप्ययाश्रयार्थोऽनुभावयितुं शक्यस्तद्धातूपस्थाप्यस्य तस्य तदेव कर्तृत्वं कारकमित्यर्थः। कर्मण्यादौ धातुनोपस्थाप्योऽर्थस्तिङानुभाव्योऽपि न विकरणाक्तेनेति न तत्र प्रसङ्गः। पचति जानातीत्यादौ स्वोपस्थाप्यकृत्याश्रयत्वादौ धातूपस्थाप्यस्य पाकयत्नादेरन्वयः यथाद्युत्तरतिङा बोध्यतदृति पाकस्य यत्नवत्त्वं, ज्ञानस्याश्रयत्वमेवं नश्यतीत्यत्र नाशस्य प्रतियोगित्वं प्रतिबिम्बतदत्र अनात्मनः प्रतिबिम्बस्य प्रकारत्वमेव कर्तृत्वम्। कर्तृशब्दस्तु आश्रयवाचित्वेऽपि कृत्यान्वये यौगिकएव न तु शक्यार्थकः प्रकारान्तराश्रयस्यैव शक्यत्वात् निरूढलक्षणया यत्नैव प्राश्रयत्वस्य तथा प्रत्यायनात्। घटस्य कर्त्तृत्वादौ चाहकूलत्वं यद्यर्थः फलस्य प्रायशः कृतिविषयत्वात् घटाद्युपभोगानुकूलकृतिश्च न घटाद्यनुकूला प्रमाणाभावात् अतोन घटादिभोक्तृत्वकर्तृत्वप्रसङ्गः। क्रियान्वये कर्तृशब्दोऽकुरत्वेन रथादेर्गत्यादिकर्तृत्वमपि तत्त्वमेवेति तु न युक्तम्। क्रिया हि नाश स्पन्दत्वेनतस्य पाककर्तृत्वानुपपत्तेः भक्तु तण्डुलादेरेव तथात्वापत्तेः नापि धात्वर्थमात्रम् अतएव नापि स्पन्दनानुकूलव्यापारः चलनानुकूलव्यापारवतः कारकमात्रस्य चलनकर्तृत्वापत्तेः। अपि तु जुहोतीत्यादावप्यदादेरुत्तरं जुप्रत्ययैव विकरणस्य प्रतिसन्धाने भोजनकर्तृत्वादेरवगमदति। तदप्रतिसन्धानेऽपीति मतेनाह। यत्नभिन्नधात्वर्थवत्तया योऽनुभाव्यते। घटः स्वार्थः स धात्वर्थः कर्तृतया निगद्यते। यत्नभिन्नधातूपस्थाप्याश्रयार्थप्रकारकदर्थधर्मिकान्वयबोधं प्रति घटः सामर्थ्यं स एवार्थो धातूपस्थाप्यतदर्थस्य कर्तृत्वम् पच्यते इत्यादौ धातोरर्थवत्तया स्वार्थकर्मत्वं घटानुभाव्यमपि न यत्नभिन्नस्य, पच्यते तण्डुल इत्यादौ तु तादृशस्य धातोरर्थवत्तया तिङैव स्वार्थः कर्मत्वमनुभाव्यते न तद्विशेषेण घटेति तद्व्युदासः। अपादानत्वादिभेदेन षड्विधत्वमित्युक्तानुकूलत्वभेदेन कारकस्य द्वैविध्यमप्यस्तीति तदुक्तो न्यूनत्वमत आह। धात्वर्थस्य

धर्मितया तिङाद्यैरनुभाव्यते। यत्तदुक्तं धर्मतया त्वनुक्तं कारकं भवेत्। धात्वर्थस्य विशेषणतया तिङाद्यनुभाव्यत्वमेव कारकस्योक्तत्वं तद्विशेषणतया तदनुभाव्यत्वमेव चानुक्तत्वं नतु धातुवाकाङ्क्षप्रत्ययस्याभिधेयत्वमात्रमुक्तं तथात्वे पचति इत्यादावपि कर्मत्वादेरुक्तत्वापत्तेः। पचति पच्यत- इत्यादौ तिङा, पाचकः पच्यमानइत्यादौ च कृता, कर्त्तृत्वं कर्मत्वञ्च धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते तथा पचनं काष्ठं, दानीयो द्विजः, भीमोगजः, शयनं स्थण्डिलमित्यादौ यथाक्रमं करणत्वादि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थैकदेशेऽपि कर्त्तृत्वादौ धात्वर्थस्य पाकादेरन्वयात्। केचित् साम्प्रतं निर्गुणः परत्वाग्नदिपि "विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्"इत्यादौ निपातेन क्वचित् कर्मत्वकारकस्योक्तत्वम्। धातुभेदेन कर्मत्वकारकस्योक्ततायां नियममाह। दुहादिभ्यः प्रत्ययेन मुख्यकर्मत्वमुच्यते। णिजन्तेभ्यः कर्त्तृताख्या तदन्यत्वेऽन्यकर्मता। दुहाद्युत्तरप्रत्ययेन मुख्यं साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकं यत्कर्मत्वं तदेवोच्यते धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते तेन गौः पयो दुह्यते दुग्धा चेत्यत्र पयःकर्मकमोचनानुकूलव्यापारजन्यमोचनवती गौरित्येवं बोधः। तत्र मोचनावच्छिन्नव्यापारस्य धातुवाच्यतया मोचनस्यैव साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकफलत्वात्। वह्निप्रभृतेर्गत्यवच्छिन्नव्यापारः। तथैव गत्यवच्छिन्नविकर्षो वा च्यमतः साक्षात् तद्वाच्यतावच्छेदकं गतिमत्त्वमेव फलं न तु तद्घटकसंयोगादि। तथाच 'भारोमवनं नीयते' इत्यादौ ग्रामं ग्रामं लभ्यते'इत्यादौ च यथाक्रमं भवनकर्मकगत्यनुकूलव्यापारजन्यगतिमान् भारः, ग्रामकर्मकगत्यवच्छिन्नविकर्षकर्मताश्रयः गा वेत्याकारकबोधयोरुत्पत्त्यैव सम्यतौ दुहादेर्गौणकर्मत्वं, नीवहादेः प्रधानत्वमित्याद्युक्तिभेदेन विविदयं शाब्दिकानामनादेयम्। णिजन्तोत्तरं कर्मतायाचिप्रत्ययस्तत्रे तु मूलधातोः कर्त्तृतायाकर्मतातिदेशस्तस्माच्च तादृगमेव कर्मत्वं धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङाद्यैर्बोध्यते यथा चैत्रोग्रामं गम्यते गमितो- चेत्यादौ ग्रामकर्मकव्यापारजन्यगमनस्य कर्त्ता चैत्र इत्यादि। यत्र तु न तदतिदेशस्तत्र मूलधातोः कर्मत्वमेव तद्धर्मविशेष्यतया तैरुच्यते यथा 'ओदनः पाच्यते खाद्यते वा भृत्येन भर्त्रा'इत्यादौ तत्र भर्तृकर्त्तृकव्यापारजन्यस्य स्वतन्त्रकर्त्तृकपाकादेः कर्मतयौदनादिरेव बोध्यते 'मैत्रेण पूगं खाद्यमानवंत्तोभजतीत्यादौ' कर्मणि शानजादिप्रत्ययः प्राक् परिष्कृतः" ।

न्यायादिमते कृतिमानेव कर्त्तृशब्दवाच्यः इत्यतः कर्त्तृत्वमात्मधर्मः। सांख्यमते बुद्धेरेव कर्त्तृत्वाभिनिवेशस्तदुपरागादकर्त्तुः पुरुषस्यापि तदभिमानः। तदेतत् सां० प्र० सू० भाष्ययोर्दर्शितम् यथा

"उपरागात् कर्त्तृत्वं चित्सान्निध्याच्चित्सान्निध्यात्" सू०। "अत्र यथायोग्यमन्वयः। पुरुषस्य यत् कर्त्तृत्वं तद्बुद्ध्युपरागात्। बुद्धेश्च या चित्ता सा पुरुषसान्निध्यात्। एतदुभयमप्यास्तवमित्यर्थः। यथाग्न्ययसोः परस्परं संयोगविशेषात् परस्परधर्मव्यवहार औपाधिको यथा वा जलसूर्ययोः संयोगात् परस्परधर्मारोपस्तथैव बुद्धिपुरुषयोरिति भावः" भा०।

पुरुषस्य यथाऽकर्त्तृता तथा सां० कौ० व्यवस्थापितं यथा "तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य। कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्त्तृभावश्च" का०। "तस्माच्चेति चः पुरुषबहुत्वेन सह धर्मान्तराणि समुच्चिनोति विपर्यासादव्यक्तादिरुक्तो त्रैगुण्यविपर्ययादित्यनन्तरोक्तं सम्बध्येत अतस्तन्निरासाय तस्मादित्युक्तम् अनन्तरोक्तं हि सन्निधानादिदमोविषयो विप्रकृष्टञ्च तद इति विप्रकृष्टं त्रिगुणमविवेक्यादि सम्बध्यते। तस्मात् त्रिगुणादेः यो विपर्यासः स पुरुषस्यात्रिगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसाधारणत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्मित्वञ्च। तत्र चेतनत्वेन अविषयत्वेन च साक्षित्वद्रष्टृत्वे दर्शिते चेतनोहि द्रष्टा भवति नाचेतनः साक्षी च दर्शितविषयोभवति यस्मै प्रदर्श्यते विषयः स साक्षी यथा हि लोके अर्थिप्रत्यर्थिनो विवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः एवं प्रकृतिरपि स्वचरितं विषयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषः साक्षी। न चाचेतनोविषयो वा शक्योविषयं दर्शयितुमिति चैतन्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी अतएव द्रष्टापि भवति अत्रैगुण्याच्चास्य कैवल्यम् आत्यन्तिको दुःखत्रयाभावः कैवल्यं तच्च तस्य स्वाभाविकादेवात्रैगुण्यात् सुखदुःखमोहरहितत्वात्सिद्धम्। अतएवात्रैगुण्यान्माध्यस्थ्यं सुखी हि सुखेन तृप्यन् दुःखो हि दुःखं द्विषन् मध्यस्थो- भवति तदुभयरहितस्तु मध्यस्थ उदासीन इति चाख्यायते। विवेकित्वादप्रसवधर्मित्वाच्चाकर्त्तेति सिद्धम्। स्यादेतत् प्रमाणेन कर्त्तव्यमर्थमवगम्य चेतनोऽहं चिकीर्षन् करोमीति कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धं तदेतस्मिन्मते व्याहतमिति चेतनस्याकर्त्तृत्वात्कर्त्तुश्चाचैतन्यादित्यत आह कौ० "तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्। गुणकर्त्तृत्वे च तथा कर्त्तेव भवत्युदासीनः" का०।

"यतश्चैतन्यकर्तृत्वे भिन्नाधिकरणे युक्तितः सिद्धे तस्माद्भ्रान्तिरियमित्यर्थः। लिङ्गं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं श्रुति भ्रान्तिबीजं तत्संयोगमाविद्यानम् अविरोधितार्थमन्यत्" कौ०। तदेतन्मतञ्च न्यायमुक्तावल्यां निराकृतं यथा "एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किन्तु चेतनः कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे कार्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं तस्य बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम्। बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रथमः परिणामः, सैव महत्तत्त्वमन्तःकरणमुच्यते। तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ। तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः। पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात्। ममेदं कर्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिबिम्बाद्वास्तविको दर्पणस्येव मुखोपरागः। इदमिति विषयोपराग इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निःश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलिनिमा। कर्तव्यमिति व्यापारावेशः। तेनांशत्रयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धो दर्पणमलिनिम्नेव मुखस्योपलब्धिरुच्यते। ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः। न च बुद्धिश्चेतना परिणामित्वादिति सांख्यमतमपास्तम् कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्भिन्ने मानाभावाच्च चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः। बुद्धेः परिणामित्वाच्चैतन्यांशे भ्रम इति चेत् कृत्यंशे किं नेष्यते। अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे तत्पूर्वमसंसारापत्तिः। अचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात् न बुद्धेश्चैतन्यं कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न असिद्धेः कर्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम्। अनादेर्नाशस्याभावान्नित्यत्वम्" मुक्ता०। वेदान्तिमते आविद्यिकजीवस्यैवौपाधिकं कर्तृत्वं शा०सू० भा० व्यवस्थापितम् यथा।

"कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्"। तद्गुणसारत्वाधिकारेणैवापरोऽपि जीवधर्मः प्रपञ्च्यते। कर्त्ता चायं जीवः स्यात् कस्मात् शास्त्रार्थवत्त्वात् एवञ्च यजेत जुहुयात् दद्यादित्येवंविधं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति अन्यथा तदनर्थकं स्यात्। तद्धि कर्तुः सतः कर्तव्यविशेषमुपदिशति न चासति कर्तृत्वे तदुपपद्यते। तथेदमपि शास्त्रमर्थवद्भवति "एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष" इति भा०। 'विहारोपदेशात्' सू०। "इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां सन्ध्ये स्थाने विहारमुपदिशति "स ईयतेऽमृतो यत्रकाममिति" "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते" इति च भा०। "उपादानात्" सू०। "इतश्चास्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं संकीर्त्तयति। "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति"। "प्राणान् गृहीत्वेति च" भा०। "व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्य्ययः" सू०। "इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्तृत्वं व्यपदिश्यते "विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्म्माणि तनुतेऽपि चेति"। ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ समधिगतः कथमनेन जीवस्य कर्तृत्वं सूच्यतेति नेत्युच्यते जीवस्यैवैष निर्देशो न बुद्धेः न चेज्जीवस्य स्यात् निर्देशविपर्य्ययः स्यात् विज्ञानेनेत्येवं निरदेक्ष्यत्। तथा ह्यन्यत्र बुद्धिविवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति"। इह तु "विज्ञानं यज्ञं तनुत" इति कर्तृसामानाधिकरण्यनिर्देशात् बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इत्यदोषः। अत्राह यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता स्यात् स स्वतन्त्रः सन् प्रियं हितं चैवात्मनो नियमेन सम्पादयेत् न विपरीतं, विपरीतमपि तु सम्पादयन्नुपलभ्यते। न च स्वतन्त्रस्यात्मन ईदृशी प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यते इति अत उत्तरं पठति" भा०। "उपलब्धिवदनियमः" सू०। यथायमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टञ्च उपलभते एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टञ्च सम्पादयिष्यति। उपलब्धावप्यस्वातन्त्र्यमुपलब्धिहेतूपादानोपलम्भादिति चेन्न विषयप्रकल्पनमात्रप्रयोजनत्वादुपलब्धिहेतूनाम् उपलब्धौ त्वनन्यापेक्षत्वमात्मनः चैतन्ययोगात्। अपि चार्थक्रियायामपि नात्यन्तमात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति देशकालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात्। न च सहायापेक्षस्य कर्तुः कर्तृत्वं निवर्त्तते। भवति ह्येधोदकाद्यपेक्षस्यापि पक्तुः पक्तृत्वम्। सहकारिवैचित्र्याच्चेष्टानिष्टार्थक्रियायामनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते" भा०। "शक्तिविपर्य्ययात्" सू०। "इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता भवितुमर्हति। यदि पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात्ततः शक्तिविपर्य्ययः स्यात् करणशक्तिर्बुद्धेर्हीयेत कर्तृशक्तिश्चापद्येत। सत्यां च बुद्धेः कर्तृशक्तौ तस्या एवाहंप्रत्ययविषयत्वमभ्युपगन्तव्यम् अहंकारपूर्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्वत्र दर्शनात् अहं गच्छाम्यहं भुञ्जेऽहं

विप्नोति च तस्माच्च कर्तृशक्तियुक्तायाः सर्वार्थका- रिण्याः सर्वार्थकारि करणमन्यत् कल्पयितव्यं शक्तोऽपि हि सन् कर्त्ता करणमुपादाय क्रियासु प्रवर्त्तमानो दृश्यत इति । ततश्च संज्ञामात्रे विसंवादः स्यात् न च वस्तुभेदः कश्चित् करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमात्" भा० "समाध्यभावाच्च" सू०। "योऽप्ययमौपनिषदात्मप्रतिपत्ति प्रयोजनः समाधिरुपदिष्टो वेदान्तेषु "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "ओमित्येवं ध्यायेत आत्मानम्" इत्येवंलक्षणः सोऽप्यसत्यात्मनः कर्तृत्वेनोपपद्येत,तस्मादप्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः" भा० । "यथा च तक्षोभयथा" सू० "एवं तावत् शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्तृत्वं शारीरस्य प्रदर्शितं तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्यादुपाधिनिमित्तं वेति चिन्त्यते । तत्र तैरेव शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकं कर्तृत्वम् अपवादहेत्वभावादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मनः सम्भवति अनिर्मोक्षप्रसङ्गात् । कर्तृत्वस्वभावत्वे ह्यात्मनो न कर्तृत्वान्निर्मोक्षः सम्भवति अग्नेरिवौष्ण्यात् । न च कर्तृत्वादनिर्मुक्तस्यास्ति पुरुषार्थसिद्धिः कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात् । ननुस्थितायामपि कर्तृत्वशक्तौ कर्तृत्वकार्यपरिहारात् पुरुषार्थः सेत्स्यति तत्परिहारश्च निमित्तपरिहारात् यथाग्नेर्दहनशक्तियुक्तस्यापि काष्ठवियोगाद्दहनकार्याभावस्तद्वत् न, निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन सम्बन्धेन सम्बद्धानामत्यन्तपरिहारासम्भवात् । ननु मोक्षसाधनविधानान्मोक्षः सेत्स्यति न साधनायत्तस्यानित्यत्वात् । अपि च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मप्रतिपादनान्मोक्षसिद्धिरभिमता तादृगात्मप्रतिपादनञ्च न स्वाभाविके कर्तृत्वेऽवकल्पते । तस्मादुपाधिधर्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकम् । तथा च श्रुतिः "ध्यायतीव लेलायतीव" इति । "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इति चोपाधि संयुक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वादिविशेषलाभं दर्शयति । न हि विवेकिनां परस्मादन्यो जीवोनाम कर्त्ता भोक्ता वा विद्यते "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादि" श्रवणात् । पर एव तर्हि संसारी कर्त्ता भोक्ता च प्रसज्येत परस्मादन्यश्चेच्चितिमान् बुद्ध्यादिसंघातव्यतिरिक्तो न स्यात् न अविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः । तथा च शास्त्रं "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति" अविद्यावस्थायां कर्तृ[illegible]त्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां ते एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येदिति" । तथा स्वप्नजागरितयोरात्मन उपाधिसम्पर्ककृतं श्रमं श्येनस्येवाकाशे विपरिपततः श्रावयित्वा तदभावं सुषुप्ते प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तस्य श्रावयति "तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं शोकान्तर"मित्यारभ्य "एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपत् एषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परमानन्दः" इत्युपसंहारात् । तदेतदाहाचार्यः "यथा च तक्षोभयथेति"। त्वर्थे चायञ्चः पठितः । नैवं मन्तव्यं स्वाभाविकमेवात्मनः कर्तृत्वम् अग्नेरिवौष्ण्यमिति । यथा च लोके तक्षा वास्यादिकरणहस्तः कर्त्ता दुःखी भवति स एव स्वगृहं प्राप्तो विमुक्तवास्यादिकरणः स्वस्थो निर्वृतो निर्व्यापारः सुखी भवति एवमविद्याप्रत्युपस्थापितद्वैतसंयुक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्त्ता दुःखी भवति स तच्छ्रमापनुत्तये स्वमात्मानं परं प्रविश्य मुक्तकार्यकरणसंघातोऽकर्त्ता सुखी भवति संप्रसादावस्थायां, तथा मुक्त्यवस्थायामप्यविद्याध्वान्तं विद्याप्रदीपेन विधूयात्मैव केवलो निर्वृत्तः सुखी भवति । तक्षदृष्टान्तश्चैतावतांशेन द्रष्टव्यः तक्षा हि विशिष्टेषु तक्षणादिषु व्यापारेष्वपेक्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वास्यादीनि कर्त्ता भवति स्वशरीरेण त्वकर्त्ता, एवमयमात्मा सर्वव्यापारेष्वपेक्ष्यैव मनआदीनि करणानि कर्त्ता भवति स्वात्मना त्वकर्त्तेति नत्वात्मनस्तक्ष्ण इवावयवाः सन्ति यैर्हस्तादिभिरिव वास्यादीनि तथा मनआदीनि करणान्यात्मोपाददीत न्यसेद्वा । यत्तूक्तं शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमात्मनः कर्तृत्वमिति तन्न विधिशास्त्रं तावद्यथाप्राप्तं कर्तृत्वमुपादाय कर्त्तव्यविशेषमुपदिशति न कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति । न च स्वाभाविकमस्य कर्तृत्वमस्ति ब्रह्मात्मत्वोपदेशादित्यवोचाम । तस्मादविद्याकृतं कर्तृत्वमुपादाय विधिशास्त्रं प्रवर्त्स्यते । कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्येवंजातीयकमपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद्यथाप्राप्तमेवाविद्याकृतं कर्तृत्वमनुवदिष्यति । एतेन विहारोपादाने परिहृते तयोरप्यनुवादरूपत्वात् । ननु सन्ध्ये स्थाने प्रसुप्तेषु करणेषु "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते" इति विहार उपदिश्यमानः केवलस्यात्मनः कर्तृभाव इति, तथोपादानेऽपि "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति" करणेषु कर्मकरणविभक्ती श्रूयमाणे केवलस्यैवात्मनः कर्तृभावं गमयत इति । अत्रोच्यते न तावत् सन्ध्ये स्थाने

उपलम्भात्मनः करणविरमणमस्ति "सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामतीति" तथापि धीसम्बन्धश्रवणात् । तथा च स्मरन्ति "इन्द्रियाणामुपरमे मनोऽनुपरतं यदि । सेवते विषयानेव तद्विद्यात् स्वप्नदर्शनमिति" । कामाद्यश्च मनसोऽवृत्तय इति श्रुतिः ताश्च स्वप्ने दृश्यन्ते तस्मात् समना एव स्वप्ने विहरति । विहारोऽपि तत्रत्यो वासनामय एव न पारमार्थिकोऽस्ति । तथा च श्रुतिरिवकारानुबद्धमेव स्वप्नव्यापारं वर्णयति "उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्निति" । लौकिका अपि तथैव स्वप्नं कथयन्ति 'आरुक्षमिव गिरिशृङ्गमद्राक्षमिव वनराजिमिति । तथोपादाने यद्यपि करणेषु कर्म्मकरणविभक्तिनिर्देशस्तथापि तत्संप्रयुक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यं केवले कर्तृत्वासम्भवस्य दर्शितत्वात् । भवति च लोकेऽनेकप्रकारा विवक्षा 'योधा युध्यन्ते' 'योधै राजा युध्यते' इति च । अपि चास्मिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं विवक्ष्यते न स्वातन्त्र्यं कस्यचित्, अबुद्धिपूर्वकस्यापि स्वापे करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वात् । यस्त्वयं व्यपदेशो दर्शितः "विज्ञानं यज्ञं तनुते" इति स बुद्धेरेव कर्तृत्वं प्रापयति विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात् मनोऽनन्तरपाठाच्च "तस्य श्रद्धैव शिरः" इति विज्ञानमयस्यात्मनः श्रद्धाद्यवयवत्वसंकीर्तनात् श्रद्धादीनाञ्च बुद्धिधर्म्मत्वप्रसिद्धेः "विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते" इति च वाक्यशेषात् ज्येष्ठत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् "स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञः" इति च श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणात् । न च बुद्धेः शक्तिविपर्य्ययः करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमे भवति सर्वकारकाणामेव स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्यावश्यम्भावित्वात् । उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां करणत्वं सा चात्मनः । न च तस्यामप्यस्य कर्तृत्वमस्ति नित्योपलब्धिस्वरूपत्वात् । अहङ्कारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धुर्भवितुमर्हति अहङ्कारस्याप्युपलभ्यत्वात् । न चैवं सति करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् । समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतः । यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमुपादाय समाधिविधानात् । तस्मात् कर्तृत्वमप्यात्मन उपाधिनिबन्धनमेवेति स्थितम्" भा० । "अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" इति गीतया कर्तृत्वस्याहङ्काराधीनतयौपाधिकत्वं सूचितमिति द्रष्टव्यम्" ।

तथा चान्तःकरणोपहितचैतन्यमेव जीवः स एव वेदान्तिमते कर्त्तेति तत्त्वम् । तस्य च ईश्वराधीनत्वेन कर्तृत्वं तदपि "परात्तु तच्छ्रुतेः" इत्यादिना सू० भाष्ययोर्व्यवस्थापितं तच्च ईश्वरशब्दे दर्शितमिति । स्त्रियां ङीप् कर्त्री । "कर्त्तरि कृत्" "कर्तृकरणयोस्तृतीया" "अकर्त्तरि च कारके" "कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म्म" "कर्त्तुरुपमानादाचारे क्यङ्" "शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्" पा० "कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम्" हरिः २तत्प्रयोजके "तत्प्रयोजको हेतुश्च" पा० "अकर्त्तर्य्यृणे" पा० । कर्त्तृभावः त्व कर्त्तृत्व न० तल् कर्त्तृता स्त्री कृत्याश्रयत्वे क्रियाश्रयत्वे च । तत्र नैयायिकमते आख्यातस्य कृतौ शक्तिः वैयाकरणमते कर्त्तरि शक्तिः "कर्त्तरि कृत्" "लः कर्म्मणि च भावे चाकर्म्मकेभ्यः" पा० सूत्राभ्यां तथैव प्रतिपादनात् "कर्त्तरि कृत्" इत्यतः कर्त्तृपदस्यैव परस्मिन्ननुवृत्तेः लकारस्यापि तदर्थकत्वेनैवाकरे स्थितम् । अधिकमाख्यातशब्दे उक्तम् । "न कर्तृत्वं न कर्म्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः" गीता । ३परमेश्वरे पु० तस्य सर्वकर्तृत्वात् "एतेषां पुरुषाणां स कर्त्ता यस्य वैतत् कर्म्म स वै वेदितव्यः" इति श्रुतेस्तस्य तथात्वम् यथा च तस्य सर्वकर्तृत्वं तथा ईश्वरशब्दे दर्शितम् । "करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः" विष्णु स० । कृत-तृच् । ४छेदके त्रि० स्त्रियां ङीप् "क्रोधहा क्रोधकृत्कर्त्ता" विष्णु स० । "क्रोधकृतां दैत्यानां कर्त्ता छेदकः इत्येकं नामेति" भा० (कात) ५क्षुद्रखड्गे न० । तस्य कर्त्तनहेतुत्वात् तथात्वम् "चतुर्भुजां खड्गाढ्यौ तु दक्षेण कर्तृखर्परौ" ताराध्यानम् । ईषल्लिकायां स्त्री ङीप् । "कर्त्रीञ्च खर्परञ्चैव क्रमाद्वामेन बिभ्रतीम्" ताराध्यानम् । उभयमपि उग्रताराशब्दे दर्शितम् । (कातारी) ७कर्त्तर्य्याम् शब्दरत्ना० । स्वार्थे क । कर्तृकापि क्षुद्रखड्गे स्त्री "हास्ययुक्तां त्रिनेत्राञ्च कपालकर्तृकाकराम्" तन्त्रसा० श्यामाध्यानम् । किरति विक्षिपति कायम् कृ-विक्षेपे तृच् । स्वरादिच्छेदके इदादौ । ततोऽस्त्यर्थे मतुप् कर्तृमत् कर्तृयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्" पा० अस्य उदात्तत्वम् । कर्तृशब्दे उपपदे दिवाविभेत्यादिना कृञः टः । कर्तृकर कर्तृकारके तत्प्रयोजके । स्त्रियां ङीप् । इष्ठे ईयसि च तृचो लोपः करिष्ठः करीयान् । तृचस्तु न लुक् । इष्ठने कर्त्तिष्ठः कर्त्तीयानिति भेदः ।

कर्त्त शैथिल्यकरणे अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । कर्त्तयति ते कर्त्तापयति ते अचकर्त्तत् त । कर्त्तयाम्-

बभूव चाक्षचकार चक्रे । कर्त्तार्ते चकर्त्ति—चकर्त्तिषा-ताम्–चकर्त्त विषाताम् । प्रतिकर्त्तयति । प्र कर्त्तितः ।

कर्त्रभिप्राय पु॰ कर्त्तारमभिप्रैति संबध्नाति अभि+प्र+इण–अच् उप॰स॰।कर्त्तृसम्बन्धिनि ।“स्वरितञितः कर्त्त्रभिप्राये क्रियाफले” पा॰ । अत्र क्रियाफलस्वरूप-व्याख्याभिःशब्दार्थरत्ने निरूपितं यथा ।

“स्वरितञिदादुक्तरतङः कर्त्तृगामिन्येव सति क्रियाफले कर्त्तृवाचकत्वं नान्यथा तत्र फलञ्च न धातूपस्थाप्यं ज्ञानाख्यादीनां ज्ञानरूपफलस्य समवायेन कर्त्तृनिष्ठतया मनर्द्दैवं जानीते इत्येव प्रयोगापत्तेः ज्ञानातीत्यादेरप्रयोगापत्तेश्च नेष्यते तु तथा शास्त्रकारैः । नापि क्रियाजन्यत्वेतनदीत्वयादिरूपलाभादि गौणं फलमिह विवक्षितं तथा सति सूदादेर्लाभफलवत्त्वेन सूदः पचते ऋत्विजो-यजन्ते इत्यादिप्रयोगापत्तेः । किन्तु फलतीतिव्युत्पत्त्या प्रयोजनापरनामकक्रियाजन्यस्वर्गादिरूपमेव मुख्यं फलं ग्राह्यं यथोक्तं हरिणा “यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः । तत् प्रधानं फलं तासां न लाभादि प्रयोजनमिति”। प्रसिद्ध्यर्थं निष्पत्त्यर्थं पचादयः पाकादयस्तासां पचादीनां प्रधानं फलं तदित्यर्थः फलस्य प्राधान्यञ्चेतरापेक्षया बोध्यं तेन इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वस्य तस्य सुखादिष्वेव सत्त्वेऽपि क्वचित् साक्षात्सुखादिरूपप्रयोजनालाभे तत्साधनरूपेतरफलस्यापि पक्षत्वमिति द्रष्टव्यम् तेन “अपाद्दः”पा॰इत्यादिसूत्रविहिततङः सुखादिरूपमुख्यप्रयोजनाभावेऽपि कर्त्तृवाचकत्वम्” ।

कर्त्तुरभिप्रायो यत्र । २कर्त्तुरभिप्रायविषये त्रि॰ उक्त पाणिनिसूत्रस्य “आत्मनेपदमपि कर्त्त्रभिप्रेतक्रिया फलमात्रजनकत्वेनेति”शब्दचि॰ व्याख्यानात्तदर्थता अत एव पा॰ सूत्रस्योभयार्थता । तदेतच्छब्द॰ प्र॰विवृतं यथा “अस्योभयपदिधातूनां यत्र क्रियाफलं कर्त्तृनिष्ठं तत्रात्मनेपदं यत्र च कर्त्तृभिन्ननिष्ठं तत्र परस्मैपदं साधु “स्वरितञितः कर्त्त्रभिप्राये क्रियाफले”इति सूत्रेण कर्त्तारमभिप्रैति सम्बध्नातीति व्युत्पत्त्या कर्त्तृसम्बद्धे क्रियाफले एवात्मनेपदस्य विधानात् । अतएव “स्वरितञित्यजन्तधातूनां कर्त्तृनिष्ठे क्रियाफले । आत्मनेपदमुद्दिष्टं तदनिष्ठे परात्मकम्”इत्यपि प्राचीनाः पठन्ति । तदनुसृत्यैव दानादिस्वगते फले ददे इत्येवं, परगते तु ददातीत्येव वाक्यं प्रयुञ्जते बुधाः ।“स्वर्गकामो यजेत”इत्यादौ च सामान्यतः स्वतःअपि फलं कर्त्तृनिष्ठमेव “मास्तदेयितं फलमनुधावतीति”

मीमांसयोक्तगतकथा करणमादिति प्राहुः । चिन्तामणिकृतस्तु यत्र क्रियाफले कर्त्तुरभिप्रायइच्छा तत्रात्मनेपदमिति सूत्रार्थस्तेन याजकादर्दक्षिणादिलाभेच्छयैव यागादिकरणे यजन्ति याजकाः पठन्ति पाठकाः इति परस्मैपदम् । परगतस्वामि याग दिफलेच्छया तत्करणे तु यजन्ते याजकाइत्यादिकः साधुरेव प्रयोगोऽतएव “पितृस्वर्गकामः पुष्करिण्या यजेत” इत्यादावप्यात्मनेपदम् “धनकामोऽग्न्यपतिं हविकामोऽहं वेदहरिम्” इत्यादौ च परस्मैपदं प्रयुज्यते” इत्याहुः । [चकर्द्दीत् चकर्द प्रतिकर्द्दति ।

कर्द कुत्सितरवे उदरशब्दे च भ्वा॰पर॰अक॰सेट् । कर्द्दति

कर्द पु॰ कर्द–अच् । कर्दमे । शब्दर॰ ।

कर्दट पु॰ कर्द कर्दमं कारणत्वेनाटति प्राप्नोति अट–अच् ईत॰ यत॰ । १करहाटे पद्मकन्दे २कर्द्दमगन्धादि त्रि॰ । मेदि॰ । कर्द–अटन् । ३पङ्के पु॰मेदि॰।

कर्दन न॰ कर्द–भावे ल्युट् । उदरशब्दे हेमच॰ ।

कर्दम पु॰ कर्द–अम । (कादा) १पङ्के अमरः । “सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान्”रघुः । करणे अम । २पापे उणादिकोषः । तस्य कुत्सितशब्दहेतुत्वात्तथात्वम् । ३मांसे न॰ शब्दचि॰ । तत्सेवने हि उदरशब्दोजायते इति तस्य तथात्वम् । कर्दमच्छाया कारणत्वेनास्त्यस्य अर्श॰ अच् । ब्रह्मणश्छायाजाते ४प्रजापतिभेदे । “छायायाः कर्दमोजज्ञे देवहूत्याः पतिः प्रभुः” भाग॰ ३,१२,१४,“प्रजाः सृजेति भगवान् कर्दमो ब्रह्मणोदितः। सरस्वत्यां तपस्तेपे सहस्राणां समा दश । ततः समाधियोगेन क्रियायोगेन कर्दमः । संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषम्” भाग॰३,२१ अध्यायोक्तादौ। ततः कपिलस्य प्रादुर्भावोवर्णितः । तस्यामनिरुक्तिः” ब्रह्मवै॰ पु॰प्र॰ख॰ दर्शिता यथा । “वेदेषु कर्दमः शब्दश्छायायां वर्त्तते स्फुटम् । बभूव कर्दमाख्याकः कर्दमस्तेन कीर्त्तितः”। तेन ५छायायामपि । ततः अश्मादि॰ चतुरर्थ्यां र । कर्दमर पङ्कसन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰ कर्दमोजातोऽस्य तारका॰ इतच् । कर्दमित जातकर्दमे त्रि॰ । अर्श॰ मत्वर्थे अच् । कर्दम ६कर्दमयुक्ते त्रि॰। काश्या॰ चतुरर्थ्यां ठञ् ञिठौ कार्दमिक कर्दमसन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰ ठञि स्त्रियां ङीप् । मत्वर्थे इनि कर्दमिन् पु॰तद्युक्ते त्रि॰ तृतदने पु॰ वैद्य॰ तस्य कर्दमसमीपजातत्वात्तथात्वम् । पृषो॰ कर्द्दमीत्यपि तत्रार्थे ।

कर्दमक पु॰ कर्दमे कायति प्रकाशते कै–क । शालिभेदे,

तस्य पङ्के एव हि प्ररोह इति तस्य तथात्वम्। "र-क्तशालिशलिकमद्रकमुकन्दकशालि कपोतकप्रमोदककाल-कायनकपुष्पकमर्दनकशकनाड़ूरसुगन्धककमनीवारकोद्र-वोद्दालकश्यामाकगोधूमवेणुयवादयः" सुश्रु०।

कर्द्दमाटक पु० कर्द्दमे इव आटोमतिरत्र कप्। विष्ठा-दिमलिनस्थाने शब्दरत्ना०। [प्रचुरकर्दमयुक्तदेशे।

कर्द्दमिनी स्त्री कर्द्दमानां देशः पुष्करा० देशे इनि।

कर्पट पुंन० कु-कर्म्मणि विच्-कर्-पटः कर्म्म०। १जीर्णे वस्त्रखण्डे (लाताकानि), २मलिनवस्त्रे। करस्थः पटः शाक०। वस्त्रादिमार्ज्जनार्थे हस्तन्यस्ते। ४वस्त्रमात्रे। ५कषायरक्ते वस्त्रे च। "नीलशैलस्य पूर्वस्मिन् स्वरूपं प्रतिपादितम्। नाभिमण्डलपूर्वस्यां भस्मकूटस्य दक्षिणे। पूर्वस्यां कर्पटो नाम पर्वतोऽयमरूपश्च" कालिका ८१ अ० उक्ते ६पर्वतभेदे पु०। [कादी शब्दरत्ना०।

कर्पटिक त्रि० कर्पट-अस्त्यर्थे ठन्। कर्पटयुक्ते भिक्षु-

कर्पण पु० कृप-ल्युट् पृषो० नलाभावः। आयसे शस्त्रभेदे। "प्रासशक्तिपर्पणकर्पणासनपट्टिशभुशुण्डीतोमरादि-महस्त्रजालसमायुक्तान्" दशकु०।

कर्पर पु० कृप्-अरन् नलाभावः। १कपाले घटावयवे २शीर्षास्थिनि, अमरः (माथार खुलि), ३शस्त्रभेदे (कात) ४कटाहे च मेदिनी ५उडुम्बरे वृक्षे शब्दच०।

कर्परांश पु० ६त०। कपालांशे (खापरा) शब्दचि०।

कर्पराल पु० कर्पर इवालति अल-अच्। पर्वतपीलुभेदे। (आखरोट) शब्दार्थे रमानाथः।

कर्पराशिन् पु० कर्परेऽश्नाति अश-भोजने णिनि। वटुक-भेदे। "श्मशानवासी मांसाशी कर्पराशी मखान्तकृत्" वटुकस्तवः। [त्थम्। कर्परोद्भवे तुत्थे हेम०।

कर्परिकातुत्थ कर्पर्य्येव स्वार्थे कन् कर्परिका सैव तु-

कर्परी स्त्री कृप-अरन्-नलाभावः गौ० ङीष्। १दारुहरिद्रा-सारभवे द्रव्ये(खर्परे) अम०। २रसके भावप्र० खर्परीति वा पाठः। रसकश्चोपरसभेदः उपरसभेदाश्च उपरसशब्दे उक्ताः भावप्र० तद्गुणाद्युक्तं यथा "कर्परीतुत्थकं तद्वाद्-न्यतद्रसकं स्मृतम्। ये गुणास्तुत्थके प्रोक्तास्ते गुणा रसके स्मृताः"। तुत्थसामान्यं तु नोपरस इति भेदः।

कर्पास पुंन० कृ-पास। १वदरे तूलवयोनौ (कापास) वृक्षभेदे अमरः। गौरा० ङीष्। तत्रैव स्त्री भावप्र०। "कर्पासी तुण्डकेरी च समुद्रान्ता च कथ्यते। कर्पासिका लघुः कोष्णा मधुरा वातनाशिनी। तत्पलाशं समीरघ्नं रक्तकृन्मूत्र-वर्द्धनम्। तत्कर्णं पिडकानाशि पूयस्रावविनाशनम्। तद्बीजं स्तन्यदं वृष्यं स्निग्धं कफकरं गुरु" इति तद्गुणोक्तिः।

कर्पासफल न० ६त०। (माकाटो) कर्पासबीजे।

कर्पूर पुंन० कृप्-ऊर नलाभावः। स्वनामख्याते गन्ध-द्रव्ये, तद्गुणाः भावप्र० उक्ताः, यथा "कर्पूरः शीतलो वृष्यश्चक्षुष्यो लेखनो लघुः। सुरभिर्मधुरस्तिक्तः कफपित्तविषापहः। दाहतृष्णास्यवैरस्यमेदोदौर्गन्ध्यनाशनः। कर्पूरो द्विविधः प्रोक्तः पक्वापक्वप्रभेदतः। पक्वात् कर्पूरतः प्राहुरपक्वं गुणवत्तरम्। (अथ चिनिया कर्पूर) "चीनाकसंज्ञः कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः। कुष्ठकण्डूवमिहरस्तथा तिक्तरसश्च सः। कर्पूरो नूतनस्तिक्तः स्निग्धशोध्याकहृद्दहः। चिरस्थो-दाहशोषघ्नः स भौतः सुभक्तस्तु परः"। तस्य च "पोतासः भीमसेनः शितकरः शङ्कराबालुकश्च पांशुः पिञ्जः अब्द-सारः हिमवालुकः जूतिका तुषारः हिमशीतलः पत्रिका-ख्यभेदात् द्वादश भेदा राजनि०। ततः काशा० चतुरर्थ्याम् इञ्। कार्पूरिक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०। सु-भ्रादिपाठात् तन्नामके। २नरभेदे तस्यापत्यं शुभ्रा० ढक्। कार्पूरेय तदपत्ये पुंस्त्री। [कर्पूरे शब्दच०।

कर्पूरक पु० कर्पूर इव कायति कै-क। (कचुर) नामद्रव्ये

कर्पूरतिलका स्त्री जयाख्यसखीभेदे विजयायाम् शब्दमाला।

कर्पूरतैल न० कर्पूरस्य तैलमिव स्नेहः। कर्पूरस्नेहरूपे हिमतैले तैलभेदे राजनि०। "कटूष्णं हिमतैलं स्यात् कफवातामयापहम्। दन्तदार्ढ्यकरं पित्तकारकं परि-कीर्त्तितम्" राजनि०।

कर्पूरनालिका स्त्री "दलाढ्यया समितया कृत्वा कणापुटं ततः। लवङ्गोल्बककर्पूरयुतया सितयाऽन्वितम्। पचेदाज्येन सिद्धेषा ज्ञेया कर्पूरनालिका। संयावसदृशी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका" भावप्र० उक्ते पाकभेदसिद्धे भक्ष्यभेदे।

कर्पूरमणि पु० कर्पूरवर्णो मणिः। रत्नभेदे, "कर्पूरम-णिनामायं गुरुश्च वातादिदोषनुत्" राजनि०। कर्पूरा-श्मादयोऽप्यत्र पु०।

कर्पूररस पु० कर्पूर इव श्वेतोरसः पारदः। पाकविशेषेण कर्पूरवत्कृते पारदे रसकर्पूरे तत्पाकप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा—

"अथ कर्पूररसस्य विधिः तत्र पारदस्य संक्षिप्तं शोधनं कर्त्तव्यम्। शुद्धसूतसमं कुर्यात् प्रत्येकं गैरिकं सुधीः। इष्ट-कां खटिकां तद्वत्स्फटिकां सिन्धुजन्म च। वल्मीकं क्षार-लवणं भाण्डरञ्जकमृत्तिकाम्। सर्वाण्येतानि सञ्चूर्ण्य वास-

वा चापि योधयेत् । खटिका(खरी)(स्फटिका)(फट्किरी) सिन्धुजन्म मंस्थम् । वल्मीकम् (वल्मीकमाटी) चारलवणम् (खा'रिलोण)भाण्डरक्तकपर्त्तिका(कावित)। एभिस्तूल्यैर्युतं सूतं यावद्यामं विमर्दयेत् । तच्चूर्णसहितं सूतं स्थाली-मध्ये परिक्षिपेत् । तस्याः स्थाल्या मुखे स्थालीमपरां धारयेत् समाम् । मत्स्यकर्पटितमृदा रुद्धयेदनयोर्मुखम् । संशोष्य रुद्धयेद्भूयो भूयः संशोष्य रुद्धयेत् । सम्यक् संशोष्य चुल्ल्यां तां स्थालीं तु स्थां विधारयेत् । वह्निं निरन्तरं दद्याद्याम-द्विनचतुष्टयम् । स्थाल्योपरि तदूर्ध्वं रक्षेद्यत्नादहर्निशम् । शनैरुद्घाटयेदन्त्यमूर्द्ध्वस्थालीगतं रसम् । कर्पूरवत् सुविमलं स्फटीकाद्गुणवत्तरम् । तदेव कुसुमचन्दनकस्तूरीकुङ्कुमैर्युक्तम् । खादन् हरति फिरङ्गव्याधिं सोपद्रवं सपदि । विन्दति वह्निदीप्तिं पुष्टिं वीर्य्यं बलं विपुलम् । रमयति रमणीशतकं रसकर्पूरस्य सेवकः सततम्" ।

कर्पूरस्तव पु॰ कर्पूरपदघटितः स्तवः । "कर्पूरं मध्यमान्त्य-स्वरपरिरहितम्" इत्यादिके तन्त्रोक्ते श्यामास्तवभेदे ।

कर्पूरा स्त्री कर्प-खर्जू॰ ऊर-वत्याभावः । हरिद्राभेदे । "दार्वी मेदासगन्धा च सुरभी दारुदारु च । कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात् सुरीमत् सुरतावकाः" भावप्र॰ तत्पर्य्यायः । मदनपाले तु हरिद्रायाः पञ्चधा विभागस्तत्र तद्धा उक्ताः, यथा "दार्वी दारुहरिद्रा स्यात् पीतदारु च पञ्चधा । कटङ्कटेरी पीतद्रुः स्वर्णवर्णा कटङ्कटी । दार्वी तद्विशेषात्तु मूलकर्पूरीमनुत्" ।

कर्पूरिन् त्रि॰ कर्पूरोऽस्त्यस्य इनि । कर्पूरयुक्ते ततः सुवास्ता॰ चतुरर्थ्याम् अण् । कार्पूर तत्सादूरभवदेशादौ त्रि॰ ।

कर्फर पु॰ कीर्य्यते विच् फल्यते फलः प्रतिबिम्बः कः कीर्य्यमाणः फलः प्रतिबिम्बं यत्र यस्य रः । दर्पणे अटाधरः तत्र हि प्रतिबिम्बस्य पतनात् तस्य तथात्वम् ।

कर्ब गतौ भ्वा॰पर॰सक॰सेट् । कर्बति अकर्बीत् । चकर्ब ।

कर्बु पु॰ कर्ब-उ । १चित्रवर्णे २तद्वति त्रि॰ "चन्त्रा रजस्वलस्य दीपवद्युः स्थितो हृदि । सिताचिताः कर्बुनीलाः कपि-लाः पीतलोहिताः" याज्ञ॰ । स्वार्थे कन् तत्रार्थे

कर्बुदार पु॰ कर्बुः सन् दारयति मनं ह-णिच्-अच् कर्म्म॰ । १कोविदारवृक्षे २श्वेतकाञ्चने च रत्नमा॰ ३नीलझिण्ट्यां शब्दच॰ । "कोविदारकर्बुदारादिरिति त्यादि" सुश्रु॰ । तस्य तैलन्तु मधुरम् । "पियालकर्बुदारस्वर्णवल्लीलप्रलम्बरक कलोरप्रागाद्यप्रभृतीनां तैलानि मधुराणि" सुश्रु॰ । "पञ्चयूषयेत्याद्युपक्रमे कर्बुदारकोविदारप्रभृतीनि "कषायस्वादुतिक्तानि रक्तपित्तहराणि च । कफघ्न्य-निलं कुर्य्युः संग्राहीणि बहूनि च" इति सुश्रुतेन कोवि-दारादस्य भेदस्य निर्द्देशात् ततोऽस्य भेदः इति बोध्यम् ।

कर्बुदारक पु॰ कर्बुः सन् दारयति कफं ह-णिच्-ण्वुल् । श्लेष्मान्तकवृक्षे राजनि॰ ।

कर्बुर पु॰ कर्ब-गतौ मद्गुरा॰ उरच् । १चित्रवर्णे गमने इतरवर्णेन सह संपर्कोदस्य तथात्वम् । २तद्वति त्रि॰ "पर्मर्भेच्छ कपोत-कर्बुरम्" कुमा॰ । शोणमध्योऽप्ययं चयोरभेदात् दन्त्यमध्यो-ऽपीति शब्दचि॰ । ३पापे नरकादिगतिहेतुत्वात्तस्य तथा-त्वम् । ४धान्यविशेषे (?) राजनि॰ कर्बुरवर्णत्वा-त्तस्य तथात्वम् । ५जले न॰ मेदि॰ नीचगतित्वात्तस्य तथात्वम् । कर्ब-दर्पे, मद्गुरा॰ उरच् दन्त्यमध्यः । ६स्वर्णे न॰ मेदि॰ इतरधातुभ्यस्तस्योत्कर्षेण दर्पयोगात्तथात्वम् । तन्नामनामके ७धुस्तूरे च चम॰ । ८शठ्याम् अमरटीका ९राक्षसे पु॰ अमरे पाठान्तरम् दर्पयुक्तत्वात्तस्य तथात्वम् । १०कण्टकायां (पारुल) स्त्री टाप् मेदि॰ । ११वर्वरायां (गाङ्गुर तुलसी) स्त्री जटा॰ गौरा॰ ङीष् कर्बुरी । १२दुर्गायां स्त्री त्रिका॰ ।

कर्बुरफल पु॰ कर्बुरं फलमस्य । धाककणकवृक्षे राजनि॰

कर्बू(र्बू)र पु॰ कर्ब-गतौ कर्ब-दर्पे वा खर्जूरा॰ ऊर । १रा-क्षसे उणा॰ । २शठ्यां च अमरः ३कर्बूरे (काचा) ह-रिद्रायाम् शब्दर॰ । भावप्र॰ कर्बूर इत्येव पाठः । ४स्व-र्णे ५हरिताले न॰ शब्दचि॰ वैजयन्त्याम् कर्बूरमिति पाठः कर्बूरगन्धे उदा॰ । ६चित्रवर्णे पु॰ ७तद्वति त्रि॰ अमरटीका स्वार्थे कः । कर्बूरकस्तत्रार्थेषु ।

कर्म्मकर त्रि॰ कर्म करोति भृत्यः कृ-ट । वेतनेन कर्मकारके स्त्रियां ङीप् । "प्रोषुः प्राह्लवयः स्त्रियः वयं कर्मकरी-स्तुभ्यम्" भाग॰ २,२२,२६ । जनः स्थाने यम् धातोः । ताच्छील्ये ट । २दासे कर्मकरपर्य्याये "चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ । लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः ?" भा॰ व॰१२४ अ॰ । "नाभुञ्जति नास्नाते नासंविष्टे च भर्त्तरि । न संविशामि ना-श्नामि सदा कर्मकरेष्वपि" भा॰व॰२३२ । स्त्रियां ङीप् । कृ-हिंसायां शत् कर्म हिंसां करोति हेत्वादौ ट । ३यमे पु॰ मेदि॰ । सर्वप्राणिहिंसायां तस्याधिकृततया च तस्य तथात्वम् । ४मूर्वालतायाम् स्त्री मेदि॰ । कर्मकरस्य दासभेदस्तस्य भेदकर्मादिकं मिता॰नारदेनोक्तं यथा । "शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टोमनीषिभिः । चतुर्विध-

कर्मकरस्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः। शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत्। एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः। सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः। जातिकर्मकरस्तूक्तो विशेषोवृत्तिरेव च। कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च। अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम्। गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम्। गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम्। अशुभङ्कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम्" इति—"तत्र शिष्योवेदविद्यार्थी। अन्तेवासी शिल्पादिषु। मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः। कर्मकुर्वतामधिष्ठाता अधिकर्मकृत्। अशुचिस्थानम् उच्छिष्टप्रक्षेपणार्थं गर्त्तादिकम्। अवस्करः गृहमार्जितपांश्वादिनिचयस्थानम्। उज्झनं त्यागः। भृतकश्च त्रिविधः। तदुक्तम् "उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीबलः। अधमोभारवाही स्यादित्येवन्त्रिविधोभृतः" इति।

कर्म्मकर्त्तृ पु० कर्म्मैव कर्त्ता। व्याकरणोक्ते कर्मणः कर्तृत्वविवक्षया प्राप्तकर्तृत्वभावे कर्मणि। "क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति। सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्त्तेति तद्विदुः" व्या० का०। कर्मकर्त्तरि च कार्य्यभेदातिदेशमाह "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" पा०। सि० कौ० विवृतमेतत् यथा

"कर्त्तरि तु कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत्स्यात्। कार्य्यातिदेशोऽयम्। तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः। कर्त्तुरभिहितत्वात्प्रथमा। पच्यते ओदनः। भिद्यते काष्ठम्। अपाचि। अभेदि। ननु भावे लकारे कर्त्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न लकारवाच्य एव कर्त्ता कर्मवत्। लिङ्याशिष्यङिति द्विलकारकात् इत्यनुवृत्तेः भावे प्रत्यये च कर्त्तुर्लकारेणानुपस्थितेः। अतएव कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्त्तरि न भवन्ति किन्तु भावे एव। भेत्तव्यं कुसूलेन। ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधाभवनञ्च। भेदादीनां कर्तृस्था न तु तत्तुल्या? सत्यम्। कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः। कर्मणेति किम्? करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ मा भूत्। किन्तु—कर्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत्, गच्छति ग्रामः, आरोहति हस्ती, अधिगच्छति शास्त्रार्थः, स्मरति श्रद्दधाति वा। यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते, यथा पक्वेषु तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया, नेतरत्र। न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते। करोतिरुत्पादनार्थः। उत्पत्तिश्च कर्मस्था, तेन कारिष्यते घट इत्यादि। यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिध्येत्। ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्तृस्थत्वात् एतेन अनुव्याख्यमानेऽस्य इति व्याख्यातम् इदमस्माभिः सरलायां व्याख्यातम् यथा—"उत्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके। व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः" इति वाक्यमनुसन्धानः कर्तृत्वकर्मत्वादिकं व्याख्याय कार्य्यविशेषाय कर्मातिदेशकसूत्रमवतारयति कर्त्तरि त्विति। कर्मस्थया कर्ममात्रस्थया क्रियया फलेन "फलव्यापारयोर्धातुः" इत्युक्तेः "धातोरर्थः क्रियोच्यते" इत्युक्तेश्चेत्यर्थः। तुल्यक्रियः समानाधिकरणक्रिय इत्यर्थः। किन्तु कर्मस्थभावकएव कार्य्यातिदेशार्थं कर्मणेति पदम् "कर्मस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्मवत्। कर्तृस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्तृवत्" इत्युक्तेः "कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्थाश्च भिदादयः" इत्युक्तेः भिदादयः कर्ममात्रस्थाः। गमनादयस्तु कर्तृस्थाः "कर्तृस्थो बुध्यतेर्भावः कर्तृस्थाश्च गमादयः" इत्युक्तेः। "च्लयोर्लुङ्लिङोःसिच्सिङिति" उभयोः सन्निजातद्विलकारमध्ये एकलकारस्यानुवृत्तेरित्यर्थः। कृत्यक्तखलर्थाश्चेत्यत्र क्तग्रहणं प्रायिकं सिनोग्रासइत्यादौ कर्मकर्त्तरि क्तस्य दर्शनादिति बोध्यम्। वास्तविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह कर्मत्वकर्तृत्वावस्थेति तथा चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात् कर्तुः कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वमिति भावः। नेतरत्रेति। "निर्वर्त्त्ये च विकार्य्ये च कर्मवद्भाव इष्यते। न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽयं व्यवस्थितः" इति हर्य्युक्तेः क्रियाकृतविशेषवतोरेव निर्वर्त्त्यविकार्य्ययोः कर्मवद्भावो न तु तद्रहिते प्राप्य इति सिद्धान्तो द्योतित इति भावः" अत्र च यथा सौधाधिकं तथा मञ्ज० म० उक्तं यथा

"कथं भिद्यते अभेदि कुसूलः स्वयमित्यादौ भिदाद्यनुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्य तत्कर्तृत्वस्य कथं कुसूलादावन्वयः भिदादेः परस्मैपदित्वेन तदर्थधर्म्मितया कर्तृत्वबोधने पदान्तरस्यासामर्थ्यात् यगिणोर्द्विगुणत्वाच्चेयत आह। एकक्रियाधर्म्मितया कर्तृता कर्मतोभयोः। बोधने कर्मताकाङ्क्षापेक्ष्योक्तगतोभवेत्। कर्मताकाङ्क्षा कर्मताश्रयस्यैवानुकूला आत्मनेपदयगादिसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा व्युत्पत्तिवैचित्र्यादपेक्षणीया न तु कर्तृत्वाश्रयस्य परस्मैपदविकरणादिसन्दंशरूपा यद्येवं तण्डुलपर्णौ पच्येते इत्यपि प्रयोगः

स्यात् तावन्योर्मिथोविरोधेन विभिन्नकर्मार्थवाचकत्वे प्रत्ययानां युगपत्कर्तृत्वाकर्मत्वयोरनुभावकत्वासम्भवात् । अतएव पचेर्लभो मेलनगह्वादिग्रन्थादिकोन ह्यर्थः "आत्मने भौवादिकानां धनलशब्दनयोः किरः । अन्यिपत्योराशा मृजः कर्तृकर्मत्वबोधने । यमिधौ न दुहेर्नो यगजन्तस्य च तस्य च । इष् वा स्यादुक्तधातूनां नित्यं तत्रात्मनेपद"मिति हरदत्तः । स्वयं विकुरुते युद्धेत्यादौ, स्वयं चिकीर्षते कट इत्यादौ, स्वयं कटः कारयते गोकृत्पुच्छयते चोरयते इत्यादौ, स्वयमेव किरते करीत्यादौ, स्वयं भवति पश्यति वा मालिकेत्यादौ, स्वयं भूते कल्पेत्यादौ, स्वयं दुग्धे गौरित्यादौ, आत्मनकर्तृकर्मत्वयोर्युगपदन्वये कर्मत्वान्वयानुकूलस्य यकोऽनापेक्षा, तथा स्वयं व्यकृत सुधा, स्वयमचिकीर्षत कट इत्यादौ, इषोऽपि एवं स्वयमस्यापि अचचिष्ट वा केदार इत्यादौ, यगन्तस्य धातोः स्वयमदुग्ध अदोहि वा गौरित्यादौ, दुहेर्यगन्तस्य तदुभयभावार्थभिन्नोऽनास्यकत्वमतश्च सम्यगितदिति । "विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः" (कुमा०)इत्यादौ तु यकोऽगतिश्चिन्त्या । ननु पाकः पचता भुज्यते इत्यादितः कुतः पाकादौ पाकादिकर्मत्वावगमः सुतर्देव न कर्मत्वस्य धात्वर्थं धर्मित्वेन शाकाङ्क्षत्वादत आह । अकर्मकधात्वर्थकर्तृकापरकर्मता । यत्रान्वेतस्य कर्मत्वे प्रथमैवानुशिष्यते । अकर्मताकत्वविशिष्टकधात्वर्थकर्तृकर्तृकस्यापरस्य धातुनिपातयोरन्यतरार्थस्य कर्मत्वं यत्र धर्मिण्यन्वेति तदीयस्तेनानुभाव्ये कर्मणि प्रथमैवानुशिष्यते नतु द्वितीयादिरपेक्ष्यते तेन पाकः अकर्मताकपाककर्तृकर्तृताकभोजनकर्मतावानित्याद्यन्वयधीस्तत्र स्यात् । अतएव "प्रधानप्रत्ययाभिधाने गुणप्रक्रियाभिर्हितवत् प्रकाश्यते" इति पठन्ति । शक्तिः कारकमिति शाब्दिकाः । कर्मतामात्रन्तु न्यायः, तेन कृतेन पचता भुज्यते पाक इत्यादौ नाभिहिताधिकारीयप्रथमा शक्तिः" ।

अत्राभिहिताधिकारीयप्रथमाशक्तिरिति तु अनभिहिताधिकारीया न तृतीयाशक्तिरित्येतत् परम् अभिहिते प्रथमा इत्येतस्याधिकाराभावात् अनभिहिते इत्यस्याधिकारादिति चिन्त्यम् । ६त० । २कर्मकारके त्रि० । स्त्रियां ङीप् । क-क्विप् ६त० । कर्मकृद्यत्न । कर्मकरशब्दे दृश्या० ।

कर्मकाण्ड न० कर्मणां कर्त्तव्यताप्रतिपादकं काण्डम् । कर्मणां कर्त्तव्यताप्रतिपादके वेदभागे कर्मकाण्डस्य दृष्टप्रयोजनत्वं वृह० उ०भाष्ये दर्शितं यथा । "तत्राद्य कर्मकाण्डेन सम्बन्धोऽभिधीयते । सर्वो ह्ययं वेदः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनवगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्रकाशनपरः सर्वपुरुषाणां निसर्गत एव तत्प्राप्तिपरिहारयोरिष्टत्वात् । दृष्टविषये चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धत्वान्नागमान्वेषणा । न चास्ति जन्मान्तरसम्बन्धात्मास्तित्वविज्ञाने जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छा स्यात् स्वभाववादिदर्शनात् । तस्माज्जन्मान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वे जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषे च शास्त्रं प्रवर्त्तते । "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके" इत्युपक्रम्य "अस्तीत्येवोपलब्धव्यः" इत्येवमादिनिर्णयदर्शनात् । "यथा च मरणं प्राप्य" इत्युपक्रम्य "योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्" इति च, स्वयं ज्योतिरित्युपक्रम्य "तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति" । ज्ञापयिष्यामीत्युपक्रम्य "विज्ञानमयः" इति च व्यतिरिक्तात्मास्तित्वम् । तत्प्रत्यक्षविषयमेवेति चेन्न वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात् । न हि देहान्तरसम्बन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वविज्ञाने लोकायतिका बौद्धाश्च नः प्रतिकूलाः स्युः नास्त्यात्मेति वदन्तः । न हि घटादौ प्रत्यक्षविषये कश्चिद्विप्रतिपद्यते नास्ति घट इति । स्थाण्वादौ पुरुषादिदर्शनान्नेति चेन्न निरूपितेऽभावात् । न हि प्रत्यक्षेण निरूपिते स्थाण्वादौ विप्रतिपत्तिर्भवति । वैनाशिकास्त्वहमिति प्रत्यये जायमानेऽपि देहान्तरव्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव प्रतिजानते । तस्मात् प्रत्यक्षविषयत्वव्यावृत्त्यर्थं प्रत्यक्षाद्यात्मास्तित्वसिद्धिः । तथानुमानादपि । श्रुत्यात्मास्तित्वे लिङ्गस्य दर्शितत्वात् लिङ्गस्य च प्रत्यक्षविषयत्वादिति चेन्न जन्मान्तरसम्बन्धस्याग्रहणात् आगमेन त्वात्मास्तित्वेऽवगते वेदप्रदर्शितलौकिकलिङ्गविशेषैश्च तदनुसारिणो मीमांसकास्तार्किकाश्चाहम्प्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकान्येव स्वमतिप्रभवानीति कल्पयन्तो वदन्ति प्रत्यक्षानुमेयश्चात्मेति । सर्वथाप्यस्त्यात्मा देहान्तरसम्बन्धीत्येवं प्रतिपत्तुर्देहान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषार्थिनस्तद्विशेषज्ञापनाय कर्मकाण्डं समारब्धम्" । अधिकारिभेदेनैव कर्मकाण्डे प्रवृत्तिः "लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ! । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्" इति गीतायामपि दर्शितोक्तेः अत एव "तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन

तपसा नाशकेन" इति श्रुत्यैव कर्म्मणां विविदिषाहेतुतोक्तेः विविदिषायामेव कर्म्मणामुपयोग इत्याकरे स्थितम् ।

कर्म्मकार त्रि॰ कर्म्म करोति अभृत्या अण् उप॰ स॰ । विना वेतनेन १कर्म्मकारके (वेगार) (बाभाट) इति प्रसिद्धे शूद्रबीजजातिभेदे जातिशब्दे विवृतिः । "हरिणाक्षि ! कटाक्षेण आत्मानमवलोकय । नहि खड्गो विजानाति कर्म्मकारं स्वकारणम्" उद्भटः ।

कर्म्मकारिन् त्रि॰ कर्म्म करोति कृ–णिनि स्त्रियां ङीप् । कर्म्मकारके "तान् विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्म्मकारिभिः" मनुः

कर्म्मकीलक पु॰ कर्म्मणा कीलक इव । रजके जातिभेदे । त्रिका॰ । [कर्म्मक्षम देह आत्मीयधर्म्म इवाश्रितः" रघुः ।

कर्म्मक्षम त्रि॰ कर्म्मणि क्षमः ७त॰ । कर्म्मकरणसमर्थे "आत्म-

कर्म्मक्षेत्र न॰ कर्म्मणां क्रियानुष्ठानानां क्षेत्रम् । जम्बुद्वीपान्तर्गते नवसु वर्षेषु अनुष्ठानदेशे भारते वर्षे । नववर्षोक्तावुक्ता "अत्रापि भारतमेव वर्षं कर्म्मक्षेत्रम् । अन्यान्यष्टवर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमस्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति" भाग॰ ५, १७, १२, १२, कर्म्मभूमिरप्यत्र स्त्री । "उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः" इत्युपक्रम्य "कर्म्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च गच्छति" । "अत्र संप्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च । तिर्य्यक्त्वं नारकित्वञ्च मध्यं चात्र गम्यते । न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्म्मभूमौ विधीयते" विष्णु पु॰ पराशरवाक्यम् ।

कर्म्मग्रन्थि पु॰ कर्म्मणां ग्रन्थिर्बन्धनमस्मात् । अज्ञानजन्यवासनारूपे दोषे तस्यैव सकलप्रवृत्तिहेतुत्वात्तस्य कर्म्मबन्धनहेतुत्वात्तथात्वम् ।

कर्म्मचण्डाल पु॰ कर्म्मणा चण्डाल इव । "असूयकः पिशुनश्च कृतघ्नो दीर्घरोषकः । चत्वारः कर्म्मचण्डाला जन्मतश्चापि पञ्चमः" इत्युक्तेषु असूयकादिषु चतुर्षु । २राहौ च । "उत्तिष्ठ गम्यतां राहो ! त्यज्यतां चन्द्रमण्डलः । कर्म्मचण्डाल ! योगोऽयं मम पापक्षयं कुरु" ग्रहणमुक्तिस्नानमन्त्रः । राहोश्च असूयकत्वाद्दीर्घदोषवत्त्वाच्च तथात्वम् ।

कर्म्मचित् त्रि॰ चितवान् चि–भूते क्विप् ६त॰ । १कृतकर्म्मणि । कर्म्मणि क्विप् ६त॰ । २कर्म्मणा चीयमाने च "कर्म्मणा तु कर्म्मचितस्ते फलशेषाधीयन्ते कर्म्मणा चीयन्ते" शत॰ ब्रा॰ । १०, ५, २, ६ ।

कर्म्मचित त्रि॰ कर्म्मणा चितः चि–क्त । कर्म्मजन्यादौ "तद्यथेह कर्म्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितः" वेदप॰ श्रुतिः

कर्म्मचेष्टा स्त्री कर्म्मणि क्रियायै चेष्टा । क्रियानुष्ठानार्थं चेष्टायाम् "आत्मजन्या भवेदिच्छा, इच्छाजन्या भवेत् कृतिः । कृतिजन्या भवेच्चेष्टा, चेष्टाजन्या क्रिया भवेत्" इत्युक्तेः चेष्टायाः क्रियाहेतुत्वेन तथात्वम् "कर्म्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी" मनुः ।

कर्म्मचोदना स्त्री कर्म्मणि कर्म्मावबोधने चोदना विधिः । कर्म्मविषये प्रेरणारूपे विधौ "कर्म्मावबोधनं चोदना क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनमिति" मीमा॰ भा॰ । चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनया णि॰ करणे ल्युट् ६त॰ । २कर्म्मप्रवृत्तिहेतौ ज्ञानज्ञेयज्ञातृरूपेऽर्थे च । "ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म्मचोदना" गीता । "ज्ञानमिष्टसाधनमितिबोधः, ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म्म, परिज्ञाता तज्ज्ञानाश्रयः त्रिविधा कर्म्मचोदना चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनयेति चोदना ज्ञानादित्रितयं कर्म्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । यद्वा चोदनेति विधिरुच्यते तदुक्तं भट्टैः—"चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः" इति ततश्चायमर्थः—उक्तलक्षणं त्रिगुणात्मकं ज्ञानादित्रयमपेक्ष्य कर्म्मविधिः प्रवर्त्तते इति" श्रीधरः ।

कर्म्मज त्रि॰ कर्म्मणो कर्म्मजन्यादृष्टात् जायते जन–ड । कर्म्महेतुके रोगादौ । रोगादिव्याधयो हि नानाविधाः यथोक्तं भावप्र॰—

"तेषु स्वाभाविकाः केचित्केचिदागन्तवः स्मृताः । मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि कायिकाः । तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावादेव जाताः । क्षुत्पिपासा सुषुप्ता च जरामृत्युप्रभृतयः । अथवा स्वभावादुत्पन्ने जाता स्वाभाविकाः सहजा इति यावत् । ते च जन्मान्धत्वादयः । आगन्तवोऽभिघातादिजनिताः । अथवा जन्मोत्तरभाविनः कामक्रोधलोभमोहभयाभिमानदैन्यपैशुन्यशोकविषादेर्ष्यासूयामात्सर्य्यप्रभृतयः । अथ शोकादापस्मारभूतोन्मादमोहतमःसंन्यासप्रभृतयः । कायिकाः पाण्डुरोगप्रभृतयः । कर्म्मजाः कथिताः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे । कर्म्मदोषोद्भवाश्चान्ये व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः । तत्र कर्म्मजाः व्याधयः यत्प्राक्तनदुष्कर्म्मफलं तत्फलभोगनाशकृत् प्रायश्चित्तनाशं वा ततो जाताः न तु दुष्टवातादिदोषेण जनिताः । यथाशास्त्रन्तु निर्णीतो यथाव्याधिचिकित्सितः । न शमं

याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः । दोषजाः मिथ्याहारविहारप्रकुपितवातपित्तकफजाः । ननु मिथ्याहारविहारिणामपि प्राक्तनसुकृतेन नैरुज्यं दृश्यत एव । ततो दोषजेष्वपि प्राक्तनं दुष्कर्मैव कारणम् तत् कथं दोषजा इत्युच्यन्ते ? । दोषजेष्वपि वस्तुतः आदिकारणं दुष्कर्म वर्त्तत एव किन्तु तत्र मिथ्याहारविहारदूषिता दोषा हेतवो दृश्यन्त इति दोषजा इत्युच्यन्त इति समाधिः । कर्मदोषोद्भवाः । स्वल्पदोषा गरीयांसो ज्ञेयाः कर्मदोषजाः। अत्र कारणं दुष्कर्म प्रबलं यतो दोषाल्पत्वेऽपि व्याधिगरीयस्त्वम् तत्कर्मक्षयादेव क्षीणं भवति। दोषाः स्वल्पा अपि निदानत्वेनोक्ता दृश्यन्त एवेति दोषाणां कारणतां मन्यन्त इति । कर्मक्षयात् कर्मजाः दोषजाः स्वस्वभेषजैः । कर्मदोषोद्भवा यान्ति कर्मदोषक्षयात् क्षयम् । दोषजाः स्वस्वभेषजैरिति दोषजेष्वादिकारणम् दुष्कर्म तद्भेषजौषध्यक्वथादिजनित दुःखभोगेन कटुतिक्तकषायाद्युपभक्षणादिजनितदुःखभोगेन च क्षयं यान्ति । शेषा दुष्टा हेतवो दोषास्ते स्वस्वभेषजैः क्षयं यान्तीत्यर्थः । २कायिकवाचिकमानसकर्मभवे स्थावरादिजन्मनि "शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसम्भवम् । कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः" ३कर्मजातमात्रे पापादिदोषे च "तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः" मनुः। क्रियाजन्ये ४संयोगे ५विभागे च। "अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः। कीर्त्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्यो ऽन्यतरकर्मजः । तथोभयक्रियाजन्यो भवेत् संयोगजोऽपरः । आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्त्तितः । मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः । कपालतरुसंयोगात् संयोगस्तरुकुम्भयोः। तृतीयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्त्तितः । अभिघातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिमः । शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा भवेत् । एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः । विभागजस्तृतीयः स्यात् तृतीयोऽपि द्विधा भवेत्" भाषा० ६वेगाख्यसंस्कारे च "मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात् कर्मजो वेगजः क्वचित्" भाषा० ७वटवृक्षे पु० जटा० । ८कलियुगे पु० शब्दर० । क्रियाजकर्मभवादयोऽप्यत्रार्थे । ९धर्माधर्मरूपे गुणभेदे अदृष्टे वेदान्तिमते कर्मणः सूक्ष्मावस्थापन्ने १०संस्कारभेदे ११स्वर्गे १२नरके च अदृष्टद्वारा तयोः कर्मजन्यत्वात्तथात्वम् ।

कर्म्मजित् पु० जरासन्धवंश्ये मागधे नृपभेदे "अथ मागधराजानो भाविनो ये वदामि ते" भविता सहदेवस्य (जरासन्धपुत्रस्य) मार्ज्जारिर्यच्छ्रुतश्रवाः । ततोऽयुतायुस्तस्यापि निरमित्रोऽथ तत्सुतः । सुनक्षत्रः सुनक्षत्रात् बृहत्सेनोऽथ कर्म्मजित्" भाग० ९,२२,२० ।

कर्म्मठ त्रि० कर्मणि घटते कर्म्मन्+अठच् । कर्म्मनिष्पादनार्थं घटमाने । "स कर्मठः कर्म्म सुतादृतोऽस्थ" भट्टिः ।

कर्म्मणि स्त्री कर्म्म नयति समाप्तिम् नी–बा०डि णत्वम् । कर्म्मसमाप्तौ कर्त्तव्यायां प्रायश्चित्तेष्टौ । "कर्म्मणिरेव तत्र प्रायश्चित्तिः" शत० ६,६,४,८ ।

कर्म्मण्य त्रि० कर्म्मणा सम्पादि यत् । १कर्म्मणा सम्पद्ये भोज्ये सि०कौ० । कर्मणि साधु यत् । २कर्मकुशले त्रि०कौ० । "यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षः" ऋ० २,४,८ । "अकर्मण्यं निष्फलं विद्यादेकादशीं विना" ति०त० । ३वेतने स्त्री क्षीरस्वामी । वेतनेन हि कर्मसाधनात् तस्य तथात्वम् ।

कर्मण्यभुज् त्रि० कर्मण्यां वेतनं भुङ्क्ते भुज–क्विप् ६त० ङ्यापोरिति ह्रस्वः । वेतनेन कर्मकारके भरण्यभुगित्यमरपाठान्तरमिति क्षीर० ।

कर्मदेव पु० कर्मणा देवः प्राप्तदेवभावः । १त्रयस्त्रिंशद्देवभेदे । "स एकः कर्मदेवानामानन्दः ये कर्मणा देवानपि यन्ति श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ते, ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः" तै०उ० । "कर्मदेवा ये वैदिकेनाग्निहोत्रादिना केवलेन देवानपि यन्ति, देवा इति त्रयस्त्रिंशद्धविर्भुजः। इन्द्रस्तेषां स्वामी तस्याचार्यो बृहस्पतिः । प्रजापतिर्विराट् त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा समष्टिव्यष्टिस्वरूपः संसारमण्डलव्यापी" शाङ्कर भा० । त्रयस्त्रिंशच्च देवाः आनन्दगिरिणा दर्शिताः । "अष्टौ वसवः एकादश रुद्राः द्वादशादित्याः इन्द्रः प्रजापतिश्चेति" २कर्मणा देवलोकं गते च । "स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः" शत० ब्रा० १४,७,१,३५ । "ये अग्निहोत्रादिश्रौतकर्मणा देवलोकं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवाः" भा० ।
कर्मदेवताऽप्यत्र स्त्री । "ज्योतिष्टोमादिना स्वर्गं प्राप्ताः स्युः कर्मदेवताः" मल्लचि० । "अस्मिन् कल्पेऽश्वमेधादि कर्म कृत्वा महत्पदम् । अवाप्याजानदेवैर्याः पूज्यास्ताः कर्मदेवताः" इति मल्लचि० धृ० ।

कर्म्मदोष पु० कर्मैव दोषः, कर्म्मणि दोषः, कर्महेतुर्दोषो वा । १दुष्टे पापजनके हिंसादौ कर्म्मणि । "संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन्" शरीरजैः कर्मदोषैर्याति

स्थावरतां नरः" मनुः। २कर्मजन्ये पापादौ "मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते" मनुः। "कर्मदोषैः पापैः" कुल्लू०। विहिताकरणाविहिताचरणरूपे ३कर्मविषयदोषे च। "यान्त्येत गतीर्यां कर्मदोषसमुद्भवाः" मनुः। "विहिताकरणाविहिताचरणरूपकर्मदोषजन्या गतीः" कुल्लू०। ६सकलकर्महेतौ मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपे दोषे च। "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानाम्" इत्यादि० गौत०सू०मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपदोषस्य सकलप्रवृत्तिरूपकर्महेतुत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम्।

कर्म्मधारय पु० व्याकरणोक्ते समानाधिकरणपदघटिते समासाधीनलक्षणाक्रान्ते समासभेदे "समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्मधारयः" पा०। तल्लक्षणादिकं शब्द०प०उक्तं यथा "क्रमिकं यन्नामद्वयमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम्। तादात्म्येन, अभेदेन समासः कर्मधारयः। क्रमिकं यन्नामद्वयं तयोरेकस्य नाम्नोऽर्थे धर्मिणि तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं तादृशं नामद्वयं कर्मधारयः नीलोत्पलमित्यादावुत्पलादिपदस्यार्थे नीलादिपदार्थस्य तादात्म्येनान्वयः, तथा पुरुषसिंह इत्यादावपि पुरुषादावुत्तरपदार्थस्य सिंहादिसदृशस्य पुरुषः सिंह इवेत्यादिविग्रहे प्रायेणोपमेयस्योपमानैरिति कर्मधारयानुशासनात्। कुम्भस्य समीपमित्याद्यर्थकस्य उपकुम्भादिर्न तादात्म्येनान्वयबोधकः, प्रबलमपद्रव्यमित्यादेः संप्रहाय नामपदस्य धातुभिन्नोपलक्षकत्वात् सार्थकसामान्यपरत्वेऽपि लक्ष्याभावाच्च। नीलमुत्पलमित्यादौ तु समानविभक्तिकं नामद्वयं स्वार्थयोरभेदान्वयं बोधयदपि न क्रमिकं विभक्त्या व्यवधानात्। यदि च तादात्म्येन नीलादिनामार्थस्यान्वयबुद्धौ नीलादिनामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमतोऽत्र तत्राभेदसम्बन्धेन नीलादेरन्वयः, परन्तु विशेषणविभक्त्युपस्थापिते तादात्म्यएवाधेयत्वेन, नीलघटपटावित्यादौ च नीलपदाव्यवहितेन घटपटेत्येकद्वन्द्वात्मकनाम्नैवोपस्थापिते घटे पटे च नीलस्य तादात्म्येनान्वयान्न व्यभिचारः। स्तोकं पचति धान्येन धनं, मत्वा पटुरित्यादावपि स्तोकादेर्न धात्वाद्यर्थे तादात्म्येनान्वयः किन्तु द्वितीयाद्यर्थे तादात्म्यएवाधेयत्वेनेत्यादिकं विभाव्यते तदा क्रमिकत्वमनुपादेयमेव। राजपुरुष इत्यादिकस्तु तत्पुरुषेण पूर्वपदलक्षितराजसम्बन्धिनस्तादात्म्येनान्वयबोधकस्यापि पदद्वयोस्तुल्यार्थकत्वहान्यापत्तेः, परन्तु राजन्व्यवस्थैव। अतएव राजपुरुष इत्यादौ पूर्वपदे षष्ठ्यर्थसम्बन्धे लक्षणेति मणिकृदुक्तमपि सङ्गच्छते।

यथा च नामार्थयोर्भेदेनान्वयेऽपि न क्षतिस्तथोपरिष्टाद्वक्ष्यते। किञ्चिद्विशिष्टस्वपर्यायानवच्छिन्नस्यैव वा तादात्म्येनान्वयबोधकत्वस्य क्रमिकोक्तौ निवेश्यम्। नचैवमपि पञ्चपुरुष्यादिद्विगौ द्विगाव्यं गच्छत इत्यादिस्थलीये द्वितयाद्यभिन्नगाव्यादिबोधकाव्ययीभावे चातिव्याप्तिस्तदन्यत्वेनापि विशेषणीयत्वात्। अत्र च मानुषब्राह्मणो ब्राह्मणमानुष इत्याद्यप्रयोगाद्विशेषणविशेष्ययोर्यत्र मिथस्तादात्म्येन व्यभिचारस्तत्रैव कर्मधारयः साधुः प्रमेयधूम इत्यादौ तु नरस्य शरीरं राहोः शिर इत्यादाविव तादात्म्यसम्बन्धार्थकषष्ठ्या तत्पुरुषएवेति वृद्धाः। चन्दनतरुर्विन्ध्यगिरिर्वसन्तसमय इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात् विशेष्यस्यैव विशेषणव्यभिचारित्वं कर्मधारये तन्त्रं न तु विशेषणस्यापि तद्व्यभिचारित्वम्। पुरुषोत्तम इत्यत्र चोत्तमत्वं न नित्यज्ञानादिमत्त्वं किन्तु भ्रमविधुरत्वम्। अतएव तत्र पुरुषस्येव, पुरुषेऽपि तस्य व्यभिचारसत्त्वादुत्तमपुरुष इत्यपि कर्मधारयः साधुरिति तु नव्याः। तदाद्युत्तरपदकः कर्मधारयः प्रायशोनेष्यते नीलतदित्यादितोऽनात्वपि नीलोत्पलादेरसित्वाद्यप्रतीतेः। "पङ्कयद्भोजनं रम्यमामतद्भक्तं यथा। नीलयद्रसवाक्याद्यः कटुतद्रूपमीष्यते" इत्यादिप्रयोगात् क्वचिदिष्यतेऽपि। प्रयुक्तश्च जुमरनन्दिना परमः स इत्याद्यर्थे परमसः परमतावित्यादि। तत्पुरुषोऽप्येतेन व्याख्यातः। ननु विशेष्यतया नामार्थप्रकारकान्वयबुद्धिमात्रं प्रत्येव नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वं तन्त्रं नतु तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नतत्प्रकारताकबुद्धिं प्रति गौरवादतोनामार्थयोर्नीलोत्पलयोरन्वयासम्भवात् कर्मधारयादिकः समासोन यौगिकः किन्तु नीलोत्पलत्वादिविशिष्टे रूढएव तदुक्तं भर्त्तृहरिणा "अबुधान् प्रत्युपायाश्च विचित्राः प्रतिपत्तये। शब्दान्तरत्वादत्यन्तं भेदोवाक्यसमासयोः" इति वैयाकरणाः, तन्मन्दं नीलोत्पलमित्यादौ समुदाये रूढ्यप्रतिसन्धानेऽपि नीलादिप्रत्येकपदोपस्थितया तयोस्तादात्म्येनान्वयबोधस्यानुभवसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वादन्यथा नामार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येव नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमुरीकृत्य नीलमानयेत्यादौ नामार्थद्वयवर्णयोर्नान्वयबोधः, परन्तु समस्तभागस्य नीलविशिष्टकर्मत्वादौ रूढिरेवेत्यत्रापि किन्न रोचदेः?। नच समासस्यागमकत्वे नीलोद्रव्यञ्च घट इत्यादाविव नीलघटोद्रव्यमित्यादावपि घटे धर्मिण्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलद्रव्ययोस्तादात्म्येनान्वयापत्तिरिति वाच्यम्,

नामार्थस्य मुख्यविशेष्यताक इव तादात्म्यावच्छिन्नविधेयता-कोऽपि बोधे नाम्नः प्रथमान्तस्य तन्त्रत्वात्। विधेयत्वन्तु विषयतावच्छेदकतान्यप्रकारत्वं प्रकारताप्रभेदो वेत्यन्य-देतत् घटमित्यादौ तु घटादिर्न तादात्म्येन विधेय इति न तत्र व्यभिचारः। ननु नीलं पीतञ्चोत्पलं यत्र इत्यर्थे नीलपीतोत्पलं सरइत्यादिको बहुव्रीहिरिव नीलं पीतञ्चोत्पलमित्यर्थे नीलपीतोत्पलं पुष्पमित्या-दिकः कर्म्मधारयोऽप्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलपीताभ्या-मवच्छिन्नोत्पलनिष्ठधर्म्मिताकधीजनकः कथं न स्यात्? इति चेन्न "बहुपदे बहुव्रीहिरेव नेतरो द्वन्द्वान्यः समास इत्यनु-शिष्टत्वेन बहुव्रीहेरेव स्वनिविष्टनामद्वयोपस्थाप्यार्थद्वया-वच्छिन्नतादृशनामान्तरार्थनिष्ठविषयताकबोधं प्रति हेतु-त्वेन समासान्तरस्य तादृशधियं प्रत्यसमर्थत्वात्। नील-पीतोत्पले स्तः पीतनीलोत्पलाश्रितमित्यादौ तु नीलो-त्पलं पीतोत्पलञ्च स्त इत्याकारक एव बोधः नतु नीलं पीतञ्च यदुत्पलं तद्द्वयमित्याकारः। अतएव द्वन्द्वात् परस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धस्य सूचनार्थं नीलपीते च ते उत्पले चेत्यादि-क्रमेण तत्र विग्रहं वर्णयन्ति न तु नीलं पीतञ्च तदुत्पल-ञ्चेत्यादिकम्। घटस्य नाधिकरणमित्यादिविग्रहे घटानधिकरणमित्यादिकस्तु मध्यपदप्रधानतत्पुरुषेण बहुनामगर्भो नत्रैकत्र द्वयमितिन्यायेन स्वार्थस्य बोधक इति सम्प्रदायविदः"।

अत्र समासे विशिष्टार्थे न शक्तिर्न वा लक्षणेति शब्दचि० स्थितौ यथा।

"कर्म्मधारये तु न शक्तिर्नवा लक्षणा ताभ्यां विनापि विवक्षितार्थान्वयबोधोपपत्तेः ननु नीलघटयोः सामाना-धिकरण्यप्रतीतिरत्र लक्षणैव अन्वयप्रकारत्वादिना तस्य भाने राजपुरुषादौ षष्ठ्यर्थोपस्थितिरपि तथास्तु अत्र ब्रूमः—कर्म्मधारये सामानाधिकरण्यं नामार्थयोर-भेदो वा गुणगुणिनोः समवायो वानुभूयते सचान्वय-एव नत्वन्वयप्रतियोगी अतोऽन्वयप्रतियोगिनोरुपस्थि-तिर्नामपदादाकाङ्क्षयेति न तदर्थं लक्षणा। राजपुरुष इत्यत्र तु राजसम्बन्धिपुरुषयोरन्वयोऽनुभूयते। राज-सम्बन्धिनश्चान्वयप्रतियोगिन उपस्थितिर्न राजपदे षष्ठ्यर्थ-लक्षणां विना, राज्ञः पुरुषं राजसम्बन्धिनं पुरुषं राजपुरुषमानयेत्यादौ पर्य्यायत्वाद्राजसम्बन्धिनः पुरुषे-ऽन्वयो भासते राजसम्बन्धो ह्यन्वयप्रतियोगित्वेन। एवञ्च बहुव्रीहौ सर्वत्रान्यपदस्य षष्ठीतत्पुरुषे पूर्व्वपदस्या-परपरतया लाक्षणिकत्वात् ताभ्यां कर्म्मधारयो बलवान् सर्वेषां पदानां स्वार्थपरतया मुख्यत्वात्। अतएव "एत-येष्ट्या निषादस्थपतिं याजयेत्" इत्यत्र कर्म्मधारय एव मुख्यत्वे शब्दस्वरसात् षष्ठीतत्पुरुषे च षष्ठ्यर्थे लक्षणा-पत्तेः"। वैयाकरणास्तु समासमात्रे विशिष्टेऽतिरिक्तां शक्तिं कल्पयन्तस्तदस्वीकारे दोषं दर्शयन्ति यथा वैया०भू० "अपि च समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राजपुरुषचित्रगुः नीलोत्पलमित्यादौ सर्व्वत्रानन्वयप्रसङ्गः। राजपदादेः सम्बन्धिनि लक्षणायामपि तण्डुलः पचतीत्यादौ कर्म-त्वादिसंसर्गेण तण्डुलादेः पाकादावन्वयवारणाय प्राति-पदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुताया आवश्यकत्वात् पुरुषादेस्तदभावात्। तण्डुलः शुभ्र इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकत्वमात्रे तण्डुलादेस्तस्य च शुक्ले अभेदेनैवान्वयः। शुभ्रेण तण्डुलेनेत्यादौ च विशे-षणविभक्तिरभेदार्था पार्ष्णिकोऽन्वय इति नातिप्रसङ्गः। तथा च समासे परस्परमन्वयासम्भवादावश्यकैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः"। "तन्मतुरीत्या सर्वत्र समासे शक्तिरस्तु च तथाविधस्थलेष्वपि षष्ठीतत्पुरुषकर्म्मधारययोः शक्तिमत्त्वाविशेषान्निषादस्थपत्यधिकरणसिद्धान्तविहतिर्न स्यात् इत्यत आह। "पर्य्यासस्याच्छाब्दबोधाविदूरप्राक्समुपस्थिते। शक्तिपक्षेऽन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वचिन्तनम्"।

"पर्य्यवसन्नशाब्दबोधस्य तस्मादविदूरवर्त्ती प्राक्कालश्च तदानीन्तनलाघवगौरवाद्वाधिकरणविरोध इत्यर्थः। अयं भावः—निषादस्थपतिपदं समासशक्तिपक्षे निषादरूपे निषादानाञ्च स्थपतौ निषादस्वामिके पुरुषान्तरे चेत्येवं सर्वत्र शक्तत्वान्नानार्थकम्। तथा च "नानार्थे तात्पर्य्या-द्विशेषावगतिः" इति न्यायेन तत्कल्पनायां पदद्वये पूर्वोप-स्थितार्थे शक्त्युपस्थित्यादिलाघवात् तत्कल्पनमिति। परे-षामपि सति तात्पर्य्ये षष्ठीः प्रवेशयेत्यत्र लक्षणायादुर्व्वा-रत्वात्तात्पर्य्यमेव कल्प्यकोटौ अवशिष्यत इति दिक्"। "पुंवत्कर्म्मधारयजातीयदेशीयेषु" "तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्म्म-धारयः" पा०। "द्वन्द्वोद्विगुरपि चाहं मद्गेहे नित्यमव्ययीभावः। तत् पुरुष! कर्म्म धारय येन स्यां मम बहुव्रीहिः" उद्भटः।

कर्म्मन् पुं न० कृ—कर्म्मणि मनिन् अर्द्धर्चादि० पा० अकरे तु न०। व्याकरणपरिभाषिते कर्त्तुः क्रियाफलाश्रयतयाभी-प्सिततमे पदार्थे "कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म्म" पा०। व्या-ख्यातञ्चैतत् सि०कौ० यथा—

"कर्त्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमङ्कर्म्मसंज्ञं स्यात्। कर्त्तुः किम्? माषेष्वश्वं बध्नाति। कर्म्मण ईप्सिता माषा न तु कर्त्तुः। तमब्ग्रहणं किम्? पयसा ओदनं भुङ्क्ते। कर्म्मेत्यनुवृत्तौ पुनः कर्म्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम्, अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात्"। विवृतञ्चैतदस्माभिः सरलायां यथा कर्त्तुरित्यादि। कर्त्राप्तुमिष्यमाणं कर्म्मेत्यर्थः।"धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता" इति वक्ष्यते। आप्तिश्च सम्बन्धः, स च कर्त्तृविशेषणीभूतक्रियारूपव्यापारद्वारकएवात्रोपस्थितकल्पने मानाभावात्, एवञ्च कर्त्रा स्वनिष्ठक्रियारूपव्यापारप्रयोज्यफलेन सम्बद्धुमिष्यमाणं कर्म्मेत्यर्थः, तदेतदाह कर्त्तुः क्रियया आप्तुमिति। क्रियया धातूपात्तव्यापारेण, आप्तुं धातूपात्तफलद्वारा सम्बन्धुम्। फलव्यापारयोर्धातूपात्तत्वन्तु "फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः" इत्यनेन सिद्धम्। तच्च कर्म्म सप्तविधम्, यथोक्तं हरिणा "निर्वर्त्त्यञ्च विकार्य्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम्। तत्रेप्सिततमं कर्म्म चतुर्द्धान्यत्तु कल्पितम्। औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्त्तुरनीप्सितम्। संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम्" इति। तत्र निर्वर्त्त्यादीनां लक्षणादिकमपि तेनैवोक्तं यथा—"सदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाश्यते। प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्य्यं कैश्चिदन्यथा। तन्निर्वर्त्त्यं विकार्य्यञ्च कर्म्म द्वेधा व्यवस्थितम्। प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत्। किञ्चित् गुणान्तराधानात् सुवर्णादिविकारवत्। क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते" इति, "सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी। यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्त्यत्वं प्रचक्षते" इति च। तदयं लक्षणनिष्कर्षः—प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति क्रियाजन्योत्पत्तिरूपफलवत्त्वं निर्वर्त्त्यत्वम् यथा घटं करोतीत्यादौ घटादेः क्रियाजन्योत्पत्तिमत्त्वान्निर्वर्त्त्यत्वम्। प्रतीयमानप्रकृतिविकृतिभावत्वे सति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टासत्त्वोत्पत्तिरूपान्यतरफलवत्त्वं विकार्य्यत्वम्, यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ सुवर्णस्य पूर्वरूपविशिष्टासत्त्वफलवत्त्वात् कुण्डलस्य चोत्पत्तिमत्त्वादुभयोरपि विकार्य्यत्वम्। क्रियाकृताधारधर्म्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वेनोद्देश्यत्वम्, प्राप्यत्वं यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादेः कर्त्तृसाधारणसंयोगरूपफलवत्त्वेऽपि क्रियाकृतक्षमादिरूपासाधारणविशेषफलस्यानाधारत्वेन तादृशफलप्रकारकबोधाविषयत्वात् प्राप्यत्वम्। निर्वर्त्त्यविकार्य्ययोस्तु क्रियाजन्योत्पत्त्यादिफलस्य कर्म्ममात्रनिष्ठतया असाधारणत्वेन तद्व्याप्त्यातिप्रसङ्ग इति बोध्यम्। कर्त्तुरनुद्देश्यत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वम्, औदासीन्य प्राप्तं यथा ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीत्यादौ तृणादेरनुद्देश्यत्वेऽपि क्रियाजन्यसंयोगरूपफलवत्त्वेनोदासीनकर्म्मता। द्विष्टसाधनत्वे सति क्रियाफलवत्त्वं द्वेष्यं यथा विषं बुभुक्षुर्विषं भुङ्क्ते इत्यादौ विषस्य तथात्वम्। कारकविशेषसंज्ञान्तरैरविवक्षितत्वे सति कर्म्मोपकारकत्वम्, संज्ञान्तरैरनाख्यातत्वम् यथा गां पयो दोग्धीत्यादौ गवादेः कारकान्तरसंज्ञाया अविवक्षया दुग्धोपयोगितया कर्म्मत्वम्। व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात्। कारकान्तरसंज्ञापूर्व्वकत्वं यथा 'जलधिमधिशेते' इत्यादौ जलधेराधारसंज्ञकतया प्राप्तत्वेऽपि "अधिशीङ्स्थासां कर्म्म" पा० इत्यादिना कर्म्मसंज्ञया कर्म्मत्वम्। पयसेति भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वविवक्षायां तस्येप्सिततमत्वात् पयः पिबतीति स्यादेव। इह तु तथा विवक्षाविरहेणान्नभोजनं प्रति तस्याङ्गतया करणत्वमात्रं विवक्षितमिति न ओदनस्य कर्म्मत्वम्। सहार्थे तृतीयेति च न्याय्यम्, तस्याप्रधानत्वात्तथा बोधयितुमशक्यत्वात्" ।

कर्म्मताबोधनप्रकारलक्षणादिकं शब्द०प्र०अन्यथोक्तं यथा "गमनधातोरर्थोयल्लिङ्गा स्यार्थेऽनुभाव्यते। यत्रासौ कर्म्मता नाम कारकं कर्त्तृतेतरः"। गमनस्य यद्धातोर्लकारस्य तिङा यत्र स्वार्थे तदीयोयात्मोऽर्थोऽनुभावयितुं शक्यते, तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां स तिङर्थः कर्त्तृताभिन्नः कर्म्मत्वं नाम कारकमित्यर्थः। ग्रामो गम्यत इत्यत्र गमधातूपस्थाप्यायाः संयोगावच्छिन्नक्रियायाः स्वजन्यत्वसम्बन्धेन तिङ्पदोपस्थाप्ये संयोगे एवान्वयो न तु त्यज्यत इत्यादाविव विभागादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्यैव फलस्य बोधने कर्म्मविहितप्रत्ययानां धातुसाकाङ्क्षत्वादतः संयोगस्यैव तत्र गतिक्रियाकर्म्मत्वं नतु विभागादेः, तेन तरोस्त्यागिनि खगे तरुं गच्छतीत्यादिकोन प्रयोगः। गम्यते रथः स्वयमेवेत्यादौ (गम्यते इति त्वनुशासनविरुद्धं कर्त्तृस्वभावकतया कर्म्मवत् क्रियाया अप्रसक्तेः)। कर्म्मत्वमितरानुकूलव्यापारवत्त्वलक्षणं कर्त्तृत्वं धात्वर्थस्य धर्म्मोऽपि न तत्कर्त्तृताभिन्नमिति तदुद्व्युदासः। ननु चैत्रकर्त्तृकगमनजन्यसंयोगस्य ग्रामइव चैत्रेऽपि सत्त्वाच्चैत्रो गम्यते चैत्रेणेत्यपि प्रयोगः स्यात्, तिङर्थसंयोगस्य जन्यत्वस्वाश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थगतेः साकाङ्क्षत्वेन चैत्रकर्त्तृकगत्याश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य संयोगस्य चैत्रे बाधितत्वात्। अतएव चैत्रो ग्रामं गच्छति

इतिवत् चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यपि न प्रयोगः, तत्रापि द्वितीयार्थसंयोगे प्रकृत्यर्थस्य स्वप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेनैव साकाङ्क्षतया द्वितीयान्तस्थलस्य चैत्रीयत्वविशिष्टसंयोगस्य जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायामन्वयेन चैत्रप्रतियोगिकसंयोगाश्रयवृत्तिगतेश्चैत्रे बाधितत्वात्। यत्तु फलमिव क्रियायामन्वितं परसमवेतत्वमपि कर्मतावाचिप्रत्ययस्यार्थः, परत्वञ्च तिङा स्वार्थकर्त्रन्वयिप्रतियोगिकं, द्वितीयादिसुपा तु प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकं प्रत्याय्यते तथा च चैत्रकर्तृकस्य चैत्रान्यसमवेतगमनस्याप्रसिद्धत्वेन चैत्रे तज्जन्यसंयोगस्यासम्भवाच्चैत्रेण गम्यते चैत्र इत्यादिकोन प्रयोगः। एवं चैत्रान्यसमवेतस्य चैत्रे बाधाच्चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यादिरपि। चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यादौ तु चैत्रकर्तृकस्य ग्रामभिन्नसमवेतस्य गमनस्य जन्योयः संयोगस्तद्वान् ग्राम इत्यन्वयबोधनेन किञ्चिद्बाधकमिति प्राच्यैरुक्तं तन्न युक्तम्, संख्याकालातिरिक्तस्य तिङर्थस्य धात्वर्थविशेष्यत्वनियमेन तिङर्थस्य परसमवेतत्वादेर्धात्वर्थगत्यादावन्वयायोगात् प्रथमान्तोपस्थाप्यग्रामादेर्भेदान्वयसम्बन्धेनान्यत्र प्रत्ययार्थे तिङर्थे वान्वयस्यादृष्टचरत्वेनाव्युत्पन्नत्वात्, चैत्रेण गम्यते द्रव्यं, द्रव्यं गच्छति चैत्र इत्यादौ द्रव्यान्यसमवेतस्य गत्यादेरप्रसिद्धत्वेनायोग्यतापत्तेश्च। तथास्तु फलमिव भेदोऽपि कर्मत्वाख्यप्रत्ययस्यार्थस्तथा च चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यत्र तिङर्थभेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थविशेष्यत्वात् प्रतियोगित्वसम्बन्धेन प्रथमान्तार्थे ग्रामादौ विशेषणत्वाच्च व्युत्पत्तिविरोधो नवातिप्रसङ्गः चैत्रकर्तृकगमनाश्रयवृत्तिभेदप्रतियोगित्वस्य चैत्रे विरहात् चैत्रं गच्छतीत्यादावपि प्रतियोगित्वसम्बन्धेन चैत्रान्वितस्य द्वितीयार्थभेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थगतावन्वयात्तादृशगतेश्चैत्रे बाधाच्चैत्रं गच्छति चैत्र इत्यादिकोन प्रयोगः। प्रतियोगित्वञ्च उभयावृत्तिधर्मानवच्छिन्नं धर्मद्वयानवच्छिन्नं वा ग्राह्यमतो द्रव्यं गच्छतीत्यादौ गतौ द्रव्यभेदसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिरिति प्राञ्चस्तच्चिन्त्यम्। इत्थं तरुं त्यजतीत्यादौ विभागावच्छिन्नक्रिया त्यजेरर्थः द्वितीयायास्तु विभागस्तेन तर्ववधिकविभागवती या विभागावच्छिन्नक्रिया तद्वान् खग इत्याकारस्तत्र बोधः। तर्ववधिकविभागस्य च जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायां प्राग्वन्मतः खगाद्यवधिकविभागस्य खगादावसत्त्वात् खगं त्यजति खग इत्यादिकोन प्रयोगः। खगेन त्यज्यते खग इत्यपि प्रयोगः प्रागुक्तरीत्या निरसनीयः। प्राञ्चस्तु ग्रामं गच्छति त्यजतीत्यादौ सर्वत्र क्रियामात्रं धात्वर्थस्तत्यजिगम्योः पर्यायत्वेऽपि न क्षतिः, गम्यर्थक्रियायां संयोगस्यैव त्यज्यर्थक्रियायाञ्च विभागस्यैव बोधकतायाः कर्मप्रत्ययेषु स्वभावत्वात् तरुं त्यजतीत्यादौ संयोगस्य तरुं गच्छतीत्यादौ च विभागस्य द्वितीयादितो नावगमः परैरपि समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलस्यैव द्वितीयादिबोध्यताव्युत्पत्तेरभ्युपेतव्यत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गात्। नचैवं स्पन्दोन स्पन्दत इत्यादेरिव त्यागोन गतिरित्यादेरपि वाक्यस्य निराकाङ्क्षतापत्तिस्तत्र त्यजिगम्योर्विभागाद्यवच्छिन्नक्रियावाचकत्वेनैवान्वययोग्यत्वासम्भवात्। द्वितीयासाकाङ्क्षत्वमत्र धातुत्वप्रयुक्तमेव च धातूनां सकर्मकत्वव्यवहारोऽपि तु फलावच्छिन्नक्रियावाचित्वप्रयुक्तः ... व्याप्तत्वात्। स्पन्दार्थधातूनां कर्मणि षष्ठ्या इव द्वितीयाया अपि साधुत्वात्। एवञ्च ग्रामं गच्छति तरुं त्यजतीत्यादौ ग्रामसंयोगजनकक्रियायां तरुविभागजनकक्रियावानित्याकारक एव बोधो न तु ग्रामसंयोगजनकसंयोगावच्छिन्नक्रियावांस्तरुविभागजनकविभागावच्छिन्नक्रियावानित्याकारकः, संयोगविभागयोरुभयथाभानस्य नीलघटजनकदण्डवानित्यादौ घटादेरिव निराकाङ्क्षत्वेनासम्भवादनुभवबाधितत्वाच्चेत्याहुः। परे तु संयोगः क्रिया च द्वयमेव प्रत्येकं गमिशक्यं तयोर्जन्यजनकभावस्तु वाक्यार्थमर्यादया भासते एवार्थयोरन्वयोऽवच्छेद्यावच्छेदकयोरिव, गम्यर्थयोः संयोगक्रिययोर्मिथश्च साकाङ्क्षत्वाच्च नैकमात्रे गमिप्रयोगः। पुष्पवत्पदे चन्द्रत्वसूर्यत्वाभ्यामिव विभिन्नरूपाभ्यां प्रकृतेऽपि संयोगत्वक्रियात्वाभ्यां गमधातोरेकशक्तिस्वीकारेऽपि न क्षतिः। इयांस्तु विशेषो यत्तत्र परस्परविरोधिनोर्मिथोनान्वयः प्रकृते तु संयोगक्रिययोस्तथेति तथा च ग्रामं गच्छतीत्यत्र द्वितीयाया आधेयत्वं प्रतियोगित्वं वार्थस्तेन तदन्वितस्य संयोगस्य क्रियायामन्वयात् ग्रामवृत्तित्वप्रतियोगिकोवा यः संयोगस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारकस्तत्र बोधः, तरुं त्यजतीत्यत्राप्याधेयत्वमवधित्वं वा द्वितीयार्थस्तेन तदन्वितस्य धात्वर्थविभागस्य धात्वर्थान्तरे क्रियायामन्वयात्तद्वृत्तितदवधिकोवा योविभागस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारकोबोधः संयोगादेर्विशेष्यस्य जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव प्रागिव प्राग्वन्मतो नातिप्रसङ्गः। सकर्मकत्वमपि धातोः स्वार्थफलावच्छिन्नस्वार्थक्रियान्वयबोधकत्वं आनातीत्यादौ सकर्मकत्वव्यवहा-

रोभाक्त इत्याहुः। (फलव्यापारयोर्धातुरित्यनुसारिणः)

तण्डुलं पचतीत्यत्र रूपादिपरावृत्तिफलकतेजःसंयोगावच्छिन्नक्रिया पचेरर्थः, तन्निविष्टे च विलक्षणतेजःसंयोगे तण्डुलस्याधेयत्वेनान्वयः परमाणुं पचतीत्यपि प्रयुज्यत एव अतएव "स्वतन्त्राः परमाणवः पच्यन्ते" इति किरणावल्यामाचार्य्याः। ओदनं पचतीत्यादौ तु तण्डुलादावोदनादिपदस्य लक्षणा तत्र क्रियायामन्वितमनुकूलत्वं द्वितीयार्थ इत्यपि कश्चित्। एवं छिनत्तीत्यादावारम्भकसंयोगविरोधिविभागावच्छिन्नक्रिया छिदेरर्थस्तन्निविष्टे च संयोगे विभागे वा स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन वृक्षादेरन्वयः। घृतेन विष्णुं यजतीत्यत्र प्रीत्यवच्छिन्नप्रसन्नकरद्रव्यत्यागो यजेरर्थः, प्रीतौ विष्णोराधेयत्वेन द्रव्ये च घृतादेरभेदेनान्वयस्तेन विष्णुनिष्ठप्रीतिहेतुर्योमन्त्रकरणकः घृताभिन्नद्रव्यत्यागस्तद्वान् इत्याकारकस्तत्र बोधः, स्वत्वध्वंसजनकेच्छापर्य्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्व एव वा घृतादेराधेयत्वेन तत्रान्वयस्तेन द्रव्येण विष्णुं यजतीत्यादौ द्रव्यस्य द्रव्याभिन्नत्वेन साकाङ्क्षत्वेऽपि न क्षतिः। पितरमाराधयति उपास्ते पूजयतीत्यादौ गौरवप्रयुक्तप्रीत्यवच्छिन्नक्रिया धात्वर्थस्तन्निविष्टयोर्गौरवप्रीत्योः क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां पित्रादेरन्वयस्तेन पितृगोचरगौरवप्रयुक्ता या पितृनिष्ठप्रीतिहेतुक्रिया तद्वानित्येवं तत्र बुद्धिः। गौरवं गुरुताराध्यत्वावगाही ज्ञानप्रभेदो येयं भक्तिरित्युच्यते। पित्रादिसेवायाश्च मन्त्रकरणकत्वाभावान्न तत्र पितरं यजतीत्यादिकः प्रयोगः। परमात्मानमुपास्ते इत्यादौ तु गौरवप्रयुक्तक्रियामात्रं धात्वर्थस्तथा नातः परमेशितुः प्रीतिविरहादयोग्यतापत्तिः। एवं जुहोतीत्यादौ वह्न्यादिकरणकपतनावच्छिन्नमन्त्रकरणकक्रिया हुधात्वर्थः, प्रोक्ते च पतने घृतस्याधेयत्वेनान्वयस्तेनाग्न्यधिकरणकस्य घृतवृत्तिपतनस्यानुकूलमन्त्रकरणकक्रियावानित्येवं तत्र बोधस्तादृशी च क्रिया घृतस्य करादेः प्रसारणन्युब्जीकरणादिरेव। अतएव घृतादेः परित्यागित्वविरहादात्यागादेर्न यष्टृत्वं किन्तु होतृत्वमेव। वह्नौ जुहोतीत्यत्र सप्तम्यन्तस्यार्थेन धात्वर्थनिविष्टे पतनेऽन्वयेति वह्निवृत्तित्वविशिष्टपतने तद्वृत्तित्वस्यान्वये निराकाङ्क्षतापत्तेः परन्तु तदवच्छिन्नक्रियायामेव। प्रतिमादौ घृतादिक्षेपणं मन्त्रकरणकमपि नाग्न्यधिकरणकं वह्नौ घृतस्य प्रक्षेपमात्रमग्न्यधिकरणकपतनानुकूलमपि न मन्त्रकरणकमतस्तदुभयं न होमः।

मानसादपि होमे मानस एव मन्त्रः करणम्। यद्वा वह्निसंयोगावच्छिन्नपतनानुकूलमन्त्रकरणकक्रियैव जुहोत्यर्थस्तेन घृतं जुहोतीत्यत्र वह्निसंयोगजनकं यद् घृतस्य पतनं तदनुकूलमन्त्रकरणकक्रियाविशेषवानित्याकारको बोधः। न चैवं हुधात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगात्मकफलशालित्वेन वह्न्यादेस्तदर्थकर्मतया वह्निं जुहोतीत्यादिकप्रयोगापत्तिः साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्यैव फलस्याश्रयिणः कर्मत्वादन्यथा गगने लोष्टमुत्क्षिपतीत्यादौ गगनादेरुत्क्षेपणादिकर्मतायादुर्वारतापत्तेः ऊर्द्धसंयोगफलकक्रियावच्छिन्नव्यापारस्यैवोत्क्षेपणत्वात्। न चोत्क्षेपणत्वादिकं जातिरेव तत्र धात्वर्थतावच्छेदकम्, गमनत्वादिना सङ्करेण तस्य जातित्वायोगात् लोष्टादेस्तत्कर्मत्वाप्रसङ्गाच्च। अतएव परम्परया दुहाद्यर्थतावच्छेदकीभूतबहिःक्षरणशालित्वेन पयःप्रभृतेस्तत्कर्मत्वसम्भवेऽपि "अकथितञ्च" इति सूत्रान्तरस्य प्रणयनमपि पाणिनेः सङ्गच्छते। धनं प्रतिगृह्णातीत्यत्र पुण्यार्थकदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः प्रतिग्रह इति फलीभूतस्वत्ववत्तया धनस्य कर्मत्वं, विक्रयादेर्दानविशेषत्वेऽपि न तस्य पुण्यजनकत्वमतस्तज्जन्यस्य स्वीकारोन प्रतिग्रहः। धान्यं क्रीणातीत्यत्र मूल्यदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः, स्वत्वजनकं मूल्यदानमेव वा क्रयस्तत्फले च स्वत्वे धान्यस्याधेयत्वेनान्वयस्तेन धान्यनिष्ठस्य मूल्यदानजन्यस्वत्वस्यानुकूलस्वीकारवान्, धान्यनिष्ठं यत्स्वत्वं तदनुकूलमूल्यदाता वेति तत्र बोधः। धान्यं विक्रीणातीत्यत्र मूल्यग्रहणजन्यस्य परस्वत्वस्य जनकमूल्यग्रहणमेव वा विक्रयस्तेन धान्यनिष्ठस्य मूल्यग्रहणजन्यपरस्वत्वस्यानुकूलो यो धान्यस्य त्यागस्तद्वान्, धान्यनिष्ठं यत् परस्वत्वं तदनुकूलमूल्यग्रहणवानिति वा तत्र बोधः। मूल्यञ्च पणपुराणादिकमेव राजनिर्दिष्टं नतु द्रव्यमात्रं तेन तिलादीन् दत्त्वा माषादीनां विनिमये विप्राणां तिलविक्रयादिदोषस्यानवकाश इत्युक्तमेव। नरकं पततीत्यत्र भोगावच्छिन्नं पातित्यमेव पतेरर्थस्तेन नरकभोगानुकूलपातित्यवानित्याकारकस्तत्र बोधः। नरकपतित इति द्वितीयातत्पुरुषोदाहरणमपि वृत्तिकारस्य, एतदभिप्रायकमेव पतनक्रियायास्तथात्वे तु नरके पततीत्यादिरेव युक्तः प्रयोगः। स्वर्गं गच्छतीत्यादौ स्वर्गादिपदस्येव प्रकृते नरकपदस्यापि तद्देशपरत्वात्। धनं लभते प्राप्नोतीत्यादौ स्वत्वावच्छिन्नो व्यापारो धात्वर्थः, तन्निविष्टे च स्वत्वे धनादेराधेयतेनान्वयः। नतु गमनधात्वर्थविशेष्यतापन्नस्य कर्षोर्वादि

कर्मत्वं तदा दुहादेर्द्विकर्मकत्वव्याप्तिः। गोपेन गौः पयो दुह्यत इत्यादौ गोपकर्तृकव्यापारजन्यं यत् पयःकर्मकमोचनं तद्वती गौरित्यन्वये मोचनबहिःक्षरणयोर्द्वयोरेव दुहधात्वर्थतावच्छेदकफलत्वेऽपि गौणं बहिःक्षरणरूपं तस्य। कर्मणस्तिङाद्यैर्बोधनात् "गौणं कर्म दुहादिष्वस्ति-ङाद्यैरभिधीयते" इति व्युत्पत्तेरतः प्रकारान्तरेण कर्मत्वं निर्वक्ति। यस्य धातोर्यदर्थे यः प्रकारीभूय भासते। द्वितीयया स्मारितोऽर्थस्तदा तत्कर्मतोच्यते। यद्धातोर्यदर्थे द्वितीयया स्मारितः स्वार्थोऽनुभाव्यते तद्धात्वर्थक्रियायां तत्कर्मत्वम्। तेन गां दोग्धि पय इत्यादिप्रयोगात् पयःप्रभृतेरप्युक्तम्। पाकं कुरुते इत्यादौ यत्नप्रकारीभूतमपि विषयत्वं न यतेरर्थे। भजते ग्राममित्यादौ भूधात्वर्थे प्राप्तौ तथाभूतमपि संयोगत्वादिकं न तदर्थोत्पत्तौ प्रकारः। चौरं रुजन् पयः परिपूर्णं चित्वादावेव रुजादिधात्वर्थहिंसादेर्द्वितीयार्थकर्मतायां विशेष्यत्वं सुलभं गङ्गावगाहनादेर्निर्वाहादिगणान्तर्गतत्वेन तदन्यधातोः कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषिद्धत्वात्। दिवः करणस्य कर्मत्वोपदेशात् अक्षान् दीव्यतीत्यत्र द्वितीयार्थः करणत्वमपि गौणकर्मत्वमेव, अतएवाक्षा दीव्यन्ते द्यूतकारैरित्यादौ क्रीडाकरणतायामेव विहितात्मनेपदादिकर्मप्रत्ययाः। दुहादयस्तु फलावच्छिन्नक्रियाहेतुव्यापारवाचित्वादेव द्विकर्मकास्तेन गां पयो दोग्धि गोप इत्यत्र दुहेर्मोचनानुकूलव्यापारोऽर्थ इति तत्रत्यमोचने गोराधेयत्वेन पयसः कर्मत्वेनान्वयात् पयःकर्मताकं यद्गोवृत्तिमोचनं तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारकबोधस्तत्र बहिःक्षरणावच्छिन्नव्यापारो मोचनं तदनुकूलव्यापारो दोहनमतो धात्वर्थतावच्छेदकीभूतं बहिःक्षरणरूपं फलमादाय पयसो मोचनात्मकञ्च तदादाय गोः कर्मत्वमवसेयम्। एवं शिष्यं धर्मं वदति, ब्रूते, उपदिशत्याचष्टे, इत्यादौ प्रतिपत्त्यवच्छिन्नव्यापारो वदप्रभृतिधात्वर्थ इति तद्विशिष्टायां प्रतिपत्तौ शिष्यस्याधेयत्वेन धर्मस्य च विषयत्वेनान्वयाद्धर्मविषयिणी या शिष्यनिष्ठा प्रतिपत्तिस्तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारको बोधस्तादृशव्यापारश्च धर्मः सेव्यतामित्यादिकोच्चारणाद्यभिलापः। मल्लं शतानि जयतीत्यत्र ग्रहणावच्छिन्नपराभवो जयतेरर्थः तथा च मल्लस्य ग्रहणानुकूलो यः मल्लकर्मकपराभवस्तत्कर्त्तेत्येवं तत्र बोधः। पराभवश्च तिरस्कारः। प्रजाः शतं दण्डयतीत्यत्र ग्रहणावच्छिन्नशासनं दण्डयतेरर्थस्तथा च शतग्रहणानुकूलं यत् प्रजानां शासनं तत्कर्त्तेत्येवं तत्र बोधः। शासनं नियन्त्रणम्। सुधां क्षीरोदं मथ्नातीत्यत्र उत्थानावच्छिन्नोन्मन्थनं धात्वर्थस्तेन सुधोत्थानानुकूलं यत् क्षीरोदस्योन्मन्थनं तत्कर्त्तेत्यर्थः। उन्मन्थनमालोडनम्। पान्थं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र अभिधानावच्छिन्नव्यापारः पृच्छा, तथा च पान्थनिष्ठं यत्पथोऽभिधानं तदनुकूलव्यापारवानित्येवं तत्र बोधः। अभिधानमभिलापस्तदनुकूलव्यापारश्च केन पथा गन्तव्यमित्यादिप्रश्नः। नृपमर्थं प्रार्थयते याचते भिक्षते इत्यादौ दानाय प्रेरणं धात्वर्थस्तथा च नृपनिष्ठं यदर्थस्य दानं तत्प्रेरणावानित्यर्थः। प्रेरणा प्रवर्त्तना, सा च दीयतामित्याद्यभिलापरूपा। ग्राममजां वहति नयतीत्यादौ गत्यवच्छिन्नव्यापारो वहिप्रभृतेरर्थस्तेन ग्रामकर्मकं यदजादिनिष्ठं गमनं तदनुकूलव्यापारवानित्येवं तत्र बोधस्तादृशव्यापारः प्रकृते गलरज्ज्वाकर्षणादिः। पुत्रं धर्ममनुशास्तीत्यादावनुशासनं देशनया प्रवर्त्तना, तथा च पुत्रनिष्ठस्य देशनया प्रवर्त्तनस्यानुकूलव्यापारवानित्यर्थः तथाविधो व्यापारः सन्ध्यां विधेहि समिधमाधेहीत्याद्युपदेशरूपः। शाखां ग्राममाकर्षतीत्यत्र गतिहेतुकर्षणं धात्वर्थस्तेन ग्रामकर्मकं यच्छाखागमनं तदनुकूलविकर्षणवानित्यर्थः। विकर्षणं नम्रीकरणम्। गामवरुणद्धि व्रजमित्यत्र गतिप्रतिरोधहेत्वावरणमवरुधेरर्थस्तेन गोगतिप्रतिरोधस्यानुकूलं यद्व्रजस्यावरणं तत्कृतिमानित्यन्वयधीः। वृक्षं फलान्यवचिनोति इत्यत्र विदाहेतुर्विघट्टनं चिनोतेरर्थस्तथा च फलकर्मकविच्छेदानुकूलं यद्वृक्षस्य विघट्टनं चालनं तद्वानित्येवं तत्र बोधः। उत्क्षिपत्यादिकस्तु धातुः सफलक्रियाहेतुव्यापारवाच्यपि न दुहादिः। यदुक्तमभियुक्तैः "दुहिर्वदत्यर्थजिदर्थदण्डमन्थिप्रच्छार्थनार्थौ नयनार्थशासु। कर्षीरुधिविञ् च तथार्थवृत्तौ द्विकर्मकोऽयं कथितो दुहादिः"। तथार्थवृत्तौ निरुक्ततत्तदर्थवृत्तौ। "गतिभोजनधीप्राप्तिशब्दार्थध्रौव्यधातुषु। कर्तृत्वं हेतुविहितप्रत्यये त्वेतेषु कर्मतेति" शाब्दिकास्ततः, गोपान् गमयति, द्विजान् गमयति, द्विजान् भोजयति, गुरूननुज्ञापयति, शिष्यान् पाठयति, सुतान् स्नापयतीत्यादौ मूलधात्वर्थस्य कर्तृत्वलक्षणं गौणमेव कर्मत्वं द्वितीयार्थः। तथा च गोपकर्तृकगत्यनुकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः। पुत्रान् प्रीतिम् प्रापयतीत्यादौ च प्राप्तिर्न गतिः चैत्रो ग्रामं भावयते, ग्रामस्य भावक

इत्यादौ प्राप्यत्वस्य भवने: स्वार्थविहितयत्नस्य कर्त्तुः कर्म्मतानिरासाय णिचोहेतुविहितत्वमनुसृतम्। "हिंसायामेव भक्षयं भक्षेरेव यत्नेऽपि। यत्नस्य कर्त्तुः कर्म्मत्वं क्रियया वाच्यं यदि" इति स्वरसाद्भक्षयति मूषिकान् मार्जारम्, भक्षयति बलं छागमित्यादेरेव भक्षेः कर्त्तरि कर्म्मता न तु भक्षयत्योदनं चैत्रेणेत्यादौ, भक्षयति प्रजाः परिजनैः कृपण इत्यादौ तु न भोजनं भक्षेरर्थः। वाहयति रथमश्वान् सारथिः वाहयति गोणीं वृषभान् वाणिक् इत्यादावपि वाहयति भारं चैत्रेण धनिक इत्यादौ स्वेच्छया वाहकोऽत्र धनिकादिः। "हृक्रोस्तु कर्त्तुः कर्म्मत्वं णम्यन्ते स्याद्विभाषया। अभिवादिदृशोरात्मनेपद इष्यते" इत्युक्तेर्हारयति कारयति वा घटं कुविन्देनेत्यत्रेव कुविन्दमित्यत्रापि कुविन्दस्य गौणकर्म्मत्वागमः। तथा अभ्यवहारयत्योदनं तनयं तनयेन वा जननी, विकारयति चित्तं चित्तेन वा वसन्त इत्यपि प्रमाणम्। परन्तु पूर्व्वयोरप्राप्ताविषयोस्तु प्राप्तावेव कर्म्मत्वस्य वैकल्पिको विधिः। गुरुमभिवादयते सुतं सुतेन वा भक्तः, भवं दर्शयते भार्य्यां भार्य्यया वा पतिरित्यादौ तु दृशः प्राप्तावभिवादयतेस्त्वप्राप्तौ सः। अनात्मनेपदत्वे तु पन्थानं पथिकं दर्शयति, पुत्रेण मित्रमभिवादयतीत्यादौ यथाप्राप्तमेव कर्म्मत्वादिकम्। कालेनार्थं निर्वर्त्तयति चैत्रेणोदनं खादयति, आदयति वा दारैः क्रन्दयति, पुत्रेण मित्रमाह्वाययतीत्यादौ तु नीप्रभृतेर्व्वह्याद्यर्थकत्वेन तत्कर्त्तुः कर्म्मत्वं प्रसक्तमपि "न नीखाद्यादिशब्दायक्रन्दिह्वयतिषु कर्हिचित्। हेतुयत्नेषु कर्त्तृत्वं कर्म्मता स्यात्क्रियादिष्विति" भर्त्तृहरिवचनान्निषिध्यते। अत्र च केचिन्नीखाद्यादिष्विति कथनाद्वैत्वार्थं निर्णीयमानस्तिष्ठति, भृत्येन यूपं खाद्यमानोऽत इत्यादौ कर्म्मविहितमत्र शानजादेर्नानुपपत्तिरिति वदन्ति। सुखं प्राप्नोतीत्यादौ प्राप्तिरुत्पत्तिः परम्परया तदाश्रयत्वन्तु तिङर्थः। घटं जानातीत्यत्र विषयत्वं विषयिता वा द्वितीयार्थः। दिवाकरस्तु संस्कारावच्छिन्नमेव ज्ञानं जानात्यर्थस्तन्मते मुख्यमेव कर्म्मत्वं घटादेरित्याह तन्मन्दं ज्ञानमित्यादितः संस्काराप्रतीतेः लाघवेन ज्ञानत्वस्यैव जानात्यर्थतावच्छेदकत्वात् घटस्योपेक्षात्मकज्ञाने निर्विकल्पके वा घटं जानातीतिप्रयोगस्याप्रसङ्गाच्च। अतएव साक्षात्कारादिरूपज्ञानमेव तत्र धात्वर्थ इति तत्त्वावच्छेदकतानुभवज्ञानतावत्त्वादेव घटादेर्ज्ञानकर्म्मेति भट्टमतमप्यनादेयं ज्ञानविषयतातिरिक्ताया ज्ञाततायां मानाभावादन्यथा ज्ञाततायाइव इष्टतादेरप्यतिरिक्तायाः कल्पनापत्तेः। वह्निमनुमिनोमि आपादयामीत्यादौ विधेयतानामको विषयताप्रभेद एव द्वितीयार्थः पर्व्वतोवह्निमानित्याद्यनुमितावापत्तौ वा पर्व्वतमनुमिनोमीत्याद्यप्रयोगात् विषयतावच्छेदकत्वमिश्रप्रकारत्वमेव तत्र द्वितीयार्थ इत्यपि वदन्ति। घटं पश्यति शब्दं शृणोत्यनुभवतीत्यादौ दर्शनाद्यर्थकधातुयोगे साक्षात्कारत्वनिरूपितमेव विषयत्वं कर्म्मत्वं घटादेरुपनीतभानादौ तादृशाप्रयोगात्। आकाशं न पश्यतीत्यादौ पुनरन्वयोविवक्ष्यते। तण्डुलपाकं करोतीत्यत्र चिकीर्षाजन्यतावच्छेदकः क्रियायामुद्देश्यताख्यो विषयताविशेष एव द्वितीयार्थः कृतौ भासते, तेन तण्डुलपाकत्वप्रकारककृतेस्तण्डुलविषयत्वेऽपि पाकदशायां तण्डुलं करोतीत्यादिकोन प्रयोगः पाकदशायामोदनं करोतीत्यादौ च द्वितीयाया अनुकूलत्वे लक्षणा तण्डुलादिकर्त्तृकृतिस्तु नौदनादिजनिका प्रमाणाभावात्। बहुमानस्तु शब्दे धातुना उत्पत्त्यनुकूला कृतिरुच्यते इति तस्यौदनस्य मुख्यमेव कर्म्मत्वमतएव यत्र कृतिमात्रं धात्वर्थस्तत्र न द्वितीया यथा घटाय यतत इत्यादौ विशेषाच्च तत्र कृत्यादिपदादुत्पत्तिमात्रप्रतीत्या यत्नत्वावच्छिन्नस्यैव करोत्यर्थत्वात्। मीमांसाचक्रवर्त्तिने तु पाककृतौ तण्डुलादेरुपादानविधयैव फलविधयोदनादेरपि विषयत्वमुक्तं यदाह धर्म्मेश्वरः "सिद्धं साध्यं फलञ्चेति प्रवृत्तेर्विषयस्त्रिधा। तत्र सिद्धमुपादानं क्रिया साध्यं फलं सुखमिति" तथा च तन्मते तण्डुलपक्वदशायामोदनं करोतीत्यादिप्रयोगे फलत्वेन विषयत्वं द्वितीयार्थः। मासं जीवति, क्रोशं स्वपिति, गोदोहं तिष्ठति, कुरून् क्रीडतीत्याद्यावधिकरणत्वं गौणमेव कर्म्मत्वं यथाऽनुभाष्यते "कालाभावाध्वमानानां क्रियायां नीहतामपि। आधारता मौल्यधातोः कर्म्मता स्याद्विभाषयेति स्मृतेः"। "कर्म्मणि द्वितीया" "कर्म्मण्यण्" पा०। सकर्म्मकः अकर्म्मक इत्यादि। २ वैशेषिकमतसिद्धे मूर्त्तद्रव्याश्रिते क्रियारूपे पदार्थभेदे। तल्लक्षणादि कणादसूत्रवृत्त्योर्दर्शितं यथा— "एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्म्मलक्षणम्" सू० "गुणानन्तरमुद्दिष्टस्य कर्म्मणो लक्षणमाह एकमेव द्रव्यम् आश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणोऽस्मिन्नित्यगुणं, संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति सोऽयं

पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षत्वमित्यर्थः तेन समवायिकारणादेक्षायां पूर्व्वसंयोगाभावापेक्षायाञ्च नासिद्धत्वम् स्वोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकानपेक्षत्वं वा विवक्षितं पूर्व्वसंयोगध्वंसस्य स्वोत्पत्त्यनन्तरानुत्पत्तिकत्वात् अभावत्वेन तस्या ग्रहणसम्भवाभावात्। नित्यावृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं कर्म्मत्वं, चलतीति प्रत्ययासाधारणकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा, गुणान्यनिर्गुणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिविभागकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा। स चायं चलतीति प्रत्ययसाक्षिकः पदार्थो नाविरलदेशोत्पादनादिनोपपाद्यः क्षणभङ्गस्यापि निराकरिष्यमाणत्वात्। लक्षणस्य इतरभेदसाधकताप्रकारः पूर्व्वोक्त एव" उपस्कृ०। "संयोगविभागवेगानां कर्म्म समानम्" सू०। "क्वचिदेकस्य कर्म्मणोऽनेककार्य्यकारित्वमाह, कारणमित्यनुषङ्गः यत्र द्रव्ये कर्म्मोत्पन्नं तेन समं यावद्द्रव्यं संयुक्तमासीत् तावत्सङ्ख्याकान् विभागान् जनयित्वा ततः संयोगानपि पुनरन्यत्र जनयति वेगं पुनरेकमेव स्वाश्रये करोति वेगपदं स्थितिस्थापकस्याप्युपलक्षयति" उपस्कृ०। "न द्रव्याणां कर्म्म" सू०। "ननु क्रियावता द्रव्येणारम्भकसंयोगे जनिते तेन च द्रव्यमारब्धं यत्तदपि कर्म्मजन्यमेव कर्म्मणस्तत्पूर्व्ववर्त्तित्वादत आह कर्म्म द्रव्याणां न कारणमित्यर्थः। कुत एवमत आह" उपस्कृ०। "व्यतिरेकात्" सू०। "व्यतिरेकादिति निवृत्तेरित्यर्थः उत्तरसंयोगेन कर्म्मणि निवृत्ते द्रव्यमुत्पद्यते इति न कर्म्मणो द्रव्यकारणत्वं विनश्यदवस्थस्य कर्म्म न द्रव्यकारणम्। किञ्च कर्म्म द्रव्यस्यासमवायि कारणं वा भवेन्निमित्तकारणं वा, न तावदाद्यः, द्रव्यस्यासमवायिकारणनाशनाश्यत्वेन अवयवकर्म्मनाशादेव द्रव्यनाशापत्तेः। न द्वितीयः, महापटनाशेऽवस्थितसंयोगेभ्य एव खण्डपटोत्पत्तौ निष्कर्म्मणामेवावयवानां द्रव्यारम्भदर्शनाद्व्यभिचारात्" उपस्कृ०। "गुणवैधर्म्यान्न कर्म्मणां कर्म्म" सू०। "ननु यथा द्रव्याणां द्रव्यं कार्य्यं गुणानाञ्च गुणस्तथा किं कर्म्मणामपि कर्म्म कार्य्यम्? इत्यत आह। कार्य्यमिति शेषः द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्म्यमुक्तं "तत्र कर्म्म कर्म्मसाध्यं न विद्यते" इति सूत्रेण कर्म्मणां कर्म्मजनकत्वं प्रतिषिद्धमेव तदिहानूद्यते इति भावः" उपस्कृ०। "असमवायात् सामान्यकार्य्यं कर्म्म न विद्यते" सू०। "असमवायादित्यत्र द्रव्ययोर्द्रव्येष्विति शेषः, तथा च न द्रव्ययोरेकं कर्म्म समवैति न वा द्रव्येष्वेकं कर्म्म समवैति तेन सामान्यस्य समुदायस्य कार्य्यं कर्म्म न विद्यते। अत्रापि विदिक्षानार्थो न तत्रावगमः यदि कर्म्म व्यासज्यवृत्ति स्यात्! एकस्मिन् चलति, द्वयोर्द्व्यणुकयोर्बहुषु च द्रव्येषु चलतीति प्रत्ययः स्यात्! नचैतत्, तस्मान्न कर्म्म व्यासज्यवृत्तीत्यर्थः। ननु शरीरतदवयवानां कर्म्म शरीरतदवयवैर्बहुभिरारभ्यत एव कथमन्यथा शरीरे चलति करचरणादावपि चलतीति प्रत्ययः, एवमन्यत्राप्यवयविनीति चेन्न अवयविकर्म्मसामग्र्या अवयवकर्म्मसामग्रीव्याप्यत्वात् तथोपलब्धेः न तु वैपरीत्यम्, नह्यवयवे चलति सर्व्वत्रावयविनि चलतीति प्रत्ययः अन्यथा कारणाकारणसंयोगात् कार्य्याकार्य्यसंयोगोऽपि न स्यात्, कारणकर्म्मणैव कार्य्यस्यापि संयोगोपपत्तेः" उपस्कृ०। "ननु मूर्त्तगुणानां कार्य्याणां कारणगुणपूर्व्वकत्वं स्वाश्रयगुणपूर्व्वकत्वञ्चोक्तं द्रव्यकर्म्मणोश्च न कर्म्म कारणमित्युक्तं, तथा च कर्म्मणः किमपि न कार्य्यमित्यायातं, तथा चातीन्द्रियाणां सूर्य्यादिगतीनाम् अनुमानमपि दुर्लभं, लिङ्गाभावात् अतः संयोगविभागवेगानां कर्म्मेति सूत्रोक्तमेव स्मारयन्नाह "संयोगविभागाश्च कर्म्मणाम्" सू०। "जन्या इति शेषः व्यक्त्यभिप्रायेण बहुवचनं संस्कारोऽप्युपलक्षणीयः। ननु द्रव्यकर्म्मणी न कर्म्मकार्य्ये इति पूर्व्वमुक्तम्, संयोगविभागौ तु संयोगविभागकार्य्यावेव, तथा चेदानीं कर्म्मणः कारणत्वाभिधानं विरुद्धमित्यत आह" उपस्कृ०। "कारणसामान्ये द्रव्यकर्म्मणां कर्म्माकारणमुक्तम्" सू०। "कारणसामान्यपदेन तत्प्रकरणमुपलक्ष्यते तेन कारणसामान्याभिधानप्रकरणे द्रव्यकर्म्मणी प्रति कर्म्मणोऽकारणत्वमुक्तं न तु सर्व्वाकारणमेव कर्म्मेति विवक्षितं येन "संयोगविभागाश्च कर्म्मणामिति" सूत्रं व्याहन्येतेति भावः" उपस्कृ०।

तच्च कर्म्म पञ्चविधम्। "उत्क्षेपणं तथावक्षेपणमाकुञ्चनं तथा। प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च" भाषा०। अस्येदं बोध्यम्। कृञोयत्नार्थकत्ववादिमतेऽस्य यत्नार्थककृधातुनिष्पन्नत्वेऽपि उक्तचलनक्रियामात्रे रूढत्वं न तु यौगिकत्वम्। तच्च कर्त्तृशब्दे प्रदर्शिते कर्म्मादिशब्दवत् कर्त्तृपदस्य रूढत्वप्रतिपादनपरे शब्दचि०वाक्ये उक्तम्। तत्र उत्पत्त्यनुकूलव्यापारमात्रार्थकत्ववादिमते तु यौगिकत्वमिति भेदः। व्याकरणमते तु व्यापारमात्ररूपक्रियायाम् "व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया। कृञोऽकर्म्मकतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते" इति हरिणा

कञ्जीयत्वार्थकत्वनिरासेन कर्मपर्यायक्रियाशब्दस्य व्यापारार्थकत्वस्योक्तेः। क्रिया च धातुवाच्यव्यापारभेदः अधिकं क्रियाशब्दे वक्ष्यते। ४ शास्त्रविहिते अग्निहोत्रादियागादौ तच्च त्रिविधम् "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कर्म चैवं त्रिधा मतम्" इति व्यासोक्तेः। तत्र नित्यमकरणे प्रत्यवायानुबन्धि सन्ध्यावन्दनादि। नैमित्तिकं निमित्तनिश्चयाधीनकर्त्तव्यताकं जातेष्ट्यादि। काम्यं कामनावत्कर्त्तव्यमश्वमेधादि। पुनः प्रकारान्तरेण तत्त्रिविधं सात्त्विकराजसतामसभेदात्। तल्लक्षणान्युक्तानि गीतायां यथा "नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम्। अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते १। यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः। क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् २। अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्। मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतम्" ३। "नियतं नित्यतया विहितं, सङ्गरहितमभिनिवेशशून्यम्। अरागद्वेषतः पुत्रादिप्रीत्या वा शत्रुद्वेषेण वा यत् कृतं न भवति फलं प्राप्तुमिच्छतीति फलप्रेप्सुस्तद्विलक्षणेन निष्कामेण कर्त्रा यत् कृतं कर्म तत् सात्त्विकमुच्यते १। यत्तु कर्म कामेप्सुना फलं प्राप्तुमिच्छुना साहङ्कारेण वा मत्समः कोऽन्यः श्रोत्रियोऽस्तीत्येवं निरूढाहङ्कारयुक्तेन च क्रियते तच्च पुनर्बहुलायासमतिक्लेशयुक्तम् तद्राजसमुदाहृतम् २। अनुबध्यत इत्यनुबन्धं पश्चाद्भावि शुभाशुभं क्षयं वित्तक्षयं हिंसां परपीड़ां पौरुषञ्च स्वसामर्थ्यमनपेक्ष्यापर्य्यालोच्य केवलं मोहादेव यत् कर्म्मारभ्यते तत्तामसमुदाहृतम्" ३ श्रीधरः। प्रकारान्तरेण तत्त्रिविधं शुक्लकृष्णकृष्णशुक्लभेदात् तत्र शुक्लं हिंसाद्यनपेक्षं पुण्यजनकं स्वाध्यायादि। कृष्णं शास्त्रनिषिद्धं पापजनकं ब्रह्महत्यादि। कृष्णशुक्लम् हिंसादिसहितं वेदविहितं पुण्यापुण्यजनकं पशुयागादि। कर्मविपाकशब्दे उदा०। तच्च प्रकारान्तरेण द्विविधं प्रवृत्तं निवृत्तं च यथाह मनुः "इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते। निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते। प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति सार्ष्टिताम्। निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै"। "कामनापूर्वकं कर्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं, तदेव कर्म कामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसार-निवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते" मल०त०रघुन०

विहितकर्माचरणप्रकारः कर्मयोगशब्दे दृश्यः। ५ अदृष्टे(?) च "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते" श्रुतिः "फलस्य कर्मनिष्पत्तेर्लोकवत्" जै०सू०। अत्र कर्मशब्दः कृतिवैदिककर्मोभयपरः। "एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयतीति" श्रुतिः। "फलं कर्मायत्तम्" मीमांसकाः।

कर्म्मनाशा स्त्री कर्म नाशयति नश-णिच्-अण्। कीकटदेशस्थे नदीभेदे, यस्या जलस्पर्शेन सर्वपुण्यकर्माणि नश्यन्ति। "कर्म्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यस्त्वसौ मतः" भाषा०।

कर्म्मनिष्ठ त्रि० कर्म्मणि निष्ठा यस्य। १यागादिकर्मासक्ते "ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथाऽपरे। तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथा परे" मनुः। ७त०। २कर्म्मासक्तौ स्त्री।

कर्म्मन्द पु० भिक्षुसूत्रकारके ऋषिभेदे कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते इनि। कर्मन्दिन् तत्प्रोक्तभिक्षुसूत्राध्यायिषु ब०व० सि०कौ०। इनेर्बहुषु प० विधानात् अमरे एकवचनप्रयोगश्चिन्त्यमूलः।

कर्म्मपथ पु० कर्मणां कायिकादीनां पन्थाः अच् समा०। "कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम्। मनसा त्रिविधम् चैव दश कर्मपथांस्त्यजेत्" भा० अनु० १२ अ० उक्तेषु दशसु शुभाशुभकर्ममार्गेषु ते च दशकर्मपथास्तत्रैवोक्ताः यथा "प्राणातिपातः स्तैन्यञ्च परदारमथापि वा। त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत्। असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतन्तथा। चत्वारि वाचा राजेन्द्र! न जल्पेन्नानुचिन्तयेत्। अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम्। कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत्। तस्माद्वाक्कायमनसा नाचरेदशुभं नरः। शुभाशुभान्याचरन् हि तस्य तस्याश्नुते फलम्"।

कर्म्मप्रवचनीय पु० कर्म क्रियां प्रोक्तवान् इति कर्म प्रवचनीयः कर्त्तरि भूते अनीयर्। "कर्मप्रवचनीयाः" इत्यधिकृत्य पाणिन्युक्ते अन्वादिषु शब्देषु। ते हि संप्रति क्रियां न कथयन्ति नापि द्योतयन्ति किन्तु क्रियानिरूपितसम्बन्धविशेषं द्योतयन्तीति तेषां तथात्वं यथोक्तं हरिणा "क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः। नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः" इति "अधिपरी अनर्थकौ" इत्यादेस्तद्द्योतकत्वाभावेऽपि योग्यतया तथात्वम्। अन्वादयश्चार्थभेदे तत्संज्ञकाः सूत्रे चार्थाः पा० दर्शिताः यथा "कर्मप्रवचनीयाः" इत्यधिकृत्य "अनुर्लक्षणे" "तृतीयार्थे" "हीने" "उपोऽधिके च" "अपपरी वर्जने" "आङ्मर्यादावचने" "लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः" "अभिरभागे" "प्रतिः प्रतिनि-

भिन्नतिङ्गानयोः" "अधिपरी अनर्थकौ" "सुः पूजायाम्" "अतिरतिक्रमणे च" "अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु" "अधिरीश्वरे" पा० । "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" पा० ।

कर्म्मन्यास पु० कर्मणां विहितकर्मणां विधिना न्यासः त्यागः, कर्मणाम् ईश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानानां फलस्य न्यासो वा । विहितकर्मणां विधानेन १त्यागरूपसन्न्यासे ईश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठानेन २कर्मफलत्यागे च । कर्मसंन्यासोऽप्यत्र ।

कर्म्मफल न० कर्मणां शास्त्रविहितानां निषिद्धानां वा फलम् । शुभाशुभकर्मणां १सुखदुःखादिरूपे । फले तत्र विहितकर्मणां फलाभिसन्धौ तत्तत्फलप्राप्तिः तदनभिसन्धाने परम्परया चित्तशुद्ध्या मुक्तिप्राप्तिरिति भेदः । यथाह म० त० विष्णु० "विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामाणां विमुक्तिदाः" गीतापि "युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते"। युक्तः ईश्वराय कर्माणि न फलायेत्येवं समाहितः, फलं त्यक्त्वा फलमनभिसन्धाय कर्माणि कुर्वन्नित्यर्थः । शान्तिमाप्नोति सत्त्वशुद्धिपापक्षयसंन्यासनिष्ठां क्रमेण प्राप्नोतीत्यर्थः । अयुक्तस्त्वबहिर्मुखः कामकारेण कामप्रेरिततया कामतः प्रवृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः मम फलायेदं कर्म तत्करोमीत्येवं फले सक्तो निबध्यते" म० त० रघु० । "विष्णुपुराणे । "कर्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते तस्मिंल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति"। तां कर्ममहीं भारतवर्षरूपाम् "पितृरूपमद्ये दिविदेव भूर्त्ताः कामप्रदाः काम्यफलाभिसन्धौ—विहितदा येऽनभिसंहितेषु" भा० त० रुचिस्तवः । अधिकं कर्मयोगशब्दे वक्ष्यते । कर्मफलदातापीश्वरस्यैव दातृत्वमिति वेदान्तिनः । मीमांसकमते धर्मादेव फलमिति भेदः । तच्च ईश्वरशब्दे दर्शितं "फलमत उपपत्तेः" इत्यादिके शा० सूत्रभाष्ये दर्शितम् "यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते" "न मे कर्मफले स्पृहा" गीता । कर्मरूपस्य फलम् शा० मध्यपदलोपः । (कामराङ्गा) २फले मेदि० ।

अथ कर्मणां फलमस्ति न वेति सन्देहे निरूप्यते, तत्र कर्मणः प्ररोचनार्थतया न फलमस्तीति श्रीभागवतवचनं श्रीधरव्याख्यानञ्चोपजीव्य म० त० निर्णीतं यथा—

"वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे । नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः" भाग० ११,३,४८ । "वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम् । ननु कर्माणि क्रियमाणे तस्मिंस्तत्कृतिमत्फलञ्च स्यात्, न तु नैष्कर्म्यरूपा फलसिद्धिः । अतएवाह 'निःसङ्ग' इति अनभिनिवेशितवान् ईश्वरेऽर्पितं न फलोद्देशेन । फलश्रुतिस्तात् कर्मणि क्रते फलं भवत्येवेत्यत आह 'रोचनार्था' इति कर्मणि रुच्युत्पादनार्था । अतएव तत्रैव "फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयोरोचनं परम् । श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम् । उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च । आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु । न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि । कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः । एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः । फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि"। "इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः,परमपुरुषार्थपरा भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्मफलैः कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रम् । यथा भैषज्ये औषधे रुच्युत्पादनम् । यथा "पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान् । पित्रैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबालकः" । अत्र तिक्तनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डादिलाभ एव प्रयोजनम्, किन्त्वारोग्यम् । तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते । ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते, कुत एवं व्याख्यायते, यथाश्रुतस्वर्गादिफलादित्याह उत्पत्त्यैवेति, द्वाभ्याम् । उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु पश्वादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु स्वजनेषु पुत्रदारादिषु परिणामतोदुःखहेतुषु आसक्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः अजानतः अतो नतान् सङ्गीभूतान् बुधो वेदोऽयच्छोधयति तदेव श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः । तानेवंभूतान् वृजिनाध्वनि पापे वर्त्मनि देवादियोनौ वा भ्राम्यतः पुनस्तमोभूतस्थावरादियोनौ विशतः "पशुकाम" इति "आयुरिन्द्रियादिकाम" इति "पुत्रादिकाम" इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं बुधो वेदो युञ्ज्यात् । तथा सत्यनाप्तः स्यादिति भावः । कथं तर्हि कर्मनोमांसकाः कर्मफलपरां वदन्ति तत्राह एवमिति व्यवस्थितम् । वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम् अवान्तरफलरोचनतया रमणीयां परं फलश्रुतिं वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धयः ? तदाह—हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयः तथा न वदन्तीति अतएव निष्कामकर्मणात्मज्ञानमित्युक्तम् । यथा—"अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः । कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नैव दृश्यते"। सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात् । तथा च 'ज्ञानमुत्-

पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मणः। श्रुतिः "तमेतमात्मानं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन ब्रह्मचर्य्येण तपसा दानेन श्रद्धया यज्ञेनानशनेन चे"ति "अतएव यज्ञादीनां ज्ञानशेषताज्ञापनार्थं नित्यकाम्येषु कर्म्मसु प्रवर्त्तयते। पण्डितेनापि मूर्खः काम्ये कर्म्मणि न प्रवर्त्तयितव्यः इत्याह प्रसङ्गात्— "स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्त्यज्ञाय कर्म्म हि। न राति रोगिणेऽपथ्यं वाञ्छतेऽपि भिषक्तमः"। राति ददाति"। भा०त०रघु०।

इदमपि ज्ञाननिष्ठप्रशंसामात्रम् अन्यथा संसारस्य धर्म्माधर्म्ममूलकतया धर्म्मकार्य्यस्य फलाभावे कथं सुखादिभोगः, कथं वा संसारप्रवृत्तिः। किञ्च ईश्वरयज्ञे दर्शिते "फलमत उपपत्तेः" इत्यादिके शा०सूत्रभाष्ये धर्म्मस्य फलदातृत्वमतनिवारणेनेश्वरस्यैव फलदातृत्वं यदुक्तं तद्विरुद्धं स्यात्। एकान्ततोऽसति कर्म्मणः फले कथमीश्वरस्य तद्दातृत्वोक्तिः सङ्गच्छते।

अतएव तत्रैव भाग० ११,३,४६। "परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम्। कर्म्ममोक्षाय कर्म्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा" इति पूर्व्वतरवाक्ये कर्म्मणां कर्म्ममोक्षस्यैव मुख्यफलत्वमुक्तं न तु फलाभावः। व्याकृतञ्चैतत् श्रीधरेण यथा— "ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्म्माणि विधत्ते न कर्म्ममोक्षार्थं तत्राह बालानामनुशासनं यथा भवति तथा तत्र दृष्टान्तः अगदम् औषधं यथा पिता बालमगदं पाययन् खण्डलड्डुकादिभिः प्रलोभयन् पाययति ददाति च तानि, नैतावताऽगदपानस्य तल्लाभः प्रयोजनं अपि त्वारोग्यं तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् कर्म्ममोक्षायैव कर्म्माणि विधत्ते"। तत्र दृष्टान्ते ददाति च तानीति वदता दार्ष्टान्तिकेऽपि खण्डलड्डुकादिदानवत् फलवत्त्वं सूचितं किन्तु तस्य न मुख्योद्देश्यत्वम् तत्त्वारोग्यस्थानीयमोक्षस्यैवेति सुस्थितं कर्म्मणः फलवत्त्वमिति दिक्।

कर्म्मबन्ध न० कर्म्मणा बन्धः शरीरसम्बन्धः। १कर्म्मजन्यादृष्टेन पूर्व्वदेहस्य बन्धरूपे संसारे "कर्म्मबन्धं प्रहास्यसि" गीता कर्म्मबन्धनमप्यत्र। कर्म्म बन्धनं बन्धसाधनं यस्य। कर्म्मरूपबन्धनसाधनयुक्ते त्रि०। "लोकोऽयं कर्म्मबन्धनः" गीता। [अन्यसुखदुःखादेर्भोगे तत्साक्षात्कारे।

कर्म्मभोग पु० कर्म्मणः कर्म्मजन्यसुखदुःखादेर्भोगः। कर्म्म-

कर्म्मभू स्त्री कर्म्मणः कृषिकर्म्मणो भूः। १कृष्टभूमौ (चषाजमि) हेमच० २भारतवर्षे च। [दीर्घसूत्रत्वात्तस्य तथात्वम्।

कर्म्ममूल न० कर्म्मणो मूलमिव मूलमस्य। कुशतृणे शब्दच०।

कर्म्ममीमांसा स्त्री ६त०। कर्म्मबोधकवाक्यमवलम्ब्य संशयपूर्व्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयात्मके कर्म्मविषयके विचारशास्त्रभेदे सा च "अथातोधर्म्मजिज्ञासा" इत्यादिका जैमिनिप्रणीता।

कर्म्मयुग न० ६त—हिंसायाम् आधारे मनिन् कर्म्म ता०। कलियुगे त्रिका०। तस्य हिंसाप्रधानकर्म्माधारत्वात् तथात्वम्।

कर्म्मयोग पु० कर्म्मसु योगः कौशलम्। फलसाधनस्यापि कर्म्मणोऽफलसाधनत्वापादानरूपे १कौशलभेदे २फलसिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वभावने च। यथा च तत्कौशलं तथा भावनं च कर्त्तव्यं तथा गीतायां नानास्थानेषु दर्शितं यथा

"एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु। बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ! कर्म्मबन्धं प्रहास्यसि। नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते। स्वल्पमप्यस्य धर्म्मस्य त्रायते महतोभयात्। व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन!। बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्। यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः। वेदवादरताः पार्थ! नान्यदस्तीतिवादिनः। कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्म्मफलप्रदाम्। क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्य्यगतिं प्रति। भोगैश्वर्य्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम्। व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते। त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन!। निर्द्वन्द्वोनित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्। यावानर्थ उदपाने सर्व्वतः संप्लुतोदके। तावान् सर्व्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः। कर्म्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन। मा कर्म्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्म्मणि। योगस्थः कुरु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय!। सिद्ध्यसिद्ध्योः समोभूत्वा समत्वं योग उच्यते। दूरेण ह्यवरं कर्म्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय!। बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः। बुद्धियुक्तोजहातीह उभे सुकृतदुष्कृते। तस्माद् योगाय युज्यस्व योगः कर्म्मसु कौशलम्। कर्म्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः। जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्"।

अधिकारिभेदेन कर्म्मयोगस्यानुष्ठानप्रकारमाह गीता "लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ!। ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्म्मयोगेन योगिनाम्। न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्म्यं पुरुषोऽश्नुते। न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति। न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्म्मकृत्। कार्य्यते ह्यवशः कर्म्म सर्व्वः प्रकृतिजैर्गुणैः। कर्म्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा

स्मरन्। इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते। यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन!। कर्म्मेन्द्रियैः कर्म्मयोगमसक्तः स विशिष्यते। नियतं कुरु कर्म्म त्वं कर्म्म ज्यायो ह्यकर्म्मणः। शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्म्मणः। यज्ञार्थात् कर्म्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्म्मबन्धनः। तदर्थं कर्म्म कौन्तेय! मुक्तसङ्गः समाचर। सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः। अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक्। देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः। परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ। इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः। तैर्द्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः। यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्बिषैः। भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्। अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्ज्जन्यादन्नसम्भवः। यज्ञाद्भवति पर्ज्जन्यो यज्ञः कर्म्मसमुद्भवः। कर्म्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्। तस्मात् सर्व्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्। एवं प्रवर्त्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः। अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ! स जीवति। यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः। आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्य्यं न विद्यते। नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन। न चास्य सर्व्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः। तस्मादसक्तः सततं कार्य्यं कर्म्म समाचर। असक्तो ह्याचरन् कर्म्म परमाप्नोति पूरुषः। कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः। लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्त्तुमर्हसि। यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः। स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते। न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन। नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्म्मणि। यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्म्मण्यतन्द्रितः। मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ! सर्व्वशः। उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्य्यां कर्म्म चेदहम्। सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः। सक्ताः कर्म्मण्यविद्वांसो यथा कुर्व्वन्ति भारत!। कुर्य्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्। न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म्मसङ्गिनाम्। जोषयेत् सर्व्वकर्म्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्। प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते। तत्त्ववित्तु महाबाहो! गुणकर्म्मविभागयोः। गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते। प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्म्मसु। तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत्। मयि सर्व्वाणि कर्म्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा। निराशीर्निर्म्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः"। "एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म्म पूर्व्वैरपि मुमुक्षुभिः। कुरु कर्म्मैव तस्मात्त्वं पूर्व्वैः पूर्व्वतरैः कृतम्। किं कर्म्म किमकर्म्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः। तत्ते कर्म्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्। कर्म्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्च विकर्म्मणः। अकर्म्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्म्मणो गतिः। कर्म्मण्यकर्म्म यः पश्येदकर्म्मणि च कर्म्म यः। स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्म्मकृत्। यस्य सर्व्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः। ज्ञानाग्निदग्धकर्म्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः। त्यक्त्वा कर्म्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः। कर्म्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः। निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्व्वपरिग्रहः। शारीरं केवलं कर्म्म कुर्व्वन्नाप्नोति किल्बिषम्। यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः। समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते। गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः। यज्ञायाचरतः कर्म्म समग्रं प्रविलीयते। ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्। ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म्मसमाधिना"।

कर्म्मणां त्यागकर्त्तव्यतायां विशेषोऽन्यत्राध्याये तत्रोक्तः। "संन्यासः कर्म्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ। तयोस्तु कर्म्मसंन्यासात् कर्म्मयोगो विशिष्यते। ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति। निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो! सुखं बन्धात् प्रमुच्यते। सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः। एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम्। यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते। एकं सांख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स पश्यति। संन्यासस्तु महाबाहो! दुःखमाप्तुमयोगतः। योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति। योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः। सर्व्वभूतात्मभूतात्मा कुर्व्वन्नपि न लिप्यते। नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्। पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन्। प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्त्तन्त इति धारयन्। ब्रह्मण्याधाय कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः। लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा। कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि। योगिनः कर्म्म कुर्व्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये।

युक्तः कर्म्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते । सर्व्वकर्म्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्व्वन्न कारयन् । न कर्त्तृत्वं न कर्म्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्म्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते" । एवं गीतायां नानास्थानेषु फलानभिसन्धिनैव कर्म्मणां परम्परया मोक्षसाधनत्वमुक्तमनुपदं वक्ष्यमाण पात० भाष्ये चेश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानानां योगसाधनत्वोक्तेश्च मुमुक्षुणा उक्तमार्गरीत्यैव कर्म्म करणीयमिति स्थितम् । कर्म्म क्रियैव योगो योगसाधनम् । तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानादिरूपे क्रियात्मके २योगसाधने । यथा च तप आदीनां योगसाधनत्वं तथा साधनपादे पातञ्जलसूत्रभाष्यविवरणेषूक्तं यथा—

"तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" सू० । "उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः, कथं व्युत्थितचित्तोऽपि योगयुक्तः स्यादित्येतदारभ्यते । नातपस्विनो योगः सिद्ध्यति अनादिकर्म्मक्लेशवासनाचित्रा प्रत्युपस्थितविषयजाला चाशुद्धिर्नान्तरेण तपःसम्भेदमापद्यते इति तपस उपादानं तच्च चित्तप्रसादनमबाधमानमनेनासेव्यमिति मन्यते, स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपो मोक्षशास्त्राध्ययनं वा । ईश्वरप्रणिधानं सर्व्वक्रियाणां परमगुरावर्पणं तत्फलसंन्यासो वा" भा०। "उद्दिष्ट इति । अभ्यासवैराग्ये हि योगोपायौ प्रथमे पादे उक्तौ, न च तौ व्युत्थितचित्तस्य झगित्येव सम्भवत इति द्वितीयपादोपदेश्यानुपायानपेक्षते सत्त्वशुद्ध्यर्थं, ततो हि विशुद्धसत्त्वः कृतरक्षाविधानोऽभ्यासवैराग्ये प्रत्यहं भावयति । समाहितत्वमविक्षिप्तत्वं, कथं व्युत्थानचित्तोऽप्युद्देश्यमानैरुपायैर्युक्तः सन् योगी स्यादित्यर्थः । तत्र वक्ष्यमाणेषु नियमेषु व्याख्य प्राथमिकं प्रत्युपयुक्ततरतया प्रथमतः क्रियायोगमुपदिशति सूत्रकारः । तपःस्वाध्यायेत्यादि, क्रियैव योगः क्रियायोगो योगसाधनत्वात् । अतएव विष्णुपुराणे खाण्डिक्यकेशिध्वजसंवादे । 'योगयुक् प्रथमं योगी युञ्जानोऽभिधीयते" इत्युपक्रम्य तपः "स्वाध्यायादयो" दर्शिताः । व्यतिरेकमुखेन तपस उपायत्वमाह । नातपस्विन इति तपसोऽवान्तरव्यापारमुपायतोपयोगिनं दर्शयति अनादीति । अनादिभ्यां कर्म्मक्लेशवासनाभ्यां चित्रा अतएव प्रत्युपस्थितमुपनतं विषयजालं यस्यां सा तथोक्ता । अशुद्धीरजस्तमःप्रकृष्टो नान्तरेण तपःसम्भेदमापद्यते सान्द्रस्य नितान्तविरलता सम्भेदः, ननूपादीयमानमपि तपो धातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं तदुपाय इति अत आह—तच्चेति, तावन्मात्रमेव तपश्चरणीयं न यावता धातुवैषम्यमापद्यत इत्यर्थः। प्रणवादयः पुरुषसूक्तरुद्रमण्डलब्राह्मणादयो वैदिकाः, पौराणिकाश्च ब्रह्मपारादयः, परमगुरुर्भगवानीश्वरस्तस्मिन्, यत्रेदमुक्तम्—"कामतोऽकामतो वापि यत् करोमि शुभाशुभम् । तत्सर्वं त्वयि सन्न्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्" इति "तत्फलसन्न्यासो वा" फलानभिसन्धानेन कार्य्यकरणम् । यत्रेदमुक्तम् "कर्म्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्म्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्म्मणि"(गीता) विव०

"स हि क्रियायोगः" भा० "समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च" सू० "स ह्यासेव्यमानः समाधिं भावयति, क्लेशांश्च प्रतनूकरोति, प्रतनूकृतान् क्लेशान् प्रसंख्यानाग्निना दग्धबीजकल्पानप्रसवधर्म्मिणः करिष्यतीति तेषां तनूकरणात् पुनः क्लेशैरपरामृष्टा सत्त्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञा समाप्ताधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यते इति" भा०। "तस्य प्रयोजनाभिधानाय सूत्रमवतारयति स हीति" ननु क्रियायोग एव चेत् क्लेशान् प्रतनूकरोति कृतं तर्हि प्रसंख्यानेनेत्यत आह प्रतनूकृतानिति क्रियायोगस्य प्रतनूकरणमात्रे व्यापारो न तु वन्ध्यत्वे क्लेशानां, प्रसंख्यानस्य तु तद्वन्ध्यत्वे, दग्धबीजकल्पानिति वन्ध्यत्वेन दग्धकलमबीजसाधर्म्म्यमुक्तम् स्यादेतत्प्रसंख्यानमेव चेत् क्लेशान् अप्रसवधर्म्मिणः करिष्यति कृतमेषां प्रतनूकरणेनेत्यत आह तेषामिति । क्लेशानामतानवे हि बलवद्भिरेभिरभिभूता सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरुदेतुमेव नोत्सहते किम्प्रागेव तद्वन्ध्यभावं कर्त्तुम्, प्रतनूकृतेषु तु दुर्ब्बलेषु तद्विरोधिष्वपि वैराग्याभ्यासाभ्यामुपजायते उपजाता च तैरपरामृष्टा अनभिभूता नैव यावत् परामृश्यते सत्त्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिसूक्ष्मप्रज्ञायन्वितितया सूक्ष्मोऽस्यास्तिविषय इति सूक्ष्मा प्रज्ञा प्रतिप्रसवाय प्रविलयाय कल्पिष्यते, कुतः ? समाप्तोऽधिकारः कार्य्यारम्भणं गुणानां यया हेतुभूतया सा तथोक्तेति" विव० । क्रियायोगोऽप्यत्र ।

कर्म्मरङ्ग पुंन० कर्म्मणे हिंसायै रज्यते रन्ज–घञ् अभ्यासादिवत् निमित्तार्थे ङत० । (कामराङ्गा) १गिरावफलके वृक्षे मङ्कच० २तत्फले न० तद्गुणा भाव० उक्ताः "कर्म्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वाद्वम्लं कफवातकृत्" कफवात-

हिंसकत्वाच्च तस्य कर्मारङ्गनामतेति बोध्यम् ।

कर्म्मरी स्त्री कर्म भेषज्योपयोगक्रियां राति—रा गौरा० ङीष् । वंशरोचनायाम् राजनि० ।

कर्म्मत्यक्त त्रि० कर्म श्रौतकर्म त्यक्तमिव यस्य । शूद्रे तस्य श्रौतकर्मानधिकारेण तदाचरणस्य तं प्रति प्रत्यवायहिंसाहेतुत्वात्तथात्वम् ।

कर्म्मवाटी स्त्री कर्मणां विहितकर्मणां चन्द्रकलाक्रियाणां वा वाटीव । तिथौ हेमच० । तिथीनां सर्वकर्मनिमित्तत्वाच्चन्द्रकलाक्रियाक्रियारूपत्वाच्च तथात्वम् ।

कर्म्मविपाक पु० कर्मणोः पुण्यापुण्यकारणयोर्विपाकः विशेषेण पच्यमानः फलविशेषः । पात०सू० भाष्यादुक्ते जात्यायुर्भोगरूपे २कर्मफले यथा च कर्मणां जात्यायुर्भोगात्मकोविपाकः तथा पात०सू०भा०विवरणेषु प्रपञ्चितं यथा ।“क्लेशमूलः कर्माशयोदृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः” सू० । “तत्र पुण्यापुण्यकर्माशयः कामलोभमोहक्रोधप्रभवः स दृष्टजन्मवेदनीयश्चादृष्टजन्मवेदनीयश्च तत्र तीव्रसंवेगेन मन्त्रतपःसमाधिभिर्निर्वर्त्तित ईश्वरदेवतामहर्षिमहानुभावानामाराधनाद्वा यः परिनिष्पन्नः स सद्यः परिपच्यते पुण्यकर्माशय इति । तथा तीव्रक्लेशेन भीतव्याधितकृपणेषु विश्वासोपगतेषु वा महानुभावेषु तपस्विषु कृतः पुनः पुनरपकारः, सचापि पापकर्माशयः सद्य एव परिपच्यते । यथा नन्दीश्वरः कुमारो मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन परिणतः तथा नहुषोऽपि देवानामिन्द्रः सन् स्वकं परिणामं हित्वा तिर्य्यक्त्वेन परिणत इति । तत्र नारकाणां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः क्षीणक्लेशानामपि नास्त्यदृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशय; इति” भा० ।

“स्यादेतज्जात्यायुर्भोगहेतव; पुरुषं क्लिश्नन्तः क्लेशाः कर्माशयश्च तथा, न त्वविद्यादयस्तत्कथमविद्यादयः क्लेशाः? इत्यत आह । क्लेशमूलः कर्माशय इत्यादि । क्लेशोमूलं यस्योत्पादे च कार्य्यकरणे च स तथोक्तः । एतदुक्तं भवति—अविद्यादिमूलः कर्माशयो जात्यायुर्भोगहेतुरिति अविद्यादयोऽपि तद्धेतवोऽतः क्लेशा इति । व्याचष्टे तत्रेति । यागेरते सांसारिकाः पुरुषा अस्मिन्निति आशयः कर्मणामाशयः धर्माधर्मौ, कामात्काम्यकर्मप्रवृत्तौ स्वर्गादिहेतुर्धर्मो भवति एवं लोभात् परद्रव्यापहारप्रवृत्तौ नरकहेतुरधर्मः मोहादधर्मो हिंसादौ धर्मबुद्धेः प्रवर्त्तमानस्याधर्म एव तत्रास्ति मोहजोधर्मो, ऽस्ति तु क्रोधजोधर्मः तद्यथा ध्रुवस्य जनकापमानजन्मनः क्रोधात्तज्जिगीषयाहितेन कर्माशयेन पुण्येनान्तरीक्षलोकवासिनामुपरिस्थानम्, अधर्मस्तु क्रोधजो ब्रह्मवधादिजन्मा प्रसिद्ध एव भूतानाम् । तस्य द्वैविध्यमाह । स दृष्टजन्मेति तत्र दृष्टजन्मवेदनीयमाह । तीव्रसंवेगेनेति । यथात्क्रमेण उदाहरणमाह । यथा नन्दीश्वर इति । तत्र नारकाणामिति । येन कर्माशयेन कुम्भीपाकादयो नरकभेदाः प्राप्यन्ते तत्कारिणो नारकास्तेषां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयो नहि मनुष्यशरीरेण तत्परिणामभेदेन वा सा तादृशी वत्सरसहस्रादिभिरुपभोग्या वेदना सम्भवतीति शेषं सुगमम्” वि० ।

“सति मूले तद्विपाकोजात्यायुर्भोगाः” सू० ।

“सत्सु क्लेशेषु कर्माशयो विपाकारम्भी भवति नोच्छिन्नक्लेशमूलः । यथा तुषावनद्धाः शालितण्डुलाः अदग्धबीजभावाः प्ररोहणसमर्था भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा तथा क्लेशावनद्धः कर्माशयो विपाकप्ररोही भवति नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धक्लेशबीजभावोवेति । स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोग इति तत्रेदं विचार्य्यते किमेकं कर्म एकस्य जन्मनः कारणम्१ । अथैकं कर्मानेकं जन्माक्षिपतीति २ । द्वितीया विचारणा—किमनेकं कर्मानेकं जन्म निर्वर्त्तयति३ । अथानेकं कर्मैकं जन्म निर्वर्त्तयतीति४ । न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम्१ कस्मात्? अनादिकालप्रचितस्यासङ्ख्येयस्यावशिष्टकर्मणः सांप्रतिकस्य च फलक्रमानियमात् अनाश्वासो लोकस्य प्रसक्तः सचानिष्ट इति । नचैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् २ । कस्मात्? अनेकेषु जन्मसु एकैकमेव कर्मानेकस्य जन्मनः कारणमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः सचाप्यनिष्ट इति । नचानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम्३ । कस्मात्? अनेकं जन्म युगपन्न सम्भवतीति क्रमेण वाच्यं तथाच पूर्वदोषानुषङ्गः । तस्माज्जन्मप्रायणान्तरे कृतः पुण्यापुण्यकर्माशयप्रचयो विचित्रःप्रधानोपसर्ज्जनभावेनावस्थितः प्रायणाभिव्यक्तः एकप्रघट्टकेन मिलित्वा मरणं प्रसाध्य संमूर्च्छित एकमेव जन्म करोति४ । तच्च जन्म तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कं भवति तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः संपद्यते इति असौ कर्माशयो जन्मायुर्भोगहेतुत्वात् त्रिविपाकोऽभिधीयत इति । अतएकभविकः कर्माशय उक्त इति । दृष्टजन्मवेदनीयस्त्वेकविपाकारम्भी भोगहेतुत्वात्, द्विविपाकारम्भी वायुर्भोगहेतुत्वात्-नन्दीश्वरवत् नहुषवद्वेति, क्लेशकर्मविपाकानुभवनिर्मिताभिस्तु वासनाभिरनादिकालसंमूर्च्छितमिदं चित्तं

चित्रीकृतमिव सर्वतो मत्स्यजालं ग्रन्थिभिरिवाततम् इत्येता अनेकभवपूर्विका वासनाः। यस्त्वयं कर्माशय एष एवैकभविक उक्त इति। ये संस्काराः स्मृतिहेतवस्ता वासनाः ताश्चानादिकालीना इति यस्त्वसावेकभविकः कर्माशयः स नियतविपाकश्चानियतविपाकश्च तत्र दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायं नियमो नत्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य, कस्मात्? यो ह्यदृष्टजन्मवेदनीयोऽनियतविपाकस्तस्य त्रयी गतिः—कृतस्याविपक्वस्य नाशः१ प्रधानकर्मण्यावापगमनं २वा नियतविपाकप्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानमिति३। तत्र कृतस्याविपक्वस्य नाशो यथा शुक्लकर्मोदयादिहैव नाशः कृष्णस्य, यत्रेदमुक्तम् 'द्वे द्वे ह वै कर्मणी वेदितव्ये पापकस्यैको राशिः पुण्यकृतोऽपहन्ति तदिच्छस्व कर्माणि सुकृतानि कर्तुमिहैव कर्म कवयो वेदयन्ते' प्रधानकर्मण्यावापगमनं २यत्रेदमुक्तम् "स्यात् स्वल्पः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः कुशलस्य नापकर्षायालम्" कस्मात्? कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति यत्रायमावापङ्गतः स्वर्गेऽप्यपकर्षमल्पं करिष्यतीति। नियतविपाकप्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानम् ३कथमिति? दृष्टजन्मवेदनीयस्यैव नियतविपाकस्य कर्मणः समानं मरणमभिव्यक्तिकारणमुक्तं न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य, यत्त्वदृष्टजन्मवेदनीयं कर्मानियतविपाकं तन्नश्येत् आवापं वा गच्छेत् अभिभूतं वा चिरमप्युपासीत यावत् समानं कर्माभिव्यञ्जकं निमित्तमस्य विपाकाभिमुखं करोतीति तद्विपाकस्यैव देशकालनिमित्तानवधारणादियं कर्मगतिश्चित्रा दुर्विज्ञाना चेति, नचोत्सर्गस्यापवादात् निवृत्तिरित्येकभविकः कर्माशयोऽनुज्ञायत इति" भा०।

"स्यादेतदविद्यामूलत्वे कर्माशयो विद्योत्पादे सत्यविद्याविनाशात् मा भूत् तस्य कर्माशयान्तरं चैनोत्, प्राक्तनकर्माशयानामनादिभवपरम्परासञ्चितानामसंख्यातानामनियतविपाककालानां भोगेन पर्यवसानमशक्यत्वादनुच्छेदः संसारः स्यादित्यत आह सतीति। एतदुक्तं भवति सुखदुःखफलो हि कर्माशयस्तादर्थ्येन तदान्तरीयकतया जन्मायुषी अपि सूते सुखदुःखे च रागद्वेषानुषक्ते तदविनिर्भागवर्त्तिनी तदभावे न भवतः, न चास्ति सम्भवो, न च तत्र रज्यति उद्विजते वा, न च तस्य सुखं दुःखं वेति। तदियमात्मभूमिः क्लेशसलिलावसिक्ता कर्मफलप्रसवक्षेत्रमिति सिद्धं क्लेशानां फलोपजननेऽपि कर्माशयसहकारितेति क्लेशसमुच्छेदे सहकारिवैकल्यात् सत्स्वप्यनन्तोऽप्यनियतविपाककालोऽपि प्रसङ्ख्यानदग्धबीजभावो न फलाय कल्पत इति। तदिममर्थं भाष्यमेव द्योतयति सत्स्विति। अत्रैव दृष्टान्तमाह—यथा तुषेति। सतुषा अपि दग्धबीजभावाः छेदादिभिः। दार्ष्टान्तिके योजयति तथेति। ननु न क्लेशाः शक्या अपनेतुं, न हि सतामपनय इत्यत आह न प्रसङ्ख्यानदग्धक्लेशबीजभाव इति। विपाकस्त्रैविध्यमाह स चेति। विपच्यते पाच्यते कर्मभिरिति विपाकः। कर्मैकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा प्रथमा विचारणा, द्वितीया तु कर्मानेकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा। तदेवं चत्वारो विकल्पाः—तत्र प्रथमं विकल्पमपाकरोति—न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम्१। पृच्छति कस्मादिति। उत्तरम् अनादिकाले ऐकैकजन्मप्रचितस्य अत एव असंख्येयस्य एकैकजन्मप्रचितादेकैकस्मात् कर्मणोऽवशिष्टस्य कर्मणः सांप्रतिकस्य च फलक्रमानियमादनाश्वासो लोकस्य प्रसक्तः स चानिष्ट इति। एतदुक्तं भवति कर्माशयस्य चिरत्वात् तदुत्पत्तिकालक्रमाज्ञानादन्योन्यसंपीडितत्वाच्च कर्माशया निरन्तरोत्पत्तयो निरुच्छ्वासाः स्वविपाकं प्रतीति न फलक्रमः शक्योऽवधारयितुं प्रेक्षावतेत्यनाश्वासो पुण्यानुष्ठानं प्रति प्रसक्त इति। द्वितीयं विकल्पं निराकरोति न च एकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम्२। पृच्छति कस्मादिति। उत्तरम् अनेकेषु जन्मस्वाहितमेकमेव कर्मानेकस्य जन्मकदम्बकस्य विपाकस्य निमित्तमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः स चाप्यनिष्ट इति कर्मवैफल्येन तदनुष्ठानाप्रसक्तात्। यदेकजन्मकसमुच्छेदे कर्मण्येकस्मिन् फलक्रमानियमादनाश्वासस्तदा कैव कथा बहुजन्मसमुच्छेदे कर्मण्येकस्मिन्? तत्र अवसराभावात् विपाककालाभाव एव साम्प्रतिकस्येति भावः। तृतीयं विकल्पं निराकरोति—न चानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम्३। अत्र हेतुमाह तदनेकं जन्म युगपन्न सम्भवत्वयोगिन इति क्रमेण वाच्यं यदि हि कर्मसहस्रं युगपज्जन्मसहस्रं प्रसुवीत तत एव कर्मसहस्रसृष्ट्यादवशिष्टस्य विपाककालः फलक्रमे नियमश्च न स्यातां नत्वस्ति जन्मनां यौगपद्यम्, एवमेव प्रथमपक्षप्रोक्तं दूषणमित्यर्थः। तदेवं पक्षत्रये निराकृते पारिशेष्यादनेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणमिति४ पक्षोऽवशिष्यते, तत्कास्य-

ण्मेति जन्म च प्रायणञ्च जन्मप्रायणे तयोरन्तरं मध्यं तस्मिन् चिचित्रः सुखदुःखफलोपहारेण विचित्रः यद्-यत्रान्यतमद्भुतमनन्तरमेव फलं दास्यति तत् प्रधानं यत्तु किञ्चिद्विलम्बेन तदुपसर्ज्जनं, प्रायणं मरणं, तेनाभिव्यक्तः स्वकार्य्यारम्भणाभिमुख्यमुपनीतः एकप्रघट्टकेन युगपत्, संमूर्च्छितः जन्मादित्रये कार्य्ये कर्त्तव्ये एकलोलीभावमापन्नः एकमेव जन्म करोति नानेकं तच्च जन्म मनुष्यादिभावः। तेनैव कर्म्मणा लब्धायुष्कं कालभेदाद्यियतजीवनञ्च भवति तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्म्मणा भोगः सुखदुःखसाक्षात्कारः स्वसम्बन्धितया सम्पाद्यत इति। तस्मादसौ कर्म्माशयो जात्यायुर्भोगहेतुत्वात् त्रिविपाकोऽभिधीयते। औत्सर्गिकमुपसंहरति—अत एकभविकः कर्म्माशय उक्त इति। एको भवः एकभवः पूर्व्वकालेत्यादिना समासः, एकभवोऽस्यास्तीति मत्वर्थीय ठन्। क्वचित्पाठः ऐकभविक इति तत्रैकभवशब्दात् भवार्थे ठक्प्रत्ययः एकजन्मावच्छिन्नस्य भवनमित्यर्थः, तदेवमौत्सर्गिकैकभविकस्य त्रिविपाकत्वमुक्त्वा दृष्टजन्मवेदनीयस्यापवादिकस्य कर्म्मणस्त्रिविपाकत्वं व्यवच्छिनत्ति—दृष्टेति। नन्दीश्वरस्य अल्पतरवयोऽवच्छिन्नायुषो मनुष्यजन्मनस्तीव्रसंवेगेनाधिमात्रोपायजन्मा पुण्यभेद आयुर्भोगहेतुत्वात् द्विविपाकः, नहुषस्य तु पार्थिवमहारविरोधिनागत्या स्वेन्द्रपदप्राप्तिहेतुनैव कर्म्मणा आयुषो विहितत्वादपुण्यभेदो भोगमात्रहेतुः। ननु यथैकभविकः कर्म्माशयस्तथा किं क्लेशवासना भोगानुकूलाश्च कर्म्मविपाकानुभववासनाः? तथा च मनुष्यस्तिर्य्यग्योनिमापन्नो न तज्जातीयोचितं भुञ्जीतेत्यत आह—क्लेशेति। संमूर्च्छितमेकलोलीभावमापन्नम्। धर्म्माधर्म्माभ्यां व्यवच्छेत्तुं वासनायाः स्वरूपमाह ये संस्कारा इति। औत्सर्गिकमेकभविकत्वम्, क्वचिदपवदितुं भूमिकामारचयति—यस्त्वसाविति। तुशब्देन वासनातो व्यवच्छिनत्ति। दृष्टजन्मवेदनीयस्य, नियतविपाकस्यायमेकभविकत्वनियमः न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्य, किंभूतस्यानियतविपाकस्येति। चेद्धं पृच्छति कस्मादिति। हेतुमाह योह्यीति। एकान्ताव्यक्तिमाह कृतस्येति। द्वितीयामाह प्रधानेति। तृतीयामाह नियतेति। तत्र प्रथमां विभजते तत्र कृतस्येति। संन्यासिकर्म्मभ्योऽशुक्लाकृष्णेभ्योऽन्यानि त्रीण्येव कर्म्माणि कृष्णा१। शुक्ल२। कृष्णशुक्लानि३। तदिह तपःस्वाध्यायादिसाध्यः शुक्लकर्म्माशय उदित

एवादत्तफलस्य कृष्णस्य नाशकः, अधिर्श्नाच्च शवलस्यापि कृष्णभागयोगादिति मन्तव्यं, तत्रैव भगवान् व्यासस्तदाहरति यत्रेदमिति—द्वे द्वे ह वै कर्म्मणी कृष्णकृष्णशुक्ले अपहन्तीति सम्बन्धः वीप्सया भूयिष्ठता सूचिता। कस्त्वसावित्याह पापकस्य पुंसः कोऽसावपहन्तीत्यत आह एको राशिः पुण्यकृतः सम्भूतस्य सहूपिसाध्यत्वात्, तदनेन शुक्लकर्म्माशयस्तीव्र उक्तः। एतदुक्तं भवति ईदृशो नामायं परपीडादिरहितसाधनसाध्यः शुक्लकर्म्माशयः यदेकोऽपि सन् कृष्णान् कृष्णशुक्लांश्चात्यन्तविरोधिनः कर्म्माशयान् भूयसोऽप्यपहन्ति। तत् तस्मादिच्छस्वेति छान्दसत्वादात्मनेपदम्। शेषं सुगमम्। अत्र च शुक्लकर्म्मोदयस्यैव स कोऽपि महिमा यत इतरेषामभावः, न तु स्वाध्यायादिजन्मनो दुःखात्मनो विरोधिधर्म्मः अपि तु स्वकार्य्यदुःखविरोधी, न च स्वाध्यायादिजन्म दुःखं तस्य कार्य्यं, तत्कार्य्यत्वे स्वाध्यायादिविधानानर्थक्यात्तद्वत्वादेव तदुत्पत्तेः अनुत्पत्तौ वा कुम्भीपाकाद्यपि विधीयेत अविधाने तदनुत्पत्तेरिति सर्व्वं चतुरस्रम्। द्वितीयां गतिं विभजते प्रधाने कर्म्मणि ज्योतिष्टोमादिके तदङ्गस्य पशुहिंसादेरावापगमनं हे खलु हिंसादेः कार्य्यं प्रधानाङ्गत्वेन विधानात्तदुपकारः, "मा हिंस्यात् सर्व्वभूतानीति" हिंसाया निषिद्धत्वादनर्थत्व, तत्र प्रधानाङ्गत्वेनानुष्ठानादप्रधानतयैव्याता न द्रागित्येव प्रधाननिरपेक्षा सती स्वफलमनर्थं प्रसोतुमर्हति किन्त्वारब्धविपाके प्रधाने साहाय्यकमाचरन्ती अवतिष्ठते प्रधानसाहाय्यकमाचरन्त्याश्च स्वकार्य्ये धीलमात्रतयावस्थानं प्रधाने कर्म्मण्यावापगमनं, यत्रेदमुक्तम् पञ्चशिखेन स्वल्पः सङ्करो ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्व्वस्य पशुहिंसादिजन्मनानर्थहेतुनाऽपूर्व्वेण, सपरिहारः शक्यो हि प्रायश्चित्तेन परिहर्त्तुम्, अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधानकर्म्मविपाकसमये च विपच्येत तथापि यावदनर्थमावहति प्रसूते तावत् सप्रत्यवमर्षः—सहन्ते हि पुण्यसम्भारोपनीतस्वर्गसुधामहाह्रदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितां दुःखवह्निकणिकाम्, अतः कुशलस्य महतः पुण्यस्य नापकर्षाय प्रत्यवाय पर्य्याप्तः। पृच्छति कस्मात्? उत्तरं कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति प्रधानकर्म्मतया व्यवस्थितं दीक्षणीयादिदक्षिणान्तं यत्राय स्वल्पः सङ्करः स्वर्गेऽप्यस्य फले सङ्कीर्णपुण्यस्य जन्मनः स्वर्गात् मर्त्त्यं वा दुःखेनापरामृष्टादपकर्षमल्पमल्पदुःखसम्भेदं करिष्यतीति। तृतीयां गतिं विभजते नियतेति। अथवा—

यस्त्वेह प्राधान्यमभिमतं तत्त्वाङ्गितया बलीयस्त्वञ्च नियतविपाकत्वेनान्यदानवकाशत्वात्, अनियतविपाकस्य तु दुर्बलत्वमन्यदा सावकाशत्वात्, चिरमवस्थानं बीजभावमात्रेण, न पुनः प्रधानोपकारितया, तस्य स्वतन्त्रत्वात्। ननु प्रायणेनैकदैव कर्माशयोऽभिव्यज्यत इत्युक्तमिदानीञ्च चिरावस्थानमुच्यते, तत् कथं? परं पूर्वेण न विरुध्यत इत्याशयवान् पृच्छति कथमिति। उत्तरम् अदृष्टेति। जात्यभिप्रायमेकवचनम्। तदितरस्य गतिमुक्तामवधारयति यत्त्वदृष्टेति। शेषं सुगमम्" विव०।

"ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात्" सू०।

"ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफलाः, अपुण्यहेतुकाः दुःखफला इति यथा चेदं दुःखं प्रतिकूलात्मकम् एवं विषयसुखकालेऽपि दुःखमस्त्येव प्रतिकूलात्मकं योगिनः" भा०।

"उक्तम् क्लेशमूलत्वं कर्मणः, कर्ममूलत्वञ्च विपाकानाम्। अथ विपाकाः कस्य मूलम्? येनामी त्यक्तव्या इत्याह ते इत्यादि। व्याचष्टे—ते जन्मायुर्भोगा इति। यद्यपि जन्मायुषोरेव ह्लादपरितापपूर्वभावितया तत्फलत्वं न तु भोगस्य ह्लादपरितापोदयानन्तरभाविनस्तदनुभवात्मनः, तथाप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगफलत्वमिति मन्तव्यम्। नन्वपुण्यहेतुका जात्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु हेयाः प्रतिकूलवेदनीयत्वात्, कस्मात् पुनः पुण्यहेतुकास्त्यज्यन्ते सुखफलाः? अनुकूलवेदनीयत्वात्। नचैषां पुण्यात्मवेदनीयानुकूलता शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागमैरपाकर्तुम्, न च ह्लादपरितापौ परस्पराविनाभूतौ यतो ह्लादे उपादीयमाने परितापोऽप्यवर्जनीयतयाऽऽपतेत् तयोर्भिन्नहेतुकत्वात् इत्यत आह—यथा चेदमिति" विवरणम्

मरणस्य यथा सर्वकर्माभिव्यञ्जकत्वं तथा शा०भा०

"अपि च प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य अभिव्यक्त्यनुपपत्तेः। तच्चाविशेषाद्यावत् किञ्चिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यञ्जकम्, न हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति, नह्यविशिष्टे प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यते" इत्याशङ्क्य निराकृतं यथा—

"अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम्। आरब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात् प्रायणकाले वृत्त्युद्भवो भवतीति यद्युच्येत ततो वक्तव्यं यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरेवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्मणो युगपत्फलारम्भासम्भवाद्बलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरिति। नह्यनारब्धफलत्वसामान्येन जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनेकं कर्मैकस्मिन् प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभत इति शक्यं वक्तुम्, प्रतिनियतफलत्वविरोधात्। नापि कस्यचित् कर्मणः प्रायणे अभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति शक्यं वक्तुम्, ऐकान्तिकफलत्वविरोधात्। न हि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणामुच्छेदः सम्भाव्यते। स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य चिरमवस्थानं दर्शयति। "कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति। पच्यमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते" इत्येवंजातीयका। यदि च समस्तमनारब्धफलं कर्मैकस्मिन् प्रायणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत, ततः स्वर्गनरकतिर्यग्योनिष्वधिकारानवगमात् धर्माधर्मानुत्पत्तौ निमित्ताभावान्नोत्तरा जातिरुपपद्येत, ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्यमाणमुपरुध्येत। न च धर्माधर्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम्। न च दृष्टफलस्य कर्मणः कारीर्यादेः प्रायणमभिव्यञ्जकं सम्भवतीत्यव्यापिकापीयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना। प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः। स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्चेदं द्रष्टव्यम्। यथा हि—प्रदीपः समानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मम् एवं प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्मणो वृत्तिमुद्भावयति न दुर्बलस्येति। तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादश्लिष्टोऽयमशेषकर्माभिव्यक्त्यभ्युपगमः। शेषकर्मसद्भावेऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्ययमप्यस्थाने संभ्रमः सम्यग्दर्शनादशेषकर्मक्षयश्रुतेः"।

एवं शुभाशुभकर्मविपाकः सामान्यतो निरूपितः। इदानीमशुभकर्मविपाकोविशेषतो निरूप्यते स चाधर्मशब्दे १२२० पृ० उक्तोऽपि प्रपञ्चार्थमिहोच्यते—

पुराणसर्वस्वे विष्णु पु०२अ० ६अ० पराशरमैत्रेयसंवादे। "पराशर उवाच। ततश्च नरकान् विप्र! भुवोऽधः सलिलस्य च। पापिनो येषु पात्यन्ते तान् शृणुष्व समाहितः। रौरवश्चैव वेधश्च शूकरोविशसस्तथा। महाज्वालस्तप्तकुम्भः लवणोऽथ विमोहनः। रुधिरान्धो वैतरणी

कृमिषः कृमिभोजनः । असिपत्रवनं कृष्णोलालाभक्षश्च दारुणः । तथा पूयवहः प्राणोर्वह्निज्वालोह्यधःशिराः । सन्दंशः कालसूत्रश्च तमश्चावीचिरेव च । श्वभोजनोऽथाप्रतिष्ठो ह्यवीचिश्च तथापरः । इत्याद्या यातना विप्र ! घातका भयदारुणाः । यमस्य विषये घोराः शस्त्राग्निभयदायिनः । पतन्ति येषु पुरुषाः पापकर्मरताश्च ये । कूटसाक्ष्यं तथा सम्यक्पक्षपातेन योवदेत् । यश्चान्यदनृतं वक्ति स नरोयाति रौरवम् । भ्रूणहा पुरहन्ता च गोघ्नश्च मुनिसत्तम ! । यान्ति ते रौरवं घोरं यश्चोच्छ्वासनिरोधकः । सुरापोब्रह्महा हर्त्ता सुवर्णानाञ्च शूकरे । प्रयान्ति नरके यश्च तैः संसर्गमुपैति वै । राजन्यवैश्यहा त्वाके तथैव गुरुतल्पगः । तप्तकुम्भे स्वसृगामी हन्ति राजभटांश्च यः । साध्वीविक्रयकृद्बन्ध (हन्ता) पालिनं केशविक्रयी । तप्तलोहे पतन्त्येते यश्च भक्तं परित्यजेत् । स्नुषां सुताञ्चाभिगामी महाज्वाले निपात्यते । अवमन्ता गुरूणां योयश्चाक्रोष्टा नराधमः । वेददूषयिता यश्च वेदविक्रयिकश्च यः । अगम्यागामी यश्च स्यात्ते यान्ति शबलं द्विज ! । चौरोविमोहे पतति मर्य्यादादूषकस्तथा । देवद्विजपितृद्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः । स याति कृमिभक्ष्ये वै कृमिषे च त्वरिष्टकृत् । पितृदेवान् सुरान् यस्तु पर्य्यश्नाति नराधमः । लालाभक्ष्ये पतत्युग्रे शरकर्त्ता च वेधके । करोति कर्णिनोयश्च यश्च खड्गादिकृन्नरः । प्रयान्त्येते विशसने नरके भयदारुणे । असत्प्रतिग्रहीता तु नरकं यात्यधोमुखम् । अयाज्ययाजकश्चैव तथा नक्षत्रसूचकः । क्रूरः पूयवहश्चैको याति मिष्टान्नभुङ्नरः । लाक्षामांसरसानाञ्च तिलानां लवणस्य च । विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ! । मार्जारकुक्कुटच्छागश्ववराहविहङ्गमान् । पोषयन्नरकं याति तमेव द्विजसत्तम ! । रङ्गोपजीवी कैवर्त्तकुण्डाशी गरदस्तथा । सूचीमाहिषिकश्चैव पर्व्वगामी च योद्विज ! । आगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः । रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये । मधुहारी ग्रामहन्ता याति वैतरणीं नरः । रेतःपानादिकर्त्तारोमर्य्यादाभेदिनोहि ये । ते कृष्णे यान्त्यशौचाश्च कुहकाजीविनश्च ये । असिपत्रवनं याति वनच्छेदी वृथैव यः । औरभ्रिको मृगव्याधो वह्निज्वाले पतन्ति वै । पात्यते द्विज ! तत्रैव यश्चागारेषु वह्निदः । व्रतेषु लोपकोयश्च स्वाश्रमाद्विच्युतश्च यः । सन्दंशयातनामध्ये पततस्तावुभावपि । दिवास्वप्ने रेतःस्कन्दा ये नरा ब्रह्मचारिणः । पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने । एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः । ये च दुष्कृतकर्म्माणः पच्यन्ते यातनागताः । तथैव पापान्येतानि तथान्यानि सहस्रशः । भुज्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः । वर्णाश्रमविरुद्धञ्च कर्म कुर्व्वन्ति ये नराः । कर्म्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति ते । अधःशिरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः । देवाश्चाधोमुखान् सर्व्वानधः पश्यन्ति नारकान् । स्थावराः कृमयोऽब्जाश्च पक्षिणः पशवोनराः । धार्म्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम् । सहस्रभागः प्रथमो द्वितीयोऽनुक्रमात्तथा । सर्व्वेष्वेते महाभागा यावन्मुक्तिसमाश्रयाः । यावन्तो जन्तवः स्वर्गे तावन्तो नरकौकसः । पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः" । विशेषशुभाशुभकर्म्मविपाकाः तत्रैव शिवधर्म्मोत्तरे स्कन्दोक्ताः "अथ पापैरिमे यान्ति यमलोकं चतुर्व्विधैः । सन्त्रासजननं घोरं विविधाः सर्व्वदेहिनः । गर्भस्थैर्जायमानैश्च बालैस्तरुणमध्यमैः । पुंस्त्रीनपुंसकैर्वृद्धैर्यातव्यं सर्व्वदेहिभिः । शुभाशुभफलं तत्र देहिनां प्रविचार्य्यते । चित्रगुप्तादिभिः सर्व्वैर्मध्यस्थैः सर्व्वदर्शिभिः । न तेऽत्र प्राणिनः सन्ति ये न यान्ति यमक्षयम् । अवश्यं हि कृतं कर्म्म भोक्तव्यं यद्विचारितम् । तत्र ये शुभकर्म्माणः सौम्यचित्ता दयान्विताः । ते नरा यान्ति सौम्येन पथा यान्ति यमालयम् । यः प्रदद्याद्द्विजेन्द्राणामुपानत्काष्ठपादुके । स नराश्वेन महता सुखं याति यमालयम् । छत्रदानेन गच्छन्ति पथा शुभ्रेण देहिनः । दिव्याम्बरधरोधाना यान्ति वस्त्रप्रदायिनः । शिविकायाः प्रदानेन सद्यानेन सुखं व्रजेत् । शय्यासनप्रदानेन स्वपन् याति यमाश्रयम् । आरामकर्त्ता छायासु शीतलासु सुखं व्रजेत् । यान्ति पुष्पकयानेन पुष्पारामप्रदायिनः । देवायतनकर्त्ता च यतीनामाश्रमस्य च । अनाथपान्थकानाञ्च क्रीडन् याति स्वगोत्तमैः । देवाग्निगुरुविप्राणां मातापित्रोश्च पूजकाः । पूज्यमाना नरा यान्ति कामिकेन यथासुखम् । द्योतयन्तो दिशः सर्व्वा यान्ति दीपप्रदायकाः । प्रतिश्रयप्रदानेन सुखं याति स्वपन् । सर्व्वकामसमृद्धेन पथा गच्छन्ति गोप्रदाः । येऽन्नदानानि कुर्व्वन्ति ते तृप्ता यान्ति सत्पथा । आर्त्तौषधप्रदातारः सुखं यान्ति निरामयाः । विश्राम्यमाणा गच्छन्ति गुरुशुश्रूषणे रताः । पादशौचप्रदानेन शीतलेन पथा व्रजेत् ।

पादाभ्यङ्गञ्च यः कुर्य्यादश्वपृष्ठेन स व्रजेत् । हेमरत्नप्रदानेन याति दुर्गादि निस्तरन् । वरानडुत्प्रदानेन वरयानेन गच्छति । अन्नपानप्रदानेन पिबन् खादंश्च गच्छति । इत्येवमादिभिर्दानैः सुखं यान्ति यमालयम् । स्वर्गेऽपि विपुलान् भोगान् प्राप्नोति विविधान्नरः । सर्व्वेषामेव दानानामन्नदानं परं स्मृतम् । सद्यः प्रीतिकरं दिव्यं बलबुद्धिविवर्द्धनम् । नान्नदानसमं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते । अन्नाद्भवन्ति भूतानि तदभावे म्रियन्ति च । रक्तं मांसं वसा शुक्रं क्रमादन्नात् प्रवर्त्तते । शुक्राद्भवन्ति भूतानि तस्मादन्नमयं जगत् । हेमरत्नाश्वनागेन्द्रनारीस्रक्चन्दनादिभिः । समस्तैरपि संप्राप्तैर्न रमन्ते बुभुक्षिताः । गर्भस्था जायमानाश्च बालावृद्धाश्च मध्यमाः । आहारमभिकाङ्क्षन्ति देवदानवराक्षसाः । क्षुधा हि सर्व्वरोगाणां व्याधिः श्रेष्ठतमः स्मृतः । तस्मादोषधिरूपेण (आहारेण) प्रतीकारः प्रकीर्त्तितः । नास्ति क्षुधासमं दुःखं नास्ति रोगः क्षुधासमः । नास्त्याहारसमं सौख्यं नास्ति क्रोधसमो रिपुः । अतएव महापुण्यमन्नदानं प्रधानतः । अतः क्षुधाग्निसन्तप्ता म्रियन्ते सर्व्वदेहिनः । अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्व्वदः । तस्मादन्नप्रदानेन सर्व्वदानफलं लभेत् । त्रैलोक्ये यानि रत्नानि भोगस्त्रीवाहनानि च । अन्नपानप्रदः सर्व्वमिहामुत्र च तल्लभेत् । यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते पुण्यमक्षयम् । अन्नप्रदातुस्तस्यार्द्धं कर्त्तुश्चार्द्धं न संशयः । धर्म्मार्थकाममोक्षाणां देहः परमसाधनम् । स्थितिस्तस्यान्नपानाभ्यामतस्तत् सर्व्वसाधनम् । अन्नं प्रजापतिः साक्षादन्नं विष्णुः शिवः स्वयम् । तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति । त्रयाणामपि लोकानामुदकं जीवनं स्मृतम् । पवित्रममृतं दिव्यं शुद्धं सर्व्वरसाश्रयम् । अन्नपानाश्वगोवस्त्रशय्याच्छत्रासनम् । प्रेतलोके प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः । एवं दानविशेषेण धर्म्मराजपुरं नराः । यस्माद्यान्ति सुखेनैव तस्माद्दानं समाचरेत् । ये पुनः क्रूरकर्म्माणः पापा दानविवर्ज्जिताः । ते घोरेण पथा यान्ति दक्षिणेन यमालयम् । षडशीतिसहस्राणि योजनानामतीत्य वै । वैवस्वतपुरं ज्ञेयं नानारूपव्यवस्थितम् । समीपस्थमिवाभाति नराणां शुभकर्म्मणाम् । पापानामतिदूरस्थं पथा रौद्रेण गच्छताम् । तीक्ष्णकण्टकयुक्तेन शर्कराचिचितेन च । क्षुरधारानिभैस्तीक्ष्णैः पाषाणैर्निचितैस्तथा । क्वचित् पङ्केन महता खड्डारैश्च पातकैः । क्वचित् सूचीनिभैर्दन्तैः संछन्नेन पथा क्वचित् । तटप्रपातविषमैः पर्व्वतैर्वृक्षसङ्कुलैः । प्रतप्ताङ्गारयुक्तेन यान्ति मार्गेण दुःखिताः । क्वचिद्विषमगर्त्तैश्च क्वचिल्लोष्ट्रैः सुपिच्छलैः । सुतप्तवालुकाभिश्च तथा तीक्ष्णैश्च शङ्कुभिः । अनेकशाखाविततैर्व्याप्तं वंशवनैः क्वचित् । कष्टेन तमसा मार्गमनालम्बेन कुत्रचित् । अयःशृङ्गाटकैर्व्याप्तैः क्वचिद्दावाग्निना पुनः । क्वचित्तप्तशिलाभिश्च क्वचिद्व्याप्तं हिमेन च । क्वचिद्वालुकया व्याप्तमाकण्ठान्तप्रवेशया । क्वचिद्दुष्टाम्बुना व्याप्तं क्वचिच्च करीषाग्निना । क्वचित् सिंहैर्वृकैर्व्याप्तं दंशैः कीटैश्च दारुणैः । क्वचिन्महाजलौकाभिः क्वचिच्चाजगरैः पुनः । मक्षिकाभिश्च रौद्राभिः क्वचित् सर्पैर्विषोल्वणैः । मत्तमातङ्गयूथैश्च बलोन्मत्तैः प्रमाथिभिः । पन्थानमुल्लिखद्भिश्च तीक्ष्णशृङ्गैर्महावृषैः । महाविषाणैर्महिषैरुष्ट्रैर्मत्तैश्च रोहकैः । डाकिनीभिश्च रौद्राभिर्विकरालैश्च राक्षसैः । व्याधिभिश्च महाघोरैः पीड्यमाना व्रजन्ति ते । महाधूलिविमिश्रेण महाचण्डेन वायुना । महापाषाणवर्षेण हन्यमाना निराश्रयाः । क्वचिद्विद्युत्प्रपातेन दार्य्यमाणा व्रजन्ति च । महाटङ्कवर्षेण भिद्यमानाश्च सर्व्वतः । पतद्भिर्वज्रसंघातैरुल्कापातैश्च दारुणैः । प्रतप्ताङ्गारवर्षेण दह्यमाना रुदन्ति च । महता पांशुवर्षेण पूर्य्यमाणा रुदन्ति हि । महामेघरवैर्घोरैर्विभ्रास्यन्ते मुहुर्मुहुः । निशितायुधवर्षेण चूर्ण्यमानाश्च सर्व्वतः । महाक्षाराम्बुधाराभिः सिच्यमाना द्रवन्ति च । महाशीतेन महता रूक्षेण पवनेन च । समन्ताद्धूयमानास्ते शुष्यन्ते सङ्कुचन्ति च । इत्थं रौद्रेण मार्गेण पाथेयरहितेन च । निरालम्बेन दुर्गेण निर्ज्जनेन समन्ततः । अविश्रामेण महता निर्गतापाश्रयेण च । तमोरूपेण कष्टेन सर्व्वदुःखाश्रयेण च । नीयन्ते देहिनः सर्व्वे ये मूढाः पापकारिणः । यमदूतैर्महाघोरैस्तदाज्ञाकारिभिर्बलात् । एकाकिनः पराधीना मित्रबन्धुविवर्ज्जिताः । शोचन्तः स्वानि कर्म्माणि रुदन्तश्च मुहुर्मुहुः । प्रेतीभूता विवस्त्राश्च शुष्ककण्ठौष्ठतालुकाः । कृशाङ्गा भीतभीताश्च दह्यमानाः क्षुधाग्निना । बद्धाः शृङ्खलया केचिदुत्तानाः पादयोर्नराः । आकृष्यन्ते हन्यमाना यमदूतैर्बलोत्कटैः । उरसाऽधोमुखाश्चान्ये कृष्यमाणाः सुदुःखिताः । केशपाशनिबद्धाश्च समाकृष्यन्ति रज्जुना । ललाटे चासिना चान्ये भिन्नाः कृष्यन्ति देहिनः । उत्तानाः कण्टकपथा केचिद्-

क्रकचेना । पश्चाद्बाहुकृतश्चाथ जठरे च प्रपीडिताः । पूरिताः स्वद्रवाणिव हस्तयोरपि कीलिताः । मोचापाशेन बध्यन्तः पृथगन्यन्ये सुदुःखिताः । जिह्वायाञ्च पृष्ठदेशेनाकृष्य नीयन्ते रज्जुना । ककाक्षामर्दयन्त्येव ज्ञियमाणा यतस्ततः । शिश्ने सवृषणे बद्धा नीयन्ते-ऽन्ये च रज्जुना । नासामध्यरज्ज्वा च समाकृष्यन्ति चापरे । भिन्नाः कपोलयोरन्याकृष्यन्ते ते तथौष्ठयोः । विभिन्नाश्चोदरे चान्ये तप्तशृङ्खलया नराः । छिद्यन्ते कर्णयोश्चान्ये भिन्नाश्च चिबुके परे । छिन्नाग्रपादहस्ताश्च छिन्नकर्णौष्ठनासिका । संछिन्नशिश्नवृषणाश्छिन्नसन्धयः । पूतद्यमानाः कुन्तैश्च भिद्यमानाश्च सायकैः । इतस्ततः प्रधावन्ति क्रन्दमाना निराश्रयाः । मुद्गरैर्लौहदण्डैश्च हन्यमाना मुहुर्मुहुः । कण्टकैर्विविधैर्घोरैर्ज्वलिताग्निसमप्रभैः । भिन्दीपालैर्विभिद्यन्ते स्रवन्तः पूयशोणितम् । कृमिजग्धाश्च नीयन्ते सवृता विवशा नराः । याचमानाश्च सलिलमसकृदपि भर्त्सिताः । छायां प्रार्थयमानाश्च शीतार्त्ता अनलं पुनः । दानहीना प्रयान्त्येवं याचन्तो विवशा नराः । गृहीतदानपाथेयाः सुखं यान्ति यमालयम् । एवं प्रयान्ति कष्टेन प्राप्ताः प्रेतपुरं तदा । प्रज्ञापितास्तदा दूतैर्निवेद्यन्ते यमाग्रतः । तत्र ये शुभकर्म्माणस्तांस्तु सम्मानयेद्यमः । स्वागतासनदानेन पाद्यार्घ्येण प्रियेण च । धन्या यूयं महात्मानः स्वात्मनो हितकारिणः । येन दिव्यसुखार्थाय भवद्भिः सुकृतं कृतम् । इदं विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीभोगभूषितम् । स्वर्गं गच्छध्वमतुलं सर्व्वकामसमन्विताः । तत्र भुक्त्वा महाभोगांस्तदन्ते पुण्यसंक्षयात् । यत्किञ्चिदल्पमशुभं पुनस्तदिह भोक्ष्यथ । ते चापि धर्म्मराजानं नराः पुण्यानुभावतः । पश्यन्ति सौम्यवदनं पितृभूतमिवात्मनः । ये पुनः क्रूरकर्म्माणस्ते पश्यन्ति भयानकम् । पापाञ्जनचया विपरीतात्मदुर्दयः । दंष्ट्राकरालवदनं भ्रुकुटीकुटिलेक्षणम् । ऊर्द्ध्वकेशं महाश्मश्रुं प्रस्फुरदधरोत्तरम् । अष्टादशभुजं क्रुद्धं नीलाञ्जनचयप्रभम् । सर्व्वायुधोद्यतकरं यमदण्डेन तर्जिनम् । महामहिषमारूढं दीप्ताग्निसमलोचनम् । रक्तमाल्याम्बरधरं महामेरुमिवोच्छ्रितम् । प्रलयाम्बुदनिर्घोषं पिबन्तमिव सागरम् । ग्रसन्तमिव त्रैलोक्यमुद्गिरन्तमिवानलम् । मृत्युश्च तत्समीपस्थः कालानलसमप्रभः । कालश्चाञ्जनसङ्काशः कृतान्तश्च भयानकः । मारी चोग्रा महामारी कालरात्री च दारुणा । विविधा व्याधयः कष्टा नानारूपा भयावहाः । शक्तिशूलाङ्कुशकराः पाशचक्रासिधारिणः । वज्रदण्डधरा रौद्राः क्षुरतूणधनुर्द्धराः । असंख्याता महावीर्य्याः क्रूराञ्जनसमप्रभाः । सर्व्वायुधोद्यतकरा यमदूता भयानकाः । अनेन परिवारेण महाघोरेण संवृतम् । यमं पश्यन्ति पापिष्ठाश्चित्रगुप्तञ्च भीषणम् । निर्भर्त्सयति चात्यर्थं यमस्तान् पापकर्म्मिणः । चित्रगुप्तश्च भगवान् धर्म्मवाक्यैः प्रबोधयेत् । भो भो दुष्कृतकर्म्माणः ! परद्रव्यापहारिणः ! । गर्व्विता रूपवीर्य्येण परदारविमर्द्दकाः ! । यत् स्वयं क्रियते कर्म्म तत् स्वयं भुज्यते जनैः । तत् किमात्मोपघातार्थं भवद्भिर्दुष्कृतं कृतम् ? । इदानीं किं प्रतप्यध्वं ? पीड्यमानाः स्वकर्म्मभिः । भुङ्क्ष्वं स्वानि कर्म्माणि नात्र दोषोऽस्ति कस्यचित् । एते ते पृथिवीपालाः संप्राप्तास्मत्समीपतः । स्वकीयैः कर्म्मभिर्घोरैः दुष्प्रज्ञाबलदर्पिताः । भो भो नृपा ! दुराचाराः ! प्रजाविध्वंसकारिणः ! । अल्पकालस्य राज्यस्य कृते किं दुष्कृतं कृतम् ? । राज्यलोभेन मोहेन बलादन्यायतः प्रजाः । विध्वंसिताः फलं तस्य भुङ्क्ष्वमधुना नृपाः ! । क तद्राज्यं कलत्रञ्च यदर्थमशुभं कृतम् । तत् सर्व्वं संपरित्यज्य यूयमेकाकिनः स्थिताः । पश्यामस्तद्बलं योऽभो येन तद्विध्वंसिताः प्रजाः । यमदूतैस्ताड्यमाना अधुना कीदृशं भवेत् । एवं बहुविधैर्वाक्यैरुपालब्धा यमेन ते । शोचन्तः स्वानि कर्म्माणि तूष्णीं तिष्ठन्ति पार्थिवाः । इति धर्म्मं समादिश्य नृपाणां धर्म्मराट् पुनः । तत्पापपङ्कशुद्ध्यर्थमिदं वचनमब्रवीत् । भोभोश्चण्ड महाचण्ड गृहीत्वा नृपतीनिमान् । विशोधयध्वं पापेभ्यः क्रमेण नरकाग्निना । ततः शीघ्रं समुत्थाय नृपान् संगृह्य पादयोः । भ्रामयित्वातिवेगेन निक्षिप्योर्द्ध्वं प्रगृह्य च । सर्व्वप्राणेन महता प्रतप्ते शिलातले । आस्फालयन्ति तरसा वज्रेणेव महाद्रुमम् । ततः स राजदेहान्तःप्रविष्टो जर्ज्जरीकृतः । निःसंज्ञः स तदा देही निश्चेष्टश्च प्रजायते । ततः स वायुना स्पृष्टः शनैरुज्जीवते पुनः । ततः पापविशुद्ध्यर्थं क्षिप्यते नरकार्णवे । अष्टाविंशतिरेवाधः क्षितेर्नरककोटयः । सप्तमस्य तलस्यान्ते घोरे तमसि संस्थिताः । घोराऽख्या प्रथमा कोटिः सुघोरा तदधःस्थिता । अतिघोरा तृतीया च घोरघोरा चतुर्थिका । पञ्चमी घोररूपा च कोटिरेका प्रकीर्त्तिता । षष्ठी तरलताराख्या सप्तमी

च भयानका” इत्युपक्रम्य “कराला विकराला च वज्रा विंशतिमा स्मृता । त्रिकोणा पञ्चकोणा च सुदीर्घा परिवर्त्तुला । सप्तभौमाष्टभौमा च दीप्तमायेति चाष्टमी । एता नाम्ना समुद्दिष्टा घोरा नरककोटयः । अष्टाविंशतिरेवैताः पापानां यातनात्मकाः । आसां क्रमेण विज्ञेयाः पञ्चपञ्चैव नायकाः । प्रत्येकं सर्वकोटीनां नामतस्तन्निबोधत । रौरवः प्रथमस्तेषां रुदन्ति यत्र देहिनः । महारौरवपीडाभिर्महान्तोऽपि रुदन्ति हि । तमः शीतं तथा चोष्णं पञ्चाद्ये नायकाः स्मृताः । सुघोरः सुतमस्तीक्ष्णः पद्मः सञ्जीवनः शठः । महामायी विलोमश्च सुलोमश्च कटङ्कटः । तीव्रवेगः करालश्च विकरालः प्रकम्पनः । महापद्मः सुचक्रश्च कालसूत्रः प्रगर्जनः । सूचीमुखः सुनेमिश्च खादकः सुप्रपीडितः । कुम्भीपाकः सुपाकश्च क्रकचश्चातिदारुणः । अङ्गारराशिभवनमसृक्पूयह्रदस्तथा । तीक्ष्णास्यस्तु शकुनिर्महासंवर्त्तकः क्रतुः । तप्तजन्तुः पङ्कलेपः प्रतिमांसोऽद्वयस्त्रपुः । उच्छ्वासश्च निरुच्छ्वासः सुदीर्घः कूटशाल्मलिः । अरिष्टः सुमहानादः प्रवहोऽसृक्प्रताड्यः । अजमेषवृकमत्स्यसिंहव्याघ्रगजाननाः । श्वशूकराश्वमहिषवकवृषखराननाः । ग्राहकुम्भीरनक्राख्याः सर्पकूर्माश्च वायसाः । गृध्रोलूकजलौकाश्च शार्दूलकपिकर्कटाः । गण्डकः पूतिवक्त्रश्च रक्ताक्षः पूतिमृत्तिकः । कणधूम्रस्तथाग्निश्च कृमीणां निचयस्तथा । अमेध्यश्चाप्रतिष्ठश्च रुधिरान्धः श्वभोजनः । लालाभक्ष्यान्त्रभक्ष्यः सर्वभक्षः सुदारुणः । कण्टकः सुविशालश्च विषमः कटपूतनः । अम्बरीषः कटाहश्च कष्टा वैतरणी नदी । सुतप्तलोहशयनमेकपादप्रपूरणः । असितालवनं घोरमस्थिभङ्गः प्रपीडनः । तिलातसी समङ्गी च कूटपाशः प्रमर्द्दनः । महाचूर्णं सुचूर्णञ्च तप्तलोहमयी शिला । पर्वतः क्षुरधाराख्यस्तथा यमलपर्वतौ । मूत्रविष्ठाश्रुकूपश्च क्षारकूपश्च शोषणः । मुसलोलूखलं यन्त्रं शिलाशकटलाञ्छनम् । तालपत्रासिगहनं महामशकमण्डलम् । सम्मोहनोऽस्थिभङ्गश्च तप्तशूलमयोगुडः । बहुदुःखं महादुःखं कश्मलं शमलं मलम् । हालाहलो विरूपश्च सुरूपश्च यमानुगः । एकपादो द्विपादश्च तीव्रश्चावीचिवर्त्तिनः । अष्टाविंशतिरित्येते क्रमशः परिकीर्त्तिताः । एवं नामानुपूर्व्येण पञ्चपञ्चैव नायकाः । रौरवादि अवीच्यन्तं नरकाणां शतं स्मृतम् । चत्वारिंशत्समधिकं महानरकमण्डलम् । एषु पापाः विपच्यन्ते नराः कर्मानुरूपतः । यातनाभिर्विचित्राभिरा कर्मप्रक्षयाद्ध्रुवम् । आ मलप्रक्षयात् यद्वदग्नौ ध्मास्यन्ति धातवः । तथाऽऽपापक्षयात् पापाः शोध्यन्ते नरकाग्निषु । हस्तयोः पादयोर्बद्धा तप्तशृङ्खलया नराः । महावृक्षाग्रमारोप्य लम्बयन्ते यमकिङ्करैः । ततस्ते सर्व्वयत्नेन क्षिप्ता दोलयन्ति किङ्करैः । दोलयन्त्यातिवेगेन निःसंज्ञा यान्ति योजनम् । अन्तरीक्षस्थितानाञ्च लोहभारः समन्ततः । पादयोर्बध्यते तेषां यमदूतैर्महाबलैः । तेन भारेण महता भृशमात्रेण दुःखिताः । ध्यायन्तः स्वानि कर्माणि तूष्णीं तिष्ठन्ति निश्चलाः । कशाभिरग्निवर्णाभिर्लौहदण्डैः सकण्टकैः । हन्यन्ते किङ्करैर्घोरैः समन्तात् पापकारिणः । ततः क्षारेण दीप्तेन वह्निनापि विशेषतः । समन्ततः प्रलिप्यन्ते चताङ्गा जर्जरीकृताः । पुनर्विदार्य चाङ्गेषु शिरसः प्रभृति क्रमात् । वार्त्ताकुवत् प्रपच्यन्ते तप्ततैलकटाहके । विष्ठापूर्णे ततः कूपे कृमीणां निचये तथा । मेदोऽसृक्पूयपूर्णायां वाप्यां क्षिप्यन्ति ते पुनः । भक्ष्यन्ते कृमिभिस्तीक्ष्णैर्लौहतुण्डैश्च वायसैः । श्वभिर्दंशैर्वृकैर्व्याघ्रैश्च विकृताननैः । पच्यन्ते मांसवच्चापि प्रतप्ताङ्गारराशिषु । भिन्नाः शृङ्गेषु तीक्ष्णेषु नराः पापेन कर्मणा । तैलपीडैरिवाक्रम्य घोरकर्मभिरात्मजैः । तिलवत् संप्रपीड्यन्ते चक्राख्ये नरके नराः । छिद्यन्ते चासिपत्रेषु लौहभाण्डेष्वनेकधा । तैलपूर्णकटाहेषु सुतप्तेषु तथा पुनः । बहुशः पाच्यते जिह्वा येऽसत्यप्रियवादिनः । सन्दंशेन सुदीप्तेन पर्य्युत्कृष्य पादतः । निःश्वासमप्रवक्त्रश्च जिह्वाङ्गमान्तनिर्गतात् । जिह्वाग्रात् क्रोशविस्तार्यां शल्यैस्तीक्ष्णैश्च पात्यते । निर्भर्त्सयन्ति ये क्रूरा मातरं पितरं गुरुम् । तेषां वज्रजलौकाभिर्मुखमापूर्य शोष्यते । ततः क्षारेण दीप्तेन ताम्रेण त्रपुणा पुनः । द्रुतेनापूर्य तेऽप्यथ तप्ततैलेन तन्मुखम् । इतस्ततः पुनर्वक्त्रं भगमापूर्य हन्यते । विष्ठाभिः कृमिमिश्राभिः सोपानक्षुरवैर्नरैः । परिष्वजन्ति चालिङ्ग्य प्रदीप्तं लौहशाल्मलिम् । हन्यन्ते पृष्ठदेशे च पुनर्भीमैर्महाघनैः । दन्तुरेणाति तीक्ष्णेन क्रकचेन बलीयसा । शिरःप्रभृति पूर्य्यन्ते घोरैः कर्मभिरात्मजैः । खाद्यन्ते च स्वमांसानि पाय्यन्ते शोणितं स्वकम् । अन्नपानं न दत्तं यैर्मृष्टं-

नानुमोदितम्। इक्षुवत् संप्रपीड्यन्ते जर्जरीकृत्य मुद्गरैः। असितालवनैर्घोरैश्छिद्यन्ते खण्डखण्डशः। सूचीभिर्भिन्नसर्व्वाङ्गाः स्तम्भशस्त्रापरोपिताः। सत्यान्तनाशिताः क्लिश्यन्ते न म्रियन्ति च। देहादुत्पाट्यते मांसं भिद्यन्तेऽस्थीनि मुद्गरैः। ततोऽपाक्रम्यते तूर्णं यमदूतैर्बलोत्कटैः। निरुच्छ्वासे निरुच्छ्वासास्तिष्ठन्ति नरके चिरम्। उच्छ्वसन्तः सदोच्छ्वासे वालुकावदनावृताः। रौरवे रोदमानाश्च पीड्यन्ते विविधैर्बधैः। महारौरवपीड़ाभिर्महान्तोऽपि वदन्ति हि। महाशमायुधे गुदे चाक्ष्णोः पदे चोरसि मस्तके। निखन्यन्ते घनास्तीक्ष्णाः सुतप्ता लोहशङ्कवः। सुतप्तवालुकायाश्च प्रपीड्यन्ते सहस्रशः। तापयन्ते भयं तस्मे क्षिप्ताः क्रन्दन्ति विस्वरम्। तेन तेनैव रूपेण कृमन्तो परदारिकाम्। गाढमालिङ्ग्यते नारी ज्वलन्ती लोहनिर्म्मिताम्। पूर्व्वाकाराश्च पुरुषाः प्रज्वलन्तः समन्ततः। दुश्चारिणीं स्त्रियं गाढमालिङ्गन्तो वदन्ति च। किं प्रधावसि वेगेन न ते मोक्षोऽस्ति साम्प्रतम्। वञ्चितस्ते यथा भर्त्ता पापं भुक्ष्व तथाऽधुना। लौहकुम्भे तथा क्षिप्ता सुपिधानैः शनैः शनैः। वह्निना प्रपच्यन्ते यथाकैरिव मानवाः। चोदन्त्युद्दूखले सासाः प्रक्षप्यन्ते शिलासु च। क्षिप्यन्ते चान्धकूपेषु दश्यन्ते कृमिभिर्भृशम्। कृमिभिर्भिन्नसर्व्वाङ्गाः पतयो जर्जरीकृताः। सुतीक्ष्णक्षारकूपेषु क्षिप्यन्ते तदनन्तरम्। महाज्वाले च नरके पापाः फूत्कारयन्ति च। इतस्ततश्च धावन्ति दह्यमानास्तदर्च्चिषा। पृष्ठे चानीय जङ्घे द्वे विन्यस्ते करयोः स्थिते। तयोर्मध्येन चाकृष्य बाहुपृष्ठेन गाढतः। बद्धा परस्परं सर्व्वं सुदृढं गाढरज्जुभिः। पिबन्त्यन्यं दशन्त्येवं भ्रमराक्षीक्षुलोकजाः। मानिनां क्रोधिनाञ्चैव तस्कराणाञ्च दारुणा। पिबत्वन्धतमा याम्या महाज्वाले च यातना। रज्जुभिर्वेष्टिताङ्गाश्च प्रक्षिप्ताः कर्द्दमेन च। करीषतुषवह्नौ च पच्यन्ते च म्रियन्ति च। सुतीक्ष्णधारतोदेन कर्कशासु शिलासु च। यथा पापसंक्षयात् पापा घृष्यन्ते चन्दनं यथा। शरीराभ्यन्तरगतैः प्रभूतैः कृमिभिर्नराः। भक्ष्यन्ते तीक्ष्णदशनैर्देहमध्याद्भृशम्। कूमीणां निचये क्षिप्ताः पूतिमांसस्य राशिषु। तिष्ठन्त्युद्भिन्नहृदयाः सर्व्वताभ्यश्च पीड़िताः। सुतप्तवज्रलेपेन शरीरमनुलिप्यते। अधोमुखोर्द्ध्वपादश्च धृताः तप्यन्ति वह्निना। वदनान्तःप्रविन्यस्तं सुतप्तमयो-

गुडम्। ते खादन्ते पराधीना हन्यमानास्तु मुद्गरैः। ये शिवायतनारामवापीकूपमठाङ्कणान्। विद्रावयन्ति पापिष्ठा रूपास्तत्र वसन्ति च। व्यायामोद्वर्त्तनाभ्यङ्गस्नानपानभोजनम्। क्रीड़नं द्यूतमिथुनमाचरन्ति वसन्ति च। ते बधैर्विविधैर्घोरैरिक्षुयन्त्रादिपीड़नैः। निरयाग्निषु पच्यन्ते यावदाचन्द्रतारकम्। ये शृण्वन्ति गुरोर्निन्दां तेषां कर्णौ प्रपूर्य्यतः। अग्निवर्णैरयःकीलैः सुप्रतप्तादिभिः स्तुतैः। त्रपुसीसारकूटाद्यैः क्षारेण सहसा पुनः। सुतप्तनीक्ष्णतैलेन वज्रलेपेन चान्ततः। क्रमादापूर्य्यतः कर्णौ नरकेषु च यातनाः। अनुक्रमेण सर्व्वेषु भवन्त्येते समन्ततः। सर्व्वेन्द्रियाणामप्येवं क्रमात् पापेन यातनाः। भवन्ति घोराः प्रत्येकं शरीरेण कृतेन च। स्पर्शलोभेन ये मूढाः संस्पृशन्ति परस्त्रियम्। तेषां त्वग्वह्निवर्णाभिः सूचीभिः पूर्य्यतेऽभयम्। ततः क्षारादिभिः सर्व्वैः शरीरमनुलिप्यते। यातनाश्च महाकष्टाः सर्व्वेषु नरकेषु च। गुरौ कुर्व्वन्ति भ्रुकुटीं क्रूरनेत्राश्च ये नराः। परदारांश्च पश्यन्ति लुब्धाः स्निग्धेन चेतसा। सूचीभिरग्निवर्णाभिस्तेषां नेत्रे प्रपूर्य्यतः। क्षाराद्यैश्च क्रमात् सर्व्वैर्देहे सर्व्वाश्च यातनाः। देवाग्निगुरुविप्राणामनिवेद्य च भुञ्जतः। लौहकीलशतैस्तप्तैर्जिह्वास्यञ्च प्रपूर्य्यते। ततः क्षारेण दीप्तेन तैलताम्रादिभिः क्रमात्। शरीरेषु महाघोराश्चैव नरकयातनाः। ये शिवारामपुष्पाणि लोभात् संस्पृश्य पापिनाः। जिघ्रन्ति मूढमनसः शिरसा धारयन्ति वा। आपूर्य्य च शिरस्तेषां सुतप्तैर्लौहशङ्कुभिः। नासिका चातिवङ्कुशस्ततः क्षारादिभिः पुनः। ये निन्दन्ति महात्मानमाराध्यं धर्म्मदेशकम्। शिवभक्तांश्च ये मूढाः शिवधर्म्मञ्च शाश्वतम्। तेषामुरसि कण्ठे च जिह्वायां दन्तसन्धिषु। तालुन्योष्ठे च नासायां मूर्द्ध्नि सर्व्वाङ्गसन्धिषु। अग्निवर्णाः सुतप्ताश्च निशिता लौहशङ्कवः। आरोप्यन्ते बहुशः स्थानेष्वेतेषु मुद्गरैः। ततः क्षारेण तप्तेन ताम्रेण त्रपुणा पुनः। तप्ततैलादिभिः सर्व्वैरापूर्य्यन्ते समन्ततः। यातना च महाचित्रा शरीरस्थापि सर्व्वतः। निःशेषं नरकेष्वेवं भवन्ति क्रमशः पुनः। ये गृह्णन्ति परद्रव्यं पद्भ्यां विप्रं स्पृशन्ति च। शिवोपकरणं शास्त्रं ज्ञानञ्च विचित्रं क्वचित्। हस्तपादौ धनौ तेषामाचूर्य्यन्ते समन्ततः। क्षारताम्रादिभिस्तप्तैस्तदन्ते बहुशः पुनः।

नरकेषु च सर्व्वेषु विविधा देहयातनाः । भवन्ति बहुशः कष्टाः पापिपापसमुद्भवाः । शिवायतनपर्य्यन्ते शिवारामेषु कुर्व्वते । समुत्सृजन्ति ये पापाः पुरीषं मूत्रमेव वा । तेषां शिश्नं सवृषणं चूर्ण्यते लौहमुद्गरैः । सूचीभिरग्निवर्णाभिस्तस्याचूर्ण्यते पुनः । लौहदण्डश्च सुमहानग्निवर्णः सकण्टकः । आरोप्यते गुदे तेषां यावन्मूर्द्ध्नि विनिर्गतः । ततः क्षारेण महता ताम्रेण त्रपुणा पुनः । इत्थमापूर्य्यते गाढं गुदं शिश्नञ्च देहिनाम् । मनः सर्व्वेन्द्रियाणाञ्च यस्मादुक्तं प्रवर्त्तकम् । तस्मादिन्द्रियदुःखेन जायते तत् सुदुःखितम् । धने सत्यपि ये दानं न प्रयच्छन्ति तृष्णया । अतिथिञ्चावमन्यन्ते कालप्राप्तं गृहाश्रमे । तेनैते वीरवर्त्ता हस्तयोश्चापि ताडिताः । प्रसारिताङ्गाः शुष्यन्तस्तिष्ठन्त्यब्द-युतं नराः । हस्तपादतलाद्येषु कीलिता लौहशङ्कुभिः । निखाय विहतं वक्त्रं कीलकत्रयताडितम् । कृमिभिः मक्षिकाभिश्चोग्रैर्लौहदण्डैश्च वायसैः । उपद्रवैर्बहुविधैस्ते सन्ततः प्रपीड्यते । जिह्वावेधनिबद्धाश्च संपीड्यन्ते भृशं पुनः । तिष्ठन्ति लम्बमानाश्च लौहभाराः सुवर्त्तुलाः । शिश्ने सवृषणे तद्वत् लौहभारद्वयं पुनः । तिष्ठन्ते लम्बमानञ्च बाहुभ्याञ्च चतुर्गुणम् । ततः स्वमांसमुत्कृत्य तिलमात्रप्रमाणतः । खादितुं दीयते तेषां स्वच्छपेयं तु शोणितम् । यदा निर्मांसतां प्राप्ताः कालेन महता नराः । ततः क्षारेण दीप्तेन तच्छरीरं विलिप्यते । क्रियन्ते वर्षधाराभिः क्लिश्यन्ते वै पुनः पुनः । शुष्काः सिच्यन्ति तैलेन सुतप्तेन समन्ततः । पच्यन्ति भूयो भूयोऽपि दूरस्थेन शनैः शनैः । निःशेषयातनाभिश्च पीड्यन्ते क्रमशः पुनः । भयं बुभुक्षया पीड़ा कष्टा चातिपिपासया । वस्तुशोषातिशीतेन पापानां खरत्वेन च । एवमाद्या महाघोरा यातनाः पापकर्म्मिणाम् । एकैकनरके ज्ञेयाः शतशोऽथ सहस्रशः । प्रत्येकं यातनाश्चित्राः सर्व्वेषु नरकेषु च । कष्टा वर्षशतेनापि सर्व्वा वक्तुं न शक्यते । इति तैर्विविधैर्घोरैः पाप्यमानाः स्वकर्म्मभिः । म्रियन्ते नैव पापिष्ठा यावत् पापस्य न क्षयः । तस्मात्ता यातनाः कष्टा विविधाः पापकारिणाम् । महाघोरातिघोराश्च कल्पाग्निक्षयोपमाः । तुल्यैव यातनाक्रान्ता म्रियन्ते मूढचेतसः । ततस्तेनात्र कथिताः पापा दहन्ति याः स्वयम् । पुत्रमित्रकलत्रार्थे यद्दुष्कर्म्म त्वया कृतम् । एकाकी दह्यसे तेन नात्र पश्यसि बान्धवान् । आत्मनैव कृतं पापं भोक्तव्यं

भुज्यमात्मना । तत् किमात्मोपघातार्थं मूढ ! पापं कृतं त्वया । एवं दूतैर्यमाख्यातान् शृण्वन्ति ततः पुनः । क्रियन्ते केन पापेन कालमत्यायते नराः । देवद्रव्यविनाशेन गुरुद्रोहादिकर्म्मभिः । क्रमात् सर्व्वेषु पच्यन्ते नरकेषु महीपते । महापातकिनश्चापि सर्व्वेषु नरकेष्विह । आचन्द्रतारकं यावत् पीड्यन्ते विविधैर्वधैः । महापातकिनः सर्व्वे निरयार्णवकोटिषु । चतुर्द्दशमन्वन्तरकल्पान्तं विविधैर्वधैः । उपपातकिनश्चापि तदर्द्धं यान्ति मानवाः । पापशेषैस्तदर्द्धञ्च कालञ्चापि तथाविधम् । तस्मात् पापं न कुर्व्वीत चञ्चले जीविते सति । पापेन हि ध्रुवं यान्ति नरकेषु नराः स्वयम् । यः करोति नरः पापं तस्यात्मा ध्रुवमप्रियः । पापस्य हि फलं दुःखं तद्भोक्तव्यमिहात्मना । कष्टं ते पापनिरता नरा रात्रिषु शेरते । मन्वन्तरान्तं तेषां च नरके तीव्रयातनाः । एवं क्लिष्टाः विमुक्ताश्च पापशेषेण कर्म्मणा । ततः क्षितिं समासाद्य पुनर्जायन्ति देहिनः । स्थावरा विविधाकारास्तृणगुल्मादिभेदतः । तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कीटयोनिषु । निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्यस्ततो जायन्ति पक्षिणः । संक्लिष्टाः पक्षिभावेन भवन्ति मृगजातिषु । मार्गदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु । क्रमाद्गोयोनिमासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः । एवं योनिषु सर्व्वासु परिभ्रम्य क्रमेण तु । कालान्तरवशाद्यान्ति मानुष्यमतिदुर्लभम् । व्युत्क्रमेणापि मानुष्यं प्राप्यते पुण्यगौरवात् । विचित्रा गतयः प्रोक्ताः कर्म्मणां गुरुलाघवात् । मानुष्यं यः समासाद्य स्वर्गमोक्षप्रसाधकम् । द्वयोर्न साधयेदेकं स मृतस्तप्यते चिरम् । देवासुराणां सर्व्वेषां मानुष्यमतिदुर्लभम् । तत् संप्राप्य तथा कुर्य्यान्न गच्छेन्नरकं यथा । स्वर्गापवर्गलाभाय यदि नास्ति समुद्यमः । सर्व्वस्य मूलं मानुष्यं तद्यत्नादनुपालय । धर्म्ममूलेन मानुष्यं लब्ध्वा सर्व्वार्थसाधकम् । यदि लाभे न यतसे मूलं रक्षस्व यत्नतः । मानुषत्वे च विप्रत्वं यदि प्राप्नोति दुर्लभम् । न करोत्यात्मनः श्रेयः कोऽन्योऽस्मादस्त्यचेतनः । सर्व्वेषामेव देशानामयं देशः परः स्मृतः । इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च यतः संप्राप्यते नरैः । देशेऽस्मिन् भारते पुण्यं प्राप्य मानुष्यमध्रुवम् । यः कुर्य्यान्नात्मनः श्रेयस्तेनात्मा वञ्चितश्चिरम् । भोगभूमिः स्मृतः स्वर्गः कर्म्मभूमिरियम् मता । इह यत् क्रियते कर्म्म स्वर्गे तदुपभुज्यते । यावत् स्वस्थशरीरस्त्वं तावद्धर्म्मं समाचर । आतुरस्थोनोदितोऽ-

पश्चैर्न किञ्चित् कर्त्तुमुत्सहः । अध्रुवेण शरीरेण ध्रुवं यौन प्रसाधयेत् । ध्रुवं तस्य परिभ्रष्टमध्रुवं नष्टमेव हि । आयुषः खण्डखण्डानि निपतन्ति तवाग्रतः । अहोरात्रापदेशेन किमर्थं नावबुध्यसे । यदा न ज्ञायते मृत्युः कदा कस्य भविष्यति । आकस्मिके हि मरणे धृतिं विन्देत कस्तदा । परित्यज्य यदा सर्व्वमेकाकी यास्यसि ध्रुवम् । न ददासि तदा कस्मात् पाथेयार्थमिदं धनम् । गृहीतदानपाथेयाः सुखं यान्ति महाध्वनि । अन्यथा क्लिश्यते जन्तुः पाथेयरहितः पथि । येषां द्विजेन्द्र ! वाहिन्यौ पूर्णाभाण्डस्य गच्छति । स्वर्गदेशस्य पुरतस्तेषां लाभः पदेपदे । इति ज्ञात्वा नरः पुण्यं कुर्य्यात् पापञ्च वर्ज्जयेत् । पुण्येन याति देवत्वमपुण्यान्नरकं व्रजेत् । ये मनागपि देवेशं प्रपन्नाः शरणं शिवम् । तेऽपि घोरं न पश्यन्ति यमस्य वदनं नराः । किन्तु पापैर्महाघोरैः किञ्चित्तृष्णं शिवाश्रया । भवन्ति प्रेतराजानस्ततो यान्ति शिवं परम् । ते न लिप्यन्ति पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा । तस्माद्विदध्याद्भक्तिमीश्वरे सततं बुधः । तन्माहात्म्यविचारेण भवदोषविचारतः” ।

भाग० ५.२६ अ० । नरकभेदतत्स्वरूपोन्यासस्थलेन तेषां पापविशेषजन्यत्वमुक्तं तेन तत्तत्कर्म्मणां विपाकास्तामिस्रादयो नरका इति गम्यते । तत्र नरकविशेषस्वरूपनिदानमुक्तं यथा—

“अथ तांस्ते राजन्नामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः । तामिस्रो१ ऽन्धतामिस्रो२ रौरवो३ महारौरवः४ कुम्भीपाकः५ कालसूत्रम्६ असिपत्रवनं७ सूकरमुखम्८ अन्धकूपः९ कृमिभोजनः१० सन्दंशः११ तप्तसूर्म्मिः१२ वज्रकण्टकशाल्मली१३ वैतरणी१४ पूयोदः१५ प्राणरोधः१६ विशसनं१७ लालाभक्षः१८ सारमेयादनम्१९ अवीचिः२० अयःपानम्२१ इति । किञ्च क्षारकर्दमो२२ रक्षोगणभोजनं२३ शूलप्रोतो२४ दन्दशूकः२५ अवटनिरोधनो२६ ऽपर्य्यावर्त्तनं२७ सूचीमुखम्२८ इत्यष्टाविंशतिर्नरका विविधा यातनाभूमयः । यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति स हि कालपाशबद्धो यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रे १ नरके बलान्निपात्यते । अनशनानिपानदण्डताडनसन्तर्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमानो जन्तुर्यत्र कश्मलमासादित एकदैव मूर्च्छामुपयाति तामिस्रप्राये । एवमेवान्धतामिस्रे यस्तु वञ्चयित्वा पुरुषं दारादीनुपयुङ्क्ते यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति । यथा वनस्पतिर्वृश्च्यमानमूलस्तस्मादन्धतामिस्रं २ तमुपदिशन्ति । यस्त्विह वा एतदहमिति ममेदमिति भूतद्रोहेण केवलं स्वकुटुम्बमेवानुदिनं पुष्णाति स तदिह विहाय स्वयमेव तदशुभेन रौरवे निपतति । ये त्विह यथैवामुना विहिंसिता जन्तवः परत्र यमयातना उपगतं त एव रुरवो भूत्वा तथा तमेव विहिंसन्ति तस्माद्रौरवम् ३ इत्याहुः । रुरुरिति सर्पादतिक्रूरसत्त्वापदेशः । एवमेव महारौरवो४ यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति यः केवलं देहम्भरः । यस्त्विह वा उग्रः पशून् पक्षिणो वा प्राणत उपरन्धयति । तमपकरुणं पुरुषादैरपि विगर्हितममुत्र यमानुचराः कुम्भीपाके५ तप्ततैले उपरन्धयन्ति । यस्त्विह ब्रह्मध्रुक् स कालसूत्रसंज्ञके६ नरके अयुतयोजनपरिमण्डले ताम्रमये तप्ते खले उपर्य्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामभितप्यमानेऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां दह्यमानान्तर्बहिःशरीर आस्ते शेते चेष्टतेऽवतिष्ठति परिधावति च यावन्ति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्राणि । यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः पाखण्डञ्चोपगतस्तमसिपत्रवनं ७ प्रवेश्य कशया प्रहरन्ति तत्र हासावितस्ततो धावमान उभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वाङ्गो हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्च्छितः पदेपदे निपतति स्वधर्म्महा पाखण्डानुगमनफलं भुङ्क्ते । यस्त्विह वै राजा राजपुरुषो वा अदण्ड्ये दण्डं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदण्डं स पापीयान्नरकेऽमुत्र सूकरमुखे ८ निपतति । तत्रातिबलैर्निष्पिष्यमाणावयवो यथैवेहेक्षुखण्ड आर्त्तस्वरेण स्वनयन् क्वचिन्मूर्च्छितः कश्मलमुपगतो यथैवेहादृष्टदोषा उपरुद्धाः । यस्त्विह वै भूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथो व्यथामाचरति स परत्रान्धकूपे९ तदभिद्रोहेण निपतति । तत्र हासौ तैर्जन्तुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्ये केचाभिद्रुग्धास्तैः सर्वतोऽभिद्रुह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानः परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः । यस्त्विह वा असंविभज्याश्नाति यत्किञ्चनोपनतमनिर्मितपञ्चयज्ञो वायससंस्तुतः स परत्र कृमिभोजने१० नरकाधमे निपतति । तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुण्डे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनो यावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोऽनिर्वेशमात्मानं यातयते । यस्त्विह वै स्तेयेन बलाद्वा हिरण्यरत्ना-

द्दीति ब्राह्मणस्य वाऽपहरति अन्यस्य वाऽनापदि पुरुषस्तममुत्र राजन् ! यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिण्डैः सन्दंशैस्त्वचि निष्कुषन्ति। यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियं पुरुषोऽगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति। तावमुत्र कशया ताडयन्तस्तिग्मया सूर्म्या १२ लोहमय्या पुरुषमालिङ्गयन्ति। स्त्रियं च पुरुषरूपया सूर्म्या। यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्त्तमानं वज्रकण्टकशाल्मली १३ मारोप्य निष्कर्षन्ति। ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा वा पाषण्डा धर्म्मसेतून् भिन्दन्ति ते संपरेत्य वैतरण्यां १४ निपतन्ति भिन्नमर्य्यादाः तस्यां निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो भक्ष्यमाणा आत्मना न वियुज्यमानाश्चासुभिरुह्यमानाः स्वाघेन, कर्म्मपाकमनुस्मरन्तो विण्मूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यन्ते। ये त्विह वै वृषलीपतयो नष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः पशुचर्य्यां चरन्ति। ते चापि प्रेत्य पूयविण्मूत्रश्लेष्मामलापूर्णे १५ निपतन्ति तदेवातिबीभत्सितमश्नन्ति। ये त्विह वै श्वगर्द्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थे च मृगान्निघ्नन्ति। तानपि संपरेतान् लक्ष्यभूतान् यमपुरुषा इषुभिर्विध्यन्ति १६। ये त्विह वै दाम्भिका दम्भयज्ञेषु पशून् विशसन्ति, तानमुष्मिंल्लोके वैशसे १७ नरके पतितान्निरयपतयो यातयित्वा विशसन्ति। यस्त्विह वै सवर्णां भार्य्यां द्विजो रेतः पाययति काममोहितः तं पापकृत्तमं मूत्ररेतःकुल्यायां पातयित्वा रेतः संपाययन्ति लालाभक्ष्ये १८। ये त्विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा ग्रामान् सार्थान् वा विलुम्पन्ति राजभटा वा तांश्चापि हि परेत्य यमदूता वज्रदंष्ट्राः श्वानः १९ सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादन्ति। यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथञ्चित्, स वै प्रेत्य नरके अवीचिमति २० अधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायाद् गिरिमूर्द्ध्नः संपात्यते। यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते तदवीचिमत् तिलशो विशीर्य्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति। यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुराः व्रतस्थोऽपि वा पिबति प्रमादतः तेषां निरयं नीतानामुरसि पदाऽऽक्रम्यास्ये वह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं २१ निषिञ्चन्ति। अथ च यस्त्विह वा आत्मसंभावनेन स्वयमधमो जन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतो वरीयसो न बहु मन्येत स मृतक एव मृत्वा क्षारकर्द्दमे २२ निरयेऽवाक्शिरा निपातितो दुरन्तयातनाह्यश्नुते। ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशव इह निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितिनाऽवदायाऽसृक्पिबन्ति नृत्यन्ति च हृष्यमाणा यथेह पुरुषादाः २३। ये त्विह वा अनागसोऽरण्ये ग्रामे वा विश्रम्भ्य वैश्रम्भकैरुपसृतानुपजिजीविषून् शूलसूत्रादिषूपप्रोतान् क्रीडनकतया यातयन्ति तेऽपि च प्रेत्य यमयातनासु शूलादिप्रोतात्मानः २४ क्षुत्तृड्भ्यां चाभिहताः कङ्कवटादिभिश्चेतस्ततस्तिग्मतुण्डैराहन्यमाना आत्मशमलं स्मरन्ति। ये त्विह वै भूतान्युद्वेजयन्ति नरा उल्बणस्वभावा यथा दन्दशूकास्तेऽपि प्रेत्य नरके दन्दशूकाख्ये २५ निपतन्ति। यत्र नृप ! दन्दशूकाः पञ्चमुखा वा उपसृत्य ग्रसन्ति यथा बिलेशयान्। ये त्विह वा अन्धावटकुसूलगुहादिषु भूतानि निरुन्धन्ति तथामुत्र तेष्वेवोपवेश्य सगरेण वह्निना धूमेन निरुन्धन्ति २६। यस्त्विह वा अतिथीनभ्यागतान् वा गृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन चक्षुषा निरीक्षते तस्य चापि निरये पापदृष्टेरक्षिणी वज्रतुण्डा गृध्रकङ्कवटादयः प्रसह्योरुबलादुत्पाटयन्ति २७। यस्त्विह वा आढ्याभिमतिरहङ्कृतिस्तिर्य्यक्प्रेक्षणः सर्व्वतोऽभिविशङ्की अर्थव्ययनाशचिन्तया परिशुष्यमाणहृदयवदनो निर्वृतिमनवगतो ग्रह इवार्थमभिरक्षति। स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहः सूचीमुखे २८ नरके निपतति। यत्र ह वित्तग्रहं पापपुरुषं धर्म्मराजपुरुषा वायका इव सर्व्वतोऽङ्गेषु सूत्रैः परिवयन्ति। एवंविधा नरका यमालये सन्ति शतशः तेषु च सर्व्व एवाधर्म्मवर्त्तिनो ये केचिदिहोदिताश्चावनिपते ! पर्य्यायेण विशन्ति"। तथैव धर्म्मानुवर्त्तिन इतरत्र। इह तु पुनर्भवे उभयशेषाभ्यां विशन्ति"

भा० अनु० ७ अ० शुभकर्म्मविशेषविपाक उक्तो यथा—
"युधिष्ठिरोक्तिः। "कर्म्मणाञ्च समस्तानां शुभानां भरतर्षभ !। फलानि भरतश्रेष्ठ ! प्रब्रूहि परिपृच्छतः। भीष्म उवाच। हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां पृच्छसि भारत !। रहस्यं यदृषीणान्तु तच्छृणुष्व युधिष्ठिर !। या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावे चिरेप्सिता। येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म्म करोति यः। तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते। यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम्। तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि। न नश्यति

कृतं कर्म सदा षष्ठैरिन्द्रियैरिह । ते ह्यस्य साक्षिणो नित्यं षष्ठ आत्मा तथैव च । चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् । अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः । यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते । श्रान्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् । स्थण्डिलेषु शयानानां गृहाणि शयनानि च । चीरवल्कलसंवीते वासांस्याभरणानि च । वाहनानि च यानानि योगात्मनि तपोधने । अग्नीनुपशयानस्य राज्ञः पौरुषमेव च । रसानां प्रतिसंहारे सौभाग्यमनुगच्छति । आमिषप्रतिसंहारे पशून् पुत्रांश्च विन्दति । अवाक्शिरास्तु यो लम्बेदुदवासञ्च यो वसेत् । सततञ्चैकशायी यः स लभेतेप्सितां गतिम् । पाद्यमासनमेवाथ दीपमन्नं प्रतिश्रयम् । दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पञ्चदक्षिणः । वीरासनं वीरशय्यां वीरस्थानमुपागतः । अक्षयास्तस्य वै लोकाः सर्वकामगमास्तथा । धनं लभेत दानेन मौनेनाज्ञां विशाम्पते ! । उपभोगांश्च तपसा ब्रह्मचर्येण जीवितम् । रूपमैश्वर्य्यमारोग्यमहिंसाफलमश्नुते । फलमूलाशिनो राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनां भवेत् । प्रायोपवेशिनो राजन् ! सर्वत्र सुखमश्नुते । गवाढ्यः शाकदीक्षायां स्वर्गगामी तृणाशनः । स्त्रियस्त्रिषवणं स्नात्वा वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् । स्वर्गं सत्येन लभते दीक्षया कुलमुत्तमम् । सलिलाशी भवेद्यस्तु सदाग्निः संस्कृतो द्विजः । मरुःसाधयते राज्यं नाकपृष्ठमनाशके । उपवासञ्च दीक्षायां अभिषेकञ्च पार्थिव ! । कृत्वा द्वादश वर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते । अधीत्य सर्ववेदान् वै सद्यो दुःखाद्विमुच्यते । मानसं हि चरन् धर्मं स्वर्गलोकमुपाश्नुते । या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः । योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् । यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् । एवं पूर्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति । अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च । स्वकालं नातिवर्त्तन्ते तथा कर्म पुराकृतम् । जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्य्यतः । चक्षुःश्रोत्रे च जीर्येते तृष्णैका न तु जीर्यते । येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः । प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता । येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद् ब्रह्म पूजितम् । सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः । अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः" ।

तत्रैव दानविशेषे गतिभेदो निरूपितः प्रपञ्चभयात् तद्वाक्यं नोद्धृतं भा० आनु० दानधर्मे द्रष्टव्यम् । भा० आनु० १११अ० संसारचक्रप्रदर्शकता यथा—

"एकः प्रसूयते राजन्नेक एव विनश्यति । एकस्तरति दुर्गाणि गच्छत्येकस्तु दुर्गतिम् । असहायः पिता माता तथा भ्राता सुतो गुरुः । ज्ञातिसम्बन्धिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च । मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः । मुहूर्त्तमिव रोदित्वा ततो यान्ति पराङ्मुखाः । तैस्तच्छरीरमुत्सृष्टं धर्म एकोऽनुगच्छति । तस्माद्धर्मः सहायश्च सेवितव्यः सदा नृभिः । प्राणी धर्मसमायुक्तो गच्छेत् स्वर्गगतिं पराम् । तथैवाधर्मसंयुक्तो नरकञ्चोपपद्यते । तस्मान्न्यायागतैरर्थैर्धर्मं सेवेत पण्डितः । धर्म एको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः । लोभान्मोहादनुक्रोशा-द्भयाद्वाप्यबहुश्रुतः । नरः करोत्यकार्य्याणि परार्थे लोभमोहितः । धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम् । एतत्त्रयमवाप्तव्यमधर्मपरिवर्जितम् । युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं भगवतो वाक्यं धर्मयुक्तं परं हितम् । शरीरनिचयं ज्ञातुं बुद्धिस्तु मम जायते । मृतं शरीरं हि नृणां सूक्ष्ममव्यक्ततां गतम् । अचक्षुर्विषयं प्राप्तं कथं धर्मोऽनुगच्छति । बृहस्पतिरुवाच । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्मनोऽन्तगः । बुद्धिरात्मा च सहिता धर्मं पश्यन्ति नित्यदा । प्राणिनामिह सर्वेषां साक्षीभूता निशाऽनिशम् । एतैश्च सह धर्मोऽपि तं जीवमनुगच्छति । त्वगस्थिमांसं शुक्रञ्च शोणितञ्च महामते ! । शरीरं वर्जयन्त्येते जीवितेन विवर्जितम् । ततो धर्मसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवताः पञ्चभूतस्थाः किंभूयः श्रोतुमिच्छसि । ततो धर्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते । इह लोके परे चैव किंभूयः कथयामि ते । युधिष्ठिर उवाच । तद्दर्शितं भगवता यथा धर्मोऽनुगच्छति । एतत्तु ज्ञातुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्त्तते ? । बृहस्पतिरुवाच । अन्नमश्नन्ति ये देवाः शरीरस्था नरेश्वर ! । पृथिवी वायु-राकाशमापो ज्योतिर्मनस्तथा । ततस्तृप्तेषु शुद्धात्मन् ! रेतः सम्पद्यते महत् । ततो गर्भः सम्भवति श्लेषात् स्त्रीपुंसयोर्नृप ! । एतत्ते सर्वमाख्यातं भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ? । युधिष्ठिर उवाच । आख्यातं मे भगवता गर्भः संजायते यथा । यथा जातस्तु पुरुषः प्रपद्यति तदुच्यताम् । बृहस्पतिरुवाच । आसन्नमात्रः पुरुषस्तैर्भूतैरभिभूयते ।

विप्रमुक्तश्च तैर्भूतैः पुनर्यात्यपरां गतिम् । सर्वभूतसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवताः पञ्चभूतस्था किं भूयः श्रोतुमिच्छसि । युधिष्ठिर उवाच । त्वगस्थिमांसमुत्सृज्य तैश्च भूतैर्विवर्जितः । जीवः स भगवन् ! क्वस्थः सुखदुःखे समश्नुते । वृहस्पतिरुवाच । जीवः कर्म्मसमायुक्तः शीघ्रं रेतस्त्वमागतः । स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य सूते कालेन भारत ! । यमस्य पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषैर्वधम् । दुःखं संसारचक्रञ्च नरः क्लेशञ्च विन्दति । इह लोके च स प्राणी जन्मप्रभृति पार्थिव ! । स्वकृतं कर्म्म वै भुङ्क्ते धर्मस्य फलमाश्रितः । यदि धर्म्मं यथाशक्ति जन्मप्रभृति सेवते । ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नित्यदा सुखम् । अथान्तरा तु धर्म्मस्याप्यधर्म्ममुपसेवते । सुखस्यानन्तरं दुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति । अधर्म्मेण समायुक्तो यमस्य विषयं गतः । महद्दुःखं समासाद्य तिर्य्यग्योनौ प्रजायते । कर्म्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते । जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु । यदेतदुच्यते शास्त्रे सेतिहासे च छन्दसि । इह स्थानानि पुण्यानि देवतुल्यानि भूपते ! । तिर्य्यग्योन्यतिरिक्तानि गतिमन्ति च सर्व्वशः । यमस्य सदने दिव्ये ब्रह्मलोकसमे गुणैः" ।

इतःपरं कर्मविपाकोऽभिहितः तत्र अधर्मशब्दे १२१।१२२ पृष्ठे "कर्मभिर्नियतैर्विद्ध" इत्यारभ्य "धर्मं कुरु मनःसदा" इत्यन्तं वाक्यं हरिवंशवाक्यत्वेन प्रमादात् लिखितम् । तत्तु मा०अनु०१११अ०स्थं बोध्यम् । एवमधर्मशब्दे पृ०१२२ पृष्ठादौ मिता० दर्शितवाक्यादपि कर्मविपाकभेदोऽवधेयः ।

भुक्तावशिष्टकर्म्मणां विपाकस्तु शातातपेन दर्शितो यथा "प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकिनां नृणाम् । नरकान्ते भवेज्जन्म चिह्नाङ्कितशरीरिणाम् । प्रतिजन्म भवेत्तेषां चिह्नं तत्पापसूचितम् । प्रायश्चित्ते कृते याति पश्चात्तापवतां पुनः । महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मनि जायते । उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम् । दुष्कर्म्मजा नृणां रोगा यान्ति चोपक्रमैः शमम् । जपैः सुरार्च्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् । पूर्व्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिक्षये । बाधते व्याधिरूपेण तस्य जप्यादिभिः शमः । कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा । मूत्रकृच्छ्राश्मरीकासा अतीसारभगन्दरौ । दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनाशनम् । इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः । जलोदरं यकृत्प्लीहाशूलरोगव्रणानि च । श्वासाजीर्णज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलग्रहाः । रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः । दण्डापतानकश्चित्रवपुःकम्पविचर्च्चिकाः । वल्मीकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः । अर्शआद्या नृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि । अन्ये च बहवो रोगा जायन्ते वर्णसङ्कराः । उच्यन्ते च निदानानि प्रायश्चित्तानि वै क्रमात् । महापापेषु सर्व्वं स्यात्तदर्द्धमुपपातके । दद्यात् पापेषु षष्ठांशं कल्प्यं व्याधिबलाबलम् । अथ साधारणं तेषु गोदानादि च कथ्यते । गोदाने वत्ससंयुक्ता गौः सुशीला च पयस्विनी । वृषदाने शुभोऽनड्वान् शुक्लाम्बरसकाञ्चनः । निवर्त्तनानि भूदाने दश दद्याद् द्विजातये । दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्त्तनम् । दश तान्येव गोचर्म्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते । सुवर्णशतनिष्कन्तु तदर्द्धार्द्धं प्रमाणतः । अश्वदाने मृदुश्लक्ष्णमश्वं सोपस्करं दिशेत् । महिषीं माहिषे दाने दद्यात् स्वर्णसुखान्विताम् । दद्याद्गजं महादाने सुवर्णफलसंयुतम् । कलशं स्वार्णं पुण्यं प्रदद्याद्देवतार्च्चने । दद्याद्द्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने । रुद्रं जपेल्लक्षपुष्पैः पूजयित्वा च त्र्यम्बकम् । एकादश जपेद्रुद्रान् दशांशं गुग्गुलैर्घृतैः । हुत्वाभिषेचनं कुर्य्यान्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः । शान्तिके गणशान्तिश्च ग्रहशान्तिकपूर्व्वकम् । धान्यदाने शुभं धान्यं खारीषष्टिमितं स्मृतम् । वस्त्रदाने पट्टवस्त्रद्वयं कर्पूरसंयुतम् । दशपञ्चाष्ट चतुर उपवेश्य द्विजान् शुभान् । विधाय वैष्णवीं पूजां सङ्कल्प्य निजकाम्यया । धेनुं दद्याद्द्विजातिभ्यो दक्षिणाञ्चापि शक्तितः । अलङ्कृत्य यथाशक्ति वस्त्राभरणैर्द्विजान् । यच्चेह षष्ठमांशेन प्रायश्चित्तं यथोदितम् । तेषामनुज्ञया कृत्वा प्रायश्चित्तं यथाविधि । पुनस्तान् परिपूर्णार्थानर्च्चयेद्विधिवद्द्विजान् । सन्तुष्टा ब्राह्मणा दद्युरनुज्ञां व्रतकारिणे । जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्म्मणि । सर्व्वं भवति निश्छिद्रं यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः । ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः । सर्व्वदेवमया विप्रा न तद्वचनमन्यथा । उपवासो व्रतञ्चैव स्नानं तीर्थफलं तपः । विप्रैः सम्पादितं सर्व्वं सम्पन्नं तस्य तत्फलम् । सम्पन्नमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रणम्य शिरसा धार्य्यमग्निष्टोमफलं लभेत् । ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्जलं सार्व्वकामिकम् । तेषां वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति मलिना जनाः । तेभ्योऽनुज्ञामभिप्राप्य प्रगृह्य च तथाशिषः । पूजयित्वा द्विजान् शक्त्या भुञ्जीत

१६ वस्तुभिः" शातातपीये कर्म्मविपाके १ अध्याये । "ब्रह्महा नरकस्यान्ते पाण्डुकुष्ठी प्रजायते । प्रायश्चित्तं प्रकुर्व्वीत स तत्पातकशान्तये । चत्वारः कलसाः कार्य्याः पञ्चरत्नसमन्विताः । पञ्चपल्लवसंयुक्ताः सितवस्त्रेण संयुताः । अश्वस्थानादिमृद्युक्तास्तीर्थोदकप्रपूरिताः । कषायपञ्चकोपेता नानाविधफलान्विताः । सर्व्वौषधिसमायुक्ताः स्थाप्याः प्रतिदिशं द्विजैः । रौप्यमष्टदलं पद्मं मध्यकुम्भोपरि न्यसेत् । तस्योपरि न्यसेद्देवं ब्रह्माणञ्च चतुर्म्मुखम् । पलार्द्धार्द्धप्रमाणेन सुवर्णेन विनिर्म्मितम् । अर्च्चयेत् पुरुषसूक्तेन त्रिकालं प्रतिवासरम् । यजमानः शुभैर्गन्धैः पुष्पैर्धूपैर्यथाविधि । पूर्व्वादिकुम्भेषु ततो ब्राह्मणा ब्रह्मचारिणः । पठेयुः स्ववेदांस्ते ऋग्वेदप्रभृतीन् शनैः । दशांशेन ततो होमो ग्रहशान्तिपुरःसरम् । मध्यकुम्भे विधातव्यो घृताक्तैस्तिलहेमभिः । द्वादशाहमिदं कर्म्म समाप्य द्विजपुङ्गवः । तत्र पीठे यजमानमभिषिञ्चेद्यथाविधि । ततो दद्याद्यथाशक्ति गोभूहेमतिलादिकम् । ब्राह्मणेभ्यस्तथा देयमाचार्य्याय निवेदयेत् । आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः । प्रीताः सर्व्वे व्यपोहन्तु मम पापं सुदारुणम् । इत्युदीर्य्य शुभैर्भक्त्या तमाचार्य्यं क्षमापयेत् । एवं विधाने विहिते श्वेतकुष्ठी विशुध्यति । कुष्ठी गोवधकारी स्यान्नरकान्तेऽस्य निष्कृतिः । स्थापयेद्घटमेकन्तु पूर्व्वोक्तद्रव्यसंयुतम् । रक्तचन्दनलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पाम्बरान्वितम् । रक्तकुम्भन्तु तं कृत्वा स्थापयेद्दक्षिणां दिशम् । ताम्रपात्रं न्यसेत्तत्र तिलचूर्णेन पूरितम् । तस्योपरि न्यसेद्देवं हेमनिष्कमयं यमम् । यजेत् पुरुषसूक्तेन पापं मे शाम्यतामिति । सामपारायणं (सामगानम्) कुर्य्यात् कलसे तत्र सामवित् । दशांशं सर्षपैर्हुत्वा पावमान्यभिषेचने । विहिते धर्म्मराजानमाचार्य्याय निवेदयेत् । यमोऽपि महिषारूढो दण्डपाणिर्भयावहः । दक्षिणाशापतिर्देवो मम पापं व्यपोहतु । इत्युच्चार्य्य विसृज्यैनं मासं तद्भक्तिमाचरेत् । ब्रह्मगोवधयोरेषा प्रायश्चित्तेन निष्कृतिः । पितृहा चेतनाहीनो मातृहा चान्धः प्रजायते । नरकान्ते प्रकुर्व्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि । प्राजापत्यानि कुर्व्वीत त्रिंशच्चैव विधानतः । व्रतान्ते कारयेन्नावं सौवर्णपलसम्मिताम् । कुम्भं रौप्यमयञ्चैव ताम्रपात्राणि पूर्व्ववत् । निष्कहेम्ना तु कर्त्तव्यो देवः श्रीवत्सलाञ्छनः । पट्टवस्त्रेण संवेष्ट्य पूजयेत्तं विधानतः । नावं द्विजाय तां दद्यात् सर्व्वोपस्करसंयुताम् । वासुदेव ! जगन्नाथ ! सर्व्वभूताशयस्थित ! । पातकार्णवमग्नं मां तारय प्रणतार्त्तिहृत् ! । इत्युदीर्य्य प्रणम्याथ ब्राह्मणाय विसर्ज्जयेत् । अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति विप्रेभ्यो दक्षिणां ददेत् । स्वसृघाती तु बधिरो नरकान्ते प्रजायते । मूको भ्रातृवधे चैव तस्येयं निष्कृतिः स्मृता । सोऽपि पापविशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । व्रतान्ते पुस्तकं दद्यात् सुवर्णफलसंयुतम् । इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य ब्राह्मणीं तां विसर्ज्जयेत् । सरस्वति ! जगन्मातः ! शब्दब्रह्माधिदेवते ! । दुष्कर्म्मकरणात् पापात् पाहि मां परमेश्वरि ! । बालघाती च पुरुषो मृतवत्सः प्रजायते । ब्राह्मणोद्वाहनञ्चैव कर्त्तव्यं तेन शुद्धये । श्रवणं हरिवंशस्य कर्त्तव्यञ्च यथाविधि । महारुद्रजपञ्चैव कारयेच्च यथाविधि । षडङ्गैकादशैरुद्रै रुद्रः समभिधीयते । रुद्रैस्तथैकादशभिर्म्महारुद्रः प्रकीर्त्तितः । एकादशभिरेतैस्तु अतिरुद्रश्च कथ्यते । जुहुयाच्च दशांशेन दूर्व्वयायुतसंख्यया । एकादश स्वर्णनिष्काः प्रदातव्याः सदक्षिणाः । पलान्येकादश तथा दद्याद्वित्तानुसारतः । अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति द्विजेभ्यो दक्षिणां दिशेत् । स्नापयेद्दम्पती पश्चान्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः । आचार्य्याय प्रदेयानि वस्त्राभरणानि च । गोत्रहा पुरुषः कुष्ठी निर्व्वंशश्चोपजायते । स च पापविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यशतञ्चरेत् । व्रतान्ते मेदिनीं दद्यात् शृणुयाद्वा भारतम् । स्त्रीहन्ता चातिसारी स्यादश्वत्थान् रोपयेद्दश । दद्याच्च शर्कराधेनुं भोजयेच्च शतं द्विजान् । राजहा क्षयरोगी स्यादेषा तस्य च निष्कृतिः । गोभूहिरण्यमिष्टान्नजलवस्त्रप्रदानतः । घृतधेनुप्रदानेन तिलधेनुप्रदानतः । इत्यादिना क्रमेणैव क्षयरोगः प्रशाम्यति । रक्तार्व्वुदी वैश्यहन्ता जायते स च मानवः । प्राजापत्यानि चत्वारि सप्त धान्यानि चोत्सृजेत् । दण्डापतानकयुतः शूद्रहन्ता भवेन्नरः । प्राजापत्यं सकृच्चैव दद्याद्धेनुं सदक्षिणाम् । कारुणाञ्च वधे चैव रूक्षभावः प्रजायते । तेन तत्पापशुद्ध्यर्थं दातव्यो वृषभः सितः । सर्व्वकार्य्येष्वसिद्धार्थो गजघाती भवेन्नरः । प्रासादं कारयित्वा तु गणेशप्रतिमां न्यसेत् । गणनाथस्य मन्त्रन्तु मन्त्री लक्षमितं जपेत् । कुलत्थशाकैः पूपैश्च गणशान्तिपुरःसरम् । उष्ट्रे विनिहते चैव जायते विकृतस्वरः । स तत्पापविशुद्ध्यर्थं दद्यात् कर्पूरकं फलम् । अश्वे विनिहते चैव वक्रतुण्डः प्रजायते । शतं पलानि

दद्याच्च चन्दनान्यघनुत्तये । महिषीघातने चैव कृष्ण-
गुल्मः प्रजायते । खरे विनिहते चैव खररोमा प्रजा-
यते । निष्कत्रयस्य प्रकृतिं स प्रदद्याद्धिरण्मयीम् ।
तरक्षौ निहते चैव जायते केकरेक्षणः । दद्याद्रत्न-
मयीं धेनुं स तत्पातकशान्तये । शूकरे निहते
चैव दन्तरोगी जायते नरः । स दद्यात्तु विशुद्ध्यर्थं
घृतकुम्भं सदक्षिणम् । हरिणे निहते खञ्जः शृगाले
तु विपादकः । अश्वस्तेन प्रदातव्यः सौवर्णपलनिर्म्मितः ।
गजाभिघातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते । अजा तेन
प्रदातव्या विचित्रवस्त्रसंयुता । उरभ्रे निहते चैव
पाण्डुरोगः प्रजायते । कस्तूरिकापलं दद्याद्ब्राह्मणाय
विशुद्धये । मार्जारे निहते चैव पीतपाणिः प्रजायते ।
पारावतं स सौवर्णं प्रदद्यान्निष्कमात्रकम् । शुकशारि-
कयोर्घाते नरः स्खलितवाग्भवेत् । सच्छास्त्रपुस्तकं
दद्यात् स विप्राय सदक्षिणम् । बकघाते दीर्घनसो दद्याद्गां
धवलप्रभाम् । काकघाती कर्णहीनो दद्याद्गामसितप्रभाम् ।
हिंसायां निष्कृतिरियं ब्राह्मणे समुदाहृता । तद-
र्द्धार्द्धप्रमाणेन क्षत्रियादिष्वनुक्रमात्" । २ अ० ।
"सुरापः श्यावदन्तः स्यात् प्राजापत्यन्तु तारकम् । शर्क-
रायास्तुलाः सप्त दद्यात् पापविशुद्धये । जपित्वा
तु महारुद्रं दशांशं जुहुयात्तिलैः । ततोऽभिषेकः
कर्त्तव्यो मन्त्रैर्वरुणदैवतैः । मद्यपो रक्तपित्ती स्यात् स
दद्यात् सर्पिषो घटम् । मधुनोऽर्द्धघटञ्चैव सहिरण्यं
विशुद्धये । अभक्ष्यभक्षणे चैव जायते कृमिकोदरः ।
यथावत्तेन शुद्ध्यर्थमुपोष्यं भीष्मपञ्चकम् । उदक्या-
वीक्षितं भुक्त्वा जायते कृमिकोदरः । गोमूत्रयावका-
हारस्त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति । भुक्त्वा चास्पृश्यसंस्पृष्टं
जायते कृमिकोदरः । त्रिरात्रं समुपोष्याथ स तत्-
पापात् प्रमुच्यते । परान्नविघ्नकरणादजीर्णमभिजायते ।
लक्षहोमं स कुर्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि । मन्दो-
दराग्निर्भवति सति द्रव्ये कदन्नदः । प्राजापत्यत्रयं
कुर्याद्भोजयेच्च शतं द्विजान् । विषदः स्याच्छर्द्दिरोगी
दद्याच्च पयस्विनीः । मार्गहा पादरोगी स्यात् सोऽ-
श्वदानं समाचरेत् । पिशुनो नरकस्यान्ते जायते श्वास-
कासवान् । घृतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपलसम्मितम् ।
धूर्त्तोऽपस्माररोगी स्यात् स तत्पापविशुद्धये । ब्रह्मकूर्च्च-
मयीं धेनुं दद्याच्चापि सदक्षिणाम् । शूली परोपता-
पेन जायते तत्प्रमोचने । सोऽन्नदानं प्रकुर्वीत तथा
रुद्रं जपेन्नरः । दावाग्निदायकश्चैव रक्तातिसारवान्
भवेत् । तेनोदपानं कर्त्तव्यं रोपणीयस्तथा वटः ।
सुरालये जले वापि शकृन्मूत्रं करोति यः । गुदरो-
गो भवेत्तस्य पापरूपः सुदारुणः । मासं सुराघ्नेनैव
गोदानद्वितयेन तु । प्राजापत्येन चैकेन शाम्यन्ति गुदजा-
रुजः । गर्भपातनजा रोगा यकृत्प्लीहजलोदराः । तेषां
प्रशमनार्थाय प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् । एतेषु दद्या-
द्विप्राय जलधेनुं विधानतः । सुवर्णरूप्यताम्राणां पलत्रय-
समन्विताम् । प्रतिमाभङ्गकारी च अप्रतिष्ठः प्रजायते ।
संवत्सरत्रयं सिञ्चेदश्वत्थं प्रतिवासरम् । उद्वाहये-
त्तमश्वत्थं स्वगृह्योक्तविधानतः । तत्र संस्थापयेद्देवं
विघ्नराजं सुपूजितम् । दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै
दद्याद्द्विजातये । रूप्यं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसम-
न्वितम् । खल्वाटः परनिन्दावान् धेनुं दद्यात् सका-
ञ्चनाम् । परोपहासकृत् काणः स गां दद्यात् समौक्ति-
काम् । सभायां पक्षपाती च जायते पक्षघातवान् ।
निष्कत्रयमितं हेम स दद्यात् सत्यवर्त्तिनाम्" ४ अ० ।
"कुनखी नरकस्यान्ते जायते विप्रहेमहृत् । स तु स्वर्ण-
शतं दद्यात् कृत्वा चान्द्रायणत्रयम् । औदुम्बरी ताम्र-
चौरो नरकान्ते प्रजायते । प्राजापत्यं स कृत्वाथ ताम्रं
पलशतं दिशेत् । कांस्यहारी च भवति पुण्डरीकसम-
न्वितः । कांस्यं पलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजातये । रीति-
हृत् पिङ्गनेत्रः स्यादुपोष्य हरिवासरम् । रीतिपलशतं
दद्यादलङ्कृत्य द्विजं शुभम् । मुक्ताहारी च पुरुषो जायते
पिङ्गमूर्द्धजः । मुक्तापलशतं दद्यादुपोष्य स विधानतः ।
त्रपुहारी च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् । उपोष्य
दिवसं सोऽपि दद्यात् पलशतं त्रपु । सीसहारी च
पुरुषो जायते शीर्षरोगवान् । उपोष्य दिवसं दद्याद्-
घृतधेनुं विधानतः । दुग्धहारी च पुरुषो जायते बहु-
मूत्रकः । स दद्याद्दुग्धधेनुञ्च ब्राह्मणाय यथाविधि ।
दधिचौर्य्येण पुरुषो जायते मदवान् यतः । दधिधेनुः
प्रदातव्या तेन विप्राय शुद्धये । मधुचौरस्तु पुरुषो जायते
नेत्ररोगवान् । स दद्यान्मधुधेनुञ्च समुपोष्य द्विजातये । इक्षो-
र्विकारहारी च भवेदुदरगुल्मवान् । गुडधेनुः प्रदातव्या
तेन तद्दोषशान्तये । लोहहारी च पुरुषः कर्बुराङ्गः
प्रजायते । लोहं पलशतं दद्यादुपोष्य स तु वासरम् ।
तैलचौरस्तु पुरुषो भवेत् कण्ड्वादिपीडितः । उपोष्य स
तु विप्राय दद्यात्तैलघटद्वयम् । आमान्नहरणाच्चैव दन्त-

हीनः प्रजायते । स दद्यादश्विनौ हेमनिष्कद्वयविनिर्म्मितौ । पक्वान्नहरणाच्चैव जिह्वारोगः प्रजायते । गायत्र्याः स जपेल्लक्षं दशांशं जुहुयात्तिलैः । फलहारी च पुरुषो जायते व्रणिताङ्गुलिः । नानाफलानामयुतं स दद्याच्च द्विजन्मने । ताम्बूलहरणाच्चैव श्वेतौष्ठः संप्रजायते । सदक्षिणं प्रदद्याच्च विद्रुमस्य द्वयं वरम् । शाकहारी च पुरुषो जायते नीललोचनः । ब्राह्मणाय प्रदद्याद्वै महानीलमणिद्वयम् । कन्दमूलस्य हरणाद्ध्रस्वपाणिः प्रजायते । देवतायतनं कार्य्यमुद्यानं तेन शक्तितः । सौगन्धिकस्य हरणाद्दुर्गन्धाङ्गः प्रजायते । स लक्षमेकं पद्मानां जुहुयाज्जातवेदसि । दारुहारी च पुरुषः स्विन्नपाणिः प्रजायते । स दद्याद्विदुषे शुद्धं काश्मीरज-पलद्वयम् । विद्यापुस्तकहारी च किल मूकः प्रजायते । न्यायेतिहासं दद्यात् स ब्राह्मणाय सदक्षिणम् । वस्त्रहारी भवेत् कुष्ठी स प्रदद्यात् प्रजापतिम् । हेमनिष्कमितञ्चैव वस्त्रयुग्मं द्विजातये । ऊर्णाहारी लोमशः स्यात् स दद्यात् कम्बलान्वितम् । स्वर्णनिष्कमितं हेमवह्निं दद्याद्द्विजातये । पट्टसूत्रस्य हरणान्निर्लोमा जायते नरः । तेन धेनुः प्रदातव्या विशुद्ध्यै द्विजन्मने । औषधस्यापहरणे सूर्य्यावर्त्तः प्रजायते । सूर्य्यायार्घः प्रदातव्योमासं देयञ्च काञ्चनम् । रक्तवस्त्रप्रवालादिहारी स्याद्रक्तवातवान् । सवत्सां महिषीं दद्याच्छिरागसमन्विताम् । विप्ररत्नापहारी चाप्यनपत्यः प्रजायते । तेन कार्य्यं विशुद्ध्यर्थं महारुद्रजपादिकम् । एतवत्सोदितः सर्व्वोविधिरत्र विधीयते । दशांशहोमः कर्त्तव्यः पायसेन यथाविधि । देवस्य हरणाच्चैव जायते विविधोज्वरः । ज्वरोमहाज्वरश्चैव रौद्रोवैष्णव एव च । ज्वरे रौद्रं जपेत् कर्म्म महारुद्रं महाज्वरे । अतिरुद्रं जपेद्रौद्रे वैष्णवे तद्द्वयं जपेत् । नानाविधद्रव्यचौरोजायते ग्रहणीयुतः । तेनान्नोदकवस्त्राणि हेम देयञ्च शक्तितः'' इत्या० ।“मातृगामी भवेद्यस्तु लिङ्गं तस्य विनश्यति । चाण्डालीगमने चैव हीनकोषः प्रजायते । तस्य प्रतिक्रियां कर्त्तुं कुम्भमुत्तरतोन्यसेत् कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नं कृष्णमाल्यविभूषितम् । तस्योपरि न्यसेद्देवं कांस्यपात्रे धनेश्वरम् । सुवर्णनिष्कषट्केन निर्म्मितं नरवाहनम् । यजेत् पुरुषसूक्तेन धनदं विश्वरूपिणम् । अथर्व्ववेदविद्विप्रोह्यथर्व्वाणं समाचरेत् । सुवर्णपुत्तलिकां कृत्वा निष्कविंशतिसङ्ख्यया । दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् । निधीनामधिपोदेवः शङ्करस्य प्रियः सखा । सौम्याशाधिपतिः श्रीमान् मम पापं व्यपोहतु । इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य आचार्य्याय यथाविधि । दद्याद्देवं हीनकोषे लिङ्गनाशे विशुद्धये । गुरुजायाभिगमनान्मूत्रकृच्छ्रः प्रजायते । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या शास्त्रदृष्टेन कर्म्मणा । स्थापयेत् कुम्भमेकन्तु पश्चिमायां शुभे दिने । नीलवस्त्रसमाच्छन्नं नीलमाल्यविभूषितम् । तस्योपरि न्यसेद्देवं ताम्रपात्रे प्रचेतसम् । सुवर्णनिष्कषट्केन निर्म्मितं यादसाम्पतिम् । यजेत् पुरुषसूक्तेन वरुणं विश्वरूपिणम् । सामविद्ब्राह्मणस्तत्र सामवेदं समाचरेत् । सुवर्णपुत्तलिकां कृत्वा निष्कविंशतिसंख्यया । दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् । यादसामधिपोदेवोविश्वेषामपि पावनः । संसाराब्धौ कर्णधारो वरुणः पावनोऽस्तु मे । इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य आचार्य्याय यथाविधि । दद्याद्देवमवकृत्य मूत्रकृच्छ्रप्रशान्तये । स्वसुतागमने चैव रक्तकुष्ठं प्रजायते । भगिनीगमने चैव पीतकुष्ठं प्रजायते । तस्य प्रतिक्रियां कर्त्तुं पूर्व्वतः कलसं न्यसेत् । पीतवस्त्रसमाच्छन्नं पीतमाल्यविभूषितम् । तस्योपरि न्यसेत् स्वर्णपात्रे देवं सुरेश्वरम् । सुवर्णनिष्कषट्केन निर्म्मितं वज्रधारिणम् । यजेत् पुरुषसूक्तेन वासवं विश्वरूपिणम् । यजुर्वेदं तत्र साम ऋग्वेदञ्च समाचरेत् । सुवर्णपुत्तलिकां कृत्वा सुवर्णदशकेन तु । दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् । देवानामधिपोदेवो वज्री विष्णुनिकेतनः । शतयज्ञः सहस्राक्षः पापं मम निकृन्ततु । इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य आचार्य्याय यथाविधि । दद्याद्देवं सहस्राक्षं स पापस्यापनुत्तये । भ्रातृभार्य्याभिगमनाद्गलत्कुष्ठं प्रजायते । स्वश्रूगमने चैव कृष्णकुष्ठं प्रजायते । तेन कार्य्यं विशुद्ध्यर्थं प्रागुक्तञ्चाखिलमेव हि । दशांशहोमः सर्व्वत्र प्रशस्तैः क्रियते तिलैः । वृद्धगम्याभिगमनाज्जायते भ्रुवमण्डलम् । कृत्वा लौहमयीं धेनुं तिलपष्टिप्रमाणतः । कार्पासभारसंयुक्तां कांस्यदोहां सवत्सिकाम् । दद्याद्विप्राय विधिवदिमं मन्त्रमुदीरयेत् । सुरभी वैष्णवी माता मम पापं व्यपोहतु । तपस्विनीसङ्गमने जायते चाश्मरीगदः । स तु पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् । दद्याद्विप्राय विदुषे मधुधेनुं यथोदिताम् । तिलद्रोणशतञ्चैव हिरण्येन समन्वितम् । पितृष्वस्रभिगमनाद्दक्षिणांसव्रणी भवेत् । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या अजादानेन शक्तितः । मातृ-

भ्रात्रास्तु गमने ध्वजभङ्गः प्रजायते । कृष्णाजिनप्रदानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् । मातृष्वस्रभिगमने वामाङ्गे व्रणवान् भवेत् । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या सम्यग्दानप्रदानतः । भ्रातृभार्य्याभिगमने मृतभार्य्यः प्रजायते । तत्पातकविशुद्ध्यर्थं द्विजमेकं विवाहयेत् । सगोत्रस्त्रीप्रसङ्गेन जायते च भगन्दरी । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या महिषीदानयत्नतः । तपस्विनीप्रसङ्गेन प्रमेही जायते नरः । मासं रुद्रजपः कार्य्यो दद्याच्छक्त्या च काञ्चनम् । दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गेन जायते दुष्टरक्तक् । स पातकविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् । स्वजातिजायागमने जायते हृदयव्रणी । तत्पापस्य विशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् । पशुयोनौ च गमने मूत्राघातः प्रजायते । तिलपात्रद्वयञ्चैव दद्यादात्मविशुद्धये । अश्वयोनौ च गमनाद्गुदस्तम्भः प्रजायते । घट्टककमलस्नानं मासं कुर्य्यात् शिवस्य च । एते दोषा नराणां स्युर्नरकान्ते न संशयः । स्त्रीणामपि भवन्त्येते तत्तत्पुरुषसङ्गमात् । अथ न्यूनरत्नहर्त्र्यादि क्रमिकष्टकटेन च । अत्यग्निपातगर्त्ताम्बुविषोद्बन्धनजलैर्मृताः । व्याघ्राहिगजभूपालचोरवैरिवृकाहताः । अपततल्पगता ये च शौचसंस्कारवर्जिताः । विसूचिकाचक्रशस्त्रधारातीसारतो मृताः । शाकिन्यादिग्रहैर्ग्रस्ता विद्युत्पातहताश्च ये । अस्पृश्या अपवित्राश्च पतिताः पुत्रवर्जिताः । पञ्चविंशत्प्रकारैश्च नाप्नुवन्ति गतिं मृताः । पित्राद्याः पिण्डभाजः स्युस्त्रयो लेपभुजस्तथा । ततो नान्दीमुखाः प्रोक्तास्त्रयोऽप्यश्रुमुखास्त्रयः । द्वादशैते पितृगणास्तर्पिताः सन्ततिप्रदाः । गतिहीनाः सुतादीनां सन्ततिं नाशयन्ति ते । व्याघ्रादिनिहता गर्भं निघ्नन्त्यपि क्रमात् । द्वादशास्त्रादिनिहता घ्नन्ति च बालकम् । विषादिनिहतास्तन्ति दशस द्वादशमपि । वर्षैकबालकं कुर्य्यादनपत्योऽनपत्यताम् । व्याघ्रेण हन्यते जन्तुः कुमारीगमनेन च । विषदश्चैव सर्पेण गजेन नृपदुष्टकृत् । राज्ञा राजकुमारघ्नश्चौरेण पशुहिंसकः । वैरिणा मित्रभेदी च वकहर्त्ता वृकेण तु । शुक्लघाती च शय्यायां मत्सरी शौचवर्जितः । द्रोही संस्काररहितः शुना निक्षेपहारकः । नरो विहन्यतेऽरण्ये शूकरेण च पापिकः । क्रमिभिः क्षतवाताश्च कृमिणा यो निकृन्तनः । वृश्चिकेन मधुद्रोही शकटेन च सूचकः । भ्रुणघ्ना मेदिनीचौरो वज्रिणा ग्रहहानि-

कृत् । दवेन दक्षिणाचौरः शस्त्रेण श्रुतिनिन्दकः । अग्निना द्विजनिन्दाकृद्विषेण कुमतिप्रदः । उद्बन्धनेन हिंसः स्यात् मित्रभेदी जलेन तु । दुमेण राजदन्तिहृद्दतीसारेण लोहहृत् । शाकिन्याद्यैश्च म्रियते सदर्पकार्य्यकारकः । अनध्यायेऽप्यधीयानो म्रियते विद्युता तथा । अस्पृश्यस्पर्शसङ्गी च वान्तमाश्रित्य शास्त्रहृत् । पतितोमदक्षितानपत्योद्विजरत्नहृत् । अथ तेषां क्रमेणैव प्रायश्चित्तं विधीयते । कारयेद्विष्कमात्रन्तु पुरुषं प्रेतरूपिणम् । चतुर्भुजं दण्डहस्तं महिषासनसंस्थितम् । पिष्टैः कृष्णतिलैः कुर्य्यात् पिण्डं प्रस्थप्रमाणतः । मध्वाज्यशर्करायुक्तं स्वर्णकुण्डलसंयुतम् । अकालमूलं कलसं पञ्चपल्लवसंयुतम् । कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नं सर्व्वौषधिसमन्वितम् । तस्योपरि न्यसेद्देवं पात्रं धान्यफलैर्युतम् । सप्तधान्यन्तु सफलं तत्र तत् सकलं न्यसेत् । कुम्भोपरि च विन्यस्य पूजयेत् प्रेतरूपिणम् । कुर्य्यात् पुरुषसूक्तेन प्रत्यहं दुग्धतर्पणम् । षडङ्गञ्च जपेद्रुद्रं कलसे तत्र वेदवित् । यमसूक्तेन कुर्वीत यमपूजादिकं तथा । गायत्र्याश्चैव कर्त्तव्यो जपः स्वात्मविशुद्धये । स्वहशान्तिकपूर्व्वञ्च दशांशं जुहुयाच्चितैः । अमुकनामगोत्राय प्रेताय सतिलोदकम् । प्रदद्यात् पितृतोयेन पिण्डं मन्त्रमुदीरयेत् । एतं तिलमयं पिण्डं मधुसर्पिःसमन्वितम् । ददामि तस्मै प्रेताय यः पीडां कुरुते मम । सजलान् कृष्णकलशांस्तिलपात्रसमन्वितान् । दद्यात् प्रेतमुद्दिश्य दद्यादेकञ्च विष्णवे । ततोऽभिषिञ्चेदाचार्य्यो दम्पती कलसोदकैः । शुचिर्विरायुधधरोमन्त्रैर्वरुणदैवतैः । यजमानस्ततो दद्यादाचार्य्याय स दक्षिणाम् । ततो नारायणबलिः कर्त्तव्यः शास्त्रनिश्चयात् । एष साधारणविधिरगतीनामुदाहृतः । विशेषस्तु पुनर्ज्ञेयो व्याघ्रादिनिहतेष्वपि । व्याघ्रेण निहते प्रेते परकन्यां विवाहयेत् । सर्पदंशे नागबलिर्देयः सर्पस्तु काञ्चनः । चतुर्निष्कमितं हेमगजं दद्याद्गजैर्हते । राज्ञा विनिहते दद्यात् पुरुषन्तु हिरण्मयम् । चौरेण निहते धेनुं वैरिणा निहते वृषम् । वृकेण निहते दद्याद् यथाशक्ति च काञ्चनम् । शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तूलीसमन्विता । निष्कमात्रसुवर्णस्य विष्णुना समधिष्ठिता । शौचहीने मृते चैव द्विनिष्कस्वर्णजं हरिम् । संस्काररहीने च मृते कुमारञ्च विवाहयेत् । शुना हते च

निर्वपं स्वापदेचित्तशान्तिः । शूकरेण हते दद्यान्महिषं दक्षिणान्वितम् । क्रिमिभिश्च हते दद्याद्गोधूमाद्यं द्विजातये । शृङ्गिणा च हते दद्याद्वृषभं वस्त्रसंयुतम् । मर्कटेन हते दद्यादश्वं सोपस्करान्वितम् । अशुपाते हते चैव प्रदद्याद्धान्यपर्व्वतम् । अग्निना निहते दद्यादुपानहं स्वशक्तितः । दवेन निहते चैव कर्त्तव्या सदने सभा । सर्पेण निहते दद्यात्कपिलां दक्षिणान्विताम् । व्याघ्रेण निहते दद्यात् सवत्सां गां पयस्विनीम् । विषेण च हते दद्यान्मेदिनीं शैलसंयुताम् । उद्बन्धनहते चापि प्रदद्याद्गां पयस्विनीम् । हते जलेन वरुणं हैमं दद्यात्त्रिनिष्ककम् । हतं वृक्षहते दद्यात् सौवर्णं स्वर्णसंयुतम् । अतीसारमृते लक्षं गायत्र्याः संयतो जपेत् । शाकिन्यादिमृते चैव जपेद्रुद्रं यथोचितम् । विद्युता निहते चैव विद्यादानं समाचरेत् । अस्पर्शे च हते कार्य्यं वेदपारायणं तथा । सच्छास्त्रपुस्तकं दद्याद्दालमान्धिव संस्थिते । पातित्येन हते कुर्य्यात् प्राजापत्यानि षोडश । हते चागलरङ्किते कृच्छ्राणां नवतिश्चरेत् । निष्कत्रयमितं स्वर्णं दद्यादश्वं हयाहते । कपिना निहते दद्यात् कपिं कनकनिर्म्मितम् । विषूचिकामृते स्वादु भोजयेच्च शतं द्विजान् । तिलधेनुः प्रदातव्या कण्ठेऽन्नकवले मृते । केशरोगमृते चापि षष्टौ कृच्छ्रान् समाचरेत् । एवं कृते विधाने तु विद्यात्सदौर्द्ध्वदेहिकम् । ततः प्रेतत्वनिर्म्मुक्ताः पितरस्तर्पितास्तथा । दद्युः पुत्रांश्च पौत्रांश्च आयुरारोग्यसम्पदः" इत्या० ।

अगुभारतसंवादे रोगादिरूपकर्म्मविशेषविपाक उक्तो यथा-
१सर्व्वशेषः "वातपित्तादिभिर्दोषैर्यद्दुःखं प्रशाम्यति । अगदेन तुर्व्वद्यो न कर्म्मजं नोपशाम्यति । तस्मात् कर्म परिज्ञाय प्रायश्चित्तं करोति यः । स तु दोषैर्विनिर्मुक्तो भोगीव कञ्चुकोज्झितः । भवतोऽह पवित्रोऽपि मनुजो निरुपद्रवः । निशम्य तस्य तद्वाक्यं प्रणम्य स महामतिः । कृतकर्म्मोपशमनं विस्तरेण महामते ! । वदस्व मुनिशार्दूल ! नान्यो वक्ता त्वया विना । मुनिरुवाच । धर्म्माधर्म्मसमायुक्ता लोभमोहसमावृताः । भवन्ति मानवाः सर्व्वे विष्णुमायावगुण्ठिताः । स्वकर्म्मवशमासाद्य पतन्ति निरये नराः । ततो जन्म समासाद्य व्याधिं कर्म्मानुरूपतः । अवाप्य परितप्यन्ति पीडामरमाः समन्ततः । देवद्रव्यविनाशेन गुरुद्रोहादिकर्म्मभिः । तस्मात् सर्व्वेषु पच्यन्ते नरकेषु महीक्षयात् । महापातकिनश्चापि सर्व्वेषु नरकेष्विह । आचन्द्रतारकं यावत् पीड्यन्ते विविधैर्वधैः । उपपातकिनश्चापि तदर्द्धमिह मानवाः । शेषैः पापैस्तदर्द्धञ्च कालं प्राप्य विशेषतः । अथाधःपतनं पुंसामधर्म्मः परिकीर्त्तितः । नरकाब्धौ महाघोरे पतनात् पापमुच्यते । तस्मात् पापेषु दुःखानि तीव्राणि सुबहून्यपि । तस्मात् पापं न कर्त्तव्यमात्मपीडाकरं यतः । कर्म्मानुसारि नरकं भुक्त्वाशेषं व्रजन्ति वै । भूमौ हस्तिवृक्षलतागुल्मपशुपक्षिमृगादिभिः । प्रत्यक्षं नरकं भुक्त्वा मानुषत्वं प्रपद्य च । तद्व्याधिलक्षणं सर्व्वं संप्राप्य परितप्यते । पूर्व्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते । तस्योपशमनं कार्य्यं मन्त्रदानार्च्चनादिभिः । प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न कुर्य्यात् कर्म किञ्चन । अनिस्तीर्णमघं नित्यं वर्द्धते द्विगुणं पुनः । देवद्रव्यं द्विजप्राप्तं ब्रह्मस्वं मातृपक्षिणः । द्रोहमेषां न कर्त्तव्यमस्तभोगनिभयात् सदा । स्वर्णस्तेयी गुरोः शय्याशायी मद्यस्य भोजकः । ब्रह्महापि च तेषां वै संसर्गी चापि पञ्चमः । गर्भपातकरः षष्ठः कन्यादूषी च सप्तमः । स्त्रीबालघातकश्चापि नवमो न्यासहृत्तथा । विश्वासघातकश्चैव दशमः परिकीर्त्तितः । एते दशविधा घोरास्तदन्य उपपातकाः । यत् पापं ब्रह्महत्याया द्विगुणं गर्भपातने । प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति देहत्यागो विधीयते । कृतदोषसहस्राणां योषिद्द्विजतपस्विनाम् । न वधो भाङ्गविच्छेदो देशत्यागो विधीयते । नैते दण्ड्या महीभर्त्तुर्यमस्य विषयक्षताः । दण्डयन् दोषमाप्नोति तस्माद्राजा परित्यजेत् । यथापराधतो राजा शास्ता भवति शास्त्रतः । न तस्य कुरुते शान्तिं यमोऽप्यत्रैव शासिता । अज्ञात्वा धर्म्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं वदन्ति ये । प्रायश्चित्तं भवेत्तेषां महापातकिनश्च ते । तस्माद्विमृश्य वक्तव्यं धर्म्मशास्त्रानुसारतः । ये विप्रान्नमन्ति नैव च गुरुं ये चाप कर्म्मोज्झिताः, ये शास्त्रोक्तविवर्जिता जनपदानां तापकाः पापिनः । ये वैद्यान् गणकान् महांश्च सुहृदः सन्मार्गगान् ये सदा, निन्दन्त्येव महापदं गदमयं विन्दन्ति ते दुःखिताः । ये नमन्ति द्विजतीर्थमादरादौषधञ्च भिषजः प्रति[illegible]म् । इष्टमन्त्रमखदानजं फलं ते भवन्ति निरुजो निरापदः । व्याधेर्यदा गदविनाशनभेषजाद्यैर्दोषो न याति शमनं

सुकृतप्रयोगैः। तं पूर्व्वजन्मजनितं तु विज्ञाय सम्यक् कार्य्या क्षमा तदुपदिष्टयथोक्तशान्तिः”। कः०।

२ नपुंसकता “साध्वी यौवनसम्पन्ना त्यक्ता दोषैर्व्विवर्जिता। तेन दोषेण राजेन्द्र! नपुंस्त्वमनुगच्छति। मुष्कच्छेदनकृद्यस्तु सोऽपि षण्डत्वमश्नुते। रजस्वलाम् स्थितां भार्य्यां सन्निधौ यो न गच्छति। षण्डत्वन्तु भवेत् तस्य जन्म चासाद्य भूपते!”।

३ अल्पायुःप्रजता “शृणु विप्र! पुरा स्नातुं गतस्त्वं सरितस्तटम्। गावः कतिपयास्तत्र तृषार्त्ता वारितास्त्वया। तस्य विप्रस्य पाकोऽयं जायन्तेऽल्पायुषः प्रजाः”।

४ अकिञ्चनता “अदाता निष्ठुरो जातः स च धर्म्मस्य निन्दकः। महाधनो न देवाग्निं ब्राह्मणं तोषयन् पुरा। आयुःशेषे क्षतिं प्राप्य गृहीतो यमकिङ्करैः। बद्ध्वा पाशेन संनीतो यत्रास्ते धर्म्मराड्विभुः। चित्रगुप्तेन तत्पापं विख्यातञ्च यमाज्ञया। तेन मर्त्त्ये महाघोरम् कृतं दत्तं न किञ्चन। लोलाख्यस्य नरकस्य विपदेऽयं द्विजो भवेत्। आज्ञप्तः किङ्करैर्नीतो निःक्षिप्तो नरकार्णवे। लोलाख्यनरके घोरे सर्व्वप्राणिभयङ्करे। लोलाख्यनरकस्येह लक्षणं त्वमतः शृणु। सर्व्वत्र दर्शयेत् सर्व्वं भक्ष्यपानादि सर्व्वतः। मृगतृष्णाजलाकारं दृश्यते न तु लभ्यते। नैराश्यं प्राप्य विवशः क्षुत्पिपासासमाकुलः। बहुकालन्तु विविधं भुक्त्वा जन्म प्रपद्य च। अकिञ्चनत्वमासाद्य महाक्लेशञ्च विन्दति। अन्नं कदन्नं भुङ्क्ते कदन्नमपि दुर्लभम्। स तु भिक्षाटनेनापि जीर्णाम्बरधरः सदा”

५ वियोगः “अयं दुष्टोदुराचारं दुष्टबुद्ध्या चकार यत्। स्नेहभेदकरोयस्मात्तस्माद्दण्ड्यो यमस्य हि। इत्युक्त्वा शृङ्खलैर्बद्ध्वा ताडयित्वा भृशं बहु। नीत्वा नियोगिनस्तत्र यत्रास्ते दण्डनायकः। दृष्ट्वा तं चित्रगुप्तेन तत्पापं प्रकटीकृतम्। व्यामोहके तु नरके पातितो दुर्म्मतिर्नृप!। व्यामोहकस्य यच्चिह्नं मानं यच्चास्य सेवतः। व्यायामः सप्ततिस्तस्य योजनं दुर्व्विषहं परम्। कुम्भाकारं निराकारं धूमौघव्याप्तमन्तरम्। वायोर्गतिर्न तत्रास्ति न च रश्मिर्विभावसोः। सूदस्य पतनं तत्र यच मैत्रीविभेदकः। ज्ञात्वा मन्त्रस्य निष्पाद्यं विमन्त्रं यो विधास्यति। सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य मोहकाख्यञ्च गच्छति। मिथ्यापवादमन्येषां यः करोति वृथामतिः। तस्य मिथ्याभिशंसेन मोहकाख्ये गतिर्भवेत्। यानि मिथ्याभिशंसेन पतन्त्यश्रूणि रोदनात्। तानि पुत्रान् पशून् घ्नन्ति तेषां मिथ्याभिशंसिनाम्। मोहकाख्ये महाघोरे पतन्त्य ते दुराशयाः। पूर्व्वापरपरिज्ञानविहीनः परिखञ्ज च। एवमेतत् सहस्राणि वर्षाणि च चतुर्द्दश। भुक्त्वा मृगतनुं प्राप्य मृगोद्वेगसमाकुलः। व्यापादितोऽन्त्यगर्भेण मत्वशोकसमाहतः। मृगयूथपरित्यक्तस्त्वेकाकी तिष्ठते पुनः। सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य मनुष्ययोनौ प्रजायते। ततोमानुष्यमासाद्य वियोगे परितप्यते”।

६ नेत्रामयः। “पुरा विप्र! गृहस्थस्य दीपस्य हरणं कृतम्। तत्र पुत्रेण भो विप्र! तेन कान्यत्वमस्य वै। कोटरोस्य प्रपक्ष्मेभ्यः सर्व्वां वापि पराङ्गनाम्। सकामः कामतो मोहाद्रतिभावञ्च पश्यति। सोऽपि नेत्रामयं प्राप्य सीदतीह स्वकर्म्मतः। अन्धं निरयं घोरं संप्राप्य कदन्नं बहु। भुक्त्वा जन्म समासाद्य दुष्टकर्म्मसमुद्भवाम्। मानुषीन्तु तनुं प्राप्य निष्कृतिं न करोति यः। पुनर्जन्म समासाद्य प्राप्तं कर्म न मुञ्चति”।

७ कुब्जत्वम्। “देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यत्तां नैवाभिवादयेत्। ब्राह्मणञ्च गुरुं श्रेष्ठं ब्रह्मचारितपस्विनम्। श्मशाने जायते वृक्षः काकगृध्रोपसेवितः। भुक्त्वा कालमशेषन्तु मानुषत्वमवाप्य सः। कुब्जत्वमश्नुते तस्मात् कर्म्मणो मानुषो ध्रुवम्”।

८ खञ्जत्वम् छिन्नपादत्वञ्च “उपानहं हरेद् यस्तु तथैव काष्ठपादुकाम्। तप्तबालुकदुर्भेद्यमक्षं प्राप्य च सीदति। स नीतोयमदूतैश्च ताड्यमानो भृशं मुहुः। प्रवेश्य दक्षिणं द्वारं बद्ध्वा पादद्वये दृढम्। हाहाकारस्तु सर्व्वत्र श्रूयते यत्र भीषणः। नीत्वा यमाज्ञया दूतैं रौरवे च निवेशितः। रौरवस्य च यन्मानं तन्मे निगदतः शृणु। अष्टयोजनविस्तीर्णं गभीरं स्यादुद्विगाहतम्। दह्यमानस्तु तत्रैव पतितः पुनरुत्थितः। पुनः पतति तत्रैव क्रन्दमानो मुहुर्मुहुः। अनेककालमासाद्य पारं प्राप्य सुदुःखितः। मानुषीं योनिमासाद्य खञ्जपादो भवेन्नरः। श्लीपदी(छिन्नपादता)व्याधिसंयुक्तो भवेज्जन्मनि जन्मनि”।

९ छिन्नघ्राणता “श्रुतिस्मृतिकथायान्तु यस्तत्र विघ्नमाचरेत्। देवद्विजातिधर्म्मस्य सदा यो देवनिन्दकः। सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य यत्र याति च तत् शृणु। मेर्व्वं ते पश्चिमे भागे पिङ्गला नाम या पुरी। पिशाचा यत्र तिष्ठन्ति सोऽपि तत्र स्वकर्म्मतः। यमाज्ञया तत्र नीतो रक्षितस्तत्र दुर्म्मतिः। तत्र दुःखं महाघोरं भुक्त्वा कल्पा-

न्तरे पुनः । मानुषत्वमनुप्राप्य छिन्नघ्राणोष्ठशोभनः । स निन्द्यः सतृसभामध्ये न प्रवेश्योभवेद्धि सः” ।

१० छिन्नहस्तता छिन्नपादता च “अतः परं छिन्नहस्तोयतो भवति मानुषः। शृणुष्व तत् प्रवक्ष्येऽहं स्वकर्म्मवशतश्च सः। पिता माता गुरुर्वृद्धः क्रोधाविष्टेन ताडितः । विनाऽपराधतो जन्तुं योवा हन्यादिमोहितः । यमलोके वसेत् सोऽपि छिन्नहस्तो भवेदिह । करेण ताडनाच्छिन्नपाणिर्भवति पामरः । पादेन छिन्नपादस्तु सर्व्वदै जायते ध्रुवम्” ।

११ छिन्नकर्णता । “मिथ्यापवादइष्टं तं येन तापः परोभवेत् । मानुषस्य, ततोदूताः नाययन्ति महीपतिम् । ते क्रूराच्छिन्नकर्णाश्च जायन्ते पृथिवीतले” ।

१२ कराङ्घ्रिहीनता । “सैन्ययोरुभयोर्यत्र संग्रामे चातिदारुणे । स्वामिनं सङ्कटे त्यक्त्वा ये भग्नाः पापबुद्धयः । स मृतो दह्यते दूतैर्भीषणैर्विकटाननैः । पूतिगन्धद्रतैः पाशैर्नीयते यमसादनम् । तञ्चमानः शरैः खड्गैः कूटमुद्गरपाणिभिः । यमाज्ञाकारिभिस्तैस्तु पात्यते नरके शृणु । असिपत्रवनं घोरं नरकं शतयोजनम् । योजनायुतगम्भीरं ज्वलत्खड्गसमाकुलम् । पात्यन्ते तत्र तैः खड्गैः शितधारसमाहितैः । ये भग्नाः स्वामिनं त्यक्त्वा मित्रं प्राप्य च मानुषाः । क्रन्दमानाश्च तिष्ठन्ति यावदाभूतसंप्लवम् । कर्म्मावसाने जायन्ते मानुषत्वमतः परम् । कराङ्घ्रिभ्यां विहीनस्तु दुष्टजीवः प्रवर्त्तते । नान्यस्य कर्म्म संप्रोक्तं येन मुक्तो भवेन्नरः । जन्मजन्मनि जायन्ते छिन्नाङ्घ्रिकरवेदनाः ।

१३ प्रसङ्गात् युद्धकर्म्मविपाकः “अतःपरन्तु ये शूराणां माहात्म्यमुत्तमम् । लोकमात्मगतस्मात् शृणुष्व गदतोमम । विद्रुतेषु च सैन्येषु सङ्कटेषु समन्ततः । स्वयं प्रति यदा गच्छेत् सा यात्रा क्रतुभिः समा । ललाटदेशे रुधिरं स्रवद्यस्यापि वक्त्रे पततीह किञ्चित् । तत् सोमपानेन हि तस्य तुल्यं संग्रामयज्ञे भवताऽभ्युवाच । शूरत्वे यस्य गात्राणि शरखड्गादितोमरैः । भिन्दन्ति न यमः शक्तोपहीडं पुण्यभाजनम् । अक्षोपरि च यः शूरः प्राणांस्त्यजति घातितः । तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च त्रिगुणं कालतस्तु सः । अप्सरोभिः सेव्यमानोदिव्यलोकमवस्थितः । तमेव पुरुषं प्राप्य दृष्ट्वा सर्व्वाः सुराङ्गनाः । विमानस्थाः समन्ताच्च गायमानाः परस्परम् । परित्यज्य सुरान् यान्ति स्वामिनं प्राप्य हर्षिताः” ।

१४ पक्षरोगः “अपक्षः पुरुषो येन सपक्षेण हतो रणे । तत्कर्म्मणः परित्राणं विस्तरेण शृणुष्व मे । महापक्षहत्यादोषेण यमस्य पुरुषैर्भृशम् । आयुःशेषेऽथ संग्रह्य यमदूतैर्भयानकैः । तस्मिन् मार्गे दुराधर्षे नीयमानस्तथाऽऽशाभिर्यमस्य च । तत्रनाम्नि महाघोरे निरये च वसेद्धि सः । प्रक्षिप्तश्चिरकालन्तु महादुःखेन पच्यते । ततो रासभयोनौ स जायते वै स्वयं नरः । ततो व्यगन्ततो व्याघ्रुतः पक्षेण हन्यते । सारमेयत्वमासाद्य मनुष्ययोनौ प्रजायते । तस्माद्वै मानुषीं प्राप्य पक्षरोगेण दह्यते” ।

१५ वैधव्यम् “विरूपं स्वामिनं दृष्ट्वा यौवनेनातिगर्व्विता । दिवानिन्दति दुर्व्वाक्यैः शय्यां न भजते निशि । तेन दोषेण भो देवि ! वैधव्यं समुपाश्रिता । कामार्त्ता रमणी या च स्वामिनं भजते न हि । सा वैधव्यमवाप्नोति दरिद्रं यावमन्यते । तस्य दोषस्य पाकोऽयं देवि ! वैधव्यमागता” ।

१६ वन्ध्यता “पयःपानमना पक्षस्त्वया पूर्व्वं निवारितः । पुरुषो वन्ध्यतां याति वीर्य्यविक्रमदोषतः । अदत्त्विषं व्रतं कृत्वा वन्ध्यत्वमनयोर्भवेत् । अदैवतं मिष्टफलं यो भुङ्क्ते प्राप्यलोभतः । सोऽपि वन्ध्यत्वमाप्नोति कथयामि ततः शृणु । दृष्ट्वा तु मैथुनीभावं विघ्नं तु कुरुते च यः । सोऽपि वन्ध्यत्वमाप्नोति सर्व्वजन्मनि जन्मनि ।

१७ गर्भस्रावः “त्रेतायुगस्य मध्ये तु सञ्जयोनाम भूपतिः। तस्य भार्य्याद्वयं जातं सुमित्रा नन्दिनी तथा । नन्दिनी सुभगा तस्य सुमित्रा या यशस्विनी । प्रसूता सा सुपुत्रेण तेन पत्या सुमानिता । सापत्न्यपक्षाविष्टा नन्दिनी नीतिवर्जिता। शून्यालये च सहसा कृष्णनाऽऽनीय तं सुतम् । शतधा खण्डकं कृत्वा तैलपाके विनिक्षिपे । सामेन विधिना राजन् ! दुष्टमत्या निजेच्छया । चकार दारुणं कर्म्म तत्फलं शृणु भूपते ! । सा कालवशमासाद्य बालघाताभिदोषतः। गृहीत्वा निष्ठुरैर्दूतैः पाशेन यमकिङ्करैः । नीता निरयमध्ये तु सा प्रक्षिप्ता दुराशया । कल्पान्ते कोकिला नाम वैश्यस्य च सुताऽभवत् । भूयोपि विश्वावसुना परिणीता स्वकाश्रमे । सर्व्वद्रव्यसमायुक्ते दासदासीसमाकुले । सा पुनः पञ्चमे मासि तृतीये वा चतुर्थके गर्भस्रावोऽभवत् तस्यान्तेन दुःखेन दुःखिता” ।

१८ मृतभार्य्यता “अतिक्रम्य त्वया ज्येष्ठं भ्रातरं चात्मनः कृतः । इहा परिणयस्तेन मृतभार्य्यत्वमागतः । सप्रस्यां यः स्पृशेत्तेन कोवा भार्य्यास्य नश्यति” ।

१९ वस्त्रहीनता अधनता च “गर्व्वितस्त्वात् हि दृष्टत्वा यस्तु द्रव्यं हरेत् पुनः शृणु तस्य यथा पापं कथयामि तवाग्रतः ।

निर्जने दुर्वहे घोरे छिन्नताडेऽ मरुस्थले । कृमिर्भूत्वा वसेत्तत्र क्षुत्पिपासासमाकुलः । मन्वन्तरत्रयं तत्र ततोनीहारसंज्ञके । घोर्यमानस्तु निर्वेदः शीतवातार्दितो भृशम् । कल्पमानन्तु दुःखेन मानुषोजायते मृतः । सङ्कुचन्तो भवेत् सोऽपि सुखं न लभते क्वचित् ।

२०दौर्भाग्यम् "तृतीयासु च सर्वासु तैलस्पर्शस्त्वया कृतः । दुर्भगत्वञ्च ते जातं न तापं कुरु सुन्दरि !" ।

२१सापत्न्यम् । "शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि यत्तु सापत्न्यसम्भवम् । दुःखं सुन्दरं स्त्रीणां स्वकर्मवशतः खलु । मिथ्यावाक्यप्रवादेन विवादं कुरुते तु या । अन्योन्यस्नेहवैषम्यं कारयित्वा व्रजेदधः । तत्रानुयायिनी भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । ततः पुनरसौ दीना दैवाद्भवति मानुषी । सापत्न्यं प्राप्य सन्तप्ता चित्तपीडासमन्विता । भवतीति न सन्देहस्तस्य दानमतः शृणु" ।

२२जात्यन्तरम् "शृणु देव ! प्रवक्ष्यामि येन जात्यन्तरं गतः । मनुष्यो दुःखमाप्नोति भवेद् गर्हितो जनः । पुरा राजकुले जातो चित्रसेनेति नामतः । एकदा ब्राह्मणी रम्या यौवनस्था तपस्विनी । पुष्पार्थिनी पुष्पवनं गता दृष्टाच तेन सा । कामबाणार्दितेनाथ बलात्कारेण धर्षिता । हृद्रोगेणाभिसंतप्ता ततः स्वभवनं गता । अत्रान्तरे गृहं तस्या भिक्षुरेकः समागतः । धर्षिता सापि तन्मह्यो भिक्षवेऽन्नं ददौ मुदा । इदं कृतं तदा पापं शृणु तस्य फलं तथा । तत्कर्मवशमासाद्य यमस्य विषयङ्गता । पुनर्जन्म समासाद्याऽभवन्म्लेच्छकुलोद्भवा । म्लेच्छयोनिं परित्यज्य ततः कैवर्त्तयोनिजा । एवं बहुविधां योनिं समासाद्य द्विजाङ्गना । अमेध्यान्नञ्च यतये दत्त्वा प्राप गतिं नृप ! । मनुष्योदुःखमाप्नोति स भवेद्दुर्गर्हितोजनः"

२३मूकत्वम् "पुरा देवापतो राजन् ! गायमानो द्विजः कश्चित् । नृत्यंश्च प्रहसन् वाक्यैर्हास्ययुक्तैश्च निन्दितः । तस्य विप्रस्य पापोऽयं न वाक् प्रसरते मुखात् । कल्पमानन्तु देवापे गायमानं प्रहस्य च । नोपहासं प्रकुर्वीत महादोषो भवेद्यतः" ।

२४गद्गदवचनता "अतःपरं महाभाग ! गद्गदत्वेन दूषिताः । भवन्ति मानवा मर्त्त्ये तच्छृणुष्व वदामि ते । जिगीषाकृष्टहृदयोविवादं प्रकरोति यः । गुरोर्निन्दाञ्च मूर्खत्वादस्य पापमतः शृणु । यमलोके तु तस्यैव कृह्यते निशितैः शरैः । जिह्वापि किङ्करैः क्रुद्धैरजस्रं तस्य दोषतः । अमेषकालपर्य्यन्तं दुःखं प्राप्य महत्तरम् । मानुषत्वमनुप्राप्य गद्गदो जायते नरः । ततो गद्गदया वाक्या मर्त्यः सीदति सर्वदा" ।

२५मुखरोगः । "पितृदेवगुरोर्निन्दां ये वै मिथ्या वदन्ति च । अभक्ष्यभक्षका ये च ते वै मुखगदार्दिताः । भवन्ति नरकस्यान्ते मानुषास्तस्य निष्कृतिम् शृणु वक्ष्यामि भूपाल !" ।

२६कर्णरोगः । "अमस्यस्तु यच्छ्रुतं किं पापमन्तर्गतन्तु यत् । समाकर्ण्यापि मनुजः कर्णरोगी भवेत् सदा । कर्णमूलं भवेदेवं पूयशोणितसम्भवम् । कर्णरोगमिति ख्यातमवाप्य परितप्यते" ।

२७दुर्गन्धगात्रता । "चोरयित्वा तु गन्धाढ्यं द्रव्यं लोभपरायणः । पच्यते नरके घोरे मूत्रविड्भाषमाकुले । अप्रतिष्ठेऽतिदुर्गन्धे दिव्यवर्षायुतत्रयम् । मर्त्ये तु शशको भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । ततोमृगस्तु सौगन्धो भूत्वा यत्नेन हन्यते । दुर्गन्धेन समायुक्तो मानुषत्वमवाप्य सः । स्वकर्मवशतो राजन् ! दुर्गन्धं गात्रमश्नुते" ।

२८दारिद्र्यं विरूपता च । "पुरा महत्स्कन्दपतेरमात्येनासतां शृणु । दानविघ्नः कृतस्तेन पापोऽयं नान्यथाऽभवत् । मा ददस्वेति यो ब्रूयाद्देवाग्निब्राह्मणेषु च । स नरकस्य पाकेन दरिद्रत्वेन स्पृश्यते । दरिद्रः कुरुते पापं पापाद्याति यमालयम् । पुनरावृत्य पापेन दारिद्र्येणाभिस्पृश्यते । न क्षयोऽस्ति च पापस्य तस्मात् पापं त्यजेत् सुधीः । अदाता च भवेत् सोऽपि विरूपश्चापि दुर्विधः । तस्मात् कर्म परित्याज्य दानं दद्यात् स्वशक्तितः" ।

२९सस्वेदपाणिपादता "चोरयित्वा तु लवणं मृतः क्षाराब्धिसंज्ञके । नरके पच्यते यावन्मन्वन्तरमवाप्य सः । तस्य कर्मभवं चिह्नं जायते हस्तपादयोः । सस्वेदं सर्वदा तस्य निष्कृतिं त्वमतः शृणु ।

३०दाहज्वरः "पुरा येन गृहं पापः क्षेत्रं दग्धन्तु वह्निना । स मृतो रौरवं प्राप्य पीड्यमानः स्वकर्मणा । खदिराङ्गारवह्नीप्रख्यालामालावगुण्ठिते । पतितस्तिष्ठते तत्र वर्षायुतशतत्रयम् । कर्मान्ते मानुषीं योनिमवाप्य परिदह्यते । ज्वरदाहेन घोरेण येन शाम्यति तच्छृणु" ।

३१अग्निमान्द्यम् "कल्मषं नाम नरकं पूयशोणितसंश्रुतम् । विस्तारबहुयोजनं महामोहसमाकुलम् । तिष्ठन्ति पापिनस्तत्र द्विजपाकस्य विद्रवात् । ततो मानुषतां प्राप्य भुक्त्वा पापं सुदुष्करम् । अग्निमान्द्यं भवेत्तस्य निष्कृतिं कथयामि ते ।

२२ अजीर्णरोगः "त्वया कृतं पुरा कर्म यद्युक्तञ्च तच्छृणु । हत्वा पाकञ्च पाकाग्निं शमयित्वा जलेन च । भोजनञ्च कृतं तस्मादजीर्णत्वमुपागतः"।

२३ अतीसारः "अतीसारी राजेन्द्र ! जायते येन कर्म्मणा । देहिनां दोषदुष्टेन्तः प्रशाम्यति यतः शृणु । अत्यन्तमुग्रं पापिष्ठं भिक्षाशकनामकम् । सोपद्रवञ्च नरकं विषमोपद्रवाकुलम् । निर्वातमुग्रया युक्तं दंशकादिपरिवृतम् । पच्यन्ते पापिनस्तत्र वर्षलक्षायुतत्रयम् । वर्णाग्निदूषका ये च ये च दानविलोपकाः । परस्वानां चौर्य्येण यातयन्तीह तेऽधमाः । नरकान्ते मनुष्ययोनौ भूत्वा वर्षत्रयं पुनः । मानुषत्वमनुप्राप्य चातीसारेण रुह्यते"।

२४ पङ्गित्वो "अन्यायं संपदं ये च कुर्वन्ति धनलुब्धकाः । न ददन्ति न चाश्नन्ति द्रव्यं कस्यच किञ्चन । तथा गोभूमिहर्त्तारो निष्ठुरा ये च स्वभकाः । अदुष्टामपतितां भार्य्यां यौवने यः परित्यजेत् । स मृतः पच्यते राजन् ! स्वकर्म्मवशतः शृणु । नरकञ्च पूतीवाख्यं पूयवानसपीडितम् । कल्पकोटियतं तत्र दह्यन्ते पापदेहिनः । नरकान्ते गजयोनिं व्रियते प्राप्य बन्धनात् । तस्मात्तु मानुषीं योनिं ततः प्राप्यावसीदति । पङ्गूरोगवान् भूत्वा पशुद्रव्यधनादिकम् । प्राप्यते विविधैर्दुःखैस्तस्य पञ्चापि निष्कृतिम्"।

२५ पाण्डुरोगः "शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि पाण्डुरोगोद्भवो यतः । परभार्य्यारतोयश्च नरके यान्यजारतः । स मृतः किङ्करैर्याम्यैर्बद्धः शृङ्खलया दृढम् । निष्ठुरैस्ताड्यमानस्तु क्रन्दमानो मुहुर्मुहुः । शोचमानः स्वकं कर्म्म प्रपञ्च पदे पदे । संयमन्यां प्रवेश्यैनं दर्शयद्दारिभीषणे । यमनाम्नं समानीय परभार्य्याभिमर्दकम् । ततोऽस्य यमदूतोऽपि दृढं बद्धा निरन्तरम् । तं दृष्ट्वा चित्रगुप्तेन पापकर्म्मानुसारतः । प्रत्यक्षञ्चावदत् सर्व्वं दुर्वृत्तादिकमस्य वै । कथितोऽयं दुराचारः परस्त्रीरमणप्रियः । नयस्व नरकं भीमं ज्वलन्तीमायसीं प्रियाम् । अयमालिङ्गनञ्चास्य कारयन्ति यमाज्ञया । वर्षायुतसहस्रे द्वे घरं तापञ्च विन्दति । पुनः स्वकर्म्मपाकेन ज्वलदग्निमये ह्रदे । विक्षिप्तो दह्यते तत्र वेष्टमानः स्वकर्म्मणा । वर्षलक्षसहस्राणि नव सप्तायुतानि च । तस्माद्विमुच्य गत्वा मानुषत्वमवाप्य च । पाण्डुरोगमनुप्राप्य शोचचेताः प्रपद्यते"।

२६ कामला "भक्ष्यादीनान्तु चौरा ये गतिं तेषां ततः शृणु । आयुःशेषे तु ते याम्यैर्गणैर्नीता यमाज्ञया । घोरा पुरीति विख्याता पिङ्गला नाम दुस्तरा । पिशाचास्तत्र तिष्ठन्ति स्वकर्म्मवशपीडिताः । यत्र संवर्द्धते नित्यं क्षुत्पिपासामहोद्धता । भक्ष्यचोरान् जनांस्तत्र प्रवेश्य यमकिङ्करैः । प्रयान्ति सदनं याम्यं चित्रगुप्तोऽस्ति यत्र वै । स तत्र भक्ष्यचौरश्च पिशाचत्वमेदितः । भक्ष्यसंख्याप्रमाणेन वसति तत्र कर्म्मतः । कर्म्मान्ते वायसीं योनिं प्राप्य दुःखञ्च विन्दति । काकोऽष्टादश वर्षाणि तस्मात् कङ्कः प्रजायते । सोऽपि द्वादशकं जीवेत्ततो भवति मानुषः । कामलारोगवान् भूत्वा तद्दोषजनितेन च"।

२७ कासः "कासः पञ्चविधो राजन् ! जायते येन कर्म्मणा । तदहं विस्तराद्वच्मि भूप ! कर्म्मवशादुद्यतः । येन दम्भोजनो नित्यं मिथ्यावाक्यैः सुदारुणैः । पित्तप्रबलकं कासं प्राप्य कासेन सीदति । ब्राह्मणस्थानविध्वंसी बालकाशाहितोभवेत् । रुद्धते श्लेष्मकासेन जलाशयस्य विघ्नतः । ब्रह्मविष्णुशिवं यस्तु भिन्नभावं प्रपश्यति । सन्निपातोत्थकासेन रुद्धते स्वमतः शृणु । अयज्ञेन पशुं हत्वा भुङ्क्ते मांसन्तु योनरः । वर्द्दोषोत्थकासेन रुद्धते शृणु भूपते ! । इति कासपरिज्ञानं कथितञ्च मया शृणु । पुनस्ते कथयिष्यामि यत्ते मनसि वर्त्तते । राजोवाच । श्रुतं कासपरिज्ञानं कर्म्मणा येन जायते । नरकं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तो ब्रह्मविदां वर ! । ऋषिरुवाच । स तु कर्म्म समासाद्य पच्यते यत्र तच्छृणु । चिन्तयन् स्वानि कर्म्माणि रोदमानो निरन्तरम् । करम्भवालुकानामनरकं योजनायुतम् । कूपाकारं महद्दीप्तं वालुकाङ्गारकण्टकैः । दह्यते भिद्यते तत्र वर्षलक्षत्रयावधि । नरकाज्जायते दुर्गे जले कुम्भीरसंज्ञकः । कुम्भीराच्छूकरोभूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । तस्माद्दुःखसमासाद्य महाभागस्ततोभवेत् । तदन्ते मानुषीं योनिं संप्राप्य परिदह्यते । पञ्चाख्यकासरोगेण तप्यमानोऽवसीदति"।

२८ श्वासकासः । "श्वासकासो महाकष्टो भवेद्देहाभिघातकः । उद्भवेत् कर्म्मणा येन तन्मे निगदतः शृणु । महोर्द्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदाच्च पञ्चधा । श्वासः सञ्जायते नृणां पृथक्कर्म्मवशानुगः । यस्तु पशुमसाद्य पशुश्वासं निरुध्य च । हन्ति, खादति वा मोहात् महाश्वासेन रुद्धते । पौराणिककथामध्ये यस्तु वाचाऽन्यथा वदेत् । ऊर्द्ध्वश्वासं समासाद्य दुर्मोच्यहरवर्षकम् । निषिद्धदान-

पद्भ्याञ्चिन्नपादेन स्पृश्यते । मर्त्यः पाद्मार्थनिर्व्विप्नं बालं यो दूषयत्यपि । पीड्यते तमकश्वासैः ४ कुष्ठैः ५ पाकस्य विषतः । परत्र कर्म्मणा तेषां नरकेषु विपच्यते । नरकान्ते व्याघ्रयोनिं व्याघ्रीं शौकर वायसीम् । पृथक्कर्म्मवशाद्योनिं गत्वा स परितप्यते । मानुषत्वमनुप्राप्य पूर्व्वोक्तेनोपसृज्यते" ।

३८ यक्ष्मरोगः । "यक्ष्मरोगस्य विज्ञानं दुर्वृत्तं सर्व्वरोगतः । महत्वांस्तस्य वै राजन् ! कथयामि तवाग्रतः । सेनापतिः क्षयगदस्य च पाण्डुरोगोदाहज्वरोऽप्यमरएव बलाश्वमात्यम् । कुलाशकः कामलकः सहायो यो श्वासकासावपि मन्त्रिणौ च । स तुल्यैवंविधं घोरं यक्ष्मरोगं सुदारुणम् । प्रणम्याह मुनिश्रेष्ठं त्रिकालज्ञेदर्शिनम् । राजोवाच । अस्य रोगस्य चोत्पत्तिर्जायते येन कर्म्मणा । केन दानेन विप्रेन्द्र ! परत्रापि न वर्द्धते । तत्सर्व्वं विस्तराद्ब्रूहि श्रोतुमिच्छामि यत्नतः । अगुरुवाच । पुरा येन कृतो विप्रोन्यासापहरणं कृतम् । वृत्तिच्छेदः कृतो येन मधुविघ्नकरश्च यः । सर्व्वस्वेन प्रजापीडा कृता येन स्वकर्म्मणा । स मृतो दृश्यते याम्यैर्दूतैरेव भयङ्करैः । निवेश्यान्यतमे मार्गे दक्षिणद्वारिमोक्षणे । ततो नीत्वा यमस्याग्रे कम्पमानञ्च पापिनम् । संयमन्यां यमस्याग्रे नीत्वा तं पापकारिणम् । कृष्टपुष्टाश्च ते दूताश्चित्रगुप्तान्तिकं ययुः । चित्रगुप्तश्च तं दृष्ट्वा क्रोधाद्रक्तितलोचनः । चित्रगुप्त उवाच । इमं पापं दुराचारं नरकं नय दुःसहम् । रौरवनामां गतं सर्व्वं कुम्भीपाकं सुदारुणम् । ताम्रताम्रमये दीप्ते वालुकाङ्गारसंहते । एवंविधे तु दुर्वृत्तः विप्रस्तत्र स्वकर्म्मतः । दह्यमानोऽतिदुःखेन यावदाभूतसंप्लवम् । कालान्ते स पुनः पापी क्रमियोनौ च जायताम् । तत्र जीवति वर्षाणि दशपञ्च च भूपते ! दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो भवति मानुषः । यक्ष्मपक्षयरोगेण पीड्यमानस्तु दृश्यते" ।

४० रक्तपित्तम् । "शृणु राजन् ! पुरा वृत्तं यस्येदं कदनं महत् । कर्णाटकारख्यसंस्थाने सुव्रतो नाम वै द्विजः । तस्य पुत्रो दुराचारः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः । परद्रव्याभिकामी च परभार्य्यारतिप्रियः । एकदा कामतस्तेन पितृव्यस्य वधूर्बलात् । धर्षिता तेन दोषेण यमस्य विषयङ्गतः । नरकान्ते कुले जातस्तस्य कर्म्मसमुद्भवम् । रक्तपित्तगदं भुङ्क्ते स्वकर्म्मार्जितदोषतः" ।

४१ गुल्मरोगः "अतःपरं प्रवक्ष्येऽहं गुल्मरोगं सुदारुणम् । यस्मादुत्पद्यते पुंसो मृतो वा याति यत्र वै । कर्म्मतो याति तां योनिं देवोपगमनं भवेत् । काकोलनाम नरकं क्रमिपूयपरिप्लुतम् । क्षिप्यते तत्र दुष्टात्मा एकाकी मिष्टभोजनः । अन्त्यजागमनेनापि नरकं नाम दुर्गमम् । तस्मात् पिपीलिका भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा जायते तत्र मानवः । गुल्मरोगं समासाद्य वेदनैः परितप्यते । अगदैर्भ शमं याति तदा ज्ञेयं तु कर्म्मजम्" ।

४२ शूलरोगः "शृणुष्व कथयिष्येऽहं तव स्नेहान्महीपते ! । मृढा निरपराधेन ये लोकदनप्रदाः । घ्नन्ति शूलेन शस्त्रेण वाक्यदोषोद्गमेन च । तानेव निष्ठुरा दूता यमस्याज्ञाकराश्च ये । महाप्रेताख्यनिरये दीप्तशूलसमाहते । भेदयन्तीव तत्रैव दम्पत्योर्भेदकानपि । भुक्त्वा तु कदनं घोरं मन्वन्तरचतुष्टयम् । नरकान्ते ततो मर्त्ये जायते पक्षियोनिषु । पक्षी भूत्वा वियोगी स्यात् जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । मानुषत्वमवाप्यैव शूलरोगातुरो भवेत्" ।

४३ अर्शोरोगः । "शृणुष्व तव पुत्रेण पुरा जन्मान्तरे कृतम् । साध्वीमृतुमतीं स्नातां सविधिं नागतश्च सः । एतत्कर्म्म कृतं तेन स्पृष्टितपार्श्वा च सः । आत्महा भ्रूणहा यस्तु कृतो येन च गोवधः । ते पार्थिवा च संप्रान्ते भुक्त्वा कष्टं सुदुःसहम् । पञ्चविंशत् समाः कोट्यो वत्साश्चामृतविंशतिः । तामिस्राख्यं महाघोरं गाढान्धतमसावृतम् । सर्पादिना समाकीर्णं दुष्प्रेक्ष्यं जीववर्जितम् । स तिष्ठेद्विवशो दीनो येनेदं दुष्कृतं कृतम् । कर्म्मक्षयमनुप्राप्य पश्चाद्भवति मानुषः । सोऽर्शोगदवान् भूत्वा दुःखेन पीडितो भवेत्" ।

४४ भगन्दररोगः । "गुदस्य दक्षिणे पार्श्वे पित्तरक्तोदकाकृतिः । प्रभवेद्दिकटाकारो दुर्व्वणो मर्म्मभेदकः । स वै भगन्दरो ज्ञेयः कर्म्मजो नोपशाम्यति । आचार्य्यभार्य्यागमनं ये कुर्व्वन्ति नराधमाः । पक्षपातमधर्म्मेण बालहद्बधनापहाः । ते पतन्ति महाघोरे नरके च सुदारुणे । यः केशमूत्रकृन्तन्त्योंशाहनं भद्रपीठकम् । चीरयेद्यस्तु दुर्बुद्धिस्तक्रोदात् क्षीधनं च यः । स मृतस्तु विष्णुलाख्यं नरकं प्राप्य सीदति । स्थक्षवस्याश्मनोमासुमत्र्यमाद्योऽतिदुःखितः । भुक्त्वादुतमहस्रञ्च नवसंख्यं क्षपेत् पुनः । सोऽप्यनेनैव रोगेण जन्मादावपि स्पृश्यते" ।

४५ छर्द्दिः "शृणुष्व नृपशार्दूल ! कथयामि तवाग्रतः । गवा

गृहीतं यत्किञ्चित् सुखादाल्य योऽहरेत् । सोऽन्यजन्म समासाद्य वातांशच्छर्द्दिमान् भवेत् । अतर्पयित्वा पितरं जलपानं करोति यः । स्वतः पैशीचकीं योनिं संप्राप्य क्षुत्पिपासया । पीड्यते तप्यते तावद् यावद्व्योमगतो रविः । मानुषत्वमनुप्राप्य पित्तांशच्छर्द्दिपीड़ितः । वातपित्तपरित्राणं सद्वैद्यस्योपदेशतः । प्राप्य कर्मोद्भवं दानं देयं शक्तिमभीप्सता" ।

४६हिक्का "हिक्का न शाम्यते यस्य सद्वैद्यस्योपदेशतः । तां विद्यात् कर्मजां हिक्कां शृणु भूप ! वदामि ते । उत्सादितं येन तपः प्रवृत्तं वनेच गोत्रिमहताशनस्थम् । स याति घोरं नरकं मनुष्यो हिक्काविपन्नः पुनरेति मर्त्यम्" ।

४७अरोचकम् "पित्रे मात्रे चातिथये नादौ यस्तु च भोजनम् । दत्त्वाश्नाति च पापिष्ठो यां गतिं याति तां शृणु । तस्मात्तु कोटदेशे तु कृमिर्भूत्वा विपच्यते । स्वते विष्ठाकृमिर्भूत्वा पच्यते बहुवासरान् । ततो वायसयोनित्वं प्राप्य जीवेच्चिरं दिनम् । तत्र वायसयोनौ तु सर्वदुःखमवाप्य वै । मनुष्यत्वमवाप्नोति हीनयोनौ प्रजायते । अरोचकगदेनापि पीड़ितश्च केवलम्" ।

४८स्वरभङ्गः "त्वया श्रुतं पुरा यच्च तन्मे निगदतः शृणु । सुस्वरं गायमानन्तु श्रुतिमन्तं द्विजोत्तमम् । तं निषेधितवान् पूर्वं तस्मात्ते गतिरीदृशी । असमाप्तपदं यस्तु गायमानन्तु सुस्वरम् । निवारयति सोऽप्येवं स्वरभङ्गेण गृह्यते" ।

४९अतितृष्णा । "तृषितं गोकुलं प्राप्तं जलपानाय कानने । विघ्नमाचरितं तेन प्रपाध्वंसकृतं न च । जलपानं तथा कृत्वा मृतो याति यमाज्ञया । जघने निर्जले देशे दुर्भक्षे सिकतामये । कीटयोनिं समासाद्य तत्र तिष्ठति पापधीः । गोलोमसम्मितं कालं दुःखमाप्नोति निर्भरम् । मानुषत्वमनुप्राप्य तृष्णाव्याधियुतो भवेत्" ।

५०विस्फोटकम् । "सुधन्वा नामतश्चेन यच्छूद्रस्य जलाशये । कृतं स्नानं जलं पीतं तत्कर्मवशतः शृणु । आयुःशेषे मृतो दूतैर्द्दूतैश्च यमाज्ञया । बहुवृक्षसंयुक्ते क्षिप्तः कूपे निराश्रये । भुक्त्वा तत्र महद्दुःखं तस्मात्त्वत्कुले नृप ! । जातोदाहयुतो भूत्वा विस्फोटकगदार्द्दितः । स्वकर्मार्जितदोषं यो भुङ्क्ते का तस्य वेदना" ।

५१भ्रममूर्च्छा "भ्रममूर्च्छारुजाविष्टो येन संजायते नरः । तच्छृणुष्व यथाख्यातं कथयामि समासतः । भ्रमस्तु जायते तस्य तत्र दुःखकरः परः । सभायां कृष्टिकोलोकं आभर्त्सिताऽन्यथा भवेत् । मूर्च्छान्वितो भवेत् सोऽपि यत्र याति शृणुष्व तत् । तस्मात् सोऽन्ते दुर्द्धर्षैः किङ्करा यमदेशिताः । नीत्वा प्रयान्ति तत्रैव तामेव किङ्करां पुरीम् । स्वकर्मवशतस्तत्र पिशाचाः सन्ति दुःखिताः । सन्निप्रस्तत्र दुष्टात्मा पिशाचो यत्र मूर्च्छिताः । भ्रमयुक्तो भवेत्तत्र पूर्णमन्वन्तरं नृप ! । उलूको जायते तस्माद्दिवा वसति कोटरे । उलूकत्वञ्च प्राप्य वकयोनौ प्रजायते ? वको जीवति वर्षैकं ततो भवति मानुषः । पूर्वकर्मप्रभावेन भ्रममूर्च्छान्वितो भवेत्" ।

५२हृद्रोगः । "हृद्रोगो जायते येन कर्मणा तन्मतः शृणु । सावधानो महीपाल ! कथयामि तवाग्रतः । लोभात् द्वेषाद्भवेद्यस्तु परपीड़ाप्रदायकः । मर्मोद्घाटनशक्तोऽपि कदनं तेन विन्दति । मनुष्यत्वेन दोषेण दुर्वहम् नरकं व्रजेत् । नरकान्ते पुनर्मर्त्यो हृद्रोगैरतिदारुणैः । पीड्यमानो दुनोत्यासु कर्मदोषविशेषतः" ।

५३आमवातः । "पुरा येन महीपाल ! कृतो यज्ञस्य दक्षिणः । उत्सृष्टा ब्राह्मणायैव न दत्तं येन वा पुनः । अधर्मार्जितवित्तानां संग्रहो येन वा कृतः । पश्चिमपश्चिमे तस्यैव भवेदामस्य संग्रहः । तस्मात् प्रवर्त्तते रोगो वेदना चातिदारुणा । आमवातस्तु स ज्ञेयः कर्मजश्चास्य निश्चितम्" ।

५४सर्व्वाङ्गवातव्याधिः "वातव्याध्युद्गमीयेन कर्म्मणा देहिनां नृप ! । उत्पन्नो बहुधाभावैः सम्यक् वक्ष्ये ततः शृणु । गुरुपत्नीविहरणं येन वै वाञ्छिता हठात् । कृतं स नरकस्यान्ते शुनीयोनौ प्रविश्य च । लङ्गास्युक्तकटीशूलयुक्तः केवलखञ्जकः । परस्त्रीगमनं येन कृतं तस्य ततः शृणु । मृतः स पुरुषैर्याम्यैर्नीयते तोयमाज्ञया । आयसीं स्त्रियं तप्तां वह्निहारपरिच्छुताम् । तद्गले बन्धयेद् यत्नाद्यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश । तस्मात् शाकुनीं योनिं प्रयात्यब्दशतत्रयम् । मानुषत्वमनुप्राप्य गृह्यते तेन संशृणु । सर्वथा पश्चिमस्य सर्व्वाङ्गं वातपीड़ितम् । सोऽस्मिन्याने सदा तस्य भवतीह स्वकर्मतः" ।

५५तन्द्रारोगः "घटो हृतः पुरा येन ब्राह्मणस्य महीपते ! । दृश्यते स च दुर्वृत्तः संयमन्यां यमाज्ञया । कुम्भीरो जायते तस्माच्चिरकालं जले वसेत् । तस्मान्मानुषीं योनिं संप्राप्य तन्द्रावान् भवेत् । अशक्तः सर्वकार्येषु गदोपचयदोषतः । संकल्प्य विप्रे कलुषदक्षिणादिकं यदा न दद्यात् तदुपाहितं फलम् । समयभेदोप-

चरणं संपदं भवत्यतीसारेण तौन्द्रिकः”।

५६अम्लपित्तम् “यथाम्लपित्तोपचयो भवेद्येन वदामि तत्। जिह्वास्वादवशाविष्टो मानवोऽयो निषेवते। विषिद्रुमविकल्पेन स मृतः प्राप्य वायसीम्। व्यग्रस्य सारमेयीञ्च योनिमासाद्य कर्मतः। पश्चात् संजायते देही विदग्धावं प्रकुप्य च। हृत्कण्ठज्वालाम्लपित्तेन दह्यमानोऽतिदूषितः”।

५७शोथोदरम् “लोभान्मोहाद्भयाद्द्वेषात् कृत्वाऽधर्मं वदेत् यः। स भुङ्क्ते नरकं घोरं पश्चाच्छोथोदरी भवेत्”।

५८जलोदरम् “ब्रह्मविष्णुमहेशेषु भिन्नभावं करोति यः। स्पृश्यते स तु दुरात्मा जलोदररुजा ततः”।

५९शोकः “पुत्रश्च शोकवान् जातः स्वकर्मार्जितदोषतः। कर्त्ता भुङ्क्तेऽन्यथा कापि कर्त्तव्या परिदेवना। विनापराधेन यतो वत्सा ताडिताः पुरा। कथयेऽवगतं मया तेन शोकार्हितस्तु सः। तत्पातकसमाविष्टो जातस्तव गृहे शृणु। तेन शोकार्हितः पुत्रो हया चिन्तापरः प्रभो!”

६०मूत्रकृच्छ्रम् “मूत्रकृच्छ्रं भवेत् भूप! कर्मणा येन दारुणम्। देहिनो देहनाशार्थं तन्मे निगदतः शृणु। विधवागमनं येन कृतं वा मद्यभोजनम्। मूत्रकृच्छ्री भवेत् सोऽपि भुङ्क्ते च नरकं शृणु। अकृत्वा त्रिगुणं कर्म तत्कर्म च वर्त्तते”।

६१मूत्राघातः “मूत्राघातो भवेद्येन तन्मे निगदतः शृणु। दम्पत्योर्मैथुने यस्तु महाविघ्नं समाचरेत्। मूत्राघातो भवेत्तस्य दुर्वहं कदनप्रदम्”।

६२अश्मरी “यथाश्मरी भवेद्येन तन्मे निगदतः शृणु। ऋतुस्नातां स्त्रियं यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति। अप्रीत्या क्रोधभावाद्वा स याति नरकं नरः। पूयशोणितसंभिन्ने नरके पच्यते भृशम्। मानुषत्वमनुप्राप्य शर्कराश्मरिरोगवान्। भूप! विन्दत्यनुदिनं कदनं मूत्ररोधतः। आर्त्तवस्य विपर्य्यासं यः करोति नराधमः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नरो नार्य्यामृतावियात्”।

६३मेहः। “मेहाश्च विंशतिः ख्याताः पृथक्कर्मप्रभावजाः। तेषां नामान्यहं वक्ष्ये क्रमादुत्पद्यते यतः। मधुमेहः सान्द्रमेहः सुराप्लोदकस्तथा। इक्षुः सिकतयोश्च सितमेहस्तथैव च। फेनः क्षीरश्च नीलश्च हारिद्रः कालसंज्ञकः। तथा रक्तश्च माञ्जिष्ठोमज्जा क्षारस्तथा गजः। सद्वैद्योपदेशेन ज्ञात्वा मेहान् पृथक् पृथक्। नामानुसारतः पूर्वं कर्म ज्ञात्वा विधिवच्चरेत्। पूर्वं मैथुनकृद्यस्तु शौकरीं योनिमाव्रजेत्। तस्मान्ते मानुषीं प्राप्य जलमेहार्दितो भवेत्। मातृगामी बलान्मोहान्मधुमेही भवेन्नरः। रजस्वलागमनाच्चैव क्षारमेही प्रजायते। सतीविपर्य्ययं कृत्वा सान्द्रमेहान्वितो भवेत्। रोगिणीगमनान्मर्त्यो भवेन्माञ्जिष्ठमेहवान्। मित्रस्त्री धर्षिता येन स भवेदिक्षुमेहवान्। चतुष्पदाभिगमने भवेत् सिकतमेहवान्। सर्वहर्त्ता क्षीरमेही सितमेही सुरारतः। कालमेही भवेत् सोऽपि पुष्पवत्याश्च धर्षणात्। रजस्वलायां रतिकृद्रक्तमेहार्दितो भवेत्। मज्जमेहयुतः सोऽपि योऽन्त्यजागमनञ्चरेत्। हस्तिमेह्यतिदुष्टस्त्रीविधवागतिदोषतः। ब्राह्मणीगमनाद्द्वेषी फेनमेहेन मेहति। व्रतस्थागमनाद्यश्च हरिद्राभञ्च मेहति। मातरं येऽभिगच्छन्ति भगिनीञ्चात्मनः सुताम्। श्वश्रूं चाप्यतः-रक्षां भ्रातृभार्य्याञ्च मातुलीम्। गुरुपत्नीं राजपत्नीञ्च मित्रस्त्रीं वा कुटुम्बिनीम्। मृता वैवस्वतपुरीं यान्ति भूतैः प्रपीडिताः। तावन्तं तत्र दुर्वृत्ता मत्तः शृणु वदामि ते। अङ्गारराशौ प्रक्षिप्य तान् दहन्ति यमाज्ञया। दूतास्तु महतीं घोरां ज्वलन्तीमायसीं शिलाम्। खादयन्ति च तान् पश्चात् नरके च क्षिपन्ति वै। नरकान्ते पुनस्तेऽपि मृताः स्युः शूकरा भृशम्। शूकराः षड्वर्षाणि द्वयवर्षाणि कुक्कुटाः। पिपीलिकास्त्रयोमासान् वृश्चिकाश्चाब्दमात्रकम्। भूत्वा प्रयान्ति गोयोनौ रुग्जा विकलेन्द्रियाः। तत्राधर्मचयं कृत्वा ततो मानुषयोनिषु। प्रमेहगदवन्तः स्युः प्राप्नुवन्ति मनोव्यथाम्”।

६४पुंस्त्वविनाशः “धर्मपत्नीं परित्यज्य योऽन्यस्त्रीमैथुने रतः। स स्त्रीविरक्तो भवति पुंस्त्वं तस्य विनश्यति”।

६५अण्डवृद्धिः “मत्स्यं हत्वा लुब्धकेन विप्रो वेदविवर्जितः। सदैव गहनं याति स्वर्गं हन्ति निषादवत्। पक्षिपोतान् बहून् सोऽपि नित्यं खादितवांस्तदा। आयुःशेषे स वै दूतैर्यात्यमीतो यमाज्ञया। निःक्षिप्तो नरके घोरे तस्मान्ते त्वत्कुले द्विज!। जातः सर्वगुणोत्पन्नः स्वकर्मवशतः शृणु। मुष्करोगेण सन्तप्तः शोषरेताः सुदुःखितः”

६६उन्मादः “ब्राह्मणं वैष्णवं तीर्थं पितरं मातरं द्विजम्। नार्चयेन्निन्दयेद्वापि पुरा स नरकं व्रजेत्। पुरीषाख्ये महाघोरे निरये शुक्रभोजने। अधःशिरा भवेत् पापी नानादुःखप्रपीडितः। कर्मान्ते स पुनर्योनिं मानुषीं प्राप्य कर्मभिः। उन्मादरोगवान् मर्त्यो जायते यदुनन्दन!। स्मृतिभ्रमकरं द्रव्यं यद्दत्तं ब्राह्मणे गुरौ। दस्याचारं

चरेद्यस्तु भवेदुन्मादरोगवान्" उन्मादभेदाः सुश्रुतोक्ता ज्ञेयाः

६७अपस्मारः "ये कोपवशतः पूर्वं न जानन्त्युपकारिणम् । ब्राह्मणस्यापराधेच यैः कृतोमानसाधमैः । गोवधं दग्धनिर्वद्धं ते स्युर्निरयगामिनः । नरकान्ते व्याघ्रयोनिं वैडालीमपि शौकरीम् । ततो मानुषयोनौ स ह्यपस्मारयुतो भवेत्" ।

६८अश्मरीमूत्रघातादिः "अज्ञात्वा तिलधेनुञ्च लौहधर्म्मतिलाजिनम् । गजोभयमुखीधेनुसालूकस्यापि संचयम् । चौर्य्यं तैलस्य लवणं महादानस्य वा प्रदम् । यः करोत्यन्यथा योनौ मैथुनं कामभोहितः । नरेषु गवि यो रेतःसेकं वा कुरुते क्वचित् । ब्रह्मस्वं स्वपतिद्रव्यं योहरेद्दुष्टभावतः । यस्त्यजेच्छरणं प्राप्तं तथा भार्य्यां विवाहिताम् । दन्तिदन्तुनखिव्याघ्रसिंहगवादिभिर्हतः । स मृतः स्वात्मरहिते स्थाने च स विषीदति । असंख्यकालं तस्यान्ते मानुषत्वमवाप्य सः । अश्मिमूत्रादिभी रोगैर्गृहीतस्तप्यते सदा" ।

६९मूत्रकृच्छ्रः "अन्नये प्रविमेदाख्यं मन्त्रहीनं विमोहितः । स मृतः पर्व्वताङ्गैः पात्यतेऽधः पुनः पुनः । सर्वाङ्गव्याधिदिग्धः स क्रन्दमानो यमाज्ञया । भुक्त्वा कष्टं चिरादुग्रं मानुषत्वमवाप्य सः । मूत्रकृच्छ्रार्द्दितं गात्रं प्राप्य सहाति निर्भरम्" ।

७०विद्रधिः "कलापहरणं येन कृतं चौर्य्येण वै पुरा । स मृतो यमदूतैश्च ताड्यमानो यमाज्ञया । संदशन्त्यां पीडितोऽपि दर्विषहारि केवलम् । शोषयित्वा स्वयं कर्म्म क्रन्दमानः पदेपदे । प्रक्षिप्तो नरके घोरे स वै सीदति पापकृत् । ततोवानरयोनौ च जन्मासाद्य स दुष्टधीः । तस्यैषैव मानुषत्वेऽपि स वै विद्रधिमान् भवेत्" ।

७१अश्मरी वातग्रन्थिश्च "लङ्गमध्ये वहवो यस्य धर्क्टीफलवन्धिनाः । भवन्ति ग्रन्थयस्तस्य नाम स्यादश्मरीगदम् । वहिर्हृत्पुष्कलाकारं वर्द्धते च दिनं प्रति । वातग्रन्थीति सा ज्ञेया जायते देहिदेहतः । इदं गदद्वयं भूप ! जायते येन तच्छृणु । कथयामि तव स्नेहाद्धर्म्मज्ञोऽसि महीपते ! ॥ ह स्वयंकृतकर्मजं पर्व्वतञ्च नदीतटम् । वल्मीकाख्यं गवां गोष्ठं गोपालं देवतालयम् । समासाद्य चरेन् मूत्रं तथा निष्ठीवनादिकम् । स कामं कुरुते यस्तु स प्राप्नोति ततः स्वयम् । याम्यदासस्य दुर्भेद्यं पापिनानां भयप्रदम् । कृमिपूयवसाविष्ठाशोणितेनापि पिच्छिलम् । पापिनस्तत्र गच्छन्ति दूतैर्वद्धाः सुनिष्ठुरैः । शोचन्तः स्वानि कर्म्माणि क्रन्दमानाः पदेपदे । यमाज्ञया च निरये घोरे दूयपरिस्रुते । क्षिप्रास्तिष्ठन्ति तत्रैव यैरेवं दुष्कृतं कृतम् । तस्यान्ते मानुषीं योनिं प्राप्य तद्व्याधिमान् भवेत्" ।

७२शिरोरोगः "संप्राप्य तीर्थं ये मर्त्त्या नाचरन्तीह चोत्तमम् । ब्राह्मणस्य गुरुं वा न नमन्ति कुबुद्धयः । तत्कर्म्मपाशबद्धास्ते स्वर्जोत्या यमकिङ्करैः । पुरीं कृष्णवर्तीं नीत्वा पिशाचकुलसेविताम् । तास्तान्ते विविधैर्यन्त्रैर्घोरैः पापिभयावहैः । अनेककालं तत्रापि स्थित्वा भल्लूकयोनिषु । जायन्ते तत्र तिष्ठन्ति वर्षाणि दशसंख्यया । मेषयोनिं ततोयान्ति विरुद्धं तत्र संस्थिताः । भुक्त्वा कर्म्मवशात् कष्टं मानुष्यं यान्ति ते पुनः । मानुषीं योनिमासाद्य शिरोरोगयुतास्तु ते ।

७३नेत्रहीनता "पुरा सकामतो येन वीक्षिता च पराङ्गना । हृता नेत्राभिघातो वा गोः कृतो ब्राह्मणस्य वा । स एव कर्म्मवशगः कुपितैर्यमकिङ्करैः । काकोले नरके क्षिप्तो महत्तिष्ठति सङ्कटैः । पञ्चत्वमापन्नः काकैस्तस्य नेत्रस्य कृन्तनम् । क्रियतेऽवद्यतं यावत् उत्पन्नोत्पन्न निश्चयः । शोचते स्वानि कर्म्माणि क्रन्दमानोऽतिदुःखितः । उत्पन्ननरकात् पश्चात् उलूकोजायते हि सः । सदा कोटरमार्गैश्च दिवान्धः काकमर्द्दितः । निवत्यब्दाष्टकं यावन्मानुषत्वमवाप्य सः । नेत्रहीनोभवेद्दुःखी भवेत् कर्म्मगौरवः । यस्मिन् वयसि यत् कर्म सुकृतं वापि दुष्कृतम् । तस्मिन् सहायोभवति तद्वयसैव जन्मतः । जीवन्तद्यथा मर्त्त्यो नेत्रहीनस्य देहिनः । विद्यमाने शरीरेऽपि नेत्रहीनो निरर्थकः । मायागारमिदं देहं बोद्धव्यं प्राणवर्जितम् । तद्वन्नेत्रविहीनो हि तथा स्यान्मरणं वरम्" ।

७४रात्र्यन्धता "पुरा परस्त्री खलु कामबुद्ध्या विलोकिता वस्त्रविवर्जितापि । गोविप्रहिंसासु नितान्तहर्षैर्विलोकिता नेत्रविहीनतायै । नक्तान्ध्यमन्दत्वमथान्यरोगः दिवान्धता चार्बुदमप्यजा मे । देशादुपेता कुरु दूरमाशु तां मेऽद्य देवेश ! हरे ! प्रसीद" ।

७५नेत्ररोगः "मन्दहष्टिर्भवेद्द येन मनुष्यस्तमतः शृणु । परयानमवेक्षायां भाद्रं भाद्रं मध्यन्दिने नरः । ईक्षते कामतो योऽपि मन्दहष्टिः स वै भवेत् । यथाशुचिशरीरः सन् वीक्षते दिवसेश्वरम् । नक्तं पञ्चतारस्य हिजं वह्निञ्च गां दिवम् । सोऽन्यजन्म समासाद्य नेत्रव्याधियुतो भवेत् । अनेन पटलच्छन्नतिमिरार्त्तियुतोभवेत् । दम्पतिभ्यां प्रवृत्तं यो नरः पश्यति मैथुनम् । सोऽन्यजन्म समासाद्य नेत्रपूयगदार्त्तिमान् । दम्पत्योः सुरतासक्तचित्तयोः सुर-

तैजसम् । यः करोति स वै नेत्रशूलरोगयुतो भवेत् । मृत्वा कष्टमवाप्नोति पिचटादिकृतोद्भवैः । विहायात्मपतिं या स्त्री पुत्रमाप्नोति जारतः । सान्यजन्मनि भूपाल ! विरूपाक्षी भवेद्ध्रुवम् । कुलटाया प्रपद्येद्यः पुरुषो-ऽन्यस्य योषितम् । क्रोधाविष्टेन मनसा या वा चेडं पतिं द्विजम् । सान्यजन्म समासाद्य विषमाक्षी भवेद्ध्रुवम्" ।

७६ गलगण्डः गण्डमाला च "पुरा येन कृतं मोहाद्गुरुस्त्री-कण्ठदर्शनम् । स मृतः प्रान्तरे देशे निर्जले च यमाज्ञया । पात्यते किङ्करैर्घोरैर्दिव्यवर्षायुतत्रयम् । पुनर्जन्म समासाद्य स्वकर्मवशतश्च सः । गलगण्डयुतो नित्यं गण्डमालाकुलो-ऽपि सन् । पापी सीदति दुःखेष्टः चिरं कर्मयथावधि" ।

७७ नासारोगः "ब्राह्मकर्म्मणि भ्रष्टो मन्मथाविष्टचेतनः । सुगन्धि-कुसुमादीनि यानि द्रव्याणि तानि च । त्वया सतत-माघ्रातं प्राप्तं दत्तं न कस्यचित् । ब्राह्मणेभ्यो न देवेभ्यो दत्तं तेनेदमीदृशम् । नासिकादेशमासाद्य कर्म चाश्रित्य तिष्ठति । किन्तु वेश्याङ्गनासक्ते यौवनं विफलीकृतम् । वेश्याश्च रमिता येन तेनास्तृप्ता द्विजातयः" ।

७८ क्षीरहीनस्तनता "याचमानं पयो या स्त्री न ददाति परा-र्भकं । सा मृता सर्पिणी भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । तस्मात् कच्छपिकायोनौ प्रविश्याब्दचतुष्टयम् । प्रत्यक्षं नरकं भुक्त्वा मानुषी तु भवेच्च सा । शृणु भूप ! प्रसूता स्त्री क्षीणक्षी-रस्तनी भवेत् । क्षीरं न स्रवते यस्याः स्तनात् सन्तप्यते हि सा । बालकपालनेऽशक्ता भूत्वा कष्टञ्च विन्दति" ।

७९ स्तनविस्फोटरोगः "स्तनपाकी भवेद्येन कर्म्म तच्चतः शृणु । दृष्ट्वान्यपुरुषं या स्त्री स्तनं दर्शयते स्वकम् । सकामा-कामवशगा वा दुष्टयौवनगर्विता । दूतैर्यमाज्ञया सापि पात्यते च निरन्तरम् । भुक्त्वा स्वकर्म्मजं दुःखं पुनर्भूत्वा च मानुषी । स्तनविस्फोटरोगाढ्या विकृता सुखवर्जिता"

८० वेश्यात्वम् "मृते भर्त्तरि या नारी परस्याभ्यभिलाषिणी । सा मृता किङ्करैर्घोरैर्दण्डपाशादिताडिता । नीत्वा यमा-ज्ञया सा च विसृष्टार्थं ततः शृणु । आयसं पुरुषं तप्तं स्फुरद्बहुकरोज्ज्वलम् । आलिङ्गनमतिक्रूराः कारयन्ति नरं भगम् । वर्षायुतसहस्रान्ते ततो मर्त्ये च शौकरीम् । सारमेयीञ्च मार्जारीं योनिमाविश्य कर्म्मतः । मृत्वा च मानुषी पश्चाद्दारस्त्रीत्वमवाप्य सा । अनेकपुरुषैः सा च रम्यमाणा यथेच्छया । मर्त्ये मोहवशात् सा च सुखं प्राप्य सुदर्पिता । न भवेद्या चान्यनारी यत्नपण्यजीविका । यस्याः सा च भवेद्वेश्या जन्मजन्मान्यथा न हि" ।

८१ बाधिर्य्यम् "पुरा यस्तु महीपाल ! धर्मचिन्तापराङ्मुखः । निन्दकः पितृमातॄणां द्विजतीर्थसुरस्य च । मृते बाधिर्य्य-रोगेण स एव परिपीड्यते" ।

८२ श्लेष्मरोगः "नित्यक्रियाबहिर्यस्तु भूत्वा भुङ्क्ते स दुर्म्मतिः । मृतः भूमिपथं प्राप्य शुष्ककाष्ठोपजीवकः । वायसत्वमनु-प्राप्य स्वप्नकुक्कुटन्नरः । भूत्वा च मानुषत्वे स श्लेष्म-रोगी सदा भवेत्" ।

८३ हस्तशूलम् "द्विजः सन्ध्याविहीनो यः स शूद्रादधमः स्मृतः । स मृतः पात्यते याम्यैर्वैवस्वतपुरोगमैः । काष्ठीं पारावतीं योनिं गत्वा तिष्ठति वत्सरम् । ततो मानुषतां प्राप्य हस्तशूलार्दितो भवेत्" ।

८४ योनिरोगः "रममाणं पतिं या स्त्री तोषयेन्न यथेच्छया । उष्ट्री सा च मृता वै स्यात् जीवेद्वर्षचतुर्दश । तस्माद्वै मानुषीं प्राप्य योनिं व्याध्यादियोगिनीम् गत्वा सन्तप्यमाना सा योनिरोगेण निर्भरम् । किञ्च चौर्य्यप्रकारेण या करत्यन्यभोजनम् । सा तद्रोगेण सततं पीड्यते नात्र संशयः" ।

८५ असृग्दरम् प्रदरम् "अथासृग्दरमत्युग्रं प्रदरं योनिदोषजम् । कर्म्मणा येन राजेन्द्र ! तन्मे निगदतः शृणु । कृत्वा रन्ध-नमादौ या योषिद्भुङ्क्ते बुभुक्षया । बुभुक्षितं पतिं त्यक्त्वा हृदा पशुवधेन च । प्रयाति नरकं घोरं यत् प्रोक्तं मद्यभक्षणे । प्रत्यक्षं नरकं भुक्त्वा ततो भवति वायसी । वायसी दश वर्षाणि शुकी भवति सा पुनः । मानुषी तु भवेत् पश्चादसृग्दररुगार्दिता । श्वेतप्रदरयुक्ता सा भवेद्वा मन्त्रवैरिणी" ।

८६ शूद्रीसुतोत्पादनम् परकान्तासुतोत्पादनञ्च । "महामना महादाता तीर्थकृत् पुण्यकृच्छुचिः । नगरीं भ्रमता तेन काचिदेका मनोहरा । दृष्टा व्यलोकि सौन्दर्यलीलारस-विलासभूः । तां दृष्ट्वा मोहितो राजा सम्यक्संजातकौतुकः । तामादाय बलात् क्षिप्रं ययौ निजगृहं प्रति । विहाय महि-षीरन्या नारीः पितृवंशदाः । अत्यनुरागवान् राजा क्षणं ताञ्च न मुञ्चति । तस्या गर्भे सुतं राजा जनया-मास सुन्दरम् । दैवादपि महीपाल आयुःशेषे यमा-ज्ञया । नीतो यमान्तिकं दूतैर्घोरैश्च भयदारुणैः । धर्म्मराजपुरे तस्य चित्रगुप्तेन घोषिता । एतत् श्रुत्वा यमः क्रुद्धोऽवदद्दूतान् सुनिष्ठुरान् । एवं क्रूरं दुरा-चारं परयोषित्प्रियं सदा । रौरवं नरकं नीत्वा ताडयध्वं निरन्तरम् । तस्याः शूद्रीभूतायास्तूत्पन्नस्य सुतस्य

च। एतस्य पितृलोकानामाहारार्थं प्रदास्यथ। रौरवेऽव्दगतं दुष्टं स्थापयित्वा च योनिगम्। ततः शूकरयोनौ च पातोऽस्य भविता पुनः। यावत्तिष्ठति भूलोके इयक्षीगर्भजः सुतः। तावत्कालं पितृणाञ्च नरकेऽस्य स्थितिर्भवेत्”।

श्राद्धग्रन्थे यथा पाठोऽधिगतस्तथैव लिखितः। पुस्तकान्तरसंवादेन न्यूनतान्न याऽस्ति सा परिहरणीया अत्रोक्तरोगादीनामकाराद्यक्षरविन्यासातिक्रमेणोपन्यासस्तु तत्तत्क्रमानुरोधेन। तेन तत्तत्क्रमानुसारेण निदर्शितरोगादीनामुपशमार्थदानादिकपरिज्ञानं सुकरं भवति। तत्तद्दानादिकं विस्तरभयान्नोक्तम् तत एवावगन्तव्यम्।

शातातपस्मृत्युभारतसंवादयोरेकत्र विषये विरोधप्रसक्ते रोगाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां व्यवस्थोन्नेया। एवं दानादिभेदोऽपि। मार्कण्डेयपुराणाद्युक्तकर्मविपाकभेदो विस्तरभयान्नोद्धृतः, तत्तद्ग्रन्थेभ्योऽवधेयः।

कर्म्मव्यतिहार पु० वि–अति हृ–घञ् कर्मणा व्यतिहारः ३त०। परस्परैकजातीयक्रियाकरणे, क्रियाविनिमये। यथा यः कश्चित् येन कर्मणा इतरं कर्म्मत्वादिना संबध्नाति, इतरोऽपि तज्जातीयेनैव कर्मणा तं कर्मत्वादिना संबध्नाति, तयोः कर्मविनिमयो भवति। यथा अन्योन्यं ताडयत इत्यादौ। अत्र अन्योन्ययोरेकजातीयताडनक्रियायां कर्मत्वेन सम्बन्धात्तथात्वम्। ‘कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे’ ‘कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्’ “न कर्मव्यतिहारे”पा०। क्रियाव्यतिहारोऽप्यत्र

कर्म्मशाला स्त्री कर्मणः शिल्पादेः शाला। शिल्पादेः शालायाम्। “गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालाम्”। “जगाम भार्गवकर्म्मशालाम्” भा०आ०१८,१०।

कर्म्मशील त्रि० कर्म शीलयति शील–अण्। कर्मकरणार्थशीलयुक्ते अमरः। [ऽनाफलोद्देशं २कर्म्मकारिणि च।

कर्म्मशूर पु० कर्म्मणि शूरः। प्रयत्नेन १प्रारब्धकर्म्मसमापके,

कर्म्मश्रेष्ठ पु०। १पुलहसुतभेदे “पुलहस्य गतिर्भार्य्या त्रीनसूत सती सुतान्। कर्म्मश्रेष्ठं वरीयांसं सहिष्णुञ्च महामते!” भाग० ४,१,२१। कर्म्मणा श्रेष्ठः। २कर्मकार्य्यकरणेन वरिष्ठे त्रि०।

कर्म्मसंन्यास पु० कर्मणः स्वरूपतः फलतो वा संन्यासस्त्यागः। फलाभिसन्धिराहित्येन १तत्फलत्यागे २स्वरूपतः कर्मत्यागे च। वा परस्मैवर्णे कर्म्मसंन्न्यासोऽप्यत्र। आश्रमशब्दे ८८० पृ० संन्यासविवरणम्।

कर्म्मसंन्यासिक पु० कर्मणां संन्यासोऽस्त्यस्य ठन्। प्रव्रज्यान्विते भिक्षुके हलायुधः। वा परस्मैवर्णे कर्म्मसन्न्यासिकोऽप्यत्र।

कर्म्मसंन्यासिन् पु० कर्मसंन्यासोऽस्त्यस्य इनि। विधानेन १कर्म्मत्यागिनि भिक्षुके २कर्मफलत्यागिनि च। “द्विविधः कर्मसन्न्यासः फलसाधनभेदतः। फलाय स्वानिनस्त्यागो जिज्ञासोर्ज्ञाननिष्ठये” इत्युक्तदिशा ज्ञानार्थं कर्मफलत्यागः, मोक्षार्थं स्वरूपतः कर्मत्यागश्च कर्मसंन्यासः। “आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते”इति गीतोक्तेः “अविशुद्धधियः कर्मण्यधिकारो विशुद्धधीः। सत्यां विविदिषोत्पत्तौ तदर्थं कर्म संत्यजेत्” इत्युक्तेश्च विविदिषायामेव कर्मणोहेतुत्वावगमात् तदुत्पत्तौ तत्त्याज्यत्वावगमाच्च तथात्वम्। वा परस्मैवर्णे कर्मसंन्न्यासीत्यप्यत्र।

कर्म्मसङ्ग पु० कर्मणि सङ्ग आसक्तिः सन्ज–घञ् ७त०। इदमहं करोमि अनेनैतत्फलं भोक्ष्ये इत्याकारकेऽभिनिवेशे।

कर्म्मसचिव पु० कर्मसु सचिवः ७त०। राज्ञां मन्त्रव्यतिरिक्तकर्मसु सहाये अमरः।

कर्म्मसाक्षिन् पु० साक्षात् पश्यति नि० साक्षी ६त०। “सूर्य्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पञ्च च। एते शुभाशुभस्येह कर्मणो नव साक्षिणः” इत्युक्तेषु सूर्य्यादिषु नवसु। ६त०। क्रियासाक्षात्कर्त्तृमात्रे त्रि०। “योऽयस्तत्कर्मसाक्षी समभुजवलयुतोऽयच यस्य प्रतीपः” वेणी०

कर्म्मसिद्धि स्त्री ६त०। इष्टानिष्टफलप्राप्तौ “स्वकर्मसिद्धिं पुनराशशंसे” इति कुमा०।

कर्म्मस्थान न० कर्मणः व्यापारविज्ञानस्य स्थानम्। ज्योतिषोक्ते लग्नावधिदशमस्थाने। आजीवशब्दे विवृतिः। “लग्नेन्दुभ्यां वीर्य्यभाजः खमं स्यात् कर्मस्थानं खेचरेष्टं युतं सत्। सत्खेटैर्वा युक्तदृष्टं शुभत्वं पापैर्दृष्टं वा युतं दुष्टतत्त्वं। कर्मास्थोऽशुः स्वोच्चे चेत् कुजशुक्रविभिर्युतः। दृष्टो वा इतिहानिभ्यां युतोवित्तकरोमतः। कर्मभे शुभखगाभिवीक्षिताः क्रूराख्यदा न रिपुनीचगृहे चेत्। धर्मधान्य सुखवृद्धिकराश्च स्वायुषः स्थिरधनस्य च दद्युः। नीचारिसंस्था अपि पापदृष्टाः पापाश्च कर्मण्यशुभप्रदाःस्युः। क्रूरा अपि स्वभवने शुभाः स्युर्विशेषतः सद्ग्रहवीक्षिताश्चेत्। शुभदृष्टाः शुभादेवाः कर्मभे सद्ग्रहेऽद्भुताः। अशुभाः प्रायशः प्रोक्ताः कलकेटनिरोधनात्। चिकित्सकाः शास्त्रविवादकाश्च पुरोहिता यज्ञनतत्परा वा। नरा भवेयुः शुभगाः खगैस्तु

कर्म्मस्थितैः सद्भुपक्षीचितैश्च। तृतीयषष्ठगाः पापा लग्नेन्दुभ्यां शुभा मताः। निधनास्थगता नेष्टा विशेषाल्लग्नसंस्थिताः। एकोनविंशे त्रिंशति रविः खे, चन्द्रोधने २, चन्द्रसुतः ४, कर्म्मेषु। त्रिवेदनन्दैकमिते ५ ऽर्कि ६ ज्योऽष्ट भृगुः ३ सुखं खे कुसुतो २ ऽस्तमीतिम्" जातके तद्विन्याप्रकारः।

कर्म्माङ्ग न० ६त०। विहितस्य यागादिकर्म्मणोऽङ्गे यथा दर्शादेः प्रयाजादि। देशकालादयोऽपि कर्म्माङ्गानि। यथाह गर्गः—"तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयोः। प्रधान गुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमाः"। "प्रधानस्य विधेयस्य कर्म्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन, तदुक्तं "कर्म्मविहितं नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते। यस्मात्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणो भवेत्" भट्टपा०"प्रमाणान्तराविहितं कर्म्म बुद्धौ प्रथमं न विषयीभवति प्राथमिकशब्दादेव तस्य कर्म्मण उपस्थितिरिति उपादेये स्वविधेये कर्म्मणि पूजादौ चन्द्रादिक्रियात्वेन तदवच्छिन्नकालत्वेन वा शुचितत्कालजीविनः कर्म्माधिकारात् प्रमाणान्तरलभ्यत्वेनाविधेयत्वात्तिथ्यादिर्गुणः" ति० त० रघु०। "फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति" न्यायेन फलवत्प्रकरणे पठितानामफलानां सर्वेषां तदङ्गत्वमवधेयम्।

कर्म्माजीव पु० कर्म्मणा आजीवः जीवनम्। १शिल्पादिकर्म्मद्वारा जीवनसाधने। स च न्दृणां जन्मलग्नावधिदशमभावे मेषादीनां द्रेक्काणनवांशद्वादशांशत्रिंशांशैः शिल्पादिकर्म्मविशेष आजीवे जातके उक्तः, तच्च आजीवशब्दे ६४१,४२पृ० दर्शितम्। कर्म्म जीवति अण्। २शिल्पादिकर्म्मजीविकावति त्रि०।

कर्म्मात्मन् पु० कर्म्मणा आत्मा आत्मभावो यस्य। संसारिणि स्वादृष्टोपनिबद्धशरीरयुक्ते १जीवे। "तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्थे कर्म्मात्मानः शरीरिणः" मनुः। कर्म्मणि आत्मा मनो यस्य। २क्रियासक्तचित्ते च।

कर्म्माध्यक्ष पु० ६त०। क्रियामात्रेऽपि कृताकृतावेक्षके।

कर्म्मान्त पु० कर्म्मणः कृषिकर्म्मणोऽन्तो यत्र। सम्पन्नकृषिकर्म्मणि क्षेत्रभूमौ हेमच०। "कर्म्मान्त्यक्त्यवेक्षेत कर्म्मान्तान् वाहनानि च" मनुः। कर्म्मणः तत्फलस्यान्तो यत्र। २इक्षुधान्यादिसंग्रहस्थाने च। "शुचीनाकरकर्म्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने" मनुः। "कच्चित् सर्वे कर्म्मान्ताः परोक्षास्ते विशङ्किताः" भा०सभा० १६५ श्लो०। ६त०। ३कर्म्मसमाप्तौ च। "कर्म्मान्ते दक्षिणां दद्यात्" स्मृतिः"।

कर्म्मार पु० कर्म्म ऋच्छति ऋ–अण्। १कर्म्मकारके (कामार) जातिभेदे, "नमस्तक्षभ्योरथकारेभ्यश्च वो नमोनमः, नमः कुलालेभ्यः कर्म्मारेभ्यश्च वो नमोनमः" यजु०१६,२७। "तपसे कौलालं मायायै कर्म्मारम्" यजु०३०,७, पुरुषमेधे "मायायै कर्म्मारं लौहकारम्" वेददी०। "कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च" मनुः। "ये धीवानो रथकाराः कर्म्मारा ये मनीषिणः" अथ०३,५, २वंशभेदे (वेड़ँयाँ), ३कर्म्मरङ्गवृक्षे च राजनि०। ४कर्म्म प्रापरि त्रि० स्वार्थे कन्। कर्म्मारक कर्म्मरङ्गे वृक्षे (कामराङ्गा) पु० राजनि०।

कर्म्मार्ह पु० कर्म्म अर्हति अर्ह–अण्। १पुरुषे राजनि०। तस्य कर्म्मकरणसमर्थत्वात्तथात्वम्। २कर्म्मकरणसमर्थे त्रि०।

कर्म्माशय पु० आशेरते पुरुषा अस्मिन् आ+शी–आधारे अच् कर्म्मणामाशयः। कर्म्मजन्ये धर्म्माधर्म्मरूपे गुणभेदे "क्लेशमूलः कर्म्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः" पात०सू०। कर्म्मविपाकशब्दे च अस्य भाष्यविवरणे दर्शिते।

कर्म्मिन् त्रि० कर्म्म अस्त्यस्य ब्रीह्या० इनि। व्यापारयुक्ते स्त्रियां ङीप्। "कर्म्मिभ्यश्चाधिको योगी—तस्माद्योगी भवार्जुन!" गीता। २फलाभिसन्धानेन कर्म्मकर्त्तरि च। "यत्कर्म्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते" मुण्ड० उ०। "इष्टापूर्त्तादिकर्म्मिणां धूमादिमार्गेण चन्द्रमण्डलादिप्राप्तिः" शा० भा० "कृत्यकृत्यककर्म्मिणाम्" याज्ञ०।

कर्म्मिष्ठ त्रि० अतिशयेन कर्म्मी इष्ठन् इनेर्लुक्। क्रियादक्षे जने

कर्म्मेन्द्रिय न० कर्म्मणां वचनादीनां निमित्तमिन्द्रियम् अश्वघासादिवत् निमित्तार्थे ६त०। वचनादिकर्म्मकरेषु वागादिषु इन्द्रियेषु "वचोऽथादानगमनविसर्गानन्दकाः क्रियाः। कृषिवाणिज्यसेवाद्याः पञ्चस्वन्तर्भवन्ति हि"। "वाक्पाणिपादपायूपस्थैरभिव्यक्तक्रियाजनिः। मुखादिगोलकेष्वास्ते तत्कर्म्मेन्द्रियपञ्चकम्" पञ्चदश्यां तेषां नाम कार्य्याण्युक्तानि। "वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रियाण्याहुः। वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाख्य पञ्चानाम्" सां०का०। "इन्द्रस्यात्मनश्चिह्नत्वादिन्द्रियमुच्यते" सां०कौ० व्याख्यातृभिस्तद्व्युत्पत्तिः तद्विवृतौ।

"तेषामिन्द्रियशब्दार्थत्वे कारणमाह इन्द्रस्यात्मनइति। "इन्द्रोमायाभिः पुरुरूपईयते इत्यादि" श्रुतौ इन्द्रशब्दस्यात्मार्थकत्वदर्शनात्, पाणिनिना "इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्" इत्यादिना इन्द्रशब्दात् तल्लिङ्गाद्यर्थे घप्रत्ययेन निपा-

ष्ठितत्वात्तस्य तथात्वम् । करणव्यापारः कर्त्तृव्यापाराधीनः करणव्यापारत्वात् कुठारादिव्यापारवदिति करणव्यापारेण कर्त्तुरनुमानात् इन्द्रियादीनां पुरुषलिङ्गत्वम्” ।
अत्र विहरणशब्दस्य गतिपरत्वम् । अतएवोक्तं शा॰ति॰ । “ज्ञानेन्द्रियाणि शब्दाद्याः स्मृताः कर्मेन्द्रियाण्यपि । वाक्पाणिपादपायूपस्थसंज्ञान्याहुर्मनीषिणः । वचनादानगतयोविसर्गानन्दसंयुताः । कर्मेन्द्रियाणां संप्रोक्ताः” “अस्यार्थविवृतम्” राघवभट्टः ।

तेषां लक्षणनिर्णयार्थं द्वितीया कारिका या दर्शिता सा च कौ॰व्याख्याता ।“पञ्चानां कर्मेन्द्रियाणाम्, कण्ठताल्वादिस्थानमिन्द्रियं वाक्, तस्या वृत्तिर्वचनम्”व्याख्यातञ्च तदस्माभिः “एवं वागिन्द्रियस्य स्थानमुक्त्वा लक्षणकथनाय तद्वृत्तिमाह तस्याश्च वृत्तिर्वचनमिति । तथा च वचनसाधनमिन्द्रियं वाक् । एवम् आदानसाधनमिन्द्रियं पाणिरित्यादि लक्षणम् । कारिकायां विहरणपदं चलनपरं तच्च गतिभेदः । उत्सर्गः उदरात् मलस्यापसारणेन त्यागः । आनन्दः आनन्दविशेषजनको रमणीसंभोगात्मको व्यापारभेदः” । अत्र ताल्वादिस्थानमित्युक्त्या आदिपदात् “अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरःकण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलञ्च दन्तौष्ठं नासिका चैव तालु च” इत्युक्तानामुर आदीनां ग्रहणम् । अतएव मनुना “हस्तौ पादावुपस्थञ्च जिह्वा पायुस्तथैव च । कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव” इति जिह्वायाः कर्मेन्द्रियत्वोक्तिः सङ्गच्छते । इन्द्रियाणि च आहङ्कारिकाणीति सांख्या मन्यन्ते “प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोड़शकः । सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्” इति सां॰का॰ । “प्रकाशलाघवाभ्यामेकादशक इन्द्रियगणः सात्त्विकः वैकृतादहङ्कारात् प्रवर्त्तते” इति कौ॰ व्याख्यातञ्च तदस्माभिः ।
एकादशकगणस्य सात्त्विकत्वमुपपादयितुमाह प्रकाशलाघवाभ्यामिति “सत्त्वं लघु प्रकाशकम्”इति कारिकया लाघवस्य प्रकाशस्य च सत्त्वधर्मत्वस्योक्तेः इन्द्रियाणाञ्च प्रकाशकत्वात् लाघवाच्च सत्त्वकार्य्यत्वं निश्चितं, तथा च सात्त्विकादेवाहङ्कारात् तस्योत्पत्तिर्युक्ता । वैकृतात् विकृतमेव वैकृतमण्वादित्यर्थः” । इन्द्रियाणाञ्च यथा आहङ्कारिकत्वं तथा सां॰सू॰भाष्ययोः समर्थितम् ।

“अभिमानोऽहङ्कारः” “एकादश पञ्चतन्मात्रं तत्कार्य्यम्” सू॰ ।

“अहङ्करोतीत्यहङ्कारः कुम्भकारवत् अन्तःकरणद्रव्यं, स च धर्मधर्म्यभेदादभिमान इत्युक्तोऽसाधारणवृत्तितासूचनाय, यद्वा निश्चित एवार्थेऽहङ्कारममकारौ जायेते । अतो वृत्त्योः कार्य्यकारणभावानुसारेण वृत्तिमतोरपि कार्य्यकारणभाव उन्नीयत इति । एकादशेन्द्रियाणि शब्दादिपञ्चतन्मात्रं चाहङ्कारस्य कार्य्यमित्यर्थः । मयानेनेन्द्रियेणेदं रूपादिकं भोक्तव्यमिदं मे सुखसाधनमित्याद्यभिमानादेवादिसर्गेष्विन्द्रियतद्विषयोत्पत्त्याहङ्कार इन्द्रियादिहेतुः लोके भोगाभिकामिनैव रागद्वारा भोगोपकरणसर्जनदर्शनात् । “बहुरागादभूच्चक्षुरित्यादिना मोक्षधर्मे हिरण्यगर्भस्य रागादेव समष्टिचक्षुरादेरुत्पत्तिश्रवणाच्चेति भावः । अतश्च भूतेन्द्रिययोर्मध्ये रागधर्मकं मन एवादावहङ्कारादुत्पद्यत इति विशेष,स्तन्मात्रादीनां रागकार्य्यत्वादिति तत्रापि विशेषमाह सा॰का॰।“सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात्” । “एकादशानां पूरणमेकादशकं मनः षोड़शात्मकगणमध्ये सात्त्विकम् । अतस्तद्वैकृतात् सात्त्विकाहङ्कारान्जायत इत्यर्थः । अतश्च राजसाहङ्कारादशेन्द्रियाणि तामसाहङ्काराच्च तन्मात्राणीत्यपि मन्तव्यम् । “वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा । अहन्तत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत् । वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः । तैजसादिन्द्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च । तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खं लिङ्गमात्मनः” इत्यादिस्मृतिभ्य एव निर्णयात् । अतएव पुराणाद्यनुसारेण कारिकायामप्येतदुक्तम् । “सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् । भूतादेस्तन्मात्रं स तामसस्तैजसादुभयम्” इति । तैजसो राजसः । उभयं ज्ञानकर्म्मेन्द्रिये । ननु देवतालयश्रुतिरित्यागामिसूत्रे करणानां देवतालयं वक्ष्यति तत्कथं कारिकयापि देवानां सात्त्विकाहङ्कारकार्य्यत्वं नोक्तमिति उच्यते समष्टिचक्षुरादिशरीरिणः सूर्य्यादिदेवता एव चक्षुरादिदेवताः श्रूयन्ते । अतश्च व्यष्टिकरणानां समष्टिकरणानि देवतात्वेन पर्य्यवस्यति । तथा च व्यष्टिसमष्ट्योरेकताशयेनात्र शास्त्रे देवाः करणेभ्यो न पृथङ्निर्दिश्यन्ते । अतः समष्टीन्द्रियाणि मनोऽपेक्षयाल्पसत्त्वेन राजसाहङ्कारकार्य्यत्वेनैव निर्दिष्टानि । स्मृतिषु च व्यष्टीन्द्रियापेक्षयाऽधिकसत्त्वेन सात्त्विकाहङ्कारकार्य्यतयोक्तानीत्यविरोध इति मन्तव्यम् । तदेवमहङ्कारस्य त्रैविध्यान्महतोऽपि तत्कारणस्य त्रैविध्यं मन्तव्यम् । “सात्त्विको राजसश्चैव

तामसश्च त्रिधा महान्" इति स्मरणात् त्रैविध्यं चानयोर्व्यक्तिभेदाद् यभेदाद्वेत्यन्यदेतत् । एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति" भा०। "कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम्" सू० "कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च, ज्ञानेन्द्रियाणि च चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाख्यानि पञ्च । एतैर्दशभिः सहान्तरं मन एकादशकमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः । इन्द्रस्य सङ्घातेश्वरस्य करणमिन्द्रियम् । तथा चाहङ्कारकार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वमिति"। "इन्द्रियाणां भौतिकत्वमतं निराकरोति"भा० । "आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि" सू० । इन्द्रियाणीति शेषः । आहङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूता श्रुतिः कालतुप्राप्ताचार्यवाक्यान्मन्वाद्यखिलस्मृतिभ्यश्चानुमीयते । प्रत्यक्षा श्रुतिस्तु "अहं बहु स्याम्" इत्यादि । ननु—"अन्नमयं हि सौम्य मनः" इत्यादिर्भौतिकत्वेऽपि श्रुतिरस्तीति चेन्न प्रकाशकत्वसाम्येनान्तःकरणोपादानस्यैवोचितत्वयाहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव मुख्यत्वात् । भूतानामपि हिरण्यगर्भसङ्कल्पजन्यतयाचस्य मनोजन्यत्वाच्च । अहिमनस्कादीनां भूतसंसृष्टतयैव तिष्ठतां भूतेभ्योऽभिव्यक्तिमात्रेण तु भौतिकत्वश्रुतिर्गौणीति । ननु तथाप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो न घटते ? "यस्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्" इत्यादिश्रुतौ देवतास्विन्द्रियाणां लयकथनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात् कारण एव हि कार्यस्य लय इत्याशङ्क्याह भा०।"देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य" सू० "देवतासु या लयश्रुतिः सा नारम्भकविषयिणीत्यर्थः, अनारम्भकेऽपि भूतले जलबिन्दोर्लयदर्शनात् । अनारम्भकेष्वपि भूतेष्वात्मनो लयश्रवणाच्च । "स एष विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति" इत्यादिश्रुताविति भावः" भा०।

एतन्मूलतयैव सां०त० "वैकारिकादहङ्काराद्देवा वैकारिका दश । दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्वि+वह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः। तैजसादिन्द्रियाण्याहुस्तन्मात्रक्रमयोगतः"। इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवानाञ्च आहङ्कारिकत्वमुक्तम् ।

कर्मेन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाश्च वाचः वह्निः,पाणोरिन्द्रः, पादस्य उपेन्द्रः, पायोः मित्रः,उपस्थस्य कः ब्रह्मा ।

वेदान्तिमते च आकाशादीनां रजोंशैः वागादीनां क्रमेणोत्पत्तिः "रजोंऽशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे" पञ्चदशीतः तेषाञ्चाहङ्कारिकत्वं प्रमेयविवरणोपन्यासे निराकृतं, तच्च आत्मशब्दे ६६६ पृ० दर्शितम्, तेषामनुमानेन भौतिकत्वसिद्धिरिति युष्मत्तार्किकमतमपि तत्र निराचितं तत्रैव पृ०द्रष्टव्यम् । "तेषां रजोंऽशजातानि क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि च" शब्दचि०भागवतवाक्यम् ।

कर्व दर्पे भ्वा०प०सक० सेट् । कर्वति अकर्वीत् चकर्व प्रनिकर्वति । कर्वटः कर्बुरः कर्बूरः ।

कर्व पु० किरति विषयेषु चित्तम् कॄ—व । कामे उज्ज्व० । कामस्य चित्तविक्षेपकत्वात् तथात्वम् ।

कर्वट पु० कर्व-अट । द्विशतग्राममध्ये सुन्दरस्थाने, यत्र गत्वा क्रयविक्रयादिना सन्निहितजनपदवासिनो जनाः जीवन्ति १तादृशे ग्रामे पुरे वा,२नगरप्रान्ते च अमरटीका "कर्वटं द्विशतग्राममध्ये ग्रामोमनोहरः" हारा० उक्तेः न०च ।३प्रचुरकण्टकसन्ताने ग्रामे च । 'धनुःशतं परीणाहो ग्रामात् क्षेत्रान्तरं भवेत् । द्वे शते कर्वटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतम्" याज्ञ० "कर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य" मिता० कूर्मविभागे प्राच्यां दिशि वृ०सं० उक्ते ४देशभेदे "अथ पूर्वस्यामञ्जनवृषभध्वजपद्ममाल्यवद्गिरयः । व्याघ्रमुखसुह्मकर्वटचान्द्रपुराः शूर्पकर्णाश्च" । 'ताम्रलिप्तं च राजानं कर्वटाधिपतिं तथा । सुह्मानामधिपं चैव ये च सागरवासिनः" भा० स० २९ भीमप्राचीविजये । त्रिकाण्डशेषे तु "चतुरष्टशतग्रामान्तर्मध्यस्थकर्वटौ" इत्युक्तेः ५ चतुश्शतग्राममध्यस्थग्रामे च पु०।

कर्वर न० कृ-वरच् । १कर्मणि निघ०।"अन्वदद्य कर्वरमन्यद्" ऋ० ६,२४,५ । "कर्वरं कर्म नाम तत्" भा०। कृ-विक्षेपे वरच् । २व्याघ्रे ३राक्षसे च पुंस्त्री उज्ज्व० जातित्वात् स्त्रियां ङीष्४निशायां स्त्री विश्वः पित्वात् ङीष् । कर्वरीत्येव । सा च ५हिङ्गुपत्राम् जटाध०६यिशायां मेदि०।

कर्वुदार पु०कर्व दर्पे उण् तं दारयति दृ-अण् । कोविदारवृक्षे

कर्बु(र्बू)र पु० कर्बु (र्बू)रशब्दार्थे ।

कर्श्य पु० कृश-यत् । कर्चूरे, (कचूर) राजनि० ।

कर्ष पुंन० कृष—अच् कर्मणि घञ् वा ।"द्रगार्द्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषं माषाह्वयैः षोडशभिश्च कर्षम्" लीला० उक्ते अशीतिरत्तिकापरिमाणे षोडशमाषके मानभेदे २ तन्मिते सुवर्णे च ।३विभीतकवृक्षे पु०शब्दरत्ना०। भ्वा०कृष—भावे घञ् ।४आकर्षणे । तुदा०कृष—भावे घञ् ।५विलेखने च । अत्र प्रसङ्गात् पौराणिकस्मार्त्तकर्मोचित कल्कादिपरिभाषितवैद्यक परिभाषितमानभेदउच्यते। तत्र पौराणिकादिना

नमाह हेमा०दा०ख०मनुः "लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि । ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः । जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः । प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते । त्रसरेण्वष्टकं ज्ञेया लिक्षैका परमा यतः । ता राजसर्षपास्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः । सर्षपाः षट् यवोमध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णलः । पञ्च कृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश । द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषकः । ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः । कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः । धरणानि दश ज्ञेयं शतमानस्तु राजतः । चतुःसौवर्णिको निष्कोविज्ञेस्तु तत्प्रमाणकम्" याज्ञवल्क्यः "जालसूर्य्यमरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम् । तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते । गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवोमध्यस्तु ते त्रयः । कृष्णलः, पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्त्तितम् । द्वे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते । शतमानन्तु दशभिर्द्धरणैः पलमेव च । निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः" आह विष्णुः "जालस्थार्कमरीचिगतं रजस्त्रसरेणुसंज्ञं, तदष्टकं लिक्षा, तत्त्रयं राजसर्षपः, तत्त्रयं गौरसर्षपः, ते षट् यवः, तत्त्रयं कृष्णलः, तत्पञ्चकं माषः, तद्द्वादशकमक्षार्द्धं स चतुर्माषकं सुवर्णः, तच्चतुःसौवर्णिको निष्कः । द्वे कृष्णले रूप्यमाषकः ते षोडश धरणम्" "ताम्रिकः कार्षापणः पणः" कात्यायनः "माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु । काकिणी तु चतुर्भागो माषस्य परिकीर्त्तिता । पञ्चनद्याः प्रदेशे तु संज्ञेयं व्यावहारिकी । कार्षापणप्रमाणं तु तत् निबद्धमिहैव यत् । ते द्वादश सुवर्णस्तु दीनारस्तु लिकः स्मृतः" नारदः "कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्त्तते । पणो निबद्धः पूर्व्वस्यां षोडशैव पणाः पलम् ।" वृहस्पतिरपि "यवः स्यात् सर्षपैः षड्भिर्गुञ्जा चैका त्रिभिर्यवैः । गुञ्जाभिः पञ्चभिश्चैको माषकः परिकीर्त्तितः । भवेत् षोडशभिर्माषैः सुवर्णस्तैः पुनः स्मृतः । चतुर्भिः पलमेकन्तु दश ते धरणं विदुः" । "अष्टभिर्भवति व्यक्तं यवकः गौरसर्षपैः । स वैष्णवः प्रोक्तो गोधूमं चापरे जगुः" । विष्णुगुप्तः "पञ्चगुञ्जो भवेन्माषः शाणकैश्च चतुर्गुणैः । कलञ्जं धरणं प्राहुर्मुनिमानविशारदाः । मञ्जाटिकाकलञ्जस्तु तौल्ये गुञ्जाद्वयं विदुः । मञ्जाटिका विंशतिस्तु धरणं तद्विदां मतम् । स्थूलमध्यातिसूक्ष्माणां हृस्वघ्नाणामपि स्मृतम्" । "दीनारो रोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्त्तितः । सुवर्णसप्ततिभागो रोपक उच्यते" प्रकारान्तरेणाप्याह सुश्रुते यथास्वमध्यपाककाले निष्पन्नधान्यपादश सुवर्णमाषः पञ्च वा गुञ्जाः सुवर्णमाषकः ते षोडश सुवर्णः एवं प्रमाणसिद्धस्य द्वितीया संज्ञा कर्ष इति चतुष्कर्षं पलं पलानां शतेन तुला विंशतितौलिको भारः स्वल्पं भारस्य चटतौलिक इति द्वितीया संज्ञा" दानखण्डे हेमाद्रिः । एतेषां मानभेदः शक्तितारतम्यापेक्षया याज्ञतावेदनार्थः । वैद्यकपरिभाषितमानं भावप्र० ।

"न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् । अतः प्रयोगकार्य्यार्थं मानमत्रोच्यते मया । चरकस्य मतं वैद्यैराद्यैर्यस्मान्मतं ततः । विहाय सर्व्वमानानि मागधं मानमुच्यते । त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः । त्रसरेणुस्तु पर्य्यायनाम्ना वंशी निगद्यते । जालान्तरगतैः सूर्य्यकरैर्वंशी विलोक्यते । षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका । तिसृभी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः । यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् । षड्भिस्तु रक्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधान्यकौ । माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते । टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते । क्षुद्रको वटकश्चैव द्रङ्क्षणः स निगद्यते । कोलद्वयन्तु कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका । अक्षः पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् । विडालपदकं चैव तथा षोडशिका मता । करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः । उदुम्बरञ्च पर्य्यायैः कर्षमेव निगद्यते । स्यात्कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा । शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थिका । प्रकुञ्चः षोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्त्यते । पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतञ्च निगद्यते । प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुडवोऽर्द्धशरावकः । अष्टमानञ्च स ज्ञेयः कुडवाभ्याञ्च मानिका । शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः । शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थः चतुःप्रस्थैस्तथाढकः । भाजनं कांस्यपात्रं च चतुःषष्टिपलश्च सः । चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नल्वणोऽर्म्मणः । उन्मानञ्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञितः । द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः ।

च्यूर्णाभ्यान्तु भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता। द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः। चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा। पलानां द्विसहस्रन्तु भार एकः प्रकीर्त्तितः। तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः। माषटङ्काक्षबिल्वानि कुडवप्रस्थमाढकम्। राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणम्। मागधपरिभाषायां षड्रत्तिको माषश्चतुर्विंशतिरत्तिकटङ्कः षण्णवतिरत्तिकः कर्षः। अयञ्चरकसम्मतः। सुश्रुतमते पञ्चरत्तिकोमाषो विंशतिरत्तिकटङ्कोऽशीतिरत्तिकः कर्षः। अयमेव कालिङ्गपरिभाषायामपि यतस्तत्राष्टरत्तिकोमाषो द्वात्रिंशद्रत्तिकटङ्कः सार्द्धटङ्कद्वयमितः कर्षः। गुञ्जादिमानमारभ्य यावत् स्यात् कुडवस्थितिः। द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम्। प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तद्द्रवार्द्रयोः। मानतथा तुलायास्तु द्विगुणं न क्वचित् स्मृतम्। मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम्। विस्तीर्णञ्च तथोच्चञ्च तन्मानं कुडवं वदेत्। इति मागधमानम्। कालिङ्गमानम् "यतो मन्दाग्नयो ह्रस्वा हीनसत्त्वा नराः कलौ। अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते सुश्रुसम्मता। यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः। यवद्वयेन गुञ्जा स्यात् त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते। माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित्। चतुर्भिर्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च। गद्याणो माषकैः षड्भिःकर्षः स्याद्दशमाषिकः। चतुःकर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः। चतुः पलैश्च कुडवः प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः। स्थितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निं वयोबलम्। प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत्। नाल्पं हन्त्यौषधं व्याधिं यथाम्भोऽल्पं महानलम्। अतिमात्रं च दोषाय यथा सस्ये बहूदकम्"।

कर्षं नित्यमर्हति ठञ्। कार्षिक कर्षपरिमाणार्हे "कार्षिकस्तालिकः पलः इत्यमरः"। निलकर्षणार्हे क्षेत्रभेदे च अन्तकर्षस्य "कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः" पा० अन्तोदात्तता अत्र कर्षात्वता निर्देशात्तुदादेराद्युदात्ततेति सि०कौ०।

कर्षक त्रि० कृष-ण्वुल्। १ क्षेत्रकर्षणकारके (चाषा) "कश्चिच्च बीजं भक्तञ्च कर्षकस्यावसीदति" भा०स०५अ० "पक्षेन कर्षकं शूद्रं दुर्वलं मम पुत्रकम्। पतोदे-नाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन च पीड़ितम्" भा० ८ अ० वृषभेणोक्तम् "कालमाप्नमवाशीत मत्स्यानामिव कर्षकम्" भा०व० २५८ अ०। "सं समीरथ इव प्रतीचितः "कर्षकेण वलजां पुरूपता" माघः। २ क्षेत्रके ३ आकर्षके च।

कर्षण न० तुदा० कृष-भावे ल्युट्। लाङ्गलादिना भूमेर्विलेखने (चाष देओया) हेम०। "ऋतं तु याचितं भैक्षं प्रमितं कर्षणं स्मृतम्" मनुः। कृषिशब्दे विवृतिः। भ्वा० कृष-ल्युट्। २आकर्षणे च (टाना) "भज्यमानमतिमात्रकर्षणात्" रघुः "शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा" मनुः। ३गौरिवोरके स्त्री राजनि० गौरा० ङीष्।

कर्षणि स्त्री कृष-अनि। असत्यां स्त्रियाम् उणादिकोषः शब्दकल्पद्रुमे उक्तम्। तच्चिन्त्यम् "कषेरादेश चः" उणा० २,१०५सू० चर्षणिरित्यस्यैव सिद्धेः कर्षणिरिति पाठो लिपिकरप्रमादकृतः। अतएव उज्ज्वलदत्तेन "चर्षणिर्बन्धकीत्युक्ता" इत्येतन्निगमवेन सिद्धे वैचित्र्यार्थम्" इत्युक्तम्

कर्षफल पु० कर्षः तन्मात्रं फलमस्य। १विभीतकवृक्षे, अमरः २आमलक्याम् स्त्री रत्नमाला टाप्।

कर्षापण पु० कर्षेणापणते क्रीयते। षोड़शपणपरिमाणे (काहन) कर्षस्य षोडशमाषकमितत्वेन षोडशभिः पणैस्तस्य क्रयणात् तत्सं स्यात्साम्यात् तथात्वम्। "अशीतिभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते। ते षोडश पुराणं स्यात् रजतं सप्त भिस्तु तैः" गौतमेन षोडशपणेषु पुराणशब्दस्य परिभाषितत्वात् "द्वात्रिंशत्पणिका माषो चतुःषोराणिकोमतः" कात्यायनेन द्वात्रिंशत्पणानां मोकृष्णलयाभिधानेन "धेनुः पञ्चभिराढ्यानां मध्यानां त्रिपुराणिका। कार्षापणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता" षट्त्रिंशन्मते पुराणकार्षापणयोः पर्य्यायतादर्शनाच्च तथार्थता। ततः प्रज्ञा०स्वार्थे अण्। कार्षापणोऽप्यत्र अर्द्धर्चादि०तेन पुंन०।

कर्षिन् त्रि० कृष-आकर्षे णिनि। आकर्षके। "शम्भोर्मासुवरस्कुवकर्षिणस्ते" रघुः। स्त्रियां ङीप्। "प्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः" रघुः। ङीबन्तः २चोरिणोरके ३अश्वयुक्तवब्धनरज्जुस्थितलौहभेदे कविकायां च स्त्री जटा०

कर्षू पु० कृष-ऊ। १करीषानले (घुटेर आगुन)। २कुल्यायां स्त्री अमरः। ३कृष्याते मेदि०। इत्यात्स्तु "चतुरङ्गुलविस्तारखाताः खाता वितस्त्यायतास्तथा कर्षूः कुर्य्यात्" प्रा० वि० विष्णुक्रमाणकनी भेदः। "ततः कर्षूः कुर्य्यात् तन्मध्ये प्रागुदगग्रान् कुशान् समाधानं कृत्वा पिण्डनिर्वपणम्" "कर्षूत्वदमूले इत्यासां, कर्षूत्व-

मूले स्त्रीणाम्। पुरुषकर्णभूलयं शाकेनोदकेन पूरयेत् स्त्रीकर्णमूलयं शाकेन पयसा दध्ना मांसेन, पयसा च प्रत्येकं कर्णमूलयं पूरयित्वा जपेत्” विष्णु०। ४गर्त्त-माले च। “कर्णं पीरयवति” कात्या० २१,२ २६। “कर्णः कुहर उच्यते” कर्कः अस्य कुत्त्वान्तमपि। “दक्षिणतः कुटिले कर्णं खात्वा क्षीरोदकाभ्यां पूरयन्ति सम्प्रोत्तरतः प्राचीरदक्स्राः” कात्या०२१,२,२६। “स्मशानत उत्तरतः कुटिले कर्णं गर्त्तौ खात्वा” कर्कः।

कर्हि अव्य० कस्मिन् काले किम्+र्हिल् कादेशः। अनद्यतने कस्मिन् काले इत्यर्थे। कर्हि स्वित्तदिन्द्र यन्नृभिः” ऋ० ६,२५,२।

कर्हिचित् अव्य० कर्हि+चित् सुप्‌० पा० मते भिन्नं पदद्वयम्। कस्मिंश्चित्काले इत्यर्थे। “अश्विना यद्ध कर्हि चित्”ऋ०५,७४,१०। अतएव पदकाराः कर्हि, चित्। इति भिन्नपदतया पेठुः”यदद्य कर्हि कर्हि चित्”ऋ०८,७३,५।

कल संख्याने सक० शब्दे अक०भ्वा०आत्म०सेट्। कलते अकलिष्ट चकले प्रनिकलते।

कल गतौ संख्याने च अद० चुरा० उभय० सक० सेट्। कलयति ते अचकलत् त। कलयाम्–बभूव आस–चकार चक्रे। गत्यर्थत्वात् ज्ञानार्थत्वमपि। “कल-यन्नतुलामनेकलक्षम्” माघः “व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम्”जयदे० पक्षे “कलय वलयश्रेणीं पाणौ पदे कुरु नूपुरौ”जयदे०। संख्यानञ्चात्र गणनं ज्ञानभेदश्च। “स पश्चात् संपूर्णः कलयति धरित्रीं तृणसमाम्” नीतिः “कलयेदमानमनसं सखि! माम्” माघः। “बाचामाचकलत् रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुराम्” नक्षि०। उच्चारणे च “माद्यन्तः कलयन्तु चूतशिखरे केलि-पिकाः पञ्चमम्”। धारणे“कालः कलयतामहम्”गीता। “कलनात्सर्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः”ति०त० विष्णुध०। कलनीयम् कलयितव्यम् कलयिता कलितः। कलयन् कलयमानः कलयितुम् कलयित्वा आक-लय्य। “कलितललितवनमालम्” जयदे० “करक-लितकपालः कुण्डली दण्डपाणिः” वटुकस्तवः। अव-अवगमे अवकलयति वि+अव वियोजने “यदि व्यक्ते र्युक्तिव्यवकलनमार्गेऽसि कुशला”लीला०।

आ+बन्धने“सुवर्णस्त्रगाकलितकधराम्बराम्, माघः ज्ञाने च” “वाचामाचकलत्” नक्षि०। “मकरध्वजहरिदमाकलयत्” “मुक्तामयीराकलयाञ्चकार”इति च माघः।

प्रति आ+प्रतिरोधे प्रत्याकलितस्वदुर्नयः” दशकु०।

उद्+उत्क्षेप पक्षे“स तस्य हस्तोत्कलितस्तदासुरो विक्री-डतो यद्वदहिर्गरुत्मतः” भाग०७,८,२६।

सम्+एकसंख्यापादनरूपे योगे। “अथ संङ्कलनव्यवकलनयोः करणसूत्रम्” “संकपदमपदार्धमर्थकाद्यङ्कयुतिः किल सङ्कलिताख्या” लीला०।

कल नोदने प्रेरणे चुरा०उभय०सक०सेट्। कालयति ते अचीकलत् त। कालयां बभूव आस चकार चक्रे। काल-यितव्यः कालनीयः। कालयिता कालितः कालयन् कालय-मानः। कालयित्वा आकाल्य। कर्मणि काल्यते अकालि अकालयिषाताम् अकालिषाताम्। “गवां शतसहस्राणि त्रिगर्त्ताः कालयन्ति ते” भा०वि० १००,७। “गावो न काल्यन्त इदं कुतो रजः”भाग०४,१,८। सा मौसल्-सकलं सैन्यं कालयामास दूरतः”भा०आ० ६६८०।

कल पु० कल–शब्दे घञ् नि० अवृद्धिः। मधुराव्यक्ते ध्वनौ अमरः। “सारसैः कलनिर्ह्रादैः” “कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम्” “सिञ्जासु मासवत् कलनूपुराणाम्” रघुः। “कलपक्षिणोरवमुदांश चञ्चुः”। “कलकाञ्चि काञ्चिदरणत्तरसः”माघः। कलप्रधाना काञ्चि-र्यत्र एवं कलहंस इत्यादौ शा०त० समासत्वेन तस्य न तद्गुणार्थता। अतएवामरेण“कलो मन्द्रस्तु गम्भीरस्तारो-ऽत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु” मन्द्रादीनां त्रयाणामेव त्रिलिङ्गत्व-मुक्तम्। “उदकण्ठि कण्ठपरिवर्त्तिकलस्वन्मन्यगानपरया परवा” माघः। कड–मदे अच् डस्य लः। २शुक्रे चरम-धातौ न० मेदि०। ३कोकिलत्वे पु०शब्दच०।४शालवृक्षे पु० राजनि०। ५अजीर्णे त्रि० मेदि०। कलाःसन्त्यस्य अच्। कुलान्वितेऽवयवे च। [स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

कलक पुंस्त्री कल–चु० ण्वुल्। मत्स्यभेदे हेमच०।

कलकण्ठ पुंस्त्री कलः कलप्रधानः कण्ठोऽस्य। १कोकिले २हंसे, ३पारावते च। जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् स्त्रियां न ङीप् किन्तु स्वाङ्गत्वात् ङीप्। कलध्वनियुक्त-कण्ठके त्रि०स्त्रियां ङीप्।

कलकल पु० कलप्रकारः गुणवचनत्वात् प्रकारे द्वित्वम्। कोलाहले। “चलितया विदधे कलमेखला-कलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया” माघः। कलस्य शालवृक्षस्य कला यत्र। २शालनिर्यासे मेदि०।

कलकीट पु०कलप्रधानः कीटः शा०त०। कीटभेदे। तत्र भवः पलाद्या० अण्। कालकीट तद्भवे त्रि०।

कलकूट पु० नगरभेदे राजनि० । ततः भवार्थे तद्राजार्थे च "साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्" पा० इञ् । कालकूटि तद्भवे त्रि० तन्नृपे च । इञयाः स्त्रियां तद्राज्ञ लुक् । कलकूटास्तद्देशवासिषु तन्नृपेषु च स्त्रियां तु न लुक् । कालकूटय इत्येव । [जातित्वात् ङीष्

कलघोष पुंस्त्री कलो घोषोऽस्य । कोकिले शब्दर० स्त्रियां

कलङ्क पु० कलयति क्विप् कल् चासौ अङ्कयति, कं शरीरमपि लङ्घयति गच्छति लकि–गतौ अच् वा । १चिह्ने २अपवादे, ताम्रादिधातूनां ३मलभेदे (कलङ्कान), ताम्रादियोगात् ४अन्नादेर्विकारे च मेदि० । "शशकपाषकपोलेषु कलङ्काः" काद० । "धारानिबद्धेव कलङ्करेखा" "भर्त्तुः सदाचारशुचेः कलङ्कः" रघुः । "ताम्रवर्णेव पवनो मन्दरश्मिर्दिवाकरः । अदृश्यत कलङ्काङ्कः संसक्तो धूमकेतुना" रामा० । ततः अस्त्यर्थे इनि । कलङ्किन् तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "कलङ्की जायते विप्रे" ति० त० स्मृतिः । ततः तारका० जातार्थे इतच् । कलङ्कित जातकलङ्के त्रि० ।

कलङ्कष पुंस्त्री करेण कषति वा० खच् मुम् च रस्य लः । १सिंहे शब्दमा० । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् । २करताख्यां स्त्री शब्दरत्ना० टाप् ।

कलङ्कुर पु० कं जलं लङ्घयति लकि–गतौ बिच–उरच् । जलानामावर्त्ते स्वतोजलभ्रमे त्रिका० ।

कलञ्ज पु० केतिशब्दं लञ्जति भाषते क इत्यव्यक्तानुकरणम् लजि–अण् । विषाक्तास्त्रेण हते १मृगे, २पक्षिणि च । ३तन्मांसे न० "न कलञ्जं भक्षयेदिति" श्रुतिः । ४ताम्रकूटे च (तामाक) "कलञ्जवेष्टनधूमपानात् स्याद्दन्तशुद्धिर्मुखरोगहानिरिति" वैद्यके तत्सेवनात् तद्रोगहान्यादि उक्तम् । ५परिमाणभेदे च । कर्षशब्दे भावप्र० तन्मानभेदोदाहृतः ।

कलञ्जाधिकरण न० "न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिवाक्यमधिकृत्य पञ्चावयवन्यायभेदे स च न्यायः यथा किं यदा कदापि तद्भक्षणनिषेधः । उत सर्वदेति संशयः । यदा कदाचिन्निषेध इति पूर्वपक्षः सर्वदा तन्निषेध इति सिद्धान्तः । तदेतत्भङ्ग्या एका० त० दर्शितं यथा "न कलञ्जं भक्षयेत्" इति श्रुतिः कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्य्यमित्यर्थः । तत्र कालविशेषानुपादानात् विधीयमानक्रियायां प्रवृत्तिमतोनिषेधविधावधिकारात् यावत्कालमेव तस्यां तस्य निवृत्तिः । न हि कलञ्जभक्षणादुद्यतः कुतश्चित् कारणाद्विरतस्य निषेधानुपालनं सकृद्वृत्तमिति कलञ्जभक्षणनिषेधो न पुनस्तं निवर्त्तयति किन्तु भक्षणप्रवृत्तिमत्तामात्रमधिकारिविशेषणं यदा यदा भवति तदा तदैव निषेधविधिरपि तं निवर्त्तयति । न हि कलञ्जस्य भक्षणमुपक्रम्य यावत् कालं तद्भक्षयति । अतस्तदितरकाले निवृत्तिः सिद्धैवेति भवति विफलोविधिः । ननु नासौ निवृत्तिरप्रवृत्तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः । सत्यं, प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं साक्षान् प्रागभाव एव प्रवृत्तिनिराकरणात् साध्यमानोनिवृत्तिरुच्यते न तु प्रवृत्तिरपि साध्यतयोपदिश्यते किन्तु रागप्राप्तप्रवृत्तिमतएव निषेधविधावधिकारः । यत्तु "मनसा तु प्रवृत्तस्य भूतचेष्टावतोऽपि वा । यदनागतभावस्य वर्ज्जनं तन्निवर्त्तनम्" इति । अत्रापि शब्देनाप्रवृत्तमात्रसङ्ग्रहयान्न विरोधः । भूतचेष्टावत इति । "भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीवं त्रिषूचिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना" इति मेदिन्युक्तेः भूते प्राप्ते निषेध्ये चेष्टावतइत्यर्थः । ततश्च प्रागभाव एव कालान्तरसम्बन्धितया साध्यत्वेनोपदिश्यते । प्रागभावश्चानादिसंसर्गाभावमात्रपरः सचाप्रवृत्तस्य भक्षणकारणमननुतिष्ठतः सिध्यत्येव । तस्मात् सकृत्क्रियापर्य्यवसायित्वे विफलोविधिः । कादाचित्काकरणस्य निषेधमन्तरेणापि प्राप्तेः । न च स्वर्गकामादिवत् साध्यतया प्रवृत्तिमत्कर्त्तृत्वमप्यङ्गं विषयमात्रानुष्ठानाधीनमिद्धत्वान्निषेधनियोगानामितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाविरहात् अत एव गुणित्वमपि तत्र नाङ्गम् । तस्मान्निषेधविधिषु काकवन्तोदेवदत्तस्य गृहमित्यादिवत्तटस्थत्वेनाधिकारिविशेषणीभूतायाः प्रवृत्तेर्यावत्कालमनुवृत्तिस्तावत्कालमेव निवृत्तौ साफल्यं पुनर्निमित्तान्तरवन्न सकृदनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिः"।

यथा चात्र निवृत्तेरेव बोध्यता न प्रवृत्त्यभावस्य तथा समर्थितं वृहदारण्यकभाष्यभाष्ययोः यथा—

"प्रतिषिद्धानिष्टफलसम्बन्धश्च वेदादेव विज्ञायते न चानुष्ठेयः सः । न च प्रतिषिद्धविषये प्रवृत्तक्रियस्याकरणादन्यदनुष्ठेयमस्ति । अकर्त्तव्यताज्ञाननिष्ठतैव हि परमार्थतः प्रतिषेधविधीनां स्यात् । क्षुधार्त्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्कृतस्याभक्ष्येऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कलञ्जाभिशस्तान्नादाविदं भक्ष्यमदो भोज्यमिति वा ज्ञानमुत्पन्नं तद्विषयया प्रतिषेधज्ञानस्मृत्या बाध्यते मृगतृष्णिकायामिव

षेधज्ञानं, तद्विषयवाक्यार्थविज्ञानेन तस्मिन् बाधिते स्वाभाविकविपरीतज्ञानेऽनर्थकरी तद्भक्षणभोजनप्रवृत्तिर्न भवति। विपरीतज्ञाननिमित्तायाः प्रवृत्तेर्निवृत्तिरेव न पुनर्यत्नः कार्य्यस्तदभावे" शङ्कराचार्य्यकृतभाष्यम्।

"यद्यपि कलञ्जभक्षणादेरधःपातस्य च सम्बन्धो 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादिवाक्यात्प्रतीयते, तथापि तस्मादनुष्ठेयत्वाद्वाक्यस्यानुष्ठेयनिष्ठत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह न चेति। सम्बन्धस्याभावार्थत्वान्नानुष्ठेयतेत्यर्थः। अभक्षणादि कार्य्यमिति विधिपरत्वमेव निषेधवाक्यस्य किन्न स्यादित्याशङ्क्याह न चेति। तथापि कार्य्यार्थत्वे विधिनिषेधभेदभङ्गात् नञश्च स्वसम्बन्ध्यभावबोधने मुख्यस्यार्थान्तरे वृत्तौ ब्रह्मघातादिनिषिद्धविषये रागादिना प्रवृत्तक्रियावतो निषेधशास्त्रार्थधीसंस्कृतस्य निषेधश्रुतेरकरणात् प्रसक्तक्रियानिवृत्त्युपलक्षितादौदासीन्यादन्यदनुष्ठेयं न प्रतिभातीत्यर्थः। भावविषयं कर्त्तव्यत्वं विधीनामर्थोऽभावविषयन्तु निषेधानामिति विशेषमाशङ्क्याह। अकर्त्तव्यतेति। अभावस्य भावत्वाभावात् कर्त्तव्यताविषयत्वासिद्धिरिति हि शब्दार्थः। प्रतिषेधज्ञानवतोऽपि कलञ्जभक्षणादिज्ञानदर्शनात् तन्निवृत्तेर्नियोगाधीनत्वात् तन्निष्ठमेव वाक्यमेष्टव्यमिति चेन्नेत्याह। क्षुधार्त्तस्येति। विषलिप्तबाणहतस्य पशोर्मांसं कलञ्जम्। ब्रह्मवधाद्यभिशापयुक्तस्यान्नपानादि। तत्कलञ्जभक्ष्येऽभोज्ये च प्राप्ते यदुपादानं क्षुत्क्षामस्योत्पन्नं तन्निषेधधीसंस्कृतस्य तत्रोक्त्या बाध्यमित्यत्र लौकिकदृष्टान्तमाह। मृगतृष्णिकायामिति। तथापि प्रवृत्त्यभावसिद्धये विधिरर्थ्यतामिति चेन्नेत्याह। तस्मिन्निति। तदभावः प्रवृत्त्यभावो न विधिजन्यप्रयत्नसाध्यो निमित्ताभावेनैव सिद्धेरित्यर्थः" आनन्दगिरिः।

नैयायिकमते तत्र बोधप्रकारः शब्दचि॰ दर्शितो यथा—

"ननु 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यत्र विध्यर्थनिषेधानुपपत्तिः तद्भक्षणस्य श्येनादेरिवेष्टसाधनत्वात्, न चातुरोऽविद्यावत् पर्य्युदासलक्षणया विरोध्यनिष्टसाधनबोधनं, नञोऽप्रसक्तत्वात् क्रियासङ्गतत्वेन प्रतिषेधवाचकत्वव्युत्पत्तेश्चेति चेत् न विशेष्यवति विशिष्टनिषेधस्य "सविशेषणे हीति" न्यायेन विशेषणनिषेधपर्य्यवसायितया कलञ्जभक्षणमिष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखसाधनमिति "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यनेन बोधनात्, इष्टसाधनतावाचकस्य विधेः सामान्ये निषेधानुपपत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनविशेषे तात्पर्य्यं तथा चागत्या विशेषणनिषेधपरत्वं नञ इति कश्चित् तन्न यथाश्रयोग्यतया भिन्नं विहाय घटत्वेन तदितरान्वयो न तन्निष्ठेतरत्वेन, युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् तथेहापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन नोपस्थितिरिति"

विशेषबोधप्रकारस्तु व्याख्यातवादे गदाधरेण दर्शितो यथा "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादिनिषेधविधेः प्रामाण्यानुरोधेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यर्थे प्रवेशः निषेधोऽपि, कलञ्जभक्षणादौ स्वर्गादिरूपेष्टसाधनतासत्त्वेन तदभावस्य नञा बोधने तत्प्रामाण्यानुपपत्तेः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यत्वे तस्यैवाभावो बलवदनिष्टनरकाद्यनुबन्धिनि तत्कर्म्मण्यबाधितो बोध्यत इति तत्प्रामाण्योपपत्तिः। बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येष्टसाधनताविशेषणतया वाच्यत्वे विशिष्टाभावस्यैव शाब्दबोधे भानं सोऽपि विशेषणाभावायत्तोऽबाधितः। कलञ्जभक्षणादौ विशिष्टाभावबोधानन्तरं तल्लिङ्गकानुमानगम्यो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपतदननुबन्धित्वाभावः। प्रवर्त्तकमिव निवर्त्तकमपि ज्ञानं श्रुतिवाक्यात् परम्परयैव, न तु साक्षात्। भवन्मते च तादृशाभावस्य शाब्दबोधे न भानं पदार्थैकदेश इतरविशेषणत्वेनोपस्थितत्वेन नञर्थविशेषणतया अनिष्टाननुबन्धित्वान्वयासम्भवात्। वस्तुतो विशिष्टघटकौ विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् पृथगेव बलवदनिष्टाननुबन्धितया वाच्यत्वम्। न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येष्टसाधनताविशेष्यत्वे विधिवाक्यतः क्रियाविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानसम्भवात् क्रियागोचरचिकीर्षाद्यर्थं विधिवाक्यजन्यशाब्दबोधोत्तरमिष्टसाधनत्वप्रकारकक्रियाविशेष्यकज्ञानान्तरं कल्पनीयमिति तदकल्पनप्रयुक्तलाघवमेव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशेषणत्वे विनिगमकमिति वाच्यं क्रियायां बलवदनिष्टासाधनत्वज्ञानतद्गोचरेच्छयोर्हेतुतया बलवदनिष्टासाधनत्वस्येष्टसाधनताविशेषणत्वमते क्रियाविशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानान्तरस्य कल्पनीयतया तद्वत् कल्पनासाम्यात्। यदि च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमेव तदुद्देश्यसामर्थ्येन इच्छाप्रतिबन्धकं न तु तदसाधनत्वज्ञानमिच्छाहेतुस्तदा तु विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकस्य सम्भवेऽपि विशिष्टस्य वाच्यत्वोपगमे तत्र बाधेन तद्विधायकश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति यन्निभेदस्य म्लेनस्यैव इष्टसाधनताबोधस्य चोपगम आव-

अवकः । प्रवित्तताऽपि तत्र बलवदनिष्टसाधनत्वविनिर्मोकेष्टसाधनत्वस्य ज्ञानं विहितं तदभावश्च विशिष्टयत्निमत्त्वे न सम्भवति विशिष्टयत्ने विशेषणविनिर्मोकेण विशेष्याभावकत्वात् । तद्धर्मप्रकारेण पदार्थविषयकशाब्दबोधे तत्तद्धर्मांशे शक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य हेतुत्वात् अन्यथा विशिष्टसुखादिवाचकस्वर्गादिपदादिना लक्षणां केवलसुखत्वादियाद्वबोधापत्तेः" । "इदन्तु बोध्यं बलवदनिष्टाजनकत्वमत्र न तीव्रदुःखाजनकत्वं बहुयायासाध्ययागादौ तस्य बाधात् नापि बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं दुःखमात्रस्य विरक्तानां बलवद्द्वेषविषयत्वेनाऽव्यावर्त्तकतापत्तेः तज्ज्ञानस्याप्रवर्त्तकतया तस्य विधित्वायोगाच्च अत्र बलवान् द्वेषस्तज्जनकताज्ञानत्वेन बलवद्द्वेषविषयत्वेन वा प्रवृत्तिसामान्यं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्, परन्तु नरकाजनकत्वं पापाजनकत्वं वा,तद्विरहस्यैव कलञ्जभक्षणादौ नञा बोधनात्" शब्द०प्र०

कलट न० कं जलं लटति आवृणोति लट-अच्-६त०। गृहाच्छादने (चाल) तृणादिमये पदार्थे शब्दर० ।

कलतूलिका स्त्री कं सुखं लाति विषयत्वेन ला-क कलं सुखविषयं कामं तूलयति निष्कर्षति पूरयति वा तूल पूरणे-निष्कर्षे वा ण्वुल् । इच्छावत्याम् स्त्रियां त्रिका०। इच्छायाः सुखविषयत्वेन सुखाधायकत्वात् तत्पूरकत्वात् तन्निष्कर्षकत्वाद्वा तस्यास्तथात्वम् । कलकूजिका कलतूणिका वा अत्र पाठान्तरमस्ति उभयत्र पृषो०साधु।

कलत्र न० गड-सेचने अत्रन् आदेश कः डस्य लः, कलं त्रायते त्रै-क-कड-मदने वा० अत्रन् डस्य लो वा। १भार्य्यायाम् "कलत्रवानहं बाले"। "कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि" "प्रजावत्यो हि नृपाः कलत्रिणः" रघुः । "पत्युस्त्वयामिह महौषधयः कलत्र-स्थानं परैरनभिभूतममूर्वहन्ति" माघः 'नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कलत्रः' मेघ० । २नितम्बे अमरः "कलत्रभारेण विलोलनीविना" किरा० । अपाणां ३दुर्गस्थाने हेमच०। [हृष्ये राजनि० ।

कलधूत न० कलेनावयवेन धौतः शुद्धत्वात् पृषो० ।

कलधौत न० कलेनावयवेन धौतं शुद्धम् । १स्वर्णे । "यस्यां कपोलैः कलधौतधामस्तम्भेषु भेजे मणिदर्पणश्रीः" माघः "व्योमस्पृशः प्रथयता कलधौतभित्तीः" माघः । २रूप्ये च मेदि० "अनतिचिरोज्झितस्य जलदेन चिरस्थितबहुबुद्बुदस्य पयसोऽनुकृतिम् । विरलविकीर्णवज्रशकलां सकलामिह विदधाति धौतकलधौतमहीम्" "रुधिरालि यत्र निपतद्भोभिविहितां कलधौतधौतशिलवेश्मनां रुचौ" माघः "अमलकलधौतपट्टायितमष्टमीचन्द्रशकलाकारम्" काद०। कलो ध्वनिभेदो धौतः शुद्धोऽत्र । ३कलध्वनौ विश्वः ।

कलध्वनि पु० कलो ध्वनिरस्य । १पारावते २कोकिले ३मयूरे जातित्वात् स्त्रीत्वमपि । ४मधुराव्यक्तध्वनियुक्ते त्रि० । कर्म०। ५मधुराव्यक्तध्वनौ पु०।

कलन न०कलयत्यनेन कल-गतौ गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वात् ज्ञाने करणे ल्युट् । १चिह्ने २वातपित्तादिदोषे च तैः स्वरूपानुमानात् तथात्वम् ।३ग्रहणे ४ग्रासे। "कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः"ति०त०विष्णुध०पु० । ५ज्ञाने च "लोकानामन्तकृत् कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः" सू०सि०। 'कलनात्मकः ज्ञानविषयस्वरूपः ज्ञातुम् शक्य इत्यर्थः" रङ्ग०। "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः कालानुगमादृते" इत्युक्तेः ज्ञानमात्रस्य कालविषयकत्वात् तथात्वम् । कं जलं लाति उत्पत्तिसाधनत्वेन तथा सन् नमति नम-बा०ड।६वेतसवृक्षे पु०राजनि०। तस्य जलसमीपजातत्वात् तत्स्रोतसा नमनाच्च तथात्वम् । "स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतः कणाश्रयः। कललं(लं)त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम्" भाग०३,३०,२७उक्ते ७एकरात्रेण पच्यमाने गर्भकारणे रेतोविकारभेदे इति शब्दकल्पद्रुमादयः । तच्चिन्त्यम् "आर्त्तवं मातुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि । मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् । कललं जायते तस्याः इति" श्रुतेः "दृष्टाः करणार्थविशेः कार्यान्वयिनश्च कललाद्याः" सा०कारिकायाम् "कार्यं शरीरं तस्यावस्थाः कललबुद्बुदमांसपेशीकरण्डाङ्गप्रत्यङ्गव्यूहाः" कौ० उक्तेश्च तदेकवाक्यतया लकारद्वययुक्तपाठस्यैव भागवतेऽपि सत्त्वेन नकारयुक्तपाठो लिपिकरप्रमादकृतः इति विवेच्यम्

कलना स्त्री चु०कल-भावे युच् । १ज्ञाने २ग्रहणे ३आदाने ४आमोचने ५अवमोचने च "पिच्छावचूडाकलनाभिषोरः" माघः "कलनामामोचनमवमोचनं वा" मल्लि० ।

कलनाद पुंस्त्री कलो नादोऽस्य । १राजहंसे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २कलध्वनियुक्ते त्रि० । कर्मधा० । ३ कलध्वनौ पु० । [जातिशब्दे विवृतिः ।

कलन्दर पुंस्त्री वर्णसङ्करजातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कलन्दिका स्त्री कं सुखं लाति विषयतया ला-क कलं कामं ददाति दा-क पृषो० मुम् च टाप् अत इत्वम् ।

तर्कविद्यायाम् हेमच० । तस्याः सर्वसंशयनिराकरणेन कामदात्वात्तथात्वम् । [शाके राजनि० ।

कलन्धु पु० कलाया मात्रायाः अन्धुरिव शक० । पोती-

कलभ पु० करेण शुण्डेन भाति भा-क रस्य लः । "त्रिंशद्वर्षस्तु कलभ" इति वैजयन्त्युक्ते १गजभेदे । "तुदा रमन्ते कलभा विकस्वरैः" । "दह मधुर्मुदितैः कलभै रवः" "सकलकलभकुम्भविभ्रमाभ्याम्" माघः । २ पञ्चवर्षे करिपोते सुभूतिः "द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव" मोघह-स्तिकलभस्य चेष्टितम्" । "इष्टो हि वृक्षान् कलभप्रमाणम्" रघुः । "ननु कलभेन यूथपतेरनुकृतम्" मालवि० । "गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसम्पातहेतोः" मेघ० । शावक-मात्रपरत्वेनकरिकलभकरभादितत्तच्छावकतया मेदिनी" कार० । वयोवाचित्वात् जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । कं वातं लभते शोषकत्वेन लभ-अच् । धुस्तूरे मेदि० तस्य मादकद्रव्यत्वेन वाताधायकत्वात्तथात्वम्

कलभवल्लभ पु० ६त० । पीलुवृक्षे राजनि० । कलभ-प्रियादयोऽप्यत्र । [ङीप् । चञ्चुवृक्षे राजनि० ।

कलभी स्त्री कं जलं लभते आश्रयत्वेन लभ-अच् गौरा०

कलम पु० कलते अक्षराणि कल-कमच् । १लेखन्याम् जटाधरः २धान्यभेदे च राजव० । स च "कलमः कश्चिद्विख्यातो जायते स हृहवने । काश्मीरदेश कोलोकी महा-तण्डुलगर्भकः" इति भावप्र० उक्तदेशजः । ३उत्खात-प्रतिरोपितधान्यभेदे च । "आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् । फलैः संवर्द्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः" रघुः "कलमगोपवधूर्न मृगव्रजम्" माघः "तत्र लोहितकशालिकलमकर्दमकपाण्डुकसुगन्धकशकुनाहृतपुष्पाण्डकपुण्डरीकमहाशालिशीतभीरुकलोध्रपुष्पकदीर्घशूककाञ्चनकमहिषमस्तकहायनकदूषकमहादूषकप्रभृतयः शालयः । मधुरा वीर्य्यतः शीता लघुपाका बलावहाः । पित्तघ्नाल्पानिलकफाः स्निग्धा बद्धाल्पवर्चसः । तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः शुक्रमूत्रलः । चक्षुष्यो वर्णबलकृत् स्वर्यो हृद्यस्तृष्णापहः । व्रण्यो ज्वरहरश्चैव सर्वदोषविषापहः । तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशः शालयो ऽवराः" सुश्रुते तस्य गुणा उक्ताः । अस्य च रोपितधान्यत्वेन गुणविशेषः भावप्र० उक्तो यथा "रोपितास्तु नवा वृष्याः पुराणा लघवः स्थिराः । तेभ्यस्तु रोपिता भूयः शीघ्रपाका गुणाधिकाः" । अस्य शिखा पिङ्गलवर्णा "कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः" इति कुमारे पिङ्गलोपमानत्वेन वर्णनात् । कलयति परस्वं कल-कमच् । ४चौरे पु० मेदि० ।

कलमोत्तम पु० ७त० । गन्धशालौ राजनि० ।

कलम्ब पु० कल-क्षेपे अम्बच् कड-मदे अम्बच् डस्य लो वा । १शाकनाडिकायां तस्या आहारकाले त्यज्यमानत्वात् तथात्वम् । २शरे अमरः तस्य अरिं प्रति क्षिप्यमाणत्वात् तथात्वम् ३कदम्बवृक्षे विश्वः कामिनां मादहेतुत्वात्तथात्वम् । संज्ञायां कन् । कलम्बक-धाराकदम्बे राजनि० ।

कलम्बिका स्त्री कलम्बीव कायति कै-क संज्ञायां ह्रस्वः । १ग्रीवापश्चाद्भागस्थनाड्यां तस्याः कलम्बीवत्सुषिरमध्यत्वात् तथात्वम् । स्वार्थे कन् ह्रस्वः । (कलमी) २शाकभेदे च ।

कलम्बी स्त्री के जले लम्बते लबि-अवस्रंसने अच् गौरा० ङीष् । (कलमी) शाकभेदे तस्या जले लम्बमानत्वात्तथात्वम् । भावप्र० तद्गुणाद्युक्तं यथा । "कलम्बी शतपर्वी च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । कलमी स्तन्यदा प्रोक्ता मधुरा शुक्रकारिणी" । ति०त० स्मृतौ भक्ष्यादय-स्याभक्ष्यत्वमुक्तम् "हम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका" हरिशयने चास्या अभक्ष्यत्वमभक्ष्य-शब्दे उक्तम् । डलयोरैक्यात् कडम्बीत्यप्यत्र शब्दरत्ना० ।

कलम्बु(म्बू) स्त्री के जले लम्बते लबि-उण् ७त० । (कलमी) शाकभेदे शब्दर० । अप्राणिजातिवाचकत्वात् वा ऊङ् ।

कलम्बुट न० के जले लम्बते लबि-बा० उट ७त० । १हैयङ्गवीने राजनि० । २नवनीते हारा० । तयोर्जलोपरिलम्बमानत्वात्तथात्वम् ।

कलरव पुंस्त्री कलो रवोऽस्य । १पारावते (पायरा) अमरः २कोकिले राजनि० । स्त्रियां जातित्वादुभयतो ङीष् । ३कलध्वनियुक्ते त्रि० मेदि० कर्म० । ४मधुराव्यक्ते रवे पु०

कलल पुंन० कल-वृषा० कलच् । १गर्भवेष्टचर्म्मणि अमरः कललशब्ददर्शितभागवतोक्ते एकरात्रेण पच्यमानगर्भाद्यवयवभूते २रेतोविकारभेदे । उदा० तत्रैव शब्दे दृश्यम् ।

कललज पु० कललमिव जायते जन-ड कर्म० । १राले राजनि० । २गर्भे च ।

कललजोद्भव पु० उद्भवत्यस्मात् उद्-भू-अपादाने अप् ६त० । १शालवृक्षे राजनि० । ततो रालरूपकललजस्योत्पत्तेः तस्य तथात्वम् ।

कलविङ्क(ङ्ग) पुंस्त्री कलं वङ्क(ङ्ग)ते वगि(वकि)-गतौ अच् पृषो० अत इत्वम् । १चटके खगे अमरः जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् स्त्रियां टाप् । "पोष्याय कलविङ्कान् दर्वाघ्याश्चितिरान्" यजु० २४,२० । "कल-

सिद्धोलोहितादिः पुष्करसादको व्याघ्रः" २४,२०। अश्व-मेधयज्ञदेवकथने। अभक्ष्यप्रकरणे अस्याभक्ष्यतोक्ता मनुना "कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम्" वन्यस्यगुणाः तस्य संज्ञाभेदश्च सुश्रुते उक्तो यथा—

"चकोरकलविङ्कमयूरक्रकरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गशतपत्रकतित्तिरकुररवाकुकशरत्प्रभृतयस्त्वाह्वाः विष्किराख्याः शीतमधुराः कषाया दोषशमनाश्च"। मुखपादैर्हननाद्ग्राहनाः। भावप्र॰ विशेषतस्तन्मांसगुणा उक्ता यथा—

"चटकः कलविङ्कः स्यात् कुलिङ्कः कालकण्ठकः। कुलिङ्कः शीतलः स्निग्धः स्वादुः शुक्रकफप्रदः सन्निपातहरो वेश्मचटकस्तातिशुक्रलः" २कलिङ्कवृक्षे मेदि॰।

कलश पु॰ कलं मधुराव्यक्तं ध्वनिं शवति शु-गतौ बा॰ ड। १घटे। कर्णशब्दे दर्शितभावप्रकाशोक्ते २मानभेदे च।

कलशदिर् स्त्री कलशस्य दीर्दरणम् दृ-भावे क्विप्। यज्ञियकलशविदारणे "अथ कलशदिराम् यदि कलशो दीर्येतानुविघ्नमिति ब्रूयात्" "यदानीताय दक्षिणाय कलशो दीर्येत तत्राप्येकामेव गां दद्यादयाभ्यवादेयो देश पुनर्दीयेत पुनर्यज्ञोऽथैव तत्र प्रायश्चित्तिरिति कलशदिराम्" शत॰ ब्रा॰ ४,५,१०,७।

कलशपोतक पु॰ नागभेदे "कालकदोषकश्चैव नागः कलशपोतकः" भा॰ आ॰ ३५अ॰।

कलशि स्त्री कं जलं लाति ला-क तथा सती शीर्यति बा॰ शॄ-डि। (याकुलिया) १पृश्निपर्ण्याम् अमरः २घटे हेमच॰ "कलशिमुदधिगुर्वीं बल्लवा लोडयन्ति" माघः। अस्य कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप् कलशीत्यप्यत्र।

कलशीकण्ठ त्रि॰ कलश्याः कण्ठ इव कण्ठोऽस्य। १कलशीकण्ठतुल्यकण्ठान्विते २ऋषिभेदे पु॰ ततः गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु उपका॰ वा लुक्। कालशीकण्ठयः कलशीकण्ठाः

कलशीपदी स्त्री कलशीव पादावस्याः अन्त्यलोपः समा॰ कुम्भपद्या॰ ङीप् पद्भावश्च। कुम्भाकारपादयुतायां स्त्रियाम्। [अगस्त्ये मुनौ कुम्भसम्भवशब्दे तत्कथा।

कलशी(सी)सुत पु॰ कलश्याः(स्याः)सुत इव तत्रोत्पन्नत्वात्।

कलशोदर पु॰ कलश इव उदरमस्य। दानवभेदे "सुबाहुः बहुबाहुश्च महत्वः कलशोदरः" हरिवं॰ २४०। २कुम्भाकारोदरयुक्ते त्रि॰ स्त्रियां वा ङीप्।

कलस पु॰ केन जलेन लसति लस-अच् ३त॰। १घटे हेमच॰। तस्यामनिरुक्तिः "कलां कलां गृहीत्वा तु देवानां विश्वकर्मणा। निर्मितोऽयं सुरैर्यस्मात् कलशस्तेन कथ्यते" निर्वाण॰ तन्त्रे। "सागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थं सुरासुरैः। पीयूषधारणार्थाय निर्मितो विश्वकर्मणा। कलाः कलास्तु देवानामपि तास्ताः पृथक् पृथक्। यतः कृतास्तु कलशास्तस्ते परिकीर्त्तिताः" कालि॰ पु॰ ८७अ॰ पुष्पो॰ साधनम्। कर्मादौ स्थाप्यकलसमानमुक्तं शा॰ ति॰ यथा—"पञ्चाशदङ्गुलो व्यासं उत्सेधः षोडशाङ्गुलः। कलशानां प्रमाणन्तु मुखमष्टाङ्गुलं मतम्। षट्त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारोन्नतिशालिनम्। षोडशं द्वादशं वापि ततो न्यूनं न कारयेत्"। पुष्याभिषेके कालिकापु॰ ८७। पुष्याभिषेके स्थाप्यघटनामभेदस्तत्स्थापनप्रकारश्च तत्रैवाध्याये यथा "नवैव कलशाः प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत। गोक्षोपगोक्षौ मरुतो मयूखश्च तथाऽपरः। मनोहा कृषिभद्रश्च विजयस्तनुशोधकः। इन्द्रियघ्नो ऽथ विजयो नवमः परिकीर्त्तितः। तेषामेव क्रमाद्भूप! नव नामानि यानि तु। शृणु तान्यपराण्येव शान्तिदानि सदैव हि। क्षितीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भवः। पवनाग्नी ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः। कोषसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्त्तितः। सोमस्तु सप्तमः प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथाष्टमः। विजयो नाम कलशो यो ऽसौ नवम उच्यते। स तु पञ्चमुखः प्रोक्तो महादेवस्वरूपधृक्। घटस्य पञ्चवक्त्रेषु पञ्चवक्त्रः स्वयं तथा। यथाकायं स्थितः सम्यक् वामदेवादिनामतः। मण्डलस्य च मध्यान्तः पञ्चवक्त्रघटं न्यसेत्। क्षितीन्द्रं पूर्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम्। वायव्ये पावनं न्यस्य आग्नेये त्वग्निसम्भवम्। नैरृते यजमानन्तु ऐशान्यां कोषसम्भवम्। सोममुत्तरतो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत्। न्यस्यैवं कलशांश्चैव तेषु चैतान् विचिन्तयेत्। कलशानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां शङ्करः स्थितः। मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः। दिक्पाला देवताः सर्वे वेष्टयन्ति दिशो दश। कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्त द्वीपाश्च संस्थिताः। नक्षत्राणि ग्रहाः सर्वे तथैव कुलपर्वताः। गङ्गाद्याः सरितः सर्वा वेदाश्चत्वार एव च। कलसे संस्थिताः सर्वे तेषु तानि विचिन्तयेत्। रत्नानि सर्वबीजानि पुष्पाणि च फलानि च। वज्रमौक्तिकवैदूर्य्यमहापद्मेन्द्रस्फाटिकैः। सर्वधान्ययवं बिल्वं नागरोडुम्बरं तथा। बीजपूरकजम्बीरकाम्राम्रातकदाडिमान्। यवं शालिञ्च नीवारं गोधूमं

यथा "प्रजापतिः षोड़शकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश-कला ध्रुवैवास्य षोड़शी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्य्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोड़श्या कलया सर्व्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्य" "योऽयमन्नात्मा प्रजापतिः प्रकृतः स एव संवत्सरात्मना विशेषतो निर्दिश्यते रात्रयः अहोरात्राणि तिथय एव प्रतिपदाद्याः ध्रुवैव नित्यैव व्यवस्थिता। एतासां विस्तरं यत् तत्साधर्म्यमाह स चन्द्रात्मा प्रजापतीरात्रिभिरेव प्रतिपदाद्याभिरुपचीयमानाभिः शुक्लपक्षे वर्द्धते कृष्णपक्षे ताभिरेवापचीयमानाभिः कलाभिरपक्षीयते अमावास्यायां ध्रुवैका कला व्यवस्थिता। एवं कलानां वित्तत्वे सिद्धे तदुपचयापचयौ धर्मावित्यभिप्रेत्याह स कलात्मा प्रजापतिरमावास्यां रात्रिं रात्रौ या ध्रुवा कलावस्थितोक्ता एतया षोड़श्या कलया सर्व्वमिदं प्राणिजातं स्थावरजङ्गमात्मकमनुप्रविश्य यदपः पिबति यच्चौषधीरश्नाति तत् सर्व्वमेवौषध्यात्मना व्याप्यामावास्यां रात्रिमवस्थाय ततोऽपरेद्युः प्रातर्जायते द्वितीयया संयुक्तो भवति एवमसौ प्रजापतिः पाङ्क्तात्मकः संवृत्तः एवं प्रजापतेः पाङ्क्तकर्म्मफलत्वमुक्त्वा प्रासङ्गिकमर्थमाह तस्मादिति प्राणिनं न प्रमापयेत् कृकलासस्यापि सरटस्यापि प्राणं न विच्छिन्द्यात्"भा०। चन्द्रकलानां नामभेदादिकमनुपदं वक्ष्यते। "सर्व्वाभिः सर्व्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते" "ज्योत्स्नाकराणीव कलान्तराणि"। "कला च सा कान्तिमती कला(प)वतः" कुमा०। "कलासमग्रेण गृहानमुञ्चता" "कलादधानः सकलाः स्वमाभिरुद्भासयन् सौधसितान्निशाकरः" "शिशिरश्मेरुपचयाय कलाः" इति च माघः कलाधरः कलाभृत् कलानिधिः कलावान्। २अवयवमात्रे च। "सोमसूर्य्याग्निभेदेन मातृकावर्ण्णसम्भवाः। वर्त्तन्ते तत्कलास्तास्तत्प्रसङ्गेषु व्यवस्थिताः" शा० ति०। "सोममण्डलस्य षोड़शकलता सूर्य्यमण्डलस्य द्वादशकलता वह्निमण्डलस्य दशकलतोक्ता" तासां नामानि ध्येयरूपाणि च तत्र दर्शितानि यथा—

"अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टी रतिर्धृतिः। शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा। पूर्णा पूर्णामृता कामदायिन्यः स्वरजाः कलाः १६। तपिनी तापिनी धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः। सुषुम्ना भोगदा विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमा। कभाद्या वसुदाः सौराः ठडान्ता द्वादशेरिताः १२। "धूम्रार्च्चिरूष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी। सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहे अपि। यादीनां दशवर्णानां कला धर्मप्रदा इमाः"१०। अभयेष्टकराध्येयाः श्वेतपीतारुणाः क्रमात्"।

तथा अकारोकारमकारनादबिन्द्वात्मकप्रणवस्य पञ्चायतकलात्मकतामुक्त्वा तन्नामधेयरूपाण्यपि तत्रोक्तानि यथा—"तारस्य पञ्चभेदस्य पञ्चाशद्वर्णगाः कलाः। सृष्टिर्ऋद्धिः स्मृतिर्मेधा कान्तिर्लक्ष्मीर्द्युतिः स्थिरा। स्थितिः सिद्धिरिति प्रोक्ता अवर्णकलाः १० क्रमात्। अकाराद्ब्रह्मणोत्पन्नास्तप्तचामीकरप्रभाः। एताः करधृताक्षस्रक्पङ्कजद्वयकुण्डिकाः। जरा च पालिनी शान्तिरैश्वरी रतिकामिके। वरदा ह्लादिनी प्रीतिर्दीर्घा स्युः कवर्गजाः १०। उकाराद्विष्णुनोत्पन्नास्तमालदलसन्निभाः। अभीतिचक्रचक्रेष्टबाहवः परिकीर्त्तिताः। तीक्ष्णा रौद्री भया निद्रा तन्द्रा क्षुत् क्रोधिनी क्रिया। उत्कारी मृत्युरेताः स्युः कथिताः पवर्गजाः १०। रुद्रेण माद्योत्पन्नाः शरच्चन्द्रसमप्रभाः। उद्यच्छूलोऽभयं शूलं कपालं बाहुभिर्वरम्। ईश्वरेणोदिता बिन्दोः पीताश्वेताऽरुणाऽसिताः ४। समन्तास्ताः षवर्गस्था जवाकुसुमसन्निभाः। अभयं वरदं टङ्कं दधाना बाहुभिर्वरम्। निवृत्तिः सुप्रतिष्ठा च विद्या शान्तिरनन्तरम्। इन्धिका दीपिका चैव रेचिका मोचिकापरा। सूक्ष्मा सूक्ष्मामृता ज्ञानामृता चाप्यायिनी तथा। व्यापिनी व्योमरूपा स्युरनन्ताः स्वरसंयुताः १६। सदाशिवेन संजातानादादेताः सितत्विषः। अक्षस्रक्पुस्तकगुणकपालाब्जकराम्बुजाः। ध्यायेत्तु शैवभेदादौ षोड़श स्वरजाः कलाः। इति पञ्चाशदाख्याताः कलाः सर्व्वसमृद्धिदाः" कथ्यते चायतेऽनेन। अंशमात्रे ३उपाधिभेदे च। "तस्मै स होवाच इहैवान्तःशरीरे सोम्य! स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोड़श कलाः प्रभवन्तीति" प्रश्नोपनिषत्। "तस्मै स होवाच। इहैवान्तः शरीरे हृदयपुण्डरीकाकाशमध्ये हे सोम्य! स पुरुषो न देशान्तरे विज्ञेयो यस्मिन् एता उच्यमानाः षोड़श कलाः प्राणाद्याः प्रभवन्त्युत्पद्यन्त इति षोड़शकलाभिरुपाधिभूताभिः सकल इव निष्कलः पुरुषो लक्ष्यते ऽविद्ययेति" भाष्यम्। "पुरुषस्य षोड़शकलत्वं न साक्षात्स्वावयवत्वेन, किन्तु कलाजनकत्वेन तदुपाधिमत्त्वादिति बहुं यस्मिन्नेता इति वाक्यतात्पर्य्यमाह षोड़शकलाभिरिति" आनन्द०।

यथा च पुरुषस्य षोड़शकलत्वं तथोक्तं तत्रैव

प्रश्नोपनिषदि शङ्कराचार्य्यकृतभाष्ये च यथा—
“स ईक्षाञ्चक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति” उप०। “तदुपाधिकलाध्यारोपापनयनेन विद्यया स पुरुषः केवलो दर्शयितव्य इति कलानां तत्प्रभवत्वमुच्यते। प्राणादीनामत्यन्तनिर्विशेषे ह्यद्वये शुद्धे तत्त्वे न शक्यतेऽध्यारोपमन्तरेण प्रतिपाद्यप्रतिपादनादिव्यवहारः कर्त्तुमिति कलानां प्रभवस्थित्यप्यया आरोप्यन्ते अविद्याविषयाश्चैतन्याव्यतिरेकेणैव हि कला जायमानास्तिष्ठन्त्यः प्रलीयमानाश्च सर्व्वदा लक्ष्यन्ते। अत एव भ्रान्ताः केचिदग्निसंयोगाद्घृतमिव घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिक्षणं जायते नश्यतीति तन्निरोधे शून्यमिव सर्व्वमिति। अपरे घटादिविषयं चैतन्यं चेतयितुर्नित्यस्यात्मनोऽनित्यं जायते विनश्यतीति। अपरे चैतन्यं भूतधर्म्म इति लौकायतिकाः। अपायोपजननधर्म्मकचैतन्यमात्मैव नामरूपाद्युपाधिधर्म्मैः प्रत्यवभासते। “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” “विज्ञानघन एवेत्यादि”श्रुतिभ्यः। स्वरूपाव्यभिचारात् यथा यथा यो यः पदार्थो विज्ञायते तथा तथा ज्ञायमानत्वादेव तस्य तस्य चैतन्यस्याव्यभिचारित्वं वस्तु च भवति किञ्चिन्न ज्ञायत इति चानुपपन्नम्। रूपञ्च दृश्यते न चास्ति चक्षुरिति यत्। व्यभिचरति तु ज्ञानं, ज्ञेयं न व्यभिचरति कदाचिदपि। ज्ञेयाभावेऽपि ज्ञेयान्तरेभावाज्ज्ञानस्य। न हि ज्ञानेऽसति ज्ञेयं नाम भवति कस्यचित्। सुषुप्तेऽदर्शनात् ज्ञानस्यापि सुषुप्तेऽभावाज्ज्ञेयवज्ज्ञानस्वरूपस्य व्यभिचार इति चेन्न। ज्ञेयावभासकस्य ज्ञानस्यालोकवज्ज्ञेयाभिव्यञ्जकत्वात् स्वव्यङ्ग्याभावे आलोकाभावानुपपत्तिवत् सुषुप्ते विज्ञानाभावानुपपत्तेः। न ह्यन्धकारे चक्षुषो रूपानुपलब्धौ चक्षुषोऽभावः शक्यः कल्पयितुमवैनाशिकेन। वैनाशिको ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावं कल्पयत्येवेति चेत्? येन तदभावं कल्पयेत्तस्याभावः केन कल्प्यत इति वक्तव्यम् वैनाशिकेन। तदभावस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञानाभावे ज्ञानाभाव इति चेत्? न, अभावस्यापि ज्ञेयत्वाभ्युपगमादभावोऽपि ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते वैनाशिकैः, नित्यञ्च तदव्यतिरिक्तञ्चेज्ज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात्तदभावस्य च ज्ञानात्मकत्वादभावत्वं वाङ्मात्रमेव न परमार्थतोऽभावत्वमनित्यत्वं च ज्ञानस्य। न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावो-नाममात्राध्यारोपे किञ्चिच्छिन्नम्। अथाभावो ज्ञेयोऽपि सन् ज्ञानव्यतिरिक्त इति चेन्न तर्हि ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावः। ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न तु ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति चेन्न। शब्दमात्रत्वाद्विशेषानुपपत्तेः। ज्ञेयज्ञानयोरेकत्वञ्चेदभ्युपगम्यते—ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न ज्ञेयव्यतिरिक्तं ज्ञानम् ज्ञेयव्यतिरिक्तं नेति तु शब्दमात्रमेव तद्वह्निरग्निव्यतिरिक्तोऽग्निर्न वह्निव्यतिरिक्त इति यद्वदभ्युपगम्य ज्ञेयव्यतिरेके तु ज्ञानस्य ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावानुपपत्तिः सिद्धा। ज्ञेयाभावेऽदर्शनादभावो ज्ञानस्येति चेन्न सुषुप्तेर्ज्ञप्त्यभ्युपगमात्। वैनाशिकैरभ्युपगम्यते हि सुषुप्तेऽपि विज्ञानास्तित्वं, तत्रापि ज्ञेयत्वमभ्युपगम्यते ज्ञानस्य स्वेनैवेति चेन्न भेदस्य सिद्धत्वात्। सिद्धं ह्यभावज्ञेयविषयस्य ज्ञानस्याभावज्ञेयव्यतिरेकाज्ज्ञेयज्ञानयोरन्यत्वम्। न हि तत्सिद्धं मृतमिवोज्जीवयितुं पुनरन्यथा कर्त्तुं शक्यते वैनाशिकशतैरपि ज्ञानस्य ज्ञेयत्वमेवेति। तदप्यन्येन तदप्यन्येनेति त्वत्पक्षेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न तद्विभागोपपत्तेः। सर्वस्य यदा हि सर्वं ज्ञेयं कस्यचित्तदा तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञानमेवेति द्वितीयो विभाग एवाभ्युपगम्यतेऽवैनाशिकैः। न तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः ज्ञानस्य स्वेनात्मनाविज्ञेयत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति चेत्? सोऽपि दोषस्तस्यैवास्तु किन्तन्निबर्हणेनास्माकमनवस्थादोषश्च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वाभ्युपगमादवश्यञ्चैव वैनाशिकानां ज्ञानं ज्ञेयम् स्वात्मना चाविज्ञेयत्वेऽनवस्थाऽनिवार्य्या। समान एवायं दोष इति चेन्न ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः। सर्व्वदेशकालपुरुषाद्यवस्थमेकमेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाधिभेदात् सवितृजलादिप्रतिबिम्बवदनेकधावभासत इति। नासौ दोषः। तथा चेदिहेदमुच्यते। ननु श्रुतेरिहैवान्तःशरीरे परिच्छिन्नः कुण्डबदरवत्पुरुष इति, न प्राणादिकलाकारणत्वात्। न हि शरीरमात्रपरिच्छिन्नस्य प्राणस्य श्रद्धादीनां कलानां कारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्नुयात्। कलाकार्य्यत्वाच्च शरीरस्य। न हि पुरुषकार्य्याणां कलानां कार्य्यं सच्छरीरं कारणकारणं सत् पुरुषं कुण्डबदरमिवाभ्यन्तरं कुर्य्यात्, बीजवत्स्यादिति चेत्? यथा बीजकार्य्यो वृक्षस्तत्कार्य्यं तु फलं स्वकारणकारणं बीजमभ्यन्तरीकरोत्याम्रादि तद्वत्पुरुषमभ्यन्तरीकुर्य्यात् शरीरं स्वकारणकारणमपीति चेन्न अन्यत्वात् सावयवत्वाच्च। दृष्टान्ते कारणबीजाद्वृक्षफलसंवृतान्यन्यान्येव

बीजानि दार्ष्टान्तिके तु स्वकारणकारणभूतः स एव पुरुषः शरीरेऽभ्यन्तरीकृतः श्रूयते । बीजवृक्षादीनां सावयवत्वाच्च स्यादाधाराधेयत्वं निरवयवस्य पुरुषः सावयवाश्च कलाः शरीरञ्च एतेनाकाशस्यापि शरीराधारत्वमनुपपन्नं किमुताकाशकारणस्य पुरुषस्य तस्मादसमानो दृष्टान्तः । किन्दृष्टान्तेन वचनात् स्यादिति चेन्न वचनस्याकारकत्वात् । न हि वचनं वस्तुनोऽन्यथाकरणे व्याप्रियते किन्तर्हि यथाभूतार्थावद्योतने । तस्मादन्तः शरीर इत्येतद्वचनं अण्डस्यान्तर्व्योमेतिवद् द्रष्टव्यम् । उपलब्धिनिमित्तत्वाच्च । दर्शनश्रवणमननविज्ञानादिलिङ्गैरन्तःशरीरे परिच्छिन्न इव ह्युपलभ्यते अत उच्यते—अन्तःशरीरे सोम्य ! स पुरुष इति । न पुनराकाशकारणं सन् कुण्डबदरवच्छरीरपरिच्छिन्न इति मनसापीच्छति वक्तुं मूढोऽपि ! किमुत प्रमाणभूता श्रुतिः । यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीत्युक्तं पुरुषविशेषणार्थं कलानां प्रभवः, स चान्योऽर्थोऽपि श्रुतः केन क्रमेण स्यादित इदमुच्यते । चेतनपूर्विका च सृष्टिरित्येवमर्थं च पुरुषः षोडशकलः पृष्टो भारद्वाजेन, स ईक्षाञ्चक्रे ईक्षणं दर्शनं चक्रे इत्यर्थः । सृष्टिफलक्रमादिविषयं कथमित्युच्यते कस्मिन् कर्तृविशेषे देहादुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्याम्यहमेव वा कस्मिन्वा शरीरे प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामि प्रतिष्ठितः स्यामित्यर्थः:”।

“स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियम् । मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु च नाम च” इत्युपनि०।

“नन्वात्माऽकर्त्ता, प्रधानं कर्तृ, अतः पुरुषार्थं प्रयोजनमुररीकृत्य प्रधानं प्रवर्त्तते महदाद्याकारेण, तत्रेदमनुपपन्नं पुरुषस्य स्वातन्त्र्येणेक्षापूर्वकं कर्तृत्ववचनं सत्त्वादिगुणसाम्ये प्रधाने प्रमाणोपपन्ने सृष्टिकर्त्तरि सति ईश्वरेच्छानुवर्त्तिषु वा परमाणुषु सत्स्वात्मनोऽप्येकत्वेन कर्तृत्वे साधनाभावादात्मन आत्मन्यनर्थकर्तृत्वानुपपत्तेश्च । न हि चेतनावान् बुद्धिपूर्वकार्य्यात्मनोऽनर्थं कुर्य्यात्, तस्मात्पुरुषार्थेन प्रयोजनेनेक्षापूर्वकमिव नियतक्रमेण प्रवर्त्तमानेऽचेतने प्रधाने चेतनवदुपचारोऽयं—स ईक्षाञ्चक्रे इत्यादिः । यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये राजेति इति चेत् ? नात्मनो भोक्तृत्ववत्कर्तृत्वोपपत्तेः । यथा साङ्ख्यस्य चिन्मात्रस्यापरिणामिनोऽप्यात्मनो भोक्तृत्वं तद्वद्वेदवादिनामीक्षादिपूर्वकं जगत्कर्तृत्वमुपपन्नं श्रुतिप्रामाण्यात् । तत्त्वान्तरपरिणामादात्मनोऽनित्यत्वाशुद्धत्वानेकत्वनिमित्तचिन्मात्रस्वरूपविक्रियातः पुरुषस्यात्मन्येव भोक्तृत्वे चिन्मात्रस्वरूपविक्रिया न दोषाय । भवतां पुनर्वेदवादिनां सृष्टिकर्तृत्वे तत्त्वान्तरपरिणाम एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादिसर्वदोषप्रसङ्ग इति चेत्, एकस्याप्यात्मनोऽविद्याविषयनामरूपोपाध्यनुपाधिकृतविशेषाभ्युपगमादविद्याकृतनामरूपोपाधिकृतो हि विशेषोऽभ्युपगम्यते आत्मनो बन्धमोक्षादिशास्त्रकृतसंव्यवहाराय परमार्थतोऽनुपाधिकृतञ्च तत्त्वमेकमेवाद्वितीयमुपादेयं सर्वतार्किकबुद्ध्यनवगाह्यमभयं शिवमिष्यते न तत्र कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा क्रियाकारकफलञ्च स्यादद्वैतत्वात्सर्वभावानाम् । साङ्ख्यास्त्वविद्याध्यारोपितमेव पुरुषे कर्तृत्वं क्रियाकारकं फलञ्चेति कल्पयित्वाऽऽगमबाह्यत्वात् ततस्त्रस्यन्तः परमार्थत एव भोक्तृत्वं पुरुषस्येच्छन्ति तत्त्वान्तरञ्च प्रधानं पुरुषात् परमार्थवस्तुभूतमेव कल्पयन्तोऽन्यतार्किककृतबुद्धिविषयाः सन्तो विहन्यन्ते । तथेतरे तार्किकाः साङ्ख्यैरित्येवं परस्परविरुद्धार्थकल्पनात् आमिषार्थिन इव प्राणिनोऽन्योन्यं विरुध्यमाना अर्थदर्शित्वात् परमार्थतत्त्वाद्दूरमेवापकृष्यन्तेऽतस्तन्मतमनादृत्य वेदान्तार्थतत्त्वमेकत्वदर्शनं प्रत्यादरवन्तो मुमुक्षवः स्युरिति तार्किकमते दोषदर्शनं किञ्चिदुच्यतेऽस्माभिः न तु तार्किकतात्पर्येण तथैतदत्रोक्तम् । “विवदत्स्वेवनिक्षिप्य विरोधोद्भवकारणम् । तैः संरक्षितसद्बुद्धिः सुखं निर्वाति वेदवित्”। किञ्च—भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विक्रिययोर्विशेषानुपपत्तिः । का नामासौ कर्तृत्वाज्जात्यन्तरभूता भोक्तृत्वविशिष्टा विक्रिया यतो भोक्तैव पुरुषः कल्प्यते न कर्ता । प्रधानन्तु कर्त्रेव न भोक्त्रिति ननूक्तं पुरुषश्चिन्मात्र एव स चात्मनो विक्रियते भुञ्जानोऽतत्त्वान्तरपरिणामेन । प्रधानन्तु तत्त्वान्तरपरिणामेन विक्रियतेऽतोऽनेकमशुद्धमचेतनञ्चेत्यादिधर्मवत्तद्विपरीतः पुरुषः । नासौ विशेषो वाङ्मात्रत्वात्प्राग्भोगोत्पत्तेः । केवलचिन्मात्रस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वं नाम विशेषो भोगोत्पत्तिकाले चेज्जायते निवृत्ते च भोगे पुनस्तदपायेऽपेतश्चिन्मात्र एव भवतीति चेन्महदाद्याकारेण च परिणम्य प्रधानं ततोऽपेत्य पुनः प्रधानं स्वरूपेणावतिष्ठत इति अस्यां कल्पनायां न कश्चिद्विशेष इति वाङ्मात्रेण प्रधानपुरुषयोर्विशिष्टविक्रिया कल्प्यते । अथ भोगकालेऽपि चिन्मात्र एव प्राग्वत्पुरुष इति चेत् ? न तर्हि परमार्थतो भोगः पुरुषस्य । भोगकाले चिन्मात्रस्य विक्रिया परमार्थैव, तेन भोगः पुरुषस्येति चेन्न प्रधान-

स्यापि भोगकालेऽविक्रियत्वाद्भोक्तृत्वप्रसङ्गः । चिन्मात्रस्यैव विक्रिया भोक्तृत्वमिति चेदौष्ण्याद्यग्निधर्मवत्तावन्मात्रा-दीनामभोक्तृत्वे हेत्वनुपपत्तिः । प्रधानपुरुषयो-र्युगपद्भोक्तृत्वमिति चेन्न प्रधानस्य पारार्थ्यानुपपत्तेः । न हि भोक्त्रोर्द्वयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपपद्यते प्रका-शयोरिवेतरेतरप्रकाशने । भोगधर्मवति सत्त्वाङ्गिनि चेतसि पुरुषस्य चैतन्यप्रतिबिम्बाद्योऽविक्रियस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति चेन्न पुरुषस्य कल्पापनयनार्थं मोक्षसाधनं शास्त्रं प्रणीयतेऽविद्याध्यारोपितानर्थापनयनाय शास्त्र-प्रणयनमिति चेत् ? परमार्थतः पुरुषो भोक्तैव न कर्त्ता प्रधानं कर्त्रेव न भोक्तृ परमार्थसद्वस्त्वन्तरं पुरुषाच्चेतीयं कल्पनाऽऽगमबाह्या व्यर्था निर्हेतुका च इति नादर्त्तव्या मुमुक्षुभिः । एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनाद्यानर्थक्यमिति चेन्न अभावात् । न हि शास्त्रप्रणेत्रादिषु तत्फलार्थिषु च शास्त्रस्य प्रणयनमनर्थकं सार्थकञ्चेति कल्पना स्यात् । न ह्यात्मैकत्वे शास्त्रप्रणेत्रादयस्ततोऽभिन्नाः सन्ति तदभावे एवं विकल्पनैवानुपपन्ना । अभ्युपगते त्वात्मैकत्वे प्रमा-णार्थश्चाभ्युपगतो भवता यदात्मैकत्वमभ्युपगच्छता । तद-भ्युपगमे च विकल्पानुपपत्तिमाह शास्त्रम् । "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ?" इत्यादिशास्त्रप्रणयनाद्युप-पत्तिञ्चाह । अन्यत्र परमार्थवस्तुस्वरूपादविद्याविषये "यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादि" । विस्तरतो वाजसनेयके । विभक्ते विद्याऽविद्ये परापरे इत्यादावेव शास्त्रस्यातो न तार्किकवादभटप्रवेशः वेदान्तराजप्रमाणबाहुगुप्ते इहात्मैकत्वविषय इति । एतेनाविद्याकृतनामरूपाद्युपाधि-कृतानेकशक्तिसाधनकृतभेदवत्त्वाद्ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकर्तृत्वे साधनाद्यभावो दोषः प्रत्युक्तो वेदितव्यः परैरुक्त आत्मा-नर्थकर्त्तृत्वादिदोषश्च । यस्तु दृष्टान्तो राज्ञः सर्वार्थकारिणि कर्त्तृत्वाद्युपचाराद्राजा कर्त्तेति सोऽत्रानुपपन्नः । "स ईक्षा-ञ्चक्रे" इति श्रुतेर्मुख्यार्थबाधनात् प्रमाणभूतायाः तत्र हि गौणी कल्पना । यत्र मुख्यार्थो न सम्भवति । इह त्वचेतनस्य मुक्तबद्धपुरुषविशेषापेक्षया कर्तृकर्मदेशकाल-निमित्तापेक्षया च बन्धमोक्षादिफलार्था नियता पुरुषं प्रति प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । यथोक्तसर्वज्ञेश्वरकर्तृत्वपक्षे तूपपन्ना, ईश्वरेणैव सर्वाधिकारी प्राणः पुरुषेण सृज्यते । कथं ? स पुरुष उक्तप्रकारेणेक्षित्वा प्राणं १हिरण्य-गर्भाख्यं सर्वप्राणिकरणाधारमन्तरात्मानमसृजत सृष्टवान्, ततः प्राणात् श्रद्धां २सर्वप्राणिनां शुभकर्मप्रवृत्तिहेतु-भूताम् । ततः कर्मफलोपभोगसाधनाधिष्ठानानि कारण-भूतानि महाभूतान्यसृजत । खं ३शब्दगुणं वायुं ४स्वेन स्पर्शेन कारणगुणेन च विशिष्टं द्विगुणम् । तथा ज्योतिः५ स्वेन रूपेण पूर्वाभ्याञ्च शब्दस्पर्शाभ्याम् विशिष्टं त्रिगुणं तथाऽऽपो६रसेन गुणेनासाधारणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन चतुर्गुणाः । तथा गन्धेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन पञ्चगुणा पृथिवी७ । तथा तैरेव भूतैरारब्धमिन्द्रियं ८ द्विप्रकारं बुद्ध्यर्थं कर्मार्थञ्च दशसङ्ख्याम् । तस्य चेश्वरमन्तःस्थं संशयसङ्कल्पादिलक्षणं मनः९ । एवं प्राणिनां कार्यं करणञ्च सृष्ट्वा तत्स्थित्यर्थं व्रीहियवादिलक्षणमन्नम् १० । ततश्चान्नादद्यमानाद्वीर्यं११ सामर्थ्यं बलं सर्वकर्मप्रवृत्ति-साधनम् । तद्वीर्यवताञ्च प्राणिनां तपः १२विशुद्धिसाधनं सङ्कीर्यमाणानां, मन्त्राः१३तपोविशुद्धान्तर्बहिःकरणेभ्यः कर्मसाधनभूता ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसः । ततः कर्म१४ अग्निहोत्रादिलक्षणम् । ततो लोकाः१५कर्मणां फलम् । तेषु च सृष्टानां प्राणिनां नाम१६च देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि । एवमेताः कलाः प्राणिनामविद्यादिदोषबीजा-पेक्षया सृष्टास्तैमिरिकदृष्टिसृष्टा इव द्विचन्द्रमशक-मक्षिकाद्याः स्वप्नदृक्सृष्टा इव च सर्वे पदार्थाः पुनस्तस्मि-न्नेव पुरुषे प्रलीयन्ते हित्वा नामरूपादिविभागम्" भा० । "स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोड़श कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते, स एषोऽकलोऽमृतो भवति, तदेष श्लोकः"

"कथं स दृष्टान्तः ? यथा लोके इमा नद्यः स्यन्द-मानाः स्रवन्त्यः समुद्रायणाः समुद्रोऽयनं गतिरात्मभावो यासां ताः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्योपगम्यास्तं नाम-रूपतिरस्कारं गच्छन्ति । तासाञ्चास्तं गतानां भिद्येते विनश्येते नामरूपे गङ्गायमुनेत्यादिलक्षणे । तदभेदे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । तदुदकलक्षणमेव, यथाऽयं दृष्टान्तः । उक्तलक्षणस्य प्रकृतस्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः परि समन्ताद्द्रष्टु-र्दर्शनस्य कर्त्तुः स्वरूपभूतस्य । यथार्कः स्वात्मप्रकाशस्य कर्त्ता तद्वद्, इमाः षोड़श कलाः प्राणाद्याः उक्ताः कलाः पुरुषायणा नदीनामिव समुद्रः पुरुषोऽयनमात्मभावगमनं यासां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्म-भावमुपगम्य तथैवास्तं गच्छन्ति । भिद्येते तासां नाम-रूपे कलानां प्राणाद्याख्या रूपञ्च । यथास्वभेदे च

नामरूपयोर्विनष्टं तत्त्वं पुरुष इत्येव प्रोच्यते ब्रह्मविद्भिः। य एवं विद्वान् गुरुणा प्रदर्शितकलाप्रलयमार्गः स एष विद्यया प्रविलापिताविद्याकामकर्मजनितासु प्राणादिकलास्वकलोऽविद्याकृतकलानिमित्तो हि मृत्युस्तदपगमेऽकलत्वादेवामृतो भवति। तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः” भा०।

“अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः। तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथ” उप०।

“अरा रथचक्रपरिकरा इव रथनाभौ रथचक्रस्य नाभौ यथा प्रवेशितास्तदाश्रया भवन्ति यथा तथेत्यर्थः। कलाः प्राणाद्या यस्मिन् पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु तं पुरुषं कलानामात्मभूतं वेद्यं वेदनीयं पूर्णत्वात् पुरुषं पुरि शयनाद्वा वेद जानीयात्। यथा हे शिष्या वो युष्मान्मृत्युर्मा परिव्यथा मा परिव्यथयत्। व्यथामापन्ना दुःखिन एव यूयं स्थ अतस्तन्मा भूद् युष्माकमित्यभिप्रायः” भा०।

तथा च प्राणः१ श्रद्धा२ व्योम३ वायुः४ तेजः५ जलं ६ पृथिवी ७ इन्द्रियं ८ मनः ९ अन्नम् १० वीर्यम् ११ तपः १२ मन्त्राः १३ कर्म १४ लोकः १५ नाम १६ इत्येता प्राणादिनामान्ताः षोड़श कलाः पुरुषस्य उपाधय इति स्थितम्। “गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाम्” श्रुतिः छान्दोग्ये च “प्राची दिक् कला दक्षिणा दिक् कलोदीचीदिक्कलैष सोम्य! चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिंल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते” “पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सोम्य! चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम। स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिंल्लोके भवत्यनन्तवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते”। “अग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सोम्य! चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिंल्लोके भवति ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते”। “प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलैष वै सोम्य! चतुष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवान्नाम स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते आयतनवानस्मिंल्लोके भवत्यायतनवतो लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते”। अवतारयज्ञे भूरि उदाहरणम् दृश्यम्।

पलद्वयात्मके ४कालांशभेदे स च सि०शि०दर्शितो यथा— “योऽक्ष्णोर्निमेषस्य खराम३०भागः स तत्परस्तच्छतभाग उक्ता। त्रुटिर्निमेषैर्धृतिभिः१८च काष्ठा तत्त्रिंशता सद्गणकैः कलोक्ता। त्रिंशत्कलाऽऽश्री घटिका क्षणः स्यान्नाडीद्वयं तैः खगुणै३०र्दिनं च। गुर्वक्षरैः खेन्दुमितै१०रसुस्तैः षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः६०। स्याद्वा घटीषष्टिरहः खरामैः३०मासो दिनैस्तैर्द्विकुभि१२च वर्षम्। चोक्ते समाह्येन मया विभागाः स्युश्चक्रराश्यंशकलाविलिप्ताः” सि०।

“योऽक्ष्णोर्लोचनयोः पक्ष्मपातः स निमेषः। स यावता कालेन निष्पद्यते तावान् कालोऽपि निमेषशब्देनोच्यते उपचारात्। तस्य त्रिंशद्विभागस्तत्परसंज्ञः तत्परस्य शतांशस्त्रुटिरिति। अथ च निमेषैरष्टादशभिः काष्ठा। क्वचित्पुस्तकान्तरे तिथिभिरिति पाठः। काष्ठात्रिंशता कलोक्ता। कलानां त्रिंशता घटिका। सार्धार्श्री भभ्रमस्य षष्टिभाग इत्यर्थः। घटिकाद्वयेन क्षणो मुहूर्त्तः। क्षणानां त्रिंशता दिनम्। अथ प्रकारान्तरेण दिनमुच्यते। गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैः१०असुरिति। एकमात्रो लघुः द्विमात्रो गुरुः। तथा “सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घोयुक्तपरश्च यः” इति छन्दोलक्षणे प्रतिपादितम्, यदक्षरं सानुस्वारं विसर्गान्तं दीर्घं यस्याक्षरस्य परतः संयोगस्तदपि गुरुसंज्ञं ज्ञेयम्। गुर्वक्षरस्योच्चार्यमाणस्य यावान् कालस्तद्दशकेनैकोऽसुः प्राणः। प्रकृतेन्द्रियपुरुषस्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्त्ती काल इत्यर्थः। षड्भिः प्राणैरेकं पानीयपलम्। पलानां षष्ट्या घटी। घटीनां षष्ट्या दिनम्। त्रिंशद्दिनैरेकोमासः। मासैर्द्वादशभिर्वर्षमिति कालस्य विभागो दर्शितः” प्रमि०। “अक्ष्णोऽवमयवेलायां कलामात्राऽपि वा तिथिः” कालमा०व्यासः। “प्रतिपद्यमावास्य कलामात्रेण चाष्टमी” पठन्ति। “षट् च त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदश च कला एकैकस्मिन् धातावतिष्ठते” इति सुश्रु०। “अष्टादश सहस्राणि संख्या चास्मिन् समुच्चये। कलानां गतिः प्रोक्ता” सुश्रु०।

“त्रिकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते।

तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते” सू० सि० । उक्ते राशिचक्रस्य २१६००० मिते भागे च “क्षेत्रे समा-देयन समा विभागा इत्यादि” सि० शि० क्षेत्रे कलायां समा-द्येन सर्वाद्येन समास्तुल्याः क्षेत्रविभागा ज्ञेयाः । ते के । चक्रराश्यंशकलाविलिप्ताः । यथैकस्य वर्षस्य मास-दिनादयो विभागा एवं भगणस्य राश्यंशादयः” प्रमि० । सि० शि० उक्ते दिनमानज्ञानोपयोगिनि दिनज्यागुणिते व्यासार्द्धभक्ते स्वल्पात्मके ६ पदार्थे च यथा—

“उक्ता प्रभाभिमतदिङ्नियमेन तावत् तामेव कालनियमेन च वच्मि भूयः । स्वादुन्नतं द्युगतशेषकयोर्यदल्पं तेनोनितं दिनदलं नतसंज्ञकं च । अथोन्नताद्दिन-युताद्गुरेण क्रमादुदग्दक्षिणगोलयोर्ज्या । स्यात् स्वल्पमेतद्गुणितं द्युमौर्व्या व्यासार्धभक्तं च कलाभिधा-नम्”सि०“दिवसस्य यद्गतं यच्च शेषं तयोर्यदल्पं तदुन्नत-संज्ञं ज्ञेयं तेनोन्नतेनोनीकृतं दिनदलप्रमाणं नतसंज्ञं भवति । अथोन्नतादुन्नतकालादुत्तरगोले चरेणोनितात् दक्षिणे युतादुत्था ज्या तत् स्वल्पम् सा स्वल्पसंज्ञेत्यर्थः । तत् स्वल्पं द्युज्यया गुणितं त्रिज्यया भक्तं कला-संज्ञं भवति । अत्रोपपत्तिः । यस्मिन् काले छाया साध्या तस्मिन् काले स्वाहोरात्रवृत्ते यावतीभिर्घटि-काभिः क्षितिजादुन्नतो रविस्तावत्युन्नतसंज्ञा । येन कालेन मध्याह्नान्नतस्तस्य नतसंज्ञा । अथ चरेण मध्याह्नान्नतयुत-स्योन्नतकालस्य क्रिया ज्या साध्या सा च व्यासमध्यावधि-र्भवति । स च मध्यप्रदेशोऽहोरात्रवृत्तस्योन्मण्डलसंपाते भवति । यत उन्मण्डलसंपाताभ्यामूर्ध्वमहोरात्रवृत्तस्या-र्धमधोऽर्धम् । अत उन्मण्डलावधिर्ज्या साध्या । क्षिति-जोन्मण्डलयोरन्तरं चरार्धम् । अतश्चरार्धेन वर्जितादुन्न-तादुत्तरगोले, दक्षिणे तु युतात् । यत उत्तरगोले क्षितिजादुपर्युन्मण्डलम् दक्षिणेऽधः। तस्मात् कालाद् या ज्या साधिता सा त्रिज्यावृत्तपरिणता । सा च स्वल्प-संज्ञा । अथ यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती, तदा द्युज्या-वृत्ते कियतीत्यनुपातेन द्युज्यावृत्तपरिणता । सा च कला-संज्ञा । इदानीं प्रकारान्तरेण कला तस्याश्चेष्टवि-भाग” प्रमि०। “स्वल्पं कुज्योनाद्गुणितं विभक्तं चरज्यया स्यादथवा कला सा । कला पलश्रेत्रजकोटिनिघ्नी तत्कर्णभक्ता भवतीष्टयष्टिः” सि०। “अथवा तत् स्वल्पं कुज्यया गुणितं चरज्यया भक्तं सत् कला भवति । सा कलाख्या पलक्षेत्रकोटिभिर्गुणया स्वल्पकर्णेन भाज्या

फलमष्टयेष्टयष्टिर्भवति । अत्रोपपत्तिः । अत्र चरज्या-कुज्ये त्रिज्याद्युज्यापरिणते । अतस्ताभ्यां चानुपातः । यदि चरज्यया कुज्या लभ्यते तदा स्वल्पेन किमिति । फलं कला । सा कलाऽहोरात्रवृत्ते ज्या । सा पल-वशादक्षकर्णवत् तिरश्चीना जाता । अथ तस्याः कोटिरूपमात्मानेयम् । तत्रानुपातः । यदि पलक्षेत्र-कर्णेन तत्कोटिर्लभ्यते तदा कलाकर्णेन किमिति । फलमुन्मण्डलगङ्कुपर्यन्तस्वल्पादुपर्यर्कबिम्बादध ऊर्ध्वं कोटिरूपं भवति । तस्येष्टयष्टिसंज्ञा” प्रमि० ।

“स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा । श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदुः । धात्वाशयान्तरे धातोर्यः क्लेदस्त्वधितिष्ठति । देहोष्मणाभिपक्वश्च सा कलेत्य-भिधीयते” भावप्र० उक्ते देहस्थे धात्वाशयान्तरस्थे ७धातुक्लेदभेदे तद्भेदाश्च तत्रैवोक्ताः । “आद्या मांसधरा प्रोक्ता द्वितीया रक्तधारिणी । मेदोधरा तृतीया तु चतुर्थी श्लेष्मधारिणी । पञ्चमी च मलं धत्ते षष्ठी पित्त-धरा मता । रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कलाः स्मृताः” ८एकमात्रात्मकलघुवर्णे “षड्विधभेऽष्टौ सभे कलाश्चात्र षमेऽस्युर्नो निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला” “सर्वगुर्वन्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः । गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्याादिषु संस्थिताः” इति च वृत्तर० “ऋणप्रयोगे मूलधनादधिके व्याजेनाधमर्णेन उत्तमर्णाय दीयमाने ९वृद्धिरूपे (सुद) पदार्थे मेदि०। “भागे यतस्य यदि पञ्च कलान्तरं स्यात्”लीला० १०स्त्री-रजसि ११नौकायां १२कपटे च विश्वः ।१३गीतादिविद्याभेदे सा च चतुःषष्टि६४विधा शैवतन्त्रोक्ता यथा—१गीतम् २वाद्यम् ३नृत्यम् ४नाट्यम् ।५आलेख्यम् ६विशेषकच्छेद्यम् ७तण्डुलकुसुमवलिविकाराः ८पुष्पास्तरणम् ९ दशनवसना-ङ्गरागाः १०मणिभूमिकाकर्म ११ शयनरचनम् १२ उद-कवाद्यम् १३ उदकघातः १४ चित्रायोगाः १५ माल्यग्रथनविकल्पाः १६ केशशेखरापीडयोजनम् १७ नेपथ्ययोगाः १८ कर्णपत्रभङ्गाः १९ गन्धयुक्तिः २० भूषणयोजनम् २१ इन्द्रजालम् २२ कौचुमारयोगाः २३ हस्तलाघवम् २४ चित्रशाकापूपभक्ष्यविका-रक्रिया २५ पानकरसरागासवयोजनम् २६ सूचीवापकर्म २७ वीणाडमरुकसूत्रक्रीडा २८ प्रहेलिका २९ प्रतिमा ३० दुर्वाचकयोगाः ३१ पुस्तकवाचनम् ३२ नाटिकाख्यायिकादर्शनम् ३३ काव्यसमस्यापूरणम्

३४ पट्टिकावेत्रवानविकल्पाः ३५ तर्कूकर्माणि ३६ तक्षणम् ३७वास्तुविद्या ३८ रूप्यरत्नपरीक्षा ३९ धातुवादः ४० मणिरागज्ञानम् ४१ आकरज्ञानम् ४२ वृक्षायुर्वेदयोगाः ४३ मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः ४४ शुकसारिकाप्रलापनम् ४५ उत्सादनम् ४६ केशमार्जनकौशलम् ४७ अक्षरमुष्टिकाकथनम् ४८ म्लेच्छितकविकल्पाः ४९ देशभाषाज्ञानम् ५० पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानम् ५१ (अत्र निमित्तज्ञानमिति पृथक् केचित् पठन्ति)। यन्त्रमातृका ५२ धारणमातृका ५३ सम्पाठ्यम् ५४ मानसी काव्यक्रिया ५५ क्रियाविकल्पाः ५६ छलितकयोगाः ५७ अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानम्। ५८ वस्त्रगोपनानि ५९ द्यूतविशेषः ६०आकर्षणक्रीडा ६१बालकक्रीडनकानि ६२ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३ वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६४ वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानम् इति भाग०१०।४५अ०३६श्लो०टीकायां श्रीधरलिखिताः। क्वचित् पुस्तके सूचीवापकर्मस्थलक्रीडेत्येकं पदम् तदुत्तरं वीणाडमरुकवाद्यानीति। वैतालिकीनामित्यत्र वैयासिकीनामिति च पाठो दृश्यते। "अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या संयत्तौ तावतीः कलाः" भाग०१०,४५,३६। "चतुःषष्ट्यङ्गमदत् कलाज्ञानं ममाद्भुतम्" भा० अनु० १८ अ०। "अधिगत कलाकलापकम्" काद०। "चतुःषष्टिकलाविद्या ईश्वरीप्रीतिवर्द्धनम्" गायत्रीकवचम्।

कलाकुल न० कलया मात्रयापि आकुलयति आकुलि-नामधा० अच्। हलाहलविषे राजनि०।

कलाकेलि पु० कलेव केलिरस्य। कामदेवे त्रिका०।

कलाङ्कुर पुंस्त्री कलस्याङ्कुरो यत्र। १सारसपक्षिणि त्रिका० जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। कलानामङ्कुरो यत्र। २स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तके मूलदेवे कर्णीसुते त्रिका०। मूलदेवस्य स्तेयरूपशिल्पप्रवर्त्तकत्वात् कलाङ्कुरत्वम्। कंसासुरे इति शब्दकल्पद्रुमोक्तिश्चिन्त्या कर्णीसुतशब्दे विवृतिः।

कलाङ्कुला स्त्री "शतोमराङ्कुशा राजन्! सशतघ्नीकलाकुलेति" भा०व०१५अ० १६ श्लोके तादृशशब्दं कल्पयन् बोथलिङ् मुग्धो भ्रान्तः। तत्र शतघ्न्या सहितं सशतघ्नीकं "नद्यृतः कप्" पा० कप्। तादृशं आकुलं यत्र सशतघ्नीकलाकुला इत्यर्थकतया न तस्य कलाङ्कुलशब्दघटितत्वमिति बोध्यम्।

कलाची स्त्री कलामचति गच्छति अच-गतौ अण् उप० समा० गौरा०ङीष् पा० शब्दबो० षष् षित्त्वात् ईष्।

दर्विभेदः। प्रकोष्ठे कफोणेरधःस्थे मणिबन्धपर्य्यन्तहस्तावयवे। स्वार्थे कन्। कलाचिकाप्यत्र हेमच०।

कलाटीन पुंस्त्री कलेनाटनम् आटः कलाटस्तत्र साधुः ख। कर्णाङ्गे पक्षिभेदे हारा० जातित्वात् स्त्रियां ङीष्।

कलाजाजी स्त्री कलायै जायते जन-ड तथा सती आजायते जन-ड गौरा० ङीष्। (कलौञ्जा) (मङ्गरैला) पाश्चात्त्यभाषाप्रसिद्धे वृक्षभेदे शब्दच०।

कलाद पु०कलामंशमादत्ते आ-दा-क। स्वर्णकारे अमरः अलङ्कारगठनार्थं गृहीतधनस्यांशहरणात्तस्य तथात्वम्।

कलादक पु० कलामत्ति अद-ण्वुल् ६त०। स्वर्णकारे अलङ्कारगठनार्थं दत्तद्रव्यांशस्य भोजित्वात्तस्य तथात्वम्।

कलाधर पु० कलाः धरति धृ-अच् ६त०। १चन्द्रे। २चतुःषष्टिकलाधारकमात्रे त्रि०।

कलानिधि पु० कलानिधीयतेऽस्मिन् नि+धा-आधारे कि उपप० स०। चन्द्रे अमरः। "अहो महत्त्वं महतामपूर्वं विपत्तिकालेऽपि परोपकारः। यथाऽस्यमध्ये पतितोऽपि राहोः" "कलानिधिः पुण्यचयं ददाति" उद्भटः।

कलानुनादिन् पु० कलमनुनदति अनु+नद-णिनि ६त०। १भ्रमरे २चटके ३कपिञ्जले ४चातके च जातित्वात् स्त्रीत्वमपि तत्र नान्तत्वात् ङीप्।

कलान्तर पु० अन्या कला अंशः मयू०स०। वृद्धिभेदे "मासे शतस्य यदि पञ्च कलान्तरं स्यादिति" लीलावती, २अन्यस्यां चन्द्रकलायाञ्च, "ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि" कुमा०।

कलान्यास पु० कलानां न्यासः। तन्त्रोक्ते न्यासभेदे कलाश्च कलाशब्दे दर्शिताः शारदातिलकोक्तरीत्या तासां पूजाङ्गतया न्यासः। देहे कलाविशेषस्य न्यासस्तु यथा—
तन्त्रसारे "विष्णुशरीरे कलान्यासं कुर्यात्। तद्यथा ईशानेन पादतलाज्जानुपर्य्यन्तम् ओं निवृत्त्यै नमः। जानुतो नाभिपर्य्यन्तम् ओं प्रतिष्ठायै नमः। नाभेराकण्ठम् ओं विद्यायै नमः कण्ठादाललाटम् ओं शान्त्यै नमः ललाटाद्ब्रह्मरन्ध्रपर्य्यन्तम् ओं शान्त्यतीतायै नमः। पुनर्ब्रह्मरन्ध्रादाललाटम् ओं शान्त्यतीतायै नमः ललाटादाकण्ठम् ओं शान्त्यै नमः। कण्ठान्नाभिपर्य्यन्तम् ओं विद्यायै नमः नाभेर्जानुपर्य्यन्तम् ओं प्रतिष्ठायै नमः जानुतः पादपर्य्यन्तम् ओं निवृत्त्यै नमः।

कलाप पु०कलां मात्रामाप्नोति आप्-अण्। १समूहे, २मयूरपिच्छे, ३भूषणे, ४काञ्च्याम्, ५चन्द्रे, मेदिनि० तत्र समूहे "सज्जाकलापीकृतसिन्धुवारम्" कुमा०। "अधिगतकला-

कलापकम्” वर्हैं श्चार्व्विभिश्चन्द्रकिणः कलापैः”। “इहेव निर्ज्जितकलापभरामधस्तात् व्याकीर्णमाल्यकबरां कबरीं तरुण्याः” माघः। भूषणे “मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य” कुमा० “मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य” मल्लि०। काञ्च्याम् “रशनाकलापगुणेन बधूः” माघः। ६तूणे तूणश्च शरपूर्णः चर्म्ममयः भस्त्रारूपः यथाह “कलापिनः” कात्या० २२,३,१८, व्या० “कलापशब्देन शरपूर्णा चर्म्ममयी भस्त्रोच्यते” कर्कः। “कलापी चषालः” आश्व० श्री०६,७,१८, “सा मेधी यत्प्रदेशे धान्यपूलैर्वेष्टा तिष्ठति स एव चषालो भवति” नारा० वृत्त्युक्तेः धान्यपूलानां शरतुल्यत्वारोपेण बहुशरवत्त्वगुणयोगात्तूणवत्त्वम् इति तथा च गौण्या चषालस्य कलापित्वम्। ७शरे “कलापिनौ धनुष्पाणी शोभमानौ दिशोदश” रामा०१,२२,७,शरार्थे क्लीवत्वमपि “परोक्षमान: पार्थानां कलापानि धनूंषि च” भा०व०१६७अ०। ८धनुषि। “हारिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुङ्खाः शिलाशिताः (शराः)। नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चशार्दूललक्षणः। “येनासौ व्यजयत् कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे” भा० वि०४५अ०नकुलास्त्रकथने। ९अर्द्धचन्द्राकारास्त्रभेदे च “खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान्। विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निर्दधुः सह” भा०वि०५अ०। कलापः कार्त्तिकेयमयूरपिच्छः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य अच्। १०व्याकरणभेदे कार्त्तिकेयमयूरपिच्छयोनित्वात्तस्य तथात्वम्। “अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यति। तद्वाहनकलापस्य नाम्ना कालापकं तथा” इहत्कथाकारः। ११ग्रामभेदे। “देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममास्थितः। सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति” भाग०९,१२,१२, “सुदर्शनोऽथाग्निवर्णः शीघ्रस्तस्य मरुः सुतः। सोऽसावास्ते योगसिद्धः कलापग्राममास्थितः। कलेरन्ते सूर्य्यवंशं नष्टं भावयिता पुनः” भाग०९,१२,५,“सत्यभामा तथैवान्या देव्यः कृष्णस्य सम्मताः। वनं प्रविविशू राजंस्तपसे कृतनिश्चयाः। फलमूलादिभोजिन्यो हरिध्यानैकतत्पराः। हिमवन्तमतिक्रम्य कलापग्राममाविशन्” भा० मौ०७अ०। तेनास्य हिमवदुत्तरपार्श्वे सन्निवेश इति गम्यते। चन्द्रे तु कलामाप्नोति आप-अण् कलां पाति पा-क वा व्युत्पत्तिः। तस्य कलापतित्वात् कलाधारत्वाच्च तथात्वम् १४विदग्धे त्रि० मेदि०विविधकलाधरत्वात्तस्य तथात्वम्।

कलापक पु० कलाप+स्वार्थे कन्। १कलापार्थे, २हस्तिकण्ठबन्धे, हेमच० एकवाक्यतापन्ने ३श्लोकचतुष्के न०। “छन्दोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम्। द्वाभ्यां युग्मञ्च सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते। कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्” सा०द०उक्तेः किराते उदा०। “लोकं विधात्रा विहितस्य गोप्तुं क्षत्रस्य मुष्णन् वसु जैत्रमोजः। तेजस्विताया विजयैकवृत्तेर्निघ्नन् प्रियं प्राणमिवाभिमानम् १। व्रीडानतैराप्तजनोपनीतः संशय्य कृच्छ्रेण नृपैः प्रपन्नः। वितानभूतं विततं पृथिव्यां यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णम् २। वीर्य्यावदानेषु कृतावमर्षस्तन्वन्नभूतामिव सम्प्रतीतिम्। कुर्वन् प्रयामक्षयमायतीनामर्कत्विषामह्न इवावशेषः ३। प्रसह्य योऽस्मासु परैः प्रयुक्तः स्मर्त्तुं न शक्यः किमुताधिकर्त्तुम्। नवीकरिष्यत्युपशुष्यदार्द्रः स त्वद्विना मे हृदयं निकारः ४”। कलापिनो मयूरा यस्मिन् काले सोऽपि कालः कलापी उपचारात् तस्मिन् काले देयमृणम् “कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्” पा०वुन्। कलापक २तत्काले देये ऋणे न० सि० कौ०।

कलापद्वीप पु०कलापो ग्रामो द्वीप इव दृश्यत्वात्। कलापग्रामे स च ग्रामः हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरत्र वर्त्तमानः कलापशब्दे दर्शितः। “अग्निवर्णसुतः शीघ्रः शीघ्रस्य तु मरुः सुतः। मरुस्तु योगमास्थाय कलापद्वीपमास्थितः” हरिवं० १५ अ०। अस्यैव कलापग्रामत्वेन भाग० ९, १२, उक्तिः तच्च वाक्यं कलापशब्दे दर्शितम्।

कलापिन् पु०कलापो बर्होऽस्यास्ति इनि। १मयूरे तद्बर्हतुल्यशाखावति २वटवृक्षे मेदि०। आप-णिनि कलस्यापी ३त०। ३कोकिले। “ध्वनिरुत्कूजितकलाः कलापिनः” माघः। “कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ” रघुः। ४कलापशब्दार्थवति त्रि० कलापशब्दे रामायणादिवाक्यमुदाहृतम्। स्त्रियां ङीप्। ४वैशम्पायनान्तेवासिभेदे पु० तदन्तेवासिनश्च आलम्बः सङ्गः कमलः ऋचाभश्च आरुणिः ताण्ड्यः श्यामायनः कठः कलापीति कलापिनोऽन्तेवासिनश्च हरिद्रुश्छगली तुम्बुरुरुलपश्चेति चत्वारः” मनो०। “कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यः” पा० तेन प्रोक्तमधीयते णिनि। कलापिनस्तत्प्रोक्ताध्येतृषु ब०व०।

कलापिनी स्त्री कलापश्चन्द्रोऽस्त्यस्याम् इनि। १रात्रौ राजनि० कलापतुल्याकारवत्त्वात् २नागरमुस्तायां राजनि०।

कलापूर्ण पु०कलाभिः पूर्णः। १चन्द्रे शब्दचन्द्रिका। २कलाभिः पूर्णे त्रि०। “यदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरग्रान्

विकत्थते। न चार्ज्जुनः कलापूर्णः मम दुर्य्योधनस्य च" भा० वि० ३९अ०।

कलाभृत् कलां बिभर्त्ति भृ-क्विप् ६त०। कलाधारके चन्द्रे हेम०। "कला च सा कान्तिमती कलाभृ(व)तः" कुमा०। २शिल्पादिधारके त्रि०। "दशावरास्य पौरवस्य पञ्चावरास्य कलाभृताम्" मनुः।

कलाय पु० कलामयते अय-अण्। (मटर) १शमीधान्यभेदे। "कलायोमधुरः स्वादुः पाके रूक्षश्च शीतलः। कषायो वातलोग्राही कफपित्तहरो लघुः" भावप्र० तद्गुणाः। "कलायपरिमण्डलसमयतोसृङ्ग्रावम्" सुश्रु०। "विकचत्कलायकुसुमासितद्युते!" माघः २गण्डदूर्व्वायां स्त्री।

कलायन पु० कलानामयनं यत्र। नर्त्तकमात्रे शब्दच०

कलालाप पुंस्त्री कलमालपति आ+लप-अण् उप०स०। १भ्रमरे। राजनि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ६त० २कलस्यालापे पु०

कलावत् पु० कला अमृतादिकाः सन्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १चन्द्रे "कला च कान्तिमती कलाव(भृ)तः" कुमा० २गीतादिकलायुक्तमात्रे ३अंशवति च त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कलावती स्त्री शा०ति० ४पटलोक्ते दीक्षाभेदे। सा च "अथ दीक्षां प्रवक्ष्यामि मन्त्रिणां हितकाम्यया। विनाऽनया न लभ्येत सर्व्वमन्त्रफलं ततः। ज्ञानं दिव्यं यतोदद्यात् कुर्य्यात् पापक्षयं यतः। तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता देशिकैस्तन्त्रवेदिभिः। चतुर्विधा सा सन्दिष्टा क्रियावत्यादिभेदतः। क्रियावती वर्णमयी कलात्मा वेधवत्यपि। ताः क्रमेणैव कथ्यन्ते तन्त्रेऽस्मिन् सम्प्रदायतः" इत्युपक्रम्य दर्शिता। तत्र कलात्मा कलावद्दर्शितप्रकारदीक्षात्मकोक्त-पञ्चायतकलावतीत्यर्थः। कलात्माप्यत्र।

कलाविक पुंस्त्री कलेन सम्यक् विकायति विशेषेण शब्दायते आ+वि+कै-क ३त०। कुक्कुटे त्रिका० तस्य रात्रिशेषे विशेषेण शब्दायमानत्वात् तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कलाविकल पुंस्त्री कलेनाविकलः। चटके शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। [काहलशब्दे शब्दरत्ना०।

कलाहक पु० कलमाहन्ति आ+हन् क्विप् संज्ञायां कन्।

कलि पु० कल-शब्दादौ इन्। चतुर्थे युगे तन्मानमाह पुराणसर्व्वस्वे मत्स्यपु०। "दिव्यवर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम्। चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे। चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम्। दिव्याब्दानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः। तत्प्रमाणैः शतैः सन्ध्या पूर्व्वा तत्राभिधीयते। सन्ध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरोहि सः। सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तः कालोयः मुनिसत्तम!। युगाख्यं तत्तु विज्ञेयं कृतत्रेतादिसंज्ञितम्"। सूर्य्यसिद्धान्तेऽप्युक्तं यथा—

"सूर्य्याब्दसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः। सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम्। कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्म्मपादव्यवस्थया" सू०सि०।

"तेषां दिव्यवर्षाणां द्वादश सहस्राणि चतुर्युगम्। चतुर्णां युगानां कृतत्रेताद्वापरकल्याख्यानां समाहारो योगस्तदात्मकं महायुगमित्यर्थः। एतद्द्योतनार्थं चतुरित्युक्तिरन्यथा युगमित्युक्तौ तदर्थस्यापत्तेः। मानाभिधेरक्रमम्। अथ सौरमानेन तत्संख्यां विवेचं चाह। सूर्य्याब्दसङ्ख्ययेति तद्देवासुरमानेनोक्तं चतुर्युगं द्वादशसहस्रात्मकं महायुगं सन्ध्यासन्ध्यांशसहितम्। युगचरणस्याद्यन्तयोः क्रमेण प्रत्येकं सन्ध्यासन्ध्यांशाभ्यां युक्तं सदेव सन्ध्यासन्ध्यांशावन्तर्गतौ न पृथक् यतेतादृशम्। सौरवर्षप्रमाणेन द्वित्रिसागरैः। "अङ्कानां वामतो गतिः" इत्यनेन द्वात्रिंशदधिकचतुःशतमितैः। अयुतेन दशसहस्रेण गुणितैः। खचतुष्कद्वात्रिंशच्चतुर्भिः ४३२००००परिमितं ज्ञेयमित्यर्थः। अथ चतुर्युगान्तर्गतयुगाङ्घ्रीणां विशेषतो मानाश्रवणात् 'समं स्यादश्रुतत्वादिति" न्यायेन प्रत्येकं महायुगचतुर्थांशो मानमिति चतुर्युगमित्यनेन फलितं निषेधति। कृतादीनामिति। कृतत्रेताद्वापरकलियुगानाम् धर्म्मपादव्यवस्थया धर्म्मचरणानां स्थित्या। इयं वक्ष्यमाणा व्यवस्था स्थितिर्ज्ञेया न तु समकालप्रमाणं स्थितिः। अयमर्थः—कृतयुगे चतुश्चरणो धर्म इति तस्य मानमधिकम्। ततस्त्रेतायां धर्म्मस्य त्रिपादत्वात् तदनुरोधेन त्रेतामानं न्यूनम्। एवं द्वापरकल्योर्धर्म्मस्य क्रमेण द्व्येकचरणत्वात् कृतत्रेतामानाभ्यां क्रमेणोक्तानुरोधादूनमानम्। न तु समं मानमिति। अथ सर्व्वधर्म्मचरणयोगेन दशमितेन यदि महायुगं भवति तर्हि स्वस्वधर्म्मचरणैः किमित्यनुपातेन पूर्व्वोक्तफलितेन कृतादियुगानां मानज्ञानं सविशेषमाह"। रङ्ग०। तेन ४३२००० वर्षात्मकमानम्। "युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्व्येकसङ्गुणः। क्रमात् कृतयुगादीनां षष्ठांशः सन्ध्ययोः स्वकः" सू०सि०।

"प्रागुक्तदिव्यवर्षद्वादशसहस्रमितस्य युगस्य दशमो भागो दशांश इत्यर्थः । चतुर्द्धा क्रमेण चतुस्त्रिद्व्येकगुणित : । गुणक्रमात् कृतयुगादीनां कृतत्रेताद्वापरकलियुगानां मानं स्यादिति शेषः । ननु मनुपद्ये कृतादिमानं दिव्यवर्षप्रमाणेन ४०००।३०००।२०००।१००० उक्तम् । अत्र तु तन्मानं तद्वर्षप्रमाणेन ४८००। ३६००। २४००। १२००। इति विरोध इत्यत आह । षड इति । अतः स्वसम्बन्धो षडो विभागः सन्ध्ययोराद्यन्तसन्ध्ययोरैक्यभाव इति शेषः । तथा च मदुक्तमानानि ४८००। ३६००। २४००। १२००। एषां षडंशाः ८००।६००।४००।२००। एते स्वस्वयुगानामाद्यन्तयोः सन्ध्ययोर्योग इत्येवामर्धं सन्धिकालः । प्रत्येकमाद्यन्तयोः सन्धिकालः ४००।३००।२००।१००। अनेन प्रत्येकं मदुक्तमानं न्यूनीकृतं पद्यान्तरोक्तं केवलं मानं भवति न तु सन्धिभ्यां सहितम् । यथा कृतादिसन्धिः ४००। कृतमानम् ४००० कृतान्तसन्धिः ४०० । योगे ४८०० त्रेतादिसन्धिः ३०० त्रेतामानं ३००० त्रेतान्तसन्धिः ३००। ३६०० द्वापरादिसन्धिः २०० द्वापरमानं २००० द्वापरान्तसन्धिः २०० २४००। कल्यादिसन्धिः १०० कलिमानम् १००० कल्यन्तसन्धिः १०० । १२०० एवं च सन्धिभ्यां सहितं मयोक्तं सम्बन्धात् सन्ध्ययोस्तदन्तर्गतत्वाच्चेति न विरोध इति भावः" रङ्ग० ।

कलौ यथा प्राणिनां दुःशीलत्वम् धर्म्मादिह्रानिश्च तथा वर्णितम् भा०व०१८८अ० "कृते चतुष्पात् सकलो निर्व्याजो-पाधिवर्जितः । वृषः प्रतिष्ठितो धर्म्मो मनुष्ये भरतर्षभ ! । अधर्म्मपादविद्धस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः । त्रेतायां द्वापरेऽर्द्धेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते । त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोका-नाक्रम्य तिष्ठति । तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ! । चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति । आयुर्वीर्य्यमथो बुद्धिर्वलन्तेजश्च पाण्डव ! । मनुष्याणामनुयुगं ह्रसतीति निबोध मे । राजानो ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधि-ष्ठिर ! । व्याजैर्धर्म्मञ्चरिष्यन्ति धर्म्मवैतंसिका नराः । सत्यं संक्षेप्स्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः । सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति । आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न शक्ष्यन्त्युपजीवितुम् । विद्याहीनानविज्ञानाल्लोभोऽप्यभि-भविष्यति । लोभक्रोधपरा मूढ़ाः कामासक्ताश्च मानवाः । वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परवधेप्सवः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्य्यन्ते परस्परम् । शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपः-सत्यविवर्ज्जिताः । अन्त्या मध्या भविष्यन्ति, मध्याश्चान्त्या न संशयः । ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्य्युपस्थिते । वस्त्राणां प्रवरा शाणी, धान्यानां कोरदूषकाः । भार्य्या-मित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये । मत्स्यामिषेण जीवन्तो दुहन्तश्चाप्यजैड़कम् । गोषु नष्टासु पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः । तेऽपि लोभसमायुक्ता भविष्यन्ति युग-क्षये । अन्योऽन्यं परिमुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः । अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये । सरित्तीरेषु कुद्दालैर्वापयिष्यन्ति चौषधीः । ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये । श्राद्धे दैवेऽपि पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः । तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् । पिता पुत्त्रस्य भोक्ता च, पितुः पुत्त्रस्तथैव च । अति-क्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये । न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः । न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः । निम्ने कृषिं करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः । निम्ने कृषिं करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि धेनुकाः । एकहायनवत्सांश्च योजयिष्यन्ति मानवाः । पुत्त्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्त्रवधं तथा । निरुद्वेगो वृहद्वादी न निन्दामुपलप्स्यते । म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं यज्ञवर्ज्जितम् । भविष्यति निरानन्दमनु-त्सवमथो तथा । प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धु-मतामपि । विधवानाञ्च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः । स्वल्पवीर्य्यबलाः स्तब्धा लोभमोहपरायणाः । तत्कथादानसन्तुष्टा दुष्टानामपि मानवाः । प्रतिग्रहं करिष्यन्ति मायाचारपरिग्रहाः । समाह्वयन्तः कौन्तेय ! राजानः पापबुद्धयः । परस्परवधोद्युक्ता मूर्खाः पण्डि-तमानिनः । भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोकक-ण्टकाः । अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहङ्कारदर्पिताः । केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये । आक्रम्या-क्रम्य साधूनां दारांश्चापि धनानि च । भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ! । न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते । स्वयंग्राहा भविष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते । राजानश्चाप्यसन्तुष्टाः परार्थान् मूढचेतसः । सर्व्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । म्लेच्छीभूतं जगत्सर्व्वं भविष्यति न संशयः । हस्ता-हस्तिं परिमुष्णेद्युगान्ते समुपस्थिते । सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः । स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः । भीरवस्तथा शूरमानी शूरा

मोघविवादिनः । न विश्वसन्ति चान्योऽन्यं युगान्ते पर्य्युपस्थिते । एकहार्य्यं युगं सर्व्वं लोभमोहव्यवस्थितम् । अधर्म्मो वर्द्धते तत्र न तु धर्म्मः प्रवर्त्तते । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या न शिष्यन्ते जनाधिप ! । एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये । न क्षंस्यति पिता पुत्रं, पुत्रश्च पितरं तथा । भार्य्याश्च पतिशुश्रूषां न करिष्यन्ति संक्षये । ये यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च । तान् देशान् संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । स्वैराचाराश्च पुरुषा योषितश्च विशाम्पते ! । अन्योऽन्यं न सहिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । म्लेच्छीभूतं जगत्सर्व्वं भविष्यति युधिष्ठिर ! । न श्राद्धैस्तर्पयिष्यन्ति दैवतानीह मानवाः । न कश्चित् कस्यचिच्छ्रोता न कश्चित् कस्यचिद्गुरुः । तमोग्रस्तस्तदा लोको भविष्यति जनाधिप ! । परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोड़श । ततः प्राणान् विमोक्ष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते । पञ्चमे वाथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते । सप्तवर्षाऽष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा । पत्यौ स्त्री तु तदा राजन् ! पुरुषो वा स्त्रियं प्रति । युगान्ते राजशार्द्दूल ! न तोषमुपयास्यति । अल्पद्रव्या वृथालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति । न कश्चित् कस्यचिद्दाता भविष्यति युगक्षये । अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः । केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये । म्लेच्छाचाराः सर्व्वभक्षा दारुणाः सर्व्वकर्म्मसु । भाविनः पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः । क्रयविक्रयकाले च सर्व्वः सर्व्वस्य वञ्चनम् । युगान्ते भरतश्रेष्ठ ! वित्तलोभात् करिष्यति । ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा । आत्मच्छन्देन वर्त्तन्ते युगान्ते समुपस्थिते । स्वभावात् क्रूरकर्म्माणश्चान्योऽन्यमभिशंसिनः । भवितारो जनाः सर्व्वे संप्राप्ते तु युगक्षये । आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः । भविता संशयो लोके जीवितस्य हि देहिनाम् । तथा लोभाभिभूताश्च भविष्यन्ति नरा नृप ! । ब्राह्मणांश्च हनिष्यन्ति ब्राह्मणस्वोपभोगिनः । हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्त्ता वृषलार्द्दिताः । त्रातारमलभन्तो वै भ्रमिष्यन्ति महीमिमाम् । जीवितान्तकराः क्रूरा रौद्राः प्राणिविहिंसकाः । यदा भविष्यन्ति नरास्तदा॰ संक्षेप्स्यते युगम् । आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्व्वतान् विषमाणि च । प्रधावमाना वित्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्वह ! । दस्युभिः पीड़िता राजन् ! काका इव द्विजोत्तमाः । कुराजभिश्च सततं करभारप्रपीड़िताः । धैर्य्यं त्यक्त्वा महीपाल ! दारुणे युगसंक्षये । विकर्म्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः । शूद्रा धर्म्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्य्युपासकाः । श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः । विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः । एड़ूकान् पूजयिष्यन्ति वर्ज्जयिष्यन्ति देवताः । शूद्राः परिचरिष्यन्ति न द्विजान् युगसंक्षये । आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च । देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च । एड़ूकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता । भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् । यदा रौद्रा धर्म्महीना मांसादाः पानपास्तथा । भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्स्यते युगम् । पुष्पं पुष्पे यदा राजन् ! फले वा फलमाश्रितम् । प्रजास्यति महाराज ! तदा संक्षेप्स्यते युगम् । अकालवर्षी पर्ज्जन्यो भविष्यति गते युगे । अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यन्ति तदा क्रियाः । विरोधमथ यास्यन्ति वृषला ब्राह्मणैः सह । मही म्लेच्छजनाकीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात् । करभारभयाद्विप्रा भजिष्यन्ति दिशो दश । निर्व्विशेषा जनपदास्तदा वित्तकरार्द्दिताः । आश्रमानुपलप्स्यन्ति फलमूलोपजीविनः । एवं पर्य्याकुले लोके मर्य्यादा न भविष्यति । न स्थास्यन्त्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः । आचार्य्योऽपनिधिश्चैव भर्त्स्यते तदनन्तरम् । अर्थयुक्त्या प्रवत्स्यन्ति मित्रसम्बन्धिबान्धवाः । अभावः सर्व्वभूतानां युगान्ते सम्भविष्यति । दिशः प्रज्वलिताः सर्व्वा नक्षत्राण्यप्रभाणि च । ज्योतींषि प्रतिकूलानि वाताः पर्य्याकुलास्तथा । उल्कापाताश्च बहवो महाभयनिदर्शकाः । षड्भिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति । तुमुलाश्चापि निर्ह्रादा दिग्दाहाश्चापि सर्व्वशः । कबन्धान्तर्हितो भानुरुदयास्तमने तदा । अकालवर्षी भगवान् भविष्यति सहस्रदृक् । सस्यानि च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । अभीक्ष्णं क्रूरवादिन्यः परुषा रुदितप्रियाः । भर्त्तॄणां वचने चैव न स्थास्यन्ति तदा स्त्रियः । पुत्राश्च मातापितरौ हनिष्यन्ति युगक्षये । सूदयिष्यन्ति च पतीन् स्त्रियः पुत्रानपाश्रिताः । अपर्व्वणि महाराज ! सूर्य्यं राहुरु-

पैष्यति । युगान्ते हुतभुक् चापि सर्व्वतः प्रज्वलिष्यति । पानीयं भोजनञ्चापि याचमानास्तदाऽध्वगाः । न लप्स्यन्ते निवासञ्च निरस्ताः पथि शेरते । निर्घातवायसा नागाः शकुनाः समृगद्विजाः । रूक्षा वाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । मित्रं सम्बन्धिनञ्चापि सन्त्यक्ष्यन्ति नरास्तदा । जनं परिजनञ्चापि युगान्ते पर्य्युपस्थिते । अथ देशान् दिशश्चापि पत्तनानि पुराणि च । क्रमशः संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । हा तात ! हा सुतेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः। विक्रोशमानश्चान्योऽन्यं जनो गां (पृथ्वीं) पर्यटिष्यति । ततस्तुमुलसंघाते वर्त्तमाने युगक्षये । द्विजातिपूर्व्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति । ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन् पुनर्लोकविवृद्धये । भविष्यन्ति पुनर्दैवमनुकूलं यदृच्छया । यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती । एकराशौ समेष्यन्ति प्रवत्स्यति तदा कृतम् । कालवर्षी च पर्ज्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च । प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः । क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम् । कल्की विष्णुयशा नाम द्विजःकालप्रचोदितः । उत्पत्स्यते महावीर्य्यो महाबुद्धिपराक्रमः। सम्भूतः सम्भलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे। मनसा तस्य सर्व्वाणि वाहनान्यायुधानि च । उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कवचानि च । स धर्म्मविजयी राजा चक्रवर्त्ती भविष्यति । स चेमं सङ्कुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति । उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारधीः । संक्षेपको हि सर्व्वस्य युगस्य परिवर्त्तकः । स सर्व्वत्र गतान् क्षुद्रान् ब्राह्मणैः परिवारितः । उत्सादयिष्यति तदा सर्व्वान्म्लेच्छगणान् द्विजः" ।

कलियुगस्य विशेषप्रवृत्तिरुक्ता भाग० १२, २अ० ।

"सप्तर्षीणान्तु पूर्व्वौ यौ दृश्येते उदितौ दिवि । तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत् समं निशि । तेनैव ऋषयोयुक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणाम् । ते त्वदीये द्विजाः काले अधुना चाश्रिता मघाः । विष्णोर्भगवतो भानुः कृष्णाख्योऽसौ दिवं गतः । तदाविशत् कलिर्लोकं पापे यद्रमते जनः । यावत् स पादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः । तावत् कलिर्वै पृथिवीं पराक्रान्तुं न चाशकत् । यदा देवर्षयः सप्त मघासु विचरन्ति हि । तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः । यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्व्वाषाढां महर्षयः । तदा नन्दात् प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति । यस्मिन् दिने दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाऽहनि । प्रतिपन्नं कलियुगमिति प्राहुः पुराविदः" ।

कलिदोषमुक्त्वा तच्छमनोपायः भाग० १२, ३अ० उक्तो यथा "केनोपायेन भगवन् ! कलेर्दोषान् कलौ जनाः । विधमिष्यन्त्युपचितांस्तन्मे ब्रूहि यथा मुने ! । युगानि युगधर्म्मांश्च मानं प्रलयकल्पयोः । कालस्येश्वररूपस्य गतिं विष्णोर्महात्मनः । श्रीशुक उवाच । कृते प्रवर्त्तते धर्म्मश्चतुष्पात्तु जनैर्धृतः । सत्यं दया तपोदानमिति पादा विभो ! नृप ! । सन्तुष्टाः करुणा मैत्राः शान्ता दान्तास्तितिक्षवः । आत्मारामाः समदृशः प्रायशः श्रमणा जनाः । त्रेतायां धर्म्मपादानां तुर्य्यांशो हीयते शनैः । अधर्म्मपादैरनृतहिंसाऽसन्तोषविग्रहैः । तदा क्रियातपोनिष्ठा नातिहिंस्रा न लम्पटाः । त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धा वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृप ! । तपःसत्यदयादानेष्वर्द्धं ह्रसति द्वापरे । हिंसाऽतुष्ट्यनृतद्वेषैर्धर्म्मस्याधर्म्मलक्षणैः । यशस्विनो महाशीलाः स्वाध्यायाध्ययने रताः । आढ्याः कुटुम्बिनो हृष्टाः वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तराः । कलौ तु धर्म्महेतूनां तुर्य्यांशोऽधर्म्महेतुभिः । एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्क्ष्यति । तस्मिंल्लुब्धा दुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः । दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदासोत्तराः प्रजाः । सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः । कालसंचोदितास्ते वै परिवर्त्तन्त आत्मनि । प्रभवन्ति यदा सत्त्वे मनोबुद्धीन्द्रियाणि च । तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रुचिः । यदा कर्म्मसु काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनाम् । तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमन् ! । यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः । कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः । यदा मायाऽनृतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम् । शोकमोहौ भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः । यस्मात् क्षुद्रदृशो मर्त्त्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः । कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्योऽपि स्त्रियोऽसतीः । दस्यूत्कृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः । राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः । अव्रता बटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः । तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनोऽत्यर्थलोलुपाः । ह्रस्वकाया महाहाराभूर्य्यपत्या गतह्रियः । शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्य्यमायोरुसाहसाः । पणयिष्यन्ति वै क्षुद्राः किराटाः (वणिजः) कूटकारिणः । अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्त्तां साधुजुगुप्सिताम् । पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमम् । भृत्यं विपन्नं पतयः, कौलं गाश्चापयस्विनीः । पितृ

भ्रातॄन् सुहृज्ज्ञातीन् हित्वा सौरतसौहृदाः । ननान्दृश्यालसंवादा दीनाः स्त्रैणाः कलौ नराः । शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेषोपजीविनः । धर्मं वक्ष्यन्त्यधर्मज्ञा अधिरुह्योत्तमासनम् । नित्यमुद्विग्नमनसो दुर्भिक्षकरकर्शिताः । निरन्ने भूतले राजन्ननावृष्टिभयातुराः । वासोऽन्नपानशयनव्यवायस्नानभूषणैः । हीनाः पिशाचसन्दर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः । कलौ काकिणिकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदाः । त्यक्ष्यन्ति च प्रियान् प्राणान् हनिष्यन्ति स्वकानपि । न रक्षिष्यन्ति मनुजाः स्थविरौ पितरावपि । पुत्रान् भार्याञ्च कुलजां क्षुद्राः शिश्नोदरम्भराः । कलौ न राजन् ! जगतां परं गुरुं त्रिलोकनाथानतपादपङ्कजम् । प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं यक्ष्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः । यन्नामधेयं म्रियमाण आतुरः पतन् स्खलन् वा विवशो गृणन् पुमान् । विमुक्तकर्मार्गल उत्तमां गतिं प्राप्नोति यक्ष्यन्ति न तं कलौ जनाः । पुंसां कलिकृतान् दोषान् द्रव्यदेशात्मसम्भवान् । सर्व्वान् हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमः । श्रुतः संकीर्त्तितो ध्यातः पूजितश्चादृतोऽपि वा । नृणां धुनोति भगवान् हृत्स्थो जन्मायुताशुभम् । यथा हेम्नि स्थितो वह्निर्दुर्वर्णं हन्ति धातुजम् । एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाशयम् । विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्रीतीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः । नात्यन्तशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा यथा हृदिस्थे भगवत्यनन्ते । तस्मात् सर्व्वात्मना राजन् ! हृदिस्थं कुरु केशवम् । म्रियमाणो ह्यवहितस्ततो यासि परां गतिम् । म्रियमाणैरपि ध्येयो भगवान् परमेश्वरः । आत्मभावं नयत्यङ्ग सर्व्वात्मा सर्व्वसंश्रयः । कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः । कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसङ्गः परिव्रजेत् । कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः । द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात्" ।

विश्वेश्वरवत्सलोक्ते कलिधर्मे नानाप्रमाणात्तद्दोषोपशमनमुक्तं यथा—विष्णुपुराणाग्निपुराणयोः । "धर्मोत्कर्षमतीवात्र प्राप्नोति पुरुषः कलौ । स्वल्पायासेन धर्मज्ञास्तेन तुष्टोऽस्म्यहं कलेः । धन्ये कलौ भवेद्विप्रो ह्यल्पक्लेशैर्महाफलम् । अत्यन्तदुष्टस्य कलेरयमेको महान् गुणः" ब्रह्माण्डपुराणे । "त्रेतायामाब्दिको धर्मो द्वापरे मासिकः स्मृतः । यथाशक्ति परं प्राज्ञस्तदह्ना प्राप्नुयात् कलौ" । विष्णुपुराणपद्मपुराणयोः "यत् कृते दशभिर्वर्षैस्त्रेतायां हायनेन तत् । द्वापरे तच्च मासेन अहोरात्रेण तत् कलौ । तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश्च फलं द्विजाः ! । प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिः साध्विति भाषितम् । तथाल्पेनैव यत्नेन पुण्यस्कन्धमनुत्तमम् । करोति यः कृतयुगे क्रियते तपसा हि सः । स्कान्दे काशीखण्डे । "कलौ विश्वेश्वरो देवः कलौ वाराणसी पुरी । कलौ भागीरथी गङ्गा कलौ दानं विशिष्यते" । अग्निपुराणे "नास्ति श्रेयस्करं नृणां विष्णोराराधनात् मुने ! । युगेऽस्मिंस्तामसे घोरे यज्ञवेदविवर्जिते । कुर्वीताराधनं राजन् ! वासुदेवे कलौ युगे । यदभ्यर्च्य हरिं भक्त्या कृते वर्षशतं नृप ! विधानेन कलौ लेभे अहोरात्रात् कलौ हि तत्" नारदीये । "अहोऽतीव सभाग्यास्ते सकृद् ये शिवार्चकाः । घोरे कलियुगे प्राप्ते सर्व्वधर्मबहिष्कृते । शिवपूजापरा ये तु शिवनामपरायणाः । त एव शिवतुल्याश्च घोरे कलियुगे द्विजाः" । स्कन्दपुराणे "ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः । द्वापरे भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः" । मत्स्यपुराणस्कन्दपुराणयोः "प्राप्ते कलियुगे घोरे हाहाभूतमचेतनम् । अविमुक्तं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि । नान्यं पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् । सर्व्वपापोपशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे" । भविष्यपुराणे "कृते सर्व्वाणि तीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परम् । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम् । ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्त्रेतायां तच्च वै तपः । द्वापरे तद्द्वयं यज्ञाः कलौ गङ्गैव केवलम्" । स्कन्दपुराणनारदीयपुराणयोः "भुक्तिमुक्तिफलप्रेप्सुरल्पोपायेन केवलः । तीर्थान्याश्रयेद्विद्वान् कलौ गङ्गां विशेषतः" । मनुपराशरौ "तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमित्याहुः दानमेकं कलौ युगे" । महाभारते "तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमेवाहुः कलौ दानं दया दमः । गीता गङ्गा तथा भिक्षुः कपिलाश्वत्थसेवनम् । वासरं पद्मनाभस्य सप्तमं न कलौ युगे" ।

एतदुक्तानां विष्णुमहादेववाराणसीगङ्गादानानां कलौ विशेषतः सेवायां यानि फलानि तान्युत्तरत्र क्रमेण प्रदर्श्यन्ते । तत्रादौ विष्णोराराधनफलं कथ्यते । "कलौ कलिमलध्वंसं सर्व्वपापहरं परम् । येऽर्चयन्ति हरिं नित्यं तेऽपि वन्द्या यथा हरिः" नारदीये "तीर्थान्यश्वत्थतरवो गावो विप्रास्तथा भुवि । मद्भक्ताश्चेति विज्ञेयाः कलिनाशनपञ्चधा । तेषां पुण्यात्मनां भीतोऽभ्येयं कलिरपाकृतः । मन्दीभवत्तृष्णाविभ्रमो निःसङ्ग

न प्रवर्त्तते । पूजिताः प्रणताः स्पृष्टाः स्तुता दृष्टाः स्मृता अपि । नृणां सर्व्वाघहन्तारः सततं ते हि मद्व्रताः” ।

कलौ विष्णोर्नामसंकीर्त्तनेन आराधनं कर्त्तव्यम् उक्तञ्च भागवते ।“कलिं सभाजयन्त्यार्य्या गुणज्ञाः सत(यश)भागिनः। यत्र संकीर्त्तनेनैव सर्व्वः स्वार्थोऽपि लभ्यते । नातः परमो लाभो देहिनां भ्राम्यतामिह, । यतो विन्देत परमां शान्तिं, नश्यति संसृतिः”। कलेर्दोषोपशमनोपाये भागवतवाक्यमनुपदं दर्शितम् ।

स्कन्दपुराणे “गोविन्दनाम्ना यः कश्चिन्नरो भवति भूतले । कीर्त्तनादेव तस्यापि पापं याति सहस्रधा” विष्णुधर्म्मोत्तरे “येऽहर्निशं जगद्धातुर्वासुदेवस्य कीर्त्तनम् । कुर्व्वन्ति तान्नरव्याघ्र ! न कलिर्बाधते नरान् । चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्व्वत्र कीर्त्तयेत् । नाशौचं कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरो यतः । अज्ञानादथ वा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत् । संकीर्त्तितमघं पुंसो दहेदेधो यथाऽनलः” । विष्णुरहस्ये “सा हानिस्तन्महच्छिद्रं स मोहः स च विभ्रमः। यन्मुहूर्त्तं क्षणं वापि वासुदेवं न चिन्तयेत्”। मोहोऽविवेकः विभ्रमो विपरीतज्ञानम् । स्कान्दे “अभक्ष्यभक्षणात् पापमगम्यागमनादिजम् । नश्यते नात्र सन्देहो गोविन्दस्य च कीर्त्तनात् । स्वर्णस्तेयं सुरापानं गुरुदाराभिमर्षणम् । गोविन्दकीर्त्तनात् सद्यः पापं याति महामुने ! । तावत्तिष्ठति देहेऽस्मिन् कलिकल्मषसंभवम् । गोविन्दकीर्त्तनं यावत् कुरुते मानवो न हि”“गोविन्देत्युच्चिमात्रेण हेलया कलिवर्द्धितम् पापौघो विलयं याति दानवश्चोत्थिते यथा । गोविन्देति तथा प्रातर्मध्याह्ने वा निशागमे । कीर्त्तनात् पुण्यमाप्नोति जन्मकोटिशतोद्भवम् । गवामयुतकोटीनां कन्यानाम युतायुतैः । तीर्थकोटिसहस्राणां तुल्यं गोविन्दकीर्त्तनम् । तथास्ति कर्म्मजं लोके वाग्जं मानसमेव वा । यन्न क्षीयते पापं कलौ गोविन्दकीर्त्तनात् । प्रमादादपि संस्पृष्टो यथाऽनलकणो दहेत् । तथौष्ठपुटसंस्पृष्टं हरिनाम हरेदघम्”। वामनपुराणे । “अश्वमेधादिभिर्यज्ञैः नरमेधैस्तथैव च । यजितं तेन, येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम् । महाभारते “प्राणप्रयाणपाथेयं संसारव्याधिभेषजम् । दुःखशोकपरित्राणं हरिरित्यक्षरद्वयम्”। विष्णुपुराणे “ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैः त्रेतायां, द्वापरेऽर्च्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्त्य केशवम् । अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्त्तिते सर्व्वपातकैः । पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव”।

अथ कलिदोषोपशमनाय शिवपूजनादि विहितं यथा—

लिङ्गपुराणे “कलौ रुद्रो महादेवः शङ्करो नीललोहितः । प्रकाशते प्रतिष्ठार्थं धर्म्मस्य विकृताकृतिः । ये तं विप्राश्च सेवन्ते येन केनापि शङ्करम् । कलिदोषं विनिर्जित्य प्रयान्ति परमां गतिम्” बृहन्नारदीये “शिव ! शङ्कर ! रुद्रेश ! नीलकण्ठ ! त्रिलोचन ! । इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान् बाधते कलिः । महादेव ! विरूपाक्ष ! गङ्गाधर ! मृडाव्यय !। इतीरयन्ति ये नित्यं ते कृतार्थो न संशयः । हरिस्मरणनिष्ठानां शिवनामरतात्मनाम् । सद्यः समस्तकर्म्माणि यान्ति संपूर्णतां द्विजाः ! । शिवपूजापरा ये तु शिवनामपरायणाः । तएव शिवतुल्याश्च घोरे कलियुगे द्विजाः” महाभारते “यस्त्वों नमः शिवायेति वक्ष्यते स कलौ नरः । यास्येनापि नमस्कारः प्रयुक्तः शूलपाणये । संसाररोगसंघानामन्तकः शङ्करः कलौ । यदा कदा तं यजते श्रद्धया मुनिपुङ्गव ! । लिङ्गेऽथ स्थण्डिले वापि कौतुके विधिपूर्व्वकम् । पुरा दोषं विनिर्जित्य रुद्रलोके महीयते !” । शिवपुराणे “ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां यजनं परम् । द्वापरे लिङ्गपूजा च कलौ शङ्करकीर्त्तनम्” स्कन्दपुराणे “ब्रह्मा कृतयुगे देवः त्रेतायां भगवान् रविः । द्वापरे भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः” ।

अथ कलौ काशीवासस्य तथात्म्यमाह च स्कन्दपुराणे व्यासः । “इदं कलियुगं घोरं संप्राप्तं पाण्डुनन्दन ! । ततो गच्छामि देवस्य पुरीं वाराणसीं शुभाम् । अस्मिन् कलियुगे घोरे नराः पापानुवर्त्तिनः । भविष्यन्ति महाबाहो ! वर्णाश्रमविवर्जिताः । नान्यत् पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् । सर्व्वपापप्रशमनम् प्रायश्चित्तं कलौ युगे । ये विमाक्तां पुरीं प्राप्य न मुञ्चन्ति कदाचन । विजित्य कलिजान् दोषान् यान्ति तत् परमं पदम्” लिङ्गपुराणे “कलौ युगे तु मर्त्त्यानां स्थानं मोक्षप्रदायकम् । भक्त्या आराधनेनैव स्नानतर्पणपूजनैः । ज्ञात्वा कलियुगं घोरं अल्पायुषमधार्म्मिकम् । विमुच्येदं न सेवन्ते जायन्ते च म्रियन्ति च” मत्स्यपुराणे “ज्ञात्वा कलियुगं घोरं हाहाभूतमचेतनम् । अविमुक्तं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि । जपध्यानविहीनानां ज्ञानविज्ञानवर्जिनाम् । तपस्तुषाहहीनानां गतिर्वाराणसी नृणाम्” स्कान्दे काशीखण्डे “न सिध्यति कलौ योगो न सिध्यति कलौ तपः । न्यायार्जितधनोत्सर्गैः सद्यः सिध्येत् कलौ परः । न व्रतं न तपो ज्ञानं न

जपेन सुरार्चनम् । दानमेव कलौ मुख्यं, काशी दानेन प्राप्यते । कलिकालेन बाधेत कालकाय जिघांसति । एनांसि तीव्र बाधन्ते ते न काश्यां समाश्रिताः । कलि-कलुषं कर्म त्रिकण्टकमितीरितम् । एतत्त्रयं न प्रभवेद्वाराणस्यां निवासिनाम्”

अथ गङ्गामाहात्म्यमाह तु काशीखण्डभविष्य-पुराणे “कृते सर्व्वत्र तीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परम् । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम् । ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्त्रेतायां तच्च वै तपः । द्वापरे तद्द्वयं यज्ञाः कलौ गङ्गैव केवलम्” । विष्णुधर्म्मोत्तरे “पुष्करं तु कृते सेव्यं त्रेतायां नैमिषं तथा । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं, कलौ गङ्गां समाश्रयेत्” । स्कन्दपुराणे “भुक्ति-मुक्तिफलमेप्सुरल्पायासेन चेन्नरः । तीर्थान्येवाश्रयेद्विद्वान् कलौ गङ्गां विशेषतः” । नारदीये कलौ तत्परमब्रह्मप्राप्तये सत्वरं नृणाम् । गङ्गाभजनमेवाहुर्मोक्षोपायं महर्षयः । तत्रैव “कृते युगे पुष्कराणि त्रेतायां नैमिषं तथा । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां समाश्रयेत्” कामिकसंहितायाम् “न भवेद्द्रव्यमन्त्राणां संशुद्धिः शुद्धिवर्जितैः । मन्त्रैर्विना न सिध्यन्ति यज्ञाः, शुद्धिः सुदुर्लभा । काले कलौ विशेषेण शुद्धं वस्तु न लभ्यते । कलौ युगे हि तमसा नष्टधर्म्मे भयङ्करे । अनेकच्छिद्रसन्तानो धर्म्मतन्तुर्हि जाह्नवी । विना गङ्गां धर्म्ममयीं कथं स्याच्च गतिः कलौ । निरक्तः कर्त्तनं तस्य पापत्यागोऽपि वा नरः । समर्थस्तु कलौ काले गङ्गां यो नाभिगच्छति” भविष्यपुराणे “कलौ कलुषचित्तानां पापद्रव्यरतात्मनाम् । विधिहीनक्रियाणाञ्च गतिर्गङ्गां विना नहि । अनाश्रित्य तु गङ्गां हि मुक्तिमिच्छति यः कलौ । स्वर्णं दृष्ट्वा मिच्छेद्युक्तो जात्यन्धनरस्तु सः । वृथा कुलं, वृथा विद्या, वृथा यज्ञा, वृथा तपः । वृथा दानानि तस्येह कलौ गङ्गां न याति यः” कूर्म्मपु० “गङ्गामेव निषेवेत प्रयागे तु विशेषतः । नान्यत् कलियुगोद्भूतं मलं हन्ति सुदुस्तरम्” ।

अथ कलियुगे दानस्य श्रेष्ठत्वम् अतएव मनुः “अन्ये कृतयुगे धर्म्मास्त्रेतायां द्वापरे परे । अन्ये कलियुगे नॄणां युगह्रासानुरूपतः” इति युगभेदेन धर्म्मभेदमाह च । मनुपाराशरौ “तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञान-मुच्यते । द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे” । महाभारते “तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमेवाहुः कलौ दानं दया दमः” बृहस्पतिः “तपोधर्म्मः कृतयुगे, ज्ञानं त्रेतायुगे स्मृतम् । द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तः, कलौ दानं दया दमः” । लिङ्गपुराणे “ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । प्रवृत्तं द्वापरे यज्ञ, दानमेकं कलौ युगे” । अग्निपुराणे “देवताप्रति-मूर्त्यादिनगराणि कलौ युगे । कर्त्तव्यानि महीपालैः स्वर्गलोकममीप्सुभिः”

इत्येवं कलौ विशेषधर्म्माः सेव्या इति दर्शितम् ।

सामान्यतः कलौ सेव्यधर्म्मानाह च पराशरः । “अस्मिन्मन्वन्तरे धर्म्माः कृतत्रेतादिके युगे । सर्व्वे धर्म्माः कृते जाताः सर्व्वे नष्टाः कलौ युगे । चातु-र्व्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद । व्यासवा-क्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः । धर्म्मस्य निर्णयं प्राह सूक्ष्मं स्थूलञ्च विस्तरात् । शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्ये-ऽहं शृण्वन्तु मुनयस्तथा । कल्पे कल्पे क्षयोत्पत्तौ ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । श्रुतिः स्मृतिः सदाचारो निर्णेत-व्यश्च सर्व्वदा । न कश्चिद्वेदकर्त्ता च वेदस्मर्त्ता चतु-र्मुखः । तथैव धर्म्मं स्मरति मनुः कल्पान्तरान्तरे । अन्ये कृतयुगे धर्म्मास्त्रेतायां द्वापरे परे । अन्ये कलि-युगे नॄणां युगरूपानुसारतः । तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमित्यूचुर्दानमेकं कलौ युगे । कृते तु मानवो धर्म्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः । द्वापरे शङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः । त्यजेद्देशं कृतयुगे, त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् । द्वापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारञ्च कलौ युगे । कृते सम्भाषणात् पापं, त्रेतायाञ्चैव दर्शनात् । द्वापरे चान्नमादाय, कलौ पतति कर्म्मणा । कृते तु तत्क्षणाच्छापस्त्रेतायां दश-भिर्द्दिनैः । द्वापरे मासमात्रेण, कलौ संवत्सरेण तु । अभि-गम्य कृते दानं, त्रेतास्वाहूय दीयते । द्वापरे याचमानाय, सेवया दीयते कलौ । अभिगम्योत्तमं दानमाहूतञ्चैव मध्य-मम् । अधमं याच्यमानं स्यात्, सेवादानन्तु निष्फलम् । कृते चास्थिगताः प्राणास्त्रेतायां मांससंस्थिताः । द्वापरे रुधिरं यावत्, कलावन्नादिषु स्थिताः । धर्म्मो जितोऽह्यधर्म्मेण, जितः सत्योऽनृतेन च । जिताश्चौरैस्तु राजानः, स्त्रीभिश्च पुरुषा जिताः । सीदन्ति चाग्निहोत्राणि, गुरुपूजा प्रण-श्यति । कुमार्य्यश्च प्रसूयन्ते तस्मिन् कलियुगे सदा । युगे युगे च ये धर्म्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः । तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः । युगे युगे च सामर्थ्यं शेषं मुनिभिर्भाषितम् । पराशरेण

चाबक्तं प्रायश्चित्तं प्रदीयते । अहमद्यैव तत्प्रेमतुष्टये ब्रवीमि वः । चातुर्वर्ण्यसमाचारं स्वधाख्यं मुनिपुङ्गवाः । परात्परतरं गुह्यं पवित्रं पापनाशनम्” इत्यारभ्य कलियुगे कर्त्तव्याकर्त्तव्यास्तलोकाचारो च तत्र एतावन्तः । कलिस्वभावस्तु नैगमोक्तबोधनात् कलौ कार्य्येति महानिर्वाणतन्त्रे निरूपितं यथा

“आयाते पापिनि कलौ सर्व्वधर्म्मविलोपिनि । दुराचारे दुष्प्रपञ्चे दुष्टकर्म्मप्रवर्त्तके । न वेदाः प्रभवस्तत्र स्मृतीनां स्मरणं कुतः । नानेतिहासयुक्तानां नानामार्गप्रदर्शिनाम् । बहूनाञ्च पुराणानां विनाशो भविता विभो ! । तदा लोका भविष्यन्ति धर्म्मकर्म्मबहिर्मुखाः । उच्छृङ्खला मदोन्मत्ताः पापकर्म्मरताः सदा । कामुका लोलुपाः क्रूरा निष्ठुरा दुर्मुखाः शठाः । स्वल्पायुर्मन्दमतयो रोगशोकसमाकुलाः । निःश्रीका निर्ब्बला नीचा नीचाचारपरायणाः । नीचसंसर्गनिरताः परवित्तापहारकाः । परनिन्दापरद्रोहपरीवादपराः खलाः । परस्त्रीहरणे पापशङ्काभयविवर्जिताः । निर्धना मलिना दीना दरिद्राश्चिररोगिणः । विप्राः शूद्रसमाचाराः सन्ध्यावन्दनवर्जिताः । अयाज्ययाजका लुब्धा दुर्वृत्ताः पापकारिणः । असत्यभाषिणो मूर्खा दाम्भिका दुष्प्रवञ्चकाः । कन्याविक्रयिणो व्रात्यास्तपोव्रतपराङ्मुखाः । लोकप्रतारणार्थाय जपपूजापरायणाः । पाषण्डाः पण्डितम्मन्याः श्रद्धाभक्तिविवर्जिताः । कदाहाराः कदाचारा भृतकाः शूद्रसेवकाः । शूद्रान्नभोजिनः क्रूरा वृषलीरतिकामुकाः । दास्यन्ति धनलोभेन स्वदारान्नीचजातिषु । ब्राह्मण्यचिह्नमेतावत् केवलं सूत्रधारणम् । नैव पानादिनियमो भक्ष्याभक्ष्यविवेचनम् । धर्म्मशास्त्रे सदा निन्दा साधुद्रोहो निरन्तरम् । सत्कथालापमात्रञ्च न तेषां मनसि क्वचित् । त्वया कृतानि तन्त्राणि जीवोद्धारणहेतवे । निगमागमजातानि भुक्तिमुक्तिकराणि च । देवीनां यत्र देवानां मन्त्रयन्त्रादिसाधनम् । कथिता बहवो न्यासाः सृष्टिस्थित्यादिलक्षणाः । बद्धपद्मासनादीनि गदितान्यपि भूरिशः । पशुवीरदिव्यभावा देवतामन्त्रसिद्धिदाः । शवासनं चितारोहो मुण्डसाधनमेव च । लतासाधनकर्म्माणि त्वयोक्तानि सहस्रशः । पशुभावदिव्यभावौ स्वयमेव निवारितौ । कलौ न पशुभावोऽस्ति दिव्यभावः कुतो भवेत् । पत्रं पुष्पं फलं तोयं स्वयमेव हरेत् पशुः । न शूद्रदर्शनं कुर्य्यान्मनसा न स्त्रियं स्मरेत् । दिव्यश्च देवताप्रायः शुद्धान्तःकरणः सदा । द्वन्द्वातीतो वीतरागः सर्व्वभूतसमः क्षमी । कलिकल्मषयुक्तानां सर्व्वदाऽस्थिरचेतसाम् । निद्रालस्यप्रसक्तानां भावशुद्धिः कथं भवेत् ? । वीरसाधनकर्म्माणि पञ्चतत्त्वानि यानि तु । मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मुद्रा मैथुनमेव च । एतानि पञ्च तत्त्वानि त्वया प्रोक्तानि शङ्कर ! । कलिजा मानवा लुब्धाः शिश्नोदरपरायणाः । लोभात् तत्र पतिष्यन्ति न करिष्यन्ति साधनम् । इन्द्रियाणां सुखार्थाय पीत्वा च बहुलं मधु । भविष्यन्ति मदोन्मत्ता हिताहितविवर्जिताः । परस्त्रीधर्षकाः केचिद्दस्यवो बहवो भुवि । न करिष्यन्ति ते मत्ताः पापयोनिविचारणम् । अतिपानादिदोषेण रोगिणो बहवः क्षितौ । शक्तिहीना बुद्धिहीना भूत्वा च विकलेन्द्रियाः । ह्रदे गर्त्ते प्रान्तरे च प्रासादात् पर्व्वतादपि । पतिष्यन्ति मरिष्यन्ति मनुजा मदविह्वलाः । केचिद्विवादयिष्यन्ति गुरुभिः स्वजनैरपि । केचिन्मौना मृतप्राया अपरे बहुजल्पकाः । अकार्य्यकारिणः क्रूरा धर्म्ममार्गविलोपकाः । हिताय यानि कर्म्माणि कथितानि त्वया प्रभो ! । मन्ये तानि महादेव ! विपरीतानि मानवे । के वा योगं करिष्यन्ति न्यासजातानि केऽपि वा । स्तोत्रपाठं यन्त्रलिपिं पुरश्चर्य्यां जगत्पते ! । युगधर्म्मप्रभावेन स्वभावेन कलौ नराः । भविष्यन्त्यतिदुर्वृत्ताः सर्व्वथा पापकारिणः । तेषामुपायं दीनेश ! कृपया कथय प्रभो ! । आयुरारोग्यवर्च्चस्यं बलवीर्य्यविवर्द्धनम् । विद्याबुद्धिप्रदं नॄणामप्रयत्नशुभङ्करम् । येन लोका भविष्यन्ति महाबलपराक्रमाः । शुद्धचित्ताः परहिताः मातापित्रोः प्रियङ्कराः । स्वदारनिरताः पुरुषाः परस्त्रीषु पराङ्मुखाः । देवतागुरुभक्ताश्च पुत्रस्वजनपोषकाः । ब्रह्मज्ञा ब्रह्मविद्याश्च ब्रह्मचिन्तनमानसाः । सिद्ध्यर्थं लोकयात्रायाः कथयस्व हिताय यत् । कर्त्तव्यं यदकर्त्तव्यं वर्णाश्रमविभेदतः । विना त्वां सर्व्वलोकानां कस्त्राता भुवनत्रये” ॥ इति देवीप्रश्नः

“इति देव्या वचः श्रुत्वा शङ्करो लोकशङ्करः । कथयामास तत्त्वेन महाकारुण्यवारिधिः । सदाशिव उवाच । साधु पृष्टं महाभागे ! जगतां हितकारिणि ! । एतादृशः शुभः प्रश्नो न केनापि कृतः पुरा । धन्यासि सुकृतज्ञासि हितासि कलिजन्मनाम् । यद् यदुक्तं त्वया भद्रे ! सत्यं सत्यं यथार्थतः । सर्व्वज्ञा त्वं त्रिकालज्ञा धर्म्मज्ञा परमेश्वरि ! । भूतभव्यविभज्ञं धर्म्मज्ञं त्वया प्रिये ! । यथातथ्यं

यथान्यायं यथायोग्यं न संशयः । कलिकल्मषदीनानां द्विजादीनां सुरेश्वरि ! । मेध्यामेध्याविचाराणां न शुद्धिः श्रौतकर्म्मणाम् । न संहिताद्यैः स्मृतिभिरिष्टसिद्धिर्नृणां भवेत् । सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं मयोच्यते । विनाह्यागममार्गेण कलौ नास्ति गतिः प्रिये ! । श्रुतिस्मृतिपुराणादौ मयैवोक्तं पुरा शिवे ! । आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः । कलावागममुल्लङ्घ्य योऽन्यमार्गे प्रवर्त्तते । न तस्य गतिरस्तीति सत्यं सत्यं न संशयः । सर्व्वैर्वेदैः पुराणैश्च स्मृतिभिः संहितादिभिः । प्रतिपाद्योऽस्मि नान्योऽस्मि प्रभुर्जगति मां विना । आमनन्ति च ते सर्व्वे मत्पदं लोकपावनम् । मन्मार्गविमुखा लोकाः पाषण्डा ब्रह्मघातिनः । अतो मन्मतमुत्सृज्य यो यत् कर्म्म समाचरेत् । निष्फलं तद्भवेद्देवि ! कर्त्तापि नारकी भवेत् । मूढो मन्मतमुत्सृज्य योऽन्यमतमुपाश्रयेत् । ब्रह्महा पितृहा स्त्रीघ्नः स भवेन्नात्र संशयः । कलौ तन्त्रोदिता मन्त्राः सिद्धास्तूर्णफलप्रदाः । शस्ताः कर्म्मसु सर्व्वेषु जपयज्ञक्रियादिषु । निर्व्वीर्य्याः श्रौतजातीया विषहीनोरगा इव । सत्यादौ सफला आसन् कलौ ते मृतका इव । पाञ्चालिका यथा भित्तौ सर्व्वेन्द्रियसमन्विताः । अमूरशक्ताः कार्य्येषु तथाऽन्ये मन्त्रराशयः । अन्यमन्त्रैः कृतं कर्म्म बन्ध्यास्त्रीसङ्गमो यथा । न तत्र फलसिद्धिः स्यात् श्रम एव हि केवलम् । कलावन्योदितैर्मार्गैः सिद्धिमिच्छति यो नरः । तृषितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्म्मतिः । मदुक्तादुदितं धर्म्मं हित्वान्यधर्म्ममीहते । अमृतं स्वगृहे त्यक्त्वा क्षीरमार्कं स वाञ्छति । नान्यः पन्था मुक्तिहेतुरिहामुत्र सुखाप्तये । यथा तन्त्रोदितो मार्गो मोक्षाय च सुखाय च । तन्त्राणि बहुभेदानि नानाख्यानान्वितानि च । सिद्धानां साधकानाञ्च विधानानि च भूरिशः । अधिकारिविभेदेन पशुवाञ्छयतः प्रिये ! कुलाचारोदितं धर्म्मं शुश्रूषुं कथितं क्वचित् । जीवप्रवृत्तिकारीणि कानिचित् कथितान्यपि । देवा नानाविधाः प्रोक्ता देव्योऽपि बहुधा प्रिये ! । भैरवाश्चैव वेताला बटुका नायिका गणाः । शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरा गाणपतादयः । नानामन्त्राश्च यन्त्राणि सिद्ध्युपायाह्यनेकशः । भूरिप्रयाससाध्यानि यथोक्तफलदानि च । यथा यथा कृताः प्रश्ना येन येन यदा यदा । तदा तल्लोकोपकाराय तथैवोक्तं मया प्रिये ! । सर्व्वलोकोपकाराय सर्व्वप्राणिहिताय च । युगधर्म्मानुसारेण याथातथ्येन पार्व्वति ! । त्वया यादृक्कृतः प्रश्नो न केनापि पुरा कृतः । तव स्नेहेन वक्ष्यामि सारात् सारं परात् परम् । वेदानामागमानाञ्च तन्त्राणाञ्च विशेषतः । सारमुद्धृत्य देवेशि ! तवाग्रे कथ्यते मया । यथा नरेषु तन्त्रज्ञाः सरितां जाह्नवी यथा । यथाहं त्रिदिवेशानामागमानामिदं तथा । किं वेदैः किं पुराणैश्च किं शास्त्रैर्बहुभिः शिवे ! । विज्ञातेऽस्मिन् महातन्त्रे सर्व्वसिद्धीश्वरो भवेत् । यतो जगद्धितायाहं त्वयाहं विनियोजितः । अतस्ते कथयिष्यामि यद्विश्वहितकृद्भवेत्" २ उल्ला० ।

"कलौ पापयुगे घोरे तपोहीनेऽतिदुस्तरे । निस्तारबीजमेतावद्‌ब्रह्ममन्त्रस्य साधनम् । साधनानि बहुक्तानि नानातन्त्रागमादिषु । कलौ दुर्व्वलजीवानामसाध्यानि महेश्वरि ! । अल्पायुषः स्वल्पसत्त्वा अन्नाधीनासवः प्रिये ! लुब्धा धनार्ज्जने व्यग्राः सदा चञ्चलमानसाः । समाधावक्षमधियो योगक्लेशासहिष्णवः । तेषां हिताय मोक्षाय ब्रह्ममार्गोऽयमीरितः । कलौ नास्त्येव नास्त्येव सत्यं सत्यं मयोच्यते । ब्रह्मदीक्षां विना देवि ! कैवल्याय सुखाय च । यदा तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी तथा । न स्थास्यति वरारोहे ! तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु पुण्यपापानां परीक्षा वेदसम्भवा । न स्थास्यति शिवे ! शान्ते ! तदैव प्रबलः कलिः । क्वचिच्छिन्ना क्वचिद्भिन्ना यदा सुरतरङ्गिणी । भविष्यति कुलेशानि ! तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु म्लेच्छजातीया राजानो धनलोलुपाः । भविष्यन्ति महाप्राज्ञे ! तदैव प्रबलः कलिः । यदा स्त्रियोऽतिदुर्द्दान्ताः कर्कशाः कलहे रताः । गर्हिष्यन्ति स्वभर्त्तॄन् तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु मानवा भूमौ स्त्रीजिताः कामकिङ्कराः । द्रुह्यन्ति गुरुमित्रादीन् तदैव प्रबलः कलिः । यदा क्षौणी स्वल्पफला तोयदाः स्तोकवर्षिणः । असम्यक्फलिनो वृक्षास्तदैव प्रबलः कलिः । भ्रातरः स्वजनामात्या यदा धनकणेच्छया । मिथः सम्प्रहरिष्यन्ति तदैव प्रबलः कलिः । प्रकटे मद्यमांसादौ निन्दादण्डविवर्ज्जिते । गुह्यपानं चरिष्यन्ति तदैव प्रबलः कलिः" ३ उल्ला०, इत्युपक्रम्य ब्रह्मसाधनप्रकारस्तत्र दर्शितः स च तत्र द्रष्टव्यः । उपासनायां विशेषः । कुब्जिकातन्त्रे ३ पटले । "श्रुतिस्मृतिविधानेन पूजा कार्य्या युगत्रये । आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः । न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः" । पुरश्चरणोल्लासतन्त्रे ३ पटलेऽपि । "तन्त्रोक्तं ध्यानमन्त्रञ्च प्रशस्तं भारते कलौ । वेदोक्तञ्चैव स्मृत्युक्तं पुराणोक्तं वरानने ! ।

न शक्तं वक्तुमायाति ! कदाचिद्भारते कलाविति"। "श्रौतोधर्म्मः कृतयुगे त्रेतायां स्मार्त्त एव तु। द्वापरे च पुराणोक्तः कलावागमसम्मतः" पठन्ति। अत्रेदमभिदध्महे। वेदेषु काण्डत्रयमस्ति कर्म्मोपासना ब्रह्मरूपप्रतिपाद्यभेदात्। तत्र कर्म्मकाण्डमधिकृत्य जैमिनिप्रभृतिभिः सम्यक्तया कर्त्तव्यतादि विवेचितम् उपासनाकाण्डमधिकृत्य शाण्डिल्यनारदादिभिः, ब्रह्मकाण्डमधिकृत्य च व्यासादिभिः प्रपञ्चो दर्शितः। तत्र उपासनाकाण्डमधिकृत्यागमशास्त्रप्रवृत्तिः तन्मूलञ्च रामतापनीयनृसिंहतापनीयप्रभृति। इत्यागमशास्त्रस्य प्रामाण्यम्। अनुपलभ्यमानमूलकागमस्यापि स्मृतिवत् श्रुतिकल्पकत्वेन प्रामाण्यम्। तत्र कर्म्मकाण्डे सर्व्वेऽप्यधिकारिणः इत्युक्तोरपि तत्त्वज्ञानपर्य्यन्तं चित्तशुद्ध्यर्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्म्मकर्त्तव्यविधानात् "तमेतमात्मानं विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसा नाशकेनेति" श्रुत्या तथोक्तेः। उपासनाकाण्डेऽपि तथैव सर्व्वेषामधिकारः "तपसा किल्विषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते" इति स्मृतेः। तत्र सति कामे कर्म्मकाण्डविहितकर्म्माचरणे स्वर्गः फलम्। कामनाऽभावे मोक्ष एव फलम्। एवमुपासनायामपि। तत्रापि सत्यां कामनायां स्वर्गादिनानाफलम् असत्यान्तु तस्यां ममुक्तिः फलम्। ब्रह्मकाण्डे तु मुमुक्षोरेवाधिकारः। इत्थेवं विषयविभागे स्थिते श्रौतपौराणिकस्मार्त्ततान्त्रिकोपासनासु मध्ये कलौ आगमोक्तोपासनादृत्त्येति प्रदर्शितागमशास्त्रेभ्यो निर्णीयते। अन्यत्र च "हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम्। कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा" "कलौ जागर्त्ति गोपालः कलौ जागर्त्ति कालिका" पठन्ति।

अथ कलियुगे राजविशेषोत्पत्तिः कलेरन्ते कल्किरूपभगवदवतारप्रादुर्भावश्च भाग० १२।१,२ अ० उक्तो यथा- "योऽन्त्यः पुरञ्जयोनाम भविष्यो वारहद्रथः। तस्यामात्यस्तु शुनको हत्वा स्वामिनमात्मजम्। प्रद्योतसंज्ञं राजानं कर्त्ता यत् पालकः सुतः। विशाखयूपस्तत्पुत्रो भविता राजकस्ततः। नन्दिवर्द्धनस्तत्पुत्रः पञ्च प्रद्योतनाइमे। अष्टत्रिंशोत्तरशतं १३८ भोक्ष्यन्ति पृथिवीं नृपाः! शिशुनागस्ततो भाव्यः काकवर्णस्तु तत्सुतः। क्षेमधर्म्मा तस्य पुत्रः क्षेत्रज्ञः क्षेमधर्म्मजः। विधिसारः सुतस्तस्य अजातशत्रुर्भविष्यति। दर्भकस्तत्सुतो भाव्यो दर्भकस्याजयः स्मृतः। नन्दिवर्द्धन आजेयो महानन्दिस्तु तत्सुतः। शैशुनागा दशैवैते षष्ट्युत्तरशतत्रयम् ३६०। समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कुरुश्रेष्ठ! कलौ नृपाः। महानन्दिसुतो राजन्! शूद्रागर्भोद्भवो बली। महापद्मपतिः कश्चित् नन्दः क्षत्रविनाशकृत्। ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्त्वधार्म्मिकाः। स एकच्छत्रां पृथिवीमनुल्लङ्घितशासनः। शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः। तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः। य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समाः १००। नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति। तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ। स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति। तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चाशोकवर्द्धनः। सुयशा भविता तस्य सङ्गतः सुयशः सुतः। शालिशूकस्ततस्तस्य सोमशर्म्मा भविष्यति। शतधन्वा सुतस्तस्य भविता तद्बृहद्रथः। मौर्य्या ह्येते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरम् १३७। समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कलौ कुरुकुलोद्वह!। अग्निमित्रस्ततस्तस्मात् सुज्येष्ठो भविता ततः। वसुमित्रो भद्रकश्च पुलिन्दो भविता सुतः। ततो घोषसुतस्तस्माद्वज्रमित्रो भविष्यति। ततो भागवतस्तस्माद्देवभूतिः कुरूद्वह!। शुङ्गा दशैते भोक्ष्यन्ति भूमिं वर्षशताधिकम् ११२। ततः कण्वानियं भूमिर्यास्यत्यल्पगुणान्नृप!। शुङ्गं हत्वा देवभूतिं काण्वोऽमात्यस्तु कामिनम्। स्वयं करिष्यते राज्यं वासुदेवो महामतिः। तस्य पुत्रस्तु भूमित्रस्ततो नारायणः सुतः। काण्वायना इमे भूमिं चत्वारिंशच्च पञ्च च। शतानि त्रीणि ३४५ भोक्ष्यन्ति वर्षाणाञ्च कलौ युगे। हत्वा काण्वं सुशर्म्माणं तद्भृत्यो वृषलो बली। गां भोक्ष्यत्यन्ध्रजातीयः कञ्चित् कालमसत्तमः। कृष्णनामाथ तद्भ्राता भविता पृथिवीपतिः। श्रीशान्तकर्णस्तत्पुत्रः पौर्णमासस्तु तत्सुतः। लम्बोदरस्तु तत्पुत्रस्तस्माच्चिविलकोऽन्नृपः। मेघस्वातिः चिविलकात् अटमानस्तु तत्सुतः। अनिष्टकर्म्मा हालेयस्तलकस्तस्य चात्मजः। पुरीषभीरुस्तत्पुत्रस्ततो राजा सुनन्दनः। चकोरो वटको यत्र शिवस्वातिररिन्दमः। तस्यापि गोमतीपुत्रः पुरीमान् भविता ततः। मेदशिराः शिवस्कन्दो यज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः। विजयस्तत्सुतो भाव्यश्चन्द्रबीजः सलोमधिः। एते त्रिंशन्नृपतयश्चत्वार्य्यब्दशतानि च। षट्पञ्चाशच्च ४५६ पृथिवीं भोक्ष्यन्ति कुरुनन्दन!। सप्ताभीरा आवभृत्या दश गर्द्दभिनो नृपाः। कङ्काः षोडश भूपाला भविष्यन्त्य-

तिलोलुपाः। ततोऽष्टौ यवना भाव्याश्चतुर्दश तुरुष्ककाः। भूयो दश गुरुण्डाश्च मौना एकादशैव तु। एते भोक्ष्यन्ति पृथिवीं दश वर्षशतानि च। नवाधिकाञ्च नवतिं १०९९ मौना एकादश क्षितिम्। भोक्ष्यन्त्यब्दशतान्यङ्ग! त्रीणि ३०० तैः संस्थिते ततः। किलकिलायां नृपतयो भूतनन्दोऽथ वङ्गिरः। शिशुनन्दिश्च तद्भ्राता यशोनन्दिः प्रवीरकः। भोक्ष्यन्त्येते वर्षशतं भविष्यन्त्यधिकानि षट् १०६। तेषां त्रयोदश सुता भवितारश्च बाह्लिकाः। पुष्पमित्रोऽथ राजन्यो दुर्म्मित्रोऽस्य तथैव च। एककाला इमे भूपाः सप्तान्ध्राः सप्त कौशलाः। वैदूरपतयो भाव्या नैषधास्तत एव हि। मागधानान्तु भविता विश्वस्फूर्जिः पुरञ्जयात्। करिष्यत्यपरान् वर्णान् पुलिन्दयदुमद्रकान्। प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्म्मतिः। वीर्य्यवान् क्षत्रमुत्साद्य पद्मवत्यां स वै पुरि। अनुगङ्गामाप्रयागं गुप्तां भोक्ष्यति मेदिनीम्। सौराष्ट्रावन्त्याभीराश्च शूरा अर्व्वुदमालवाः। व्रात्या द्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्राया जनाधिपाः। सिन्धोस्तटं चन्द्रभागां कौन्तीं काश्मीरमण्डलम्। भोक्ष्यन्ति शूद्रा व्रात्याद्या म्लेच्छाश्चाब्रह्मवर्च्चसः। तुल्यकाला इमे राजन्! म्लेच्छप्रायाश्च भूभृतः। एतेऽधर्म्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः। स्त्रीबालगोद्विजघ्नाश्च परदारधनाहृताः। उदितास्तमितप्राया अल्पसत्त्वाल्पकायुषः। असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसाऽऽवृताः। प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति म्लेच्छा राजन्यरूपिणः। तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः। अन्योऽन्यतो राजभिश्च क्षयं यास्यन्ति पीड़िताः" इत्या० ।

"ततश्चानुदिनं धर्म्मः सत्यं शौचं क्षमा दया। कालेन बलिना राजन्! नङ्क्ष्यत्यायुर्ब्बलं स्मृतिः। वित्तमेव कलौ नॄणां जन्माचारगुणोदयः। धर्म्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि। दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्म्मायैव व्यावहारिके। स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्व्विप्रत्वे सूत्रमेव हि। लिङ्गमेवाश्रमख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम्। अवृत्त्या न्यायदौर्ब्बल्यं, पाण्डित्ये चापलं वचः। अनाढ्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव च। स्वीकार एव चोद्वाहे, स्नानमेव प्रसाधनम्। दूरे वार्य्ययनं तीर्थं लावण्ये केशधारणम्। उदरम्भरता स्वार्थः सत्यत्वे धार्ष्ट्यमेव हि। दाक्ष्यं कुटुम्बभरणं, यशोऽर्थे धर्म्मसेवनम्। एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णे क्षितिमण्डले। ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणां यो बली भविता नृपः। प्रजा हि लुब्धै राजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्म्मभिः। आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यन्ति गिरिकाननम्। शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टि (ष्ठि) भोजनाः। अनावृष्ट्या विनङ्क्ष्यन्ति दुर्भिक्षकरपीड़िताः। शीतवातातपप्रावृड्हिमैरन्योन्यतः प्रजाः। क्षुत्तृड्भ्यां व्याधिभिश्चैव सन्तप्स्यन्ते च चिन्तया। त्रिंशद्विंशति वर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम्। क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषतः। वर्णाश्रमवतां धर्म्मे नष्टे वेदपथे नृणाम्। पाषण्डप्रचुरेऽधर्म्मे दस्युप्रायेषु राजसु। चौर्य्यानृतवृथाहिंसानानावृत्तिषु वै नृषु। शूद्रप्रायेषु वर्णेषु च्छागप्रायासु धेनुषु। गृहप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु। अणुप्रायेष्वोषधीषु शमीप्रायेषु स्थास्नुषु। विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्मसु। इत्थं कलौ गतप्राये जनेषु खरधर्म्मिषु। धर्म्मत्राणाय सत्त्वेन भगवानवतरिष्यति। चराचरगुरोर्व्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः। धर्म्मत्राणाय साधूनां जन्म कर्म्मापनुत्तये। शम्भलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः। भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति। अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः। असिनाऽसाधुदमनमष्टैश्वर्य्यगुणान्वितः। विचरन्नाशुना क्षौण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः। नृपलिङ्गच्छदो दस्यून् कोटिशो निहनिष्यति। अथ तेषां भविष्यन्ति मनांसि विशदानि वै। वासुदेवाङ्गरागातिपुण्यगन्धानिलस्पृशाम्। पौरजानपदानां वै हतेष्वखिलदस्युषु। तेषां प्रजा विसर्गश्च स्थविष्ठः सम्भविष्यति। वासुदेवे भगवति सत्त्वमूर्त्तौ हृदि स्थिते। यदाऽवतीर्णो भगवान् कल्किर्धर्म्मपतिर्हरिः। कृतं भविष्यति तदा प्रजासूतिश्च सात्त्विकी। यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यो बृहस्पती। एकराशौ समेष्यन्ति भविष्यति तदा कृतम्। येऽतीता वर्त्तमाना ये भविष्यन्ति च पार्थिवाः। ते त उद्देशतः प्रोक्ता वंशजाः सोमसूर्य्ययोः। आरभ्य भवतो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम्। एतद्वर्षसहस्रन्तु शतं पञ्चदशोत्तरम्" "यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम्। तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः"। अनुपदमधिकृतम्। अधिकं कलिस्वभावादिकं कल्किशब्दे वक्ष्यते।

कलियुगे च शककर्त्तारः षट् यथोक्तं ज्योतिर्व्विदाभरणे "युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ नराधिनाथौ विजयाभिनन्दनः। इमेऽनु नागार्ज्जुनमेदिनीपतिर्बलिः क्रमात् षट् शककारकाः कलौ"। तेषां शककालश्च शकशब्दे वक्ष्यते।

कलौ वर्ज्यधर्म्माः निर्णयसिन्धावुक्ता यथा—

"वृहन्नारदीये । "समुद्रयातुः स्वीकारः कमण्डलुविधारणम् । द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा । देवराच्च सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः । मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा । दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च । दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं नरमेधाश्वमेधकौ । महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः । इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः" । कमण्डलुः "सोदकस्य कमण्डलुम्" इत्युक्तः स्मृत्यर्थो वा । दत्ता ऊढा । "ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा । कलौ पञ्च न कुर्व्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुमिति" हेमाद्रौ वचनात् । "ऊढा पुरुषसंयोगात् स्रुते देयेति केचन" इत्यादिभिर्विवाह्यतोक्ता । हेमाद्रौ ब्राह्मे "गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा । नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः" । गोत्रात् गोत्रजायाः पितृस्वसुः, मातुः सपिण्डात् मातुलात्, तत्कन्याया विवाहः कलौ न कार्य्यः । तेन यानि तद्विधायकानि, तानि युगान्तरविषयाणि । तथा च व्यासः । "तृतीयां मातृतः कन्यां, तृतीयां पितृतस्तथा । शुल्केन चोद्वहिष्यन्ति विप्राः पापविमोहिताः" इति कलौ निन्दामाह । मातृतस्तृतीयां मातुलकन्यामित्यर्थः । उक्तञ्चैतत् प्राक् । मद्यं "सौत्रामण्यां सुराग्रहणम्" इत्यादिना विहितमपि वर्ज्यम्" हेमाद्रौ आदित्यपुराणे "विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् । बालायाः क्षतयोन्याश्च वरेणान्येन संस्कृतिः । कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः । आततायिद्विजाग्र्याणां धर्म्मयुद्धेन हिंसनम् । द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि संग्रहः । महाप्रस्थानगमनं, गोसंज्ञप्तिश्च गोसवे । सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः । अग्निहोत्रहवण्याश्च लेहो लीढापरिग्रहः । वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा । प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् । संसर्गदोषस्तेयान्यमहापातकिनिष्कृतिः । वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया । दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः । सवर्णान्याङ्गनादुष्टैः संसर्गः शोधितैरपि । अयोनौ संग्रहे वृत्ते परित्यागो गुरुस्त्रियाः । परोद्देशात्मसंत्याग उच्छिष्टस्यापि वर्ज्जनम् । प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय, संकल्पश्च सधर्मकः । अस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च । शामित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयस्तथा । षड्भक्तानशने चान्नहरणं हीनकर्म्मणः । शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणाम् । भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः । शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद्वृत्तिशीलता । आपद्वृत्तिर्द्विजाग्र्याणामश्वस्तनिकता तथा । प्रजार्थं तु द्विजाग्र्याणां परजायापरिग्रहः । ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्निधमनक्रिया । बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहो विधिनोदितः । यतेश्च सर्व्ववर्णेषु भिक्षाचर्य्या विधानतः । नवोदके दशाहञ्च दक्षिणा गुरुचोदिता । ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियापि च । भृग्वग्निपतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथा । गोतृप्तिशिष्टपयसि शिष्टैराचमनक्रिया । पितापुत्रविरोधेषु साक्षिणां दण्डकल्पनम् । यतेः सायंगृहत्वं च सूरिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः । निवर्त्तितानि विद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्व्वकं बुधैः" । सुराग्रहणस्य तत्कर्त्तुः संग्रहो व्यवहारः । न च मद्यं चेति सामान्येन निषेधेनास्योपसंहार इति वाच्यम् । निषेधस्य निवृत्तिफलत्वेन विशेषानपेक्षत्वात्, मा हिंस्यादित्यस्य न ब्राह्मणं हन्यादित्यनेनोपसंहारे हिंसान्तरस्यादोषापत्तेश्च । निरूपितं चैतद्धेमाद्रिणान्यत्रेत्युपरम्यते । "एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्योऽग्निवेदसमन्वितः" इत्युक्तेः अघस्य अघौघस्य सङ्कोचः "न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते" इत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्य विधानम् उपदेशः । "कलौ कर्त्तैव लिप्यते" इति व्यासोक्तेः पतितसंसर्गदोषे सत्यपि पातित्यं नेत्यर्थः-इति केचिदाहुः । ते मूर्खाः मानाभावात् । तेनायमर्थः । तत्संसर्गी तु पञ्चमः स्तेयञ्च इति तदन्यानि महापातकानि ब्रह्मवधसुरापानगुरुतल्पाभिगमनानि त्रीणि, तेषां कामकृतानां प्रायश्चित्तं कलौ न, तेषु कामतोऽमरणान्तस्यैवोक्तेः । तत्स्थाने द्वादशाब्दं, द्वैगुण्ये ब्राह्मणो ब्रह्मवधनिमित्ते च चतुर्विंशत्यब्दमिति चतुर्गुणं वदादमाल्लापत्तेस्तस्य च "चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति" निषेधात् धर्मिणो ब्रह्मचैवोक्तेः । "स्तेये च राज्ञो वधकर्त्त्वात्मब्रह्मवधापत्तिः । अतो द्वैगुण्यं युक्तोऽधिकारः । न च विधित्वं, निषेधबाधात् । आत्मवधेऽपवादेऽपि ब्रह्मवधाभावात् युगान्तरदोषसाम्येऽपि कलौ दोषाधिक्यात् । एतद्विप्रपरम् । अन्यवर्णान्या कन्या क्षत्रियादिस्तया दुष्टैः । अयोनौ विध्यादौ । "स्त्रियः परित्याज्याः विप्रागुरुगाश्च याः" इत्युक्तेस्त्यागः । परोद्देशेन ब्राह्मणाद्यर्थे आत्मत्यागः । यद्वा परो-

द्देशात्मत्यागो दानं मनसा पात्रमुद्दिश्येत्युक्तम् । उद्दिष्टस्य त्यक्तस्य वर्ज्जनम् प्रतिग्रहसमर्थोऽपीत्युक्तम् । चेतनग्रहणेन प्रतिमापूजा । "स्वाशौचकालादिर्ध्येयं स्पर्शनन्तु विभागतः" इत्युक्तः स्पर्शः । वर्ज्जति "उपोषितस्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमन्नाद्यथाहरेत्" इत्युक्तमन्नचौर्य्यम् । आपदि ब्रह्मादिवृत्तिः, सुखेनैव धमेदग्निमित्युक्तं धमनम् । "दशाहेनैव शुध्येत भूमिष्ठं च नवोदकम्" इत्युक्तो दशाहः । "गुरवे तु वरं दत्त्वा" इत्युक्ता दक्षिणा । शूद्रेषु दासगोपालेति । "कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं यच्च दुग्धेन पाचितम् । एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत्" इत्यपरार्के सुमन्तूक्ता शूद्रस्य पाकक्रिया । "पितापुत्रविवादे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः" इत्युक्तः । सायंगृहत्वम् "विधूमे सन्नमुसले" इत्युक्तम् । भृग्वी चन्द्रेण तु । "अटन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च । अनिकेता निराहारा ये तु सायंगृहास्तु ते" इति पुराणोक्तो निषिद्धः, तेनाज्ञातगोत्रपात्रादेः श्राद्धादौ विनियोगो न कार्य्यः । कलौ एतानि वर्ज्यानीत्यर्थः । निगमः । "अग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पलपैतृकम् । देवराच्च सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत्" । अग्निहोत्रं तदर्थमाधानम् । एतच्च सर्वाधानपरम् । "अर्द्धाधानं स्मृतं श्रौतं स्मार्त्ताग्न्योस्तु पृथक्कृतिः । सर्वाधानं तयोरैक्यकृतिः पूर्वयुगाश्रितेति" लौगाक्षिवचनादिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् एतेन "चत्वार्य्यब्दसहस्राणि चत्वार्य्यब्दशतानि च । कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रहः । संन्यासश्च न कर्त्तव्यो ब्राह्मणेन विजानतेति" व्यासवचनं व्याख्यातम् । सर्वाधानेऽपि विशेषमाह देवलः "यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्त्तते । संन्यासञ्चाग्निहोत्रञ्च तावत्कुर्यात् कलौ युगे" इति । संन्यासस्त्रिदण्डः केचित्" ।

दत्तौरसेतरेषान्त्वित्यत्र दत्तपदं कृत्रिमस्याप्युपलक्षणम् "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च" कलिधर्म्मे पराशरस्मरणात् इति दत्तकमीमांसादिमतम् । दत्तकचन्द्रिकामतं वक्ष्यते । समुद्रयात्रास्वीकारोऽप्यत्र तीर्थयात्रारूपधर्म्मपरः तथा हि ।

"शोधितस्यापीत्यनेन कृतप्रायश्चित्तस्यैव संव्यवहार्य्यतानिषेधेन यत्र विषये समुद्रनौयानं निषिद्धं तत्रैव विषये कृतप्रायश्चित्तस्याप्यसंग्रह इति प्रतिपादितम् । यत्र शोधितत्वोक्त्यैव प्रायश्चित्तनिमित्तीभूतपापनिश्चय आक्षिप्यते तद्विषयश्च पापावेदकशास्त्रादेव, समुद्रगमनमात्रे च कुत्रापि शास्त्रे प्रायश्चित्ताद्यदर्शनात् न तस्य निषिद्धता, किन्तु तद्गमनकाले म्लेच्छादिस्पृष्टान्नाद्यशनम् एव, तत्पापापनोदनाय तु कृतेऽपि प्रायश्चित्ते न तद्यातुः संग्रह इत्येव कल्पयितुमुचितम् शोधितस्यापीति पदस्वारस्यात् । अन्यथा समुद्रनौगमनमात्रे संग्रह इत्येवाभिदध्यात् । न च तथाभिहितम् । न च "समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् । इत्युपक्रम्य "इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः" इति बृहन्नारदीयवचने समुद्रयात्रास्वीकारस्य कलौ निषिद्धतयोक्तेः निषिद्धातिक्रमे च "विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति" इति या॰स्मृतौ कर्मणस्तथाचरणे पातित्यप्रतिपादनात् तद्विषय एव प्रायश्चित्ताचरणसम्भवेन तत्रैव शोधितस्यापीत्यस्यावकाश इति वाच्यम् बृहन्नारदीयवचने उपसंहारे "इमान् धर्मान्" इत्युक्तेः धर्म्मरूपसमुद्रयात्रास्वीकारस्यैव कलौ निषेधात् वाणिज्यराजाज्ञादिनिमित्तकस्य तस्य निषेधाभावेन तद्विषयकत्वासम्भवात् । स्मर्य्यते च ब्रह्महत्यादिपापापनोदनार्थं समुद्रगमनं पराशरेण,— प्रायश्चित्तप्रकरणे "शतयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् । रामचन्द्र-समादिष्ट-नल-सञ्चय-सञ्चितम् । सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति" इत्यनेन । न चात्र समुद्रसेतुदर्शनस्यैव ब्रह्महत्यानाशकत्वं सङ्गतं, समुद्रयानस्वीकारं विना शतयोजनायतस्य सेतोर्दर्शनासम्भवेन आक्षेपेणैव तद्गमनलाभात् । अन्यथा सेतोर्यत्किञ्चिदंशमात्रस्य तथात्वे "शतयोजनमायतम्" इति विशेषणमनर्थकं स्यात्, तथा च शतयोजनविस्तारायतसेतुसम्यग्दर्शनस्यैव प्रकृतब्रह्महत्यापापनाशकत्वं न तु यत्किञ्चिन्मात्रदर्शनस्य, पापप्राबल्येन परिश्रमप्राबल्यस्यापेक्षितत्वात् किन्तु एकादश्यादिव्रतस्येव यत्किञ्चिन्मात्रदर्शनस्यातिदिष्टब्रह्महत्यानाशकत्वम् युक्तम् । अतएव "यो भूय आरभते तस्य फले विशेषः" इति जैमिनिना सम्यगायासे फलबाहुल्यं निर्णीतम्, निर्णीतञ्च ऋग्वेदभाष्ये माधवाचार्य्येण सम्यगायाभ्यासादिना अनुष्ठिताश्वमेधाद्यपेक्षया तत्तद्यज्ञविद्याबोधकवेदाध्यायिनोऽतिदिष्टब्रह्मवधादिनाशकत्वम् । एवञ्च प्रकृतब्रह्महत्यायाः अपनोदनार्थं शतयोजनदीर्घविस्तारसेतुदर्शनं स्मृतौ विहितम् । तेनैव च समुद्रनौगमनमर्थापत्तिलभ्यम् एवं द्वारवत्यादितीर्थयात्राङ्गमपि समुद्रयान-

गमनमर्थापत्तिप्रमाणलभ्यम् । एवञ्च दैवमसमुद्रयानस्यैव धर्मरूपतया विहितस्य कलौ निषेधः वृहन्नारदीयवचने कमण्डलुविधारणादिभिः पुण्यापरपर्य्यायधर्मसाधनत्वेन धर्मरूपैः समभिव्याहारेण पठितत्वात् धर्मरूपस्यैव समुद्रयानस्य निषिद्धत्वौचित्यात् “प्रायेण समानरूपाः सहचरा भवन्ति” इति न्यायात् । एतेन वृहन्नारदीये “समुद्रयात्रास्वीकार” इति पाठे रघुनन्दनमाधवाचार्य्यादिवहुनिबन्धकारसम्मते स्थिते निर्णयसिन्धौ समुद्रयातुः स्वीकार इति क्वाचित्कपाठस्तु अनाकरोऽनुचितश्च, तथा सति समुद्रयातुर्जनस्य स्वीकाररूपव्यवहारस्य धर्मरूपत्वाभावेन “इमान् धर्मान्” इत्यभिधानस्यायुक्तत्वापत्तेः । ततश्च धर्मार्थ-समुद्रयात्रा-स्वीकारस्यैव निषिद्धतया वाणिज्यराजाज्ञादिनिमित्तकस्य तस्य कुत्रापि निषेधात् तद्गमने म्लेच्छादिगुरुतरसंसर्गे सन्ध्यावन्दनादित्यागे च तत्पापापनोदनार्थं बोधितस्यापि (कृतप्रायश्चित्तस्य) न संपर्क इत्यत्रैव आदित्यपुराणवचनतात्पर्य्यम् । यथा च “कामतोऽव्यवहार्य्यस्तु वचनादिह जायते” इति याज्ञवल्क्येन पातकविषये प्रायश्चित्ताचरणेऽपि अव्यवहार्य्यताऽभिहिता, तत्समानन्यायादत्रापि प्रायश्चित्ताचरणेऽपि न व्यवहार्य्यतेति युक्तमुत्पश्यामः । एवञ्च समुद्रनौगमनकाले सन्ध्यादिकर्म्म । म्लेच्छादिभिर्गुरुतरं संसर्गमकुर्वतश्च प्रायश्चित्तज्ञापकशास्त्राभावात् न अव्यवहार्य्यता नापि प्रायश्चित्ताचरणम् । ततश्च “उषित्वा यत्र कुत्रापि स्वधर्म्मं प्रतिपालयन् । षट्कर्म्माणि प्रकुर्वीतेत्थमिति धर्म्मस्य निश्चयः” इति स्मृतौ यत्र कुत्रापि वासेऽपि स्वधर्म्मानुष्ठाने पापशून्यत्वमुक्तं सुपपन्नम् । अतएव कलौ वाणिज्याद्यर्थसमुद्रयाने शिष्टाचारोऽपि दृश्यते । तथा हि कलियुगनृपवत्सराजामात्ययोर्यौगन्धरायणवाभ्रव्ययोर्युद्धार्थं वत्सराजाज्ञया समुद्रयानं रत्नावलीनाटके वर्णितम्, वर्णितञ्च भाषाचण्डीपुस्तके श्रीमन्ताभिधवणिजस्तत्पितुश्च इतो वङ्गदेशात् सिंहलगमनम् । न च तद्गमनं तदा केनापि विगीतम् । यदि तद्विगीतं स्यात् तदा ते हि शिष्टाः कथं तत् कुर्युः । इदानीन्तनानां विगानन्तु म्लेच्छभूरिसंसर्गाद्धर्यवेति एतन्मूलकमेव इदानीमपि अन्यैर्दाक्षिणात्यशिष्टैर्वाणिज्याद्यर्थं सिंहलादिगमनमनुष्ठीयते । अतः समुद्रयानगमनमात्रं निषिद्धमिति तु रिक्तं वचः । ततश्च धर्मार्थसमुद्रयानगमनमेव कलौ निषिद्धमित्यायातम् । तद्गमनकाले च यदा म्लेच्छादिभिर्गुरुतरसंसर्गः सन्ध्यादित्यागश्च तदैव प्रायश्चित्ताचरणेऽपि द्विजानामव्यवहार्य्यता शूद्राणान्तु प्रायश्चित्ताचरणे व्यवहार्य्यतैव द्विजपदस्वारस्यात् अन्यथा लोकस्याव्यौ तद्विरोधाभिदध्यात् । इत्येव द्विजेभ्यः शूद्राणां विशेष इति दिङ्मात्रमुपदर्शितम्” २ कलिकालाधिष्ठातृदेवभेदे च तस्योत्पत्तिर्यथा “प्रलयान्ते जगत्स्रष्टा ब्रह्मा लोकपितामहः ससर्ज्ज घोरं मलिनं पृष्ठदेशात् स पातकम् । स चाधर्म्म इति ख्यातस्तस्य वंशानुकीर्त्तनात् । श्रवणात् स्मरणाल्लोकः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । अधर्म्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्ज्जारलोचना । तस्याः पुत्त्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः । स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्त्रञ्च कन्यकाम् । निकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् । स हिंसायां भगिन्यान्तु जनयामास तं कलिम् । वामहस्तधृतोपस्थं तैलाभ्यक्ताञ्जनप्रभम् । काकोदरं करालास्यं लोलजिह्वं भयानकम् । पूतिगन्धिं द्यूतमद्यस्त्रीसुवर्णकृताश्रयम् । भगिन्यान्तु दुरुक्त्यां स भयं पुत्त्रञ्च कन्यकाम् । मृत्युं संजनयामास तयोस्तु निरयोऽभवत् । यातनायां भगिन्यान्तु लोभपुत्त्रायुतायुतम् । इत्थं कलिकुले जाता बहवो धर्म्मनिन्दकाः” इति कल्किपुराणे १ अ० ।

तस्य नलं प्रति द्वेषभावस्तच्छरीरे प्रवेशश्च भा० व० ५८,५९ अ० वर्णितः । यथा

“ततोऽब्रवीत् कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् । गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम तां गतम् । तमब्रवीत् प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः । वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः । एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः । देवानामन्त्र्य तान् सर्व्वानुवाचेदं वचस्तदा । देवानां मानुषं मध्ये यत् सा पतिमविन्दत । तत्र तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् । एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः । अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो वृतः । का च सर्व्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् । यो वेद धर्म्मानखिलान् यथावच्चरितव्रतः । योऽधीते चतुरो वेदान् सर्व्वानाख्यानपञ्चमान् । नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्म्मतः । अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः । यस्मिन् सत्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः । ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे । एवं रूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ! । आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना । एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ! । कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुले ह्रदे । एवमुक्त्वा कलिं देवा

द्वापरश्च दिवं ययुः । ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् । संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ! । भ्रंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्यते । त्वमप्यक्षान् समाविश्य साहाय्यं कर्त्तुमर्हसि” ५८ ।

“एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह । आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः। स नित्यमन्तरं प्रेप्सुर्निषधेष्ववसच्चिरम् । अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम् । कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य सन्ध्यामन्वास्त नैषधः । अकृत्वा पादयोः शौचं, तत्रैनं कलिराविशत् । स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च । गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै । अक्षद्यूते नलं जेता भवान् हि सहितो मया । निषधान् प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपम् । एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्यगात् । कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्यगात् । आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा । दीव्यावेत्यब्रवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहुः । न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः । वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालममन्यत । हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् । आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा” ५९ । अधिकं कर्कोटकशब्दे उक्तम् “कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम्” । भा०व० । २विभीतकवृक्षे (वयड़ा) तस्य नलप्रधर्षणार्थं कलिनाश्रितत्वात्तथात्वम् । “विभीतकमधिष्ठाय यथा भूतेन तिष्ठता । तेन भीमसुतो भीरुः सं राजर्षिरधर्षि न । तमाश्रयनमासाद्य वैदर्भीनिषधेशयोः । कलुषं कलिरन्वियत्नवान् मोहकरान् बहून्” नैष० । ४कलहे । “मुहुरुपहसितामिवालिनादैर्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् । वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः शठ ! कलिरेष महांस्त्वयाद्य दत्तः” माघः । ५शूरे वैशुद्धे च हेमच० । द्यूतविषये ७एकाङ्कयुक्तपार्श्वकपाशके । यस्मिन् अक्षपार्श्वे एकाङ्कचिह्नमस्ति तस्मिन् अक्षभागे । कलिना दृष्टं साम कलेरपत्यादि वा ढक् । कालेय तद्दृष्टे सामनि तदपत्यादौ । ७कोरके स्त्री अमरटीका वा ङीप् ।

कलिक पुंस्त्री कल+मत्वर्थे ठन् । पक्षिभेदे (कोँचवक्) भावप्र० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कलिका स्त्री कलिरेव स्वार्थे कन् । १कोरके (कँड़ि) अस्फुटितपुष्पे अमरः । “वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम्” “नवबकुलकलिकाकुलीकृतानि स्तवकनिकोचितकार्मिकेसराणाम्” माघः । “सुखामजातरजसं कलिकामवाले” सा० द० । “चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका बध्नाति न स्वं रजः” शकु० । “सकलिका कलिकामजितामपि” रघुः । कलो ध्वनिभेदः साध्यतयाऽस्त्यस्य ठन् । वीणामूले हेमच० तस्य कलसाधनत्वात् तथात्वम् । कलैव स्वार्थे कन् । ३कलाशब्दार्थे । “तन्वन्ते कलिका यथा क्रमात्कलाभिर्व्ययः कृताः” सि०शि० । कलिकापूर्वम् । “प्रथममपरचरणसमुत्थं भवति स यदि वक्त्र। इतरदितरमदितमपि यदि च तुर्थम् । चरणयुगलकमविरतमपरमिति कलिका सा” वृत्तर० उक्ते ४छन्दोभेदे च । ५पदसन्ततियुक्तरचनाभेदे सा च गोविन्दवीरुदावलीतद्भाष्ययोर्दर्शिता यथा “सुमेदाकलिकारम्भे श्लोकस्तु युगशः स्मृता । अन्यासां कलिकानान्तु भवन्त्येकैकयोऽपि ते । पूर्वौ द्वौ कलिकाभिस्तु वीरुदस्तुल्यसंख्यकाः । कला नाम भवेत्तालनियता पदसन्ततिः । कलाभिः कलिका प्रोक्ता तद्भेदाः षट् समीरिताः । कलिका चण्डवृत्ताख्या द्विगादिगणवृत्तका । तथा त्रिभङ्गी वृत्ताख्या मध्या मिश्रा च केवलेति” । चण्डवृत्ते दशधा संयुक्तवर्णाः । अत्र संयुक्तवर्णानां नियमो दशधा च ते । मधुर शिटशिलिटशिथिलत्वादिनक्षभौ । भिद्यन्ते वृत्तदोषाभ्यां ते दर्श्यन्ते स्फुटं यथा । सुश्लानुमधरसंयोगाः मधुरा मधुरकिङ्कराः । तस्मात्तु श्लिष्टसंयुक्तादर्धकर्परसर्पवत् । ततो विश्लिष्टसंयुक्ता भङ्गकल्यादयस्त्रयः । तथा शिथिलसंयुक्ताः पश्यकश्यपवश्यवत् । प्रोक्ता ह्रादियुता सहंग्रसहंग्रगुहा नक्षत्रवत् । शर्हादीन् ह्रादिसंयुक्तभेदान् केचित् समूचिरे । दीर्घात्तुङ्गाङ्ककापीसं वाल्यं वैश्यम बाहुकमिति” । कलापरिमाणमुक्तम् । “अधिकाश्चतुःषष्टेर्न्यूना द्वादशतः कलाः । एताभ्यो नाधिकाः कार्य्या न्यूनाश्चापि न पण्डितैरिति” । तत्र तावच्चण्डवृत्तकलिका द्विविधा नक्षोविशिखश्चेति भेदात् तत्र रथादिविंशतिभेदस्य नक्षस्येह वर्द्धितादयोनव भेदाः स्मृताः “वर्द्धितं वीरभद्रञ्च समयोऽप्युत्पलम् । तुरङ्गं चीरुघरतिस्तथा मातङ्गखेलितम् । तिलकश्चेति कलिकानक्षभेदोदिता नव वृत्ताः । अथ विशिखः पद्मकुन्दचम्पकवकुलवकुलभेदात् पञ्चविधः तेष्वादिमं पद्मं पङ्केरुहसितकञ्जमाण्डूतु पतेन्दीवरारुणाम्भोरुहकह्लारभेदात् षड्विधम् अन्तिमं वकुलन्तु भासुरमङ्गलभेदात् द्विविधमित्येकादशभेदो विशिखः पङ्केरुहं सितकञ्जं तथा पाण्डूत्पलं परम्” इन्दी-

पराङ्गणाम्भोजे कह्लारश्चेति षड्विधम्। देवद्वेदेन कथितं पद्मेव मनीषिभिः। चम्पकं बकुलं कुन्दं बकुलं द्विविधं तथा। इति पञ्चविधस्यापि त्रिंशत्संख्यकाः" इत्युक्तेः एवं चतुरुत्तरकलिकात्रिंशत्तिधा गृहीताः अथ पञ्चधा हि-मादिगणयुक्तका कलिका मञ्जर्य्यभिहिता क्रमात् कोरक गुच्छकसंफुल्लकुसुमगन्धाख्या तस्यायाम कोरकगुच्छकु-सुमानि गृहीतानि" कोरको गुच्छकुसुमे मञ्जरी त्रिविधात तु" इत्युक्तेः। त्रिभङ्गी कलिका तु शिखरिण्यादिपूर्व्वा षोढा तस्याथाम दण्डकपूर्व्वा विदग्धपूर्व्वा च गृहीता "दण्डकाख्या विदग्धाख्या त्रिभङ्गीह द्विधा मता" इत्युक्तेः अथ मिश्र-कलिका 'कलिका गद्यसंदृष्टा सप्तविभक्तिका वा अक्षरमयी सर्व्वलघ्वी चेति द्विभेदा केवला चेत्यष्टौ तदेवं षड्भ्योमङ्गा-कलिकाभ्यः षष्टाविंशतिरिह कलिका गृहीताः। एषाद्य एकादश नवभेदाः संफुल्लगन्धौ मञ्जरीभेदौ शिखरिण्या-दयः त्रिभङ्गीभेदा मध्यकलिका च तत्प्रकाशाधिक्य-विरहात्" ।

कलिकापूर्व्व न० कलिकया अंशेन जन्यमपूर्व्वम्। परमापूर्व्वजनके यज्ञजन्यापूर्व्वभेदे। तत्साधने युक्तिः तत्त्व-चिन्तामणिमाथुर्य्योर्द्दर्शिता यथा—

"नन्वेवमाग्नेयादीनां प्रत्यक्षं क्षणिकत्वात् योग्यतानव-गतौ परमापूर्व्वकारणत्वानवगमे कथमपूर्व्वकल्पनम्? इति चेत् काम्येऽपूर्व्ववाच्यत्वस्थितावाग्नेयादौ तद्द्वारासा-धनत्वस्य योग्यत्वसम्भवात् न तु प्रथमम्" तत्त्वचि०। व्याकृतं चैतत् मथुरानाथेन यथा—

"ननु फलसाधनतान्वये फलसमयस्थायित्वतादृशव्यापा-रोपधायकत्वान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे आग्नेयाष्टाकपाल-यागैन्द्रदधियागैन्द्रपयोयागात्मकयागत्रयरूपस्य दर्शस्य, आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयाजाग्नीषोमीयैकादशकपालयागा-त्मकयागत्रयरूपस्य पौर्णमासस्य चावान्तरकलिका-पूर्व्वत्रयं विना षडन्यैकपरमापूर्व्वजनकत्वमनुपपन्नं युगपदाग्नेयादीनां षड्नामसम्भवादतः "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः" इत्यादि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्व-साधनत्वान्यथानुपपत्त्या तत्र परमापूर्व्वनाम्नं कलिका-पूर्व्वषट्कं कल्प्यते इति तत्र सिद्धान्तो व्याहतः योग्यता-ज्ञानाभावेन प्रधानविधिवाक्यात् प्रथमं परमापूर्व्व-साधनत्वान्वयबोधसम्भवादित्याशङ्कते नन्वेवमिति। एवं-साधनत्वान्वये निरुक्तान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे। क्षणिकत्वा-दिति आशुविनाशित्वादित्यर्थः। परम्पराघटकानुपस्थितेश्चेति शेषः। कथमिति। कथं प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसा-धनतान्यथानुपपत्तेः कलिकापूर्व्वकल्पनम्? इत्यर्थः। यदि च निरुक्तयोग्यताज्ञानं विनापि परमापूर्व्वसाधनत्वा-वगमस्तदा परमापूर्व्वज्ञानं विना स्वर्गसाधनत्वस्यापि ज्ञानसम्भवात् किं परमापूर्व्वस्यापि वाच्यतया? इति भावः। न च तदापि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्व-साधनत्वान्यथानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाणि न कल्प्यन्ते अपि तु आग्नेयादिबोधकप्रत्येकवाक्यात् कलिका-पूर्व्वोपस्थितौ प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्व्वसाधन-त्वावगमः प्रथमन्तु प्रधानविधिवाक्यं मूकमेवेति वाच्यम् अपसिद्धान्तात् "आग्नेयाष्टाकपालोभवत्यमा-वस्यायाम्" इत्यादिप्रत्येकबोधकवाक्यानां दर्शपौर्ण-मासाबोधकतया कलिकापूर्व्वाबोधकत्वाच्चेति निष्कर्षः। आशुविनाशित्वेन प्रतिसंहितकर्म्मणि यद्रूपेण फलस्य कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानं तद्रूपावच्छिन्नफलसाधन-त्वान्वये तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वं योग्यता प्रकृते च प्रधानविधिना कार्य्यत्वरूपेण परमा-पूर्व्वं बोध्यते, तथाच कार्य्यत्वरूपेण तज्जनकता दर्शादीनां ग्राह्या, तत्र च परमापूर्व्वत्वरूपेण कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानेऽपि न कार्य्यत्वरूपेण कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानं, कार्य्यत्वावच्छिन्नस्य दर्शाद्य-व्यवहितक्षणेऽपि सम्भवादतःपरमापूर्व्वसमयस्थायिव्यापारो-पधायकत्वज्ञानं विनापि प्रथमं कार्य्यत्वरूपेण सामा-न्यतस्तत्साधनत्वग्रहः, उत्तरकालन्तु स्वर्गसमयस्थायिकार्य्या-न्तराजनकस्य तादृशकार्य्यजनकत्वं परमापूर्व्वजनकत्वएव पर्य्यवस्यति, तच्च साक्षान्न सम्भवति आग्नेयादेराशुविनाशि-त्वादतः परम्परया जनकत्वं,तच्चावान्तरव्यापारं विनाऽनुप-पन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् कलिकापूर्व्वाणि कल्प्यन्ते,स्वर्गस्य च देहान्तरभोग्यत्वेन कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानात्तत्पर्य्य-न्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानं विना सामान्यतोऽपि न तत्साधनत्वग्रहसम्भव इति गूढाभिसन्धिना समाधत्ते काम्य इति "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः" इति काम्य-विधावित्यर्थः। अपूर्व्ववाच्यत्वस्थिताविति कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्व्ववाच्यत्वस्थितावित्यर्थः, तद्द्वारा साधनत्वस्येति परमापूर्व्वद्वारा साधनत्वस्येत्यर्थः, सामान्यतः स्वर्गसाधन-त्वरूपेणान्वये इति शेषः। योग्यतासम्भवात् योग्यता-ज्ञानसम्भवात्, न तु प्रथममिति। न तु परमापूर्व्व-वाच्यत्वे इत्यर्थः। स्वर्गस्य देहान्तरभोग्यत्वेन काला-

न्तरभावित्वप्रतिसन्धानात् तत्साधनत्वान्वये तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वस्य योग्यतात्वात् कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्व्वसाधनत्वान्वये च न तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानमपेक्षितं कार्य्यत्वावच्छिन्नस्य देहान्तरभावित्वप्रतिसन्धानादित्यभिसन्धिः। एतच्चापाततः स्वर्गस्य कालान्तरभावित्वाप्रतिसन्धाने क्रियायाः क्षणिकत्वाप्रतिसन्धाने वा स्वर्गसाधनत्वान्वयेऽप्यपूर्व्वोपस्थितिं विना योग्यताज्ञानसम्भवात्। केचित्तु "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः" इत्यत्र विधिप्रत्ययस्य कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वसामान्य एव शक्तत्वात् प्रथमं कार्य्यत्वरूपेण कलिकापूर्व्वसाधनत्वावगमस्ततः कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्व्वसाधनत्वावगमः, न तु प्रथममेव परमापूर्व्वसाधनत्वावगमः। न च प्रथमं कार्य्यत्वरूपेण कलिकापूर्व्वसाधनत्वावगमेऽपि तत्र परमापूर्व्वपर्य्यन्तस्थायित्वं न गृहीतमिति वाच्यं द्वितीयबोधे परमापूर्व्वस्वर्गपर्य्यन्तस्थायित्ववत् प्रथमबोधे कलिकापूर्व्वस्य स्वर्गपर्य्यन्तस्थायिव्यापारमयस्थायित्वभाने बाधकाभावादिति समाधत्ते काव्य इति। "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम" इति काम्यविधावित्यर्थः। अपूर्व्ववाच्यत्वस्थितावित्ति कार्य्यत्वरूपेण कलिकापूर्व्वस्यापि वाच्यत्वस्थितावित्यर्थः, तद्द्वारा साधनत्वस्येति कलिकापूर्व्वद्वारा परमापूर्व्वसाधनत्वस्येत्यर्थः, अन्वय इति शेषः। योग्यतासम्भवात् प्रथमं योग्यताज्ञानसम्भवात्, न तु प्रथममिति परमापूर्व्वसाधनत्वावगम इति शेषः। न चैवं प्रतीतपरमापूर्व्वसाधनत्वानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाणां कल्प्यत्वमिति सिद्धान्तव्याघात इति वाच्यं प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्व्वसाधनत्वान्वयानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाणामेव प्रथमान्वयबोधविषयत्वम् इत्येव तदर्थात् इति भावः" इत्याहुः। ननु एकस्यैव परमापूर्व्वं स्वर्गं च दर्शपौर्णमासयोः केन रूपेण जनकत्वमिति चेदुच्यते दर्शपौर्णमासोभयसाधारणेन दर्शपौर्णमासत्वव्यापकीभूतेन वैजात्यविशेषेण विजातीयापूर्व्वं विजातीयस्वर्गञ्च प्रति जनकत्वं, विजातीयापूर्व्वजनकतावच्छेदकतयैव तद्वैजात्यसिद्धिः, न च दण्डचक्रन्यायेन दर्शपौर्णमासत्वाभ्यामेव जनकत्वमस्तु केवलदर्शात् केवलपौर्णमासाद्वा फलानुत्पादस्य परस्परव्यतिरेकादेवोपपत्तेरिति वाच्यं कार्य्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवात् दर्शत्वादेर्जनकतावच्छेदकतापर्य्यन्तस्य विध्यर्थत्वाभावात्। न च तथापि दर्शत्वादिमत्त्वैकधर्म्ममादाय विनिगमनाविरहात् कार्य्यकारणभावद्वयमावश्यकमिति वाच्यम्, केवलदर्शात् केवलपौर्णमासाच्च फलोत्पादस्य वारणाय कार्य्यकारणभावद्वयस्यावश्यकत्वेन गौरवस्यैव विनिगमकत्वात्, यदि च पौर्णमासं विना कृते दर्शे दर्शत्वस्य, दर्शं विना कृते च पौर्णमासे पौर्णमासत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वं नाभ्युपेयते किन्तु दर्शपूर्व्वकृते पौर्णमास एव पौर्णमासत्वं, पौर्णमासोत्तरकृत एव दर्शे दर्शत्वमुपेयते, तदा तु प्रत्येकं दर्शत्वपौर्णमासत्वाभ्यामेव जनकत्वं, न व्यापकजात्या, अतिरिक्तकल्पने गौरवात् अतिरिक्तजातिकल्पनेऽपि दर्शत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहेण कार्य्यकारणभावद्वयस्यावश्यकत्वात्। अथ यदि पौर्णमासोत्तरकृते दर्श एव दर्शत्वं, तदा दर्शत्वेनैव हेतुतास्तु किं पौर्णमासत्वेन हेतुतया? न च विनिगमनाविरहात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वमिति वाच्यं केवलपौर्णमासत्वेन हेतुत्वे पौर्णमासानन्तरं दर्शोत्पादप्राक्काल एव परमापूर्व्वोत्पत्त्यापत्तेरेव विनिगमकत्वादिति चेन्न "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम" इति श्रुत्या पौर्णमासस्यापि हेतुत्वबोधनात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् दर्शत्वस्य पौर्णमासाघटितत्वात्। एतेन पयोयागात्मकदर्शचरमयागस्यैव पयोयागत्वेन हेतुत्वमस्त्वित्यपि निरस्तम्। दर्शपौर्णमासत्वाक्रान्तानामन्येषामपि हेतुत्वस्य वेदबोधितत्वात्। अथोभयसाधारणवैजात्येन हेतुतापक्षे जातेरव्याप्यवृत्तितया आग्नेयादियागषट्कस्थल एव आग्नेयादिवत् किञ्चिद्यागानन्तरं परमापूर्व्वोत्पत्त्यापत्तिः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्कारणसत्त्वात् एवं दर्शत्वपौर्णमासत्वादिना प्रत्येकहेतुत्वपक्षेऽपि पौर्णमासानन्तरं दर्शान्तर्गतयत्किञ्चिद्यागे कृत एव परमापूर्व्वोत्पत्त्यापत्तिरिति चेन्न परमापूर्व्वव्यापारीभूतानां कलिकापूर्व्वषट्कानामपि तत्तद्रूपेण दण्डचक्रवत् हेतुतया कलिकापूर्व्वषट्कानां सम्भूयतया वा तदभावादेव तत्र परमापूर्व्वानुत्पादात्। ननु तथापि दर्शपौर्णमासस्थले कियन्त्यपूर्व्वाणीति चेदत्र प्राहुः—प्रथमतः पौर्णमासत्रयेण प्रत्येकं कलिकापूर्व्वत्रयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्व्वं जन्यते एवं दर्शत्रयेणापि प्रत्येकं कलिकापूर्व्वत्रयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्व्वं जन्यते, ताभ्यां परमापूर्व्वाभ्यां चरमं परमापूर्व्वान्तरं जन्यते इति नवापूर्व्वाणीत्याहुः। नव्यास्तु मध्यमपरमापूर्व्वद्वये मानाभावात्

षड्भिः कलिकापूर्व्वैरेव चरमं परमापूर्व्वं जन्यते इति सम्प्रापूर्व्वाणि। न च पूर्व्वपूर्व्वक्रियाभिर्जनितैः पञ्चभिः कलिकापूर्व्वैः सह चोत्तरक्रियैव चरमं परमापूर्व्वं जनयतु किं चरमक्रियाजन्यकलिकापूर्व्वेणेति वाच्यं तथा अपि स्वोत्तराङ्गदक्षिणादानादिव्यवधानेनैव परमापूर्व्वजनकत्वोपगमेन तावत्कालानवस्थित्या चरमकलिकापूर्व्वस्वीकारात्, दक्षिणादानाद्युत्तराङ्गस्य साक्षादेव परमापूर्व्वहेतुत्वेन तत्र द्वारापेक्षेति प्राहुः। उच्छृङ्खलास्तु षड्भ्यः कलिकापूर्व्वेभ्य एव स्वर्गोत्पत्तेः परमापूर्व्वे मानाभावः। न च स्वर्गं प्रति षण्णामपूर्व्वाणां षडपूर्व्वसम्बन्धेन दर्शपौर्णमासयोर्वा हेतुत्वे गौरवमिति वाच्यं, तथापि परमापूर्व्वं प्रति षडपूर्व्वाणां षडपूर्व्वसम्बन्धेन दर्शपौर्णमासयोर्वा हेतुत्वेन तुल्यत्वात् षडपूर्व्वाणां सम्बन्धत्वन्तु मतद्वय एव। यदि षडपूर्व्वाणामपि पृथक् हेतुत्वं तदाऽपूर्व्वत्वेनैव। इत्थं षट्कत्वेनेत्यन्यदेतदित्याहुः। (अपूर्व्वमङ्गे परमापूर्व्वं चाङ्गजनमेतच्चानुसारेणैवोक्तमिति सर्त्तव्यम्)तदसत्, परमापूर्व्वानभ्युपगमे दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्य स्वर्गोपयोगित्वानुपपत्तेः न हि दक्षिणादानं साक्षात् स्वर्गहेतुः, अङ्गत्वात् आशुविनाशित्वाच्च तज्जन्यस्य पृथगपूर्व्वस्य स्वीकारे किमपराद्धं परमापूर्व्वेण ?। परमापूर्व्वं प्रति च दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्य साक्षादेव हेतुत्वम् इत्युक्तमेव। न च परमापूर्व्वाभ्युपगमे तत्र षडपूर्व्वाणां दक्षिणादानस्य च कारणत्वं कल्पनीयमतो गौरवमिति वाच्यं, तथापि षडपूर्व्वाणां दक्षिणादानादिजन्यादृष्टस्य च स्वर्गं प्रति हेतुत्वेन तुल्यत्वात् मम तु कलिकापूर्व्वषट्कं परमापूर्व्वजननद्वारं तत्र स्वर्गहेतुः, मानाभावात् यागस्य हेतुत्वे च श्रुतिरेव मानमिति न किञ्चिदेतत्। ननु तथापि नवाहत्यादिस्थले दशपार्थिवशिवपूजादिस्थले च केन रूपेण परमापूर्व्वविशेषे स्वर्गविशेषे च हेतुत्वं, तत्र नवाहुतित्वादेर्जातित्वाभावात् न च तत्रापि अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपनवत्वादिविशिष्टाहुतित्वादिनैव हेतुत्वम्। अपेक्षाबुद्धिश्च प्रत्येकमङ्गुल्यपूर्व्वकनवाहुत्यादिव्यापृता ग्राह्या इति वाच्यं प्रत्येकनवाहुत्यादिमात्रस्यापेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वेऽननुगमात् सकलनवाहुत्यादिष्वप्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वेऽसम्भवात् अत्र चण्डीपाठाहुतित्वत्तन्नवत्वेतरनवत्वादिना नवत्वादिकमनुगतीकृत्य तद्विशिष्टत्वेन हेतुत्वं वाच्यं "कारणतावच्छेदकसम्बन्धश्च स्वर्गं प्रति परमापूर्व्वत्वमेव परमापूर्व्वं प्रति तु परमापूर्व्वेतरापूर्व्वसामान्यमेव दर्शादिस्थानवदत्रापि प्रत्येकाहुतिजन्यकलिकापूर्व्वनवकादिद्वारैव परमापूर्व्वजननात् प्रत्येकमङ्गुल्यपूर्व्वकप्रत्येकाहुतिजन्यापूर्व्वतो नवाहुत्यादिस्थलीयप्रत्येकाहुतिजन्यकलिकापूर्व्वस्य न वैलक्षण्यमतः कलिकापूर्व्वं प्रति चण्डीपाठत्वादिनैव हेतुत्वं कार्य्यतावच्छेदकञ्च चण्डीपाठसामान्यजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो नवाहुत्यादिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्यको जातिविशेष एव। यारावाहिकपरमापूर्व्वं इत्यादिकारणाय परमापूर्व्वेतरेति। नवत्वादेः प्रत्येकापरिसमाप्तत्वादेकस्माच्च परमापूर्व्वोत्पाद इति चेत्, निखिलापेक्षाबुद्धिसाधारणस्य नवत्वस्य एकस्यानुगतस्याभावेन तेन रूपेणाननुगमासम्भवात् इति, मैवं नवाहुतित्वादेरपि नवप्रणाडादिविषयकमानसज्ञानविशेषप्रतिमानसत्वव्याप्यजातित्वात् "नवकृत्वः पठेत्" "दश पार्थिवशिवलिङ्गानि पूजयेत्" इत्यादावपि तादृशज्ञानविशेष एव धात्वर्थः तादृशज्ञानविशेषश्च परमापूर्व्वं प्रति साक्षादेव हेतुरिति संक्षेपः"।

कलिकार पुंस्त्री कलिं कलहं करोति कृ—अण् कलिमृच्छति ऋ—अण् वा उप॰ स॰। पीतमस्तके १धूम्याटे पक्षिणि (फिङ्गे)। तस्य मस्तके कलिकाकरपीतचिह्नवत्त्वात् तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २पूतिकरञ्जे (काँटाकरमूचा)पु॰ मेदि॰। ३विषलाङ्गल्याम् राजनि॰ गौरा॰ ङीष्। ४कलहकारके ५कलिकामार्द्दरि च त्रि॰। ६नारदे पु॰।

कलिकारक पु॰ कलिकामृच्छति ऋ—कलिं करोति कृ—वा ण्वुल्। १पूतिकरञ्जे (काँटाकरमूचा)२कलहकारके त्रि॰। ३नारदे पु॰ हेमच॰।

कलिङ्ग पुंस्त्री के मूर्द्ध्नि लिङ्गमस्य। १धूम्याटे पक्षिणि (फिङ्गे) अमरः तस्य मस्तके पीतचिह्नवत्त्वात्तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। कलिं गच्छति वा॰ खच् डित् मुम् च। १पूतिकरञ्जे (काँटाकरमचा) हेमच॰ २कुटजे (कुड़ची) तस्य फलम् अण् तस्य लुप्। ३इन्द्रयवे न॰। ४शिरीषवृक्षे ५प्लक्षवृक्षे च मेदि॰। "जगन्नाथात् समारभ्य कृष्णातीरान्तगं प्रिये !। कलिङ्गदेशः संप्रोक्तो वाममार्गपरायणः" इति तन्त्रोक्ते ६देशभेदे ब॰व॰मेदि॰ "उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखं ययौ" रघुः। स च देशः इहत्स॰कूर्म्मविभागे

आग्नेय्यामुक्तः यथा "आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गाः"। तेषां राजा,ते अभिजनोऽस्य वा अण्। कालिङ्ग तद्देशभवे तद्देशाभिजने च "कालिङ्गः प्रतिजग्राह तमस्त्रैर्गजसाधनः" रघुः बहुषु अणो लुक्। कलिङ्गाः। "स सागरं समासाद्य गङ्गायाः सङ्गमे नृपः। नदीशतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समाप्लवम्। ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः। भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान् प्रति भारत! लोमश उवाच। एते कलिङ्गाः कौन्तेय! यत्र वैतरणी नदी। यत्रायजत धर्मोऽपि देवाञ्छरणमेत्य वै। ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम्। उत्तरं तीरमेतद्धि सततं द्विजसेवितम्। समानं देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः"। "त्रिशतं वै सहस्राणां योजनानां युधिष्ठिर!। यत्र ध्वनिं महाघोरं तूष्णीभास्व निशाम्यते!। एतत् स्वयम्भुवो राजन्! वनं दिव्यं प्रकाशते" "यत्र प्रकाशते राजन्! वेदी संस्थानलक्षणा। आरुह्यात्र महाराज! वीर्यवान् वै भविष्यसि। सैषा सागरमासाद्य राजन्! वेदी समाश्रिता। एतामारुह्य भद्रं ते,त्वमेकस्तर सागरम्। अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये यथा त्वमेनामधिरोहसेऽद्य। स्पृष्टा हि मर्त्येन ततः समुद्रमेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ! भा०व०११४अ०। इति तद्देशस्थनद्यादिविवृतिरुक्ता। "स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत्" रघौ कलिङ्गदेशस्थः पर्वतः महेन्द्र इति वर्णितम्। ७उशीनरभ्रातृतितिक्षुवंश्यबलिनृपपुत्रभेदे। "महामनास्तु द्वौ पुत्रौ जनयामास भारत!। उशीनरं च धर्मज्ञं तितिक्षुं च महाबलम्" इत्युपक्रम्य। तितिक्षोस्तु प्रजाः शृणु" इति प्रतिज्ञाय। "तैतिक्षवोऽभवद्राजा पूर्वस्यां दिशि भारत!। उषद्रथो महाराज! फेनस्तस्य सुतोऽभवत्। फेनात्तु सुतपा जज्ञे सुतः सुतपसो बलिः। जातो मनुष्ययोनौ तु स राजा काञ्चनेषुधिः। महायोगी स तु बलिर्बभूव नृपतिः पुरा। पुत्रानुत्पादयामास पञ्च वंशकरान् भुवि। अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुह्मस्तथैव च। पुण्ड्रः कलिङ्गश्च तथा बालेयं क्षत्रमुच्यते" इत्युक्त्वा "तेषां जनपदाः पञ्च अङ्गा वङ्गाः सुह्मकाः कलिङ्गाः पुण्ड्रकाश्चैव प्रजास्त्वङ्गस्य वै शृणु" हरिवं० ३१ अ० उक्तम्। तेन कलिङ्गनृपाधिष्ठितत्वात् देशस्य तथात्वम्। काय सुखाय लिङ्गमस्याः। ८योषिति स्त्री हेम०। लिङ्गति ९(तेयोड़ि) स्त्री शब्दच०।

कलिङ्गाद्यगुटिका स्त्री चक्रद०उक्ते औषधभेदे यथा "कलिङ्गबिल्वजम्ब्वाम्रकपित्थं सरसाञ्जनम्। लाक्षाहरिद्रे ह्रीवेरं कट्फलं शुकनासिकाम्। लोध्रं मोचरसं शङ्खं धातकीवटशुङ्गकम्। पिष्टा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान्। छायाशुष्कान् पिबेच्चैषां ज्वरातीसारशान्तये। रक्तप्रसादनाश्चैते शूलातिसारनाशनाः"।

कलिञ्ज पु० कं वातं लञ्जति रोधनेन लजि–भर्त्सने अण् उप०स०। (दरमा) कटे हेमच०। तस्य स्वच्छायावरणेन वातरोधनात्तथात्वम्।

कलित त्रि०कल–कर्मणि क्त।१विदिते२प्राप्ते,मेदि०३भेदिते ४संख्याते, शब्दरत्ना०। ५गृहीते, ६उक्ते ७विचारिते, ८बद्धे च। भावे क्त ९ज्ञानलाभादौ न०।

कलिद्रुम पु०कलेराश्रयः द्रुमः। १विभीतकवृक्षे रत्नमाला। तत्र हि नलस्य राज्यच्छिद्रान्वेषणाय कलिना सुचिरं स्थितमिति कलिशब्ददर्शित नैषधवाक्ये दृश्यम्। कलिवृक्षादयोऽप्यत्र

कलिन्द पु० कलिं ददाति दाति वा खच् मुम् च। अद्रिविशेषे, यतो यमुना नदी निःसृता, "कलिन्दगिरिनन्दिनी तटसुरद्रुमालम्बिनी" रसगङ्गा०। २विभीतकवृक्षे, राजनि०। ३सूर्य्ये भरतः तन्मूलं मृग्यम्।

कलिन्दकन्या स्त्री कलिन्दस्य पर्वतस्य कन्येव तत्र प्रभवत्वात्। यमुनायाम्। "कलिन्दकन्या मथुरां गतापि गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति" रघुः। कलिन्दतनयाकलिन्दजाकालिन्दगिरिजादयोऽप्यत्र।

कलिप्रिय पु० कलिः प्रियोऽस्य। नारदे शब्दर०।

कलिमारक पु० कलीनां कलिकानां माला अत्र लस्य रः वा कप् संज्ञायां कन्। १पूतिकरञ्जे स्वामी। वा नः लस्य रः। कलिमालकोऽप्यत्रार्थे अमरटीकायां रमानाथः। [राजनि०।

कलिमाल्य पु०कलीनां कलिकानां माल्यं यत्र।१पूतिकरञ्जे

कलियुग न० कर्म० राजगिरोवत् तत्पुरुषो वा। कलिरूपे युगे कालविशेषे तन्मानादिकं कलिशब्दे उक्तं तदारम्भतिथिर्युगाद्या सा च गौडीयमते माघपौर्णमासी यथाह ति०त०

"अथ युगाद्याः ताश्च "युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वती प्रिया। रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता"। इत्यनेन व्यवस्था। ब्रह्मपुराणे। "वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम्। कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेताऽथ नवमेऽहनि। अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु

द्वापरम्। माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं स्मृतम्। युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः"। अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यन्ताएव। ब्रह्मपुराणे तथैव तिथिचतुष्टयाभिधानात्। शुक्लापि तत्र कार्त्तिके नवमेऽह्नीत्यनेनैव सिद्धौ शुक्लपक्ष इति व्यर्थं स्यात् तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी अश्वयुक्कृष्णपक्षीयेति मैथिलोक्तं निरस्तम्। आसां प्रशंसामाह विष्णुपुराणम् "वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे। नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे। एता युगाद्याः कथिताः पुराणैरनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः। उपप्लवे चन्द्रमसोरवेश्च त्रिष्वष्टकास्वप्ययनद्वये च"। उपप्लवे ग्रहणे "पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः। श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति"। स्नानमधिकृत्य भविष्ये "संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्त्तिके तथा। मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत्"।

तदेतत् कल्पभेदेन व्यवस्थाप्य माघामावस्यैव कलियुगाद्येति दाक्षिणात्याः प्रतिपेदिरे यथाह नि० सि०

"रत्नमालायाम् "माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये च त्रयोदशी। तृतीया माधवे शुक्ला नवम्यूर्जे युगादयः। यत्तु गौड़ाः "माघस्य पूर्णिमायां तु घोरं कलियुगं स्मृतमिति" ब्राह्मोक्तेः "वैशाखमासस्य सिता तृतीया नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे। नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे" इति विष्णुपुराणे चकारेण तमिस्रपक्षानुषङ्गेण पूर्वानुरोधात् पूर्णिमास्येव ज्ञेया। "द्वे शुक्ले" इत्यादिकन्तु निर्मूलमित्याहुः। तन्न "दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम्" इति भविष्यविरोधात् एतेन ब्राह्मानुसारात् पूर्णिमायामेव युगादिश्राद्धं वदन् शूलपाणिः परास्तः। तेन कल्पभेदात् व्यवस्थेति तत्त्वम्। एतेन "कार्त्तिके नवमी शुक्ला माघमासे च पूर्णिमा" इति नारदीयं व्याख्यातम्। निर्मूलत्वोक्तिर्नारदीयाज्ञानकृता"। तत्र श्राद्धादिकरणमुभयदिने तत्प्राप्तौ निर्णयश्च नि० सि०।

"अत्र श्राद्धमुक्तं मात्स्ये "कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु। हायनानि द्विसाहस्रं पितॄणां तृप्तिदं भवेदिति"। भारतेऽपि "या मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः। स्नात्वार्चयित्वा दत्त्वा च जप्त्वानन्तफलं लभेदिति" श्राद्धेऽपि पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या "पूर्वाह्णे तु सदा कार्याः शुक्ला मनुयुगादयः। दैवे कर्मणि पित्र्ये च कृष्णे चैवापराह्णिकी" इति माधवोक्तेः। "द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः। शुक्ले पूर्वाह्णिके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्णिके" हेमाद्रौ नारदीयवचनाच्च। दीपिकापि "अथो युगादि, मन्वादिकर्मतिथयः पूर्वाह्णिकाः स्युः सिते। विज्ञेया अपराह्णिकाश्च बहुले" इति। स्मृत्यर्थसारेऽपि "युगादिमन्वादिश्राद्धेषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या। कृष्णपक्षे पराह्णव्यापिनीति"। दिवोदासीये गोभिलः "वैशाखस्य तृतीयां तु पूर्वविद्धां करोति वै। हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति"। गोविन्दार्णवेऽप्येवम्। तेनैवं पूर्वाह्णव्यापिनो दिनद्वये सती परैवेति धर्मतत्त्वविद्धेमाद्र्यादयः। अनन्तभट्टस्तु "सवैधृतिर्व्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा। सम्पूर्णा उपवासे स्युर्दानादावन्तिमाः स्मृताः" इत्याह। दानादाविति श्राद्धसंग्रहः। उपवासस्त्वये वक्ष्यते। यत्तु मार्कण्डेयः "शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः। कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणं तु न लङ्घयेत्"। रौहिणो नवमो मुहूर्त्तः। अत्र च शुक्लपक्षयुगादिश्राद्धं पूर्वाह्णे कार्यमिति शूलपाणिः। निर्णयामृतादयस्तु "कालादर्शे अमाश्राद्धमापराह्णिकमुक्त्वा एवं मन्वादीनां युगादीनां निर्णय इत्युक्त्वा तु द्वे शुक्ले इत्यादि वचनं विष्णुपूजाविषयम्। श्राद्धे त्वपराह्णिकैवेति व्यवस्थां जगदुः। सेयं पूर्वोक्तानेकवचोविरोधात् स्वाकल्पविकल्पितमित्युपेक्षणीया। "पूर्वाह्णे दैविकं कुर्यात्" इत्यादिवचनादेव तत्सिद्धेर्वचनवैयर्थ्याच्च। किञ्च कालादर्शोक्तिर्न्यायमूला वचोमूला वा नाद्यः युगादिश्राद्धस्यामावास्याश्राद्धविकृतित्वेन न्यायतो पराह्णव्याप्तावपि वचनेन तस्य बाधात्। नान्त्यः अतिदेशादेवापराह्णव्याप्तिप्राप्तेर्वचनवैयर्थ्यात् "अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति" न्यायात् तेन यदि कालादर्शोक्तेः कथञ्चिन्मूलाकारेन समाधित्सा तर्हि न्यायप्राप्तकृष्णपक्षयुगादिविषयत्वेन सा व्यवस्थापनीयेति दिक्"। युगादिकृत्यं मलमासेऽपि कार्य्यम् "दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु। उपाकर्मणि चोत्सर्गे ह्येतदिष्टं हपादितः" हेमाद्रौ ऋष्यशृङ्गवचनात् एतत् दशहरादिकम्। "अष्टोदकुम्भमन्वादिमहालययुगादि च। मलमासे च कर्त्तव्यम्" कालादर्शवाक्याच्च महालयोऽत्र मघात्रयोदशीति बोध्यम्

स्मृतिचन्द्रिकायां तु मासद्वयेऽपि कर्त्तव्यमित्युक्तम्

"यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् । मन्वादिकं तैर्थिकञ्च कुर्य्यान्मासद्वयेऽपि च" तत्तद्वचनात् अपरपक्षोऽत्र कृष्णपक्षः न तु प्रेतपक्षः तस्य तत्र निषेधात् "प्रतिमासं मृताहे च श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरम् । मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोरुभयोरपीति" मदनरत्ने मरीच्युक्तेः । प्रतिवत्सरं क्रियमाणं कल्पादिश्राद्धमिति मदनरत्नम्" एतेन युगाद्यावर्षवृद्धिषेति वचनं श्राद्धातिरिक्तविष्णुपूजादिविषयम् न तत्र तिथियुग्मतेति वाच्यम् रणस्वरसात् तिथियुग्मादरस्य दैवविषयतया तद्विषयकत्वस्यैवोचितत्वात् एवं निर्णयः" "सर्वासु युगाद्यासु"।

उक्तोभयमासे कर्त्तव्यताविधानमपि संक्रान्तिनिमित्तपुण्यकालस्योभयत्र लाभे पूर्वदिनाकरणे परदिने कर्त्तव्यतावत् पूर्वमासे दैवादकरणे परमासेऽपि कर्त्तव्यताभ्यनुज्ञानार्थम् नतूभयमासयोः समुच्चयेन । एकेनैवानुष्ठानेन दुरदृष्टानुत्पत्तेः "श्वः कार्य्यमद्य कर्त्तव्यमित्युक्तेश्च प्रथममासएव मुख्यःकाल इति तत्त्वम् ।

अत्र श्राद्धाकरणे प्रायश्चित्तमुक्तम्बिधाने । "न यस्य श्राद्धमन्त्रं च शतवारं तदा जपेत् । युगादयो यदा न्यूनाः कुरुते नैव चापि यः"यदा न्यूना इत्यनेन अन्यतमाकरणं नैव कुरुते इत्यनेन सर्वासामकरणमिति सूचितम् । "युगादौ तु नरः स्नात्वा विधिवल्लवणोदधौ । गोसहस्रप्रदानस्य कुरुक्षेत्रे फलं हि यत् । तत्फलं लभते मर्त्यो भूमिदानस्य च ध्रुवमिति" पृथ्वी च० चौ० समुद्रस्नानमुक्तम् ।

युगादिवत् युगान्तकालोऽप्यत्रय पुण्यदः तद्विवरणादिकं हेमा०द्रा० यथा—

"नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके निरगात् कृतम् । त्रेता सिततृतीयायां वैशाखे समपद्यत । दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम् । कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः । युगादयः स्मृता ह्येते दत्तस्याक्षयकारकाः" मत्स्यपुराणे "युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन कीर्त्तिताः । फलं दत्तहुतानाञ्च तास्वनन्तं प्रकीर्त्तितम्" तथा—"एतास्वतस्तिथयो युगाद्या दत्तं हुतञ्चाक्षयमासु विन्द्यात् । युगे युगे वर्षशतेन यत्तपो युगादिकाले दिवसेन तद्भवेत्" । तथा—"सूर्य्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामनन्तः कृतयुगस्य च । तथा वृश्चिकसंक्रान्त्यामनन्तस्त्रेतायुगस्य च । ध्येयस्तु वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तस्तु संज्ञया । तथा च कुम्भसंक्रान्त्यामनन्तः कलियुगस्य च" ।

पद्मपुराणे "युगादिषु युगान्तेषु स्नान-दान-जपादिषु । यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगान्ताः फलसाक्षिणः" आदित्यपुराणे "दिनर्क्षं रेवती यत्र गमनञ्चैव राशिषु । युगान्तदिवसं विद्धि तत्र दानमनन्तकम् । ग्रहोपरागे विषुवे सौम्ये वा मिहिरोपदिः । सप्तमी शुक्लपक्षस्या वा युगादिदिवसं विदुः" ।

कलिल त्रि० कल-इलच् । १गहने, अमरः "यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति" गीता । २मिश्रे च उज्ज्व० । "लोकालोकौ कलोऽकल्ककलिलोऽलिकुलालकः" माघः ।

कलिहारी स्त्री कलिं हरति हृ-अण् गौरा० ङीष् । (विषलाङ्गलिया) लाङ्गल्याम् भावप्र० "कलिहारी सरा कुष्ठ शोफार्शोव्रणशूलजित् । सक्षारा श्लेष्मजित्तिक्ता कटुका तुवराऽपि च । तीक्ष्णोष्णा कृमिहृल्लघ्वी पित्तला गर्भपातिनी" भावप्रकाशे तद्गुणा उक्ताः ।

कलुष पुं स्त्री कल-उषच्, लुष-हिंसायां क । कस्य जलस्य लुषो घातकः इति वा । १महिषे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २पापे न० । "त्वां प्रत्यकस्मात् कलुषप्रवृत्तौ" रघुः । ३तद्वति त्रि० । ४अनच्छे आविले त्रि० अमरः । "विभिन्नशङ्खः कलुषीभवन्मुहुर्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्म्मणः" माघः । ५गर्हिते त्रि० शब्दचि० । अकलुषः कलुषो भवति कलुषायते । कलुषायितः । कलुषं करोति णिच् कलुषयति कलुषितः । ६असमर्थे । "भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ" रघुः । [नर तद्येमवादौ त्रि० ।

कलूतर पु० देशभेदे । ततः कच्छादि० भवादौ अण् । कालू-

कलेवर न० कले शुक्रे वरं श्रेष्ठम् तदुत्पन्नत्वेऽपि सप्तम्या अलुक् । देहे । "यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्" गीता । "शरीरे जर्ज्जरीभूते व्याधिग्रस्ते कलेवरे । औषधं जाह्नवीतोयं वैद्यो नारायणः स्वयम्" पुरा० पठन्ति ।

कल्क पुंन० कल-क तस्य नेत्त्वम् । १घृततैलादिपाकसंस्कारविशेषे, २दम्भे, ३विभीतकफले, ४विष्ठायाम् ५किट्टे ६पापे च मेदि० । ७तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये राजनि० ८घृततैलादिपाके देये औषधिद्रव्यभेदे च । कल्कप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा । "स्वरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ । ज्ञेया कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम्" इति विभज्य "द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत् । प्रक्षिप्य गात्रदेहस्थे तत्कल्कं कथितम् । कल्के मधु घृतं तैलं देयं द्विगुणमात्रया । सितां गुडं समं

दद्यात् द्रवोद्देवचतुर्गुणः”। “क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि—पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम्। स्नेहात् स्नेहसमं क्षीरं कल्कस्तु स्नेहपादिकः। चतुर्गुणमष्टगुणं द्रवद्वैगुण्यतो भवेत्। पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रव्याणि स्नेहसंविधौ। तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक् च स्याच्चतुर्गुणम्” चक्रद० तत्र देवद्रव्यमानपरिभाषोक्ता। “अकल्कको निरारम्भः” प्रा०त०तीर्थयात्राकृत्यधर्म्मोक्तौ भाव०। दम्भवताधने चूर्णभेदे च। “तां लोध्रकल्केन हृताङ्गतैलाम्” कुमा०। “लोकालोकीकलोऽकल्ककलितोऽलिकुलालकः” माघः। पापाशये त्रि० मेदि०।

कल्कन न० कल्कं शाठ्यं करोति णिच्—भावे—ल्युट्। शाठ्याचरणे “चह कल्कने कल्कनं दम्भः शाठ्यं च” सि०कौ०।

कल्कफल पु० कल्कस्य विभीतकस्य फलमिव फलमस्याकारसाम्यात्। दाड़िमवृक्षे राजनि०।

कल्कि पु० कल्कोऽस्त्यस्य छार्थ्यतया इन्। भगवतो दशमेऽवतारे तदाविर्भावप्रकारादि कल्किपु० उक्तं यथा “आधिव्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयाकुलाः। कलिराजानुगाश्चेरुर्यूथशो लोकनायकाः। बभूवुः कालविभ्रष्टाः क्षणिकाः कामुका नराः। दम्भाचारदुराचारास्तातमातृविहिंसकाः। वेदहीना द्विजा दीनाः शूद्रसेवापराः सदा। कुतर्कवादबहुला धर्म्मविक्रयिणोऽधमाः। वेदविक्रयिणो व्रात्या रसविक्रयिणस्तथा। मांसविक्रयिणः क्रूराः शिश्नोदरपरायणाः। परदाररता मत्ता वर्णसङ्करकारकाः। ह्रस्वाकाराः पापसाराः शठा मठनिवासिनः। षोडशाब्दायुषः श्यालबान्धवा नीचसङ्गमाः। विवादकलहक्षुब्धाः केशवेशविभूषणाः। कलौ कुलीना धनिनः, पूज्या वार्द्धुषिका द्विजाः। सन्न्यासिनो गृहासक्ता गृहस्थास्त्वविवेकिनः। गुरुनिन्दापरा धर्म्मध्वजिनः साधुवञ्चकाः। प्रतिग्रहरताः शूद्राः परस्वहरणादराः। द्वयोः स्वीकारउद्वाहः शठे मैत्री, वदान्यता। प्रतिदाने, क्षमाऽशक्तौ, विरक्तिःकरणाक्षमे। वाचालत्वञ्च पाण्डित्ये, यशोऽर्थे धर्म्मसेवनम्। धनाढ्यत्वञ्च साधुत्वे, दूरे नीरे च तीर्थता। सूत्रमात्रेण विप्रत्वं, दण्डमात्रेण मस्करी। अल्पसस्या वसुमती नदीतीरेऽवरोपिता। स्त्रियो वेश्यालापसुखाः स्वपुंसा त्यक्तमानसाः। परान्नलोलुपा विप्राश्चण्डालगृहयाजकाः। स्त्रियो वैधव्यहीनाश्च स्वच्छन्दाचरणप्रियाः। चित्रवृष्टिकरा मेघा, मन्दसस्या च मेदिनी। प्रजाभक्षा नृपा, लोकाः करपीडाप्रपीडिताः। स्कन्धे भारं करे पुत्रं, कृत्वा क्षुब्धाः प्रजाजनाः। गिरिदुर्गं वनं घोरमाश्रयिष्यन्ति दुर्भगाः। मधुमांसैर्मूलफलैराहारैः प्राणधारिणः। एवं तु प्रथमे पादे कलेः कृष्णविनिन्दकाः। द्वितीये तन्नामहीनास्तृतीये वर्णसङ्कराः। एकवर्णाश्चतुर्थे च विस्मृताच्युतसत्क्रियाः। निः—स्वाध्याय-स्वधा-स्वाहा—वौषडोङ्कार-वर्ज्जिताः। देवाः सर्व्वे निराहाराः ब्रह्माणं शरणं ययुः”। इत्यन्तेन १अ० कलिस्वभावरूपवर्णनत्र भगवतः प्रादुर्भावप्रतिपत्त्योक्ता “श्रुत्वा प्राह पुरो ब्रह्मा देवानां हृदयेप्सितम्। तद्दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षो ब्रह्माणमिदमब्रवीत्। सम्भले विष्णुयशसो गृहे प्रादुर्भवाम्यहम्। सुमत्यां मातरि विभोः कन्यायां त्वन्निदेशतः। चतुर्भिर्भ्रातृभिर्देव! करिष्यामि कलिक्षयम्। भवन्तो बान्धवा देवाः स्वांशेनावतरिष्यथ। इयं मम प्रिया लक्ष्मीः सिंहले संभविष्यति। बृहद्रथस्य भूपस्य कौमुद्यां कमलेक्षणा। भार्य्यायां मम भार्य्यैषा पद्मानाम्नी जनिष्यते। यात यूयं भुवं देवाः स्वांशावतरणे रताः। राजानौ मरुदेवापी स्थापयिष्याम्यहं भुवि। पुनः कृतयुगं कृत्वा धर्मान् संस्थाप्य पूर्ववत्। कलिव्यालं संनिरस्य प्रयास्ये स्वालयं विभो!। इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मा देवगणैर्वृतः। जगाम ब्रह्मसदनं देवाश्च त्रिदिवं ययुः। महीमान्यास्य भगवान् निजजन्मकृतोद्यमः। विप्रर्षे! सम्भलग्राममाविवेश परात्मकः। सुमत्यां विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम्। ग्रहनक्षत्रराश्यादिसेवितश्रीपदाम्बुजम्। सरित्समुद्रा गिरयो लोकाः स्थावरजङ्गमाः। सहर्षा ऋषयो देवा जाते विष्णौ जगत्पतौ। बभूव सर्व्वसत्त्वानामानन्दो विविधाश्रयः। नृत्यन्ति पितरो हृष्टास्तुष्टा देवा जगुर्यशः। चक्रुर्वाद्यादि गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः। द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य माधवे मासि माधवः। जातं ददृशतुः पुत्रं पितरौ हृष्टमानसौ। धात्री माता महाषष्ठी नाड़ीच्छेत्री तदम्बिका। गङ्गोदकक्लेदमोक्षा सावित्री मार्ज्जनोद्यता। तस्य विष्णोरनन्तस्य वसुधाऽदात् पयः सुधाम्। मातृकामङ्गल्यवचः कृष्णजन्मदिनेऽभवत्। ब्रह्मा तदुपधार्य्याशु स्वाशुगं प्राह सेवकम्। याहीति सूतिकागारं गत्वा विष्णुं प्रबोधय। चतुर्भुजमिदं रूपं देवानामपि दुर्ल्लभम्। त्यक्त्वा मानुषवद्रूपं कुरु नाथ! विचारितम्। इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा पवनः सुरभिः सुखम्। सशीतः प्राह तरसा ब्रह्मणो वचनादृतः। तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्क्षणात् द्विभुजोऽभवत्। तदा तत्पितरौ दृष्ट्वा विस्मयापन्न-

माननी । भ्रमसंस्कारवत् तत्र मेनाते तस्य मायया । ततस्तु शम्भलग्रामे सोत्सवा जीवजातयः । मङ्गलाचारबहुलाः पापतापविवर्ज्जिताः । सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् । पूर्णकामा विप्रमुख्यानाहूयादाद् गवां शतम् । हरेः कल्याणकृद्विष्णुयशाः शुद्धेन चेतसा । सामर्ग्यजुर्विद्भिरग्र्यैस्तन्नामकरणे रतः । तदा रामः कृपोव्यासो द्रौणिर्भिक्षुशरीरिणः । समायाता हरिं द्रष्टुं बालकत्वमुपागतम् । तानागतान् समालोक्य चतुरः सूर्य्यसन्निभान् । हृष्टरोमा द्विजवरः पूजाञ्चक्रे स ईश्वरान् । पूजितास्ते स्वासनेषु संविष्टाः स्वस्वाश्रयाः । हरिं क्रोडगतं तस्य ददृशुः सत्यमूर्त्तयः । तं बालकं नराकारं विष्णुं नत्वा मुनीश्वराः । कल्किं कल्कविनाशार्थमाविर्भूतं विदुर्बुधाः । नामाकुर्वंस्ततस्तस्य कल्किरित्यभिविश्रुतम् । कृत्वा संस्कारकर्म्माणि ययुस्ते हृष्टमानसाः । ततः स ववृधे तत्र सुमत्या परिपालितः । कालेनाल्पेन कंसारिः शुक्लपक्षे यथा शशी । कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः शूराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः । तातमातृप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः । कल्केरंशाः पुरो जाताः साधवो धर्मतत्पराः । गार्ग्यभर्ग्यविशालाद्या ज्ञातयस्तदनुव्रताः । विशाखयूपभूपालपालितास्तापवर्जिताः । ब्राह्मणाः कल्किमालोक्य परां प्रीतिमुपागताः । ततो विष्णुयशाः पुत्रं धीरं सर्वगुणाकरम् । कल्किं कमलपत्राक्षं प्रोवाच पठनादृतम् । तात ! ते ब्रह्मसंस्कारं यज्ञसूत्रमनुत्तमम् । सावित्रीं वाचयिष्यामि ततो वेदान् पठिष्यसि" २अ० । तस्य चरितादिकं कल्किपुराणशब्दे दृश्यम्

कल्किन् पु० कल्को नाश्यतयाऽस्त्यस्य इनि । भगवतो दशमेऽवतारे कल्किशब्दे विवरणम् । "मत्स्यः कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहश्च वामनः । रामोरामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" पुरा० । "कल्की सतां च भविता महरिघातेऽरीन्" मुग्ध० ।

कल्किपुराण न० । वेदव्यासप्रणीते अनुभागवते उपपुराणभेदे तत्र प्रतिपाद्यविषयाश्च यथा—

सूतसमीपे शौनकादीनां भविष्यप्रश्नः । शुकस्य कल्किपुराणप्राप्तिविवरणम् । कलेरुत्पत्तिः । कलिविवरणम् । कलौ आचारभ्रंशः । धरित्र्या सह देवानां ब्रह्मलोकगमनम् । ब्रह्मलोकवर्णनम् । ब्रह्मसमीपे कलेर्दोषकीर्त्तनम् । ब्रह्मणा सह देवानां गोलोके गमनम् । विष्णुसमीपे कलिवृत्तनिवेदनम् । विष्णोर्विष्णुयशसो गृहे अवतारतयाविर्भावाङ्गीकारः । विष्णुयशसः पत्न्याः सुमत्या गर्भः । विष्णौ जाते देवानां हर्षः । विष्णोश्चतुर्भुजमूर्त्तिपरिहारपूर्वकं मानुषरूपधारणम् । रामकृपव्यासद्रौणीनां कल्किदर्शनार्थमागमनम् । कल्केर्नामकरणम् । कल्केरुपनयनकाले पितुरुपदेशः । कल्केर्गुरुकुलवासार्थं यात्रा जामदग्न्यप्राप्तिश्च । कल्केर्वेदाध्ययनं धनुर्वेदशिक्षा च । गुरुदक्षिणादानाभिलाषः । कल्केर्बिल्वोदकेश्वरशिवदर्शनं तत्स्तुतिश्च । शिवया शिवस्याविर्भावो वरदानञ्च । शङ्करात् कल्केः करवालाशुगरत्नप्राप्तिः । कल्केर्गृहप्रत्यागमनम् । कल्केराश्रमधर्म्मोपदेशः । कल्केर्धर्म्मकथनम् । ब्राह्मणलक्षणम् । सिंहलद्वीपवर्णनम् । पद्मायाः राजकन्याया विवरणम् । शिवात् पद्माया वरलाभः । पद्मायाः स्वयंवरोद्योगः । समागतभूपानां स्त्रीत्वप्राप्तिः । पद्मायाः विलापः । कल्केरादेशेन शुकस्य पद्मासमीपे गमनम् । पद्माशुकसंवादः । विष्णुपूजाप्रकरणम् । पद्मासमीपे अच्युतावतारकथनम् । शुकस्य शम्भले प्रतिगमनम् । कल्किशुकसंवादः । कल्केः सिंहलगमनम् । पद्मायाः कल्किसमीपे गमनम् । पद्मायाः कल्किदर्शनम् । कल्किदर्शनेन भूपानां पुरुषत्वप्राप्तिः । राजगणकृतकल्किस्तवः । अनन्तस्यागमनम् । अनन्तोपाख्यानम् । अनन्तेन हंसस्य साक्षात्कारः । कल्केराज्ञया विश्वकर्म्मणः शम्भले पुरीनिर्म्माणम् । कल्केः सस्त्रीकस्य शम्भले प्रत्यागमनम् । कल्केः सुतोत्पत्तिः । बौद्धयुद्धम् । जिनविनाशः । बौद्धजयः । म्लेच्छजयः । म्लेच्छकामिनीभिः कल्केर्युद्धम् । बालखिल्यानामागमनम् । निकुम्भदुहितुराख्यानम् । कुथोदर्य्याः संहारार्थं कल्केर्यात्रा । कुथोदर्य्या वधः । नारदादीनां महर्षीणामागमनम् । मरोरात्मपरिचयार्थं सूर्य्यवंशवर्णनम् । श्रीरामचरितम् । सीतापरित्यागः । सीताया भूतलप्रवेशः । रामस्य स्वर्गारोहणम् । रामस्य वंशावली । मरोरुत्पत्तिविवरणञ्च । चन्द्रवंशे देवापेरुत्पत्तिविवरणम् । देवापेर्मरोश्च दिव्यरथप्राप्तिः । कृतयुगस्यागमनम् । मन्वन्तरवर्णनम् । कलिना संग्रामोद्योगः । कल्केर्दिग्विजययात्रा । धर्म्मस्य कलिना समागमः । कल्किसमीपे धर्मस्यात्मनिवेदनम् । कलिना कल्केः संग्रामः । मरुदेवापिप्रभृतीनां खशकाम्बोजबर्बरचौलादिभिः संग्रामः । कलिसहचराणां पराभवः । कोकविकोकवधः । कल्केर्भल्लाटनगरगमनम् । शशिध्वजस्य समरोद्योगः । मूर्च्छितं कल्किमादाय शशिध्वजस्य गृहागमनम् ।

कुमारानाया गीतम् । धर्मध्वजकन्यया कल्केर्विवाहः । धर्मध्वजस्य हरिभक्तिकारणम् । धर्मध्वजस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तकथनम् । भक्तिलक्षणम् । हरिभक्तस्य संग्रामप्रवृत्तिकारणम् । द्विविदोपाख्यानम् । कल्क्यवतारवृत्तान्तः । कल्केः काञ्चनपुर्य्यां प्रवेशः । विषकन्यासंवादः । कल्केरनुचराणां पृथक् पृथक् राज्येऽभिषेकः । कल्केः शम्भले प्रतिगमनम् । सत्ययुगप्रवर्त्तनम् । मायास्तवः । विष्णुयशसो राजसूययज्ञारम्भः । नारदस्यागमनम् । मायाजीवयोः कथोपकथनम् । विष्णुयशसो वनगमनम् । परशुरामस्यागमनम् । रुक्मिणीव्रतकथनम् । कल्केः पत्नीभिर्विहारः । शम्भले देवानामागमनम् । कल्केः स्वर्गारोहणम् । गङ्गास्तोत्रम् । कल्किपुराणस्यानुक्रमणिका । कल्किपुराणश्रवणादिफलम्" ।

कल्प पु० कल्पते समर्थो भवति स्वक्रियायै विरुद्धलक्षणया असमर्थो भवति वाऽत्र, क्लृप् सामर्थ्ये विरुद्धलक्षणया असामर्थ्ये वा आधारे घञ् कल्पयति सृष्टिं विनाशं वाऽत्र क्लृप–णिच्–आधारे अच् । ब्रह्मणो रात्रिरूपे जगतां चेष्टाराहित्यसम्पादके १प्रलये २तस्य दिनरूपे जगतां चेष्टासम्पादके च कालभेदे । "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति" मनुना जगच्चेष्टातद्राहित्ययोर्ब्रह्माहोरात्रयोरुक्तेस्तथात्वम् ।

कलिशब्दे दर्शितवाक्येन युगमानमुक्त्वा कल्पमानं प्रदर्श्य ब्रह्मणः आयुःपरिमाणं तस्य गतायुःकालश्च सू० सि० उक्तो यथा—

"युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते । कृताब्दसङ्ख्यास्तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः" सू० । "युगानां सैका सप्ततिरेकसप्ततिर्महायुगमित्यर्थः । इह—मूर्त्तकाले । मन्वन्तरं मन्वारम्भतत्समाप्तिकालयोरन्तरकालमानमित्यर्थः । मूर्त्तकालमानभेदाभिज्ञैः कथ्यते । तस्य मनोरन्ते विरामे जाते सति कृताब्दसङ्ख्यः षडुक्तकृतयुगवर्षमितः सन्धिः कालविद्भिः प्रकर्षेण द्वितीयमन्वारम्भपर्य्यन्तं भूतभाविमन्वोरन्तिमादिसन्धिरूपैककालेन कथितः । तत्स्वरूपमाह "जलप्लव इति । जलपूर्णा सकला पृथ्वी तस्मिन् लोकसंहारकाले भवति । अथ कल्पप्रमाणं सविशेषमाह" रङ्ग० । "ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश । कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः" सू० । "ते एकसप्ततियुगरूपा मनवः स्वायम्भुवाद्याः ससन्धयः स्वसन्धिसहिताश्चतुर्दशसङ्ख्याकाः कल्पकाले ज्ञातव्याः । स्वसन्धियुक्तचतुर्दशमनुभिः कल्पः स्यादित्यर्थः । ननु मन्वन्तरे कल्पमानं युगसहस्रं यदा तु युगमानमेकसप्ततिगुणं मनुमानं ३०६७२०००० कृताब्द १७२८००० युक्तं ससन्धिमनुमानं ३०८४४८००० इदं चतुर्दशगुणं ४३१८७२००० कल्पप्रमाणं तच्च कृतेन युगसहस्रमित्यत आह । कृतप्रमाण इति । कल्पादौ प्रथममन्वारम्भे कृतयुगवर्षमितो मनोश्चतुर्दशत्वेऽप्याद्यः पञ्चदशः सन्धिः कालज्ञैः स्मृतः । तथा च कृतवर्षानन्तरं प्रथममन्वारम्भ इति तदर्थयोजनेनाविरोध इति भावः । अथ ब्रह्मणो दिनरात्र्योः प्रमाणमाह" रङ्ग० । "इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती" सू० । "इत्थं पूर्वोक्तप्रकारसिद्धेन युगसहस्रेण भूतसंहारकारको लयात्मकः कल्पकालो ब्राह्मं ब्रह्मणः सम्बन्ध्यहः दिनं कालज्ञैरुक्तम् । तस्य ब्रह्मणस्तावती दिनपरिमिता शर्वरी रात्रिः । कल्पद्वयं तदहोरात्रमिति फलितार्थः । अथ ब्रह्मण आयुःप्रमाणमतीतवयःप्रमाणं चाह" रङ्ग० । "परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसङ्ख्यया । आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषकल्पोऽयमादिमः" सू० । परमपरं शृणु पूर्वोक्तं त्वया श्रुतमपरं च वक्ष्यमाणं शृणु त्वम् । यद्वा परमेति दैत्यपरार्थकं सम्बोधनम् । त्वं तस्य ब्रह्मणस्तया पूर्वोक्तयाहोरात्रमित्या कल्पद्वयरूपया शतं शतवर्षपरिमितमायुः शरीरधारणकालं जानीहि । एतदुक्तं भवति । अहोरात्रमानात् पूर्वपरिभाषया (३०) मासमानं तस्मात् पूर्वोक्तपरिभाषया (१२) ब्रह्मणो वर्षमानमेतच्छतसङ्ख्यया ब्रह्मायुरिति । न तु यथाश्रुतार्थेन कल्पशतद्वयमायुः, कीटादीनामपि दिनसङ्ख्ययायुषोऽनुक्तेः सुतरां ब्रह्मणः शतदिनात्मकायुषोऽसम्भवात् "निजेनैव तु मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम्" इति विष्णुपुराणोक्तेश्च । एतेन परमायुरित्येकं पदमिति निरस्तम् ब्रह्मणोऽनियतायुर्दायासम्भवात् । तस्य ब्रह्मण आयुः शतवर्षरूपमस्यार्द्धं पञ्चाशद्वर्षपरिमितमितं गतम् । अयं वर्त्तमान आदिमः प्रथमः शेषकल्पः शेषायुर्दायस्य ब्रह्मदिवस उत्तरार्द्धस्य प्रथमदिवसो वर्त्तमान इति फलितार्थः । अथ वर्त्तमानेऽस्मिन् दिवसेऽप्यतीतमित्याह" रङ्ग० । "कल्पादस्माच्च मनवः षड् व्यतीताः ससन्धयः । वैवस्वतस्य च मनोर्युगानां त्रिघनो गतः" सू० । "अस्माद्वर्त्तमानात् कल्पाद् ब्रह्मदिवसात् षट्सङ्ख्याका मनव एकसप्ततियुगरूपाः ससन्धयः सप्तभिः सन्धिभिः कृतयुगप्रमाणैः सहिता

व्यतीता गताः। चकारश्चतुर्युगोऽर्द्धमितमिति प्रागुक्तेन समुच्चयार्थकः। वर्त्तमानस्य सप्तमस्य मनोर्वैवस्वताख्यस्य युगानां त्रिचतुष्कयाकां चतः स्थानकव्यस्थितरात्मकानां घातः सप्तविंशतिसङ्ख्यात्मको गतः। सप्तविंशतियुगानि गतानीत्यर्थः। चः समुच्चये। अथ वर्त्तमानयुगस्यापि गतमेतदिति यदभिमतकालेऽपतो वर्षगणः कार्य्य इत्याह" रङ्ग०। "अष्टाविंशाद् युगादस्माद्यातमेतत् कृतं युगम्। अतः कालं प्रसङ्ख्याय सङ्ख्यामेकत्र पिण्डयेत्" सू०। "अष्टाविंशतितमादेतस्मान्महायुगादेतदल्पकालेन पूर्वकाले साम्प्रतं स्थितं कृतं युगं गतम्। अतः कृतयुगान्तानन्तरमभिमतकाले कालं वर्षात्मकं प्रसङ्ख्याय गणयित्वा सङ्ख्यां पञ्चस्थानस्थितां भिन्नामेकत्रैकस्थाने पिण्डयेत् सङ्कलनविषयां कुर्य्यात्। सर्वेषां गतानां योगं कुर्य्यादित्यर्थः" रङ्ग० !

मासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकतया ब्रह्ममासस्य त्रिंशत्कल्पघटितत्वात् तेषां कल्पानां नामानि हेमा० दा० मात्स्ये चाह च

"कल्पानुकीर्त्तनं वक्ष्ये सर्व्वपापप्रणाशनम्। यस्यानुकीर्त्तनादेव वेदपुण्येन युज्यते। प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः। वामदेवस्तृतीयस्तु ततो रथन्तरोऽपरः। रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः। सप्तमोऽथ बृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते। सद्योऽथ नवमः प्रोक्त ईशानो दशमः स्मृतः। ध्यान एकादशः प्रोक्तस्तथा सारस्वतोऽपरः। त्रयोदश उदानस्तु गारुडोऽथ चतुर्द्दशः। कौर्म्मः पञ्चदशो ज्ञेयः पौर्णमासी प्रजापतेः। षोड़शो नारसिंहस्तु समानस्तु ततः परः। आग्नेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पस्तथाऽपरः। मानवो विंशतिः प्रोक्तस्तत्पुमानिति चापरः। वैकुण्ठश्चापरस्तद्वल्लक्ष्मीकल्पस्तथा परः। चतुर्विंशस्तथा प्रोक्तः सावित्रीकल्पसंज्ञकः। पञ्चविंशतिमो घोरो वाराहस्तु ततोऽपरः। सप्तविंशोऽथ वैराजो गौरीकल्पस्तथाऽपरः। माहेश्वरस्ततः प्रोक्तो त्रिपुरो यत्र घातितः। पितृकल्पस्तथान्ते तु या कुहूर्ब्रह्मणः स्मृता। इत्ययं ब्रह्मणो मासः सर्व्वपापप्रणाशनः। आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य विधीयते। तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा"।

तदारम्भकालश्च ब्रह्मसिद्धान्ते उक्तः "चैत्रसितादेर्भानोर्दिवसे मासयुगकल्पाः। सृष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ताः दिनैर्वृत्त :" चैत्रसितादेः चैत्रशुक्लप्रतिपदमारभ्येत्यर्थः। ब्रह्मपु० "चैत्रे मासि जगद् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि। शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति। प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि" इति कालसामान्यगणनस्य तत आरम्भोक्तेः" एवं चैत्रशुक्लप्रतिपदि कल्पारम्भेऽपि "माघशुक्लतृतीयायां कृष्णायां फाल्गुनस्य च। पञ्चमी चैत्रमासस्य वैशाख्या तथा परा। शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्त्तिकस्य तु सप्तमी। नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम्। कल्पानामादयो ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः" वाराहवाक्यानि यदि समूलानि तदा कल्पभेदादविरुद्धानि कल्पादित्वेन तत्तत्तिथिषु श्राद्धकर्त्तव्यतोपयोगिपारिभाषिकत्वपरतया वा समर्थनीयानि। अतएव सू० सि० सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रविपर्य्ययात्। यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात्। मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् न तत्र। द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मं कल्पः प्रकीर्त्तितः, इत्यादिना युगमन्वन्तरकल्पानां सौरत्वेनोक्तिः। सौरमाने च नियतयुगादिकालेषु अनियततिथिसम्भवेऽपि सर्वेषां कल्पानामादौ चैत्रसितादितिथिरेव नियता प्रागुक्तवचनप्रामाण्यात्। किन्तु प्रागुक्तमात्स्ये ब्राह्मकल्पानां चान्द्रत्वोक्तेः चान्द्रत्वमपि तेन तिथिभेदसम्भवः सू० सि० वाक्यं तु पञ्चस्पष्टीकरणोपयोगीत्यविरोधः।

अत्र तिथिद्वैधे युगादिवत् व्यवस्था। कृप-चिन्त्-भावे अच्। २रचने ३विकल्पे च इतिकर्त्तव्यतायुक्ते ४विधाने च। "प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते" मनुः। कल्पो विधानमस्त्यत्र औचित्येन। ५उचिते त्रि० शब्दतः। कल्प्यतेऽनुष्ठीयतेऽनेन करणे अच्। ६वैदिकविधानप्रापके शास्त्रभेदे च आश्वलायनापस्तम्बबौधायनकात्यायनादिप्रणीतके। तस्य यथोपयोगिता तथोक्तं माधवाचार्य्येण ऋग्वेदभाष्योपोद्घाते यथा—

"कल्पश्चाश्वलायनापस्तम्बबौधायनादिसूत्रम्, कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगोऽनेनेति व्युत्पत्तेः। नन्वाश्वलायनः किं मन्त्रकाण्डमनुसृत्य प्रवृत्तः? किं वा ब्राह्मणमनुसृत्य? नाद्यः "दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्याम" इत्येवं तेनोपक्रान्तत्वात् न ह्यग्निमीड़े इत्यादयो मन्त्रा दर्शपूर्णमासयोः कश्चिद्विनियुक्ताः। न द्वितीयः "आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयायाम्" इत्येवं दीक्षणीयेष्टेर्ब्राह्मणे प्रक्रान्तत्वात्। अत्रोच्यते—मन्त्रकाण्डोक्तयज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठानक्रमेण

ब्रह्मयज्ञ एवं विहितः "यत् स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञम्" इति सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपोऽग्निमीळे इत्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः तथा "सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाचः स्तोमे पारिप्लवं शंसतीति" विधीयते तथा "आश्विने शस्यमाने सूर्यो नोदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति" विधीयते तथा "रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति यो वा प्रतिगृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वाऽनश्नन् त्रिःस्वाध्यायं वेदमधीयीतेति" प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितम् इत्यादिषु तन्त्रमन्त्रकाण्डविनियोगेषु संप्रदायपारम्पर्यागत एव क्रम आदरणीयः। विशेषविनियोगस्तु मन्त्रविशेषाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणान्युपजीव्याश्वलायनो दर्शयति अतो मन्त्रकाण्डक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः। इषे त्वेत्यादिमन्त्रास्तु क्रत्वनुष्ठानक्रमेणैवाम्नाता इत्यापस्तम्बादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः। आम्नातत्वादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः। यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरुपक्रान्ता तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतित्वेन तदपेक्षत्वादाश्वलायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तम् अतः कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन क्रत्वनुष्ठानमुपदिशदुपकरोति तर्हि "प्र वो वाजा" इत्यादीनां सामिधेनीनामृचामेव विनियोगमाश्वलायनोऽब्रवीत् "नमः प्रवक्त्रे" इत्यादयस्त्वनाम्नाताः कुतो विनियुज्यन्ते ? इति चेत् नायं दोषः शाखान्तरसमाम्नातानां ब्राह्मणान्तरविहितस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्र वक्तव्यत्वात् सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः, तथाविधस्यैव कल्पोऽप्यपेक्षितः"।

कात्या०व्या०वृत्तौ च कल्पशास्त्रप्रयोजनमित्थं दर्शितं यथा— "इह पुरुषो वै पुण्येन कर्मणा भवति" "तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनेति" "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्यादिभिर्वाक्यैः कर्मणां स्वर्गापवर्गादिश्रेयःसाधनत्वं प्रतीयते। तानि चाग्निहोत्रादिकर्माणि वेदवाक्यैकवेद्यानि। वेदवाक्यानि चानेकशाखावस्थिततया स्वतश्च प्रतिवाक्यं नानाविधपरस्परविरुद्धार्थस्फुरणेन दुर्बोधार्थानि बहुभिरर्थवादवाक्यैर्मिश्रितानि च तथाहि "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यत्र किं स्वर्गो होमाय, उत होमः स्वर्गाय, तथा अग्निहोत्रशब्दो गुणविधानार्थो नामधेयं वेति तथा "स वै संवत्सरं दीक्षाभिरेति" इत्यादौ कश्चित् संवत्सरशब्दस्य अहरर्थत्वम् अहःसंवत्सरादौ तस्यैव गौणत्वम्। अर्थवादादिमिश्रपाठात् विध्यर्थवादसंदेहोऽपि भवति किमयं विधिः ? उतार्थवादः ? इति यद्यपि जैमिनिशबरस्वामिकुमारिलभट्टप्रभृतिभिर्मीमांसायां तानि वाक्यानि संदेहनिरासपूर्वकं यथार्थं व्याख्यातानि सन्ति। अधीतशाखानां च तदर्थावगमोऽपि सुकर एव, तथापि तेषां नानाशाखाव्यवस्थितत्वेनेदानीन्तनैः सर्वैः पुरुषैरध्येतुं ज्ञातुं वाऽशक्यत्वात्तदधीनं कर्मणां ज्ञानं दुःशकमिदानीन्तनानामिति मत्वा परमकारुणिको भगवान् कात्यायनाचार्यो नानाशाखागतविधिवाक्यसंग्रहरूपं कल्पसूत्रं प्रणीतवान्"। तत्र प्रतिपाद्यविषयाः कात्यायनसूत्रे वक्ष्यन्ते

आर्षेयकल्पसूत्रविषयाश्च "अथार्षेयकल्पो व्याख्यातव्यः" इत्युपक्रम्य सर्वक्रतुप्रकृतिभूतस्य त्रिपर्वणो ज्योतिष्टोमस्य सर्वाहर्गणप्रकृतिभूतस्य व्यूढस्य द्वादशाहस्य च ब्राह्मणवाक्येनैव प्रयोगो दर्शितस्तदुपजीवनेन क्रत्वन्तराणि प्रयोक्ष्यामीति दर्शयितुमादौ प्रतिज्ञावाक्यादिकमभिधाय १प्र० "कृप्तो ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रः षोडशिकः" इत्यादिना षोमरसद्यङ्गीयमित्यनेन सामविशेषयुक्तस्य माधवीयस्य प्रयोगो दर्शितः। ततः "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना अभिप्लवस्य प्रथमाहस्य। "पवस्व वाचः" इत्यादिना द्वितीयाहस्य। "दविद्युतत्या रुचा" इत्यादिना तृतीयाहस्य। "पवमानो अजीजनत्" इत्यादिना चतुर्थाहस्य। "पवमानस्य विश्ववित्" इत्यादिना पञ्चमाहस्य। "असृत प्रवाजिनः" इत्यादिना षष्ठाहस्य। "पृष्ठ्यः षडहः समूढो वा व्यूढो वा" इत्यादिना पृष्ठ्यषडहस्य त्रयाणां प्रयोगः। एवम् चतुर्दशाह इत्यादिना उत्तरत्र्यहकल्पः। २प्र० "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना अभिजितोऽङ्गः कल्पः। "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना स्वरसाम्नां प्रथमस्य। "पवस्व वाचोऽग्रियः" इत्यादिना तेषां द्वितीयस्य "दविद्युतत्या रुचा" इत्यादिना तृतीयस्य। "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना विषुवायनानामाहस्तानां स्वरसाम्नाम् कल्पः। "उप त्वा जामयः" इत्यादिना विश्वजितः। "पौरमीढं मानवं जनित्रम्" इत्यादिना आहवयोः पृष्ठ्याभिप्लवयोः,। ज्योतिष्टोममात्रेत्यादिना आयुष्टोमस्य। "पवस्व वाचोऽग्रियः" इत्यादिना गोष्टोमस्य। "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना महाव्रतस्य। ३प्र० "कृप्तो ज्योतिष्टोमः" इत्यादिना गोः, आयुषः, अभिजितः विश्वजितश्च महाव्रतस्य। "पवस्व वाचोऽग्रियः" इत्यादिना प्रथम-

साहस्रस्य। "एवैवोत्तरस्य क्लृप्तिः" इत्यादिना द्वितीय-तृतीययोः। "उपास्मै गायता नरः" इति चतुर्थस्य। "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना प्रथमसाद्यस्क्रस्य। "एवैवोत्तरस्य क्लृप्तिः" इत्यादिना साद्यस्क्रत्रिकस्य। "पवमानस्य जिघ्नते" इत्यादिना श्येनरूपसाद्यस्कस्य। "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना एकत्रिकसाद्यस्कस्य। ज्योतिष्टोमं बहिष्पवमानमित्यादिना प्रथमव्रात्यस्तोमस्य। "एते असृग्रमिन्दवः" इत्यादिना द्वितीयतृतीयव्रात्यस्तोमयोः। "अपिपवती प्रतिपत्" इत्यादिना चतुर्थव्रात्यस्तोमस्य। "अग्न ! आयूंषि पवस" इत्यादिना प्रथमस्याग्निष्टुतः। "एवैवोत्तरस्य क्लृप्तिः" इत्यादिना द्वितीयतृतीयचतुर्थानामग्निष्टुताम् प्रजापतेरपूर्व्वस्य बृहस्पतिसवस्य, इषु नामकयज्ञस्य च। "प्र सोमासो अधन्विषुः" इत्यादिना सर्व्वस्वारस्य।

४प्र०। "अग्न ! आयूंषि पवसे" इत्यादिना वैश्वदेववारुणप्रघासिकैकाहस्य। "कया त्वं न ऊत्या पवस्व" इत्यादिना वारुणप्रघासिकद्वितीयाहस्य। "उप त्वा जामयोगिरः" इत्यादिना साकमेधप्रथमाहस्य। "इन्द्रायेन्दो ! मरुत्वते" इत्यादिना तदीयद्वितीयाहस्य। "विश्वकर्मन् हविषा" इत्यादिना तदीयतृतीयाहस्य शुनासीरीयस्य च। "पवस्वेन्दो ! वृषासुतः" इत्यादिना उपहवस्य। "द्वितीयस्य स्वरसाम्न" इत्यादिना ऋतपेयदूणाशवैश्यस्तोमतीव्रसुद्राजपेयेषु प्रत्यवरोहणीयाभ्यारोहणीययोः कल्पः। "वायोः शुक्रो अयामि त" इत्यादिना अभिषेचनीयस्य। "राजा मेधाभिरीयते" इत्यादिना दशपेयस्य। "केशवपनाय व्युष्टिद्विरात्र" इत्यादिना तदीयद्वितीयाहस्य। इत्थं चतस्य ष्टतेष। एतत्कल्पेन सप्तदशस्य वाजपेयस्य च।

५प्र० "राजा मेधाभिरीयते" इत्यादिना राड्विराड्रोपमदाम्। "रौरवयौधाजये" इत्यादिना पुनस्तोमस्य चतुष्टोमस्य च। "उपोषु जात" इत्यादिना उद्भिद्बलभिदोरपचितेश्च। "साहस्रं बहिष्पवमानम्" इत्यादिना सर्व्वस्तोमोपचितेरग्नेः स्तोमयोश्च। "पुनानः सोम धारया" इत्यादिना ऋषभगोसवमरुत्स्तोमानामिन्द्राग्न्योः कुलायाय। "इन्द्रायेन्दो ! मरुत्वत" इत्यादिना इन्द्रस्तोमस्य। "पवस्व वाचो अग्रिय" इत्यादिना इन्द्राग्न्योःस्तोमस्याद्यविवनस्य च। "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना द्वितीयविवनस्य। "श्येनमाज्यबहिष्पवमानम्" इत्यादिना एकाहसाध्यानां कल्पः। एते एकाहसाध्या इत्युक्तिश्च।

६प्र०। "क्लृप्तो ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामश्च" इत्यादिना ज्योतिष्टोमातिरात्रस्य, आहीनिका रात्रेः सर्व्वस्तोमाप्तोर्यामस्य, नवसप्तदशस्य, विषुवतः गोःआयुषः विश्वजिदभिजितोः एकस्तोमानाञ्च प्रथमाहस्य कल्पः। "गोरायुर्बहिष्पवमानम्" इत्यादिना उक्तानां ज्योतिष्टोमातिरात्रादीनां द्वितीयतृतीयचतुर्थाहानाम् एकस्तोमानामाङ्गिरसचैत्ररथकापिवनरूपाणां द्विरात्राणां च कल्पः। "अभिप्लवस्य प्रथमस्याङ्गः" इत्यादिना गर्गत्रिरात्रे प्रथमाहस्य। "उपोषु जातम्" इत्यादिना तत्र द्वितीयाहस्य। "पवस्व वाचः" इत्यादिना तत्र तृतीयाहस्य कल्पः। "पवस्व वाज सातये" इत्यादिना अश्वमेधत्रिरात्रस्य। "प्रसोमासो विपश्चित" इत्यादिना वैदत्रिरात्रस्य। "सांवत्सरिकस्य विषुवतः" इत्यादिना, छन्दोमपवमानत्रिरात्रस्य। ये गर्गत्रिरात्रस्येत्यादिना अन्तर्वसुपराकत्रिरात्रयोः कल्पः।

७प्र०। "उपास्मै गायता नर." इत्यादिना चतुरह प्रथमाहस्य। "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना तदीयद्वितीयाहस्य। "दविद्युतत्यारुचा" इत्यादिना तृतीयाहस्य। "पवमानो अजीजनत्" इत्यादिना चतुर्थाहस्य। "उपोषु जातम्" इत्यादिना जामदग्न्यचतुरहस्य। "या जामदग्न्यस्य" इत्यादिना वासिष्ठचतुरहस्य। प्रसोमासोविपश्चितः" इत्यादिना जाकचतुरहस्य। "वैश्वामित्रोद्यहः" इत्यादिना देवपञ्चरात्रस्य तथाषामक्राम्। "पवमानो अजीजनत्" इत्यादिना तदीयचतुर्थाहस्य। "पवमानस्य विश्ववित्" इत्यादिना पञ्चमाहस्य कल्पः। "एष चतुरहोयोदेवानाम्" इत्यादिना पञ्चशारदीयव्रतमध्योः। "पृष्ठ्यः षडहः समूढो व्यूढो वा" इत्यादिना ऋतुषडहायुष्कामपृष्ठ्यावलम्बनानां षडहानाम्। "एष एव षडहो य. क्रतूनाम्" इत्यादिना सप्तर्षीणां प्रजापतेः छन्दोगानां जमदग्नेरिन्द्रस्य च पञ्चसप्तरात्राणाम्। "या देवानां पञ्चरात्रस्य" इत्यादिना जनकसप्तरात्रस्य। "एष एव षड्होयः क्रतूनाम्" इत्यादिना पृष्ठ्यस्तोमस्य सप्तरात्रस्य अष्टरात्रनवरात्रयोश्च कल्पः।

८प्र०। "अग्न आयूंषि पवस" इत्यादिना त्रिककुद्दशरात्रस्य द्वयोरह्नोः। "दविद्युतत्यारुचा" इत्यादिना तदीयतृतीयाहस्य। "पवमानो अजीजनत्" इत्या-

दिना चतुर्थाहस्य । "पवमानस्य विश्ववित्" इत्यादिना पञ्चमाहस्य । "अस्रृग्रन्त प्रवाजिनम्" इत्यादिना षष्ठाहस्य । "ये सोमासः परावति" इत्यादिना सप्तमाहस्य । "पवमाना असृक्षत" इत्यादिना अष्टमाहस्य । "उपोषु जातम्" इत्यादिना नवमाहस्य विश्वजिदतिरात्रस्य च कल्पः । "या इन्द्रस्तिष्ठस्य सा कुसुरुविन्दस्य" इत्यादिना कुसुरुविन्दुदशरात्रस्य । "छन्दोमानस्य पञ्चाहः" इत्यादिना छन्दोमदशरात्रस्य । "त्रिष्टोमोऽग्निष्टोमोयत्" इत्यादिना दैवपूर्वदशरात्रस्य पुण्डरीकैकादशरात्रस्य च कल्पः । इतीयते अहर्गणसाध्यत्वात् अहीना इत्युच्यन्ते इत्युक्तिश्च ।

६प्र० । "द्वादशरात्रस्य षोडशिमन्तावतिरात्रौ" इत्यादिना त्रयोदशरात्रयोर्द्वयोः, तृतीयचतुर्विंशतिरात्रस्य, चतुर्दशरात्राणां त्रयाणां, पञ्चदशरात्राणां चतुर्णाम्, षोडशरात्रस्यैकस्य च कल्पः । एते सत्रसंज्ञा इत्युक्तिश्च । "सप्तदशरात्रे चत्वार्य्यभिप्लवकान्यहानि" इत्यादिना सप्तदशरात्रस्य, अष्टादशरात्रस्य,एकोनविंशरात्रस्य च । "विंशतिरात्रे सांवत्सरिकौ विश्वजिदभिजितौ" इत्यादिना विंशतिरात्रस्य । एकविंशतिरात्रयोर्द्वयोः, त्रयोविंशतिरात्रस्य, चतुर्विंशतिरात्रसम्बन्धिछन्द्यातिरात्रयोश्च कल्पः । "पवस्वेन्दो ! वृषा सुतः" इत्यादिना त्रयोविंशतिरात्रस्य । "उपास्मै गायता नर" इत्यादिना तदीयप्रथमविंशात्रस्य । "एष उक्ष्य्टना रथम्" इत्यादिना तदीयद्वितीयप्रभृतिविंशात्रस्य, चतुर्विंशतिरात्रस्य च कल्पः । तत्रैकैकोत्तरवृद्धाष्टौ इत्युक्तिश्च । "नानाछन्दसाम्नामतिरात्रः" इत्यादिना नानाछन्दसामादीनां त्रयाणां त्रयस्त्रिंशद्रात्राणाम् तत्र च एकोत्तरवृद्धानि सप्तेत्युक्तिश्च । "विष्टतीनां ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रोऽथोक्थिकः" इत्यादिना विधृतीनाम् । "इन्द्रः सहस्रः समूढोवा" इत्यादिना, च विधृतीनाम् । "यमातिरात्राच्च गोष्टोमस्य" इत्यादिना यमातिरात्रप्रभृतीनां सप्तानाम्, एकषष्ट्यायज्ञरात्रस्य, एकषष्टिरात्रस्य, शतरात्रस्य सांवत्सरिकस्य गवामयनस्य च कल्पः ।

१०प्र० "मध्ये पृष्ठस्य कृप्तोऽतिरात्रः" इत्यादिना मध्ये पृष्ठस्य, कृप्तानां व्यूढाग्निष्टोमेभ्य आद्वितीयादङ्गः कल्पः । "द्वितीयस्याङ्ग" इत्यादिना तत्रैव द्वितीयाद्यादि पञ्चानामङ्गाम् । "सप्तमस्याङ्गः" इत्यादिना सप्तमप्रभृतीनां त्रयाणामङ्गाम् । "दशमस्याङ्गः पञ्चानाम्" इत्यादिना दशमाहप्रभृतिकृप्तस्य छन्दोमदशाहस्य अहर्गणस्य । "अस्य प्रत्नामनुद्युतम्" इत्यादिना छन्दोमदशाहप्रथमाहस्य । "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना छन्दोमद्वितीयाहस्य । "इविद्युतत्याऽरुचा" इत्यादिना छन्दोमतृतीयाहस्य । "पवमानो अजीजनत्" इत्यादिना छन्दोमचतुर्थाहस्य । "उत ग्रावाणः" इत्यादिना तदीयपञ्चमषष्ठयोरङ्गोः । "ये सोमासः परावति" इत्यादिना तत्र सप्तमाहस्य । "हिन्वन्ति सूरमुस्रयः" इत्यादिना तत्र अष्टमाहस्य । "उपोषु जातम्" इत्यादिना नवमदशमयोरङ्गोः कल्पः ।

११प्र० "पुरस्तात् पृष्ठस्य कृप्तोऽतिरात्रः" इत्यादिना पुरस्तात् पृष्ठस्य, त्रिरात्राभिप्लवस्य, गोः, आयुषश्च कल्पः । "अस्य प्रत्नामनुद्युतम्" इत्यादिना द्वितीये छन्दोमे प्रथमाहस्य । "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना तत्र द्वितीयाहस्य । "इविद्युतत्याऽरुचा" इत्यादिना तत्र तृतीयाहस्य । "असावि सु सतरसे" इत्यादिना तत्र चतुर्थपञ्चमयोः षष्ठस्य च । "ये सोमासः परावति" इत्यादिना सप्तमादिदशमान्तानां, सद्यस्कस्यातिरात्रस्य च कल्पः । "विधृतिभिः कृप्तम्" इत्यादिना दृतिकुण्डपायिनामयनानां, द्वादशसंवत्सरस्य, षट्त्रिंशत्संवत्सरस्य, शतसंवत्सरस्य, अग्नेः सहस्राध्यायनस्य च । "प्रथमस्य सारस्वतस्य षोडशिमन्तावतिरात्रौ" इत्यादिना त्रयाणां सारस्वतीनां, दार्षद्वतैरयोः, सर्वस्वारातिरात्रयोः दर्शे प्रथमस्य च कल्पः । "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना दर्शे द्वितीयस्य, तत्र उत्तरपक्षार्द्धे विपर्य्यासस्य च कल्पः । इत्येवं यागविशेषे दिनभेदे स्तुतपाठादिप्रयोगो दर्शितः । अन्येषु आश्वलायनस्वत्रादिरूपेषु तेषु प्रतिपाद्यविषयाश्च तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः । कल्पग्रन्थश्च वेदाङ्गभेदः तन्निरुक्तशब्दे ७२ पृ० शिक्षादिशब्दसङ्कम् तत्र "हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते" इत्यत्र वैदिककर्म्मणां विधानज्ञानस्य कल्पग्रन्थाधीनत्वात् कर्म्मसाधनत्वेन हस्तत्वरूपकता । पितृकल्पः श्राद्धकल्पः पशुकल्प इत्यादि "कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम्" रघुः । अनुष्ठाने । "वैश्यस्यौचकल्पस्य" मनुः । सपूर्व्वपदः कल्पप्रत्ययनिष्पन्नस्तु ईषदसमाप्त्यर्थकः । "एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणगुणविशेषाः" सां० का० । "कार्य्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम्" कुमा० ।

"श्राद्धकल्पात्मकश्च यजुर्वेदपरिशिष्टभागः यजुर्वेदशब्दे विवृतिः । अथर्ववेदस्यांशभेदरूपकल्पस्तु पञ्चविधः । "नक्षत्रकल्पोवेदानां संहितानां तथैव च । चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः" विष्णुपु० । हेमा० दा० देवीपुराणे च "पञ्च कल्पा भवन्ति नक्षत्रकल्पो

वैतानः संहिताविधिराङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च आथर्वणः” इति ।

कल्पक त्रि॰ कल्पयति रचयति आरोपयति वा कृप–णिच्–ण्वुल् । १रचके २आरोपके च । ३कर्चूरे(कचूर) भावप्र॰ ४नापिते पु॰ शब्दमाला तस्य क्षौरवेशरचकत्वात् तच्छेदकत्वात् वा तथात्वम् । कल्प+स्वार्थे कन् । ५कल्पशब्दार्थे च

कल्पकार: पु॰कल्पं कल्पसूत्रं करोति कृ–अण् ।१कल्पसूत्रकारकेषु आश्वलायनादिषु कल्पं वेशं करोति अण् । २वेशादिकारके त्रि॰३नापिते पु॰ ण्वुल् । कल्पकरकोऽप्यत्र

कल्पक्षय पु॰ कल्पस्य सृष्टेः रचनाविशेषस्य क्षयोऽत्र । प्रलये । “पुरा कल्पक्षये वृत्ते जातं जलमयं जगत्” हरिवं॰ । “कल्पक्षये पुनस्ते तु प्रविशन्ति परं पदम्” विष्णुपुरा॰ ।

कल्पतरु पु॰ कर्म॰ राजशिरोवत् त॰ वा । १देवतरुभेदे कल्पपादपशब्दे विवृतिः । “आसीत् कल्पतरुच्छायाश्रिता सुरभिः पथि” “मेरौ कल्पतरोरिव” रघुः । “निगमकल्पतरोर्गलितं फलम्” भाग॰ १,१,२ । २स्मृतिनिबन्धनभेदे शारीरकसूत्रभाष्यटीकाभामतीव्याख्यानरूपे ३ग्रन्थे च

कल्पद्रुम पु॰ कर्म॰ राजशिरोवत् त॰ वा । देवतरुभेदे । संकल्पविषयफलदातृत्वाच्च तस्य कल्पद्रुमत्वम् ‘अनुकूलशतोन्द्रोऽपि कल्पद्रुमभिभूषयेः” कुमा॰ । “नाबुध कल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्यसिपत्रवृक्षम्” रघुः । “कल्पद्रुमैरिव विचित्रफलैर्विरेजुः” माघः । कल्पद्रुकल्पवृक्षादयोऽप्यत्र ।

कल्पन न॰ कृप–छेदने भावे ल्युट् । १छेदने त्रिका॰ । कृप–सामर्थ्ये णिच्–भावे ल्युट् । २रचनायाम् ३विधाने ४आरोपे च ।

कल्पना स्त्री कृप–णिच्–भावे युच् । १रचनायाम् “उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना” मनुः “प्रबन्धकल्पना कथा” अम॰ २विधाने३आरोहणाय गजसज्जीकरणे हेम॰ “सकल्पनं द्विरदगणं वरूथिनः” माघः।४व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाधीने अनुमानभेदे नैया॰५अर्थापत्तिरूपे प्रमाणान्तरे मीमांसकवेदान्तिनयाङ्कः । आरोपशब्दविषयमानपदार्थस्य अन्यत्र स्थितस्य अन्यत्र प्रतिभासरूपः मानसव्यापारः । “कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्” सर्वद॰स॰ । यथा रज्जौ सर्पकल्पना । वेदान्तिमते एवं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि कल्पनारूप आरोपः।

“विन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना” । निराकारस्य साकारतया जगदाकारेणारोपोऽपि कल्पनैव स चाध्यासशब्दे उक्तः । तदेतत् सुक्षाफले तट्टीकायां च निर्णीतं यथा–

“अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत् सदसत् परम् । पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम्” भाग॰। “अहमेवेति कर्त्रन्तरस्य व्यावृत्तिः आसमेवेति क्रियान्तरस्य । अग्रे मायासम्बन्धादहमेव त्रिधा विभक्त इत्यर्थः, पश्चान्मायावियोगादनन्तरमप्यहमेव प्रपञ्चस्यादिमध्यावसानेष्वहमित्यर्थः । यच्चैतत् प्रपञ्चरूपं तदप्यहं नान्यत् सिद्धं मय्यारोपितं यथाऽन्यत्र सिद्धः सर्पोरज्जौ एवं विवेचनात् भ्रमे निवृत्ते योऽवशिष्येत सोऽहमस्मि इदन्तया स्वरूपस्य निर्देष्टुमशक्यत्वादेवमुच्यते । एतेन यथा कटकादिष्वस्थालदेऽपि सुवर्णत्वमेव सत्यम् । तथा जगदादिमध्यान्तेष्वनुस्यूतं सत्तामात्रं भगवत्स्वरूपमिति लक्षणार्थ इत्युक्तं, न तावदस्यासम्भवः “सदेव सोम्येदम्”इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । न च कालाकाशादिष्वतिव्याप्तिः तदुत्पत्तेः श्रुतत्वात् विमतमनित्यं बाध्यत्वात् शुक्तिरूप्यवदित्यनुमानाच्च । नापि साकारेषु चतुर्भ्व्याप्तिः तेषामाकारतिरोहितत्वात् तस्मान्निर्दोषं लक्षणम् । एवं सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषाल्लक्षयितुमाह”टी॰“स द्वेधा निराकारः साकारश्च अनवच्छिन्नं चैतन्यं निराकारः, मायावच्छिन्नं चैतन्यं साकारः। स चतुर्धा रजस्तमोभ्यां युक्ते सत्त्वे पुरुषः१ रजसा ब्रह्मा२ तमसा रुद्रः३ शुद्धे विष्णुरेव४”मुक्ता॰। “स द्वेधेति द्वैधात्वमेवाह निरेति अनवच्छिन्ने वस्तुन्यवच्छेदक उपाधिराकारः तेन रहितो निराकारः तत्सहितोऽन्यः । तत्राद्यं लक्षयति अनवच्छिन्नमिति । द्वितीयं लक्षयति मायेति । अस्यैव भेदानाह स चेति सः साकारः। तत्राद्यं भेदमाह रजस्तमोभ्यामिति । तुल्याभ्यां रजस्तमोभ्यां युक्ते सत्त्वे प्रतिफलितं चैतन्यं पुरुषशब्दार्थ इति पूरणीयम् । एवमुत्तरत्र रजस्तमोभ्यामिति तृतीयया तयोरप्राधान्यं“सहयुक्ते चाप्रधाने”(पा॰) इति स्मरणात् तेन पुरुषे सत्त्वं बहुलं,रजस्तमश्च तदपेक्षया न्यूनमित्यर्थः । न तु त्रीणि समान्येव त्रिसाम्यस्य प्रकृतिलक्षणत्वात्, क्षोभाधिकभाववर्षां कार्य्यगम्यो न तु मायादिमूर्त्तद्रव्यवत् प्रत्यक्षः । युक्तपदयं द्वयोर्वर्त्तते,सत्त्वपदमपि । द्वितीयं भेदमाह रजसेति। रजसा युते सत्त्वे

ब्रह्मा । अत्र च मायया विद्यमानमपि तमो रजसः प्राधान्यं वक्तुं नोक्तम् यद्वा तस्याप्येव तत्कार्य्यस्योपलम्भात् तृतीया तु प्रागवत् तेन ब्रह्मापि तत्सतोक्तं तदपेक्षया रजः प्रभूतमित्यर्थः। रजसः प्रागुक्तिः सत्त्वापेक्षया श्रैष्ठ्यात् तुर्य्यप्रकरणानुरोधाच्च तृतीयं भेदमाह तमसेति। अत्र रजोभावानुरोधादिकं प्राग्वत्। चतुर्थमाह शुद्धे विष्णुरेवेति शुद्धे रजस्तमोभ्यामस्पृष्टे सत्त्वे विष्णुरेव विष्णुसंज्ञैव क्रियते न तु तत्रावान्तरवस्त्वान्तरमित्येवमस्यार्थः। तथाहि "तमेनं विशुद्धोर्जितसत्त्वाकारं सदाशिव इत्याचक्षते" शैवाः। पशुपतिरिति पाशुपताः। पुरुषोत्तम इति पाञ्चरात्राः। आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः। ईश्वर इति पातञ्जलाः। इह तु तस्य विष्णुसंज्ञैव। यद्वा विष्णुं पञ्चात्मकमित्यत्र पञ्चानामपि विष्णुसंज्ञाशङ्का चतुर्णां संज्ञान्तरमप्युक्तम्। शुद्धसत्त्वोपाधिस्तु विष्णुसंज्ञ एवेत्ययमस्यार्थः। ते च ब्रह्मविष्णुरुद्राः प्रत्येकम् आधिदैविकादिभेदात् त्रेधा विष्णुरेव" टी० "अगोचरस्य गोचरत्वे हेतुः प्रकृतिगुणः सत्त्वम्, गोचरस्य बहुरूपत्वे रजः, बहुरूपस्य तिरोहितत्वे तमः। तथा परस्परमुदासीनत्वे सत्त्वम्" सक्ता०। "एतदुपाधिसंभेदात् पञ्चरूपतामुक्त्वा उदासीनमनुसंहितोपाधेरपहितत्वयोगादुपाधीन् कथयति अगोचरस्येति। अगोचरस्य अविषयभूतस्य वस्तुनो गोचरत्वे विषयीभावे हेतुर्यः प्रकृतिगुणः तत् सत्त्वमित्यर्थः। हेतुः प्रकृतिगुण इत्युत्तरत्र पञ्चस्वनुवर्त्तते। गोचरस्य सतो वस्तुनः बहुत्वाय नानात्वं तद्रजः। तस्यैव तिरोहितत्वे कारणात्मनावस्थाने हेतुस्तमः इत्यर्थः। विनाशे इत्यनुक्त्वा सत्कार्य्यपक्षाश्रयणात्तिरोहितत्वे इत्युक्तम्। एवमाधिदैविकोपाधिस्वरूपमुक्त्वा आध्यात्मिकोपाधिस्वरूपमाह तथेति। अयमर्थः परस्परमुदासीनमित्यविवक्षितं उदासीनत्वे हेतुः सत्त्वम् इति" टी० "गोचरत्वे सत्त्वम्, उपकारित्वे रजः, अपकारित्वे तमः। गोचरत्वादीनि, स्थितिसृष्टिसंहाराः" सक्ता०। "आधिदैविकाध्यात्मिकोपाधिलक्षणादाधिभूतोपाधिस्वरूपमपि लक्षितं येन हि एकस्मिन् वस्तुनि द्विरूपोविच्छेदः असावाधिभौतिकः तदुक्तम् "योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः। यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिकः"। उक्तान् गोचरत्वादीन् उपाधीनुक्तोपयितुमाह गोचरत्वादीनीति। गोचरत्वबहुरूपत्वतिरोहितत्वानि क्रमात् स्थित्यादिशब्दैरुच्यन्त इत्यर्थः। न चैवं सृष्ट्यनन्तरं स्थितिरिति विरुद्धत्वं यद्वा स्थितिपूर्व्वकत्वात् सृष्टेः। स्थिता हि मृदादयो घटाद्यात्मना सृज्यन्ते नास्थिता इति अतएवोक्तं "सत्त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया बिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः। सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये" इति टी० "उदासीनत्वादीनि च" सक्ता०। "एवमाध्यात्मिकेष्वप्याह उदासीनेति। अयमर्थः यदिदं देवादेरुपकारापकारवैमुख्येनावस्थानं सा स्थितिः। उपकारकत्वेन सृष्टिः। अपकारकत्वेन तु संहारः। तत्र जगत्स्थित्यादिहेतव आधिदैविकाः, अन्ये त्वाध्यात्मिकाः। सुरनरादयः अवताराश्च सर्वे विना कृष्णं, स तु पुरुषः त्रिविक्रमावतारत्वात् यथोक्तम् "तयोर्वै पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात्। उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः" (भाग०) इति। अत एव तत्र तत्र विश्वरूपप्रकटनं पूर्व्ववितारदेवकात्सम्बन्धश्च। दृश्यते चाद्यापि कृष्णस्य मूर्त्तौ त्रैविक्रमचिह्नं तद्व्यपदेशश्च। अतएव प्रह्लादसंहितायां द्वारकामाहात्म्ये तृतीये अध्याये वैकुण्ठमनुद्दिश्यता भगवता स्वकं निजं तेजकाख्यां मूर्त्तिं विश्वरूपमिति दर्शितम्। तथा हि "यत्र त्रैविक्रमी मूर्त्तिर्वर्त्तते यत्र गोमती। नरा मुक्तिं प्रयान्त्यन्त्य चक्रतीर्थेन संगताः। कलेवरं परित्यक्तं प्रभासे हरिणा तदा। कलाभिः सहितं तेजकाख्यां मूर्त्तौ निवेशितम्। तस्मात् कलियुगे विप्रा! नान्यत्र प्राप्यते हरिः। यदि कार्य्यं हि कृष्णेन तत्र गच्छत मा चिरम्" इति। तथा "आदौ त्रिविक्रम इति ख्यातिरासीन्महीतले। कृष्णस्य तु कलान्यासात् कृष्ण इत्यभिधीयते" इति। यत्तु सत्त्वं विशुद्धमित्यादिना शुद्धसत्त्वतासंकीर्त्तनं तत् सत्त्वमयत्वविषयं, न तु यथाश्रुतमेव गुणान्तरकार्य्यस्याप्युपलम्भात् तत्र तदंशमन्यत्र तु नाशमिति तु भक्तिमात्रं तस्मात् पुरुष एवायमिति मन्तव्यं निष्कृष्टस्य चेदमुपरिष्टात्। यथा चैता ब्रह्मादिमूर्त्तयो गुणमूलाः तथा हयग्रीवादयोऽप्यत्र तन्मूला एवेत्युपरिष्टात् प्रवेदयिष्यामः। किं बहुना तन्त्रितयतारतम्यवैचित्र्यात्मकमिदं विश्वं तदुक्तं "न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः। सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः" इति" टी० "तेषु विष्णुब्रह्मरुद्रा निमित्तं पुरुष उपादानं गोचरत्वे तु चैतन्यम्, एवं पञ्च भेदाः तत्र निराकारः" सक्ता०। एवमुपाधिस्वरूपं निर्धार्य्योपहितेषु संख्याविशेषप्रयोगमाह तेष्विति" तेषु स्थितिसृष्टिसंहारेषु विष्णु-

दयः क्रमात् निमित्तम् कुलाल इव घटस्य, पुरुष उपादानं समवायिकारणं घटस्येव मृत्, इदा च कारणद्वयपूर्व्विका कार्य्यप्रवृत्तिः असमवायिकारणं तु निमित्तान्तर्गतमेवेति पृथङ्नोक्तम्। अतएव "जन्माद्यस्य यत" इति भाग० प्रथमश्लोके इयमेवोपात्तम्। गोचरत्वे प्रतीतिविषयत्वे तु निर्व्विशेषचैतन्यं हेतुः "तस्य भासा सर्व्वमिदं विभातीति" श्रुतेः। तत्र स्थित्यादिनिमित्तार्थं त्रयः, उपादानार्थं चैकः गोचरत्वार्थमन्यदेति "विष्णुं पञ्चात्मकम्" इत्यत्र पञ्चैवोक्ता न न्यूनाधिका इत्यभिप्रेत्याह एतावतीति। ननु चैवमेकः सामान्यात्मा विशेषरूपाश्च पञ्चेति षट्कमायातं विशेषपरिहारे सामान्यस्यानवस्थानात् एवं तावत् पञ्च वस्तूनि सर्व्वं कल्पयित्वा तदेव पन्थान्तरानुरूपेण लक्षणेन दृढ़यितुमाह तत्रेति। निराकार इति निराकारस्य लक्षणं कथ्यत इत्यर्थः" टी०। "न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुः कुतो नु देवा जगतां य ईशिरे। न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै विकारो न महान् प्रधानम्। परं पदं वैष्णवमामनन्ति तद् यन्नेति नेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः। विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगुह्यार्हपदं पदे पदे" (भाग०) स्कन्ध०। "तत्रापि न यत्रेति तटस्थस्य परं पदमिति स्वरूपस्य। तत् परं पदं वैष्णवम् आमनन्ति विष्णुनाधिष्ठितं अधिष्ठातृधिष्ठितेन राज्ञाधिष्ठितवत् ब्रह्मादिपदानामपि विष्णुनाऽधिष्ठितत्वात् परमित्युक्तं विष्णुनैवाधिष्ठितमित्यर्थः। यत्र पदे कालो नास्ति यः अनिमिषां ब्रह्मादीनां परः प्रभुः संहर्त्ता महाप्रलयेऽपि नायो नास्त्येवेत्यर्थः। अतएव कालाभावे किंपुनर्न्यायेन देवा अपि तत्र न सन्तीत्याह कुतोन्विति। तथा देवाभावे जीवा अपि न सन्तीत्याह जगतामिति। ये देवा जगताम् उच्चावचां गतिं गच्छतां जीवानामीशाः तेषां का वार्त्ता? तत्कृतनियमनस्योऽपि नास्तीत्याह ईशिरे इत्यभिव्यञ्जनार्थं लिट्प्रयोगः। यत्र च पदे सत्त्वादिर्नास्ति सत्त्वमिन्द्रियदेवतारूपं, रज इन्द्रियम्। तम इन्द्रियार्थरूपं विकारोऽहङ्कारस्तेषां त्रयाणां कारणं महान् बुद्धितत्त्वं तदहङ्कारस्य प्रधानमव्यक्तं तत्कृतः। सत्त्वाद्यभावादेतत् प्राप्तवतां पुनर्जन्मादिनिमित्तो जन्मयोऽपि नास्तीत्यर्थः। एवं दुःखं नास्तीत्युक्त्वा सुखमस्तीत्याह यन्नेतीति। यत् विष्णुपदं हृदा मनसा उपगुह्य स्थित्य अनन्यसौहृदाभजन्ति अन्यत्र विषये प्रीतिं परित्यजन्ति तादृक्सुखाभावात् तद्धि पदे पदे क्षणे क्षणे अर्हपदं अर्हणस्य आदरस्य स्थानम् उत्तरोत्तरचमत्करणीयत्वात् दौरात्म्यं विसृज्य अनादिदुर्व्वासनावासितत्वं त्यक्त्वा विषयान्तरस्फूर्त्तिरपि नास्तीत्यर्थः नेति नेतीत्युपनिषदुपदेशविश्वासबलात् अतत् विष्णुपदादन्यत् उत्सिसृक्षवः त्यक्तुमिच्छन्तः। नित्यनिरतिशयसुखानुभवरूपे विष्णुपदे अनुभविता अनुभवनं अनुभवनीय इति कर्त्तृकरणकर्माणि अतच्छब्देनोच्यन्ते तानि ह्यनुभवार्थमुपादीयन्ते सत्यनुभवे तु त्यज्यन्ते अतत्त्वत्वादन्तरायत्वाच्च" टी० "इत्थं मुनिस्तूपरमेद्व्यवस्थितो विज्ञानदृग्वीर्य्यसुरन्धिताशयः"। पुरुषः—"भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन्। स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः" (भाग०) स्कन्ध०। "एवमस्य द्विविधलक्षणमुक्त्वा अत्राधिकारिणमाह इत्थमिति। इत्थं व्यवस्थितः अनेन प्रकारेण विशिष्टामवस्थामापन्नो मुनिरुपरमेत् न किञ्चित् कुर्य्यात् यतोविज्ञानस्य विशुद्धज्ञानरूपस्य विष्णोर्दृक् दर्शनं साक्षात्कारः तस्य वीर्य्यं बलं तेन सुरन्धितो यथा पुनर्नैति तथा हिंसितः आशयोजीवस्योपाधिर्येन स तथा। अयमर्थः सद्यमात्र भूमिकोपासनाक्रमबलात् सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमापन्नस्यामपि सायुज्यार्थी निरोद्धुकाम इत्येतामवस्थामापन्नो मुनिरत्राधिक्रियते नान्यः। अत्र ब्रह्माधिकारिनिर्धारार्थं इत्थमित्यादि चेयम् अन्यथास्योद्धरणं निःप्रयोजनं स्यात्। इति शुकः राजानं प्रति पुरुषलक्षणमाह। भूतैरित्यादि। आत्मसृष्टैः आत्मना प्रकृतिमधिष्ठाय सृष्टैः पुरं देहं विराजं ब्रह्माण्डं विरचय्य निष्पाद्य तस्मिन् स्वांशेन जीवकलया यदा प्रविष्टः तदा पुरुषसंज्ञामवाप पुरि शयनाद्वसनाद्वा पुरुषः अनंशेऽप्यंशोक्तिः कल्पनया। नारायणः जलशायी आदिदेवो निराकारः" टी०। मुक्ताफलस्थाः श्लोकास्तु भागवतीयाः।

कल्पनाकाल त्रि० कल्पनायाः कालः कालो यस्य। संकल्पवदाशुविनाशिनि अस्थिरे पदार्थे त्रि०।

कल्पनी स्त्री कृप–छेदने करणे ल्युट् ङीप्। कर्त्तर्याम्। (कांचि) हेमच०।

कल्पपादप पु० कर्म० शाकपार्थिववत् म०स० वा। सुरतरुभेदे "कृपा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः" नैष०। महादानान्तर्गते स्वर्णनिर्म्मितपादपाकारे देये द्रव्यभेदे तद्विधानं हेमा० दा० उक्तं यथा—

"मत्स्य उवाच। "कल्पपादपदानाख्यमतः परमनुत्तमम्। महादानं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपातकनाशनम्। पुण्यं दिन-

उपानाद्य तुलापुरुषदानवत् । पुण्याहवाचनं कुर्य्याल्लोकेशावाहनं तथा । ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्" । आदिशब्देन कालदेशशुद्धिविप्रवरणादिपूजागुरुर्त्विक्चतुष्टयवरण—मधुपर्क—दान—होम—वेदिकोपरिचक्र—लेखनपञ्चवर्ण—वितानपताकातोरणादि, मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानवद्बोद्धव्यम् । "काञ्चनान् कारयेद्वृक्षान् नानाफलसमन्वितान् । नानाविहारवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत्" । नानाफलेति, पुंस्त्रीगोगज—वाजि—मणि—वज्र—कनक—रजत—भक्ष्यफलादीनि । "शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमासहस्रात् प्रकल्पयेत् । अर्द्धात् क्लृप्तसुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम् । गुडप्रस्थोपरिष्टाच्च सितवस्त्रयुगावृतम् । कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रकल्पयेत्" । अर्थात् क्लृप्तसुवर्णस्येति, यथाशक्ति दानार्थं क्लृप्तसुवर्णस्यार्द्धेन ब्रह्मादिप्रतिमासहितं कल्पपादपं कुर्य्यात् द्वितीयमर्द्धं चतुर्द्धा विभज्य एकैकांशेन चतुर्भागकल्पदेवतासहितान् सन्तानादीन् विदध्यात्, गुडप्रस्थोऽत्र "द्वात्रिंशत्पलिकः प्रस्थः पुराणे परिकीर्त्तित" इति । ब्रह्मादिलक्षणन्तु ब्रह्माण्डदाने, कामदेवरूपन्तु विष्णुधर्म्मोत्तरात् "कामदेवस्तु कर्त्तव्यो रूपेणाप्रतिमो भुवि । अष्टबाहुः प्रकर्त्तव्यः शङ्खपद्मविभूषणः । चापबाणकरश्चैव समाकुञ्चितलोचनः । रतिः प्रीतिस्तथा शक्तिर्भार्य्याश्चैतास्तथोज्ज्वला । चतस्रस्तस्य कर्त्तव्याः पत्न्यो रूपमनोहराः । चत्वारश्च करास्तस्य कार्य्या भार्य्यास्तनोपगाः । केतुश्च मकरः कार्य्यः पञ्चबाणमुखो महानिति" । अधस्तादिति ब्रह्मादिभिरपि सम्बध्यते । अत्र प्रकृतौ परिमाणाभावात् पुरुषेच्छया प्रतिमादिपरिमाणानियमः । "सन्तानं पूर्व्ववत्तद्वत्तुरीयांशेन कल्पयेत्" तुरीयांशेन, द्वितीयार्द्धचतुर्भागेनेत्यर्थः । तद्वत्कल्पतरुवत्, पञ्चशाखं गुडप्रस्थोपरिगतं ब्रह्मादिप्रतिमान्वितं कुर्य्यादित्यर्थः । केचित्तु कामदेवमधस्तात् प्रकल्पयेदिति सन्तानपक्षे योजयन्ति,तन्मते तत्प्रतिमैव कर्त्तव्या । "मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सार्द्धं घृतोपरि । पश्चिमे पारिभद्रन्तु सावित्र्या सह जीरके । सुरभीसंयुतं तद्वद्विधेयं हरिचन्दनम् । तुरीयांशेन कुर्व्वीत सौम्येन फलसंयुतम्" । श्रीलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने,सावित्रीलक्षणमाह नारदः "पद्मासना च सावित्री साक्षसूत्रकमण्डलुः" । सुरभीलक्षणं ब्रह्माण्डपुराणे "सवत्सा सुरभी, धेनुरारक्ता प्रस्नुतस्तनीति, "सौम्येन, उत्तरेण । घृतादीनामपि परिमाणापेक्षायां तद्वदिति वचनात् सचिधानाञ्च प्रस्थपरिमाणत्वमवधेयम् । "कौषेयवस्त्रसंयुक्तानिक्षुमाल्यफलान्वितान् । तथाष्टौ पूर्णकलशान् पादुकासनभाजनम् । दीपिकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम् । फलमाल्ययुतं तद्वदुपरिष्टाद्वितानकम् । तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत्" । आसनभाजनं, भोज्यान्वितभाजनं वितानं पञ्चवर्णम् । अथ पूर्व्ववत् पूर्व्वेद्युरधिवासनं विधाय श्वोभूते ब्राह्मणवाचनादिपूर्णाहुतिपर्य्यन्तं कर्म्मशेषं समापयेत् । "होमाधिवासनान्ते च स्नापितो वेदपुङ्गवैः । त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् । नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायिने । विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये । यस्मात् त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्दिवाकरः । मूर्त्तामूर्त्तपरं बीजमतः पाहि सनातनः ! त्वमेवामृतसर्व्वस्वमनन्तः पुरुषोऽव्ययः । सन्तानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारसागरात्" । अमृता, देवाः तेषां सर्व्वस्वं, अमृतसर्व्वस्वम् । "एवमामन्त्र्य तं दद्यात् गुरवे कल्पपादपम् । चतुर्भ्यश्चापि ऋत्विग्भ्यः सन्तानादीन् प्रकल्पयेत्" । दानवाक्यमत्र तुलापुरुषोक्तमूहनीयं, चतुर्भ्यः प्रकल्पयेदित्येकैकं दद्यादित्यर्थः । चतुर्भ्य इतिवचनादत्र चतुर्णामेवर्त्विजां वरणमिति गम्यते ऋत्विगष्टकपक्षे तु ऋत्विग्भ्य इति ऋत्विग्युग्मेभ्य इत्यर्थः । एतस्मिंश्च पक्षे जापकादिभ्योऽन्यैव दक्षिणा दातव्या । वेदचतुष्टयापेक्षया चतुःसंख्यत्वमिदमृत्विजामिति केचित् । इहापि "प्राप्य तेषामनुज्ञाञ्च तथान्येभ्योऽपि दापयेदिति" बोद्धव्यम् । दक्षिणानिर्णयश्च पूर्व्ववत् । स्वल्पेष्वेकाग्निवत् कुर्य्याद् गुरवे साभिपूजनम् । न वित्तशाठ्यं कुर्व्वीत न च विस्मयवान् भवेत्" । स्वल्पत्वविवरणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने । ततः पुण्याहवाचने कृते वेदिसमीपं गत्वा कृतदेवपूजो यजमानो गुरुश्च पूर्व्ववदेव देवताविसर्जनं कुर्य्यात् । "अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् । सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत् । अप्सरोभिः परिवृतः सिद्धचारणपन्नगैः । भूतान् भव्यांश्च मनुजांस्तारयेद्रोमसम्मितान् । स्तूयमानो दिवःपृष्ठे पितृपुत्रप्रपौत्रवान् । विमानेनार्कवर्णेन विष्णुलोकं स गच्छति । दिवि कल्पशतं तिष्ठेद्राजराजो भवेत् ततः । नारायणबलोपेतो नारायणपरायणः । नारायणकथासक्तो नारायणपुरं व्रजेत् । यो वा पठेत् सकलकल्पतरुप्रदानं, यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा । सोऽपीन्द्रलोकमधिगम्य सहाप्सरोभिर्मन्वन्तरं वसति पापविमुक्तदेहः" ।

इति मत्स्यपुराणोक्तकल्पतरुदानविधिः। तत्रैव लिङ्गपुराणे, "सनत्कुमार उवाच । अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि कल्पपादपमुत्तमम् । शतनिष्केण कर्त्तव्यं सर्वशाखासमन्वितम्" । सर्वशाखाः, सर्वदिगन्तशाखाः । "शाखायां विधिना कृत्वा मुक्तादाम प्रलम्बितम् । दिव्यैर्मरकतैश्चैव चाङ्कुराणि प्रविन्यसेत्" । दिव्यैः, उत्कृष्टैरित्यर्थः । "प्रवालङ्कुरयेद्धीमान् प्रवालेन द्रुमस्य च" । प्रवालेन प्रवालङ्कुरयेदिति, विद्रुमैर्वालपल्लवान् कारयेदित्यर्थः।"फलानि पद्मरागेण पारिजातस्य शोभनम् । मूलदण्डञ्च नीलेन वज्रेण स्कन्धमुत्तमम् । वैदूर्य्येण द्रुमाग्रञ्च पुष्परागेण मस्तकम्" । स्कन्धादूर्द्ध्वभागो मस्तकं, तदूर्द्ध्वं, द्रुमाग्रम् । "गोमेदकेन वै स्कन्धं सूर्य्यकान्तेन सुव्रतः । चन्द्रकान्तेन वा वेदिं द्रुमस्य स्फटिकेन वा । वितस्तिमात्र आयामो द्रुमस्य परिकीर्त्तितः । शाखाष्टकसमानञ्च विस्तारश्चोर्द्ध्वतस्तथा" । शाखाव्यतिरिक्तस्य द्रुमस्य वितस्तिमात्र उच्छ्रायः कार्य्यः, ऊर्द्ध्वतश्चेति, स्कन्धादूर्द्ध्वमुखी नवमी या मध्यमशाखा तस्या अपि वितस्तिमात्र उच्छ्रायः, शाखाष्टकसमानं विस्तारमिति, अष्टदिग्गतानामष्टशाखानां विस्तारं तिर्य्यग्व्याप्तिवितस्तिमात्रमेव कुर्य्यादित्यर्थः । "तन्मूले स्थापयेल्लिङ्गं लोकपालसमावृतम् । पूर्व्वोक्तवेदिमध्ये तु मण्डले स्थाप्य पादपम् । पूजयेद्विधिनेशानं लोकपालांश्च यत्नतः। पूर्ववज्जपहोमाद्यन्तुलाभारवदाचरेत् । निवेदयेद्द्रुमं शम्भोर्ब्राह्मणायाथ वा नृप ! । ब्राह्मणेभ्योऽथवा राजा सार्व्वभौमो भविष्यति" । तुलाभारवदाचरेदिति लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितविधिमाचरेदित्यर्थः । स्थानान्तरे । "फलानान्तु सहस्रेण कल्पयेत् कल्पपादपम् । समूलदण्डपत्रञ्च फलपुष्पसमन्वितम् । पञ्चस्कन्धन्तु संकल्प्य पञ्चानां स्थापयेत् सुधीः । सद्योजातेन मन्त्रेण देवं प्रार्थ्य शिवःपरः । दिव्यैर्विमानैर्देहान्ते शिवलोके महीयते । पितरस्तस्य मोदन्ते शक्रलोके महीपते !" । इति लिङ्गपुराणोक्तकल्पपादपदानविधिः ।

कल्पपाल पुं० कल्पं सुराविधानकल्पं संकल्पं मद्याभिलाषं वा तत्पायिनां पालयति पाल—अण् । शौण्डिके सुराजीवे हेमच० । कल्यपाल इत्येव पाठः साधुः ।

कल्पलता स्त्री कृप—णिच्-कर्म्मणि अच् कर्म० । महादानान्तर्गते स्वर्णकल्पितलताकारे दानीयद्रव्यभेदे तद्विधिः हेमा० दा० मत्स्य पु० उक्तो यथा—

"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । महाकल्पलता नाम महापातकनाशनम् । पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् । तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् लोकेशावाहनादिकम्"। आदिशब्दव्याख्यानं पूर्व्ववत्(कल्पपादपोक्तवत्)।"चामीकरमयीः कुर्य्यात् दश कल्पलताः शुभाः। नानापुष्पफलोपेता नानांशुकविभूषिताः । विद्याधरसुपर्णानां मिथुनैरुपशोभिताः । हारोनादिक्षुभिः सिद्धैः फलानि च विहङ्गमैः"। चामीकरं, स्वर्णं कल्पलतास्तुल्याकारा विधेयाः, । नानाफलानि, पुंस्कोकिलगजराजिप्रभृतीनि, स्वल्पपुष्पफलानां तत्तनार्य्यत्वेनैवोपपत्तेः । अंशुकानि, वस्त्राणि । सुपर्णाः पक्षिणः। एवं दश कल्पलता विधाय वेदिकायाम् लिखितचक्रस्योपरि मध्ये द्वयं, पूर्व्वादिदिक्षु चाष्टौ स्थापयेत् । "लोकपालानुकारिण्यः कर्त्तव्यास्तासु देवताः । ब्राह्मीमनन्तशक्तिञ्च लवणस्योपरि न्यसेत् । अधस्ताच्च तयोर्म्मध्ये पद्मशङ्खकरे शुभे" । लोकपालानुकारिण्यो देवता, लोकपालसदृश इत्यर्थः । अधस्ताच्च तयोरिति, मध्यस्थापितयोः कल्पलतयोरधस्तात् पद्मकरां ब्राह्मीं, शङ्खधरामनन्तशक्तिञ्च स्थापयेत् । लवणादिपरिमाणञ्च, परिमाणविशेषानिर्देशात् पुरुषेच्छया नियम्यते । लवणस्तूपयोर्म्मध्ये इति क्वचित् पाठः। तत्र स्तूपो राशिः द्विवचनं राशिद्वयापेक्षयेति । "इभासनस्था तु पुरः पूर्व्वतः कुलिशायुधा । रजन्यस्थिताऽऽग्नेयी स्रुवपाणिरथानले । याम्या महिषमारूढा गदिनी तद्वदुपरि । खड्गेन नैर्ऋती स्थाप्या सखड्गा दक्षिणापरे । वारुणे वारुणी कार्य्या झषस्था नागपाशिनी । पताकिनी च वायव्ये मृगस्था शर्करोपरि । सौम्या तिलेषु संस्थाप्या शङ्खिनी निधिसंस्थिता । माहेश्वरी वृषगता नीलपाणिः त्रिशूलिनी" । इभो-गजः स च चतुर्दन्तो विधेयः, कुलिशं, वज्रं, रजन्यजस्थितेति, रजनी, हरिद्रा, अजः, छागः, हरिद्रोपरिस्थापिता छागवाहनेत्यर्थः अनले, आग्नेयदिग्भागे, दक्षिणापरे नैर्ऋतदिग्भागे नैर्ऋती प्रेतवाहनेत्यवधेयं, झषस्था मकरवाहनेत्यर्थः । निधिसंस्थितेति निधिरूपं कलशमनुसारि । "मौलिन्योऽवरदाश्चैव कर्त्तव्या बालिकाऽन्विताः । यद्वा पञ्चपलादूर्द्ध्वमा सहस्रात् प्रकल्पयेत् । सर्व्वासामुपरिष्टाच्च पञ्चवर्णं वितानकम् । धेनवो दश कुम्भाश्च वस्त्रयुग्मानि चैव हि" । मौलिन्यो

शङ्कटधराः, वरदा इति, यथोक्तायुधधारिणः करादितरेण करेण वरदमुद्रान्विताइत्यर्थः। "वालिका, कर्णभूषणं (गालि) वालकान्विता इति क्वचित्पाठः तदा वामोत्सङ्गस्थितबालकादति व्याख्या। एतच्च पञ्चपञ्चादिगर्तनिमितकल्पलताकरणोपक्लृप्तसुवर्णेन विभज्य सर्वं कर्त्तव्यं, पृथगद्रव्येण कर्त्तव्यानुपदेशात्। "मध्यमे द्वे तु गुरवे ऋत्विग्भ्योऽन्यास्तथैव च। ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो बुधः। त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रानेतानुदीरयेत्"। तत इति होमाधिवासनपुण्याहवाचनादि पूर्वोक्तकर्मकलापानन्तर्यमुच्यते, स्नात इति कुम्भस्थमीपवर्त्तिकलशस्थितसर्वौषधिजलेन ऋत्विग्भिः स्नापितः, गृहीतकुसुमाञ्जलिरित्यपि ज्ञेयम्। अत्र मन्त्रः "नमो नमः पापविनाशिनीभ्यो ब्रह्माण्डलोकेश्वरपालिनीभ्यः। आशंसिताधिकफलप्रदाभ्यो दिग्भ्यस्तथा कल्पलतावधूभ्यः"। अथ पूर्ववत् प्रयोगमनुष्ठाय मध्यमे द्वे देवतादिपरिहिते कल्पलते गुरवे प्रतिपाद्य शेषा ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत्। तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि दानं दीनानाथपूरणं, सप्तमे त्वेकाग्निविधानं इति पूर्वोक्तमनुसन्धेयम्। ततः पुण्याहवाचनदेवतापूजनविसर्जनानि कुर्य्यात्।" इति सकलदिगङ्गनाप्रदानं भवभयसूदनकारि यः करोति। अभिमतफलदे स नाकलोके वसति पितामहवत्सराणि त्रिंशत्"। अभिमतफलदे, इष्टफलदायिनि। "पितृशतमवतारयेद्भवाब्धेः स च दुरितौघविनाशशुद्धदेहः। सुरपतिवनिताभुजप्रलम्बैः परिवृतमम्बुजसंसदाभिवन्द्यः। इति विधानमिदं सदिगङ्गनात्मककल्पलताविनिवेदने। पठति यः स्मरतीह तदीक्षते स पदमेति पुरन्दरसेवितम्"। कल्पस्य संकल्पविषयस्य साधनं लता। २सुरलतायाः शाखारूपलतायाञ्च।

कल्पवर्ष पु॰ उपसेनभ्रातृदेवकस्यात्मजोपदेवस्यात्मजभेदे "आड्वकाद्याः"देवकस्योपसेनश्च चत्वारो देवकात्मजाः। देवश्चानुपदेवश्च सुदेवो देववर्द्धनः" इत्युक्ता राजन्यकल्पवर्षाद्या उपदेवसुता दश" भाग॰ ९,२४,२५ उक्तम्।

कल्पसूत्र न॰ कल्पस्य वैदिककर्म्मानुष्ठानस्य प्रतिपादकं सूत्रम्। आश्वलायनापस्तम्बप्रणीतेषु वैदिककर्मप्रयोगावेदकेषु सूत्रात्मकग्रन्थेषु "क्रतुश्रेष्ठोऽश्वमेधः संख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः। चतुःषोमतपस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम्" रामा॰। [पान्नेधितविस्तरः"भाग॰ २,११,२।

कल्पान्त पु॰। कल्पस्यान्तोयत्र। प्रलये अमरः। "कल्

कल्पित त्रि॰ कॢप-णिच्-क्त। रचिते "प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागम्" कुमा॰। "मदीयमोमपि घनाघनकल्पगुणकल्पिताम्" २व्यञ्जिते। "अप्रभेदकरकल्पितस्वरम्" माघः। "करेण कल्पितोऽव्यञ्जितः सरोरुत" भट्टि॰। ३आरोपिते च। "अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः" सूतसं॰। "किं न पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञानकल्पितम्" वेदा॰प्र॰। ४आरोहणार्थं सज्जितगजे हेमच॰ ५कल्पिमसंज्ञया परिभाषिते "तन्त्रेष्वितितमं कर्म चतुर्दान्यत् कल्पितम्" शाक्यप॰।

कल्पिन् त्रि॰ कल्पयति कॢप-णिच्-णिनि। १रचके २आरोपके ३वेशकारके च ४नापिते पु॰। "त्रेतायै कल्पिनं द्वापरायाधिकल्पिनम्" यजु॰ ३०,१८।

कल्प्य त्रि॰ कॢप-णिच्-यत्। १रचनीये २आरोप्ये ३अनुष्ठेये ४विधेये "कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागम्" रघुः।

कल्मन् न॰ कमन्+रस्य लः। कर्मणि।

कल्मलि पु॰ कलयत्यपगमयति मलम् पृषो॰। १तेजसि। "तस्य प्राच्यां दिशि श्रद्धा पुंश्चली मन्त्रो मागधो विज्ञानं वासोऽहरुष्णीषं रात्री केशा हरितौ प्रवर्त्तौ कल्मलिर्मणिः" अथ॰ १५,२,१।

कल्मलीक न॰ कलयत्यपगमयति मलम् पृषो॰। ज्वलनयुक्ते तेजसि निरु॰। "नमसा कल्मलीकिनम् नमोभिः" ऋ॰ २,३३,८। "कल्मलीकिनं ज्वलतोनामधेयमेतत्" निरु॰। ११,१७। ज्वलन्तं कलयत्यपगमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः"तद्वन्तं रुद्रम्"भा॰ततः अस्त्यर्थे इनि।

कल्मष न॰ कर्म शुभकर्म स्यति सो-क पु॰ वत्वं रस्य लः। १पापे "व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते" "व्यपेतकल्मषोऽभ्येति" "यामीस्तायातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः" मनुः। २तद्वति त्रि॰ अमरः। ३हस्तपुच्छे न॰ त्रिका॰ ४नरकभेदे पु॰ मेदि॰। ५मलिने त्रि॰ जटाधरः "जन्मन्यृक्षे यदि स्यातां शारी भौमशनैश्चरौ। स मासः कल्मषो नाम मनोदुःखप्रदायकः" दीपिकोक्ते ६मासभेदे पु॰।

कल्माष पु॰ कलयति कल-क्विप् कल् माषयति हिनस्ति अन्यवर्णं म् स्वभावा पु॰ मष-हिंसायाम् अच् कर्म॰। १चित्रवर्णे २तद्वति त्रि॰ अमरः "अश्वांश्चित्रिकल्माषान्" भा॰आ॰८अ॰। तित्तिरिवर्णचित्रवर्णान् इत्यर्थः। "कल्माषा आग्निमारुताः" यजु॰२४,७। "कल्माषाः कर्बुराश्चैव पशवः आग्निमारुताः षष्ठे यूपे" वेददी॰ "कल्माष ऐन्द्राग्नाः" यजु॰ २९,५८।

"मारुतः कल्माष आग्नेयः कृष्णः" यजु० २९,५९ । ३कृष्णवर्णे ४कृष्णपाण्डुरवर्णे पु० ५तद्वति त्रि०। ६राक्षसे च पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् मेदि० । वर्णवाचित्वे गौरा०पाठात् स्त्रियां ङीष् । ७गन्धशालौ पु० राजनि०। ८वह्निभेदे भारतम् । "वह्नीनां वासुदेवेन संसक्तानां महामखे ! । ते जातवेदसः सर्वे कल्माषः कुसुमस्तथा । दहनः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः" हरिवं० १८० अ० । ९नागभेदे "मोक्षानीलौ तथानागौ कल्माषशवलौ तथा" भा० आ० ३५ नागनामोक्तौ । १०कृष्णबिन्दुचिते च । "कल्माषमित्येके" आश्व०श्रौ०४,९,५ । "कल्माषो नाम कृष्णबिन्दुचितः" नारा०।

कल्माषकण्ठ पु० कल्माषः कृष्णपाण्डुरः कृष्णो वा कण्ठोऽस्य । महादेवे हारा० तस्य स्वतः श्वेतवर्णत्वेऽपि विषपानकाले नीलकण्ठत्वात् तथात्वं कल्माषग्रीवादयोऽप्यत्र ।"ध्रुवा दिग्विष्णुरधिपतिः कल्माषग्रीवो रक्षिता" अथ०३,२७,५ ।"ध्रुवाय त्वा दिशे विष्णवेऽधिपतये कल्माषग्रीवाय रक्षित्रे" अथ०१२,३,५९ ।

कल्माषपाद पु०कल्माषौ पादौ यस्य । सूर्य्यवंश्ये सुदासपुत्रे नृपभेदे ।"हे भार्ये सगरस्यासाम्" इत्युपक्रम्य "अयुताजित्सुतस्त्वासीदृतपर्णो महायशाः । दिव्याक्षहृदयज्ञोऽसौ राजा नलसखो बली । ऋतपर्णसुतस्त्वासीदार्त्तपर्णिर्महीपतिः । सुदासस्तनयस्तस्य राजा इन्द्रसखोऽभवत् । सुदासस्य सुतस्त्वासीत् सौदासो नाम पार्थिव ! । ख्यातः कल्माषपादो वै नाम्ना मित्रसहोऽभवत्" हरिवं०१५अ०। तस्य ब्रह्मशापात् राक्षसत्वप्राप्तेर्वशिष्ठेन शापविमोचनस्य च कथा भा०आ०१७७,७८०अ०यथा— "कल्माषपाद इत्यत्र लोके राजा बभूव ह । इक्ष्वाकुवंशजः पार्थ! तेजसाऽसदृशो भुवि। स कदाचिद्वनं राजा मृगयां निर्ययौ पुरात् । मृगान् विध्यन् वराहांश्च चचार रिपुमर्द्दनः । तस्मिन् वने महाघोरे खड्गांश्च बहुशोऽहनत् । हत्वा च सुचिरं श्रान्तो राजा निववृते ततः । अकामयत्तं याज्यार्थे विश्वामित्रः प्रतापवान् । स तु राजा महात्मानं वाशिष्ठमृषिसत्तमम् । तृष्णार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च एकायनगतः पथि । अपश्यदजितः सङ्ख्ये मुनिं प्रतिमुखागतम् । शक्तिं नाम महाभागं वशिष्ठकुलवर्द्धनम् । ज्येष्ठं पुत्रं पुत्रशताद्वशिष्ठस्य महात्मनः । अपगच्छ पथोऽस्माकमित्येवं पार्थिवोऽब्रवीत् । तथा ऋषिरुवाचेनं सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा । मम पन्था महाराज ! धर्म्म एष सनातनः । राज्ञा सर्व्वेषु धर्म्मेषु देयः पन्था द्विजातये । एवं परस्परं तौ तु पथोऽर्थं वाक्यमूचतुः । अपसर्पापसर्पेति वागुत्तरमकुर्व्वताम् । ऋषिस्तु नापचक्राम तस्मिन् धर्म्मपथे स्थितः । नापि राजा मुनेर्मानात् क्रोधाच्चापजगाम ह । अमुञ्चन्तं तु पन्थानं तमृषिं नृपसत्तमः । जघान कशया मोहात्तदा राक्षसवन्मुनिम् । कशाप्रहाराभिहतस्ततः स मुनिसत्तमः । तं शशाप नृपश्रेष्ठं वाशिष्ठः क्रोधमूर्च्छितः । हंसि राक्षसवद्यस्माद्राजापसद ! तापसम् । तस्मात्त्वमद्यप्रभृति पुरुषादो भविष्यसि । मनुष्यपिशिते सक्तश्चरिष्यसि महीमिमाम् । गच्छ राजाधमेत्युक्तः शक्तिना वीर्य्यशक्तिना । ततो याज्यनिमित्तन्तु विश्वामित्रवशिष्ठयोः । वैरमासीत्तदा तन्तु विश्वामित्रोऽन्वपद्यत । तयोर्विवदतोरेवं समीपमुपचक्रमे । ऋषिरुग्रतपाः पार्थ ! विश्वामित्रः प्रतापवान् । ततः स बुबुधे पश्चात्तमृषिं नृपसत्तमः । ऋषेः पुत्रं वशिष्ठस्य वशिष्ठमिव तेजसा । अन्तर्द्धाय तदात्मानं विश्वामित्रोऽपि भारत ! । तावुभावतिचक्राम चिकीर्षन्नात्मनः प्रियम् । स तु शप्तस्तदा तेन शक्तिना वै नृपोत्तमः। जगाम शरणं शक्तिं प्रसादयितुमर्हयन् । तस्य भावं विदित्वा स नृपतेः कुरुसत्तम । विश्वामित्रस्ततो रक्ष आदिदेश नृपं प्रति । शापात्तस्य तु विप्रर्षेर्विश्वामित्रस्य चाज्ञया । राक्षसः किङ्करो नाम विवेश नृपतिं तदा । रक्षसा तं गृहीतन्तु विदित्वा मुनिसत्तमः । विश्वामित्रोऽप्यपाक्रामत्तस्माद्देशादरिन्दम ! । ततः स नृपतिस्तेन रक्षसान्तर्गतेन च । बलवत्पीडितः पार्थ ! नान्वबुध्यत किञ्चन । ददर्श च द्विजः कश्चिद्राजानं प्रस्थितं वनम् । अयाचत क्षुधापन्नः समांसभोजनन्तदा । तमुवाच स राजर्षिर्द्विजं मित्रसहस्तदा । आस्स्व ब्रह्मंस्त्वमत्रैव मुहूर्त्तं प्रतिपालयन् । निवृत्तः प्रतिदास्यामि भोजनं ते यथेप्सितम् । इत्युक्त्वा प्रययौ राजा तस्थौ स द्विजसत्तमः । ततो राजा परिक्रम्य यथाकामं यथासुखम् । निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थ ! प्रविवेश महामनाः । ततोऽर्द्धरात्र उत्थाय सूदमानाय्य सत्वरम् । उवाच राजा संस्मृत्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् । गच्छामुष्मिन् वनोद्देशे ब्राह्मणो मां प्रतीक्षते । अन्नार्थी तं त्वमन्नेन समांसेनोपपादय । गच्छस्व उवाच । एवमुक्तस्ततः सूदः सोऽनासाद्यामिषं क्वचित् । निवेदयामास तदा तस्मै राज्ञे व्यथान्वितः । राजा तु रक्षसा-

शिष्टः सूदमाह गतव्यथः। अथैनं नरमांसेन भोजयेति पुनः पुनः। तथेत्युक्त्वा ततः सूदः स स्थानं वध्यघातिनाम्। गत्वाऽऽजहार त्वरितो नरमांसमपेतभीः। स तत् संस्कृत्य विधिवदन्नोपहितमाशु वै। तस्मै प्रादाद् ब्राह्मणाय क्षुधिताय तपस्विने। स सिद्धचक्षुषा दृष्ट्वा तदन्नं द्विजसत्तमः। अभोज्यमिदमित्याह क्रोधपर्य्याकुलेक्षणः। ब्राह्मण उवाच। यस्मादभोज्यमन्नं मे ददाति स नृपाधमः। तस्मात्तस्यैव मूढस्य भविष्यत्यत्र लोलुपा। सक्तो मानुषमांसेषु यथोक्तः शक्तिना पुरा। उद्वेजनीयो भूतानां चरिष्यति महीमिमाम्। द्विरनुव्याहृते राज्ञः स शापो बलवानभूत्। रक्षोबलसमाविष्टो विसंज्ञश्चाभवन्नृपः। ततः स नृपतिश्रेष्ठो राक्षसोपहतेन्द्रियः। उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा न चिरादिव भारत!। यस्मादसदृशः शापः प्रयुक्तोऽयं मयि त्वया। तस्मात्त्वत्तः प्रवर्त्तिष्ये खादितुं मानुषानहम्। एवमुक्त्वा ततः सद्यस्तं प्राणैर्विप्रयुज्य च। शक्तिं तं भक्षयामास व्याघ्रः पशुमिवेप्सितम्। शक्तिं तन्तु मृतं दृष्ट्वा विश्वामित्रः पुनः पुनः। वशिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्रक्षः सन्दिदेश ह। स तान् शक्त्यवरान् पुत्रान् वशिष्ठस्य महात्मनः। भक्षयामास संक्रुद्धः सिंहः क्षुद्रान् मृगानिव। वशिष्ठो घातितान् श्रुत्वा विश्वामित्रेण तान् सुतान्। धारयामास तं शोकं महाद्रिरिव मेदिनीम्"। "ततः प्रतिनिवृत्तः स तदा वध्वा सहाश्रमः। कल्माषपादमासीनं ददर्श विजने वने। स तु दृष्ट्वैव तं राजा क्रुद्ध उत्थाय भारत!। आविष्टो रक्षसोग्रेण इयेषात्तुं तदा मुनिम्। अदृश्यन्ती तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्माणमग्रतः। भयसंविग्नया वाचा वशिष्ठमिदमब्रवीत्। असौ मृत्युरिवोग्रेण दण्डेन भगवन्नितः। प्रगृहीतेन काष्ठेन राक्षसोऽभ्येति दारुणः। तं निवारयितुं शक्तो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन। त्वदृतेऽद्य महाभाग! सर्ववेदविदां वर!। पाहि मां भगवन्! पापादस्माद्दारुणदर्शनात्। रक्षोऽयमिह हात्तुं वै नूनमावां समीहते। वशिष्ठ उवाच। मा भैः पुत्रि! न भेतव्यं राक्षसात्तु कथञ्चन। नैतद्रक्षो भयं यस्मात् पश्यसि त्वमुपस्थितम्। राजा कल्माषपादोऽयं वीर्य्यवान् प्रथितो भुवि। स एषोऽस्मिन् वनोद्देशे निवसत्यतिभीषणः। गन्धर्व उवाच। तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वशिष्ठो भगवानृषिः। वारयामास तेजस्वी हुङ्कारेणैव भारत!। मन्त्रपूतेन च पुनः स तमभ्युक्ष्य वारिणा। मोक्षयामास वै शापात् तस्माद्योगान्नराधिपम्। स हि द्वादश वर्षाणि वाशिष्ठस्यैव तेजसा। ग्रस्त आसीद् ग्रहेणेव पर्वकाले दिवाकरः। रक्षसा विप्रमुक्तोऽथ स नृपस्तद्वनं महत्। तेजसा रञ्जयामास सन्ध्याभ्रमिव भास्करः। प्रतिलभ्य ततः संज्ञामभिवाद्य कृताञ्जलिः। उवाच नृपतिः काले वशिष्ठमृषिसत्तमम्। सौदासोऽहं महाभाग! याज्यस्ते मुनिसत्तम!। अस्मिन् काले यदिष्टं ते ब्रूहि किं करवाणि ते। वशिष्ठ उवाच। वृत्तमेतद्यथाकालं गच्छ राज्यं प्रशाधि वै। ब्राह्मणांस्तु मनुष्येन्द्र! मावमंस्थाः कदाचन। राजोवाच। नावमंस्ये महाभाग! कदाचिद्ब्राह्मणर्षभान्। त्वन्निदेशे स्थितः सम्यक् पूजयिष्याम्यहं द्विजान्"।

कल्माषाङ्घ्रिरप्यत्र। तस्य कल्माषपादताकथा स्त्रीसंसर्गे मृत्युरूपशापादिकथा च भाग० ९, ९ अ० यथा—

"ऋतुपर्णोऽनलसखो योऽश्वविद्यामयान्नलात्। दत्त्वाऽक्षहृदयञ्चास्मै, सर्वकामस्तु तत्सुतः। ततः सुदासस्तत्पुत्रो मदयन्तीपतिर्नृपः। आहुर्मित्रसहं यं वै कल्माषाङ्घ्रिमुत क्वचित्। वशिष्ठशापाद्रक्षोऽभूदनपत्यः स्वकर्मणा। श्रीराजोवाच। किन्निमित्तो गुरोः शापः सौदासस्य महात्मनः। एतद्वेदितुमिच्छामि कथ्यतां न रहो यदि। श्रीशुक उवाच। सौदासो मृगयां किञ्चिच्चरन् रक्षो जघान ह। मुमोच भ्रातरं, सोऽथ गतः प्रतिचिकीर्षया। संचिन्तयन्नघं राज्ञः सूदरूपधरो गृहे। गुरवे भोक्तुकामाय पक्त्वा निन्ये नरामिषम्। परिवेक्ष्यमाणं भगवान् विलोक्याभक्ष्यमञ्जसा। राजानमशपत् क्रुद्धो रक्षो ह्येवं भविष्यसि। रक्षःकृतं तद्विदित्वा चक्रे द्वादशवार्षिकम्। सोऽप्यपोऽञ्जलिमादाय गुरुं शप्तुं समुद्यतः। वारितो मदयन्त्याऽपो रुशतीः पादयोर्जहौ। दिशः खमवनीं सर्वं पश्यञ्जीवमयं नृपः। राक्षसं भावमापन्नः पादे कल्माषतां गतः। व्यवायकाले ददृशे वनौकोदम्पती द्विजौ। क्षुधार्त्तो जगृहे विप्रं तत्पत्न्याहाकृतार्थवत्। न भवान् राक्षसः साक्षादिक्ष्वाकूणां महारथः। मदयन्त्याः पतिर्वीर! नाधर्मं कर्त्तुमर्हसि। देहि मेऽपत्यकामाया अकृतार्थं द्विजं पतिम्। देहोऽयं मानुषो राजन्! पुरुषस्याखिलार्थदः। तस्मादस्य वधो वीर! सर्वार्थवध उच्यते। एष हि ब्राह्मणो विद्वांस्तपःशीलगुणान्वितः। आरिराधयिषुर्ब्रह्म महापुरुषसंज्ञितम्। सर्वभूतात्मभावेन भूतेष्वन्तर्हितं गुणैः। सोऽयं ब्रह्मर्षिवर्य्यस्ते राजर्षिप्रवराद्विभो!। कथमर्हति धर्मज्ञ! वधं

पितृरिवात्मजः। कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वभूतेषु सौहृदम्। विद्याविवेकसम्पन्नाः शीलमेतद्विदुर्बुधाः। तस्य साधोरपापस्य भ्रूणस्य ब्रह्मवादिनः। कथं वधं यथा बभ्रोर्मन्यते सम्मतो भवान्। यद्ययं क्रियते भक्ष्यस्तर्हि मां खाद पूर्व्वतः। न जीविष्ये विना येन चक्षुष्कं तथा। एवं करुणभाषिण्या विलपन्त्या अनाथवत्। व्याघ्रः पशुमिवाखादत् सौदासः शापमोहितः। ब्राह्मणी वीक्ष्य दिग्धं तु रुधिरेण भक्षितम्। शोचन्त्यात्मानमत्यर्थमशपत् कुपिता सती। यस्मान्मे भक्षितः पाप! कामतः स्वपतिस्त्वया। तथापि मृत्युराधानादकृतप्रज्ञ! दर्शितः। एवं मित्रसहं शप्त्वा पतिलोकपरायणा। तदस्थीनि समिद्धेऽग्नौ प्रास्य भर्त्तुर्गतिङ्गता। विशापो द्वादशाब्दान्ते मैथुनाय समुद्यतः। विज्ञाय ब्राह्मणीशापं महिष्या स निवारितः। ततऊर्द्ध्वं स तत्याज स्त्रीसुखं कर्म्मणाऽप्रजः। वशिष्ठस्तदनुज्ञातो मदयन्त्यां प्रजामधात्"।

कल्माषी स्त्री कल्माष+"अन्यतो ङीष्"पा०ङीष्।१चित्रवर्णयुक्तायां स्त्रियां २कृष्णवर्णायां यमुनानद्याञ्च "प्रतिकर्त्तुं नृपश्रेष्ठो यतमानोऽपि भारत!। अभितः सोऽथ कल्माषीं गङ्गाकूले परिभ्रमन्" भा० आ० १६०। "कल्माषीं कृष्णवर्णां यमुनामभितः" नीलक० "कल्माषीतीरसंस्थस्य गतस्त्वं शिष्यतां भृगोः" भा०व०७६अ०। गङ्गायमुनासङ्गमसमीपे एव भृगोराश्रम इति भारतादौ लोके च प्रसिद्धितः कल्माषीशब्देन यमुनोच्यते सितासितयोर्नद्योः मिश्रितत्वेन कृष्णपाण्डुरवर्णत्वात् प्रयागस्थयमुनायास्तथात्वम्

कल्य न० कलयति चेष्टामत्र अघ्न्या० यक्, कल्यते कल–गतौ कर्म्मणि यत्, कलासु साधु यत् वा। १प्रत्यूषे अमरः २मधुनि हेमच०। ३निरामये "यावदेव भवेत् कल्यस्तावत् श्रेयः समाचरेत्" भा० शा०५५अ०। ४सज्जे समर्थे उद्युक्ते च त्रि०अमरः"कथयस्व कथामेतां कल्याः स्म श्रवणे तव"भा०आ०५अ०।"सज्जा रथं धनुश्चैव तथाऽन्ये महेषुधीः। बभूव कल्यः कौन्तेयः प्रहृष्टः सत्यकर्म्मणि" भा० आ०२२१अ०। "कल्यौ स्वो भगवन् योद्धुमपि सर्व्वैः सुरासुरैः"भा०आ०२२५अ०। ५वाक्श्रुतिवर्ज्जिते(काला बोवा)६उपायवचने कल्याणवचने च त्रि०मेदि०।६सुरायां स्त्री मेदि० ७शुभान्वितायां वाण्यां स्त्री अमरः ८हरीतक्यां स्त्री मद्र०।

कल्यजग्धि स्त्री अद–क्तिन् कल्ये प्रातर्ज्जग्धिः। १प्रातर्भोजने उपचारात् २तत्कालभक्ष्ये जटाधरः कल्याणादयोऽप्यत्र

कल्यपाल पु०कल्यं मधु मद्यं पालयति पालि–अण् उप०स०। शौण्डिके हेमच०। ण्वुल् कल्यपालकोऽप्यत्रार्थे शब्दमा०। [प्रातर्भोजने, त्रिका०

कल्यवर्त्त पु० कल्ये प्रातर्व्वर्त्तते वृत–णिच् कर्म्मणि अच्।

कल्याण न०कल्ये प्रातः अण्यते शब्द्यते अण–घञ्।१हेम्नि, मेदि०२मङ्गले। अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलम् "वसिष्ठेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्" "पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः"मनुः। "तद्दृष्ट कल्याणपरम्पराणाम्" "अनमीवत कल्याणं तस्मा विश्वक्षवन्ततिः"रघुः तद्धेतुरपि यज्ञादिकं मङ्गलम्। "कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्त्ते!"मालतीमा०। ३शुभयुक्ते त्रि०अमरः। "कल्याणपञ्चमा रात्रयः कल्याणपञ्चमीकः पक्षः" सि० कौ० "उदगयने आपूर्य्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलोपनयनगोदानविवाहाः" आश्व०गृ० १,४,१, "प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे:" मनुः। स्त्रियां बह्वा० वा ङीष्। "उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत्"रघुः।"उपोपविष्टः कल्याणीः कथाश्चक्रे मनोरमाः"भा० व०१२४ "उवाच चैनं कल्याण्या वाचा मधुरयोर्जितम्" भा० आ०१७२अ०। ङीबन्तः २माषपर्ण्याम् ४गवि च राजनि०

कल्याणकगुड पु० सुश्रुतोक्ते द्रव्यविशेषसंयुक्ततया पक्वे गुडभेदे। यथा"प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुडस्य। चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकचव्यजीरव्योषेभकृष्णाहपुषाऽजमोदैः। विडङ्गसिन्धुत्रिफलायमानीपाठाग्निधान्यैश्च पिचुप्रमाणैः। दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णफलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेत् यथावत्। तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम्। अनेन सर्व्वे ग्रहणीविकाराः। सश्वासकासस्वरभेदशोथाः। शाम्यन्ति, चायं चिरमन्तरग्नेर्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः। स्त्रीणां च बन्ध्यामयनाशनः स्यात् कल्याणको नाम गुडः प्रतीतः"।

कल्याणकघृत न० सुश्रुतोक्ते औषधिभेदयुक्तघृतभेदे यथा— "विडङ्गत्रिफलाकुस्तामञ्जिष्ठादाडिमोत्पलैः। प्रियङ्ग्वेलैलवालुकचन्दनामरदारुभिः। बृहतीकुष्ठरजनीपर्णिनीशारिवाद्वयैः। हरेणुकात्रिवृद्दन्तीवचातालीसकेशरैः। द्विक्षीरं विपचेत्सर्पिर्मालतीकुसुमैः सह। विषमज्वरकासघ्नगुल्मोन्मादगरापहम्। एतत्कल्याणकं नाम सर्पिर्माङ्गल्यमुत्तमम्। अलक्ष्मीपहरक्षोऽग्निमान्द्यापस्मारतापहृत्। प्रसूते नष्टशुक्राणां बन्ध्यानां गर्भदं परम्। मेध्यमायु-

ब्रह्मायुष्यं रेतोमार्गरुजापहम् । एतैरेव यथाद्रव्यैः सर्व्वगन्धैश्च साधितम् । कपिलाया घृतप्रस्थं सुवर्णमणिसंयुतम् । तत्क्षीरेण चतुर्गुणं प्रसाध्य कुसुमैरिमैः । सुमनश्चम्पकाशोकशिरीषकुसुमैर्घृतम् । तथा नलदपद्मानां केसरैर्दाडिमस्य च । तिष्ये प्रयुक्ते नक्षत्रे माधकस्यान्तरस्य च । कृतं मनुष्यदेवाय ब्राह्मणैरभिमन्त्रितम् । दत्तं सर्व्वज्वरान् हन्ति महाकल्याणकं घृतम् । दर्शनस्पर्शनाभ्यान्तु सर्व्वरोगहरं शिवम् । अश्वत्थः सर्व्वभूतानां वलीपलितवर्जितः । कल्याभ्यासाद्भुतस्नेहं जं देहसं यतत्यम्" ।

कल्याणकलवण न॰ सुश्रुतोक्ते औषधभेदयुक्ते लवणभेदे यथा "गण्डीरपलाशकुटजविल्वार्कस्नुह्यपामार्गपाटलापारिभद्रकनादेयीकृष्णगन्धानीपनिर्दहन्यटरूषकनक्तमालकपूतिकाबृहतीकण्टकारिकाभल्लातकेङ्गुदीवैजयन्तीकदलीवर्षाभूह्रीवेरसुरकेन्द्रवारुणीश्वेतमोक्षकाशोका इत्येवंवर्गं समूलपत्रशाखमार्द्रमाहृत्य लवणेन सह संसृष्टं पूर्व्ववद्दग्ध्वा क्षारकल्पेन परिस्राव्य विपचेदेतत्स्नेहविपाचनात् त्रिकट्वादिभिः पिप्पल्यादिभिर्व्वा । इत्येतत्कल्याणकलवणं वातरोगेषु गुल्मप्लीहाभिष्यन्दाजीर्णार्शोऽरोचकार्त्तानां कासादिभिरुपद्रुतानां चोपदिशन्ति पानभोजनेष्विति । भवति चात्र । स्निग्धत्वादुष्णभावाद्दोषाणाञ्च विपाचनात् । संस्कारपाचनाच्चेदं वातरोगेषु शस्यते" ।

"कल्याणकं वा लवणं पिबेत्तु" सुश्रुतः ।

कल्याणयोग पु॰ज्योतिषोक्ते यात्राङ्गे लग्नावधिस्थानविशेषस्थितग्रहयोगभेदे यथा "गुरौ केन्द्रे १,४,७,१०, त्रिकोणे ५,९, वा रविर्लाभे ११ च कर्म्मणि १० । कल्याणयोगो भूपस्य यातुः कल्याणकृद्भवेत्" । "त्रिकोणगे ५,९, शुभे खेटे सबले वा द्वितीयगे । कल्याणसंज्ञो योगोऽयं यायिनां मङ्गलप्रदः" इति च

कल्याणकृत् त्रि॰कल्याणं शुभं शास्त्रविहितं करोति कृ–क्विप् ६त॰ । १शास्त्रविहितकर्म्मकारके "नहि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तात! गच्छति" गीता । २कल्याणकरमात्रे च त्रि॰ ।

कल्याणवत् त्रि॰ कल्याण+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । मङ्गलयुक्ते त्रिका॰ स्त्रियां ङीप् ।

कल्याणवाचन न॰ ६त॰ । शास्त्रविहितकर्त्तव्यकर्म्मणः प्राक्कर्त्तव्ये ब्राह्मणादिद्वारा कल्याणयुक्तमन्त्रविशेषवाचने । तत्प्रकारो यथा "ओं स्वः कर्त्तव्येऽस्मिन् कर्म्मणि कल्याणं भवन्तोऽधिब्रुवन्तु" इति प्रार्थिते ब्राह्मणैः "ओं कल्याणम्" इति त्रिरुक्ते "ओं पृथिव्यामुद्धृतायान्तु यत् कल्याणं पुरा कृतम् । ऋषिभिः सिद्धगन्धर्व्वैस्तत् कल्याणं सदास्तु नः" इतियश्चेमामित्यस्य लौगाक्षिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दो ब्रह्मा देवता कल्याणवाचने विनियोग इति स्मृत्वा "ओं यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्य्याय च स्वाय चारणाय च प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृध्यतामुप मादो नमतु" यजु॰ २६,२, इति च पठेत् ।

कल्याणवीज पु॰ कल्याणं वीजं यस्य । मसूरे राजनि॰ ।

कल्याणिका स्त्री कल्याण+संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् । मनःशिलायाम् राजनि॰ ।

कल्याणिन् त्रि॰ कल्याण+अस्त्यर्थे इनि । १कल्याणयुक्ते स्त्रियां ङीप् सा च २बलानामौषधौ राजनि॰ ।

कल्याण्यादि पु॰ पाणिन्युक्ते ढक्प्रत्ययेनङादेशनिमित्तभूते शब्दगणे स च गणः "कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृष्टि जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री" काल्याणिनेय इत्यादिः ।

कल्यापाल पु॰ कल्यां सुरां पालयति पालि–अण् उप॰स॰ । शौण्डिके त्रिका॰ । ण्वुल् । कल्यापालकोऽप्यत्र ।

कल्ल कूजने अशब्दे च भ्वा॰आत्म॰अक॰सेट् । कल्लते अकल्लिष्ट चकल्ले प्रनिकल्लति कल्लः । [तथात्वम् ।

काल्ल त्रि॰कल्ल–अच् । बधिरे त्रिका॰। तस्य शब्दाश्रोतृत्वात्-

काल्लत्व न॰ कल्लस्य भावः त्व । १स्वरस्य भेदने । हेमच॰ २बाधिर्य्ये च ।

कल्लोल पु॰कल्ल–बा॰ओलच्, कम् जलं लोलं चपलं यस्मात् अत नित्यं ज्वलत्स्वारस्य बलम् नि॰तत्स्थानत्वनाशिकत्वं च । १महातरङ्गे, अमरः "कालिन्दीजलकल्लोलकोलाहलकुतूहली" उद्भटः । "कल्लोलाः सलिलनिधेरवाप्य पारम्" माघः २हर्षे च ३वैरिणि त्रि॰ मेदि॰ । कल्लोलोऽस्त्यत्र पुष्करा॰ इनि । कल्लोलिन् कल्लोलयुक्ते देशे नद्यां स्त्री ।"कल्लोलिनीवल्लभलङ्घने" महाना॰ स जातोऽस्य तार॰ इतच् । कल्लोलित जातमहातरङ्गे त्रि॰

कव स्तुतौ वर्णने च भ्वा॰आत्म॰सक॰सेट् । कवते अकविष्ट । चकवे णिच्–कावयति ते अचीकवत् अचकावत् । प्रनिकवते

कवक पु॰ कु–अच् संज्ञायां कन् । १ग्रासे, २भूच्छत्राके, न॰ हेमच॰ । "लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं कवकानि चेति" अभक्ष्ये मनुः । "देवतार्थं हविः शिग्रुं लोहितान् वृश्चनांस्तथा । अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि

च"। अभक्ष्ये याज्ञ० "कवकानि छत्राकाराणि" मिता०।

कवच पु०कं वातं वञ्चति वञ्च-मूल०क अन्तर्नीत्वा ०उपधा०अच वा। १गर्द्दभाण्डे वृक्षे २पटहवाद्ये च मेदि०। ३सन्नाहे गात्रत्राणे योद्धृभिर्युद्धकाले शस्त्राघातरक्षार्थमङ्गे धार्य्ये लौहादिनिर्म्मिते वर्म्मणि पु०न०अमरः। कवचलक्षणा-दिकं युक्तिकल्पतरावुक्तं यथा—
"खड्गादीनान्तु सकला पूर्व्वमेव निदर्शिता। अस्त्राणामेव निर्दिष्टः कवचादिरपीष्यते। तल्लक्षणं संक्षेपेण प्रवक्ष्यामि निबोधत। काष्ठं चर्म्म सवस्त्रं च लयमेतत्तु दुस्तरम्। यथो-त्तरं गुणयुतं यथापूर्व्वन्तु निन्दितम्। शरीराश्रयकत्वन्तु लघुत्वं दृढ़ता तथा। दुर्भेद्यतेति कथितः कवचे गुणसंग्रहः। अच्छिद्रतातिगुरुता तनुता सुखभेद्यता। कवचानां विनि-र्दिष्टः समासाद्दोषसंग्रहः। अत्र वर्णो विनिर्दिष्टः क्रमादेवं चतुर्व्विधः। सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्णो ब्रह्मादिषु क्रमात्। केचित् कुर्व्वन्ति कुशलाः कवचं धातुसम्भवम्। कनकं रजतं ताम्रं लौहं तेषु यथाक्रमम्"। अधिकं वर्म्मशब्दे वक्ष्यते। "यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं प्रतिवारणम्। तथा दैवोप-घातानां शान्तिर्भवति वारणम्" मत्स्य० त० पु०। "शितस्य शार्ङ्गं कवचं पिनद्ध" "सन्नद्धकवचं रथम्" भट्टिः। कवचो जातोऽस्य तार०इतच्। कवचितत सन्नाहके त्रि०। सः अस्त्यस्य इनि। कवचिन् सन्नाहके त्रि० "नमो बिल्मिने च कवचिने च" यजु० १६,२५ "यथ कवचो यथाऽकवचोऽमित्रो यत्राज्मनि ज्या पाशैः कवच पाशैरज्मनाभिहतः शयाम्" अथ०११,१०,२२ स्त्रियां ङीप्। तन्त्रोक्ते मन्त्रसाधनाङ्गे ४वाक्यसंघभेदे।"मन्त्रेण म्रियते योगी रक्ष्यते कवचैर्यतः" इति तन्त्रोक्तेस्तस्य रक्षासाधकत्वेन वर्म्मतुल्यत्वात्तथात्वम्। "श्रीजगन्मङ्गल-स्यास्य कवचस्य ऋषिः शिवः" "इदं कवचमज्ञात्वा यो भजेत् कालिदक्षिणाम्" इति च मं०त०। कवचानि च देवताभेदे भिन्नानि तन्त्रोक्तानि तानि च तन्त्रसारे स्तोत्रकवचप्रक-रणे अन्यत्र च द्रष्टव्यानि। तानि च"भूर्ज्जे विलिखितं चैतत् स्वर्णस्थं धारयेद्यदि। कण्ठे वा दक्षिणे बाहौ"इत्यादिना तन्त्रे लिखित्वा कण्ठादौ धार्य्यतया विहितानि।

कवचपत्र पु०कवचं तद्वेष्टनसाधनं पत्रमिव पत्रकं यस्य। भूर्जपत्रवृक्षे शब्दच०। "भूर्ज्जे विलिखितं चैतत्"तन्त्रो-क्तेस्तद्वल्कलस्य कवचवेष्टनाधारत्वात्तथात्वम्।

कवचहर पु० कवचं हरति येन वयसा हृ-उद्यमे अच् उप० स०। कवचहरणोद्यमयोग्यवयस्के कुमारे "कवचहरः कुमारः" सि० कौ०। वर्म्महरादयोऽप्यत्र "वर्म्महरः कुमारः"रघुः।

कवटी स्त्री कौति शब्दायते कु-अटन् गौरा० ङीष्। कपाटे हिरुपकोषः। तस्याः रोधनकाले शब्दायमानत्वात्तथात्वम्

कवती स्त्री कवशब्दः अस्त्यस्या मतुप् स्त्रियां ङीप्। "कया नश्चित्र" इत्यादिकासु ऋक्षु। "कवतीषु रथन्तरम् गायतीति"ताण्ड्य०श्रुतिः।"कया नश्चित्र"इत्याद्यास्विह ऋचः कवत्यः"सा०वे० भा०माधवः।"वामदेव्यं विनिवेश्य तु कवतीषु रथन्तरम्"अधिकर० मा०। "ताव ऋचः" ऋ० ४,३१ सूक्ते आद्यास्तिस्रः। तत्रान्त्यायाः कशब्दाभावेऽपि आद्ययोर्द्वयोः कशब्देन बाहुल्यात्तथात्वम्।

कवयि(यी) स्त्री काण्डवात् कवते गच्छति स्थानान्तरं कव-गतौ इन् कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप्।(कइ) मत्स्यभेदे। त्रिका०। तस्या ववातिक्रमेण गमनात्तथात्वम्। "कवयी मधुरा स्निग्धा कषाया रुचिकारिणी। किञ्चित् पित्तकरी वातशमनी बलवर्द्धिनी"भावप्र० तद्गुणा।

कवर पु० कौति कु-शब्दे-अरन्। पाठके उज्ज्व०।पाठकाले तस्य शब्दायमानत्वात् तथात्वम्। कं जलं वृणोति वृ-अच्। २लवणे ३अम्ले च पुंन०मेदि०। लवणस्य जलसंपर्कमात्रेण द्रवीभावेन जलरूपेण परिणामात् अम्लस्य च दर्शनमात्रेण मुखात् जलस्रावणात् तथा-त्वम्। के मूर्द्ध्नि वरम् वरणीयम्। ४केशभूषायां त्रि०। केशविन्यास एव स्त्रियां ङीष्। अन्यत्र तु टाप्। सा च। ५वरदुग्धायां (वावुइ) शब्दच०। कवरी-भृतोमदयजार्द्रमिव व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः" माघः। "व्याकीर्णमाल्येन कर्बुरवर्णाम्"भट्टि० ६कर्बुरवर्णे पु० ७तद्वति त्रि० हेमा०। कव-स्तुतौ अरन्। ८खचिते ९संपृक्ते त्रि० इलायुधः। गौरा० ङीष्। १०बर्व्वरायाम्(वावुइ)मेदि०। तस्याः कवरीतुल्यत्वात्तत्त्वम्।

कवरकी स्त्री कवरं किरति क्षिपति कॄ-क्षा० ड गौरा० ङीष्। बन्द्याम् तस्याः बन्धनागारे कवरबन्धना-भावेन तथात्वम्।

कवर्ग पु० कपटितोवर्गः एकस्थानोत्पत्तिकवर्णसमूहः। कखग-घङरूपेषु वर्णेषु तेषां कण्ठस्थानोत्पत्तिकत्वेन तथात्वम्। ततः शर्म्मान्तात् भवार्थे शब्दत्वात् छ। कवर्गीय तद्भवे त्रि०।

कवल पु०केन जलेन वलते वल-चलने अच्।१ग्रासे "सुला-प्ररोहकवलावचाहकीर्णम्" "आखादवद्भिः कवलैस्तृणा-नाम्"रघु०।रोगनाशार्थं भावप्र०उक्ते द्रव्यभेदस्य २क्रियाभेदे

च। तत्करणविधिगुणौ भाव प्र० उक्तौ यथा। "वातपित्त-कफघ्नस्य द्रव्यस्य कवलं मुखे। चर्द्धं निक्षिप्य संचर्व्य निष्ठीवेत् कवले विधिः। कवलः कुरुते वाङ्गुलां भक्षेषु, हरते कफम्। तृष्णां शोषं च वैरस्यं दन्तवातञ्च नाशयेत्"। के जले वलते अच्। (बेल्याभाच) २मत्स्यभेदे शब्दच० पुंस्त्वो स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। तस्य डोवा। कवड़ोऽप्यत्र।

कवलप्रस्थ पु० कवलस्य प्रस्थः। कवलयोग्यपरिमाणभेदे तस्य प्रस्थपरत्वेऽपि कर्क्यादि० न आद्युदात्तता।

कवलिका स्त्री कवल इव इवार्थे कन्। (पुलटिस) इति ख्याते व्रणचिकित्साङ्गे औषधभेदे "ततः कल्केनाच्छाद्य नातिस्निग्धां नातिरूक्षां कवलिकां दत्त्वा वस्त्रपट्टेन बध्नीयात्" "घनां कवलिकां दत्त्वा मृदु चैवापि पट्टकम्" "ततः कवलिकां दत्त्वा वेष्टयेत् सुसमाहितः" सुश्रु०

कवलित त्रि० कवलं करोति कवल+णिच्—कर्म्मणि—क्त। १ग्रस्ते २भुक्ते ३व्याप्ते च जटा०।

कवष त्रि० कौति कु—शब्दे बा० अषच्। १सच्छिद्रे कवाटादौ तस्य पिधानकाले शब्दायमानत्वात्तथात्वम्। स्त्रियां गौरा० ङीष्। "इन्द्र! दुरः कवष्योधावमानाः" यजु०२,४, "कवष्यः सशुषिरा, सच्छिद्र एव शब्दप्रकरात् कौतेरौणादिकोऽषच् प्रत्ययः" वेददी०। "कवष्योन व्यचस्वतीः" यजु०२०,६०, "होता यक्षद्रोदिणः कवष्यः" २१,२४,

कवष् त्रि० कु—शब्दे असुन् वेदे षत्वम्। सच्छिद्रे कवाटादौ सच्छिद्रस्य शब्दायमानात्तथात्वम्। "कवष्यःसतीः कवषः इन्द्र! शुम्भमानाः" यजु० २९,५, "कवषः कु-शब्दे कवन्ति शब्दं कुर्वन्ति कवषः कवतेरसुन्प्रत्ययः षत्वमार्षम् कपाटाः पिधानसमये शब्दं कुर्वाणाः सशुषिरा वा" वेददी०

कवस पु० कु—अतसीत्यादिना असच्। १कवचे सन्नाहे २कण्टकजातिभेदे च उज्ज्व०।

कवाट न० कु—भावे अप् कवं शब्दमटति, कं वातं वटति वट वेष्टने वा अण् उप० स०। द्वाररोधके (कपाट) ख्याते काष्ठादिमये पदार्थे अमरः तस्य द्वारपिधानकाले शब्दायमानत्वात् वातरोधकत्वाच्च तथात्वम् "उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्य स्फुरत्कवाटद्वयसंनिरःप्रवारिता" नैष० "मोक्षद्वारकवाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी" अन्नदास्त०। कवाटपरिमाणादिकं वृ०सं० उक्तं यथा। "विस्तारार्द्धं भवेद्गर्भो भित्तयोऽन्याः समन्ततः। गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारं द्विगुणमुच्छ्रितम्। उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णा शाखा तद्वदुम्बरः। विस्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं शाखयोः स्मृतम्। त्रिपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिस्तत् प्रशस्यते"। तत्काष्ठनियमश्च ज्यो०त० भारतोक्तः "क्षीरवृक्षोद्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत्। कृताधिवासं विहगैरनिलानलपीड़ितम्। गजैरभिभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीड़ितम्। चैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभग्नं श्मशानजम्। देवाद्यधिष्ठितं दारु नीपनिम्बबिभीतकान्। कण्टकिनोऽसारतरून् वर्जयेत् गृहकर्मणि। वटाश्वत्थौ च निर्गुण्डीं कोविदारविभीतकौ। पलाशं शाल्मलीञ्चैव पलाशञ्च विवर्जयेत्। विस्तारात् द्विगुणोच्छ्रायं द्वारं कुर्यात्तथा गृहम्"। अधिकं गृहशब्दे वक्ष्यते। अल्पार्थे ङीप्। कवाटी स्वल्पकवाटे स्त्री।

कवाटघ्न त्रि० कवा(पा)टं हन्ति शक्त्या "शक्तौ हस्तिकवा(पा)टयोः" पा० हन-टक्। कवाटहननशक्ते चौरभेदे।

कवाटवक्र न० कवाटं वक्रं यस्मात्। (कवाटवेटु) वृक्षभेदे।

कवार न० कं जलं वृणोति आश्रयत्वेन अण् उप०स०। पद्मे त्रिका०।

कवारि अ० कुत्सितोऽरिः कुगति०स० बा० कोः कवादेशः। कुत्सिते शत्रौ "दृंशी पूर्तिर्दक्षिणादेवयाज्या न कवारिभ्यो न ते पृणन्ति" ऋ० १०,१०७,३।

कवासख त्रि० कुत्सितस्य सखा टच् पृषो० नि०। कुत्सितसहाये। "अपाप शक्रस्ततनुष्टिमूहति तनुशुभ्रं मघवा यः कवासखः" ऋ० ५,३४,३। "कुत्सितपुरुषसहायः" भा० निरुक्ते तु कवासखः यस्य कुत्वाः सखायः इत्युक्तं तत्र बहुव्रीहौ टजपि निपात्यः इति भेदः।

कवि पु० कव-वर्णने गतौ कु—शब्दे वा इन्। क्रान्तदर्शिनि–सर्वज्ञे—१परमेश्वरे हेमच०। तस्य सर्वगतत्वात् सर्वज्ञत्वात् क्रान्तदर्शित्वाच्च तथात्वम्। "कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूः" ईशो० "कविः क्रान्तदर्शी सर्वदृक् "नान्यतोऽस्ति द्रष्टा" इति श्रुतेः" शाङ्क०भा०। "कविं पुराणमनुशासितारम्" गीता। २स्तुत्ये "होता वा देव्या कवी" यजु०२८,२०। "वृषगवरजं भेषजं कविम्" यजु०२८,२४। ३वाल्मिके मुनौ तस्य प्रथमं काव्यकर्त्तृत्वात् तथात्वम्। ४कविताकारके "मन्दः कवियशःप्रेप्सुः" रघुः "नैकमोजः प्रसादो वा रसभावविदः कवेः" माघः। "इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे" उत्तरच० (काव्यम्) "कविः कुर्वन् कोर्त्तिं प्रीतिञ्च विन्दति" चन्द्रा०। "एकोऽभूवलिनात् परश्च पुलिनात् वल्मीकतश्चापरस्ते सर्वे कवयस्त्रिलोकगुरवस्तेभ्यो नमस्कुर्महे",

उशनाः । "रवेः कवेः किं समरस्य सारम्" विदग्धमु० । ६भृगुसुते ऋषिभेदे दैत्यगुरौ शुक्राचार्य्ये तस्य कविपुत्रत्वेऽपि जन्यजनकयोरभेदोपचारात्तत्त्वम् "भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः" भा० आ० ६६अ० । ७सूर्य्ये मेदि० । ८कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्रातरि "कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः शूराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः" इति कल्किशब्दे उदाहृतम् । ९चीरयोधे "विधस्थाने रथे भङ्गो दुर्गे बद्धिः प्रजायते । कविप्रवेशनं तत्र योधाघातश्च तत्र वै" ज्यो० त० । "कविश्चीरयोद्धा" रघु० । १०खलीने स्त्री मेदि० । वा ङीप् । ११क्रान्तदर्शिनि त्रि० । "अग्निं सृजन्ति कवयो वयन्ति" यजु० १९,८। "कवयः क्रान्तदर्शिनः" वेददी० । १२मेधाविनि त्रि० "अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः" मनुः । "क ज ते शाधता कविः" यजु० २२,२८। "कविर्मेधावी" वेददी० । १३चाक्षुषमनोः वैराजप्रजापतेः कन्याजातसुतभेदे पु० । "कन्यायां भरतश्रेष्ठ ! वैराजस्य प्रजापतेः । ऊरुः पूरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाक् कविः" हरिवं० २अ० । १४स्तोतरि त्रि० "इन्द्रमग्निं कविच्छदा" ऋ० ३,१२,३। "कविच्छदा कवीनां स्तोतॄणां पालयितृफलप्रदानेनोपच्छन्दकौ" भा० ।

कविक पु० कवि+स्वार्थे कन् कचित् स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतिलिङ्गव्यतिक्रम इति । खलीने (लागाम) हलायुधः ।

कविकल्पद्रुम पु० वोपदेवकृते धातुपाठग्रन्थभेदे "कविकल्पद्रुमो नाम मद्यैर्निरुपाद्यतेऽत्र च" इति तदुपोद्घाते ।

कविकल्पलता स्त्री काव्यरचनाशिक्षोपयोगिग्रन्थभेदे ।

कविका स्त्री कवि+स्वार्थे कन् । (लागाम) खलीने अमरः २कविकापुष्पे राजनि० । ३कवयीमत्स्ये (कइ)भावप्र० । कवयीशब्दे तद्गुणाद्युक्तम् तत्र कवयीत्यत्र कविकेति पाठान्तरम् ।

कविज्येष्ठ पु० कविषु ज्येष्ठः । १वाल्मीकिमुनौ त्रिका० ।

कविता स्त्री कवेः वर्णयितुर्भावः तल् । कविकर्मणि काव्ये काव्यशब्दे विवृतिः । "केषां नैषा भवति कविताकामिनी कौतुकाय" प्रस० रा० । त्व । कवित्वमप्यत्र न० । "कवित्वं दुर्लभं लोके शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा" सा० द० अग्निपुरा० । "स भवति कवितासूतमदीनदीनः पर्य्यन्ते परमपदलीनः प्रभवति" कर्पूरस्तवः । "ता ज कवित्वना कवी" ऋ० ८,४२, "कवित्वना कवित्वेन" भा० पृषो० साधु ।

कविपुत्र पु० कवेः भृगुसुतस्य पुत्रः ६त० । १भार्गवे २शुक्राचार्य्ये "भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः" भारते आदिपर्वणि ६६अध्याये । कविसुतादयोऽप्यत्र ।

कविय न० कं सुखमजति अज–क वीभावः । खलीने त्रिका० । "कवियं कविकोच्यते" त्रिकाण्डे क्लीवतया पाठात् शब्दकल्पद्रुमे पुंस्त्वोक्तिः चिन्त्यमूला ।

कविरहस्य न० हलायुधकृते श्लोकात्मके कवर्गभेदेन एकाकारधातुभेदप्रदर्शके ग्रन्थभेदे ।

कविराज पु० कवीनां राजा कविः राजेव वा टच् समा० । कविश्रेष्ठे । "श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतम्" नैषधम् । "श्रीविश्वनाथकविराजकृतिप्रणीतं साहित्यदर्पणममुं स्वमितप्रमेयम्" सा० द० टी० रामचरण० । लोके कविराजशब्दस्य तदर्थतैव चिकित्सके प्रसिद्धिस्तु मूलं न दृश्यतेऽतो न तदर्थता ।

कविरामायण पु० कविना कवित्वेन रामः अयनं यस्य यत्नम् । वाल्मीकिमुनौ । शब्दरत्ना० ।

कविल त्रि० कु–कव वर्णने वा बा० इलच् । १स्तोतरि २शब्दकारके च । ततः सख्या० चतुरर्थ्यां ञ्य । काविल्य तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

कविवेदिन् त्रि० कविं कवित्वं वेत्ति विद्–णिनि । काव्यवेत्तरि कवौ जटा० स्त्रियां ङीप् ।

कवीय न० कवि+स्वार्थे छ कचित् स्वार्थिकस्यापि प्रकृतिलिङ्गातिक्रमः । खलीने (लागाम) जटाधरः ।

कवीयत् त्रि० कविरिवाचरति कविं स्तोतारम् इच्छति वा कवीय–आच० शतृ । १कविसदृशे २आत्मनः स्तोतृरिच्छौ च । "अयो हयान यवते कवीयन् प्रजम्" ऋ० ९,१४,१ । "कवीयन् कविरिवाचरन् कवयः स्तोतारः तानिच्छन् वा" भा० । एतेन अस्याः श्रुतेः कवीयशब्दोदाहरणतयोपन्यासः प्रामादिकः । स्त्रियां ङीप् ।

कवीयस् त्रि० अतिशयेन कविः ईयसुन् । कवितरे स्त्रियां ङीप् कवीयसी । तरप् । कवितर तत्रार्थे । तमप् । कवितम बहूनां मध्ये अतिशयस्तोतरि काव्यकारकेण च त्रि० ।

कवूल न० नीलकण्ठताजकोक्ते कंडलयोगे कंवलशब्दे लक्षणादि । "इत्थशालि कवूलं तदुत्तरोत्तममुच्यते" नील० ता० ।

कवेल न० कं जलं विवति स्पृशति विल–स्तौ कश् उप० स० । कुवलये शब्दच० ।

कवोष्ण न० कुत्सितमुष्णं कुगतिसमासः कोः कवादेशः । १ईषदुष्णे स्पर्शे २तद्वति त्रि० अमरः । "पयः पूर्वैः सनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते" रघुः ।

कव्य न० कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तान्देवं यत्; कुचते पितृभ्यः

तु यज्ञे कर्मणि यत्तु या । पितॄनुद्दिश्य येन दीयमानेऽन्नादौ अमरः । हव्यकव्यदानपात्रापात्रब्राह्मणानाह स्म मनुः “श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः । अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् । एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् । पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बहूनपि । दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् । तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः । सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते । एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्व्वानर्हति धर्म्मतः । ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च । न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः । यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् । तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान् । ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथाऽपरे । तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्म्मनिष्ठास्तथाऽपरे । ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः । हव्यानि तु यथान्यायं सर्व्वेष्वेव चतुर्ष्वपि । अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्त्रः स्याद्वेदपारगः । अश्रोत्रियो वा पुत्त्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः । ज्यायांसमनयोर्व्विद्यात् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता । मन्त्रसम्पूजनार्थन्तु सत्कारमितरोऽर्हति । न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्य्योऽस्य संग्रहः । नारिं न मित्रं यं विद्यात् तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजम् । यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च । तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च । यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः । स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः । सम्भोजनी साभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः । इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि । यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम् । तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् । दातॄन् प्रतिग्रहीतॄंश्च कुरुते फलभागिनः । विदुषे दक्षिणां दत्त्वा विधिवत् प्रेत्य चेह च । कामं श्राद्धेऽर्च्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् । द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् । यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् । शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम् । एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्च्चितः । पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी । एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः। अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः । मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् । दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् । न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्म्मणि धर्म्मवित् । पित्र्ये कर्म्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः । ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः । तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् । जटिलञ्चानधीयानं दुर्बलं कितवन्तथा । याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् । चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषिस्तथा । यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च । कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च । पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे । भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा । शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ । अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा । ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः । अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः । पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा । पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी । धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः । मित्रध्रुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्त्राचार्य्यस्तथैव च । भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च । हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्य्यस्तथैव च । स्रोतसां भेदको यश्च तेषाञ्चावरणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च । श्वक्रीड़ी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च । हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानाञ्चैव याजकः । आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा । कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च । औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्व्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः । एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते । अपाङ्क्तदाने यो दातुर्भवत्यूर्द्ध्वं फलोदयः । दैवे हविषि पित्र्ये वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः । अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभिस्तथा । अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते । दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवि-

त्तिस्तु पूर्व्वजः । परिवित्तिः परीवेत्ता यया च परिविद्यते । सर्व्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः । भ्रातुर्मृतस्य भार्य्यायां योऽनुरज्येत कामतः । धर्म्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः । परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः । तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च । दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम् । अपाङ्क्त्यो यावतः पाङ्क्त्यान् भुञ्जानाननुपश्यति । तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिशः । वीक्ष्यान्धो नवतेः, काणः षष्टेः, श्वित्री शतस्य तु । पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् । यावतः संस्पृशेदङ्गैर्ब्राह्मणान् शूद्रयाजकः । तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्त्तिकम् । वेदविच्चापि विप्रोऽस्य लोभात् कृत्वा प्रतिग्रहम् । विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि । सोमविक्रयिणे विष्ठा, भिषजे पूयशोणितम् । नष्टं देवलके दत्तम्, अप्रतिष्ठन्तु वार्द्धुषौ । यत्तु वाणिजके दत्तं, नेह नामुत्र तद्भवेत् । भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे । इतरेषु त्वपाङ्क्त्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु । मेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः । अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः । तान्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान् पङ्क्तिपावनान् । अग्र्याः सर्व्वेषु वेदेषु सर्व्वप्रवचनेषु च । श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः । त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् । ब्राह्मदेयात्मसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च । वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः । शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः” मनु० ३,१८,१८ । “यत्सेन पितरोऽर्य्यम्णा कव्यं क्षीरमधुक्षतेति” पृथिव्याः पितृभिः कव्यरूपक्षीरदोहनात् तस्य तद्रूपत्वम् । कु-शब्दे कर्म्मणि यत् । २स्तुत्ये “कव्योऽसि कव्यवाहनः” ताण्ड्य० ब्रा० । “कव्यः स्तुत्यः” भा० । कवनं कवः कु-भावे अप् कवे साधु यत् । ३क्रान्तदर्शिन्योतरि । “होता यजस्व दिव्यस्य कव्यैरधि” ऋ० ८, ६१.२ । “कव्यैः कवनसाधुभिः स्तोत्रैः” भा० ।

कव्यपाल पु० कव्यं पलते ददाति पल पल-दाने आधारे घञ् । १यज्ञे तत्र दाने हि पितृणां दाननिष्पत्तेस्तथात्वम् । कव्यं पल्यते दीयते पल-दाने कर्म्मदाने घञ् । २पितृदेवभेदे त्रिका० “कव्यवालोऽनलः सोमः यमश्चार्य्यमा तथा । अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः” वायु० पु० वस्य वा डः कव्यवाडोऽप्यत्र ।

कव्यवाह पु० कव्यं वहति प्रापयति पितॄन् वह-अण् उप० स० । अग्नौ । कव्यवाहनशब्दे विवृतिः ।

कव्यवाह् पु० कव्यं वहति वह-ण्वि । पितृभ्यः कव्यप्रापके वह्नौ ।

कव्यवाहन पु० कव्यं वह-वहति“कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट्” पा० वह-ञ्युट् । पितृभ्यः कव्यप्रापके वह्नौ “त्रयो वा अग्नयो, हव्यवाहनो देवानां, कव्यवाहनः पितॄणां, सहरक्षा असुराणाम्” तैत्ति० २,५,८,६ । “अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा” यजु० २,२९ । “अग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहीति तत्स्विष्टकृते हव्यवाहनो देवानां, कव्यवाहनः पितॄणामिति” शत० ब्रा० २,६,१,२० ।

कश शब्दे अक०वोप०गतौ शासने च सक० पा०भ्वा०पर० सेट् । कशति अकशीत्-अकाशीत् चकाश । प्रनिकशति । “अन्योऽनश्नन्नभिचाकशीति” श्रुतिः । यङ्लुकि अटोरूपम् । उभयपदोल्लेके ।

कश पु० कशति शब्दायते शास्ति ताडयति वा करणस्य कर्तृविवक्षया कर्त्तरि कश-अच् । अश्वादेस्ताडनसाधने चर्म्मवस्त्रादिनिर्मिते पदार्थभेदे (चाबुक) “स राजा तं कशेनाताडयत्” भा०व०१९६ अ० । अमरे अस्य स्त्रीत्वमाह । “जघान कशया मोहात्तदा राजसुतो मुनिम्” भा० आ० १७०अ० । “सम्यक्कशात्रयविचारवता नियुक्तः” माघः ५,१०श्लो० व्या० मल्लि० । “अत्र कशाः कशाघातास्तासां त्रयमुत्तममध्यमाधमेषु यथासङ्ख्यं मृदुमध्यनिष्ठुराभिरूपं त्रितयन्तस्य विचारः ‘एतेषु निमित्तेषु अश्वेष्वन्यायाः’ इति विमर्शः तद्वता तज्ज्ञेन । यथाह भोजः “मृदुनैकेन घातेन दण्डकाले ताडयेत् । तीक्ष्णं मध्यं पुनर्द्वाभ्यामधमन्त्विह त्रिभिः । उपवेशेऽथ निद्रायां स्खलिते दुष्टचेष्टिते । वडवालोकनोत्सुक्ये वड्गर्वितसुचिते । उन्मादे च दुरुत्थाने विमार्गगमने भये । शिक्षात्यागस्य समये सञ्जाते चित्तविभ्रमे । दण्डः प्रयोज्यो वाहानां काले द्वादशस्वपि । ग्रीवायामभितः हन्यात् तस्मद्वेव च वाजिनम् । विभ्रान्तचित्तमधरे त्वकार्यमथ ताडयेत् । प्रहेषितं स्कन्धयाद्वीर्यपार्श्वयोर्विनं तथा । उपवेशे च निद्रायां कटिदेशे च ताडयेत् । दुश्चेष्टितं मुखे हन्यादुन्मार्गप्रस्थितं तथा । जघने स्खलितं हन्यान्नेत्रमार्गे

दुरत्ययम् । यः कुराठप्रकृतिर्वाजी तं सर्वत्रैव ताड़येत्" इति । अधिकमश्वशब्दे उक्तम् । मांसरोहिण्यां स्त्री भावप्र०

कशकृत्स्न पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यम् शिवा० अण् । काशकृत्स्न-व्याकरणशास्त्रकारके ऋषिभेदे "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्ना-पिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" वोपदेवः । ततः उपका० गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् । कशकृत्स्नेन निर्वृत्तम् चतुरर्थ्याम् अरीहणादि० वुञ् । काशकृत्स्नक तन्निर्वृत्तादौ त्रि० ।

कशस् न० कशति नीचं कश—गतौ असुन् । जले निरु० ।

कशार्ह त्रि० कशामर्हति अर्ह—अण् उप० स० । कशाताड़न-योग्ये दुष्टे अश्वादौ अमरः ।

कशिक पु० कशति हिनस्ति सर्पम् कश-शासने बा० इक । नकुले तस्य पादाविव पादावस्य उपमानपूर्वक-त्वेऽपि हस्त्या० पाठात् नान्त्यलोपः । कशिकपादः ।

कशिपु पु० कशति दुःखम् कश्यते वा कश—गतिशासनयोः उणा० नि० । १अन्ने आच्छादने च २अमरः । एक-शब्दा ३भक्ताच्छादनयोश्च शिवः । पुत्रवन्नाशितव्येव अयं द्विवचनान्तः इति मेदि० । ४शय्यायाम् । "कृप्तैः कशिपुभिः कान्तं पर्य्यङ्कव्यजनाशनैः" भाग० २,२,१६ । "वेदस्ति भूः किं कशिपोः प्रयासैः" भा० २,२,५ । "कशिपोः शय्यायाः" श्रीधरः । ५आसनभेदे च "कशिपक्ष्वे वरोपस्थे लक्षपर्णोपवेश्यत । कचित् प्रासादपर्य्यङ्के कशिपौ वा यथेच्छया" भाग० ७,१२,२७। वेदे अस्य क्लीवत्वमपि "प्रक्ष्यान्त्वां दक्षिणेन वेदिम् हिरण्मयं कशिपूपस्तृणाति तस्मिन् होतोपविशति" "हिरण्मययोः कशिपुनोः पुरस्तात् प्रत्यङ्ङध्वर्युः" शत० ब्रा० १२,४, ३,१ । "कशिपु आसनभेदः । "होतध्वर्यू हिरण्मययोः कशिपुनोरुपविष्टौ" कात्या० १५,६,१ । कशिपुशब्देन मसूरक उच्यते । "फलकमिति पितृभूतिः" सं०व्या० । "अध्वर्युयजमानौ कूर्चयोः" "फलकयोर्वा, होतृब्रह्मोद्गातारः कशिपुषु" कात्या० २०,२,२,१८,२०,२१ । "सपादमासनं कूर्चः (कुरशीचौकी) "पादरहितं फलकं कशिपुशब्देन सद्गासनं मसूरक उच्यते" संप० व्या० । तेन सद्गासनं पादरहितं फलकं च कशिपुशब्दार्थः ।

कशीका स्त्री कश+बा० ईकन् । सूतवत्सायां नकुल्याम् । "आमथिता परिमथिता या कशीकेव जङ्गहे" ऋ० १,१२६,६ । "कशीका सूतवत्सा नकुली सा यथा पत्या सह चिरं क्रीड़ति न कदाचिदपि विसृजति" भा०

कशु पु० चेदिपुत्रे राजभेदे । "यथा चिच्चैद्यः कशुः शत-मुष्ट्राणाम्" ऋ० ८,५,३७ ।

कशेरक पु० यक्षभेदे । "मणिभद्रोऽथ धनदः श्वेतभद्रश्च गुह्यकः । कशेरकोगण्डकण्डुः" इत्युपक्रम्य "एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः" इति भा०स०१०अ०कुबेर-सभावर्णने उक्तम् ।

कशेरु(रू) स्त्री कं जलं वातं वा शृणाति शृ—"के श्र एरक् चास्य" उणा० ऋ उ वा । तृणकन्दभेदे (केशुर) उज्ज्व० । दीर्घान्तः त्वष्टुर्दुहितर्य्यां २कन्यायां सा च नरकासुरेण गजरू-पेण हृता तत्कथा हरिवं० १२१अ० यथा "त्वष्टुर्दुहितरं भौमः (नरकासुरः) कशेरुमगमत्तदा । गजरूपेण जग्राह रुचि-राङ्गीं चतुर्दशीम् । प्रमथ्य तां वरारोहां नरकोवाक्यमब्रवीत्" उप्रत्ययान्तः पुंसि च । "किं कुर्वता वराहेण शाद्यन्ते हि कशेरवः" । उज्ज्व० चन्द्रः । तुस्तान्तं क्लीवमाह अमरः । "शृङ्गाटकं बिसं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिता" सुश्रु० । स्वार्थे कन् । तत्रार्थे न० । तद्भेदगुणा भावप्र० उक्ता यथा । "कशेरु द्विविधं तत्तु महद्राजकशेरुकम् । मुस्ताकृति लघु स्याद्यत्तच्चिचोटमिति स्मृतम् । कशेरुक-द्वयम् शीतं मधुरं तुवरं गुरु । पित्तशोणितदाहघ्नं नयना-मयनाशनम् । ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मरुचिस्तन्यकरस्मरम् । भारतवर्षस्य नवखण्डान्तर्गते ३खण्डभेदे पु० "ऐन्द्रं कशेरु-मत्कं किल ताम्रपर्णमन्यद्गभस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम् । नागं च सौम्यमिह वारुणमन्त्यखण्डं गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये" सि०शि० । पुराणसर्वस्वे विष्णुपुराणे च "भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय । इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वस्त्वथ वारुणः । अयन्तु (कुमारिकाख्यः) नवमस्तेषां द्वीपः सागर-संवृतः । योजनानां सहस्रन्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् । पूर्व्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः । ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः । इज्यायुद्धवणिज्याद्यै-र्वर्त्तयन्तोव्यवस्थिताः । वेदस्मृतिमुखाचान्याः पारियात्रो-द्भवा मुने ! । नर्मदासुरसाद्याश्च नद्योविन्ध्यविनिर्गताः । तापीपयोष्णीनिर्व्विन्ध्याकावेरीप्रमुखा नदी । गोदावरी-भीमरथीकृष्णवेण्यादिकास्तथा । सह्यपादोद्भवानद्यः स्मृताः पापभयापहाः । कृतमालाताम्रपर्णीप्रमुखामलयो-द्भवाः । त्रिसामा ऋषिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः । ऋषिकुल्याकुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः । शतद्रु-

चन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिःसृताः। आसां नद्युपनद्यश्च सन्त्यन्याश्च सहस्रशः। तास्विमे कुरुपञ्चालमध्यदेशादयो जनाः। पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः। ओड्राः कलिङ्गमगधा दाक्षिणात्याश्च सर्वशः। तथाऽपरान्ताः सौराष्ट्राः शूद्राभीरास्तथार्बुदाः। मारुकामालवाश्चैव पारियात्रनिवासिनः। सौवीराः सैन्धवा हूणाःसाल्वाः शाकलवासिनः। मद्रारामास्तथाम्बष्ठाः पारसीकादयस्तथा। आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सहिताः सदा। चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने!। कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चान्यत्र न क्वचित्। तपस्तप्यन्ति मुनयो जुह्वते चात्र यज्विनः। दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात्। पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बूद्वीपे सदेज्यते। तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महामुने!। यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः। अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम!। कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात्। गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे स्वर्गापवर्गास्पदहेतुभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात्। कर्माण्यसंकल्पिततत्फलानि संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे। अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते तस्मिंल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति। जानीम नैतत् क्व वयं विलीने स्वर्गप्रदे कर्मणि देहबन्धम्। प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्या ये भारते चेन्द्रियसङ्गहीनाः। नववर्षन्तु मैत्रेय! जम्बूद्वीपमिदं मया। लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात् कथितं मया" ४तृणग्रन्थि पुंन० स्त्री० स्वार्थे कन्। तृणास्थिभेदे स्त्री अमरः। तृणकन्देऽपि स्त्री रत्नमाला "कशेरुकद्वातिशुक्रं संग्राहकं यथाह सुश्रुतः। दिवास्वप्ने स्वाद्युपक्रमे "कशेरुकशृङ्गाटकमधुकबलोफलसमशनाध्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्मा कोपमापद्यते"। एतद्वच कृशचरमांसभोजनेऽनुपानम् यथाह अनुपानवर्गे सुश्रुतः "कृशचराणां शृङ्गाटककशेरुकासवः"। इदञ्च सुश्रुते मधुरवर्गे उक्तम्। तद्वाक्यं मधुरवर्गे द्रष्टव्यम्। एतस्य श्लेष्मपित्तप्रकोपकत्वेन क्रिमिकारित्वमुक्तम् सुश्रु० "माषपिष्टान्नविदलबिसशालूककशेरुकैश्च पक्वे "श्लेष्मा पित्तं च कुप्यति। क्रिमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रयान्"।

कशेरुमत् पु० यवनराजभेदे। "इन्द्रद्युम्नोहतः कोपाद् यवनश्च कशेरुमान्" हरिवं० १६ अ०। भा० स० १२अ०।

कशोक त्रि० कश-ताडने वा० ओक। हिंसके राक्षसादौ "मा त्वा दभन् दूरे वासः कशोकाः" अथ० ५,२,४।

कश्चन अव्य० कः+चिदर्थे चन इति मुग्ध०। पाणिन्यमरमते पृथक् पदमिति भेदः। (केचो) इत्यर्थे "दमघोषसुतेन कश्चन प्रतिषिद्धः प्रतिशासनादभाव" माघः। चित्। कश्चिदप्यत्र अव्ययैकपदं द्विपदं चेति भेदः। "कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारे प्रमत्तः" मेघ०।

कश्मल न० कश-कल मुट् च। १मूर्च्छायां, २मोहे, "कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्" गीता। "मा राजन्! कश्मलं घोरं प्राविशो बुद्धिनाशनम्" भा० व० ३४ अ०। वेदे पृषो० लस्य शः। कश्मश तत्रार्थे "विद्वेष कश्मशं भयमनिश्रेषु निदध्मसि" अथ० ३पापे च शब्दमा० ४मलिने त्रि० हेम०।

कश्मीर पु० कश-ईरन् मुट् च। स्वनामख्याते देशभेदे। ततो भवादौ कच्छा० अण्। काश्मीर तद्देशभवे त्रि०। कश्मीरोऽभिजनोऽस्य तक्षशिला० अञ्। काश्मीर पितादिक्रमेण तद्देशवासिनि त्रि० स्त्रियामपत्ये ङीप्। तस्य राजन्यपि तथा। बहुषु तु तस्य लुक्। कश्मीराः। स्त्रियां अवन्त्यादि० न लुक्। काश्मीरी। "अत ऊर्द्ध्वं जनपदान् निबोध गदतो मम" इत्युपक्रमे "कश्मीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शकास्तथा" भा० भी० ९अ० जम्बुखण्डविभागे देशकीर्त्तने। तद्देशसीमादि शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७पटले उक्तं यथा—"शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकः। तावत् काश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजनात्मकः"।

कश्मीरजन्मन् न० कश्मीरदेशे जन्म यस्य। कुङ्कुमभेदे। कश्मीरजादयोऽप्यत्र। तद्भेदगुणादि भावप्र० उक्तं यथा—"कुङ्कुमं मसृणं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम्। सङ्कोचं पिशुनं धीरं वाह्लीकं शोणिताभिधम्। कश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यद्भवेद्धि तत्। सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम्। वाह्लीकदेशसञ्जातं कुङ्कुमं पाण्डुरमतम्। केतकीगन्धयुक्तन्तत् मध्यमं सूक्ष्मकेशरम्। कुङ्कुमम्पारसीके यत् मधुगन्धि तदीरितम्। ईषत्पाण्डुरवर्णं तदधमं स्थूलकेशरम्। कुङ्कुमं कटुकं स्निग्धं शिरोरुग्व्रणजन्तुजित्। तिक्तं वमिहरं वर्ण्यं व्यङ्गदोषत्रयापहम्"

कश्य न० कशत्यनेन कश-शब्दे वा० करणे यत्। १मद्ये वैज०। मद्यपानेन यथेष्टशब्दकरणात् तथात्वम्। कशामर्हति दण्डा० यत्। २कशाघातयोग्ये अश्वमध्यभागे त्रि० अमरः।

कश्यप पु० कश्यं पिबति पा—क उप० स०। ब्रह्मणो मानसपुत्रस्य मरीचेः पुत्रे ऋषिभेदे तस्य तन्नामनिरुक्ति-

वंश्या—"ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः। कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः" मार्कण्डे० पु०। तस्य वंशादिकथा "ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः। मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः। प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश। अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा। क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः। कद्रूश्च मनुजव्याघ्र! दक्षकन्यैव भारत!। एतासां वीर्यसम्पन्नं पुत्रपौत्रमनन्तकम्" भा० आ० ६५ अ०। एतासामपत्यभेदास्तत्तच्छब्दे दृश्याः। "कश्यपाय त्रयोदश" मनुः।

तस्य च वंशादिकथा भाग० अन्यथैवोक्ता यथा—"पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा। कश्यपं पौर्णमासं च ययोरापूरितं जगत्" भाग० ४,१,१३ श्लो०। तत्र तत्पत्नीनां दक्षप्रजापतिकन्यानां नामभेदः नामान्तरेण तार्क्ष्यनामकस्य तस्य च अन्या अपि चतस्रः दक्षकन्याः पत्न्य आसन् इति ६स्क० उक्तं यथा-"ततः प्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीतः स्वयम्भुवा। षष्टिं सञ्जनयामास दुहितॄः पितृवत्सलाः। दश धर्माय कायेन्दोर्द्विषट् त्रिणव दत्तवान्। भूताङ्गिरःकृशाश्वेभ्यो द्वे द्वे तार्क्ष्याय चापराः" "नामधेयान्यमूषां त्वं सापत्यानाञ्च मे शृणु" इत्युपक्रमे (काय कश्यपाय द्विषट् षड्द्विगुणाः द्वादश त्रयोदशत्वार्थः श्रीधरः) उत्तरत्रादित्यादीनां त्रयोदशानां वंशकीर्त्तनस्यार्थः। "तार्क्ष्याय नामान्तरं प्राप्ताय कश्यपायैव अपरा अवशिष्टाश्चतस्रः इति" श्रीधरः) "तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतङ्गी यामिनीत्यपि। पतङ्ग्यसूत पतगान् यामिनी शलभानथ। सुपर्णाऽसूत (विनता) गरुडं साक्षाद् यज्ञेशवाहनम्। सूर्य्यसूतमनूरुञ्च कद्रूर्नागाननेकशः" इति। तार्क्ष्यनामककश्यपस्य पत्नीचतुष्टयं प्रसिद्धनामककश्यपस्य पत्नीपुत्रनामादिकन्तु यथा तत्रैव

"अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत्। अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला। मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः। तिमेर्यादोगणा आसन् श्वापदाः सरमासुताः। सुरभेर्महिषा गावो ये चान्ये द्विशफा नृप!। ताम्रायाः श्येनगृध्राद्या मुनेरप्सरसां गणाः। दन्दशूकादयः सर्पा राजन्! क्रोधवशात्मजाः। इलाया भूरुहाः सर्वे यातुधानाश्च सौरसाः। अरिष्टायास्तु गन्धर्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः। सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकान् शृणु। द्विमूर्द्धा शम्बरोऽरिष्टो हयग्रीवो विभावसुः। अयोमुखः शङ्कुशिराः स्वर्भानुः कपिलोऽरुणः। पुलोमा वृषपर्वा च एकचक्रोऽनुतापनः। धूम्रकेशो विरूपाक्षो विप्रचित्तिश्च दुर्जयः। स्वर्भानोः सुप्रभां कन्यामुवाह नमुचिः किल। वृषपर्वणस्तु शर्मिष्ठां ययातिर्नाहुषो बली। वैश्वानरसुता याश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः। उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा। उपदानवीं हिरण्याक्षः क्रतुर्हयशिरां नृप। पुलोमां कालकाञ्च द्वे वैश्वानरसुते तु कः। उपयेमेऽथ भगवान् कश्यपो ब्रह्मचोदितः। पौलमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः। तयोः षष्टिसहस्राणि यज्ञघ्नांस्ते पितुः पिता (अर्जुनः)। जघान स्वर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियङ्करः। विप्रचित्तिः सिंहिकायां शतञ्चैकमजीजनत्। राहुज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वं य उपागताः। अथातः श्रूयतां वंशो योऽदितेरनुपूर्वशः। यत्र नारायणो देवः स्वांशेनावतरद्विभुः। विवस्वानर्य्यमा पूषा त्वष्टाऽथ सविता भगः। धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः। विवस्वतः श्राद्धदेवं संज्ञाऽसूयत वै मनुम्। मिथुनञ्च महाभागा यमं च यमुनां तथा। सैव भूत्वाथ वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि। छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णिञ्च मनुं ततः। कन्याञ्च तपतीं या वै वव्रे संवरणं पतिम्। अर्य्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः। यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता। पूषानपत्यः पिष्टादो भग्नदन्तोऽभवत् पुरा। योऽसौ दक्षाय कुपितं जहास विवृतद्विजः। त्वष्टुर्दैत्यात्मजा भार्य्या रचना नाम कन्यका। सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्य्यवान्। तं वव्रिरे सुरगणाः स्वस्रीयं द्विषतामपि। विमतेन परित्यक्ता गुरुणाङ्गिरसेन यत्" भाग० ६,६ अ०। कश्यपस्यैव तत्पत्नीनामपि नामान्तरकल्पनया विरोधः परिहरणीयः।

तस्य हविष्याः प्रतिग्रहरूपेण प्राप्तिकथादि भा० हरिवं० ५२। यथा"भार्गवेण पितुः श्राद्धे कश्यपाय निवेदिता। मांसमेदोऽस्थिदुर्गन्धा दिग्धा क्षत्रियशोणितैः। रजस्वलेव युवतिः कश्यपं समुपस्थिता। स मां ब्रह्मर्षिरप्याह किसवि! त्वमवाङ्मुखी। वीरपत्नीव्रतमिदं धारयन्ती विषीदसि। ततोऽहं विप्रलपितवती कश्यपं लोकभावनम्। पतयो मे हता ब्रह्मन्! भार्गवेण महात्मना। साहं विहीना

विक्रान्तैः क्षत्रियैः शक्तुहस्तिभिः। विधवा शून्यनगरा न धारयितुमुत्सहे । तन्मह्यं दीयतां भर्त्ता भगवंस्त्वत्समो नृपः । रक्षेत् सग्रामनगरां यो मां सागरमालिनीम् । स श्रुत्वा भगवान् वाक्यं वाढमित्यब्रवीत् प्रभुः। ततो मां मानवेन्द्राय मनवे संप्रदत्तवान् । सा मनुप्रभवं पुण्यं प्राप्येक्ष्वाकुकुलं महत् । विपुले नास्मि कालेन पार्थिवात् पार्थिवं गता । एवं दत्तास्मि मनवे मानवेन्द्राय धीमते । भुक्ता राजसहस्रैस्तु महर्षिकुलसम्भवैः। बहवः क्षत्रियाः शूरा मां जित्वा दिवमाश्रिताः" । अयं च गोत्रप्रवर्त्तकः। आर्षशब्दे गोत्रशब्दे च विवृतिः। "त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम्" यजु० ३,६२ । "कश्यपस्यैतन्नामकस्य प्रजापतेः" वेददी० । तस्यापत्यानि विदा० अञ्, बहुषु लुक् । कश्यपाः तद्गोत्रापत्येषु "कश्यपानां काश्यपावत्सारासितेति" । "कश्यपासितदेवलेति वा" ८ । "शाण्डिल्यानां कश्यपशाण्डिल्ययोः" आ० श्रौ० १२,१४,७ । "एते कश्यपाः । एतेषां परस्परमविवाहः" नारा०।

काश्यपिर्गरुड़ाग्रजः इत्यत्र तु मत्वार्थे इञ् ।

१मृगभेदे २मत्स्यभेदे च मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ३कच्छपे "कृपाद्भ्यो मासां कश्यपः" यजु० २४,३७ । "कश्यपः कच्छपः" वेददी० । ४श्यावदन्ते त्रि० । "प्रसृप्रेभ्यश्चान्यत् कलककश्यपश्यावमानवर्ज्जम्" कात्या० १०,२,३१ । "कश्यपशब्दं बधिरं मन्यन्ते कश्यपश्च श्यावदन्तमिति केचित्" कर्कः ।

काश्यपनन्दन पु० ६त० । गरुडे हेमच० । कश्यपसुतादयोऽप्यत्र

कष वधे भ्वा० पर० सक० सेट् वधोऽत्र निष्पीड़नं घर्षणञ्च । कषति अकषीत्–अकाषीत् । चकाष प्रनिकषति । "अदृश्येन कषन्निवाकमत् कषपाषाणनिभे नभस्तले" नैष० । अस्य परस्मैपदिषु पा०ग०पाठात् शब्दकल्पद्रुमे च तथा पाठात् आ० उक्तिर्भ्रान्तिमूला । 'पाषाणं कषमाणम्' इत्यादिप्रयोगस्तु ताच्छीलिकचानशोपपत्तेः । "निमूलसमूलयोः कषः" "कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः" पा० णमुल् अनुप्रयोगश्च । निमूलकाषं कषति समूलकाषं कषति समूलं निमूलं वा कषतीत्यर्थः सि० कौ० "समूलकाषं चकषुरदन्तः" भट्टिः । "सर्व्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः" पा० कर्म्मरूपेषु उपपदेषु खच् । सर्वङ्कषः कूलङ्कषः अभ्रङ्कषः करीषङ्कषः"

कष पु० कष–अच् । स्वर्णवर्णरूपज्ञानार्थे (कष्टी) पाषाणभेदे इतरपदस्तरस्य स्वर्णेन घर्षणात्तस्य तथात्वम् । अन्वादेरलोकरणसाधने शाणाख्ये पदार्थे अमरः । "कषपाषाणनिभे नभस्तले" नैष० "सुवर्णरेखेव कषे निवेशिता" मृच्छ० ।

कषण त्रि० कष्यते कष–कर्मणि ल्युट् । १अपक्वे यवादौ शब्दच० । भावे ल्युट् । २घर्षणे ३चालने न० । "कषणकम्पनिरस्तमहाहिभिः" माघः । "कषणेन कम्पनेन" मल्लि०

कषा स्त्री कष्यते ताड्यतेऽनया कष–बा० करणे अच् । अश्वादेस्ताड़नसाधने चर्म्मादिनिर्म्मिते पदार्थे (चाबुक) रत्नमाला । "कश्येव पृष्ठे कषया च ताडितः" भाग० ३,३०,२२ ।

कषाकु पु० कष–आकु । अग्नौ सूर्य्ये च उणादिको० ।

कषाय पु०न० कषति कण्ठम्, कष–आय–अर्द्धर्चादि । (कषा) १रसभेदे २तद्वति त्रि० । तस्य कारणगुणादि सुश्रुते उक्तं यथा—"तत्र शैत्यरौक्ष्यलाघववैशद्यवैष्टम्भ्यगुणलक्षणोवायुस्तस्य समानयोनिः कषायो रसः सोऽस्य शैत्यात् शैत्यं वर्द्धयति, रौक्ष्यात् रौक्ष्यं, लाघवात् लाघवं, वैशद्यात् वैशद्यं, वैष्टम्भ्यात् वैष्टम्भ्यमिति" "योवक्त्रं परिशोषयति जिह्वां स्तम्भयति कण्ठं बध्नाति हृदयं कषति पीडयति च स कषायः" । "कषायः संग्राहकोरोपणः स्तम्भनः शोधनालेखनः शोषणः पीडनः क्लेदोपशोषणश्चेति । स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानः पीड़ास्यशोषोदराध्मानवाक्यग्रहमन्यास्तम्भगात्रस्फुरणचुमचुमायनाकुञ्चनाक्षेपणप्रभृतीन् जनयति" इति च । कषायवर्गश्च । "न्यग्रोधादिरम्बष्ठादिः प्रियङ्ग्वादीरोध्रादिस्त्रिफलाशल्लकीजम्ब्वाम्रवकुलतिन्दुकफलानि कतककशाकफलपाषाणभेदकवनस्पतिफलानि सालसारादिश्च प्रायशः कुरवककोविदारकजीवन्तीचिल्लीपालङ्क्यासुनिषण्णकप्रभृतीनि नीवारकादयोमुद्गादयश्च समासेन कषायोवर्गः" सुश्रु० । अस्योत्पत्तिकारणमपि तत्रोक्तं यथा—"तस्मादाप्योरसः परस्परसंसर्गात् परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यमस्त्युत्कर्षापकर्षात्तु ग्रहणम् । स खल्वाप्योरसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः षोढा विभज्यते" इत्युपक्रम्य । "पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात् कषायः" इति । तत्र तस्य च पित्तकफघ्नत्वमपि तत्रैवोक्तम् "मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः; कटुतिक्तकषायाः श्लेष्मघ्नाः" इति । "केचिदाहुरग्नीषोमीयत्वाज्जगतो रसाः द्विविधाः सौम्या आग्नेयाश्च, तत्र मधुरतिक्तकषायाः सौम्याः, कट्वम्ललवणा आग्नेयाः मधुराम्ललवणाः स्निग्धाः गुर-

च कटुतिक्तकषाया रूक्षा लघवश्च । सौम्याः शीता आग्नेयाश्चोष्णाः" इति सुश्रुते अन्यमतेनोक्ता तच्च दूषयित्वा पूर्वदर्शितमतमादृतम् भावप्र० तद्वेतद्दर्शितम् यथा– "कषायो रोपणो ग्राही स्तम्भनः शोधनस्तथा । लेखनः पीडनः शोष्यः शोषणो वातकोपनः । कफशोणितपित्तघ्नो रूक्षः शीतो लघुर्मतः । त्वक्प्रसादनमास्यस्य स्तम्भनो विषदो मतः । जिह्वाया जाड्यकृत् कण्ठस्रोतसाञ्च विबन्धकृत्" । रोपणः व्रणस्य, स्तम्भनो गात्राणां, शोधनो व्रणस्य, लेखनो व्रणाद्युत्सन्नमांसस्य, शोषणोव्रणमज्जादीनाम् । पीडनो हृदयस्य वातकारित्वात्, शौष्यः शोषाद्युत्पन्नः" । कषातियुक्तस्य कषायस्य गुणास्तत्रोक्ताः "सोऽतियुक्तो गुदाध्मानहृत्पीडाक्षेपकादिकृत्" । अभयावामन विशेषः । "प्रायशः स्तम्भनं प्रोक्तं कषायमभयां विना" । २रागद्वेषादिदोषे । "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः, स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति" छा० उ० । "तस्मै मृदितकषायाय वार्क्षारादिरिव कषायो रागद्वेषादिदोषः, सत्त्वस्य रञ्जनरूपत्वात् ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपक्षारेण क्षालितोच्छेदितो विनाशितो यस्य नारदस्य तस्मै" भा० । "कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते" वेदा० प० कर्मणां रागद्वेषादिदोषरूपकषायनाशकत्वमुक्तम् । "लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्तेः रागादिवासनया स्तब्धीभावात् अखण्डवस्त्वनवलम्बनं कषायः" इति वेदान्तसारोक्तलक्षणे ४निर्विकल्पकसमाधिविघ्नभेदे "सकषायं विजानीयात् समप्राप्तं न चालयेत्" । "सकषायं कलुषितं मे चित्तमिति, विचार्य शमेऽहितो वात्मनि निवेशयेत्" विद्वन्म० । ५रक्ते अनुरागान्विते ६सुरभौ ७अपटौ च केशवः । "चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः" कुमा० । "कषायः रक्तः" मल्लि० । "निद्राकषायितविपाटलकोचनेषु" माघः "कषायितान्यपटूकृतानि" मल्लि० । ८रागे ९क्वाथभेदे १० निर्यासे च "रागे क्वाथे कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे" हैम० । कषायः जातोऽस्य तार० इतच्, तत्करोतीति णिच्–कर्मणि क्त वा । कषायित जातकषाये कषायीकृते च त्रि० "अमुनैव कषायितस्तनी" कुमा० "कषायितः रञ्जितः" मल्लि० । ११विलेपने १२अङ्गरागे च विश्वः । "कर्णार्पितो लोध्रकषायरूक्षे" कुमा० "कषायेण विलेपनेन" मल्लि० ।

कषायस्य स्वरसादिकः पञ्चविधः भावप्र०दर्शितो यथा । "स्वरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ । ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम्" तेषां पञ्चानां लक्षणानि तु तत्तच्छब्दे दृश्यानि । १३श्योनाकवृक्षे पु० जटाधरः । १४कलियुगे अमरटीका रागदोषहेतुत्वात्तस्य तथात्वम् १५लोहितवर्णयुक्ते त्रि० मेदि० १६रक्तपीतमिश्रितवर्णे अमरटीका । १७धववृक्षे पु० राजनि० १८क्षुद्रदुरालभायां स्त्री राजनि० । देशे गव्ये अपात् पानयज्ञस्य फलम् । कषायपाणोदेशभेदः ।

कषायपाक पु० सुश्रुतोक्ते द्रव्यविशेषाणां क्वाथभेदे । तत्प्रकारो यथा "केचिदाहुस्त्वक्पत्रमूलादीनां भागमष्टगुणजलमावाप्य,चतुर्भागावशेषं निःक्वाथ्यापहरेदित्येष कषायपाककल्पः" इति परमतमुक्त्वा "एतत्तु न सम्यक्" इति तन्मतं दूषयित्वा द्रव्यपरिमाणभेदं दर्शयित्वा च "तत्रान्यतमपरिमाणसम्मितानां यथायोगं त्वक्पत्रमूलादीनामातपपरिशोषितानां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा, भेद्यानि अणुशोभेदयित्वाऽष्टगुणेन षोडशगुणेन वा जलेनाभिषिच्य स्थाल्यां चतुर्भागावशिष्टं क्वाथयित्वाऽपहरेदित्येष कषायपाककल्पः" इति स्वमतेनोक्तम् । पक्षान्तरमप्युक्तम् "अथ वा तत्रोदकद्रोणे त्वक्पत्रमूलादीनां तुलामावाप्य चतुर्भागावशिष्टं निःक्वाथ्यापहरेदित्येष कषायपाककल्पः" इति, । अयञ्च कल्पो विशेषानुक्तविषये विशेषनिर्देशे तु तथैव ग्राह्यः" यथाह तत्रैव "स्नेहभेषजतोयानां प्रमाणं यत्र नेरितम् । तत्रायं विधिराख्येयो निर्दिष्टे तत्तदेव तु । अनुक्तद्रव्यकार्ये तु सर्वत्र सलिलं मतम् । कल्कक्वाथावनिर्देशे गणात्तस्मात् विनिर्दिशेत्" । [भेदे राजनि० ।

कषाययावनाल पु० नित्यकर्म० । तुवरयावनाले धान्य-

कषायवासिक पु० सुश्रुतोक्ते कीटभेदे । "कणभोमुषः कृष्णगोधा यश्च कषायवासिकः" इत्युपक्रमे "त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः इति विभज्य–तेषां सौम्यत्वं श्लेष्मप्रकोपकत्वञ्चोक्तम् "तत्र सकम्पविषलक्षणमुक्तं यथा "पिपिटपिष्टककषायवासिकवर्णकतोटकवर्चःकीटकौण्डिन्यकाः श्लेष्मविषाः" ।

कषायित त्रि० कषायो रक्तपीतवर्णादिर्जातोऽस्य तार० इतच् । जातकषाये तत्करोतीति णिच्– कर्मणि क्त । कषायीकृते च "अमुनैव कषायितस्तनी" इति कुमा० ।

कषायिन् पु० कषायो निर्यासोऽस्त्यस्य इनि । १शालवृक्षे जटा० २खर्जूरवृक्षे ३लकुचवृक्षे च राजनि० । ४कषाययुक्ते त्रि० ।

कषि त्रि० कष–हिंसायां इन्। हिंसाकारके उणादिकोषः।

कषीका स्त्री कष–हिंसने “कषिदूषिभ्यामीकन्” उणा० कर्मणि ईकन्। १पक्षिजातौ उज्ज्वल०। शब्दकल्पद्रुमे ह्रस्वमध्यपाठः प्रामादिकः उणादिसूत्रे ईकनो दीर्घतया निर्देशात्। इत उत्तरत्र फणीकादयश्चत्वादौ सर्वत्र दीर्घादेरेवानुवृत्तेः दीर्घादेरेवोचितत्वात्। कषत्यनया करणे ईकन्। २खनित्रे स्त्री शब्दचि०।

कषेरुका स्त्री कशेरुकावत्। (केशुर) तृणकन्दे रायमुकुटः।

कष्कष पु० कषिमव्यक्तं शब्दमव्याप्य कषति कष–हिंसने अच्। कृमिभेदे। “येरायासः कष्कषास एजत्काः शिपवित्नुकाः। दृष्टश्च हन्यतां कृमिरुतादृष्टश्च हन्यताम्” अथ० ५,२३,७।

कष्ट न० कष–क्त “कृच्छ्रगहनयोः कषः” पा० नेट्। १पीडायाम् व्यथायाम्, ‘कष्टं युद्धे दश शेषाः सुता मे” भा०आ०२श्लो०।“एतस्य कष्टस्य न यावदन्तम्”पञ्चत०। २पीडायुक्ते ३गहने ४पीडाकारके च त्रि० “बन्धनानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च”मनुः। “मोहादभूत् कष्टतमः प्रबोधः”रघु०।“शीतातपादिकष्टानि सहतेऽन्यानि सेवकः” पञ्चत०“ततः कष्टतरं नु किम्” गीता। “एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे”। “क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं बुधाः” मनुः। ५कष्टसाध्ये बहूपायेन साध्ये रिपुरोगादौ। ‘स हि कष्टतमो रिपुः” “कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः”मनुः। रोगाणां कष्टता च बह्वायाससाध्यता यथोक्तं सुश्रुते“केवलः समदेहाग्नेः सुखसाध्यतमो गदः। अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कृच्छ्रो व्यामिश्रलक्षणः। क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत्। पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः। गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता। कर्त्तव्यैव तदा व्याधिः कृच्छ्रसाध्यतमो यदि”। तथा च रोगः त्रिविधः साध्यः असाध्यः याप्यश्च। तत्र साध्योऽपि द्विविधः अल्पायाससाध्योबह्वायाससाध्यश्च बह्वायाससाध्यस्यैव कष्टता। कष्टसाध्याश्च रोगाः सुश्रुते तत्तत्स्थाने उक्तास्तत एवावसेयाः। ६कष्टसाधने पापे च। “कष्टाय क्रमणे” पा० क्यङ् “कष्टायते कष्टं पापं कर्त्तुमुत्सहते इत्यर्थः” सि० कौ०। अलङ्कारोक्ते ७दोषभेदे यत्र सन्ध्यादिना अर्थस्य दुर्बोधत्वं तत्र कष्टत्वम् ‘कष्टं तदर्थावगमोदुरायत्तोभवेद् यदि” इत्युक्तलक्षणात् तच्च सन्धिकृतम् अतएव सा० दर्पणे “धम्मो विद्वे मोश्रीलवटताः”इत्युक्तोदाहृतम्“उर्व्यसावत्र चार्वङ्गि! मर्त्ये चार्वञ्चितिः” इदन्तु वाक्यगतम्। क्लिष्टत्वमस्यैव नामान्तरं “अर्थावकत्वं क्लिष्टत्वमिति” सा० द० पदगतदोषे उक्तं “क्षीरोदजावसतिजन्मभुवः प्रसन्नाः” इति अत्र अर्थप्रतीतेर्व्यवहितत्वमिति तत् लक्षयित्वा क्षीरोदजालक्ष्मीस्तस्या वसतिः पद्मं तस्य जन्मभुवो जलानि” अर्थावबोधे व्यवधानं दर्शितम्। [त्रिका०। २पीडाकारके त्रि०।

कष्टकार पु०कष्टं करोति कृ–अण् उप०स०। १संसारे

कष्टरिपु पु०कर्म०। कष्टसाध्ये रिपौ स च मनुनोक्तलक्षणो यथा“प्राज्ञं कुलीनं शूरञ्च दक्षं दातारमेव च। कृतज्ञं धृतिमन्तञ्च कष्टमाहुररिं बुधाः” इति।

कष्टस्थान न० कष्टस्य स्थानम्। दुःखदस्थाने हारा०।

कस गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। कसति अकसीत्–अकासीत्। चकास–अकसादित्वात् कर्त्तरि वा ण। कासः। यङ् चनीकस्यते यङ् लुक् चनीकसीति–कंस्ति। प्रनिकसति

उद्+कस गतौ “उत्कसन्तु हृदयान्यूर्ध्वं प्राण उदीषतु” अथ० ११,८,२१”।

निस्+निर्+अपगतौ निष्कसति। णिचि निष्कासयति “निरकासयद्रविमपेतवसुम्” माघः।

वि+प्रकाशे। विकसति पङ्कजकलिका “फुल्लश्चैते विकसिते” अमरः “स प्रीतियोगात् विकसन्मुखश्रीः” कुमा०। “अथ दृष्टिपातविकसद्वदनाम्” माघः। “विकसद्भिरास्यकमलैः कमलैः प्रमदाः” माघः “मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिमप्रेक्षितम्” मालतीमा०। णिचि विकासयति व्यचीकसत्। “पवनेन चोपकुसुमं व्यचीकसत्” माघः। “वौ कषल सेस्र०” पा० इनि विकासी। वरच्। विकस्वरः “सदा रमन्ते कमला विकस्वरैः” माघः।

अनु+वि+अनुरूपविकासे “अन्तर्जलेऽनुविकसन्मधुमाधवीनाम्” भाग० ३,१५,१७।

प्रवि+प्रकर्षविकासे प्रविकसति “चिरायद्योतिताशेषलोके”माघः

सम्+सम्यग्गतौ सङ्कसुकः।

कस शातने गतौ च अदा० इदित् आत्म० सक० सेट्। शातनमिह नाशनम्। कंस्ते अकंसिष्ट। चकंसे। प्रनिकंस्ते। कर्मणि कंस्यते। अकंसि।

कस शातने गतौ च सक० अदा० आत्म० सेट्। शातनमत्र नाशनम्। कस्ते अकसिष्ट। चकसे प्रनिकस्ते।

कस पु० कस–अच्। (कसटीपाथर) कषपाषाणे भरतः।

कासन पु॰ कसति हिनस्ति कस-ल्यु । १कासरोगे २लूता-भेदे स्त्री ।"कासमूत्रविषा कृष्णा कसना चाष्टमी स्मृता" सुश्रु॰ लूताभेदकथने । "पिच्छिला कसनादंशात् रुधिरं शीतलं स्रवेत्" सुश्रु॰ ।

कासनोत्पाटन पु॰ कसनं कासरोगम् उत्पाटयति उत्-पाटि-ल्यु । वासकवृक्षे, शब्दच॰ । "येन तेन प्रकारेण वासकः कासनाशकः" इति वैद्योक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

कासर्णीर पु॰ सर्पभेदे । "एतं कसर्णीरः काद्रवेयो मन्त्र-मपश्यत्" तैत्ति॰ सं॰ १,५,४,१ । रस्य लत्वमपि "पैद्वो हन्ति कसर्णीलम् पेद्वः श्वित्रमुतासितम्" अथ॰ १०,४,५ । विषनाशकस्ते ।

कासाम्बु न॰ पितृभ्यः कव्यदानकाले देये जले । "उपा-सते पितरः स्वधाभिः" इत्युपक्रमे "इदं कसाम्बु चयनेन चितं तत्सजाता अवपश्यतेत" अथ॰ १८,४,३७ ।

कासिपु पु॰ कशिपुवत् । अन्ने जटाधरः ।

कासेरु पु॰ कस-उ एरुगागमः । १कशेरौ, (केशुर) शूकरस्य प्रिये २जलकन्दभेदे च ।२कशेरुशब्दार्थे च राजनि॰।

कासेरुका स्त्री कशेरुकावत् । १पुत्रदास्त्री राजनि॰ ।

कास्कादि पु॰पाणिन्युक्ते विसर्जनीयस्य सत्वनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "कस्कः कौतस्कुतः भ्रातुष्पुत्रः शुन-स्कर्णः सद्यस्कालः सद्यस्क्रीः कांस्कान् सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालं बर्हिष्पलं यजुष्पात्रं अयस्कान्तः तमस्काण्डः अयस्काण्डः मेदस्पिण्डः भास्करः अहस्करः आकृतिगणः"

कास्तम्भी स्त्री कं शिरोऽग्रभागं स्तभ्नाति स्तम्भ-अण् गौरा॰ ङीष् सुग्ध॰ षष्ठ्यर्थे । शकटस्याधःपतनवार-णार्थं सोपादस्त्राप्योत्तम्भनार्थायां मेधौ "अथ शल्यसंग्ने कस्तम्भीम्"शत॰ब्रा॰ १,१, २,९ । "शकटस्याधःपतनं वारयितुमीषादण्डायोत्तम्भनार्था मेधिः कस्तम्भी" भा॰।

क(का)स्तीर न॰ ईषत्तीरमत्र कुगति॰ समा॰ कोः कादेशः "कास्तीराजस्तुन्दे नगरे"पा॰सूट् ।१नगरविशेषे२तज्जाते रङ्गे हेम॰ । हेमचन्द्रे कस्तीरमिति ह्रस्वपाठः प्रामा-दिकः पा॰ सूत्रे कास्तीरे दीर्घपाठदर्शनात् ।

कास्तूरी स्त्री कसति गन्धोऽस्याः दूरतः कस-ऊर-बा॰ तुट् च । मृगमदे मृगनाभिजाते गन्धद्रव्यभेदे स्वार्थे कन् । कस्तूरिका तत्रैव "तद्गुणपर्य्यायादि भावप्र॰उक्तं यथा—"मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सहस्रभित् । कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या च सा स्मृता । काश्मीरी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता । कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपाली मध्यमा भवेत् । कामरूपोद्भवा कृष्णा नैपाली नीलवर्ण-युक् । काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी त्वधमा मता । कस्तू-रिका कटुस्तिक्ता क्षारोष्णा शुक्रला गुरुः। कफवातविष-च्छर्दिशीतदौर्गन्ध्यशोषहृत्" । "मत्स्यं हिमाद्रेर्मृगनाभि-गन्धि"कुमा॰ श्लोकव्या॰ मल्लिनाथेन "मृगनाभिःकस्तूरी तद्गन्धि कस्तूरीमृगाधिष्ठानादित्युक्तं तेन हिमाद्रावपि तन्मृगस्य सञ्चारोऽस्तीति गम्यते । "कस्तूरीतिलकं ललाटपटले" विष्णुमूर्त्तिवर्णने ।"कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः" रसग॰ । "कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिरेति"माघः । कस्तूरिकाहेतु-र्मृगः कस्तूरिकामृगः ।

कास्तूरी(म)वल्लिका स्त्री कस्तूरीगन्धयुक्ता म(व)ल्लिका । (मुसकदाना) लताभेदे राजनि॰यमध्यपाठः भावप्र॰सम्मतः। तद्गुणा भावप्र॰उक्ता यथा । "लता कस्तूरिका तिक्ता स्वादी वृष्या हिमा लघुः । चक्षुष्या भेदिनी श्लेष्मतृष्णा वस्त्यास्यरोगहृत्" अत्र लतेति विशेष्यपदोक्तेः कस्तूरिका वल्लिकेत्येवेत्युचितम् ।

कास्मल न॰ कश्मलवत् । पापाद्यर्थे रायमुकुटः ।

कास्वर त्रि॰ कस-गतौ शातने च वरच् ।१गन्तरि २हिंसके च

काहय पु॰ कस्य सूर्य्यस्य हयः । सूर्य्याश्वे तस्यापत्यम् शिवा॰ अण् । काहय तदपत्ये पुंस्त्री । पाणिनिगणे कह्वेति पाठः साधुः ।

काह्नय पु॰ह्वे-क्यप् हूयः कः सूर्य्यो हूयो यस्य । सूर्य्यह्वायके ऋषिभेदे । तस्यापत्यं शिवा॰अण् । काहूय तदपत्ये पुंस्त्री ।

काहोड पु॰ ऋषिभेदे स च उद्दालकर्षिशिष्यः अष्टावक्रस्य पिता । "उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना कहोड इति विश्रुतोऽभूत्" भा॰ व॰ १३२अ॰ । अधिकमष्टा-वक्रशब्दे दृश्यम् । वा डस्य लः कहोलोऽप्यत्र । ततः अनुकम्पायां नीतौ च वा ठक् द्वितीयाजादेः सन्ध्यक्षरस्य च लुक् । कहिक अनुकम्पितकहोडे । वा इल । कहिल । च । कहिय इत्यादिरपि तत्रार्थे ।

काह्लार न॰ के जले ह्लादते ह्लाद-अच् पृषो॰ दस्य रः । श्वेतोत्पले । "आह्लादिकह्लारसमीरणाहिते" माघः । "नववकुलकह्लारचन्द्रोत्पलपद्मकैः" सुश्रु॰ । तस्य गुणादि उत्पलशब्दे उक्तम् ।

काह्व पु॰कं जलं ह्वयति स्पर्द्धते शुक्लरूपत्वात् ह्वे-क । बके अमरः। अस्यैव शिवादिगणे पाठमते अपत्ये अण् । काह्व तदपत्ये पुंस्त्री ।

कांशि पु० कंस भवार्थे बा० इञ् वेदे पृषो० सस्य शः। कंसनिर्मिते पात्रे "त्रींस्त्रीन् कंसींस्त्रिरात्रं, द्वौ द्वौ त्रिरात्रं चैकैकं षडात्रम्" कौषी०सू०।

कांस त्रि० कंसोदेशभेदोऽभिजनोऽस्य तक्षशिला० अण्। कंसाख्यितभोजदेशाभिजने नरादौ।

कांस्य न० कंसाय पानपात्राय हितं कंसीयं तस्य विकारः अण् छलोपः। ताम्ररङ्गजधातुभेदे कंसशब्दे विवृतिः। "न पादौ धावयेत् कांस्ये कदाचिदपि भाजने" मनुः। अस्य शोधनविधिर्भावप्र० उक्तो यथा—"पत्त्रीकृत्य पत्राणि कांस्यस्याग्नौ प्रतापयेत्। निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके। गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा। एवं कांस्यस्य रीतेश्च विशुद्धिः सम्प्रजायते"। मारणविधिस्तत्रैव "अर्कक्षीरेण सम्पिष्टो गन्धकस्तेन लेपयेत्। समेन कांस्यपत्राणि शुद्धान्यम्लद्रवैर्मुहुः। ततो मूषापुटे धृत्वा पचेद् गजपुटेन च। एवं पुटद्वयात् कांस्यं रीतिश्च म्रियते ध्रुवम्" तस्य गुणाः यथा—"कांस्यं कषायं तीक्ष्णोष्णं लेखनं विशदं सरम्। गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परम्" भावप्र०। "कांस्यमुपहितधरोलसापतत्" माघः।

कांस्यकार पु० स्त्री कांस्यं तत्पात्रं करोति कृ-अण् उप०स०। (काँसारि)। जातिभेदे जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। कंसकारशब्दे विवृतिः।

कांस्यनील पु०। कांस्येन तत्र नीलः। (काँसकाजल) अञ्जन- [भेदे हेमच०।

काक पुंस्त्री कै-शब्दे कन्। स्वनामख्याते विहगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् अपाङ्क्तयाजकयोः परतः ईत० पुंवत् काकापाङ्क्तः काकयाजकः। "काकाश्चौत्रं यस्मात् श्रौत्यम्" स्मृतिः "काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्लभम्" उद्भटः "काकः काकः पिकः पिकः" नीतिमा०। "काकाली कामसधुरा कागोलवाहिनी गङ्गा। कंसं जघान कृष्णः कम्बलवन्तं न बाधते शीतम्" विदग्धमु०। तन्मांसगुणा मदनपालेनोक्ता यथा—"काकमाससमं मांसं चक्षुष्यं दीपनं लघु। आयुष्यं बृंहणं बल्यं वातदोषत्रयापहम्" काकजङ्घायां काकतिक्तत्वोक्तेः तन्नाम्नस्य तिक्तत्वमपि बोध्यम्। राजनि० काकाङ्गेति काकजङ्घापर्यायोक्तेः २काकजङ्घायां पु० "काकजङ्घा तन्नग्राकारत्वात्तथात्वम्। कुत्सितमकति अक-अच् कोः कादेशः। ३पीठसर्पिणि(खोड़े)४काकप्रधाने द्वीपभेदे। कस्य शिरसः आक सेचनम् अक-घञ् ६त०। ५शिरोऽवक्षालने ६काकपदतुल्याकारे ७तिलकभेदे काकपक्षतुल्यात् स्थिते च शब्दरत्ना०। काकानाम् संघः अण्। ८काकसमूहे काकपदरूपे १०सुरतबन्धभेदे च न० मेदि०। काकपदशब्दे तल्लक्षणं दृश्यम्। ईषत् कं कोः। कादेशः। ११ईषज्जले। बहु० १२ईषज्जलयुक्ते त्रि०। काकसरा।

काककङ्गु पु० काकप्रियः कङ्गुः ईषज्जलयुक्तो वा कङ्गुः। (चीना) धान्यभेदे हेमच०।

काककला स्त्री काकस्य कला अवयवो जङ्घेवावयवो यस्याः। [काकजङ्घायाम् जटाध०।

काकघ्नी स्त्री काकं हन्ति ट टित्वात् ङीप्। १महाकरञ्जे राजनि०। तत्फलसेवने हि काकस्य नाशः।

काकचिञ्चा स्त्री कामवर्णा चञ्चा प्रान्तभागः फले यस्याः। पृषो०। गुञ्जायाम् अमरः। पृषो० काकचिञ्चिः, काकचिञ्ची, काकचञ्चाप्यत्र शब्दरत्ना०।

काकच्छद पुंस्त्री काकस्य च्छदः पक्ष इव छदः पक्षत्वात् यस्य। खञ्जनविशेषे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। बा० इच् समा०। काकच्छदिरप्यत्र त्रिका०।

काकजङ्घा स्त्री काकस्य जङ्घेवावयवो यस्याः। (केओयाठेङ्गा) ख्याते वृक्षभेदे। "काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा। पारावतपदी दासी काकाङ्गापि प्रकीर्त्तिता। काकजङ्घा हिमा तिक्ता कषाया कफपित्तजित्। निहन्ति ज्वरपित्तास्रज्वरकण्डूविषक्रमीन्" भावप्र० तत्पर्यायगुणाद्युक्तम्।

काकजम्बु स्त्री काकवर्णा जम्बुः। भूमिजम्ब्वाम् शब्दमा०। [(बडजाम) स्वार्थे कन् तत्रार्थे।

काकजम्बू स्त्री कं जलमकति उत्पत्तिस्थानत्वेन अक-अण् उप०स० काका काकवर्णा वा जम्बूः कर्म०। जलजातजम्बूभेदे राजनि०। तस्याः काकनीलेति जलजम्बुकेति पर्य्यायतोक्तेः तस्याः कृष्णवर्णफलकत्वाज्जलजातत्वाच्च तथात्वम् "क्षुद्रजम्बूः सूक्ष्मपत्रा नादेयी जलजम्बुका। जम्बूः संग्राहिणी रूक्षा कफपित्तास्रदाहजित्"। भावप्र० तत्पर्यायगुणाद्युक्तम्।

काकण न० सुश्रुतोक्ते महाकुष्ठभेदे। "महाकुष्ठान्यौदुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणकपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति" विभज्य। "काकणन्तिकाफलसदृशान्यतीव रक्तकृष्णानि काकणकम्" इति लक्षितम्। अत्र स्वार्थे कन्। "सर्वैर्दोषैर्लक्षणैः प्राहुः काकणकं बुधाः" भावप्र० तन्निदानमुक्तम् "यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम्। त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति" काकणन्तिका गुञ्जा गुञ्जावर्णत्वेन मध्ये कृष्णम्, अन्ते रक्तम् अथवा मध्ये रक्तम् अन्ते

ञ्जनम्। अपाकं स्वभावात्, त्रिदोषजिद्गुण् सर्वेषां कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽपि उत्कटदोषक्षयत्विद्गम्” भावप्र० वचितम्। अतएव पूर्ववाक्ये उल्वणदोषैरित्युक्तम्।

काकणन्ती स्त्री ईषत् कणन्ती निमीलन्ती कण–निमीलने शतृ ङीप कुगतिस० कोः कादेशः। गुञ्जायाम् शब्द०। तस्याः फलकोरस्य चक्षिमीलनात्तथात्वम्। “कोऽ मया चोभयत् यस्य रक्तं, तद्वाधनात् काकणन्तीदकान्यम्” शब्द० स्वार्थे कन्। काकणन्तिकाप्यत्र रत्नमा०। काकणशब्दे उदा०। “रक्तानि न्यग्रोधपरोहविद्रुमकाकणन्तिकाफलसदृशानि” सुश्रु०।

काकतालीय न० अवितर्कितसम्भवतुल्ये वाहच्छिकन्याये तद् गुणत्वादिर्यया “समासाच्च तद्विषयादिति” पा० छ। अथवादेव तापकादिवार्थे, सह सुपेति वा समासः। द्वाविवार्थौ काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम् काकतालमिव काकतालीयम् इत्तिवियदे काकतालशब्दौ काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्योपमानम् तालपतनं दस्युनिपातस्य, तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानम् इति वधादिः काकतालीयादिशब्दवाच्यः सम्पद्यते। काकतालसमागमसदृशयोरसमागम इति समासार्थः तत्प्रयुक्तकाकमरणसदृशस्तु देवदत्तवधादिः छप्रत्ययार्थः। “यत्तया मेलनं तत्र लाभो मे यच तद्रते। तदेतत् काकतालीयमवितर्कितसम्भवम्” चन्द्रालोकः। “फलन्ति काकतालीयं तेभ्यः प्राज्ञा न बिभ्यति” नैषी०।

काकतिक्ता स्त्री काकमांसवत् तिक्ता। काकजङ्घायां भावप्र० काकजङ्घाशब्दे विवृतिः। (कुँच) २गुञ्जायां रत्नमा०। तयोः काकमांसतुल्यतिक्तत्वात्तथात्वम्।

काकतिन्दुक पु० काकैरेवत्वलक्षात्नन्दुतिकेन्दुकः, काकप्रियो वा तिन्दुकः काकप्रियो वा तिन्दुकः। (कुँचिलिया) (माकड़ातेंदु) इति च प्रसिद्धे कुपीलौ भावप्र०। तत्पर्यायगुणादि तत्रोक्तं यथा “तिन्दुको यस्तु कथितो जलजो दीर्घपत्रकः। कुपीलुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुकः। कुपीलु शीतलं तिक्तं वातलं मदकृल्लघु। पादव्यथाहरं ग्राहि कफपित्तास्रनाशनम्” तत्र फलपरत्वात् न०। [हेमच०]

काकतुण्ड पु० काकतुण्डस्य वर्णोऽस्त्यस्य अच्। कालागुरुणि

काकतुण्डफला स्त्री काकतुण्डमिव फलमस्याः। काकनासायाम्” भावप्र०। काकनासाशब्दे विवृतिः।

काकतुण्डिका स्त्री काकतुण्डस्य वर्णः अर्हफलेऽस्याः ठन्। गुञ्जायाम् शब्दा०।

काकतुण्डी स्त्री काकम् ईषदर्कं ईषद्दुःखं तुण्डते तुड़ि क–बधे अण् उप०स०पा० गौरा०ङीष्, मुग्ध० पर् ईष् इति भेदः। १राजरीतो स्वपर्याय्ये पित्तले (गिलटीकरापितल) तस्य स्वर्णरूपतया दर्शनात् दुःखदायकत्वात् तथात्वम्। काकतुण्ड इवाकारोऽस्याः अच् गौरा०ङीष्। (केओयाठोटा) २काकनासाद्रव्ये च।

काकदन्तगवेषण पु० काकस्य दन्ताः सन्ति न वेति संशये तत्र वर्णभेदस्य संख्याविशेषस्य च गवेषणमिव अनर्थकः प्रयत्नो यत्र। निष्प्रयोजनान्वेषणयुक्ते न्यायभेदे।

काकध्वज पु० काकमोपज्जलं वाग्रं ध्वजवत्यस्य। बाड़वाग्नौ त्रिका०। तस्य समुद्रादुद्दनन्त्या ज्वालया जातत्वाद्यस्य तत्केतनतुल्यत्वात् तस्य तथात्वम्।

काकनामन् पु० काकेनापि नाम्यतेऽसौ नम–णिच्–कर्मणि कनिप्। वकवृक्षे रत्नमाला तस्य बहुशाखत्वेन काकारोहणेनापि नामित्वात् तथात्वम्।

काकनास पु० काकस्य नासा तदर्थः फलेऽस्य। विकङ्कतवृक्षे (बँइचि) राजनि०। तस्य फलस्य काकनासाकृतुल्यत्वात्तथात्वम्।

काकनासा स्त्री काकस्य नासेव फलमस्याः। काकजङ्घायाम् (केओठेङ्गा)। भावप्र० तद्पर्यायगुणाद्युक्तं यथा– “काकनासा कषायोष्णा कटुका रसपाकयोः। कफघ्नी वमनी तिक्ता शोथार्शःश्वित्रकुष्ठनुत्”।स्वार्थे कन्। काकनासिका तत्रार्थे अमरः। सा च त्रिवृति राजनि०।

काकनीला स्त्री काक इव नीला। जम्बूभेदे। राजनि०।

काकन्दि(न्दी) स्त्री देशभेदे। वा ङीप्। तत्र भवार्थे दीर्घान्तात् वुञ्। कादन्दक तत्र भवे त्रि०। २शब्दे यथा चित्रपचारात् तेचायुधजीविनः। संघपरत्वे ततः दामन्यादि० स्वार्थे छ। काकन्दीय तद्देशवासिनि आयुधजीविसंघे।

काकपक्ष पु० काकस्य पक्षः तदाकारोऽस्त्यस्य अच्। (काकपाटा) काकजुलपी) प्रसिद्धे शिरोऽधःकर्णधार्ये केशभेदे। “स दृसचूलचलकाकपक्षकैः” “काकपक्षधरमेत्य याचितः” “तौ प्रमाणदलकाकपक्षकौ” “काकपक्षधरेऽपि राघवे” इति च रघुः “काकपक्षधरो युवा” पद्मपु० रामवाक्यम्।

काकपद पु० “पादौ द्वौ स्कन्धयुग्मस्थौ क्षिप्रा लिङ्गं भगे तथा। कामयेत् कामुकां कामी बन्धः काकपदो मतः”

रतिमञ्जर्य्युक्ते १रतिबन्धभेदे । काकस्य पदं पदमानम् । २काकपदतुल्यपरिमाणे न० । तत्परिमाणेन शिरसि शिखास्थापनं स्मृतौ विहितम् । काकस्य पदाकारो ऽस्त्यस्य अच् । ३काकपदतुल्याकारे ग्रन्थलेखनकाले जातु भ्रमोपरिच्छिन्नपङ्क्तिलेखने पतितग्रन्थत्रुटिसूचके ४रेखाविशेषे । लेखकसम्प्रदायप्रसिद्धिः ।

काकपर्णी स्त्री काक इव कृष्णं पर्णमस्याः काकमाचीव पर्णोऽस्या वा गौरा० ङीष् । सूर्य्यपर्ण्यां भावप्र० तस्याः काककृष्णपर्णत्वात् दैवज्ञतुल्यपत्रत्वाच्च तथात्वम् ।

काकपीलु पु० काकप्रियः पीलुः । (कुचिला) कुपीलौ । राजनि० संज्ञायां कन् । तदर्थे भावप्रकाशोक्ततद्गुणादि काकतिन्दुकशब्दे उक्तम् ।

काकपुच्छ पुंस्त्री काकस्येव पुच्छो यस्य । कोकिले शब्दरत्ना० । स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वान्न ङीष् । किन्तु "पुच्छाच्चेति" वार्त्ति० वा ङीष् ।

काकपुष्ट पु० काकेन पुष्टः । कोकिले त्रिका० । कोकिलया हि स्वाण्डस्फोटनाक्षमतया काकाण्डं नीडात् निष्काश्य स्वाण्डं तत्र स्थापयित्वा काकद्वारा स्वाण्डजपोषणात् कोकिलस्य तथात्वम् ।

काकपुष्प न० काकवर्णं पुष्पमस्य । गन्धपर्णे राजनि० ।

काकपेय त्रि० काकैरनतकन्धरैः पीयते पा—यत् "कृत्यैरधिकार्थवचने" पा० ३त० । पूर्णोदकत्वेन प्रयत्ने काकैः पेये नद्यादौ । "काकपेया नदी" सि० कौ० ।

काकफल पु० काकप्रियं फलमस्य । निम्बवृक्षे राजनि० । तस्य तिक्तत्वेऽपि काकस्य तत्फलप्रियत्वात्तथात्वम् ।

काकवन्ध्या स्त्री काकीव वन्ध्या पुंवत् । काकीवत् एकमात्रप्रसवजननेन वन्ध्यात्वप्राप्तायां स्त्रियाम् काकस्य सकृत्प्रजनस्य काकवत्शब्दोक्तप्रमाणादवसेयम् । "काकवन्ध्या च या नारी मृतापत्या च या भवेत् । बह्वपत्या जीववत्सा सा भवेन्नात्र संशयः" मत्स्यपु० रामकवचम् ।

काकबलि पु० ४त० । काकेभ्योदेयेबलौ काकवत्शब्दे विवृतिः

काकभाण्डी स्त्री काकस्य दैवज्ञस्य सुखनिवासहेतुकस्य भाण्डी शुभभाण्डमिव । महाकरञ्जे राजनि० । तत्फलसेवनात् सुखात् दैवज्ञस्य वासात्तस्यास्तथात्वम् ।

काकभीरु पु० ५त० । पेचके त्रिका० ।

काकमद्गु पु० काक इव कृष्णो मद्गुः दात्यूहे खगे त्रिका० "वनं हृत्वा तु दुर्बुद्धिः काकमद्गुः प्रजायते" भा० अनु० ५५२० श्लो० ।

काकमर्द पु० काकं मृद्नाति मृद-अण् उप० स० । (माकाल-ग्रया) इति ख्याते महाकालवृक्षे राजनि० । कन् । काकमर्दकोऽप्यत्र रत्नमाला ।

काकमाची स्त्री काकान् मचते मचि—अण् पृषो० नलोपः षा० गौरा० ङीष्, कृष्ण० मच ङीप् । कटुफललतायाम् । (कटेया गुड्काभाइ) इति ख्याते वृक्षे भावप्र० । तत्पर्य्यायगुणाद्युक्तं तत्रैव यथा—"काकमाची ध्वाङ्क्षमाची काकाह्वा चैव वायसी । काकमाची त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णा स्वरशुक्रदा । तिक्ता रसायनी शोथकुष्ठार्शो ज्वररोगजित् । कटुर्नेत्रहिता हिक्काच्छर्दिहृद्रोगनाशिनी" "काकमाचिजनितं मधुपाकं वेसवारमिलितं शुभवासम् । तप्ततैलतलनेन सुपाकं कैरवास्य न कृतं सुखवासम्" इत्यत्र वैद्यके ह्रस्वतायामपि "ङ्यापोरिति" पा० ह्रस्वः इति बोध्यम् । स्वार्थे कन् काकमाचिकाऽप्यत्र ।

काकमाता स्त्री काकस्य मातेव पोषिका तस्य तत्फलप्रियत्वात् । काकमाच्याम् । राजनि० ।

काकमुद्गा स्त्री काकेन दैवज्ञेन मुदं गच्छति गम—ड । मुद्गपर्ण्याम् अमरः ।

काकयव पु० काकभीतिजनकस्य तादृशो यव इव नीरसत्वात् । (आगड़ा) इति ख्याते पदार्थे "यथाऽफलाः षण्डतिलाः यथा चर्ममया मृगाः । तथैव पाण्डवाः सर्वे यथा काकयवा इव" भा० १७५ अ० । "काकयवा निष्फलत्वधान्यानि" नीलकण्ठः ।

काकरुत न० काकस्य रुतम् । काकशब्दे । काकादिरवादेः भाविशुभाशुभसूचकतया शकुनत्वं यथाह वृ० सं० ९५ अ० । "प्राच्यानां दक्षिणतः शुभदः काकः करालको वामे । विपरीतमन्यदेशेष्ववधिर्लोकप्रसिद्धैव । वैशाखे निरुपहते वृक्षे नीडः सुभिक्षशिवदाता । निन्दितकण्टकिशुष्केष्वसुभिक्षभयानि तद्देशे । नीडः प्राक्शाखायां शरदि भवेत्प्रवरवृष्टिरपरस्याम् । याम्योत्तरयोर्मध्या प्रधानवृष्टिस्तरोरुपरि । शिखिदिशि मण्डलवृष्टिर्नैरृत्यां शारदस्य निष्पत्तिः । परिशेषयोः सुभिक्षं मूषकसम्पत् वायव्ये । शरदर्भगुल्मवल्लीधान्यप्रासादगेहनिम्नेषु । शून्यो भवति स देशश्चौराऽनावृष्टिरोगार्त्तः । द्वित्रिचतुःशावत्वं सुभिक्षदं पञ्चभिर्नृपान्यत्वम् । अण्डावकिरणमेकाण्डताप्रसूतिश्च न शिवाय । चौरकवर्णैश्चौरा चित्रैर्मृत्युः सितैश्च वह्निभयम् । विकलैर्दुर्भिक्षभयं काकानां निर्द्दिशेच्छिशुभिः । अनिमित्तसंहतैर्ग्राममध्यगैः क्षु-

ध्रुवं प्रयायद्भिः । दोषस्वकाकारैरभिघातो वर्गवर्गैस्तैः । अभयाय तथाऽपरैस्तरचविघातैर्जनानभिभवन्तः । कुर्वन्ति यत्नवृद्धिं निशि विचरन्तो जनविनाशम् । कन्ये न खे भ्रमद्भिः स्वभयं, विपरीतमथुतैव परात् । चलाकुलं भ्रमद्भिर्वातोद्भ्रमो भवति काकैः । ऊर्ध्वं तृणाद्यवयवाः यदि भयदाः शुक्लाय धान्यक्षयः । सेनाकृत्या युद्धं परिमोषं चान्यभूतपदाः । भक्ष्यास्थिकेशपलाशि विक्षिपन् प्रतिवधाय शय्यायाम् । मणिकुसुमाद्यर्पणेन सुतस्य जन्माङ्गनायाश्च । पूर्णानिवेऽर्थलाभः सिकताधान्यार्द्रमृत्कुसुमपूर्वैः । भयदो जनसंबाधाद् यदि भाण्डान्यपनयेत्काकः । वाहनशय्योपानच्छत्रच्छायाङ्गकुट्टने मरणम् । तत्पूजायां पूजा विषाकरणेऽस्त्रशस्त्राप्तिः । यद् व्यसुपनयेत्तस्य लब्धिरपहरति चेत्प्रणाशः स्यात् । पीतद्रव्ये कनकं, वस्त्रं कार्पासिके, सिते रूप्यम् । क्षीरार्णवस्थकुसुदयमुखिनगा स्वस्त्य । प्रावृषि वृष्टिं वृद्धिं नयन्तौ स्नाताय पांशुजालैः । दारुघनादस्थिकीटदोषगो वायसो महाभयदः । सलिलमवलोक्य विरुवन् दुर्भिक्षदोऽन्द्रातुरावी वा । दीप्तोद्विग्नो विटपे विकुट्टयन् वह्निविधिस्तपदः । दग्धद्रव्यं दग्धं तृणकाष्ठं वा मुखे विदधत् । ऐन्द्रादिदिगवलोकी स्थ्याभिमुखो रुवन् मुखे लब्धिषः । राजभयचौरबन्धनकलहाः स्युः पशुभयं चेति । शान्तामैन्द्रीमवलोकयन् रुयाद्राजपुरुषमित्राप्तिः । भवति च सुवर्णलब्धिः शाल्यन्नगुडादनाप्तिश्च । आग्नेय्यामनलजोधिकयुवतिप्रवरधातुलाभश्च । याम्ये माषकुलत्थभोज्यं गान्धर्विकैर्योगः । नैर्ऋत्यां दूताश्वोपकरणदधितैलपललभोज्याप्तिः । वारुण्यां मांससुराश्वधान्यसमुद्ररत्नाप्तिः । वायव्यां शस्त्रायुधवरोक्षवल्लीफलायनाप्तिश्च । सौम्यायां परमान्नायनतुरङ्गाम्बराप्तिः । ऐशान्यां सम्प्राप्तिर्घृतपूर्णानां भवेदनडुहश्च । एवं फलं ऽहपतेर्मर्दृष्टस्थमाश्रिते भवति । गमने कर्णसमचेत् क्षेमाय न कार्यसिद्धये भवति । अभिमुखमुपैति यातुर्विरुवन्निवर्त्तयेद्यात्राम् । वामे वाशित्वादौ दक्षिणपार्श्वेऽनुयायते यातुः । अर्थोपहारकारी तद्विपरीतोऽर्थसिद्धिकरः । यदि वाम एव विरुयान् सहस्त्वर्थायिनोऽनुलोमगतिः । अर्थस्य भवति सिद्धिः प्राच्यानां दक्षिणचैवम् । वामः प्रतिलोमगतिर्वायन् गमनस्य विघ्नकृद्भवति । तद्वत्स्यैव फलं कथयति यद्वाञ्छितं गमने । दक्षिणविरुतं कृत्वा वामे विरुयाद्वाञ्छितावाप्तिः । प्रतिशाख पुरो यायाद् द्रुतमथोऽर्थागमोऽतिमहान् । प्रतिशाख पृष्ठतो दक्षिणेन यायाद् द्रुतं जनजकर्षा । एकचरणोऽर्कमीक्षन् विरुवंश्च पुरो रुधिरहेतुः । इहार्कमेकपादस्तुण्डेन लिखेद्यदा सपिच्छानि । परतो जनस्य महतो वधमभिधत्ते तदा बलिभुक् । सक्षीरे वृक्षे विरुवति यान्ते सवसमूलब्धिः । आकुलचेष्टो विरुवन् सीमान्ते क्लेशकृद्यातुः । स्निग्धपत्रपल्लवकुसुमफलानम्रसुरभिमधुरेषु । क्षीरान्नवृक्षस्थितमनोज्ञवृक्षेषु चार्थकरः । निजपक्षवसगाढभवनप्रासादहर्म्यहरितेषु । धान्योच्छ्रयमङ्गल्येषु चैव विरुवन् धनागमदः । गोपुच्छस्थे वल्मीकगेऽथवा दर्शनं भुजङ्गस्य । शद्वलस्थो महिषगो विरुवति गुल्मे फलं स्वल्पम् । कार्यस्य व्याघातस्तृणकूटे भग्नेऽस्थिसंस्थे वा । ज्वलिताग्निकूटेऽथनिहते च काके वधो भवति । कण्टकिमिश्रे सौम्ये सिद्धिः कार्यस्य भवति कलहश्च । कण्टकिनि भवति कलहो वल्लीपरिवेष्टिते बन्धः । छिन्नाग्रेऽङ्गच्छेदः कलहः शुष्कद्रुमस्थिते ध्वाङ्क्षे । पुरतश्च पृष्ठतो वा गोमयसंस्थे धनप्राप्तिः । क्षतसुरधाम्नावस्थितोऽभिवायन् करोति कुलभयम् । भग्नस्थे च चञ्च्वा यदि वामतस्थितमहाय । रज्ज्वस्थिकाष्ठकण्टकिनिःसारशिरोरुहानने रुवति । भुजगदर्दुरिकच्छरशस्त्राग्निभयान्यनुक्रमशः । सितकुसुमाशुचिमांसाननेऽर्थसिद्धिर्वेदिता यातुः । रुवन् पश्चाद्ध्वानने च विघ्नं शङ्कः कथयति । यदि मृद्धुलां वरन्त्रां वल्लीं पादाय वायते बन्धः । पाषाणस्थे च भयं छिद्रापूर्वाधिकयुतिश्च । धान्योऽस्वभक्ष्यसंयुक्तमानने तुष्टिसमा भवति । विज्ञेयः स्त्रीलाभो दम्पत्योर्वायतोयुगपत् । प्रमदाशिरउपगतपूर्णकुम्भसंस्थेऽङ्गनार्थसम्प्राप्तिः । घटकुट्टने सुतविपद् घटोपदहनेऽम्भसम्प्राप्तिः । स्कन्धावारादीनां निवेशसमये रुवंश्चलपक्षः । सूचयतिऽन्यस्थानं निश्चलपक्षस्तु भयमात्मम् । प्रविशद्भिः सैन्यादीन् सम्भ्रमकर्दविनामिषं ध्वाङ्क्षैः । अविरुद्धैः प्रीतिर्हिंषतां युद्धं विरुद्धैर्बन्धः। शूकरसंस्थे पङ्कान्ते शूकरे द्विकेऽर्थाप्तिः । क्षेमं खरोष्ट्रसंस्थे केचित्प्राहुर्वधं तु खरे । वाहनलाभोऽश्वगते,विरुवत्यनुयायिनि जनजपातः । अन्येऽप्यनुव्रजन्तो यातारं काकवद्विहगाः । हानिं यत्नविभक्ते दिक्चक्रे यद्यथा समुद्दिष्टम् । तत्तत्तथाऽभिधेयं शुभदोषफलं धियाखिलानाम् । का इति काकस्य रुतं स्वनिलयसंस्थस्य निष्फलं प्रोक्तम् । करदति पात्रमीत्वै

क इति रुते स्निग्धमित्राप्तिः । कट इति कलहं कुरुकुरु, कर्णमथ कटकटेति दधिभक्ष्यम् । केके विरुतं कुरु वा धनलाभं यायिनः प्राह । खरे खरे पथिकागमसाह कथाखेति यायिनो मरणम् । गमनप्रतिषेधकमावरवाव सद्योऽभिदर्शाय । काकेति विघातं काकटोति चाहारदूषणं प्राह । प्रीत्यास्पदं कलकलेति बन्धमेवं कलाकुरिति । करकौ विरुते वर्षं गुडुवस्त्रालाभाय, कडिति वस्त्राप्तिः । कलयेति च संयोगः स्नेहस्य बाह्यर्थैः साकम् । फडिति फलाप्तिः फलशाखिदर्शनं टड्डिति प्रहाराः स्युः । खोखाभः खोति रुते गडिति गर्त्तं, घुडिति युद्धाध्वाम् । घुहाय टाकुटाकिति गुरु वह्निभयं कटेकटे कलहः । टाकुलि चिखिटिचि केकेकेति हरन्तीति दोषाय । काकद्वयस्यापि समानमेतत् फलं यदुक्तं रुतचेष्टिताद्यम् । पतत्त्रिणो ऽन्ये ऽपि यथैव काको ग्राह्याः स्वरस्त्रोपरिदर्शिणो ये । स्वच सलिलचराणां व्याहृतौ मेघकाले मधुरमनिलवृष्ट्यै ग्रीष्मकाले भयाय । मधु भवननिलीनं तस्करोत्यासु शून्यं मरणमपि निलीनाम् छिका मूर्ध्नि नीता । पिपिलिपन्थः सलिले ऽण्डकानि पिपीलिका दृष्टिनिरोधभाजः । तरुस्थलं वापि नयन्ति निम्नाद् यदा तदा ताः कथयन्ति वृष्टिम् । कार्यं तु मूषककुले ऽन्तरजे तदन्ते विन्द्यात् फलं नियतमेवमिमे विचिन्त्याः । मारस्थयानसमनेषु तथा प्रवेशे ग्राह्यं क्षुतं न शुभदं कचिदप्यवन्ति । शुभं दयापाकमविघ्नसिद्धिं सुताभिरक्षामथ वा सहायान् । दृष्टस्य संसिद्धिमनामयत्वं वदन्ति तैमान्यविहस्थपस्य । क्रोशाद्दूर्ध्वं शकुनिविरुतं निष्फलं प्राहुरेके तत्राभिष्टे प्रथमशकुने मानयेत्पञ्च षट् च । प्राणायामानृपतिरशुभे षोडशैव द्वितीये प्रत्यागच्छेत् स्वभवनमतो यद्यनिष्टस्तृतीयः” ।

काकस्य वर्णादिभेदेन विप्रादिभेदकथनपूर्व्वकं कालभेदेन तद्वाशितफलमुक्तं वसन्तराजशाकुने यथा

“अथोच्यते काकरुतं रुतानां मूर्द्धि स्थितं शाकुनभाषितानाम् । अचिन्तितावेदितकार्य्यसिद्धिः पूर्व्वादिकाशाप्रहरक्रमेण । ये ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः काका भवन्त्यन्त्यजपञ्चमास्ते । वर्णाकृतिभ्यां अभिभाषिताभ्यां सदाभियुक्तैरुपलक्षणीयाः । बृहत्प्रमाणो गुरुदीर्घतुण्डो दृढस्वरः कृष्णतनुः स विप्रः । स्निग्धाच्छनीलाच्छविमिश्रवर्णः स्यात् क्षत्रियस्तीव्ररवोऽतिशूरः । यः पाण्डुनीलः सितनीलचञ्चुर्नात्यर्थरूढो रटितश्च वैश्यः । भस्मच्छविर्भूरिकठोरशब्दः शूद्रः कृशाङ्गश्चपलो निकृष्टः । विकृतलक्षणालसतनुर्विशिष्टो यः कन्दरादोग्ररवं बिभर्त्ति । स्थिरारवः स्थैर्य्यसमेतबुद्धिः काकोऽन्त्यजातिः खलु पञ्चमोऽसौ । द्रोणाभिधः कृष्णवपुर्द्विजो यो ग्राह्यः स काकः खलु सूक्ष्मदृष्ट्या । तथाहते ब्रह्मगतो निरोग्रः श्वेतश्च निन्द्योऽङ्ग तदर्शनेऽसौ । विप्रः स्फुटं जल्पति पृच्छ्यमानो न्यूनं ततः क्षत्रियजातिराह । व्याख्याति वैश्यस्त्वभिवाचनेन ब्रवीति शूद्रो बलिदानलोभात् । प्रश्नं कृतं जल्पति कृष्णवर्णः सदा समस्तं विहगोऽन्त्यजातिः । सद्यश्चिमप्राह्णदशाह्नपर्व्वैः पञ्चापि काकाः फलदाः क्रमेण । शान्ते प्रदीप्ते च रटन् विहङ्गः शुभप्रदो दीप्तपराङ्मुखः सन् । न कापि रौद्रो रटितः प्रयत्नः सर्व्वत्र शस्तो मधुरश्च रक्तः । दीप्तस्थितो यः परुषस्वरेण विरौति दीप्ताभिमुखः स कार्य्यम् । निष्पाद्य निर्णाययते च सम्यग्दीप्तोन्मुखः शान्तरवो हि सिद्धैः । शान्तप्रदीप्ताभिमुखो विधाय शब्दं प्रविश्याथ पुनः प्रदीप्ताम् । यो रौति काको मधुरस्वरेण कृत्वा विरुद्धं स ददाति सिद्धिम् । विधाय दीप्ताभिमुखो विरावं ततः प्रशान्ताभिमुखो विरौति । यो वायसोऽसौ विनिहन्त्यसम्यक् कार्य्याणि सर्व्वाणि पुनः करोति” । विप्रादिग॰

सूर्य्योदये पूर्व्वदिशि प्रशस्तस्थाने स्थितो यो ऽभिमुखं विरौति । नाशं रिपोश्चिन्तितकार्य्यसिद्धिं स्त्रीरत्नलाभं स करोति काकः । ध्वाङ्क्षः प्रभाते यदि वह्निभागे विरौति तिष्ठन् रमणीयदेशे । शत्रून् प्रणष्टश्चिरात् प्रियर्क्षः प्रयाति योषित् समवाप्यते तत् । रुवन् प्रभाते दिशि दक्षिणस्यां काकः समावेदयतेऽतिदुःखम् । रोगार्त्तिमृत्यू परुषस्वरेण रम्येण चेष्टागमयोपिदाप्तिम् । नैरृत्यभागे यदि च प्रभाते करोति काकः सहसा विरावम् । क्रूरं ततः कर्म्म समभ्युपैति द्रुतागमो मध्यमिका च सिद्धिः । प्रातः प्रतीच्यां यदि रौति काको ध्रुवं तदा वर्षति वारिवाहः । स्त्रीवस्त्रभूभृत्प्रकृतागमश्च कृषिः कलत्रेण समं तदा स्यात् । ध्वाङ्क्षस्य शब्दे पवनाश्रयस्थे वस्त्राद्ययानाभिमतागमाः स्युः । पान्थागमः प्राक्तनवस्तुनाशः स्यादन्यदेशे गमनं स्वदेशात् । दिश्युत्तरस्यां सुरवः प्रभाते निरीक्षमाणो बलिभुङ् नराणाम् । ददाति दुःखं भुजगाच्च भीतिं दरिद्रतां नष्टधनेप्सुलाभम् । दिशीश्वरस्थां यदि रौति काक आगच्छतश्चाद्गतितान्यजाती । व्याधेर्निमित्तं

प्रियवस्तुलाभो भवेत्तदा रोगवतोऽवसानम् । ब्रह्मप्रदेशे स्थितवायसस्य प्रभातकाले मधुरस्वरेण । अभीप्सितार्थागमनं ध्रुवं स्यात् स्वामिप्रसादो द्रविणस्य लाभः” । इति सूर्य्योदये काकशकुनम् । “पूर्व्वत्र यामे प्रथमे सशब्दः काको भवेद्वाञ्छितकार्य्यसिद्ध्यै । अभीष्टलोकागमनं तथा स्यादर्थलाभो नियतं नराणाम् । आग्नेयभागे यदि चाद्ययामे स्त्रीलाभवित्ते विभवौ भवेताम् । कृतान्तभागे वलिभुग्विरावैः स्त्रीलाभसौख्यप्रियसङ्गकारी । नैर्ऋत्यकोणे प्रिययोषिदाप्तिर्मिष्टाशनं सिद्ध्यति चिन्तितोऽर्थः । दिशि प्रतीच्यां विरुते भवेतामभ्यर्थनीयागमनाम्बुवृष्टी । वायव्यकोणे करटः शुभः स्यात् नृपप्रसादोऽश्वगदर्शनं च । सौम्ये च भीतस्करयोकवार्त्ता सौम्या च वार्त्ता धनलाभवार्त्ता । ईशानदेशेऽभिमतेन सङ्गस्त्वामो कृतायाद्वढलोकसङ्गः । ब्रह्मप्रदेशे सुखकामभोगः सम्मानसम्पद्गुहविशेषसिद्धिः”। इति प्रथमप्रहरे शकु० । “प्राच्यां द्वितीये प्रहरे विरावैः काकस्य कश्चित् पथिकोऽभ्युपैति । चौराद्भयं व्याकुलता च सङ्गो जायेत कार्य्यक्षतो च सङ्गा । कृतान्तदेशे नियतं कलिः स्यात् प्रियागमः कार्य्यनयोषिदाप्तिः । याम्ये तु वृष्टिर्महती च भीतिः प्रियस्य चेष्टस्य समागमः स्यात् । रक्षोदिशि प्राणभयं तदा स्युः स्त्रीभोज्यलाभाखिलवस्तुप्रणाशाः । भवेत् प्रतीच्यां सकला कलाप्रियोषागमो वृष्टिसुवर्षणं च । समीरभागे ध्वजचौरसङ्गो दूतागमश्ची पिशिताञ्चलाभः । सौम्ये गवेष्टागमनं जयं च रम्ये रवे चौरभयं त्वयाख्ये । महेश्वराशाविरुतस्य काकचौराग्निसंत्रासविरुद्धवार्त्ताः । ब्रवीति रुद्वं रटनैरदुष्टैः सदार्थ्यगुर्व्वागमनं जयं च । ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे द्वितीये काकः सुशब्दो नृपतिप्रसादम् । मिष्टान्नभोज्यं च ददाति दुःखं करोत्यसौ चौरभयं कुशब्दः”। इति द्वितीयप्रहर श० । “ऐन्द्र्यां विरुतः प्रहरे तृतीये वृष्टिं तथा चौरभयं ब्रवीति । अग्न्यस्तु राजागमनं जयं च करोति यात्रां शुभकार्य्यसिद्धिम् । यम्ये विभागेऽग्निभयं कलिश्च विरुद्धवार्त्ता विफला च यात्रा । भवेद्विरुद्धैर्वलिभुग्विरावैर्जयादिवार्त्ता च भवेद्विशुद्धैः । ककुभ्यवाच्यां कुरुतेऽतितृष्णं रोगं तथाप्यागमनं विरुद्धः । क्षुद्राणि कार्य्याणि च यान्ति सिद्धिं सर्व्वाणि तस्य स्वतया नराणाम् । क्रव्याददेशे जलदागमः स्यात्किष्टान्नलाभो विपत्तो न सन्ति । न्द्रागमः स्वामिविरुद्धवार्त्ता भवन्ति यात्रासु च कार्य्यनाशः । स्यात् पश्चिमे नष्टधनस्य लाभो दूराध्वयानं सुहृदागमश्च । योषागमोऽभीष्टजयादिवार्त्ता यात्रासु रम्ये रटितेऽर्थसिद्धिः । वाताशये दुर्द्दिनमेव वार्त्ता चौराभिनष्टार्थसमागमश्च । सन्तोषवार्त्ता वरयोषिदाप्तिर्यात्रा रवे स्यान्मधुरे प्रयत्ता । यामे तृतीये विरुतस्य दीच्यां कार्य्यार्थलाभो नृपलेखकानाम् । भोज्यप्रवृद्धिः शुभदा च वार्त्ता प्रयाणकं वैश्यसमागमश्च । दिग्यन्त्रकारैः कुरुते सुशब्दो भोज्यं जयं हानि करी कुशब्दः । ब्रह्मप्रदेशे तिलतण्डुलाभ्यां भोज्यं च ताम्बूलयुतं ददाति”। इति तृतीयप्रहरशकु० । “ऐन्द्र्यां तुरीयप्रहरेऽर्थलाभो भूमीशपूजा भयवृद्धिरोगाः । वह्निविभागे भयरोगमृत्युः शिष्टागमो वायसभाषितेन । याम्ये रवे तस्करवैरिभीती स्यातां त्रिशिष्टागमरोगमृत्युः । स्यात् यातुधान्यां महती प्रवृद्धिरभीष्टसिद्धिः पथि चौरयुद्धम् । दिशि प्रतीच्यां प्रहरे चतुर्थे द्विजातिरभ्येति ततोऽर्थलाभः । आयाति योषिद्विजयाम्बुवृष्टिः सिद्धिः प्रवासे न्पतेर्वरच । वायव्यभागे करटस्य शब्दैरायाति योषित् प्रियमानिनी या । ध्रुवं प्रवासो दिनसप्तकेन शीघ्रागमः स्यात् गमने कृते च । कुबेरभागे पथिको ऽभ्युपैति ताम्बूललाभः कुशलस्य वार्त्ता । वैश्याङ्गनाप्तिस्तुरगादिरूढा यात्रा विरुद्धे म्रियते च रोगी । स्वाशौ स्थितः स्याद्वलिभुग्विरावैः सुवर्णवार्त्ता सहजो विनाशः । ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे चतुर्थे वार्त्ता भवेन्नाध्वमिका च सिद्धिः” । इति चतुर्थप्रहरशकु० । “यद्भाषितं शाकुनिकैर्विमिश्रं शुभाशुभं दिक्प्रहरक्रमेण । तत्राशुभं यच्छति दीप्तशब्दः श्रेयस्करः शान्तरवश्च काकः । रम्यं रवं दीप्तदिशि प्रकुर्व्वन् शान्तां दिशं भूरि फलं ददाति । तदेव तुच्छं वितरत्यसौ वै दीप्ताश्रितः पश्यति दीप्तकाष्ठाम् । यथोपदिष्टं फलमत्र दुष्टं तथैव तद्दीप्तदिशि स्थितः सन् । शान्तोऽभिरुद्धो विरुवन् करोति निरीक्षमाणः ककुभं प्रदीप्ताम् । काकः प्रशान्ताभिमुखोऽतितुच्छं दीप्ताश्रितो दुष्टफलं ददाति । शान्ताश्रितः शान्तदिगीक्षणेन कथारवो ऽलं कथयत्यनिष्टम् । शान्तस्वरः शान्तककुप्प्रदेशे तिष्ठन् प्रदीप्तां ककुभञ्च पश्यन् । ददात्यभीष्टं फलमेवमल्पं दीप्तां स पश्यंस्तु तदेव तूर्णम् । आकारचेष्टारवभागवित्ताश्चत्वारि काष्ठादिनयोः क्रमेण । सदाभियुक्ताश्च निरूपयन्ति सत्याश्च ते काकरुतं मनुष्याः”। इति काकरुते दिक्चक्रभेद शकु० । “अथकालमधिकृत्य किञ्चन प्रोच्यते वलिभजो

यथाक्रमम् । आलयशाखाविचारसुन्दरं शाकुनं सकलशाकुनोत्तमम् । वैशाखमासे निरुपद्रवेषु द्रुमेषु काकस्य शुभाय नीड़म् । निन्द्येषु शुष्केषु सकण्टकेषु द्रुमेषु दुर्भिक्षमलाभभीतिः । प्रशस्तवृक्षे यदि पूर्वशाखामाश्रित्य काकेन कृतः कुलायः । तद्वृष्टिरिष्टा शकुनप्रमोदो नीरोगता स्याद्विजयश्च राज्ञः । आग्नेयशाखारचिते च नीड़े स्याद् वृष्टिरोधाग्निभयं कलिश्च । दुर्भिक्षशस्त्रोपद्रवदेशभङ्गो भवन्ति रोगाश्च चतुष्पदानाम् । याम्यासु शाखासु च वायसेन नीड़े कृतेऽल्पं जलपातमाहुः । व्याधिप्रकोपं मरणं समन्ताद्भयं यत्र विरोधितां च । नैर्ऋत्यशाखारचिते च नीड़े तस्माद्घनैर्वर्षति वर्षकाले । पीड़ा नृणां विग्रहचौरभीतिदुर्भिक्षदुःखानि भवन्त्यजस्रम् । नीड़े कृते पश्चिमदिक्शाखामाश्रित्य काकैः कथिता च वृष्टिः । नीरोगता क्षेमसुभिक्षवृद्धिः सम्यक्प्रमोदाश्च भवन्ति लोके । वायव्यशाखासु कृते च नीड़े प्रभूतवाताम्बुजलाश्च मेघाः । सुभूमिकोपद्रवशस्यनाशपक्षद्वयोद्वेगमहारिरोधाः । कौबेरशाखामधिरुह्य नीड़े कृते भवेत् प्रावृषि वृष्टिरिष्टा । भवन्ति च क्षेमसुभिक्षसौख्यनीरोगताऽऽवृद्धिसुहृद्गणोऽपि । ऐशानशाखासु च वृष्टिरल्पा वैरं प्रजानामुरगर्गदोषः । शाखान्वितानां कलहप्रवृत्तिः सैंख्यादया क्षीयत एष लोकः । ह्रस्वोपनीड़े स्तितवर्षकाले मध्ये पुनर्मध्यमतोयपातः । तुच्छापि वृष्टिर्भवत्यधस्तात् स्फुटं द्विपौकं न द्विपः स्फुटत्वम् । अवृष्टिरोगादिभयादिवृद्धिं विद्याच्च भूमौ बलिभुक् कुलाये । शुष्के च वृक्षे डमरादिनाशौ प्राकाररन्ध्रे च भयं प्रसूतम् । निम्नप्रदेशे तरुकोटरे वा वल्मीकरन्ध्रे प्रतिश्रयोऽपि । काकस्य नीड़े स्वगृहादिदोषैर्भवन्ति नृणां नियमेन देशाः" । इति काकनीड़शकुनम् । अथ काकाण्डशकुनम् । "एकं भवेद्वारुणमण्डमंशं द्वितीयकं मारुतकं तृतीयम् । ऐन्द्रं तथा नाम चतुर्थमेव अण्डानि काक्याः परिकीर्त्तितानि । काक्या भवेद्वारुणमण्डकं चेत् पृथ्वी तदा नन्दति सर्वशस्यैः । मन्दप्रवर्षोऽनलसंज्ञके ऽण्डे नोप्तस्य बीजस्य भवेत् प्ररोहः । जातानि शस्यानि समीरणेऽण्डे खादन्ति कीटाः शलभाः शुकाद्याः । क्षेमं सुभिक्षं सुखिता धरित्री स्यादैन्द्रदेऽण्डेऽभिमता च सिद्धिः" । इति काकाण्डश० । "यात्रानिमित्तानि च कीर्त्तयामः सकृत्प्रजानां शकुनानि यानि । विधाय तानि प्रजहात्यनर्थांश्च सर्वान् कुरुतेऽध्वनीनः ।

भुङ्क्ते बलिं यश्च मन्त्रपूतं त्वं प्राशिषु प्राशिषि वर्द्धनम् । शुभेन च स्त्रीं भजसे नमोऽस्तु तुभ्यं खगेन्द्राय सकृत्प्रजाय । विलोक्य काकं विनिवेद्य तस्मै मन्त्रेण पूजां दधिभक्तयुक्ताम् । उदीर्य कार्यं निजमध्वगेन विलोकनीयं शकुनं तदर्थम् । वामेन शब्दं मधुरं विकुर्वन् व्रजन्तं स्वगामिन करोति काकः । सर्वार्थसिद्धिं पुनरागमञ्च । शुभप्रदेशे तु तदन्यरूपम् । प्रदक्षिणं संप्रविधाय मार्गे वामेन काको विनिवर्त्ततेऽसौ । यात्रुः करोतीप्सितकार्यसिद्धिं क्षेमञ्च शीघ्रं पुनरागमञ्च । वामे कलं रौत्यनुलोमयायी यो वायसोऽसौ सकलार्थसिद्ध्यै । स्यातां क्रमाद्दक्षिणवामशब्दौ सिद्ध्यै, विरुद्धौ विपरीतभूतौ । पृष्ठे विरावं मधुरं विमुञ्चन् व्रजं चापि गतो हिताय । प्रावेश वातारमनुव्रजन्तः सर्वेऽपि काकैः कथिता विरुद्धाः । कृत्वा रवं यः पुरतः प्रयाति उपस्थितो यो मुदमादधाति । कण्डूयते यः स्वशिरोऽङ्घ्रिणाऽसौ पुंसां तदाभीष्टफलं ददाति । स्तम्भे गजानां नियतं गजाप्तिं गजेऽधिरूढः पृथिवीपतित्वम् । तुरङ्गमे वाहनभूमिलाभं करोति काको विजयं ध्वजे च । प्रनष्टलाभं विजयं च कूपे, त्रिपं नदीरोधसि कार्यसिद्धिम् । पूर्णे घटेऽङ्घ्रिश्च धनाप्तिवृद्धिं ध्वाङ्क्षोऽधिरूढः कुरुते सशब्दः । प्रासादधान्योच्चयहर्म्यपृष्ठनिषण्णशाखावनिमाह्लादौ । ध्वाङ्क्षोऽधिरूढो धनसाधनाय रौति श्रियं यच्छति गुम्फरावः । पृष्ठे पुरो वा यदि गोमयस्थो तथा वटाद्येषु तरुष्वपीह । स्थितो रुवन् भोजनपानमिष्टं विज्ञं च कुर्वन् वितरत्यवश्यम् । धान्यादिविष्टाफलमूलपुष्पमत्स्यादिभिः पूर्णमुखः सदैव । संदृश्यमानोऽभिमतार्थसिद्ध्यै मिष्टान्नभोज्याय सदैव काकः । नारीशिरःपूर्णघटस्थितस्य काकस्य शब्दैर्वनिताधनाप्तिः । शय्याधिरूढस्य च तस्य शब्दैः समागमः स्यात् स्वजनेन सार्द्धम् । गोपृष्ठदूर्वातृणगोमयेषु तुण्डानि धर्म्यावलोकितायः । आहारमन्यस्य तथा ददानो ददाति भोज्यं बलिभिर्विचित्रम् । धान्यं यवं वा दधि वापि चान्यं किरोति पथ्यावधिलाभकारी । करोति लाभं पुरतः स दृष्टो यस्यास्ति वक्त्रे तृणमप्यशुष्कम् । वृक्षेषु रम्याङ्कुरपत्रपुष्पच्छायाफलाढ्येषु सकृत्प्रजस्य । शब्देन सिध्यन्त्यशक्तधराणां सदैव सर्वाणि समीहितानि । प्रयाणनादः शिखरे तरूणां क्षीरद्रुमौल्यं करटोऽभिधत्ते । धान्यादिकूटेषु तथान्नलाभो गोष्ठगो गोवनिताधनाप्तिम् ।

क्षेमं विधत्ते करभस्य पृष्ठे खरस्य पृष्ठेऽरिभयं वधञ्च । क्रोड़स्य पृष्ठे वधमर्थलाभं तस्यैव पृष्ठे धनधान्यवृद्धिं । सद्योज्वरं सैरिभपृष्ठसंस्थो मृताङ्गसंस्थो मरणं करोति । कार्य्यक्षतिं रिक्तघटस्य संस्थः काकः क्षतिं काष्ठमधिष्ठितश्च । यो दक्षिणं कूजति दक्षिणेन प्रयाति यद्याभिमुखोऽभ्युपैति । यो याति पृष्ठे प्रतिलोमगत्या कृतारवः पातयते स रक्तम् । वामे रवो दक्षिणतश्चलो यः सोऽनर्थहेतुर्बलिभोजनस्य । वामप्रदेशे प्रतिलोमयानं विधाय काको ध्वनि एव तेन । प्रयाति पृष्ठे यदि दक्षिणेन कृतारवस्तद्रुधिरं पुरः स्यात् । वल्मीकवल्मादि च यो गृहीत्वा प्रदक्षिणं याति स सर्पभीत्यै । गोपुच्छवल्मीककृताश्रयश्च ध्वनन् भवेत् सर्पविलोकनाय । श्मशानवेश्मक्षारचिताश्मिसंस्थः काकः प्रकुर्वन् करवञ्च च । ध्वनन् पुरो हानिकृतौ करोति मृत्युं पुनर्निष्ठुरघृष्टशब्दः । प्रसार्य रिक्तं वदनं च काको सर्वत्र निन्द्यो बलिभोजनोऽसौ । वामोऽप्यसृक्पातभयं क्षतिं वा धनानुधयन् वा रवचर्मचञ्चूम् । चञ्च्वाऽस्थिमञ्जं प्रवरस्थिमञ्जुरच्छौ वधं जल्पति युध्यमानः । वामोऽपि रोगं कुरुते निवृत्ते तिक्तेऽपि दृष्टे कलिकार्यनाशौ । पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च रुक्षं सकण्टके मृत्युमुपादधाति । वधो भवेद्वृक्षभग्नशाखे वल्मौ लताभिः परिवेष्टिते स्यात् । रथ्ये तरौ कण्टकपुष्पवृक्षे सदा भवेतां कलिकार्यसिद्धी । छत्राधिरूढो न रवेण यायात् प्रयाति चेत् स्यात् खलु रक्तपातः । अवस्करात्मक्तुणकाष्ठकूपश्मशानादिसंस्थो विनिहन्ति कार्य्यम् । वल्मीकलाकवयुयुक्काकचर्मास्थिजीर्णाम्बरवल्कलानि । धङ्कारकोलूमलकर्पराणि दृष्टानि चेत् काकमुखे तदाऽनीम् । पुण्यक्षयः पापसमागमश्च महद्भयं रोगसमुद्भवश्च । वध्यो वधः सर्वधनापहार इत्यादिकं स्यात् पथि मन्दिरे च । कर्णानन्यस्तकपलयुग्मः काकः कुनादौ विदधाति मृत्युम् । छायायुधच्छत्रघटास्थियानवादिद्रकावादिककुट्टनानि । सद्योऽर्पितकाक्षि रुपैतश्चित्तो दोषकरो भास्करमीक्षते च । काष्ठादिकं कुट्टयतेऽथ वा यो युद्धाधिकारकरः खगोऽसौ । तुण्डेन पिच्छं विलिखन् रवेण यो रौति तूर्णञ्च निरीक्षते कम् । एकेन पादेन तथोपविष्टो मृते स बन्धं पुरतो जनस्य । विड्गोमयौ न्यस्यति यस्य मूर्द्धि तस्याऽन्नलाभक्षौ भवेताम् । यस्यास्थिखण्डं विक्षुजलस्थौ च प्रयाति तूर्णं नगरीं यमस्य । मध्य-प्रदेशे विचरन् विचाशोः कलहदोषं जनयत्यवश्यम् । मनुष्यमातङ्गतुरङ्गमाणां शिरोऽधिरूढो निधनाय तेषाम् । नदीतटे वाऽथ रटद्रटच्यां खरस्वरो व्याधिभयाय जन्तुः । नैवाहुरः क्वापि मतो हिताय न दुष्टचेष्टो वितनोति शान्तिम् । यात्रोद्यमे सैन्यवधाय काको दृष्टो रवे शस्त्रनमस्कवेषु । व्यायाति यद्यभिमुखो नरस्य युद्धोद्यमे तस्य पराजयः स्यात् । समस्तकण्ठैः कटके नृपस्य काकैः प्रविष्टैः विविधं विनापि । संयुध्यमानैः रविभिः समं स्यान्महाहवे मन्त्रियुध्यमानैः । चिह्नध्वजच्छत्रहताधिरोहैः कृत्स्नतं मण्डलं प्रपश्यन् । आज्ञौ जयं जल्पति भूमिपानां कृतध्वनिः क्षीरतरौ च काकः । गतिस्वरौ वायसस्य प्रवृत्तौ प्राच्यां फलायोदितवैपरीत्यात् । एवं जनोऽप्याचरति प्रवृत्तो यथोदितं तत्र यथागमार्थम् । दिग्यामचक्रेऽपि शुभाशुभानि फलानि यानि प्रतिपादितानि । प्रतिष्मानस्य भवन्ति तानि तथाविधानीति वदन्ति तज्ज्ञाः” । इति यात्राङ्ककाकच० । “स्थानस्थितिभ्यां कथयन्ति काकाश्चेष्टाविशेषेण शुभाशुभानि । प्रबोधिताः प्राक्तनकर्म्मभिर्ये तद्भवाय क्रियते प्रयत्नः । निष्कारणं संहलिता ध्वनन्तो ग्रामे ऽवनाशाय भवन्ति काकाः । रोधञ्च चक्राकृतयो वदन्ति सव्यापसव्यभ्रमणाद्भयञ्च । निपातमाङ्गल्यवर्गसंस्था रात्रौ ध्वनन्तो जनताविनाशम् । लोकञ्च चञ्चुचरणप्रहारैर्व्यहेलयन्तः परचक्रदृष्टिम् । यः स्नाति धूल्यान्तु विलोक्य रौति दृष्टिं समाशंसति वायसोऽसौ । जलस्थलप्राप्तिविपर्य्ययेण पर्यात्तु दृष्टिं भयमप्युदा तु । मध्यन्दिने वेश्मनि यस्य काको विरौति रौद्रं वितनोति दाहम् । हरन्ति चौरा द्रविणानि तस्य ध्रुवं तथान्यो भवति प्रमादः । रुक्षद्दष्टल्पपूर्णवक्त्रो कृतावलीनं करटः करोति । स्यात् प्रस्थितस्याप्यथवा स्थितस्य दुःखं प्रभूतं हि समन्ततेन । छायासु लाभं, भुवि भूमिलाभं, विघ्नं जले, ध्यायति कार्य्यनाशम् । करोति काको विरवञ्चरस्य प्रस्थायिनः स्थानगतस्य चापि । द्वारप्रदेशे रुधिरानुलिप्तो विरौति काकः प्रियनाशनाय । पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च रुक्षं याने च दीप्ते भवने न शस्तः । भूयश्चाथोह्य प्रविधाय पक्षौ काकः कुनादं प्रभवं करोति । मूर्द्धोऽधिरूढः करटास्तरञ्च रोगेण मृत्युं कुरुते नराणाम् । द्रव्ये हृते वाऽपहृते खगेन विनाशलाभावपि तादृशस्य ।

वृक्षस्य पीते, रजतस्य शुक्ले, चेलस्य कार्पाससमे भवेताम्। प्रश्ने कृते रोगविनाशबुद्ध्या कुर्व्वन् रुतं रोगं हरत्यः प्रदीप्ते। शान्ते प्रदेशे करटस्थिरेण स्वच्छारवो रोगमपाकरोति। प्रश्ने शुभे शान्तदिगाश्रयस्थः शान्तस्वरो यः शुभमादधाति। यो वायसस्तं शुभदं वदन्ति तद्रात्रये व्ययहेतुरुक्तः। विरौति कुम्भे मणिकेऽथ वा यः स गर्भवत्याः सुतजन्महेतुः। उड्डीयते कण्टकिनीश्च शाखामादाय राजागमनाय काकः। कन्यादिविवादिविमितादिभिर्यः पूर्णाननोऽभीष्टफलप्रदोऽसौ। मन्त्रादिसिद्धौ वणिजादिलाभे यशो विवाहार्थादिविधौ च काकः। इष्टार्थदोऽस्थ्यादिकवाहनस्थश्चक्रादिसंस्थश्च दवाप्रकारी। बन्ध्वागमं जल्पति तोरणस्थो वृक्षाग्रदो वृक्षतलस्थितश्च। वायसः कुलकुलध्वनिं यदा व्याहरेद्धनस्य सुखं तदा। अभ्युपैति पथिकस्तदा ध्वनिं सर्व्वकार्य्यशुभदं वदत्यसौ। इदं त्रिहोत्पातयुगं पृथिव्यां महाभयं शाकुनिका वदन्ति। यदा यदासौ मैथुनसन्निविष्टो दृश्येत यद्वा धवलः कदाचित्। उद्वेगविद्वेषभयप्रवासधनक्षयव्याधिभयप्रकाराः। बुद्धिप्रणाशाकुलताप्रवादा नृणां भवन्त्यत्र तदर्शनेन। शमाय तत् स्वचितदुःखराशेः स्नानं वहिस्तत्क्षणमेव कुर्य्यात्। आत्मीयशक्त्या च सदक्षिणानि द्विजाय दद्यात् वसनानि तानि। नयेदहःप्रेमपुण्यकाम्या शयीत भूमावकृतान्नभक्षः। हविष्यभोजी न भजेच्च नारीं दिनानि सप्त त्रिगुणानि यावत्। अकाकघातव्रतमादधीत बलिं च दद्याद्बलिभोजनेभ्यः। स्नात्वा प्रभाते विदधीत शान्तिं दद्यात् स्वशक्त्या द्रविणं सुधीभ्यः। देशे तु यत्राद्भुतमेतदुपलोक्यते तत्र समापतन्ति। अवृष्टिदुर्भिक्षभयोपसर्गचौराग्निशत्रुध्वनधर्म्मनाशाः। कर्म्मापि तस्योपशमाय राजा प्रवर्त्तयेत् शान्तिकपौष्टिकानि। अन्नाद्यगोभूमिवसूनि दद्यात् सुखं विदध्याच्च च यावदब्दम्"। इति स्थानविशेषस्थितकाकचेष्टा शकु०। अथ काकध्वनिभेदश्च। "कवामिति क्षेमविधौ विरावः केकामितीष्टागमनाय हेतुः। करोति कुं कुमिति चार्थनाशं, कं कं ध्वनिः काञ्चनलाभमाह। केकेमिति क्षीवरयोर्विदार्थ्यं भोगाय कांकामिति शब्दतः स्यात्। अपत्यलाभः कुरु इत्यनेन शत्रुः फलं केकव इत्यनेन। कौं कौमितीदं शुभलाभकारि कुं कु तिनादः प्रियसङ्गमाय। क्रां क्रमिति क्रामिति च त्रयोऽमी क्रां क्रामिति द्वौ च रवौ रणाय। क्रा क्रामिति क्रीमिति च द्विरुक्तं क्रूं क्रूमिति क्रौ कुकु इतीदम्। रुतं मदिष्टं मरणाय नृणां शत्रुः प्रणामं कुरुते सशल्यः। कौं कौमितीदं त्वर्थविनाशनाय ज्वलज्ज्वलेत्यग्निभयाय शब्दः। कीकीति कोकाविति यः कथञ्चिद्भङ्ग भङ्गः स्यात् स मतो वधाय। स्यात् का इतीदं विफलं सदैव भिक्षाप्रदे स्यात् क इतीदमत्र। काका इतीदं तु विघातकारि करोति काको वदति स्वतश्चेत्। आहारदोषाय च काकटीति स्यादाकुलं कुकुनिभं रणाय। केके ध्वनिः काकुटि कि टिकीति त्रयं त्विदं स्यात् पुरदूषणाय। यत् का इति त्रिस्वदनुस्वरेण शब्दद्वयं स्यान्महते रणाय। कामित्ययं वाहननाशनञ्च ददाति दूर्षं कुकुकुञ्चितीदम्। यत्का इतीदं विकृतं सुदीर्घकृतस्वरेणोच्चरितम् प्रमादात्। उत्साहहीनः समदैन्ययुक्तः स वायसः कार्य्यविनाशनाय। सामिषं वकवकेति भोजयेद्दारयेत् कलिकलीति वायसम्। अभ्युपैति खरकूचभाषिते प्रोषितः शवशवारवे शवः। स्यात् कलिः कनकनध्वनौ नृणां जायते कपकपाध्वनौ रणः। आनजेत् कुलकुलध्वनौ प्रियः सौदनं कटकटध्वनौ दधि। एवंप्रकारा बहवोऽपरेऽपि प्रशान्तदीप्ता बलिभोजनानाम्। भवन्ति शब्दाः खलु तेषु केचिदभ्यानिरुक्ताः खलु लक्षणीयाः। इति काकध्वनिभेदप्रकरणम्। "हितं नरेभ्यो मुनिभिः पुरार्थैर्यदुक्तं बलिपिण्डयुक्त्या। तदुच्यते सम्प्रति येन काका वदन्ति नित्यं बलिलाभतुष्टाः। अदक्षिणस्यां दिशि यत्र काकैर्युतो भवेत् क्षीरतरुः प्रभूतः। गत्वा निहन्ते ऽहनि तत्र काका निमन्त्रणीया बलिपिण्डभोक्त्रे। प्रातस्ततः क्षीरतरोरधस्ताद्विशोध्य लिम्पेत च गोमयेन। भूमिप्रदेशे चतुरस्रमस्य मध्ये ऽर्च्चयेत् ब्रह्ममुरारिभानून्। इन्द्राग्निवैवस्वतयातुधानजलेशवायुद्रविणेशशम्भून्। अभ्यर्च्चयेदष्टसु दिक्षु भक्त्या क्रमेण चाष्टावपि लोकपालान्। नमोयुतैः स्वप्रणवैश्च सर्व्वान्निजाभिधानैः प्रयतो मनुष्यः। अर्घासनालेपनपुष्पधूपनैवेद्यदीपाक्षतदक्षिणाभिः। आवाह्य काकांस्तस्वनिविहानाध्याय तत्प्राक्तनमन्त्रमुक्त्वा। तत्र स्वदर्श बलिमात्म्यशक्त्या मन्त्रेण दद्यात् दधिपिण्डयुक्तम्। "उदीच्यै कार्य्यं समयानस्त्य ततः प्रदेशे करटस्य चेष्टाः।

चर्य्योक्ततान्नञ्च शुभाशुभार्थं संकल्पयेच्चिन्तनवाणि-पादः । पूर्व्वेण खादन् सुखबिन्दुवृद्धिं करोति वक्ष्ये दिशि वह्निभीतिम् । काकोऽथ नाशं दिशि दक्षिणस्यां नैरृत्यदिग्भोजनरत्नदृष्टिः । जलेशदेशेऽभिमतार्थसिद्धि-र्वायोर्दिशीतिप्रभवाल्पवृष्टिः । सौम्ये सुखारोग्यसमो-द्भिताचमीशानदेशे वितरत्यभीष्टम् । मध्ये विलुप्ते करटैः समन्तात् कार्य्यं विभिन्नं परिभावनीयम् । बलिं विकीर्य्यापि न भक्षयन्ति काकास्तदानीं भयदा भवन्ति । क्षीरद्रुमा-रामचतुष्पथेषु सरित्समीपे त्रिदशालयेषु । देयो बलिर्भूतदिनाष्टमीषु कुल्माषदध्योदनतण्डुलाद्यैः" । इति काकबलिदानप्रक० । "पिण्डत्रयस्याथ विधानमेतदाख्या-यते यत् किल नारदाद्यैः । दृष्टं मुनीन्द्रैरशुभं शुभञ्च यथावदस्मिन् कथयन्ति काकाः । गत्वा शुभेऽह्नि प्रहरे चतुर्थे देशेषु पूर्व्वप्रतिपादितेषु । नरेण पिण्ड-त्रयभोजनार्थं काकाः प्रयत्नेन निमन्त्रणीयाः । ततः प्रभाते ह्युपलिप्य भूमिं तस्याञ्च पूर्व्वादिसमन्त-मुक्त्वा । नक्षत्रनाम्नैवमपत्तिलोकपालाः काकाश्च पुंसां क्रमतोऽर्च्चनीयाः । दध्योदनाद्यैर्विहितं निवेश्य पिण्डत्रयं मण्डलकस्य मध्ये । अभ्यर्च्चयेद्गन्धतण्डु-लधूपैर्भोऽद्य निवेदयेद्भक्तिपरो मनुष्यः । तेषु क्षिपेत् मान्द्रिग-सुक्रमेण पिण्डेषु हेम प्रथमे, द्वितीये । रूप्यं, तथा लौहकञ्च तृतीये, शेषं च कुर्य्याद्बलिपिण्डतुल्यम् । त्रिःप्रक्रान्तो विनिवेश्यपिण्डं पिण्डा निवेद्या बलिभो-जनेभ्यः । मन्त्रोक्तमात्राहूनतोषितेभ्यः कार्य्यं विचा-र्य्योऽपसरेत्ततश्च । काकेन भुक्ते खलु पूर्व्वपिण्डे ज्ञेयं नरेणो-त्तममत्र कार्य्यम् । भुक्ते द्वितीये खलु मध्यमं स्यात् लौहे त्वधमं प्रदिष्टम् । विषादवाप्तिव्यथाविनाशदृष्टिश्चेमाञ्च-चिन्ताऽथ विभोगरोगाः । संग्रामसेवाद्यपकार्य्यदेशाः द्रव्यादयोऽस्मिन् परिभावनीयाः । चेष्टाः सुरामा विद्-धाति याति प्रदक्षिणं दक्षिणपक्षपक्षैः । येषां तयोश्चेत् कुरुते प्रयत्नः स्थानं मनोज्ञं श्रयति द्रुमञ्च । एवंविधां यो विदधाति चेष्टां पिण्डं समादाय शुभं खगोऽसौ । अभीष्टकार्य्याद्धिकं करोति चेष्टाविपर्य्या-सतवाप्यथात्वम् । पिण्डं समादाय यदि प्रयाणं शान्तां दिशं गच्छति काकपक्षी । पूर्णं फलं तत् कुरुते नराणां चिकीर्षिते वस्तुनि यत्र तत्र । काको गृहीत्वा यदि मध्यपिण्डं प्रयाति दीप्तां ककुभं तदानीम् । धनेक्षणं कार्य्यफलं प्रदद्यात् ततः फलं विनिहन्त्य-

थलम् । द्वितीयकं यद्यपहृत्य पिण्डम् प्रडीयते शान्त-दिगाश्रयेण । फलं तदानीं शुभदं नराणां याम्यं खगो जल्पति कार्य्यजातम् । काके समादाय जघन्यपिण्डं याते प्रदीप्तां ककुभं वदन्ति । कार्य्यं जघन्यादधिकं जघन्यं स्यान्मध्यमं मध्यमपिण्डभागे" । इति बलिदाने पिण्ड-त्रयशकुनम् । "महर्षयो वायसशाकुनस्य वदन्ति सारा-दपि सारभूतम् । पिण्डाष्टकं यत्तदशेषमेतदाख्यायते कार्य्यविनिश्चयार्थम् । शुभेऽह्नि काकानधिवास्य सायं पिण्डाष्टकं भोक्तुमथ प्रभाते । यत्काकभोज्यानि समस्तवस्तून्यादाय यायाद्बहिरप्रमत्तः । एकान्तदेशे तरुपार्श्वभूमौ स्त्रीगोमयाम्भाउपलेपितायाम् । सत्पञ्च-गव्येन समुक्षितायां सौम्योपहारैरुपशोभितायाम् । विधाय पूजां कुलदेवतानां मध्ये ततोऽष्टास्वपि दिक्षु देवम् । भक्त्या च सर्पिर्दधिमिश्रितेन पिण्डाष्टकं प्राग्दि-गनुक्रमेण । फणीन्द्रनक्षत्रकराक्षसेन्द्रान् विष्णुं विरिञ्चिं धनदं महेशम् । पूर्व्वादिकाष्ठाक्रमयोजितेषु न्यस्येत् क्रमादष्टसु पिण्डकेषु । नमोऽन्तकैस्तान् प्रण-वैश्च कश्चित्ततोऽर्च्चयेत्तद्विजनाममन्त्रैः । गन्धाक्षताद्यै-र्वनपुष्पधूपैर्नैवेद्यदीपाचनदक्षिणाभिः । अभ्यर्च्चितेभ्यो विधिनोदितेन पिण्डाष्टकं तत् वितरेत् द्विजेभ्यः । मन्त्रेण संमन्त्र्य निवेदनार्थं कार्य्यं विचिन्त्यापसरेच्च किञ्चित् । काकेन पिण्डे प्रथमे गृहीते तिष्ठन् व्रजन् वापि भवेत् कृतार्थः । त्रस्ते गतोऽसौ विफलं प्रयाणे, हानिः कलिर्वा भवति द्वितीये । याम्ये सुखापत्यधनार्थदः स्यात् पिण्डे चतुर्थे विजयो रणेषु । स्यादर्थलाभोऽष्टमकेऽट-काद्यं भवेत् प्रवासी विफलश्च षष्ठे । नास्तीह तन्नि-श्चयमेव कार्य्यं भुक्ते न यत् सिध्यति सौम्यपिण्डे । हन्त्यापदौको विफला च यात्रा पिण्डेऽष्टमे वायसभक्षिते च । पिण्डं न गृह्णात्यथ वा न भुङ्क्ते चञ्च्वा स्ववैविक्षि-पति द्विजो यः । कार्य्येषु सर्व्वेषु स न प्रशस्तो ब्रवीति घोरं समरं स पुंसाम्" ।

काकरुहा स्त्री काकस्य रोहति वनरीत्ये मूलस्थ्यतया जायते । (परगाछा) वन्दाकस्ते त्रिका० ।

काककुक्त पु० कुत्सितं करोति कृ—अक कोः कादेशः । स्त्री-जिते स्त्रीजितस्य स्त्रीमतानुसारेण कुत्सितकरणात्त-थात्वम् । २निर्द्धने ३दिगम्बरे ४भीरौ च त्रि० । तेषां कुत्सिताचरणात् तथात्वम् । करणे घञ् । ५दम्भे पु० । दम्भेन धर्म्माचरणस्य कुत्सितत्वात् तस्य तथात्वम् ।

काकेन लूयते लू-छिदि कर्मणि क्विप् लस्य रः संज्ञायां कन्। १पेचके पुंस्त्री हेमच०। तस्य काकच्छेदात्तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

काकल न०ईषत् कलो यस्मात् कोः कादेशः।१ग्रीवास्थे उन्नतप्रदेशे (टुँटि)त्रिका०। ततो वा कप्। तदर्थे पु०हेमच०।"एकः काकलके नासावास्तु" इति शरीरस्थसन्धिकथने "एकैका काकलकगलयोः" इति पेशीसंख्यानोक्तौ च सुश्रु० केति कलो यस्य। २द्रोणकाके पुंस्त्री शब्दर०स्त्रियां ङीप्। ईषत् कं जलं लाति ला-क संज्ञायां कन्। षष्टिकधान्यभेदे तस्य पञ्जलनिष्पन्नत्वात्तथात्वम्। "षष्टिककङ्गु वस्तुकन्दकपीतकप्रमोदककाकलकासनपुष्पकमहाषष्टिकचूर्णककुरवककेदारकप्रभृतयः षष्टिकाः" सुश्रु०। "गर्भस्था एव ये पाकं यान्ति ते षष्टिका मताः"। भावप्रका० षष्टिकलक्षणसङ्ख्या तद्गुणा दर्शिता यथा— "षष्टिकाः मधुराः शीताः लघवो बद्धवर्चसः। वातपित्तप्रशमनाः शालिभिः सदृशा गुणैः" इति एवं सुश्रुतेऽपि।

काकलि(ली) स्त्री कल-इन् ईषत् कलिः कोः कादेशः। कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप्। सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनौ अमरः "सहकारकिसलयमकरन्दास्वादनरक्तकण्ठानां मधुकरकलकण्ठानां काकलीकलकलेन" दशकु०। "उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुरक्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः" सा० द०। काकलं गलस्योन्नतप्रदेशाकारः अस्त्यस्य अच् गौरा०ङीप्। काकलाकारे २स्तेयसाधने पदार्थे "फणिमुखकाकलीसंदंशकपुरुषशीर्षकयोगचूर्णयोगवर्त्तिकामानसूत्रकर्कटकरज्जुदीपभाजनभ्रमरकरनकप्रभृत्यनेकोपकरणयुक्तोऽगत्या कस्यचिद्धं शरस्य गृहे सन्धिं छित्त्वा" दशकु०। काकं काकवर्णमधःफले लाति ला-क गौरा० ङीष्। ३गुञ्जायाम्। "काकलीमूलं गुञ्जामूलम्" ज्यो०त० रघु०।

काकलीद्राक्षा स्त्री काकल्या इव सूक्ष्मा द्राक्षा। अबीजायाम् क्षुद्रद्राक्षायाम्(किस्मिस्)राजनि०।"अबीजान्या स्वल्पतरा गोस्तनीसदृशैर्गुणैः" भावप्र०। गोस्तनीशब्दे तद्गुणा दृश्याः

काकलीरव पुंस्त्री काकली मधुराव्यक्तो रवो यस्य। १कोकिले राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। कर्म०। २काकलीरूपे रवे पु०। काकलीकलादयोऽप्यत्र।

काकवल्लभा स्त्री ६त०। काकजम्बुके राजनि०। [राजनि०

काकवल्लरी स्त्री काकप्रिया वल्लरी शाक०त०। स्वर्णवल्ल्याम्

काकशिम्बी स्त्री काकप्रिया शिम्बी। काकतुण्ड्याम् राजनि०

काकशीर्ष पु० काकः शीर्षेऽपेऽस्याः। वकवृक्षे जटाधरः। काकस्य तदग्रे वासयोग्यत्वात्तस्य तथात्वम्।

काकस्ती च० काकस्य स्त्रीव नाम्नत्वात्। वकवृक्षे शब्दचि०।

काकस्फूर्ज पु० काकः स्फूर्जत्यत्र स्फूर्ज-आधारे घञ्। कार्कतिन्दुके राजनि०।

काका स्त्री ईषत् कं जलमत्र, काकः काकाकारोऽस्त्यस्य अच् वा। १काकनासावृक्षे २काकोल्यां ३काकजङ्घायाम् ४गुञ्जायां ५मलपूाम् (काकोडुम्बरिकायाम्) ६काकमाच्याञ्च मेदि०।

काकाक्षिगोलकन्याय पु० काकस्याक्षिगोलकमिव न्यायः। काकस्य एकं चक्षुर्यथा उभयगोलके पर्यायेण चक्षुःकार्य्यकारकमेवमेकस्योभयसंबन्धज्ञापके न्याये।

काकाङ्गी स्त्री काकस्याङ्गं जङ्घेवाकारोऽस्याः वा ङीप्। काकजङ्घावृक्षे अमरः। पक्षे टाप् काकाङ्गा तदर्थे रमानाथः।

काकाञ्ची स्त्री काकं तज्जङ्घाकारमञ्चति गच्छति अनुचगतौ क्विप् गौरा०ङीप्, पा०, सुप०पञ्च् ईप्। काकजङ्घावृक्षे शब्दरत्ना०।

काकाण्ड पु० काक्या अण्ड इव फलं यस्याः पुंवत्। १महानिम्बे तस्य गुणादि सुश्रुतेनोक्तं यथा"माषैः समानं फलमात्मगुप्तकस्य काकाण्डफलं तथैव"। २कोलशिम्ब्याम् स्त्री गौरा०ङीप् तदन्तः ३महाज्योतिष्मत्यां राजनि०। ६त०। ४काक्याअण्डे पुं न०।

काकाण्डोला स्त्री काकाण्डस्य तुला उपमा फले यत्र पृषो० तलोपः। कोलशिम्ब्याम् राजनि०।

काकादनी स्त्री काकैरद्यतेऽसौ अद-कर्मणि ल्युट् ६त० ङीप् १गुञ्जायाम् शब्दर०। २श्वेतगुञ्जायाम् राजनि० ३कुलिकवृक्षे (कुलियाखाड़ा) वृक्षे रत्नमा०।"मद्येनाश्वमारकगुञ्जाकाकादनीमूलकल्कं पाययेत्" सुश्रु० इयञ्च सुश्रुते"कालेयकागुरुतिलपर्ण्याद्युपक्रमे"सुमनः काकादनीलाङ्गल्याादिना" "समासेन श्लेष्मसंशमनो वर्गः" इति श्लेष्मशमनतयोक्ता।

काकायु पु० काकस्यायुर्यस्मात्। स्वर्णवल्लीवृक्षे शब्दचि०।

काकार त्रि०कं जलमाकिरति आ+कॄ-अण्। जलसारिणि। स्त्रियां टाप् सुग्ध० पक्ष ईप् इति भेदः।

काकारि पु० काकोऽरिरस्य। पेचके। हेमच०।

काकाल पुंस्त्री केति शब्दं कलते रौति कल-अण्। द्रोणकाके शब्दरत्नमा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

काकि पुंस्त्री काकस्यापत्यम् वा इञ्। काकापत्ये स्त्रियां ङीप्। पक्षे काकिना० फिञ् कुक् च। काककायनि तदर्थे पुंस्त्री। स्त्रियां ङीप्।

काकिणी स्त्री "काकिणी च चतुर्भागो माषकस्य पणस्य च" शु०त० नारदोक्ते १माषकचतुर्थभागे २पणचतुर्थभागे च। "वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिनी(णी) ताश्च पणश्चतस्रः" इति लीला०। "तस्मात् पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा। प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे यथा स सफलो भवेत्" शु०त० छन्दो०। स्वार्थे कन्। काकिणिका तत्रार्थे "कश्चित्किलिपण्यव्यवहारेण यत्किञ्चिद्धनमनेभ्यो वा काकिणिकामात्रम्" भाग०१,१४,२।

काकिनी स्त्री १पणपादे २मानपादे ३वराटके च मेदि०। मानपादः निवर्त्तनपाद इति केचित् (चारिकाठा) माषपाद इत्येवः पाठो न्याय्यः काकिणीशब्ददर्शितनारदवाक्यैकवाक्यत्वात्

काकिल पु० ईषत् किरति कृ–क कोः कादेशः रस्य लः। गलस्योच्चतदेशे (टुंटि) शब्दमा०।

काकी स्त्री काक+जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। १काकयोषिति काकवर्णत्वात् २वायसोलतायाम् ३काकोल्याञ्च शब्दचि०

काकु स्त्री कक–उण्। १शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेर्विकारे, अलङ्कारप्रसिद्धे २विकृतार्थकल्पके नञादौ शब्दे च। "कामेकान्ते सा रसिका काकुवतेन" सा०द०। "प्रणिजगदुरकाकुश्रावकाः स्निग्धकण्ठाः" माघः। सा० द० "वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः। प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च। वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् साऽर्थसम्भवा" इति व्यञ्जनाहेतून् निर्दिश्य "भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते" काकुं लक्षयित्वा उदा० "गुरुपरतन्त्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्। अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि! सुरभिसमयेऽसौ" नैष्यति अपि तु नैष्यत्येवेति काका व्यज्यते" इत्युक्तम्।

काकुत्स्थ पुंस्त्री ककुत्स्थस्य नृपस्यापत्यं शिवा०अण्। ककुत्स्थवंश्ये स्त्रियां ङीप्। ककुत्स्थशब्दे विवृतिः "काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणाम्" "तं विनिक्षिप्य काकुत्स्थो पुरा दूषयति स्वलोम्" "अनन्यजेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम्" रघुः। "काकुत्स्थ ईषत्स्मयमान आस्त" भट्टिः

काकुद न० काकुं ददाति दा–क उप०स०। तालुनि अमरः तालुना काकूच्चारणात् तस्य तथात्वम् "उद्विग्नां काकुदस्य" प्रा० बहु० अस्यान्त्यलोपः "उत्काकुत्, विकाकुत्" सि० कौ० "पूर्णाद्विभाषा" पा० बहुव्रीहौ वाऽन्त्यलोपः। पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदः।

काकुभ त्रि० ककुभ इदं उत्सा० अञ्। १ककुप्छन्दस्के प्रगाथादौ। २दिक्सम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप्। ककुभोऽपत्यम् शिवा० अण्। तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

काकेक्षु पु० काकमीषज्जलमत्र कोः कादेशः कर्म्मधा०। (नलखागड़ा) १तृणभेदे त्रिका० २काशभेदे राजनि०।

काकेन्दु पु० काकस्य इन्दुरिवाह्लादकत्वात् काकस्य प्रियः इन्दुः पृषो०वा। (माकड़ाकेन्दु) कुलकवृक्षे अमरः।

काकेष्ट पु० ईत०। निम्बवृक्षे राजनि०।

काकोचिक पु० ईषत् कोची सङ्कोची कुच–णिनि स्वार्थे कन् (कुँचे) मत्स्यभेदे कनभावे काकोचिन् इत्यपि तत्र हारा० पु०। हारावल्यां "काकोचिकस्तु काकोचीत्यत्र पुंसाहचर्यात् पुंस्त्वमेव न्याय्यम्। ईकारान्तत्वभ्रमेण शब्दकल्पद्रुमे स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी।

काकोडु(दु)म्बर पु०काकमीषज्जलमत्र कर्म्म०काकस्य प्रियः उडु(दु)म्बरो वा। (कोटाडुमर) उडु(दु)म्बरभेदे शब्दरत्ना०। स्वार्थे कन् अत इत्वम् स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतिलिङ्गव्यतिक्रमः। काकोडु(दु)म्बरिकाप्यत्र स्त्री अमरः। "तत्र दद्यात् प्रतीवापं काकोडु(दु)म्बरिकारसम्" "काकोडु(दु)म्बरिकागोजीपत्रैर्विस्रावयेद्रक्तं" सुश्रु०। काकोडु(दु)म्बरिका फल्गुर्मलपूर्जघनेफला" मलपूरलघ्नकत् तिक्ता शीतला तुवरा जयेत्। कफपित्तव्रणश्वित्रकुष्ठपाण्डुर्शःकामलाः" इति भावप्र० तद्गुणपर्य्यायोक्तिः।

काकोदर पुंस्त्री कुत्सितं कुटिलमकति अक–वक्रगतौ अच् कोः कादेशः काकमुदरं यस्य। १सर्पे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् तस्य उरसा कुटिलगामित्वात्तथात्वम् "काकोदरोदरेण विनीतदर्पः" राघवपाण्डवीयम्।

काकोल पु० काकयति लोलयति कक–लौल्ये णिच् वा० ओल काकेन उल्लाय अद्यतेऽत्र उद्+ला–अदनार्थे आधारे क पृषो०वा। १नरकभेदे "महानरककाकोलम् संजीवनमहापथम्" नरकभेदकीर्त्तने मनुः, काकोलं यत्र काकैर्भक्ष्यते" प्रा० वि०। कं जलमाकोलति आ+कुल–संस्त्याने अण् उप० स०। २कुम्भकारे तस्य घटनिर्म्माणेन जलसंस्त्यानकरणात् तथात्वम्। कक–लौल्ये स्वार्थे णिच् वा० ओल। ३द्रोणकाके पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात्

क्लीव्। "बकञ्चैव बलाकाञ्च काकोलं खञ्जरीटकम्" अभक्ष्यमांसोक्तौ मनुः। "कलविङ्कं सकाकोलं कुररं रज्जुदालकम्" अभक्ष्यमांसोक्तौ याज्ञ०। ईषत् कोलति कुल–स्त्याने कर्त्तरि अच् कोः कादेशः। "काकोलकलपतेजः स्यात् कृष्णाऽपि महाविषम्" वैद्यकोक्तलक्षणे ४विषभेदे अमरः ५सर्पे ६शूकरभेदे पुंस्त्री शब्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। काकोलीनामौषधौ पु० शब्दा०।

काकोली स्त्री काकोल+गौरा० ङीष्। "जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके। अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः" इति भावप्रकाशोक्ताष्टवर्गान्तर्गते लताभेदे तद्भेदलक्षणगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले। यत्र स्यात् क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते। पीवरीसदृशः कन्दः क्षीरं स्रवति गन्धवान्। सा प्रोक्ता क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत्। एषा किञ्चिद्भवेत् कृष्णा भेदोऽयमुभयोरपि। काकोली वायसोली च वीरा कायस्थिका तथा। सा शुक्ला क्षीरकाकोली वयस्था क्षीरवल्लिका। कथिता क्षीरिणी धीरा क्षीरशुक्ला पयस्विनी। काकोलीयुगलं शीतं शुक्रलं मधुरं गुरु बृंहणं वातदाहास्रपित्तशोषज्वरापहम्"। "सोमामृताश्मन्तक काकोल्यादौ गणे तथा। क्षीरिद्रोह्येष्वपि च वर्ग्यो रोपणाः स्मृताः"। "समङ्गा सोमसरला सोमवल्का सचन्दना। काकोल्यादिश्च कल्कः स्यात् प्रशस्तो व्रणरोपणे"। "पृश्निपर्ण्यंशुमती च हरिद्रे मालती सिता। काकोल्यादिश्च योज्यः स्यात् प्रशस्तो रोपणे घृते" इति च सुश्रु०।

काकोलूक न० काकश्च उलूकश्च शाश्वतिकविरोधित्वात् समाहारद्वन्द्वः। काकोलूकसमाहारे ततः वैरे वुञ्। काकोलूकिका तयोर्वैरे स्त्री। काकोलूकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः "द्वन्द्वाच्छः" पा० काकोलूकीय तयोराख्याने तच्च भा० सौ० १अ० स्थितं यथा—

"सुप्तेषु तेषु काकेषु विस्रब्धेषु समन्ततः। सोऽपश्यत् सहसायान्तमुलूकं घोरदर्शनम्। महास्वनं महाकायं हर्य्यक्षं बभ्रुपिङ्गलम्। सुदीर्घघोणानखरं सुपर्णमिव वेगितम्। सोऽथ शब्दं मृदुं कृत्वा लीयमान इवाण्डजः। न्यग्रोधस्य ततः शाखां प्रार्थयामास भारत!। संनिपत्य तु शाखायां न्यग्रोधस्य विहङ्गमः। सुप्तान् जघान सुबहून् वायसान् वायसान्तकः। केषाञ्चिदच्छिनत् पक्षान् शिरांसि च चकर्त्त ह। चरणांश्चैव केषाञ्चिद्बभञ्ज चरणायुधः। क्षणेनाहन्यत् बलवान् येऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः। तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विशाम्पते!। न्यग्रोधमण्डलं सर्वं सञ्छन्नं सर्वतोऽभवत्। तांस्तु हत्वा ततः काकान् कौशिको मुदितोऽभवत्। प्रतिकृत्य यथाकामं शत्रूणां शत्रुसूदनः"।

काकोल्यादि पु० सुश्रुतोक्ते काकोलीप्रभृतौ औषधिगणे स च गणः "काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपद्मकप्रपौण्डरीकर्द्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्त्यो मधुकञ्चेति" "काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः जीवनो बृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा"।

काकोष्ठक पु० काकस्योष्ठ इव कायति कै–क। सुश्रुतोक्ते कर्णबन्धाकृतिभेदे "तत्र समासेन पञ्चदश कर्णबन्धाकृतयः" इत्युपक्रमे। नेमिसन्धानक इत्यादिना "यष्टिकर्णं काकोष्ठक" इत्यन्तेन विभज्य "निर्मांसः संक्षिप्ताल्पशोणितपालिः काकोष्ठकपालिरिति" सुश्रु०लक्षितम्।

काक्ष काङ्क्षणे इदित् भ्वा० सक० सेट्। काङ्क्षति अकाङ्क्षीत् चकाङ्क्ष काङ्क्षा प्रनिकाङ्क्षति। "न शोचति न काङ्क्षति" गीता "काङ्क्षन् गतिमनुत्तमाम्" मनुः। अस्यात्मनेपदित्वमिच्छन्ति। "न काङ्क्षे विजयं कृष्ण!" गीता "काङ्क्षावहे द्वारपतेस्तवागमम्" भा०व०१०६२२। "नाहं भूयो वरं काङ्क्षे" भा०अनु०७३६८ भा०स०२१३५।
अनु+आनुलोम्येन प्रार्थने। "अतः प्रियं चेदनुकाङ्क्षसे त्वम्"
अभि+आभिमुख्येन प्रार्थने "अत्यर्थमभिकाङ्क्षामि मृगयां सरयूवने" रामा०।
आ+सम्यक्प्रार्थने "रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षदुदयं रवेः" रामा०। "धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष" रघुः। "आकाङ्क्षेयं तनुगुरुतया नैव गन्तुं समर्था" पदाङ्कदूतम्।
प्रति+प्रत्याशायाम्। "इहैव कालमासीनः प्रत्याकाङ्क्षन् सर्वगम्" भा० शा० ४८७।
प्रति+प्रतिरूपतयाभिलाषे। "त्वामेव प्रतिकाङ्क्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः" रामा०।

काक्ष पु० कुत्सितमक्षमत्र "का पथ्यक्षयोः" पा० कोः कादेशः। कटाक्षे त्रिका०। "आशाखाभोन्मुखो दूरात् काक्षेणादरेक्षितः" भट्टिः।

का(क्खो)क्षी स्त्री कक्षे(क्षे) भवः अण् ङीप्। १तुवरिकायाम् (अरहर) २सौराष्ट्रमृत्तिकायाञ्च मेदि०। ३कच्छ(क्ष)भवमात्रे त्रि०।

काक्षीव पु० ईषत् क्षीवयति क्षीव–णिच्–अच् कोः कादेशः। १शोभाञ्जनवृक्षे अमरः २गौतमात् शूद्रायामौशीनर्य्यां जाते पुत्रभेदे। "शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः। औशीनर्य्यामजनयत् काक्षीवाद्यान् सुतान् मुनिः" भा० स० २० अ० मगधदेशवर्णने। स्वार्थे कन्। काक्षीवकोऽपि शोभाञ्जनवृक्षे पु० शब्दच०।

काक्षीवत् पु० दीर्घतमस ऋषेः शूद्रायामुत्पन्ने पुत्रभेदे तदुत्पत्तिकथा "गौतमादिभिः पुत्रैर्बद्धा उडुपेन गङ्गाम्भसि निःक्षिप्तं दीर्घतमसमधिकृत्य" भा० आ० १०४ अ० उक्ता यथा "तन्तु राजा बलिर्नाम सर्व्वधर्म्मविशारदः। अपश्यन्मज्जनगतः स्रोतसाभ्याशमागतम्। जग्राह चैनं धर्म्मात्मा बलिः सत्यपराक्रमः। ज्ञात्वा चैनं स वव्रेऽथ पुत्रार्थे भरतर्षभ!। सन्तानार्थं महाभाग! भार्य्यासु मम मानद!। पुत्रान् धर्म्मार्थकुशलानुत्पादयितुमर्हसि। एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्तवानृषिः। तस्मै स राजा स्वां भार्य्यां सुदेष्णां प्राहिणोत्तदा। अन्धं वृद्धञ्च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह। स्वान्तु धात्रेयिकां तस्मै वृद्धाय प्राहिणोत्तदा। तस्यां काक्षीवदादीन् स शूद्रयोनावृषिर्वशी। जनयामास धर्म्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु। काक्षीवदादीन् पुत्रांस्तान् दृष्ट्वा सर्व्वानधीयतः। उवाच तमृषिं राजा ममैव इति भारत!। नेत्युवाच महर्षिस्तं ममैव इति चाब्रवीत्। शूद्रयोनौ मया हीमे जाताः काक्षीवदादयः। अन्धं वृद्धञ्च मां दृष्ट्वा सुदेष्णा महिषी तव। अवमन्य ददौ मूढा शूद्रां धात्रेयिकां मम"। ३चण्डकौशिकपितरि गौतमे मुनिभेदे। "अथ काक्षीवतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः। शुश्राव तपसि श्रान्तमुदारं चण्डकौशिकम्" भा० स० १६अ०। "काक्षीवानौशिजश्चैव नाचिकेतोऽथ गौतमः" ४अ०। अत्र पृथग्निर्द्देशात् काक्षीवतोऽन्य एव गौतमः "ततो राजगृहं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप!। उपस्पृश्य ततस्तत्र काक्षीवानिव मोदते" भा० व० ८४अ०। "काक्षीवान् गौतमोऽत्रिश्च" भाग० १,९,५। ४राजभेदे च। "शृणोति रन्तिदेवञ्च काक्षीवन्तं महाद्युतिम्" भा० आ० १अ० चतुर्विंशतिविख्यातनृपकथने।

काक्षीवत पुंस्त्री कक्षीवतोमुनेरपत्यम् अण् तस्येदमित्यण् वा १कक्षीवदपत्ये २तत्सम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप्। सा च व्युषिताश्वस्य भद्राख्यायां भार्य्यायां तद्दितिवृत्तं भा० आ० १२१ अ० यथा—"आसीत् काक्षीवती चास्य भार्य्या परमसम्मता। भद्रा नाम मनुष्येन्द्र! रूपेणासदृशी भुवि। कामयामासतुस्तौ च परस्परमिति श्रुतम्। स तस्यां कामसम्मत्तो यक्ष्मणा समपद्यत। तेनाचिरेण कालेन जगामास्तमिवांशुमान्। तस्मिन् प्रेते मनुष्येन्द्रे भार्य्यास्य भृशदुःखिता। अपुत्रा पुरुषव्याघ्र! विललापेति नः श्रुतम्। भद्रा परमदुःखार्त्ता तन्निबोध जनाधिप!। भद्रोवाच। नारी परमधर्म्मज्ञ! सर्व्वा भर्त्तृविनाकृता। पतिं विना जीवति या न सा जीवति दुःखिता। पतिं विना मृतं श्रेयो नार्य्याः क्षत्रियपुङ्गव!। त्वद्गतिं गन्तुमिच्छामि प्रसीदस्व नयस्व माम्। त्वया हीना क्षणमपि नाहं जीवितुमुत्सहे। प्रसादं कुरु मे राजन्नितस्तूर्णं नयस्व माम्। पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि समेषु विषमेषु च। त्वामहं नरशार्द्दूल! गच्छन्तमनिवर्त्तिनम्। छायेवानुगता राजन्! सततं वशवर्त्तिनी। भविष्यामि नरव्याघ्र! नित्यं प्रियहिते रता। अद्यप्रभृति मां राजन्! कष्टा हृदयशोषणाः। आधयोऽभिभविष्यन्ति त्वामृते पुष्करेक्षण!। अभाग्यया मया नूनं वियुक्ताः सहचारिणः। तेन मे विप्रयोगोऽयमुपपन्नस्त्वया सह। विप्रयुक्ता तु या पत्या मुहूर्त्तमपि जीवति। दुःखं जीवति सा पापा नरकस्थेव पार्थिव!। संयुक्ता विप्रयुक्ताश्च पूर्व्वदेहे कृता मया। तदिदं कर्म्मभिः पापैः पूर्व्वदेहेषु सञ्चितम्। दुःखं मामनुसम्प्राप्तं राजंस्त्वद्विप्रयोगजम्। अद्यप्रभृत्यहं राजन्! कुशसंस्तरशायिनी। भविष्याम्यसुखाविष्टा त्वद्दर्शनपरायणा। दर्शयस्व नरव्याघ्र! साधु मामसुखान्विताम्। कृपणां नाथ! कृपणं विलपन्तीं नरेश्वर!। कुन्त्युवाच। एवं बहुविधं तस्यां विलपन्त्यां पुनः पुनः। तं शवं संपरिष्वज्य वाक्किलान्तर्हिताऽब्रवीत्। उत्तिष्ठ भद्रे! गच्छ त्वं ददानीह वरं तव। जनयिष्याम्यपत्यानि त्वय्यहं चारुहासिनि!। आत्मकीये वरारोहे! शयनीये चतुर्द्दशीम्। अष्टमीं वाप्यृतौ स्नाता संविशेथा मया सह। एवमुक्ता तु सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता। यथोक्तमेव तद्वाक्यं भद्रा पुत्रार्थिनी तदा। सा तेन सुषुवे देवी शवेन भरतर्षभ!। त्रीन् शाल्वांश्चतुरो मद्रान् सुतान् भरतसत्तम!" [स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

काग पुंस्त्री केति शब्दं गायति गै–क। काके जटा०।

कागद न० कागःकाकवर्णोमस्यादिर्दीयतेऽत्र दा–घञर्थे क काकेन काकवर्णेन मस्यादिना दायति शुध्यति वा दै–शोधे

च वा। लेखनाधारे पत्रभेदे तस्य लग्नवर्णमस्यादिदाना-धारत्वात् तेन गुह्यत्वाच्च तथात्वम्। "भूर्जे वा वसने रक्ते क्षौमे वा तालपत्रके। कागदे पाडगब्धेन पञ्चगव्येन वा पुनः। त्रिगव्येनैकगव्येन विलिख्य धारयेन्नरः" मन्त्रकल्पद्रुमे हनुमत्कवचम्।

काग्नि पु० ईषदग्निः कोः कादेशः। ईषदग्नौ मुग्ध०।

काङ्क्षा स्त्री काक्षि–भावे अ। अभिलाषे "उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा" सुश्रु०।

काङ्क्षिन् त्रि० काक्षि–णिनि। अभिलाषिणि "देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः" गीता स्त्रियां ङीप्। "तदा-श्वसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी" रामा०।

काङ्गा स्त्री कुत्सितमङ्गमस्याः। शटादिकायाम् शब्दच०।

काच दीप्तौ भ्वा० बन्धने सक० इदित् भ्वा० आत्म० सेट्। काञ्चते अकाञ्चिष्ट चकाञ्चे प्रतिकाञ्चते।

काच न० कच्यतेऽनेन कच बन्धने करणे घञ् न कुत्वम्। (मोम) सिक्थे तस्य बन्धहेतुत्वात्तथात्वम्। काचः क्षार-मृत्तिकाऽवयवाकरत्वेन अच्। क्षारमृत्तिकोद्भवे २लवणभेदे (काचलोन)। राजनि०। ३तत्साधने मृत्तिकाभेदे पु०। (क्षारीमाटी) अमरः। ४शिक्ये (शिका) ५मणिभेदे (काँच) मेदि०। "आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः" काचः काचः मणिर्मणिः" उद्भटः। काचश्च सुश्रुते अनुशस्त्रतयोक्तो यथा–

"अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्नि-क्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलयः" इति। "शिशूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत्। स्फटिकादिचतुर्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान्" इति तदुपयोगविषयस्तत्रैवोक्तः। "पानीयं पानकं मद्यं मृन्मयेषु प्रदापयेत्। काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च" "काचाक्षकोशान् पटलांश्च घोरान् पुष्पस्य हन्त्यञ्जनमस्य योगः" सुश्रु०। ६नेत्ररोगभेदे तल्ल-क्षणादि सुश्रुते उक्तं यथा–

"तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः। रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति क्वचित्। अस्मिन्नपि तमो-भूते नातिरूढे महागदे। चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रौ अन्त-रिक्षे च विद्युतः। निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनीव पश्यति। स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः" व्याकृतमेतत् भावप्र०यथा "यो दोषो नेत्ररोगः चतुर्थं पटलं प्राप्तं पटलं गतः स तिमिराख्यः तिमिरदर्शनेन तिमिर-मस्यास्तीति तिमिरः अर्शआदित्वात् अच्। तस्य लक्षणमाह रुणद्धीत्यादि सर्वतः सर्वत्र। लिङ्गनाश इति क्वचित् तन्त्रान्तरे लिङ्गनाशसंज्ञः। तस्य निरुक्तिश्च। लिङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेनेति लिङ्गं दृष्टितेजः तस्य नाशोऽस्मिन्निति लिङ्गनाशः। अस्मिन्नपि तिमिरेऽपि तमोभूते तमस्तुल्ये अत्र भूतशब्दस्तुल्यार्थः "भूतं प्राप्तसमे" इत्यमरात् नातिरूढे अप्रौढे गदे, चन्द्रादित्यौ नक्षत्राणि च पश्यति अन्तरिक्षे अन्तरिक्षस्य प्रकाशमयत्वेन तमो-ऽभिभवात् तेजांसि खद्योतादेः भ्राजिष्णूनि रत्न-सुवर्णादीनि। अस्मिन् प्रौढे चिरजे चन्द्रादीन्यपि न पश्यतीत्याशयः। नीलिकाकाचसंज्ञितः नीलिका काचेति नामान्तराभ्यां युक्तः"। तच्चिदानादि दृष्टिरोगशब्दे वक्ष्यते। स्वार्थे कन् काचकोऽप्यत्रार्थे।

काचन न० कच–बन्धने स्वार्थे णिच्–भावे ल्युट्। १पुस्तकादिबन्धने त्रिका०। स्वार्थे कन्। काचनक तत्रार्थे हारा०। का+चन शब्द०। २असाकल्यान्वितायां किंशब्दार्थस्त्रियाम् अव्य०। "दृष्टा काचन कन्यका खलु मया तेनास्मि तापाधिकः" प्रबोधच०

काचनकिन् पु० काचनकमस्त्यस्य इनि। लेख्यपत्रे जटा० तस्य काचनकरूपबन्धनवत्त्वात् तथात्वम्। [पात्रे त्रिका०।

काचभाजन न० काचमयं भाजनम्। (काचेरबासन) काच-

काचमल न० काचस्य क्षारमृत्तिकायाः मल इव। काच-भवे सौवर्चले लवणभेदे राजनि०।

काचलवण न० काचः काचहेतुकं लवणम्। (काचलोन) सौवर्चले लवणभेदे राजनि० तस्य क्षारमृत्तिकोद्भव-त्वात्तथात्वम्। तद्गुणाद्युक्तं सुश्रु०। "लघु सौवर्चलं पाके वीर्य्योष्णं विशदं कटु। गुल्मशूलविबन्धघ्नं हृद्यं सुरभि रोचनम्"।

काचसम्भव न० सम्भवत्यस्मात् सम्+भू–अपादाने अप् काचः क्षारमृत्तिका सम्भवोऽस्य। काचलवणे सौवर्चले राजनि०। काचोद्भवमप्यत्र न०।

काचसौवर्चल न० काचस्थानिकं सौवर्चलम् शा०त०। (काचलोन) लवणभेदे। राजनि०।

काचस्थाली स्त्री काचस्य क्षारस्य स्थालीव। (पारुलगाछ) १पाटलावृक्षे अमरः। ईन०। २काचपात्रे च।

काचाक्ष पुंस्त्री काच इवाक्षि अस्य षच् समा०। बकभेदे स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् न ङीष् किन्तु षित्त्वात् ङीष् इति भेदः। अयञ्च पुनः संचारी च

सुश्रुतेनोक्तः यथा हंससारसेत्याद्युपक्रमे काचाक्ष-मल्लिकाक्षेत्यादीनुक्त्वा "प्लवाः संघचारिणश्च" ।

काचिघ पु० कच-दीप्तौ बा० इघ् काचिं कान्तिं हन्ति गच्छति हन-गतौ बा० ड पृषो० हस्य घः । १काञ्चने । २केशमडे (केमडा) ३स्तबके च मेदि० । [दीपिते अमरः ।

काचित त्रि० कच-बन्धने णिच् कर्मणि क्त । शिक्या-

काचित् अव्य० का+चित् कुत्व० पार्थिव्यादिमते द्विपदम् । अस्मात्काव्यान्विते कार्य्यार्थे । "गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी" पद्याङ्कदूतम् । चयनं चित् चि-भावे क्विप्-ईषत् चित् कोः कादेशः । ईषच्चयने । "प्रियं काचित्करं हविः" ऋ० १०।८६।१२ । "काचित्करम् ईषच्चयनकरम्" । [भङ्गकदले त्रिका० ।

काचिम पु० कच-बन्धे णिच्-इमनु । देवकुलोद्भवे

काचूक पुंस्त्री कच-दीप्तौ बा० ऊकञ् । १कृकवाकौ ताम्रचूडे पीतमस्तके खगे २कोके चक्रवाके च मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

काजल न० कुत्सितं जलम् कोः कादेशः । कुत्सितजले मुग्ध०

काञ्चन न० काचि-दीप्तौ भावे ल्युट् । १दीप्तौ । काचि-दीप्तौ ल्यु । २स्वर्णे अमरः । "अमितादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम्" "वार्य्यन्नगोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम्" "गोभोजकाञ्चनैर्दैश्यं न्यूद्रं सर्वैस्तु घातकैः" मनुः । ३पद्मकेशरे मेदि० । ४नागकेशरपुष्पे ५धने राजनि० । ६चम्पके ७नागकेशरवृक्षे ८उडुम्बरे ९धुस्तूरे १०स्वनामख्याते वृक्षे च पु० मेदि० । स्वार्थे कन् । काञ्चनवृक्षे । काञ्चनदलश्च सुश्रुते वातशमनतयोक्तः । भद्रदार्व्वाद्युपक्रमे "काञ्चनकभार्ग्यादिना "समासेन वातसंशमनो-वर्गः" इति । "काञ्चनारः काञ्चनको गण्डारिः शोण-पुष्पकः । कोविदारश्च मरिचः कुद्दालो युग्मपत्रकः । कुण्डली ताम्रपुष्पश्चाश्मन्तकः स्वल्पकोरकः । काञ्चनारो हिमग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत् । कृमिकुष्ठगुदभ्रंश गण्डमालाव्रणापहः । कोविदारोऽपि तद्वत् स्यात् तयोः पुष्पं लघु स्मृतम् । रूक्षं संग्राहि पित्तास्रप्रदर-क्षयकासनुत्" भावप्र० तत्पर्य्यायभेदगुणाद्युक्तम् । काञ्चनमिव कायति कै-क । हरिताले न० राजनि० शालिभेदे सुश्रु० "लोहितकशालिकलमेत्याद्युपक्रमे" दीर्घ-शूककाञ्चनकेत्यादि "महाद्रूषकप्रभृतयः शालयः" इत्यु-क्तम् । काञ्चनस्य विकारः अण् । ११काञ्चनविकारे त्रि० । "स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया" माघः । "निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति" मनुः । स्त्रियां ङीप् । "तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टिः" मेघ० । किमः द्वितीयान्तात् स्त्रियां चन सुप्च० । १२काञ्चिदित्यर्थे अव्य० । "न च काञ्चन काञ्चनसञ्चितिम्" भट्टिः । "न काञ्चन परिहरेत्" छा० उ० । द्विपदमिति बहवः । काचि बन्धने भावे ल्युट् । १२बन्धने न० ।

काञ्चनकदली स्त्री काञ्चनवर्णा कदली । स्वर्णकदल्याम् (चाँपाकला) राजनि० ।

काञ्चनकारिणी स्त्री काञ्चनं बन्धनं करोति कृ-णिनि ङीप् । शतमूल्यां शब्दच० । तस्याः बहुमूलत्वेन बन्धन-कारित्वात् तथात्वम् । [क्षीरिणीलतायाम् राजनि० ।

काञ्चनक्षीरी स्त्री काञ्चनमिव क्षीरमस्याः गौरा० ङीष् ।

काञ्चनगिरि पु० काञ्चनमयस्तत्प्रधानो वा गिरिः शाक० त० । १सुमेरुपर्वते हेमच० । २दानार्थकल्पितस्वर्णाचले च । काञ्चनाचलस्वर्णाचलादयोऽप्यत्र ।

काञ्चनपुष्पक न० काञ्चनमिव पीतं पुष्पमस्य कप् । आढल्य-वृक्षे राजनि० आढल्यशब्दे ८०५ पृ० दृश्यम् ।

काञ्चनपुष्पी स्त्री काञ्चनमिव पुष्पमस्य ङीप् । गणिकारी वृक्षे राजनि० ।

काञ्चनप्रभ पु० ऐलवंश्ये नृपभेदे । ऐलपुत्रवंशोपक्रमे "अमावसोस्तु दायादो भीमोराजाथ जन्मजित् । श्रीमान् भीमस्य दायादो राजासीत् काञ्चनप्रभः" हरिवं० २७अ० ।

काञ्चनाक्ष पु० दानवभेदे । "काञ्चनाक्षः कपिस्कन्धो व्याघ्राक्षः क्षितिकम्पनः" हरिवं० २४० अ० ।

काञ्चनार पु० काञ्चनं तद्वर्णमृच्छति पुष्पेण ऋ-अण् उप० स० । पीतपुष्पे कोविदारे काञ्चनवृक्षभेदे भावप्र० ।

काञ्चनाल पु० काञ्चनं तद्वर्णमलति अल-अण् उप० स० । पीतपुष्पे कोविदारे काञ्चनवृक्षभेदे शब्दर० ।

काञ्चनी स्त्री काञ्चते दीप्यतेऽनया काचि-दीप्तौ करणे ल्युट् ङीप् । १हरिद्रायाम् मेदि० २गोरोचनायाम् । काञ्चनं तद्वर्णः क्षीरेऽस्याः ङीष् । ३स्वर्णक्षीरिणीवृक्षे च राजनि० ।

काञ्चनीया स्त्री काञ्चनाय दीप्तौ हिता छ । १गोरोचनायाम् राजनि० काञ्चनखेदम् हृद्यत्वात् च । २काञ्चनसम्बन्धिनि त्रि० । "काञ्चनीयाऽपि माला या न सा दुष्यति कर्हि-चित्" भा० अनु० १०४ अ० ।

काञ्चि(ञ्ची) स्त्री काचि-बन्धने कर्मणि इन् । रशनायाम् (चन्द्रहार गोट) इत्यादौ कटिबन्धदामभेदे । "सकराव-बन्धनविलग्नगलत्कचकाञ्चि काञ्चिदरपत्तरथः" माघः ।

काचि–दीप्तौ कर्त्तरि इन्। २मोक्षदसप्तपुर्य्यन्तर्गतपुरीभेदे च "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्चिरवन्तिका। पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" काञ्चिरभिजनोऽस्य अण् तस्य बहुषु लुक्। ३पित्रादिक्रमेण तत्र वासिषु जनेषु पु० ब० व०। "नृपतयाऽसृजत् काञ्चीं अरमांश्च पार्थिवः" भा०आ०१७५अ०। कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप् उक्तार्थे। "शारिकोमात्तरितविहगनूर्वे चिकाञ्चीगुणायाः" मेघ०। "पुनः पुनः कोयरदामकाञ्चीम्" "काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः" कुमा०। "माञ्जिष्ठतोवर्णनितम्बकाञ्चीम्" रघुः। मुक्तिस्थानाभान्यकथनोपक्रमे "काञ्ची च त्र्यम्बकं चापि सप्तगोदावरीतटम्" काशी०६अ०। "जगाम नगरीं काञ्चीं कान्तां त्रिभुवनादपि। लक्ष्मीकान्तः स्वयं साक्षात्कान्त्या तत्र निवासिनः। श्रीकान्तानेव कुरुते परत्रेह च निश्चितम्। दृष्ट्वा काञ्चीं कान्तिमतीं कान्तिमद्भिर्निषेविताम्। कान्तिमानभवत् सोऽपि नाकान्तिस्तत्र कश्चित्" काशीख०। इयञ्च द्विविधा शिवकाञ्ची विष्णुकाञ्ची च पु०प्रसिद्धा। काञ्चीपुरी च दक्षिणस्यां इ०स०कूर्म्मविभागे उक्ता। अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रमे काञ्ची "मरुचीपट्टन चेर्य्यार्य्यकलिङ्गला ऋषभाः" इति। काञ्चीशब्दस्य प्रस्थशब्दे परे आद्युदात्तता। मेखलाभेदश्च "एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका। रशना षोडश ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः" इत्युक्तलक्षणः। अभेदोपचारादन्ययष्टिकायामपि वृत्तिरिति बोध्यम्। [हेमच०।

काञ्चिक न० काचि–बन्धने इन् संज्ञायां कन्। काञ्जिके

काञ्चि(ञ्ची)पद न० ६त०। जघने। हेमच०।

काञ्जिक न० अनुज–धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् कुत्सिता अञ्जिका व्यक्तिर्यस्य। आरनाले (काँजि) हेमच०।

तस्य गुणादि भाव०प्र०उक्तं यथा "काञ्जिकं रोचनं रुच्यं पाचनं वह्निदीपनम्। शूलाजीर्णविबन्धघ्नं कोष्ठशुद्धिकरं परम्" अन्यत्र वैद्यके च "संहितं धान्यमण्डादि काञ्जिकं कथ्यते जनैः। काञ्जिकम्भेदि तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु, दाहज्वरहरं स्पर्शात् पामावातकफापहम्। माषादिवटकैर्यत्तु क्रियते तद्गुणाधिकम्। लघु वातहरं तत्तु रोचनं पाचनम्परम्। शूलाजीर्णविबन्धानां नाशनं वस्तिशोधनम्। धान्याम्लमच्छतरमोामनिवारि हारि शुण्ठीरजीरलवणोरकसंस्कृतं यत्। आवासितं सुरभि हिङ्गुकयेन यत्नात् तेनाशुशुक्तिकयोऽधिकतां प्रयाति। एतामहीषधविभावितमाषिमन्यं संसिद्धमामलकभेदकाञ्जिकं यत्। मन्दं विवर्द्धयति जाठरदीप्तिहोत्रं निर्वाणदीपमिव गन्धकचूर्णयोगः। काञ्जिकं दधिवद् हृद्यं सरकमग्निकरं परम्। वातहृद्वद्धे च गुर्वाहारस्य पाचकम्"। अन्यत्र च "काञ्जिकं दधितैलन्तु वनोपान्तितनाशनम्। गात्रगौरवस्य दाहाय मर्द्दनाच्च च भक्षणात्"। भावप्र० तद्भेदतद्विधानाद्युक्तं यथा–"कुल्माषधान्यमण्डेन संहितं काञ्जिकं भवेत्। यत्नस्त्रादि शुचौ भाण्डे सगुडं क्षौद्रकाञ्जिकम्। धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते। तुषाम्बु संहितम् ज्ञेयमामैर्विदलितैर्यवैः। यवैस्तु निस्तुषैः पक्वैः सौवीरं साधितं भवेत्। आरनालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः। पक्वैर्वा संहितं तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः। कुल्माषधान्यमण्डादि संहितं काञ्जिकं विदुः। शिण्डाकी संहिता ज्ञेया मूलकैः सर्षपादिभिः"।

काञ्जिकवटक पु०(काँजिवडा) प्रसिद्धे भावप्रकाशोक्ते वटकभेदे तद्विधानगुणादि तत्रोक्तं यथा "मन्थनी नूतना धार्य्या कटुतैलेन लेपिता। निर्म्मलेनाम्बुनापूर्य्य तस्यां चूर्णं विनिःक्षिपेत्। राजिकाजीरलवणहिङ्गुशुण्ठीनिशाकृतान्। निःक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्यास्य मुद्रयेत्। ततोदिनत्रयादूर्द्ध्वमम्लाः स्युर्वटका ध्रुवम्। काञ्जिकी वटकोरुच्यो वातघ्नः श्लेष्मकारकः"। शीतोदाहं शूलमजीर्णं हरते हगामयेऽस्यहितः"।

काञ्जिका स्त्री ईषदञ्जिका अनुज–ण्वुल् अत इत्त्वम् कोः कादेशः। १जीवन्तीलतायां २पलाशीलतायां राजनि०। वैद्यकोक्ते सार्षपकल्केन कृते व्यञ्जनभेदे तल्लक्षणं यथा "सार्षपीकल्कतो रुच्या खण्डिता स्निग्धभाजने। स्थापिता मत्स्यसंहिता तत्र वा तण्डुलोदके। सप्तरात्रात् परं चुक्रं ततः सम्यक् प्रजायते। तस्मादेव समाहृत्य तत्क्षेहाप्रलेहयेत्। काञ्जिकेति समाख्याता सूदधर्म्मोपजीवकैः। सार्षपस्य गुणा ये हि ते चास्या अपि कीर्त्तिताः"।

काञ्जी स्त्री कं जलमनक्ति अनुज–अण् उप०स० गौरा० ङीष् पा०, सुग्ध० मते ईप्। महाद्रोणोवृक्षे राजनि०

काट पु० कं जलमपत्ते प्राप्यतेऽत्र अट–आधारे घञ्। १कूपे निरु०। "इन्द्रं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिं काटे निबाल्हः" ऋ०१,१०६,६, "कूटवाल्ह संगीर्य्यन्ते सोमया काटमर्हति" अथ०१२,४,३, २विषममार्गे वेददी०।

काटुक न० कटुकस्य भावः युवा० अण्। कटुत्वे।

काट्य त्रि० काटे विषममार्गे कूपे वा भवः यत् । १विषममार्गभवे २कूपभवे च ३रुद्रभेदे पु० । "नमः काट्याय च नीप्याय च" यजु० १६,३७, नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च"। "काटे कूपे विषममार्गे वा भवः" वेददी० ।

काठ पु० कथ्यते तद्भूते कठ-तङ्कने कर्म्मणि घञ् । १पाषाणे त्रिका० । कठस्येदम् अण् । २कठसंबन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

काठक न० कठानां धर्म्म आम्नायः समूहो वा वुञ् । १कठशाखाध्यायिधर्म्मे २तदाम्नाये ३तत्समूहे च "देवसुम्नयोर्य्यजुषि काठके" पा० कठयज्ञे व्याकृतमेतत् । "यद्रोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकम्" निरु० ।

काठिन्यफल पु० काठिन्यं फलेऽस्य । कपित्थे राजनि० ।

काठेरणि पु० ऋषिभेदे । तस्येदं तत्रभवो वा गहा० छ । काठेरणीय तत्सम्बन्धिनि तत्रभवे वा त्रि० ।

काण पुंस्त्री कण-निमीलने संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । १काके मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २एकचक्षुर्युक्ते त्रि० । काणत्वञ्च चक्षुरिन्द्रियशून्यैकगोलकवत्त्वम् । "पौनर्भवश्च काणश्च यस्योपपतिरेव हि" "वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य तु" अपाङ्क्तेयकथने मनुः । "खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्" "काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणं वरम्" मनुः । अस्य निरुक्ते ६ अ० "अक्षाणिकाणो विकटे" इत्यृचमधिकृत्य अन्याऽपि निरुक्तिर्दर्शिता यथा—"अक्षाणिनि काणे विकटे विक्रान्तदर्शने इत्यौपमन्यवः । कणतेर्वा स्यादणूभावकर्मणः । कणतिः शब्दाणूभावे भाष्यतेऽनुक्वणतीति मात्राणूभावात् कणादर्शनाणूभावात् काणः" इति "परोपद्रावकृत् काणो गां दद्यात् स सनीलिकाम्" शाता० परोपद्रावकर्मविपाकः काणत्वमुक्तम् । मनुना तु दीपनिर्वापककर्मविपाकत्वमुक्तम् । "दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत्" ।

काणभूति पु० वररुचिनामकात्यायनेन वृहत्कथाख्यापकोद्देश्ये पिशाचत्वमाप्ते यक्षभेदे । "विन्ध्याटव्यां कुबेरस्य शापात् प्राप्तः पिशाचताम् । सुप्रतीकाभिधो यक्षः काणभूत्याख्यया स्थितः" "इत्याख्याय कथामेष विन्ध्यान्तः काणभूतये । पुनर्वररुचिस्तस्मै प्रस्तुतार्थमवर्णयत्" इति च वृहत्क० तद्वितिवृत्तं तत्रैव दृश्यम् ।

काणुक त्रि० कण-दीप्तौ वा० उकञ् । १कान्ते २क्रान्ते ३पूर्णीकृते च । "इन्द्रः सोमस्य काणुका" ऋ० ८,७७,४ । "काणुका कान्तानि क्रान्तानि सोमेन, कृतानि वा सोमपूर्णानि" भा० । निरुक्ते तु इमामृचमधिकृत्य ५,११, उक्तं यथा—"काणुका कान्तकानीति वा क्रान्तकानीति वा कृतकानीति वा इन्द्रः सोमस्य कान्त इति वा कणेघात इति वा कणेहतः कान्तिहत इति" । तत्र दुर्गा० सर्व्वत्र साधु ।

काणूक पुंस्त्री कणति कण-ऊकण् । वायसे उज्ज्व० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

काणेय पुंस्त्री काणायाः अपत्यम् "स्त्रीभ्यो ढक्" पा० ढक् । काणाया अपत्ये पक्षे "क्षुद्राभ्यो वा" पा० ढ्रक् । काणेरः तत्रार्थे पुंस्त्री "क्षुद्राश्च अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च" सि० कौ० । काणेयानां विषयो देशः ऐषुकार्या० विधल् । काणेयविध तद्विषये देशे ।

काणेली स्त्री १अनूढायां कन्यायाम् २असत्यां स्त्रियाञ्च । "काणेलीमातः ! वामतस्तस्य सार्थवाहस्य गृहम्" मृच्छ० ।

काण्टकमर्द्दनिक त्रि० कण्टकमर्द्दनेन निर्वृत्तम् अक्षद्यूता० ठक् । कण्टकमर्द्दनेन निर्वृत्ते स्वास्थ्यादौ ।

काण्ठेविद्धि पुंस्त्री कण्ठे विद्धः ७त० सप्तम्याः अलुक् कण्ठेविद्धऋषिभेदस्तस्यापत्यम् इञ् । कण्ठेविद्धस्यापत्ये स्त्रियां तु गोत्रप्रत्ययान्तत्वात् वा ष्यङ् पक्षे ङीप् । काण्ठेविद्ध्या काण्ठेविद्धी वा ।

काण्ड पुंन० कनी-दीप्तौ ड तस्य नेत्त्वं किच्च दीर्घः । १दण्डे २वाणे ३पर्व्वणि कुत्सिते ४वर्गे ५अवसरे ६जले च अम० । ७नाले (डाँटा) ८वृक्षस्कन्धे (गुँडि) ९स्तम्बे (गुल्मभेदे) १०निर्ज्जने धरणिः ११नाडीवृन्दे १२वृक्षभेदे (घरट्ट) मेदि० । १३श्लाघायां हेमच० । दण्डवाल षोडशहस्तमितः वंशः वंशादिखण्डश्च "काण्डान्तात् क्षेत्रे" पा० क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि सति द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः सा द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । "प्रमाणे द्वयसजिति" पा० विहितस्य मात्रचः "प्रमाणे लोद्विगोर्नित्यमिति" वार्त्ति० लुक् । क्षेत्रे किं द्विकाण्डी रज्जुः" सि०कौ० । "पृषता पत्त्राकाण्डेनाहनि" कात्या० ८,७,२० । पत्राकाण्डेन वंशदण्डेन"कर्कः । वाणे "सविषं काण्डमादाय मृगयामास वै मृगम्" भा०अनु०२६५श्लो० । वर्गे "दयातपस्काण्डमखीलसं नमः" माघः । "वृक्षकाण्डमितो भाति" रामा० । "दूर्व्वाकाण्डमिव

स्यामा” भट्टिः । वर्गे च एकजातीयसङ्घातः “क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह !” भाग० ४, २४, ८। “अग्निर्मुखं यस्य तु जातवेदा जातः क्रियाकाण्डनिमित्तजन्मा” भाग० ८, ४, २१ । उपचारात् १४तत्प्रतिपादकग्रन्थे च ब्रह्मकाण्डं कर्म्मकाण्डम् अवसरश्चात्र योग्यकालः प्रस्तावश्च तत्र योग्यकाले अकाण्डशब्दे ५ २८ उदा०। प्रस्तावे अयोध्याकाण्डं लङ्काकाण्डमित्यादि । नालमत्र लतादीनां प्रताधारदण्डः (डाँटा) नालाकृपक्ष। तत्र नाले “काण्डमूलपत्रपुष्पफलप्ररोहरसगन्धानां साहश्चेन प्रतिनिधिं कुर्यात् सर्वाभावे यवः प्रतिनिधिः” श्रा० त० पैठी० । “काण्डं नालम्” रघु०। “पुष्पकाण्डाद्विनिर्येऽस्यनि” कात्या० २५, ६, ५ । पुच्छं काण्डमिव नालाकृपत्वात् । स्कन्धे “काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती” यजु० १३, १४ । “सङ्गतः पञ्चमूलस्य काण्डमष्टाङ्गुलम्” सुश्रु० । स्कन्धे “रज्जुकाण्डानि वा लब्धसर्पेण दंशयित्वा भक्षयेत्” “दूर्वेन्दीवरनिस्त्रिंशाद्रीरिष्टशरकाण्डानामन्यतमवर्णः” सुश्रु० “उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः” “बीजकाण्डरुहाण्येव प्रतानावल्ल्य एव च” मनुः ।१५ग्रन्थपरिच्छेदे । मधुकाण्डं श्राद्धकाण्डम् १६सन्धिविश्लिष्टैकखण्डास्थ्नि न०।“भग्नं समासात् द्विविधं हुताशकाण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ । उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्त्तितञ्च तिर्य्यग्गतं क्षिप्तमधश्च षट् च” । रोगनिश्चयः । “सन्धिविश्लिष्टमेकखण्डमस्थि काण्डम्” तट्टीका काण्डस्यावयवो विकारो वा बिल्वा० अण् । १७काण्डावयवे १८तद्विकारे च त्रि० १९अङ्कोटवृक्षे पु० शब्दचि० ।

काण्डकटुक पु० काण्डे स्कन्धेऽपि कटुकः । कारवेल्ले, (करेला) राजनि० । [स्वार्थे कप् । काण्डक्षे राजनि० ।

काण्डकाण्डक पु० काण्डस्य शरदण्डस्य काण्डमिव काण्ड-

काण्डकार पु० काण्डं किरति विक्षेपतया कृ–खल् । १गुवाकवृक्षे शब्दमा०। कृ–ण्वुल् । २वाणकारके त्रि० ।

काण्डकीलक पु० काण्डे कीलमिव यस्य कप् समा० । लोध्रवृक्षे राजनि० । तस्मिन् हि कीटसम्बन्धात् कीलमिव स्कन्धे जायते । [दीर्घकाण्डे गुण्डनामतृणे राजनि०।

काण्डगुण्ड पु० काण्डेन गुण्डयति गुडि–वेष्टने अण् ।

काण्डगोचर पु० काण्डस्य बाणस्य गोचर इव गोचरोऽस्य । लोहमये नाराचाख्ये अस्त्रभेदे त्रिका० ।

काण्डतिक्त पु० काण्डे तिक्तः । भूनिम्बे (चिराता) राजनि० । स्वार्थे कन् । काण्डतिक्तक तत्रैव ।

काण्डधार पु० काण्डं धारयत्यत्र धृ–णिच् आधारे अच् । १देशभेदे । स अभिजनोऽस्य तक्षशिला० अञ् । २काण्डधार पित्रादिक्रमेण तत्रवासिनि त्रि० । [राजनि० ।

काण्डनील न० काण्डे नीलः कीटाकलितत्वात् । लोध्रवृक्षे

काण्डपट पु० काण्ड इव पटः । (कानात) पटभेदे, हेमच० । तस्य हि संकोचे काण्डरूपता भवति । “ततः स्वमेवागारभागीय काण्डपटपरिक्षिप्ते विविक्तोद्देशे” दशकु० स्वार्थे कन् । काण्डपटक तत्रैव । “उत्क्षिप्तकाण्डपटकान्तरलीयमानः” माघः । [शरपुङ्खाख्ये राजनि० ।

काण्डपुङ्खा स्त्री काण्डस्य शरस्य पुङ्खो यस्याः ५ त० ।

काण्डपुष्पा स्त्री काण्डात् पुष्पमस्याः “काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्” पा० टाप् । द्रोणवृक्षे शब्दच० पुष्पे न० ।

काण्डपृष्ठ न० काण्डं दण्ड इवास्थिदत्त स्थूलं पृष्ठमस्य । १स्थूलपृष्ठे धनुरादौ । काण्डः पृष्ठेऽस्य । २शस्त्राजीविनि पु० । “स्त्रीपूर्व्वाः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभ ! अजपा ब्राह्मणाश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम्” भा० अनु० २३अ० । “अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च” भा० अनु० १०अ० अपाङ्क्तेयकथने । “चिकित्सकः काण्डपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः” भा० अनु० १२५अ० अभोज्यान्नकथने । पापिनां तिर्य्यग्योनितः काण्डपृष्ठताप्राप्तिश्च क्रमशो यथा भवति तथा भा० अनु० २८अ० निरूपितं यथा “तिर्य्यग्योनिगतः सर्व्वो मानुष्यं यदि गच्छति । स जायते पुक्कसो वा चण्डालो वाऽप्यसंशयः । पुक्कसः पापयोनिर्वा यः कश्चिदिह लक्ष्यते । स तस्यामेव सुचिरं मातङ्ग परिवर्त्तते । ततोदशशते काले लभते शूद्रयोनिताम् । शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्त्तते । ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि । वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ततः षष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मबन्धुताम् । ब्रह्मबन्धुश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ततस्तु द्विशते काले लभते काण्डपृष्ठताम् । काण्डपृष्ठश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ततस्तु त्रिशते काले लभते जडतामपि । तान्तु प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो नाम जायते” । “स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा योवै परकुलं व्रजेत् । तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठ इति स्मृतः” शूद्रकमलाकरोक्तकर्म्मविपाकः काण्डपृष्ठता । ३वैश्यापतौ शब्दकल्पद्रुमः तन्मूलं मृग्यम् ।

काण्डरुहा स्त्री काण्डात् रोहति रुह–क । (कटकी)

१कटुक्याम् रत्नमाला। २काण्डरुहमात्रे त्रि०। "बीज-काण्डरुहाश्चैव" मनुः।

काण्डर्षि पु० काण्डस्य वेदभागभेदस्य ऋषिः तदधिकारेण विचारकः। वेदभागभेदमीमांसके जैमिन्यादौ त्रिका०। तत्र कर्म्मकाण्डमीमांसको जैमिनिः तेन हि 'अथातो धर्म्मजिज्ञासा' इत्यादिसूत्रजातेन कर्म्मकाण्डस्य विचारः कृतः। ब्रह्मकाण्डस्य विचारको वेदव्यासः तेन हि "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादिसूत्रजाते ब्रह्मकाण्डस्य विचारः कृतः। एवं भक्तिकाण्डस्य विचारकः शाण्डिल्य इति बोध्यम्

काण्डवत् पु० काण्डोऽस्त्यस्य प्रहरणत्वेन मतुप् मस्य वः। शरधारिणि (तीरन्दाज) अमरः।

काण्डवारिणी स्त्री काण्डान् रिपुबाणान् वारयति स्मरणेन वृ-णिच्-णिनि। दुर्गायाम् "महागजघटाटोपसंयुगे नरवाजिनाम्। स्मरणात् वारयेत् बाणान् तेन सा काण्डवारिणी" देवीपु०४५अ० देवीनामभेदनिरुक्तौ।

काण्डलाव त्रि० काण्डं लुनाति लू-अण् उप० स०। १वृक्षस्कन्धच्छेदके काण्डं लवितुम् "अण् कर्म्मणि च" पा०। क्रियार्थायां क्रियायां कर्म्मण्युपपदेऽण्। २काण्डं छेत्तुमित्यर्थे। काण्डलावो व्रजति" सि०कौ० काण्डं छेत्तुं व्रजतीत्यर्थः।

काण्डवीणा स्त्री काण्ड इव स्थूला वीणा। १स्थूलवीणायां चाण्डालवीणायाम्। काण्डस्य शरस्य विकारः शिला० अण्। काण्डी वीणा कर्म०। २शरमय्यां वीणायाम् २'गोधावीणाः काण्डवीणाश्च पत्नीवादयन्त्युपगायन्ति" कात्या०१३, २,१७। "शरकाण्डमय्यो वीणाः काण्डवीणाः" कर्कः।

काण्डसन्धि पु० ६त०। ग्रन्थौ पर्व्वणि (पाब्)(गाँट) राजनि०

काण्डस्पृष्ट पु० स्पृष्टं गृहीतं काण्डं येन निष्ठान्तत्वात् परनि०। शस्त्राजीवे अमरः।

काण्डहीन न० काण्डेन हीनम् ३त०। भद्रमुस्तके शब्दच०।

काण्डिका स्त्री काण्डोऽस्त्यस्याः प्राशस्त्येन ठन्। १लङ्कानामकधान्यभेदे २वालुकानामकर्कटीभेदे च राजनि०।

काण्डिन् त्रि० काण्डः गुल्मोऽस्त्यस्य प्राशस्त्येन इनि। प्रशस्तगुल्मयुक्ते स्त्रियां ङीप्। "अंशुमतीः काण्डिनीर्या विशाखा ह्वयामि ते वीरुधः" अथ० ८,७,४।

काण्डीर पु० काण्डो बाणोऽस्त्यस्य इत्यर्थे "काण्डाण्डादीरन्नीरचौ पा०" इत्यनेन ईरन् ईरच् वा। १बाणास्त्रधारिणि (तीरन्दाज) अमरः "काण्डीरः शार्ङ्गिकः शार्ङ्गी" भट्टिः बाणाकारशिखावत्त्वात् २अपामार्गे काण्डवेल इति ख्याते ३लताभेदे च राजनि० ४मञ्जिष्ठायां स्त्री रत्नमाला स्वार्थे गौरादित्वात् ङीष्। [तृणभेदे राजनि०।

काण्डेक्षु पु० काण्डे इक्षुरिव (ताल्माखना) इति ख्याते काश-

काण्डेरी स्त्री काण्डं बाणाकारं हस्तिदन्तमिव पुष्पम् ईर्त्ते ईरक्-गतौ अण् गौरादेराकृतिगणत्वात् ङीष् पा०, मुग्ध० अण् ईप्। नागदन्तीवृक्षे रत्नमाला।

काण्डेरुहा स्त्री काण्डे रोहति रुह-क ७त० अलुक् स०। (कट्की) कटुकीवृक्षे रत्नमा०। [अमरे पाठान्तरम्।

काण्डोल पु० कण्डोल+प्रज्ञा० स्वार्थे अण्। कण्डोलशब्दार्थे

काण्व पु० काण्वस्य कण्वगोत्रापत्यस्य छात्रः कण्वादि० अण् यलोपः। १कण्वगोत्रापत्यस्य छात्रे 'यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्च शतैर्विभुः। जगृहुर्वाजसंन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः' भाग०१२,६,७७। २तदधीतशाखायां स्त्री ङीप्। कण्वस्यापत्यं शिवा० अण्। ३कण्वापत्ये पुंस्त्री "याभिः काण्वस्योप बर्हिः" ऋ०८,१,८। "इत्था धीमन्तमद्रिवः काण्वं मेध्यातिथिम्" ८,२,४०। "काण्वं कण्वस्य पुत्रम्" भा०। गोत्रापत्ये तु गर्गा० यञ्। काण्व्य तद्गोत्रापत्ये बहुषु तस्य लुक्। स्त्रियां गोत्रान्तत्वात् ङीप् यलोपश्च। काण्वी तद्गोत्रापत्यस्त्रियाम्। "काण्वीपुत्रात् काण्वीपुत्रः" इ० श०वेदवंशवर्णने। ततः स्त्रियां लोहिता० ष्फक्। काण्व्यायनी। ततो युन्यपत्ये तु "यञिञोश्च ४।१।१०१" पा० फक्। काण्व्यायन तदीययुवापत्ये पुंस्त्री। कण्वेन दृष्टं साम अण्। ४कण्वदृष्टे सामभेदे। "कौत्सं भवति काण्वं भवति" श्रुतिः। तच्च साम गेय(वे)गाने १६प्रपाठके दृश्यम्।

कात् अव्य० कुत्सितसततत्वेन अत-आधारे क्विप् कोः कादेशः। तिरस्कारे तिरस्कारस्य कुत्सितप्राप्तिहेतुत्वात् तथात्वम्। "यन्मयैश्वर्य्यमत्तेन गुरुः सदसि कात्कृतः" भाग० ६,७,९। "कात्कृतस्तिरस्कृतः" श्रीधरः।

कातन्त्र न० ईषत् तन्त्रमस्य कोः कादेशः। कालापव्याकरणे तच्च कार्त्तिकेयप्रसादेन सर्व्ववर्म्मणा कृतं यथोक्तं वृहत्कथासारे सर्व्ववर्म्माभ्युपगतेल्यपक्रमे "ततोऽन्तःप्रविश्य तेन स्कन्देन मम दर्शनम्। दत्तं तत प्रविष्टा मे मुखे मूर्त्ता सरस्वती। अथासौ भगवान् साक्षात् षड्भिराननपङ्कजैः। "सिद्धो वर्णसमाम्नायः" इति सूत्रमुदैरयत्। तच्छ्रुत्वैव मनुष्यत्वसुलभाज्ञानतात् परम्। उत्तरं सूत्रमभ्यूह्य स्वयमेव मयोदितम्। अथाब्रवीत् स देवो मां नावदिष्यः स्वयं यदि। अभविष्यदिदं शास्त्रं पाणिनीयोपमर्दकम्। अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात्

कातन्त्राख्यं भविष्यति । महाहमकलापस्य नाम्ना कालापकं तथा । इत्युक्त्वा शब्दशास्त्रं तत्प्रकाश्याभिनवं लघु । साक्षाद्देव स मां देवः पुनरेवमभाषत"

कातर त्रि॰ ईषत्तरति स्वकार्य्यसमाप्तिं गच्छति तृ—अच् कोः कादेशः । १अधीरे, व्यसनाकुले अमरः २भीते, ३विवशे, ४चञ्चले च । "सेना तदध्यासितकातराक्षी" रघुः । "तयोः समापत्तिषु कातराणि" कुमा॰ । "कातरोऽपि यदि मोहतार्च्चिषा" रघुः । "मद्वेश्मन्याः प्रिय इति सखे ! चेतसा कातरेण" मेघ॰ । "विद्धा मृगी व्याधशिलीमुखेन मृगोऽपि तत्कातरशीलपेन" उद्भटः । के जले आतरति प्लवते न तु विशेषतो मज्जति । ५उडुपे । (कातला) ६मत्स्यभेदे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ७ऋषिभेदे पु॰ ततः गोत्रे नडा॰ फक् । कातरायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । भावे ष्यञ् । कातर्य्य व्याकुलतायां न॰ "कातर्य्यं केवला नीतिः शौर्य्यं श्वापदचेष्टितम्" रघुः । तल् कातरता स्त्री, त्व कातरत्व न॰ तदर्थे ।

कातल पु॰ कस्य जलस्य न तलमस्ति स्पृश्यत्वेनास्य अच् । (कातला) १मत्स्यभेदे राजनि॰ । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "कातलो मधुरस्निग्धो गुरुपाकी त्रिदोषकृत्" वैद्य॰ । २ऋषिभेदे च ततः गोत्रापत्ये नडा॰ फक् । कातलायन तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां गोत्रत्वात् ङीष् ।

काति स्त्री कै—शब्दे क्तिन् । स्वे ऋषकातिशब्दे उदा॰ ।

कातीय त्रि॰ कात्यायनस्य छात्रः तस्येदं वा "वृद्धाच्छः" पा॰ छ तत्र फको वा लुक् । १कात्यायनच्छात्रे २तत्सम्बन्धिनि च त्रि॰ । कातीयं श्रौतसूत्रं गृह्यसूत्रमित्यादि पक्षे न लुक् । कात्यायनीय तदर्थे त्रि॰ । कातीयश्रौतसूत्रप्रतिपाद्यविषयाश्च कात्यायनशब्दे दृश्याः ।

कातु पु॰ कं जलमतति सातत्येन गच्छति अत—उण् इत॰ । कूपे निरु॰ तस्य शोषे निःशेषेण शोषणाभावात् तथात्वम्

कात्यक्य पु॰ कत्थ-श्लाघायाम् ण्वुल् कत्थकः स्वार्थे ष्यञ् अग्निभेदे निरु॰ । "यद्यैष्म इति कात्यक्योऽग्निरिति" शाकपूणिः । "नाराशंसो यज्ञ इति कात्यक्यः नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति अग्निरिति शाकपूणिः । इति च निरु॰ ८,५,६, [पत्ये ।

कात्य पुंस्त्री कतस्यर्षेः गोत्रापत्यम् गर्गा॰ यञ् । कतर्षिगोत्रा-

कात्यायन पु॰ कतस्य गोत्रापत्यं युवा गर्गा॰ यञ् यञन्तत्वात् यनि फक् । कतस्य युवगोत्रापत्ये ऋषिभेदे । स च त्रिविधः विश्वामित्रवंश्यः, गोभिलपुत्रः, कतवंश्यसोमदत्त द्विजपुत्रः वसुदत्तागर्भजः वररुचिनाम्ना ख्यातश्च । तत्र विश्वामित्रगोत्रोत्पन्नः हरिवं २८३॰ उक्तोयथा । "विश्वामित्रस्य च सुता देवरातादयः स्मृताः। विख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां गोत्राणि मे शृणु । देवश्रवाः कतश्चैव यतः कात्यायनाः स्मृताः" इति ।

अयन्तु गोभिलपुत्रकात्यायनात् भिन्नः । गोभिलपुत्रकात्यायनेन च कर्मप्रदीपाख्यं छन्दोगपरिशिष्टरूपं शास्त्रं प्रणीतं तस्येदमादिमं वचनम् । "अथातो गोभिलोक्तानामन्येषाञ्चैव कर्म्मणाम् । अस्पष्टानां तथा सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपवत्" । तत्र १प्रपाठके १०खण्डाः तत्र १ख॰ यज्ञोपवीतादिपरिभाषा । २ख॰ आचमनादि परिभाषा । ३ख॰ अक्रियादित्रैविध्यादिकथनपूर्वकं श्राद्धविधिनिरूपणम् । ४ख॰ पिण्डदानविधानम् । ५ख॰ नान्दीमुखश्राद्धादिकर्त्तव्यताविधानानि । ६ख॰ अग्न्याधानादिकालाधिकारिधर्मविधानम् । ७ख॰ अरणीनिर्माणप्रकारादि । ८ख॰ अग्न्युद्धारप्रकारादि । ९ख॰ अग्निहोत्रकालादितद्विधानादि । १०ख॰ दन्तधावनस्नानादिविधानम् उपाकर्म्मोत्सर्गादिस्नानादिविधानञ्च ।

२प्रपाठके नव खण्डाः । तत्र १ख॰ सन्ध्योपासनकालादितद्विधानानि । २ख॰ तर्पणप्रकारादि । ३ख॰ पञ्चयज्ञविधानप्रकारादि । ४ख॰ वैश्वदेवविधानप्रकारः । ५ख॰ दक्षिणादानादिप्रकारः । ६ख॰ अमावास्यादिश्राद्धकालव्यवस्था तद्विधानप्रकारश्च । ७ख॰ कर्षूनिर्माणप्रकारः श्राद्धविधानप्रकारश्च । ८ख॰ दर्शपौर्णमासविधानप्रकारः । ९ख॰ प्रवासगमनकाले साग्निकस्य कर्त्तव्यविशेषकथनम् ।

तृतीयप्रपाठके ।।खण्डाः । तत्र १ख॰ साग्निकस्य पत्नीमरणे कर्त्तव्यविशेषविधानम् । २ख॰ साग्नेर्दाहप्रकारः । ३ख॰ शवस्पर्शिकर्त्तव्यभेदविधानम् साग्निकस्य विदेशमरणे दाहविधानञ्च । ४ख॰ सूतके सन्ध्यादित्यागेऽपि श्रौतकर्म्मणामनुष्ठानविधानम् । ५ख॰ पुंसवनादिक्रियाङ्गहोमाङ्गतिलकाविशेषकथनं गुरुपतिव्रताब्रह्मबन्धुशब्दाट्टपञ्चकपुष्पिकाकुम्भकरूपरादिशब्दपरिभाषा ब्रह्मचारिकर्त्तव्यविधानञ्च । ६ख॰ समयनीयचरुकर्त्तव्यताविषयोपदर्शनम् नवयज्ञकालकथनञ्च । ७ख॰ विहितकर्मातिक्रमे प्रायश्चित्तविशेषविधानम्, अन्वष्टकहृदयंवरशब्दपरिभाषा । ८ख॰ वर्णभेदेन दण्डप्रमाणकथनम्, शाद्धदर्भनिरूपणञ्च । दक्षिणायां गोः प्रवर-

तोक्तिः उपाकर्म्मप्रकारश्च । ८ ख० यज्ञपात्रादिशब्दानां पारिभाषिकार्थकथनम् । वेदोत्सर्गकथनं तत्र बलिप्रकारः स्नातकादिना तदकरणे आपद्दायप्रिकक्तत्र्व्यताविधानम् तत्र बलिदानवर्ज्जनञ्च । तं यज्ञकमण्डलगोलकचीवरशब्द-परिभाषा । अनुमन्त्रणप्रकारः । १० ख० । पशुसं-स्कारस्थानविशेषकथनम् । पशुदाने एकादशस्थान-कथनम् । पश्वभावे पायसपिण्डैः होमविधानम् श्राद्धे पिण्डदानप्राधान्यं गयादौ पिण्डमात्रदानदर्शनादिति परमतमुक्त्वा अन्नदानस्य प्राधान्यमिति स्वमतकथनम् । आमश्राद्धविधाने पिण्डाभाव इत्युक्तिः । दीपार्घ्यमधु-पर्कादिशब्दपरिभाषा” ।

अनेनैव धर्म्मसंहिता कृता । “मन्वत्रिविष्णुहारीत-याज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायन-बृहस्पती” इत्युपक्रमे “धर्मशास्त्रप्रयोजकाः” याज्ञ० । तत्र च प्रादेशाद्यादशविशादनिर्णयः । कातीयश्रौत-स्मार्त्तसूत्रसर्वानुक्रमणिकादिकमनेनैव कृतम् । वररुचि-नामकात्यायनस्य पुष्पदन्तावतारत्वात्कथा च बृहत्-कथायाम् । सुप्रतीकयक्षावतारकाणभूतये स्वजन्मादि आत्मस्वरूपशापान्तमुपवर्ण्य स्वजन्मकथादि तत्रोक्तं यथा । “ततः स मर्त्त्यवपुषा पुष्पदन्तः परिभ्रमन् । नाम्ना वररुचिः किन्तु कात्यायन इति श्रुतः । पारं संप्राप्य विद्यानां कृत्वा नन्दस्य मन्त्रिताम् । खिन्नः समाययौ द्रष्टुं कदाचित् विन्ध्यवासिनीम्” इत्युपक्रम्य तस्य काणभूतिना सह मेलने जाते काणभूतिना निजशापा-दिवृत्तान्ते उक्ते । “इत्थं मे शापदोषोऽयं पुष्पदन्तागमा-वधिः । इत्युक्त्वा विरते तस्मिन् काणभूतौ च तत्-क्षणम् । स्मृत्वा वररुचिर्जातिं सुप्रोत्थित इवावदत् । स एव पुष्पदन्तोऽहं मत्तस्तान्तु कथां शृणु । इत्युक्त्वा पञ्च-लक्षेण सप्त सप्त महाकथाः । कात्यायनेन कथिताः काणभूतिस्ततोऽब्रवीत्” इत्युपक्रम्य ‘तद्ब्रूहि निजवृत्तान्तं जन्मनः प्रभृति प्रभो !’ इति काणभूतिप्रश्ने “ततो वररुचिस्तस्य प्रणतस्यानुरोधतः । सर्वमाजन्मवृत्तान्तं विस्तरादब्रवीदिदम् । कौशाम्ब्यां सोमदत्ताख्यो नाम्ना ग्निशिख इत्यपि । द्विजोऽभूत् तस्य भार्य्या च वसुदत्ताभि-धाऽभवत् । तस्यां तस्मात् द्विजवरात् एष जातोऽस्मि-शापतः” इति स्वजन्मभूम्यादिकमुक्तम् । पश्चाच्च व्याडि-समीपे तन्मात्रा तस्य जन्मवृत्तान्तो यथा वर्णितस्तदप्यु-क्तं तत्रैव “तया हि पूर्वं जातेऽस्मिन्नेकपुत्रे मम स्फुटा । गगनाद्देववृत्तदभूदशरीरा सरस्वती । एकश्रुतिधरो जातो विद्यां वर्षादवाप्स्यति । किञ्च व्याकरणं लोके प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति । नाम्ना वररुचिश्चायं तत्तदस्मै हि रोचते । यद्यद्वरं भवेत् किञ्चिदित्युक्त्वा वागुपारमत्” इत्थं तज्जन्मकथान्ते व्याडीन्द्रदत्ताभ्यां तन्मातुः सकाशादभ्यर्थ्य तं गृहीत्वा तेन सह वर्षसमीपं गतमित्युक्तं तत्रैव यथा “व्याडीन्द्रदत्तौ तरसा निर्गतौ नगरात्ततः । अथ क्रमेण वर्षस्य गृहं प्राप्ता वयं गुरोः” इत्युपक्रमे “अध्यापयितुमस्मांश्च प्रवृत्तोऽभूदसौ ततः । सकृच्छ्रुतं मया तत्र, द्विःश्रुतं व्याडिना तथा । त्रिःश्रुतञ्चेन्द्र-दत्तेन गुरुणोक्तमगृह्यत” इति तस्य वर्षसमीपेऽध्ययनं वर्णितम् । ‘अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महा-नभूत् । तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् । स शुश्रूषापरिक्लिष्टः प्रेषितो वर्षभार्य्यया । अगच्छत् तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् । तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्दुशेखरात् । सर्वविद्यामुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम् । ततश्चागत्य मां वादे प्रयाताः सप्त वासराः । अष्ट-मेऽह्नि मया तस्मिन् जिते तत्समनन्तरम् । नभःस्थेन महाघोरो हुङ्कारः शम्भुना कृतः । तेन प्रनष्टमैन्द्रं तदस्मद्व्याकरणं भुवि । जिताः पाणिनिना सर्वे मूर्खी-भूता वयं पुनः” । “अन्तान्तरे तुषाराद्रौ कृत्वा तीव्रतरं तपः । आराधितो मया देवो वरदः पार्व्वतीपतिः । तदेव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् । तदिच्छानु-ग्रहादेव मया पूर्णीकृतं च तत्” ।

अनेनैव पाणिनिव्याकरणतात्पर्य्यप्रकाशकः परिशिष्टरूपो वार्त्तिकपाठोऽभिरचितः स च “सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शब्देन धर्म्मनियमः” इत्या-दिकः अष्टाध्याय्यात्मकः । बृहत्कथायाम् “तदैवानीय दत्ता मे योगनन्देन मन्त्रिता” इत्यनेन वररुचेस्तन्मन्त्रि-ताकरणं वर्णितम् । तेन पाणिनेर्वररुचिनामकात्यायनस्य च योगनन्दसमकालता प्रतीयते । बृहत्कथाया इदा-नीमप्राप्यत्वेऽपि तत्कथासारसाधनोपलम्भात् तत्र च यथावर्णितकालताऽवगम्यते बृहत्कथासारस्य चाप्रामाण्यं नाशङ्कनीयं तत्कथासारे “यथामूलं तथैवैतन्न मनाग-प्यतिक्रमः । ग्रन्थविस्तरसंक्षेपमात्रभाषा च भिद्यते” इत्युक्त्या बृहत्कथामूलकतायास्तत्कथासारस्योक्तेः । स च कतगोत्रापत्यत्वात् कात्यायनः । अतएव हरिवं० “ततः कात्यायनाः स्मृताः” इति बहुत्वनिर्देशात् अन्य-

स्यापि तद्गोत्रभवयुवापत्यस्य कात्यायनत्वमिति भूतस्य भविष्यतो वा स्यादिति सूचितम्” इति । ततः प्राचीनेन कात्यायनेन शुक्लयजुर्वेदविहितकर्म्मणामनुष्ठानज्ञापकं षड्विंशत्यध्यायात्मकं कातीयं श्रौतसूत्रं गृह्याख्यं सूत्रञ्च प्रणीतम् । तत्र श्रौतसूत्रे १अध्याये १कण्डिकायां २१सूत्राणि । तत्र अन्वाध्यानादिषु अधीतसाङ्गवेदानां द्विजानां सपत्नीकानाम् रथकारस्य चाधिकारः । अङ्गहीनक्लीबपतितशूद्राणामनधिकारः । निषादस्थपतेर्गावेधुके चरावधिकारः । अवकीर्णिनश्च प्रायश्चित्तरूपगर्द्दभेज्यायाम् । तत्र गावेधुकचरवकीर्णिगर्द्दभेज्या च लौकिकेऽग्नौ कार्य्या । गर्द्दभेज्यायां पुरोडाशश्रपणं भूमावेव न कपाले कार्य्यम् । तत्र अवदानहोम उदके एव नाग्नौ, अन्यदाधारादि अग्नावेव । प्राशित्रं गर्द्दभस्य शिश्नादवदेयम् । श्रौतं कर्म्म वैतानिकेषु विहारार्थेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु कर्त्तव्यम् । स्मार्त्तन्तु आवसथ्येऽग्नौ कर्त्तव्यम् । स्वहारम्भे मांसपाकनिषेधः ।

२क० २२सू० । तत्र देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो याग इति यागलक्षणम् दर्शपौर्णमासादियज्ञशब्दार्थस्यागविशेषः । तस्य च प्राधान्यं, तत्प्रकरणपठिताग्न्यन्वाधानादिब्राह्मणदक्षिणान्तस्य कर्म्मजातस्याङ्गत्वम् । एवं प्रयाजादयः पूर्व्वाघारादिहोमाश्च तदङ्गानि । स्थिता होमः वषट्कारप्रदानः यजतिशब्दार्थः तत्र याज्यापुरोऽनुवाक्ये च । उपविष्टेन स्वाहाकारप्रदानो होमः जुहोतिशब्दार्थः । सर्व्वकर्म्मसु ब्राह्मणा एव ऋत्विजः, न क्षत्रियवैश्याः तेषां हविःशेषभक्षणनिषेधात् । फलेच्छाभावे काम्यकर्म्माणि कर्त्तव्यानि नावश्यम् । नित्यानि तु अग्निहोत्रादीन्यवश्यं कर्त्तव्यानि अकरणे दोषश्रवणात् । दीक्षितेन सत्यवचनाधःशयनब्रह्मचर्य्यादिनियमाः अवश्यं कार्य्याः । गृहदाहादिनिमित्तं धनहानिनिमित्तं च प्रायश्चित्तमवश्यं कार्य्यं न तस्य इच्छयानुष्ठानम् । नित्यानि यथाशक्त्यङ्गयुक्तान्यपि कार्य्याणि । काम्यानि तु सर्व्वाङ्गोपेतान्येव । कामनासत्त्वेऽपि यदा यथाश्रुताङ्गानि कर्त्तुं शक्नुयात् तदैव काम्यं कार्य्यं नान्यदा ।

३क०४२सू० । तत्र ऋग्यजुःसामधर्म्मभेदेन मन्त्रास्त्रिविधाः । ऋगादिलक्षणम् (ऋग्वेदशब्दे उक्तम्) । यजुषां यावति पदसमूहे उच्चरिते पदसमूहो निराकाङ्क्षो भवति । तावत्परिमितमेकं वाक्यं कर्म्मकाले प्रयोक्तव्यम् । यत्र तु मध्ये पठितैः पदैर्यजुर्निराकाङ्क्षं न भवति तत्र पदान्तरं योग्यमध्याहृत्य पूर्व्वपठितं वाक्यमेव निराकाङ्क्षीकृत्य प्रयोक्तव्यम् । प्रयोगे मन्त्राः कर्म्मारम्भे प्रयोक्तव्याः । यजुर्व्वेदमन्त्राश्च उपांशु प्रयोक्तव्याः ऋग्वेदसामवेदयोस्तु मन्त्रा उच्चैःप्रयोक्तव्याः । याजुषा अपि प्रैषा उच्चैःप्रयोक्तव्याः । कुशजातिमात्रं बर्हिःशब्दार्थः । अन्वाधारादौ बर्हिर्धाराहोमादौ च विशेषसंख्यानुक्तौ यावता कार्य्यसिद्धिस्तावत्संख्या ग्राह्या । इध्माबर्हिर्बन्धनार्थानि संनहनानि त्रिवृत्संख्यत्वगादिकृतानीति । संनहने भेदस्तु प्रागग्रे संनहने उदग्रं बर्हिर्निधाय संनहनेन दृढं बद्ध्वा बर्हिर्मूलभागे ग्रन्थिमुपगूहेत्, उदगग्रे संनहने तु प्रागग्रमिध्मभागं निधायेध्ममूले ग्रन्थिमुपगूहेत् इति । अष्टादशसंख्यारत्निमात्रकाष्ठकः तथाभूतैकविंशतिकाष्ठको वा पालाशस्तदभावे वैकङ्कतः इध्मः कार्य्यः । तदभावे श्रीपर्ण्युद्भवः वैल्वः औदुम्बरःखादिरो वा तत्तदभावे इध्मस्तथाभूतः कार्य्यः । इध्मादेव त्रीणि काष्ठान्यादाय परिधिपरिधानं कुर्य्यात् । सामिधेनीवृद्धौ चेध्मकाष्ठवृद्धिः पित्र्यादौ सामिधेनीह्रासेऽपि नेध्मसंख्याह्रासः । अग्निप्रणयनार्थं इध्म उक्तसंख्याधिककाष्ठकोऽपि भवति । इष्टकापशौ अष्टाविंशतिप्रभृतिभिस्तथाभूतकाष्ठैः इध्मः कार्य्यः । एव त्रिभिः संहननैर्मूलभागे बद्धः कल्प्यः । दर्शपौर्णमास एव वेदकरणम् । सूत्रे आङ्शब्दार्थोऽभिविधिरिति प्रतिज्ञा । सर्व्वकर्म्मस्वनुक्तमपि गार्हपत्यात् आहवनीयदक्षिणाग्न्योरुद्धरणं कार्य्यम् । अन्यकर्म्मार्थमुद्धृतयोस्तयोरागन्तुकान्यकार्य्योपाते तत्करणं नोद्धरणान्तरम् । यथा दर्शार्थमुद्धृतयोस्तयोः प्राप्तकालाग्निहोत्रहोमः । तत्कर्म्मार्थमुद्धृतौ तौ तत्समाप्तौ लौकिकावेव भवतः । तत्र उद्धृतत्वात् आहवनीयादिविहितं कर्म्म न कार्य्यं तयोः लौकिकत्वोपदेशात् । तेन यत्र पौर्णमासादौ पृथक्तन्त्रा बह्व्यः इष्टयः सन्ति तत्र प्रत्येष्टि पृथगग्न्युद्धरणेन ताः कार्य्याः । तथा च न सकृदुद्धृतयोः सर्व्वत्रोपयोगः । खादिरस्रुवादीनां क्वचिदनुक्तौ प्रकृतिवत् विकृतावपि कार्य्यता । स्रुवस्फ्यस्रुग्जुहूप्रभृतिहोमसाधनपदार्थानां लक्षणम् । तानि च तद्भाष्ये विवृतानि यथा (खादिरः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्व्ववृत्तपुष्करो नासिकावत्पर्य्यावृतो भवति । स्फ्यश्च खादिरः खड्गाकृतिररत्निमात्रः स्रुचो बाहुमात्र्यो मूलदण्डाग्रविवर्जिता हंससुखसदृशैकप्रणालिकायुक्ताः पा-

त्रिमात्रपुष्करास्त्वावत्खातयुक्ताश्च कार्य्याः। पालाशी जुहूः। उपभृदाश्वत्थी, वैकङ्कती ध्रुवा, एतेषां वृक्षाणामेकस्य वा सर्व्वाः स्रुचः कारयेत्। अग्निहोत्रहवणी वैकङ्कती, अग्निहोत्रस्रुवो वैकङ्कतः। यैः पात्रैर्होमो न क्रियते तानि सर्व्वाणि वारणानि भवन्ति तानि चोलूखलमुषलकूर्च्चेडापात्रीपिष्टपात्रीपुरोडाशपात्रीशम्याकृष्णाजिनावदानाभ्युपवेषान्तर्द्धानकटप्राशित्रहरणषडवत्तमन्थासनादीनि। तत्रोलूखलमुषलौ लोकप्रसिद्धौ। कूर्च्चो बाहुमात्रः पीठाकारः। इडापात्री पिष्टपात्र्यौ अरत्निमात्र्यौ मध्यसंगृहीते। पुरोडाशपात्री प्रादेशमात्री समचतुरस्रा षडङ्गुलवृत्तखातवती। शम्या प्रादेशद्वादशाङ्गुला। प्राशित्रहरणं हस्तमादर्शाकारं चतुरस्रं चमसाकारं वा तथैव द्वितीयमपिधानपात्रम्। षडवत्तं चोभयत्र खातवत्। आसनानि चारत्निमात्रदीर्घाणि प्रादेशमात्रविपुलानि। सर्व्वेषु पात्रेषु मूलाभिज्ञानार्थं मूलानि कार्य्याणि। अनादृते सोमसाधनपात्राणि वैकङ्कतानि कार्य्याणि। षोडशिनः पात्रं खादिरं चतुरस्रम्। अंशदाभ्यपात्रमौदुम्बरम्। वाजपेये सप्तदशपशुपात्राणि वरवृक्षमयानि। सुरापशुपात्राण्यपि। मृण्मयानि वा"। इति प्रणीतोत्करावन्तरेण सर्व्वेषां गमनागमनार्थो मार्गः, सोत्तरवेदिकेषु कर्मसु चात्वालोत्करयोरन्तरालेन मार्गः।

४क० १८सू०। तत्र विहितद्रव्याभावे काम्यं कर्म नारब्धव्यम्। नित्यन्तु मुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिधिनाप्यारब्धव्यम्। काम्येऽङ्गसद्भावं ज्ञात्वाऽऽरम्भोत्तरम् मुख्यद्रव्यापचारे प्रतिनिधिद्रव्येण समापनम्। न तु असमाप्तस्य त्यागः। नित्ये तु आरब्धे ऽनारब्धे वा प्रतिनिध्युपादानमिति भेदः। काम्यस्यावश्यकार्य्यत्वाभावात् प्रतिनिधिना नारम्भः। आरब्धे चावश्यसमापनीयत्वात् समाप्त्यर्थं प्रतिनिधिर्भवति। दीक्षितस्य पयआदिके व्रतेऽपि प्रतिनिधिरस्ति। प्रतिनिधिना करणपक्षे मुख्यद्रव्यवाचकपदघटितमन्त्रे ऊहो न कार्य्यः। यत्र जात्यन्तरं विहितं तत्र ऊहः। विकल्पस्थले अन्यतरद्रव्यारब्धे कर्मणि दैवात्तस्य दोषे विनाशे वा तत्प्रतिनिधिद्रव्यान्तरेणैव समाप्यं न तु वैकल्पिकद्रव्येण यथा व्रीह्यारब्धे कर्मणि व्रीहिनाशदोषयोः व्रीहिसदृशनीवारादिना समापनं न तु यवेन, एवमन्यत्र। व्रीह्यभावे नीवारैः प्रयोगे आरब्धे नीवारेषु विनष्टेषु कथञ्चिद्व्रीहिप्राप्तौ व्रीहिभिरेव, अप्राप्तौ व्रीहिसदृशैरेव कर्मसमापनम् न नीवारसदृशैः नापि वैकल्पिकैर्यवैः। मुख्यद्रव्येण सर्व्वप्रयोजनासिद्धौ तत्समर्थप्रतिनिधिनैव कर्म कार्य्यम्। यत्र कृष्णाः व्रीहयो विहितास्तत्र कृष्णव्रीह्यलाभे शुक्लव्रीहिभिः कर्म कार्य्यं न तु कृष्णनीवारैः गुणस्य द्रव्यापेक्षया दुर्ब्बलत्वात्। पुंवत्सत्वलक्षणं गुणं हित्वा स्त्रीवत्सायाश्चपि गोः पयसा होमो न तु पुंवत्सायाः मेष्याः पयसा। एवमार्द्रत्वगुणालाभे शुष्कपलाशैरपि कर्म कार्य्यं न तु आर्द्रसमिदन्तरेण एवं सर्व्वत्र। एवं प्राशित्रादिसर्व्वकर्मसु पर्य्याप्तव्रीह्यलाभेऽपि अवदानद्वयपर्य्याप्तपुरोडाशनिष्पत्तिसमर्था व्रीहय एव ग्राह्या न तु प्राशित्रादिसर्व्वकार्य्यपर्य्याप्ता नीवारा इति ५क० १७सू०। तत्र श्रुतिपाठमन्त्रपाठार्थसिद्धिक्रमेण पदार्थानुष्ठानम्। यत्र च पाठक्रमार्थसिद्धिक्रमयोर्विरोधः तत्र पाठक्रममनादृत्यार्थसिद्धिक्रमो ग्राह्यः। यथा "स वै पर्णशाखया वत्सानपाकरोति तामाच्छिनत्ति" इत्यत्र पाठक्रममनादृत्य पूर्व्वं छेदनं ततोऽपाकरणम्। यत्र तु श्रुतिपाठक्रमयोर्विरोधः "संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयादिति" श्रुतिः संस्थिते यज्ञे ब्रह्मतर्पणं विदधाति पाठक्रमस्तु प्राशित्रावदानात् पूर्व्वम्। तत्र श्रुतिक्रमेण संस्थितएव कार्य्यम् न पाठक्रमेण। यत्र च श्रुतिपाठमन्त्रपाठयोर्विरोधः तत्र श्रुतिपाठक्रममनादृत्य मन्त्रपाठक्रमेण कार्य्यम्। यथा सोऽसावाज्यमधिश्रयतीत्यधिश्रयणं विधाय, तदनन्तरमेवोद्वासनं विहितम् मन्त्रक्रमस्तु पत्नीसंहननान्ते इति विरोधः तत्र मन्त्रपाठक्रमेणैवाज्योद्वासनम्। यत्र बहूनां प्रधानानां सह प्रयोगस्तदा सन्निपत्योपकारकाः पदार्थाः सर्व्वेषां प्रधानानां पृथक् पृथक् सदृशपदार्थानुसमये कार्य्याः यथा सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुषु सर्व्वेषां प्रथममुपाकरणं ततः सर्व्वेषां नियोजनम् ततः सर्व्वेषां प्रोक्षणमित्यादि। आरादुपकारकास्तु तन्त्रेण कार्य्या न तेषु क्रमचिन्ता। यथा दर्शादौ प्रयाजादय आरादुपकारकास्तन्त्रेण कार्य्याः। चतुर्द्दशैकनिर्वापः एकादशादिकपालोपधानञ्च एकैकस्य कार्य्यम्। सोमे चैकैकस्य ग्रहस्यासादनान्तं ग्रहणं कार्य्यम्। सर्व्वत्र हविषोऽवदानं प्रदानान्तं कार्य्यम्। देवताऽभेदे हविर्मात्रभेदे देवतागुणे वा उपांश्वादिकेऽभिन्ने प्रदानान्तमवदानं न भवति किन्तु क्रमेण सर्व्वाणि हवींष्यवदाय प्रदा-

न्तेभ्यः प्रदानं कार्य्यम् । सप्तदशसु प्राजापत्यपशुषु उपाकरणरूपे प्रथमपदार्थे कृते द्वितीयपदार्थादौ उपाकरणक्रम एवादर्त्तव्यः न क्रमान्तरम् । अयं प्रावृत्तिकः क्रमः । प्रधानानामाग्नेयादीनां पाठक्रमेण तदङ्गानां निर्व्वापादिक्रमः । यथा प्रथमपठितस्याग्नेयस्य प्रथमं निर्व्वापादि । पश्चात् पठितस्याग्नीषोमीयस्य पश्चात् इत्ययं क्रमो मुख्यः । अनेकाहसाध्यदर्शादौ क्रियमाणे मध्ये नित्यस्याग्निहोत्रादेः काले प्राप्ते काम्यमध्येऽपि तत् कार्य्यमेव न तु दर्शाद्यनुरोधेन नित्याग्निहोत्रादिकालातिक्रमः कार्य्यः । सौत्रामण्यादिविकृतिमध्य एवामावास्यायां दक्षिणाग्नौ पिण्डपितृयज्ञः कार्य्यः । षोड़शातिरात्रादौ च षोडशिनोऽनियतकालत्वेऽपि दैवादुक्थ्योत्कर्षे तदनन्तरमेव षोडशियागः कार्य्यः न तु कालानुरोधात् ततः पूर्व्वम् । अग्निष्टोमादिसत्रपर्य्यन्तानां प्रधानानामनुष्ठाने क्रमाभावः । यदा यत्र यस्येच्छा तदा तदनुष्ठेयम् । अध्ययनार्थ एवैषां पाठक्रमः नानुष्ठानार्थः ।

६क० २६सूत्राणि । तत्र अयस्तहविर्नाशेऽन्यहविः कार्य्यं न स्विष्टकृदादिप्रतिपत्तिरहितः यागः कार्य्यः । तथा पुनः शेषादवदेयम् । अग्न्यादिदेवतानां, मन्त्राणां, प्रयाजानुयाजादिक्रियाणाञ्च न प्रतिनिधिरस्ति । हवनीयानां तु क्रियाणामवघातादीनां प्रतिनिधिरस्ति । प्रतिषिद्धं वस्तु श्रुतद्रव्यसदृशमपि न प्रतिनिधेयम् । यथा मौद्गे चरौ माषादि । त्यागादौ वपनादौ संस्कारकर्म्मणि च यजमानस्य प्रतिनिधिर्नास्ति । गुणकर्म्मसु पात्रासादनाज्यावेक्षणाग्न्याधानव्यूहनवेदस्तरणादिषु यजमानस्यापि प्रतिनिधिरस्ति । पत्न्यभावेऽप्याज्यावेक्षणान्वारम्भोपाञ्जनादौ गुणकर्म्मणि प्रतिनिधिरस्ति । सत्रेषु यजमानस्य प्रतिनिधिरस्ति । यजमानकर्म्मणा सम्बन्धात् यजमानधर्म्मा अपि दीक्षणादयः प्रतिनिहितस्य भवन्ति सत्रेषु यजमानानामृत्विक्पदार्थकर्तृत्वविधानात् । ब्राह्मणस्यैव सत्रेषु अधिकारो न क्षात्रवैश्यानाम् । ब्राह्मणानामप्येककल्पानां न भिन्नकल्पानाम् । वंश्यनानियमयोर्द्व्युपहितत्वेऽपि सत्रेषु नाधिकारः । सहस्रसंवत्सरसत्रं मनुष्याणामपि भवति तत्र संवत्सरशब्दस्य अहःसु लक्षणा यतस्तत्र सहस्रसंवत्सरे सहस्रं सौत्यान्यहानि तानि च दिनसहस्रे सम्भवन्तीति ।

७क० २८सूत्राणि । यत्र एकफलार्थं बहूनि प्रधानानि एकवाक्येन विधीयन्ते । तत्र तेषां सह प्रयोगः । देशकालफलकर्त्रादिसाम्ये सति प्रधानानामारादुपकारीणि आघारप्रयाजाज्यभागादीनि सकृदेव कार्य्याणि । न प्रतिप्रधानं पृथक् पृथक् कार्य्याणि । देशभेदे कालभेदे च तन्त्रभेद एव भवति न सहक्रिया । यथा दर्शपौर्णमासयोः कालभेदे । वरुणप्रघासेषु च मारुत्या देशभेदे । अहर्गणे सुब्रह्मण्यानिगदे द्वादशाहे सुत्यामुपगच्छेदित्यत्र कालसंयुक्तं कर्म्म तन्त्रेणैव सकृत् प्रयोक्तव्यम् । एकद्रव्ये कर्म्मावृत्तौ सर्व्वां मन्त्रवचनं सकृदेव कार्य्यम् न प्रतिक्रियम् । यथा स्फ्येन पदं त्रिः परिलिखेदस्मे रक्षसोत्यत्र एकवारं मन्त्रेण, द्विस्तूष्णीमिति । हविर्ग्रहणे बर्हिर्लवने तस्य सरणे आज्यग्रहणे च प्रतिक्रियं मन्त्रावृत्तिः न सकृत् । आज्यग्रहणे तु वचनात् त्रिधा मन्त्रेण ग्रहणम् शेषं तूष्णीं हविर्ग्रहणे चतुर्थं तूष्णीम् । वचनादुत्तमे मुष्टौ मन्त्रनिवृत्तिः । दीक्षितस्यानेकदुःस्वप्नदर्शने सकृदेव मन्त्रपाठः । एकनद्या अनेकप्रवाहतरणेऽनुमन्त्रणं सकृदेव । अवर्षणे अनेकवृष्टिधारासंयोगेऽपि अनुमन्त्रणं सकृदेव । युगपदनेकामेध्यदर्शने सूर्य्योपस्थापनं सकृदेव । यानीवाहने (विश्रम्य विश्रम्य पुनः पुनः प्रयाणे) अमेध्यदर्शने मन्त्रपाठः सकृदेव । एकरात्रिमध्ये पुनःपुनःस्वापादौ अमेध्यदर्शनादिषु च कालभेदे भेदेनैवानुमन्त्रणं न सकृत् । अप्रधानकालीनमङ्गं सकृदेव, न प्रतिप्रधानमावर्त्तते । यथाऽग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्यापशूनां साधारण एव स्वरुरपि यूपवत् सर्व्वपशुसाधारण एव । आधानादिकर्म्मसु पुरुषा एव कर्त्तारो न स्वयं केवलं यजमानः । तत्रायं भेदः देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मककर्म्माणि यजमानः स्वयं कुर्य्यात् । पुरुषयोगिमन्त्रान् यजमानः स्वयं जपेत् वपनाभ्यञ्जनादयो यजमानस्यैव संस्काराः । सति विशेषवचने ऋत्विजामपि ते संस्काराः यथा "हिरण्यमालिनोवाजपेयेन चरन्ति" । सति वचने उक्तादन्यदपि यजमानस्य भवति । यथा यजमानोवसोर्धारां जुहोति । यजमानः पात्राण्यासादयतीत्यादि । शेषं कर्म्म यथासमाख्यमृत्विगादयः कुर्युः । यथा अध्वर्युराध्वर्य्यवं, होता हौत्रम्, उद्गाता औद्गात्रमित्यादि । सर्व्वाणि कर्म्माणि यज्ञोपवीतिनः कुर्य्युः तानि च प्राक्संस्थानि उदक्संस्थानि वा कुर्य्युः । परिस्तरणपर्य्युक्षणादौ प्रदक्षिणं कार्य्यम् । पित्र्येऽपसव्यम् । दैवे यथावृत्तिः पैत्रे तत्र सकृत् । दक्षिणा च दिक् पित्र्ये । यद्दैवे प्राक्संस्थादि पैत्रे तद्दक्षिणसंस्थं कार्य्यम् । प्रधान-

द्रव्यविनाशे यत्किञ्चित्पत्न्योपकारकाङ्गरहितस्यैव तस्याहुतिः नाराद्युपकाररहितस्य ।

८कं० ४७सू० । विकल्पस्थले एकेनैव कार्य्यकरणम् । अदृष्टार्थेषु बहुषु विहितेषु समुच्चयः यथा होत्रमन्त्राणामग्निमन्थनीयादीनाम् अग्निस्थापनमन्त्राणाञ्च । होतृमन्त्रत्वेऽपि याज्यानुवाक्ययोर्न समुच्चयः । तथा च याज्या पुरोऽनुवाक्या च एकस्मिन् यागे एकैकैव । एकनिमित्तकप्रायश्चित्तानां समुच्चयः । यज्ञकाले मन्त्राणामेकश्रुत्या प्रयोगः, न संहितास्वरेण, नापि ब्राह्मणस्वरेण । सुब्रह्मण्यासामजपन्यूङ्खयाजमानानां मन्त्राणां संहितावदेव स्वरेण प्रयोगेन त्वेकश्रुतिस्वरेण । आधाने विहितदक्षिणाभेदस्य विकल्पः, न समुच्चयः । अनेकसाधनके कर्म्मणि जपध्यादीनां समुच्चयः । सर्व्वपशूनां तानि कार्य्याणि । सोमक्रये विहितगवादिद्रव्यदशकस्य दृष्टार्थत्वात् न समुच्चयः । सर्व्वत्र गार्हपत्याहवनीययोः प्रदक्षिणीकृत्यापसव्याहुतिः अपसव्यीकृत्य च प्रदक्षिणाहुतिः कार्य्या । विहारोत्तरतः सर्व्वकर्म्म कार्य्यम् । विहारस्य दक्षिणतः ब्रह्मयजमानयोरासने कार्य्ये । तयोर्मध्ये यजमानस्य वेदिं स्पृष्ट्वा (वेदिमध्ये पादाग्रं निधाय) उपवेशनम् । पश्चात् ब्रह्मोपवेशनम् । अनादेशेऽध्वर्युः यजुर्विहितं कर्म्म कुर्य्यात् आदेशे तु अन्योऽपि । विरोधे तु अन्योऽपि कर्त्ता यथा पेषणेऽध्वर्य्योर्व्यापृतत्वेन विरोधात् कपालोपधानमन्योऽपि कुर्य्यात् । हविष्पात्रस्थाल्यादिनामेकत्र समावेशे यद्यत् पूर्व्वं तत्तदन्तरं, यद्युत्तरं तद्बहिर्भवति । हविषामपि मध्ये पूर्व्वं पूर्व्वं हविरन्तरं कार्य्यं उत्तरमुत्तरं बहिः । प्रतापनाद्याज्यसाध्यसंस्कारा गार्हपत्याग्नौ कार्य्याः । सर्व्वकर्म्मसु हविःश्रपणं गार्हपत्ये आहवनीये वा कार्य्यम् । संस्काररहितं घृतमात्रमाज्यशब्दार्थोपाद्यः । एतं च गव्यमेव ग्राह्यम् । द्रव्यविशेषानुक्तौ सर्व्वत्र घृतेन होमः कार्य्यः विशेषवचने तेनैव । चात्वालात् बहिस्थं पुरीषं निवपेत् । आहवनीये यजतयः, आज्यभागोपांशुयाजादयः आज्यहविष्का प्रयाजाः आज्यं स्रुचिहोत्वा चतुरवदाय कार्य्याः । दार्भिकाघारानग्नेः प्रयातः कुर्व्वन्ति । आघारौ प्राञ्चौ विदिशौ वा होतव्यौ उभयपक्षेऽपि ऋजू दीर्घौ सन्ततौ च तौ कार्य्यौ । अनादेशेऽत्र होमा आहवनीये एव कार्य्याः । आदेशे तु यथादेश मन्त्रमाध्वौ । आदेशाभावे सर्व्वत्र सकृद्गृहीतमेव होतव्यम् आदेशविशेषेऽन्यथा ।

८कं० २१सू० । सर्व्वत्र व्रीहयो यवा वा हवींषि भवन्ति । व्रीह्याग्रयणानन्तरं यवाग्रयणात्प्राक् व्रीहिभिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्य्यौ यवाग्रयणानन्तरं च प्राग्व्रीह्याग्रयणात् यवैरेव तौ कार्य्यौ । आपस्तम्बमते सर्व्वदा व्रीहिभिरेवेति भेदः । दर्शपौर्णमासयोरेवायं द्रव्यनियमः न विकृतौ । द्विरवदानविधाने पुरोडाशचर्व्वादेर्मध्यदेशादेक अङ्गुष्ठपर्व्वमात्रं तिरश्चीनम् आद्यमवदानम् । द्वितीयं तु हविःपूर्व्वभागात् तथावदानम् । तच्चावदानयोर्मर्य्यादाभङ्गाभावेनैव कार्य्यम् । पञ्चार्षेयाणां जमदग्नीनां जमदग्निप्रवराणाञ्च हविस्त्रिरवदानम् । तत्राद्यं मध्यात्, द्वितीयं पूर्व्वभागात्, तृतीयम् पश्चाद्भागात् । यत्र आज्यभागपत्नीसंयाजोपांशुयाजाग्निहोत्रहोमादौ चतुरवदानं विहितं तत्र जमदग्नीनां पञ्चयोऽवदानम् । दधिपयसोरपि स्रुवेणावदानपञ्चकम् । तदप्यङ्गुष्ठपर्व्वमात्रमेव कार्य्यम् ।

पुरोडाशादिहविषोऽवदानात् प्रथममाज्यं सकृदवदाय ततोऽन्यद्धविरवदेयम् । पुनरप्यन्ते आज्यं सकृदवदेयम् । स्विष्टकृद्धोमे तु प्रधानावदानादेकोनं हविषोऽवदानम् । तथा च येषां प्रधानयागेऽवदानद्वयं विहितं तेषां स्विष्टकृद्धोमे सकृदवदानं, येषां प्रधानेऽवदानत्रयं तेषां हविष उत्तरार्द्धादेव स्विष्टकृति अवदानद्वयम् । एवं चतुःपञ्चयोरवदाने त्रिः चतुर्वाऽवदानम् । उपस्तारः सकृत् । उपर्य्यभिघारणं तु द्विवारं भवति । हविषोऽवदेयावदानयोः प्रत्यभिघारणम् । स्विष्टकृदवदानानन्तरम् हविषो न प्रत्यभिघारणम् । एककपालः पुरोडाशः सर्व्वहुतः कार्य्यः । चतुर्थ्यन्तेन देवतापदेनानुवचनप्रैषा कार्य्या यथा अग्नयेऽनुब्रूहीत्येवंरूपा । आश्रावणानन्तरं यत्र मैत्रावरुणः प्रैष्यति तत्रापि चतुर्थ्यन्तं देवतापदं प्रयोज्यम् । अग्नये प्रेष्य, सोमाय प्रेष्येत्येवम् । आश्रावणानन्तरं यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषाभावस्तत्र द्वितीयान्तं देवतापदं प्रयोज्यम् । अग्निं यज सोमं यजेत्येवम् । प्रैषसम्प्रैष्यन्यनुवाचने द्रूयात् षष्ठी भवति यथा इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहीति । यथा धाना सोमेभ्यः इति प्रैषद्वये तु न षष्ठी । यत्रासौ यजेति विहितं यथा नामधाकं यजेति प्रयाजादीन् प्रति । तत्र देवतापदं न प्रयोज्यम् । प्रयाजार्थेन पोतर्यजेत्येवं प्रयोज्यम् । यत्र यत्र मन्त्रे असाविति पदं श्रूयते तत्र तत्र असाविति पदमपनीय तस्य स्थाने तत्पदवाच्यस्य मैत्रादेर्नामो-

र्थायं यथा इममस्य पुत्रमिच्छादौ देवदत्तस्य पुत्रमिच्छादि। सवषट्कारास्वाहुतिषु वेदेर्दक्षिणभागे उदक्प्राङ् हवनीयाभिमुखस्तिष्ठन् वषट्कारानन्तरं वषट्कारेण सह वा जुहुयात्। यत्राज्यमिश्रं हविर्विहितं, तत्र पूर्व्वमाज्यं हुत्वा ततो मध्ये हविर्हुत्वा पुनरुपर्य्याज्यं जुहुयात्। अथ वा सहैव सर्व्वमाज्यं हविश्च जुहुयादिति पक्षद्वयम्।

१०क० १४सू०। तत्र आग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यादौ लटः लिङर्थत्वकल्पनया विधिपरत्वम्। कर्म्मसु कर्त्तव्येषु तदुपकरणद्रव्यसमुदायानामादौ उपकल्पनं तानि चानीय कर्म्मदेशस्थाने स्थापयेत्। धर्म्माश्च तत्रोक्तानि प्राग्भवीयाणि सर्व्वत्राचरणीयानि। हविषां मध्ये यत् पश्चात् पठितं तद्देशतः कालतश्चोत्तरं कार्य्यम्। ग्रहणादिकं पूर्व्वपठितस्य पूर्व्वम् उत्तरपठितस्योत्तरम् कार्य्यम्। एवम् अभिघारणाद्यपि पूर्व्वपठितस्य दक्षिणतः पश्चात्पठितस्योत्तरत इति। एकद्रव्ये स्थाल्याद्युपात्ते माख्ये दक्षहस्तेन गृहीते सति वामेन वेदस्योपग्रहणं कार्य्यम्। एकद्रव्यस्रुचोः उपस्तरादौ द्वितीयद्रव्ये सति वेदोपग्रहणाभावः। आज्यादन्यद्रव्येण द्रव्यवति यागे उपस्तरणादौ च स्रुवेणोपग्रहणं कार्य्यम्। असत्सु वेदवत्त्वाद्वितीयद्रव्येषु कुशैरुपग्रहणम्। यथा स्रुवेऽन्यकर्म्मव्यापृते होमे ग्रहहोमादौ द्वितीयद्रव्याभावे च कुशोपग्रहणम्। स्रुचोरादानकाले आसादितौ स्रुचं जुहूञ्च पाणिभ्यां परिगृह्य उपभृतस्तदुपरि निदध्यात्। तत्र च परस्परसंसर्गजशब्दो न कार्य्यः। विश्वजिन्न्यायेन सर्व्वत्र स्वर्गः फलत्वेन कल्प्यते। एकस्मिन् कर्म्मणि वैकल्पिकानामङ्गानां यथाश्रुतस्य विहितानां मध्ये अधिकाङ्गानुष्ठानपक्षे सर्व्वत्र फलाधिक्यम्। यथा पौर्णमासादौ वैकल्पिकवैश्वधान्याधिकाङ्गानुष्ठाने। एवमन्वाहार्य्यादिदक्षिणादाने षड्दक्षिणापक्षतोद्वादशचतुर्विंशतिदक्षिणापक्षयोः फलतारतम्यम्। दानान्वारम्भवरणव्रतप्रमाणानि यजमानसम्बन्धीनि ग्राह्याणि। तथा च यानि दानादीनि प्रमाणानि विहितानि च तानि याजमानान्येव। व्रतञ्च मध्यन्दनाधःशयनपयोव्रतादिकं यजमानस्यैव। प्रमाणं चाग्निचयवेदिमानादौ स्फ्यादिमानं यजमानहस्तमानेनैव कार्य्यम्। यूपावटोदरवादौ खाते, माने बर्हिषि, छिन्ने यूपे, अवहतेषु व्रीहिषु पिष्टेषु तण्डुलानादिषु, दुग्धे पयसि, दग्धेषु महावीरेष्टकादिषु तदव-यवलक्षणया क्रियादिसम्भवः। रौद्रमन्त्रं रक्षोदैवतम् असुरदैवतं पैत्र्यं मन्त्रमुच्चार्य्य तत्तद्देवताकं कर्म्म च कृत्वा आत्मानमुपस्पृश्यापां स्पर्शनं कुर्य्यात्। इति सर्व्वकार्य्योपयोगिविधानानि प्रथमाध्याये उक्तानि। एतेषां सर्व्वकर्म्मोपयोगित्वात् विस्तरेणोक्तिः। अन्यान्याध्यायार्थाः संक्षेपेणोच्यन्ते।

२ अध्याये अष्टौ कण्डिकाः। तत्र १क० पौर्णमासेष्टिकाले तत्राग्न्यन्वाधानेऽध्वर्युयजमानयोरधिकारः। तद्विधानप्रकारः। दीक्षापक्षे दीक्षितधर्म्माः। दिवामैथुनमांसवर्ज्जनम् श्मश्रुकेशादिवापनम्। अपराह्णे पत्नीयजमानयोरश्नाप्रा हविषा सह व्रतकालयोश्च माषमांसलवणवर्ज्जं हविष्यं भोज्यम्। तत्र व्रतयोग्यं भोज्यं भाष्ये दर्शितं यथा पुराणः "सकृत् पर्व्वणि सर्पिष्मत् हविष्यं लघु भोजनम्। न मायं नोपवासः स्यात् तैलामिषविवर्ज्जितम्" बौधा० "सर्व्वमेवैतदहः, कोशीधान्यं विवर्ज्जयेदन्यत्र तिलेभ्यः"। परिशिष्टे च "शाकं मांसं मसूरं च चणकं कोरदूषकम्। माषान् मधु पराह्न्नं वर्ज्जयेदौपवस्तके"। कर्म्मप्रदीपे "लवणं मधु मांसञ्च क्षारान् श्रोत्रेन हूयते। उपवासे न भुञ्जीत नोषरात्रौ न किञ्चन"। "तिलमुद्गादृते शैम्बं शस्यं गोधूमकोद्रवौ। चणकं देवधान्यञ्च सर्व्वं शाकं तथैवमम् (शुक्तम्)। सर्व्वक्षारं यवक्षारं टङ्कणक्षारमेव च। क्रतुस्थो वर्ज्जयेन्नित्यं शाकद्रं लवणं तथा"। शाकद्विशेषणात् सैन्धवमानसयोर्न निषेधः। "सैन्धवं लवणं यच्च यच्च मानससम्भवम्। पवित्रं लवणं ह्येते प्रत्यक्षे अपि सर्व्वतः इति स्मृतेः"। मध्यन्दनस्तान्न कर्म्मार्थम् उपनयनोत्तरविहितं तु पुरुषार्थः अतः प्रायश्चित्तभेदः। रात्रौ तस्मिन्नेव विहारेऽग्निहोत्रहोमः। सायमशनेच्छायां होमानन्तरमारण्यौषधीनां नीवारादीनामद्दम् आरण्यफलादीनां च फलमन्तिरात्रौ भुञ्जीत। आहवनीयस्य दक्षे गार्हपत्यस्य दक्षे वाऽधः शयनं तत्राप्याकरणनिषेधः, ब्रह्मचर्य्यञ्च। एष नियमः सपत्नीकयजमानस्यैव। पौर्णमासे अन्वाधानादिकर्म्मापवर्गान्ते द्व्यहे एकाहे वा कार्य्यभेदोक्तिः तच्च प्रातरेव कार्य्यम्। २क०। अग्निहोत्रानन्तरं ब्रह्मवरणं तत्प्रकारः। ३क० ८क०पर्य्यन्ते ब्रह्मसदनादेः आरभ्य शंयु-पर्य्यन्तस्य कर्म्मकलापस्यानुष्ठानप्रकारमन्त्रादिकीर्त्तनम्।

३ अध्याये अष्टौ कण्डिकाः। तत्र होतृसदनादिपौर्णमाससमाप्तिपर्य्यन्तकर्त्तव्यकार्य्यकलापस्यानुष्ठानप्रकारमन्त्रादि।

४ख०।५क०। तत्र ।।२।१क०दर्शयागात् प्राक्कर्त्तव्यं पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानप्रकारमन्त्रादिकथनम्। तत्र द्रव्यदेवतायुक्तः आख्यातप्रत्ययात्मकर्म्मयज्ञोवेदबोधितो यागशब्दार्थः इत्युक्तिः। सर्व्वासु इष्टिषु अग्नीषोमीये पशौ च दर्शपौर्णमास यागधर्म्मातिदेशः। वैश्वदेववरुणप्राघासशाकमेधशुनासीरीयरूपचतुःपर्व्वात्मकचातुर्मास्यस्याद्ये वैश्वदेवे पर्व्वणि दर्शपौर्णधर्म्माः। ततोऽतिरिक्तास्तेषु औपदेशिकाः प्राचीनप्रवणे त्रिधातुर्बर्हिःप्रस्तारादयोधर्म्मा भवन्ति। चातुर्मास्ये वरुणप्रघासादिषु त्रिषु तु वैश्वदेवपर्व्वधर्म्माः किन्तु प्राकृत्यादिषु न भवन्ति। कौमिकादङ्कत्वात् वारुणप्राघासिकावभृथे धर्म्माभवन्ति। क ? कुर्य्यादिति सन्देहे लौकिकाग्निरेव ग्राह्यः। दर्शपौर्णमासयोराग्नेयादयः षट् प्रधानयागाः। वैकृते कर्म्मण्येकदैवत्ये सर्व्वआग्नेयधर्म्माः। अनेकदैवत्ये तु अग्नीषोमीयैन्द्राग्न्यादेः। तत्रापि आग्नावैष्णवादौ अग्नीषोमीयस्यैव धर्म्मा नैन्द्राग्न्यस्येति निर्द्धार्य्यम्। मारुतेषु ऐन्द्राग्नस्येति निर्द्धार्य्यम्। द्रव्यसामान्येनापि धर्म्मप्रवृत्तिर्भवति यथा पुरोडाशवत्प्रधानासक्तादौ पुरोडाशस्य, साम्नाय्ये नात्राज्यस्य, आज्ये आज्यस्येति। देवतागुणस्योपांशुत्वादेः साम्ये धर्म्मप्रवृत्तिर्भवति। यथोपांशुयाजे उपांशुयागः। द्रव्यदेवतासामान्यविरोधे द्रव्यसामान्यादेव धर्म्माभवन्ति न देवतासामान्यात् यथा ऐन्द्रपुरोडाशादौ देवतासामान्यात् पुरोडाशस्यैव। पयस्यायां पयस एव धर्म्माभवन्ति न दध्नः। अतयातुर्मास्यादौ परिवासितया शाखया पवित्रवत्सनानन्तरं वत्सापाकरणं दोहनचतुष्टयासादनञ्च भवति। पयात्वपि पयस एव धर्म्माभवन्ति न दध्नः। अतःसाम्नाय्योत्सस्थानापन्नानां यथाप्रधनीभूतोत्सानासाधादनपोवाणे भवतः। द्रव्येषु स्थानापत्तेर्धर्म्माभवन्ति यथा श्यामाकानां व्रीहियवस्थानापत्तेस्तद्धर्म्मा मुषणमादनपोत्तणकण्डनादयो भवन्ति। प्राकृतस्थानापन्नस्यापि द्रव्यस्य ये स्थानिनो धर्म्माविरुध्यन्ते स्थानापन्ने द्रव्ये न ते भवन्ति यथा परिधौ पशुनियोजने यूपस्थानापन्नस्यापि परिधेः तक्षणाष्टाश्रीकरणादयोधर्म्मा न भवन्ति विरुद्धत्वात्। विकृतौ यत्र प्राकृतद्रव्यदेवतास्थानेऽन्यद्रव्यदेवतादिर्विहितस्तत्र प्राकृतमन्त्रस्य यथार्थं मूहोभवति। यथा अग्नये त्वा जुष्टमित्यस्य प्रकृतौ मन्त्रस्य इन्द्राग्निभ्यां त्वां जुष्टमित्यूहः। प्रकृतौ मन्त्राणामूहो न भवति प्रकृतेरपूर्व्वत्वात्। यथा पत्नीं सन्नह्येत्येकवचनान्तमन्त्रस्य बहुपत्नीकयागेऽपि नोहः। किन्तु एकवचनान्त एव प्रयोज्यः। तथा पवित्रे स्थ इति मन्त्रस्य पवित्रद्वयपक्षेऽपि नोहः। अत्रापवादः। विकृतौ वचनविशेषे प्राकृतधर्म्मा न भवन्ति। अर्थलोपात् (प्रयोजनलोपादपि) प्राकृतधर्म्मा न भवन्ति। यथा सौर्य्ये चरौ कण्डनस्य प्रकृतितः प्राप्तस्यापि प्रयोजनाभावात् नानुष्ठानम्। तथा विरोधादपि प्राकृतधर्म्माणां विकृतावप्रवृत्तिः। यथा चरौ पेषणस्य दध्युपसर्जनानामधिश्रयणस्य च। यच्च प्रकृतौ परार्थतया विहितं विकृतौ परार्थाभावेन तस्याप्रवृत्तिः यथा प्रकृतौ प्रतिपत्तिकर्म्मणां पराचां (प्रतिपाद्यद्रव्याणां) उत्पत्तिरस्ति अतो विकृतौ प्रतिपाद्यद्रव्याभावे द्रव्यकर्म्मणामप्यभावो भवति। यत्र तु परार्थोत्पन्नं द्रव्यं कञ्चित् कर्म्मान्तरसाधनत्वेन विहितं तत्र परस्याभावेऽपि परार्थोत्पन्नस्य भावो भवति (परार्थोत्पन्नेन द्रव्येण यत्कार्य्यं तदन्येनापि येन केनचित् कार्य्यम्) यथा यूपशकलेन शुक्रं संमार्ष्टीत्यत्र यूपार्थं तक्ष्यमाणे यूपे यत् शकलमुत्पन्नं यूपाभावेन तत्सम्बन्धिशकलाभावेऽपि ग्रहसंमार्गसाधनत्वेन विहितत्वाद्येन केनचिच्छकलेन शुक्रसंमार्ज्जनं कार्य्यम्। सर्व्वासामिष्टीनां सद्यस्कालत्वम्। [प्रकारादि।

३क०। प्रजापतद्रव्यशब्दात्मककार्य्यं दाक्षायणयज्ञमन्त्रदर्शपौर्णमासयोर्देवद्रव्यभेदकथनपूर्व्वकतद्विधानप्रकारः।

५क०। उपांशुशब्दार्थकथनम्। (व्यक्तत्वे चोदनैकत्वे तन्त्रैक्ये यत्र कामना। तादर्थ्येनैव चोत्पत्तिस्तत्रैव स्यादुपांशुता।” कर्कः। तत्रद्रव्यदेवतादिकथनम्।

६क० व्रीहीणां यवानां वा पाके आग्रयणसंज्ञं कर्म्म कार्य्यम् तत्र शरदवसन्तादिकालद्रव्यदेवतादिमन्त्रविधानप्रकाराश्च। दर्शपौर्णमासेष्ट्यनन्तरमेवाग्रयणाद्या प्रकृतिवत् कार्य्याः न पूर्व्वम्। दर्शपौर्णमासोत्सर्गे कृते अग्निहोत्रमेव जुहुत आग्रयणविधानप्रकारः। दीक्षिते विशेषः। संवत्सरोपसत्कादौ सत्रे आग्रयणविशेषः। संवत्सरसत्त्वादौ द्रव्यविशेषाः। श्यामाकाग्रयणविधानप्रकारः।

७क०। अन्वाधेयकर्म्मकालदेवतामन्त्रविधानप्रकारादि अग्न्याधेयशब्दे द्रष्टव्यम् विधिवक्तो माध्यन्दिनानां विशेषस्तु विस्तरभयान्नोक्तः पद्धतौ द्रष्टव्यः। [दिकथनम्।

८।९।१०क०। आधानस्याङ्गकर्म्मणां विधानम्। [मन्त्रा-

११क०। पुनराधाने निमित्तं विशेषाद्यादि। तद्विधान-

१२क० । अग्निहोत्राङ्गस्य गार्हपत्योपस्थानप्रकारः ।

१३।१४।१५क०। अग्निहोत्रकालद्रव्यदेवताविधानमन्त्रादि । तत्र कामनाभेदेनावस्थाभेदयुक्ते वह्नौ होमः कार्यः यथा प्रजाभ्योऽवलेनान्नादिकं जिहीर्षुणा समिद्धे धूमबिन्दौऽग्नौ होमः कार्यः । प्रजाउपरुध्य ताभ्योऽन्नं जिहीर्षुणा अतिप्रज्वल्यालाङ्गुक्ते, श्रीकामः यशस्कामैर्ग्रामण्यादिभिः प्रदीप्ते, मित्रभावेन प्रजाभ्योऽन्नं जिघृक्षुणा राज्ञा ज्वालापसरणे जाते, ब्रह्मवर्चसकामेन देदीप्यमानेष्वङ्गारेषु सतसु वह्नौ होमः । कामनाभेदे होम्यद्रव्यभेदाः । यथा स्वर्गकामः पशुकामो वा पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात् । एवं ग्रामकामो यवाग्वा, बलकामः ब्रीहिश्यामाकनीवारयवगोधूमयावोनां तण्डुलैः, यावनालैः प्रियङ्गुभिश् । इन्द्रियकामो दध्ना, तेजस्कामो घृतेन । एतस्मात्द्रव्याणां प्रत्यहं संवत्सरहोमे तत्तत्फलसिद्धिः । अग्निहोत्रहोमे सर्वास्विष्टिषु च गार्हपत्यागारस्य दक्षिणद्वारेण प्रवेशनम् । सर्वदा यजमानः स्वयं होमः कार्यः, कार्यवशात् तन्नियुक्तेन अध्वर्युणा वा । किन्तु दर्शे पौर्णमास्याञ्च सदा स्वयं होमः कार्यः । प्रवासे सूतकादौ च विशेषः ।

५अध्याये । १३कण्डिकाः तत्र । १।२क०। चातुर्मास्ययज्ञवैश्वदेवपर्वकालद्रव्यदेवताप्रयोगादि ।

३, ४, ५, क० वरुणप्रघासरूपतदीयपर्वकालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि । [मन्त्रादि ।

६क० । साकमेधरूपतदीयपर्वकालविधानद्रव्यदेवता-

७क० तत्र द्विहविष्कक्रौडिनीयेष्टिकालविधानद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।

८,९,क० तत्र पितृयज्ञेष्टिकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।

१०क० तत्र त्र्यम्बकहोमकालविधानद्रव्यदेवतामन्त्रादि

११ क० चातुर्मास्यपर्वभेदशुनासीरीयकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् । तत्रायं विशेषः । कृतवैश्वदेवपर्वण एव वरुणप्रघासशाकमेधादिपर्वत्रयस्य नियतकालत्वात् वरुणप्रघासादि कर्त्तव्यमेव । कृते पौर्णमासे दर्शेष्टिवत् । चातुर्मास्यानां पुनःप्रारम्भः सूतकादावपि कार्य एव । चातुर्मास्यानि त्रिविधानि ऐष्टिकानि, पाशुकानि सौमिकानि चेति तेषां द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि ।

१२,१३,क० मित्रविन्देष्टिद्रव्यदेवता मन्त्रविधानकथनम् ।

६अ० दशभिः कण्डिकाभिः निरूढपशुबन्धयागकालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादिकथनम् ।

७अ० ९क० । तत्र ज्योतिष्टोमकालद्रव्यदेवतामन्त्रादि विधानादि । तत्र सोमयागरूपप्रधानस्य स्वरूप द्रव्यदेवतादि विधानादि । [कथनम् ।

८अ०९क० । तत्र १,२,क०आतिथ्यकर्मद्रव्यदेवतामन्त्रादि

३क० औपवसथ्यकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।

४,५,६,७,८,९,क० । आनु—

९अ०१४ कण्डिकात्मके १कण्डिकायाम् सौत्यकर्म-कालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादिकथनम् । अध्यायशेषे समाप्तिपर्यन्ते प्रातःसवनद्रव्यदेवतामन्त्रविधानोक्तिः ।

१०अ० ९क० । तत्र किञ्चिदूनाध्यायसमाप्तिपर्यन्ते माध्यन्दिनसवनतृतीयसवनयोर्द्रव्यदेवतामन्त्रविधानकथनम् । अन्ते ज्योतिष्टोमे सोमोत्तरकर्त्तव्यानाम् 'अग्निष्टोमः उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रः आप्तोर्याम इत्येवं रूपाणां षण्णां सोमसंहितानां सप्तानां यागानां ज्योतिष्टोमत्वमुक्तं तत्र च ज्योतिष्टोमस्याध्वर्यवविधानप्रकारः ।

११अ०१कण्डिका । तत्रज्योतिष्टोमाङ्गब्रह्मत्वविधानादि ।

१२अ० ६क० । तत्र द्वादशाहयागविधानम् । तत्र एकादशाहादियागे च ज्योतिष्टोमधर्मातिदेशः । तत्राग्निष्टुतो धर्मातिदेशः इत्येकस्य मतम् । द्वादशाहो द्विविधः सत्ररूपः अहीनरूपश्च । तत्रोभयरूपयोर्लिङ्गप्रदर्शनम् । यथा यज्ञान्तयोः अतिरात्रयागस्तृतत्वं, यत्र तु अन्त एव अतिरात्रो यागः सः अहीन इति तयोर्लिङ्गोक्तिः । सत्रेषु यजमानसहितानां षोडशर्त्विजां कर्तृत्वात् सर्वेषां यजमानत्वम् तेन तत्र दक्षिणाभावः सर्वेषां स्वामित्वयोगात् फलवत्त्वाच्च यजमानत्वातिदेशेन सप्तदशानामेव यजमानधर्मदीक्षणादि । अन्वारम्भस्तु गृहपतेरेव । ऋतुनिष्पत्त्यर्थं पात्रासादनादौ कर्मणि एकस्यैवकर्त्तृत्वं तेनैव कृते सर्व्वकृतत्वम् । गृहपत्यध्वर्य्वोर्यव एव अङ्गारप्राशनम् । अध्यायसमाप्तिपर्यन्ते तदीयद्रव्यदेवतामन्त्रदीक्षाकालविधानादि ।

१३अ०४क० । तत्र १क०गवामयनसत्रप्रकारः तत्र द्वादशाहधर्मातिदेशः । २,३,४क०तत्रद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि

१४अ० ३क० । तत्र ज्योतिष्टोमसंस्थाभेदवाजपेयकालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि ।

१५अ० १०क० । तत्र राजसूययाग उक्तः तत्र क्षत्रियजातेरेवाधिकारः वाजपेयेनेष्ट्वा न राजसूयः कार्यः । तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि

१६अ० ८क० । तत्र १क०पशुचितिकस्थलविशेषस्याग्निविधानप्रकारः चयनरूपाङ्गकाम्नैः सोमाङ्गत्वोक्तिः

तत्र च इच्छयाऽधिकारः तत्रायं भेदः महाव्रतसंज्ञकज्योतिष्टोमसोमयागे एव पञ्चचितिकस्थलस्य नियमः अन्यत्र इच्छया विकल्पः । ४क० पर्य्यन्ते उखानिर्माणप्रकारादि । उखायन्त्रे तद्विधिविशेषः [मन्त्रादिकथनम् । ४कण्डिकान्ते ५क० च अग्निचयनप्रकारस्तत्रत्यदेवता-
६क० अग्निविशेषपक्षकचयनप्रकारः
७क० तत्रत्यप्रायश्चित्तहोमविधानम् [तामन्त्रादि ।
८क० अग्निचयनस्य पूर्व्वोक्तस्य प्रकारभेदतत्कालद्रव्यदेव-
१७अ०१२क० । तत्र प्रायश्चित्तान्तकर्म्मेतरकर्त्तव्यविधानभेदद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।

१८अ० ६क० तासु शतरुद्रियहोमः तदङ्गकर्म्मद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् । ६क० शेषे अग्निचितोनियमा उक्ता यथा अग्निचिद्वर्षति न धावेत् । पक्षिमांसाभोजनम् । प्रथमचयने द्विजातिभार्य्यामेव गच्छेत् न शूद्राम् । द्वितीयचयने सवर्णामेवोपगच्छेत् नान्यवर्णां क्षत्रियां वैश्यां वा । तृतीये न काञ्चन स्त्रियं गच्छेत् । ब्रह्मचार्य्येव भूयात् । यावज्जीवमिदं व्रतं कुर्य्यात् । संवत्सरं वेति पक्षान्तरम् । चित्यागन्तौ सोमेष्ट्यायां अथ सात्वतगविश्वज्योतिष्कृत्यानामन्यतमानामिष्टकानामुपधानम् । पुनश्चयनमचयनं वेति पक्षान्तरोक्तिः ।

१९अ० । ७क० । तत्र सौत्रामणीयागोविहितः । तत्र ऋद्धिकामस्य ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । स च अग्निमता सोमयाजिना सोमयागान्ते कार्य्यः । सोमातिपूतस्य(यस्य मुखातिरिक्तनासाकर्णगुह्यादिच्छिद्रेभ्यः पीतः सोमः स्रवति स सोमातिपूतः) सोमवामिनश्च (मुखेन यः पीतसोमं वमति स सोमवामी) तस्याऽस्याधिकारः । स्वराज्यात् रिपुभिः प्रच्यावितस्य राज्ञोऽपि स्वराज्यप्राप्त्यर्थमधिकारः । पशुमाभियोग्यस्यापि अग्राम्यपशोः पशुकामनया वैश्यस्याऽप्यत्राधिकारः । अयं चतूरात्रसाध्यः । तदङ्गसुरासन्धानप्रकारादि । तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रादि ।

२०अ० ८क० । तत्राश्वमेधयागोविहितः तत्र अभिषेकवतः क्षत्रियजातेः राज्ञोऽधिकारः न विप्रवैश्ययोः । स च त्रिरात्रसाध्यः सर्व्वकामाप्तिफलकः । तत्र कालद्रव्यदेवतामन्त्रादि । अश्वमेधयज्ञेऽस्य विहृतिः ।

२१अ० ४क० । तत्र १क० पुरुषमेधयागोविहितः सर्व्वभूतेभ्योऽतिष्ठोत्कर्षकामस्यात्राधिकारः । स च पञ्चरात्रसाध्यः एकविंशतिदीक्षः ब्राह्मणक्षत्रिययोरत्राधिकारः न वैश्यस्य । तदीयद्रव्यदेवतामन्त्रादि । २क० सर्व्वकामस्य सर्व्वमेधयागोविहितः स च दशरात्रसाध्यः । ३ । ४क० । तत्र पुरुषः अश्वः गौः मेषः अजः इति पञ्चपश्वालम्भनं तद्विधानादि प्रोषितस्य मृतस्य वा संवत्सरात्यये पितृमेधो यज्ञो विहितः तत्र नक्षत्रादिकालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादिकथनम् ।

२२अ०११क० । तत्र १क० यजुर्वेदोक्ताधानादिपितृमेधान्तकर्म्माण्युक्त्वा सामवेदविहिता एकाहसाध्ययागा विहिताः । तत्र परिभाषा । संस्थान्तरानुक्तौ अग्निष्टोमसंस्थएव क्रतुर्भवति । भूर्नामैकाहः १ धेनुमात्रदक्षिणः । ज्योतिर्नामैकाहः २ । तौ च विशेषानुक्तौ अग्निष्टोमसंस्थौ । गोसंज्ञकः ३ आयुःसंज्ञकश्च ४ एतावेकाहौ उक्थ्यसंस्थौ अभिजिद्विश्वजितौ५, ६ एतौ अग्निष्टोमकल्पौ । तत्राभिजिति गोसहस्रं शताश्वं वा सदुदितं वा दक्षिणा । विश्वजिति सहस्रं सर्व्वस्वं वा समुदितं वा दक्षिणा । तत्र ज्येष्ठपुत्रस्य विभागयोग्यद्रव्यभिन्नं भूमिदासवर्ज्जं सर्व्वस्वपदार्थः । यतो भूमेः धारणकृत्क्रमद्वारेण उपयोगात् दासस्य शुश्रूषार्थमुपयोगात् तद्भिन्नं हिरण्यादिकं सर्व्वस्वपदार्थः इत्येकमतम् । अमते पुरुषमेधे गर्भदासदानदर्शनात् भूम्येकदेशपरित्यागे धारणसम्भवात् तद्व्यतिरिक्तं सर्व्वस्वं देयमिति । अवभृथस्नाने वत्सत्वचं परिदधातीतिश्रुतेः, तद्व्यतिरिक्तविषयं सर्व्वस्वम् । एवं दीक्षोपयोगिद्रव्यव्यतिरिक्तविषयमपि । सहस्रादधिकं सर्व्वस्वं दक्षिणा देयेति फलितम् । विश्वजिति द्वादशरात्रादिनियमभेदः । अभिजिति कृते विश्वजितोऽनुष्ठानम् अभिजिद्विश्वजितोर्युगपदनुष्ठानं वा । तयोर्युगपत्करणे देवयजनस्थानविशेषोक्तिः तत्र हतषोडशर्त्विजां बाहुल्यात् अन्यतमेनान्यत्र कर्म्म सम्पाद्यम् । तत्र बहिर्वेदिकानि कर्म्माणि समानानि । अन्तर्वेदिकान्येव विभिन्नानि । युगपत्करणपक्षेऽपि अभिजित एव पूर्व्वं पूर्व्वमङ्गं कृत्वा विश्वजितः उत्तरतन्त्रं कार्य्यम् । सर्व्वजिन्नामा ७ एकाहः स च महाव्रतसंज्ञकासत्रसाध्यः तद्विधानादि तत्र संवत्सरं दीक्षा सप्ताहाभिषवः । तत्र तिस्रः षड् वा उपसदः । तथा च संवत्सरं दीक्षां कृत्वा तदूर्द्ध्वं सप्ताहे अभिषवं कृत्वा सप्ताहे चतीति सुत्या भवति तत्र च तिस्रः षड् वा उपसदः कार्य्याः । तत्र संवत्सरं दीक्षा-अग्निचयनवद्वा दीक्षा कार्य्या । स च अग्निष्टोमसंस्थ एव । २क० सर्व्वजिति दक्षिणाभेदतद्विधानादि । अयञ्च एकाहकल्पः । उक्तानामभिजिदादीनां संस्थान्तरम् ।

तत्र अभिजितो ज्योतिःसंज्ञा विश्वजितः विश्वज्योतिःसंज्ञा । सर्व्वजितः सर्व्वज्योतिःसंज्ञा । तद्दक्षिणाभेदविधानादि । उक्थ्यसंस्थस्त्रिवृत्त्रिरात्रमध्यमसंज्ञः । साद्यस्क्रसंज्ञाः ८,९,१०,११,१२,१३ षट् क्रतवो विहिताः । ते च क्रमेणोत्तरत्र दर्शिताः । तत्राद्ये ८ स्वर्गकामपशुकामभ्रातृव्यवतामेवाधिकारः । द्वितीये साद्यस्क्रे ९ दीर्घव्याधिप्रतिष्ठाद्यकामानामधिकारः । अनुक्रीनाम साद्यस्क्रः तृतीयः १० तत्र कर्म्मादिना हीनस्य तन्निर्दोषिकामस्याधिकारः । विश्वजिच्छिल्पाख्यः ११ चतुर्थः । तस्मिन् दक्षिणाभेदः तत्र सर्व्वस्वपतिनिषिद्धेति दक्षिणोक्ता सर्व्वस्वपतिनिषिद्धव्यापतेष्वकानि यथा धेन्वनडुत्क्षीरधान्यपञ्चादिमानार्हस्वर्णरूप्यादिदासदासीमिथुनलोपकरणमहानसहर्व्याद्यारोहणवर्द्धणया । तेन सर्व्वं स्वदेनैषामेव ग्रहणम् । वैरनिर्यातनकामस्य श्येनो नाम १२ पञ्चमः साद्यस्क्रः । तत्र दक्षिणाऽनुष्ठानमन्त्रदेवतादि । एकत्रिकनामा षष्ठः १३ साद्यस्क्रः । सर्व्वेषामेषां दीक्षायाः सद्यःक्रियमाणत्वात् साद्यस्क्रसंज्ञा । व्रात्यस्तोमाश्चत्वार एकाहाः १४।१५।१६।१७विहिताः । इह त्रिपुरुषं पतितसावित्रीका व्रात्याश्चाहोषयान्ति एते कार्य्यास्तत्र लौकिकोऽग्नौ होमः । तेषां प्रथमे १४ व्रात्यस्तोमे गाननर्त्तनकारिणां व्रात्यानामधिकारः । ब्रह्मत्वेन निन्दितस्य द्वितीये उक्थ्यसंस्थे १५ अधिकारः । कनिष्ठस्य तृतीये १६ । तथा च कनिष्ठं गृहपतिं कृत्वा स कार्य्यः । ज्येष्ठस्य अल्पप्रजनस्य स्थविरस्य चतुर्थे १७ अधिकारः तादृशं गृहपतिं कृत्वा गार्हपत्ये स कार्य्यः । तद्दोक्ताविधानादि । ततव्रात्यस्तोमस्य व्यवहार्य्यता भवति । अन्ते ब्रह्मवर्च्चसदीर्घायुरायुःप्रतिष्ठाकामस्य आत्मनोऽपूतत्वनिवृत्तिकामस्य च कर्त्तव्यः अग्निष्टोमसंस्थः अग्निष्टुन्नामैकाहः १८ ।

५क० । तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रविधानाद्युक्तम् । त्रिवृत्स्तोमका अग्निष्टोमसंस्थाः चत्वारः क्रतवो विहिताः । तत्र अग्निष्टुत्प्रातःसवनः प्रथमः १९ । तस्य इन्द्रस्तुत् इति संज्ञा । हिरण्यादिकामस्य ग्रामकामस्य चात्राधिकारः । तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि । इन्द्रस्तुत् द्वितीयः २० । राज्ञा सहिता ब्राह्मणाः यं ब्राह्मणं धर्म्मस्यापकत्वेनाङ्गीकुर्य्युस्तस्यात्राधिकारः । इषुसंज्ञः २१ तृतीयः । स च श्येनवत्कार्य्यः किन्तु न सद्य इति भेदः । स च मारणकामकर्त्तव्यः । ६क० सर्व्वस्वारश्चतुर्थः २२ एकाहः क्रतुः जीविहुकामस्य मर्त्तुकामस्य वात्राधिकारः । तत्रदिष्टान्नदक्षिणा । तस्य द्रव्यदेवताविधानादि । अतिमोक्षनीयाख्यः २३,२४,२५ क्रतवो विहिताः । तेषु आद्यः सर्व्वस्तोमः २३ । द्वादशाहिकछन्दोमत्रयमध्ये उक्थ्यसंस्थे उत्तमे अहनी पृथक् कृत्वा द्वितीयतृतीयौ २४,२५, अतिमोक्षनीयौ कार्य्यौ । पावस्तोमाश्चत्वारः २६,२७,२८,२९ । छान्दोग्ये चैषां विशेषः । अन्ते त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशाख्याः षट् ३०,३१,३२,३३,३४,३५, पृष्ठ्यस्तोमाः एकाहविशेषा विहिताः ।

७क० । तेषां विधानप्रकारमन्त्रदेवतादिकथनम् । अग्न्याधेयपुनराधेयाग्निहोत्रदर्शपौर्णमासदाक्षायणायणसंज्ञाः ३६,३७,३८,३९,४०,४१, षट् प्रतिकर्म्मसोमाः क्रतवो विहिताः । तद्विधानादि ।

८क० । सप्तदशस्तोमकाः ४२,४३,४४,४५,४६, पञ्च क्रतवो विहिताः तत्र ग्रामकामस्य उपहव्यनामा ४२ अनिरुक्तः । मिथ्याभिशस्तस्यापि तत्राधिकारः । तद्दक्षिणाविधानादि । स्वर्गकामस्य ऋतपेयः ४३ । तद्विधानप्रकारदेवतामन्त्रकथनम् ।

९क० पशुरैश्वर्य्यकामयोर्वैश्यस्तोमः ४४ । तद्विधानादि । तीव्रसुन्नामकः ४५ उक्थ्यसंस्थः क्रतुः । तीव्रसुति सोमातिरेकेऽपि विशेषविधानम् । तत्र सोमातिपूतस्य स्वराज्यात् प्रच्यावितस्य राज्ञः, दीर्घव्याधिग्रस्तग्रामप्रजापशुकामानाञ्चाधिकारः । तद्विधानादि ।

१०क० राज्यकामस्य राजन्यस्य राट्संज्ञकः क्रतुः ४६ तद्विधानादि । सचाग्निष्टोमसंस्थः । महेन्द्रपरियज्ञः अग्रभवत्कार्य्यः । विराडाख्यः ४७ क्रतुः अन्नाद्यकामस्य कर्त्तव्यः महेन्द्रपरियज्ञवत् आद्यन्तयोः आग्नेयपशुः कार्य्यः । औपशदनामा ४८ एकाहः प्रजातिकामस्य विहितः । तद्विधानादि । पुनस्तोमनामा ४९ एकाहः उक्थ्यसंस्थः । तत्र प्रतिग्रहदोषशान्तिकामस्याधिकारः तद्विधानादि । पशुकामस्य चतुष्टोमनामकौ ५०,५१ उद्भिद्बलभिदौ च एकाहौ ५२,५३ दर्शपौर्णमासवत् संहतावेव तौ फलसाधकौ । दृपुरिदिः ५४ तद्विधानादि । उद्भिदा यष्टा तत एव दिनादारभ्यार्द्धमासं मासं संवत्सरं वा प्रत्यहं दृपुरिदिर्विधेया । तद्विधानादि । पूजाकामस्य अपचितिनामकौ ५५,५६, द्वौ यज्ञौ विहितौ । तत्र राष्ट्रैश्वर्य्यिकस्य चाधिकारः । तद्वि-

धानादि। तत्र पूर्व्वस्य पञ्चोतिसंज्ञा ५५ उत्तरस्य ज्योतिः संज्ञा ५६ । तौ च साग्निचित्यौ सर्व्वजिद्वद्दीक्षायुक्तौ च ११क० तयोर्द्दक्षिणा । अयनगोपती ५७, ५८, द्वौ क्रतू विहितौ तत्र अग्निष्टोमसंस्थे प्रथमे राज्ञोऽधिकारः तद्दक्षिणाभेदश्च । गोषव उक्थ्यसंस्थः गवायुतदक्षिणः तत्र वैश्यस्यान्येषां वा अधिकार इति मतद्वयम् । तद्विधानादि । मरुत्स्तोमनामा ५९ यज्ञः तत्र भ्रातृणां सखीनां वा गणभूतानामधिकारः । वैश्यस्तोमोक्तदक्षिणा । ऐन्द्राग्नकुलायोनाम ६० क्रतुः प्रजाकामपशुकामयोस्तत्राधिकारः । गोकुलदक्षिणा । तत्र च द्वयोर्भ्रात्रोः सख्योर्वाऽधिकारः न गणानाम् । राजकर्त्तव्यः उक्थ्यसंस्थ इन्द्रस्तोमो ६१ विहितः । पुरोधाकामस्य इन्द्राग्निस्तोमः ६२ क्रतुः विहितः । सायुज्यकामयोः राजपुरोहितयोरत्राधिकारः । तयोः पृथक् वा सह वाधिकार इति विकल्पः । पशुकामस्य अग्निष्टोमसंस्थौ विघनौ ६३, ६४ नाम यज्ञौ विहितौ । अभिचारकामस्य पशुकामस्य वा तयोरधिकारः तत्र पशुकामस्य सम्पन्ना दक्षिणा, अभिचारकामस्य त्रिंशद्गावोदक्षिणेति भेदः । अभिचारकामस्य संदंशवज्रौ ६५, ६६ द्वौ यज्ञौ विहितौ, तौ च श्येनसोमौ कर्त्तव्यौ, तत्र वज्रः षोडशिसंस्थः कर्त्तव्यः तत्र विशेषोक्तिः । संदंशेन राजानमेवाभिचरेत् न जनपदम् । वज्रेण जनपदमेवाभिचरेत् न राजानम् । वैपरीत्येन वेति मतान्तरम् । अभिचारेण राज्याद्युपगमं कृत्वा मारयित्वा वा आत्मशुद्ध्यर्थं ज्योतिष्टोमेन यजेतेति । इति सामवेदविहिता एकाहाः दर्शिताः ।

२३अ० ५क० । तत्र १क० । अहीनसंज्ञकयागानां द्वादश उपसदः, मासमभ्यस्तञ्च । सुत्योपसद्विशेषोपदेशः दीक्षाभेदश्च च विहितः । तथा च सौत्यानि उपसदाश्च दिनानि परिगणय्य दीक्षा । द्विरात्रावधिद्वादशाहपर्य्यन्तसाध्या यागाः अहीना इत्युच्यते । तत्र पाठात् अतिरात्रस्याप्यहीनसंज्ञत्वम् इत्येकीयमतम् । द्व्यहादिषु दशरात्रादिकादिष्वहर्तिर्गौण्या इत्युक्तिः । द्वादशाहकर्त्तव्यदशरात्रस्य द्व्यहादिषु कर्त्तव्यतोक्तिः । द्विरात्रादिषु सहस्रदक्षिणा चतूरात्रादिष्वधिका दक्षिणा । तत्र दक्षिणादाने प्रत्यहं समभागेन देयतोक्तिः । अन्त्येऽवशिष्टदानम् । १३त्रयोदश अतिरात्राः विहिताः । यथा तत्र षोडशिग्रहरहिताश्चत्वारः प्रथमा अतिरात्राः । तत्र प्रजातिकामस्य नवसप्तदशसंज्ञः १ ज्येष्ठभ्रातृमत्याः स्त्रियाः ज्येष्ठपुत्रस्य कर्त्तव्यः विषुवन्नामातिरात्रः २ । भ्रातृव्यवतः गौर्नामातिरात्रः ३ । स्वर्गकामस्यारोग्यकामस्य वा आयुर्नामातिरात्रः ४ । इति प्रथमाः चत्वारः । अर्हिकामस्य ज्योतिष्टोमनामा ५ । पशुकामस्य विश्वजिन्नामा ६ । ब्रह्मवर्चसकामस्य विष्टन्नामा ७ । वीर्य्यकामस्य पञ्चदशनामा ८ । अन्नाद्यकामस्य सप्तदशनामा ९ । प्रतिष्ठाकामस्य एकविंशनामा १० इति षट् अतिरात्रा विहिताः । प्राप्तस्याप्राप्तस्य पशोर्भ्रंशे तल्लाभकामस्य आप्तोर्यामोऽतिरात्रः ११ । भ्रातृव्यवतोऽभिजिन्नामातिरात्रः १२ । भूतिमिच्छोः सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रः १३ । इति त्रयोदश अतिरात्राः । २क० । द्विरात्रास्त्रयः अहीनाः । तत्र द्वितीयतृतीययोः षोडशिग्रहरहितौ द्वौ अतिरात्रौ । आङ्गिरसचैत्ररथकापिवना इति तेषां संज्ञाः । द्वितीयं द्विरात्रमुक्थ्यपूर्व्वकमेके इच्छन्ति । पार्ष्टिकस्याग्निष्टोमस्य स्थाने उक्थ्यं कुर्व्वन्ति । संस्थान्यत्वमात्रं धर्म्मास्तु तदीया एव । मुख्यार्होऽपि यः मुख्यहीन इव स्यात् तस्य आङ्गिरसद्विरात्रेऽधिकारः । १ । प्रजाकामस्य चैत्ररथे २ । स्वर्गकामस्य पशुकामस्य वा कापिवनेऽधिकारः ३ । त्रिरात्रा अहीनाः गर्गवैदच्छन्दोमान्तर्व्वसुपराकाख्याः पञ्च क्रतवः । तत्र वैदे त्रिरात्रे १ त्रिवृत्स्तोमयुक्ताः सर्व्वे अतिरात्राः तत्संस्थान्यत्वमात्रम् । तत्र राज्यकामस्याधिकारः । पशुकामस्य अन्तर्व्वसौ २ । स्वर्गकामस्य पराके ३ इति भेदः । अत्रिचतुर्वीरजामदग्न्यवशिष्ठसंसर्पविश्वामित्राख्याश्चत्वारः चतूरात्रसाध्याः क्रतवो विहिताः । तत्र जामदग्न्ये, चतूरात्रे पुष्टिकामोऽधिकारी । तत्र विंशतिदीक्षाः । सर्व्वेषु उपसदः पुरोडाशवत्यः स्युः । ३क० तेषां विधानादि ।

४क० । पञ्चाहसाध्याः त्रयः अहीनाः । तत्र प्रथमः देवपञ्चाहसंज्ञकः पञ्चशारदीयः द्वितीयः तद्विधानादि व्रतवत् संज्ञकस्तृतीयः पञ्चाहः । तत्र ज्योतिर्गौर्भिश्चाप्ततं गौरायुः इत्येतन्नामका पञ्च एकाहाः । सर्व्वजितश्चात्र दीक्षा भवति । तद्विधानादि । ५क० । षडहा अहीनास्त्रयः । ऋतुषडहः १ पृष्ठ्यावलम्बाख्यः २ त्रिककुभः ३ इति तेषां नाम । तेषु स्तोमविधानादि । सप्त सप्ताहा अहीना विहिताः । तत्र चतुर्थं सप्ताहमुत्तमं भवति । चतुर्थं मध्ये तृतीयः पशुकामस्य भवति । इन्द्रसप्ताहसंज्ञः पञ्चमः । तत्र पञ्चमे सप्ताहे द्वितीयादेकाहादारभ्य षडेकाहाः तुल्याहानि भवन्ति । तत्र ज्योतिर्गौः आयुः अभिजित् विश्वजित् सर्व्वजित् इत्येते षट् प्रत्येकं सप्ताहगताः

कार्य्यः। एतच्च महाव्रतं सर्व्वेषु भवति। सर्व्वस्तोमश्चतमः ष्टेवाहे ज्योतिर्गौरायुरभिजित् विश्वजित् सर्व्वजित् महाव्रतं सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रः। जनकसप्तरात्रः षट्: सप्ताहः। तद्विधानादि। उत्तमे सप्तमे सप्ताहे बृहद्रथन्तरसामयुक्तपृष्ठ्यः ते च पृष्ठ्यस्तोमाख्याः इत्येवं सप्त सप्ताहा अहीना उक्ताः। तत्र विधानादि। अष्टसु अहीने पार्श्विकात् षड़हादवसितात् महाव्रतम् भवति। नवरात्रे त्रिकद्रुका ज्योतिः गौः आयुः इत्येतन्नामकाः। नवरात्रे षड़हादूर्द्ध्वं ज्योतिः गौः आयुरित्येते एकाहा भवन्ति। तस्यैव प्रकारान्तरम्। तद्विधानादि। दशरात्राश्चत्वारः। त्रिककुप् प्रथमः प्रतिष्ठाकामस्य। तद्विधानादि। कौसुरुविन्दो नाम द्वितीयः अभिचर्य्यमाणस्य। पूर्द्दशरात्रनामा तृतीयो दशरात्रः। तद्विधानादि। पशुकामस्य छन्दोमनामा चतुर्थो दशरात्रः। पौण्डरीकनामा एकादशरात्र; तद्विधानादि। २३अ० ७कण्डिकाः। तत्र १क०। द्वादशरात्रादीनि एकैकाहवृद्ध्या चत्वारिंशद्रात्रान्तानि सत्राणि उक्तानि। तत्र च येन क्रमेण यान्यहानि उपदिष्टानि तानि तथैवावगन्तव्यानि। तत्र आवापिकानामन्यः क्रमः औपदेशिकानान्तु उपदेशक्रमएव ग्राह्यः। तत्रोपदिष्टाहर्व्यतिरिक्तानामह्नां आवापक्रमोक्तिः। यथा अपूर्व्वमावे सत्रे दशरात्रावापो नवति स च भवन् पर एव भवति न पूर्व्वः। षट् पार्श्विकानि अहानि, चत्वारि छन्दोमानि अहानीति दशरात्रः। पृष्ठ्यः षड़हः त्रयश्छन्दोमा अविवाक्योदशम इत्ययं वा दशरात्रो भवति। अयञ्च सर्व्वेषामह्नामन्ते परोभवति। प्रकृतिविहितेषु महाव्रतं दशरात्रादुत्तरमेकाहार्थे भवति। एकाहं विना सत्रसंख्यापूरणे दशरात्रात् परं महाव्रतं भवतीत्यर्थः। महाव्रतादन्यत् आवापान्तरं दशरात्रात् पूर्व्वं भवति। यत्र षड्भिरहोभिर्व्विना न पूर्य्यते सत्रसंख्या तत्राभिप्लवः षड़हार्थे पूरणोभवति। अभिप्लवस्यादितः पञ्चाहानि। पञ्चाहार्थे (पञ्चाहेन विना संख्याऽपूरणे)। त्र्यहार्थे (त्र्यहेन विना सत्रसंख्याऽपूरणे) ज्योतिर्गौरायुः। ज्योतिरादीनां त्रिकद्रुका इति संज्ञा। चतुरहार्थे (चतुरहं विना सत्रसंख्याऽपूरणे)। ज्योतिरादित्रिकम् महाव्रतञ्च। एतच्चतुष्कं पूरणं भवति। द्व्यहार्थे (द्व्यहं विना सत्रसंख्याऽपूरणे) गौरायुश्च पूरणं भवति। सत्रस्याद्यन्तयोरतिरात्रः कार्य्यः प्रायणीयोदयनीययोरन्तराले आवापस्थानम्। यथा-वापः क्रियते तत्र तयोरतिरात्रयोर्मध्ये करणं विहितम्। आवापानां समवायेन यत्र सत्रं पूर्य्यते तत्र यद्यदल्पं तत्तत्पूर्व्वं भवति। यथा एकोऽभिप्लवः षड़हः अपरस्तत्रैव पञ्चाहः चतुरहस्त्र्यहो द्व्यहो वा तत्र पञ्चाहादेः पूर्व्वमावापः। इति सत्रावापोपयोगिनी परिभाषा। द्वे त्रयोदशरात्रसत्रे। तत्र पृष्ठ्यादवसितात् सर्व्वस्तोमसंज्ञोऽतिरात्रो भवति। अयं भावः-सर्व्वेषु सत्रेषु द्वादशाहधर्म्मविहिता अतस्त्रयोदशरात्रे सत्रे एकस्तोऽपि द्वादशाहो भवति, एकमहरवशिष्यते। तत्र पृष्ठ्यात् परः सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रः कार्य्यः। तथाच १ प्रथमदिने प्रायणीयातिरात्रः, ततो द्वितीयादिषु षट्सु दिनेषु सप्ताहान्तेषु पृष्ठ्यः षड़हः, अष्टमे सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रः, नवमादिषु चतुर्षु छन्दोमाश्चत्वारः, त्रयोदशे उदयनीयातिरात्र इत्येवं क्रमः, एवमन्यत्रापि। द्वितीये त्रयोदशरात्रे तु दशरात्रादुत्तरं महाव्रतमिति भेदः। सम्भार्य्यतृतीयत्रयोदशरात्रस्य गवामयनवत् सम्भरणप्रकारः। चतुर्द्दशरात्राणि त्रीणि सत्राणि। तेषां विधानादि। तत्रान्तिमे विवाहोदकतत्त्वसंशयितानामधिकारः। पञ्चदशरात्राणि चत्वारि। तद्विधानादि सप्तदशरात्रे अष्टादशरात्रे एकोनविंशरात्रे विंशतिरात्रे च एवमेवावापनपूर्त्तिः। २क० षोड़शरात्रादिषु चतुर्षु आवापप्रकारः। तत्र षोड़शरात्रे प्रायणीयात् त्रिकद्रुकाः दशरात्रोत्तरं व्रतञ्च। सप्तदशरात्रे प्रायणीयात् पञ्चाहः। अष्टादशरात्रे प्रायणीयात् षड़हः, एकोनविंशरात्रे प्रायणीयात् षड़होदशरात्रोत्तरं व्रतञ्च। इत्येवमावापोक्ता विधानप्रकारः। एकविंशतिरात्रौ अभीकृशिको द्वौ अतिरात्रौ। तत्रावापप्रकारः। तद्विधानादि। अन्नाद्यकामस्य द्वाविंशतिरात्रो विहितः। तद्विधानादि। प्रतिष्ठाकामस्य त्रयोविंशतिरात्रोविहितः। प्रजाकामस्य पशुकामस्य च चतुर्व्विंशतिरात्रोविहितः। तस्य द्विविधं तत्र प्रथमस्य विधानादि। द्वितीयस्य संसदसंज्ञा। तत् विधानादि। अन्नाद्यकामस्य पञ्चविंशतिरात्रं, प्रतिष्ठाकामस्य षड्विंशतिरात्रम्, ऋद्धिकामस्य सप्तविंशतिरात्रम्, प्रजाकामस्य पशुकामस्य वा अष्टाविंशतिरात्रम्, द्वात्रिंशद्रात्रञ्च विहितम्। तेषां क्रमशो विधानानि। एकोनत्रिंशद्रात्रस्य त्रिंशद्रात्रस्य एकत्रिंशद्रात्रस्य द्वात्रिंशद्रात्रस्य च विधानादि। त्रयस्त्रिंशद्रात्रस्य त्रयो भेदास्तेषां विधानादि। चतुस्त्रिंशद्रात्रमारभ्य आ चत्वारिंशद्रात्रात् सप्तानि सत्राणि आवापक्रमेण पूर्य्याणि। तत्र च विशेषः

कल्याणकामस्य चतुस्त्रिंशद्रात्रम्, प्रतिष्ठाकामस्य षट्त्रिंशद्रात्रम् समृद्धिकामस्य सप्तत्रिंशद्रात्रं प्रजाकामस्य पशुकामस्य वा अष्टात्रिंशद्रात्रं चत्वारिंशद्रात्रञ्च सत्रं विहितम्। एकाद्यपञ्चाशद्रात्राणि सप्त सत्राणि विहितानि। तत्र प्रथमस्य विघृतिसंज्ञा। तद्विधानादि। द्वितीयस्य यथा तिरात्रसंज्ञा तद्विधानादि। अञ्जनाभ्यञ्जनीयम् तृतीयं, विशस्य मध्ये आत्मानं विख्यापयितुकामस्यात्राधिकारः। तद्विधानादि। संवत्सरमितं नाम चतुर्थं तद्विधानादि।

३क०। प्रजातिकामस्य विहितस्य एकषष्टिरात्रस्य एतत् समानतया विधानादिप्रकरणाद्वृत्तम्। सवितुः ककुभः पञ्चमः तद्विधानादि। तत्र प्रजातिकामस्याधिकारः। षडश्वमयोः सामान्यतोविधानादि। शतरात्रस्य विधानादि। तत्र विधाने विकल्पः।

४क०। तत्र सवनसत्यादिहोमविधानादि। संवत्सरप्रभृतिसत्रे गवामयनधर्मातिदेशः। आदित्यानामयनसंज्ञकसत्रस्य विधानादि। आदित्यानामयनवत् अङ्गिरसामयनं कार्यं तत्र विशेषः। दृतिवातवतोरयनसंज्ञसत्रस्य विधानादि। कुण्डपायिनामयनसंज्ञसत्रस्य कालविधानादि। तत्र कुत्रास्थानेषु सोमोपनहनादिविशेषः। सर्पसत्रसंज्ञस्य सत्रस्य भेदविधानादि तत्र गवामयनधर्मातिदेशः।

५क०। तापश्चितनामसत्रस्य विधानादि। महातापश्चितनामसत्रस्य विधानादि। क्षुल्लकतापश्चितनामसत्रस्य, सहस्रसाव्याग्निसत्रस्य च विधानादि। त्रिसंवत्सरसत्रस्य विधानादि। महासत्रसंज्ञसत्रस्य विधानादि। प्रजापतिसत्रसंज्ञस्य द्वादशसंवत्सरसाध्यस्य विधानादि। षट्त्रिंशद्वत्सरसाध्यस्य शाक्त्यानामयनसंज्ञसत्रस्य विधानादि। शतसंवत्सरसाध्यस्य साध्यानामयनसंज्ञसत्रस्य विधानादि। सहस्रसंवत्सरसाध्यस्य विश्वसृजामयननामकसत्रस्य विधानादि। तस्य च गौणता हत्वा सहस्रदिनसाध्यता तेन सहस्राहस्त्वमेतत् सत्रमित्युच्येयम्। सारस्वतसत्राणां विधानादि। यात्सत्रनाम सत्रम्। अधर्मेणाधिकं गर्भिणीनां वत्सतरीणां दशगर्भिणीनां शतं सहस्रपूरणायारण्ये उत्सृजेत् तासां सहस्रपूरणे इदं सत्रं समाप्यते औषधानां दोहनाभावेऽपि वर्द्धमानानां तासां सहस्रपूरणं सम्पद्यते इत्युक्तिः। सारस्वतस्य दीक्षाप्रदेशादि यथा चेत्युक्तमस्याम् सरस्वतीविनशने स्थाने दीक्षा। सरस्वती नाम प्रत्यक्स्रोता नदी प्रवहति। तस्याः प्राक्पश्चाद्भागौ सर्वलोकप्रत्यक्षौ मध्यमस्तु भागः भूम्यन्तर्निमग्नः प्रवहति नासौ केनचिद्दृश्यते तत्स्थानं विनशनमुच्यते तच्च प्रभासस्थानमिति माधवाचार्य्यः। तत्र दीक्षाविधानादिप्रकारः।

६क०। तद्दीक्षाङ्गविधानादि। सरस्वतीदृषद्वत्योः सङ्गमे तद्विधानादि। प्लक्षप्रास्रवणे (सरस्वत्या उत्पत्तिस्थाने) अवभृथे कामायेष्टिर्विहिता तत्र कारपचदेशभेदे यजमानावभृथस्नानम्। उदयनीया इष्टिरान्ते कार्य्या। उदयनीयरहितानि सारस्वतानि त्रीणि सत्राणीत्युक्तिः। पूर्वोक्तसहस्रापूरणे गृहपतिमरणे सर्वासां गवां हानौ वा एतत् सत्रं समाप्यते इत्युक्तिः। तत्र पञ्चमासैरतिरात्रैरिष्टा सत्रं समाप्यमित्युक्तिः। तत्र सहस्रपूरणे तदेव दत्त्वा सत्रसमाप्तिः। गृहपतिमरणे आयुःसंज्ञातिरात्रं कृत्वा, सर्वहानौ तु विश्वजित्सत्रं कृत्वा समापयेत् इति भेदः। उभयथाऽपि ज्योतिष्टोमं कृत्वा वेति पक्षान्तरम्। इति प्रथमसारस्वतम्। द्वितीयं दृतिवातवतोरयनवत् कार्यं तद्विधानादि। तत्र तिथिक्षयवृद्ध्योरयनविशेषविधानम्। शुक्लकृष्णयोर्विशेषविधानादि। तृतीये सारस्वते विश्वजिदभिजितोर्विधानादि। अतिजाऽऽचार्य्येण वा तत्र दार्षद्वतं नाम सत्रं कार्य्यम्। तत्र करपचे उत्सृष्टगावः संवत्सरं, द्वितीयसंवत्सरं विगतोदके स्थाने रक्षणीयाः। सरस्वतीतीरे नैतन्धवानाम पुराणा ग्रामाः सन्ति, तत्राग्न्याधानमारम्भणीयं, कुरुक्षेत्रे परीणत्स्थले अन्वारम्भणीयम्। ततस्तृतीयवत्सरे परीणत्स्थले दर्शपौर्णमासान्तं कुर्य्यात्। अवशिष्टविधानादि। दृषद्वतीतीरेष्वागत्य यमुनायामवभृथस्नानम् तत्र स्थाने मन्त्रपाठे विशेषः।

७क०। चैत्रस्य वैशाखस्य वा शुक्लपक्षस्य तुरायणनाम सारस्वतं सत्रं कार्य्यम्। तस्य दीक्षाविधानादि। तच्चैकपर्वसाध्यं तत्र सर्वपर्वसु कर्त्तव्योपदेशः। दार्षद्वतवद्विनशनोदकेऽवभृथस्नानम्। भरतद्वादशाहादिः द्वादशाहभेदः तद्विधानादि। उत्सर्गिणां गवामयनविकल्पाभिधानम्।

२५अ०।१क०। तत्र अङ्गवैगुण्यदोषोपशमार्थं प्रायश्चित्तविधानम्। तत्र प्रायश्चित्तशब्दार्थस्तु अपूर्वकार्य्यतेभावे क्तः प्रायो विनाशः स च विध्यतिक्रमदोषः तस्य चित्तं सन्धानं चितधातोर्भावे क्तः चित धातूनामनेकार्थत्वात् सन्धानमित्युच्यते। प्रायस्य विध्यतिक्रमदोषस्य चित्तं सन्धानम् "प्रायस्य चित्तिचित्तयोः" इति "पारस्करप्रभृतीनीति" पा० ४१० सुट्। तच्च विनाशकालएव कार्य्यमिति पूर्व्वपक्षे "आगन्तुकानामन्ते निवेशः" इति न्यायेन सर्व्वकार्य्यान्ते कार्य्यमिति सिद्धान्तो

गौणः। निमित्तकाले एव कर्त्तव्यतेति सम्भवितान्तः तत्-कालाकरणेऽन्ते करणमिति तस्य गौणकालताव्यवस्थापनम्। अनादेशे सर्व्वत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिहोमः। आदेश विशेषे तु यथादिष्टं करणीयम्। यथा "प्रणीताः स्रवा अभिमृशेदिति" यजु॰५,२८, प्रणीताभिमर्शनमेव प्रायश्चित्तम्। महाव्याहृतिहोमेऽयं विशेषः। हौत्रिके (ऋग्वेदोदिते) कर्म्मणि उपघाते गार्हपत्येऽग्नौ भूःस्वाहेति प्रा॰ होमः अयमग्निदैवतः। स च अनादिष्टकर्त्तृकत्वात् ब्रह्मणा कार्य्यः। ब्रह्मवरणात् प्राक् निमित्ते जाते ब्रह्मवरणात् प्राक् व्याहृतिहोमाय ब्रह्मान्तरं वृत्वा तेन कारयितव्यम्। अब्रह्मवरणकेऽग्निहोत्रादौ तु स्वयं कार्य्यः। सोमे तु व्याहृतिभिरस्य समुच्चयः। यजुर्वेदोक्तकर्म्मोपघाते दक्षिणाग्नौ भुवःस्वाहेति प्रा॰ होमः कार्य्यः स च पूर्व्ववत् ब्रह्मणैव कार्य्यः। सोमे तु तत्रापि आग्नीध्रीये भुवः स्वाहेति होम इति भेदः। तस्य वायुर्देवता। सामवेदविहितकर्म्मोपघाते आहवनीयेऽग्नौ स्वःस्वाहेति प्रा॰ होमः स च सूर्य्यदैवतः। बहुत्वहोतानि सर्व्वत्र। सर्व्ववेदोक्तकर्म्मोपघाते व्यस्ताभिः समस्तेन भूर्भुवः स्वःस्वाहेत्येकेनेति चतुर्वारहोमः कार्य्यः। अयाश्चाग्ने इत्याद्याभिः पञ्चभिः मन्त्रैः आहवनीये पञ्चाहुतिरूपः सर्व्वप्रायश्चित्तसंज्ञकोहोमः। अविज्ञाते स्मार्त्तादौ कर्म्मणि व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमाश्चत्वारः कार्य्याः। तथा हि यत्र ऋग्वेदोक्तत्वादिना विशेषहोमास्ति अथ च स्मृतिरुपलभ्यते। यथा यज्ञोपवीतिना प्रदक्षिणेन दक्षिणपाणिना पवित्रपाणिना कर्म कर्त्तव्यमित्यादि स्मृतिविहितं यज्ञोपवीतधारणादि। तस्य कथञ्चिदुपघाते व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमचतुष्टयं प्रायश्चित्तं कार्य्यम्। तदन्ते च याजुषैः प्रागुक्तं सर्व्वप्रायश्चित्तसंज्ञकं पञ्चाहुतिरूपं सर्व्वत्र ज्ञातेऽविज्ञाते निमित्ते वा करणीयम्। अत्रायं सम्प्रदायभेदः। भूरिति गार्हपत्ये, भुव इति दक्षिणाग्नौ, स्वरिति आहवनीये भूर्भुवः स्वरिति, सर्व्वप्रायश्चित्तसंज्ञकपञ्चाहुतिहोमश्च आहवनीये इति याज्ञिक वासुदेव भट्टाः। भूरित्याद्याहुतिचतुष्कमाहवनीय एवेति सम्प्रदायकारिकाकारौ। महापितृयज्ञे, दक्षिणाग्नौ अवभृथेऽप्स्वेव, यतश्छिद्रे परिषिञ्चतु। त्र्यम्बकाश्च च चतुष्पथाग्नौ" इति कर्कः। अथ कर्म्मविशेषेषु प्रायश्चित्तभेदाः ७क॰ ८ख॰ पर्य्यन्तेषु उक्ताः। ७क॰ ८खण्डादौ कर्म्मसमाप्तितः पूर्व्वं यजमाने मृते तदैव कर्म्मसमाप्तिर्भवत्येकः पक्षः ऋत्विगादिभिः शेषं समाप्यमित्यपरः पक्षः। तत् कर्म्मसमाप्तावपि उत्तरक्रियाविशेषो विहितः। ८क॰ उपकृतपशुपलायनादौ प्रायश्चित्तभेदः। ततोऽन्ये विपत्तयः। ९क॰। अग्निचयनप्रकारादि। १०क॰। सत्रविशेषकरणार्थं कृते उद्यमे दैवात्तदकरणे विश्वजिन्नामकेनातिरात्रेण यजेत्। सत्राद्यर्थं कृतदीक्षायां यदि दैवान्मानुषाद्वा निमित्तात् यामिकृते दीक्षाभावकृते वा सत्रे स्वामिनः सत्रं न समापयामीति बुद्धिर्जायते तदा सोमेनोपलक्षितं साधारणं धान्यवस्त्रादिकं पुत्रादिभ्यः पृथगात्मीयं कृत्वा सर्व्ववेदसदक्षिणेन विश्वजिताऽतिरात्रेण यजेत्। स च सोमे क्रीतएव भवति नाक्रीते इति ताण्ड्ये स्थितम्। क्रीतेऽक्रीते वा सोमे विश्वजिद्भवतीति स्वमतम्। अध्वर्य्युप्रभृतीनां दैवात् स्वस्वकार्य्याकरणे अदक्षिणं कर्म समाप्य पुनरन्यवरणपूर्व्वकं यागारम्भः। तत्र दिनभेदे विशेषः। दीक्षितस्य पत्नी चेत् रजस्वला तदा दीक्षारूपाणि मेखलादीनि निधाय सिकतासु त्र्या रक्षस्थयात् आसीत। तस्यास्तु वर्त्तमानास्तु सिकतास्वपविशेत्। प्रातःसायञ्च वेदिसमीपे सिकतास्वेव तिष्ठेत्। चतुर्थेऽहनि गोमूत्रमिश्रोदकेन आर्त्तं स्नानं विधाय वासो धृत्वा सान्निपातिकं कुर्य्यात् नारादुपकारकम्। आरादुपकारकं च दीक्षणीयमभ्यञ्जनादि। प्रसूतायास्तु दशरात्रादूर्द्ध्वं स्नानादि। गर्भिण्यौ न दीक्षयेदिति तद्दीक्षानिषेधः इति मतान्तरम्। "अयज्ञियाः गर्भा" इति श्रुतेः अनुबन्ध्यामकरणीयत्वात् निषेधस्य तद्विषयत्वेन गर्भवत्या अपि दीक्षाधिकारः इति स्वमतमुक्तम्। दीक्षितस्य दुःस्वप्नादिदर्शनादिप्रायश्चित्तविशेषः। चमसस्य पीतापीतत्वविषये प्रायश्चित्तम्। सोमस्योपरि मेघवर्षणे भक्षाभक्षनिर्णयपूर्व्वकं तत् प्रायश्चित्तम्। चमसदोषे द्रोणकलशदोषे च प्रायश्चित्तम्। अग्निभेदने होमभेदः प्रायश्चित्तम्।

सोमापहरणे अव्यक्तरागपुष्पाणि तृणानि सोमकार्य्ये निधाय अभिषवं कुर्य्यात्। बहुकालोषधादिरूपस्य वल्लीरूपा अङ्कुरा जायमाना श्वेतफूतिमित्युच्यते तत्, श्यामकान्, सोमसदृशान् लताविशेषान् पूतीकान्, अरुणदूर्व्वा अव्यक्तरागा दूर्व्वा हरितकुशान् अपुष्पान् दर्भान् वा पूर्व्वपूर्व्वाभावे उत्तरोत्तरान् प्रतिनिधायाभिषुणुयात्। तत्र गोदानं प्रायश्चित्तं कृत्वा उक्तद्रव्येण यागसमापनम्। तत्र च अवभृथान्ते पुनः यज्ञः करणीयः, सोमकलशभेदे ब्रह्मणस

धाठः प्रायश्चित्तम् इति विकल्पः । अभिषवणचर्मणि प्रक्ष-ल्यादिमात्रसोमरक्षाभे अजादिना तस्य वर्द्धनेन कलसमा-पूर्य्य द्रोणकलशपूरणं सम्पाद्यम् । सोमेऽनुलभ्यमाने यत्किञ्चि-द्विभक्तमानीय पुनः यज्ञः । तत्र गोदानं प्रायश्चित्तम् ।

१२क०। सोमातिरेके आग्रयणादिग्रहभेदे प्रायश्चित्तभेदः । दीक्षितस्य रोगे द्रोणकलशे उग्रानां शुक्रोपिमन्थ्यादीनां मध्ये येन येन स्पृशेत् तेन भिषक् चिकित्सेत् मान्त्रेण । तस्य विधानादि । ज्वरितस्यापि रोगशान्तिं यावत् प्राग्विहितदेश एव वासो नान्यत्र । प्रातःसवने च तस्य मन्त्रविशेषेणाभि-षेकप्रकारः । एवं दीक्षितं सर्वे ऋत्विजः सवनान्तेषु स्पृशे-युः । तत्र यजमानस्य मन्त्रभेदेन स्पर्शः । तत्र मरणे तस्य दाहविशेषं कृत्वा दीक्षितस्यास्थीनि कृष्णाजिने बद्ध्वा स्नातश्चैव पत्न्यपि स्वकर्म पतिकर्म च कुर्य्यात् । पत्नी-मरणेऽप्येवम् इति मतान्तरम् । तस्य भ्रात्रादिकं नेदि-ष्ठिनं दीक्षयित्वा यज्ञस्य समापनम् इति मतान्तरम् । असमाप्ते मरणे एव कर्मसमाप्तिः । उभयपक्षेऽपि । तत्र प्रायश्चित्तविधानादि ।

१३क० । उत्थामरणदिने यजमानमरणे विशेषविधान-प्रायश्चित्तानि । सत्रदीक्षामध्ये मरणेऽपि उक्तसोमादि-कर्मान्तकरणाय दीक्षितस्य तत्कर्मफलं भवति दीक्षि-तस्य भ्रात्रादेरेव प्रकृतक्रतुफलप्राप्तिरिति मतान्तरम् । आग्निना नेदिष्ठिना पुत्रादिना सकोशेष्वग्निषु सकोशेन कृष्णेणानुष्ठितस्य आग्निचित्यादिकक्रतोः नेदिष्ठिनएव फलं प्रकृतक्रतुफलं तु मृतयजमानस्येति समतम् । तत्र उपदीक्षी स्वेष्वग्निषु सर्वनिक्षन्तनावधि द्वादशान्तं सांवि-धातिकं कुर्य्यात् । यद्यनाहिताग्निर्नेदिष्ठी तदा मतिश्या-मेवाग्निषु करणं तत्र च वैश्वानरनिर्वापः प्रायश्चित्तम् ।

एकराजकयोरपर्य्यन्तान्तरेऽनद्यन्तरे समानदेशे यजमानयोः यज्ञकरणे सोमसंसवो भवति । तथाच द्वौ यजमानौ चेत् मिथो वैरिणौ समकाले एकस्मिन् देशे, गिरि-नद्यादिव्यवधानं विना यागार्थं सोमसेककाले सुनुतः तदा समेत सवनात् संसव इत्युच्यते । तत्र सर्व्वं कर्म सत्वरं कार्य्यम् । परयज्ञापेक्षया स्वयज्ञे संस्थाधिक्य-मिच्छन् सत्वरं सर्वं कार्य्यं कुर्य्यात् । तद्विधानादि । भिन्न-देशकालादौ पर्व्वताद्यन्तरे मैत्रौ च न संसव इति भेदः । संसवविषयएव होत्रादिमिश्रमरणकाले कर्त्तव्यकर्मविशेषविधानम् । यथा होता होतुः कार्य्य-मुध्वाऽध्वर्य्योः यजमानेन यजमानस्तोत्रादिकमेव मरण-मिच्छता तत्कर्म कार्य्यम् । अयञ्च यज्ञः एकदिनरथ-गम्यदेशे परस्परदेशे भवति अन्यतरस्य देशाभावे उक्तदेशतो-दूरत्वेन न सम्भवति । उक्तानामेकतरेण तथानुष्ठिते एक-तरस्य मरणे । स्वयज्ञान्तर्गता अध्वर्य्यादयः तदीयकर्म-शेषं अरणपूर्व्वकं कुर्य्युः न वरणान्तरमपेक्षते । सोमादि-दाहे प्रतिनिधिना कर्म समापयेयुः । पशुगोदानं दत्त्वा यज्ञसमापनम् । द्वादश्या रात्रेः प्राक् तथाभूते दोषे पुनर्यज्ञारम्भः उत्तरन्तु पशुगोदानमात्रदक्षिणा प्राय-श्चित्तमिति मतान्तरम् । मन्त्रपाठएव विहितकर्माधिकारात् अनादेशे सर्व्वत्र प्रायश्चित्तहोमे तस्यैवाधिकारः । अमन्त्रके तु अग्निहोत्रादौ यजमानाधिकारः इत्युक्तं प्राक् ।

२६ अ० १क० कण्डिकाः प्रवर्ग्योपयोगिमहावीरसम्भार-कर्मप्रतिपादिकाः । यथा मृत्पिण्डमक्षयं वल्मीकलोष्टं सूकरोत्खातां मृत्तिकां पूतिकालताविशेषं गवेधुकाः (जलचिह्नितमहावनजानि तृणानि फलानि) इत्येतान् सम्भारान् प्राक्संस्थान् उदक्संस्थान् वा कृत्वा कृष्णा-जिनम् वक्ष्यमाणलक्षणम्, अभ्रिम् (कुद्दालम्) उत्तरतोनिद-ध्यात् । तेषामादानविधानादिमन्त्राः । मृद्भाग अति-रिक्तया मायूरादिनिर्माणयोग्या कुम्भकारस्य कृतैव गृह्यते । तथाभूतमृदः कृष्णाजिने उत्तरतोनिधानम् । दक्षिण-तश्च कृष्णाजिने वल्मीकलोष्टस्य । कृष्णाजिनं परिस्तृ पश्चात्त्रिपमाणं समचतुरस्रं भूभागं प्राग्द्वारं कृत्वा तत्र भूसंस्कारान् कृत्वा सिकतोपकिरणे परिश्रिते उक्त-स्थाने कृष्णाजिनस्थान् सम्भारान् निदध्यात् । उक्त-स्थाने जलैरभ्युक्षणे सम्भारैः संसर्गे च मन्त्राः । ततो-ऽध्वर्युः गवेधुका अजापयश्च पृथक् निधाय वल्मीक-लोष्टादिभिः सह मृत्पिण्डं मिश्रयेत् । ततो महा-वीरं कार्य्यम् । तत्स्वरूपं प्रादेशमात्रमूर्द्धमासेचनवन्तं (गर्त्तवन्तम्) मध्यदेशे सङ्कुचितदेशकम् (उलूखलवत् कटिप्रदेशयोग्यम्) । मेखलाया ऊर्द्ध्वं त्र्यङ्गुलम् (प्रादेशमात्रस्योपरिभागे त्र्यङ्गुलम्) परित्यज्य ततो-ऽधस्तात् मेखला कार्य्या । "मखस्य शिर" इति मन्त्रेण निष्पन्नमहावीरस्पर्शनम् । अनेनैव मन्त्रेण तदादान-मपीक्षते । एवमितरौ महावीरौ कुर्य्यात् । अभिमर्श-नानन्तरं सर्वेषां भूमौ निधानम् । शङ्कुमुखाकृतौ पिन्वने (दोहनपात्रे) रौहिणकपाले वक्ष्यमाणपुरोडाशकपाले वर्त्तते सर्व्वसमीपे भूमौ निधाय । उपयामाम् (तदर्थमिष्टां मृदम्) प्रायश्चित्तार्थं निदध्यात् । "मखाय त्वेति मन्त्रेण"

गवेधुकाभिः सवर्णीकुर्य्यात् । दक्षिणाग्निनादीप्तेन अश्वपुरीषेण "अश्वस्य त्वेति" तस्याः सदोधूपनम् । उत्सादनप्रदाहनादि । चतुरस्रमवटं खात्वा तत्र अवटम् (पाकसाधनमिन्धनादि) आस्तीर्य्य तत्र त्रीन् महावीरान् न्युब्जीकृतान् निधाय पिन्वने (दोहनपात्रे) रौहिणकपाले च न्युब्जे निधाय पुनः अवैश्वाश्वाद्य दक्षिणाग्निना दीपयेत् । "अर्चिषे त्वेति" मन्त्रेण पक्वां सदसादेत् द्विवंश प्रदाहनोद्धारौ कार्य्यौ । ततस्तानि अजापयसावषिञ्चेत् । तूष्णीं पिन्वनादीनां करणाभिमर्शनलक्षणधूपनप्रदहनोद्धरणावसेचनादि कुर्य्यात् ।
२क० महावीरस्थाप्रवर्ग्यचरणप्रकारः । यथा प्रत्यहं सायंप्रातः प्रागुपसदः प्रवर्ग्यचरणं कार्य्यम् । अपिहितद्वारे प्रवर्ग्यचरणम् । पत्नीसन्निधावपि तथा तस्य दर्शनं न कार्य्यम् । वैदिकशब्दानुशिक्षत्व कार्या । प्रकृत्यन्तराभावात् यावदुक्तं तावदेवात्र भवति नाधिकम् । अत्र घर्मसम्बन्धिपात्रमौदुम्बरम् मानस्त्वं मौञ्जं त्रिवृत् । तत्र विशेषः यजमानस्कन्धप्रमाणपादाया औदुम्बर्य्या आसन्द्या वाल्वजं वल्वजमयं बन्धनरज्जुर्भवति ।
गार्हपत्यं पूर्व्वेण प्रागग्रकुशानास्तीर्य्य तेषु पात्रासादनं द्वन्द्वशः कार्य्यम्] पात्राणि तु उपयमनीं महावीरं, परीशासौ, पिन्वने, रौहिणकपाले, रौहिणहवन्यौ । अनुत्कीर्णे स्रुचौ, स्थूणामयूखम्, धृष्टी, शतमाने, विंशतिं शुल्बप्रबन्धान्, प्रादेशमात्रान् विकङ्कतशकलान्, स्रुवं मुञ्जवेदम्, धवित्राणि, परिधीन्, रज्जुसन्दानमासन्दीम् कृष्णाजिनमभिम्, खरार्थाः सिकता अयचञ्च, पाठक्रमेणैवासादयेत् । तत्र बाहुप्रमाणा औदुम्बरी उपयमनी । महावीरा प्रवरणीया स्रुक् । परीशासौ संदंशाकारौ, स्थूणा गोबन्धनार्थः स्तम्भभेदः । मयूखः अजाबन्धनार्थः शङ्कुरूपः कीलकः । धृष्टी उपवेशौ औदुम्बरौ । एकं रजतरुक्मिकाशतमानं, द्वितीयं सुवर्णरुक्मिकाशतमानम् इति द्वे शतमाने । औदुम्बरस्थरारत्निमात्रः स्रुवः । वेदो मुञ्जमयः । धूनोत्वेभिरिति धवित्राणि कृष्णाजिनखण्डनिर्म्मितानि दण्डवन्ति त्रीणि व्यजनानि । सन्दानं दोहनकाले गोपादबन्धनार्थं अजबन्धनार्था च रज्जुः । अर्थवत् प्रयोजनोपयोगि अन्यदपि द्वन्द्वशः आसादयेत् । प्रयोजनवद्द्रव्याणि स्फ्यः पवित्रे, अग्निहोत्रहवणी आज्यस्थाली प्रभूतमाज्यं, शूर्पं, पात्रीपिष्टम्, उपवेशमापात्रम्, उपयमा, इतरौ महावीरौ, च । होतृसदनं मौञ्जं कार्य्यम् औदुम्बरी समिद्व्वादि द्वन्द्वश आसादयेत् । प्रोक्षणीः संस्कृत्य उत्थाय ब्रह्मणोऽनुज्ञाकरणम् । होत्रादिर्ब्रह्मा "यमाय त्वेति, मन्त्रेण प्रतिमन्त्रम् उत्तरत्र्याणां प्रत्येकं प्रोक्षणं रागीकृत्य च तूष्णीं प्रोक्षणञ्च कार्य्यम् । शालायाः पूर्व्वद्वारेण स्थूणां मयूखं च निष्कास्य, शालाया दक्षिणस्यां होतुः सन्दर्शने निखननम्, (गार्हपत्यसमीपे उपविष्टो होता यत्र निखातां स्थूणां मयूखं च पश्यति तादृशं स्थानं होतृसन्दर्शनम्) । गार्हपत्याहवनीययोरुत्तरतः खरनिवापः । दक्षिणतश्च भिन्नवग्नशुक्लिष्टखरनिवापः कार्य्यः । आहवनीयं पूर्व्वेण सम्राडासन्दीं पर्य्याहृत्य दक्षिणतः प्राचीमासादयेत् । राजासन्द्या उत्तरतः कृष्णाजिनमधास्तृणाति तस्मिन्नभ्युपाये निदध्यात् महावीरौ चाच्छादयेद्वेति । स्फ्यादिनिर्हरणानि अध्वर्युरग्नी वा कुर्य्यात् । "देवस्य त्वेति मन्त्रेण एतेषामङ्कनं होता कुर्य्यात् । महावीरमाज्यं च संस्कृत्य "पृथिव्याः संस्पृश" इति मन्त्रेण रजतशतरुक्मिकामानं सिकतामध्ये प्रवेशयेत् । ३क० शुक्रं गायेति प्रस्तोतुः प्रैषणम् । पत्नीशिर आच्छादनम् । संसीदस्वेति यदाऽऽज्यं संस्कृत्य होता वक्ति तदा शुल्बप्रबन्धान् शरेषीकापरितोभवानि शरदणानि मध्यमोद्भेन हिरण्यकृतानादीप्य प्रतिदिशं सिकतासु निदध्यात् । तेषु शुल्बप्रबन्धेषु संस्कृतं प्रवरणीयं महावीरं घृतपूर्णम् "अर्चिरसीति" मन्त्रेण निदध्यात् । महावीरस्योपरि प्रादेशधारकं यजमानम् "अनाधृष्टेति" मन्त्रं वाचयेत् । प्रतिदिशं वा तथा वाचनमिति विकल्पः । दक्षिणत उत्तानं पाणिं यजमानो निदध्यात् । "मनोरश्वेति" मन्त्रेण महावीरस्योत्तरतः प्रादेशनिधानम् । महावीरं परितः भस्मलेपं कृत्वा गार्हपत्याङ्गारैः उपवेशाभ्यां महावीरं "वसुभिरिति" परिकीर्य्य (महावीरस्य सर्व्वतो निरन्तरानङ्गारान् निधाय) । अङ्गारैः विकङ्कतशकलैश्च प्रागुदग्भिः त्रयोदशभिः "स्वाहामरुद्भिरिति" मन्त्रेण परिश्रयेत् । तेषां त्रयोदशानां मध्ये प्रतिदिशं त्रीन् त्रीन् स्थापयेत् तत्र द्वौ द्वौ समन्त्रकमेकं तूष्णीं तयोरुपरि इत्येवं प्रागादिषु चतसृषु दिक्षु स्थापितानां द्वादशानामधिकमेकं दक्षिणतः स्थापयेत् स्थापनक्रमेणैव अपवर्जः । सुवर्णशतरुक्मिकामानेन "दिवः संस्पृश" इति मन्त्रेण महावीरं पिदध्यात् ।
४क० तत्रपिधानकाले 'सम्राट्' गायेति " प्रस्तोतुः प्रैष-

षम् । कृष्णाजिनखण्डनिर्म्मितैर्व्यजनैर्दण्डवद्भिस्त्रिभिः महावीरं परितः प्रकोप्यानङ्गारान् दीपनाय उपवीजयेयुः । तेषु व्यजनेषु एकं प्रतिप्रस्थाता, अपरमाग्नीध्रः, त्रितयमध्वर्युर्वा गृहीत्वा धूनयद्भिः सव्यापसव्याभिः प्रदक्षिणं कार्यम् । तत्र सव्यावृत्तौ व्यजनधूननम् दक्षिणावृत्तौ व्यजनाभ्यन्तः कार्येति भेदः । धूननेन प्रदीप्तत्वात् जाते अर्च्चिषि सुवर्णशतमानं निधायाज्येन स्रुवेण महावीरं सिञ्चेत् । एतच्च सुवर्णशतमानं महावीरादन्यत्र शुभ्रे देशे स्थापयित्वा कार्यम् । अध्वर्यौ महावीरसेके व्यापृततया प्रतिप्रस्थाता लौकिकपिष्टानां व्रीहीणां यवानां रौहिणौ पुरोडाशौ पचेत् । रौहिणपुरोडाशयोरन्यपुरोडाशधर्म्मत्वं तेन कपालयोः संस्कारादि कार्यम् । "ईडे द्यावापृथिवी" इति मन्त्रेण परिधीन् परिधाय रौहिणौ पुरोडाशौ पात्रीस्थानीययोरुपयोर्मयोः रौहिणहवन्योः स्रुचोरुद्वास्य तत्स्थानेव आहवनीयदक्षिणोत्तरयोः एकं दक्षिणतोऽपरमुत्तरतश्च स्थापयेत् । "घर्म्मस्य तन्वौ गायेति" प्रस्तोतृप्रेषणम् । यजमानसहितानामृत्विजां परिक्रमणम् । प्रस्तोतृव्यतिरिक्ताः पञ्चर्त्विजः उपतिष्ठेयुः । छन्दोगानां मते तत्सहिताः षट् परिक्रमेयुः । "गर्भो देवानामिति" मन्त्रं, त्रिस्तूष्णीं परिक्रमेयुः । पत्नी शिरोऽपगताच्छादनं कृत्वा महावीरमीक्षमाणा पत्नी "त्वष्टृमन्त" इत्येतं मन्त्रं वाचयेयुः । प्रातः "अहः केतुनेति" मन्त्रेण दक्षिणं रौहिणं, सायं "रात्रिरिति" मन्त्रेण उत्तरं रौहिणं जुहुयात् । ५ क० । घर्म्मधुग्बन्धनार्था पाशवती रज्जुः तस्याएव पश्चात्पादबन्धनार्थं सन्दानं तदुभयमादाय "इडएहीति" मन्त्रेण उपांशु, नाम्ना च त्रिरुच्चैः गार्हपत्यं गच्छन् तामाह्वयेत् । "धेनुं गायेति" प्रस्तोतृप्रेषणम् । "अदित्यै रास्नासीति" मन्त्रेण समागतां गां पाशेन प्रतिमुच्य (तस्याः रज्जुपाशं शृङ्गयोः प्रोतं कृत्वा स्थूणायां बद्धा) "पूषासीति" मन्त्रेण धेनुं पश्चात्पादयोः सन्दानेन (नियमनेन) बद्धा "घर्म्माय दीष्वेति" वत्सं ततोऽपाकुर्य्यात् । (स्तनपानात् निवर्त्तयेत्) "अश्विभ्यां पिन्वस्वेति" मन्त्रेण पिन्वने (पात्रभेदे) दुहेत् । "आइन्द्रवदिति" मन्त्रेण पिन्वने पतिताविप्रुषोऽभिमन्त्रयेत् । "यस्ते स्तन" इति स्तनाभ्यञ्जनम् । प्रतिप्रस्थाता अजामेवं मयूखे तूष्णीं बद्धा दुहेत् । "पयोगायेति प्रतिप्रस्थातृप्रेषणम् । "उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते" इति मन्त्रे होत्रोच्यमाने अध्वर्युः गोः समीपादुत्तिष्ठेत् । "उपद्रव पयसेति" मन्त्रे होत्रोच्चार्यमाणे गार्हपत्यं प्रति अध्वर्युगतिः । "गायत्रं छन्दोऽसीति" प्रतिमन्त्रं परीशासावादद्यात् । "वर्षिष्ठयष्टौ गायेति" प्रस्तोतृप्रेषणम् । "द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति" मन्त्रेण परीशासाभ्यां महावीरग्रहणम् परीशासाभ्यां महावीरमुत्क्षिप्य कुशवेदेनोपस्पृश्य उपयमन्या अन्तरिक्षेणोपयच्छामीति गृह्णीयात् । उपयमनीं च दुग्धस्थपयसस्य अधस्तात् स्थापयेत् । उपयमन्या गृहीतं महावीरमवनयसासेकेन गाले महावीरे "प्रैतु ब्रह्मणस्पते इति" वाक्ये होत्रोच्यमाने "इन्द्राश्विनेति" गोः पयोऽपनयेत् ।

६ क० आहवनीयं गच्छन् "समुद्राय त्वेति" मन्त्रेण वातनाम जपेत् । उपयमन्यां पतितं पयोऽपरं वा घर्म्मे (दुग्धे) "स्वाहा घर्म्मायेति" आसिञ्चेत् । "स्वाहा घर्म्मः पित्रे" इति जपित्वाऽतिक्रम्याश्राव्य प्रस्तोतारं घर्म्मस्य यजेति प्रेषयेत् । वषट्कारेण "विश्वाआशा इति" मन्त्रेण होमः । "दिवि धा इति" मन्त्रेण महावीरं निरुत्कम्पयेत् । "स्वाहाऽग्नये इति" मन्त्रेण वषट्कारयोजितेन होमः । हुतावशिष्टद्रव्यस्य "अश्विनो घर्म्ममिति" ब्रह्मानुमन्त्रणम् । "अपातामिति" मन्त्रेण घर्म्मस्य यजमानानुमन्त्रणम् । अतिप्रत्वात् पात्रमध्ये सर्व्वतः इतस्तत उच्छ्रलन्तो ये घर्म्मलेशास्तेषाम् "इषे पिन्वस्वेति" मन्त्रेणानुमन्त्रणम् । "घर्म्मादिति" मन्त्रेण ऐशान्यामध्वर्युरुद्गच्छन् "अमेन्यस्मे" इति मन्त्रेण महावीरं सिकतासु निदध्यात् । तच्च परीशासगृहीतमेव स्थापयेत् । नीर्षेर्व्वर्मध्ये शकलं प्रवेश्य तत्स्थंभाज्येन विकङ्कतशकलम् अक्त्वा "स्वाहा पूष्णे शरस" इति मन्त्रेण तदेव जुहुयात् हुत्वा हुत्वा च प्रथमपरिधौ विकङ्कतशकलान् निदध्यात् । एवं त्रिधा हुत्वा चतुर्थमक्तं तच्छकलमीक्षमाणो दक्षिणतो बर्हिषि उपगूहेत् (प्रवेशयेत्) । अक्तं सप्तमं च विकङ्कतशकलम् दक्षिणेवमाणः सर्व्वैषामाक्तं (महावीरस्थघृतलेपेनाक्तम्) मूलाग्रपर्य्यन्तं प्रतिप्रस्थात्रे दद्यात् । प्रतिस्थाता तं शकलमुदञ्चं नियच्छेत् । घर्म्मसक्तस्थित नवनीतादि "स्वाहा सं ज्योतिषा" इति मन्त्रेण परीशासाभ्यामुत्पाद्य उपयमन्यां स्रुच्यासिञ्चति (स्रुक्स्थस्योपरि अधोमुखं करोतीत्यर्थः) ततो द्वितीयरौहिणहोमः । मध्यमपरिधौ निहितानि पञ्च वैकङ्कतशकलानि आहवनीये जुहुयात् । उपयमन्यां

स्थितं घर्मांशुमग्निहोत्रविधानेन हुत्वा "मधु हुतमिति" मन्त्रेण सर्वे ऋत्विगादयो वाजिनवत् भक्षयेयुः । उच्छिष्टखरे प्रक्षाल्य उपयमनीं निदध्यात् । अत्र काले उपस्थितानां पशुयजमानानामाहवनीये प्रहरणम् । अध्वर्युर्होत्रा संसाद्यमानाय महावीरायानुब्रूहीति अनुवाचयेत् । ततो धेनवे तृणोदके दद्यात् । सर्वं पात्रजातमनाशाय आसन्द्यां कुर्यात् । "अनीममिति" मन्त्रेण महावीरमासन्द्यां स्थापयेत् । इतराणि तु पात्राणि तूष्णीमिति भेदः । ततः शान्तिपाठः द्वारोद्घाटनञ्च । खरस्थूणामयूखकृष्णाजिनाभ्र्युपयमासन्दीनां बद्धाच्छादनमोचने । आराडुपकारकत्वात् प्रथमे प्रवर्ग्यचरणे एव आच्छादनमोचने इत्येकपक्षः । अपरन्तु, "प्रतिप्रधानं गुणा वर्त्तेरन्निति" न्यायात् इति पक्षान्तरम् । ७क० । उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनप्रकारः । यथा शालामध्यात् दक्षिणेन द्वारेण घर्मसम्बन्धि द्रव्यं निष्काश्य अन्तःपात्यसमीपे आसादितपात्रेभ्यो दक्षिणतएव निदध्यात् । आहवनीये त्रीन् शालाकान् प्रदीप्य प्रदीप्य आग्नीध्रो धारयेत् यजमान वक्षेषु स्तनमात्रनाभिमात्रजानुमात्रप्रमाणेषु तान् प्रदीप्तान् शालाकान् निदध्यात् । अध्वर्युराज्यं संस्कृत्य चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तेषां प्रदीप्तानां शालाकानामुपरि "याते घर्म! दिव्या शुगिति" प्रतिमन्त्रं जुहुयात् । एकमेव चतुर्गृहीतं गृहीत्वा त्रिष्वपि शालाकेषु जुहुयात् । तथाच शलाकानां समूहः शालाकः तेन त्रिभिः शलाकाभिः एकः शालाकः । तादृशान् त्रीन् शालाकान् हस्ते गृहीत्वा तेषामेकं शालाकं शालाहार्यं प्रदीप्याग्नीध्रोयजमानस्तनमात्रे आहवनीयस्योपरि धारयेत् । अध्वर्युश्चतुर्गृहीतं तृतीयांशं तस्मिन्शालाके प्रदीप्ते जुहुयात् । ततस्तं शालाकमाहवनीयमध्यएव क्षिपेत् । ततोद्वितीयं शालाकं प्रदीप्याग्नीध्रो यजमानस्य नाभिदघ्ने आहवनीयस्योपरि धारयेत् अध्वर्युस्तथैव जुहुयात् । तृतीयन्तु अग्नीधा प्रदीप्य यजमानजानुमात्रे धृतमध्वर्युराहवनीये निक्षिप्य तत उपविश्य सर्वं चतुर्गृहीतं शेषं जुहुयात् । अत्र उपविश्य स्थितैः पूर्वयोः तिष्ठता होमौ कार्यौ । ततोऽध्वर्युः पुरस्तात् पत्नीमपि तया "नमस्त इति" मन्त्रेण शालाया निष्क्रमेत् । अस्मिन्नवसरे अध्वर्युणा प्रस्तोतुः सामगानार्थं प्रेषणम् । अयश्चयमत् देवगतिः निधनञ्च । सामगानात् परं सर्वे उत्सादनदेशं गच्छेयुः । (उत्सादनदेशश्च महावीरादि पात्रादीनां परित्यागदेशः "परिष्यन्दोवा अन्योवा देशः" इति शत० ब्रा० १४,३,१,१४, विहितदेशः) । तत्र अग्निचित्यारहिते यज्ञे उत्तरवेदिं प्रति सर्वे गच्छेयुः । अग्निचित्यायुक्ते यज्ञे तु परिष्यन्दं (जलपरिवृतं द्वीपम्) (निर्जनस्थलं वा) प्रत्येव गमनम् । तत्रोत्सादनदेशगम् उत्तरवेदिं वा "अविकदिति" त्रिः परिषिच्य उत्तरकार्यं कार्यम् । अध्वर्युरुत्तरवेदौ उत्सादनपक्षे प्रथमं महावीरं नाभिस्पृष्टं "चतुःस्रक्तिरिति" निदध्यात् । इतरौ महावीरौ प्राक्संस्थौ प्राच्यां मन्त्रावृत्त्या निदध्यात् । उपयमाम् (महावीरघटनावसरे परिशेषितां मृदम्) तत्रैव तूष्णीं निदध्यात् । महावीरादिकमभितः परीशासौ निदध्यात् । अवकटे (नीचे भाण्डे) रौहिणहवन्यौ स्रुचौ निदध्यात् । रौहिणहवन्योरुत्तरतः अभ्रिनिधानम् । तयोरेव दक्षिणतः आसन्दीम्, अभ्रेरुत्तरतः सर्व्वधवित्राणि च निदध्यात् । तथा च दक्षिणतः, पश्चात्, उत्तरतश्चैकैकं धवित्रं निदध्यात् । परिषीनपि निहितद्रव्याण्यभितो निदध्यात् । निहितपात्रगणस्य पश्चात् उपयमनीं स्रुचं प्रागग्रां निधाय रज्जुसंदानं वेदञ्च तन्मध्ये निदध्यात् । पिन्वने (दोहनपात्रे) उपयमन्युत्तरस्य पश्चात् अभितोदण्डं निदध्यात् । पिन्वनयोः पश्चात् दक्षिणतः स्थूणाम्, उत्तरतो मयूखं, निदध्यात् स्थूणामयूखयोः पश्चात् रौहिणकपाले निदध्यात् । तयोरेव पश्चात् धृष्टी (उपवेषौ) निदध्यात् । घर्मोपयुक्तं स्रुवमौदुम्बरादि आसादितपात्राणां मध्ये निदध्यात् । सर्वपात्राणामुत्तरतः प्रचरणीयौ खरौ निदध्यात् । मार्जालीयस्थानस्य दक्षिणतो वेदेर्बहिर्भागे उच्छिष्टखरं निदध्यात् । एतानि सप्त पात्राणि (महावीरत्रयं द्वे पिन्वने उपयमनी स्रुवञ्च) एतानि "घर्मैतत्ते" इति प्रतिमन्त्रं पयसा पूरयेत् । एतमिद्धं पयःशेषं पूर्व्वमहः चेत् सान्निके सोमे प्रागेव सकलं देयमिति विधानात् । घर्मोहारेष्टाहोतृीय सामगानार्थं प्रस्तोतुरध्वर्युणा प्रेषणम् । सपत्नीकाः सर्वे "सुमित्रिया न इति" मन्त्रेण आत्मानं मार्जयेयुः । ऐशानीं प्रति "उद्वयमिति" मन्त्रेण यजमान उपतिष्ठेत् । प्रादेशमात्रामेकां समिधं हस्तेन "अनपेक्षमेधोऽसीति" मन्त्रेणादाय "समिदसीति" मन्त्रेण आहवनीये दद्यात् । गार्हपत्ये तु तादृशीं समिधं तूष्णीं दद्यात् । यजमानः रजतसुवर्णशतमाने ब्रह्मणे दद्यात् । यजमानव्रतदुघां रूपां घर्मदुघां यजमानः अध्वर्यवे दद्यात् । पत्नीव्रतदुघां गाऽवहाते दद्यात् । अजामग्नीधे दद्यात् । घर्मस्य महा

वीरस्य भेदने यथाकालं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्प्रायश्चित्तप्रकारादि । अथगन्तेन द्वितीयतृतीययोर्मध्ये द्वयेनान्यतरेण वा प्रवर्ग्यं चरेत् । तत्र पूर्णाहुतिहोमप्रकारः । संभ्रियमाणो महावीरो यदि भिद्यते तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता । निष्टिताभिमर्शनादारभ्य अजापयोऽवमेचनान्तकाले महावीरभेदने प्रायश्चित्तभेदः । तत्र प्रथमदिने भेदने प्रा० सविता देवता । द्वितीयेऽहनि भेदे अग्निर्देवता तृतीयदिने भेदने वायुर्देवता ।

अथ प्रवर्ग्याधिकारिणः । अग्निष्टोमस्याद्यसंस्थातिरात्रस्य प्रथमे प्रयोगे न प्रवर्ग्यचरणम् इत्येकः पक्षः । विकल्पेन तत्रापि प्रवर्ग्यचरणमिति शाखान्तरम् । समवर्ग्ये यज्ञे दधिघर्मसम्बन्धिनीतिकर्त्तव्यता । अपरिज्ञायामग्निहोत्रहवन्यां दधिघर्मपात्रं कुर्यात् । तस्य यथाकथञ्चित् स्यालीहस्तेनैव स्रुचि निनयेत् । प्रचरणाभिचारणे अग्न्यत्र न । हुतशेषस्य "मयि त्वदिति" मन्त्रेण भक्षणम् । तस्य महाव्रतीयेऽह्नि कर्त्तव्यम् । दधिभक्षानन्तरं चात्वाले मार्ज्जनम् । प्रवर्ग्यचरणस्यादौ अन्ते च शान्तिकाध्यायपाठः । (शान्तिकाध्यायश्च अयं शाचमित्याद्यध्यायः) । शान्तिकरणद्वयमध्ये द्वारपिधानोत्तरकाले आदिमम् । पात्राणामासन्द्यां निधानानन्तरमन्तिमम् इति भेदः ।

कातीयश्रौतसूत्रप्रतिपाद्यविषयाश्च विस्तरभयान्नात्रोक्तास्तत एवाप्येयाः । कात्यायनसर्व्वानुक्रमणिकाप्रतिपाद्यविषयाश्च सर्व्वानुक्रमणिकाशब्दे वक्ष्यन्ते ।

कात्यायनी स्त्री कतस्य गोत्रापत्यं स्त्री गर्गा० यञ् लोहितकतन्ता०ष्फः षित्वात् ङीष् । १ कतगोत्रापत्यस्त्रियाम् । पत्न्यां ङीष् । २ कात्यायनर्षेः पत्न्याम् ३ तत्तुल्यकषायादिवस्त्रधारिण्यामर्द्धवृद्धायां विधवायां स्त्रियां ४कल्पभेदे कतगोत्रोत्पन्नायां दुर्गायां ५ याज्ञवल्क्यर्षिपत्नीभेदे च । "याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्य्ये बभूवतुः मैत्रेयी कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी" वृ० उ० । [यके शिवपत्नीति तन्त्रभेदे ।

कात्यायनीतन्त्र न० ६ त० । कात्यायनीपूजामन्त्रादिविधायके तन्त्रभेदे ।

कात्यायनीपुत्र पु० ६ त० । कार्त्तिकेये ।

काथक्य पु० स्त्री कथकस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । कथकर्षेर्गोत्रापत्ये यूनि तु यञन्तत्वात् फक् । काथक्यायन तदीय युवगोत्रापत्ये । स्त्रियां लोहितकतान्तादि० ष्फः षित्वात् ङीष् । काथक्यायनी तद्गोत्रापत्यस्त्रियाम् ।

काथञ्चित्क न० कथञ्चित्+विनयादि० स्वार्थे ठक् तान्तत्वात् ठस्य कः । कथञ्चिदित्यर्थे ।

काथिक त्रि० कथायां साधु कथादि० ठक् । कथारचनासमर्थे

कादम्ब पु०स्त्री की०कदि-णिच्-अम्बच् । (वालिहाँस) १हंसभेदे स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वान्न ङीष् किन्तु टाप् । तस्य च नीलवर्णत्वम् "क्वचित् खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः" सितासितगङ्गायमुनासंगमवर्णने रघुः । तद्व्या० "कादम्बसंसर्गवती नीलहंससंसृष्टा" मल्लि० । सुश्रुते हंसप्रकारेत्युपक्रमे कादम्बस्य प्लवत्वं संघचारित्वञ्चोक्तं "रक्तपित्तहरा: शीताः स्निग्धा वृष्या मरुज्जितः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः" इति तेषां मांसगुणा उक्ताः । २इक्षौ पु० विश्वः । ३वाणे मेदि० । "कादम्बानामिकपातैरसीव्यत्" माघ: । कदम्बे समूहे भवः अण् । ५ समूहभवे त्रि० । कदम्बस्येदम् अण् । ६कदम्बसम्बन्धिनि त्रि० "कादम्बमर्द्धोद्गतकेसरञ्च" रघुः । "कादम्बं नीपकुसुम"मिति मल्लि० । वस्तुतः कदम्बशब्दस्य पुष्पपरत्वे कदम्बमित्येव ह्रस्वपाठः स्यात् दीर्घपाठे तु कदम्बानां कुसुमानां समूह इत्यर्थेऽण् । इति तस्य कदम्बसमूहपरतेति बोध्यम् । कदम्ब एव स्वार्थेऽण् । ७कदम्बवृक्षे पु० "वेत्रकादम्बवञ्जकरञ्जमङ्गाकरञ्जाः षड्न पुष्पविषाणि" स्थावरविषकीर्त्तने सुश्रु० । स्वार्थे कन् वाणे हारा० ।

कादम्बर न०कादम्बं वाति प्रशस्तत्वेन वा-क तस्य रः । १ऐक्षवे गुडादौ, तस्य २विकारे मद्ये च । "निषेव्य मधु माधवाः सरसमत्र कादम्बरम्" माघः । तद्व्याख्यायां मल्लिनाथेनोक्ता व्युत्पत्तिरुक्ता । कादम्बं कदम्बोद्भवं रसं राति रा-क । तत्त्वयुक्ते ३दधिसरे पु० मेदि० ।

कादम्बरी स्त्री कुत्सितं मलिनमम्बरं यस्य कोः कदादेशः कदम्बरो लोहाम्बरो बलभद्रस्तस्य प्रिया अण् । हलिप्रियायाम्, मदिरायाम् । अस्यास्तद्भक्तिर्बलभद्रप्रियता च हरि० ९८ अ० दर्शिता यथा "अथ सङ्कर्षणः श्रीमान् विना कृष्णेन वीर्य्यवान् । चचार तस्य शिखरे नगस्य नगसन्निभः । प्रफुल्लस्य कदम्बस्य प्रच्छाये निषसाद ह । वायुना मदगन्धेन वीज्यमानः सुखेन वै । तस्य तेनानिलौघेन वीज्यमानस्य तत्र वै । मदसंस्पर्शजो गन्धः संस्पृशन् घ्राणमागतः । तथा चैनं विवेशाशु वारुणीप्रभवा तदा । शुशोष च मुखं तस्य मत्तस्येवापरेऽहनि । स्मारितः स पुरावृत्तमस्तमागतं

स्वान्तं कान्तं मनोज्ञं वा रसम् ऋच्छति ऋ-अण् उप० स०। (काजलिया) १इक्षुभेदे भावप्र०। तल तद्गुणाद्युक्तम् “कान्तारेक्षुर्गुरुर्वृष्यः श्लेष्मलो बृंहणः सरः। २कोविदारवृक्षे ३वंशे च राजनि०। कस्य सुखस्यान्तमन्तोऽत्र अत–आधारे घञ्। ४वने०। दुर्गमे पथि ५महारण्ये च पु० न० अमर० ६छिद्रे मेदि०। स्वार्थे कन् इक्षुभेदे अमरः।

कान्तारपथिक त्रि० कान्तारपथेनाहृतम् ठञ्। कान्तारपथेनाहृते।

कान्तारी स्त्री कान्तार+गौ० ङीष्। कान्तारेक्षौ राजनि०।

कान्ति स्त्री कम–कामे कन–दीप्तौ वा भावे क्तिन्। १दीप्तौ २शोभायाम् ३इच्छायाम् ४स्त्रीणां स्वस्वारजे सौन्दर्यं गुणभेदे च। कान्तौ कारणं च सुश्रुते दर्शितं यथा “तेजोऽप्याग्नेयं क्रमशः पच्यमानानां धातूनामभिनिर्वृत्तमन्तरस्थं स्नेहजातं रसादूर्ध्वं स्त्रीणां विशेषतो भवति तेन मार्दवसौकुमार्य्यमृद्वल्परोमतातुष्टोत्साहदृष्टिस्थितिपक्तिकान्ति दीप्तयो भवन्ति”। एतस्य तैजसत्वेन कान्तिदत्वम् यथोक्तं तत्रैव “एतत्तु” इत्युपक्रम्य “स्मृतिमतिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौकुमार्य्यौजस्तेजोबलकरम्”। शोभाकान्तिदीप्तिद्युतीनां भेदस्तु सा०द० उक्तः “रूपयौवनलालित्यं भोगाद्यैरङ्गभूषणम्। शोभा प्रोक्ता, सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः। कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते”। इति भेदेन लक्षयित्वा मन्मथोन्मेषेणातिविस्तीर्णा शोभैव कान्तिरुच्यते इति व्याख्यातम्। तेषां च नायिकागततेव नायकगततापि। चन्द्रादौ तु शोभादीप्तिकान्तिद्युतीनामभेद एव। “कला च सा कान्तिमती कलावतः” कुमा०। “बभ्रा इवाध्वंसितवर्णकान्तेः” माघः। चन्द्रकलासु मध्ये ७कलाभेदे। “शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना” शा०ति०। कलाशब्दे विवृतिः। ८लक्ष्म्या अनुचरदेवीभेदे “एवमुक्ता तु सा देवी लक्ष्मीर्दैत्यवरं बलिम्। प्रविष्टा” इत्युपक्रमे “श्रिदाश्च देव्यः प्रवरा ह्रीः कीर्त्तिर्द्युतिरेव च” इत्याद्युक्त्वा “धृतिः प्रीतिरिड़ा कान्तिः” इत्यादिकमभिधाय “उपतस्थुर्महाभागं बलिमिन्द्रं महारथम्” इत्युक्तम् हरि० २५६ अ०। ९शशिनः प्रियाभेदे च “तिस्रस्त्विदग्धनार्य्यस्तम्” इत्युपक्रमे “मदिरा रूपिणी भूत्वा कान्तिश्च शशिनः प्रिया” हरि० ८८ अ०। १०दुर्गायां “स्मृतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संश्रयणाच्च या। लक्ष्मीर्या ललना वापि कामात् सा कान्तिरुच्यते” देवीपु० ४५अ०। ११कामशक्तिभेदे। “तथा कान्तिः कनकशाठी कृशोदरी” शा० ति० राघवभट्टः। कामशक्तिशब्दे विवृतिः।

कान्तिद न० कान्तिं ददाति दा–क। १पित्ते धातौ शब्द च० तस्य तैजसत्वात् तथात्वम्। तैजसत्व यथा श्यामिकरत्वं तथा कान्तिशब्दे उदाहृतसुश्रुतवाक्ये दर्शितम्। २घृते च। ३शोभादायकमात्रे त्रि० कान्तिकरादयोऽप्यत्र। ४सोमराज्यां स्त्री राजनि०।

कान्तिदायक न० कान्तिं ददाति दा-ण्वुल्। कालीयके गन्धद्रव्यभेदे जटाधरः। तस्य सेवनेन कान्तिपोषणात् तस्य तथात्वम्। २कान्तिदातरि त्रि०।

कान्तिनगरी स्त्री काञ्चिनगर्य्यां काशी० मोक्षपुरीभेदकाञ्चीनगरीवर्णने कान्तिपुरीति पाठान्तरम् काञ्चीशब्दे च तद्वाक्यमुक्तम्।

कान्तिभृत् त्रि० कान्तिं बिभर्त्ति भृ-क्विप्। १कान्तिधारके २चन्द्रे पु० तस्य कान्तिनामककलाधारित्वात् विशिष्टकान्तिधारित्वात् कान्तिनामदेवीभेदपतित्वाच्च तथात्वम्। कान्तिशब्दे च कान्तिशब्दस्य कलाचन्द्रपत्नीवाचकत्वं दर्शितम्।

कान्तिमत् कान्तिरस्त्यस्य मतुप्। १कान्तियुक्ते। “उपमानमभूत् विलासिनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया” कुमा०। “शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत् खण्डमेकम्” मेघदू०। स्त्रियां ङीप् “कला च सा कान्तिमती कलावतः” कुमा०। २ अप्सरोभेदे स्त्री “वसुमती कान्तिमती लीलावत्युत्पलावती” काशी० अप्सरोनामकथने। ३चन्द्रे पु० कान्तिनामकलावत्त्वात् तस्य तथात्वम्। ४कामदेवभेदे राघवभ०।

कान्यक त्रि० “वर्णुसमीपस्था कन्था ततो जातादौ वर्णौ वुक्” पा० वुक्। वर्णुनदसमीपस्थकन्थाजातादौ। “वर्णाश्च जातं हिमवत्सु कान्यकम्” सि०कौ०

कान्यक्य पु० स्त्री कन्यकर्षिभेदस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ्। कन्यकर्षिगोत्रापत्ये। यून्यपत्ये यञन्तत्वात् फक्। कान्यक्यायनः बहुषु तस्य लुक्। कन्यकाः। स्त्रियान्तु लोहिता० षफः षित्वात् ङीष्। कान्यक्यायनी।

कान्यिक त्रि० कन्यायां जातादि ठक्। कन्याभवे।

कान्द त्रि० कन्दस्येदं तत्र भवो वा अण्। १ तत्सम्बन्धिनि २कन्दभवे विषादौ च। ततः अश्मादि० चतुरर्थ्यां र। कान्दर तन्निर्वृत्तादौ त्रि०।

कान्दर्प पुंस्त्री कन्दर्पस्यापत्यं बिदादौ किन्दर्भस्यत्र कन्दर्पेति पाठान्तरे अञ्। कन्दर्पापत्ये तस्येदमण्। २ कन्दर्पसम्बन्धिनि त्रि०।

कान्दर्पिक न॰ कन्दर्पस्य वृद्धिः प्रयोजनमस्य ठक् । कन्दर्पवृद्धिसाधने व॰म॰ उक्ते विधानभेदे । तद्विधानं च तत्र कान्दर्पिकनामकषट्सप्ततितमेऽध्याये उक्तं यथा । “रक्तेऽधिके स्त्री, पुरुषस्तु शुक्रे, नपुंसकं शोणितशुक्रसाम्ये । यस्मादतः शुक्रविवृद्धिदानि निषेवितव्यानि रसायनानि । हृद्यैः पुष्पफलैर्नानारक्तवर्णैः सोत्पलं मधु मदालसा प्रिया । वल्लकी चारकथा रहः स्रजो वर्ग एष मदनस्य वागुरा । माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णपथ्याशिलाजतुविडङ्गघृतानि योऽद्यात् । सैकानि विंशतिरहानि जरान्वितोऽपि सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यबलां युवेव । क्षीरं घृतं यः कपिकच्छुमूलैः पिबेत् क्षयं स्त्रीषु न सोऽभ्युपैति । माषान् पयःसर्पिषि वा विपक्वान् षट्पलमात्रांश्च पयोऽनुपानान् । विदारिकायाः स्वरसेन चूर्णं सुबहुशो भावितशोषितं च । घृतेन दुग्धेन सशर्करेण पिबेत्स यस्य प्रमदाः प्रभूताः । धात्रीफलानां स्वरसेन चूर्णं सुभावितं क्षौद्रसिताज्ययुक्तम् । लीढ्वानुपायाच्च पयो ऽग्निशक्त्या कामं निकामं पुरुषो निषेवेत् । क्षीरेण यस्ताम्रयुजा घृतेन समुद्धृत्य कामो बहुशस्तिलान् यः । सुशोषितानत्ति पिबेत्पयश्च तस्मायतः किं चटकः करोति । माषस्वपसहितेन सर्पिषा षष्टिकौदनमदन्ति ये नराः । क्षीरमप्यनुपिबन्ति तासु ते शर्वरीषु मदनेन शेरते । तिलाश्वगन्धाकपिकच्छुमूलैर्विदारिकाषष्टिकपिष्टयोगः । आजेन पिष्टा पयसा घृतेन पक्वा भवेच्छष्कुलिकाऽतिवृष्या । क्षीरेण वा गोक्षुरकोपयोगं विदारिकाकन्दकभक्षणं वा । कुर्वन्न सीदेद्यदि जीर्यतेऽस्य मन्दाग्निता चेदिदमत्र चूर्णम् । साजमोदवचया हरीतकी शृङ्गवेरसहिता च पिप्पली । मद्यतक्रतरलोष्णवारिभिश्चूर्णपानमुदराग्निदीपनम् । अत्यन्ततिक्तलवणानि कटूनि यानि सक्षारशाकबहुलानि च भोजनानि । दृक्शुक्रवीर्यरहितः स करोत्यनेकान् व्याधीन् जरत्विव सुशाप्यबलामवाप्य” । भावप्र॰ तदुपायविधानाद्युक्तं यथा । “अथ वाजीकरणाधिकारः । तत्र वाजीकरणस्य लक्षणमाह । यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्याद्वाजीव सुरतक्षमम् । तद्वाजीकरमाख्यातं मुनिभिर्भिषजां वरैः । अत्र प्रसङ्गात् क्लैव्यस्य लक्षणं संख्यां निदानं चाह । क्लीवः स्यात् सुरताशक्तस्तद्भावः क्लैव्यमुच्यते । तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते । तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते । ध्वजः पततो नृणां क्लैव्यं समुपजायते । द्वेष्य-

स्त्रीसंप्रयोगाच्च क्लैव्यं तन्मानसं स्मृतम् । तैस्तैर्भावैः—भयशोकक्रोधादिभिः,—अहृद्यैः—हृदयाहितैः—दुःखत्वात् क्षते पीड़िते अस्वस्थीकृते इति यावत् । ध्वजः—शिश्नः । पतति नम्रत्वमेति संप्रयोगोमैथुनम् । “कटुकाम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः । पित्ताच्छुक्रक्षयो दृष्टः क्लैव्यं तस्मात्प्रजायते । कटुकादिनातिमात्रेण प्रवृद्धेन पित्तेन शुक्रस्य दग्धत्वात् क्लैव्यं भवति पित्तजमिति द्वितीयम् । अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः । ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकः । शुक्रक्षयेण तृतीयम् । ‘महता मेढ्ररोगेण चतुर्थी क्लीवता भवेत् । वीर्यवाहिशिराच्छेदान्मेहनानुन्नतिर्भवेत् । बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद् ब्रह्मचर्यतः । षष्ठं क्लैव्यं स्मृतं तत्तु शुक्रस्तम्भनिमित्तकम् । बलिनः पुरुषस्य क्षुब्धमनसः कामात् चलतः मनसो, ब्रह्मचर्यम् अमैथुनं तस्मान्निरोधात् शुक्रस्य, क्लैव्यं भवति । जन्मप्रभृति यत्क्लैव्यं सहजं तद्धि सप्तमम् । असाध्यं क्लैव्यमाह । असाध्यं सहजं क्लैव्यं मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत् । मर्मच्छेदाद्वीर्यवाहिशिराच्छेदात् अथ क्लैव्यस्य चिकित्सा । क्लैव्यानामिह साध्यानां कार्यो हेतुविपर्ययः । मुख्यं चिकित्सितं यस्मान्निदानपरिवर्जनम् । अथ क्लैव्यस्य चिकित्सायां वाजीकरणविधिमाह । नरो वाजीकरान् योगान् सम्यक् शुद्धो निरामयः । सप्तत्यन्तं प्रकुर्वीत वर्षादूर्द्धन्तु षोड़शात् । न च वै षोड़शादर्वाक् सप्तत्याः परतो न च । आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति । अयक्ष्मापदंशाद्या रोगाश्चातोऽत्र दुर्ज्जयाः । अकालमरणञ्च स्याद्भजते स्त्रियमन्यथा । विलासिनामर्थवतां रूपयौवनशालिनाम् । नराणां बहुभार्य्याणां विधिर्वाजीकरो हितः । स्थविराणां रिरंसूनां स्त्रीणां वाल्लभ्यमिच्छताम् । योषित्प्रसङ्गात् क्षीणानां क्लीबानामल्परेतसाम् । हिता वाजीकरा योगाः प्रीणयन्त्यबलाः सदा । एतेऽपि पुष्टदेहानां सेव्याः कालाद्यपेक्षया । वाजीकरणान्याह । भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि च । गीतं श्रोत्राभिरामाश्च वाचः स्पर्शसुखास्तथा । यामिनी चान्द्रतिलका कामिनी नवयौवना । गीतं श्रोत्रमनोज्ञञ्च ताम्बूलं मदिराः स्रजः । गन्धा मनोज्ञा रूपाणि चित्राण्युपवनानि च । मनसश्चाप्रतीघातं वाजी कुर्व्वन्ति मानवम् । माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णम् पथ्याशिलाजतुविडङ्गघृतानि लिह्यात् । एकान्नविंश-

तद्दिनानि मदार्दितोऽपि कार्श्यातिक्षोऽपि रमयेत्प्रमदां शुकेव"। तन्नौषधभेदास्तु तत्र एवावसेयाः।

कान्दव न० कन्दौ संस्कृतं भक्ष्यम् अण्। कन्दुसंस्कृते भक्ष्ये

कान्दविक त्रि० कान्दवं पण्यमस्य ठक्। कन्दुसंस्कृतभक्ष्यद्रव्यविक्रेतरि मिष्टान्नपण्यके।

कान्दिगभूत त्रि० कां दिशं यामीत्याकुलतां भूतः प्राप्तः भू—प्राप्तौ कर्त्तरि क्त २त०पृषो०। कां दिशं यामीत्याकुलत्वं प्राप्ते। "स कथञ्चिद्भयात्तस्मादितस्ततो ब्राह्मणस्तदा। कान्दिगभूतो जीवितार्थी प्रदुद्रावोत्तरां दिशम्" भा०शा०प० १६८अ०। "कां दिशं यामीत्याकुलः कान्दिग्भूतः" नीलक०। "कान्दिग्भूतं बिहगानां विसंज्ञं दुर्योधनो द्रक्ष्यति सर्व्वसैन्यम्" भा० उद्यो० ४७अ०।

कान्दिशीक त्रि० कां दिशं यामीत्याह 'तदाहेति माशब्दादिभ्यः" उपसंख्यानात् ठक् पृषो० मयू० आकृतिगणत्वात् समासः। कदि-वैक्लव्ये भावे इन् कन्दिः वैक्लव्यम्। शीक-सेचने चरणार्थत्वादश्रुपातार्थकता भावे घञ् कन्दिशीकः अश्रुपातश्च विद्येते अस्य वा० अण् रायमुकुटः। भयद्रुते पलायिते अमरः। "बहूनां प्रत्ययोजातः कान्दिशीकमभूज्जगत्" काशी०।

कान्यकुब्ज पु० देशभेदे कन्यकुब्जशब्दे विवरणम्। "कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवोभरतर्षभ!। गाधीति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्मसम्भवः" भा०व० १७४अ०।

कान्यजा स्त्री कात् जलादन्यस्मिन् जायते जन—ड। नखी नामगन्धद्रव्ये शब्दच०।

कापटव पुंस्त्री कापटोर्गोत्रापत्यम् अण्। १कापटुगोत्रापत्ये स्त्रियां तु गोत्रप्रत्ययान्तत्वेन जातित्वेऽपि न ङीष्। किन्तु शार्ङ्गरवादि० ङीन् स्वरे भेदः। कापटवी। गोत्रान्तत्वात् तत्र आगतेऽर्थे वुञ्। कापटवक तत आगते। कुत्सितः पटुः कापटुस्तस्य भावः कर्म वा अण्। कापटव २ निन्दितपटुतायां न०।

कापटिक त्रि० कपटेन चरति ठक्। १कपटव्यवहारिणि "कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गञ्च तत्त्वतः" इति ७।१५४ श्लोकव्या० "कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकं पञ्चविधं चारवर्गं पञ्चवर्गशब्दवाच्यं तत्त्वतश्चिन्तयेत् तत्र परमर्म्मज्ञः प्रगल्भश्छात्रः कपटव्यवहारित्वात् कापटिकस्तं वृत्त्यर्थिनमर्थमानाभ्यामुपगृह्य राजा ब्रूयात् यस्य दुष्टं पश्यसि तत्तदानीमेव मयि वक्तव्यमिति" कुल्लू०। उक्ते राज्ञः पञ्चवर्गान्तर्गते २छात्ररूपे चारभेदे पु०।

कापथ पु० कुत्सितः पन्थाः अच् समा० कादेशः। १ निन्दितवर्त्मनि अमरः। "आस्थाय कापथं दुष्टं विषमं बहुकण्टकम्" रामा०। दुष्टपथवर्त्तिनि २ दानवभेदे च पु०। "शरभः शलभश्चैव कुपथः कापथः क्रथः" इति हरि० २६२अ० दानवनामकथने। ३ उशीरे न० मेदि०। कापथजातत्वात्तस्य तथात्वम्।

कापा स्त्री कम् सुखमाप्यतेऽनया आप—करणे घञ् इत०। प्रातःप्रबोधकवन्दिवाक्याम्। "प्रातर्जरेदे जरथेव कापया" ऋ० १०।४०।३। प्रातःप्रबोधकस्य वन्दिनो वाणी कापा तया" भा०।

कापाटिक न० कपाटिकैव शर्करा० स्वार्थे अण् स्वार्थिकस्यापि क्वचिल्लिङ्गातिक्रमोक्तेः क्लीवता। चुरकपाटे।

कापाल न० कपालमेव तस्येदं वा अण्। १ कपालरूपाकारे कुष्ठभेदे कपालशब्दे दृश्य०। २ कपालसम्बन्धिनि तन्निर्मिते भूषणादौ च। "त्रिशूलमस्त्रं घोरञ्च कापालमथ कङ्कणम्" विश्वा०। (कालियाखड़ा) ३ कर्कटाह्वे पु० रत्नमा०। गौरा० ङीष्। ४ विडङ्गायां स्त्री राजनि०।

कापालिक त्रि० कपालेन स्वकपालेन चरति अभ्यवहारादिकं करोति ठक्। १ शैवाचारभेदयुक्ते सिद्धान्तिभेदे तेषामाचारश्च। "नरास्थिमालाकृतचारुभूषणः श्मशानवासी नृकपालभोजनः"। "पश्यामि योगाञ्जनशुद्धदर्शनो जगन्मिथोभिन्नमभिन्नमीश्वरात्"। तस्य धर्मभेदः प्रबोधच० दर्शितो यथा। "मस्तिष्कान्त्रवसाभिघारितमहामांसाहुतीर्जुह्वतां वह्नौ ब्रह्मकपालकल्पितसुरापानेन नः पारणा। सद्यःकृत्तकठोरकण्ठविगलत्कीलालधारोज्ज्वलैरर्च्यो नः पुरुषोपहारबलिभिर्देवो महाभैरवः" इति। "अथ तीर्थकराग्रगोः प्रतस्थे बहुकापालिकजालकं विजेतुम्" शङ्करदिग्विजयः। २ अन्त्यजजातिभेदे (कपालि) पु० स्त्री०। स्त्रियां ङीष्। अन्त्यजशब्दे कपालिन्शब्दे च विवृतिः। कपालिकैव शर्करा० अण्। ३ चुरकपाटे न०।

कापालिन् पु० कापालं कपालं ब्रह्मकपालं व्रते धार्य्यत्वेनास्त्यस्य इनि। ब्रह्मशिरोहरणजपापापनुत्तये व्रतार्थं ब्रह्मकपालधारिणि १शिवे। "अक्षैकपादः कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः" भा०अनु० १७अ० शिवसहस्रनामकथने। वासुदेवस्य २पुत्रभेदे। "कौशिक्यां सुतसोमायां यौधिष्ठिर्यां युधिष्ठिर!। कापाली गरुडश्चैव जज्ञाते चित्रयोधिनौ" हरि० १६२अ०। (कपालि) ३जातिसङ्करे अन्त्यजभेदे पुंस्त्री। स्त्रियां ङीप्। "नटी कापालिनी वेश्या कुलटा नापि-

नाम्ना" तन्त्रसारे मन्त्रकृत्यनायिकाकीर्त्तने ।

कापिक पु० कपिरेव स्वार्थे ऽध्यात्मादि० ठक् । कपिशब्दार्थे

कापिञ्जल पुंस्त्री कपिञ्जलस्यापत्यं शिवा० अण् । कपिञ्जलस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कापिञ्जलादि पुंस्त्री कपिञ्जलात् तन्नामास्त्यत्ति अद-अण् उप०स० कपिञ्जलादस्तस्यापत्यम् "अत इञ्" पा० इञ् । कपिञ्जलपक्षिमांसभक्षकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् । तस्यापत्यम् कुर्वादि० ण्य । कापिञ्जलाद्य तदपत्ये पुंस्त्री ।

कापित्थ न० कपित्थस्य विकारः अनुदात्तादित्वात् "अनुदात्तादेश्च" पा० अञ् । कपित्थविकारे

कापिल त्रि० कापिलं तदुक्तशास्त्रं वेत्त्यधीते वा अण् । १कपिलशास्त्रज्ञे २ तदध्येतरि च हेम० । कपिलेन प्रोक्तम् अण् तस्येदं वा अण् । ३कपिलप्रोक्ते ४तत्सम्बन्धिनि शास्त्रे न० कपिलशब्दे तत्प्रोक्तविषया दर्शिताः । "सांख्याः कापिलाः सांख्याः" भा० शा० ३०२ । "बुद्धिश्च परमा यत्र कापिलानां महात्मनाम्" "पितुर्नियोगात् प्रापाह शुको धर्म्मभृतां वरः । योगशास्त्रं च निखिलं कापिलञ्चैव भारत!" भा० शा० ३२७ अ० । स्वार्थे ऽण् । ५पिङ्गलवर्णे पु० ६तद्वति त्रि० भरतः कपिलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । ७कपिलाधिकारेण कृते उपपुराणभेदे "अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु" इत्युपक्रम्य "कापिलं मानवञ्चैव तथैवोशनसेरितम्" । हेमा० दा० ख० कूर्म्मपु० उपपुराणगणने उक्तम्

कापिलिक पुंस्त्री कपिलिकायाः कपिलवर्णायाः अपत्यम् शिवा० अण् । कपिलिकाया अपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कापिलेय पु० कपिलायाः तन्नाम्न्या ब्राह्मण्या अपत्यम् ढक् । कपिलानाम्न्याः स्तनपायित्वेन तदपत्ये ब्राह्मण्याः कपिलशिष्ये मुनिभेदे । तस्य जन्मादिकं भा० शा० २१८अ० वर्णितं यथा "तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महामुनिः । परिधावन् महीं कृत्स्नां जगाम मिथिलामथ । सर्वसंन्यासधर्म्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये । सुपर्य्यवसितार्थश्च निर्द्वन्द्वो नष्टसंशयः । ऋषीणामाहुरेकं तु यं कामानादृतं नृप । शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन्तं सुदुर्लभम् । यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् । स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् । आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् । पञ्चस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकम् । यत्र चासीनमागम्य कापिलं मण्डलं महत् । पञ्चस्रोतसि निष्णातः पञ्चरात्रविशारदः । पञ्चज्ञः पञ्चकृत् पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः । पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं न्यवेदयत् । इष्टसत्रेण संसृष्टो भूयश्च तपसाऽऽसुरिः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः । यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते । आसुरिर्मण्डले तस्मिन् प्रतिपेदे तदव्ययम् । तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः । ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी । तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ । ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिं च नैष्ठिकीम् । एतन्मे भगवानाह कापिलेयस्य सम्भवम् । तस्य तत् कापिलेयत्वं सर्ववित्त्वमनुत्तमम्" ।

व्याख्यातञ्चैतत् नीलकण्ठेन यथा "कापिलेयः कपिलायाः पुत्रः परिधावन् एकत्र वासमकुर्वन् । सुपर्य्यवसितार्थः सम्यग्निश्चितप्रयोजनः । कामैरनादृतं कामादवसितमिति पाठे यदृच्छया स्थितं नृप सुखम् अन्विच्छन्तं स्थापयितुमिति शेषः । सः कपिलः, तेन पञ्चशिखरूपेण तत्प्रतिबिम्बत्वात्तद्रूपम् । पञ्च स्रोतांसि विषयकेदारप्रणालिकाः यस्य तस्मिन् मनसि मानसं सत्रमिष्टैः । यत्र यत्समीपे, कापिलं कपिलमतानुसारि मण्डलं मुनिसमूहं प्रति परमार्थं यो न्यवेदयदित्युत्तरेण सम्बन्धः । पञ्चस्रोतसि मनसि निष्णातः ऊहापोहकौशलवान् । पञ्चरात्रो नाम विष्णुत्वप्रापकः क्रतुः "पुरुषोह वै नारायणो ऽकामयतात्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पञ्चरात्रं पुरुषमेधं यज्ञक्रतुमपश्यदिति" शतपथोक्तस्तत्र विशारदः अनुष्ठिताखिलकर्म्मत्वर्थः । पञ्च अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयान् कोषान् भिन्न आत्मनश्च विविक्तान् जानातीति पञ्चज्ञः अतएव पञ्चकृत् पञ्च तद्विषयाण्युपासनानि "अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्" इत्यादि तैत्तिरीयोपनिषदि "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" "शतपथप्रोक्तं" इत्यादि विहितानि करोति पञ्चकृत्, पञ्च "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीति श्रुताः शान्तादयो गुणाः यस्मिन् स पञ्चगुणः ततश्च "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति" श्रुतेः पञ्चभ्योऽतिरिच्यमानत्वात् शिखेवेति पञ्चशिखं पुच्छं ब्रह्म तज्ज्ञत्वात् मुनिरपि पञ्चशिखः । ननु पञ्चकृत् कथं पञ्चज्ञः स्यादिति चेत् ? शृणु—यथाऽन्नमयं विकारसुपासीनस्तत्प्रकृतिभूतं विराजमाप्नोति एवं मायया विज्ञानानन्दं तत्पतिमेतीति न मध्योपाधिः पृथगवकल्प्या । तत्त्वज्ञानाय तस्य पञ्चकोषाधिष्ठानत्वात् तदेतदाह पुरुषेति । पुरुषा अन्नमयादयः

यत्तु व्यापकतया व्याधिततया तिरश्चीनत्वमिति पुरुषा-
श्रयम् अतएव निरवाद्ययवरहितत्वादव्ययम् अवा-
च्यत्वाञ्च परमार्थम् अबोधयत् । तथापि गुरुमाह इत्येवा-
दिना । इत्यस्येव वाक्यशेषेण हेतौ तृतीया, अध्ययनेन
वसतीतिवत्, सम्यक् दृष्टं प्रश्नो यस्य स संदृष्टः, आत्मना-
माधि कृतमत्र इत्यर्थः । व्यक्तिं साध्यत्वासाध्यत्वेन स्थिताम्
देवदर्शनः दिव्यदृष्टिरित्यर्थः । सांख्यमतं गुणपुरुषान्तर-
ज्ञानात् कैवल्यं प्रधानं चोपादानमिति पक्षं निरस्यति
यत्तदिति, अक्षरमेव जगदुपादानतया नानारूपं न तु
परं प्रधानम्, अव्ययं ब्रह्मैव प्रतिपेदे ज्ञातवान्, न तु गुण
पुरुषान्तरम् । भगवान् मार्कण्डेयः सनत्कुमारो वा" ।

कापिल्य त्रि० कपिलेन निर्वृत्तादि कपिल+चतुरर्थ्यां सङ्काशा०
ण्यः । कपिलेन निर्वृत्तादौ ।

कापिवन न० द्वादशाहे अहीने यागभेदे "द्वादशाह"इत्यु-
पक्रमे "आङ्गिरसचैत्ररथकापिवनाः" कात्या० २३।२।२ ।
"चैत्ररथस्तद्यकामः कापिवनं स्वर्गकाम इति द्वादशः"
आश्व०श्रौ० १०।२।२ ।

कापिश न० कपिशा माधवी तत्पुष्पम् साधनत्वेनास्त्यस्य
अण् । माधवीलताकुसुमजाते मद्यभेदे हेमच० ।

कापिशायन त्रि०कपिशेव स्वार्थेऽण् तत्र जातं "कापिश्याः ष्फक्"
पा०ष्फक् । माधवीपुष्पलताजाते मद्ये जटा० । "कापिशायन
सुगन्धि विघूर्णन्" माघः । देवतायां पु० धर० । द्राक्षायां
स्त्री मि०कौ० षित्त्वात् ङीष् । [पिशाचे त्रिका० ।

कापिशेय पु० स्त्री कपिशाया अपत्यम् ढक् । कपिशापत्ये

कापिष्ठल पु० कपिष्ठलस्येदम् अण् । मध्यदेशभेदे वृह० सं० ।
कूर्मविभागे "औदुम्बरकापिष्ठलगजाह्वयाश्चेति मध्यमि-
दम्" इत्युक्तेरस्य मध्यदेशत्वम् ।

कापिष्ठलि पु० स्त्री कपिष्ठलस्य गोत्रापत्यम् इञ् । कपिष्ठल-
गोत्रापत्ये स्त्रियान्तु क्रौड्या० ष्यङ् । कापिष्ठल्या इति
भेदः । यूनापत्ये तु "यञिञोश्च" पा० फक् । कापिष्ठ-
लायन तद्गोत्रयुवापत्ये पु० ।

कापुरुष पु० कुत्सितः पुरुषः कोः का । १कुत्सिते पुरुषे
"यस्योर्जितस्यातवीर्यस्य व्यञ्जनीयस्य विक्रमैः । पश्यतोयुद्ध-
लुब्धोऽहं कृतः कापुरुषस्त्वया" रामा० कापुरुषस्येदम् अण् ।
२कुत्सितपुरुषसम्बन्धिनि त्रि० । "स्त्रीषु शौर्यमनयास्तु
परदारप्रधर्षक ! । कृत्वा कापुरुषं कर्म शूरोऽहमिति
मन्यसे" रामा० । स्त्रियां ङीप् । ब्राह्मणादि० भावे
कर्मणि च ष्यञ् । कापुरुष्य तद्भावे तत्कर्मणि च न० ।

कापेय न० कपेर्भावः कर्म वा "कपिज्ञात्योर्ढक्" पा० ढक् ।
१कपेर्भावे कर्मणि च । अपत्ये इदन्तत्वात् ढक् । २कपि-
गोत्रापत्ये अनाङ्गिरसे पुंस्त्री ३शौनकर्षौ पु०शब्दार्थ० ।
स्त्रियां गोत्रप्रत्ययान्तत्वात् ङीप् । तस्येदं ढक् ।
कपिसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियान्तु ङीप् । "कच्चिन्न खलु
कापेयी सेव्यते चलचित्तता" रामा० ।

कापोत न० कपोतानां समूहः अण् । १कपोतसमूहे कपोत-
स्येदम् । "अनुदात्तादेः" पा०अञ् । २कपोतसम्बन्धिनि
त्रि० स्त्रियां ङीप् । "अतिथिव्रती क्रियावांश्च कापोतीं
वृत्तिमास्थितः" भा०व० २५९अ० । "कापोतीं वृत्ति-
मल्पसंग्रहरूपाम्" नीलकण्ठः" "स्ववृत्तिं स कापोतीं
दुहिता स ययौ पुरात्" भाग० ९,१८,१५, "कापोती
उञ्छवृत्तिम्" श्रीधरः । कपोतस्य यथा उञ्छवृत्तित्वमल्प-
संग्रहत्वञ्च तथा कपोतलुब्धकीयशब्दे १९७०पृ०दर्शितम् ।
कापोतवर्णोऽस्त्यस्य अर्श० अच् । ३सौवीराञ्जने ४स्वच्छे
(सज्जिकाक्षारे) न० मेदि० । ५कपोतसमवर्णे पु०
६तद्वति त्रि० हेम० । ७ओषधिभेदे स्त्री गौ०ङीष् ।
तल्लक्षणस्थानादिकं सुश्रुते "कौशिकीं सरितं तीर्त्वा सञ्ज-
यन्त्यास्तु पूर्वतः । क्षितिप्रदेशोवल्मीकैराचितोयोजन-
त्रयम् । विज्ञेया तत्र कापोती श्वेता वल्मीकमूर्द्धसु"
सुश्रु० । ओषधिलक्षणादिकथने ।

कापोतक त्रि० कपोताः सन्त्यस्याम् नडा०छः कुक् च कपो-
तकीयः तत्रभवः अण् विल्वका० छस्य लुक् । कपोत-
कीयभवे । [कपोतडिम्बसमुदाये ।

कापोतपाक्य पु०कपोतानां पाकः डिम्बः तेषां पूगः ञ्यः ।

कापोताञ्जन न० कापोतं च तदञ्जनं चेति कर्म० । सौवीरा-
ञ्जने अमरः ।

काप्य पुंस्त्री कपेर्गोत्रापत्यम् आङ्गिरसः "कपिबोधादाङ्गिरसे"
पा० यञ् । १कपिगोत्रापत्ये आङ्गिरसे । स्त्रियान्तु शा-
र्ङ्गरवादौ काप्येत्यत्र काप्य इति पाठान्तरे ङीन् बहोषः
कापी । यञन्तत्वात् यूनापत्ये फक् । काप्यायनः कपिगोत्र-
युवापत्ये, स्त्रियान्तु लौहिता०ष्फः षित्त्वात् ङीष् । काप्या-
यनी । अनाङ्गिरसे तु "इतश्चानिञः" पा०ढक् । कापेय
इति भेदः । कुत्सितमाप्यम् कोः का । २पापादौ त्रि०

काप्यकर त्रि० कुत्सितमाप्यं काप्यं पापं करोति धातूनाम-
नेकार्थत्वात् कथयति कृ—ताच्छील्यादौ—ट । पापं कृत्वा
परस्य कथके स्वपापप्रकाशके शब्दर० । कर्मणि अण् ।
काप्यकारोऽप्यत्र त्रि०त्रिका० ।

काफल पु० कुत्सितं फलमस्य। (कट्फल) वृक्षभेदे। शब्दरत्ना०

काबव पु० कुत्सितो बन्धुः कोः का वेदे पृषो०। कुत्सितबन्धौ। "अवस्तु युधं काबवं वध्रिं कषन्तु बन्धुरः"। "शुनां कपिरिव दूषणो बन्धुरा काबवस्य च" दुष्टौ हित्वा भर्त्स्यामि दूषयिष्यामि काबवम्" अथ० ३।९।३।४।५।

काम अव्य० कम-घञ्। १अनुज्ञायां विश्वः। २निकामे ३अत्यर्थे ४काम्ये न० मेदि० कामाय हितम् अण्। ५रेतसि न० मेदि० ६वाढमित्यर्थे, ७अनुमतौ "काममामरणात् तिष्ठेत् गृहे कन्यर्त्तुमत्यपि" इति मनुः। "मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी" माघः। ८इच्छायाम् "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव" श्रुतेः तस्य मनोधर्मत्वमिति वेदान्तिनः सांख्याश्च मन्यन्ते मनोहेतुकत्वोक्त्यैव श्रुतेस्तात्पर्यं मन्यमाना आत्मधर्मत्वमिति नैयायिका आहुः। अभिलाषशब्दे इच्छाशब्दे चास्य विवृतिः। "सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः" इत्युपक्रम्य "अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नेह कर्हिचित्। यद्यद्धि कुरुते किञ्चित् तत्तत् कामस्य चेष्टितम्" इति मनुना सर्वक्रियां प्रति कामस्य हेतुत्वमुक्तम्। "सङ्कल्पः अनेन कर्मणा इदमिष्टं फलं साध्यताम्" इति बुद्धिः। तथाच इष्टसाधनताज्ञानरूपात् सङ्कल्पात् काम इच्छा भवति, ततः क्रियानिष्पत्तिः। अप्राप्तविषयस्य प्राप्तिसाधने चित्तवृत्तिभेदः कामस्तु रजोगुणहेतुकः। यथोक्तं गीतायाम् "काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः" कामश्च इष्टविषयाभिलाषः। "पुंसो या विषयापेक्षा स काम इति भण्यते"। शुभानादौ कामभय एव भूतार्थकर्मकृत्। यतोऽयं कर्मणोहेतुः कामोऽतोऽस्य प्रधानता" "सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते" गीता। कर्मणि घञ्। ९कामनाविषये, कामनाविषयश्च त्रिविधः बाह्याभ्यन्तरवासनामयभेदात् तत्र स्रक्चन्दनादिकं शब्दादिविषयाश्च बाह्यविषयाः शारीरमानसिककर्मजातम् आभ्यन्तरः सर्वः संस्कारहेतुकः वासनामयः "न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते" मनुः। धर्मार्थकाममोक्षमध्ये कामशब्देन काम्यस्यैव ग्रहणं तस्यैव पुरुषार्थत्वात् पुरुषेण इष्यमाणत्वात् इच्छायास्तथात्वाभावात्। "अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः" रघुः। "इत्यात्त कामस्य तथेति कामम्" रघुः। काम्यमानत्वात् कामं इष्टमित्यर्थः। "अवेति कामं मतिमुत्तमां रघोः" रघुः। "इति स्वप्नोपमान् मत्वा कामान् मा गास्तदङ्गताम्" रघुः। कामनाविषयश्च सुखस्वरूप आत्मैवेति वेदान्तिनः, तदेव मुख्यं प्रयोजनम् "नवा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति" वृ० उप०। सुखस्वरूपात्मन एव परप्रेमास्पदत्वोक्तेः। तत्साधनानान्तु गौणप्रयोजनत्वम्। सुखमिव दुःखाभावोऽपि मुख्यं काम्यमिति नैयायिकादयः, "मोक्षकाङ्क्षिभिः काम्यमाने १०परमेश्वरे च। "कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः" विष्णुस०। स्त्रीपुरुषयोः उपस्थसाध्यानन्दसाधने तयोः परस्परालिङ्गनादिप्रवर्त्तके ११अनुरागभेदे तत्रैव लोके कामशब्दस्य रूढिर्दृश्यते। स च तिथिविशेषे स्त्रीपुरुषयोः स्थानविशेषएव चुम्बनादिना व्यज्यते, यथोक्तं स्मरदीपिकायाम् "पादे गुल्फे तथोरौ च भगे नाभौ कुचे हृदि। कक्षे कण्ठे तथौष्ठे च गण्डे नेत्रे श्रुतावपि। ललाटे मौलिदेशेषु कामस्थानं तिथिक्रमात्। दक्षे पुंसां स्त्रियां वामे शुक्ले कृष्णे विपर्ययः। पादाङ्गुष्ठे प्रतिपदि द्वितीयायाञ्च गुल्फके। ऊरुदेशे तृतीयायां चतुर्थ्यां भगदेशतः। नाभिस्थाने च पञ्चम्यां षष्ठ्यान्तु कुचमण्डले। सप्तम्यां हृदये चैव अष्टम्यां कक्षदेशतः। नवम्यां कण्ठदेशे च दशम्यां चोष्ठदेशतः। एकादश्यां गण्डदेशे द्वादश्यां नयने तथा। श्रवणे च त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां ललाटके। पौर्णमास्यां शिखायाञ्च ज्ञातव्यञ्च इति क्रमात्। यत्र स्थाने वसेत् कामस्तत्रैव नखचुम्बनम्। "हृदि कामः भ्रुवोः क्रोधो लोभश्चाधोरदच्छदात्" भाग०। तस्य समष्टिरूपस्य विराजो ब्रह्मणः हृदयजातत्वेन अशीनामप्यब्दादीनामपि मनसिजन्यत्वम्। प्राणिनां जन्मावधि सर्वकालेष्वस्य वर्त्तमानत्वेऽपि यौवने एवास्य यथा प्रादुर्भावस्तथा कालिका० पु० १९। २२ अ० वर्णितं यथा

"ब्रह्मापि तनयां सन्ध्यां दृष्ट्वा पूर्वं मयात्मनः। कामायाशु मनश्चक्रे त्यक्त्वा बुद्धिं श्रुतेरिति वै। तस्याश्च चलितं चित्तं कामबाणविलोडितम्। ऋषीणां प्रेक्षतां तेषां मानसानां महात्मनाम्। भर्गस्य वचनं श्रुत्वा सोपहासं विधिं प्रति। आत्मनश्चलचित्तत्वममर्य्यादमृषीन् प्रति। कामस्य तादृशं भावं मुनिमोहकरं तदा। दृष्ट्वा सन्ध्या स्वयं तत्र त्रपाभारातिदुःखिता। ततस्तु ब्रह्मणा शप्ते मदने तदनन्तरम्। अन्तर्भूते विधौ शम्भौ गते चापि

निद्रामुद्रे । अनर्थं गमापन्ना सन्ध्या ध्यानपराऽभवत्" ।

ततस्तस्यास्तपसा तोषितेन विष्णुना तत्प्रार्थनया कामप्रवृत्तिकालनियमनरूपो वरो दत्तो यथा "सन्ध्योवाच । यदि देव ! प्रसन्नोऽसि तपसा मम संप्रति । वृतस्तदायं प्रथमं वरो मम विधीयताम् । उत्पन्नमात्रा देवेश ! प्राणिनोऽस्मिन् नभस्तले । न भवन्तु क्रमेणैव सकामाः सम्भवन्तु वै । श्रीभगवानुवाच । प्रथमं शैशवो भावः कौमाराख्यो द्वितीयकः । तृतीयो यौवनो भावश्चतुर्थं वार्द्धकं तथा । तृतीये त्वथ संप्राप्ते वयोभागे शरीरिणः । सकामाः स्युर्द्वितीयान्ते भविष्यन्ति क्वचित् क्वचित् । तपसा तव मर्य्यादा जगति स्थापिता मया । उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः" । तथा च कामप्रवृत्तिहेतुर्हि शुक्रवृद्धिः बाल्ये च शुक्रवृद्धेरसम्भवात् न कामप्रवृत्तिः । बालानामपि अन्नरसपाकेन चरमधातोः शुक्रस्योद्भवसम्भवेऽपि तस्य सूक्ष्मत्वात् न प्रसरणम् यथाह भावप्र० । "बालानां शुक्रमस्त्येव किन्तु सौक्ष्म्यान्न दृश्यते । पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते । तेषां तदेव तारुण्ये पुष्टत्वाद्व्यक्तिमेति हि । कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा" । तत्र कारणञ्च अनुपदोक्तविष्णुवर एव इति न बाल्ये तस्य प्रादुर्भावः । १२तादृशानुरागाधिष्ठातृदेवभेदे स च पञ्चाशद्विधः । यथोक्तं शा० ति० टी० राघवभट्टेन यथा "काम १ कामद २ कान्ता ३ च कान्तिमान् ४ कामग ५ स्तथा । कामचारश्च ६ कामी ७ च कामुकः ८ कामवर्द्धनः ९ । रामो १० रमश्च ११ रमणो १२ रतिनाथो १३ रतिप्रियः १४ । रात्रिनाथो १५ रमाकान्तो १६ रममाणो १७ निशाचरः १८ । नन्दको १९ नन्दन श्चैव २० नन्दी २१ नन्दयिता २२ पुनः । पञ्चबाणो २३ रतिसखः २४ पुष्पधन्वा २५ महाधनुः २६ । भ्रामणो २७ भ्रमण २८ श्चैव भ्रममाणो २९ भ्रमोत्तरः ३० । भ्रान्तश्च ३१ भ्रामको ३२ भृङ्गो ३३ भ्रान्तचारी ३४ भ्रमावहः ३५ । मोहनो ३६ मोहको ३७ मोहो ३८ मोहवर्द्धन ३९ एव च । मदनो ४० मन्मथ ४१ श्चैव मातङ्गो ४२ भृङ्गनायकः ४३ । गायनो ४४ गीतिज ४५ श्चैव नर्त्तनः ४६ खेलक ४७ स्तथा । उन्मत्तोन्मत्तक ४८ श्चैव विलासी ४९ लोभवर्द्धनः ५०" ।

तेन च कार्त्तिकेयोत्पत्तये शिवध्यानभङ्गार्थमिन्द्रनियुक्तेन शिवध्यानभङ्गार्थमुद्युक्तेन ध्यानभङ्गजनितहरकोपात् भस्मीभावमासाद्यानङ्गत्वमाप्तम् यथाह शिवपु० १४ अ० । "कामोऽप्युपेत्य संयोज्य पुष्पबाणं तदा मुने ! । पार्वतीसन्मुखे स्थाणौ मोक्तुकामो व्यवस्थितः । हरस्तु धैर्य्यमालम्ब्य किमेतदिति चिन्तयन् । ददर्श पुरतः कामं पुष्पबाणधनुर्धरम् । विदितमन्योस्तस्याथ तृतीयनयनात्तदा ! स्फुरत्स्फुलिङ्गैरग्निस्तु पपात मदनोपरि । क्रोधं संहर हे देव ! इति यावत् वदन्ति खे । इन्द्रादिदेवकन्यादेवास्तावद्भस्मीचकार तम्" स च पश्चात् वासुदेवात् रुक्मिण्यां प्रादुर्भूय मायावतीरूपां रतिं शम्बरभार्य्यात्वेन प्रथितामुपयेमे । तदेतत् हरि० वर्णितम् । "रुक्मिण्यां वासुदेवस्य लक्ष्म्यां कामो धृतव्रतः । शम्बरान्तकरो जज्ञे प्रद्युम्नः कामदर्शनः । तं सप्तरात्रे सम्पूर्णे निशीथे सूतिकागृहात् । जहार कृष्णस्य सुतं शिशुं वै शम्बरो नृप ! । स ह्यात्मना परीतायुर्मायया प्रजहार तम् । दोर्भ्यामुत्क्षिप्य नगरं स्वं निनाय महासुरः । अनपत्या तु तस्यासीद्भार्य्या रूपगुणान्विता । नाम्ना मायावती नाम मायेव शुभदर्शना । ददौ तं वासुदेवस्य पुत्रं पुत्रमिवात्मजम् । तस्या महिष्या भाविन्या दानवः कालचोदितः । मायावती तु तं दृष्ट्वा सम्पूर्णतनुरुहा । हर्षेण महता युक्ता पुनःपुनरुदैक्षत । अथ तस्या निरीक्षन्त्याः स्मृतिः प्रादुर्बभूव ह । अयं स मम कान्तोऽभूत् इत्येवं चान्वचिन्तयत् । अयं स नाथो भर्त्ता मे यस्यार्थे हि दिवानिशम् । चिन्ताशोकहृदे मग्ना न विन्दामि रतिं क्वचित् । अयं भगवता पूर्व्वं देवदेवेन शूलिना । क्रोधितेन कृतोऽनङ्गो दृष्टोऽप्यन्तरे मया । कथमस्य कान्तं दास्ये मातृभावेन जानती । भर्त्तुर्भार्य्या स्वयं भूत्वा सख्ये वा पुत्र इत्युत । एवं सञ्चिन्त्य मनसा धात्र्यास्तं सा समर्पयत् । रसायनप्रयोगैश्च शीघ्रमेवान्ववर्द्धयत् । धात्र्याः सकाशात् स च तां ददृशे रुक्मिणीनन्दनः । मायावतीमविज्ञानान्मेने स्वामिव मातरम् । सा च तं वर्द्धयामास कार्ष्णिं कमललोचनम् । मायाश्चास्मै ददौ सर्व्वा दानवीः काममोहिता । स यदा यौवनस्थस्तु प्रद्युम्नः कामदर्शनः । विकाङ्क्षितश्च नारीणां सर्व्वास्त्रविधिपारगः । तं सा मायावती कान्तं कामयामास कामिनी" हरि० १६६अ० । "कुमार ! पश्य मां प्राप्तं देवगन्धर्वनारदम् । प्रेषितं देवराजेन तव सम्बोधनाय वै । स्मर त्वं पूर्व्वकं भावं कामदेवोऽसि मानद ! । हरकोपानलाद्दग्धो नानङ्गस्त्वं प्रोच्यसे । त्वं वृष्णिवंशे जातोऽसि रुक्मिण्या गर्भसम्भवः । जातोऽसि केशवेन त्वं प्रद्युम्न इति

कोऽस्य मे। आहृत्य शम्बरेण त्वमिहानीतोऽसि मानद !। सप्तरात्रे त्वसम्पूर्णे सूतिकागारमध्यतः। वधार्थं शम्बरस्य त्वं हृियमाणो ह्युपेक्षितः। केशवेन महाबाहो ! देवकार्यार्थसिद्धये। सैषा मायावती नाम भार्या वै शम्बरस्य तु। रतिं तां विद्धि कल्याणीं तव भार्यां पुरातनीम्। तव सा रक्षणार्थाय शम्बरस्य गृहेऽवसत्। मायां शरीरजां न्यस्य मोहनार्थं दुरात्मनः। रतिरुत्पादनार्थाय मैथुनस्य निजां तदा। एवं प्रद्युम्न! बद्धा वै तव भार्या प्रतिष्ठिताम्। हत्वा तं शम्बरं वीर! वैष्णवास्त्रेण संयुगे। त्वदा मायावती भार्यां द्वारकां गन्तुमर्हसि" हरि० १६५ अ०। "कामं प्रति नारदवाक्यम्। "सोऽब्रवीत् सहसा देवीं रुक्मिणीं देवताम् इव। अयं स देवि! सम्प्राप्तः पुत्रस्तव यशस्विनि। अनेन शम्बरं हत्वा मायायाश्च विशारदम्। हृता मायाश्च ताः सर्वा याभिर्देवानबाधत। सती चेयं शुभा साध्वी भार्याऽपि तनयस्य ते। मायावतीति विख्याता शम्बरस्य गृहोषिता। मा च ते शम्बरस्येयं पत्नीति भवतु व्यथा। मन्मथेऽथ गते नाशं गते चानङ्गतां पुरा। कामपत्नी, न कान्तैषा शम्बरस्य रतिः प्रिया। मायारूपेण तं दैत्यं मोहयन्त्यसकृच्छुभा। न चैषा तस्य कौमारे वशे तिष्ठति शोभना। आत्ममायामयं कृत्वा रूपं शम्बरमाविशत्। पत्न्येषा मम पुत्रस्य स्नुषा तव वराङ्गना" हरि० १६७ अ०। रुक्मिणीं प्रति कृष्णवाक्यम्। तेन १२ रौक्मिणेये पु० १४ बलदेवे शब्दर० तस्य कामपालत्वात्तथात्वम्। १५ महाराजचूते राजनि०। कर्मपदकात् कामयतेः कर्त्तरि अण्। तत्तत्पदार्थकामनायुक्ते यथा स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत पशुकामः प्रजाकाम इत्यादि। तुमन्तकामशब्दे परे तुमुन्मकारस्य लोपः। यथा गन्तुकामः रन्तुकाम इत्यादि इत्यादि० तव्याद्युदाहृता। कामनायुक्तवाचककामादिशब्दसमभिव्याहारे यागे तन्नियोज्यकर्त्तृ तत्फलसाध्यत्वञ्च मतभेदेन प्रतीयते यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामनियोज्यकस्तत्फलसाध्यो याग इति बोधः। लिङादिना यागादेः कर्त्तव्यत्वबोधनात् यागादेस्तथात्वम्। यागजन्यफलं च कामनावतीव तत्तत्फलकामनोद्देश्येऽपि भवति अतः पितृस्वर्गकामनया कृतपुत्रादेः फलं पितरीति मण्डनम्। अर्थयत्नेन द्वन्द्वेऽस्य वा पूर्वनिपातः। अर्थकामौ कामार्थौ। तन्त्रोक्ते १६बीजभेदे। तदुद्धारो यथा तन्त्रसा० कुलार्णवे "देवीं दक्षिणबाहुयुक्तनयनं कामं कलाबिन्दुकम्" दक्षिणबाहुः ककारस्तस्य वर्णस्य मातृकान्यासे दक्षबाहुमूले न्यस्तत्वात् तथात्वम् अतो ककारः नयनं वामनेत्रं तेन ईकारः कलाबिन्दुकं बिन्दुभूषितम् तेन क्लीम् इत्येवं रूपं कामम् इत्यर्थः। प्रकारान्तरेण तदुद्धारः तन्त्रसा० षोडशे। "तां विद्यां शृणु देवेशि! काममिन्द्रसमन्वितम्। नादबिन्दुकलाभेदात् तुरीयस्वरसंयुतम्। महात्रिपुरसुन्दरी विद्या महात्रिपुरसुन्दरी। ककारे सर्वसम्पत्तं कामैश्वर्यप्रदायकम्। लकारे सकलैश्वर्यमीकारे सर्वसौख्यदम्" कुब्जिकात०। "परा च कमला कामो वाग्भवं शक्तिरेव च"। १७ककाराक्षरे च। शिवबीजं (ह्)। तथा कामं (क) इन्द्रम्(ल) देवीं (ई) नियोजयेत्। षोडशीविद्यायां शक्तिकूटोद्धारे।

कामकला स्त्री० कामस्य कला प्रिया। तत्कलाहेतुत्वात् कामपत्न्याम् १रतौ शब्दरत्ना०। २त० २कामहेतुकलायाञ्च।

कामकाति त्रि०कै–शब्दे क्तिन् कामपरा कातिर्यस्य। कामशब्दयुक्ते। "त्वे वृषन्! यद्वोऽहन्तु कामकातयः"। ऋ० ८।८३।१४।

कामकाम त्रि० कामं काम्यं कामयते कम–णिङ्–अण् उप०स०। अभीष्टकामे "एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्नाः गतागतं कामकामा लभन्ते" गीता। णिनिः कामकामीत्यप्यत्र। "आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्। तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे, स शान्तिमाप्नोति न कामकामी" गीता। स्त्रियां ङीप्।

कामकार त्रि० कामं काम्यं करोति कृ–अण् उप० स०। १काम्यनिष्पादके। कारः करणं ६त०। २कामेन इच्छया फलाभिसन्धिना करणे पु०। "अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते" गीता "अग्निहोत्रमुपतिष्ठेदग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः"। "कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्" मनुः। "यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः", गीता। कामचारत इति पाठान्तरम्।

कामकूट पु० काम एव कूटं शृङ्गं प्रधानमस्य। १वेश्याप्रिये (विट्गे) (नाङ) हेम०। २वेश्यायाविभ्रमे च मेदि०। तन्त्रोक्ते ३कामराजाख्ये श्रीविद्यायाः मन्त्रभेदे। "शिवचन्द्रस्ततः पश्चात् कलौ सङ्गबिवर्द्धि च। मायास्वरेण संयुक्तं नादबिन्दुकलान्वितम्। प्रथमं कामराजस्य कूटं परमदुर्लभम्" (हसकलह्रीम्) "शिवशक्तियुतं कामोऽहंसः शक्रस्ततःपरम्। महामाया ततः पश्चात् स्वप्रवर्तीति कथ्यते" (हकहलह्रीं) द्वितीयम् कामकूटम्। "मदनं शिवबीजं च

वायुबीजं ततःपरम् । इन्द्रबीजं ततः पश्चात् महामायां समुद्धरेत् । (कह्लहृीं) तृतीयं कामकूटम् इदं सर्वमन्ततो ।

कामकृत् त्रि॰ कामेन करोति कृ–क्विप् ६त॰ । १यथेष्टकारिणि । कामं काम्यं करोति । २अभीष्टदायके त्रि॰ । ३परमेश्वरे पु॰ "कामहा कामकृत्कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः" विष्णुस॰ । [कर्म॰ । २सुरते हेमच॰ ।

कामकेलि पु॰कामे तद्धेतुकरतौ केलिर्यस्य । १जारे त्रिका॰ ।

कामक्रीड़ा स्त्री कामेन क्रीड़ा । १कामहेतुकक्रीड़ायाम् । "भाः पञ्च सूर्य्यौ गा कामक्रीडासंज्ञा ज्ञेया" इत्युक्तलक्षणे पञ्चदशाक्षरपादके २छन्दोभेदे च ।

कामखड्गदला स्त्री कामोद्दीपकं खड्गदलं दलमस्याः । स्वर्णकेतक्याम् राजनि॰ ।

कामग त्रि॰कामेन वाञ्छया इच्छया यथेष्टदेशं गच्छति गम–ड । वाञ्छया इच्छया यथेष्टदेशगामिनि यानादौ । "एवमादि महाराज ! विलप्य दिक्ष्वास्थितः । कामगेन स सौभेन" भा॰व॰ १४अ॰ । कामगेन स सौभेन शाल्वः पुनरुपागमत् । व॰ १६अ॰ । कामगत्वादयोऽप्यत्र । कामेन अनुरागभेदेन गच्छति । यथेच्छं पुरुषगामिन्यां कुलटायाम् स्त्री "पाषण्डनाश्रिताश्चैताः भर्तृघ्न्यः कामगादिकाः । सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः" याज्ञ॰ । "कामगा कुलटा" मिता॰ । ३यथेष्टं स्त्रीगामिनि पुंसि पु॰ । ४कन्दर्पभेदे पु॰ कामशब्दे उदा॰ ।

कामगामिन् त्रि॰ कामं यथेष्टं योनिविचारमकृत्वा गच्छति गम–णिनि । अनुकामीने यथेष्टस्त्रीगामिनि पुरुषे यथेष्टपुरुषगामिन्यां स्त्रियां स्त्री ङीप् । कामभिन्नव्यवच्छेदकः कामङ्गामीत्यप्यत्र अमरः ।

कामगिरि पु॰ कामप्रधानोगिरिः । भारतवर्षस्थे कामरूपस्थे पर्वतभेदे । "मलयो मङ्गलप्रस्थ इत्युपक्रमे" "इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलाः" इति भाग॰ ५,१९,१७ । कामरूपशब्दे तत्स्थानं वक्ष्यते ।

कामगुण पु॰ ६त॰ कामकृतो वा गुणः । १ अनुरागे २ विषये ३आभोगे च मेदि॰ ।

कामचर त्रि॰ कामेन चरति चर–ट ३त॰ । यथाकामं चारिणि "तां नारदः कामचरः कदाचित्" कुमा॰ । "इहाप्यसिद्धानि तवानघानिले वस्तुं यथाकामचरस्तथा विभो !" भा॰वि॰२२श्लो॰ ।

कामचार त्रि॰ पु॰ कामेन स्वेच्छया चारः चर+घञ् । यथेच्छाचरणे "न कामचारोमयि शङ्कनीयः" रघुः । "तस्मिन्नभ्युदयात् सूर्य्यः शयानं कामचारतः" मनुः । चर णिच–अच् ३त॰ । कामेन गवादेश्चारणे "पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते । अकामतः, कामचारे चौरवद्दण्डमर्हति" याज्ञ॰ ।

कामचारिन् त्रि॰कामेन चरति चर–णिनि । १कामुके २यथेच्छाचारवति च "न त्वं दृष्टा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् !" मेघ॰ । स्त्रियां ङीप् । ३चटके मेदि॰ । तस्यातिकामित्वात् तथात्वम् । स्त्रियां ङीप् ४गरुडे पु॰शब्दरत्ना॰ ।

कामज त्रि॰ कामाज्जायते जन–ड ५त॰ । कामजाते १व्यसनादौ कामजव्यसनानि च दशविधानि मनुनोक्तानि यथा "मृगयाक्षोदिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियोमदः । तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजोदशकोगणः" । तन्मध्ये चतुर्णाम् अत्यन्तकष्टतोक्ता तेनैव यथा "पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् । एतत् कष्टतमं विद्यात् चतुष्कं कामजे गणे" । "कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्म्माभ्यां ततोवर्ज्याः सदैव ते" इति तद्दोषश्चैवोक्तः । २कामजातमात्रे पुत्रादौ । ज्येष्ठपुत्रस्यैव पितृऋणापाकरणसाधनत्वोक्त्या इतरेषां कामजत्वमुक्तं मनुना यथा "ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितृणामनृणश्चैव स तस्मात् सर्व्वमर्हति" । यस्मिन्नृणं सन्नयति येनानन्त्यं समश्नुते । स एव धर्म्मजः पुत्रः, कामजानितरान् विदुः" । "भ्रातुर्मृतस्य भार्य्यायां योऽनुरज्येत कामतः" — "अयुक्तयास्यतश्चैव पुत्रिण्याप्तश्च देवरात् । उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ" मनुः "याऽनियुक्तान्यतः पुत्रं देवराद्वाप्यवाप्नुयात् । तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते" मनुः ।

कामजान पु॰स्त्री कामजमानयति प्रापयति उद्दीपयति ध्वनिना आ+नी–ड । कोकिले शब्दर॰ । "चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम्" सा॰ द॰ कोकिलशब्दादीनां कामोद्दीपकत्वोक्तेस्तस्य तथात्वं स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । कामजानिरिति वा पाठः । तत्र कामस्य उद्दीपकध्वनिहेतुत्वात्तत्पत्नित्वात् इति वाच्यम् ।

कामजित पु॰ कामं जयति धर्य्येण जि–क्विप् । १महादेवे तस्य कामध्वंसकत्वात् तथात्वम् । कामं कामदेवं रूपेण जयति क्विप् । २ कार्त्तिकेये । "कामजित् कामदः कान्तः" भा॰ व॰ २३१ अ॰ कार्त्तिकेयनामकथने । कामं कामव्यापारं जयति । ३जिनदेवे अर्हति तस्य स्त्रीसङ्गवर्ज्जनात् तथात्वम् ।

कामठक पु॰ धृतराष्ट्रनागकुलजाते सर्पसत्रे नष्टे सर्पभेदे

"अमाठकः कामठकः सुवेणोमलयोऽव्ययः" इति सर्पसत्रनष्टभुतराष्ट्रकुलजनागनामकथने भा० आ०५०अ० ।

कामतालु पुं स्त्री कामं तालयति प्रतिष्ठापयति तल+प्रतिष्ठायां णिच—अण् उप०स० । कोकिले त्रिका० । तस्य ध्वनिना कामोद्दीपकत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कामतिथि पु० स्त्री कामपूजार्था तत्स्वामिका वा तिथिः त्रयोदश्यां तस्याः कामपूजाङ्गता कामशब्दे दर्शयिष्यते ।

कामद त्रि०कामान् ददाति दा—क । १अभीष्टदायके, २कामधेनौ स्त्री मेदि० भक्तानां कामप्रदे ३ परमेश्वरे पु० । कामं कामरूपं सौन्दर्यं च द्यति दो-अवखण्डने-क । ४ कार्त्तिकेये । "कामजित् कामदः कान्तः" भा० व० २३१अ० । कार्त्तिकेयनामकथने ।

कामदुघ त्रि०कामं दोग्धि दुह—क घादेशः । १अभीष्टसम्पादके "इन्द्रस्य कामदुघाःस्य कामान् धुग्ध्वम्" आश्व० श्रौ०६,१२,३ । "आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा" "अवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्" रघुः । २सुरभौ गवि स्त्री ।

कामदुह् त्रि० कामं दोग्धि दुह—क्विप् ६त० । काम्यनिष्पादके । "एष (यज्ञः) वोऽस्त्विष्टकामधुक्" गीता । "तस्य च कामधुग्धेनुर्वसिष्ठस्य महात्मनः" भा० आ०१७५ । "श्रद्धयार्चितमत्पादे त्वस्त (सुव्रतम्) कामधुगव्ययम्" । भाग० ७,१५,५ । "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति" श्रुतिः । क (कामदुहोऽप्यत्रार्थे) त्रि० "तैस्तैर्गुणैः कामदुहाथ भूत्वा नरं प्रदातारमुपैति सा गौः" भा०अ०१८६अ० ।

कामदूती स्त्री कामस्य दूतीव उद्दीपकत्वात् । १नागदन्तीवृक्षे रत्नमा० । २पाटलावृक्षे शब्दर० । स्वार्थे कन् । तत्रार्थे ।

कामदेव पु० कामएव देवः । कन्दर्पे तस्य ध्येयरूपम् हेमा० दा० विष्णु धर्मो०उक्तं यथा । "कामदेवस्तु कर्त्तव्यः शङ्खपद्मविभूषणः । चापबाणकरश्चैव मदाघूर्णितलोचनः । रतिः प्रीतिस्तथा शक्तिर्भार्या श्चेताश्चापोज्ज्वला । चतस्रस्तस्य कर्त्तव्याः पत्न्योरूपमनोहराः । चत्वारश्च करास्तस्य कार्या भार्यास्तनोपगाः । केतुश्च मकरः कार्यः पञ्चबाणमुखो-महानिति" । काम्यते मोक्षकाङ्क्षिभिः काम्यकर्माभूतः सन् दीव्यति द्योतते । २ परमेश्वरे । "कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः" विष्णु स० । चक्रदत्तोक्ते ३ घृतभेदे तत्पाकादिप्रकारो यथा तत्रैव

"अश्वस्य कोविदारस्य वृषस्य ककुभस्य च । कल्काढ्यतक् पुष्पकलकल्कं पलचतुष्टयम् । अश्वगन्धा पलमिता मर्दा गोक्षुरस्य च । शतावरी विदारी च शालपर्णी बला तथा । अश्वत्थस्य च शुङ्गानि पद्मबीजं पुनर्नवा । काश्मरीफलमेतत् तु माषबीजं तथैव च । पृथग्दशपलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् । चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् । मृद्वीकां पद्मकं कुष्ठं पिप्पलीं रक्तचन्दनम् । बालकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा । नीलोत्पलं शारिवे द्वे जीवनीयं विशेषतः । पृथक्कर्षसमस्त्वेव शर्करायाः पलद्वयम् । रसस्य पौण्ड्रकेक्ष्वाकादकं तत्र दापयेत् । चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । रक्तपित्तं क्षतक्षीणं कामलां वातशोणितम् । हलीमकं तथा शोथं वर्णभेदं स्वरक्षयम् । अरोचकं मूत्रकृच्छ्रं पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् । एतद्राज्ञां प्रयोक्तव्यं वह्वन्तःपुरचारिणाम् । स्त्रीणाञ्चैवानपत्यानां दुर्बलानाञ्च देहिनाम् । क्लीवानामल्पशुक्राणां जीर्णानामल्परेतसाम् । श्रेष्ठं बलकरं हृद्यं वृष्यं मेध्यं रसायनम् । ओजस्तेजस्करञ्चैव आयुःप्राणविवर्द्धनम् । संवर्द्धयति शुक्रञ्च पुरुषं दुर्बलेन्द्रियम् । सर्वरोगविनिर्मुक्तस्तोयसिक्तो यथा द्रुमः । कामदेव इति ख्यातः सर्वरोगेषु शस्यते" ।

कामधर पु० कामरूपस्थमत्स्यध्वजपर्वतस्थिते सरोवरभेदे कालि० ८१ अ० । तत्स्थानस्नानमाहात्म्याद्युक्तम् । "मणिकूटाचलात् पूर्वं मत्स्यध्वजकुलाचलः । निर्द्दग्धो यत्र मदनो हरनेत्राग्निना पुनः । शरीरं प्राप्य तपसा समाराध्य वृषध्वजम् । तत्र प्राप्य स्वरूपन्तु कामदेवेन संस्थितम् । अधित्यकायां तस्यौ स लोलमायः समन्ततः । तदा तु याम्बती नाम तत्रास्ते दक्षिणस्था । सरः कामधरो नाम तस्मिन् शैले व्यवस्थितः । आश्विन्यां विधिवत् स्नात्वा पीत्वा कामधराम्भसि । विशुद्धपापः शुद्धात्मा शिवलोके महीयते" ।

कामधेनु स्त्री कामप्रतिपादिका धेनुः । १अभीष्टप्रतिपादिकायां स्वर्गधेन्वाम् सुरभिकन्यायाः रोहिण्याः २कन्यायां गवि च तस्या उत्पत्त्यादिकमुक्तं कालिकापु०६१अ० । "दक्षस्य तनया याऽभूत् सुरभिर्नाम नामतः । गवां माता महाभागा सर्वलोकोपकारिणी । तस्मात्तु तनया जज्ञे कश्यपात्तु प्रजापतेः । नाम्ना सा रोहिणी शुभ्रा सर्वकामदुघा नृणाम् । तस्या जज्ञे शूरसेनाद्दृषेरतितमोज्ज्वलात् । (तस्यां जज्ञे शुनःशेफात् मुनेरतितमोज्ज्वलात् वा पाठः) कामधेनुरिति ख्याता सर्वलक्षणसंयुता । सा पिताम-

प्रतीकाशा चतुर्वेदचतुष्पदा । सर्वैश्चतुर्भिर्धर्मार्थकामप्रभव-कारिणी" ।

कामधेनुकुलजातायां २ नन्दिन्याम् शबलानाम्न्यां वशिष्ठ-धेनौ च तस्याश्च काम्यपदार्थसम्पादकत्वात्तथात्वम् यथा च तस्याः कामनिष्पादकत्वं तथा रामा० आदि० ५२श० वर्णितं यथा " एवमुक्ता वशिष्ठेन शबला शत्रुसूदन ! । विदधे कामधुक्कामान् यस्य यस्येप्सितं यथा । इक्षून्मधूंस्तथा लाजान् मैरेयांश्च सुरासवम् । पानानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चावचानपि । उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्र राशयः पर्व्वतोपमाः । मृष्टान्यन्नानि सूपाश्च दधिकुल्यास्तथैव च । नानास्वादुरसानाञ्च षाडवानां तथैव च । भोजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः । सर्व्वमासीत् सुसन्तुष्टं हृष्टपुष्टजनायुतम् । विश्वामित्रबलं राम ! वशिष्ठेन सुतर्पितम् । विश्वामित्रो हि राजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभवत् । सान्तःपुरवरो राजा सब्राह्मणपुरोहितः । सामात्यो मन्त्रिसहितः सभृत्यः पूजितस्तदा । युक्तः परमहर्षेण वशिष्ठमिदमब्रवीत् । पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन् ! पूजार्हेण सुसत्कृतः । श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद ! । गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम । रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः । तस्मान्मे शबलां देहि ममैषा धर्म्मतो द्विज ! । एवमुक्तस्तु भगवान्वशिष्ठो मुनिपुङ्गवः । विश्वामित्रेण धर्म्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् । नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् । राजन् ! दास्यामि शबलां राशिभी रजतस्य वा । न परित्यागमर्हेयं मत्सकाशादरिन्दम ! । शाश्वती शबला मह्यं कीर्त्तिरात्मवतो यथा । अस्यां हव्यं च कव्यञ्च प्राणयात्रा तथैव च । आयत्तमग्निहोत्रञ्च बलिर्होमस्तथैव च । स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा । आयत्तमत्र राजर्षे ! सर्व्वमेतन्न संशयः । सर्व्वस्वमेतत् सत्येन मम तुष्टिकरी तथा । कारणैर्बहुभी राजन्न दास्ये शबलां तव"। तेनास्या अत्यागे च बलात् विश्वामित्रेण हरणोद्योगे कृते धेन्वा उत्पादितैर्नानाविधसैन्यैर्विश्वामित्रः पराजितः, इत्यपि तत्रैव वर्णितं ५४श० यथा

'"कामधेनुं वशिष्ठोऽपि यदा न त्यजते मुनिः । तदास्य शबलां राम ! विश्वामित्रोऽन्वकर्षत । नीयमाना तु शबला राम ! राज्ञा महात्मना । दुःखिता चिन्तयामास रुदती शोककर्षिता । परित्यक्ता वशिष्ठेन किमहं सुमहात्मना । याहं राजभृतैर्दीना ह्रियेय भृशदुःखिता । किं मयापकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः । यन्मामनागसं दृष्ट्वा भक्तां त्यजति धार्म्मिकः । इति सञ्चिन्तयित्वा तु निःश्वस्य च पुनः पुनः । जगाम वेगेन तदा वशिष्ठं परमौजसम् । निर्धूय तांस्तदा भृत्यान् शतशः शत्रुसूदन ! । जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः । शबला सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदमब्रवीत् । वशिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा रुदती मेघनिःस्वना । भगवन् ! किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मणः सुत ! । यस्माद्राजभटा मां हि नयन्ते त्वत्सकाशतः । एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् । शोकसन्तप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखिताम् । न त्वां त्यजामि शबले ! नापि मेऽपकृतं त्वया । एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबलः । न हि तुल्यं बलं मह्यं राजा त्वद्य विशेषतः । बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च । इयमक्षौहिणी पूर्णा गजवाजिरथाकुला । हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तमः । एवमुक्ता वशिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् । वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिममितप्रभम् । न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणा बलवत्तराः । ब्रह्मन् ! ब्रह्मबलं दिव्यं क्षत्राच्च बलवत्तरम् । अप्रमेयबलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः । विश्वामित्रो महावीर्य्यस्तेजस्तव दुरासदम् । नियुङ्क्ष्व मां महातेजस्त्वद्ब्रह्मबलसम्भृताम् । तस्य दर्पं बलं यत्नं नाशयामि दुरात्मनः । इत्युक्तस्तु तया राम । वशिष्ठस्तु महायशाः । सृजस्वेति तदोवाच बलं परबलार्द्दनम् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः साऽसृजत्तदा । तस्या हुम्भारवोत्सृष्टाः पह्लवाः शतशो नृप ! । नाशयन्ति बलं सर्व्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः । स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः । पह्लवान् नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि । विश्वामित्रार्द्दितान् दृष्ट्वा पह्लवान् शतशस्तदा । भूय एवासृजद्घोराञ्छकान् यवनमिश्रितान् । तैरासीत् संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः । प्रभावद्भिर्महावीर्य्यैर्हेमकिञ्जल्कसन्निभैः । तीक्ष्णासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णाम्बरावृतैः । निर्दग्धं तद्बलं सर्व्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः । ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह । तैस्ते यवनकाम्बोजा बर्ब्बराश्चाकुलीकृताः ५४ स० ।

"ततस्तानाकुलान् दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् । वशिष्ठोचोदयामास कामधुक् सृज योगतः । तस्या हुम्भारतो जाताः काम्बोजा रविसन्निभाः । ऊधसश्चाथ सम्भूता

र्व्वरा शकयवनाश्च याः । योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाच्छकाः स्मृताः । रोमकूपेषु म्लेच्छाश्च हारीताः सकिरातकाः । तैस्तन्निषूदितं सर्व्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् । सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनन्दन ! । दृष्ट्वा निषूदितं सैन्यं वशिष्ठेन महात्मना । विश्वामित्रसुतानान्तु शतं नानाविधायुधम् । अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धं वशिष्ठं जपतां वरम् । हुङ्कारेणैव तान् सर्व्वान् निर्द्ददाह महानृषिः" ५५।४० ।

दानार्थकल्पिते स्वर्णादिनिर्म्मिते षोडशमहादानान्तर्गते दानीये धेनुभेदे तत्प्रकारो यथा हेमाद्रौ दा०मत्स्य०पु० । "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् । सर्व्वकामप्रदं नृणां महापातकनाशनम् । लोकेशावाहनं तद्वद्धोमः कार्य्योऽधिवासनम् । तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् कुण्डमण्डपवेदिकाः । स्वल्पेऽप्येकाग्निमत् कुर्य्यात् गुरुरेव समाहितः" । कुण्डमण्डपवेदिका इत्युपलक्षणम् । इह हि देश-कालब्राह्मणादि-तिथ्यादिपूजा-ब्राह्मणवाचनाचार्य्यर्त्विग्वरण-मधुपर्कदान-वेदिकोपरिचक्रलेखन-पञ्चवर्णवितानतोरण-पताकादि सर्व्वं मत्स्यपुराणोक्त-तुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यम् ।

"काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत् । उत्तमा पलसाहस्रैरर्द्धेन तु मध्यमा । कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता । शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपीह कारयेत्" । अत्र यद्यपि वत्सपरिमाणमनुक्तं तथापि कामधेनुविधानक्लृप्तकाञ्चनचतुर्थांशेन वत्सः कल्पनीयः, समस्तधेनुषु परिमितद्रव्यनिष्कृष्टवत्सनिर्माणक्लृप्तिदर्शनादिहापि धेनुदानत्वाविशेषात् तथैव निश्चीयते । तथा च गुडधेन्वादिषु "चतुर्थांशेन वत्सः स्यादिति" तत्र तत्र वक्ष्यते ।

"वेद्यां कृष्णाजिनं तत्र गुडप्रस्थसमन्वितम् । न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम् । कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम्" ।

कल्पतरुदाने, प्रस्थो व्याख्यातः । 'महारत्नानि, पद्मरागप्रभृतीनि, रत्नान्यपि तु विन्यसेदिति क्वचित्पाठः, 'नाना फलानि, गोगजवाजिस्त्रीपुरुषप्रभृतीनि, सौवर्णानि, कल्पतरुदानोक्तानि ।

"तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् । इक्षुमष्टकं तद्वन्नानाफलसमन्वितम् । भाजनं चासनं तद्वत् ताम्रदोहनकं तथा" ।

"कौषेयवस्त्रद्वयसम्प्रयुक्तां दीपातपत्राभरणाभिरामाम् । सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टाशशलिकापादुकरौप्यपादाम् । रसैश्च सर्व्वैः परितोऽभिजुष्टां हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः । अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्कराभिः वितानकं चोपरि पञ्चवर्णम् । स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः । आवाहयेत्ताङ्गुडधेनुमन्त्रैः द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः" ।

सघण्टाशशलिकापादुकाभिः सह वर्त्तत इति सघण्टाशशलिकापादुका सा चासौ रौप्यपादा चेति विग्रहः । शशनासाधनत्वाच्छशलिका, अत्रमात्रा शलतिकेति क्वचित्पाठः । तत्र शलतिका कण्ठभूषणमिति केचित्, केचित्तु शलन्तिकेति पठित्वा जलपूर्णा कर्करीति व्याचक्षते । रसाः परिभाषायामुक्ताः । अजाजि जीरकं, कुस्तुम्बुरुः धान्यकम् । एतद्रूपकल्पितसम्भारः पूर्व्ववदधिवासनं विधाय तदन्यदिवसे प्रातः कृतपुण्याहवाचनोऽग्निकुण्डेषु आलिगुपवेशनादिपूर्णाहुतिपर्य्यन्तकर्म्मशेषसमाप्तिं कृत्वा सर्व्वौषधिजलस्नातः शुक्लमाल्याम्बरो गृहीतकुसुमाञ्जलिर्यजमानस्त्रिःप्रदक्षिणमाधाय गुडधेनुमन्त्रैस्तामावाहयेत् । गुडधेनुमन्त्राः । 'या लक्ष्मीः सर्व्वभूतानाम्' इत्यादयः, तत्प्रकरणे द्रष्टव्याः । आवाहनानन्तरं वक्ष्यमाणमन्त्रेणामन्त्रयेत् । "त्वं सर्व्वदेवगणमन्दिरभङ्गभूता विश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्व्वतानाम् । त्वद्दानशस्त्रशकलीकृतपातकौघः प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि । लोके यथेप्सितफलार्थविधायिनीं त्वामासाद्य कोऽपि भवदुःखमुपैति मर्त्त्यः । संसारदुःखशमनाय यतस्व कामं, त्वां कामधेनुरिति वेदविदो वदन्ति" । "आमन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात्, प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं, कन्यागणैः परिवृतं पदमिन्दुमौलेः ।" दानवाक्यमत्र तुलापुरुषोक्तमूहनीयम् । विप्रायेत्येकवचनमेकाग्निविधानपक्षे, अनेकाग्निविधानपक्षे तु प्रकृतीभूततुलापुरुषदानवदाचार्य्यादीनां विभागव्यवस्था तदनन्तरं पुण्याहवाचनवेदिस्थितदेवतापूजनविसर्जनानि कुर्य्यात् । दक्षिणाविचारश्च पूर्व्ववत् । मत्स्य पु० उक्तविधिः ।

"व्यास उवाच । राजन्निष्टैकामपि कामधेनुं दद्यात् सहस्रेण तु केवलं वा । विप्राय वै सर्व्वगुणोपपन्नां कृत्वा व्रतं कृष्णमनोरमैस्तु । सम्यक् प्रदत्तैस्तु शतं गवां सहस्रैः सवत्सकैः सहितैश्च धेन्वा । काले फलं यल्लभते मनुष्यो न कामधेनोश्च समं द्विजेभ्यः । शतैः सहस्रैश्च तथा हयानां सम्यक्प्रदत्तैश्च महाद्विपानाम् । कन्यारथैर्वा करिराजियुक्तैः शतैः सहस्रैः सततं द्विजेभ्यः । दत्तैः फलैर्यल्लभते मनुष्यः, समं तथा स्यान्नतु कामधेनोः ।

यो जाह्नवीतीरगतो हिमाद्रौ तत्प्यतेऽतीव तपः सदा वै । ब्राह्मं पदं गन्तुमना द्विजेन्द्रो नैतत् फलं तच्च हि कामधेनोः । चान्द्रायणैः कृच्छ्रमहापराकैः संशुद्ध्यते पापयुतो मनुष्यः । कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु नरः प्रयतमानसः । एकादश्यामुपोष्याथ नरो दिनचतुष्टयम् । घृतेन स्नापयेद्विष्णुं गव्येन पयसापि वा । नक्ताशी गोरसैर्द्दिव्यैः पूजयेन्मधुसूदनम् । गन्धपुष्पैः शुभैर्वेद्यै-र्व्वस्त्राभरणकुण्डलैः । शङ्खासिचक्रोद्यतबाहुविष्णोर्गदाजहस्तस्य तु शार्ङ्गपाणेः । अर्घ्यं प्रयच्छामि जनार्दनस्य श्रिया युतस्यापि धराधरस्य । श्रियः पतिं श्रीधरमेककान्तं श्रियः सहायं हि श्रियोऽनुकूलम् । नमाम्यहं श्रीधरसन्निवासं समर्च्चितो मे प्रददातु कामान् । एवं पूज्य विधानेन श्रिया युक्तं स्तु नामभिः । पृथग्जागरणं कुर्य्यात्, श्रिया सार्द्धं जगत्पतेः । या देवी भार्गवं भेजे कुलं सर्व्वत्र पूजिता । आयातु सा गृहे नन्दा, सुप्रीता वरदा मम । याऽङ्गिरसं सदा देवी सुनन्दा प्रत्युपस्थिता । आयातु मे गृहे सा तु सुप्रीता वरदा सती । सुरभी या भरद्वाजं कामधेनुः सुकामदा । सदा भेजेऽगृहं सात्र समायातु सुरार्च्चिता । सुशीला कश्यपं या तु भेजे सर्व्वत्र कामदा । सा मे भवतु सुप्रीता कामधेनुर्गृहे सदा । गवत्वाया वसिष्ठन्तु सम्प्राप्य सुहृदे शुभा । सा मे गृहं सदायातु कामदा वरपूजिता । एवं पूज्य विधानेन प्रभाते विमले शुभे । शुक्लाम्बरधरः स्नातः शुक्लमाल्यानुलेपनः । कृतनित्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः । अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनसुसंस्कृते । तिलप्रस्थेन वाकीर्णे चतुर्व्वर्णविभूषिते । कौशवस्त्रान्विते शुभ्रे मध्वाज्यपात्रसंयुते । शुभवस्त्रैः समाछन्न सर्व्वरत्नैरलङ्कृताम् सुवर्णशृङ्गसुराङ्गुलक्षदां मनोरमाम् । क्षीराब्धिपयसोपेतां धेनुमन्त्रैस्तु पूजयेत् । या धेनुः सर्व्वदेवानामवेक्षां भावितात्मनाम् । क्षीराब्धिनिर्गता या च सा मे भवतु सुस्थिरा । कृतक्षीराभिषेकं च कृत्वा विष्णोः प्रयत्नतः । समभ्यर्च्य यथायोगं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् । गावो ममाग्रतः सन्तु गावः पार्श्वे तु पृष्ठतः । गावो मे हृदये नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् । प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि सितयज्ञोपवीतिनीम् । इमां त्वं प्रतिगृह्णीष्व देवदेव! जगत्पते! । मयत्वाहृतां धेनुं गोविन्द! भजतामिति । एवं विप्राय तान्दद्यात्, कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । अनुव्रजेद्गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप! । अनेन विधिना यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति । सर्व्वकामसमृद्धार्थं स्वर्गलोके स गच्छति । यद्दत्त्वा सकलां पृथ्वीं राहुग्रस्ते दिवाकरे । तत् फलं प्राप्यते राजन्! कामधेन्वा न संशयः । चिन्तामणिः कामधेनुस्तथा भद्रघटो नृप! । त्रीणि समफलान्याहुर्दानानि मुनिसत्तमाः । सप्तावरान् सप्त परान् आत्मानं चैव मानवः । गतजन्मकृतात्पापात्मोचयत्यवनीपते! । पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः दानानामेव सर्व्वेषामुत्तमं परिकीर्त्तितम् । सर्व्वकामप्रदं धन्यं, पापघ्नं सर्व्वदं शुभम् । सर्व्वेषामेव पापानां जातानां महतामपि । प्रायश्चित्तमिदं सत्यं कथितं ब्रह्मणा नृप! । ब्रह्मविट्-क्षत्र-शूद्राणां कर्त्तव्या यत्नतो नृप! । सर्व्वकामफलार्थाय कामधेनुरियं सताम् । मध्वाज्यतिल-होमेन कामधेनुं-प्रयत्नतः । सङ्कल्पं प्रतिपाद्येह सर्व्वपृथ्वीप्रदो भवेत्" । वह्निपुराणोक्तकामधेनुदानविधिः । अत्रविशेषेतिकर्त्तव्यता च मत्स्यतत्तुलादानादिपद्धत्युक्तदिशा ज्ञेया । अथ लिङ्गपुराणोक्ततद्विधिः । "सनत्कुमार उवाच । अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमधेनुविधिं क्रमात् । सर्व्वपापप्रशमनं देशदुर्भिक्षनाशनम् । उपसर्गविनाशञ्च सर्व्वव्याधिनिवारणम् । निष्काणान्तु सहस्रेण सुवर्णेन तु कारयेत् । तदर्द्धेनापि वा सम्यक् तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः । शतेन वा प्रकर्त्तव्यं सर्व्वकार्य्येषु सुव्रत!" । सर्व्वकार्य्येष्विति अव्यक्तेषु अनुक्तमानेषु सौवर्णेषु देयेषु सहस्रादिगवावरमानत्वमवधेयमिति इयं चोक्तिः प्रासङ्गिकी वाक्ये मानान्तरमुक्तम् । "त्रिपञ्चादिसहस्रान्तं हेम्ना धेनुं प्रकल्पयेदिति"। "शिवाग्रे कामधेनुन्तु पलानां पञ्चभिः शतैः । यो ददाति महासेन! राहुग्रस्ते दिवाकरे । तेन दत्तं भवेत्सर्व्वमाब्रह्मभुवनान्तिकम्" इति कालोत्तरमतम् । "गोरूपं चतुरन्द्रियं सर्व्वलक्षणसंयुतम् । खुराणि विन्यसेद्रौप्यं शृङ्गे वै पद्मरागकम् । भ्रुवोर्मध्ये न्यसेद्दिव्यं मौक्तिकं मुनिसत्तम! । वैदूर्य्येण स्तनान् कुर्य्याल्लाङ्गूलं नीलनिर्म्मितम् । दन्तस्थाने प्रकर्त्तव्यं सर्व्वरत्नविभूषितम् । पशुवत् कारयित्वा तु वत्सं कुर्य्यात् सुशोभनम् । दशांशकेन कर्त्तव्यं सर्व्वरत्नविभूषितम्" । कामिके तु, "तुरीयांशेन वत्सकः" इत्युक्तम् ।

"पूर्व्वोक्तवेदिकामध्ये मण्डलञ्च प्रकल्पयेत् । तन्मध्ये सुरभिं स्थाप्य सर्व्वतः सर्व्वरत्नकाम् । सवत्सां सुरभिं तत्र वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् । संपूजयेत्तु गायत्र्या सवत्सां सुरभिं पुनः । अर्थकाग्निविधानेन होमं

कुर्य्यात् यथाविधि। समिधन्नाज्यभागेन पूर्णाञ्चक्षेपमाचरेत्। शिवपूजा प्रकर्त्तव्या लिङ्गं स्नाप्य घृतादिभिः। गामालभ्य च गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम्। दक्षिणा च प्रदातव्या त्रिंशन्निष्कं महामते!"। गायत्र्या गोसावित्र्याख्यकोशमन्त्रेणेत्यर्थः, "गोसावित्रीतिमन्त्रेण मन्त्रयीत विचक्षणः" इति वाह्नेरुक्तेः, कालिके तु "घृताद्यैः पूजयेद्देवं गन्धस्रक्चन्दनादिभिः। गामाराध्य तु गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम्। आचार्य्यं पूजयेत् पश्चात् केयूरकटकादिभिः। स्वस्तुन्यश्च दत्त्वा तु विधाय विधिपूर्ब्बकम्। दक्षिणा तु प्रदातव्या त्रिंशन्निष्का महातपः!"। त्रिंशन्निष्कदक्षिणादानन्तु एकाग्निपक्षविषयम्, अनेकाग्निपक्षे तुलापुरुषदक्षिणा। तदुक्तं शैवे। "अथैकाग्निविधानं वा समिदाज्यं हविर्युक्। त्रिंशन्निष्कावरा देया गुरोरेकाग्निकल्पतः" इति। एकाग्निपक्षश्च स्वल्पवित्तविषयः। पूर्णाञ्चक्षेपमिति, शेषमनुक्तं किञ्चित् तदखिलं लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषविहितमाचरेदित्यर्थः। कालोत्तरे "एतस्यास्तु प्रदाता यस्तेन दत्तं चराचरम्। निःशङ्ककर्मयुक्तो विमानैर्दिव्यवर्ष्मभिः। शिवलोकमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश। तदन्ते चक्रवर्त्ती स्यात्, ध्यानवांस्तु शिवं व्रजेत्"। इति नानाशास्त्रीयकामधेनुदानम्। वोपदेवधातुपाठव्याख्याने ५ग्रन्थभेदे।

कामधेनुतन्त्र न॰ शिवनिर्म्मिते तन्त्रभेदे। [महादेवे हला॰।

कामध्वंसिन् पु॰ कामं ध्वंसयति ध्वन्स–णिच्–णिनि।

कामन त्रि॰ कम–णिङ्–ल्यु। १कामुके अम॰ भावे ल्युट्। २अभिलाषे न॰। युच् अभिलाषे स्त्री हला॰। "सकृज्जनकस्यापि तत्तत्कामनासहकारेण प्रत्येकफलदातृत्वम्" इति विधिस्वरूपे गदाधरेणोक्तम्।

कामन्दकि पु॰ कमन्दकस्यापत्यम्। ऋषिभेदे तेनैव नीतिशास्त्रं प्रणीतम्। तस्येदम् "छात्रादिः" पा॰ छ॰। कामन्दकीय तत्प्रणीतनीतिशास्त्रे न॰।

कामन्धमिन् पु॰स्त्री कामं यथेष्टं धमति ध्मा–णिनि बा॰ धमादेशः। कांस्यकारे (कांसारि) सङ्कीर्णजातिभेदे जटा॰ स्त्रियां ङीप्।

कामनीयक न॰ कमनीयस्य भावः "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" पा॰ वुञ्। रमणीयतायाम् "व्यलोकयत् काननकामनीयकम्" नैष॰ पाठान्तरम्।

कामपत्नी(ती) स्त्री कामः पतिर्यस्याः सपूर्व्वकत्वात् नान्तादेशः ङीप् च वा। कामदेवभार्य्यायां रत्यां शब्दरत्ना॰।

कामपाल पु॰ कामान् पालयति पाल–अण् उप॰ स॰। १बलदेवे अमरः। भक्तानां कामस्याभीष्टस्य पालके अनुलस्य कामस्य वा पालके च २वासुदेवे। "कामहा कामपालश्च कामी कान्तः कृतागमः" विष्णु स॰।

कामपूर त्रि॰ कामं पूरयति पूर–णिच्–अण् उप॰ स॰। १अभीष्टपूरके २परमेश्वरे पु॰। "कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम्" भाग॰ ७।२।२५।

कामप्र त्रि॰ कामं पिपर्त्ति प्रॄ–मूलविभुजा॰ क उप॰स॰। १अभीष्टपूरके। "कामप्रेण मनसा चरन्ता" ऋ॰ १।१०८।२। वि॰ कि। कामप्रि तत्रार्थे "मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन्गृहे। आविक्षितस्य कामप्रेर्विश्वे देवाः सभासदः" ऐतरेयब्राह्मणम्।

कामप्रद त्रि॰ कामं प्रददाति प्र+दा+क उप॰स॰ १अभीष्टस्य प्रकर्षेण दातरि। २परमेश्वरे पु॰। "कान्तः कामप्रदः प्रभुः" विष्णु स॰। कामं कामज्वरतिभेदं प्रददाति। "द्वौ पादौ स्कन्धसंलग्नौ विभ्रा लिङ्गं भगे तथा। कामयेत् कामुकः प्रीत्या बन्धः कामप्रदो हि सः" स्मरदीपिकोक्ते ३रतिबन्धभेदे पु॰।

कामप्रवेदन न॰ कामस्याभिलाषस्य प्रवेदनम् आविष्करणम्। स्वाभिप्रायप्रकाशने "कच्चित् कामप्रवेदने" अमरः। "कामप्रवेदनेऽकच्चिति" पा॰

कामप्रश्न पु॰ कामं यथेष्टम् प्रश्नः। यथेष्टप्रश्ने "तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ सहोवाच कामप्रश्नएव"। शत॰ब्रा॰ ११।६।२।१०। "कामप्रश्नः यथाकामं प्रश्नः" भा॰ "याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव" शत॰ब्रा॰१४,७,१,१,

कामप्रस्थ पु॰न॰ कामस्य कामगिरेः प्रस्थः। कामगिरिसानौ तत्र "मालादीनाञ्च" पा॰ तत्पूर्वस्यापि प्रस्थशब्दे परे आद्युदात्तता। गहा॰ प्रस्थादौ च। कामप्रस्थीय तद्भवे त्रि॰

कामफल पु॰ कामं यथेष्टं फलमस्य। महाराजाम्रवृक्षे। राजनि॰।

कामम् अव्य॰ कम–णिङ्–बा॰अम्। १अनुमतौ, २प्रकामे, ३पर्य्याप्ते, ४असूयायाम्, ५अकामानुमतौ, ६स्वच्छन्दार्थे, ७अनिष्टस्यागत्या स्वीकारे च। अमरमेदिन्यादयः।

काममह पु॰ ६त॰। चैत्रमासे कर्त्तव्ये कामस्य १महोत्सवे तदाधारत्वात् २चैत्रपौर्णमास्यां त्रिका॰।

काममहस्य चैत्रपौर्णमास्यांकर्त्तव्यतोक्तिः प्रायिकी शक्रोदेवताभिप्राया वा, तिथितत्त्वे भविष्य॰ "चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां दमनं मदनात्मकम्। कृत्वा संपूजयेत् कामं वीजयेद्व्यजनेन

त । तत्र सम्पूजितः कामः पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनः । कामदेवस्त्रयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि" । इति चैत्रत्रयोदश्यां तत्पूजनविधानात्" नि० सि०रामार्चनच० "द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां मदनोत्सवः । बौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्त्तव्यः प्रतिवत्सरम्" तदीयद्वादश्यां विधानात् "तत्र स्यात् स्वीयतिथिषु वह्न्यादेर्दमनार्पणमिति" पाद्मोक्तेः वह्न्यादिभक्तानां स्वस्वतिथिष्वपि विधानात् । तत्र तिथिदेवताश्च "वह्निः १विरिञ्चिः २गिरिजा ३गणेशः ४फणी ५विशाखो ६दिनकृत् ७महेशः। ८दुर्गा ९ऽन्तको १०विश्व ११हरी १२स्मरश्च १३शर्वः १४शशी १५चेति तिथीश्वराः" ... पूज्याः" इत्युक्ता वेद्याः । एतदनुसारेण "शिवभक्तादिभिस्तु चतुर्दश्यां कार्य्यमिति नि० सि० व्यवस्थापितम् । रघुनन्दनेन त्रयोदश्यां कार्य्यतोक्तिः त्रयोदश्याः स्मरतिथित्वात् तद्देवतानुपासकाभिप्रायेणेति न विरोधः । तस्य नित्यतोक्ता नि०सि०पाद्मे "ऊर्जे व्रतं मधौ दोलाम् श्रावणे तन्तुपूजनम् । चैत्रे च दमनारोपमकुर्व्वाणो व्रजत्यधः" माधुक्तरामार्चनच० वाक्ये च प्रतिसंवत्सरमित्युक्तेरपि नित्यता । सा च त्रयोदशीकरणपक्षे द्वादशीयुक्ता ग्राह्या "त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशी संयुता विभो ! । ति० त० मत्स्यवैवर्त्तात् । द्वादशीकरणपक्षे विशेषः" नि० सि० रामार्चनच० उक्तो यथा । "पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकाऽपि चेत् । तदा त्रयोदशी ग्राह्या पवित्रदमनार्पणे" । चतुर्द्दशीकरणपक्षे पूर्व्वविद्धैव ग्राह्या । "मधोः श्रावणमासस्य या च शुक्ला चतुर्द्दशी । सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या नान्या शुक्ला कदाचनेति" हेमाद्रौ बौधायनोक्तेः । अन्यदिवसकरणे तु तन्तुदामनपर्व्वणोरुक्तवाक्यात् पूर्व्वविद्धैव तिथिर्ग्राह्या । दैवात् चैत्रे तदकरणे गौणः काल उक्तः" नि० सि० रामार्चनच०। "हरौ (द्वादश्यां) न दमनारोपः स्यान्मधौ विघ्नतो यदि । वैशाखे श्रावणे वापि तन्निधौ स्यात्तदर्पणम्" श्रावणे वापि शुक्लासौ कर्त्तव्यमिति इति वा तत्र पाठः । इदञ्च मलमासे न कार्य्यम्" "उपाकर्म्मोत्सर्ज्जनञ्च पवित्रदमनार्पणमिति" कालादर्शे मलमासवर्ज्येषु परिगणनात् । उपाकर्म्म च हव्यञ्च काम्यं पर्व्वोत्सवं तथा । उत्तरे नियतं कुर्य्यात् पूर्व्वे तन्निष्फलं भवेत्" कालमा० प्रजापतिवचनाच्च । शुक्लान्तादौ तु कार्य्यमेव । रामार्चनच० पूर्व्वोक्तवचनात्" "उपाकर्म्मोत्सर्जनञ्च पवित्रदमनार्पणम् । ईशानस्य बलिं विष्णोः शयनं परिवर्त्तनम् । कुर्य्याच्छुक्लस्य च गुरोर्मौढ्येऽपीति विनिश्चयः" इङ्गगर्गवचनाच्च । इति दमनारोपरूपकाममहोत्सवविधिभेदेन दर्शितः । अनङ्गव्रतरूपतन्महोत्सवस्तु चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामेव । हेमाद्रौ कालखण्डे भविष्ये "चैत्रोत्सवे सकललोकमनोविलासे कामं त्रयोदशतिथौ च वसन्तयुक्तम् । पत्न्या सहार्च्य पुरुषप्रवरोऽथ योषित् सौभाग्यरूपसुतसौख्ययुतः सदा स्यात्" सा च पूर्व्वयुता ग्राह्या "त्रयोदशतिथिः सिते" इति पूर्व्वविद्धा पक्षणे दीपिकोक्तेः । एवं च काममहशब्देन लक्षणया तदाधारपरत्वे चैत्रशुक्लत्रयोदश्येव प्राप्नोति तु न्याय्यम् ।

काममुद्रा स्त्री तन्त्रसा० "हस्तौ तु संपुटौ कृत्वा प्रसृताङ्गुलिकौ तथा । तर्ज्जन्यौ मध्यमापृष्ठे अङ्गुष्ठौ मध्यमाश्रितौ । काममुद्रेयमुदिता सर्व्वदेवप्रियङ्करी" ज्ञानार्णवोक्ते मुद्राभेदे ।

काममूत त्रि०कामेन मूतः मूर्च्छितः मव–क्त वेदे नि० ऊडभावः ऊठ् काममूर्च्छिते । "काममूता बहु तद्रपामि" ऋ०१०,१०,११,"काममूता काममूर्च्छिता" भा० ।

कामयमान त्रि० काम–णिङ् शानच् । कामुके ।

कामयान त्रि० कम–णिङ् शानच् आगमशास्त्रमनित्यमिति मुगभावः । कामुके । "कामयानसमवस्थया तुलाम्" रघुः । "कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिश्च" वामनः । "आने मुक्"पा०। आदो मुक्यनुत्यतयाऽनादित्वेन सिद्धः ।

कामयितृ त्रि० कम–णिङ् तृच् । कामुके अमरः । स्त्रियां ङीप् ।

कामरूप पु० "करतोयां समाक्रम्य यावद्दिक्करवासिनीम्" ... "कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतम् । (यावदितिशेषः) कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि" इत्युक्तकालेश्वरादिगिरिचतुष्टयमध्यवर्त्तिनि गणेशगिरिमूर्द्धस्थे प्राग्ज्योतिषाख्ये देशभेदे । "योनिपीठे कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता" इत्युपक्रमे "सर्व्वत्र विरला चाहं कामरूपे गृहे गृहे" तन्त्रचूडा० । कामेन रूपमस्य । २यथेष्टरूपधारिणि त्रि० "जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः" मेघ० । "स्वेच्छाधीनविपक्षं दुर्गसञ्चारजमम्" मल्लि० । कामं काम्यं सुन्दरं रूपमस्य ३अतिशोभने त्रि० ।

कामरूपिन् त्रि० कामं काम्यरूपमस्त्यस्य प्राशस्त्येन इनि । १प्रशस्तरूपवति । कामेन स्वेच्छया रूपं धार्य्यत्वेनास्त्यस्य इनि । स्वेच्छया २यथेष्टरूपधारिणि त्रि० । "सर्व्वमाशु निचेतव्यं हरिभिः कामरूपिभिः" रामा० । २ विद्याधरे

कामरेखा स्त्री कामानां कामव्यापाराणां रेखा पङ्क्तिर्यत्र यस्याः । कामव्यापारराशियुक्तायां वेश्यायाम् शब्दमा॰

कामल त्रि॰ कम–कलच् । १ कामुके । आधारे कलच् । २ वसन्तकाले पु॰ कस्य जलस्यामलोऽसम्बन्धो यत्र । ३ मरुदेशे च मेदिनी । ४रोगभेदे पुंस्त्री मेदि॰ । तन्निदानादि । "पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते । तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते" निदानम् । "हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः । रक्तपित्तशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः । दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः । कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता । कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला । तस्य सम्प्राप्तिः । तस्यारिष्टलक्षणं यथा । कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः । स रक्ताक्षिमुखच्छर्दिर्विण्मूत्रो यश्च ताम्यति । दाहारुचितृषानाहतन्द्रामोहसमन्वितः । नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते" माधवनिदानम् । [लिङ्गे हेम॰ ।

कामलता स्त्री कामस्य लतेव तद्गुणभूयिष्ठत्वात् । पुंचिह्ने

कामलायन पु॰ कमलस्यापत्यं नडादि॰ फक् । कमलापत्ये उपकोसलाख्ये मुनौ । "उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास" छा॰ उ॰ ।

कामलाक्षी स्त्री कामं यथेष्टं लाति आकर्षति ला–क तादृशं अक्षि यस्याः षच् समा॰ षित्वात् ङीष् । आकर्षणकारके देवीमूर्त्तिभेदे" तन्त्रसा॰ आकर्षणप्रकरणे । "अनामारक्तं सिन्दूरेण कामलाक्षीमनुं जपेत्" तन्मन्त्रस्तु तत्रैव दृश्यः ।

कामलिका स्त्री कस्य जलस्यामलोऽसम्बन्धोऽस्त्यस्य ठन् । कटुधान्ये शब्दचि॰ ।

कामलिन् पु॰ ब॰ व॰ । कमलेन वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते णिनि । वैशम्पायनान्तेवासिभेदकमलर्षिप्रोक्ताध्यायिषु ।

कामवत् त्रि॰ कामोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १अभिलाषयुक्ते २मैथुनानुरागयुक्ते च स्त्रियां ङीप् "त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः" भा॰ आ॰ ३८६श्लो॰ । ङीवन्तः ३दारुहरिद्रायां राजनि॰ ।

कामवल्लभ पु॰ ६त॰ । १आम्रवृक्षे तत्फलं हि कन्दर्पप्रियम् । २ज्योत्स्नायां स्त्री राजनि॰ ।

कामवृक्ष पु॰ कामं बीजाङ्कुरनिरपेक्षतया यथेच्छं वृक्षः । वन्दाके (परगाछा) । राजनिघण्टुः ।

कामवृत्त त्रि॰ कामं यथेष्टं निरङ्कुशं वृत्तमस्य । यथेष्टाचारिणि । "यस्तु स्यात् क्षत्रियः कश्चित् कामवृत्तः परन्तप !" "यस्तु स्यात् कामवृत्तोऽपि पार्थ ब्रह्मपुरस्कृतः!" भा॰ आ॰ १७॰ अ॰ ।

कामवृत्ति स्त्री ६त॰ । १कामस्य चेष्टिते । कामेन स्वेच्छया वृत्तिः । २स्वेच्छाचारे । "न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते" कुमा॰ कामतोऽवृत्तिरस्य । ३ यथेष्टाचारयुक्ते त्रि॰ ।

कामवृद्धि पु॰ कामस्य वृद्धिर्यस्मात् । कर्णाटदेशप्रसिद्धे (कामज) इतिख्याते क्षुपभेदे राजनि॰ । ६त॰ । २कामस्य वृद्धौ स्त्री

कामवृन्ता स्त्री कामतो वृन्तं यस्याः । पाटलायाम् शब्दमा॰ ।

कामशक्ति स्त्री । कामस्य शक्तिर्नीयिकाभेदः । पदार्थादर्शे राघवभट्टोक्ते १कामदेवपत्नीभेदे । सा च पञ्चाशद्विधा यथा "रतिः १ प्रीतिः २ कामिनी च ३, मोहिनी ४ कमलप्रिया ५ । विलासिनी ६ कल्पलता ७, श्यामला च ८ शुचिस्मिता ९ । विस्मिताक्षी१० विशालाक्षी ११, लेलिहाना १२ दिगम्बरा १३ । वामा १४ कुब्जा १५ धरा १६ नित्या १७, कल्याणी १८ मोहिनी१९ तथा । सुलोचना २० सुखावहा २१, तथैव च विमर्दिनी २२ । कलहप्रिया २३ चैकाक्षी २४, हसुखी२५ नलिनी २६ तथा । जटिला२७ पालिनी २८ चैव शिवा२९ मुग्धा३० रमा ३१ प्रभा ३२ । चारुलीला ३३ चञ्चला ३४ च, दीर्घजिह्वा ३५ रतिप्रिया ३६ । लोलाक्षी ३७ व्याघ्रिणी ३८ चैव, पाटला ३९ मर्दिनी ४० तथा । माला४१ च हंसिनी ४२ विश्वतोमुखी ४३ नन्दिनी४४ तथा । रङ्गिनी च तथा कान्तिः ४६ । कलकण्ठी४७ वृकोदरा ४८ । मेघश्यामा ४९ मदोन्मत्ता ५०, एवं पञ्चाशदीरिताः । शक्तयः कुङ्कुमनिभाः सर्व्वाभरणभूषिताः । नीलोत्पलकरा ध्येयाः स्वेनीलाकर्णलोचनाः" इति । तन्त्रसारे कामरतिस्थाने पञ्चाशद्वर्णात्मकमातृकाया एकैकवर्णयोगेन कामशब्ददर्शितानां पञ्चाशतः कामानां योगेन च एतासां न्यासोऽभिहितः । तन्त्रनाममालायां कश्चिद्भेदोऽस्ति । "पञ्चाशद्वर्णगुम्फितां पञ्चाशद्वर्णमालिकाम् । रतौ तद्वर्णभिन्नां तथा रुद्रादिकान् क्रमादिति" शा॰ ति॰ पदार्था॰ राघवभट्टेन आदिपदेन पञ्चाशत्कामास्तच्छक्तयश्च माह्या इति कीर्त्तनात् पञ्चाशदेव कामशक्तयः । अतः शब्दकल्पद्रुमे कामशब्दे रतिभेदस्यैकपञ्चाशत्त्वं यत् प्रतिपादितं तत्-

प्रामादिकमेव। किन्तु एकपञ्चाशत्कामशक्त्यो रतिशब्दे दृष्ट्वा इत्युक्तिरपि प्रतिज्ञामात्रं रतिशब्दे तत्र तन्नामानुल्लेखनात् पञ्चाशत्कामानामेकपञ्चाशत् शक्त्योऽनुपपन्ना एवेति बोध्यम्।

कामशर पु॰ कामस्य शर इव। १आम्रवृक्षे राजनि॰। तन्मुकुलस्य कामशराकारत्वात्तस्य तथात्वम्।

कामशास्त्र न॰ कामस्य काम्यस्य स्वर्गादेः प्रतिपादकं शास्त्रम्। १काम्यप्रतिपादकशास्त्रे। "अर्थशास्त्रमिदम् प्रोक्तं धर्म्मशास्त्रमिदं महत्। कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना" भा॰ आ॰ १अ॰ भारतप्रशंसायाम्। कामस्य तच्चेष्टितस्य प्रतिपादकं शास्त्रम्। २रतिशास्त्रे च।

कामसख पु॰ ६त॰ टच् समा॰। वसन्तकाले राजनि॰। अतएव कुमारे "सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः" इति "स माधवेनाभिमतेन सख्या" इति "सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा" इति च वसन्तस्य तत्सहायत्वं वर्णितम्।

कामसुत पु॰ ६त॰। अनिरुद्धे हेम॰।

कामसू त्रि॰ काममभीष्टं सूते सू-क्विप् ६त॰। अभीष्टसम्पादके। "किमत्र चित्रं यदि कामसूर्भूः" रघुः। कामं कामावतारं कन्दर्पं सूते। २रुक्मिण्यां स्त्री। गर्भाधानस्य सूतेरर्थत्वे। ३वासुदेवे पु॰।

कामसूत्र न॰ कामस्य तद्व्यापारस्य प्रतिपादकं सूत्रम्। वात्स्यायनादिप्रणीते कामव्यापारबोधके शास्त्रभेदे।

कामस्तुति स्त्री ६त॰। प्रतिग्रहदोषापनुत्तये प्रतिग्रहीत्रा पाठ्ये कामस्य स्तुतिरूपे मन्त्रभेदे स च मन्त्रः "कोऽदात्? कस्मा अदात्? कामोऽदात् कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते" यजु॰ ७।४८। अस्याश्च प्रतिग्रहदोषाभावज्ञापकत्वम् तथाऽस्य मन्त्रस्य व्याख्यानेन वेददीपे दर्शितम्। यथा "दातृदानाभिमानाभावाय स्वस्य प्रतिग्रहदोषाभावाय च देहेन्द्रियसंघात् कामं विविनक्ति कोऽदादिति। कोनरोऽदात्? दत्तवान् कस्मै नरायादात्?। प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह। कामोऽदात् कामायैवादात् न त्वं दाता नाहं प्रतिग्रहीता। त्वत्कामाभिमानी देवो मत्कामाभिमानिनेऽदात्। एवञ्च काम एव दाता काम एव प्रतिग्रहीता नान्यः। हे काम! एतद् द्रव्यं ते तव दातृप्रतिग्रहीतृत्वात्"। अयं भावः तत्तत्फलकामनयैव दाता तत्तद्द्रव्याणां दानात् स्वाभीष्टसिद्धये च प्रतिग्रहीता तेषां ग्रहणात् कामाभिमानिनो देवस्यैव दानप्रतिग्रहयोः प्रयोजकत्वात् द्रव्यस्वामित्वं कामदेवस्यैवेति न प्रतिग्रहीतुरिति उक्तमन्त्रपाठे न प्रतिग्रहदोषः इति। अतएव "प्रतिग्रहजदोषस्य शान्त्यै कामस्तुतिं पठेत्" स्मृतौ तत्पाठोविहितः।

कामहन् त्रि॰ कामं हतवान् हन् क्विप्-६त॰। परमेश्वरे। "कामहा कामकृत् कान्तो" विष्णुस॰। तस्य च स्वात्मज्ञानेन सर्वकामहन्तृत्वात् तथात्वम् "छिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि दृष्टे तस्मिन् परावरे" इति श्रुत्या तस्य दर्शनेनाविद्याग्रन्थिरूपकामादिविभेदकत्वकथनम्। तथाच तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य नाशे तत्कार्य्याणां रागद्वेषादिदोषाणां नाशात् तस्य तथात्वम् तदेतदुक्तम् गौ॰ सू॰ तत्त्वज्ञानादित्यनुवृत्तौ "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायादनन्तरापायादपवर्गः" इति। २महादेवे च।

कामाक्षी स्त्री कामं शोभनमक्षि यस्याः षच् समा॰ षित्त्वात् ङीष्। १देवीमूर्त्तिभेदे तन्त्रोक्ते २वीजभेदे च।

कामाख्या स्त्री सतीदेव्या १योनिपीठरूपे स्थाने २तदधिष्ठात्र्यां देव्याञ्च। तत्रार्थनिरुक्तिप्रादुर्भावादि कालि॰पु॰६१अ॰ दर्शितं यथा

"श्रीभगवानुवाच। कामार्थमागता यस्मान्मया सार्द्धं महागिरौ। कामाख्या प्रोच्यते देवी नीलकूटे रहोगता। कामदा कामिनी कामा कान्ता कामाङ्गदायिनी। कामाङ्गनाशिनी यस्मात् कामाख्या तेन चोच्यते। तत्पीठकारणमुक्तं तत्रैव। "अथ काले बहुतिथे व्यतीते प्राणिसर्जने। दक्षस्तां दृष्टतनयां, भार्य्यार्थेऽहं वधूवराम्। सा मेऽभूत् प्रेयसी भार्य्या, प्रदाय समयं पितुः। अनिष्टकारी त्वद्धेतुः स्वाः, प्राणांस्त्यक्ष्ये तदा स्वयं। ततो यज्ञे दक्षस्तन्तु स च वव्रे चराचरम्। न मां नापि सतीं वव्रे तदनिष्टान्वृता तु सा। ततो मोहसमापन्नस्तामादाय मृतामहम्। प्राभ्रमं पीठशरं तन्तु भ्रममाण इतस्ततः। तस्यास्तत्राङ्गपर्य्यायात् पतितानि यतो यतः। तत्तत् पुण्यतमं जातं योगनिद्राप्रभावतः। तस्मिंस्तु कुब्जिकापीठे सत्यास्तद्योनिमण्डलम्। पतितं, तत्र सा देवी महामाया व्यलीयत। लीनायां योगनिद्रायां मयि पर्व्वतरूपिणि। स नीलवर्णः शैलोऽभूत् पतिते योनिमण्डले। स तु शैलो महातुङ्गः पातालतलमाविशत्। तस्मा आक्रमणाद्घाटं ततस्तं द्रुहिणोऽभ्ययात्। स तु पूर्वं महाशक्तिगिरिं धर्त्तुं चतुर्मुखः। शैलरूपोऽभवत्तेन शैलरूपेण मामधात्। तस्मात् पर्व्वतरूपेण मयि पर्व्वतरूपिणि। ईशक्तोऽभो-

स्तेमसुरादमाक्रान्तो मायया विधिः । ततो वराहः संसक्तो मयि मां स तु माधवः । शैलरूपः शैलरूपं धर्त्तुं समुपचक्रमे । सोऽप्यधोऽगात्तया सार्द्धं तदा पर्व्वतरूपिणा । आक्रम्य देवीं पृथिवीं स्थितो भुवि निशातकः । शतं शतं योजनानां तुङ्गमार्गोद्गिरिरव्ययम् । तदाक्रान्तं महादेव्या सर्व्वमेव ह्यधोगतम् । क्रोशमात्रे स्थितं तत्र शेषं तच्छिरसस्तु । एका समस्तजगतां प्रकृतिः सा यतस्ततः । ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैर्धृता सा जगतां प्रसूः । तत्र पूर्व्वो ब्रह्मशैलः श्वेत इत्युच्यते बुधैः । मद्रूपधारी शैलस्तु नील इत्युच्यते तथा । स तु मध्यगतः शैलस्त्रिकोणो दूरलताकृतिः । विभ्राजमानः सततं मध्ये ब्रह्मवराहयोः । वराहः शैलरूपो यः स चित्र इति कथ्यते । स सर्व्वेषां स्थितः पश्चात् दीर्घः सर्व्वेभ्य एव तु । ऐशान्यां योऽभवत् कूर्म्मः शैलरूपो महाद्युतिः । मणिकर्णः स नाम्ना तु ख्यातो देवोपसेवितः । योऽनन्तरूपः शैलस्तु वायव्यां समवस्थितः । मणिपर्व्वतसंज्ञोऽसौ पर्व्वतो माधवप्रियः । महामायागिरिर्यस्तु नैर्ऋत्यां समवस्थितः । स गन्धमादनो नाम्ना सर्व्वदा शङ्करप्रियः । वराहपृष्ठभवने यत्र छिन्नौ महासुरौ (मधुकैटभौ) । हरिणा तत्र संजातः पाण्डुनाथ इति स्मृतः । ब्रह्मशक्तिशिलायास्तु पूर्व्वभागे तु मध्यतः । यस्तु पर्व्वतरूपोऽहं स तु भस्माचलाह्वयः । पुष्पकूटे मया सार्द्धं देवी रहसि संस्थिता । सत्यास्तु पतितं तत्र विशीर्णं योनिमण्डलम् । शिलात्वमगमत् शैले कामाख्या तत्र संस्थिता । संस्पृश्य तां शिलां मर्त्त्यो ह्यमर्त्त्यत्वमवाप्नुयात् । तस्याः शिलाया माहात्म्यात् यत्र कामेश्वरी स्थिता । अद्भुतं तस्य गुह्ये तु सोऽहं मम भवेद्रतम् । सा चापि सततं पुत्र ! पञ्चमूर्त्तिधरा भवेत् । मोहार्थं सर्व्वलोकानां ममापि प्रीतये शिवा । अहं पञ्चमुखेनापि पञ्चभागे व्यवस्थितः । ईशानः पूर्व्वभागस्थः कामेश्वर्य्याः प्रधानतः । ऐशान्यां वै तत्पुरुषो ह्यघोरस्तस्य दक्षिणे । सद्योजातोऽथ वायव्यां वामदेवस्तु सङ्गतः । देव्याश्चापि सुरश्रेष्ठ ! पञ्चरूपाणि भैरव ! । शृणु वेताल ! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि । कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा । शारदाऽथ महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता । मयि लिङ्गत्वमापन्ने शिलायां योनिमण्डले । सर्व्वे शिलात्वमगमन् शैलरूपाश्च निर्ज्जराः । यथाहं निजरूपेण रमे वै सह मायया । शिलारूपप्रतिच्छन्नास्तदा सर्व्वास्तु देवताः ।

शिलारूपप्रतिच्छन्नाः शैले शैले व्यवस्थिता । रमन्ते च स्वरूपेण नित्यं रहसि सङ्गताः । ब्रह्मा विष्णुरहञ्चात्र दिक्पालाः सर्व्व एव ते । अन्येऽप्यत्र स्थिता देवाः सानुकूलाः सदा मयि । उपासितुं तदा देवीं कामाख्यां कामरूपिणीम् । नीलशैलस्त्रिकोणस्तु मध्ये निम्नः सदाशिवः । तन्मध्ये मण्डलं चारु वह्निशक्तिसमन्वितम् । गुहा मनोभवा तत्र मनोभवविनिर्म्मिता । योनिस्तस्यां शिलायान्तु शिलारूपा मनोहरा । वितस्तिमात्रविस्तीर्णा एकविंशाङ्गुलायता । क्रमसूक्ष्मविनिर्म्मोक्षभक्तशैलानुगामिनी । सिन्दूरकुङ्कुमारक्ता सर्व्वकामप्रदायिनी । तस्यां योनौ पञ्चरूपा नित्यं तिष्ठति कामिनी । महामाया जगद्धात्री मूलभूता सनातनी । तत्राष्टौ योगिनीर्नित्यं मूलभूताः सनातनीः । पूर्व्वोक्ताः शैलपुत्र्याद्याः स्थिता देव्याः समन्ततः । तासान्तु पीठनामानि शृणु चैकत्र भैरव ! । गुप्तकामा १ च श्रीकामा २ तथा च विन्ध्यवासिनी ३ । कोटीश्वरी ४ वनस्था ५ च पाददुर्गा ६ तथापरा । दीर्घेश्वरी ७ क्रमाद्देव प्रकटा भुवनेश्वरी ८ । स्वयोगिन्यः पीठनाम्ना ख्याता अष्टौ च देवताः । सर्व्वतीर्थानि चैकत्र जलरूपाणि भैरव ! । स्थितानि नाम्ना सौभाग्या वरेण्या प्राणिपुण्यदा । विष्णुस्तु तीरे तस्याः स नाम्ना कमल इत्युत । कामुकाख्यस्तु बटुकः कामाख्याभ्यर्णसंस्थितः । लक्ष्मीः सरस्वती देव्यौ देव्याः पार्श्वे व्यवस्थिते । ललितास्याऽभवल्लक्ष्मीर्म्मातङ्गी तु सरस्वती । गणाध्यक्षः पूर्व्वभागे तस्य शैलस्य संस्थितः । सिद्धः स नाम्ना विख्यातो हारिदेव्याः प्रियः सुतः । कल्पवृक्षः कल्पवल्ली त्रिलिङ्गी चापराजिता । भूतास्त्रिसन्ध्याशैले स्थिते देव्या धृतप्रिये । वराहः पाण्डुनाथाख्यः स्थितस्तत्र हरिर्यतः । जघने शिरसी कृत्वा जघान मधुकैटभौ । तस्यापश्चे ब्रह्मखण्डं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा । ईशानाख्यं शिरोरत्नं तत् सिद्धेश्वरसंज्ञकम् । शिवाख्यं सिद्धकुण्डं मध्यस्थं विद्धि भैरव ! । तस्यापश्चे गयाक्षेत्रं क्षेत्रं वाराणसी तथा" । "योनिमण्डलसङ्काशं कुण्डं भूत्वा व्यवस्थितम् । तत्रैवामृतकुण्डन्तु सुधारसप्रपूरितम् । मम प्रियार्थमिन्द्रेण स्थापितं सह निर्ज्जरैः । वामदेवाह्वयं पीठं श्रीकामेश्वरसंज्ञकम् । कामकुण्डं महापुण्यं तस्यापश्चे व्यवस्थितम् । केदारसंज्ञकं क्षेत्रं मध्यस्थं सिद्धकामयोः । दीर्घं षडर्द्धव्यामं छायाच्छत्राह्वयं तु तत् । तस्यापश्चे शैलपत्नी गुप्तकामाह्वया तु सा । गुप्तकुण्डस्य मध्यस्था

कामेश्वरपार्श्वे च सङ्गता । कामेश्वरशिवासक्ता कामाख्यासंज्ञिता सदा । पूर्व्वभागेण संसक्ता योनेस्तु परभागतः । कामकामाख्ययोर्मध्ये कालरात्रिर्व्यवस्थिता । पीठे दीर्घेश्वरी नाम्ना सीमाभागे प्रचण्डिका । कामाख्यामन्दिरप्रान्ते कुष्माण्डी नाम योगिनी । पीठे कोटीश्वरी नाम्ना योनिरूपेण संस्थिता । अघोराख्यं शिवं तत् कामायास्तु दक्षिणे । पीठे भैरवनामा तु गीयते परमर्षिभिः । चामुण्डाभैरवी नाम्ना भैरवाश्रमसंस्थिता । नायिका कामदा भक्ते, चण्डमुण्डविनाशिनी । कामाभैरवयोर्मध्ये स्वयं देवी हरप्रिया । हिताय सर्व्वजगतां देव्यास्तु मीलते स्थिता । सद्योजाताह्वयं शीर्षं पीठे त्वाम्रातकेश्वरम् । भैरवाख्ये गह्वरे तु स्थितं देवर्षिसेवितम् । विद्धि तत्रैव दुर्गाख्यां नायिकां योगरूपिणीम् । सिद्धकामेश्वरीं नाम्ना ख्यातां देवेषु नित्यशः । अजोऽर्चयन् सुधायो ह्यत्र तु संस्थितः । आम्रातकः कल्पवृक्षः कल्पवल्लीसमन्वितः । पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या स्वयं गङ्गा समुत्थिता । आम्रातकस्य निकटे मम प्रीतिविवृद्धये । पुष्कराख्यन्तु तत् क्षेत्रं पीठे त्वाम्रातकाह्वयम् । ऐशान्यां तत्पुरुषाख्यं मम शीर्षं व्यवस्थितम् । भुवनेश्वरनाम्ना तु पीठे ख्यातस्तु भैरव ! । गह्वरं भुवनेशस्य भवानन्दसंज्ञकम् । तत्राग्रे तु सुरभिः शिलारूपेण संस्थिता । कामधेनुरिति ख्याता पीठे कामप्रदायिनी । योऽसौ परममूर्त्तिस्तु मध्यखण्डप्रचण्डकः । महाभैरवनामाऽभूत् कोटिलिङ्गाह्वयस्तु सः । मूर्त्तिभिः पञ्चभिः पञ्चभागेन समवस्थितः । अहं यथादतिमीता भैरवाख्यः स्थितोऽधरे । महागौरी तु या देवी योगिनी सिद्धरूपिणी । सा मत्स्यपर्वते चास्ते शिलारूपेण चोन्नतः । अतीवरूपसम्पन्ना नाम्ना सा त्वपराजिता । कामधेनोरदूरस्था पूर्व्वभागे महेश्वरी । श्रीकामाख्या योनिरूपा चण्डिका सा तु योगिनी । आग्नेय्यां विद्धि तां संस्थां सर्व्वकामप्रदां शुभाम् । योगिनी चण्डघण्टाख्या पीठेऽभूत् विन्ध्यवासिनी । योगिनी स्कन्दमाता तत्पीठेऽभूद्भवगामिनी । कात्यायनीपीठनाम्ना पादुर्गेति गद्यते । नैरृत्यां नीलशैलस्य प्रान्ते सा संस्थिता शिवा । योऽसौ नन्दी मम तनुः स तु पाषाणरूपधृक् । संस्थितः पश्चिमद्वारि हनूमान् पीठनामतः" ।

क्षेत्रपरत्वमप्युक्तं देवीगीतायाम् यथा "श्रीमत् त्रिपुरभैरव्याः कामाख्या योनिमण्डलम् । भूमण्डले क्षेत्ररत्नं महामायाधिवासितम् । नातःपरतरं स्थानं क्वचिदस्ति धरातले । प्रतिमासं भवेद्देवी यत्र साक्षाद्रजस्वला । तत्रत्याः देवताः सर्व्वाः पर्व्वतात्मकतां गताः । पर्व्वतेषु वसन्त्येव महत्यो देवता अपि । तत्रत्या पृथिवी सर्व्वा देवीरूपा स्मृता बुधैः । नातःपरतरं स्थानं कामाख्यायोनिमण्डलात्" ।

कामाग्निसन्दीपन न० भैषज्यरत्नावलीदर्शिते मोदकभेदे "कर्षौ रसो गन्धकमभ्रकञ्च हिक्वारयित्वा लवणानि पञ्च । शठीयमानीद्वयकीटहारितालीशपत्राख्यपरं द्विकर्षम् । जीरं चतुर्जातलवङ्गजातिफलञ्च कर्षत्रयमित्यमन्दात् । सहस्तदारं कटुकत्रयञ्च तथा चतुष्कर्षमितं निबोध । यष्ट्याकयष्टीमधुकं कचेरु, कर्षाः पृथक् पञ्च वरी विदारी । क्षीरेभकाष्ठेक्षुबलात्मगुप्ताबीजं तथा गोक्षुरबीजयुक्तम् । सबीजपक्वेन्द्ररजःसमानं समा सिता कौद्रवतश्च तुल्यम् । कर्षैकमिन्दोरथ मोदकं तत् कामाग्निसन्दीपनमेतदुक्तम्" । तद्भक्षणाद्य कामस्याग्नेश्च दीपकतादयस्तत्रोक्ता द्रष्टव्याः ।

कामाङ्कुश पु० कामे कामोद्दीपने अङ्कुश इव । १ नखे त्रिका० तद्घातेन कामोद्दीपनात् तस्य तथात्वम् । कामस्य च तिथिभेदे स्थानविशेषे नखाघातेन यथोद्दीपनं भवति तथा स्मरदीपिकायाः तत्र वाक्यं कामशब्दे दर्शितम् । २ पुंश्चिह्ने जटाधरः । कामस्याङ्कुश इव । ३ कामप्रतिरोधके च । [शब्दे जटाधरः ।

कामाङ्ग पु० कामं कामोद्दीपनम् अङ्गं मुकुलमस्य । आम्र-

कामात्मज पु० ६त० । अनिरुद्धे ।

कामात्मन् पु० कामप्रधानः रागप्रधान आत्मा मनो यस्य । रागप्रधानचित्ते । "कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता" मनुः । कामः तदायत्तः आत्मा स्वरूपं यस्य । २ कामायत्तस्वरूपे कामप्रसक्ते ३ काममये च । "कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियच्छितुम्" भा० आ० १८४ श्लो० । कामात्मानं काममयमात्मानमन्तःकरणम् नियच्छितुमित्यार्षः नियन्तुमित्यर्थे ।

कामाधिष्ठान न० ६त० । इन्द्रियमनोबुद्धिषु "इन्द्रियाणि मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते" गीतायामिन्द्रियादीनां अस्य—कामस्याधिष्ठानत्वोक्तेस्तेषां तथात्वम् ।

कामानशन न० कामम् अनशनम् । यथेष्टभोजनरहिते तपोभेदे । रागद्वेषादिरहितैरिन्द्रियैः विषयसेवनेऽपि यथेष्टानशनं भवत्येवेति बोध्यम् ।

कामान्ध पुंस्त्री कामेन कामोद्दीपनेन अन्धयति अन्ध–णिच्-अच् । १कोकिले राजनि० । तद्ध्वनिना हि कामस्योद्दीपनात्तस्य तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । कामेनान्धः ३त० । २कामान्धे कामवेगेन कर्त्तव्यताज्ञानशून्ये त्रि० ।

कामान्धा स्त्री कामं यथेष्टमन्धयति अन्ध–अच् । कस्तूर्यां राजनि० । तस्याः कृष्णरूपत्वेन यथेष्टान्धकारतुल्यत्वात् तथात्वम् ।

कामायुध पु० कामस्यायुधमिव सुकुले आकारोऽस्यास्य अच् । आम्रवृक्षे राजनि० । ६त० । कामस्यास्त्रे न० ।

कामायुस् पु० कामं यथेष्टमायुर्यस्य । गरुडे त्रिका० ।

कामारण्य न० कामं शोभनमरण्यम् । मनोहरवने शब्दर०

कामारि पु० ६त० । १महादेवे । २माक्षिकोपधातुभेदे च हेमच०

कामार्त्त त्रि० कामेन आर्त्तः ३त० ऋद्धिः । कामेन पीडिते "कामार्त्ता हि प्रकृतिचपलाश्चेतनाचेतनेषु" मेघ०

कामालिका स्त्री काममलति भूषयति अल–भूषणे ण्वुल् टापि अत इत्वम् । सुरायां हारा० ।

कामालु पु० कामं यथेष्टमलति पुष्पविकाशेन अल–पर्य्याप्तौ उण् । रक्तकाञ्चने शब्दच० । तस्य पुष्पेण सर्व्वावयवव्यापनात् तथात्वम् ।

कामावतार पु० ६त० । रौक्मिणेये वासुदेवात्मजे ।

कामवशायिता स्त्री कामेन इच्छया अवशाययति पदार्थान् स्वचित्ते अव+शी-णिच्-णिनि तस्य भावः तल् । सत्यसङ्कल्पत्वे योगिनामैश्वर्यभेदे शब्दचि०यथेच्छं पदार्थानां स्वचित्ते समावेशनात् योगिनस्तथात्वम् । अन्येषां निवेतव्यानुसारेण पदार्थेनिवशाच्च तथात्वम् ।

कामावसायिता स्त्री कामेन स्वेच्छयाऽवस्यति पदार्थान् अव+सो–णिनि तस्य भावः तल् । सत्यसङ्कल्पत्वरूपे योगिनामैश्वर्य्यभेदे । "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यञ्च तथेशिता । वशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" । "यथास्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति अन्येषां निश्चया निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते" इति शा०भा० ।

कामासन न० कामस्त्रिति विपरासनेन अस–करणे ल्युट् ६त० । रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे । तल्लक्षणं यथा "अथ कामासनं वक्ष्ये कामदर्पनिवेदना । गरुडासनमारुह्य कनिष्ठायां स्पृशेद् यदि" । गरुडासनञ्च गरुडासनशब्दे वक्ष्यते

कामि त्रि० कम–णिङ्–इण् । कामुके । कामपत्न्यां रत्यां स्त्री मेदि० ।

कामिक पुंस्त्री कामोऽस्त्यस्य ठन् । १कारण्डवपक्षिणि शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । कामेन निर्वृत्तम् ठञ् । २कामेन निर्वृत्ते काम्ये । "देवतास्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति" भा०अनु०६०२५श्लो० । स्त्रियां ङीप् । "ततदद्य चकारर्थिभ्यस्य पुत्रकामिकीम्" भा० अनु० १८६८श्लो० । कामिकं काम्यमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् । ३काम्याधिकारेण कृते ग्रन्थे हेमाद्रौ तत्प्रमाणानि भूरीणि सन्ति कामधेनुशब्दे दिङ्मात्रं दृश्यम् ।

कामिन् त्रि० कम–णिङ्–णिनि । १कामनायुक्ते २ अतिशयस्मरवेगयुक्ते च । "स बभूव ततः कामी तया सार्द्धमकामया" भा०आ०४१८४श्लो० । स्त्रियां ङीप् डीपन्तः ३स्त्रीमात्रे । काम+भूम्नि प्रशंसायां वा इनि ङीप् । ४अतिस्मरवेगयुक्तायां स्त्रियां ५सुन्दर्य्यां च स्त्री अमरः । "कैषां नैषा भवति कविता कामिनी कौतुकाय" प्रसन्नरा० । "मधूनि वक्त्राणि च कामिनीनामामोदकर्म्म व्यतिहारमीयुः" माघः । ६भीरुस्त्रियां ७वन्दायां (परगाछा) मेदि० । ८दारुहरिद्रायां सुन्दरवर्णत्वात् तस्या तथात्वम् ९सुरायाञ्च स्त्री राजनि० । तस्याः कामाधिक्यसम्पादकत्वात्तथात्वम् । प्रशस्तः कामोऽस्त्यस्य इनि । १०सत्यसङ्कल्पे परमेश्वरे पु० । "कामी कान्तः कृतागमः" विष्णुस० । ११चक्रवाके १२पारावते च पुंस्त्री मेदि० १३चटके पुंस्त्री शब्दर०एतेषां कामातिशयवत्त्वात्तथात्वम् । १४चन्द्रे पु० त्रिका०कामोद्दीपकत्वात्तस्य तथात्वम् । १५ऋषभौषधौ पु० सेवनेन कामवर्द्धनात्तस्य तथात्वम् । १६सारसपक्षिणि च पुंस्त्री राजनि० कामुकत्वात्तस्य तथात्वम् । सर्व्वत्र स्त्रियां ङीप् १७कामशक्तिभेदे स्त्री । कामिनीविरागानुरागचिह्नतत्सेवनप्रकारादिः बृ०स०दर्शितो यथा "भ्रातुर्भ्रातृवेणीविनिगूहितेन विदूरथं (राजभेदम्) स्वा महिषी जघान । विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल काशिराजम् । एवं विरक्ता जनयन्ति दोषान् प्राणच्छिदोऽन्यैरनुकीर्त्तितैः किम् ? । रक्ता विरक्ताः पुरुषैरतोऽर्थात् परीक्षितव्याः प्रमदाः प्रयत्नात् । स्नेहं मनोभवकृतं कथयन्ति भावान्नाभीभुजस्तनविभूषणदर्शनानि । वस्त्राभिसंयमनकेशविमोक्षणानि भ्रूक्षेपकम्पितकटाक्षनिरीक्षणानि । उच्चैःष्ठीवनमुत्कटप्रहसितं शय्यासनोत्सर्पणं गात्रास्फोटनजृम्भणानि सुलभद्रव्याल्पसम्प्रार्थना । बालालिङ्गनचुम्बनान्यभिमुखे सख्याः समालोकनं दृक्पातश्च पराङ्मुखे गुणकथा कर्णस्य कण्डूयनम् । इमां च विन्द्यादनुरक्तचेष्टां प्रियाणि वक्ति

स्वधनं ददाति। विलोक्य संहृष्यति वीतरोषा प्रमार्ष्टि दोषान् गुणकीर्त्तनेन। तन्मित्रपूजा तदरिद्विषत्वं कृतस्मृतिः प्रोषितदौर्म्मनस्यम्। स्तनौष्ठदानान्युपगूहनं च स्वेदोऽथ चुम्बाप्रथमाभियोगः। विरक्तचेष्टा भ्रुकुटीमुखत्वं पराङ्मुखत्वं कृतविस्मृतिश्च। असम्भ्रमो दुष्परितोषता च तद्विष्टमैत्री परुषं च वाक्यम्। स्पृष्ट्वाथ वा वीक्ष्य धुनोति गात्रं करोति गर्वं न रुणद्धि यान्तम्। चुम्बाविरामे वदनं प्रमार्ष्टि पश्चाच्छयोत्तिष्ठति पूर्व्वसुप्ता। भिक्षाचिका प्रव्रजिता दासी धात्री कुमारिका रजिका। मालाकारी दुष्टाङ्गना सखी नापिती दूत्यः। कुलजनविनाशहेतुर्दूत्यो यस्मादतः प्रयत्नेन। ताभ्यः स्त्रियोऽभिरक्ष्या वंशयशोमानवृद्ध्यर्थम्। रात्रीविहारजागररोगव्यपदेशपरगृहेक्षणिकाः। व्यसनोत्सवाश्च संकेतहेतवस्तेषु रक्ष्याश्च। आदौ नेच्छति नोज्झति स्मरकथां व्रीडाविमिश्रालसा मध्ये ह्रीपरिवर्ज्जिताभ्युपरमे लज्जाविनम्रानना। भावैर्नैकविधैः करोत्यभिनयं भूयश्च या सादरा बुद्ध्वा पुंप्रकृतिं च सानुचरति ग्लानेतरैश्चेष्टितैः। स्त्रीणां गुणा यौवनरूपवेशदाक्षिण्यविज्ञानविलासपूर्व्वाः। स्त्रीरत्नसञ्ज्ञा च गुणान्वितासु स्त्रीव्याधयोऽन्यास्त्वतरस्य पुंसः। न चास्यवर्णैर्मलदिग्धकाया निन्द्याकृतिश्छिद्रकर्णा च कुर्य्यात्। न चान्यकार्य्यस्मरणं रहःस्था मनो हि मूलं हरदग्धमूर्त्तेः। श्यामं प्रकम्पेन समं त्यजन्ती बाहूपधानस्तनदानदक्षा। सुगन्धकेशा प्रसभोपरागा सुप्तेऽनुसुप्ता प्रथमं विबुद्धा। दुष्टस्वभावाः परिवर्ज्जनीया विमर्द्दकालेषु च न क्षमा याः। यासामसृग्वा सितनीलपीतमाताम्रवर्णं च न ताः प्रशस्ताः। या स्वप्नशीला बहुरक्तपित्ता प्रवाहिनी वातकफातिरिक्ता। महाशना स्वेदयुताङ्गदुष्टा या ह्रस्वकेशी पलितान्विता च। मांसानि यस्याश्च चलन्ति नार्य्या महोदरा खिक्खिणिनी च या स्यात्। स्त्रीलक्षणे याः कथिताश्च पापास्ताभिर्न कुर्य्यात्सह कामधर्म्मम्। शशशोणितसङ्काशं लाक्षारससन्निकाशमथवा यत्। प्रक्षालितं विरज्यति यच्चासृक् तद्भवेच्छुद्धम्। यच्चाल्पवेदनावर्जितं त्र्यहात्सन्निवर्त्तते रक्तम्। तत् पुरुषसम्प्रयोगादविचारं गर्भतां याति। न दिनत्रयं निषेवेत् स्नानं माल्यानुलेपनं च स्त्री। स्नायाच्चतुर्थदिवसे शास्त्रोक्तेनोपदेशेन। पुष्यस्नानौषधयो याः कथितास्ताभिरम्बु मिश्राभिः। स्नायात्तस्याश्च मन्त्रः स एव यस्तत्र निर्द्दिष्टः। युग्मासु किल मनुष्या निशासु नार्य्यो भवन्ति विषमासु। दीर्घायुषः सुरूपाः सुखिनश्च विशुद्ध (प्रशस्त) युग्मासु। दक्षिणपार्श्वे पुरुषो, वामे नारी, यमावुभयसंस्थौ। यदुदरमध्योपगतं नपुंसकं तच्चिबोद्धव्यम्। केन्द्रत्रिकोणेषु शुभस्थितेषु लग्ने शशाङ्के च शुभैः समेते। पापैस्त्रिलाभारिगतैश्च यायात् पुंलग्नयोगेषु च सम्प्रयोगम्। न ब्रह्मदग्धविकृतानि कुर्य्याद् ऋतुसमये पुरुषः स्त्रियाः कथञ्चित्। ऋतुरपि दश षट् च वासराणि प्रथमनिशात्रितयं न तत्र गम्यम्"।

"स्वायुःक्षयभयाद्विद्वान्नाति सेवेत कामिनीम्। अथवा यदि सेवेत तदा ग्रीष्मवसन्तयोः" इति सामान्यत उक्त्वा बालाद्यवस्थापन्नकामिनीनां सेवने फलम्, कामिनीसेवनप्रकारश्च भावप्र० दर्शितो यथा

"बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश। ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि। तदूर्द्ध्वमधिरूढा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि। वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्ज्जिता। अधिरूढा प्रौढा। निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणो (भोगार्हा) मता। तरुणी शीतसमये प्रौढा वर्षावसन्तयोः। नित्यम्बाला सेव्यमाना नित्यं वर्द्धयते बलम्। तरुणी ह्रासयेच्छक्तिं प्रौढोद्भावयते जराम्। सद्यो मांसं नवञ्चान्नं बाला स्त्री क्षीरभोजनम्। घृतमुष्णोदके स्नानं सद्यः प्राणकराणि षट्। पूति मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि। प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्। प्राणघ्नोऽत्र बलघातकः। बालार्कः सन्ध्यार्कः। वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात्। वयोऽधिकां स्त्रियङ्गत्वा तरुणः स्थविरायते। आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विताः। स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः। सेवेत कामतः कामं बलाद्वाजीकृतो हिमे। प्रकामन्तु निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे। त्र्यहाद्वसन्तशरदोः पक्षात् वृष्टिनिदाघयोः। सुश्रुतस्तु "त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समेयात्प्रमदां नरः। सर्व्वेष्वृतुषु घर्म्मेषु पक्षात्पक्षाद्व्रजेद्बुधः"। समेयात् सङ्गच्छेत सर्व्वेषु योषिषु। "शीते रात्रौ दिवा ग्रीष्मे वसन्ते तु दिवानिशि। वर्षासु वारिदध्वाने शरत्सु सरसः स्मरः। उपेयात् पुरुषो नारीं सन्ध्ययोर्नैव पर्व्वसु। गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यदिनेऽपि च। विहारस्थार्थ्येया कुर्य्याद्देशेऽतिमयसंवृते। रम्ये सर्व्वाङ्गनागाने सुगन्धे सुखमारुते। देशे गुरुजनासन्ने विवृतेऽतिलघुपाकरे। न्यूनमार्गे व्यथाहेतुवचने न रमेत ना। स्नातचन्दनदि-

प्राज्ञः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः। भुक्तवान् सुवसनः सुवेशः सन्नद्धः। ताम्बूलवदनः पत्न्यामनुरक्तोऽधिकस्मरः। पुत्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयाच्छयने शुभे। अत्यादिष्टोऽधृतिः क्षुद्वान् सव्यथाङ्गः पिपासितः। बालो वृद्धोऽन्यवेगार्त्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम्। रोगी मैथुनमर्हैर्नीयरोगयुक्तः। भार्य्यां रूपगुणोपेतां तुल्यशीलां कुलोद्भवाम्। अभिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टामलङ्कृताम्। सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजीकरणबृंहितः। रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रियान्तथा। वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम्। हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्विताम्। सगोत्रां गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि। नाभिगच्छेत् पुमान्नारीं भूरिवैगुण्यगह्वया। रजस्वलाङ्गतवतो नरस्यासंयतात्मनः। दृष्ट्यायुस्तेजसां हानिरधर्मश्च ततो भवेत्। लिङ्गिनीं गुरुपत्नीञ्च सगोत्रामथ पर्व्वसु। वृद्धाञ्च सन्ध्ययोश्चापि गच्छतो जीवितक्षयः। लिङ्गिनीं प्रव्रजिताम्। गर्भिण्यां गर्भपीडा स्याद्व्याधितायां बलक्षयः। हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां वामामन्ध्यामसं हते। द्वेष्येऽभिगच्छतो रेतः क्षीणं ग्लानं मनो भवेत्। गर्भिणीं गर्भवासदिवसात् द्वितीये मासि, गर्भस्थितेरनिश्चये यथोक्तलक्षणादिज्ञानाभावे वा तृतीये मासि पुंसवने कृते नाभिगच्छेत्। यतः पुंसवनानन्तरमाह व्यासः "तत्त्यजेन्नदीतीरं देवखातोदकं तथा। भर्त्तुः शय्यां मृतापत्यां तथैवामिषभोजनम्"। अन्यच्च "आमिषाशनं यत्नात् प्रमदा परिवर्ज्जयेत्। देवारामनदीयानं प्रयोगं पुरुषस्य चेति"। क्षुधितः क्षुब्धचित्तश्च मध्याह्ने तृषितोऽबलः। स्थितस्य हानिं शुक्रस्य वायोः कोपश्च विन्दति। व्याधितस्य रुजा क्रीडा मूर्च्छा मृत्युश्च जायते। प्रत्यूषे चार्द्धरात्रे च वातपित्ते प्रकुप्यतः। तिर्य्यग्योन्यामयोनौ वा दुष्टयोनौ तथैव च। उपदंशस्तथा वायोः कोपः शुक्रक्षयः। उच्चारिते मूत्रिते च रेतसश्च विधारणे। उत्ताने च भवेत् शीघ्रं शुक्राश्मर्य्यास्तु सम्भवः। सर्व्वमेतत्त्यजेत्तस्मादुद्यतो लोकद्वयाऽहितम्। युक्तान्नुपस्थितस्नेहाद्व सन्नार्य्यां कदाचन। स्नानं सशर्करं क्षीरं मत्स्यमांसरसंयुतम्। वातोमांसरसः स्वप्नो सुरतान्ते हिता अमी। मूत्रकामज्वरश्वासकाश्यपाण्डुामयक्षयाः। अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाक्षेपकादयः"।

कामिनीश पु० कामिन्याः कामिनीप्रियाङ्गनस्य ईशः उद्भावनत्वात्। शोभाञ्जनवृक्षे शब्दच०। तस्य कामिनीप्रियाङ्गनहेतुत्वात् तथात्वम्।

कामीन पु० काममनुगच्छति ख। १रामपूगे त्रिका०। कामानुगते त्रि०। कामीन इति त्रिका०पाठान्तरं शब्दर०। रामपूगे।

कामुक त्रि० कमः उकञ्। १अशोकवृक्षे २माधवीलतायाम् मेदि०। ३चटके पुंस्त्री राजनि०। मैथुनेच्छावति त्रि० अम०। स्त्रियां ङीप्। इच्छामात्रयुक्ते त्रि० अम० तत्र स्त्रियां न ङीप् किन्तु टाप् इति भेदः "बोधयित्वा शुभैर्वाक्यैः कामिनीमिव कामुकः" रामा०।

कामुककान्ता स्त्री ६त०। माधवीलतायाम् राजनि०।

कामुकायन पु०स्त्री कामुकस्यापत्यं नडादि० फक्। कामुकापत्ये स्त्रियां ङीप्।

कामेश्वर पु० कामानामीश्वरः। १परमेश्वरे २भैरवीभेदे स्त्री "कामेश्वरी च रुद्राणी पूर्व्वसिंहासने स्थिता" तन्त्रसा० कामाख्यापञ्चमूर्त्त्यन्तर्गते ३मूर्त्तिभेदे च स्त्री "देव्याश्चापि नरश्रेष्ठ! पञ्च रूपाणि भैरव!। शृणु वेताल! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि। कामाख्या १त्रिपुरा २चैव तथा कामेश्वरी ३ शिवा ४। शारदा ५ऽथ महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता" कालिका पु०६३अ०।

कामोदक न० कामेन स्वेच्छया प्रेतोद्देशेन दीयमानम् उदकम्। प्रेतोद्देशेन स्वेच्छया दीयमाने उदके। स्वेच्छया तद्दानञ्च प्रेतविशेषायैव यथाह मनुः "नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया। जातदन्तस्य वा कुर्य्युर्नाम्नि वाऽपि कृते सति" अत्र वाशब्देन इच्छया तद्दानम्। व्यक्तमाह लौगाक्षिः "२वर्षमेवोदकं कार्य्यं तूष्णीं संस्कारमेव च। सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयम्" चौलकर्म्मानन्तरकाले नियमेनाग्न्युदकं कार्य्यम् अन्यत्रापि नामकरणादूर्द्ध्वमकृतचूडेऽपि इच्छया प्रेताभ्युदयकामनया द्वयमग्न्युदकदानाख्यं तूष्णीं कार्य्यं न नियमेनेति विकल्पः" मिता०।

कामोदा स्त्री कुत्सितो मोदो यस्याः। रागिणीभेदे हला०।

काम्पिल्य पु० १देशभेदे शब्दरत्ना० २पुरभेदे च। "माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम्। सोऽध्यावसद्दीनमनाः काम्पिल्यञ्च पुरोत्तमम्। दक्षिणांश्चापि पाञ्चालान् यावत् चर्म्मण्वतीं नदीम्। द्रोणेन चैवं द्रुपदः परिभूयाऽथ पालितः" भा०आ० १८०। "काम्पिल्ये ब्रह्मदत्तस्यान्तःपुरनिवासिनी" भा० शा० १३९ अ०। तत्र जातादि "धन्वयोपधाद्वुञ्" पा० वुञ्। काम्पिल्यक

तन्नादौ । काम्पिल्लदेशः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य अच् । (गुड़ारोचना) २नामगन्धद्रव्ये अस्यैव चूर्णम् (कमला गुडि) काम्पिल्ल काम्पिल्लक एतावप्यत्र पृषो०साधु ।

काम्पिल्लका स्त्री देशभेदे शब्दावली ।

काम्पील पु० पृषो० काम्पिल्लशब्दार्थे "देवीं काम्पीलवासिनीम्" वसु० २१।१८। स्वार्थे कन् तत्रार्थे ।

काम्बल पु० कम्बलेन परिवृतो रथः अण् । कम्बलपरिवृते रथे अमरः ।

काम्बविक पु० स्त्री कम्बुः शङ्खभूषणं शिल्पमस्य ठक् । "शेषाद्विरोधः शाश्वतिकः" पा० निर्द्देशात् "इसुसुक्तान्तात् कः" पा० इत्यस्यानित्यत्वेन न कादेशः किन्तु ठस्येकः । शङ्खकारे (शाँखारी) अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [शङ्खवाल रत्नमाला ।

काम्बुका स्त्री० कुत्सितमम्बु यस्य कोः कादेशः कप् । अश्व-

काम्बोज त्रि० कम्बोजोऽभिजनो यस्य सिन्ध्वा० अण् । पित्रादिक्रमेण कम्बोजदेशवासिनि स्त्रियां ङीप् । कम्बोजदेशे भवः कच्छा० अण् । कम्बोजभवेऽमनुष्ये त्रि० "शतं * च काम्बोजान् ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति" भा०शा०२६अ० । २सोमवल्के ३पुन्नागवृक्षे च पु० मेदि० । कम्बोजानां जनपदानां राजा अण् । ४कम्बोजदेशनृपे "शकायवनकाम्बोजास्ताःक्षत्रियजातयः । वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात्" भा०अनु०३३अ० । न केवलं तेषां शूद्रत्वं किन्तु सगरेण वेशान्यत्वं धर्म्महीनत्वं च कृतं तच्च हरिवं १४अ० वर्णितं यथा । "ततः शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदांस्तथा । पह्लवांश्चैव निःशेषान् कर्त्तुं व्यवसितः किल । ते वध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना । वशिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुर्मनीषिणम् । वशिष्ठस्त्वथ तान् दृष्ट्वा समयेन महाद्युतिः । सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाऽभयं तदा । सगरस्तु प्रतिज्ञाय गुरोर्वाक्यं निशम्य च । धर्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह । अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्ज्जयत् । यवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानां तथैव च । पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाः श्मश्रुधारिणः । निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना । शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा । कोलिसर्पाः समहिषा दार्व्वाश्चोलाः सकेरलाः । सर्व्वे ते क्षत्रिया तात ! धर्मस्तेषां निराकृतः । वशिष्ठवचनाद्राजन् ! सगरेण महात्मना" । तेन तेषां प्राक्क्षत्रियत्वेऽपि पश्चात् सगरेण स्वधर्मनिराकरणेन निःस्वाध्यायतादिकरणेन च म्लेच्छत्वं कृतम् । कम्बोजेषु भवा अमनुष्यतत्स्थत्वात् कच्छा० अण् ङीप् । ५माषपर्ण्याम् (माषाणी) अम० । ६श्वेतखदिरे (पापड़ीखएर) मेदि० । ७गुञ्जायां (कुँच) दवाकुच्याम् (दाकुच) च स्त्री राजनि० ।

काम्बोजक न० कम्बोजे भवो मनुष्यस्तत्स्थो वा "मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्" पा० वुञ् । कम्बोजदेशभवे १मनुष्ये २तत्स्थे छागादौ च ।

काम्य त्रि० कम–णिङ् कर्म्मणि यत् । १कामनाविषये "काम्योहि वेदाधिगमः कर्म्मयोगश्च वैदिकः" मनुः । "काम्यानां स्वफलायैव दोषघातार्थमेव च । अतः-काम्यं नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमिति स्थितिः" प्रा० त० जाबालः । काम्यत्वञ्च तत्तत्फलकामनावदधिकारिकर्त्तव्यत्वम् । काम्यकर्म्मणामपि फलाभिसन्धानाभावेनानुष्ठाने मोक्षदत्वम् तदेतत् मल० त० निर्णीतम् । मनुः "इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्त्यते । निष्कामं ज्ञानपूर्व्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते । प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साष्टिताम् । निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै" । "कामनापूर्व्वकं कर्म्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं तदेव कर्म्म कामनारहितम् पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्व्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते । साष्टितां समानगतिताम् अष्टैश्वर्य्यत्वात् । पञ्च भूतान्यत्येति अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः" विष्णुपुराणम् । "विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामाणां विमुक्तिदाः" । भगवद्गीतापि "युक्तः कर्म्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तोनिबध्यते" । युक्तईश्वराय कर्म्माणि, न फलाय इत्येवं समाहितः, फलं त्यक्त्वा कर्म्माणि कुर्व्वन्निति शेषः शान्तिं मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निष्ठायां भवाम् । सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्व्वकर्म्मसन्न्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः । अयुक्तस्त्वबहिर्मुखः कामकारेण कामप्रेरिततया कामतः प्रवृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः मम फलाय इदं कर्म करोमीत्येवं फले सक्तोनितरां बन्धं प्राप्नोति तथाचार्ज्जुनं प्रति भगवद्वाक्यम् । "मयि सर्व्वाणि कर्म्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्म्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः" । सन्न्यस्य निःक्षिप्य समर्प्य इति यावत् । अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या अहं कर्त्ता ईश्वराय भृत्यवत् करोमीत्यनया बुद्ध्या । निराशीस्त्यक्तकामसङ्कल्पः । अतएव निर्म्ममो ममतारहितः विगत-

श्वरः विगतसन्तापः। व्यक्तमाह गीता "यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत् तपस्यसि कौन्तेय! तत् कुरुष्व मदर्पणम्"। विष्णुपुराणे। 'कर्म्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे। अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते तस्मिँल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति"। तां कर्ममहीं भारतवर्षरूपाम्। भाग०एकादशस्कन्धे "वेदोक्तमेव कुर्व्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे। नैष्कर्म्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः"। वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम्। ननु कर्मणि क्रियमाणे तन्निमित्तमस्त्येव फलञ्च स्यात् नतु नैष्कर्म्म्यरूपा फलसिद्धिः? अत आह निःसङ्ग इति अनभिनिवेशितवान्, ईश्वरेऽर्पितं न फलोद्देशेन। अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवत्येव इत्यत आह रोचनार्था इति। कर्मणि रुच्युत्पादनार्था। अतएव तत्रैव "फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम्। श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम्। उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च। आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु। न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि। कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः। एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः। फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि"। इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः-परमपुरुषार्थपरा न भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्मफलैः कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रम्। यथा भैषज्ये औषधे रुच्युत्पादनम्। यथा 'पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खाण्डलड्डुकान्। पित्रैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबालकः"। अत्र यथा तिक्तनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डलड्डुकादिलाभ एव प्रयोजनम् किन्त्वारोग्यम्। तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्म्माणि विधत्ते। ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कुत एवं व्याख्यायते अथाम्बुतर्कोपाघटनादित्यत आह उत्पत्त्येति द्वाभ्याम्। उत्पत्त्या स्वभावतएव कामेषु पश्वादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु पुत्रदारादिषु परिपाकतोदुःखहेतुषु आसक्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः अजानतो अतो मतान् मत्तीभूतान् बुधोवेदोयद्बोधयति तदेव श्रेय इति विश्रमितानित्यर्थः तानेवम्भूतान् वृजिनाध्वनि पापे वर्त्मनि देवादियोनौ भ्राम्यतः। पुनस्तमोभूतवृक्षादियोनौ विशतः पशुकाम इति आयुरिन्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं बुधोवेदो युञ्ज्यात्। तथाप्यज्ञानात् स्यादिति भावः। कथं तर्हि कर्ममीमांसकाः कर्मफलपरतां वदन्ति तत्राह एवमिति व्यवसितम्। वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम् अवान्तरफलरोचनतया रमणीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति यतस्ते कुबुद्धयः तदाह हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयः तथा न वदन्तीति। अतएव निष्कामकर्मणामात्मज्ञानमिष्टकम्। यथा "अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः। कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नैव दृश्यते"। सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात्। तथाच 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः'। श्रुतिः "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्य्येण तपसा दानेन श्रद्धया यज्ञेनानशनेन चेति" तथाम्नानम्। अतएव यज्ञादीनां ज्ञानशेषतावधार्य्य निष्कामेष्वेव कर्मसु प्रवर्त्तते। पण्डितेनापि मूर्खः काम्ये कर्मणि न प्रवर्त्तयितव्यः इत्याह भाग०षष्ठस्कन्धे "स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्त्यज्ञाय कर्म हि। न राति रोगिणेऽपथ्यं वाञ्छतेऽपि भिषक्तमः'। राति ददाति। फलकामनानिन्दामुक्तं तत्रैव "अकामः कामिकोलोको यत्किञ्चिद्विनिवेदयेत्। तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते। धर्म्मवाणिज्यकामूढाः फलकामा नराधमाः। अर्च्चयन्ति जगन्नाथं ते कामानाप्नुवन्त्यथ। अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्। पत्रं प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम्। मद्रां प्रतीच्छते दत्तमकामेन द्विजोत्तमाः"। इति वामनपुरा० काम्यमपि दानं विष्णुप्रीतये सार्व्वकालिकम् यथा म०त० "पुरुषोत्तमस्य तुष्ट्यर्थं प्रदेयं सार्व्वकालिकम्" श्रीदत्तः "सार्व्वकालिकं मलमासादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयम्" मल०त०रघु०। "सम्यक् संसाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा। निष्कामेण सदा पार्थ! काम्यं कामान्वितेन च" प्रा०त०भविष्यपु०। काम्यञ्च "यत्किञ्चित् कुरुते कर्म यज्ञदानजपादिकम्। क्रियते कामिकं यच्च तत्काम्यमिति कीर्त्तितम्" इत्युक्तलक्षणम्। काम्याङ्ग सर्वाङ्गोपेतात् फलनिष्पत्तिः इति कात्या० श्रौ० प्रतिपादितम् तच्च कात्यायनशब्दे १८६५ पृ० प्रदर्शितम्। २अभिरूपे सुन्दरे च "नासौ न काम्यो नच वेद सम्यक्" रघुः। कामाय हितं यत्। ३कामोद्दीपके त्रि०।

काम्यक न० वनभेदे। तच्च स्थानादि भा०व०५अ० दर्शितं यथा "सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनां च निषेव्य ते। ययुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम्" इत्युपक्रमे "ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु। काम्यकं नाम ददृशुर्वनं मुनिजन-

प्रियम्"। २शरीरभेदे च। "शैवाभाद्रिमस्तांश्चाप्यमितः कार्ष्णकं सरः" भा०व० ५अ०।

काम्यकर्म्मन् न० कर्म्मधा०। स्वर्गादीष्टकामनावदधिकारिकर्त्तव्ये ज्योतिष्टोमादौ "तदेव काम्यं यत्कर्म्म यत्नरात् प्रथमाहते" जपवीधा०।

काम्यदान न० कर्म्मधा०। स्वर्गादिफलकामनया कर्त्तव्ये दाने "अपत्यविजयैश्वर्य्यस्वर्गार्थं यत्प्रदीयते। दानं तत्काम्यमाख्यातमृषिभिर्धर्म्मचिन्तकैः" गरुडपु०। तच्च वर्ष्यैतत्ते नामरे मातरमसंज्ञा कृता।

काम्यफल न० काम्यस्य फलम्। काम्यकर्म्मणः अभिसन्धीयमाने फले। "पितॄणामस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ। प्रदानशक्ताः सकलेप्सितानां विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु" मार्क०पु० रुचिस्तवः। काम्यानामपि फलाभिसन्धानाभावे मुक्तिफलकत्वमुक्तं काम्यशब्दे। कलिमद्देवानां पितॄणां तथात्वोक्त्या स्वतःसिद्धानामाजानदेवानामिन्द्रादीनां तथात्वमौचित्यमेव।

काम्या स्त्री कम–णिङ् भावे वा० काम् स्त्रीत्वम्। कामनायाम् "अद्वैतान्यक्रतवानि आपोमूलं फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" प्रा०त०बौधा०। "प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया" मनुः। "पुंसः कथं स्यादिह पुत्रकाम्या" इत्यादौ तु "काम्यच्च" पा० सूत्रात् कर्म्मण इच्छायां काम्यच् ततोभावे अ। स्वपुत्रेच्छा इत्यर्थः। [वि०।

काम्ल न०कुगतिस० कोः कादेशः। ईषदम्ले १रसे २तद्वति

काय त्रि० कः प्रजापतिः, कं सुखं वा ततः देवतादार्थे तस्येदं वा अण् "कस्येत्" पा० इदन्तादेशे वृद्धिः। प्रजापतिदेवताके हविरादौ "अथ काय एककपालः पुरोडाशोभवति कं वै प्रजापतिः प्रजाभ्यः,कायेनैकादशकपालेन पुरोडाशेन कुरुते तस्मात्काय एककपालः पुरोडाशोभवति" शत०ब्रा०२,५,२,१२। स्त्रियां ङीप् कायी यथा। "कायं कनिष्ठिकामूले तीर्थमुक्तं करस्य तु" मन्वोक्ते २कनिष्ठाङ्गुलिमूलस्थानरूपे प्रजापतितीर्थे न०। "ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत्। कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन। अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते। कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः" मनुना पवित्रतासाधनतया तत्तत्स्थानस्य तीर्थत्वमुक्तम्। याज्ञ० कनिष्ठदेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च। प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्"। तेन कनिष्ठाङ्गुलिमूलस्य प्राजापतितीर्थत्वात् कायत्वं बुध्यमानकम्। एतेन शब्दकल्पद्रुमे मेदिनिस्थकदेशशब्दस्य ब्राह्मतीर्थपरताव्याख्यानं निर्मूलं ब्राह्मप्राजापत्यतीर्थयोः उक्तस्मृतिषु भेदेन निर्देशात्। कायसम्बन्धिवार्य्योदयोगित्वात् ३मनुष्यतीर्थे न०मेदि०। ४प्रजापतिदेवताके विवाहभेदे पु०। "इत्युक्त्वाऽऽऽ चरतां धर्म्ममिति वाचानुभाष्य च। कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः" इति प्राजापत्यं परिभाष्य प्राजापत्यकाययोः पर्य्यायत्वाभिप्रायेण मनुना तारतम्योक्तौ "आर्षोढाजः सुतस्त्रींस्त्रीन् षट् षट् कायोढजः सुतः" इत्युक्तम्। "कायोढज इत्यत्र कस्य भावे क्त ऊढं विवाहः कायादूढात् विवाहाज्जायते इत्यर्थः। चीयतेऽदः चि-कर्म्मणि घञ् चेः कत्वम्। ५मूलधने पु०। मूलधनस्य वृद्ध्या उपचीयमानत्वात् तथात्वम् "कायाविरोधिनी शश्वत् पणपादा तु कायिका" नारदस्मृतिः। करणे घञ्। स्वभावे ६वस्तुस्वभावेन पदार्थानां चीयमानत्वात् तथात्वम्। चिधातोर्निश्चयपरत्वे कर्म्मणि घञ्। ७लक्ष्ये मेदि० लक्षणेन लक्ष्यस्य निश्चीयमानत्वात्तथात्वम्। भावे घञ्। ८संघे पु० मेदि० चीयते भक्तिताद्यादिरसैः कर्म्मणि, चीयतेऽस्थ्यादिकमत्र आधारे वा घञ्। ९देहे तस्य विशेषस्वरूपं याज्ञ० मिताक्षरयोर्दर्शितं यथा "कायस्वरूपं विवक्षुराह "तत्र योढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति च। षडङ्गानि तथास्थ्नां च सह षष्ट्या शतत्रयम्" याज्ञ०। तत्रात्मनोयानि जरायुजाण्डजशरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिषड्धातुपरिपाकहेतुभूतषडग्निस्थानयोगित्वेन। तथाह्यशनरसो जाठराग्निना पच्यमानो रक्ततामापद्यते रक्तञ्च स्वकोशस्थाग्निना पच्यमानं मांसत्वम्, मांसञ्च स्वकोशानलपरिपक्वं मेदस्त्वम्, मेदोऽपि स्वकोशवह्निना पक्वमस्थिताम्, अस्थ्यपि स्वकोशाग्निपरिपक्वं मज्जात्वम्, मज्जापि स्वकोशपावकपरिपच्यमानचरमधातुतया परिणमते। चरमधातोस्तु परिणतिर्नास्तीति सप्तात्मनः प्रथमः कोश इत्येवं षट्कोशाग्नियोगित्वात्षट्प्रकारत्वं शरीराणाम्। चरमस्वरूपस्य तु चरमधातोरनियतत्वाच्च तेन प्रकारान्तरत्वम्। तानि च शरीराणि षट् त्वचोधारयन्ति रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राख्याः षट् धातव एव रम्भास्तम्भत्वगिव बाह्याभ्यन्तररूपेण स्थिताः। त्वगिवाच्छादकत्वाच्च षट् त्वचोधारयन्ति। तदिदमायुर्वेदे प्रसिद्धम्। तथाङ्गानि च षडेव। करयुग्मं चरण-

मुगलकमलाकुड्मलमिति । अस्थ्नान्तु षष्टिसहितं शतत्रयमुपरितनषट्श्लोक्या वक्ष्यमाणमवगम्यम् । किञ्च “स्थालैः सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः । पाणिपादशलाकाश्च तासां स्थानचतुष्टयम्” या० । स्थालानि दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनि द्वात्रिंशत् तैः सह द्वात्रिंशद्दन्ताश्चतुःषष्टिर्भवन्ति । नखाः कररुहाः विंशतिर्हस्तपादस्थानि शलाकाकाराण्यस्थीनि मणिबन्धस्योपरिवर्त्तीन्यङ्गुलिमूलस्थानि विंशतिरेव । तेषां नखानां शलाकास्थ्नाञ्च स्थानचतुष्टयं, द्वौ चरणौ द्वौ करौ चेत्येवमस्थ्नामष्टोत्तरं शतम् । किञ्च । “षष्ट्यङ्गुलीनां द्वे पार्ष्ण्योर्गुल्फेषु च चतुष्टयम् । चत्वार्यरत्निकास्थीनि जङ्घयोस्तावदेव तु” या० । विंशतिरङ्गुलयस्तासामेकैकस्य त्रीणि त्रीणीत्येवमङ्गुलिसम्बद्धान्यस्थीनि षष्टिर्भवन्ति । पादयोः पश्चिमौ भागौ पार्ष्णी तयोरस्थिनी द्वे एकैकस्मिन् पादे गुल्फौ द्वावित्येवं चतुर्षु गुल्फेषु चत्वार्यस्थीनि । बाह्वोररत्निप्रमाणानि चत्वार्यस्थीनि । जङ्घयोश्च तावदेव चत्वार्य्येवेत्येवं चतुःसप्ततिः । किञ्च “द्वे द्वे जानुकपोलोरुफलकांससमुद्भवे । अक्षतालूषके श्रोणिफलके च विनिर्दिशेत्” या० । जङ्घोरुसन्धिर्जानुः । कपोलो गण्डः । ऊरुः सक्थि तत्फलकम् । अंसो भुजशिरः । अक्षः कर्णनेत्रयोर्मध्ये शङ्खादधोभागः । तालूषकं काकुदम् । श्रोणी ककुद्मती तत्फलकम् । तेषामेकैकस्यास्थिनी द्वे द्वे विनिर्दिशेदित्येवं चतुर्दशास्थीनि भवन्ति । किञ्च “भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च । ग्रीवा पञ्चदशास्थिः स्याज्जत्र्वेकैकं तथा हनुः” या० । गुह्यास्थ्येकं, पृष्ठे पश्चिमभागे पञ्चचत्वारिंशदस्थीनि भवन्ति । ग्रीवा कन्धरा सा पञ्चदशास्थिः स्यात् भवेत् । वक्षोंऽसयोः सन्धिर्जत्रु प्रतिजत्र्वेकैकम् । हनुश्चिबुकम् । तदप्येकमस्थि एकैकहनुःपदैः । किञ्च “तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासा घनास्थिका । पार्श्वकाः स्थालकैः सार्द्धमर्बुदैश्च द्विसप्ततिः” या० । तस्य हनोर्मूलेऽस्थिनी द्वे । ललाटं भालम् । अक्षि चक्षुः । गण्डः कपोलयोर्मध्यप्रदेशः तेषां समाहारो ललाटाक्षिगण्डम् । तत्र प्रत्येकमस्थियुगलम् । नासा घनसंज्ञकाऽस्थिमती । पार्श्वकाः कक्षाधःप्रदेशसम्बद्धान्यस्थीनि । तदाधारभूतानि स्थालकानि तैः स्थालकैः अर्बुदैरस्थिविशेषैः सह पार्श्वका द्विसप्ततिः । प्रत्येकञ्च नवभिः सार्द्धमेकाशीतिर्भवन्ति । किञ्च “द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा । उरः सप्तदशास्थि स्यात् पुरुषस्यास्थिसंग्रहः” या० । भ्रूकर्णयोर्मध्यप्रदेशावस्थिविशेषौ शङ्खकौ । शिरसः सम्बन्धीनि चत्वारि कपालानि । उरोवक्षः सप्तदशास्थिकं इत्येवं त्रयोविंशतिः । पूर्व्वोक्तैश्च सह षडधिकं शतत्रयमित्येवं पुरुषस्यास्थिसंग्रहः कथितः । सविषयाणि ज्ञानेन्द्रियाण्याह । “गन्धरूपरसस्पर्शशब्दाश्च विषयाः स्मृताः । नासिकालोचने जिह्वा त्वक्श्रोत्रञ्चेन्द्रियाणि च” या० । एते गन्धादयो विषयाः पुरुषस्य बन्धनहेतवः विषयशब्दस्य षिञ् बन्धन इत्यस्य धातोर्व्युत्पन्नत्वात् । एतैश्च गन्धादिभिर्बोध्यत्वेन व्यवस्थितैः । स्वस्वगोचरसंवित्साधनतयाऽनुमेयानि घ्राणादीनि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति । कर्म्मेन्द्रियाणि दर्शयितुमाह । “हस्तौ पायुरुपस्थञ्च जिह्वा पादौ च पञ्च वै । कर्म्मेन्द्रियाणि जानीयान्मनश्चैवोभयात्मकम्” या० । हस्तौ प्रसिद्धौ । पायुर्गुदम् । उपस्थं रतिसम्भाद्यसुखसाधनम् । जिह्वा प्रसिद्धा, पादौ च एतानि हस्तादीनि पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि । आदानविसर्गानन्दाहारविहारादिकर्म्मसाधनानि जानीयात् । मनोऽन्तःकरणं युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिगम्यं तच्च बुद्धिकर्म्मेन्द्रियसहकारितयोभयात्मकम् । प्राणायतनानि दर्शयितुमाह “नाभिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा । मूर्द्धांसकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि तु” या० । नाभिप्रभृतीनि दश प्राणस्य स्थानानि । समानवायोः पवनस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाभ्यादिस्थानविशेषवाचोयुक्तिमात्रख्यात्यभिप्रायेण । प्राणायतनानि प्रपञ्चयितुमाह । “वपा वसावहननं नाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा । क्षुद्रान्त्रं वृक्कौ बस्तिः पुरीषाधानमेव च । आमाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्त्रं गुदमेव च । उदरञ्च गुदौ कोष्ठ्यौ विस्तारोऽयमुदाहृतः” या० । वपा प्रसिद्धा । वसा मांसस्नेहः । नाभिः प्रसिद्धा । अवहननं फुप्फुसः । प्लीहा आयुर्वेदप्रसिद्धः । तौ च मांसपिण्डाकारौ सव्यकुक्षिगतौ । यकृत्कालिका । क्लोम मांसपिण्डस्थौ च दक्षिणकुक्षिगतौ । क्षुद्रान्त्रं सूक्ष्मान्त्रम् । वृक्कौ हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ । बस्तिर्मूत्राशयः । पुरीषाधानं पुरीषाशयः । आमाशयोऽपक्वावस्थानम् । हृदयं हृत्पुण्डरीकम् । स्थूलान्त्रगुदोदराणि प्रसिद्धानि । बाह्यात् गुदद्वयादन्तर्गुदद्वये द्वे । तौ च गुदौ कोष्ठ्यौ कोष्ठे नाभेरधःप्रदेशे भवौ । अयञ्च प्राणायतनस्य विस्तार उक्तः पूर्व्वश्लोके तु संक्षेपः । अतएव पूर्व्वश्लोकोक्तानां केषाञ्चिदिह पाठः । पुनः प्राणायतनप्रपञ्चार्थमाह । कनीनिके

चाक्षिकूटे शष्कुलो कर्णपत्रको । कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे । वङ्क्षणौ वृषणौ वृक्कौ श्लेष्मसङ्घातजौ स्तनौ । उपजिह्वास्फिजौ बाहू जङ्घोरुषु च पिण्डिका । तालूदरस्त्रीसशीर्षं चिबुके गलशुण्डिके । अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके । अक्षिकर्णचतुष्कञ्च पद्हस्तहृदयानि च । नवच्छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि तु” या० । कनीनिके अक्षितारके । अक्षिकूटे अक्षिनासयोः सन्धी, शष्कुली कर्णशष्कुली । कर्णपत्रकौ कर्णपाल्यौ । कर्णौ प्रसिद्धौ । दन्तवेष्टौ दन्तपाल्यौ । ओष्ठौ प्रसिद्धौ । ककुन्दरे जघनकूपकौ । वङ्क्षणौ जघनोरुसन्धी । वृक्कौ प्रसिद्धौ । स्तनौ च श्लेष्मसंघातजौ । उपजिह्वा घण्टिका । स्फिचौ कटिप्रोथौ । बाहू प्रसिद्धौ । जङ्घोरुषु च तथा पिण्डिका । जङ्घयोरूर्वोश्च पिण्डिका मांसलप्रदेशः । गलशुण्डिके हनुमूलगलयोः सन्धी । शीर्षं शिरः । अवटः शरीरे यः कश्चिन्निम्नोद्देशः कण्ठमूलकवाटिः । अवटुरिति पाठे ककाटिका । तथाक्ष्णोः कनीनिकयोः प्रत्येकं श्वेतपार्श्वद्वयमिति षट्चतुष्टयम् । पद्हाक्षिपुटचतुष्टयम् । शेषं प्रसिद्धम् । एवमेतानि कुत्सिते शरीरे स्थानानि । तथाक्षियुगलं कर्णयुग्मं नासाविवरद्वयमास्यं पायूपस्थमित्येतानि पूर्वोक्तानि नव छिद्राणि च प्राणस्यायतनान्येव । किञ्च “सिराशतानि सप्तैव नव स्नायुशतानि च” या० । सिरा नाभिसम्बद्धाः चत्वारिंशत्संख्याः वातपित्तश्लेष्मवाहिन्यः सकलकलेवरव्यापिन्यो नानाशाखाः सत्यः सप्तशतसंख्या भवन्ति । तथाङ्गप्रत्यङ्गसन्धिबन्धनाः स्नायवो नव शतानि । धमन्यो नाम नाभेरुद्भूताश्चतुर्विंशतिसंख्याः प्राणादिवायुवाहिन्यः शाखाभेदेन द्विशतं भवन्ति । पेश्यः पुनर्मांसखण्डाकारा ऊरुपिण्डिकाद्यङ्गप्रत्यङ्गसम्बन्धिन्यः पञ्च शतानि भवन्ति । पुनस्तासामेव शिरादीनां शाखाप्राचुर्य्येण संख्यान्तरमाह । “एकोनत्रिंशल्लक्षाणि तथा नव शतानि च । षट्पञ्चाशच्च जानीत शिराधमनिसंज्ञिताः” या० । शिराधमन्यो मिलिताः शाखोपशाखाभेदेन एकोनत्रिंशल्लक्षाणि नव शतानि षट्पञ्चाशच्च भवन्तीत्येवं हे सोमश्रवःप्रभृतयो मुनयः ! जानीत । किञ्च “त्रयो लक्षास्तु विज्ञेयाः श्मश्रुकेशाः शरीरिणाम् । सप्तोत्तरं मर्मशतं द्वे च सन्धिशते तथा” या० । शरीरिणां श्मश्रूणि केशाश्च मिलिताः सन्तस्त्रयो लक्षाविशेषाः । मर्माणि मरणकराणि क्लेशकराणि च स्थानानि तेषां सप्तोत्तरं शतं विज्ञेयम् । अस्थ्नान्तु द्वे सन्धिशते स्नायु-

शिरादिसन्धयः पुनरनन्ताः । सकलशरीरस्थशिरादिसंख्यामाह । “रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशच्चतस्रः कोट्य एव च । सप्तषष्टिस्तथा लक्षाः सार्द्धाः स्वेदायनैः सह । वायवीयैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः । यद्यप्येकोऽनुवेदैषां भावानाञ्चैव संस्थितिम्” या० । पूर्वोदितशिराकेशादिरहितानां रोम्णां परमाणवः स्वल्पस्वल्पतररूपाभागाः स्वेदस्रवणसुषिरैः सह चतुःपञ्चाशत्कोट्यः तथा सप्तोत्तरषष्टिलक्षाः सार्द्धाः पञ्चाशत्सहस्राधिकाः वायवीयैर्विभक्ताः पवनपरमाणुभिः पृथक् कृताविगण्यन्ते । एतच्च शास्त्रदृष्ट्या अभिहितम् चक्षुरादिकरणपदगोचरत्वाभावादस्यार्थस्य । इममतिगहनमर्थं शिरादिभावसंस्थानरूपं हे मुनयः ! भवतां मध्ये यदि कश्चिदनुवेद वेत्ति सोऽपि एकोऽमहान् अपि बुद्धिमताम् । अतो यत्नतो बुद्धिमता बोद्धव्या भावसंस्थितिः । शारीररसादिपरिमाणमाह “रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश । सप्तैव तु पुरीषस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्त्तिताः । षट्श्लेष्मा पञ्च पित्तन्तु चत्वारो मूत्रमेव च । वसा त्रयो द्वौ तु मेदो मज्जैकोऽर्द्धन्तु मस्तके । श्लेष्मौजसस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु । इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य मोक्षाय कृन्नसौ” या० । सम्यक्परिणताहारस्य शारीरस्य रसस्य परिमाणं नवाञ्जलयः । पार्थिवपरमाणुसंश्लेषनिमित्तस्य जलस्याञ्जलयो दश विज्ञेयाः । पुरीषस्य वर्च्चसः सप्तैव । रक्तस्य जाठरानलपरिपाकापादितलौहित्यस्यान्नरसस्याष्टावञ्जलयः प्रकीर्त्तिताः । श्लेष्मणः कफस्य षडञ्जलयः । पित्तस्य तेजसः पञ्च । मूत्रस्योद्वारस्य चत्वारः । वसायामांसस्नेहस्य त्रयः । मेदसो मांसरसस्य द्वावञ्जली । मज्जा त्वस्थिगतसुषिरगतस्नेहस्य एकोऽञ्जलिः । मस्तके पुनरर्द्धाञ्जलिः । श्लेष्मौजसः श्लेष्मसारस्य । तथा रेतसश्चरमधातोस्तावदेवार्द्धाञ्जलिरेव । एतच्च समधातुपुरुषाभिप्रायेणोक्तम् । विषमधातोस्तु न नियमः । “वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात् तथैव च । दोषधातुमलानां च परिमाणं न विद्यते” इत्यायुर्वेदस्मरणात् । इतोऽशुभस्यास्थायिनोऽद्यारब्धमेतद्यापि निधानं वर्ष्माऽस्थिरमिति यस्य बुद्धिरसौ कृतो पण्डितो मोक्षाय समर्थो भवति वैराग्यनित्यानित्यविवेकयोर्मोक्षोपायत्वात्” मिता० ।

सुश्रुते कायोत्पत्तिकारणोक्तिपूर्व्वकं तत्स्वरूपविभागादिकं दर्शितं यथा ।

“अग्निः सोमो वायुः सत्वं रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मेति प्राणाः तस्य खल्वेवम्भूतस्य शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य

रस्येव सान्तानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति। तासां प्रथमाऽवभासिनी नाम, या सर्व्ववर्णानवभासयति पञ्चविधाञ्च छायां प्रकाशयति सा व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा सिध्मपद्मकण्टकाधिष्ठाना, द्वितीया लोहिता नाम षोडशभागप्रमाणा तिलकालकन्यच्छव्यङ्गाधिष्ठाना, तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्म्मदलाजगल्लीमशकाधिष्ठाना, चतुर्थी ताम्रा नामाष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठाना, पञ्चमी वेदिनी नाम व्रीहिपञ्चभागप्रमाणा, कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना, षष्ठी रोहिणी नाम व्रीहिप्रमाणा ग्रन्थ्यपच्यर्व्वुदश्लीपदगलगण्डाधिष्ठाना, सप्तमी मांसधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा भगन्दरविद्रध्यर्शोऽधिष्ठाना, यदेतत्प्रमाणम् निर्द्दिष्टं तन्मांसलेष्ववकाशेषु न ललाटे सूक्ष्माङ्गुल्यादिषु। यतो वक्ष्यत्युदरेषु व्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाणमवगाढम् विध्येदिति।

कलाः खल्वपि सप्त सम्भवन्ति धात्वाशयान्तरमर्य्यादाः। भवति चात्र। यथाहि सारः काष्ठेषु छिद्यमानेषु दृश्यते। तथा धातुर्हि मांसेषु छिद्यमानेषु दृश्यते। स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा। श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदुः। तासां प्रथमा मांसधरा नाम यस्यां मांसे शिरास्नायुधमनीस्रोतसां प्रताना भवन्ति भवति चात्र। यथा बिसमृणालानि विवर्द्धन्ते समन्ततः। भूमौ पङ्कोदकस्थानि तथा मांसे शिरादयः। द्वितीया रक्तधरा नाम मांसस्याभ्यन्तरतस्तस्यां शोणितं विशेषतश्च शिरासु यकृत्प्लीह्नोश्च भवति। भवति चात्र वृक्षाद्यथाभिप्रहतात् क्षीरिणः क्षीरमावहेत्। मांसादेवं क्षतात् क्षिप्रं शोणितं सम्प्रसिच्यते। तृतीया मेदोधरा नाम, मेदो हि सर्व्वभूतानामुदरस्थमण्वस्थिषु च महत्सु च मज्जा भवति। भवति चात्र। स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रितः। अथेतरेषु सर्व्वेषु सरक्तं मेद उच्यते। शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता। चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम सर्व्वसन्धिषु प्राणभृतां भवति। भवति चात्र। स्नेहाभ्यक्ते यथा ह्यक्षे चक्रं साधु प्रवर्त्तते। सन्धयः साधु वर्त्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा। पञ्चमी पुरीषधरा नाम, यान्तःकोष्ठे मलमभिविभजते पक्वाशयस्था। भवति चात्र। यकृत्समन्तात् कोष्ठञ्च तथान्त्राणि समाश्रिता। उण्डुकस्थं विभजते मलं मलधरा कला। षष्ठी पित्तधरा नाम या चतुर्व्विधमन्नपानमुपयुक्तमामाशयात् प्रच्युतं पक्वाशयोपरिस्थितं धारयति। भवति चात्र। अशितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं नृणाम्। तज्जीर्य्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा। सप्तमी शुक्रधरा नाम, या सर्व्वप्राणिनां सर्व्वशरीरव्यापिनी। भवन्ति चात्र यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा। शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद्भिषग्वरः। द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधः। मूत्रस्रोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते। कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा। स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् सम्प्रवर्त्तते।

स्फीतगर्भाया आर्त्तववहानां स्रोतसां वर्त्मान्यवरुध्यन्ते गर्भेण, तस्मात् स्फीतगर्भाया आर्त्तवं न दृश्यते। ततस्तदधः प्रतिहतः ऊर्द्ध्वमागतमपरञ्चोपचीयमानमपरेत्यभिधीयते। शेषञ्चोर्द्ध्वतरमागतं पयोधरावभिप्रतिपद्यते तस्माद्गर्भिण्यः पीनोन्नतपयोधरा भवन्ति।

गर्भस्य यकृत्प्लीहानौ शोणितजौ, शोणितफेनप्रभवः फुप्फुसः शोणितकिट्टप्रभव उण्डुकः।

असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः। तं पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति। ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं वस्तिश्च देहिनः। उदरे पच्यमानानामाध्मानाद्रुक्मसारवत्। कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते। यथार्थमूष्मणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत्। अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा।

मेदसः स्नेहमादाय शिरा स्नायुत्वमाप्नुयात्। शिराणां च मृदुः पाकः स्नायूनाञ्च ततः खरः। आशयाऽभ्यासयोगेन करोत्याशयसम्भवम्। रक्तमेदःप्रसादाद्वृक्कौ मांसासृक्कफमेदःप्रसादाद्वृषणौ, शोणितकफप्रसादजं हृदयं यदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः। तस्याधो वामतः प्लीहा फुप्फुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम च। तद्धृदयं विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिंस्तमसाऽऽवृते सर्व्वप्राणिनः स्वपन्ति। भवति चात्र। पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम्। जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतश्च निमीलति। निद्रान्तु वैष्णवीं पाप्मानमुपदिशन्ति सा स्वभावत एव सर्व्वप्राणिनोऽभिस्पृशति"। इतः परं निद्राविशेषकारणादिकमुक्तं तच्च निद्राशब्दे दृश्यते।

"शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसंमूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते। तञ्च चेतनावस्थितं वायुर्व्विभजते तेज एनं पचति, आपः क्लेदयन्ति, पृथिवी संहन्ति, आकाशं विवर्द्धयति। एवंविवर्द्धितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति संज्ञां लभते। तच्च षडङ्गं शाखाश्चतस्रो मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिर इति।"

ततः प्रत्यङ्गविभाग उक्तः तच्च अङ्गशब्दे ७२पृ० दर्शितम्। एवं समासत उक्त्वा विस्तरेण उक्तं यथा "विस्तारोऽत ऊर्द्धम्। त्वचोऽभिहिताः कला धातवो मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदयं वृक्कौ च। आशयास्तु वाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयो रक्ताशय आमाशयः पक्वाशयो मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम इति। सार्द्धत्रिव्यामान्त्राणि पुंसां, स्त्रीणाम् अर्द्धव्यामहीनानि। श्रवणनयनवदनघ्राणगुदमेढ्राणि नव स्रोतांसि नराणां बहिर्मुखान्येतान्येव, स्त्रीणामपराणि च त्रीणि द्वे स्तनयोरधस्ताद्रक्तवहञ्च।

षोडश कण्डराः। तासां चतस्रः पादयोस्तावत्यो हस्तग्रीवापृष्ठेषु। तत्र हस्तपादगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः। ग्रीवाहृदयनिबन्धिनीनामधोभागगतानां मेढ्रः, श्रोणिपृष्ठनिबन्धिनीनामधोभागगतानां बिम्बः, मूर्द्धोरुवक्षोऽक्षांसपिण्डादीनाञ्च।

मांसशिरास्नाय्वस्थिजालानि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि। तानि मणिबन्धगुल्फसंश्रितानि परस्परनिबद्धानि परस्परसंश्लिष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति यैर्गवाक्षितमिदं शरीरम्।

षट् कूर्चाः हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु। हस्तयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ ग्रीवामेढ्रयोरेकैकः।

चतस्रो मांसरज्जवः पृष्ठवंशमुभयतः पेशीनिबन्धनार्थं द्वे बाह्ये आभ्यन्तरे च द्वे।

सप्त सेवन्यः। शिरसि विभक्ताः पञ्च, जिह्वाशेफसोरेकैका। ताः परिहर्त्तव्याः शस्त्रेण

चतुर्द्दशास्थ्नां संघाताः। तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्क्षणेषु एतेनेतरसक्थि ३ बाहू च ६ व्याख्यातौ त्रिकशिरसोरेकैकः २।

चतुर्द्दशैव सीमन्ताः। ते चास्थिसंघातवद्गणनीया यतस्तैर्युक्ता अस्थिसंघाताः। ये ह्युक्ताः। संघातास्तु अष्टादशैकेषाम्। त्रीणि सषष्टीन्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते। शल्यतन्त्रे तु त्रीण्येव शतानि। तेषां सविंशमस्थिशतं शाखासु। सप्तदशोत्तरं शतं श्रोणिपार्श्वपृष्ठोदरोरस्सु। ग्रीवां प्रत्यूर्द्धं त्रिषष्टिः। एवमस्थ्नां त्रीणि शतानि पूर्य्यन्ते" अस्थिशब्दे ५६८पृ० विवृतिः। "एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश। तलकूर्चगुल्फसंश्रितानि दश। पार्ष्ण्यामेकम्। जङ्घायां द्वे। जानुन्येकम्। एकमूराविति। त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेतरसक्थि ३० बाहू ६० च व्याख्यातौ। श्रोण्यां पञ्च तेषां गुदभगनितम्बेषु चत्वारि। त्रिकसंश्रितमेकम्। पार्श्वे षट्त्रिंशदेवमेकस्मिन्, द्वितीयेऽप्येवम् ३६। पृष्ठे त्रिंशत्। अष्टावुरसि। द्वे अक्षकसंज्ञे। ग्रीवायां नवकम्। कण्ठनाड्यां चत्वारि। द्वे हन्वोः। दन्ता द्वात्रिंशत्। नासायां त्रीणि। एकं तालुनि। गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकम्। षट् शिरसि।

एतानि पञ्चविधानि भवन्ति। तद्यथा कपालरुचकतरुणवलयनलकसंज्ञानि। तेषां जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरस्सु कपालानि। दशनास्तु रुचकानि। घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोशेषु तरुणानि। पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरस्सु वलयानि, शेषाणि नलकसंज्ञानि। भवन्ति चात्र। अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः। अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां ध्रुवम्। तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम्। अस्थीनि न विनश्यन्ति साराण्येतानि देहिनाम्। मांसान्यत्र निबद्धानि शिराभिः स्नायुभिस्तथा। अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्य्यन्ते पतन्ति वा।

सन्धयस्तु द्विविधाश्चेष्टावन्तः स्थिराश्च। शाखासु हन्वोः कट्याञ्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः। शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा बुधैः। संख्यातस्तु दशोत्तरे द्वे शते तेषां शाखास्वष्टषष्टिरेकोनषष्टिः कोष्ठे ग्रीवां प्रत्यूर्द्धं त्र्यशीतिः। एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रयस्त्रयो द्वावङ्गुष्ठे ते चतुर्दश। जानुगुल्फवङ्क्षणेष्वेकैकः ३। एवं सप्तदशैकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेतरसक्थि १७ बाहू ३४ च व्याख्यातौ। त्रयः कटीकपालेषु। चतुर्विंशतिः पृष्ठवंशे तावन्त एव पार्श्वयोः। उरस्यष्टौ तावन्त एव ग्रीवायाम्। त्रयः कण्ठे। नाडीषु हृदयक्लोमनिबद्धास्वष्टादश। दन्तपरिमाणा ३२ दन्तमूलेषु। एकः काकलके नासायाञ्च। द्वौ वर्त्ममण्डलजौ नेत्राश्रयौ। गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकः। द्वौ हनुसन्धी। द्वावुपरिष्टाद्भ्रुवोः शङ्खयोश्च। पञ्च शिरःकपालेषु। एको मूर्द्ध्नि। त एते सन्धयोऽष्टविधाः। कोरोदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसेवनीवायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ताः। तेषामङ्गुलिमणिबन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोराः सन्धयः। कक्षावङ्क्षणदशनेषूदूखलाः। अंसपीठगुदभगनितम्बेषु सामुद्गाः। ग्रीवापृष्ठवंशयोः प्रतराः। शिरःकटीकपालेषु तुन्नसेवन्यः। हन्वोरुभयतस्तु वायसतुण्डाः। कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डलाः। श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्त्ताः। तेषां नाम-

शिरोवाततयः प्रायेण व्याख्याताः। अस्थ्नान्तु सन्धयो ह्येते केवलाः परिकीर्त्तिताः। पेशीस्नायुसिराणान्तु सन्धिसङ्ख्या न विद्यते।

नव स्नायुशतानि तासां शाखासु षट् शतानि। द्वे शते त्रिंशच्च कोष्ठे। ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं सप्ततिः। एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां षट् निचितास्तास्त्रिंशत्। तावन्त्य ३० एव तलकूर्च्चगुल्फेषु। तावन्त्य ३० एव जङ्घायाम्। दश जानुनि। चत्वारिंशदूरौ। दश वङ्क्षणे। शतमध्यर्द्धमेवमेकस्मिन् १५० सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेतरसक्थि १५० बाहू च २०० व्याख्यातौ। षष्टिः कट्याम्। अशीतिः पृष्ठे। पार्श्वयोः षष्टिः। उरसि त्रिंशत्। षट्त्रिंशद्ग्रीवायाम्। मूर्द्ध्नि चतुस्त्रिंशत्। एवं नव स्नायुशतानि व्याख्यातानि।

भवन्ति चात्र। स्नायूश्चतुर्व्विधा विद्यात्तास्तु सर्व्वा निबोध मे। प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्व्यश्च शुषिरास्तथा। प्रतानवत्यः शाखासु सर्व्वसन्धिषु चाप्यथ। वृत्तास्तु कण्डराः सर्व्वा विज्ञेयाः कुशलैरिह। आमपक्वाशयान्तेषु वस्तौ च शुषिराः खलु। पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ। नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बहुभिर्युता। भारक्षमा भवेदप्सु नृयुक्ता सुसमाहिता। एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः। स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः। न ह्यस्थीनि न वा पेश्यो न सिरा न च सन्धयः। व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्नायुः शरीरिणम्। यः स्नायूः प्रविजानाति बाह्याश्चाभ्यन्तरास्तथा। स गूढं शल्यमाहर्त्तुं देहाच्छक्नोति देहिनाम्।

पञ्च पेशीशतानि भवन्ति। तासां चत्वारि शतानि शाखासु। कोष्ठे षट्षष्टिः। ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं चतुस्त्रिंशत्। एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश। दश प्रपदे। पादोपरि कूर्च्चसन्निविष्टास्तावत्य एव। दश गुल्फतलयोः। गुल्फजान्वन्तरे विंशतिः। पञ्च जानुनि। विंशतिरूरौ। दश वङ्क्षणे। शतमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेतरसक्थि १०० बाहू च २०० व्याख्यातौ। तिस्रः पायौ। एका मेढ्रे। सेवन्यां चापरा। द्वे वृषणयोः। स्फिचोः पञ्च पञ्च। द्वे वस्तिशिरसि। पञ्चोदरे। नाभ्यामेका। पृष्ठोर्द्ध्वं सन्निविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः। षट् पार्श्वयोः। दश वक्षसि। अक्षकांसौ प्रति समन्तात् सप्त। द्वे हृदयामाशययोः। षट् यकृत्प्लीहोण्डुकेषु। ग्रीवायाञ्चतस्रः। अष्टौ हन्वोः। एकैका काकलकगलयोः। द्वे तालुनि। एका जिह्वायाम्। ओष्ठयोर्द्वे। घोणायां द्वे। द्वे नेत्रयोः। गण्डयोश्चतस्रः। कर्णयोर्द्वे। चतस्रो ललाटे। एका शिरसि। एवमेतानि पञ्च पेशीशतानि।

सिरास्नाय्वस्थिपर्व्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम्। पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः। स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका। दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः। अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रसृते अभ्यन्तरतो द्वे मुखाश्रिते बाह्ये च प्रवृत्ते द्वे। गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्रः। शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव। पित्तपक्वाशयमध्ये गर्भशय्या यत्र गर्भस्तिष्ठति। तासां बहलपेलवस्थूलाणुपृथुवृत्तह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशभावाः सन्ध्यस्थिसिरास्नायुप्रच्छादका यथादेशं स्वभावत एव भवन्ति।

भवन्ति चात्र। पुंसां पेश्यः पुरस्ताद्याः प्रोक्ता लक्षणमुष्कजाः। स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः। मर्म्मसिराधमनीस्रोतसामन्यत्र प्रविभागः।

शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता। यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः। तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः। आभुग्नोऽभिमुखः शेते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः। स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रसवं प्रति। त्वक्पर्य्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः। शल्यज्ञानादृते नैष वर्ण्यतेऽङ्गेषु केषुचित्। तस्मान्निःसंशयं ज्ञानं हर्त्रा शल्यस्य वाञ्छता। शोधयित्वा मृतं सम्यग्द्रष्टव्योऽङ्गविनिश्चयः। प्रत्यक्षतो हि यद्दृष्टं शास्त्रदृष्टञ्च यद्भवेत्। समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनम्।

तस्मात् समस्तगात्रमविषोपहतमदीर्घव्याधिपीडितमवर्षशतिकं निःसृष्टान्त्रपुरीषं पुरुषमवहन्त्यामापगायां निबद्धं पञ्जरस्थं मुञ्जवल्कलकुशशणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गमप्रकाशे देशे कोथयेत् सम्यक्प्रकुथितञ्चोद्धृत्य ततो देहं सप्तरात्रादुशीरवालवेणुवल्कलकूर्च्चानामन्यतमेन शनैः शनैरवघर्षयंस्त्वगादीन् सर्व्वानेव बाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लक्षयेच्चक्षुषा। श्लोकौ चात्र भवतः। न शक्यश्चक्षुषा द्रष्टुं देहे सूक्ष्मतमो विभुः। दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिस्तपश्चक्षुर्भिरेव च। शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्याद्विशारदः। दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमवापोह्याचरेत् क्रियाः॥"

"अथातः प्रत्येकमर्म्मनिर्देशं शारीरं व्याख्यास्यामः। सप्तोत्तरं मर्म्मशतम्। तानि मर्म्माणि पञ्चात्मकानि। तद्यथा मांसमर्म्माणि, सिरामर्म्माणि, स्नायुमर्म्माणि, अस्थिमर्म्माणि, सन्धिमर्म्माणि चेति। न खलु मांससिरा-

स्नाय्वस्थिसन्धिव्यतिरेकेणान्यानि मर्माणि भवन्ति यस्मा-न्नोपलभ्यन्ते। तत्रैकादश मांसमर्माणि। एकचत्वा-रिंशत् सिरामर्माणि। सप्तविंशतिः स्नायुमर्माणि। अष्टावस्थिमर्माणि। विंशतिः सन्धिमर्माणि। तदेतत् सप्तोत्तरं मर्मशतम्।

तेषामेकादशैकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेतरसक्थि ११ बाहू २२ च व्याख्यातौ। उदरोरसोर्द्वादश चतुर्द्दश च पृष्ठे। ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं सप्तत्रिंशत्। तत्र सक्थिमर्माणि क्षिप्र-तलहृदयकूर्च्चकूर्च्चशिरोगुल्फेन्द्रबस्तिजान्वाण्युर्वीलोहिता-क्षाणि विटपञ्चेति। एतेनेतरं सक्थि व्याख्यातम्। उदरोरसोस्तु गुदबस्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहिता-पलापान्यपस्तम्भौ चेति। पृष्ठमर्माणि तु कटीकतरुणकु-कुन्दरनितम्बपार्श्वसन्धिबृहत्यंसफलकान्यंसौ चेति। बाहुम-र्माणि तु क्षिप्रतलहृदयकूर्च्चकूर्च्चशिरोमणिबन्धेन्द्रबस्ति-कूर्पराण्युर्वीलोहिताक्षाणि कक्षधरञ्चेति। एतेनेतरो बाहुर्व्याख्यातः।

जत्रूर्द्ध्वं मर्माणि, चतस्रो धमन्यो,ऽष्टौ मातृका, द्वे कृकाटिके, द्वे विधुरे, द्वौ फणौ, द्वावपाङ्गौ द्वावावर्त्तौ द्वावुत्क्षेपौ द्वौ शङ्खावेका स्थपनी पञ्च सीमन्ताश्चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽ-धिपतिरिति।

तत्र तलहृदयेन्द्रबस्तिगुदस्तनरोहितानि मांसमर्माणि। नीलधमनीमातृकाशृङ्गाटकापाङ्गस्थपनीफणस्तनमूलापलापा-पस्तम्भहृदयनाभिपार्श्वसन्धिबृहतीलोहिताक्ष्युर्व्व्यः सिरा-मर्माणि। आणिविटपकक्षधरकूर्च्चकूर्च्चशिरोबस्तिक्षिप्रां-सविधुरोत्क्षेपाः स्नायुमर्माणि। कटीकतरुणनितम्बां-सफलकशङ्खास्त्वस्थिमर्माणि। जानुकूर्परसीमन्ताधिपति-गुल्फमणिबन्धकुकुन्दरावर्त्तकृकाटिकाश्चेति सन्धिमर्माणि। तान्येतानि पञ्चविकल्पानि मर्माणि भवन्ति तद्यथा, सद्यःप्राणहराणि, कालान्तरप्राणहराणि, विशल्यघ्नानि, वैकल्यकराणि, रुजाकराणीति। तत्र सद्यःप्राणहरा-ण्येकोनविंशतिः। कालान्तरप्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत्। त्रीणि विशल्यघ्नानि। चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि। अष्टौ रुजाकराणीति।

भवन्ति चात्र। शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठसिरा गुदम्। हृदयं बस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्यो हतानि तु। वक्षोमर्माणि सीमन्ततलक्षिप्रेन्द्रबस्तयः। कटीकतरुणे सन्धी पार्श्वजौ बृहती च या। नितम्बाविति चैतानि कालान्तर-हराणि तु। उत्क्षेपौ स्थपनी चैव विशल्यघ्नानि निर्द्दि-शेत्। लोहिताक्षाणि जान्वूर्वीकूर्च्चविटपकूर्पराः। कुकु-न्दरे कक्षधरे विधुरे सकृकाटिके। अंसांसफलकापाङ्गा नीले मन्ये फणौ तथा। वैकल्यकरणान्याहुरावर्त्तौ द्वौ तथैव च। गुल्फौ द्वौ मणिबन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्च्चशिरांसि च। रुजा-कराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान्। क्षिप्राणि विद्ध-मात्राणि घ्नन्ति कालान्तरेण च।

मर्माणि नाम मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिसन्निपातास्तेषु स्व-भावत एव विशेषेण प्राणास्तिष्ठन्ति तस्मान्मर्मस्वभिहतास्तां-स्तान् भावानापद्यन्ते।

तत्र सद्यःप्राणहराण्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वाशु क्षीणेषु घ्नन्ति। कालान्तरप्राणहराणि सौम्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वाशु क्षीणेषु क्रमेण च सोमगुणेषु कालान्तरेण घ्नन्ति। विश-ल्यप्राणहराणि वायव्यानि शल्यमुखावरुद्धो यावदन्तर्वायु-स्तिष्ठति तावज्जीवत्युद्धृतमात्रे तु शल्ये मर्मस्थानाश्रितो वायुर्निष्क्रामति तस्मात् सशल्यो जीवत्युद्धृतशल्यो म्रियते। वैकल्यकराणि सौम्यानि सोमो हि स्थिरत्वाच्छैत्याच्च प्राणा-वलम्बनं करोति। रुजाकराण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठानि विशेषतश्च तौ रुजाकरौ। पाञ्चभौतिकीञ्च रुजामाहुरेके। केचिदाहुर्मांसादीनां पञ्चानामपि समस्तानां वृद्धानाञ्च समवायात् सद्यःप्राणहराणि। एकहीनानामल्पानां वा कालान्तरप्राणहराणि। द्विहीनानां विशल्यप्राणहराणि। त्रिहीनानां वैकल्यकराणि। एकस्मिन्नेव रुजाकराणीति। यतश्चैवमतोऽस्थिमर्मस्वप्यभिहतेषु शोणितागमनं भवति।

चतुर्व्विधा यास्तु सिराः शरीरे प्रायेण ता मर्मसु सन्निविष्टाः। स्नाय्वस्थिमांसानि तथैव सन्धीन् सन्तर्प्य देहं प्रतिपालयन्ति। ततः क्षते मर्मणि ताः प्रवृद्धः समन्ततो वायुरभिस्तृणोति। विवर्द्धमानस्तु स मातरिश्वा रुजः सुतीव्राः प्रतनोति काये। रुजाभिभूतन्तु ततः शरीरं प्रलीयते नश्यति चास्य संज्ञा। अतो हि शल्यं विनिहर्त्तु-मिच्छन्मर्माणि यत्नेन परीक्ष्य कर्षेत्। एतेन शेषं व्याख्यातम्।

तत्र सद्यःप्राणहरमन्तेविद्धं कालान्तरेण मारयति। कालान्तरप्राणहरमन्तेविद्धं वैकल्यमापादयति। विशल्य-प्राणहरमन्तविद्धं कालान्तरेण क्लेशयति रुजाञ्च करोति। रुजाकरमतीव्रवेदनं भवति।

कालान्तरप्राणहराणि पक्षान्मासाद्वा। तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु मारयन्ति। विशल्यप्राणहराणि वैकल्यकराणि च कदाचिदत्यभिहतानि मारयन्ति। अतऊर्द्ध्वं प्रत्येकशो

मर्म्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म्म, तत्र विद्धस्याक्षेपकेण मरणम् । मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्व्वेण मध्ये पादतलस्य तलहृदयं नाम, तत्रापि रुजाभिर्मरणं । क्षिप्रस्योपरिष्टादुभयतः कूर्च्चो नाम, तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः । गुल्फसन्धेरधउभयतः कूर्च्चशिरो नाम, तत्र रुजाशोफौ । पादजङ्घयोः सन्धाने गुल्फो नाम, तत्र रुजः स्तब्धपादता खञ्जता वा । पार्ष्णिं प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रवस्तिर्नाम, तत्र शोणितक्षये मरणम् । जङ्घोर्व्वोः सन्धाने जानु नाम, तत्र खञ्जता । जानुन ऊर्द्ध्वमुभयतस्त्र्यङ्गुलमाणिर्नाम, तत्र शोफाभिवृद्धिः स्तब्धसक्थिता च । ऊरुमध्ये ऊर्व्वी नाम, तत्र शोणितक्षयात् सक्थिशोषः । ऊर्व्व्या ऊर्द्ध्वमधोवङ्क्षणसन्धेरूरुमूले लोहिताक्षं नाम, तत्र लोहितक्षयेण पक्षाघातः । वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपं नाम, तत्र षाण्ड्यमल्पशुक्रता वा भवति । एवमेतान्येकादश सक्थिमर्म्माणि व्याख्यातानि । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु यानि सक्थि गुल्फजानुविटपानि तानि बाह्वौ मणिबन्धकूर्पूरकक्षधराणि यथा वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपमेवं, वक्षःकक्षयोर्मध्ये कक्षधरं, तस्मिन्विद्धे त एवोपद्रवाः । विशेषतस्तु मणिबन्धे कुण्ठता । कूर्पूराख्ये कुणिः । कक्षधरे पक्षाघातः । एवमेतानि चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु मर्म्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्द्ध्वमुदरोरसोर्म्मर्म्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र वातवर्च्चोनिरसनं स्थूलान्त्रप्रतिबद्धं गुदं नाम मर्म्म, तत्र सद्योमरणम् । अल्पमांसशोणितोऽभ्यन्तरतः कट्यां मूत्राशयो वस्तिर्नाम, तत्रापि सद्योमरणमश्मरीव्रणादृते तत्राप्युभयतो भिन्ने न जीवत्येकतोभिन्ने मूत्रस्रावी व्रणो भवति स तु यत्नेनोपक्रान्तो रोहति । पक्वामाशययोर्मध्ये सिराप्रभवा नाभिर्नाम, तत्रापि सद्य एव मरणम् । स्तनयोर्मध्यमधिष्ठायोरस्यामाशयद्वारं सत्त्वरजस्तमसामधिष्ठानं हृदयं नाम, तत्र सद्य एव मरणम् । स्तनयोरधस्तात् द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनमूले नाम मर्म्मणी, तत्र कफपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां म्रियते । स्तनचूचुकयोरूर्द्ध्वं द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनरोहितौ नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च म्रियते । अंसकूटयोरधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोरपलापौ नाम, तत्र रक्तेन पूयभावं गतेन मरणम् । उभयत्रोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम, तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च मरणम् । एवमेतान्युदरोरसोर्द्वादश मर्म्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्द्ध्वं पृष्ठमर्म्माण्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रोणीकाण्डमस्थिनी कटीकतरुणे नाम मर्म्मणी, तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुर्विवर्णो हीनरूपश्च म्रियते । पार्श्वजघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्म्मणी, तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च । श्रोणीकाण्डयोरुपर्य्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ नाम, तत्राधःकायशोषो दौर्ब्बल्याच्च मरणम् । अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्य्यगूर्द्ध्वं च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया म्रियते । स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशस्य बृहती नाम, तत्र शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्म्रियते । पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बद्धे अंसफलके नाम, तत्र बाह्वोः स्वापः शोषो वा । बाहुमूर्द्धग्रीवामध्येऽंसपीठस्कन्धनिबन्धनावंसौ नाम, तत्र स्तब्धबाहुता । एवमेतानि चतुर्द्दश पृष्ठमर्म्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्द्ध्वं जत्रुगतानि व्याख्यास्यामः । तत्र कण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यो द्वे नीले, द्वे च मन्ये, व्यत्यासेन तत्र मूकता स्वरवैकृतमरसग्राहिता च । ग्रीवायामुभयतश्चतस्रः सिरामातृकाः, तत्र सद्योमरणम् । शिरोग्रीवयोः सन्धाने कृकाटिके नाम, तत्र चलमूर्द्धता । कर्णपृष्ठतोऽधः संश्रिते विधुरे नाम, तत्र बाधिर्य्यम् । घ्राणमार्गमुभयतः स्रोतोमार्गे प्रतिबद्धे अभ्यन्तरतः फणे नाम, तत्र गन्धाज्ञानम् । भ्रूपुच्छान्तयोरधोऽक्ष्णोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ नाम, तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा । भ्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्त्तौ नाम, तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातश्च । भ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपरि कर्णललाटयोर्मध्ये शङ्खौ नाम, तत्र सद्योमरणम् । शङ्खयोरुपरि केशान्त उत्क्षेपौ नाम, तत्र सशल्यो जीवति पाकात् पतितशल्यो वा नोद्धृतशल्यः । भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी नाम, तत्रोत्क्षेपवत् । पञ्च सन्धयः शिरसि विभक्ताः सीमन्ता नाम, तत्रोन्मादभयचित्तनाशैर्मरणम् । घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां सिराणां मध्ये सिरासन्निपातः शृङ्गाटकानि, तानि चत्वारि मर्म्माणि तत्रापि सद्योमरणम् । मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्टात् सिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्त्तोऽधिपतिः, तत्रापि सद्योमरणम् । एवमेतानि सप्तत्रिंशदूर्द्ध्वजत्रुगतानि मर्म्माणि व्याख्यातानि ।

भवन्ति चात्र । ऊर्व्व्यः शिरांसि विटपे च सकक्षपार्श्वे

एकैकमङ्गुलमिताः स्तनमूलं मूलम् । विद्याद्द्व्यङ्गुलमितं मणिबन्धगुल्फं श्रोण्यो जानु सपरं सह कूर्पराभ्याम् । हृद्वस्तिकूर्चगुदनाभि वदन्ति मूर्ध्नि चत्वारि पञ्च च गले दश यानि च द्वे । तानि स्वपाणितलकुञ्चितसंमितानि शेषाण्यवेहि परिविस्तरतोऽङ्गुलार्द्धम् । एतत्प्रमाणमभिवीक्ष्य वदन्ति तज्ज्ञाः शस्त्रेण कर्म करणं परिहृत्य मर्म । पार्श्वाभिघातितमपीह निहन्ति मर्म तस्माद्धि मर्मसदनं परिवर्जनीयम् । छिन्नेषु पाणिचरणेषु सिरा नराणां सङ्कोचमीयुरसृगल्पमतो निरेति । प्राप्यामितव्यसनमुग्रमतो मनुष्याः संछिन्नशाखतरुवन्निधनं न यान्ति । क्षिप्रेषु तत्र सतलेषु हतेषु रक्तं गच्छत्यतीव पवनश्च रुजं करोति । एवं विनाशमुपयान्ति हि तत्र विद्धा वृक्षा इवायुधनिपातनिकृत्तमूलाः । तस्मात्तयोरभिहतस्य तु पाणिपादं छेत्तव्यमाशु मणिबन्धनगुल्फदेशे । मर्माणि शल्यविषयार्द्धमुदाहरन्ति यस्माच्च मर्मसु हता न भवन्ति सद्यः । जीवन्ति तत्र यदि वैद्यगुणेन केचित्ते प्राप्नुवन्ति विकलत्वमसंशयं हि । सम्भिन्नजर्ज्जरितकोष्ठशिरःकपाला जीवन्ति शस्त्रनिहतैश्च शरीरदेशैः । छिन्नैश्च सक्थिभुजपादकरैरशेषैर्येषां न मर्मपतिता विविधाः प्रहाराः । सोममारुततेजांसि रजःसत्त्वतमांसि च मर्मसु प्रायशः पुंसां भूतात्मा चावतिष्ठते । मर्मस्वभिहतास्तस्मान्न जीवन्ति शरीरिणः । इन्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिर्मनोबुद्धिविपर्ययः । रुजश्च विविधास्तीव्रा भवन्त्याशुहरे हते । हते कालान्तरघ्ने तु ध्रुवो धातुक्षयो नृणाम् । ततो धातुक्षयाज्जन्तुर्वेदनाभिश्च नश्यति । हते वैकल्यजनने केवलं वैद्यनैपुणात् । शरीरं क्रियया युक्तं विकलत्वमवाप्नुयात् । विशल्यघ्नेषु विज्ञेयं पूर्वोक्तं यच्च कारणम् । रुजाकराणि मर्माणि क्षतानि विविधा रुजः । कुर्वन्त्यन्ते च वैकल्यं कुवैद्यवशगो यदि । छेदभेदाभिघातेभ्यो दहनाद्दारणादपि । उपघातं विजानीयान्मर्म्मणां तुल्यलक्षणम् । मर्माभिघातस्तु न कश्चिदस्ति योऽल्पात्ययो वापि निरत्ययो वा । प्रायेण मर्मस्वभिताडितास्तु वैकल्यमृच्छन्त्यथवा म्रियन्ते । मर्माण्यधिष्ठाय हि ये विकारा मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम् । प्रायेण ते कृच्छ्रतमा भवन्ति नरस्य यत्नैरपि साध्यमानाः"।

अथातः सिरावर्णनविभक्तिं नाम शारीरं व्याख्यास्यामः । सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः । द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्द्ध्वमधस्तिर्यक् च । भवतश्चात्र यावत्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् । नाभ्यां सर्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः । नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता । सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः । तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो दश, पित्तवाहिन्यो दश, कफवाहिन्यो दश, दश रक्तवाहिन्यः । तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं भवति तावत्य १७५ एव पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने । कफवाहिन्यश्च १७५ कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च १७५ यकृत्प्लीह्नोः, एवमेतानि सप्त सिराशतानि । तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशतिः । एतेनेतरसक्थि २५ बाहू ५० च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेढ्राश्रिताः श्रोण्यामष्टौ द्वे द्वे पार्श्वयोः, षट् पृष्ठे, तावत्य ६ एव चोदरे, दश वक्षसि एकचत्वारिंशज्जत्रुण ऊर्द्ध्वं, तासां चतुर्दश ग्रीवायाम् । कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायाम् । षट् नासिकायाम् । अष्टौ नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां सिराणां व्याख्यातम् । एष एव विभागः शेषाणामपि । विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश, कर्णयोर्द्वे, एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि सप्त सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि" ।

"अथातो धमनीव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः । चतुर्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः । तत्र केचिदाहुः सिराधमनीस्रोतसामविभागः सिराविकारा एव धमन्यः स्रोतांसि चेति । तत्तु न सम्यक् । अन्या एव हि धमन्यः स्रोतांसि च सिराभ्यः, कस्मात् ? व्यञ्जनान्यत्वान्मूलसन्नियमात् कर्मवैशेष्यादागमाच्च केवलन्तु परस्परसन्निकर्षात् सदृशागमकर्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्मणामप्यविभाग इव कर्मसु भवति ।

तासान्तु नाभिप्रभवाणां धमनीनामूर्द्ध्वगा दश, दश चाधोगामिन्यः, चतस्रस्तिर्य्यग्गाः । ऊर्द्ध्वगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुद्धसितकथितरुदितादीन् विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति । तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश, शब्दरूपरसगन्धानष्टाभिर्गृह्णीते । द्वाभ्यां भाषते च, द्वाभ्यां घोषं करोति, द्वाभ्यां

स्पर्शयति, द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते । द्वे वाग्वाहिन्यौ । द्वे स्तन्यं स्त्रिया वहतः स्तनसंश्रिते । ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवहतः । तास्त्वेतास्त्रिंशत्सविभागा व्याख्याता एताभिरूर्द्ध्वं नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोरःस्कन्धग्रीवाबाहवो धार्य्यन्ते याप्यन्ते च ।

भवति चात्र । ऊर्द्ध्वं गतास्तु कुर्व्वन्ति कर्म्माण्येतानि सर्व्वशः । अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म्म तासां यथायथम् ।

अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्यधो वहन्ति । तास्तु पित्ताशयमभिप्रपन्नास्तत्रस्थमेवान्नपानरसं विपक्वमौष्ण्याद्विवेचयन्त्योऽभिवहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्द्ध्वगतानां तिर्य्यग्गतानां रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति मूत्रपुरीषस्वेदांश्च विवेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश, द्वे अन्नवाहिन्यावन्त्राश्रिते, तोयवहे द्वे, द्वे मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे, द्वे शुक्रवहे, द्वे शुक्रप्रादुर्भावाय, द्वे विसर्गाय, ते एव रक्तमभिवहतो नारीणामार्त्तवसंज्ञम् । द्वे वर्चोनिरसन्यौ स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे । अष्टावन्यास्तिर्य्यग्गाणां धमनीनां स्वेदमर्पयन्ति । तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याताः एताभिरधोनाभेः पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुदवस्तिमेढ्रसक्थीनि धार्य्यन्ते याप्यन्ते च ।

भवति चात्र । अधोगमास्तु कुर्व्वन्ति कर्म्माण्येतानि सर्व्वशः । तिर्य्यग्गाः संप्रवक्ष्यामि कर्म्म तासां यथायथम् ।

तिर्य्यग्गानान्तु चतसृणां धमनीनामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसंख्येयास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विबद्धमाततञ्च । तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यैः स्वेदमभिवहन्ति रसञ्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च, तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहालेपनवीर्य्याण्यन्तःशरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि, तैरेव स्पर्शसुखमसुखं वा गृह्णाति । तास्त्वेताश्चतस्रो धमन्यः सर्व्वाङ्गगताः सविभागा व्याख्याताः ।

भवतश्चात्र । यथा स्वभावतः खानि मृणालेषु विसेषु च । धमनीनां तथा खानि रसो यैरुपचीयते । पञ्चाभिभूतास्त्वथ पञ्चकृत्वः पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति । पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले ।

अत ऊर्द्ध्वं स्रोतसां मूलविद्धलक्षणमुपदेक्ष्यामः । तानि तु प्राणान्नोदकरसरक्तमांसमेदोमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तववहानि, येष्वधिकार एकेषां बहूनि । एतेषां विशेषा बहवः । तत्र प्राणवहे द्वे, तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः । तत्र विद्धस्य क्रोशनविनमनमोहनभ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति । अन्नवहे द्वे, तयोर्मूलमामाशयः अन्नवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्याध्मानं शूलान्नद्वेषौ छर्द्दिः पिपासान्ध्यं मरणं वा । उदकवहे द्वे, तयोर्मूलं तालु क्लोम च । तत्र विद्धस्य पिपासा सद्योमरणं च । रसवहे द्वे, तयोर्मूलं हृदयं, रसवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य शोषः प्राणवहविद्धवच्च मरणं तल्लिङ्गानि च । रक्तवहे द्वे, तयोर्मूलं यकृत्प्लीहानौ रक्तवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य श्यावाङ्गता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोणितातिगमनं रक्तनेत्रता चेति । मांसवहे द्वे, तयोर्मूलं स्नायुत्वचं, रक्तवहाश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य श्वयथुर्म्मांसशोषः शिराग्रन्थयो मरणम् । मेदोवहे द्वे तयोर्मूलं कटीवृक्कौ च तत्र विद्धस्य स्वेदागमनं स्निग्धाङ्गता तालुशोषः स्थूलशोफता पिपासा च । मूत्रवहे द्वे, तयोर्मूलं वस्तिर्मेढ्रञ्च तत्र विद्धस्यानद्धवस्तिता मूत्रनिरोधः स्तब्धमेढ्रता च । पुरीषवहे द्वे, तयोर्मूलं पक्वाशयो गुदञ्च तत्र विद्धस्यानाहो दुर्गन्धता ग्रथितान्त्रता च । शुक्रवहे द्वे, तयोर्मूलं स्तनौ वृषणौ च तत्र विद्धस्य क्लीवता चिरात् प्रसेको रक्तशुक्रता च । आर्त्तववहे द्वे, तयोर्मूलं गर्भाशयः आर्त्तववाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धायां वन्ध्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमार्त्तवनाशश्च । सेवनीच्छेदाद्रुजाप्रादुर्भावः । वस्तिगुदविद्धलक्षणं प्रागुक्तमिति । स्रोतोविद्धन्तु प्रत्याख्यायोपचरेदुद्धृतशल्यन्तु क्षतविधानेनोपचरेत् । मूलात् खादन्तरं देहे प्रसृतन्त्वभिवाहि यत् । स्रोतस्तदिति विज्ञेयं शिराधमनिवर्ज्जितम् ।" शारीरस्थाने

एतच्च मनुष्यकायविषयं तत्प्रकरणे शा॰ ति॰ "पञ्चभूतात्मकं सर्व्वं चराचरमिदं जगत् । अचरा बहुधा भिन्ना गिरिवृक्षादिभेदतः । चरास्तु त्रिविधाः प्रोक्ताः स्वेदाण्डजजरायुजाः । स्वेदजाः कृमिकीटाद्याः अण्डजाः पन्नगादयः । जरायुजा मनुष्याद्यास्तेषु नृणां निगद्यते । उद्भवः पुंस्त्रियोर्योगे शुक्राच्छोणितसंयुतात् । बिन्दुरेको विशेद्गर्भमुपयाता क्रमादसौ । रजोधिको भवेन्नारी भवेद्रेतोऽधिकः पुमान् । पूर्व्वकर्म्मानुरूपेण मोहपाशेन यन्त्रितः । कश्चिदात्मा तदा तस्मिन् जीवभावं प्रपद्यते । अथ मातृकृतैरन्नपानाद्यैः पोषितः क्रमात् । दिनात् पक्षात् ततो मासाद्वर्द्धते तस्य देहवान् । दोषदूष्यैः समं प्राप्नोत्यभिव्यक्तिं याति निजेन्द्रियैः । वातपित्तकफाः दोषाः दूष्याः स्युः सप्त धातवः । त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि तान् विदुः"

त्वान्तेन मनुष्याणामेव विशेषोक्तिः । एतद्या० पदा० "द्वाविंशती रजोभागाः शुक्रभागाश्चतुर्द्दश । गर्भसंजनने काले पुंस्त्रियोः सम्भवन्ति हि । नारी रजोऽधिकांशे स्याच्चरः शुक्राधिकेऽंशके । उभयोस्तुल्यसंख्यायां स्यान्नपुंसकसम्भवः" इति । किन्तु पशुपक्ष्यादीनामपि यथा सम्भवमस्थ्यादिषु ज्ञेयो भेदः । षट्त्वक्त्वादित्वन्तु अण्डजादीनामप्यस्ति "तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति च" या० व्या० "तस्यात्मनो यानि जरायुजाण्डजशरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिषड्धातुपरिपाकहेतुभूतषडग्निस्थानयोगित्वेनेति" मिता० उक्तेः । चीयते कर्म्मभिः कर्म्मणि घञ् । १० स्वस्वादृष्टसञ्चितभोगायतनमात्रे च । वक्ष्यमाणचतुर्विधकायानां कर्म्मजत्वेन तथात्वम् ।

तच्च कायो द्विविधः चरोऽचरश्च । तत्र चरास्त्रिविधाः स्वेदजाण्डजजरायुजभेदात् अचरा गिरिवृक्षभेदात् नानाविधाः प्रागुक्त या० मि० वाक्यात् । एषाञ्चोत्पत्तिभेदात् चतुर्विधत्वम् यथोक्तं पदार्थादर्शे "देहश्चतुर्विधो ज्ञेयो जन्तोरुत्पत्तिभेदतः । उद्भिज्जः स्वेदजोऽण्डोत्थश्चतुर्थस्तु जरायुजः" इति । उद्भिज्जशब्दे ११८०पृ० उद्भिज्जोत्पत्तिप्रकारो दर्शितः । चरेषु स्वेदजाः "कृमिकीटपतङ्गाद्याः स्वेदजा नाम देहिनः" पदादर्शोक्ता बोध्याः । तदुत्पत्तिप्रकारस्तत्रैवोक्तो यथा "स्वेदजं स्विद्यमानेभ्यो भूभागेभ्यः प्रजायते" इति । एषां स्थिराणां चायोनित्वं प्रयोगसारे उक्तं यथा "किन्त्वत्र स्वेदजा ये तु स्थेयास्ते चाप्ययोनिजाः । स्थिरा इव वायुभिन्नाश्चत्वारिंशत्षट्सहस्रधा" । अण्डजास्तु "अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रमत्स्याश्च कच्छपा" इति तत्रोक्ताः बोध्याः । तेषामुत्पत्तिप्रकारो यथा । "अण्डजो वर्त्तुलीभूतात् शुक्रशोणितसंयुतात् । कालेन भिन्नात् पुष्टोऽसौ निर्गच्छेत् प्रकाशिष्यति" । जरायुजास्तु मनुष्याद्याः गर्भाशयरूपचर्म्मवेष्टनजातत्वात् तेषां तथात्वम् । ते च योनिजाः "योनिजाः प्राणिनो भिन्नाश्चतुःषष्टिसहस्रधा" इति तत्रोक्तेः । तथाऽन्येऽपि अयोनिजाः देहाः सन्ति ते च अयोनिजशब्दे १०७पृ० उक्ताः । तत्र मनुष्याणां कायस्य पाञ्चभौतिकत्वं तदुत्पत्तिप्रकारश्च या० मिता० दर्शितो यथा "सर्गादौ स यथाऽऽकाशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम् । सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथाऽऽदत्ते भवन्नपि" या० । सृष्टिसमये च परमात्मा यथाऽऽकाशादीन्, शब्दैकगुणं गगनम्, शब्दस्पर्शगुणं पवनम्, शब्दस्पर्शरूपगुणं तेजः, शब्दस्पर्शरूपरसगुणमुदकम्, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणां जगतीमित्येवमेकोत्तरगुणान् सृजति । तथात्मा जीवभावमापन्नो भवन्नुत्पद्यमानोऽपि स्वशरीरस्यारम्भकत्वेनापि तानुपादत्ते गृह्णाति । कथं शरीरारम्भकत्वं पृथिव्यादीनाम् ? इत्यत आह । "आहुत्याऽऽप्यायते सूर्यः सूर्याद्वृष्टिरथौषधिः । तदन्नं रसरूपेण शुक्रत्वमधिगच्छति" या० । यजमानैः प्रक्षिप्तयाऽऽहुत्या पुरोडाशादिरूपेणाप्यायते सूर्यः, सूर्याच्च कालवशेन परिपक्वाब्दादिक्षीररसाद्वृष्टिर्भवति । ततो व्रीह्याद्योषधिरूपमन्नम् । तच्चान्नं सेवितं सत् रसरुधिरादिक्रमेण शुक्रशोणितभावमापद्यते । ततः किम् ? इत्याह "स्त्रीपुंसयोश्च संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते । पञ्च धातून् स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभुः" या० । ऋतुवेलायां स्त्रीपुंसयोः संयोगे शुक्रञ्च शोणितञ्च शुक्रशोणितम् तस्मिन् परस्परसंयुक्ते विशुद्धे "वातपित्तश्लेष्मदुष्टग्रन्थिपूयक्षीणमूत्रपुरीषगन्धिरेतांस्यबीजानीति" सुश्रुतोक्तदोषरहिते स्थिते पञ्च धातून् पृथिव्यादिपञ्चभूतानि शरीरारम्भकतया स्वयं षष्ठश्चिदात्मा प्रभुः शरीरारम्भकारणादृष्टकर्म्मयोगितया समर्थो युगपदादत्ते भोगायतनत्वेन स्वीकरोति । तथा च शारीरके "स्त्रीपुंसयोः संयोगे योनौ रजसाभिसंसृष्टं शुक्रन्तत्क्षणमेव सह भूतात्मना गुणैश्च सत्त्वरजस्तमोभिः सह वायुना प्रेर्य्यमाणं गर्भाशये तिष्ठतीति" । किञ्च "इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः । धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाऽहङ्कार एव च । प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरद्वेषौ भवाभवौ । तस्यैतदात्मजं सर्व्वमनादेरादिमिच्छतः" या० । इन्द्रियाणि ज्ञानकर्म्मेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि । मनउभयसाधारणम् । प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इत्येवं स्वस्ववृत्तिभेदभिन्नः शारीरोवायुः प्राणः, ज्ञानमवगमः, आयुः कालविशेषावच्छिन्नजीवनम्, सुखं निर्वृतिः, धृतिश्चित्तस्य स्थैर्य्यम्, धारणा प्रज्ञा मेधा च, प्रेरणं ज्ञानकर्म्मेन्द्रियाणामधिष्ठातृत्वम्, दुःखमुद्वेगः, इच्छा स्पृहा, अहङ्कारोऽहङ्कृतिः, प्रयत्नः कृतिः, आकृतिराकारः, वर्णो गौरिमादिः, स्वरः षड्जगान्धारादिः, द्वेषो वैरम्, भवः ऐश्वर्यादिविभवः, अभवस्तद्विपर्ययः, तस्यात्मनोऽनादेरात्मयोनित्वस्यादिमिच्छतः शरीरग्रहणमाचरतः सर्व्वमेतदिन्द्रियादिकमात्मजनितं प्राग्भवीयकर्म्मबीजजन्यमित्यर्थः । संयुक्तशुक्रशोणितस्य कायरूपपरिणतौ क्रम-

माह "प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः। मास्यर्बुदं द्वितीये च तृतीये त्विन्द्रियैर्युतः। आत्मा च चेतनः षष्ठो धातुर्धातुविमूर्च्छितः" इत्यादि। धातुषु पृथिव्यादिषु मूर्च्छितो लोलीभूतः क्षीरनीरवदेकीभूत इति यावत्। प्रथमे गर्भमासे संक्लेदभूतो द्रवरूपतां प्राप्यैवावतिष्ठते न काठिन्यतया परिणमते। द्वितीये तु मास्यर्बुदमीषत्कठिनं मांसपिण्डरूपम्भवति। अयमभिप्रायः—कोष्ठपवनजठरदहनाभ्यां प्रतिदिनमीषदीषच्छोष्यमाणं शुक्रशोणितसम्पर्कादिद्रवीभावं भूतजातं त्रिंशद्भिर्दिनैः काठिन्यमापद्यत इति। तथाच सुश्रुते—"द्वितीये मासि शीतोष्मानिलैरभिपच्यमानो भूतसंघातो घनो जायते" इति। तृतीये तु मास्यङ्गैरिन्द्रियैश्च संयुक्तो भवति। किञ्च "आकाशाल्लाघवं सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं बलादिकम्। वायोश्च स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च। पित्तात्तु दर्शनं पक्तिमौष्ण्यं रूपं प्रकाशिताम्। रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्द्रताम्। भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्त्तिमेव च। आत्मा ह्यङ्गान्यजः पूर्वं तृतीये स्पन्दते ततः" इत्यादि। आत्मा ह्यङ्गानीति सर्वत्र सम्बध्यते। गगनाल्लाघवं लङ्घनक्रियोपयोगिताम्, सौक्ष्म्यं सूक्ष्मच्छिद्रम्, शब्दं विषयम्, श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम्, बलं दार्ढ्यम्, आदिग्रहणात् सुषिरत्वं विविक्ततां च। "आकाशाच्छब्दं श्रोत्रं विविक्ततां सर्वच्छिद्रसमूहञ्चेति" गर्भोपनिषद्दर्शनात्। पवनात् स्पर्शनेन्द्रियम्, चेष्टाङ्गानामपनादिकाम्, व्यूहनम् अङ्गानां विविधं प्रसारणम्, रौक्ष्यं कर्कशत्वम्, चशब्दात् स्पर्शं च। पित्तात्तेजसो दर्शनं चक्षुरिन्द्रियम्, पक्तिं भक्तादेः पचनम्, औष्ण्यम् उष्णस्पर्शत्वम्, अङ्गानां रूपं श्यामिकादि प्रकाशितां भ्राजिष्णुताम्। तथा सन्तापामर्षादि च, "शौर्यामर्षतैक्ष्ण्यपक्त्यौष्ण्यभ्राजिष्णुतासन्तापवर्णप्रकर्षरूपेन्द्रियाणि तैजसानीति" गर्भोपनिषद्दर्शनात्। एवं रसादुदकाद्रसनेन्द्रियम् शैत्यमङ्गानां, स्नेहं स्निग्धताम्, मृदुत्वमङ्गानां क्लेदमार्द्रताम्, तथा भूमेर्गन्धं घ्राणेन्द्रियं गरिमाणं मूर्त्तिं च। सर्वमेतत् परमार्थतो जन्ममरणरहितोऽप्यात्मा तृतीये मासि स्वाङ्गानि तत्तच्चतुर्थे मासि स्पन्दते चलति। तथाच शारीरके "तस्माच्चतुर्थे मासि चलनादावभिप्रायङ्करोतीति"। किञ्च "दौहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्। वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्य्यं प्रियं स्त्रियाः"। गर्भस्थं हृदयं गर्भिण्याश्चापरमिदंवं द्विहृदयायाः स्त्रिया यदभिलषितं तद्दौहृदम्। तस्याप्रदानेन गर्भो विरूपतां मरणादिकं वा दोषं प्राप्नोति तस्मात् तद्दोषपरिहारार्थं गर्भवृद्ध्यर्थं च गर्भिण्याः स्त्रिया यत्प्रियमभिलषितं तत्तस्मादेयम्"।

किञ्च "स्थैर्यं चतुर्थे त्वङ्मासात् पञ्चमे शोणितोद्भवः। षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम्णां च सम्भवः" इत्यादि। तृतीये मासि प्रादुर्भूतस्याङ्गसंघस्य चतुर्थे मासि स्थैर्यं स्थेमा भवति। पञ्चमे लोहितस्योद्भव उत्पत्तिः। तथा षष्ठे बलवर्णकररुहरोम्णां सम्भवः। किञ्च "मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्नायुशिरायुतः। सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि" इत्यादि। असौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा चेतनया च युक्तो नाडीभिर्वायुवाहिनीभिः, स्नायुभिरस्थिबन्धनैः शिराभिर्वातपित्तश्लेष्मवाहिनीभिश्च संयुतः। तथाष्टमे मासि त्वचा मांसेन स्मृत्या च युक्तो भवति। किञ्च "पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति। अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते" इत्यादि। तथाष्टममासिकस्य गर्भस्यौजः कदाचन पुण्यविशेषाद्धात्रीं गर्भं चलति पुनः पुनरस्थिरतां चञ्चलतया शीघ्रं गच्छति। अतोऽष्टमे मासि जातो गर्भः प्राणैर्वियुज्यते। अनेनौजःस्थितिरेव जीवनहेतुरिति दर्शयति। ओजःस्वरूपं च शास्त्रान्तरे दर्शितम् "हृदि तिष्ठति यत् शुद्धमीषदुष्णं सपीतकम्। ओजः शरीरे संख्यातन्नाशान्नाशं स गच्छतीति"। किञ्च "नवमे दशमे वापि प्रबलैः सूतिमारुतैः। निःसार्य्यते बाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सज्वरः" इत्यादि। एवं प्रकारेण चक्षुरादिपरिपूर्णाङ्गेन्द्रियो नवमे दशमे वापि मासेऽपिशब्दात् प्रागपि सप्तमे चाष्टमे वा व्यायामादिदोषवशात्, प्रबलसूतिहेतुप्रसूतिपवनैरितः स्नायुस्थिचर्मादिनिर्मितशरीरस्य छिद्रेण सन्तापविशेषेण सज्वरो दुःखदुःखैरभिभूयमानो निःसार्य्यते धनुर्यन्त्रेण सुधन्वप्रेरितबाण इवातिवेगेन। निर्गमनमनन्तरञ्च बाह्यपवनस्पृष्टो नष्टप्राचीनस्मृतिर्भवति "जातश्च वायुना स्पृष्टो न स्मरति पूर्वं जन्ममरणं कर्म च शुभाशुभमिति" निरुक्तस्याष्टादशेऽभिधानात्"।

पदार्थादर्शे योगार्णवे तत्र विशेष उक्तो यथा "कललं चैकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम्। शोणितं दशरात्रे च मांसपेशी चतुर्द्दशे। घनमांसं च विंशाहे पिण्डीभावोपलक्षितम्। पञ्चविंशतिपूर्णाहे सबलमङ्कुरायते। एकमासे तु सम्पूर्णे पञ्च भूतानि धारयेत्। मासद्वये तु संप्राप्ते शिरा मेदश्च जायते। मज्जास्थि च त्रिभिर्मासैः केशाङ्गुल्यश्चतुर्थके। कर्णाक्षिनासिकानां च रन्ध्रं मासे तु पञ्चमे। स्वाङ्ग-

स्वोदरं यत्ने वायुरम्बु तु मध्यमे। सर्वाङ्गं सन्धिसम्पूर्णं भावैरेभिरिष्यते"।

तत्रैव अध्यात्मविवेके विशेषः। "द्रवत्वात् प्रथमे मासि, कललाख्यं प्रजायते। द्वितीये तु घनः पिण्डः, पेश्यास्या घनमर्बुदम्। पुंस्त्रीनपुंसकानान्तु प्रागवस्थाः क्रमादिमाः। तृतीये त्वङ्कुराः पञ्च कराङ्घ्रिशिरसां मताः। अङ्गप्रत्यङ्गभागाश्च सूक्ष्माः स्युर्युगपत्तदा। विहाय श्मश्रुदन्तादीन् जन्मानन्तरसम्भवान्। एषा प्रकृतिरन्या तु विकृतिः सम्मता सताम्। चतुर्थे व्यक्तता तेषां भावानामपि जायते"।

सुश्रुते तु कायोत्पत्तिप्रकारश्चैवमुक्तं यथा "आयुर्वेदशास्त्रेषु सर्वगताः क्षेत्रज्ञा नित्याश्च तिर्य्यग्योनिमानुषदेवेषु सञ्चरन्ति धर्म्माधर्म्मनिमित्तं, त एतेऽनुमानग्राह्याः परमसूक्ष्माश्चेतनावन्तः शाश्वता लोहितरेतसोः सन्निपातेष्वभिव्यज्यन्ते यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति। स एष कर्म्मपुरुषश्चिकित्साधिकृतः"। इत्युपक्रम्य सात्त्विकराजसतामसगुणान् कर्म्मपुरुषश्चोक्ता पञ्चभूतकार्य्याणि शरीरे दर्शितानि यथा "आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्व्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता च। वायव्यास्तु स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियं सर्व्वचेष्टासमूहः सर्व्वशरीरस्पन्दनं लघुता च। तैजसास्तु रूपं रूपेन्द्रियं वर्णः सन्तापो भ्राजिष्णुता पक्तिरमर्षस्तैक्ष्ण्यं शौर्य्यञ्च। आप्यास्तु रसो रसनेन्द्रियं सर्व्वद्रवसमूहो गुरुता शैत्यं स्नेहो रेतश्च। पार्थिवास्तु गन्धो गन्धेन्द्रियं सर्व्वमूर्त्तिसमूहो गुरुता चेति। तत्र सत्त्वतमोबहुला आपः। तमोबहुला पृथिवीति। श्लोकौ चात्र भवतः। अन्योन्यानुप्रविष्टानि सर्व्वाण्येतानि निर्द्दिशेत्। स्वे स्वे द्रव्ये तु सर्व्वेषां व्यक्तं लक्षणमिष्यते"

ततः शुक्रशोणितयोर्दोषगुणप्रदर्शनेन शुद्धयोस्तयोर्गर्भहेतुत्वमुक्तं यथा—

"अथातः शुक्रशोणितशुद्धिनाम शारीरं व्याख्यास्यामः। वातपित्तश्लेष्मकुणपग्रन्थिग्रन्थिभूतपूतिपूयक्षीणमूत्रपुरीषगन्धिरेतसः प्रजोत्पादने न समर्था भवन्ति। तेषु वातवर्णवेदनं वातेन। पित्तवर्णवेदनं पित्तेन। श्लेष्मवर्णवेदनं श्लेष्मणा। शोणितवर्णवेदनं कुणपगन्ध्यनल्पं रक्तेन। ग्रन्थिभूतं श्लेष्मवाताभ्याम्। पूतिपूयनिभं पित्तश्लेष्मभ्याम्। क्षीणं प्रागुक्तं पित्तमारुताभ्याम्। मूत्रपुरीषगन्धि सन्निपातेनेति। तेषु कुणपग्रन्थि-ग्रन्थिभूत-पूतिपूय-क्षीण-रेतसः कृच्छ्रसाध्याः। मूत्रपुरीषगन्धिरेतसस्त्वसाध्याः साध्यमन्यच्चेति"

अत्र आर्त्तवदोषशुद्ध्यादिकमुक्तं तच्च आर्त्तवशब्दे पृ० ८०८ दर्शितम्। "लब्धगर्भायाश्चैतेष्वहःसु लक्ष्मणावटशुङ्गासहदेवाविश्वदेवानामन्यतमं क्षीरेणाभिषुत्य त्रींश्चतुरो वा बिन्दून् दद्याद्दक्षिणे नासापुटे पुत्रकामायै न च तान्निष्ठीवेत्"। "ध्रुवं चतुर्णां सान्निध्याद्गर्भः स्याद्विधिपूर्व्वकः। ऋतुक्षेत्राम्बुबीजानां सामग्र्यादङ्कुरो यथा। एवं जातं रूपवन्तो सत्त्ववन्तश्चिरायुषः। भवन्त्यृणस्य मोक्तारः सत्पुत्राः पुत्रिणे हिताः। तत्र तेजोधातुः सर्व्ववर्णानां प्रभवः स यदा गर्भोत्पत्तावब्धातुप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं करोति, पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं, पृथिव्याकाशधातुप्रायः कृष्णश्यामं, तोयाकाशधातुप्रायो गौरश्यामम्। यादृग्वर्णमाहारमुपसेवते गर्भिणी, तादृग्वर्णप्रसवा भवतीत्येके भाषन्ते। तत्र दृष्टिभागमप्रतिपन्नं तेजो जात्यन्धं करोति। तदेव रक्तानुगतं रक्ताक्षं, पित्तानुगतं शुक्लाक्षं, वातानुगतं विकृताक्षमिति। भवन्ति चात्र। घृतपिण्डो यथैवाग्निमाश्रितः प्रविलीयते। विसर्पत्यार्त्तवं नार्य्यास्तथा पुंसां समागमे। बीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ। यमावित्यभिधीयेते धर्म्मेतरपुरःसरौ। पित्रोरत्यल्पबीजत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत्। स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायमसंशयम्। यः पूतियोनौ जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः। स योनिशेफसोर्गन्धमाघ्राय लभते बलम्। स्वे गुदेऽब्रह्मचर्य्याद्यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते। कुम्भीकः स च विज्ञेय ईर्ष्यकं शृणु चापरम्। दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्त्तते। ईर्ष्यकः स च विज्ञेयः षण्डकं शृणु पञ्चमम्। यो भार्य्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते। ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्डसंज्ञितः। ऋतौ पुरुषवद्वापि प्रवर्त्तेताङ्गना यदि। तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेन्नरचेष्टिता। आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा। सरेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्रः षण्डसंज्ञितः।

अनया विप्रकृत्या तु तेषां शुक्रवहाः सिराः। हर्षात् स्फुटत्वमायान्ति ध्वजोच्छ्रायस्ततो भवेत्। आहाराचारचेष्टाभिर्य्यादृशीभिः समन्वितौ। स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रोऽपि तादृशः। यदा नार्य्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन। मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते। ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत्। आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि। मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम्। कललं जायते तस्या वर्ज्जितं

पैत्तिकैर्गदैः । सर्पवृश्चिककूष्माण्डविकृताकृतयश्च ये । गर्भास्त्वेते स्त्रियाश्चैव ज्ञेयाः पापकृता भृशम् । गर्भो वातप्रकोपेण दौहृदे वावमानिते । भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुर्मूको मिन्मिन एव च । मातापित्रोस्तु नास्तिक्यादशुभैश्च पुराकृतैः । वातादीनाञ्च कोपेन गर्भो विकृतिमाप्नुयात् । मलाल्पत्वादयोगाच्च वायोः पक्वाशयस्य च । वातमूत्रपुरीषाणि न गर्भस्थः करोति हि । जरायुणा मुखे छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते । वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति । निश्वासोच्छ्वाससंक्षोभस्वप्नान् गर्भोऽधिगच्छति । मातुर्निश्वसितोच्छ्वाससंक्षोभस्वप्नसम्भवान् । सन्निवेशः शरीराणां दन्तानां पतनोद्भवौ । तलेष्वसम्भवो यश्च रोम्णामेतत् स्वभावतः । भाविताः पूर्व्वदेहेषु सततं शास्त्रबुद्धयः । भवन्ति सत्त्वभूयिष्ठाः पूर्व्वजातिस्मरा नराः । कर्म्मणा चोदितो येन तदाप्नोति पुनर्भवे । अभ्यस्ताः पूर्व्वदेहे ये तानेव भजते गुणान्" ।

अथातो गर्भावक्रान्तिशारीरं व्याख्यास्यामः । सौम्यं शुक्रमार्त्तवमाग्नेयमितरेषामप्यत्र भूतानां सान्निध्यमस्त्यणुना विशेषेण परस्परोपकारात् परस्परानुप्रवेशाच्च ।

तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्त्तवेन । ततोऽग्नीषोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते । क्षेत्रज्ञो वेदयिता स्प्रष्टा घ्राता द्रष्टा श्रोता रसयिता पुरुषः स्रष्टा गन्ता साक्षी धाता वक्ता योऽसावित्येवमादिभिः पर्य्यायवाचकैर्नामभिरभिधीयते दैवसंयोगादक्षयोऽव्ययोऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वक्षं सत्त्वरजस्तमोभिर्दैवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाभिप्रेर्य्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते तत्र शुक्रबाहुल्यात् पुमान्, आर्त्तवबाहुल्यात् स्त्री, साम्यादुभयोर्नपुंसकमिति । ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्त्तवः । अदृष्टार्त्तवाप्यस्तीत्येके भाषन्ते ।

भवन्ति चात्र । पीनप्रसन्नवदनां प्रक्लिन्नात्ममुखद्विजाम् । नरकामां प्रियकथां स्रस्तकुक्ष्यक्षिमूर्द्धजाम् । स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिचम् । हर्षौत्सुक्यपराञ्चापि विद्यादृतुमतीमिति । नियतं दिवसेऽतीते सङ्कुचत्यम्बुजं यथा । ऋतौ व्यतीते नार्य्यास्तु योनिः संव्रियते तथा । मासेनोपचितं काले धमनीभ्यां तदार्त्तवम् । ईषत् कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत् । तद्वर्षाद्द्वादशात् काले वर्त्तमानमसृक् पुनः । जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम् । युग्मेषु तु पुमान् प्रोक्तो दिवसेष्वन्यथाऽबला । पुण्यकाले शुचिस्तस्मादपत्यार्थी स्त्रियं व्रजेत् । तत्र सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गानि श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणञ्च योनेः । स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा । अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः । अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजते शुभात् । प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते । तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणम् दिवास्वप्नं रात्रिजागरणम् शोकं यानारोहणं भयमुत्कुटासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणं चाकाले वेगविधारणं च न सेवेत । दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते । स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते । तत्र प्रथमे मासि कललं जायते । द्वितीये शीतोष्मानिलैरभिप्रपच्यमानानां महाभूतानां सङ्घातो घनः सञ्जायते यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत् पेशी, नपुंसकं चेदर्ब्बुदमिति । तृतीये हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डका निर्वर्त्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागाश्च सूक्ष्मा भवन्ति । चतुर्थे सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरो भवति गर्भहृदयप्रव्यक्तिभावाच्चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति, कस्मात् ? तत्स्थानत्वात्, तस्माद्गर्भश्चतुर्थे मासेऽभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति द्विहृदयाञ्च नारीं दौहृदिनीमाचक्षते । दौहृदविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यद्यदिच्छेत्तत्तस्यै दापयेत् । लब्धदौहृदा हि वीर्य्यवन्तम् चिरायुषं च पुत्रं जनयति । भवन्ति चात्र ।

इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी । गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत् । सा प्राप्तदौहृदा पुत्रं जनयेत गुणान्वितम् । अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् । येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना । प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये । राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः । अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते । दुकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौहृदात् । अलङ्कारैषिणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते । आश्रमे, संयतात्मानं धर्म्मशीलं प्रसूयते । देवताप्रतिमायान्तु, प्रसूते पार्षदोपमम् । दर्शने, व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते । गोधामांसाशने पुत्रं सुषुप्सुं धारणात्मकम् । गवां मांसे च बलिनं सर्व्वक्लेशसहं तथा । माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोम-

संयुतम्। वराहमांसात् स्वप्नालुं शूरं सञ्जनयेत्सुतम्। मार्गाद्विक्रान्तजङ्घालं सदा वनचरं सुतम्। सृमरादुद्विग्नमनसं नित्यभीतं च तैत्तिरात्। अतोऽनुक्तेषु या नारी समाध्यायति दौहृदम्। शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति। कर्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत्। यथा तथा दैवयोगाद्दौहृदं जनयेद्धृदि।

पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति। षष्ठे बुद्धिः। सप्तमे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरः। अष्टमेऽस्थिरीभवत्योजस्तत्र जातश्चेन्न जीवेन्नैर्ऋतभागत्वाच्च ततो बलिं मांसौदनमस्मै दापयेत्। नवमदशमैकादशानामन्यतमे जायते अतोऽन्यथा विकारी भवति।

मातुस्तु खलु रसवहायां नाड्यां गर्भनाभिनाडी प्रतिबद्धा साऽस्य मातुराहाररसवीर्य्यमभिवहति। तेनोपस्नेहेनास्याभिवृद्धिर्भवति। असञ्जाताङ्गप्रत्यङ्गप्रविभागमानिषेकात् प्रभृति सर्वशरीरावयवानुसारिणीनां रसवहानां तिर्य्यग्गतानां धमनीनामुपस्नेहो जीवयति।

गर्भस्य हि सम्भवतः पूर्वं शिरः सम्भवतीत्याह शौनकः शिरोमूलत्वाद्देहेन्द्रियाणाम्। हृदयमिति, कृतवीर्य्यो बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात्। नाभिरिति पाराशर्य्यस्ततो हि वर्द्धते देहो देहिनः। पाणिपादमिति मार्कण्डेयस्तन्मूलत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य। मध्यशरीरमिति सुभूतिर्गौतमस्तन्निबद्धत्वात् सर्वगात्रसम्भवस्य। तत्तु न सम्यक् सर्वाङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिर्गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवच्चूतफलवच्च। तद्यथा चूतफले परिपक्वे केशरमांसास्थिमज्जानः पृथक् पृथग्दृश्यन्ते कालप्रकर्षात्, तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात्तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति। एतेनैव वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः। एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्वेष्वङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः। तान्येव कालप्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति।

तत्र गर्भस्य पितृजमातृजरसजात्मजसत्त्वजसात्म्यजानि शरीरलक्षणानि व्याख्यास्यामः। गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तशिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि। मांसशोणितमेदोमज्जहृन्नाभियकृत्प्लीहान्त्रगुदप्रभृतीनि मृदूनि मातृजानि। शरीरोपचयो बलं वर्णः स्थितिर्हानिश्च रसजानि। इन्द्रियाणि ज्ञानं विज्ञानमायुः सुखदुःखादिकञ्चात्मजानि। सत्त्वजान्युत्तरं वक्ष्यामः। वीर्य्यमारोग्यं बलवर्णौ मेधा च सात्म्यजानि।

तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् पयोदर्शनं भवति दक्षिणाक्षिमहत्त्वं च पूर्वं च दक्षिणं सक्थ्युत्कर्षति बाहुल्याच्च पुन्नामधेयेषु द्रव्येषु दौहृदमभिध्यायति स्वप्नेषु चोपलभते पद्मोत्पलकुमुदाम्रातकादीनि पुन्नामान्येव, प्रसन्नमुखवर्णा च भवति तां ब्रूयात् पुत्रमियं जनयिष्यतीति। तद्विपर्य्यये कन्याम्। यस्याः पार्श्वद्वयमुन्नतमुरस्तान्निर्गतमुदरं प्रागभिहितलक्षणं च तस्या नपुंसकमिति विद्यात्। यस्या मध्ये निम्नं द्रोणीभूतमुदरं सा युग्मं प्रसूते इति। भवन्ति चात्र- देवताब्राह्मणपराः शौचाचारहिते रताः। महागुणान् प्रसूयन्ते विपरीतास्तु निर्गुणान्। अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तिः स्वभावादेव जायते। अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तौ ये भवन्ति गुणागुणाः। ते ते गर्भस्य विज्ञेया धर्माधर्मनिमित्तजाः"।

एवं याज्ञवल्क्यसुश्रुतादिवाक्यैः कायस्य पाञ्चभौतिकत्वे स्थितेऽन्येऽपि भूतविशेषगुणादिभेदाः पदार्थादर्शे उक्ता यथा। "अस्थि मांसं त्वचा नाडी रोम चैव तु पञ्चमम्। एते पञ्चविधा प्रोक्ता पृथिवी कठिनात्मिका। लाला मूत्रं तथा शुक्रं शोणितं मज्जपञ्चमम्। अपां पञ्च गुणा एते द्रवरूपाः प्रकीर्त्तिताः। क्षुधा तृष्णाऽऽमयं निद्रा आलस्यं कान्तिरेव च। उष्णात्मका गुणा एते तेजसः परिकीर्त्तिताः। धावनं गमनं भुक्तिराकुञ्चनप्रसारणे। एते पञ्च गुणा वायोः क्रियारूपा व्यवस्थिताः। रागद्वेषौ तथा लज्जा भयं मोहस्तथैव च। व्योम्नः पञ्च गुणा एते शून्यात्मके शुषिरात्मनि"। तत्रायं विशेषः मनुष्यकायस्य पार्थिवत्वं, चन्द्रलोकस्थकायस्याप्यत्वं, सूर्य्यादिलोकस्थकायस्य तैजसत्वं वायुलोककायस्य वायव्यत्वम्, बाहुल्येन तत्तत्कायेषु पृथिव्यादिगुणाधिक्योपलब्धेः। इतरभूतानान्तु उपष्टम्भकतामात्रं तदेतत् गौत० सू० भाष्ययोर्निर्णीतं यथा।

"पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः." ३अ० २८सू०

तत्र मानुषं शरीरं पार्थिवम्। कस्मात्? गुणान्तरोपलब्धेः। गन्धवती पृथिवी, गन्धवच्छरीरम्, अबादीनामगन्धत्वात् तद्प्रकृत्यगन्धं स्यात् न त्विदमबादिभिरसंपृक्तया पृथिव्यारब्धं चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयभावेन कल्प्यत इत्यतः पञ्चानां संयोगे सति शरीरं भवति भूतसंयोगो हि मिथः पञ्चानां न निषिद्ध इति, आप्यतैजसवायव्यानि लोकान्तरे शरीराणि, तेष्वपि भूतसंयोगः पुरुषार्थतन्त्र इति स्थाल्यादिद्रव्यनिष्पत्तावपि निःसंशयं, नाबादिसंयोगमन्तरेण निष्पत्तिरिति। पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः, निश्वासो-

स्थासीपलब्धेश्चातुर्भौतिकम्, गन्धक्लेदनव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम्, न इमे सन्दिग्धा हेतव इत्युपेक्षितवान् सूत्रकारः। कथं सन्दिग्धाः? सति च प्रकृतिभावे भूतानां धर्मोपलब्धिः, असति च संयोगाप्रतिषेधात् सन्निहितानामिति यथा स्थाल्यामुदकतेजोवाय्वाकाशानामिति, तदिदमेकभूतप्रकृति शरीरमगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च प्रकृत्यनुविधानात् स्यात् नत्विदमित्थंभूतम् तस्मात् पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः भा०।

"श्रुतिप्रामाण्याच्च" ३अ०२९सू०
"सूर्यं ते चक्षुर्गच्छतात्" इत्यत्र मन्त्रे "पृथिवीं ते शरीरमिति" श्रूयते तदिदं प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानमिति "सूर्यं ते चक्षुः स्पृणोमि" इत्यत्र मन्त्रान्तरे "पृथिवीं ते शरीरमिति" श्रूयते, सेयं कारणाद्विकारस्य सृष्टिरभिधीयत इति, स्थाल्यादिषु च तुल्यजातीयानामेककार्य्यारम्भदर्शनाद्भिन्नजातीयानामेककार्य्यारम्भानुपपत्तिः" वात्स्या०भा०
सां०सूत्रेषु च "पाञ्चभौतिकोदेहः" सू० पञ्चानां भूतानां मिलितानां परिणामोदेह इत्येकीयमतम्। "चातुर्भौतिकमित्येके" सू०। आकाशस्यानारम्भकत्वमभिप्रेत्येदम्। एतच्च चार्वाकादिमते तन्मते भूतचतुष्टयस्यैव स्वीकारात् चार्वाकशब्दे विवृतिः। "ऐकभौतिकमित्यपरे" सू०। "पार्थिवमेव शरीरमन्यानि भूतान्युपष्टम्भकमात्राणि। अथवा ऐकभौतिकमैकैकभौतिकमित्यर्थः ततश्च मनुष्यदेहे पार्थिवांशाधिक्येन पार्थिवता। चन्द्रादिलोकेषु अबाद्यंशाधिक्येनाप्यत्वादि। हिमकरकसुवर्णादीनामिव भूतान्तरसंसर्गमात्रम्" भा०। अण्डजादिदेहानुक्त्वा "सर्वेषु पृथिव्युपादानम् असाधारण्यात् तद्व्यपदेशः पूर्ववत्" सू०। सर्वेषु स्थावरास्थावरदेहेषु पृथिव्येवोपादानम् असाधारण्यात् आधिक्यादिभिरुत्कर्षात् अतोऽपि काये पञ्चचतुरादिभूतजन्यत्वव्यपदेशः पूर्ववत् इन्द्रियाणां भौतिकत्ववदुपष्टम्भमात्रेणेत्यर्थः" भा०।
शा०सू०भाष्ययोश्च छा०उ०मांसादीनां पृथिव्यादिकार्य्यत्वोक्त्याकायस्य त्रैभौतिकत्वं व्यवस्थापितं यथा
"मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च" सू०। "भूमेस्त्रिवृत्कृतायाः पुरुषेणोपभुज्यमानायाः मांसादि कार्य्यं यथाशब्दं निष्पद्यते। तथाहि (छा०)श्रुतिः "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मनः" इति। त्रिवृत्कृता भूमिरेवैषा व्रीहियवाद्यन्नरूपेणाद्यते इत्यभिप्रायः। तस्याश्च स्थविष्ठं रूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति मध्यममध्यात्मं मांसं वर्द्धयति अणिष्ठन्तु मनः। एवमितरयोरप्तेजसोर्यथाशब्दं कार्य्यमवगन्तव्यम्। मूत्रं लोहितं प्राणश्चापां कार्य्यम्। अस्थि मज्जा वाक् च तेजस इति। अत्राह यदि सर्वमेव त्रिवृत्कृतं भूतभौतिकम् अविशेषश्रुतेः "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति" किंकृतस्तर्ह्ययं विशेषव्यपदेशः इदं तेजः इमा आप इदमन्नमिति तथाध्यात्ममिदमन्नस्याशितस्य कार्य्यं मांसादि, इदमपां पीतानां कार्य्यं लोहितादि, इदं तेजसोऽशितस्य कार्य्यं मज्जादि। अत्रोच्यते–
"वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः" सू०। तुशब्देन चोदितं दोषमपनुदति। विशेषस्य भावो वैशेष्यं भूयस्त्वमित्येतत्। सत्यपि त्रिवृत्करणे क्वचित् कस्यचिद्भूतधातोर्भूयस्त्वमुपलभ्यते। अग्नेस्तेजोभूयस्त्वम्, उदकस्याब्भूयस्त्वं, पृथिव्या अन्नभूयस्त्वमिति व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं चेदं त्रिवृत्करणम्। व्यवहारश्च त्रिवृत्कृतरज्जुवदेकत्वापत्तौ सत्यां न भेदेन भूतत्रयगोचरो लोकस्य प्रसिध्येत्। तस्मात् सत्यपि त्रिवृत्करणे वैशेष्यादेव तेजोऽबन्नविशेषवादो भूतभौतिकविषय उपपद्यते" भा०।

उत्तरपादे च बाहुल्यात् देहस्य त्रैभौतिकत्वमुक्तं यथा।
"तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्" सू०। तदन्तर प्रतिपत्तौ देहाद्देहान्तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो गच्छतीत्यवगन्तव्यं कुतः? प्रश्ननिरूपणाभ्याम्। तथाहि प्रश्नः "वेत्थ यथा सोम्य! पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति"। निरूपणं च प्रतिवचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति" तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहतीति गम्यते। नन्वन्या श्रुतिर्जलूकावत् पूर्वं देहं न मुञ्चति यावद्देहान्तरं न क्रामतीति दर्शयति "तद्यथा तृणजलायुकेति"। तत्राप्यप्परिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनया दीर्घीभावमात्रं जलूकयोपमीयत इत्यविरोधः एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पनाः व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्मवशाद्वृत्तिलाभस्तत्र भवति, केवलस्यैवात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र भवति, इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थाने उत्पद्यन्ते, मनएव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते, जीवएव वा उत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं

प्रतिपद्यते शुकइव वृक्षाद्वृक्षान्तरमित्येवमाद्याः ताः सर्वा अनादर्तव्याः श्रुतिविरोधात् । नन्दाहृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरद्भिः संपरिष्वक्तो रंहतीति प्राप्नोति अप्शब्दश्रवणसामर्थ्यात् तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते? सर्वैरेव भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो रंहतीत्यत उत्तरं पठति ।

"त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्" शा० सू० । तुशब्देन चोदितामाशङ्कामुच्छिनत्ति त्र्यात्मिका ह्यापः त्रिवृत्करणश्रुतेः तास्वारम्भिकास्वभ्युपगतास्वितरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगन्तव्यं भवति त्र्यात्मकश्च देहः त्रयाणामपि तेजोऽबन्नानां तस्मिन् कार्योपलब्धेः पुनश्च त्र्यात्मकः त्रिधातुकत्वात् त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्मभिः । न स भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिरारब्धुं शक्यते । तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोऽयमापः पुरुषवचस इति प्रश्नप्रतिवचनयोरप्शब्दो न कैवल्यापेक्षः । सर्वदेहेषु हि रसलोहितादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते । ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो देहेषूपलक्ष्यते! नैष दोषः, इतरापेक्षयाप्यपां बाहुल्यं भविष्यति, दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवद्रव्यबाहुल्यम् । कर्म च निमित्तं कारणं देहान्तरारम्भे, कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि, कर्मसमवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्मभिर्द्युलोकाख्येऽग्नौ हूयन्त इति वक्ष्यति तस्मादप्यपां बाहुल्यप्रसिद्धिः । बाहुल्याच्चाप्शब्देन सर्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यम्" । तथा च त्रैभौतिकत्वं बाहुल्याभिप्रायेण ऐतरेयोपनिषदि पाञ्चभौतिकत्वोक्तिः । यथा

"एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च महाभूतानि—पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो—यत् किञ्चेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरम्, सर्वं तत् प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म" उप० श्रु० ।

"स एष प्रज्ञानरूप आत्मा ब्रह्म । अपरं सर्वशरीरस्थप्राणप्रज्ञात्मान्तःकरणोपाधिष्वनुप्रविष्टो जलभेदगतसूर्यप्रतिबिम्बवद्धिरण्यगर्भः प्राणः प्रज्ञात्मा । एष एवेन्द्र इन्द्रगुणवान् देवराजो वा । एषः प्रजापतिर्यः प्रथमजः शरीरी, यतो मुखादिनिर्भेदद्वारेणाग्न्यादयो लोकपाला जाताः । प्रथमजो वा एषः प्रजापतिरेव एष येऽप्येते अग्न्यादयः सर्वे देवा एष एव । इमानि च सर्वशरीरोपादानभूतानि—पञ्च पृथिव्यादीनि महाभूतान्यन्नान्नादत्वलक्षणान्येतानि । किञ्चेमानि च क्षुद्रैरल्पकैर्मिश्राणि सर्पादीनि । इवशब्दोऽनर्थकः । बीजानि कारणानि इतराणि चेतराणि च द्वैराश्येन चलाचलतया निर्दिश्यमानानि । कानि तानि? इत्युच्यन्ते—अण्डजानि पक्ष्यादीनि । जारुजानि जरायुजानि मनुष्यादीनि । स्वेदजानि यूकादीनि उद्भिज्जानि च वृक्षादीनि । अश्वाः, गावः, मनुष्याः, हस्तिनः । अन्यच्च यत्किञ्चिदिदं प्राणिजातम् । किं तत्? जङ्गमं यच्चलति पद्भ्यां गच्छति । यच्च पतति आकाशेन पतनशीलम् । यच्च स्थावरमचलं सर्वं, तदशेषतः प्रज्ञानेत्रम्—प्रज्ञप्तिः प्रज्ञा, तच्च ब्रह्मैव, नीयते यत्ता प्राप्यते अनेनेति नेत्रं, प्रज्ञा नेत्रं यस्य तदिदं प्रज्ञानेत्रम् । प्रज्ञाने ब्रह्मण्युत्पत्तिस्थितिलयकालेषु प्रतिष्ठितं प्रज्ञाश्रयमित्यर्थः । प्रज्ञानेत्रो लोकः पूर्ववत् । प्रज्ञाचक्षुर्वा सर्व एव लोकः । प्रज्ञा प्रतिष्ठा सर्वस्य जगतः । तस्मात् प्रज्ञानं ब्रह्म । तदेतत् प्रत्यस्तमितसर्वोपाधिविशेषं सन्निरञ्जनं निर्मलं निष्क्रियं शान्तमेकमद्वयं, नेति नेति सर्वविशेषापोहसंवेद्यं सर्वशब्दप्रत्ययागोचरं तदत्यन्तविशुद्धप्रज्ञोपाधिसम्बन्धेन सर्वज्ञमीश्वरसंज्ञं भवति । सर्वसाधारणाव्याकृतजगद्बीजप्रवर्त्तकं नियन्तृत्वादन्तर्यामिसंज्ञं भवति । तदेव जगद्बीजभूतबुद्ध्यात्माभिमानलक्षणहिरण्यगर्भसंज्ञं भवति । तदेवान्तरण्डोद्भूतप्रथमशरीरोपाधिमद्विराट्प्रजापतिसंज्ञं भवति । तदुद्भूताग्न्याद्युपाधिमद्देवतादिसंज्ञं भवति । तथा विशेषशरीरोपाधिष्वपि ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तेषु तत्तन्नामरूपलाभो ब्रह्मणः तदेवैकं सर्वोपाधिभेदभिन्नं सर्वैः प्राणिभिस्तार्किकैश्च सर्वप्रकारेण ज्ञायते विकल्प्यते चानेकधा । एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् । इन्द्रमेकेऽपरे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतमित्याद्या स्मृतिः" शाङ्करभाष्यम् ।

कणादतट्टीकयोस्तु कायस्य पाञ्चादिभौतिकत्वनिराकरणेन एकैकभूतारब्धत्वं व्यवस्थापितं यथा "पृथिव्यादि कार्य्यद्रव्यं त्रिविधं—शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम्" क० सू० । तत्र शरीरत्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणवत्क्रियावदन्त्यावयवित्वम् उपाधिभेदः न तु शरीरत्वं जातिः पृथिव्यादिना परापरभावानुपपत्तेः" उपस्कारटीका । तथा च शरीरत्वम् अन्त्यावय-

त्विमाख्यवृत्तित्वे सति चेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वं । इत्थञ्च पृथिवीत्वद्रव्यत्वसत्तादिवारणाय वृत्त्यन्तम् । घटत्वादिवारणाय चेष्टावद्वृत्तीति । घटशरीरसंयोगादिवारणाय जातीति । मनुष्यत्वचैत्रत्वादिजातिमादाय मानुषादिशरीरे लक्षणसमन्वयः । वृक्षादावपि चेष्टा अस्त्येव आध्यात्मिकवायुसम्बन्धात् अन्यथा भग्नक्षतसंरोहणादिकं न स्यात् । कर्मभेदेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वात् नृसिंहत्वजातिमादाय तत्र लक्षणसमन्वयः नतु शरीरत्वं जातिः पृथिवीत्वादिना सङ्करात् नापि चेष्टाश्रयत्वम् निश्चेष्टशरीरेऽव्याप्तेः ।

"इदानीं शरीरस्य त्रैभौतिकत्वचातुर्भौतिकत्वप्रवादं निराकर्त्तुमाह" उपस्कारवृत्तिः ।

"प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न विद्यते" सू०

"यदि गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं शरीरं भवेत् तदाऽप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्वायुवनस्पतीनां संयोगोऽप्रत्यक्षस्तथा शरीरमप्यप्रत्यक्षं स्यादिति दृष्टान्तद्वारकं सूत्रं, पञ्चात्मकं न विद्यत इति शरीरमिति शेषः । क्लेदपाकादयस्तु उपष्टम्भकजलानलगता एव, चातुर्भौतिकमप्येवम् । त्र्यस्तु त्रैभौतिकम्, त्रयाणां भूतानां प्रत्यक्षत्वादिति चेन्न विजातीयारम्भस्य प्रतिषेधात् । एकस्य गुणस्याश्रयविनि गुणानारम्भकत्वात् । तथा च यदि पृथिवीजलाभ्यामारब्धः स्यात् तदा तदारब्धमगन्धमरसञ्च स्यात् । एवं पृथिव्यनलाभ्यामगन्धमरूपमस्पर्शञ्च स्यादित्याद्यूह्यम्" उ० वृत्तिः

"गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्र्यात्मकम्" सू० ।

"पृथिव्यप्तेजसां प्रत्यक्षाणामेवारब्धं शरीरं प्रत्यक्षं स्यादपि यदि तत्र गुणान्तरं कारणगुणपूर्वकं प्रादुर्भवेत्, न त्वेतदस्ति एकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वस्योक्तत्वात् तथाच न त्र्यात्मकमपि शरीरं न द्व्यात्मकं तत्त्वयारम्भमपीच्छन्ति ।

कथं तर्हि क्वचिदेव शरीरे पाकादीनामुपलब्धिः ? इत्यत आह" वृत्तिः । "अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः" सू० "मिथः पञ्चानां भूतानां परस्परमुपष्टम्भकतया संयोगो न निषिध्यते, किन्तु विजातीययोरवयवोर्द्व्यं प्रत्यक्षत्वाविकारणं संयोगो नेष्यते ; तथाच तदुपष्टम्भात् पाकादीनां शरीरे भवत्युपलब्धिः इति तर्हि किंप्रकृतिकमिदं मानुषशरीरम्? इत्यत्र गौतमीयं सूत्रमुपतिष्ठते "पार्थिवं तद्विशेषगुणोपलब्धेः" (पाठान्तरम्) पृथिवीविशेषगुणो गन्धो मानुषशरीरे यावच्छरीरभावी दृश्यते, पाकादयस्तु मृतशरीरे नोपलभ्यन्ते इति तेषामौपाधिकत्वं गन्धस्य स्वाभाविकत्वमिति पार्थिवत्वव्यवस्थितेः" उपस्कारवृत्तिः ।

वेदान्तिनस्तु मनुष्यादिकायस्य पाञ्चभौतिकत्वमेव प्रतिपेदिरे । तच्च प्रमेयविवरणोपन्यासे उक्तं तच्च ९९४पृ० दर्शितम् । चार्वाकास्तु कायस्यैव भोक्तृत्वं मन्यन्ते तन्मतं तत्रैव निराकृतं तच्च ९९४पृ० दर्शितम् ।

अत्रेदमभिधीयते । प्राधान्येन यद्येकभूतारब्धत्वं तथापि कस्य मानवदेहारम्भकत्वम् तद्विवेचनीयम् । मातृकाद्युक्तवाक्येन या० वाक्येन मत्कृतेन अवरोहशब्दे ४४०पृ० दर्शितया० सूत्रभाष्येण वक्ष्यमाणैतरेयश्रुत्या च शुक्रशोणितयोरेव योनिनिषेकेण चेतनाधिष्ठाने देहारम्भस्योक्तत्वात् शुक्रशोणितयोरुपादानत्वं युक्तं ताभ्यामेव देहारम्भात् शुक्रशोणितोपादानत्वात् देहस्य प्राधान्यं शुक्रस्य तैजसत्वात् तैजसत्वञ्च युक्तं, श्रुतौ "वेत्थ यथा सौम्य ! पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसोभवन्तीति" मन्त्रे "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति" प्रतिवचने च शा० भा० पुरुषशब्दवाच्यदेहेन्द्रियसंघातस्य अम्मयत्वमुक्तम् शुक्रस्य च सौम्यत्वोपादनकत्वेन पार्थिवत्वमपि "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" इति मनुना मातृदर्शितेन या० वचनेन च अन्नोपादानकत्वोक्त्या च पार्थिवत्वसिद्धेः । तथा च पृथक्त्वेन त्र्यात्मकत्वमेव मानवदेहानां युक्तम् अतएव "त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्तद्व्यपदेशः" शा० सू० त्र्यात्मकत्वमेवोक्तं तेन पाञ्चभौतिकत्वोक्तिरितरभूतोपष्टम्भकतामात्राभिप्राया । तथा पञ्चत्वागमेव विरोधात् कायस्य एकभूतारब्धत्वानुमानं नराभरःमपावयुक्त्यानुमानवत् न प्रसरति । ९९४पृ० दर्शितविवरणोपन्यासोक्तदिशा पाञ्चभौतिकत्ववत् त्रैभौतिकत्वस्याप्युपपत्तेरिति ।

गर्भोत्पत्तिप्रकारः ऐतरेयोपनिषदि तद्भाष्ये च दर्शितो यथा–

"पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति । यदेतद्रेतस्तदेतत् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्त्ति । तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म ।

तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा । तस्मादेनां न हिनस्ति सास्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति ।

सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं बिभर्त्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति । स यत् कुमारं

जन्मनोऽप्यूर्द्ध्वमधिभावयति आत्मानमेव तद्भावयत्येषां लोकानां सन्तत्या एवं सन्तता हीमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म।" उप०

"वैराग्यहेतोरयमविद्याकामकर्म्मवान् यज्ञादिकर्म कृत्वा अस्मात् लोकाद्धूमादिक्रमेण चन्द्रमसमाप्य क्षीणकर्मा वृष्ट्यादिक्रमेणेमं लोकं प्राप्यान्नभूतः पुरुषेऽग्नौ हुतः । तस्मिन् पुरुषे ह वै अयं संसारी रसादिक्रमेणादितः प्रथमं रेतोरूपेण गर्भो भवतीति तदाह तदेतत् पुरुषे रेतस्तेन रूपेणेति । तदेतद्रेतोऽन्नमयस्य पिण्डस्य सर्वेभ्यः अङ्गेभ्यो रसादिलक्षणेभ्यस्तेजः साररूपं शरीरस्य सम्भूतं परिनिष्पन्नं तत् पुरुषस्याऽऽत्मभूतत्वादात्मा । तमात्मानं रेतोरूपेण गर्भीभूतमात्मानमात्मन्येव स्वशरीरे एव बिभर्त्ति धारयति । तद्रेतो यदा यस्मिन् काले भार्य्या ऋतुमती तस्यां योषाऽग्नौ स्त्रियां सिञ्चति । उपगच्छन्नथ तदेतद्रेत आत्मनो गर्भभूतं जनयति पिता । तस्य पुरुषस्य स्थानान्निर्गमनं रेतःसेककाले रेतोरूपेणास्य संसारिणः प्रथमं जन्म प्रथमावस्थाभिव्यक्तिः ।

तदेतदुक्तं पुरस्तादसावात्माऽमुमात्मानमित्यादिना । तद्रेतो यस्यां स्त्रियां सिक्तं सत् तस्या आत्मभूयमात्माव्यतिरेकतां यथा पितुरेवं गच्छति प्राप्नोति यथा स्वमङ्गं स्तनादि तथा तद्वदेव । तस्माद्धेतोरेनां मातरं स गर्भो न हिनस्ति पिटकादिवत् । यस्मात् स्तनादि स्वाङ्गवदात्मभूयं गतं तस्मात् हिनस्ति न बाधते इत्यर्थः । साऽन्तर्वत्नी एतमस्य भर्त्तुरात्मानमत्रात्मन उदरे प्रविष्टं गतं बुद्ध्वा भावयति वर्द्धयति परिपालयति गर्भविरुद्धाशनादिपरिहारमनुकूलाशनाद्युपयोगञ्च कुर्वती । सा भावयित्री वर्द्धयित्री भर्त्तुरात्मनो गर्भभूतस्य भावयितव्या रक्षयितव्या च भर्त्रा भवति । न ह्युपकारप्रत्युपकारमन्तरेण लोके कस्यचित् केनचित् सम्बन्ध उपपद्यते । तं गर्भं स्त्री यथोक्तेन गर्भधारणविधानेन बिभर्त्ति धारयति प्राग्जन्मनः । स पिता अग्र एव पूर्वमेव कुमारं जातमात्रं जन्मनोऽध्यूर्द्ध्वं जन्मनो जातं कुमारं जातकर्म्मादिना यद्भावयति तदात्मानमेव भावयति पितुरात्मैव पुत्ररूपेण जायते । तथा ह्युक्तं "पतिर्जायां प्रविशति त्यादि" तत् किमर्थमात्मानं पुत्ररूपेण जनयित्वा भावयति ? उच्यते—एषां लोकानां सन्तत्यै अविच्छेदायेत्यर्थः । विच्छिद्येरन् हीमे लोकाः पुत्रोत्पादनादि यदि न कुर्युः ते च पुत्रोत्पादनादिकर्म्माऽविच्छेदेनैव सन्तता हि प्रबन्धरूपेण वर्त्तन्ते यस्मादिमे लोकास्तस्मात्तदविच्छेदाय तत्कर्त्तव्यं न मोक्षायेत्यर्थः । तदस्य संसारिणः पुंसः कुमाररूपेण मातुरुदरात् यन्निर्गमनं तद्रेतोरूपापेक्षया द्वितीयं जन्म द्वितीयावस्थाभिव्यक्तिः अस्य पितुः" शाङ्करभाष्यम् ।

स्थावराणामपि भोगायतनदेहवत्त्वमस्ति । तदेतदुद्भिज्जशब्दे ८०८पृ० उक्तप्रायमपि सां० सू० प्र०भाष्ययोर्व्यक्तं दर्शितं यथा । "न बाह्यबुद्धिनियमो वृक्षगुल्मलतौषधिवनस्पतितृणवीरुधादीनामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्व्ववत्" सू० । "न बाह्यज्ञानं यत्रास्ति तदेव शरीरमिति नियमः किन्तु वृक्षादीनामन्तःसंज्ञानामपि भोक्तृभोगायतनं शरीरं मन्तव्यम् । यतः पूर्व्ववत् पूर्व्वोक्तो यो भोक्त्रधिष्ठानं विना मनुष्यादिशरीरस्य पूतिभावस्तद्वदेव वृक्षादिशरीरेष्वपि शुष्कतादिकमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः "अथ यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यतीत्यादिरिति" । न बाह्यबुद्धिनियम इत्यंशस्य पृथक्सूत्रत्वेऽपि सूत्रद्वयमेकीकृत्यैव व्याख्येयम् । सूत्रभेदस्तु दैर्घ्यभयादिति बोध्यम्" भा० । "स्मृतेश्च" सू० । "शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्" इत्यादिस्मृतेरपि वृक्षादिषु भोक्तृभोगायतनत्वमित्यर्थः । ननु वृक्षादिष्वेवं चेतनत्वेन धर्म्माधर्म्मोत्पत्तिप्रसङ्गस्तत्राह ।

"न देहमात्रतः कर्म्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः" सू० "न देहमात्रेण धर्म्माधर्म्मोत्पत्तियोग्यत्वं जीवस्य, कुतः ? वैशिष्ट्यश्रुतेः, ब्राह्मणादिदेहविशिष्टत्वेनैवाधिकारश्रवणादित्यर्थः" भा० ।

तस्य च यस्य षाड्विध्यं सां० सू० भा० उक्तं यथा । "स्थूलशरीरगतं विशेषं प्रसङ्गाद्दर्शयति" भा० । "ऊष्मजाण्डजजरायुजोद्भिज्जसाङ्कल्पिकसांसिद्धिकं चेति न नियमः" सू० । "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति अण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति" श्रुतावण्डजादिरूपं शरीरत्रैविध्यं प्रायिकाभिप्रायेणोक्तं न तु नियमः । यत ऊष्मजादिषड्विधमेव शरीरं भवतीत्यर्थः । तत्रोष्मजा दन्दशूकादयः । अण्डजाः पक्षिसर्पादयः । जरायुजा मनुष्यादयः । उद्भिज्जा वृक्षादयः । सङ्कल्पजाः सनकादयः । सांसिद्धिका मन्त्रतपआदिसिद्धिजाः । यथा रक्तबीजशरीरोत्पन्नशरीरादयः इति" भा० ।

कणादेन संक्षेपेण कायस्य योनिजायोनिजत्वभेदेन द्वैविध्यमुक्तम् तच्च अयोनिजशब्दे ३४७पृ० दर्शितम् । प्रकारान्तरेण कायस्य चातुर्विध्यमुक्तं सां० सू० भा० यथा । "त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहोभयदेहाः"

सू० त्रयाणामुत्तमाधममध्यमानां सर्वप्राणिनां त्रिप्रकारो देहविभागः, कर्मदेहभोगदेहोभयदेहा इत्यर्थः । तत्र कर्मदेहः परमर्षीणाम्, भोगदेह इन्द्रादीनाम्, उभयदेहश्च राजर्षीणामिति । अत्र प्राधान्येन त्रिधा विभागः । अन्यथा सर्वस्यैव भोगदेहत्वापत्तेः । चतुर्थमपि शरीरमाह" भा० ।

"न किञ्चिदप्यनुशयिनः" सू० । "विद्यादनुशयं द्वेषं पश्चात्तापानुतापयोः" इतिवाक्यादनुशयो वैराग्यम् विरक्तानां शरीरमेतच्चतुर्थविलक्षणमित्यर्थः । यथा दत्तात्रेयजडभरतादीनामिति" भा० ।

सर्व्वेषु च कायेषु भोक्तुरधिष्ठानमेव तदारम्भे प्रयोजकं तदेतत् सां० सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

"भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात्" सू० ।

"भोक्तुः प्राणिनोऽधिष्ठानाद्व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्माणं भवति । अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात् मृतदेहवदित्यर्थः । तथा च रससञ्चारादिव्यापारविशेषैः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भावः । ननु प्राणस्यैवाधिष्ठातृत्वं सम्भवति व्यापारवत्त्वात्, न प्राणिनः, कूटस्थत्वात् निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावाच्चेति तत्राह" भा० ।

"भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तात्" सू० । "देहनिर्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यैकान्तात् साक्षान्नास्ति, किन्तु प्राणरूपभृत्यद्वारा, यथा राज्ञः पुरनिर्माण इत्यर्थः । तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं साक्षात्, पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम् । कुलालादीनां घटादिनिर्माणेष्वप्येवम् । विशेषस्त्वयं तत्र चेतनस्य बुद्ध्यादेरप्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्व्वकसृष्टित्वादिति । यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्माणं तथापि प्राणद्वारा प्राणिसंयोगोऽपेक्ष्यते पुरुषार्थमेव प्राणेन देहनिर्माणादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम्" भा० ।

स च प्रकारान्तरेण द्विविधः स्थूलसूक्ष्मभेदात् तत्र स्थूलकायोऽपि व्यष्टिसमष्टिभेदात् द्विविधः । तत्र व्यष्टिकायोऽस्मदादीनां, तदुत्पत्तिप्रकारो विस्तरेण दर्शितः । समष्टिकायस्तु विराट्पदवाच्यः । तस्योत्पत्तिप्रकारः संक्षेपेण ऐतरेयोपनिषदि तद्भाष्ये च दर्शितो यथा ।

"स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति । सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्च्छयत्" उपनि० ।

"सर्व्वप्राणिकर्म्मफलोपादानाधिष्ठानभूतान् चतुरो लोकान् सृष्ट्वा स ईश्वरः पुनरेवैक्षत—इमे नु अम्भःप्रभृतयो मया सृष्टा लोकाः परिपालयितृवर्जिता विनश्येयुः, तस्मादेषां रक्षणार्थं लोकपालान् लोकानां पालयितॄन् सृजे ऽहमिति । एवमीक्षित्वा सोऽद्भ्य एवाप्प्रधानेभ्यः पञ्चभूतेभ्यो येभ्योऽम्भःप्रभृतीन् सृष्टवान् तेभ्य एवेत्यर्थः । पुरुषं पुरुषप्रकारं शिरःपाण्यादिमन्तं समुद्धृत्याद्भ्यः समुपादाय मृत्पिण्डमिव कुलालः पृथिव्या अमूर्च्छयत् संमूर्च्छितवान् सम्पिण्डितवान् स्वावयवसंयोजनेनेत्यर्थः" शाङ्क०भा०

"तमभ्यतपत्तस्याऽभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डं, मुखाद्वाग्वाचोऽग्निः, नासिके निरभिद्येतां, नासिकाभ्यां प्राणः, प्राणाद्वायुः, अक्षिणी निरभिद्येताम्, अक्षिभ्याञ्चक्षुश्चक्षुष आदित्यः, कर्णौ निरभिद्येतां, कर्णाभ्यां श्रोत्रं, श्रोत्राद्दिशः, त्वङ्निरभिद्यत, त्वचो लोमानि, लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो, हृदयं निरभिद्यत, नाभ्या अपानः, अपानान्मृत्युः, शिश्नं निरभिद्यत, शिश्नाद्रेतो, रेतस आपः" उप० ।

"तं पिण्डं पुरुषविधमुद्दिश्याभ्यतपत् तदभिध्यानं सङ्कल्पं कृतवानित्यर्थः । "यस्य ज्ञानमयं तपः" इति श्रुतेः तस्याभितप्तस्येश्वरसङ्कल्पेन तपसाभितप्तस्य पिण्डस्य मुखं निरभिद्यत सुषाकारं सुषिरमजायत । यथा पक्षिणोऽण्डं निर्भिद्यते एवम् । तस्माच्चाभिन्नान्मुखाद्वाक्करणमिन्द्रियं निरवर्त्तत ततो वाचस्तदधिष्ठाताग्निर्लोकपालः । तथा नासिके निरभिद्येताम्, नासिकाभ्यां प्राणः, प्राणाद्वायुरिति सर्व्वत्राधिष्ठानं करणं देवता च त्रयं क्रमेण निर्भिन्नमिति । अक्षिणी कर्णौ त्वक् । हृदयमन्तःकरणाधिष्ठानम् । मनोऽन्तःकरणम् । नाभिः सर्व्वप्राणनिबन्धनस्थानम् । तस्मादपानसंयुक्तत्वादपान इति पाय्विन्द्रियमुच्यते । तस्याधिष्ठात्री देवता मृत्युर्यथान्यत्र तथा, शिश्नं निरभिद्यत प्रजननेन्द्रियस्थानमिन्द्रियं, रेतोविसर्गार्थत्वात्सह रेतसा उच्यते रेतस आपः इति" भा० ।

एवं साधिदैवतेन्द्रियादिसृष्टिमुक्त्वा सृष्टदेवतानां यथायतनं प्रवेशोऽपि तत्रोक्तो यथा

"ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेति" उप० ।

"ता देवता ईश्वरोऽब्रवीत्—इदमस्माभिरधिष्ठानमिति मत्वा, सर्व्वे हि स्वयोनिषु रमन्ते, अतो यथाऽऽयतनं यस्य यद्वदनादिक्रियायोग्यमायतनं तत्प्रविशेति" भा० ।

"अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्रं

भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्, चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत् मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशत् आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन्" उपनि० ।

"तथास्मिन्नुक्तां प्रतिलभ्य ईश्वरस्य नगर्यामिव बलाधिकृताः । अग्निर्वागभिमानी वागेव भूत्वा स्वां योनिं मुखं प्राविशत्तथोक्तार्थमन्यत् । वायुर्नासिके । आदित्योऽक्षिणी । दिशः कर्णौ । ओषधिवनस्पतयस्त्वचम् । चन्द्रमा हृदयम् । मृत्युर्नाभिम् । आपः शिश्नं प्राविशन्" भा० ।

विस्तरस्तु भाग० २स्क० १०अ० उक्तो यथा

"पुरुषोऽण्डं विनिर्भिद्य यदासौ स विनिर्गतः । आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नपोऽस्राक्षीच्छुचिः शुचीः" ११ ।

"उक्तमेवाध्यात्मादिविभागं प्रपञ्चयन् "यदुताहं त्वया पृष्टो वैराजात् पुरुषादिदम् । यथासीत्तदुपाख्यास्ये" इति प्रतिज्ञातं तदुत्पत्तिप्रकारमाह पुरुष इत्यादिना पुरुषो वैराजः अण्डं विनिर्भिद्य पृथक्कृत्य विनिर्गतः पृथक् स्थित इत्यर्थः अयनं स्थानमन्विच्छन् यतः शुचिः स्वयं अतः शुचीः शुद्धाः अपः गर्भोदकसंज्ञाः असाक्षीत् ससर्ज" ११ श्रीधरः ।

"तास्ववात्सीत् स्वसृष्टासु सहस्रं परिवत्सरान् । तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषोद्भवाः" १२ ।

"अप्सु निवासं नारायणनामनिरुक्त्या स्पष्टयति तेन अप्सु वासेन, यत् यस्मात् पुरुषो नरः तस्मादुद्भवो यासां ता नारा आपोऽयनमस्य इति नारायण इत्यर्थः । तदुक्तं "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः इति" १२ श्रीधरः

"द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया" १३ ।

"तस्य प्रभावमाह द्रव्यमुपादानं, कर्मादीनि निमित्तानि, जीवो भोक्ता यस्यानुग्रहात् सन्ति कार्य्यक्षमा भवन्तीत्यर्थः" १३ श्रीधरः ।

"एको नानात्वमन्विच्छन् योगतल्पात् समुत्थितः । वीर्य्यं हिरण्मयं रेतो मायया व्यसृजत् त्रिधा" १४ ।

"योग एव तल्पं शय्या तस्मात् । वीर्य्यं गर्भरूपं देहं हिरण्मयमिव प्रकाशबहुलम्" १४ श्रीधरः ।

"अधिदैवमथाध्यात्ममधिभूतमिति प्रभुः । अथैकं पौरुषं वीर्य्यं त्रिधाऽभिद्यत तच्छृणु" १५ ।

"तदेव प्रपञ्चः अधीत्यादिना" १५ श्रीधरः ।

"अन्तःशरीर आकाशात् पुरुषस्य विचेष्टतः । ओजः सहो बलं जज्ञे ततः प्राणो महानसुः" १६ ।

"अन्तःशरीरे य आकाशः तस्मात्, क्रियाशक्त्या तत्र विविधं चेष्टमानस्य सतः, ओजः-इन्द्रियशक्तिः, सहो-मनःशक्तिः, बलं-देहशक्तिः, ततः शक्त्यात्मकात् सूक्ष्माद्रूपात् प्राणः सूत्राख्यः महान् मुख्यः असुः प्राणः सर्वेषाम्" १६ श्रीधरः ।

"अनुप्राणन्ति यं प्राणाः प्राणन्तं सर्वजन्तुषु । अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवानुगाः" १७ ।

"महत्त्वं दर्शयति अन्विति यं प्राणन्तं चेष्टां कुर्वन्तं प्राणा इन्द्रियाणि अनु पश्चात् प्राणन्ति चेष्टां कुर्वन्ति अपानन्तं चेष्टां त्यजन्तं अनु अपानन्ति चेष्टां त्यजन्ति, राजानमनु भृत्या इव" १७ श्रीधरः ।

"प्राणेन क्षिपता क्षुत्तृडन्तरा जायते विभोः । पिपासतो जक्षतश्च प्राङ्मुखं निरभिद्यत" १८ ।

"क्षिपता चालयता निमित्तेन क्षुत्तृडादिकन्तु विराड्जीवाभेदेनोपासनार्थमुक्तम् आजायते स ततः जक्षतो भक्षयितुमिच्छत इत्यर्थः प्राक् प्रथमं निरभिद्यत विभक्तमभूत्" १८ श्रीधरः ।

"मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते । ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते" १९ ।

"तालु अधिष्ठानं, जिह्वा इन्द्रियं नानारसो विषयः वरुणश्च देवता ज्ञातव्या एवं सर्व्वत्र अधिष्ठानमिन्द्रियं देवता विषय इत्येतच्चतुष्टयमनुक्रममप्यूह्यम्" १९ श्रीधरः ।

"विवक्षोर्मुखतो भूम्नो वह्निर्वाग्व्याहृतं तयोः । जले वै तस्य सुचिरन्निरोधः समजायत" २०।

'विवक्षोर्वक्तुमिच्छोर्मुखत एव वह्निर्देवता वाक् इन्द्रियं व्याहृतं भाषणं तयोरिति इन्द्रियदेवताधीनत्वं कर्मणो दर्शयति" २० श्री० ।

"नासिके निरभिद्येतां दोधूयति नभस्वति । तत्र वायुर्गन्धवहो घ्राणो नसि जिघृक्षतः" २१ ।

"नभस्वति प्राणवायौ दोधूयति दोधूयमाने अत्यन्तं प्रचलति सति । तत्र नसि नासिकायां वायुर्देवता गन्धं वहतीति तथा, अनेन गन्धो विषयो दर्शितः घ्राण इन्द्रियं जिघृक्षतः गन्धं ग्रहीतुमिच्छतः" २१ श्रीधरः ।

"यदात्मनि निरालोकमात्मानञ्च दिदृक्षतः । निर्भिन्ने अक्षिणी तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः" २२ ।

"निरालोकं प्रकाशशून्यम् आसीदिति शेषः निर्भिन्नाक्षिमित्यव्ययीभावः। तदा आत्मानं देहं चकाराद्न्यच्च वस्तु दिदृक्षतः अक्षिणी स्थानं ज्योतिरादित्यो देवता, चक्षुरिन्द्रियं, ततो गुणस्य रूपस्य ग्रहोग्रहणम् अनेन रूपं विषयो दर्शितः" २२ श्रीधरः।

"बोध्यमानस्य ऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षतः। कर्णौ च निरभिद्येतां दिशः श्रोत्रं गुणग्रहः" २३।

"ऋषिभिर्वेदैर्बोध्यमानस्य तदात्मनः प्रबोधनं ग्रहीतुमिच्छतः ततो गुणग्रहः शब्दग्रहणम्" २३। श्रीधरः

"वस्तुनो मृदुकाठिन्यलघुगुर्वोष्णशीतताम्। जिघृक्षतस्त्वङ् निर्भिन्ना तस्यां रोम महीरुहाः" २४।

"मृदुत्वञ्च काठिन्यञ्च लघुत्वञ्च गुरुत्वञ्च औष्ण्यञ्च शैत्यञ्चेत्यर्थः। यद्यप्यल्पत्वमपत्वगीन्द्रियविषयमेव तथापि तस्य जिघृक्षाभावात् औष्ण्यमिच्छुक गुर्व्वोष्णेति पाठे वक्ष्यात्त्वेनन्यादम्यः। वस्तुन एतान् धर्मान् जिघृक्षतस्त्वङ्निर्भिन्ना त्वगिन्द्रियाधिष्ठानं चर्म जातमित्यर्थः। तस्यां रोमाणि, इन्द्रियं, महीरुहाश्च देवता जाता वस्तुनि स्नेहोनोत्तौष्णिते लघुत्वगुरुत्वयोश्चानात्मयोरपि त्वगिन्द्रियविषयत्वमिति पौराणिकाः २४। श्रीधरः

"तत्र चान्तर्बहिर्वातस्त्वचा लब्धगुणोवृतः" २५।

तत्र त्वचि अन्तर्बहिश्च वातो वायुर्वृतः आवृत्यस्थितः कर्त्तरि निष्ठा। कथम्भूतः? त्वचा लब्धो गुणस्पर्शो येन। अयमर्थः त्वगिन्द्रियमेव बहिः कण्डूतिवर्ह्रितं स्पर्शं गृह्णत् रोमशब्देनोच्यते। तत्र महीरुहाणां देवतात्वम्। अन्तर्बहिश्च स्पर्शं गृह्णत् तदेव त्वक्शब्देनोच्यते तत्र वातो देवता। तथाच तृतीये वक्ष्यति "त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः। अंशेन लोमभिः कण्डूं यैरसौ प्रतिपद्यते। निर्भिन्नान्यस्य मर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत्। प्राणेनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते" इति। तत्र मर्माणीति मर्मोपलक्षिता त्वगित्यर्थः प्राणेनांशेनेति प्राणवायुना व्याप्तेन त्वगिन्द्रियेणेत्यर्थः। वक्ष्यति लोक एवांशोनिर्दिष्टः "त्वङ्निरभिद्यत त्वचोलोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतय इति" २५। श्रीधरः

"हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्मचिकीर्षया। तयोस्तु बलवानिन्द्र आदानमुभयाश्रयम्" २६।

"रुरुहतुः निर्भिन्नौ बलमिन्द्रियम् इन्द्रो देवता तदुभयाश्रयम् आदानं कर्म" २६। श्रीधरः

"गतिं जिगीषतः पादौ रुरुहातेऽभिकामिकाम्। यज्ञः स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते नृभिः"। २७

"अभिकामिकाम् अभीष्टां विहितामित्यर्थः। यज्ञः यज्ञाख्यो विष्णुरेव स्वयं तदधिष्ठातृरूपेण स्थितः। कर्मभिरिति गत्याख्यकर्मशक्तिरिन्द्रियमुक्तं हव्यं क्रियते इति गतिप्राप्यं यज्ञार्थं द्रव्यं विषय इत्युक्तं नृभिरिति अपिलोकेष्वपीयमेव रीतिरिति दर्शयन्नराधिकारित्वं यज्ञादीनां दर्शयति" २७ श्रीधरः।

"निरभिद्यत शिश्नो वै प्रजानन्दामृतार्थिनः। उपस्थ आसीत् कामानां प्रियं तदुभयाश्रयम्" २८।

"प्रजा अपत्यम् आनन्दोरतिः अमृतं स्वर्गादि तदर्थिनः शिश्नोऽधिष्ठानम् उपस्थ इन्द्रियं प्रजापतिश्चासीदिति शेषः। तदुभयाश्रयम् इन्द्रियदेवताश्रयम्। कामानां स्त्रीसम्भोगानां सम्बन्धि प्रियं सुखम्" २८ श्रीधरः

"उत्सिसृक्षोर्धातुमलं निरभिद्यत वै गुदम्। ततः पायुस्ततो मित्र उत्सर्ग उभयाश्रयः" २९।

"धातुमलं भुक्तान्नादीनाम् असारांशं उत्स्रष्टुमिच्छोः गुदपायुमित्रोत्सर्गा अधिष्ठानेन्द्रियदेवताविषयाः" २९श्री०

"आसिसृप्सोः पुरःपुर्य्या नाभिद्वारमपानतः। तत्रापानस्ततो मृत्युः, पृथक्त्वमुभयाश्रयम्" ३०।

"पुर्य्याः देहात् पुरः देहान्तराणि आसिसृप्सोः गन्तुमिच्छोः, निरभिद्यत इत्यनुषङ्गः। अपानतः अपगच्छतः पृथक्त्वं मरणं। नाभ्यादीन्यधिष्ठानादीनि नाभ्यां हि प्राणापानयोर्विश्लेषो मृत्युरिति प्रसिद्धम्" ३०। श्री०

"आदित्सोरन्नपानानामासन् कुक्ष्यन्त्रनाडयः। नद्यः समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पुष्टिस्तदाश्रये" ३१।

"अन्नपानमादित्सोः संग्रहेच्छोः कुक्षिश्च अन्त्राणि च नाड्यश्चासन्। तत्र कुक्षिरधिष्ठानम्। अन्त्राणि अन्नसंग्रहेकरणम् इन्द्रियस्थानीयं, नाड्यस्तु पानसंग्रहे तयोर्नाड्यन्त्रयोः क्रमेण नद्यः समुद्राश्च देवते तुष्टिरुदरभरणं पुष्टिस्तु रसपरिणामतः स्थौल्यं, तदाश्रये तदुभयनिमित्ते तथाच संग्रहेच्छोः कुक्ष्यन्त्रसमुद्रतुष्टय इति चतुष्टयं, पेयसंग्रहेच्छोः कुक्षिनाडीनदीपुष्टय इति विवेकः" ३१ श्री०

"निदिध्यासोरात्ममायां हृदयं निरभिद्यत। ततो मनश्चन्द्र इति सङ्कल्पः काम एव च" ३२।

"निदिध्यासोर्नितरां चिन्तयितुमिच्छोः कामोऽभिलाषः हृदयमनश्चन्द्रसङ्कल्पा अधिष्ठानादयः" ३२ श्रीधरः।

"त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातवः। भूम्यप्तेजोमयाः सप्त, प्राणोव्योमाम्बुवायुभिः" ३३।

"तदेवम् अधिदैवादिभेदं विभज्य उक्त्वा तदंशभूतानां धात्वादीनां स्वरूपमाह त्वगिति द्वाभ्यां, त्वक् स्थूलं चर्म्म, तदुपरिस्थितं सूक्ष्मं, त्वगादयोऽस्थ्यन्ताश्च कञ्चुकभावेन निर्दिष्टाः सप्त वै धातवस्ते भूम्यप्तेजोमयाः तेषां पाञ्चभौतिकत्वेऽपि वाय्वाकाशयोराधारत्वेन संवर्द्धकत्वाभावादेवमुक्तम्" २२ श्रीधरः ।

"गुणात्मकानीन्द्रियाणि भूतादिप्रभवा गुणाः । मनः सर्व्वविकारात्मा बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी" २४ ।

"गुणात्मकानि गुणेषु शब्दादिषु आत्मा येषां विषयाभिमुखस्वभावानीत्यर्थः । गुणाः शब्दादयः भूतादिरहङ्कारः ततः प्रकर्षेण भवन्तीति तथा, अहङ्कारकल्पितशोभनस्वभावा न वस्तुतस्तथेत्यर्थः । अत्र हेतुः यतो मनएव सर्व्वविकाराणाम् आत्मा स्वरूपं, बुद्धिस्तु तथा भूतार्थविज्ञानरूपिणी । न तु परमार्थग्राहिणीति वैराग्यार्थमुक्तम् अनेनैव बुद्धिमनसोः स्वरूपञ्चोक्तम्" ।

"एतद्भगवतो रूपं स्थूलं ते व्याहृतं मया । मह्यादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम्" २५ ।

"उपसंहरति एतदिति ब्रह्माण्डं सह अष्टभिः" २५ श्री० । विस्तरस्तु विराट्शब्दे दृश्यः ।

सूक्ष्मोऽपि द्विविधः आधाराधेयभेदात् । तत्राधारभूतस्य आतिवाहिकत्वं तत्स्वरूपादिकं च ६६२ पृ० दर्शितम् । "तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकमिति" विष्णु ध० । "आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव ! । केवलं तन्मनुष्याणां मान्येषां प्राणिनां क्वचित्" विष्णु ध० । "आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः । सर्व्वासां भूतजातीनां ब्रह्मणस्त्वेक एव हि" सां० प्र० भा० धृतवाक्यम् । आधेयकायस्तु तदाश्रितं सप्तदशावयवं सूक्ष्मशरीरम् तच्च आतिवाहिकशब्दे ६६२० दर्शितम् । तच्च वेदान्तिमते "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्" इत्युक्तलक्षणम् । साङ्ख्यमते पञ्चप्राणस्थाने पञ्चभूतानीति भेदः आतिवाहिकशब्दे ६६२पृ०विवृतिः । स च प्रथमतः हिरण्यगर्भस्यैवोत्पेदे तत एव कर्म्मविशेषात् तच्छावकादीनामुत्पत्तिर्यथोक्तं सां०सू०भा० "ननु लिङ्गं चेदेकं तर्हि कथं पुरुषभेदेन विलक्षणा भोगाः स्युः ? तत्राह । "व्यक्तिभेदः कर्म्मविशेषात्" सू० । "यद्यपि सर्गादौ हिरण्यगर्भोपाधिरूपमेकमेव लिङ्गं तथापि तस्य पश्चाद्व्यक्तिभेदो व्यक्तिरूपेणांशतो नानात्वमपि भवति यथेदानींमेकस्य पितृलिङ्गदेहस्य नानात्वमंशतो भवति पुत्रकन्यादिलिङ्गदेहरूपेण । तत्र कारणमाह कर्म्मविशेषादिति । जीवान्तराणां भोगहेतुकर्म्मादेरित्यर्थः । अत्र विशेषवचनात् समष्टिसृष्टिर्जीवानां साधारणैः कर्म्मभिर्भवतीत्यायातम् । अयं च व्यक्तिभेदो मन्वादिभिरप्युक्तः । यथा मनौ पुरुषस्य षडिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरम्

"तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् । सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्व्वभूतानि निर्ममे" इति षण्णामिति समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम् । आत्ममात्रासु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः । तथा च तत्रैव वाक्यान्तरम्

"तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्य्यैस्तैः करणैः सह । क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः" ।

तस्य च सर्व्वकायव्यापित्वेऽपि शास्त्रेऽङ्गुष्ठमात्रतया कल्पनं यथा साङ्ख्यप्रवचनभाष्ये —

"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः" । "अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यमः" इति श्रुतिस्मृती न हि लिङ्गशरीरस्य सकलशरीरव्यापिनः स्वतोऽङ्गुष्ठमात्रत्वं सम्भवति । अत आधारस्याङ्गुष्ठमात्रत्वमर्थात् सिध्यति । यथा दीपस्य सर्व्वगृहव्यापित्वेऽपि कलिकाकारत्वं तैलवर्त्त्यादिसूक्ष्मांशस्य दशोपरि सम्पिण्डितस्य पार्थिवभागस्य कलिकाकारता तद्वत् लिङ्गदेहस्य देहव्यापित्वेऽप्यङ्गुष्ठपरिमाणत्वं सूक्ष्मभूतस्याङ्गुष्ठपरिमाणत्वेनानुमेयमिति" ।

तथा च भोगसाधनत्वेन भोगायतनत्वं लिङ्गशरीरस्यैव तदाश्रयत्वात् स्थूलशरीरस्य तथा व्यवहार उपचारात्, तदेतत् सां० प्र० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

"तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः" सू० । "तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तदाश्रये षाट्कौशिकदेहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहवादादित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वम्, अधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्रयं सिद्धम्" भा० ।

वेदान्तिमते कारणशरीरमप्येकमस्ति तच्चाविद्यारूपं वेदान्तसारे तच्चोक्तम् । चीयते सञ्चीयते संघातरूपेण चि—कर्म्मणि घञ् । आर्हतमतसिद्धे जीवधर्म्माधर्म्माकाशपुद्गलोपाधिके विद्यमाने १२ संघातभेदे जीवास्तिकायः धर्म्मास्तिकायः अधर्म्मास्तिकायः आकाशास्तिकायः

पुद्गलास्तिकायः इति हि तेषां मते पञ्च पदार्थाः। अर्हच्छब्दे ३८३पृ० विवृतिः।
"कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि। योगिनः कर्म्म कुर्व्वन्ति" गीता। "पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयात् भूयसा पूर्व्वकायम्" शकु०। "पर्य्यङ्कबन्धस्थिरपूर्व्वकायम्" कुमा०।

कायचिकित्सा स्त्री ६त०। अष्टविधेषु आयुर्वेदाङ्गेषु मध्ये सुश्रुतोक्ते चिकित्साङ्गभेदे। "ततोऽल्पायुष्ट्वमल्पमेधस्त्वञ्चावलोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान्—तद्यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति" विभज्य सुश्रुते वर्णितं यथा "कायचिकित्सा नाम सर्व्वाङ्गसंसृतानां व्याधीनां ज्वरातिसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठादीनामुपशमनार्थम्"।

कायबन्धन न० कायं बध्नाति बन्ध–ल्यु। चेतनाधिष्ठिते शुक्रशोणितयोः संयोगभेदे। "भोक्तुरधिष्ठानात् भोगायतननिर्म्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात्" सा०सू०। चेतनाधिष्ठानेनैव शुक्रशोणितसंयोगस्य देहारम्भहेतुत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम्।

कायमान न० कायस्य मानमिव मानमस्य। १पर्णकुटीरे त्रिका०। तस्य विशालत्वाभावेन कायमात्रपरिच्छेदकत्वात्तन्मानत्वम्। ६त०। २देहपरिमाणे न०।

कायरूपसंयम पु० पात०सूत्रोक्ते ध्यानविशेषरूपे संयमभेदे स च तत्र सविस्तरं फलसहितो दर्शितो यथा।
"कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्द्धानम्" सू०।
"कायरूपे संयमाद्रूपस्य या ग्राह्या शक्तिस्तां प्रतिबध्नाति ग्राह्यशक्तिस्तम्भे सति चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्धानमुत्पद्यते योगिनः। एतेन शब्दाद्यन्तर्द्धानमुक्तं वेदितव्यम्" व्यासभाष्य०।
"पञ्चात्मकः कायः स च रूपवत्तया चाक्षुषो भवति रूपेण हि कायस्य तद्रूपस्य चक्षुर्ग्रहणकर्म्मशक्तिमनुभवति तत्र यदा रूपे संयमविशेषो योगिना क्रियते तदा रूपस्य ग्राह्यशक्तौ रूपवत्कायप्रत्यक्षताहेतुः स्तभ्यते तस्मात् ग्राह्यशक्तिस्तम्भे तत्क्षणं योगिनस्ततः परकीयचक्षुर्जनितेन प्रकाशेन ज्ञानेनासम्प्रयोगः चक्षुर्ज्ञानाविषयत्वं योगिनः कायस्यैवेति यावत् तस्मिन् सर्व्वस्यान्तर्द्धानं कारणमित्यर्थः। एतेनेति कायशब्दस्पर्शरसगन्धसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे श्रोत्रत्वग्रसनघ्राणप्रकाशासम्प्रयोगे ऽन्तर्द्धानमिति" विव०।

कायवलन न० कायो वल्यते आच्छाद्यतेऽनेन वल–वृतौ करणे ल्युट्। कवचे वर्म्मणि हारा०।

कायव्य पु० भारतोक्ते दस्युप्रभुभेदे तदुत्पत्तिकथादि भा० शा० १३५अ० यथा।
"निषाद्यां क्षत्रियाज्जातः क्षत्रधर्मानुपालकः। कायव्यो नाम नैषादिर्दस्युत्वात् सिद्धिमाप्तवान्। अरण्ये सायं पूर्व्वाह्णे मृगयूथप्रकोपिता। विधिज्ञो मृगजातीनां नैषादानाञ्च कोविदः। सर्व्वकालप्रदेशज्ञः पारियात्रचरः सदा। धर्मज्ञः सर्व्वभूतानाममोघेषुर्दृढायुधः। अप्यनेकशता सेना एक एव जिगाय सः। स वृद्धावन्धबधिरौ महारण्येऽभ्यपूजयत्। मधुमांसैर्मूलफलैरन्नैरुच्चावचैरपि। सत्कृत्य भोजयामास मान्यान् परिचचार च। आरण्यकान् प्रव्रजितान् ब्राह्मणान् परिपूजयन्। अपि तेभ्यो मृगान् हत्वा निनाय सततं वने। येऽस्मान्न प्रतिगृह्णन्ति दस्युतो जनशङ्कया। तेषामासज्य गेहेषु कल्य एव स गच्छति। बहूनि च सहस्राणि ग्रामणीत्वेऽभिवव्रिरे। निर्मर्य्यादानि दस्यूनां निरनुक्रोशवर्त्तिनाम्। दस्यवः ऊचुः। मुहूर्त्तदेशकालज्ञः प्राज्ञः शूरो दृढव्रतः। ग्रामणीर्भव नो मुख्यः सर्वेषामेव सम्मतः। यथा यथा वक्ष्यसि नः करिष्यामस्तथा तथा। पालयास्मान् यथान्यायं यथा माता यथा पिता। कायव्य उवाच। मा वधिष्ट स्त्रियं भीरुं मा शिशुं मा तपस्विनम्। नायुध्यमानो हन्तव्यो न च ग्राह्या बलात् स्त्रियः। सर्व्वथा स्त्री न हन्तव्या सर्व्वसत्त्वेषु केनचित्। नित्यन्तु ब्राह्मणे स्वस्ति योद्धव्यञ्च तदर्थतः। सत्यञ्च नाभिहन्तव्यं दारविघ्नञ्च मा कृथाः। पूज्यते यत्र देवाश्च पितरोऽतिथयस्तथा। सर्व्वभूतेष्वपि च वै ब्राह्मणो मोक्षमर्हति। कार्य्या चोपचितिस्तेषां सर्व्वस्वेनापि या भवेत्। यस्य ह्येते सम्प्ररुष्टा मन्त्रयन्ति पराभवम्। न तस्य त्रिषु लोकेषु त्राता भवति कश्चन। यो ब्राह्मणान् परिवदेद्विनाशञ्चापि रोचयेत्। सूर्य्योदय इव ध्वान्ते ध्रुवं तस्य पराभवः। इहैव फलमासीनः प्रत्य काङ्क्षेत सर्व्वशः। ये ये नो न प्रदास्यन्ति तांस्तांस्तेनाभियास्यति। शिष्ट्यर्थं विहितो दण्डो न वृद्ध्यर्थं विनिश्चयः। ये च शिष्टान् प्रबाधन्ते दण्डस्तेषां वधः स्मृतः। ये च राष्ट्रोपरोधेन वृद्धिं कुर्व्वन्ति केचन। तदैव तेऽनुमीयन्ते कुणपे कृमयो यथा। ये पुनर्धर्म्मशास्त्रेण वर्त्तेरन्निह दस्यवः। अपि ते दस्यवो भूत्वा क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः"।

कायव्यूह काये वातादीनां धातूनां सप्तानां त्वगादीनाञ्च व्यूहो व्यूहनम्। कायस्य वातादीनां विन्यासे "नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्" पात॰ सू॰ "नाभिचक्रे संयमं कृत्वा कायव्यूहं विजानीयात्। वातपित्तश्लेष्माणस्त्रयो दोषाः सप्त सन्ति धातवः-त्वग्लोहितमांसस्नाय्वस्थिमज्जाशुक्राणि पूर्व्वं पूर्व्वमेषां बाह्यमित्येवंविन्यासज्ञानम्" भा॰ । ईत॰ । योगिभिः कर्म्मभोगार्थं कल्पिते २ कायसमुदाये च यथा च भोगार्थं कायव्यूहरचना तथा चिन्तामणौ मुक्तिवादे उक्तं यथा "यत्तु माऽभुक्तमिति स्मृतिविरोधेन क्षीयन्त इत्यादिश्रुतेरन्यथार्थवर्णनं, तन्न श्रुतेः प्रत्यक्षवेदबाधितत्वेन तद्विरुद्धार्थकवेदानुमापकत्वात्। वामदेवसौभरिप्रभृतीनां कायव्यूहश्रवणात्तत्त्वज्ञानेन कायव्यूहमुत्पाद्य भोगद्वारा कर्म्मक्षय इति चेन्न तपःप्रभावादेव तत्त्वज्ञानानुत्पादे वा कायव्यूहसम्भवात्। भोगजननार्थञ्च कर्म्मभिरवश्यं तत्तत्कायनिष्पादनमिति न तत्र तत्त्वज्ञानोपयोगः। यौगपद्यञ्च कायानां तज्जनकधर्म्मसभावात् तपःप्रभावाद्वा"।

एकस्यैव जीवस्य चित्तान्तराणि कार्य्येन्द्रियाणि च निर्म्माय तत्तत्कर्म्मभोगार्थरचितकायव्यूहेन योग इत्येतत् शा॰ भा॰ समर्थितं यथा। "सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः" शा॰ सू॰। "हार्दविद्यायां श्रूयते-"स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादि"। तत्र संशयः-किं सङ्कल्प एव केवलः पित्रादिसमुत्थानहेतुः उत निमित्तान्तरसहितः? इति। तत्र सत्यपि सङ्कल्पादेवेति श्रवणे लोकवन्निमित्तान्तरापेक्षा युक्ता यथा लोकेऽस्मदादीनां सङ्कल्पाद् गमनादिभ्यश्च हेतुभ्यः पित्रादिसम्पत्तिर्भवत्येवं मुक्तस्यापि स्यात् एवं दृष्टविपरीतं न कल्पितं भविष्यति। सङ्कल्पादेवेति तु राज्ञ इव सङ्कल्पितार्थसिद्धिकरीं साधनान्तरसामग्रीं सुलभामपेक्ष्योच्यते। न च सङ्कल्पमात्रसमुत्थानाः पित्रादयो मनोरथविजृम्भितवच्चञ्चलत्वात् पुष्कलं भोगं समर्पयितुं पर्याप्नुयुरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः-सङ्कल्पादेव तु केवलात् पित्रादिसमुत्थानमिति। कुतः? तच्छ्रुतेः "सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिका" हि श्रुतिर्निमित्तान्तरापेक्षायां पीड्येत। निमित्तान्तरमपि यदि सङ्कल्पानुविधाय्येव स्यादस्तु न तु प्रयत्नान्तरसम्पाद्यं निमित्तान्तरमिष्यते प्राक् तत्सम्पत्तेर्वन्ध्यसङ्कल्पत्वप्रसङ्गात्। न च श्रुतिगम्येऽर्थे लोकवदिति सामान्यतो दृष्टं क्रमते। सङ्कल्पबलादेव चैषां यावत्प्रयोजनं स्थैर्य्योपपत्तिः, प्राकृतसङ्कल्पविलक्षणत्वान्मुक्तसङ्कल्पस्य" भा॰। "अतएव चानन्याधिपतिः" सू॰ "अतएव चावन्ध्यसङ्कल्पत्वादनन्याधिपतिर्विद्वान् भवति नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः। न हि प्राकृतोऽपि सङ्कल्पयन्नन्यस्वामिकत्वमात्मनः सत्यां गतौ सङ्कल्पयति। श्रुतिश्चैतद्दर्शयति "अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति" भा॰। "अभावं बादरिराह ह्येवम्" सू॰ "सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति" इत्यतः श्रुतेर्मनस्तावत्सङ्कल्पसाधनं सिद्धं शरीरेन्द्रियाणि पुनः प्राप्तैश्वर्य्यस्य विदुषः सन्ति न सन्तीति समीक्ष्यते तत्र बादरिस्तावदाचार्य्यः शरीरस्येन्द्रियाणाञ्चाभावं महीयमानस्य विदुषो मन्यते। कस्मात्? एवं ह्याहाम्नायः "मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके" इति। यदि मनसा शरीरेन्द्रियैश्च विहरेत् मनसेति विशेषणं न स्यात्। तस्मादभावः शरीरेन्द्रियाणां मोक्षे" भा॰ "भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्" सू॰ "जैमिनिराचार्य्यो मनोवच्छरीरस्यापि सेन्द्रियस्य भावं मुक्तं प्रति मन्यते, यतः "स एकधा भवति त्रिधा भवति" इत्यादिनाऽनेकधाभावविकल्पमामनन्ति नह्यनेकविधता विना शरीरभेदेनाञ्जसा स्यात्। यद्यपि निर्गुणायां भूमविद्यायामयमनेकधाभावविकल्पः पठ्यते, तथापि विद्यमानमेवेदं सगुणावस्थायामैश्वर्य्यं भूमविद्यास्तुतये सङ्कीर्त्त्यत इत्यतः सगुणविद्याफलभावेनोपतिष्ठत इत्युच्यते" भा॰ "द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः" सू॰ "बादरायणः पुनराचार्य्योऽतएवोभयलिङ्गश्रुतिदर्शनादुभयविधत्वं साधु मन्यते, यदा सशरीरतां सङ्कल्पयति तदा सशरीरो भवति, यदा त्वशरीरतां तदा अशरीर इति सत्यसङ्कल्पत्वात् सङ्कल्पवैचित्र्याच्च, द्वादशाहवत्-यथा द्वादशाहः सत्रमहीनश्च भवति उभयलिङ्गश्रुतिदर्शनात् एवमिदमपीति" भा॰ "तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः" सू॰ "यदा तु सेन्द्रियस्य शरीरस्याभावस्तदा यथा सन्ध्ये स्थाने शरीरेन्द्रियविषयेष्वविद्यमानेष्वप्युपलब्धिमात्रा एव पित्रादिकामा भवन्त्येवं मोक्षेऽपि स्युः एवं ह्युपपद्यते" भा॰ "भावे जाग्रद्वत्" सू॰ "भावे पुनस्तनोर्यथा जागरिते विद्यमाना एव पित्रादिकामा भवन्त्येवं मुक्तस्याप्युपपद्यन्ते" भा॰ "प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति" सू॰ "भावं जैमिनिर्विकल्पामननादित्यत्र सशरीरत्वं मुक्तस्योक्तं तत्र त्रिधा भावादिष्वनेकशरीरसर्गे किं निरात्मकानि शरीराणि दारुयन्त्रवत् सृज्यन्ते? किं वा सात्मकानि? अस्मदादिशरीरवदिति भवति वीक्षा। तत्रात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरेकेन

शरीरेषु योगाद्धितराणि निरात्मकानीत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते प्रदीपवदावेश इति । यथा प्रदीप एकोऽनेकप्रदीपभावमापद्यते विकारशक्तियोगात्, एवमेकोऽपि सन् विद्वानैश्वर्य्ययोगादनेकभावमापद्य सर्व्वाणि शरीराण्याविशति । कुतः ! तथाहि दर्शयति शास्त्रमेकस्यानेकभावम् "स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधेत्यादि" । नैतद्दारुयन्त्रोपमाभ्युपगमेऽवकल्पते नापि जीवान्तरावेशे । न च निरात्मकानां शरीराणां प्रवृत्तिः सम्भवति । यच्चात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरनेकशरीरयोगासम्भव इति नैष दोषः एकमनोऽनुवर्त्तीनि समनस्कान्येवापराणि शरीराणि सत्यसङ्कल्पत्वात् स्रक्ष्यति । सृष्टेषु च तेषूपाधिभेदादात्मनोऽपि भेदेनाधिष्ठातृत्वं योक्ष्यते । एषैव च योगशास्त्रेषु योगिनामनेकशरीरयोगप्रक्रिया" भा० ।

यथा च परशरीरे चित्तस्यावेशस्तथा पात० सू० भाष्ययोः दर्शितं यथा

"बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः" पात० सू०

"लोलीभूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्म्माशयवशाद्बन्धः प्रतिष्ठेत्यर्थः तस्य कर्म्मणो बन्धकारणस्य शैथिल्यं समाधिबलाद्भवति प्रचारसंवेदनञ्च चित्तस्य समाधिजमेव, कर्म्मबन्धक्षयात् स्वचित्तस्य प्रचारसंवेदनाच्च योगी चित्तं स्वशरीरान्निष्कृष्य शरीरान्तरेषु निःक्षिपति निःक्षिप्तं चित्तञ्चेन्द्रियाण्यनुपतन्ति यथा मधुकरराजानं मक्षिका उत्पतन्तमनुत्पतन्ति, निविशमानमनुनिविशन्ते तथेन्द्रियाणि परशरीरावेशे चित्तमनुविधीयन्त" इति व्यासभा० ।

कायसम्पद् स्त्री ६त० । "रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पदः" पात० सूत्रोक्ते रूपलावण्यादौ । "ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पद्धर्म्मानभिघातश्च" पात०सू० । व्याख्यातमिदमैश्वर्य्यशब्दे तच्च १५५१ पृ०दृश्यम् ।

कायस्थ पु० कायेषु सर्व्वभूतरूपदेहेषु तिष्ठति अन्तर्य्यामितया स्था–क ७त० । १परमात्मनि मेदि० । यथा च सर्व्वशरीरेषु अधिष्ठातृतयास्य स्थितिस्तथा अन्तर्य्यामिब्राह्मणे दर्शितं तच्च शाक्यं १२०पृ० दर्शितम् । २जातिभेदे कर ब्दृष्ये व्रात्यक्षत्रिये करणशब्दे तस्य उत्पत्तिः ।

अथ कायस्थानां शूद्रत्वाशूद्रत्वविषये बहुधा विप्रतिपत्तिरस्ति अतस्तन्निरूपणाय प्रमाणान्युद्धृत्य मीमांस्यते । "एवं हत्वाऽर्ज्जुनं रामः सन्धाय निशितान् शरान् । एक एव ययौ हन्तुं सर्व्वानेवातुरान् नृपान् । केचित् गहनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् । सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्य्या दाल्भ्याश्रमं ययौ । ततो रामः समायातो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम् । पूजितो मुनिना सद्यः पाद्यार्घ्याचमनादिभिः । ददौ मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात् । रामस्तु याचयामास हृदिस्थं स्वं मनोरथम् । याचयामास रामाच्च कामं दाल्भ्यो महामुनिः । ततस्तौ परमप्रीतौ भोजनं चक्रतुर्मुदा । भोजनानन्तरं दाल्भ्यः पप्रच्छ भार्गवं प्रति । यत्त्वया प्रार्थितं देव ! तत् त्वं शंसितुमर्हसि । राम उवाच । तवाश्रमे महाभाग ! सगर्भा स्त्री समागता । चन्द्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महात्मनः । तन्मे त्वं प्रार्थितं देहि हिंसेयं तां महामुने ! । ततो दाल्भ्यः प्रत्युवाच, ददामि तव वाञ्छितम् । दाल्भ्य उवाच । स्त्रियं गर्भमस्तु बालं तन्मे त्वं दातुमर्हसि । ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्यं यदर्थमहमागतः । क्षत्रियान्तकरश्चाहं तत् त्वं याचितवानसि । प्रार्थितश्च त्वया विप्र ! कायस्थो गर्भ उत्तमः । तस्मात् कायस्थ इत्याख्या भविष्यति शिशोः शुभा । एवं रामो महाबाहुर्हित्वा तं गर्भमुत्तमम् । निर्जगामाश्रमात् तस्मात् क्षत्रियान्तकरः प्रभुः । कायस्थ एष उत्पन्नः क्षत्रायां क्षत्रियात्ततः । रामाज्ञया स दाल्भ्येन क्षत्रधर्म्मात् बहिष्कृतः । कायस्थधर्म्मोदत्तोऽस्मै चित्रगुप्तस्य यः स्मृतः । तद्गोत्रजाश्च कायस्था दाल्भ्यगोत्रास्ततोऽभवन् । दाल्भ्योपदेशतस्ते वै धर्म्मिष्ठाः सत्यवादिनः । सदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्च्चने । देवविप्रपितॄणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजकाः" इति स्कान्दे रेणुकामाहात्म्यम् । अत क्षात्रधर्म्माद्बहिष्कृतः इत्यनेन सगरेण काम्बोजादीनामिव तस्य तद्वंशस्य च क्षत्रियधर्म्मयुक्तोपनयनादिराहित्यप्रतीतावपि चित्रगुप्तधर्म्मत्वदानकथनेनोपनयनादिमत्त्वं वेदाधिकारित्वं च सूचितं तेन केवलयुक्तादिराहित्यमात्रं चित्रगुप्तधर्म्मत्वदानेन लेखनाधिकारः सूचितः । चित्रगुप्तधर्म्मस्य तदुत्पत्तिसहितः पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे उक्तो यथा–

"अथ ध्यानस्थितस्यास्य सर्व्वकायाद्विनिर्गतः । दिव्यरूपः पुमान् बिभ्रत् मसीपात्रञ्च लेखनीम् । चित्रगुप्त इति ख्यातो धर्म्मराजसमीपतः । प्राणिनां सदसत्कर्म्मलेखाय स निरूपितः । ब्रह्मणाऽतीन्द्रियज्ञानी देवाग्न्योर्यज्ञभुक् स वै । भोजनाच्च सदा तस्मादाहुतिर्दीयते द्विजैः । ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्थो वर्ण उच्यते । नाना-

गौताय तद्वंश्याः कायस्था भुवि सन्ति वै"। भविष्य पुराणे च। दत्तात्रेय उवाच। त्रिकालज्ञं महाभागं पुलस्त्यमुनिपुङ्गवम्। उपसंगम्य पप्रच्छ भीष्मः शास्त्रभृतां वरः। चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमाणां तथैव च। सम्भवः सङ्करादीनां श्रुतो विस्तरतो मया। कायस्थोत्पत्तयो लोके ख्यातायैव महामुने!। भूय एव महाभाग! श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः। वैष्णवा दानशीलाश्च पितृयज्ञपरायणाः। सुधियः सर्वशास्त्रेषु काव्यालङ्कारबोधकाः। पौरादौ निज-वर्णीयां ब्राह्मणानां विशेषतः। तानहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने एतन्मे संशयं विप्र! बहुमर्हस्यशेषतः। इति पृष्टो मुनिश्रेष्ठः गाङ्गेयं प्राह तत्त्वतः। पुलस्त्य उवाच। शृणु गाङ्गेय! वक्ष्यामि कायस्थोत्पत्तिकारणम्। न श्रुतं यत् त्वया पूर्वं तन्मे कथयतः शृणु। येनेदं सकलं विश्वं स्थावरं जङ्गमं तथा। उत्पाद्य पाल्यते भूयो निधनाय प्रकल्प्यते। अव्यक्तः पुरुषः शान्तो ब्रह्मा लोकपितामहः। यथाऽसृजत् पुरा विश्वं कथयामि तव प्रभो!। मुखतोऽस्य द्विजा जाताः बाहुभ्यां क्षत्रियास्तथा। ऊरुभ्याञ्च तथा वैश्याः पद्भ्यां शूद्राः समुद्भवाः। द्विपदःषट्पदादींश्च उरङ्गमसरीसृपान्। एककालेऽसृजत् सर्वं चन्द्रसूर्य्यग्रहांस्तथा। एवं बहुविधानेन विश्वमुत्पाद्य भारत!। उवाच तं सुतं ज्येष्ठं कश्यपं चातितेजसम्। प्रतियत्नेन भोः पुत्र! जगत्पालय सुव्रत!। इत्याज्ञाप्य सुतं ज्येष्ठं अपि सम्भवहेतुकम्। ततस्तु ब्रह्मणा तेन यत् कृतं तन्निबोध मे" "दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च। समाधिस्थोऽभवत् प्राणान् संयम्य चात्ममानसः। ततः समाहितमतेर्यद्भूतं तद्वदामि ते। तच्छरीरान्महाबाहुः श्यामः कमललोचनः। कम्बुग्रीवो गूढ़शिराः पूर्णचन्द्रनिभाननः। लेखनीच्छेदनीहस्तो मसीभाजनसंयुतः। निःसृत्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः। उत्तमः रुचिचित्राङ्गः ध्यानस्तिमितलोचनः। त्यक्त्वा समाधिं गाङ्गेय! तं ददर्श पितामहः। अथ-ऊर्द्ध्वं निरीक्ष्याथ पुरुषश्चाग्रतः स्थितः। नामधेयं हि मे तात! बहुमर्हस्यतःपरम्। यथोचितञ्च यत् कार्य्यं तत् त्वं मामनुशासय। पुलस्त्य उवाच। इत्याकर्ण्य ततो ब्रह्मा पुरुषं स्वशरीरजम्। प्रहृष्य प्रत्युवाचेदमानन्दनमतिः पुनः। स्थिरचित्तं समाधाय ध्यानस्तिमित-सुन्दरः। मच्छरीरात् समुद्भूतस्तस्मात् कायस्थसंज्ञकः। चित्रगुप्तेति नाम्ना वै ख्यातो भुवि भविष्यसि। धर्म्माधर्म्मविवेकार्थं धर्म्मराजपुरे सदा। स्थितिर्भवतु ते वत्स! ममाज्ञां प्राप्य निश्चलाम्। क्षत्रवर्णोचितो धर्म्मः पालनीयो यथाविधि। प्रजाः सृजस्व भोः पुत्र! भुवि भावसमन्विताः। तस्मै दत्त्वा वरं ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत"। "पुलस्त्य उवाच। चित्रगुप्तान्वये जाताः शृणु तान् कथयामि ते। श्रीवत्सा नागरा गौराः श्रीवास्तव्याश्च माथुराः। अहिष्ठाः सौरसेनाः शैवसेनास्तथैव च। यथा वर्षद्वयञ्चैव अम्बष्ठाद्याश्च सत्तम!। शृणु तेषाञ्च कर्म्माणि कुरुवंशविवर्द्धन!। सुतान् वै स्थापयामास चित्रगुप्तो महीतले। धर्म्माधर्म्मविवेकज्ञश्चित्रगुप्तो महामतिः। भूम्यानं बोधयामास कर्त्तव्यसाधनमुत्तमम्। पूजनं देवतानाञ्च पितॄणां यज्ञसाधनम्। वर्णानां ब्राह्मणानाञ्च सर्व्वदातिथिसेवनम्। प्रजाभ्यः करमादाय धर्म्माधर्म्मविलोकनम्। कर्त्तव्यं हि प्रयत्नेन पुत्राः स्वर्गस्य काम्यया। या माया प्रकृतिः शक्तिश्चण्डी चण्डप्रमर्द्दिनी। तस्यास्तु पूजनं कार्य्यं सिद्धिं प्राप्य दिवं गताः। स्वर्गाधिकारमासाद्य यतो यज्ञभुजः सदा। भवद्भिः सा सदा पूज्या ध्यातव्या सफलादिभिः। भवन्तं सिद्धिदा नित्यं पुत्रदा सा तु चण्डिका। तन्मोहात् न सुरा पेया सा न पेया द्विजातिभिः। वैष्णवं धर्म्ममाश्रित्य महाद्यं प्रतिपालय। कर्त्तव्यं हि प्रयत्नेन लोकद्वयहिताय वै। अनुशास्य सुतानेवं चित्रगुप्तो दिवं ययौ। धर्म्मराजस्याधिकारी चित्रगुप्तो बभूव ह। श्रयं भीष्म! तदुत्पन्नाः कायस्था ये प्रकीर्त्तिताः। ये पृष्टास्ते मयाख्याताः संवादं शृणु चापरम्"।

पद्मपु॰ पातालखण्डे सूतं प्रति शौनकाद्युक्तिः।

"श्रोतुमिच्छामहे सूत! श्रेयसे प्रेमसंश्रयः। दुराचरं चित्रतामेतां कायस्थस्थितिलक्षणम्। को हेतुस्तस्य चोत्पत्तौ, किंविधः, कर्म कीदृशम्। किं वर्णः क्वास्ति कर्म्मचित् कार्य्यवादाय को हि सः। किंकुलाः किमाचारः किंगोत्रः कस्य चान्वयः। एतद्विस्तरतो ब्रूहि कायस्थकृतशासनम्। सूत उवाच। इदमद्भुतमाख्यानं कायस्थस्थितिलक्षणम्। कथयामि महाभागा भगवद्गुणकीर्त्तये। विरिञ्चो जगतां हेतुर्भगवच्छब्ददाश्रयः। तस्योद्भवोऽपि वैचित्र्यो जगतः कृतवान् विधिः। चित्रोऽविचित्र इति तत् विज्ञप्तौ तावुभावपि। धर्म्मराजस्य सचिवौ दत्तावस्य तु वेधसा। अक्षतां दण्डनेतारौ न्यायनीतिविचक्षणौ। यथार्थवादिनौ ख्यातौ शान्तिकर्म्माणि तावुभौ। कायस्थसंज्ञया ख्यातौ सर्व-

कायस्थपूर्वजौ । लेखनज्ञानविधिना सुदक्षकार्यपरायणौ । अस्मिन् संसारपाथोधौ बहुविधाः कायदर्शिनः । तत्रस्य कायविज्ञानात् कायस्थत्वमिहैतयोः । धर्मराजस्य साचिव्यं कुर्वतोः शान्तिकर्मणि । हरेरनुग्रहोऽप्यास्ते तयोश्चित्र विचित्रयोः । एकविंशतिभेदेन शाखाः कायस्थजातयः । इत्युदीर्य विधिस्तत्र चचित्रविचित्रयोः । तूष्णीमास तत्कालाभ्यां पृष्टं स्वात्मविचेष्टितम् । कस्मात्के वै च संस्कारा किंदर्शना ? वद विभो ! । तत्कृतं कथयस्वास्मान् भक्तयोरा-परायणौ । सूत उवाच । इति श्रुत्वा तयोर्वाक्यमनुमोद्य पितामहः । भक्तश्रोत्तरसन्तुष्टस्ताव प्रहसन्निव । ब्रह्मोवाच । भवन्तावादिकल्पस्य प्रथमे युगनायके । परमायाश्च मूलायामभूतां द्विजवेश्मनि । दासतां द्विजतः प्राप्तौ परिदाष्टिकवर्त्तिनौ । स्वामिसेवापरायत्तौ मिथः स्वेच्छानुवर्त्तिनौ । द्विजन्मकिङ्करौ तेषां स्वहकर्मणि सन्ततम् । चक्रतुः प्रभुभावेन तदुच्छिष्टभुजौ युवाम् । तेदिवं सुखमासाद्य यावद्युगचतुष्टयम् । मर्त्यतामाप्य देवत्वं ततएवं क्रमेण तु । तन्महाप्रलये जाते सर्वप्राणिक्षितेरतौ । दासीसुतौ भवन्तौ, यां मनवद्दूपि स्थितिः । अधुना सृष्टिसमये मत्तोजन्मापि याचितम् । धर्माधिकार प्रभवौ स्वामिवाक्यवशीभवनात् । यत्र वर्णेष्ठ उत्कृष्टो ब्राह्मणः सर्वसम्मतः । तस्मादनन्तरजो यस्मात् क्षत्रियः परिरक्षकः । विद्यामजीवनोपायी व्यवहारनवान्वितः । वैश्यो वर्णस्तृतीयः स्याद् वर्णद्वितयसेवकः । मन्त्रवर्ज्जितसंस्कारो नमस्कारक्रियापरः । चतुर्थः शूद्रवर्णः स्याद् वर्णत्रितयसेवकः । अनेकव्यवहारज्ञः क्षत्रियस्त्र यजन् यः । तेषामुत्तमतां याचन् कायस्थोऽक्षरजीवकः । भवन्तौ तत्र वैश्यौ द्विजन्मानौ महाशयौ । कृतोपवीतिनौ स्यातां वेदशास्त्राधिकारिणौ । पूर्वपुण्यक्रतोत्कर्षसाध्यसाधनभाविनौ । वर्णगुरूमौ भूयातां भगवद्भक्तमानसौ । एवमाख्याय भगवान् सर्वामरगणान्वितः । अन्तर्दधे तयोरन्तः स्थितः प्रजाचतुरचितः" ।

"सूत उवाच । कश्चित् जगति दुःखानि दुर्दान्ताएव भुञ्जते । तस्माद्दुर्मेधकर्त्तारो निरयेषुविवासिनः । दुर्नयं सुनयं वापि सर्वेषां नरवर्त्तिनाम् । अन्यायिनामपि तथा विज्ञतः कर्ममूलिनाम् । एतत्सुखमसौख्यं कर्मफलं यथातथम् । न न्यूनमधिकं वापि देहारब्धस्य कर्म यत् । जन्मानन्तभवं कर्म जीवानां भावितात्मौ । उपयोगं विनायैतौ लेखयामासतुः स्वतः । विलोक्य प्राणिनामायुः संपूर्णं कर्म वा यथा । यमानपतितानेव नायरानिति निर्णयः । धर्मराजानुवचनमेकवाक्यमिव प्रियम् । यस्मानयिता सततं चेत्रभूताविव स्थितौ । षट्कायमतविज्ञानं जानीतः कर्मयोगि यत् । कायस्थ संज्ञया चित्रविचित्रौ विश्रुतावुभौ" । "सूत उवाच । एवमाभाष्य मनसा प्रमायापदविद्रवे । वयसा कल्पयामास मैत्रसौ प्रीतिहेतवे । अनेके भुवि सत्कीर्त्तिसम्भवाय स्थितिं स्वकाम् । निरूपयन्ति नितरां मुनयो देवमानवाः । परिवारैरभिश्लिष्ट स्वदन्तानमसिद्धये । भवन्तावपि तस्मात्तु कुरुतां सुतसंस्थितिम् । इत्युक्त्वा कल्पयामास कन्ये द्वे परमोत्तमे । मनुप्रभोः समाधेय तनये चारुलक्षणे । सम्पन्नसुलक्षणे ते कर्त्तव्ये स्वहमेधसे । कतत्वे वंशविस्तारहेतवे तु पृथक् पृथक् । एवमादिष्टधर्माणौ प्रणम्य स्वामिनं प्रति । देवादेशप्रमाणं स्यात् इत्युक्त्वा स्थिति चक्रतुः । शिखिना परिनेतारौ सम्यक् भवतोचिते । ततएव समाम्नायहेतवे कृतनिश्चयौ । समाधिमानसौ धर्मराजस्य वचनेरितौ । कालिकामादिजननीं प्रार्थयामासतुस्ततः । चित्रोऽप्यथ विचित्रोऽपि मिथो निश्चित्य साम्प्रतम् । विचित्र ! जगतः कार्यं त्वया तत्तद्विधीयताम् । कार्यद्वयन्तु कर्त्तव्यमस्माभिः स्वामिवाक्यतः । व्यापारोऽपि प्रकर्त्तव्यः कालिकापि हि पीयते" इत्युपक्रमे पद्म पु० पातालखण्डे "शुभाभा चित्रगुप्तस्य स्वहस्वामित्वयोगिनी । भामिनी तु विचित्रस्य सुन्दरी सुन्दरस्थितिः । उभे अपि समाख्याते पातिव्रत्यशिरोमणी । देवदत्तां पुरं प्राप्य सुखेनैवानुतिष्ठताम् । परेरिता मर्त्यैषा पुरी साऽऽवती कृता । चित्रगुप्तेन भामायां तथा तत्पादितः सुताः । उदारश्रीचारुचरिता धर्मराजस्य वल्लभाः । शरीरवेगाः शुद्धाः पितृवत्कार्यहेतवः । विचित्रस्य सुताः पञ्च समभूवन् महाशयाः । कवीरः सुयशः सूक्ष्मः सङ्गमान् कर्मकल्पकौ । भामिनी कुक्षिजाताञ्चाद्वद्रु लघुपरायणः । तेषान्तु कल्पयामास कश्यपो जातकर्म वै । तदाचरति तत्पूर्वं नाम गर्भादि वैदिकम् । तयोः कुलपतित्वाच्च तावत् कश्यपस्मृतः । ख्यातेने यत्कालभीष्टमाशीःशत कश्यपैः । एतावते च सर्वे सुगोत्रिणः कश्यपाभिधाः" ।

एवं चित्रगुप्तवंश्यानां चन्द्रसेनवंश्यानाञ्च क्षत्रिययज्ञोपवीतवेदाधिकारे स्थिते कालवशात् तदन्वयजातानां यज्ञोपवीतादिलोपात् व्रात्यक्षत्रियत्वम् । व्रात्यानाञ्चाकृतप्रायश्चित्तानाम् उपनयनादिराहित्यात् शूद्रधर्मत्वम्

इदानीन्तनानाम् यद्यपि ब्राह्मणक्षत्रियाणां क्षत्रियतुल्याशौचभागित्वमुचितं तथापि मनुना "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः स्युः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च" इति शूद्रत्वप्राप्तिं प्रति क्रियालोपस्य वेदानध्ययनस्य च हेतुताया उक्तेः इदानीन्तनानामध्ययनाद्यभावेन वृषलधर्मत्वप्राप्त्या ध्रुवतप्रायश्चित्तक्षत्रियाणामुपनयनादिराहित्येन शूद्रधर्मप्राप्त्या मासाशौचव्यवहारो नानुपपन्नः। रघुनन्दनेन महानन्दिप्रभृतिक्षत्रियाणामपि कलौ शूद्रत्वस्योक्तेः शूद्रतुल्यतया मासाशौचव्यवहारस्य युक्तत्वात् गतानुगतिकन्यायादेव तथा चार इत्यनुमीयते। ब्रात्यप्रायश्चित्तस्तु मिता० आपस्तम्बेनोक्तं यथा "यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्य्यते उपनयनं तस्य द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यम्"। एतेषाञ्च बहुकालावधि ब्रात्यत्वं, यतो मनुना "झल्लो मल्लश्च राजन्यात् ब्रात्यात् निच्छिविरेव च। नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड़ एव च" इति ब्रात्यत्वादेव तेषामुत्पत्तेरुक्तेः बहुकालपतितत्वाविशेषेऽपि प्रागुक्तापस्तम्बवचनेन प्रायश्चित्तस्य विधानात् तथा प्रायश्चित्ताचरणे च उपनयनाद्यधिकारिता भवितुमर्हत्येव किन्तु वर्णसङ्करजातिभेदरूपकरणस्य न तथात्वं तन्निर्णयश्च वंशपरम्परास्मृत्यभावे दुर्घट एव "शूद्रवद्वर्णसङ्कराः" इति स्मृतेः तेषां शूद्रधर्मातिदेशात्, तेषां मासाशौचाद्याचारदर्शनात् तदन्येषामपि ब्रात्यक्षत्रियरूपकरणानां तथैवाचार इति गम्यते।

करणशब्दे उदा०। तज्जातिस्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप्, पुंयोगे तु ङीष्। कायमिवाचरति। स्था–करणे घञर्थे क ईत०। टाप्। २हरीतक्यां मेदि०। ३धात्रीवृक्षे जटा० ५काकोल्यां भरतः ६एलाद्वये ७तुलस्याञ्च राजनि०।

कायस्थैर्य्य न० ६त०। रसायनादिना देहादिकस्य स्थिरतायाम् कायस्य बहुकालस्थायितायाम् साधनञ्च सर्व० सं०। "अपरे माहेश्वराः परमेश्वरतादात्म्यवादिनोऽपि पिण्डस्थैर्य्ये सर्वाभिमता जीवन्मुक्तिः सेत्स्यतीत्यास्थाय पिण्डस्थैर्य्योपायं पारदादिपदवेदनीयं रसमेव सङ्गिरन्ते" इत्युपक्रम्य दर्शितं रसेश्वरशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते।

कायाकाशसम्बन्धसंयम पु० पात० सूत्रोक्ते संयमभेदे। स च पात० सूत्रादौ फलसहितोदर्शितो यथा "कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमात् लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम्" पात०सू०ऐश्वर्य्यशब्दे १५७८पृ० विवृतमिदम्।

कायिक त्रि० कायेन निर्वृत्तं ठञ्। देहनिर्वृत्ते प्राणिवधादौ कर्म्मणि। "अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः। परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्" ति०त०दशविधपापकीर्त्तने वाक्यौ०। "मनसा तु कृतं कर्म मनसैवोपभुज्यते। वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम्" भा०भा०कृता स्मृतिः।

कायिका स्त्री कायेन तद्व्यापारेण निर्वृत्ता ठञ्। १ वलीवर्द्दादिकायपरिश्रमसाध्ये वृद्धिभेदे। "दोहवाह्यकर्मयुता कायिका समुदा हृता" व्यासः। मूलधनाविरोधेन प्रत्यहमधमर्णदेयपणपादादिरूपायां २वृद्धौ च। "कायाविरोधिनी शश्वत् पणपादाद्या तु कायिका" नारदः। ऋणादानशब्दे विवृतिः।

कार पु० कृ–कृतौ घञ्। १क्रियायाम् २यत्ने "सकारनानारकासा" इत्यादि माघः। "सकाराः सयत्नाः शोभाकाः" मल्लि०। करणे घञ्। ३वधे। कस्य सुखस्य आरः प्राप्तिर्यत्र। ४रतौ त्रिषः कृ–हिंसायां भावे घञ्। ५वधे धातूनामनेकार्थत्वात् ६निश्चये। कर्मणि घञ्। ७पूजोपहारे बलौ। कं सुखस्वच्छन्देन कृ–करणे घञ् ६त०। ८पत्यौ कं सुखं निर्द्वन्द्वमृच्छति कर्त्तरि अण्। १०यतिरूपे प्रव्रज्यान्विते चतुर्थाश्रमे च शब्दरत्ना०। कं जलं निष्यन्दजमृच्छति अण्। ११हिमाचले मेदि०। करकायां भवम् अण् पृषो० कलोपः। १२करकाजे जले न० सुश्रुतः। "तत्र खनरीयं चतुर्विधं तद्यथा धारं कारं तौषारं हैमञ्चेति" सुश्रुते कारमित्यत्र कारकमित्येव पाठः समुचितः ककारलोपः लिपिकरप्रमादात् इति बोध्यम्। कर्मण्युपपदे कृ–अण्। स्वर्णकार कुम्भकार इत्यादौ तत्तत्कर्मकारके त्रि०। स्त्रियां टाप्, वोपदेवमते कर्मणि पद्म् टित्त्वात् ङीप् इति भेदः।

कारक न० करोति कर्त्तृत्वादिव्यपदेशान् कृ–ण्वुल्। १कर्त्तृत्वादिसंज्ञाप्रयोजके कर्मणि–क्रियायाम्। "कारके" पा०। कर्त्तृत्वादिव्यपदेशकारिण्यां क्रियायामित्यर्थः। करोति क्रियां निष्पादयति कृ–ण्वुल्। २क्रियानिष्पादकेषु कर्त्तृकर्मादिषु कारकसंज्ञान्वितेषु न० तेषाञ्च क्रियायामेवान्वयः "सम्बोधनान्तं कर्त्रोर्णा कारकं प्रथमोवतिः। धात्वधिकाराधिकारविहितमसमासनञ्। तथा यस्य च भावेन, षष्ठी चेत्युदितं द्वयम्। सम्बन्धवाचकस्यास्य क्रिययैवान्वयार्थिताम्" इति हर्युक्तेः। वैयाकरणभूषणकारमते कारकत्वपादिकं शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्दर्शितं यथा "तत्र कारकत्वं नाम क्रियाजनकशक्तिमत्त्वं करोति क्रियां

निवर्त्तयतीति महाभाष्ये व्युत्पादनात् साधकं क्रियानिष्पादकं कारकसंज्ञं भवतीति वार्त्तिकोक्तेश्च। द्रव्यस्य स्वतस्तथात्वाभावेऽपि शक्त्याऽऽविष्टस्यैव तस्य तथात्वम्। ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्तिरेव कारकमिति मतान्तरं तदुक्तं हरिणा "स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे। क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुरिति"। शक्तिशक्तिमतोरभेदाच्च द्रव्यं कारकमिति व्यवहारश्चावधेयम्, एवञ्च क्रियाजनकत्वेन सर्व्वेषां कर्त्तृत्वेऽपि स्वस्वावान्तरव्यापारविवक्षयैव करणत्वादिकं यथोक्तं हरिणा "निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्व्वत्रैवास्ति कारके। व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः" इति। तद्भेदश्च मञ्जूषायां दर्शितो यथा—"कर्त्तुः कारकान्तरप्रवर्त्तनव्यापारः, करणस्य क्रियाजनकाव्यवहितव्यापारः, क्रियाफलेनोद्देश्यत्वरूपव्यापारश्च कर्म्मणः, कर्त्तृकर्म्मव्यवहितक्रियाधारणव्यापारोऽधिकरणस्य, प्रेरणानुमत्यादिव्यापारः सम्प्रदानस्य, अवधिभावोपगमव्यापारोऽपादानस्येति" तत्र करणाधारकर्म्मकर्त्तॄणां क्रियाजनकत्वं सुव्यक्तं तैर्व्विना क्रियानुत्पत्तेः फलरूपक्रियाजनकत्वेन विशिष्टक्रियाजनकत्वाच्च कर्म्मणस्तथात्वं घटं करोति कटं करोतीत्यादौ च बुद्धिस्थघटादेरपि पूर्व्वकालत्वेन करणादिहेतुत्वात्तथात्वम् अतएव तेषु कर्त्तृत्वविवक्षया काष्ठं पचति, स्थाली पचति, ओदनः पच्यते इत्यादि प्रयोगः। अपादानस्य अवधिभावोपगमेन हेतुत्वात् सम्प्रदानस्य च दातृबुद्धिस्थतया पूर्व्वकालत्वेन हेतुत्वाच्च क्रियानिर्व्वाहकत्वेऽपि न कर्त्तृत्वविवक्षा अनभिधानात् तदुक्तं महाभाष्ये "पर्य्याप्तं करणाधिकरणकर्म्मणामेव कर्त्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्त्तृत्वानिदर्शनादेति"।

तच्च कारकं षड्विधम् अपादानसम्प्रदानकरणाधिकरणकर्म्मकर्त्तृभेदात्। एतेषाञ्च एकस्यां क्रियायामुभयप्राप्तौ "विप्रतिषेधे परं कार्य्यम्" इत्युक्तेरुत्तरोत्तरप्राबल्यं तदुक्तं हरिणा—"अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्म्मणाम्। कर्त्तुश्चोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्त्तते" इति। गुणप्रधानक्रिययोरेकत्रान्वित् द्रव्ये उभयशक्तिप्रसक्तौ तु "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात् कार्य्यस्य प्रधानानुरोधित्वात् प्रधानशक्तिबोधिकैव विभक्तिर्व्विधीयते गुणक्रियाशक्तिस्तु तात्पर्य्यवशादेव तत्र प्रतीयते तदुक्तं हरिणा "प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्। शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते। प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते। यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते" इति अतः स्थित्वाङ्गेन गच्छतीति प्रयोगः।

न्यायमते धात्वर्थे प्रकारतया भासमाने २सुबर्थे तन्मते हि सुबर्थस्यैव कारकत्वं मुख्यम्। तदर्थान्वयित्वाच्च पदार्थस्य तत्त्वं गौणम्। तथाच विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् इति तेनापादानादेः क्रियानिष्पादकत्वाऽभावेऽपि न क्षतिः स्वान्वयिविभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वात्। यथा च तस्यान्वयः तथा शब्द॰प्रका॰ तथा दर्शितं यथा

"कारकार्थेतरार्थे च सुप् द्विधा च विभज्यते। धात्वर्थांशे प्रकारो यः सुबर्थः सोऽत्र कारकम्। इत्यस्य कारकस्य बोधिका तदन्यस्य चेत्येवं द्विविधोऽपि सुपो विभागस्तत्र यद्धातूपस्थाप्यतादृशार्थेऽन्वये प्रकारीभूय भासते यः सुबर्थः स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां कारकम्। वृक्षात् पतति, व्याघ्राद्बिभेति इत्यादौ, ब्राह्मणाय ददाति, पुत्राय क्रुध्यतीत्यादौ, दात्रेण छिनत्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ स्थाल्यां पचति, शुक्तौ भासते इत्यादौ, ग्रामं गच्छति घटं पश्यतीत्यादौ, चैत्रेण पच्यते घटेन भूयते इत्यादौ च पतप्रभृतिधात्वर्थे पतनादौ पञ्चम्याद्युपस्थितो विभागादिः प्रकारीभूय भासते इति तत्तद्धातूपस्थापिततत्तत्क्रियायां विभागादिकं प्रकृते कारकमतो धात्वर्थे स्वार्थबोधकतया तत्तत्पञ्चम्यादिः कारकविभक्तिरुच्यते। यादृशेन नामार्थेनावच्छिन्नस्य सुबर्थस्य यादृशधात्वर्थेऽन्वयः स एव तादृशधात्वर्थे कारकतया व्यपदिश्यते, तेन वृक्षात् पततीत्यादौ वृक्षादेरपि पतनादिक्रियायामपादानादिकारकत्वव्यवहारः। स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियायां प्रकारीभूतोऽपि स्तोकादिर्न कारकं सुपाऽनुपस्थापनात्, द्वितीया तु तत्र क्लीबलिङ्गत्वसदातुपासनिक्यैव स्तोकपाचकइत्यादिकस्तु तत्पुरुषो गिरिकाण इत्यादिवद्विशेषविधेरेव। षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धो न धात्वर्थे प्रकारीभूय भासते, तण्डुलस्य पचतीत्यप्रयोगात् इत्यतः सम्बन्धो न कारकं, न वा तद्बोधिकापि षष्ठ्यादिः कारकविभक्तिः। अतएव "क्रियाप्रकारीभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम्। कर्त्तृकर्म्मादिभेदेन, शेषः सम्बन्ध इष्यत" इति शाब्दिकाः स्मरन्ति"। "कारकव्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः" "कारकं प्रथमोक्तिः" इति च भर्त्तृहरिः। ३कर्त्तृमात्रे त्रि॰ मेदि॰। "दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः" गीता। "जगतां कारकः कृष्णः" वोपदेवः तुमर्थे ण्वुल्। ४कर्त्तुमित्यर्थे। तद्योगे कर्म्मणि न षष्ठी अतोघटं कारको व्रजतीति प्रयोगः। "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" पा॰ इत्यधिकारे तस्य विधानेनतदर्थस्य क्रियायामेवान्वयः प्रागुक्तहरिवाक्यात्।

करकायादृदं तत्र भवं वा अण्। ६करकासम्बन्धिनि त्रि०। ७तन्निर्म्मितजले न० राजनि० ८अपत्ये स्त्री ङीप्। तज्जलगुणादि भावप्र० उक्तं यथा "दिव्यवाय्वग्निसंयोगात् संहताः खात् पतन्ति याः। पाषाणखण्डवच्चापस्ताः कारक्योऽमृतोपमाः। कारकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरम्। दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत् कफवातकृत्"। [१८८६पृ० विवृतिः

कारकदीपक न० दीपकभेदरूपार्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे

कारकविभक्ति स्त्री कारकशक्तिबोधिका विभक्तिः। व्याकरणोक्ते कर्म्मादिबोधके विभक्तिभेदे कारकशब्दे विवृतिः। "उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति" व्या० प०।

कारकर त्रि० कारं करोति कृ–ट। क्रियाकारके दासादौ।

कारकुक्षीय पु० शाल्वदेशे देश० तत्र भवः अण् बहुषु तस्य लुक्। तद्देशवासिजनेषु बहुव०।

कारज त्रि०। कारात् क्रियातो जायते जन–ड। १क्रियाजन्ये करजे नखे भवं तस्येदं वा अण्। २नखभवे ३नखसम्बन्धिनि च त्रि०।

कारञ्ज त्रि० करञ्जस्य तत्फलस्येदम् अण्। करञ्जफलतैलादौ तत्तैलगुणादि सुश्रुते उक्तं यथा। निम्बातसीत्युपक्रमे "करञ्जेङ्गुदीशिग्रुसर्षपसुवर्चलाविडङ्गज्योतिष्मतीफलतैलानि तीक्ष्णानि लघून्युष्णवीर्य्याणि कटूनि कटुविपाकानि सराण्यनिलकफकृमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगहराणि चेति"।

कारण न० कारयति क्रियानिवर्त्तनाय प्रवर्त्तयति कृ–णिच्–ल्यु। १क्रियानिष्पादके हेतौ २उद्देश्ये ३देहे ४इन्द्रिये। कृ–वधे स्वार्थे णिच्–भावे ल्युट्। ५वधे मेदि०। ६करवाद्यभेदे। करणमेव कारणः। ७कायस्थे पु०। करणमेव स्वार्थे अण्। ८साधने ९कर्म्मणि। १०गीतभेदे रत्नकोषः। न्यायमते कारणलक्षणभेदादिकं भाषा० मुक्तावल्योर्दर्शितं यथा।

"पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम्" भाषा०।

पारिमाण्डल्येति पारिमाण्डल्यम् अणुपरिमाणं, कारणत्वं तद्भिन्नानामित्यर्थः। अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणं तद्धि स्वाश्रयारब्धद्रव्यपरिमाणारम्भकं भवेत् तच्च न सम्भवति परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात् महदारब्धस्य महत्तरत्ववत् अणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गात् एवं परममहत्परिमाणम् अतीन्द्रियसामान्यं विशेषश्चेति बोध्यम्। इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न कारणं, ज्ञायमानसामान्यं न प्रत्यासत्तिः, ज्ञायमानं लिङ्गं नानुमितिकारणम् इत्यभिप्रायेण। आत्मप्रत्यक्षे आत्मसुखस्य कारणत्वात् महत्परिमाणं कार्य्योत्पत्तौ तथापि न कारणत्वमित्याचार्य्याणामाशय इत्यन्ये तत्र आत्मातिरिक्तं प्रति कारणताया एव आचार्य्यैरुक्तत्वात्" मुक्ता०।

"अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्व्ववर्त्तिता। कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्त्तितम्। समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम्। एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम्"। यत्समवेतं कार्य्यं भवति ज्ञेयन्तु समवायिजनकं तत्। तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात्" भाषा०।

ननु कारणत्वं किम्? अत आह अन्यथेति। तस्य–कारणस्य। तत्र–समवायिकारणे, आसन्नं कारणं द्वितीयमसमवायिकारणमित्यर्थः। अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगानां पटासमवायिकारणत्वं स्यात्, एवं वेगादीनामपि अभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् एवं ज्ञानादिकमिच्छाद्यसमवायिकारणं स्यात्, तथापि पटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयं, तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव, एवं वेगादिकं वेगस्पन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्य्यासमवायिकारणलक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं न देयम् आत्मविशेषगुणानान्तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तद्भिन्नत्वं सामान्यलक्षणे देयमेव। तत्र समवायिकारणे प्रत्यासत्तिः द्विविधं कार्य्यैकार्थप्रत्यासत्त्या, कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या च। आद्यं यथा घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकं, तत्र कार्य्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति कपालरूपमसमवायिकारणं तत्र घटरूपं प्रति कारणं घटः तेन सह कपालरूपस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, तत्राद्य क्वचित् समवायसम्बन्धेन, क्वचित् स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितार्थः। इत्थञ्च कार्य्यकारणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्य्यवसन्नम् आभ्यां समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यां भिन्नं कारणं तृतीयं निमित्तकारणमित्यर्थः" मुक्ता०।

कारणताग्राहकं प्रमाणं च सर्व्वदर्शनसंग्रहे दर्शितं यथा

"अन्वयव्यतिरेकावविनाभावनिश्चायकाविति नतु पक्षे साध्यसाधनयोरव्यभिचारो दुरवधारणो भवेत् भूते, भविष्यति, वर्त्तमाने–अनुपलभ्यमाने च व्यभिचारशङ्काया अनिवारणात्। नतु तथाविधस्थले तावकेऽपि मते

व्यभिचारशङ्का दुष्परिहरेति चेत् मैवं वोचः, विनापि कारणं कार्य्यमुत्पद्यतामित्येवं विधायाः शङ्काया व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात्। तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतरेयुः तदुक्तम् "व्याघातावधिराशङ्केति" तस्मात्तदुत्पत्तिनिश्चयेन अविनाभावो निश्चीयते तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्य्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनः। कार्य्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः१ कारणोपलम्भे२ सति उपलम्भः३ उपलब्धस्य पश्चात् कारणानुपलम्भात्४ अनुपलम्भः५ इति पञ्चकारण्या धूमधूमध्वजयोः कार्य्यकारणभावो निश्चीयते"।

कारणत्वञ्च नियतपूर्व्वसत्त्वं तच्च कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्य्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमिति नैयायिका मन्यन्ते। तच्च सत्त्वगर्भं न वेति सन्देहे सत्त्वगर्भं श्रीहर्षखण्डने निराकृतं यथा

"ननु तदसत्ताविशेषात्तत्कार्य्यं स्यान्यदापि प्रसङ्गः, न कार्य्यस्याद्यसत्तावदन्यदापि सामग्रीसत्ताऽविशेषात्तवापि किं नान्यदा कार्य्यजन्म?। अथ न मम तदानीन्तनं सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्य्यजन्मनो नियामकं किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वं, तथादर्शनात्। तर्हि ममापि कालान्तरस्थमपि तदसत्त्वं तदातनकार्य्यजन्मनो नियामकं, तथादर्शनादेव। मम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्य्यजन्मनियामकमिति चेत् न असमसमत्वादागन्तव्याविशेषेण नियम्यनियामकव्यवस्थानुपपत्तेः तस्मादन्यदाऽस्थाया एव सामग्र्यास्तदा कार्य्यनियमोऽभ्युपेयः तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम्। तदा च समः समाधिः। तथापि कार्य्यजन्मकालस्य कोविशेषः। अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादिति अपर्य्यवसानमेव पर्य्यवस्येत्, तत्काल इत्याकलय। तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपम्? इति चेत् रूपान्तरवतोऽपि किं रूपम्? इत्यपि पर्य्यनुयोगस्यानुवृत्तेः। किञ्च "अन्तर्भावितसत्त्वं हेतुकारणं तदसत्ततः। नान्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्ततः"। तथाह्यन्तर्भूतरूपं यदि कारणत्वं तदा स्वविशिष्टे स्वसत्तिरतः स्वाश्रयत्वमापादयति। विशिष्टस्यार्थान्तरत्वेऽपि च कस्मिन् स्वसत्तिव्यतिरेकवत् स्वविशिष्टे स्वसत्तिव्यतिरेकनियमदर्शनात् न सैव सत्ता तर्ह्यस्तीति अन्यस्यासत्ताविशिष्टस्याभ्युपगमे तामसाविशेष्य कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्व्वथैव कारणमसत्पर्य्यवस्यति। अपरापरसत्तानिवेशने चापर्य्यवसानमेव। न च सत्ताभेदादानन्त्यमसत्त्वेत्यपि पादप्रसारिका निस्साराय, सत्ताभेदे हि बहुविधव्यवहारानुगमननिबन्धनलक्षिनः प्रथमापि सत्ता न स्यादिति सत्त्वहट्टिमिटवतो मूलमपि ते नष्टमिति कष्टतरम्। न च स्वरूपसत्तोपगमाय स्वस्ति, भिन्नासमनुगतबहुग्राह्याधानपदेऽभिषिक्तता त्वया जातिमात्राय जलाञ्जलिर्वितीर्णैव। सा भूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वस्येति च वदन् तद्धर्मिणो कारणतां कथमनुगमयितासि?। किञ्च स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नाधिकमसतोऽपि स्वरूपं स्वरूपमेव न त्यजत् घटादिर्न घटादिः तथा सति घटादिर्नैवापि न स्यात् असतोऽघटादित्वात्। अथ यदपि सत्तामनन्तर्भाव्य कारणं, तदानीमसदपि तत्तथास्तु सत्तासत्त्वयोः कारणकोट्यप्रवेशाविशेषात्। अथ न सत्ताकारणकोटिनिविष्टा किन्तु कारणत्वं सत्त्वं नियतपूर्व्वसत्ता हि कारणतामस्येति मन्यसे तर्हि सत्पत्ते सैव कारणताऽस्तु तर्हि कारणसत्ताभ्युपगतवानसीति चतुरस्रं प्रभातमिति चेन्न भावानवबोधात् सत्तामसतीमभ्युपगच्छताऽपि सत्ता किं सत्याभ्युपगतैव? अन्यथा कारणसतीति त्वमपि किं सत्तात्मसत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि? नत्वेवं, पूर्व्ववत् क्वापि सत्तात्यागो वा अनवस्थायां पर्य्यवसानं स्यात् असत्ताऽविशेषात्। असत्त्वाविशेषे कारणनियमः कथं स्यात् इति चेन्न सत्ताविशेषेऽपि तुल्यत्वात्। सत्त्वेऽप्यन्वयाद्यनुविधानं तस्य तज्जातीयस्य वा त्वत्पक्षे त्वत्पक्षाविशेषात् व्यतिरेकः परं, सोऽप्यनियतो यदा कारणाभावस्तदा कार्य्याभाव इत्यस्याभ्युपगमात् नित्यासतः कारणस्यासत्त्वएव कदाचित्कार्य्योत्पादात् अन्यस्तु न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात्। अन्वयोनास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्वयोपगमात्। अन्यथास्यापि सत्तान्तर्भावे कथितदोषापत्तेः, एतेन "आशामोदकतृप्ता ये ये चोपार्जितमोदकाः। रसवीर्य्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते" इत्यस्यापि बाधकत्वमाशामोदकायते। सत्तान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात् आशामोदकादिनापि च रसवीर्य्यविपाकादिजननात् तदसत्कथं कार्य्यं स्यात्? इति चेन्न सत्तामनन्तर्भाव्य कार्य्यत्वोपगमे कारणवत्कार्य्येऽपि उक्तदोषस्यानन्तर्भावे चाऽविशेषस्य पूर्व्ववदापत्तेः तस्मात् "पूर्व्वसत्त्वनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ। हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा"। आस्तां प्रतिबन्दिपङ्कपाङ्कः कथं पुनरसतः कारणत्वमवसेयम्? प्राक्सत्त्वनियमस्य विशेषस्यानभ्युपगमादिति चेन्न इदमनुगतनियतं प्राक् सदिति बहुशो निषेधात्। अनन्यथं-

बुद्धिगोचरेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न यावद्धा हि धिया लिङ्गशब्दादिकमनुधावनविद्यालया वस्तुतत्त्वनिश्चयस्ते, तादृशस्य निर्णयोऽत्रस्य प्रमापि कारणतानिश्चयः, केवलं ततः परास्वपि कक्षासु बाधात् पूर्वपूर्वभ्रान्तित्वभावेन न तत एव मत्त्वाधारणं वयं मन्यामहे इति विशेषः"।

तत्र हेतौ "पञ्चैतानि महाबाहो! कारणानि निबोध मे" गीता। "न लिङ्गं धर्म्मकारणम्" मनुः। उद्देश्ये "तस्यागमनकारणम्" रघुः। फलस्य कारणत्वञ्च इच्छाद्वारा, उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः कारणत्वात् सर्वोहि लोकः फलमिच्छन्नेव तदुपाये प्रवर्त्तमानो दृश्यते इति तस्य तथात्वम्। कारणमस्त्यस्य अर्श० अच्। १०उत्तरभेदे उत्तरशब्दे विवृतिः। "मिथ्योत्तरे पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि" मिता० स्मृतिः। भावे तल् कारणता स्त्री। त्व कारणत्व न० कारणभावे "एकः कारणतां गतः" कुमा०। "कारणत्वं भवेत्तस्य" भाषा०।

कारणकारण न० ६त०। अन्यथासिद्धपदार्थभेदे यथा कुलालः घटादीनां कारणं, तत्कारणं तज्जनकः घटं प्रत्यन्यथासिद्धः। व्यापारद्वारा तु न कारणकारणस्यान्यथासिद्धिः। यथा कुठारादीनां, ते हि छेदनक्रियाकारणच्छेद्यसंयोगजनका अपि नान्यथासिद्धाः एवं व्याप्तिज्ञानस्य अनुमितिजनकपरामर्शरूपस्य, चक्षुरादीनां प्रत्यक्षजनकविषयसंयोगरूपस्य च कारणस्य कारणत्वेऽपि नान्यथासिद्धिः। "नहि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिः" इत्युक्तेः २परमेश्वरे च स हि सर्वेषां निमित्तोपादानकारणानामधिष्ठातृत्वेन प्रयोजकत्वात् तथा, ३प्रयोजके कारणकारणस्याकारणत्वेऽपि प्रयोजकत्वमस्त्येवेति नैयायिकादयः।

कारणगुण पु० ६त०। उपादानकारणस्य गुणे "कारणगुणाः कार्य्यगुणानारभन्ते" इति न्यायम०। यथा तन्त्वादिरूपोपादानगुणाः शुक्लादयः, कार्य्यस्य पटस्य शुक्लगुणारम्भका भवन्ति न वैपरीत्येनेति आकरे स्थितम्।

कारणगुणोद्भव पु० कारणगुण उद्भवोऽस्य। उपादानकारणगुणेनोत्पन्ने गुणभेदे। ते च गुणा भाषायां दर्शिता यथा। "अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वञ्च तथाविधम्। स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम्। स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः"। स्पर्शान्ताः। रूपरसगन्धस्पर्शाः घटादौ पाकजरूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वाभावात् अपाकजा इत्युक्तम्। तथाविधं अपाकजमिति। "स्पर्शी-

त्वानुपाधितो ग्राह्यः। एकपृथक्त्वेऽत्र त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकमन्वयात् एकत्वं पृथक्त्वञ्च ग्राह्यम् पृथक्त्वपदेन चैकपृथक्त्वं ग्राह्यम्" मुक्ता०। [विवृतिः।

कारणमाला स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३९८पृ०

कारणशरीर न० कारणरूपं शरीरम्। वेदान्तिमते अज्ञानरूपे शरीरे। वेदान्तसारे तद्विवृतिः दृश्या।

कारणा स्त्री कृ-हिंसायां स्वार्थे णिच्-भावे युच्। तीव्रवेदनायाम् अमरः। कृ-णिच्-युच्। २प्रेरणायाम्

कारणिक त्रि० कारणैश्चरति ठक्। कारणेन विचारके १परीक्षके अमरः। करणस्येदम् काश्या० ठञ् ञिठ् वा। २करणसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ठञि ञित्वात् ङीप् ञिठ इत्युच्चारणार्थः स्त्रियां टाप् इति भेदः।

कारणोत्तर न० कारणेन उत्तरम्। व्यवहारेषु वाद्युपन्यस्तं वस्तु सत्यत्वेनाङ्गीकृत्य तत्प्रतिकूलतासाधनकारणकथनरूपे उत्तरभेदे, यथा अयं शतं मे धारयतीत्यभियोगे सत्यं गृहीतं किन्तु शोधितम्, इयं भूमिर्मदीयानेन भुज्यते इत्यभियोगे सत्यमेतस्य भूमिः किन्तु दानेन क्रयादिना वा इदानीं ममेत्युत्तरम्। उत्तरशब्दे १०९०पृ० विवृतिः।

कारण्डव पुंस्त्री रम-ड तस्य नेत्त्वम् रण्डः ईषत् रण्डः कारण्डः सं वाति वा-क करण्डस्येदं कारण्डं तदाकारं वाति वा-क वा। हंसभेदे "हंसकारण्डवोद्गीताः सारसाभिरुतास्तथा" भा० व०२८४०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। अस्य अजिरादि० पाठात् मतौ संज्ञायामपि न दीर्घः कारण्डववती नदीविशेषः। "हंससारसक्रौञ्चचक्रवाककुररकादम्बकारण्डवेत्युपक्रमे 'प्लवाः संघचारिणश्च'" इति सुश्रुते तस्य प्लवत्वं संघचारित्वञ्चोक्तम्।

कारण्डव्यूह पु० बौद्धभेदे त्रिका० २ बौद्धशास्त्रविशेषे च।

कारन्धम पु० करन्धमस्यापत्यं शिवा० अण्। १करन्धमनृपस्यापत्ये अविक्षिन्नाम्नि नृपे तदुत्पत्त्यादि "एतस्मात् कारणाद्राजन्! विश्रुतः स करन्धमः। तस्य कारन्धमः पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवत्। इन्द्रादनवरः श्रीमान् देवैरपि सुदुर्जयः। तस्य सर्वे महीपालाः वर्त्तन्ते स्म वशे तदा। स हि सम्राडभूत्तेषां वृत्तेन च बलेन च। अविक्षिन्नाम धर्म्मात्मा शौर्येणेन्द्रसमोऽभवत्" इत्युपक्रमे "तस्य पुत्रोऽतिचक्राम पितरं गुणवत्तया। मरुत्तोनाम धर्म्मज्ञश्चक्रवर्त्ती महायशाः" भा० आश्व० ४अ० उक्तम्। २तोत्रापत्ये अण्। करन्धमपौत्रे अविक्षित्पुत्रे २मरुत्ते नृपे च। "कथं यज्ञे मरुत्तस्य" इत्युपक्रमे "यदि शुश्रूषसे पार्थ! शृणु

कारन्धमं नृपम्” तत्रैव श्रु० भवत्तस्य कारन्धमस्मिति विवेचनात् । तस्येदमण् । ३नारीतीर्थभेदे न० तत्तीर्थ-प्रादुर्भावादि भा० आ० २१७,१८अ० । यथा

“ततः समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः । अभ्यगच्छत् सुपुण्यानि शोभनानि तपस्विभिः । वर्जयन्ति स्म तीर्थानि पञ्च तत्र तु तापसाः । आकीर्णानि यान्यासन् पुरस्तात्तु तपस्विभिः । अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमञ्च सुपावनम् । कारन्धमं प्रसन्नञ्च हयमेधफलञ्च तत् । भारद्वाजस्य तीर्थन्तु पापप्रशमनं महत् । एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श कुरुसत्तमः । विविक्तान्युपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि पाण्डवः । दृष्ट्वा च वर्ज्यमानानि मुनिभिर्धर्मबुद्धिभिः । तपस्विनस्ततोऽपृच्छत् प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः । तीर्थानीमानि वर्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः । तापसा ऊचुः । ग्राहाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान् । अत एतानि वर्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन! । वैशम्पायन उवाच । तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्वार्य्यमाणस्तपोधनैः । जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तमः । ततः सौभद्रमासाद्य महर्षेस्तीर्थमुत्तमम् । विगाह्य सहसा शूरः स्नानं चक्रे परन्तपः । अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलचरो महान् । जग्राह चरणे ग्राहः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् । स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम् । उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः । उत्कृष्ट एव ग्राहस्तु सोऽर्ज्जुनेन यशस्विना । बभूव नारी कल्याणी सर्वाभरणभूषिता । दीप्यमाना श्रिया राजन्! दिव्यरूपा मनोरमा । तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत् । का वै त्वमसि कल्याणि! कुतो वासि जलेचरी । किमर्थञ्च महत् पापमिदं कृतवती पुरा? । वर्गोवाच । अप्सरास्मि महाबाहो! देवारण्यविहारिणी । इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल! । मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः सर्वाः कामगमाः शुभाः । ताभिः सार्द्धं प्रयातास्मि लोकपालनिवेशनम् । ततः पश्यामहे सर्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम् । रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम् । तस्य वै तपसा राजंस्तद्वनं तेजसा वृतम् । आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं सर्वं व्यकाशयत् । तस्य दृष्ट्वा तपस्तादृग्रूपञ्चाद्भुतमुत्तमम् । अवतीर्णाः स्म तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया । अहञ्च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता । यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत! । गायन्त्योऽथ हसन्त्यश्च लोभयन्त्यश्च तं द्विजम् । स च नास्मासु कृतवान् मनो वीर! कथञ्चन । नाकम्पत महातेजाः स्थितस्तपसि निर्म्मले । सोऽशपत् कुपितोऽस्मांस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ! । ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यथ शतं समाः! । वर्गोवाच । ततो वयं प्रव्यथिताः सर्वा भरतसत्तम! । अयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम् । रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः । अयुक्तं कृतवत्यः स्म क्षन्तुमर्हसि नो द्विज! । एष एव वधोऽस्माकं सुपर्य्याप्तस्तपोधन! । यद्वयं संशितात्मानं प्रलोब्धुं त्वामिहागताः । अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्मचारिणः । तस्माद्धर्मेण वर्द्धस्व नास्मान् हिंसितुमर्हसि । सर्वभूतेषु धर्मज्ञ! मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । सत्यो भवतु कल्याण एवं वादो मनीषिणाम् । शरणञ्च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्वन्ति पालनम् । शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म तस्मात्त्वं क्षन्तुमर्हसि । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स धर्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्मकृत् । प्रसादं कृतवान् वीर! रविसोमसमप्रभः । ब्राह्मण उवाच । शतं शतसहस्रन्तु सर्वमक्षय्यवाचकम् । परिमाणं शतं त्वेतन्नेदमक्षय्यवाचकम् । यदा च वो ग्राहभूता गृह्णतीः पुरुषान् जले । उत्कर्षति जलात्स्थलं पुरुषसत्तमः । तदा यूयं पुनः सर्वाः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यथ । अनृतं नोक्तपूर्वं मे हसतापि कदाचन । तानि सर्वाणि तीर्थानि ततः प्रभृति चैव ह । नारीतीर्थानि नाम्नेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्वशः । पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम् । वर्गोवाच । ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । अचिन्तयामापसृत्य तस्माद्देशात् सुदुःखिताः । क्व नु नाम? वयं सर्वाः कालेनाल्पेन तं नरम् । समागच्छेम यो नस्तद्रूपमापादयेत् पुनः । ता वयं चिन्तयित्वैव मुहूर्त्तादिव भारत! । दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिमुत नारदम् । संप्रहृष्टाः स्म तं दृष्ट्वा देवर्षिममितद्युतिम् । अभिवाद्य च तं पार्थ! स्थिताः स्मो व्रीडितानना । स नोऽपृच्छद्दुःखमूलमुक्तवत्यो वयञ्च तत् । श्रुत्वा तत्र यथावृत्तमिदं वचनमब्रवीत् । दक्षिणे सागरानूपे पञ्च तीर्थानि सन्ति वै । पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत मा चिरम् । तत्राशु पुरुषव्याघ्रः पाण्डवेयो धनञ्जयः । मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्मान्न संशयः । तस्य सर्वा वयं वीर! श्रुत्वा वाक्यमिहागताः । तदिदं सत्यमेवाद्य मोक्षिताहं त्वया कृतम् । एतास्तु मम ताः सख्यश्चतस्रोऽन्या जले स्थिताः । कुरु कर्म शुभं वीर! एताः सर्वा विमोक्षय! । वैशम्पायन उवाच । ततस्ताः पाण्डवश्रेष्ठः सर्वा एव विशाम्पते! । तस्माच्छापाददीनात्मा मोक्षयामास वीर्य्यवान् ।

त्थाय च जलात्तस्मात् प्रतिलभ्य वपुः स्वकम् । तास्तदा-प्सरसो राजन्ददृशुस्तं यथा पुरा । तीर्थानि शोधयित्वा तु तथानुज्ञाय ताः प्रभुः । चित्राङ्गदां पुनर्द्रष्टुं तदा मणिपुरं ययौ" ।

कारन्धमिन् पु॰ स्त्री करएव कारस्तं धमति ध्मा-इनि णुगो॰ । १कांस्यकारे स्त्रियां ङीप् । २धातुवादरते च मेदि॰

कारपचव पु॰ देशभेदे । "अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां कारप-चवं प्रति" कात्या॰ श्रौ॰ २४।६।१०॥ "कारपचवो देशभेदस्त-न्मध्ये यमुना वर्त्तते तां कारपचवदेशस्थां यमुनां प्राप्य तत्रावभृथमभ्यवयन्ति" सं॰ व्या॰ ।

कारभ त्रि॰ करभस्येदम् अण् । करभसम्बन्धिनि मूत्रादौ "अर्शोघ्नं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम्" सुश्रुत: ।

कारभू स्त्री करस्य कारः तस्य भूः । राजग्राह्यकरप्रदभूमौ ।

कारमिहिका स्त्री कारं जलमयत्वं मेहति मिह-सेके क ततः स्वार्थे क अत इत्त्वम् । कर्पूरे राजनि॰ ।

कारम्भा स्त्री॰ ईषत् रम्भा कोः कादेशः । प्रियङ्गुवृक्षे शब्द॰

कारयितृ त्रि॰ कृ-णिच्-इष्णुच् । कारयितरि ।

कारव पु॰ स्त्री कैति रवोऽस्य । काके त्रिका॰ स्त्रियां ङीष् ।

कारवल्ली स्त्री कुत्सितचारी गतिर्यस्याः कर्म॰ । कारवेल्ले (करेला) । कारवान् कर्म्मयुक्तः सन् लीयते ली-क्विप् । २काण्डीरे काण्डधरे राजनि॰ ।

कारवी स्त्री कारं याति वा कके जलोपलक्षितवर्षाकाले रवोऽस्य कारवीमधुरस्तस्य पुष्पमिवाकारोऽस्त्यस्य अच्, कृ हिंसायां स्वार्थे णिच्-क्विप् काः तमवति अण् वा गौरा॰ ङीष् । १शतपुष्पायाम्, (मौरि) २हस्तजटायाम्, ३मधूर-शिखालतायाम् । ४कारवेल्ले, (करेला) ५त्वक्पत्राम् (तेजपात) ६कृष्णजीरके च । ७क्षुद्रकारवेल्ले अमरः राजनि॰ ८काकबोधिनि च ।

कारवीरेय त्रि॰ करवीरेण निर्वृत्तादि करवीर+चतुरर्थ्यां सख्या॰ ढञ् । करवीरनिर्वृत्तादौ ।

कारवेल्ल पु॰ कारेण वातगत्या वेल्लति वेल्ल-चालने अच् । १लताभेदे (करेला) २तत्फले न॰ । "कारवेल्लं हिमं भेदि लघु तिक्तमवातलम् । ज्वरपित्तकफास्रघ्नं पाण्डुमेह-कृमीन् हरेत्" भावप्र॰ । स्वार्थे क कारवेल्लकोऽपि तत्रैव स्त्रीत्वार्थे ङीप् । २क्षुद्रकारवेल्ले (उच्छा) । अमरः । कार-वेल्लगुणा "तद्गुणा कारवेल्ली स्याद्विशेषाद्दीपनी लघुः । कारवेल्लीफलं तक्रे स्वेदितं हिङ्गुमर्द्दितम् । भर्जितं नव-नीतेन सैन्धवेन समन्वितम्" भावप्र॰ । "विद्वेषितसुखमीषत् कारवेल्लीकठोरं पुलकितमिव तैलैः भावितं रामठेन । रचितमरिचचूर्णं सैन्धवेनातिपूर्णं सुललितरसनाथं लोल-नाथातनोति" पाकशा॰ । कारवेल्लीफलं भेदि लघु तिक्तं सुशीतलम् । पित्तास्रकामलापाण्डुकफमेदःकृमीन् हरेत्" वैद्यकम् । स्वार्थे क कारवेल्लिकाप्यत्र स्त्री ।

कारस्कर कारं वधं करोति कृ-हेत्वादौ ट हदे नि॰ सुट् । विषतिन्दौ किम्पाके वृक्षे राजनि॰ दासादौ न सुट् ।

कारस्कराटिका स्त्री कारस्करं इवाटति अट-ण्वुल् । कर्ण-जलौकायाम् । त्रिका॰ ।

कारा स्त्री कृ-हिंसायां भिदा॰ भावे अङ् "ऋदृशोऽङि" पा॰ गुणः "कारावन्धने" पा॰ ग॰ दीर्घनिर्द्देशात् दीर्घः । १बन्धने मेदि॰ २पीडायां त्रिका॰ पा॰ ग॰ बन्धनशब्दस्य बन्धनाधारपरत्वे ३बन्धनागारे अमरः । कुत्सितमृच्छति ऋ-अच् कोः का । ४दूत्याम् ५प्रसेवके । ६स्वर्णकारि-कायाञ्च मेदि॰ । ७शब्दे च । काराधुनी ।

कारागार न॰ कारायाबन्धनस्यागारं गृहम् बन्धनागारे (जेलखाना) "रिपुः कारागारं कलयति च तं केलि-कलया" कर्पूरस्तव: । कारागृहादयोऽप्यत्र ।

कारागुप्त त्रि॰ कारायां बन्धनागारे गुप्तः । (कएदी) बन्धनागारबद्धे हेमच॰ ।

कारापथ पु॰ देशभेदे । तत्र च लक्ष्मणात्मजाङ्गदचन्द्रकेतु राज्यमासीत् "अङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवम् । शासनात् रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ" रघुः ।

कारायिका स्त्री कं जलमाराति प्रचरणस्थानत्वेन का+रा-ण्वुल् । बलाकायां जटाधरः ।

काराधुनी स्त्री कारा शब्दः तस्याधुनी उत्पादयित्री । शब्दनिष्पादके शङ्खादौ । "अगस्त्योनरां स्व प्रयस्तः काराधुनीव" ऋ॰ १,१८०,८ । "कारा शब्दः" भा॰

कारि स्त्री कृ- भावे प्रश्नाख्यानविषये इञ् । प्रश्नाख्यान-विषये १क्रियायाम् । "कां कारिमकार्षीः ? सर्वां कारि-मकार्षम्" इत्यादि । कृ-कर्त्तरि शिल्पिनि इञ् । २शिल्पिनि त्रि॰ ।

कारिका स्त्री कृ-भावे ण्वुल् । १क्रियायाम् । "कारिकाशब्द-स्योपसंख्यानम्" वार्त्ति॰ क्रियायोगेऽस्य गतित्वम् तत्र का-रिका क्रिया, कारिकाकृत्य" सि॰ कौ॰ । तत्र दाक्षीक्षीकरा सकस्य क्रियाशब्दस्य न ग्रहणं तथाव्याख्यानात् । कारः रोगवधः साध्यतयास्त्यस्य ठन्, कृ-हिंसायां ण्वुल् वा । रोगनाशिकायां २कण्टकार्य्यां राजनि॰ । ३नटयोषि

४ विवरणश्लोके अन्यान्तरेण वक्तुर्णनापकश्लोकभेदे । ५ विलिखनायाम् मेदि०। ६ इष्टिभेदे (सुद) रमानाथः ।

कारित त्रि० कृ–णिच्–कर्मणि क्तः । १ करणाय प्रेरिते । “विष्णुः शरीरग्रहणमहमीशान एव च । कारितास्ते यतो-ऽनन्ताम्” देवीमा० । २ अधमर्णेन स्वकार्यसिद्धये नियत-वृद्धेरुल्लेखाधिकवृद्धौ स्त्री “वृद्धिः सा कारिता नाम यर्णि-केन स्वयं कृता” मिता० ना० स्मृतिः । “ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका संप्रकीर्त्तिता । आपत्काले कृता नित्यं सा तु स्यात् कारिता मता” कात्या० ।

कारी स्त्री कृ–हिंसायाम् इञ् स्त्रियां ङीष् । कण्टकारि-वृक्षे राजनि०। तस्याः कण्टकावितत्वेन हिंसासाधनत्वात् रोगहिंसाकारकत्वाद्वा तथात्वम् ।

कारीर न० करीरस्यावयवः काण्डं भस्म वा पलाशा० अञ् । १ वंशस्य काण्डे २ वंशमस्मनि च ।

कारीरी स्त्री कं जलमृच्छति ऋ–णिच् कारं सजलमेघ-मीरयति ईर–अण् उप० स० गौ० ङीष् । वर्षहेतौ इष्टिभेदे । “वर्षकामेष्टिः कारीरी” “तस्यां प्रति त्वं याज्-मध्वरमीड्य अग्निं स्वयं नमोभिरिति धाय्ये” आश्व० श्रौ० २।१३।१।२। “वर्षकामस्य कारीरी नाम इष्टिः कार्या । तस्यां–कारीर्याम् । अत्र पञ्चदैवत्याया आम्ना-नात् अन्यदा इयमेव कारीरी एकदैवत्या भवति तस्यामपि प्रापणार्थं तस्यां ग्रहणमिति” नारा० । आरब्धायां कारीर्यां कृतायां वर्षणे सति सा समापनीया न वेति सन्देहे कात्या० श्रौ० १।२।२२ सू० निर्णीतं यथा “इष्टे तत्परिमाणम्” कृतार्धायामिष्टौ वर्षणे इष्टे सति तत्परिमाणमेव कर्म कर्त्तव्यं यत्परिमाण-मदृष्टे वर्षणे क्रियते । न तु इष्टौ इष्टायां किमन्यन्न-कृतार्धं परित्याज्यमिति । न च वर्षणं तत्र तस्या इष्टेः फलं, किन्तु कालस्वभावात् प्रतिबन्धकापगमाद्वा स्वयं प्रवृत्तम् इत्याशयः” सं०व्या०। अतएव जैमिनिना ६,२,१३,कर्मणि आरब्धे फलेच्छाराहित्ये कथञ्चित् फलप्राप्तौ च आरब्धस्य काम्यकर्मणः समाप्यत्वमुक्तं यथा “प्रक्रमात्तु नियुज्ये-तारम्भस्य निमित्तत्वादिति” व्याख्यातं चेदं शबरस्वामिना यथा “प्रजाकामो यजेत, पशुकामो यजेत”–इत्येवमादि कर्म समाम्नायते । तत्र सन्देहः–किं प्रक्रान्तं नियोगतः समापनीयम्, उतेच्छया कार्यं हेयं वा ?–इति कुतः ? एवं प्राप्तं?–नियोगतः परिसमापयितव्यम्–इति । कुतः? एवं हि श्रूयते,–इदंकामो यजेत–इति, एवं तस्य आख्यातस्य अर्थम् उपदिशन्ति, ‘उपक्रमप्रभृति अपवर्गपर्यन्तम् आह–इति, उपक्रमादारभ्य यावत् परिसमाप्तिः –इत्येतावान् व्यापारविशेषः तस्य अर्थः, न यथा पाकः त्यागः–इति । तत्र हि पाकसत्तामात्रं निर्दिश्यते न आरभ्य परिसमापयितव्यम् । एवं च आख्यातार्थं लौकिका अपि प्रतिपद्यन्ते, तत्र न आरम्भे पुरुषप्रयत्नः चोद्यते–इति गम्यते । यतो चोदितं न नियो-गत आरभन्ते, नियोगतः पुनः परिसमापयन्ति, तेन नोभे आरम्भपरिसमाप्ती शब्दार्थः किन्तर्हि ?–परिस-माप्तिः शब्दार्थः परिसमाप्त्यर्थप्राप्तत्वात् आरम्भस्य । तस्मात् परिसमाप्तिः शब्दार्थः –इति गम्यते । सा चेत् शब्दार्थः, सा कर्त्तव्यतया चोद्यते, आरम्भे नास्ति कर्त्त-व्यतावचनं’ तेन न नियोगत आरम्भः, नियोगतस्तु परिसमाप्तिः । तेन उपक्रान्ते कर्मणि यदि चीयात् फलेच्छा, अवाप्नोति वा फलं, तस्यामवस्थायां, कर्त्त-व्यमेव उपक्रान्तस्य परिसमापनम् । ननु अर्थिनो यो-ऽर्थः सोऽत्र कर्त्तव्यतयोच्यते’ । नैतदेवं, वाक्यार्थो हि स भवति, यागस्य तु कर्त्तव्यता श्रुत्या गम्यते । तस्मात् पशुकामेन याग आरब्धः परिसमापनीयः पशुमादिकामनावचनं निमित्तत्वेन तदा भवति निमित्ते, च उपपन्ने यत् कर्त्तव्यम्–इत्युच्यते, तद्विनष्टेऽपि निमित्ते कर्त्तव्यम्, न हि तद्विनष्टम् अनुत्पन्नं भवति, उत्पन्नस्य निमित्तं न भावः तस्मात् चीनायामपि फलेच्छायाम् उप-क्रान्तं परिसमापयितव्यम् । क्रियाया हि निमित्तम् आरम्भः सोऽपि परिसमाप्तेः” इति ।

कारीरीष्टिं प्रकृत्य श्रूयते च । “यदि वर्षेत्तावत्येव जुहु-यात्” “कारीरीमनुवदेः” मि०कौ० ।

कारीष न० करीषाणां समूहः अण् । शुष्कगोमयसमूहे ।

कारीषगन्धि त्रि० कारीषस्येव गन्धोऽस्य इत्समा०। शुष्क-गोमयसंघगन्धयुक्ते स्त्रियां ष्यङ् चाप्। कारीषगन्ध्या तस्याः तत्पुरुषे पुत्रपत्योः परयोः संप्रसा० दीर्घश्च । कारीष-गन्धीपुत्रः कारीषगन्धीपतिः । एवं परमकारीषगन्धी-पुत्रः । उपसर्जने तु न, अतिकारीषगन्ध्यापतिः । बन्धु-शब्दे परे तु बहुव्रीहौ तथा वा, कारीषगन्ध्याबन्धुः कारीष-गन्धीबन्धुः। एवं कौमुदगन्ध्यादेरपि संप्रसारणदीर्घौ ।

कारु त्रि० कृ–उण् । १ शिल्पिनि । “इति स्म सा कारुतरेण लेखितं नलस्य च स्वस्य च सख्यमीक्षते” नैष० । “कार-यित्वा तु कर्माणि कारुं पश्चान्न वञ्चयेत्” कूर्मपु०

"उपस्तुतिं भरमाणस्य कारोः" ऋ० १, १४८, २, । "नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम्" मनुः । "कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योषिन्मुखं तथा" याज्ञ० "गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान् वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्" मनुः । २सूपकारादौ "धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विंशं कार्षापणावरम् । कर्म्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा" मनुना कारुशिल्पिनोर्भेदेन निर्द्देशात् "कारवः सूपकारादयः" कुल्लू० । एतेषां च कर्म्मकरणरूप एव करो न धनरूपादिर्मनुना कर्म्मोपकरणत्वेन तेषां निर्द्देशात् । तत्र करप्रतिरूपकर्म्मकरणप्रकारो मनुना दर्शितो यथा "कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः । एकैकं कारयेत् कर्म्म मासिमासि महीपतिः" मासि मासि कर्म्म एकैकं दिनं कारयेदित्यर्थः । "सम्भूय कुर्वतामर्घं सबाधं कारुशिल्पिनाम् । अर्घस्य ह्रासं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः" याज्ञ० । ३कारके तत्तत्क्रियानिष्पादके त्रि०मेदि० । "राघवस्य ततः कार्य्यं कारुर्वानरपुङ्गवः" भट्टिः । भावे उण् । ४कर्म्मणि मेदि० ५शिल्पे हेमच० ६स्तोतरि निरु० । अत्रेदं बोध्यम् उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे समुदायशक्त्या शिल्पिप्रभृतितत्तदर्थवाचकता, व्युत्पत्तिपक्षे अवयवशक्त्या अवयवार्थस्याप्युपस्थापनेन योगेन विशिष्टार्थपरतया यौगिकत्वं तेन कार्य्यं कारुरित्यादौ कर्म्मादेरन्वयः एतदनन्तयोगाच्च तत्र कर्म्मणि न षष्ठी अनन्वयशार्थे कर्म्मणोऽन्वयासम्भवात् न द्वितीयादिप्रसक्तिः । स्वार्थे क । कारुकोऽपि सूपकारादौ । "न साक्षी नृपतिः कार्य्यो न कारुककुशीलवौ" मनुः । "अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्त्तुं द्विजन्मनाम् । पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत् कारुककर्म्मभिः । यैः कर्म्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः । तानि कारुककर्म्माणि शिल्पानि विविधानि च" मनुः । स्त्रियामूङ् । कारू शिल्पिन्यां रजकादिस्त्रियाम् । [चौरे शब्दचि० ।

कारुचौर पु० कारुणा शिल्पेन चोरयति चुर-अण् । सन्धि-

कारुज पु०क्ली० जलमारुजति, ईषत् रुजति वा आ+रुज—क । १करभे, २वल्मीके, ३नागकेसरे, ४गैरिके, ५स्वयंजाते देशस्थे तिलादिचिह्ने च हेमच० । कारुतो जायते जन—ड ५त० । तत्कृतचित्रलेखनादौ न० ।

कारुणिक त्रि० करुणा शीलमस्य ठक् । दयालौ दयाशीले अमरः । "सम्यक् कारुणिकस्येदं वत्स ! ते विचिकित्सितम्" भाग० २,५,१० । "आचार्य्यो वै कारुणिकाय" भा० वि० ४७अ० । [स्वार्थे क । कारुणिका तत्रार्थे ।

कारुण्डी स्त्री ईषत् रुण्डो मूर्द्धहीना । जलौकायां शब्दच० ।

कारुण्य न० करुणः करुणायुक्तः करुणाविषयो वा तस्य भावः, करुणैव वा ष्यञ् । करुणायां परदुःखप्रहरणेच्छायाम् अमरः । २करुणाविषयत्वे च "दयासमुद्रे स तदाशयेऽतिथीचकार कारुण्यरसापगा गिरः" नैष० "कारुण्यवारांनिधे !" नीलतन्त्रम् ।

कारु(रू)ष पु० करु(रू)षस्य राजा अण् । करु(रू)षदेशाधिपे दन्तवक्रे "कारु(रू)षान्मानवादासन् कारु(रू)षाः क्षत्रजातयः" भाग०९,२१" करु(रू)षोऽभिजन एषाम् अण् भर्गा० बहुषु न तस्य लुक् । पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिषु ब०व० ।

कारेणव त्रि० करेणोरिदमण् । करेणुसम्बन्धिदुग्धादौ । "कषायं बहुविण्मूत्रं तिक्तमग्निकरं परम् । सर्पिः कारेणवं हन्ति कफकुष्ठविषक्रिमीन्" सुश्रु० ।

कारेणुपालि पुंस्त्री करेणुपालस्यापत्यम् इञ् । करेणुपालकापत्ये । युवापत्ये तु इञन्तत्वात् फक् तस्य तौल्वल्या० न लुक् । कारेणुपालायन तदीययुवापत्ये पुंस्त्री ।

कारोत्तर पु० कारेण सुरागालनक्रियया उत्तरति उद्+तॄ-अच् । १सुरामण्डे अमरः स्वामी तु कारोत्तम इति पठित्वा तत्रार्थे इत्याह सुरागालनक्रियायां मण्डस्योत्तमत्वात्तथात्वम् । कारेण ईषद्रव्या उत्तीर्य्यतेऽसौ उद्+तॄ—कर्म्मणि अप् । २कूपे हला० तद्वत्त्वात् चालनीरूपे वंशादिजे ३पात्रभेदे । "अन्तर उत्तरवेद्या रूपं कारोत्तरोभिषक्" यजु० १९, १६ । कारोत्तरः सुरापावनचालनी" मेदि० "अस्थि मज्जानं मासरैः कारोत्तरेण" यजु० १९,८२ । सुरागालनी चालनी च वंशमयी तथा अस्य सुरागालनप्रकारः कात्या० श्रौ० १९.२.७. सू० दर्शितो यथा । "श्वभ्रं खात्वा चरमपरेण चर्म्मावधाय परिस्रुतमासिच्य कारोत्तरमवदधाति, कारोत्तराद्वा चर्म्मणि मन्त्रविक्षरात् पूतामादत्ते सिञ्चन्ति परिषिञ्चन्तीति" । "ततो दक्षिणवेदिश्रोणेरपरेण बहिर्वेदि श्वभ्रं गर्त्तं खात्वा तत्र गर्त्ते गोचर्म्मावधाय परिस्रुतं सुरां चर्म्मणि आसिच्य सुराया उपरि कारोत्तरं वंशमयं पात्रं (करोत्तरचालनिका) सुरागालनसमर्थं निदधाति एवं कृते मन्त्रवत् तिष्ठति गलिता सुरा कारोत्तरस्योपर्य्यायाति एकोऽयं गालनोपायः । अथवा पूर्व्वं चर्म्मणि कारोत्तरमवधाय तत्र

सुरामाविद्धति तथा च पतति कारोत्तरात् चर्म्मणि सुरा पतति" सं॰व्या॰। "तस्य लोमान्येव पुष्पाणि, त्वक् तोक्मानि, मांसं लाजा अस्थि कारोत्तरो मज्जा मासरं रसः परिस्रुत् वन्नक्षोर्हितं, रेतः पयः, मूत्रं सुरोवध्यम् वल्कसम्" शत॰ ब्रा॰ १२,९,१,२। एवं कारोत्तरशब्दस्य चालनीपरत्वे स्थिते सुरामण्डस्य तत्साध्यत्वात् तथात्वं बोध्यम्।

कार्कश्य न॰ कर्कशस्य भावः ष्यञ्। कठोरत्वे "श्यामेव लोलुपवधूस्तनकार्कश्यप्रसाविणी" माघः।

कार्कषि पुंस्त्री कर्कं श्वेतं स्यति सो क–पृषो॰ षत्वम् कर्कषः काठिन्यनामकः तस्यापत्यम् पक्षे इञ् तदपत्ये पक्षे वाकिन्या। वा फिञ् कुक् च। कार्कषकायनि तदर्थे पुंस्त्री।

कार्कीक त्रि॰ कर्कः शुक्लोऽश्वः स इव ईकक्। श्वेताश्वतुल्ये।

कार्ण्ण पुंस्त्री कर्णस्यापत्यं शिवा॰ अण्। १कर्णापत्ये वृषकेतौ कर्णस्येदम् अण्। २कर्णसम्बन्धिमात्रे त्रि॰।

कार्णायनि त्रि॰ कर्णेन निर्वृत्तादि कर्ण+कर्णा॰ चतुरर्थ्यां फिञ्। कर्णेन निर्वृत्तादौ। सुतङ्गमादिपाठात् पक्षे इञ्। कार्णिरप्यत्र त्रि॰।

कार्त्त त्रि॰ कृतः कृत्प्रत्ययस्य व्याख्यानो ग्रन्थः अण्। १कृत्प्रत्ययव्याख्याने ग्रन्थे। कृतस्येदम् अण्। २कृतसम्बन्धिनि अस्य कौजपेन सह द्वन्द्वे कार्त्तकौजपा॰ पूर्वपदे प्रकृतिस्वरः। कृतमेव स्वार्थे अण्। ३कृतयुगे "किन्नारत्वं कार्त्तयुगप्रधानः" भा॰आ॰६॰अ॰।

कार्त्तकौजपादि पु॰ पाणिन्युक्ते द्वन्द्वे पूर्वपदे प्रकृतिस्वरनिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः "कार्त्तकौजपौ सावर्णिमाण्डूकेयौ अवन्त्यश्मकाः पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकवार्चलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकबाभ्रवाः आर्चाभिमौद्गलाः कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौथुमलौकाक्षाः स्त्रीकुमारम् मौदपैप्पलादाः वत्सजरन्तः सौश्रुतपार्थिवाः जराम्रत्यू याज्यानुवाक्ये"।

कार्त्तवीर्य्य पु॰ कृतवीर्य्यस्यापत्यम् अण्। कृतवीर्य्यनृपापत्ये सहस्रबाहौ अर्जुने। "अर्जुनः कृतवीर्य्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत्। दत्तात्रेयाद्धरेरंशात् प्राप्तयोगमहागुणः। न नूनं कार्त्तवीर्य्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः। यज्ञदानतपोयोगैः श्रुतवीर्य्यदयादिभिः" भाग॰९,२३,२७। तत्कथादि अर्जुनशब्दे ३६६पृ॰ उक्तप्रायमधिकं भा॰आनु॰१५२अ॰ उक्तं यथा। "सहस्रभुजभृत् श्रीमान् कार्त्तवीर्य्योऽभवत् प्रभुः। अस्य लोकस्य सर्वस्य माहिष्मत्यां महाबलः। स तु रत्नाकरवतीं सद्वीपां सागराम्बराम्। शशास पृथिवीं सर्वां हैहयः सत्यविक्रमः। स्ववित्तं तेन दत्तन्तु दत्तात्रेयाय कारणे। क्षत्त्रधर्म्मं पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च। आराधयामास च तं कृतवीर्य्यात्मजो मुनिम्। न्यमन्त्रयत सन्तुष्टो द्विजश्चैनं वरैस्त्रिभिः। स वरैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत्। सहस्रबाहुर्भूयासं चमूमध्ये गृहेऽन्यथा। मम बाहुसहस्रन्तु पश्यन्तां सैनिका रणे। विक्रमेण महीं कृत्स्नां जयेयं संशितव्रत!। तां च धर्म्मेण सम्प्राप्य पालयेयमतन्द्रितः। चतुर्थं तु वरं याचे त्वामहं द्विजसत्तम!। तं ममानुग्रहकृते दातुमर्हस्यनिन्दित!। अनुशासन्तु मां सन्तो मिथ्योद्वृत्तं त्वदाश्रयम्। इत्युक्तः स द्विजः प्राह तथास्त्विति नराधिपम्। एवं समभवंस्तस्य वरास्ते दीप्ततेजसः। ततः स रथमास्थाय ज्वलनार्कसमद्युतिम्। अब्रवीद्वीर्य्यसम्मोहात् कोऽन्वस्ति सदृशो मम। धैर्य्ये वीर्य्ये यशःशौर्य्ये विक्रमेणौजसाऽपि वा। तद्वाक्यान्तेऽन्तरीक्षे वै वागुवाचाशरीरिणी। न त्वं मूढ! विजानीषे ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरम्। सहितो ब्राह्मणेनेह क्षत्रियः शास्ति वै प्रजाः। अर्ज्जुन उवाच। कुर्य्यां भूतानि तुष्टोऽहं क्रुद्धो नाशं तथा नये। कर्म्मणा मनसा वाचा न मत्तोऽस्ति वरो द्विजः। पूर्व्वो ब्रह्मोत्तरो वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः। त्वयोक्तौ हेतुयुक्तौ तौ कथं तु ब्राह्मणो वरः। सर्व्वभूतप्रधानांस्तान् भैक्षवृत्तीनहं सदा। आत्मसम्भावितान् विप्रान् स्थापयाम्यात्मनो वशे। कथितं ह्यनया सत्यं गायत्र्या कन्यया दिवि। विजेष्याम्यवशान् सर्व्वान् ब्राह्मणांश्चर्म्मवाससः। न च मां च्यावयेद्राष्ट्रात् त्रिषु लोकेषु कश्चन। देवो वा मानुषो वापि तस्माज्ज्येष्ठो द्विजादहम्। अद्य ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये क्षत्रियोत्तरम्। न हि मे संयुगे कश्चित् सोढुमुत्सहते बलम्। अर्ज्जुनस्य वचः श्रुत्वा वित्रस्ताऽभून्निशाचरी। अथैनमन्तरिक्षस्थस्ततो वायुरभाषत। त्यजैनं कलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुरु। एतेषां कुर्व्वतः पापं राष्ट्रक्षोभो भविष्यति। अथ वा त्वां महीपाल! शमयिष्यन्ति वै द्विजाः। निरसिष्यन्ति ते राष्ट्राद्धतोत्साहं महाबलाः। तं राजा कस्त्वमित्याह ततस्तं प्राह मारुतः। वायुर्व्वै देवदूतोऽस्मि हितं त्वां प्रब्रवीम्यहम्। अर्ज्जुन उवाच। अहो त्वयाऽद्य विप्रेषु भक्तिरागः प्रदर्शितः। यादृशं पृथिवीभूतं तादृशं ब्रूहि वै द्विजम्। वायोर्व्वा सदृशं किञ्चिद् ब्रूहि त्वं ब्राह्मणोत्-

मम् । अपां वै सदृशो वह्निः सूर्य्यस्य नभसोऽपि वा" । ततः पवनार्ज्जुनयोः संवादे बहुकथा तत्र द्रष्टव्या । "भवन्तं कार्त्तवीर्य्योऽपीनस्विमचीकरत्" भट्टिः । "अनन्यसाधारणराजशब्दो बभूव योगी किल कार्त्तवीर्य्यः" रघुः ।

कार्त्तवीर्य्यदीप पुं० ६तत्० । कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनोद्देशेन दीयमाने दीपे । तद्दानविधानादि विधानपारिजाते उड्डामेश्वरतन्त्रे उक्तं यथा

"गोमयेनोपलिप्तायां शुद्धभूमौ समाहितः । तन्मध्ये मण्डलं कार्य्यं त्रिकोणं बिन्दुसंयुतम् । षट्कोणं तद्बहिः कार्य्यं मध्ये मूलं समालिखेत् । तण्डुलैः कुङ्कुमाक्तैर्वा रक्तचन्दनमिश्रितैः । तस्योपरि न्यसेद्दीपं घृतपूरितवर्त्तिकम् । तं दीपं विधिनाभ्यर्च्य यथावत्कल्पयेत्ततः । कार्त्तवीर्य्य ! महाबाहो ! भक्तानामभयप्रद ! । गृहाण दीपं मद्दत्तं कल्याणं कुरु सर्व्वदा । अनेन दीपदानेन कार्त्तवीर्य्यस्तु प्रीयताम् । पश्चिमाभिमुखं दीपं कारयेत् शुभकर्म्मणि । अभिचारे तु त्रितयं दक्षिणोत्तरपश्चिमे । नष्टप्राप्तौ च कुर्व्वीत पञ्चादिविषमान् पुनः । वश्याभिकाङ्क्षी कुर्व्वीत गुर्व्वाज्ञां प्राप्य साधकः । चतुर्व्वर्गफलायैव शतदीपावलिं ततः । मारणे तु सहस्रं स्याद्यामार्द्धक्रमेण च । दीपावलिं प्रकुर्व्वीत गुर्व्वाज्ञां प्राप्य साधकः । चतुर्व्वर्गफलावाप्त्यै कुर्व्वीत प्रतिवासरम् । अनेन दीपदानेन कार्त्तवीर्य्यः प्रसीदति । एवं दीपं सुरेशानि ! कुर्व्वीत गुरुशासनात् ! । महाभये समुत्पन्ने चित्तव्याकुलितेक्षणे । अयुतं स्वर्णसंयुक्तं देयं रात्रौ विचक्षणैः । पूर्णमासीदिने कुर्य्याद्दगरैका प्रदक्षिणा । ग्रामे पुरे गोव्रजे वा साधकः सर्व्वकामतः । एतत् सारतरं देवि ! न देयं यस्य कस्यचित् । गुरुभक्ताय शान्ताय साधकाय प्रकाशयेत् । नास्तिकाय न दातव्यं परशिष्याय नो वदेदिति" । तद्दीपपात्रादिविवृतिः तत्रैव

"राजचोरादिपीड़ासु महारोगभयेषु च । नानादुःखेषु देवेशि ! सुखप्राप्त्यै तथैव च । दीपं कुर्व्वीत विधिवद्गुरुदर्शितमार्गतः । दीपपात्रं नवं कार्य्यं महाकार्य्ये विशेषतः । सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यं लौहं च मृण्मयम् । गोधूममाषमुद्गानां चूर्णेन घटितेऽथवा । सौवर्णे कार्य्यसिद्धिः स्यात् रौप्ये वश्यं जगत् भवेत् । ताम्रे रिपोर्भयाभावः कांस्ये विद्वेषणं भवेत् । मारणे लौहपात्रं च उच्चाटे मृण्मयं तथा । गोधूमचूर्णघटिते विवादे विजयो ध्रुवम् । माषे शत्रुस्तम्भो मुद्गे स्याच्छान्तिरुत्तमा । बृहत्कार्य्ये नदीकूलद्वयोर्मृत्स्नां तु कारयेत् । अलाभे सर्व्वपात्राणां ताम्रे कुर्य्याद्विचक्षणः । सप्त पञ्च तथा तिस्र एका वा वर्त्तिका भवेत् । अयुग्मा वर्त्तिका ग्राह्या एकोत्तरशतावधिः । गुरुकार्य्येऽधिका कार्य्या स्वल्पे स्वल्पतमा प्रिये ! । रक्तं श्वेतं तथा पीतं माञ्जिष्ठं कुसुम्भजम् । सूत्रञ्च कर्पूरञ्चैव क्रमतो विनियोजयेत् । सर्व्वाभावे सितेनैव कुर्य्याद्वर्त्तीः पृथक् भवेत् । दशपञ्चाधिकाश्चैव त्रिंशत्त्रिंशत्तथैव च । चत्वारिंशत्तथा कार्य्याः पञ्चाशदपि वा भवेत् । अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं पञ्चाशदेव च । तत्तत्कार्य्यवशाद्देवि ! कुर्य्यात्तन्तून् समाहितः । षट्कर्म्मापि तथा कुर्य्यात् साधकश्च सुबुद्धिमान् । चत्वारिंशदधिकांश्च नित्यदीपे तु कारयेत् । तदर्द्धमपि च प्रोक्तं देवि ! विश्वार्त्तिहारिणि ! । गोघृतेन प्रकर्त्तव्यो दीपः सर्व्वार्थसिद्धये । गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ यन्त्रं समालिखेत् । कपिलागोमयेनैव षट्कोणञ्च लिखेत्ततः । मारबीजं (क्लीँ) कर्णिकायां षट्पत्रे बीजषट्ककम् । दिक्षु बीजचतुष्कञ्च शेषैः संवेष्टयेच्च तत् । तत्र प्रत्यङ्मुखो दीपः स्थाप्यः सर्व्वाङ्गसुन्दरि ! । प्राणानायम्य विधिवन्मूलेनाङ्गं समाचरेत् । मन्त्रराजं लिखित्वा तु ताम्रपात्रेऽष्टगन्धकैः । स्थापयेत्पूर्व्वतस्तस्य कुर्य्यात्सङ्कल्पमादरात्" । "अनेन विधिना देवि ! कार्त्तवीर्य्यस्य गोपतेः । दीपो देयः प्रयत्नेन सर्व्वकार्य्यमभीप्सुना । गुरोराज्ञां पुरस्कृत्य कुर्य्याद्देवि ! प्रयत्नतः । अन्यथा तु कृतं लोके विपरीतफलं भवेत् । विधानं दीपदानस्य कृतघ्नाय शठाय च । ब्रह्मकर्म्मविहीनाय न वक्तव्यं कदाचन । सुभक्ताय सुशिष्याय साधकाय विशेषतः । वक्तव्यं देवि ! विधिना मम प्रीतिकरं शिवम् । किं बहूक्तेन भो देवि ! कल्पोऽयमखिलार्थदः । यथाभिधीयते मानमाज्यस्य वरवर्णिनि ! । साधकानां हितार्थाय सर्व्वार्थस्य च सिद्धये । पलानां पञ्चविंशत्तु दीपो देयोऽर्थसिद्धये । पञ्चाशता घोरशान्त्यै शत्रुध्वंसाय चेष्यते । पञ्चषष्टिर्द्देवेशि ! शत्रूणां स्यात् पराजये । एतेन रोगनाशः स्यात् सहस्रेणाखिलाः क्रियाः । सिध्यन्ति साधकानां हि प्रयोगा येऽतिदुष्कराः । नित्यदीपे न मानं हि कार्य्यः सोऽत्र स्वशक्तितः । यथाकथञ्चिद्देवेशि ! नित्यं दीपं प्रकल्पयेत् । कार्त्तवीर्य्याय देवेशि ! सर्व्वकल्याणसिद्धये । गुरुकार्य्येऽधिकं मानं कर्त्तव्यं देवि ! सर्व्वदा । लघुद्रव्यैः प्रकर्त्तव्यः लघुकार्य्ये वरानने ! । विना मानं न कुर्व्वीत कार्त्तवीर्य्यस्य गोपतेः" ।

अधिकं तत्र दृश्यम्। मन्त्रमहोदधौ १७तरङ्गे। कार्त्तवीर्य्यमन्त्रादिकमुक्त्वा विशेषो दर्शितो यथा "अथ दीपविधिं वक्ष्ये कार्त्तवीर्य्यप्रियङ्करम्। वैशाखे श्रावणे मार्गे कार्त्तिकाश्विनपौषतः। माघफाल्गुनयोर्मासोर्दीपारम्भं समाचरेत्। तिथौ रिक्ताविहीनायां वारे शनिकुजौ विना। हस्तोत्तराश्विरौद्रेषु६ पुष्यवैष्णव२२ वायुभे१५। द्विदैवते १६च रोहिण्यां दीपारम्भो हितार्थिनाम्। चरमे २७च, व्यतीपाते धृतौ वृद्धौ सुकर्म्मणि। प्रीतौ हर्षे च सौभाग्ये शोभनायुष्मतोरपि। करणे विष्टिरहिते ग्रहणेऽर्द्धोदयादिषु। योगेषु रात्रौ पूर्व्वाह्णे दीपारम्भः कृतः शुभः। कार्त्तिके शुक्लसप्तम्यां निशीथेऽतीव शोभनः। यदि तत्र रवेर्व्वारः श्रवणं तत्र दुर्लभम्। अत्यावश्यककार्य्येषु मासादीनां न शोधनम्। आद्येऽह्न्युपोष्य नियतो ब्रह्मचारी शयीत कौ। प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूमौ लिप्तायां गोमयोदकैः। प्राणानायम्य सङ्कल्प्य न्यासान् पूर्व्वोदिताञ्चरेत्। षट्कोणं रचयेद्भूमौ रक्तचन्दनतण्डुलैः। अन्तःस्मरं (क्लीं) समालिख्य षट्कोणेषु समालिखेत्। मन्त्रराजस्य षड्वर्णान् कामबीजविवर्ज्जितान्। बहिः पद्मं वर्म्म चास्त्रं पूर्व्वाद्याशासु संलिखेत्। नवार्णैर्वेष्टयेत्तच्च त्रिकोणं तद्बहिः पुनः। एवं विलिखिते यन्त्रे निदध्याद्दीपभाजनम्। स्वर्णजं रजतोत्थं वा ताम्रजं तदभावतः। कांस्यपात्रं मृण्मयञ्च कनिष्ठं लौहजं मतौ। शान्तये मुद्गचूर्णोत्थं वश्ये गोधूमचूर्णजम्। शुभेप्सुं समानं तु पात्रं कुर्य्यात् प्रयत्नतः। अर्कदिग्वसुषट्पञ्चचतुरामाङ्गुलैर्मितम्। आज्यं पलसहस्रे तु पात्रं शतपलैः कृतम्। आज्येऽयुतपले पात्रं पलपञ्चशतीकृतम्। पञ्चसप्ततिसंख्ये तु पात्रं षष्टिपलं मतम्। त्रिसहस्रीकृतपले शरार्क १२५ पलभाजनम्। द्विसहस्र्यां शरशिवं ११५ शतार्द्धे त्रिंशता मितम्। शतेऽष्टिशर ५५ संख्यातमेवमन्यत्र कल्पयेत्। नित्यदीपे वह्निपलं पात्रमाज्ये स्मृतं पलम्। एवं पात्रं प्रतिष्ठाप्य वर्त्तीः सूत्रोत्थिताः क्षिपेत्। एका तिस्रोऽथ वा पञ्च सप्ताद्या विषमा अपि। तिथि१५माद्या ऽऽसहस्रन्तु तन्तुसंख्या विनिर्म्मिता। गोघृतं प्रक्षिपेत्तत्र शुद्धवस्त्रविशोधितम्। सहस्रपलसंख्यादि दद्यात्तं कार्य्यगौरवात्। सुवर्णादिकृतां रम्यां शलाकां षोडशाङ्गुलाम्। तदर्द्धां वा तदर्द्धां वा सूक्ष्माग्रां स्थूलमूलिकाम्। विन्यसेद्दक्षिणे भागे पात्रमध्ये कृताग्रकाम्। पात्राद्दक्षिणदिग्भागे छत्राऽङ्कुशचतुष्टयम्। अधोऽग्रां दक्षिणाधारां निखनेच्च छुरिकां शुभाम्। दीपं प्रज्वालयेत्तत्र गणेशस्मृतिपूर्व्वकम्। दीपात् पूर्व्वत्र दिग्भागे सर्व्वतोभद्रमण्डले। तण्डुलाष्टदले चापि विधिवत् स्थापयेद्घटम्। तत्रावाह्य न्यपाधीशं पूर्व्ववत् पूजयेत् सुधीः। लाजाक्षतान् समादाय दीपं सङ्कल्पयेत्ततः। दीपसङ्कल्पमन्त्रोऽयं कथ्यते हीषु ५२ भूमितः"। ततस्तन्मन्त्रादिकमुक्त्वा शेषविधिर्दर्शितो यथा "एवं दीपप्रदानस्य कर्त्ताप्नोत्यखिलेप्सितम्। दीपप्रबोधकाले तु वर्ज्जयेदशुभाक्षरम्। विप्रस्य दर्शनं तत्र शुभदं परिकीर्त्तितम्। शूद्राणां मध्यमं प्रोक्तं म्लेच्छस्य वधबन्धनम्। आख्वोत्वोर्दर्शनं दुष्टं गवाश्वस्य सुखावहम्। दीपज्वाला समा सिद्ध्यै, वक्रा नाशविधायिनी। कृते दीपे यदा पात्रं भग्नं दृश्येत दैवतः। पक्षादर्व्वाक् तदा गच्छेद्यजमानो यमालयम्। वर्त्त्यन्तरं यदा कुर्य्यात् कार्य्यं सिध्येद्विलम्बतः। नेत्रहीनो भवेत् कर्त्ता तस्मिन् दीपान्तरे कृते। अशुचिस्पर्शने व्याधिर्दीपनाशे तु चौरभीः। श्वमार्जारादुसंस्पर्शे भवेद्भूपतितो भयम्। यात्रारम्भे वसुपलैः कृतो दीपोऽखिलेष्टदः। तस्माद्दीपः प्रयत्नेन रक्षणीयोऽन्तरायतः। आ समाप्तेः प्रकुर्व्वीत ब्रह्मचर्य्यं च भूशयः। स्त्रीशूद्रपतितादीनां सम्भाषामपि वर्ज्जयेत्। जपेत् सहस्रं प्रत्यहं मन्त्रराजं नवाक्षरम्। स्तोत्रपाठं प्रतिदिनं निशीथिन्यां विशेषतः। एकपादेन दीपाग्रे स्थित्वा यो मन्त्रनायकम्। सहस्रं प्रजपेद्रात्रौ सोऽभीष्टं क्षिप्रमाप्नुयात्। समाप्य शोभने घस्रे संभोज्य द्विजनायकान्। कुम्भोदकेन कर्त्तारमभिषिञ्चेत्ततः स्मरन्। कर्त्ता तु दक्षिणां दद्यात् पुष्कलां तोषहेतवे। गुरौ तुष्टे ददातीष्टं कार्त्तवीर्य्यो नृपः। गुर्व्वाज्ञया स्वयं कुर्य्याद्यदि वा कारयेद्गुरुम्। कृत्वा रत्नादिदानेन दीपदानं धरापतेः। गुर्व्वाज्ञामन्तरा कुर्य्याद्यो दीपं स्वेष्टसिद्धये। प्रत्युतानुभवत्येष हानिमेव पदे पदे। दीपदानविधिं ब्रूयात् कृतघ्नादिषु नो गुरुः। दुष्टेभ्यः कथितोमन्त्रो वक्तुर्दुःखावहो भवेत्। उत्तमं गोघृतं, प्रोक्तं मध्यमं महिषीभवम्। तिलतैलन्तु तादृक् स्यात् कनीयोऽजादिजं घृतम्। आस्यरोगे सुगन्धेन दद्यात्तैलेन दीपकम्। सिद्धार्थसम्भवेनाथ द्विषतां नाशसिद्धये। सहस्रेण पलैर्दीपे विहिते चेन्न दृश्यते। कार्य्यसिद्धिस्तदा कुर्य्याद्द्विवारं दीपजं विधिम्। तदा सुदुर्लभं कार्य्यं सिध्यत्येव न

संशयः । यथा कर्त्ताङ्घ्रयः कुर्य्याद्दीपदानं स्ववेश्मनि । हिंस्राः सर्व्वेऽरिभिः साकं तस्य नश्यन्ति दूरतः । सर्व्वदा जयमाप्नोति पुत्रान् पौत्रान् धनं यशः । यथा कश्चिद्यो गेहे नित्यं दीपं समाचरेत् । कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनप्रीत्यै सोऽभीष्टं लभते नरः । दीपप्रियः कार्त्तवीर्य्यो मार्त्तण्डो नतिप्रियः । स्तुतिप्रियो महाविष्णुर्गणेशस्तर्पणप्रियः । दुर्गाऽर्च्चनप्रिया नूनमभिषेकप्रियः शिवः" ।

कार्त्तवीर्य्यस्य च दत्तात्रेयलब्धयोगप्रभावात् हरेश्चक्रावताराङ्ग उपास्यत्वम् । यथा चास्य हरेश्चक्रावतारत्वं तथा तस्य ध्याने वर्णितं यथा "उद्यत्सूर्य्यसहस्रकान्तिरखिलक्षोणीधवैर्वन्दितो हस्तानां शतपञ्चकेन च दधच्चापानिषूंस्तावता । कण्ठे हाटकमालया परिवृतश्चक्रावतारो हरेः पायात् स्यन्दनगोऽरुणाभवसनः श्रीकार्त्तवीर्य्यो नृपः" । २ कुम्भमास्य जैनराजचक्रवर्त्तिभेदे हेमच० ।

कार्त्तवीर्य्यारि पु० ६त० । परशुरामे यथा च तस्य तदरित्वं तथा वर्णितम् भा०व० ११६अ० यथा

"अथानूपपतिर्वीरः कार्त्तवीर्य्योऽभ्यवर्त्तत । तमाश्रमपदं प्राप्तमृषेर्भार्य्या समार्चयत् । स युद्धमदसम्मत्तो नाभ्यनन्दत्तथार्च्चनम् । प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्धोमधेनोस्ततो बलात् । जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान् । आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् । गाञ्च रोरुदतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् । स मन्युवशमापन्नः कार्त्तवीर्य्यमुपाद्रवत् । तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा । चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्बाहून् परिघसन्निभान् । सहस्रसम्मितान् राजन् ! प्रगृह्य रुचिरं धनुः । अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालधर्म्मणा" । कार्त्तवीर्य्यविजेत्रादयोऽत्र ।

कार्त्तस्वर न० कृतस्वरे आकरभेदे भवम् अण् कृताः पठिताः स्वरा येन कृतस्वरः सामगानकर्त्तृभेदस्तस्य दक्षिणात्वेन देयम् शैषिकोऽण् वा । १स्वर्णे तन्नामनामके २धूस्तूरे च अमरः "स तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः" माघः । "पृथुकार्त्तस्वरपात्रम्" मा०द० । [ज्योतिर्विद्यावेत्तरि अमरः ।

कार्त्तान्तिक त्रि० कृतान्तं वेत्ति उक्थादेराकृतिगणत्वात् ठक् ।

कार्त्तिक पु० कृत्तिकानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी कृत्तिका+अण् ङीप् कार्त्तिकी साऽस्मिन् मासे अण् पक्षे ठक् । वैशाखादिके सप्तमे १चान्द्रमासे यन्मासीयपौर्णमास्यां कृत्तिकानक्षत्रसम्बन्धः सम्भवति तादृशे मासे तस्य च यथा तथात्वं तथा सू०सि०रङ्गनाथाभ्यां दर्शितं यथा

"नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्वान्तयोगतः" सू०सि० । "मासमञ्ज्ञा महानक्षत्रनाम्नेति । पर्वान्तयोगतः पर्वान्तः पूर्णिमान्तः तस्य योगात्तत्सम्बन्धात् । नक्षत्रसंज्ञया मासाः । शुक्लाद्याश्चान्द्रमासा ज्ञेया इति तात्पर्य्यार्थः । तथा हि यद्दर्शान्तावधिश्चान्द्रो मासस्तदभ्यन्तरस्थितपूर्णिमान्तस्थितचन्द्रनक्षत्रसञ्ज्ञः । यथा चित्रासम्बन्धाच्चैत्रः । विशाखासम्बन्धाद्वैशाखः । ज्येष्ठासम्बन्धाज्ज्यैष्ठः । आषाढासम्बन्धादाषाढः । श्रवणसम्बन्धाच्छ्रावणः । भाद्रपदासम्बन्धाद्भाद्रपदः । अश्विनीसम्बन्धादाश्विनः । कृत्तिकासम्बन्धात् कार्त्तिकः । मृगशीर्षसम्बन्धान्मार्गशीर्षः । पुष्यसम्बन्धात् पौषः मघासम्बन्धान्माघः । फाल्गुनीसम्बन्धात् फाल्गुन इति । ननु पूर्णिमान्ते तत्तन्नक्षत्राभावे कथं तत्सञ्ज्ञा मासानामुचितेत्यत आह" रङ्ग० ।

"कार्त्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्" सू०सि० ।

"नक्षत्रसंयोगार्थमिति निमित्तसप्तमी । कार्त्तिक्यादिषु कार्त्तिकमासादीनां पौर्णमासीष्वित्यर्थः । कृत्तिकादि द्वयं द्वयं नक्षत्रं कथितं कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्त्तिकः । मृगार्द्राभ्यां मार्गशीर्षः । पुनर्वसुपुष्याभ्यां पौषः । अश्लेषामघाभ्यां माघः । चित्रास्वातीभ्यां चैत्रः । विशाखानुराधाभ्यां वैशाखः । ज्येष्ठामूलाभ्यां ज्यैष्ठः । पूर्वोत्तराषाढाभ्यामाषाढः । श्रवणधनिष्ठाभ्यां श्रावण इति फलितम् । अवशिष्टमासानामाह । अन्त्योपान्त्याविति । अत्र कार्त्तिकमासादित्वेन पश्चादन्त्य आश्विनः । उपान्त्यो भाद्रपदः । एतौ मासौ पञ्चमः फाल्गुनः । चकारः समुच्चयः इति मासत्रयं त्रिधा स्थानत्रय उक्तम् । रेवत्यश्विनीभरणीति नक्षत्रत्रयसम्बन्धादाश्विनः । शततारापूर्वोत्तराभाद्रपदेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धाद्भाद्रपदः । पूर्वोत्तराफाल्गुनीहस्तेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धात् फाल्गुन इति सिद्धम्" रङ्गनाथ ।

चान्द्रकार्त्तिकस्य शुक्लादित्वारम्भशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तत्वम् "मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे । भवेत्तेऽब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः" व्यास वचनात् । २तुलास्थरविके तादृशे सौरमासे । तस्य च तु तुलास्थरविकत्वं तद्दिनत्वं सौरकार्त्तिकत्वम् । "चन्द्रमाः क्षयपक्षान्ते सूर्य्येण सह युज्यते । अश्विकर्षादथारभ्य सविकर्षमथापरम् । चन्द्रार्कयोर्युर्मासश्चान्द्र इत्यभिधीयते । आदित्यराशिभोगेन सौरो मासः प्रकीर्त्तितः" इति विष्णुध० वचनात् । "चण्डालो जायते राजन् !

कार्त्तिके कांसभक्षणात्” पद्म पु० “शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्त्तते। कार्त्तिके परिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने” मत्स्यपु०। तत्र नानार्थशब्दानामेकत्र शक्तिरन्यत्र लक्षणेति सिद्धान्तात् चान्द्रे मुख्यत्वम्, सौरे गौणत्वमिति रघु०। उभयत्र शक्तिरिति कालमाधवीये स्थितम्। मासशब्दे विवृतिः। एवं मार्गादीनां चान्द्रसौरत्वमभ्यूह्यम्। २ कृत्तिकानक्षत्रयुक्तपौर्णमासीघटिते अर्द्धमासात्मके तत्पक्षे च। “नक्षत्रेण युक्तः कालः” “साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्” पा० व्या० जयादित्येन अस्मिन्निति दशरात्रादिव्याहत्यर्थं मासार्द्धमाससंवत्सराणामिदं संज्ञेति व्याख्याय उदाहृतं पौषो मासः पौषोऽर्द्धमासः पौषः संवत्सर इति”। गुरोः कृत्तिकारोहिण्योरन्यतरनक्षत्रेण पर्यन्तयोगे गुरोरस्तोदयोपलक्षिते ३ वर्षे च यथोक्तं सू० सि० रङ्गनाथाभ्याम् “अथ प्रसङ्गात् कार्त्तिकादिबृहस्पतिवर्षाण्याह” रङ्ग०। “वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ। कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात् तथा” सू० सि०।

“यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्संज्ञो मासो भवति। तथेति समुच्चयार्थकम्। बृहस्पतेः सूर्यसान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमावास्यामित्यर्थः। चकारः पौर्णमासीसम्बन्धसमुच्चयार्थकः। योगे उक्तनक्षत्रसम्बन्धे कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति। वैशाखकृष्णपक्षीयामायां बृहस्पतेरस्ते उदये वा जाते सति तदादि बृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्त्तिकसंज्ञम्। एवं ज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रामादिषु मृगपुष्यमघापूर्वफाल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्वाषाढाश्रवणपूर्वभाद्रपदाश्विनीति नक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति। अत्रापि भोगनक्षत्रोदयलयसम्बन्धः प्रागुक्तो बोध्यः। अमेत्याद्युपलक्षणम्। तेन यद्दिने बृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तन्नाम्नं बार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्यम्। संहिताग्रन्थेषूदयवशाद्वर्षोक्तिः परमिदानीमुदयवशव्यवहारो गणकैर्गृह्यते “येनोदितेज्य” इत्युक्तेरिति” रङ्ग०।

तस्य च विवृतिः मलमासतत्त्वे यथा

“यथा मासानां पौर्णमास्यां कृत्तिकादिसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्वं तथा वर्षाणां बृहस्पतेरस्तोदयसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्वम् तेन कृत्तिकारोहिण्योरेकतरस्थित् बृहस्पतेरस्तोदयैकतरलाभे कार्त्तिकवर्षम् एवं मार्गशीर्षादि। यत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेकतरस्थितस्य गतो गुरुरन्यस्थितस्तदेति तत्र का गतिरिति चेत् कार्त्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं मार्गशीर्षोत्तरं पौषमित्यादिक्रमाद्गतिः”

बार्हस्पत्यवर्षप्रयोजनमुक्तं सू० सि० “बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः”। षष्ट्यब्दं प्रभवादिवर्षाणि।

यथा च कार्त्तिकशब्दस्य कार्त्तिकीयुक्तार्द्धमासपरत्वं वर्षभेदपरत्वं च जयादित्येन दर्शितं तथा आषाढाद्याश्विनाषाढशब्दानामपि तादृशपौर्णमासीघटितपक्षवत्सरपरत्वं पूर्व्ववदूहनमपि बोध्यम्।

कृत्तिकाणामयं पोष्यत्वेन अण्। अग्नौ निषिक्तरुद्रतेजोजाते ५ स्कन्दे देवे। तस्य कृत्तिकापोष्यत्वकथा च भा० आनु० ८४ अ० यथा।

“शूलपाणेर्भगवतो रुद्रस्य च महात्मनः। गिरौ हिमवति श्रेष्ठे तदा भृगुकुलोद्वह!। देव्या विवाहे निर्वृत्ते रुद्राण्या भृगुनन्दन!। समागमे भगवतो देव्या सह महात्मनः। ततः सर्वे समुद्विग्ना देवं रुद्रमुपागमन्। ते महादेवमासीनं देवीञ्च वरदामुमाम्। प्रसाद्य शिरसा सर्वे रुद्रमूचुर्भृगूद्वह!। अयं समागमो देव! देव्या सह तवानघ!। तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्याऽतितेजसः। अमोघतेजास्त्वं देव! देवी चेयमुमा तथा। अपत्यं युवयोर्देव! बलवद्भविता विभो!। तन्नूनं त्रिषु लोकेषु न किञ्चिच्छेषयिष्यति। तदेभ्यः प्रणतेभ्यस्त्वं देवेभ्यः पृथुलोचन!। वरं प्रयच्छ लोकेश! त्रैलोक्यहितकाम्यया। अपत्यार्थं निगृह्णीष्व तेजः परमकं विभो!। त्रैलोक्यसारौ हि युवां लोकं सन्तापयिष्यथः। तदपत्यं हि युवयोर्देवानभिभवेद् ध्रुवम्। न हि ते पृथिवी देवी न च द्यौर्न दिवं विभो!। नेदं धारयितुं शक्ताः समस्ता इति नो मतिः। तेजःप्रभावनिर्दग्धं तस्मात् सर्वमिदं जगत्। तस्मात् प्रसादं भगवन्! कर्त्तुमर्हसि नः प्रभो!। न देव्यां सम्भवेत् पुत्रो भवतः सुरसत्तम!। धैर्यादेव निगृह्णीष्व तेजो ज्वलितमुत्तमम्। इति तेषां कथयतां भगवान् गोवृषध्वजः। एवमस्त्विति देवांस्तान् विप्रर्षे! प्रत्यभाषत। इत्युक्त्वा चोर्द्ध्वमनयद्रेतो वृषभवाहनः। ऊर्द्ध्वरेताः समभवत्ततः प्रभृति चापि सः। रुद्राणी तु ततः क्रुद्धा प्रजोच्छेदे तदा कृते। देवानथाब्रवीत्तत्र स्त्रीभावात् परुषं वचः। यस्मादपत्यकामो वै भर्त्ता मे विनिवर्त्तितः। तस्मात् सर्वे सुरा यूयमनपत्या भविष्यथ। प्रजोच्छेदो मम कृतो यस्माद्यु-

स्वाभिर द्य वै । तस्मात् प्रजा वः सुरभाः सर्व्वेषां न भविष्यति । पावकस्तु न तत्रासीच्छापकाले भृगूद्वह ! । ते देवास्तस्तदा शापादनपत्यास्तथाऽभवन् । रुद्रस्तु तेजोऽप्रतिमं धारयामास वै तदा । प्रस्कन्नन्तु ततस्तस्मात् किञ्चित्तत्रापतद्भुवि । उत्पपात तदा वह्नौ ववृधे चाद्भुतोपमम् । तेजस्तेजसि संसृष्टमात्मयोनित्वमागतम्" । इत्युपक्रम्य तारकासुरेण बाधितानां देवानां ब्रह्मसमीपे वरप्रार्थनादिकमुक्तं यथा

"देवा ऊचुः । असुरस्तारको नाम त्वया दत्तवरः प्रभो ! । सुरानृषींश्च क्लिश्नाति वधस्तस्य विधीयताम् । तस्माद्भयं समुत्पन्नमस्माकं वै पितामह ! । परित्रायस्व नो देव ! न ह्यन्या गतिरस्ति नः । ब्रह्मोवाच । समोऽहं सर्व्वभूतानामधर्म्मं नेह रोचये । हन्यतां तारकः क्षिप्रं सुरर्षिगणबाधिता । वेदा धर्म्माश्च नोच्छेदं गच्छेयुः सुरसत्तमाः ! । विहितं पूर्व्वमेवात्र मया वै व्येतु वो ज्वरः । देवा ऊचुः । वरदानाद्भगवतो दैतेयो बलगर्व्वितः । देवैर्न शक्यते हन्तुं स कथं प्रशमं व्रजेत् । स हि नैव स्म देवानां न सुराणां न रक्षसाम् । वध्यः स्यामिति जग्राह वरं त्वत्तः पितामह ! । देवाश्च शप्ता रुद्राण्या प्रजोच्छेदे पुरा कृते । न भविष्यति वोऽपत्यमिति सर्व्वे जगत्पते ! । ब्रह्मोवाच । हुताशनो न तत्रासीच्छापकाले सुरोत्तमाः ! । स उत्पादयिताऽपत्यं वधाय त्रिदशद्विषाम् । तद्वै सर्व्वानतिक्रम्य देवदानवराक्षसान् । मनुष्यानथ गन्धर्व्वान्नागानथ च पक्षिणः । अस्त्रेणामोघपातेन शक्त्या तं घातयिष्यति । यतो वो भयमुत्पन्नं ये चान्ये सुरशत्रवः । सनातनो हि संकल्पः काम इत्यभिधीयते । रुद्रस्य रेतः प्रस्कन्नमग्नौ निपतितञ्च यत् । तत्तेजोऽग्निर्म्महद्भूतं द्वितीयमिव पावकम् । वधार्थं देवशत्रूणां गङ्गायां जनयिष्यति । स तु नावाप तं शापं नष्टः स हुतभुक् तदा । तस्माद्वो भयहृद्देवाः ! समुत्पत्स्यति पावकिः । अन्विष्यतां वै ज्वलनस्तथा चाद्य नियुज्यताम् । तारकस्य वधोपायः कथितो वै मयाऽनघाः ! । न हि तेजस्विनां शापास्तेजःसु प्रभवन्ति वै । बलान्यतिबलं प्राप्य दुर्ब्बलानि भवन्ति वै । हन्यादवध्यान् वरदानपि चैव तपस्विनः । सङ्कल्पाभिरुचिः कामः सनातनतमोऽभवत् । जगत्पतिरनिर्द्देश्यः सर्व्वगः सर्व्वभावनः । हृच्छयः सर्व्वभूतानां ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः । अन्विष्यतां स तु क्षिप्रं तेजोराशिर्हुताशनः । स वो मनोगतं कामं देवः सम्पादयिष्यति । एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ततो देवा महात्मनः । जग्मुः संसिद्धसङ्कल्पाः पर्य्येषन्तो विभावसुम् । ततस्त्रैलोक्यमृषयो विचिन्वन्तः सुरैः सह । काङ्क्षन्तो दर्शनं वह्नेः सर्व्वे तद्गतमानसाः । परेण तपसा युक्ताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः । लोकानन्वचरन् सिद्धाः सर्व्व एव भृगूत्तम ! । नष्टमात्मनि संलीनं नाधिजग्मुर्हुताशनम् । ततः सञ्जातसन्त्रासानग्नेर्द्दर्शनलालसान् । जलेचरः क्लान्तमनास्तेजसाऽग्नेः प्रदीपितः । उवाच देवान्मण्डूको रसातलतलोत्थितः" इत्युपक्रम्य ८५ अ० देवैरग्निसमागमे ततो देवैः प्रार्थितवरादिकमुक्तं यथा ।

"अग्निरुवाच । ब्रूत यद्भवतां कार्य्यं कर्त्ताऽस्मि तदहं सुराः ! । भवतान्तु नियोक्तोऽस्मि मा वोऽत्रास्तु विचारणा । देवा ऊचुः । असुरस्तारको नाम ब्रह्मणो वरदर्पितः । अस्मान् प्रबाधते वीर्य्याद्वधस्तस्य विधीयताम् । इमान् देवगणांस्तात ! प्रजापतिगणांस्तथा । ऋषींश्चापि महाभाग ! परित्रायस्व पावक ! । अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीरं जनय प्रभो ! । यद्भयं नोऽसुरात्तस्मान्नाशयेद्धव्यवाहन ! । शप्तानां नो महादेव्या नान्यदस्ति परायणम् । अन्यत्र भवतो वीर्य्यात्तस्मात्त्रायस्व नः प्रभो ! । इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा भगवान् हव्यवाहनः । जगामाथ दुराधर्षो गङ्गां भागीरथीं प्रति । तया चाप्यभवन्मिश्रो गर्भश्चास्या दधे तदा । ववृधे स तदा गर्भः कक्षे कृष्णगतिर्यथा । तेजसा तस्य देवस्य गङ्गा विह्वलचेतना । सन्तापमगमत्तीव्रं सा सोढुं न शशाक ह । आहिते ज्वलनेनाथ गर्भे तेजःसमन्विते । गङ्गायामसुरः कश्चिद्भैरवं नादमानदत् । अबुद्धिपतितेनाथ नादेन विपुलेन सा । वित्रस्तोद्भ्रान्तनयना गङ्गा विप्लुतलोचना । विसंज्ञा नाशकद्गर्भं वोढुमात्मानमेव च । सा तु तेजःपरीताङ्गी कम्पयन्तीव जाह्नवी । उवाच ज्वलनं विप्र ! तदा गर्भबलोद्धृता । न ते शक्ताऽस्मि भगवंस्तेजसोऽस्य विधारणे । विमूढाऽस्मि कृताऽनेन न मे स्वास्थ्यं यथा पुरा । विह्वला चास्मि भगवंश्चेतो नष्टञ्च मेऽनघ ! । धारणे नास्य शक्ताऽहं गर्भस्य तपतां वर ! । उत्स्रक्ष्येऽहमिमं दुःखान्न तु कामात् कथञ्चन । न तेजसोऽस्ति संस्पर्शो मम देव ! विभावसो ! । आपदर्थे हि सम्बन्धः सुसूक्ष्मोऽपि महाद्युते ! । यदत्र गुणसम्पन्नमितरद्वा हुताशन ! । त्वय्येव तदहं मन्ये धर्म्माधर्म्मौ च केवलौ । तामुवाच ततो वह्निर्धार्य्यतां धार्य्यतामिति । गर्भो मत्तेजसा युक्तो महागुणफलोदयः ।

शक्ता चासि मर्त्ती कलुषां वोढुं धारयितुं तथा । न हि ते किञ्चिदप्राप्यमन्यतो धारणादृते । सा वह्निना वार्य्यमाणा देवैरपि सरिद्वरा । समुत्ससर्ज्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदा । समर्था धारणे चापि रुद्रतेजःप्रधर्षिता । नाशकत्तं तदा गर्भं संधारयितुमोजसा । सा समुत्सृज्य तं दुःखाद्दीप्तवैश्वानरप्रभम् । दर्शयामास चाग्निस्तां तदा गङ्गां भृगूद्वह ! । पप्रच्छ सरितां श्रेष्ठां कच्चिद्गर्भः सुखोदयः । कीदृग्वर्णोऽपि वा देवि कीदृग्रूपश्च दृश्यते । तेजसा केन वा युक्तः सर्व्वमेतद्ब्रवीहि मे" ।

"गङ्गोवाच । जातरूपः स गर्भो वै तेजसा त्वमिवानघ ! । सुवर्णो विमलो दीप्तः पर्व्वतञ्चावभासयत् । पद्मोत्पलविमिश्राणां ह्रदानामिव शीतलः । गन्धोऽस्य स कदम्बानां तुल्यो वै तपतांवर ! । तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः । यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्व्वतेषु च । तत् सर्व्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत । पर्य्यधावत शैलांश्च नदीः प्रस्रवणानि च । व्यादीपयंस्तेजसा च त्रैलोक्यं सचराचरम् । एवंरूपः स भगवान् ! पुत्त्रस्ते हव्यवाहन ! । सूर्य्यवैश्वानरसमः कान्त्या सोम इवापरः । एवमुक्त्वा तु सा देवी तत्रैवान्तरधीयत । पावकश्चापि तेजस्वी कृत्वा कार्य्यं दिवौकसाम् । जगामेष्टं ततो देशं तदा भार्गवनन्दन ! । एतैः कर्म्मगुणैर्लोके नामाग्नेः परिगीयते । हिरण्यरेता इति वै ऋषिभिर्विबुधैस्तथा । पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति वै । स तु गर्भो महातेजा गाङ्गेयः पावकोद्भवः । दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधेऽद्भुतदर्शनः । ददृशुः कृत्तिकास्तन्तु बालार्कसदृशद्युतिम् । जातस्नेहाश्च तं बालं पुपुषुस्तन्यविस्रवैः । ततः स कार्त्तिकेयत्वमवाप परमद्युतिः । स्कन्नत्वात् स्कन्दताञ्चापि गुहावासाद्गुहोऽभवत्" । अधिकं कार्त्तिकेयशब्दे वक्ष्यते । कार्त्तिकस्येदम् अण् ङीप् । कार्त्तिकी ६ देवीमूर्त्तिभेदे कौमार्य्याम् नवपत्रिकान्तर्गते जयन्त्याख्ये ७ देवीभेदे च कृत्तिकानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् । चान्द्रकार्त्तिकमासस्य ८ पौर्णमास्याम् स्त्री । "कार्त्तिक्याः चाप्यहायण्यो मासि" महाभा० ।

कार्त्तिकव्रत न० कार्त्तिके कर्त्तव्यं व्रतम् । कार्त्तिकमासे कर्त्तव्ये नियमभेदे । तच्चाहाराद्व्रतादि पाद्मस्कान्दयोर्दर्शितं तत्रादौ तस्य नित्यत्वकम् स्कान्दे

"दुष्प्राप्यं प्राप्य मानुष्यं कार्त्तिकोक्तं चरेत्तु हि । धर्म्मं धर्म्मभृतां श्रेष्ठ ! स मातृपितृघातकः । अवतेन क्षिपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् । तिर्य्यग्योनिमवाप्नोति सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः । स ब्रह्महा स गोघ्नश्च स्वर्णस्तेयी सदाऽनृती । न करोति मुनिश्रेष्ठ ! यो नरः कार्त्तिकव्रतम् । विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न कार्त्तिके । करोति मुनिशार्दूल ! नरकं याति सा ध्रुवम् । व्रतन्तु कार्त्तिके मासि यदा न कुरुते गृही । इष्टापूर्त्तं वृथा तस्य यावदाहूतनारकी । संप्राप्ते कार्त्तिके मासि द्विजो व्रतपराङ्मुखः । भवन्ति विमुखाः सर्व्वे तस्य देवाः सवासवाः । इष्ट्वा च बहुभिर्यज्ञैः कृत्वा श्राद्धशतानि च । स्वर्गं नाप्नोति विप्रेन्द्र ! अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी । कार्त्तिके नरकं याति अकृत्वा वैष्णवं व्रतम् । वेदैरधीतैः किं तस्य ? पुराणपठनैश्च किम् ? । कृतं यदि न विप्रेन्द्र ! कार्त्तिके वैष्णवं व्रतम् । जन्मप्रभृति यत् पुण्यं विधिवत् समुपार्ज्जितम् । भस्मीभवति तत् सर्व्वमकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । यद्दत्तञ्च परं जप्तं कृतञ्च सुमहत्तपः । सर्व्वं विफलतामेति अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । सप्तजन्मार्ज्जितं पुण्यं वृथा भवति नारद ! । अकृत्वा कार्त्तिके मासि वैष्णवं व्रतमुत्तमम् । पापभूतास्तु ते ज्ञेया लोके मर्त्त्या महामुने ! । वैष्णवाख्यं व्रतं यैस्तु न कृतं कार्त्तिके शुभम्" । किञ्च "अकृत्वा नियमं विष्णोः कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । जन्मार्ज्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारद !" । किञ्च "नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्त्तिकं मुने ! । चाण्डालोऽसौ तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः" । किञ्च "पितृदानं पितृश्राद्धं पितृपक्षे न वै कृतम् । व्रतं वा कार्त्तिके मासि श्रावण्याम्पितृतर्पणम् । चैत्रे नान्दोलितो विष्णुर्माघस्नानं न सज्जते । न कृतो मज्जनं पुष्ये, भाद्रे रोहिण्यष्टमी । वसन्ते न कृता येन द्वादशी श्रवणान्विता । कुत्र यास्यन्ति ते मूढा नाहं वेद्मि कलिप्रिय !" । पाद्मे च "शौनकादिमुनिगणसंवादे 'मानुषः कर्म्मभूमौ यः कार्त्तिकं नयते वृथा । चिन्तामणिं करे प्राप्य क्षिपते कर्द्दमाम्बुनि । नियमेन विना विप्राः ! कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । कृष्णः पराङ्मुखस्तस्य यथाद्रूजोऽस्य वल्लभः । येषां दत्तं हुतं जप्तं न स्नानं न हरेर्व्रतम् । न कृतं कार्त्तिके पुत्र ! द्विजास्ते वै नराधमाः" । किञ्च "यैर्न दत्तं हुतं जप्तं कार्त्तिके न व्रतं कृतम् । तेनात्मा हारितो नूनं न प्राप्तं प्रार्थितं फलम्" । अन्यत्र च "संप्राप्ते कार्त्तिके मासि ये रता न

जनार्द्दने । तेषां सौरिपुरे वासः पितृभिः सह नारद !"। किञ्च "कार्त्तिके नार्च्चितो यैस्तु भक्तिभावेन केशवः । नरकं ते गमिष्यन्ति यमदूतैस्तु यन्त्रिताः । जन्मकोटिसहस्रैस्तु मानुष्यं प्राप्य दुर्ल्लभम् । कार्त्तिके नार्च्चितो विष्णुर्हारितं ४५ जन्म वै । विष्णोः पूजा कथा विष्णोर्वैष्णवानाञ्च दर्शनम् । न भवेत् कार्त्तिके यस्य हन्ति पुण्यं दशाब्दिकम्"। कार्त्तिकमाहात्म्यं स्कान्दे "कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं प्राक् सामान्येन लिख्यते । ततो विशेषतस्तत्र कर्म देशादिभेदतः" इत्युपक्रम्य "कार्त्तिकस्य तु मासस्य कोट्यंशेनापि नार्हति। सर्व्वतीर्थेषु यत् स्नानं सर्व्वदानेषु यत् फलम्। एकतःसर्व्वतीर्थानि सर्व्वे यज्ञाः सदक्षिणाः। एकतःपुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले । मेरुतुल्यसुवर्णानि सर्व्वदानानि चैकतः । एकतः कार्त्तिको वत्स ! सर्व्वदः केशवप्रियः । यत् किञ्चित् क्रियते पुण्यं विष्णुमुद्दिश्य कार्त्तिके । तदक्षयं भवेत् सर्व्वं सत्योक्तं तव नारद !। कार्त्तिकः खलु वै मासः सर्व्वमासेषु चोत्तमः । पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनः । यथा नदीनां विप्रेन्द्र ! शैलानाञ्चैव नारद !। उदधीनाञ्च विप्रर्षे ! क्षयो नैवोपपद्यते । पुण्यं कार्त्तिकमासे तु यत्किञ्चित् क्रियते मुने !। न तस्यास्ति क्षयो ब्रह्मन् ! पापस्याप्येवमेव च । न कार्त्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् । न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गया समम् । कार्त्तिकः प्रवरो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा । कार्त्तिकं सकलं यस्तु भक्त्या सेवेत वैष्णवः । पितॄनुद्धरते सर्व्वान् नरकस्थान् महामुने !"। पाद्मे "द्वादशस्वपि मासेषु कार्त्तिकः कृष्णवल्लभः ।। तस्मिन् संपूजितो विष्णुरल्पकैरप्युपायनैः । ददाति वैष्णवं लोकमित्येवं निश्चितं मया । यथा दामोदरो भक्तवत्सलो विदितो जनैः । तस्यायं तादृशो मासः स्वल्पमप्युरुकारकः । दुर्ल्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः । तत्रापि दुर्ल्लभः कालः कार्त्तिको हरिवल्लभः । दीपेनापि हि तत्रासौ प्रीयते हरिरीश्वरः । सुगतिञ्च ददात्येव परदीपप्रबोधनात् ।"

"अथ तद्व्रतमाहात्म्यं स्कान्दे" "व्रतानामिह सर्व्वेषामेकजन्मानुगं फलम् । कार्त्तिके तु व्रतस्योक्तं फलं जन्मशतानुगम् । अक्रूरतीर्थे विप्रेन्द्र ! कार्त्तिक्यां सहपोष्य च । स्नात्वा यत् फलमाप्नोति तत् कृत्वा वैष्णवं व्रतम् । वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे नैमिषे पुष्करेऽर्ब्बुदे । गत्वा यत् फलमाप्नोति व्रतं कृत्वा तु कार्त्तिके । अनिद्रा च सदा यशैर्न्न कृत्वा विहरेत् स्वधाम् । व्रतेन कार्त्तिके मासि वैष्णवन्तु पदं व्रजेत् । महत्तानाञ्च भक्तानां कार्त्तिके नियमे कृते । अवश्यं कृष्णरूपत्वं प्राप्यते मुक्तिदं शुभम्"। किञ्च "ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यः शूद्रो वा मुनिसत्तम ! तिर्य्योनिं न व्रजत्येव व्रतं कृत्वा तु कार्त्तिके"। किञ्च "कार्त्तिके मुनिशार्द्दूल ! स्वगत्या वैष्णवं व्रतम् । यः करोति यथोक्तन्तु मुक्तिस्तस्य करे स्थिता । सुपुण्ये कार्त्तिके मासि देवर्षिपितृसेविते । क्रियमाणे व्रते नॄणां स्वल्पेऽपि स्यान्महाफलम्"। तत्र कर्म्मविशेषमाहात्म्यं स्कान्दे "दानं दत्तं हुतं जप्तं तपश्चैव तथा कृतम् । तदक्षयफलं प्रोक्तं कार्त्तिके च द्विजसत्तम !"। किञ्च "यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं विष्णुमुद्दिश्य मानवैः । तदक्षयं लभ्यते वै अन्नदानं विशेषतः"। किञ्च "ये तु संवत्सरं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते । कार्त्तिके स्वस्तिकं कृत्वा समभेतन्न संशयः । कार्त्तिके या करोत्येवं केशवालयमण्डनम् । स्वर्गस्था शोभते सा तु कपोती पक्षिणी यथा । यः करोति नरो नित्यं कार्त्तिके पत्रभोजनम् । न स दुर्गतिमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश । जन्मप्रभृति यत् पापं मानवेन कृतं भवेत् । तत् सर्व्वं नाशमाप्नोति ब्रह्म(पलाश)पत्रेषु भोजनात् । सर्व्वकामफलं तस्य सर्व्वतीर्थफलं भवेत् । न चापि नरकं पश्येद्ब्रह्मपत्रेषु भोजनात्। ब्रह्म चैष स्मृतः साक्षात् पलाशः सर्व्वकामदः । मध्यमं वर्ज्जितं पत्रं शूद्रस्य मुनिसत्तम ! । भुङ्क्ते नरकमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश । तिलदानं नदीस्नानं सत्कथा साधुसेवनम् । भोजनं ब्रह्मपत्रेषु कार्त्तिके मुक्तिदायकम् । जागरं कार्त्तिके मासि यः करोत्यरुणोदये । दामोदराग्रे विप्रेन्द्र ! गोसहस्रफलं लभेत् । जागरं पश्चिमे यामे यः करोति महामुने !। कार्त्तिके सन्निधौ विष्णोस्तत्पदं करसंस्थितम् । साधुसेवा गवां ग्रासः कथा विष्णोरथार्च्चनम् । जागरः पश्चिमे यामे दुर्ल्लभः कार्त्तिके कलौ"। किञ्च "अजधेनुसहस्रस्य ग्रहसंस्थे दिवाकरे । तोयं दत्त्वा यदाप्नोति स्नानं कृत्वा तु कार्त्तिके । सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्ते दिवाकरे । सूर्य्यवारेण यत् स्नानं तदेकाहेन कार्त्तिके । पितॄनुद्दिश्य यद्दत्तं कार्त्तिके कृष्णवल्लभे ! अन्नोदकं मुनिश्रेष्ठ । अक्षयं जायते नृणाम्" किञ्च "गीतशास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं यो नयेन्नरः । न तस्य पुनरावृत्तिर्मया दृष्टा कलिप्रिय !"। किञ्च "प्रदक्षिणञ्च यः कुर्य्यात् कार्त्तिके विष्णुसद्मनि । पदेपदेऽश्वमेधस्य फलभागी भवेन्नरः । गीतं वाद्यञ्च

शत्यञ्च कार्त्तिके पुरतो हरेः । यः करोति नरो भक्त्या लभते चाक्षयं फलम् । हरेर्नाम सहस्राख्यं गजेन्द्रस्य च मोक्षणम् । कार्त्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते । कार्त्तिके पश्चिमे यामे स्तवं गानं करोति यः । वसते श्वेतद्वीपे तु पितृभिः सह नारद ! । नैवेद्यदानेन हरेः कार्त्तिके वत्सरसंख्यया । युगानि वसते स्वर्गे तावन्ति मुनिसत्तम ! । अगुरुन्तु सकर्पूरं यो दहेत् केशवाग्रतः । कार्त्तिके तु मुनिश्रेष्ठ ! युगान्ते न पुनर्भवः" किञ्च "नियमेन कथां विष्णोर्ये शृण्वन्ति च भाविताः । श्लोकार्द्धं श्लोकपादं वा कार्त्तिके गोशतं फलम् । सर्वधर्म्मान् परित्यज्य कार्त्तिके केशवाग्रतः । शास्त्रश्लोकोच्चारणं पुण्यं श्रोतव्यञ्च महामुने ! । श्रेयसा लोभबुद्ध्या वा यः करोति हरेः कथाम् । कार्त्तिके मुनिशार्द्दूल ! कुलानां तारयेच्छतम् । नित्यं शास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । निर्द्दहेत् सर्वपापानि यज्ञायुतफलं लभेत् । न तथा तुष्यते दानैर्न यज्ञैर्गोगजादिकैः । यथा शास्त्रकथालापैः कार्त्तिके मधुसूदनः । कार्त्तिके मुनिशार्द्दूल ! यः शृणोति हरेः कथाम् । स निस्तरति दुर्गाणि जन्मकोटिशतानि च । यः पठेत् प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं मुने ! । अष्टादशपुराणानां कार्त्तिके फलमाप्नुयात्" किञ्च "सर्वान् धर्म्मान् परित्यज्य इष्टापूर्त्तादिकान् नरः । कार्त्तिके परया भक्त्या वैष्णवैः सह संवसेत्" । पाद्मे "कार्त्तिके भूमिशायी यो ब्रह्मचारी हविष्यभुक् । पलाशपत्रे भुञ्जानो दामोदरमथार्च्चयेत् । स सर्वपातकं हित्वा वैकुण्ठे हरिसन्निधौ । मोदते विष्णुसदृशो भजनानन्दनिर्वृतः" किञ्च "कार्त्तिकं सकलं मासं प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः । जपन् हविष्यभुक् दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते । कार्त्तिकन्तु नरो मासं यः कुर्य्यादेकभोजनम् । शूरश्च बहुवीर्य्यश्च कीर्त्तिमांश्च स जायते" । किञ्च "पलाशपत्रभोजी च कार्त्तिके पुरुषो नरः । निष्पापः स्यात्तु नैवेद्यं हरेर्भुक्त्वा विमुच्यते । मध्यस्थमेश्वरं पत्रं वर्ज्जयेद्ब्राह्मणेतरः" । किञ्च "अपराधसहस्राणि पातकानि महान्त्यपि । क्षमतेऽस्य हरिर्द्देवः पूजितः कार्त्तिके प्रभुः । नैवेद्यं पायसो विष्णोः प्रियं सगुडं घृतान्वितम् । विभज्य तच्च भुञ्जानो यज्ञसाम्यं दिने दिने" । तत्रैव श्रीकृष्णसत्यासंवादे "स्नानं जागरणं दीपं तुलसीवनपालनम् । कार्त्तिके ये प्रकुर्वन्ति ते नरा विष्णुमूर्त्तयः । इत्थं दिनत्रयमपि कार्त्तिके ये प्रकुर्वते । देवानामपि ते वन्द्याः किं यैराजन्म तत् कृतम्" । स्कान्दे कार्त्तिकव्रताङ्गानि "हरिजागरणं प्रातःस्नानं तुलसिसेवनम् । उद्यापनं दीपदानं व्रतान्येतानि कार्त्तिके" । किञ्च "पञ्चभिर्व्रतकैरेभिः सम्पूर्णं कार्त्तिके व्रती । फलमाप्नोति तत्प्रोक्तं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । विष्णोः शिवस्य वा कुर्य्यादालये हरिजागरम् । कुर्य्यादश्वत्थमूले वा तुलसीनां वनेषु च । आपद्गतो यदाप्यम्भो न लभेत् स्नानाय सः । व्याधितो वा पुनः कुर्य्याद्विष्णोर्नाम्नाऽपमार्ज्जनम् । उद्यापनविधिं कर्त्तुमशक्तो यो व्रते स्थितः । ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या व्रतसम्पूर्त्तिहेतवे । अशक्तो दीपदानस्य परदीपान् प्रबोधयेत् । तेषां वा रक्षणं कुर्य्याद्वातादिभ्यः प्रयत्नतः । अभावे तुलसीनाञ्च पूजयेद्वैष्णवं द्विजम् । सर्वाभावे व्रती कुर्य्याद्ब्राह्मणानां गवामपि । सेवां वा बोधिवटयोर्व्रतसम्पूर्त्तिहेतवे" । तत्र दीपदानमाहात्म्यम्' स्कान्दे

"हत्वा कोटिसहस्राणि पातकानि बहून्यपि । निमेषार्द्धेन दीपस्य विलयं यान्ति कार्त्तिके" किञ्च "शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके केशवप्रियम् । दीपदानेन विप्रेन्द्र ! न पुनर्जायते भुवि । रविग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्म्मदायां शशिग्रहे । तत् फलं कोटिगुणितं दीपदानेन कार्त्तिके । घृतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुनः । ज्वाल्यते मुनिशार्द्दूल ! अश्वमेधेन तस्य किम् ? । मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शौचहीनं जनार्द्दने । सर्वं सम्पूर्णतां याति कार्त्तिके दीपदानतः । तेनेष्टं क्रतुभिः सर्वैः कृतं तीर्थावगाहनम् । दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवाग्रतः । तावद्गर्ज्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्ये रसातले । यावन्न ज्वलते ज्योतिः कार्त्तिके केशवाग्रतः । श्रूयते चापि पितृभिर्गाथा गीता पुरा द्विज ! । भविष्यति कुले ह्यस्माकं पितृभक्तः सुतो भुवि । कार्त्तिके दीपदानेन यस्तोषयति केशवम् । मुक्तिं प्राप्स्यामहे नूनं प्रसादाच्चक्रपाणिनः" किञ्च "मेरुमन्दरमात्राणि कृत्वा पापान्यशेषतः । दहते नात्र सन्देहो दीपदानात्तु कार्त्तिके । गृहे वाऽऽयतने वापि दीपं दद्याच्च कार्त्तिके । पुरतो वासुदेवस्य महाफलविधायिनः । स जातो मानुषो लोके स धन्यः स च कीर्त्तिमान् । प्रदत्तः कार्त्तिके मासि दीपो वै मधुहाग्रतः । निमेषार्द्धार्द्धमात्रेण दीपदानेन कार्त्तिके । न तत् क्रतुशतैः प्राप्यं फलं तीर्थशतैरपि । सर्वानुष्ठानहीनोऽपि सर्वपापरतोऽपि सन् । पूयते नात्र सन्देहो दीपं

दत्त्वा तु कार्त्तिके। तस्यास्ति पातकं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु नारद! यस्य शोभयते दीपः कार्त्तिके केशवाग्रतः। पुरतो वासुदेवस्य दीपं दत्त्वा तु कार्त्तिके। प्राप्नोति शाश्वतं स्थानं सर्व्वबाधाविवर्ज्जितम्। यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि कर्पूरेण तु दीपकम्। द्वादश्याञ्च विशेषेण तस्य पुण्यं वदामि ते। कुले तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति नारद!। समतीताश्च ये केचित्तेषां सङ्ख्या न विद्यते। क्रीडित्वा सुचिरं कालं देवलोके यदृच्छया। ते सर्व्वे मुक्तिमायान्ति प्रसादाच्चक्रपाणिनः" किञ्च "द्यूतव्याजेन विप्रेन्द्र! कार्त्तिके केशवालयम्। द्योतयेद्या महाभागाः! पुनात्यासप्तमं कुलम्। कार्त्तिके दीपदानन्तु कुर्य्याद्यो वैष्णवालये। धनं पुत्त्रो यशः कीर्त्तिर्भवेत्तस्य च सर्व्वदा। यथा च मथनाद्वह्निः सर्व्वकाष्ठेषु दृश्यते। तथा च दृश्यते धर्म्मो दीपदाने न संशयः" किञ्च "निर्द्धनेनापि विप्रेन्द्र! कृत्वा चैवात्मविक्रयम्। कर्त्तव्यं दीपदानन्तु यावत् कार्त्तिकपूर्णिमा। वैष्णवो न स मन्तव्यः संप्राप्ते कार्त्तिके मुने!। यो न यच्छति मूढात्मा दीपं केशवसद्मनि"। नारदीये श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे "एकतः सर्व्वदानानि दीपदानानि चैकतः। कार्त्तिके न समं प्रोक्तं दीपदो ह्यधिकः स्मृतः"। कार्त्तिके "कार्त्तिके घृतदीपं यो ददाति हरिसन्निधौ। दिव्यकान्तिविमानाये रमते स हरेः पुरे"। तत्र परदीपप्रबोधनमाहात्म्यं स्कान्दे "पितृपक्षेऽन्नदानेन ज्यैष्ठाषाढे च वारिणा। कार्त्तिके तत्फलं पुंसां परदीपप्रबोधनात्। बोधनात् परदीपस्य वैष्णवानाञ्च सेवनात्। कार्त्तिके फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः। दीयमानन्तु ये दीपं बोधयन्ति हरेर्गृहे। परेण नृपशार्दूल! निःशीर्णा यमयातना। न तद्व्रजति विप्रेन्द्र! इष्टैरपि महाध्वरैः। कार्त्तिके यत् फलं प्रोक्तं परदीपप्रबोधनात्। एकादश्यां परैर्दत्तं दीपं प्रज्वाल्य मूषिका। मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा"। तत्र शिखरदीपमाहात्म्यं स्कान्दे। "यदा यदा भासयते दीपकः कलशोपरि। तदा तदा मुनिश्रेष्ठ! द्रवते पापसञ्चयः। यो ददाति द्विजातिभ्यो महीमुदधिमेखलाम्। हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम्। यो ददाति गवां कोटिं सवत्सां क्षीरसंयुताम्। हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम्। सर्व्वस्वदानं कुरुते वैष्णवानां महामुने! शिखरोपरि दीपस्य कलां नार्हति षोडशीम्" किञ्च "यः करोति परं दीपं मूल्येनापि महामुने!। शिखरोपरि मध्ये च कुलानां तारयेच्छतम्। विमानं ज्योतिषा दीप्तं ये निरीक्षन्ति कार्त्तिके। केशवस्य महात्मानः कुले तेषां न नारकी। दिवि देवा निरीक्षन्ते विष्णुदीपप्रदं नरम्। कदा भविष्यत्यस्माकं सङ्गमः पुण्यकर्म्मणा। कार्त्तिके कार्त्तिकीं यावत् प्रासादोपरि दीपकम्। यो ददाति मुनिश्रेष्ठ! तस्येन्द्रत्वं न दुर्लभम्"। तत्र दीपमालामाहात्म्यं स्कान्दे "दीपपङ्क्तेश्च रचना बाह्याभ्यन्तरे हरेः। विष्णोर्विमाने कुरुते स नरः शङ्खचक्रधृक्। दीपपङ्क्तेश्च रचनां कुरुते केशवालये। तस्यान्वये प्रसूतानां लक्षाणां नरकं न हि। विष्णोर्विमानं दीपाढ्यं बाह्याभ्यन्तरे मुने!। दीपोद्द्योतकरे मार्गे तेन प्राप्तं परं पदम्"। भविष्ये च "यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम्। प्रबोधे चैव द्वादश्यामेकादश्यां विशेषतः। ऊर्द्ध्वायतप्रकाशस्तु तेजसा भासयन् दिशः। तेजोराशिविमानस्थो जगदुद्द्योतयंस्त्विषा। यावत् प्रदीपसंख्या तु घृतेनापूर्य्य बोधिता। तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते"।

तत्र आकाशादिदीपमाहात्म्यं पाद्मे "उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यात् कार्त्तिके नरः। सर्व्वं कुलं समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात्। विष्णुकेशवमुद्दिश्य दीपं दद्यात्तु कार्त्तिके। आकाशस्थं जलस्थञ्च शृणु तस्यापि यत् फलम्। धनं धान्यं समृद्धिश्च पुत्त्रवानीश्वरो गृहे! लोचने च शुभे तस्य विद्वानपि च जायते" किञ्च "विप्रवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम्। अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः। चतुष्पथेषु रथ्यासु ब्राह्मणावसथेषु च। वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारे गहनेषु च। दीपदानाद्धि सर्व्वत्र महाफलमवाप्नुयात्"।

देशविशेषे कार्त्तिकमाहात्म्यविशेषः पाद्मे। "यत्र कुत्रापि देवोऽयं कार्त्तिकः स्नानदानतः। अग्निहोत्रसमफलः पूजायाञ्च विशेषतः। कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गङ्गायां चापि तत्समः। ततोऽधिकः पुष्करे स्याद्द्वारकायाञ्च भार्गव!। कृष्णसालोक्यदो मासः पूजास्नानैश्च कार्त्तिकः। अन्याः पुर्य्यस्तत्समाना मुनयो मथुरां विना। दामोदरत्वं हि हरेस्तत्रैवासीद्यतः किल। मथुरायां ततश्चोर्ज्जो वैकुण्ठप्रीतिवर्द्धनः। कार्त्तिको मथुरायां वै परमावधिरिष्यते। यथा माघे प्रयागः स्याद्वैशाखे जाह्नवी यथा। कार्त्तिके मथुरा सेव्या तत्रोत्कर्षः परो नहि। मथु-

रायां नरश्चोर्जे स्नात्वा दामोदरोऽर्च्चितः । तद्रूपा हि ते ज्ञेया नात्र कार्य्या विचारणा । दुर्लभः कार्त्तिको विप्र ! मथुरायां स्वधामिह । यत्रार्च्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः संप्रयच्छति । भक्तिं मुक्तिं हरिर्दद्यादर्च्चितोऽन्यत्र सेविनाम् । भक्तिन्तु न ददात्येव यतो वश्यकरी हरेः । सा त्वञ्जसा हरे भक्तिर्लभ्यते कार्त्तिके नरैः । मथुरायां सकृदपि श्रीदामोदरपूजनात् । मन्त्रद्रव्यविहीनञ्च विधिहीनञ्च पूजनम् । मन्यते कार्त्तिके देवो मथुरायां मदर्च्चनम् । यस्य पापस्य युज्येत मरणान्ता हि निष्कृतिः । तच्छुद्ध्यर्थमिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं सुनिश्चितम् । कार्त्तिके मथुरायां वै श्रीदामोदरपूजनम् । कार्त्तिके मथुरायां वै पूजनाद्दर्शनं ध्रुवः । शीघ्रं संप्राप्नुयात् बालो दुर्लभं योगतत्परैः । सुलभा मथुरा भूमौ प्रत्यब्दं कार्त्तिकस्तथा । तथापि संसरन्तीह नरा मूढा भवाम्बुधौ । किं यज्ञैः किं तपोभिश्च तीर्थैरन्यैश्च सेवितैः । कार्त्तिके मथुरायाञ्चेदर्च्च्यते राधिकाप्रियः । यानि सर्व्वाणि तीर्थानि नदा नद्यः सरांसि च । कार्त्तिके निवसन्त्यत्र माथुरे सर्व्वमण्डले । कार्त्तिके जन्मसदने केशवस्य च ये नराः । सकृत्प्रविष्टाः श्रीकृष्णं ते यान्ति परमव्ययम् । परोपहासमुद्दिश्य कार्त्तिके हरिपूजया । मथुरायां लभेद्भक्तिं किं पुनः श्रद्धया नरः" इति ।

अथ कार्त्तिकव्रतारम्भकालक्रमौ । पाद्मे "आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् । कार्त्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्य्यादतन्द्रितः । नित्यं जागरणायान्त्ये यामे रात्रेः समुत्थितः । शुचिर्भूत्वा प्रबोध्याथ स्तोत्रैर्नीराजयेत् प्रभुम् । निशम्य वैष्णवान् धर्म्मान् वैष्णवैः सह हर्षितः । कृत्वा गीतादिकं प्रातर्द्देवं नीराजयेत् पुनः । नद्यादौ च ततो गत्वाचम्य सङ्कल्पमाचरेत् "प्रभुं प्रार्थ्याथ तस्मै च दद्यादर्घ्यं यथाविधि । तत्र सङ्कल्पमन्त्रः । कार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्द्दन ! । प्रीत्यर्थं तव देवेश ! दामोदर ! मया (लक्ष्म्या) सह" इति । "प्रार्थनामन्त्रस्तु—तव ध्यानेन देवेश ! जलेऽस्मिन् स्नातुमुद्यतः । त्वत्प्रसादाच्च मे पापं दामोदर ! विनश्यतु" । अर्घ्यमन्त्रः—"व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम । अर्घ्यं गृहाण देवेश ! त्वां नमामि सुरेश्वर !" । काशीखण्डे "व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम । दामोदर ! गृहाणार्घ्यं दनुजेन्द्रनिसूदन ! । नित्ये नैमित्तिके कृत्स्ने कार्त्तिके पापशोषणे । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे !"। इति । पाद्मे तिलैरालिप्य देहं स्वं नामोच्चारणपूर्व्वकम् । स्नात्वा तु विधिना सन्ध्यामुपास्य गृहमाव्रजेत् । उपलिप्याथ देवाग्रे निर्म्माय स्वस्तिकं प्रभुम् । तुलसीमालतीपद्मागस्त्यपुष्पादिनार्च्चयेत् । नित्यं वैष्णवसङ्गत्या सेवेत भगवत्कथाम् । सर्पिषाहर्निशं दीपं तिलतैलेन चार्हयेत् । विशेषतश्च नैवेद्यान्यर्पयेदाचरेत्तथा । प्रणामांश्च यथाशक्ति एकभक्तादिकं व्रतम्" । पाद्मेऽन्यत्र "प्रातरुत्थाय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशयम् । कृत्वा च विधिवत् स्नानं ततो दामोदरार्च्चनम्" । किञ्च "मौनेन भोजनं कार्य्यं कार्त्तिके व्रतधारिणा । घृतेन दीपदानं स्यात् तिलतैलेन वा पुनः । दिनञ्च कृष्णकथया वैष्णवानां च सङ्गमैः । नीयतां कार्त्तिके मासि सङ्कल्पव्रतपालनम् । आश्विने शुक्लपक्षस्य प्रारम्भो हरिवासरे । अथ वा पौर्णमासीतः संक्रान्तौ वा तुलागमे । दीपदानमखण्डञ्च दद्याद्वै विष्णुसन्निधौ । देवालये तुलस्यां वा आकाशे वा तदुत्तमम्" । किञ्च "रजतं कनकं दीपान् मणिमुक्ताफलादिकम् । दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्त्तिके नरः" । स्कान्दे च "न त्यजेत् कार्त्तिके कुर्य्याद्विशेषेण तु कार्त्तिकीम् । तीर्थे तु कार्त्तिकीं कुर्य्यात् सर्व्वयत्नेन भाविनि !" । कार्त्तिके वर्ज्ज्यानि स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे "कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन् । निष्पावान् मुनिशार्दूल ! यावदाहूतनारकी । कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकं सन्धितानि च । न त्यजेत् कार्त्तिके मासि यावदाहूतनारकी । कार्त्तिके मासि धर्म्मात्मा मत्स्यमांसं न भक्षयेत् । तत्रैव यत्नतस्त्याज्यं शाशकं शौकरं तथा" । किञ्च—"परान्नं परशय्याञ्च परदारं पराङ्गनाम् । सर्व्वदा वर्ज्जयेत् प्राज्ञो विशेषेण तु कार्त्तिके । तैलाभ्यङ्गं तथा शय्यां परान्नं कांस्यभोजनम् । कार्त्तिके वर्ज्जयेद्यस्तु परिपूर्णव्रती भवेत् । संप्राप्तं कार्त्तिकं दृष्ट्वा परान्नं यस्तु वर्ज्जयेत् । दिने दिने तु कृच्छ्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः" । तत्रैव श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे "कार्त्तिके वर्ज्जयेत्तैलं कार्त्तिके वर्ज्जयेन्मधु । कार्त्तिके वर्ज्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके शुक्तसन्धितम् । न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि । चाण्डालः स भवेत् सुभ्रु ! कार्त्तिके मांसभक्षणात् ।"

कार्त्तिकिकः, पुं, कार्त्तिकी पौर्णमासी अस्मिन् मासे ठक् । १चान्द्रकार्त्तिकमासे एवं २कार्त्तिकीयुक्तपक्षे ३कार्त्तिकाब्दे ओजवर्षे च ।

कार्त्तिकेय पु॰ कृत्तिकानामपत्यं पालकत्वेन ठक्। अग्निनि-क्षिप्तरुद्रतेजस उत्पन्ने कृत्तिकाभिः पालिते स्कन्दे देवे कार्त्तिकशब्दे तत्कथादि उक्तम्। रामायणे तु संक्षेपेणोक्तं यथा “कुमारश्चाभवत् तत्र तरुणार्कसमद्युतिः। वह्नि-तेजोभवः श्रीमान् गङ्गाकुक्षिपरिच्युतः। तं कुमारं ततो जातं दृष्ट्वा सेन्द्रा मरुद्गणाः। तदा क्षीरप्रदानार्थं कृत्तिकाः संन्ययोजयन्। ताः क्षीरं तस्य देवस्य समयेन ददुस्तदा। ख्यातप्राक्रमयं पुत्रः ख्यातो नाम्नेति राघव!। अन्योन्यं पिबतस्तासां स्तनयस्तु मुखानि षट्। समभूवन् महाबाहो! षण्मुखस्तेन विश्रुतः। ततस्तादेवता ऊचुः कार्त्तिकेय इति प्रभुः। पुत्रोऽयं जगति ख्यातो भविष्यति न संशयः”।

कार्त्तिकेयप्रसू स्त्री कार्त्तिकेयं प्रसूते प्र+सू–क्विप्। पार्वत्यां शब्दरत्ना॰। पार्वत्यां शिववीर्यनिषेककाले देवैर्विघ्ने कृते तद्रेतसो भूमिवह्न्यादिनिषेकेण तस्योत्पत्तेस्तस्यास्तदीयमूल-कारणत्वात् तत्प्रसूत्वं यथा ब्रह्मवै॰पु॰गणेशख॰“स्कन्दभूर-दृष्टः क्रीड़ा पार्वतीशिवयोः पुरा। दृष्टस्य च हरेः शम्भो वीर्य्यं भूमौ पपात ह। भूमिस्तद्क्षिपत् वह्नौ वह्निश्च शरकानने। तत्त्वं पुष्टः कृत्तिकाभिः”। षट्सु ऋषिपत्नीषु वह्ने रेतसो निषेके ताभिश्च शरवणे क्षेपात्तज्जन्मे तस्मृत्तमग्निकुमारशब्दे ५४ष॰ भारतवाक्यं दर्शितम् तेन गङ्गायां निषेकाज्जन्मकथनन्तु कल्पभेदादित्यविरोधः।

कार्त्तायणि पु॰स्त्री कर्त्तुरपत्यम् कुर्वा॰ण्यः कार्त्त्यः तस्यापत्यम् “ष्णोह्रस्वः” पा॰ फिञ् यलोपः। कर्त्तुरपत्यस्यापत्ये।

कार्त्तिकोत्सव पु॰७त॰। १कार्त्तिककर्त्तव्ये उत्सवे उपचा-रात् तदाधारे कार्त्तिकपौर्णमासीरूपे २काले त्रिका॰।

कार्त्स्न्य न॰कृत्स्नस्य भावः ष्यञ्। साकल्ये “विभाषा ख्यातिः कार्त्स्न्ये” पा॰ “तन्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान् पङ्क्तिपावनान्” मनुः। [श। कर्दमेन रक्ते वस्त्रादौ।

कार्द्दम(मिक) त्रि॰ कर्दमेन रक्तं अण् कृत्तिकारमते ठक्

कार्पट पु॰कर्पट एव स्वार्थेऽण्, कार्पटः, स इवाकारोऽस्त्यस्य, अच् वा। १जीर्णवस्त्रखण्डे (न्याता कानि)। तादृश-वस्त्रयुक्ते २कार्य्यार्थिनि (उमेदार) त्रि॰ हेमच॰। तदाकारयुक्ते जतुनि (जौ) हेमच॰।

कार्पटगुप्तिका स्त्री कार्पटेन खण्डवस्त्रेण गुप्तेव स्वार्थे क। (भञ्चो) (वटुया) इति ख्याते पदार्थे शब्दचि॰।

कार्पटिक त्रि॰ कर्पटेन चरति ठक् कार्पटोऽस्त्यस्य वा ठन्। कषायखण्डवस्त्रेण चारिणि १तीर्थयात्राप्रसक्ते। “विप्रा-न्तकार्पटिकप्रस्फुटितचरणधूलिधूसरक्रियलयवाञ्छितोदक-घटैः” काद॰। “नित्यं कार्पटिकान् सर्व्वान् समं पुत्रेण पश्यति” काशी॰ख॰१२ख०। २कर्मठे त्रिका०।

कार्पण्य न॰ कृपणस्य भावः ष्यञ्। १कृपणत्वे २दीनत्वे च “कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः” गीता। “कार्पण्यं केवला नीतिः शौर्य्यं श्वापदचेष्टितम्” हितो॰।

कार्पास त्रि॰ कर्पास्या अवयवः बिल्वा॰ अण्। कर्पासीशिका-दे सूत्रादौ। तस्य फले लुक्। कर्पासी स्वार्थेऽण् ङीप् कर्पासी (कापास) २ वृक्षे स्त्री। स्वार्थे क। कार्पासि-काप्यत्र। स्वार्थिकस्यापि प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्य क्वाचित्-कत्वात् कार्पासकोऽप्यत्र पु॰। “कार्पासको लघुः कोष्णो मधुरो वातनाशकः। तत्पलाशं समीरघ्नं रक्तकृन्मूत्र वर्द्धनम्। तत्फलं पिण्डिकानाशपूयस्रावविनाशकृत्। तद्बीजं स्तन्यदं वृष्यं स्निग्धं कफकरं गुरु” भावप्र०। अधिकं कर्पासशब्दे १७२२पृ॰दृश्यम्।

कार्पासधेनु स्त्री स्त्री कार्पासरचिता धेनुः। दानार्थं कल्पि-तायां कार्पासवस्त्रादिनिर्म्मितायां धेनौ। तद्विधानं हेमा॰ दा॰ख॰ वराहपुराणे यथा

“अतःपरं प्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासिकीं शुभाम्। विष्णुस्य गुह्यगुह्यार्थं ब्रह्मणा चांशुकद्गृतम्। कार्पासमूलमन्त्रश्चापि तेनाशाङ्कुसमा स्मृता। सा च कार्पासभारेण धेनुः श्रेष्ठा प्रकीर्त्तिता। मध्यमा च तदर्द्धेन कन्यसी (कनिष्ठा) च तद-र्द्धतः। पूर्ववद्वत्सधान्यस्य हिरण्यस्य तथैव च। वत्सकन्तु चतु-र्थांशैर्दानमन्त्रोऽभिधीयते”। पूर्ववदिति वराहपुराणोक्ततिल-धेनुवदित्यर्थः। “हेमकुन्देन्दुदेहेशि! क्षीरार्णवसमुद्भवे!। सोमप्रिये! सुधेन्वाख्ये! सौरभेयि! नमोऽस्तु ते। दत्तेयमिन्दुनाथाय ययाद्वायाक्षताय च। अत्रिनेत्र-प्रजाताय सोमराजाय वै नमः”। “यस्त्वेवं परया भक्त्या ब्राह्मणाय प्रयच्छति। स याति सोमलोकन्तु सोमेन सह मोदते। न रोगी न ज्वरी कुष्ठी कुले तस्य प्रजा-यते। पुत्रदारसमोपेतो जीवेच्च शरदां शतम्”। वत्स धेन्वादयोऽपत्र

कार्पासनासिका स्त्री कार्पासस्य तत्पूरणार्थं नासिकेव। (टेको) तर्कौ शब्दरत्ना॰। कर्पासनासिकाप्यत्र।

कार्पासपर्व्वत पु॰ दानार्थं कल्पिते धान्यशैलादिषु दशसु अचलेषु कार्पासवस्त्रनिर्म्मिते पर्व्वतभेदे तद्विधानादि हेमा॰दानख॰ ब्रह्माण्डपुराणे यथा

“भगवानुवाच। अतःपरं प्रवक्ष्यामि कार्पासाचलमुत्तमम्।

परमं सर्व्वदानानां प्रियं सर्व्वदिवौकसाम् । देयकाले समासाद्य धनं श्रद्धाश्च यत्नतः । देयमेतन्महादानं तारणार्थं कुलस्य च । पर्व्वतं कल्पयेत्तत्र कार्पासेन विधानतः । पूर्व्वोक्तेन विधानेन तथा सर्व्वं विधानतः । विंशद्भारस्तु कर्त्तव्य उत्तमः पर्व्वतो बुधैः । मध्यमो दशभिः कुर्य्याज्जघन्यः पञ्चभिस्तथा । सर्व्वधान्यसमूहस्य मध्ये ह्योषधिभिर्वृतः । रत्नैरत्रैव संयुक्तो लोकपालावृतस्तथा । ब्रह्मादयस्तथा तद्वत् काञ्चनेन विनिर्म्मिताः । कुलाचलांश्च चतुरश्चतुर्भागेन कल्पयेत् । सौवर्णशिखरान् सर्व्वान् सर्व्वरत्नोपशोभितान् । नानाधातुविचित्राङ्गान् भक्ष्यभोज्यसमावृतान् । कुण्डे वा स्थण्डिले वापि तत्र होमो विधीयते । ऋत्विजश्च तथा चाष्टौ कारयेद्वेदवित्तमान् । होमोऽप्याहुतिभिश्चैव चान्यो तद्दैवतैरपि । गव्येन सर्पिषा तत्र तथा कृष्णतिलैरपि । अयुतं होमसंख्या च पालाशसमिधस्तथा । यज्ञतूर्य्यनिनादैश्च तथा मङ्गलपाठकैः । उत्सवं कारयेत्तत्र दिनमेकमतन्द्रितः । पर्व्वकाले ततो दद्यात् पूजयित्वा विधानतः । “नमः सर्व्वामराधारभूतसङ्घैरभिष्टुताः । ब्रह्मादयो मे वरदा भवन्तु विबुधाः सदा” । इत्युच्चार्य्य नरो दद्याच्चारी वा विधिपूर्व्वकम् । पूजयित्वा द्विजान् सम्यक् वासोभिर्भूषणैस्तथा । अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति । स गच्छेत्त्रिदशावासं विमानोपरि संस्थितः । अप्सरोगणसंगीतो गन्धर्व्वैरभिसंस्तुतः । तत्र मन्वन्तरं यावदुषित्वा विबुधालये । पुण्यक्षयादिहाभ्येत्य महीभुक्तो ससागराम् । रूपवान् सुभगोवाग्मी श्रीमानतुलविक्रमः । पञ्च जन्मानि नारी वा जायते नात्र संशयः । भूयश्च शृणु राजेन्द्र ! दिव्यं कार्पासपर्व्वतम् । तस्य भारयतेनैव कुर्य्यादर्द्धेन वा पुनः । शेषं पूर्व्वविधानेन सर्व्वं कुर्य्याद्यथाक्रमम् । फलं पूर्व्वोदितस्यैव जायते नृपसत्तम !” । कार्पासाचलकार्पासशैलादयोऽप्यत्र ।

कार्पाससौत्रिक त्रि॰ कर्पाससूत्रेण निर्वृत्तः ठक् अनुशतिकादेराकृतिगणत्वेन द्विपदवृद्धिः । कर्पाससूत्रनिर्म्मिते वस्त्रादौ । “शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पाससौत्रिके” याज्ञ॰ ।

कार्पासिक त्रि कर्पासेन निर्वृत्तः ठक् । कर्पाससूत्रनिष्पन्ने पटादौ “गतं दासीसहस्राणां कार्पासिकनिवासिनाम्” भा॰स॰५०अ॰ । कार्पासवस्त्राच्छादिनाम् ।

कार्म्म त्रि॰ कर्म्म शीलमस्य छत्रा॰ णः । “कार्म्मस्ताच्छील्ये” पा॰नि॰ टिलोपः । फलमनपेक्ष्य कर्म्मसु प्रवृत्ते कर्म्मशीले स्त्रियां टाप् ।

कार्म्मण न॰ कर्म्मैव कर्म्मन्+“तद्युक्तात् कर्म्मणोऽण्” पा॰अण् । १शाखिकं श्रुत्वा क्रियमाणे कर्म्मणि सि॰कौ॰ । कर्म्मणे हितम् अण् । २मूलकर्म्मणि मन्त्रौषध्यादिभि र्वश्यादिकरणे अमरः (याइकरा) । “कार्म्मणत्वमगमन् रमणेषु” माघः । ततः स्वार्थेऽण् स्वार्थिकप्रत्ययस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गातिक्रम विधानात् कार्म्मणी तत्रार्थे स्त्री॰ । “धौतं नद्या किमिदमथवा कार्म्मणी मायुरीणाम्” उद्भवदू॰ कार्म्मणमिति तु न्यायः । ३मन्त्रादियोगविद्यायाम् न॰ कर्म्म साध्यत्वेन अस्त्यस्य अण् । ४कर्म्मदक्षे त्रि मेदि॰ । प्रपञ्चसारोक्तमन्त्रयान्तर्गते ५मन्त्रभेदे च । “मायिकं नाम योपोत्थं पौरुषं कार्म्मणं मतम् । आवल्यं तद्द्वयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्त्रवत्तयम्” “ज्योतिर्म्मन्त्रेण विधिवद्दहेन्मलत्रयं यती” तन्त्रसा॰ ।

कार्म्मार पु॰ कार्म्मार एव स्वार्थेऽण् । १कर्म्मकारे (कामार) “कार्म्मारो अश्मभिर्द्युभिः” ऋ॰९,११२,२ । “कार्म्मारः अयस्कारः” भा॰ । कर्म्मारस्यापत्यम् शिवा॰ अण् । २कर्म्मकारापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

कार्म्मारक त्रि॰कर्म्मारेण कृतं कुलाला॰वुञ् । कर्म्मकारकृते ।

कार्म्मार्य्यायणि पुंस्त्री कर्म्मारस्यापत्यं फिञ् नि॰ । कर्म्मकारापत्ये स्त्रियां वा ङीप् ।

कार्म्मिक त्रि॰ कर्म्मणा चित्रकर्म्मणा निर्वृत्तः ठक् । निष्पत्त्युत्तरं चित्रसूत्रैः चक्रस्वस्तिकादिचिह्नयुक्ततया क्रियमाणे पटादौ । “कार्म्मिके रोमबद्धे च त्रिंशद्भागःक्षयोमतः” याज्ञ॰ । ‘कार्म्मिकं कर्म्मणा चित्रेण निर्म्मितम् । यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रसूत्रैः क्रियते तत्कार्म्मिक मित्युच्यते” मिता॰ । तस्य भावः पुरोहि॰ यक् । कार्म्मिक्य तद्भावे न॰ ।

कार्म्मुक न॰ कर्म्मणे प्रभवति उकञ् । १धनुषि अमरः । “कार्म्मुकेणेव गुणिना बाणः सन्धानमेष्यति” माघः । “विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्म्मुकम्” किरा॰ । २कर्म्मक्षमे त्रि॰ मेदि॰ । कार्म्मुकं साध्यत्वेनास्त्यस्य अच् । । ३वंशे मेदि॰ । ४श्वेतखदिरे ५हिज्जलवृक्षे ६महानिम्बे च पु॰ राजनि॰ । मेषादिषु नवमे ७राशौ “कार्म्मुकं तु परित्यज्य झषं (मकरम्”) संक्रमते रविः । प्रभाते चापराह्ने च स्नानं कुर्य्यात् परेऽहनि” कालमा॰ भविष्यपु॰ । कृमुकस्येदम् अण् । ८क्रमुकसम्बन्धिनि

त्रि० स्त्रियां ङीप्। "अग्न्याधाने त्रयोदशास्यां प्रादेशमात्राः समिध आदधाति" "एतौदां कार्मुकीं दृश्या" इति कात्या० श्रौ० १६,४,२३,२५, । अत्र कर्कः "कार्मुकः धनुर्वृक्ष" कर्कः । स च श्वेतखदिरः । अतएव स्वार्थे अणन्ततया श्वेतखदिरार्थेत्युक्तं राजनि० । तृणस्फोटने तदाकारे (आचड़ा) (धनारा) इतिख्याते वृक्षभेदे । अग्निपुराणे धनुर्वेदप्रकरणे धन्विनां वैशाखादिस्थानपञ्चकमुक्त्वा धनुः शिक्षाप्रकारलक्ष्यादिकमुक्तं यथा

"कार्मुकं गृह्य वामेन बाणं दक्षिणकेन तु । वैशाखे यदि वा स्थाने संस्थितोऽयत्र वाऽऽयते । गुणाढ्यं तु ततः कृत्वा कार्मुकं प्रियकार्मुकः । अधः कोटिन्तु धनुषः फलदेशन्तु पत्त्रिणः । धरण्यां स्थापयित्वा तु तोलयित्वा तथैव च । भुजाभ्यां मन्दकुञ्चाभ्यां प्रकोष्ठाभ्यां ह्रदग्रतः । न्यस्येद्वाणं धनुर्देशे पुङ्खदेशञ्च पत्त्रिणः । विन्यासो धनुषश्चैव द्वादशाङ्गुलमन्तरम् । ज्यया विशिष्टः कर्त्तव्यो नातिहीनो नचाधिकः । निवेश्य कार्मुकं नाभ्यां (धनुर्मध्ये) नितम्बे शरं करम् । उत्क्षिपेदुन्नतं हस्तमन्तरे चाक्षिकर्णयोः । पूर्वेण मुष्टिना ग्राह्यं तस्यापे दक्षिणे शरम् । हरणन्तु ततः कृत्वा शीघ्रं पूर्वं प्रसारयेत् । नाभ्यन्तरा नैव बाह्या नोर्द्धका नाधरा तथा । न च कुब्जा न चोत्ताना न चला नातिवेष्टिता । समा स्थैर्य्यगुणोपेता मौर्वी दण्डइव स्थिता । छादयित्वा ततोलक्ष्यं पूर्वेणानेन मुष्टिना (वाममुष्टिना) । उरसा तृणितो यन्ता त्रिकोणावनतस्थितः । स्रस्ताङ्गो निश्चलग्रीवो मयूराञ्चितमस्तकः । ललाटनासावक्त्रांसाः कुर्परोऽस्य समोभवेत् । अन्तरे त्र्यङ्गुलं ज्ञेयं चिबुकस्यांसकस्य च । प्रथमं त्र्यङ्गुलं प्रोक्तं द्वितीये द्व्यङ्गुलं तथा । तृतीयेऽङ्गुलमुद्दिष्टमायतं चिबुकांसयोः । गृहीत्वा सायकं तूणात् मयूराञ्चितमस्तकः । तर्ज्जन्याङ्गुष्ठकेनाथ पूरयेत् सायकं पुनः । अनामया पुनर्गृह्य तथा मध्यमयापि च । तावदाकर्षयेद्वेगात् यावद्वाणः सुपूरितः । एवंविधमुपक्रम्य मोक्षयेद्विधिवत् खगः । दृष्टिमुष्टिगतं लक्ष्यं भिन्द्याद्बाणेन सुव्रत ।। त्यक्त्वा तु पश्चिमं हस्तं क्षिपेद्वेगेन पृष्ठतः । एतदुच्छेदमिच्छन्ति ज्ञातव्यं हि त्वया द्विज ! । कुर्परं तदधः कुर्य्यादाकृष्य तु धनुष्मता । ऊर्द्धं वै नस्तके (धनुर्मध्ये) कुर्य्यादङ्गुष्ठन्तु मध्यमम् । ज्येष्ठं प्रकृष्टं विज्ञेयं धनुः शास्त्रविशारदैः । ज्येष्ठस्तु सायको ज्ञेयोभवेद्द्वादश मुष्टिकः । एकादशमात्रा मध्यः कनीयान् दशमुष्टिकः । चतुर्हस्तं धनुः श्रेष्ठं त्रयं सार्द्धन्तु मध्यमम् । कनीयस्तु त्रयं प्रोक्तं नित्यमेव पदातिनः । अश्वे रथे गजे श्रेष्ठः सदैव परिकीर्त्तितः"

"पर्य्यायतं द्विजः कृत्वा ततो मार्गगतायुधाम् । तूणमध्यस्थिं ततः कृत्वा यज्ञभूमौ विधानवत् । ततो बाणं समादाय दंशितः सुसमाहितः । तूणमासाद्य बध्नीयात् दृढां कक्ष्यां सुदक्षिणाम् । विलक्ष्यमपि लक्ष्या यत्नत्र चैव कुर्वस्थितः । ततः समुद्धरेद्बाणं तूणाद्दक्षिणपाणिना । तेनैव सहितं मध्ये शरं संगृह्य धारयेत् । आलम्ब्य ताडयेत्तत्र चन्द्रकं (चन्द्राकारलक्ष्यम्) षोडशाङ्गुलम् । मुक्त्वा बाणं ततः पश्चाद्धनुः शिक्षा ततः स्मृता । निम्नञ्चैवाथ लक्ष्यमथ ततोऽङ्गुल्या पुनः पुनः । अतिलक्ष्यात् क्षिपेत्तत्पाश्चात्यं तु दक्षिणम् । चतुरस्रगतं वेध्यमभ्यस्येदादितः स्थितम् । तस्मादनन्तरं तीक्ष्णं परावृत्तगतं च यत् । निम्नमुन्नतवेध्यञ्च अभ्यस्येत् क्षिप्रकं ततः । वेध्यस्थानेष्वथैतेषु सत्त्वस्थ पुटकं धनुः । हस्तावापशतैश्चित्रैस्तर्जयेद्वैरिणोऽपि । तस्मिन् मध्यगते विप्र ! द्वे वेध्ये दृढसङ्करे । द्वे वेध्ये द्वे तथा चित्रदुष्करे दृढदुष्करे । न तु निम्नञ्च तीक्ष्णञ्च दृढवेध्ये प्रकीर्त्तिते । निम्नं दुष्करसुदृष्टं वेध्यं मुष्टिं गतस्थिरेत् । शकाकायतमध्ये तु चित्रदुष्करसंज्ञके । एवं वेध्यगणं कृत्वा दक्षिणेनेतरेण च । आरोहेत् प्रथमं वीरोजितलक्ष्यस्ततो नरः । एष एव विधिः प्रोक्तस्तत्र दृष्टः प्रयोक्तृभिः । अधिकं भ्रमणं तस्य तस्माद्द्विगुणं प्रकीर्त्तितम् । लक्ष्यं संयोजयेत्तत्र पत्त्रिपत्र गतं दृढम् । भ्रान्तं प्रचलितं चैव स्थिरं यच्च भवेदिति । समन्तात्ताडयेद्भिन्द्याच्छेदयेद् व्यथयेदपि । कर्म्मयोगविधानज्ञो ज्ञात्वैव विधिमाचरेत् । मनसा चक्षुषा दृष्ट्या योगसिद्धिं ध्रुवं व्रजेत्" ।

१० वृत्तक्षेत्रस्य परिध्यर्द्धात्मके रेखाभेदे ११तदीयांशभेदे च तयोर्धनुराकारत्वात्तथात्वम् । तदानयनप्रकारः लीलावतीगतप्रकारस्तुक्ता लीला० दर्शितोयथा ।

"अथ चापानयनाय करणसूत्रं वृत्तम् । व्यासाब्धिघातयुतमौर्विकया विभक्तो जीवाङ्घ्रिपञ्चगुणितः परिधेस्तु वर्गः । लब्धोनितात्परिधिवर्गचतुर्थभागादाप्ते पदे वृतिदलात्पतिते धनुः स्यात्" ।

"उदाहरणम् । विदिताइह ये गुणास्ततोवद तेषां मधुना धनूंषि मित्र । यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रियागणिते गाणितिकातिनैपुणम्"

न्यासः । ४२ । ८२ । १२० । ५४ । २०८ । २२६ । २२६ । २३० । [एता जीवासंख्या यथा भवन्ति तथा जीवाशब्दे वक्ष्यते] अष्टशापवर्त्तितः परिधिः १८ । ४२ जीवार्द्धकृत्या २१/२ पञ्चभि ५ श्च परिधेः १८ वर्गो ३२४ गुणितः । १७०१० । व्यःशाब्धि २४० । ४ घात ९६० युत ४२ मौर्विकयानया १००२ विभक्तोलब्धो १७ ऽत्राद्यखाशाय चतुर्विंशतेर्द्धिकमक्षांशयुतोऽष्टहीनो ऽनेनोनितात्परिधि १८ । ३२४ वर्ग चतुर्थभागात् ८। (१७ ऊनितात्) ६४पदे प्राप्ते ८ इति १८ दलात् ९ । पतिते १ जातं धनुः एवं जातानि धनूंषि । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । । ७ । ८ । ९ । एतानि परिधिखण्डा- दृगांशेन गुणितानि स्युः"। एवं ८२ संख्यादौ कल्प्याम् ।

"दलीकृतं चक्रमुशन्ति चापम्" इति शि० शि० उक्ते १२ राशिचक्रस्यार्द्धरूपे खण्डे च तस्य च जीवाभेदेनान्यविधा मितिः यथोक्तं तत्रैव "ज्यां प्रोज्झ्य तत्त्वाश्वि२२५हता- च्छेषं यातैष्यजीवाविवरेण भक्तम् । जीवा विशुद्धा यतमा च तद्घ्नंतत्त्वाश्विभिस्तत् सहितं धनुःस्यात्" "यस्य धनुः साध्यं तस्याद्या जीवा विशुध्यति सा शोध्या शेषात्तत्त्वा- श्वि २२५ गुणाद्गतागामिज्यान्तरहृताद्यल्लभ्यते तत्स्थाप्यं ततोयतमा जीवा विशुद्धा तद्गुणितैस्तत्त्वाश्विभिः २२५ सहितं धनुःस्यात्" प्रमि०

सू० सि० रङ्गनाथाख्याख्या तत्रैवोक्तं यथा ।
"ज्यां प्रोज्झ्य शेषं तत्त्वाश्विहतं तद्विवरोद्धृतम् । सङ्ख्या- तत्त्वाश्विसंवर्गे संयोज्य धनुरुच्यते" सू० सि० ।

"यस्य धनुः कर्त्तुमिष्टं तस्मिंज्ज्याखण्डपूर्वं ज्यापिण्डं न्यूनी- कृत्य शेषं पञ्चाक्षि २२५ गुणं तद्विवरोद्धृतं तयोः शुद्धाऽ- शुद्धपिण्डयोरन्तरेण भक्तं फलं शुद्धा ज्या यतमा यतमसङ्ख्या तत्त्वाश्विनोः संवर्गे घाते संयोज्य सिद्धं धनुः कथ्यते । अत्रोपपत्तिः । ज्या यतमा शुद्ध्यति ततमा चापा- कलास्ततमसङ्ख्यागुणिततत्त्वाश्विनः । यदि ज्यान्तरेण तत्त्वाश्विकलास्तदा शेषज्यया का ? इत्यनुपातागतफलयुता इति वैपरीत्येन सुगमतरा"। अधिकं जीवाशब्दे वक्ष्यते ।

कार्म्मुकासन न० । रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे तल्लक्षणं यथा "कार्मुकासनमाकुर्य्यादुदरे पूरयेन्मुखम् । तदा वायुरधोयाति कालेन सूक्ष्मवायुना । कृत्वा पद्मासनं मन्त्री वेष्टयित्वा च धारयेत् । करेण दक्षिणेनैव वाम- पादाङ्गुली तथा । सव्यापसव्यद्विगुणं कार्मुकासनमेव च । कार्मुकद्वययोगेन शववद्वायुमानयेत्" रुद्रयामले ।

कार्य्य त्रि० कृ–कर्म्मणि ण्यत् । १कृतिसाध्ये २कर्त्तव्ये । "तस्मात् शास्त्रं प्रमाणन्ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ" गीता । "नास्य कार्य्योऽग्निसंस्कारो न च कार्य्योदक- क्रिया" मनुः । "शब्दानां कार्य्ये कार्य्यान्विते वा शक्तिरिति" मीमांसकाः । ३उत्पाद्ये जन्ये "व्यापारो- भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया । कृञोऽकर्मतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते" इत्युक्तेः कृञोभावनारूपव्यापारा- र्थकत्वात् तत्साध्ये "यदि रस कार्य्यः स्यात् विभावादि- कारणकः स्यादु" सा० द० । गुरुमते यागादिकृति- साध्ये ४अपूर्व्वे । यथा चापूर्व्वस्यैव कार्य्यत्वं तथाऽपूर्व्व शब्दे २४८४० दर्शितम् । ५प्रयोजने ६उद्देश्ये तदि- च्छयैव कर्मसु प्रवृत्तेस्तस्य तथात्वम् "उपसर्पति कार्य्यार्थी कृतार्थी नोपसर्पति" हितो० । अष्टादशानां विवाद- पदानाञ्च उद्देश्यत्वादेव तथात्वम् । "यस्मात्कार्य्यं समारम्भ्यचिरात्तेन विनिश्चितः" व्य० त० कात्या० स्मृतिः । उपचारात् ७हेतौ च मेदि० । व्याकरणमते ८वृद्ध्यादिविधाने यथादौ । "कार्य्यमनुभवन् हि कार्य्यी नि- मित्ततया नाश्रीयते" महाभा० "भिषक् कर्त्ता च करणं रसा, दोषास्तु कारणम् । कार्य्यमारोग्यमेवैकम्" सुश्रुतोक्ते ९आरोग्ये च तत्र कर्त्तृत्वकरणत्वकारणत्व- कार्य्यत्वादेपु भिषगादिशब्दानां परिभाषितत्वात् । भावे ण्यत् । १० कर्मणि व्यापारे । ज्योतिषोक्ते ११ जन्मल- ग्नावधि दशमस्थाने । "कार्य्याधीशः स्वगेहे बुधगुरुक- विभिः संयुतो वीक्षितो वा" जातकम् कार्य्यस्य व्यापार- रूपत्वात्तथात्वम् ।

कार्य्योत्पत्तिप्रकारोमतभेदेन चतुर्द्धा "तत्र असतः सज्जा- यते इति सौगताः तैरभावादेव कार्य्यस्योत्पत्तेः स्वी- कारात् । सतोऽसज्जायते इति नैयायिकाः तैः प्रागुत्- पत्तेः घटादीनामसत्त्वस्य, मृदादिकारणस्य च तदा- सत्त्वस्य च स्वीकारेण असत उत्पत्तेः स्वीकारात् । सतो- विवर्त्तः कार्य्यं जगत् न वस्तु सदिति अद्वैतवादिनः । सतः सज्जायते इति साङ्ख्याः । विवृतञ्चैतदुत्पत्तिशब्दे ११०८४० ।

यथा च लिङादेः कार्य्यत्वेनापूर्व्ववाचकता तथा गुरुमत प्रदर्शने शब्दचि० उक्तं यथा

"अथ स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ इष्टसाधनत्वं कार्य्यत्वं वा यद्विधिः समभिव्याहृतक्रियान्वयी तदन्यान्वयी वा । तत्र गुरवः नाकृत्य क्रिया कार्य्यतया लिङा बोधयितुं

शक्यते स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यताज्ञानविरहात् कामनाविशिष्टस्य हि यमिदं कार्य्यमितिबोद्धृत्वं नियोज्यत्वं तत्कामनायामाकाङ्क्षोदयोपयोगे सति भवति। स च कामनानन्तरं काम्यसाधनताबोधात् कार्य्यताबोधे सति स्यात् एवञ्च स्वर्गसाधनताबोधे सति स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यता। न च कालान्तरभाविस्वर्गे क्रिया साक्षात् परम्परया वा साधनमिति शब्दोबोधयितुमर्हति व्यापारविनाशित्वात् परम्पराघटकानुपस्थितेस्तृतीयप्रकाराभावात् अन्यथा तमादाय साधनत्वसम्भवात् कल्प्यमप्यपूर्वं न स्यात् इष्टसाधनताविधिपक्षे स्फुटैवानुपपत्तिः कार्य्यताविधिपक्षेऽपि अन्वयप्रकारतया साधनत्वं भाव्यमिति फलतो न विशेषः। अतः क्रियातोऽन्यत् स्वर्गसाधनताहं क्रियाकार्य्यतानिर्वाहकं लिङाद्यर्थः"।

व्याकृतञ्चैतत् गदाधरेण—

"प्रसङ्गादपूर्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यतां प्रभाकराभिमतां निराकर्त्तुं विचाराङ्गसंशयप्रयोजिकां विप्रतिपत्तिमादर्शयति अथेत्यादिना यद्विधिः यद्विधिपदोपस्थापितार्थः। समभिव्याहृतक्रियान्वयीति एतद्विधिसमभिव्याहृतधातूपस्थापितार्थान्वयी तदन्यान्वयी चेत्यर्थः तदन्वयित्वञ्च तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नशाब्दबोधप्रकारताश्रयत्वम्। अत्र विधिकोटिः, विधेः कार्य्यत्वे मणिकारादीनां नैयायिकानां, तन्मते स्वर्गकामकृतिसाध्यो यागइत्यन्वयात्, निषेधकोटिस्तु कार्यत्वरूपेणापूर्व्वे शालिकादीनां प्राभाकराणां, तन्मते स्वर्गकामस्य यागविषयकं कार्य्यमिति यागविषयककार्य्यवान् स्वर्गकाम इत्येवान्वयबोधात् अत्र विषयकत्वं अन्यत्वं तच्च यागकार्य्ययोः संसर्गः। कार्य्यत्वं कृतिसाध्यत्वम् अपूर्वस्यापि कथञ्चिद्यजत्यादिना धातूपस्थापितत्वाच्च विधिकोटौ सिद्धसाधनं निषेधकोटौ बाध इति तद्वारणाय एतद्विधि समभिव्याहृतेति धातुविशेषणम्। तदन्यान्वयित्वञ्च तदन्यविशेष्यकत्वं यथाश्रुतस्य विरोधिकोटित्वाभावात्। इष्टसाधनत्वादिना पक्षेतररूपेण पक्षस्य द्वयोरसम्भवः। इष्टसाधनताविधिपक्षे इष्टसाधनत्वस्यापि विध्यर्थकार्य्येऽन्वयादतः पक्षे यद्विधिरिति। एतच्च यद्विध्यर्थत्वेन द्वयोरनुगमाच्चोक्तदोषः इष्टसाधनत्वं कार्य्यत्वं वेति तु स्वरूपकथनं न तु तद्रूपेण पक्षे प्रवेशः इष्टसाधनत्वमिति प्राभाकरैकदेशिमते। कार्य्यत्वं कृतिसाध्यत्वम्। न च गुरुमते कार्य्यस्य धर्म्मिणो विध्यर्थतया कृतिसाध्यत्वरूपस्य कार्य्यत्वस्य विधिप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव कुतो विध्यर्थत्वमिति वाच्यं कार्य्यस्य विध्यर्थत्वेऽपि अवच्छेदकविधया कार्य्यत्वस्यापि विध्यर्थत्वात्। वस्तुतस्तु तन्मते कृतिसाध्यत्वरूपं कार्य्यत्वं न शक्यतावच्छेदकम् अपि तु प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं ध्वंसप्रतियोगित्वरूपं धर्मत्वरूपं वा लाघवात्। कृतिसाध्यत्वन्तु पृथगेव शक्यं लिङ्सामान्यशक्यं वा पचेतेत्यादिलौकिकस्थलानुरोधात्। अन्वयबोधोऽपि यागविषयकं कार्य्यं स्वर्गकामकृतिसाध्यमित्याकारकः, कृतिसाध्ययागविषयककार्य्यवान् स्वर्गकाम इत्याकारकोवेति यथाश्रुतएव साधुः। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विधिकोटिसिद्धेरुद्देश्यतया बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य पक्षकोट्यन्वयमादाय भागतः सिद्धसाधनं न वा कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरन्यतरत्वांशतः साध्यसिद्धिमादायार्थान्तरत्वम्। प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वेन विध्यर्थो विशेषणीयः, तेन वर्त्तमानत्वादेः कालस्य संख्यायाश्च तादृशविधिप्रतिपाद्यत्वेऽपि न तत्र विधिकोटावंशतो बाधः। न चेष्टसाधनत्वादौ विध्यर्थतावच्छेदकेंऽशतो बाधः, प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वस्य प्रवृत्तिविशेष्यांशे प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारत्वरूपत्वात्। यद्वा संख्याकालातिरिक्तत्वेन विध्यर्थोऽपि विशेषणीयः। विधिप्रत्ययत्वरूपस्य विध्यर्थत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वादिष्टसाधनत्वादौ नांशतोबाधः। कृतिसाध्यत्वस्य पृथक् शक्यतया नैतदसम्भवः विधेर्विधिस्तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन उद्देश्या नातोबलवदनिष्टाननुबन्धित्वेऽंशतो बाधः। प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वमात्रेण पक्षतायाम् ओदनकामः पचेदित्यादिविध्यर्थे ओदनसाधनत्वपाकमात्रविषयककृतिसाध्यत्वादौ विधिकोटावंशतो बाध इति। स्वर्गकामो यजेतेत्यादिस्थलीय तत्तद्विध्यर्थत्वेन पक्षतालाभाय स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविति विधिविशेषणमिति भावः। नव्यास्तु विधानविधितत्त्वार्थस्तु तदन्वयिनं पृच्छति अथेति न तु विप्रतिपत्तिपरोऽयं ग्रन्थः; गुरुणा समं विवादे तु कार्य्यत्वं विधिप्रत्ययशक्यतावच्छेदकं नवेति विप्रतिपत्तिरूहनीया विधिकोटिः परेषाम्। नच कार्य्यस्य विधिप्रत्ययशक्यत्वेऽपि तस्य धात्वर्थयागादावभेदान्वयेऽपि नैयायिकानां विवक्षितार्थसिद्ध्याऽर्थान्तरप्रसङ्ग इति वाच्यं धात्वर्थप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया तादृशबोधासम्भवात्। अन्यथा विप्रतिपत्तावपि यागनिष्ठकृतिसाध्यत्वस्य निरूपकतासम्बन्धेन विध्यर्थे सत्त्वान्वयादपि नैयायिकानां विवक्षितार्थसिद्ध्याऽर्थान्तरप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति प्राहुरिति दिक्। अत्र गुरव इति अत्र विप्रतिपत्तौ मते वा। नाङ्गेति आङ्ग—साक्षात् अपूर्वकार्य्यत्वानुपपत्तिज्ञानद्वारा प्रत्यक्ष

बोध्यतएवेति भावः। क्रिया-यागादिः, कार्यतया स्वर्गकामकृतिसाध्यतया। नचैवम् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधमादाय विधौ सिद्धसाधनं निषेधे च बाध इति वाच्यं तदन्यांशस्य शाब्दत्वघटितत्वादेव सिद्धसाधनादिनिरासात् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधस्यैव औपादानिकबोधत्वेन शाब्दत्वविरहात्। औपादानिकत्वञ्च प्रत्यक्षत्वादिवदनुभवत्वव्याप्यो धर्मविशेषः तदवच्छिन्नं प्रति च श्रौतानुपपत्तिज्ञानघटितः सएव पुनरनुमित्यौपमानोहेतुः। अतएवानुपपत्तिज्ञानघटितः सएव पञ्चमं प्रमाणमिति परसिद्धान्त इति भावः। स्वर्गकामनियोज्येति स्वर्गकामोयोविधिवाक्यनियोज्यस्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकीभूतस्य ज्ञानस्य विरहादित्यर्थः। यज्ञसाधनत्वा यागे स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधे यागनिष्ठेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन प्रथमं तद्विरहादिति भावः। प्रयोजकज्ञानविरहमेवोपपादयति कामनाविशिष्टस्य हीति ममेदं कार्यमिति यागविशेष्यकस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वप्रकारकमित्यर्थः बोद्धुं शाब्दबोधोपयोगित्वं तच्च कारणतावच्छेदकसाधारणं तेन स्वरूपसत्त्वेनैव कामनाया अपि तादृशशाब्दबोधोपयोगित्वं सङ्गच्छते कामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्वं समवायिकारणतया नियोज्यत्वं सकलप्रामाणिकसिद्धनियोज्यव्यवहारविषयतावच्छेदकं तदिति स्वर्गकामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्वमित्यर्थः।—तद्बोधोपयोगे तद्बोधोपयोगित्वे सतीत्यर्थः। विशेष्यान्वयिनाऽन्वयिन एव विशेषणतया विशेषणस्य तदुपयोगित्वं विना विशिष्टस्य तदुपयोगित्वासम्भवात्। न च रूपवति रस इत्यादिवत् कामना चोपलक्षणमिति वाच्यं विशेषणत्वसम्भवे उपलक्षणत्वस्यान्याय्यत्वादिति भावः। स चेति कामनायास्तादृशबोधोपयोगश्चेत्यर्थः। कामनानन्तरं कामनाप्रकारकज्ञानानन्तरं यः काम्यसाधनताबोधः। कामनावहितकाम्यसाधनताबोध इति यावत् तस्मात् कार्यताबोधे सति तज्जन्यो यदि कार्यताबोधस्तदैव स्यात् कामनायाः कारणतावच्छेदकत्वात् न हि कामनैव साक्षात् कार्यताबोधजनिकासम्भवात् इत्यर्थः। अतः काम्यसाधनताज्ञानं स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकम् इति बोधः। स्वर्गकामेति स्वर्गकामोयो नियोज्यस्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकं ज्ञानमित्यर्थः। नन्वेवं प्रथमं वेदाद्यागे स्वर्गसाधनताज्ञाने सति तदनन्तरं तत्र स्वर्गकामकृतिसाध्यताबोधो भविष्यति किं कार्यत्वरूपेण विधेः पूर्वं प्रत्येतव्यमत आह नचेति क्रिया—यागादिः। साक्षादिति अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन कार्याधिकरणीभूतक्षणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्मवत्त्वं साक्षात् साधनत्वं, तादृशधर्मावच्छिन्नजनकत्वे सति कार्यनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्मवत्त्वञ्च परम्परासाधनत्वमिति भावः। साक्षात्साधनत्वस्याबोधने हेतुमाह आश्विनेति यागादेरिच्छाविशेषरूपतया कृतियत्नशक्तिर्जन्यप्रतियोगित्वात् इत्यर्थः। परम्परासाधनत्वस्याबोधने हेतुमाह परम्परेति अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन स्वर्गविशेषाधिकरणीभूतक्षणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्मावच्छिन्नजनकत्वे सति स्वर्गविशेषनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्मवत्त्वरूपपरम्परासाधनत्वघटकस्यानुपस्थितेरित्यर्थः। तदापूर्वघटितविशिष्टपरम्परासाधनत्वस्यैव विध्यर्थतया तत एव विशिष्टोपस्थितिसम्भवात् किमपूर्वस्य पृथगुपस्थित्या इति वाच्यं परम्परासाधनत्वान्वयबोधे परम्पराघटकफलपर्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपत्वेन योग्यतात्वात् प्रथमतज्ज्ञानं विना तदन्वयबोधासम्भवादिति भावः। नन्वेतदुभयविलक्षणमेव साधनत्वं बोधयिष्यतीत्यत आह तृतीयेति अन्यथा—तृतीयप्रकारतत्त्वे। साधनत्वसम्भवादिति अपूर्वं विनापि यागस्य स्वर्गसाधनत्वसम्भवादिति भावः। कल्प्यमिति तत्र नैवाऽपूर्वकल्पना न स्यादित्यर्थः आशुविनाशिनो यागस्य कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्यैव त्वयाऽप्यपूर्वकल्पनादिति भावः। नन्वेवं प्रथमं परम्परासाधनत्वरूपेण परम्परासाधनत्वानवगमेऽपि सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वरूपेणान्वयः स्यादित्यत आह इष्टसाधनताविधिपक्ष इति। सामान्यत इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वपक्षे इत्यर्थः। अनुपपत्तेः साक्षात्परम्परौदासीन्येन फलसाधनत्वान्वयेऽपि फलपर्यन्तस्थायित्वतादृशव्यापारोपधायकत्वान्यतरस्य योग्यतात्वेन तज्ज्ञानं विना सामान्यतोऽपि साधनत्वान्वयासम्भवात् इति भावः। अत्रैवानुपदं ननु सजातीय इति न च साक्षात् परम्परासाधनत्वोभयसाधारणं स्वर्गसाधनत्वमनुगतमेव दुर्वचमिति वाच्यं स्वर्गत्वावच्छिन्नविजातीयस्वर्गनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्मवत्त्वस्यैव तत्त्वात्। नचैवमव्यवधानस्याप्रवेशात् स्वर्गो व्यापारत्वो वा स्वर्गाव्यवहितपूर्वक्षणसत्त्वोऽपि नियतपूर्वकारणत्वापत्तिरिति वाच्यं अन्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वविशेषणेनैव तद्वारणात् विजातीयस्वर्गनियतपूर्ववर्त्तिता

वच्छेदकत्वन्तु यावन्तोविजातीयस्वर्गव्यक्तयः प्रत्येकं तत्पूर्ववर्त्तित्वनियतत्वं विजातीयस्वर्गोत्पत्त्यधिकरणनिष्ठस्वावच्छिन्नोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वमिति यावत् एवमग्रेऽपि सर्व्वत्र बोध्यम्। कार्य्यत्वं कारणत्वञ्चातिरिक्तपदार्थ इत्यभिप्रायेणेदमित्यपि कश्चित्। ननु भवन्मतेऽपि विधिप्रत्ययात् कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वावगमेऽपि तस्य स्वर्गसाधनत्वं नावगतं तथा च तावन्मात्रज्ञानात् कथं प्रवृत्त्यर्थमुत्तरकालं परम्परया स्वर्गसाधनत्वावगमः परम्परासाधनत्वस्यापूर्व्वनिष्ठसाधनताघटितत्वात्। न च कार्य्यवत् साक्षात् साधनत्वस्यापि विध्यर्थतया तस्य च समानपदोपात्ततया कार्य्ये एवान्वयादपूर्व्वस्य स्वर्गसाधनत्वावगम इति वाच्यं तथापि कार्य्यमात्रस्य विध्यर्थत्वपक्षेऽप्रतीकारादित्यत आह कार्य्यताविधिपक्ष इति। कार्य्यत्वमात्रस्य विधिप्रवृत्तिनिमित्तत्वपक्षे इत्यर्थः मात्रपदादिष्टसाधनत्वमात्रस्य व्यवच्छेदः तेन संख्यादेर्विध्यर्थत्वेऽपि न क्षतिः। कृतिसाध्यत्वस्य पृथक्शक्यत्वपक्षे कार्य्यमात्रस्य विधिशक्यत्वपक्षेऽपीत्यर्थः। मात्रपदादिष्टसाधनत्वव्यवच्छेदः। अन्वयप्रकारतयेति कृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकरूपतयेत्यर्थः। साधनत्वं पदानुपस्थितमपि स्वर्गसाधनत्वं घटेन जलमाहरेत्यादौ अपदार्थस्यापि च्छिद्रेतरत्वस्य भानवदिति भावः। यद्यपि अपूर्व्वे कृतिसाध्यत्वान्वयबोधे स्वर्गसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वं शाब्दबोधात् पूर्व्वमपूर्व्वे तज्ज्ञानमसम्भवि अपूर्व्वस्य शाब्दबोधात् पूर्व्वमज्ञानात्, तथापि परमते बोधनीयपदार्थे बोध्यताज्ञानं न कारणं बोधनीयपदार्थस्यापूर्व्वत्वात् किन्तु पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने कश्चित्तस्य ज्ञानं तच्च प्रकृतेऽपि सम्भवति कार्य्यत्वरूपेण घटादावेव जलाहरणरूपकार्य्यसाधनताज्ञानसत्त्वादिति निगर्वः। स्वयमुपसंहरति अत इति स्वर्गसाधनतार्हमिति साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्यान्वययोग्यमित्यर्थः। क्रियाकार्य्यतानिर्व्वाहकमिति कार्य्योपस्थितिरिष्टसाधनताज्ञानं ततः कृतिरिति प्रणाल्या क्रियायाः कृतिसाध्यतानिर्वाहकत्वमित्यर्थः; लिङाद्यर्थ इति आदिपदात्तव्यादिपरिग्रहः"।

शब्दचिन्तामणौ स्थानान्तरे गुरुमते वैदिकलिङादेः कार्य्यत्वेनापूर्व्ववाचकता शङ्कापूर्व्वकं दर्शिता यथा।

"नन्वपूर्व्वे व्युत्पत्तिविरहः तथा हि प्रसिद्धार्थे स्वर्गपदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्योपस्थिते शक्तिर्ग्रहीतव्या न च शाब्दानुभवात् पूर्व्वमपूर्व्वमुपस्थितं मानाभावात् अपूर्व्वत्वव्याघाताद्वाच्यत्वापाताच्च। न च लिङादिना तदुपस्थितिः व्युत्पत्त्यनन्तरं तत्प्रवृत्तावन्योन्याश्रयात्। न च कार्य्यत्वेनोपलक्षिते तत्र शक्तिग्रहः उपलक्षणं हि कारणमनुमापनं वा अदृष्टोते सम्बन्धाग्रहात् अशक्यमिति? मैवम् कार्य्ये धर्म्मिणि कार्य्यत्वेन शक्तिग्रहात् कार्य्यत्वविशिष्टस्योपस्थितमेव ततोऽन्विताभिधानदशायां यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवः स्वर्गकामायोग्यतया घटादिकं तिरस्कृत्य क्रियाभिन्ने योग्यतावशाद्यागविषयकापूर्व्वे पर्य्यवस्यति, नत्वपूर्व्वत्वेन शक्तिग्रहो न वाऽपूर्व्वं कार्य्यमित्यनुभवः भवति च सामान्यतः सम्बन्धबुद्धिः सहकारिवशाद्विशेषबुद्ध्युपायः यथा तथैव कार्य्यमात्रसम्बन्धग्रहात् कार्य्यविशेषसिद्धिः। ननु कार्य्यत्वेनापि किं घटादौ शक्तिग्रहः उतापूर्व्वे उभयत्र वा? नाद्यः, अन्यप्रतिपत्तावन्यशक्तिग्रहानुपयोगात्। नान्त्यौ, प्रागनुपस्थितेरिति चेत्? न येनहि रूपेण शब्देनानुभवो जन्यते तेन रूपेण शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च शाब्दानुभवहेतुः। नहि प्रमेयत्वेन शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च घटत्वेन शाब्दानुभवहेतुः। एवञ्च घटादावेव कार्य्ये शक्तौ विदितेति शक्तिग्रहः ततः कार्य्यमिति स्मरणं ततो योग्यतादिवशात् प्रवरदुद्रव्यगुणकर्माणि कार्य्याणि विहाय यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवो भवदपूर्व्वमालम्बते योग्यत्वाच्च तस्य स्थायित्वलाभः। अतएव वाक्यार्थानुभवमात्रविषयत्वात्तदपूर्व्वम्। न च स्मृतानामाकाङ्क्षादिवशादन्वयबोधः पदेन क्रियते, न चापूर्व्वं स्मृतिगोचर इति वाच्यं? शक्तिग्रहपदार्थस्मरणशाब्दानुभवानां समानप्रकारकतामात्रेण हेतुहेतुमद्भावावधारणात् लाघवादावश्यकत्वाच्च। न च कश्चित् सहचारमात्रेणान्वयप्रतियोगिन एवोपस्थितिस्तथा, गौरवात् गोपदादपूर्व्वगवानुभवप्रसङ्गाच्च, विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सर्व्वत्र तथैव, अन्यथा पर्व्वतीयवह्निव्यापकतया नावगत इति कथं तदन्वयोऽनुमितौ। ननु सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या सर्व्वाएव व्यक्तयो व्याप्तिग्रहे शक्तिग्रहे च विषयी भवन्ति कथमन्यथा पर्व्वतीयधूमव्याप्तिग्रहे तस्य त्वनुमितः? इति चेत् न येन रूपेण व्याप्तिग्रहस्तेन रूपेण व्यापकत्वेन वा पक्षधर्मताग्रहोऽनुमितौ कारणमस्तु किमनया। अपि च सा यद्यस्ति ममापि, नास्ति चेत्तवापि। किन्तु तव दर्शने भासत इति सुतरामपूर्व्ववाच्यता कार्य्यत्वेन हि रूपेणापूर्व्वस्यापि शक्तिग्रहविषयत्वं पदार्थस्मृतिविषयत्वञ्च। नचैवमपूर्व्वत्वक्षतिः यागविषयकत्वादिविशेषस्य कार्य्ये लिङं विनानु-

उपस्थितेः यथा पर्व्वतीयत्वभानं वह्नौ, नानुमितिं विना। ननु यदि कार्य्ये क्रियासाधारणे लिङः शक्तिः क्रिया चा-योग्येति योग्यापूर्व्वलाभः तदा नित्यनिषेधापूर्व्वयोर-लाभः न हि तत्रायोग्यतया क्रिया त्यक्तुं शक्यते फला-श्रवणात् कल्पनायाञ्च बीजाभावात् सर्व्वत्रैकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थः परत्रापि तथैवेति न्यायात्तत्राप्यपूर्व्वमेव लि-ङाद्यर्थ इति युक्तं तत्रापूर्व्वत्वेन शक्तिपक्षः किन्तु कार्य्यत्व-विशिष्टे धर्म्मिणि, क्रिया च तथा भवत्येव, न च कार्य्येण समं क्रियान्वयानुपपत्त्याऽपूर्व्वे पर्य्यवसानमभेदस्याप्यन्वयत्वा-दिति वाच्यम् न हि लोके पचेतेत्यादौ कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तिः कल्पिता किन्त्वनन्यलभ्यत्वादिति रूपे कार्य्यत्वमात्रे, धर्म्मिणः पाकादेर्धातोरेवोपस्थितिसम्भवात् क्रियाकार्य्यतान्वयस्यान्वि-ताभिधानलभ्यत्वात् तथा च धर्म्मिणि शक्तिर्वेदे कल्पनीया सा च क्रियानिरासेनैव, न हि क्रियायाः कार्य्यत्वान्वययोग्य-त्वेन धर्म्मिणि शक्तिः कल्पयितुं शक्यते तस्मादयोग्यतया क्रियानिरासानन्तरं तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पनं न हि क्रियातिरिक्तकार्य्यात् कार्य्यमात्रं लघु ततः क्रियापि शक्यैवेति वाच्यं यतो न ब्रूमः क्रियातिरिक्तकार्य्यत्वेन शक्तिः किन्त्वयोग्यतया निरस्तायां क्रियायां धर्म्मिणि शक्ति-कल्पनसमये यत्क्रियातिरिक्तं तत्र शक्तिः न तु शक्तिपक्षे क्रियातिरिक्तत्वप्रवेशः न हि यत्रयुक्तानुपपत्त्या यत् कल्पनं तदेव तस्य विषयः एवञ्च कार्य्यत्वेनापि तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पना। नित्यनिषेधयोरपि तदेवोपादानाद्यन्वययोग्यं लिङाऽभिधीयते न तु कार्य्यत्वमात्रे धर्म्मिणि बाधकाभावात् तत्त्यागप्रसङ्गाच्च। घटादिस्तु लिङ्शक्तिपक्षेण तिरस्क्रियते न वा पुरस्क्रियते उभयथापि गौरवात् अन्विताभिधान-दशायां त्वयोग्यतया तस्याप्रवेशः। विधिप्रत्ययस्य च तत्रा-प्रयोगः केवलस्य तस्यासाधुत्वात् धातुसमभिव्याहारे च तदर्थेनान्वयबोधजननियमेन घटाद्यप्रतिपादकत्वात् अत-एवाप्रयोगादेवाप्रयोगोऽपूर्व्वत्वं वा प्रयोगोपाधिरिति वद-न्ति। अथाप्रतिपाद्यमेव घटादिशक्ततया न कार्य्यत्वं प्रवृ-त्तिनिमित्तं प्रतिपाद्यमात्रवृत्तेरेव तथात्वात् अन्यथा प्रमेय-त्वमेव तथास्त्विति चेत् न, यत्प्रकारिका हि प्रतिपत्तिः पदजन्या तदेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं पदवत्तकस्यान्यावृत्तेः न तु प्रतिपाद्यमात्रवृत्तिः आकाशत्वादौ व्यभिचारात् न च प्रमेयत्वं तथा, तद्बोधस्याप्रवर्त्तकत्वात् अतएव लोके लिङ्-वाच्यविधिका, क्रियाभिन्ने धर्म्मिणि वेदे, शक्तिकल्पनात्। न च लौकिकानामपूर्व्वे तात्पर्य्यं सम्भवति पूर्व्वं प्रमाणान्तरेणा-प्रतीतेः। क्रियासाधारणशक्तावपि लोके लक्षणैव पचेतेत्यत्र हि पाककार्य्यतावगम्यते तत्र कार्य्यत्वे लिङस्तात्पर्य्यं बाध-कात् न धर्म्मिणि, क्रियाया धातुलभ्यत्वात् तदाहुः "तात्प-र्य्याद्धि वृत्तिर्न वृत्तेस्तात्पर्य्यमिति"। तृतीयायाः करणत्वक-त्ववत् कार्य्यं कार्य्यत्वञ्च न स्वतन्त्रं शक्यं किन्तु विशिष्टं विशे-ष्यात् विशेषणमन्यदेवेति कार्य्यत्वे लक्षणा न च कार्य्यत्व-विशिष्टधर्म्म्युपस्थितावपि धर्म्म्यंशमपहाय क्रियया कार्य्य-तान्वयोऽस्तु किं लक्षणयेति वाच्यं गृहीतधर्म्मिगतत्वेनोप-स्थितस्य धर्म्मान्तराकाङ्क्षापि अतः स्वतन्त्रकार्य्योपस्थितये लक्षणा यथा "पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति" इत्यत्र पुरो-डाशार्थतया तदन्वितत्वेनोपस्थितस्य कपालस्य नोपवापा-काङ्क्षेति स्वतन्त्रकपालोपस्थितयेऽधिष्ठाने लक्षणा। न च व्युत्पत्तिविरोधः न हि लोके क्रियाकार्य्यत्वेन शक्तिरव-धारिता येन विरोधो भवेत् किन्तु कार्य्यत्वमात्रे, क्रियाया धातुलभ्यत्वात्, न च धर्म्मान्तरे शक्तावपि तद्भङ्गः। तस्मात् प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानां गृहीतप्रत्ययार्थं वाऽपूर्व्वमपीति न विरोधः। अस्तु वा लोके लिङः क्रियाकार्य्यत्वे शक्तिः तथापि तद्भङ्गं विनैव नामार्थन्यायेन वेदे धर्म्मान्तरे शक्तिः तां विना स्वर्गकामान्वयासम्भवात्।"

व्याहृतञ्चेदं मथुरानाथेन यथा—

"व्युत्पत्तिविरह इति विधेः शक्तिपक्षासम्भव इत्यर्थः समभिव्याहारानुपपत्त्येति तदुपस्थापितस्य स्वर्गकामनावतो यागे इष्टसाधनत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः। गृहीतश्चेत्यपेक्षा-न्वयः। नन्वन्वयानुपपत्त्या जन्मान्तरीयसंस्कारादेव तदुपस्थि-तिः कल्पनीयेत्यत आह अपूर्व्वत्वव्याघातादिति शाब्दबोधात् पूर्व्वं प्रमाणान्तराविषयत्वस्यैवापूर्व्वरूपत्वादिति भावः। ननु तथापि योगार्थोऽत्र लभ्यते मण्डपपदवदित्यस्वरसादाह अथान्यत्वेति। प्रकारान्तरेणापूर्व्वस्योपस्थितौ तद्वाच्यत्वं विनापि तद्द्वारा जनकत्वनिश्चयसम्भवादिति भावः। तत्-प्रवृत्तौ—लिङादिनाऽपूर्व्वोपस्थितौ। अपूर्व्वत्वेनोपस्थितिः प्राक् नास्तीत्याशयेनाह न चेति।—उपलक्षिते उप-स्थिते। कारणं लिङादिना कारणम्। गूढाभिसन्धिः समा-धत्ते मैवमिति। कार्य्ये धर्म्मिणीति कार्य्यताश्रये धर्म्मि-णीत्यर्थः। कार्य्यत्वविशिष्टस्येति घटादौ विशेषः यागविषयकं कार्य्यमिति स्वर्गसाधनमिति शेषः। स्वर्गकामेति स्वर्ग-साधनत्वान्वययोग्यतदित्यर्थः। विशेषवद्रूपाय इति सामान्यरूपेण विशेषवद्रूपाय इत्यर्थः। सम्बन्धपक्षात् तत्सम्बन्धपक्षात् कर्त्तृविशेषेति पचेत्यादौ पाककर्त्तृत्वादिना

विशेषविधिरित्यर्थः। अभिसन्धिमदनुदयिति यद्वते नन्विति। अनुपस्थितेरिति अपदार्थस्य प्रागनुपस्थितेरित्यर्थः। येन हीति शक्तिपदपदार्थस्मरणशाब्दानुभवानां समानप्रकार त्वेनैव कार्य्यकारणभावः न तु समानविषयकत्वेनापि गौरवादित्यर्थः। ननु समानविषयकत्वेनैव कार्य्यकारण-भावो न तु समानप्रकारकत्वेनेत्यत आह नहीति। पदार्थ-स्मरणञ्च-धर्म्मित्वेन पदार्थस्मरणञ्च तथाच समान प्रकार-कत्वस्यावश्यकत्वात्तेनैव रूपेण हेतुत्वमिति भावः। स्मरणं-घटादेः स्मरणम्। ननु कार्य्यमात्रशक्तेः कथं स्वर्गपर्य्यन्त-स्यापि कार्य्यलाभः? इत्यत आह योग्यत्वाच्चेति यागविष-यककार्य्ये स्वर्गसाधनत्वान्वये स्वर्गपर्य्यन्तस्यापि तस्य योग्यतारूप त्वाच्चेत्यर्थः। अतएवेति यतएव प्रथमं न तज्ज्ञानमित्यर्थः अपूर्वम् अपूर्वत्वव्यवहारः। पदेन क्रियत इति नियम इति शेषः। शक्तिपक्षेति तथा च तादृशनियमोऽसिद्ध इति भावः। नन्वाकाशादिपदस्थले शक्यपदार्थोपस्थितेर्वृत्तस्य हृष्ट-त्वादत्रापि तथैवेत्यत आह नवेति। क्वचित्-आकाशादिपदे। तथा-शाब्दधीहेतुः। अपूर्वेति शक्तिपदाविषयीभूतेत्यर्थः। ननु विधिवर्त्यविधिबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशे-षणज्ञानस्य हेतुतया यागविषयककार्य्यवान् स्वर्गकाम इति विधिवर्त्यविधिबोधानुरोधादपूर्वज्ञानमावश्यकमित्यत आह विधिष्टेति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि विशेषणतावच्छेदकप्रका-रकज्ञानमेव हेतुर्न तु विशेषणविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेश इत्यर्थः। अन्यथा-विशेषणविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेशे। व्याप-कतयेति। ज्ञानेन न भात इत्यर्थः। तदन्वयः तद्विषयत्वम्। तस्मात्-तद्धीयपक्षधर्म्मताज्ञानात्। तेन रूपेणेति स्वमते, तन्मते व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानस्यैवानुमिति हेतुत्वात्। व्याप्यत्वेन वेति महानसीयधूमे गृहीतेन धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वरूपेण वह्निमदन्या-वृत्तित्वरूपेण वा व्याप्यत्वेनेत्यर्थः। एतच्च न्यायनये परनये वह्निव्याप्यो धूमः धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानादप्य-नुमित्युत्पत्तेः वह्निव्याप्यवान् पर्व्वत इति ज्ञानादनुमि-त्युत्पत्तेश्चेति ध्येयम्। वा-सामान्यप्रत्यासत्तिः। सुतरामिति विद्रूपेति कार्य्यत्वेन हीति। क्रियासाधारणेन-क्रियासा-धारणधर्म्मप्रकारेण। अयोग्या-साक्षात्फलजननायोग्या। योग्येति साक्षात्फलजननयोग्येत्यर्थः। नित्यनिषेधेति सन्ध्यामुपासीतेत्यत्र सन्ध्यावन्दनापूर्वस्य, न कलञ्जं भक्षये-दित्यत्र कलञ्जभक्षणाभावजन्यापूर्वस्य चेत्यर्थः। तथा च तत्रापसिद्धान्त इति भावः। अयोग्यतया-साक्षात्फल-जननायोग्यतया। फलाश्रवणात् इति नित्ये निषेध-स्थले च फलाश्रवणादित्यर्थः। कल्पनायाञ्चेति फल-कल्पनायाञ्चेत्यर्थः। बीजाभावात् प्रमाणाभावात्। कार्य्येण सम-क्रियारूपकार्य्येण समम्। अभेदस्या-पीति यद्यपि निषेधस्थले कलञ्जभक्षणाभावस्य कार्य्य-त्वाभावेन कार्य्यत्वरूपेण लिङा न तद्बोधसम्भवस्तथापि अभावस्योत्पादविनाशशालित्वनये ऽभावस्यापि कार्य्यत्व सम्भव इत्यभिप्रायेणेदं धर्म्मत्वरूपकार्य्यत्वाभिप्रायेण वा। केचित्तु कार्य्यत्वं कृतिसाध्यत्वं तच्च योगक्षेमसाधारण मित्यभावस्यापि कार्य्यत्वसम्भव इत्याहुः। कृतिरूप इति साध्यत्वसंसर्ग इति भावः। अन्विताभिधानेतिशाब्द-बोधेत्यर्थः। धर्म्मिणि-कार्य्ये। कार्य्यत्वान्वयेति स्वर्गकाम कृतिसाध्यत्वान्वयेत्यर्थः अयोग्यतया स्वर्गकामकृति साध्य-त्वान्वयायोग्यतया। एवमप्येऽपि। तत्र शक्तिरिति तत्र शक्तिपक्ष इत्यर्थः। यत्प्रयुक्तेति यन्निष्ठस्वर्गकामकृतिसाध्य-त्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः। शक्तिकल्पनादिति वैदिकलिङ-मात्रशक्तिकल्पनादित्यर्थः। उपासनादीति सन्ध्योपास-नादीत्यर्थः आदिपदान्निषेधविधिस्थले कलञ्जभक्षणा-द्यभावपरिग्रहः। नन्वेति वैदिकलिङः कार्य्ये धर्म्मि-ण्येव शक्तिकल्पनादिति भावः। एतच्च लोकस्थले लौकिक लिङत्वं कार्य्यत्वशक्ततावच्छेदकमित्यभिप्रायेणान्यथा तत्र लिङत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे लक्षणाया असङ्गतेरिति ध्येयम्। एतच्चापाततः तन्मतेऽपूर्व्वस्य शक्तिपदाविषय-त्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्ववत् क्रियाया अपि कार्य्यत्वरूपेण वैदिकलिङः शक्तिपदाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्व सम्भवात् न हि न्यायनयइव तन्मते शाब्दपदार्थशक्ति धीरपेक्षिता किन्तु पदार्थतावच्छेदकरूपेण यत्र कुत्र-चिद्धर्म्मिणि शक्तिपदादेव शाब्दबोधे योग्यस्यैव भानम्। किञ्चैवमपि निषेधस्थलेऽपूर्व्वलाभः तत्र कलञ्जभक्षणा-भावस्यापि क्रियातिरिक्ततया कार्य्यत्वरूपेण लिङा तस्यैव बोधसम्भवात्। वस्तुतस्तु प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्व-यस्याव्युत्पन्नतया लिङा क्रियादेर्न बोधसम्भव इत्येव तत्त्वम्। ननु घटादिलक्षणकार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ कथमपूर्व्वलाभः घटादिभिन्नकार्य्यत्वस्य शक्य-तावच्छेदकत्वेऽपूर्व्वस्यानुपस्थितत्वात् कुत्र कार्य्ये शक्ति-ग्रह इत्यत आह घटादिस्विति। उभयथापीति घटादिभि-न्नकार्य्यत्वस्य घटादिकार्य्यत्वस्य च शक्यतावच्छेदकत्वे इत्य-र्थः। किन्तु कार्य्यत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति भावः। ननु

सामान्यतः कार्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ घटादेरपि शाब्दबोधे भानापत्तिरित्यत आह—अन्विततेति अयोग्यतया—अन्वयायोग्यतया। नन्वेवं कार्यत्वेन घटादेरपि शक्यत्वात्तत्रापि लिङः कदाचित् प्रयोगः स्यादित्यत आह विधेरिति केवलस्य—धात्वसमभिव्याहृतस्य, तस्य—विधिप्रत्ययस्य, अप्रयोगादेवेति असाधुत्वादेवेत्यर्थः। अप्रयोगः विधिप्रत्ययाद्घटादेरप्रयोगः। प्रयोगोपाधीति शक्तिप्रमाजन्यशाब्दबोधेऽभावसम्बन्धेन प्रतिबन्धकमित्यर्थः। शाब्दबोधेऽपूर्वत्वं कारणमिति पर्यवसितोऽर्थः। प्रतिपत्तिः शक्यप्रतिपत्तिः। तदेव तत्त्वेति तद्वृत्ति तदेवेति योजना शक्यवृत्ति तदेवेत्यर्थः तथा च तत्पदशक्यवृत्तित्वे सति तत्पदजन्योपस्थितिप्रकारत्वं तत्पदशक्यवृत्तिनिमित्तत्वमिति लक्षणं फलितम्। आकृतेरपि गोपदादिजन्यप्रतीतौ गवाद्यंशे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। आकृतिस्तु अवयवसंयोगविशेषरूपा न गोपदशक्यवृत्तिः स्वसमवायिसमवेतत्वलक्षणपरम्परासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात्। वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन तु न कोपि धर्मः कुत्रापि शक्यतावच्छेदकः पशुपदादेरपि लोमवल्लाङ्गूलादिसमवेतत्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकं न तु समवेतत्वसम्बन्धेन लोमवल्लाङ्गूलादिकम्। तदादिपदात् कदाचित् परम्परासम्बन्धेन कपालत्वादिप्रकारेण घटादिबोधस्तु लक्षणयैव, आकृतेरपि द्रव्यादिपदशक्यवृत्तित्वात्। तत्पदेति न आकृतेरपि कालिकादिसम्बन्धेन शाक्यगवादिवृत्तित्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थेति वाच्यं तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धेन तत्पदशक्तिविशेष्यवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् सम्बन्धोपादानात् मूर्त्तादिपदे परिमाणत्वादेः, घटादिपदे आकृतिव्याप्यनानाजातेः शक्यतावच्छेदकत्वव्युदासः। ज्ञानविषयशक्तत्वादिपदे ज्ञानस्यापि शक्तिसत्त्वविशेष्यतया ज्ञानत्वस्य शक्यवृत्तित्वेऽपि न यथोक्तसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वम्। नचाकाशादेरपि आकाशादिपदशक्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं नव्यमते घटत्वादेर्घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्ववदाकाशादेराकाशादिपदशक्यतावच्छेदकत्वे इष्टापत्तेः। समुदायमते चाकाशादिपदशक्तेर्विशेष्यांशे निर्विकल्पकरूपतया विशेष्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धाप्रसिद्धेरतिव्याप्तिविरहात्, अवयवावयविसाधारणद्रव्यादिपदे द्रव्यादेः शक्यतावच्छेदकत्ववारणाय विशेष्यदलम्। उपस्थितिर्हि लक्षणाशक्ति-साधारण्येन विशेषणीया तेन लक्ष्यतावच्छेदके नातिप्रसङ्गः। न च समूहालम्बनमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यं यत्प्रकारताघटितधर्मावच्छेदेन तत्पदजन्यत्वं तत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति निष्कर्षः। तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं संस्थानस्य गुरुनये, नव्यनैयायिकनये च सममिति न तत्रातिव्याप्तिरिति तु ध्येयः। साक्षादौ साक्षात्समवेतत्वादौ तथा—यथोक्तलक्षणाश्रयः। तद्बोधस्य तत्प्रकारकज्ञानस्य अप्रवर्त्तकत्वात् प्रवृत्त्यजनकत्वात् घटादिपदस्येति शेषः। ननु लौकिकलिङः कार्यत्वे शक्तिः वैदिकलिङः कार्ये धर्मिणि शक्तिरित्यभ्युपगमे लौकिकलिङ्त्ववैदिकलिङ्त्वयोः शक्ततावच्छेदकत्वे शक्ततावच्छेदकगौरवमित्यत आह अत एवेति शक्ततावच्छेदकगौरवादेवेत्यर्थः। लाघविकी—कार्यत्वे लाघविकी वेदे—वेदस्थले। शक्तिकल्पनादिति लिङ्सामान्यस्यैव शक्तिकल्पनादित्यर्थः। न च लिङ्मात्रस्य कार्यत्वे शक्तिः वेदे च कार्ये धर्मिणि लक्षणा इत्येव किं न स्यात् कार्यत्वापेक्षया कार्यत्वविशिष्टस्य कार्यस्य गुरुत्वात् विनिगमकाभावाच्चेति वाच्यं कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वापेक्षया प्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपस्य धर्मत्वरूपस्य वा कार्यत्वस्य लघुत्वादित्यभिप्रायः। वस्तुतस्तु लाघवाल्लिङ्मात्रस्य कृतावेव शक्तिः साध्यत्वं संसर्गः। वेदे च प्रागभावत्वादिरूपकार्यत्वाश्रये धर्मिणि लक्षणास्त्वेवेत्याशयः। ननु लोकस्थले कार्यत्वरूपेणापूर्वमेवार्थोऽस्तु किं लक्षणयेत्यत आह नचेति पूर्वमिति वेदे तु अनादिलिङ्प्रवादादेवाध्यापकानामपूर्वावगमात्तत्र तात्पर्यं सम्भव इति भावः। वस्तुतोऽपूर्वं लोके बाधितं मानाभावादित्येव द्रष्टव्यम्। ननु लिङः शक्तिपक्षे क्रियाभिन्नधर्मिणोविषयत्वेऽपि कार्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकतया क्रियायां शक्तिरस्त्येव तथा च लोकेऽपि पाकः कार्याभिन्न इत्यभेदान्वयबोधस्य शक्त्यैवोपपत्तौ किं लक्षणया इत्यत आह क्रियासाधारणेति। लक्षणैव कार्यत्वे लक्षणैव। पाककार्यतावगम्यते इत्याधाराधेयभावसम्बन्धेन पाकविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकान्वयबोधोजायते इत्यर्थः। अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथा च प्रवर्त्तकज्ञानाद्गौरवाल्लक्षणैवेति भावः। इदञ्चाभ्युपगमवादेनोक्तं वस्तुतोधात्वर्थप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया क्रियासाधारण्यशक्तावपि शक्त्या नोपपत्तिरन्यथा नित्यनिषेधस्थलेऽपि तथान्वयबोधसम्भवादपूर्वलोपापत्तेरिति ध्येयम्। ननु लोके पचेतेत्यादौ लिङो लक्षणायां लिङ्

पदात् कार्य्यत्वरूपेण पाकोपस्थितिद्वारा पाकविशेष्यककार्य्यत्वप्रकारकान्वयबोधो जायतामिति तात्पर्य्यमनुपपन्नं लिङोलक्षणया कार्य्यत्वमात्रोपस्थापकत्वादित्यतआह तत्रेति कार्य्यत्वे कार्य्यत्वोपस्थितौ । तात्पर्य्यादीति लोके लाघवात् केवलकार्य्यत्वोपस्थितौ लिङस्तात्पर्य्यात् केवलकार्य्यत्वएव वृत्तिरित्यर्थः नतु वृत्तेरिति अन्यत्रेति शेषः इदमापाततः लौकिकतात्पर्य्यस्य पुरुषेच्छानियन्त्रितत्वात्तत्र लाघवस्या किञ्चित्करत्वात् । वस्तुतस्तु तात्पर्य्यस्याकाङ्क्षानुरोधेन लक्षणाया अभ्युपगम इत्येव तत्त्वम् । ननु तथापि यत्कृते वेदस्थले कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वाश्रये लिङः शक्तिस्तत्कृते कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वस्यापि विशेषणविधया शक्यतया लोके शक्त्यैव कार्य्यत्वोपस्थितिसम्भवात् किं लक्षणया इत्यत आह तृतीयाया इति । न स्वतन्त्रं शक्यमिति धर्म्यंशे निर्विकल्पकशक्यतापत्तेरिति भावः । कार्य्यत्वे लक्षणेति कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वविशिष्टशक्तादीनामपि तादृशकार्य्यत्वे लक्षणैव इत्यर्थः । गतत्वेन-विशेषणत्वेन । स्वतन्त्रेति इतरा विशेषणतयेत्यर्थः । तुषानुपपत्तीति पुरोडाशाय कपालं पुरोडाशकपालमिति चतुर्थीसमासे सतीति शेषः पुरोडाशार्थतयेति पुरोडाशप्रयोजनकत्वरूपेणेत्यर्थः तदन्वितत्वेनेति पुरोडाशप्रयोजनकरूपपुरोडाशपदार्थान्वितत्वेन, शाब्दानुभवविषयस्य कपालस्येत्यर्थः. नोपशमाकाङ्क्षा इति एतच्च जिज्ञासायोग्यताकाङ्क्षेति मते एकप्रयोजनकत्वेनावगतस्य प्रयोजनान्तरे जिज्ञासाया असम्भवाच्च कपालस्य किं प्रयोजनमिति जिज्ञासा सम्भवतीति भावः। स्वतन्त्रकपालोपस्थितये इति पुरोडाशप्रयोजनकानन्वितत्वेन कपालस्यानुबुद्धये इत्यर्थः अधिष्ठानलक्षणेति पुरोडाशपदस्य पुरोडाशाधिष्ठाने स्वस्थकपाले लक्षणेत्यर्थः। एवञ्च पुरोडाशाधिष्ठानाभिन्नकपालेन तुषानुपपत्तीत्यन्वयबोधः पुरोडाशस्य कपालमिति षष्ठीतत्पुरुषः, पुरोडाशस्य तत्कपालञ्चेति कर्मधारयो वेति भावः । उपशमः स्फोटनं यद्यपत्र इतरविशेषणतया उपस्थितिनिबन्धनं न निराकाङ्क्षत्वमपि तु प्रयोजनान्तरत्वोपस्थितिनिबन्धनमेवेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैधर्म्यमेव तथापि निराकाङ्क्षत्वनिबन्धनलक्षणामात्रे दृष्टान्तः । एतच्चापाततः जिज्ञासायोग्यताया आकाङ्क्षात्वाभावात् घटजलेन दण्डेन गाम आनयेत्यत्रार्थरूपेण निराकाङ्क्षतयाऽन्वयबोधानुपपत्तेः किञ्चावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकमहावाक्यार्थबोधेऽवान्तरेण निराकाङ्क्षत्वं तथापि अवेक्षितान्वयेन तुषप्रत्यक्षानुपबोधे न काप्यनुपपत्तिः । वस्तुतस्तु वेदस्थले एकप्रयोजनकत्वविशिष्टस्य प्रयोजनान्तरे नान्वयः आनुपूर्वीभेदेन व्युत्पत्तिभेदात् वेदानुपूर्वीस्थले तथैव व्युत्पत्तेः मञ्चकैर्देकवाक्यतया तथा निर्णीतत्वादित्यधिष्ठानलक्षणेत्येव तत्त्वम् । व्युत्पत्तिविरोध इति लोके लिङ्त्वावच्छेदेन क्रियाभिन्नकार्य्यताबोधकत्वमवधारितं वेदे च कार्य्ये धर्मिणि लिङ्शक्तौ तद्भङ्ग इत्यर्थः । लोके इति लिङ्त्वावच्छेदेनेति शेषः । क्रियाकार्य्यत्वे शक्तिः क्रियाविशेष्यककार्य्यत्वानुभवजनकता । कार्य्यत्वमात्रे इति शक्तिरवधारितेत्यनुषज्यते शक्तिरनुभवजनकता । न चेति वेदस्थले इति शेषः । धर्म्यन्तरे कार्य्ये धर्मिणि तद्भङ्ग इति क्रियाभिन्नकार्य्यत्वस्यैव लिङा बोधनादिति भावः । ननु तथापि लोकस्थले लिङः क्रियाभिन्नकार्य्यताबोधकतया प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं लिङ्त्वावच्छेदेन सिद्धं कार्य्ये धर्मिणि शक्तौ च तद्भङ्गः कार्य्ये धर्मिण्येव लिङर्थकार्य्यत्वान्वयादित्यतआह तथाहीति लोकस्थले लिङः क्रियाभिन्नकार्य्यताबोधकत्वात् इत्यर्थः । प्रत्ययानां स्वप्रकृतिमिति लिङ्प्रत्ययत्वावच्छेदेन स्वप्रकृतिमित्यर्थः। न तु प्रकृत्यर्थान्वितत्वा यावत् स्वार्थबोधकत्वमिति भावः । प्रत्ययार्थस्य-लिङ्प्रत्ययार्थस्य । न विरोध इति अपूर्वरूपस्वार्थस्यैव प्रकृत्यर्थान्वितत्वादिति भावः । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाह अस्तु वेति । क्रियाकार्य्यत्व इति क्रियाकृतिसाध्यः कार्य्यत्वं तत्साध्यत्वं इत्यर्थः शक्यतावच्छेदकस्य लिङ्त्वमेव वेदेऽपि अपूर्व्वनिष्ठकृतिसाध्यत्वावगमादिति भावः। नानार्थन्यायेनेति हर्य्यादिपदन्यायेनेत्यर्थः । यथाश्रुतेऽस्यापि नानार्थतया नानार्थतुल्यत्वाभिधानस्यासङ्गतत्वापत्तेः । वेदे-वेदस्थले धर्म्यन्तरे कार्य्ये धर्मिणि शक्यतावच्छेदकन्तु अन्यदेव लिङ्त्वमेवेति भावः । तथाच यथा हर्य्यादिपदस्थले एकमेव हरिपदत्वादिकं शक्यतावच्छेदकं विष्णुत्वचन्द्रत्वादिभेदेन शक्यतावच्छेदकस्य नाना तथैवैकमेव लिङ्त्वं शक्यतावच्छेदकं शक्यतावच्छेदकस्य कार्य्यत्वस्य कार्य्यत्वस्य द्वयमिति फलितोऽर्थः। न च लिङ्त्वावच्छेदेन कार्य्ये शक्तौ, लोकेऽप्यपूर्व्वलाभापत्तिरिति वाच्यं मार्गेण समाहितत्वात् तत्रापूर्व्वस्य बाधितत्वाच्चेति भावः ।"

मथिकृता तु एतन्मतं पूर्व्वपक्षीकृत्य दूषितम् । तच्च तत एवावसेयम् । विस्तरभयान्नोक्तम् ।

कार्य्यकारणभाव पु॰ कार्य्यस्य कारणस्य तयोर्भावः । एकस्य स्वकारणापेक्षया कार्य्यत्वं तदपेक्षया चान्यस्य कारणत्वे

हेतुहेतुमद्भावे यथा घटदण्डयोः कार्यकारणभावः। "कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्। अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनात्" सर्वद० बौद्धदर्शने। तत्र कार्यभेदेन कारणभेदे कारणशब्दे १८४८पृ०उक्तप्रायेऽपि किञ्चिदधिकमुच्यते। कारणं तावत् द्विविधं मुख्यममुख्यञ्च तत्र घटादिकं प्रति मृदादिकं मुख्यं, तथा प्रत्यक्षे इन्द्रियमित्यादि। तद्भिन्नममुख्यं तच्च सहकारि कारणम्। मुख्यमपि त्रिविधं न्यायमते समवायि असमवायि निमित्तमिति भेदात् तत्र घटादिकं प्रति मृदादिकं समवायिकारणं, कपालसंयोगादि असमवायिकारणं, दण्डादयो निमित्तकारणानि। तत्राद्ये असाधारणे एव कारणे। असाधारणकारणमपि कार्यभेदान्नानाविधम्। निमित्तकारणमपि द्विविधं साधारणासाधारणभेदात् तत्र साधारणनिमित्तकारणानि चाष्टविधानि ईश्वरतज्ज्ञानेच्छाकृतयः दिक्कालौ अदृष्टं प्रागभावश्चेति भेदात्। असाधारणनिमित्तकारणानि चानेकविधानि। प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं नैयायिका मन्यन्ते। स च निमित्तकारणमेव। वेदान्तिनस्तु अभावस्य न कारणत्वम् इच्छन्ति "कथमसतः सज्जायेतेति" श्रुतेः "नासतो विद्यते भावः" इति गीतोक्तेश्च। तदेतन्निर्णीतं तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये यथा

"नित्यानामकरणमभावस्ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति। अतः पूर्वोपचितदुरितेभ्यः प्राप्यमाणायाः प्रत्यवायक्रियाया नित्याकरणं लक्षणमिति "अकुर्वन् विहितं कर्मेति" हि शतुर्नानुपपत्तिः। अन्यथा अभावाद्भावोत्पत्तिरिति सर्वप्रमाणव्याकोपः" भा०।

व्याकृतञ्चैतत् आनन्दगिरिणा यथा

"यदुक्तमकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थानि नित्यानीति तत्राह नित्यानामिति। आगामि दुःखं प्रत्यवाय उच्यते तस्य भावरूपस्य नाभावो निमित्तम् "पापः पापेनेति" श्रुतेः। निषिद्धाचरणनिमित्तत्वाद् दुःखस्येत्यर्थः। "अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन्। प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छतीति" शतृप्रत्ययादकरणस्यापि प्रत्यवायनिमित्तत्वमवगतमित्याशङ्क्याह अत इति। यदि यथावद्विहितनैमित्तिकानुष्ठानमभविष्यत्तदा सञ्चितदुरितक्षयोऽभविष्यत्। न चायं विहितमकार्षीदितः प्रत्यवायो भविष्यतीति निर्दिश्यते। यथा "विचिकित्सन् भोजिय" इति। ततः शतृप्रत्ययस्यान्यथाव्युत्पन्नत्वान्न तद्वशादकरणे हेतुत्वमवगन्तुं शक्यत इत्यर्थः।

"लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति (पा०) शतृप्रत्ययस्योभयत्र विधाने सति किमिति हेतुत्वमेव न स्यात्? तत्राह अन्यथेति। अभावरूपस्य कार्य्यस्य भावरूपमेव कारणमिति प्रत्यक्षादिभिरवगतं शतृप्रत्ययादभावस्य हेतुत्वाभिधाने सर्वप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः।

ननु न्यायकरणस्य प्रत्यवायलक्षणत्वमिष्टम्। भाट्टैश्चानुपलब्ध्यभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते। तार्किकैश्च प्रतिबन्धकाभावस्य तत्प्रागभावस्य च तत्तत्कार्यव्यवस्थापकत्वमिष्यते तत्कथं भावस्यैव कारणत्वम् तदुक्तम्। "भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतम्" इति उच्यते। "अकरणमित्यादभावस्य स्वरूपेण कारणत्वं नेष्टं किन्तु तद्वानस्य प्रत्यवायगमकत्वमिष्टम्। तेन च रूपेण न प्रत्यवायजनकत्वमिष्यते। नित्याकरणज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात्। भाट्टानामपि च केषाञ्चिज्ज्ञातस्य योग्यानुपलब्ध्यभावप्रमितिहेतुत्वमिष्टं ज्ञानध्वंसतया तु प्रमितिहेतुत्वेऽभावप्रमायाः प्रत्यक्षत्वापातः। तार्किकाणामपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वेऽन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गाच्च प्रामाणिकत्वम्। प्रागभावस्यापि ज्ञातरूपेण जन्यतापकत्वमेव। अस्मादिदं प्राक्नासीत् इदानीं जातमिति। न तु जनकत्वं प्रागभावस्य, नियतप्राग्भावित्वेन कारणत्वे प्राक्कालस्य सहरितापातः। प्रागभावित्वमपि चान्यथासिद्धमित्युक्तं तत्त्वालोके"।

कार्य्यविवृतिश्च कार्यशब्दे उक्ता। तत्र समवायिकारणोत्पाद्यं समवेतारूपादेरभिधीयते तद्भिन्नं कार्य्यं कार्योत्पाद्यादिशब्देन व्यवह्रियते इति भेदः।

कार्य्यकुशल त्रि० ७त०। कार्य्ये क्रियादक्षे।

कार्य्यचिन्तक त्रि० कार्य्यं चिन्तयति चिन्ति–ण्वुल् उप० स०। कर्त्तव्यविषये कृताकृतचिन्तके। "धर्मज्ञाः शुचयोऽलुब्धा भवेयुः कार्य्यचिन्तकाः" याज्ञ०।

कार्य्यता स्त्री कार्य्यस्य भावः तल्। १कर्त्तव्यतायां २कृतिसाध्यतायाम्। २ कार्यत्व तदर्थे न०। गुरुमते यथा च तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा शब्दचि० गुरुमतप्रदर्शने दर्शितं यथा। "कार्य्यत्वज्ञानं प्रवर्त्तकमिति गुरवः तथाहि ज्ञानस्य कृतौ जननीयत्वायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति तत्पक्षे कृतिविलम्बहेत्वन्तराभावात्। चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयेच्छा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात्। सा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् अतएव स्वकृति-

साध्ये पाके प्रवर्त्तते न त्विष्टसाधनताज्ञानसाध्या, स्वकृत्यसाध्ये चिकीर्षापत्तेः। स्वकृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेत् न तदभावस्य कारणत्वे गौरवात् अन्यथाभाव उभयसिद्धः कृतिसाध्यताधीरसिद्धेत्यतो न लाघवावसर इति चेत् न यत्र यत्नादनुमानाद्वा दैवात् वा, तत्र लाघवावतारात् इच्छायाः स्वप्रकारकज्ञानसाध्यत्वनियमेन कृतिसाध्यत्वज्ञानस्यावश्यकत्वात् जनकज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च व्याप्तिधीविघटनद्वारानुमितिप्रतिबन्धकानैकान्तज्ञानवत् अन्यथा स्वकृत्यसाध्यत्वानिष्टसाधनत्वदोषेण षोयत्वनिष्फलत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं क्रियाज्ञानमेव प्रवर्त्तकं कल्प्यत। ननु मनोधःत्वञ्च गौरवेच्छाशविलाद्याघवाच्च कृताविच्छा चिकीर्षा सा च इष्टाविवेष्टसाधनताज्ञानादिति चेत् न वह्निना साधयामीतिवत् कृत्या साधयामीतीच्छायाः कृतिपूर्व्वमनुभूयमानायाः मनस्त्वाच्यत्वेन गौरवेण च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्। किञ्च पाकं चिकीर्षतोऽत्यन्त प्राधान्येन पाकस्येच्छाविषयत्वमनुभूयते न तु कृतेः, धातोश्च सन्प्रत्ययाभिधेयेच्छाप्रकारत्वाचित्यम् ओदनं बुभुक्षत इत्यत्र भोजनविषयतयोदनस्येच्छाविषयत्वानुभवात् इष्टसाधनत्वेन इष्टाविव कृताविच्छासम्भवेऽपि कृतीच्छा न प्रवर्त्तिका किन्तु कृतिसाध्येच्छैव। घटं जनाति चिकीर्षति करोतीति ज्ञानचिकीर्षाप्रवृत्तीनामेकविषयत्वानुभवात्। अथ यदि कृत्या साधयितुमिच्छा सा तदा चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धौ सा नापगच्छेत् नह्युपायविशेषसाध्यत्वेनेच्छोपायान्तराधीनफललाभेन निवार्यते प्रीत्या धनलाभेऽपि प्रतिग्रहेण तल्लिप्साया अनिवृत्तेरिति चेत् न स्वविषयसिद्धत्वस्य फलेच्छाविच्छेदस्य चोपायेच्छाविरोधित्वात् अस्ति च तत्र पाकोदनयोः सिद्धता। अन्यौदनेच्छायां पाकचिकीर्षा भवत्येव प्रकृत असिद्धत्वात् कृतावेवेच्छा न विच्छिद्येत यदि कृतिविषयसिद्धत्वफलेच्छाविच्छेदौ न विरोधिनौ प्रीत्या धनलाभेऽपि तदधिकधनेच्छा न विच्छिद्यते तस्य असिद्धत्वात् तत्फलेच्छायाश्च सत्त्वात् धनमात्रार्थिनश्च प्रीत्या तल्लाभे प्रतिग्रहेण तल्लिप्सा नास्त्येव धनमात्रस्य सिद्धत्वात् किञ्चिद्विशेषस्य सिद्धेव हि सामान्येच्छाविच्छेदः। अन्यथा सकलस्वविषयसिद्धेरसम्भवेन तद्विच्छेदो न स्यादेव। वस्तुतस्तु क्रियानुकूला कृतिरिष्टोपाय इति ज्ञाने क्रियायाः कृतिसाध्यत्वम् इष्टोपायत्वञ्च भातं क्रियाद्वारैव कृतेरिष्टसाधनत्वादिति तद्दोषात् कृताविव कृतिसाध्यत्वेन क्रियायामपि सैवेच्छेति चिकीर्षायां कृतिसाध्यताप्रकारनैयत्यम्। अतः कृतिसमानविषयचिकीर्षात्वेन चिकीर्षायाः कृतिकारणत्वं न तु कृतीच्छात्वेन भिन्नविषयतया गौरवात् तथापि येन रूपेण यस्येष्टसाधनत्वं तेन प्रकारेण तत्त्वेच्छा यथा स्वर्गद्वारकत्वेनेष्टसाधनत्वात् यागेच्छा तथा कृतिसाध्यत्वेन पाकस्येष्टसाधनत्वम् अतः कृतिसाध्यत्वेन तदिच्छा भवतीति कृतौ कृतिविषये वा चिकीर्षायां न इष्टेच्छाविलक्षणसामग्र्यन्तरकल्पनमिति चेत् भवेदेवं यदि कृतिसाध्यत्वेन पाकस्यौदनसाधनता स्यात् न चैवं, गौरवात् किन्तु पाकत्वेन, सा तु कृतिं विना नेत्यन्यदेतत्। वह्निना साधयामीतिवत् कृत्या साधयामीतीच्छा इष्टसाधनताज्ञानादेवेति चेत् तर्हि तत्र वह्निसाध्यताज्ञानवदत्रापि कृतिसाध्यताज्ञानं कारणमावश्यकं कृतौ चानुभवसिद्धं चिकीर्षाधीनत्वं विशेषः, तेन प्राणपञ्चकसञ्चारे जीवनयोनिकृतिसाध्ये न प्रवृत्तिः। अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानेऽपि तत्र प्रवर्त्तेत। ननु चिकीर्षाधीनत्वस्य उपलक्षणत्वे उपलक्ष्यमात्रगतानतिप्रसक्तधर्माभावात् कृतिमात्रस्य चातिप्रसक्तत्वात् तत्तत्कृतिविशेषा उपलक्ष्याः तथा च तदननुगमात् प्रवृत्तेरननुगमः विशेषणत्वे चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च चिकीर्षाज्ञानकारणत्वे गौरवं प्रमाणाभावश्च। किञ्च चिकीर्षासाध्यावस्थायाः कृतेः सिद्धावश्यसाधनस्य विरोधेन कृतिसाध्यता पाकादौ न ज्ञायेतेति चेत् न, अस्ति हि कृतिविशेषो मानसप्रत्यक्षसिद्धो जीवनयोनियत्नव्यावृत्तः सचिकीर्षाजन्यत्वः यत्र चिकीर्षाकारणत्वग्रहः स च तत्र जातिरूपो मम त्वनुगतकारणोपाधिरूपः। एवञ्च चिकीर्षाधीनत्वेनानुगतेन कृतिविशेषाणामुपलक्षणाणामननुगतत्वमपि यथा गोत्वेन तटस्थेनोपलक्षिता महिष्यादिव्यावृत्ता धानकर्मव्यक्तिविशेषा धेनुपदेनोच्यन्ते न तु गोत्वमपि, तथा चिकीर्षापि. एवं जीवनयोनिव्यावृत्तकृतिविशेषाणां कृतित्वेन ज्ञानं कारणमिति नाननुगमः। ननु कृतिसाध्ये न कृतिर्विशेषणम् असत्त्वात् सत्त्वे वा कृतौ सत्यां ज्ञानं ज्ञाने च कृतिरित्यन्योन्याश्रयः नोपलक्षणम् अतिप्रसङ्गादिति चेत् न कृतिर्हि ज्ञाने विषयतया विशेषणमेव साध्ये च परिचायकतयोपलक्षणम् अन्यथेष्टसाधनेऽपीष्टं न विशेषणम् असत्त्वान्नोपलक्षणम् अतिप्रसङ्गात् लिङ्गज्ञानादौ वा का गतिः। नन्वेवं भ्रमेऽपि चिकीर्षा स्यात् तस्यापि चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वात्। भ्रमस्तु भोजनादिक्रियासाध्यो न

असिद्धावस्थायाः कार्य्यानुत्पत्तेः । तथा च पाकादेरसिद्धत्वसिद्धत्वज्ञाने साध्यत्वसाधनत्वधीः नचैकमेकदैकदा सिद्धमसिद्धञ्चेति ज्ञायते । न च स्वरूपगतता साध्यत्वसाधनत्वयोरतो न विरोध इति वाच्यं यदि हि स्वरूपनिबन्धनं तदुभयं तत्स्वरूपं सदैव सिद्धमसिद्धञ्च स्यात् । भिन्ननिरूपितत्वेऽपि तयोः सिद्धत्वासिद्धत्वेऽनवगम्याज्ञानात् । तस्मात् समयभेदोपाधिकएव तदुभयसम्बन्धः । पाके इदानीं साध्यत्वम् अपे च साधनत्वं ज्ञायत इति चेत् ? न, इदानीमपि सपदार्थयोर्नानात्वादननुगमेन व्याप्त्यग्रहात्, शक्त्येन तथा प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् गौरवाच्च । स्वकृतिं विना सिद्धमिष्टसाधनमिति ज्ञानाच्चिकीर्षा, न हि सिद्धं कश्चिच्चिकीर्षति, कृतेः पूर्व्वं कृतितः सिद्धमिति ज्ञानाभावाच्च । न च कृतिसाध्यत्वेन पाकादेरिष्टसाधनत्वात् साधनत्वमपि साध्यं न हि कृतिसाध्यत्वेन पाकस्यौदनसाधनतेत्युक्तम् । तस्मात् कृति क्रियमाणविलक्षणं कृत्यनन्तरभविष्यत्तारूपं कृतिसाध्यत्वं चिकीर्षाप्रयोजकं, तादृशन्तु साधनत्वविरोध्येव किन्तु साधनत्वस्य सिद्धभावधर्म्मत्वात् साधनत्वज्ञानमिच्छाविरोधि । न हि कश्चित् सिद्धमिच्छतीत्युक्तम् । एतेन इच्छादाविष्टसाधनताज्ञानमुपाये इच्छाकारणत्वेन क्लृप्तमिति निरस्तम् कथं तर्हि स्वतोऽसुन्दरे दुःखादाविच्छा ? तत्साध्येष्टज्ञानादिति गृहाण । अन्ये तु सुखदुःखाभावतत्साधनेष्विच्छाप्रयोजकमनुगतमुद्देश्यत्वं पुरुषार्थपदवेद्यं धर्म्मान्तरमस्ति अनुगतकार्य्यस्यानुगतकारणनियम्यत्वात् तदेव दुःखसाधनव्यावृत्तसुखतत्साधनादौ चिकीर्षाप्रयोजकमिति । न च दुःखविरोधित्वमेव तथाऽस्त्विति वाच्यं सुखानवस्थाननियमविरोधस्यासम्भवात् । बध्यघातकभावसंकरमते सामानाधिकरण्याभावस्य च वत्सादिसाधारणत्वादिति तन्न तद्ज्ञानेऽपि सुखत्वज्ञानादिच्छोत्पत्तेः न हि सुखे ज्ञाते धर्म्मान्तरज्ञानं विना नेच्छा । तथात्वे स्वतः प्रयोजनत्वहान्यापत्तेः तदेव हि स्वतः प्रयोजनं यदन्यगतं सत् स्वइष्टतयेष्यते । किन्त्वनुगतधर्म्मकल्पनापि कारणैः, न च सुखादाविच्छाकारणत्वं अनागतत्वात् किन्तु तदवगमः । तर्हि सुखादिज्ञाने तत्स्वरूपमेवेच्छाप्रयोजकमस्त्विति चेत् ? न, यथाद्युद्देश्यत्वं सुखज्ञानादिमुत्पद्यते अन्यतरत्वात् तथारपिमणिन्यायाद्वा तदेच्छा जायताम् । कृतिसाध्यत्वञ्च कृतौ सत्यामपि यत्स्वरूपं न कृतिं विना । क्षेमसाधारणञ्चैतत् कृतिसाध्यत्वं न तु कृतेः पूर्व्वम् । ननु कृतौ नष्टायां स्वस्वपि धर्म्मी न कार्य्यः, तथा च कथं कार्य्येऽपूर्व्वे कामिनोऽन्वयः चिरकालेन क्रियातन्नाशत्वादिति चेत् ? न, यद्धि काम्यसाधनत्वं तत्र कार्य्यताबुद्धेः प्रयोजकत्वात् न तु कार्य्यताविशिष्टस्य काम्यसाधनतेति व्याप्तिः । ननु पाकादौ कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रत्यक्षेण, तदनन्तरं पाके सति कृतिसाध्यताज्ञानं तस्मिन् सति कृतिरित्यन्योन्याश्रयात् । कृतिसाध्यतोक्तौ चिकीर्षाकृत्योरसम्भवाच्चेति चेत् न पाकोमत्कृतिसाध्यो मत्कृतिं विनाऽसत्त्वे सति मदिष्टसाधनत्वात् दैवाद्युपधानत्वे सति मदिष्टसाधनत्वाद्वा मद्भोजनवत् इत्यनुमानात् स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानं, यस्य यदिष्टसाधनं यत्कृतिं विना यदा न सम्भवति तत्तदा तत्कृति साध्यमिति व्याप्तेः असिद्धस्येष्टसाधनत्वाभावात् । बलवद्निष्टाजनकत्वञ्च लिङ्गविशेषणं तेन मधुविषसम्पृक्ताच भोजने न व्यभिचारः अतीतपाके कृतिसाध्यतोक्तौ च न व्यभिचारः सामान्यतस्तस्याऽपि कृतिसाध्यत्वात् । अतीतनादयायाच्चातीतोदने इच्छाविरहे स्वेष्टसाधनत्वाभावात् अतएव निदाघदूनदेहोऽपि वर्षति वारिदे तोयदात्तोयलाभसम्भावनायां वा सरोऽवगाहने न प्रवर्त्तते इष्टसन्तापशान्तिसाधनस्य तोयसम्बन्धस्य स्वकृतिं विनाऽपि सिद्धिप्रतिसन्धाने लिङ्गाभावेन स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानाभावात् । यदा च मत्कृतिं विना स न सम्भवतीति प्रतिसन्धत्ते, तदा प्रवर्त्तते । यस्य सन्तापशान्तिमात्रमिष्टं स सरोऽवगाहनस्येष्टसाधनत्वमेव न प्रतिसन्धत्ते । उपस्थितवृष्टितोऽपि तत्सम्भवादिति कश्चित् । तन्न तोयसम्बन्धस्यैव सन्तापशान्तिसाधनत्वं तस्य सरोऽवगाहनेऽपि सत्त्वात् अन्यथा वृष्टिरपि तत्साधनं न स्यात् सरोऽवगाहनादपि तत्सिद्धेः किन्तु कार्य्यभेदसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वेन लिङ्गं पाकादिवदोदनादेरपि प्रवृत्तेः पूर्व्वं कृतिसाध्यत्वज्ञाने हेत्वभावात् । नन्वेवं लिङ्गज्ञानमेव प्रवर्त्तकमस्तु प्राथमिकत्वाद्दावश्यकत्वाच्च । न च लाघवात् कृतिसाध्यताज्ञानं तथा, कृतिसाध्यतानुमितौ तदा मानाभावेन युगपदुपस्थित्यभावात् प्रवृत्तिसामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धाच्चेति चेत् न लिङ्गज्ञाने कृतिसाध्यताप्रकारे तत्प्रकारकचिकीर्षायां तस्याहेतुत्वात् । अतएव लिङ्गान्तरज्ञानमपि न प्रवर्त्तकम् । ननु पाकादिः कृतः क्रियमाणो वा न पक्षः तस्य कृतिसाध्यत्वे बाधात् नाप्यनागतः भाविपाके मानाभावेनाश्रयासिद्धेः । पाकत्वं भविष्यद्वृत्ति सामान्यत्वात् गोत्ववदिति मानमिति चेत् ?

तत्कृतिसाध्योऽचिकीर्षितत्वात् कृतेः स्वध्वंसमात्रात्-कारातिरिक्ते चिकीर्षाविषयमात्रे जनकत्वात् नहि भोजनादिचिकीर्षाधीनकृत्या गमनं साध्यत इति केचित् तन्न गुरुतरभारोत्तोलने कृत्यसाध्ये श्रमात् प्रवृत्तस्य निगडनिचलबद्धदेहस्य वा कृतौ सत्यामुद्देलनचलनक्रियानुत्पादेऽपि श्रमानुभवात् कृतेरेव कारणत्वात्। न तु तज्जन्यक्रियायाः, सुखे व्यभिचाराच्च न हि सुखं कृतिसाधनचिकीर्षाविषयः उपायचिकीर्षाजन्या हि कृतिः न तु सुखचिकीर्षाजन्या। चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वं न श्रमे, द्वेषयोनियत्नादपि तदुत्पत्तेरित्यपरे तन्न गमनवधस्येष्टसाधनत्वेन चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वात् द्वेषस्य यत्नाजनकत्वात् द्वेषमिद्धिस्तु गमनं द्वेषोत्थबाधितानुभववत्त्वात्। यत्तु श्रमः कृतित्वेन कृतिसाध्यो न चिकीर्षाधीनकृतित्वेन, यद्यचिकीर्षितेऽपि श्रमे चिकीर्षाधीनकृतित्वेन कारणता स्यात्तदा चिकीर्षितमेव भोजनं कृत्वा साध्यते नाचिकीर्षितं गमनादीति न स्यात् श्रमस्य गमनेऽपि तज्जन्यत्वप्रसङ्गात् भोजनादिव चिकीर्षाधीनकृतिविशेषात् स हि कृतिमात्रं व्यभिचरति जीवयोनिकृतेस्तदनुत्पादात्। यद्वा श्रमो न भोजनकृतिसाध्यः किन्तु तदिदनन्तरोत्पन्नाज्जीवनयोनियत्नादेवेति तन्न नहि कृतित्वेन श्रमजनकत्वं नापि कृत्यन्तरादेव श्रमोत्पत्तिः जीवनयोनियत्नेन चापि भारोद्वहनादि कर्म कुर्वतस्तादृशश्रमानुभवेन तस्य श्रमाजनकत्वात्। तस्माद्भोजनादिवत् श्रमविशेषाणामपि भोजनादिकृतिसाध्यत्वमनन्यगतिकत्वात्। सुप्तस्य स्वेदाद्यनुमितः श्रमस्तज्जन्य इति चेत् न स्वेदादेः श्रमान्यहेतुकत्वात् अन्यथा जागरेऽपि तदनुवृत्तौ श्रमानुवृत्तिप्रसङ्गादिति नैवं स्वेच्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वात्। श्रमश्च नियमतोऽन्येच्छाधीनकृतिसाध्यः श्रमे दुःखत्वेन इच्छाविरहात्। अतएवान्येच्छाजन्यकृतिसाध्यत्वेन श्रमो नान्तरीयक इत्युच्यते। स्वचिकीर्षाधीनत्वन्तु न कृतौ विशेषणं, गौरवात्। अन्ये तु कृतिगतधर्मान्तरमेवोद्देश्यत्वं तद्विशिष्टकृतिसाध्यश्च न श्रमः अचिकीर्षितत्वात् किन्तु कृतिमात्रसाध्यः अतएव कष्टं कर्मेत्यनुभवोलोकानाम्। एवं चिकीर्षायां ममैकं कृतिसाध्यत्वं प्रयोजकं तत्र तु कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति चतुष्टयम् इच्छाप्रयोजकन्तु मम सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति द्वयं इष्टसाध्ये सुखे चेच्छा इष्टमपि विषयीकरोति। नत्विष्टसाधनत्वेन तत्रेच्छासाधनत्वस्य इच्छाविरोधित्वात्

तत्र तु स्वयम् विषभक्षणे कृतिसाध्यत्वेऽपि बलवदनिष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा नास्तीति कृतौ चिकीर्षाजन्यत्वं विशेषणमिति कश्चित् तत्तुच्छं विषभक्षणे कृतिसाध्यत्वमेव न स्यात् जीवनयोनिकृतेस्तस्यानुत्पत्तेरिति व्यर्थविशेषणम्। स्यादेतत् इष्टसाधनताभ्रमादिषभक्षणे चैत्यवन्दने च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमस्ति ज्ञानप्रयुक्तत्वात् कार्यत्वस्य, तथाच सञ्जातबाधोऽपि तत्र कार्यज्ञानात् प्रवर्त्तेत तथा तृप्तोऽपि भोजने नतु कृतिसाध्यतानुभवस्तथा, अन्यथेष्टसाधनताभ्रमे विषभक्षणेऽपि प्रवर्त्तेत। नचेष्टसाधनताज्ञानं वेदोक्तानुभावकोऽस्त्विति चेत् न वस्तुतस्तत्र कृतिसाध्यत्वे लिङ्गान्तरेणाप्रत्यक्षेण वा तदनुभवासम्भवात् लिङ्गाभावाच्चक्षुराभावाद्वा प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च भेदाग्रहवादिनस्तत्र तदनुभवाभावात् नैवं स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यं हि कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं तथाहि काम्ये पुरुषविशेषणं कामना ततः काम्यसाधनताज्ञानेन यागपाकादौ कार्यताज्ञानं नित्ये च कालशौचादि स्वविशेषणं तथाचैतत्सन्ध्यायामहं कृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः सन्ध्यासमये शौचादिमत्त्वात् पूर्वसन्ध्यायामहमिवेति, कार्यताज्ञानं शौचादिस्वविशेषणज्ञानजन्यम्। तदुक्तं "स कार्यविशेषः पुरुषविशेषमात्रगतः प्रवृत्तिहेतुरिति"। संजातबाधस्य च विषभक्षणे चैत्यवन्दने च भ्रमदशायामिव नेष्टसाधनताज्ञानमस्ति येन तज्जन्यकार्यताज्ञानात् प्रवर्त्तेत। तृप्तस्य च तृप्तौ कामनाविरहेणेष्टसाधनताज्ञानाभावान्न तथा बोधः। अन्ये त्वात्मनो जीवत्वप्रतिसन्धानजन्यं श्रमे कृतिसाध्यताज्ञानं न सम्भवतीति जीवनव्यतिरिक्तत्वं स्वविशेषणे विशेषणमिति, तच्च श्रमे स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वज्ञानाभावेन साध्यत्वाभावात्। इष्टसाधनतालिङ्गं कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमित्यपरे तन्न नित्ये तदभावात्। ननु विषभक्षणव्यावृत्तमिष्टसाधनत्वमेव कृतिसाध्यताज्ञाने विषयतया विशेषणमस्तु स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षया लघुत्वात्। किञ्चोपायविषया चिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छावत् इष्टेच्छावत्। भोगचिकीर्षायां तदभावादप्रयोजकमिष्टसाधनत्वमिति चेत् न तथापि स्वविशेषणधीजन्यत्वाभावेन तत्र तस्याप्रयोजकत्वात् कृतिहेतुचिकीर्षायां तत्प्रयोजकं न भोगचिकीर्षायां तथा, उपायचिकीर्षात एव कृतिसम्भवादिति चेत् तुल्यमिति नैवं साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेनैकत्र ज्ञातुमशक्यत्वात् असिद्धावस्थस्य हि साध्यत्वं, सिद्धतादशायां तदभावात् सिद्धतादशायाञ्च साधनत्वम्

न मानाभावेन गौरवेऽपि तस्याप्रसिद्धेः । पाकमात्रं पक्षः इति चेत् न मात्रार्थो यदि पाकत्वं तदा बाधोंऽशासिद्धिश्च । सर्वपाकपरत्वे च तत्तत्सिद्धपाकभागे बाधः, अनागतनाशे चाश्रयासिद्धिः । वर्त्तमानाद्युदासीनः पाकः पक्षः पाकसाध्यत्वे च कृतिसाध्यत्वं बाधितमित्यनेन सिद्धस्य पक्षत्वं नासिद्धस्येत्यनुमितेश्च सिद्धविषयत्वे बाधात् भिन्नविषयत्वे चासिद्धविषयेच्छाप्रत्यनुत्पादकत्वात् । कृतिक्रियमाणसाधारणकृतिसाध्यताज्ञानादेवासिद्धविषया चिकीर्षा कृतिश्चोत्पद्यते अनन्यगतिकत्वेन तथा कारणत्वावकल्पनादिति चेत् तर्हि यादृशं कृतिसाध्यत्वं चिकीर्षायां प्रकारः तादृशं ज्ञाने नास्तीत्यन्यप्रकारक ज्ञानादेव चिकीर्षा स्यात् । तथा च सिद्धज्ञानमेव प्रवृत्तिहेतुरस्तु प्राथमिकत्वात् । यत्र कृतपाके कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहात् प्रवृत्तिः, पक्वासंसर्गाग्रह इष्टसाधनताज्ञानादिति तत्र कृतपाकस्य सिद्धत्वेन तत्र कार्य्यत्वासंसर्गाग्रहानुमानबाधात् । कृतपाकस्य सिद्धत्वं तदा न स्फुरति इति चेत् तर्हि कृतपाकस्य सिद्धत्वग्रहे ओदनार्थी पाके न प्रवर्त्तेत सिद्धौदनोऽपि पाके, तृप्तोऽपि भोजने प्रवर्त्तेत । ननु तत्र पाकादौ सिद्धत्वग्रहात् तदसंसर्गाग्रह इति चेत् तुल्यम् । अपि च कृतपाके कार्य्यत्वासंसर्गाग्रहादिव मानासंसर्गाग्रहादिमन्वादिनो प्रवृत्तिः स्यात् । किञ्च सिद्धपाकज्ञानादज्ञानेऽसिद्धे पाक इच्छाप्रवृत्ती स्यातामिति । अत्र ब्रूमः । पाके कृतिसाध्यत्वं सिद्ध्यत् सिद्धे बाधादनागतं पाकमादाय सिद्ध्यति । पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यं साध्यमानस्य सिद्धं न सिद्धान्तेऽनुमाने दूष्यत्वात् यथा पर्वतवह्निबाधेऽपि वह्निमात्रं न बाधितमित्यत्रसिद्धेऽपि वह्निः सिध्यति । अप्रसिद्धयोः पक्षसाध्ययोः सिद्धावविशेषात् तस्मात् "असिद्धस्य क्वचित् सिद्धेः सिद्धे सिद्धस्य च क्वचित् । अप्रसिद्धस्य चासिद्धे सिद्धिरित्यनुमा त्रिधा" । अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपि पाकादौ कृतिसाध्यत्वं कथमवगम्यते ?। किञ्च तदापीष्टसाधनताज्ञानात् कथं सुखादाविच्छा ? सिद्धत्वस्येच्छाविरोधित्वादनागतस्य ग्राह्यमशक्यत्वात् । अतएव सिद्धासिद्धविषयनिरासेन सुखादिज्ञानात् फलेऽपि नेच्छेति न इच्छादाविष्टसाधनतापि । न च इच्छादिसाधेष्टज्ञानादिच्छादाविच्छा इच्छायाः सिद्धासिद्धेच्छादितत्फलविषयकत्वविकल्पग्रासात् । अत्र सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या इच्छादित्वेन सुखादित्वेन च सिद्धासिद्धेच्छादितत्फलविषयकज्ञानसुपपन्नं तेन सिद्धं विरोधिनं त्यक्त्वाऽसिद्धविषयेच्छोत्पद्यते । यदि च सामान्यलक्षणा नास्ति तदा येन रूपेण इष्टसाधनताग्रहस्तेन रूपेण ज्ञातेऽसिद्धे चेच्छोत्पद्यते अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तादृशज्ञानस्य तादृशेच्छाजनकत्वावधारणात् । सुखेच्छायामप्येवमिति चेत् तर्हि ममापि पाकत्वावच्छेदेन कृतिसाध्यताज्ञानादनागते चिकीर्षा । तच्च ज्ञानं सकलपाकविषयं सन्निकृष्टपाकविषयं वेत्यन्यदेतत् । बालस्य स्तन्यपानेऽप्याद्या प्रवृत्तिरदृष्टोद्बोधितजन्मान्तरीयसंस्कारजन्यात् स्तनपानं कार्य्यमिति स्मरणात् तथापीष्टसाधनतास्मरणात्तत्र प्रवृत्तिरनन्यगतिकत्वात् । न च जन्मान्तरेऽपि पर्य्यनुयोगः, जन्मधाराया अनादित्वात् । प्रत्यक्षानुमानमूलत्वाच्च नान्धपरम्परा । वस्तुतस्तु शुष्ककण्ठतया बालो दुःखमनुभवन् विरोधितया सुखं स्मरति ततः सुखवृत्ति कार्य्यत्वं सुखवृत्तितया अन्तरङ्गत्वात् मातुः स्तनपानमिष्टसाधनमिति स्मरणं सुखावृत्तित्वेन बहिरङ्गत्वात् । सुखकार्य्यत्वञ्च स्तनपानद्वारा जन्मान्तरानुभूतमिति कार्य्यत्वस्मरणे स्तनपानमपि विषयः तेन स्तनपाने कार्य्यत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिः इष्टसाधनताज्ञानस्य तदानीं सामग्र्यभावात् । एवञ्चाद्यप्रवृत्तौ कार्य्यताज्ञानं प्रयोजकं क्लृप्तमित्यन्येऽपि तदेव प्रवर्त्तकं क्लृप्तत्वात्" ।

अत्र दिङ्मात्रं मथुरानाथव्याख्या प्रदर्श्यते ।

"कार्य्यताज्ञानमिति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः, न च कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि घटयागपाकादिकर्त्तुस्तदुपायकपालहविःस्थाल्यादिसिद्धविशेष्यकप्रवृत्तिदर्शनाद्व्यभिचार इति वाच्यं प्रवृत्तेर्हि विषयता द्वयी एका साध्यत्वाख्यविषयता सा च यन्निष्ठकृतिसाध्यताज्ञानचिकीर्षादिना प्रवृत्तिर्जनिता, तच्च घटयागपाकादेरेव न तु तज्जनकीभूतकपालहविःस्थाल्यादिसिद्धनिष्ठा अतएव घटं करोमि यागं करोमीत्याद्येवानुव्यवसायो । न तु कपालहविरादेः सिद्धतादशायां कपालं करोमि हविः करोमीत्याद्यनुव्यवसायः व्यवहारो वा कृतिवाचिधातुयोगिद्वितीयायाः साध्यताख्यविषयतार्थकत्वनियमात् । न च साध्यताख्याया एव विषयतायाः कृतिवाचिधातुयोगिद्वितीयार्थत्वनियमे कपालतन्त्वादेः सिद्धतादशायां कपालं करोति तन्तुं करोतीत्यादि व्यवहाराभाववत् कपालं घटवत् करोति तन्तुं पटवन्तं करोतीत्यादि व्यवहारोऽपि न स्यादिति वाच्यं साध्यत्ववैशिष्ट्यबोधकपदासमभिव्याहृतकृतिवाचिधातुयोगिद्वितीयाया एव तथानियमात् तत्र कपालादि-

घटोत्तरद्वितीयाया आधेयत्वमर्थः घटादिपदस्य घटत्वादिपरं धात्वर्थतावच्छेदकव्यापारप्रवृत्तौ यथायोग्यमर्थः तथा च कपालवृत्तिघटत्वाश्रयानुकूलव्यापारजनकयत्नादिर्धात्वर्थः । कपाले घटवत् करोमीत्यादिवत् कपाले घटं करोमीत्यादिप्रयोगोऽप्यनपेक्षितोऽपि वदन्ति ।

अपरा च उपादानतापरनाम्नी कृतिसाध्यविषयता सा च निरूपकतासम्बन्धेन कृत्याश्रयाय तथा । कपालेन घटं करोमि कृतिं यागं करोमीत्याद्यनुव्यवसायात् तत्र उपादानत्वाख्यविषयताया एव तृतीयार्थत्वात् तस्य च धात्वर्थेऽन्वयात् । न च तत्र जन्यत्वं विषयत्वं वा तृतीयार्थस्तस्य च घटयागादावेवान्वय इति वाच्यम् सर्वत्र तृतीयार्थस्य धात्वर्थ एवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् अन्यथा तण्डुलावयवेन तण्डुलं पचतीत्यपि व्यवहारापत्तेः ।

अन्या च उद्देश्यताख्यविषयता सा च यत्नसाधनताज्ञानाधीना चिकीर्षा तद्भिन्ना तच्च जलाहरणस्वर्गादिरूपं जलाहरणार्थितया घटं करोमि स्वर्गार्थितया यागं करोमीत्यनुव्यवसायात् । जलाहरणमुद्दिश्य घटं करोमि स्वर्गमुद्दिश्य यागं करोमीत्यनुव्यवसायाच्च एवञ्च तत्तत्साध्यतावच्छेदकतत्तत्साध्यकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्साध्यतावच्छेदकविशिष्टतावच्छेदकतत्तत्साध्यविशेष्यककृतिसाध्यताज्ञानं हेतुरिति न व्यभिचारः एवं चिकीर्षाया अपि हेतुत्वमवसेयं तेन तस्या अपि कपालवृत्तित्वसम्बन्धादौ न व्यभिचारः । अन्यथा नैयायिकमतेऽपि व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् तैरपि कृतिसाध्यताज्ञानचिकीर्षायोर्हेतुत्वोपगमादिति भावः । ननु प्रवृत्तेर्विषयताविशेषे मानाभावः किन्तु कपालवृत्तित्वसम्बन्धेनाश्रय एव प्रवृत्तिविषयः प्रवृत्तिविशेष्यत्वमेव चोपादानत्वम् । नचैवं घटं करोति यागं करोतीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः कृञ्धातुयोगे द्वितीयाया विशेष्यतार्थकत्वादन्यथा कपालं करोतीत्यादिव्यवहारापत्तिरिति वाच्यम् तत्र घटयागपाकादिपदस्य कपालवृत्तित्वसम्बन्धादौ लाक्षणिकत्वात् कृञ्धातुयोगे द्वितीयाया विशेष्यतानुकूलत्वान्यतरार्थकत्वनियमेनानुकूलत्वं विशेष्यता वा तत्र द्वितीयार्थः इति प्राञ्चो नैयायिका वदन्ति । तदसत् तथाहि घटपदप्रयोगरूपव्यवहारसम्भवेऽपि घटादिविशेष्यकत्वावगाहित्वेनानुभूयमानाया घटं करोमीत्यादिप्रामाणिकप्रतीतेरनुपपादनात् लक्षणायां मानाभावाच्च । किन्तु जलाहरणस्वर्गादिरूपफलस्य उद्देश्यताख्यविषयताया घटयागपाकादेः साध्यताख्यविषयताया अनभ्युपगमे इष्टसाधनताज्ञानकृतिसाध्यताचिकीर्षाणां कार्यकारणभावोऽपि दुर्वच इत्युक्तप्रायम् अस्माभिरुपरिष्टात् इति दिक् । अत्र च तत्प्रकारकतद्विशेष्यकतत्साधनताज्ञानत्वं तत्साध्यतावच्छेदकतत्साध्यकतद्विशेष्यकप्रकारतावच्छेदक न वा, ज्ञानतद्विषयकत्वं तत्साधनताज्ञानजन्यवृत्ति तत्त्वादि विवक्षितमत्र: तेन नैयायिकैरपि कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभ्युपगमेऽपि न क्षतिः । तद्विशिष्य तदुत्पत्त्यत्वं न तु इष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकं न वा तत्साधनताज्ञानं तद्विषयप्रवृत्तिकारणं तत्त्वादिविधिर्नापत्तिः परन्तु कृतिसाध्योपादानविषयागादिरूपविषयविशिष्टसाधनताज्ञानस्य यागादिगोचरप्रवृत्तौ हेतुत्वस्याभ्युपगमात् इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वोभयविषयकसमूहालम्बनस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभ्युपगमाच्चेति ध्येयम् । चिकीर्षाविरहे न कर्त्तव्यमस्तीति कर्त्तव्यं द्वारं चिकीर्षा अवश्यं द्वारमिति सम्पादितार्थः तत्रैव पक्षतोपयोगात् । अथैवं प्रवृत्तिं ज्ञानत्वव्यापकं चिकीर्षाव्यापारकत्वमिति फलितार्थः तथायुक्तं उपादानप्रत्यक्षे व्यभिचारात् तस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वात उपादानेच्छायोत्तस्य द्वारत्वमतेऽपि चिकीर्षाया अद्वारत्वाच्च इति वाच्यं ज्ञानरूपस्य प्रवृत्तिं प्रति साक्षात्साधनीभूतस्य ज्ञानस्यैवत्वात् उपादानप्रत्यक्षस्य न साक्षात् साधनं उपादानप्रत्यक्षविरहे प्रवृत्त्यनुदयात् उपादानेच्छाया अद्वारत्वमतेऽपि तस्य साक्षात्साधनत्वावश्यकत्वात् । न च तथापि फलज्ञाने व्यभिचारः फलचिकीर्षायाः प्रवृत्ताहेतुत्वात् इति वाच्यं फलज्ञानस्य फलेच्छाद्वारा उपायेच्छामात्रप्रयोजकतया तथाविधतया प्रवृत्तिजनकत्वस्यैव तस्यासिद्धेः । यदि च फलज्ञानमपि प्रवृत्तिजनकं तदा उपायचिकीर्षाया एव तद्व्यापारत्वेन चिकीर्षाव्यापारकत्वरूपव्याप्यत्वमपि तत्र सुतरां सम्भवात् न हि अनन्यानविशेष्यकचिकीर्षाव्यापारकत्वपर्य्यन्तं साध्यमनुपयोगादिति ध्येयम् । ननु चिकीर्षारूपव्यापारसत्त्वेऽपि कुतो न क्वचित् तदुत्पाद इत्यत आह तदन्ये इति । हेत्वन्तरेति हेत्वन्तरं दण्डकपालाद्युपादानलौकिकप्रत्यक्षं, प्रतिबन्धकाभावश्चेति भावः । ननु तत्तदुपादानतावच्छेदकतत्तदुपादानकप्रवृत्तित्वेन तत्तदुपादानतावच्छेदकप्रकारक तत्तदुपादानविशेष्यकलौकिकसाक्षात्कारत्वेनोपादानप्रत्यक्षस्य हेतुहेतुमद्भावात् दण्डकपालाद्युपादानप्रत्यक्षाभावे तदुपादानकप्रवृत्तिर्मास्तु घटादिसाध्यकप्रवृत्तिं विनापि

संयोगादिसाध्यकप्रवृत्तौ दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तित्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्याः घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्रीघटकतया नियमतः अपायाविरहात् दण्डोपादानकप्रवृत्तिं विनापि कपालोपादानकघटसाध्यकप्रवृत्त्या घटसाध्यकप्रवृत्तित्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्या घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्येकया सामान्यसामग्र्यावश्यकत्वादिति चेन्न सामग्र्याः सामान्यविशेषभावानापन्नत्वेऽपि दण्डचक्रसाध्यत्वसमोपादानकप्रवृत्तिरविशेषाया घटादिसाध्यकप्रवृत्तेरनुकूलतया तादृशान्यतमोपादानकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तादृशान्यतमोपादानप्रत्यक्षाभावदशायां तदनुत्पत्तसम्भवेऽपि च दण्डादिघटितसामग्रीघटितायाः स्तु तद्रूपेऽप्यवच्छिन्नसामग्र्यादन्योऽन्यसापेक्षकार्योपधायकत्वात् इदमेव च कारणसमाजाधीना कार्योत्पत्तिरिति गीयते । एतेन घटादिचिकीर्षाविरहेऽपि दण्डगोचरप्रत्यक्षात् दण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिरदर्शितस्य तस्य दिशापि निरस्तं संयोगसाध्यादान्यतमसाध्यकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया दण्डोपादानकप्रवृत्तेरलीकतया तादृशान्यतमसाध्यकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तदनुत्पादात् कार्योत्पत्तेः कारणसमाजाधीनत्वात् । नव्यास्तु उपादानप्रत्यक्षस्य किञ्चित्त्वेन न हेतुता किन्तु घटादिसिद्धिचिकीर्षा वा दण्डाद्युपादानकलौकिकसाक्षात्कारस्य च सत्त्वेऽपि दण्डादौ घटसाधनत्वज्ञानाभावदशायां घटसाध्यकदण्डोपादानकप्रवृत्तिवारणाय दण्डोपादानसिद्धिचिकीर्षाविषयघटादिसाधनताज्ञानस्यापि घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति न्यायनये परमते च विशेषकारणत्वावश्यकत्वात्तदेव चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानमुपादानांशे लौकिकप्रत्यक्षात्मकं हेतुरूपेयते कार्यकारणभावद्वयकल्पनामपेक्ष्य लाघवात् । न च घटसाध्यककपालोपादानकघटध्वंससाध्यकदण्डोपादानकप्रवृत्त्यनुत्पत्तौ दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय घटत्वावच्छिन्नसाध्यतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नोपादानतावच्छिन्नत्वमेव कार्यतावच्छेदकमेवं तथा च दण्डत्वावच्छिन्नोपादानतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नसाध्यतावगाहित्वमादाय विनिगमनाविरहात्तथापि गुरुतरकार्यकारणभावद्वयमावश्यकमिति वाच्यं दण्डाद्युपादानसिद्धिचिकीर्षाविषयघटसाधनताज्ञानस्य घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिं प्रति विशेषकारणत्वावश्यकतया विनिगमनाविरहात् तादृशकार्यकारणभावद्वयस्य सर्वसम्मतत्वात् । इयन्तु विशेषसामग्रीविरहादेव उपादानप्रत्यक्षाभावदशायां न घटादिसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिप्रसङ्गः । एतेन घटादिनिर्वर्तकचिकीर्षाविरहेऽपि दण्डगोचरप्रत्यक्षात् दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानात् विशेषसामग्रीसहकृतात् दण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिरदर्शितस्यसामग्रीसत्त्वादिति द्वितीयातिप्रसङ्गोऽपि निरस्तः, केवलदण्डोपादानकप्रवृत्तित्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तेश्च घटादिनिर्वर्तकचिकीर्षाजन्यघटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामान्यसामग्रीविरहादेवासम्भवादिति प्राहुः । अथ प्रत्यक्षविषयकपालव्यक्तौ इदं न कपालमित्यसंसर्गग्रहदशायामपि कपालत्वप्रकारेण कपालं घटसाधनमिति कपालत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानविषयकनिष्कम्पज्ञानात् कपालत्वप्रकारेण तत्कपालोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिः । न च कपालत्वप्रकारेण तद्व्यक्तौ इष्टापत्तिरिति वाच्यम् अनुभवविरोधादिति चेन्न तदुपादानतावच्छेदकांशे इदन्त्वधर्मितावच्छेदककतदुपादानविशेष्यकप्रत्यक्षस्य घटसाधनमित्याकारस्य वा तत्तदुपादानतावच्छेदककतदुपादानकप्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वेन निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्याहेतुत्वात् । नन्वेवमिदं घटसाधनमिति लौकिकप्रत्यक्षादिदन्त्वप्रकारेणैतद्व्यक्त्युपादानकप्रवृत्तिर्न स्यात् तस्य इदन्त्वांशे निर्धर्मितावच्छेदककत्वादिति वाच्यम् उपादानतावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावभेदादिदन्त्वस्यैव निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वात् इदमिदं नेत्यसंसर्गाग्रहदशायां तथापि प्रसङ्गविरहादित्यास्तां विस्तरः । चिकीर्षा चेति व्यापारीभूत चिकीर्षा चेत्यर्थः । अन्यथा—“चिकीर्षासामान्यस्य लक्षणे । कृतये फलचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारकं कृतिसाध्यक्रियाविषयत्वं विशेषणं व्यर्थं स्यादित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेति । अथ फलचिकीर्षाया व्यापारत्वाभावेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय कृतिसाध्यक्रियेति क्रियापदं धर्मिमात्रपरम् कृतिसाध्यत्वसाध्यत्वाख्यफलीभूतविषयतायाश्चनिरूपकत्व तथा च साध्यत्वाख्यफलीभूतकृतिविषयताशालिधर्मिविषयिकेत्यर्थः फलस्य न तादृशविषयताशालीति भावः । केचित्तु क्रियापदमेव साध्यत्वाख्यफलीभूतकृतिविषयताशालिपरम् न चैवं पृथक् कृतिसाध्यत्वं क्रियाविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य व्यापारीभूता या चिकीर्षा सैव प्रकृते लक्ष्या सा च सम्वादिनी चिकीर्षैव, विसं-

वादिचिकीर्षायां तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽन्यथाख्यात्यापत्तेः। तथा च दुःखादिविसंवादिचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारणाय तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् इत्याहुः। पाकमिति पाकं कृत्वा साधयामीत्याकारिकायां तस्यां तदनुभवात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः कृतिसाध्यत्वेन पाकं भक्षामीति तदनुव्यवसायसत्त्वादिति भावः। इच्छाया इत्यादि। इच्छायाः स्वप्रकारकसंवादीच्छायाः तत्प्रकारकसंवादीच्छायास्तत्प्रकारकधीसाध्यत्वनियमादिति फलितार्थः। गुरुनये रजतादिप्रकारकविसंवादीच्छायां रजतादिप्रकारकज्ञानाजन्यायां व्यभिचारवारणाय संवादित्वोपादानं कूटलिङ्गस्थलेऽप्यनायत्या तदिच्छाया विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन विसंवादः कल्प्यते। न चैवं संवादिचिकीर्षायां तज्जन्यप्रवृत्तौ च कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि चिकीर्षासामान्ये च कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य न हेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यं संवादिचिकीर्षादौ कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे यद्विशेषयोरिति (यद्विशेषयोः कार्य्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति) न्यायात् चिकीर्षादिमात्रं प्रत्येव कृतिसाध्यताविषयकज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धेरिति भावः एवमग्रेऽपि। केचित्तु या यत्प्रकारिकेच्छा सा तद्विषयकज्ञानसाध्येति नियमः न तु प्रकारतापर्य्यन्तप्रवेशः स्वेऽपि स्वप्रकारकेच्छायाः स्वविषयकेत्यर्थः एवञ्च रजतादिविसंवादीच्छायां न व्यभिचारः तत्र तद्वत्ते इच्छाविशेष्यविशेषणकरजतप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि ज्ञानत्वेन रजतोपस्थितेरवश्यं हेतुत्वात्। न च तद्वत्ते विसंवादीच्छायामुपस्थितेष्टतावच्छेदकासंसर्गावच्छिन्नैव हेतुतया रजतज्ञानं तत्र कारणतावच्छेदकमेव न तु कारणमिति व्यभिचारो दुर्वार एवेति वाच्यं कारणकारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोज्यत्वघटकस्य साध्यत्वस्य नियमघटकत्वात्। नचैवं प्रकृतेऽपि कृतिसाध्यताज्ञानस्यैककालावच्छिन्नैककालवृत्तित्वसम्बन्धेन इष्टसाधनताज्ञाननिष्ठकारणतावच्छेदकत्वमेवायात् कुतः कारणत्वम्? इति वाच्यं स्वप्रमाणकमेव तद्वत्ते इष्टसाधनत्वज्ञानस्येच्छाविरोधितया इष्टसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वासम्भवात् परिशेषेण जन्यतारूपस्यैव कृतिसाध्यताज्ञानप्रयोज्यत्वस्य चिकीर्षायां सिद्धेः। नचेष्टसाधनताज्ञानस्याजनकत्वेऽपि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञाननिष्ठजनकतावच्छेदकत्वमेवायातमिति वाच्यं बलवद्द्वेषस्येच्छाविरोधितया तज्ज्ञानस्यापि चिकीर्षाहेतुत्वासिद्धेः।

वस्तुतस्तु विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभावादुपस्थितेष्टतावच्छेदकासंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गकेष्टतावच्छेदकोपस्थितेरपि विसंवादीच्छाजनकतया जन्यत्वरूपसाध्यत्वमेव नियमघटकमिति न कोऽपि दोष इति प्राहुः। अत एवेति चिकीर्षायाः स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्यत्वादेवेत्यर्थः। स्वकृतिसाध्य- स्वकृतिसाध्यत्वेन ज्ञाते। इदञ्चापाततः वस्तुतो लाघवात्पाको मत्कृतिमान् भवत्वित्याकारिका साध्यतासंसर्गेण कृतिप्रकारिका इच्छैव व्यापारो न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिका गौरवादतएव ज्ञानमपि साध्यतासंसर्गेण कृतिप्रकारकमेव हेतुरिति तत्त्वम्। यद्यप्युक्तनयबलेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वं साधितमेव तथापि युक्त्यन्तरदानाय पुनरनुवदति न हीति इष्टसाधनताज्ञानसाध्या- कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि इष्टसाधनताज्ञानसाध्या यथाश्रुतेऽपि सहेत्वसङ्गतेः। स्वकृतसाध्ये—स्वकृत्यसाध्यत्वेन निश्चिते स्वकृत्यसाध्यताज्ञानमिति स्वकृत्यसाध्यतानिश्चय इत्यर्थः कृतिसाध्यतासंशयेऽपि प्रवृत्तेरनुभवाद्यथाश्रुतासङ्गतेः। न च कृतिसाध्यतासंशये दृढसंस्कारे बहुविनव्ययायासाधेऽपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य विरोधित्वादेव तत्रेच्छाप्रवृत्त्योरभावादिति ध्येयम्। तदभावकारणत्व इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन कारणत्वमपेक्ष्य कृत्यसाध्यतानिश्चयाभावत्वेन कारणत्वे गौरवात् इत्यर्थः। नचाप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितकृतिसाध्यताज्ञानत्वापेक्षयाऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितकृत्यसाध्यतानिश्चयाभावत्वमेव लघ्विति वाच्यं कृतिसाध्यताज्ञानस्याप्रामाण्यनिश्चये बलवदनिष्टानुबन्धिताज्ञानोदयादेव प्रवृत्त्यभावसम्भवात्तत्र तदनास्कन्दितत्वस्याप्रवेशात् स्वकृत्यसाध्यतानिश्चयवत्तदभावव्याप्यादिनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वावश्यकतया बहुतरकार्य्यकारणभावकल्पनागौरवाच्चेति भावः। किञ्च मनूक्तनियमबलादस्तु कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुस्तथापि कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन तस्य न हेतुता किन्तु इष्टसाधनताज्ञानत्वेन सर्वत्रेष्टसाधनताकृतिसाध्यतोभयविषयकसमूहालम्बनादेव चिकीर्षेत्यत आह न हीष्टसाधनताज्ञानसाध्येति न हीष्टसाधनताज्ञानत्वावच्छिन्नकृतिसाध्यताज्ञानकारणतेत्यर्थः। स्वकृत्यसाध्ये स्वकृत्यसाध्यत्वेन निश्चिते। चिकीर्षापत्तेः—केवलेष्टसाधनताज्ञानाच्चिकीर्षापत्तेः कारणतावच्छिन्नत्वादित्यापत्तौ प्रोक्तनियमभङ्गादिति भावः। तदभावकारणत्वे गौरवादिति। इदमुपलक्षणं कृत्य-

साध्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि यत्र कारणान्तराभावादिष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वस्य न भानं तत्र केवलेष्टसाधनताज्ञानाच्चिकीर्षापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च इत्यपि बोध्यम् । उक्तनियमसत्त्वे च तटस्थः प्रवृत्ते करोतीति । अभावः—कृतिसाध्यतानिश्चयाभावः । उभयसिद्धः—चिकीर्षापूर्व्वमुभयसिद्धः, असिद्धा—चिकीर्षापूर्व्वमुभयासिद्धा । न बाधावसरः इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वस्य यद्यपि बाधत्वं न कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकम् इत्यर्थः लघु गुरुधर्म्मद्वयावच्छिन्नं यदि फलपूर्व्वमुभयवादिसिद्धं तदेव लाघवस्य कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकत्वादिति भावः । द्वेषात् प्रतिबन्धकत्विरहात् । सा—चिकीर्षापूर्व्वं कृतिसाध्यताधीः । लाघवावतारादिति कृतिसाध्यताज्ञानत्वरूपलघुधर्म्मावच्छिन्नस्य चिकीर्षापूर्व्वमुभयमते सत्त्वादित्यर्थः । इच्छाया इति तत्प्रकारकसंवादीच्छायास्तत्प्रकारकज्ञानजन्यतानियमेनेत्यर्थः । आवश्यकत्वात्—चिकीर्षाहेतुतावश्यकत्वात् अपि च कृतिसाध्यताज्ञानप्रतिबन्धकतान्यथानुपपत्त्या कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुतासिद्धिरित्याह जनकज्ञानमिति । तज्जनकीभूतज्ञानविघटकस्यैव ज्ञानस्य विधिप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । अत्र व्याप्तौ दृष्टान्तमाह व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारेति अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटनेनेत्यर्थः । तथा च यत् यत्प्रतिबन्धकं ज्ञानं भवति तत्तज्जनकज्ञानविघटकं यथा व्यभिचारज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं ज्ञानं भवत् अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटकमपि भवति इति सामान्यतोव्याप्त्या कृतसाध्यतानिश्चयस्य चिकीर्षाप्रतिबन्धकज्ञानत्वेन हेतुना चिकीर्षाजनकज्ञानविघटकत्वसाधने पक्षधर्म्मताबलात्कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव चिकीर्षाजनकत्वसिद्धिरिति भावः । न च जनकज्ञानविघटकत्वे नाऽन्यथासिद्धतया तदभावस्याहेतुत्वात् स्वरूपासिद्धिर्दृष्टान्तासिद्धिश्च इति वाच्यं प्रतिबन्धकत्वं हि न कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् किन्तु प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । प्रयोजकत्वं च कारणकारणव्यावृत्तान्यथासिद्धिचतुष्टयराहित्ये सति नियतपूर्ववर्त्तित्वम्—कारणतत्कारणसाधारणम् । हेतौ ज्ञानपदोपादानादेव च विषयान्तरसञ्चारादौ न व्यभिचारः । साध्ये च ज्ञानपदं स्वरूपकथनम् । विघटकत्वञ्च प्रतिबन्धकत्वमेव तच्च एकावच्छेदेन तदधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधित्वं गुरुनयेऽधिकरणज्ञानरूपतया कृतिसाध्यताज्ञानस्यापि कृतसाध्यताज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मकस्य विरोधितया सिद्धसाधनापत्तेः । नचासाधुत्वज्ञाने साधुत्वज्ञानाजन्यशाब्दधीप्रतिबन्धके व्यभिचार इति वाच्यम् निराकाङ्क्षत्वरूपासाधुत्वज्ञाने आकाङ्क्षाज्ञानमादाय साध्यस्यापि सत्त्वात् असाधुत्वज्ञानस्य च प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । न च तथापि सिद्धौ व्यभिचार इति वाच्यम् गुरुनये सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् तद्ग्राहकत्वप्रतिबन्धकताया वा हेतौ निवेशात् । अतएवासिद्धत्वज्ञानाजन्येच्छाप्रतिबन्धकसिद्धत्वज्ञानेऽपि न व्यभिचारः तद्ग्राहकप्रतिबन्धकताया एव हेतौ निवेशात् असिद्धत्वनिश्चयस्यापि इच्छाहेतुत्वाद्वा । अथ तथापि बाधकप्रतिपत्त्यादौ व्यभिचारः । न च तद्ग्राह्यत्वाऽपि प्रतिबन्धकता हेतौ निवेशनीयेति वाच्यम् कृतसाध्यताज्ञानाभावव्यभिचारज्ञानाभावयोरपि बाधाभावतयैव चिकीर्षानुमित्योः प्रयोजकतया स्वरूपासिद्धिदृष्टान्तासिद्ध्योरापत्तेः । न च साक्षाद्विरोधित्वं सतीत्यन्तेन हेतुविशेषणीय इति वाच्यम् साक्षाद्विरोधित्वं हि न स्वाभावतद्व्याप्याद्यनवगाहित्वं, प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः कृतसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षासंस्कारीभूतकृतिसाध्यत्वाभावावगाहित्वात् अतएव न कारणीभूताभावप्रतियोगित्वमपि, प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः पूर्वपक्षिणा कृतसाध्यताधियः साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात् न च हेतौ प्रतिबन्धकज्ञानत्वपदेन ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताश्रयत्वं विवक्षितं बाधकप्रतिपत्त्यादेश्च निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् प्रकृते तदसिद्धेः उक्तयुक्त्या कृतसाध्यतानिश्चयस्यैव पूर्वपक्षिमते प्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न हेतौ स्वप्राज्ञाविरोधावगाहिज्ञानभिन्नत्वेन यत्पदार्थविशेषणात् । स्वपदं प्रतिबन्धकज्ञानपरं चिकीर्षायाञ्च ज्ञानभिन्नत्वादेव संग्रहः स्वप्राज्ञाविरोधावगाहित्वन्तु स्वं यत्र यदभावतद्व्याप्यतदवच्छेदकाद्यन्यतमदवगाहते तत्र तदवगाहित्वं संवादित्वेनापि हेतौ यत्पदार्थो विशेषणीयः तेन इष्टभेदपक्षे प्रवृत्त्यादिप्रतिबन्धके तद्वये न व्यभिचारः । संवादिप्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानमेव हेतुरिति साधनसत्त्वादेव न तमादाय व्यभिचारः । न च तथापि कूटस्थपरामर्शलिङ्गस्थले लिङ्गसंसर्गाग्रहेण लैङ्गिकासंसर्गाग्रहाधीनसंवादीच्छाप्रवृत्तिप्रतिबन्धकेष्टभेदपक्षे जनकीभूतविशिष्टज्ञानविघटकत्वाभावाद्व्यभिचार इति वाच्यम् विशिष्टज्ञानस्य संवादीच्छाप्रवृत्तिहेतुत्वे मानाभावात् तत्रापीच्छाप्रवृत्त्योर्विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन विसंवादित्वस्य तैः स्वीकारादिति दिक् । अन्यथा—एतादृशव्याप्त्यनङ्गीकारे । उपेक्षणीयत्वम्-

इष्टसाधनतावच्छेदकरूपस्फूर्त्यत्वम्। निष्फलत्वम् इष्टफलोपधानानुकूल्यत्वम्, प्रतिबन्धकं—चिकीर्षाप्रतिबन्धकम्। क्रियाज्ञानमेवेत्येवकारेण इष्टसाधनत्वादिज्ञानस्य व्यवच्छेदः। बोद्धुः प्रवृत्तेर्नास्ति। तत इति। वाचितात् बोधकत्वात् न तस्य चिकीर्षापदस्य यौगिकत्वपक्षे चिकीर्षापदार्थघटकत्वपक्षे लाघवं च स्यादिति। कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वेनैव या कृतीच्छात्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य लघुत्वादित्यर्थः। चिकीर्षा-चिकीर्षापदप्रतिपाद्या। इष्टादिवेति इष्टिर्भवत्विति इच्छेवेत्यर्थः। इष्टसाधनताज्ञानात्-इष्टसाधनताज्ञानमात्रात् कृतिसाध्यताज्ञानं विनापीष्टसाधनताज्ञानादिति यावत्। तत्र कृतिसाध्यत्वस्याप्रकारतया कृतिसाध्यत्वविषयत्वाप्रतिबन्धकतया च कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावादिति भावः। अत्र वृष्टिर्भवत्वितीच्छेति पक्षसाधुत्वाङ्गको दृष्टान्तः; सुखमये वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छैव विशेषणतया सुखत्वमिव वृष्टिमपि विषयीकरोति न तु वृष्टिर्भवत्विति स्वातन्त्र्येणेच्छा कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छां प्रति सुखत्वदुःखाभावत्वप्रकारकस्य तयोरिष्टत्वेन कृतिसाध्यत्वप्रकारकोपादेच्छाया अलीकत्वात् वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छायास्तु सुखे वृष्टिसाध्यत्वज्ञानमेव हेतुरिति मन्तव्यम्। वह्निना साधयामीतिवदिति साध्यत्वप्रकारिकाया इति शेषः। अनुभूयमानायाः—नियमतोऽनुभूयमानायाः। अनन्यवाच्यत्वेन-अनन्यप्रतिपाद्यत्वेन। गौरवेण-प्रवृत्तिनिमित्तगौरवेण। मत्वाच्यात्वगकत्वात् इति कारणतायाः यत्वाच्यात्वगमकत्वादित्यर्थः तथा च चिकीर्षापदाप्रतिपाद्यापि सा प्रवृत्तिहेतुरिति भावः। प्राधान्येनेति विशेष्यत्वेनेत्यर्थः। अप्राधान्येन विषयत्वस्य तत्र द्वितीयार्थत्वे पाकस्य चिकीर्षति इत्यपि प्रयोगापत्तेरिति भावः। न तु कृतेरिति अतो न कृतीच्छा चिकीर्षापदप्रतिपाद्येति भावः। ननु चिकीर्षतीत्यत्र पाकस्य विषयताया इच्छाविषयत्वमनुभूयते इत्ययुक्तं सन्प्रत्ययसमभिव्याहृतधातोरिच्छाविषयार्थकतया धात्वर्थस्य विशेषत्वात् इत्यत आह धातोरेति। इच्छाप्रकारधात्वर्थमिति न तु विशेष्यधात्वर्थमिति शेषः। प्रकारश्च कृतिसाध्यत्वं साध्यतासंसर्गेण कृतिर्वा। आद्ये तु वचनपादिकं मत्वाभिन्यदेतत्। भोजनविशेष्यत्वेति भोजनप्रकारकेच्छाविशेष्यत्वेत्यर्थः। ओदनविशेष्यकभोजनप्रकारकेच्छायाश्च इच्छान्वयबोधादिति भावः। ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छायानियमतः कृतिपूर्व्वमनुभवसिद्धत्वेऽपि न सा प्रवृत्तेर्हेतुरवच्छेदकगौरवात्, किन्तु कृतीच्छैव इष्टसाधनताज्ञानेन, तस्या अपि पूर्व्वं सत्त्वात्। नचैवं क्रियाया इष्टसाधनतादिज्ञानेऽपि कृतेरिष्टोपायत्वादिज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् इष्टत्वात्। अन्यथा तत्रापि कृतेरिष्टाजनकत्वादिज्ञानदशायामपि क्रियाया इष्टजनकत्वादिज्ञानात्प्रवृत्त्यापत्तेस्तुल्यत्वादित्याह इष्टसाधनत्वेनेति इष्टसाधनत्वज्ञानेनेत्यर्थः। यदाकिंचेति प्रवृत्तिपूर्व्वमिति शेषः। करोतीति तादृशाध्यवसायेनेत्यर्थः। ज्ञानचिकीर्षाप्रवृत्तीनामिति प्रवृत्त्या सह प्रवृत्तिकारणज्ञानचिकीर्षायाः समानविशेष्यकत्वस्य विवक्षितत्वात् इत्यर्थः। इदमुपलक्षणम् कृतिप्रसङ्गभङ्गाय तद्विशेष्यकत्वौ तदनुकूलकृतीच्छायाश्च हेतुतायाः वक्तव्यत्वात् पाकानुकूलकृतीच्छात्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वयोः समनियतत्वेन लाघवगौरवमपि नावधेयम्। कृत्या साधयितुमिति कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेत्यर्थः। सा—चिकीर्षा। चिकीर्षत्यस्य पाकस्येति चिकीर्षाविषयतावच्छेदकपाकत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः। अन्यतः सिद्धे अन्यतःसिद्धत्वपक्षे, सा-पाकत्वप्रकारिका नापगच्छेत न च जायेत जायेतेति यावत्। उपायविशेषसाध्यत्वेनेति एकोपायसाध्यत्वप्रकारिकेत्यर्थः। उपायान्तराधीनेति उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः। पूर्व्वेति पूर्व्वं धनलाभस्य पूर्व्वा सिद्धत्वज्ञानेऽपीत्यर्थः। प्रतिपक्षेणेति प्रतिपक्षसाध्यत्वप्रकारकधनलाभेच्छाया इत्यर्थः। अनिष्टेत्यस्यानिष्टसेरनुपपत्तेरिति यावत्। तथा च तदुपायसाध्यत्वप्रकारकेच्छां प्रति तदुपायतः सिद्धत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेऽपि कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छोत्पत्तौ न बाधकमिति भावः। स्वविषयसिद्धत्वस्येति स्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः। यथा सुते पाके कृत्या साधयामीतीच्छाया अन्यतः सिद्धपाकविषयतया तत्सिद्धौ तदिच्छोत्पत्तेरनुपपादनात्। न च तथा अन्यतः सिद्धपाकोऽपि विषयः अधिकरणप्रकारकेच्छाया अभ्युपगमात् इति वाच्यं तथापि पाकत्वरूपेणान्यतः सिद्धपाके सिद्धत्वज्ञाने तेन रूपेण सिद्धपाकमात्रे तदापत्तेस्तादवस्थ्यात् भिन्नप्रकारकस्यापि सिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वापाताच्च। सिद्धत्वञ्च क्वचिदुत्पन्नत्वं, क्वचिद्विद्यमानत्वं, क्वचिच्च कृतिसाध्यताविरोधित्वरूपं, यथा दुःखप्रागभावादौ प्रतिबन्धकाभावकूटस्य हेतुत्वाच्च नाननुगमोदोषाय। नचैवं सिद्धे प्रासादौ कथमिच्छेति वाच्यं तत्र प्रासादलाभस्यासिद्धस्यैव इच्छाविषयत्वात् न तु प्रासादेरिति भावः। उपादेच्छाविरोधित्वात् उपादेच्छात्वरूप

प्रयोजकत्वात्, फलेच्छाविच्छेदस्य प्रतिबन्धकत्वाभावेन यथा श्रुतासङ्गतेः। तत्र-चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धत्वज्ञान स्थले। सिद्धत्व-सिद्धत्वपक्षे पाकस्य सिद्धत्वज्ञानात् चिकीर्षाव सिद्धत्वज्ञानम् ओदनस्य सिद्धत्वज्ञानात् फलेच्छाविच्छेद इति भावः। नन्वसिद्धतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं स्वपदानन्तर्भावात् अननुगमः, न च तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकेच्छां प्रति तद्धर्मसिद्धत्वज्ञानं विरोधीति वाच्यं विसंवादीच्छाया असंग्रहात्। अथ तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि, न चैवं सूदादिपाके सिद्धत्वज्ञानेऽपि आत्मीयस्य पाके चिकीर्षा न स्यादिति वाच्यं तदानीं स्वीयपाकत्वादिरूपेणैव" स्वीयस्य चिकीर्षोत्पादने पाकत्वरूपेण तदनुत्पादन् इति चेन्न ग्रामे स्वत्वं मे भवत्विति किञ्चिद्ग्रामादिगोचरेच्छायां ग्रामत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि जायमानायां व्यभिचारात् कपालकुविन्दादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि कपालकुविन्दाद्युपादानेच्छायां व्यभिचारात् सिद्धत्वज्ञानदशायां तदनभ्युपगमे तदानीं प्रवृत्तेरप्यनापत्तेः, उपादानेच्छायाः प्रवृत्तिहेतुत्वादतएव तद्धर्मप्रकारकतावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकेच्छां प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि नातो ग्रामे स्वत्वं मे भवत्विति किञ्चिद्ग्रामादिगोचरेच्छायां व्यभिचार इति कश्चित् प्रलपितमपास्तं, कपालकुविन्दाद्युपादानेच्छायां व्यभिचारात् पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायां मम कृतिसाध्यपाकोभवत्विति चिकीर्षाया अनुत्पादात् घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायामपि नीलोघटोभवत्वितीच्छाया अनुत्पत्तिप्रसङ्गाच्च इति चेत्? नैवं तद्धर्मोद्देश्यतावच्छेदकेच्छां प्रति तद्धर्मप्रकारकसिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्। उद्देश्यता भवत्वित्यादिपदाभिलप्यमानो विषयताविशेषः ग्रामे स्वत्वं मे भवत्वित्यादौ ग्रामादिर्नोद्देश्यः किन्तु स्वत्वमेव एवं कपालाद्युपादानगोचरेच्छायामपि कपालादिर्नोद्देश्यः। उद्देश्यतावच्छेदकत्वञ्च तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं तेन घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायां नीलोघटोभवत्वितीच्छोत्पत्तिः। अतएव यत्र पाकादिविशेष्यकचिकीर्षायां, पाकत्वादिमात्रमुद्देश्यता पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेव सापैति, यत्रान्तु स्वकृतिसाध्यपाकत्वादिरूपेण, सा तु स्वकृतिसाध्यपाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेवापैति इति विभागः। तादृशविलक्षणविषयतानङ्गीकारे तु तत्तद्व्यक्तित्वेनैव प्रतिबध्यता, प्रतिबन्धकता तु सामान्यतस्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेन वेत्यन्यदेतत्। केचित्तु यद्धर्मावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानाधीना इच्छा तद्धर्मप्रकारकसिद्धत्वज्ञानयो विरोधः। इष्टसाधनताविषयत्वञ्च यत्र पाकत्वरूपेण इष्टज्ञानं, तत्र पाकत्वप्रकारकसिद्धत्वधियैव नाशगच्छति यत्र स्वकृतिसाध्यपाकत्वादिना तद्ज्ञानं, तत्र तद्धर्मावच्छिन्नसिद्धत्वधियैवेति विभागः। तेन प्रतियत्नसाध्यत्वाभावस्येष्टसाधनतावच्छेदकत्वात् प्रकारान्तरेण तद्भानेऽपि न तदपगमः। न च सिद्धत्वज्ञानदशायां घटपटादिसाध्यकप्रवृत्तिजनककपालकुविन्दाद्युपादानेच्छायां व्यभिचार इति वाच्यम् गुरुमते उपादानगोचरचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य कालादौ प्रवृत्तिहेतुत्वेन तादृशेच्छायां मानाभावात्। तद्भावे स्फुटं भविष्यति एवं न्यायमतेऽपि। न च तथापि यत्र पाकत्वरूपेण इष्टसाधनताज्ञानात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानसहकृतात् पाकः कृतिसाध्यो भवतु इतीच्छाया ग्रामत्वादिरूपेण सिद्धग्रामादाविष्टसाधनताज्ञानात् स्वीयत्वप्रकारकज्ञानसहकृतात् ग्रामो मे स्वत्वात् भवतु इति सिद्धग्रामविशेष्यकेच्छायाश्चोत्पत्तौ बाधकाभावात् तत्र व्यभिचारः ग्रामत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि तदुत्पत्तेरिति वाच्यम् स्वकृतिसाध्यतातिरिक्तस्थले तत्प्रकारकफलादीच्छायां तत्प्रकारकफलसाधनताज्ञानस्य फलबलेन हेतुतया ग्रामत्वरूपेणेष्टसाधनताज्ञाने तादृशेच्छाया एवासिद्धेरित्याहुः, तदसत् गुरुमते निर्विषयकेच्छाया असंग्रहात्। घटादिसाध्यकप्रवृत्तौ घटादिचिकीर्षावत् कपालाद्युपादानकप्रवृत्तौ घटादिचिकीर्षात्कपालाद्युपादानकप्रवृत्तौ कपालादीच्छाया अपि हेतुत्वेन कपालाद्युपादानकेच्छाया व्यभिचारस्य दुर्वारत्वाच्च, अन्यथा चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य लौकिकप्रत्यक्षस्य चाविशिष्टत्वेऽपि यत्रेच्छा तत्रैवोपादानतया प्रवृत्तिर्यत्र नेच्छा तत्र नेति नियमानुपपत्तेः। न्यायमीमांसासिद्धान्तस्य च युक्तिविरुद्धत्वेनानुपादेयत्वादिति संक्षेपः"। अधिकं तद्ग्रन्थे द्रष्टव्यम्।

न्यायमते तु कार्य्यत्वज्ञानमिष्टसाधनत्वज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं चेति यथायथम् प्रवर्त्तकमिति भेदः विस्तरस्तु आकरे द्रष्टव्यः।

कार्य्यपुट पु० कार्य्ये कर्त्तव्यकर्म्मणि न पुटति पुट-संश्लेषे क ७त०। १क्षपणके २उन्मत्ते ३व्यनर्थकरे त्रि० मेदि०।

कार्य्यप्रद्वेष पु० कार्य्ये प्रद्विषत्यनेन प्र+द्विष-करणे घञ् ६त०। आलस्ये राजनि०। आलस्येन हि कार्य्यद्वेषात्तस्य तथात्वम्।

कार्य्यशब्दिक त्रि॰ कार्य्यः शब्द इत्याह ठक्। कार्य्यः शब्द इति कथके नैयायिके तेन शब्दस्यानित्यत्वस्य स्वीकाराङ्गस्य तथात्वम्।

कार्य्यसिद्धि स्त्री कार्य्यस्याभीष्टस्य सिद्धिः। १अभीष्टसिद्धौ “चित्तं प्रह्लादि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्ते कृतार्थे भयम्” ति॰ त॰ खञ्जनप्रकाने। २कर्त्तव्यकर्म्मनिष्पत्तौ नील॰ ताजकोक्ते २सहमभेदे च तत्र हि “पुण्यं गुरुज्ञानयशोऽथ मित्रम्” इत्युपक्रमे “स्यादन्यकर्म्मसबणिक् स्थ कार्य्यसिद्धिः” इत्यादिना पञ्चाशत् सहमानि विभज्य “स्यात् कर्म्मसिद्धिः सततं (दिवानिशोः) विलोध्य मन्दं सितात् स्याच्च विवाहसद्म” इत्यनेन तदानयनप्रकारोदर्शितः तथा च वर्षलग्नकालिकस्फुट शनिं शुक्रस्फुटात् त्यक्त्वा लग्नयोगे तत्सहमस्फुटं भवति इयांस्तु भेदः शोध्यमन्दशुद्धाश्रय शुक्रयोर्मध्ये यदि लग्नस्फुटं न भवेत्तदा राशौ एकाङ्क योगः कार्य्य इति। तत्फलं च तत्रैवोक्तं यथा “कार्य्यसिद्धिसहमं शुतं शुभैर्दृष्टयुक्तमपगम् जयप्रदम्। सङ्कटेऽथ शुभपापदृष्टियुक् क्लेशतोजय उदीरितो बुधैः”

कार्य्या स्त्री क-ण्यत्। कारोहके राजनि॰।

कार्य्याधिप पु॰ ६त॰। ज्योतिषोक्ते १व्यापाररूपकार्य्यस्थानाधिपे लग्नाद्दशमस्थानाधीश्वरे। २कार्य्याध्यक्षे च। कार्य्याधीशादयोऽप्यत्र।

कार्य्यान्वित त्रि॰ कार्य्येण कर्त्तव्येनान्वितः। १कार्य्ययुक्ते २कार्य्यताबोधकपदप्रतिपाद्यार्थान्विते च। मीमांसकमते कार्य्यान्विते एव शब्दस्य यथा शक्तिस्तथा पूर्व्वपक्षविधया शब्दचि॰ निर्णीतं यथा

“नन्वर्थवादानां सिद्धार्थतया न प्रामाण्यं कार्य्यान्वित एव पदानां शक्त्यवधारणात् वृद्धव्यवहारादेव हि सर्व्वेषामाद्या व्युत्पत्तिः उपायान्तरस्य शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वात्। तथाहि प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तरं प्रयोज्यस्य वृद्धस्य प्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य प्रयोजनजिज्ञासायां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादुपस्थितत्वाच्च प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिमेव प्रयोजनमवधारयति नचाकिञ्चित् कुर्व्वतस्तादर्थ्यं सम्भवतीति च तत्कार्य्यं प्रवृत्त्यनुकूलं कार्य्यताज्ञानमेव कल्पयति स्वप्रवृत्तौ तेन कार्य्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् नान्यतः प्रवृत्तेः कार्य्यताज्ञानावरुद्धत्वात्, नचैवं शब्दस्य स्वार्थज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वम्। स्वप्रवृत्तौ वाचेन शब्दाहितविशेषस्य कार्य्यताज्ञानस्य हेतुत्वेनानवधारणात्। ज्ञाने च सत्त्वादिज्ञाने प्रायकत्वदर्शनात् शब्दोऽपि कार्य्यताज्ञानहेतुरित्यवधार्य्य तत्रैव शक्तिं कल्पयति उपस्थितत्वात्। पश्चादावापोद्वारेण क्रियाकारकपदानां कार्य्यान्विततत्तदर्थेषु शक्तिं गृह्णाति प्रथमगृहीतसामान्यशक्त्यनुरोधात्। अथ यद्यपि वृद्धव्यवहारादौ कार्य्यान्वितधीरनुमिता तथाप्यन्वितमात्रशक्त्यैव कार्य्यवाचकपदसमभिव्याहारादाकाङ्क्षादिमहिम्ना कार्य्यत्वधीसम्भवान्न कार्य्यांशेऽपि शक्तिः परम्परयापि शब्दस्य कार्य्यान्वितज्ञानानुकूलत्वादर्थापत्त्यन्यथोपपत्तिरपि। अन्यस्याकाङ्क्षादेः कारणत्वं कार्य्यांशग्रहावपि। तद्व्यतिरेकादन्विताभिधानव्यतिरेकनियमात् सति चाकाङ्क्षादौ कार्य्यत्वव्यतिरेकदर्शनादन्विताभिधानव्यतिरेको न काप्यस्ति। अन्यथा गवादिपदानां व्यक्तावपि शक्तिः स्यात्। संस्कारादेव व्यक्तिलाभदर्शनात्तत्रेति यदि, तदा कार्य्यवाचकपदादेव कार्य्यान्वितलाभ इति किं शक्त्या वृद्धव्यवहारे नियमतः कार्य्यान्वितज्ञानं दृष्टमिति तत्र शक्तिकल्पने वृद्धव्यवहारे शब्दोपस्थापितेनैवान्वयबोधदर्शनाच्छब्दसन्निधेरप्यन्वयहेतुत्वकल्पने द्वारमित्यादौ शब्द एवाध्याह्रियेत। क्वचिदसंपूर्णवाक्ये वृद्धव्यवहाराद्व्युत्पत्तेः शब्दसन्निधिं व्यभिचरतीति चेत् तर्हि सिद्धार्थेऽप्यन्वयप्रतीतिदर्शनात् कार्य्यत्वमपि व्यभिचारि। न च तत्र लक्षणा, बाधकाभावात्। शक्तिकल्पनभियाऽन्यत्र लक्षणा मता। इह तु लघीयस्या उभयसाधारणपदार्थमात्रशक्त्या सर्व्वस्योचितत्वात्। किञ्च कार्य्यवाचिलिङादीनामाकाङ्क्षादिमत्पदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमवश्यं वाच्यम् अतोऽविशेषात् पदान्तराणामपि तथात्वमस्तु लाघवादिति? मैवं, व्यवहारहेतुतयानुमिते हि कार्य्यान्वितज्ञानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्य साक्षात्कारणत्वमवधारयति न परम्परया, साक्षात्त्वस्यौत्सर्गिकत्वेन तत्सम्भवे परम्पराया अन्याय्यत्वादिति तत्रैव शक्तिं कल्पयति नान्वितज्ञाने, पदार्थज्ञाने वाऽप्रवर्त्तकतया प्रवृत्त्या स्वकारणत्वेन तयोरनुपस्थापनात्। न चान्वितज्ञानशक्तावपि परम्परया कार्य्यत्वधीः सम्भवतीत्यर्थापत्त्या नैव कल्प्यतां, लाघवात्, न तु विशिष्टज्ञाने शक्तिरन्यलभ्यत्वादिति वाच्यम् अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकमात्रविषयत्वेन न्यूनाधिकाग्राहकत्वात्। साक्षादुपपादककार्य्यान्वितज्ञाने शक्तिः कल्प्यते लिङादीनां शक्तेरकल्पनादन्यलभ्यत्वज्ञानाभावात्। आद्यव्युत्पत्तेर्विचार्य्यत्वात्। किञ्च प्रवृत्तिकारणतयोपस्थितं कार्य्यान्वितज्ञानमपहायानुपस्थितान्वितज्ञानमात्रे

शक्तिकल्पनमयुक्तं हेत्वभावात् उपस्थितान्तरे गौरवात्। अथ कार्य्यान्वितज्ञानोपस्थितावाद्यान्वितज्ञानमप्युपस्थितमिति लाघवात् कार्य्यांशमपहायान्विते शक्तिरस्त्वित्यामिति चेत् न ज्ञाने हि पदानां शक्तिः शक्यत्वात्, नार्थे। अन्यच्च कार्य्यान्विते ज्ञानमन्यदन्वितज्ञानं विषयभेदेन ज्ञानभेदात्। तदुक्तमभाववादे, "अन्यद्भूतलज्ञानं अन्यच्च घटवद्भूतलज्ञानमिति" अन्वितज्ञानमुपस्थाप्य तत्र शक्तिग्रह इति गौरवमेव लघुनि शक्ये सम्भवत्यन्यलभ्यं गुरु न, युगपदुपस्थितौ तथात्वात्। न च तस्याप्यनुपस्थितिः पुरुषविशेषदोषात् सर्व्वैरेवाद्यप्रवृत्तौ तथावगमात्। तथापि न कार्य्यान्विते शक्तिः कार्य्यवाचिलिङादीनां व्यभिचारादिति चेत् न सर्व्वपदानां कार्य्यत्वविशिष्टधीजनकत्वात् तच्च कार्य्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतयेतरान्वितस्वार्थकार्य्यप्रतिपादकतया वेति। एवं कार्य्यान्वितव्युत्पत्तौ सत्यामनाकाङ्क्षादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादेरुपाधित्वम्। तयोश्चोपजीव्यप्रथमभाविकार्य्यान्वितव्युत्पत्त्यनुरोधेन सिद्धार्थेऽपि कार्य्याध्याहारः। कचिद्यथा कचिदसंसर्गाग्रह इति सिद्धार्थेऽन्वयप्रतीतिदर्शनादुत्तरकालमन्वितमात्रे शक्तिरेव कल्प्यतां प्राचीनकार्य्यान्वितज्ञानं बाध्यतामित्यपास्तमेव निरस्तं पूर्व्वकल्पनातः कल्पनान्तरप्रसङ्गाच्च। उत्तरकालभाविसिद्धार्थप्रयोगस्य लक्षणादिभिरप्युपपत्तेरनन्यथासिद्धत्वाभावेन प्राचीनज्ञानाबाधकत्वात् उपजीव्यव्याघाताच्च। अथ सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिः सम्भवति तथाहि उपलब्धचैत्रपुत्रजन्मा बालस्तातदेशेनैव वार्त्ताहारेण चैत्रसमीपं गतः-चैत्र! पुत्रस्ते जात इति वार्त्ताहारवाक्यं शृण्वन् चैत्रस्य मुखप्रसादं पश्यन् श्रोतुर्हर्षमनुमिनोति। हर्षाच्च तत्कारणं पुत्रजन्मज्ञानं कल्पयति उपस्थितत्वात् उपपादकत्वात् अन्योपस्थितौ गौरवाच्च तत्र वाक्यस्य कारणतां कल्पयति लाघवादिति चेत् न हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवात् हर्षेण लिङ्गेन पुत्रजन्मज्ञानस्य बालेनानुमातुमशक्यत्वात् प्रियान्तरज्ञानस्य परिशेषयितुमशक्यत्वात्। अथ पुत्रजन्मज्ञानाव्यभिचारि वृद्धिश्राद्धादिक्रियाविशेषदर्शनात् पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति चेत् तर्हि पुत्रस्ते जात इति वाक्यं तत्तत्क्रियाकर्त्तव्यतापरमेवेति कार्य्यान्वितज्ञानजनकत्वमेव तस्य प्रथमतो गृह्यते तदुत्तरकालं पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति न व्युत्पत्तिः कार्य्यं जहाति। यत्रापीह सहकारतरौ पिकोरौतीति प्रसिद्धार्थकपदसामानाधिकरण्यादिभिर्व्युत्पत्तिस्तत्रापि व्यवहाराधीनव्युत्पत्तिपूर्व्विका कार्य्यान्वित एव युक्ता पिकपदशक्तिः। पूर्व्वं नावष्टेति चेत् तत्रापि पिकमानयेत्यादौ कस्यचित् कार्य्यान्वित एव व्युत्पत्तेः उपजीव्यजातीयतया च तस्यावश्यकत्वम्। किञ्चेदमपि पदं कार्य्यान्वितज्ञानशक्तम् पदत्वादिति सामान्यतोऽवगतः विशेषः स्वार्थः परं नाधिगतः स इदानीं सुहृदुपदेशादिभिरवगम्यते। अतः सिद्धप्रवृत्तिपराणां शब्दानां प्रवर्त्तकज्ञानजनकता तच्च कचित् साक्षात् कचित् परम्परया, कार्य्यान्वयात् कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकमिति। यत्र पुराणभारतादिपाठे फलश्रुतिरस्ति तत्रार्थवादकल्पितविधिशेषीभूतत्वेन प्रवृत्तिपरत्वेन तेषामिति परम्परया कार्य्यान्वयात् कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं स्वरूपाख्यानपराणान्तु काव्यनाटकादीनां पदार्थासंसर्गाग्रहेण संसर्गव्यवहारो न संसर्गग्रह इति"।

तदेतन्मतं पूर्व्वपक्षत्वेनोक्ता मणिकृता निराकृतं यथा– "उत्तोल्यते घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य घटानयनगोचरप्रवृत्त्या घटानयनकार्य्यताज्ञानमनुमितं बालेन, नतु कार्य्यान्वितज्ञानं प्रवृत्तिविशेषे तस्याऽहेतुत्वात् विषयादिपदशक्तिपक्षे तस्यानुपयोगाच्च तत्र च ज्ञानविशेषे घटमानयेति वाक्यविशेषस्यानाकलितपदविभागस्य हेतुत्वमवधार्य घटपदद्वितीयाधातुविधिप्रत्ययानां प्रक्षेपावापोद्धारेण घटकर्म्मत्वानयनकार्य्यत्वज्ञानेषु प्रत्येकं कारणत्वमवगम्य शक्तिं कल्पयति। पश्चात्प्रवृत्तिसामान्येनानुमितकार्य्यतान्वितज्ञाने वाक्यमात्रस्यानन्यलभ्यत्वेन कार्य्यांशमपहायान्वितज्ञानमात्रे शक्तिं कल्पयति नतु प्रथमं वाक्यमात्रस्य कार्य्यान्वितज्ञानमात्रहेतुत्वकल्पनम्।

अथ घटानयनक्रियायाः प्रथमं क्रियात्वज्ञानात्प्रवृत्तिमात्रानुमानं न तु कार्य्यान्वितज्ञानमनुमाय तत्र वाक्यमात्रस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा शक्तिं कल्पयति तदुत्तरं विशेषयोः कार्य्यकारणभाव इति चेत् न प्रथमं प्रवृत्तिमात्रकार्य्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं बालस्य क्रमशो भवतीत्यत्र मानाभावात् घटादिपदशक्तिग्रहस्य तेन विनापि सम्भवात्, न च तदनुमाननामर्थो तदा वृत्तेति वाच्यम् तदा व्याप्त्यादिस्मृतौ मानाभावात् सामान्ययोः कार्य्यकारणभावग्रहो विशेषयोस्तथात्वग्रहे हेतुरिति चेत् न विशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तद्ग्रहात् यथा धूमवह्निविशेषयोः कार्य्यकारणभावग्रहे तत्सामान्ययोरपि हेतुहेतुमद्भावो भासते अन्यथा न सकृद्दर्शनगम्यः व्याप्तिः

स्यात् तथात्वापि । विशेषयोः कार्यकारणभावतुल्यविशेषेण एव सामान्ययोस्तथाभाव इति चेत् न मन्वदेव विशेषणत्वे योग्यत्वात् सामान्यमपि भासते । प्रकृते च कार्यविशेषेण कारणविशेषोऽनुमितो न सामान्यमिति न युगपदुपस्थितिः । अथ विशेषयोः कार्यकारणभावात् सामान्ययोरपि तथात्वमवधार्यतामिति चेत् तर्हि विशेषयोः कार्यकारणभावावगमः प्राथमिक इति तत्काले तु प्रथमं कार्यान्वितपदविशेषशक्तिग्रह एव स्यात् निष्प्रयोजनकत्वेनानन्तरानुमितौ मानाभावात् । यच्चोक्तं प्रवृत्तिकारणतयोपस्थितं कार्यान्वितज्ञानमपहायान्वितज्ञानं कल्पयित्वा तत्र शक्तिकल्पनमयुक्तम् उभयथा गौरवादिति तन्न कार्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानस्य सत्त्वात् तद्बाधकत्वाच्च तस्य । अतस्तत्रैव शक्तिग्रहो न कार्यत्वांशेऽपि । अतएव घटवद्भूतलज्ञाने भूतलज्ञानत्वमपीति तद्विषयं तज्ज्ञानमभावव्यवहारकारणं तथा स्वीकृतम् । अस्त्वेवं किन्तु तदुपस्थितावप्यन्वितज्ञानत्वं न विषय इति तस्योपस्थित्यन्तरं कल्प्यमिति चेत् न कार्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानत्वं विशेष्यमिति तदुपस्थितौ तस्यापि विषयत्वात् विशिष्टज्ञानसामग्र्यां विशेष्यज्ञानावश्यम्भावात् । अथ शब्दाज्जातिज्ञानमन्यत्र जातिविशिष्टज्ञानमिति व्यक्तिज्ञानमपहाय जातिज्ञानं क्वापि नोपस्थितमिति न तत्र जातिरेव पदार्थः स्यात् । जातेः केवलोपस्थितौ च न व्यक्तिसमानसंविद्वेद्यत्वम् । अथ जातिविशिष्टज्ञानोपस्थितेर्व्यक्तिज्ञानविषयत्वेऽपि गौरवात् व्यक्तेरनन्यलभ्यत्वाच्च जातिविशिष्टज्ञानत्वं न शक्यतावच्छेदकं किन्तु जातिज्ञानत्वं लाघवादिति चेत् तर्हि तुल्यम् । न च युगपदुपस्थितौ लाघवावतारः । नचात्र युगपदुपस्थितिरिति वाच्यम् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयकत्वनियमात् । किञ्च ममेदं कार्यमिति ज्ञानं साक्षादुपपादकं प्रवृत्त्या स्वकारणत्वं नानुमितमतस्तत्र शक्तिं गृह्णीयात् । साक्षादुपपादकविषयत्वात् कल्पनायाः, ममेदं कार्यमिति ज्ञाने तस्य साक्षादुपपादकत्वात् । अथेदं कार्यमिति ज्ञानगर्भेण परम्परयानुमानद्वारा ममेदं कार्यमिति ज्ञानस्याप्युपपादकत्वेन न तत्र शक्तिकल्पनमिति तर्हीतरान्वितज्ञानगर्भेण कार्यवाचकपदसमभिव्याहारेण कार्यान्वितज्ञानस्याप्युपपादकत्वेन न तत्र शक्तिकल्पनमिति तुल्यम् । नन्विदं कार्यमिति ज्ञानं साक्षादेव प्रवर्त्तकं कर्त्तव्यताप्रयोजकशब्दशेषविशेषणस्य स्वगतत्वप्रतिसन्धानं सहकारि तेन नातिप्रसङ्गः न च घटकारित्वेन

कार्यानुत्पादे साक्षात्साधनत्वं निवर्त्तत इति चेत् न लाघवेन ममेदं कार्यमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तेः । तथा च भविष्यद्विषया कर्त्तव्यतानुमितिस्तथोक्तिसम्भवात् । अपि च यागस्य पुरुषस्वर्गीयकृतिसाध्यमिदं तादृशोऽहमिति धीर्न प्रवृत्तिहेतुः क्रियमाणविषयकृतिसाध्यताज्ञानस्य सिद्धविषयत्वात् सिद्धविषयेच्छानुत्पादकत्वात् इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वेन कृत्या साध्यतामीतीच्छायाः स्वकृत्यनन्तरभविष्यत्ताकृतिसाध्यताधीजन्यत्वाच्च । अपि चास्तु प्रथमं कार्यान्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्कारणताबोधात् तत्र शक्तिग्रहः तथापि पश्चादावापोद्वारेण पदविशेषस्येतरान्वितस्वार्थज्ञाने शक्तिं कल्पयन्ति लाघवात् न तु कार्यत्वांशेऽपि गौरवात् अन्यलभ्यत्वाच्च । नचैवं प्रथमं प्रवृत्तस्य साक्षात्कारणताबोधकस्य तन्मूलककार्यान्वितशक्तिग्रहस्य च बाधः स्यादिति वाच्यम् इष्टत्वात् अन्यथा सिद्धिमपहरतो हि बालस्य स (बाधः) भूत इति तस्यावश्यकत्वात् गौरवान्यलभ्यत्वतर्कसहकृतप्रमाणजन्यत्वेनोत्तरस्य बलवत्त्वात् नचोपजीव्यबाधाच्च तथा प्रत्येतीति वाच्यम् उपजीव्यत्वे मानाभावात् दैवाद्धि प्रथमं तदुत्पन्नं न तु पदविशेषशक्तिग्रहे तस्य हेतुत्वम् तेन विनापि तत्सम्भवात् । न च प्राथमिकत्वेन बलवत्त्वं, व्यभिचारात् । नापि सर्वैः प्रथमं प्रतीयमानत्वेन बलवत्त्वम् । सर्वेषां शरीरात्मप्रत्यये, चन्द्रतारकादिपरिमाणस्य सर्वैरल्पत्वप्रत्यये च व्यभिचारात् । अतएव पूर्वकल्पनातः कल्पनान्तरप्रसङ्गः स्यादिति निरस्तम् । तत्रानन्यथासिद्धतयोपजीव्यतया वा बलवत्त्वं पूर्वकल्पनायास्तत्र तथात्वात् । किन्तु प्रथमं कार्यान्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्प्रत्ययोदासीनं कारणत्वमात्रं गृह्णाति न तु विशेषोऽपि तथाप्यन्वयव्यतिरेकादिरूपविशेषसाधारणत्वेन तत्रांशविकल्पात् । उत्तरोऽपि बाधकाभावनिश्चयसहकृतो निश्चायकः । नचाऽन्यलभ्यत्वस्य बाधकस्याभावप्रतिपातनः स्वतो दर्शनमात्रेण बालो निश्चेतुमर्हति अन्यथा प्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि बाधकाभावनिश्चयादेव निश्चयः । अन्यथा प्रमाऽप्रमा वा साक्षात्परम्परासाधनं वेति संशयः क्वापि न स्यात् । ननु हर्षहेतुं बहूनां सम्बन्धादित्यादि तत्र स्वतो गृह्णीत हर्षहेतुज्ञानपानादेर्बाधावतारादन्यस्य हर्षहेतोरग्रहात् । उपस्थितत्वादुपपादकत्वाच्च पुत्रजन्मज्ञानस्यैव हर्षहेतुत्वेन कल्पनात् । अन्यप्रियज्ञानं हर्षकारणं भविष्यतीति शङ्कायां कथमेवमिति चेत् एवं तर्हि कार्यान्वितज्ञानेऽपि

शक्तिर्न स्यादेव प्रयोज्यज्ञानहेतूनां बहुत्वात्। अनन्यथासिद्धशब्दानुविधानस्य च तुल्यत्वात् अन्वयिज्ञानस्याज्ञानाच्च ज्ञानेऽपि वा तदुपस्थितिनियमे मानाभावात् सन्देहमात्रोपपत्तेः लिङ्गाभासजन्यकार्य्यतालोचनसम्भवम्वादानुमितिरप्युभयैव लिङ्गेन पुत्रजन्मज्ञानानुमानसम्भवाच्च। नचाभासत्वेनानुमितेर्भ्रमत्वे तद्धेतुशक्तिग्रहो भ्रमः, विषयस्य तथाभावेन तयोर्यथार्थत्वात्। यथा कश्चित् सुवर्णस्वाराधिष्ठितं दारुपुत्रकं घटमानयेति नियुङ्क्ते स च तमानयति तदा चेतनव्यवहारादिवत् तद्गतो-व्यापारो व्युत्पद्यते—इयं क्रिया, कृतिजन्या, सा ज्ञानजन्या, ज्ञानं तद्वाक्यजन्यमित्यनुमितिपरम्परायाः भ्रमत्वेऽपि तद्धेतुशक्तिग्रहः तज्जन्यशाब्दबोधश्च यथार्थ एव विषयस्य तथाभावादिति सिद्धः सिद्धार्थे शक्तिग्रह इति। अतएव "यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतञ्च तत् सुखं स्वःपदास्पदम्" इत्यर्थवादोपस्थिते सुखे वेदादेव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रहः"।

कार्य्यिन् त्रि॰ कार्य्यमस्त्यस्य इनि। १कार्य्ययुक्ते २कार्य्यार्थिनि (उम्मेदार) व्याकरणोक्ते ३आदेशस्थानिनि च "कार्य्यमनुभवन् हि कार्य्यी निमित्ततया नाश्रीयते" परिभा॰। अत्र कार्य्यीति निर्द्देशात् "एकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तम्याश्च न तौ (इनिठनौ) स्मृतौ" इत्युक्तिरपनित्या। ततः मतुप् मस्य वः। कार्य्यवत्। ठन् कार्य्यिकतत्रार्थे त्रि॰। तत्र इनौ मतुपि च स्त्रियां ङीप्।

कार्शकेय पुंस्त्री कशकस्यापत्यं वा॰ ढक्। कशकस्यापत्ये ऋषिभेदे स्त्रियां ङीप् "कार्शकेयीपुत्रात् कार्शकेयोपुत्रः" शत॰ ब्रा॰ १४,९,४,३२, वेद वंशवर्णने।

कार्शाश्वीय त्रि॰ कशाश्वेन निर्वृत्तादि कशाश्वा॰ चतुरर्थ्यां छण्। कशाश्वनिर्वृत्तादौ।

कार्श्मरी स्त्री कश—स्वार्थे णिच्-भावे मनिन् कार्श्म तत् राति रा-क गौरा॰ ङीष्। श्रीपर्ण्यां इति रत्नकोषः २गाम्भारीवृक्षे भरतः।

कार्श्य न॰ कृशस्य भावः ष्यञ्। १कृशत्वे "निर्वृत्तमज्जातकृपार्द्रं कार्श्यम्" रघुः। स्वार्थे ष्यञ्। २कृशे ३पालाशे, ४शाके (ठेवो) इत्ये ५कर्च्चूरे च पु॰ राजनि॰।

कार्ष त्रि॰ कृषि: शीलमस्य छत्रा॰ णः। कृषिशीले कृषीवले भरतः।

कार्षापण पुंन॰ कर्षस्येदम् स्वार्थे वा अण्। तेन आपण्यते आ+पण-कर्म्मणि घ। १अशीतिरत्तिके ताम्रिके कर्षे "कार्षापणस्तु विज्ञेयः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः" मनुः। २षोडशपणात्मके पुराणे (काहन) इति ख्याते मानभेदे। "माषः षोडशभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु। काकिणी (कड़ि) तु चतुर्भागो माषस्य परिकीर्त्तिता। पञ्चनद्याः प्रदेशे तु संज्ञेयं व्यावहारिकी। कार्षापणप्रमाणन्तु तन्निबद्धम् (परिभाषितम्) इहैव तत्" काल्या॰ स्मृ॰षोडशोन्तत हैमादौ विंशतीति पाठः। अतएव "द्वात्रिंशत्पणिकाः गावो वत्सः पौराणिकोभवेत्" काल्या॰ स्मृतौ पुराणद्वयात्मकद्वात्रिंशत्पणानां गोमूल्यत्वेनाभिधानम्। "अशीतिभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते। ते षोडशः पुराणं स्यात् रजतं सप्तभिस्तु तैः" भविष्यपु॰। "कार्षापणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता" प्रा॰त॰। "कार्षापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतोजनः। तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा" "समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि। स द्वौ कार्षापणौ दद्यात्" मनुः। "कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्त्तते। पणोनिबद्धः पूर्व्वस्यां षोडशैव पणाः पणम्। इति नारदोक्ते ३दक्षिणदेशप्रसिद्धे पूर्व्वदेशप्रसिद्धपण परिमाणे च। कार्षापणेन क्रीतः टिठन् वा प्रतिरादेशश्च इदुङ्कारणादेः कार्षापणिक पक्षे प्रतिक तत्क्रीते त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। कार्षापणिकी प्रतिकी अध्यर्द्धपूर्व्वात् द्विगोश्च तस्य वा लुक्। अध्यर्द्धकार्षापण अध्यर्द्धकार्षापणिकं सार्द्धकार्षापणक्रीते एवं द्विकार्षापण द्विकार्षापणिकं कार्षापणद्वयक्रीते त्रि॰। पर्ष्यादिपाठात् स्वार्थेऽण्। कार्षापण कार्षापणसंबन्धोपि त्रि॰ स॰द॰।

कार्षि त्रि॰ कर्षतीति कर्षः तत स्वार्थे बा॰ इञ्। १कर्षणशीले २अन्तर्गतमलापनेतरि। "कार्षिरसि समुद्रस्य त्वा क्षित्या उन्नयामि" यजु॰६,२८। कर्षतिलोपगीलः कार्षिः अन्तर्गतमलापनेतासि" वेददी॰ "कार्षिरसो त्याह शमलमेवासामपप्लावयति" तैत्ति॰।

कार्षिक त्रि॰ कर्षं नित्यमर्हति छेदा॰ ठञ्। १नित्यकर्षणार्हे कर्षेण क्रीतः ठञ्। २कर्षेण क्रीते। तत्परिमाणमस्य ठक्। ३कर्षपरिमाणयुक्ते। कर्षः कर्षणं शीलमस्य ठक्। ४३सके हेमच॰। स्वार्थे ठक्। ५कर्षपरिमाणे। "ताम्रिकः कार्षिकः पणः" मनुः।

कार्ष्ण न॰ कृष्णस्य भावः दृढा॰ ष्यञ्। कृष्णत्वे पक्षे इमनिच् कृष्णिमन् तत्रार्थे पु॰। षित्त्वात् स्त्रियां ङीप्कृष्णोपी।

कार्ष्ण त्रि॰कृष्णस्येदम् अण्। १कृष्णमृगसम्बन्धिनि। "कार्ष्णरौरववास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः" मनुः। २कृष्णद्वैपायनसम्बन्धिनि च। "कार्ष्णं वेदमिमं विद्वान् श्रावयित्वार्थमश्नुते" भा॰आ॰प॰६२अ॰। कृष्णोदेवतास्य अण्। ३कृष्णाख्य-

विष्णु देवताके हविरादौ त्रि०। "कार्ष्णेन पत्रिणा शत्रुः स भिन्नहृदयः पतन्" रघुः। ४शतावर्य्यां स्त्री राजनि०

कार्ष्णाजिनि पु० कृष्णाजिनस्यर्षेरपत्यम् इञ्। कृष्णाजिनर्षेरपत्ये "कुशकलिमिति कार्ष्णाजिनिः" कात्या०श्रौ०१,६,२२

कार्ष्णायन पु० कृष्णस्य व्यासस्य गोत्रापत्यम् नडा० ब्राह्मणे वाशिष्ठे च त्रियां फक्। कृष्णस्य व्यासस्य गोत्रापत्ये १ब्राह्मणे २वाशिष्ठे च।

कार्ष्णायस न० कृष्णस्यायसोविकारः अण्। कृष्णायसस्य विकारे "कार्ष्णायसमलङ्कारः परिभक्ता च नित्यशः" मनुः। स्त्रियां ङीप्। "काष्ठं कार्ष्णायसीं दद्यात्" मनुः।

कार्ष्णि पुंस्त्री कृष्णस्यापत्यं बाह्वा० इञ्। कृष्णस्य व्यासस्यापत्ये शुकदेवे। "द्वैपायनः कार्ष्णिरन्द्रिष्टिविन्तरथस्तथा" भा० आ० १२२अ० ऋषिकीर्त्तने। २श्रीकृष्णपुत्रे कामदेवे च। "सा च तं वर्द्धयामास कार्ष्णिं कमललोचनम्" हरि० १६२ अ०। अस्योत्पत्तिकथा कामशब्दे उक्ता।

कार्ष्ण्य न० कृष्णस्य भावः दृढादि० ष्यञ् वा। १कृष्णत्वे कृष्णस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ्। ब्राह्मणवाशिष्ठे कृष्णस्य व्यासस्य गोत्रापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् तस्य छात्रः कण्वा०अण्। कार्ष्ण कृष्णगोत्रापत्यच्छात्रे स्त्रियां ङीप्।

कार्ष्मन् न० कर्षत्यत्र कृष-स्वार्थे णिच्—आधारे मनिन्। १युद्धे तत्र हीतरेतरं योधाः कर्षन्तीति तस्य तथात्वम्। "कार्ष्मन् वाजी न्यक्रमीत्" ऋ०९।३६।१ "कार्ष्मन् कार्ष्म युद्धम्" भा०। ततः भावे मनिन्। २कर्षणे च।

कार्ष्मरी स्त्री कृष-णिच्—मनिन् कार्ष्म कर्षणं राति ददाति रा-क गौरा० ङीष्। श्रीपर्णीवृक्षे तस्याः विकारः यत्। कार्ष्मर्य्य श्रीपर्णीवृक्षावयवे। "पालाशवैकङ्कतकार्ष्मर्य्यं वैल्वान्" कात्या० श्रौ० २,८,१। कर्कभाष्ये कार्ष्मर्य्येति पाठस्यापि दर्शनात् तालव्यमध्योऽपि तदर्थे।

कार्ष्य पु०कृश्यतेऽसौ कृष—घञ् स्वार्थे ष्यञ्। शालवृक्षे अमरः।

काल कालोपदेशे (इयत्तया कालनिरूपणोपदेशे) अद० चु० उभ० सक० सेट्। कालयति ते अचकालत्-त, कलयाम्-बभूव-आस-चकार-चक्रे। कालयिष्यति-ते

काल पु० ईषदलति अल—अच् कोः का। १कृष्णवर्णे तस्य वर्णेषु ईषद्भूषकत्वात् तथात्वम्। अस्त्यर्थे अर्श आद्यच्। २तद्वर्णयुक्ते त्रि०। ३लौहे न० वाचस्पतिः। कालत्व तस्य कृष्णत्वात् तथात्वम्। ४कक्कोले न० राजनि०। ५कालीयके गन्धद्रव्यभेदे न०शब्दच०। तयोर्गन्धद्रव्येषु कृष्णत्वात्तथात्वम्। ६कोकिले पुंस्त्री० राजनि०। तस्य पक्षिषु कृष्णत्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङीष्। ७रक्तचित्रके ८कासमर्दे (कालक-सेन्दा) इति च पु० राजनि०। १०शनिग्रहे मेदि० कृष्णत्वात्तस्य तथात्वम्। कलयति सर्वं पु०कल—अच् "कालसमयवेलासुतुमुन्" पा० निर्द्देशात् नि० उपधादीर्घः। ११यमराजे १२महाकाले शिवे मेदि०। १३परमेश्वरे "कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः" "कालः कलयतामहम्" इति च गीता "कालः कलनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः विष्णुस०। "त्रयीमयोऽयं भगवान् कालात्मा कालकृद्विभुः" सू०सि०। स्वनामख्याते परत्वापरत्वधीहेतौ न्यायादिमतसिद्धे १४द्रव्यभेदे। तल्लिङ्गकथनं कणादसूत्रे उपस्कारवृत्तौ च यथा

"अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि" क०सू०।

"इतिशब्दो ज्ञानप्रकारपरः प्रत्येकमभिसम्बध्यते तथाचापरमिति प्रत्ययो युगपदितिप्रत्ययः चिरमितिप्रत्ययः क्षिप्रमितिप्रत्ययः काललिङ्गानीत्यर्थः। अपरस्मिन्नपरमित्यनेन परस्मिन् परमित्यपि द्रष्टव्यं, तेनायमर्थः-बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मनि स्थविरे युवानमवधिं कृत्वा ऽपरत्वमुत्पद्यते तच्चापरत्वमसमवायिकारणसापेक्षम्, न च रूपाद्यसमवायिकारणं व्यभिचारात् तयाचां गन्धादीनां वायौ परत्वाद्यनुत्पादकत्वात् स्पर्शस्याप्युष्णादिभेदेन भिन्नस्य प्रत्येकं व्यभिचारात् न चावच्छिन्नपरिमाणं तथा तस्य विजातीयानारम्भकत्वात् तपनपरिस्पन्दानान्तु व्यधिकरणत्वात् तदवच्छिन्नद्रव्यसंयोग एवासमवायिकारणं परिशिष्यते तच्च द्रव्यं पिण्डमार्त्तण्डोभयसंयुक्तं विभु स्यात् आकाशस्य तत्स्वाभाव्यकल्पने क्वचिदपि भेर्य्यभिघातात् सर्वभेरीषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गः। तथाच कालस्यैव मार्त्तण्डसंयुक्तस्य पिण्डेन संयोगोऽपरत्वासमवायिकारणं काल एव मार्त्तण्डक्रियोपनायकः आत्मनश्च द्रव्यान्तरधर्म्मेषु द्रव्यान्तरावच्छेदाय स्वप्रत्यासत्त्यतिरिक्तसन्निकर्षापेक्षित्वात् अन्यथा वाराणसीस्थेन महारजनारुणिम्ना पाटलिपुत्रेऽपि स्फटिकमणेरारुण्यप्रसङ्गात्। कालस्य तु तत्स्वभावतयैव कल्पनाददयमदोषः। कालेनापि रागसंक्रमः कथं न इति चेत् नियतक्रियोपनायकत्वेनैव तत्सिद्धेः एवं स्थविरमवधिं कृत्वा यूनि परत्वोत्पत्तिर्निरूपणीया। युगपदिति युगपज्जायन्ते युगपत्तिष्ठन्ति युगपत् कुर्व्वन्ति इत्यादि-प्रत्ययानान्तु एकस्मिन् काले एकस्यां सूर्य्यगतौ एकस्मिन् सूर्य्यगत्यवच्छिन्नकाले इत्यर्थः, न चात्मा एव

सूर्य्यगतयो विशेषणतामनुभवन्ति। न च प्रत्युत्पन्नप्रत्ययावसा-यभाः। तस्मादेतादृशविशिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या विशेषण-साधकं यद् द्रव्यं स कालः" उपस्कारवृत्तिः।

"ननु नित्यस्तु कालः, स तु नित्यो द्रव्यं चेति न प्रमाणमत आह"।

"द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते" क०सू०।

"यथा वायुपरमाणोर्गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अद्रव्यद्रव्यत्वाच्च नित्यत्वं तथा कालस्यापीत्यर्थः" उप०।

"तथापि सन्तु बहवः काला इत्यत आह"।

"तत्त्वम्भावेन" क०सू०।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः। चिरादिप्रत्ययानां कालनिङ्गानां सर्व्वत्राविशेषादेकत्वेऽप्यात्मनामिव विशेष-लिङ्गाभावात् सत्तावदेकत्वं कालस्येत्यर्थः। ननु क्षणलव-मुहूर्त्तयामदिवसाहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनसंवत्सरादिभेदेन भूयांसः कालास्तत् कथमेकः इति चेन्न भेदभानस्य उपा-धिनिबन्धनत्वात् यथा एक एव स्फटिकमणिर्जपाता-पिञ्छाद्युपाध्युपरागेण भिन्न इव भासते तथैक एव कालः सूर्य्यस्पन्दाद्यवच्छेदभेदेन तत्तत्कार्य्यावच्छेदकभेदेन च भिन्न इव भासते इत्युपपन्नम् तथाच कालोपाध्यवच्छापकः कालो-पाधिः, स्वाधेयकादाचित्काभावप्रतियोग्यनाधारः कालो वा क्षणः प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तेः कस्यचिद्विनाशादेत-द्द्रष्टव्यमेवम्। क्षणद्वयन्तु लवः इत्याद्यागमप्रसिद्धम्। ननु तथाप्यतीतानागतवर्त्तमानभेदेन कालत्रयमस्तु, श्रूयते हि "त्रैकाल्यमुपावर्त्तते" "त्रैकाल्यसिद्धिः" इत्यादीति चेन्न त्रैकालव्यवहारात् येन हि वस्तुना यः कालोऽवच्छि-द्यते स तस्य वर्त्तमानः यत्प्रागभावेन यः कालोऽवच्छि-द्यते स तस्य भविष्यत्कालः यद्ध्वंसेन यः कालोऽवच्छि-द्यते स तस्यातीतकालः तथाचावच्छेदकत्रित्वाधीनः काल-त्रित्वव्यवहारः" उपस्कारवृत्तिः।

"इदानीं सर्व्वोत्पत्तिमतां कालः कारणमित्याह"।

"नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्ये-ति" क०सू०।

इतिशब्दो हेतौ इतिहेतोः कारणे—सर्व्वोत्पत्तिमत्कारणे कालः इत्याख्या। हेतुमाह नित्येष्वभावात् अनित्येषु भावादिति नित्येषु आकाशादिषु युगपज्जातः चिरजातः क्षिप्रं जातः इदानीं जातः दिवा जातः रात्रौ जात इत्यादिप्रत्ययस्याभावात् अनित्येषु घटपटादिषु यौगपद्या-दिप्रत्ययानां भावात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणं काल इत्यर्थः। न केवलं यौगपद्यादिप्रत्ययबलात् कालस्य सर्वो-त्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वम् अपि तु पुष्पफलादीनां हैमन्ति-कत्वा निकदाचिद्धेमन्तादिषु भाव एव तदधीनत्वमेव" उप०। भाषापरिच्छेदे श्लोकेन तल्लक्षणं यथा

"जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः।"

"परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः" भाषा।

"कालं निरूपयति जन्यानामिति तत्र प्रमाणं दर्श-यितुमाह जगतामिति तथाहि इदानीं घट इत्यादिप्रतीतिः सूर्य्यपरिस्पन्दादिकं यदि विषयीकरोति तदा सूर्य्यपरि-स्पन्दादिना घटादेः सम्बन्धो वाच्यः स च संयोगादिर्न सम्भवतीति कालएव तत्सम्बन्धघटकः कल्प्यते इत्थञ्च तस्याश्रयत्वमपि सम्यक्। प्रमाणान्तरं दर्शयति परापर-त्वेति परत्वापरत्वबुद्धेरसाधारणं निमित्तं कालएव पर-त्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयो लाघवादतिरिक्तः कल्प्यत इति भावः। नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदि-नमासवर्षादिसमयभेदो न स्यादत आह क्षणादिरिति काल-स्त्वेकोऽपि उपाधिभेदात् क्षणादिव्यवहारविषयः। उपा-धिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म्म, पूर्वसंयो-गावच्छिन्नविभागो वा पूर्वसंयोगावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्राग-भावो वा उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म्म वा। न चोत्तर-संयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं कर्म्मा-न्तरसत्त्वादिति। महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यपि, तदा-ऽभावस्य ध्वंसेनोपपादनीयः। दिनादिव्यवहारस्तु तत्त-त्क्षणकूटैरेवेति" मुक्तावली।

तार्किकशिरोमणिना रघुनाथशिरोमणिना च पदार्थ-निरूपणप्रकरणे "तत्र दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते" इति वदता विभुरूपस्यैकस्य कालस्य खण्डनं कृतम्। रघुदेवरामभद्राभ्यां तद्विवृतं ततः संक्षिप्य पदार्थतत्त्वसारे च जयनारायणतर्कपञ्चाननेन दर्शितं यथा

"दिक्कालौ नेश्वरादतिरिक्तौ, प्राच्यां घट इदानीं घटः इत्यादिव्यवहारस्य ईश्वरात्मकविभुविषयकत्वेनैवोपपत्तेः, न च तयोर्भिन्नविषयकत्वमनुभवसिद्धमिति वाच्यं तथा सति प्राच्यां घटः प्रतीच्यां घटः इदानीं घटः तदानीं घट इत्यादेरपि भिन्नभिन्नविषयकत्वानुभवात् कालादिगोरपि बहुत्वाङ्गीकारप्रसङ्गात्, तथा च उपाधिभेदादेकया दिशा एकेन कालेन च यथा भवतां बहूनां व्यवहाराणामुपपत्ति-स्तथाऽस्माकमपि एकेनेश्वरेणागमानुमानाभ्यां सिद्धेन सर्व्वेषामेव तादृशव्यवहाराणामुपाधिभेदादुपपत्तिः सम्भवति,

सूर्य्यक्रियादौ स्वसंयुक्तेश्वरसंयोगित्वपरम्परासम्बन्धेन घटादेः सत्त्वसम्भवेन तत्सम्बन्धघटकतयाऽप्यतिरिक्तकालासिद्धेः । अथवा तथा एवातिरिक्ताः इदानीमित्यादिव्यवहारविषयाः, विभागप्रागभावावच्छिन्नकर्म्मणः क्षणत्वासम्भवात् भाविकर्मान्तरजन्यविभागान्तरप्रागभावावच्छिन्नस्य कर्म्मणः क्षणचतुःस्थायित्वेन तादृशक्षणोपाधित्वासम्भवात् तत्र विभागे स्वजन्यत्वं विशेषणीयम्, तथाननुगमादननुगमापत्तेः, विभागजनकादिदशायामुपाध्यन्तरस्य वाच्यतया तावतापि अननुगमाच्च, एतादृशोपाधीनामतिरिक्तानां क्षणिकपदार्थस्वरूपाणां क्षणानामवश्याभ्युपेयतया तैरेव तादृशाः सर्वे व्यवहारा उपपादनीयाः किमतिरिक्तेन कालेनेति" ।

सांख्यमते तस्याऽऽकाशेऽन्तर्भावः न पृथक्तत्त्वान्तरत्वं तदेतत्सूत्रतद्भाष्ययोर्दर्शितम्

"खण्डदिक्कालयोः सृष्टिमाह" भा० ।

"दिक्कालावाकाशादिभ्यः" सां० सू० ।

"नित्यौ यौ दिक्कालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव । अतो दिक्कालयोर्विभुत्वोपपत्तिः । "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य" इत्यादिश्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम् । यौ तु खण्डदिक्कालौ तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः आदिशब्देनोपाधिग्रहणादिति । यद्यपि तत्तदुपाधिविशिष्टाकाशमेव खण्डदिक्कालौ तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभ्युपगमवादेन वैशेषिकनये योऽयं कार्य्यतावत् तत्कार्य्यत्वमत्रोक्तम्" प्र० भा० ।

"अनुपदं दर्शयिष्यमाणमाधवग्रन्थे च शाक्यस्मृतिमतेन कालखण्डनं तु नित्यविभुकालखण्डनपरं तथाहि "उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वानिति" शा० सू० उपाधिभेदेन धर्म्मिभेदासम्भवस्य व्यवस्थापनात् धर्म्मिणः कालस्य एकत्वेन उपाधिना भेदासम्भवात् उपाधिना नाऽनागतादिभेदव्यवहारसम्भवः तथा च क्रियादेरेव उपाधिभूतस्यानागतादिव्यवहारोपपादकतया तस्यैव कालत्वम् । अत एव क्रियैव काल इत्यभियुक्तोक्तिः ।

कालमाधवीये च माधवेन शङ्कापूर्व्वकं कालवर्णनं व्यरचि

"ननु नायमुद्यमः सफलः कालस्य गगनकुसुमायमानत्वात् तदेतत्परमरहस्यमभिजानानः कपिलमहामुनिस्तत्त्वानि निर्विवेक्तुकामः कालवर्जितान्येव पञ्चविंशतितत्त्वानि विवेच "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इति । न चैतेष्वेव तत्त्वेषु कालस्यान्तर्भावो मुनिना विवक्षित इति शङ्कनीयम्, तदभिमतस्य कालस्य पञ्चविंशतितत्त्वानां चान्यादृशानि लक्षणानि । सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था मूलप्रकृतिर्महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राख्यानां सप्तानां प्रकृतिविकृतीनां मध्येऽध्यवसायहेतुर्महत्तत्त्वम् अभिमानहेतुरहङ्कारः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकानि पञ्चतन्मात्राणि पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानामेकादशेन्द्रियाणाञ्च षोडशविकाराणां लक्षणानि प्रसिद्धानि । अप्रकृतिरविकृतिः पुरुषश्चिदात्मकः । न चैतेषु लक्षणेषु तत्त्वेषु कालस्यान्तर्भावः सम्भाव्यते नापि षड्विंशं तत्त्वान्तरं मुनिरनुमन्यते । कथं तर्हि मुनिप्रणीतानि तत्त्वानि आर्य्याभिः संगृह्णन् ईश्वरकृष्णो बहिःकरणान्तःकरणे विविञ्चन् कालं व्याजहार ? "साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणमिति" । परप्रसिद्ध्या परो बोधनीय इति न्यायेनायं व्यवहारो न तु स्वसिद्धान्ताभिप्रायेणेति वदामः । अत एवैतद्ग्रन्थं व्याचक्षाणा वाचस्पतिमिश्रास्तत्त्वकौमुद्यामेवमाहुः "कालस्तु वैशेषिकाभिमत एको नानागतातीतादिभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हति । तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरतीतानागतादिभेदभावं प्रतिपद्यते सन्तु त एवोपाधयो व्यवहारहेतवः कृतमन्तर्गडुना कालेनेति सांख्याचार्य्याः" । तस्मान्न कालस्तत्त्वान्तराभ्युपगम इति । अथोच्येत—भूतकालो वर्त्तमानकालो भविष्यत्काल इति एवं त्रिष्वपि भूतादिष्वनुगतः कालप्रत्यय एकमनुगतं कालतत्त्वमन्तरेणानुपपन्न इति तन्न पदार्थप्रत्ययवदुपपत्तेः यथा भवन्मते द्रव्यपदार्थो गुणपदार्थ इति षट्सु भावेषु षट्स्वभावेष्वनुगतः पदार्थप्रत्यय एकमनुगतं पदार्थत्वसामान्यं तत्त्वान्तरमन्तरेणाप्युपपद्यः । तथा कालप्रयोगोऽपि कुतो नोपपद्येत ? । तस्मात्त्रिकालं कालं निर्द्दिश्य महानयमुद्यमः पैतावच्छिरोमणिमीमांसाचार्य्यस्य न कथञ्चिदप्युपपन्न इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, आयुष्मतस्तवैवं निरूढकालतत्त्वे यः प्रद्वेषः स कस्य हेतोः ? इति वक्तव्यम् । किं कपिलमहामुनिना निराकृतत्वात् ?१ किंवा सांख्यशास्त्रप्रणेतृषु तत्त्वेषु असंगृहीतत्वात् ?२ उत लक्षणाभावात् ?३ आहोस्वित् प्रमाणाभावात् ?४ अथवा प्रयोजनाभावात् ?५ अथवा तत्त्वगतपञ्चविंशतिसंख्याव्याघातेनाभ्युपगमायोग्यत्वात् ?६, न प्रथमः कालनिराकरणवचनस्य मुनिना प्रणीतस्यानुपलम्भात् । न द्वितीयः अतिप्रसङ्गात् ऋग्वेदप्रोक्तानां ज्योतिष्टोमादीनामायुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्ववेदप्रोक्तानामौषध-

शब्दस्पर्शादीनां चार्थग्राहकत्वेन तेषामपि भवतः एकैकेन वाच्येत? । अथ तेषां त्रिविधसंवेद्येऽपि सुखदुःखमोहात्मकत्वेन गुणत्रयान्तर्गतत्वाद्दृश्यैवार्थात् संग्रह इष्यते तर्हि कालस्याप्यसौ न दुरुद्धरित इति बुद्धिं समाधत्स्व । कालस्य गुणत्रयपरिणामत्वे सावयवत्वमनित्यता च घटादेरिव प्रसज्येतेति चेत्? नित्यनिरवयवकालतत्त्वाभिनिवेशिनो वैशेषिकादेः एतत्सर्वं वज्रप्रहारः शिरसि । वेदवादिनां तु न कापि क्षतिः । कालस्योत्पत्तिनाशवत्त्वयोः श्रुतिस्मृत्युपलब्धप्रामाण्यात् । तैत्तिरीयशाखायां नारायणीये कालोत्पत्तिराम्नायते "सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि कला मुहूर्त्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः । अर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरश्च कल्पन्तामिति" तस्यामेव शाखायामाश्वमेधिकब्राह्मणे कालनाशः श्रूयते "चक्षोर्वेषो मासांश्च कालावयवानभितः प्रतीच्यावृतिः" । इत्यौकादनुवाकात्प्रतीच्येव अधमानेषु अनुवाकेषु कालावयवानामन्नानां ध्यातव्यो वैव उक्तः तस्यापि योक्षमीत्यः । नित्यत्वनिरवयवत्वाभिधायिनो वैशेषिकादिशास्त्रस्य "अजरा देवता" इति वदादेतिकनित्यतायामन्तर्भावनया पैतयजराजवादिवत् संश्लेषोऽन्यायवत्त्वन्यतायां च तात्पर्यं वर्णनीयम् ।

"अथ मन्यसे महता तपसा शिवमाराध्य तत्प्रसादलब्धसर्वज्ञत्वपदः कणादमुनिर्वेदार्थतत्त्वं सम्यग्वेत्तीति वेदस्यैव मन्दमतिप्रतीतार्थादर्थान्तरं नेतव्यमिति । एवमपि यस्य प्रसादादयं सर्वज्ञतामलभत स एव शिवो मुख्यः सर्वज्ञ इति तन्मतानुसारेण कणादमतस्यैवान्यथानयनमत्यन्तमुचितम् । शिवो हि शैवेषु आगमेषु षट्त्रिंशत्तत्त्वानि निरूपयन् कालतत्त्वस्योत्पत्तिमङ्गीचकार । निखिलशैवागमसारमादाय संस्कृतवान् भोजराजः षडानि पञ्च तत्त्वानि शिवशक्तिसदाशिवेश्वरविद्याख्यानि निर्दिश्य तदनु निर्दिशन्मायाकार्यत्वोक्तिपूर्वकमेव कालं निरदिक्षत् "पुंसो जगतः कर्तृ मायातत्त्वप्रसूतं भवति । कालो नियतिश्च तथा कला च विद्या च रागश्च" इति तानि मायाकञ्चुकान्येकादश तत्त्वानि सांख्यप्रसिद्धपञ्चविंशतितत्त्वानि चोद्दिश्य विश्वव्याख्याता आह "नानाविधशक्तिमयी सा जनयति कालतत्त्वमेवादौ । भावि भवद्भूतमयं कलयति जगदेष कालोऽतः" इति । तट्टीकाकारश्चैवं व्याचष्टे । "ननु कालो नैयायिकादिभिर्नित्योऽभ्युपगतः अत आह भाविभवद्भूतमयमिति । भूतादिरूपेण त्रिविधत्वात् अचेतनत्वेनास्यानित्यत्वं सिद्धमिति भावः । अत कार्यमाह त्रिविधत्वमाह "कलयति जगदेष कालोऽतः" इति । क्षितिमायादिपर्यन्तमधिकारेण कलयत्याक्षिपत्यर्थः" इति । इत्थं शास्त्रस्मृतिसहकृतशैवागमैः कणादशास्त्रस्य बाधे सति उत्तरमीमांसायां द्वितीयाध्यायप्रथमाधिकरणन्यायोऽनुसन्धेयः तस्य च न्यायस्य संग्राहकौ श्लोकौ "सांख्यस्मृत्यास्ति सङ्कोचो न वा वेदस्य मन्यते । धर्मे वेदः सावकाशः सङ्कोच्योऽनवकाशया । प्रत्यक्षश्रुतिमूलाभिर्मन्वादिस्मृतिभिः स्मृतिः । अमूला कापिली बाध्या न सङ्कोचोऽनया ततः" इति । अयमर्थः । ब्रह्मवेदादिभिरग्निहोत्रादिधर्मो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं च प्रतिपाद्यते । सांख्यस्मृत्यादिस्तु प्रधानस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपादयति तत्र तया स्मृत्या वेदस्य सङ्कोचोऽस्ति न वेति संशये स्मृतेर्जगत्कारणप्रमाणेऽनवकाशत्वात् मानत्वं वेदस्य तु धर्मेऽपि चरितार्थत्वाद्दौर्बल्यम् । ततः स्मृत्यनुसारेण वेदः संकुचित इति पूर्वः पक्षः । प्रत्यक्षश्रुतिनिर्दिष्टमूलत्वात् मन्वादिस्मृतयो ब्रह्मकारणतामाचक्षते सांख्यस्मृतिस्त्वेका मूलहीना चेति दुर्बलत्वात् सैव बाध्या अतो नास्ति वेदस्य सङ्कोच इति सिद्धान्त इति । अथ तार्किकत्वाभिमानग्रहग्रहीतः सन् परस्य एवं ब्रूषे भूतादीनामौपाधिकानां कालविशेषाणामेवोत्पत्तिनाशौ न तु निरुपाधिकस्य मुख्यस्य कालस्येति तर्हि कपर्दिकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चिन्तामणिमलभतेत्येवंविधरामायणपौराणिकस्य त्वमेव विषयोऽभूः । यतः साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानाय द्रव्यादीन्निरूपयन् परमर्षिस्तत्त्वमवागमः । व्यवहारहेतूनां भूतादिकालविशेषाणामाधारः स्वयं व्यवहारातीतो नित्यो निरवयवो मुख्यो यः कालः स परमात्मैव । तथाच श्वेताश्वतरा आमनन्ति । "यः कालकालो गुणी सर्वविद्" इति । आस्तां नित्यत्वानित्यत्वमात्रचिन्ता । सर्वथाप्यस्ति सांख्यतत्त्वेषु वार्त्तिकः कालसंग्रहः साक्षात्प्रत्याभावस्तु ज्योतिष्टोमादिवत् प्रकृतिपुरुषविवेकानुपयोगादित्यवगन्तव्यम् । तृतीयचतुर्थपक्षौ तु भवतो वैशेषिकपरिचयगन्धोऽपि नास्तीति प्रकटयतः । वैशेषिकपक्षेष्वपि सर्वेष्वपि कालप्रकरणेषु तत्स्वरूपस्य तत्साधकानुमानस्य च पर्याप्तत्वात् । प्रमाणान्तराणि तु कालसाधकानि दृश्यैरोपन्यस्तानि तथा च तैत्तिरीया आरण्यकाष्टके मन्त्रमामनन्ति "स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम् अनुमानश्चतुष्टयम् । एतैरादित्यमण्डलं सर्वैरेव विधास्यते" इति । तत्र स्मृति

अनुमेयश्रुतिमूलं प्रमाणमाहुः, प्रत्यक्षं चोक्तपाद्योऽलौकिको वेदाख्योऽक्षरराशिः, योगिप्रत्यक्षं तैर्निबद्धाभिमतं प्राप्तिप्रत्यक्षं वा । ऐतिह्यमिति च पुराणादिके ज्योतिःशास्त्राप्रमाण्यमन्तर्भावो द्रष्टव्यः । अनुमीयते समूलभूतं मन्वन्तराख्यमनेनेत्यनुमानः शिष्टाचारस्य च स्मृत्यनुमापकत्वं भट्टाचार्य्यैरिदमभिहितम् । "आचाराद् स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनमिति, तदेवं स्मृत्यादीनां चतुष्टयं सफलम्, एतैश्चानि- सौर्य्यादिग्रहगणस्य प्रमीयत इति सम्बन्धार्थः । ननु स्मृत्यादीनि सप्तलक्षणत्वेनात्रोपन्यस्तानि न तु कालकाण्डत्वेनेति चेत् मैवं, मण्डलस्य सार्वजनीनप्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत्र स्मृत्याद्युपयोगात्, कालविवक्षयात्र कालनिर्णयप्रसङ्गे तान्युपन्यस्तानि, तथा च प्रमाणद्वारा कालः प्रमीयते । कालविवक्षा चोत्तरमन्त्रे प्रतिस्फुटा तत्रानन्तरो मन्त्र एवमाम्नायते, "सूर्य्यो मरीचिमादत्ते सर्वस्माद्भुवनादधि, तस्याः पाकविशेषेण स्मृतं कालविशेषणमिति" तस्यायमर्थः । भुवनगतं सर्वभूतजातमधिकृत्य रसवीर्य्यपाकादिभिस्तत्तदनुग्रहसमर्थं मरीचिं सूर्य्यः स्वीकरोति ततस्तेन भूतपाकभेदेन निमेषादिः परार्द्धपर्य्यन्तः कालविभेदो व्यवहारगतो भवतीति । कालप्रतिपादकत्वे च स्मृत्यादीन्युदाहरामः । तत्र मनुः "कालं कालविभक्तीश्चेति" सृष्टिप्रकरणे कालं व्याजहार । याज्ञवल्क्योऽपि "श्राद्धकालः प्रकीर्त्तितः" इति । एवमन्यास्वपि स्मृतिष्वुदाहार्य्यम् । श्रुतिष्वपि "कृतं सत्रे विचिनोति कालः" इति बह्वृचाः । "अहमेव कालो नाहं कालस्येति" तैत्तिरीयाः । "का च सन्ध्या कश्च सन्ध्यायाः कालः" इति सामगाः । योगशास्त्रेऽपि संयमविशेषाद्धारणाध्यानसमाधित्रयरूपाद्योगिनोऽतीतादिकालं प्रत्यक्षतः पश्यन्तीति अभिहितम् तथा च पातञ्जलसूत्रम् "परिणामत्रयसंयमादतीतानागतादिज्ञानमिति" । साक्षिप्रत्यक्षमपि, अहमस्मिन् काले विस्मामि इत्यनुभवस्य सार्वजनीनः । न चाक्षो बाह्येन्द्रियकृतः कालस्य रूपादिहीनत्वात् । नापि मानसः साक्षिकत्वस्यानङ्गीकारात् । नाप्यनुमानादिजन्यः अपरोक्षप्रत्ययत्वात् । अतः सामग्र्यभावेऽप्यपरोक्षदर्शनात्साक्षिप्रत्यक्षमेतदित्यौपनिषदा मन्यन्ते । इतिहासेऽपि महाभारते "प्रहरो घटिकान्यूनो प्रहरो घटिकाधिकः । स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयमिति" । पुराणेऽपि "अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽजरः परः" इति विहाय योगमात्रात्मके प्रत्यग्भोक्तान् देवाँश्चैव, धीरदृष्ट्यादिमसर्व्वादिकान् स्वर्गविशेषाननुसरादृष्टादिविशेषं च समाचरन्ति । तदेवमनेकप्रमाणप्रमिते काले प्रमाणाभावरूपश्चतुर्थः पक्षः कथमागच्छेत ? । नापि प्रयोजनाभावादिति पञ्चमः पक्षो युज्यते । तार्किकस्यापत् सर्वोत्पत्तिनिमित्तकारणत्वमङ्गीकृतम् । लोके तथाद्युपयोगः कालविशेषस्तथा यथा दर्शश्राद्धे हूयते । स्वर्गप्रवेशपर्य्यायानुपयोगो ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धः । श्रौतस्मार्त्तकर्म्मोपयोगस्तु प्रदर्शयिष्यते । तत्र न सांख्यमतं आगमतन्त्र षष्ठेन इत्ययं षष्ठः पक्षः परिशिष्यते । तथाच पापात्मनः स्वय बुद्धप्रराधं पुण्यात्मनि साधवाचार्यं समारोपयन् कथा वा निन्दया न दग्धोऽसि । तदेवं कालस्य प्रमाण्यानुभवकत्वाविर्भावोद्यमः सफल इति स्थितम् । सद् सतरकालोऽत्र निर्णीयते । किं केवलः कालः किं वा कालकालः । ननु किमित्यप्रसिद्धमाचक्षा भीषयसि, न भीषयाम्यहं किन्त्वस्यैव कलयितव्यभेदात्कालद्वैविध्यम् । येन प्राणिदेहादयोऽतीतवर्त्तमानादिरूपेण कलयितव्याः स केवलः कालः । स च तत्पञ्चकारवचनेन पूर्वम् उदाहृतः "कलयति जगदेष कालोऽतः" इति । तस्योऽपि कार्य्योत्पत्तिस्थितिविनाशकारिणा येन कलयितव्यः स कालकाल इति । स च वासिष्ठरामायणे दर्शितः "कालोऽपि कल्यते येनेति, श्रुतिश्च भवति "स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः प्रधानक्षेत्रज्ञः इति । "गुणी संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुरिति" च कूर्म्मपुराणेऽपि "अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽजरः परः । सर्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्वात्मत्वान्महेश्वरः । ब्रह्माणो बहवो रुद्रा अन्ये नारायणादयः । एको हि भगवानीशः कालः कविरिति स्मृतः । ब्रह्मनारायणेशानां त्रयाणां प्राकृतो लयः । प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव च सम्भवः । परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः । कालेनैव च सृज्यन्ते स एव ग्रसते पुनः । तस्मात् कालात्मकं विश्वं स एव परमेश्वरः" इति । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि । "अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्कर्षणः स्मृतः । कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः । कर्षणात् सर्वभूतानां स तु सङ्कर्षणः स्मृतः । सर्वभूतशमित्वाच्च स रुद्रः परिकीर्त्तितः । अनादिनिधनत्वेन स महान् परमेश्वर" इति ज्योतिःशास्त्रेऽपि "भूतानामन्तकृत्कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः" इति । तत्रैवं सति द्वयोर्मध्ये कालकालोऽत्र न निर्णेतव्यः

तस्य धर्मानुष्ठानेष्वहेतुत्वेन हेयत्वादनुपादेयत्वाच्च । वत्सरो मासवत्तिथ्यादिरूपः सोऽपि ज्योतिःशास्त्रे सम्यङ्निर्णीत इति एतमनया कालनिर्णयपद्धत्येति नाग्रे ब्रूमः । इममेवात्र निर्णेतव्यं कालकालस्य जगदीश्वरस्य सर्व्वेषु कर्मारम्भेषु अनुकर्त्तव्यत्वात् अतएव शिष्टाः पुण्याहवाचनादावीश्वरमनुस्मरन्ति । "सर्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्वशेषकार्येषु तथेश्वरेश्वरः । सर्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिमान् ममास्तु माङ्गल्यविवृद्धये हरिः । यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतमिति" । मासादिरूपभेदस्य तु स्वरूपेण ज्योतिषे निर्णीतत्वेऽपि श्रौतस्मार्त्तकर्मविशेषेण सह कालस्याङ्गाङ्गिभावो निर्णेतव्यः । यद्यप्यसौ हेमाद्रिप्रभृतिषु ग्रन्थेषु निर्णीतस्तथाप्यनेकत्र विप्रकीर्णस्तस्य संग्रहार्थमत्र यत्नः क्रियते । तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य कालरूपो विषयः संग्रहरूपं प्रयोजनं चास्तीति अयं ग्रन्थ आरभ्यते" । "नित्यो अन्यश्च कालो द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः । सोऽवाङ्मनसगम्योऽपि दृष्टो भक्तानुकम्पया" नित्यकालस्य परमेश्वरत्वे प्रमाणं पूर्व्वमेवोपन्यस्तम् । परमेश्वरस्य चावाङ्मनसगोचरत्वे सर्वे वेदान्तास्तदनुसारिस्मृतिपुराणानि तत्त्वविदनुभवश्च प्रमाणम् । भक्तानुग्राहिमूर्त्तिस्वीकारश्च तवलकाराख्ये सामवेदशाखाविशेषे कस्याञ्चिदाख्यायिकायामाम्नायते तस्यां ह्याख्यायिकायामिदमुक्तम्—अग्निवाय्विन्द्रादयो देवा ईश्वरानुगृहीताः सन्तः विजयमानाः स्वकीयमेव तत्सामर्थ्यमित्यभिमन्यन्ते स्म । तान् बोधयितुमवाङ्मनसगम्यं परमेव ब्रह्म पूज्यां यक्षाख्यां काञ्चिन्मूर्त्तिं धारयित्वा प्रादुर्बभूव । तदा सह वादं कुर्व्वाणावपि राजसचित्तावग्निवायू तद्ब्रह्मतत्त्वं नैव बुबुधाते इन्द्रस्तु सात्त्विकचित्तोऽबुबुधे इति । वाशिष्ठरामायणेऽपि शुक्रोपाख्याने शुक्रं मृतमवलोक्य तत्पिता भृगुः क्रुद्धो मारयितारं कालं शप्तुमुद्यतः तदानीं कालोऽनुग्रहीतुमीदृशेन रूपेणाविर्बभूवेति पठ्यते "अथाकल्पान्तरूपोऽसौ कालः कवलितप्रजः । आधिभौतिकमास्थाय वपुर्मुनिमुपाययौ । खड्गपाशधरः श्रीमान् कुण्डली कवचान्वितः । षड्भुजषट्कमयोदारवक्त्रषट्कसमन्वितः । शाखाद्वादशकोद्दामभुजद्वादशकोत्कटः । आकारमयया वल्ल्या ह्यतः किङ्करसेनया । स उपेत्य प्रशान्त्यादौ कुपितं तं महामुनिम् । कल्पक्षुब्धाब्धिगम्भीरं शान्तपूर्व्वमुवाच ह । त्वमव्युत्पन्नतया विप्र ! वयं नियतिपालकाः ; तेन संपूज्यसे पूज्य! साधो! नेतरदीक्षया । मा तपः क्षपय साधो! कल्पकालमहानलैः । यो न दग्धोऽस्मि मे तस्य किं त्वं शापेन धक्ष्यसि ? । संसारावलयो ग्रस्ता निगीर्णा रुद्रकोटयः । भुक्तानि विष्णुवृन्दानि केन शक्ता वयं मुने ! । भोक्तारो हि वयं ब्रह्मन् भोजनं युष्मदादयः । स्वयं नियतिरेषा हि नावयोरेतदाश्रितमिति" । न च भक्तानुजिघृक्षया स्वेच्छया मूर्त्तिरीशस्यैवेति कश्चिन्नियमोऽस्ति सर्वात्मकस्य परमेश्वरस्य भक्तविकल्पितायाः सर्वस्या अपि मूर्त्तेः स्वकीयत्वात् अतएव भगवद्गीतायाम् "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्च्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् । स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितानिति" । विष्णुरुद्रादिवत् अचेतनमूर्त्तयोऽपि तत्तत्फलविशेषाभिमानीश्वरत्वेनोपास्याः । तदेतद्वेदे समाम्नायते । "एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्यव, एतं महाव्रते छन्दोगा, एतमस्याम् (पृथिव्याम्) एतं दिव्येतं वायावेतमाकाश एतमोषधीष्वेतं वनस्पतिष्वेतं चन्द्रस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेष्विति" वाजसनेयिनोऽपि मधुब्राह्मणे "तमेतमग्निमध्वर्यव उपासत इत्यारभ्य पठन्ति "विषमिति सर्पाः, सर्प इति सर्पविदः, ऊर्गिति देवाः, रयिरिति मनुष्याः, मायेत्यसुराः, स्वधेति पितरो, देवजन इति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्वा, गन्ध इत्यप्सरसस्तं यथायथोपासते तदेव भवतीति" । तैत्तिरीयाश्च पठन्ति "क्षेम इति वाचि, योगक्षेम इति प्राणापानयोरित्यादि" । परब्रह्मण्यारोपितं यद्यावज्जगद्रूपम् अस्ति तेन सर्व्वेण उपासनया परमेश्वरो रूपवानभवदिति हिरण्मयाधिकरणतेजोमयाधिकरणयोः प्रपञ्चितम् । एवं च सति यो यदा यत्कर्म्मारभते स तदा तत्कर्म्मोपयुक्तां कालात्मकस्येश्वरस्य मूर्त्तिमिष्टदेवतारूपेणानुस्मरेत् । अतएव मन्त्रशास्त्रेषु नानाविधानि ध्यानान्युपदिष्टानि । लोकेऽप्याविद्वद्गोपालाङ्गनं सर्वोऽपि जन एकैकां देवतां स्वेच्छया पूजयति तदेतद्भगवानाह "यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः" इति तस्मादारभ्यमाणकर्म्मफलप्रदोऽभीष्टदेवतारूपो नित्यः कालः कर्म्मारम्भेषु अनुस्मर्त्तव्य इति सिद्धम् ।

अथ जन्यं कालं निरूपयामः । ननु कालस्य जन्यत्वे सति कथं प्रलये कालव्यवहारः । प्रलयत्वस्य जन्यानधिकरणत्वरूपत्वात् । प्रलयोऽतीतः प्रलयो भावीति कालनित्यत्ववादिनस्तवापि समो दोषः । नित्यस्य कालस्य

तपनपरिस्पन्दाद्युपाधिभिः परिच्छेदे सत्येतावान् काल इति कालेयत्ता वर्णयितव्या। न च प्रलये तदुपाधयः सन्ति। अतस्तत्र कथं प्रलयकाले इयत्तानिर्णयः। अथ सत्कार्य्यवादाभ्युपगमेनोपाधयोऽपि वासनारूपेण सन्ति तर्हि कालेऽपि तत्समानं, न चैतावता नित्यताप्राप्तिः उपाधिषु तदनङ्गीकरात्। अथ मन्यसे इयत्तारहितेऽपि प्रलयकाले स्थितिकालवत्तावासनावशादियत्ता व्यवह्रियते। तत्रोपाध्यायत्वादिर्दृष्टान्तः। यथा कश्चिन्माणवकः त्रिंशद्वर्षवयस्कादध्येतुरुपक्रम्य संवत्सरमधीत्यानुपाध्याय एकत्रिंशद्वर्षवयस्क इत्यध्ययनरहितेऽप्यतीते वयस्युपाध्यायत्वं व्यवहरति। तद्वदियत्ताव्यवहारः। एवं तर्ह्यनेन न्यायेन कालरहितप्रलये कालव्यवहारः किं न स्यात्?। कालरहितं च प्रलयादिकं वस्त्वस्तीति भाष्यकृदादिगुरवोऽभ्युपगच्छन्ति। तथा च श्रूयते, "यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एवेति"। प्राभाकराश्चापूर्व्वस्य कालत्रयासंस्पर्शाच्छिदत्वमाहुः। तस्मात्कालः सुखेन जन्यतां स च सामान्यविशेषाभ्यां द्विविधः। तत्र चोभयविधस्य परास्याविद्यात्मकाद्धादुत्पत्तिं मनुराह "कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा। सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः" इति। तत्र यः सामान्यकालः स विशेषानुगतत्वात्तदपेक्षया नित्यो ग्रहगत्यादिभिरनुमेयो मूलोत्पत्तिनिमित्तकारणमिति तार्किकज्यौतिषिकादयः प्रतिपेदिरे। तत्र ज्यौतिषिका एवमाहुः "प्रभवविरतिमध्यज्ञानवन्ध्या नितान्तं विदितपरमतत्त्वा यत्र ते योगिनोऽपि। तमहमिह निमित्तं विश्वजन्मात्ययानामनुमितमभिवन्दे भग्रहैः कालमीशम्। युगवर्षमासदिवसाः समं प्रवृत्तास्तु चैत्रशुक्लादेः। कालोऽयमनाद्यन्तो ग्रहभैरनुमीयते क्षेत्रे" इति कालविशेषेषु च संवत्सरः प्राधान्यभूतः। अन्ये सर्व्वे गुणभूताः। तथाचारुणकेतुके समाम्नायते "नदीव प्रभवात् काचिदक्षय्या स्यन्दते यथा। तां नद्योऽभिसमायन्ति सोरुः सा न निवर्त्तते। एवं नानासमुत्थानाः कालाः संवत्सरं श्रिताः। अणुशश्च महान्तश्च सर्व्वे समवयन्ति तम्। स तैः सर्व्वैः समाविष्ट ऊरुः सन् न निवर्त्तते" इति। अयमर्थः। भागीरथीगोदावर्य्यादिका नदीव कालः कुतश्चिदुत्पत्तिस्थानादुत्पद्यते। तस्योत्पत्तिस्थानं सांख्योक्तं प्रकृतिः वेदान्तोक्तमाया वा श्रुतिस्मृत्युदिता नित्यकालात्मक ईश्वरो वा भविष्यति। यथा तां गङ्गादिकां महानदीमन्याः स्वल्पनद्योऽभितः प्रविशन्ति सा च प्रविष्टैस्तैर्नदीभिः सह विस्तीर्णा प्रवहन्त्यगाधा सती न कदाचित् शुष्यति। एवं नानाविधरूपैः समुत्पन्नाः कालभेदाः संवत्सराख्यं प्रधानं कालमाश्रिताः। तत्र निमेषाद्या अयनपर्य्यन्ताः कालभेदाः संवत्सरादर्व्वाग्, युगाद्याः परार्द्धपर्य्यन्ताः संवत्सराकश्चान्तके सर्व्वे तं संवत्सरं सम्यक् प्रविशन्ति। अथ नामवयस्त्वेन प्रवेशः। अहस्तावत् संवत्सरावृत्तिनिमित्ताद्यानामवयवः संवत्सर इति तत्र प्रवेशोऽभिधीयते। तथा च वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थे पठ्यते "पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम्। दिनर्त्त्वयनमासाङ्गं प्रणम्य शिरसा स्थित इति। स च संवत्सरस्तैरवयवैर्नद्य इव सर्व्वैः समाविष्टोऽतिदीर्घः सन् कदाचिदपि जगति न च्छिद्यत इति। नन्वणुत्वं निमेषे पर्य्यवसितं महत्त्वं तु परार्द्धे तथा च तयोरन्यतरस्य प्राधान्यमुचितम्। तत्र कथं संवत्सरस्य प्राधान्यम्? इति चेत् ईश्वरेण प्रथमं सृष्टत्वादिति ब्रूमः। तथा च वाजसनेयिनः समामनन्ति "सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा वाचा मिथुनं समभवद्यत्तद्रेत आसीत् स संवत्सरोऽभवदिति"। तस्मात्संवत्सरः प्रधानम्, अतएव वयं संवत्सरमारभ्य कालविशेषं निर्णयामः। तत्र संवत्सरोऽयनमृतुर्मासः पक्षः तिथिर्नक्षत्रं योग इत्येवं विधाः कर्म्मकालाः। यद्यपि पुराणेषु स्कन्दमार्कण्डेयादीनां युगादिकल्पादिपरिमितं तपः श्रूयते तथापि शतसंवत्सरायुषो मनुष्यानधिकृत्य धर्म्मशास्त्रप्रवृत्तेः युगादिनिर्णयो नोपयुक्तः। शास्त्राणां मनुष्याधिकारत्वं चास्माभिः पराशरस्मृतिव्याख्याने "मनुष्याणां हितं धर्म्मम्" इत्यस्मिन् वचने प्रपञ्चितम्। येन "कलौ पञ्च विवर्ज्जयेत्" इत्यादयो मनुष्यधर्म्मास्तेष्वपि न युगादिकं निर्णेतव्यं सन्देहाभावात्। न च शतायुषामधिकारे कथं सहस्रसंवत्सरसत्रश्रुतिरिति शङ्कनीयम् तत्र संवत्सरशब्दो दिवसपर इति षष्ठाध्याये सप्तमपादे निर्णीतत्वात्। येऽपि चतुर्दशसंवत्सरावृत्तिसाध्या अनन्तव्रतादयस्तेष्वपि न संवत्सराधिकः कश्चित्कालो निर्णेतव्योऽस्ति। अतः संवत्सरमारभ्यार्व्वागेव निर्णेतव्याः कर्म्माङ्गकालाः। न च कालस्य कर्म्माङ्गत्वं विवदितव्यम् "सायं जुहोति प्रातर्ज्जुहोतीति" श्रुतेः तत्तत्कर्म्मणस्तावदपूर्व्वविषयत्वात् (अपूर्व्वजनकत्वात्) प्राधान्यमभ्युपगम्यं तथा च कालस्य गुणत्वेनान्वयः परिशिष्यते अतएव गर्गः "तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयोः। प्रधानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमाः" इति। तस्मादङ्गभूतेषु निर्णेयेषु

कालेऽपर्यवसितत्वेन संवत्सरस्याभ्यर्हितत्वादल्पाच्तरत्वतया स्त्रीकटाक्षन्यायाद्दृत्सारेण च यत्र चादौ निर्द्दिष्टत-दितिस्थितम्” ।

सू० सि० रङ्ग० कालविभागश्चेत्थं प्रदर्शितः

“लोकानामन्तकृत्कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः । स द्विधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्त्तश्चामूर्त्त उच्यते” सू० सि० ।

“कालो द्विधा तत्रैकः कालोऽखण्डदण्डायमानः शास्त्रान्तरप्रमाणसिद्धः । लोकानां जीवानामुपलक्षणादचेतनानामपि । अन्तकृद्विनाशकः । यद्यपि कालस्तेषामुत्पत्तिस्थितिकारकस्तथापि विनाशस्यानन्तत्वात् कालत्वप्रतिपादनाय चान्तकृदित्युक्तम् । अन्तकृदित्यनेनैवोत्पत्तिस्थितिकृदित्युक्तमन्यथा नाशकत्वासम्भवात् । अतएव “कालः सृजति भूतानि कालः संहरति प्रजाः इत्याद्युक्तं ग्रन्थान्तरे । अन्यो द्वितीयः कालः खण्डकालः । कलनात्मको ज्ञानविषयस्वरूपः । ज्ञातुं शक्यत्वर्थः । स द्वितीयः कलनात्मकः कालोऽपि द्विधा भेदद्वयात्मकः । तदाह स्थूलसूक्ष्मत्वादिति महत्त्वाणुत्वाभ्याम् । मूर्त्तः—इयत्तावच्छिन्नपरिमाणः । अमूर्त्तस्त्वद्भिः कालतत्त्वविद्भिः कथ्यते । चकारो हेतुक्रमेण मूर्त्तामूर्त्तक्रमार्थकः । तेन महान् मूर्त्तः कालोऽणुरमूर्त्तः काल इत्यर्थः । अयोक्तं भेदद्वयं स्वरूपेण प्रदर्शयन् प्रथमभेदं प्रतिपिपादयिषु-स्तद्वान्तरभेदेषु भेदद्वयमाह” रङ्गनाथः ।

“प्राणादिः कथितो मूर्त्तस्त्र्यटाद्योऽमूर्त्तसंज्ञकः । षड्भिः प्राणैर्विनाडी स्यात् तत्षष्ट्या नाडिका स्मृता” सू० सि० ।

“प्राणः स्वस्थसुखासीनस्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्त्ती कालो दशगुर्वक्षरोच्चार्यमाण आदिर्यस्येतादृशः प्राणकालगतो मूर्त्तः काल उक्तः । त्रुटिराद्या यस्येतादृशः काल एव प्राणान्तर्गतस्त्रुटितत्परादिकोऽमूर्त्तसंज्ञः । अथामूर्त्तस्य मूर्त्तादिभूतस्य व्यवहारायोग्यत्वेनाप्रधानतयानन्तरोद्दिष्टस्य भेदप्रतिपादनस्यैच्छ मूर्त्तकालस्य व्यवहारयोग्यत्वेन प्रधानतया प्रथमोद्दिष्टभेदान् विवक्षुः प्रथमं पलषष्ट्याशाह । षड्भिरिति । षड्भिःप्राणैरसुभिः पानीयपलं भवति पलानां षष्ट्या घटिकोक्ता कालतत्त्वज्ञैः । अथ दिनमासादिकमाह” रङ्ग० ।

“नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्त्तितम् । तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा” ।

“ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् सङ्क्रान्त्या सौर उच्यते । मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदह उच्यते” ।

“सुरासुराणामन्योऽन्यमहोरात्रं विपर्ययात् । तत्-षष्टिः षड्गुणा ३६० दिव्यं वर्षमासुरमेव च” ।

“तद्द्वादशसहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम् । सूर्याब्दसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः ४३२०००० ” ।

“सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् । कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया” ।

“युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्व्येकसङ्गुणः । क्रमात् कृतयुगादीनां, षष्ठांशः सन्ध्ययोः स्वकः” ।

“युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते । कृताब्दसंख्या १७२८००० तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः” ।

“ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश । कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदश स्मृतः” ।

“इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती” ।

“परमायुः शतं तस्य तयाऽहोरात्रसंख्यया । आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषे कल्पोऽयमादिमः” सू० सि० । अहरादिकालभेदाः (अहन्) शब्दे उक्ताः ।

सि० शि० तु निमेषतत्परत्रुटिरूपाः सूक्ष्माः कालावयवाः दर्शिताः तस्य वाक्यं १७८८पृ० दर्शितम् । स च कालस्त्रिविधः वर्त्तमानभूतभविष्यद्भेदात् तत्र भूतभविष्यत् कालावपि प्रत्येकं द्विधा अद्यतनानद्यतनभेदात् तद्भेदेनैव लकारविशेषं पाणिनिरनुशशास ।

सोऽयं कालः षडिन्द्रियवेद्यः इति मीमांसका मन्यन्ते “न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते” इति तेषामुक्तेः । वेदान्तिनस्तु तस्य साक्षिप्रत्ययभास्यत्वमङ्गीचक्रुः तत्र प्रमाणं कालमा० अनुपदमेव दर्शितम् । सोऽयं कालः देशवृत्तेरव्याप्यवृत्तितानियामकः । तथाहि यः पदार्थः स्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगी सोऽव्याप्यवृत्तिरिति भण्यते तत्तन्निर्वाहकश्च कालो देशश्च । कचिद्देशे स्थितस्य तादृशपदार्थस्य कालभेदेन तत्राधिकरणेऽभाववर्त्तते यथा ज्ञानाश्रये आत्मनि सुषुप्तिकाले इच्छादिविशेषगुणान्तरकाले च ज्ञानाभावः । यथा वा गुणवति जन्यद्रव्ये उत्पत्तिकाले गुणाभावः श्यामत्वे अपक्वे घटे रक्तत्वाभावः रक्तत्वस्य पाकोत्तरं जायमानत्वात् । कालस्यैव च देशोऽपि तथा । यथा आत्मनि ज्ञानकाले शरीरावच्छेदेन ज्ञानं, घटाद्यवच्छेदेन तदभावः । तथा वृक्षे कपिसंयोगकालेऽपि मूले तदभावः । कालेन कृतसम्बन्धश्च कालिकसम्बन्धः तेन सम्बन्धेन सर्वेषु जन्यभावेषु जन्यभावानां वृत्तिमत्ता

नित्येषु तु कालिकसम्बन्धेन न कस्यापि सत्त्वम् नित्यानुयोगिककालिकसम्बन्धानुपगमात् इति नैयायिकाः। तस्य च "पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव!। त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहम्" इत्युक्तेः कार्य्यमात्रे निमित्तकारणता। यद्यपि "कर्म्मेष्टिसमायोगे दृश्यन्ते फलसिद्धयः। तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चनेति" शास्त्रान्तरेण तत्तत्कालानामेव तत्तत्कार्य्योत्पत्तौ हेतुताऽधिगता तथापि "य इहेनयोः कार्य्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति" न्यायात् सामान्यतः कार्य्यमात्रं प्रति कालसामान्यस्य हेतुत्वम्। "कालः क्रीडति गच्छत्यायुस्तदपि न मुञ्चत्याशावायुः" मोहमु०। काले भवः ठञ्। कालिक कालभवे त्रि० "समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधो वक्तव्यः" वा० उक्तेः तदन्तविधिपरिभाषायाः अप्रवृत्तेः कालान्तशब्दाच्चास्य प्रवृत्तिः तेन तदन्तशब्दात् खएव साधुः समानकालीनः प्राक्कालीन इत्यादि भूरिप्रयोगात्। सि० कौ० समानकालीनप्राक्कालीनशब्दयोरप्रामाणिकत्वोक्तिः प्रौढोक्तिरेव उदाहृतवार्त्तिकस्य जागरूकत्वात् इति गौडाश्चाहुः। प्रतीच्यास्तु कौमुदीकारस्वारस्यात् ठञ्विधायकसूत्रे कालसामान्यतद्विशेषपर्य्यायाणां ग्रहणात् समानकालप्राक्कालयोरपि कालविशेषत्वेन ततः ठञेव प्रवृत्तिर्न खस्येति भाष्यादिप्रयोगस्तु आर्षत्वात् समाधेयः इति मन्यन्ते। कालेन निर्वृत्तः ठञ् कालिक कालसाध्ये त्रि० स्त्रियां ङीप्। "कर्त्तुमाकालिकी वृद्धिरिति" स्मृतिः तत्र तत्कालशब्दस्यैव ठञः प्रकृतित्वात् तेन न पूर्व्वोक्तवार्त्तिकसङ्कोचः अतएव तत्र तच्छब्दस्याद्यचोवृद्धिः तेन निवृत्तमित्यधिकारात् प्रकृतिसाधनस्यैव ग्रहणात् न कालत्वेन तत्र प्रकृतता। काले साधुः पुष्यन् पच्यमानो वा अण्। काल—काले साधौ काले विक्रयमाने काले पच्यमाने च त्रि०। अत्र सूत्रे कालविशेषस्यैव ग्रहणं न स्वरूपस्य तेन न ततोऽण् इत्यन्ये। कालः प्राप्तोऽस्य यत्। काल्य प्राप्तकाले गीतादौ त्रि०। कालो देवताऽस्य "कालेभ्योभववत्" पा० ठञ्। कालिक कालदेवताके हविरादौ स्त्रियां ङीप्। १५ तत्तत्कर्म्मोचितकाले "वरमेकाहुतिः काले नाकाले लक्षकोटयः" ति० त०। "अकालेऽप्यथ वा काले गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम्" प्रा० त०। "काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति" या० स्मृ०। अर्द्धयामशब्दे २०६ पृ० दर्शिते रव्यादिवारेषु कालवेलाख्ये १६ दिवानिशोरर्द्धयामभेदे "यात्रायां मरणं काले वैधव्यं पाणिपीडने। व्रते ब्रह्मवधः प्रोक्तः सर्व्वं कर्म्म तत्स्त्यजेत्" ज्यो० त०। तस्य सर्व्वकर्म्मसु वर्ज्जितामाह १७ सांख्योक्ते मेघाख्ये विवेकसाक्षात्कारान्तराये तुष्टिभेदे "यदा आध्यात्मिकचतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः। बाह्याविषयोपरमात् पञ्च, नव तुष्टयोऽभिमताः" सा० का०

"या तु प्रव्रज्यापि न सद्योनिर्व्वाणदेति सैव कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिस्ते विधास्यति अलमुत्तप्ततया तवेत्युपदेशे या तुष्टिः सा कालाख्या मेघ (१) उच्यते" कौ०। विवृतञ्चैतदस्माभिः। "प्रव्रज्याकालस्य विवेकख्यातिहेतुत्वे प्रव्रज्याग्रहणमात्रेण विवेकख्यात्यापत्तिरूपम् उपदेशे असत्त्वप्रयोजकं दूषणम् सहकार्य्यन्तरापेक्षाकल्पनात् परिहरन् उपदेशान्तरं दर्शयति न सद्यो निर्व्वाणदेति। सद्यः ग्रहणमात्रात् न तु कालरूपसहकार्य्यन्तरापेक्षणात न निर्व्वाणदा विवेकख्यातिजननद्वारा न मुक्तिदेत्यर्थः। तथा च "कर्म्मेष्टिसमायोगे दृश्यन्ते फलसिद्धयः। तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन" इति शास्त्रेण कार्य्यमात्रं प्रति कालस्य सहकारितायाः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च प्रसिद्धत्वात् कालस्यैव तद्धेतुत्वमस्तु कृतं ध्यानाभ्यासादिनेति सन्दर्भार्थः। कालस्य साधनताबोधकशास्त्रेण कृष्यादेः प्रधानफलहेतुत्वं तत्र कालस्य सहकारितामात्रं प्रतिपादितं न तु तन्मात्रस्य हेतुत्वमेवञ्च कालस्य साधारणकारणत्वम् असाधारणकारणत्वन्तु कृष्यादेरेव एवञ्च प्रकृतेऽपि विवेकख्यातिं प्रति ध्यानाभ्यासादेरेवारादुपकारकत्वात् असाधारणहेतुत्वं, कालस्य साधारणहेतुत्वमित्यस्याः सदुपदेशत्वमिति बोध्यम् इति।

वर्णवाचिकालशब्दस्य स्त्रियां जानपदा० नि० ङीष्। काली "कालकाली कालधरा कालीतकलाह्वानी गङ्गा।" विदग्धमु० समानप्रश्नोत्तरम्।

१८ हिंसके त्रि० ततः स्त्रियां न ङीप्। कालात् वर्णेतु'' वार्त्तिकोक्तेः। "कालान्या" सि० कौ०। कालस्येयम् अण् ङीप् कालस्य पत्नी ङीप् वा। काली कालपत्नी शिवकान्तादावपि स्त्री। अधिकं कालीशब्दे वक्ष्यते। १९ मृत्यौ मेदि० सर्व्वक्षयकारणमात्रस्य तथात्वम्। "अंशुमांश्च तपस्तेपे गङ्गानयनकाम्यया। कालं महान्तं नाशक्नोत् ततः कालेन संस्थितः। दिलीपस्तत्सुतस्तद्वदशक्तः कालमेयिवान्" भाग० ९ ९ २ १। "कालं मृत्युम्" श्रीधरः।

वर्णवाचकात् तस्य भाव इत्यर्थे इमनिच् कालिमन् पु० तल् कालता स्त्री, त्व कालत्व न०। कृष्णवर्णे। तत्र "यमे उपेत्य मुनिवेशोऽथ कालः प्रोवाच राघवम्" रघुः। यमपरत्वे २०द्वित्वसंख्यायां २।तत्संख्यान्विते च भरण्यायमदैवतत्वात् तस्याश्च अश्विन्यादिगणनक्रमे द्वितीयत्वात् लक्षितलक्षणया तत्परत्वम्। शिवपरत्वे २२षट्संख्यायां २२तदन्विते च शिवदैवताद्रांया अश्विन्यादिषु षष्ठत्वादुक्तरीत्या तथात्वम्। अधिधनिचक्रशब्दे १४२८पृ० दर्शितं षट्कालकालेत्यादि वाक्यम् उदा० "कालस्य वेला रवितः पराधिकाकालानलागाम्बुधयो गजेन्द्रः" ज्यो०त०।

चन्द्रादिग्रहाणां दृष्टियोग्यताप्रापककालात्मके २४ अंशभेदे च। स च सि० शि० दर्शितो यथा

"दशेन्दवः १२ शैलभुवश्च १७ शक्रा १४ रुद्राः ११ खचन्द्रा १० स्तिथयः १५ क्रमेण। चन्द्रादितः काललवा निरुक्ताः ज्ञशुक्रयोर्वक्रगयोर्द्विहीनाः" सि०शि०।

चन्द्रादीनामेते १२। १७। १४। ११ १०। १५। कालांशा ज्ञेयाः। बुधशुक्रयोस्तु वक्रगतयोर्द्विहीना १२।८ द्विवर्जिता ज्ञेयाः।

अत्रोपपत्तिः। कालांशा इति कालात्मका अंशाः षड्भिरंशैरेका घटिका। एकस्यांशस्य दश पानीयपलानि। अत्रैतदुक्तं भवति। चन्द्रस्य किल द्वादश १२ कालांशाः। अर्कस्यास्तमयादुदयाद्वा घटिकाद्वयाधिकेऽन्तरे चन्द्रो दृष्टियोग्यो भवति। तदूने तत्प्रभाच्छादितत्वादृश्यः। अतस्तस्य द्वादश कालांशाः। एवं भौमस्य सप्तदश १७ षडंशोनास्तिस्रो घटिकाः २। ५० इत्यर्थः। एवमन्येषां यथापठितास्तेषां विम्बस्य स्थूलसूक्ष्मतावशात् न्यूनाधिकता। अत एव बुधशुक्रयोर्वक्रगतयोर्बिम्बस्य स्थूलत्वाद्द्विहीनाः। अत्रोपलब्धिरेव वासना" प्रमि०

"यत्रोदयो वास्तमयोऽवगम्यस्तद्दिग्भवो दृक्खचरो रविश्च। अस्तोदयासन्नदिने कदाचित् साध्यस्तु पश्चात् तरणिः सषड्भः" सि०शि०।

"इह केन्द्रभागैर्ग्रहस्योदयोऽस्तमयो वा यस्मिन् दिन आयातस्तस्मात्सन्ने कस्मिंश्चिद्दिने तं ग्रहं रविं च स्फुटं कृत्वा यस्यां दिशि ग्रहोदयोऽस्तमयो वा तद्दिग्भवो दृग्ग्रहः कार्यः। यदि प्राच्यां तदौदयिकं ग्रहं कृत्वोदयलग्नं साध्यम्। यदि च प्रतीच्यां तदास्तमयिकं ग्रहं कृत्वास्तलग्नं साध्यमित्यर्थः। यदा प्रतीच्यां, तदा रविः सषड्भश्च कार्यः। इदानीमिष्टकालांशानयनमाह" प्रमि०।

"दृक्खेचरार्कान्तरजातनाड्यो रसाहताः काललवाः स्फुरिष्टाः" सि०शि०।

"दृग्ग्रहार्कयोरन्तरघटिकाः साध्यास्ता रस ६ हता इष्टाः कालांशा भवन्ति। अथ तैरुदयास्तयोर्गतैष्याः नाड्यः" प्रमि०।

"उक्तेभ्य ऊनाभ्यधिका यदीष्टाः खेटोदयो गम्यगतस्तदा स्यात्। अतोऽन्यथा चास्तमयोऽवगम्यः प्रोक्तेष्टकालांशवियोगलिप्ताः। खाभ्राष्टभू १८०० प्राद्युचरोदयाप्ताः खेटार्कभुक्त्यन्तरभाजिताश्च। वक्रे तु भुक्त्यैक्यहृता अवाप्तास्तदन्तराख्ये दिवसा गतैष्याः। तात्कालिकाभ्यां रविदृग्ग्रहाभ्यां मुहुः कृतास्ते स्फुटतां प्रयान्ति" सि०शि०।

"एवं य इष्टकालांशा आनीतास्ते प्रोक्तेभ्यो यदि अल्पा भवन्ति तदा ग्रहस्योदयो गम्यः। यद्यधिकास्तदा गत इति वेदितव्यम्। अतोऽन्यथास्तमय इति। अथ प्रोक्ताउक्तेभ्योयदीष्टाः अल्पास्तदा ग्रहस्यास्तमयोगतोयद्यधिकास्तदा गम्य इति। अथ प्रोक्तानामिष्टकालांशानां च या अन्तरे कलास्ता अष्टादशशतैः १८००र्गुणिता दृग्ग्रहाक्रान्तस्य राशेः स्वदेशोदयासुभिर्भाज्याः। फलकलानां ग्रहार्कभुक्त्यन्तरेण वक्रगे ग्रहे भुक्तियोगेन भागे गृहीते यल्लब्धं ते गता एष्या वा दिवसा भवन्त्युदये वास्तमये वा। तैर्दिवसैस्तात्कालिकौ दृग्ग्रहार्कौ कृत्वैवमसकृत्कर्मणा सम्यक् तत्कालज्ञानं भवति।

अत्रोपपत्तिः। इष्टकालांशसाधने लग्नवासनैव। प्रोक्तानां कालांशानामनन्तर्वर्ती ग्रहो दृश्यो भवति। अतो यावदिष्टा न्यूनास्तावदृश्यः। उदये विलोक्यमाने उदेष्यति। अस्ते विलोक्यमानेऽस्तं गत इत्यर्थाज्ज्ञायते। इष्टा यद्यधिकास्तदा प्रोक्तेभ्यो विलोक्यमानेऽस्तंगते बहिर्भूताद्ग्रहोऽदृश्य उदये विलोक्यमान उदितः अस्तं यास्यतीत्यर्थाज्ज्ञायते। अथ तेषां प्रोक्तेष्टानां कालांशानां च या अन्तरे कलास्तासां क्षेत्रलिप्तीनां करणायानुपातः। यावत्यः कालकलास्तावन्त एवासवो भवन्ति। अथ यदि दृग्ग्रहोदयासुभिरष्टादशशतानि १८०० क्षेत्रलिप्ता लभ्यन्ते तदा तदन्तरकलासुभिः किमिति। फलं क्षेत्रलिप्ताः। ता ग्रहार्कभुक्त्यन्तरेण भाज्याः। भुक्त्यन्तरं हि क्षेत्रलिप्तान्तरात्मकमतः सजातीयकरणाय क्षेत्रलिप्तीकरणम्। भुक्त्यन्तरेणैको दिवसो लभ्यत इति युक्तमुक्तम्। वक्रे तु भुक्तियोग एव भुक्त्यन्तरम्। दूरान्तरे स्थूलकालो भवतीत्यसकृत्कर्म सूक्ष्मार्थम्। अत्र विशेषमाह"। प्रमि०

"प्राग्दृग्पक्षश्चेदधिको रवेः स्यादूनोऽथ वा पश्चिमदृग्पक्षः । प्रोक्तेष्टकालांशयुतैः कलाभिः साध्यास्तदानीं दिवसागतैष्याः । तथा यदीष्टकालांशाः प्रोक्तेभ्योऽभ्यधिकास्तदा । व्यस्तयगतैष्यत्वे ज्ञेयोऽज्ञां सुधिया खलु" सि॰ शि॰ "यदि प्राग्दृग्पक्षो रवेरधिको भवति । अथ वा पश्चिमदृग्पक्षो न्यूनो भवति तदा ये इष्टकालांशा आनीतास्तेषां प्रोक्तानां च योगकलाभिर्दिवसाः साध्याः । नान्तरकलाभिः तथा प्राग्दृग्पक्षेऽर्कादधिके सति पश्चाद्दृग्पक्षे वा न्यूने ये इष्टकालांशा आगतास्ते च यदि प्रोक्तेभ्योऽधिकान्तराः तदा प्रोक्तेष्टकालांशयुतैः कलाभिर्ये दिवसाः साधितास्तेषां दिवसानां गतैष्यत्वे विपर्ययो ज्ञेयः ।

अत्रोपपत्तिः । यो यहः प्राच्यामुदेति प्रतितिष्ठति वा असौ रवेरूनः सन् पश्चिमायाम्, अधिकः सन् प्राच्यां दिशि प्रोक्तकालांशैरूनः सन् दृश्यतामेति । तावद्भिरेव पश्चिमायामधिकः सन् । अतो रवेः पृष्ठतः प्राच्यां प्रोक्तकालांशाः प्रतीच्यामग्रतः । प्राच्यामूने यहे ये इष्टकालांशाः साध्यन्ते ते रवेः पृष्ठतः । अतः इष्टगतैरेव प्रोक्तकालांशैस्तेषामन्तरं कर्तुं युज्यते । अथ प्राच्यां रवेरधिके दृग्पक्षे ये इष्टकालांशाः साध्यन्ते ते रवेरग्रतो भवन्ति । अतोऽग्रगतानां पृष्ठगतानाञ्च कालांशानां योगे कृतेऽन्तरं कृतं भवति तथा चक्रेऽपि ऊनाभ्यधिका यदीष्टा इति यद्गतगम्यत्वलक्षणमुक्तं तत् सजातीयानामेव । यदा पुनरेके पृष्ठगता एकेऽग्रगतास्तदा तद्गतगम्यत्वलक्षणं व्यस्तत्वेन भवति । अत उक्तं व्यस्तयत्र गतैष्यत्व इत्यादि । अत्र सुधियेति विशेषणादुपलक्षितमेतदनुक्तमपि ज्ञायते" प्रमि॰ । व्यवहारे वादिप्रतिवादिनोः प्रतिज्ञातार्थसाधनाय राज्ञा देये २५ अवसररूपे समयभेदे च तत्कालविशेषः स्मृतौ दर्शितो यथा "प्रत्यर्थी लभते कालं त्र्यहं सप्ताहमेव च । अर्थी तु प्रार्थयन् कालं तत्क्षणादेव हीयते" । प्रत्यर्थिनोऽपि कञ्चिद्विषये न कालो देयः कचिद्वार्थिप्रत्यर्थिनोरिच्छया कालो देयः यदाह याज्ञ॰ "साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापात्यये स्त्रियाम् । विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः" ।

समयरूपकालस्य वैशेषिकमते संयोगविभागपृथक्त्वसंख्यापरिमाणरूपाः पञ्च गुणाः । भीमो भीमसेनवत् उत्तरपदलोपः । कालदण्डरूपे २६ योगे कालदण्डशब्दे उदा॰ । वारविशेषे दिग्भेदेन ज्योतिषोक्ते यात्रादौ निषिद्धे २७ योगभेदे । स च योगः मु॰ चि॰ उक्तः । "कौबेरीतो वैपरीत्येन कालोऽर्कादौ वारे सम्मुखे तस्य पाशः । रात्रावेतौ वैपरीत्येन गण्यौ यात्रा युद्धे संमुखौ वर्जनीयौ" । अयमर्थः । रवावुत्तरस्यां कालः, सोमे वायव्यां, भौमे पश्चिमायाम्, बुधे नैर्ऋत्याम्, गुरौ दक्षिणस्याम्, शुक्रे आग्नेय्यां, शनौ पूर्व्वस्याम् । "रवावुत्तरतः कालः सोमे वायव्यभागके । भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैर्ऋतभागके । जीवे च याम्यदिग्भागे शुक्रे चाग्नेयकोणके । शनौ तु पूर्व्वदिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्त्तितम् । स्वरोदये "यत्रस्थस्तत्र कालः स्यात् पाशस्तस्य तु सम्मुखः । दक्षिणस्थः शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः । यात्रायां समरे श्रेष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभनः । रात्रौ च वैपरीत्येन यथा रवौ रात्रौ दक्षिणस्यां कालः उत्तरस्यां पाश इत्यादिक्रमेणेत्यूह्यम् । २८कलाये (मटर) शिम्बीभेदे, हेम॰ । "विकसत्कलायकुसुमम्" माघव्या॰ कालकुसुममिति मल्लि॰ प्रत्नामकवयोः २९ मुतभेदे पु॰ । "भृगोः सुतो भगवान् कालो लोकप्रकालनः" हरिवं॰ ३ अ॰ ।

कालक न॰ काल-स्वार्थे क कलयति रक्ततां कल-ण्वुल् वा । १कालशाके भावप्र॰ तस्य कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम् । २यकृति हेमच॰ । लिखितदेहरक्तमेलकत्वात् तस्य तथात्वम् । यथोक्तं भावप्र॰ । "यदा रसो यकृत् याति तत्र रञ्जकपित्ततः । रागं पाकं च संप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः" । "यकृत् प्लीहा च रक्तस्य मुख्यस्थानं तयोः स्थितम् । अन्यत्र संस्थितवतां रक्तानां पोषकं भवेत्" इति च । देहस्थे कृष्णवर्णे (जडुल) ३तिलभेदे जतुके पु॰ अमरः ४जलगर्ते जलव्याले (कालढोड़ा) सर्पे पु॰ स्त्री शब्दर॰ । कपिले वर्णे तेन रक्ते चार्थे "कालाक्ष" प॰ कन् । कालक कालवर्णेन रक्ते ५पटादौ त्रि॰ तस्य वर्णस्यानित्यत्वात् रागेण रक्ततयाऽनित्यत्वाच्च तथात्वम् । स्त्रियां टाप् । "कालिका शाटी" सि॰ कौ॰ । बीजगणितोक्ते ६ अव्यक्तराशिसंज्ञाभेदे पु॰ अव्यक्तशब्दे ४६७पृ॰ विवृतिः ।

कालकञ्जु स्त्री नि॰ कर्म॰ । कृष्णवर्णे कञ्जभेदे शब्दचि॰ ।

कालकाक्ष न॰ नि॰ कर्म॰ । १नीलपद्मे । २दानवभेदे पु॰ । "पौलोमैः कालकञ्जैश्च दृढघुष्टैरधिष्ठितम्" भा॰ व॰ १७२ अ॰

कालकटङ्कट पु॰ कालरूपः कटङ्कटः । शिवे । "वैश्यवी पटवी मानी स्वली कालकटङ्कटः" भा॰ आनु॰ १७अ॰ शिवस्तवे ।

कालकण्टक पु॰ स्त्री कालः कृष्णः कण्टकोऽस्य । १कृष्णकण्टकयुक्ते त्रि॰ दात्यूहे (डाक) पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २पीतसारे हेमे मेदि॰ ।

कालकण्ठ ड॰ कालः कण्ठोऽस्य विषपानात् । १शिवे स हि

सुखरात्रौ मया दत्तां गृह्ण पूजाञ्च शाश्वतीम्। दारिद्र्य कलहप्रिये देवि! त्वं धननाशिनी। यादि शश्वोर्द्धं नित्यं स्थिरा तत्र भविष्यसि। यदि त्वं मे महाभागे! प्रीता भवसि सर्व्वदा। पुत्रबन्धुकलत्रेषु कदाचिन्ना गमिष्यसि। गच्छ त्वं मन्दिरं यत्नोर्गृहीत्वा चाशुभं मम। मदाश्रयं परित्यज्य स्थिता तत्र भविष्यसि"। किञ्च। "एवं गते निशीथे तु नारीभिः स्वगृहाङ्गनात्। अलक्ष्मीश्च बहिष्कार्य्या ह्यमन्त्रञ्च यथाविधि" इति शब्दतत्त्वार्णवधृत ब्रह्मपुराणम्। "एवं गते निशीथे तु जने निद्रार्द्धलोचने। तावन्नगरनारीभिः शूर्पडिण्डिमवादनैः। निष्कास्यते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः स्वगृहाङ्गनात्" इति मदनरत्नधृतवच। "म्लेच्छकुलास्तखेटाद्याः कालकर्णीशिशुपक्षाः" काशी०

कालकञ्जीय पु० कालकोशको यत्र देशे तत्र भवः "वृद्धाच्छः" पा० छ। वायसविद्याभिज्ञे ऋषिभेदे। तत्कथा च भा० शा० ८२ अ० "कोशलानामाधिपत्यं सम्प्राप्तं क्षेमदर्शिनम्। मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम्। स काकं पञ्जरे बद्धा विषयं क्षेमदर्शिनः। सर्वं पर्य्यचरद्युक्तः प्रवृत्त्यर्थी पुनःपुनः। अधीध्वं वायसीं विद्यां शंसन्ति मम वायसाः। अनागतमतीतञ्च यच्च सम्प्रति वर्त्तते" इत्युपक्रम्य दर्शिता। "क्षेमदर्शी नृपसुतो यत्र क्षीणबलः पुरा। मुनिं कालकवृक्षीयमाजगामेति नः श्रुतम्" तत्रैव १०४ अ०। "मुनिः कालकवृक्षीय आम्राव्योऽथ हिरण्मय" भा० स० ७ अ०

कालकस्तूरी स्त्री नि० स०। कस्तूरीभेदे शब्दचि०।

कालका स्त्री कालेव क वा० नेत्वम्। दक्षकन्याभेदे जटा०। तस्या अपत्यं ठक्। कालकेय असुरभेदे कालकेयशब्दे उदा०।

कालकाल पु० कालमपि कालयति प्रेरयति स्वकर्म्मणि कल–नोदने अण्। परमेश्वरे कालशब्दे दर्शितकालमाधवीयपद्ये उदा०।

कालकीट पु० कालः कीटोऽत्र। १देशभेदे तत्र भवः पल्वद्या० अण्। कालकीट २तद्देशभवे त्रि०।

कालकीर्त्ति पु० चन्द्रहन्त्रसुरांशसम्भूते भारतप्रसिद्धे नृपभेदे। "कालकीर्त्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः। चन्द्रहन्तेति यस्तेष कीर्त्तितः प्रवरोऽसुरः" भा० आ० ६७ अ०

कालकील पु० कालं तज्ज्ञानं कीलयति कील–अण् उप० स०। कोलाहले शब्दरत्ना०। कोलाहलस्य कालरूपपरमेश्वरज्ञानविरोधित्वात्तथात्वम्।

कालकुण्ठ पु० कालेन कुण्ठ्यते कुण्ठ–कर्म्मणि घञ्। यमराजे शब्दमा०। "भीषास्माद्वातः पवते–मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति श्रुत्युक्तेः ईश्वरभियैव यमादिभिः स्वस्वकार्य्याणां करणात्तस्य तत्कुण्ठितत्वात् तस्य तथात्वम्।

कालकुष्ठ न० नि० कर्म०। कङ्कुष्ठे पर्व्वतीयमृत्तिकाभेदे राजनि०

कालकूट न०। कालं शिवमपि कूटयति कूट–उपतापे अण् उप० स०, कालस्य मृत्योः कूटइव वा कालवर्णस्य कूटइव वा। १विषभेदे पु० न०। विषभेदकालकूटलक्षणगुणाद्युक्तं भावप्रकाशे यथा "विषं तु गरलः क्ष्वेडस्तस्य भेदानुदाहरे। वत्सनाभः सहारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः। सौराष्ट्रिकः शृङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव च। हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव" इति विभज्य "देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः। दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः। निर्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितः। सोऽहि क्षेत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे-मलये भवेत्" इति लक्षितम्।

विषशोधनस्य विधानादिकं तत्रैवोक्तं यथा—"गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुध्यति। रक्तसर्षपतैलाक्ते तथा धार्य्यञ्च वाससि। ये गुणा गरले प्रोक्तास्ते स्युर्हीनविशोधनात्। तस्माद्विषं प्रयोगे तु शोधयित्वा प्रयोजयेत्"। शोधितविषगुणाः तत्रैव।

"विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च। आग्नेयं वातकफहृत् योगवाहि तमोवहम्। व्यवायि सकलकायगुणव्यापनपूर्व्वकपाकस्थानगमनशीलम्। विकाशि ओजःशोषणपूर्व्वकसन्धिबन्धशिथिलीकरणशीलम्। आग्नेयम् अधिकाग्नेयम्। योगवाहि सन्निगुणग्राहकम्। तमोवहं तमोगुणप्राधान्येन बुद्धिविध्वंसकम्। "तदेव युक्तियुक्तन्तु प्राणदायि रसायनम्। योगवाहि परं वातश्लेष्मसन्निपातहृत्"। २काके पु० स्त्री राजनि०। अतिकृष्णत्वात् मृत्योर्दूतरूपत्वाद्वा तस्य तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

३विषमात्रे च। "कालिमा कालकूटस्य नापैति हरसङ्गमात्"। "ततोदुर्य्योधनः पापः तद्भक्ष्ये कालकूटकम्। विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया" भा० आ० ५००८ श्लोकः।

कालकूटि त्रि० कालकूटे भवः इञ्। कालकूटभवे।

कालकृत् पु० कालं कालमानं करोति स्वगत्या कृ–क्विप् तुक्। सूर्य्ये तद्गत्या हि क्षणदण्डादिव्यवहारस्य कृतत्वात्तस्य तथात्वम् २परमेश्वरे च "कालःका कालकृद्विभुः" सु० वि०

अमृतमन्थनकाले उत्थितविषपानात् कालकण्ठो जातः तत्कथा भाग० ८।७अ० यथा । "ततः स करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषम् । अभक्षयन्महादेवः कृपया भूतभावनः । तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्य्यं जलकल्मषः । यच्चकार गले नीलं तच्च साधोर्विभूषणम् ।" २ मयूरे ३ दात्यूहे ४ खञ्जने च पक्षिभेदे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । तेषां कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम् । वा कप् । दात्यूहे पुं० स्त्री

कालकन्दक पुंस्त्री कालः कन्द इव कायति कै-क । (काल-ढोड़ा) जलसर्पे । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कालकर्णी स्त्री कालः कर्णोऽस्याः ङीप् । अलक्ष्मीभेदे "अलक्ष्मीः कालकर्णी च" पुरा० । स्वार्थे क ह्रस्वः । कालकर्णिका तत्रार्थे हेम० । अलक्ष्मीशब्देऽनुक्तस्तदुत्पत्त्यादिरत्राभिधीयते पाद्मे उत्तरखण्डे देवीं प्रति शिववाक्यम् ।

"मां प्रणम्य पुनर्देवा ममन्थुः क्षीरसागरम् । तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवैश्च भाविनि! । ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्ताम्बरसमावृता । उत्पन्ना साऽब्रवीद्देवान् किं कर्त्तव्यं ? मयेति वै । तामब्रुवंस्तदा देवीं सर्व्वे देवगणास्तदा । येषां गृहान्तरे नित्यं कलहं संप्रवर्त्तते । तत्र स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने! । यस्य गेहं कपालास्थिमलकेशादिचिह्नितम् । परुषं भाषते नित्यं असत्यमनृतवादिनः । सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वपन्ति मलचेतसः । तेषां वेश्मनि संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी । कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गाराणि यत्र तु । तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशयः । अकृत्वा पादयोः शौचं यस्त्वाचामति दुर्म्मतिः । तं भजस्व सदा देवि! कलुषेणावृता भयम् । तृणाङ्गारकपालास्थिबालुकायसचर्म्मभिः । दन्तधावनकर्त्तारो भविष्यन्ति नराधमाः । रमस्व कलिना देवि! तेषां वेश्मसु नित्यशः । तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिङ्गमपि गृञ्जनम् । कलाकं शिग्रुवाहस्तु विल्वकोषातकीफलम् । अलाबू (वर्त्तुलाम्) श्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः । तेषां गृहे तव स्थानं देवि! दारिद्र्यदे! सदा । इत्यादिश्य सुराः सर्व्वे ते ज्येष्ठां कलिवल्लभाम्" । तस्या उद्दालकमुनिना सह विवाहादिकथा च पाद्मे १६।अ० ।

"समुद्रमथनाद्यानि रत्नान्यापुः सुरोत्तमाः । श्रेष्ठं कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः । यावदङ्गीचकाराऽसौ लक्ष्मीं भार्य्यार्थमात्मनः । तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनम् । लक्ष्मीरुवाच । असंस्कृत्य कथं ज्येष्ठां कनिष्ठा परिणीयते । तस्मात्क्रमप्राप्तमेतामलक्ष्मीं मधुसूदन! । विवाह्योद्वह मां पश्चादेष धर्म्मः सनातनः । तस्मात् धर्म्मव्यतिक्रामं न कुर्य्या मधुसूदन! । इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः । उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा । आप्तवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल । स्थूलोष्ठीं शुष्कवदनां विरूपां बिभ्रतीं तनुम् । अवदारक्तनयनां रूक्षपिङ्गशिरोरुहाम् । स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम् । वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्म्मवित् । होमधूमसुगन्धाढ्यं वेदघोषेण नादितम् । आश्रमं तं विलोक्याथ व्यथिता साऽब्रवीदिदम् । ज्येष्ठोवाच । न हि वासोऽनुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम । नात्रागमिष्ये भो ब्रह्मन्! नयस्वान्यत्र मां ध्रुवम् । उद्दालक उवाच । कथं नायासि किन्त्वत्र? वर्त्तते स्वमतं तव । तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व माम् । ज्येष्ठोवाच । वेदध्वनिर्भवेद्यत्र अतिथीनाञ्च पूजनम् । यज्ञदानादिकं यत्र नैव, तत्र वसाम्यहम् । परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते । पितृदेवार्च्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहम् । दानशौचे न विद्येते परद्रव्यापहारिणः । परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्मम । वृद्धसज्जनविप्राणां यत्र स्यादवमाननम् । निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र सम्यग्वसाम्यहम् । सूत उवाच । इति तद्वचनं श्रुत्वा विषण्णवदनोऽभवत् । उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह । उद्दालक उवाच । अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मि! स्थीयतां क्षणम् । आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः । सूत उवाच । इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः । प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा न तं ददर्श सा । तदा रुरोद करुणं भर्त्तुस्त्यागेन दुःखिता । तत्तस्याः क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽशृणोत् । तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्विग्नमानसा । लक्ष्मीरुवाच । स्वामिन्! मद्भगिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन दुःखिता । तामाश्वासयितुं याहि कृपालो! यद्यहं प्रिया । सूत उवाच । लक्ष्म्या सहततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः । आश्वासयन् अलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत् । विष्णुरुवाच । अश्वत्थवृक्षमाश्रित्य सदाऽलक्ष्मि! स्थिरा भव । ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः । मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति । अस्पृश्योऽसौ भवेत्तस्मात् मन्दवारं विना किल" ।

दीपान्विताभावस्यायां तत्पूजाविधानं मन्त्रलिङ्गात् यथा "अलक्ष्मीस्त्वं कुरूपासि कुत्सितस्थानवासिनि! ।

कालकृत पु॰ कालः कारणं कृतो येन । १ सूर्य्ये शब्दरत्ना॰ कालोऽवधिरूपः कृतो यस्य । कृतावधिके २ व्याधिभेदे । "काले कालकृतोनश्यन् फलभोग्यान नश्यति" प्रा॰त॰। ३कालेन कृते "सर्वं कालकृतं मन्ये कालो हि बलवत्तरः" पुरा॰ ।

कालकेय पु॰ कालकायाः अपत्यम् ढक् । दानवभेदे तत्कथा यथा "पुरा कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः । कालकेया इति ख्याता गणाः परमदारुणाः" इति भा॰व॰१०१अ॰ इत्युपक्रम्य प्रधानभूतस्य वृत्तस्य वधे तेषां समुद्रदुर्गाश्रयणं रात्रौ च नानाश्रमाश्रमर्द्दिषा दिवा पुनः समुद्रप्रवेशो वर्णितः पश्चात् विष्णोरादेशेनागस्त्यमुनिना तेषां समुद्ररूपस्य दुर्गस्य शोषणे कृते देवैस्ते मारितास्तद्वर्णितम् "कालकेयाये केचित् हिरण्यपुरवासिनस्ते अर्ज्जुनेन निहताः इत्युक्तम् हरिवं॰१०२अ॰ यथा "चतुर्द्दश गतान्यन्यान् हिरण्यपुरवासिनः" इत्युपक्रम्य १०५अ॰ तत्रैव "मरीचिर्जनयामास महता तपसान्वितः । पौलोमान् कालकेयांश्च दानवांस्तो महाबलाः । अवध्यान्देवतानाञ्च हिरण्यपुरवासिनः । कृताः पितामहेनाजौ निहताः सव्यसाचिना" । कालाया अपत्यम् ढक् । कालेयोऽप्यत्र उदा॰ तत्रैव ।

कालकेशी स्त्री कालः केश इव पत्रादिर्यस्याः गौरा॰ ङीष् । नील्यामोषधौ शब्दचि॰ २कृष्णकेशयुक्तस्त्रियाञ्च ।

कालक्षेप पु॰ कालस्य क्षेपः क्षेपणम् । १कर्त्तव्यकर्म्मकालवहने २कालयापने च ।

कालखञ्ज पु॰ दानवभेदे "संह्रादो विप्रचित्तिश्च कालखञ्जाश्च दानवाः" भा॰स॰९अ॰ वरुणसभ्यकीर्त्तने ।

कालखञ्जन न॰ कालेन खञ्जति खञ्ज-ल्यु । यकृति हृदयस्थे रक्ताधारस्थाने हेमच॰ ।

कालखण्ड न॰ कालं कृष्णं खण्डम् । दक्षिणकुक्षिस्थे मांसखण्डे अमरः । हेमाद्रिधृते कालप्रतिपादके ग्रन्थभेदे च ।

कालगङ्गा स्त्री काली गङ्गा नदी । यमुनायां शब्दचि॰ तस्या नदीषु कृष्णत्वात्तथात्वम् ।

कालगन्ध पु॰ कालः कृष्णोगन्धो गन्धवद्द्रव्यम् । १कालागुरुणि शब्दचि॰ । कालस्य गन्धोलेशः । २काललेशे कालकलायां च । ३कालचन्दने शब्दचि॰ ।

कालग्रन्थि पु॰ कालस्य ग्रन्थिरिव । संवत्सरे हारा॰ ।

कालघट पु॰ जनमेजयसर्पसत्रे आर्त्विज्यकारके ब्राह्मणविशेषे "आत्रेयः कुण्डजठरोद्विजः कालघटस्तथा" भा॰ आ॰ ५३अ॰ । [भेदे रत्नमा॰ ।

कालहूत पु॰ ईषदलहूतः कोः का । (कालकासुन्दा) इत्य-

कालचक्र न॰ कालस्य कालगतेश्चक्रमिव । हेमच॰ उक्ते द्वादशारे १कालचक्रभेदे । (उत्सर्पिन्) शब्दे ११२५पृ॰ विवृतिः । कालचक्र सदानियं परिवर्त्तमानत्वात् । विष्णुपुराणाद्युक्ते ज्योतिश्चक्राधिष्ठिते चक्रवत्परिवर्त्तमाने २ काले । "यथा कुलालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमतां तदाश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव प्रदेशान्तरेऽप्युपलभ्यमानत्वात् एवं नक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेन कालचक्रेण ध्रुवं मेरुञ्च दक्षिणत परिधावता सह परिधावमानानां तदाश्रयाणां सूर्य्यादीनां ग्रहाणां गतिरन्यैव नक्षत्रान्तरे राश्यन्तरे चोपलभ्यमानत्वात्" । भाग॰ ५ २१ ६श्लो॰ । भा॰व॰ १६२अ॰ कलाकाष्ठादिविभागमुक्त्वा "एतमेव चरन् पार्थ! कालचक्रमतन्द्रितः । वर्द्धयन् सुमहातेजाः सविता परिवर्त्तते" प्रपञ्चस्तु विष्णुपुराणे यथा

"पराशर उवाच । व्याख्यातमेतद्ब्रह्माण्डसंस्थानं तव सुव्रत! । ततः प्रमाणसंस्थाने सूर्य्यादीनां शृणुष्व मे । योजनानां सहस्राणि द्वितीयोऽस्य विस्तरः । ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम! । सार्द्धकोटिस्तथा सप्तनियुतान्यधिकानि वै । योजनानान्तु तस्याक्षस्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् । त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्नेमिन्यक्षयात्मके । संवत्सरमये कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् । चत्वारिंशत् सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः । पञ्चान्यानि तु सार्द्धानि स्यन्दनस्य महामते! । अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्युगार्द्धयोः । ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्द्धञ्च ध्रुवाधाररथस्य वै । द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं स्थितं वै मानसाचले । हयाश्च सप्त च्छन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु । गायत्री च बृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुबेव च । अनुष्टुप् पङ्क्तिरित्युक्ताश्छन्दांसि हरयो रवेः । मानसोत्तरशैले तु पूर्व्वतो वासवी पुरी । दक्षिणेन यमस्यान्या प्रतीच्यां वरुणस्य वै । उत्तरेण तु सोमस्य तासां नामानि मे शृणु । वस्वौकसारा शक्रस्य, याम्या संयमनी स्मृता । पुरी सुखा जलेशस्य, सोमस्य तु विभावरी । काष्ठाङ्गतो दक्षिणतः क्षिप्तेषुरिव गच्छति । मैत्रेय! भगवान् भानुर्ज्योतिषां चक्रसंयुतः । अहोरात्रव्यवस्थानकारणं भगवान् रविः । देवयानपरः पन्था योगिनां क्लेशसंक्षये । दिवसस्य रविर्मध्ये सर्वकालं व्यवस्थितः । सर्वद्वीपेषु मैत्रेय! निशार्द्धस्य च सम्मुखः । उदयास्तमने चैव सर्वकालन्तु सम्मुखे । दिशास्वशेषासु तथा मैत्रेय! विदिशासु च । यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ।

तिरोभावश्च यत्रैति तत्र चास्तमनं रवेः । नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्व्वदा सतः । उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः । शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयम् । विकर्णौ द्वौ विकर्णस्थस्त्रीन् कोणान् द्वे पुरे तथा । उदितो वर्द्धमानाभिरामध्याह्नात्तपन् रविः । ततः परं ह्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं नियच्छति । उदयास्तमनाभ्याञ्च स्मृते पूर्व्वापरे दिशौ । यावत् पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठे च पार्श्वतः । ऋतेऽमराद्रेर्मेरोरुपरि ब्रह्मणः सभा । ये ये मरीचयोऽर्कस्य प्रयान्ति ब्रह्मणः सभाम् । ते ते निरस्तास्तद्भासा प्रतीपमुपयान्ति वै । तस्मात् दिश्युत्तरस्यां वै दिवारात्रिः सदैव हि । सर्व्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतो यतः । प्रभा विवस्वतो रात्रावस्तङ्गच्छति भास्करे । विशत्यग्निमतो रात्रौ वह्निर्दूरात् प्रकाशते । वह्निपादस्तथा भानुं दिनेष्वाविशति द्विज ! । अतीव वह्निसंयोगादतः सूर्य्यः प्रकाशते । तेजसी भास्कराग्नेये प्रकाशोष्णस्वरूपिणी । परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशम् । दक्षिणोत्तरभूम्यर्द्धे समुत्तिष्ठति भास्करे । आताम्रा हि भवन्त्यापो नक्तमह्नः प्रवेशनात् । दिनं विशति चैवाम्भो भास्करेऽस्तमुपागते । तस्माच्छुक्लीभवन्त्यापो नक्तमह्नः प्रवेशनात् । एवं पुष्करमध्येन यदा याति दिवाकरः । त्रिंशद्भागन्तु मेदिन्यास्तदा मौहूर्त्तिकी गतिः । कुलालचक्रपर्य्यन्तो भ्रमन्नेव दिवाकरः । करोत्यहस्तदा रात्रिं विमुञ्चन् मेदिनीं द्विज ! । अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः । ततः कुम्भञ्च मीनञ्च राशे राश्यन्तरं द्विज ! । त्रिष्वेतेष्वथ भुक्तेषु ततो वैषुवतीं गतिम् । प्रयाति सविता कुर्व्वन्नहोरात्रं ततः समम् । ततो रात्रिः क्षयं याति वर्द्धते च दिने दिनम् । ततश्च मिथुनस्यान्ते परां काष्ठामुपागतः । राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् । कुलालचक्रपर्य्यन्तो यथा शीघ्रं प्रवर्त्तते । दक्षिणे प्रक्रमे सूर्य्यस्तथा शीघ्रं प्रवर्त्तते । अतिवेगितया कालं वायुवेगबलाच्चरन् । तस्मात् प्रकृष्टां भूमिञ्च कालेनाल्पेन गच्छति । सूर्य्यो द्वादशभिः शैघ्र्यान्मुहूर्त्तैर्दक्षिणायने । त्रयोदशार्द्धमृक्षाणामह्ना चरति वै द्विज ! । मुहूर्त्तैस्तावदृक्षाणि नक्तमष्टादशैश्चरन् । कुलालचक्रमध्यस्थो यथा मन्दं प्रसर्पति । तथोदगयने सूर्य्यः सर्पते मन्दविक्रमः । तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिमल्पान्तु गच्छति । अष्टादशमुहूर्त्तं यदुत्तरायणपश्चिमम् । अहर्भवति तच्चापि चरते मन्दविक्रमः । त्रयोदशार्द्धमह्ना तु ऋक्षाणां चरते रविः । मुहूर्त्तैस्तावदृक्षाणि रात्रौ द्वादशभिश्चरन् । अतो मन्दतरं नाभ्यां चक्रं भ्रमति वै यथा । मृत्पिण्डश्चक्रमध्ये ध्रुवो भवति वै तथा । कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्त्तते । ध्रुवस्तथा हि मैत्रेय ! तत्रैव परिवर्त्तते । उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमतो मण्डलानि तु । दिवा नक्तञ्च सूर्य्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः । मन्दाह्नि यस्मिन्नयने शीघ्रा नक्तं तदा गतिः । शीघ्रा निशि यदा चास्य तदा मन्दा दिवा गतिः । एकप्रमाणमेवैष मार्गं याति दिवाकरः । अहोरात्रेण यो भुङ्क्ते समस्ता राशयो द्विज ! । षडेव राशीन् यो भुङ्क्ते रात्रावन्यांश्च षड्दिवा । राशिप्रमाणजनिता ह्रस्वदीर्घात्मता द्विज ! । तथा निशायां राशीनां प्रमाणैर्लघुदीर्घता । दिनादेर्दीर्घह्रस्वत्वं तद्भोगेनैव जायते । उत्तरे प्रक्रमे शीघ्रा निशि मन्दा गतिर्दिवा । दक्षिणे त्वयने चैव विपरीता विवस्वतः ।” नरपतिजयचर्य्योक्ते चतुरशीतिचक्रमध्ये २चक्रभेदे तत्स्वरूपं चक्रशब्दे वक्ष्यते । दानार्थकल्पिते हेमा० दा० उक्ते रजतमये ४चक्रभेदे यथा

“चक्रं रौप्यमयं कृत्वा शुक्लारश्मिमयात्मकम् । कृत्वा मूर्त्तिं परचन्द्ररश्मिमध्यान्तरस्थितम् । अङ्गमांसानि तु रौप्याणि गात्रेषु च समन्ततः । एवं ध्यानगतस्तस्य चन्द्रः कृशतां व्रजेत् । ततोऽप्यनन्तरं पश्चात् स्थित्वा विप्रप्रदक्षिणम् । तं स्तुत्वा व्रजेद्दूरमष्टत्वमपि व्रजेत् । स्वयञ्चाप्यस्तसंघातपूर्णकायस्थितिस्थितः । कालचक्रमिदं नाम्ना दानं मृत्युविनाशनम् । इदन्तु राजतं चक्रं रश्मिजालसमाकुलम् । अपमृत्युविनाशाय ददामीति समुच्चरन् । सुवर्णं दक्षिणायुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । एवं कृते विनश्येत अपमृत्युर्न संशयः । ततस्तस्मात्तदा देयमपमृत्युभयान्वितैः । ज्वरादिरोगग्रस्तैर्वा महापत्पतितैरपि । ततो स्तोत्रोक्तविधिना स्थापयेज्जातवेदसम् । जुहुयात् कालनाम्ना तु शतमष्टोत्तरान्वितैः । ततस्तु भोजयेद्भक्त्या विप्रान् द्वादशसंख्यया । स्वयमक्षारलवणं भुञ्जीत सकृदेव हि । एवं कृते नरो नूनं चिरं जीवेन्न संशयः ।” रव्यादिवारे नक्षत्रयोगभेदात् ५दण्डभेदे कालदण्डशब्दे विवृतिः । [ज्योतिर्विदि दैवज्ञे ।

कालचिन्तक पुं॰ कालं चिन्तयति विचारयति चिन्ति—ण्वुल् ।

कालचिह्न न॰ कालस्य मृत्योर्ज्ञापकं चिह्नम् । मृत्युज्ञापके लक्षणभेदे । तल्लक्षणादिकं काशीख॰ ४२अ॰ यथा

“वदामि कालचिह्नानि जायन्ते यानि देहिनाम् । मृत्यौ निकटमापन्ने मुने ! तानि निशामय । दक्षनाडी

पृष्ठे यस्य वायुर्याति दिवानिशम्। अयमङ्कमेकं तस्यायुः क्षयमङ्गलयेन हि। हाहोरात्रं त्वाहोरात्रं रविर्वहति सन्ततम्। षड्भिर्वर्षैस्तस्य जीवितावधिरुच्यते। षडेन्द्रामापुटयुगे दयाहानि निरन्तरम्। वातयेत् सहस्रकालिकस्था जीवेद्दिनत्रयम्। नासाकर्णद्वयं हित्वा मातरिश्वा मुखाद्वहेत्। संवेद्दिनत्रयादर्वाक् प्रयाणं तस्य चाख्यते। सूर्ये सप्तमराशिस्थे जन्मर्क्षस्थे निशाकरे। पौष्णः स कालो द्रष्टव्यो यदा याम्ये रविर्वहेत्। अकस्मादेव तत्काले मृत्युः सन्निहितो भवेत्। वह्निनोसः प्रयत्नेन स कालो मृत्युभीरुणा। अकस्मादीक्षते यस्तु पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्। तस्मिन्नेव क्षणे शुभ्रं सजीवेदन्तरद्वयम्। यस्य शीतं मलं मूत्रं, क्षुतं मूत्रं मलन्तथा। युगपत्तदा पतेद्यस्य वत्सरं तस्यायुरिष्यते। इन्द्रनीलनिभं व्योम्नि नागवृन्दं प्रपश्यति। इतस्ततः प्रमुखरं षण्मासं न स जीवति। व्यभ्रेऽह्नि वारिपूर्णस्य दृष्ट्वेव दिवाकरम्। फलकत्वादिन्द्रचापञ्च पश्येत् षण्मासजीवनः। अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च। क्षीणायुर्न्नैव पश्येद्वयं मातृमण्डलम्। अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते। विष्णोः पदानि भ्रूमध्ये नेत्राभ्यां मातृमण्डलम्। वेत्ति नीलादिवर्णस्य कटुस्वादिरसस्य हि। व्यत्ययं दृष्ट्याभावं षण्मासेन स मृत्युभाक्। षण्मास मृत्योर्भूतस्य कण्ठोष्ठरसनारदाः। शुष्यन्ति सततं तद्वद्वि च्छायामात्रमपप्रभाः। दन्तःकरजनेत्राणां नीलिमानं भजन्ति चेत्। स हि कीनाशनगरीं षष्ठे मासि व्रजेन्नरः। संप्रहृते निधुवने मध्याह्ने चौति चेन्नरः। निश्चितं पञ्चमे मासि धर्मराजातिथिर्भवेत्। द्रुतमारुह्य सरटस्त्रिवर्णो यस्य मस्तकम्। प्रयाति, याति तस्यायुः षण्मासे सम्यक्क्षयम्। सुस्नातस्यापि यस्याशु हृदयं परिशुष्यति। चरणौ च करौ वापि त्रिमासमस्य जीवितम्। प्रतिबिम्बे भवेद्यस्य पदङ्खण्डपदाकृति। पांशौ वा कर्दमे वापि पञ्चमासान् स जीवति। छाया प्रकम्पते यस्य देहस्थस्यापि निश्चले। ज्ञातान्तद्गता नश्यन्ति चतुर्थे मासि तन्नरम्। निजस्य प्रतिबिम्बस्य नीराजमुकुटादिषु। उत्तमाङ्गं न यः पश्येत् स मासेन विनश्यति। प्रतिभास्ये तु स्वलेखाया चतुरंशे निरीक्ष्यते। रात्रौ, चन्द्रद्वयं वापि दिवा द्वौ वा दिवाकरौ। दिवा च तारकाचक्रं रात्रौ व्योम वितारकम्। युगपच्च चतुर्दिक्षु चाक्रं कोदण्डमण्डलम्। भूरुहे भूधराग्रे वा गन्धर्वनगरोदयम्। दिवा पिशाचवृन्दञ्च एते पञ्चत्वहेतवः। सर्वेष्वेतेषु चिह्नेषु यद्येकमपि वीक्षते। तदा मासावधिर्मृत्युः प्रतीक्ष्येत यथाधिकम्। करावरुद्धश्रवणः शृणोति न यदा ध्वनिम्। स्थूलः कृशः कृशः स्थूलस्तदा मासान्निवर्त्तते। यः पश्येदात्मनश्छायां दक्षिणायामसाम्प्रिताम्। दिनानि पञ्च जीवित्वा पञ्चत्वमुपयाति सः। प्रोहते भक्षते वापि पिशाचासुरवायसैः। भूतैः प्रेतैः श्वभिर्गृध्रैर्गोमायुखरसूकरैः। सरभैः करभैः कीशैः श्येनैरश्वतरैर्वृकैः। स्वप्ने स जीवितं त्यक्त्वा वर्षान्ते यममीक्षते। गन्धपुष्पांशुकैः पीतैः स्वात्मानं भूषितादरः। यः पश्येत् स्वप्नसमये सोऽष्टौ मासानतिवहो। पांशुराशिन्तु वल्मीकं यूपं दण्डमथापि वा। योऽधिरोहति वै स्वप्ने षष्ठे मासि स नश्यति। रासभारूढमात्मानं तैलाभ्यक्तञ्च मुण्डितम्। नीयमानं यमाशां यः स्वप्ने पश्येत् स्वरूपं जानु। स्वभीतौ स्वतनौ वापि यः पश्येत् स्वप्नतोनरः। रूपाणि शुष्ककाष्ठानि षष्ठे मासि न तिष्ठति। लौहदण्डधरं कृष्णं पुरुषं कृष्णवाससम्। स्वयं योऽग्रे स्थितं पश्येत् स त्रीन्मासान्न लङ्घयेत्। काली कुमारी यं स्वप्ने वध्नीयाद्बाहुपाशकैः। स मासेन समीक्षेत नगरीं शमनोषिताम्। नरो यो वानरारूढः प्रयान् प्राचीं दिशं स्वपन्। दिनैः स पञ्चभिरेव पश्येत् संयमनीं पुरीम्। तपस्वोऽपि यदान्धः स्यात् यदान्धः तपस्वीयदि। प्रकृतिर्विकृतिश्चैतत्तदा पञ्चत्वमृच्छति। एतानि कालचिह्नानि सन्त्यन्यानि बहून्यपि। ज्ञात्वाभ्यसेद्धरीयोगमथवा काशिकां श्रयेत्। न कालवञ्चनोपायं मन्येऽन्यमथवाम्यहम्"।

कालजीवक त्रि० काले यथायोग्यकाले जीवति भोजनादि जीव–ण्वुल्। यथायोग्यकालेऽल्पाहारादिना तुष्टे गोपभेदे "वाह्लीका वाटधानाश्च आभीराः कालजीवकाः" भा०भी०६अ०।

कालज्ञ त्रि० कालं योग्यकालं ज्योतिषोक्तकालायत्तं वा जानाति–ज्ञा–क। उचितसमयाभिज्ञे "अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः" रघुः। "तेजः क्षमा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः" माघः। २कालकलाज्ञानयुक्ते ज्योतिषिके च।

कालज्ञान न०। कालो ज्ञायतेऽनेन ज्ञा–करणे ल्युट् ६त०। १सौरागमादि ज्योतिःशास्त्रे "विदितं मे मया भावत्योदितकालज्ञानम्। इदं कालाख्यं ज्ञानं मदुक्त्यां चरितं यथा" इत्युपक्रम्य ब्र०सि०मयनामासुराय सूर्यपुरुषदारा कालज्ञानकथनम्। भावे ल्युट् २योग्यसमयज्ञाने च।

कालो मृत्युर्यवितेऽनेन करणे ल्युट् । ३मृत्युज्ञापके चिह्न-भेदे कालचिह्नशब्दे तच्चोक्तम् । "कालज्ञानं ततः प्रोक्तं दिवोदासस्य वर्णनम्" काशीख० अनुक्रमणिकाध्याये ।

कालञ्जर पु० कालं जरयति जृ-णिच्-खच् वा० ह्रस्वः । पर्वत-भेदे "सप्त व्याधा दशार्णेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ" भार० पितृकल्पगाथा । तन्माहात्म्यं भा० व० ८५अ० "तत्र कालञ्जरो नाम पर्व्वतो लोकविश्रुतः । तत्र देवह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । यः स्नातस्तापयेत्तत्र गिरौ कालञ्जरे नृप ! । स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशयः । ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशाम्पते !" । तेनास्य चित्रकूटपर्व्वतसमीपस्थत्वं गम्यते । तत्र मासं व्रतस्नाने दशाश्वमेधफलं यथोक्तम् भा० अनु० २५अ० "गङ्गा-यमुनयोस्तीर्थे तथा कालञ्जरे गिरौ । दशाश्वमेधानाप्नोति तत्र मासं कृतोदकः" ।

अयञ्च भूमिमध्यरेखातः प्राच्यां दिशि वर्त्तते यथा भा० व० ८७अ० । "पूर्वां प्राचीं दिशं राजन् ! राजर्षिगण-सेविताम्" इत्युपक्रम्य पूर्वदिक्स्थतीर्थकथने "प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ! । अगस्त्यस्य तु राजेन्द्र ! तत्राश्रमवरो नृप ! । तथा तापसारण्यं तापसैरुपशोभितम् । हिरण्यबिन्दुः कथितो गिरौ कालञ्जरे महान्" । इत्युक्तेः । तीर्थपरत्वे अस्य क्लीबत्वमपि । "कालञ्जरं समासाद्य तथा बदरिकाश्रमः" इति काशी० भौमतीर्थकथने ईदृक्तथाप्रयोगात् । २योगिचक्रमेलके । ३भैरवभेदे मेदि० । ४ देशभेदे भर० । स च कालञ्जरगिरिरूपजनपदा-वधिभूतः । ततो भवादौ रोपधत्वात् प्राग्दीव्यतीयः वुञ् । कालञ्जरक तद्भवे त्रि० । कालं मृत्युं जयति जि—खच् । ५कालस्य मृत्योर्जेतरि त्रि० । "इन्द्रि-याणां हि सर्वेषां वश्यात्मा चलितस्मृतिः । आत्मनः सम्प्रदानेन मर्त्त्यो मृत्युमुपाश्नुते । आहत्य सर्वसङ्कल्पान् सत्त्वे चित्तं निवेशयेत् । सत्त्वे चित्तं समावेश्य ततः कालञ्जरो भवेत्" भा० शा० २४अ० । कालं मृत्युं जरयति । मृत्युञ्जये ६शिवे । तस्य पत्नी ङीप् कालञ्जरी ७चण्डिकायां स्त्री भर० । अयं तत्कारकत्वे तु टावेवेति भेदः ।

कालतम(र) त्रि० अतिशयेन कालः तमप् (तरप्) वा । अतिशयकृष्णे । स्त्रीत्वे तु अतिशयेन काली इतिविग्रहे पुंवत् कालतमा(रा) इति भेदः । [तमालवृक्षे राजनि० ।

कालताल पु० कालतायं कलति पर्याप्नोति कल—अच् ३त० ।

कालतिन्दुक पु० नि० कर्म्म० । कुपीलौ राजनि० ।

कालतीर्थ न० कोशलाख्ये तीर्थभेदे । "कोशलान्तु समासाद्य कालतीर्थमुपस्पृशेत् । वृषभैकादशफलं लभते नात्र संशयः" भा० व० ८५अ० ।

कालदण्ड पु० कालज्ञापको दण्डः । ज्योतिषोक्ते वारादियोगभेदे स च वारविशेषनक्षत्रभेदयोगरूपः यथोक्तं नारदेन "आनन्दः कालदण्डोऽथ धूम्रो धाता शुभावहः । ध्वाङ्क्षो ध्वजाख्यं श्रीवत्सवज्रमुद्गरछत्रकाः । मित्र-मानसपद्माख्यलुम्बकोत्पातमृत्यवः । कालः सिद्धिः शुभा-मृतमुसलातङ्ककुञ्जराः । राक्षसाख्यचरस्थैर्यवर्द्धमानाः क्रमादमी । योगाः स्वसंज्ञाफलदाः अष्टाविंशतिसंख्य-काः । रविवारे क्रमादेते दास्रभादिन्दुभादिधौ । सार्पा-द्भौमे, बुधे हस्तान्मैत्रभाद्देवमन्त्रिणि । वैश्वदेवाद्भृगु-सुते वारुणाद्भास्करात्मजे" । अयमर्थः आनन्दादयः अष्टाविंशतियोगाः अतः साभिजित्कानामश्विन्यादीनाम-ष्टाविंशतेरिह ग्रहणम् । तथा च रविवारे अश्विनी-नक्षत्रात् यावत्संख्यकं नक्षत्रमिष्टदिने भवति आनन्दा-दिषु मध्ये तावत्संख्यको योगो भवति एवं सोमवारे मृगात्५ यावत्संख्यकं नक्षत्रमिष्टदिने तावत्संख्यको योगः । तथा भौमे अश्लेषातः९ इत्यादि । बुधे हस्तात्१३, गुरौ अनु-राधातः१७, शुक्रे उत्तराषाढ़ातः२१, शनौ शतभिषातः२४ । एषु वर्ज्यदण्डादिकमुक्तं मु० चि० "ध्वाङ्क्षे वज्रे मुद्गरे चेषु५ नाड्यो वर्ज्या वेदाः४ पद्मलुम्बे गदेऽश्वाः७ । धूम्रे २काणे मौसले १भूद्वयं द्वे रक्षोमृत्यूत्पातकालाश्च सर्वे" । तस्या-पवादो वशिष्ठेनोक्तः "अर्थाश्ववर्गे दशमे च पक्षे त्रिंशत्तमे विंशतिमे च चन्द्रे । भवन्ति षड्भागुणतश्च योगाः कुयोग-विध्वंसकराः शुभेषु" ।

कालदन्तक पु० कालो दन्तोऽस्य कप् । वासुकिकुलजे सर्प-सत्रदग्धे नागभेदे । "हिरण्यबाहुः शरणः तक्षकः कालदन्तकः । एते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाह-नम्" भा० आ० ५७अ० । २कृष्णदन्तयुक्ते त्रि० ।

कालधर्म्म पु० ६त० । मृत्यौ अमरः । "अप्राप्तवति तस्मिंस्तु यौवनं पुरुषर्षभे । स राजा शान्तनुर्धीमान् कालधर्म्ममुपेयि-वान्" भा० आ० १०२अ० । कालस्य ऋतुविशेषस्य धर्म्मः ६त० । २समयस्य स्वभावे ऋत्वादिकालस्य धर्म्मे च ।

कालधर्म्मन् पु० कालस्येव हिंसाशालितया धर्म्मोऽस्य अनिच् समा० । मृत्यौ । "स पाण्डुः कालधर्म्मणा" भा० आ० १२४अ० । एतावेतौ प्रजाः सर्वाः दक्षकन्यासु जज्ञिरे । कश्यपेनाप्ययेनेह, संयुक्ताः कालधर्म्मणा" हरि० २१२अ० ।

कालनर पु॰ अनुवंश्ये नृपभेदे । १ “अनोः सभानरश्चक्षुः परेक्षुश्च त्रयः सुताः” सभानरात् कालनरः सृञ्जयस्तत्सुतः स्मृतः” भाग॰ ९,२३,२श्लो॰ । कालः कालचक्रं राशिचक्रं नर इव । मेषादिद्वादशराशिरूपमस्तकादग्रङ्गयुक्ते २ कालपुरुषे तच्छब्दे विवृतिः । “इति कालनरस्याङ्गे मदसदृशयोगतः” वृहज्जातकम् ।

कालनाथ पु॰ कालस्य कालभैरवस्य नाथः । महादेवे “कालनाथाय कल्पाय क्षयायोपचयाय च” भा॰शा॰ २८६अ॰ दक्षप्रोक्तशिवसहस्रनामकीर्त्तने ।

कालनाभ पु॰ कालःकृष्णः नाभिरस्य संज्ञायाम् अच्समा॰ । हिरण्याक्षासुरपुत्रभेदे “हिरण्याक्षसुताःपञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः । भर्भरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा । महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च” हरि॰३अ॰ । १ दानवभेदे “महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च” हरि॰ ३अ॰ । अयञ्च सैंहिकेयः यथोक्तं तत्रैव “सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः। व्यंशः शल्यश्च बलिनौ नभश्चैव महाबलः । वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा । आञ्जिको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च । राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्य्यचन्द्रप्रमर्द्दनः ।

कालनियोग पु॰ कालेन कृतो नियोगः कालस्य वा नियोगः आज्ञा नि+युज–घञ् । १ दैवाज्ञायां २ कालकृतनियमे च

कालनिर्य्यास पु॰ नि॰क॰ । गुग्गुलौ रत्नमा॰ तस्य निर्यासेषु तन्मात्रात्वात् ।

कालनेमि पु॰ कालस्य मृत्योर्नेमिः चक्रम् इव । दानवभेदे तदुत्पत्त्यादिकथा हरि॰ ४७अ॰ यथा—

“पूर्व्वं देवभयं श्रुत्वा मारुतात्मितकं महत् । कालनेमिरिति ख्यातो दानवः प्रत्यदृश्यत । भास्कराकारमुकुटः शिञ्जिताङ्गदभूषणः । मन्दराचलसङ्काशो महाराजतसंवृतः । शतप्रहरणोदग्रः शतबाहुः शताननः । शतशीर्षः स्थितः श्रीमान् शतशृङ्ग इवाचलः । कक्षे महति संवृद्धो निदाघ इव पावकः । धूम्रकेशो हरिच्छ्मश्रुर्द्दंष्ट्रावीतमुखाननः । त्रैलोक्यान्तरविस्तारी नाभवत् वपुषा स्थितिम् । बाहुभिस्तुलयन् व्योम क्षिपन् पद्भ्यां महीधरान् । ईरयन् मुखनिःश्वासैर्वृष्टिमाञ्जोबलाहकान् । तिर्य्यगायतरक्ताक्षं मन्दरोदग्रवर्चसम् । दिधक्षन्तमिवायान्तं सर्व्वान् देवगणान् युधे । तर्जयन्तं सुरगणान् छादयन्तं दिशोदश । संवर्त्तकाले तृषितं दृप्तं मृत्युमिवोत्थितम् । सुतलेनोच्छ्रयवता विपुलाङ्गुलिपर्व्वणा । लम्बाभरणपूर्णेन किञ्चिच्चलितवर्म्मणा । उच्छ्रितेनाग्रहस्तेन दक्षिणेन वपुष्मता । दानवान् देवनिहतानुत्तिष्ठध्वमिति ब्रुवन् । समरे कालनेमिं तं द्विषतां कालनेमिनम् । वीक्षन्ते स्म सुराः सर्व्वे भयवित्रस्तलोचनाः । तं वीक्षन्ति स्म भूतानि क्रमन्तं कालनेमिनम् । त्रिविक्रमं विक्रमन्तं नारायणमिवापरम् । सोऽच्छ्रयन् प्रथमं पादं मारुताघूर्णिताम्बरः । प्राक्रामदसुरोयुद्धे त्रासयन् सर्व्वदेवताः । स मयेनासुरेन्द्रेण परिष्वक्तः क्रमन् रणे । कालनेमिर्बभौ दैत्यः सविष्णुरिव मन्दरः । अथ विव्यथिरे देवाः सर्व्वे सेन्द्रपुरोगमाः । दृष्ट्वा कालमिवायान्तं कालनेमिं भयावहम् ।”

ततस्तत्पराक्रमस्तत्रा ४९ अ॰ “तमप्रतिमकर्म्माणं समानं सूर्य्यवर्चसा । चक्रमुद्यम्य समरे क्रोधदीप्तो गदाधरः । स धुन्वन् दानवं तेजः समरे स्वेन तेजसा । चिच्छेद बाहुं चक्रेण श्रीधरः कालनेमिनः । तच्च वक्त्रशतं घोरं साग्निचूर्णाट्टहासि वै । तस्य दैत्यस्य चक्रेण प्रममाथ बलाद्धरिः” इत्यनेन हरिणा तस्य वधकथोक्ता । “कालनेमिवधात्प्रीतस्तुराषाडिव शार्ङ्गिणम्” रघुः कालनेमिवधे युद्धे युद्धे त्रिपुरघातने” दुर्गार्चापद्धतिः ।

कालनेमिन् पु॰ कालस्येव नेमिरस्त्यस्य व्रीह्यादेराकृतिगणत्वात् इनि । कालनेमिदानवे तच्छब्दे उदा॰ ।

कालनेमिहन् पु॰ कालनेमिं हतवान् हन–भूते क्विप् ६त॰ । विष्णौ त्रिका॰ तेन तस्य वधकथा कालनेमिशब्दे उक्ता कालनेमिरिपुतच्छत्रुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

कालपथ पु॰ विश्वामित्रपुत्रभेदे । “मधुच्छन्दश्च भगवान् देवरातश्च वीर्य्यवान् । अक्षीणश्च शकुन्तश्च बभ्रुः कालपथस्तथा” भा॰ आनु॰ ४अ॰ विश्वामित्रपुत्रकीर्त्तने ।

कालपर्ण पु॰ कालं कृष्णं पर्णमस्य । तगरवृक्षे शब्दरत्ना॰ ।

कालपर्य्यय पु॰ कालस्य पर्य्ययः वैपरीत्येन गमनम् ६त॰ । १ शुभदायककालस्य अशुभदायकत्वे अशुभदायकस्य २शुभदायकत्वे च । “स(कर्णः) हि तेषां महावीर्यो द्वीपोऽभूत् सुमहाबलः । भिन्ननौका यथा राजन्! द्वीपमासाद्य निर्वृताः । भवन्ति पुरुषव्याघ्र! नाविकाः कालपर्य्यये । तथा कर्णं समासाद्य तारकं पुरुषर्षभम्” भा॰ वि॰ ७७अ॰ । २कालक्रमे च ।

कालपर्व्वत पु॰ नि॰ क॰ । त्रिकूटपर्वतनिकटस्थपर्व्वतभेदे “स(राघवः) निविश्य ततः काल्यं अगारम् (शूर्पनखाम्) उपशान्त्यन्न च । अहं माघक्रमे राजन् ! विधाय नगरे

(लङ्कायाम्) शिविम्। त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वत मेव च। ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं महोदधिम्" भा०व० २७६ अ०।

कालपालक न० कालं कृष्णवर्णं समयं वा पालयति पाल-ण्वुल्। १कङ्कुष्ठमृत्तिकायाम् राजनि०तस्याः कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम्। २समयप्रतीक्षके त्रि० स्त्रियां टाप् अतइत्त्वम्।

कालपीलु पु० नि० कर्म०। पीलुभेदे कुपीलौ भावप्र०।

कालपुच्छ पुंस्त्री० कालः पुच्छोऽस्य। "गुणैरेषसमयः काल-पुच्छोर्मुनिभिरीरितः" कात्या० स्मृत्युक्ते मृगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। स च कूलचरत्वेन सुश्रुते उक्तः कूलचरशब्दे विवृतिः।

कालपुरुष पु० कालः कालचक्रं पुरुष इव। मेषादिद्वादश राशिस्वरूपे कालव्यवहारकारके पुरुषाकारे गगनस्थे १आयुश्चक्रभेदे। तस्य च जन्मादौ शुभाशुभज्ञानाय यथाङ्गादिविभागः, तथा बृहज्जातके उक्तं यथा "शीर्षं मुखबाहू हृदयोदराणि कटिवस्तिगुह्यसंज्ञकानि। जानु-जङ्घे च ऊरू चरणाविति राशयोऽजाद्याः" तस्यार्थः। "मेषः शिरोवृषोवक्त्रं मिथुनं बाहुयुग्मकम्। कर्कटो-हृदयञ्चैव सिंहस्तूदरमेव च। कन्या कटिस्तुला वस्ति-र्वृश्चिको गुह्यमेव च। धनुरूरू मृगो जानु कुम्भोजङ्घे प्रकीर्त्तिते। मीनः पादद्वयञ्चैवाङ्गानि कालनरस्य तु"। तत्र यदङ्गराशिराशीशौ दीर्घौ तदङ्गं दीर्घं, तयोर्लघुत्वे लघु, राशिराशीशयोर्भिन्नरूपत्वे मध्यमम् इति कल्प्यम्। लग्नद्रेक्काणभेदेनाङ्गविशेषः तत्तद्द्रेक्काणे सदसद्ग्रह-योगेन फलविशेषश्च बृहज्जा० उक्तः यथा। "कं दृक्-श्रोत्रनसाकपोलहनवो वक्त्रञ्च होरादयस्ते कण्ठांसक-बाहुपार्श्वहृदयक्रोडानि नाभिस्ततः। वस्तिः शिश्नगुदे ततश्च वृषणावूरू ततो जानुनी–जङ्घाङ्घ्री उभयत्र वाममुदितैर्द्रेक्काणभागैस्त्रिधा" वचनस्यायमर्थः त्रिभि-र्द्रेक्काणभागैस्त्रिधा देहविभाग इति शेषः। तत्र प्रथ-मेन द्रेक्काणेन मूर्द्धाद्यङ्गं, द्वितीयेन कण्ठादि, तृतीयेन वस्त्यादि। तत्राप्युदितैर्दृश्यभागस्थैर्वामसङ्गमनुदितैर-दृश्यभागस्थैर्दक्षिणाङ्गमित्यर्थः। तथाच लग्नात् द्वाद-शैकादशदशमनवमाष्टमसप्तमाः उदितभागस्था दृश्याः। अनुदितभागस्थोऽदृश्यः स च लग्नात् द्वितीयतृतीयचतुर्थ-पञ्चमषष्ठसप्तमांशमेदभागस्थः। तथाचायमर्थः प्रथमे द्रेक्-काणे लग्नं शिरः, द्वितीये द्वादशे च क्रमेण दक्षवामे दृशौ, तृतीयैकादशयोः दक्षवामश्रोत्रे, चतुर्थपञ्चमयोः,

दक्षवामे नासे, पञ्चमनवमयो, दक्षवामकपोलौ, षष्ठा-ष्टमयोः दक्षवामे हनू, सप्तमं मुखम्। लग्नगे द्वितीये द्रेक्काणे लग्नं कण्ठः, द्वितीयद्वादशयोः दक्षवामस्कन्धौ, तृतीयैकादशयोः दक्षवामौ बाहू, चतुर्थदशमयोः दक्षवामे पार्श्वे पञ्चमनवमयोः दक्षवामौ हृद्भागौ, षष्ठाष्टमयोः दक्षवामौ उदरभागौ, सप्तमं नाभिः। लग्नस्य तृतीये द्रेक्काणे लग्नं वस्तिः (नाभिलिङ्गमध्यभागः) द्वितीय-द्वादशयोः दक्षवामौ शिश्नगुह्यभागौ, तृतीयैकादशयोः दक्षवामौ ऊरू। पञ्चमनवमयोः दक्षवामे जानुनी। षष्ठाष्टमयोः दक्षवामे जङ्घे, सप्तमं पादाविति। इति महीधरकृतव्याख्यानुसारि। तत्फलमाह तत्रैव "तस्मिन् पापयुते व्रणं, शुभयुते लक्ष्म, दृक्षाणांशकसमं स्थिरैर्वा सह प्रपश्येत्। सदंशे स्थिर २,५,८,११, संयुते च सहजः, स्यादन्य-थाऽऽगन्तुकः। मन्दे श्वानिलजोऽग्निशस्त्रविषजो भौमे, बुधे (पापयुते) भूभवः, सूर्ये काष्ठचतुष्पदाश्च, हिमगौ (क्षीणचन्द्रे) सृङ्गाब्जजोऽन्ये शुभाः"। कालपुरुषः प्रतिपाद्यतयास्त्यस्य अच्। २ज्योतिःशास्त्रे "किन्त्वस्य कालपुरुषस्य महार्णवस्य गच्छेत् कदाचिदनघ्रिमनकाऽपि पारम्" भट्टोत्पलः। कर्म०। ३कृष्णवर्णपुरुषे। कालः पुरुष इव। दानार्थं कल्पिते पुरुषाकारे ४कालरूपेश्वर-मूर्त्तिभेदे पु० तत्प्रकारो हेमा० दा० ख० उक्तो-भविष्यो० पु० यथा

"काम्योदानविधिः पार्थ! क्रियमाणो यथातथम्। फलाय मुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भयाय च। श्रेयं निष्कशतं पार्थ! दानेषु विधिरुत्तमः। मध्यमस्तु तदर्द्धेन तदर्द्धे-नाधमः स्मृतः। मेष्यास्य कालपुरुषे तथान्येषु महत्सु च। एवं वृषे रथेऽश्वे च धेनोः कृष्णाजिनस्य च। अशक्तस्यापि क्लिष्टोऽयं पञ्चसौवर्णिकोविधिः। अतोऽल्पतरेन योदद्यात् महादानं नराधिप!। प्रतिगृह्णाति या तस्य दुःखशोकावहं भवेत्। पुण्यन्दिनमथासाद्य भूमिभागे समे शुभे। चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां वा विष्ट्यां वा पाण्डु-नन्दन!। प्रमान् कृष्णतिलैः कार्योरौप्यदन्तः सुवर्णदृक्"। सुवर्णादिपरीमाणमत्र यथाशक्ति सम्पादनीयम्। खड्गोद्यतकरोदीर्घोजवाकुसुमकुण्डलः। रक्ताम्बरधरः स्रग्वी शङ्खमालाविभूषितः। नीचर्माप्युपनीबन्धेन विस-गदारिकटीतटः। उपानद्युगयुक्ताङ्घ्रिः कृष्णकम्बल-पार्श्वगः। स्फीतमांसपिण्डश्च वामे करतले तथा। एवंविधं नरं कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः। यजमानः

प्रसन्नात्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत् । सम्पूज्य गन्धपुष्पैर्नैवेद्यं विनिवेद्य च । सर्व्वं कलयसे यस्मात् कालस्त्वं तेन चोच्यसे । ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्वमाराध्योऽसि सुव्रत ! । पूजितस्त्वं मया भक्त्या पार्थिवश्च तथाक्षयम् । यदुच्यते तव विभो ! तत्कुरुष्व नमोनमः । एवं संपूजयित्वा तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । ब्राह्मणं प्रथमं पूज्य वासोभिर्भूषणैस्तथा । दक्षिणां शक्तितो दद्यात् प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत्" । दक्षिणां पूर्व्वोक्तां निष्कादिकाम् "अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति । न च मृत्युभयं तस्य न च व्याधिकृतं भवेत् । भयव्याहतैर्व्वर्थैः सर्व्वबाधाविवर्ज्जितः । देहान्ते सूर्य्यभवनं भित्त्वा याति परं पदम् । पुनश्चवयादिहागत्य राजा भवति धार्म्मिकः । सत्यवादी श्रिया युक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः । संपूज्य कालपुरुषं विधिवद्द्विजाय दत्त्वा शुभाशुभफलोदयहेतुभूतम् । रोगातुरे सकलदोषमयेऽत्र देहे देही न मोहमुपगच्छति तत्प्रभावात्" ।

कालपृष्ठ पु० कालं पृष्ठं यस्य । १कर्णधनुषि २ मृगभेदे हेमच० । [गौरा० ङीष् । श्यामालतायां रत्नमा० ।

कालपेषी स्त्री पिष्यतेऽसौ पिष-कर्म्मणि घञ् कर्म्म०

कालप्रभात न०कालं कृष्णं प्रभातं यत्र । शरदृतौ त्रिका० ।

कालप्रवृत्ति स्त्री ६त० । खण्डकालस्य व्यवहारारम्भे । तत्प्रवृत्तिकालश्च सि०शि० उक्तोयथा "लङ्कानगर्य्यामुदयाच्च भानोस्तस्यैव वारे प्रथमं बभूव । मधोः सितादेर्द्दिनमासवर्षयुगादिकानां युगपत् प्रवृत्तिः" "कालस्य व्यक्तीनामपि दिनमासवर्षयुगादीनां युगपदेकहेलया प्रवृत्तिर्बभूव । एतदुक्तं भवति । चन्द्रार्कयोर्मेषादिस्थयोर्यत्तस्य शुक्लपक्षादिः प्रतिपत् । अतो मधोः सितादेर्द्दिनानां सौरादिमासानां वर्षाणां युगानां मन्वन्तराणां कल्पस्य च तदैव प्रवृत्तिः । अथोदयाच्च भानोः । स चोदयः कस्मिन् देशे । लङ्कानगर्य्याम् । तथा तस्यैव वारे चादित्यवार इत्यर्थः ।

कालभाण्डिका स्त्री कालभायै कृष्णप्रभायै भण्डते भडि-उद्गमे ण्वुल् । मञ्जिष्ठायां राजनि० तस्या रक्तनिर्य्यासवत्त्वेऽपि क्वाथनात् पूर्व्वं कृष्णकायत्वात्तथात्वम् ।

कालभैरव पु० भीरोर्भावः अण् भैरवं भीरुत्वं कालस्य भैरवं भयं यस्मात् । काशीस्थे शिवांशजे भैरवभेदे स च शिवतत्त्वज्ञानविधुरब्रह्मणःपञ्चमशिरश्छेदनाय शिवेन प्रादुर्भावितः । तत्कथादि काशीख० ३१अ० । तदाख्यश्च कपालमोचनशब्दे १६५५पृ०दर्शितम् । तन्नामनिरुक्तिस्तत्रैव दर्शिता यथा "त्वत्तो भेष्यति कालोऽपि ततस्तु कालभैरवः" । कालराजोऽप्यत्र तत्रैव तन्नामनिरुक्तिर्दर्शिता यथा "कालवद्राजसे यस्मात् कालराजस्ततो भवान् । तस्य च काश्यामाधिपत्यं तत्रैवोक्तं यथा "आधिपत्यञ्च तस्यां ते कालराज ! सदैव हि । तत्र ये पापकर्त्तारस्तेषां शास्ता त्वमेव हि । शुभाशुभं न तत्कर्म्म चित्रगुप्तो लिखिष्यति ॥ एतान् वरान् प्रगृह्णाथ तत्क्षणात् कालभैरवः । वामाङ्गुलिनखाग्रेण चकर्त्त च शिरोविधेः"

कालमयूख पु०कालस्य प्रकाशकत्वेन मयूख इव । कालस्वरूपकर्म्माङ्गभावादिज्ञापके स्मृतिनिबन्धभेदे ।

कालमसी स्त्री काली मसीव शुंवत् । नदीभेदे । "भद्री कालमसी चैव तमसा पुष्पवाहिनी" हरि० २२६अ० ।

कालमाधवीय पु० माधवस्य माधवाचार्य्यस्यायं स काल प्रतिपादकोमाधवीयः माधवकृतः ग्रन्थः । माधवाचार्य्यप्रणीते कालभेदकर्म्माङ्गभावनिरूपके स्मृतिनिबन्धभेदे ।

कालमान पु० कालोमन्यतेऽसौ मन-कर्म्मणि घञ् सुप्०स० । कृष्णार्ज्जके (कालतुलसी) रत्नमाला । ६त० । २कालपरिमाणे न० । मन-भावे घञ् कालेन कृष्णवर्णेन मानः सम्बन्धोऽस्य । कालमालोऽपि कृष्णार्जके पु० राजनि० ।

कालमुख पुंस्त्री० कालं कृष्णं मुखं यस्य । १ कृष्णमुखे वानरभेदे स्त्रियां ङीष् । "यस्य शाखामृगा सिंहाः मयूराः कालमुखास्तथा" भा०व०२८१अ० । "ये च कालमुखानाम नरराक्षसयोनयः" भा०स०३०अ० ।

कालमुष्कक पु० कालोमुष्क इव कायति कै-क । घण्टापाटलिवृक्षे रत्नमा० ।

कालमूल पु० कालं मूलमस्य । रक्तचित्रकवृक्षे राजनि० ।

कालमेषी स्त्री कालं वर्णं मिषति स्पर्द्धते कालेन मिष-अण् उ०स० । १मञ्जिष्ठायाम्, २सोमराजाम्, त्रिवृति (तेउड़ि) च अमरः । स्वार्थे क । कालमेषिका तत्रार्थे भरतस्तु कालमेष्यं पठित्वा तदर्थतामाह ।

कालयवन पु० कर्म्म० । यवनाधिपे नृपभेदे । "मिथ्याभिशस्तो गार्ग्यस्तु मन्युनाभिसमीरितः । गोपकन्यामुपादाय मैथुनायोपचक्रमे । गोपाली त्वप्सरास्तस्य गोपस्त्रीवेषधारिणी । धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्द्धरमच्युत ! । मानुष्यां गार्ग्यभार्य्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः । स कालयवनोनाम जज्ञे राजा-

महाबलः । वृष्णपूर्व्वाह्नकायास्तमयच्छन् वाजिनो रणे। अपुत्रस्य स राजस्तु ववृधेऽन्तःपुरे शिशुः । यवनस्य महाराज ! स कालयवनोऽभवत् । स योद्धुकामो नृपतिः पर्य्यपृच्छद्द्विजोत्तमम् । वृष्ण्यन्धककुलं तस्य नारदोऽकथयद्विभुः । अक्षौहिण्या तु सैन्यस्य मथुरामभ्ययात्तदा । दूतं सम्प्रेषयामास वृष्ण्यन्धकनिवेशनम् । ततो वृष्ण्यन्धकाः कृष्णं पुरस्कृत्य महामतिम् । समेता मन्त्रयामासुर्यवनस्य भयात्तदा । कृत्वा च निश्चयं सर्व्वे पलायनमरोचयन् । विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम् । कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सवः" हरि० ३६अ० । "अस्ति तस्य रणे जेता यवनाधिपतिर्नृपः । स कालयवनो नाम अवध्यः केशवस्य च । तस्य सुदारुणं घोरं तपः परमदुश्चरम् । रुद्रमाराधयामास द्वादशाब्दान् यशोधनः । पुत्रकामेण मुनिनातोष्य रुद्रं सुतो वृतः । माथुराणामवध्योऽसौ भवेदिति च शङ्करात् । एवमस्त्विति रुद्रोऽपि प्रददौ मुनये सुतम् । एवं गार्ग्यस्य तनयः श्रीमान् रुद्रवरोद्भवः । माथुराणामवध्योऽसौ मथुरायां विशेषतः । कृष्णोऽपि बलवानेव माथुरो जातशात्रवम्" हरिवं १११अ० । "वासुदेवस्तु तं दृष्ट्वा निहतं योगमात्मनः । उत्सृज्य मथुरामाशु द्वारकामभिजग्मिवान् ! वैरस्यान्तं विधित्सुस्तु वासुदेवो महायशाः । निवेश्य द्वारकां राजन् ! वृष्णीनाश्वास्य चैव ह । पदातिः पुरुषव्याघ्रो बाहुप्रहरणस्तदा । आजगाम महायोगी मथुरां मधुसूदनः । तं दृष्ट्वा निर्ययौ हृष्टः स कालयवनोऽरणा । प्रेक्षा पूर्व्वस्तु कृष्णोऽपि निश्चक्राम महाबलः । अथान्वगच्छद्गोविन्दं जिघृक्षुर्यवनेश्वरः । न चैनमशकद्राजा ग्रहीतुं योगधर्म्मिणम् । मान्धातुस्तु सुतो राजा मुचुकुन्दो महायशाः । पुरा देवासुरे युद्धे कृतकर्म्मा महाबलः । वरेण छन्दितो देवैर्निद्रामेव स्म्हीतवान् । श्रान्तस्य तस्य वागेवं तदा प्रादुरभूत् किल । प्रसुप्तं बोधयेद्यो मां तं दहेयमहं सुराः ! । चक्षुषा क्रोधदीप्तेनेत्येवमाह पुनः पुनः । एवमस्त्विति तं शक्र उवाच त्रिदशैः सह । स सुरैरभ्यनुज्ञातस्त्वद्रिराजमुपागमत् । स पर्व्वतगुहां काञ्चित् प्रविश्य श्रमकर्षितः । सुष्वाप कालमेतं वै यावत् कृष्णस्य दर्शनम् । तत् सर्व्वं वासुदेवस्य नारदेन निवेदितम् । वरदानञ्च देवेभ्यस्तेजश्चास्य च भूपतेः। कृष्णोऽनुगम्यमानश्च तेन म्लेच्छेन शत्रुणा । तां गुहां मुचुकुन्दस्य प्रविवेश विनीतवत् । शिरःस्थाने तु राजर्षेर्मुचुकुन्दस्य केशवः । सन्दर्शनपथं त्यक्त्वा तस्थौ बुद्धिमतां वरः । अनुप्रविश्य यवनो ददर्श पृथिवीपतिम् । स तं सुप्तं कृतान्ताभमासमाद सुदुर्म्मतिः । वासुदेवन्तु तं मत्वा घट्टयामास पार्थिवम् । पादेन पादमाक्रम्य पादस्पर्शप्रबोधितः । चुकोप निद्राच्छेदेन पादस्पर्शेन तेन च । स संस्मृत्य वरं शक्राद्वैक्षत तमग्रतः । स दृष्टमात्रः क्रुद्धेन स प्रजज्वाल सर्व्वतः । ददाह पावकस्तन्तु शुष्कं वृक्षमिवाशनिः । क्षणेन काल यवनं नेत्रतेजोविनिर्गतः" हरि० ११२ अ० । तद्वधकथा

कालयापन न० कालस्य यापनमतिवाहनम् । कालक्षेपणे

कालयुक्त पु० प्रभवादिषष्टिसंवत्सरान्तर्गते द्वापञ्चाशत्तमे वत्सरभेदे प्रभवादिवर्षानयनं ज्यो० त० उक्तं यथा "शकेन्द्रकालः पृथगाकृति २२ घ्नः शशाङ्कनन्दाश्वियुगैः ४२९१ समेतः । शराद्रिवस्विन्दु १८७५ हृतः स लब्धः षष्ट्यावशिष्टाः प्रभवादयोऽब्दाः । वर्षवर्ज्जन्तु यच्छेषं सूर्य्यैः १२ संपूर्य्य खोर्म्मिभिः ६० । हृतो व्युत्क्रमतः शान्ति२० हृतेऽंशे मासकादयः" अस्यार्थः । शाकेन्द्रकालः शकराजाब्दकालः पृथक् आकृतिघ्नः द्वाविंशत्या पूरितः शशाङ्कनन्दाश्वियुगैरेकनवत्यधिकशतद्वयाधिकचतुःसहस्रैः समेतोऽङ्कः शराद्रिवस्विन्दुहृतः पञ्चसप्तत्यधिकाष्टादशशतैर्वत्सरसंख्यं हर्त्तुं शक्यते तावता हृतः कर्त्तव्यः स लब्धः पूर्व्वशकाब्दः शरेत्यादिना लब्धसंख्यया युतः कार्य्यः षष्ट्यावशेषे पूर्व्ववत् षष्ट्याहृतलब्धस्यावशिष्टे प्रभवादयः एकावशेषे प्रभवः द्व्याद्यवशिष्टे विभवादिः । वर्षवर्ज्जन्तु यच्छेषं वर्षातिरिक्तं शराद्रिवस्विन्दुहृतावशिष्टं तत् सूर्य्यैः द्वादशभिः संपूर्य्य खोर्म्मिभिः षष्ट्या हृते व्युत्क्रमत इत्यनेन परिहृतावशिष्टः अङ्कादस्ताः परिहृत मध्यांशके शान्तिहृते विंशता हृतावशिष्टा अंशकाख्या मासाः स्युरिति । प्रभवादिवर्षोत्पत्त्युपक्रम्य "आद्या तु विंशतिर्ब्राह्मी द्वितीया वैष्णवी स्मृता । तृतीया रुद्रदैवत्या दृष्टा मध्याधमा भवेत्' इत्युक्त्वा तत्फलमुक्तं भविष्य पु० यथा "गोमहिष्यो विनश्यन्ति वै चान्ये नटनर्त्तकाः । वासवो वर्षते देवि ! शस्यञ्च न हि जायते । निस्वर्णपमाशादिकार्पासानां महार्घता । गोमहिष्यः सुवर्णानि कांस्यताम्राण्यशेषतः । तत् सर्व्वं देवि ! विक्रीय कर्त्तव्योधान्यसङ्ग्रहः । तेन धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्दिनम् । पार्थिवा मेघ-

का दोषाः कालयुक्ते प्रपीडिताः ५२ वर्षफलकथने । २ स० । २कालेन कालधर्म्मेण मृत्युना युक्ते च त्रि०

कालयोग पु० ६त० । कालसम्बन्धे । "महता कालयोगेन प्रकृतिं याश्यतेऽर्ण्णवः" भा० व० १०अ० । कर्म्म० ज्यो०उक्ते कालरूपे योगभेदे च कालशब्दे विवृतिः ।

कालयोगिन् पु० त्रि० काल एव योगोऽस्यास्ति इनि १ शिवे । "कालयोगी महानादः सर्व्वकामश्चतुष्पथः" भा०आनु० १७अ० । शिवसहस्रनामोक्तौ । २ कालसम्बन्धे त्रि० ।

कालरात्रि स्त्री कालो रात्रिरिव कालस्य प्रलयकालस्य रात्रिरिव अप्रकाशकत्वात् । १ प्रलयरात्रौ २प्रलयकाले तत्र सर्व्वचेष्टाराहित्यात् तथात्वम् । "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते" इति मनुना प्रलयकाले सर्व्वचेष्टाराहित्योक्तेस्तत्कालस्य रात्रिरूपत्वम् । ३दुर्गामूर्त्तिभेदे सा च "कालरात्रिमथो वक्ष्ये रिपुव्रणसूदनीम्" इत्युपक्रम्य मन्त्रमहोदधौ१८तरङ्गे उक्ता, तत्रैव तस्या मन्त्रपूजादिकं दृश्यम् । "शक्तिभिःसहिता दुर्गा कार्य्यौ रक्षति सर्व्वतः । ताः प्रयत्नेन संपूज्याः कालरात्रिमुखा नरैः" काशीख० "कालरात्रिर्महारात्रिर्मोहरात्रिश्च दारुणा" देवीमा० व्याकृतश्चैतद् गुप्तवत्या यथा "कालरात्रिः सर्व्वजन्तुमरणोपलक्षिता कल्परात्रिः । महारात्रिः ब्रह्मलयोपलक्षिता महाप्रलयरात्रिः, मोहरात्रिः मोहावर्त्तगर्त्तपातिनी महामायाख्या संहृतिकर्त्री, यद्वा दैनन्दिनप्रलयब्रह्मप्रलयमोक्षरूपमहाप्रलयरूपरात्रय इति पदत्रयस्यार्थः । ४तत्प्रतिपादकमन्त्रभेदे च अभेदोपचारात् स च मन्त्रः बह्वृचपरिशिष्टे रात्रिसूक्तत्वेन प्रसिद्धः । नामभेदे च "रात्रिं प्रपद्ये" इत्यादिः । ५ भीमरथ्याम् (अतिवृद्धवयस्के) हारा० । सर्वप्राणिनाशिकायां ६ यमभगिन्यां भावप्र० । ७ दीपान्विताभावस्यायाम् "दीपावली तु या प्रोक्ता कालरात्रिश्च सा मता" इत्यागमोक्तेः ।

कालरुद्र पु० कालरूपो रुद्रः । कालरूपप्रलयाग्निरूपे रुद्रभेदे "याः पुरः कालरुद्रस्य नानाश्रीशतसङ्कुलाः । विचित्रहर्म्यविन्यासाः कृतस्ता मेरुपृष्ठतः । तास्तु कालरुद्रस्य गतुरूपेण संस्थिताः । या परा शिवरूपेण परमा पददायिका । तस्या यद् दुःसहं तेजो ब्रह्मादीनां भयङ्करम् । तं विद्धि कालरुद्रेति सौम्यरूपं सदाशिवम् । कालाग्निभ्रमनं (व्यासः) लक्षं योजनानां प्रमाणतः । ऊर्द्ध्वेनोच्छ्रयतस्तस्य पादः पादेन भासते । सिंहरूपा महाघोरा महानक्रमहाबलाः । कालाग्निरुद्ररूपो योऽवह्निरूपसमावृतः । अनन्तपद्मरूपश्च धातुश्च कारणेश्वरः । दारुणाग्निश्च रुद्रश्च यमहन्ता भयान्तकः" देवीपु० । कालाग्निरुद्रोऽप्यत्र

कालल त्रि० कालः कालकं चिह्नभेदः अस्त्यस्य सिध्मा० लच् । कालकचिह्नयुक्ते त्रिका० ।

काललवण न० नि० कर्म्म० । विड्लवणे रत्नमा० । "दीपनं तीक्ष्णमुष्णञ्च विडं वातानुलोमनम्" सुश्रुते तद्गुणा उक्ताः । "विड़ं पाकञ्च कतकं तथा द्राविड़मासुरम् । विड़ं सक्षारमुष्णञ्च कफवातानुलोमनम्" । ऊर्द्ध्वं कफमधो वातं सञ्चारयतीत्यर्थः । "दीपनं लघु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रुच्यं व्यवायि च । विबन्धानाहविष्टम्भहृद्गुरुगौरवशूलहृत्" भावप्र० तत्पर्य्यायगुणाः

काललोचन पु० १ दानवभेदे । "प्रलम्बो नरको वातौ रुरूमः काललोचनः" हरिवं० २४०अ० दानवोक्तौ । कर्म्म० । २ कृष्णे लोचने न० ब० व० । ३ तद्युक्ते त्रि०

काललोह न० नि० कर्म्म० । कृष्णायसि रत्नमा० लौहस्योत्पत्तिलक्षणगुणा भावप्र० उक्ता यथा "पुरा लोमिलदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि । उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च । लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी । शुरुता दृढतोत्क्लेदः कश्मलं दाहकारिता । अश्मदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्तु वै । लोहं तिक्तं सरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु । रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् । कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शःप्लीहपाण्डुताः । मेदोमेहौ कृमीन् कुष्ठं, तत्किट्टं तद्वदेव हि । पाण्डुत्वकुष्ठामयमर्बुदं भवेत् हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्मरीञ्च । नानारुजानाञ्च तथा प्रकोपं करोति हृल्लासमशुद्धलोहम् । जीवहारि मदकारि चायसं देहशुद्धिमदसंस्कृतं ध्रुवम् । पाटवं न तनुते शरीरके दारुणां हृदि रुजाञ्च यच्छति । कुष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिकां तथा । मद्यमम्लरसञ्चापि त्यजेल्लोहस्य सेवकः" ।

कालवृन्त पु० कालं कृष्णं वृन्तमस्य । कुलत्थवृक्षे रत्नमा० गौरा० ङीष् । कालवृन्ती पाटलावृक्षे स्त्री राजनि० ।

कालवेला स्त्री कालस्य शनेः वेला कालभेदः । रव्यादिवारेषु दिवानिशोरर्द्धयामभेदे सच अर्द्धयामशब्दे ३७६पृ० उक्तः तत्फलमाह वशिष्ठः "निधनं प्रहरार्द्धे तु

निःस्वत्वं यमघण्टके। कुलिके सर्वनाशः स्यात् रात्रावेते न दोषदाः"। तत्रवार्द्धयामकुलिकालवेलायाः रात्रावपि सम्भवेन तस्य रात्रौ दोषाभावोक्तिः वारविशेषविषया तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे "न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ देवेज्यदैत्येज्यदिवाकराणाम्। दिवा शशाङ्कार्कजभूसुतानां सर्वत्र निन्द्यो बुधवारदोषः"। तस्याः सर्वदेशे वर्जनीयतामाह गर्गः "विन्ध्यस्योत्तरकूले तु यावदाहुहिमाचलम्। यमघण्टकदोषोऽस्ति नान्यदेशे तु विद्यते। मत्स्याङ्गमागधाख्येषु यमघण्टस्तु दोषकृत्। काश्मीरे कुलिकं दुष्टमर्द्धयामस्तु सर्वतः"। विन्ध्योत्तरकूलाद्यन्तर्गतत्वात् मत्स्यादीनां पृथगुक्तिः।

कालशाक न० नि० कर्म०। स्वनामख्याते (नरिचा) हिन्दीभाषाप्रसिद्धे शाकशाके भावप्र०। "नाडिकं कालशाकञ्च शाकशाकञ्च कालकमिति" तत्पर्य्यायमुक्त्वा "कालशाकं सरं रुच्यं वातकृत् कफशोथनुत्। बल्यं रुचिकरं मेध्यं रक्तपित्तहरं हिमम्" तद्गुणा उक्तम्। रुच्यं रुचये दीप्तये हितमित्यर्थः। मेध्यं श्राद्धदेयत्वेन पवित्रम् यथाह हारीतः "कालशाकञ्च शाल्यन्नं मूलकं कृष्णनालिकाम्। वेत्राङ्कुरं कलायञ्च (मटर) पटोलं सर्षपं तथा। षड्वींवर्त्तं सुनियतं शाकान्याहुर्मनीषिणः"।

कालशालि पु० नि० कर्म०। कृष्णव्रीहौ धान्यभेदे राजनि० कृष्णव्रीहि-शालामुख-जतुमुख-नन्दीमुख-लावाक्षक-त्वरितक-कुक्कुटाण्डक-पारावतकपाटप्रभृतयो व्रीहयः। कषायमधुराः पाके मधुरा वीर्यतो हिमाः। अल्पाभिष्यन्दिनस्तुल्याः षष्टिकैर्बद्धवर्चसः। कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां कषायानुरसो लघुः। तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशो व्रीहयोऽपरे। दग्धायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिनः। कषाया बद्धविण्मूत्रा रूक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः" सुश्रुतः। तल्लक्षणमुक्तं भावप्र० कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुलः"।

कालशे(से)य न० कलश्याम्(स्याम्) भवः ढक्। तक्रे अम०

कालशैल पु० नि० कर्म०। पर्वतभेदे तत्स्थानादि भा० व०१३६अ० "उक्तं यथा "उशीरबीजं मैनाकं गिरिं श्वेतञ्च भारत!। समतीतोऽसि कौन्तेय। कालशैलञ्च पार्थिव!। एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ!। स्थानं विरजसं पुण्यं यत्राग्निर्नित्यमिध्यते। एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमद्भुतम्। समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ। एतद्द्रक्ष्यसि देवानामाक्रीडञ्चरणाङ्कितम्। अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय! कालशैलञ्च पर्वतम्"।

कालसंरोध पु० ६ त०। १चिरकालावस्थाने। "न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः" मनुः। "कालसंरोधः चिरावस्थानम्" कुल्लू०। ३त०। २ कालेन रोधे च

कालसङ्कर्षा न० कालेन सङ्कृष्यतेऽसौ सम्+कृष+कर्मणि घञ्। नववर्षायां कुमार्य्याम्। "एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती। त्रिवर्षा तु त्रिमूर्त्तिश्च चतुर्वर्षा तु कालिका। सुभगा पञ्चवर्षा च षड्वर्षा च उमा भवेत्। सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका। नवभिः कालसङ्कर्षा दशभिश्चापराजिता। एकादशे तु रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी। त्रयोदशे महालक्ष्मीर्द्विसप्ता पीठनायिका। क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चाम्बिका मता। एवं क्रमेण संपूज्या यावत् पुष्पं न जायते। पुष्पितापि च सम्पूज्या तत्पुष्पादानकर्म्मणि" अन्नदाकल्पः।

कालसर्प पुंस्त्री नि० क०। कृष्णसर्पे त्रिका०। स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप्। पुंयोगे तु ङीष्।

कालसार पुंस्त्री० कालः कृष्णवर्णः सारः प्रधानमस्य। १ कृष्णसारे मृगे शब्दर०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। तल्लक्षणं कृष्णसारशब्दे दृश्यम् २पीतचन्दने कालानुसार्य्ये न० भावप्र०। तस्य गुणादि कालानुसार्य्यशब्दे दृश्यम्। "कालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धेत्यादि" सुश्रु०।

कालसाह्वय न० कालेन समानः आह्वयोऽस्य। कालसूत्राख्ये नरकभेदे "यो मनुष्यः स्वकं पुत्रं विक्रीय धनमिच्छति। कन्यां वा जीवितार्थाय यः शुल्केन प्रयच्छति। सप्तावरे महाघोरे निरये कालसाह्वये। स्वेदं मूत्रं पुरीषञ्च तस्मिन् मूढः समश्नुते" भा० आनु० ४५अ०।

कालसूत्र न० कालस्य यमस्य सूत्रमिव बन्धनहेतुत्वात्। १ नरकभेदे भाग० ५, २६अ० "तामिस्रोऽन्धतामिस्रः" इत्यादिनरकभेदोक्तौ "रौरवः कुम्भीपाकः कालसूत्रम्" इत्यादिना तद्भेदमुक्त्वा "यस्त्विह ब्रह्मध्रुक् स कालसूत्रसंज्ञके नरके अयुतयोजनपरिमण्डले ताम्रमये तप्तखले उपर्य्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामभितप्यमानोऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां दह्यमानान्तर्बहिःशरीर आस्ते चेष्टते अवतिष्ठते परिधावति च यावन्ति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्राणि" इति लक्षितम्। "कालसाह्वयशब्ददर्शितभारतवाक्ये अन्योऽपि तद्धेतुरुक्तो मनुना तु "श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति। स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः" इत्यन्योऽपि तद्धेतुर्विशेषोक्तः सामान्यतस्तु एकविंशतिनरकहेतु-

रन्यायवर्त्तिराजप्रतिग्रह एव मनुना “यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः । स पर्य्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् । तामिस्रमन्धतामिस्रम्” इत्युपक्रम्य “नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च” इत्यादिना एकविंशतिनरकहेतुत्वोक्तेः । कालस्य मृत्योः सूत्रमिव । २मृत्युहेतुसूत्रे “वडिशोऽयं मया ग्रस्तः कालसूत्रेण लम्बितः” भा० व० ११४८०श्लो० ।

कालस्कन्ध पु० कालः कृष्णः स्कन्धोऽस्य । १तमालवृक्षे २तिन्दुकवृक्षे (तेँद) ३जीवकवृक्षे (जियोल) मेदि० ४खदिरे ५ उदुम्बरे च राजनि० । ६न० । ६कालायसभेदे

कालहर पु० कालं मृत्युं हरति हृ—टच् । १शिवे २कामरूपान्तर्गते तीर्थभेदे च । “तस्मात् पूर्व्वं भद्रकामः पर्व्वतस्तु त्रिकोणकः । यत्र कालहरोनाम शिवलिङ्गं व्यवस्थितम्” कालि०पु०७८अ० । ३भयहरे त्रि० स्त्रियां ङीप्

कालहानि स्त्री ६ त० । विलम्बे शब्दचि०

कालहीन पु० कालेन कृष्णवर्णेन हीनः । लोध्रे शब्दचि० ।

कालहोरा स्त्री काले कालभेदे होरा । १अहोरात्रोदितद्वादशलग्नार्द्धरूपहोरायां २समयभेदे च तत्सदोषितदुरानयनम् मुहूर्त्तचि० यथा

“वाराद्यर्घटिका द्विघ्नाः स्वाक्षहृच्छेषवर्जिताः । सैकास्तष्टा नगैः कालहोरेशा दिनपात्क्रमात्” मु० चि० ।

“वाराद्येरिति वारप्रवृत्तिप्रकारेण यस्मिन् क्षणे वारप्रवृत्तिर्जाता तत इष्टघटिकाद्विगुणाः कार्य्यास्ता द्विस्थाने स्थाप्याः तत्र पञ्चभिर्भक्ते यल्लब्धं तस्यान्यस्थाने यच्छेषं तत् द्विगुणघटीमध्ये वर्जितं कार्य्यम् । एवं विधःयस्तः सैका एकयुक्ताः कार्य्यास्ततोनगैः सप्तभिस्तष्टाभक्ता अवशिष्टाः कालहोराः सूर्य्यादिनपाद्वारात् क्रमाद्गणनीयाः । यथा रविवारे इष्टघटिकाः षट् ६ द्विगुणाः १२ पृथक्स्थाप्यन्ते २ वर्जिताः १० नगैस्तष्टाः शेषं ३ सैकं ४ रविवारक्रमगणनया चतुर्थी बुधस्य होरा यथाह वसिष्ठः “वारप्रवृत्तेर्गदितादिनेशात्कालाख्यहोरापतयः क्रमेण । सार्द्धेन नाडीद्वितयेन यतः षष्ठ षष्ठ पुनःपुनः स्यात्” तथा सतेऽहोरात्रे चतुर्विंशतिः कालहोरा भवन्ति यथानुपातः यदि घटिकानां षष्ट्या ६० चतुर्विंशतिर्होरा २४ लभ्यन्ते तदा एकया किमिति अनेकेन गुणे विशेषाभावाच्चतुर्विंशतिः छेदः षष्टिर्जाता उभयोर्द्वादशापवर्त्ते इष्टघटिकाद्विगुणाः पञ्चभक्ताः कालहोराः स्युरिति । तथाचोक्तं रत्नमालायाम् “वारप्रवृत्तेर्घटिकाद्विनिघ्नाः कालाख्यहोरापतयः शराप्ताः । दिनाधिपाद्या रविशुक्रसौम्यशशाङ्कसौरेज्यकुजाः क्रमेण” अत्र ग्रन्थकृतोक्तौ वारतः सार्द्धघटीद्वयेनैका होरा द्विगुणिताः सार्द्धद्वियघ्यः पञ्च भवन्ति । अतएवोक्तं “वाराद्यर्घटिका द्विघ्ना” इति एकयोगे षट् जाता एवं रविवारक्रमेण गणनया द्वितीया शुक्रस्य कालहोरा प्रवृत्ता अतउक्तं सैका इति । भवन्मतेऽपि सूर्य्यात् षष्ठः शुक्रस्तस्यैव होरा इयञ्च शुक्रहोरा पञ्चघटीपर्य्यन्तं लभते इष्टघटिकाः ४द्विगुणाः ८अत्र पञ्चभ्य आधिक्यमनुचितमिति द्वितीयस्थाने स्थापयित्वा पञ्चभक्तावशिष्टत्रयेणोनाः पञ्च जाताः अत उक्तं स्वाक्षहृच्छेषवर्ज्जिता इति । एकयोगे षट् एवं सति पुनः सैव होरा एवमिष्टघटीभिः कालहोराऽऽनयनं सुगमम् । वाराणां सप्तसंख्यात्वात्तदाधिक्यमनुचितमिति नगैस्तष्टा इत्युक्तम् । क्रमगणनायामियं युक्तिः द्वयोर्होरास्वामिनोरन्तरं पञ्च सम्भवति । एकयोगस्तु वर्त्तमानकालहोराज्ञानार्थमतो रविक्रमगणनया भवद्विर्गणिता सैव होरा भवति । विवाहवृन्दावने तु कालहोरा उदयमारभ्योक्ताः यथा “तत्कालार्कन्यूनलग्नांशपिण्डोभक्ताः पञ्चत्रींशिभिर्भुक्तहोराः । स्वच्छक्रेन्दुसौरेज्यभौमा संख्यायैरन्वारतास्ते तदीयाः” अनयोर्विषयविभागो वसिष्ठसंहितायाम् “वारप्रवृत्तेर्विधानं क्षणवारार्थमेव हि । अखिलेष्वन्यकार्य्येषु दिनादिस्वदयाद्भवेत्” । क्षणवारः कालहोरारूपः तदर्थं वारप्रवृत्तिः, अन्यकार्य्येषु दिक्शूलादिषु तिथिवारप्रयुक्तेषु नक्षत्रवारप्रयुक्तेषु चायोगेषु सुयोगेषु च सूर्य्योदयादेव वारा ग्राह्याः” पी० धा० । “वारे प्रोक्तं कालहोरासु तस्य विधेयं प्रोक्तं स्वामितिथ्यंशकेऽस्य” मु० ।

“अथ कालहोराप्रयोजनमन्यत्र शालिन्याह । वारे प्रोक्तमिति । यत्कर्म यस्मिन् वारे प्रोक्तं तद्दिनस्य सदोषत्वेऽप्यावश्यकत्वे तस्य कालहोरायां कर्त्तव्यं यदाह नारदः “यस्य खेटस्य यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते । यद्वस्य क्षणवारेऽपि तस्य तत्कर्म सर्वदा” । अत्र केचित् यस्य वारे यत्कर्म प्रोक्तं तस्य अंशिनो नवांशे सूर्य्यचन्द्रोवा चेत्तिष्ठेत् तदा तत्कर्म कार्य्यमित्याहुः उक्तञ्च “यस्य ग्रहदिने कर्म यत्किञ्चिदभिधीयते । तद्राशिसंस्थिते सूर्य्ये चन्द्रे वा तद्विधीयते” इति । कैश्चित् प्रत्येकं होराफलान्युक्तानि “भानुहोरा मृतिं कुर्य्याच्चन्द्रहोरा स्थिरासनम् । कारागृहं भौमहोरा बुधहोरा च पुत्रदा । वस्त्रालङ्कारदा जीवहोरा

शैक्षी विवाहदा । अकलं शनिहोरायां सप्रहोराफलन्त्विदम्” उदयकाले यदा होरा तदा उदयादारभ्यहोरानयनप्रयोजनन्तु “पादः स्वयं चदलं समासे दिने स्वकीये चरणोनरूपम् । रूपं स्वहोराचिति कालवीर्यमुक्तं हि होरानिपुणैः पुराणैरिति”। युक्तं चैतत् वर्षेशादीनां उदयादितः प्रवृत्तानां साहचर्याद्धारेणा अभ्युदयादेव गणनीयाः” नी०भा० ।

काला स्त्री कालोवर्णोऽस्त्यस्य-वर्ण०अच् । “कालात् वर्णेचेत्” वार्त्ति० कालशब्दस्यैव वर्णवाचित्वे ङीष् इह तु वर्णं वाद्यजन्तत्वात् न ङीष् । १नीलिन्याम् २ कृष्णत्रिवृतायां (कालतेओड़ी) ३कृष्णजीरके च अमरः पर परत्वेऽपि हरी० स्त्री । कल–विक्षेपे णिच्–पचाद्यच् । ४मञ्जिष्ठायां मेदि० ५लिकवृक्षे (कुलियाखाड़ा) रत्नमा० । ६वनगन्धावृक्षे राजनि०७पाटलावृक्षे भावप्र० । ८ दक्षप्रजापतिकन्यारूपे काश्यपपत्नीभेदे । “प्रजापतेर्महाभाग ! दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥ अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा” इत्यादिना भा० आ० ६५ अ० ताः उक्ताः “कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहारिणः । प्रविख्याता महावीर्या दानवेषु परन्तपाः । विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च । क्रोधशत्रुस्तथैवान्ये कालकेया इति श्रुताः” कालाया अपत्यम् ढक् । कालेय तदपत्ये [लवभेदे कालशब्दे विवृतिः

कालांश पु० कालरूपोऽंशः । ग्रहाणां दृश्यतायोग्ये काल-

कालाचरिक स्त्री काले यथायोग्यकाले चरं वेत्ति ठक् । शिक्षिताचारे त्रिका० ।

कालागुरु न० कर्म० । कृष्णागुरुणि अमरः तद्गुणादि भावप्र० उक्तं यथा “अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजं तथा । वंशिकं कृमिजं चापि कृमिजग्धमनार्यकम् । अगुरूष्णं कटु त्वच्यं तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तलम् । लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत् । कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लौहवद्वारि मज्जति । अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः” । तदुत्पत्तिदेशश्च प्रागज्योतिषदेशः यथाह रघौ “चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः । तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः” ।

कालाग्नि पु० कालः सर्वहिंसकोऽग्निः । १ प्रलयाग्नौ । कालानलप्रभृतयोऽप्यत्र २तदधिष्ठातरि रुद्रे ३ सप्तमिते पञ्चमुखे रुद्राक्षे । “पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निनामतः । अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात् । मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्” ति०त० स्कन्दपु० रुद्रपरत्वे कालरुद्रशब्दे उदा० दृश्यम् ।

कालाग्निरुद्र पु० कालाग्निरिव रुद्रः । सर्वहारके प्रलयाग्नितुल्ये रुद्रे तमधिकृत्यैव कालाग्निरुद्रोपनिषत् प्रवृत्ता । अभेदोपचारात् तदुपासके २ ऋषिभेदे वैदिकमन्त्राणां बहूनां तद्दृष्टत्वात् तदार्षत्वम् कात्या० सर्वानुक्रमिकायामुक्तम् ।

कालाङ्ग न० ६त० । १कालपुरुषस्याङ्गे । कालपुरुषशब्दे प्रमाणादि । कर्म० । २कृष्णवर्णदेहे न० कालमङ्गं यस्य । ३कृष्णवर्णाङ्गयुक्ते त्रि० “असिञ्च कालाङ्गमकोषमग्रणम्” भा० वि०७अ० ।

कालाजिन न० कालस्य कृष्णमृगस्याजिनम् । १ कृष्णसारमृगचर्मणि “कालमजिनं यत्र । २कालाजिनप्रधाने देशभेदे स च देशो वृह०स०कूर्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तः यथा “अथ दक्षिणेन लङ्काकालाजिनसौरिकीर्णतालिकटाः” ।

कालाञ्जन न० कालमञ्जनम् । कृष्णवर्णाभिधयुक्ते अञ्जनभेदे (काजल) “न चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या कालाञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम्” कुमा० ।

कालाञ्जनी स्त्री अज्यते अनया अनुज–करणे–ल्युट् ङीप् काली अञ्जनी पुंवद्भावः । रेचन्यां क्षुपभेदे राजनि०

कालाक्षक पुं स्त्री० नि० कर्म० । कोकिले तस्याक्षकेषु (पक्षिरु) अतिकृष्णत्वात् तथात्वम् । “कालाक्षककण्ठरागरक्तरक्ताधरार्तिरवायमग्नाक्षर्याकिनि” दश०कु०स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कालातिरेक पु० ६त० । उचितसमयातिक्रमे संवत्सरातिरेके च । “कालातिरेके द्विगुणम् प्रायश्चित्तं समाचरेत्” प्रा०त० देवलः । कालातिरेके संवत्सरातिक्रमे-“संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणोदमः” इति मनुवचनैकवाक्यत्वात् द्विगुणवत्प्रायश्चित्तानि भवन्तीति व्याख्यातु कालातिक्रमकालात्ययादिकमप्यत्र “कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते” उद्वा० त० भुजबलः ।

कालातीत न० कालस्यातीतमत्ययः अति + इण–भावे क्त ६त० । १ कालातिक्रमे । “कालातीते वृथा सन्ध्या वन्ध्यास्त्रीमैथुनं यथा” म०त० काशी० । अतीतः कालोऽस्य निष्ठान्तत्वात् परनिपातः २अतिक्रान्तकाले त्रि० । गौतमोक्ते कालात्ययापदिष्टाख्ये बाधरूपे ३हेत्वाभासभेदे कालात्ययापदिष्टशब्दे विवृतिः ।

कालात्मन् पु० कालश्चात्मास्य। कालस्वरूपे परमेश्वरे। "कालात्मा कालकृद्विभुः" विष्णुस०। वा कप्। कालात्मकोऽप्यत्र। कालेन तत्कृत आत्मा स्वरूपं यस्य वा कप्। २ कालकृतस्वभावके स्थावरजङ्गमादौ त्रि० "सात्त्विका राजसाश्चैव तामसा ये च केचन। भावाः कालात्मकाः सर्वे प्रवर्त्तन्ते हि जन्तुषु। जङ्गमाः स्थावराश्चैव दिवि वा यदि वा भुवि। सर्वे कालात्मकाः सर्प! कालात्मकमिदं जगत्। प्रवृत्तयश्च लोकेऽस्मिंस्तथैव च निवृत्तयः। तासां विकृततायाश्च सर्वं कालात्मकं स्मृतम्। भा० आनु० १ अ०

कालात्ययापदिष्ट पु० कालात्ययेनापदिष्टः ३ त० गौतमोक्ते हेत्वाभासभेदरूपे हेतुदोषे तल्लक्षणादिकं गौ० सू० भाष्यादौ दर्शितम् यथा

"कालात्ययापदिष्टः कालातीतः" सू०

"कालात्ययेन प्रयुक्तो यस्यार्थस्यैकदेशोऽपदिश्यमानः स कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते। निदर्शनम्। नित्यः शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वात् रूपवत्, प्रागूर्द्ध्वञ्च व्यक्तेरवस्थितं रूपं प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते तथा च शब्दोऽप्यवस्थितो भेरीदण्डसंयोगेन व्यज्यते दारुपरशुसंयोगेन वा। तस्मात् संयोगव्यङ्ग्यत्वात् नित्यः शब्द इत्ययमहेतुः कालात्ययापदेशात् व्यञ्जकस्य संयोगस्य कालं न व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तिरत्येति सति प्रदीपघटसंयोगे रूपस्य ग्रहणं भवति न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते, निवृत्ते दारुपरशुसंयोगे दूरस्थेन शब्दः श्रूयते। विभागकाले सेयं शब्दव्यक्तिः संयोगकालमत्येतीति न संयोगनिमित्ता भवति। कस्मात्? कारणाभावाद्धि कार्य्याभाव इति। एवमुदाहरणसाधर्म्यस्याभावादसाधनमयं हेतुर्हेत्वाभास इति"। भा०। उक्तसूत्रं वृत्तौ त्वेवं व्याख्यातं यथा।

"क्रमप्राप्तमतीतकालं लक्षयति। अतीतकालस्य समानार्थकत्वात् कालातीतशब्देनोक्तकालस्य साधनकालस्यात्ययेऽभावेऽपदिष्टः प्रयुक्तो हेतुः एतेन साध्याभावप्रमालक्षणार्थ इति सूचितं साध्याभावनिर्णये साधनासम्भवादयमेव बाधितसाध्यक इति गीयते। तथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ। न च बाधे आश्रयग्राहकस्य व्यभिचारस्य ग्राहिग्राह्यतरस्यैव दोषत्वमुचितमिति वाच्यं तत्प्रतिसन्धानेन बाधस्य दोषत्वावश्यकत्वात् उपाधेरसङ्करेऽप्युपाधेरिव दूरात्। उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान्, विषयतावच्छिन्नः पर्वतो वह्निमानित्यादावसङ्कराच्च साध्याभाववत्प्रत्यक्षतावच्छेदकावच्छिन्नकत्वस्य तत्र सत्त्वात्। परे तु घटः सकर्तृकः कार्य्यत्वादित्यादौ यत्र लाघवोपनीतमेकमात्रकर्तृकत्वं भासते तत्र तदभावोऽसङ्कीर्णोदाहरणमिति वदन्ति"।

मणिकृता तु बाधत्वेनायं व्यवहृतः तल्लक्षणादिकं तत्रोक्तं यथा

"बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वा पक्षे साध्याभावज्ञानमात्रस्य प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाज्ञानेन बाधाभावादिति वक्ष्यते अतएव साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमपि न, अर्थविरुद्धसङ्कीर्णबाधाव्याप्तेश्च। किन्तु साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयपक्षकत्वं, प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वं, पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वेति विवक्षितविवेकेन साध्याभावप्रमैव दोषः सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती हेत्वाभासत्वात् प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात् अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धाच्च"।

"कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा" भाषा०।

कालादर्श पु० कालः कालस्वरूपकर्माङ्गत्वादि आदर्श्यतेऽत्र आ+दृश–णिच्–आधारे अच्। स्मृतिनिबन्धभेदे

कालाध्यक्ष पु० कालानां सर्वकालानामध्यक्षः स्वगत्या प्रवर्त्तनात्। १ सूर्य्ये "कालाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्मा तमोनुदः" भा० व० ३०। सूर्य्यस्याष्टाधिकशतनामकथने। सर्वकालप्रवर्त्तके २ परमेश्वरे च।

कालानल पु० कालः सर्वसंहारकः अनलः। १ प्रलयाग्नौ "दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि" गीता। २ नृपभेदे "सभानरश्चाक्षुषश्च परमन्युस्तथैव च। सभानरस्य पुत्रस्तु विद्वान् कालानलो नृपः। कालानलस्य धर्म्मज्ञः सृञ्जयो नाम विश्रुतः। सृञ्जयस्याभवत् पुत्रो वीरो राजा पुरञ्जयः"। हरिवं० ३१ अ०

कालानलचक्र न० कालानल इव हिंसकं चक्रम्। नरपतिजयचर्य्योक्तेऽनिष्टादिज्ञापके चक्रभेदे तद्भेदादिकञ्च चक्रशब्दे वक्ष्यते।

कालानुनादिन् पु० कालएव कालः तं, काले वर्षाकाले वा अनुनदति अनु+नद–णिनि। १ भ्रमरे २ चटके ३ कपिञ्जले ४ चातके पक्षिणि च मेदि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

कालानुसारिवा स्त्री कालेन वर्णेन अनुसृता सारिवा अनुसारिवा। १ तगरमूले २ शीतलीजटायाञ्च (शिटकीछोप) रत्नमा० तयोः कालवर्णतया सारिवातुल्यत्वात्तथात्वम्।

कालानुसारक न॰ कालं कृष्णवर्णं मृगमदमनुसरति गन्धेन अनु+सृ–ण्वुल् । २ पीतचन्दने कालानुसार्य्यके कालीयके(कलम्बक) भावप्र॰ २ समयानुसारिणि त्रि॰

कालानुसारिन् न॰ कालः मृगमदस्तमनुसरति गन्धेन दूरतो गच्छति अनु+सृ–णिनि । १ शैलजे गन्धद्रव्यभेदे शब्दरत्ना॰ २ समयानुसारके त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

कालानुसार्य्य न॰ कालोमृगमदोगन्धेनानुसार्य्यो यस्य । तगरभेदे भावप्र॰ (कलम्बक) "कालानुसार्य्यं तगरं कुटिलं नहुषं तथा । अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ती च वार्हिणम् । तगरद्वयमुष्णं स्यात् स्वादु स्निग्धं लघु स्मृतम् । विषापस्मारशूलाक्षिरोगदोषत्रयापहम्" तत्रैव तद्गुणादिकमुक्तम् । स्वार्थे॰ वा कप् । कालानुसार्य्यक २ कालीयके शैलजे राजनि॰ ३ शिंशपावृक्षे (शिशु) मेदि॰ ।

कालान्तर न॰ अन्यः कालः मयू॰ नि॰स॰ । १अन्यस्मिन् काले २तत्पश्चात्काले "कालान्तरक्षमा" शकु॰। ३समयान्तरस्थायिनि च ।

कालान्तरविष पुंस्त्री॰ कालान्तरे दंशनकालात् दीर्घकाले विषं विकारकारि यस्य । मूषिके हेम॰ तस्य दंशनाद्दीर्घकाले विषस्य विकारकारित्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङीष् ।

कालाप पु॰कालो मृत्युराप्यते यस्मात् आप–अपादाने अच् ह॰ । १ सर्पभोगे २ राक्षसे पुंस्त्री॰ धरणिः स्त्रियां ङीष् । कलापं व्याकरणभेदं वेत्त्यधीते वा अण् । ३ कलापव्याकरणाभिज्ञे ४तदध्येतरि च त्रि॰ । कलापिना वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते "कलापिनोऽण्" पा॰ अण् इनोलोपः । ५ कलापिना प्रोक्ताध्येतृषु भूम्नि "उदगुः कठकालापा" सि॰कौ॰।६ तत्प्रोक्तवेदशाखाभेदे च

कालापक न॰ कालापस्य कलापिना प्रोक्तस्य शाखाभेदस्य धर्म्म आम्नायो वा "चरणाद्धर्म्माम्नाययोः" पा॰ वुञ् । १कलापिप्रोक्तशाखाभेदस्य २ धर्म्मे आम्नाये च

कालाभ्र पु॰ कर्म॰ । सजले कृष्णवर्णे मेघे सजलस्यैव मेघस्य कालत्वात् तथात्वम् "कालाभ्राभैः कटाक्षैररिकुलभयदाम्" तन्त्रसा॰ । कालमेघादयोऽप्यत्र । ते गर्जमाना इव कालमेघाः" भा॰आ॰१८३अ॰ ।

कालाम्र पु॰काल आम्रोऽत्र । द्वीपभेदे "कुरून् यात्युत्तरान् वीर ! कालाम्रद्वीपमेव च" हरि॰ १५१अ॰ ।

कालायन त्रि॰ कालेन निर्वृत्तादि पक्षा॰चतुरर्थ्यां फक् । कालनिर्वृत्तादौ ।

कालायस न॰ कर्म॰ अच् समा॰ । कृष्णवर्णे लौहभेदे । काललौहशब्दे दृश्यम् । २लौहभाण्डे हेम॰ । "वज्रिना द्राव्यमाणं कालायसं निमज्जन्ति" भाग॰ ५.२६.२७.

कालाशुद्धि स्त्री कालस्य कर्म्मयोग्यत्वसम्पत्त्यशुद्धिः । समयाशुद्धौ कालस्य कर्म्मविशेषानर्हत्वप्रयोजके धर्म्मभेदे सा च गुरुशुक्रास्तत्वादिकृता भवति । "वक्रातिचार वृद्धास्तबालत्वे गुरुशुक्रयोः । गुरौ मकरसिंहस्थे चाथ माघहिमांशयोः । तयोदशदिने पक्षे गुर्व्वादित्ये तथैव च । लुप्ताब्दे त्रिविधोत्पाते कालाशुद्धिरुदाहृता" । ज्यो॰प्र॰ । एतदुपलक्षणम् अन्यान्यपि तन्निमित्तानि तत्तद्ग्रन्थे उक्तानि तत्र कालस्य शास्त्रादेव तत्तत्कर्म्मसाधनत्वेऽवगते शास्त्रेण च कालविशेषस्य पर्य्युदासाद् शुद्धत्वम् । "द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्म्मत्वं स्थापयिष्यते । तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्म्मता । श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते" भट्टवार्त्तिकोक्तेः तस्य शुभत्वं तद्धरिक्तादिदोषराहित्ये अष्टमचन्द्रादिदोषराहित्ये मलमासादिराहित्ये च भवति अतस्तेषां पर्य्युदासात् कर्म्मविशेषे कालाशुद्धिः । तन्निमित्तज्ञापकस्य रत्नाकरादिधृतं व्यासवचनम् म॰त॰ यथा "राहु भौमित्यु च–गुरुशुक्रबाल्यवृद्धास्तमय–सिंहमकरान्यतरगुरुस्थिति–पूर्व्वराश्यनागतातिचारिगुरुकवद्वत्सर–पूर्व्वराशिगमिष्यमाणातिचारिगुरुकपक्षत्रय–वक्रिगुरुकाष्टाविंशतिवासर–कन्यादाद्युत्तरसप्राह–सिंहादित्य–शुभादित्य–पौषादिमासचतुष्टयान्यतमैकहस्तितदधिकान्यतमदिनदृष्टप्राकालिकवृष्टयुत्तरकालिकप्राहान्यतमदिन–निषिद्धपक्षमयान्यतममिति"। म॰त॰"एषु प्रमाणं वक्ष्यामः । अत्र नव्यवर्द्धमानः "एकद्वित्रितदधिकान्यतमदिनवृष्टप्राकालिकवृष्ट्युत्तरकालिकप्राहे तत्र उत्तरदिनत्वस्य पूर्व्वदिननिरूप्यत्वात् उत्तरत्वपूर्व्वत्वयोर्विरुद्धतया नानात्वात् । अतोऽधिमदिनादित्यप्राप्तिरिति" औपमित्यं चाभिहितम् । नचैकमेकदिनं वृष्ट्यपेक्षोदाणपेक्षोदाभ्यां भिद्यमिति वाच्यं विशेषीभूतदिनस्यैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानविरोधेन उपाधिमात्रभेदात् अन्यथा अपार्थिवपृथ्वीत्वाक्त्राव-च्छिन्नपृथ्वीभेदेनान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वप्रसङ्गादित्याह" तच्च वृष्टिदिनोत्तरदिनस्य निषेधविषयत्वे वृष्टिदिनस्य कर्म्मार्हता स्यात् । तस्मात् विशेष्याया वृष्टेरेवोत्तरत्वस्, न तु तदपेक्षोदकादिनस्यापीति । तेनैकस्मिन् दिने वृष्ट्या तद्दिनमात्रत्यागः द्वितीयदिनादौ तु अन्तिमदिनमारभ्य त्र्यहसप्ताहयोस्त्यागः । तथा च व्यासः

'नो सन्ध्यागर्जिते प्राज्ञव्रतोपनयनं बुधाः । न च वृष्टावथाकाले वृष्टावाऽऽसप्तवासरात्'' । आसप्तवासरानित्यत्र वर्षास्वनत्तदृष्टिकालमादाय सप्ताहगणना आसप्तवासरानिति अधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थम् । एतेन विध्यनुवादभिया अधिकसंख्या निरस्ता । अत्र वृष्ट्यन्तरमेव सप्ताहत्यागः एतद्वचनन्तु तृतीयादिदिवसीयाकालवृष्ट्यभिप्रायेण । ''अतोदिनेनैकदिनं त्याज्यं द्वितीयेन दिनत्रयम् । तृतीयेन च सप्ताहं त्यजेदकालवर्षणे' न्यायरत्नपरिगृहीतवाक्येऽपि दिनेन दिनवृत्तिवर्षणेन एवं द्वितीयेनेत्यादौ ज्ञेयम् । अतएव न्यायरत्नेऽपि वृष्ट्युत्तरत्वमुक्तं नतु वृष्टियुक्तदिनोत्तरत्वमिति । एकादिदिनवृत्तित्वविशेषणं दिनाल्पत्वबहुत्वद्योतनार्थमिति । श्रीपतिव्यवहारनिर्णये 'आकालिकीं वृष्टिमवेक्ष्य गन्ता पदं न गच्छेच्छुभमात्मनीच्छन् । क्षौरं व्रतञ्चापि शुभाभिलाषी कदापि नैव मनसापि कुर्य्यात्'' । अत्र नो-सन्ध्या गर्जित इति आकालिकीवृष्टिमवेक्ष्य इत्यादि श्रवणात् । ''व्रतेऽह्नि पूर्व्वसन्ध्यायां यदि देवो यदि गर्जति । व्रतनाश तु नैव स्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः'' इति वचने पूर्व्वपदमपि कारणताग्राहकत्वेन परसन्ध्याव्यावर्त्तकम् । अन्यथा संक्रान्तिवद्भावनिमित्तत्वेन परसन्ध्यायां गर्जितेऽपि व्रतवैगुण्यं स्यात् । एतेन पूर्व्वदिने सायं सन्ध्यागर्जनेऽपि परदिने व्रतनिषेध इति मैथिलमतं चिन्त्यमिति । तथाप्यर्थानुपपत्तेः गीतायां ''मयैवैते निहताः पूर्व्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्!'' इतिवत् स्वरूपाख्यानपरं वा पूर्व्वपदम् । कामरूपीयनिबन्धेऽप्येवम् । योगीश्वरः ''चातुर्मास्ये निवृत्ते तु चक्रपाणौ प्रबुधिते । अकालवृष्टिं जानीयात् यावच्च स्वपते हरिः'' । अत्र यावद्विष्णुमहोत्सव इति जीमूतवाहनः पठति महोत्सवः फाल्गुनी पूर्णिमा इति व्याख्याति च । कल्पचिन्तामणिभोजराजव्यवहारसमुच्चयश्रीधरसमुच्चयेषु ''पौषादि चतुरो मासान् ज्ञेया वृष्टिरकालजा । व्रतबन्धादिकं तत्र वर्ज्जयेत् सप्त वासरान्'' । मार्गशीर्षात् प्रभृति कन्यकाव्यासवाल्मीकिगर्गादितं यावत् प्रवर्षणविधौ नेति कालं वदन्ति । नाड़ीजङ्घः सुरगुरुस्तनिर्ज्जितं वृष्टिरकालौ माघाषेतौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न शेषाः । मार्गादित्रयकौ पञ्चमी नाभिविधौ । व्यासवाल्मीकिगर्गा इत्यत्र व्यासवाल्मीकिशिष्या इति जीमूतवाहनः पठति । प्रवर्षणेत्यत्र छन्दोभङ्ग आर्षत्वात् सोढव्यः । एवं पक्षत्रये व्यवस्थिते येन सर्व्वपरिग्रहः स्यात् तस्यैव ग्रहणमिति न्यायेनाद्यः पक्षः श्रेयान्, तदुत्तरन्तु पक्षद्वयमाचरत्वन्नावश्यमेवमन्यत्रापि । अतएव राजमार्त्तण्डे ''उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च । सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः'' । इति शेषपदे मीमांसानीह कोविदैरिति कल्पचिन्तामणौ पाठः । यद्वा ''सदसत्तु विशेषानिरूपसंहार इष्यते'' इति न्यायेन दोषातिशयार्थ एव सामान्यनिषेधे विशेषनिषेधः । तत्रापि विशेषोक्तो बृहस्पतिना ''वृष्टिः करोति दोषं तावद्यावत्कालमनभा राशेः । यावच्च भवति याने नरपशुचरणाङ्किता वसुधा'' । काश्यपः ''अर्कैकमन्दिरगतौ यदि जीवभानू शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुश्च सिंहे । नारभ्यते व्रतविवाहगृहकर्म्मणिषा चौरादिकर्म्म गमनागमनञ्च धीरैः'' । अर्कैकमन्दिरगताविति विशिष्टं न पृथक् तथा च ''एकराशिगतौ स्यातामेककर्णविषये यदि । गुर्व्वादित्यौ तदा त्याज्या यज्ञोद्वाहादिकाः क्रियाः' । चातुर्मास्यव्रते तु प्रतिप्रसवमाह महाभारते 'चातुर्मास्यव्रतारम्भमकरणेऽपि गुरौ भृगौ । अपाकेऽप्यपि तिथौ कुर्य्यात् एवमेव समापनम्'' ।

गार्ग्यः ''जीवादित्ये बाले शुक्रे अर्द्धं दशाहान्माङ्गल्यं प्रतिष्ठां स्नातञ्च कुर्य्यात्' । माङ्गल्यं विवाहादि । स्नातं पुष्करिण्यादि । राजमार्त्तण्डे हारीतः 'यात्रां चूड़ां विवाहं श्रुतिविवरविधिं ग्रामसद्मप्रवेशं प्रासादोद्यानहर्म्याणि सुरभवनारम्भविद्याप्रदानम् । मौञ्जीबन्धं प्रतिष्ठां मणिवरकनकाधारणं कुर्व्वते ये मृत्युं प्राप्नु सिंहे गुरुदिनकरयोरेकराशिस्थयोश्च'' । सिंहे गुरुदिनकरयोः—सिंहस्थे गुरौ रवौ च एकराशिस्थयोर्युगपत्तयोरेव ''नैवात्र सिंहे'' इत्यत्र ''नैवं हरीज्ये'' इति पाठान्तरम् । हरीज्ये—सिंहे बृहस्पतौ । सोमेश्वराख्यनिबन्धे ''वापीकूपतडागयागगमनक्षौरप्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिरकर्णवेधनमहादानं वनं सेवनम् । तीर्थस्नानविवाहदेवभवनस्नानादिदेवेक्षणं दूरेणैव जिजीविषुः परिहरेदस्तं गते भार्गवे'' । दीपिकायाम् 'गुर्व्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे । दाक्षायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्म्माणि वर्ज्जयेत्' । सर्व्वकर्म्माणीति वचनान्तरोक्तप्रातिस्विकनिषिद्धकर्म्मपरं लाघवात् अन्यथा अतिप्रसङ्गापत्तेः । बृहद्राजमार्त्तण्डः 'यात्राविवाहव्रतबन्धवेश्मप्रासादचूड़ाकरणं हितैषी । नष्टे भृगौ

नीचदिगेश्वराणां देवप्रतिष्ठामपि कर्णवेधम्। हित्वाद्य शुभकर्माणि कुर्यात् तमोऽभिनि। विवाहं मेखलाबन्धं यात्राञ्च परिवर्जयेत्"। अत्र यात्राञ्चेति चकारः पूर्ववचनोपात्तसन्न्यस्तरोक्तप्रतिष्ठाकर्णवेधकर्माणां च समुच्चिनोति। "बाले शुक्रे, वृद्धे शुक्रे, नष्टे शुक्रे, जीवे नष्टे। बाले जीवे, जीवे सिंहे, सिंहादित्ये जीवादित्ये। तथा मलिम्लुचे मासि सुराचार्येऽतिचारगे। वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागुदितास्त्यजेत्'। एवञ्च कालाशुद्धौ विद्यारम्भं न कुर्यात् तद्विधानञ्च विष्णुधर्मोत्तरे। 'संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्द्दने। षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम्। रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरिभौमदिनन्तथा। एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भः प्रशस्यते" देवलः "बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते दैत्यमन्त्रिणि। उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेकनाशनम्"। अन्तक इति शेषः। राजमार्त्तण्डे "सिंहे गुरौ परिणीता पतिनाशनमात्मजान् हन्ति। क्रमशस्त्वेषु पितादिषु षष्ठिवनगार्दयः प्राहुः"। पितादिषु—सिंहघटकमघा पूर्वफाल्गुन्युत्तरफाल्गुनीप्रथमपादेषु। प्रतिप्रसवमाह शातातपः "माघ्यां यदि मघा नास्ति सिंहे गुरुरकारणम्"। तत्रैव हेमाद्रिधृतमाण्डव्यवचनम् "श्रुतिवेधजातकान्नप्राशनचूडादिकः सर्वः। रविभवनस्थे जीवे कार्योऽकार्योविवाहस्तु'। माघ्यां मघायोगे तु अप्रवेशमन्दिरगताविल्यादिना सर्वकर्मनिषेधात्। अपवादं विवाहोऽपि श्रूयते तथाच राजमार्त्तण्डे दक्षः "गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहुर्हारीतगर्गप्रमुखामुनीन्द्राः। यदा न माघी मघसंयुता स्यात् तदा च कन्योद्वहनं वदन्ति"। इत्थञ्च माघ्यां मघायोगाभावेऽपि श्रुतिवेधादि, मघास्थेऽपि गुरौ भवति विवाहस्तु गुरोर्मघापरित्यागादेव तथाच माण्डव्यः "मघाभुक्तं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत्। तत्राब्दे कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत्"। वात्स्यायनः "बालोद्वाहव्रतप्रतिष्ठादिष्टहचूड़ामतादिकम्। यत्नतो वर्जयेन्नैव जीवे वक्रातिचारगे। कीर्त्तिभङ्गः प्रतिष्ठायां, भयं चौरात्तथाऽध्वनि। चूड़ोद्वाहे भवेन्मृत्युर्व्रते हानि,र्भयं गृहे। अतिचारे त्रिपक्षः स्यात् वक्रे पक्षचतुष्टयम्। न कुर्यात्तत्र यात्रादि गुरोर्वक्रातिचारयोः" गर्गः "गुरोर्वक्रातिचारे च वर्जयेत्तदनन्तरम्। यज्ञव्रतविवाहादावष्टाविंशतिवासरान्"। माण्डव्यः "यदा वक्रातिचाराभ्यां राशिं गच्छति वाक्पतिः। दिनानि सप्तविंशानि त्यक्त्वा कर्म समाचरेत्"। अत्रापि पूर्वः पूर्वः पक्षः श्रेयान्। राशिं—राश्यन्तरम् अन्यथा व्यर्थं स्यात्। अतएव न्यायरत्नेनापि पूर्वराशिगमनमप्राप्यातिचारिगुरुकेऽप्युक्तम्। बृहद्राजमार्त्तण्डे "वक्रातिचारोपगताः कुजाद्या यद्यन्यराशौ,परिवर्जनीयाः। यथाक्रमस्थाः स्वगृहस्थिता वा न वर्जनीया यवना वदन्ति"। व्यवहारसमुच्चये हलचिन्तामणौ च हारीतः "हत्वाऽतिचारं यदि पूर्वराशिं नायाति मन्त्री त्रिदशाधिपानाम्। यानं विवाहं व्रतबन्धगेहं सर्वं तदा हन्ति मतं मुनीनाम्। अतिचारं गते जीवे वृषे वृश्चिककुम्भयोः। यज्ञोद्वाहादिकं कुर्य्यात्तत्र कालो न दुष्यते"। समयकल्पलतायां वाचस्पतिमिश्रैः 'पूर्वराशिं यदा त्यक्त्वा अपूर्णे वत्सरे गुरुः। लुप्तःकालः स विज्ञेयः परगेहं गतो यदा। मीने मेषे वृषे चैव तथा मिथुनकन्ययोः। अतिचाराच्च दोषः स्यान्नियतं काललोपजः"। द्वैतनिर्णये 'कन्यावृश्चिकमेषेषु मन्मथे च चापे वृषे। अतिचारेषु कर्त्तव्यं विवाहादि बुधैः सदा"इति अमूलकमित्युक्तम्। पराशरसंहितायाम् "अतिचारं गतोजीवस्तत्रैव कुरुते स्थितिम्। तदा महातिचारः स्यात् लुप्तसंवत्सरक्रियः। अतिचारेण योराशिसंक्रान्तोदेवमन्त्रिणा। तदाद्यो वत्सरोलुप्तोयोऽन्त्यः सर्वकर्मसु"। तत्र सर्वं कर्मलोपत्वात् वत्सरोलुप्त इति तदाह योऽन्त्य इति। शुजवलभीमादिनिबन्धेषु 'शुभं भवनमासाद्य यदातिक्रमते गुरुः। अत्र संवर्द्धिता कन्या सुखं भर्त्तुः प्रमोदते" दीपिकायाम् 'त्रिकोणजायाधनलाभराशौ वक्रातिचारेण गुरुः प्रयाति। यदा,तदा प्राह शुभे विलग्ने हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः"। त्रिकोणं नवपञ्चमम्। जाया-सप्तमं, धनं-द्वितीयं, लाभ-एकादशमस्थानम्। रत्नकोषे "पञ्चोदशाहानि तथा त्रिपक्षौ मासत्रिभागः खलु षट् च मासाः। एषोऽतिचारः कथितोग्रहाणां भौमादिकानां परतस्तु चारः"। प्रतिष्ठाकाण्डे कल्पतरौ देवीपुराणम् "यथा जीवे स्थिते सिंहे तथैव मकरस्थिते। देवारामतडागादिपुरोद्यानगृहाणि च। विवाहादि महाभागा भयदानि विनिर्दिशेत्। यदा द्वादशगे जीवे अष्टमे वाथ भास्करे। प्रतिष्ठा कारिता दिव्योर्महाभयकरी मता"। हलचिन्तामणौ देवीपुराणम् "सिंहस्थं गुरुं शुक्रं सर्वारम्भेषु वर्जयेत्। आरब्धञ्च न सिद्ध्येत महा-

भयकरं भवेत् । कूपारामतड़ागेषु सुरोद्यानध्वजेषु च । सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् । कारकोऽब्जगते नाशं सन्तानः क्षीयतेऽचिरात्” । गुर्व्विसर्व्वस्वे मकरस्थगुरौ प्रवर्त्तकं नरसिंहपुराणम् “विवाहोनैव कर्त्तव्यः सिंहसंस्थे गुरौ सदा । मकरस्थे च तत्कार्य्यं कल्याणं सर्व्वतोमुखैः । तथा देवीपुराणम् “मकरस्थो यदा जीवो वर्ज्जयेत् पञ्चमांशकम् । शेषेष्वपि च भागेषु विवाहः शोभनो मतः” । एतद्वाक्यं व्यवहारापरिस्फुटीतमिति कालचिन्तामणिः । एतेनैतदनाकरं न भवति किन्तु मैथिलानामनाचारः इति स्मरणोऽवगम्यते । अतएव रत्नावल्यादिषु नीचस्थगुरावेव दोष उक्तः । गुरोर्नीचस्थत्वमपि त्रिंशांशमकरराशेः पञ्चमांशं यावदिति ज्योतिस्तत्त्वे ज्ञेयम् । रत्नावल्याम् ‘नीचस्थः सिंहगोवा यदि भवति गुरुः सूर्य्यरश्मौ च लीनः संयुक्तो वा यदि स्यात् दशमतदथिना क्षीणरूपोऽथ बालः । बालाशेषं विवाहोव्रतममरगृहं यच्चूड़ादि सर्व्वं वापी चोद्यानकूपम् न भवति शुभदं यच्चादिदञ्च लोके” । श्रीपतिरत्नमालायां कालचिन्तामणौ च वाक्यं “शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथ वाऽस्मिन् वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ व्रतविधौ स्मृतिकर्म्महीनः” । अत्र शाखाधिपस्य । तेन सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनम् “सामवेदाधिपो भौमः” इत्युक्तत्वात् । कामरूपीयनिबन्धे स्मृतिसागरे देवीपुराणम् ‘मकरस्थो यदा जीवस्तदा त्रिंशद्दिनं त्यजेत् । त्यक्ता तु षष्टिदिवसं कुर्य्यात् कर्म्माणि मानवः” । रायमुकुटज्योतिःकालकौमुद्याम् यत्तु ‘मकरस्थं गुरुं यत्नात् सिंहवत् परिवर्जयेत् । देवारामतड़ागेषु सुरोद्यानध्वजेषु च” इत्यादि देवलवचनं तदपि सिंहवत् परिवर्जयेदित्यनेन यथा सिंहस्थस्य गुरोस्त्याज्यता तथा मकरस्थस्यापीति गम्यते । सिंहस्थगुरोर्मघायुक्तभाव्यां सत्यामेव त्याज्यता अतो मकरस्थस्यापि गुरोस्तस्यामेव त्याज्यता इत्यवगम्यते । अतएव देवीपुराणम् ‘यथा जीवस्थिते सिंहे तथैव मकरस्थिते” इत्यत्र यथातथोपादानम् । तदपि देशविशेष एव दूषणम् तथाहि “गङ्गाया उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्” । अतएवान्यदेशाभिप्रायेण श्रीमद्राजेन ‘वापीकूपतड़ागादि निषिद्धं सिंहगे गुरौ । मकरस्थे तु तत्कार्य्यं न दोषः कालजोपजः । कार्य्यं मकरगे जीवे विवाहाद्यखिलं बुधैः । न तु सिंहगते जीवे कुर्य्याद्दिजः कथञ्चन” । अत्र पूर्व्वोक्तनरसिंहपुराणवचने मकरस्थमात्रे विवाह उक्तः । अतएव तत्सारभूतं व्यवहारमात्रं विवेचितं श्रीपतिनाप्युद्देशोप्रति प्रतिज्ञाय-समयाशुद्धौ मकरस्थवृहस्पतिदोषमनभिधाय केवलमुपनयने नीचस्थवृहस्पतिर्निषिद्धः । एतेन द्वैतनिर्णये श्रीपतिसंहितायां व्यवहारोपबृंहितमेव वचनं नच व्यवहारविरुद्धमिति । एतेन यत् मकरस्थगुर्व्वादौ विवाहादिविधायकं वचनं तदाचारविरहादनादरणीयम् इति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् मकरस्थगुरौ प्रतिज्ञाव्यतिरिक्तकर्म्मनिषेधकश्रीपतिग्रन्थविरहात् । अथ तन्निषेधकमुनिवचनानि प्रामाणिकान्तरधृतत्वादुपादेयानीति चेत् तर्हि प्रतिप्रसववचनान्यपि तथा । एवञ्चातिचारे विवाहादिनिषेधकवचनानि श्रीपतिना लिखितानि नतु तदपवादकानीति तेन तान्यप्रामाणिकानीति यदुक्तं तदपि हेयम् प्रकृते पूर्व्वोक्तयुक्तेरौल्यात् भुजबलभीमे ‘जीवोऽक्रिय युतः करोति मरणं बालासुतो भागुरिः नक्तमैकगतो वदन्ति यवनाः पादस्थितो देवलः । माण्डव्यगर्गपराशरादिमुनयो नेच्छन्ति चाक्रांगते तस्मादक्रमिते सुरेन्द्रसचिवे नेष्टं विवाहादिकम्” श्रीपतिरत्नमालायाम् ‘प्रागुद्गतः शिशुरहस्त्रितयम् सितः स्यात् पश्चादुदग्भितपञ्चदिनानि वृद्धः । प्राक् पक्षमेव कथितोऽस्तमिषणगर्जीवस्तु पक्षमपि वृद्धशिशुर्विवर्ज्यः” । वृद्धशिशुत्वमस्तीति क्वचित्पाठः । सितः शुक्रः । इह—पक्षाहिणि । राजमार्त्तण्डे ‘भवेत् कम्प्यागतः पश्चात् अस्तमेष्यत् दिनत्रयम् । दिनानि पञ्च पूर्व्वेण, तत्काले कर्म्म वर्जयेत् । बाले वृद्धे च सम्प्राप्ते चतुःपञ्चत्रिवासरान् । जीवे च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यायां नष्टे च भृगुनन्दने । दुर्भगा चाकृती वन्ध्या मृत्युयुक्ता फलं क्रमात् । बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे नष्टप्रजा भवेत् । नष्टे च मृत्युमाप्नोति सर्व्वमेवं गुरावपि” । वृद्धे पञ्चदिनत्वकीर्त्तनमप्यापद्विषयं ज्योतिःपराशरेण भक्तोः पादाद्योऽपि दशाहविधानात् । एवं गुरावपि । रत्नमालायां पक्षविधानात् तयोर्मते न कल्याया: पृथङ्निर्देशोऽपि पृथुत्वेनैव तदुपलक्षणात् । दीपिकायाम् “गुर्व्वादित्ये, गुरौ सिंहे, नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे । वाम्यायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्म्माणि वर्जयेत् ।

तत्रैव "नो शुक्रास्ते ऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमेन्दौ, विष्टौ, मासे मलाख्ये, कुजशनिदिवसे, जन्मताराञ्च वाय । नाडीनक्षत्रहीने, गुरुरविरजनीनाथताराादिशुद्धौ, प्रातः कार्य्या परीक्षा हितनुधरस्थशंभोदये शस्तलग्ने' । ज्योतिषे 'सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते तथा । सिंहस्थे तु रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधैः' । गर्गः 'दाहे दिशाञ्चैव धराप्रकम्पे, वज्रप्रपाते ऽथ विदारणे वा । धूमे, तथा पांशुकरप्रपाते न कारयेन्माङ्गलिकादि कार्य्यम् । उल्कापाते च निर्घाते तथैवाकालवर्षणे । छिद्रे सूर्य्ये विनिर्द्दिष्टे न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम् । धूमकेतौ समुत्पन्ने, ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । ग्रहाणां सङ्गरे चैव न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम् । द्विसूर्य्यं वा त्रिसूर्य्यं वा दृष्टा गगनमण्डलम् । रात्रौ शक्रधनुश्चैव मङ्गलानि विवर्जयेत् । दिग्दाहे दिनमेकन्तु षष्ठे सप्त दिनानि च । भूमिकम्पे च सम्भूते त्र्यहाणि परिवर्जयेत् । उल्कापाते च त्रितयं, धूमे पञ्च दिनानि च । वज्रपाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्व्वकर्म्मसु" । भोजराजः "ग्रहे रवीन्द्वोरवनिप्रकम्पे केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे । व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्" । ग्रहणकाले भूकम्पोल्कापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त्रयोदशाहमशुद्धम् किञ्चिदूनतत्समाहारे दशाहम् । ग्रहणाद्येकैकदोषे त्र्यहमिति वाचस्पतिमिश्राः । अत्र स्मृतिसागरधृतसारसंग्रहे "राज्यादिकमहाभिषेके व्रतदानतपःसु च । होमस्वाध्याययोश्चैव वर्जयेद्दशरात्रकम् । लक्षहोमे महादाने वर्जयेत् सोमके मखे । तपःस्वाध्याययोश्चैव चिरारम्भे त्रयोदश" इति व्यवस्था अन्यत्र "उल्कापाते भुवः कम्पे अकालवर्षगर्ज्जिते । वज्रकेतूद्गमोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । प्रयाणन्तु त्यजेत् क्षत्रः सप्तरात्रमतः परम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्यजेत् कर्म्म त्रिरात्रकम् । शूद्रस्त्वष्टा चैकरात्रं सर्व्वकर्म समाचरेत्' । पराशरः 'प्रयाणे सप्तरात्रं स्यात् त्रिरात्रं व्रतबन्धने । एकरात्रं परित्यज्य कुर्य्यात् पाणिग्रहं ग्रहे" । भृगुः 'कम्पे रात्रिं त्र्यहं प्राहुर्ब्राह्मणानां त्र्यहन्तथा । शूद्रस्यार्द्धदिनं प्रोक्तं सर्व्वकार्य्येषु वै भृगुः' । शूद्रस्यापद्विषयम् । कम्पस्तूपलक्षणम् । ग्रहणादावप्येवमेवास्त्वैकत्र पठितत्वात् । भोजदेवव्यवहारसमुच्चये "सर्व्वं कार्य्यं न कुर्व्वीत गुरौ सिंहे ऽस्तगेऽपि च । ग्रस्तदोषे न कुर्व्वीत तमोयुक्ते बृहस्पतौ" । तमोयुक्ते राहुयुक्ते । ग्रस्तदोषे इति निष्टेतरकर्म्मोपलक्षणम् । तथाच स्मृतिसागरसारे ज्योतिषम् 'एकराशौ स्थितौ स्यातां यदि राहुबृहस्पती । विवाहव्रतयज्ञादि सर्व्वन्तत्र विवर्जयेत्' । मलमासाद्युपक्रमे उदिष्टे 'न भेदेऽप्येकराशौ सम्पर्कौ यदि वाऽनयोः । गुरोराहोरपि तथा त्यजेद्विद्वान् संशयः' । अत्र गुरोर्वर्ज्जनत्वं हेतुः । तदुक्तं "यत्र तत्र स्थितो जीवस्तमोयोगेन वर्ज्यते । उपहासाय किं न स्यादसद्भूतो मनीषिणाम्" इति । "अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिंहिकासुतदर्शने । सप्तरात्रं न कुर्व्वीत यात्रोद्वाहादिमङ्गलम्" । इति दीपिकायामनिष्टत्वाभिधानात् अनिष्टजनकोत्पात एव सर्व्वकर्म्मानधिकारः । पूर्व्वलिखितभोजराजवचनेऽपि "केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे, इति दोषजनक एव तयोपरागे ग्रहस्वतः शुभेऽपि यात्रानिषेधाय सिंहिकासुत इति पृथगुपादानम् । अत्र विवाहादावपि सप्तरात्रनिषेधात् पराशरोक्तस्तत्कालनिषेध आर्षादिविषयः । तेनानिष्टाजनके भूमिकम्पादौ न दोषः । अतएव बृहत्संहितायां वराहेण उत्पातप्रकरणे प्रायःपदमभिहितम् तथा च" यः प्रकृतिविपर्य्यासः प्रायः संक्षेपतः स उत्पातः । क्षितिव्योमदिव्यजातोयथोत्तरं गुरुतरो भवति" प्रायइति कल्यादिप्रयुक्तविपर्य्यासव्यावृत्त्यर्थं यदाह तत्रैव "ये च न दोषं जनयन्त्युत्पातास्तान् ऋतुस्वभावकृतान् । ऋषिपुत्रैः कृतैः श्लोकैर्विद्यादेतैः समासोक्तैः" मनुनापि "निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्ज्जने । एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि" । अत्रानध्ययनार्थमृतावपीत्युक्तम् । उत्पाते दोषभङ्गमाह श्रीपतिव्यवहारनिबन्धे "अथ दिवसत्रयमध्ये मृदुजलपतनं यदा स्यात् । तदोत्पातदोषं शमयेदित्याहुराचार्य्याः" वार्हस्पत्ये "शमयन्त्यावमाहात् कम्पादिकृतं निमित्तमाश्वेव । अतिवर्षणोपघातप्रवृत्तदोषाजयहवनानि" । विष्णुधर्म्मोत्तरे 'प्रेतेऽत्र चतुरो मासान् यावत्स्वपिति कार्त्तिकः । विहिता न प्रवर्त्तन्ते तदा यज्ञादिकाः क्रियाः । नाभिषेच्यो नृपस्तत्र नाधिमासे कदाचन । न हुमे च तथा कृष्णे विशेषात् प्रावृषि द्विज !" । भविष्योत्तरे "सुप्ते मयि जगन्नाथे केशवे गरुड़ध्वजे । निवर्त्तन्ते क्रियाः सर्व्वाश्चातुर्व्वर्ण्यस्य भारत ! । विवाहव्रतबन्धादि चूड़ासंस्कारदीक्षणम् । यज्ञगृहप्रवेशादिदानार्घनप्रतिष्ठनम् । पुण्यानि यानि कर्म्माणि वर्जयेद्धरिशायने" । सर्व्वत्रोक्तवाक्यगर्भितताः

पूर्वमाभिव्यक्तोक्ताः एवं पुण्यानीति अन्यथा विशेषवचनवैयर्थ्यादिति वदन्ति। भोजराजः 'वापीतडागदेवगृहगोपुरदेवग्रहप्रासादवारिमठकूपविवाहचैत्यात्। कर्तुं यथागमविधानविधिं विधाता मोक्षस्यैव कथयामि मतामतोऽहम्। कुम्भे हरौ प्रकटशेषफणोपधाने लक्ष्मीकराब्जपरिमार्जितपादपद्मे। मीने रवौ धनुषि चास्तमिते तथैव्ये वास्तुक्रियाविधिरसौ मुनिभिर्निषिद्धः'' । इत्युक्तोगुरुः। नारदः 'वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठायज्ञकर्म च। न कुर्य्यान्मलमासे च महादानव्रतानि च''। दानपदं सामान्यदानपरमिति वदन्ति। तथाच स्मृतिः 'अस्ते वत्स्यग्रागते बाले भगौ नास्ति मलिम्लुचे। देवतादर्शनं दानं महादानं विवर्जयेत्'। लघुहारीतः ''अगास्ते गुरौ सिंहे गुर्व्वादित्ये मलिम्लुचे। त्यजेत् दानं महादानं व्रतं देवविलोकनम्''। एतद्वचनद्वयं कालविवेकेऽपि। अत्र दानमहादानयोरुपादानात्'' म० त०। चतुर्वर्गचिन्तामणिपीयूषधारादौ विशेष उक्तो विस्तरभयान्नोक्त आकरएवावसेयः।

कालिक पुंस्त्री काले वर्षाकाले चरति ठञ्, के जले अलति अल–वा० इकन् उत० वा। १ क्रौञ्चे वके शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीष्। कालोवर्णोऽस्त्यस्य ठन् कालात् वर्णे वाचित्वे जानपदा० नि० ङीष् ततः स्वार्थे क ह्रस्वः इति वा। कालिका २ देवीमूर्त्तिभेदे "तस्यां विनिर्गतायां तु कृष्णाऽभूत् साऽपि पार्व्वती" देवीमा० तस्याः कृष्णवर्णतयाविर्भावात्तथात्वम् विवृतिः कालिकापुराणे ६०अ०यथा "सर्व्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम्। गङ्गावतारनिकटे महामायां प्रतुष्टुवुः। अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्व्वैरतोत्करैः। मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत। युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी। किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति। एवं ब्रुवत्या मातङ्ग्यास्तस्यास्तु कायकोषतः। समुद्भूताऽब्रवीद्देवी मां स्तुवन्ति सुरा इति। शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेते सकलान् सुरान्। तस्मात्तयोर्वधार्थं स्तूयेऽद्य सकलैः सुरैः। विनिःसृतायां देव्यान्तु मातङ्ग्याः कायतस्तदा। भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साऽभूत् गौरी क्षणादपि। कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया"। ३ वृश्चिकपत्रवृक्षे ४ क्रमदेयवस्तुमूल्ये ५ भूषण्याम् ६ जटामांस्यां ७ काक्यां ८ पटोलशाखायां ९ रोमावल्यां १० शिवायाम् ११ मेघावल्यां स्त्री मेदि०। १२चीरकीटे हारा० १३ मस्यां शब्दरत्ना० १४ काकोल्यां १५श्यामापक्षिणि स्त्री राजनि०। १६ हिमाचलभवायां शिशिरायां हरीतक्याम् स्त्री मेदि०। १७चतुर्वर्षे कुमारीभेदे रुद्रयामलम्: कालकुमारीशब्दे विवृतिः। कालस्य भावः वा० वा वुञ्। १८ कृष्णवर्णे स्त्री। १९ स्वर्णदोषे जटाधरः वह्निना दाहे यद्दोषात् स्वर्णस्य कृष्णता भवति सा च ताम्रादिधातुयोगैः। "हेम्नः संजायते हम्मी विशुद्धिः ग्रासिकाऽपि वा" इत्यौ अन्यायेव कालिकाप्रान-श्लोके तस्यैव तथात्वम्। काय जलाय अलति पर्य्याप्नोति अल–पर्य्याप्तौ ण्वुल् टाप् अतइत्त्वम्। २०कुज्झटिकायां भरतः २१ नवमेघे स्त्री मेदि०। काले दीयते ठञ्। २२ प्रतिमासदेयवृद्धौ (सूद)"प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता" नारदः। कं जलमलति भूषयति अल–भूषणे ण्वुल् टाप् अतइत्त्वम्। २३ सुरायां स्त्री हेमच०। कालोवर्णोऽस्त्यस्य ठन्। २४कालीयके कृष्णचन्दने न० शब्दच०। प्रकृष्टः दीर्घःकालोऽस्य प्रकृष्टे ठञ्। २५ वैरे न० तस्य दीर्घकालस्थायित्वात्तथात्वम्। "वर्णे चानित्ये" इत्यधिकारे "कालाच्च" पा० कन्। कालक स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम्। २६ कालिका अनित्यकृष्णवर्णयुक्त शाखादौ स्त्री "कालिका शाटी" सि० कौ०। कालेन निर्वृत्तः ठञ्। कालिक २७ कालनिर्वृत्ते कालकृते त्रि०। "विशेषः कालिकोऽवस्था" अमरः। काले भवः ठञ्। २८ कालभवे त्रि०। उभयत्र स्त्रियां ङीष् इति भेदः।

कालिकापुराण न० कालिकाया माहात्म्यादिप्रतिपादकं पुराणम्। उपपुराणभेदे उपपुराणशब्दे दृ०। तस्य तथात्वसूचकं तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च

१अ० ब्रह्मणोनारदादिक्रमेण तत्पुराणप्रवर्त्तनम्। ऋषिप्रश्ने मार्कण्डेयोक्तिः। प्रजासृष्टिः–ब्रह्ममनसः सन्ध्यासृष्टिः कन्दर्पसृष्टिः। तस्य ब्रह्मणा स्त्रीपुरुषयोर्मोहनाय निदेशः। २अ०तस्य मन्मथनामादिनिरुक्तिः। तस्य हर्षणरोचनद्रावणशोषणमारणाख्यपञ्चवाणोक्तिः। सन्ध्यां दृष्ट्वा ब्रह्मणो मनोविकारः सन्ध्यादर्शनेन जातसात्त्विकधर्म्मात् अग्निष्वात्तादीनामुत्पत्तिः। तां दृष्ट्वा विकारान्वितदक्षधर्म्मतः रतिनामककन्योत्पत्तिः।

३अ० ब्रह्मणः कामदेवशापः। रत्याः कामेन विवाहः। ४अ० शिवमोहनाय ब्रह्मणा कामस्य नियोगः। शिवमोहनाय ब्रह्मणा विष्णुमायायाः स्तुतिः। दक्षकन्यात्वस्वीकारेण तस्याः प्रादुर्भावप्रार्थनः दक्षेण महामायायाः स्तुतिः। ५अ०

विष्णुमायाया दक्षात् वरदानम् । ६अ० मन्मथोत्पत्तिः । तस्य ब्रह्मणा कामस्य नियोजनम् । तेन सह मारादिगणस्य प्रेरणम् । ७अ० कालेन हरमोहनप्रकारोक्तिः । ८अ० दक्षकृतमहामायास्तवः । सतीरूपतनुपालनप्रकारः तन्नामनिरुक्तिः । नारदेन सत्या हरकृतवरप्राप्त्युक्तिः । ९अ० सतीकृतशिवव्रतम् । ब्रह्मणः शिवसमीपे दारपरिग्रहप्रार्थनम् । तदङ्गीकारे तत्परिणययोग्यतया दक्षकन्यायाः कथनम् । १०अ० सत्या नन्दोव्रतसमाप्तौ शिवेन तस्यै स्वस्य भार्याभवनरूपवरदानम् । दक्षसमीपे स्वेन सतीविवाहार्थं शिवेन ब्रह्मणः प्रेरणम् । ब्रह्मणो दक्षं प्रति तत्प्रार्थने तेन तदङ्गीकारः । सतीविवाहार्थं ब्रह्मादिभिः सह शिवस्य दक्षनगरगतिः । ११अ० विवाहकाले सतीरूपं दृष्ट्वा ब्रह्मणो मनोविकारः । ततः संवर्त्तादिमेघादीनामुत्पत्तिः । ततो दक्षवाक्येन ब्रह्माणं प्रति शिवस्य कोपः । विष्णुना सान्त्वनम् । १२अ० अविमर्षे ब्रह्मविष्णुशिवानामभेदोक्तिः । १३अ० शिवाय विष्णुना ब्रह्माण्डसंस्थानस्य दर्शनम् । तथा रूपदर्शनेन तेषामेकत्वोक्त्या ब्रह्माणं प्रति तस्य कोपनिवृत्तिः । १४अ० शिवसतीविहारवर्णनम् । १६अ० दक्षयज्ञारम्भः । तत्र शिवसतीनिमन्त्रणाभावे सत्याः पितरं प्रति कोपः । तत्र दक्षकोपेन सत्या देहत्यागः । १७तेन क्रुद्धशिवेन वीरभद्रं रुद्रांश्च प्रति दक्षयज्ञनाशनायादेशः । तेन तद्यज्ञस्य नाशनम् । सतीविरहे शिवविलापः । १८अ० शिवस्य सतीविरहवर्णनम् । शिवरोदनाम्बुनो भूमौ पतने तन्नाशाशङ्कया देवानां शनिं प्रति तद्धारणप्रार्थने तेन तस्याङ्गीकारः । तद्धाम्नेव वैतरणीनदीप्रादुर्भावः । सतीहृतदेहस्कन्धपूर्व्वकं शिवस्य भ्रमणम् । शनिना सतीमृतदेहावयवानां क्रमशः खण्डने अङ्गभेदेन तत्तत्स्थानानां पीठत्वप्राप्तिः । क्रमशः सर्व्वसतीदेहपतने शिवस्य लिङ्गत्वप्राप्तिः । ब्रह्मणा तस्य सान्त्वनम् । १९ चन्द्रभागान्तिके शिप्रकरः शिप्रानदीसमुत्पत्तिः । चन्द्रभागानद्युत्पत्तिः । चन्द्रभागानामनिरुक्तिः । सप्तविंशतौ अश्विन्यादिषु स्त्रीषु रोहिण्यामिन्दोरनुरागे अश्विन्यादीनां चन्द्रेण विवादः । तत्र २ ३ ८ १० १२ १६ २१ २६ भरण्यादिभिर्नवभिश्चन्द्रस्य भर्त्सने सति चन्द्रस्य ताः प्रति यात्रायां सर्व्वसौहृतारूपवरदानम् । सर्व्वासां दक्षसमीपे गतिः ताभिः चन्द्रदोषाग्रहकथने दक्षेण चन्द्रं प्रति सर्व्वासु तत्समत्वोपदेशेऽपि चन्द्रेण तथानाचरणे दक्षेण राजयक्ष्माणं प्रदत्तमादौ चन्द्राभिसरणाय तस्य नियोगः । तस्य प्रवेशेन चन्द्रस्य क्षयः । चन्द्रक्षये ओषधीनामवृद्धौ यज्ञाभावात् वृष्ट्यभावेन प्रजाक्षयोक्तिः । २१ तदालोक्य दक्षसमीपे देवानां गमने तदुपदेशेन राजयक्ष्मणा शीर्णकलानां ज्योत्स्नादीनाञ्च निष्कासनम् । वृहल्लोहितानदीस्नानात् चन्द्रयक्ष्ममोक्षः । राजयक्ष्मस्थितिस्थानकथनम् । तत्पत्नीकथनम् । दक्षवाक्यानुसारेण चन्द्रमसो मासार्द्धं ह्रासवृद्धिप्रकारकथनम् । सूर्य्यबिम्बेन चन्द्रवृद्धिकथनम् । शिवेन चन्द्रस्यैककलाधारणं तत्पर ज्योत्स्नायाः क्षीणचन्द्रे प्रवेशेन चन्द्रवृद्धिकथनम् । सीतानदीप्रादुर्भावः । चन्द्रभागानामप्राप्तिवर्णनम् । निर्विण्णां सन्ध्यां प्रति विष्णुप्रसादनार्थं वशिष्ठोपदेशः । सन्ध्यां प्रति विष्णोः प्रसादे तया तस्य स्तुतिः । तस्यै तेन वरस्य दानम् । विष्णोरुपदेशात् मेधातिथियज्ञाग्नौ तस्या देहत्यागः तच्छरीरस्य विष्णोराज्ञया सूर्य्यमण्डले नयनम् । सूर्य्येण तस्य द्विधाकरणेन सन्ध्याद्वयकल्पनम् । मेधातिथियज्ञाग्नेः अरुन्धतीसमुत्थानं तन्नामनिरुक्तिः । २३अ० चन्द्रभागानदीमाहात्म्यम् अरुन्धत्या वशिष्ठेन सह विवाहः । २४अ० ब्रह्मादिभिः शिववैकल्यवारणार्थं योगनिद्रायाः स्तुतिः । विष्णुना शिवस्य सान्त्वनम् । निमेषादिपरार्द्धपर्य्यन्तकालमानोक्तिः । मन्वन्तरोक्तिः । प्रलयप्रकारः । सृष्टिप्रकारः । २५अ० सृष्टेर्विवृतिः । ब्रह्माण्डादिसंस्थानम् । २६अ० वराहकल्पे प्रतिसर्गः । २७अ० यज्ञवराहेण पृथ्वीधारणप्रकारः । २८अ० जगतोऽनित्यत्वोक्त्या तत्त्वज्ञानेन मोक्षोपदेशः । २९ शिवकथाना सत्युपत्त्यादि । ३० यज्ञवराहस्य वराहरूपया धरया सह क्रीडनेन तदनुरागात् तद्देहत्यागेऽनिच्छा । तद्देहत्यागार्थं देवैर्विष्णोः स्तवः । वराहदेहनाशार्थं शिवस्य शरभमूर्त्तिधारणम् तेन तस्य युद्धे पृथिव्या मदमादाशङ्कया रोहितमत्स्यरूपेण विष्णोराविर्भावः । तेन पृथिवीवेदमन्त्रादीनां धारणम् । शिवेन नानाविधगणानां सृष्टिः । वराहमूर्त्तेः शरभेण सह युद्धे तस्यां गतौ नरनारायणयोरुत्पत्तिः । शिवेन वराहस्य वधः । शिवगणानां स्वरूपमुक्तादि । ३१अ० मृतवराहदेहावयवेभ्यो ज्योतिष्टोमादियज्ञकल्पनम् । वराहपुत्रत्रयस्य तेनात्मरूपेणोत्पत्तिः । ३२अ० स्वायम्भुवमनुं प्रति कपिलशापः । मनोर्विष्णुदासत्वम् । तत्समीपे विष्णोर्मत्स्यरूपेणागत्य वासस्थानप्रार्थनं कुण्डपात्रादिषु तच्छरीरपर्य्यन्ते क्रमशो वर्द्धमानस्य मत्स्यदेहस्याधारस्याभावोक्तिः । ३३अ० मकुनाद्रौ तदा तेन

तं प्रति तस्य स्वरूपज्ञानाय प्रश्ने तस्मै तेन आत्मस्वरूपस्य कथनम् । कपिलवाक्यानुसारेणाचिरेण भाविजलप्रलयात् महारक्षार्थं मनुना इन्द्रनौकानिर्म्माणस्य तत्सबीजसत्त्वस्थापनस्योपदेशः। मत्स्यरूपेण च तन्नौकायाः समाकर्षणकर्त्तव्यमित्युक्तिः। प्रलयान्ते जगतां शेषरूपेण धार्य्यतोक्तिः। २४अ० कूर्म्मरूपेण वराहशरभयुद्धेन नष्टप्रायायाभूमेः समीकरणम् । नरनारायणाभ्यां तपसा सूर्य्यादिस्थितिकरणम् । पूर्व्वसञ्चितबीजैः मनुना पुनः सत्त्वप्रवर्द्धनम् । २५अ० शिवस्य पूर्व्वगृहीतशरभमूर्त्तित्यागकाले षडाभिः पादैः सूर्य्याद्यष्टमूर्त्तिग्रहणम् तेन तस्याष्टमूर्त्ति नामता । शरभकायात् कपालिभैरवप्रादुर्भावः । तद्यजनप्रकारः । २६अ० रजस्वलायाः पृथिवीरूपवराहपत्न्याः वराहेण सङ्गमात् नरकासुरोत्पत्तिः। २७अ० जनकयज्ञात् सीताद्युत्पत्तिः । धरोपदेशेन जनकेन नरकस्य प्रतिपालनादि। २८अ० तस्य प्राग्ज्योतिषदेशे राजत्वकरणम् तद्देशसीमादि । २९अ० द्वापरयुगे बाणासुरसंसर्गात् नरकस्यात्याचारः। नीलकूटे स्थितदेवीदर्शनार्थमागतवशिष्ठदर्शननिवृत्तये नरकेण तद्वीद्वाराच्छादाने कृते तं प्रति "येन जनितस्त्वं मातृरूपेण तेनैव तव बधो भविष्यतीति, वशिष्ठस्य शापदानम् । ४०अ० तस्य भगदत्तादिपुत्रोत्पत्तिः। वशिष्ठशापानुसारेण कृष्णेन द्वापरयुगे नरकस्य बधः। ४१अ० मेनकायाः मैनाकादिपुत्रगतस्य कालीनामककन्यायाश्चोत्पत्तिः। नारदेन तस्याः शिवविवाहयोग्यत्वस्य तद्धार्य्यत्वस्य च हिमाचलसमीपे कथनम् । ४२अ० शिवकरसत्यागेन हिमवत्प्रस्थे शिवगतिः । शिवशुश्रूषार्थं हिमाद्रिणा स्वसुताकालीनियोजनम्। देवानां तारकासुरपीडनकथा । तद्बधाय देवमार्षि तत्प्रभृणा शिवस्य पार्वतीसङ्गमाद् युत तेजोजात् कुमारात् तस्य बधो भविष्यतीत्युक्तौ तया सह शिवस्य मेलनार्थं शक्रेण कामस्य प्रेषणे कृते तेन कालीसन्निधाने हरस्य मनसोविकारे जनिते शिवेन ललाटनेत्रोत्थापितेन वह्निना तस्य दाहः तद्भस्माभरणञ्च। हरनेत्रोत्थितवह्नेः वाडवाग्निरूपेण सिन्धुमध्ये गतः।४३अ० नारदोपदेशेन काल्याः शिवाराधनार्थं पित्रोः समीपे वनगमनप्रार्थना। तस्याः उमानामप्राप्तिकारणोक्तिः। तदाराधनेन तुष्टस्य हरस्य ब्रह्मचारिवेशेन तदन्तिके आगतस्य तत्समर्थं प्रति कालीतस्याप्रयोजनप्रश्नः । तच्छ्रुत्वा ब्रह्मचारिणा हरस्य निन्दनेन अन्यपतिवरणोपदेशः। तच्छ्रवणे तं प्रति क्रोधात् काल्या शिवस्वरूपादेः कथनम् । शिवस्य निन्दाश्रवणापराधमार्ज्जनाय काल्या तस्य स्तुतिः, तत्सङ्गमनोद्योगस्य स्वरूपप्रकाशेन शिवेन तस्याः निवारणम् वरदानञ्च।४४अ० काल्या शिवं प्रति कन्यायाः पितृदेयत्वोक्त्या पितृसमीपे प्रार्थनकर्त्तव्यतोक्तिः। काल्यास्तपःफललाभे स्वगृहगतिः । शिवेन सप्तर्षीणां अरुन्धत्याः तत्पुरुषं नियोजनम् तैर्हिमाचलं प्रति काल्याः शिवेन विवाहदानार्थं प्रार्थना तेन तथाङ्गीकारे शिवेन कालीविवाहः । भिन्नाञ्जननिभायाः काल्याः गौराङ्गत्वप्राप्तिकथा।४५अ० अर्द्धनारीश्वरमूर्त्तिप्रादुर्भावः तन्मूर्त्तिवर्णनम् । अ०४६ कालीशिवयोर्मैथुनासक्तौ देवमार्षि तेन हरेण अनले तेजस्तत्करणं । तदुत्सर्गकाले शुकस्य हिमप्रस्थे पतनात् ततोभृङ्गिमहाकालभैरवयोरुत्पत्तिः । देवैर्भङ्गामैथुनविघ्ने कृते कुपितया काल्या देवानां स्वस्वभार्य्यातु अपत्याभावरूपशापदानम् । हरोपदेशेन कालीजेष्ठाभगिन्यां गङ्गायां वह्निना हरोत्सृष्टतेजोनिषेकः । गङ्गया स्कन्दविशाखयोर्द्वयोः पुत्रयोःप्रसवः ततस्तयोरेकत्वोक्तिः । जातमात्रस्य तस्य शरवणे तया त्यागः। कृत्तिकाभिः स्तनदानेन तस्य पोषणम्। ततः काल्यै तत्पुत्रदानम् । मैथुनात् निवृत्तया शक्तितत्त्वया पूर्व्वं द्वारनियुक्तयोर्भृङ्गिमहाकालयोः स्वपत्न्योर्दर्शनेन लज्जितया काल्या तयोर्मर्त्त्यजन्मप्राप्तिरूपे शापे दत्ते निरागोभ्यां ताभ्यामपि शिवाशिवयोर्मर्त्त्यप्राप्तिशापस्य दानम्। पौष्यपुत्रत्वेन चन्द्रशेखरनाम्ना शिवजन्म। ४८अ० काल्याः ककुत्स्थभार्य्यायां जन्म तस्यास्ताराबतीति नाम । पौष्यताराबत्योर्विवाहः । ४९अ० ताराबत्यां नागुकस्य कपोतमुनेर्भुनाथं चित्राङ्गदानामसम्भविन्याः स्वर्गेषेण प्रेरणे तेन तस्यां सुतद्वयस्योत्पादनम् चित्राङ्गदोत्पत्तिकथा ।

५०अ० पश्चात् तस्याः स्वरूपं ज्ञात्वा क्रुद्धकापोतमुनिना कपालिना ते पुत्रौ जनयिष्येते इति ताराबतीं प्रति शापे दत्ते तदनुसारेण कपालिवेशधारिणा शिवेन तारापतीदेहे कालीं प्रवेश्य तया सह सङ्गम्य वेतालभैरवयोरुत्पादनकथा । नारदात् श्रुतवृत्तान्तेन चन्द्रशेखरस्यैव तयोः ज्येष्ठस्य भैरवेति कनिष्ठस्य वेतालेति नामकरणम् । तयोःपरे तः उपरिचरः दमनः अलर्क इति त्रयः पुत्राः ताराबत्यां चन्द्रशेखरस्य बभूवुः । ५१अ० चन्द्रशेखरस्य औरसपुत्रैर्विना शिवपुत्रयोर्वेतालभैरवयोः क्रोडाभावेन तयोर्निर्वेदः । कापोतमुनेरुपदेशात् तयोः शिवाराधनाय प्रदत्तस्यैतदाराधनस्थानप्रश्ने कापोतेन

तदुपासनास्थानकथनम्। तत्रादौ ताराख्यायाः मुख्यत्वमुक्ता अन्यानि कामरूपादीनि तीर्थानि तत्स्थानत्वेन कथितानि शिवोपासनाप्रकारः तदुपदेशानुसारेण ताभ्यां सज्जनकस्य शिवस्याराधनम्। ताभ्यां तथाचरणे शिवेन तद्देहेन मायापत्यपदलाभवरदानम्। ५२अ० कालीपूजनार्थे शिवेन तयोर्नियोगः। ५३, ५४, ५५, ५६, ५७,अ० कालीपूजा तत्पूजास्थानविशेषोक्तिः।५८अ०कामाख्यादेः विशेषफलोक्तिः। ५९अ०तस्यास्तत्रमन्त्रादि। महिषमर्द्दिनीध्यानपूजादि। तस्याः पूजाविधिः। महिषासुरवृत्तान्तकथनम्।६०अ०देव्याः समीपे हननकाले महिषासुरवरप्रार्थना। महिषस्य पूर्व्वसृष्टौ उग्रचण्डामूर्त्त्या, पश्चात् कालीमूर्त्त्या, एतत्कल्पे दुर्गामूर्त्त्या च विनाशनोक्तिः। शिववरात् रम्भासुरात् महिष्यां महिषासुरोत्पत्तिः। शिवाराधितशिववरेण तस्यैश्वर्य्यप्राप्तिः। ६१अ० अष्टादशभुजोग्रचण्डायाः प्रादुर्भावः। तस्या एव उग्रताराख्यत्वम्। तस्याध्यानपूजापीठयन्त्रादि। कौशिकीप्रादुर्भावः तद्रूपमन्त्रादि। शिवदूतीप्रादुर्भावः तद्रूपमन्त्रपूजादि। ६२अ०कामाख्यानामनिरुक्तिः। मधुकैटभोत्पत्तितन्नामनिरुक्ती। विष्णुना तयोर्वधप्रकारः। तन्मेदसोऽलेपनेन पृथिव्याद्दृढ़ताकरणात् मेदिनीति नाम प्राप्तिः। कामाख्यातीर्थोत्पत्तिः। नीलादिपर्व्वतोत्पत्तिः। शिलारूपेण ब्रह्मादीनां तत्र स्थितिः। तत्रत्यकालकुण्डादिनानातीर्थकथनम्। ६३अ० कामाख्यामन्त्रपूजाविधिः। तत्र जयन्त्याद्येकादशमूर्त्तिपूजा-उग्रचण्डादिनवशक्तिपूजाविधा। त्रिपुराध्यानपूजाप्रकारः। ६४अ० कामेश्वरीमूर्त्तिध्यानपूजाविधा। ६५अ०शारदीयापूजाविशेषविधिः।६६अ०कामाख्याङ्गन्यासादिविधा।६७अ०बलिच्छेदनप्रकारनिरूपणम्। देव्यै दत्तबलेस्तद्गणत्वप्राप्तिः। काष्ठखड्गादीनां बलिदाने निषेधः। ६८अ० षोडशोपचाराः। तत्रासनादिषु वस्त्राभरणेषु गन्धपुष्पादौ विशेषः। ७०अ०नैवेद्यद्रव्यादि। ७१अ०प्रदक्षिणप्रणामप्रकारः। ७२अ०कामाख्याकवचम्। ७३अ०मातृकान्यासविधा।७४अ०अष्टधा योनिमुद्रास्वरूपाणि तद्दर्शनफलञ्च। मन्त्ररहस्यम्। तद्यन्त्रधारणविधा। बालात्रिपुरामन्त्ररूपपूजाविधा। त्रिपुरभैरव्याः पूजादि। ७५अ० त्रिपुरभैरव्याः पुरश्चरणहोमादिविधा। ७६अ० मन्त्रशोधनप्रकारः। तत्र सिद्धसाध्यादिचक्रयन्त्रचक्रादिकथनम्। एवं शिवोपदेशं प्राप्यवेतालभैरवयोर्वशिष्ठोपदेशेन कामाख्यातीर्थमनिलत्र पुरश्चरणादिसमाप्तौ देव्याः प्रसादे तयोर्भौतिकदेहत्यागेन देवत्वप्राप्तिः। शिवाशिवयोः सेवकत्वप्राप्तिश्च।७७अ०कामरूपस्थनन्दिकुण्डादिनानातीर्थमाहात्म्यम्। तत्र जलोदकानदीनामनिरुक्तिः। लवणोयानदीनामनिरुक्तिः अगदनदमाहात्म्यादि। जल्पीशनामनिरुक्तिमाहात्म्यादि। ७८अ० तत्रत्यशङ्करीकानदी माहात्म्यादि। ललिताख्यगिरिचन्द्रिकानदीफेनिलास्वमदनानदीमाहात्म्यादि। भद्रानदीसुभद्रानदीमानसभैरटगिरिभैरवीनदी पर्णाशानदीमाहात्म्यादि। त्रिस्रोतःकपोतकुण्डनारायणकुण्डतत्त्वाचलमाहात्म्यादि। सुरनदीक्षीरोदानीलानदीचण्डिकाचन्द्रिकानदीमाहात्म्यादि। अलराजकुण्डब्रह्मकुण्डपीठमणिकूटगिरिलौहित्यब्रह्मपुत्रादिमाहात्म्यादि। भद्रकामाचलकामहरलिङ्गपुनर्भवकुण्डहयग्रीवशिलागोकर्णशिवलिङ्गकेदारलिङ्गकमललिङ्गमाहात्म्यादि। हयग्रीवमन्त्रादि। ७९अ० तत्र मदनपर्णशरीरहरदर्पणनद्याग्निमानगिरिवरुणकुण्डकंसकरवाराहकूटाचलचन्द्रकूटाचलसोमकुण्डनन्दनाचलमत्स्यकूटाचलोर्व्वशीकुण्डमदामृतकुण्डमणिकूटमणिकर्णलिङ्गसमुद्रस्नानदीमत्स्यध्वजकुलाचलस्कन्दतानदीकामधरसरःशुक्रान्नाचलरक्षःकूटाचलपाण्डुनाथभैरवपाण्डुनाथाचलशृङ्गकुण्डनीलकूटाचलोग्रतारास्थानमाहात्म्यपूजादि। कर्णटाचलचित्राचलगजलाचलशङ्खाचलकपिलभङ्गिकानदीदमनानदीदक्षाचलाकाशगङ्गास्थावरसरोदक्षयाचलसोमकाचलकान्तानदीदिव्यकुण्डपुष्करिणीदेवलिङ्गसन्ध्याचलललितानदीमाहात्म्यादि ८० अ० दीपवतीनदीसङ्कटगिरिसिद्धलिङ्गौतोनदीवटेश्वरीदिकाभट्टारिकानदीनाटकाचलस्वरसःमरिचपादिकूर्करिकानदीवृद्धगङ्गास्वर्णनदीधीनदीविश्वनाथलिङ्गचण्डिदेवीमूर्त्तिमाहात्म्यादि। लौभाग्नानदी सितगङ्गाललितकान्ताशिलिङ्गोत्कान्ताख्योग्रतारामूर्त्तिपूजामाहात्म्यादि। ललितकान्ताविङ्गमङ्गलचण्डिकापूजाविधा तत्र स्वविष्णुमूर्त्तिभेदतत्पूजाप्रकारादि। ८१अ० कामरूपस्थतीर्थसेवनेन सर्व्वेषां निर्व्वाणादिप्राप्तौ यमेन स्वकार्य्याभावाकलने ब्रह्मादिसमीपगमनेन तन्निवारणोपायचिन्तनम्। ब्रह्मार्थितेन शिवेन कामरूपस्थतीर्थेभ्यः सर्व्वलोकोत्सारणार्थं गणैः सह उग्रताराया नियोजनम्। उग्रतारया च तत्रस्थवशिष्ठोत्सारणे कृते वशिष्ठेन तां प्रति म्लेच्छाद्युपास्यतावामभावोपास्यतादिरूपशापदानम्; कामरूपस्य म्लेच्छाक्रान्तत्वशापदानम् कामाख्यातारागमयोश्च विरलत्वादिशापदानम्। तेन शापेन उग्रतारा वशिष्ठागतागमाश्च

म्लेच्छतां माया वस्ततारोऽपि तदवधि यामनामेरता शिवस्य म्लेच्छतातिलदवधि जाता पश्चिमायाश्च तत्तस्थम्लेतीर्थगुप्तिः लौहित्यनामस्य तत्तमाहात्म्यप्रसिद्धिः। ८२अ० लौहित्योत्पत्तितन्माहात्म्यादि। जामदग्न्योपाख्यानम्। ८३अ० तत्कृतमातृवधपापनिर्मोचनेन लौहित्यप्रशंसा। पूर्वकल्पेऽनुजकथायाहरयोर्भृङ्गिमहाकालरूपगणत्वप्राप्तिकथा। ८४अ० राजनीतिकथनम् दुर्गादिकरणप्रकारः ८५अ०। प्रजासु राजाहत्तिप्रकारः। नृपकर्त्तव्यदुर्गापूजादिविशेषकालाः। तत्पूजाप्रकारः नीराजनप्रकारः।८६ अ० पुष्याभिषेकप्रकारः ८७अ० शक्रध्वजोत्थानविधिः। ८८ दशहरायां विष्णोरिष्टिप्रकारः। श्रीपञ्चम्यां लक्ष्मीपूजाविधिः वृद्धश्रद्धकाचारविशेषाः। द्वादशविधपुत्रविधिः। दत्तकादीनां पञ्चीवा संस्कारकरणे पुत्रत्वप्राप्तिः। पितृगोत्रेण संस्कारे स्वकीयः पुत्रत्वाभावः। पञ्चीश्गोत्रेण चूडादिसंस्काराभावे दासत्वम्, पञ्चमवर्षादूर्द्धं ग्रहणे न पुत्रत्वसिद्धिः। पञ्चमवर्षे ग्रहणे तत्र पुत्रेष्टिविधानम्। दाक्षीपत्ये विशेषः। शूद्रायां पुराणादिवाचनेऽनधिकारः। वर्ज्यपुरोहितलक्षणम्। विविध नृपकर्त्तव्याचारभेदः। आयुष्कामस्य कर्त्तव्याचारः ८९अ०। अपुत्रस्य गतिर्नास्तीति नन्दिनउपदेशात् वेतालभैरवयोः पुत्रोत्पादनाभिलाषे जाते भैरवस्य उर्वश्याः सङ्गमे सुरेशनामपुत्रोत्पत्तिः। तपसा तस्य विद्याधराधिपत्यप्राप्तिः। तस्य घृतराष्ट्रकन्यायां देवसेननामपुत्रोत्पत्तिः। ततः देवसेनादिवंशवर्णनम्। तद्वंश्यविजयेन काममहानस्य निर्म्माणम्। अर्ज्जुनेन वह्निप्रीत्यर्थं तस्य दाहनम्। ९०अ० वेतालस्य कामधेनौ वृषभरूपपुत्रोत्पादनम्। तस्य भङ्गनाम्ना भृङ्गिणेन शिववाहनताप्राप्तिः। तस्य वंशवर्णनम्। वेतालवंशोद्भवा इव सर्वे गावः। उक्तिः ततउपसंहारः"। इत्येते प्रधानभूताः पदार्थास्तत्रत्याः प्रसङ्गागतास्त्वन्येऽपि पदार्था अभिधेयाः सन्ति विस्तरभयान्नोक्ताः

अत्रेदं चिन्त्यते ८९,९०अ०वेतालभैरवयोर्विभिन्नवंशकथने स्थिते दत्तकचन्द्रिकादौ भैरवपुत्रस्यैव वेतालेन ग्रहणप्रायणपुत्रकरणप्रतिपादकवाक्यानि यान्युद्धृतानि तानि निर्मूलानीत्यवगम्यते। पितृगोत्रेणेत्यादिवचनानां तत्र या निर्मूलत्वाशङ्का कृता सापि कालिकापुराणादर्शनमूलिकैव ८८अ० तद्वचनानां प्रत्यक्षत उपलभ्यमानत्वात् इति। कालीपुराणमपत्र न०।

कालिकाव्रत न० कालिकायाः प्रीत्यर्थं व्रतम्। पुराणोक्ते व्रतभेदे

"शच्युवाच। "विधानं चास्य मे ब्रूहि कालिकाया व्रतस्य च। यथोपदिष्टतामेव तद्व्रतञ्च करोम्यहम्। तस्मात्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचाथ सा तदा। शुक्लादौ समारभ्य कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम्। संकल्प्य विधिना पूर्वं समापास्यां व्रतं चरेत्। समारभ्य तृतीयेन द्विगुणं परिशोधयेत्। न रात्रौ भोजनं कार्यं यामहस्ते भुजिक्रिया। सिद्धमन्नं रात्रिकाले दग्धमीनञ्च सर्वदा। वर्ज्जयेत् पिष्टकं किञ्चित् रक्तशाकञ्च चाम्लकम्। हिण्टिकां विप्रजायाञ्च सधवां भोजयेत्ततः। एवं क्रमेण कृत्वा तु कतिकालं नयेद्व्रतम्। ततः शुद्धदिने प्राप्ते भौमाहे मन्दवासरे। यथाशक्त्युपचारैश्च पूजां कुर्य्याद्विधानतः। तथापराह्णकाले तु सन्ध्योपसमये तथा। रात्रौ तु कदलीकाण्डे स्वच्छं निर्माय प्राङ्गणे। तस्य मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् सदा। पाद्यार्घ्याचमनीयैश्च गन्धपुष्पादिभिस्तथा। धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैस्तथा। पिष्टकं चैव मिष्टान्नं व्यञ्जनं दग्धमीनकम्। निवेद्य सकलं देवैत्र बलिं दत्त्वा प्रणम्य च। तदर्द्धं व्यञ्जनं सर्वं नैवेद्यादि बलिं तथा। महारण्ये प्रदातव्यं कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम्। वैशाखे कदलीमूले वा कुर्यात् कालिकाव्रतम्। कार्य्यसिद्धिर्भवेत् तस्य भविता गतिरुत्तमा"।

कालिकाश्रम न० इत०। भारतवर्षस्थे विपाशानदीतीरस्थे तीर्थभेदे "कालिकाश्रममासाद्य विपाशायां कृतोदकः। ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं मुच्यते भवात्" भा०आनु० २५अ०।

कालिङ्ग न० केन जलेनालिङ्ग्यते आ+लिगि—कर्मणि घञ् इत०। (तरमुज) मध्यस्थजलके फलभेदे। "कालिन्दं कृष्णबीजं स्यात् कालिङ्गं च सुवर्त्तुलम्। कालिङ्गं ग्राहि हृत्पित्तशुक्रघ्नं शीतलं गुरु। पक्वं तु सौम्यं सक्षारं पित्तलं कफवातजित्" भावप्र० तत्पर्य्यायस्वरूपगुणादिकमुक्तम्। "कलिङ्गे भवः अण्। २कलिङ्गदेशोद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्। तद्देशानां राजा अण्। ३कलिङ्गदेशनृपे। "प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः" रघुः। "दौरात्म्याद्यैः क्रूरपक्षपीडितैः क्रमेण नृपाः। पाकलोमागधिकः कालिङ्गश्च चयं यान्ति" वृहत्सं०। "निर्जित्य कालिङ्गं गान्धाराधिपतिं तथा" हरि०

१११७अ०; बहुषु तु अणो लुक् । कलिङ्गा इत्येव नद्यादेषु तदामिषु च भूम्नि । क्वचिन्न लुक् । "कारस्करान् माहिषकान् कालिङ्गान् केरलांस्तथा" भा० क० ४४अ० । "कोशलाः काशपौण्ड्राश्च कालिङ्गा मगधास्तथा" ४५अ० । "कालिङ्गदेशमारभ्य पञ्चाद्द्योजनं शिवे ! । दक्षिणस्यां महेशानि ! । कालिङ्गः परिकीर्त्तितः" इतिशक्तिदेशभेदे एतत्परतयैव प्रागुक्तभारतवाक्ये लुगभावो न कल्पनीयः । ३ं जलमालिङ्गति आ+लिगि—अण् उप०स० । ४कलिङ्गनि ५सर्पे च पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ६भूमिककर्कटी पु०मेदि० । "कालिङ्गोलिङ्गयानयः स्याद्वनः सूक्ष्माङ्गकोमलः" इति सुखबोधोक्ते ७नौहभेदे पु० । ८ राजकर्कट्यां स्त्री गौरा०ङीष् मेदि० । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । कालिङ्गिका त्रिवृति(तेओडी) राजनि० ।

कालिदास पु० ६त० संज्ञायां ह्रस्वः । रघुवंशादिकाव्यकारके महाकविभेदे तद्वृत्तान्तकालादिकमुच्यते "इतः पूर्वं संवत्सरनामकशकाब्दप्रवर्त्तको भारतवर्षे मालवदेशे उज्जयिनीनामराजधान्यामधिगतधाम विक्रमादित्यनामा नृपतिरासीत् । तस्य धन्वन्तरिप्रभृतयो नव कविवराः सभासदो बभूवुः । तेषु कालिदास एव प्रथितयशा महाकविरासीत् । तेन च रघुवंश-कुमारसम्भव-मेघदूताभिधं काव्यत्रयं, श्रुतिचन्द्रिकाभिध तत्तद्देशप्रचलितो वेदोक्तकर्म्मप्रतिपादकग्रन्थो ज्योतिर्विदाभरणनामकं कालज्ञानशास्त्रं च क्रमेण निरमायि । अनन्तरञ्च मालविकाग्निमित्र-विक्रमोर्वशी-शाकुन्तलाभिधानि दृश्यकाव्यानि प्रणीतानि । एतच्च तत्कृतज्योतिर्विदाभरणग्रन्थे शेषाध्याये स्पष्टमुपलभ्यते यथा—

"भक्तोऽधुना कृतिरियं सति मालवेन्द्रे श्रीविक्रमार्कनृपराजवरे समासीत्" इति । "धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुर्वेतालभट्टघटखर्[क]र्परकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" । "यद्राजधान्युज्जयिनी महापुरी सदा महाकालमहेशयोगिनी" ।

"शङ्क्वादिपण्डितवराः कवयस्त्वनेके ज्योतिर्विदः सभमवंश्च वराहपूर्वाः । श्रीविक्रमस्य बुधसंसदि माल्यबुद्धेस्तैरप्यहं नृपसखः किल कालिदासः" । "काव्यत्रयं सुमतिकृद्रघुवंशपूर्वं जातं ततो ननु कियच्छ्रुतिकर्म्मवादः । ज्योतिर्विदाभरणकालविधानशास्त्रं श्रीकालिदासकवितो हि ततो बभूव" इति "वर्षे सिन्धुरदर्शनाम्बरगुणैर्याते कलौ संमिते मासे माधवसंज्ञितेऽत्र विहितो ग्रन्थक्रियोपक्रमः" इति च अनेन ३०६८ अष्टषष्ट्युत्तरत्रिसहस्रसंख्यके कलेरब्दे याते तद्ग्रन्थकरणं दृश्यतम् । इदानीञ्च कलेर्गताब्दाः ४९७५ तेषु निर्दिष्ट ३०६८ संख्यायोगितेषु १९०७ वर्षाः समायान्ति । तेन इतः १९०७ वर्षगणात् पूर्वं कालिदासकवितो ज्योतिर्विदाभरणं जातं ततः पूर्वं रघुवंशादिकमभूदिति प्रतिभाति । एतत् ग्रन्थैर्यद्यपि दृश्यकाव्यत्रयकरणं न प्रतीयते तथापि दृश्यकाव्यानां प्रागुक्तानां ज्योतिर्विदाभरणग्रन्थात् पश्चात् काले कालिदासकृतत्वेन न तेषां तत्र सम्बन्धः किन्तु तत्तद्ग्रन्थेष्वेव तत्कृतत्वं दृश्यकमेव । ऋतुसंहारनलोदययोर्यदि तत्कालिदासकृतत्वं तदा ततः पराचीनतया न तत्रोक्तिः । कालिदासश्च कतमसन्वयं कतमच्च जनपदमलङ्कार तन्नाकलयामः । किन्तु तस्य चरितविषयेऽस्मद्देशे भूयसप्रचारमेवमैतिह्यमस्ति । तत्र सर्वत्र विख्यापनाय प्रदर्श्यते । काचित् विदुषी कन्या विवाहार्थं पित्रानीतान् बहून् पात्रभूतान् द्विजान् वादविचारेण पराजिग्ये । एवम् आगत्यागत्य तस्याः सकाशात् विचारे पराजयभाजां प्रतिनिवृत्तेषु वरेषु तदुत्तरं पराजयभयेनेतरे वरा यदा नैवागन्तुमैच्छन् तदा तत्पिता विचाराभावेनैव आगमनाय पात्राय कन्या देयेति प्रतिज्ञाते पूर्वपूर्ववरानयने निष्फलप्रयत्नतया बहुधा खिन्ना जातेर्ष्या दूताः पुनर्वरानयनार्थं तत्पित्रा नोदिताः स्वावलम्बितशाखाच्छेदितया कालिदासमल्पबुद्धिमवेत्य तत्कन्यायाः वरत्वेनानयाञ्चक्रुः । आनीताय च तस्मै अविचार्य्य महोत्सुको तत्पिता तां कन्यां प्रायच्छत् । एवं तस्य विवाहे संवृत्ते दम्पत्योः परस्परालापकाले कालिदासेनापभ्रंशशब्दभाषा-भिर्नाणकं शगञ्च प्रायोजि । तत् श्रुत्वा च तद्भार्य्या तमज्ञत्वं निरस्कृत्य स्वगृहात् निष्कासयामास । एवं पत्न्या निष्कासितः कालिदासोऽतीव निर्वेदमापन्नोऽरण्यं गत्वा सरस्वतीमाराध्य तत्प्रसादात् लब्धविद्यः स्वगृहं प्रति निववृते । आगत्य च रात्रौ रुद्धद्वारं गृहं विलोक्य तेन स्वपत्नीं प्रति (अनावृतकपाटं द्वारं देहि) इत्यभिहितम् तत् श्रुत्वा च स्वरविशेषेण तं स्वपतिमवगत्य कालिदासपत्न्याऽभ्युक्तम् (अस्ति कश्चित् वाग्विशेषः) इति इत्येवं पत्न्या कृते वाग्विशेषाख्यानप्रश्ने महाकवेः पदत्रयघटितमिति मत्वा तत्स्थैकैकं पदमधिकृत्य तेन एकैकं काव्यं विरचितम् । तत्र तदाद्यस्यस्य अस्तीति प्रथमं

पद्यमितस्य "अस्त्युत्तरस्याम्" इत्यादि सप्तदशसर्गात्मकं कुमारसम्भवाख्यं महाकाव्यम्, कश्चिदिति द्वितीयं पदमितस्य "कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा" इत्यादिकं मेघदूताख्यं खण्डकाव्यम्, "वाग्विशेषः" इति तृतीये पदे तदेकदेशं वागिति पदमितस्य "वागर्थाविव संपृक्तौ" इत्यादिकमूनविंशतिसर्गात्मकं रघुवंशाख्यं महाकाव्यञ्च तेन क्रमशो रचितम्। तद्रचनया च कालिदासः सर्वत्र प्रथितसुकवितया प्रख्यातिमुपलभ्य क्रमेण विक्रमादित्यस्य सभासद्ताम् आससादेति।

मालविकाग्निमित्रस्य तत्कृतत्वविषये केचित् सन्दिहाना एवमाहुः। कालिदासाह्वयास्त्रयः कवय आसन् तत्र एको विक्रमादित्यसभ्यः, अपरो भोजदेवसभ्यः अपरो भामिनीविलासकर्त्ता जगन्नाथमिश्रः अभिनवकालिदासाख्यः। तेषां मध्ये प्राचीनकालिदासस्य नैषा कृतिः शाकुन्तलस्येव तत्र वागर्थदर्शी विरहादिलक्ष्यस्यैवा कृतिरिति। तत्र मालविकाग्निमित्रस्य प्राचीनकालिदासकृतित्वाभावे तदीयसन्दर्भस्य भोजदेवपितृव्यसभासद्धनिकेन दशरूपके कथनतो मालविकाग्निमित्रनामत्वेन समुद्धारः सङ्गच्छते। भोजदेवात्तस्य प्राचीनत्वे एव तदुद्धारः सङ्गच्छते नान्यथा भोजदेवेन च सरस्वतीकण्ठाभरणे ग्रन्थनामादत्त्वैव मालविकाग्निमित्रनाटकपद्यस्य समुद्धाराच्च तद्ग्रन्थस्य ततः प्राचीनकालिदासकृतित्वम् नान्यकृतितेति निर्णेतव्यम्। किञ्च श्रीहर्षदेवनृपतेः सभ्यस्य रत्नावल्यादिकारकस्य धावकस्यैव ततः प्राचीननाटककर्त्तृत्वेन तद्ग्रन्थोपोद्घाते तस्य नामोक्तेः स्यात् प्राचीनस्यैव कालिदासस्य तत्कर्त्तृत्वं युक्तम्। भोजदेवसभ्यकालिदासस्य तत्कर्त्तृत्वे ततः प्राचीनानितानयकुलत्वादिकर्त्तृनामकीर्त्तनस्यैवोचितत्वेन किञ्चिति तदुपेक्षातिविप्रकृष्टधावकादिनामोत्कीर्त्तनम्? सन्निकृष्टं परित्यज्य विप्रकृष्टग्रहणस्यान्याय्यत्वात्। प्राचीनकालिदासस्य मालविकाग्निग्रन्थकर्त्तृत्वे तथा प्राचीनत्वेन प्रथितयशस्त्वेन च तन्नामोक्तेः सर्वथोचितत्वात्। भोजदेवसभ्यकालिदासश्च भोजदेवकालिकः तदेतत् भोजप्रबन्धे वर्णितं यथा "भवद्धाम्ना कान्तराणि सौभाग्यालङ्कृतानि कस्य वा देशस्य सर्वहिरङ्गः सुजनान् बाधत इति। ततः कविर्लिखति राजीहस्ते कालिदास इति राजा वाचयित्वा पादयोः पतति ततस्तत्वासीनयोः कालिदासभोजराजयोरासीत् सख्या"। "यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कालिदासो विलासः" प्रसन्नरा०। "उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्। नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः"। "कालिदासकविता नवं वयः" इति च उद्भटः। स्वार्थे क तत्रैव।

कालिन् पु० कालः कालरूपः खड्गोऽस्त्यस्य इनि। परानन्दमतसिद्धे परमेश्वरे "कालिन्! कलिमलध्वंसिन्! ध्वंसयाशु मदापदः" इति तन्त्रे ईश्वरप्रार्थनम्। कालयति कल—नोदने णिनि। २ प्रेरके त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कालिनी स्त्री कालः शिवः अधिष्ठातृत्वेनास्त्यस्याः कालः पुरुषाकारः गगनस्थः पुरुषः अस्त्यस्याः सन्निकटत्वेन वा, इनि ङीप्। आर्द्रानक्षत्रे हेमच० तस्याः तद्देवतत्वं च अश्लेषाशब्दे ४९८पृ० दर्शितम् कालरूपस्य मृगशिरो मूर्द्धदेशस्थितनक्षत्रस्थानत्वात्तस्यास्तथात्वम्

कालिन्द न० कालिं जलराशिं ददाति दा—क पृषो० मुम्। (तरमुज) ख्याते जलप्रधानफलके वृक्षे भावप्र० कालिङ्गशब्दे विवृतिः। स्वार्थे क। कालिन्दक तत्रार्थे न० राजनि०। कलिन्दे भवः अण्। कलिन्दपर्व्वतभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्

कालिन्दी स्त्री कलिन्दे पर्व्वते तत्सन्निकृष्टदेशे वा भवः अण् ङीप्। यमुनानद्याम् अमरः। "कलिन्दगिरिनन्दिनी तटसुरद्रुमालम्बिनी" रसगङ्गाधरे तस्याः कलिन्दपर्व्वतसुतत्वोक्तेस्तथात्वम्। "कालिन्दीजलजनितश्रियं श्रयन्ते" माघः। २रक्तत्रिवृति (लालतेओडी) वृक्षे राजनि०।

कालिन्दीकर्षण न० कालिन्दीं यमुनां कर्षति कृष—ल्यु ६त०। बलदेवे तत्कर्षणकथा च हरि०१०२अ० यथा "स मत्तो बलिनां श्रेष्ठो रराजाघूर्णिताननः। गैरिकीतुलियामास यथा खेदालयः शशी। रामस्तु यमुनामाह स्नातुमिच्छे महानदि!। एहि मामभिगच्छ त्वं रूपिणी सागराङ्गने। सङ्कर्षणस्य मत्तोक्तां भारतीं परिभूय सा। नाभ्यवर्त्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता। ततश्चुक्रोध हलभृद्रामो मदसमीरितः। चकार स हलं हस्ते कर्षणावोन्मुखं बली। तस्याश्चोपरि मेदिन्यां पेतुस्तामरसस्रजः। सुस्रुवुः पुष्पकोषैश्च पुष्करेष्वरवं जलम्। स हलेनानताग्रेण कूले गृह्य महानदीम्। चकर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव। सा विह्वलजलस्रोता ह्रदप्रस्थितसञ्चया। व्यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी। लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिनी। सङ्कर्षणभयत्रस्ता योषेवाकुलतां गता। पुलिनश्रोणिबिम्बौष्ठी मर्द्दितस्तोयताडितैः। फेनमेखलसूत्रैश्च छिन्नैस्तीरानुसारिणी। तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्मुखस्तनी।

वेगगम्भीरवक्राङ्गी त्रस्तमीनविभूषणा। सितहंसेक्षणापाङ्गी फेनक्षौमाञ्चिताम्बरा। तीरजोद्धृतकेशान्ता जलस्खलितगामिनी। लाङ्गलोल्लिखितापाङ्गी क्षुभिता सागराङ्गना। मत्तेव कुटिलापाङ्गी राजमार्गेण गच्छति। कृष्यते सा स वेगेन स्रोतःस्खलितगामिनी। उन्मार्गानीतमार्गा सा येन वृन्दावनं वनम्। वृन्दावनस्य मध्येन सा नीता यमुना नदी। रोरूयमाणेव खरैरन्विता तोयवासिभिः। सा यदा समनुक्रान्ता नदी वृन्दावनं वनम्। तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना राममब्रवीत्। प्रसीद नाथ! भीताऽस्मि प्रतिलोमेन कर्म्मणा। विपरीतमिदं रूपं तोयस्य मम जायते। असत्याहं नदीमध्ये रौहिणेय! त्वया कृता। कर्षणेन महाबाहो! स्वमार्गव्यभिचारिणी। प्राप्तां मां सागरे नूनं सपत्न्यो वेगगर्व्विताः। फेनहासैर्हसिष्यन्ति तोयव्याहत्तगामिनीम्। प्रसादं कुरु मे वीर! याचे त्वां कृष्णपूर्व्वज!। सुप्रसन्नमना नित्यं भवस्व त्वं सुरोत्तम!। कर्षणायुधकृष्टाऽस्मि रोषोऽयं विनिवर्त्त्यताम्। गच्छामि चरणौ मूर्द्ध्ना तवाहं लाङ्गलायुध!। मार्गमादिष्टमिच्छामि क्व गच्छामि महाभुज!"। "प्रणामावनतां दृष्ट्वा यमुनां लाङ्गलायुधः। प्रत्युवाचार्णववधूं मदक्लान्तमिदं वचः। लाङ्गलादिष्टमार्गा त्वमिमं मे प्रियदर्शने!। देशमम्बुप्रदानेन प्लावयस्वाखिलं शुभे!। एष ते सुभ्रु! सन्देशः कथितः सागराङ्गने!। शान्तिं व्रज महाभागे! गम्यतां च यथासुखम्। लोका हि यावत् स्थास्यन्ति तावत् तिष्ठतु मे यशः। यमुनाकर्षणं दृष्ट्वा सर्व्वे ते व्रजवासिनः"। कालिन्दीं भिनत्ति भिद–ल्यु ६त०। कालिन्दीभेदनोऽप्यत्र अमरः। [सूर्य्यपत्न्यां संज्ञायाम्।

कालिन्दीसू स्त्री कालिन्दीं यमुनां सूते सू–क्विप् ६त०।

कालिन्दीसोदर ६त०। यमे हेमच० तत्कथा अर-णात्मजशब्दे २१८९० दृश्या

कालिमन् पु० कालस्य भावः इमनिच्। कृष्णवर्णे "म्लानमानमतिकालिमालया" माघः।

कालिम्मन्या स्त्री आत्मानं कालीं मन्यते मन्–खश्–मुम् ह्रस्वः। आत्मानं कृष्णतया मन्यमानायाम् स्त्रियाम्।

कालिय पु० के जले आलीयते आ+ली–मूलविभुजा० क। नागभेदे कालियदमनशब्दे विवृतिः। "तस्तेन तार्क्ष्यात् किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः" रघुः। "बोधासि कालियकुला यमस्येव स्वसा स्वयम्" माघः "कालियं तक्षकञ्चैव पिङ्गलं मणिभद्रकम्" ति० त०गरु० पु०। गरुडभिया यमुनाह्रदजले निलीनत्वात्तस्य तथात्वम्।

कालियदमन पु० कालियं दमयति दम–णिच्–ल्यु। वासुदेवे कृष्णे तत्कथा भाग० १०,१६ अ० यथा "कालिन्द्यां कालियस्यासीद्ध्रदः कश्चिद्विषाग्निना। श्रप्यमाणपया, यस्मिन् पतन्त्युपरिगाः खगाः। विप्रुष्मता विषोदोर्म्मिमारुतेनाभिमर्षिताः। म्रियन्ते तीरगा यस्य प्राणिनः स्थिरजङ्गमाः। तं चण्डवेगविषवीर्य्यमवेक्ष्य तेन दुष्टां नदीञ्च खलसंयमनावतारः। कृष्णः कदम्बमधिरुह्य ततोऽतितुङ्गादास्फोट्य गाढरशनो न्यपतद्विषोदे। सर्पह्रदः पुरुषसारनिपातवेगसंक्षोभितोरगविषोच्छ्वसिताम्बुराशिः। पर्य्यक् प्लुतो विषकषायितभीषणोर्म्मिर्धावन्! धनुःशतमनन्तबलस्य किन्तु। तस्मिन् ह्रदे विहरतो भुजदण्डघूर्णवार्घोषमङ्ग! वरवारणविक्रमस्य। आश्रुत्य तत्स्वसदनाभिभवं निरीक्ष्य चक्षुःश्रवाः समसरत्तदमृष्यमाणः। तं प्रेक्षणीयसुकुमारघनावदातं श्रीवत्सपीतवसनं स्मितसुन्दरास्यम्। क्रीडन्तमप्रतिभयं कमलोदराङ्घ्रिं संदश्य मर्म्मसु रुषा भुजगश्चछाद। तं नागभोगपरिवीतमदृष्टचेष्टमालोक्य तत्प्रियसखाः पशुपा भृशार्त्ताः। कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा दुःखानुशोकभयमूढधियो निपेतुः। गावो वृषा वत्सतर्य्यः क्रन्दमानाः सुदुःखिताः। कृष्णे न्यस्तेक्षणा भीता रुदन्त्य इव तस्थिरे" इत्थं गोपादीनामाकुलतामुपवर्ण्य "इत्थं स्वगोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य सस्त्रीकुमारमतिदुःखितमात्महेतोः। आज्ञाय मर्त्यपदवीमनुवर्त्तमानः स्थित्वा मुहूर्त्तमुदतिष्ठदुरङ्गबन्धात्। तत्प्रथ्यमानवपुषा व्यथितात्मभोगस्त्यक्त्वोन्नमय्य कुपितः स्वफणान् भुजङ्गः। तस्थौ श्वसन् श्वसनरन्ध्रविषाम्बरीषस्तब्धेक्षणोल्मुकमुखो हरिमीक्षमाणः। तं जिह्वया द्विशिखया परिलेलिहानं द्वे सृक्किणी ह्यतिकरालविषाग्निदृष्टिम्। क्रीडन्नमुं परिससार यथा खगेन्द्रो बभ्राम सोऽप्यवसरं प्रसमीक्षमाणः। एवं परिभ्रमहतौजसमुन्नतांसमानम्य तत्पृथुशिरःस्वधिरूढ आद्यः। तन्मूर्द्धरत्ननिकरस्पर्शातिताम्रपादाम्बुजोऽखिलकलादिगुरुर्ननर्त्त। तं नर्त्तुमुद्यतमवेक्ष्य तदा तदीयगन्धर्व्वसिद्धमुनिचारणदेववध्वः। प्रीत्या मृदङ्गपणवानकवाद्यगीतपुष्पोपहारनुतिभिः सहसोपसेदुः। यद्यच्छिरो न नमतेऽङ्ग शतैकशीर्ष्णस्तत्तन्ममर्द्द खरदण्डधरोऽङ्घ्रिपातैः।

क्षीणायुषो भ्रमत उल्बणमास्यतोऽसृङ्नस्तो वमन् परमकश्मलमाप नागः । तस्याक्षिभिर्गरलमुद्वमतः शिरःसु यद्यत् समुन्नमति निःश्वसतो रुषोच्चैः । नृत्यन् पदानुनमयन् दमयाम्बभूव पुष्पैः प्रपूजित इवेह पुमान् पुराणः" कालियदमनादयोऽप्यत्र भावे ल्युट् ६त०। कालियस्य २मर्द्दने न०

कालियह्रद पु० ६त० । कालियनागाधिष्ठिते वृन्दावनस्य यमुनान्तर्गते ह्रदभेदे कालियदमनशब्दे विवृतिः । तस्य कालियस्य तत्रावस्थानकथा भाग० १०, १७ अ० यथा "नागालयं रमणकं कथं तत्याज कालियः । कृतं वा किं सुपर्णस्य तेनैकेनासमञ्जसम् । बादरायणिरुवाच । उपहार्य्यैः सर्पजनैर्मासि मासीह यो बलिः । वानस्पत्यो महाबाहो! नागानां प्राङ्निरूपितः । स्वं स्वं भागं प्रयच्छन्ति नागाः पर्वणि पर्वणि । गोपीथायात्मनः सर्वे सुपर्णाय महात्मने । विषवीर्य्यमदाविष्टः काद्रवेयस्तु कालियः । कदर्थीकृत्य गरुडं स्वयं तं बुभुजे बलिम् । तत् श्रुत्वा कुपितो राजन्! भगवान् भगवत्प्रियः । विजिघांसुर्महावेगः कालियं समुपाद्रवत् । तमापतन्तं तरसा विषायुधः प्रत्यभ्ययादुच्छ्रितनैकमस्तकः । दद्भिः सुपर्णं व्यदशद्दद्‌आयुधः करालजिह्वोच्छ्वसितोग्रलोचनः । तं तार्क्ष्यपुत्रः स निरस्य मन्युमान् प्रचण्डवेगो मधुसूदनासनः । पक्षेण सव्येन हिरण्यरोचिषा जघान कद्रोः सुतमुग्रविक्रमः । सुपर्णपक्षाभिहतः कालियोऽतीवविह्वलः । ह्रदं विवेश कालिन्द्यास्तदगम्यं दुरासदम् । तत्रैकदा जलचरं गरुडो भक्ष्यमीप्सितम् । निवारितः सौभरिणा प्रसह्य क्षुधितोऽहरत् । मीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा दीनान् मीनपतौ हते । कृपया सौभरिः प्राह तत्रत्यक्षेममाचरन् । अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान् स खादति । सद्यः प्राणैर्वियुज्येत सत्यमेतद्‌ब्रवीम्यहम् । तत् कालियः परं वेद नान्यः कश्चन लेलिहः । अवात्सीद्गरुडाद्भीतः कृष्णेन च विवासितः" ।

काली स्त्री कालस्य शिवस्य पत्नी ङीष् । १ शिवपत्न्याम् । "ऊर्द्ध्वरेता भवः कालः इति" भाग० ३,८,२ शिवस्य कालनामतोक्तेस्तस्यास्तथात्वम् । कालवर्णा स्त्री "कालाद्वर्णे चेत्" वार्त्ति० ङीप् । २कृष्णवर्णायां स्त्रियाम् "का काली का मधुरा" विदग्धमु० ३हिमालयदुहितरि उमायां तस्याश्च जन्मतः नीलाञ्जननिभवर्णतया तथात्वम् । "सुतामनुज्ञामाप्य गतां कालीं हरात्मजम्" । "तां तत्र कालीं तनयाम् भयशोकाकुलाशयाम्" कालि० पु० ४० अ० । "कालि! भिन्नाञ्जनश्यामे! शर्वस्याद्यप्ररोमणि:" । "गौरत्वाशादनत्वैव कालिकायास्तथा श्रुतम्" इति च तत्र तस्यागौरत्वप्राप्तिकथनम् । ४दुर्गामूर्त्तिभेदे "काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी । विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा । द्वीपिचर्म्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा" इत्यादि देवीमा० तदाविर्भाव उक्तः । सा च बहुविधा सिद्धकाली महाकाली गुह्यकाली दक्षिणाकाली भद्रकाली श्मशानकाली रक्षाकाली तिभेदात् तथा अन्येऽपि तद्भेदा भैरवत० दर्शिता यथा "काली कपालिनी कुल्ला कुरुकुल्ला विरोधिनी । विप्रचित्ता तथोग्रोग्रप्रभा नीलघनत्विषः । नीला घना बलाका च मात्रा मुद्रा मिता तथा । एताः सर्वाः खड्गधरा मुण्डमालाविभूषिताः" । "कालि! कालि महाकालि! सीधुमांसपशुप्रिये" भा० वि० ४,अ० । ५ मातृभेदे "काली कपालाभरणा चकासे" कुमा० ६ भीमसेनस्य पत्नीभेदे । "युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवकोऽथ घटोत्कचः । भीमसेनाद्धिडिम्बायां काल्यां सर्वगतस्ततः" भाग० ९,२२,२४ । भा०आ०९५अ० तु "भीमसेनोऽपि काश्यां बलन्धरां नामोपयेमे वीर्य्यशुल्कां, तस्यां पुत्रं सर्वगमुत्पादयामास" इत्युक्तं तदैकवाक्यात् काश्यामित्येव पाठः समुचितः गन्धकालीशब्दे पूर्वपदलोपः । काली० दासकन्यायां गन्धकाल्यां सत्यवत्याम् शान्तनुपत्न्याम् । "भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरमुदवाहयत् गन्धकालीमिति यामाहुः" भा० आ० ९५अ० । ७कल-नोदने अच् गौरा० ङीष् । [illegible] १०रात्रौ । ११कालाञ्जन्याम् राजनि० १२नद्याः कृष्णत्वात्तथात्वम् अग्निशिखाभेदे जटाधरः । अग्निजिह्वाशब्दे दर्शितशारदातिलकवाक्ये एतस्याः तन्त्रोक्तत्वात् तान्त्रिकीर इति चिन्त्यम् । १३वृश्चिकाली (बिछाति) रत्नमाला । १४कालरात्रौ यमभगिन्याम् तन्त्रोक्तासु दशमहाविद्यासु आद्यायां १५महाविद्यायाम् ताश्च "काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी, भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा । बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः" तन्त्रसा० "कालीपूजा श्रुता नाथ! भावाश्च विविधाः प्रभो!" भैरवत० "तारायाश्चैव काल्याश्च त्रिपुरायाश्च विशेषतः । जनने मरणे चैव न त्यजेयुर्जपार्च्चने" तन्त्र०

कालीक पुंस्त्री० के जलेऽलीकरूप मनुष्यघातक निर्ये-

त्वात्। क्रौञ्चे पक्षे शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीष्।

कालीची स्त्री काल्या यमभगिन्या चीयते उप-चो-आ० आधारे ड गौरा० ङीष्। यमविचारभूमौ त्रिका०।

कालीतनय पुंस्त्री० कालीमितः प्राप्तोनयः प्रापणं यस्य। महिषे हेमच० स्त्रियां ङीष्। महिषस्य काल्यै बलिदानार्थं नीयमानत्वात्तथात्वम्। [चन्दने शब्दच०।

कालीय न० कालस्थाने भवम् "वृद्धाच्छः" पा० छ। कृष्ण-

कालीयक न० कालीयमिव कायति-कै-क। कालानुसार्य्ये सुगन्धिकाष्ठे (कलम्बक) अमरः।

कालेय पु०कालयाअपत्यम् ढक्। १दैत्यभेदे, कालकेये, कलायै १७८६पृ०दर्शितरक्तधारिण्यै हितं ढक्। २यकृति कं सुखमालेयमादेयं यस्मात्। ३कालचन्दने न०"आग्यानकालेयकृताङ्गरागाम्" कुमा०। कलिना दृष्टं साम ढक्। ४कलिदृष्टे सामभेदे तञ्च माध्यन्दिनसवने सप्तमं सूक्तमभिव्याप्य गेयम्। तत्प्रकार ऊहगाने दृश्यः

कालेयक पुंस्त्री० कलये विरोधाय साधु कलि+ढक् संज्ञायां क। १कुक्कुरे तस्यान्योन्यविरोधित्वात् तथात्वम् स्त्रियां ङीष्। कालेय+स्वार्थे संज्ञायां वा क। २कालीयचन्दने "मधुकरकुलकलङ्ककालीकृतकालेयककुसुमकुड्मलेषु" काद०। ३हरिद्रायां पु० ४दारुहरिद्रायां न०राजनि०। तत्रार्थे पु० शब्दर०।

कालेश पु० ६त०। १सूर्ये तस्य स्वगत्या कालप्रवर्त्तकत्वात् तथात्वम्। २शिवे च। ३मकारवर्णे। "विष्णुरोगस्ततोहान्तः कालेशः दण्डी ततः" वीजविद्यामन्त्रोद्धारे "कालेशोमकारः" तन्त्रसा०। कालेश्वरादयोऽप्यत्र।

कालोदक न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे। "कालोदकं नन्दिकुण्डं तथा चोत्तरमानसम्" भा० आनु०२५अ०।

काल्प पु० कल्पे विधौ भवः अण्। (काँचाहलुद) कर्चुरे शब्दर०। स्वार्थे क। तत्रार्थे अमरः।

काल्पनिक त्रि०कल्पनायाः आगतः ठञ्। कल्पनाभवे १कल्पिते, २ आरोपिते, च। स्त्रियां ङीप्। "इति व्युत्पत्तिस्तु काल्पनिकी" त्रि०त०।

काल्पसूत्र त्रि० कल्पसूत्रं वेत्त्यधीते वा सूत्रान्तत्वात् ठकि प्राप्ते "अकल्पादेः" इत्युक्तेः अण्। १कल्पसूत्राभिज्ञे २तदध्येतरि च स्त्रियां ङीप्। [सिद्धान्तकौ०।

काल्पिक त्रि० कल्पग्रन्थे उक्तः ठञ्। वेदाङ्गकल्पग्रन्थोक्ते

काल्य न० कल्यमेव स्वार्थे ष्यञ्। १प्रत्यूषे हेमच०। कालः-प्राप्तोऽस्य यत्। २प्राप्तकाले गीतादौ त्रि०। काले भवः दिगा० यत्। ३कालभवे त्रि० तदन्तसमासे कर्म्मधारये उत्तरपदस्य आद्युदात्तता। तर्गानह्रा० पाठान्तरे गोत्रे फक्। काल्यायन काल्यगोत्रापत्ये पु० स्त्री। [शब्दर०।

काल्यक न० काले साधु यत् स्वार्थे क। कर्चुरे(काँचाहलुद)

काल्या स्त्री कालः गर्भग्रहणकालः प्राप्तोऽस्याः यत्। प्राप्तगर्भग्रहणयोग्यकालायाम् ऋतुमत्याम् अमरः "उपसर्य्या काल्याप्रजने" पा०। [भावे।

काल्याणक न० कल्याणस्य भावः मनोज्ञा० वुञ्। कल्याण-

काव न० कविर्देवताऽस्य अण्। कविदेवताके सामभेदे। तच्च तृतीयसवने गेयार्भवपवमानान्तर्गतम्। "आभीप्रिया-णीति" सूक्ते गेयम्। तत्प्रकारश्च ऊहगाने दर्शितः।

कावचिक न० कवचिनां समूहः "ठञ् कवचिनश्च" पा० ठञ् 'इनोलोपः। वर्म्मधारिणां समूहे।

कावट पु० कर्वट+पृषो०। कर्वटे हला०।

कावषेय पु० यजुर्वेदवंशान्तर्गते तुराख्ये ऋषिभेदे। "कावषेयात्तु कावषेयः" शत० १०,६,५,९, तुरोह कावषेयः कारोत्यां देवेभ्योऽग्निं चिकीर्ष" तत्रैव ९.५.२,१५.

कावाद पु० कुत्सितईषद्वा वादः कोः का। वाक्कलहे शब्दाच०। [शैवाले तृणादिस्थले त्रिका०।

कावार न० कं जलमावृणोति आ+वृ-अण् उप०स०।

कावी स्त्री कवेरियं ष्यञ् ततः शार्ङ्गर० स्त्रियां ङीप् यलोपः। कविसम्बन्धिन्याम् स्त्रियाम्।

कावृक पुंस्त्री कुत्सितः ईषद्वा वृक इव। १ कुक्कुटे २चक्रवाके ३पीतवर्णमस्तकपक्षिभेदे च मेदि०तेषां वृकवत्स्वेच्छादिकयुक्तत्वात् तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कावेर न० कस्य सूर्य्यस्येव ईषत्वेरमङ्गमस्य। १ कुङ्कुमे जटा०। तस्य शिखाभिः सूर्य्यतुल्यरक्तत्वात् तथात्वम्।

कावेरी स्त्री कस्य जलस्य वेरं शरीरं तस्येदमित्यण् ङीप्। १सरिद्भेदे। कुत्सितमपवित्रं वेरं यस्याः स्वाङ्गत्वात् ङीप्। २वेश्यायाम् शब्द०। ३ हरिद्रायाम्। "दृषद्वती च कावेरी वङ्क्षुर्मन्दाकिनी तथा" भा०आनु०१६५अ०। "भारतीसुप्रतोया च कावेरी कुर्म्मुरा तथा" भा०प०२२१। "चन्द्रवसा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला-वैहायसी कावेरी वेणीत्यादि भाग० ५.१९.१८. भारतवर्षनदीकथने। सा च सह्याद्रेः मलयाद्रेश्च सानुप्रविष्टस्था तदेतत् रघौ वर्णितम् यथा

"गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्म्मविजयी नृपः। श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम्। ततो वेलातटेनैव फल-

वत्पुष्पमालिना। अगस्त्याचरितामाशाम् अनाशास्यजयो ययौ। स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना। कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत्। बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः। मारीचोद्भ्रान्तहारीताः मलयाद्रेरुपत्यकाः"। "कावेरीतीरभूमीरुहभुजगवधूभुक्तशाखाविशिष्टः" मलयजवातवर्णने "ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः। तत्र स्नात्वा नरो राजन्! गोसहस्रफलं लभेत्" भा॰ व॰ ८५। गङ्गे! च यमुने! चैव गोदावरि! सरस्वति! नर्म्मदे! सिन्धु! कावेरि! जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु, तीर्थावाहनमन्त्र

काव्य पु॰ कवेः भृगुपुत्रस्यापत्यम् यञ्। शुक्रे अमरः "भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतप्रभुः" भा॰आ॰६॰। "जिगीषया ततोदेवाववव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम्। पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे" भा॰आ॰७५अ॰। कवेरिदम् यञ्। २कविसम्बन्धिनि। कव—वर्णने स्तुतौ च कर्म्मणि ण्यत्। ३वर्णनीये ४स्तुत्ये च त्रि॰ स्त्रियां टाप् "दुर्य्योधनस्य रूपेण शृणु काव्यां गिरं मम" भा॰स॰ ६०अ॰। "भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विशांपते!। नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः" भा॰स॰११अ॰। शार्ङ्गरवादौ तु काव्यशब्दस्य यञन्तस्यैव पाठात् ततः स्त्रियां ङीन्। कवेः कर्म्म ष्यञ्। कविकृतगद्यपद्यात्मके ५ वाक्यविशेषे न। काव्यप्र॰तत्करणप्रयोजनमुक्तं यथा—

"काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये। सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" मू॰

"कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनं, राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणं, सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दं, प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्य्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म्म, तत् कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवत् वर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशञ्च, यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्व्वथा तत्र यतनीयम्। अस्य कारणमाह" इति।

"शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्। काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे" मू॰

"शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः, यां विना काव्यं न प्रसरेत् प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्, लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधानकोषकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानां, काव्यानाञ्च महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिग्रहणादितिहासादीनाञ्च विमर्शनाद्व्युत्पत्तिः, काव्यं कर्त्तुं विचारयितुञ्च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिताः न तु व्यस्तास्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्म्माणे समुल्लासे च हेतुर्न तु हेतवः" इति।

सा॰द॰ अन्यप्रकारं काव्यस्य प्रयोजनमुक्तं यथा "चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि। काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते" सू॰।

"चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव। उक्तञ्च "धर्म्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च। करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणमिति"। किञ्च काव्याद्धर्म्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणारविन्दस्तवादिना "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति" इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव। अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा। कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव। मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्म्मफलाननुसन्धानात् मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च। चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते। परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव। ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु काव्येषु किमिति यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम् कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात्। किञ्च। काव्यस्योपादेयत्वमग्निपुराणेऽप्युक्तम्। "नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा। कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभेति" "त्रिवर्गसाधनं नाट्यमिति" च। विष्णुपुराणे "काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च। शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः" इति वृत्तिः। तस्य लक्षणं तत्रैव "वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः। उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः" सू॰।

अन्ये तु गुणालङ्काररीतियुक्तं दोषरहितं वाक्यं का-

व्यमिति वदन्ति । आनन्दविशेषजनकवाक्यं काव्यमिति रसगङ्गाधरः ।

तद्भेदाः प्रथमं त्रिविधाः उत्तममध्यमाधमभेदात् । यथाह काव्यप्र०

"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः ।
अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं काव्यं तु मध्यमम् ।
शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यन्त्ववरं स्मृतम्" ।

रसगङ्गाधरे तु अर्थचित्रापेक्षया शब्दचित्रस्याल्पचमत्कारकारित्वात्तस्याधमाधमत्वोक्त्या काव्यभेदचातुर्विध्यमुक्तम् । सा० द० मते अव्यङ्ग्यस्य काव्यत्वाभावात् ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदेन द्वैविध्यमिति भेदः । तद्भेदाः सोदाहरणं दर्शिता तत्र यथा ।

"काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतम्" । सू०

तत्र।"वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम्"सू०

"वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम्" इत्तिः

"भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ ।
"अविवक्षितवाच्योऽन्योविवक्षितान्यपरवाच्यश्च"।सू०

"तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः। लक्षणामूलत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम् । विवक्षितान्यपरवाच्यस्त्वभिधामूलः । अत एवात्र वाच्यं विवक्षितम् अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य । अभिधामूलस्य बहुविषयतया पश्चान्निर्देशः । अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह" इत्तिः

"अर्थान्तरं सङ्क्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।
अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति" सू० ।

"अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसङ्क्रमितत्वादर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम् यथा । "कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः । भुवनत्रितयेऽपि बिभर्त्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः"। अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्यकदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टस्यार्थपरा" जाड्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः । यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् । यथा "निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते" । अत्रान्धशब्दो मुख्यार्थे बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति अप्रकाशातिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेषभावाभावान्नार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम् । यथा "भम धम्मिय ! वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मारिओ देन । गोलाणइकच्छकुडङ्गवासिना दरिअसीहेन" । अत्र भ्रम धार्म्मिकेत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्यमानतया भ्रमणनिषेधे पर्य्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्य्या । यत्र खलु विधिनिषेधावुत्पद्यमानावेव निषेधविध्योः पर्य्यवस्यतस्तत्रैव तदवसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्य्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधविधी अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव । तदुक्तम्

"क्वचिद्बाध्यतया ख्यातिः क्वचित्ख्यातस्य बाधनम् ।
पूर्व्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु" । अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सङ्क्रमणं (प्रवेशः) न तु तिरोभावः अत एवात्राजहत्स्वार्थलक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं तिरस्कृतत्वाज्जहत्स्वार्था" इत्तिः ॥

"विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं ततः। असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा"सू०

"विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः" इत्तिः ।

"तत्राद्यो रसभावादिरेक एवात्र गण्यते । एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात् सङ्ख्येयस्तस्य नैव यत्"सू०

"उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतेर्विभावादिप्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति किन्तु उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवल्लाघवान्न संलक्ष्यते । एषु रसादिषु च एकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्ख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तम् । तथाहि एकस्यैव शृङ्गारस्य एकोऽपि सम्भोगरूपो भेदः परस्परालिङ्गनाधरपानचुम्बनादिभेदात् प्रत्येकञ्च विभावादिवैचित्र्यात् सङ्ख्यातुमशक्यः का गणनात्र सर्व्वेषाम्" इत्तिः ॥

"शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे व्यङ्ग्येऽनुस्वानसन्निभे । ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्त्रिविधः कथितो बुधैः" सू०

"क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्युद्भवत्वेन अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात् संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम्" इत्तिः । तत्र

"वस्त्वलङ्काररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा" मू०। "अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारो" वस्तुमात्रं गृह्यते। तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा। "पन्थिअ! ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे। उण्णअपओहरं पेक्खिऊण उण जइ वससि ता वससु"। अत्र सस्तरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्स्वेति वस्तु व्यज्यते। अलङ्काररूपो यथा "दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजं संमीलयंस्तेजसा प्रोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्वृतो भोगिभिः। नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन् गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमावल्लभः" अत्र प्राकरणिकस्य उमानाममहादेवीवल्लभभानुदेवनृपतेर्वर्णने द्वितीयार्थसूचितस्याप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्णनमसम्बद्धं मा प्रसाङ्क्षीदितीश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते। तदत्र उमावल्लभ उमावल्लभ इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः। यथा वा "अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद! प्रभो!। अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि"। अत्रामित इत्यादावपिशब्दाभावाद्विरोधाभासो व्यङ्ग्यः व्यङ्ग्यस्यालङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायादलङ्कारत्वमुपचर्यते" वृत्तिः।

"वस्तु वालङ्कृतिर्वापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः। कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निबद्धस्य चेति षट्॥ षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु वस्त्वलङ्काररूपकः। अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो याति द्वादशभेदताम्" मू०॥

"स्वतः सम्भवी औचित्याद्बहिरपि सम्भाव्यमानः। प्रौढोक्त्या सिद्धो न त्वौचित्येन। तत्र क्रमेण यथा। "दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि! क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति। एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्रन्थयः"। अनेन स्वतःसम्भविना वस्तुमात्रेण एतत्प्रतिपादिकाया भाविपरपुरुषोपभोगजनखक्षतादिगोपनरूपं वस्तुमात्रं व्यज्यते। "दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि। तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे"। अनेन स्वतः सम्भविना वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापोऽधिक इति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते। "आपतन्तममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः। बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केसरी"। अत्रोपमालङ्काररूपेण स्वतःसम्भविना व्यङ्ग्यार्थेन बलदेवः क्षणेनैव वेणुदारिणः क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते। "गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटादरिवधूजनस्य यः। ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन् युधि रुषा निजाधरम्"। अत्र स्वतः सम्भविना विरोधालङ्कारेणाधरो निर्दष्टः शत्रवो व्यापादिताश्चेति समुच्चयालङ्कारो व्यङ्ग्यः। "सज्जेइ सुरहिमासो ण दाव अप्पेइ जुवइजणलक्खसहे। अहिणवसहआरमुहे णवपल्लवपत्तले अणङ्गस्स सरे"। अत्र वसन्तः शरकारः कामो धन्वी युवतयो लक्ष्यं पुष्पाणि शरा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवन्मदनविजृम्भणरूपं वस्तु व्यनक्ति।

"रजनीषु विमलभानोः करजालेन प्रकाशितं वीर!। धवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्त्तिसन्ततिः सततम्"। अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्त्तिसन्ततेश्चन्द्रकरजालादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः "दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः। मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिन्दवः"। अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापह्नुत्यलङ्कारेण भविष्यद्राक्षसश्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते। "धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो, हस्ते सिताम्भोरुहं, हारः कण्ठतटे, पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः। एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक! त्वत्कीर्त्तिराशिर्ययौ नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे"। अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण भूमिष्ठोऽपि स्वर्गस्थानामुपकारं करोषीति विभावनालङ्कारो व्यज्यते "शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः। सुमुखि! येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुकशावकः"। अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते। "सुभगे कोटिसङ्ख्यत्वमुपेत्य मदनाशुगैः। वसन्ते पञ्चता त्यक्ता पञ्चतासीद्वियोगिनाम्"। अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामशराणां कोटिसङ्ख्यत्वप्राप्त्या निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पञ्चता शरान् विमुच्य वियोगिनः श्रितेत्युत्प्रेक्षालङ्कारो व्यज्यते "मल्लिकामुकुले चण्डि! भाति गुञ्जन्मधुव्रतः। प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव"। अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन उत्प्रेक्षालङ्कारेण कामस्योन्मादकः कालः प्राप्तस्तत्कथं 'मानिनि! मानं न मुञ्चसी'ति वस्तु व्यज्यते। "महिलासहस्सभरिए तुह हिअए

सुहृच्च! सा क्षमाच्छली । यथुदितमयसम्भा श्वश्रू तथुश्च पि तथु एद" । (सत्यामायनीति) कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्त्तत इति विशेषोक्त्यलङ्कारो व्यज्यते। न खलु कवेः कविनिबद्धस्येव रागाद्याविष्टता । अतः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं सहृदयचमत्कारिणीति पृथक्प्रतिपादिता । एषु च अलङ्कृतिव्यञ्जनस्थलेषु रूपणोत्प्रेक्षणव्यतिरेचनादिमात्रस्य प्राधान्यं सहृदयसंवेद्यं न तु रूपादीनामित्यलङ्कृतेरेव मुख्यत्वम्"। वृत्तिः "एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे" मू० उभयशक्त्युद्भवे व्यङ्ग्ये एकोध्वनेर्भेदः । यथा "हिममुक्तचन्द्ररुचिरः सपद्मको मदयन् द्विजान् जनितमीनकेतनः । अभवत् प्रसादितसुरो महोत्सवः प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः" ॥ अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः । एवञ्च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः"। वृत्तिः "तदष्टादशधा ध्वनिः"मू० ।

अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्येति द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वेनैकः । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यवाच्यत्वेन च शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पञ्चदशेति अष्टादशभेदो ध्वनिः" वृत्तिः एषु च ।

"वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्थस्तदन्ये पदवाक्ययोः" मू० ।

"तत्र अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा । धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च । युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी"। अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्त्वादिगुणविशिष्टनयनपरः । वाक्यगतो यथा । "त्वामस्मि वच्मि विदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति । आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्" अत्र प्रतिपाद्यस्य सम्मुखीनत्वादेव लब्धे प्रतिपाद्यत्वे 'त्वामिति' पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं त्वदर्थं लक्षयति । एवं वच्मीत्यनेनैव कर्त्तरि लब्धे 'अस्मीति' पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं मदर्थं लक्षयति । तथा 'विदुषां समुदाय' इत्यादिवचनेनैव वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनः 'वच्मीति' वचनं 'उपदिशामि' इति वचनविशेषरूपमर्थं लक्षयति । एतानि च लक्षितानि स्वातिशयं व्यञ्जयन्ति । एतेन मम वचनं तवात्यन्तं हितं तदवश्यमेतत् कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः । तदेवमयं वाक्यगतोऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः। अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः पदगतो यथा 'निश्वासान्ध इवेत्यादि' । वाक्यगतो यथा । "उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् । विदधदीदृशमेव सदा सखे ! सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम्" अन्येषां वाक्यगतत्वे उदाहृतम् । पदगतत्वे यथा । "लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः । तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान्" अत्र लावण्यादीनां तादृगनुभवैकगोचरताव्यञ्जकानां तदादिशब्दानामेव प्राधान्यम्। अन्येषान्तु तदुपकारित्वमेवेति तन्मूल एव ध्वनिव्यपदेशः । तदुक्तं ध्वनिकृता "एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी । पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती"। एवं भावादिष्वप्यूह्यम् । "भुक्तिमुक्तिदेकान्तसमादेशनतत्परः। कस्य नानन्दनिष्यन्दं विदधाति सदागमः"। अत्र सदागमशब्दः संनिहितमुपनायकं प्रति सद्व्याख्यार्थमभिधाय 'सतः पुरुषस्यागमः' इति वस्तु व्यनक्ति । ननु 'सदागमः सदागम इवेति' न कथमुपमाध्वनिः, सदागमशब्दार्थयोरुपमानोपमेयभावाविवक्षणादुपरहस्यसंगोपनार्थमेव हि द्व्यर्थपदप्रतिपादनं प्रकरणादिपर्यालोचनेन च सद्व्याख्याभिधानस्यासम्बद्धत्वात् । "अनन्यसाधारणधीर्धृताखिलवसुन्धरः । राजते कोऽपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः" । अत्र पुरुषश्रेष्ठः पुरुषोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः । अनयोः शब्दशक्तिमूलौ संलक्ष्यक्रमभेदौ । "सायं स्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विस्रब्धमत्रागतिः । आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति तेनासितुम्" । अत्र स्वतःसम्भविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया क्लान्ताऽसीति वस्तु व्यज्यते । तद्वाधुना क्लान्ताऽसि न तु पूर्वं कदाचिदपि तवैवंविधः क्लमो दृष्टः इति बोधयतोऽधुनापदस्यैवेतरपदार्थोत्कर्षादधुनापदस्यैव पदान्तरापेक्षया वैशिष्ट्यम् । "तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका । तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा । चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परं ब्रह्मस्वरूपिणम् । निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका"। अत्राशेषचयपदप्रभावादनेकजन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसुकृतफलराशितादात्म्याध्यवसिततया भगवद्विरहदुःखचिन्ताह्लादयोः प्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिद्वयप्रतीतिरशेषचयपदद्वयद्योत्या। अत्र च व्यञ्जकस्य प्रौढोक्तिमन्तरेणापि सम्भवात् स्वतःसम्भविता । "पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीम् । देव ! त्रि-

पथमात्मानं गोपयत्युपमर्द्दनि"। अत्र 'पश्यतीति' कविप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण न केऽप्यन्ये दातारस्त्वत्सदृशा इति व्यतिरेकालङ्कारोऽसंलक्ष्यपदद्योत्यः। एवमन्येष्वर्थशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमभेदेषूदाहार्य्यम्। तदेवं ध्वनेः पूर्व्वोक्तेष्वष्टादशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युत्थो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भवत्येकः। अन्ये पुनः सप्तदश वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति पञ्चत्रिंशद्भेदाः" इत्युक्तेः।

"प्रबन्धेऽपि मतो धीरैरर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः" सू०।

"प्रबन्धो महावाक्यम्। अनन्तरोक्तद्वादशभेदोऽर्थशक्त्युत्थः। यथा महाभारते गृध्रगोमायुसंवादे "अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्कुले। कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे। न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्म्ममुपागतः। प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी"। इति दिवसे गृध्रस्य श्मशाने मृतं बालमुपादाय तिष्ठतां दिवसे तं परित्यज्य गमनमिष्टम्। "आदित्योऽयं स्थितो मूढाः! स्नेहं कुरुत साम्प्रतम्। बहुविघ्नो मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन। अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम्। गृध्रवाक्यात् कथं बालास्त्यजध्वमविशङ्किताः"। इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभिमत इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते। अत्र स्वतःसम्भवी व्यञ्जकः। एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्य्यम्। एवं वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्वे उदाहृतम्। लक्ष्यार्थस्य यथा "निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः। मिथ्यावादिनि! दूति! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे! वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्"। व्यङ्ग्यार्थस्य यथा "उअ णिच्चल णिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ। णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्तिव्व"। अनयोः स्वतःसम्भविनौ लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यञ्जकौ। एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्य्यम्" इत्युक्तेः।

"पदांशवर्णरचनाप्रबन्धेष्वस्फुटक्रमः। [illegible]क्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशगः" सू०।

"प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः। यथा "चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः। करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्व्वस्वमधरं वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर! हतास्त्वं खलु कृती"। अत्र 'हताः' इति न पुनर्दुःखं प्राप्तवन्त इति हन्प्रकृतेः। "मुहुरङ्गुलिसंवृताधरौष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम्। मुखमंसविवर्त्ति पक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितन्तु"। अत्र 'तु' इति निपातस्यानुतापव्यञ्जकत्वम्। "न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः, सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं, जीवत्यहो रावणः। धिग्धिक् शक्रजितं, प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा? स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः"। 'अरयः' इति बहुवचनस्य, 'तापसः' इत्येकवचनस्य, 'अत्रैवेति' सर्व्वनाम्नः, 'निहन्तीति' 'जीवतीति' च तिङः, 'अहो' इत्यव्ययस्य, 'ग्रामटिकेति' कप्रत्ययतद्धितस्य, 'विलुण्ठनेति' व्युपसर्गस्य, 'भुजैरिति' बहुवचनस्य व्यञ्जकत्वम्। "आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा, नासाग्रे नयनं, तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः। मौनञ्चेदमिदञ्च शून्यमधुना यद्विश्वमाभाति ते तद्ब्रूयाः सखि! योगिनी किमसि भोः! किं वा वियोगिन्यसि"। अत्र तु 'आहार इति' विषयसप्तम्याः, 'समस्तेति' 'परेति' च विशेषणद्वयस्य, 'मौनं चेदमिति' प्रत्यक्षपरामर्शिनः सर्व्वनाम्नः, 'आभातीति' उपसर्गस्य, 'सखीति' प्रणयस्मारणस्य, 'असि भोः' इति सोपहासोत्प्रासस्य, 'किं वा' इत्युत्तरपक्षदार्ढ्यसूचकस्य वाशब्दस्य, 'असीति' वर्त्तमानोपदेशस्य, तत्तद्विशेषव्यञ्जकत्वं सहृदयसंवेद्यम्। वर्णरचनयोरुदाहरिष्यते। प्रबन्धे महाभारते शान्तः। रामायणे करुणः। मालतीमाधवरत्नावल्यादौ शृङ्गारः। एवमन्यत्र"। इत्युक्तेः।

"तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्मताः। सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया। वेदखाग्निशराः ५३०४ शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः" ५३५५ सू०।

"शुद्धैः शुद्धभेदैरेकपञ्चाशता योजने इत्यर्थः। दिङ्मात्रं तूदाह्रियते। "अत्युन्नतस्तनयुगा तरलायताक्षी द्वारि स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय। सा पूर्णकुम्भनवनीरजतोरणस्रक्सम्भारमङ्गलमयत्नकृतं विधत्ते"। अत्र 'स्तनावेव पूर्णकुम्भौ, दृश एव नवनीरजस्रज इति' रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकाश्रयानुप्रवेशः सङ्करः। "धिन्वन्त्यमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि। निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्दसौरभ्यसौहृदसगर्व्वसमीरणानि"। अत्र निस्तन्द्रेत्यादिलक्षणामूलध्वनीनां संसृष्टिः। अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम्"। उक्तेः।

"अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये" सू०।

"अपरं काव्यम् । अतुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति" इति वृत्तिः ।

"तत्र स्यादितराङ्गं काक्वाक्षिप्तञ्च वाच्यसिद्ध्यङ्गम् । सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम् । व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ" मू० ।

"इतरस्य रसादेरङ्गं रसादि व्यङ्ग्यं यथा "अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्द्दनः । नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः" । अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् । "मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकामस्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः । हा ! हा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानी–प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः" । अत्रौत्सुक्यत्रासमन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरतावङ्गभावः । "जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् । कृता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता" । अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्त्यैव रामत्वमवगम्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्व्वता तद्गोपनमपाकृतम् तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गतां नीतम् । काक्वाक्षिप्तं यथा "मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद् दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः । संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन" । अत्र 'मथ्नाम्येवेत्यादि' व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सह भावेनैव स्थितम् । "दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्व्वतः । प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः" । अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्ग्यः प्रतापस्य दवानलत्वारोपसिद्ध्यङ्गम् । "हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तधैर्य्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः । उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि" ।

अत्र विलोचनव्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः । "ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये । जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्म्मनायते" । अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् । "सन्धौ सर्व्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः । अल्लावदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः" । अत्र अल्लावदीनाख्ये नृपतौ दानसामादि मन्तरेण नान्यः प्रशमोपायः व्यङ्ग्यं बुद्धिमतामपि झटित्यस्फुटम् । "अनेन लोकगुरुणा सतां धर्म्मोपदेशिना । अहं व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमतः परम्"

अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यग्योषिति बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यायमान इत्यगूढम् । "वाणीरकुडुङ्गुड्डीनसउणिकोलाहलं सुणन्तीए । घरकम्मवावडाए वहुए सीअन्ति अङ्गाइम्" । अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् "सीदन्त्यङ्गानि" इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरम् । किन्तु यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो व्यङ्ग्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् तदुक्तं ध्वनिकृता "अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते । तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः" । यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्य्यासः यथा "दृष्ट्या केशव! गोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया तेनात्र स्खलितास्मि नाथ! पतितां किं नाम नालम्बसे । एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्व्वाबलानां गतिर्गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम्" । अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां 'सलेशमिति' पदेन स्फुटतयावभासः । सलेशमितिपदस्य परित्यागे ध्वनिरेव । किन्तु यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहारः तदुक्तं तेनैव "प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् । धत्ते रसादितात्पर्य्यपर्य्यालोचनया पुनरिति" । यत्र च "यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानामभ्रंलिहः शोणमणीमयूखः । सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डेऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त" इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तान्तादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं तत्र तेषामतात्पर्य्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः । तदुक्तमस्मत्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डिदासपादैः "काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्य्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति" । केचित् चित्राख्यं तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति तदाहुः "शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्" इति तन्न यदि हि अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्याभावस्तदा तस्य काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तम् । ईषद्व्यङ्ग्यत्वमिति चेत् किं नाम ईषद्व्यङ्ग्यत्वम् आस्वाद्यव्यङ्ग्यत्वम् अना-

स्वादात्मकत्वं वा । आद्ये प्राचीनभेदयोरन्तःपातः । द्वितीये स्वकाव्यत्वम्। यदि चानास्वाद्यत्वं तदा क्षुद्रत्वमेव । क्षुद्रतायामनास्वाद्यत्वात् । तदुक्तं ध्वनिकृता "प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते । उभे काव्ये ततोऽन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयते इति" वृत्तिः ।

तच्च काव्यं प्रकारान्तरेण द्विविधं महाकाव्यखण्डकाव्यभेदात् । तल्लक्षणादिकं सा० द० ६परि० उक्तं यथा "सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः । सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः । एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा । शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते । अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः । इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् । चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत् । आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा । क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्त्तनम् । एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः । नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह । नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते । सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् । सन्ध्यासूर्य्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः । प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्त्तुवनसागराः । सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः । रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः । वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह । कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा । नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु । अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गा भवन्त्याख्यानसञ्ज्ञकाः । प्राकृतैर्निर्म्मिते तस्मिन् सर्गा आश्वाससञ्ज्ञकाः । छन्दसा स्कन्धकेनैतत् क्वचिद्गलितकैरपि । अपभ्रंशनिबद्धेऽस्मिन् सर्गाः कुडवकाभिधाः । तथापभ्रंशयोग्यानि छन्दांसि विविधान्यपि ।

भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्झितम् । एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्ज्जितम् । खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च" ।

तच्च काव्यं प्रकारान्तरेण द्विविधं "दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम्। दृश्यं तत्राभिनेयं तत् रूपारोपात्तु रूपकम्" इति सा०द० उक्तेः

काव्यचन्द्रिका स्त्री काव्ये काव्यलक्षणादिप्रकाशने चन्द्रिकेव । अलङ्कारग्रन्थभेदे

काव्यप्रकाश पु० काव्यस्य स्वरूपादिप्रकाशो यत्र । काव्यस्वरूपादिज्ञापके मम्मटभट्टप्रणीते अलङ्कारग्रन्थभेदे ।

काव्यप्रदीप पु० काव्यस्वरूपादिप्रकाशने प्रदीप इव । गोविन्दठक्कुरनिर्म्मिते भङ्ग्या काव्यप्रकाशार्थप्रकाशके अलङ्कारग्रन्थभेदे [प्रकाशके चन्द्रेषौ चौरभेदे त्रिका०

काव्यचौर पु० काव्यस्य चौर इव । परकीयकाव्यस्य स्वकीयत्वेन

काव्यरसिक त्रि० काव्यस्य रसं वेत्ति ठक् । काव्यप्रतिपाद्यरसाभिज्ञे

काव्यलिङ्ग न० अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८पृ० विवृतिः

काव्यशास्त्र न० काव्यं शास्त्रमिव उपदेशकत्वात् । काव्यरूपे शास्त्रे "कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" इति काव्यप्रकाशे तस्य उपदेशयोगित्वोक्तेः शिक्षाशास्त्रतुल्यत्वम् । "काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्"

काव्या स्त्री कव—वर्णने करणे वा० ण्यत् । बुद्धौ तया हि नानाविधवर्णनात् तथात्वम् । २पूतनायां च मेदि० ।

काव्यार्थापत्ति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८पृ० विवृतिः ।

काश दीप्तौ भ्वा०आत्म०अक०सेट् । काशते अकाशिष्ट, काशाम्बभूव काशाञ्चक्रे चकाशे । णिच् अचकाशत्—त । ऋदित्त्वात् चङि नोपधाह्रस्वः । "काली कपालाभरणा चकाशे" "तया दुहित्रा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे" कुमा० "नंनम्यमानाः फलदित्सयेव चकाशिरे तत्र लता विलोलाः" भट्टिः । काशी काशकः काशितः काशमानः काशः काशनं काशितुम् काशित्वा प्रकाश्य । यङ् लुक् चाकाशीति । वेदे लुकः चाकशीति

अनु+अनुरूपदीप्तौ अनुकाशते

अभि+ सर्व्वतः प्रकाशे अभिकाशते "अन्धीकरन्नभिचाकशीति" शत०ब्रा० १४,७,१,१२, आभिमुख्येन दर्शने सक० । "इतस्य धारा अभिचाकशीमि" ऋ०४,५८,५,८, "अग्न्यमानाभिचाकशीमि"९, "अभिचाकशीमि अभिपश्यामि" भा०

अव+अवकाशे स्थानसयोग्यताप्राप्तौ "उभयतो मांसैः संछन्नं नावकाशते" शत०८,७,४,२०, यदन्तराग्नेऽधिश्रयति पर्व्वी ह्यवकाशयिष्णुर्भवति" "अथ यत्पुर्व्वी नावकाशयेत्" शत०१,३,१,२०, अवकाशः "कृत्यावकाशे रुचिसंप्रकम्प्रम्" भट्टिः अवेक्षणे सक० । "जातप्रियाननूचानानवकाशयेत्" का० श्रौ० ८,७,१६, "अवकाशयेत् अवेक्षयेत्" कर्कः ।

आ+समन्तात्स्थितौ आकाशः । अभिज्ञापने सक० । "संप्रत्युरः पुरुषमाकाश्य" शत०ब्रा० ७,४,१,३२, "आकाश्य अभिज्ञाप्य" भा० ।

उद्+ऊर्द्ध्वगतौ ऊर्द्ध्वप्रकाशे च । उत्काशते उत्काशः ।
नि+तुल्यत्वे नीकाशः घञि पूर्व्वस्वरदीर्घः । [४६अ० ।
सम्+नि+निष्काशने । "न सन्निकाशयेद्धर्म्मम्" भा०आनु०
निर्+निःसारणे । "माता निष्काशयेद्देशात् पुनः सन्धान-
काङ्क्षया" मा०द० । अत्र निःशब्दोद्धृतत्वेन निष्काशयेदि-
त्येव पाठोयुक्तः
प्र०+ प्रकृष्टदीप्तौ "एष सर्व्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रका-
शते" कठो० । "उभावपि प्रकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविव"
भा०वि० ७५श्लो० ।
प्रति+प्रतिरूपप्रकाशे सादृश्ये च प्रतीकाशः । "यमस्य त्वा
व्रहेऽरत्नं प्रतिचाकशान" ऋच० ६,२८,२,
वि+ सङ्कोचाभावापनोदनेन प्रकाशे । पुष्पं विकाशते । प्रकाशे
च । "आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं सर्व्वं व्यकाशयत्"
भा० का० ७४५६श्लो० वीकाशः ।
सम्+ सम्यक्प्रकाशे सादृश्येन प्रकाशे च सङ्काशः "प्रतिस्रोत-
स्तृणाग्राणां सङ्काशं सङ्काशिरे" रामा०
काश–दीप्तौ दिवा०आ०अक०सेट् । काश्यते अकाशिष्ट काशाम्-
बभूव काश चक्रे चकाशे अदित् णिच् अचकाशत् त
काश पु० ईषत् अतेन कफात्मकेन प्राप्तेनव्याप्नोतीति अश–व्याप्तौ
आधारे घञ् । १कासरोगे, भरतः । कासशब्दे विवृतिः
"काशाङ्कुशकालाविलः" शान्तिश०२तृणे (कुँचि) शब्दर० ।
तयोः अकेनाकीर्णत्वात्तथात्वम् । काश दीप्तौ अच् ।
(केशिया) ३तृणभेदे "केशः काशस्तवकविकासः" का०द०
"आकर्षदुल्लसितमत्र विकाशिकाशनीकाशभाप समतां
शितचामरस्य" माघः "कैलासकाशनीकाशमूर्त्या"
दशकु० "काशः स्यान्मधुरस्तिक्तः स्वादुपाकोहिमः सरः ।
मूत्रकृच्छ्राश्मदाहास्रक्षयपित्तजरोगहृत्" भावप्र० तद्-
गुणाद्युक्तम् तत्पुष्पे न० । ४ईषद्भाति अश–अच् कोः
का । ४मूषिकभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् । "भूम्या आखू-
नालभेत" इत्युपक्रमे "काशान् दिगभ्यः" यजु०२४,२५,
"काशान् मूषिकभेदान्" वेददी० । ५ऋषिभेदे पु० काशस्य
गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ् । काशायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री
काशक पु० काश–ण्वुल् । १काशतृणे शब्दरत्ना०२सुहोत्रस्य
पुत्रभेदे "सुहोत्रस्य सुतद्वयम् । काशकश्च महासत्त्वस्तथा-
गृत्समतिर्नृपः" हरिवं०३२अ० । अस्यैव काशिरित्यपि नाम
तत्रैव "काशेस्तु काशयोराजन्!" इति तदनन्तरोक्तेः
काशेन निर्वृत्तादि काशा० चतुरर्थ्याम् इल । काशिल
काशनिर्वृत्तादौ त्रि० काशे भवः उत्करा० छ । काशीय काशभवादौ त्रि० । ३प्रकाशान्विते त्रि०
काशकृत्स्न पु० आदिशाब्दिके ऋषिभेदे "इन्द्रश्चन्द्रः काश-
कृत्स्नापिशलीशाकटायनाः पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जय-
न्त्यष्टादिशाब्दिकाः" वोपदेवः । "अवस्थितेरिति काश-
कृत्स्नः" शा०सू० । काशकृत्स्नेन निर्वृत्तादि अरीहणा०
चतुरर्थ्यां वुञ् । काशकृत्स्नक तन्निर्वृत्तादौ त्रि०
काशज त्रि० काशे जायते जन–ड ७त० । काशजाते "दीर्घं
काशतृणच्छादुत्थं जे" पा०तन्त्र आद्युदात्तता
काशपरी स्त्री काशः परोयस्याःगौरा०ङीष् । काशाद्युत्तन-
द्याम् तत्र भवः नद्या० ढक् । काशपरेय तन्नदीभवे
त्रि० पृषो० पस्य फः । काशफरीत्यपि तत्रैव नद्यादि
गणे तस्य पाठात् भवार्थे ढक् । काशफरेय तद्भवे त्रि०
काशपौण्ड्र पु० काशप्रधानः पौण्ड्रः । देशभेदे "कोशलाः
काशपौण्ड्राश्च कालिङ्गा मागधास्तथा" भा० क० ४५अ०
काशमय त्रि० काशेन प्रचुरः तद्विकारोवा प्राचुर्य्ये तद्विकारे
वा मयट् । १काशप्रचुरे २तन्निर्म्मिते च "कुशकाशमयं बर्हि
रास्तीर्य्य भगवानृषुः" भाग०१,२,२० श्लो० । स्त्रियां ङीप् ।
काशमर्द्द पु० काशं मृद्नाति मृद–अण् उप०स० । (काल-
कासेन्दा) वृक्षे राजनिघण्टुः [२२अ० ।
काशय पु० काशिन्दपपुत्रे "काशेस्तु काशयोराजन्" हरिवं०
काशादि पु० पाणिन्युक्ते चतुरर्थ्यामिलप्रत्ययनिमित्ते
शब्दगणे स च गणः "काश पाश, अश्वत्थ पलाश, पीयू-
क्षा चरण वास नड, वन, कर्द्दम, कच्छूल, कङ्कट-
गुहा, बिस, तृण, कर्पूर, वर्व्वर, मधुर, ग्रह, कपित्थ,
जतु, सीपाल" [स्त्रीलिङ्गे जटाधरः
काशाम्बलि स्त्री कुत्सिता शाल्मलिः कोः का । कूटशा-
काशि स्त्री काश–इन् । १काशपुरीस् वा ङीप् काशीत्यपि
तत्र काशीशब्दे विवृतिः "अहःकाशिवासिजनता
ननु वञ्चिताऽभूत्" काशीख० । २काशीनगरोपलक्षिते
देशभेदे पु० भूम्नि । "अतः काशयोऽग्नीनादत्त" "यत्र
काशीनां भरतः सात्वतामिव" शत०ब्रा० १३,५,४,१९,
२१ । "काशिष्वपि नृपो राजन् दिवोदासपितामहः"
हर्य्यश्व इति विख्यातः" भा० अनु० ३०अ० "सौधा
महाभुजिङ्गाश्च काशयोऽपरकाशयः" भा०व० ९अ० । ३सूर्य्ये
पु० उज्ज्वल० । ४मुष्टौ निरु०६ । "१आपश्च काशिना संप्र-
भीताः" ऋ० ७,१०४,८, "काशिना मुष्टिना" भा० । भावे इन्
५प्रकाशे च "अपारे वत् संदधा मघवन् ! काशिरित्ते" ऋ०
३,३०,५ "काशिरित् लोके प्रसिद्ध एव यद्वा काशिर्द्दीप्तिः" भा०

६प्रकाशान्विते त्रि०" काशेरिदम् तस्यां भवं वा काश्या० ठञ् ञिठ् वा । काशिक काशिसम्बन्धिनि तत्भवे च त्रि० ञिठत्त्व उच्चारणार्थः स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप् । साच वा मतत्वतायां पाणिनिहत्तौ स्वार्थे क । काशिका काशीपुर्य्यां स्त्री ।

काशिन् त्रि०काशते काश+णिनि । १प्रकाशशीले । अयकाशी स्त्रियां ङीप् मत्तकाशिनी काश+इनि ।२कासरोगयुक्ते त्रि०

काशिप पु० काशीन् देशान् तत्स्थपुरीं वा पाति पा—क १ काशिदेशाधिपे दिवोदासादौ काशीनाथे २ महादेवे च काशिनाथादयोऽप्यत्र । "सुवर्णवर्माणमुपेत्य काशिपं वपुष्टमार्थं वरयांप्रचक्रिरे"

काशिपुरी स्त्री काशीदेशे पुरी कर्म० वा । काश्याम् स्वनामख्यातपुरीभेदे । "समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्य्यां स्वयंवरे" भा०आनु० १६८अ० । काशिनगर्य्यादयोऽप्यत्र स्त्री

काशिराज पु० काशीनां जनपदानां राजा टच् स०। काशिदेशाधिपे । तद्देशाधिपाच कालभेदेन यद्यपि बहवस्तथापि काशिनामकनृपेण तदन्वयेन तत्र काशीपुरीकरणात् तदन्वयजस्यैव तदधिपत्वं प्रथितं तदेतत् हरिवं २९अ० वर्णितं यथा

"काशेस्तु काशयोराजन् पुत्रो दीर्घतपास्तथा । बभूव दीर्घतपसो विद्वान् धन्वन्तरिः सुतः । धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः । अथ केतुमतः पुत्रो विद्वान् भीमरथः स्मृतः । दिवोदास इति ख्यातः सर्वरक्षःप्रणाशनः। एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृपः । शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः । शप्ता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना । शून्या वर्षसहस्रं वै भवित्रीति नराधिप ! । तस्यास्तु शप्तमात्रायां दिवोदासः प्रजेश्वरः । विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां संन्यवेशयत् । भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् । हत्वा निवेशयामास दिवोदासः प्रजेश्वरः । दिवोदासस्य पुत्रस्तु वीरो राजा प्रतर्दनः । प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो भार्गव एव च। अलर्को राजपुत्रस्तु राजा सन्नतिमान् भुवि । हैहयस्य तु दायाद्यं हृतवान् वै महीपतिः । आजह्रे पितृदायाद्यं दिवोदासहृतं बलात् । भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्द्दमेन महात्मना । दिवोदासेन बालेति घृणया स विसर्जितः। अष्टारथो नाम नृपः सुतो भीमरथस्य वै । तेन पुत्रेषु बालेषु प्रहृतं तस्य भारत । वैरस्यान्तं महाराज ! क्षत्रियेण विधित्सता । अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः । षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च । तस्यासीद्युवको राज्यं रूपयौवनशालिनः । युवा रूपेण सम्पन्न आसीत् काशिकुलोद्वहः । लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप सः । वयसोऽन्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम् । रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं नृपः"।

तत्रापि दिवोदासस्यैव तथात्वम् सर्वत्र प्रथितं स हि देवान् पृथिव्या निष्कास्य वाराणस्यां राज्यं चकारेति काशीख०४२अ० वर्णितं यथा "गतेषु देवसंघेषु पृथिव्याः पृथिवीपतिः । चकार राज्यं निर्द्वन्द्वं दिवोदासः प्रतापवान् । विधाय राजधानीं स वाराणस्यां सुनिश्चलाम्"। इत्युपक्रम्य तद्राज्यं वर्णितम् "दिवोदासस्य तस्यैवं काश्यां राज्यं प्रशासतः। यातमेकदिनप्रायं शरदामयुताष्टकमिति" तत्र तस्य बहुकालराज्यकरणात् तथात्वम् "काशिराजं दिवोदासम्" सुश्रु० । "द्वापरे तु दीर्घजिह्वासुरांश नृपभेद स्तन्नाम्ना प्रसिद्धः "दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य ! य उक्तो-दानवर्षभः । काशिराजः स विख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः" भा०आ०६७अ० । तस्यासुरांशभवत्वात् विष्णुं प्रति द्वेषो यथा हरिवं०८१अ० । "कौशल्यः काशिराजश्च दशार्णाधिपतिस्तथा" इत्युपक्रम्य "तमन्वयुर्जरासन्धं विष्णोर्जनार्द्दनम्" इत्युक्तम् । स च अम्बिकादीनां पिता । "विचित्रवीर्य्योऽथोवाह काशिराजसुते बलात् । स्वयंवरादुपानीते अम्बिकाम्बालिके उभे" भाग० ९,२२, १८। स च नाम्ना काशिराजत्वेऽपि काशिपतिरासीत् । "अथ काशिपतेर्भीष्मः कन्यास्तिस्रोऽप्सरोपमाः । शुश्राव सहिता राजन् वृण्वाना वै स्वयंवरम्" भा० आ० १०२अ० । "एवमुक्ता महीपालान् काशिराजश्च वीर्यवान्" तत्रैवोक्तेः "धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान्" गीता । काशिपत्यादयोऽप्यत्र ।

काशिष्णु त्रि० काश—आ० इष्णुच् । प्रकाशशीले । "काशिष्णुना कनकवर्णविभूषणेन" भाग० ४,२०,६,

काशी स्त्री काशते काश—इन् स्त्रियां ङीष् । काश-णिच्—अच् गौरा० ङीष् । असिवरणयोर्मध्यवर्त्तिन्यां स्वनामख्यातायां शिवपुर्य्याम् । तन्निरुक्त्यादि काशीख० । "निर्व्वाणकाशनादत्र काशीति प्रथिता पुरी । अविमुक्तं महाक्षेत्रं न मुक्तं शम्भुना क्वचित् । प्रागेव हि सुमेरोर्व्वा जातं जाम्बुनदं स्वयम् । पुनः खर्ज्जितोयेन कीरेण यदि संहृतम् । चक्रपुष्करिणीतीर्थं प्रागेव श्वेतकोंदिदम् । ततः श्रेष्ठतरं शम्भोर्विश्व-वयरूपणात् । आनन्दकानने तस्मिन्नविमुक्ते शिवा-

लभे । प्रागेव मुक्तिः संसिद्धा गङ्गा—गङ्गातस्तोऽधिका । यदाप्रभृति सा गङ्गा मणिकर्णीं समागता । तदाप्रभृति तत् क्षेत्रं दुष्प्रापं त्रिदशैरपि । कृत्वा कर्माण्यनेकानि कल्याणानीतराणि च । तानि क्षणात् समुत्सृज्य काशीसंस्थोऽमृतो भवेत् । तस्य वेदान्तवेद्यस्य निदिध्यासनतो विना । विना साङ्ख्येन योगेन काश्यां संस्थोऽमृतो भवेत् । कर्म्मनिर्म्मूलनकृता विना ज्ञानेन कुम्भज ! । शशिमौलिप्रसादेन काश्यां संस्थोऽमृतोभवेत् । यत्नतोऽयत्नतो वापि कालात् त्यक्त्वा कलेवरम् । तारकस्योपदेशेन काशीसंस्थोऽमृतो भवेत् । अनेकजन्मसंसिद्धैर्वेदोऽपि प्राकृतैर्गुणैः । व्यक्तिसंभेदयोगेन काशीसंस्थोऽमृतो भवेत् । देहत्यागोऽत्र वै दानं देहत्यागोऽत्र वै तपः । देहत्यागोऽत्र वै योगः काश्यां निर्व्वाणसौख्यकृत् । प्राप्योत्तरवहां काश्यामपि दुष्कृतवानपि । यायात् स्वं हेलया त्यक्त्वा तद्विष्णोः परमं पदम् । महेन्द्राग्निमुखा देवा दृष्ट्वा मुक्तिपथोन्मुखान् । सर्व्वान् सर्व्वगमालोक्य रुद्राद्याः पुरा सुराः । असिं कृत्वा निरूपाय पापिसङ्घतिखण्डिनीम् । दुष्टप्रवेशं धन्यानां पुर्य्यां देवा विनिर्म्ममुः । वरणाञ्च व्यधुस्तत्र क्षेत्रविघ्ननिवारिणीम् । दुष्टं तत्र महत्त्वेन निवारिकरणीं सुराः । दक्षिणोत्तरदिग्भागे कृत्वासिं वरणां सुराः । क्षेत्रस्य मोक्षनिःक्षेपरक्षां निर्द्दिशमायद्युः । क्षेत्रस्य पश्चाद्दिग्भागे तं देहलिविनायकम् । स्वयं न्यापारयामास रक्षार्थं शशिशेखरः । अनुज्ञातप्रवेशानां विघ्नेशेन कृपावताम् । ते प्रवेशं प्रयच्छन्ति नान्येषां हि कदाचन" । अन्यार्थे प्राचीनेतिहासमञ्जा माहात्म्यादिकमुक्तं यथा— "एवं काश्यां प्रविश्यापि पापी धर्म्मानुमङ्गतः । न क्षेत्रफलमाप्नोति बहिर्भवति तत्क्षणात् । तस्माद्विशेषरात्रैव काशीवासेऽत्र कारणम् । असिश्च वरणा यत्र क्षेत्ररक्षाकृतौ कृते । वाराणसीति विख्याता तदारभ्य महामुने ! । असेश्च वरणायाश्च सङ्गमं प्राप्य काशिका । वाराणसीह करुणामयदिव्यमूर्त्तिस्तत्त्यक्त यत्र तु तनुं तनुभृत् सुखेन । विश्वं गदत्यभइति यत् भवसा प्रविश्य रूपेण तां वितनुतामदवीन्दधाति । जातो मृतो बहुषु तीर्थवरेषु रे त्वं जन्तो! न जातु तव शान्तिरभूदिचमस्य । वाराणसीति सदतीह मृतोऽमृतत्वं प्राप्याधुना मम वनात् शरणागतः स्याः । अन्यत्र तीर्थसलिले पतितो द्विजत्वा देवादिभावमयते न तथा तु काश्याम् ।

चिरं यदत्र पतितःपुनरुत्थितं न प्राप्नोति पुरुषजनोऽपि किमत्यजन्मा । सैषा पुरी संसृतिरूपपारावारस्य पारं पुरुषः पुरारिः । यस्यां परं पौरुषमर्थमिच्छन् सिद्धिं भवेत् पौरपरम्परासः । तीर्थान्तराणि मनुजः परितोऽप्यगाह्य हित्वा तनुं कलुषितां, दिवि दैवतं स्यात् । वाराणसीपरिसरे तु विसृज्य देहं सन्देहभाग्भवति देहवतामपि । वाराणसी शमदमीकरणाहतेऽपि योगादयोगिजनताञ्जनतापहन्त्री । तत्तारकं श्रवणगोचरतां नयन्ती तद्ब्रह्म दर्शयति येन पुनर्भवो न । वाराणसीपरिसरे तनुमिष्टदात्रीं धर्म्मार्थसौख्यनिलयामह हा विसृजन् । दृष्टं पदं किमपि कुष्टतरोऽभिलाष्यलाभोऽस्तु मूलमपि नो यदवाप मूल्यम् । धाः काशिरामिजनता नतु वञ्चिताभूद्भालेविलोचनवता वनितार्द्धभाजा । आदाय यत् सुकृतभाजनमिष्टदेहं निर्वाणमात्मसमपर्जयताऽपुनर्भु । वाराणसी स्फुरदसीमसुखैकभूमिर्यत्र स्थिराक्षतुभृतः शशिभृत्प्रभावात् सर्व्वे गवेगरलिणोऽक्षियुक्तो ललाटे, वामार्द्ध,वामतनवोऽतनवस्ततोऽन्ते । आनन्दकाननमिदं सुखदं पुरैव तत्रापि चक्रसरसी मणिकर्णिकाऽथ । स्वःसिन्धुसङ्गतिरथोपरमासदस्य विश्वेशितुः किमिह तत्र विमुक्तये यत् । वाराणसीह वरणासिकरिहरिकासंभेदखेदमनी द्यु नदीतमस्रो । विश्राममूमिरचलामलमोक्षलक्ष्म्या र्नां विहाय किमु कीर्तित मूढजन्तुः । किं विश्रुतं त्वहह गर्भजमामनस्यं काशीनष्टतलतस्वनताडनं वा । गम्भीरदुःखदपरिप्लवलब्धकाशीं मूढो विहाय किमु याति करस्थमुक्तिम् । तीर्थान्तराणि कलुषाणि वहन्ति सद्यः श्रेयोद्भवन्त्यपि बहु त्रिदिवं नयन्ति । पानावगाहनविधानतनुप्रहाणैर्वाराणसी तु कुरुते भव मूलनाशम् । काशीपुरीपरिसरे मणिकर्णिकायां त्यक्त्वा तनुं तनुभृतस्तनुमाप्नुवन्ति । भालेविलोचनवतीं गलनीलवर्णीं वामार्द्धबन्धुरवधूं विधुशेखराख्याम् । ज्ञात्वा प्रभावमतुलं मणिकर्णिकाया यत् पुद्गलस्त्यजति चाशुचि पूतगन्धि । स्वात्मावबोधमहसा सहसा मिलित्वा कल्पान्तरेऽपि स नैव पृथक्त्वमेति । रागादिदोषपरिभूतमनोवृत्तिकाः काशीपुरीमतुलदिव्यमहाप्रभावाम् । ये कलयन्ति परतीर्थसमां समन्तात्ते पापिनो न सह तैः परिभाषणीयम् । वाराणसीं स्मरहरप्रियराजधानीं त्यक्त्वा कुतो व्रजसि मूढ ! दिगन्तरेषु । प्राप्याप्यवाप्य-

सभां स्थिरभोगलक्ष्मीं लक्ष्मीं स्वभावचपलां किमु कामयेथाः?। विद्याधनानि सदनानि गजाश्वभूमा स्रक्चन्दनानि वनिताश्च नितान्तरम्याः। स्वर्गोऽप्ययमस्त्यह नोद्यमभाजि पुंसि वाराणसी स्वसुलभाऽसुलभा विमुक्तिः। धाता कृतानि तुलया तुलनामथैतद् वैकुण्ठकुण्डग्रभुवनानि च काशिका च। तान्युद्ययुर्लघुतया व्योम्नि यं गुरुत्वात् तस्यौ पुरीह पुरुषार्थचतुष्टयस्य। काशीपुरीमधिवसन् हि नरोऽमरोऽपि ह्यारोप्यमाण इह मानग्रहैकरुद्रः। नानोपसर्गजनिसर्गजदुःखभारैः कर्माणतुल्य स विशेत् परमेशधाम्नि। स्थिरापायं कायं जननमरणक्लेशनिलयं विहायास्थां काश्यामहह परिगृह्णीत न कुतः। वपुस्तेजोरूपं स्थिरतरपदानन्दसदनं विमूढोऽसौ जन्तुः स्फुटितमिव काश्यां विनिमयन्। अहो लोकः शोकं किमिह सहते कुत्र कृतधीर्विपद्भारैः सारैर्नियतनिधनैर्ध्वंसितधनैः। क्षितौ सत्यां काश्यां कथयति शिवो यत्र निधने श्रुतौ किञ्चिद्भूयः प्रविशति न येनोदरदरीम्। काशिवासिनि जने वनेचरे द्विजभुज्यपि समीरभोजने। स्वैरचारिणि जितेन्द्रियेऽप्यहो काशिवासिपुरुषे विशिष्टता नास्तीह दुष्कृतकृतां सुकृतात्मनां वा काचिद्विशेषगतिरन्तकृता। हि काश्याम्। बीजानि कर्मजनितानि यदूषरायां नाङ्कुरयन्ति हरदग्धविसारिणि तेषाम्। मशका मशका वकाः शुकाः कलविङ्काश्च हकाः सजम्बुकाः। तुरगोरगवानरा नरा गिरिजे! काशिमृताः गतान्तकाः। अहरद्रुद्राक्षफणीन्द्रभूषणा त्रिपुण्ड्रचन्द्रार्द्धधरा धराकृताः। निरन्तरं काशिनिवासिनो जना गिरीन्द्रजे! पारिषदा मता मम। यावन्त एव निवसन्ति च जन्तवोऽत्र काश्यां जलस्थलचराण्डजजम्बुकाद्याः। तावन्त एव मदनुग्रहरुद्रदेहादेहावसानमधिगम्य मयि प्रविष्टाः। ये तु वर्षेश्वरो रुद्रा द्विवि! देवि! प्रकीर्त्तिताः। शैलेयवोऽन्तरीक्षे ये ये भुञ्जन्त्येवः प्रिये!। रुद्रा दश दश प्राच्यप्राचीप्रत्यगुदक्स्थिताः। ऊर्द्धदिक्स्थाश्च ये रुद्राः पठ्यन्ते वेदवादिभिः। असंख्याताः सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूतले। तत्सर्वेभ्योऽधिकाः काश्यां जन्तवो रुद्ररूपिणः। रुद्रावासस्ततः प्रोक्तमविमुक्तं घटोद्भव!। तस्मादभ्यर्च्य काशीस्थान् यत्नात् यत्नेनदान्यभाक्। महेश्वरबुद्ध्या च रुद्राक्षफलभाक् नरः। श्मशानशब्देन शवः प्रोक्तः शानं शयनमुच्यते। निर्वपन्ति श्मशानार्थं मुने! शब्दार्थकोविदाः। महान्त्यपि च भूतानि प्रलये समुपस्थिते। शेरतेऽत्र शवा भूत्वा श्मशानन्तु ततो महत्। अप्सु भूरिह लये लयं व्रजेदापश्चौर्वबदनोग्रकन्दरे। मातरिश्वनि महातनूनपाद्योम्नि संचरति वै सदागतिः। व्योम चापि लयमेत्यहङ्कृतौ सापि सोऽहमविकारसंयुता। लीयते महति बुद्धिसंज्ञके सा महान् प्रकृतिमध्यगो भवेत्। सा गुणत्रयमयी च निर्गुणं तं पुमांसमवगृह्य तिष्ठति। पञ्चविंशतितमः परः पुमान् देहगेहपतिरेष जीवकः। प्राकृतः प्रलय एष उच्यते हंसयानहरिरुद्रवर्जितः। कालमूर्त्तिरथ तञ्च पुरुषं हेलया कलयतीश्वरः परः। स वै महाविष्णुरितीर्य्यते बुधैस्तं वै महादेवमुदाहरन्ति। सोऽन्तादिमध्यैः परिवर्जितः शिवः स श्रीपतिः सोऽपि हि पार्वतीपतिः। दैनन्दिनेऽथ प्रलये त्रिशूलकोटौ समुद्धृत्य पुरीं हरः स्वाम्। बिभर्त्ति संवर्त्तमहास्थिभूषणस्ततो हि काशी कलिकालवर्जिता। स्कन्द उवाच। वाराणसीति काशीति रुद्रावास इति द्विज!। महाश्मशानमित्येवं मोक्षमानन्दकाननम्। इति देवीपुरः प्रोक्तं देवदेवेन शम्भुना। यथा विष्णौ पुराख्यातं तथैव च मया स्तुतम्"।

सा च सप्तमोक्षपुर्य्यन्तर्गता। "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्चिरवन्तिका। पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः। काशी०। "अन्यानि यानि तीर्थानि काशीप्राप्तिकराणि च। काशीं प्राप्यैव मोक्षन्ते नान्यथा कल्पकोटिभिः" भा०टी०नीलकण्ठधृतम् "तत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूय मोक्षीभवति" श्रुतिः। तेन काशीमृतानां जन्तूनां शिवप्रकाशिततत्त्वज्ञानलाभेन तत्त्वज्ञानात् मुक्तिः तत्त्वज्ञानस्य प्रारब्धेतरसर्वकर्मनाशकत्वात् तेनैव सर्वकर्मनाशः। सञ्चितकर्मणां कायव्यूहेन भोगात् परिक्षयमित्यन्ये। इतरतीर्थमृतानां तु ब्रह्मादिलोकप्राप्तौ तत्र श्रवणमननाद्यपेक्षेति भेदः।

"सा काशी त्रिपुरारिराजनगरी पायादपायाज्जगत्"। काशी० "कदा काश्यां गमिष्यामि कदा द्रक्ष्यामि शङ्करम्। इति ब्रुवाणः सततं काशीवासफलं लभेत्। २ काशीस्थदेवीमूर्त्तिभेदे च "विश्वेशं माधवं ढुण्ढिं दण्डपाणिञ्च भैरवम्। वन्दे काशीं गुहां गङ्गां भवानीं मणिकर्णिकाम्। स्वार्थे ङीप्। ३ स्वल्पकाशतृणे भरतः

काशीखण्ड न० काशीमाहात्म्यप्रतिपादकं खण्डम् । स्कन्दपुराणान्तर्गते काशीमाहात्म्यादिप्रतिपादके व्यासप्रणीते खण्डभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च तत्रानुक्रमणिकाध्याये दर्शिता यथा

"विन्ध्यनारदसंवादः प्रथमं परिकीर्त्तितः । सत्यलोकप्रभावश्च द्वितीयः समुदाहृतः । अगस्त्याश्रमपदे देवानामागमस्ततः । पतिव्रताचरित्रं च प्रस्थानं कुम्भसम्भुवः । तीर्थप्रशंसा च ततः सप्तपुर्य्यस्ततः स्मृताः । संयमिन्याः स्वरूपञ्च ब्रह्मलोकस्ततः परम् । इन्द्राग्न्योर्लोकसंप्राप्तिस्ततश्च शिवशर्म्मणः । अग्नेः समुद्भवस्तस्मात् क्रव्यादवरुणसम्भवः । गन्धवत्यलकापुर्य्यौरीशयोस्तु समुद्भवः । चन्द्रलोकपरिप्राप्तिः शिवशर्म्महिजन्मनः । उडुलोककथा तस्मात्ततः शुक्रसमुद्भवः । महेशगुरुशौरीणां लोकानां वर्णनं ततः । सप्तर्षीणां ततोलोका ध्रुवस्य च ततस्तपः । ततोध्रुवपदप्राप्तिर्ध्रुवलोकस्थितिस्ततः । दर्शनं सत्यलोकस्य तस्य वै शिवशर्म्मणः । चतुर्भुजाभिषेकश्च निर्व्वाणं शिवशर्म्मणः । स्कन्दागस्त्योश्च संवादो मणिकर्ण्याः समुद्भवः । ततस्तु गङ्गामाहात्म्यं ततोदशहरास्तवः । प्रभावश्चापि गङ्गाया गङ्गानामसहस्रकम् । वाराणस्याः प्रशंसा च भैरवाविर्भवस्ततः । दण्डपाणेः समुद्भूतिर्ज्ञानवाप्युद्भवस्ततः । आख्यानञ्च कलावत्याः सदाचारस्ततः परम् । ब्रह्मचारिप्रकरणं ततः स्त्रीलक्षणानि च । कृत्याकृत्यप्रकरणमविमुक्तेशवर्णनम् । ततोगृहस्थधर्म्माश्च ततोयोगनिरूपणम् । कालज्ञानं ततः प्रोक्तं दिवोदासस्य वर्णनम् । काश्याश्च वर्णनं तस्माद्योगिनीवर्णनं ततः । लोलार्कस्य समाख्यानमुत्तरार्ककथा ततः । शाम्बादित्यस्य महिमा द्रुपदादित्यशंसनम् । ततस्तु गरुडाख्यानमरुणार्कोदयस्ततः । दशाश्वमेधिकं तीर्थं मन्दराच्च गणागमः । पिशाचमोचनाख्यानं गणेशप्रेषणं ततः । माया गणपतेश्चाथ ढुण्ढिप्रादुर्भवस्ततः । विष्णुमायाप्रपञ्चोऽथ दिवोदासविसर्ज्जनम् । ततः पञ्चनदोत्पत्तिर्विन्दुमाधवसम्भवः । ततोवैष्णवतीर्थानां माहात्म्यपरिवर्णनम् । प्रयाणं मन्दरात्काश्यां वृषभध्वजशूलिनः । जैगीषव्येण संवादो ज्येष्ठस्थाने महेशितुः । ततः क्षेत्ररहस्यस्य कथनं पापनाशनम् । कथातः कन्दुकेशस्य व्याघ्रेशस्य समुद्भवः । ततः शैलेश्वरकथा रत्नेशस्य च दर्शनम् । कृत्तिवासःसमुत्पत्तिस्तथायतनागमः । देवतानामधिष्ठानं दुर्गासुरपराक्रमः । दुर्गाया विजयश्चाथ तत ओङ्कारवर्णनम् । पुनरोङ्कारमाहात्म्यं त्रिलोचनसमुद्भवः । त्रिलोचनप्रभावोऽथ केदाराख्यानमेव च । ततो धर्म्मेशमहिमा ततः पक्षिकथा शुभाः । ततो विश्वभुजाख्यानं दुर्द्दमस्य कथा ततः । ततोवीरेश्वराख्यानं वीरेशमहिमा पुनः । गङ्गा तीर्थेन संयुक्ता कामेशमहिमा ततः । विश्वकर्म्मेशमहिमा दक्षयज्ञसमुद्भवः । सत्या देहविसर्गश्च ततोदक्षेश्वरोद्भवः । ततो वै पार्व्वतीशस्य महिम्नः परिकीर्त्तनम् । गङ्गेशस्याथ महिमा नर्म्मदेशसमुद्भवः । सतीश्वरसमुत्पत्तिरमृतेशादिवर्णनम् । व्यासस्य हि भुजस्तम्भो व्यासशापविमोक्षणम् । क्षेत्रतीर्थकदम्बं च मुक्तिमण्डपसङ्कथा । विश्वेशाविर्भवश्चाथ ततोयात्रापरिक्रमः । एतदाख्यानशतकं क्रमेण परिकीर्त्तितम्" ।

काशीनाथ पु० ६ त० । महादेवे काशीपत्यादयोऽप्यत्र" काशं निकटतो ज्ञात्वा काशीनाथं समाश्रयेत्" । काशीनाथं समाश्रित्य कुतः कालभयं नृणाम्" काशीख० ।

काशीयात्रा स्त्री० ६त०। काशीस्थतीर्थेषु यात्रायाम् तत्प्रकारः काशीख० दर्शितो यथा ।

"श्रीवेदव्यास उवाच । निशामय महाप्राज्ञ! लोमहर्षण! वच्मि ते । यथा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिकैर्मुदा । सचेलमादौ संस्नाय चक्रपुष्करिणीजले । संतर्प्य देवान् सपितॄन् ब्राह्मणांश्च तथार्थिनः । आदित्यं द्रौपदीं विष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरम् । नमस्कृत्य ततोगच्छेद्द्रष्टुं ढुण्ढिविनायकम् । ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्च्चयेत् । तारकेशं ततोऽभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः । ततः पुनर्दण्डपाणिरित्येषा पञ्चतीर्थिका । दैनन्दिनी विधातव्या महाफलमभीप्सुभिः । ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्य्या सर्व्वार्थसिद्धिदा । दिव्यायतनानाञ्च कार्य्या यात्रा प्रयत्नतः । कृष्णां प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि । अथ वा प्रतिभूतञ्च क्षेत्रसिद्धिमभीप्सुभिः । तत्तत्तीर्थकृतस्नानस्तत्तल्लिङ्गकृतार्च्चनः । मौनेन यात्रां कुर्व्वाणः फलं प्राप्नोति वाञ्छितम् । ओङ्कारं प्रथमं पश्येन्मत्स्योदर्य्यां कृतोदकः । त्रिविष्टपं महादेवं ततोवै कृत्तिवाससम् । रत्नेशं चाथ चन्द्रेशं केदारं च ततोव्रजेत् । धर्म्मेश्वरं च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः । विश्वकर्म्मेश्वरं चाथ मणिकर्णीश्वरं ततः । अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततोविश्वेशमर्च्चयेत् । एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या क्षेत्रवासिना । यस्तु क्षेत्रमधिष्ठाय नैतां यात्रां समाचरेत् । विघ्नास्तस्योपतिष्ठन्ति क्षेत्रोच्चाटनसूचकाः । अष्टायतनया-

स्वाऽन्या कर्त्तव्या विघ्नशान्तये । दक्षेशः पार्व्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः । गङ्गेशो नर्म्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः । अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषतः । इत्याद्यन्येतानि लिङ्गानि महापापोपशान्तये । अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा । सर्व्वविघ्नोपहन्त्री च कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः । शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणास्नानपूर्व्वकम् । स्नानं तु सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः । स्वर्लीनं तीर्थे सुस्नातः पश्येत् स्वर्लीनमीश्वरम् । स्नात्वा मन्दाकिनीतीर्थे द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः । पश्येद्धिरण्यगर्भेशं तत्र तीर्थे कृतोदकः । मणिकर्ण्यां ततः स्नात्वा पश्येदीशानमीश्वरम् । उपशान्तशिवं पश्येत् तत्कूपविहितोदकः । पञ्चचूडाह्रदे स्नात्वा ज्येष्ठस्थानं ततोऽर्च्चयेत् । चतुःसमुद्रकूपे तु स्नात्वा देवं समर्च्चयेत् । देवस्याग्रे तु या वापी तत्रोपस्पर्शने कृते । शुक्रेश्वरं ततः पश्येत् तत्कूपविहितोदकः । दण्डखाते ततः स्नात्वा व्याघ्रेशं पूजयेत्ततः । शौनकेश्वरकुण्डे तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्च्चयेत् । जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रामिमां नरः । कश्चिन्न जायते भूयः संसारे दुःखसागरे । समारभ्य प्रतिपदं यावत् कृष्णचतुर्द्दशीम् । एतत् क्रमेण कर्त्तव्यान्येतदायतनानि वै । इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यभिजायते । अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्यौ-कारदायतनोद्भवा । अग्नीध्रकुण्डे सुस्नातः पश्येदग्नीध्रमीश्वरम् । उर्व्वशीशं ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम् । आषाढीशं ततो दृष्ट्वा भारभूतेश्वरं ततः । लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् । ततो मनःप्रकामेशं प्रीतिकेशमथो व्रजेत् । मदालसेश्वरं तस्मात्तिलपर्णेश्वरं ततः । तत्रैकादशलिङ्गानामेषा कार्य्या प्रयत्नतः । इमां यात्रां प्रकुर्व्वाणो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः । अतःपरं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् । शुक्लपक्षे तृतीयायां सा यात्रा विश्वसिद्धिदा । गोप्रेक्षतीर्थे सुस्नाय मुखनिर्म्मालिकां व्रजेत् । ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठां गौरीं समर्च्चयेत् । सौभाग्यगौरी संपूज्या ज्ञानवाप्यां कृतोदकैः । ततः शृङ्गारगौरीञ्च तत्रैव च कृतोदकः । स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो व्रजेत् । सुस्नातो ललितातीर्थे ललितामर्च्चयेत्ततः । स्नात्वा भवानीतीर्थेऽथ भवानीं परिपूजयेत् । मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्या बिन्दुतीर्थकृतोदकैः । ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीसमृद्धये । इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिजन्मनि । न दुःखैरभिभूयेत इहामुत्रापि कुत्रचित् । कुर्य्यात् प्रतिचतुर्थीं च यात्रां विघ्नेशितुः सदा । माघकृष्णे[illegible]ढुण्ढेशाद्देया वै मोदका शुभे । भौमे भैरवयात्रा च कार्य्या पातकहारिणी । रविवारे रवेर्यात्रा षष्ठ्यां वा रविसंयुजि । तत्रैव रविसप्तम्यां सर्व्वविघ्नोपशान्तये । नवम्यामथ वाष्टम्यां चण्डीयात्रा शुभावहा । अन्तर्गृहस्य वै यात्रा कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् । प्रातः स्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् । नमस्कृत्याथ विश्वेशं स्थित्वा निर्व्वाणमण्डपे । अन्तर्गृहस्य यात्रां वै करिष्येऽघौघशान्तये । गृहीत्वा नियमं चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् । स्नात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णीशमर्च्चयेत् । कम्बलाश्वतरौ नत्वा वासुकीशमथार्च्य च । पर्व्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ । ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः । ततो वै सोमनाथञ्च वाराहञ्च ततो व्रजेत् । ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्तीश्वरं ततः । कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवनं ततः । वैद्यनाथं ततो दृष्ट्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च । गोकर्णेश्वरमभ्यर्च्य हाटकेशमथो व्रजेत् । अस्थिक्षेपतडागेऽथ दृष्ट्वा वै कीकसेश्वरम् । भारभूतं ततो नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः । चित्रघण्टां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् । चन्द्रेशश्चाथ वीरेशो विद्येशोऽग्नीश एव च । दिवामहेश्वरं नत्वा ततस्तु कलशेश्वरम् । नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः । सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्व्वविघ्नहृत् । वशिष्ठवामदेवौ च मूर्त्तिरूपधराबुभौ । द्रष्टव्यौ यत्नतः काश्यां महाविघ्नविनायकौ । सीमाविनायकं चाथ करुणेशं ततो व्रजेत् । त्रिसन्ध्येशो विशालाक्षी धर्म्मेशो विश्वबाहुका । आशाविनायकश्चाथ वृद्धादित्यस्ततः पुनः । चतुर्व्वक्त्रेश्वरं लिङ्गं ब्राह्मीशश्च ततः परम् । ततो मनःप्रकामेशं प्रशानेशस्ततः परम् । चण्डीचण्डीश्वरौ दृष्ट्वा भवानीशङ्करौ ततः । ढुण्ढिं प्रणम्य च ततो राजराजेशमर्च्चयेत् । लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्यस्ततस्तु नकुलीश्वरः । परान्नेशमथो नत्वा परद्रव्येश्वरं ततः । प्रतिग्रहेश्वरं चापि निष्कलङ्केशमेव च । मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्य तत अप्सरसेश्वरम् । गङ्गेशोऽर्च्यस्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत् । नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः । दण्डपाणिं महेशञ्च मोक्षेशं प्रणमेत् ततः । वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविमुक्तेश्वरं ततः । विना-

यज्ञांस्ततः पश्च विश्वनाथं ततोव्रजेत्। ततो मौनं विसृज्याथ मन्त्रमेतमुदीरयेत्। अन्तर्गृहस्य यात्रेयं यथावद्या कृता मया। न्यूनातिरिक्तया शम्भुः प्रीयतामनया विभुः। इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य क्षणं वै मुक्तिमण्डपे। विश्रम्य यायाद्भवनं निष्पापः पुण्यवान्नरः। संप्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सर्व्वतः। काश्यां यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसमृद्धये। नवम्यां पञ्चदश्यां च कुलस्तम्भं समर्च्चयेत्। दुःखरूपिशाचत्वे न लभेद्यस्य पूजनात्। अद्यापूर्व्वमियं यात्रा कर्त्तव्या तीर्थवासिभिः। सर्व्वस्यापि विशेषेण काश्यां यात्रा च सर्व्वतः। न वन्ध्यं दिवसं कुर्य्याद्विना यात्रां कश्चित् कृती। यात्राद्वयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम्। आदौ स्वर्गतरङ्गिण्यास्ततो विश्वेशितुः स्वयम्। यस्य वन्ध्यं दिनं यातं काश्यां निवसतः सतः। निराशाः पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिनेऽभवन्। स दष्टः कालसर्पेण स दृष्टो मृत्युनास्फुटम्। स मुष्टस्तद्दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः। सर्व्वतीर्थेषु सस्नौ स सर्व्वयात्रां व्यधात् स च। मणिकर्ण्यां तु यः स्नातो यो विश्वेशं निरैक्षत। सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः। इयग्रीविश्वेश्वरो नित्यं स्नातव्या मणिकर्णिका"।

काशीरहस्य न० काश्या रहस्यम्। १काशीस्थैः कर्त्तव्याचारभेदे २तन्माहात्म्यप्रकाशने तत्र काशीख० दर्शितं यथा "येषां हृदि सदैवास्ते काशी त्वाशीविषाङ्गदः (शिवः) संसाराशीविषविषं न तेषां प्रभवेत् क्वचित्। गर्भरक्षामणिर्म्मन्त्रः काशीवर्ण्णद्वयात्मकः। यस्य कण्ठे सदा तिष्ठेत्तस्याकुशलभीः कुतः। सुधां पिबति योनित्यं काशीवर्णद्वयात्मिकाम्। स नैर्ज्जरीं दशां हित्वा सुधैव परिजायते। श्रुतं कर्णामृतं येन काशीत्यक्षरयुग्मकम्। न समाकर्णयत्येव स पुनर्गर्भजां कथाम्। काशीरजोऽपि यन्मूर्द्ध्नि पतेदनिलाहृतम्। चन्द्रशेखरतन्मूर्द्धा भवेच्चन्द्रकलाङ्कितः। प्रसङ्गतोऽपि यैर्वीक्षपथमानन्दकाननम्। यातं, तेऽत्र न जायन्ते नेक्षेरन् पितृकाननम्। गच्छता तिष्ठता वापि स्वपता जाग्रता च वा। काशीत्येष महामन्त्रो येन जप्तः स निर्भयः। येन बीजाक्षरयुगं काशीति हृदि धारितम्। अबीजानि भवन्त्येव कर्म्मबीजानि तस्य वै। काशी काशीति काशीति जपतोवस्य संस्थितिः। अन्यत्रापि सतस्तस्य पुरो मुक्तिः प्रकाशते। क्षेममूर्त्तिरियं काशी क्षेममूर्त्तिमयो भवः। क्षेममूर्त्तिस्त्रिपथगा नान्यत् क्षेमत्रयं क्वचित्। ब्राह्मणानामिति वचः क्षेत्रभक्तिविवृंहितम्। निशम्य गिरिजाकान्तस्तुतोष नितरां हरः। प्रोवाच च प्रसन्नात्मा धन्या यूयं द्विजर्षभाः!। येषामिदृशी भक्तिर्मम क्षेत्रेऽतिपावने। जाने सत्वमया जाताः क्षेत्रस्यास्य निषेवणात्। नीरजस्का वितमसः संसारार्णवपारगाः। वाराणस्यास्तु ये भक्तास्ते भक्ता मम निश्चितम्। जीवन्मुक्ता हि ते नूनं मोक्षलक्ष्म्या कटाक्षिताः। येन काशीस्थितो जन्तुरल्पकोऽपि विरोधितः। तेन विश्वम्भरा सर्व्वा मया सह विरोधिता। वाराणस्यास्तु नामापि यो निशम्यानुमोदते। अपि ब्रह्माण्डमखिलं ध्रुवन्तेनानुमोदितम्। निवसन्ति हि ये मर्त्या अविमुक्तानन्दकानने। ममान्तःकरणे ते वै निवसेयुरकल्मषाः। निवसन्ति मम क्षेत्रे मम भक्तिं न-कुर्व्वते। मम लिङ्गधरा ये नो, न तानुपदिशाम्यहम्। काशी निर्व्वाणनगरी येषां चित्ते प्रकाशते। ते मत्पुरः प्रकाशन्ते निःश्रेयस्या श्रिया वृताः। मोक्षलक्ष्मीरियं काशी न येभ्यः परिरोचते। स्वर्गलक्ष्मीकाङ्क्षमाणेभ्यः पतितास्ते न संशयः। काश्यां संकाङ्क्षमाणानां पुरुषार्थचतुष्टयम्। पुरः किङ्करवत्तिष्ठेत्क्रमानुपहतो द्विजाः!। आनन्दकानने ह्यत्र ज्वलन्दावानलोऽस्म्यहम्। कर्म्मबीजानि जन्तूनां ज्वालये, न प्ररोहये। वस्तव्यं सततं काश्यां यष्टव्योऽहं प्रयत्नतः। जेतव्यौ कलिकालौ च लब्धव्या मुक्तिरङ्गना। प्राप्यापि काशीं दुर्बुद्धिर्यो न मां परिषेवते। तस्य हस्तगताप्याशु सैव स्वश्रीः प्रयास्यति। धन्या मद्भक्तिलक्षाणो ब्राह्मणाः काशिवासिनः। यूयं, यच्चेतसो वृत्तौ न दूरेऽहं न काशिका। दातव्यो वो वरः कोऽत्र व्रियतां स यथारुचि। प्रेयांसो मे यतो यूयं क्षेत्रसन्न्यासकारिणः। इति पीत्वा महेशाननक्षीराब्धिजां सुधाम्। परितृप्ता द्विजाः सर्व्वे वव्रुर्व्वरमनुत्तमम्। ब्राह्मणा ऊचुः। उमापते महेशान! सर्व्वज्ञ! वर एष नः। काशी कदापि न त्याज्या भवता भवतापहृत्!। वचनाद्ब्राह्मणानान्तु शापो मा प्रभवत्विह। कदाचिदपि केषांचित् काश्यां मोक्षोऽन्तरायकः। तव पादाम्बुजद्वन्द्वे निर्द्वन्द्वा भक्तिरस्तु नः। आदेहपतनात्तत्र काशीवासोऽस्तु नोऽनिशम्। किमन्येन वरेणेश देय एष वरो हि नः। अवधेहि मखध्वंसिन्! वरमन्यं वृणीमहे। तव प्रतिनिधीकृत्यास्माभिस्त्वद्भक्तिभावितैः। प्रतिष्ठितेषु लिङ्गेषु सान्निध्यं भवतोऽस्त्विह। श्रुत्वेति तेषां वाक्यानि तथास्त्विति पिनाकिना। प्रोचेऽन्योऽपि-

वरो दत्तो ज्ञानं यत्र भविष्यति। पुनः प्रोवाच देवेशो निशामयत भो द्विजाः!। हितं वः कथयाम्यत्र तदनुष्ठीयतां ध्रुवम्। सेव्योत्तरवहा नित्यं लिङ्गमच्यं प्रयत्नतः। दमोदानं दया नित्यं कर्त्तव्यं मुक्तिकाङ्क्षिभिः। इदमेव रहस्यञ्च कथितं, चैलवासिना। मतिः परहिते कार्य्या वाच्यं नोद्वेगकद्वचः। मनसाऽपि न कर्त्तव्यमेनोऽत्र विजीगीषुणा। अत्यर्थमक्षयं यस्मात् सुकृतं दुष्कृतेतरत्। अन्यत्र यत् कृतं पापं तत् काश्यां परिनश्यति। वाराणस्यां कृतं पापमन्तर्गेहे विनश्यति। अन्तर्गेहे कृतं पापं पैशाच्यनरकावहम्। पिशाचनरकप्राप्तिर्गच्छत्येव बहिर्यदि। न कल्पकोटिभिः काश्यां कृतं कर्म प्रभुज्यते। किन्तु रुद्रपिशाचत्वं जायतेऽब्दायुतत्रयम्। वाराणस्यां स्थितो यो वै पातकेष्वारतः सदा। योनिं प्राप्यापि पैशाचीं वर्षाणामयुतत्रयम्। पुनरत्रैव निवसन् ज्ञानं प्राप्स्यत्यनुत्तमम्। तेन ज्ञानेन संप्राप्ते मोक्षमाप्स्यत्यनुत्तमम्। दुष्कृतानि विधायेह बहिः पञ्चत्वमागताः। तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि शृणुत द्विजसत्तमाः!। याम्याख्या मे गणाः सन्ति घोरा विकृतमूर्त्तयः। मूर्धायां ते धमन्त्यादौ चैत्यदुष्कृतकारिणः। नयन्त्यनूपप्रायाञ्च ततः प्राचीं दुरासदाम्। वर्षाकाले दुराचारान् पातयन्ति महाजले। जलौकाभिः सपक्षाभिर्दन्दशूकैर्जलोद्भवैः। दुर्निवारैश्च मशकैर्दंश्यन्ते ते दिवानिशम्। ततो याम्यैर्हिमर्त्तौ ते नीयन्तेऽद्रौ हिमालये। अशनावरणैर्हीनाः क्लेश्यन्ते ते दिवानिशम्। मरुस्थले ततो ग्रीष्मे वारिवृक्षविवर्जिते। दिवाकरकरैस्तीव्रैः स्थाप्यन्ते ते पिपासिताः। क्लेशितास्ते गणैरुग्रैर्यातनाभिः समन्ततः। इत्थं कालमसङ्ख्यातमानीयन्ते ततस्त्विह। निवेदयन्ति ते याम्याः कालराजान्तिकं ततः। कालराजोऽपि तान् दृष्ट्वा कर्म्मसंस्मार्य्य दुष्कृतम्। विवस्त्रान् क्षुत्तृषार्त्तांश्च दम्नष्टोदरत्वचः। अन्यैरुद्रपिशाचैश्च सह संयोजयत्यपि। ततो रुद्रपिशाचास्ते भैरवानुचराः सदा। सहन्ते क्रममत्यर्थं क्षुत्तृड्जन्यमसम्भवम्। आहारं रुधिरोन्मिश्रं ते लभन्ते कदाचन। एवं त्वयुतसंख्यातं कालं तत्रापि दुःखिताः। श्मशानस्तम्भलभितो नीयन्ते कष्टवाधिताः। पिपासिता अपि न तेऽम्बु स्पर्शमपि चाप्नुयुः। अथ संक्षीणपापास्ते कालभैरवदर्शनात्। इहैव देहिनो भूत्वा मुच्यन्ते ते ममाज्ञया। तस्मात्र कामदेदत

वाङ्मनःकर्म्मणाप्यघम्। शुचौ पथि सदा स्थेयं महालाभमपीप्सुभिः। नाविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी। ममानुग्रहमासाद्य गच्छत्येव परां गतिम्। अनशनं यः कुरुते मद्भक्त इह सुव्रतः। न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि। अशाश्वतमिदं ज्ञात्वा मानुष्यं बहुकिल्बिषम्। अविमुक्तं सदा सेव्यं संसारभयमोचकम्। नान्यत् पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम्। सर्वपापप्रशमनीं प्रायश्चित्तं कलौ युगे। जन्मान्तरसहस्रेषु यत्पापं समुपार्जितम्। अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम्। जन्मान्तरसहस्रेषु युञ्जन् योगं यदाप्नुयात्। तदिहैव परो मोक्षो मरणादधिगम्यते। तिर्यग्योनिगताः सत्त्वा येऽविमुक्ते कृतालयाः। कालेन निधनं प्राप्तास्ते यान्ति परमां गतिम्। अविमुक्तं न सेवन्ते ये मूढात्मतमा हताः। विण्मूत्ररेतसां मध्ये ते वसन्ति पुनः पुनः। अविमुक्तं समासाद्य यो लिङ्गं स्थापयेत् सुधीः। कल्पकोटिशतैर्वापि नास्ति तस्य पुनर्भवः। ग्रहनक्षत्रताराणां कालेन पतनं ध्रुवम्। अविमुक्तमृतानान्तु पतनं नैव विद्यते। ब्रह्महत्यां नरः कृत्वा पश्चात् संयतमानसः। प्राणांस्त्यजति यः काश्यां स मुक्तो नात्र संशयः। स्त्रियः पतिव्रता याश्च मम भक्तिसमाहिताः। अविमुक्ते मृता विप्रा! यान्ति ताः परमां गतिम्। अन्तोत्क्रमणकालेऽहं स्वयमेव द्विजोत्तमाः!। दिशामि तारकं ब्रह्म, देही स्यात्येन तन्मयः। मन्मना मम भक्तश्च मयि सर्व्वार्पितक्रियः। यथा मोक्षमिहाप्नोति न तथाऽन्यत्र कुत्रचित्। मरणं निश्चितं ज्ञात्वा गतिञ्चासुखदायिनीम्। चलमागन्तुकं सर्वं, ततः काशीं समाश्रयेत्। काशी समाश्रिता यैस्तु मनोवाक्कायकर्मभिः। तानत्र निर्म्मलधियो निर्वाणश्रीः। समाश्रयेत् काशीस्थितेष्वपि यः प्रीणयेन्न्यायजैर्धनैः। तेन त्रैलोक्यमखिलं प्रीणितं तु मया सह। यः प्रीणयति पुण्यात्मा निर्वाणनगरीश्वरम्। प्रणयेन स्थितो नित्यं ब्राह्मणाः! प्रीणयामि तम्। दिवोदासोऽपि राजर्षिः काशीं धर्मेण पालयन्। सदेहो मत्पदं प्राप्तो यतो न पुनरागतिः। अत्र योगस्तथा ज्ञानं मुक्तिरेकेन जन्मना। अतो विमुक्तमासाद्य नान्यद्गच्छेत्तपोवनम्। मोक्षं सुदुर्लभं ज्ञात्वा संसारञ्चातिभीषणम्। अश्मना चरणौ हत्वा कालमत्र प्रतीक्षयेत्। अविमुक्तं परित्यज्य यदा यान्ति दुर्धियः। हसिष्यन्ति तदा भूतान्यन्तरीक्षचरता-

कुलैः। प्राप्य वाराणसीं पुण्यां सिद्धिक्षेत्रमनुत्तमम्। परिनिष्क्रान्तुमन्यत्र कस्य जन्तोर्मतिर्भवेत्। महादानेन चान्यत्र यत् फलं लभ्यते नरैः। अविमुक्ते तु काकिन्यां दत्तायां तदवाप्यते। एकः समग्रयेल्लिङ्गं तपस्यपेत चापरः। तयोर्मध्ये तु स श्रेष्ठो यो लिङ्गं पूजयेदिह। तीर्थान्तरे गवां कोटिं विधिवद्यः प्रयच्छति। एकाहं यो वसेत् काश्यां काशीवासी तयोर्वरः। अन्यत्र ब्राह्मणानां तु कोटिं संभोज्य यत् फलम्। वाराणस्यां तदेकेन भोजितेन तदाप्यते। सन्निहित्यां कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्ते दिवाकरे। तुलापुरुषदानेन काश्यां भिक्षा समा भवेत्। यदेतत् परमं ज्योतिरापातालादवस्थितम्। अतीत्य सत्यलोकादीननन्तलिङ्गरूपधृक्। पृथिव्यन्तःस्थितं लिङ्गमविमुक्तं स्मरन्ति ये। कल्पैके विनश्यन्ते महद्भिरिति निश्चितम्। अस्मिन् क्षेत्रे तु येनाहं हरः स्मृतः समर्चितः। सम्प्राप्य तारकं ज्ञानं न स भूयोऽभिजायते। यो मामिह समभ्यर्च्य विश्रुतेऽन्यत्र कुत्रचित्। जन्मान्तरेऽपि मां प्राप्य स विमुक्तो भविष्यति। इत्युक्त्वा क्षेत्रमाहात्म्यं द्विजानामग्रतो हरः। पश्यतामेव तेषान्तु तत्रैवान्तर्हितोऽभवत्"।

काशीसेतु पु॰ त्रिस्थलीसेत्वन्तर्गते काशीमाहात्म्ययात्रादिविधायके ग्रन्थभेदे।

काशेय पु॰ काश्यां भवः ढञ् काशेर्नृपस्यापत्यं वा ढक्। काश्यां भवे स्त्रियां ङीप्। "भरतः खलु काशेयीमुपयेमे सार्वसेनीं सुनन्दां नाम तस्यां जज्ञे भुमन्युर्नाम"। भा॰ आ॰ ९५।

काशीश(स) न॰ काशिं प्रकाशमीष्टे ईश–क। (हीराकस) ख्याते उपधातुभेदे "काशीशं(सं)धातुकाशीशं (सं)पांशुकाशीश(स)मित्यपि। तदेव किञ्चित्पीतं तु पुष्पकाशीश(स)मुच्यते। काशीश(स)मम्लमुष्णञ्च तिक्तञ्च तुवरं तथा। वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत्। मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्त्तितम्" भावप्र॰ काशीं दीप्तिं श्यति सो–क। दन्त्यान्तोऽप्यत्र भावप्र॰।

काशू(सू) स्त्री॰ कश(स)–ऊ णिच्च उज्ज्वलदत्तीये तालव्यमध्यपाठः पा॰ मते दन्त्यमध्यपाठः। १शक्तिरूपास्त्रे २विकलवाचि च मेदि॰ ३बुद्धौ रोगे शब्दचि॰।

काशू(सू)कार पु॰ काशूं(सूं)विकलवाचं करोति कृ–अण् उप–स॰। गुवाकेन तुष्टे॰ तत्फलसेवने हि जिह्वाजाड्यात् वाचो वैकल्यं जायते इति तस्य तथात्वम्।

काशू(सू)तरी स्त्री॰ ह्रस्वा काशूः (सूः) ह्रस्वार्थे ष्टरच् ङीप्। ह्रस्वे काशूनामास्त्रभेदे।

काश्म(श्व)री स्त्री काश–वनिप् वनोरच नस्यान्तादेशः पृषो॰ वा वस्य मः। गाम्भार्य्याम् अमरः, फलेऽपि हरीत॰ अणोलुपि स्त्री। "बिल्वात् कपित्थात् जम्बूश्च काश्मरीबदरीस्तथा" भा॰अ॰ १५८अ॰।

काश्मर्य्य पु॰ काश्मरी+स्वार्थे ष्यञ्। गाम्भार्य्याम् अमरः "बदरेङ्गुदकाश्मर्य्यभल्लातकफलानि च" भा॰आनु॰ ९१॰। अयञ्च मधुरवर्गे पियालबीजकाश्मर्य्येत्याद्युपक्रमे "इमासेन मधुरोवर्गः" सुश्रुते उक्तः।

काश्मीर न॰ काश्मीरे भवः कच्छा॰ अण्। १पुष्करमूले अम॰। २टङ्के ३कुङ्कुमभेदे मेदि॰ "काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यत् भवेद्धि तत्। सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम्" भावप्र॰ तत्स्वरूपाद्युक्तम्। काश्मीरद्रवसान्द्रदिग्धवपुषः" भर्त्तृ॰। "काश्मीरागुरुकस्तूरीलिलहरीकाशीपुराधीश्वरी" अन्नदास्त॰। ४काश्मीरदेशभवे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। "तेन तेनैवमापन्ना काश्मीरीव तुरङ्गमी" भा॰वि॰८अ॰। सा च ५गाम्भार्य्यां भावप्र॰। काश्मीरदेशानां राजा अण्। ६तद्देशराजे। "काश्मीराश्च कुमाराश्च घोरका हंसकायनाः। शिविशिगर्त्तयौधेयाः राजन्या मद्रकेकयाः" भा॰ स॰ ५२। काश्मीरोऽभिजनोऽस्य सिन्ध्वा॰ अण्। पित्रादिक्रमेण ७तद्देशवासिनि त्रि॰ "काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारादर्शकास्तथा" भा॰ भी॰९अ॰। "शूद्राभीराश्च दरदाः काश्मीराः पत्तिभिः सह" तत्रैव। "शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकः। तावत्काश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजनात्मकः" इत्युक्ते ८देशभेदे च। "काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना कुद्कमानसम्" सुश्रु॰। काश्मीरमण्डलतीर्थादिकथा भा॰व॰१३०अ॰ यथा "एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी। अत्र वै पुत्रशोकेन वशिष्ठो भगवानृषिः। बद्ध्वात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः। काश्मीरमण्डलञ्चैतत् सर्वपुण्यमरिन्दम!। महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं भ्रातृभिः सह। यत्रोत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाहुषस्य च। अग्नेश्चैवात्र संवादः काश्यपस्य च भारत!। एतद्द्वारं महाराज! मानसस्य प्रकाशते। वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम्। एष वातिकषण्डो वै प्रख्यातः सत्यविक्रम!। नात्यवर्त्तत यद्द्वारं विदेहादुत्तरश्च यः। इदमाश्चर्य्यमपरं देशेऽस्मिन् पुरुषर्षभ!। क्षीणे युगे तु कौन्तेय! शर्व्वस्य

सह पार्षदैः। सक्षोनया च भवति दर्शनं कामरूपिणः। अस्मिन् सरसि सद्वैव चैत्रे मासि पिनाकिनम्। यजन्ते याजकाः सम्यक् परिवारशुभार्थिनः। अत्रोपस्पृश्य सरसि श्रद्दधानो जितेन्द्रियः। क्षीणपापः शुभान् लोकान् प्राप्नुते नात्र संशयः"।

"काश्मीरमण्डले नद्यो याः पतन्ति महानदम्। ताः नदीः सिन्धुमासाद्य शीलवान् स्वर्गमाप्नुयात्" भा० आनु०२५अ०। काश्मीरदेशजत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः अच् टाप्। ७कपिलद्राक्षायां स्त्री राजनि०। ८ अतिविषायां स्त्री मेदि०।

काश्मीरक त्रि० काश्मीरे भवः मनुष्यस्तत्स्थो वा वुञ्। काश्मीरदेशोद्भवे १मनुष्ये २तत्स्थे च। "ततः काश्मीरकान् वीरान् क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः" भा०स० २६अ०।

काश्मीरज न० काश्मीरे जायते जन–ड ७त०। १कुष्ठे (कुड़)२कुङ्कुमभेदे च मेदि०। ३पुष्करमूले विश्वः।

काश्मीरजन्मन् न० काश्मीरे जन्म अस्य। कुङ्कुमभेदे अमरः।

काश्मीर्य त्रि० काश्मीरेण निर्वृत्तादि सङ्काशा०चतुरर्थ्यां ण्य। १काश्मीरनिर्वृत्तादौ २कुङ्कुमभेदे न०

काश्य न० कं जलमाश्यं यत्र कुत्सितं वा आश्यं अश–ण्यत् काश्य+स्वार्थे ष्यञ् वा। १मद्ये हेमच०। काश्यां भवः यत्। २काशिराजे पु०। स्वार्थे क। तत्रैव। "शलात्मजश्चार्ष्टिषेण स्तनयस्तस्य काश्यकः। काश्यस्य काश्यपः पुत्रो राजा दीर्घतपास्तथा" हरिवं० २९अ०।

काश्यप न०काश्यं मद्यं पिबत्यत्र पा–घञर्थे क। १मांसे हेमच०। मांसस्य मद्यपानाव्यभिचारात्तथात्वम्। काश्यं राजभेदं पाति नरकात् पा–क। काश्यस्य नृपस्य २पुत्रभेदे काश्यपशब्दे उदा०। कश्यपस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ्। ३कश्यपगोत्रापत्ये पुंस्त्री। ४कणादे मुनौ पु० त्रिका०। ५मृगभेदे पुंस्त्री मेदि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। कश्यपस्येदम् अण्। ६कश्यपसम्बन्धिनि त्रि० "एष एव दितेर्गर्भ ओजः काश्यपमर्पितम्"भाग०३,१५, ११श्लो०। स्त्रियां ङीप्। सा च ७पृथिव्याम् स्त्री तस्याः तत्सम्बन्धितया तत्सुतत्वकथा भा० आनु०१५४अ०उक्ता यथा "इमां भूमिं द्विजातिभ्यो दित्सुर्वै दक्षिणां पुरा। अङ्गो नाम नृपो राजंस्ततश्चिन्तां मही ययौ। धारिणीं सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो नृपः। कथमिच्छति मां दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुताम्। साऽहं त्यक्त्वा गमिष्यामि भूमित्वं ब्रह्मणः पदम्। अयं सराष्ट्रो नृपतिर्मा भूदिति ततोऽगमत्। ततस्तां कश्यपो दृष्ट्वा व्रजन्तीं पृथिवीं तथा। प्रविवेश महीं सद्यो मुक्त्वात्मानं समाहितः। ऋद्धा सा सर्वतो जज्ञे तृणौषधिसमन्विता। धर्मोत्तरा नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप!। एवं वर्षसहस्राणि दिव्यानि सततं नृप!। त्रिंशतः कश्यपो राजन्! भूमिरासीदतन्द्रिता। अथागम्य महाराज! नमस्कृत्य च कश्यपम्। पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः"। ८तद्गोत्रापत्यस्त्रियां स्त्री ङीप् "काश्यपीबालाक्यमाठरी पुत्रात् काश्यपीबालाक्यमाठरीपुत्रः" शत०ब्रा०१४,९,४,३१ ९कश्यपपत्न्यां स्त्री काश्यपेयः। कश्यपगोत्रोत्पन्ने विषचिकित्साभिज्ञे १०ऋषिभेदे पु० तत्कथा भा०आ० ४२अ० यथा

"काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांस्तं राजानं चिकित्सितुम्। श्रुतं हि तेन तदभूद्यथा तं राजसत्तमम्। तक्षकः पन्नगश्रेष्ठो नेष्यते यमसादनम्। तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण करिष्येऽहमपज्वरम्। तत्र मेऽर्थश्च धर्मश्च भवितेति विचिन्तयन्। तं ददर्श च नागेन्द्रस्तक्षकः काश्यपं पथि। गच्छन्तमेकमनसं द्विजो भूत्वा वयोऽतिगः। तमब्रवीत् पन्नगेन्द्रः काश्यपं मुनिपुङ्गवम्। क्व भवांस्त्वरितो याति किञ्च कार्य्यं चिकीर्षति। काश्यप उवाच। नृपं कुरुकुलोत्पन्नं परीक्षितमरिन्दमम्! तक्षकः पन्नगश्रेष्ठस्तेजसाद्य प्रधक्ष्यति। तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण तेनाग्निसमतेजसा। पाण्डवानां कुलकरं राजानममितौजसम्। गच्छामि त्वरितं सौम्य! सद्यः कर्त्तुमपज्वरम्। तक्षक उवाच। अहं स तक्षको ब्रह्मंस्तं धक्ष्यामि महीपतिम्। निवर्त्तस्व न शक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितुम्। काश्यप उवाच। अहं तं नृपतिं गत्वा त्वया दष्टमपज्वरम्। करिष्यामीति मे बुद्धिर्विद्याबलसमन्विता।

तक्षक उवाच। यदि दष्टं मयेह त्वं शक्तः किञ्चिच्चिकित्सितुम्। ततो वृक्षं मया दष्टमिमं जीवय काश्यप!। परं मन्त्रबलं यत्ते तद्दर्शय यतस्व च। न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम!। काश्यप उवाच। दश नागेन्द्र! वृक्षं त्वं यद्येतदभिमन्यसे। अहमेनं त्वया दष्टं जीवयिष्ये भुजङ्गम!। सौतिरुवाच। एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना। अदशद्वृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तमः। स वृक्षस्तेन दष्टस्तु पन्नगेन महात्मना। आशीविषविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः। तं दग्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत्। कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ!

जीवयैनं वनस्पतिम्। सौतिरुवाच। भस्मीभूतं ततो वृक्षं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा। भस्म सर्वं समाहृत्य काश्यपो वाक्यमब्रवीत्। विद्याबलं पन्नगेन्द्र! पश्य मेऽस्य वनस्पतौ। अहं सञ्जीवयाम्येनं पश्यतस्ते भुजङ्गम!। ततः स भगवान् विद्वान् काश्यपो द्विजसत्तमः। भस्मराशीकृतं वृक्षं विद्यया समजीवयत्। अङ्कुरं कृतवांस्तत्र ततः पर्णद्वयान्वितम्। पलाशिनं शाखिनञ्च तथा विटपिनं पुनः। तं दृष्ट्वा जीवितं वृक्षं काश्यपेन महात्मना। उवाच तक्षको ब्रह्मन्नैतदत्यद्भुतं त्वयि। द्विजेन्द्र! यद्विषं हन्या मम वा मद्विधस्य वा। कं त्वमर्थमभिप्रेप्सुर्यासि तत्र तपोधन!। यत्तेऽभिलषितं प्राप्तुं फलं तस्मान्नृपोत्तमात्। अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि दुर्लभम्। विप्रशापाभिभूते च क्षीणायुषि नराधिपे। घटमानस्य ते विप्र! सिद्धिः संशयिता भवेत्। ततो यशः प्रदीप्तन्ते त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। निरंशुरिव घर्मांशुरन्तर्धानमितो व्रजेत्। काश्यप उवाच। धनार्थी याम्यहं तत्र तन्मे देहि भुजङ्गम!। ततोऽहं विनिवर्त्तिष्ये स्वापतेयं प्रगृह्य वै। तक्षक उवाच। यावद्धनं प्रार्थयसे तस्माद्राज्ञस्ततोऽधिकम्। अहमेव प्रदास्यामि निवर्त्तस्व द्विजोत्तम!। सौतिरुवाच। तक्षकस्य वचः श्रुत्वा काश्यपो द्विजसत्तमः। प्रदध्यौ सुमहातेजा राजानं प्रति बुद्धिमान्। दिव्यज्ञानात् स तेजस्वी ज्ञात्वा तं नृपतिं तदा। क्षीणायुषं पाण्डवेयमपावर्त्तत काश्यपः"।

काश्यपनन्दन पु० कश्यपस्यायम् अण् कर्म०। १गरुडे २अरुणे ३देवमात्रे च। "ददानि मेदिनीभागं भवद्भ्योऽहं सुरर्षभाः!। यस्मिन् देशे करिष्यध्वं यज्ञान् काश्यपनन्दनाः" भा०आनु०६६अ०। "मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः। प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश" इत्युपक्रम्य "अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः" इत्युक्त्वा सर्वेषां सुरासुरादीनां तत उत्पत्त्युक्तेः ४असुरादिषु च। कश्यपशब्दे १८२०पृ० विवृतिः [कश्यपगोत्रापत्ये

काश्यपायन पुंस्त्री० कश्यपस्य गोत्रापत्यं नडा० फक्।

काश्यपि पु० कश्यपे भवः इञ्। १अरुणे २गरुडे च। तयोः कश्यपेन विनतायामुत्पत्तिकथा च भा० आ० ३१अ० यथा "एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा। विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी। तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः। उपचक्राम भर्त्तारं, तामुवाचाथ काश्यपः। आरम्भः सफलो देवि! भविता यत्त्वयेप्सितः। जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ। तपसा वालखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा। भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ त्रैलोक्यपूजितौ। उवाच चैनां भगवान् कश्यपः पुनरेव ह। धार्य्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः। एतौ सर्व्वपतत्रिणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः। लोकसम्भाविती वीरौ कामरूपविहङ्गमौ। शतक्रतुमथोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः। त्वत्सहायौ महावीर्य्यौ भ्रातरौ ते भविष्यतः। नैताभ्यां भविता दोषः सकाशात्ते पुरन्दर!। व्येतु ते शक्र! सन्तापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि। न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः। न चावमान्या दर्पात्ते वाग्वज्रा भृशकोपनाः। एवमुक्तो जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिविष्टपम्। विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा। जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा। विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः। पतत्रिणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत"।

काश्यपिन् पु० भूम्नि। काश्यपेन प्रोक्तमधीयते णिनि। काश्यपप्रोक्तशाखाध्येतृषु।

काश्यपेय पु० कश्यपस्येयम् अण् काश्यपी कश्यपभार्य्या तत्र भवः ढक्। १कश्यपपत्नीजाते सुरासुरादौ। "इत्येते द्वादशादित्याः काश्यपेयाः प्रकीर्त्तिताः" भा०आनु०१५०अ०गरुडे च "नागाश्च गरुडश्चैव काश्यपेयो महाबलः" भा०आ०२१अ०। "काश्यपेयोऽस्तताक्ष्र्यः" ग्रहपूजामन्त्रः।

काश्यादि पु० छञ्ठिठोः प्रत्यययोः प्रकृतिभूते पाणिन्युक्ते शब्दगणे स च गणः काशि वेदि (चेदि इति वा) सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिकर्षू कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिन्दम अरित्र देवदत्त दशग्राम शौवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र सुधामित्र सोममित्र छागमित्र सधमित्र (आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्) आपद् ऊर्द्ध तत्"। तात्कालिकः।

काश्यायन पुंस्त्री० काश्यस्य काशिराजस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक्। काशिराजगोत्रापत्ये

काष पु० कष्यतेऽनेन कष-करणे घञ्। १कषपाषाणे (कष्टीपाथर) ख्याते प्रस्तरभेदे शब्दचि०। २ऋषिभेदे च

काषाय त्रि० कषायेण रक्तः अण्। कषायेण रक्ते १वस्त्रादौ "यदि वासांसि ददीरन् रक्तानि ददीरन् काषायं ब्राह्म-

घो, माञ्जिष्ठं क्षत्रियो, हारिद्रं वैश्यः” आश्व॰श्रौ॰ १,१९,८। “काषायमर्थमरुणा या काषायवसनाऽथवा” अमरः। स्त्रियां ङीप्। तदन्तस्य रक्तार्थवाचकत्वात् एकार्थविशेष्यस्त्रीलिङ्गे शब्दे परे पुंवत्। काषा यो कन्या यस्य काषायकन्यः

काषायण पु॰ अश्वा॰ गणे कामे त्वत्र काषेति पाठे गोत्रापत्ये फञ्। १काषगोत्रापत्ये शुक्लयजुर्वेदवंशान्तर्गते ऋषिभेदे। “काषायणात् काषायणः” शत ब्रा॰१२,७,२,२७।

काषायवासिक पुंस्त्री काषाये वस्त्रे वासोऽस्यस्य ठन्। कीटभेदे स्त्रियां ङीप्। “सूचीमुखः कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः” सुश्रु॰। कीटशब्दे विवृतिः।

काषायिन् पु॰ भूम्नि। कषायेण प्रोक्तमधीयते णिनि। कषायर्षिप्रोक्तशाखाध्यायिषु।

काष्ठ न॰ काशत्यनेन काश–क्थन् नेट् शस्य ष। १अनलादेरिन्धनार्थे दारुणि “सकारमतिशुष्कं यत् सन्दिमध्ये समेष्यति। तत् काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवम्” इत्युक्तलक्षणयुक्ते २दारुभेदे च। “काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत” शत॰ब्रा॰,२,२,१, “यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महोदधौ। समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः” भा॰,शा॰,८६४ श्लो॰“तथाऽज्ञानसमुत्थकाष्ठञ्च सर्वं दिव्याद्रे स्वां प्रकृतिं भजन्ति” भा॰,आ॰,८६अ॰।

काष्ठक त्रि॰ काष्ठं विद्यतेऽस्य नड़ादि॰ छ कुक् च बिल्वादि॰ समासस्य लुक्। काष्ठयुक्ते। २अगुरुचन्दने न यज्ञभा॰ तस्य प्रशस्तकाष्ठवत्त्वात् तथात्वम्।

काष्ठकदली स्त्री काष्ठमिव कठिना कदली। (काठकला कदलीभेदे राजनि॰। [ङीप्।

काष्ठकीट पुं स्त्री काष्ठे कीटः। घुणाख्ये कीटे हेम॰स्त्रियां

काष्ठकुट्ट पुं स्त्री॰ काष्ठं कुट्टति कुट्ट–अण् उप॰ स॰। (काठठोकरा)पक्षिभेदे त्रिका॰ स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। [काष्ठमये कुद्दाले अव्ययी अमरः।

काष्ठकुद्दाल पु॰ काष्ठमयः कुद्दालः। नौकास्थमलघर्षणार्थे

काष्ठजम्बू स्त्री काष्ठप्रधाना जम्बूः। भूमिजम्बूवृक्षे राजनि॰

काष्ठतक्ष पु॰ काष्ठं तक्षति तक्ष–क्विप्। (छुतार)इतिप्रसिद्धे जातिभेदे। एवुल्। काष्ठतक्षकोऽप्यत्र स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। काष्ठतक्षणकर्त्तृ मात्रे त्रि॰। स्त्रियां टाप् इति भेदः। [कृमिभेदे हारा॰।

काष्ठतन्तु पु॰ काष्ठे तन्तुरिव दीर्घत्वेनावस्थितत्वात्। काष्ठस्थे

काष्ठदारु पु॰ काष्ठप्रधानो दारुः। देवदारुवृक्षे राजनि॰।

तस्य शाखाकाण्डस्कन्धयोगेन काष्ठप्रधानत्वात् तथात्वम्।

काष्ठद्रु पु॰ काष्ठप्रधानो द्रुर्वृक्षः। पलाशवृक्षे राजनि॰ तस्य काष्ठतोऽपि पुष्पोद्गमात्तत्प्राधान्यात्तथात्वम्।

काष्ठधात्रीफल न॰ काष्ठमिव शुष्कं धात्रीफलम्। आमलके राजनि॰तत्फलाभ्यन्तरे अष्टेः काष्ठस्येव शुष्कत्वात्तस्य तथात्वम्। [त्वायाम् राजनि॰।

काष्ठपाटला स्त्री काष्ठमिव कठिना पाटला। सितपाट-

काष्ठमठी स्त्री क्षुद्रो मठः मठी काष्ठेन निर्म्मिता मठीव। चितायाम् त्रिका॰। तस्याः काष्ठनिर्म्मितक्षुद्रमठाकारत्वात् तथात्वम्।

काष्ठमय त्रि॰काष्ठात्मकं मयट्। १काष्ठात्मके २काष्ठतुल्यकठिन हृदये निर्दये च। “दृष्ट्वा यः केचिदात्मानि नराः काष्ठमया इव” । भा॰,रा॰,२४४,। [हारा॰

काष्ठमल्ल पुं काष्ठं मल्ल इव यत्र। शवनिर्हारणे यानभेदे

काष्ठमौन न॰ काष्ठमिव मौनम्। इङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनरूपे मौने गरुड़षि॰

काष्ठलेखक पु॰ काष्ठं लिखति ण्वुल्। घुणाख्ये कीटे।

काष्ठलोहिन् पु॰ काष्ठञ्च लौहञ्च स्तोऽस्य। लौहवद्धे काष्ठमये लगुडे त्रिका॰

काष्ठवल्लिका स्त्री काष्ठमिव शुष्का वल्लिका। कटुकायां (कटकी) ख्याते वल्लीभेदे वैद्यकम् [शारिवाभेदे राजनि॰

काष्ठशारिवा स्त्री काष्ठमिव शुष्का शारिवा। (अनन्तमूल)

काष्ठा स्त्री काश–क्थन् नेट् शस्य षः। १दिशि। “स राजपत्नीवदनं श्रान्त्यां स्नात्वा स्थितौ दशः। आननं भाषः पितृभिः काष्ठाभिरिव सोऽन्वहम्”। २अष्टादशनिमेषात्मके २काले “त्वं मुहूर्त्तस्थितिस्त्वं च लवस्त्वं पुनः क्षणः“शुक्लस्त्वं बहुलस्त्वं च कला काष्ठा त्रुटिस्तथा”भा॰ आ॰२५अ॰। “कलाकाष्ठादिरूपेण परिणाम प्रदायिनि!” देवीमा॰। ३सीमायाम् “परा हि काष्ठा तपसस्त्वा पुनः” कुमा॰। ४स्थितौ “काष्ठां भगवतोध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकनः” भाग॰ १,१,२१, श्लो॰। ५उत्कर्षे च अमरः: “काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धम्” कुमारः। काष्ठं प्राधान्येनास्त्यस्याम् अच्। ६दारुहरिद्रायां मेदि॰। ७कश्यपपत्नीभेदे। “अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत्। अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला। मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः” इत्युपक्रम्य “अरिष्टायास्तु गन्धर्व्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः” भाग॰ ६,६,२६ उक्तम्

काष्ठागार न० काष्ठनिर्म्मितमागारम्। (काठेरघर) काष्ठनिर्म्मिते गृहे त्रिका०।

काष्ठाम्बुवाहिनी स्त्री काष्ठनिर्म्मिताऽम्बुवाहिनी। (सेंओति) ख्याते द्रोणीरूपे नौकाजलसेचनपात्रभेदे अमरः

काष्ठालुक न० काष्ठमिव कठिनमालुकम्। कन्दभेदे। "कन्दातन ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः विदारिकन्द-शता-वरी-बिस-मृणाल-शृङ्गाटक-कशेरुक-पिण्डालुक-मध्वालुक-हस्त्यालुक काष्ठालुक-शङ्खालुक-रक्तालुकेन्दीवरोत्पल-कन्दप्रभृतीनि। रक्तपित्तहराण्याहुः शीतानि मधुराणि च। गुरूणि बहुशुक्राणि स्तन्यवृद्धिकराणि च" सुश्रुतः।

काष्ठिक त्रि० काष्ठमस्त्यस्य ठन्। बहुकाष्ठयुक्ते वनवे देशादौ 'क्षुद्रं काष्ठं ङीप् काष्ठी स्वार्थे क ह्रस्वः टाप्। काष्ठिका क्षुद्रकाष्ठखण्डे स्त्री। "विंशति काष्ठिकाः" भवदेवः

काष्ठिन् त्रि० काष्ठमस्त्यस्य इनि। बहुकाष्ठयुक्ते स्त्रियां ङीप्

काष्ठील पु० काष्ठिना इल्यते इल–क्षेपणे कर्म्मणि घञ्। १राजार्के राजनि० २रक्तचीलेव। ३कदलीभेदे (काठकला) शब्दच०

काष्ठेक्षु पु० काष्ठमिव कठिनकाण्ड इक्षुः। इक्षुभेदे सुश्रु० इक्षुशब्दे ९०८पृ० विवृतिः। भावप्र० काष्ठेक्षुरिति पाठः।

काष्ठोदुम्बरिका स्त्री काष्ठप्रधाना उदुम्बरिका। काकोदुम्बरिकायाम् शब्दच०।

कास कुत्सित शब्दे (रोगहेतुकशब्दभेदे) भ्वा० आत्म० अक० सेट्। कासते अकासिष्ट कासाम्-बभूव-आस-चक्रे चकासे "असीतोरावणः कासाञ्चक्रे शब्दैर्निराकुलः" भट्टिः। "कासाञ्चक्रे कुत्सितशब्दमभिहितवान्" जयम०। "अतऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूमोपहतलक्षणम्। क्षिपति क्षौति चात्यर्थमत्याधमति कासते" "स पूर्व्वं कासते शुष्कम्" सुश्रु०। "कासमानश्च तृष्णाभिभूतः" सुश्रु०। अस्य क्वचित् परस्मैपदित्वमिच्छन्ति। "प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन कासेत्तु शुष्कं स्वरभेदयुक्तः" सुश्रु०कासशब्दे उदा०। क्विप् काः। "यथा शीतोऽग्न्युद्धतः सह कासा वेपथः" अथ० ५,२२,१०, भावे घञ्। कासः कुत्सितशब्दः "सुश्च शीर्षक्त्या उत कासएनम्" अथ० १,१२,३।

कास त्रि० कस हिंसने कर्त्तरि घ। १हिंसके। कासतेऽनेन कास–करणे घञ्। २रोगभेदे पु० "कुरुधा बलासं कासमुद्युगम्" अथ० ५,२२,११। तल्लक्षणनिदानादि सुश्रुते उक्तं यथा

"अथातः कासप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः। उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः श्वासहिक्कयोः। कासस्यापि च ते ज्ञेयास्तस्योत्पत्तिहेतवः। धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च। विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव। प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः। निरेति वक्त्रात् सहसा सदोषः कासः स विद्भिरुदाहृतस्तु। स वातपित्तप्रभवः कफाच्च क्षतात्तथान्यः क्षयजोऽपरश्च। पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भिर्विवर्द्धितो यक्ष्मविकारकृत् स्यात्। भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्डूर्भोज्योपरोधो गलतालुलेपः। स्वशब्दवैषम्यमरोचकोऽग्निसादश्च लिङ्गानि भवन्त्यमूनि। हृच्छङ्खमूर्द्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः। प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन कासेत्तु शुष्कं स्वरभेदयुक्तः। उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्द्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः। पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत्स पाण्डुः परिदह्यमानः। विलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः। अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन। यस्योऽतिमात्रं विहतस्य यस्य व्यायामभाराध्ययनाभिघातैः। विक्षिप्तवक्षाः स नरः सरक्तं ष्ठीवत्यभीक्ष्णं क्षतजः स उक्तः। अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः। रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्। स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम्। कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विभिन्नेनेव चोरसा। सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना। दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना। पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यपीडितः। पारावतइवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्। विषमाऽसात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्। घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः। कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम्। स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयञ्चोपलभेत कासी। शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्ब्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम्। तं सर्व्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति। इत्थं समासाद्य भवन्त्यथो वै याप्यन्तमाहुर्भिषजस्तु कासम्"।

भावप्र० एतद्विवृतं यथा

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः। क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्। क्षयाय राजयक्ष्मणे। अथ पूर्व्वरूपमाह। पूर्व्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता। कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते। भोज्यानामवरोधः अन्नगिलने कष्टत्वम्। अथ

वातिकस्य रूपमाह हृच्छङ्खमूर्द्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः। प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव। शङ्खौ ललाटैकदेशः, शुष्कं श्लेष्मादिरहितम्। पैत्तिकस्य रूपमाह उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्द्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः। पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि कासेत् सपाण्डुः परिदह्यमानः। सपाण्डुः, पाण्डुरोगयुक्तः। श्लैष्मिकस्य रूपमाह प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदेत् शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः। अभक्तरुग्गौरवकण्डुयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन। प्रलिप्यमानेन मुखेन श्लेष्मलिप्तेन मुखेनोपलक्षितः। अभक्तरुक् न भक्ते रुक् रुचिर्यस्य सः। कण्डूः कण्ठ एव। क्षतकासस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः। रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्। अश्वगजयोर्निग्रहो दमनम्। लक्षणमाह स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम्। कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विभग्नेनेव चोरसा। सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना। दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना। पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यपीड़ितः। पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्। कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया एवमुरसेति। क्षयकासस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह विषमाऽसात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्। घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः। कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम्। घृणिनां विचिकित्सायुक्तानाम्। लक्षणमाह सशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयञ्चोपलभेत् स कासी। शुष्कं विनिष्ठीवति दुर्ब्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम्। तं सर्व्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति। असाध्यसाध्ययाप्यत्वमाह इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः। साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः। एवं क्षतोत्थितः क्षीणानामसाध्यः। बलवतां साध्यो याप्यो वा स्यात्। न वा कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ सिध्येतां क्षतक्षयजौ सद्वैद्यः सद्भेषजः सदुपरिचारकयुक्तस्य सदातुरस्य जातौ। स्थविराणां जराकासः सर्व्वो याप्यः प्रकीर्त्तितः। स्थविराणां जराकासः वृद्धानां यः कासो भवति स जराकाससंज्ञः स सर्व्व एव वातजादिरपि याप्यः। त्रीन् पूर्व्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत्। एषोऽपि कास उपेक्षणीयो न भवति। किन्तु शीघ्रं प्रतिकरणीय इत्याह ज्वरारोचकहृद्रोगस्वरभेदक्षयादयः। भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्त्वरया जयेत्” ।

कासरोगभेदस्य हेतुपापादि कर्म्मविपाकशब्दे १७६४, पृ० उक्तम्। कं जलमस्यतेऽनेन अस—क्षेपणे करणे घञ् इत०। १शोभाञ्जनवृक्षे पु० शब्दच०। तदञ्जनसेवने नेत्राज्जलनिःसारणात्तस्य तथात्वम्।

कासकन्द पु० कासहेतुः कन्दः। कासालौ राजनि०

कासघ्न त्रि० कासं हन्ति हन—हेत्वादौ टक्। कासहरे सुश्रुतोक्ते १विधानभेदे। “प्रायोगिकः स्नैहिको वैरेचनः कासघ्नः वामनीयश्च” इत्युपक्रमे “बृहतीकण्टकारिकात्रिकटुकाश्वमर्द्दनेङ्गुदीवङ्गनःशिलाश्चिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीप्रभृतिभिः कासहरैश्च कासघ्ने” (धूमे)। स्त्रियां ङीप्। सा च २कण्टकार्य्यां स्त्री शब्दच०। “हरीतकी कणा शुण्ठी मरिचं गौड़संयुतम्। कासघ्नो मोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः” भावप्र०उक्ते ३मोदकभेदे पु०। कासनाशककासहरादयोऽपि। कासरोगनिवारके त्रि० “येन तेन प्रकारेण यामकः कासनाशकः” वैद्यकम् कासहरैश्चेति सुश्रुतः

कासजित् स्त्री कासं जयति जि—क्विप्। १भार्ग्याम् (बामनहाटी) राजनि०। २कासनाशके त्रि०।

कासनाशिनी स्त्री कासं नाशयति नश—णिच्—णिनि ङीप्। कर्कटशृङ्ग्यां रत्नमा०।

कासन्दीवटिका स्त्री वेशवारभेदे राजवल्लभः।

कासमर्द्द पु० कासं मृद्नाति मृद—अण् उप०स०। (कास-कालिन्दा) इति ख्याते तद्गुणाद्युक्तं भावप्र० यथा “कासमर्द्दोऽरिमर्द्दश्च कासारिः कर्कशस्तथा। कासमर्द्ददलं रुच्यं वृष्यं कासविषास्रनुत्। मधुरं कफवातघ्नं पाचनं कण्ठशोधनम्। विशेषतः कासहरं पित्तघ्नं ग्राहकं लघु”। सुश्रुतेऽयं सुरसादिगणे पठितः सुरसादिशब्दे विवृतिः। तस्य जलप्राचीनक्षेपेण मृद्यतेऽसौ मृद—कर्म्मणि घञ्। वेशवारभेदे स च पिष्टकमिश्रितकासमर्द्दतैलवेशवारः इति पाकराजेश्वरः।

कासमर्द्दन पु० कासं मृद्नाति मृद—ल्यु इत०। पटोले हारा०

कासर पुंस्त्री० के जले आसरति आ+सृ—अच् ७त०। महिषे अमरः तस्य जले सदाऽऽसरणात्तथात्वं स्त्रियां ङीष्।

कासहन् पु० कासं हन्ति हन—क्विप्। “कण्टकारीकृतः क्वाथः सकणः सर्व्वकासहा” इत्युक्ते कासनाशके १क्वाथभेदे

तस्य कासनाशकत्वात् तथात्वम् २कासनाशकमात्रे त्रि०

कासार पु०कस्य जलस्यासारोऽत्र । १सरोवरे विंशत्या रगणै-
रचिते २दण्डकच्छन्दोभेदे च वृत्त० टी० । ३पक्वान्नभेदे
न० भावप्र०
"घृते तप्ते विनिःक्षिप्य कटाहे पाचयेत्क्रमात् ।
ततस्तान विनिःक्षिप्य खण्डं भागसमं पचेत् । ततश्चाक्षिप्य
तत् पात्रे क्षिप्त्वा सम्यक् सुचिक्कणे । चतुरस्त्रीकृतं हि तत्
भवेत् कासारसंज्ञकम् । कासारं रुचिदं मेध्यं नातिरूक्षं
नपिच्छिलम् । कुष्ठाश्मकफपित्तघ्नं पित्तघ्नौ रुचिकारकम् ।
मण्डेन मापाम्बुश्टाटकसेरूणां पृथक् पृथक् । शालूकस्य
च कर्त्तव्यं कासारं खण्डसर्पिषा" । [विवृतिः ।

कासारि पु० ६त० । कासमर्द्दवृक्षे भावप्र० कासमर्द्दशब्दे

कासालु पु० कासकारी आलुः । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे आलुक-
भेदे राजनि०

कासीस न० कासीं क्षुद्रकासं स्यति सो–क । (हिराकष)
उपधातुभेदे तल्लक्षणादिकमित्यादि कासीसशब्दे विवृतिः ।
"कासीसं लिहता दन्तौ हरितालं हराङ्घ्रिजा" सुश्रु० ।

कासृति स्त्री० कुत्सिता सृतिः सरणम् । कुत्सितगतौ
"न कासृत्या ग्रामं प्रविशेत्"गोभि०

कास्तीर न० ईषत्तीरमस्यास्ति कोःका नि० सुट् । ईषत्तीर-
युक्ते नगरभेदे सि०कौ० ।

काश्मर्य्य पु० काश्मर्य्य+पृषो० शस्य सः । गाम्भार्य्याम्

काह्वका स्त्री काह्वका+पृषो० वस्य कः । काह्वावादो द्वि-
रूपकोषः ।

काहल पुंस्त्री कुत्सितं हलति विलखति हल–अच्, कोः का ।
१विड़ाले २कुक्कुटे, स्त्रियां ङीष् ३शब्दमात्रे पु०४महाढ-
क्कायाम्, स्त्री टाप्मेदि० ५धुस्तूराकारे वाद्ययन्त्रभेदे
६अप्सरोभेदे स्त्री शब्दच० ७कव्यक्तवाक्ये न० हेमच० ।
८शुष्के ९भृशे, १०खले च त्रि० मेदि० ।

काहलापुष्प पु० काहलेव पुष्पमस्य । धुस्तूरे शब्दमा०

काहलि पु० कं सुखमाहलति ददाति का+हल+इन् ६त० ।
१शिवे "कल्योऽसख्यस्य देहस्य काहलिः सर्वकामदः
भा० आनु०१७अ० २तरुण्यां युवत्यां स्त्री ङीष् मेदि० ।

काही स्त्री ईषदाहन्ति आ+हन–ड गौरा० ङीष् । कुटज-
वृक्षे राजनि०

कि ज्ञाने जुहो० पर० सक० अनिट् । चिकेति अकैषीत् ।
चिकाय । वैदिकोऽयं धातुः

किंयु त्रि० किमिच्छति मान्यत्वेन निषेधेऽपि वेदे क्यच् ततः
छन्दसि उ । किमिच्छौ "किंयुर्विप्रोनद्योजोहवीति"
ऋ० १,२१,४, "किंयुः किमिच्छुः" भा०

किंराजन् पु० कःकुत्सितो राजा क्षेपार्थत्वात् न टच्शब्दमा०।
कुत्सिते राजनि । किमः प्रश्नार्थकत्वे तु टच् । किं राज-
इत्येव अ०व०। किंराजन् निन्दितनृपयुक्ते देशादौ त्रि०

किंवत् त्रि० किं विद्यतेऽस्य मतुप् मान्तत्वात् मस्य वः । किं-
विशिष्टे स्त्रियां ङीप् । कस्येव कश्चिच्चिन्न वा वति ।
किंतुल्यार्थे प्रश्नार्थे सम्भावनार्थे च अव्य० ।

किंवदन्ति(न्ती) स्त्री किम्+वद्–झिच् वा ङीप् । जनश्रुतौ
सत्ये असत्ये वा लोकप्रवादे अमरः । "इति व्याधानां
मुखात् किंवदन्ती श्रूयते" हितो० । "अस्ति किलैषा
किंवदन्ती–अस्माकं कुले कालरात्रिकल्पा विद्या नाम
राक्षसी समुत्पत्स्यते" प्रबोधच०

किंवा अव्य० किञ्च वा च द्वन्द्वः । १वितर्के २सम्भावनायां
३पक्षान्तरद्योतने च मेदि० पदद्वयमित्यन्ये

किंशारु पु० कुत्सितं शृणाति किम्+शॄ–ञुण् । १धान्या-
द्यग्रभागे, अम० "शूर्पशोभितकणकिंशारुकांशाधकुम्भान-
मकदद्भिः प्रचात्म्य" दशकु०२धान्ये, ३कङ्कपक्षिणि च मेदि०
"किञ्जरयोः श्रिणः" उणा० सू० "शॄ हिंसायाम् इत्यु-
ज्ज्वलदत्तोक्तेः मान्तमध्योऽयं शब्दः० दन्तमध्यपाठः
मात्रादिकमपि । गतिकारकोपपदत्वेन तत्पु० प्रकृतिस्वरः ।

किंशुक पु० किञ्चित् शुकइव शुकतुण्डाभपुष्पत्वात् ।
१पलाशे अमरः "कलकलस्वानविदीर्णरागिहृदिस्र-
क्कुङ्कुमाक्तकिंशुकाशुगाम्" नैष० "किंशुकाम्भोजबकु-
लचूताशोकादिपुष्पितैः" सुश्रुतः "ते (दैत्या) हेमनिष्का-
भरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः । निहता बह्वशोभन्त
पुष्पिता इव किंशुकाः" भा०व०१५अ०" । अस्य च निर्ग-
न्धत्वम् "विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धाइव किंशुकाः"
चाणक्यः । फलहीनत्वञ्च"अविज्ञाय फलं योहि कर्म्म-
त्वेवानुधावति । स शोचेत् फलवेलायां यथा किंशुकसे-
चकः" रामा० २नन्दिवृक्षे राजनि०

किंशुलक पु० किंशुक+किंशुलुकादीनाम्" पा०नि०लमध्यता ।
पलाशवृक्षे शब्दर० । अस्य गिरिशब्दे परे दीर्घः । किं-
शुलुकागिरिः (पलाशप्रधानपर्व्वतः)

किंशुलुकादि पु० गिरौ परे दीर्घनिमित्ते पा०उक्ते शब्दगणे
स च गणः किंशुलुक शाव नड़ अञ्जन भञ्जन लोहित
कुक्कुट ।

किंस त्रि० किं स्यति सो–क वनादि० पूर्व्वपदस्यनिमित्तात्

न स्यात् । कुत्सितक्षेपे तु तद्वारो किमेति पाठान्तरम् पृषो० अनुस्वारलोपः । तदर्थे

किंसखि पु०कः कुत्सितः सखा किमःक्षेपार्थत्वात् न टच्समा० । कुत्सिते सख्यौ "स किंसखा साधु न शास्ति योऽधि-पम्" किरा० प्रश्नार्थे किमः टच्समा० । किंसखइत्येव ।

किंस्वित् अव्य० द्वन्द्वः । वितर्के शब्दर० स्थाणुरयं किंस्वित् पुरुषः । स्थाणुत्वपुरुषत्वाभ्यां वितर्कोऽत्र गम्यते ।

किकि पु० कक इन् पृषो० इत्वम् । १नारिकेले राजनि० । किकीतिशब्दकारके २चाषपक्षिणि (स्वर्ण चातक) शब्दमा० ।

किकिदिव पु० किकीत्यव्यक्तशब्देन दीव्यति दिव–क । चाषपक्षिणि । इन् । किकिदिविरप्यत्र शब्दमा० ।

किकिन् पु० किकीतिशब्दोऽस्त्यस्य वीह्या० इनि । चाषपक्षिणि किकीदिविरिति पदद्वयम् अमरव्याख्याने चीरस्वामी ।

किकिर त्रि० कृ–पचार्थे कर्मणि क वेदे पृषो० आदौ आगमः । कीर्णे "आविष्ट किकिरा कृणु पत्नीनाम्" ऋ० ६'५३'७' "किकिरा कीर्णानि" भा० सुपां सुलु गित्यादि ना आच् । एतेन किकिराशब्दकल्पनं चिन्त्यम् ।

किकीदि(दी)वि पु० किकीतिशब्देन दीव्यति दिव–इन् उणा०सू० किकीदिवीति निर्देशात् नि०दीर्घः । चाषे सि० कौ० अत्र पूर्वोत्तरपदयोर्ह्रस्वदीर्घविनिमये किकिदीविरि त्यपि तत्रैव सि० कौ० । "साकं यक्ष्म प्रपत चाषेण किकिदीविना" ऋ० १०,९७,१३ ।

किक्किट त्रि० कुत्सिते । "किक्किटाकारेण यान्याः पशयो-भवन्ति" तैत्ति० स०

किक्किश पु० सुश्रुतोक्ते दैहिके क्रमिभेदे । "केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किक्किशास्तथा" क्रमिशब्दे विवृतिः

किक्किसाद पु० "राजिमन्तस्तु" इत्युपक्रमे "गोधूमकः किक्किसाद इति सुश्रुतोक्ते सर्पभेदे । सर्पशब्दे विवृतिः

किखि पु०स्त्री० (खाँक शेयालि) शृगालभेदे त्रिका०

किङ्कणी स्त्री किञ्चित्कणति कण–शब्दे इन् ङीप् । क्षुद्रघण्टिकायां हेमच०

किङ्कर त्रि० किञ्चित् करोति अच् । १दासे सेवके स्त्रियान्तु टाप् । किङ्करस्य पत्नी ङीष् । २किङ्करी दासपत्न्याम् स्त्री "अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः" रघुः । "निम्नस्य किङ्करो भूपो वैश्योभूपस्य भूमिप ! । सर्वेषां किङ्करः शूद्रो ब्राह्मणस्य विशेषतः" पुरा० । किङ्करस्य गोत्रापत्यं नडा० फक् । कैङ्करायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री ।

किङ्कल पु० सात्वतवंश्ये न्यपभेदे । "भजमानस्य निम्लोचिः किङ्कणी-हृदिरेव च" भाग० ९,२४,५, नकादौ किङ्कणेति वा पाठः ततो गोत्रापत्ये फक् । काङ्कलायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०

किङ्किणी स्त्री किङ्किणी+पृषो० इत्वम् । १क्षुद्रघण्टिकायाम् अम० । तदाकारफले २विकङ्कतवृक्षे राजनि० "रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि । वैयाघ्रपरियुक्तेन किङ्किणीजालमालिना" भा० आ० २२० अ० "सौभाग्यं मन्द-दात्रोति किङ्किणी मददद्वरैः" विष्णु ध० पु० "भग्नं भीमेन मरुता भवतोरथकेतनम् । पातितं किङ्किणीजालम्" वेणी० । ३अम्लरसायां द्राक्षायां "वृद्रधरः जलजम्बु इक्षे फलायुधः "कटुम्लं किङ्किणी द्राक्षा वक्त्रं शोषमेव च" हारी० । किंशब्दः किम इव यस्यां स्तुतौ गौरा० ङीष् । तन्त्रसारोक्ते ५देवीस्तुतिभेदे सा च "किं किं दुःखं सकलजननि ! क्षीयते न स्मृतायाम्" इत्यादिका स्तुतिः ।

किङ्किणीका स्त्री कण–शब्दे ईकन् प्रकृतेः किङ्किणादेशः । क्षुद्रघण्टिकायाम् । "तनुवाहु वाहः सगद्गदाभीर किङ्किणीकः" कुमा० । अभूमिपालान् भोजान् स्वाना-तिष्ठत् किङ्किणीकिनः हरिव० ३८ । अस्य पुंस्त्वमपि "किङ्किणीकविभूषितान्"

किङ्किणीकाश्रम पुं न० भा० प्रसिद्धे तीर्थभेदे । "वैमानिक उप्य यत्र किङ्किणीकाश्रमे तथा निवासेऽप्सरसां दिव्ये कामचारी महीयते" भा० अनु० २५ अ० ।

किङ्किर पुंस्त्री किञ्चित् किरति वियोगिनं रागाय वा कृ–क । १भ्रमरे २कोकिले ३अश्वे च शारस्वतः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ३कामे पु० ४गजकुम्भे न० ५रक्तवर्णे पु० ६तद्वति त्रि०

किङ्किरात पु० किङ्किरं रक्तवर्णमतति अत–अच् । अशोक-वृक्षे जटा० भरतमितशिरः "शेखरैः किङ्किरातैः" रत्ना० ।

किङ्किराल पु० किङ्किराय रक्तताये अलति काम्यीति अल–अच् शब्द० । बर्बुरे वैद्य० तस्य निर्यासयोगेन रक्तवर्णस्थिरत्वकरणात् तस्य तथात्वम् ।

किङ्किरिन् पु० किङ्कर+इनि । (वइचि) विकङ्कतवृक्षे जटा०

किङ्किल अव्य० किम्+किल+द्वन्द्वः । "किङ्किलेति कोपा-श्रद्धयोः" शब्दरत्नोक्ते १कोपे २अश्रद्धायाञ्च । "न सर्वये न श्रद्दधे किङ्किल भवान् वृषलं याजयेत्" भवत्कर्त्तृकं शूद्रयाजनं कोपविषयः अश्रद्धाविषयश्च । तदर्थक किङ्किलशब्दयोगे लिङ् ।

किञ्च अव्य० किञ्च च द्व० । १आरम्भे, २समुच्चये, ३वाकल्ये, ४सम्भावनायाञ्च मेदि० ५अवान्तरे जटा०

किञ्चन अव्य० किम्+चन द्वन्द्व० पदद्वयमित्यन्ये । १अवाकल्ये,

२अल्पे च किम्+चन—अच्। ३हस्तिकर्णपलाशे पु० शब्दरत्ना० “असाकल्ये तु चिच्चन” इत्यम-रोक्तेः चनेति भिन्नं पदम् अतएव मधू० अकिञ्चनशब्दो-निपातितः।

किञ्चित् अव्य०किम्+चित् द्वि चिच्च समा० वा। १असाकल्ये, २अल्पे च राजनि०। अस्य पदद्वयत्वमते १अकिञ्चित्कर इत्यादौ सह सुपेति समास इति बोध्यम्। इदन्तया नि-र्देष्टुमशक्यत्वेन किञ्चित्त्वम्। “कम्पेन किञ्चित् प्रति-गृह्य मूर्ध्नः” रघुः “किञ्चित् प्रकाशस्तिमितोग्रतारैः”। “आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्याम्” कुमा०।

किञ्चुलक पु० किञ्चित् चुलुम्पति सीतः चुलुम्प-ड संज्ञायां कन्। (केंचो) महीलताख्ये कीटभेदे अम० पृषो० किञ्चिलिकोऽप्यत्र अमरटी०। [किन्दानशब्दे दृश्यम्।

किञ्जप्य न० किञ्चिज्जप्यं यत्र। भा० प्रसिद्धे तीर्थभेदे

किञ्जल न० किञ्चित् जलमत्र। पद्मादेः केशरे शब्दर० पृषो० ललोपे” किञ्जलमप्यत्र राजनि०।

किञ्जल्क पु०किञ्चित् जलति जल-अपवारणे क तस्य नेत्त्वम्। पुष्पादेः १केशरे,२पुष्परेणौ,३नागकेशरे च मेदि० पद्मनध्य-स्थे केशाकारे पदार्थे।“केचित् किञ्जल्कसङ्काशाः केचित् पीताः पयोधराः”भा०व०१८८अ०। “पद्मोदरच्युतरजः किञ्जल्कादपरां गतैः” भा०व०१५८अ०। “किञ्जल्कनीं ददौ चार्घ्यं नानाम्लानपङ्कजाम्” देवीमा० अमरे पुंस्त्व-जटाधरे क्लीवत्वमप्यभिहितम्। तद्गुणादिकं भावप्र० उक्तं “किञ्जल्कः शीतलो रूक्षः कषायो ग्राह-कोऽपि सः। कफपित्ततृषादाहरक्तार्शोविषशोथजित्” तत्र पुष्पकेशरे “हिरण्मयरजोगर्भश्रेणुः पद्मकिञ्जल्काः गतकरा होतः”अ०श्रौ० ८,३,५“यज्ञैः कृतकिञ्जल्काः कृतकेशरा” होतुः स्रजःकार्याः नारा०

किट गतौ सक० भये अक० भ्वा०पर० सेट्। केटति अकेटीत् किकेट पनिकटति।

किटकिटाय किटकिटे अव्यक्तशब्दकरणे डाच् क्यष्-नामधातुः किटकिटायते अकिटकिटायीत् “दन्तान् किटकिटायते उद्गताक्षोऽजिह्वां खादति” सुश्रुतः

किटि पु० किट—गतौ इन् किच्च। शूकरे अमरः स्त्रियां सिद्धत्वात् वा ङीप्

किटिभ पु० किटिरिव भाति कृष्णत्वात् भा—क। १केशकीटे (उकुण) हेम०। २सर्पदंशनोपद्रवभेदे न० सुश्रु०। “दद्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च। तैर्भवन्तीह द-द्रूणां यथास्वञ्चाप्युपद्रवाः”।“पिडकोपचयशोषाः विसर्पाः किटिभानि च। पर्व्वभेदोरुजश्शोथोज्वरोमूर्च्छा च दा-रुणाः। दौर्वल्यमर्शश्वासोवमथुर्लोमहर्षणम्। “दष्ट-रूपं समासोक्तमेतच्च व्यासतः शृणु” सुश्रु०। तल्लक्षणं तत्रोक्तं यथा। “यत् स्रावि वृत्तं घनमुग्रकण्डु तत् स्निग्धकृष्णं किटिभं वदन्ति”

किट्ट न० किट-क्त नि० इडभावः। १धातूनां मले, २तैलादा-धोभागस्थे मले च“पृथक् किट्टं पृथङ्मलम्” योगार्णवः। “आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः। शिराभि स्तज्जलं नीतं वस्तिं मूत्रत्वमाप्नुयात्। शेषं किट्टं च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते” भावप्र०।

किट्टवर्ज्जित न० ३त०। शुक्रे चरमधातौ यथा च तस्य पाके किञ्चित् मलशून्यत्वं तथोक्तं भावप्र० तच्च अहङ्कारशब्दे ५६०पृ०उक्तम्।

किट्टाल पु० किट्टमालाति आ+ला—क। १ताम्रकलसे किट्ट-रूपेण अलति पर्य्याप्नोति अल—अच्। २लौहमले मेदि०

किण पु० कण गतौ अच् पृषो० अत इत्त्वम्। (घेंटा)। (कड़ा)१शुष्कव्रणे, २मांसग्रन्थौ, ३घर्षणजे चिह्ने च। “ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन” रघुः “कराभ्यां किणजा-ताभ्यां शनकैः संववाहतुः” भा०व० १४४अ०। [शब्दर०

किणि स्त्री किणाय तच्छेदाय प्रभवति वा० इन्। अपामार्गे

किणिही स्त्री किण—अस्त्यर्थे इनि किणिनो व्रणान् हन्ति हन—ड गौ० ङीप्। अपामार्गे अमरः। “इङ्गुदी-कि-णिही-दन्ती-सरला-देवदारुभिः” सुश्रु०

किण्व न० उल्वादि० नि०। १सुराबीजे २ पापे च मेदि० सुराबीजद्रव्यभेदश्च नानाविधः सौत्रामणीशब्दे वक्ष्यते. भावप्र० “सुराबीजन्तु किण्वकम्”इति परिभाष्य“सुराबीजं यवगोधूमतण्डुलादि” इति व्याख्यातं सुश्रुते तु तस्य तण्डुलादितो भिन्नत्वेन निर्द्देशः कृतः यथा “दैत्यनिकृन्तनं काये माषान् सुभावितान्। दधीतां-स्तत्कषायेण शालीनाञ्चापि तण्डुलान्। अवचूर्ण्य ततः पिण्डान् कृत्वा शुष्कान् सुचूर्णितान्। शालितण्डुल चूर्णञ्च तत्कषायेण साधितम्। तस्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन् किण्वभागविमिश्रितान्। मण्डोदकार्थे क्वाथञ्च दद्यात्तत्र सर्वं सेचतः। निदध्यात्कलशे तान्तु सुरां जातरसां पिबेत्” “किण्वादिभ्योमदशक्तिवत्” सां०सू०। अयं शब्द पु० न० इति भरतः। तत्र कृतम् अपूपा० यत् छ वा किण्व्य किण्वीय तत्साधने द्रव्ये त्रि०

कित संशये रोगापनयने च भ्वा०पर०सक० सेट् एतदर्थे स्वार्थे सन् । चिकित्सति अचिकित्सीत् चिकित्सा चिकित्सितुम् चिकित्सितः । यदि अक० न सन् इच्छायां सक० न सन् । केतति अकेतीत् । केतनं केतः

कित ज्ञाने जुहो०पर०सक० सेट् वैदिकोऽयम् । चिकित्ति अकेतीत् । "यं नोकिचिकेत् चित्रभानो" ऋ०१०.५१,२०

कित पु० कित–क । १ ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अश्वादि० फञ् । कैतायन तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री०

कितव पु० कि–भावे–क्त कितेन वाति वा–क । १द्यूतकारके २धुस्तूरवृक्षे अमरः ३वञ्चके, ४खले,च त्रि० मेदि० ५चोरनामकगन्धद्रव्ये, पु० शब्दरत्ना० । "यन्ता पितेव कितवं शशास" ऋ० २,२९,५ । द्यूतकारके "कितवासो यद्रिरिपुर्न दीवि यद्वा घा सत्यमुत यन्न विद्म" ऋ० ५,८५,८ । "कितवा ये वधकाश्च ये । अमात्याश्च ते दृष्टाः सेषु सत्यं न विद्यते" नारदः । "कितवाद्यूतकराः" रघु० । द्यूते विशेषः या०मिता० दर्शितो यथा "द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि" या० "द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारस्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्याः न पुनःश्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादि नियमोऽस्ति । साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकारा एव कार्य्याः न तत्र स्त्रीबालकितवेत्यादिनिषेधोऽस्ति । कश्चित् द्यूतविषेशुन्दश्यमाह" मि० "राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः" या० "कूटैरक्षादिभिरुपधिना च मतिवञ्चनहेतुना मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाऽङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत् । नारदेन निर्वासने विशेष उक्तः "कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृत" इति । यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि "द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात्कारयेत वा । तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः" इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षरहितद्यूतविषयतया च योज्यानि" मि० किञ्च "द्यूतमेकमुखं कार्य्यं तस्करज्ञानकारणात्" या० । "यत् प्रोक्तं द्यूतं तदेकं मुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्य्यम् । राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः तस्करज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपप्रयोजनोऽत्र प्रायशः चौर्य्यार्जितधना एव कितवा भवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्य्यम्" मिता० । "ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् । गृह्णीयाद्धूर्त्तकितवात् इतराद्दशकं शतम्" या० । "द्यूतास्त्वोघं यासमां तत्र राशिं समासीनस्तत्रो मन्दबुद्धिः" भा० आ०१अ० । कितवस्य गोत्रापत्यम् अश्वा०फञ् । कैतवायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । उत्करा० चतुरर्थ्यां छ । कितवीय तत्सन्निकृष्टादौ अनन्तरापत्ये तिका० फिञ् । कैतवायनि तदपत्ये पुंस्त्री० तैकायनि शब्दे न इत्वे फिञो लुक्, बहुत्वे । तैकायनयः कैतवायनयश्च तिककितवाः । अस्य व्याघ्रादि०उपमितसमासः । कितवधूर्त्तः । शौण्डा०७त०; अक्षकितवः । वञ्चके "तव कितव ! किमाहितैर्वृथा नः" माघः ६रोचननामगन्धद्रव्ये राजनि० । [कीटभेदे त्रिका०

किन्तनु पु० का कुत्सिता तनुरस्य । (माकड़सा) ख्याते

किन्तमाम् अव्य० कुत्सितार्थे किम्+बहूनां मध्ये एकस्यातिशये तमप् आमु । बहूनां मध्ये प्रकृष्टे कुत्सिते

किन्तराम् अव्य० कुत्सितार्थे किम्+द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये तरप् आमु । द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टे कुत्सिते ।

किन्तु अव्य० किञ्च तु च द्व० । १पूर्व्ववाक्यसङ्कोचसम्पादने, २प्रागुक्तविरुद्धार्थे, ३किंपुनरित्यर्थे च मेदि० ।

किन्तुघ्न पु० तिथ्यर्द्धरूपकरणभेदे करणशब्दे विवृतिः

किन्दत पु० भारतप्रसिद्धे कूपभेदरूपे तीर्थे "किन्दतं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च । गच्छेत परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरूद्वह !" भा०व०८३०अ० ।

किन्दम पु० ऋषिभेदे स हि मृगरूपेण मृगीरूपधारिण्या स्त्रिया सह सङ्गमकाले पाण्डुना मृगबुद्ध्या हतः । तत्कथा भा० आ० ११८अ० यथा "राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते । चरन् मैथुनधर्म्मस्थं ददर्श मृगयुग्मकम् । ततस्तां च मृगीं तञ्च रुक्मपुङ्खैः स पत्रिभिः । निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पञ्चभिराशुगैः । स च राजन् ! महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः । भार्य्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण सङ्गतः" इत्युपक्रम्य पाण्डुं प्रति तत्कृतविवरस्य तस्य शापदानमुक्तं तत्रैव यथा "मृग उवाच । नाहं घ्नन्तं मृगान् राजन् ! विगर्हे चात्मकारणात् । मैथुनन्तु प्रतीक्ष्यं मे त्वयेहाद्यानृशंसतः । सर्व्वभूतहिते काले सर्व्वभूतेप्सिते तथा । को हि विद्वान् मृगं हन्याच्चरन्तं मैथुनं वने । अस्यां मृग्याञ्च राजेन्द्र ! हर्षान्मैथुनमाचरम् । पुरुषार्थफलं कर्त्तुं तत्त्वया विफलीकृतम् । पौरवाणां महाराज ! तेषामक्लिष्टकर्म्मणाम् । वंशे जातस्य कौरव्य ! नानुरूपमिदन्तव । नृशंसं कर्म्म सुमहत् सर्व्वलोकविगर्हितम् । अस्वर्ग्यमयशस्यञ्चाप्यधर्म्मिष्ठञ्च

भारत!। स्त्रीभोगानां विशेषज्ञः शास्त्रधर्म्मार्थतत्त्ववित्। नार्हस्त्वं सुरसङ्काश! कर्त्तुमस्वर्ग्यमीदृशम्। त्वया नृशंसकर्त्तारः पापाचाराश्च मानवाः। निग्राह्याः पार्थिवश्रेष्ठ! त्रिवर्गपरिवर्ज्जिताः। किं कृतं ते नरश्रेष्ठ! मामिहानागसं घ्नता। मुनिं मूलफलाहारं मृगवेशधरं नृप!। वसमानमरण्येषु नित्यं शमपरायणम्। त्वयाहं हिंसितो यस्मात्तस्मात्त्वामप्यहं शपे। द्वयोर्न्नृशंसकर्त्तारमवशं काममोहितम्। जीवितान्तकरो भाव एवमेवागमिष्यति। अहं किन्दमो नाम तपसा भावितो मुनिः। व्यपत्रपन्मनुष्याणां मृग्यां मैथुनमाचरम्। मृगो भूत्वा मृगैः सार्द्धं चरामि गहने वने। न तु ते ब्रह्महत्येयं भविष्यत्यविजानतः। मृगरूपधरं हत्वा मामेवं काममोहितम्। अस्य तु त्वं फलं मूढ! प्राप्स्यसीदृशमेव हि। प्रियया सह संवासं प्राप्य कामविमोहितः। त्वमप्यस्यामवस्थायां प्रेतलोकं गमिष्यसि। अन्तकाले हि संवासं यया गन्तासि कान्तया। प्रेतराजपुरं प्राप्तं सर्व्वभूतदुरत्ययम्। भक्त्या मतिमतां श्रेष्ठ! सैव त्वामनुगमिष्यति। वर्त्तमानः सुखे दुःखं यथाहं प्रापितस्त्वया। तथा त्वाञ्च सुखं प्राप्तं दुःखमभ्यागमिष्यति"। [तदपत्ये पुंस्त्री०

किन्दर्भ पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यम् विदा० अञ्। कैन्दर्भ

किन्दान न० किञ्चिदपि दानमावश्यकं यत्र। भारतप्रसिद्धे सरकतीर्थस्थे तीर्थभेदे सरकमुपक्रम्य "किन्दाने च नरः स्नात्वा किञ्जप्ये च महीपते!। अप्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यञ्च भारत!" भा०,व०,८३अ०।

किन्दास पुं कः कुत्सितोदासः। निन्दिते दासे ततः अनार्षत्वात् अपत्ये विदा० अञ्। कैन्दास तदपत्ये पुंस्त्री०।

किन्धिन् पुं कुत्सिता धीरस्यस्य व्रीह्या०इनि। अश्वे त्रिका० स्त्रियां ङीप्।

किन्नर पुंस्त्री कः कुत्सितो नरः तुरङ्गवदनत्वात्। देवयोनिभेदे स च पुलस्त्यर्षिपुत्रभेदः। "राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा। यक्षाश्च मनुजव्याघ्र! पुत्रास्तस्य च धीमतः" भा० आ० ६६अ०। "किन्नरान् वानरान् मत्स्यान् विविधांश्च विहङ्गमान्" मनुः स्त्रियां ङीप्। "ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च" रामा०। "किञ्चित्कणत्किन्नरमध्युवास" "उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणाम्" कुमा०। "किमिदं किन्नरकण्ठि! सुप्यते" रघुः। २वर्षभेदे च किम्पुरुषशब्दे विवृतिः ३अर्हदुपासकभेदे हेम०।

किन्नरेश पुं ६त०। कुवेरे तस्य तदधिपत्यकथा काशी० ख० १२अ० यथा "वरं ददामि ते वत्स! तपसाऽनेन तोषितः। निधीनामधिनाथस्त्वं गुह्यकानामपीश्वरः। यक्षाणां किन्नराणाञ्च राजा राज्ञाञ्च सुव्रत!। पतिः पुण्यजनानाञ्च सर्व्वेषां धनदो भव" किन्नरेश्वरादयोऽप्यत्र

किन्नु अव्य० किञ्च नु च द्व०। १प्रश्ने, २वितर्के ३सादृश्ये ४स्थाने च जटाधरः पदद्वयमित्येके।

किप्य पु० सुश्रुतोक्ते पुरीषजे कृमिभेदे। "अयवा वियवाः किप्याश्चिप्या गण्डूपदास्तथा। चुरवो द्विमुखाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः" सुश्रु०।

किम् कि+कु-शब्दे बा०डिमु। १कुत्सिते २जिज्ञासिते ३वितर्कविषये। ४कुत्सायां ५गर्हणे ६वितर्के ७प्रश्ने ८सादृश्ये, (प्रकारे) ९करणे च अव्य० जटा० १०ईषदर्थे ११अतिशये शब्दरत्नम्। तत्र त्रिलिङ्गस्य सर्व्वनामता के कस्मै इत्यादि "के यूयं स्थल एव संप्रति वयं प्रश्नो विशेषाश्रयः" सा०द०। "कस्मै नाथ! समर्प्य कैरवकुलं व्योमान्तमालम्बसे" उद्भटः। "केषां नैषा भवति कविता कामिनी कौतुकाय" प्रसन्नरा०। "कस्मिंश्चिद्विहङ्गोद्देशे भासुरकोनाम सिंहः प्रतिवसति" पञ्चतन्त्रम्। "कस्मिंस्तु खलु विज्ञाते सर्व्वं विज्ञातं भवति" मुण्डकश्रुतिः। निन्दितार्थे किंराजा किङ्गौः इत्यादि। "किंराजा यो न रक्षति" "स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपम्" किरा० इत्यादि तत्र ईषदर्थे न किमप्यस्ति। किञ्चिदपि नास्तीत्यर्थः अतिशये किमप्येव प्रगल्भसे अतिशयितं प्रगल्भसे इत्यर्थः अव्ययस्य प्रश्ने "किमिदं किन्नरकण्ठि सुप्यते" रघुः

तत्र किंशब्दशक्तिबोधादिप्रकारो गदाधरेण शक्तिवादे दर्शितो यथा।

"किंपदस्य जिज्ञासिते शक्तिः एतदेव स्वीयजिज्ञासाज्ञापनाय किंपदघटितप्रश्नवाक्यं प्रयुज्यते। तत्रोद्देश्यवाचकिंपदस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन वक्तृजिज्ञासितो धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तं उपस्थाप्यतावच्छेदकत्वान्तुपलक्षणतयाऽनुगमकं शाब्दबोधे तदभानात्। एवञ्च कः पचतीत्यतः पाककर्तृत्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो यो धर्म्मस्तद्वान् पचतीत्याकारोऽन्वयबोधः प्रतिपाद्यते किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितपाककर्तृत्वावच्छिन्नविधेयताशालिज्ञानं भवतित्याकारिकाया जिज्ञासायास्तादृशबोधविषयकतया

तादृशेच्छाविषयीभूतज्ञानजनकात् ब्राह्मणः पचतीत्युत्तरवाक्यात्तन्निवृत्तिरिति तादृशप्रश्नानन्तरं तथैवोत्तरं प्रयुज्यते। न चैवं प्रमेयः पचतीत्युत्तरवाक्यमेव कथं तादृशप्रश्नानन्तरं न प्रयुज्यते तज्जन्यज्ञानस्यापि तादृशेच्छाविषयत्वादिति वाच्यं जिज्ञासाविषयीभूतस्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यविधेयन्यूनवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नएव तादृशकिंपदस्य शक्त्यभ्युपगमात्। अभेदेन स्वार्थान्वितोद्देश्यत्ववाचकपदान्तरसमभिव्याहृतकिंपदस्य शक्यतावच्छेदकगर्भे च स्वार्थाभेदान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मन्यूनवृत्तित्वमपि धर्मांशे विशेषणं देयमतः को ब्राह्मणः पचतीत्यादिप्रश्नानन्तरञ्चैत्रः पचतीत्यादिकमुत्तरवाक्यं प्रयुज्यते नतु मनुष्यः पचतीत्यादिकं मनुष्यत्वादेर्ब्राह्मणत्वाद्यन्यूनवृत्तित्वात्तदवच्छिन्नोद्देश्यत्वेन ज्ञानविषयेच्छायास्तत्राप्रतीतेः एवं यत्रोद्देश्यतावच्छेदके किंपदार्थस्याभेदेनान्वयस्तत्र तदन्वयितावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नतदन्वयितावच्छेदकधर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकप्रकृतज्ञानगोचरेच्छा किंपदेन बोध्यतेऽतः कति घटाः सन्तीत्यादौ डतिप्रत्ययार्थे संख्यादौ किंपदार्थस्य जिज्ञासितधर्म्मावच्छिन्नस्याभेदेनान्वयात् संख्यात्वन्यूनवृत्तिदशत्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकबोधजनकं दशसंख्यका घटाः सन्तीत्युत्तरं तत्र प्रयुज्यते। यत्रोद्देश्यतावच्छेदकीभूतविभक्त्यार्थे भेदेन किंपदार्थान्वयः कस्य पुत्रः सुन्दर इत्यादौ तत्र यादृशसम्बन्धेन यदवच्छिन्ने यदन्वयस्तत्र तादृशसम्बन्धेन विशेषधर्म्मावच्छिन्नविशेषिततदवच्छिन्ननिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकताकप्रकृतविधेयज्ञानगोचरेच्छा प्रतीयते एवं विधेयवाचककिंपदस्य स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावच्छेदकतया जिज्ञासितो विशेषधर्म्मस्तदवच्छिन्ने शक्तिरित्ययं क इत्यादौ इदन्त्वावच्छिन्नांशे विधेयतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितधर्म्म वानित्याकारकोऽन्वयबोधः। तेन तद्विषयकजिज्ञासाजनकज्ञानजनकं चायं ब्राह्मण इत्याद्युत्तरवाक्यं तादृशप्रश्नानन्तरं प्रयुज्यते। एवं यत्र वेधेदे विधेयतावच्छेदके वा किंपदार्थस्य तदवच्छेदकधर्मस्याभेदेन वान्वयः इदं किम् इदं किंधनं भवतः कति पुत्राः भवान् कस्य पुत्र इत्यादौ रीतिः एवंवदूहनीया "किमिन्दुः किं पद्मं किमु मुकुरबिम्बं किमु मुखं किमब्जे किं मीनौ किमु मदनवाणौ किमु हरौ। कटौ वा गुच्छौ वा कनककलशौ वा किमु कुचौ तडिद्वा तारा वा कनकलतिका वा किमबला" इत्यादावव्ययकिमो वाचकत्वेन वितर्कोऽर्थः। वितर्कश्च प्रयोक्तुः सम्भावनात्मकं ज्ञानं तदर्थस्य च विशेष्यतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यविशेष्ये प्रकारितासम्बन्धेन तत्र च विशेषणस्य चन्द्रादेरन्वयः नामार्थेनाव्ययार्थस्य भेदान्वयेऽविरोधात्। यत्र विशेषणवाचकमपि प्रथमान्तं तत्राभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितासंसर्गः यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यतया स्वार्थबोधकं विभक्त्यन्तं, यत्र किंपदात्परं तादृशविभक्त्यन्तसमुदायार्थस्य विशेष्ये यादृशसम्बन्धेनान्वयस्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितैव तादृशार्थस्य किंपदार्थे संसर्गोऽतः किमिन्दुरित्यादावभेदेन चन्द्रादिप्रकारिका धनमिदं किं चैत्रस्येत्यादावाश्रयत्वादिसम्बन्धेन चैत्रस्वत्वादिप्रकारिका सम्भावना नियमतः प्रतीयते किमिन्दुरित्यादौ सम्भावनाबोधोत्तरं तत्प्रयोजकाह्लादकत्वादिप्रतीतिस्त्वार्थो। कुत्सार्थकमपि क्वचित्किंपदं यथा किन्नौरित्यादौ।"

किमिच्छक त्रि० किमिच्छसि किमिच्छसीति पृच्छति पृषो०। किमिच्छसि किमिच्छसीति प्रश्नकारके भोजनाद्यर्थमाह्वानाय नियुक्ते भृत्यादौ। "सुमनोमोदकै रत्नैर्हिरण्येन च भूरिणा। गोभिर्वस्त्रैश्च राजेन्द्र! विविधैश्च किमिच्छकैः" भा० शा० २८ "किमिच्छसि किमिच्छसीतिप्रश्नकारकैर्भृत्यैः विविधैर्गोवस्त्रादिभिर्मिष्टान्नयद्भिः" नीलक०। किमिच्छसीति प्रश्नेन दानार्थं कायति शब्दायतेऽत्र पृषो०। २मार्कण्डेयपुराणोक्ते व्रतभेदे पु० तद्व्रते हि "पुरोहितस्य वीरावा-(तन्नामराजमहिष्याः) वदतोऽर्थिजनं प्रति। कः किमिच्छति दुःसाध्यम् कार्य्यं किंसाध्यतामिति। करन्धमस्य महिषी किमिच्छकमुपोषिता। राजपुत्रोऽर्थिवाक्यन्तु श्रुत्वा पौरोहितं वचः। प्रत्युवाचार्थिनः सर्वान् रात्रिद्वारमुपागतान्। मया साध्यं शरीरेण कार्य्यं किञ्चित् ब्रवीतु मे। मम माता महाभागा किमिच्छकमुपोषिता। शृण्वन्तु मेऽर्थिनः सर्व्वे प्रतिज्ञातं मयात्र वै। किमिच्छथ ददाम्येवं क्रियमाणे किमिच्छके" अर्थिनोऽभिलाषानुरूपदानार्थं केच्छाप्रश्नपूर्व्वकं तद्दानं विहितमिति तस्य तथात्वम्। ३इच्छाविषयप्रश्नपूर्व्वकेष्टेच्छानुरूपदेयमात्रेऽपि "प्रतिश्रयान् सभाः कूपान् प्रपाः पुष्करिणीस्तथा। नैत्यकानि च सर्व्वाणि किमिच्छकमतीव च" भा०शा०६६ष्ट श्लो०

किमीदिन् त्रि० किमिदानीमिति चरति किम्+इदानी-

म्+इनि पृषो०। किमिदानीमित्येवं चरणशीले पिशुने- ऽर्थे "द्वेषे धत्तमनवायं किमीदिने" ऋ०७,१०४,२, "किमीदिने किमिदानीमितिचरते पिशुनाय" भा० "वि- लुपन्तु यातुधाना अत्त्रिणो ये किमीदिनः" अथ०१,७,३,

किमु अव्य० कै–डिमु। १प्रश्ने, २निषेधे, ३वितर्के, ४निन्दा- याञ्च मेदि० "किमु भीरुररार्य्यसे" भट्टिः

किमुत अव्य० किम्च उत च द्व०। १प्रश्ने, २वितर्के ३विकल्पे, ४अतिशये च। कैमुतिकन्यायः तस्य शब्दद्वयात्मकत्वे तत्र स्यादिति बोध्यम् "आहो उताहो किमुत वितर्के किं किमूत च" हेम० किम्–उत इति छेदः तेन किमू- तेत्यत्र कगळ्कलूपमं चिन्त्यम्

किम्पच त्रि० किं पचति पच–अच्। कृपणे रायमु०। स हि आत्मोदरपूर्त्तिसमर्थमात्रं पचति नागन्तुकातिथ्योदा- नपर्य्याप्तम्। इति तस्य तथात्वम्।

किम्पचान त्रि० किम्+पच–आनच्। आत्मोदरपूर्त्तिमात्रप- र्य्याप्तपाककर्त्तरि कृपणे अमरः। [लतायां रत्नमा०

किम्पाक पु० कुत्सितः पाकोऽस्य। (माकाल) महाकाल

किम्पुना स्त्री भा०प्रसिद्धे नदीभेदे "किम्पुना च विशल्या च तथा वैतरणी नदी" भा०स०९ वरुणसभावर्णने। "वित- स्ताञ्च महाभाग! कावेरीञ्च महानदीम्। शोणञ्च पुरुष- व्याघ्र! विशल्यां किम्पुनामपि" भा०अ०१८८अ०

किम्पु(म्पू)रुष पु० कुत्सितः पु(पू)रुषः। देवयोनिभेदे देवगायके अमरः। स च अश्वाकारजघनः नराकारमुखः। किन्नरस्तु अश्वाकारवदनः नराकारजघन इति तयोर्भेदः। अतएव "राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा" इति पुलस्त्यस्य वंशमुक्त्वा "पुलहस्य सुताः राजन्! शरभाश्च प्रकीर्त्तिताः। सिंहाः किम्पुरुषा व्याघ्रा यक्षा- ईहामृगास्तथा" भा० आ०६६अ० पुलहवंशे किम्पुरुषस्य कीर्त्तनम्। अतएव भाग० ८,२०,१२, "नेदुर्मुहुदु- न्दुभयः सहस्रशोगन्धर्व्वकिम्पूरुषकिन्नराजगुः"। तयोर्भेदेन निर्द्देशः। "स यं पुरुषमालभत स किम्पुरुषोऽभवत्" शत०ब्रा० १,२,३,९, विंपुरुषवासे २वर्षभेदे। कुत्सितपुरुषत्वसाम्यात् परस्परमभेदाभिप्रायेण उभयोरप्यभयपरता तेन क्वचित् किन्नरवर्षमित्युच्यते क्वचिच्च किम्पुरुषवर्षम् इति। तदधिष्ठानदेशभेदश्च वर्षभेदः स च "किन्नरवर्षमतो हरिवर्षमिति विभज्य" "माल्य- वज्जलधिमध्यवर्त्ति यत् तत्तु भद्रतुरगं (मुखेन तुरगत- ल्यम्) वपुर्बुधाः" सि०शि०उक्तः भाग०५,१९, "किम्पुरुषे

वर्षे दत्तमुक्तम्। "देशं किम्पुरुषावासं द्रुमपुत्रेण रक्षि- तम्" भा०स०२७अ०। "द्रुमः किंपुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम्" भा० स०१०अ०। "काश्मीरराजो गोनर्दः कद्रुष्याधिपतिस्तथा। द्रुमः किम्पुरुषश्चैव पर्व्वतीयोऽप्य- नामयः" हरिवं०९२अ०।

"प्रदानसख्यं किम्पुरुषास्तुम्बे" "यदृच्छया" किम्पुरुषा- ङ्गनानाम्" कुमा०। [राजनि च।

किम्पुरुषेश्वर पु० ६त० १कुवेरे किम्पुरुषवर्षेश्वरे २द्रुमाभिधे-

किम्भरा स्त्री किञ्चित् बिभर्त्ति भृ–अच्। नलीनामगन्धद्रव्ये शब्दच०

कियत् त्रि० किम्+परिमाणे,वतुप् किमः क्यादेशः वस्य यः। किंपरिमाणे "गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद् ब्रुवाणा,, मा०. द०, "मदर्थसन्देशमृणालमन्थरः प्रियःकियद्दूरमिति त्वयोदिते" "भवेदमीभिः कमलोदयः कियान्" नैष०, स्त्रियां ङीप् "निविशते यदि शूकशिखा पदे सृजति सा कियतीमिव न व्यथाम्" नैष०।

कियदेतिका स्त्री कियत् एतत् आरभ्यमाणं करोति णिचि डिहस्वे टिलोपे ण्वुल्। उद्योगे उत्साहे हेम०। त्रिका० कियेतदकेति पाठः प्रामादिकः।

कियाम्बु त्रि० कियदम्बु यत्र वेदे पृषो०तोलोपः। किंप्रमाणा- म्बुयुक्ते "कियाम्ब्वत्र रोहतु पाकदूर्वा व्यल्कशा,, ऋ० १०,१६,१३।

कियाह पुं रक्तवर्णे अश्वे हेमच०।

कियेधास् अव्य०कियत्प्रकारे इत्यर्थे निरु६ २०"हताय व- ज्रमीशानः कियेधाः,,ऋ०.१,६१,१२,"कियेधाः कियद्धा- इति" भा०।

किर पुंस्त्री कॄ–क। १शूकरे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् २विक्षेपकमात्रे त्रि०। कीर्य्यतेऽत्र आधारे कॄ–घञर्थे क। ३अवस्करविक्षेपदेशे पर्य्यन्तभूमौ। किरातः

किरक पुं स्वल्पः किरः अल्पे कन्।१बालशूकरे२लेखके च त्रिका०

किरण पुं कीर्य्यते परितः कॄ–कर्म्मणि क्यु। सूर्य्यादेः रश्मौ "स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्यः प्रदीपः" रघुः "एकोहि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणे- ष्विवाङ्कः" कुमा०। ततः अरीहणा० चतुरर्थ्यां वुञ्। कैरणक तत्सन्निकृष्टादौ त्रि० [हारा०।

किरणमालिन् पु किरणानां मालाऽस्त्यस्य इनि। सूर्य्ये

किराटिका स्त्री० किरे पर्य्यन्त भूमौ अटति अट–ण्वुल्। पर्य्यन्त भूमिचारिण्यां शारिकादौ पक्षिण्याम् शब्दचि०

किरात पुंस्त्री किरमवस्करादेर्निःक्षेपस्थानं पर्य्यन्तभूमिमतति अत+अण् उप॰स॰। १नीचजातिभेदे स च अवस्करनिःक्षेपस्थानपर्य्यन्तदेशाश्रयः पत्राधादिः। जातिशब्दे विवृतिः। "तप्रकृचर्म्म समारभ्य रामक्षेत्रान्तकं शिवे!। किरातदेशो विज्ञेयो विन्ध्यशैलेऽप्यवस्थितः" इति शक्तिसङ्गमोक्ते २देशभेदे पु॰ भूम्नि। इदन्तु संकूर्मविभागे ऐशान्यामुक्ते ३देशभेदे च "ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्यपक्रमे "वनराज्यकिरातचीनकौणिन्दाः" इत्युक्तम् तद्देशानां राजा अण्। कैरात तद्देशस्थे वस्तुषु अणो लुक्। किराताः। ते च क्रमशो वेदानध्ययनादिना वृषलत्वमापन्ना यथाह मनुः "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च"। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदापह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः" इति। जातौ स्त्रियां ङीष्। ४मनुष्यभेदे पुंस्त्री॰ "किरातकल्पिताचामरग्राहिण्यां मनुष्यजात्यन्तरे द्वयोः" केशवोक्तेः ५चामरग्राहिण्यां स्त्री। "नीवारव्रताः पार्श्वगतां किरातीम्" रघुः "किरातीं—चामरग्राहिणीं दासीम्" मल्लि॰। तपस्यदर्ज्जुनप्रसादार्थं किरातरूपेण गतत्वात् ६शिवे तस्य पत्न्यां तथारूपायां ७दुर्गायां स्त्री ङीष् "किराती क्षौरवसनां चौरसेनानमस्कृताम्। आश्चर्यां भीषणां भीमां सर्व्वपर्व्वतवासिनीम्" हरिवं॰१७५अ॰ दुर्गास्तवे। तत्र व्याधे "मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः" "यद्वाङ्गुरन्विष्टपथैः किरातैः" कुमा॰। ८भूनिम्बे पुं॰ राजनि॰ ९घोटकरक्षके सारथौ। १०अल्पतनौ त्रि॰ मेदि॰। "पर्य्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतम्" रत्ना॰। अत्र स्वनामसदृशत्वञ्च वामनभिया सङ्कोचितदेहत्वेनाल्पतनुत्वात् स्वनामसमानुपूर्व्वीकपदबोध्याल्पतनुत्वकरत्वात् पर्य्यन्ताश्रयित्वविशेषणाद्वा तथात्वम् तत्र भूनिम्बगुणाद्युक्तं भावप्र॰ यथा "किरातः सारको रूक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः। सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत्। कासशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत्"। स्वार्थे क। किरातक भूनिम्बे राजनि॰। किरातं शिवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् कैरात भारतवनपर्व्वान्तर्गतेऽवान्तरपर्व्वभेदे तत्कथा भा॰व॰३९अ॰ यथा

"गतेषु तेषु सर्व्वेषु तपस्विषु महात्मसु। पिनाकपाणिर्भगवान् सर्व्वपापहरो हरः। कैरातं वेशमास्थाय काञ्चनद्रुमसन्निभम्। विभ्राजमानो विपुलो गिरिर्मेरुरिवापरः। श्रीमद्धनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान्। निष्पपात महावेगो दहनो देहवानिव। देव्या सहोमया श्रीमान् समानव्रतवेशया। नानावेशधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा। किरातवेशसंछन्नः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः। अशोभत तदा राजन्! स देशोऽतीव भारत!। क्षणेन तद्वनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा। नादः प्रस्रवणानाञ्च पक्षिणाञ्चाप्युपारमत्। स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्म्मणः। मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम्। वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवार्ज्जुनम्। हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फाल्गुनः। गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान्। सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन्। यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम्। तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेताऽद्य यमसादनम्। दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यन्तं फाल्गुनं दृढधन्विनम्। किरातरूपी सहसा वारयामास शङ्करः। मयैष प्रार्थितः पूर्बमिन्द्रकीलसमप्रभः। अनादृत्य च तद्वाक्यं प्रजहाराथ फाल्गुनः। किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः। प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम्। तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः। मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा। यथाऽशनेर्विनिर्घोषो वज्रस्येव च पर्वते। तथा तयोः सन्निपातः शरयोरभवत्तदा। स विद्धो बहुभिर्वाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव। ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम्। स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम्। किरातवेशसंछन्नं स्त्रीसहायममित्रहा। तमब्रवीत् प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव। को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः। न त्वमस्मिन् वने घोरे बिभेषि कनकप्रभ!। किमर्थञ्च त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः। मयाऽभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः। कामात् परिभवाद्वाऽपि न मे जीवन् विमोक्ष्यसे। न ह्येष मृगयाधर्म्मो यस्त्वयाऽद्य कृतो मयि। तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात् पर्वताश्रयम्। इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव। उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनम्। न मत्कृते त्वया वीर! भीः कार्य्या वनमन्तिकात्। इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने। त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः?। वयन्तु बहुसत्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोधन!। भवांस्तु कृष्णवर्त्माभः सुकुमारः सुखोचितः। कथं शून्यमिमं देशमेकाकी

विचरिष्यति । अर्ज्जुन उवाच । गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा नाराचांश्चाग्निसन्निभान् । निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकः । एष चापि महाजन्तुर्मृगरूपं समाश्रितः । राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह चागतः । किरात उवाच । ममैव धनुर्निर्मुक्तस्ताडितः पूर्व्वमेव हि । बाणैरभिहतः शेते नीतश्च यमसादनम् । ममैव लक्ष्यभूतो हि मम पूर्व्वपरिग्रहः । ममैव च प्रहारेण जीविताद्व्यपरोपितः । दोषान् स्वान्नार्हसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः । अवलिप्तोऽसि मन्दात्मन् ! न मे जीवन् विमोक्ष्यसे । स्थिरो भवस्व मोक्ष्यामि सायकानशनीरिव । घटस्व परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि सायकान् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्ज्जुनस्तदा । रोषमाहारयामास ताडयामास चेषुभिः । ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् । भूयोभूय इति प्राह मन्दमन्देत्युवाच ह । प्रहरस्व शरानेतान्नाराचान्मर्म्मभेदिनः । इत्युक्तो बाणवर्षं स मुमोच सहसाऽर्ज्जुनः । ततस्तौ तत्र संरब्धौ राजमानौ मुहुर्मुहुः । शरैराशीविषाकारैस्ततक्षाते परस्परम् । ततोऽर्ज्जुनः शरवर्षं किराते समवासृजत् । तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शङ्करः । मुहूर्त्तं शरवर्षं तत् प्रतिगृह्य पिनाकधृक् । अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिरिवाचलः । स दृष्ट्वा बाणवर्षन्तु मोघीभूतं धनञ्जयः । परमं विस्मयञ्चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् । अहोऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखराश्रयः । गाण्डीवमुक्तान्नाराचान् प्रतिगृह्णात्यविह्वलः । कोऽयं देवो भवेत् साक्षात् रुद्रो यक्षः सुरोऽसुरः । विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः । नहि मद्बाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः । शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् । देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः । अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् । ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्म्मभेदिनः । व्यसृजच्छतधा राजन् ! मयूखानिव भास्करः । तान् प्रसन्नेन मनसा भगवान् लोकभावनः । शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः । क्षणेन क्षीणबाणोऽथ संवृत्तः फाल्गुनस्तदा । भीश्चैनमाविशत्तीव्रा तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम् । चिन्तयामास जिष्णुश्च भगवन्तं हुताशनम् । पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे । किं नु मोक्ष्यामि धनुषा यन्मे बाणाः क्षयं गताः । अयञ्च पुरुषः कोऽपि बाणान् ग्रसति

सर्व्वशः । हत्वा चैनं धनुष्कोट्या शूलाग्रेणेव कुञ्जरम् । नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति । प्रगृह्याथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च । मुष्टिभिश्चापि हतवान् वज्रकल्पैर्महाद्युतिः । सम्प्रयुद्धो धनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा । तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह गिरिगोचरः । ततोऽर्ज्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत । युद्धस्यान्तमभीप्सन् वै वेगेनाभिजगाम तम् । तस्य मूर्द्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्व्वतेष्वपि । मुमोच भुजवीर्य्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः । तस्य मूर्द्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः । ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फाल्गुनः । तदा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः । किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो महाबलः । मुष्टिभिर्वज्रसङ्काशैर्धूममुत्पादयन् मुखे । प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि । ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः । किरातरूपी भगवानर्द्दयामास पाण्डवम् । ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समपद्यत । पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः । सुमुहूर्त्तन्तु तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् । भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव । जघानाथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली । पाण्डवञ्च विचेष्टन्तं किरातोऽप्यहनद्बली । तयोर्भुजविनिष्पेषात् संघर्षेणोरसोस्तथा । समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् । तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितम् । तेजसा व्याक्रमद्रोषाच्चेतस्तस्य विमोहयन् । ततोऽभिपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवाबभौ । फाल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ! । निरुच्छ्वासोऽभवच्चैव सन्निरुद्धो महात्मना । पपात भूम्यां निश्चेष्टो गतसत्त्व इवाभवत् । स मुहूर्त्तन्तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः । रुधिरेणाप्लुताङ्गस्तु पाण्डवो भृशदुःखितः । शरण्यं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम् । मृण्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयत्प्रभुम् । तच्च माल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि स्थितम् । अपश्यत् पाण्डवश्रेष्ठो हर्षेण प्रकृतिङ्गतः । पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः । उवाच चैनं वचसा मेघगम्भीरगीर्हरः । जातविस्मयमालोक्य तपःक्षीणाङ्गसंहतिम् । भव उवाच । भो भो फाल्गुन ! तुष्टोऽस्मि कर्म्मणाऽप्रतिमेन ते । शौर्य्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः । समं तेजश्च वीर्य्यञ्च ममाद्य तव चानघ । प्रीतस्तेऽहं महाबाहो ! पश्य मां भरतर्षभ ! । ददामि ते विशालाक्ष !

चक्षुः सर्व्वमभिभेदान् । विजेष्यसि रणे शत्रूनपि सर्व्वान् दिवौकसः । प्रीतश्च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् । त्वं हि शक्तो मदीयं तदस्त्रं धारयितुं क्षणात् । वैशम्पायन उवाच । ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् । ददर्श फाल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् । स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च । प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरञ्जयः" ।

किराततिक्त पु० किरातो भूनिम्ब इव तिक्तः (चिराता) इति ख्याते अमरः "किराततिक्तस्तु हिमस्तिक्तः पित्तकफापहः" भावप्र०

किरातार्ज्जुनीय न० किरातश्चार्ज्जुनश्चाधिकृत्य कृतो ग्रन्थः "द्वन्द्वाच्छः" पा० छ । भारविकविप्रणीते अष्टादशसर्गात्मके महाकाव्यभेदे

किराताशिन् पु किरातानश्नाति अश–णिनि ६त० । गरुडे शब्दर० तस्य किराताशनकथा भा०आ०२८अ० यथा "इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् । गच्छाम्यमृतमाहर्त्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् । विनतोवाच । समुद्रकुक्षावेकान्ते निषादालयमुत्तमम् । निषादानां सहस्राणि तान् भुक्त्वाऽमृतमानय । न च ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्य्या बुद्धिः कथञ्चन । अवध्यः सर्व्वभूतानां ब्राह्मणो ह्यनलोपमः । अग्निरर्को विषं शस्त्रं विप्रो भवति कोपितः । गुरुर्हि सर्व्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्त्तितः । एवमादिभीरूपैस्तु सतां वै ब्राह्मणो मतः । स ते तात ! न हन्तव्यः संक्रुद्धेनापि सर्व्वथा । ब्राह्मणानामभिद्रोहो न कर्त्तव्यः कथञ्चन । न ह्येवमग्निर्नादित्यो भस्म कुर्य्यात्तथानघ ! । यथा कुर्य्यादभिक्रुद्धो ब्राह्मणः संशितव्रतः । तदेतैर्विविधैर्लिङ्गैस्त्वं विद्यास्तं द्विजोत्तमम् । भूतानामग्रभूर्व्विप्रो वर्णश्रेष्ठः पिता गुरुः । गरुड उवाच । किंरूपो ब्राह्मणो मातः किंशीलः किंपराक्रमः । किंस्विदग्निनिभो भाति किंस्वित् सौम्यप्रदर्शनः । यथाहमभिजानीयां ब्राह्मणं लक्षणैः शुभैः । तन्मे कारणतो मातः ! पृच्छतो वक्तुमर्हसि । विनतोवाच । यस्ते कण्ठमनुप्राप्तो निगीर्णं वडिशं यथा । दहेदङ्गारवत् पुत्र ! तं विद्याद्ब्राह्मणर्षभम् । विप्रस्त्वया न हन्तव्यः संक्रुद्धेनापि सर्व्वदा । प्रोवाच चैनं विनता पुत्रहार्द्दादिदं वचः । जठरे न च जीर्य्येद्यस्तं जानीहि द्विजोत्तमम् । पुनः प्रोवाच विनता पुत्रहार्द्दादिदं वचः । जानन्त्यप्यतुलं वीर्य्यमाशीर्व्वादपरायणा । प्रीता परमदुःखार्त्ता नागैर्व्विप्रकृता सती" । "सौतिरुवाच । ततः स मातुर्व्वचनं निशम्य वितत्य पक्षौ नभ उत्पपात । ततो निषादान् बलवानुपागतो बुभुक्षितः काल इवान्तकोऽपरः । स तान्निषादानुपसंहरंस्तदा रजः समुद्धूय नभःस्पृशं महत् । समुद्रकुक्षौ च विशोषयन् पयः समीपजान् भूधरजान् विचालयन् । ततः स चक्रे महदाननं तदा निषादमार्गं प्रतिरुध्य पक्षिराट् । ततो निषादास्त्वरिताः प्रवव्रजुर्यतो मुखं तस्य भुजङ्गभोजिनः । तदाननं विवृतमतिप्रमाणवत् समभ्ययुर्गगनमिवार्द्दिताः खगाः । सहस्रशः पवनरजोविमोहिता यथाऽनिलः प्रचलितपादपे वने । ततः खगो वदनममित्रतापनः समाहरत् परिचपलो महाबलः । निषूदयन् बहुविधमत्स्यजीविनो बुभुक्षितो गगनचरेश्वरस्तदा" ।

किराती स्त्री किरे च समन्तात् जलक्षेपेण अतति गच्छति अत इन् ३त० । १गङ्गायां जटा० तस्या योजनपर्य्यन्तजलक्षेपेण हिमाचलात् समुद्रपर्य्यन्तगमनात्तथात्वम् । वा ङीप् । तत्रैव । २किरातवेशधारिण्यां दुर्गायाञ्च तस्याः किरातवेशधारणं यथा तथा, किरातशब्दे दर्शितम् ।

किरातिनी स्त्री किरातदेश उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्या इनि ङीप् । जटामांस्यां शब्दर० ।

किरि पुंस्त्री किरति भूमिम् कृ–कृगृप्रादि० इक् । भूविदारे १सूकरे अमरटी० भरतः स्त्रियां ङीप् । २मेघे च तस्य जलक्षेपकत्वात् तथात्वं किरिकः

किरिक पु० किरिर्मेघ इव कायति कै–क । सजलमेघ तुल्ये रुद्रभेदे । "नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यः" यजु०१६,४६ । [हि । हिंसाये अमरः २फले त्रिका० ।

किरिटि न० किरिणा शूकरेण टल्यते विक्लव्यते टल विक्लवे

किरीट पुंन० कॄ–कीटन् किच्च । १मुकुटे २शिरोवेष्टने (पागड़ि) च शब्दचि० "दशाननकिरीटेभ्यः" सा०द० । "किरीटबद्धाञ्जलयो निपेतुः" रघुः [शब्दचि० ।

किरीटमालिन् पु० मल–सम्बन्धे णिनि ६त० । अर्ज्जुने

किरीटिन् पु० किरीटोऽस्त्यस्य इनि । अर्ज्जुने भा०वि० ४४अ० । "पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः । किरीटं मूर्द्धि सूर्य्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम्" उत्तरसमीपेऽर्ज्जुनेन स्वनामभेदनिरुक्तिकथनात्तस्य तथात्वम् । शक्रेण तस्य मूर्द्धनि किरीटयोजनकथा च "ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः । हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् । बबन्ध चैव मे मूर्द्धि किरीटमिदमुत्तमम् । स्वरूपसदृशं चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ।

अभेद्यं कवचं चेदं स्वर्णहस्तवदुत्तमम्। नागराजमिवासिं च गाण्डीवे समयोजयत्" इति भा० व०१६१अ०। २किरीटयुक्तमात्रे त्रि०। "किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तम्" गीता स्त्रियां ङीप्

किरोडाट धौर्त्ये आकृतिगणत्वात् कण्ड्वा० यक् प० सेट् अक०। किरोडाय्यति अकिरोडाटीत्।

किर्मि स्त्री कॄ–कि नि०मुट्। १पलाले (पोयाल) २गृहे ३स्वर्णपुत्तलिकायाञ्च मेदि०। वा ङीप् किर्म्मी त्वपि तत्रार्थे

किर्मिर त्रि० किर्म्मीर+पृषो० वेदे ह्रस्वः। चित्रवर्णयुक्ते। "नक्षत्रेभ्यः किर्मिरं चन्द्रमसे किलासम्" यजु० ३०, २१। पुरुषमेधे

किर्म्मीर पु० कॄ–गम्भीरा० ईरन् नि०। नागरङ्गे (नारेङ्गी) १जम्बीरभेदे। २राक्षसभेदे। ३चित्रवर्णे च मेदि० ४तद्वति त्रि०।

किर्म्मीरजित् पु० किर्म्मीरं राक्षसभेदं जितवान् जि–भूते-क्विप्। भीमसेने तद्वधकथा भा०व०११अ० यथा "तत्सुयाचाथ तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम्। अहं बकस्य भ्राता वै किर्म्मीर इति विश्रुतः" इत्युपक्रम्य "ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम्। दशव्याममिवोद्विद्धं निष्पत्रमकरोत्तदा। चकार सज्जं गाण्डीवं वज्रनिष्पेषगौरवम्। निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्ज्जुनः। निवार्य भीमो जिष्णुं तं तद्रक्षो मेघनिस्वनम्। अभिद्रुत्याब्रवीद्वाक्यं तिष्ठ तिष्ठेति भारत!। इत्युक्त्वैनमभिक्रुद्धः कक्ष्यामुत्पीड्य पाण्डवः। निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदष्टौष्ठपुटो बली। तमभ्यधावद्वेगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा। यमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्द्धनि। पातयामास वेगेन कुलिशं मघवानिव। असंभ्रान्तन्तु तद्रक्षः समरे प्रत्यदृश्यत। चिक्षेप चोल्मुकं दीप्तमशनिं ज्वलितामिव। तदुदस्तमलातन्तु भीमः प्रहरतां वरः। पदा सव्येन चिक्षेप तद्रक्षः पुनराव्रजत्। किर्म्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवम्। दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्यधावत"। इत्युपक्रम्य तयोर्युद्धमुपवर्ण्य "अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्य मध्ये वृकोदरः। भ्रामयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम्। स भीमेन परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे। व्यस्पन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवम्। तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः। योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा। विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीसमं बली। भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतनम्। तं विषीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः। प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत्। आक्रम्य च कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम्। पीडयामास पाणिभ्यां तस्य कण्ठं वृकोदरः। अथ जर्ज्जरसर्व्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम्। भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह। हिडिम्बबकयोः पाप! न त्वमश्रुप्रमार्ज्जनम्। करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति। इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः। विस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज्ज"। किर्म्मीरहादयोऽप्यत्र। [नागरङ्गजम्बीरभेदे त्रिका०

किर्म्मीरत्वच् पु० किर्म्मीरा चित्रा त्वग्यस्य। नागर-

किल गौक्रे क्रीडायाञ्च तुदा०पर०अक०सेट्। किलति अकेलीत् चिकेल मनिकिलति [याम् बभूवास चकारचक्रे केलिः

किल प्रेरणे चुरा०सक सेट्। केलयति ते अचीकिलत्" केल-

किल अव्य० किल–क। १वार्त्तायाम् २अनुनयार्थे, ३निश्चये, ४संभाव्ये ५प्रसिद्धार्थद्योतने ६हेतौ ७अरुचौ ८अलीके ९तिरस्कारे च। "दमयन्ती किलकिञ्चितं किल" नैष०। "अमूं किल त्वं त्रिदिवादवातरः" माघः। "तद्गुणं तद्वदती" किलात्मनोऽपि "तदपि न किल बाल पल्लवाग्रेति" माघः, "ध्रुवं किलाध्यात्ममनोहरं वपुः" शकु०। १किलेत्यागमवार्त्तयन्त्यनुकरणसंभाव्यहेत्वलीकेषु" गणरत्ने उक्ता तत्तद्विषये उदाहृतं यथा आगमे, "कंसं जघान किल वासुदेवः" इत्यत्र कंसहननमागमसिद्धमित्यर्थः। अरुचौ "एवं किल केचिद्वदन्ति" केचित्त्वित्येवं कथनं वस्तु रुचिविषय इत्यर्थः न्यक्कारे "स किल योत्स्यते" तस्य योद्धृशक्तिराहित्यद्योतनात् निरस्कारो गम्यते सम्भावनायाम् "पार्थः किल विजेष्यते कुरून्" पार्थकर्त्तृककुरुविजयः सम्भावनाविषय इत्यर्थः। हेतौ "स किलैवमुक्तवान्" तत्कथनस्यान्यत्र हेतुता द्योत्यते। अलीके "प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष" रघुः। सिंहकर्त्तृकनन्दिनीकर्षणं वस्तुतोऽलीकं काल्पनिकत्वात्। अव्ययविशेषस्य अस्य शब्दान्तरसहकारेण प्रयोगविशेषो निरुक्तकारेण निरणायि यथा "किलेति विद्याप्रकर्षे एवं किलेत्यथापि न ननु इत्येताभ्यां संप्रयुज्यतेऽनुपृष्टे न किलैवम्। ननु किलैवम्"। इति प्रश्नानन्तरं तस्यानभ्युपगमे न किलैवमिति, अभ्युपगमे तु ननु किलैवमिति प्रयोज्यमित्यर्थः तथाच तस्य एवंशब्दोत्तरता न–ननु इत्येतच्छब्दपूर्व्वता च।

किलकिञ्चित न० किल अलीकेन ईषत् चितं रचितम्। "स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम्। साङ्कर्य्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षात्" सा० दर्पणोक्ते स्त्रीणां भावभेदे यथा "पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः। कामिनः स्म कुरुते करभोरूर्हारि शुष्करुदितञ्च सुखेऽपि" माघः "त्वयि वीर! विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल" नैष०।

किलकिला स्त्री किल–क प्रकारे द्वित्वम् टाप्। १हर्षध्वनौ त्रिका०। "ततः किलकिलाशब्दस्तत्रासीत् वदति पार्थिवे" भा०आ०३१अ। "जितशात्रवदर्पस्य प्रतिशूरपौरुषतः। वीरस्य गर्जितं सिंहनादः किलकिला तथा" इत्युक्ते वीरस्य २सिंहनादे च विश्वः

किलाट पु० "नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डं प्रोक्तः किलाटकः" इति भावप्र० परिभाषिते विश्यन्दितदुग्धस्य पाकेन घनीभूते पिण्डाकारे पदार्थे। तद्गुणाद्युक्तं तत्रैव यथा "पेयूषञ्च किलाटञ्च क्षीरशाकं तथैव च। तक्रपिण्ड इमे- हृष्या बृंहणा बलवर्द्धनाः। गुरवः श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः। दीप्ताग्नौ च विनिद्राणां विधेया चातिपूजिताः। गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः"। ततः स्वार्थे क। किलाटक तत्रार्थे। कूर्चिकायां क्षीरविकारभेदे स्त्री हेमच० गौरा० ङीष्। [[illegible]०।

किलाटिन् पुं किलति किल–क, अट–णिनि कर्म०। वंश

किलात पुं किल–गौरे क किलमतति अत–अण्। ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ्। कैलात तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० "किलाताकुली इति हासुरब्रह्माणावासतुः"। शत० ब्रा० १,१,४,१४,

किलास न० किल वर्णे कः किलमस्यति अस+अण्। १सिध्मरोगे (छुली) तद्वत्यस्ति अच्। २तद्विशिष्टे त्रि० "चन्द्रमसे किलासम्" यजु० ३०,२१। "किलासं सिध्मरोगवन्तम्" वेददी०। सिध्म च क्षुद्रकुष्ठभेदः यथाह सुश्रुतः "क्षुद्रकुष्ठमत ऊर्द्धं वक्ष्याम इत्युपक्रमे "कण्डून्वितं श्वेतमपायि सिध्म विद्यात्तनु प्रायश ऊर्द्धकाये" इति तस्य लक्षणादिकमुक्ता "किलासमपि कुष्ठविकल्पएव। तत्त्रिविधं वातेन पित्तेन श्लेष्मणा चेति। कुष्ठकिलासयोरन्तरं त्वग्गतमेव किलासमपरिस्रावि च। तद्वातेन मण्डलमरुणं परुषं परिध्वंसि च; पित्तेन पद्मपत्रप्रतीकाशं सपरिदाहञ्च। श्लेष्मणापि श्वेतं स्निग्धं बहुलं कण्डूमच्च। तेषु सम्बद्धमण्डलमन्तेजातं रक्तरोम चाऽसाध्यमग्निदग्धञ्च। कुष्ठेषु रक्तत्वक्-मज्जोच्छ्वासस्वेदशोफभेदक्लैब्यस्वरोपघाता वातेन। पाकावदरणाङ्गुलिपतनकर्णनासाभङ्गाक्षिरोगसत्त्वोत्पत्तयः पित्तेन। कण्डूवर्णभेदशोफास्रावगौरवाणि श्लेष्मणा"।

किलासघ्न पु० किलासं हन्ति हन्–टक्। (काँकरोल) ख्याते वृक्षे हेमच०।

किलासनाशन त्रि० किलासं नाशयति नश–णिच्–ल्यु। सिध्मरोगनाशके औषधादौ "आसुरी चक्रे प्रथमेदं किलासभेषजमिदं किलासनाशनम्" अथ० १,२४,२।

किलासिन् त्रि० किलासमस्त्यर्थे इनि। (छुली) रोगयुक्ते स्त्रियां ङीप्।

किलिञ्ज न० किल्यते ऽनेन किलि–इन् ततो जायते जन–ड पृषो०मुम्। १वीरणादिजाते कटे २सूक्ष्मदारुणि च जटा० त्रिका०शे०। तेन उभयलिङ्गता। स्वार्थे क। कटे काष्ठादिरज्जौ च अमरः। "कुशान् यवान् निष्कृतान् रात्रौ गोमूत्रपर्य्युषितान्" "मर्द्दति किलिञ्जे शोषयेत्। आस्तीर्य्य किलिञ्जेऽन्यस्मिन् वा तत्प्रतिरूपके शयानं प्रावृत्य स्वेदयेत्" सुश्रुतः

किलिम न० किल–इमन्। देवदारुवृक्षे राजनि०।

किल्विन् पु० स्त्री किल–शौक्ल्ये भावे क्विप् ततोऽस्त्यर्थे बा० विनि। घोटके त्रिका० स्त्रियां नान्तत्वात् ङीप्।

किल्बिष न० किल–टिषच्–बुक् च। १पापे २अपराधे च अमरः ३रोगे मेदि० तस्य पापहेतुत्वात् तथात्वम्। "न किल्बिषादीमत्ते यस्य आकरः" ऋ०१,३५,४, "वीरं यदस्याः पीयते तद्वै पितृषु किल्बिषम्" अथ०५,१९५। "अपराधे "कोऽमे लुब्धक! दोषोऽत्र विद्यते यदि पन्नग!। अस्वतन्त्रं च मां मृत्युर्विवशं यदचूचुदत्। तस्यैव वचनाद्दष्टो न कोपेन न काम्यया। तस्य तत् किल्बिषं लुब्ध! विद्यते यदि किल्बिषम्" इति लुब्धकं प्रति सर्पोक्तिः। पापे "यद्यन्यवशगेनेदं कृतं ते पन्नगाशुभम्। कारणं वै त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्बिषी" सर्पं प्रति लुब्धकोक्तिः भा० आनु०१अ०। तत्र पूर्ववाक्ये दोषत्वेन कीर्त्तनात् अपकारपरत्वम्। उत्तरत्र अशुभत्वेन कीर्त्तनात् पापपरत्वम्। "एवं सति न दोषो मे नास्मि वध्यो न किल्बिषी। किल्बिषं समवाये स्यात् मन्यसे यदि किल्बिषम्" तत्रैव। कीर्त्तिभेदके कायिके ४पापे च। "अपापमप किल्बिषम्" यजु० २५,११, "किल्बिषं कीर्त्तिभेदकं कायिकं पापम्" वेददी०। ततः अस्त्यर्थे इनि। किल्बिषिन् तद्युक्ते त्रि०।

किश(स)र पुं न० किम्+शॄ-(सॄ)-अच् पृषो० सुगन्धिद्रव्यभेदे।

तत् पक्षमस्य किश(स)रा॰ ठन् । किश(स)रिक किश-(स)रविक्रयकर्त्तरि स्त्रियां षित्त्वात् ङीष्। शब्देन्दुशेखरे तालव्यमध्यतया पठितः अन्यत्र दन्त्यमध्यतयोभयरूपता

किशरा स्त्री॰ किञ्चित् शृणाति शॄ—अच् । शर्करायां । ततो-मध्वा॰ चतुरर्थ्यां मतुप् मस्य वः। किशरावत् तद्वति देशे

किश(स)रादि पुं॰ पाणिन्युक्ते ष्ठन्प्रत्ययप्रकृतिभूते शब्दगणे स च गणः "किश(स)र नरद नलद स्थागल तगर गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिद्रुपर्णी" ।

किशल पुं॰ न॰ किञ्चित् शलति शल—गतौ अच् पृषो॰ मलोपः। नवपल्लवे शब्दरत्ना॰ ।

किशलय पुं॰ न॰ किञ्चित् शलति शल—चलने वा कयन् पृषो॰। नवपल्लवे शब्दरत्ना॰ ।

किशोर पुं॰ कश—शब्दे किशोरा॰ निपा॰ । १अश्वशिशौ २तैलपर्ण्यौषधौ ३सूर्य्ये च मेदि॰ "किञ्चिच्छूरः किशोरः स्यात् यतो हि दशमात् परम्। शूरत्वं दृश्यते किञ्चिदनुवृद्धं दिने दिने" ४वयःक्रमावस्थापन्ने त्रि॰ । स्त्रियां वयो-वाचित्वात् ङीप् किशोरी । "कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि । कैशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च ततः परम्" भाग॰टीकाकृच्छ्रीधरधृतवचनात् दशवर्षोत्तरं पञ्चदशाब्दपर्य्यन्तवयस्कः किशोर इति बोध्यम् ।

किष्क वधे चुरा॰ आत्म॰ सक॰ सेट् । किष्कयते अचिकिष्कत

किष्किन्ध पु॰ किं किं दधाति धा—क पारस्करा॰ सुट् षत्वं मलोपः । वृह॰सं॰ कूर्म्मविभागे आग्नेय्यामुक्ते १देशभेदे "आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गाः" इत्युपक्रमे "किष्किन्धकण्टकस्थलनिषादराष्ट्राणि पुरिक-दाशार्णाः" इति। तत्रत्ये २पर्व्वतभेदे च। ३तत्रत्यवालि-राजधान्यां ४तत्रत्यगुहायाञ्च स्त्री शब्दर॰। "मया सह महाबाहो ! किष्किन्धोपवने तदा" । "गच्छ लक्ष्मण ! जानीहि किष्किन्धायां कपीश्वरम्" । "किष्किन्धाद्वा-रमासाद्य प्रविवेशानिवारितः" भा॰व॰२८१अ॰ । "गुहामासादयामास किष्किन्धां लोकविश्रुताम् । तत्र वानरराजाभ्यां मैन्देन द्विविदेन च । युयुधे दिवसान् सप्त" भा॰स॰३०अ॰। दक्षिणदिग्विजये । किष्किन्धा अभिजनोऽस्य सिन्ध्वा॰ अण् । कैष्किन्ध पित्रादिक्रमेण किष्किन्धागु-हातत्पुरीवासिनि त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

किष्किन्धा(न्ध्या)काण्ड न॰ वाल्मीकिरामायणान्तर्गते किष्किन्धाधिकारेण वालिसुग्रीवादीनामितिवृत्तप्रतिपादके काण्डभेदे ।

किष्किन्धी स्त्री किष्किन्ध+गौरा॰ ङीष् । किष्किन्धपर्व्वत-गुहायाम् "अभ्येत्य सर्व्वे किष्किन्ध्याम्" भा॰व॰२७८अ॰ ।

किष्किन्ध्य पु॰ किष्किन्ध+स्वार्थे यत् । १किष्किन्धशब्दार्थे २तत्रत्यपर्व्वतगुहायां ३वालिराजधान्यां च स्त्री ।

किष्किन्धा(न्ध्या)धिप पु॰ ६त॰ । वालिनामके वानरराजे उदा॰ शब्दर॰

किष्कु पु॰स्त्री॰ किष्क—उन्, किम्+कै—कु पृषो॰ मलोपः पार-स्क॰ सुट् षत्वञ्च वा। १वितस्तौ द्वादशाङ्गुलपरिमाणे चतुर्विंश-त्यङ्गुल परिमाणे २हस्तमाने मेदि॰ ३प्रकोष्ठे ४कफोणेरधो-मणिबन्धपर्य्यन्ते च ५कुत्सिते त्रि॰ विश्वः "दशकिष्कु सहस्रां तां मापयामास सर्व्वतः" भा॰स॰१२०अ॰ "दशकिष्कु सह-स्राणि समन्तादायताऽभवत्" भा॰ स॰ १अ॰। "अवर्द्धत महातेजाः किष्कूनाञ्च त्रयोदश" भा॰व॰ १२६अ॰ ।

किष्कुपर्व्वन् न॰ किष्कुमितं वितस्तिमितं हस्तमितं वा पर्व्वास्य । १वंशे (बाँश) २इक्षौ ३पोटगले(नल)च मेदि॰

किसल पुं न॰ किमीषत् सलति सल—गतौ अच् पृषो॰ मलोपः । नवपल्लवे त्रिका॰ ।

किसलय पुं न॰ किम् ईषत् सलति—सल गतौ बा॰ कयन् पृषो॰ । नवपल्लवे अमरः।"किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः" रघुः । तारका॰ जातार्थे इतच् । किसलयित नवपल्लविते । किसलयस्य नवपत्रादियुक्तयावस्थास्थितः पल्लवः ।

की अव्य॰ कुत्सायाम् ।

कीकट पु॰ की+कट—अच् । "चरणाद्रिं समारभ्य गृध्रकूटा-न्तकं शिवे ! । तावत् कीकटदेशःस्यात् तदन्तर्मगधो भवेत्" शक्तिसङ्गमोक्ते १देशभेदे । तद्देशवासिजनवाचित्वे ऽस्य भूम्नि "साधवः सदाचारास्ते पूयन्तेऽपि कीकटाः" भाग॰ ७,१०,२० । उपचारात् देशेऽपि भूम्नि "ततः कलौ संप्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम् । बुद्धोनाम्ना जिनसुतः कीकटेषु भविष्यति" भाग॰ १,३,२५ । ४निर्द्धने ५कृपणे च त्रि॰ मेदि॰ । ६घोटके पुं स्त्री विश्वः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् [शब्दचि॰ ।

कीकश पु॰ कीति कशति कश—शब्दे अच् । चण्डाले ।

कीकस पु॰ कीति कसति कस—गतौ अच् । १कृमिजन्तुभेदे २अस्थ्नि न॰ अमरः ३कठिने त्रि॰ मेदि॰ । "यदन्तर्य्य-सकीकसम्" अमरः । शब्दरत्ना॰स्त्रीत्वमपि "तस्मादिमा उभयत्र पर्शवोबद्धाः कीकसासु च जत्रुषु च" शत॰ब्रा॰ ८,६,२,१० । कीकसेश्वरः काशीखण्डशब्दे उदा॰

कीकसास्य पुं स्त्री॰ कीकसमास्ये ऽस्य । पक्षिणि हारा॰

स्त्रियां जातित्वे ऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। तस्य च सूक्ष्मत्वात्तु दृष्टिगोचरत्वात् तथात्वम्। कीकसमुखादयोऽप्यत्र [अमरटीका स्त्रियां ङीप्।

कौकि पुंस्त्री० कौतिशब्दं कायति कै–क। चाषपक्षिणि

कीचक पुं० कीत्यव्यक्तं चकति चक–तृप्त्यादौ अच्। १दैत्यभेदे "कीचका नाम ते वंशा ये स्वनन्त्यनिलाहताः" रघुः। २वेणुभेदे (नलतावांश) अमरः। "यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान् दरीमुखोत्थेन समीरणेन" कुमा० "सङ्कीर्णकीचकवनस्खलितैकबालेत्यादि" माघः विराटराजस्याले ३केकयात्मजे विराटसेनाधिपभेदे च कीचकस्य द्रौपद्यामनुरागादिकथा भा०वि०अ० यथा—

"तस्मिन् वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः। सेनापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम्। तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव। कीचकः कामयामास कामबाणप्रपीडितः"। इत्युपक्रम्य सैरिन्ध्रीरूपां द्रौपदीं प्रति तत्प्रार्थने तया तस्य प्रत्याख्यानमुपवर्णितं यथा—

"सैरिन्ध्र्युवाच। मा सूतपुत्र! मुह्यस्व माऽद्य त्याक्षीः स्वजीवितम्। जानीहि पञ्चभिर्देवैर्रक्षितां मामभिरक्षिताम्। न चाप्यहं त्वया लभ्या गन्धर्वाः पतयो मम। ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनशः। अशक्यरूपं पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि। यथा निश्चेतनो बालः कूलस्थः कूलमुत्तरम्। तर्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं तर्तुमिच्छसि। अन्तर्महीं वा यदि वोर्द्ध्वमुत्पतेः समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि। तथाऽपि तेभ्यो न विमोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खेचराः। त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः किं मां दृढं प्रार्थयसेऽद्य कीचक!। किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशुश्चन्द्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माम्" १४अ०। तथैवं निरस्तेन तेन स्वभगिनीं सुदेष्णां प्रति तत्प्राप्त्यतासम्पादनप्रार्थने तया तत्रोपायविधानं वर्णितं यथा—

"प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत्। अमर्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिप्लुतः। कीचक उवाच। यथा कैकेयि! सैरिन्ध्री समेयात्तद्विधीयताम्। येनोपायेन सैरिन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी। तं सुदेष्णे! परीप्सस्व मो चेत् प्राणान् प्रहासिषम्। वैशम्पायन उवाच। तस्य सा बहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा। विराटमहिषी देवी कृपाञ्चक्रे मनस्विनी। स्वमर्थमभिसन्धाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च। उद्वेगं चैव कृष्णायाः सुदेष्णा सूतमब्रवीत्। सुदेष्णोवाच। पर्वणि त्वं समुद्दिश्य सुरामन्नञ्च कारय। तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम्। तत्र सम्प्रेषितामेनां विजने निरवग्रहे। सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्व्यमाना रमेद्यदि। वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तः स विनिष्क्रम्य भगिन्या वचनात्तदा। सुरामाहारयामास राजार्हां सुपरिस्रुताम्। मद्यांश्च विविधाकारान् बहूंश्चोच्चावचांस्तदा। कारयामास कुशलैरन्नपानं सुशोभनम्। तस्मिन् कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता। सुदेष्णा प्रेषयामास सैरिन्ध्रीं कीचकालयम्"। तत्प्रेषिताया द्रौपद्याः कीचकेन कथादि

"द्रौपद्युवाच। अप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्तिकम्। पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मयि चाब्रवीत्। कीचक उवाच। अन्या भद्रे! नयिष्यन्ति राजपुत्र्याः प्रतिश्रुतम्। इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत्। द्रौपद्युवाच। यथैवाहं नाभिचरे कदाचित् पतीन्मदादैमनसाऽपि जातु। तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वां द्रक्ष्यामि पापं परिकृष्यमाणम्। वैशम्पायन उवाच। स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिघृक्षमाणः परिभर्त्सयन्तीम्। जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे स कीचकस्तां सहसाऽऽक्षिपन्तीम्। प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री। चिक्षेप तं गाढमसह्यमाना प्रवेपमानाऽतिरूपा शुभाङ्गी। तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात शाखीव निकृत्तमूलः। सा गृहीता विधुन्वाना भूमावाक्षिप्य कीचकम्। सभां शरणमागच्छद्यत्र राजा युधिष्ठिरः। तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपाशे परामृशत्। अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽवधीत्। तस्या योऽसौ तदाऽर्केण राक्षसः सन्नियोजितः। स कीचकमपोवाह वातवेगेन भारत!। स पपात तदा भूमौ रक्षोबलसमाहतः। विघूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः"। भा० वि० १५अ०

कीचकजित् पु० कीचकं जितवान् जि–भूते क्विप्। भीमसेने कीचकभिदादयोऽप्यत्र भीमेन तस्य वधकथा च भा० वि०२२अ०। तत्रायं संक्षेपः कीचकधर्षितया द्रौपद्या तद्वधार्थं प्रार्थितेन भीमेन एकाकिना नाट्यशालायां त्वया रात्रौ आगतेन सह समेलनं भविष्यतीति कीचकं प्रति सङ्केतदानाय भीमेन नोदितया द्रौपद्या तथाऽनुष्ठिते भीमस्य नाट्यशालायां रात्रौ द्रौपदीस्थानीयतयाऽवस्थाने तत्र कीचकगतौ तयोर्युद्धादिकमुपवर्ण्य भीमेन कीच-

तस्य वध भीमेन करपाद-प्रवेशनञ्चेति वर्णितं यथा "भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ छन्न उपाविशत्। मृगं हरिरिवादृश्यः प्रत्याकाङ्क्षत कीचकम्। कीचकश्चाप्यलङ्कृत्य यथाकाममुपागमत्। तां वेलां नर्त्तनागारं पाञ्चालीसङ्गमाशया। मन्यमानः स सङ्केतमागारं प्राविशत्ततः। प्रविश्य च स तद्वेश्म तमसा संवृतं महत्। पूर्वागतं ततस्तत्र भीममप्रतिमौजसम्। एकान्तावस्थितं चैनमाससाद सुदुर्मतिः। शयानं शयने तत्र मृत्युं सूतः परामृशत्। पतङ्गः पावकं दीप्तं सिंहं क्षुद्रपशुर्यथा। जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णाधर्षणजेन च। उपसंगम्य चैवैनं कीचकः काममोहितः। हर्षोन्मथितचित्तात्मा स्मयमानोऽभ्यभाषत। प्रापितं ते मया वित्तं बहुरूपमनन्तकम्। यत्कृते धनरत्नाढ्यं दासीशतपरिच्छदम्। रूपलावण्ययुक्ताभिर्युवतीभिरलङ्कृतम्। गृहं चान्तःपुरं सुभ्रु! क्रीडारतिविराजितम्। तत् सर्वं त्वां समुद्दिश्य सहसा समुपागतः। अकस्मान्मां प्रशंसन्ति सर्वा गृहगताः स्त्रियः। सुवासा दर्शनीयश्च नान्योऽस्ति त्वादृशः पुमान्। भीम उवाच। दिष्ट्या त्वं दर्शनीयोऽसि दिष्ट्यात्मानं प्रशंससि। ईदृशस्तु त्वया स्पर्शः स्पृष्टपूर्वो न कर्हिचित्। स्पर्शं वेत्सि विदग्धस्त्वं कामधर्मविचक्षणः। स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्यस्त्वत्समः पुरुषस्त्विह। वैशम्पायन उवाच।

इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः। सहसोत्पत्य कौन्तेयः प्रहस्येदमुवाच ह। अद्य त्वां भगिनी पाप! कृष्यमाणं मया भुवि। द्रक्ष्यत्यद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम्। निराबाधा त्वयि हते सैरिन्ध्री विचरिष्यति। सुखमेव चरिष्यन्ति सैरिन्ध्र्याः पतयस्तथा। ततो जग्राह केशेषु माल्यवत्सु महाबलः। स केशेषु परामृष्टो बलेन बलिनां वरः। आक्षिप्य केशान् वेगेन बाह्वोर्जग्राह पाण्डवम्। बाहुयुद्धं तयोरासीत् क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः। वसन्ते वासिताहेतोर्बलवद्गजयोरिव। कीचकानान्तु मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च। वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः"।

ततस्तयोर्बहुयुद्धमुक्त्वोक्तम् "सञ्चलन्तु स तं वेगं सहित्वा भूरिदुःसहम्। बलादहीयत तदा सूतो भीमबलार्द्दितः। तं हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः। वक्षस्यानीय वेगेन ममर्द्दैनं विचेतनम्। क्रोधाविष्टो विनिश्वस्य पुनश्चैनं वृकोदरः। जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव तदा भृशम्। गृहीत्वा कीचकं भीमो विरराज महाबलः। शार्दूलः पिशिताकाङ्क्षी गृहीत्वेव महामृगम्। तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः। योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा। नदन्तञ्च महानादं भिन्नभेरीसमस्वनम्। भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम्। प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः। अपीडयत कृष्णायास्तदा कोपोपशान्तये। अथ तं भग्नसर्वाङ्गं व्याविद्धनयनान्तरम्। आक्रम्य च कटीदेशे जानुना कीचकाधमम्। अपीडयत बाहुभ्यां पशुमारममारयत्। तं विषीदन्तमाज्ञाय कीचकं पाण्डुनन्दनः। भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह। अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुर्भार्यापहारिणम्। शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्वा सैरिन्ध्रिकण्टकम्। इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं कीचकं क्रोधसरागनेत्रः। आस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तनेत्रं व्यसुमुत्ससर्ज। निष्पिष्य पाणिना पाणिं सन्दष्टौष्ठपुटो बली। समाक्रम्य च संक्रुद्धो बलेन बलिनां वरः। तस्य पाणी च पादौ च शिरो ग्रीवाञ्च सर्वशः। काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक्। तं सम्मथितसर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम्। कृष्णायै दर्शयामास भीमसेनो महाबलः"।

कीज लि॰ किमस्य कथंजात इति वा पृषो॰। अद्भुते "यः शक्रो मृक्षो अश्व्यो यो वा कीजो हिरण्ययः" ऋ॰ ८। ६६। १०। "कीजे इत्यद्भुतमाह" भा॰

कीट बन्धे वर्णे च चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। कीटयति ते अचीकिटत्–त। कीटयाम् बभूव आस चकार चक्रे कीटः।

कीट पु॰ कीट–अच्। कृमिभ्यः स्थूले क्षुद्रजन्तुभेदे। स्वार्थे क। तत्रार्थे २मागधजातौ च धरणिः। ३कठिने त्रि॰ मेदिनिः। कीटभेदलक्षणादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा– "अथातः कीटकल्पं व्याख्यास्यामः। सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रशवपूत्यण्डसम्भवाः। वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः। सर्वदोषप्रकृतिभिर्युक्ताश्चापरिणामतः। कीटास्तेऽपि सुघोरास्ते सर्व एव चतुर्विधाः। कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गी शतकुलीरकः। उच्चिटिङ्गोऽग्निनामा च चिच्चिटिङ्गो मयूरिका। आवर्त्तकस्तथोरभ्रः सारिकामुखवैदलौ। शरावकुर्दोऽभीराजी परुषश्चित्रशीर्षकः। शतवाहुश्च यश्चापि रक्तराजिः प्रकीर्त्तितः। अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः। तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा वातनिमित्तजाः। कौण्डिल्यकः कणभको वरटी

पत्रवृश्चिकः। विनासिका ब्रह्मणिका बिन्दुलो भ्रमरस्तथा। बाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी वर्च्चःकीटोऽरिमेदकः। पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः। पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्दभी। क्लीतः क्रिमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः। एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशाः प्रकीर्त्तिताः। तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः। विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः। सैरेयकः प्रचलाको वलभः किटिभस्तथा। सूचीमुखः कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः। कीटगर्द्दभकश्चैव तथा त्रोटक एव च। त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः। तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः। तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा। कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः। तुङ्गनाभः सर्षपिकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा। अग्निकीटश्च घोराः स्युर्द्दादश प्राणनाशनाः। तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्। ताश्च वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिकाः। क्षाराग्निदग्धवद्दंशो रक्तपीतसितारुणः। ज्वराङ्गमर्दरोमाञ्चवेदनाभिः समन्वितः। छर्द्यतीसारतृष्णा च दाहो मोहो विजृम्भिका। वेपथुश्वासहिक्काश्च दाहः शीतञ्च दारुणम्। पिडकोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च। दद्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च। तैर्भवन्तीह दष्टानां यथास्वञ्चाप्युपद्रवाः। येऽन्ये तेषां विशेषास्तु लक्षणं तेषां समादिशेत्। दूषीविषप्रकोपाच्च तथैव विलेपनात्। लिङ्गं तीक्ष्णविषेष्वेतच्छृणु मन्दविषेष्वतः। प्रसेकोऽरोचकश्छर्द्दिःशिरोगौरवशीतता। पिडकाकोठकण्डूनां जन्म दोषविभागतः। योगैर्नानाविधैरेषां चूर्णानि गदमादिशेत्। दूषीविषप्रकाराणां तथैवाप्यनुलेपनात्। एकजातीनतस्तूर्द्ध्वं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः। सामान्यतो दष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च। त्रिकण्टकः कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः। चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः। तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्दो गुरुता गात्राणां दंशः कृष्णश्च भवति। प्रतिसूर्य्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः। तथा निरुपमश्चापि पञ्च गोधेरकाः स्मृताः। तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्। रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः। गलगोली श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला सर्वश्वेता सर्षपिका इत्येवं षट् ताभिर्दष्टे सर्षपिकावर्ज्जं दाहशोफक्लेदा भवन्ति। सर्षपिकया हृदयपीडातिसारश्च। शतपद्यस्तु परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये श्वेताग्निप्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं श्वेतपिडकोत्पत्तिश्च। मण्डूकाः कृष्णः सारः कुहको हरितो रक्तो यववर्णाभो भृकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ तैर्दष्टस्य दंशकण्डूर्भवति पीतफेनागमश्च वक्त्रात्। भृकुटीकोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्छर्दिर्मूर्च्छा चातितिमात्रम्। विश्वम्भराभिर्दष्टे दंशः सर्षपाकाराभिः पिडकाभिश्चीयते शीतज्वरार्त्तश्च पुरुषो भवति। अहिण्डुकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डूश्वयथवो मोहश्च। कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गश्छर्द्यतीसारज्वरादिभिरभिहन्यते। शूकवृन्तादिभिर्दष्टे कण्डूकोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकञ्चात्र लक्ष्यते। पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा संवाहिका ब्राह्मणिकाङ्गुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति षट् ताभिर्दष्टे दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः। मक्षिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टस्य दाहशोफौ भवतः। स्थालिका काषायीभ्यामेतदेव पिडकाश्च सोपद्रवा भवन्ति। मशकाः सामुद्रः परिमण्डलो हस्तिमशकः कृष्णः पार्वतीय इति पञ्च तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूर्दंशशोफश्च पार्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः। नखावकृष्टेऽत्यर्थं पिडकाः सदाहपाका भवन्ति। जलौकसां दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सितञ्च। भवन्ति चात्र। गोधेरकः स्थालिका च ये च श्वेताग्निसंप्रभे। भृकुटीकोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येव जातिषु। शतपद्युरगैस्तु सविषैरवमर्षणात्। स्युः कण्डूदाहकोठाः पिडकास्तोदवेदनाः। मक्षे दंशं यथाकालं सम्याचरेच्चपनम्। दिग्धविद्धक्रियाञ्चात्र यथावदवचारयेत्। नातमत्तं नवोत्पन्नमतिसंरब्धवेदनम्। दंशादौ विपरीतार्त्ति कीटदष्टं सुबाधकम्। कीटैर्दष्टानुग्रविषैः सर्पवत्समुपाचरेत्। त्रिविधानान्तु सर्पाणां त्रैविध्येन क्रिया हिता। स्वेदमालेपनं सेकं चोष्णमत्रावचारयेत्। अन्यत्र मूर्च्छिताद्दंशात् पाककोथप्रपीडितात्। विषघ्नञ्च विधिं सर्वं कुर्य्यात् संशोधनानि च"। २कीटास्त्वेतु रात्रिषु

कीटगर्द्दभक पु० कीटभेदे कीटशब्दे विवृतिः।

कीटघ्न पु० कीटं हन्ति हन–टक्। गन्धके राजनि०।

कीटजा स्त्री० कीटेभ्यो जायते जन–ड। १जतुनि लाक्षायाम् रत्नमाला० २कीटजातमात्रे त्रि०। [हंसपदीलते राजनि०।

कीटपादिका स्त्री कीटस्य पादे मूलेऽस्याः कप् अतइत्त्वम्।

कीटमणि पु० कीटेषु मणिरिव । खद्योते शब्दचि० ।

कीटमाता स्त्री कीटस्य मातेव मूत्रे वज्रलकीटप्रसवात् । हंसपदीवृक्षे भावप्र० ।

कीटमारी स्त्री कीटान् मारयति सेवनेन मृ–णिच्–अण् उप०स०गौरा०ङीष् मुग्ध०मते पण् ईप् । हंसपदीवृक्षे राजनि० [(उच्चिङिड़ा) इतिख्याते कीटभेदे शब्दचि० ।

कीटमेष पु० कीटोमेष इव । नदीतीरे सिकतामध्ये स्थायिनि

कीटसंज्ञ पु० कीटः संज्ञा यस्य । "कर्कटवृश्चिकमीना मकरान्त्यार्द्धश्च कीटसंज्ञा: स्युः" ज्यो० उक्तेषु कर्कटादिषु राशिषु कीटाख्यादयोऽप्यत्र । यद्यप्येषां सर्वेषां कीटसंज्ञा तथापि क्वचित् कीटशब्दस्य वृश्चिकराशिमात्रपरता यथा "हरिः कीटघटेन च" पताकीवेधे वृश्चिकस्यैव सिंहकुम्भाभ्यां वेधात्तस्यैव ग्रहणम् ।

कीडेर पु० कील–एरच् लस्य डः । तण्डुलीयशाके–भावप्र० ।

कीदृश त्रि०कस्येव दर्शनमस्य किम्+दृश–क्स क्यादेशो दीर्घः । किम्प्रकारे । किन् । कीदृश् । कक् । कीदृश तत्रार्थे त्रि० तत्र कञि स्त्रियां ङीप्, क्से टाप् इति भेदः । "प्रिये ! स कीदृक् भविता तव क्षणः" नैष० । "यद्योतानि जयन्ति हन्त परितः शस्त्राण्यमोघानि मे तद्धोः कीदृशसौ विवेकविभवः कीदृक् प्रबोधोदयः" प्रबोधच० ।

कीनाश पु० कुत्सितं नाशयति, कीचनाशि अच् क्लिश्नाति नि०वा । १यमे "विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिम्" माघः । २वानरे पुंस्त्री अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ३पशुघ्ने ४क्षुद्रे ५कर्षके च त्रि० मेदि० । "कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च । विप्रस्यौद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः" मनुः "कीनाशः कर्षकः" कुल्लू० । "शुनं न फाला विकृषन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहैः" ऋ०४,५७,८, "कीनाशाः बलीवर्द्दरक्षकाः" भा० । "नाद्रियन्ते यथापूर्वं कीनाशादय गोजरम्" भाग०२,२०,११ । क्षुद्रे "य उद्यतमनादृत्य कीनाशमभियाचते । क्षीयते तद्यशः स्फीतं मानश्चावज्ञया हतः" भाग०२२२,१२

कीर पुंस्त्री कीति ईरयति ईर–णिच्–अच् । १शुके पक्षिभेदे अमरः । "खगवागियमित्यतोऽपि किं न मुदं धास्यति ? कीरगीरिव " नैष० जातित्वात् स्त्रियां ङीष् । २काश्मीरदेशे पु० भूम्नि मेदि० स्वल्पार्थे कन् । कीरक शुकभावे संज्ञायां कन् । वृक्षभेदे चपलके च धरणिः

कीरवर्णक न० कीरस्येव वर्णोऽस्य कप् । (स्थौणेयक) नाम गन्धद्रव्ये राजनि० ।

कीरि पु० कीर्य्यते विक्षिप्यते कॄ–बा०कि । १स्तोतरि "कीरिणा देवान्नमसोपशिक्षन्" ऋ०५,४०,८, "कीरिणा स्तोत्रेण" भा० २स्तुत्यादिषु विक्षिप्ते त्रि० । "यस्या कृदा कीरिणा मन्यमानः" ऋ०५,४,१०, "कीरिणा स्तुत्यादिषु विक्षिप्तेन कृदा" भा० ३स्तोतरि त्रि० निरु० "वसु स्तुवते कीरये" ऋ० ६,२३,३, "कीरिरितिस्तोतृनाम" भा० "मन्थाय कीरिचोदनम्" ऋ० ६,४५,१९, "कीरीणां स्तोतॄणां चोदनं प्रेरयितारम्" भा० ।

कीरेष्ट पु० कीरस्य इष्टः । १आम्रवृक्षे २आक्षोटवृक्षे (आखरोट) ३जलमधूकवृक्षे च राजनि० ।

कीर्ण त्रि० कॄ–क्त । १आच्छन्ने २निक्षिप्ते ३विक्षिप्ते ४हिंसिते च मेदि० । "प्रमविष्टतमुखम्बं शिभिः कीर्णमन्त्री" रघु० । "कीर्णं शनैरनुकपोलमनेकपानाम्" माघः ।

कीर्णि स्त्री० कॄ–भावे क्तिन् नि० निभावः । १विक्षेपे २हिंसने ३आच्छादने च । [कथने ।

कीर्त्तन न० चु०उभ–कीर्त्तादेशः सौत्र–कीर्त्त–वा भावे ल्युट् ।

कीर्त्तना स्त्री चु० उभ कीर्तादेशे भावे युच् । १कथने । कर्म्मणि युच् । २यशसि शब्दरत्ना० ।

कीर्त्ति स्त्री सौ०कीर्त्त –क्तिन् । १प्रसादे मेदि०२शब्दे ३दीप्तौ ४मातृकाविशेषे च शब्दरत्ना०५विस्तारे ६कर्द्दमे च विश्वः । ७ख्यातिभेदे अमरः । ख्यातिभेदश्च धार्म्मिकत्वादि प्रशस्तधर्म्मवत्त्वेन नानादेशीयकथन ज्ञानविषयता । कीर्त्तिश्च जीवतोमृतस्य वेत्यत्र विशेषोनास्ति । "यस्य कीर्त्तिः स्तुता लोके धन्यं तस्य सुजीवितम्" नीतिसारे "सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते" गीतायाञ्च जीवतोऽपि कीर्त्तिसत्त्वस्योक्तेः । तत्र दानादिप्रभावा ख्यातिः कीर्त्तिः शौर्य्यादिप्रभवा ख्यातिर्यश इति केचिद्यशःकीर्त्त्योर्भेदमाहुः "कीर्त्तिं स्वर्गफलामाहुरासंसारं नृणां किल" इत्यनेन कीर्त्तेः स्वर्गफलतोक्तेः । जीवतःख्यातिर्यशः मृतस्य ख्यातिः कीर्त्तिरिति विभागस्तु न सम्यक् "इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्" इति मनुना इहलोकेऽपि कीर्त्तिप्राप्तेरुक्तेः । एतेन

"प्रज्ञां यशश्च कीर्त्तिञ्च ब्रह्मवर्चसमेव च" मनुवाक्यस्य "जीवन् यशः मृतस्य कीर्त्तिरिति" कुल्लू०व्याख्या चिन्त्या प्रागदर्शितमनुवाक्यान्तरविरोधात् किन्तु स्वर्गादिफलदानादिधर्म्मस्यैव कीर्त्तिः, शौर्य्यादिना यश इत्युभयार्भेदसम्भवेन मनुवाक्यस्य तदर्थपरत्वमेवोचितम् "स्फटिकान्तिकीर्त्तिव्रजमौक्तिकस्रजम्" नैष० ।

कीर्त्तित त्रि० पु० क्त—कीर्त्तिदेशे क्त। १कथिते—२ख्याते च।
कीर्त्तिभाज् पु० कीर्त्तिं भजते भज—ण्वि १द्रोणाचार्य्ये शब्दरत्ना०। २कीर्त्तियुक्ते त्रि०
कीर्त्तिमत् त्रि० कीर्त्तिरस्त्यस्य मतुप्। १कीर्त्तियुक्ते स्त्रियां ङीप्। विश्वदेवान्तर्गते श्राद्धदेवभेदे पु० २विश्वेदेवाश्च भा० आनु० ९१ अ० दर्शिता यथा
"विश्वे चाग्निमुखा देवाः सङ्ख्याताः पूर्व्वमेव ते। तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनाम्। बलं धृतिर्विपाता च पुण्यकृत् पावनस्तथा। पार्ष्णिक्षेमी समूहश्च दिव्यसानुस्तथैव च। विवस्वान् वीर्य्यवान् ह्रीमान् कीर्त्तिमान् कृत एव च। जितात्मा मुनिवर्य्यश्च दीप्तरोमा भयङ्करः। अनुकर्म्मा प्रतीतश्च प्रदाताऽथांशुमांस्तथा। शैलाभः परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा। स्रजो वज्री वरी चैव विश्वेदेवाः सनातनाः। विद्युद्वर्च्चाः सोमवर्च्चाः सूर्य्यश्रीश्चेति नामतः। सोमपः सूर्य्यसावित्रो दत्तात्मा पुण्डरीयकः। उष्णीनाभो नभोदश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च। चमूहरः सुरेशश्च व्योमारिः शङ्करो भवः। ईशः कर्त्ता कृतिर्द्दक्षो भुवनो दिव्यकर्म्मकृत्। गणितः पञ्चवीर्य्यश्च आदित्यो रश्मिमांस्तथा। सप्तकृत् सोमवर्च्चाश्च विश्वकृत् कविरेव च। अनुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च। कीर्त्तितास्ते महाभागाः कालस्यागतिगोचराः"।
२वसुदेवज्येष्ठपुत्रे "वसुदेवस्तु देवक्यामष्टौ पुत्रानजीजनत्। कीर्त्तिमन्तमित्यादि" भाग० ९,२४,२५।
कीर्त्तिशेष त्रि० कीर्त्तिःशेषोयस्य। नामशेषे मृते शब्दचि०
कील बन्धे भ्वादि०पर० सक० सेट्। कीलति अकीलीत्। चिकील कीलः। कीलितः कीलनम्। प्रनिकीलति
कील पु० कील—बन्धे यथायथं भावकरणादौ घञ्। १वह्निशिखायां २शङ्कौ (गोंज) अमरः। ३स्तम्भे (खोंटा) ४लेशे ४कफोण्यां मेदि० ५कफोणिनिम्नदेशे विश्वः।"परिखायापि कौरव्य। कीलैः सुनिचिताः कृताः" भा० ३, १५०श्लो०६रतिप्रहारभेदे स्त्री "कीला उरसि, कर्त्तरी शिरसि, विद्धा कपोलयोः" वात्स्या० भावे अ,७बन्धे स्त्री
कीलक पु० कीलति बध्नात्यनेन करणे वुन् स्वार्थे क। १स्तम्भभेदे (खोंटा) गवादेर्दोहनकाले रोधनार्थे २काष्ठमयस्तम्भे सुभूतिः। तन्त्रोक्ते देवताभेदेऽमन्त्रविशेषे न०। प्रभवादिषष्टिवर्षमध्ये ४ वर्षभेदे तत्फलञ्च "आयान्ते सर्व्वसस्यानि सुभिक्षं निरुपद्रवम्। सौम्यदृष्टि र्भवेद्राजन्! कीलके च शुभं भवेत्" ज्यो० त० सप्तशतीजपाङ्गतया पाठ्ये ५स्तवभेदे न० स च "सर्व्वमेतद्विना यस्तु मन्त्राणामपि कीलकम्" इत्यादि। तस्य च कीलकत्वम् तज्ज्ञानं विना फलाजनकत्वात् तदुक्तं तत्रैव "कृष्णायां च चतुर्दश्यामष्टम्यां वा समाहितः ददाति प्रतिगृह्णाति नान्यथैषा प्रसीदति" इत्थं रूपेण कीलेन महादेवेन कीलितम्। यो निष्कीलां विधायैनां नित्यं जपति सम्स्फुटाम्"। तत्रैव तज्ज्ञानस्या भावे निष्फलत्वोक्तेश्च तच्च गुरुलघुभेदेन द्विविधं गुप्तवत्यां विवृतिः"। तेन कृष्णाष्टमीचतुर्दश्योः नूतनार्जितधनस्य देवातिथ्यादिभ्यो यथोचितांशदानं तदवशिष्टस्य स्वायत्तीकरणमावश्यकं तद्विना सप्तशतीजपस्य न फलजनकत्वमिति गम्यते "अर्गलं कीलकं चादौ पठित्वा कवचम् पठेत्" तत्रैव
कीलसम्पर्श पु० कीलं तदुपकारं संस्पृशति सम्+स्पृश—अण् उप०स०। (गाय) इति भेदे शब्दच०
कीलाल पु० कीलाय बन्धाय अलति पर्य्याप्नोति अल—अच् ४त०। १पयौ२बन्धनयोग्ये त्रि० मेदि०। "कीलां वह्निशिखां कीलं स्तम्भबन्धं वाऽलति वारयति अल—अण् उप०स०। ३जले कीलां तद्दर्पमलति वारति। ४रुधिरे न० अमरः ५अमृते ६मधुनि च शब्दर०। मधुनः ग्रीष्मसंघातकत्वेन बन्धहेतुत्वात् तथात्वम्। "ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम्" यजु० २,४,७। ७रसे पु०। "यथोश्वत्थाय कीलालः उपहूतो स्वङ्केषु" यजु० २,१२, तत्र रुधिरे "सद्यःकृत्तकठोरकण्ठपिगलत्कीलालधारोज्ज्वलैः"; जले"कीलालजं न खादेयं करिष्ये चाश्रव्रतम्"। भा०व०अ० "कीलालजं जलजम्"।
कीलालधि पु० कीलालं धीयतेऽस्मिन् धा—आधारे कि ६त०। समुद्रे शब्दच०
कीलालप पुंस्त्री कीलालं रुधिरं पिबति पा—क। रुधिरपे राक्षसे रत्नमा० स्त्रियां ङीप् "स च कीलालोपयस्तु पराघं भोक्तुमिच्छति" भा०व०१२४१। [२बन्धे न०।
कीलित त्रि० कील—क्त। १बद्धे २जातकीले च भावे—क्त।
कीयत् त्रि० कियत् +पृषो० वेदे नि० दीर्घः। कियदित्यर्थे "आः कीयतः ललकं चकर्थ" ऋ० १,२०,१७,
कीश पुंस्त्री कस्य वायोरपत्यम् अत—इञ् किः हनुमान् ईशो यस्य कुत्सितं शेते शी—ड वा। वानरे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २सूर्य्ये कपिकपोलवत्तस्य दर्श्यत्वात् तत्त्वं ३पक्षिणि च शब्दर०कुत्सितशयनात्तस्य तथात्वम्। ४नग्ने मेदि०। कीशवदुदरस्यवराहित्यात्तस्य तथात्वम्।

कीशपर्ण पु० कीशः तल्लोमेव पर्णमस्य । अपामार्गे शब्दर० । जातित्वेन ङीष् । कीशपर्ण्यप्यत्र अमरः

कु शब्दे भ्वा० आत्म० अक० अनिट् कवते अकोष्ट चुकुवे प्रनिकवते [अकोष्ट चुकाव

कु आर्त्तस्वरे तुदा० आत्म० अ० क० अनिट् । कुटादि । कुवते

कु शब्दे अदा०पर०अक०अनिट् । कौति अकौषीत् चुकाव

कु अव्य० कु+डु । १पापे, २निन्दायाम्, ३ईषदर्थे, ४निवारणे च । ५भूमिभागे ६धरायाञ्च स्त्री । कुत्सितार्थत्वे ईषदर्थत्वे चास्य "कुगतिप्रादयः" "पा० समर्थेन नित्यसमासः कुरूपम् कुदेशः तत्रार्थं भेदः तत्पुरुषे अजादौ शब्दे परे कोः कत् । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः कदन्नम् कदध्वः कदग्निः ।"रथवदयोश्च"पा०कद्रथः कद्वदः"तृणे च जातौ"पा० कत्तृणम् पथिशब्दे तत्पुरुषान्तःशब्दे परे च काऽऽदेशः कापथः काक्षः । ईषदर्थस्य कोः का, ईषज्जलं काजलम् पुरुषे परे का वा ईषत् पुरुषः कुपुरुष कापुरुषः । उष्णे तत्पुरुषयादेशः कोष्णं कवोष्णं कदुष्णम्" गतिप्रादिसाहचर्यात् अव्ययस्यैवेह ग्रहणात् न भूमिवाचस्य नित्यसमासः तथा कदादेशः अव्ययपूर्व्वत्वात् प्रकृतिस्वरः, "राज्ञः कुभागमण्डलगः शशाङ्क यस्तो""ज्यो०ब्राह्मण इव कुशासनसंहितः" काद० । कुदिनम् कुजः अव्ययस्य वेदे दीर्घः"कूष्ठोदेवावश्विनाद्यादिवोमनावसू" ऋ०५.७४,१ ।

कुंसा स्त्री कुसि–भावे अ । १भाषणे २दीपने च

कुक आदाने भ्वा० आत्म०सक० सेट् । कोकते । अकोकिष्ट । चुकुके कोकः' प्रनिकोकते

कुक्त त्रि० कुक–क्त । १समर्थे २आदायिनि च ।

कुकभ न० कुकस्य भा यत्र । मद्ये शब्दच० । तत्पानस्य सामर्थ्याधायकत्वात् तथात्वम्

कुकर पु० कुत्सितःआदानादिमान्द्ययुक्तः करोऽस्मात् । करस्य क्रियामान्द्यसम्पादके कुणिरोगे अमरः । श०क० २तद्रोगयुक्ते त्रि० । कु+कृ–ट । ३कुकर्म्मकारके त्रि० ।

कुकर्म्मन् न० कुत्सितं कर्म्म नित्यस० । १लोकशास्त्रनिन्दिते कर्म्मणि श०च० । २तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां वा डाप्

कुकील पु० कोः पृथिव्याः । कीलइव । पर्व्वते त्रिका० तस्य भूमौ कीलरूपेणावस्थानात् तथात्वम्

कुकुट पु०स्त्री कुटति कुट–क, कोः कुटइव वा । (कुकुषि) इतिख्याते शाकभेदे राजनि० तस्य पृथिव्याः कुटतुल्यत्वात् तथात्वम्

कुकु(कू)द पु० कोः पृथिव्याः कुट ईषद्दः । सत्कृतालङ्कृतायाः कन्याया दातरि पृषो० दीर्घपाठः इत्यन्ये । कन्यादस्य ईषत्कूपिदानसलत्वात्तस्य तथात्वम् । "सत्कृतालङ्कृतां कन्यां ददानः कुकुदः स्मृतः" अमरे पाठान्तरम्

अत्र प्रसिद्धपदसान्निध्यात् कुकुदपदस्य उक्तार्थे शक्तिग्रह इति शब्द० प्र० । प्रसिद्धपदसान्निध्यञ्च प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्यञ्च अभेदेनान्वयबोधकत्वम् । न्यायमते तिङर्थस्याभेदेन प्रथमान्तार्थे अन्वयासम्भवेन "यो ददाति स कुकु(कू)दः इत्यमरपाठे स्थिते ददातीतिस्थाने ददान इति पाठः कल्पितः । व्याकरणमते तु तिङन्तार्थस्य प्रथमान्तार्थेऽभेदेनान्वयस्वीकारान्न यथाश्रुतपाठेऽपि क्षतिः । विवेचितं चैतदस्माभिः शब्दार्थरत्ने तत एव तदवसेयम् ।

कुकुन्दर पु० कुं भूमिं दारयति अन्तर्भूतण्यर्थे दृ–अच् नि० कुत्सितं कुन्दरमत्र, स्कुद्यते कामिनाऽत्र स्कुद् नि० वा । स्त्रीणां १नितम्बस्थे आवर्त्ताकारे पृष्ठवंशादधोवर्त्तिगर्त्तद्वये । अमरः । (कुकरसोङ्गा) २दृष्टे भावप्र० ।

कुकुभा स्त्री रागिणीभेदे हलायुधः ।

कुकुर पु० कुं पृथिवीं कुरति त्यजति स्वामित्वेन कुर–क । यदुवंशीयनृपभेदे तेषां ययातिशापात् राज्यं नासीदिति पुराणकथा यदुशब्दे दृश्या । "विधुरिता धुरिताः"कुकुरस्त्रियः" माघः । २दशार्हे देशभेदे पु० ब०व० । कुक–उरच् किच्च । ३कुक्कुरे हड्डचन्द्रः । ४ग्रन्थिपर्णौषधौ त्रिका० । कुकुरन्ध्रयवान्धकस्यभेदः । "कुकुरः भजमानशुचिकम्बलबर्हिषाख्यास्त्वन्धकस्य पुत्राः" इति विष्णुपु० "कुकुरो भजमानश्च शुचिः कम्बलबर्हिषः । "अन्धकात् काश्यदुहिता चतुरोऽलभतात्मजान् कुकुरं भजमानं च शमं कम्बलबर्हिषम्" हरिवं० ३८अ० तदधिष्ठानदेशभेदश्च दशार्हः ।

कुकूटी स्त्री कोः पृथिव्याः कूटोऽस्त्यस्याः अच् गौरा०ङीष् । शाल्मलीवृक्षे राजनि० तस्या दीर्घतया भूमिकूटतुल्यत्वात्तथात्वम् ।

कुकूल पु० कोः भूमेः कूलं, कुत्सितं वा कूलम् कु–कूल धातोः कुगागमश्च वा । १तुषानले २शङ्कुभिः सङ्कीर्णे गर्त्ते ३वर्म्मणि च अमरः । "गिरीशाटपि सदूत्री केशपाशतलोचना । अयं कथ कुकूलाग्निः कर्कशो मदनानलः" ।

कुकोल न० कुत्सितं कोलति कुल–अच् । कोलिवृक्षे । शब्दच० ।

कुक्कुट पु०स्त्री०कुक–सम्प०क्विप् कुका आदानेन कुटति कुट–

च। पक्षिभेदे चरणायुधे ताम्रचूडे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। तस्य शुभाशुभलक्षणम् वृ॰सं॰ यथा— "कुक्कुटस्त्वृजुतनूरुहाङ्गुलिस्ताम्रवक्त्रनखचूलिकः सितः। रौति सुस्वरमुषात्यये च यो वृद्धिदः स नृपराष्ट्रवाजिनाम्। यवग्रीवो यो वा बदरसदृशो वापि विहगो बृहन्मूर्द्धा वर्णैर्भवति बहुभिर्यश्च रुचिरः। स शस्तः सङ्ग्रामे मधुमधुपवर्णश्च जयकृन्न शस्तो योऽतोऽन्यः कृशतनुरवः खञ्जचरणः। कुक्कुटी च मृदुचारुभाषिणी स्निग्धमूर्त्तिरुचिराननेक्षणा। सा ददाति सुचिरं महीक्षितां श्रीयशोविजयवीर्यसम्पदः"।

तन्मांसगुणा भावप्र॰ उक्ता यथा "कुक्कुटो बृंहणः स्निग्धो वीर्य्योष्णोऽनिलहृद्गुरुः। चक्षुष्यः शुक्रकफकृत् बल्यो वृष्यः कषायकः। वातपित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशनः"। अभक्ष्यप्रकरणे ग्राम्यकुक्कुटस्याभक्ष्यत्वमाह मनुः "छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्राम्यकुक्कुटम्" २उल्कायां (उक्तो) ३कुक्कुभपक्षे च ४वह्निकणे स्फुलिङ्गे हेम॰। स्वार्थे क तत्रार्थेषु मेदि॰। "शूद्राज्जातो निषाद्यां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः" मनूक्ते निषादीजाते शूद्रकुले च

कुक्कुट(टी)व्रत न॰ भाद्रशुक्लसप्तम्यां कर्त्तव्यव्रतभेदे "भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या। स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च महाम्बिकम्। पूजयेच्च तदा तस्या दुष्प्राप्यं नैव विद्यते" ति॰त॰ भवि॰पु॰। इदं कुक्कुटीव्रतमिति ति॰ त॰ रघुनन्दनः

कुक्कुटमण्डप काशीस्थे मुक्तिमण्डपे स्थाने। तस्य तन्नामकारणकथा च काशी॰ ९८ अ॰ दर्शिता यथा— "कैवल्यमण्डपस्यास्य भविष्यद्वापरे हरे!। लोके ख्यातिर्भवित्रीयमेव कुक्कुटमण्डपः" इति शिवेनोक्ते तद्विषये हरिप्रश्ने यथा तस्य कुक्कुटमण्डपनामप्राप्तिस्तथेतिहासो वर्णितः। तत्र चण्डालतः प्रतिग्राहकविप्रस्य सुतद्वयपत्नीभ्यां सहितस्य कीकटे कुक्कुटयोनित्वप्राप्तिप्रकारश्च तस्य मरणकाले काशीस्मरणजात् पुण्यात् कुक्कुटयोनिगतावपि काशीप्राप्त्या मुक्तिरित्युक्तम् यथा "न काश्यां मरणं प्राप्तं तस्माद् दुष्प्रतिग्रहात्। प्रान्ते कुटुम्बस्मरणात्तथा काशीस्मृतेरपि। चौरैर्हतोऽपि स तदा कीकटे कुक्कुटोऽभवत्। सा कुक्कुटी सुतौ तौ तु ताम्रचूडत्वमापतुः। प्रान्ते काशीस्मरणतो जाता जातिस्मृतिः पुरा। इत्थं बहुतिथे काले गते कार्पटिकोत्तमाः। तस्मिन्नेवाध्वनि प्रामाश्चत्वारो यत्र कुक्कुटाः। वाराणस्याः कथां मोचुः कुर्व्वन्तोऽन्योन्यमेव हि। काशीकथां समाकर्ण्य तदा ते चरणायुधाः। जातिस्मृतिप्रभावेन तत्सङ्गेन तु निर्गताः। तैश्च कार्पटिकश्रेष्ठैः पथि दृष्टाः कृपालुभिः। तद्गुवादिपरिस्पन्दैः प्रापिताः क्षेत्रमुत्तमम्। ते तु क्षेत्रं समासाद्य चत्वारश्चरणायुधाः। चरिष्यन्तोऽत्र परितो मुक्तिमण्डपमुत्तमम्। जिताहारान् सनियमान् कामक्रोधपराङ्मुखान्। श्रृण्वतः सत्कथालापान् लोभमोहविवर्ज्जितान्। स्वर्धुनीस्नानसंक्लिन्नसुनिर्मलशिरोरुहान्। मन्नामोच्चारणपरान् मत्कथार्पितसुश्रुतीन्। मद्गतचित्तसद्वृत्तीन् दृष्ट्वा क्षेत्रनिवासिनः। मानयामासुरथ तान् कुक्कुटान् साधुवर्त्मनः। प्राक्तनाद्वासनायोगात् संप्रधार्य्य परस्परम्। क्रमेणाहारमाकुञ्च्य प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति चाप ते। पश्यतां सर्व्वलोकानां विष्णो! ते मदनुग्रहात्। विमानमधिरुह्याशु कैलासं प्राप्य मत्पदम्। निर्विश्य सुचिरं कालं दिव्यान् भोगाननुत्तमान्। ततोऽत्र ज्ञानिनो भूत्वा मुक्तिं प्राप्स्यन्ति शाश्वतीम्। ततो लोकास्तदारभ्य कथयिष्यन्ति सर्व्वतः। मुक्तिमण्डपनामैतदेव कुक्कुटमण्डपः"। [(चट)। राजनि॰

कुक्कुटमस्तक पु॰ कुक्कुटस्येव मस्तकं शिखा यस्य। चव्ये

कुक्कुटशिख पु॰ कुक्कुटस्य शिखेव शिखा यस्य। कुसुम्भवृक्षे शब्दच॰ तस्य हि पुष्पाणि कुक्कुटशिखातुल्यानीति तस्य कुक्कुटतुल्यरक्तशिखपुष्पत्वात्तथात्वम्

कुक्कुटागिरि पु॰ कुक्कुटप्रधानो गिरिः किंशुका॰ दीर्घः। कुक्कुटप्रधाने पर्वते।

कुक्कुटाण्ड पु॰ कुक्कुट्या अण्डः पुंवद्भावः। कुक्कुट्याण्डे

कुक्कुटाभ पुंस्त्री कुक्कुट इवाभाति आ+भा—क। कुक्कुटचरणतुल्ये सर्पभेदे हेमच॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुक्कुटासन न॰ "कुक्कुटासनमावक्ष्ये नाडीनिर्म्मलहेतुना। सत्कुलागममार्गेण कुर्य्यात् वायुनिरोधनम्। निजहस्तद्वयं भूमौ पातयित्वा जितेन्द्रियः। पद्मस्थं बद्धं यत् करोति कूर्परद्वयमध्यगम्। सव्यापसव्ययुगलं तत्कुक्कुटासनमुच्यते" इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे [हेमच॰।

कुक्कुटाहि पु॰ कुक्कुट इव तच्चरण इवाहिः। सर्पभेदे

कुक्कुटि स्त्री कुक्कुट इवाचरति कुक्कुट+आचारार्थे क्विप् ततः इन्। दम्भचर्य्यायाम् हेमच॰। वा ङीष्। तत्रैव। सा च २कुक्कुटजातिस्त्रियाम् ३शेष्याम् (टिकटिकी) कीटभेदे शब्दरत्ना॰। ४शाल्मलीवृक्षे जटा॰

कुक्कुभ पु॰ कुक् इत्यव्यक्तं शब्दं कौति कु—भक्। वन

कुक्कुटे। कुकु शब्दं भाषते भाष–बा० ड। २कुक्कुटे पक्षिणि। (पातकुका) इति ख्याते ३पक्षिभेदे अमरः।

कुक्कुर पुंस्त्री कोकते क्विप् कुरति शब्दायते कुर–शब्दे क कर्म्म०। १स्वनामख्याते पशौ। तच्छुभाशुभलक्षणफलं वृ०स० यथा "पादाः पञ्चनखास्त्रयोऽग्रचरणः षड्भिर्नखैर्दक्षिण-स्ताम्रोष्ठाग्रनसो मृगेश्वरगतिर्जिघ्रन् भुवं याति च। लाङ्गूलं ससटं दृगृक्षसदृशी कर्णौ च लम्बौ मृदू यस्य स्यात् स करोति पोष्टुरचिरात् पुष्टां श्रियं श्वा ध्रुवम्। पादेपादे पञ्च पञ्चाग्रपादे वामे यस्याः षण्नखा मल्लिकाक्ष्याः। वक्रं पुच्छं पिङ्गलालम्बकर्णा या सा राष्ट्रं कुक्कुरी पाति पोष्टुः"। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।
कुक्कुरगुणाश्चाश्वकवैद्यकोक्ताः यथा "बह्वाशी स्वल्पसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः। प्रभुभक्तश्च शूरश्च षडेते च शुनो गुणाः"। २ग्रन्थिपर्णीवृक्षे न० शब्दचि०।

कुक्कुरद्रु पु० कुक्कुरस्य दुर्गन्धयुक्तो द्रुर्वृक्षः। (कुकुरसोङ्गा) वृक्षभेदे "कुक्कुरद्रुः कटुस्तिक्तो ज्वररक्तकफापहः। तन्मूलमार्द्रं निक्षिप्तं वदने मुखशोषहृत्" भावप्र०।

कुक्कुरवाच् पु० कुक्कुरस्येव वागस्य। कारङ्गमृगे राजनि०।

कुक्ष पु० कुष–क्स। जठरे उज्ज्वलदत्तः।

कुक्षि पु० कुष–क्सि। १उदरे "विष्णुना सागरशयस्य कुक्षिणा" माघः "कुम्भीनस्याश्च कुक्षिजः" रघुः। "तव कुक्षौ महाभागे!। अचिरात् संजनिष्यते" रामा० २उदरस्य वामदक्षिणपार्श्वयोः (कोँक) अमरः। ३मध्यभागे "ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्म्मिणः" भा०व०३८अ०। कुक्षौ भवः अण्। कौक्ष उदरभवे मध्यभवे च त्रि० स्त्रियां ङीप्। कुक्षौ बद्धोऽसिः ढकञ्। कौक्षेयकोऽसिः। कुक्षिदेशे भवः धूमा० वुञ्। कौक्षक मध्यदेशभवे त्रि०।

कुक्षिम्भरि त्रि० कुक्षिं बिभर्त्ति भृ–खि–मुम् च। देवातिथिवञ्चनेनात्मोदरमात्रपूरके कृपणे।

कुक्षिरन्ध्र पु० कुक्षौ मध्यभागे रन्ध्रं छिद्रं यस्य नले रायमु०।

कुक्षिशूल न० कुक्षौ शूलः। सुश्रुतोक्ते शूलरोगभेदे "प्रकुप्यति यदा कुक्षौ वह्निमाक्रम्य मारुतः। तदास्य भोजनं भुक्तं सोपद्रव्यं न पच्यते। उच्छ्वसित्यामगकृता शूलेनाहन्यते भृशः। नैवासने न शयने तिष्ठन् लभते सुखम्। कुक्षिशूल इति ख्यातो वातादामसमुद्भवः" सुश्रु०। तस्य क्लीबत्वमपि "हृत्कुक्षिशूलं सबलकण्ठशोषः" सुश्रुतः

कुङ्कुम न० कुच्यते आदीयते कुक–आदाने–उमक् नि० मुम्। काश्मीरादिदेशजे स्वनामख्याते १गन्धद्रव्यभेदे। देशभेदविशेषजातस्य तस्य लक्षणादि भावप्रकाशे दर्शितं यथा— "काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यद्भवेद्धि तत्। सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम्। वाह्लीकदेशसंजातं कुङ्कुमं पाण्डुरं स्मृतम्। केतकीगन्धयुक्तं तन्मध्यमं सूक्ष्मकेशरम्। कुङ्कुमं पारसीके यन्मधुगन्धि तदीरितम्। ईषत्पाण्डुरवर्णं यदधमं स्थूलकेशरम्। कुङ्कुमं कटुकं स्निग्धं शिरोरुग्व्रणजन्तुजित्। तिक्तं वमिहरं वर्ण्यं व्यङ्गदोषत्रयापहम्" [तद्भेदे

कुङ्कुमाद्रि पु० कुङ्कुमस्याकरोऽद्रिः। काश्मीरदेशस्थे पर्व-

कुङ्कुमी स्त्री कुङ्कुमवर्णोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। महाज्योतिष्मतीलतायाम् राजनि०। पृषो० कुङ्कुनीति पाठान्तरम् तत्रैवार्थे

कुच रोधे, सम्पर्के लेखने च सक० कौटिल्ये अक० तु० पर० सेट् कुटादि। कुचति अकुचीत् चुकोच कुचः। प्रतिकुचति

कुच पु० कुच–कर्त्तरि क। स्तने। स्त्रीणां कुचवृद्धिर्यौवने यथाह सुश्रुतः "स्त्रीणां तु विंशतिरधिका दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च, यौवने तासां परिवृद्धिः" इति विवृतञ्चैतत् भावप्र० यथा—
"कुमाराणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते। तेषां तदेव तारुण्ये पुटत्वाद्व्यक्तिमेति हि। कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा। रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने। जायतेऽत्र च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च। व्याख्यानं यथा पुंसां रोमराजिश्मश्रुप्रभृतयः नारीणान्तु रोमराजीस्तनार्त्तवप्रभृतयः"।
"यावन्नोद्भिद्येते स्तनौ तावद्देया" इति स्मृतौ कुचोद्भेदकालात् पूर्व्वं दानं विहितम्। स च कालः द्वादशवर्षादिः, "स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभाभरचक्रभ्रममातनोति यत्" नैष० "सकठिनकुचचूचुकप्रणोदम्" "नत्युन्नतत्वात् कुचमण्डलेन" "कौसुम्भं पृथुकुचकुम्भसङ्गिवासः" माघः "तन्वि! तव कुचावेतौ नियतं चक्रवर्त्तिनौ" उद्भटः "पितुर्म्महे चेत् कुचयुग्मसम्भवः" ज्यो०। २सङ्कुचिते त्रि०

कुचण्डी स्त्री कुत्सिता चण्डी विकारकारित्वात् कोपनेव। मूर्वालतायाम् शब्दचि०। स्वार्थे क। कुचण्डिका तत्रैव।

कुचतट त्रि० कुचस्तट इव विशालत्वात्। विशाले १कुचे हेम०। २कुचैकदेशे च।

कुचन्दन न० कुत्सितं गन्धहीनत्वात् चन्दनम्। (बकमकाठ) १काष्ठभेदे मेदि० २रक्तचन्दने अमरः। इदं सुश्रुते पटोलादिगणे शालसारादिगणे चोक्तम् तत्तच्छब्दे विवृतिः

शङ्कुमे शब्दचिन्ता० । रक्तचन्दनतुल्यत्वात्तस्य तथात्वम्

कुचफल पु० कुचइव फलमस्य । दाड़िम्बवृक्षे राजनि० ।

कुचर त्रि० कुत्सितं चरति चर–अच् । १परदोषकथनशीले ।
हेमच० कुत्सिते स्थाने चरति चर–अच् । २दुर्गमदेशग-
न्तरि "न भीमः कुचरोगिरिष्ठाः" ऋ १, १५४,२, "कुचरः
कुत्सितहिंसाकर्त्ता दुर्गमदेशगन्ता वा" भा० कौ चरति
चर–ट । ३भूमिचरे चि० । स्त्रियां ङीप्

कुचाग्र पु० ६त० । चूचुके कुचयोरग्रभागे श्रमरः ।

कुचाङ्गेरी स्त्री–कुत्सिता चाङ्गेरी । (चुकापालङ्ग) चुक्र
शाकभेदे रत्नमा० चुक्रशब्दे गुणादि

कुचिक पुंस्त्री० कुच–वा० इकन् । (कुँचिया) मत्स्यभेदे स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् । वृह०सं०कूर्म्मविभागे ऐशान्यामुक्ते देश-
भेदे "मञ्जापलोलजटासुरकुनठखशघोषकुचिकाख्याः" ।

कुचित त्रि० कुच–क्तिच् । परिमिते उज्ज्वलदत्तः ।

कुचेल त्रि० कुत्सितं चेलं वस्त्रमस्य । कुत्सितवस्त्रधरे । कुचा
सङ्कुचा इला यस्याः ब०त०। २विद्धकर्ण्याम् ३पाठायाम् स्त्री
मेदि० गौरा० ङीष् । (श्राकनादी) ४वृक्षे स्त्री रत्नमा० ।

कुच्छ न कु+शो–क । कुमुदे शब्दच० ।

कुज कूजे भ्वा० पर० सक० सेट् । कोजति अकोजीत् चुकोज
उदित् कुजित्वा कुक्त्वा । प्रनिकुजति

कुज पु० कोः पृथिव्या जायते जन–ड । मङ्गलग्रहे यथा च
तस्य तज्जातत्वं तथा श्रावनेयशब्दे काशीखण्डवाक्येन
दर्शितम् २नरकासुरे तस्य वाराहीरूपायाः पृथिव्याउ-
त्पन्नत्वात् तथात्वम् तत्कथा कालिकापुराणे ३६अ० यथा
"यथा स नरकोजातो धरागर्भे महासुरः । रजस्वलाया
शोलायागर्भे वीर्य्येण पोत्रिणः (वराहस्य) । यतोजा-
तस्ततोभूतो देवपुत्रोऽपि सोऽसुरः" इत्युपक्रम्य
"गर्भसंस्थं महावीर्य्यं ज्ञात्वा ब्रह्मादयः सुराः । गर्भ-
एव तदा देवशक्त्या दधुश्चिरं दृढम् । यथाकालेऽपि सं-
प्राप्ते नो गर्भाज्जायते स च । ततस्त्र्यक्षशरीरस्तु वरा-
हस्तनयैः सह । अतीव शोकसन्तप्ता जगद्धात्र्यभवत्
क्षितिः । शोकाकुला सा व्यनपत्निरकालं मुहुर्मुहुः । प्र-
कृतिस्था क्षितिर्भूता माधवेन प्रबोधिता । ततः का-
लेऽपि संप्राप्ते देवशक्त्या यदा धृतः। न गर्भः प्रसवं याति
तदाऽभूत् पीड़िता मही । कठोरगर्भा सा देवी गर्भभारं
न चाशकत्। यदा वोढुं, तदा देवं माधवं शरणं गता ।
शरण्यं शरणं गत्वा माधवं जगतां पतिम् । प्रणम्य
शिरसा देवी वाक्यमेतदुवाच ह" । तत्प्रसन्नमाधवो-
क्तिधरासम्भुक्तिभ्यां त्रेतायुगादौ तदुत्पत्तिकथा—
"इति स्तुतो हृषीकेशोजगद्धात्र्या तदा हरिः । प्रा-
दुर्भूतस्तदा प्राह धरित्रीं दीनमानसाम् । श्रीभगवानुवाच ।
कथं दीनमना देवि ! धरित्रि ! परिदेवसे । तव वा किन्नु-
ता पीड़ा वेत्तुमिच्छामि तदहम् । सुश्रान्ते परिशुष्क-
न्तु शरीरं कान्तिवर्जितम् । व्याकुलं नयनद्वन्द्वं भ्रू वि-
भ्रमविवर्जितम् । ईदृशन्तव रूपन्तु दृष्टपूर्व्वं कदा च न ।
रूपस्य तु विपर्य्यासे दुःखं बीजञ्च भाषय । एतच्छ्रुत्वा वच-
स्तस्य माधवस्य जगत्पतेः । विनयावनता देवी पृथ्वी प्राह-
सगद्गदम् । पृथिव्युवाच । गर्भभारं न संवोढुं माधवा-
हं क्षमाऽधुना । भृशं नित्यं विषीदामि तस्मात्त्वं त्रातु-
मर्हसि । त्वया वराहरूपेण मलिनी (ऋतुमती) कामि-
ता पुरा । तेन कामेन कुक्षौ मे स्वयं गर्भोऽयमास्थितः ।
काले प्राप्ते स गर्भोऽयं न प्रच्यवति माधव ! । कठोरगर्भा
तेनाहं पीडितास्मि दिनेदिने । यदि न त्रासि मां देव !
गर्भदुःखाज्जगत्पते ! । न चिरादेव यास्यामि मृत्योर्व-
शमसंशयम् । कदापि नेदृशोगर्भो धृतोमाधव ! वै पुरा ।
योऽचलां चालयति मां सरसीमिव कुञ्जरः । एतच्छ्रुत्वा
वचस्तस्याः पृथिव्याः पृथिवीपतिः । श्राह्लादयन् प्रत्यु-
वाच हरिस्तप्तां लतामिव । श्रीभगवानुवाच । न धरे
ते महादुःखं चिरस्थायि भविष्यति । शृणु येन प्रकारेण
चानुभूतमिदं त्वया । मलिन्या सह सङ्गेन यो गर्भः
संहतस्त्वया । सोऽभूदसुरसत्वस्तु हरेः (वराहस्य) पुत्रस्तु
दारुणः । ज्ञात्वा तस्य च वृत्तान्तं गर्भस्य द्रुहिणादयः ।
देवीभिः शक्तिभिः सुभ्रू स्नाव कुक्षौ सुतं खरम् । सर्गादौ-
यदि जायेत भवत्यास्तादृशः सुतः । भ्रंशयेत् सकलाल्लोकां-
स्त्रीनिमान् ससुरासुरान् । अतस्तस्य बलं वीर्य्यं ज्ञात्वा-
ब्रह्मादयः सुराः । प्राक्सृष्टिकाले ते गर्भं तदाऽधुर्जगतां-
कृते । अष्टाविंशतिमे प्राप्ते आदिसर्गात्तत्युगे । त्रेता-
युगस्य मध्ये तु सुतं त्वं जनयिष्यसि । यावत् सत्ययुगं
याति त्रेतार्द्धञ्च वरानने ! । तावदहं महागर्भं दत्तः
कालोऽमया तव । न यावज्जायते धात्रि ! गर्भस्ते क्षति-
दारुणः । तावद्गर्भवती दुःखं न त्वं प्राप्स्यसि भाविनि !"
"ये च प्रलम्बखरदर्दुररिरिष्टमुष्टिमल्लेभकंसयवनाः कुजपौ-
ण्ड्रकाद्याः" भाग० २,७,३६ । "तत्राहृतास्ता नरदेवक-
न्याः कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्त्तबन्धुम्" भाग०३,३,८श्लो० ।
"कुजशुक्रबुधेन्दर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम् "ज्यो०" मङ्ग-
लग्रहस्य वारादिकमङ्गारकशब्दे ७८पृ० उक्तम् । कस्मै

तदीयभगणादिकमुच्यते "युगमयुगभगरनागशोचनव्या-लभयुवयमाश्विनोऽङ्गजः"६६८२८५२२ सि॰शि॰।
कल्पे एतावन्तः कुजस्य भगणाः यक्षोपपत्त्यादिकं यत्र भग-णाङ्के दर्शयिष्यते। तस्य चलोच्चभगणमानञ्च तत्रैवोक्तम् "अर्कबुधशुक्रपर्यया विधेरह्नि कोटिगुणिता रदाब्धयः ४३२००००००० एतएव शनिजीवभूभुवां कीर्त्तिताश्च गणकैश्चलोच्चकाः" तत्पातस्य भगणास्तत्रैवोक्ताः "कुभद्रबाहिनः" २६७, तस्य मन्दकेन्द्रभगणमानं निबन्धे "शरामाब्र-छिद्रद्रध्वगोहिदस्राः" २२८६८२८२३० । "शीघ्रकेन्द्र-भगणाः "गजाद्रिमनुसप्तेन्दुत्र्यब्धिवाश्विमिताः" २०२३१७-१४७८, । तस्य कक्षामानम् श्रीपतिनोक्तं यथा "अब्धि-कुधृमनुगजाः क्षितिनन्दनस्य" ८१४६९८१५ योजनानि-मध्यमकुजस्फुटीकरणम् सि॰शि॰प्रमि॰दर्शितं यथा "दिनगणार्द्धमथो गुणसंगुणं द्युगणसप्तदशांशविवर्जितम्। लवकलादिफलद्वयसंयुतः क्षितिसुतध्रुवकः क्षितिजो भवेत्"सि॰शि॰। "अस्योपपत्तिः। दिनगणार्द्धं भागा इति प्रत्यहं त्रिंशत् कला गृहीताः। नत् पृथक् त्रिगुणं जातम् एताः कलाः पूर्वकलाभिर्योजिता जाताः। एतत् कुजगते-रधिकमतोऽतः कुजगतिं विशोध्य शेषम्। अनेन सप्तदश-गुणेनैका कला भवति। अत उक्तं द्युगणसप्तदशांशवि-वर्जितमिति। पूर्वफलेन भागादिनाऽनेन च कलादिना भौमध्रुवक२३७०युक्तः कुजो भवति। यतोऽयमर्क-गोऽर्कोदयात्प्रागूर्ध्वं भतकादुत्थं फलं रविसरूपान्तिके योज्यमित्युपपन्नम्" प्रमि॰
कुजस्य ध्रुवकमानं "तत्रैवखाद्रिरामाग्नय":३३७०। तथाच कल्परम्भे राशिचक्रस्यैकिलाभ्यो ध्रुवकोच हीनतायां तत्काले ११। २८। २। ५०। राश्यादि कुजध्रुवकः तस्य मन्दशीघ्रपरिधी तत्रैव उक्तौ यथा
"मन्दोच्चनीचपरिधिर्जिनयोनगमा १४भागा रवेर्जिन २४कलोनरदा हिमांशोः। खाश्वा७० भुजङ्गदहना ३८व्धसराः३भवाः११ पूर्वोदयो५० निगदिताः क्षितिजा-"दिकानाम् सि॰शि॰"इह ग्रहफलोपपत्त्यर्थं मन्दोच्चनी-चवृत्तानि पूर्वैः कल्पितानि तेषां प्रमाणान्येतावन्तो भागाः। अस्योपपत्तिः ग्रहयत्र वन्नवेधविधिना यत् परमं फलमुत्पद्यते तस्य ज्या परमा फलज्या परमफल-ज्याऽन्त्यफलज्या चोच्यते। अन्त्यफलज्यातुल्यव्यासार्द्धेन यद्वृत्तमुत्पद्यते तन्नीचोच्चवृत्तम्। तत्परिधिस्त्रैराशिकेन। यदि त्रिज्याव्यासार्द्धे भांशाः परिधिस्तदान्त्यफलज्याव्यासार्द्धे

किमिति लब्धं परिधिभागाः। एवमर्कादीनां हिमयोन-गमा इत्यादय उत्पद्यन्ते। अथ भौमादीनां चलपरि-धीनाह" प्रमि॰। "एवं चलाः शनिजिनाः२४४क्रिमवेन हीना दन्तेषवो५३२वसुरसाङ्घ्रिवसुवाणदस्राः २५८। पूर्णाश्वयो ४०७य भृगुजस्य तु मन्दकेन्द्र--दोःशिञ्जिनी द्विगुणिता त्रिगुणेन भक्ता। लब्धेन मन्दपरिधौ रहितः स्फुटः स्यात् तच्छीघ्रकेन्द्रभुजमौर्व्यथ वाणनिघ्नी। त्रिज्योद्धृताघुपरिधिः फलयुक् स्फुटः स्याद्भौमस्तु के-न्द्रपदगस्यगतास्तजीवा। त्र्यंशोनयैव ७गुणितार्द्धे ७युतस्य रागैर्मौर्व्योद्धृताप्तलवहीनयुतं स्फुटं स्यम्। भौमस्य कर्किमकरादिगते स्वकेन्द्रे लब्धांशकैर्विरहितः परिधिस्तु शैघ्र्यः"।
भौमस्य भूमध्यादुच्छ्रितियोजनानि सि॰शि॰"गोकुरसद्र धनुवसूर्य्यसंख्याः"।२८६६१८। तस्य कालांशाः सप्तभुवः १७। अस्य क्षेत्रं मेषवृश्चिकौ, उच्चं मकरः परमोच्चं मक-रस्याष्टाविंशोऽंशः। नीचः कर्कटः तदीयाष्टाविंशोऽंशः सुनीचः। मूलत्रिकोणं मेषस्य दशमोऽंशः। रविचन्द्र जीवामित्राणि बुधोरिपुः, शुक्रशनी समौ। चतुर्थे अष्टमे चास्य पूर्णदृष्टिः। विषमराशिषु मेषमिथुनादिषु प्रथमपञ्चांशा अस्य त्रिंशांशाः समराशिषु वृषकर्कटादिषु शेषपञ्चांशा अस्य त्रिंशांशाः। अष्टो-त्तरीयनाक्षत्रिकदशायां तत्र अष्टौ वर्षाः दशाभोग कालः। विंशोत्तरीयनाक्षत्रिकदशायां तु सप्त वर्षाः। न-क्षत्रकक्षायाम् अयं शनेरधस्तनीयकक्षायां वर्त्तते, अयं रवितस्तुतीयस्तरेणः। अयं दक्षिणायाधिपतिः अतस्त-द्वारे दक्षिणदिग्मात्तिः प्रयाता। अयं पापग्रहः क्षत्रियवर्णः भारद्वाजगोत्रः अवन्तिदेशभवः मे-षवाहनः चतुर्भुजः रक्तवर्णः। तस्य स्कन्दोऽधिदेवता पृ-थिवी प्रत्यधिदेवता। पूजने रक्तचन्दनं रक्तवस्त्रम् ज-पादिरक्तपुष्पं सर्व्वरसयुक्तसिद्धुकं धूपः, यावकं नैवेद्यं पूगं फलम् प्रवालं रत्नं रक्तवृषभो दक्षिणा। तस्य दौ-स्थ्योपशमनाय विप्राय रक्तवृषभं रक्तवस्त्रं प्रवालं दद्यात् स्वयं वा प्रवालं धारयेत्। अनन्तमूलं वा धारयेत्। होमे धूमकेतुरग्निः खादिरी समित्। कुजवारे दिवा२याभार्द्धे वारवेला ६षष्ठे कालवेला रात्रौ २तृतीये कालवेला। अयं दंष्ट्रग्रहः दक्षिणदिग्बली। अयं रजोगुणप्रकृतिः, तिक्त-रसप्रधानः सामवेदाधिपः तरुणमूर्त्तिः पैत्तिकः क्रूरमध्यः। अस्य राशिभोगकालः ४५दिनानि। जन्मराशितः षष्ठे तृतीये

एकादशे चायं शुभः, "त्रिकषायरिपुगः कुजःशुभः स्यात्तदा-न्यशुभवर्ग्यैः खगैः। चेद्विद्ददनखनुरध्यगौ" ज्यो०त० वक्रस्थानेषु अन्यग्रहासत्त्वे शुभदः अन्यशुभवर्गस्थितोऽयं क्रमेण तृतीयैकादशषष्ठेषु अन्यग्रहैः स्थितैःशुभवेधेन शुभः "रक्तधातुविषास्त्रकर्म कृतशुककार्य्यं विवादं रणं कु-ल्योद्यानविधिं सुदुष्टदमनम् सेतुप्रभेदं तथा। इष्टच्छे-दनभेदनानि मृगयां चौर्य्यं तथा साहसं सेनान्यं कृषिकर्म धातुकरणं भौमस्य लग्ने ऽह्नि वा" ज्यो०त०। वक्रकर्म तद्वारे तल्लग्ने च शुभदम्। कर्कटराशौ रात्रौ वर्षप्रवेशेऽयं त्रिराशिपतिः, वृश्चिकलग्ने दिने वर्षप्रवेशे अयं त्रिराशिपतिः, मकरराशौ वर्षप्रवेशे दिवानिशोरयं त्रिराशिपतिः वर्षलग्नात् चतुःस्थानस्य हर्षपदम् मूलं नी०ता० दृश्यम्। अन्यद्दृष्टपदशब्दे वक्ष्यते

कुजप पुंलि० कुत्सितं जपति—जप—अच्। कुत्सितजापकारके तस्येदम् अण्। कौजप तत्सम्बन्धिनि त्रि० कार्त्तेन सह द्वन्द्वे तस्य प्रकृतिस्वरः पा०

कुजम्भ त्रि० कुत्सितो जम्भो दन्तोऽस्य। १कुत्सितदन्तयुक्ते २असुरभेदे पु० "प्रह्लादस्य त्रयःपुत्रा विख्याता महाबलाः। विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुताः" हरिवं० २२६अ० "विरोचनानुजश्चैव कुजम्भोनाम वीर्य्यवान्" हरिवं० २४२अ०।

कुजम्भन पु० कोः पृथिव्या जम्भनमिवास्य। सन्धिचौरे हारा० तस्य पृथिव्यां सन्धिखननकाले मैथुनवदाचरणात् तथात्वम्। कुजम्भोऽप्यस्य इत्यन्। कुजम्भिलोऽप्यत्र शब्दरत्ना०।

कुजा स्त्री कोः पृथिव्याः जायते जन—ड। सीतादेव्यां त-स्याः पृथिवीतोजन्मकथा कालि० ३७अ०

"तच्छ्रुत्वा जनको राजा प्रविश्यान्तःपुरं स्वकम्। भा-र्य्याभिर्मन्त्रयामास यथार्थं पुत्रजन्मने। मन्त्रयित्वा तदा राजा भार्य्याभिस्तु स्वयम्। चतसृभिस्तु भार्य्या-भिर्यज्ञार्थं दीक्षितोऽभवत्। ततः पुरोधसं राजा गौ-तमं शानिसत्तमम्। तत्पुत्रञ्च शतानन्दं पुरोधायाक-रोन्नृपम्। द्वौ पुत्रौ तस्य सञ्जातौ यज्ञभूमौ परौ भृतौ। एका च दुहिता साध्वी भूम्यन्तरगता शुभा। नारदस्योपदेशेन यज्ञभूमिं ततो नृपः। हलेन दारयामास यज्ञपाटाश्रितं स्वयम्। तद्भूमौ जातसीतायां शुभां कन्यां समुत्थिताम्। लेभे राजा तदा युक्तः सर्वलक्षण-संयुताम्। तस्यास्तु जातमात्रायां पृथिव्यन्तर्हिता स्वयम्। जगाद वचनञ्चेदं गौतमं जनकं नृपम्। पृथिव्युवाच। एषा सुता मया दत्ता तव राजन्मनो-हरा। एनां गृहाण सुभगां लोकद्वयशुभावहाम्। अनया मे महाभार उद्धृतो हेतुभूतया। अयं यास्यति भारार्त्तिं मोचयिष्यामि दारुणाम्। रावणाद्या महा वीराः कुम्भकर्णादयोऽपरे। नाशं यास्यन्ति दुर्द्धर्षाः हतेऽस्या राक्षसाः परे। त्वञ्च मौदं दुराधर्षं यद्विष्ट कृतं नृप॥ अवाप्स्यसि सुराणाञ्च पितॄणामक्षयोदनम्"। कुजाः इव्या आश्रयत्वेन सन्त्यस्याः अच्। २कात्या-यनीदेव्यां मेदि० "कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः। बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नव-पत्रिका" इत्युक्तनवपत्रिकाणाम् "तव स्थानमिदं मातः" इति मन्त्रलिङ्गेन आश्रयणीयत्वोक्तेस्तस्यास्तथात्वम्।

कुजाष्टम पु० कुजो मङ्गलग्रहोऽष्टमोऽयत्र। ज्यो० उक्ते जन्मलग्नादष्टमस्थानस्थितमङ्गलग्रहरूपयोगभेदे "सर्व-गुणाचिहन्ता तु विलग्नादष्टमः कुजः। स्वक्षगे नीचगे भौमे शत्रुक्षेत्रगते ऽपि वा। कुजाष्टमोद्भवो दोषो न किञ्चिदपि विद्यते,,ज्यो०।

कुज्जिम्र पुंस्त्री० मत्स्यभेदे "कुज्जिम्रोमधुरोहृद्यः कषायो-दीपनस्तथा। "बल्यः स्निग्धोगुरुर्ग्राही वातहृत् रोचनो-मतः" राजनि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुज्या स्त्री सि०शि०उक्ते वृत्ताकाराद्यवेलाद्यैयवधनुः सा-धनाङ्गज्यापञ्चकान्तर्गते जीवाभेदे। ज्यापञ्चकं च तत्र दर्शितम् यथा इदानीं पञ्चज्यासाधनमाह।"युक्तायना-शादयमः प्रसाध्यः कालौ च खेटात् खलु भुक्तभोग्यौ। जिनांशमौर्व्याः१३९७गुणितार्कदोर्ज्या त्रिज्योद्धृ४३८ हृता क्रान्तिगुणोऽस्य वर्गम्। त्रिज्याकृतेः ११८१९८४४ प्रोह्य पदं द्युजीवा क्रान्तिर्भवेत् क्रान्तिगुणस्य चापम्। अक्षप्र-भाहंसगुणितापमज्या तद्वादशांशो भवति क्षितिज्या। सा त्रिज्यकाप्ती विहृता द्युजीव्या चरज्यकास्याश्च धनुश्चरं स्यात्" सि०शि०। "अत्र खेटादित्युपलक्षणम्। इष्टात् खेटाल्लग्नाद्वाऽयमः साध्यस्तस्मात् सायनांशादेव। तथा-यस्मादुदयसम्बन्धिनौ भुक्तभोग्यकालौ साध्यौ तस्मादपि सायनांशादेव। सायनार्कस्य दोर्ज्या जिनभागज्यया गुणिता त्रिज्यया भक्ता क्रान्तिज्या स्यादित्यादि स्पष्टार्थम्। अस्योपपत्तिः। विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोर्या-म्योत्तरमन्तरं क्रान्तिः। तयोर्हिः संपाते क्रान्त्यभावः। ततस्त्रिभेऽन्तरे परमा जिनतुल्यभागाः। अतस्तत्-

संपातादारभ्य क्रान्तिः साध्या। उदयाच तत एव। स तु संपातो मेषादेः प्रागयनांशतुल्येऽन्तरे। अतः सायनांशात् खेटात् क्रान्तिर्भुक्तभोग्यकालौ चेत्युक्तम्। यदि त्रिज्यातुल्यया भुजज्यया जिनांशज्यातुल्या क्रान्तिज्या लभ्यते तदेष्टज्यया किमिति। फलं क्रान्तिज्या विषुवद्वृत्तात् तिर्यग्रूपा भवति। क्रान्तिज्या भुजस्त्रिज्या कर्णस्तद्वर्गान्तरपदमहोरात्रवृत्तव्यासार्द्धम्। सैव द्युज्या। अथ कुज्योच्यते। यदि द्वादशकोटेः पलभा भुजस्तदा क्रान्तिज्याकोटेः किमिति। फलं क्षितिजोन्मण्डलयोर्मध्येऽहोरात्रवृत्ते ज्यारूपं स्यात्। सैव कुज्या। सा चतुःकरणार्थं त्रिज्यावृत्ते परिणाम्यते। यदि द्युज्याव्यासार्द्धे एतावती तदा त्रिज्याव्यासार्द्धे किमिति। फलं चरज्या। तद्धनुश्चरमित्युपपन्नम्।" प्रमि॰ अस्य क्षेत्र शब्दे ४२६० दर्शिते सि॰ शि॰ वाक्ये द्रष्टव्यम्

कुज्झटि स्त्री कु-क्विप् झट-इन् कर्म॰। नीहारे(कोयासा) त्रिका॰ वा ङीप् कुज्झटीत्यप्यत्र। स्वार्थे क। कुज्झटिकापि तत्रार्थे शब्दरत्ना॰। "ज्ञेया कुज्झटिका रूक्षा तमःप्राया च सा तथा। कफपित्तकरी लोके भिषग्भिः परिकीर्त्तिता" वैद्यके तद्गुणा उक्ताः।

कुञ्चन न॰ कुन्च-करणे ल्युट्। "वाताद्या वर्त्म सङ्कोच्य जनयन्ति यदा मलम्। तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः" इति निदानोक्ते १नेत्ररोगभेदे। भावे ल्युट्। २सङ्कोचे। "कुर्य्यात् सिरागतं मूत्रसिराकुञ्चनपूरणम्" सुश्रुतः। [फलान्तत्वात् टाप्। कुम्भाण्ड्याम् राजनि॰।

कुञ्चफला स्त्री कुञ्चं सङ्कुचितं फलमस्याः जातित्वेऽपि

कुञ्चि पु॰ कुन्च-इन्। "अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्" इत्युक्ते अष्टमुष्टिमाने स्मृतिः

कुञ्चिका स्त्री॰ कुन्च ण्वुल्-टाप्। १गुञ्जायाम्(कुँच)शब्दर॰ (कनुची)२वंशशाखायाम् जटा॰ ३कूर्चिकायां(चाविकाठि) हेमच॰। "उद्घाटिनी कुञ्चिका" प्रयच्छरा॰४महौलतायाम् (केँचो) "कुञ्चिकयैनं भाययति विभाययति वा" सुश्रु॰

कुञ्चित त्रि॰ कुन्च-क्त। १वक्रे २तगरपुष्पे न॰ राजनि॰

कुञ्ज पु॰ न॰ अर्द्धर्चा॰ कौ-जायते जन-ड पृषो॰ सम्। पर्व्वतादौ लतादिभिराच्छादिते मध्यशून्ये १स्थाने निकुञ्जे अमरः। "लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्" सा॰द॰ "व्रज सखि! कुञ्जं सतिमिरपुञ्जम्" "कूजितकुञ्जकुटीरे" जयदे॰ "त्यक्त्वा गेहं झटिति यमुनामञ्जुकुञ्जं जगाम" पदा॰ २हस्तिदन्ते ३हस्तिहनौ ४मेदि॰ ऋषिभेदे ततः गोत्रापत्ये कुञ्जा॰ च्फञ्। कौञ्जायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री॰

कुञ्जर पुंस्त्री॰ कुञ्जः दन्तौ हनुर्वा प्रशस्तोऽस्त्यस्य। १हस्तिनि स्त्रियां जातित्वात् ङीप् "कुञ्जरस्येव संग्रामे परिक्रम्याकुशयद्गम्" भा॰व॰२६अ॰ "अद्रीन्द्रकुञ्जचरकुञ्जरगण्डकाण्ड-संक्रान्तदानपयसौरभपादपस्य" माघः। अस्य समर्थेन व्याघ्रा॰ उपमितसमासः राजा कुञ्जर इव राजकुञ्जरः। "एवमुक्त्वा परिष्वज्य देवाश्च राजकुञ्जरम्" भा॰ व॰ २५१अ॰। अत्र कुञ्जरशब्दार्थेन राज्ञः श्रेष्ठत्वम् गम्यते। तदभिप्रायेणैव "स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः। सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः" इत्यमरोक्तिः। ५देशभेदे च मेदि॰। मात्राप्रस्तारे पञ्चमात्रस्य प्रथमे ६प्रस्तारे SS। छन्दोमञ्ज॰। "क्षितेर्दक्षिणदिग्गस्थिते गजाकृतौ ७पर्व्वतभेदे। "कृत्वा प्राचीविभागन्तु दक्षिणायामथोदिशि" इत्युपक्रमे "चकार कुञ्जरञ्चैव कुञ्जरप्रतिमाकृतिम्। पर्व्वतं काञ्चनगुहं बहुयोजनविस्तृतम्" हरिवं॰ २२५अ॰। "ऋषभः पर्व्वतश्चैव श्रीमदृषभसंस्थितः। कुञ्जरः पर्व्वतश्चैव यत्रागस्त्यगृहं शुभम्" हरिवं॰ २२६ अ॰। ८हस्तनक्षत्रे च तस्य हस्तिकराकारत्वात्तथात्वम्। कुञ्जरपिप्पली शब्दस्यान्त्यलोपे ९पिप्पल्याञ्च शब्दचि॰। [मूलमस्य। मूलके राजनि॰।

कुञ्जरक्षारमूल पु॰ कुञ्जरस्य गजपिप्पल्या इव क्षारमस्य

कुञ्जरच्छाय न॰ कुञ्जरस्य छायायत्र। "योगो मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः। भवेन्मघायां संस्थे च शशिन्यर्के करस्थिते" इत्युक्ते योगभेदे। विवृतमेतत् ति॰त॰ यथा "करे हस्तायां सूर्य्ये। मघासंस्थे चन्द्रे चेति मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितो योगो भवति। कृष्णावस्थानञ्च सूर्य्यस्य कन्यादशमांशोत्तरकिञ्चिदधिकमघादलयोदशांशं १२,२० यावत्। नचानेन कुञ्जरच्छाययोगः सङ्केतितो नतु गजच्छायेति वाच्यं कुञ्जरच्छायस्य गजच्छायादिका संज्ञा जाता अस्मैतीतप्रत्ययेन गजच्छायायामपि सङ्केतितत्वात् (धुस्तूरः कनकाह्वयः) इतिवत्। व्यक्तं कृत्यचिन्तामणौ। "कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः। यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते।" "एतच्च श्राद्धे निमित्तान्तरत्वेनानङ्गीकाराद्गौडीयमैथिलाभ्यां कुञ्जरच्छाययोगः फलातिशयार्थं इत्युक्तम्। ततश्च मघात्रयोदशीश्राद्धं कृत्वा परदिने कुञ्जरच्छाययोगे श्राद्धं कर्त्तव्यमिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम्।" मनुव्या॰ कुल्लूकभट्टेन एतस्य तिथ्यन्तरेऽपि सम्भव उक्तः

यथा "अपि नः स कुले जायात् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम्। पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च" मनुव्याख्यायाम् "मघतायां त्रयोदश्यां तथा तिथ्यन्तरेऽपि हस्तिनः पूर्वां दिशं गतायां छायायां मधुघृतसंयुक्तं पायसं दद्यात्। अत्र त्रयोदशीहस्तिच्छाययोः समुच्चयः यथाह विष्णुः "अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः। प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः। मधुप्लुतेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत्। कार्त्तिकं सकलं वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च"। इत्युक्तम् तेनास्य पूर्वदिङ्गमित्वता। अन्ये तु "राहुर्वै हस्ती भूत्वा चन्द्रमसं ग्रह्णातीति" श्रुतेः कुञ्जररूपस्य राहोश्छायायत्र इति व्युत्पत्त्या ग्रहणपरतामाहुः। गजच्छायादयोऽप्यत्र

कुञ्जरदरी स्त्री० कूर्मविभागे बृहत्सं० दक्षिणस्यासक्ते देशभेदे "अथ दक्षिणेन लङ्काद्युपक्रमे "कच्छोऽथ कुञ्जरदरी सताम्रपर्णीति विज्ञेयाः"।

कुञ्जरपिप्पली स्त्री कुञ्जरोपपदा पिप्पली शा० त०। गजपिप्पल्याम् राजनि०। गजपिप्पल्यादयोऽप्यत्र स्त्री

कुञ्जरा स्त्री कुञ्जः हस्तिदन्त इव पुष्पमस्त्यस्या अच्। १धातकीवृक्षे (धाइफुल) तस्या हस्तिदन्ततुल्यपुष्पत्वात्तथात्वम् २पाटलावृक्षे च मेदि०। अजादि० टाप्। ३हस्तिन्याम् शब्दचि०। जातित्वात् ङीष्। कुञ्जरीत्येव त्रिका०

कुञ्जराराति पु० ६त०। शरभे अष्टापदे पशुभेदे हेमच०। २सिंहे च

कुञ्जरालुक न० हस्त्यालुके आलुकभेदे शब्दच०। [अमरः

कुञ्जराशन पु० कुञ्जरैरश्यते अश–भक्षे कर्मणि ल्युट्। अश्वत्थवृक्षे

कुञ्जरासन न० कुञ्जरस्येवासनमत्र। "अथ वक्ष्ये महाकाल! कुञ्जरासनमुत्तमम्। करद्वयेन पादाभ्यां भूमौ तिष्ठेत् शिरःकरः" इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे

कुञ्जल न० कुत्सितं जलं यत्र पृषो०। काञ्जिके। (आमानि) अमरः [राजनि०।

कुञ्जवल्लरी स्त्री कुञ्जाकारा वल्लरी। निकुञ्जिकाम्लावृक्षे

कुञ्जादि पु० गोत्रे चफञ्प्रत्ययप्रकृतिभूते शब्दगणे स च गणः "कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभ विपाश स्कन्द स्तम्भ"।

कुट कौटिल्ये तुदा० पर० सक० सेट् कुटादि कुटति अकुटीत् चुकोट। कुटिता कुटितं कुटितव्यम्। कुटिलः प्रतिकुटति उद्+उच्छ्रितौ अक० वि+कुत्सने सक०। विकुटितः कुत्सितः।

कुट प्रतापने चुरा० आत्म० सक० सेट्। कोटयते अचूकुटत।

कुट वैकल्ये भ्वा० इदित् प० अक० सेट्। कुण्टति अकुण्टीत्।

कुट कुट्टने (कोटा) दिवा० अक० सेट्। कुट्यति अकोटीत् "जीवनं कुट्यतीव"। "भक्षयन्ति स्वमांसानि प्रकुट्य विधिवत्तथा" भा० आ० २६४२ श्लो०

कुट पु० कुट–क। १कोटे (गड) मेदि० २शिलाकुट्टे (पाथर भाङ्गाहातुडी) ३वृक्षे च हेम० ४पर्वते धारा० ५कलशे पु० न० अम० ६ऋषिभेदे पु० ततः गोत्रापत्ये अश्वा० फञ्। कौटायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री अनन्तरापत्ये तु कुर्व्वा० ण्य। कौट्य तदपत्ये पुंस्त्री० "हविषा जारो अपाम् पिपर्त्ति पपुरिर्नरा पिता कुटस्य चर्षणिः" ऋ० १,४६,४

कुटक पु० दक्षिणस्थदेशभेदे, "चङ्क्रममाणः कोङ्कवेङ्कटकुटकान् दक्षिणकर्णाटान् यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपवने" भाग० ५,६,८, "यस्य (ऋषभदेवस्य) किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोङ्कवेङ्ककुटकानां राजार्हन्नामोपशिक्ष्य कलावधर्म्म उत्कृष्यमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्म्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाखण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः संप्रवर्त्तयिष्यति" तत्रैव १०श्लो०,। तद्देशाधिपतिर्जिनाचार्य्यः। कुटकदेशस्थोऽचलः कुटकाचलः तत्रत्यपर्वत भेदः। २फाले न० शब्दचि०

कुटङ्क पु० कुर्भूमिः टङ्क्यते आच्छाद्यतेऽनेन टकि–आच्छादने करणे घञ् ६त०। गृहाच्छादने तृणादौ (चाल) शब्दमा०

कुटङ्गक पु० कुटङ्कमिव शक० इवार्थे क। १छदिषि पटले (चाल) हेमच० पत्रादिच्छादिते २गृहभेदे (कुंडे) राय०

कुटच पु० कुटइव ढीयते चि–ड। कुटजवृक्षे (कुरची) शब्दचन्द्रि०

कुटज पु० कुटे पर्व्वते जायते जन–ड। (कुरची) १वृक्षभेदे अमरः। "कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः। अर्शोऽतीसारपित्तास्रकफतृष्णामकुष्ठहृत्" भावप्र० तद्गुणाद्युक्तम्। "कुटजः कूटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका। कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि। इन्द्रयवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः" इति भावप्र० तत्पर्य्याये इन्द्रयवफलोक्तेः तत्फलस्य इन्द्रयवनामता "कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटम्" माघः "अलिरसौ नलिनीवनवल्लभः कुमुदिनीकुलकेलिकलारसः। विधिवशेन विदेशमुपागतः कुटजपुष्परसं बहु मन्यते" कुटे घटे जायते। २अगस्त्यमुनौ ३द्रोणाचार्य्ये च मेदि० तयोस्तदुत्पत्तिकथा कुम्भजशब्दे वक्ष्यते।

कुटजगति स्त्री० "कुटजगतिर्नजौ सजतकौ गुरुः" इ०र०टी० उक्ते छन्दोभेदे

कुटजपुटपाक पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसाररोगनाशके औषधभेदे यथा "स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तुजग्धमादाय तत्क्षणमतीव च पाचयित्वा। जम्बूपलाशपुटतण्डुलतोयसिक्तं बद्धं कुशेन च बहिर्घनपङ्कलिप्तम्। सुस्विन्नमेतदवपीड्य रसं गृहीत्वा क्षौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात्। कृष्णात्रिपुत्रमतपूजित एष योगः सर्वातिसारहरणेष्वयमेव राजा"।

कुटजरस पु० चक्र० उक्ते अर्शोनाशके रसभेदे यथा— "कुटजत्वचो विपाच्य शतपलमार्द्रं महेन्द्रसलिलेन। यावत् स्यादरसं तद्द्रव्यं स्रुतकृततो ग्राह्यः। मोचरसः समङ्गा फलिनी पलांशिभिस्त्रिभिश्चैव। वत्सकबीजं तुल्यं चूर्णीकृतमत्र दातव्यम्। पूतोत्क्वथितः सान्द्रः स रसो दर्वीप्रलेपनो ग्राह्यः। मात्राकालोपहिता रसक्रियैषा जयत्यसृक्स्रावम्। छागलीपयसा युक्ता पेया मण्डेन वा यथाग्निबलम्। जीर्णे भेषज शालीन् पयसा छागेन भुञ्जीत। रक्तं गुदजातीसारं शूलं सासृक्पुञ्जो निहन्त्याशु। बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा त्वभयभागम्"।

कुटजलेह पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसारनाशके लेहभेदे यथा "शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्मणैः पचेत्। क्वाथे पादावशेषेऽस्मिन् लेहं पूते पुनः पचेत्। सौवर्चलयवक्षारविडसैन्धवपिप्पलीम्। धातकीन्द्रयवाजाजीचूर्णं दत्त्वा पलद्वयम्। लिह्याद्बदरमात्रं तत् शीतं क्षौद्रेण संयुतम्। पक्वापक्वमतीसारं नानावर्णं सवेदनम्। दुर्वारं ग्रहणीरोगं जयेच्चैव प्रवाहिकाम्"।

अर्शोरोगनाशके तत्रोक्ते २लेहभेदे च यथा— "कुटजत्वक्पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत्। अष्टभागावशिष्टन्तु कषायमवतारयेत्। वस्त्रपूतं पुनः क्वाथं पचेल्लेहत्वमागतम्। भल्लातकविडङ्गानि त्रिकटु त्रिफलां तथा। रसाञ्जनं चित्रकञ्च कुटजस्य फलानि च। वचामतिविषां बिल्वं प्रत्येकञ्च पलं पलम्। त्रिंशत्पलानि गुडस्य चूर्णीकृत्य निधापयेत्। मधुनः कुडवं दद्यात् घृतस्य कुडवन्तथा। एष लेहः शमयति चार्शोरक्तसमुद्भवम्। वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम्। ये च दुर्नामजा रोगास्तान् सर्वान् नाशयत्यपि। अम्लपित्तमतीसारं पाण्डुरोगमरोचकम्। ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं श्वयथुं कामलामपि। अनुपानं घृतं दद्यात् मधु तक्रं जलं पयः। रोगानीकविनाशाय कौटजो लेह उच्यते"।

कुटजबीज न० ६त०। इन्द्रयवे भावप्र०।

कुटजा स्त्री "सजसा भवेदिह समौ कुटजाख्यम् इ०र०उक्तलक्षणे छन्दोभेदे

कुटजाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते शूलादिरोगनाशके घृतभेदे यथा "कुटजफलवल्ककेशरनीलोत्पललोध्रधातकीकल्कैः। सिद्धं घृतं विधेयं शूलरक्तार्शसां भिषजा"।

कुटजाष्टक पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसारादिरोगनाशके औषधभेदे यथा "तुलामथार्द्रां गिरिमल्लिकायाः संक्षुद्य पक्त्वा रसमाददीत। तस्मिन् सुपूते पलसम्मितानि श्लक्ष्णानि पिष्ट्वा सह शाल्मलेन। पाठां समङ्गातिविषां समुस्तां बिल्वं च पुष्पाणि च धातकीनाम्। प्रक्षिप्य भूयो विपचेत्तु तावत् दर्वीप्रलेपः स्वरसस्तु यावत्। पीतस्त्वसौ कालविदा जलेन मण्डेन वा च्छागपयसाऽथवाऽपि। निहन्ति सर्वं त्वतिसारमुग्रम् कृष्णं सितं लोहितपीतकं वा। दोषं ग्रहण्या विविधं च रक्तं शूलं तथार्शांसि सशोणितानि। असृग्दरञ्चैवमसाध्यरूपं निहन्त्यवश्यं कुटजाष्टकोऽयम्।

कुटन्नट पु० कुटन् सन् नटति नट–अच्। १श्योनाकवृक्षे (शोना) अमरः २कैवर्त्तीमुस्तके (केशुर) न० अमरः चलकुटन्नक इति पाठान्तरम्

कुटप पु० कुट–कपन्। १मुनौ २गृहसमीपस्थोपवने, ३कुडवपरिमाणभेदे च। ४पद्मे न० हेम० [अमरटीका

कुटर पु० कुट–करन्। मन्थानदण्डस्थरज्जुबन्धनस्तम्भे

कुटरु पु० कुट–अरु। वस्त्रगृहे (कानात्) उज्ज्वल० तस्य कौटिल्यकरणयोगत्वात्तथात्वम्। [(तेओडि) रत्नमा०

कुटरुणा स्त्री कुटेषु रुणा शब्द०। त्रिवृतायाम्

कुटल न० कुट–कलच्। (चाल) छदिषि पटले हारा०।

कुटहारिका स्त्री कुटं घटं हरति हृ–ण्वुल् अत इत्वम्। दास्यां हेम०। १घटस्य हारकमात्रे त्रि०। कुटहारकः

कुटि स्त्री कुट–इन्। गृहे "ब्रह्महा द्वादश समाः कुटिं कृत्वा वने वसेत्" मनुः वा ङीप्। "बहुकुट्यां प्रभातवृत्तान्तमनुहरति" स्वल्प० कुटीचकः कुटीचरः। भावे इन्। २कौटिल्ये स्त्री वा ङीप् "भ्रुकुटीकुटिलात्तस्याः" देवीमा०। ३वृक्षे पु० शब्दरत्ना० ४देहे पु० सि०कौ०। स्वार्थे क कुटिका क्षुद्रगृहे (कुँडे) स्त्री "शिरसोऽवघ्राणनादापि न स्यात्कुटिकाशनात्। भा०, व०,१२६५४, ५कर्त्तरि इन्। ५कौटिल्यान्विते त्रि०।

कुटिचर पुंस्त्री० कुटि कुटिलं जले चरति चर–अच्। जलशूकरे (शुशुक) शब्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुटित त्रि० कुट–इतच्। कुटिले उज्ज्वलदत्तः।

कुटिर न० कुट–इरन् किच्च। (कुँडे) स्वल्पगृहे भरतः

कुटिल त्रि० कुट–इलच्। १वक्रे अमरः "भ्रुकुटीकुटिलास्याः" देवीमा०। २तगरपुष्पे न० राजनि० "कुमदिनभि: कुटिलमिति मतं स्नौ म्नौ गौ" वृ०र०टी०उक्ते ३छन्दोभेदे न० ४नदीभेदे (बाँका) ५सरस्वत्यां स्त्री मेदि० ६स्पृक्कानाम गन्धद्रव्ये स्त्री राजनि०।

कुटी स्त्री कुट–इन् ङीप्। १गृहे २कुटिन्यां ३मुरानामगन्धद्रव्ये च मेदि०।

कुटीकुट न० कुटी च कुटञ्च गवा० नि० समा० द्व०। कुटीकुटयोः समाहारे।

कुटीकृत न० कुटि+च्वि–कृ–क्त। व्यक्रीकृते वस्त्रे "कौषेयं राङ्कवञ्चैव कीटजं पट्टजं तथा। कुटीकृतं तथैवात्र कमलाभं सहस्रशः" भा०स० १८४७श्लो०।

कुटीचक पु० कुट्यां चकते तृप्यति चक–तृप्तौ अच्। संन्यासिभेदे "चतुर्विधा भिक्षवस्तु कुटीचकबहूदकौ। हंसः परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् स उत्तमः" भा० आनु० १४अ०। कुटीचकलक्षणादिकम् आश्रमशब्दे ८४१पृ० दर्शितम् "न्यासे कुटीचकः पूर्वं बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ" भाग०३,१२,४३

कुटीमय त्रि० कुट्या विकारोऽवयवो वा शरा० मयट्। १कुट्यवयवे तद्विकारे च स्त्रियां ङीप्।

कुटीमुख पु० कुटीव मुखमस्य। शिवपारिषदभेदे। "शङ्कुकर्णमुखाः सर्वे शैवाः पारिषदास्तथा। काष्ठः कुटीमुखो दन्ती विजया च तपोऽधिका" भा०व०२३१अ०।

कुटीय कुटीमिवाचरति क्यच् नामधा० पर० अक० सेट्। कुटीयति प्रासादे भि० कौ०।

कुटीर पु० ह्रस्वा कुटी ह्रस्वार्थे रः स्वार्थिकप्रत्ययस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्योक्तेः पुंस्त्वम्। १ह्रस्वायां कुट्याम् "कूजितकुञ्जकुटीरे" जयदे० तस्यावयवः बिल्वा० अण्। कौटीर कुटीरावयवे तद्विकारे वा त्रि०। स्त्रियां ङीप् २केवले ३रते च हेम०। [स्वार्थे क। तत्रैव।

कुटीचर पु० कुट्यां चरति चर–ट। कुटीचके भिक्षुभेदे

कुटुङ्गक पु० कुटङ्क–पृषो०। १पटले छदिषि भरतः २गृहभेदे ३पिटे (डोल) वंशादिनिर्म्मिते धान्याद्याधारे पात्रे

कुटुनी स्त्री कुट–उन गौरा०ङीष्। कुट्टिन्याम् अमरटीका।

कुटुम्ब धृतौ चुरा० आत्म० अक० सेट्। कुटुम्बयते अचुकुटुम्बत। कुटुम्बः प्रतिकुटुम्बयते।

कुटुम्ब पु० न० कुटुम्ब–अच्। १पोष्यवर्गे अमरः २बान्धवे ३सन्ततौ ४नामनि शब्दरत्ना०। "कुटुम्बं बिभृयात् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः। भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः" दा० भा० बृहस्पतिः "तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा कुटुम्बांश्च महीपतिः। श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत्" "न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात्" "वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्म्मिणौ" मनुः स्वार्थे क। तत्रैव पुंन० "अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्। उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्" हितो०। [व्यापृते।

कुटुम्बव्यापृत त्रि० कुटुम्बे तद्भरणे व्यापृतः। कुटुम्बभर-

कुटुम्बिक त्रि० कुटुम्बोऽस्त्यस्य ठन्। कुटुम्बयुक्ते गृहस्थाश्रमे "मुनिश्च स्यात् सदा विप्रो वेदांश्चैव सदा जपेत्। कुटुम्बिको धर्म्मकामः सदाऽस्वप्नश्च मानवः" भा० आनु० ८३अ०। इनि। कुटुम्बिन् अपि तत्रार्थे। "आयासते कुटुम्बिभ्यस्तोऽब्दः कार्य्यं विजानता" "प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः" कुमा०। २कर्षके त्रि० शब्दच०।

कुटुम्बिनी कुटुम्बोऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। १भार्य्यायां पतिपुत्रवत्यां २स्त्रियां "शौचं तु च यावत् कुरुते भाजने तु कुटुम्बिनी" भा० व० २०५अ०। कुटुम्बानां समूहः खला० इनि। ३कुटुम्बसमूहे स्त्री। ४क्षीरिण्यां क्षुपभेदे राजनि०।

कुट्ट छेदने, निन्दने च अद० चुरा०उभ०सक०सेट्। कुट्टयति ते अचुकुट्टत् त। प्रतिकुट्टयति काष्ठकुट्टः शिलाकुट्टः

कुट्ट प्रतापने अद०चुरा०आत्म०सक०सेट्। कुट्टयते अचुकुट्टत।

कुट्टक त्रि० कुट्ट–ण्वुल्। छेदके "दन्तोलूखलिकः काष्ठप्रकाशी पाषाणकुट्टकः। १लीलावत्यादौ प्रसिद्धे २गणितोपयोगिक्रियाभेदे कुट्टकविधिश्च लीलावत्यां संक्षेपेणोक्तः बीजगणिते कुट्टकाध्याये विशेषेणोक्तो यथा "भाज्यो हारः क्षेपकश्चापवर्त्यः केनाप्यादौ सम्भवे कुट्टकार्थम्। येन च्छिन्नौ भाज्यहारौ न तेन क्षेपश्चैतद् दुष्टमुद्दिष्टमेव। परस्परं भाजितयोर्ययोर्यः शेषस्तयोः स्यादपवर्त्तनं सः। तेनापवर्त्तेन विभाजितौ यौ तौ भाज्यहारौ दृढसंज्ञितौ स्तः। मिथो भजेत् तौ दृढभाज्यहारौ यावद्विभाज्ये भवतीह रूपम्। फलान्यधोऽधस्तदधो निवेश्यः क्षेपस्तथान्ते खमुपान्तिमेन। स्वो-

र्द्धे हृतेऽन्त्येन युते तदन्त्यं त्यजेन्मुहुः स्यादिति राशियुग्मम्। ऊर्द्धो विभाज्येन दृढेन तष्टः फलं गुणः स्यादपरो हरेण। एवं तदैवात्र यदा समस्ताः स्युर्लब्धयश्चेद्विषमास्तदानीम्। यदागतौ लब्धिगुणौ विशोध्यौ स्वतक्षणाच्छेषमितौ तु तौ स्तः। भवति कुट्टविधेर्युतिभाज्ययोः समपवर्त्तितयोरथ वा गुणः। भवति यो युतिभाजकयोः पुनः स च भवेदपवर्त्तनसङ्गुणः। गुणलब्ध्योः समं ग्राह्यं धीमता तक्षणे फलम्। हरतष्टे धनक्षेपे गुणलब्धी तु पूर्ववत्। योगजे तक्षणाच्छुद्धे गुणाप्ती स्तोऽवियोगजे। धनभाज्योद्भवे तद्वद्भवेतामृणभाज्यजे। क्षेपतक्षणलाभाढ्या लब्धिः शुद्धौ तु वर्ज्जिता। अथ वा भागहारेण तष्टयोः क्षेपभाज्ययोः। गुणः प्राग्वत्ततो लब्धिर्भाज्याद्धतयुतोद्धृतात्। क्षेपाभावोऽथ वा यत्र क्षेपः शुध्येद्धरोद्धृतः। ज्ञेयः शून्यं गुणस्तत्र क्षेपोहारहृतः फलम्। इष्टाहतस्वस्वहरेण युक्ते ते वा भवेतां बहुधा गुणाप्ती। उदाहरणम्। एकविंशतियुतं शतद्वयं यद्गुणं गणक ! पञ्चषष्टियुक्। पञ्चवर्ज्जितशतद्वयोद्धृतं शुद्धिमेति गुणकं वदाशु तम्। न्यासः भा२२१ हा १९५ क्षेपः ६५ अत्र परस्परं भाजितयोर्भाज्यभाजकयोःशेषम् १२ अनेन भाज्यहारक्षेपाव्यपवर्त्तिताजाता दृढाः भा१७हा१५ क्षेपः ५ अनयोर्दृढभाज्यहारयोः परस्परं भक्तयोर्लब्धयोऽधोऽधस्तदधः क्षेपस्तदधः शून्यं निवेश्यमिति न्यस्ते जाता वल्ली १। ७। ५। ० उपान्तिमेन स्वोर्द्धे हतइत्यादिकरणेन जातं राशिद्वयम्। ४०। ३५ एतौ दृढभाज्यहाराभ्यामाभ्यां १७। १५ तष्टौ शेषमितौ लब्धिगुणौ अनयोःस्वतक्षणमिष्टगुणं क्षेपइति। अथ वा लब्धिगुणौ २२। २० वा४०। ३५ इत्यादीनि उदाहरणम्। शतं हतं येन युतं नवत्या विवर्ज्जितं वा विहृतं त्रिषष्ट्या। निरग्रकं स्याद्वद मे गुणं तं स्पष्टं पटीयान्यदि कुट्टकेऽसि। न्यासः भा १००हा ६३क्षेपः ९० अत्र वल्ली १। १। १। २। २। १। ९।० उपान्तिमेनेत्यादिना जातं राशिद्वयं २४३०। १५३० पूर्ववल्लब्धिगुणौ ३०। १८ अथ वा भाज्यक्षेपौ दशभिरपवर्त्तितौ भा१० हा६३ क्षेपः ९ एभ्योऽपि पूर्ववद्वल्ली ०। ६। २ ९। ० उपान्तिमेनेत्यादिना राशिद्वयम् २७। १७१ पूर्ववज्जातौ लब्धिगुणौ ७। ४५। अत्र लब्धयोविषमा इति स्वतक्षणाभ्यामाभ्यां १०। ६३ शोधितौ जातौ लब्धिगुणौ ३। १८ अत्र लब्धिर्न ग्राह्या गुणघ्नभाज्ये क्षेपयुते हरभक्ते लब्धिश्च ३०। अथ वा भाज्यक्षेपापवर्त्तनेन १० पूर्व्वानीता लब्धि ३र्गुणिता जाता सैव लब्धिः३०। अथ वा हारक्षेपौ नवभिरपवर्तितौ भा१०० हा७ क्षे१० पूर्व्ववद्वल्ली १४। २। १०। ० जातं राशिद्वयम् ४२०। ३० तक्षणे जातं ३०। २ हारक्षेपापवर्त्तनेन ९ गुणं सङ्गुण्य जातौ लब्धि गुणौ तावेव ३०। १८। अथ वा भाज्यक्षेपौ हारक्षेपौ चापवर्त्त्य न्यासः भा१० हा७ क्षे १ अत्र जाता वल्ली १ २। १। ० पूर्व्ववज्जातं राशिद्वयम् ३, २ तक्षणाज्जातं तदेव ३। २ भाज्यक्षेपहारक्षेपापवर्त्तनेन क्रमेण लब्धिगुणौ गुणितौ जातौ तावेव३०। १८ गुणलब्ध्योः स्वहारौ क्षेपाविति अथ वा लब्धिगुणौ १३० १८ वा २३०१४४ इत्यादि। योगजे गुणाप्ती १८। ३० स्वतक्षणाभ्यामाभ्यां ६३। १०० शुद्धे जाते नवतिशुद्धौ गुणाप्ती ४५। ७० वा १०८। १७० वा। १७१। २७० इत्यादि। उदाहरणम्। यद्गुणा क्षयगषष्टिरन्विता वर्ज्जिता च यदि वा त्रिभिस्ततः। स्यात्त्रयोदशहृता निरग्रका तं गुणं गणक ! मे पृथग्वद। न्यासः भा ६० हा१३ क्षे ३। प्राग्वज्जाते धनभाज्ये धनक्षेपे गुणाप्ती११। ५१ एते स्वस्वतक्षणाभ्यामाभ्यां १३। ६० शुद्धे जाते ऋणभाज्ये धनक्षेपे २। ९। अत्र भाज्यभाजकयोर्विजातीययो र्भागहारेऽपि चैवं निरक्रमित्युक्तत्वाल्लब्धेः ऋणत्वं ज्ञेयम् २ ९ पुनरेते स्वतक्षणाभ्यामाभ्यां १३। ६० शुद्धे जाते ऋणभाज्ये ऋणक्षेपे गुणाप्ती ११। ५१। ऋणभाज्ये ऋणक्षेपे धनभाज्यविधिर्भवेत्। तद्वत्क्षेपे ऋणगते व्यक्तं स्याहणभाज्यके। धनभाज्योद्भवे तद्वद्भवेतामृणभाज्यजे। मन्दावबोधार्थं मयोक्तम्। अन्यथा योगजे तक्षणाच्छुद्धे इत्यादिनैव सिद्धं यतः ऋणधनयोगो वियोगएव। अतएव भाज्यभाजकक्षेपाणां धनत्वमेव प्रकल्प्य गुणाप्ती साध्ये। ते योगजे भवतः ते स्वतक्षणाभ्यां शुद्धे वियोगजे कार्य्ये। भाज्ये भाजके वा ऋणगते परस्परभजनाल्लब्धयः ऋणगताः स्युस्तास्तदा किं तेन प्रयासेन तथाकृते सति भाज्यभाजकयोरेकस्मिन् ऋणगते गुणाप्ती द्वौ राशी क्षिपेत्तत्रेत्यादिना परोक्तप्रकारेण लब्धौ व्यभिचारः स्यात्। उदाहरणम्। अष्टादश हताः केन दशाढ्या वा दशोनिताः। शुद्धं भागं प्रयच्छन्ति क्षयगैकादशोद्धृताः। न्यासः भा१८हा११ क्षे १० अत्र भाजकस्य धनत्वं प्रकल्प्य साधितौ लब्धिगुणौ १४। ८ एतावेव ऋणभाजके। किं तु लब्धेः पूर्व

धनत्वं ज्ञेयं तथाकृते जातौ लब्धिगुणौ १४ । ८ ऋणक्षेपे तु योगजे तक्षणाच्छुद्धे इत्यादिना लब्धिगुणौ ४ । ३ भाजकस्य धनत्वे ऋणत्वे वा लब्धिगुणावेतावेव । परन्तु भाजके भाज्ये वा ऋणगते लब्धेः ऋणत्वं सर्वत्र ज्ञेयम् । उदाहरणम् । येन सङ्गुणिताः पञ्च त्रयोविंशतिसंयुताः । वर्जिता वा त्रिभिर्भक्ता निरग्राः स्युः स को गुणः । न्यासः भा ५ हा ३ क्षे २३ अत्र वल्ली १ । १ । २३ । ० । पूर्ववज्जातं राशिद्वयम् ४६ । २३ अत्र तक्षणेऽधोराशौ सप्त लभ्यन्ते, ऊर्द्ध्वराशौ तु नव लभ्यन्ते ते नव न ग्राह्याः'गुणलब्ध्योः समं ग्राह्यं धीमता तक्षणे फलमि'त्यतःसप्तैव ग्राह्याइति जातौ लब्धिगुणौ ११ । २ वियोगजे एतौ स्वस्वतक्षणाभ्यां शोधितौ जातौ ऋणक्षेपे ६ । १इष्टाहतस्वस्वहरेण युक्तावितिद्विगुणितौ स्वस्वहारौ क्षेप्यौ यथा धनलब्धिः स्यादिति कृते जातौ लब्धिगुणौ ४ । ७ एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । अथ वा हरतष्टे धनक्षेपइति न्यासः भा ५ हा ३ क्षे २ पूर्ववज्जातौ लब्धिगुणौ योगजौ ४ । २ एतौ स्वतक्षणाभ्यां शुद्धौ १ । १ जातौ वियोगजौ । क्षेपतक्षणलाभाढ्या लब्धिरिति क्षेपतक्षणलाभेन ७ योगजलब्धिर्युता ११ जाता योगजा लब्धिः शुद्धौ तु वर्जितेति तक्षणलाभेन ७ लब्धिरियं १ वर्जिता ६ धनलब्ध्यर्थं द्विगुणे हरे क्षिप्ते जातौ तावेव लब्धिगुणौ ४ । ७ । अथवा भागहारेण तष्टयोरिति न्यासः भा२ हा ३ क्षे २ अत्रापि जातं राशिद्वयं २ । २ तक्षणाज्जातं २ । २ । अत्रापि जातः पूर्व एव गुणः २ लब्धिस्तु भाज्याद्धतयुतोद्धृतादिति गुण २ गुणितोभाज्यः १० क्षेप २३ युतो ३३ हरभक्तोलब्धिःसैव ११ । उदाहरणम् येन पञ्च गुणिताः खसंयुताः पञ्चषष्टिसहिता वा तेऽथ वा । स्युस्त्रयोदशहृतानिरग्रकास्तं गुणं गणक ! कीर्त्तयाशु मे । न्यासः भा ५ हा १३ क्षे ० क्षेपाभावे गुणाप्ती ०।० एवं पञ्चषष्टिक्षेपे ० । ५ वा १३ । १०इत्यादि । अथ स्थिरकुट्टके सूत्रं वृत्तम् । क्षेपं विशुद्धिं परिकल्प्य रूपं पृथक् तयोर्ये गुणकारलब्धी । अभीप्सितक्षेपविशुद्धिनिघ्ने स्वहारतष्टे भवतस्तयोस्ते । प्रथमोदाहरणे दृढभाज्यहारयोः रूपक्षेपस्य च न्यासः भा १७ हा १५ क्षे १ अत्रोक्तवद्गुणाप्ती ७ । ८ एते अभीष्टपञ्चगुणे स्वहारतष्टे जाते ५ । ६ ते एव । अथ रूपशुद्धौ गुणाप्ती ८ । ९ एते पञ्चकगुणे स्वहारतष्टे जाते १० । ११ ते एव एवं सर्वत्र । अस्य गणितस्य ग्रहगणिते महानुपयोगः । तदर्थं किञ्चिदुच्यते । कल्पयाविशुद्धिर्विकलावशेषं षष्टिश्च भाज्यः कुदिनानि हारः । तज्जं फलं स्युर्विकला गुणस्तु लिप्ताग्रमस्माच्च कला लवाग्रम् । एवं तदूर्द्धं च तथाऽधिमासावमाग्रकाभ्यां दिवसा रवीन्द्वोः । ग्रहस्य विकलावशेषाद्धाहर्गणयोरानयनम् । तद्यथा । षष्टिर्भाज्यः । कुदिनानि हारः । विकलावशेषं शुद्धिरिति प्रकल्प्य साध्ये गुणाप्ती । तत्र लब्धिर्विकलाः स्युर्गुणस्तु कलावशेषम् । एवं कलावशेषं शुद्धिः । षष्टिर्भाज्यः । कुदिनानि हारः फलं कलाः गुणोऽंशशेषम् । एवमंशशेषं शुद्धिस्त्रिंशद्भाज्यः । कुदिनानि हारः । फलं भागाः गुणोराशिशेषम् । एवं राशिशेषं शुद्धिर्द्वादश भाज्यः । कुदिनानि हारः । फलं गतराशयोगुणोभगणशेषम् । एवं कल्पभगणा भाज्यः । कुदिनानि हारः । भगणशेषं शुद्धिः फलं गतभगणाः गुणोऽहर्गणः स्यादिति । अस्योदाहरणानि त्रिप्रश्नाध्याये । एवं कल्पाधिमासाभाज्यो, रविदिनानि हारो, ऽधिमासशेषं शुद्धिः । फलं गताधिमासाः, गुणो गतरविदिवसाः । एवं युगावमानि भाज्यश्चान्द्रदिवसा हारोऽवमशेषं शुद्धिः । फलं गतावमानि । गुणोगतचान्द्रदिवसाइति ।

अथ संश्लिष्टकुट्टके करणसूत्रं वृत्तम् । एको हरश्चेद्गुणकौ विभिन्नौ तदा गुणैक्यं परिकल्प्य भाज्यम् । अग्रैक्यमग्रं कृतवत्तद्वत्सः संश्लिष्टसंज्ञः स्फुटकुट्टकोऽसौ । उदाहरणम् । कः पञ्चनिघ्नोविहृतस्त्रिषष्ट्या सप्तावशेषोऽथ सएव राशिः । दशाहतः स्याद्विहृतस्त्रिषष्ट्या चतुर्दशाग्रोवद राशिमेनम् । अत्र गुणैक्यं भाज्यः अग्रैक्यं शुद्धिरिति न्यासः भा १५ हा ६३ क्षेपः २१ पूर्ववज्जातोगुणः १ लब्धिः २" ।

कुट्टनी स्त्री कुट्ट—ल्युट् ङीप् । (कुट्नी) परपुरुषेण सह परस्त्रियाः समागमकारयित्र्यां स्त्रियाम् । "तदा चिन्तनमवलोक्य समीपवर्त्तिनी कुट्टन्यचिन्तयत् चञ्चलादिवसेनमुपगूढवतीति ततस्तया कुट्टन्या तत्कारणं परिज्ञाय सा लीलावती गुप्तेन दण्डिता" हितो० । णिनि कुट्टिन्यप्यत्र

कुट्टमित न० "केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् । प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्" इति सा० द० उक्ते स्त्रीणां विलासभेदे । उदा० यथा

"पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं दष्टवत्यधरबिम्बमभीष्टे ।

पर्य्यकूजि मरुजेव तद्यानारनोलवलवेन करेण"।

कुट्टाक त्रि० कुट्ट–षाकन्। छेदके स्त्रियां ङीप्।

कुट्टापरान्त पु० भूम्नि। जनपदभेदे "अत ऊर्द्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम" इत्युपक्रमे "कुट्टापरान्ता माहेया कक्षाः सामुद्रनिष्कुटाः" भा० भी० ९ अ०।

कुट्टार पु० कुट्ट–कर्म्मभावादौ वा० आरन्। १पर्व्वते २केवले ३रमणे न० मेदि० ४कम्बले न० विश्वः।

कुट्टित त्रि० कुट्ट–क्त। १छेदिते खण्डीकृते। ताडने २पक्वमांसभेदे न०। "मांसमस्थि संत्यज्य सूक्ष्मं कृत्वा सुकुट्टितम्। वेशवारगुणाढ्यम् स्वेदितं पाचितं भवेत्। कुट्टितं पाचितं मांसं स्वादु लघु दीपनम्। तत्रापि जाङ्गलं श्रेष्ठं जाङ्गलेष्वपि पक्षिणाम्" भावप्र०।

कुट्टिम पुंन० अर्द्धर्चा० कुट्ट–भावे घञ् तेन निर्वृत्तः इमप्। १रत्नमयभूमौ भरतः २सुधालिप्तभूतले सुभूतिः ३कुटीरे स्वल्पगृहे मथुरानाथः। ४दाडिम्बवृक्षे राजनि० (छात) इति ख्याते बद्धभूमिभागे ५सौधप्रदेशभेदे हला०। "कान्तेन्दुकान्तोपलकुट्टिमेषु प्रतिक्षपं हर्म्यतलेषु यत्र" माघः "शाद्वलोपचितां भूमिं यथाकाञ्चनकुट्टिमाम्" भा० आनु० ५४ अ०। "प्रासादजातमस्वाधं मणिप्रवरकुट्टिमम्" भा० आद० ८५ अ०।

कुट्टिमित न० कुट्ट–भावे घञ् तेन निर्वृत्तः इमप् ततः तार० इतच्। कुट्टमितशब्दार्थे शब्दचि० तन्मते सा०द० कुट्टिमितमिति पाठः "केशाधरादिग्रहणे मोदमानेऽपि मानसे। दुःखितेव बहिः कुप्येद्यत्र कुट्टिमितं मतम्। तत्र स्त्रीणामेव स्वभावः यदिष्टमपि नितरां निवारयन्त्य एव सुरतसुखमुपभुञ्जते इति तेन गाढपरिपीडने केशस्तनादिग्रहणे च हर्षात् सुखेऽपि दुःखाविष्करणं दुःखेऽपि सुखाविष्करणम्" इति

कुट्टिहारिका स्त्री० कुट्ट–इन् कुट्टिं कुट्टितद्रव्यं मांसादि हरति हृ–ण्वुल् टाप् अत इत्त्वम्। दास्यां हलायुधः।

कुट्टीर पु० कुट्ट–ईरन्। १क्षुद्रपर्व्वते हारा०। २छेदके त्रि०।

कुट्टीरक त्रि० कुट्टीरः क्षुद्रपर्व्वत इव कायति कै–क। क्षुद्रपर्व्वततुल्यीकृते "द्वितीयेन तस्यास्थीनि तद्वत्त्व च श्मशाने कुट्टीरकं कृत्वा रक्षितानि" वेतालः।

कुट्मल पुंन० कुट–कमलच्। १मुकुले विकाशोन्मुखपुष्पकलिकायाम्। "द्योतितान्तःसभैः कुन्द–कुड्मलाग्रदतः स्मितैः" माघः। अस्यान्त्यात् दन्त्य या दन्त्यादेशः। २नरकभेदे न० यत्र रज्जुभिर्यन्त्रणा नारकिभ्यो दीयते तत्र। "तामिस्रमन्धतामिस्रमित्येकविंशतिनरकवचने "संघातञ्च सकाकोलं कुड्मलं पूतिमृत्तिकम्" मनुः "कुट्मलं यत्र बहुभिः पीडनम्" मा०वि०। मुद्रितपु०कुड्मलमिति पाठः। कुड्मलमपि नरकभेदे। ३कुड्मलाकारे यागाङ्गभागे फलके च "विष्णुं सोमं हुताशं च तस्मिंश्च समकल्पयन्। ततः कर्म्मनिर्वभूयास्य भक्षः सोमोऽपि गम्यते!। कुड्मलश्चाभवद्विष्णुस्तस्मिन्निष्टुवरे तदा" भा० क० २६ अ०,

कुठ छेदने सौत्रः पर० सक० सेट्। कोठति अकोठीत्। प्रनिकोठति।

कुठ वैकल्ये (गतिप्रतिघाते) आलस्ये अक० मोचने सक० इदित् भ्वा० प० सेट्। कुण्ठति अकुण्ठीत्। प्रनिकुण्ठति कुण्ठनम् कुण्ठा।

कुठ पु० कुठ–छेदने बाहुले कर्म्मणि क। वृक्षे अमरः।

कुठर पु० कुठ–बा० करन्। मन्थानदण्डाकर्षणरज्जुबन्धस्तम्भे अमरः। [उज्ज्वलदत्तः

कुठाकु पु० कुठ–आकुन् किच्च। (काठ ठोकरा) पक्षिभेदे

कुठाटङ्क पुंस्त्री कुठाररूपःटङ्कः पृषो०। कुठारे अस्त्रे जटा०

कुठार पुंस्त्री०कुठ–करणे आरन्। स्वनामख्याते काष्ठच्छेदनसाधने अस्त्रभेदे स्त्रीत्वे गौरा० ङीष्। "राजन्योद्वांसकृत्स्नवनपटुरटद्घोरधारः कुठारः" प्रबोध०। "मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम्" भर्तृ०। "तं त्वा गताहं शरणं शरण्यं स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारम्" भाग० ३,२५,१२, तल्लक्षणं हेमा० परि० ख० लक्षणसमुच्चये यथा—

"जमदग्निं प्रति शुक्रः प्रोवाच यथोपदेशं शृणु भो! निशेष परशोरुत्पत्तिं द्रव्यक्रमयोगं प्रमाणं चोत्तममध्यमाधमानां नराणां मताथिः पाणिमुक्त इति द्विकस्त्री परशुर्भवति। तत्र पञ्चाशत्पलिकः श्रेष्ठश्चत्वारिंशत्पलिकोमध्यमस्त्रिंशत्पलिकः कनिष्ठ इति। जातमात्रस्य पुरुषस्य सर्वाङ्गसमग्रस्त्रिविधः परशुर्भवति सार्द्धपञ्चाङ्गुलं श्रेष्ठस्य, सार्द्धचतुरङ्गुलं मध्यमस्य, सार्द्धत्र्यङ्गुलं निकृष्टस्य, मूलं त्रिमृतम्भवति। तथा मध्ये सार्द्धपञ्चाङ्गुलं विस्तृतं चोत्तममध्यमकनिष्ठानां भवति। तथाङ्गमपि पञ्चदशाङ्गुलमुत्तमस्य, सार्द्धत्रयोदशाङ्गुलं मध्यमस्य, द्वादशाङ्गुलं निकृष्टस्येति परशोःफलम्। तथोत्तमं द्वादशाङ्गुलायामं, मध्यमं दशाङ्गुलायाममधमम् दशाङ्गुलायाममित्येवमपि त्रिविधं भवति। कृषपेऽपि च दण्डप्रमाणमुत्तममध्यमकनिष्ठभेदात्त्रिविधं गात्रकधवचन्दनयाका-

र्जुनशिरोवर्त्तिंशयासनराजरङ्गेन्द्रहस्तिन्द्रकमोमकल्कवे-तकार्जुनप्रभृतीनां कुलप्रमाथो इत्यमपन्विभवेत् । यस्तु समाख्यः परशुः स ययाकामं प्रयोक्तव्यः ।

कुशपलक्षणं तु कुशपशब्दे दृश्यं । २वृक्षे पु० शब्द-रत्ना० । तस्येदम् शिवा० अण् । कौठार तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । अल्पार्थे क । कुठारक क्षुद्रकुठारे पुंस्त्री० स्त्रियां कुठारिका । [कारे पु० शब्दरत्ना० ।

कुठारु पु० कुठ—आरु । १वृक्षे २वानरे पुंस्त्री०मेदि०। ३अस्त्र-

कुठि पु०कुठि—इन् किच्च । १पर्वते २वृक्षे च उणा० को० ।

कुठिक पु० कुठ—इकन् किच्च । (कुड़) कुष्ठे हारा० ।

कुठेर पु०कुठि—एरन् बा०नुमभावः । १पर्णासे उज्ज्व० २वह्नौ शब्दमा० । ३श्वेततुलस्याम् (बाबुइतुलसी) राजनि० ।

कुठेरक पु०कुठेर इव कायति कै—क । नान्दोवृक्षे राजनि० । स्वार्थे क । ३श्वेततुलस्यां (बाबुइतुलसी) शब्दच० ।

कुठेरज पु० कुठेरइव जायते जन—ड "सह कृपा" पा०स० । श्वेततुलस्याम् शब्दरत्ना० ।

कुठेरु पु० कुठ—एरुक् । चामरवाते त्रिका० ।

कुड वैकल्ये भ्वा० इदित् पर० अक० सेट्। कुण्डति अकुण्डीत् प्रनिकुण्डति कुण्डः । [प्रनिकुण्डते । कुण्डम् ।

कुड दाहे भ्वा० इदित् आत्म० सक० सेट् । कुण्डते अकुण्डिष्ट

कुड रक्षणे चुरा० इदित् उभ० सक० सेट् । कुण्डयति ते अचुकुण्डत् त । प्रनिकुण्डयति ते ।

कुड अदने सक० बाल्ये अक० तुदा० पर० सेट् कुटादि । कुडति अकुडीत् चुकोड़ । प्रनिकुडति कुडपः कुडवः

कुडप (व) पु० कुड—कपन् (कवन्) वा । प्रस्थचतुर्थांशरूपे परिमाणभेदे अमरः अर्द्धचादि । कर्षशब्दे विवृतिः क्षीरस्वामिमते पानः । "द्रोणस्तु खार्य्याः खलु षोड़शोंऽशः स्यादाढकोद्रोणचतुर्थभागः । प्रस्थश्चतुर्थांश इहाढकस्य प्रस्थाङ्घ्रिराद्यैः कुडवः प्रदिष्टः" "लीला० तेन षोड़शकर्षमितः कुडवः आर्द्रद्रव्याणां तु द्वात्रिंशत्कर्षमित इत्याह सुश्रुतः

"पलकुडवादीनामतो मानन्तु व्याख्यास्यामः । तत्र द्वादशधान्यमाषा मध्यमाः सुवर्णमाषकः । ते षोडश सुवर्णम् । अथ मध्यमनिष्पावा वा एकोनविंशतिर्द्धरणम् । तान्यर्द्धतृतीयानि कर्षः । ततोर्द्धं चतुर्गुणमभिवर्द्धयन्तः पलकुडवप्रस्थाढकद्रोणा इत्यभिनिष्पद्यन्ते तुला पलशतं तानि विंशतिर्भारः शुष्काणामिदं मानमार्द्रद्रव्याणाञ्च द्विगुणमिति" ।

"अथ षष्ठे गते काले यवप्रस्थमुपार्ज्जयन् । यवप्रस्थं तु तं सक्तूनकुर्व्वन्त तपस्विनः । कृतजप्याह्निकास्ते तु हुत्वा वह्निं यथाविधि । कुडवं कुडवं सर्व्वे (चत्वारः) व्यभजन्त तपस्विनः" "इत्युक्तः प्रतिगृह्याथ सक्तूनां कुडवं द्विजः" भा० आश्व० ६०, ।

कुडि पु० कुण्ड्यते दह्यते कुडि—दाहे इन् नलोपश्च । देहे सि० कौ० "कुठिकम्प्योर्नलोपश्चेति" उणा० उज्ज्वलदत्तेन कुठि प्रतिघाते इति व्याख्यातम् कौमुदीकृता तु कुडि—दाहे इति व्याख्यातम् । अतः मतभेदेन उणादिसूत्रे पाठद्वयम् ।

कुडिश पुंस्त्री० कुड्यते कुड—अदने बा० श इट् । (कुडची) ख्याते मत्स्यभेदे राजनि० । "कुडिशो मधुरोवल्यः कषायो वह्निदीपनः । लघुः स्निग्धो वातरोगे पथ्यश्च रोचनस्तथा । बलकारी कोष्ठबद्धकारी च भिषजां मतः" राजनि० ।

कुडिहुञ्ची स्त्री० क्षुद्रकाञ्चनेक्षुवृक्षे(छोट कञ्चिया) राजनि० ।

कुड्मल कुड—बाल्ये बा० क्मलच् । १मुकुले विकाशोन्मुखे कुसुमे सि०कौ० । २नरकभेदे न० कुट्मलशब्दे उदाहृत मनुवचने कुड्मलमिति वा पाठः "दलितकोमलपाटल कुड्मले" माघः तारका०इतच् । कुड्मलित जातमुकुले त्रि० ।

कुड्य न० कुडङ्क दाहे ग्रे यत् कौतेरप्र० यक् डुगागमश्च इत्युज्ज्वलदत्तः । १भित्तौ(भित) अमरः २विलेपने मेदि० ३कौतूहले शब्दरत्ना० । "वेद्यां सभाप्रमाणोऽङ्गं कुड्यमास्तरणानि वा । "चन्दनरसैरपलिप्तकुड्य" सुश्रु० । "वैदूर्य्यकुड्येषु शशिद्युतिभ्यः" माघः । स्वार्थे क । भित्तौ शब्दर० ।

कुड्यच्छेदिन् पु० छिद—णिनि ६त० । चौरभेदे येन गृहभित्तिं विदार्य्य चौर्य्यं क्रियते तत्र शब्दरत्ना० ।

कुड्यच्छेद्य पु० कुड्यं च्छेद्यं यस्य । १खनके । कुड्यस्य तन्निर्म्माणाय तदर्थं च्छेद्यम् चतुर्थ्यर्थे ६त० । भित्तिनिर्म्माणाय खाते २गर्त्ते त्रिका० ।

कुड्यमत्स्य पुंस्त्री०कुड्ये मत्स्य इव । स्थूलगोधिकायां हेम० जातित्वात् स्त्रियां ङीष् यलोपः । कुड्यमत्सी तत्रैव शब्दर० । [कुणयति ते अचुकुणत् त । प्रनिकुणयति

कुण आभाषणे, मन्त्रणे च अद० चु० उभ० सक० सेट् ।

कुण उपकरणे शब्दे च तुदा०पर०सक० सेट् । कुणति अकोणीत् । प्रनिकुणति उपकरणं दानादिना पोषणम् ।

कुणक पु० कुण्यते उपक्रियते कुण—कर्म्मणि बकर्थे क ततः

अनुकम्पायां कन् । बालके शिशौ । “तं त्वेवकुणकं हरिणं कोलमानुशायानमभीक्ष्य” “तस्य ह वा एष कुणके उच्चैरेतस्मिन् कृतनिजाभिमानस्याहरहस्तत्पोषणपालनप्रीणनलालनानुध्यानेन” “अहो बतायं हरिणकुणकः कृपणः” इति च भाग० ५,८, ७,८,९, “एणकुणकं हरिणबालकम्” श्रीधरः ।

कुणञ्ज पुंस्त्री० कुणं शब्दकारकं स्वरभेदं जरयति अन्तर्भूतण्यर्थे जॄ वा० ड पृषो० मुम् । वनवास्तूके शाकभेदे (बनबेतुया) “कुणञ्जो मधुरोरुच्यो दीपनः पाचनोहितः । तच्छाकं तु त्रिदोषघ्नं मधुरं रुचिकारकम् । ईषत्कषायं संग्राहि पित्तश्लेष्महरं लघु” राजनि० । स्त्रीत्वमप्यत्र ।

कुणञ्जर पु० कुणं जरयति जॄ–णि–अच् । वनवास्तूके राजनि०

कुणप पु० क्वण–कपन् संप्र० । प्राणशून्ये शवदेहे शवे अमरः “काराग्रहस्था महाराज ! दर्शनेप्सुर्महेश्वरम् । तस्य द्वारं समासाद्य न्यवेशयः कुणपं क्वचित् । तं दृष्ट्वा वै निवर्त्तेत स संवर्त्तो महीपते !” । नारदोक्तौ “कुणपं स्थापयामास नारदस्य वचः स्मरन् । यौगपद्येन विप्रस्य पुरीद्वारमथाविशत्” “ततः स कुणपं दृष्ट्वा सहसा संन्यवर्त्तत” भा० आश्व०६अ० । “योषितमर्थवेदनं कुणपगन्ध्यनल्पं रक्तेन” सुश्रु० अर्द्धशी०पा० । २पूतिगन्धे पु० ३तद्वति त्रि०मेदि० । “कुणपं मस्तुलाङ्गाभं दुर्गन्धं कथितं बहु” माधवनि० “तस्य देवा यावन्मात्रमिव गन्धस्यापजघ्नुस्तं पशुष्वदधुः स एष पशुषु कुणपगन्धस्तस्मात् कुणपगन्धान्नापिगृह्णीत” शत० ब्रा० ४, १, ३, ८, । (बड़शा) ४अस्त्रभेदे । “शक्तिभिः कवचैश्चैव कुणपैश्च रह्, घरेषि” भा० भी० ५७अ० । कुणपलक्षणन्तु हेमा० प० ख० लक्षणसमुच्चये दर्शितं यथा

“जमदग्निं प्रति उशनाः प्रोवाच साधु पृष्टं कुणपानां विधानं यथाश्रुतं कथयामि शृणु विंशत्यङ्गुलोऽष्टादशाङ्गुलः षोडशाङ्गुलश्चेति श्रेष्ठमध्याधमत्वेन कुणपोऽङ्गुलमाने त्रिविधोभवेदेवं पलप्रमाणे विंशतिपलः षोडशपलोद्वादशपलश्चेति । बालयोग्यानामेतत् प्रमाणमुक्तमहाबलानां तु कुणपस्त्रिंशत्पलः श्रेष्ठः षड्विंशतिपलोमध्यमः विंशतिपलस्तु निकृष्टः, श्रेष्ठस्तु विंशत्यङ्गुलो द्वाविंशत्यङ्गुलोमध्यमः कनिष्ठस्तु विंशत्यङ्गुलो भवेत्” कथयेति पाठान्तरम् । ५शवतुल्ये निश्चेतन्ये जड़े देहादौ “आश्चर्यमेतत् यदसत्सु सर्वदा महद्विनिन्दा कुणपात्मवादिषु” भाग० ४, ४, १३, “कुणपं जड़ं शरीरं तदेवात्मेति वदन्ति ये तेषु” श्रीधरः । गौरा० ङीष् । ६त्रिटुशारिकायां (गुड़याशालिक) स्त्री० मेदि०

कुणारु त्रि० क्वण–शब्दे बा० आरु संप्र०। कणनशीले “श्रहदारुं पुरुहूत क्रियन्तमहस्तमिन्द्र ! संपिणक्कुणारुम्” ऋ० ३,३०,८, “कुणारुं कणनशीलम्” भा० ।

कुणाल पु० क्वण–कालन् संप्र० । देशभेदे सि० कौ० ।

कुणि पु० कुण–इन् । १तुन्दवृक्षे मेदि० । २आदानादिक्रियामन्दकरान्विते त्रि० अम० । “दौहृदविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति, सुश्रु०” “गर्भो वातप्रकोपेण दौहृदे वाऽवमानिते । भवेत्कुब्जः कुणिः पङ्गुः मूको मिन्मिन एव च” सुश्रु० कुणेर्भावः ष्यञ् । कौण्य हस्तस्यादानादिविघातरूपे दोषे “एकादशेन्द्रियवधाः” सां०का० व्याख्यायां कौमुद्यां “बाधिर्य्यं कुष्ठितान्धत्वम् जडताऽजिघ्रता तथा । मूकता कौण्यपङ्गुत्वक्लैव्योदावर्त्तमन्दताः” इन्द्रियभेदेन क्रियाविघातभेदो दर्शितः ।

कुणिन्द पु० क्वण–भावे किन्दच् संप्र० । शब्दे उज्ज्वलद०

कुणिपदी स्त्री कुणिरिव कुण्ठितशक्तिः पादोऽस्याः कुम्भपद्या० ङीप् पद्भावश्च । क्रियामन्दपादयुक्तस्त्रियाम् ।

कुण्टक त्रि० कुटि–ण्वुल् । स्थूले शब्दरत्ना० ।

कुण्ठ त्रि० कुठि–वैकल्ये अच् । १क्रियासु मन्दे अकर्म्मण्ये अमरः “पूर्वं तपोवीर्य्यमहत्सु कुण्ठम्” कुमा० “विभावसोस्तुल्यमकुण्ठमण्डलम्” (सुदर्शनम्) भा०का०१८अ० । २मूर्खे मेदि० । कर्त्तरि क्त कुण्ठित तत्रार्थे । “इतस्य जन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते” कुमा० ।

कुण्ठक त्रि० कुठि–ण्वुल् । १सङ्कुचिते क्रियामन्दे । २मूर्खे पु० शब्दमा० ३तत्प्रधानदेशभेदे पु० भूम्नि । “मालवा मल्लवा चैव तथैवापरमल्लवाः । कुलिन्दाः कालकाश्चैव कुण्ठकाः करटास्तथा” भा०भी० ९ जनपदकथने ।

कुण्ड न०कुण्ड्यते रक्ष्यते जलं वह्निर्वा अत्र कुडि–रक्षणे आधारे–अच् त्रिलोपः । जलाधारे वृत्ताकारे १पात्रभेदे (कुण्डा) “भुजं कोष्णेन कुण्डोघ्नी” रघुः “अनुस्वरकाः कुण्डमतिरूपाखमसाः” कात्या० श्रौ०२४,४,४, “अनुस्वरकाः अवलकाः कुण्डप्रतिरूपा वृत्ताकाराः” कर्कः । २देवादिखातजलाशये अगस्त्यकुण्डं सप्तर्षिकुण्डं सोमकुण्डम् ३कमण्डलौ स्त्री गौरा० ङीष् मेदि० । होमार्थमग्न्याधारे ४स्थानभेदे । तल्लक्षणादिकं हेमा० दा० ख० दर्शितं यथा । “भविष्यत्पुराणे “वेदिमाद्यान्तरं त्यक्त्वा कुण्डानि नव पञ्च

वा। वेदास्राण्येव तानि स्युर्वर्त्तुलान्यथ वा क्वचित्। वेदास्राणि, चतुरस्राणि। आम्नायरहस्ये "कुण्डानि चतुरस्राणि वृत्तमात्राकृतीनि वा। नव पञ्चाथ वा चैकं कर्त्तव्यं लक्षणान्वितम्। नवकुण्डविधाने तु दिक्षु कुण्डाष्टके स्थिते। नवमं कारयेत् कुण्डं पूर्वेशानदिगन्तरे। विधाने पञ्च कुण्डानामीशाने पञ्चमं भवेत्"। ज्ञानरत्नावल्याम् "दिक्षु वेदास्रवृत्तानि पञ्चमं त्वीशगोचरे"। नारदीयेऽपि "यत्रोपदिश्यते कुण्डचतुष्कन्तत्र कर्म्मणि। वेदास्रमर्द्धचन्द्रञ्च वृत्तं पद्मनिभं तथा। कुर्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः। कुण्डवेद्यन्तरञ्चैव सपादकरसम्मितम्। पीठवत्तु यत्कुण्डं सुप्रमाणं सुगर्त्तकम्"। वह्न्यर्चाविधौ "भुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारे विशेषतः। सदा होमे तथा शान्तौ वृत्तं वरुणदिग्गतम्"। कामिके तु तत्तद्दिक्षु तत्तत्फलार्थं कुण्डोक्तिर्यथा "ऐन्द्र्यां—स्तम्भे चतुष्कोणमग्नौ भागे भगाकृति। चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये, नैर्ऋते हि त्रिकोणकम्। वारुण्यां शान्तिके वृत्तं, षडस्रमुच्चाटनेऽनिले। उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्र्यामष्टास्रसन्निभम्"। सर्वेषु चैतेषु होमानुसारेण हस्तादिमानं होमसंख्यानुकल्पनीयम्। तदुक्तं भविष्यपुराणे "मुष्टिमानं शतार्द्धे तु शते चारत्निमात्रिकम्। सहस्रे त्वथ होतव्ये कुर्यात्कुण्डं करात्मकम्। द्विहस्तमयुते तत्र लक्षहोमे चतुःकरम्। अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम्"। मुष्टिमानमिति, बद्धमुष्टिकरमात्रमित्यर्थः। इदानीं चतुरस्रादिकुण्डानामाकारक्रमोऽभिधीयते। चतुरस्रं तावदाह विश्वकर्म्मा "कृत्वा प्राक्सूत्रमर्द्धाङ्कं दक्षिणोत्तरमत्स्ययोः। न्यस्य सूत्रं ततः कोणैरङ्कितैश्चतुरस्रकम्"। पूर्वोक्तेनाभ्युपायेन प्राचीं निश्चित्य प्राक्पश्चिमायतां रेखामालिख्य तामर्द्धभागे लाञ्छयित्वा दक्षिणोत्तरदिशोर्मत्स्यद्वयं कुर्यात् सूत्रोपरि सूत्रान्तरनिपातनात् स्वस्तिकमध्याकृतिः भिन्नयाकृतिषु मत्स्य उच्यते। मत्स्यद्वयनिष्पत्तिश्चैवं कार्य्या। पूर्वोक्तरेखापरिमितस्य सूत्रस्यार्द्धं तस्या एव रेखाया मूले निधाय तत्सूत्रान्तरं परिभ्राम्य वृत्तं रचयेत् तस्या एव रेखाया अपरप्रान्ते तस्यैव सूत्रस्यार्द्धं निधाय तत्सूत्रान्तं परिभ्राम्य द्वितीयान्तं कुर्यात् एवं वृत्तद्वये कृते दक्षिणोत्तरदिशोर्मत्स्यद्वयं निष्पद्यते अथ मत्स्यद्वये पूर्वोक्तरेखालाञ्छने चैकं सूत्रं निपात्य दक्षिणोत्तरायतां रेखां लिखेत्। एवं दिशः साधितास्तु विदिक्साधनार्थं कोणान् लाञ्छयेत्। तत्रायं प्रकारः—पूर्वनिष्पन्नरेखाप्रान्तचतुष्टयस्य प्रत्येकं पार्श्वद्वये चिकीर्षितपरिमाणस्यार्द्धमर्द्धं निधाय तत्सन्धौ कोणलाञ्छनानि कुर्यात् ततः कोणलाञ्छनेषु सूत्रचतुष्टयनिपातनात् पूर्वदिश्युदङ्मुखयोनिकं चतुरस्रं कुण्डं कुर्यात्। योन्याकारादीनाञ्चतुरस्रप्रकृतिकस्तु कामिकशास्त्रात् "पञ्चमांशं पुरोन्यस्य मध्ये वेदांशमानतः। भ्रमादश्वत्थपत्राभं कुण्डमाग्नेयमुच्यते"। क्षेत्रस्य पञ्चमभागं पुरःप्राच्यां दिशि विन्यस्य मध्ये कोणसूत्रस्येति शेषः। वेदांशः, तुरीयांशः। भ्रमात्, सूत्रान्तपरिभ्रमणेन अश्वत्थपत्राकारं कुण्डमाग्नेयदिशि कुर्यादिति। तत्रायं निर्म्माणप्रकारः पूर्वोक्तन्यायेन सम्पन्नचतुरस्रीकृतस्य क्षेत्रस्य पश्चिमरेखामध्यात् पूर्वरेखामध्यभेदिनीं क्षेत्रसूत्रपञ्चमांशाधिकां गर्भरेखामालिख्य नैर्ऋतदेशे कोणसूत्रस्य तुरीयांशे लाञ्छयित्वा तल्लाञ्छनोपरि विन्यस्तादेः सूत्रस्य पूर्वोक्तगर्भरेखामूलविन्यस्तं प्रान्तं परिभ्राम्य वहिर्वृत्तार्द्धं निष्पाद्य वायव्यकोणेऽप्येवमेव वृत्तार्द्धं रचयेत्। ततो गर्भरेखाप्रान्तात् वृत्तद्वयप्रान्तस्पर्शि सूत्रद्वयं निपात्य पिप्पलपत्राकारमाग्नेयदिश्युदङ्मुखयोनिकं योनिकुण्डं विदध्यात्। "चतुरस्रे षडंशभक्ते त्यक्त्वाद्यन्तौ तदंशकौ। मध्यसप्तांशमाने तु कुण्डं खण्डेन्दुवत् क्रमात्"। चतुरस्रे क्षेत्रे षड्भिर्नवभिर्विभक्ते आद्यन्तौ त्यक्त्वा अवशिष्टसप्तांशमानेन सूत्रभ्रामणात् खण्डेन्दुसदृशं कुण्डं कुर्यात्। अस्यैवं कृतिः—चतुरस्रं क्षेत्रं नवधा विभज्य तत्र प्रथमोऽन्त्यश्चेति भागद्वयं परित्यज्य अवशिष्टसप्तभागादिमरेखाग्रभेदे सूत्रादिं निधाय तत्रैव भागसप्तकस्यान्तिमरेखाग्रभेदे सूत्रान्तं निवेश्य तत्सूत्रपरिभ्रमणेन प्रथमरेखातुल्यं विस्तारप्रान्तवृत्तार्द्धं विरचयेत्। अथ प्रथमरेखाप्रान्तद्वयमपि वृत्तार्द्धे संयोज्य दक्षिणदिगवस्थितमुत्तराभिमुखयोनिकं कुण्डं चन्द्रखण्डं विदध्यात्। "त्रिभागवर्द्धितो मत्स्यैस्त्रिभिर्नैर्ऋतचरं भवेत्"। स्थानत्रये तृतीयांशत्रयं दत्त्वा मत्स्यत्रयेण नैर्ऋतचरं नैर्ऋतदिक्सम्बन्धि कुण्डं कुर्यात्। इत्यस्य सम्प्रदायः। पूर्ववत्सम्पन्नचतुरस्रं क्षेत्रं निर्माय तत्तिरश्चीनपश्चिमरेखामध्यात् तिर्य्यगवस्थितपूर्वरेखामध्यभेदिनीं क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकां गर्भरेखामालिख्य पूर्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयमपि क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकं कुर्यात् ततो गर्भरेखाप्रान्तात् पूर्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयमपि क्षेत्रसूत्रतृतीयभागाधिकं कुर्यात्।

ततो गर्भरेखाप्रान्तात् पूर्व्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयस्पर्शिसूत्रद्वयं निपात्य नैरृत्यादिशि पूर्व्वाभिमुखयोनिकं त्रिकोणं कुण्डमुत्पादयेत्। एवञ्च विधीयमाने स्थानत्रये तृतीयांशत्रयवर्द्धितत्वेन मत्स्यत्रयमपि निष्पद्यत इति। "कर्णार्द्धाष्टांशसन्न्यासाद्वृत्तं कुण्डमिहोदितम्। कर्णसूत्रार्द्धस्य योऽष्टमांशस्तस्य संन्यासात् सम्यक् न्यासात् वृत्तं कुण्डं स्यादिति। अस्यैवं रचनाप्रकारः चतुरस्रे क्षेत्रे कोणात् कोणान्तरगामिनः सूत्रस्यार्द्धं कोणार्द्धशब्दवाच्यमष्टधा विभज्य यावानष्टमो भागस्तावन्तं भागं चतुर्द्दिक्षु बहिर्विन्यसेत्। ततः क्षेत्रगर्भदेशे सूत्रादिं निधाय बहिःस्थिताष्टमभागविन्यस्तं तस्यैव सूत्रस्य मान्तं सर्व्वतः परिभ्राम्य पश्चिमदिशि पूर्व्वाभिमुखयोनिकं वृत्तकुण्डं कुर्य्यात्।"षड्भागवर्द्धितो मत्स्यैश्चतुर्भिः स्यात् षडस्रकम्" क्षेत्रपार्श्वयोः प्रत्येकं षड्भागद्वयं कृत्वा अवशिष्टदिशोर्मत्स्यचतुष्टयमुत्पाद्य सूत्रषट्कपातात् षडस्रकुण्डनिष्पत्तिरिति। अस्यैवं सम्प्रदायः—समचतुरस्रं क्षेत्रं षोढा विभज्य यावान् षष्ठोभागस्तावता मानेन क्षेत्रस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वे समन्ताद्वर्द्धयित्वा तद्देव क्षेत्रमायतचतुरस्रं सम्पादयेत्। अथानन्तरोक्तपार्श्वद्वयरेखास्पर्शिनीं दक्षिणोत्तरायतां गर्भरेखां रचयेत्। ततः क्षेत्रमध्यादुत्तरपार्श्वरेखामध्याच्च पूर्व्वोक्तगर्भरेखार्द्धपरिमितमेकैकं सूत्रं निपात्य पूर्व्वैशानदिशोरन्तराले मत्स्यमुत्पाद्य तेनैव प्रकारेण पश्चिमवायव्ययोरन्तराले मत्स्यं कुर्य्यात्। अथ भूयोऽपि क्षेत्रमध्याद्दक्षिणपार्श्वरेखामध्याच्च प्रागुक्तगर्भरेखाप्रान्तद्वयात् लाञ्छनचतुष्टयस्पर्शिसूत्रचतुष्टयं निपातयेत्। एवं लाञ्छनान्तरालस्थितसूत्रद्वयेन सह सूत्रषट्कयोगाद्वायव्यदिशि प्राङ्मुखयोनिकं षट्कोणकुण्डं कुर्य्यात्।"चतुरस्राष्टभागेन कर्णिका स्याद्विभागतः। तद्बहिस्त्वेकभागेन केशराणि प्रकल्पयेत्। तृतीये दलमध्यानि तुरीये दलकोटयः। भ्रामणात् पद्मदलं स्याद्दलाग्रं दर्शयेद्बहिः"। चतुरस्रस्य अष्टधा विभक्तस्य मध्ये अष्टमभागेन कर्णिका स्यात् कर्णिकाया बहिः परिधिस्थे द्वितीये अष्टमभागे विन्यासे केशराणि स्युः। केशराद्बहिः परिधिस्थिते तृतीये अष्टमभागे विन्यासे दलमध्यानि कल्पयित्वा चतुर्थे दलकोटीं विधाय चतुरस्राद्बहिर्द्दलाग्राणि दर्शयेत्। अत्राप्यष्टमभागेनेति सम्बध्यते। विभागतः विभागे विभागे सर्व्वदिग्भागेष्वित्यर्थः। भ्रामणात्,-सूत्रस्येति शेषः एतच्च पद्मदलं सर्व्वत्र योजनीयम्।

अयमर्थः—चतुरस्रं क्षेत्रं प्रागग्राभिरुदगग्राभिश्च रेखाभिरष्टधा विभज्य मध्यदेशे लाञ्छयित्वा क्षेत्राद्बहिश्चतुर्द्दिक्षु समन्तादपरमष्टभागं विन्यसेत् तस्यैवं लाञ्छनात् परितः प्रतिदिशं पञ्चपञ्चाष्टमभागावधिरेखा भवन्ति। ततः पूर्व्वोक्तलाञ्छनोपरि विन्यस्तादेकस्मात् सूत्राविच्छिन्नमानस्य च सूत्रस्य परिभ्रामणात् पञ्च वृत्तानि सम्पाद्य वृत्तातिरिक्तरेखाः परिमार्ज्जयेत्। ततः प्रथमे वृत्ते कर्णिका द्वितीये केशराणि तृतीये दलमध्यानि चतुर्थे दलकोटयः पञ्चमे दलाग्राणीति कृत्वा अष्टदलं पूर्व्वाभिमुखयोनिकं पद्मकुण्डमुत्तरदिशि कुर्य्यात्। इदानीमेतदेव कुण्डं प्रकारान्तरेणोच्यते "वृत्तकुण्डं समं चान्यदथवान्यप्रकारतः। वृत्तकुण्डं पुरा कृत्वा चतुर्द्धा ऽऽमेखलं भजेत्। वह्निधस्त्र तथा कृत्वा कर्णिका सार्द्धका भवेत्। अवशिष्टं दलं वेद्दलमष्टदलन्तु वा" यथा प्रतीच्यां दिशि वृत्तकुण्डमभिहितमिहापि तथैव कृत्वा तन्मध्ये यथाविभागं पद्मकुण्डं कुर्य्यादिति। अथवेत्यादिना तृतीयः प्रकार उच्यते पूर्व्वं वृत्तकुण्डमेव आमेखलं मेखलामवधीकृत्य चतुर्द्धा भजेत्। वृत्तकुण्डमध्ये अन्यस्यापि समभागस्य वृत्तत्रयस्य करणाच्चतुर्थः क्षेत्रविभागः कार्य्य इत्यर्थः। ततः क्षेत्रमध्ये सार्द्धभागेन विस्तृता कर्णिका विधेया। उक्तेधस्त्र तथा कृत्वेति, कर्णिकाया उच्छ्रयमपि सार्द्धभागेन कुर्य्यादित्यर्थः। अवशिष्टेन सार्द्धभागद्वयेन केशरव्यतिरिक्तानि दलान्येव कुर्य्यात्। एवन्तद्द्वादशमष्टदलं वा पद्मकुण्डं कुर्य्यात्। "क्षेत्रात् द्वादशमं भागं चतुर्द्दिक्षु तदन्तरे। विन्यस्य तत्प्रमाणेन तुर्य्यांशमपरं नयेत्। तस्य कर्णप्रमाणेन तद्वृत्तान्यपि लाञ्छयेत्। तत्राष्टसूत्रयोगाद्दष्टास्रं कुण्डमुच्यते"। द्वादशधा विभक्तस्य क्षेत्रस्य यावान् द्वादशो भागस्तावन्तं भागं चतुर्द्दिक्षु विन्यस्य, तदन्तरे, तस्य क्षेत्रस्य अन्तरे बहिःप्रदेशे "अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति" ज्ञापकादन्तरशब्दोऽत्र बहिर्वचनः। तत्प्रमाणेनेति तस्य बहिर्विन्यस्तद्वादशभागस्य परिमाणेन अपरं द्वितीयं तुर्य्यांशं चतुरस्रं नयेत् प्रापयेत् कुर्य्यात् इति यावत्। तुर्य्यांशमिति, स्वार्थिकोऽत्र पूरणप्रत्ययः। तस्य कर्णप्रमाणेनेति। कोणात् कोणान्तरस्पर्शिसूत्रे शिल्पशास्त्रेषु कर्ण इति प्रसिद्धम्। इह तु क्षेत्रगर्भादारभ्य चतुष्कोणगामिनः पृथगेव चत्वारः कर्णा इत्यभिप्रायेण कर्णार्द्धमपि कर्णशब्देनोक्तम्। तेनायमर्थः। बाह्यस्थितचतुर-

तस्य गर्भदेशाग्रविदारणात् कर्णजातेन मानेन तद्बाह्य तस्य कर्णस्य भुजाद्यं लाञ्छयेत् । अत्र बाह्यचतुरस्र सूत्राग्रेण कर्णोभयपार्श्ववर्त्तीनि निजभुजाकारतया भुजागर्द्धेनोच्यन्ते । अयमाशयः—बाह्यचतुरस्रस्याभ्यन्तरे कस्मिन् कोणे कर्णार्द्धपरिमितस्य सूत्रस्यादिं विधाय तत्सूत्रं चतुरस्ररेखोपरि प्रसार्य सूत्रप्रान्ते लाञ्छयेत् । एवं प्रतिकोणं सूत्रादिं निधाय प्रातिलोम्यानुलोम्येन सूत्रप्रसारणात् तत्तत्प्रान्ते लाञ्छयन् प्रतिदिशं लाञ्छनद्वयकरणाद्दिक्चतुष्टयेन लाञ्छनेषु सूत्राष्टकनिपातनादष्टास्रकुण्डं कुर्य्यादिति । अथमिह निर्माणप्रकारः—पूर्वचतुरस्रीकृतस्य क्षेत्रस्य प्रतिचतुर्दिक्षु द्वादशभं भागं विन्यस्य तत्परिमाणेन अपरं चतुरस्रं कुर्य्यात् । अथ तदीयकर्णार्द्धपरिमितस्य सूत्रस्य प्रतिकोणमादिं विधाय चतुरस्ररेखोपरि प्रसारणात् तत्तत्प्रान्तेषु लाञ्छयन् दिक्चतुष्टयेन लाञ्छनाष्टकं कृत्वा तल्लाञ्छनोपरि सूत्राष्टकनिपातनादैशानदिशि पूर्वाभिमुखयोनिकमष्टास्रकुण्डं कुर्य्यात् । इदानीं दिङ्नियमसम्बन्धेन तत्तत्कर्म्मोपयोगितया विज्ञानललितोपदिष्टं कुण्डमुच्यते । "सप्तमांशं बहिर्न्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात् । चतुर्थभागन्यूनेन पूर्वक्षेत्रेण सम्मितैः । धनुर्ज्याकृतिभिः पञ्चसूत्रैः पञ्चास्रकुण्डकम् । होमे प्रशस्तं भूतशाकिनीग्रहनिग्रहे" । चतुरस्रस्य क्षेत्रस्य बहिःप्रदेशे चतुर्दिक्षु क्षेत्रसप्तमांशं विन्यसेत् । ततः क्षेत्रगर्भविन्यस्तादेः बाह्यस्थितसप्तमांशोपरि विन्यस्तप्रान्तस्य सूत्रस्य सर्वतः परिभ्रामणात् वृत्तं निष्पादयेत् । पूर्वक्षेत्रेणेति, बहिःस्थितवृत्तापेक्षया, पूर्वक्षेत्रशब्देन चान्तरस्थचतुरस्रक्षेत्रमेवोच्यते । तत्राशयमर्थः आन्तरचतुरस्रस्य यद्दैर्घ्यं ततः स्वकीयचतुर्थभागन्यूनं कृत्वा यन्मानं भवति तावता मानेन परिमितं सूत्रं निधाय तादृशानि पञ्च सूत्राणि बाह्यवृत्तस्थान्तर्विन्यस्य सूत्रसन्धौ कोणं कुर्य्यात् । तानि च पञ्च सूत्राणि प्रत्येकं प्रान्तद्वयसंस्पृष्टवृत्तान्तरात् धनुर्ज्याकृतीनि धनुरारूढमौर्वीसदृशानि स्युः । ततः पञ्चसूत्रातिरिक्तं सर्वं परित्यज्य पञ्चास्रकुण्डं रचयेत् । तच्च ग्रहनिग्रहादिहोमे प्रयोज्यम् । "दशमांशं बहिर्न्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भ्रमात् । रुद्ध्वा क्षेत्रं चतुःषष्ट्या तद्भागैः त्रिंशता त्रिभिः । सप्तसूत्रं तादृक्तात् सप्तास्रं सूत्रसम्पातात् । अभिचारोपशान्त्यर्थं होमकुण्डमिति स्मृतम्" । इत्यादि चतुरस्रक्षेत्रस्य दशमभागं चतुर्दिक्षु बहिर्विन्यस्य पूर्ववत् वृत्तं कुर्य्यात् । अथ पूर्वक्षेत्रं चतुःषष्ट्या विभज्य तेषां चतुःषष्टिसंख्यानां भागानां मध्ये त्रयस्त्रिंशत्संख्यैर्भागैः परिमितं सूत्रं कृत्वा तादृशानि सप्त सूत्राणि वृत्तस्यान्ते विन्यस्य सप्तास्रं कुण्डं कुर्य्यात् । अत्रापि सूत्राणां धनुर्ज्याकारत्वं सूत्रसन्धौ कोणनिर्माणं सप्तसूत्रातिरिक्तपरित्याज्यं चेति पूर्ववदेव बोद्धव्यम् । एतच्च कुण्डमभिचारदोषोपशमनहोमेषु प्रयोज्यम् । आह विश्वकर्मा "यावन्मात्रः कुण्डविस्तार उक्तस्तावत् खातस्यापि मानं प्रदिष्टम् । यादृक् कुण्डस्याकृतिः संप्रदिष्टा तादृग्रूपं मेखलाया विदध्यात् । स्थापने सर्वकुण्डानां ध्वजायः सर्वसिद्धिदः" । सर्वेषु चैतेषु योन्यग्रमानाद्द्व्यङ्गुलत्रयादि न्यूनमतिरिक्तं वा विधाय ध्वजायः साधनीयः । विस्तारे दैर्घ्ये गुणिते अष्टभिर्विभक्ते यद्येकः परिशिष्यते तदा ध्वजाय इति । "खातेऽधिके भवेद्रोगो हीने धेनुधनक्षयः । वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं छिन्नमेखले । मेखलारहिते शोकोऽभ्यधिके वित्तसंक्षयः । भार्य्याविनाशनं प्रोक्तं कुण्डे योन्या विना कृते । अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्" । खातहीने भवेद्रोगः इत्यादिना खातादिलक्षणरहितस्य कुण्डस्यानिष्टफलत्वदर्शनादिदानीं खातादीनामेव लक्षणमभिधीयते । तद्यथा मोहचूडोत्तरशास्त्रे "चतुर्विंशतिमं भागमङ्गुलं परिकल्प्य तु । चतुर्विंशाङ्गुलं हस्तं कुण्डानां परिकल्पयेत् । हस्तमात्रं खनेत्तिर्य्यगूर्द्ध्वं मेखलया सह" । मुष्टिमानं शतार्द्धे त्वित्यादिना प्रसिद्धेनैव हस्ताङ्गुलव्यवहारेण होमानुसारात् कुण्डमानमुक्तम् । इदन्तु खातादिमानकथनार्थं परिभाषा क्रियते । चिकीर्षितकुण्डक्षेत्रं चतुर्विंशतिधा विभज्य यावान् चतुर्विंशतितमो भागस्तावत्परिमाणमङ्गुलं परिकल्प्य चतुर्विंशत्या अङ्गुलैरेकं हस्तं परिकल्पयेत् । ततस्तेन हस्तेन परिमितं सर्वकुण्डानां तिर्य्यक्खातमानं विधाय मेखलासहितस्य खातस्य तेनैव हस्तेन परिमितमूर्द्ध्वमानं विदध्यात् । यथैवोक्तम् "कुण्डं जिनाङ्गुलम् । तिर्य्यगूर्द्ध्वं मेखलया सह" जिनाङ्गुलं चतुर्विंशत्यङ्गुलम् । प्रतिष्ठासारसंग्रहेऽपि "सह त्रिमेखलोच्छ्रायां शाल्या शेषमधः खनेत्" । विश्वकर्म्मणाप्युक्तम् "व्यासात् खातः करः प्रोक्तो निम्नं त्र्यङ्गुलेन तु" । त्र्यङ्गुलानि—षडष्टाङ्गुलानि खातस्य निम्नत्वम् । "उन्नता वा नवाङ्गुलैरिति.वक्ष्यमाणत्वान्मेखलात्रयवर्त्ते नवाङ्गुलं प्रथममेखलयोत्सेध इत्युभयोत्कर्षं-

षडङ्गुलत्वम्। कण्ठमानमुक्तं कालोत्तरे "खाताद्बाह्येऽङ्गुलः कण्ठः सर्व्वकुण्डेष्वयं विधिः"। खातमेखलयोरन्तराले यङ्गुलमानेन कण्ठमोष्ठापरपर्य्यायं कुर्य्यात्। सारसङ्ग्रहे "खाताद्बाह्यादङ्गुलः कण्ठस्तद्बाह्येऽत्र मेखला क्रमात्। मेखलालक्षणमुक्तं कामिके" "वेदार्कांशेन तदौष्ठः स्यात्तद्वेदभागतः। मेखलावसुतोच्छ्रायः कुण्डाकारा तु मेखला। सर्व्वेषान्तु प्रकर्त्तव्या मेखलैकात्र साधकात्"। वेदस्य अर्कांशेन—द्वादशांशेन कुण्डस्यौष्ठः कण्ठपर्य्यायः स्यात् तद्वेदभागतः कुण्डचतुर्थांशतो मेखलायाः पृथुता विस्तारः। तथा वसुभागतः अष्टभागेन मेखलोच्छ्रायः कार्य्यः। पिङ्गलामतेऽपि "खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां स्थितिर्भवेत्। मेखलैकाथवा तिस्रो भूतसंख्याथवा प्रिये"। भूतसंख्याः—पञ्चसंख्याः। उक्तञ्च तत्रैव "कण्ठाङ्गुलाद्बहिः कार्य्या मेखलैका षडङ्गुला। चतुस्त्र्यङ्गुला यद्वा तिस्रः सर्व्वत्र शोभनाः"। यदा एका मेखला तदा सा विस्तारोत्सेधाभ्यां षडङ्गुला विधेया "एका षडङ्गुलोत्सेधविस्तारा मेखला मतेति" पिङ्गलोक्तेः। यदा तु मेखलात्रयपञ्चकन्तदा क्रमेण चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलमानाः कर्त्तव्याः। मोहचूडोत्तरे "मेखलात्रितयं कार्य्यं कोणरामकमाङ्गुलैः। कोणाः—चत्वारः। रामाः—त्रयः। पक्षौ—द्वौ। तत्र सर्व्वान्तिमा, द्व्यङ्गुला। मध्यस्था त्र्यङ्गुला। कुण्डकण्ठसन्निहिता चतुरङ्गुला इति। सत्येवं प्रथममेखलायाः कुण्डकण्ठादारभ्य नवाङ्गुल उत्सेधः स्यात्। लक्षणसंग्रहेऽपि "प्रथमाष्टाङ्गुला व्यासादुन्नता सा नवाङ्गुलैः। मध्या तु त्र्यङ्गुला वाह्येऽत्र तृतीया तु यमाङ्गुला। मेखलाः पञ्च वा कार्य्याः षट्पञ्चाब्धित्रिपक्षकैः" प्रथमा कुण्डसन्निहिता खातोत्सेधनवाङ्गुला वाह्ये तु चतुरङ्गुलैव। अब्ध्यङ्गुला—चतुरङ्गुला। अब्धयः—चत्वारः। पक्षौ—द्वौ। योनिलक्षणमुक्तं स्वायम्भुवे "मेखलामध्यतो योनिः कुण्डार्द्धा त्र्यंशविस्तृता। अङ्गुष्ठमानोच्चकण्ठा कार्य्याश्वत्थदलाकृतिः। प्रागग्नियाम्यकुण्डानां प्रोक्ता योनिरुदङ्मुखा। पूर्व्वमुखाः स्मृताः-शेषा यथाशोभं समन्विताः। मेखलाया गर्भदेशे कुण्डार्द्धदीर्घा कुण्डतृतीयांशविस्तृता योनिः कार्य्या। अश्वत्थशब्देन योन्युपलक्ष्यते। कण्ठशब्देन च योनिमेखला अङ्गुष्ठशब्दः, अङ्गुलपर्य्यायः। एकाङ्गुलपरिमाणेन योनेरग्रं मेखलाञ्च कुर्य्यादित्यर्थः "विस्तारोऽष्टाङ्गुलो योनेरग्रमङ्गुलस्य मितमिति" पिङ्गलोक्तेः। नारदीये "कुण्डस्य त्र्यंशविस्तारा योनिरुच्छ्रयताङ्गुलम्। कुण्डार्द्धेन तु दीर्घा स्यात् कुण्डौष्ठी बोधिपत्रवत्"। कुण्डौष्ठीति यथा कुण्डे द्वादशांशेन ओष्ठो विहित एवं योनेरपि द्वादशभागेन ओष्ठः कार्य्य इत्यर्थः। तथा कुण्डे प्रविष्टोष्ठो यस्या इति। बोधिपत्रम्, अश्वत्थपत्रम्। त्रैलोक्यसारे "दीर्घात् सूर्य्याङ्गुला नाभिस्त्र्यंशोना विस्तरेण तु। एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु प्रविष्टाभ्यन्तरे तथा। कुम्भद्वयसमायुक्ता चाश्वत्थदलवन्नता। अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये त्वाज्यस्थितिक्षमा। दक्षस्था पूर्व्वयाम्येषु तु वामस्था पश्चिमोत्तरे। नवमस्यापि कुण्डस्य योनिर्दक्षदलस्थिता"। सूर्य्याङ्गुला—द्वादशाङ्गुला। त्र्यंशोनेति—दैर्घ्यतृतीयांशन्यूनविस्तारा। एकेनाङ्गुलेनोच्छ्रिता तथा, एकेनाङ्गुलेन कुण्डमध्ये प्रविष्टा। कुम्भद्वयसमायुक्तेति—पूर्व्वोक्ताग्नेयकुण्डस्य तुल्याकृतेर्योनेर्मूलदेशस्थितं वस्तुद्वयमेव गजकुम्भाकृतित्वात् कुम्भशब्देनोक्तम्। तेनात्र कुण्डस्याकृतिर्वृत्तद्वयं स्तनपिण्डद्वयं वा स्यादिति तद्व्याख्यम्। अङ्गुष्ठमेखलेति, एकाङ्गुलमानया मेखलया परिवेष्टितेत्यर्थः। मध्ये स्थिति, यथा स्रुचि घृतधारणाय बिलं क्रियते तथा योनिमध्येऽपि बिलं कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः। दक्षस्थेति, पूर्व्वाग्नेययाम्यकुण्डेषु दक्षिणभागे उत्तराभिमुखा योनिः कार्य्या नैर्ऋत्यादिकुण्डेषु तु पश्चिमभागे प्राङ्मुखा विधेया। नवम इति, अष्टदिक्षु कुण्डाष्टकं विधाय पूर्व्वेशानदिशोरन्तराले यन्नवमं कुण्डं चतुर्दिक्षु वा कुण्डचतुष्टयं कृत्वा ऐशानदिशि यत् पञ्चमं कुण्डं तयोरपि दक्षिणभागेऽपि योनिः कार्य्येत्यर्थः"।

तत्र विशेषतो नवकादिकुण्डोद्देशे उक्तं यथा "शारदातिलके "अष्टास्वाशासु रम्याणि कुण्डान्येतान्यनुक्रमात्। चतुरस्रं योनिरर्द्धचन्द्रं त्र्यस्रञ्च वर्त्तुलम्। षडस्रं पङ्कजाकारमष्टास्रन्तानि नामतः। आचार्य्यकुण्डं मध्ये स्याद्गौरीपतिमहेन्द्रयोरिति" सिद्धान्तशेखरे "पुरन्दरेशयोर्मध्ये वृत्तं वा चतुरस्रकम्। तदाचार्य्यं विनिर्द्दिष्टमिति" अयमुत्तमः पक्षः। अथ पञ्चकुण्डैककुण्डनिवेशनं यथा "आग्नेयकुण्डैरिह पञ्चकुण्डी चैकं यदा पश्चिमसोमयोर्वे। वेद्याः सपादेन करेण यद्वा पादान्तरेषाखिलकुण्डसंस्था" आशा—दिक्। तत्र कुण्डानि चतुरस्रत्र्यर्द्धवृत्तपद्मानि ऐशादिशि कुण्डं चतुरस्रं वृत्तं वा तैः पञ्चकुण्डीनिवेशनं स्यात् यदा चैकमेव कुण्डं

तदा पश्चिमे उत्तरे वा ऐशान्यां वा स्यात् परन्तु चतुरस्रं, वेद्याः सकाशात्तानि सर्व्वाणि कुण्डानि सपादेन करेण त्रिंशदङ्गुलान्तरेण वा पादान्तरेण द्वादशाङ्गुलान्तरेण वा वेदीपादान्तरेण वेद्याश्चतुर्थांशेन वा मण्डपे नवकोष्ठे कृतेऽष्टसु भागेषु मध्ये भवन्तीति व्याख्या" नारदीये "यत्रोपदिश्यते कुण्डमेकं तत्र कर्म्मणि । वेदास्रमर्द्धचन्द्रं च वृत्तं पद्मनिभं तथा" । चतुःकुण्डपक्षे स्थानानाञ्चोक्तं नारदीये "पीठाद्धस्तं बहिस्त्यक्त्वा सुसमाकमगर्त्तकम् कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः । पद्मं कारयेत् कुण्डं तोयदिग्गोचरं द्विजेति" अयं मध्यमः पक्षः । केचित्तु पूर्व्वेशयोरिति लिखितवन्तस्तन्न सोमशम्भौ "एकं वा शिवकाष्ठायां प्रतीच्यां कारयेद्बुधः" "आचार्य्योऽपि "अथवा दिशि कुण्डमुत्तरस्यां प्रविदध्याच्चतुरस्रमेकमेव" इत्ययं कनिष्ठः पक्षः । नवग्रहाधिकारे वशिष्ठसंहितायाम् "कुण्डमन्तर्मध्यभागे तु कारयेच्चतुरस्रकम् । वितस्तिद्वयखातं तत् कुण्डं तु चतुरङ्गुलमिति । वेदीपादान्तरन्यस्ता कुण्डानि नव पञ्च वेति" । नारदीये "कुण्डं वेद्यन्तरञ्चैव सपादकरसंमितमिति" केचित्त्रयोदशाङ्गुलमप्यन्तरमुक्तं तत्र मण्डपानुसारेण व्यवस्था । अथ वर्णविशेषस्त्रीणाञ्च कुण्डविशेषमाह "विप्राच्चतुरस्रं च वृत्तं च वृत्तार्द्धं त्र्यस्रं स्याद्वेदकोणानि वापि । सर्व्वेषाञ्च सर्व्वाणि चान्ये योन्याकाराण्यङ्गनानां मतानि" "विप्रादारभ्य विप्रक्षत्रियविट्शूद्राणां चतुःकोणवृत्तवृत्तार्द्धत्रिकोणानि भवन्ति । अथवा विप्रादिवर्णेषु चतुःकोणानि वर्त्तुलानि वा सर्व्वाणि कुण्डानि भवन्ति यदा स्त्री यजमाना तदा योन्याकाराण्येव कुण्डानि भवन्तीति व्याख्या । शारदायाम् "विप्राणां चतुरस्रं स्याद्राज्ञां वर्त्तुलमिष्यते । वैश्यानामर्द्धचन्द्राभं शूद्राणां त्र्यस्रमीरितम् चतुरस्रन्तु सर्व्वेषां केचिदिच्छन्ति तान्त्रिकाः" । मन्त्रराजे "सर्व्वाणि तानि वृत्तानि चतुरस्राणि वा सदा" सनत्कुमारः "स्त्रीणां कुण्डानि विप्रेन्द्र ! योन्याकाराणि कारयेदिति" । अथ प्राच्यादिकुण्डेषु फलविशेषमाह "सिद्धिः पुत्राः शुभं शत्रुनाशः शान्तिर्म्मृतिच्छेदे वृष्टिरारोग्यमुक्तं हि फलं प्राच्यादिकुण्डके" प्राच्यादिकुण्डेऽष्टस्वष्टौ फलानि स्युः । शारदायाम् "सर्व्वसिद्धिकरं कुण्डं चतुरस्रमुदाहृतम् । पुत्रप्रदं योनिकुण्डमर्द्धचन्द्राभं शुभप्रदम् । शत्रुक्षयकरन्त्र्यस्रं वर्त्तुलं शान्तिकर्म्मणि च्छेदमारणयोः षडस्रं पद्मसन्निभम् । वृष्टिदं रोगशमनं कुण्डमष्टास्रमीरितम्" । कामिके तु फलान्तरम् "ऐन्द्र्यां लाभे चतुःकोणमग्नौ भोगे भगाकृति । चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये, द्वेषे त्र्यस्रन्तु नैर्ऋते । वारुण्यां शान्तिके वृत्तं, षडस्रन्तूच्चाटनेऽनिले । उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्र्यामष्टास्रि मुक्तिदमिति" अथ होमसंख्यया कुण्डमानम् । "शतार्द्धे रत्निः स्याच्छतपरिमितेऽरत्निविततः सहस्रे हस्तःस्यादयुतहवने हस्तयुगलम् । चतुर्हस्तं लक्षे प्रयुतहवने षट्करमितैः ८ बहुभिर्वा । कोट्यर्नृपकरमपि प्राहुरपरे" शतार्द्धमिते पञ्चाशन्मिते होमे रत्निमितं कुण्डं, शतमिते अरत्निमितं, सहस्रमिते होमे हस्तमितं, दशसहस्रमिते द्विहस्तं, लक्षहोमे चतुर्हस्तमितं दशलक्षहोमे षड्हस्तमितं, कोटिहोमेऽष्टहस्तमितं दशहस्तमितं वा । केचित् षोडशकरमपि प्राहुरितिव्याख्या भविष्यपुराणे "मुष्टिमात्रं शतार्द्धे तु शते चारत्निमात्रकम् । सहस्रे तथ होतव्ये कुण्डं हस्तात्मकम् । द्विहस्तमयुते तद्वल्लक्षमाने चतुःकरम् । दशलक्षमिते होमे षट्करं सम्प्रचक्षते । अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम्" शारदायाम् "दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहोमेऽपि शस्यते" स्कान्दे "कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुर्हस्तं समन्ततः । योनिवक्त्रद्वयोपेतन्तदप्याहुस्त्रिमेखलमिति" इदं प्रायःस्वल्पद्रव्यविषयम् "अथ केषाञ्चिन्मते कुण्डमानम् "नवैकह्याद्दशलक्षकान्तहुतैर्युगाद्दशहस्तकञ्च । कोणर्त्तुदिग्विंशतिलक्षदत्ते सुनीभवं स्यात्तु हस्तम्" । लक्षसंख्यया दशलक्षकाष्ठामन्तं समाप्तीकृत्यादशलक्षकान्तम् एकलक्षमारभ्य लक्षवृद्ध्या दशलक्षपर्यन्तमित्यर्थः करस्य एकवृद्ध्याद्दशहस्तकमर्थादेकलक्षे ह्यादशहस्तकम् एककरमारभ्य एककरवृद्ध्या दशहस्तं यावत् कुण्डं प्राहुरिति पूर्व्वेणान्वयः कोटेरर्द्धे पञ्चाशल्लक्षे दशविंशतिलक्षे लक्षद्वये पञ्चाशत्सहस्रे क्रमात् सप्तपञ्चषट्त्रिकरं कुण्डमिति व्याख्या । शारदायाम् "एकहस्तमितं कुण्डं लक्षहोमे विधीयते । लक्षाणां दशकं यावत्तावद्धस्तेन वर्द्धयेत्" सिद्धान्तशेखरे "लक्षार्द्धे त्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुःकरम् । कुण्डं पञ्चकरं प्रोक्तं दशलक्षाहुतौ क्रमात् । षड्ढस्तं लक्षविंशत्यां, कोट्यर्द्धे सप्तहस्तकमिति" । इदमेव कुण्डमानं क्रियाकारिकादिमतं विद्यान्तशेखरशारदाशेखरादिग्रन्थैः प्राचीनैः राघवभट्टरामवाजपेयिकुण्डरत्नाकरकुण्डकौमुदीकारादिभिर्नवीनैश्च लिखितं कुत्रचिदन्यथापि कुण्डमानान्युक्तानि तानि तत्तत्प्रकरण-

यथास्तत्क्रमैर्विशेषै ह्रस्वानि। अथैकहस्तादुदशहस्तान्तं यावत्कुण्डेषु भुजकोटिमानम् "वेदाश्वोऽग्नि युगाम्बुधयःशशियुगाब्धिदाश्वयक्षोऽक्षयोऽष्टाष्टाक्षिरसारसाङ्कमिता वेदपर्वतोऽक्षराः। चाङ्गुल्यो, ऽथ यवाः खमश्वामिषवः खं पञ्चषट् सागराः सप्ताब्धं भुजवक्तमी निगदिता वेदाकर्के बाहवः"। एकहस्ते कुण्डे चतुर्विंशत्यङ्गुलान्यायामविस्तारौ, द्विहस्ते चतुस्त्रिंशदङ्गुलानि। इमानि यादीन त्रिशाच्चतुष्टयन्यूनानि अल्पान्तरत्वात् पूर्णान्येव कृतानि। त्रिहस्ते एकचत्वारिंशदङ्गुलानि। चतुर्हस्ते अष्टचत्वारिंशदङ्गुलानि। पञ्चहस्ते पञ्चयवाधिकानि त्रिपञ्चाशदङ्गुलानि। षड्हस्ते त्रिपदोनैकोनषष्टिः, सप्तहस्ते सार्द्धत्रिषष्टिः। अष्टहस्ते यवोना सप्तषष्टिः। नवहस्ते द्विसप्ततिः दशहस्ते यवोना षट्सप्ततिरिति षोडशहस्ते पञ्चषतिः चतुर्भुजे कुण्डे भुजाङ्गुला इति व्याख्या। अत्रोपपत्तिः एकहस्तस्य चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मकस्य भुजकोटिघातः क्षेत्रफलं तच्च षट्सप्तत्यधिकपञ्चशती५७६। एतत्पदमेकहस्तक्षेत्राङ्गुलानि चतुर्विंशतिः। एवं क्षेत्रफलस्य द्व्यादिगुणस्य मूलं चतुस्त्रिंशदाद्यङ्गुलानि भवन्ति। अथयोनिनिर्देशनम् "कुण्डलयी दक्षिणयोनिरैन्द्र्याः सौम्यपदा स्यादितराणि पञ्च। पश्चाङ्गमानीन्द्रदिगग्रकाणि योनिर्न कोणे न च योनिकुण्डे" "ऐन्द्र्याः प्राच्या आरभ्य कुण्डलयो चतुरस्रयोनिवृत्तार्द्धरूपा दक्षिणयोनिः स्यात् उत्तराग्रा अर्द्धाङ्गोता उदङ्मुखः। इतराणि पञ्च कुण्डानि त्र्यस्रवृत्तषडस्रपद्माष्टाश्राणि पश्चाद्योनीनि प्रागग्राणि अर्द्धाङ्गोता प्राङ्मुखः। नवममपि कुण्डं दक्षिणयोन्युदगग्रम्। योनिः कोणे योनिकुण्डे च न कार्येति व्याख्या। स्वायम्भुवे "प्रागग्नियाम्यकुण्डानां प्रोक्ता योनिरुदङ्मुखी। पूर्वानना स्थिताः शेषाः यथायोगं व्यवस्थिताः" इति। त्रैलोक्यसागरे "नवमस्यापि कुण्डस्य योनिर्दक्षदले स्थितेति" अन्यत्र "नार्पयेत् कुण्डकोणेषु योनिं तान्त्रिकसत्तमः" इति "योनिकुण्डे तथा योनिं, पद्मे नाभिं विवर्जयेदिति"। अथ सर्वेषां कुण्डानां प्रकृतिभूतं चतुरस्रमाह "दिग्व्यासतन्तूर्ध्वचिह्नं सपाशं सूत्रं शङ्कौ पश्चिमे पूर्वगेऽपि। इत्थाकर्षेत् कोणयोः पाशतुर्यं स्यादेवं वा वेदकोणे समानम्"। हस्तव्यासात् द्विगुणितं व्यासं चतुर्थांशकृतचिह्नं सपाशं सूत्रं पूर्वपश्चिमस्थयोः शङ्कोर्दत्त्वा दक्षिणोत्तरसूत्रमध्ये यथामध्यचिह्नं भवति तथा कोणयोः पाशाङ्कतुर्यांशे आकर्षेत् एवमन्यत्रापि। एवं कृते समचतुरस्रं स्यात् इदमेव सर्वेषां कुण्डानां मूलमिति व्याख्या। उक्तं च "चतुरस्रमिदं प्रोक्तं सर्वकुण्डेषु कारणमिति" अत्र "समभुजौ तुल्य चतुर्भुजे च तथाऽऽयते तद्भुजकोटिघातः" क्षेत्रफलं षट्सप्तत्यधिकपञ्चशती ५७६ एतावदेव योन्यादिकुण्डेषु एकहस्तेषु यथा क्षेत्रफलं सम्पद्यते तथा यतितव्यमिति। अथ योनिकुण्डमाह "क्षेत्रे जिनांशे तु पुरःशरांशान् संवर्द्ध्य च स्त्रीयरदांश२२ युक्तान्। कर्णार्द्धमानेन तिकेन्दुखण्डे मध्यकपुरोऽश्वाद् भगोभगाभम्"। चतुरस्रक्षेत्रे चतुर्विंशतिधा भक्ते सति पञ्चांशान् स्त्रीयद्वाविंशदंशयुक्तान् अग्रे संवर्द्ध्य तत्पश्चार्धे विभक्तस्य क्षेत्रस्य पश्चिमचतुरस्रद्वयमध्याद्वान् कर्णसूत्रस्य चतुर्थांशेन मध्यक्पश्चिमभागे इन्दुखण्डे वृत्तार्द्धद्वयं विदन्। त्रिष। ततः पूर्वाग्राद्दक्षिणोत्तरसंलग्नं वृत्तार्द्धं यावद्वर्द्धमानगुणाद्वयतो भगाकारं योनिकुण्डं स्यादिति व्याख्या। अथ क्षेत्रफलानयनम् अत्र क्षेत्रत्रयं पूर्वाग्राद्दक्षिणोत्तरसूत्राग्रं यावद्वर्द्धमानसूत्रद्वयं त्रिकोणमेकं, तथा दक्षिणोत्तरसूत्राग्रात् दीर्घरसूत्रान्तं यावद्वर्द्धमानसूत्रद्वयादपरं त्रिकोणम् उभयवृत्तार्द्धं मिलित्वा एकं वृत्तमिति तृतीयं, क्षेत्रत्रयफलयोगे पूर्णफलम् तत्र प्रथमस्य क्षेत्रफलं यथा अत्र लम्बः अङ्गुलानि १७ यवाः१ यूकाः२। भूः२४ "लम्बेननिघ्नं कुभुवैक्यखण्डमिति"। अत्र कुभ्वभावात् भूमध्यमेव लम्बेन गुणितं सञ्जातं प्रथमं क्षेत्रफलम् अङ्गुलानि२०५ यवाः ७। अथापरस्य लम्बः १२ भूः सैव अत्रापि तथैव रीत्या क्षेत्रफलं १४४। अथ वृत्तार्द्धयोरेकं वृत्तं तत्फलं यथा तत्र वृत्तव्यासः१६,७,४,१ "व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते" इति व्यासवर्गः २८८ ०।०।०। भनवाग्निनि३९२७ निघ्नः पञ्चसहस्र ५०००भक्तोजातं क्षेत्रफलं वृत्तस्य २२६।१।४।५। त्रयाणां योगे क्षेत्रफलं पूर्णं ५७६।०।४।५। अत्र किञ्चा पञ्चकं यूकाचतुष्टयञ्चाधिकम् अल्पान्तरत्वाददोषः। ध्वजादिकविधानमप्युक्तम्। "स्थापने सर्वकुण्डानां ध्वजादः करविक्रिदः। अतोऽधिकाधिकं हीनं ह्रस्वदृष्टौ न दूषयेत्। न्यायदोषविशुद्ध्यर्थं क्रियते शास्त्रकोविदैरिति"। एतत्त्रैलोक्यसागरवचनात् उदीचीप्राचीवहस्तपङ्क्तिभ्या एवमन्ययोरपि। पदार्थादर्शे "चतुर्विंशतिधा सक्षत्रकं भक्त्वा पुरोन्यसेत्। पञ्चांशान् वैककस्य त्रीन्विंशांशान् कोणपादतः। वृत्तार्द्धं स्मो मध्यतिर्यक् सूत्रान्तस्य ततोऽर्पयेत्। पुरो दद्यात् तत्सूत्रान्तं, सूत्रे द्वे स्याद्भगाकृतिरिति"

"इमानि कुण्डानि कादिपञ्चविंशतानीत्यमादरणीयानि। तानि यथ्यानि तु तदाकारत्वमात्रमुपादेयानि न क्षेत्रफलतुल्यत्वेनाह्य तत्र त्रिभुजे शोभा भूर्दित स्थूलमार्गेण योन्याद्याकारमात्रं प्रतिपाद्यते। योगं चितानभिज्ञत्वेन चतुरस्रखण्डं तत्खण्डादिना पूरयित्वा तानेव तत्खण्डान् योन्यादिकुण्डे कृत्वा तत्पूर्त्तौ तोदव्यमिति। अङ्गुलयवयूकादिभिः हत्वा गोमूत्रिकारीत्या गणयित्वा षड्भिर्हते त्र्यहीते यत्रै उपर्युपरि च योज्यमाने फलात्तुत्पद्यते योगवर्जनादि कुण्डमात्रे चिति चेयम्। इत्यर्द्धकुण्डमाह "व्यगतांशयुतेषुभागहीन व्यवरितीमितकर्कटेन मध्यात्। रुतइत्तदलेऽग्रतश्च जीवां विदधातीन्दुदलस्य साधु सिद्धं"। स्वीयपतांशेन युतोऽयं इषुभागः पञ्चमांशः अर्थात् क्षेत्रस्यैव, तेन हीना चापी व्यासभूमिः क्षेत्रान्वितेन कर्कटेन वृत्तेन वा मध्याद्वात् कृतं यद्वृत्तार्द्धं तस्मिन् पूर्वापरां रेखाज्जीवाकल्पां इत्तार्द्धस्य सिद्धं साधु स्याद्यथा, तथा करोति विदधातिति व्याख्या। अत्र क्षेत्रफलम् क्षेत्रस्य पञ्चांशोऽङ्गुलाद्यः ८। ६। २। १। ५। तस्य गतांशोऽङ्गुलाद्यः ०।०। २। ०। ४। अनेनान्वितः पञ्चांशः ८। ६। ६। २। १। अनेनोना क्षेत्रभूमिः १९। १। १। ५। ७ एतद्व्यासार्द्धं द्विगुणं व्यासः ३८। ३।३।३।६। अत्रापि व्यासस्य वर्गः १४४४। ५। २। ५। ४। भनवाग्निभिर्न्ने ३९२७। पञ्चसहस्रभक्ते इत्यादि रीत्या क्षेत्रफलम् ११५२। २। २। ६। २। एतद्वृत्तस्य फलम् अस्यार्द्धं इत्तार्द्धक्षेत्रफलम् ५७६। १।२। १ अत्रापि ध्वजायसिद्धिः। अथ त्र्यस्रकुण्डमाह "वक्रत्र्यं पुरतोनिधाय च पुनः कोणत्रीचतुर्थांशकचिह्नेषु त्रिषु सूत्रदानतदर्द्धं स्यात्त्र्यस्रं कटीक्षितम्। विशांशैः स्वतिनांशकेन सहितैः क्षेत्रे त्रिनांशे हते व्यासार्द्धेन मितेन मण्डलमिदं स्यादुक्तसंख्यं शुभम्" अत्र पद्योक्तं कुण्डं व्याख्यायते क्षेत्रस्य तृतीयांशस्यूतोनिधाय ततउभयोकोणत्रीचतुर्थांशं निधाय दक्षिणत उत्तरतश्च दत्त्वा त्रिचिह्नेषु सूत्रदानात् कटाक्षितं त्र्यस्रं जायते इति तृतीयांशोऽष्टाङ्गुलानि मध्यसूत्रे योजितानि जातोऽलम्बः पश्चिमभुज उभयचतुर्थांशः षडङ्गुलानि योजितानि जातानि भूः २६ अत्र इच्छाभावात् भूमेरर्द्धं कृतम् १८ इदं लम्बेनानेन निघ्नं जातं अत्र क्षेत्रफलम् ५७६ समभुजे क्षेत्रफलं सिध्यतीति कटीक्षितमित्युक्तम् किञ्चिद्वृत्तवैषम्यं न दोषाय अत्रापि ध्वजाय एवेति। अथोत्तरार्द्धेन वृत्तमाह क्षेत्रे चतुर्विंशतिभक्ते सति त्रयोदशांशैः सह चतुर्विंशत्यंशयुतैः मितेन व्यासार्द्धेन मण्डलं यद्वृत्तं तत् उक्तसंख्यं कुण्डं सुन्दरं स्यात्। अथ क्षेत्रफलानयनम् अत्र त्रयोदशानां चतुर्विंशांशोऽङ्गुलाद्यः०४। २। ५। २। अनेन युतस्त्रयोदश १२। ४।२। ५। २। इदं व्यासार्द्धमेतद्द्विगुणं व्यासः २७। ०। ५। २। ४ अस्य व्यासस्य वर्गेऽस्मिन् ७२९। ०।२।१। २ भनवाग्निघ्ने० पञ्चसहस्रभक्ते इत्यादिना क्षेत्रफलम् ५७६ ।०।३।०। अत्रापि ध्वजाय एवेति। अथ षडस्रमाह "भक्ते क्षेत्रे त्रिनांशैर्द्वितिमितलवकैः स्वाष्टियैकांशयुक्तैर्व्यासार्द्धं मण्डले तन्मितहृतगुणके कर्कटे सेन्दुदिक्षः। षट्चिह्नेषु प्रदद्यादृत्तमितगुणकानेकमेकान्तु हित्वा नाशे वत्स्यंप्रदोषामपि च हृतिकृते नेत्ररम्यं षडस्रम्"। क्षेत्रे चतुर्विंशतिधा विभक्ते सति अष्टादशांशैः स्वद्वासप्ततितमांशयुक्तैस्तावता व्यासार्द्धेन वृत्ते कृते सति तेनैव व्यासार्द्धेन मिते गुणके सूत्रे सति कर्कटे वा उत्तरादिक्तो धृते सति परावर्त्तनेन षट्चिह्नानि भवन्ति तेषु षट्सु चिह्नेषु षट् सूत्राणि एकान्तरेण परस्परलग्नानि दद्यात् ततः सन्धौ ये अङ्कदोषाः षड्भुजास्तेषां नाशे धृतिकृते मण्डलस्य विनाशे षडस्रं रमणीयञ्जायते इति व्याख्या अस्मिन् पदस्थे व्यासः २६। ४। ० अथोत्तराय त्रिकोणनैकं महत् तद्वृत्तमानं त्रिकोणाग्नि नयनन्द्वैर्द्वत्यादि समाहते। खखखाभ्रा३।२००००संभक्तोऽभ्यन्ते क्रमशो भुजाः" इति तथायां भुजानां मानं २१। ४।२।० उत्तरायात् पूर्व्वापरभुजमध्यं यावन्नीयमानं सूत्रं, तच्चव्यतुर्थांशोव्यासयत ३७।६।० भुजाः, एवं भूः सुखाभावद्वर्य्यर्द्धं १५।६।२।४ लम्बेन निघ्नमित्यादिना जातं क्षेत्रफलं ४२२।५।२ अथास्य महतस्त्रिभुजस्य त्रिष्वपि भुजेषु त्रीणि त्र्यस्राणि समान्येव लघूनि भवन्ति तत्रैकस्य फलमानीय त्रिगुणं कृत्वा पूर्व्वफले योजितं सत् पूर्व्वं क्षेत्रफलं स्यात्। तत्र दक्षिणकोणायात् पूर्वापरभुजमध्यं नीयमानं सूत्रं लम्बः ८।१।० अयं व्यासचतुर्थांशः भुजस्यांशोभूमिः १०।४।२।२ सर्व्वत्र त्र्यस्रे एव भुजसम्पातात् अत्र सुखाभावाद्भूमेरर्द्धं ५।२।१।१ इदं लम्बेन गुणितं क्षेत्रफलं ४८।०।४।२।१ जातं इदं त्रिगुणं त्र्यस्राणामपि फलं १४४।१।४।६।३ इदं पूर्व्वक्षेत्रफलेऽस्मिन् ४२२।५।२ योजितं ५७६।७।१।४।६। इदमपि किञ्चिदधिकमङ्कुराधिक्यं

सप्तवर्गाधिकं कश्चान्तरत्वाददोषः । अथ वा व्यासोऽनया न्यूनः कार्य्यः । ध्वजायविधिरिव । अथ वा किमेतावता प्रयासेन लघुत्रिकोणं कुण्डक्षेत्रं द्वादशांशः तत्क्षेत्रफलं स्यात् द्वादशगुणितं पूर्णक्षेत्रफलम् । अथेदं षड्कुण्डं समबाहु त्रिवाक्समान्तरचितमिति नोपेक्षणीयं यतः षट्कोणता समभुजतामलं च सम्पद्यते एवं "मानाधिक्ये भवेद्रोगो मानहीने दरिद्रता" इत्यादिदोषापत्तिरपि नास्ति । अथ यच्चान्य प्राचीनकृतकुण्डविरुद्धमिति दृश्यते च प्राचीनकृतकुण्डेषु परस्परविरुद्धता इदमेव कुण्डं रामवाजपेयिभिर्विषमभुजं षड्भुजाकारं कृतं राघवभट्टादिभिः समभुजमेव कारितं तच्छ्रूयाचार्य्यदेवोऽप्यन्यथैवोक्तः तस्मादत्र उक्ते नेतरमपोते समभुजे क्षेत्रफलसंपादिनि षट्–कोणे विद्वद्भिर्नादरं भाव्यमिति । अथ ये प्राचीनकृतविषमषट्कोणास्तेषामपि समभुजमाह "अथ वा जिनभक्तकुण्डमानात्त्रिविभागैः स्वस्वभूपभागहीनैः । मितकर्कटकोद्भवे तु वृत्ते विधुदिक्षु समषड्भुजैः षडस्रम्" अथवा चतुर्विंशतिभक्ते कुण्डमाने सति स्वीयस्वाधिकगतमागेन हीनैः पञ्चदशभागैर्मितोयः कर्कटस्तदुद्भवे वृत्ते उत्तरदिक्तः सकाशात् समैः षड्भिर्भुजैर्दत्तैः परस्परलग्नैः षडस्रं वृत्तमार्जनेन भवतीति व्याख्या । अथ क्षेत्रफलानयनं तत्र 'वृत्तव्यासे त्रिभागे षडस्रे स्युर्भुजाः स्फुटा' इति भुजमानम् १४ । ७ । २ । २ क्षेत्रमध्ये दक्षिणोत्तरां रेखां दत्त्वा ऊर्द्ध्वं भुजसंपाततः पूर्व्वापरं रेखाद्वयम् अधोभुजसंपातावधि दद्यात् एवं कृते चतुरस्रद्वयं परस्परलग्नं भवति पूर्व्वापररेखयोर्दक्षिणोत्तररेखया सह सम्पातचतुर्थांशे एव भवति सैवाबाधा तन्मानं ७।२।५ भुजः १४।७।२ "स्वाबाधाभुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः" इति साधितो लम्बः १२।७।१। एवमेव मध्यलम्बः "लम्बेन निघ्नं कु २८।६।४ मुखै ४।७।५।२ क्य ४४।५।६ खण्डम्" २२।२।७ इति जातं क्षेत्रफलं २८८।१।१।६ एवमपरस्यापि खण्डस्य । उभययोगे ध्वजायविधिरेवेति । अथ पद्मकुण्डमाह "अष्टांशाब्ज युत वृत्ताग्रके तत्ताद्रिते कर्णिकायुक्ते षोडश केसरादि चरमे स्याद्दृतिभागोन्निते । भक्ते षोडश केसराणि च कृते स्युः कर्कटेऽष्टौ च्छदाः सर्वांस्तान् खन कर्णिकां त्यज निजायामौच्चकं स्यात् जलम्" । क्षेत्रस्याष्टमांशादष्टांशदक्षा च वृत्तपञ्चके कृते सति तत्र पञ्चकमध्ये प्रथमं तत्कर्णिका, द्वितीये षोडश केसराणि, द्वितीयं केसरस्थानमित्यर्थः ।

अन्तिमे पञ्चमे वृत्ते तस्य षड्वलयात्मकस्याष्टमिर्यदं योनितस्य षोडशस्य स्थानेषु दिक्षु विदिक्षु तदन्तराले च समतया भाजिते तस्मिन्वृत्ते पञ्चचिह्नान्तरे दिक्षि विदिक्षि च कर्कटके धृते सति परावर्त्तनेनाष्टौ पत्राणि जायन्ते सर्वांस्तान् केसरादीन् केसरकृततृतीयचतुर्थवृत्तानि पत्राणि च के खिनत् । अत्र कर्णिकां त्यज मा खन । कोष्ठगीर्निजः स्वकीयव्यायामो विस्तारस्तत्तुल्यमौच्च्यं यस्यास्तां, तत्पद्मकुण्डम् बहिर्व्वृत्तमार्जनेन स्यादिति व्याख्या । अथ क्षेत्रफलानयनम् अत्रोपान्तिमस्य चतुर्विंशत्यङ्गुलस्य पूर्व्ववत् क्षेत्रं ४५।२।१।१ अन्तिमवृत्तस्यास्य २८।२।४। क्षेत्रफलं ६९८।४।५।०। अनयोरन्तरार्द्धम् १२१।४।६।० इदं पूर्व्वक्षेत्रफले योजितं वा अन्तिमवृत्तक्षेत्रफलम् । प्रवर्त्तितं तस्मात् पूर्व्वं फलं ५७६।०।१ न्यूनं फलमायाम्ततोऽदोषः । अन्तिमवृत्ते त्रिवाक्समान्तरवर्त्मनेन ध्वजायविधिरेवेति । अष्टान्तिमवृत्ते पत्रान्तरार्द्धभूसंपर्केऽर्द्धभूत्वाभ्र बुद्धिमता प्रत्यक्षत एवोपलक्ष्यः । अथाष्टास्रिकुण्डमाह "क्षेत्रे जिनांशे गजचन्द्रभागैः स्वाद्यश्रि–२८ भागेन युतैस्तु वृत्ते । विदिग्दिशोरन्तरतोऽष्टसूत्रैः स्यात् तौ च तद्वदिदमष्टकोणम्" । क्षेत्रचतुर्विंशतिभागे कृते सत्र द्वादशभागैः स्वीयाष्टाविंशेन युतैः कर्कटकेन वृत्ते कृते सति विदिग्दिशोर्मध्ये कृतार्द्धचिह्नेभ्यः अष्टभुजेभ्यः तौ यामिलितैः चिह्नद्वयं विधाय तृतीयचिह्नेन योजितैरष्टकोणं वृत्तमार्जनान्नाष्टाभ्यस्रादोषः खण्डमार्जनाच्च भवतीति व्याख्या । अथ "क्षेत्रफलानयनं व्यासार्द्धं १८।५।१।० । व्यासः ३७।२।२। अथ "द्विहतेऽष्टभागैर्हृद्व्यासे सकाष्ठे । रुद्रकाष्ठार्कभक्ते सव्यन्ते क्रमशो भुजाः" इति १४।२ एतद्भुजसमानं दक्षिणोत्तररेखा कोटिः जायते क्षेत्रे भुजकोटिघातः क्षेत्रफलम् । भुजकोटिघातं च षड्भुजतुल्यं मध्येऽन्तरम् १४।२।२ याम्योत्तररेखोभयप्रान्तवर्त्तिरेखा खण्डमाने योजितं सत्कोटिः स्यात् यथा दक्षिणोत्तरपूर्व्वापररेखा खण्डयोगादूर्ध्वरेखातिर्यग्ये भुजकोटिरूपे तद्व्याप्तियमानो मध्यभुजएव कर्णः १४।२।२।५।०। अस्य वर्गार्द्धमूलं तिर्य्यग्रूपभुजकोटिमानं कृतः १०।०।६।२। यतोऽत्र भुजकोटिवर्गयोगः कर्णवर्गो भवति इदं कोटिमानं द्विघ्नं सत् पूर्व्वभुजे योजितं जाता कोटिः दक्षिणोत्तररेखारूपा ३४।१।५।४। एतद्भुजघातफले ४९२ १।१।२। अथ कोणक्षेत्रयोः फलं चतुर्भुज–वर्गैक्य तुल्यमेव १०।७।४। पूर्व्वफलादस्य ४९२।

१।१।२। क्षेत्रफलं सम्भुजातं फलम् १८०।१।२।२। अस्मिन् पूर्वापरकोणानां चतुर्णां फलं योजितं सत्पूर्णं फलं स्यात्। तत्र पूर्वकोणयोः फलं यथा इष्टद्वुजोभुजः १४।२२। पूर्वापररेखाखण्डं कोटिः१०।०।६।२। अनयोर्घातः १४४।२।५।६२ अस्मात्कोणक्षेत्रफलमेतत्९०।७।७ योजितं सम्भुजातं पूर्वकोणयोः फलम्८४।१।६।एतदेवापरकोणयोः, फलोदितमेतत् १८६।२।४। पूर्वक्षेत्रफलेऽस्मिन्१८०।१।२।२। योजितं सञ्जातं क्षेत्रफलं ५७६।५।०।० अस्मान्तरत्वादेतः अजायमिद्विच। इदं सर्वथा नेलरमणीयमिलङ्गीकर्त्तव्यम्। अथ प्रकारान्तरेण समाष्टभुजाष्टास कुण्डमाह “प्राच्ये युग्मे वेदयमैर्विभक्ते चक्रे निजाग्रखण्डेन युक्तैः। व्यासे कृते दिग्विदिशोऽन्तराले गर्जैर्भुजैः स्यादथवाष्टकोणम्” । प्राच्ये युग्मे—कृते चतुर्विंशतिभक्ते चक्रचक्रवारिंशदंशघटितैचतुर्दशभिर्व्यासाद्दैन नयनवे कृते तत्र दिग्विदिशोर्मध्ये कृताष्टखण्डैः परस्परसंलग्नै रष्टकोणम् प्रकारान्तरेण प्राचीनकृतिरविकाभिमतं कुण्डं क्षमार्जनाद्भवतीति व्याख्या। अथ क्षेत्रफलानयनम् “चन्द्रर्तुनन्दाक्षितिभि २२८६१ व्यासार्द्धे तु समाहते। खखखाभ्याग्निसंभक्ते ३०००० लभ्यन्ते क्रमशोभुजाः” इति भुजमानं १०। ७।४।२।४। “ततःव्यासव्यासयोगान्तरघातमूलं व्याससहृतो दलितः शरः स्यादिति” । अतः शरः १।०।७।२।६। अथ याम्यभुजस्योभयान्तात् चतुरपर भुजप्रान्तद्वयं यावत् सूत्रद्वयं कुर्य्यात्। एवङ्कृते तिर्यग्दीर्घचतुरस्रं पार्श्वयोर्विषमभुजचतुरस्रद्वयञ्च स्यात् तत्र व्यासादस्मात्२८।४।६। वक्ष्यमाणाद्द्विगुणं शरं विशोध्य शेषोदीर्घचतुरस्रस्य भुजः। अथ वा व्यासव्यासयोर्गान्तरमूलं भुजः किं शरकरणप्रयासेन२६।२।० अष्टास्त्रिभुजएव कोटिः आयते भुजकोटिघातः क्षेत्रफलम् २८८।४।४। अथ विषमभुजचतुर्भुजक्षेत्रफलम् लीलावती गतोनव्यासार्द्धं विषमचतुर्भुजे लम्बः ७।५।२।०। व्दैव कृत्वं दीर्घचतुरस्रभुज एव भूः लम्बेन निघ्नं कु२६।२।०।सर्द्धे १०।७।४।२। क्षा२७खण्डम् १८।५।२।१ क्षेत्रफलम् १४४ । २ । ६ । ४ एवमपरस्यापि तयायोगः ५७६ । १ । ४ अजायविद्विच। अथवाष्टभुजां फलमानीय तत्फलात् संशोध्यापि क्षेत्रफलं स्यादिति अस्मित्समाष्टभुजे राघवभट्टादिभिरुक्ते शारदातिलकादिपाठैः सह महान्विरोधस्तस्मादष्टकुण्डमपारि नेलरम्यं क्षेत्रफलसंवादिसमभुजमेवादरणीयमिति” । अथ खातफलं कुण्डखननमाह। “खातं क्षेत्रसमं प्राक्रान्ते तु मेखलां विना। कण्ठोऽजितमांशमानः स्यादर्कांश इति चापरे” । कुण्डखननं क्षेत्रसमं कुण्डस्य यावान्विस्तार आयामश्च तावत्खननमाद्यमेखलया सहितं कुण्डे कार्य्यम् योन्यादिकुण्डेषु विस्तारायामयो र्नानात्वाच्चतुरस्रस्यैवायामविस्तारौ ग्राह्यौ। अन्ये तु मेखलां वर्जयित्वा भूमावेव तावत् खननं कार्य्यमित्याहुः। कण्ठोऽपि क्षेत्रचतुर्विंशत्यंशमानः खाताद्बहिः कार्य्यः समन्तादेकाङ्गुलमितः। अन्ये क्षेत्रद्वादशांशपरिमित इति प्राहुरिति व्याख्या। सिद्धान्तशेखरे “खातं कुण्डप्रमाणं स्यादूर्द्ध्वं मेखलया सह” प्रतिष्ठासारसंग्रहे “पञ्चत्रिमेखलोच्छ्रायं प्रातःऽधेयमधः खनेत्” सोमभूषोत्तरे “क्षेत्रमानं खनेत्तिर्य्यगूर्द्ध्वं मेखलया सहेति”। अथ पक्षान्तरे शारदातिलके “यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदीरितमिति”। प्रयोगसारे“चतुरस्रचतुःकोणे सूत्रैः कृत्वा यथा पुरा। क्षेत्रमात्रेण तन्मध्ये तावन्निम्नायतं खनेत्” । गयेश्वरविमर्शिन्याम् “चतुर्विंशाङ्गुलायामं तावत्खातसमन्वितमिति” पक्षद्वये वदन्तु “स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथगिति” वचनात् होमाल्पत्वबहुत्वयोरन्यतर पक्षाश्रयणीयाविति युक्तमुत्पश्यामः। “कौचित्खातदर्द्धात् परिमाणमिति” कात्यायनोक्तिः। लोकान्तरे“खाताद्बाह्येऽङ्गुलः कण्ठः सर्वकुण्डेष्वयं विधिः। चतुर्विंशतमोभागः कुण्डानामङ्गुलं स्मृतमिति” । एतत्पारिभाषिकमङ्गुलं सर्वत्र बोद्धव्यम्। सोमशम्भौ “बहिरेकाङ्गुलः कण्ठो-द्व्यङ्गुलः कश्चिदागमः” इति तेनाद्यः पक्षएव श्रेयान् बहुसंमतत्वात्। अथ मेखलानामधमतादिपक्षमाह “अधमा मेखलैका स्यान्मध्यमं मेखलाद्वयम्। श्रेष्ठास्तिस्रोऽथवा द्विविषय्ययधमनादिकम्” । एकमेखलापक्षोऽधमो द्विमेखलो मध्यः, त्रिमेखलः श्रेष्ठः अथ पक्षान्तरे द्विमेखलोऽधमः त्रिमेखलोमध्यः पञ्चमेखलः श्रेयान् एकमेखलोऽधमाधम इति व्याख्या। क्रियासारे “नाभियोनिसमायुक्तं कुण्डं श्रेष्ठं त्रिमेखलम्। कुण्डं द्विमेखलं मध्यञ्चैवं स्यादेकमेखलमिति”कल्पसंग्रहे“उक्तासु मद्गताः प्रोक्तामध्यमास्तिस्त्रा एव च। द्वे स्यातामधमे पक्षे-एका वा लघमाधमेति” सोमशम्भुना तु विशेष उक्तः “त्रिमेखलं द्विजे कुण्डं क्षत्रियस्य द्विमेखलम्। मेखलैका तु वैश्यस्येति” अथ खातं समेखलं क्षेत्रसममिति पक्षद्वयंविवदमेखलाकथनमाह“अष्टधा विहितकुण्डपरांशैःसङ्गुनेद्भुवपञ्चपर्य्यन्तांशैः। मेखलाविरचनेदपि तिस्रःपञ्-

मजार्कवविस्तृतिपिण्डः "अष्टधा भक्तस्य क्षेत्रस्य यः सप्तांशः तामसीभागात्मकः पञ्चभिर्भागैर्मुखं खनेत् उपरिष्टिमिताष्टभागैः सप्ततोमेखला रचयेत् कीदृशीः चतुरुद्रादशांशाः चतुःखदशाङ्गुलमितास्तत्तुल्यविस्तारोच्चं यासान्ता इति व्याख्या। विश्वकर्मा "अयमात्खातः करः प्रोक्तोनिम्नन्तिष्यङ्गुलेन तु। कण्ठात् परं मेखला तु उन्नता सा नवाङ्गुलैरिति"। क्रियासारे "प्रधानमेखलोत्सेधश्चक्रमतः नवाङ्गुलम्। तदाद्यमेखलोत्सेधमङ्गुलद्वितयंक्रमात्। चतुःषड्राङ्गुलव्यासो मेखलात्रितयस्य तु" योगिनीहृदयेऽपि "मेखलाः स्युर्मे देवि! कुण्डादिषु विशेषतः। पञ्चागाक्षेपश्चभागैर्मिताः स्युर्गोपिताः शुभाः" इति। अथ प्रकारान्तरेण मेखलालक्षणं नाभिलक्षणं चाह "रसांशकाद्युन्नतविस्तृताश्च तिस्रोऽथवैका युगभागतुल्या। पञ्चाथवा षड्गरवेदरामद्व्यंशैः सताः स्युर्गनभागपिण्डाः। आद्यापरास्त्वष्टभागहीना जिनांशकण्ठाद्बहिरेव सर्वाः। कुण्डानुसारा अपि मेखलाः स्युरर्काङ्गभागैश्च तत्र नाभिः। कुण्डाकारोनाभिरम्भोजसाम्योऽप्याप्येवं नैमांशकानिदलाग्रे। गोबन्धो वा वह्निवृत्तैः समेते स्युर्वे कर्णाः केशराः पत्रकाणि" अथवा क्षेत्रस्यषादुन्नताः षडंशेनैव विस्तृतास्तिस्रो मेखला भवन्ति अथैकमेखलापक्षमाह एकैव मेखला क्षेत्रचतुर्थांशोन्नता तत्तृतीयांशविस्तृता च स्यात्। पञ्चमेखलापक्षमाह। अथ पञ्च मेखलाः कार्याः षट्पञ्चचतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः पारिभाषिकैर्विस्तृताः। अथपञ्चमेखलानामुन्नतिमाह तत्रादिमा नवभागः पिण्डःऔच्च्यं यस्याः सा पारिभाषिकनवाङ्गुलोच्चा स्यात् अपरा मेखलास्त्वाद्याया यः षडंशः पञ्चांशस्तेन हीना भवन्ति यथा एकहस्ते कुण्डे प्रथममेखला नवाङ्गुलोच्चा अस्याः षष्ठभागः १।६।१।१।५ एव एकद्वित्रिचतुर्यवाः प्रथममेखलामाने न्यूनः कृतः सन् तदधःस्थानां मेखलानामौच्च्यं स्यात् यथेदं द्वितीयमेखलौच्च्यम् ७।१।४ ६।२ एवमपरासामपि द्रष्टव्यम्। ताः मेखलाः सर्वाश्चैव चतुर्विंशतिभागमितात् कण्ठाद्बहिरेव भवन्ति कीदृश्यः कुण्डानुसाराः योन्यादिकुण्डेषु योन्याद्याकाराएव स्युः अपिरेवार्थे। अथ नाभिलक्षणमाह नाभिर्द्वादशांशेनोच्चः षडंशेन विस्तृतः कुण्डानुसारः यादृशकुण्डं तादृशाकारं कुण्डं तादृशो नाभिः। अथवा नाभिरम्भोजसमः कमलाकारः कार्यः अयं नाभिरब्जे पद्मकुण्डे सम्भवति तत्र नाभिरूपायाः कर्णिकायाः समन्तात्। अथ पद्माकारकरणं नाभेरुच्यते दलाग्रे दलाग्रनिर्मितं द्व्यङ्गुलोच्चं चतुरङ्गुलविस्तारायामे नाभौ इतरांशकानिद्वादशांशस्त्यागः कार्यः गोक्षमवशिष्टं क्षेत्रं तस्मिन् वृत्तत्रयं समभागेन कार्यम्। तत्र मध्यचिह्नात् प्रथमं वृत्तं कर्णिका द्वितीयं वृत्तं केशरस्थानं तृतीयं पत्राणि तद्बहिरवशिष्ट द्वादशांशेन दलाग्राणि रचयेदिति व्याख्या। वाशिष्ठ्याम् "प्रथमं मेखला तत्र द्वादशाङ्गुलविस्तृतिः। चतुर्भिरङ्गुलैस्तस्याश्चोच्छ्रितिश्च समन्ततः। ततश्चोपरितः स्याच्चतुरङ्गुलसन्नतः। अष्टाभिरङ्गुलैः सम्यग्विस्तीर्णश्चोच्छ्रितस्तथा"। पिङ्गलामते "एका षडङ्गुलोत्सेधविस्तारा मेखला मतेति" उत्तमपक्षे तु विशेष उक्तः। "चतुरङ्गुलविस्तारोत्सेधा चैकैव मेखलेति" तन्त्रान्तरे "कण्ठांशेनाष्टमांशेन मेखलाद्वितयं विदुरिति: कथं मध्योः मध्यसंमतत्वादुपेक्षित एव। सिद्धान्तशेखरे "चतुर्थांशाब्धिवह्निनेत्रमिताः स्युः पञ्च मेखलाः" इति तत्रैव संग्रहे "पञ्च वा मेखलाः कार्याः षट्पञ्चाब्धित्रिनेत्रकैः। प्रथमा कुण्डसंहिताऽपरोत्सेधनवाङ्गुलैः" पिङ्गलामते "खातादेकाङ्गुलत्यक्ता मेखलानां स्थितिर्भवेदिति" शारदायाम् "कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानाञ्च तादृशम्" इति तत्रैव "कुण्डानां कल्पयेन्नाभिमश्वत्थदलसन्निभम्। तत्तत्कुण्डानुरूपं वा मानमस्य निगद्यते" उत्सेधविस्तारतः नाभेस्तूत्सेधता मता। नेत्रवेदाङ्गुलोन्मितेति" पद्मे नाभिं विवर्जयेदिति प्रागेव लिखितम्। अम्बुजाकारकरणं तत्रैव "पद्मकुण्डे तु क्षेत्रस्य द्वादशांशं बहिः सुधीः। तन्मध्ये विमले वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः। आद्यं स्यात् कर्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम्। तृतीयन्तत् पत्राणां शेषांशेन दलाग्रकमिति" अथ योनिलक्षणमाह "योनिस्त्वर्धाद्दीर्घा वितततुरीयादायतास्त्रिद्विभागाऽङ्गुलातागत् समन्तात् परिधिकपरिगतावद्यपेक्ष्य रम्यम्। निम्नं कुण्डं विशन्ती अश्वत्थदलयुगेनान्विताधो विशाला, मूलात् संच्छिद्रनालान्तरघटरचिताश्वत्थ पत्राकृतिः स्यात्" योनिस्त्वर्धाद्देन दीर्घा विस्तारस्तृतीयांशेन विस्तीर्णा चतुर्विंशांशेनोच्चा चतुर्विंशांशेन परिधि मेखला यस्याः सा तावतैकांशेन चतुर्विंशांशेन निम्नं यथा तथा कुण्डं प्रति विशन्ती अश्वत्थदल युगेन तच्चार्धहृदेन युता अधो विशाला अश्वत्थपरिखलसंकोचनयती मूलात् तटात् सकाशात् मध्ये सच्छिद्रं यावं

यस्याःसा पद्मनालाकारत्वात्तथोक्तिः। कलमध्ये अधोगर्त्तः स्रुचि घृतधारणार्थं यद्वत्तेन रुचिरा सुन्दरा वा अश्वत्थपत्राकृतिः स्यादिति व्याख्या। वायवीये "मेखलां मध्यतः कुर्यात् पश्चिमे दक्षिणेऽपि वा। शोभनां मध्यतः किञ्चिच्छिन्नामनुमीलितां शनैरिति" योनिमिति शेषः। त्रैलोक्यसारे "दीर्घा सूर्याङ्गुला योनिश्च शोभा विस्तरेण तु। एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु प्रविष्टाऽभ्यन्तरे तथा। कुम्भद्वयार्द्धसंयुक्ता साश्वत्थदलवनुमता। अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये चाज्यधृतसार्वेति" पञ्चरात्रे "अर्काङ्गुलोच्छ्रितां योनिं विदध्यात्तावदायताम्" तावद्दीर्घाम् एकाङ्गुलोच्छ्रिता दलस्य विस्तरणम् अङ्गुष्ठमेखलायुक्तेत्यत्र अङ्गुष्ठस्य उच्छ्रायः कुत्रचिदुक्तः अङ्गुष्ठं परिधिरिति द्वादशाङ्गुलोच्छ्रायः अयं न प्रायोवृद्धसंमतः अतोऽत्रदुक्त एकाङ्गुलोच्छ्रायपक्षो वृद्धसंमतः कार्यः। शारदायाम् "मूलादारभ्य नालं स्यादोष्ठान्ता मध्ये सरन्ध्रकमिति" द्वादशाङ्गुलमेखलापक्षे योनिलक्षणमाह "अश्वार्काङ्गुलयते तु मेखलानान्द्व्यङ्गुलैः। विस्तृता तिथिभिर्दीर्घाङ्गुलिभिर्निरिच्यते" मेखलानां दशाङ्गुलैर्विस्तृता तिथ्यङ्गुलैर्दीर्घा योनिः स्यादिति व्याख्या। प्रयोगसारे "स्थितां प्रतीच्यामायामे सम्यक् पञ्चदशाङ्गुलाम्। द्विषडङ्गुलविस्तारां षट् चतुर्द्व्यङ्गुलाः क्रमात्। त्रयोदशाङ्गुलोत्सेधां योनिं कुण्डस्य कारयेत्"। केचित् योनिक्षेत्रस्य दीर्घचतुरस्रस्य यत्फलं तस्य मूलमानीय तावत्समचतुरस्रं संशोध्य योनिकुण्डवद्योनिं साधयेदित्याहुः"। अधिकं कुण्डार्कादौ दृश्यम्।

"रसं पिबेत् कुमारोऽयं त्वत्प्रसादात् महाबलः। बलं नागसहस्रस्य यस्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम्। यावत् पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम्"। "एकोच्छ्वासात्तत कुण्डं पिबति स्म महाबलः। एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत् पाण्डुनन्दनः" भा०आ० १२८अ०। "शाम्भिर्निहितं कर्म्म चण्डालस्य विशीयते। तस्मात् गोरजसा ध्वस्तमपां कुण्डे निषिञ्चति" भा० अनु० १०१अ०। कण्डते कुलमनेन कुडि—दाहे करणे घञ्। अमृते भर्त्तरि ५जारजाते स्त्रियां टाप्। "परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ। पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः। तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च। दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदा-विनाम्" मनुः। "ब्राह्मणा एव संपूज्या पुत्रसर्गसमीप्सता। श्राद्धकाले तु यत्नेन भोक्तव्याश्च गुरुप्सता। दुर्जनाः कुनखी कुष्ठी मायावी कुण्डगोलकौ। वर्ज्जनीयाः प्रयत्नेन काण्डपृष्ठाश्च देहिनः" भा० ह० १८९अ०। "द्विजात् द्विजातिभार्य्यायां सवर्णायामुत्पन्नकुण्डगोलकयोः संस्कारार्हता यथाह "प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे "ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः। तस्मात् षण्ढबधिरकुब्जवामनपङ्गुषु। जडगद्गदरोगार्त्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु। मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये। ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितम्। मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्याविति केचित् प्रचक्षते। कर्म्मस्वनधिकारात्तु पातित्यं नास्ति चैतयोः। तदपत्यञ्च संस्कार्यमपरे त्वाहुरन्यथा। संस्कारमन्त्रहोमादीन् करोत्याचार्य एव तु। उपनेयाश्च विधिवदाचार्यस्य समीपतः। आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं स्पृष्ट्वा वाचयेत्। कन्याखीकरणादन्यत् सर्वं विप्रेण कारयेत्। एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकौ" अतश्चास्य ब्राह्मणत्वेऽपि श्राद्धेऽन्नदाननिषेध इति विशेषः। अत्रेदं बोध्यम्। "अप्रत्तोपहृतायां तु पिण्डदा वोढुरेव ते" इत्युक्तेः शुल्कदानं विना उपगतपरस्त्रियां जातस्य वोढुरेव पुत्रत्वं शुल्कदाने तु उत्पादयितुरेवेति। अतएव "यन्मे माता प्रलुलोभ रेतः" इत्यादि श्रुत्या क्षेत्रिणएव पिण्डदत्वं मनुप्रोक्तम्। अस्य पत्येन सह समासे आद्युदात्तता। तेन निर्वृत्ताद्यर्थे चतुरर्थ्यां अश्मा० र। कुण्डर तन्निर्वृत्तादौ त्रि० कुडि—दाहे भावे क। ६दाहे स्त्री।

कुण्डक पु० धृतराष्ट्रसुतभेदे। "कुण्डकश्चित्रसेनश्च सुवर्च्चाः कनकध्वजः" भा०आ०१८६अ०. कुण्ड+स्वार्थे क। २कुण्डार्थे.

कुण्डकीट पुं० कुण्डे योनिकुण्डे कीट इव विचारशून्यत्वात्। १पतितब्राह्मणपुत्रे २जारजातब्राह्मणपुत्रे ३दासीकामुके ४चार्वाकवचनाभिज्ञे पुरुषे च मेदि०।

कुण्डगोलक न० कुण्डे गोलं गोलाकारं कं जलमत्र। १काञ्जिके हेमच०। स०द्वन्द्वः। २कुण्डगोलकयोः समाहारे च।

कुण्डग पु० कुण्डं तदाकारं गच्छति गम—बा०ड डिच्। निकुञ्जिकाख्ये हेम० तस्य लतादिनाऽपिधानेन कुण्डाकारत्वात्तथात्वम् ["च शताधिका" भा० व० ६७अ०।

कुण्डज पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "कुण्डजश्चित्रकश्चैव दुःसहा

कुण्डजठर पुं० कुण्डमिव जठरमस्य। १कुण्डाकारोदरे २ऋ-

विभेदे पु० "आत्रेयः कुण्डजठरोद्दिजः कालघटस्तथा" भा०आ० ५३अ०,

कुण्डधार त्रि० कुण्डं कुण्डाकारं धारयति धारि—अण् उप० स०। नागभेदे, "मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ" भा० स० ८अ०,

कुण्डपायिन् पु० भूम्नि कुण्डेन कुण्डाकारचमसेन पिबन्ति सोमम् पा–णिनि। कुण्डेन सोमपायिषु यजमान षोडशर्त्विक्साध्यसत्रभेदकारिषु

कुण्डपायिनामयन न० ६त०अलुक् स०। सत्रभेदे तद्दिति-कर्त्तव्यतादिकम् आश्व०श्रौ०।१२।४।१—सूत्रादौ उक्तं यथा "कुण्डपायिनामयनम्"सू०। "एतन्नामकमिदं सत्रमधिकृतं वेदितव्यम्"वृ०। "मासन्दीक्षिता भवन्ति" सू०। "अयं मासयज्ञ एकाद्यविंशतिरात्रे उपचरितः, एकाद्यविंशतिरात्रादिकं यावनवङ्गवतीत्यर्थः" वृ०। "ते मासि सोमं क्रीणन्ति" सू०। "अयमप्युपचार एव दीक्षाकाले। मासातीते दीक्षिताः सोमं क्रीणन्तीत्यर्थः" वृ०। "तेषां द्वादशोपसदो भवन्ति"सू०। "सात्त्विकाचान्दीक्षाणामपवादो दीक्षाविधिः, तथा सात्त्विकाणामुपसदामपवादोऽयमुपसद्विधिः"वृ०। "सोमसुपनह्य प्रवर्ग्यं पात्राण्युत्साद्योपनह्य वा मासमग्निहोत्रं जुह्वति"सू०। "उपतमस्ततीतासु प्रवर्ग्य पात्राण्युत्साद्योपनह्य वा तानि तानि, ते एकं मासम् अग्निहोत्रं जुह्वति सायं प्रातः"वृ०। "प्रातरुपक्रमः सायमपवर्गः"सू० "प्रातःकालस्य प्रथमप्राप्त्यात् उपसत्काले द्वादशाहेऽतीतेऽग्निहोत्रस्य प्रातरारम्भान्नैमित्तिकादग्निहोत्रात् कर्म्मान्तरमेतदिति न्यायविदो प्रसिद्धम्"वृ०। "मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते" सू०। "अग्निहोत्रमासेऽतीते ततः अनन्तरमेकं मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते"वृ०। "कृष्णपक्षेऽहरहः पौर्णमास्या, शुक्लपक्षेऽहरहरमावास्यया, मित्रावरुणयोरयने तथा दृष्टत्वात्" सू०। "एवमत्र सम्पादनीयम्—यथा कृष्णपक्षादौ पौर्णमास्याऽहः सम्भवति, तत्र दीक्षारम्भः कर्त्तव्य इति" वृ०। "मासं वैश्वदेवेन" सू०। "अहरहरनेन यष्टव्यम्। वैश्वानरपार्जन्या तु न भवति आरम्भार्थत्वात्तयोः, स चारम्भःसत्रे न प्रसक्त इति"वृ०। "मासं वरुणप्रघासैः मासं शाकमेधैः एतैरहरहर्यजेरन्"सू०"एकाहेनापहत्य प्रकृतेर्द्व्यहसाध्यनीयत्वाद्व्यहेन वा कुर्य्यात्। आग्नेर्यु(?)प्रत्ययात्तथापरर्मिति स्थितिः"वृ०।"मासं शुनासीरीयेण" सू०। "अनेनाप्यहरहरेव" वृ०। "अहरहर्मासः पूर्णे तदहरिष्टिं समाप्याग्निप्रणयनादिप्रवर्ग्योत्सादनादि चौपवसथिकं कर्म कृत्वा सौभूते प्रसुनुयुः"सू०। "अग्निहोत्रादिमासः पूर्णे तस्मिन्नहनि शुनासीरीयेष्टिं समाप्य तदनन्तरं यदि पूर्वमेव प्रवर्ग्यपात्राण्युत्सादितानि तदाग्निप्रणयनाद्यौपवसथिकं कर्म कृत्वा सुत्यारम्भः"वृ०। "तत्रैक उपसद्भ्य ऊर्ध्वानन्तरं कुर्वन्ति तथादृष्टत्वात् सौत्यान्मासानग्निहोत्रादीन् वदन्तः"सू०। "तदिदमग्निप्रणयनाद्यौपवसथिकं कर्म कुण्डपायिनामयने अग्निहोत्रादिमासेभ्यः कर्त्तव्यमित्युक्तम् तत्रैक आहुः तत्कर्माग्निहोत्रादिमासेभ्यः प्रागुपसद्भ्योऽनन्तरं कर्त्तव्यमिति। तत्र हेतुमाहुः प्रकृतौ तथादृष्टत्वादिति। न ह्यग्निहोत्रादिमासेभ्य उपरिष्टात्, क्रियमाणे वा औपवसथिके सुत्यानन्तरस्य विद्यमानत्वादिति। तथादृष्टत्वात्साधारणमिति, तत्परिहारार्थमग्निहोत्रादिमासान् सौत्यानिति। कथम्? अस्य सत्रस्य गवामयनप्रकृतिकत्वात्तस्य सांवत्सरिकत्वात् कुण्डपायिनामयने त्रिवृदादयः षण्मासा एकः पक्षः, अग्निहोत्रादयः षण्मासा अपरः पक्ष इति मन्यमानाः। एवं च उपसदाम् अन्ते सुत्ये औपवसथिकस्य कृतत्वान्न कश्चिद्दोष इति वदन्तोऽग्निहोत्रादिमासेभ्यः प्रागुपसद्भ्यः ऊर्ध्वमौपवसथिकं कुर्वन्ति। एतदुक्तम् भवति। अग्निहोत्रादिमासान् सुत्यानिति मन्यमानाः तेभ्यः पुरस्तादुपसद्भ्य ऊर्ध्वं औपवसथिकं कर्म केचित् कुर्वन्ति प्रकृतौ तथादृष्टत्वादिति। यदेतदग्निहोत्रादिमासान् सौत्यानिति वदन्ति तदनुपपन्नम्। कुतः? सोमयागस्वरूपत्वात् सुत्यानाम् अग्निहोत्रादीनां तु हविर्यज्ञस्वरूपत्वादसुत्यत्वमिति। यत्पुनरिदमुक्तं गवामयनप्रकृतिकत्वादग्निहोत्रादिमासैः पूर्वपक्षनिर्वृत्तिरिति। तदयुक्तम् सोमयागानामेव गवामयनप्रकृतिकत्वं पूर्वपक्षत्वमुत्तरपक्षत्वञ्चेति। अग्निहोत्रादयोऽस्मिन् सत्रे अप्राकृता आगन्तवः कर्मविशेषाः अतस्तेषामन्तत्वमादित्वमपि न सम्भवति। अतस्तेषां सुत्यात्वञ्च सम्भवति। सुत्यात्वासम्भवे तथादृष्टत्वादित्यस्य हेतोः साधारणत्वादसाधकत्वादित्यनेनाभिप्रायेणोक्तं भगवताचार्येण 'तदनुपपन्नम् इति" वृ० "पश्वर्थं ह्यग्निप्रणयनमस्य च सुत्यानिमित्तम्"सू०। "परोक्तस्य हेतोरसाधकत्वमुक्त्वा स्वपक्षं समर्थयति। औपवसथ्येषु कर्मसु यः पशुभागः स सुत्यानिमित्तमिति प्रत्यक्षं श्रूयते 'अग्नीषोमाभ्यामिन्द्रो वृत्रमहन्यावेनमवृताम्' इत्यादिना। अतो वचनात् पशोः सुत्यानन्तर्यमेव स-

स्यादनीयम्। तत्र यदग्निप्रणयनमन्तत् सोमयागार्थमेव पयोरप्युपकरोति प्रसङ्गादिति पयर्थमित्युक्तम्। अतोऽग्निप्रणयनस्य पयोः श्वःसुत्यानन्तर्यमेव कर्त्तुं युक्तम्" इ०। "अतिप्रणीतचर्य्यायां च वैगुण्यं दर्शपूर्णमासयोः तथाग्निहोत्रस्य" सू० "एवं तावदौपवसथिकस्य अग्निप्रणयनादेरग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्द्धमेव कर्त्तव्यतां प्रतिपाद्येदानीमग्निप्रणयनस्याग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् क्रियायां दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रस्य च वैगुण्यं भवतीति प्रतिपादयति। कुतः? इति चेत्, प्रकृतौ नैयमिकेऽतिप्रणीते उत्तरवेद्यात्मयोर्योगादिदर्शनात्। अतो वैगुण्यकरत्वादग्निप्रणयनान्तावत् पुरस्तान्न कर्त्तव्यमित्यस्य विशेषोऽन्येभ्य इत्युक्तम्" इ०। "अदो हविर्धानान्याग्नीध्रीयाग्नीषोमप्रणयनवसतीवरीग्रहणानि पयर्थानि भवन्ति सुत्यार्थान्येके" सू०। "एवं तावदौपवसथिकेषु कः, कः श्वःसुत्यानिमित्तत्वादग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्द्धं कर्त्तव्य इत्युक्तम्। अग्निप्रणयनस्य सुत्यार्थत्वात् पयोरप्युपकारकत्वाच्च पुरस्तात् क्रियायाञ्चाग्निहोत्रादीनां वैगुण्यकरत्वात्तदित्युक्तम्। इदानीं येषां श्वःसुत्यावचनं नास्ति सुत्यादिभिस्तु सुत्याङ्गभावोऽस्त्येव अङ्गभावश्च सन्निपत्योपकारद्वारेण, तेषां सुत्याकर्मणो उद्देशादिसाधन इत्यवगम्यमानानां सदआदीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् करणे किञ्चिददृष्टं दृष्टं वा प्रयोजनं नास्ति। तेषां पुरस्तात् करणे प्रमाणं च नास्ति, कुतः?" इ०। "तत्कालास्त्वेव तद्गुणाः" सू०। "यस्य प्रधानस्य यः कालः स एव कालस्तद्गुणानां प्रधानकाल एव अङ्गानां सम्यक्काल इत्यर्थः। तदेतन्न्यायविदां प्रसिद्धम्। अत एव प्रसिद्धवदुपदिष्टवानाचार्य्यः 'तत्कालास्त्वेव तद्गुणाः' इति। एतदुक्तं भवति यस्मात् प्रधानकाला एव प्रधानगुणाः तस्मात् सदआदीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादक्रियैव। तत्कालास्त्वेव तद्गुणा इति चशब्दोऽत्र पठितः प्रधानकाले च गुणाः कर्त्तव्या इत्यर्थः। सदआदीनामवचनम् अभ्युपगम्य सदआदीनि पयर्थानि वा भवन्तु सुत्यार्थानि वा, सर्वथा तावदग्निहोत्रादिभ्यः पुरस्तात् क्रिया न स्यादित्ययमभिप्रायः। अङ्गानां प्रधानकालत्वमुक्तं 'तत्कालास्त्वेव तद्गुणाः' इति। यानि पुनरङ्गानि प्रधानकालाद्विप्रकृष्टानि, यथा 'अग्निमारुतादूर्द्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति' इति तेषां पदार्थता नास्ति लौकिकैः पदार्थैर्व्यवधानादिति। अतोऽनुयाजकाण्डानि कर्मान्तराणि सोमाङ्गत्वेनैव विधीयन्त इति प्राप्ते उच्यते" इ०। "सिद्धस्वभावानां न व्यवधानादन्यत्वं यथा पृष्ठ्याभिप्लवयोः" सू०। "प्रकृतौ सिद्धस्वभावानां पदार्थानां विकृतौ पदार्थान्तरव्यवधानमात्रेण तेषामन्यत्वं न स्यात्। अनन्यत्वे च प्राकृतोपकारत्वे नाङ्गत्वमपि स्यात्। प्राकृतानां विकृतावुपकारद्वारेण हि पदार्थानां प्रधानानामनुपकारकत्वमित्युक्तं यदि परं व्यवधानादन्यत्वं भवति। अतो विप्रकृष्टकाला अपि पदार्थास्तद्गुणा एव भवन्ति, तद्गुणपक्षमादिति कर्मान्तरत्वपक्षे वाक्यभेदादिति प्रसज्येत। यथा पृष्ठ्याभिप्लवयोरिति व्यवधानादन्यत्वाभावे दृष्टान्तः। यथा पृष्ठ्यस्याभिप्लवस्य षाण्यस्य वा सङ्घाते रूपविशेषस्य मध्ये यजमानमरणस्य निमित्तेन नैमित्तिकमहरन्तरमुपजायते तत्र तेन व्यवधानमस्ति, तथा पृष्ठ्यादिसङ्घातविशेषबुद्धिर्नापैति तद्वदत्रापीति। यस्माद्व्यवधानात् पदार्थान्यत्वं नास्ति, अत एवौपवसथिकस्याग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् क्रियायङ्गानिराकरणार्थमिदं प्रकरणमारब्धम्। कानिचिदङ्गानि तत्कालानि कानिचिद्विप्रकृष्टकालानीत्येवमुभयथा व्यवहारोऽस्ति। सर्वथा तावदग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादौपवसथिकं न कर्त्तव्यमिति प्रकरणार्थः" इ०। "सगुणानां ह्येव कर्मणामाहार उपजनो वा" सू० "अयमप्यग्निहोत्रादिमासेभ्यः उपरिष्टादौपवसथिकक्रियायां हेतुः। यस्मात् प्रधानकर्मणामाहारे उपजने-उत्कर्षे च सगुणानामेव कर्त्तव्योद्धारादिर्दृष्टः यथा स्नानभोजनविहाराणामहरहः कार्याणामङ्गस्यापद्धारे सगुणस्यैवोद्धारो दृष्टः, उत्कर्षे च सगुण एवोत्कृष्यते, एतेषां नित्यकार्याणामन्तराले अनग्न्यन्निमित्तमुपजायमानं सगुणमेवोपजायते, एवमत्रापि नैमित्तिकैरग्निहोत्रादिभिरुत्कृष्यमाणं सौम्यं कर्म आत्मनो गुणभूतेन औपवसथिकेन सहोत्कृष्यते। हिशब्दः प्रसिद्धौ। यस्मात् सर्वत्र उद्धारोपजनोत्कर्षाः सगुणानामेव दृष्टाः तस्मादत्रापि सगुणस्य सौम्यस्य उत्कर्षो युक्त इति सूत्रार्थः" इ०। "समन्नुख्या त्वन्तम्" सू०। "प्रासङ्गिकोऽयं समन्नुख्याविचारः प्रकृतानुपसङ्ख्याकालत्वात्। सुमन्नुख्यादाः अग्निहोत्रादिमासानाञ्च सत्योपदभावात् समन्नुख्याया अभावशङ्का स्यात्, तत इदमुच्यते। समन्नुख्याया अयं विशेषः। अत्यन्तं-नित्यं कर्त्तव्या, अग्निहोत्रादिमासेष्वपि अप्राकृतोऽयङ्गान इति नोत्प्रष्टव्या। अनपवृत्ते इकाजर्दयत्वात्। प्रकृताद्युपसङ्ख्याकाला सती समन्नुख्या

न कालविशेषविशिष्टाऽऽहूयते। इह पुनरप्राकृतत्वात्कालस्य तेनोपलक्षणं प्रकृत्या सुत्याख्याया अनुष्ठानमिति भगवत्पादेनानवहिता कालसङ्ख्याविशेषणाऽऽज्ञातव्या। सुत्यामासङ्क्ष्येति कालसंवत्सरादित्यस्यायमर्थः। प्रकृतौ द्वादशाहे सुत्यानीत्वादयःसङ्ख्याविशेषाः क्रियमाणदहःसङ्ख्याविशेषप्रयुक्ताः आहोस्वित् सुत्यावत्त्वमहानि। तत्र तदहःसङ्ख्याप्रयुक्ता इत्येवङ्कालसंवत्सरादित्यर्थः" सू०। "उत्सर्गमेके सुत्योपसद्वत्त्वात्" सू०। "सुत्याङ्गत्वात् उत्सर्गमेके इच्छन्ति सुत्योपसद्वत्त्वात्। किमिदं सुत्योपसद्वत्त्वमिति? सुत्यानामिवावस्थयोपसदां प्रमाणित्वं बलीय इति। अतोऽयमुपसदाङ्गत्वं च उपसत्कालवर्त्तित्वात् उपसद्वत्त्वोपचारः अग्निहोत्रादिमासानामतुल्यत्वात् उपसत्कालत्वात् सुत्याङ्गत्वोत्सर्गमेक आहुरित्यर्थः" इ०। "क्रिया स्यैव प्रवृत्ते ह्यनवगत्याऽवस्थाने दोषः" सू०। "अस्याः क्रियैव निर्दीयते सोमयागसाधनं स्यादनत्वात् मन्त्रस्य, प्रकृतौ सोमयागादूर्ध्वं यावत्सुत्याकालत्वादाहूयते। तद्वद्बाधाऽऽज्ञातव्या। तावतःकालस्योपसत्सु ऐतत्सम्बन्धादस्या उपसत्सम्बन्धः तदभावाचास्याप्यागो युक्तः। अत्रायमपि विशेषोऽस्ति। क्वचिदाद्यादपि न त्याज्या। आदितआरभ्य सर्वस्यैवाहःआगुर्यन्ति कथमिदानीं माङ्क्ष्यन्ति। नूनमयं सोमोऽभ्याक्ष दाशत इति देवतायाः यष्टा स्यात् तथितत्वर्थं नाज्ञातव्या। प्रारब्धस्य मध्ये त्यागस्य कारणाभावात् त्यागे दोष एव स्यादित्यभिप्रायः। परवदर्थविचारोऽत्र स्वपदार्थपरिज्ञानार्थ एव। अतिप्रैषः अःसुत्याहृतोऽत इति" इ०। "त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासम् सप्तदशेन मासम् एकविंशेन मासम् त्रिणवेन मासम् अष्टादशत्रयस्त्रिंशानि द्वादशाहस्य दशाहानि। महाव्रतञ्चातिरात्रश्च" सू०। "अत्र पृष्ठ्यस्य षड्भिरहोभिः षड् मासाः कर्त्तव्याः। षष्ठेनाष्टादशाहानि दशरात्रो महाव्रतमुदयनीयः। ऋतुस्तोमत्वाचात्र प्रायणीयः" इ०। "सर्वे च मघेन यजन्ते य एतदुपयन्ति" सू०। "स्तुतिवादोऽयं बहूनामत्र सम्प्रदायात्सत्त्वात् समाप्तोऽस्येन सूत्रकारेण न सूचितः। न कर्त्तव्योऽत् परमतवादेन कर्त्तव्यः" नारायणवृत्तिः कात्या०श्रौ० २४,४,२, सूत्रादौ विशेष उक्तो यथा "कुण्डपायिनामयनं पौर्णमासीदीक्षम्" सू०। कुण्डपायिनामयनमिति सत्रस्य संज्ञा तस्य पौर्णमास्यां दीक्षा भवति" कर्कः। "चतुर्थ्यां वाऽपरपक्षस्य" सू०। इति विकल्पः फाल्गुनापरपक्षस्य वा चैत्र्यां पौर्णमास्यामिति" कर्कः "मासं दीक्षाः" सू०। "तस्य भवन्ति" कर्कः। "सोमक्रयणस्य सुत्यास्थानेषु मासमग्निहोत्रं जुहोति" सू०। सोमोपनहनं कृत्वा यानि सुत्यास्थानानि तेष्वग्निहोत्रहोमः। अग्निहोत्रं च सायारम्भं प्रातरपवर्गम् तत्र द्वावपि होमौ काण्डाभ्यां तन्त्रेणोपक्रमितव्यौ। प्रधानस्य तु भेदः चतुर्गृहीतेनाग्नेयीं सायमाहुतिं कृत्वा पुनश्चतुर्गृहीतेन सौरीमाहुतिं जुहोति तन्त्रेणोत्तरां जुहोति। गार्हपत्यकार्य्यं तत्र प्रागभिहृतेएव न मासाद्यार्थ्यं, ज्योतिष्टोमे हि तच्छ्रुतम् न चाग्निहोत्रं ज्योतिष्टोमः न च तदङ्गत्वमिति आहवनीयस्तत्रिपणीत एव" कर्कः "सोमयज्ञनपूर्वकम् अस्याग्निहोत्रमग्नेनित्याग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थः ततश्च तद्धर्मकं कर्मान्तरं मासपूर्तिपर्यन्तं प्रत्यहं भवति" संव्या०। "दर्शपूर्णमासाभ्यां मासम्" सू०। "यजेत" कर्कः। "पक्षादौ यथावधिसत्पर्वस्मिन्" सू०। "पक्षस्यादौ प्रतिपदि यथावधिरुद्देव सर्वस्मिन् पक्षे भवति शुक्ले पक्षे दर्शेष्टिः, कृष्णे कृष्णे पौर्णमासीष्टिः" संव्या०। "सारस्वते च प्रवृत्ते" सू०। "एवमेव" कर्कः "तन्त्रेण वा समस्तचोदितत्वात्" सू०। "शाखाः पक्षाद्यन्तौ तन्त्रेणैव दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यौ समस्तयोर्हि चोदना "दर्शपौर्णमासाभ्यां मासमिति" नह्यत्र कालभेदकः तस्मादग्निहोत्रवदत्रापि तन्त्रमेव" कर्कः "न दर्शपौर्णमासस्य पक्षभेदेनानुष्ठानम् किं तर्हि तन्त्रेण कर्त्तव्यौ" कुतः? समस्तचोदितत्वात् समस्तयोरेव दर्शपौर्णमासयोः प्रत्यहं मासपर्यन्तं विहितत्वात् सारस्वते तु पक्षभेदेनैव, तत्र तथैव विधानात्" संव्या०। "अग्निहोत्रं च" सू०। "अस्य कल्पस्य पूर्वमेवाभिहितो न्यायः" कर्कः तन्त्रेण न तु नित्याग्निहोत्रवत् सायम्प्रातः पृथक्पृथगिति अतो दिवसे एव सायम्प्रातस्तनमग्निहोत्रं तन्त्रेणैव होतव्यम् एककालत्वादङ्गानि तन्त्रेण प्रधानाहुतयस्तु भिन्नाः" संव्या०। "पृथक् मासाश्चातुर्मास्यपर्वभिः" सू० "नीयन्ते वैश्वदेवेन मासम्" "वरुणप्रघासैर्मासम् साकमेधैर्मासम् शुनासीरीयेण मासमिति ताण्ड्य० श्रुतेः" कर्कः। "पृथक् पृथक् चत्वारो मासा ज्ञेयाः" संव्या०। "साकमेधा दर्शपूर्णमासवत्" सू०। "तन्त्रेणेत्युक्तो न्यायः" कर्कः। "सोमा वा सामान्यात्" सू०। "एते अग्निहोत्रादयः सोमा वा भवन्ति कुतः सामान्यात् सत्रं हि सोमयागैः प्रत्यक्षम्" संव्या०। "न जुहोतियज्यात्" सू०। "नैतदेवम् सोमा इति कुतः?

एतत्? जुहोतिशब्दात् "मासमग्निहोत्रं जुहोतीति" जुहोतिशब्दोऽत्र भवति न चासौ सोमयागेषु प्रसिद्धः तस्माच्च सोमा इति" संव्या०। "काममितरे" सू०। "इतरे तर्हि दर्शपूर्णमासादयो भवन्तु सोमाः न हि तत्र जुहोतिशब्द इति नैवुच्यते दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरुपपदा एव दर्शपौर्णमासादीन् सोमान् प्रत्याययन्ति सोमोपपदाः निरुपपदाश्चैते मासं दर्शपौर्णमासाभ्यामिति तस्माद्दर्शपौर्णमासादयोऽपि न सोमा एते" संव्या०। दर्शपौर्णमासादयः कामं सोमा भवन्तु यतस्तत्र जुहोतिशब्दो नास्ति परमार्थतस्तु तेऽप्यत्र सोमा न भवन्ति यतो दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरुपपदा अत्र श्रूयन्ते न चात्र कार्यसोमा दर्शपूर्णमाससोमा इत्येवं सोमोपपदाः अतस्तेऽपि न सोमा इति सिद्धान्तः। एवं प्रथमाः परिपूर्णाः मासयात्र सर्वत्र सावर्तन्ते गृहिनात्मकः अन्योत्तरेषु षट्सु मासेष्वहान्याह" कर्कः। "दृतिवातवतोरयनपूर्वपक्षेण प्रथमामात्" सू०। "दृतिवातवतोरयनस्य पूर्वपूर्वपक्षेण प्रथमामात् भवेयुः। तत्र विशेषमाह" कर्कः "उत्तमे त्र्योऽभिप्लवा दशरात्रो महाव्रतम्" सू०। "उत्तमे द्वादशे मासे एतान्यहानि भवन्ति" संव्या०। "उपरिष्टादतिरात्रं भवति" सू०। "अनुपहश्रुतेः यदन्यतरतोऽतिरात्रस्य नाहीन इति" देव० "अन्ते एक उदयनीयातिरात्र एव भवति न प्रायणीय इत्यर्थः" कर्कः। "उभयतो वा" सू० "अतिरात्रो भवति सत्रत्वात् अनुपहश्रुतिस्तु अहीनत्वेन संक्रोति तत्कथम्? हविर्यज्ञैर्व्यवहितत्वात्" देव० "अथवोभयतोऽतिरात्रं भवति प्रायणीयश्चोदयनीयश्चात्र द्वावपि भवत इत्यर्थः" संव्या०। "हविर्यज्ञेभ्योऽतिरात्रमेके सोमानन्तर्यात्" सू० "हविर्यज्ञेभ्योऽवसितेभ्यः एके प्रायणीयमतिरात्रमिच्छन्ति एवं सोमानन्तर्यं भवति एके तत्रेच्छन्ति अग्नीषोमीयोत्तरकालता हि तस्य प्रकृतौ दृष्टा इहापि तद्देव तस्मात् प्रागेव हविर्यज्ञेभ्यः प्रायणीयः" कर्कः उभयतोऽतिरात्रपक्षे प्रायणीयमतिरात्रमेके आचार्याः "हविर्यज्ञेभ्योऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपर्वभ्यः परं कुर्वन्ति एवं हि सर्वेषां सोमयागानामानन्तर्यमव्यवधानं कृतं भवति इतरथा हविर्यज्ञैर्व्यवधानं स्यात् एके पुनश्चाच्छन्ति इतः प्रकृतौ प्रायणीयस्याग्नीषोमीयोत्तरकालता दृष्टा इहापि च तद्देशानुष्ठानं युक्तम् तस्माद्धविर्यज्ञेभ्यः पूर्व एव प्रायणीयो भवति। अन्येभ्यः सर्वेभ्योऽत्र विशेषमाह" संव्या०। "अनूसरकाः कुण्डप्रतिरूपाश्चमसाः" सू०। अनूसरकाः अहन्तकाः कुण्डप्रतिरूपाः इत्याकाराः कर्कः। "अत्र अनूसरकाः अहन्ताः मूलच्छापकचिह्नदण्डरहिताः कुण्डप्रतिरूपाः कुण्डाकारा इत्ताश्च भवन्ति" संव्या०। "पञ्चविंशत्सोऽपि लौकिकानि कर्माणि कुर्युः" सू०। "अत्र कुण्डपायिनामयने वक्ष्यमाणाः पञ्चविंशत्यौत्विजीनि कर्माणि कुर्वन्ति तथाप्येतयात्विजां कर्माणि एकैकः करोति" संव्या० "होताध्वर्युपोतीयि च" सू०। "चशब्दाद्धोत्रं च" कर्कः। "उद्गाता नेष्टाच्छावाकीये" सू०। "मैत्रावरुणो ब्रह्मत्वप्रतिहर्त्रे"। "प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छंसिग्रावस्तोत्रीये" सू०। "सर्वत्र प्रथमान्तः कर्ता" संव्या० "प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रीये" सू०। "चकारः स्वैवानुवर्त्तते" कर्कः। "सुब्रह्मण्येभ्योऽनुषंगमितराणि" सू०। "आसनशब्दः स्थानवाची कुण्डस्थानेभ्यः अनु स्वम्-स्वम् परकीयानि कर्माणि कुर्युः स्वकर्मकर्तृकस्य चरितार्थत्वात्" कर्कः।

कुण्डपायिनामयनन्याय पु० जैमिन्युक्ते कुण्डपायिनामयननामकसत्रे ऽग्निहोत्रपदस्य प्रकृताग्निहोत्रात् कर्मान्तरत्वप्रतिपादके न्यायभेदे स च न्यायो जै०सू० दर्शितो यथा "प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्" जै०सू०। "कुण्डपायिनामयने श्रूयते—मासम् अग्निहोत्रं जुहोति, मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते" इत्येवमादि। तत्र सन्देहः—किं विहिते अग्निहोत्रे नियतयोश्च दर्शपूर्णमासयोर्मासो विधीयते कालः? अथ किं नियताग्निहोत्रात् नियताभ्याञ्च दर्शपूर्णमासाभ्यां कर्मान्तरविधानम्?—इति। किं तावत् प्राप्तं?—नियतेषु कालविधिः इति कुतः? कालविधिरूप एव शब्दो मासमिति। कथं कालविधिरूपता?। यत् अग्निहोत्रं जुहोति—इति विहितं, मासमित्यविहितम्। एवं च अग्निहोत्रशब्दो दर्शपूर्णमासशब्दश्च न कर्मान्तरवचनीभविष्यतः तस्मात् कालविधिः। ननु कुण्डपायिनामयनप्रकरणं बाध्येतैवम्। कामं बाध्यतां, वाक्यं हि बलवत्तरम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—प्रकरणान्तरे श्रूयमाणं वाक्यं यस्य प्रकरणे तस्य वाचकं भवितुमर्हति। ननु प्रत्यक्षोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च गुणविधिः। न,—इत्युच्यते। कथम्?। उपसद्भिश्चरित्वेति हुत्वा इदमभिधीयते, न च, उपसदोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च सन्ति। तस्मात् कुशब्दः तत्र मासविधिः 'अथ उच्येत,—उपसदोऽपि विधीयन्ते'—इति। तथा गुणविधानार्थेऽस्मिन् वाक्ये अनेकगुणविधानात् वाक्यम् भिद्येत! अस्मिन् पक्षे पुनरनन्यम् अग्निहोत्रशब्दो न

कर्म विधेयमिति तेन वाक्यभेदो न भविष्यति । तस्मात् कर्म्मान्तरम् इति सिद्धम्" भाष्यम् ।

तत्त्वबोधिन्यां विवृतमेतत् यथा

"उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति दर्शपौर्णमासाभ्यां मासं यजेतेति" श्रूयते । उपसदश्च ज्योतिष्टोमयागे दीक्षादिवसादूर्द्ध्वं सोमाभिषवदिवसात् पूर्व्वं कर्त्तव्या होमविशेषा इति माधवाचार्य्यप्रभृतियाज्ञिकमीमांसकाः तत्परिपाटी च (डावका) इत्याख्ये शमसिद्धजलपात्रसदृशाकारकम्बुग्रीवादिवदनेकरेखाविशिष्टाधोभागमहावीराख्यपात्रविशेषः तत्संस्थानं यथा तस्मिन् पात्रे यवागूमिश्रितं दधि कृत्वा संदंशाकारकाष्ठद्वयेन तस्य ग्रीवां धृत्वा दक्षिणावर्त्तेन परावृत्त्य एकवारं तत्र स्थितं प्रतप्तं यवागूदधि जुहोति वामावर्त्तेनापरवारमिति वारद्वयहोमेनैकोपसच्चरतीति याज्ञिकप्रसिद्धिः । उपसद्भिरित्यभेदे तृतीयाश्वमेधेनेत्यादिवत् तथाच उपसद्यागाचरणं कृत्वेत्यर्थः एतेन "उपसत्कथ्यते तत्र सतिलैर्व्रीहिभिश्चरुरिति मीमांसानभिज्ञस्य कल्पनं निरस्तं मीमांसाग्रन्थे केनापि तथानभिधानात् । अत्र "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति" श्रुतिप्राप्ताग्निहोत्रमनूद्य उपसदानन्तर्य्यं माससाध्यत्वञ्चेति गुणद्वयं विधीयते किं वा विशिष्टकर्म्मान्तरमिति संशये नायं कर्म्मान्तरविधिर्गौरवात् किन्तु कॢप्ताग्निहोत्रे गुणद्वयविधिर्लाघवात् न च प्रकरणान्तरपठितत्वेनाग्निहोत्रपदात्तस्योपस्थितिरिति वाच्यम् अग्निहोत्रशब्दस्य तत्रैव शक्तेर्नानार्थत्वाभावाच्च प्रकरणान्तरेऽप्युपस्थितिसम्भवात् न च कथं तर्ह्यग्निहोत्रपदशक्तिः कौण्डपायिनामयनेऽपि तच्छक्तिसम्भवादिति वाच्यं "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति" श्रुत्युक्ताग्निहोत्रस्य "यदग्नये च प्रजापतये च सायं प्रातर्जुहोतीति" श्रुत्या देवताकाङ्क्षानिरासेनाग्निहोत्रपदस्य यागनामपरत्वेन तत्र रूढत्वात् इह तु देवताकाङ्क्षानिरासार्थम् अग्नौ होत्रमिति व्युत्पत्तिकल्पनेनाग्निदेवताकत्वरूपोपाधिहोत्रगुणयोगाद्गौणत्वस्यापि ज्ञापितत्वात् नानार्थशक्तिकल्पने गौरवादिति प्राप्ते उच्यते प्राप्ते कर्म्मणि गुणद्वयविधाने वाक्यभेदापत्तेः तथाहि किं मास एव विधीयते उतोपसद्भिश्चरित्वेति उपसदपि, नाद्यः नित्याग्निहोत्रे उपसदोऽप्राप्तत्वेन तस्यापि विधातव्यत्वादित्युभयगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः प्रधानानुवादेन गुणद्वयविधाने प्रधानापूर्व्वस्य प्राप्तत्वेन गुणानां फलोपकारकाङ्क्षतया एकगुणविधानेनाकाङ्क्षानिवृत्तौ विध्यन्तरं प्रति आकाङ्क्षामुत्थाप्य वाक्यान्तरकल्पनेनाग्निहोत्रं मासं कुर्य्यात् अग्निहोत्रमुपसदनन्तरं कुर्य्यादिति विधिद्वये पर्य्यवसानात् अपूर्व्वद्वयं विधेयं स्यात् तत्र प्रत्येकगुणानुष्ठाने प्रत्येकमपूर्व्वमित्यपूर्व्वद्वयं मिलितानुष्ठाने च प्रत्येकजन्यापूर्व्वद्वयम् उभाभ्यां विलक्षणमपूर्व्वं वा जन्यत इति गौरवं विशिष्टैककर्म्मविधाने गुणानां प्रधानस्वरूपनिर्व्वाहकाङ्क्षतया साङ्गप्रधानजन्यमेकमेवापूर्व्वं विधेयं स्यादित्यपूर्व्वैक्यादेकार्थविधिः । अतएवोक्तं "प्राप्ते कर्म्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः" । विध्यन्तरप्राप्ते प्रधाने अनेकगुणो विधातुं न शक्यते वाक्यभेदापत्तेरिति शेषः अप्राप्ते तु प्रधाने बहवोऽपि गुणा एकयत्नत एकवाक्यात् विधीयन्ते नानागुणविशिष्टैकप्रधानविधिसम्भवेनापूर्व्वैक्यादित्यर्थः । न चैकगुणविशिष्टापरगुणो विधेयः यथाग्निहोत्रमुपसदनन्तरं मासं कुर्य्यादिति न वाक्यभेद इति वाच्यम् गुणानां परस्परं विशेषणविशिष्यभावेनान्वयबोधे निराकाङ्क्षत्वात् तथाच जैमिनिसूत्रं "गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्" । गुणानां विशेषणानां अङ्गानाञ्च परस्परमसम्बन्धः विशेष्यविशेषणभावेन नान्वयः परार्थत्वात् द्वयोरपि विशेष्यान्वयित्वात् तथासत्येव कथं नान्वयस्तत्राह समत्वात् द्वयोरेव परत्राकाङ्क्षतया तुल्यरूपत्वात् न परस्परं गुणप्रधानभावः । यत्तु परस्परवैशिष्ट्येन गुणद्वयैकविधित्वे विनिगमकाभावादुभयोरपि विशेष्यत्वेन विशेषणत्वेन च विधेयत्वेन वाक्यभेद इति, तन्न विनिगमकाभावेन वाक्यस्य द्वैविध्येऽपि नापूर्व्वभेदकल्पना किन्तु कारणतावच्छेदकभेदेन कारणभेदमात्रम् अन्यथा दृष्टवाक्यभेदस्य विशिष्टैकप्रधानविधिपक्षेऽपि सम्भवात् । किञ्चोपसदानन्तर्य्यविशिष्टे माससाध्यत्ववैशिष्ट्यं माससाध्यत्वविशिष्टे वा उपसदानन्तर्य्यवैशिष्ट्यमिति विनिगमकाभावात् । न चैकत्र द्वयमिति न्यायेन विशेष्ये युगपद्विशेषणद्वयमिति वाच्यं वेदे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यौत्सर्गिकत्वात् । किञ्च विशेष्यविशेषणभावस्य द्वैविध्येऽपि विशिष्टस्यानतिरिक्ततया कारणैक्यात् कार्य्यैक्याच्च न कार्य्यकारणभावभेदोऽपि एकाङ्गापूर्व्वं प्रत्येव परस्परसापेक्षतया उभयोर्हेतुत्वादिति वाक्यार्थैक्यान्नोक्तभेदरूपवाक्यभेदो दोषाय कारणतावच्छेदकगौरवञ्च । विशिष्टविधिपक्षेऽपि तुल्यमित्यास्तां विस्तरः" ।

तथाचैतादृशलाघवार्हं द्वितकौण्डपायिनामयनप्रकरणपाठ एव कर्म्मान्तरत्वे प्रमाणं तथाच सिद्धान्तसूत्रम् "प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वमिति" अतएव प्रकरणाद्वाक्यस्य बलीयस्त्वात् गत्या निर्व्वाग्निहोत्रस्योपस्थित्या गुणविधिरित्यपि निरस्तं तस्योक्तगौरवपराहतत्वात्। एवञ्च गौण्याग्निहोत्रपदप्रयोगस्तद्धर्म्मातिदेशार्थः अतएव "द्वैतशास्त्रादौ चाग्निहोत्रो गौणस्तद्धर्म्मप्राप्त्यर्थः कौण्डपायिनामयन इवाग्निहोत्रशब्द इति" श्राद्धविवेकः।

कुण्डपाय्य पु० कुण्डेन कुण्डाकारेण चमसेन पीयते सोमोऽत्र आधारे यत्–पा० युगागमश्च। कुण्डपायिनामयनयननामके सत्रभेदे "यस्ते शृङ्गवृषो नपात् प्रणपात् कुण्डपाय्यः" ऋ० ८,१७,१२

कुण्डभेदिन् पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे, "अनाधृष्यः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः" भा०आ० ६७अ०

कुण्डल पुंन० अर्द्धर्चा०। कुण्डते कुण्ड्यते कुडि–दाहे कुडिरक्षायां वा कर्त्तरि कर्म्मणि वा इषा०कलच्, कुण्डं कुण्डाकारं लाति ला–क कुण्डस्तदाकारोऽस्त्यस्य सिध्मादित्वात् लच् वा। १कर्णभूषणभेदे "कनककुण्डलवान् किरीटी" विष्णुध्या० २वलये ३वेष्टने मेदि० "मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च" सुश्रु० "अथैतान्युपकल्पयीत समावर्त्तमाने मणिकुण्डले वस्त्रयुगमित्यादि" आश्व० गृ० कुण्डले आबध्नीत" तत्रैव" ते च सौवर्णे एव यथाह मनुः "यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले" "ताडङ्काचलकपालकुण्डला" रघुः

कुण्डलना स्त्री कुण्डलं वेष्टनं करोति कुण्डल+णिच्–भावे युच्। वेष्टनकरणे (वेड़ा देओया) "फणिभाषितभाष्यफक्किका विषमां कुण्डलनामवापिता" नैष०।

कुण्डलिका स्त्री मात्रावृत्तभेदे तल्लक्षणं यथा "कुण्डलिका सा कथ्यते प्रथमं दोहा यत्र। योलाचरणचतुष्टयं प्रभवति विमलं तत्र। प्रभवति विमलं तत्र पदयतिसुललितयमकम्। अष्टपदी सा भवति विमलकविकौशलगमकम्। अष्टपदी सा भवति सुखितपन्नितनण्डलिका कुण्डलिनायकभणिता विबुधकण्ठे कुण्डलिकेति"

कुण्डलिन् पुंस्त्री कुण्डलं पाशाकारं वेष्टनं वा अस्त्यस्य इनि। १सर्पे स्त्रियां ङीप् २वरुणे तस्य पाशास्त्रवत्त्वात् तथात्वम्। ३मयूरे पुंस्त्री मेदि० ४चित्रमृगे ५वेष्टनयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च (जिलेपी) इतिख्याते पक्वान्नभेदे भावप्र० तत्पाकप्रकारो दर्शितो यथा "नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुशलो जनः। प्रस्थार्द्धं परिमाणेन दध्नाऽम्लेन प्रलेपयेत्। द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम्। घृतमर्द्धशरावञ्च घोलयित्वा घटे क्षिपेत्। आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदम्लताम्। ततस्तत्तु क्षिपेत्पात्रे सच्छिद्रे भाजने तु तत्। परिभ्राम्य परिभ्राम्य तत् सन्तप्ते घृते क्षिपेत्। पुनः पुनस्तदावृत्त्या विदध्यान्मण्डलाकृतिम्। तां सुपक्वां घृतान्नीत्वा सितापाके तनुद्रवे। कर्पूरादिसुगन्धेन स्नपयित्वोद्धरेत्ततः। एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा। धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या च क्षिप्रतर्पणी"।

तन्त्रसारप्रसिद्धे मूलाधारस्थिते षट्चक्रमध्यवर्त्तिन्यं देवीभेदे यथा "ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूक्ष्मां मूलाधार निवासिनीम्। तामिष्टदेवतारूपां सार्द्धत्रिवलयान्विताम्। कोटिसौदामनीभासां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम्। तामुत्थाप्य महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधकः। उद्यद्दिनकरोद्द्योतां यावच्छ्वासं हृदासनः। अनेनाप्रमयान्यं समाहितमनाश्चिरम्। तत्प्रभापटलव्याप्तं शरीरमपि चिन्तयेत्" इति

कुण्डशायिन् पु० धृतराष्ट्रस्य पुत्रभेदे "अपराजितः कुण्डशायी विशालाक्षो दुराधरः" भा० आ०११७अ०

कुण्डाशिन् पु० धृतराष्ट्रस्य पुत्रभेदे। "कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका" भा० आ० ११७अ०। "अमृते जारजः कुण्डोमृते भर्त्तरि गोलकः। यस्तयो रन्नमश्नाति स कुण्डाशीति कथ्यते"देवलोक्ते २कुण्डगोलयोरन्नभक्षके त्रि० स्त्रियां ङीप् "अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी" मनुः "अव्रती वृषलीभर्त्ता कुण्डाशी सोमविक्रयी" भा० आनु०१४२अ०

कुण्डिक पु० कौरवे राजभेदे। "धृतराष्ट्रोऽथ राजासीत् तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः। हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः" भा० आ० ९४" अयञ्च धृतराष्ट्रः दुर्य्योधनपितुर्भिन्नः कुरुवंश्यः तत्रैव विस्तरः।

कुण्डिका स्त्री कुडि–ण्वुल्। १कमण्डलौ हेमच०। २ पिठरे (कुँड़ि) शब्दच०।

कुण्डिन् त्रि० कुडि–णिनि–कुण्ड+अस्त्यर्थे इनिर्वा। १कुण्डयुक्ते स्त्रियां ङीप् "रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः-कुण्डी त्रिदण्डधृक्" भा० व० २७७अ० "दण्डी छत्री च कुण्डी च द्विजानां भारवाहका"भा०व०१४अ० इत्युक्ते २शिवे पु० "रत्नभाण्डभेदे स्त्री "सन्ति निष्कसह-

स्तापि कुण्डिन्यो भरिताः शुभाः” भा०स०५६अ०”कुण्डि-न्यः पालभेदाः “भार्गाडन्य इति वा पाठः” नीलक०। कुण्डिन इति पाठस्तु प्रामादिकः

कुण्डिन पु० कुरुवंश्ये नृपभेदे। १कुण्डिकशब्दे उदा० २भो-जदेशस्थे पुरभेदे न०“कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष! भोजपुत्रस्य शासनात्” हरिवं० १०४ अ० तच्च दक्षिणदेशस्थम्। “राजर्षेर्यादवस्यासीद्विदर्भो नाम वै सुतः। विन्ध्यस्य दक्षिणे पार्श्वे विदर्भां यो न्यवेशयत्। क्रथकौशिकसु-ख्याश्च पुत्रास्तस्य महात्मनः। बभूवुर्वीर्यसम्पन्नाः पृथग्वंशकरा नृपाः। तस्यान्ववाये भीमस्य जज्ञिरे शृणुयो नृप!। क्रथस्य त्वंशुमान् वंशे कैशिकस्य तु भीष्मकः। हिरण्यरोमेत्याहुर्यं दाक्षिणात्येश्वरं जनाः। अगस्त्यगुप्तामाशां यः कुण्डिनस्थोऽन्वशान्नृपः”। “विनाशिनः कुण्डिनमण्डनायितम्” नैष०। “तस्माद् पावर्त्तत कुण्डिनेश्वरः” रघुः ३ऋषिभेदे पु०। तस्य गोत्रा-पत्यम् गर्गा० यञ्। कौण्डिन्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री “ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कौण्डिन्याय तक्रम्। बहुषु तस्य लुक्। कुण्डिनास्तद्गोत्रापत्येषु भूम्नि। “कुण्डि-नानां वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति” आश्व० श्रौ०१२, १५.०२.

कुण्डीर पुं कुडि-ईरन्। १मनुष्ये २बलवति त्रि० धरणी।

कुण्डृणाची स्त्री कुटिलगतौ। “पताति कुण्डृणाच्या” ऋ०१।२९।६० “कुण्डृणाच्या—वक्रया गत्या” भा०।

कुण्डोद् पु० भारतप्रसिद्धे पर्व्वतभेदे “कुण्डोदःपर्व्वतोरम्यो बहुमूलफलोदकः नैषधस्तृषितोयत्र जलं शर्म्म च लब्ध-वान्” भा०व० ८७अ०।

कुण्डोदर पु० कुण्ड इव उदरमस्य। १नागभेदे। कर्क्करा-कर्क्करो नागौ कुण्डोदरमहोदरौ” भा०आ० ३५अ०। २कुण्डसमोदरयुक्ते त्रि०। ततःक्षेपे “उदराश्वेषु” पा० परेषु पूर्व्वमन्तोदात्तम्।

कुत आस्तरणे सौ०प०सक०सेट्। कोतति अकोतीत्। चुकोत।

कुतनु पुं कुत्सिता तनुरस्य। १कुवेरे त्रिका० कुवेरशब्दे व्युत्पत्तिः २कुत्सितदेहान्विते त्रि०। कुगतिस०। ३कुत्सि-तदेहे स्त्री।

कुतन्त्री स्त्री कुगतिस०। कुत्सितायां वीणायाम्। मेद०। २क्षुद्रदण्डे स्त्री। “स ददर्श समांसस्य कुतन्त्रीं विततां मुनिः” (विश्वामित्रः) भा०शा०१४१अ०“कुतन्त्रीं दण्डिकाम्” नीलकण्ठः।

कुतप पु०कुत्सितं पापं तपति कुं भूमिं तपति—तप—अच् कुत-कपत् वा। १सूर्य्ये २अग्नौ ३अतिथौ ४गवि ५भागिनेये ६द्विजातौ च ७दौहित्रे ८वाद्यभेदे ९नेपालकम्बले १०कुश-तृणे च न०मेदि०। पञ्चदशधा विभक्तदिनस्याष्टमे ११भागे अमरः अर्द्धरा०दि “मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपाल-कम्बलम्। रौप्यं दर्भास्तिलाः गावः दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः” इति स्मृत्युक्तेषु अष्टसु पदार्थेषु। “कुत्सितं पाप-मित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः। अष्टावेतेयतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः” इति स्मृत्युक्तेस्तेषां तथात्वम्। “अह्नो-मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्व्वदा। तत्राष्टमो मुहूर्त्तोयः स कालः कुतपःस्मृतः” स्मृतिः। स च एकोद्दिष्टश्राद्धारम्भकालः “कुतपप्रथमे भागे एको-द्दिष्टमुपक्रमेत्। आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्म-वान्” कालमा० व्यासोक्तेः। “आवर्त्तनं पश्चिमदिगव-स्थितच्छायायाः पूर्व्वपदिग्गतिकालः कुतपशेषपदस्तु इत्यर्थः” रघु०। “आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः। विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लङ्घ-येत्” गौतमः। “दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः। स कालः कुतपोज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयम्” मत्०पु०“त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः” मनूक्तौ दौहित्रतिलानां पृथगभिधानात् कालपरता। तथाच तत्रैव व्याख्यातम् दौहित्रादौ परिभाषि-कत्वमिति विवेकः। ज्योत्स्नादि० मत्वर्थ्याम् अण्। कौतप तद्विशिष्टकालादौ त्रि०।

कुतस् अव्य० कस्मात् किम्+तसिल् किमः कुः। १कस्मादि-तिहेतुविषये १प्रश्ने २निश्चये च मेदि०। ३आक्षेपविषये हेतौ “मदमूढबुद्धिषु विवेकिता कुतः?” माघः “कुतस्त्वा कश्म-लमिदं विषमे समुपस्थितम्” गीता। “कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यात् कथमसतः सज्जायेत” श्रुतिः। ततः आक्षे-पातिशयार्थे तरप् तमप् वा आमु०च० कुतस्तराम् कुतस्त-माम् आक्षेपविषयहेत्वतिशये अव्य० ततोभवार्थे त्यप्। कुतस्त्य कुतोभवे त्रि०। “कुतस्त्यं भीरु! यत्तेभ्यो द्रुह्य-द्भ्योऽपि नमामहे” भट्टिः।

कुतुक न० कुत वा० उकङ्। १कौतूहले फलनिरपेक्षतया कर्त्तुमौत्सुक्ये अमरः। “क्रमविगलितपुच्छैरभिमत-मास्तां वधेन किं शिखिनः। कुतुकिनि! पुनर्न लाभो वि-धुरविकम्बं वनं भविता” टट्टुटः। ततो युवा० स्वार्थे अण्। कौतुक कौतूहले न०।

कुतुप पुं न० कुतू+डुप्। १पञ्चदशधा विभक्तदिवसस्याष्टमांशे शब्दरत्ना०। कुत्वाः ह्रस्वा डुपच्। (कोटकुपा) चर्म्ममये ह्रस्वे २स्नेहपात्रे पु० अमरः।

कुतुम्बुरु न० कुत्सितम्०। कुत्सिततिन्दुकीफले शब्दचि०

कुतू स्त्री कुत–बा० ऊ। चर्म्ममये स्नेहपात्रे (कुपो) अमरः

कुतू(कू)णक पु० "कुतू(कू)णकः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि। जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरं च स्रवेन्मुहुः। शिशुः कुर्य्याल्ललाटाक्षिकूटनासावघर्षणम्। शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः" इति माधवनिदानोक्ते बालानां नेत्रवर्त्मरोगभेदे (कुथा)

कुतूहल न० कुतं चर्म्ममयं स्नेहपात्रमिव हृदयं हलति हल–अच्। अपूर्व्वदर्शनादिजन्यातिशयजन्ये चेष्टाभेदे फलनिरपेक्षतया चिकीर्षिते १कौतुके अमरः "प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत्" नैष०। "कुतूहलाधारगिरोपवेशम्" भट्टिः। "अयस्ति मे शकुन्तलादर्शनं प्रति कुतूहलम्" शकु० २प्रशस्ते २अद्भुते च त्रि०हेमच०। "रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात् कुतूहलम्" सा० द० उक्ते ४नायकयोर्भावभेदे न०। तारका० इतच्। कुतूहलित जातकौतुके त्रि०। स्वार्थे युवा० अण्। कौतूहल कौतुके न० अमरः।

कुतृण न०। कुत्सितम्०। (पाना) कुम्भराम् शब्दर०।

कुतोनिमित्त त्रि० कुतः किं निमित्तं यस्य किम्+प्रथमार्थे तसिल् ब०व्री०। किन्निमित्ते किंहेतुके। "कुतोनिमित्तः शोकस्ते" रामा०।

कुत्र अव्य०किम्+सप्तम्याः त्रल् किमः कुः। कस्मिन्नित्यर्थे प्रश्नविषये आक्षेपविषये च अधिकरणे "हा सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा कुत्र दृष्टा" महानाट० "कुत्राशिषः श्रुतिसुखा मृगतृष्णिरूपाः" भाग०७।६।२५। ततो भवार्थे त्यप्। कुत्रत्य कुत्रभवे त्रि०"कस्यापि कुत्रत्य इहापि कस्मात्" भाग० ५।१०।२०।

कुत्रचित् अव्य० कुत्र+चित् द्वन्द्व०। क्वचिदित्यर्थे अस्माकस्येन कस्मिन् देशे काले वेत्यर्थे। "असुरेभ्योभयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित् क्वचित्"भा० व०१४२अ०। कुत्रचित् देशे कस्मिंश्चित् काले इत्यर्थः। पा० अमरमते पदद्वयमिति भेदः। "विधिष्टं कुत्रचिद्बीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव तु कुत्रचित्" मनुः। चन। कुत्रचन तदर्थे अव्य०।

कुत्स निन्दने चुरा० आत्म० सक० सेट्। कुत्सयते अचुकुत्सत कुत्सयाम् बभूव आस चक्रे। कुत्सयमानः कुत्सयित्वा सं कुत्स्य। कुत्स्यः कुत्सितः कुत्सनं कुत्सा कुत्सः। कुत्सना। कर्म्मणि कुत्स्यते अकुत्सि अकुत्सिषाताम्-अकुत्सयिषाताम् "यत्कुत्सभाज्जनेन शतक्रतुः" ऋ० १।६३।२। कुत्सायशुष्णमश्रुषम्" ऋ० ४।१६।१२ "कुत्सितानि कुत्सनैः" पा०। कुत्सकः। "परिवित्तिः परिवेत्ता यज्ञमोयश कुत्सकः" भा०शा०२४०अ०। "यदाऽस्यैव कर्म्म मासाद्य सक्तं नावधीतुर्भीमं कुत्सयित्वा वचोभिः" भा० व्रो० अ० "नास्तिक्यम् वेदनिन्दाश्च देवतानाञ्च कुत्सनम्" मनुः। "नेतच्छक्यं त्वया वेत्तुं लक्ष्यनित्येन कुत्सयन्" भा०आ० ५२८६श्लो०। अत्र परस्मैपदमार्षम्

कुत्स प० कुत्सयते संसारं कुत्स–अच्। १ऋषिभेदे तस्यापत्यम् ऋष्यण्। कौत्स तदपत्ये पुंस्त्री "कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः" रघुः। बहुषु तस्य "अत्रिभृगु कुत्सेति" पा० लुक्। कुत्साः तदपत्येषु। क–बा० स प्रत्य०। २कुर्वति त्रि०। "कुत्साएते हर्य्यश्वाय" ऋ० ७।२५।५। "कुत्साः कुर्व्वाणाः। करोतेः कुत्सशब्दनिष्पत्तिः" भा०। ततः चत्वा०चतुरर्थ्यां फक्। कौत्सायन तद्भिर्व्वृत्तादौ त्रि०।

कुत्सकुशिकिका स्त्री कुत्सानां कुशिकानां च मैथुनम् "द्वन्द्वाद् वुन्वैरमैथुनयोः" पा० मैथुने वुन्। कुत्सगोत्राणां कुशिकगोत्राणाञ्च स्त्रीपुंसां मैथुने।

कुत्सन न० कुत्स–भावे ल्युट्। १निन्दने "देवतानाञ्च कुत्सनम्"मनुः। कुत्स्यते ऽनेन करणे ल्युट्। २निन्दाकारणधर्म्मे उपचारात् ३तद्युक्ते त्रि०। "कुत्सितानि कुत्सनैः"पा०। वैयाकरणखसूचिः। प्रश्नविस्मरणार्थखसूचित्वेन धर्म्मेण वैयाकरणस्य निन्दनात् तादृशधर्म्मस्य कुत्सनत्वम् तद्वत्त्वाञ्च खसूचकस्य तथात्वम्।

कुत्सला स्त्री कुत्स–कर्म्मणि बा० कलच् कुत्सं निन्दां लाति ला–क वा। नीलीवृक्षे शब्दच०। तस्य क्रयविक्रययोः निन्दितत्वात् तथात्वम् नीलीशब्दे विवृतिः।

कुत्सा स्त्री कुत्स–भावे अ। निन्दायाम् अमरः। "गुरुकुत्सामतिश्च या" भा०अनु०६५८८ श्लोकः।

कुत्सित न० कुत्स–कर्म्मणि क्त। १कुष्ठनामौषधौ (कुड़) राजनि० २निन्दिते त्रि०"कुत्सितानि कुत्सनैः" पा०। भावे क्त ३निन्दायाम् न० [अकुन्थीत् चुकुन्थ कुन्थ्यात्

कुथ क्लेशे (कोँ थपाड़ा)इदित् भ्वादि०अक०सेट्। कुन्थति

कुथ पूतिगन्धे दिवा० पर० अक०प०सेट्। कुथ्यति अकोथीत्। प्रतिकुथ्यति णिचि कोथयति (पौँ था) निष्कमने। तस्य

पूतिभावस्याभनत्वात्तथात्वम्। "अप्रकाशे देशे कोथयेत्" सुश्रुतः।

कुथ पुंस्त्री० कुथ—पूतीभावे क कुन्थ—निष्कर्षे—क नलोपोवा। "कुथा १कन्था समाख्याता कुथः स्यात् २कारिकम्बलम्। कुथः ३कुशः कुथः ४कीटः ५प्रातःस्नायी द्विजः कुथः, इत्युक्तेष्वर्थभेदेषु लिङ्गभेदस्तु रूपभेदादुदर्कवः। "कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम्"। "आश्लिष्टभूतलकुथसैन्यगजच्छलेन" माघः। "गतयश्च कुथांस्तत्र भित्त्वा सकुपाहरन्" भा० स० ५१अ०। हस्तिकम्बले पुंस्त्री अमरः। "महत्या कुथयास्तीर्णां पृथिवीलक्षणाङ्कया" रामा०। "तत्र कुथे "शाद्वलेषु यदाशिश्ये वनान्ते वनगोचरा। कुथास्तरणतल्पेषु किं स्यात् सुखतरं ततः" रामा०।

कुथुम पु०सामवेदशाखाभेदे। तं वेत्ति इनि। कुथुमिन् अण् वा। कौथुम तच्छाखाध्यायिनि। सामवेदशब्दे विवृतिः। कुथुमिना प्रोक्तमधीयते अण् नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिसमाधिकुथुमीत्यादि" वा०टिलोपः। कौथुम तत्प्रोक्ताध्यायिषु भूम्नि लि०।

कुथोदरी स्त्री कुम्भकर्णपौत्र्यां निकुम्भदुहितरि। सा च कल्किना हता यथाह कल्किपु० १६अ०

"मुनय ऊचुः। शृणु विष्णुयशःपुत्र! कुम्भकर्णात्मजात्मजा। कुथोदरीति विख्याता गगनार्द्धसमुत्थिता॥ कीलकञ्चस्य महिषी निकञ्जजननी च सा। हिमालये शिरः कृत्वा पादौ च निषधाचले॥ शेते स्तनं पाययन्ती निकञ्जं प्रस्नुतस्तनी। तस्या निश्वासवातेन विवशा वयमागताः॥ दैवेनैव समानीताः प्राप्तास्तव पदाम्बुजम्। मुनयो रक्षणीयास्ते रक्षःसु च विपत्सु च॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा कल्किः परपुरञ्जयः। सेनागणैः परिवृतो जगाम हिमवद्गिरिम्"।

इत्युपक्रम्य तया सह युद्धे ससैन्यकल्केस्तदुदरवेशमुपवर्ण्य "कल्किः कमलपत्राक्षः सुरारातिनिसूदनः। वाणाग्निचेलचर्मभ्यां कम्बलैर्योनदारुभिः। प्रज्वाल्योदरमध्येन करवालं समाददे॥ तेन खड्गेन महता कुक्षिं निर्भिद्य बन्धुभिः। बलिभिर्भ्रातृभि र्वीरैर्वृतः शस्त्रास्त्रपाणिभिः। बहिर्बभूव सर्वेशः कल्किः कल्कविनाशनः। सहस्राक्षो यथा वृत्रकुक्षिं दम्भोलिनेमिना॥ योनिरन्ध्राद्गजरथास्तुरगाश्चाभवन् बहिः। नासिकाकर्णविवरात् केऽपि तस्या विनिर्गताः। ते निर्गता सानुचराः सैनिका रुधिरोक्षिताः। तां विव्यधुर्निः-क्षिपन्तीं तरसा चरणौ करौ॥ ममार सा भिन्नदेहा भिन्नकुक्षिशिरोधरा"। [कुदत्। धातुपाठः।

कुद्द मिथ्योक्तौ चु० सक० उभ० सेट्। कोद्दयति ते। अचू-

कुद्दाल पु० कुं भूमिं दलति दल—भेदने अण् उप०स०। कुद्दाले (कोदाल) रमानाथः।

कुदिन न० कोः पृथिव्याः भ्रमणेन दिनम्। १सावनदिने। तदुक्तं सू० सि०। "उदयादुदयं भानोः सावनं तत् प्रकीर्त्तितम्। सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः" 'सूर्यस्योदयादुदयकालमारभ्याव्यवहितोदयकालपर्यन्तं यत् कालात्मकं तत् सावनं मानमीरितम्। एतेनोदयद्वयान्तरात्मककालस्य गणनया सावनानि वसुद्व्यष्टाद्रीत्यादिना मध्यमाधिकारोक्तानि भवन्ति। तदुपयोगप्रकारमाह। यज्ञकालविधिरिति यज्ञस्य यः कालस्तस्य गणना तैः सावनैः। तुकारोऽन्यमाननिरासार्थकैवकारपरः" रङ्गना०। निरुपपदसावनदिनस्य सूर्यसम्बन्धिसावनदिनपरत्वं युगे तत्संख्या च तत्रैव दर्शिता यथा

"उदयादुदयं भानोर्भूमिसावनवासराः" ॥

"ननु भोदया भगणैरित्यादिना पूर्वं सर्वेषां सावनदिवसा उक्ता इत्यत कस्य पाह्या इत्यतः सूर्यसावनस्वरूपकथनच्छलेनोत्तरमाह। उदयादिति। सूर्यस्योदयकालमारभ्याव्यवहिततदुदयकालपर्यन्तं यः कालः स एको दिवसः। इति ये दिवसास्ते भूमिसावनवासराः। भूदिवसा उदयस्य भूसम्बन्धेनावगमात् सावनदिवसा इत्यर्थः। तथा च निरुपपदसावनभूमिशब्दाभ्यां सूर्यस्य वासरा एव नान्येषां सोपपदत्वाभावादिति भावः" रङ्गना०। ते कियन्त इत्यतस्तत्प्रमाणमाह "वसुद्व्यष्टाद्रिरूपाङ्क सप्ताद्रितिथयो युगे" सू०सि०। "अष्टाश्विगजरूपभूगोनगसप्तपञ्चभूमिता १५७७९१७८२८ युगे सूर्यसावनदिवसाः" रङ्गना०। सि०शि०अन्ययोक्तं यथा "भूदिनानि शरवेदभूपगोसप्तसप्ततिथयोऽयुताहताः १५७७९१६४५०००० । भभ्रमास्तु भगणैर्विवर्जिता यस्य तस्य कुदिनानि तानि वा" सि०शि०।

"एषामुपपत्तिः प्रागेवोक्ता। एकस्मिन् रविवर्षे यावन्तो भभ्रमाः स्युस्तावन्त एवैकोना रविसावनदिवसा भवन्ति। यतो रविः प्राग्गत्या एकं पर्यायं गतः। अतो भगणभं स्वयोना भभ्रमाः कुहा भवन्ति। एवमन्येषामपि यहाणां कुदिनानि स्युरित्युपपन्नम्" प्रमि०।

"इनोदयद्वयान्तरं तदर्कसावनं दिनम्। तदेव मेदिनी-

दिनं भवासरस्तु मध्यमः” इति सिद्धान्तशिरोमणिः। “इनोदयद्वयान्तरमिति। अर्कोदययोरन्तरं यत् तदर्कसावनं दिनम्। तदेव कुदिनसंज्ञं ज्ञेयम्। अतोऽपि पूर्वत्रकालवर्षादिकल्पना। कलार्कग्रहणमुपलक्षणं तेनान्येषामपि ग्रहाणां तदुदयद्वयान्तरं तत्सावनमिति” प्रमि०।

तद्दिवसस्य कार्यविशेषे व्यादर्त्तव्यतामाह सू०सि०— “सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमा ग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते”।

“सूतकं जन्ममरणसम्बन्धि। आदिपदग्राह्यं चिकित्सितचान्द्रायणादि तस्य परिच्छेदो निर्णयः। दिनानियमाश्चेद्धरवर्षेश्वराः। तथा—मध्यमे। ग्रहाणां गतिर्मध्यमा। तुकारात् स्फुटगतेर्निरासः तस्याः प्रतिक्षणं वैलक्षण्याद्दिनसम्बन्धस्याभावात्। एतेन स्फुटगत्या स्फुटग्रहस्य चालनं निरस्तं स्थूलत्वादिति सूचितम्। सावनमानेन। एवकारादन्यमाननिरासः” प्रमि०।

“प्रायश्चित्तं सूतकादौ चिकित्सा यज्ञाद्यैवं कर्म वारादिकं च। शास्त्रे क्वचित् खेचराणां च चारा विज्ञातव्याः सावनात् भास्करीयात्” श्रीपतिः॥

कुत्सितभूमिदिनादयोऽप्यत्र। २ज्योतिषनिषिद्धे दिने च

कुदृष्टि स्त्री कुत्सिता दृष्टिः ज्ञानम्। वेदवाह्यतार्किककल्पनायाम्। “या वेदवाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः” मनुः।

कुदेह पु० कुत्सितो देहोऽस्य। १कवेरे २कुत्सितदेहयुक्ते त्रि०। कुगतिस० ३कुत्सिते देहे पु०। कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टेः” भाग०५।१३।१।

कुद्दार पु० कुं पृथ्वीं दारयति दृ—विदारे अण् पृषो०। १कुद्दाले भूमिविदारणास्त्रे २कोविदारवृक्षे अमरटीका।

कुद्दाल पु० कुं भूमिं दलति दल—अण् उप०स०पृषो०। १कोविदारे वृक्षे अमरटी० २भूमिदारणास्त्रे (कोदाल) मेदि०। “अमाभाद्य बिलं तस्याखनन् सागरात्मजाः। कुद्दालैर्हुद्धकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः” भा०व० १०७अ०। “कुद्दालं दालपिटकं प्रकोष्ठं कांस्यभाजनम्” भा०शा० २२८अ०। हस्त्यादि० बहुव्रीहौ एतत्पूर्वस्य पादस्य नान्त्यलोपः कुद्दालपादः। स्वार्थे क। कुद्दालक तदार्थे।

कुद्मल न०कुड्मल+पृषो०। विकाशोन्मुखे पुष्पमुकुले अमरटी०

कुद्य न कुद—क्यप्। भित्तौ अमरटीका।

कुद्र मिथ्योक्तौ इदित् चु०उभ०सक०सेट्। कुन्द्रयति अचुकुन्द्रत्। प्रतिकुन्द्रयति नोपधकरणेनैव इसिद्धौ इदित्करणं स्वरार्थम्।

कुद्रङ्क पु०कुत्सितः रङ्कुविङ्गमस्य पृषो०। मञ्चोपरिस्थे मण्डपे त्रिका०।

कुद्रङ्ग पु०कुत्सितोरङ्गोयत्र पृषो०। मञ्चकोपरिस्थे मण्डपे हारा०

कुद्रव पु०कुं भूमिं द्रवति द्रावयति द्रु—अन्तर्भूतण्यर्थे—अच्। कोद्रवे धान्यभेदे (कोदो) भरतः। [पुंस्त्री०।

कुद्रि पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यं स्त्र्याद्या० ढञ्। कौद्रेय तदपत्ये

कुधान्य न० कुत्सितं धान्यं कुगतिस०। कुत्सिते धान्यभेदे स च सुश्रुते गुणसहितोदर्शितोयथा “कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधूलिकानान्दीमुखकुरुविन्दगवेधुकावरुकतोलपर्णीमुकुन्दकवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः”॥ उष्णाः कषायमधुरा रूक्षाः कटुविपाकिनः। श्लेष्मघ्ना बद्धनिष्यन्दा वातपित्तप्रकोपणाः। कषायमधुरास्तेषां शीतपित्तापहाः स्मृताः। कोद्रवश्च नीवारःश्यामाकश्च शान्तनुः। कृष्णा रक्ताश्च पीताश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गवः। यथोत्तरं प्रधानाः स्युः रूक्षाः कफहराः स्मृताः। मधूली मधुरा शीता स्निग्धा नान्दीमुखी तथा। विशोषी तत्र भूयिष्ठं वरकः समुकुन्दकः। रूक्षा वेणुयवा ज्ञेया वीर्योष्णाः कटुपाकिनः। बद्धमूत्राः कफहराः कषाया वातकोपनाः”

कुध्र पु० कुं पृथिवीं धारयति धृ—मूलविभुजादि० क हृत०। महीध्रे पर्वते हेमा०।

कुनक पुंस्त्री करटे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कुनख पु० कुत्सितो नखोऽत्र। सुश्रुतोक्ते रोगभेदे (कुनि) तल्लक्षणं तत्रैवोक्तं यथा। “अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः। भवेत् कुनखं विद्यात् कुलीनमिति संज्ञितम्”। कुनखे शिविरप्येष” सुश्रु०। ६ब०। कुत्सितनखयुक्ते त्रि०स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष्।

कुनखिन् त्रि० कुनखो रोगोऽस्त्यस्य इनि। कुनखरोगयुक्ते स च रोगो मुक्ताविशिष्टसुवर्णस्तेयरूपजन्मान्तरीय महापातकचिह्नं यथाह विष्णुः “अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति कुष्ठ्यतिपातकी, ब्रह्महा यक्ष्मी, सुरापः श्यावदन्तकः, सुवर्णहारी कुनखी गुरुतल्पगो दुश्चर्मा”। “कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं चरित्वा तद्धनं त्यावदुरेयाताम्” विष्णुः। स्त्रियां ङीप्। स च रोगः गर्भावस्थायां मातुर्दोषभेदाज्जायते तदुक्तं सुश्रुते “दिवास्वपन्त्याः स्वापशीलोऽञ्जनादन्धो रोदनात् विकृतदृष्टिः स्नानानुलेपनात् दुःखशीलस्तैलाभ्यङ्गात् कुष्ठी नखा-

वकर्त्तनात् कुनखीत्यादि। कुनखी च श्राद्धकाले वर्ज्जनीयः यथाह मनुः "वर्ज्याःस्युर्हव्यकव्ययोः। प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः"। "दुश्चर्म्मा कुनखी कुष्ठी मायावी कुण्डगोलकौ, वर्ज्जनीयाः प्रयत्नेन" भा०अ० १६८। श्राद्धे वर्ज्जनीयोक्तौ।

कुनट पु० कुत्सितं नटति–नट–अच्। १श्योनाकभेदे राजनि० गौरा०ङीष्। कुनटी २मनःशिलायाम् अमरः ३धन्याके राजनि०। कुत्सितोनटः कुग०स०। ४कुत्सिते नटे पु०।

कुनन्निन् पु० ईषत् नन्नोऽस्त्यस्य इनि। मरुबके त्रिका०। तस्य फलेषु ईषन्नन्नाकारत्वात्तथात्वम्।

कुनह(ट) पु० कूर्म्मविभागे बृह०सं० ऐशान्यामुक्ते १देशभेदे "ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्ये" त्युपक्रमे "भल्लोपमीलजटासुरकुनह(ट)खसकुचिकाख्याः" इति तत्रोक्तत्वात्। कु+नह–अच्। २कुत्सितबन्धके त्रि०।

कुनाथ पु० कुत्सितोनाथः। १कुत्सितपालके। "कुनाथस्याजितात्मनो यथा सार्थस्य" भाग० ५।१४।४। "इत्याग्रहं कुनाथेन कथं सा वीरमानिना" भाग० ६।१४।४। कुपालकत्वाद्वोऽप्यत्र। कौनाथ्यः। २महीनाथे राजनि पु०।

कुनाभि पु० ईषत् नाभिरिव आवर्त्तवत्त्वात्। १वातमण्डल्याम् (घूर्णिवाताश) त्रिका०। २निधिभेदे हेमच०।

कुनामन् त्रि० कुत्सितं प्रातरस्मरणीयं नामास्य। अति-[illegible] स्त्रियां वा डाप् ङीप्। तस्यापत्यं बाह्वा० इञ्। कौनामि तदपत्ये पुंस्त्री०। तस्येदम् काश्या० ठञ्ञिठौ। कौनामिक तत्सम्बन्धिनि त्रि० ठञि स्त्रियां ङीप् ञिठि टाप् इदुच्चारणार्थः इति भेदः।

कुनाशक पु० ईषत् नाशयति स्पर्शनात् नश–णिच्–ण्वुल्। दुरालभायाम् यवासे (श्रालकुशी) अमरः।

कुनिषज्ञ पु० दशममनोः पुत्रभेदे। "दशमे त्वथ पर्य्याये द्वितीयस्यान्तरे मनोः" इत्युपक्रमे "मनोः सुतौ समाजाय कुनिषज्ञश्च वीर्य्यवान्" हरिवं० ७अ०।

कुन्च वक्रणे अनादरे च भ्वा० पर० सक० सेट्। कुञ्चति अकुञ्चीत् चुकुञ्च चुकुच(ञ्च)तुः। कुञ्चनम् आ+सङ्कोचने आकुञ्चति संकोचयति। वि प्रसारणे। विकुञ्चति प्रसारयति सङ्कुचितः णिच् आकुञ्चितः "आकुञ्चितसव्यपादम्" भट्टिः।

कुन्त पु० कुं भूमिमप्युनत्ति उन्द–बा० न शकन्धा०। गवेधुकायां (गड़गड़े) १धान्यभेदे। २प्रासास्त्रे च मेदि०। ३क्षुद्रकीटभेदे (उकुन्) कुन्तलः। ४चण्डभावे त्रिकः। कुन्तास्त्रलक्षणं हेमा० परिश० लक्षणसमुच्चये उक्तं यथा "उक्ता कुन्तोत्पत्तिरनन्तरं कुन्तद्रव्यं वक्ष्यते वेणुर्वंशं विल्वचन्दनौ वर्द्धनं शिंशपा खदिरोदेवदारुर्घण्टारोहश्चेति कुन्तस्य दण्डद्रव्याणि तत्र सप्तकरप्रमाणः श्रेष्ठः। षड्भिर्हस्तैर्मध्यमः। पञ्चकरश्च निकृष्टो भवति लोहस्याकारौ द्वौ भवतः एकं पुष्कलावर्त्तकं द्वितीयं चीनोद्भवं तत्तु तीक्ष्णं, यत्तु पुष्कलावर्त्तकं तल्लोहं मृदु। तयोश्चेयं परीक्षा यत्ताडितं नदति तत्तीक्ष्णं यन्निःशब्दं तन्मृदु, निपाते यच्छिद्यते तत्तीक्ष्णं, यन्नमति तत्पुष्कलावर्त्तं मृदु। तत्र चीनोद्भवं भवत्यप्रशस्तं पुष्कलावर्त्तकमेव प्रशस्यते। कुन्तस्य फलं च मृदुना लोहेन कर्त्तव्यं तीक्ष्णेन लोहेन धारा कार्य्या तयोरलाभे शेषाणि लोहानि शोधयित्वा कुन्तफलं तैः कारयेत्। तत्र सप्तपर्णशाकखर्ज्जूरीबिल्वकरवीरवेणूनां तालफलकयोः केतक्याः कुड्मा या पत्राकारः कुशाग्रस्य सन्निभश्च। तथा कर्णसंस्थानं वा कर्त्तव्यं तस्य निर्माणं मनोऽदृष्टिकरं तीक्ष्णं शुभञ्च श्रेष्ठं षोड़शाङ्गुलायामं, मध्यं चतुर्दशाङ्गुलायाममधमं द्वादशाङ्गुलं भवति। अङ्गुलविस्तारं सार्द्धाङ्गुलविस्तारं द्व्यङ्गुलविस्तारञ्च क्रमाद्भवति। द्वियववैपुल्यं सार्द्धैकयववैपुल्यमेकयववैपुल्यञ्च। तत्र श्लोकाः। वेण्वादिद्रुमजातीनां कार्य्यो दण्डः सप्त त्रिधा। सप्तषट्पञ्चहस्तश्च उत्तमो मध्यमोऽधमः। लोहस्याकारौ च द्वौ स्यातां चीनं पुष्कलं तथा। तत्रैकं तीक्ष्णं लोहस्य द्वितीयं मृदुनस्तथा। तत् फलं मृदुलोहेन धारा तीक्ष्णेन कारयेत्। सप्तपर्ण्यादिपत्राणां समाकारं फलं भवेत्। षोड़शाङ्गुलमायामोद्व्यङ्गुलश्चापि विस्तृतम्। यवद्वितयवैपुल्यं श्रेष्ठं कुन्तफलं भवेत्। मध्यमाधमयोर्हीनिर्द्व्यङ्गुलार्द्धाङ्गुलं क्रमात्। आयामे विस्तृते त्वत्र वैपुल्ये च यथाक्रमम्। सुशब्दत्वं मृदुगन्धत्वं सुपीनत्वं दर्शनीयत्वमिति फलगुणाः। चम्पकोत्पलचन्दनागुरुपद्मोशीरपत्ररसानां सुगन्धिदानाम् भवति फलस्य गन्धसंपत्। तथा युक्तं फलमतिक्रम्यापि रूपं पूजितं भवति वसागन्धि मत्स्यगन्धि गोमूत्रगन्धि दुर्गन्धि च निन्दितं भवति। मधुरं यद्यदयाम्लं यत्कषायं भवति तच्छ्रीप्रवर्द्धनं. यल्लवणं कटुकं तिक्तं चापि रूक्षं भयावहं तन्निर्दिशेत्। शब्दस्तु किरणस्यालोशब्दवत् घण्टाशब्दवच्च प्रशस्तो, भर्भरीभिन्नपात्रशब्दरूक्षो

मन्दवश शङ्को निन्दितो भवति। वैदूर्य्यनिभं चन्द्रसमान वर्णं कमलनीलोत्पलसदृशवर्णं निर्मलाकाशसवर्णमतसी पुष्पनिभं वा कुन्तफलं श्रियं भर्त्तुर्ददाति, मधुकोषसमानवर्णं श्यामलोहवर्णं मक्षिकासवर्णं निन्दितं भवति। हंसशुकमयूरताम्रचूडघटनन्द्यावर्त्तकूर्मसत्स्यकरितुरगा अन्ये च मङ्गलसंशिनः पदार्थाः कुन्तफलेषु यदि दृश्यन्ते तदा ते धर्म्मकामार्थसाधकाविनिर्दिष्टाः। गृध्रकोलूकपादपवायसकवन्धभुजङ्गकनिगडसकलाबाधेन्वेवं निन्दिताः पदार्था दृश्यन्ते ग्रन्थेषु ते दृष्टाः श्रियमपहरन्ति वसुधेति अयवक्तव्यम्। छाया वक्ष्यते ध्वजपताकाचामरच्छत्रतोरणशिविकावेश्माङ्कुशवर्द्धमानभद्रासनजलरङ्गावलिन् कुन्तफले दृश्यन्ते पीतच्छायास्मरगतास्ते कुन्तपुष्पलतोन लभन्ते नकुलचित्रकसूकरमहिषवायसोलूकपक्षीकादयो ये निन्दितायदि कुन्ते स्युर्लीनयन्ते तदा स कुन्तः श्रियं भुञ्जमानामपि विनाशयेद्यतस्तत्कुन्तं विफलवत्। स यथं वध्यं सद्योलभेत तस्य महिषी वा। चूलिकयोर्थ्यावितलस्य रङ्गानि चूर्णानि समभागानि कारयेत्। तत् चूर्णितं कृत्वा तेन चूर्णेन फले घर्षोवघर्षितं कुन्तफलं निर्मलं भवति दुर्गन्धं न भवेत्तथा मलेन न लिप्यते। तत्र वर्मकोष्ठसमन्वितं समाच्छितं कारयेन्नालिकावन्नियद्यं सुदृढ़ायामेन वानुपत्वेन सुश्लिष्टैस्तादृशैर्वलयकैः सुवर्णमये रजतमये वा सर्वेषां रत्नालङ्कृतैर्नलिका स्थिता कर्त्तव्या। कुन्ते दृढ़परिगृहस्य तथाचोक्तं कुन्तस्य कर्त्तव्यं नलिकाकुड़लं वा। नलिका चाल प्रमाणतः स्थिता कार्य्या हरीतकीकदम्बनालफलसमानं बिल्वफलाकारं ककुभकपित्थफलसदृशं वा हस्तसदृशं वा कलशामलकाकारं वा भवति सर्वैरपक्षरान्वितं कुन्तायुधं षष्टिपलं श्रेष्ठपञ्चाशत्पलं मध्यमं चत्वारिंशत्पलं निकृष्टमिति प्रबलरिपुविनाशकं क्रियान्वितञ्च कुन्तं कारयेन्नत्र यमसाध्यादधिनीरवं, यो हि कायशारस्य वक्रमविदित्वा कुन्तमायुधमाददेत् सादिकस्तस्याजीर्णमजानतः पुरुषस्येवाति भुक्तमन्नं कुन्तायुधं विषीभवति। इत्यौशनसे कुन्तलक्षणम्" कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र कुन्तधारिषि लक्षणेत्यालङ्कारिकाः। "शक्तिकुन्तध्वजरथावाजिवारणयोधनाः" हरिवं०। "शक्तिकुन्ताद्यायुधानीति" सुश्रुतः।

कुन्तल पु० कुन्तं कुत्सितं (ठकुष) लाति ला-क। १केशे "नापि कुन्तलसंव्यानवदमश्वादेशतः। काञ्चनूल-

-सतो नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्" मा० द०। तदाधकारत्वात् २ह्रीवेरे च अमरः। कुन्तलाकारं केशाप्राकारं लाति ला-क। ३यवे ४चषके पानपात्रे ५लाङ्गले च विश्वः। ६ध्रुवकभेदे "वर्णैः षोड़शभिः कार्य्यः कुन्तलो लघुभिस्वरैः। शृङ्गारे च रसे प्रोक्त आनन्दफलदायकः" इति संगीतदामो०। "कामगिरिं समारभ्य द्वारकान्तं महेश्वरि!। श्रीकुन्तलाभिधो देशः कथितः पूर्व्वसूरिभिः" शक्तिसङ्गमतन्त्रोक्ते ७देशभेदे पु० भूम्नि "ज्ञाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता याराेऽङ्गराजस्वसुः" सा०द०। "अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ" इत्युपक्रमे "जिल्लिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकाननाः" भा०भी०९अ० दक्षिणात्यजनपदोक्तौ। तेषां राजा अण्। कौन्तल तद्देशनृपे। बहुषु तस्य लुक्। क्वचित् एकत्वेऽपि लुक्। "आकर्षः कुन्तलश्चैव मालवाद्यान्ध्रकास्तथा। द्राविड़ाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा" भा०स०३अ०। ते अभिजनोऽस्य अण्। कौन्तल पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि। बहुषु तस्य लुक्।

कुन्तलवर्द्धन पु० कुन्तलान् वर्द्धयति वृध-णिच्-ल्यु। भृङ्गराजे (भीमराज) राजनि०। तद्रसलेपनेन हि केशवृद्धिरिति वैद्यकप्रसिद्धिः।

कुन्तलिका स्त्री कुन्तलस्याकारो विद्यतेऽस्याः ठन् अत इत्वम्। दध्यादिच्छेदन्यां १क्षुरिकाभेदे पालिकायाम् त्रिका०। २वालानामौषधौ (वाला) स्त्री हस्तः। यथा "कुन्तलिकाकुरयिष्टकाभ्रतानील्युपक्रमे "स्वादुपाकरसाःशीताः कफघ्नायातिपित्तलाः। लघवाह्रेरसाकृत्याः सक्षाराः वातलाः सराः। स्वादुतिक्ता कुन्तलिका" [राजनि०।

कुन्तलोशीर न० कुन्तल इवोशीरम्। (वाला) नामौषधौ

कुन्ताप पु०। वैदिके ऋचां पाठप्रकारभेदे तत्प्रकारः आश्व० श्रौ० ८।३।७।८।९। सू० दर्शितोयथा "तस्मादूर्ध्वं कुन्तापम्" सू० "तस्माद् पाकपेरूर्ध्वं कुन्तापं शंसेत्। तस्मादूर्ध्वमिति वचनात् माध्यन्दिने स्त्राकर्षौ प्रविष्टे तदनन्तरं कुन्तापः स्यादसति प्रवेशे तृतीयसवनेऽपि तस्य प्रवेशो नास्तीति गम्यते" नारा०वृ०। "तस्यादितस्तद्देषविस्पाक् निनर्द शंसेत" सू०। "तस्य कुन्तापस्यादितश्चतुर्दश ऋचो विस्पष्ट निनर्दोऽयमपूर्व इति तस्याः स्वरूपनिदर्शनमाह"वृ०। "तृतीयेषु पादेषूदात्तमनुदात्तपरं यत् प्रथमं तन्निनर्देत्" सू०

"तृतीयेषु पादेष्वादितो यदक्षरं तदनुदात्तीकृत्य ब्रूयात्। एतदुक्तं भवति तृतीयेषु प्रथममादित इत्यर्थः। आदितो ये द्वे अक्षरे तयोः पूर्व्वमनुदात्तं, तस्मात् परं द्वितीयम् उदात्तं यथा भवेत् तथा निनर्द्देत्, नितरां ब्रूयादित्यर्थः। तदेवमुच्चारणं निनर्द्दशब्देनोच्यत इत्यर्थः" नारायणवृत्तिः।

उदराभ्यन्तरस्थिते अन्त्रभेदे न०। "उदरमेकविंशं विंशतिर्वा अन्तरुदरे कुन्तापान्युदरमेकविंशं तस्मादुदरमेकविंशः" शत०ब्रा० १३।२।७।१२। "अथ यत्कुन्तापमासीत् यो मज्जा स सार्द्रं समभवत्" तत्रैव १३।४।४।८।

कुन्ति पु० भूम्नि कम–क्तिच् पृषो०। १देशभेदे "कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तयः" भा० भी० ९अ० जनपदोक्तौ। तेषां राजा अण्। कौन्त तद्राजस्य पु० बहुषु तस्य लुक्। कुन्तयः तद्राजेषु भूम्नि। "कुस्तलाश्च सकुद्राश्च कुलिन्दाः कुन्तिभिः सह। सात्वायनाश्च राजानः" भा०स०१३अ०। विदर्भवंशजे क्रथस्य पुत्रे २नृपभेदे "तस्यां विदर्भोऽजनयत् पुत्रौ नाम्ना कुशक्रथौ" इत्युपक्रमे "क्रथस्य कुन्तिः पुत्रोऽभूद्वृष्णिस्तस्याथ निर्वृतिः" भाग०९।२४।२। "कुन्तेः सख्युः पिता शूरोह्यपुत्रस्य पृथामदात्" तत्रैव २४अ० ।६श्लो०। कार्त्तवी० सुराष्ट्रेश स्वह० मतिस्वरः

कुन्तिभोज पु० कुन्तिसंज्ञको भोजः भोजदेशाधिपः। पृथापितरि कुन्तिसंज्ञके भोजराजे नृपभेदे "पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिस्तां कुरुनन्दन!। शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ" हरिवं०३५अ०।

कुन्तिसुता स्त्री ६त०। वसुदेवभगिन्यां कुन्तिभोजाय पित्रा शूरेण दत्तकत्वेन दत्तायां पृथायाम्। कुन्तीशब्दे विवृतिः कुन्तितनयादयोऽप्यत्र स्त्री।

कुन्ती स्त्री वसुदेवभगिन्यां कुन्तिभोजदत्तकसुतायां पृथायाम् युधिष्ठिरादिमातरि तत्कथा यथा "मारिषायां जज्ञिरे शूराद्वीर्य्यायां पुरुषा दश" इत्युपक्रमे वसुदेवाद्युत्पत्तिमुक्त्वा "पञ्च चास्य वराङ्गनाः। पृथुकीर्त्तिः पृथा चैव श्रुतदेवी श्रुतश्रवाः। राजाधिदेवी च तथा पञ्चैता वीरमातरः। पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिस्तां कुरुनन्दन!। शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ। तस्मात् कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा" हरिवं०३५। इत्युक्ता "पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिस्तां पाण्डुरावहत्" हरिवं० ३५अ० उक्तम्।

कुन्तीतनय पु० ६त०। कुन्त्यां धर्म्मादितो जातेषु १युधिष्ठिरादिषु त्रिषु सूर्य्यात् जाते २कर्णे च। तत्कथा यथा "यस्यां (कुन्त्याम्) स धर्म्मविद्राजा धर्म्माज्जज्ञे युधिष्ठिरः। भीमसेनस्तथा वातादिन्द्राच्चापि धनञ्जयः" हरिवं० ३५अ०। कर्णोत्पत्तिकथा भा०आ० १११अ० यथा "शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत्। तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि। पितृष्वस्रीयाय सुतामनपत्याय भारत!। अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यं स सत्यवाक्। अग्रजामथ तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षिणे। प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने। नियुक्ता सा पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने। उग्रं पर्य्यचरत्तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम्। निगूढनिश्चयं धर्म्मे यं तं दुर्व्वाससं विदुः। तमुग्रं संशितात्मानं सर्व्वयत्नैरतोषयत्। तस्मै स प्रददौ मन्त्रमापद्धर्म्मान्ववेक्षया। अभिचारादिभिर्युक्तमब्रवीच्चैव तां मुनिः। यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि। तस्य तस्य प्रसादेन तव पुत्रो भविष्यति। तथोक्ता सा तु विप्रेण कुन्ती कौतूहलान्विता। कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी। सा ददर्श तमायान्तं भास्करं लोकभावनम्। विस्मिता चानवद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम्। तां समासाद्य देवस्तु विवस्वानिदमब्रवीत्। अयमस्म्यसितापाङ्गि!। ब्रूहि किं करवाणि ते। कुन्त्युवाच। कश्चिन्मे ब्राह्मणः प्रादाद्वरं विद्याञ्च शत्रुहन्!। तद्विजिज्ञासयाह्वानं कृतवत्यस्मि ते विभो!। एतस्मिन्नपराधे त्वां शिरसाहं प्रसादये। योषितो हि सदा रक्ष्याः स्वपराधेऽपि नित्यशः। सूर्य्य उवाच। वेदाहं सर्व्वमेवैतत् यद्दुर्व्वासा वरं ददौ। संत्यज्य भयमेवेह क्रियतां सङ्गमो मम। अमोघं दर्शनं मह्यमाहूतश्चास्मि ते शुभे!। वृथाह्वानेऽपि ते भीरु! दोषः स्यान्नात्र संशयः। वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ता बहुविधं सान्त्वपूर्व्वं विवस्वता। सा तु नैच्छद्वरारोहा कन्याहमिति भारत!। बन्धुपक्षभयाद्भीता लज्जया च यशस्विनी। तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ!। मत्प्रसादान्न ते राज्ञि! भविता दोष इत्युत। एवमुक्त्वा स भगवान् कुन्तिराजसुतां तदा। प्रकाशकर्त्ता तपनः सम्बभूव तया सह। तत्र वीरः समभवत् सर्व्वशस्त्रभृतांवरः। आमुक्तकवचः श्रीमान् देवगर्भः श्रियान्वितः। सहजं कवचं बिभ्रत् कुण्डलोद्द्योतिताननः। अजायत सुतः कर्णः सर्व्वलोकेषु विश्रुतः। प्रादाच्च तस्य कन्यात्वं

पुनः स परमद्युतिः । दत्त्वा च तदतां श्रेष्ठो दिवमाचक्रमे ततः । दृष्ट्वा कुमारं जातं सा वार्ष्णेयी दीनमानसा । एकाग्रं चिन्तयामास किं कृत्वा सुकृतं भवेत् । गूहमानापचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा । उत्ससर्ज्ज कुमारं तं जले कुन्ती महाबलम्" ।

युधिष्ठिराद्युत्पत्तिस्तत्रैव १२२।१२३ अ० यथा "एवमुक्ता ततः कुन्ती पाण्डुं परपुरञ्जयम् । प्रत्युवाच वरारोहा भर्त्तुः प्रियहिते रता । पितृवेश्मन्यहं बाला नियुक्ताऽतिथिपूजने । उग्रं पर्य्यचरं तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम् । निगूढनिश्चयं धर्म्मे यं तं दुर्वाससं विदुः । तमहं संशितात्मानं सर्व्वयत्नैरतोषयम् । स मेऽभिचारसंयुक्तमाचष्ट भगवान् वरम् । मन्त्रन्त्विमञ्च मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदम् । यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । अकामो वा सकामो वा वशं ते समुपैष्यति । तस्य तस्य प्रसादात्ते राज्ञि ! पुत्रो भविष्यति । इत्युक्ताहं तदा तेन पितृवेश्मनि भारत ! । ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तस्य कालोऽयमागतः । अनुज्ञाता त्वया देवमाह्वयेयमहं नृप ! । तेन मन्त्रेण राजर्षे ! यथा स्यान्नौ प्रजा हिता । आवाहयामि कं देवं ब्रूहि सत्यवतांवर ! । त्वत्तोऽनुज्ञाप्रतीक्षां मां विद्ध्यस्मिन् कर्म्मणि स्थिताम् । पाण्डुरुवाच । अद्यैव त्वं वरारोहे ! प्रयतस्व यथाविधि । धर्म्ममावाहय शुभे ! स हि देवेषु पुण्यभाक् । अधर्म्मेण न नो धर्म्मः संयुज्येत कथञ्चन । लोकश्चायं वरारोहे ! धर्म्मोऽयमिति मन्यते । धार्म्मिकश्च कुरूणां स भविष्यति न संशयः । धर्म्मेण चापि दत्तस्य नाधर्म्मे रंस्यते मनः । तस्माद्धर्म्मं पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिस्मिते ! । उपचाराभिचाराभ्यां धर्म्ममाराधयस्व वै । वैशम्पायन उवाच । सा तथोक्ता तथेत्युक्त्वा तेन भर्त्रा वराङ्गना । अभिवाद्याभ्यनुज्ञाता प्रदक्षिणमवर्त्तत" । "संवत्सरधृते गर्भे गान्धार्य्या जनमेजय । आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्म्ममच्युतम् । सा बलिं त्वरिता देवी धर्म्मायोपजहार ह । जजाप विधिवज्जप्यं दत्तं दुर्व्वाससा पुरा । आजगाम ततो देवो धर्म्मो मन्त्रबलात्ततः । विमाने सूर्य्यसङ्काशे कुन्ती यत्र जपस्थिता । विहस्य तां ततो ब्रूयाः कुन्ति ! किन्ते ददाम्यहम् । सा तं विहस्यमानापि पुत्रं देह्यब्रवीदिदम् । संयुक्ता सा हि धर्म्मेण योगमूर्त्तिधरेण ह । लेभे पुत्रं वरारोहा सर्व्वप्राणभृतां हितम् । ऐन्द्रे (ज्येष्ठाभे) चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्त्तेऽभिजितेऽष्टमे । दिवामध्यगते सूर्य्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते । समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव प्रवरं सुतम् । जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी । एष धर्म्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः । विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति । युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः । भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः । धार्म्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत् । प्राहुः क्षत्रं बलज्येष्ठं बलश्रेष्ठं सुतं वृणु । ततस्तथोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा । ततस्तामागतो वायुर्मृगारूढो महाबलः । किन्ते कुन्ति ! ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम् । सा सलज्जा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम ! । बलवन्तं महाकायं सर्व्वदर्पप्रभञ्जनम् । तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः । तमप्यतिबलं जातं वागुवाचाशरीरिणी । सर्व्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत । इदमत्यद्भुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे । यदङ्कात् पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्णयत् । कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल । नान्वबुध्यत संसुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् । ततः स वज्रसङ्घातः कुमारो न्यपतद्गिरौ । पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता । तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागतः । यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ! । दुर्य्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ! । जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् । कथं नु मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति । दैवे पुरुषकारे च लोकोऽयं सम्प्रतिष्ठितः । तत्र दैवन्तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते । इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् । अप्रमेयबलोत्साहो वीर्य्यवानमितद्युतिः । सन्तोषयित्वा तपसा पुत्रं लप्स्ये महाबलम् । यं दास्यति स मे पुत्रं स वरीयान् भविष्यति । अमानुषान्मानुषांश्च संग्रामे स हनिष्यति । कर्म्मणा मनसा वाचा तस्मात्तप्स्ये महत्तपः । ततः पाण्डुर्म्महाराजो मन्त्रयित्वा महर्षिभिः । दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं संवत्सरं शुभम् । आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् । उग्रं स तप आस्थाय परमेण समाधिना । आरिराधयिषुर्द्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम् । भार्य्यया सह धर्म्मात्मा पर्य्यतप्यत भारत ! । तन्तु कालेन

महता वासवः प्रत्यभाषत । शक्र उवाच । पुत्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । ब्राह्मणानां गवाञ्चैव सुहृदाञ्चार्थसाधकम् । दुर्हृदां शोकजननं सर्व्वबान्धवनन्दनम् । सुतं तेऽग्र्यं प्रदास्यामि सर्व्वामित्रविनाशनम् । इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना । उवाच कुन्तीं धर्म्मात्मा देवराजवचः स्मरन् । उदर्कस्तव कल्याणि ! तुष्टो देवगणेश्वरः । दातुमिच्छति ते पुत्रं यथा सङ्कल्पितं त्वया । अतिमानुषकर्म्माणं यशस्विनमरिन्दमम् । नीतिमन्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् । दुराधर्षं क्रियावन्तमतीवाद्भुतदर्शनम् । पुत्रं जनय सुश्रोणि ! धाम क्षत्रियतेजसाम् । लब्धः प्रसादो देवेन्द्रात् तमाह्वय शुचिस्मिते ! । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी । अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्ज्जुनम्” । कुन्त्या अपत्यं ढक् । कौन्तेय तदपत्ये “कौन्तेय प्रतिजानीहि” गीता ।

कुन्थ क्लेशे क्लेषे च क्र्यादि॰ पर॰सक॰सेट् । कुथ्नाति अकुन्थीत् चुकुन्थ प्रनिकुन्थात् ।

[नरम् ।

कुन्थु पु॰ कुन्थ–उन् । बौद्धभेदे हेमच॰ कुन्थुरथेति पाठान्तरम् ।

कुन्द पु॰ कुन्द इव श्वेतत्वात्, कुं पृथिवीं कश्यपाय ददाति दा–क वा । १विष्णौ तस्य कुन्दोपमाङ्गत्वात् स्वच्छतया स्फटिकनिर्म्मलत्वात् “श्वेतोरक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः” इत्युक्तेः युगावतारे सत्ययुगे श्वेतत्वाद्वा॰ परशुरामावतारे कश्यपाय भूमिदानाद्वा तथात्वम् । यथाह हरिवंशे “सर्व्वपापविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चेष्टवान् । तस्मिन् यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः । मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुन्धराम्” । कुं भूमिकुनत्ति उन्द–क्लेदने शक॰, बौतेः अच्दा॰ इन् सम् वा । २कुन्दुरुनामगन्धद्रव्ये ३स्वनामख्याते यन्त्रभेदे (कुँद) ४कुबेरस्य निधिभेदे च पु॰ मेदि॰ ५करवीरवृक्षे पु॰ राजनि॰ स्वनामख्याते ६पुष्पप्रधानवृक्षे पु॰न॰ पुष्पे न॰अमरः । “कुन्दं शीतं लघु श्लेष्मरोगाग्न्यामयपित्तहृत्” भावप्र॰ । “कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्त्रियः” माघः । “कुन्देन्दुसुन्दररुचिः” सा॰ द॰ । “यद्वराङ्ग न दामन्याः कुन्दसौफालिकाजवाः” पुरा॰ । ७पद्मे च कुन्दिनी त्रिका॰ । शाल्मलद्वीपस्थे ८वर्षपर्व्वतभेदे । शाल्मलद्वीपवर्णने भाग॰ ५, २०अ॰ । “तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः सुरसः शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दः कुमुदः पुष्पवर्षः सहस्रश्रुतिरिति” । विष्णु पु॰ तु एषां नामान्तराणि दर्शितानि “कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः । द्रोणोयत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः । कुन्दस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा । ककुद्मान् पर्व्वतवरः” अनयोः कल्पभेदादविरोधः ।

कुन्दक पु॰ कुन्द+संज्ञायां कन् । १कुन्दुरुवृक्षे राजनि॰ स्वार्थे क । २कुन्दशब्दार्थे

कुन्दम पुंस्त्री॰ कुन्देन मीयते शुभ्रवर्णत्वात् मा–घञर्थे क । विडाले त्रिका॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । तस्य च मार्जारमिश्रपक्ष्मत्वात् परस्य चूर्णी॰तत्पुरुषे आद्युदात्तता-तत्र गणे सुकुन्द इति पाठान्तरम् । तेन सह चेष्ट्यादित्वात् लत्पुरुषः ।

कुन्दमाला स्त्री ग्रन्थभेदे सा॰द॰ ।

कुन्दर पु॰ कुन्दवत् शुभ्राणि धर्म्मानुबन्धीनि फलानि राति ददाति रा–क, कुं धरां दारयति हिरण्याक्षजिघांसया वराहरूपावतारे दृ–अच् पृषो॰ सुम् । १विष्णौ । “कुमुदः कुन्दरः कुन्दः” विष्णु स॰ । कुं भूमिं दारयति अन्तर्भूतण्यर्थे दृ–अच् पृषो॰ । कलिङ्गेषु (कुन्दरा) विख्याते २तृणभेदे पु॰राजनि॰ । तस्य पर्य्यायोक्तिद्वारा लक्षणं राजनि॰ दर्शितम् । “कन्दुरो दीर्घपत्रः खरच्छदः रसालक्षेत्रसंभूतः मृगवल्लभः” । “पूर्वं कुन्दरमूलन्तु स्यौल्यमौल्योपकारकम् । पित्तातिसारनाशि स्यात् गोधनानां प्रशस्यते । बलपुष्टिकरञ्चैव” राजनि॰ तद्गुणा उक्ताः ।

[समूहे त्रिका॰ ।

कुन्दिनी स्त्री कुन्दानां पद्मानां समूहः खला॰ इनि । पद्म-

कुन्दु पु॰ कुं भूमिं द्यति द बा॰ डु । १मूषिके शब्दरत्ना॰ । २कुन्दुरुनाम गन्धद्रव्ये स्त्री ।

कुन्दुर पु॰ कुं भूमिं दारयति दृ–विदारे अच् पृषो॰ । कुन्दुरुनामगन्धद्रव्ये भरतः ।

कुन्दुरु पुंस्त्री कुं भूमिमुनत्ति उन्द–बा॰ नि॰ । स्वनामख्याते गन्धद्रव्यभेदे अमरः । “कुन्दुरुर्म्मधुरस्तीक्ष्णस्त्वाच्यः कटुर्हरेत् । ज्वरस्वेदग्रहालक्ष्मीमुखरोगकफानिलान्” भावप्र॰ । स्वार्थे क । तत्रैव पुंस्त्री राजनि॰ । स च सुश्रुते एलादिगणे पठितः । स च गणो यथा

“एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुका व्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति । एलादिको वातकफौ निहन्याद्विषमेव च । वर्णप्रसादनः कण्डूपिडकाकोठनाशनः” ।

कुप आच्छादने इदित् वा चुरा०उभ०पक्षे भ्वादि० पर० सक० सेट्। कुम्पयति ते कुम्पति अचुकुम्पत् त अकुम्पीत्। कुम्पयाम् बभूव आस चकार—चक्रे। चुकुम्प। प्रनि कुम्पयात्

कुप द्युतौ चुरा०उभ०अक०सेट्। कोपयति ते अचूकुपत् त। कोपयाम् बभूव आस चकार चक्रे। कुपितः कोपः कोपनम् कुपित्वा प्रकुप्य। "प्रोचुः प्राञ्जलयो विप्राः प्रहृष्टाः कुपितत्वचः" भाग० ३,१६,

कुप रोषे दिवा० सक० प० सेट्। कुप्यति इरित् अकुपत् अकोपीत् चुकोप। "यस्मिन् यस्मिन् ऋतौ ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम्" सुश्रु०। "तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रूक्षं रूक्षाक्षरं वचः। चुकोप बलिनां श्रेष्ठः" भा०स०४१अ०। "कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि। उद्भटः "क्रुद्ध कुप्यसि याचके" भा०आ०७८अ०" अस्य आर्षे पदव्यत्ययोऽपि दृश्यते। "नन्दते कुप्यते चापि तथा हुङ्कारयत्यपि" भा० आनु०१४अ०। "न च कुप्ये महाकर्प! न चात्मानं विगर्हये" भा० व० १७९अ०। उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थपरत्वम् यथा प्रकोपः संकोपः अतिकोपः इत्यादि। "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" पा० कर्म्मणः सम्प्रदानता।

कुपथ पु० कुत्सितः पन्थाः कुगतिसमा० अच् समा०। १कुत्सिते पथि शब्दरत्ना०। "स्वधर्म्मपथमकुतोभयम् विहाय कुपथपाखण्डमसमञ्जसं संप्रवर्त्तयिष्यति" भाग० ५,६, १०श्लो। स पैथ्यस्य नास्तस्य कर्म्म० अच्। २असुरभेदे "प्रमदो मदश्च कुपथोऽश्वग्रीवश्च वीर्य्यवान्" हरि० ३अ० "तथा निकुम्भः कुपथश्च दानवः" हरि०२४१अ०। स एव सुपार्श्वनृपरूपेण द्वापरे आविर्भूतः "कुपथस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन्! महासुरः। सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः" भा०आ० ६७अ०।

कुपन पु० कुप—क्यु। हिरण्याक्षसैन्यस्थे असुरभेदे "शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः" हरिवं०४२अ०।

कुपय त्रि० गुप—क्यप् पृषो०। गोपनीये। "आ साध्यं कुपयं वर्द्धनं पितुः" ऋ०१,१४०,३. "कुपयं गोपनीयम्" भा०

कुपाणि त्रि० कुत्सितः पाणिरस्य। वक्रहस्ते बाङ्कुण्ड (कोधा)। जटा०

कुपिञ्जल पुंस्त्री कुत्सितः पिञ्जल इव तुच्छोऽस्य। पक्षिभेदे स्त्रियां ङीष् ततः शिवा०अण्। कौपिञ्जल तदपत्ये पुंस्त्री०।

कुपिनिन् पु० कुपिनी मत्स्यधानी अस्त्यस्य व्रीह्या० इनि। मत्स्यधारके कैवर्त्ते त्रिका०।

कुपिनी स्त्री गुप्यते मत्स्योऽत्र गुप—बा० इनि किच्च ङीप् पृषो०। (माछेरचालुइ)मत्स्याधारे पात्रभेदे शब्दरत्ना०।

कुपिन्द पुंस्त्री कुप—किन्दच्। तन्तुवाये उणादिको०।

कुपीलु पु० कुत्सितः पीलुः कुगतिस०। (माकड़ातेन्दु) काकेन्दुवृक्षे भावप्र०। यस्य फलं (कुचिला) इतिख्यातम्। तत्पर्यायगुणादि भावप्र० उक्तं यथा
"तिन्दुको यस्तु कथितो जलदो दीर्घपत्रकः। कुपीलुः कुलकः कालस्कन्धकः कालपीलुकः। काकेन्दुर्विषतिन्दुश्च तथा मर्कटतिन्दुकः। कुपीलु शीतलं तिक्तं वातलं मदकृल्लघु। पादव्ययाकरं व्याधि कफपित्तास्रनाशनम्"।

कुपुत्र पु० कुत्सितः पुत्रः कुगतिस०। कुत्सिते पुत्रे। "तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरंस्तमः" मनुः। ब०व्री०। २कुत्सितपुत्रयुक्ते त्रि०। भावे कर्म्मणि च ततो मनोज्ञा० वुञ्। कौपुत्रिका तद्भावे स्त्री। कोः पृथिव्याः पुत्रः। ३मङ्गलग्रहे ४नरकासुरे च। [दिनिन्दिते अमरः

कुपूय त्रि०कुत्सितं पूयते पूय—विशरणे अच्। आत्माचारा-

कुप्य न० गुप—क्यप् नि०। स्वर्णरूप्याभ्यामन्यस्मिन् तैजसादौ धातौ, अमरः (दस्ता) इति ख्याते २धातौ च

कुप्यशाला स्त्री कुप्यस्य तत्पात्रादिनिर्म्माणस्य शाला। (काँसारिर दोकान) कांस्यादिपात्रनिर्म्माणगृहे हेमच०।

कुप्रिय त्रि० कु+प्री—क। अधमे हला०।

कुप्लव पु० कुगतिस०। तृणादिनिर्म्मिते उडुपे शब्दचि०। "यादृशं फलमाप्नोति कुप्लवैः सन्तरन् जलम्" मनुः

कुब स्तृतौ (आच्छादने) इदित् वा चुरा० उभ०पक्षे भ्वा० पर० सक०सेट्। कुम्बयति ते कुम्बति अचुकुम्बत् त अकुम्बीत्। कुम्बयाम्—बभूव आस चकार चक्रे चुकुम्ब। कुम्बा

कुबल त्रि० कुत्सितं बलमस्य। निन्दितबलयुक्ते।

कुबलाश्व त्रि० कुबलोऽश्वोऽस्य। १दुर्बलाश्वयुक्ते सूर्य्यवंश्ये २नृपभेदे तस्य धुन्धुमारसंज्ञाप्राप्तिः भा० व० २०१अ० उक्ता यथा "मार्कण्डेय उवाच। इक्ष्वाकौ संस्थिते राजन्! शशादः पृथिवीमिमाम्। प्राप्तः परमधर्म्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत्। शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्य्यवान्। अनेनाश्चापि काकुत्स्थः पृथुश्चानेनसः सुतः। विष्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादार्द्रश्च जज्ञिवान्। आर्द्रस्य युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्यात्मजोऽभवत्। तस्य श्रावस्तकोज्ञेयः श्रावस्ती येन निर्म्मिता। श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महाबलः। बृहदश्वस्य दायादः कुबलाश्व इति

स्मृतः । कुवलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः । सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तः सुदारुणाः । कुवलाश्वश्च पितरं गुणैरभ्यधिकोऽभवत् । समये तं पिता राज्ये बृहदश्वोऽभ्यषेचयत् । कुवलाश्वं महाराज । शूरमुत्तमधार्म्मिकम् । पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु बृहदश्वो महीपतिः । जगाम तपसे धीमांस्तपोवनममित्रहा" । इत्युपक्रम्य मधुकैटभयोःसुतुत्पत्तिवधकथान्ते २०३अ०

"मार्कण्डेय उवाच । धुन्धुर्नाम महाराज ! तयोः पुत्रो महाद्युतिः । स तपोऽतप्यत महत् महावीर्यपराक्रमः । अतिष्ठदेकपादेन कृशो धमनिसन्ततः । तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे स च प्रभुम् । देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् । अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया । एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः । स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्द्ध्नाऽऽस्पृश्य जगाम ह । स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः । अनुस्मरन् पितृवधं द्रुतं विष्णुमुपागमत् । स तु देवान् सगन्धर्वान् जित्वा धुन्धुरमर्षणः । बबाधे सर्वानसकृद्विष्णुं देवांश्च वै भृशम् । समुद्रे बालुकापूर्णे उज्जालक इति स्मृते । आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ! । बाधते स्म परं शक्त्या तमुत्तङ्काश्रमं विभो ! । अन्तर्भूमिगतस्तत्र बालुकान्तर्हितस्तथा । मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भीमपराक्रमः । शेते लोकविनाशाय तपोबलमुपाश्रितः । उत्तङ्कस्याश्रमाभ्याशे निःश्वसन् पावकार्च्चिषः । एतस्मिन्नेव काले तु राजा सबलवाहनः । उत्तङ्कविप्रसहितः कुवलाश्वो महीपतिः । पुत्रैः सह महीपालः प्रययौ भरतर्षभ ! । सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्दनः । कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् । समाविशत्ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः । उत्तङ्कस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया । तस्मिन् प्रयाते दुर्द्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् । एष श्रीमानवध्योऽद्य धुन्धुमारो भविष्यति । दिव्यैश्च पुष्पैस्तं देवाः समन्तात् पर्य्यवाकिरन् । देवदुन्दुभयश्चापि नेदुः स्वयमनीरिताः । शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः । विपांशुलां महीं कुर्वन् ववर्ष च सुरेश्वरः । अन्तरीक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर ! । तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुर्यत्र महासुरः । कुवलाश्वस्य धुन्धोश्च युद्धं कौतूहलान्विताः । देवगन्धर्वसहिताः समवैक्षन्महर्षयः । नारायणेन कौरव्य ! तेजसाप्यायितस्तदा । स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्व्वतो दिशम् । अर्णवं खानयामास कुवलाश्वो महीपतिः । कुवलाश्वस्य पुत्रैश्च तस्मिन् वै बालुकार्णवे । सप्तभिर्दिवसैः खात्वा दृष्टो धुन्धुर्म्महाबलः । आसीद्घोरं वपुस्तस्य बालुकान्तर्हितं महत् । दीप्यमानो यथा सूर्य्यस्तेजसा भरतर्षभ ! । ततो धुन्धुर्म्महाराज ! दिशमावृत्य पश्चिमाम् । सुप्तोऽभूद्राजशार्दूल ! कालानलसमद्युतिः । कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्व्वतः परिवारितः । अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मुषलैरपि । पट्टिशैः परिघैः प्रासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः । स वध्यमानः संक्रुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः । क्रुद्धश्चाभक्षयत्तेषां शस्त्राणि विविधानि च । आस्याद्वमन् पावकं स संवर्त्तकसमं तदा । तान् सर्व्वान् नृपतेः पुत्रानदहत् स्वेन तेजसा । मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्वर्त्तयन्निव । क्षणेन राजशार्दूल ! पुरेव कपिलः प्रभुः । सगरस्यात्मजान् क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् । तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ! । तं प्रबुद्धं महात्मानं कुम्भकर्णमिवापरम् । आससाद महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः । तस्य वारि महाराज ! सुस्राव बहु देहतः । तदापीयत तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ! । योगी योगेन वह्निञ्च शमयामास वारिणा । ब्रह्मास्त्रेण च राजेन्द्र ! दैत्यं क्रूरपराक्रमम् । ददाह भरतश्रेष्ठ ! सर्व्वलोकाभयाय वै । सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम् । सुरशत्रुममित्रघ्नं त्रैलोक्येश इवापरः । धुन्धोर्वधात्तदा राजा कुवलाश्वो महामनाः । धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्नाऽप्रतिरथोऽभवत्" ।

कुवे(बे)र पु० कुम्बति धनम् कुबि–एरक् नि० नलोपश्च कुत्सितं वेरमस्य इति वा । १धनदे यक्षराजे अमरः "कुत्सायां क्विति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते । कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः" वायुपु० । "कुवेरोभव नाम्ना त्वं मम कूपेश्वया सुत !" काशीख० देवीवाक्योक्तेस्तस्य तथात्वम् । "कुवेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम्" कुमा० । तस्येदमण् । तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् "कौवेरदिग्भगमपास्य मार्गम्" माघः । क्षुभ्ना० पाठात् कुवेरवनमित्यादौ न णत्वम् बोध्यम् । कुवेरकोऽप्यत्रार्थे कुर्गादित्त० । २निन्दितदेहे न० ।

कुवेराक्षी स्त्री कुवेरस्याक्षीव पिङ्गलं पुष्पमस्याः षच् समा० ङीप् । १पाटलावृक्षे २लताकरञ्जे च राजनि० ।

कुवे(बे)राचल पु० ६त० । कैलासपर्वते शब्दा० तत्र कुवे-

रामायणात्तत्पदम्। कुवे(वे) राट्प्रमथतयोऽप्यत।

कुज पु० ईषत् उज्जमाञ्चेवं यत गक०। १अपामार्गे राजनि० २खड्गे शब्दमा०। (कुज) ३हृदयप्रष्ठरोगे पु० “हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक्। क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्यात् तदा तं कुब्जमादिशेत्” माधवोक्तं तल्लक्षणम्। ४तद्युक्ते (कुब्जो) त्रि०। “कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः” रत्ना०। सच राज्ञामन्तःपुरसञ्चारभेदो यथाह सा०द० तद्धद्वरोधे इत्युपक्रमे “वामनषण्ढकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुब्जाद्याः” अवरोधाधिकारिकुब्जलक्षणमुक्तं इ०सं० ६८ अ० “पञ्चापरे वामनको जघन्यः कुब्जोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी। पूर्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञाः पृथु लक्षणैस्तान्”। “कुब्जो नाम्ना यः स शुद्धो ह्यधस्तात् क्षीणः किञ्चित् पूर्वकाये नतश्च। हंसासेवी नास्तिको ऽर्थैरुपेतो विद्वान् शूरः सूचकः स्यात् कृतज्ञः। कलास्वभिज्ञः कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्यः प्रमदाजितश्च। सम्पूज्य लोकं प्रजहात्यवश्यात् कुब्जो ऽयमुक्तः सततोद्यतश्च”।

कुब्जक पु० कौ उब्जति उब्ज–ण्वुल् षक०। यतिसुरभिपुष्पे वृक्षभेदे “चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पमुत्तमम्। अशोककुसुमसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम्। सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकं पुष्पमुत्तमम्” शब्दचि०। नरसिं० पुरा० “कुब्जकः सुरभिः स्वादुः कषायानुरसः सरः। त्रिदोषशमनो हृद्यः शीतकर्त्ता च स स्मृतः” इति भावप्र०।

कुब्जकण्टक पु० कुब्जः कण्टकोऽस्य। श्वेतखदिरे राजनि०

कुब्जा स्त्री कंसभवनस्थे सैरिन्ध्रीभेदे यां पद्मनाभाकृष्य कृष्णः सुरूपां चकार तत्कथा भाग०१०स्क०४१अ० यथा “अथ व्रजन् राजपथेन माधवः स्त्रियं गृहीताङ्गविलेपभाजनाम्। विलोक्य कुब्जां युवतीं वराननां पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन्रसप्रदः। का त्वं वरोरु! तदुहानुलेपनं कस्याङ्गने! वा कथयस्व साधु नः। देह्यावयोरङ्गविलेपमुत्तमं श्रेय स्ततस्ते नचिराद्भविष्यति। सैरिन्ध्र्युवाच। दास्यस्म्यहं सुन्दर! कंससम्मता त्रिवक्रनामा ह्यनुलेपकर्मणि। मद्भावितं भोजपतेरतिप्रियं विना युवां कोऽन्यतमस्तदर्हति। रूपपेशलमाधुर्यहसितालापवीक्षिता। धर्षितात्मा ददौ सान्द्रमुभयोरनुलेपनम्। ततस्तावङ्गरागेण स्ववर्णेतरशोभिना। संप्राप्तपरभागेन शुशुभाते ऽनुरञ्जितैः। प्रसन्नो भगवान् कुब्जां त्रिवक्रां रुचिराननाम्। ऋज्वीं कर्तुं मनश्चक्रे दर्शयन् दर्शने फलम्। पद्भ्यामाक्रम्य प्रपदे द्व्यङ्गुल्युत्तानपाणिना। प्रगृह्य चिबुकेऽध्यात्ममुदनीनमदच्युतः। सा तदर्जुसमानाङ्गी बृहच्छ्रोणिपयोधरा। मुकुन्दस्पर्शनात् सद्योबभूव प्रमदोत्तमा”।

कुब्जाम्रक न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे “ततः कुब्जाम्रकं गच्छेत् तीर्थसेवी नराधिप!। गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति” भा० व० ८४ अ०। तच्च तीर्थं मन्दावर्त्तसमीपस्थं तत्रैव विवृतिः।

कुब्जिका स्त्री १अष्टवर्षीयां कन्यायाम्। “अष्टवर्षा च कुब्जिका” अन्नदाकल्पः कालसङ्कर्षीशब्दे २००४पृ०विवृतिः। २देवीमूर्त्तिभेदे तस्याः पूजादिविधायकं तन्त्रं कुब्जिकातन्त्रत्वेन प्रसिद्धम् तन्मतानुसारे तत्प्रमाणं दृश्यम्।

कुभ्र न० कुवि–आच्छादने रन् ऋज्रेन्द्रेत्यादिना नि०। भरतधृते उज्ज्वलदत्तः। २कुण्डे ३कुण्डले ४ तन्तौ ५गर्ते ६शकटे च संक्षिप्तसारवृत्तिः।

कुभ्र(भ्र)ह्म पु० कुत्सितो भ्र(भ्र)ह्मा वा टच्। कुत्सिते भ्र(भ्र)ह्मणि टजभावपक्षे कुभ्र(भ्र)ह्मन्नप्यत्रोऽप्यत्र।

कुभ उन्दने भ्वा०पर०सक०सेट्। कोभति अकोभीत् चुकोभ। क्ष०भा०माधवसंमतोऽयम्। [विवृतिः।

कुभ न० कुभ–क। उदके क्ष०भा० माधवः। कुभन्युशब्दे

कुभन्यु त्रि०कुभ–कर्म्मणि घञर्थे क कुभमुदकमिच्छति क्यच् बा० अमङ् छन्दसि उ। आत्मनः सेकमिच्छति उदकस्य सेक्तरि “छन्दस्तुभः कुभन्यवः ऋ० ५, ५२,१२, कुभन्यवः कुभिरुन्दनकर्म्मा” भा०।

कुभा स्त्री कोः पृथिव्याः भा। पृथिवीच्छायायाम् “राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कम्” ज्योति०। उपरागशब्दे १२८५पृ० विवृतिः। कुगतिस०। २कुत्सितदीप्तौ। “मा वोरसानितभा कुभा” ऋ० ५,५३,९, “कुभा कुत्सित दीप्तिः” भा०। ३तद्युक्ते त्रि०।

कुभृत् पु० कुं पृथिवीं बिभर्त्ति भृ–क्विप्। १भूधरे शैले २सप्तसंख्यायाम्। एकादिशब्दे १५०८पृ० विवृतिः कुभृद्भ्रेखिकं सप्रयानाकचक्रम् ज्योति०।

कुमार केलौ अद० चुरा० उभ० सक० सेट्। कुमारयति ते अचुकुमारत् त। कुमरयाम् बभूव आस चकार चक्रे।

कुमार पु०कुमारयति क्रीडति, कुत्सितो मारो यस्मात्, कौमारयति दुष्टान् मृ–णिच्–अच् वा। १कार्त्तिकेये, नाट्योक्तौ २युवराजे, अम० ३शुके पक्षिणि ४अश्ववारके, ५वरुणवृक्षे ६पञ्चवर्षीये, बालके च मेदि०। “कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि” भाग० १०श्रीधर-

ष्टतवचनम्। स्त्रियां वयोवाचित्वात् ङीप्। "त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्य्युतुमती सती" मनुः। ७स्कन्दे शब्दर०। ८अर्हदुपासकभेदे हेमच०। ९शाकद्वीपेश्वरपुत्रभेदे १०तद्दीयवर्षभेदे च विष्णुपु० "शाकद्वीपेश्वरस्यापि भव्यस्य सुमहात्मनः। सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त च। जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मणीवकः। कुसुदोदः, समोदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः। तत्संज्ञान्यपि तान्येव सप्तवर्षाण्यनुक्रमात्"। ११शुक्तिमत्पर्व्वतोद्भवे ऋषिकुल्याभेदे "ऋषिकुल्याः कुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः" विष्णुपु०। १२सुन्दरे त्रि०। १३अविवाहितावस्थायामुपचारात्। "कौमारापूर्व्ववचने,, पा०। "अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम्। दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्" मनुः। अतएव व्यवहारकल्पे "एकवर्षा भवेत्सन्ध्या इत्यादिना षोड़शवर्षान्ताया अपि कुमारीत्वमुक्तम्। तत्र बालके "कुमारं माता बिभर्त्ति" ऋ० ५,२,१, कुमारस्य रेतः सिक्तं न सम्भवति" "शत०ब्रा० १,४,५,७, "कन्यानां संप्रदानञ्च कुमाराणाञ्च रक्षणम्" मनुः नाट्योक्तिं विनापि काव्ये राजदारके कुमारशब्दः प्रयुज्यते। "आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः"। "कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत्" रघुः "तदानुजग्मतुः स्थाणुं कुमाराविव पावकी" रामा०। विश्वसारोक्ते १५मन्त्रभेदे पु० १६विद्यायां स्त्री ङीप्। मन्त्रविशेषाणां संज्ञाभेदाश्च तन्त्रसारे दर्शिता यथा

विश्वसारे निबन्धे च। "छिन्नोरुद्धः शक्तिहीनः पराङ्मुख उदीरितः। बधिरोनेत्रहीनश्च कीलितः स्तम्भितस्तथा। दग्धःस्रस्तश्च भीतश्च मलिनश्च तिरस्कृतः। भेदितश्च सुषुप्तश्च मदोन्मत्तश्च मूर्च्छितः। हृतवीर्य्यश्च भीमश्च प्रध्वस्तोबालकः पुनः। कुमारश्च युवा प्रौढोवृद्धो निस्त्रिंशकस्तथा। निर्ब्बीजः सिद्धिहीनश्च मन्दः कूटस्तथा पुनः। निरंशकः सत्वहीनः केकरोजीवहीनकः। धूमितालिङ्गितौ स्यातां मोहितश्च क्षुधार्त्तकः। अतिदीप्तोऽङ्गहीनः स्यादतिक्रुद्धः समीरितः। अतिक्रूरश्च सव्रीडः शान्तमानस एव च। स्थानभ्रष्टश्च विकलोनिःस्नेहः परिकीर्त्तितः। अतिवृद्धः पीड़ितश्च वक्ष्याम्येषान्तु लक्षणम्। मनोर्यस्यादिमध्यान्तेष्वानिलं बीजमुच्यते। संयुक्तं वा वियुक्तं वा पुराक्रान्तस्त्रिधा पुनः। चतुर्द्धा पञ्चधा वापि स मन्त्रश्छिन्नसंज्ञकः। आदिमध्यावसानेषु भूबीजद्वयलाञ्छितः। रुद्धमन्त्रः स विज्ञेयोभुक्तिमुक्तिविवर्जितः। मायात्रितयश्रीबीजरावाहीनस्तु योमनुः। शक्तिहीनः स कथितो यस्य मध्ये न विद्यते। कामबीजं मुखे माया शिरस्यङ्कुशमेव च। असौ पराङ्मुखः प्रोक्तोहकारो बिन्दुलाञ्छितः। आद्यन्तमध्ये बिन्दुर्वा न भवेद्बधिरः स्मृतः। पञ्चवर्णोमनुर्यःस्याद्रेफार्केन्दुविवर्ज्जितः। नेत्रहीनः स विज्ञेयो दुःखशोकामयप्रदः। आदिमध्यावसानेषु हंसप्रासादवाग्भवौ। हकारोबिन्दुमान् जीवो वाग्वापि चतुःकलः। माया नमामि च पदं नास्ति यस्मिन् स कीलितः। एकं मध्ये द्वयं मूर्द्ध्नि यस्मिन्नस्त्रपुरन्दरौ। न विद्येते स मन्त्रस्तु स्तम्भितः सिद्धिवर्ज्जितः। वह्निर्वायुसमायुक्तो यस्य मन्त्रस्य मूर्द्धनि। सप्तधा दृश्यते तन्तु दग्धमन्त्रं प्रचक्षते। अस्त्रं द्वाभ्यां त्रिभिः षड्भिरष्टभिर्दृश्यतेऽक्षरैः। स्रस्तः सोऽभिहितो यस्य मुखे न प्रणवः स्मृतः। शिवो वा शक्तिरथ वा भीताख्यः स प्रकीर्त्तितः। आदौ मध्ये तथा चान्ते यस्य मार्णचतुष्टयम्। सएव मलिनो मन्त्रः सर्वविघ्नसमन्वितः। यस्य मध्ये दकारोऽस्ति कवचं मूर्द्धनि द्विधा। अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदाहृतः। वौद्वयं हृदये शीर्षे वषट्वौषट् तु मध्यमे। सएव भेदितोमन्त्रः सर्वशास्त्रविवर्ज्जितः। त्रिवर्णो हंसहीनोयः स सुषुप्तउदाहृतः। मन्त्रोवाप्यथ वा विद्या सप्ताधिकदशाक्षरा। फट्कारपञ्चकादिर्यो मदोन्मत्त उदाहृतः। तद्वदस्त्रं स्थितं मध्ये यस्य मन्त्रः स मूर्च्छितः। विरामेऽस्त्रस्य यो मन्त्रो हृतवीर्य्यः स उच्यते। आदौ मध्ये तथा चान्ते चतुरस्त्रयुतोमनुः। ज्ञातव्योभीम इत्येष यःस्यादष्टादशाक्षरः। एकोनविंशत्यर्णो वा योमन्त्रस्तारसंयुतः। हृल्लेखाङ्कुशबीजाढ्यं प्रध्वस्तं तं प्रचक्षते। सप्तवर्णो भवेद्बालः कुमारोऽष्टाक्षरःस्मृतः। षोड़शार्णो युवा प्रौढ़श्चत्वारिंशल्लिपिर्म्मनुः। त्रिंशदर्णश्चतुःषष्टिवर्णोमन्त्रः शताक्षरः। चतुःशताक्षरश्चापि वृद्धः स परिकीर्त्तितः। नवाक्षरो ध्रुवयुतो मनुर्निस्त्रिंश ईरितः। यस्यावसाने हृदयं शिरोमन्त्रौ च मध्यतः। शिखा वर्म्म च न स्यातां वौषट् फट्कार एव वा। शिवशक्त्यर्णहीनो वा स निर्बीजः उदाहृतः। षट्सु स्थानेषु फट्कारः षोढा यस्मिन् प्रदृश्यते। स मन्त्रः सिद्धिहीनःस्या न्मन्दःपङ्क्त्यक्षरोमतः। कूट एकाक्षरो मन्त्रः स एवोक्तोनिरंशकः। द्विवर्णःसत्वहीनः स्याच्चतुर्व्वर्णस्तु केकरः। षडक्षरोजीवहीनः सार्द्धसप्ता-

क्षरोमनुः। सार्द्धद्वादशवर्णो वा भूषितः स तु निन्दितः। सार्द्धत्रीणिशतं यस्तु देशविंशतिवर्णकः। विंशद्वर्णस्त्रिशद्वर्णौ दशः स्याद्वालिद्वितः स्मृतः। द्वाविंशत्यक्षरो मन्त्रो बालिद्वितः परिकीर्त्तितः। द्वात्रिंशद्वर्णो मन्त्रोयः स प्रविंशतिवर्णकः। कुधार्त्तः स तु विज्ञेयश्चतुर्विंशतिवर्णकः। एकादशाक्षरोयोऽपि पञ्चविंशतिसंख्यकः। त्रयोविंशतिवर्णो वा मन्त्रोऽतिदीर्घरितः। षड्विंशत्यक्षरोमन्त्रः षट्त्रिंशद्वर्णकस्तथा। त्रिंशदेकोनवर्णो वा सत्त्वहीनः स एव हि। अष्टाविंशत्यक्षरोय एकत्रिंशद्वापि वा। कतिक्रुद्धः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मसु। त्रिंशदक्षरकोमन्त्रस्त्रयस्त्रिंशद्वापि वा। कतिक्रूरः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मसु। चत्वारिंशत्तता विद्या त्रिर्षष्टिर्यौवता भवेत्। तावत्संख्या निगदिता मन्त्राः सनीडसंज्ञकाः। पञ्चषष्ट्यक्षरा ये स्युर्मन्त्रास्ते गान्तमानसाः। एकोनशतपर्य्यन्तं पञ्चषष्ट्यक्षरादितः। ते सर्वे कथितामन्त्राः स्थानभ्रष्टा न शोभनाः। त्रयोदशाक्षरा ये स्युर्मन्त्राः पञ्चदशाक्षराः। विकलास्तेऽभिधीयन्ते शतं सार्द्धशतं तथा। शतद्वयंहीनशतिरेकहीना तथापि वा। यावच्छतत्रयं संख्या निःस्नेहास्ते प्रकीर्त्तिताः। चतुःशतमथारभ्य यावद्वर्णसहस्रकम्। कतिवृद्धः स मन्त्रस्तु सर्वशास्त्रविवर्ज्जितः। सहस्रार्णाधिका मन्त्रा दण्डकाः पीड़ितावयाः। द्विसहस्राक्षरामन्त्राः खण्डशः सप्तधा कृताः। शतव्यास्तोत्ररूपास्ते मन्त्राएते यथास्थिताः। तथा विद्याश्च बोद्धव्या मन्त्रिभिः सर्वकर्मसु। दोषानिमानविज्ञाय योमन्त्रं भजते बुधः। सिद्धिर्न जायते तस्य कल्पकोटिशतैरपि” अथ मन्त्राणां दोषशान्तिः तदुक्तं तत्रैव “छिन्नादिदुष्टाये मन्त्राज्ञात्वा निरूपिताः। ते सर्वे सिद्धिमायान्ति मातृकार्णप्रभावतः। मातृकार्णैः पुटीकृत्य मन्त्रं विद्यां विशेषतः। शतमष्टोत्तरं पूर्वं प्रजपेत् फलसिद्धये। तदा मन्त्रोमहाविद्या यथोक्तफलदा भवेत्। मातृकापुटितं कृत्वा मध्ये वर्णान्विधाय च। मन्त्रवर्णास्ततः कुर्य्यात् योधनन्तत्र सम्मतम्। बद्धा तु योनिमुद्रां तां संक्षोभ्य प्राणधारणम्। तत्पश्चात् मन्त्रवर्णान् कुर्वीत गतागतान्। ब्रह्मरन्ध्रावधि ध्यात्वा वायुमापूर्य्य कुम्भयेत्। सकृत् प्रजपेन्मन्त्रं मन्त्रदोषोपशान्तये”। तथा। “एषु दोषेषु प्राप्तेषु मायां कामकथापि वा। शिरसि वादौ श्रियं वैर तद् दृष्ट्वापिसद्वये”। तथा। “तारसंपुटितोवापि दुष्टमन्त्रोऽपि सिध्यति। यस्य यत्र भवेद्भक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिध्यति” तथा। “प्रणवोमातृका देवी पृष्ठे खेच्चरन्तनयम्। अमृतत्र्यसंयोगाद्दुष्टमन्त्रोऽपि सिध्यति” तत्र विद्यायां “कुमारी या च विद्येयं स्वरा सप्ता प्रतिव्रते!। केवलं शिवरूपेण शक्तिरूपेण केवलम्” मुण्डमा०। १७स्वरोदयोक्ते वालादिचक्रस्थे स्वरभेदे पु० चक्रशब्दस्थवालादिचक्रे विवृतिः। तत्र स्कन्दे “अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवणालयः” भा० व्ना० ६६अ०। “कुमारमभिगम्याथ वीराश्रमनिवासिनम्। अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः” भा० व० ८४अ०। तस्य कन्दर्पादिवयोऽधिककौमार्य्यतयात्वम्। १८बालोपद्रावकग्रहभेदे “स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा। बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमारः इति स ग्रहः” सुश्रुतः। १९शुकतरुवर्षे न० मेदि०। संज्ञायां कन्। वरुणवृक्षे त्रिकाण्डशे०। स्वार्थे क। बालके हेमच०। तस्येदं तस्य भावो वा अण्। कौमार शिशुत्वे बाल्यावस्थायां “देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा” गीता।

कुमारकल्याण न०। चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तल्लक्षणं यथा “शङ्खपुष्पी वचा ब्राह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह। द्राक्षा सशर्करा शुण्ठी जीवन्ती जीरकं बला। शठी दुरालभा विल्वं दाडिमं सुरसः स्थिरा। कृष्णं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली। एषां कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्। कषाये कण्टकार्य्याश्च क्षीरे तस्मिंश्चतुर्गुणे। एतत् कुमारकल्याणं घृतरत्नं सुखप्रदम्। बलवर्णकरं धन्यं पुष्ट्यग्निबलवर्द्धनम्। छायाकर्च्च पहालक्ष्मीक्षिःमदन्तगदापहम्। सर्वबालामयहरं दन्तोद्भेदं विशेषतः”।

कुमारघातिन् त्रि० कुमारं हन्ति हन–णिनि। शिशुमारके।

कुमारजीव पु० कुमारं जीवयति जीव–णिच् अण् उप० स०। (जयापोता) जीवपुत्रवृक्षे रत्नमा०।

कुमारदेष्ण पु० कुमाराणां दाता दा–बा० दष्णच्। कुमारदातरि “कुमारदेष्णाः जयतः पुनर्हणः” “ऋ० १०,३४,७, कुमारदेष्णाः कुमाराणां दातारः, भा०

कुमारधारा स्त्री भारतोक्ते तीर्थभेदे। “पितामहसरो गत्वा शैलराजसमीपतः। तत्राभिषेकं कुर्वाणोऽग्निष्टोममवाप्नुयात्। पितामहस्य सरसः प्रसृता लोकपावनी। कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता। यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति। षष्ठकालो-

पयसैव मुच्यते भूपतेर्व्यथया" भा०व०८१अध्याये स्थितम्।

कुमारपालन पु० कुमारेण पाल्यते कर्म्मणि पालि–ल्युट्। शालिवाहने। त्रिका० हेमच०। कुमारं पालयति पालि+ल्यु उपस०। २बालकपालके त्रि०।

कुमारभृत्या स्त्री भृ–क्यप् भृत्या भरणम् ६त०। कुमाररक्षणोपायभूते सुश्रुतोक्ते कौमारभृत्याख्ये कौमारतन्त्रे। कुमारभृत्या अधिकृत्य प्रवृत्तं तन्त्रम् अण्। कौमारभृत्य कुमाररक्षणोपायज्ञापके तन्त्रान्तरे। "शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमित्यादिना अष्टधा शास्त्रं विभज्य तल्लक्षणमुक्तं तत्रैव यथा

"कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम्।

विवृतमुत्तरत्र तत्रैव यथा

"नवग्रहाकृतिज्ञानं स्कन्दस्य च निषेधनम्। स्कन्दापस्मारशकुन्योश्च रेवत्याश्च पृथक् पृथक्। पूतनायास्तथान्धाया मण्डिका शीतपूतना। नैगमेयचिकित्सा च ग्रहोत्पत्तिः सयोनिजा। कौमारतन्त्रमित्येतच्छारीरेषु च कीर्त्तितम्"।

तत्प्रकारस्तत्रैव उत्तरतन्त्रे दर्शितो यथा

"अथातो नवग्रहाकृतिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। बालग्रहाणां विज्ञानं साधनञ्चाप्यनन्तरम्। उत्पत्तिकारणञ्चैव सुश्रुतैकमनाः शृणु। १स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः २स्कन्दापस्मार एव च। ३शकुनी ४रेवती चैव ५पूतना चा६न्धपूतना। पूतना ७शीतनामा च तथैव ८मुखमण्डिका। नवमो ९नैगमेयश्च यः पितृग्रहसंज्ञितः। धात्रीमात्रोः प्राक् प्रदिष्टापचाराच्छौचभ्रष्टान्मङ्गलाचारहीनान्। त्रस्तान् हृष्टांस्तर्ज्जितान् रोदितान्वा पूजाहेतोर्हिंस्युरेते कुमारान्। ऐश्वर्य्यस्थास्ते न शक्या विशन्तो देहं द्रष्टुं मानुषैर्विश्वरूपाः। आप्तं वाक्यं तत्समीक्ष्याभिधास्ये लिङ्गान्येषां यानि देहे भवन्ति। शूनाक्षः क्षतजसगन्धिकः स्तनद्विड्वक्रास्यो हतचलितैकपक्ष्मनेत्रः। उद्विग्नः सुलुलितचक्षुरल्परोदी स्कन्दार्त्तो भवति च गाढमुष्टिवर्च्चाः १। निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेत् ससंज्ञः संरब्धः करचरणैश्च नृत्यतीव। विण्मूत्रे सृजति विनद्य जृम्भमाणः फेनञ्च प्रसृजति तत्सखाभिपन्नः २। स्रस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः संस्रावित्रणपरिपीडितः समन्तात्। स्फोटैश्च प्रततनुः सदाहपाकैर्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ३। रक्तास्यो हरितमलोऽतिपाण्डुदेहः श्यावो वा ज्वरमुखपाकवेदनार्त्तः। रेवत्या४ व्यथिततनुश्च कर्णनासं मृद्नाति ध्रुवमभिपीडितः कुमारः। स्रस्ताङ्गः स्वपिति सुखं दिवा न रात्रौ विड्भिन्नं सृजति च काकतुल्यगन्धिः। छर्द्यार्त्तो हृषिततनूरुहः कुमारस्तृष्णार्त्तो भवति च पूतनाभिपीतः ५। यो द्वेष्टि स्तनमतिसारकासहिक्काच्छर्दीभिर्ज्वरसहिताभिरर्द्यमानः। दुर्वर्णः सततमधःशयोऽम्लगन्धिस्तं ब्रूयुर्भिषजोऽन्धपूतनार्त्तम् ६। उद्विग्नो भृशमतिवेपते प्ररुद्यात् संलीनः स्वपिति च यस्य चान्त्रकूजः। विस्राङ्गो भृशमतिसार्य्यते च यस्तं जानीयाद्भिषगिह शीतपूतनार्त्तम् ७। म्लानाङ्गः सुरुचिरपाणिपादवक्त्रो बह्वाशी कलुषसिरावृतोदरो यः। सोद्वेगो भवति च मूत्रतुल्यगन्धिः स ज्ञेयः शिशुरिह वक्त्रमण्डिकार्त्तः ८। यः फेनं वमति विनम्यते च मध्ये सोद्वेगं विलपति चोर्द्ध्वमीक्षमाणः। ज्वर्य्येत प्रततमथो वसासगन्धिर्निःसंज्ञो भवति शिशुः स नैगमेयजुष्टः ९। सन्तस्तो यः स्तनद्वेषी मुह्यते चाविशन्मुहुः। तं बालं न चिराद्धन्ति ग्रहः सम्पूर्णलक्षणः। विपरीतमतः साध्यं चिकित्सेदचिरार्दितम्। गृहे पुराणहविषाभ्यज्य बालं शुचौ शुचिः। सर्षपान् प्रकिरेत्तत्र तैलदीपञ्च कारयेत्। सदा सन्निहितञ्चापि जुहुयाद्धव्यवाहनम्। सर्वगन्धौषधीबीजैर्गन्धमाल्यैरलङ्कृतम्। अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति संस्मरन्। नमः स्कन्दाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः। शिरसा त्वाभिवन्देऽहं प्रतिगृह्णीष्व मे बलिम्। नीरुजो निर्विकारश्च शिशुर्मे जायतां द्रुतम्।

अथातः स्कन्दग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। स्कन्दग्रहोपसृष्टानां कुमाराणां प्रशस्यते। वातघ्नद्रुमपत्राणां निःक्वाथः परिषेचने। तेषां मूलेषु सिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम्। सर्वगन्धसुरामण्डकैडर्य्यो वापमिष्यते। देवदार्वथ रास्नायां मधुरेषु द्रुमेषु च। सिद्धं सर्पिश्च सक्षीरं पानमस्मै प्रयोजयेत्। सर्षपाः सर्पनिर्म्मोको वचा काकादनी घृतम्। उष्ट्राजाविगवाञ्चैव रोमाणि धूपनं शिशोः। सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं शमीं बिल्वस्य कण्टकान्। मृगादन्याश्च मूलानि ग्रथितान्येव धारयेत्। रक्तानि माल्यानि तथा पताका रक्ताश्च गन्धा विविधाश्च भक्ष्याः। घण्टा च देवाय बलिर्निवेद्यः सकुक्कुटः स्कन्दग्रहे हिताय। स्नानं त्रिरात्रं निशि चत्वरेषु कुर्य्यात् पुनः शालियवैर्वचैस्तु। अहश्च गायत्र्यभिमन्त्रिताभिः प्रक्षालनं चाङ्गुलिभिश्च वक्त्रे। रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां पाप-

शायिनीम्। अहन्यहनि कर्त्तव्या या भिषग्भिरतन्द्रितैः। तपसां तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा। निधानं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु। ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः। देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान् गुहः। देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः। गङ्गोमाकृत्तिकानाञ्च स ते शर्म्म प्रयच्छतु। रक्तमाल्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः। रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः" १।

"अथातः स्कन्दापस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। बिल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः। परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये। सर्व्वगन्धविपक्वन्तु तैलमभ्यञ्जने हितम्। क्षीरवृक्षकषाये च काकोल्यादौ गणे तथा। विपक्तव्यं घृते चापि पानीयं पयसान्वितम्। उत्सादनं वचाहिङ्गुयुक्तं स्कन्दग्रहे हितम्। गृध्रोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखा घृतम्। वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्युद्धूपनेऽपि च। अनन्तां कुक्कुटीं बिम्बीं मर्कटीञ्चापि धारयेत्। पक्वापक्वानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं पयः। घृतौदनो निवेद्यश्च स्कन्दापस्मारिणोऽवटे। चतुष्पथे च कर्त्तव्यं स्नानमस्य यतात्मना। स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा। विशाखसंज्ञश्च शिशोः शिवोऽस्तु विकृताननः" २।

"अथातः शकुनीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। शकुन्यभिपरीतस्य कार्य्यो वैद्येन जानता। वेतसाम्रकपित्थानां निःक्वाथः परिषेचने। कषायमधुरैस्तैलं कार्य्यमभ्यञ्जने शिशोः। मधुकोशीरह्रीवेरसारिवोत्पलपद्मकैः। लोध्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिशुम्। व्रणेषूक्तानि चूर्णानि पथ्यानि विविधानि च। स्कन्दग्रहे धूपनानि तानीहापि प्रयोजयेत्। शतावरीमृगैर्व्वारुनागदन्तीनिदिग्धिकाः। लक्ष्मणां सहदेवीञ्च बृहतीञ्चापि धारयेत्। तिलतण्डुलकं माल्यं हरितालं मनःशिला। बलिरेष करञ्जेषु निवेद्यो नियतात्मना। निकुम्भे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथाविधि। स्कन्दग्रहोपशमनं घृतं तद्वेह पूजितम्। कुर्य्याच्च विविधां पूजां शकुन्याः कुसुमैः शुभैः। अन्तरीक्षचरा देवी सर्व्वालङ्कारभूषिता। अयोमुखी तीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु। दुर्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वना। लम्बोदरी शङ्कुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु" ३।

"अथातो रेवतीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। अश्वगन्धाजशृङ्गी च सारिवा सपुनर्नवा। सहे विदारी च तथा कषायाः सेचने हिताः। तैलमभ्यञ्जने कार्य्यं कुष्ठे सर्ज्जरसेऽपि वा। धवाश्वकर्णककुभधातकीतिन्दुकीषु च। काकोल्यादिगणे चैव पानीयं सर्प्पिरिष्यते। कुलत्थाः शङ्खचूर्णञ्च प्रदेहाः सर्व्वगन्धिकाः। गृध्रोलूकपुरीषाणि यवफली घृतम्। सन्ध्ययोरुभयोः कार्य्यमेतदुद्धूपनं शिशोः। दन्तवारिष्टकमयं भूषणं हैन्दुकं तथा। सततं धारयेच्चापि कृतं वा पौत्रजीविकम्। रक्ताः सुमनसो लाजाः पयः शाल्योदनं तथा। बलिर्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना। सङ्गमे च भिषक्स्नानं कुर्य्याद्धात्रीकुमारयोः। नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना। चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु। लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका। रेवती सततं माता सा ते देवी प्रसीदतु" ४।

"अथातः पूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। कपोतवङ्काऽरलुको वरुणः पारिभद्रकः। आस्फोता चैव योक्तव्याः कुम्भीलानां परिषेचने। वचा वयस्या गोलोमी हरितालं मनःशिला। कुष्ठं सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थे वर्ग इष्यते। हितं घृतं तुगाक्षीर्य्या। सिद्धं मधुरकेषु च। कुष्ठतालीशखदिरं चन्दनस्यन्दने तथा। देवदारुवचाहिङ्गुकुष्ठं गिरिकदम्बकः। एलाहरेणवश्चापि योज्या उद्धूपने सदा। गन्धनाकुलिकुम्भीकबभ्रुणो बदरस्य। कर्कटास्थि घृतञ्चैव धूपनं सर्षपैः सह। काकादनीं चित्रफलां बिम्बीं गुञ्जाञ्च धारयेत्। मत्स्यौदनञ्च कुर्व्वीत कृशरं पललं तथा। शरावसम्पुटे कृत्वा बलिं शून्यगृहे हरेत्। उच्छिष्टेनाभिषेकेण शिरसि स्नानमिष्यते। पूज्या च पूतना देवी बलिभिः सोपहारकैः। मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमूर्द्धजा। शून्यागाराश्रिता देवी दारकं पातु पूतना। दुर्दर्शना सुदुर्गन्धा कराला मेघकालिका। भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना" ५।

"अथातोऽन्धपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। तिक्तकद्रुमपत्राणां कार्य्यः क्वाथोऽवसेचने। सुरासौवीरकं कुष्ठं हरितालं मनःशिला। तथा सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थमुपदिश्यते। पिप्पलः पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु। शालपर्णी बृहत्यौ च घृतार्थमुपदिश्यते। सर्व्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रेष्वक्ष्णोश्च शीतलैः। पुरीषं कौक्कुटं केशांश्चर्म्म सर्पत्वचन्तथा। जीर्णाञ्च भिक्षुसङ्घाटीं धूपनायोपकल्पयेत्। कुक्कुटीं मर्कटीं शिम्बीमनन्ताञ्चापि धारयेत्। मांसमामं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुष्पथे। निवेद्यमन्तश्च गृहे

शिशोरक्षानिमित्ततः । शिशोश्च स्नपनं कुर्य्यात् सर्व्वगन्धा- दिकैः शुभैः । कराला पिङ्गला मुण्डा कषायाम्बरवा- सिनी । देवी बालमिमं प्रीता संरक्षत्वन्धपूतना" ६ ।
"अथातः शीतपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । कपित्थं सु- वहां बिम्बीं तथा बिल्वं प्रचीबलम् । नन्दीं भल्लात- कीञ्चापि परिषेके प्रयोजयेत् । बस्तमूत्रं गवां मूत्रं मुस्तञ्च सुरदारु च । कुष्ठञ्च सर्व्वगन्धांश्च तैलार्थमवचारयेत् । रोहिण्यां सर्ज्जखदिरपलाशककुभत्वचः । निःक्वाथ्य तस्मिन्निःक्वाथे सक्षीरं विपचेत्ततः । गृध्रोलूकपुरीषाणि वस्तगन्धामहेस्त्वचः । निम्बपत्राणि मधुकं धूपनार्थं प्रयोजयेत् । धारयेदपि लम्बाञ्च गुञ्जां काकादनीं तथा । नद्यां मुद्गकृतैश्चान्नैस्तर्पयेच्छीतपूतनाम् । देव्यै देयश्चोप- हारो वारुणीरुधिरं तथा । जलाशयान्ते बालस्य स्नपनं चोपदिश्यते । मुद्गौदनाशना देवी सुराशोणितपायिनी । जलाशयालया देवी पातु त्वां शीतपूतना" ७ ।

"अथातो मुखमण्डिकाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । कपित्थ- बिल्वतर्क्कारीवांशीगन्धर्व्वहस्तकाः । कुबेराक्षी च योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने । तरसैर्भृङ्गराजायां तथा- जहरिगन्धयोः । तैलं वसाञ्च संयोज्य पचेदभ्यञ्जने शिशोः । मधूलिकायां पयसि तुगाक्षीर्य्याङ्कुषे तथा । मधुरे पञ्चमूले च कनीयसि घृतं पचेत् । वचासर्ज्जरसः कुष्ठं सर्पिश्चोद्धूपने हितम् । धारयेदपि जिह्वाश्च चाष- चीरल्लिसर्प्पजाः । वर्णकं चूर्णकं माल्यमञ्जनं पारदं तथा । मनःशिलाञ्चोपहरेद्गोष्ठमध्ये बलिं तथा । पायसं सपुरोडाशं बल्यर्थमुपहारयेत् । मन्त्रपूताभिरद्भिश्च तत्रैव स्नपनं हितम् । अलङ्कृता रूपवती सुभगा कामरूपिणी । गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां मुखमण्डिका" ८ ।
"अथातो नैगमेषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । बिल्वाग्नि- मन्थपूतीकाः क्वाथ्याः स्युः परिषेचने । सुराशौवीरधा- न्याम्लैः परिषेकश्च शस्यते । प्रियङ्गुसरलानन्ताशत- पुष्पाकुटन्नटैः । पचेत्तैलं सगोमूत्रैर्दधिमस्त्वम्लका- ञ्जिकैः । पञ्चमूलद्वयक्वाथे क्षीरे मधुरकेषु च । पचेद्- घृतञ्च मेधावी खर्ज्जूरीमस्तकेऽपि च । वचां वयस्थां गोलोमीं जटिलां चापि धारयेत् । उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् । सिद्धार्थकवचाहिङ्गु- कुष्ठैश्चाचलैः सह । भल्लातकाजमोदाय हितमुद्धूपनं शिशोः । मर्कटोलूकगृध्राणां पुरीषाणि नयग्रहे । धूपः शुभे जने कार्य्यो बालस्य हितमिच्छता । तिलतण्डुलकं माल्यं भक्ष्यांश्च विविधानपि । कुमारपितृमे- षाय वृक्षमूले निवेदयेत् । वधकाहतवस्य स्नपनं चोपदिश्यते । बलिं न्यग्रोधवृक्षेषु तिथौ षष्ठ्यां निवे- दयेत् । अजाननश्चलाक्षिभ्रूः कामरूपी महायशाः । बालं पालयिता देवो नैगमेषोऽभिरक्षतु" ९ ।
"अथातो ग्रहोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः । नव स्क- न्दादयः प्रोक्ता बालानां य इमे ग्रहाः । श्रीमन्तो दिव्यवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः । एते गुहस्य रक्षार्थं कृत्तिकोमाग्निशूलिभिः । सृष्टाः शरवणस्थस्य रक्षि- तस्यात्मतेजसा । स्त्रीविग्रहा ग्रहा ये तु नाना- रूपा महेरिताः । गङ्गोमाकृत्तिकानान्तु ते भागा राजसा मताः । नैगमेषस्तु पार्व्वत्या सृष्टो मेषान- नो ग्रहः । कुमारधारी देवस्य गुहस्यात्मसमः सखा । स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः सोऽग्निनाग्निसमद्युतिः । स च स्कन्दसखो नाम विशाख इति चोच्यते । स्कन्दः- सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा । बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः । बाललीलाधरो योऽयं देवो रुद्राग्निसम्भवः । मिथ्याचारेषु भगवान् स्वयं नैष प्रवर्त्तते । कुमारः स्कन्दसामान्यादतः केचिदपण्डिताः । गृह्णातीत्यल्पविज्ञाना ब्रुवते देहचिन्तकाः । ततो भगवति स्कन्दे सुरसेनापतौ कृते । उपतस्थुर्ग्रहाः सर्व्वे दीप्त- शक्तिधरं गुहम् । ऊचुः प्राञ्जलयश्चैनं वृत्तिं नः संवि- धत्स्व वै । तेषामर्थे ततः स्कन्दः शिवं देवमचोद- यत् । ततो ग्रहांस्तानुवाच भगवान् भगनेत्रहृत् । तिर्य्यग्योनिं मानुषञ्च दैवञ्च त्रितयं जगत् । परस्प- रोपकारेण वर्त्तते धार्य्यतेऽपि च । देवा मनुष्यान् प्रीणन्ति तैर्य्यग्योनींस्तथैव च । वर्त्तमानैर्यथाकालं शीतवर्षोष्ण- मारुतैः । इज्याञ्जलिनमस्कारजपहोमव्रतादिभिः । नराः सम्यक् प्रयुक्तैश्च प्रीणन्ति त्रिदिवेश्वरान् । भागधेयं विभक्तञ्च शेषं किञ्चिन्न विद्यते । तद्युष्माकं शुभा वृत्ति- र्बालेष्वेव भविष्यति । कुलेषु येषु नेज्यन्ते देवाः पितर एव च । ब्राह्मणाः साधवश्चैव गुरवोऽतिथयस्तथा । निवृत्ताचारशौचेषु परपाकोपभोजिषु । उत्सन्नबलिभिक्षेषु भिन्नकांस्योपभोजिषु । गृहेषु तेषु ये बालास्तान् ग्र- ह्णीध्वमशङ्किताः । तत्र वो विपुला वृत्तिः पूजा चैव भविष्यति । एवं ग्रहाः समुत्पन्ना बालान् गृह्णन्ति चा- प्यतः । ग्रहोपसृष्टा बालास्तु दुश्चिकित्स्यतमा मताः । वैकल्यं मरणं चापि ध्रुवं स्कन्दग्रहे मतम् । स्कन्द-

पङ्कोऽल्पतमः सर्वस्यैव यतः स्मृतः। अस्त्रोपा सर्वरूप-स्तु न साध्यो यत्र उच्यते"। "कुमारभृत्याकुशलै-रनुष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्मणि" रघुः।

कुमारयु पु० कुमारं कौमारं याति या—कु मितद्र्वादि० नि०। युवराजे उज्ज्वलदत्तः

कुमारललिता स्त्री "कुमारललिता ज्सौगाः" छन्दोर० उक्ते १सप्ताक्षरपादके छन्दोभेदे। कुमारं सुन्दरं ललितं चेष्टितं, तादृशं ललितं, वा यस्य। २सुकुमार-चेष्टायां न०। ३तद्युक्ते त्रि०।

कुमारवाहिन् पु० कुमारं स्कन्दं वहति वह—णिनि। मयूरे शब्दरत्ना०। कुमारवाहनमप्यत्र तथार्थम्। वह—स्वार्थे णिच् ल्युट् ६त०। कुमारवाहनमप्यत्र न०।

कुमारसम्भव न० कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य सम्भवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक्। कालिदास-प्रणीते महाकाव्यभेदे।

कुमारसू स्त्री कुमारं स्कन्दं सूते सू—क्विप् ६त०। १गङ्गा-याम् २हैमवत्याञ्च हेमच०। तयोस्तदुत्पत्तिस्थानत्वात् तथात्वम् कुमारजनन्यादयोऽप्यत्र

कुमारहारित पु० यजुर्वेदसम्प्रदायप्रवर्त्तके ऋषिभेदे "कुमार-हारितात् कुमारहारितः" शत०ब्रा० १४.५.५.२२.

कुमारिका स्त्री कुमारी—स्वार्थे क संज्ञायां कन्, कुमार—ण्वुल् वा। १अनूढकन्यायाम् २नवमल्लिकायां ३स्थू-लैलायां रत्नमा०। ४घृतकुमार्य्यां ५कुमारीशब्दार्थे। भारतवर्षस्य नवसु खण्डेषु ६खण्डभेदे यथाह सि०शि०। "ऐन्द्रं कशेरुसकलं किल ताम्रपर्णमन्यद्गभस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम्। नागञ्च सौम्यमिह वारुणमन्त्यखण्डं गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये। वर्णव्यवस्थितिरि-हैव कुमारिकाख्ये शेषेषु चान्त्यजजनाः निवसन्ति सर्वे" कशेरुशब्दे १८५५पृ० विवृतिः

कुमारिन् त्रि० कुमारोऽस्त्यस्य इनि। कुमारयुक्ते "प्रति-षा ता कुमारिणाः" ऋ०८,३१,८ कुमारिणौ दम्पती इत्यर्थः सुपां सुलुगादिना भा० औस्थाने आच्।

कुमारिल पु० मीमांसकभेदे "साधु कुमारिल स्वामिन्! साधु" प्रबोधच०

कुमारी स्त्री कुमार+प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां ङीप्। १अनूढकन्यायां वर्षभेदेन तन्नामभेदाः कालसङ्कर्षाशब्दे उक्ताः तन्त्रसारे तत्पूजाफलसहिता नामभेदा अन्यथा उक्ता यथा "होमादिकन्तु सकलं कुमारीपूजनं विना। परिपूर्णफलं न स्यात् पूजया तत्र भवेद्ध्रुवम्। कुमारीपूजया देवि! फलं कोटिगुणं भवेत्। पुष्पं कुमार्य्यै यद्दत्तं तन्मेरुसदृशं भवेत्। कुमारी भोजिता येन त्रैलोक्यं तेन भोजितम्"। तत्र कुमारीनिर्णयः यामले "एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती। त्रिवर्षा त्रिविधा मूर्त्ति-श्चतुर्वर्षा च कालिका। सुभगा पञ्चवर्षा तु षड्वर्षा च उमा भवेत्। सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका। नवभिः कालसङ्कर्षा दशभिश्चापराजिता। एकादशे च रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी। त्रयोदशे महालक्ष्मीः द्विसप्ता पीठनायिका। क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चा-म्बिका स्मृता। एवं क्रमेण संपूज्या यावत् पुष्पं न दृश्यते। प्रतिपदादिपूर्णिमान्तं वृद्धिभेदेन पूजयेत्। महापर्व्वसु सर्वेषु विशेषाच्च पवित्रके। महानवम्यां देवेशि! कुमारीश्च प्रपूजयेत्। "कुमारिका त्वहं नाथ! सदा त्वं हि कुमारिका। अष्टोत्तरशतं वापि एकां वापि प्रपूजयेत्। पूजिताः प्रतिपूज्यन्ते निर्द्दहन्त्यवमानि-ताः। कुमारी योगिनी साक्षात् कुमारी परदेवता। असुरा दुष्टनागाश्च ये च दुष्टग्रहा अपि। भूतवे-तालगन्धर्वडाकिनीयक्षराक्षसाः। याश्चान्याः देवताः सर्वा भूर्भुवःस्वश्च भैरवाः। पृथिव्यादीनि सर्वाणि ब्रह्माण्डं सचराचरम्। ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः। ते तुष्टाः सर्वदेवाश्च यस्तु कन्यां प्रपूजयेत्। विधियुक्तं कुमारीञ्च भोजयेच्चैव भैरवीम्। पाद्यमर्घ्यं तथा धूपं कुङ्कुमञ्चन्दनं शुभम्। भक्तिभावेन संपूज्य कुमारी-भ्यो निवेदयेत्। पट्टवस्त्रयं कुण्डादौ भक्ष्यं तथा-न्नतः। पश्चाच्च दक्षिणा देया रजतं स्वर्णमौक्तिकैः। द-क्षिणाञ्च कुमारीभ्यो दद्यात् प्रक्रमतत्ततः। विवाहयेद्य-स्तु कन्यां ब्रह्महत्यां विनश्यति। गोहत्या च स्त्रीह-त्या च सर्वपापं प्रणश्यति। यो यत्र पुष्पकाले च कन्यादानं प्रकल्पयेत्। यावत्कालागरं प्रोक्तं तावद्दत्त सहस्रकम्। एकैकं कुलमुद्दिश्य रुद्रलोके महीयते" क-न्यादानन्तु तत्तद्देवताप्रीतये इति सम्प्रदायः। वस्तुतस्तु तत्तद्वर्षायाः कन्यायास्तत्तद्देवतारूपा शिवरूपत्वं सम्प्रदा-नीये विभाव्य दद्यादिति रहस्यार्थः" कृष्णानन्दः। "स्वे मासे द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते इति स्मृत्युक्तायां २द्वादशवर्षीयकन्यायाम् ३पार्वत्याम् ४नवमल्लिकायां ५नदीभेदे ६घृतकुमार्य्याम् तत्पर्य्यायगुणादि भावप्रकाशे उक्तं यथा "कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका

कुमारी भेदिनी शीता तिक्ता नेत्र्या रसायनी । मधुरा बृंहणी बल्या हृद्या वातविषप्रणुत् । गुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिकफज्वरहरी, हरेत् । सत्वग्भिन्नदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान्” ।

७अपराजितायां ८जम्बुद्वीपांशभेदे कुमारिकाखण्डे ८सहायां मेदि० । १०सीतायां हेमच० ११वन्ध्याकर्कोट्याम् १२स्थूलैलायां १३मोदिनीपुष्पे । १४तरुणीपुष्पे १५श्यामापक्षिणि राजनि० ।

कुमारीक्रीडनक न० कुमारीभिः क्रीड्यतेऽनेन क्रीड–करणे ल्युट् ततः यावादि० स्वार्थे क । कुमारीक्रीडासाधने द्रव्ये

कुमारीपुत्र पु० । १कानीने कन्याकालोत्पन्ने पुत्रे स च मातामहपुत्रः कानीनशब्दे विवृतिः । ततः प्रकारवचने स्थूलादि० कन् । कुमारीपुत्रक तत्सदृशे त्रि०

कुमारीश्वशुर पु० ६त० । विवाहात् पूर्वं धर्षितकन्यायाः भर्त्तुः पितरि । ततः प्रकारे स्थूला० कन् । तत्सदृशे त्रि०

कुमाल केलौ अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कुमालयति ते अचुकुमालत् त । कुमालयां बभूव आस चकार चक्रे

कुमालक पु० कुमाल–ण्वुल् । सौवीरदेशे हेमच० ।

कुमुद् न० कौ मोदते मुद–क्विप् ७त० । १कैरवे मेदि० २रक्तोत्पले त्रिका० । कुत्सिता मुदस्य । ३कृपणे त्रि० मेदि० । ४अप्रीते च त्रि० शब्दर० । कुगतिस० । ५कुत्सितमोदे स्त्री

कुमुद न० कौ मोदते मुद–क ७त० । (सुँदि) कैरवे अमरः । “कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव” पञ्चत० । “कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं ह्लादि शीतलम्” भाव० प्र० तद्गुणा उक्ताः । २रक्तपद्मे मेदि० ३रूप्ये हेमच० । ४कर्पूरे पु० राजनि० अयमर्द्धर्चादि ५शाल्मलिद्वीपस्थे वर्षपर्वतभेदे । कुन्दशब्दे उदा० । ६दक्षिणदिग्गजे अमरः तस्य श्वेतोत्पलनिभत्वात्तथात्वम् । कुं भूमिं मोदयति मुद–अन्तर्भूतण्यर्थे–क । ७विष्णौ “कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पावकोऽनिलः” विष्णुस० । ८पद्मे न० त्रिका० । “यस्य शाखा बह्व्याख्या दीर्घलाङ्गूलमाश्रिताः । ताम्राः पीताः सितास्चैव प्रकीर्णा घोरकर्मणः” रामा० उक्तलक्षणे ९वानरभेदे । “सुषेणमैन्दद्विविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च” भा०व०२८८अ० । १०विष्णुपारिषदभेदे । “महाबलाः सुचरा विष्णोः सत्वपेषचुदायुधाः” इत्युपक्रमे कुमुदः कुमुदाक्षश्च विष्वक्सेनः पतत्रिराट्” भाग० ८,२१,१० ।

११मेरोरुपष्टम्भगिरिभेदे पु० । “मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नता मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उपक्लृप्ताः” भा०५,१६,१ “एवं कुमुदनिरूढो यः शतवल्शोनाम वटस्तस्य स्कन्धेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुगुडान्नाद्यम्बरशय्यासनाभरणादयः सर्व एव कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात् पतन्तस्तदुत्तरे णेलावृतमुपयोजयन्ति” तत्रैव १२सर्पभेदे कुमुद्वतीशब्दे रघुवाक्यम् । “कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिः हलिकस्तथा” भा० आ० ३५ अ० । १३दैत्यभेदे च । ततः कुमुदा० चतुरर्थ्यां ठक् । कौमुदिक तत्सन्निकृष्टादौ त्रि० । तदर्थे ठच् । कुमुदिक तदर्थे त्रि०

कुमुदखण्ड न० कुमुदानां समूहः कमला० खण्डच् । १कैरवसमूहे । ६त० । २कुमुदस्य भागे

कुमुदगन्ध्या स्त्री कुमुदस्येव गन्धमर्हति यत् । कुमुदगन्धयुक्तायां स्त्रियां ततः करीषगन्ध्याशब्ददर्शितं कार्यम् ।

कुमुदघ्नी स्त्री सुश्रुतोक्ते कीटविषभेदे । यथा “कुमुदघ्नी शुक्री जालकीर्यापि कीटा कीटविषाश्च” ।

कुमुदनाथ पु० ६त० । चन्द्रे तस्य प्रकाशेन कुमुदस्य प्रकाशात्तस्य तथात्वम् । कुमुदपत्यादयोऽप्यत्र

कुमुदबन्धु पु० ६त० । चन्द्रे तत्प्रकाशकत्वात्तस्य तथात्वम् कुमुदसुहृत्कुमुदबान्धवादयोऽप्यत्र । [न्थाम् भरतः ।

कुमुद्वती स्त्री कुमुदानि सन्त्यस्यां मतुप् मस्य वः । कुमुदि-

कुमुदा स्त्री कुत्सितं मोदते मुद–क टाप् । १कुम्भिकायां (पाना) २गाम्भारीवृक्षे मेदि० । ३शालपर्णीवृक्षे ४कट्फले राजनि० । संज्ञायां कन् । कट्फले अमरः । गौरा० ङीष् । कुमुदी कट्फले स्त्री शब्दरत्ना० ।

कुमुदाकर पु० ६त० । कुमुदस्थाने ह्रदादौ “कुमुद्वतीनां कुमुदाकरैरिव” माघः

कुमुदाक्ष पु० १नागभेदे २विष्णुपारिषदभेदे च कुमुदशब्दे उदा०

कुमुदादि पु० पाणिन्युक्ते चतुरर्थ्यां ठच्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः “कुमुद शर्करा न्यग्रोध इक्कट सङ्कट कङ्कट गर्त बीज परिवाप निर्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ बल्वज यवास कूप विकङ्कट दशग्राम” । कुमुदिक कुमुदसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां षित्वात् ङीष् । तत्रैवोक्ते तदर्थे ठक्प्रत्ययनिमित्ते २शब्दगणभेदे स च गणः । “कुमुद गोमय रथकार दशग्राम अश्वत्थ शाल्मलि शिरीष मुनिस्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घास कुन्द शुचिकर्ण” । कौमुदिक तत्कर्णाद्यदूरदेशादौ त्रि० स्त्रियां ञित्वात् ङीप् ।

कुमुदाभिख्य न० कुमुदस्येवाभिख्या शोभा यस्य श्वेतत्वात्। रौप्ये रजते धातौ शब्दचि० [२कुमुदाधारस्थाने च

कुमुदावास पु० कुमुदानामावासः। १कुमुदप्राये देशे हेमच०

कुमुदिका स्त्री कौ मोदते मुद–हर्षे क ७त०। कट्फले अमरः

कुमुदिनी स्त्री कुमुदानि सन्त्यत्र देशे पुष्क० इनि। १कुमुदयुक्तदेशे पुष्करिण्यादौ २कुमुदलतायां भरतः। "कुमुदिनीकुलकेलिकलारसः" भ्रमराष्टकम्। "पद्मिन्यां ये गुणाः प्रोक्ताः कुमुदिन्याश्च ते स्मृताः। सा तु मूलादिसर्वाङ्गैः रक्ता समुदिता बुधैः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः। कुमुदानां समूहः खलादेराकृतिगणत्वात् इनि। ३कुमुदसमूहे च। "वीचलनेऽम्यमितः स्फुटत्कुमुदिनीफुल्लोल्लसल्लोचनाः" पद्धत०

कुमुदिनीनायक पु० ६त०। चन्द्रे तदुदये कुमुदसंघस्य काशात्तस्य तथात्वं कुमुदिनीपत्यादयोऽप्यत्र पु०

कुमुदेश पु० ६त०। चन्द्रे कुमुदेश्वरादयोऽप्यत्र पु०

कुमुद्वत् त्रि० कुमुद+चतुरर्थ्यां ड्मतुप् झय इति मस्य वः। १कुमुदयुक्तदेशादौ "हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु" रघुः स्त्रियां ङीप्। सा च २कुमुदलतायाम्। "ग्लपयति यथा शशाङ्कं कुमुद्वतीं न तथाहि दिवसः" शकु० "कुमुद्वती भानुमतीव भावम्" रघुः "वाप्यो वैदूर्यसोपानपद्मोत्पलकुमुद्वतीः" भा० ४।८।६४ कुमुदस्यास्ति मतुप्। ३कुप्रीतियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम्। निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी न मानिनीसंसहतेऽन्यसङ्गमम्" भट्टिः मानिनीपक्षे कुप्रीतिपरत्वम्। ४कुमुदनागस्य भगिन्यां "इमां स्वसारञ्च यवीयसीं मे कुमुद्वतीं नार्हसि नानुमन्तुम्। इत्युपक्रमे "संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुःकन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन"। "अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुद्वती" रघुः

कुमुद्वतीश पु० ६त०। चन्द्रे कुमुद्वतीनाथतदीशादयोऽप्यत्र पु०

कुमुद्वतीवीज न० ६त०। (वेरा) इतिख्याते कुमुदिनीवीजे "भवेत् कुमुद्वतीवीजं स्वादु रूक्षं हिमं गुरु" भावप्र०

कुमोदक पु० मोदयति मुद–णिच्–ण्वुल् ६त०। १विष्णौ हेमच० महि त्राणेन भारावतारणेन च पृथिव्या मोदक इति तस्य तथात्वम्। तस्येदमण् ङीप्। कौमोदकी तद्गदायाम् स्त्री

कुम्ब त्रि० कुबि–अच्। शाड्कृष्ठे (कोपा) जटा० "कुरीर मस्य शीर्षणि कुम्बं चाधिनिदध्मसि" अथ० ६।१२८,२

कुम्बा स्त्री कुबि–भावे अङ्। १सुगहनायामावृतौ इड् वेष्टने अमेध्यादिदृष्टिवारणाय वैदिके २वेष्टनभेदे च "तस्मिन्नुदीचीनकुम्बां शम्यां निदधाति" तैत्ति०। कुम्बयति आच्छादयति अच्। ३स्थूलशाटके स्त्री त्रिका०

कुम्ब्या स्त्री कुबि–यत्। एकार्थप्रतिपादके विध्यर्थवादात्मके वेदैकदेशब्राह्मणवाक्य भेदे माधवः। "तस्मादृचं वा यजुर्वा साम वा गाथां वा कुम्ब्यां वाऽभिव्याहरेद् व्रतस्याध्यायाव्यवच्छेदाय" शत० ब्रा० ११।५।७।१०।

कुम्भ पु० कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्भति उम्भ–पूरणे अच् शक०। १घटे, २हृद्रोगभेदे, ३हस्तिशिरःस्थमांसपिण्डद्वये, "तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः कराः" प्रसन्नराघवम्। ४कुम्भकर्णस्य पुत्रे, ५वेश्यापतौ, मेदि० ६प्राणायामाङ्गे श्वासरोधके चेष्टाभेदे, "दशद्रोणा भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिरित्युक्ते ७परिमाणभेदे "धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः" मनुः। ज्योतिषप्रसिद्धे मेषावधिके ८एकादशराशौ च। ९गुग्गुलौ, १०त्रिवृति च न०।

तत्र घटार्थककुम्भलक्षणमुक्तं हेमा० दा० परिभाषाप्र०" "विष्णुधर्मोत्तरे "हैमराजतताम्रा वा मृण्मया वा लक्षणान्विताः। यात्रोद्वाहप्रतिष्ठादौ कुम्भाः स्युरभिषेचने। पञ्चाशाङ्गुलवैपुल्या उत्सेधषोडशाङ्गुलाः। द्वादशाङ्गुलकं मूलं मुखमष्टाङ्गुलं भवेत्"। "पञ्चाशाङ्गुलेति आशा दिशः, ताश्च, दशसंख्यावाचकत्वेन ज्योतिःशास्त्रादौ प्रसिद्धाः पञ्च च आशाश्च पञ्चाशाः तावन्ति अङ्गुलानि वैपुल्यं येषां ते तथाभूताः। मध्यप्रदेशे तिर्य्यग्मानेन पञ्चदशाङ्गुला इत्यर्थः। अथवा बाह्यप्रदेशे वलयाकृतिना सूत्रेण नीयमाना मध्यस्थाने पञ्चाशदङ्गुला इत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे पञ्चाशाङ्गुलेति छान्दसः प्रयोगः" हेमा०।

तान्त्रिकमानन्तु तन्त्रसा० गौतमीये "हैमं रौप्यं तथा ताम्रं मार्त्तिक्यं वा स्वशक्तितः। वित्तशाठ्यं न कुर्वीत कृते निष्फलमाप्नुयात्। षट्त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारोऽतिशालिनम्। षोडशं द्वादशं वापि ततोन्यूनं न कारयेत्"।

प्राणायामाङ्गकुम्भकपरकुम्भप्रकारः विश्वा० पा० उक्तो यथा "कुम्भकः पूरकोरेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणः।

पूरकं पूरणं वायोः, कुम्भकः स्थापनं कचित्। वह्निर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्त्तितः। दक्षिणे रेचयेद्वायुं वामेन पूरितोदरः। कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः। अङ्गुष्ठेन पुटं धार्य्यं नासाया दक्षिणं पुनः। कनिष्ठानामिकाभ्यान्तु वामं प्राणस्य संयमे। अङ्गुष्ठतर्ज्जनीभ्यान्तु छन्दोगी सामगायनः। अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु प्राहुस्तं सर्व्वैरथर्वभिः" याज्ञ० "दक्षिणे रेचकं कुर्य्यात् वामेनापूर्य्य चोदरम्। कुम्भकेन जपं कुर्य्यात् प्राणायामस्य लक्षणम्" मह्यः। विवृतमेतत् पात० सू० भाष्यविवरणेषु यथा

"तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः" सू०

"सत्यासनजये बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः। कौष्ठ्यस्य वायोर्निःसारणं प्रश्वासः तयोर्गतिविच्छेद उभयाभावः प्राणायामः" भाष्यम्

"आसनानन्तरं तत्पूर्व्वकतां प्राणायामस्य दर्शयन् तल्लक्षणमाह रेचकपूरककुम्भकेष्वस्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेद इति प्राणायामसामान्यलक्षणमेतदिति तथाहि यत्र बाह्यवायुराचम्यान्तर्धार्य्यते पूरके। तत्रापि श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः यत्रापि कौष्ठ्यो वायुर्विरेच्य बहिर्धार्य्यते रेचके तत्रास्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः एवं कुम्भकेऽपि इति तदेतद्भाष्येणोच्यते। सत्यासनेति" वाचस्पतिविवरणम्।

"बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टोदीर्घसूक्ष्मः" सू०

"यत्र प्रश्वासपूर्व्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः तृतीयस्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाभावः सकृत् प्रयत्नाद् भवति यथा तप्ते न्यस्तमुपले जलं सर्व्वतः सङ्कोचमापद्यते। तथा द्वयोर्युगपद्गत्यभाव इति त्रयोऽप्येते देशेन परिदृष्टाः इयानस्य विषयो देश इति कालेन परिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना इत्यर्थः। संख्याभिः परिदृष्टाः एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्घातस्तद्वन्निगृहीतस्यैतावद्भिः द्वितीय उद्घातः" एवं तृतीय एवं मृदुरेवं मध्य एवं तीव्र इति संख्यापरिदृष्टः स खल्वयमेवमभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मः" भाष्यम्

"प्राणायामविशेषत्रयलक्षणपरं सूत्रमवतारयति सत्येति। इतिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते। रेचकमाह यत्र प्रश्वासेति। पूरकमाह यत्र श्वासेति। कुम्भकमाह तृतीय इति। तदेव स्फुटयति यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव विधारकात् प्रयत्नादभावो भवति न पुनः पूर्व्ववदापूरणप्रयत्नौघप्रविधारकप्रयत्नो नापि रेचकप्रयत्नौघविधारणप्रयत्नोऽपेक्ष्यते किन्तु यथा तप्ते उपले निहितं जलं परिशुष्यत् सर्व्वतः संकोचमापद्यते एवमयमपि मारुतो वहनशीलो बलवद्विधारकप्रयत्ननिरुद्धक्रियः शरीर एव सूक्ष्मीभूतोऽवतिष्ठते न तु पूरयति येन पूरकः, न तु रेचयति येन रेचक इति। इयानस्य देशो विषयः प्रदेशः। वितस्तिहस्तादिपरिमितो निवाते प्रदेशे ईषीकातूलादिक्रियानुमितो बाह्य एव नान्तरोऽप्यापादतलमामस्तकं पिपीलिकास्पर्शसदृशेनानुमितः स्पर्शननिमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भागः क्षणस्तेषामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना स्वजानुमण्डलं पाणिना त्रिः परामृश्य छोटिकावच्छिन्नः कालो मात्रा। ताभिः षट्त्रिंशन्मात्राभिः परिमितः प्रथम उद्घातो मन्दः। स एव द्विगुणीकृतो द्वितीयो मध्यमः स एव त्रिगुणीकृतस्तृतीयस्तीव्रः तमिमं संख्यापरिदृष्टं प्राणायाममाह संख्याभिरिति। स्वस्थस्य हि पुंसः श्वासप्रश्वासक्रियावच्छिन्नेन कालेन यथोक्तं छोटिकाकालसमानः प्रथमोद्घातकर्म्मतां नीतः उद्घातो विजितो वशीकृतो निगृहीतः क्षणानामियत्ताकालो विवक्षितः श्वासप्रश्वासेयत्ताया स्वेति कथञ्चिद्भेदः। स खल्वयं प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपक्षमासादिक्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः परमनैपुण्यं समधिगमनीयः तथा च सूक्ष्मो न तु मन्दतया" विव०

"बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः" सूत्रम्

"देशकालसंख्याभिर्बाह्यविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः। तथाभ्यन्तरविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः। उभयथा दीर्घसूक्ष्मः तत्पूर्व्वको भूमिजयात्। क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः। तृतीयस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः सकृदारब्ध एव देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मश्चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्व्वको गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः इत्ययं विशेष इति" भाष्यम्

"एवं त्रयो विशेषा लक्षिताः चतुर्थं लक्षयति बाह्येति व्याचष्टे देशकालसंख्याभिरिति आक्षिप्तोऽभ्यासवशीकृतादुद्घातवरोपितः सोऽपि दीर्घसूक्ष्म एवं तत्पूर्व्वको बाह्याभ्यन्तरविषयः प्राणायामो देशकालसंख्यादर्शनपर्व्वकः, न चासौ चतुर्थः तृतीयवत् सकृत्प्रयत्नादिह्नाय जायते किन्त्वभ्यस्यमानस्तां तामवस्थामापन्नः तत्तदवस्था

विजयानुक्रमेण भवतीत्याह भूमिजयादिति"।
"ननु चतुर्थस्यापि तृतीयवद्दीर्घसूक्ष्मत्वदर्शनात् कोऽस्मादस्य विशेष इत्यत आह। तृतीय इति अनालोचनपूर्व्वं सकृत्प्रवृत्तनिर्वर्त्तितस्तृतीयश्चतुर्थस्त्वालोचनपूर्वो बहुप्रयत्ननिर्वर्त्तनीय इति विशेषः। तयोः पूरकरेचकयोर्विषयो नालोचितोऽयं तु देशकालसङ्ख्याभिरालोचित इत्यर्थः" विवरणम्
"ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्" सू०
"प्राणायाममभ्यस्यतोऽस्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं कर्म्म यत्तदाचक्षते। महामोहमयेन इन्द्रजालेन प्रकाशशीलं सत्त्वमावृत्य तदेवाकार्य्ये नियुङ्क्ते इति तदस्य प्रकाशावरणं कर्म्म संसारनिबन्धनं प्राणायामाभ्यासात् दुर्ब्बलं भवति प्रतिक्षणं च क्षीयते। तथा चोक्तम् "तपो न परं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति" किञ्च धारणासु च योग्यता मनसः प्राणायामाभ्यासादेव। "प्रच्छर्द्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति" वचनात्" भाष्यम्
"प्राणायामस्यावान्तरप्रयोजनमाह ततइति। आव्रियतेऽनेन बुद्धिसत्त्वप्रकाश इत्यावरणं क्लेशः पाप्मा च। व्याचष्टे प्राणायामानिति। ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं बुद्धिसत्त्वप्रकाशः विवेकस्य ज्ञानं विवेकज्ञानमावृणोतीति विवेकज्ञानावरणीयं भव्यगेयप्रवचनीयादीनां कर्त्तरि निपातनस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कोपनीयरञ्जनीयवत् अत्रापि कर्त्तरि कृत्यप्रत्ययः। कर्म्मशब्देन तत्कार्य्यमपुण्यं तत्कारणं क्लेशं लक्षयति अत्रैवागमिनामनुमतिमाह यत्तदाचक्षत इति। महामोहो रागः तदभिनिर्वर्त्तिन्यविद्याऽपि तद्रूपत्वेन स्तूयते। अकार्य्ये अधर्म्मे। ननु प्राणायामश्चेत् पाप्मानं क्षिणोति कृतं तर्हि तपसेत्यत आह दुर्ब्बलं भवतीति न तु सर्व्वथा क्षीयते अतस्तपसाऽपेक्ष्यते इति। अत्राप्यागमिनामनुमतिमाह तथा चोक्तमिति। मनुरप्याह "प्राणायामैर्द्दहेद्दोषानिति" प्राणायामस्य योगाङ्गता विष्णुपुराणोक्ता "प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते तु यः। प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च। परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदाऽनिलौ। कुरुतस्तद्विधानेन तृतीयं संयमात्तयोः" इति किञ्च धारणाः "प्राणायामोऽपि मनः स्थिरीकुर्वन् धारणासु योग्यं करोति" विवरणम्" प्राणायामशब्दे विवृतिः
कुम्भमानमुक्तं हेमा० दा० ख० परिभाषाप्रकरणे भविष्यपुराणे "पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवो मतः। चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः। आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितो बुधैः। कुम्भो द्रोणद्वयं सूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश"। विष्णुधर्म्मोत्तरे "प्रसृतश्च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च। धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः। द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते। कुम्भैस्तु दशभिर्वाहो धान्यसंख्याः प्रकीर्त्तिताः"।
वैद्यकपरिभाषायां कर्षशब्दे दर्शितं "चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलसो नल्वणोऽर्म्मणः। उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञितः। द्रोणाभ्यां सूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः" भाव० प्र० वाक्यम्। कुम्भराशिस्तु धनिष्ठाशेषार्द्धशतभिषापूर्व्वभाद्रपदात्रिपादात्मकः स च ३६० अंशैर्विभक्तस्य राशिचक्रस्य ३००त्रिंशतोत्तरत्रिंशदंशात्मकः। तस्य स्वरूपादिकमुक्तं नील०ता० "कुम्भोऽपदो ना दिनमध्यसञ्ज्ञकः स्थिरः कर्बुरवर्णो वायुः। स्निग्धोष्णकस्तु स्वरतुल्यघातुः न्यूनः प्रतीच्यां विप्रलोदयश्च"। तस्य स्वामी शनिः। स च स्थिरराशिः "चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः" इत्युक्तेः। स च पुरुषराशिः "पुरुषश्च पुष्करश्चैव आग्नेयो विषमस्तथैव च। युग्माः स्त्र्यो भवन्तीति नित्यं द्वादश राशयः" ज्यो०त०। स च द्विपदराशिः "मिथुनतुलाघटकन्या द्विपदाख्याश्चापपूर्व्वभागश्च" तन्त्रोक्तेः "द्विपदजलगाः सबले सिंहे विहाय चतुष्पदाः, सलिलविवसा याम्या भक्षाः सरीसृपजातयः" तन्त्रोक्तेः तद्राशेः सिंहं विना भवे राश्यवस्था जलचरा भक्षाः। स च राहोर्मूलत्रिकोणम्। "उक्षं न्दकुम्भं घटभं त्रिकोणम्" इत्युक्तेः। तत्र तुलादितो नवांशा यथा "चराणां स्थिरकोणानां तद्राशेर्नवांशकाः" इत्युक्तेः कुम्भादेर्यथा तुलाराशेर्नवमत्वात्तस्य चरत्वात् तथात्वम् तस्य लङ्कायामुदयमानं उदयशब्दे ११४०पृ० दर्शितम्। देशभेदे तु भिन्नकालेनेति लग्नकालशब्दे विवृतिः।
११प्रह्लादपुत्रभेदे "प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत। विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति नामतः" भा० आ० ६५अ० "प्रह्लादोऽग्नशिराः कुम्भः संह्रादोग्र समप्रियः" हरिवं० ४२अ०

कुम्भक पु० कुम्भ+स्वार्थे क.कुम्भ इव कायति प्रकाशते निश्चलत्वात् कै—क वा। प्राणायामाङ्गे वायुरोधनव्यापारभेदे कुम्भशब्दे विवृतिः। "कुम्भकोऽनिश्चल श्वासः" याज्ञ०।

कुम्भकर्ण पु० कुम्भ इव कर्णोऽस्य । रावणानुजे राक्षसभेदे स च विश्रवसः कैकस्यां जातः तदुत्पत्तिकथा रामा० उत०का० सुमालिकन्यया कैकस्या अग्निहोत्रकाले सन्ध्यासमये पुत्रमभिलषन्त्या प्रार्थितेन विश्रवसा राक्षसयोनिपुत्रप्राप्तिरूपो वरोदत्तः। यथा "दारुणायां तु वेलायां यस्मात्त्वं मामुपस्थिता । शृणु तस्मात् सुतान् भद्रे ! यादृशान् जनयिष्यसि । दारुणान् दारुणाकारान् दारुणाभिजनप्रियान् । प्रसविष्यसि सुश्रोणि ! राक्षसान् क्रूरकर्म्मणः" इत्युपक्रमे "एवमुक्ता तु सा कन्या राम ! कालेन केनचित् । जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम् । दशग्रीवं महादंष्ट्रम् नीलाञ्जनचयोपमम् । ताम्रोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्द्धजम्" इति रावणोत्पत्तिमुक्त्वा "तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महाबलः । प्रमाणात् यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते । ततः शूर्पणखा नाम संजज्ञे विकृतानना । विभीषणस्तु धर्म्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः" इति । भा०व०२७४ अ० तु पुष्पोत्कटातस्तस्योत्पत्तिरुक्ता" यथा

"पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्द्धदेहोऽभवन्मुनिः । विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत । बबुधे तन्तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः । कुवेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप ! । स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः । राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः । ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः । ऋषिं भरतशार्द्दूल ! नृत्यगीतविशारदाः । पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशाम्पते ! । अन्योन्यस्पर्द्धया राजन् ! श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः । तासां स भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् । लोकपालोपमान् पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान् । पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ । कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि । मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् । राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा । विभीषणस्तु रूपेण सर्व्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् । स बभूव महाभागो धर्म्मगोप्ता क्रियारतिः । दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः । महोत्साहो महावीर्य्यो महासत्वपराक्रमः । कुम्भकर्णो बलेनासीत् सर्व्वेभ्योऽभ्यधिको युधि । मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः" ।

तस्य ब्रह्मतो वरप्राप्तिरुक्ता रामा०उ० का०१० सर्गे यथा "इत्युक्ता कुम्भकर्णाय वरं दातुमवस्थितम् । प्रजापतिं सुराः सर्वे वाक्यं प्राञ्जलयोऽब्रुवन् । न तावत् कुम्भकर्णाय प्रदातव्यो वरस्त्वया । जानीषे हि यथा लोकांस्त्रासयत्येष दुर्मनाः । नन्दनेऽप्सरसः सप्त महेन्द्रानुचरा दश । अनेन भक्षिता ब्रह्मन् ऋषयो मानुषास्तथा । अलब्धवरपूर्वेण यत् कृतं राक्षसेन तु । यद्येष वरलब्धः स्याद्भक्षयेद्भुवनत्रयम् । वरव्याजेन मोहोऽस्मै दीयताममितप्रभ ! । लोकानां स्वस्ति चैवं स्याद्भवेदस्य च संमतिः । एवमुक्तः सुरैर्ब्रह्माऽचिन्तयत् पद्मसम्भवः । चिन्तिता चोपतस्थेऽस्य पार्श्वं देवी सरस्वती । प्राञ्जलिः सा तु पार्श्वस्था प्राह वाक्यं सरस्वती । इयमस्म्यागता देव ! किं कार्यं करवाण्यहम् । प्रजापतिस्तु तां प्राप्तां प्राह वाक्यं सरस्वतीम् । वाणि ! त्वं राक्षसेन्द्रस्य भव वाग् देवतेप्सिता । तथेत्युक्त्वा प्रविष्टा सा प्रजापतिरथाब्रवीत् । कुम्भकर्ण! महाबाहो! वरं वरय यो मतः । कुम्भकर्णस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् । स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ! ममेप्सितम् । एवमस्त्विति तच्चोक्त्वा प्रायात् ब्रह्मा सुरैः समम् । देवी सरस्वती चैव राक्षसं तं जहौ पुनः । ब्रह्मणा सह देवेषु गतेषु च नभस्तलम् । विमुक्तोऽसौ सरस्वत्या स्वां संज्ञां च ततो गतः । कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दुःखितः । ईदृशं किमिदं वाक्यं ममाद्य वदनाच्च्युतम् । अहं व्यामोहितो देवैरिति मन्ये तदागतैः"

स च रामेण हत इति रामा० स्थितम् भारते तु लक्ष्मणेन निहत इति स्थितम् यथा भा० वन० २८६अ० "कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः । अभिदुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलाम् । तस्यापि पततस्तूर्णं भुजाभ्यामाकृतौ करौ । चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः । तानप्यस्य भुजान् सर्वान् प्रगृहीतशिलायुधान् । क्षुरैश्चिच्छेद लघ्वस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् । स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः । तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाराद्रिचयोपमम् । स पपात महावीर्य्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे । महाशनिविनिर्द्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव । तं दृष्ट्वा वृत्रसङ्काशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् । गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्रवन् भयात्" ।

उत्पत्तौ बधे च विरोधस्तु कल्पभेदात् समाधेयः । स च विष्णुपारिषद्विजयावतारः सनत्कुमारादिदत्तशापात् आसुरभावमापेदे तत्कथा भाग० अनुसन्धेया ।

कुम्भकामला स्त्री कुम्भाख्या कामला । भावप्र० उक्ते कामलारोगभेदे । "कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखा

षया मता" तत्र कोष्ठाश्रयां कामलामाह "कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला" अधिकं कामलाशब्दे १८८६पृ० उक्तम्। सुश्रुते तु कुम्भाह्वयमित्युक्तं यथा "मत्तापालकिपाण्डुरोगकुम्भाह्वयो लाघरकोऽलसाख्यः" इत्युपक्रम्य "वक्ष्यामि लिङ्गान्यथ कामलायाः" इत्युक्त्वा कामलालक्षणादिकमुक्त्वा च "भेदांस्तु तस्याः खलु कुम्भसाह्वं शोफो महांस्तत्र च पर्वभेदः" तेन कुम्भाह्वयेव तस्या नामान्तरम्।

कुम्भकार पुंस्त्री कुम्भं करोति कृ-अण् उप० स०। (कुमार) १जातिभेदे अमरः। सा च जातिः "वैश्यायां विप्रतश्चौरात् कुम्भकारः स उच्यते" उशनसोक्ता ब्रह्मवैवर्त्ते तु "मालाकारात् चर्मकार्य्यां कुम्भकारो व्यजायत" इति "पट्टिकाराच्च तैलिकां कुम्भकारो बभूव ह" इति पुराणान्तरं तेन उत्तमाधमवर्णसङ्करत्वात् जातिभेदस्तु देशभेदेन व्यवस्थाप्यः। जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। २कुम्भकारके त्रि० स्त्रियां टाप् सि० कौ० मुग्धबोधमते तत्रोऽपि ङीप् तन्मते यद्प्रत्ययविधानात्। "यत् कुम्भकारपवनोपरिघट्टवेपस्तापाय केवलमहो न च तापशान्त्यै" उद्भटः ३कुक्कुभविहगे पुंस्त्री० हेम० स्त्रियां ङीष्।

कुम्भकारिका स्त्री कुम्भस्येव कार आकारोऽस्याः कप् अतइत्वम्। १कुलत्थायाम् (कुर्त्थ कलाइ) राजनि० तस्यास्तदाकारत्वात् तथात्वम्। कुम्भं करोति कृ-ण्वुल्। कुम्भकारक कुम्भकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां टाप् अतइत्वम्।

कुम्भकारी स्त्री कुम्भस्येव कार आकारोऽस्याः गौरा० ङीष्। १कुलत्थायाम् राजनि० २मनःशिलायां जटाध० कुम्भकारस्य कुलालस्य पत्नी ङीष् ३कुलालभार्य्यायाञ्च।

कुम्भकेतु पु० कुम्भः केतौ ध्वजे यस्य। शम्बरासुरसेनापतिभेदे "कुम्भकेतुः सुदंष्ट्रश्च केशिरित्येवमादयः" हरि० १६२अ०

कुम्भचक्र न० नर० ज० उक्ते चक्रभेदे। चक्रशब्दे विवृतिः।

कुम्भज पु० कुम्भाज्जायते जन-ड ५त०। १अगस्त्ये मुनौ कुम्भयोनिशब्दे विवृतिः। २वशिष्ठे मुनौ ३द्रोणाचार्य्ये च ४घटजाते त्रि० कुम्भजन्मकुम्भजातादयोऽप्यत्र।

कुम्भतुम्बी स्त्री कुम्भ इव तुम्बी। अलाबूभेदे राजनि० तद्गुणास्तत्रैवोक्ता यथा "मधुरा कुम्भतुम्बी तु शीता पित्तहरा मता। रुच्या ज्वरापहा प्रोक्ता श्वासकासकफापहा"

कुम्भदासी स्त्री कुम्भिकायां (पाना) शब्दरत्ना०

कुम्भनाभ पु० कुम्भइव नाभिरस्य अच्समा०। बलिदैत्यपुत्रभेदे "बलेः पुत्रशतं त्वासीत् बाणज्येष्ठं नराधिप!। धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापनः। कुम्भनाभो गर्द्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः" हरिवं० ३अ०

कुम्भपद्यादि बहुव्रीहौ पादशब्दान्त्यलोपङीष्निपातननिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः
"कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणिपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टपदी स्थूणपदी अपदी सूचीपदी"।

कुम्भपाद् त्रि० कुम्भ इव स्फीतः पादोऽस्य कुम्भपद्या० स्त्रीत्वेन विशेषोक्तेर्नान्त्यलोपः। घटतुल्यपादयुक्ते श्लीपदरोगयुते स्त्रियां कुम्भपद्या० अन्त्यलोपः ङीप् च। कुम्भपदी इतिभेदः।

कुम्भमण्डूक पु० कुम्भे मण्डूक इव। कुम्भान्तःस्थदेहतया निन्द्ये। पात्रेसमितादित्वात् क्षेपेऽस्य समासः तेन नास्य समासान्तरघटकता। युक्तारोह्यादित्वात् आद्युदात्तोऽयम्

कुम्भमुद्रा स्त्री "दत्वाङ्गुष्ठं पराङ्गुष्ठे क्षिप्त्वा करद्वयेन तु। सावकाशामेकमुष्टिं कुर्य्यात्" कुम्भमुद्रिका सा तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे कलसमुद्रादयोऽप्यत्र स्त्री

कुम्भयोनि पु० कुम्भः योनिरुत्पत्तिस्थानमस्य। १अगस्त्ये मुनौ "प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः" रघुः। २वशिष्ठे मुनौ। तयोः यथा च तदुत्पत्तिस्तथाह रामा०उ०का० ६२अ० "अशरीरः शरीरस्य कृते न्यस्य महामुनिः। वशिष्ठस्तु महातेजा जगाम पितुरन्तिकम्। सोऽभिवाद्य ततः पादौ देवदेवस्य धर्म्मवित्। पितामहमथोवाच वायुभूतमिदं वचः। भगवन्निमिशापेन विदेहत्वमुपागमम्। देवदेव! महादेव! वायुभूतोऽहमण्डज!। सर्व्वेषां देहहीनानां महद्दुःखं भविष्यति। लभ्यन्ते सर्व्वकार्य्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो!। देहस्यान्यस्य सद्भावे प्रसादं कर्त्तुमर्हसि। तमुवाच ततो ब्रह्मा स्वयम्भूरमितप्रभः। मित्रावरुणजं तेज आविश त्वं महायशः!। अयोनिजस्त्वं भवितातत्रापि द्विजसत्तम!। धर्म्मेण महता युक्तः पुनरेष्यसि मे वशम्। एवमुक्तस्तु देवेन अभिवाद्य प्रदक्षिणम्। कृत्वा पितामहं तूर्णं प्रययौ वरुणालयम्। तमेव कालं मित्रोऽपि वरुणत्वमकारयत्। क्षीरोदेन सहोपेतः पूज्यमानः सुरेश्वरैः। एतस्मिन्नेव काले तु उर्व्वशी परमाप्सराः। यदृ-

ष्यया तदर्हे समागता सखीभिर्वृता। तां दृष्ट्वा रूपसम्पन्नां क्रीडन्तीं वरुणालये। तदाऽऽविशत्परो हर्षो वरुणं चोर्वशीकृते। स तां पद्मपलाशाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम्। वरयामास मैथुनायाप्सरोवराम्। प्रत्युवाच ततः सा तु वरुणं प्राञ्जलिः स्थिता। मित्रेणाहं वृता साक्षात् पूर्वमेव सुरेश्वर!। वरुणस्त्वब्रवीद्वाक्यं कन्दर्पशरपीडितः। इदं तेजः समुत्स्रक्ष्ये कुम्भेऽस्मिन्देवनिर्मिते। एवमुत्सृज्य सुश्रोणि! त्वय्यहं वरवर्णिनि!। कृतकामो भविष्यामि यदि नेच्छसि सङ्गमम्। तस्य तल्लोकनाथस्य वरुणस्य सुभाषितम्। उर्वशी परमप्रीता श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह। काममेतद्भवत्वेवं हृदयं मे त्वयि स्थितम्। भावश्चाप्यधिकं तुभ्यं देहो मित्रस्य तु प्रभो!। उर्वश्या एवमुक्तस्तु रेतस्तन्महदद्भुतम्। ज्वलदग्निसमप्रख्यं तस्मिन् कुम्भे न्यवासृजत्। उर्वशी त्वगमत् तत्र मित्रो वै यत्र देवता। तान्तु मित्रः सुसंक्रुद्ध उर्वशीमिदमब्रवीत्। मयाऽभिमन्त्रिता पूर्वं कस्मात्त्वमवसर्जिता। पतिमन्यं वृतवती किमर्थं दुष्टचारिणि!। अनेन दुष्कृतेन त्वं मत्क्रोधकलुषीकृता। मनुष्यलोकमास्थाय कञ्चित्कालं निवत्स्यसि" इति तस्य तस्यां शापमुक्त्वा "यः स कुम्भो रघुश्रेष्ठ! तेजःपूर्णो महात्मनोः। तस्मिंस्तेजोमयौ विप्रौ सम्भूतावृषिसत्तमौ। पूर्वं समभवत्तत्र अगस्त्यो भगवानृषिः। नाहं सुतस्तवेत्युक्त्वा मित्रं तस्मादपाक्रमत्। तद्धि तेजस्तु मित्रस्य उर्वश्याः पूर्वमाहितम्। तस्मिन् समभवत्कुम्भे तत्तेजोयत्र वारुणम्। कस्यचित्त्वथ कालस्य मित्रावरुणसम्भवः। वशिष्ठस्तेजसा युक्तो जज्ञे इक्ष्वाकुदैवतम्"।

अत्रैवमाख्यायिका प्रथममुर्वशीं मित्रो दृष्ट्वा तामामन्त्रितवान् तदा च त्वद्भवनमागमिष्यामीत्युक्तवती तदा वरुणलोकस्य एव मित्रस्य दर्शनात्प्रस्खलितं निजतेजः कुम्भे उत्सृज्य स्वनिवासं जगाम पश्चाद्वरुणोऽपि तां दृष्ट्वा स्खलितं तेजः कुम्भे व्यसृजत् ततो मित्रनिवासं गता मित्रेण शप्ता चेति। रामा॰ श्लोकस्यायमर्थः नाहं सुतस्तवेति यद्यपि मित्रेणापि कुम्भे रेत उत्सृष्टं तथापि तदेकस्य सुतो न भवामीत्युक्त्वाऽपाक्रामत्। एवमुक्तौ बीजमाह तद्धि तेजइति अगस्त्योत्पत्तिहेतुभूतं मित्रस्य तेजः पूर्वमुर्वशीनिमित्तवरुणवीर्यविसर्गात्पूर्वं माहितं यस्मिन् कुम्भे तस्मिन्नेव कुम्भे वारुणं तेजः समभवत् सङ्गतमभवत् अत्र कुम्भे मित्रस्य तेज आसीत् पश्चात्तेजोन्तरसंगमादुत्पत्तेरेकस्य तत्र सुत इत्युक्तमगस्त्येन मित्रं प्रति। "अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च मित्रावरुणयोर्ऋषी। रेतः सिषिचतुः कुम्भे उर्वश्याः सन्निधौ तथा" भाग॰ ६।१८।५। ३अप्सरोभेदे स्त्री "घोषाली मञ्जुघोषा च कुम्भयोनिः प्रजागरा" भा॰ अ॰ ३३अ॰। ४द्रोणाचार्ये पु॰ तदुत्पत्तिकथा द्रोणशब्दे वक्ष्यते ५द्रोणपुष्पीवृक्षे पु॰ राजनि॰

कुम्भरेतस् पु॰ अग्निभेदे। "हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते। रथप्रभूरथाध्वा च कुम्भरेताः स उच्यते" भा॰ व॰ २१८अ॰ अग्निवंशवर्णने। कुम्भस्थितं रेतः कारणमस्य। २अगस्त्ये ३वशिष्ठे मुनौ तयोर्यथा तथात्वं तथा कुम्भयोनिशब्दे उक्तम्

कुम्भला स्त्री कुम्भं कुम्भाकारं लाति ला—क। (मुण्डिरी) मुण्डीरिकालतायाम् रत्नमा॰

कुम्भवि(बि)ल न॰ ६त॰। कुम्भस्य गर्ते अन्तोदात्तोऽयम्

कुम्भबीज पु॰ कुम्भ इव बीजमस्य (रोठा) करञ्जभेदे राजनि॰

कुम्भशाला स्त्री कुम्भपाकार्थं शाला। (पोयान) (कुमारशाला) कलसपाकार्थे गृहे हेमच॰

कुम्भसन्धि पु॰ कुम्भयोर्हस्तिशिरस्थमांसपिण्डयोः सन्धिः। वारणाख्ये हस्तिकुम्भमध्यस्थाने त्रिका॰

कुम्भसम्भव पु॰ संभवत्यस्मात् सम्+भू—अपादाने अप् कुम्भः सम्भवोऽस्य। १अगस्त्ये २वशिष्ठे ३द्रोणाचार्ये च तत्रागस्त्यवशिष्ठयोस्तदुत्पत्तिकथा कुम्भयोनिशब्दे उक्ता

कुम्भसर्पिस् न॰ सुश्रुतोक्ते कलसे एकादशशतवर्षस्थिते घृतभेदे "पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत्। मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम्। एकादशशतञ्चैव वत्सरानुषितं घृतम्। रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम्"। [शब्दमा॰

कुम्भा स्त्री कुत्सिता उम्भा पूर्तिरस्याः शक॰। वेश्यायाम्

कुम्भाण्ड पु॰ कुम्भ इवाण्डोऽस्य। बाणासुरस्य मन्त्रिभेदे "इत्येवमुक्तः प्रहसन् कुम्भाण्डमिदमब्रवीत्" हरिवं॰ १७५अ॰ "एतस्मिन्नन्तरे तत्र कुम्भाण्डाय महात्मने कुम्भाण्ड! मन्त्रिणां श्रेष्ठ! प्रीतोऽस्मि तव सुव्रत!। एतद्दत्त्वाऽभयं तस्मै कुम्भाण्डाय महात्मने। पिनाकपाणिरकरोत् तस्य मोक्षमनिरुद्धस्य वीर्यवान्" हरिवं॰ १८८अ॰। स्वार्थे क। तत्रैव। सच कुष्माण्डे न॰ गौरकुष्माण्ड्याम् स्त्री राजनि॰

कुम्भाधिप पु॰ ६त॰। शनिग्रहे तस्य तदधिपत्वात् कुम्भाधीशादयोऽप्यत्र पु॰

कुम्भिका स्त्री कुम्भ इवाकारोऽस्त्यस्याः ठन्। (पाना) जलो-

रिजाते तरुभेदे अमरः। तत्पर्य्यायादि भावप्र० उक्तं यथा "वारिपर्णी कुम्भिका स्याच्छैवालं शैवलञ्च तत्। वारिपर्णी हिमा तिक्ता लघ्वी स्वाद्वी सरा कटुः। दोषलघ्वरी रूक्षा शोषितं ज्वरशोषहृत्"। २पाटलावृक्षे ३द्रोणपुष्प्याञ्च राजनि०। "दन्तान्ते पिडका ध्माता नियन्ते च भवन्ति च। कुम्भिकाबीजसदृशा कुम्भिकाः सन्निपातजाः" माधवोक्ते ४नेत्रवर्त्मस्थरोगभेदे सुश्रुते दीर्घमध्यत्वेनायं पठितः यथा "दुष्टदोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः। शिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः। विवर्द्ध्य मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान्। विकारान् जनयन्त्याशु नामतस्तान्निबोधत। उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथक्यो वर्त्मशर्करा" इत्युपक्रम्य "कुम्भीकबीजप्रतिमाः पिडकाः पक्ष्मवर्त्मनोः। आध्मायन्ते तु भिन्ना याः कुम्भीकपिडकास्तु ताः"। तेन माधवग्रन्थे दीर्घमध्यपाठः समुचितः। कुम्भीकपिडकेत्यत्र पुंवद्भावश्चार्षः। कुम्भा—स्वार्थे क। ५वेश्यायाम् शब्दमाला ६कट्फले भावप्र० कट्फलशब्दे तद्वाक्यादि

कुम्भिन् पुंस्त्री० कुम्भोऽस्त्यस्य इनि। १हस्तिनि २कुम्भीरे हेमच० स्त्रियां ङीप्। ३गुग्गुलौ जटा०। ४कलशधारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप् "उदकं कुम्भिनीरिव" ऋ० ।। १६।। १४। ङीवनः। ५जयपालवृक्षे राजनि० कुम्भिबीजं जयपालबीजमित्युक्तेः ६पृथिव्यां "गौरिवाकुम्भिनी धर्मेति" भा० २०,५३ श्लो० व्या० मल्लिनाथधृतकोषात्।

कुम्भिपाकी स्त्री कुम्भिना पाकोऽस्याः गौरा०ङीष्। कट्फले भावप्र० शब्दकल्पद्रुमः भावप्र० कट्फलपर्य्याये कट्फलशब्दे दर्शिते तद्वाक्ये कुम्भिकाऽपिचेत्येव पाठः क्वचित् कुम्भिपाकीति पाठः तन्मूलं मृग्यम्। [राजनि०

कुम्भिमद कुम्भिनः गजस्य मदः। हस्तिमदे गन्धद्रव्यभेदे

कुम्भिल पु० कु—उम्भ—इलच् शक०। १चौरे २श्लोकार्थचौरे ३श्यालमत्स्ये ४श्याले च हेमच०

कुम्भी स्त्री कुम्भ+अल्पार्थे ङीप्। १क्षुद्रे कुम्भे तदाकारत्वात् २उखायां ३पाटलावृक्षे ४कुम्भिकायां वरिपर्ण्याम् (पाना) ५कट्फले च हेमच० कोङ्कणे प्रसिद्धे कुम्भीपुष्पे ६पर्पटवृक्षे। अस्य गुणाः "कुम्भी वातकफहरी" राजनि० ७दन्तीवृक्षे राजनि०; तत्र जातादि कत्त्र्या०ढकञ्। कौम्भेयक तत्र जातादौ त्रि०। कर्णादि० चतुरर्थ्यां फिञ्। ५कौम्भायनि तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

कुम्भीक पु० कुम्भीव कायति कै—क। १पुन्नागवृक्षे। रत्नमा० २कुम्भिकायां (पाना) कुम्भीकबीजप्रतिमाः" सुश्रुतः सुश्रुते अयं प्रियङ्ग्वादिगणे उक्तः यथा
"प्रियङ्गुसमङ्गाधातकीपुन्नागनागचन्दनचन्दनमोचरसरसाञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवल्ल्यो दीर्घमूला चेति"। तत्र पुन्नागस्य पृथक्कीर्त्तनात् कुम्भिकापरत्वम्। सुश्रुते नेत्रवर्त्मस्थे ३रोगभेदे कुम्भिकाशब्दे तद्वाक्यमुदाहृतम् तत्रोक्ते ४शूकदोषोपद्रवभेदे च यथा
"अथातः शूकदोषनिदानं व्याख्यास्यामः। लिङ्गवृद्धिमिच्छतामक्रमप्रवृत्तानां शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते। तद्यथा सर्षपिका, अष्ठीलिका, ग्रथितम्, कुम्भीका, अलजी, मृदितम्, सम्मूढपिडका, अवमन्थः, पुष्करीका, स्पर्शहानिः, उत्तमा, शतपोनकः, त्वक्पाकः, शोणितार्बुदम्, मांसार्बुदम्, मांसपाकः, विद्रधिः, तिलकालकश्चेति," इति विभज्य तल्लक्षणमुक्तं यथा "कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा"
"कुम्भिका रक्तपित्ताभ्यामिति भावप्र० ह्रस्वमध्यपाठस्तु लिपिकरप्रमादात्। ततः मत्वर्थे बलादि० इनि। तद्रोगयुक्ते त्रि० "कुम्भीकिनीं शर्कराञ्च तथैवोत्सङ्गिनीमपि" "कुम्भीकिनी सह शर्करया लेख्या" सुश्रुतः सुश्रुतोक्ते क्लीवभेदे पु० "यो गुदे ब्रह्मचर्य्याद्यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते कुम्भीकः स च विज्ञेयः।" इत्युक्त्वा "आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकः सेर्ष्यकस्तथा। अरेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्रः षण्ढसंज्ञितः" तल्लक्षणं तत्रोक्तम्।

कुम्भीधान्य(क) कुम्भीमितं धान्यमस्य वा कप्। वर्षभोग्यसञ्चितधान्ये गृहस्थभेदे
"कुसूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा।" मनुः "वर्षनिर्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः" "प्राक् सौमिकीः क्रियाः कुर्य्यात् यस्यान्नं वार्षिकं भवेदिति" याज्ञवल्क्येन गृहस्थस्य वार्षिकधनस्याभ्यनुज्ञानात्। मनुरपि यदा गानमस्यैव "त्र्यहानिचयएव वा" इत्यनेन समासद्वयार्थं वक्ष्यति तदपेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य गृहिणः समुचितः संवत्सरसञ्चयः" कुल्लू०। मेधातिथिस्तु यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्यदारादिमतः त्रिसंवत्सरस्थितिर्भवति तावत् सुवर्णादिधनवानपि कुसूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका षाण्मासिकधान्याद्यर्हनिचयः कुम्भीधान्यक इति व्याख्यातवान्। गोविन्दराजस्तु कुसूलधान्यक-

इत्येतद्व्याचक्षाणः धान्यकोष्ठमध्ये वा स्यात् द्वादशाङ्गुलमात्रपर्य्याप्तवनः इति कुम्भीधान्यक इत्येतद्व्याचष्टे। उष्ट्रिकाप्रमाणधान्यगर्दभपूर्णोपा षडङ्गुलमात्रपर्य्याप्तवनः इति"। तेन २तदर्थयोरपि

कुम्भीनस पु० कुम्भीव नसा नासा यस्य। क्रूरसर्पे मेदि०। २रावणमातृष्वसेयां लवणासुरजनन्यां स्त्री ङीष्। तदुत्पत्तेः तस्या मधुदैत्येन हरणस्य च कथा रामा० उत्तर० का० २५ अ० "विभीषणस्तु संक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत्। श्रूयतामस्य पापस्य कर्म्मणः फलमागतम्। मातामहस्य योऽस्माकं ज्येष्ठो भ्राता सुमालिनः। माल्यवानिति विख्यातो वृद्धः प्राज्ञो निशाचरः। पितुर्ज्येष्ठो जनन्या नो ह्यस्माकं चार्य्यकोऽभवत्। तस्य कुम्भीनसी नाम दुहितुर्दुहिताऽभवत्। मातृष्वसुरथास्माकं सा च कन्याऽनलोद्भवा। भवत्यस्माकमेवैषा भ्रातॄणां धर्मतः स्वसा। सा हृता मधुना राजन् राक्षसेन बलीयसा। यज्ञप्रवृत्ते पुत्रे तु मयि चान्तर्जलोषिते। कुम्भकर्णे महाराज! निद्रामनुभवत्यथ। निहत्य राक्षसश्रेष्ठानमात्यानिह संमतान्। धर्षयित्वा हृता राजन्! गुप्ताप्यन्तःपुरे तव। श्रुत्वापि तन्महाराज! क्षान्तमेव हतो न सः। यस्मादवश्यं दातव्या कन्या भर्त्रे हि भ्रातृभिः। तदेतत्कर्म्मणो ह्यस्य फलं पापस्य दुर्मतेः। अस्मिन्नेवाभिसंप्राप्तं लोके विदितमस्तु ते। विभीषणवचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रः स रावणः। दौरात्म्येनात्मनोद्भूतस्तप्ताम्भा इव सागरः। ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः। कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं शूराः सज्जीभवन्तु नः। भ्राता मे कुम्भकर्णश्च ये च मुख्या निशाचराः। वाहनान्यधिरोहन्तु नानाप्रहरणायुधाः। अद्य तं समरे हत्वा मधुं रावणनिर्भयम्। सुरलोकं गमिष्यामि युद्धाकाङ्क्षी सुहृद्वृतः। अक्षौहिणीसहस्राणि चत्वार्य्यग्र्याणि रक्षसाम्। नानाप्रहरणान्याशु निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणाम्। इन्द्रजिच्चाग्रतः सैन्यात्सैनिकान् परिगृह्य च। जगाम रावणो मध्ये कुम्भकर्णश्च पृष्ठतः। विभीषणश्च धर्म्मात्मा लङ्कायां धर्म्ममाचरत्। शेषाः सर्वे महाभागा ययुर्मधुपुरं प्रति। खरैरुष्ट्रैर्हयैर्दीप्तैः शिशुमारैर्महोरगैः। राक्षसाः प्रययुः सर्वे कृत्वाऽऽकाशं निरन्तरम्। दैत्याश्च शतशस्तत्र कृतवैराश्च दैवतैः। रावणं प्रेक्ष्य गच्छन्तमन्वगच्छन् हि पृष्ठतः। स तु गत्वा मधुपुरं प्रविश्य च दशाननः। न ददर्श मधुं तत्र भगिनीं तत्र दृष्टवान्। सा च प्रह्वाञ्जलिर्भूत्वा शिरसा चरणौ गता। तस्य राक्षसराजस्य त्रस्ता कुम्भीनसी तदा। तां समुत्थापयामास न भेतव्यमिति ब्रुवन्। रावणो राक्षसश्रेष्ठः किं चापि करवाणि ते। साऽब्रवीद्यदि मे राजन्! प्रसन्नस्त्वं महाभुज!। भर्त्तारं न ममेहाद्य हन्तुमर्हसि मानद!। नहीदृशं भयं किञ्चित् कुलस्त्रीणामिहोच्यते। भयानामपि सर्वेषां वैधव्यं व्यसनं महत्। सत्यवाग्भव राजेन्द्र! मामवेक्षस्व याचतीम्। त्वयाप्युक्तं महाराज! न भेतव्यमिति स्वयम्। रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टः स्वसारं तत्र संस्थिताम्। क्व चासौ तव भर्त्ता वै मम शीघ्रं निवेद्यताम्। सह तेन गमिष्यामि सुरलोकं जयाय हि। तव कारुण्यसौहार्दान्निवृत्तोऽस्मि मधोर्वधात्"

तस्याः पतिपुत्रयोश्चरितवर्णनं रामा० उत्त० ६१ अ० यथा "पूर्वं कृतयुगे राजन्! दैतेयः सुमहामतिः। लोलापुत्रोऽभवज्ज्येष्ठो मधुर्नाम महासुरः। ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः। सुरैश्च परमोदारैः प्रीतिस्तस्याऽतुलाऽभवत्। स मधुर्वीर्य्यसंपन्नो धर्मे च सुसमाहितः। बहुमानाच्च रुद्रेण दत्तस्तस्याद्भुतो वरः। शूलं शूलाद्विनिष्कृष्य महावीर्य्यं महाप्रभम्। ददौ महात्मा सुप्रीतो वाक्यं चैतदुवाच ह। त्वयाऽयमतुलो धर्मो मत्प्रसादकरः शुभः। प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यायुधमुत्तमम्। यावत् सुरैश्च विप्रैश्च न विरुध्येर्महासुर!। तावच्छूलं तवेदं स्यादन्यथा नाशमेष्यति। यश्च त्वामभियुञ्जीत युद्धाय विगतज्वरः। तं शूलं भस्मसात्कृत्वा पुनरेष्यति ते करम्। एवं रुद्राद्वरं लब्ध्वा भूय एव महासुरः। प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह। भगवन्! मम वंशस्य शूलमेतदनुत्तमम्। भवेत्तु सततं देव! सुराणामीश्वरो ह्यसि। तं ब्रुवाणं मधुं देवः सर्वभूतपतिः शिवः। प्रत्युवाच महादेवो नैतदेवं भविष्यति। मा भूत्ते विफला वाणी मत्प्रसादकृता शुभा। भवतः पुत्रमेकं तु शूलमेतद्गमिष्यति। यावत् करस्थः शूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते। अवध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति। एवं मधुर्वरं लब्ध्वा देवात् सुमहदद्भुतम्। भवनं सोऽसुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम्। तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनसीति या। विश्वावसोरपत्यं साप्यनलायां महाप्रभा। तस्याः पुत्रो महावीर्य्यो लवणो नाम दारुणः। बाल्यात् प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत्। तं पुत्रं दुर्विनीतं तु दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः। मधुः स शोकमापेदे न चैनं किञ्चिदब्रवीत्। स विहाय इमं लोकं प्रवि-

हीरस्थानयत्। शूलं निवेश्य लवणे परं तच्चैत्यवेदयत्। स प्रभावेण शूलस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा। सन्तापयति लोकांस्त्रीन्विशेषेण च तापसान्”। सप्ताहरः शत्रुघ्नेन हतः तत्कथा रामा० उत्त० ६२अ०। स (शत्रुघ्नः) सुभोच महाबाणं लवणस्य महोरसि। उरस्तस्य विदार्याशु प्रविवेश रसातलम्”।

कुम्भीनसि पु० बलिदानवे “शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि। बलेः कुम्भीनसेश्चैव सर्वास्ता योषितोविदुः” भा० आ० २२२८श्लो

कुम्भीपाक पु० नरकभेदे कारणसहितं तत्स्वरूपमुक्तं भाग० ५. २६ । ६ “महारौरवः कुम्भीपाकः कालसूत्र इत्यादिना नरकान् विभज्य “यस्त्विह वा उग्रः पशून् पक्षिणो वा प्राणे उपरन्धयति तमपकरुणं पुरुषादैरपि गर्हितमसुत्र यमानुचराः कुम्भीपाके तप्ततैले उपरन्धयन्ति” “करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान्” मनुः। “स्तुतिवादमिदं मत्वा कुम्भीपाके महीयते” प्रा०त०।

कुम्भीर पुंस्त्री० कुम्भिनं हस्तिनमपीरयति ईर-अण्। जलजन्तुभेदे नक्रे अमरः स्त्रियां ङीप्। “संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततोजायेत मानवः” भा० अनु० १११अ०। कर्म्मविपाकशब्दे विवृतिः। [(कुमीरे पोका) कीटभेदे हारा०।

कुम्भीरमक्षिका स्त्री कुम्भीरोपपदा मक्षिका शाक० त०।

कुम्भीरासन न० “अथ वक्ष्ये महादेव ! कुम्भीरासनमुत्तमम्। पादोपरि पदं दत्त्वा शीर्षोपरि करद्वयम्। तिष्ठेद्धस्ताकृतिर्भूमौ कुम्भीरासनमुच्यते” रुद्रया० उक्ते आसनभेदे

कुम्भील पुंस्त्री कुम्भीर+रस्य लः। कुम्भीरे अमरमाला स्त्रियां ङीप्। संज्ञायां क। चौरभेदे कुम्भिलशब्दार्थे

कुम्भीबीज न० ६त०। जयपालवृक्षबीजे राजनि०।

कुम्भोदर पु० शिवपारिषदभेदे। “कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्” रघुः। कुम्भतुल्यमुदरमस्य। तथोदरे त्रि० स्त्रियां ङीष्

कुयव पु० कुत्सितेन यौति यु-अच्।” असुरभेदे “कुत्साय शुष्णं नि बर्हीः प्रपित्वे अह्नः कुयवं सहस्रा” ऋ० ४।१६।१२। “कुयवं कुयवनाशातुरम्” भा० “शुष्णं पिप्रुं कुयवं वृत्रमिन्द्र। यदावधीः” ऋ० १,१०३,८। कुगतिस०। २ कुत्सिते धान्ये “क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे” ऋ० ११ १०४।२। “पूषेतरश्च मे कुयवश्च मे” “यजु० १८। ११ “कुयवं कुधान्यम्” वेददी प०

कुयवाच् पु० असुरभेदे “नि दुर्योणे कुयवाचम्मृधि श्रेत्” ऋ० ११ १७४।७। “कुयवागित्येतन्नामानमसुरम्” भा०

कुर शब्दे तुदा०पर०अक०सेट्। कुरति अकोरीत्। चुकोर कुरटः। [राजनि०।

कुरका स्त्री कुर-क शब्दं कायति कै-क। शल्लकीवृक्षे

कुरङ्कर पुंस्त्री कुरं शब्दं करोति कृ-अच् ६त०लुक्। सारसपक्षिणि हेमच० स्त्रियां ङीष्

कुरङ्कुर पुंस्त्री० कुरमित्यव्यक्तं शब्दं कुरति कुर-क। सारसखगे हारा० स्त्रियां ङीष्।

कुरङ्ग पुंस्त्री० कौ रङ्गति-अच्। “कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्याद्धरिणाकृतिको महान्” इत्युक्तचिह्ने १मृगभेदे २मृगमात्रे अमरः स्त्रियां ङीष्। “कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्गमीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च। एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च” भाग० व्या० श्रीधरः तन्मांसगुणा भावप्र० यथा “कुरङ्गो बृंहणोबल्यः शीतलः पित्तहृद्गुरुः। मधुरोवातहृत् ग्राही किञ्चित् कफकरोमतः। हरिणस्य गुणैस्तुल्यः कुरङ्गः कथितोबुधैः” २तारकोक्ते ३तीर्थभेदे न० “करतोयां कुरङ्गे च त्रिरात्रोपोषितोनरः। अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य प्रयतः शुचिः” भा० अनु० २५अ०। स्वार्थे क। कुरङ्गक तत्रार्थे

कुरङ्गनयना स्त्री कुरङ्गस्येव नयनमस्याः। सुन्दरनेत्रायां स्त्रियां “कित्त्वेका यमुना कुरङ्गनयनानेत्राम्बुभिर्वर्द्धते” उद्भटः। कुरङ्गाक्ष्यादयोऽप्यत्र “कुरङ्गाक्षीहृदं तमनुसरति प्रेम तरलम्” कर्पूरस्तवः।

कुरङ्गनाभि पु० ६त०। मृगमदे गन्धद्रव्ये राजनि०तस्य तन्नाभिजातत्वादभेदोपचारात्तथात्वम् कस्तूरीशब्दे गुणाद्युक्तम्।

कुरङ्गम पुंस्त्री० कौ रङ्गं मिमीते मा-ड। हरिणभेदे कुरङ्गे मृगे त्रिका० स्त्रियां ङीष्। [राजनि०

कुरङ्गिका स्त्री कौ-रङ्गोऽस्त्यस्य ठन्। मुद्गपर्ण्याम्

कुरचिल्ल पुंस्त्री० कुरे शब्दे चिल्लति शिथ-शैथिल्ये अच्। कर्कटे हेमच० स्त्रियां टाप्। [जातित्वात् ङीष्

कुरट पुंस्त्री०कुर-अटन् कित्। चर्म्मकारे त्रिका० स्त्रियां

कुरण्ट(क) पु० कुर्य्यते शब्द्यते कुर-कर्म्मणि अण्टक्। पीतझिण्ट्याम् स्वार्थे क। तत्रार्थे अमरः।

कुरण्ड पु० कुर-अण्डच्। १शाकरण्डवृक्षे राजनि०। २अण्डवृद्धिरोगे हेमच० तन्निदानादि माधवनिदानोक्तं यथा—

“क्रुद्धोऽनूर्द्ध्वगतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन्। मुष्कौ

संक्षयतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः। प्रपीड्य धमनी वृद्धिं करोति फलकोषयोः। दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैर्वृद्धिः सप्तधा गदः। मूत्रान्त्रजातावनिलाद्धेतुभेदश्च केवलम्। वातपूर्णादृतस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक्। पक्वोडुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान्। कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक्। कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः। कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः। मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः। अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः। मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च चालयन् फलकोषयोः। वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः। धारणे रण भाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः। क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा। पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत्। कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा। उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक् स्तम्भवतीं स वायुः। प्रपीडितोऽन्तःस्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः। अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः"

कुरण्टक पु० कुरण्टक+पृषो०। कुरण्टकशब्दे रायमुकुटः

कुरर पुंस्त्री० कुङ् शब्दे क्वरन्। (कुरल) विहगे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "तत्र मामनयद्रुदतीः क्रोशन्तीं कुररीमिव" भा०व० अ०३१०८ "देवीं रोरूयमाणां कुररीमिवार्त्ताम्" भा० स०२३१। कोपनः २मेष्यां हेमच०।

कुरराङ्घ्रि पु० कुररस्याङ्घ्रिरिव। देवसर्षपे राजनि०

कुररीरुता स्त्री० "कुररीरुता नजभजैर्लगयुक्" इत्युक्तलक्षणे चतुर्दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे। "अनतिचिरोज्झितस्य जलदेन चिर स्थितबहुबुद्बुदस्य पयसोऽनुकृतिम्" माघः।

कुरल पुंस्त्री० कुरर+रस्य लः। स्वनामख्याते पक्षिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २चूर्णकुन्तले पु० भरतः।

कुरव पु० कुत्सितमकरन्दवत्त्वात्कुत्सितो रवो यत्र। १रक्तझिण्टाम्, २ कुरवके, शब्दर० ३सितमन्दारे च। कुगति स०। ४कुत्सितशब्दे। बहु०। ५तथाशब्दयुक्ते त्रि०। ततः स्वार्थे क। तत्रैवार्थेषु(कुरचि) इति ख्याते ६पुष्पवृक्षे। "कुरवकमवकण्वतिपङ्क्तिषीति" माघः।

कुरस पु०कुत्सितोरसोऽस्य। १मद्यभेदे बहु०। २कुत्सितरसयुक्ते त्रि०। ३गोजिह्वालतायां स्त्री टाप्। कुगतिस०। ४कुत्सिते रसे पु०।

कुराह पुंस्त्री० कुलाह+लस्य रः। ईषत्पाण्डुवर्णे हयभेदे हेमच०। [भेदे राजनि०।

कुरी स्त्री कुं भूमिं राति रा–क गौरा० ङीष्। तृणधान्य-

कुरीर न० "कुञ उश्च" उणा० कीरन् उत्व। १मैथुने उज्ज्वलदत्तः। २शीर्षाश्रयपदभेदे च। "कुरीरमस्य शीर्षणि" ऋच० ६,१२८,२, "स्तोमा आसन् प्रतिधयः कुरीरं छन्द ओपशः" ऋ० १०,८५,८,

कुरु पु०कृ–कु उच्च। १चन्द्रवंश्ये आजमीढनृपप्रपौत्रे राजभेदे "योऽजमीढसुतस्तस्य ऋक्षः संवरणस्ततः। तपत्यां सूर्य्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः। परीक्षित् सुधनुर्जह्नुर्निषधश्च कुरोः सुताः" भाग० ९,२२,२, यथा च तस्य तपत्यासम्भवः तथोक्तं भा० आ० १३४अ० "एवमासीत् महाभागा तपती नाम पौर्व्विकी। तव वैवस्वती पार्थ! तापत्यस्त्वं यया मतः। तस्यां सञ्जनयामास कुरुं संवरणो नृपः। तपत्यां तपतां श्रेष्ठ! तापत्यस्त्वं ततोऽर्ज्जुन!"। कुरोर्निवासः जनपदे अण्तस्य लुपि व्यक्तिवद्वचनता। २तदीयनिवासदेशभेदे पु० भूम्नि। "कुरुन् स्वपिति" सि० कौ०। स च देशः वृ०स० १४ अ० कूर्म्मविभागे "साकेतकुरुकालकोटिकुकुराश्च पारियात्रनगाः। औदुम्बरकापिष्ठलगजाह्वयाश्चेति मध्यमिदम्" मध्यस्थतयोक्तं तत्सीमादि च "हस्तिनापुरमारभ्य कुरुक्षेत्रस्य दक्षिणे। पञ्चालपूर्व्वभागे तु कुरुदेशः प्रकीर्त्तितः" इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे उक्तम्। "आ मत्स्येभ्यः कुरुपाञ्चालदेशाः" भा०क०२०८श्लोकः। तेषां राजनि अण् बहुषु तस्य लुक्। ३तद्देशराजे पु० भूम्नि "कुरूणां स्थपतिराह पुरोहित आह" शत०ब्रा० २,५, "उवाच पार्थ! पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति" गीता। "श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीम्" किरा० तस्येदम् अण्। कौरव तदपत्ये पुंस्त्री "कुरुत् संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणात्तथा। यः प्रयागमतिक्रम्य कुरुक्षेत्रं चकार ह। पुण्यञ्च रमणीयञ्च पुण्यकृद्भिर्निषेवितम्। तस्यान्ववायः सुमहान् यस्य नाम्ना स्म कौरवाः" हरिवं०३२अ०कुरोरपत्ये ण्य। कौरव्य तदपत्ये पुंस्त्री बहुषु तस्य लुक्। क्वचित्र "कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलम्" वेणीसं०। कौरव्ये साधवः अण्। कौरव्या इति तु साधवः। "स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यः" इति स्त्रियां लुकि न्यूनत्वात्कुरूः। ४ओदने मेदि०। ५कण्टकारिकायां शब्दच० प्रियव्रतराजपौत्रे ६आग्नीध्रराजपुत्रभेदे "तस्यासन् वा आत्म-

जान् स राजवर आग्नीध्रोनाभिकिंपुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नव पुत्रानजनयत्" भाग० ५स्क० २अ० १९ श्लो० तत्पुत्रकुरुराज्यत्वेन उत्तरकुरुनामके तद्वर्षे च। तत्प्रमाणञ्च उत्तरकुरुशब्दे १०८४पृ० दर्शितम्। पुराणसर्वस्वे विष्णुपु० "नाभिश्च प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्थितम्। हरिवर्षं तथैवान्यत् मेरोर्दक्षिणतः स्थितम्। रम्यकञ्चोत्तरं वर्षं तथैवानु हिरण्मयम्। उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा। इलावृतञ्च तन्मध्ये सौवर्णो मेरुरुत्तमः" इति। अतस्तत्पुत्रनामकनाम्ना नवानां वर्षाणां ख्यातिरिति। तत्सन्निवेशादिकं तत्रैवोक्तं यथा

"भद्रा तथोत्तरगिरेरुत्तरांश्च तथा कुरून्। अतीत्योत्तरमम्भोधिं समभ्येति महामुने!। आनीलपश्चिमगिरीनतीत्य सकलांस्ततः। पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षमभ्येति सार्णवम्। तथा चालकनन्दापि दक्षिणेनैत्य भारतम्। प्रयाति सागरं भित्त्वा सप्तभेदा महामुने। आनीलनिषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ। तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः। भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा। पत्राणि लोकपद्मस्य मर्यादाशैलबाह्यतः। जठरो देवकूटश्च मर्यादापर्वतावुभौ। तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ। मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथापूर्वौ तथा स्थितौ। त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरे वर्षपर्वतौ। पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ। इत्येते मुनिवर्योक्ता मर्यादापर्वतास्तव। जठराद्याः स्थिता मेरोर्येषां द्वौ द्वौ चतुर्दिशम्। मेरोश्चतुर्दिशं ये तु प्रोक्ताः केशरपर्वताः। शीतान्ताद्या मुने! तेषामतीव हि मनोरमाः। शैलानामन्तरद्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः। सुरम्याणि तथा तेषु काननानि पुराणि च। लक्ष्मीविष्ण्वग्निसूर्यादिदेवानां मुनिसत्तम!। तान्यायतनरम्याणि जुष्टानि वरकिन्नरैः। गन्धर्वयक्षरक्षांसि तथा दैतेयदानवाः। क्रीडन्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निशम्। भौमा ह्येते स्मृताः स्वर्गा धर्मिणामालया मुने!। नैतेषु पापकर्माणो यान्ति जन्मशतैरपि। भद्राश्वे भगवान् विष्णुरास्ते हयशिरा द्विज!। वराहः केतुमाले तु भारते कूर्मरूपधृक्। मत्स्यरूपश्च गोविन्दः कुरुष्वास्ते सनातनः। विश्वरूपेण सर्वत्र सर्वः सर्वेश्वरो हरिः। सर्वस्याधारभूतोऽसौ मैत्रेयास्तेऽखिलात्मकः। यानि किंपुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महामुने!। न तेषु शोकोनायासो नोद्वेगः क्षुद्भयादिकम्। स्वस्थाः प्रजा निरातङ्काः सर्वदुःखविवर्जिताः। दशद्वादशवर्षाणां सहस्राणि स्थिरायुषः। न तेषु वर्षते देवो भौमान्यम्भांसि तेषु वै। कृतत्रेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना। सर्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः। नद्यश्च शतशस्तेभ्यः प्रसूता या द्विजोत्तम!"। "विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान् कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः" किरा० द्वयक्षादिकर्त्तरि त्रि० कुरुश्रवणशब्दे दृश्य०। [मूलके (मूलो) शब्दमाला।

कुरुकन्दक पुंन० कुरव इव विस्तीर्णः कन्दोऽस्य कप्।

कुरुकुल्ला स्त्री श्यामाशक्तिभेदे "काली कपालिनी कुल्ला कुरुकुल्ला विरोधिनी" श्यामाकवचम्

कुरुक्षेत्र न० कुरुणा चन्द्रवंश्यनृपभेदेन कृष्टं क्षेत्रम्, कुरुदेशान्तरगतं वा क्षेत्रम् शाक० मध्यपदलोपः। तीर्थभेदे तद्विवृतिः भा० शल्य० ५३अ०

"ऋषय ऊचुः। प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते सनातनी राम! समन्तपञ्चकम्। समीजिरे यत्र पुरा दिवौकसो वरेण सत्रेण महावरप्रदाः। पुरा च राजर्षिवरेण धीमता बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा। प्रकृष्टमेतत् कुरुणा महात्मना ततः कुरुक्षेत्रमितीह पप्रथे। राम उवाच। किमर्थं कुरुणा कृष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः!। ऋषय ऊचुः। पुरा किल कुरुं नाम कर्षन्तं सततोत्थितम्। अभ्येत्य शक्रस्त्रिदिवात् पर्य्यपृच्छत कारणम्। इन्द्र उवाच। किमिदं वर्त्तसे राजन्! प्रयत्नेन परेण च। राजर्षे। किमभिप्रेतं येनेयं कृष्यते क्षितिः। कुरुरुवाच। इह ये पुरुषाः क्षेत्रे मरिष्यन्ति शतक्रतो!। ते गमिष्यन्ति सुकृतान् लोकान् पापविवर्जितान्। अवहस्य ततः शक्रो जगाम त्रिदिवं पुनः। राजर्षिरप्यनिर्विण्णः कर्षत्येव वसुन्धराम्। आगम्यागम्य चैवैनं भूयो भूयोऽवहस्य च। शतक्रतुरनिर्विण्णः पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह। यदा तु तपसोग्रेण चकर्ष वसुधां नृपः। ततः शक्रोऽब्रवीद्देवान् राजर्षेर्यच्चिकीर्षितम्। एतच्छ्रुत्वाऽब्रुवन् देवाः सहस्राक्षमिदं वचः। वरेण च्छन्द्यतां शक्र! राजर्षिर्यदि शक्यते। यदि ह्यत्र प्रमीता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः। अस्मानदिष्ट्वा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति। आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत्। अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम। मानवा ये निराहारा देहं त्यक्ष्यन्त्यतन्द्रिताः। युधि वा निहताः सम्यगपि तिर्य्यग्गता नृप!। ते स्वर्गभाजो

राजेन्द्र! भविष्यन्ति महामते!। तथाऽस्त्विति ततो राजा कुरुः शक्रमुवाच ह। ततस्तमभ्यनुज्ञाप्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना। जगाम त्रिदिवं भूयः क्षिप्रं बलनिसूदनः। एवमेतद्यदुश्रेष्ठ! कृष्टं राजर्षिणा पुरा। शक्रेण चाभ्यनुज्ञातं ब्रह्माद्यैश्च सुरैस्तथा। नातः परतरं पुण्यं भूमेः स्थानं भविष्यति। इह तपस्यन्ति ये केचित् तपः परमकं नराः। देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मणः क्षयम्। ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति मानवाः। तेषां सहस्रगुणितं भविष्यत्यचिरेण वै। ये चेह नित्यं मनुजा निवत्स्यन्ति शुभैषिणः। यमस्य विषयं ते तु न द्रक्ष्यन्ति कदाचन। यक्ष्यन्ति ये च क्रतुभिर्महद्भिर्मनुजेश्वराः। तेषां त्रिविष्टपे वासो यावद्भूमिर्धरिष्यति। अपि चात्र स्वयं शक्रो जगौ गाथां सुराधिपः। कुरुक्षेत्रनिबद्धां वै तां शृणुष्व हलायुध!। पांशवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः। अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम्। सुरर्षभा ब्राह्मणसत्तमाश्च तथा नृगाद्या नरदेवमुख्याः। इष्ट्वा महार्हैः क्रतुभिर्नृसिंह! संन्यस्य देहान् सुगतिं प्रपन्नाः। तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य। एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते। शिवं महापुण्यमिदं दिवौकसां सुसंमतं सर्वगुणैः समन्वितम्। अतश्च सर्वे निहता नृपा रणे यास्यन्ति पुण्यां गतिमक्षयां सदा। इत्युवाच स्वयं शक्रः सह ब्रह्मादिभिस्तथा! तच्चानुमोदितं सर्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः।

“कुरुक्षेत्रे परीणाहि स्थलेऽप्यग्न्याधेयमन्वारम्भणीयान्तं सर्वतं” कात्या॰ २४।६।२४।

कुरुक्षेत्रं च ब्रह्मर्षिदेशः।“कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः। एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः” मनूक्तेः। इदं संवरणसुतकुरुनृपराज्यान्तर्गतमत स्तन्नाम्ना ख्यातम् अतएव कुरुयज्ञदर्शिते भाग॰वाक्ये “कुरुक्षेत्रपतिं कुरुमित्युक्तम्। भा॰ आ॰९४अ॰। “ततः संवरणात् सौरी सुषुवे तपती कुरुम्। राजत्वे तं प्रजाः सर्वा धर्मज्ञ इति वेनिरे। तस्य नाम्नाऽभिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम्। कुरुक्षेत्रं च तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः” इति।

कुरुक्षेत्रस्थतीर्थमाहात्म्यं भा॰व॰८३अ॰ उक्तं यथा “ततो गच्छेत राजेन्द्र! कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम्। पापेभ्यो यत्र मुच्यन्ते दर्शनात् सर्वजन्तवः। कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम्। य एवं सततं ब्रूयात् सोऽपि पापैः प्रमुच्यते। पांशवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः। अपि दुष्कृतकर्म्माणं नयन्ति परमां गतिम्। दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च। ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे। तत्र मासं वसेद्वीर! सरस्वत्यां युधिष्ठिर!। यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः। गन्धर्व्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते!। ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत!। मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर!। पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति। गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरूद्वह!। फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्वमेधयोः। ततो मचक्रुकं नाम द्वारपालं महाबलम्। यक्षं समभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत्। ततो गच्छेत धर्म्मज्ञो विष्णोः स्थानमनुत्तमम्। सततं नाम राजेन्द्र! यत्र सन्निहितो हरिः। तत्र स्नात्वा च नत्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम्। अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति। ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम्। अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत!। पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत्। ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप!। दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव फलमाप्नुयात्। सर्पदेवीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम्। अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकञ्च विन्दति। ततो गच्छेत धर्म्मज्ञो द्वारपालं तरन्तुकम्। तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत्। ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः। कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत्। अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते। ततो गच्छेत धर्म्मज्ञो वाराहं तीर्थमुत्तमम्। विष्णुर्वाराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत्। तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ! अग्निष्टोमफलं लभेत्। ततो जयन्त्यां राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत्। स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः। एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्। कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप। पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेच्च सः। ततो मुञ्जवटं नाम स्थाणोः स्थानं महात्मनः। उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात्। तत्रैव च महाराज! यक्षिणीं लोकविश्रुताम्। स्नात्वाभिगम्य राजेन्द्र! सर्वान् कामानवाप्नुयात्। कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विश्रुतं भरतर्षभ!। प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः। सम्मितं पुष्कराणाञ्च स्नात्वाऽर्च्य पितृदेवताः। जामदग्न्येन रा-

तेन हतानां सुमहात्मना । कृतकृत्यो भवेद्राजन्नश्वमेधञ्च विन्दति । ततो रामह्रदान् गच्छेत् तीर्थसेवी समाहितः। तत्र रामेण राजेन्द्र ! तरसा दीप्ततेजसा । क्षत्रमुत्साद्य वीरेण ह्रदाः पञ्च निवेशिताः । पूरयित्वा नरव्याघ्र ! रुधिरेणेति विश्रुतम् । पितरस्तर्पितास्तेन तथैव प्रपितामहाः । ततस्ते पितरः प्रीता राममूचुर्नराधिप ! । पितर ऊचुः। राम ! राम ! महाभाग ! प्रीताः स्म तव भार्गव ! । अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते प्रभो! । वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते । एवमुक्तः स राजेन्द्र ! रामः प्रहरतां वरः । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं पितॄन् स गगने स्थितान् । भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि । पितृप्रसादादिच्छेयं तप आप्यायनं पुनः । यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया । ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसा ह्यहम् । ह्रदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः । एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा । प्रत्यूचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः । तपस्ते वर्द्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः । यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया । ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं निहतास्ते स्वकर्म्मभिः । ह्रदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः । ह्रदेष्वेतेषु यः स्नात्वा पितॄन् सन्तर्पयिष्यति । पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् । ईप्सितञ्च मनःकामं स्वर्गलोकञ्च शाश्वतम् । एवं दत्त्वा वरान् राजन् ! रामस्य पितरस्तदा । आमन्त्र्य भार्गवं प्रीत्या तत्रैवान्तर्हितास्ततः । एवं रामह्रदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः । स्नात्वा ह्रदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः । राममभ्यर्च्य राजेन्द्र ! लभेद्बहु सुवर्णकम् । वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ! । स्ववंशमुद्धरेद्राजन् ! स्नात्वा वै वंशमूलके । कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ! । शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः । शुद्धदेहश्च संयाति शुभाल्लोकाननुत्तमान् । ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ ! तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । लोका यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना । लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् । स्नात्वा तीर्थवरे राजन् ! लोकानुद्धरते स्वकान् । श्रीतीर्थञ्च समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः । अर्च्चयित्वा पितॄन् देवान् विन्दते श्रियमुत्तमाम् । कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । तत्र स्नात्वार्च्चयित्वा च पितॄन् स्वान् दैवतान्यपि । कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः । सूर्य्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः । अर्च्चयित्वा पितॄन् देवानुपवासपरायणः । अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्य्यलोकञ्च गच्छति । गवां भवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् । तत्राभिषेकं कुर्व्वाणो गोसहस्रफलं लभेत् । शङ्खिनीतीर्थमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ! । देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते वीर्य्यमुत्तमम् । ततो गच्छेत राजेन्द्र ! द्वारपालं तरन्तुकम् । तच्च तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः । तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥" "धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि" स्मार्त्त० २देवयजनस्थाने "कुरुक्षेत्रेऽमी देवा यज्ञं तन्वते" शत०ब्रा० ४।१।५।१३ । "तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनं यस्मादाहुः कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं तस्माद्यत्र क्व च कुरुक्षेत्रस्य निगच्छति तदेव मन्यते इदं देवयजनमिति तद्धि देवानां देवयजनम्" शत० ब्रा० १४।१।१।२ अस्मिन् पक्षे च कुरु देवयज्ञाधारभूतं क्षेत्रम् आधारे कर्त्तृत्वोपचारात् कर्त्तरि कुप्रत्यय इति मन्तव्यम् । ३अविमुक्ते क्षेत्रे च । देवयजनपरताऽविमुक्तपरता चास्य "धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे" इति गीताव्या० नीलकण्ठेन समर्थिता यथा "तत्र वेदे तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनमासेति" कर्म्मकाण्डप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्यत् "अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्व्वेषां भूतानां ब्रह्म सदनम्" इत्यविमुक्ताख्यं ब्रह्मप्राप्तिस्थानभूतं कुरुक्षेत्रमन्यत् ब्रह्मसदनत्वं चास्य "अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवतीति" वाक्यशेषेण श्रुत्यादितम् एतद्व्यावृत्त्यर्थं धर्म्मक्षेत्रे इति विशेषणं कुरुदेशान्तरगतं हि कुरुक्षेत्रं धर्म्मक्षेत्रमेव न तु तत् ब्रह्मसदनं प्रथमकाण्डे तस्य धर्म्मक्षेत्रत्वमात्रश्रवणात्"

कुरुक्षेत्रीयोग पु० एकस्मिन् भवने त्रिचतुःखगयोगानां नयरूपे ज्यो० उक्ते १योगभेदे । २कुरुक्षेत्रे स्वल्पफले ग्रहयोगभेदे च । "मङ्गलराहुते सूर्य्यो लग्नसंस्थे वृहस्पतौ । सौम्यक्षेत्रगते लग्ने कुरुक्षेत्रे मृतिर्भवेत्" जातकाभरणे योगाध्यायः ।

कुरुजाङ्गल न० जङ्गलमेव जाङ्गलं कुरुषु जाङ्गलम् । १कुरुक्षेत्रे "तस्य नाम्नाऽभिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् । कुरुक्षेत्रं स(कुरुः) तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः" भा०आ०९४ अ० "यदा परीक्षित् कुरुजाङ्गले वसन्" भाग०१,१६,११. कुरवश्च जाङ्गलाश्च द्व० । "कुरुदेशे जाङ्गलदेशे च पु० भूम्नि "कथनार्थितः पौरैः

संप्राप्तः कुरुजाङ्गलान्" भाग० १,४,७, कुरवो जाङ्गलाश्च देशभेदाः "श्रीधरः" । कुरवश्च जाङ्गलश्च "विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामतः" पा०सूत्र० एकवद्भावे कुरुजाङ्गलम् । १तत्समाहारे न० [परकशाके राजनि० ।

कुरुकट पु० कुत्सितं रोटति रुट—दीप्तिप्रतिघाते क । सिता-

कुरुण्ट पु० कुत्सितं रुण्टति रुटि—स्तेये अच् । पीतझि-ण्ट्याम् पीताम्लाने मेदि० । स्वार्थे क । तत्रार्थे अमरः

कुरुण्टी स्त्री कु+रुटि—स्तेये अच् गौरा० ङीष् । १दारु पुत्तलिकायां मेदि० । २ब्राह्मयष्टां जटा०

कुरुत पु० कुर—बा०उतच् । वंशनिर्म्मिते हस्तदाकारे पात्रभेदे यद्य पादोऽस्य हस्ता० तालव्यलोपः । कुरुतपादइत्येव ।

कुरुतीर्थ न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे तत्र तीर्थं "यत्र म-हादिभिर्द्देवैश्च विभिन्न तपोधनैः । सेनापत्येन देवाना-मभिषिक्तो गुहस्तदा । तैजसस्य च पूर्व्वेण कुरुतीर्थं कुरूद्वह ! कुरुतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । सर्व्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते" भा० व०६८अ० उक्तम् । [छायामल्लायां नद्याम् ।

कुरुनदिका स्त्री यवक्षिका नदी कुरुनदिकेत्युच्यते हल्यु-

कुरुपिशङ्गिला स्त्री कुरु इत्यनुकरणशब्दकरणेन सूत्राव-यवभक्षिकायां गोधायाम् "कदंसटे पिशङ्गिला कदं कुरु-पिशङ्गिला" इति मन्त्रे "अजारे पिशङ्गिला श्वावित् कुरुपिशङ्गिला" यजु० २३।५५।५६। उत्तरम् "श्वावित् गोधा कुरुपिशङ्गिला । कुरुशब्दोऽनुकरणे पिश—अवयवे इति धातोरिगुपधेति कप्रत्ययः कुरु इति शब्दानुकुर्व्वाणा पिशान् सूत्राद्यवयवान् गिलति । पिशङ्गिला सूत्रा-नि यत्तं कृत्वा स्थापयति यतश्च भक्षयतीति गोधायाः स्वभावः" वेददीपः ।

कुरुम्ब न० कुर—बा० उम्बच् । (कमलालेबु) १कुलपालके जम्बीरभेदे शब्दच० । २द्रोणपुष्प्यां स्त्री० टाप् राजनि० गौरा० ङीष् । ३रक्तलोध्रे राजनि० स्वार्थे क तत्रार्थे

कुरुराज् पु० कुरुषु राजते राज—क्विप् । दुर्य्योधने त्रिका० कुरूणां राजा टच्समा० । कुरुराजोऽप्यत्र

कुरुल पु०कुर+उलच् । ललाटस्थे चूर्णकुन्तले हेमच०

कुरुवक पु० कु+रु—क—कुत्सितं रवोऽभ्रमरो यत्र कप् । १रक्तझिण्ट्याम् अमरः २पीतझिण्ट्यां हेम०

कुरुवर्ष न० कुरुसंज्ञकं वर्षम् । जम्बुद्वीपस्थे उत्तरकुरु-संज्ञके वर्षभेदे उत्तरकुरुशब्दे १०८४पृ० विवृतिः

कुरुविन्द पु० कुरून् सूत्रकारणत्वेन विन्दति विद—श सचा०

म्म् । १मुस्तायाम् अमरः २माषे राजनि० ३ काचलवणे ४माणिक्यरत्ने न० राजनि० । ५कुरुविन्दरत्ने ६कुल्माषे व्रीहिभेदे मेदि० ७दर्पणे दक्षिणावर्त्ते च न० शब्दच०

कुरुविल्व पु० कुरुषु विल्वइव । १पद्मरागमणौ त्रिका० संज्ञायां क । कुरुविल्वक कुल्माषे (बनकुरथि) रत्नमा०

कुरुविस्त पु० कुरुषु विख्यातः विस्तः । स्वर्णपले अमरः

कुरुवृद्ध पु० कुरूणां जनपदानां राजानः तद्राजस्य तद्वितस्य बहुषु लुक् तेषु कुरुषु वृद्धः । भीष्मे । "तस्य संजनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः" गीता ।

कुरुश्रवण त्रि० कुरवः यज्ञकर्त्तारः तेषां श्रवणः स्तोतॄणां श्रोता श्रु—नन्द्या ल्यु । ऋत्विजां स्तुतिश्रोतरि "कुरुश्रवण माहवि राजानं त्रासदस्यवम्" ऋ०१०,३३५० "कुरुश्रवण ! ददतो मघानि" ऋ० १०।३३।६ । हे कुरुश्रवण ! कुरवः ऋत्विजः तेषां स्तुतीनां श्रोतः !" भा०

कुरूटिनी स्त्री किरीटिनी+वेदे पृषो० । किरीटयुक्तायां से-नायाम् "वाहिनी विश्वरूपा कुरूटिनी अथ० १०.१,१५

कुरूप्य न० ईषत् रूप्यं शुभ्रत्वेन साहश्यात् । १रङ्गनामके धातौ राजनि० कोः पृथिव्याः कुस्थानात् वा आगतं रूप्यप् । पृथिव्याः कुस्थानाद्वा २आगते त्रि०

कुर्कुट पुंस्त्री०कुरित्यव्यक्तं शब्दं कुटति कुट—क । कुक्कुटे हारा० "श्वानः कुर्कुटचाण्डालाः समस्पर्शाः प्रकीर्त्तिताः । रासभोष्ट्रौ विशेषेण तस्मात्तान्नैव संस्पृशेत्" पद्मत० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् [भे अग्नौ स्त्रियां ङीष्

कुर्कुटाहि पु० कुर्कुटतुल्यमहति अह—इन् । कुर्कुटा

कुर्कुर पुंस्त्री० कुरित्यव्यक्तं शब्दं कोरति कुर—क । कुक्कुरे रायमुकुटः "कुर्कुराविव कूजन्तौ" अथ०७,६५,२, "उपकुर्कुरमपि प्राप्य नितःस्व सम्मानि कुर्कुरम्" पद्मत० ।

कुर्चिका स्त्री कूर्चिका पृषो० । कूर्चिकाशब्दार्थे अमरटीका

कुर्सज पु० कुलञ्जनदृशे गन्धमूले राजनि० ।

कु(कू)र्द्द क्रीडायां भ्वा० आत्म० अक० सेट् । कु(कू)र्द्दते अकु(कू)र्द्दिष्ट चुकु(कू)र्द्दे । अर्थवत्परिभाषया न-कारदरामिति निषेधाप्रवृत्तावपि दीर्घमध्यान्तरपाठसाम-र्थ्यात् रेफे परे न दीर्घः इति सूचितम् । तेन कर्द्द-नमित्यादौ न दोषः । [अमरः ।

कु(कू)र्द्दन न० कु(कू)र्द्द—भावे ल्युट् । क्रीडायाम् (कोदा)

कु(कू)र्पर पु०कुर—क्विप् कुः पिपर्त्ति अच् परः कर्म्म० । १जा-नुनि, २कफोणौ च । मेदि० दीर्घमध्यपाठान्तरे नि०दीर्घः

कु(कू)र्पास पुंन० कूर्परे आस्ते आसे वा अच् पृ०। स्त्रीणां

कञ्चुलिकायां (कांचुली) स्वार्थे क। तत्रैवार्थे। "प्रस्वेदवारिलवसिक्तनिबिडवपुर्ज्वभङ्गे कु(कू)र्पासकं श्लथनखक्षतकृत्-विपत्ती" माघः। "मनोज्ञकु(कू)र्पासकपीडितस्तना" रत्ना॰ [२कर्त्तरि त्रि॰। स्त्रियां ङीप्।

कुर्वत् पुंस्त्री कृ—शतृ। १चर्म्मकारे २भल्ले त्रि॰ विश्वः

कुर्वद्रूप पु॰ कुर्वद् फलोन्मुखं रूपं यस्य। बौद्धमतसिद्धे फलजननाय योग्ये धान्यादौ बीजे। स च बौद्धमते अतिशयात्मा सहकारिभिराधीयते इति स्थितम् यथा "अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयते इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनभावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यश्चातिशयात्मा कुर्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति" सर्व्वदर्शनसं॰। क्षणिकशब्दे बौद्धशब्दे च विवृतिः।

कुर्वाण त्रि॰ कृ—शानच्। १भृत्ये २कारके च शब्दचि॰।

कुर्व्वादि पु॰ अपत्ये ण्यप्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे "स च गणः कुरु गर्गर मङ्गुष अजमार रथकार वावदूक (सम्राजः क्षत्रिये) कवि विमति कापिञ्जलादि वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्रजाली एजि वातकि दामोष्णीषि गणकारि कैशोरि कुट शलाका मुर पुर एरका शुभ्र अभ्र दर्भ केशिनी (वेणा छन्दसि) शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ श्यावपुत्र सत्यङ्कार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्कु शाकम् शाकिन् शालीन कर्त्तृ हर्त्तृ इन पिण्डी (वामरथस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जम्) कौरव्य

कुल बन्धे संहतौ च भ्वा॰पर॰सक॰ सेट्। कोलति अकोलीत् चकोल। कूलम्। बंगेऽप्यस्य प्रयोग इति वदन् दुर्गादासः आकुलः सङ्कुलत्यादिप्रयोगमपश्यन् परास्तः। आ+व्यग्रतायाम् चञ्चलतायाम्। आकोलति "किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः" माघः "उद्वतहिरण्याकुललोचनैः" भट्टिः।

सम्+सङ्कीर्णतायाम् सङ्कुल युद्धम् भा॰द्रो॰प॰। "अलिकुलसंकुलकुसुमनिराकुलेत्यादि" जयदेवः। "शब्दकुलाकुलेन" माघः।

कुल न॰ कुल—क, कुङ् शब्दे कर्म्मणि वा॰ लक्. कुं भूमिं लाति ला—क, कौ भूमौ लीयते "अन्येष्वोऽपि" पा॰ड॰ यथायथम् व्युत्पत्तिः। १जनपदे देशे। मध्यमहलद्वयेन यावती भूमिः कृष्यते तावत्यां २भूमौ "दश कुलन्तु भुञ्जीत" मनुः। "अष्टागवं धर्म्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम्। चतुर्गवं गृहस्थानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्" हारीतस्मरणात् "षड्गवं मध्यमं स्मर्तमिति तथाविधहलद्वयेन यावती भूमिः कृष्यते तावद्भूमिः कुलमित्युच्यते कुल्लू॰। ३गोत्रे ४वंशे। ५सजातिगणे विप्रकुलम् पक्षिकुलम्। अगकुलाय कुलायनिलायिताम् माघः तत्र सत्कुलधर्म्माश्च "आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम्। निष्ठा वृत्तिस्तपोदानं नवधा कुललक्षणम्"। अभियुक्तोक्ताः तस्य नाशकधर्म्माश्च कूर्म्म पु॰१५अ॰उक्ता यथा "गोभिश्च घोटकैर्विप्र! कृष्या राजोपसेवया। कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि सत्ततः। कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च। कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण वै। अनृतात् पारदार्य्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणात्। अश्रौतधर्म्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्। अश्रोत्रियेषु वेदानां वृषलेषु तथैव च। विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्"।

मनुना तु कुलनाशवृद्ध्योः कारणमुक्तं यथा "शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम्। न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्वदा। जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः। तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः। तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः। भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च। सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैव च। यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्। यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत्। अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते। स्त्रियान्तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम्। तस्यान्त्वरोचमानायां सर्व्वमेव न रोचते। कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च। कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च। शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः। गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया। अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणाम्। कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः। मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि। कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद् यशः"।

कुलस्यार्थविवाह विषये त्याज्यकुलानि मनुनोक्तानि यथा "महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः। स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्ज्जयेत्। हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दोरोमशार्शसम्। क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रि कुष्ठिकुलानि च"। ६गृहे ७देहे च ८श्रेष्ठे त्रि॰ मेदि॰। "जीवप्रकृतितत्त्वञ्च दिक्कालाकाशमेव च। क्षित्यप्तेजो वायवश्च कुलमित्यभिधीयते" तन्त्रोक्तेषु ९जीवादिषु १०कु-

लिङ्के शिल्पिकुलप्रधाने पु० भरतः। कुले भवः यत् कुल्य त्रि। कुलीन-ढकञ्। कौलेयक कुलोद्भवे त्रि० अश्वादि० चतुरर्थ्यां वः। कुल्य कुलसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० बलादि० देशे मतुप् मस्य वः। कुलवत् कुलयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् कुलवती तत्र सजातीयसंघे "यस्यावलद्वारिविवारिवीचिच्छटोच्छलत्कुलाकुलैः" माघः अलिकुलसङ्कुलेत्यादि जयदेवः पृथिव्याधारे मूलाधारे लीयते-ली+ड। ११कुलकुण्डल्यां स्त्री उच्चारात् तद्रूपाधके तन्त्रोक्ते १२आचारविशेषयुक्ते कुलाचाराधिकारेणैव कुलचन्द्रिका कुलक्रमदीपिका कुलचूडामणिकुलार्णवादयस्तन्त्रग्रन्थाः १३भूमिलग्ने च त्रि०। १४तन्त्रोक्ते तिथिनक्षत्रवारभेदे त्रि० कुलतिथिकुलनक्षत्रकुलवारशब्दे कुलाचारशब्दे च विवृतिः।

कुलक न० कुल-क कौ लीयते ली-ड वा ततः संज्ञायां कन्। १पटोलस्तायां २परस्परसंबद्धश्लोकपञ्चके च मेदि० "कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्" सा० द०। ३काकेन्दौ पु० अमरः ४वल्मीके पु० ५कुलश्रेष्ठे त्रि० मेदि० ६मरुवकद्रुमे पु० रत्नमा०। ७हरितसर्पे पुंस्त्री० राजनि०। ८कुपीलौ पु० भावप्र०। ९शिल्पिकुलप्रधाने त्रि० भरतः।

कुलकर्कटी स्त्री नित्यकर्म०। चीनकर्कट्यां राजनि०।

कुलकुण्डलिनी स्त्री कौ पृथिवीतत्त्वाधारे मूलाधारे लीयते ली-ड कर्म०। तन्त्रोक्ते मूलाधारे सर्पीवद्वलस्थिते शिवशक्तिभेदे कुलकुण्डलीत्यत्र स्त्री। तत्स्वरूपादिकं शारदायामुक्तम् यथा "तत्रचैतन्यरूपा सा सर्वगा विश्वरूपिणी। शिवसन्निधिमासाद्य नित्यानन्दगुणोदया। दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना सर्ववेदार्थगा शुभा। परापरविभागेन परशक्तिरियं स्मृता। योगिनां हृदयाम्भोजे नृत्यन्ती नित्यमञ्जसा। आधारे सर्वभूतानां स्फुरन्ती विद्युदाकृतिः। शङ्खावर्त्तक्रमाद्देवी सर्वमावृत्य तिष्ठति। कुण्डलीभूतसर्पाणामङ्गश्रियमुपेयुषी। गुम्फिता सर्वगात्रेषु कुण्डली परदेवता। विश्वात्मना प्रबुद्धा सा सूते मन्त्रमयं जगत्। सर्वदेवमयी देवी सर्वमन्त्रमयी शिवा। सर्वतत्त्वमयी साक्षात् सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरा विभुः। त्रिधामजननी देवी क्षोभस्तूर्याङ्गरूपिणी। त्रिभेदत्रिगुणा कर्त्री शब्दब्रह्मस्वरूपिणी। द्विचत्वारिंशद्वर्णा सा पञ्चाशद्वर्णरूपिणी"। विवृतमेतत् पदार्थादर्शे राघवभट्टेन यथा "कुण्डलिनीतत्पर्य्यायाह तत्र चैतन्येति। तदुक्तं "मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु शब्दः पराख्यः पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुग् मध्यमाख्यः। वक्त्रे वैखर्य्यथ रुरुदिषोरस्य जन्तोः सुषुम्नाबद्धस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसंघः"। ततः शरीरोत्पत्त्यनन्तरं चैतन्यरूपा अतएव शब्दब्रह्ममयी सा देवी कुण्डली परदेवता सर्वगात्रेषु गुम्फिता अतएव विश्वात्मना सर्वात्मना प्रबुद्धा जातप्रबोधा मन्त्रमयं जगत् सूत इति दूरेण सम्बन्धः। तत्र मूलाधारे कुण्डलीभूतसर्पवच्छरीरवर्त्तते तन्मध्ये वायुवशादस्याः सङ्कुचनमेव गुम्फनम्। चैतन्यरूपेति स्वरूपाख्यानं सा प्रसिद्धा सर्वगात्रेषु तिष्ठतीत्यनेन कर्तृव्याप्तिर्दर्शिता विश्वरूपिणीत्यनेन विषयव्याप्तिः। शिवसन्निधिमासाद्य स्थितेति शेषः अनेन शैवसिद्धान्ते शक्तिशब्दवाच्येयमित्युक्तं सन्निधिशब्दोऽप्यौपचारिकः तन्मते शिवशक्त्योरभेदात् तदुक्तमभिनवगुप्तपादाचार्य्यैः "शक्तेश्च शक्तिमद्रूपाद्व्यतिरेकं न वाञ्छति। तादात्म्यमनयोर्नित्यं वह्निदाहकयोरिव"। यद्वा सम्यक्सुष्ठु सन्निधिस्वरूपं शिवस्वरूपं प्राप्येत्यर्थः वक्ष्यति च "पिण्डरूपेण कुण्डलिनी शिवात्मेति" गुणानां सत्त्वरजस्तमसामुदयो यस्याः सा नित्यानन्दा चासौ गुणोदया च सा नित्यानन्दगुणोदया तेन कुण्डलिनीस्वरूपमुक्तं गुणोदयत्वेन साङ्ख्यमते प्रकृतिवाच्येयमित्युक्तं यदाहुः "प्रधानमिति यामाहुर्या शक्तिरिति कथ्यते" इति इदानीमध्यात्माधिभूताधिदैवादि विषयादिव्याप्तिप्रकारेण तस्या व्याप्तिमाह दिक्कालेति सर्वदेहानुगेति देहव्याप्तिः परापरविभागेन काचन परा शक्तिः काचनापरा तद्विभागेनाशेषं परशक्तिरेव यदाहुः "भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च। अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा। अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् जीवभूतां महाबाहो। ययेदं धार्य्यते जगत्" (गीता)। यद्वा परः स्थूलः अपरः महास्थूलः महदादिः तद्विभागेन परशक्तिः स्थूला शक्तिः स्थूलात्स्थूलेत्युक्तेः। अनेन महदादिव्याप्तिः यद्वा सर्वदेहानुगेत्यनेन प्राकृतशब्दतोऽर्थ तत्र पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गव्याप्तिर्दर्शिता शक्तौ यथा शिव इत्युच्यते कुण्डलिनी प्रोच्यते प्रधानमिति एवंभूतापि सा स्त्रीत्वेनैव निर्दिश्यत इत्याह परापरेति परा पुंप्रकृतिः अपरं नपुंसकप्रकृतिस्तद्विभागेन इयं परशक्तिःस्मृता अयमर्थः यद्यपि त्रिलिङ्गशब्दवाच्या तथापि तूर्णमेव समस्तशक्तिभारपरिपालनसमस्तजनसमस्ताकाङ्क्षाकल्पवल्ली परशक्तिपदवाच्येति। अत एव शुभा रमणीया यदाहुराचार्य्याः" पुंनपुंसकयोस्तुल्यापच्छन्नायां वि-

शिवन" इति निरुक्तितन्त्रादेऽपि "सर्व्वत्रावस्थिताप्येषा कामिनीषु विशेषतः । प्रकाशते ततस्तासाम् तद्वृत्तिं न कारयेदिति" अरूपा तत्त्वेन योगिनां हृदयाम्भोजे नृत्यन्ती यस्य तैरेव गुरूपदेशेन ज्ञायते इत्यर्थः । "इयन्त्रा तैरेव सा देवी सदा देवकदेवैरित्युक्तेः सर्व्वभूतानाम् आधारे मूलाधारचक्रे स्फुरन्ती अनेन स्थाननिर्देशः विद्युदाकृतिरित्यनेन ध्यानमुक्तं यदाहुः "तडित्कोटिप्रख्यां स्वरुचिजितकालानलरुचिमिति" अथ वानेन अनेकब्रह्माण्डोत्पत्तिहेतुत्वेनानेकधा भवतीत्युक्तं शङ्खमध्ये य आवर्त्तः स यथा शङ्खमध्यमाहत्य तिष्ठति तद्वदियमपि देवीत्यर्थः । इदमथान्तरवाक्यं भिन्नमेव शङ्खेति कुण्डलीत्यनयोर्हेतुहेतुमद्भावेन योजना । कुण्डलीभूता कुण्डलाकारतां प्राप्ता ये सर्पा तथाभूता । केचन कुण्डलीति भिन्नं पदं वर्णयन्ति भूतानि सर्पाश्च ते यथा कुटिलगतयस्तद्वदियं सर्पीत्यर्थः इति तत्र कुण्डली परदेवतेत्यनेन पुनरुक्तिः । सर्व्वदेवमयीति देवव्याप्तिः दीव्यतीति देवी तेजोरूपेत्यर्थः अनेन तेजोव्याप्तिः । सर्व्वमन्त्रमयीति मन्त्रव्याप्तिः । शिवा शिवरूपेत्यर्थः यद्वा शिवा कल्याणरूपा । साक्षात् सर्व्वतत्त्वमयीति तत्त्वव्याप्तिः । सूक्ष्मा सूक्ष्मतरा विभुरिति विरोधः परिहारस्तु सूक्ष्मा स्वरूपतः सूक्ष्मतरा दुर्ज्ञाना यद्वा सूक्ष्मात् त्रसरेणोरपि सूक्ष्मतरा अणुतरा अनेनाण्वादिव्याप्तिर्दर्शिता तदुक्तं "बालाग्रस्य शतधा विदलितस्यैकेन भागेन या सूक्ष्मत्वात् सर्व्वगा त्रिलोकजननीति" विभुः इयत्तया ज्ञातुमशक्या । त्रिधामेति सूर्य्यसोमाग्निरूपा । यद्वा त्रिधामेति स्थानत्रयं पातालभूस्वर्गरूपा अनेन स्थानव्याप्तिर्दर्शिता द्विचत्वारिंशद्वर्णात्मा भूतलिपिमन्त्रमयी पञ्चाशद्वर्णरूपिणीति मातृकामयी" ।

तस्या ध्यानादिकमुक्तं प्रयोगसारे यथा

"मूलाधारे कुण्डलिनीं ध्यात्वा संपूजयेन्नरः । ध्यानं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन योगी प्रजायते । प्रसुप्तभुजगाकारां स्वयम्भूलिङ्गमाश्रिताम् । विद्युत्कोटिप्रभां देवीं विचित्रवसनान्विताम् । शृङ्गारादिरसोल्लासां सर्व्वदा कारणप्रियाम् । एवं ध्यात्वा कुण्डलिनीं ततो यत्नेन समाहितः । मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्य वाग्भवं जपेत् । ततोऽपि तोषयेत्तान्तु स्तवेनानेन साधकः । "रुद्रयामले" च प्रातः समुत्थाय पयुरुक्तमपण्डितः । गुरूणां चरणाम्भोजं सहस्रं शीर्षपङ्कजे । विभाव्य पुनरेवं हि श्रीपदं भावयेद्धृदि । पूजयित्वा च विविधैरुपचारैर्नमेत् स्तवैः । त्रैलोक्यं तेजसा व्याप्तां सगुणस्थां ...समाम् । तडित्कोटिप्रभादीप्तिं चन्द्रकोटिसुशीतलाम् । सार्द्धत्रिवलयाकारां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिताम् । उत्थापयेन्महादेवीं महाशक्तिं मनोन्मनीम् । श्वासोच्छ्वासादुद्गच्छन्तीं द्वादशाङ्गुलरूपिणीम् । योगिनीं खेचरीं वायुरूपां मूलाम्बुजस्थिताम् । चतुर्व्वर्गस्वरूपां तां वकारादिसकारकाम् । कोटिकोटिसहस्रार्ककिरणोज्ज्वलमोहिनीम् । महासूक्ष्मपथपान्तरन्तरान्तरगामिनीम् । वैतालिकरचितां वाक्यदेवतां शब्दरूपिणीम् । महाबुद्धिप्रदां देवीं सहस्रदलगामिनीम् । महासूक्ष्मपथे तेजोमयीं मृत्युस्वरूपिणीम् । कालरूपां ब्रह्मरूपां सर्व्वत्र सर्व्वचिन्मयीम् । ध्यात्वा पुनःपुनः शीर्षे सुधाब्धौ विनिवेशिताम् । सुधापानं कारयित्वा पुनःस्थाने समानयेत् । समानयनकाले तु सुषुम्नामध्यमध्यके । अमृताभिप्लुतां कृत्वा पुनःस्थानेषु पूजयेत् । ऊर्द्ध्वोद्गमनकाले तु महातेजोमयीं स्मरेत् । प्रतिप्रयाणकाले तु सुधाधाराभिराप्लुताम् । कुलकुण्डलिनीं देवीं अमृतानन्दविग्रहाम् । ध्यात्वा ध्यात्वा पुनर्ध्यात्वा सर्व्वसिद्धीश्वरो भवेत् । तस्मिन् स्थाने महादेवीं विभाव्य किरणोज्ज्वलाम् । अमृतानन्दमूर्त्तिं तां पूजयित्वा शुभां सुदा । मानसोच्चारबीजेन मायां वा कामबीजकम् । पञ्चाशद्वर्णमालाभिर्जप्त्वानुलोमतस्तथा । विलोमेन पुनर्जप्त्वेति"

कुलक पुं० कु+लक—आप्तौ भावे घञ् । करताल्याम् हारा० ।

कुलक्षया स्त्री कुलस्य क्षयोयस्याः । १शूकशिम्ब्यां शब्दचि० ६त० । २कुलनाशे पुं० । "कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम्" । "कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्म्माः सनातनाः" गीता ।

कुलघ्न त्रि० कुलं हन्ति हन—टक् । वंशघातके । "सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः । दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः । उत्साद्यन्ते जातिधर्म्माः कुलधर्म्माश्च शाश्वताः । उत्सन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्द्दन ! । नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम" गीता । तत्र यथोत्तरं कार्य्यमुक्तं तत्रैव "कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्म्माः सनातनाः । धर्म्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्म्मोऽभिभवत्युत । अधर्म्माभिभवात् कृष्ण ! प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः । स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय ! जायते वर्णसङ्करः । सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च" एतदुत्तरं कुलक्षयशब्दे दर्शितम्

कुलज त्रि० कुले सत्कुले जायते जन–ड । १सत्कुलोद्भवे । २कुलपालिकायां स्त्री टाप् शब्दरत्ना०

कुलञ्ज पु० कुं पृथिवीं रञ्जयति रञ्ज–णिच् अण् रस्य लः । कुलञ्जनशब्दे राजनि०नन्दग्रा०स्तु । कुलञ्जनोऽप्यत्र "कुलञ्जनः कटुस्तिक्तः उष्णश्च दीपनस्तथा । मूलदोषविनाशी च" राजनि० तद्गुणा उक्ताः

कुलटा स्त्री० कुलात् कुलान्तरं व्यभिचारार्थमटति अट–अच् शक० । व्यभिचारिण्यां स्त्रियाम् । या तु भिक्षार्थं कुलमटति सा कुलाटा इति तत्र न शक० । इति भेदः

कुलटी स्त्री कुत्सितं रट्यते रट–भावे घञर्थे क गौरा० ङीष् रस्य लः । मनःशिलायां रत्नमा०

कुलतन्तु पु० कुलस्य तन्तुरिव । कुलप्रवर्त्तके "मया च सत्यया च कृष्णेन च महात्मना । समवस्थापितं भूयो युष्माकं कुलतन्तुषु" भा०शा० ११०अ०

कुलतिथि स्त्री द्वितीयाषष्ठीदशमीभिन्नासु समतिथिषु चतुर्थ्यष्टमीद्वादशीचतुर्दशीषु यथोक्तं तन्त्रसा० "द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम् । विषमाश्चाकुलाः सर्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः"

कुलत्थ पु०कुलं भूतलं सत् तिष्ठति स्था–क पृषो० । १कलायभेदे (कुलत्थकलाइ) २वनकुलत्थे स्त्री टाप् रत्नमा० । तत्पर्य्यायादि भावप्र० उक्तं
"कुलत्थिका कुलत्थश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । कुलत्थः कटुकः पाके कषायः रक्तपित्तकृत् । लघुर्विदाही वीर्य्योष्णः श्वासकासकफानिलान् । हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान् । स्वेदसंग्राहको मेदोज्वरकृमिहरः परः ।" भावप्र० कुलत्थिकेति निर्द्देशात् स्त्रीत्वमपि सा च उपचारात् ३तुल्याञ्जने ४वनकुलत्थायां च स्त्री राजनि० "कुलाली लोचनहिता चक्षुष्या कुम्भकारिका कुलत्थिकेति" राजनि० वनकुलत्थापर्य्याये उक्तेः । स्वार्थे क । तत्रैवार्थे राजनि० कुलत्थे भावप्र० संज्ञायां कन् । कुलत्थाञ्जनाकारप्रस्तरभेदे अमरः ।

कुलत्थाञ्जन न० कुलत्थया कृतमञ्जनम् । अञ्जनभेदे "मलापहारि चक्षुष्यं कषायं कटुकं हिमम् । विषविस्फोटककण्डूनां नाशकं व्रणदोषहृत्" राजनि० तद्गुणा उक्ताः

कुलदीप पु० कुले कुलाचारे विहितोदीपः तन्त्रसारोक्ते कुलाचाराङ्गे १दीपभेदे "अर्केन्दुशिवसाढ्यग्राशतल निर्म्मितवर्त्तिकम् । प्रदीपं तत्र संस्थाप्य चक्रकाले प्रज्वलेत् । इते तस्मिन् कुलदीपे विघ्नैश्च परिभूयते । तदन्तराख्यमन्त्रेण निखनेत् कुलदीपकम्" कुलं दीपयति अण् उप०स० । २कुलप्रकाशके कुलश्रेष्ठे त्रि०

कुलदेवता स्त्री० कुले पूज्या देवता । १कुलक्रमेणोपास्य देवतायाम् गौर्य्यादिषु षोडशसु मातृषु मध्ये ३मातृभेदे च । तास्य ब्रह्मपरिशिष्टे उक्ता यथा "गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः । शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह । आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता"

कुलदेवी स्त्री कुलैः कुलाचारैरुपास्या देवी । १तन्त्रोक्ते देवीभेदे कुलदेवताश्च तन्त्ररा० उक्ता यथा
"त्रिपुरा त्रिपुरेशी च सुन्दरी पुरसुन्दरी । श्रीमालिनी च सिद्धाम्बा महात्रिपुरसुन्दरी । प्रकटाख्या तथा गुप्ता तथा गुप्ततरा परा । सम्प्रदायाकुला कौला रहस्यातिरहस्यगा । परम्परहस्या च तथा कामेश्वरी शुभा । भगमाली नित्यक्लिन्ना भैरवी वह्निसुन्दरी । महाविद्येश्वरी दूती त्वरिता कुलसुन्दरी । नित्या नीलपताका च विजया सर्वमङ्गला । ज्वालांशुमालिनी चित्रा वशिनी शुभगाकुला । पूर्णाख्या च तथा यत्ना कामिनी मोहिनी तथा । विमला वरुणा देवी जयिनी कुलभैरवी । सर्वेश्वरी तथा कौली वागीशी सर्वकामिनी । सिद्धेश्वरी तथा चोग्रा दुर्गा महिषमर्द्दिनी । शताक्षी शूलिनी च मातङ्गी सुरसुन्दरी । महाकाली महोग्रा च छिन्नरूपा महोदरी । प्राणविद्या तथैकाक्षी चैकपादा महाङ्कुशा । वामा शिवा तथा ज्येष्ठा इत्या चारुहासिनी । त्रिखण्डा त्रिशिरा गौरी विन्ध्याचलनिवासिनी । क्षोभिणी मोहिनी भद्रा ललिता बहुरूपिका । सर्वसम्पत्करी तारा भवानी विघ्नहारिणी । कुलेश्वरी महाविद्या कथिता तव भैरव !" । कुलैः कुलजैरुपास्या देवी २वंशपरम्परया उपास्ये देवीभेदे च

कुलद्रुम पु० "श्लेष्मातकः करञ्जश्च बिल्वाश्वत्थकदम्बकाः । निम्बो वटोडुम्बरौ च धात्री चिञ्चा दश स्मृताः" इत्युक्तेषु श्लेष्मातकादिषु दशसु [वंशरक्षके पुंसि त्रिका०

कुलधारक पु० कुलं धारयति स्थिरीकरोति धृ–णिच्–ण्वुल् ।

कुलधुर्य्य त्रि० कुलेषु धुर्य्यः अग्रगः । वयस्थे

कुलनक्षत्र न० "वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम् । कुलानि समधिष्ण्यानि शेषाणि चाकुलानि वै" तन्त्रसा० उक्तेषु साभिजिदष्टाविंशतिनक्षत्रमध्ये आर्द्राभिन्नसमसंख्यकेषु नक्षत्रेषु तदुक्तसतां तत्रैव "त्रिविधानि च

नवकं अकुले स्थायिनोभयम् । कुलाख्ये अयिनी नित्यम् साम्यञ्चैव कुलाकुले"

कुलनायिका स्त्री॰तन्त्रोक्ते कुलैः सेव्ये नायिकाभेदे । शक्तिसाधनतन्त्रे १पटले तद्भेदादिकमुक्तं यथा "नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना । ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका । मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्त्तिताः । विशेषवैदग्ध्ययुताः सर्व्वा एव कुलाङ्गनाः । रूपयौवनसम्पन्ना शीलसौभाग्यशालिनी । पूजनीया प्रयत्नेन ततः सिद्धिर्भवेद्ध्रुवा" । अत्र विशेषः इति निरुत्तरतन्त्रे १४पटले । "नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना । योगिनी श्वपची शुण्डी भूमीन्द्रतनया तथा । गोपिनी मालाकारस्य कन्या कार्य्यविभेदतः । चतुर्व्वर्णोद्भवा रम्या कापाली सा प्रकीर्त्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य वेशाचरणमिच्छति । चतुर्व्वर्णोद्भवा रम्या सा वेश्या परिकीर्त्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य रजोऽवस्थां प्रकाशयेत् । सर्व्ववर्णोद्भवा रम्या रजकी सा प्रकीर्त्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य कुलजा वीरमाश्रयेत् । संत्यज्य पशुभर्त्तारं कर्म्म चाण्डालिनी स्मृता । विपरीतरता पत्यौ पात्रं या परिमुञ्चति । सर्व्ववर्णोद्भवा रम्या सा शौण्डी परिकीर्त्तिता । सर्व्वदा यन्त्रसंस्कारो यस्याः परिजायते । भूमीन्द्रजा तु रम्याऽसौ सर्व्ववर्णोद्भवा शिवे ! । आत्मानं गोपयेद्या च सर्व्वदा पशुसङ्कटे । सर्व्ववर्णोद्भवा रम्या गोपिनी सा प्रकीर्त्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य या मालां परिकीर्त्तयेत् । सर्व्ववर्णोद्भवा रम्या मालिनी सा प्रकीर्त्तिता" । वेश्यायाविशेषस्तु तत्रैवोक्तः । "गुप्तवेश्या महावेश्या कुलवेश्या महोदया । राजवेश्या देववेश्या ब्रह्मवेश्या च सप्तधा । कुलजा गुप्तवेश्या स्यात् निर्लज्जा मदनातुरा । पशुभर्त्राश्रिता लोके गुप्तवेश्या प्रकीर्त्तिता । कुलजा कुलवेश्या स्यात् महावेश्या प्रकीर्त्तिता । भगलिङ्गकलाभिश्च चुम्बयेच्च पुनः पुनः । एवंविधा कुलीना चेत् ब्रह्मवेश्या प्रकीर्त्तिता । दिव्यशक्तिर्व्वीरशक्तिस्तासां सङ्घे प्रकीर्त्तिता । चतुर्व्वर्णोद्भवानाञ्च सङ्गिताः परिभाषिताः । वेश्यायद्भुतमते यस्मात् तस्माद्वेश्या प्रकीर्त्तिता । वर्णसङ्करतो जाता सर्व्ववेश्या प्रकीर्त्तिता" । कुलकामिन्यादयोऽप्यत्र

कुलनाश पुं॰ ६त॰ । १कुलध्वंसे तत्कारणं कुलशब्दे उक्तम् तदभावकारणञ्च "यावच्च वेदधर्म्माः स्युर्यावत् स्याच्छूद्रराद्दनम् । यावत् स्याच्छुचि तत्सर्व्वं तावच्च कुलनाशनम् । कुलं मूलमन्नं नाशयति न+नश+अच् इष् कुषेति समासः । २उष्ट्रे पुंस्त्री॰ हेमच॰ तस्योच्चतकन्धरतया उन्नतप्रदेशस्थकण्टकादेर्भक्षणात् कुम्भादेरभक्षणेन तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कुलनाशन न॰ कुलं नाशयत्यनेन नश–णिच्–करणे ल्युट् । वंशध्वंससाधने । "मुषलं कुलनाशनम् । यथा च मुषलेन वृष्णिप्रभृतिकुलनाशनं तथा भा॰मौ॰१अ॰उक्तं यथा "विश्वामित्रञ्च कण्वञ्च नारदञ्च तपोधनम् । सारणप्रमुखा वीरा ददृशुर्द्वारकां गतान् । ते तान् शाम्बं पुरस्कृत्य भूषयित्वा स्त्रियं यथा । अब्रुवन्नुपसङ्गम्य दैवदण्डनिपीडिताः । इयं स्त्री पुत्रकामस्य बभ्रोरमिततेजसः । ऋषयः साधु जानीत किमियं जनयिष्यति । इत्युक्तास्ते तदा राजन् विप्रलम्भप्रधर्षिताः । प्रत्यब्रुवंस्तान् मुनयो यत्तच्छृणु नराधिप ! । वृष्ण्यन्धकविनाशाय मुषलं घोरमायसम् । वासुदेवस्य दायादः शाम्बोऽयं जनयिष्यति । येन यूयं सुदुर्वृत्ता नृशंसा जातमन्यवः । उच्छेत्तारः कुलं कृत्स्नमृते रामजनार्द्दनौ । समुद्रं यास्यति श्रीमांस्त्यक्त्वा देहं हलायुधः । जरा कृष्णं महात्मानं शयानं भुवि भेत्स्यति । इत्यब्रुवंस्ततो राजन् ! प्रलब्धास्तैर्दुरात्मभिः । मुनयः क्रोधरक्ताक्षाः समीक्ष्याथ परस्परम् । तथोक्त्वा मुनयस्ते तु ततः केशवमभ्ययुः । अथाब्रवीत्तदा वृष्णीन् श्रुत्वैवं मधुसूदनः । अन्तज्ञो मतिमांस्तस्य भवितव्यं तथेति तान् । एवमुक्त्वा हृषीकेशः प्रविवेश पुरं तदा । कृतान्तमन्यथा नैच्छत् कर्त्तुं स जगतः प्रभुः । श्वोभूतेऽथ ततः शाम्बो मुषलं तदसूत वै । येन वृष्ण्यन्धककुले पुरुषा भस्मसात्कृताः । वृष्ण्यन्धकविनाशाय किङ्करप्रतिमं महत् । प्रसूत शापजं घोरं तच्च राज्ञे न्यवेदयन् । विषण्णरूपस्तद्राजा सूक्ष्मं चूर्णमकारयत् । तच्चूर्णं सागरे चापि प्राक्षिपन् पुरुषा नृप !"

चूर्णीकृतस्य तस्य मुषलस्य एरकाभावमुक्त्वा एरकाभूतेन मुषलेन ३अ॰ परस्परनाशोवर्णितः यथा "ते तु पानमदाविष्टाश्चोदिताः कालधर्म्मणा । युयुधानमथाभ्यघ्नन् छित्त्वा भोजैस्तदा । हन्यमाने तु शैनेये क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दनः । तदनन्तरमागच्छन्मोक्षयिष्यन् शिनेः सुतम् । स भोजैः सह संयुक्तः सात्यकिश्चान्धकैः सह । व्यायच्छमानौ तौ वीरौ बाहुद्रविणशालिनौ । बहुत्वान्निहतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यतः । हतं दृष्ट्वा तु शैनेयं पुत्रञ्च यदुनन्दनः । एरकाणां तदा मुष्टिं

कोपाज्जग्राह केशवः। तदभून्मुषलं घोरं वज्रकल्पमयोमयम्। जघान कृष्णस्तांस्तेन ये ये प्रमुखतोऽभवन्। ततोऽन्धकाश्च भोजाश्च शैनेया वृष्णयस्तथा। जघ्नुरन्योन्यमाक्रन्दे मुषलैः कालचोदिताः। यस्तेषामेरकां कश्चिज्जग्राह कुपितो नृप!। वज्रभूतेव सा राजन्नदृश्यत तदा विभो। तृणञ्च मुषलीभूतमपि तत्र व्यदृश्यत। ब्रह्मदण्डकृतं सर्वमिति तद्विद्धि पार्थिव!। आविध्याविध्य ते राजन्! प्रक्षिपन्ति स्म यत्तृणम्। तद्वज्रभूतं मुषलं व्यदृश्यत तदा दृढम्। अवधीत् पितरं पुत्रः पिता पुत्रञ्च भारत!। मत्ताः परिपतन्ति स्म योधयन्तः परस्परम्। पतङ्गा इव चाग्नौ ते निपेतुः कुकुरान्धकाः। नासीत् पलायने बुद्धिर्वध्यमानस्य कस्यचित्। तत्रापश्यन्महाबाहुर्जानन् कालस्य पर्य्ययम्। मुषलं समवष्टभ्य तस्थौ स मधुसूदनः। शाम्बञ्च निहतं दृष्ट्वा चारुदेष्णञ्च साम्प्रतम्। प्रद्युम्नञ्चानिरुद्धञ्च ततश्चुक्रोध माधवः। गदं वीक्ष्य शयानञ्च भृशं कोपसमन्वितः। स निःशेषं तदा चक्रे शार्ङ्गचक्रगदाधरः। तं निघ्नन्तं महातेजा बभ्रुः परपुरञ्जयः। दारुकश्चैव दाशार्हमूचतुर्यन्निबोध तत्। भगवन्निहताः सर्वे त्वया भूयिष्ठशो नराः। रामस्य पदमन्विच्छ तत्र गच्छाम यत्र नः।" भावे ल्युट्। २वंशनाशने च।

कुलन्धर पु० कुलं वंशं धारयति धृ—णि० खच् मुम् च। वंशधरे "युधिष्ठिरोऽलब्धराज्योऽद्य पौत्रं कुलन्धरम्" भा० १.१२.१४.

कुलपति पु० "मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात्। अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः" पुराणोक्तलक्षणे १मुनिभेदे। "लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सौतिः पौराणिको नैमिषारण्ये। शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे" भा० आ० १ अ० १ श्लो०। "ततोऽब्रवीत् कुलपतिं पादौ संस्पृश्य भारत!" भा० आनु० ८ अ० २२०। २वंशश्रेष्ठे च कुलनायकादयोऽप्यत्र। अश्वपत्या० अपत्यादिषु प्राग्दीव्यतीयेषु अर्थेषु अण्। कौलपत तदपत्यादयर्थेषु।

कुलपत्र(क) पु० कुलं भूमिलग्नं पत्रमस्य। दमनकवृक्षे राजनि०। वा कप्। तत्रार्थे। भावप्र० कुलपुत्रक इति क्वचित्पाठे दृश्यो०।

कुलपर्वत "पु० माहेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः। विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तात्र कुलपर्वताः" विष्णुपु० उक्तेषु जम्बुद्वीपस्थवर्षसीमाकारकेषु माहेन्द्रादिषु सप्तसु वर्षाचलेषु पर्वतेषु। एतेषां यथा वर्षमर्यादाकारित्वं तथा कुलाचलशब्दे ८८८पृ० शि० सि० वाक्ये नोक्तम्। प्लक्षादिद्वीपेषु कुलाचलाश्च विष्णुपु० दर्शिता यथा तत्र २प्लक्षद्वीपे "मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्वताः। सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम!। गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा। सोमकः सुमनाः शैलो वैभ्राजश्चैव सप्तमः" शाल्मले। ३"वर्षाचलेषु रम्येषु सर्वेष्वेतेषु चानघ!। तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः। रत्नाभिव्यञ्जकास्तेषु तथा सप्तैव निम्नगाः। कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः। द्रोणोऽयत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः। कङ्कस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा। ककुद्मान् पर्वतवरः"। ४कुशद्वीपे "विद्रुमाश्चैव हेमश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा। कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः। वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे महामुने"। ५क्रौञ्चद्वीपे "तत्रापि देवगन्धर्वसेविताः सुमनोहराः। वर्षाचला महाबुद्धे! तेषां नामानि मे शृणु। क्रौञ्चश्च वामनश्चैव तृतीयश्चान्धकारकः। चतुर्थो रत्नशैलश्च स्वभाभिर्भासितस्वभः। देवावृत् पञ्चमश्चैव तथान्यः पुण्डरीकवान्। ६शाकद्वीपे। "तत्रापि पर्वताः सप्त वर्षविच्छेदकारकाः। पूर्वस्तत्रोदयगिरिर्जलाधारस्तथापरः। तथा रैवतकः श्यामस्तथैवास्तगिरिर्द्विजः!। आम्बिकेयस्तथा रम्यः केशरी पर्वतोत्तमः"। तत्तद्द्वीपस्थेषु उक्तेष्वपि सप्तसु वर्षाचलेषु ७पुष्करद्वीपे तु एकएव मानसोत्तरशैलस्तादृक् यथोक्तं भा० ५,२०,२१, तद्द्वीपमध्ये एक एवार्वाचीनवर्षयोर्मर्य्यादाकारकोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामः"। विष्णुपु० भागवतयोस्तेषां नामभेदः कल्पभेदादविरुद्धः। कुलगिरिकुलाचलवर्षाचलादयोऽप्यत्र। "माहेन्द्रशुक्तिमलयर्क्षकपारियात्राः। सह्याः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः" शि० शि० इह जम्बुद्वीपे।

कुलपालक त्रि० कुलं पालयति पालि—ण्वुल् (कमलानेबु) १कुलम्बे पु० शब्दच० २वंशपालके त्रि० स्त्रियां टाप् अतइत्त्वम्। सा च कुलस्त्रियाञ्च [स्त्रियां वा ङीप्।

कुलपालि स्त्री कुलं पालयति पालि—इन्। कुलवस्त्रां-

कुलपुत्र पु० कुलरक्षकः पुत्रः। वंशधरे पुत्रे ततः भावे कर्म्मणि च मनोज्ञा० वुञ्। कौलपुत्रक तद्भावे तत्कर्म्मणि च न०

कुलप्रसूत त्रि० कुले सत्कुले प्रसूतः। सत्कुलजाते

कुलवधू स्त्री कुले गेहे एव स्थिता वधूः। स्वगृहमात्रस्थितायां योषिति। "नूते नूतां नवकुलवधूः कापि साध्वी

समाप्ते" उक्तैः कुलयोषिदादयोऽप्यत्र "असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम्" मनुः

कुलभृत्या स्त्री कुलैः वंशभवैः भृत्या भरणम् भृ—भावे क्यप् तुक्च। गर्भिण्या दोहदादिदानरूपायां परिचर्य्यायाम् त्रिका०। कुलस्य भृत्या। २वंशभरणे च।

कुलम्पुन न० कुलं पुनाति पू—बा० खश् मुम् च। भारतोक्ते तीर्थभेदे "कुलम्पुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलानि च भा०व० ८३ अ०

कुलभर(ल) पु० कौ भूमौ रन्ध्रे खनित्रकरणादिव्यापारे लीयते आसक्तः ली—बा० ड लस्य रः कलस्य हुतं वा रः। चौरे हारा०। [देशादौ।

कुलर त्रि० कुल+अश्मादि० चतुरर्थ्यां र। कुलसन्निकृष्ट

कुलवत् त्रि० कुलं प्रशस्तकुलमस्त्यस्य वा० मतुप् मस्य वः। प्रशस्तकुलजे स्त्रियां ङीप्। सा च कुलस्त्रियां स्वकुलाचारस्थितायां स्त्रियाम्।

कुलवर्णा स्त्री० कुलैः वैद्यकुलैः वर्णो गुणोत्कीर्त्तनं यस्याः वर्ण—भावे घञ् २त०। रक्तत्रिवृति (लालतेओडि) राजनि०।

कुलवार पु० "रविचन्द्रौ गुरुः सौरिश्चत्वारश्चाकुला इमे। "भौमशुक्रौ कुलाख्यौ तु बुधवारः कुलाकुलः" तन्त्रसा० उक्तयोः कुजशुक्रवारयोः।

कुलविद्या स्त्री कुलक्रमागता विद्या। १वंशक्रमागतविद्यायाम्। कुलैः स्वकुलैः शिक्षणीया विद्या। "२आन्वीक्षिकीत्रयीप्रभृतिविद्यायाम् "तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः" रघुः [वीरस्वामी कुलपुरोहितादयोऽप्यत्र

कुलविप्र पु० कुलक्रमागतः विप्रः। वंशक्रमागते पुरोहिते

कुलव्रत न० कुले चर्य्यं व्रतम्। कुलक्रमेण कर्त्तव्ये व्रते "गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम्" रघुः।

कुलश्रेष्ठिन् त्रि० कुलेषु श्रेष्ठी। शिल्पकुलप्रधाने अमरः

कुलसंख्या स्त्री कुले संख्या कीर्त्तिः। वंशमध्ये गणनायाम् वंशश्रेष्ठतायाम् "मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनानि च। कुलसंख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः" मनुः

कुलसत्र न० कुलैः कुलजैरनुष्ठेयं सत्रम्। पित्रादिक्रमेणानुष्ठेये सहस्रवर्षसाध्ये कार्ष्णाजिनिमतसिद्धे सत्रभेदे तच्च कात्या०श्रौ० १,६,२२, दर्शितं यथा "कुलसत्रमिति कार्ष्णाजिनिः" सू०। "कार्ष्णाजिनि र्मुनिरिमाङ एवं कथयति यत् कुलसत्रमेतत् सहस्रसंवत्सरं भवति कुलस्य पितृपुत्रपौत्रप्रपौत्रतत्पुत्रादिरूपस्य वंशस्यैतत्भवति न त्वेकस्य कस्यचित् असम्भवात्। मनुष्याधिकारं चैतत् प्रारब्धं यावत्र समापनीयं न चैकः शक्नोति समापयितुमिति यथा शक्यते तथा समापनीयमिति गम्यमाने ये बहवस्ते शक्नुवन्ति तेन तत्कुलीनाः क्रमेण कैश्चिदारब्धं कैश्चिन्मध्येऽनुष्ठितं कैश्चित् समापयिष्यन्तीत्येवं कुलसत्रं कार्ष्णाजिनिर्मन्यते" कर्कः वर्षशब्दस्य दिनपरत्व कल्पनेन कात्यायनेनेदं दूषितम्।

कुलसम्भव कुलं सम्भवोऽस्य। बीज्ये कुलजाते अमरः।

कुलसाधक त्रि० कुलेन कुलाचारेण साधकः। तन्त्रोक्ते कुलाचारेण साधकभेदेषु तेच तन्त्रसारे दर्शिताः यथा "उपासकाञ्छृणु देवि ! शृणु चैकमनाः स्वयम्। मनुश्चन्द्रः कुबेरश्च मन्मथश्चदनन्तरम्। लोपामुद्रामुनिर्नन्दी शक्रः स्कन्दः शिवस्तथा। क्रोधभट्टो हरश्चैव षण्मुखश्च प्रकीर्त्तितः। दुर्वासा व्यासमूर्त्ती च वशिष्ठश्च पराशरः। और्व्वोवह्निर्यमश्चैव निर्ऋतीश्वरस्तथा। वायुर्विष्णुः स्वयम्भूश्च भैरवो दानवस्तथा। अनिरुद्धो भरद्वाजो दक्षिणामूर्त्तिरेव च। गणपाः कुलपाश्चैव लक्ष्मीर्गङ्गा सरस्वती। रामादयः प्रमत्तश्च उन्मत्तः कुलभैरवः। क्षेत्रपालो हनूमांश्च दत्तो गरुड एव च। काश्यपः कौशकुत्सौ च जमदग्निर्भृगुस्तथा। बृहस्पतिर्यदुश्रेष्ठो दत्तात्रेयो युधिष्ठिरः। अर्जुनो भीमसेनश्च द्रोणाचार्य्यो वृषाकपिः। दुर्य्योधनस्तथा कुन्ती सीता च रुक्मिणी तथा। सत्यभामा द्रौपदी च उर्वशी च तिलोत्तमा। प्रद्युम्नो महाबाहो वाणः कालश्च मन्दरः। कैलासः क्षीरसिन्धुश्च उदधिर्हिमवांस्तथा। नारदश्च महावीराः ख्याता वीरसाधकाः। महाविद्याप्रसादेन सर्वकर्म्मसमन्विताः। एतेषां वत्स ! नामानि विद्या विद्योपसेविनाम्। प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा यः पठेत् प्रयतात्मवान्। पूजायां वा शुचिर्भूत्वा प्रसीदामि कुलान्वये। अशुचिर्वानिरालम्बप्रावल्यञ्च कुलान्तिके। नित्यपूजाफलं तस्य ददामि वरमीप्सितम्।"

कुलवीरकुलोपासकादयोऽप्यत्र

कुलसौरभ न० कुलं श्रेष्ठं सौरभमस्य। मरुवकवृक्षे शब्दचा०

कुलस्त्री स्त्री कुले स्वगृहे स्थिता स्त्री। कुलपालिकायाम् अमरः

कुलहुण्डक पु० कुलाय संघाय हुण्डते हुडि—संघे ण्वुल्। आवर्त्ते हारा० कुलहुण्डकोऽप्यत्र त्रि० पृषो०।

कुलाकुल त्रि० तन्त्रोक्तेषु तत्संज्ञकतिथिवारनक्षत्रेषु। कुलाचारशब्दे विवृतिः

कुलाकुलचक्र न० कुलञ्च अकुलञ्च कुलाकुलम् तदर्थं विचारार्थं चक्रम्। तन्त्रोक्ते ग्राह्यमन्त्रस्य शुभाशुभताज्ञानार्थं चक्रभेदे तद्विवृतिः तन्त्रसारे
"कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणामिह"। इत्युक्त्वा निबन्धे "वाय्वग्निभूजलाकाशपञ्चाशल्लिपयः क्रमात्। पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घा बिन्द्वन्ताः सन्धिसम्भवाः (यादयः)। कादयः पञ्चशः पलक्षसहान्ताः समीरिताः"। अ आ एकघटतपयषा मारुताः। इ ई ऐ ख ङ ठ थ फ रक्षा आग्नेयाः। उ ऊ ओ ग ञ ड द बललाः पार्थिवाः। ऋ ॠ औ घ झ ढ ध भ वक्षा वारुणाः। ऌ ॡ अं ङ ञ ण नमशहा नाभसाः। "साधकस्याक्षरं पूर्वं मन्त्रस्यापि तदक्षरम्। यद्येकभूतदैवत्यं जानीयात् स्वकुलं हि तत्। भौमस्य वारुणं मित्रमाग्नेयस्यापि मारुतम्। मारुतं पार्थिवानाञ्च शत्रुराग्नेयमस्सताम्"। चकारादाग्नेयं पार्थिवानां शत्रुः। तथाच रुद्रयामले "पार्थिवे वारुणं मित्रं तैजसं शत्रुरीरितः। ऐन्द्रवारुणयोः शत्रुर्मारुतं स प्रकीर्त्तितः। नाभसं सर्वमित्रं स्यात् विरुद्धं नैव शीलयेत्। मित्रं सिद्धिः समाख्याता उदासीने न किञ्चन। स्वस्य व्याधिरमित्रे च स्वकुले सिद्धिरुत्तमा"।

कुलाङ्गार न० कुलस्याङ्गारमिव उपमितस०। कुलाधमे वंशदूषके "धक्ष्यति स कुलाङ्गारं चोदितो मे ततद्रुहम्" भाग० १। १४। २७।

कुलाचार पु० ६त०। कुलोचिते धर्म्मे "जीवः प्रकृतितत्त्वञ्च दिक्कालाकाशमेव च। क्षित्यप्तेजोवायवश्च कुलमित्यभिधीयते। ब्रह्मबुद्ध्या निर्विकल्पमेतेष्वाचरणञ्च यत्। कुलाचारः स एवोक्तो धर्म्मकामार्थमोक्षदः" इत्युक्तकर्मणि तत्र ब्रह्मदर्शिसाधके २ ज्ञानभेदे तन्त्रोक्ते ३ आचारभेदे च तन्त्रसारे तदाचारप्रकारो दर्शितो यथा
"कालीतन्त्रे "वामाचारं प्रवक्ष्यामि यत्कृतेऽमृतमश्नुते। सर्व्वभूतहिते युक्तः सम्यगाचारपालकः। अनित्यकर्म्मसंत्यागी नित्यानुष्ठानतत्परः। मन्त्राराधनभावेन शिवभावेन तत्परः। परस्मान्देवतायान्तु सर्व्वकर्म्मनिवेदकः। अन्यमन्त्रार्च्चनरता अन्यमन्त्रप्रपूजनम्। कुलस्त्रीवीरनिन्दाञ्च तद्द्रव्यस्यापहारणम्। स्त्रीषु रोषं प्रहारञ्च वर्ज्जयेन्मतिमान् सदा। स्त्रीमयञ्च जगत् सर्व्वं स्वयंभूतास् तथा भवेत्। मैथुनं तथा भोज्यं भक्ष्यं पेयं स्वच्छं शुभम्। सर्व्वञ्च युवतीरूपं भावयेन्मतिमान् सदा। कुलजां युवतीं वीक्ष्य नमस्कुर्य्यात् समाहितः। यदि भाग्यवशाद्देवि! कुलदृष्टिः प्रजायते। तदैव मानसीं पूजां तत्र तासां प्रकल्पयेत्"। तासां भगादिदेवीनाम्। तास्तु "भगिनीं भगजिह्वाञ्च भगाख्यां भगमालिनीम्। भगदत्तां भगाङ्गाञ्च भगकर्णीं भगलयाम्। भगनाशां भगस्तनीं भगस्थां भगसर्पिणीम्। संपूज्य ताभ्योगन्धाद्यैर्गन्धैर्दन्तैव च। नमस्कृत्य पुमानेवं क्षमस्वेति ततः सुधीः। बालां वा यौवनोन्मत्तां वृद्धां वा सुन्दरीं तथा। कुत्सितां वा महादुष्टां नमस्कृत्य विभावयेत्। तासां प्रहारं निन्दाञ्च कौटिल्यमप्रियन्तथा। सर्व्वथा न च कुर्व्वीत चान्यथा सिद्धिरोधकृत्। स्त्रियो देवाः स्त्रियः प्राणाः स्त्रिय एव हि भूषणम्। स्त्रीसङ्गिना सदा भाव्यमन्यथा स्वस्त्रिया अपि। विपरीतरता सा तु भविता हृदयोपरि। तत्कारार्चितं पुष्पं तत्कारार्चितं जलम्। तत्कारार्चितं द्रव्यं देवताभ्यो निवेदयेत्। स्त्रीद्वेषो नैव कर्त्तव्यो विशेषात् पूजनं महत्। जपस्थाने महाशङ्खं निवेश्योर्द्ध्वं जपञ्चरेत्। स्त्रियं गच्छन् स्पृशन् पश्यन् विशेषात् कुलजां शुभाम्। भक्ष्यं ताम्बूलमन्यच्च भक्षद्रव्यं यथारुचि। भक्त्वाग्न्यशेषभक्ष्याणि भुक्त्वा शेषं जपञ्चरेत्"। कालीतन्त्रे "दिक्कालनियमो नात्र स्थित्यादिनियमो न च। जपे न कालनियमो नार्च्चादिष्वपि बलिष्वपि। स्वेच्छानियम उक्तश्च महामन्त्रस्य साधने। वस्त्रासनस्थानदेहागारस्पृश्यादिवारिणः। शुद्धिं नाचरेत्तत्र निर्विकल्पं मनश्चरेत्"। कुलार्णवे "कुलाचारस्य हन्त्वा भक्त्या पापविशुद्धये। साधयेद्यस्तु कौलं तदभावे जलं पिबेत्। कुलाचारेण यद्दत्तं तत्त्वा पात्रेण भक्षितः। नमस्कृत्य च यद्भक्तोऽन्यथा नरकं व्रजेत्"। अन्यत्रापि "न वृथा गमयेत् कालं द्यूतक्रीडादिना सुधीः। गमयेद्देवतापूजाजपयागस्तवादिना। वीराणां जपयज्ञस्तु सर्व्वकाले प्रशस्यते। सर्व्वदेशे सर्व्वपीठे कर्त्तव्यो नात्र संशयः"। शिवागमे "शक्तिः शिवः शिवः शक्तिः शक्तिर्ब्रह्मा जनार्द्दनः। शक्तिरिन्द्रो रविः शक्तिः शक्तिश्चन्द्रो ग्रहा ध्रुवम्। शक्तिरूपं जगत् सर्व्वं यो न जानाति नारकी"। वीरतन्त्रे "स्नानादि मानसं शौचं मानसं प्रवरो जपः। मानसं पूजनं दिव्यं मानसं तर्पणादिकम्। सर्व्व एव शुभः कालो नाशुभो विद्यते क्वचित्। न विशेषो दिवा रात्रौ न सन्ध्यायां महानिशि। सर्व्वदा पूज-

वेदे वीरस्नातः कृतभोजनः । महानिशाशुचौ देशे बलिं मन्त्रेण दापयेत्" । यत्तु "रात्रावेव महापूजा कर्त्तव्या वीरवन्दिते ! । न दिवे सर्व्वथा कार्य्या शासनात्मम शङ्करे" । तत् पुनः कुलदेवताविषये । महानिशा तु तत्रैव "अर्द्धरात्रात् परं यच्च मुहूर्त्तद्वयमेव च । सा महारात्रिरुद्दिष्टा तद्दत्तमक्षयन्तु वै" शास्त्रार्थे, "पृथ्वीमिन्दुमतीं वीक्ष्य मङ्गलं यदि निर्व्रजः । तदा वादी स्वसिद्धान्तकृतः चिन्तितं विशेत्" । "पश्येत्ते कुलमारोप्य निर्भयोपतमानसः । कविता लभते सोऽपि अमृतत्वञ्च गच्छति" । अत्रापि मङ्गलमिति सम्बन्धः । पृथ्वी स्त्रियं, निर्व्रज इति षोड़शादिनं यावत् । पश्येत् स्तनम् । अन्यच्च नीलतन्त्रे "पद्मं दृष्ट्वा तथा बिम्बं खञ्जनं शिखरन्तथा । चामरं रविबिम्बञ्च तिलपुष्पं सरोरुहम् । त्रिशूलं वीक्ष्य जप्त्वा च सततः शुद्धभावतः । सुमुखं प्रसादं सुखं सुलोचनं सुहासकम् । सुवेशं सुगतिं गन्धं सुगन्धं सुखमेव च । लभते च यथासंख्यं शृणु पार्व्वति ! सादरम्" । पद्मं मुखं, बिम्बमधरं, खञ्जनञ्चक्षुः, शिखरं मस्तकं, चामरं केशं, रविबिम्बं सिन्दूरं, तिलपुष्पं नासिकां, सरोरुहं नाभिं, त्रिशूलं त्रिवेणीम्, सादृश्यत्वात् । भावचूड़ामणौ "एकाकी निर्ज्जने देशे श्मशाने विजने वने । शून्यागारे नदीतीरे निःशङ्कोविहरेत् सदा । महाचीनद्रुमे देवीं ध्यात्वा तत्र प्रपूजयेत् । तद्द्रुमोद्भवपुष्पेण पूजयेद्भक्तिभावतः । स भवेत् कुलदेवस्य कुलद्रुमगतः शुचिः । मद्यतरोर्म्महापीठे देवीं ध्यात्वा यथाविधि । तत्तद्भारसवारेण तर्प्पयेत्का दशाननम् । महाचीनद्रुमतलावेष्टितः साधकोत्तमः । रात्रौ यदि जपेन्मन्त्रं सर्व्वकल्पद्रुमो भवेत् । तिथिक्रमेण संख्याभिस्ताभिर्व्वेष्टितो यदि । तदा मासेन सिद्धिः स्यात् मङ्गलजपमानतः । अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां द्विगुणं यदि दृश्यते । तत्रैव महती सिद्धिर्द्देवतानां सुदुर्लभा" । कुलचूड़ामणौ "शृणु पुत्र ! रहस्यं मे समयाचारसम्भवम् । येन हीना न सिध्यन्ति जन्मकोटिसहस्रतः । मानवः कुलशास्त्राणां कुलधर्म्मानुचारिणाम् । उदारचित्तः सर्व्वत्र वैष्णवाचारतत्परः । परनिन्दासहिष्णुः स्यादुपकाररतः सदा । पर्व्वते विपिने वापि निर्ज्जने शून्यमण्डपे । चतुष्पथे कला(स्त्री)मध्ये यदि दैवाद्गतिर्भवेत् । तत्र स्थित्वा मनुं जप्त्वा नत्वा गच्छेद्यथासुखम् । शवं वीक्ष्य महाकालीं नमस्कुर्य्यादलक्षितम् । क्षेमङ्करीं तथा वीक्ष्य जम्बुकीं यमदूतिकाम् । कुक्कुरञ्चैव भूकाकीं कृष्णमार्ज्जारमेव च" । दृष्ट्वा नमस्कुर्य्यादिति शेषः । मन्त्रस्तु "कृशोदरि ! महाचण्डे ! मुक्तकेशि ! बलिप्रिये ! । कुलाचारप्रसन्नास्ये ! नमस्ते शङ्करप्रिये ! । श्मशानञ्च शवं दृष्ट्वा प्रदक्षिणमनुव्रजन् । प्रणम्यानेन मनुना मन्त्री सुखमवाप्नुयात् । घोरदंष्ट्रे ! करालास्ये ! किटिशब्दनिनादिनि ! । घोरघोररवास्फाले ! नमस्ते चितिवासिनि ! । रक्तवस्त्रं तथा पुष्पं विलोक्य त्रिपुरां तथा । प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ इमं मन्त्रं पठेन्नरः । बन्धूककुसुमसङ्काशे त्रिपुरे ! भयनाशिनि ! । भाग्योदयसमुत्पन्ने ! नमस्ते वरवर्णिनि ! । कृष्णवर्णं तथा पुष्पं राजानं राजपूरुषम् । कृष्णवर्णपशूंश्चापि फलकान् वीरपूरुषान् । महिषं कुलदेवञ्च दृष्ट्वा महिषमर्द्दिनीम् । प्रणम्य जयदुर्गां वा स च विघ्नैर्न लिप्यते । जय ! देवि ! जगद्धात्रि ! त्रिपुराद्ये ! त्रिदैवते ! भक्तेभ्योवरदे ! देवि ! महिषघ्नि ! नमोऽस्तु ते । मद्यभाण्डं समालोक्य मत्स्यं मांसं वराङ्गनाम् । दृष्ट्वा च भैरवीं देवीं प्रणम्य विन्यसेन्मनुम् । घोरविघ्नविनाशाय कुलाचारसमुद्भवे ! । नमामि ! वरदे ! देवि ! मुण्डमालाविभूषिते ! । रक्तधारासमाकीर्णवदने ! त्वां नमाम्यहम् । सर्व्वविघ्नहरे ! देवि ! नमस्ते हरवल्लभे ! । एतेषां दर्शने चैव यदि नैवं प्रकुर्व्वते । भक्तिमन्त्रं पुरस्कृत्य तस्य सिद्धिर्न जायते" तथा कुलचूड़ामणौ "कुलवारे कुलाष्टम्यां चतुर्द्दश्यां विशेषतः । योगिनीपूजनं तत्र प्रधानं कुलपूजनम् । यथा विष्णुतिथौ विष्णुः पूजितो वाञ्छितप्रदः । तथा कुलतिथौ दुर्गा पूजिता वरदायिनी । कुलवारादिनियमोयामले "रविचन्द्रौ गुरुः सौरिश्चत्वारश्चाकुलाः स्मृताः । भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः । द्वितीया द्वादशी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम् । विषमा चाकुलाः सर्व्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः" विषमाः प्रतिपत् तृतीया पञ्चमी सप्तमी नवमी एकादशी त्रयोदशी पञ्चदशी चाकुलाख्या तद्भिन्नाः सर्व्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः । "वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम् । कुलानि समधिष्ण्यानि शेषाणि च कुलानि च । तत्फलमाह तत्रैव "निजवारे च नक्षत्रे चाकुले स्थायिनो जयम् । कुलाख्ये जयिनो नित्यं साम्यञ्चैव कुलाकुले" । एवं कुलवारादिकं ज्ञात्वा साधकः कर्म्म कुर्य्यात्" । विस्तरस्तु आगमे द्रष्टव्यः ।

कुलाचार्य्यः पुं० कुलक्रमागतः आचार्य्यः । (कुलगुरौ कुलस्य

वंशस्य व्याख्यायामाचार्य्यः । आधुनिककुलस्थापके विप्रभेदे । (घटक) [भेदे शब्दमा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्
कुलाट पुंस्त्री कुलेन संघेनाटति अट--अच् २त० । क्षुद्रमत्स्य
कुलाय पु० कुलं पक्षिसंघातोऽयतेऽत्र अय--घञ् । १पक्षिनिलये नीडे, अमरः "खगकुलाय कुलायनिलायिताम्" माघः वेदे तस्य क्लीवत्वमपि कुलायिनीशब्दे ता--ब्रा० वाक्ये उदा० दृश्यम् । २स्थानमात्रे मेदि० को वायोभतिरस्यात् । २ देहे न० ।
कुलायस्थ पुंस्त्री कुलाये नीडे तिष्ठति स्था--क ७त० । नीडस्थे पक्षिमात्रे शब्दच० स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप् । कुलायवासीत्यादयोऽप्यत्र स्त्रियां ङीप्
कुलायिका स्त्री कुलायः पक्षिवासस्थानं विद्यतेऽस्याम् ठन् । पक्षिशालायां (चिड़ियाखाना)। त्रिका० ।
कुलायिनी स्त्री व्युत्पत्तिः ता०भाष्योक्ता । त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिभेदे तत्प्रकारादिकं ताण्ड्य० ब्रा०२अ० दर्शितं यथा । "अथ कुलायिनीं विष्टुतिन्दर्शयति" माधवभाष्यम् "तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिङ्करोति या मध्यमा सा प्रथमा, योत्तमा सा मध्यमा, या प्रथमा सोत्तमा, तिसृभ्यो हिङ्करोति योत्तमा सा प्रथमा, या प्रथमा सा मध्यमा, या मध्यमा सोत्तमा, कुलायिनी त्रिवृतो विष्टुतिः" ब्रा० "परिवर्त्तिन्याख्य प्रथमः पर्य्यायः पराचीभिः । द्वितीये पर्य्याये तृचस्य या मध्यमा ऋक् सा प्रथमा कार्य्या । योत्तमा सा मध्यमा कार्य्या । या प्रथमा सोत्तमा कार्य्या । तृतीयः पर्य्यायः निगदसिद्धः । कुलायिनी कुलायो नीडं पक्षिणां निवासस्थानं तद्वत् व्यस्ततृणादिनिर्म्मितम् एवं व्यत्यासयुक्ता ऋचः कुलायवत्संहतानी कुलायिनी एतत्संज्ञा त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिरियम्" "अस्यां विष्टुतौ कोऽधिकारीत्यत आह" भा० "प्रजाकामो वा पशुकामो वा कुर्वीत प्रजा वै कुलायम् पशवः कुलायङ्कुलायमेव भवति" ब्रा० "प्रजानाम्पशूनाञ्च कुलायवदवस्थितिहेतुत्वात् कुलायत्वेन स्तुतिः । कुलायिन्या स्तुवानोऽपि प्रजानां पशूनाञ्च कुलायमेव आश्रयभूतो भवत्येव" । "पुनरप्यधिकारिविशेषं दर्शयति" भा० "एतामेवानुजावराय कुर्य्यादेव तासामेषाम् परियतीनां प्रजानामपश्रयत्येति" ब्रा०

"यत् पश्चाज्जायत इत्यनुजः कनीयान् अत एव निकृष्टः तस्मादप्यवरो निकृष्टः अनुजावरस्तादृशाय यजमानायेति । अयं परियतीनां लोके याः प्रजाः अयं वयोगुणादिभिः श्रेष्ठपदं परियन्ति परितो गच्छन्ति एतासामेव श्रैष्ठ्यं परिगच्छन्तीनां प्रजानाम्मध्ये स यजमानः अपं श्रेष्ठं पदं पर्य्येति परिगच्छति सर्व्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः" "सत्रेष्वहीनेषु च बहूनां यजमानानां फलसाम्यात् कुलायिनीं विधत्ते" भा० "एतामेव बहुभ्यो यजमानेभ्यः कुर्य्यात् यत्सर्वा अपिया भवन्ति सर्वा मध्या सर्वा उत्तमाः । सर्व्वानेवैनान् समावद्भाजः करोति नान्योन्यमपव्रते सर्वे समावदिन्द्रिया भवन्ति" ब्रा० "एतामेव कुलायिनीन्त्रिवृतो विष्टुतिं बहुभ्यो यजमानेभ्य उद्गाता कुर्य्यात् यत् यस्मादेतोः तृचगताः सर्वा ऋचः अपिया सख्याः प्रथमा भवन्ति सर्वास्तु मध्ये वर्त्तमाना भवन्ति सर्वाश्चोत्तमा भवन्ति तद्यथा प्रथमे पर्य्याये प्रथमैव प्रथमा भवति । मध्यमे तु मध्यमा प्रथमा भवति । उत्तरे उत्तमा प्रथमा भवति । एवं सर्वासां प्राथम्यं जातम् । तथा प्रथमपर्य्याये मध्यमैव मध्यमा द्वितीये पर्य्याये उत्तमैव मध्यमा तृतीये पर्य्याये प्रथमैव मध्यमा । एवं सति तिस्रोऽपि मध्यमाः सम्पन्नाः । तथा प्रथमे पर्य्याये उत्तमोत्तमा भवति । द्वितीये पर्य्याये प्रथमैवोत्तमा भवति । तृतीये पर्य्याये मध्यमैवोत्तमा भवति । एवं सर्वा अप्युत्तमाः सम्पन्नाः । यस्मादेताः सर्वा ऋचः समानरूपाः ततो हेतोरनया विष्टुत्या सर्व्वानेवैनान् यजमानानुद्गाता समावद्भाजः समावच्छब्दः समपर्य्यायः समं फलं भजन्त इति समावद्भाजः साम्येन फलभाजः करोति । अतएव नान्योन्यमपव्रते परस्परस्य हिंसन्ति । तथा सर्वे यजमानाः समावदिन्द्रियाः समावद्वीर्य्याः समानसामर्थ्या भवन्ति" । "फलान्तरमाह" भा० "यद्वैकः पर्ज्जन्यो भवतीमे हि लोकाः पङ्क्ताः हिङ्कारेण व्यतिषजति" ब्रा० "लोकस्थानीयानां तिसृणामृचामादौ प्रयुक्तेनैकेनैव हिङ्कारेण व्यतिषञ्जनात् संयोजनात् त्रयाणां लोकानां परस्परमुपकार्य्योपकारकभावो न बाधित इति पर्ज्जन्यो वर्षणशीलो भवतीत्यर्थः" ।

"अस्यामपि विष्टुतौ बहुदोषाः सम्भवन्तीत्याह" भा०
"पापवसीयसन्तु भवति" ब्रा०
"तुशब्दः फलवैलक्षण्यद्योतनार्थः। पापं प्रशस्तं वसीयः पुण्यं तदुभयमेकाश्रयं भवति। इतरत् उद्यतीवाक्यगतवत् व्याख्येयम्। नञः भावोत्र विशेषः। इमं विष्टुतयस्तिस्रो विहिताः, तिसृष्वपि तासु फलविशेषस्याचिह्नादर्शनात् समानफलत्वात्सर्वा नित्याः, यत्र विशेषादेशः क्रियते निमित्तं वा कामो वा श्रूयते ततोऽन्यः नित्यः। प्रयोगे चाद्याभिरेताभिरेव स्तुतिभिः सोमसम्पादनं कार्य्यं, तदाह सूत्रकृत्। "प्रथमाभिर्विष्टुतिभिः सोमविधानमनादेशे ताः पक्षाः सर्वाभिप्रायाश्चेति"। पुनरपि यथाशिवं वा विदध्यादित्यादिना कल्पकेषेव बहवः पक्षाः छन्दसतोपन्यस्ताः ते तत्रैव बोद्धव्याः। नन्वेतास्वपि प्रत्येकं निन्दादर्शनात् कथमासां नित्यत्वम्। नैष दोषः, उद्यत्यामापत् यो दोष उक्तः स्वर्घुकः पर्ज्जन्यो भवतीति, स कुलायिनीपरिपक्षे परिह्रियते। यत्र हि स्वर्घुकः पर्ज्जन्यो भवतीत्याम्नातम्। यत्तु कुलायिन्यां दोषदर्शनं पापवसीयसन्तु भवत्यधरोत्तरमित्यादि तदुद्यतीप्रयोगेण विहृतं तत्र हि पापवसीयसो विष्टुतिरिति या श्रूयते सत्येव तु पापवसीयसन्तु भवति"।

"अधरोत्तरमपावगतो दृश्यतेथगच्छत्यपरद्धः पापीयान् श्रेयांसमभ्यारोहति जनता जनतामभ्येत्यन्योन्यस्य प्रज्ञा आददते न यथा क्षेत्रं कल्पन्ते" ब्रा०

"प्रथमाया मध्यमायायान्ते प्रयोग इति यदस्ति तदेतदधरोत्तरमनुष्ठानं यस्मिन् देशे क्रियते तत्र वा ईश्वरा पर्ज्जन्यो वर्षितोः इति परिवर्त्तिन्यां यदवगुत्रकथ दोषदर्शनं तदुद्यत्यां परिहृतं भवति। एषा वै प्रतिष्ठिता विष्टुतिरिति, तत्र हि वाक्यशेषः प्रजापशुसमृद्ध्या हि प्रतिष्ठितो भवतीति"।

एतत्सामयोनिः सूक्तविशेषः। तत्पाठप्रकारः साम संहिताभाष्ये उक्तो यथा "सामगानाछन्दरापन्दे तृचात्मकानि सूक्तान्याम्नातानि यथा "उपास्मै गायता नर" इत्याद्यं सूक्तं "दविद्युतत्या रुचा" इति द्वितीयं "पवमानस्य ते कव" इति तृतीयम्" तत्र उद्यतीशब्दे ११०२पृ० दर्शितम्। एवमुद्यती विष्टुतिरुक्ता "एवं परिवर्त्तिनी कुलायिनीति द्वे विष्टुती भवतः "इति इत्युक्ता परिवर्त्तिन्या विष्टुतेः प्रकारउक्ता कुलायिन्याः प्रकारकथनाय प्रागुक्तं ता० ब्रा० वाक्यमुदाहृत्य व्याख्यातम्। अत्र प्रथमसूक्ते "पराचीभिः अनुक्रमेणाम्नाताभिः। तेन पाठक्रमएव। द्वितीये पर्य्याये मध्यमोत्तमप्रथमाः। तृतीयेत्तुत्तमाद्यतामध्यमा इत्येवं व्यत्यासेन" मन्त्राः (पूर्वोक्ताः) बोध्याः

२कुलाययुक्ते त्रि० "अस्तीर्वन्तं प्रथमः सीद योनिम्। कुलायिनं घृतवन्तम् सवित्रे" ऋ० ६।१५।१६। "कुलायिनं गुग्गुल्वादिसंभरणोपेतम् तथा च श्रूयते "कुलायमिव ह्येतद्यज्ञे क्रियते यत् पैतदारवाः परिधयो गुग्गुल्बूर्णास्तुकासुगन्धितेजनानि" ऐत०ब्रा०" भा०।

कुलाल पुंस्त्री कुल–कालन्, कुलमलति अल–अण्,कुलमाचाति आ+ला–क–वा। १कुम्भकारे, (कुमार) अमरः "कुलालजनकोऽपरः भाग० "नमः कुलालेभ्यः कर्म्मारेभ्यश्च" यजु० १६।२७। २कुक्कुभपक्षिणि मेदि० जातित्वात् स्त्रियां ङीप्। ततः तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायां कुलाला० वुञ्। कौलालक तत्कृते शरावादौ त्रि०

कुलालादि पु० संज्ञायां तेन कृतमित्यर्थे वुञ्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे स च गणः "कुलाल वरुड चण्डाल निषाद कर्म्मार सेना सिरिन्ध्र सैरन्ध्र देवराज परिषत् वधू मधु रुरु रुद्र अनडुह् ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक" कौलालकं वारुडकम् इत्यादि

कुलाली स्त्री कुलमलति अल–अण् ङीप्। १नीलोपलभेदे, कपित्थाञ्जनप्रस्तरभेदे, अमरः २वारमुख्यकुलत्थिकायाम्, राजनि० ३कुम्भकारभार्य्यायाञ्च। स्वार्थे क कुलः। कुलालिकाप्यत्र हेमच०

कुलाह पुंस्त्री० कुलमाहन्ति आ+हन–ड। ईषत्पीतवर्णे कृष्णजानौ अश्वे हेमच० ततः संज्ञायां कन्। २तककाशे, (राङ्गाकुडेमाड़ा) इति ख्याते २शाकभेदे शब्दमाला। "आमवातरक्तवातरोगनाशी कुलाहकः" राजवल्लभः [वृक्षभेदे रत्नमाला

कुलाहल पु० कुलमाहलति स्पर्द्धते अच्। (कुकुरसोङ्गा)

कुलि पु० कुल–इन् किच्च। १हस्ते त्रिका०। २कण्टकारिकायां स्त्री शब्दरत्ना० कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप्।

कुलिक त्रि०कुलमर्हति त्वेन प्राधान्येन वास्त्यस्य ठन्। १कुलश्रेष्ठे मेदि०२शिल्पिकुल,प्रधाने अमरः। (कुलेखाड़ा)इति प्रसिद्धे ३शाकभेदे पु० मेदि० महानागान्तर्गते ४नागभेदे पु० "शेषः पद्मो महापाद्मः कुलिकः शङ्खपालकः। वासुकिस्तक्षकश्चैव नागयोनिषु मङ्गलः। ऐरावतो धृतराष्ट्रः

कर्कोटकधनञ्जयौ” त्रिपित० पु० “ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति” भाग० ५।२४।२।
“कुलिकोऽर्द्धचन्द्रमौलिर्ज्वालाधूमसमप्रभः” हेमा० तद्रूपमुक्तम्। तन्त्रे तु तस्य पाटलतोक्ता। उपतारागब्दे १०५६पृ० तद्वाक्यमुक्तम्:
“भुजेषु नागः कुलिकोऽङ्कदोषतः”। तस्य उपताराकुद्भूपयत्वमुक्तम्। रव्यादिवारेषु दिवारात्र्योः ५दुष्टमुहूर्त्तभेदे यथाह मुहू० चि०
“शक्रार्कदिग्वसुरसाब्धुदस्त्रिया: कुलिका रवेः। रात्रौ निरेकास्तिथ्यंशाः शनौ चान्त्योऽपि निन्दितः”। रविमारभ्य सर्ववारेषु क्रमादुक्तसंख्यास्तिथ्यंशा मुहूर्त्ता: कुलिकाः स्युः। यथा रवौ दिने १४,मुहूर्त्तः चन्द्रे १२, मङ्गले १०, बुधे ८, गुरौ ६, शुक्रे ४, शनौ २कुलिकः रात्रावेते निरेकाः कार्याः। यथा रवौ १३, चन्द्रे ११, भौमे ९,बुधे ७,गुरौ ५,शुक्रे ३,शनौ १,शनौ तु अन्त्यः पञ्चदशमुहूर्त्तोऽपि कुलिकः। एते निन्दिताः। अस्यापवादमाह गुरुः “वारेशे सबले चापि बलाढ्ये लग्नगे शुभे। कुलिकोद्भवदोषस्तु विनश्यति न संशयः। शुभे केन्द्रगते चन्द्रे शुभांशे वा शुभेक्षिते। लग्नगे सबले वापि कुलिकस्तु विलीयते” अन्यत्र दोषमाह वशिष्ठः “निधनं प्रहरार्द्धे तु निःस्वत्वं यमघण्टके। कुलिके सर्वनाशः स्यात् रात्रावेते न दोषदाः” रात्रावेते न दोषदा इत्यस्यापवादो रत्नकोषे “तमस्विनीगम्यमपीह वारदोषास्तथा पश्चिमनाड्यपन्तः। अल्पं समासाद्य विलासिनीनां कटाक्षपाताद्व निष्फलाः स्युः”न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ देवेज्यदैत्येज्यदिवाकराणाम्। दिवा शशाङ्कार्कजभूसुतानां सर्वत्र निन्द्यो बुध० वारदोषः”। शुभकर्मणामावश्यकत्वे देशभेदेनापवादमाह गर्गः। “विन्ध्यस्योत्तरकूले तु यावदातुहिनाचलम्। यमघण्टकदोषोऽस्ति नान्यदेशेषु विद्यते। मत्स्याङ्गमगधान्ध्रेषु यमघण्टस्तु दोषकृत्। काश्मीरे कुलिकं दुष्टमर्द्धयामस्तु सर्वतः”। कुलिकस्य विशेषप्रयोजनन्तु “जपित्वा मितशुक्लानां कुहकं कुलिकोदये” शारदायाम् नवदुर्गाभिचारकर्माङ्गतयोक्तम्। तट्टीकायां राघवभट्टेन च “सप्तार्कदिग्वसुबुबेदपक्षैकोक्तमुहूर्त्तैः कुलिका भवन्ति। दिवा निरेकैस्तु यामिनीषु ते गर्हिताः कर्मसु शोभनेषु” इत्युक्तम् निरेकैः पूर्वोक्तसप्तादिसङ्ख्यैरेकोनैरित्यर्थः” “स्वगाधिपास्तकुलिकमहरार्द्धं पातदिक्शूलयुक्तघटिकालयमेव पर्ज्ज्यम्” मुहू० चि० तत्र सर्वकर्माणि वर्ज्जनीयतामाह

कुलिङ्ग पु० कौ पृथिव्यां लिङ्गति चरणार्थं गच्छति अच्। १चटके, शब्दचि० २धूम्याटे, (फिङ्गा) अमरः भूमिपन्नाशबलतया धान्यादिभक्षकारिणि ३खगमात्रे च। ४कुत्सितलिङ्गे न०। ब०। ५तद्वति त्रि०। ६कर्कटशृङ्ग्याम् स्त्री गौरा० ङीष्। स्वार्थे क। कुलिङ्गक चटके हेमच०

कुलिङ्गाक्षी स्त्री० कुलिङ्ग कुत्सितलिङ्गमक्षी यफलमस्याः षच् समा० ङीष्। (पेटारी) पटिकाख्ये रत्नमाला

कुलिज त्रि० कुलौ हस्ते कण्टकारिकायां वा जायते जन–ड ७त०। १हस्तजाते नखादौ “कुलिजकड़े दधिमतोऽग्न्यम्भारमाहरति” स्मृतम् २कण्टकारीजाते च ततः “कुलजात् लुक्खौ च” पा० तदन्तात् द्विगोः सम्भवति अवहरति पचति वेत्यर्थेषु ठञ् तस्य लुक् वा ख्ञ च वा। द्विकुलज द्वैकुलजिक द्विकुलजिक द्विकुलजीन। तत्र सम्भवति, (कुलिजं स्वस्मिन् समावेशयति) तदपहारके तत्पाचके च त्रि०। ठञि स्त्रियां ङीप् अन्यतः टाप्।

कुलिन् पु० कुल+अस्त्यर्थे मत्वा० पक्षे इनि। १पर्व्वते शब्दचि०। २तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कुलिन्द पु० भूम्नि १देशभेदे “कुलिन्दाः कालदाश्चैव कुण्डकाः करटाकथा” भा०भी० ९अ० जनपदकथने। २तद्राजेषु च “शूरसेनाः भद्रकारा बोधाः शाल्वाः पटच्चराः। सुस्थलाश्च सुकुट्टाश्च कुलिन्दाः कुन्तिभिः सह” भा०स० ३०अ०। “पूर्वं कुलिन्दविषये वशेचक्रे महीपतीन्। धनञ्जयो महाबाहुर्नातितीव्रेण कर्म्मणा”। “आनर्त्तान् कालकूटांश्च कुलिन्दांश्च विजित्य सः” भा०स० १२।२५अ० अयञ्च देशः दृक्कं० कूर्मविभागे १४अ० ऐशान्यामुक्तः “वनराजकिरातचीनकौलिन्दाः” कुलिन्द+स्वार्थे अण् कौलिन्दः। [मिथादिषु २चतुर्थे राशौ च

कुलिर पु० कुल–बा० इरन्+किञ्च। १कर्कटे शब्दरत्ना०।

कुलिश पु०न० कुलौ हस्ते शेते शी–ड, कुलिनः पर्वतान् श्यति शो–ड वा ईषत् लिशति कु+लिश–क–कौ लिशति लिश–क वा यथायथं व्युत्पत्तिः। १इन्द्रायुधे वज्रे अमरनिघण्टे ५७४पृ० तदुत्पत्त्यादिकमुक्तं तत्स्वरूपादिकं हेमा० परि० ख० कवचधारणप्रश्ने कौशनसधनुर्वेदोक्तमुक्तं तत्र तत्रैव द्रष्टव्यम् विस्तरभयान्नोक्तम् “अशयः शक्तिकुलिशपाशादिकश्यपाः शराः” भा०व०२०अ०।

"अर्द्दिताश्च कुलिशव्रणानाम्" कुमा० २मत्स्यभेदे पु० त्रिका०। ३वज्रसिंहारकर्षे रत्नमा०।

कुलिशद्रुम पु० कुलिश इव द्रुमः। स्नुहीवृक्षे शब्दचि०

कुलिशधर पु० कुलिशं धरति धृ–अच्। वज्रधरे इन्द्रे कुलिशभृदादयोऽप्यत्र पु०

कुलिशनायक पु० "स्त्रीपादद्वयमाक्रम्य विमुक्तिलिङ्गकः। योनिं पीडयेत् कामी बन्धः कुलिशनायकः" रतिमञ्जर्युक्ते शृङ्गारबन्धभेदे। कुलिशनामक इति पाठः साधुः

कुलिशपाणि पु० कुलिशः पाणावस्य। इन्द्रे देवराजे

कुलिशाङ्कुशा स्त्री बौद्धानां विद्यादेवीभेदे हेमच०

कुलिशासन पु०कुलिशमिव दृढमासनमस्य। शाक्यमुनौ त्रिका०

कुली स्त्री कुल–क गौरा० ङीष्। १कण्टकारिकायाम् अमरः २ज्येष्ठभार्य्यायाम् राजनि०। ३पत्न्या ज्येष्ठभगिन्याम् (बड़शाली) हेमच०

कुलीक पुंस्त्री० कुल–बा०ईकन् किच्च। पक्षिभेदे स्त्रियां जातित्वेऽपि टाप्। "सोमाय लवानालभते त्वष्ट्रे कौलीकान् गोषादीर्देवानां पत्नीभ्यः कुलीका देवजामिभ्यः" यजु०२४ २४ कुलीक+स्वार्थेऽण् कौलीकान् पक्षिणः" तिस्रः कुलीकाः पक्षियोर्देवजामिभ्य देवभगिनीभ्यः" वेद दी०।

कुलीन पुंस्त्री० कुले जातः ख। १सत्कुलजे हये स्त्रियां ङीष्। तन्त्रोक्ते २कुलाचारयुक्ते ३उत्तमकुलजाते त्रि०। कौ पृथिव्यां लीनः। ४भूमिलग्ने त्रि०। संज्ञायां कन्। कुलीनक वनमुद्गे पु० हेमच० [क। जले हेम०।

कुलीनस न० कुलिलीनं भूत्वा स्यति सो–अन्तकर्मणि

कुलीपय त्रि० जलचरजन्तुभेदे "मित्राय कुलीपयान्, वरुणाय नक्रान्" यजु० २४,२१। "कुलीपयान् जलचरान् मित्राय" वेददी०। नाक्रोमकरः कुलीपयस्तेऽकूपारस्य" यजु० २४।३५ "नाक्रः मकरः कुलीपयस्तो त्रयः जलचरविशेषाः" वेददी०

कुलीर पुंस्त्री० कुल–संस्त्याने ईरन् किच्च। १कर्कटे(केंकड़ा) जलचरजन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष्। २कर्कटराशौ च। कर्कटशब्दे विवृतिः।

कुलीरशृङ्गी स्त्री कुलीरः कुलीरावयव इव शृङ्गमस्याः गौरा० ङीष्। (काँकड़ा शिङ्गी) इति ख्याते रत्नमा० कुलीरविषाणीत्यप्यत्र स्त्री

कुलीराद पु० कुलीरमत्ति अद्–क्विप्। कर्कटशिशौ तस्योत्पत्त्यैव स्वजननीगर्भविनाशनेन तद्भक्षणात्तथात्वम्

कुलीश पुंन० कुलिश+पृषो०। वज्रे–शारसुन्दरी

कुलुक न० कुल–बा० उकच् किच्च। जिह्वामले हेमच०

कुलुकगुञ्जा स्त्री कौ भूमौ लुका गुप्ता गुञ्जेव। उल्कायाम् हारा०।

कुलुङ्ग पुंस्त्री कुरङ्ग+पृषो०। हरिणभेदे स्त्रियां टाप्। "सोमाय कुलुङ्ग आरण्योऽजो नकुलः शकाः" यजु० २४ ३२। "कुलुङ्गः कुरङ्गः हरिणः" वेददी० "वायवे स्वः कुलुङ्गान्" यजु० २४।२७

कुलुञ्च त्रि० कुं भूमिं क्षेत्रगृहादिरूपां लुञ्चति हरति, कुत्सितं लुञ्चति वा लुन्च–अच्। चौरभेदे "उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमः" यजु० १६।२२।

कुलूत पु० भूम्नि देशभेदे स च देशः वृ० सं० कूर्म्मविभागे वायव्यामीशान्यां च उक्तः यथा "दिशि पश्चिमोत्तरस्याम्" इत्युपक्रमे "अश्मककुलूतलहडस्त्रीराज्यनृसिंहवनस्वाच" "ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्यमित्युपक्रमे "अभिसारदरदतङ्गणकुलूतसैरिन्ध्रवनराष्ट्राः"। तेन कुलूतदेशोद्विधा। तत्र भवः अण्। कौलूत तत्र भवे त्रि० बहुषु तस्य लुक् कुलूताः। तेषां राजा अण्। कौलूत तद्राजे बहुषु तस्य लुक्। कुलूता तद्राजाः।

कुलेचर पु० कुले जलसमीपे चरति चर–अच् अलुक्स०। पक्षिभेदे शाकभेदे "जलचरकुलेचरवंशकरीरप्रभृतीनि कफहराणि स्वल्पमूत्रपुरीषाणि" सुश्रुतः।

कुलेश्वर पु० ६त०। १शिवे २वंशपतौ च शब्दमा०

कुलेय त्रि० कुले भवः वा० ढ। कुलजाते "वभूव तत्कुलेयानां दुर्व्यवार्य्यं सुदर्शनम्" भा० आ० १७८अ०

कुलोत्कट पुंस्त्री० कुलेन उत्कटः। १कुलीनाश्वे शब्दच० २उत्कटकुलजाते त्रि०

कुलोद्वह त्रि० कुलं वंशभारं रक्षणादिरूपमुद्वहति उद्+वह–अच्। कुलपालके कुलश्रेष्ठे "पुत्रोऽममानुरूपश्च भूरथेति कुलोद्वहः" भा०वि०२५अ०

कुल्फ पुंन०। कल–संस्त्याने फक् अत उत्व। १रोगभेदे २गुल्फे च उज्ज्वलद०। "अष्ठीवन्तौ परि कुल्फौ च देहत्" अ०७,५०,२, "अयमेव दक्षिणः जवकलशप्रायाम" इत्युपक्रमे "कुल्फावैन्द्राग्नं हविः" शत०ब्रा० ११।५।२।३। "अयमेवोत्तरजन्तरित्युपक्रमे 'कल्फावैन्द्राग्नं हविः तस्मादिमौ द्वौ कुल्फाविति च" ११।५।२।५। "जानुदघ्नोद्वितीयः कुल्फदघ्नस्तृतीयः" शत०ब्रा० ३।२।१।१०।

कुल्मल न० कुश–क्मलच् लत्वानादेशः। १पापे उज्ज्वलद०। "तत्र मे गच्छताद्धवं शल्य इव कुल्मलं यथा" अथ० २०

२०.२०।२तद्वति त्रि० "अदाटाक्ष, कूलात् कुल्मलाविरवोचमङ्ग विषम्" अ०४.६.५,जिह्वा ज्या भवति कुल्मलम्१,।१८,८,

कुल्माष पु० कोलति कुल–क्विप् कुल् माषोऽस्मिन् ७ब० । "अर्द्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्ये च चणकादयः । कुल्माषा इति कथ्यन्ते इत्युक्तेषु १अर्द्धस्विन्नगोधूमादिषु वैद्यकम् "कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः" भावप्र० "सक्तून् पिवेद्वौ कुल्माषं जलञ्चापि शुभं पिवेत्" सुश्रु० । "रक्ताकां वारुणीकुल्माषाभ्याम्" (नान्दीश्राद्) । सुश्रु० । "कथपिन्याकमसीकरणकुल्माषस्थालीपुरीषा-दीन्यवहृतवदव्यवहरति" भाग० ५,८,१०, । कुत्सिता माषाः पृषो० । २निन्दितमाषे च "स हेभ्यं कुल्माषान् खादन्तं विभिक्षे" छान्द०उ० "कुल्माषान् कुत्सितान् माषान्" शा० भाष्यम् । ३सूर्य्यस्य पारिपार्श्विकभेदे ४यूकधान्ये यवादौ च शब्दचि० । ५काञ्जिके ६यवक्षीरपरिणामे च न० शब्दचि० । "कुल्माषाः कुलेषु सीदन्तीति" निरुक्तोक्ते ७कुत्सितार्थे त्रि० "कुल्माषांश्चिदाकृत्वेत्यत्र कुत्सिते" निरुक्तकारः । कुल्माषाः प्रवेशाय भक्ष्या यत्र स्त्रियां ङीप् । कौल्माषी पूर्णिमा । ८माषादिमिश्रार्द्धभृष्टभक्ष्ये (खेचडी) भरतः । ९रोगभेदे शब्दरत्ना० १०वनकुलत्थे रत्नमा० ।

कुल्माषाभिषुत न० ३त० । काञ्जिके क्षीरस्वामी ।

कुल्मास न० कुल्माष+पृषो० । कुल्माषशब्दार्थे भरतः ।

कुल्य न० कुल–क्यप् । १अस्थ्नि अमरः । २अष्टद्रोणपरिमाणे शूर्पे ३आमिषे च मेदि० । कुले भवः यत् । ४कुलजाते ५मान्ये च त्रि० मेदि० । कुल+चतुरर्थ्यां बला०य । ५कुल-सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । कुलाय हितं यत् । ६कुलहिते त्रि० "कुल्येव कुल्याः पशुभूतवर्गान्" भाग० ७।६।१२ । कुल्यायां भवः यत् यलोपः । ८कुल्याभवे त्रि० "नमः कुल्याय च सरस्याय च"यजु०१६,३७ हलिमेऽल्ये १०स-रिद्भेदे स्त्री अमरः ११पयःप्रणाल्याम् १२जीवन्त्या-मौषधौ १३नदीमात्रे च स्त्री०मेदि०"सैन्धवारण्यमाषाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम्" भा०व०।०४०श्लो० । "हत-कुल्याश्च दृश्यन्ते नद्यो बहुजलास्तथा" भा०व०८५,३०श्लो० । क्षीरकुल्या घृतकुल्या दधिकुल्या मधुकुल्या इत्यादि ।

कुल्यासन न०कुलाय कुलाधारायहितं यत् कुल्यमासनम् । "अथकुल्यासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा कुलिको भवेत् । एक-हस्ता मातृकस्योऽधःशोर्ने वामिते करे" इति रुद्रयाम-लोक्ते आसनभेदे

कुल्लूक पु० मन्वर्थमुक्तावलीनामटीकाकारकपण्डितभेदे "श्रीमद्भ-ट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्लूकभट्टोऽभवत्" तट्टीकोपक्रमः ।

कुल्व कुल–वल० नि० १लोमरहितत्वरूपे । (टाक) रोगभेदे २तद्युक्ते त्रि०"अथैतानष्टौ विरूपानालभते अतिदीर्घं चा-तिह्रस्वं चातिस्थूलं चातिकृशं चातिशुक्लं चातिकृष्णं चा-तिकुल्वं चातिलोमशं च अशूद्रा अब्राह्मणास्ते प्राजा-पत्याः" यजु०३०।२२। "अतिकुल्वं रोमरहितम्" वेददी०

कुव न० कुं भूमिं याति गच्छति वा–क, कुङ् शब्दे कुड्वस् वा । १जलजे, पुष्पमाले, २उत्पले च हेमच० ।

कुवचालुका स्त्री कुरमिव कायति कै–क चालुका । पी-लीपाके । राजनि०

कुवङ्ग न० ईषद् वङ्गं गुणेन । सीसके राजनि० ।

कुवचस् त्रि० कुत्सितं वचोऽस्य । १कुत्सितवादकथके अमरः कुगतिस० । २परीवादकथने न० । कुवाक्यादयोऽप्यत्र न० ।

कुवज्र न० कुत्सितं वज्रं हीरकमिव कायति कै–क । वैक्रान्तमणौ राजनि० ।

कुवम पु०कौ पृथिव्यां वमति वर्षति जलं वम–अच् । १सूर्य्ये "कुबं कुलस्य कुवमः कुवमः कश्यपोद्भवः" भा०आनु० ८३अ० "कुः पृथिवी तस्यां वमति वर्षतीति कुवमश्चादित्यः "आदित्याज्जायते वृष्टिरिति" श्रुतेः सर्वोऽप्यादित्योऽ-ह्नेव भवत्यत्र सर्वग्रामादित्यानामुत्पत्तेः" नीलकण्ठः । कुपयोः इति पाठान्तरे सूर्य्यपर्यायः । कुत्सितं वमति । २निन्दितवमनकारके त्रि० [रायमुकुटः

कुवर पु०कुत्सितं व्रियते वृ-अप् । १तुवरे २कषाये ३तद्वति त्रि०

कुवल न० कौ वलति वल–अच् । १उत्पले २कुञ्चफले च मेदि०३वदर्य्यां स्त्री० गौरा० ङीष् । तस्याः फलम् अण् लुक् ।४वदरीफले न०। कौ वलनात् । ५जले । ६मणौ दरे च न०कुवलेशयः । तस्मै परे समासे कश्यादि०अस्य मा दात्तता । तस्य पाकः पीलवादि० कुणच् । कुवलकुण तत्पाके पु० ।

कुवलय न० कोर्वलयमिव शोभाहेतुत्वात् । १उत्पले, अमरः २श्वेतोत्पलेनीलोत्पले राजनि० "कस्त्वं साधो! कुव-लयदलश्यामविस्तीर्णदृष्टे! इत्युपक्रम्य । ततः तारका० इतच् । कुवलयित जातकुवलये त्रि० । "कुवलयित गवाक्षां लोचनैरङ्गनानाम्" रघुः । कोर्वलयम् ६त०। ४भूम-ण्डले न० "यतो भूवलयं सर्वं त्वामोऽयं विचरिष्यति । अतः कुवलयो नाम्ना ख्यातिं लोके गमिष्यति" इत्युक्ते निरुक्तियुते ५असुरभेदे पु० ।

कुवलयानन्द पु०कुवलयं भूमण्डलमानन्दयति आ+नन्द–अच्

उप०स०। चन्द्रालोकस्यालङ्कारसूत्रव्याख्याने अप्पयदीक्षितकृते ग्रन्थभेदे हेम०। २कुमुदस्यानन्दे च। "अमुं कुवलयानन्दमकरोदप्पदीक्षितः। नियोगाद्वेङ्कटपतेर्निरुपाधिकृपानिधेः। चन्द्रालोकोऽपि जयतां शरदागमसम्भवः। हृद्यः कुवलयानन्दो यत्प्रसादादभूदयम्"। तद्ग्रन्थसमाप्तौ "तस्माच्च कुवलयानन्दः ख्यातोऽभूत् कुवलयस्य कुमुदस्यानन्दइति च श्लेषइति" चन्द्रिका

कुवलयापीड त्रि०कुवलयमापीडः भूषणं यस्य। नीलोत्पलभूषणवति १जने कंसासुरस्य हस्तिरूपधारिणि २दैत्यभेदे पु०। "नागं कुवलयापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा। कंसञ्च बलिनां श्रेष्ठं हनिष्यं देवकीसुतः। न्यहनत् गोपवेशेन क्रीडामानोऽपि केशवः" हरिवं० १०६अ० "राजा कुवलयापीडः समाजद्वारि कुञ्जरः। तिष्ठत्विति समाज्ञाप्य प्रेक्षागारमुपाययौ" हरि० ८६अ०

कुवलयाश्व पु० कुव(ब)लाश्वनामके धुन्धुमारे नृपभेदे। स्वार्थे क तत्रार्थे "हृदश्वस्तु श्रावस्तिस्ततः कुवलयाश्वकः। यः प्रियार्थमुत्तङ्कस्य धुन्धुनामासुरं बली। सुतानामेकविंशत्या सहस्रैरहनद्वृतः। धुन्धुमार इति ख्यातस्तत्सुतास्ते च जज्वलुः। धुन्धोर्मुखाग्निना सर्वे त्रय एवावशेषिताः" भाग० ६।६।८।१८। कुवलाश्वशब्दे तच्चरितादि। [पत्निन्याम् राजनि०।

कुवलयिनी स्त्री कुवलयानां संघः खलादि० इनि। उत्-

कुवलाश्व पु० कौ पृथिव्यां बलते वल अच् तादृशोऽश्वोऽस्य। कुवलयाश्वे धुन्धुमारे नृपभेदे।

कुवलेशय पु० कुवले जले शेते शी—अच् ७त० अलुक्स०। विष्णौ "कुमुदः कुवलेशयः" विष्णुस०। "क्षितौ वलनात् सञ्चलनात् कुवलं जलं तस्मिन् शेषोदरे शेते इति कुवलेशयः, कुवलं पदरोपमं तन्मध्ये शेते कुवलेशयः तक्षकः सोऽपि भगवतोविभूतिरिति वा हरिः कुवलेशयः। कौ भूमौ वलति संवीयते सर्पाणामुदरं कुवलं तस्मिन् शेषोदरे शेते इति कुवलेशय इति" भाष्यम्।

कुवाद त्रि० कुत्सितं वदति अच्। अपरदोषकथनशीले। अमरः। भावे घञ् कुगतिस०। २कुत्सितवादे।

कुवाहुल पुंस्त्री वहति कु+वह—उ० उलच्। उष्ट्रे शब्दचन्द्र०। स्त्रियां ङीष्।

कुवि(चि)क पु० भूम्नि देशभेदे अयञ्च देशः वृह०सं० कूर्म्मविभागे ऐशान्यादिस्थः। "ऐशान्यामिलुपञ्चमे कुनटकनर्मोदकुवि(चि) काख्याः" इति

कुविद् अव्य० कुः भूमिरिव विद्यते ज्ञायते बाहुल्यात् विद—भावे क्विप् हेम०। १बाहुल्ये २प्रशंसायाञ्च। चादिगण व्याख्याने मनोरमा। उञ्छवृत् ३तद्वति च "कुवित्सस्य प्रहि व्रजम्" ऋ० ६।४५।२४। "कुविदङ्गयः स्वति छिनत्ति" भा० "कुविन्नो अस्य वचसः" ऋ०२।१६।७ कुविदङ्ग" भा०। "स त्वष्टा चुक्रोध कुविन्मे सुत मपाधीत्" शत० ब्रा० १।६।३।६। "कुविदङ्ग नमसा इत्यादि" ऋ० ७।६१।१। कुविदिति बहुनाम। अङ्गेति क्षिप्रनाम कुविदङ्गोऽङ्ग क्षिप्रं शतेन नमसा" भा०। "कुविद् अङ्ग" इति पदपाठे पदद्वयतया विभागः। एतेन कुविदङ्गेति एकशब्दकल्पनं चिन्त्यम्। कुत्सितं वेत्ति विद—ज्ञाने कर्त्तरि क्विप्। ४कुज्ञानवति त्रि०।

कुविद्या स्त्री कुगतिस०। १निन्द्यविद्यायाम्। ब०। २तद्वति त्रि०

कुविद्यास त्रि० कुविद्यां स्यति छिनत्ति सो—क। कुविद्यानिरासके। ततः कशादिषु विकुश्यशेत्यत्र पाठान्तरे अस्य पाठात् चतुरर्थ्यां छण्। कौविद्यासीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

कुविन्द पुंस्त्री कुं भूं कुत्सितं वा विन्दति विद—श। तन्तुवाये शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मणो जाते जातिसङ्करभेदे अमरः [२निन्दितमल्लके च त्रिका०

कुविम्ब पु०न०। कोर्विम्बं कुत्सितं विम्बं वा। १भूमण्डले

कुविवाह पु०। कुगतिस० वर्णभेदेन निन्दनीयविवाहे मनुना वर्णभेदेन ब्राह्मादष्टविवाहेषु निन्द्यानिन्द्यत्वमुक्तं यथा

"चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान्। अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत" मनु०

"चतुर्णामिति। चतुर्णामपि वर्णानां ब्राह्मणादीनां परलोके इह लोके च कांश्चित् हितान् कांश्चिदहितान् इमान् अभिधास्यमानान् अष्ट संक्षेपेण भार्य्याप्राप्तिहेतून् विवाहान् शृणुत" कुल्लूकभट्टटीका

"ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः। गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः" मनु०

"त एते नामतो निर्द्दिश्यन्ते ब्राह्म इति। ब्राह्मराक्षसादिसंज्ञा चेयं शास्त्रादौ संव्यवहारार्था स्तुतिनिन्दाप्रदर्शनार्था च। ब्रह्मण इयायं ब्राह्मः रक्षस इयायं राक्षसः नतु ब्रह्मादिदेवताकत्वं विवाहानां सम्भवति। पैशाचस्याधमत्वाभिधानं निन्दातिशयार्थम्" टी०

"यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ।

तद्धः सर्व्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान्" मनु॰
"य इति। धर्म्मादनपेतो धर्म्म्यः यो विवाहो यस्य वर्णस्य धर्म्म्यो यस्य विवाहस्य यौ गुणदोषौ दृष्टानिष्टफले तत्तद्विवाहोत्पन्नापत्येषु ये गुणागुणास्तत् सर्व्वं युष्माकं प्रकर्षेणाभिधास्यामि। यद्यमाषानुकीर्त्तनमिदं शिष्याणां सुखग्रहणार्थम्" टी॰
"षडानुपूर्व्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान्। विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्म्यान राक्षसान्" मनु॰
"षडिति। ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिक्रमेण षट्। क्षत्रियस्य, अवरानुपरितनानासुरादींश्चतुरः, विट्शूद्रयोस्तु तानेव राक्षसवर्जितानासुरगान्धर्व्वपैशाचान् धर्म्मादनपेतान् जानीयात्" टी॰

"चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः। राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः" मनु॰
"चतुर इति। ब्राह्मणस्य प्रथमपठितान् ब्राह्मादींश्चतुरः, क्षत्रियस्य राक्षसमेकमेव, वैश्यशूद्रयोरासुरमेतान् श्रेष्ठान् ज्ञातारो जानन्ति। अतएव ब्राह्मणादिष्वासुरादीनां पूर्व्वविहितानामप्यनुपादानं जघन्यत्वख्यापनार्थं तेन प्रशस्तविवाहासम्भवे जघन्यस्यापि परिग्रह इति दर्शितम्। एवमुत्तरत्रापि विगर्हितपरित्यागो बोद्धव्यः" टी॰

"पञ्चानान्तु त्रयो धर्म्म्या द्वावधर्म्म्यौ स्मृताविह। पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन" मनु॰
"पञ्चानामिति। इह पैशाचप्रतिषेधादुपरितनानां प्राजापत्यादीनां ग्रहणम्। तेषु मध्ये प्राजापत्यगान्धर्व्वराक्षसास्त्रयो धर्म्मादनपेताः। तत्र प्राजापत्यः क्षत्रियादीनामप्राप्तो विधीयते ब्राह्मणस्य विहितत्वादनूद्यते। गान्धर्व्वस्य च चतुर्णामेव प्राप्तत्वादनुवादः। राक्षसोऽपि वैश्यशूद्रयोर्व्विधीयते ब्राह्मणस्य क्षत्रियहत्यप्रसक्तस्यापि, आसुरपैशाचौ न कर्त्तव्यौ। कदाचनेत्यविशेषाच्चतुर्णामेव निषिध्यते। अत्र यं वर्णं प्रति यस्य विवाहस्य विधिनिषेधौ तस्य तं प्रति विकल्पः स च विहितासम्भवे बोद्धव्यः" टी॰

"पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्व्वचोदितौ। गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ" मनु॰
"पृथगिति। पृथक्पृथगिति प्राप्तत्वादनूद्यते। मिश्राविति विधीयते। पृथक्पृथक् मिश्रौ वा पूर्व्वविहितौ गान्धर्व्वराक्षसौ क्षत्रस्य धर्म्म्यौ मन्वादिभिः स्मृतौ। यदा स्त्रीपुंसयोरन्योन्यानुरागपूर्व्वकसंवादेन परिणेता युद्धादिना विजित्य तामुद्वहेत्तदा गान्धर्व्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः" टी॰
"कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च। कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च" मनुः दुर्व्विवाहादयोऽप्यत्र "जायन्ते दुर्व्विवाहेषु ब्रह्मधर्म्मद्विषः सुताः। अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा" मनुः।

कुवृत्ति स्त्री॰ कुगतिसमा॰। १निन्दिताचरणे २ईषच्चरणे च ब॰व॰। ३तद्युक्ते त्रि॰

कुवृत्तिकृत् पु॰कुवृत्तिर्निन्दिताचरणरूपं चरणं करोति कृ–क्विप् (काँटाकरमूचा) १ करञ्जभेदे शब्दचि॰। २निन्दितचेष्टाकारके त्रि॰ शब्दचि॰

कुवेणि(णी) स्त्री ईषत् वेणन्ते मत्स्या अस्याम् वेण–इन्, वा ङीप्) मत्स्यधान्याम् (खालुइ) अमरः

कुवेर न॰ कुत्सितं वेरमस्य। धनदे उत्तरदिक्पाले देवभेदे कुवेरशब्दे विवृतिः कुवेरोत्पत्त्यादिकं रामा॰ उ॰ का॰ ३ स॰ दर्शितं यथा
"श्रुत्वा तस्य तु तद्वृत्तं भरद्वाजो महामुनिः। ददौ विश्रवसे भार्य्यां स्वसुतां देववर्णिनीम्। प्रतिगृह्य तु धर्म्मेण भरद्वाजसुतान्तदा। प्रजान्वीक्षिकया बुद्ध्या श्रेयोह्यस्य विचिन्तयन्। मुदा परमया युक्तो विश्रवा मुनिपुङ्गवः। स तस्यां वीर्य्यसम्पन्नमपत्यं परमाद्भुतम्। जनयामास धर्म्मज्ञः सर्व्वैर्ब्रह्मगुणैर्वृतम्। तस्मिन् जाते तु संहृष्टः स बभूव पितामहः। दृष्ट्वा श्रेयस्करीं बुद्धिं धनाध्यक्षो भविष्यति। नाम चास्याकरोत् प्रीतः सार्द्धं देवर्षिभिस्तदा। यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव। तस्माद्वैश्रवणो नाम भविष्यत्येष विश्रुतः। स तु वैश्रवणस्तत्र तपोवनगतस्तदा। अवर्द्धताहुतिहुतो महातेजा यथाऽनलः। तस्याश्रमपदस्थस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः। चरिष्ये परमं धर्मं धर्म्मो हि परमा गतिः। स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने। यन्त्रितो नियमैरुग्रैश्चकार सुमहत्तपः। पूर्णे वर्षसहस्रान्ते तं तं विधिमकल्पयत्। जलाशी मारुताहारो निराहारस्तथैव च। एवं वर्षसहस्राणि जग्मुस्तान्येकवर्षवत्। अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रैः सुरगणैः सह। गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मेदं वाक्यमब्रवीत्। परितुष्टोऽस्मि ते वत्स! कर्म्मणाऽनेन सुव्रत!। वरं वृणीष्व भद्रन्ते वरार्हस्त्वं महामते!। अथाब्रवीद्वैश्रवणः पि-

तामहमुपस्थितम्। भगवन्! लोकपालत्वमिच्छेयं लोकरक्षणम्। अथाब्रवीद्वैश्रवणं परितुष्टेन चेतसा। ब्रह्मा सुरगणैः सार्द्धं बाढमित्येव हृष्टवत्। अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः। यमेन्द्रवरुणानाञ्च पदं यत्तव चेप्सितम्। तद्गच्छ वत्स! धर्मज्ञ! निधीशत्वमवाप्नुहि। शक्राम्बुपयमानाञ्च चतुर्थस्त्वं भविष्यसि। एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसन्निभम्। प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज। स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतम्। कृतकृत्या वयं तातः दत्त्वा तव वरद्वयम्। इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः सह। गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभस्तलम्। धनेशः पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मवान्। भगवन्! लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामहात्। निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः। तं पश्य भगवन्! कञ्चिन्निवासं साधु मे प्रभो!। न च पीड़ा भवेद्यत्र प्राणिनो यस्य कस्य चित्। एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्रवा मुनिपुङ्गवः। वचनं प्राह धर्मज्ञः श्रूयतामिति सत्तम!। दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः। तस्याग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा। लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा। राक्षसानां निवासार्थं यथेन्द्रस्यामरावती। तत्र त्वं वस भद्रं ते लङ्कायां नात्र संशयः। हेमप्राकारपरिखायन्त्रशस्त्रसमावृता। रमणीया पुरी सा हि रुक्मवैदूर्य्यतोरणा। राक्षसैः सा परित्यक्ता पुरा विष्णुभयार्दितैः। शून्या रक्षोगणैः सर्वै रसातलतलङ्गतैः। शून्या संप्रति लङ्का सा प्रभुस्तस्या न विद्यते। स त्वं तत्र निवासाय गच्छ पुत्र! यथासुखम्। निर्दोषस्तत्र ते वासो न बाधस्तत्र कस्य चित्। एतच्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मिष्ठं वचनं पितुः। निवासयामास तदा लङ्कां पर्वतमूर्द्धनि। नैर्ऋतानां सहस्रैस्तु हृष्टैः प्रमुदितैः सदा। अचिरेणैव कालेन संपूर्णा तस्य शासनात्। स तु तत्रावसत् प्रीतो धर्मात्मा नैर्ऋतर्षभः। समुद्रपरिखायां स लङ्कायां विश्रवात्मजः। काले काले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः। अभ्यागच्छद्विनीतात्मा पितरं मातरञ्च ह।"

कुवेरक पु० कुवेर इव कायति कै–क। १नन्दीवृक्षे अमरः। स्वार्थे क। २धनदे ३नन्दीवृक्षे मेदि० ४अर्हदुपासकभेदे हेम०

कुवेराक्षी स्त्री० कुवेरस्याक्षीव पिङ्गलवर्णत्वात् षच् समा० ङीष्। १पाटलावृक्षे अमरः २लताकरञ्जे राजनि०

कुवेराचल पु० ६त०। कैलासपर्वते त्रिका० कुवेरपर्वतादयोऽप्यत्र पु० [ला–क। उत्पले हेमच०

कुवेल न० कुवेषु जलजपुष्पेषु मध्ये ईं शोभां लाति–

कुवैद्य पु० कुगतिस०। सुश्रुताद्युक्तक्रियोल्लङ्घनेन स्वेच्छया विपरीताचारिणि वैद्ये तल्लक्षणदोषादिकं सुश्रुते उक्तं यथा "यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः। स मुह्यत्यातुरं प्राप्य भीरुरिवाहवम्। यस्तु कर्मसु निष्णातो धार्ष्ट्याच्छास्त्रबहिष्कृतः। स सत्सु पूजां नाप्नोति वधं चार्हति राजतः। उभावेतावनिपुणावसमर्थौ स्वकर्मणि। अर्द्धवेदधरावेतावेकपक्षाविव द्विजौ। ओषध्योऽमृतकल्पास्तु शस्त्राशनिविषोपमाः। भवन्त्यज्ञैरुपहृतास्तस्मादेतौ विवर्जयेत्। स्नेहादिष्वनभिज्ञो यः स्वेदादिषु च कर्मसु। स निहन्ति जनं लोभात् कुवैद्यो नृपदोषतः। यस्तूभयज्ञो मतिमान् स समर्थोऽर्थसाधने। आहवे कर्म निर्वोढुं द्विचक्रः स्यन्दनो यथा" "कुवैद्ये कितवे शठे। चाटचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलम्" स्मृतिः

कुश द्युतौ इदित् वा चुरा० पक्षे भ्वादि० पर० सक० सेट्। कुंशयति ते कुंशति अचुकुंशत्–त अकुंशीत्। कुंशयां बभूव आस चकार चक्रे चुकुंश। प्रनिकुंशति

कुश श्लेषे दि० पर० सक० सेट्। कुश्यति। अकुशत्–अकोशीत्। चुकोश। कुशितः कोशः

कुश पु०न० कौ शेते शी–ड, कुं पापं श्यति शो–ड वा। १स्वनामख्याते तृणे अमरः। "कुशोत्कटगर्भकृद्दर्भति २रामसुते "रिपुनागाङ्कुशं कुशमिति" रघुः। ३योक्त्रे, च पु० मेदि० ४तत्कृद्रे वाहते ५द्वीपभेदे पु०। ६जले न० मेदि०। कुशमयः। दृषदीदरे शङ्कराचार्य्यः "कौशं बर्हिः" कात्या० १।३।१२ तत्रासंस्कृतकुशार्थतामाह "बर्हिःकौशं कुशा दर्भाः तस्येदं कौशं कुशमात्रमेव बर्हिःशब्देनोच्यते न संस्काराः, कुतः? अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वाद्बर्हिःशब्दस्य, यत्र यत्र बर्हिःशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र जातिरित्यस्या व्याप्ते र्लोके वेदे च नास्ति व्यभिचारः, संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते क्वचिद्देशविशेषे लौकिकव्यवहारे जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं बर्हिःशब्दः प्रयुज्यते बर्हिरादाय गावो गता इति तस्माज्जातिवाची बर्हिःशब्दः। असंस्कृतं कुशमात्रं बर्हिःशब्देनोच्यत इत्यर्थः। प्रयोजनं बर्हिषि प्राक्तूद्दक्षि च प्रास्तरी

त्वादौ संस्कारा न कर्त्तव्याः। एतौ कुशाभावे तु काशाः स्युः काशाः कुशसमाः स्मृताः। काशाभावे ग्रहीतव्या अन्ये दर्भा यथोचिताः। दर्भाभावे स्वर्णरूप्यताम्रैः कर्म-क्रियाः सदा। कुशकाशशरा दूर्वायवगोधूमशालजाः। सुवर्णं रजतं ताम्रं दश दर्भाः प्रकीर्त्तिताः। स्नाने होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे। सपवित्रौ सदर्भौ वा करौ कुर्वीत नान्यथा। सर्वेषां वा भवेद्वाभ्यां पवित्रं ग्रथितं न वा। सपवित्रः सदर्भो वा कर्माङ्गाचमनं चरेत्। नोच्छिष्टं तत् सदर्भं च दर्भोच्छिष्टं तु वर्जयेदिति"कर्क: कर्माङ्गकुशलक्षणादिकं श्रा० त० आह यथा

"मत्स्यपुराणे 'सपिञ्जलाश्च हरिताः पुष्टाः स्निग्धाः समाहिताः। गोकर्णमात्राश्च कुशाः सकृच्छिन्नाः समूलकाः। पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्वा श्यामाक एव च। काशाः कुशा बल्वजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशाः। मौञ्जाश्च शाद्वलाश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः"। तीक्ष्णरोमशा इति बल्वजानां विशेषणं तेन तेषामलाभे 'शूकतृणशरशीर्णसुतरबल्वजोलपमुचुकुन्दवर्जं सर्वं तृणानीति" गोभिलेन तद्व्यतिरिक्तबल्वजानां निषेधोबोद्धव्यः। सपिञ्जलाः साग्राः स्निग्धा अरूक्षाः पुष्टा न सूक्ष्माः समाहिता निर्दोषाः शाद्वला इति मौञ्जस्य विशेषणम्। शूकानि फलगुप्तानिग्रथस्त्यायेपां तृणानां सन्ति तानि शूकतृणानीति भट्टनारायणचरणाः। गोकर्णमात्रा वितृताङ्गुष्ठानामिकापरिमिताः। विष्णुः 'कुशस्थाने काशं दूर्वां वा दद्यादिति" अरत्निपरिमिताः कुशाः प्रस्तरणार्थाः तथाच वायुपुराणम् 'रत्निमात्राः शस्ता वै पितृतीर्थेन संस्कृता'। उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थे कुशोत्तराः"। वर्ज्यकुशानाह हारीतः 'चितौ दर्भाः पथि दर्भाः ये दर्भा यज्ञभूमिषु। स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परिवर्जयेत्। पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम्। मूत्रोच्छिष्टप्रलेपे तु त्यागस्तेषां विधीयते"। छन्दोगपरिशिष्टम् 'धृतैः कृते च विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते। नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः। पवित्रांस्तान् विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः। आचम्य प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः। नोच्छिष्टन्तु भवेत्तत्र भुक्तशेषं विवर्जयेत्'।

१ अत्र विशेषः निर्णयसिन्धौ

२ पृथ्वीचन्द्रोदये तदुत्पाटनकालमाह दक्षः "समित्पुष्पकुशादीनां द्वितीयः परिकीर्त्तितः। अष्टधा विभक्तदिनस्य द्वितीयोभाग इत्यर्थः। तत्रैव यमः "समूलस्तु भवेद्दर्भः पितॄणां श्राद्धकर्मणि। मूलेन लोकान् जयति शक्रस्य सुमहात्मनः" व्यासः "तर्पणादीनि कार्याणि पितॄणां यानि कानि चित्। तानि स्युर्द्विगुणैर्दर्भैः सप्तपत्रैर्विशेषतः" शालङ्कायनः "सपिण्डीकरणं यावदृजुदर्भैः पितृक्रिया। सपिण्डीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत्" मनुः "अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च। प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्" हारीतः "पवित्रं ब्राह्मणस्यैव चतुर्भिर्दर्भपिञ्जलैः। एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम्"। कल्पतरौ "सर्वेषां वा भवेद्वाभ्यां पवित्रं ग्रथितं नवम्" रत्नाकरात् "द्वयोस्तु पर्वणोर्मध्ये पवित्रं धारयेद्बुधः" हेमाद्रौ स्कान्दे "अनामिकाधृता दर्भाह्येकानामिकयापि वा। द्वाभ्यामनामिकाभ्यां तु धार्ये दर्भपवित्रके" पवित्राभावे तु तत्रैव सुमन्तुः "समूलाग्रौ विगर्भौ तु कुशौ द्वौ दक्षिणे करे। सव्ये चैव तथा त्रीन् वै बिभृयात् सर्वकर्मसु"। बौधायनः "कुशासोरुभयोर्द्वावासनेऽपि तथैव च" दर्भग्रहणे मन्त्रमाह मनुः "विरिञ्चिना सहोत्पन्न ! परमेष्ठिनिसर्गज !। नुद सर्वाणि पापानि दर्भ ! स्वस्तिकरो भव"। कल्पतरौ "हुम्फट्कारेण मन्त्रेण सकृच्छित्त्वा समुद्धरेत्" भरद्वाजः "प्रेतक्रियार्थं पित्रर्थमभिचारार्थमेव च। दक्षिणाभिमुखश्छिन्द्यात् प्राचीनावीतिकोद्विजः"। कुशाभावे अपरार्के सुमन्तुः "कुशाः काशाःशरो गुन्द्रोयवा दूर्वाश्च बल्वजाः। गोकेशशङ्खकुन्दाश्च पूर्वाभावे परः परः"। काशादौ विशेषमाह मनुः "काशहस्तस्तु नाचामेत्कदाचिद्विधिशङ्कया। प्रायश्चित्तेन युज्येत दूर्वाहस्तस्तथैव च" पृथ्वीचन्द्रोदये यमः "मासि मास्युद्धृता दर्भा मासि मास्येव चोदिताः"। वह्निमन्मते "मासेमासेऽमावास्यां दर्भो ग्राह्योनवः स्मृतः" गृह्यपरिशिष्टे "ये च पिण्डाश्रिता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम्। अमेध्याशुचिलिप्ता ये तेषां त्यागो विधीयते" लघुहारीतः "पथि दर्भाश्चितौ दर्भाः ये दर्भा यज्ञभूमिषु। स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत्। ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे। हतामूत्रपुरीषाभ्यान्तेषां त्यागो विधीयते"। हेमाद्रौ "अन्यानि च पवित्राणि कुशदूर्वात्मकानि च। हेमात्मपवित्रस्य छेकां नार्हन्ति वै कलाम्"

भाद्रामावास्याग्रहीतदर्भस्यायातयामतामाह हेमा० श्रा० ख० हारीतः "मासे नभस्यमावास्या तस्यां

दर्भौ ह्युक्तो मतः। अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः”

तस्योत्पत्तिरुक्ता भाग० ३,२०अ० “बर्हिष्मती नाम पुरी सर्व्वसम्पत्समन्विता। न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः। कुशकाशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्च्चसः। ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे”।

पूजादौ तस्य तत्प्रतिनिधेर्वा धारणमावश्यकम् यथाह वरदातन्त्रे १प०“पूजाकाले सर्व्वदैव कुशहस्तो भवेच्छुचिः। सुवर्णं रजतं धार्य्यं स्वर्णं धार्य्यमनामया। कुशकार्य्यकरं यस्मादेते प्रोक्ताः कुशाः कुशाः। कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया” श्राद्धादावस्यास्तरणनिषेधमाह श्राद्धतत्त्वधृता स्मृतिः। “न स्पृशेत् तिलदर्भांश्च अथवा तु कथञ्चन”।

तत्पर्य्यायभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा “कुशोदर्भस्तथा बर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणम्। ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च। दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम्। मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित्”। “एते नूनमिमास्तस्य दशनैरधिरोहितैः। कुशकाशैर्विराजन्ते वटवः शालताडवः”। रामपुत्रे कुशस्य नामनिरुक्तिसहितोत्पत्तिकथा रामा० उत्त० का० ६६स० यथा

“यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालां समाविशत्। तामेव रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकद्वयम्। ततोऽर्द्धरात्रसमये बालका मुनिदारकाः। वाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसवं शुभम्। भगवन्! रामपत्नी सा प्रसूता दारकद्वयम्। ततो रक्षां महातेजः! कुरु भूतविनाशिनीम्। तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिः समुपागमत्। बालचन्द्रप्रतीकाशौ देवपुत्रौ महौजसौ। जगाम तत्र हृष्टात्मा ददर्श च कुमारकौ। भूतघ्नीञ्चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनीम्। कुशमुष्टिमुपादाय लवञ्चैव तु स द्विजः। वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम्। यस्तयोः पूर्व्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः। निर्मार्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत्। यश्चावरो भवेत्ताभ्यां लवेन स समाहितः। निर्मार्जनीयो वृद्धाभिर्लवेति च स नामतः। एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ। मत्कृताभ्यां च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः। ता रक्षां जगृहुस्ताश्च मुनिहस्तात् समाहिताः। अकुर्वंश्च ततो रक्षां तयोर्विगतकल्मषाः। तथा तां क्रियमाणां च वृद्धाभिर्गोत्रनाम च। सङ्कीर्त्तनञ्च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ”। “मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता” सा०द०। कुशद्वीपमानस्थानाद्युक्तं विष्णु० पु० यथा

“सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्व्वतः। शाल्मलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः। ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्राः शृणुष्व तान्। उद्भिदो वेणुमांश्चैव द्वैरथो लम्बनो धृतिः। प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नाम्ना वर्षपद्धतिः। तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः। तथैव देवगन्धर्व्वयक्षकिम्पुरुषादिभिः। वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः। दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने!। ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः। यथोक्तकर्म्मकर्त्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते। तत्र ते तु कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्द्दनम्। यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारफलप्रदम्। विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा। कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः। वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे महामुने!। नद्योऽपि सप्त तासां तु शृणु नामान्यनुक्रमात्। धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा। विद्युदम्भा मही चैव सर्व्वपापहरास्त्विमाः। अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः। कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत् स्मृतम्। तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः”।

भाग० ५,२०अ० अन्यथैवायं वर्णितः यथा

“एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथा पूर्व्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्बो देवकृतस्तद्द्वीपाख्याकरो ज्वलन इवापरः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति। तद्द्वीपपतिः प्रैयव्रतो राजन्! हिरण्यरेता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आतिष्ठत्! वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तस्तुत्यव्रतविविक्तवामदेवनामभ्यः तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्त सप्तैव। बभ्रुश्चतुःशृङ्गः कपिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्द्ध्वरोमा द्रविण इति। रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्रमालेति यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलक संज्ञा भगवन्तं जातवेदसरूपिणं कर्म्मकौशलेन यजन्ते”। कल्पभेदान्नामभेदः समाधेयः। कुशद्वीपोऽप्यत्र पु०“कुशोऽभूत् काञ्चनः कोषे स्वयम्भूर्विनिमर्द्दति”। कुत्सिते आचरणे शेते शी–ड। पापिष्ठे मत्ते च त्रि० मेदि०।

नृपभेदे पु० "अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महीपतिः । बभूव मृगयाशीलः कुशस्तस्यात्मजोऽभवत्" हरि० २७अ०

कुशकण्डिका स्त्री कुशैः कण्डिकेव । वैदिकाग्निसंस्कारभेदे स च वेदिभेदेन भिन्नः तत्प्रकारश्च ऋग्विदिनाम् कालेशीकृते, यजुर्वेदिनाम् पशुपतिकृते, सामवेदिनां भवदेवभट्टकृते ग्रन्थे उक्तः संक्षेपेण तुलादानादिपद्धतौ तदनुसारिप्रकारोऽस्माभिर्दर्शितः । पृषो० कस्य लोपे कुशण्डिकाऽप्यत्र स्त्री "सर्व्वेष्वेव होमाङ्गतियुक्तकर्म्मसु कुशण्डिकासंस्कृताग्निसाध्यत्वात् सैव प्रथममभिधीयते" भवदेवः

कुशकाश न० नित्यः समाहारद्व० । कुशकाशानां समाहारे क्वचित् इतरेतरसमास आर्षप्रयोगे दृश्यते यथा "इमे लूनशिखास्तस्य दर्भैरचिरोद्धृतैः । कुशकाशा विराजन्ते बटवः सामगा इव" विष्णु पु० इति केचित् । कुशसंहिताः काशा इत्येव तत्र पाठ्यमित्यन्ये

कुशधारा स्त्री० नदीभेदे

कुशध्वज पु० जनकस्य नृपस्यानुजे भ्रातरि । "तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे धर्म्मज्ञस्य महात्मनः । ज्येष्ठोऽहमनुजो वीरो मम भ्राता कुशध्वजः" रामा० आ० का० ७१स० "जनकोक्तिः । तस्य राज्यञ्च साङ्काश्यनगरमासीत् यथोक्तं तत्रैव "साङ्काश्येन्द्र भ्रातरं शूरमध्यषिञ्चं कुशध्वजम्" । "भ्राता यवीयान् धर्म्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः" स च भरतशत्रुघ्नयोः श्वशुरः तत्कथा तत्रैव ७२ सर्गे दृश्या "निमिवंश्यजनकस्यात्मजे नृपभेदे "स्वर्ण रोमा सुतस्तस्य ह्रस्वरोमा व्यजायत । ततः सीरध्वजो जज्ञे यज्ञार्थं कर्षतो महीम् । सीता सीराग्रतो जाता यस्मात् सीरध्वजः स्मृतः । कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्म्मध्वजो नृपः" इति भाग० ६।१३।१२। अनयोर्विरोधः कल्पभेदात् समाधेयः "पार्थिवीमुद्वहद्रघूद्वहो लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्म्मिलाम् । यौ तयोरवरजौ वरौजसौ तौ कुशध्वजसुते सुमध्यमे" रघुः

कुशनाभ पु० कुशस्येव नाभिरस्य अच् समा० । बलाकाश्वपौत्रे कुशपुत्रे नृपभेदे "अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महीपतिः । बभूव मृगयाशीलः कुशस्तस्यात्मजोऽभवत् । कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्चसः । कुशिकः कुशनाभश्च कुशाश्वो मूर्तिमांस्तथा" हरिवं २७अ० । कन्याकुब्जशब्दे तच्चरितानि दर्शितानि. तस्य राजधानी महोदयनामपुरं यथा रामा० आदि०३२स० "कुशनाभस्तु धर्म्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम्" ।

कुशनेत्र पु० मारीचिपुत्रभेदे असुरे "शृणु पुत्र ऋण्डशक्तिश्च कुशनेत्रः शशिध्वजः । यथामति मया प्रोक्ताः मारीचेः कीर्तिवर्द्धनाः" हरिवं० २४०अ०

कुशप न० कुश—बा० कपन् । पानपात्रे उणादिकोषः

कुशपुष्प न० कुशाकारं पुष्पमस्य । १पन्थिपर्णे इत्ते रत्नमा० । कुशाश्च पुष्पाणि च समा० द्व० । २कुशपुष्पाणां समाहारे "कुशपुष्पं समिद्वारि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत्" स्मृतिः

कुशप्लवन न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "कुशप्लवनमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत्" भा० व० ८५अ०

कुशर पु० कुत्सितः शरः । शरसदृशे अन्तश्छिद्रे तृणभेदे अ० भा० माधवः "शरासः कुशरास:" ऋ० १।१९१।३।

कुशल न० कुश—कलच् । १कल्याणे । २तद्वति त्रि० । कुशान् लाति ला—क । ३कुशग्राहके त्रि० । कौ पृथिव्यां शलति चलयति कर्य्याणि शल—अच् । ४कार्य्यचतुरे त्रि० । अस्य च कुशग्राहकत्वे यौगिकत्वम् चतुरे लाक्षणिकत्वमिति काव्यप्रकाशकारस्याह तदेतन्मतं सा० द० निराकृत्य दक्षतायां रूढत्वमस्य व्यवस्थापितं यथा

"केचित् तु "कर्म्मणि कुशलः" इति रूढावुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्रायः । "कुशं लाति" इति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशग्राहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृतेऽसम्भवन् विवेचकत्वसाधर्म्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनं दक्षरूपमर्थं बोधयति" । तदन्ये न मन्यन्ते । कुशग्राहिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि दक्षरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात् । अन्यद्धि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्युत्पत्तिलभ्यस्य मुख्यार्थत्वे "गौः शेते" इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् । "गमेर्डोः" इति गमधातोर्डोप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकालेऽपि प्रयोगात्" ।

अत्रेदमभिदध्महे । "गमेर्डोरिति औणादिकडोप्रत्ययान्तस्य गोशब्दस्य "उणादयोऽव्युत्पन्नाः प्रातिपदिकानि" पा० उक्तत्वात् न यौगिकतासम्भवः अवयवार्थाभावात् अतस्तस्य गवादौ रूढतैव । "आतोऽनुपसर्गे कः" पा० उक्तकप्रत्ययस्य कृत्त्वेन व्युत्पन्नत्वात् अवयवार्थलभ्यार्थकत्वाच्च गोशब्दतुल्यता "किञ्च उणादीनां व्युत्पन्नत्वपक्षेऽपि गोशब्दस्यावयवार्थयोगात् पङ्कजादिपदवत् अर्थविशेषे योगरूढत्वं गोशब्दे गम्यते । अतएव गोशब्दस्य रूढत्वकल्पनमव्युत्पन्नत्वपक्षमाश्रित्यैवेति विवेच्यमिति । मण्डपशब्दस्य मण्डपानकर्त्तृताद्-

पार्थत्वे यौगिकता अनात्मपरत्वे रूढत्वमिव कुशल शब्दस्य रूढयौगिकत्वमेव युक्तम् "पप्रच्छ कुशलं राज्ये" रघुः। "भवाद्दृशां रामस्य कुशलप्रश्नता न खचिगता" का०द०। "प्रकाशयन्ति कुशलाचितां वाचं पटीमिव" माघः। "तदनुप्रवेशमथवा कुशलः" माघः। कुश+अस्त्यर्थे पिच्छा० लच्। ४कुशयुक्ते त्रि०। ततः अस्त्यर्थे इनि। कुशलिन् तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "कुशलिनी यतुकस्य वार्त्तापि न" का० द०। "मास्म कुशलिनी भूयाः" भा० उ०१२६अ०। शौण्डा० एतस्य ७त०। कर्म्मकुशलः। अश्वादि०अभूततद्भावार्थे समा०। कुशलकृतः कुशलभूतः। एतेन सह कुमारशब्दस्य समासे कुमारस्य विशेष्यत्वेऽपि श्रमणादि० परनिपातः। कुमार कुशलः। ततः ब्राह्मणादि० कर्म्मणि भावे च ष्यञ्। कौशल्य दक्षतायाम् न०। युवा० तदर्थे अण्। कौशल तदर्थे "योगः कर्म्मसु कौशलम्" गीता।

कुशलव पु०द्वि०। पुत्रयोरिव एकपदतया रामसुतयोः हेमच०

कुशलिन् त्रि० कुशल+अस्त्यर्थे इनि। कल्याणवति। "कुशलिनी यतुकस्य वार्त्तापि न" का०द०। [शाकट्टे वैद्य०।

कुशली स्त्री कुशइव शोयते शी—ड गौरा० ङीष्। अश्म-

कुशविन्दु पु० भूम्नि देशभेदे। "वातायना दशार्णाश्च रोमकाः कुशविन्दवः" भा० भी० ६अ० जनपदकथने।

कुशस्थल न० कुशप्रधानं स्थलम्। १कान्यकुब्जदेशे हेमच०। "कुशस्थलं वृकस्थलं माकन्दं वारणावतम्। देहिमे चतुरायामान् किञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्" वेणीसं० २पुरीभेदे स्त्री ङीप् जटाधरः सा च प्राक् रैवतकपेण निर्म्मिता पश्चात् यदुभिः संस्कृता यथा हरिवं० १२२ अ०

"इति सञ्चिन्त्य सर्वे च प्रतीचीं दिशमाश्रिताः। कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम् "विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम्। कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सवः" हरिवं० ३६अ०।

"आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरी तस्य कुशस्थली" हरिवं०१०अ०।

कुशा स्त्री कश—क। १रज्ज्वां मेदि० २मधुककंटगाम् शब्दच० ३वल्गायां हेमच०। कुशाशब्दे परे अयसः सत्वम् अयस्मयिता कुशा अयस्कुशा सि० कौ०। सामगानां स्तोत्रीयगणनार्थे औदुम्बरे ४शङ्कौ च शब्दचि०।

कुशाकार पु० कुशैराकीर्य्यते समन्तादृपेण भूत्वाच्छादनेन वेष्ट्यतेऽत्र आ+कॄ—आधारे अप्। यज्ञाग्नौ। स हि कुशकण्डिकायां कुशैराक्रियते। [शब्दमाला

कुशाक्ष पुं स्त्री कुशइव सूक्ष्मायमक्षि यस्य षच् समा०।

कुशाग्र न० ६त०। कुशस्याग्रे। "कुशाग्रेणापि कौन्तेय ! न स्प्रष्टव्यो महोदधिः" भा० व० ११०२३श्लो०। कुशस्याग्रमिव सूक्ष्मत्वात्। २कुशाग्रतुल्यसूक्ष्मे ३अतिदुर्बोधग्राहके "कुशाग्रबुद्धे। कुशली गुरुस्ते" रघुः। कुशाग्रमिव इवार्थे छ। कुशाग्रीय कुशाग्रतुल्ये त्रि० "कुरु बुद्धिं कुशाग्रीयामनुकामीनतां व्रज" भट्टिः।

कुशादिक भावप्रकाशोक्ते तैलभेदे यथा

कुशाग्निमन्थैरण्डीयनलदर्भेक्षुगोक्षुराः। कपोतवङ्कावस्तुकवसिरेन्द्रीवरीशराः। घातकचरलुवन्दाकाः कर्षप्रमाणभेदकाः। एषां कल्ककषायाभ्यां सिद्धं तैलं प्रयोजयेत्। पानाभ्यञ्जनयोगेन वस्तिनोत्तरवस्तिना। शर्कराश्मरिरोगेषु मूत्रकृच्छ्रे च दारुणे। प्रदरे योनिशूले च शुक्रदोषे तथैव च। वन्ध्यागर्भकरं प्रोक्तं तैलमेतत् कुशादिकम्"।

कुशाम्ब पु० निमिवंश्ये नृपभेदे कुशस्यपत्ये। "कुशनाभमहं हरिवं० वाच्यम्" रामा० उ०३२स० "ब्रह्मयोनिर्महानासीत् कुशोनाम महातपाः" इत्युपक्रमे "स महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुमहाबलान्। वैदर्भ्यां जनयामास चतुरः सदृशान् सुतान्। कुशाम्बं कुशनाभञ्च असूर्त्तरजसं वसुम्" नामभेदः कल्पभेदात् अविरुद्धः। "प्रत्यग्रथः कुशाम्बश्च यमाहुर्मणिवाहनम्"भा०द्रो०६३अ० कुशाम्बेन निर्वृत्ता अण् ङीप्। तत्कृतपुरीभेदे "कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत् पुरीम्" रामा० उ०३२स० निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः सि०कौ०। कुशाम्बस्यापत्यं शुभ्रा०ढक्। कौशाम्बेय तदपत्ये पुंस्त्री०।

कुशारणि पु० कुशं जलं शापार्थमुदकमरणिरिवास्य। दुर्वाससि मुनौ त्रिका० तस्य शापजलेनैव सर्वनाशकत्वात् तथात्वम्। [राजनि०

कुशाल्मलि पु० कुत्सितः शाल्मलिः। रोहितकवृक्षे।

कुशावती स्त्री कुश—अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः संज्ञायां दीर्घः। रामात्मजकुशस्य राजधान्याम् पुर्य्याम्। "स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम्"। "कुशावतीं श्रोत्रियसात् स कृत्वा" रघुः। रामा०उ०का० तु कोशलेषु वैतदभिषेकोवर्णितः। "कोशलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम्। अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ"। एतोरघुवाक्यं पुराणान्तरानुसारीति विवेक्तव्यम्।

कुशावर्त पु०कुशस्य जलस्यावर्त्तोयत्र। गङ्गावतारतीर्थे "गङ्गाद्वारे कुशावर्त्ते विल्वके नीलपर्वते। तथा कनखले स्नात्वा

भूतपाप्मा दिवं व्रजेत्” भा० अनु० १७०अ०। “उपगम्य कुशावर्त्तमासीनं तत्त्ववित्तमम्” भाग० ३।२०।५। “कुशावर्त्ते गङ्गाद्वारे” श्रीधरः। ४भरतनृपपुत्रभेदे। “तमनु कुशावर्त इलावर्त्तो ब्रह्मावर्त्तो मलयः केतुर्भद्रसेन इन्द्रस्पृग्विदर्भः कीकट इति नव नवतिप्रधानाः” भाग० ५।४।१०। तद्राज्यत्वात् कुशावर्त्तस्य तत्संज्ञत्वम्।

कुशाश्व पु० सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे “सञ्जयस्य सुतः श्रीमान् सहदेवः प्रतापवान्। कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्म्मिकः” रामा० आ०

कुशासन न० कुशनिर्म्मितमासनम्। कुशनिर्म्मिते आसने “कुशासनमनन्तरम्” आह्निकम्। तत्स्वरूपादि श्रा०त० “अथ कुशासनम् तत्र गोभिलः ‘पित्र्ये द्विगुणांस्तु दर्भान् पवित्रपाणिर्द्व्यादासीनः सर्व्वत्र मन्त्रेषु पङ्क्तिमूर्द्ध्न्यं पृच्छति सर्व्वान् वा सर्व्वत्रासनेषु दर्भानास्तीर्य्ये’ति” पित्र्ये पितृश्राद्धे तत्रादौ जलमग्रहणप्रश्नेषु। ततोऽद्वि गुणभुग्नकुशपत्रत्रयं पितॄणामासनार्थं दद्यात् एतच्च आदौ विश्वदेवपक्षे कृत्वा पितृपक्षे कर्त्तव्यं तथा च याज्ञवल्क्यः “पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा उपवेश्य पितॄन्”। प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनं जलं तेन तूष्णीं ब्राह्मणपाणौ जलं दत्त्वा विष्टरार्थमासनार्थमिति दीपकलिका। कुशान् ऋजून् दद्यात्। अतएवाश्वलायनः “अपः प्रदाय दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं प्रदाय” इति आसनमित्यनेनोपवेशनोपयुक्तत्वे तद्दानं प्रतीयते। तथाच कार्ष्णाजिनिः ‘दर्भाश्चैवासने दद्याच्च तु पाणौ कदा चन। पितृदेवमनुष्याणामेवं तृप्तिर्हि शाश्वती”। अत्र पितृदेवमनुष्येभ्योऽपि कुशासनदानं प्रतीयते। अत्र दैविकत्वेन कुशानां ऋजुत्वमिति विशेषः। देवपितृविषयोर्द्धिविधयोः कुशासनस्थापनमात्र स्यादकृतत्वभावप्रतिवचनम्। “पितॄणामासनं दद्याद्वामपार्श्वे कुशान् बुधः। दक्षिणे चैव देवानां सर्व्वत्र श्राद्धकर्म्मसु”। कोः पृथिव्याः शासने च। अङ्गाकृचोऽपि कुशासनवर्ज्जितः”

कुशिंशपा स्त्री कुत्सिता शिंशपा। कपिलशिंशपायां राजनि०

कुशिक पु० कुशः कुशनामा नृपः जनकत्वेनास्त्यस्य ठन्। गाधिनृपजनके विश्वामित्रपितामहे नृपभेदे तत्कथा यथा “कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवो भरतर्षभ!। गाधीति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्मसम्भवः। तस्य धर्म्मात्मनः पुत्रः समृद्धबलवाहनः। विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्द्दनः। भा०अा०१७४अ०

“कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन!” रामा० आ०

“कुशिकस्यात्मजः श्रीमान् गाधिर्नाम जनेश्वरः। भा०आ०४अ० “कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्च्चसः। कुशिकः कुशनाभश्च कुशाश्वो मूर्त्तिमांस्तथा” कुशिकस्तु तपस्तेपे” इत्युपक्रमे “स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्” हरिवं० २७अ० कुशिकचरितं च भा०अनु०५२अध्यायावधि ५६अ० पर्य्यन्ते

“अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। च्यवनस्य च संवादं कुशिकस्य च भारत!। एतं दोषं पुरा दृष्ट्वा भार्गवश्च्यवनस्तदा। आगामिनं महाबुद्धिः स्ववंशे मुनिसत्तमः। निश्चित्य मनसा सर्व्वं गुणदोषं बलाबलम्। दग्धुकामः कुलं सर्व्वं कुशिकानां तपोधनः। च्यवनः समनुप्राप्य कुशिकं वाक्यमब्रवीत्। वस्तुमिच्छा समुत्पन्ना त्वया सह सनाथ!।

कुशिक उवाच। भगवन् सह धर्म्मोऽयं पण्डितैरिह धार्य्यते। प्रदानकाले कन्यानामुच्यते च सदा बुधैः। यत्तु तावदतिक्रान्तं धर्म्मद्वारं तपोधनम्। तत् कार्य्यं प्रकरिष्यामि तदनुज्ञातुमर्हसि। भीष्म उवाच। अथासनमुपादाय च्यवनस्य महामुनेः। कुशिको भार्य्यया सार्द्धमाजगाम यतो मुनिः। प्रगृह्य राजा भृङ्गारं पाद्यमस्मै न्यवेदयत्। कारयामास सर्व्वाश्च क्रियास्तस्य महात्मनः। ततः स राजा च्यवनं मधुपर्कं यथाविधि। ग्राहयामास चाव्यग्रो महात्मा नियतव्रतः। सत्कृत्य तं तथा विप्रमिदं पुनरथाब्रवीत्। भगवन्! परवन्तौ स्वो ब्रूहि किं करवावहे। यदि राज्यं यदि धनं यदि गाः संशितव्रत!। यज्ञदानानि च तथा ब्रूहि सर्व्वं ददामि ते। इदं गृहमिदं राज्यमिदं धर्म्मासनञ्च ते। राजा त्वमसि शाध्युर्वीं भृत्योऽहं सपरिच्छदः। एवमुक्ते ततो वाक्ये च्यवनो भार्गवस्तदा। कुशिकं प्रत्युवाचेदं मुदा परमया युतः। न राज्यं कामये राजन्न धनं न च योषितः। न च गा न च वै देशान्न यज्ञं श्रूयतामिदम्। नियमं कञ्चिदारप्स्ये युवयोर्यदि रोचते। परिचर्य्योऽस्मि यत्ताभ्यां युवाभ्यामविशङ्कया। एवमुक्ते तदा तेन दम्पती तौ जहर्षतुः। प्रत्यब्रूतां तमृषिमेवमस्त्विति भारत!।

अथ तं कुशिको हृष्टः प्रावेशयदनुत्तमम्। गृहोद्देशं

ततस्तस्य दर्शनीयमदर्शयत्। इदं शय्या भगवतो यथाकाममिहोष्यताम्। प्रयतिष्यामहे प्रीतिमाहर्त्तुं ते तपोधन!। अथ सूर्य्योऽतिचक्राम तेषां संवदतां तदा। अथर्षिर्नोदयामास पानमन्नं तथैव च। तमपृच्छत्ततो राजा कुशिकः प्रणतस्तदा। किमन्नजातमिष्टन्ते किमुपस्थापयाम्यहम्। ततः स परया प्रीत्या प्रत्युवाच नराधिपम्। औपपत्तिकमाहारं प्रयच्छस्वेति भारत!। तद्वचः पूजयित्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः। यथोपपन्नमाहारं तस्मै प्रादाज्जनाधिप!। ततः स भुक्त्वा भगवान् दम्पती प्राह धर्म्मवित्। स्वप्तुमिच्छाम्यहं निद्रा बाधते मामिति प्रभो!। ततः शय्यागृहं प्राप्य भगवानृषिसत्तमः। संविवेश नरेशस्तु सपत्नीकः स्थितोऽभवत्। न प्रबोध्योऽस्मि संसुप्त इत्युवाचाथ भार्गवः। संवाहितव्यौ मे पादौ जागर्त्तव्यञ्च तेऽनिशम्। अविशङ्कस्तु कुशिकस्तथेत्येवाह धर्म्मवित्। न प्रबोधयतान्तौ च तं तथा रजनीक्षये। यथा तथा महर्षेस्तु शुश्रूषापरमौ तदा। बभूवतुर्म्महाराज! प्रयतावथ दम्पती। ततः स भगवान् विप्रः समादिश्य नराधिपम्। सुष्वापैकेन पार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम्। स तु राजा निराहारः सभार्य्यः कुरुनन्दन!। पर्य्युपासत तं हृष्टश्च्यवनाराधने रतः। भार्गवस्तु समुत्तस्थौ स्वयमेव तपोधनः। अकिञ्चिदुक्त्वा तु गृहान्निश्चक्राम महातपाः। तमन्वगच्छतां तौ तु क्षुधितौ श्रमकर्षितौ। भार्य्यापती मुनिश्रेष्ठस्तावेतौ नावलोकयत्। तयोस्तु प्रेक्षतोरेव भार्गवाणां कुलोद्वहः। अन्तर्हितोऽभूद्राजेन्द्र! ततो राजाऽपतत् क्षितौ। स मुहूर्त्तं समाश्वास्य सह देव्या महाद्युतिः। पुनरन्वेषणे यत्नमकरोत् परमं तदा” ५२ अ०। युधिष्ठिर उवाच। तस्मिन्नन्तर्हिते विप्रे राजा किमकरोत्तदा। भार्य्या चास्य महाभागा तन्मे ब्रूहि पितामह!। भीष्म उवाच। अदृष्ट्वा स महीपालस्तमृषिं सह भार्य्यया। परिश्रान्तो निववृते व्रीडितो नष्टचेतनः। स प्रविश्य पुरीं दीनो नाभ्यभाषत किञ्चन। तदेव चिन्तयामास च्यवनस्य विचेष्टितम्। अथ शून्येन मनसा प्रविश्य स्वगृहं नृपः। ददर्श शयने तस्मिन् शयानं भृगुनन्दनम्। विस्मितौ तावृषिं दृष्ट्वा तदाश्चर्य्यं विचिन्त्य च। दर्शनात्तस्य तु तदा विश्रान्तौ सम्बभूवतुः। यथास्थानन्तु तौ स्थित्वा भूयस्तं संववाहतुः। अथापरेण पार्श्वेन सुष्वाप स महामुनिः। तेनैव च स कालेन प्रत्यबुध्यत स वीर्य्यवान्। न च तौ चक्रतुः किञ्चिद्विकारं भयशङ्किता। प्रतिबुद्धस्तु स मुनिस्तौ प्रोवाच विशाम्पते!। तैलाभ्यङ्गो दीयतां मे स्नास्येऽहमिति भारत!। तौ तथेति प्रतिश्रुत्य क्षुधितौ श्रमकर्षितौ। शतपाकेन तैलेन महार्हेणोपतस्थतुः। ततः सुखासीनमृषिं दम्पती संववाहतुः। न च पर्य्याप्तमित्याह भार्गवः सुमहातपाः। यदा तौ निर्व्विकारौ तु लक्षयामास भार्गवः। तत उत्थाय सहसा स्नानशालां विवेश ह। क्लृप्तमेव तु तत्रासीत् स्नानीयं पार्थिवोचितम्। असत्कृत्य च तत् सर्वं तत्रैवान्तरधीयत। स मुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा। नासूयाञ्चक्रतुस्तौ च दम्पती भरतर्षभ!। अथ स्नातः स भगवान् सिंहासनगतः प्रभुः। दर्शयामास कुशिकं सभार्य्यं कुरुनन्दन!। स हृष्टवदनो राजा सभार्य्यः कुशिको मुनिम्। सिद्धमन्नमिति प्रह्वो निर्व्विकारो न्यवेदयत्। आनीयतामिति मुनिस्तञ्चोवाच नराधिपम्। स राजा समुपाजह्रे तदन्नं सह भार्य्यया। मांसप्रकारान् विविधांश्छाकानि विविधानि च। रसालापूपकांश्चित्रान्मोदकानथ खाण्डवान्। रसान् नानाप्रकारांश्च वन्यञ्च मुनिभोजनम्। फलानि च विचित्राणि राजभोज्यानि भूरिशः। बदरेङ्गुदकाश्मर्य्यभल्लातकफलानि च। गृहस्थानाञ्च यद्भोज्यं यच्चापि वनवासिनाम्। सर्व्वमाहारयामास राजा शापभयात्ततः। अथ सर्व्वमुपन्यस्तमग्रतश्च्यवनस्य तत्। ततः सर्वं समानीय तच्च शय्यासनं मुनिः। वस्त्रैः शुभैरवच्छाद्य भोजनोपस्करैः सह। सर्व्वमादीपयामास च्यवनो भृगुनन्दनः। न च तौ चक्रतुः क्रोधं दम्पती सुमहामती। तयोः सम्प्रेक्षतोरेव पुनरन्तर्हितोऽभवत्। तथैव च स राजर्षिस्तस्थौ तां रजनीं तदा। सभार्य्यो वाग्यतः श्रीमान् न कोपं स समाविशत्। नित्यं संस्कृतमन्नन्तु विविधं राजवेश्मनि। शयनानि च मुख्यानि परिषेकाश्च पुष्कलाः। वस्त्रञ्च विविधाकारमभवत् समुपार्ज्जितम्। न शशाक ततो द्रष्टुमन्तरं च्यवनस्तदा। पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच कुशिकं नृपम्। सभार्य्यो मां रथेनाशु वह यत्र ब्रवीम्यहम्। तथेति च प्राह नृपो निर्व्विशङ्कस्तपोधनम्। क्रीडारथोऽस्तु भगवन्नुत सांग्रामिको रथः। इत्युक्तः स मुनी राज्ञा तेन हृष्टेन तद्वचः। च्यवनः प्रत्युवाचेदं हृष्टः परपुरञ्जय!। सज्जीकुरु रथं क्षिप्रं यस्ते

सांग्रामिको रथः। सायुधः सपताकश्च सशक्तीकनकयष्टिमान्। किङ्किणीस्वननिर्घोषो युक्तस्तोरणकल्पनैः। जाम्बूनदनिबद्धश्च परमेषुशतान्वितः। ततः स तत्तथेत्युक्त्वा कल्पयित्वा महारथम्। भार्य्यां वामे धुरि तदा चात्मानं दक्षिणे तथा। त्रिदण्डं वज्रसूच्यग्रं प्रतोदं तत्र चादधत्। सर्वमेतत्ततो दत्त्वा नृपो वाक्यमथाब्रवीत्। भगवन्! क्व रथो यातु ब्रवीतु भृगुनन्दन!। यत्र वक्ष्यसि विप्रर्षे! तत्र यास्यति ते रथः। एवमुक्तस्तु भगवान् प्रत्युवाचाथ तं नृपम्। इतः प्रभृति यातव्यं पदकं पदकं शनैः। श्रमो मम यथा न स्यात्तथा मे छन्दचारिणौ। सुसुखं चैव वोढव्यो जनः सर्वश्च पश्यतु। नोत्सार्य्याः पथिकाः केचित्तेभ्यो दास्ये वसु ह्यहम्। ब्राह्मणेभ्यश्च ये कामानर्थयिष्यन्ति मां पथि। सर्वान् दास्याम्यशेषेण धनं रत्नानि चैव हि। क्रियतां निखिलेनैतन्मा विचारय पार्थिव!। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा भृत्यानथाब्रवीत्। यद्यद्ब्रूयान्मुनिस्तत्तत् सर्वं देयमशङ्कितैः। ततो रत्नान्यनेकानि स्त्रियो युग्यमजाविकम्। कृताकृतञ्च कनकं गजेन्द्राश्चाचलोपमाः। अन्वगच्छन्त तमृषिं राजामात्याश्च सर्वशः। हाहाकृतञ्च तत् सर्वमासीन्नगरमार्त्तवत्। तौ तीक्ष्णाग्रेण सहसा प्रतोदेन प्रतोदितौ। पृष्ठे विद्धौ कटे चैव निर्विकारौ तमूहतुः। वेपमानौ निराहारौ पञ्चाशद्रात्रकर्षितौ। कथञ्चिद्वहतुर्वीरौ दम्पती तौ रथोत्तमम्। बहुशो भृशविद्धौ च वहन्तौ च क्षतोद्भवम्। ददृशाते महाराज! पुष्पिताविव किंशुकौ। तौ दृष्ट्वा पौरवर्गस्तु भृशं शोकसमाकुलः। अभिशापभयत्रस्तो न च किञ्चिदुवाच ह। द्वन्द्वशश्चाब्रुवन् सर्वे पश्यध्वं तपसो बलम्। क्रुद्धा अपि मुनिश्रेष्ठं वीक्षितुं नेह शक्नुमः। अहो भगवतो वीर्य्यं महर्षेर्भावितात्मनः। राज्ञश्चापि सभार्य्यस्य धैर्य्यं पश्यत यादृशम्। श्रान्तावपि हि कृच्छ्रेण रथमेतं समूहतुः। न चैतयोर्विकारं वै ददर्श भृगुनन्दनः।

"भीष्म उवाच। ततः स निर्विकारौ तु दृष्ट्वा भृगुकुलोद्वहः। वसु विश्राणयामास यथा वैश्रवणस्तथा। तत्रापि राजा प्रीतात्मा यथादिष्टमथाकरोत्। ततोऽस्य भगवान् प्रीतो बभूव मुनिसत्तमः। अवतीर्य्य रथश्रेष्ठात् दम्पती तौ मुमोच ह। विमोच्य चैतौ विधिवत्ततो वाक्यमुवाच ह। स्निग्धगम्भीरया वाचा भार्गवः सुप्रसन्नया। ददानि वां वरं श्रेष्ठं तं ब्रूतामिति भारत!। सुकुमारौ च तौ विद्धौ कराभ्यां मुनिसत्तमः। पस्पर्शामृतकल्पाभ्यां स्नेहाद्भरतसत्तम!। अथाब्रवीन्नृपो वाक्यं श्रमो नास्त्यावयोरिह। विश्रान्तौ च प्रभावात्ते कथयन्तौ च भार्गवम्। अथ तौ भगवान् प्राह प्रहृष्टश्च्यवनस्तदा। न वृथा व्याहृतं पूर्वं यन्मया तद्भविष्यति। रमणीयः समुद्देशो गङ्गातीरमिदं शुभम्। किञ्चित्कालं व्रतपरो निवत्स्यामीह पार्थिव!। गम्यतां स्वपुरं पुत्र! विश्रान्तः पुनरेष्यसि। इहस्थं मां सभार्य्यस्त्वं द्रष्टासि श्वो नराधिप!। न च मन्युस्त्वया कार्य्यः श्रेयस्ते समुपस्थितम्। यत् काङ्क्षितं हृदिस्थं ते तत् सर्वं हि भविष्यति। इत्येवमुक्तः कुशिकः प्रहृष्टेनान्तरात्मना। प्रोवाच मुनिशार्द्दूलमिदं वचनमर्थवत्। न मे मन्युर्महाभाग! पूतौ स्वो भगवंस्त्वया। संवृत्तौ यौवनस्थौ स्वो वपुष्मन्तौ बलान्वितौ। प्रतोदेन व्रणा ये मे सभार्य्यस्य त्वया कृताः। तान्न पश्यामि गात्रेषु स्वस्थोऽस्मि सह भार्य्यया। इमां च देवीं पश्यामि वपुषाऽप्सरसोपमाम्। श्रिया परमया युक्तां यथा दृष्टा पुरा मया। तव प्रसादात् संवृत्तमिदं सर्वं महामुने!। नैतच्चित्रन्तु भगवंस्त्वयि सत्यपराक्रम!। इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं कुशिकं च्यवनस्तदा। आगच्छेथाः सभार्य्यश्च त्वमिहेति नराधिप। इत्युक्तः समनुज्ञातो राजर्षिरभिवाद्य तम्। प्रययौ वपुषा युक्तो नगरीं देवराजवत्। तत एनमुपाजग्मुरमात्याः सपुरोहिताः। बलस्था गणिकायुक्ताः सर्वाः प्रकृतयस्तथा। तैर्वृतः कुशिको राजा श्रिया परमया ज्वलन्। प्रविवेश पुरं हृष्टः पूज्यमानोऽथ बन्दिभिः। ततः प्रविश्य नगरं कृत्वा पूर्वाह्णिकीः क्रियाः। भुक्त्वा सभार्य्यो रजनीमुवास स महाद्युतिः। ततस्तु तौ नवमभिवीक्ष्य यौवनं परस्परं विगतजराविवामरौ। ननन्दतुः शयनगतौ वपुर्धरौ श्रिया युतौ द्विजवरदत्तया तदा।
अथाप्यृषिर्भृगुकुलकीर्त्तिवर्द्धनस्तपोधनो वनमभिरामसमृद्धिमत्। मनीषया बहुविधरत्नभूषितं ससर्ज यन्नो नगरे शतक्रतोः" इति ५३अ०

"भीष्म उवाच। ततः स राजा रात्र्यन्ते प्रतिबुद्धो महामनाः। कृतपूर्वाह्णिकः प्रायात् सभार्य्यस्तद्वनं प्रति। ततो ददर्श नृपतिः प्रासादं सर्वकाञ्चनम्। मणिस्तम्भसहस्राढ्यं गन्धर्वनगरोपमम्। तत्र दिव्यानभिप्रायान् ददर्श कुशिकस्तदा। पर्वतान् रुप्यसानूंश्च नलिनीश्च सपङ्कजाः। तत्र शालाश्च विविधास्तोरणानि च भारत-

त !। शाद्वलोपचितां भूमिं यथाकाञ्चनकुट्टिमाम्। सहकारान् प्रफुल्लांश्च केतकोद्दालकान् धवान्। अशोकान् सहकुन्दांश्च फुल्लांश्चैवातिमुक्तकान्। चम्पकांस्तिलकान् भव्यान् पनसान् वञ्जुलानपि। पुष्पितान् कर्णिकारांश्च तत्र तत्र ददर्श ह। श्यामान् वारणपुष्पांश्च तथाऽष्टपादिका लताः। तत्र तत्र परिक्लृप्ता ददर्श स महीपतिः। वृक्षान् पद्मोत्पलधरान् सर्वर्त्तुकुसुमांस्तथा। विमानप्रतिमांश्चापि प्रासादाञ्छैलसन्निभान्। शीतलानि च तोयानि क्वचिदुष्णानि भारत!। आसनानि विचित्राणि शयनप्रवराणि च। पर्य्यङ्कान् रत्नसौवर्णान् परार्द्ध्यास्तरणावृतान्। भक्ष्यभोज्यमनन्तञ्च तत्र तत्रोपकल्पितम्। वाणीवादाञ्छुकांश्चैव शारिकान् भृङ्गराजकान्। कोकिलाञ्छतपत्रांश्च सकोयष्टिककुक्कुभान्। मयूरान् कुक्कुटांश्चापि दात्यूहान् जीवजीवकान्। चकोरान् वानरान् हंसान् सारसांश्चक्रसाह्वयान्। समन्ततः प्रमुदितान् ददर्श सुमनोहरान्। क्वचिदप्सरसां संघान् गन्धर्वाणाञ्च पार्थिव!। कान्ताभिरपरांस्तत्र परिष्वक्तान् ददर्श ह। न ददर्श च तान् भूयो ददर्श च पुनर्नृप!। गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम्। हंसान् सुमधुरांश्चापि तत्र शुश्राव पार्थिवः। तं दृष्ट्वाऽत्यद्भुतं राजा मनसाऽचिन्तयत्तदा। स्वप्नोऽयं चित्तविभ्रंश उताहो सत्यमेव तु। अहो सह शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम्। उत्तरान् वा कुरून् पुण्यानथ वाऽप्यमरावतीम्। किन्त्विदं महदाश्चर्यं संपश्यामीत्यचिन्तयत्। एवं सञ्चिन्तयन्नेव ददर्श मुनिपुङ्गवम्। तस्मिन् विमाने सौवर्णे मणिस्तम्भसमाकुले। महार्हे शयने दिव्ये शयानं भृगुनन्दनम्। तमभ्ययात् प्रहर्षेण नरेन्द्रः सह भार्य्यया। अन्तर्हितस्ततो भूयश्च्यवनः शयनञ्च तत्। ततोऽन्यस्मिन् वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम्। कौश्यां वृष्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम्। एवं योगबलाद्विप्रो मोहयामास पार्थिवम्। क्षणेन तद्वनञ्चैव ते चैवाप्सरसां गणाः। गन्धर्वाः पादपाश्चैव सर्वमन्तरधीयत। निःशब्दमभवच्चापि गङ्गाकूलं पुनर्नृप!। कुशवल्मीकभूयिष्ठं बभूव च यथा पुरा। ततः स राजा कुशिकः सभार्य्यस्तेन कर्म्मणा। विस्मयं परमं प्राप्य तद्दृष्ट्वा महदद्भुतम्। ततः प्रोवाच कुशिको भार्य्यां हर्षसमन्वितः। पश्य भद्रे! यथा भावा दृष्टा ह्यत्र सुदुर्लभाः। प्रसादाद्भृगुमुख्यस्य किमन्यत्र तपोबलात्। तपसा तदवाप्यं हि यत्तु शक्यं मनोरथैः। त्रैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते। तपसा हि सुतप्तेन शक्यो मोक्षस्तपोबलात्। अहो प्रभावो ब्रह्मर्षेश्च्यवनस्य महात्मनः। इच्छयैव तपोवीर्य्यादन्याल्लोकान् सृजेदपि। ब्राह्मणा एव जायेरन् पुण्यवाग्बुद्धिकर्म्मणः। उत्सहेदिह कृत्वैव कोऽन्यो वै च्यवनादृते। ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः। ब्राह्मण्यस्य प्रभावाद्धि रथे युक्तौ स्व धुर्य्यवत्। इत्येवं चिन्तयानः स विदितश्च्यवनस्य वै। सम्प्रेक्ष्योवाच नृपतिं क्षिप्रमागम्यतामिति। इत्युक्तः सहभार्य्यस्तु सोऽभ्यगच्छन्महामुनिम्। शिरसा वन्दनीयन्तमवन्दत च पार्थिवः। तस्याशिषः प्रयुज्याथ स मुनिस्तं नराधिपम्। निषीदेत्यब्रवीद्धीमान् सान्त्वयन् पुरुषर्षभ!। ततः प्रकृतिमापन्नो भार्गवो नृपते! नृप!। उवाच श्लक्ष्णया वाचा तर्पयन्निव भारत!। राजन्! सम्यग्जितानीह पञ्च पञ्चस्वयं त्वया। मनःषष्ठानीन्द्रियाणि कृच्छ्रान्मुक्तोऽसि तेन वै। सम्यगाराधितः पुत्र! त्वया प्रवदतां वर!। न हि ते वृजिनं किञ्चित् सुसूक्ष्ममपि विद्यते। अनुजानीहि मां राजन्! गमिष्यामि यथागतम्। प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र! वरश्च प्रतिगृह्यताम्।

कुशिक उवाच। अग्निमध्यगतेनेव भगवन् सन्निधौ मया। वर्त्तितं भृगुशार्दूल! यन्न दग्धोऽस्मि तद्बहु। एष एव वरो मुख्यः प्राप्तो मे भृगुनन्दन!। यत्प्रीतोऽसि मया ब्रह्मन्! कुलं त्रातञ्च मेऽनघ!। एष मेऽनुग्रहो विप्र! जीविते च प्रयोजनम्। एतद्राज्यफलञ्चैव तपसश्च फलं मम। यदि त्वं प्रीतिमान् विप्र! मयि वै भृगुनन्दन!। अस्ति मे संशयः कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि। ५३ अ०

"च्यवन उवाच। वरश्च गृह्यतां मत्तो यश्च ते संशयो हृदि। तं प्रब्रूहि नरश्रेष्ठ! सर्वं सम्पादयामि ते। कुशिक उवाच। यदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे वद भार्गव!। कारणं श्रोतुमिच्छामि मद्गृहे वासकारितम्। शयनञ्चैकपार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम्। अकिञ्चिदुक्त्वा गमनं बहिश्च मुनिपुङ्गव!। अन्तर्द्धानमकस्माच्च पुनरेव च दर्शनम्। पुनश्च शयनं विप्र! दिवसानेकविंशतिम्। तैलाभ्यक्तस्य गमनं भोजनञ्च गृहे मम। समुपानीय विविधं यद्दग्धं जातवेदसा। निर्य्याणञ्च रथेनाशु सहसा यत् कृतं त्वया। धनानाञ्च विसर्गश्च वनस्यापि च दर्शनम्। प्रासादानां बहूनाञ्च काञ्चनानां महाद्युते!। मणिविद्रुमपादानां पर्य्यङ्कानाञ्च दर्शनम्। पुनश्चादर्शनं तस्य

श्रोतुमिच्छामि कारणम्। अतीव ह्यत्र मुह्यामि चिन्तयानो भृगूद्वह!। न चैवास्याधिगच्छामि सर्वस्यास्य विनिश्चयम्। एतदिच्छामि कार्त्स्न्येन सत्यं श्रोतुं तपोधन! च्यवन उवाच। शृणु सर्वमशेषेण यदिदं येन हेतुना। न हि शक्यमनाख्यातुमेवं पृष्टेन पार्थिव!। पितामहस्य वदतः पुरा देवसमागमे। श्रुतवानस्मि यद्राजंस्तन्मे निगदतः शृणु। ब्रह्मक्षत्रविरोधेन भविता कुलसङ्करः। पौत्रस्ते भविता राजंस्तेजोवीर्य्यसमन्वितः। ततस्ते कुलनाशार्थमहं त्वां समुपागतः। चिकीर्षन् कुशिकोच्छेदं सन्दिधक्षुः कुलं तव। ततोऽहमागम्य पुरे त्वामवोचं महीपते!। नियमं कञ्चिदारप्स्ये शुश्रूषा क्रियतामिति। न च ते दुष्कृतं किञ्चिदहमासादयं गृहे। तेन जीवसि राजर्षे! न भवेथास्त्वमन्यथा। एवं बुद्धिं समास्थाय दिवसानेकविंशतिम्। सुप्तोऽस्मि यदि मां कश्चिद्बोधयेदिति पार्थिव!। यदा त्वया सभार्य्येण संसुप्तो न प्रबोधितः। अहन्तदैव ते प्रीतो मनसा राजसत्तम!। उत्थाय चास्मि निष्क्रान्तो यदि मां त्वं महीपते!। पृच्छेः क्व यास्यसीति त्वां शपेयमिति प्रभो!। अन्तर्हितः पुनश्चास्मि पुनरेव च ते गृहे। योगमास्थाय संसुप्तो दिवसानेकविंशतिम्। क्षुधितो मामसूयेथाः श्रमाद्वेति नराधिप!। एवं बुद्धिं समास्थाय कर्शितौ वां क्षुधा मया। न च तेऽभूत् सुसूक्ष्मोऽपि मन्युर्मनसि पार्थिव!। सभार्य्यस्य नरश्रेष्ठ! तेन ते प्रीतिमानहम्। भोजनञ्च समानाय्य यत्तदा दीपितं मया। क्रुध्येथा यदि मात्सर्य्यादिति तन्मर्षितं च मे। ततोऽहं रथमारुह्य त्वामवोचं नराधिप!। सभार्य्यो मां वहस्वेति तच्च त्वं कृतवांस्तथा। अविशङ्को नरपते! प्रीतोऽहञ्चापि तेन ह। धनोत्सर्गेऽपि च कृते न त्वां क्रोधः प्रधर्षयेत्। ततः प्रीतेन ते राजन्! पुनरेतत् कृतं तव। सभार्य्यस्य वनं भूयस्तद्विद्धि मनुजाधिप!। प्रीत्यर्थं तव चैतन्मे स्वर्गसन्दर्शनं कृतम्। यत्ते वनेऽस्मिन् नृपते! दृष्टं दिव्यं निदर्शनम्। स्वर्गोद्देशस्त्वया राजन्! सशरीरेण पार्थिव!। मुहूर्त्तमनुभूतोऽसौ सभार्य्येण नृपोत्तम!। निदर्शनार्थं तपसो धर्म्मस्य च नराधिप!। तत्र याऽऽसीत् स्पृहा राजंस्तच्चापि विदितं मया। ब्राह्मण्यं काङ्क्षसे हि त्वं तपश्च पृथिवीपते!। अवमन्य नरेन्द्रत्वं देवेन्द्रत्वं नराधिप!। एवमेतद्यथात्थ त्वं ब्राह्मण्यं तात! दुर्लभम्। ब्राह्मण्ये सति चर्षित्वं ऋषित्वे च तपस्विता। भविष्यत्येव ते कामः कौशिकात् कौशिको द्विजः। तृतीयं पुरुषं तुभ्यं ब्राह्मणत्वं गमिष्यति। वंशस्ते पार्थिवश्रेष्ठ! भृगूणामेव तेजसा। पौत्रस्ते भविता विप्रस्तपस्वी पावकद्युतिः। यः स देवमनुष्याणां भयमुत्पादयिष्यति। त्रयाणामेव लोकानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते। वरं गृहाण राजर्षे! यस्ते मनसि वर्त्तते। तीर्थयात्रां गमिष्यामि पुरा कालोऽभिवर्त्तते।

कुशिक उवाच। एष एव वरो मेऽद्य यत्त्वं प्रीतो महामुने!। भवत्वेतत् यथात्थ त्वं भवेत् पौत्रो ममानघ!। ब्राह्मण्यं मे कुलस्यास्तु भगवन्नेष मे वरः। पुनश्चाख्यातुमिच्छामि भगवन्! विस्तरेण वै। कथमेष्यति विप्रत्वं कुलं मे भृगुनन्दन। कश्चासौ भविता बन्धुर्मम कश्चापि सम्मतः। ५५ अ०

च्यवन उवाच। अवश्यं कथनीयं मे तवैतन्मनुजर्षभ!। यदर्थं त्वाहमुच्छेत्तुं संप्राप्तो मनुजाधिप!। भृगूणां क्षत्रिया याज्या नित्यमेतज्जनाधिप!। ते च भेदं गमिष्यन्ति दैवयुक्तेन हेतुना। क्षत्रियाश्च भृगून् सर्वान् वधिष्यन्ति नराधिप!। आ गर्भादनुकृन्तन्तो दैवदण्डनिपीडिताः। तत उत्पत्स्यतेऽस्माकं कुलं गोत्रविवर्द्धनः। और्वो नाम महातेजा ज्वलनार्कसमद्युतिः। स त्रैलोक्यविनाशाय कोपाग्निं जनयिष्यति। महीं सपर्वतवनां यः करिष्यति भस्मसात्। कञ्चित् कालन्तु वह्निं च स एव शमयिष्यति। समुद्रे वडवावक्त्रे प्रक्षिप्य मुनिसत्तमः। पुत्रं तस्य महाराज! ऋचीकं भृगुनन्दनम्। साक्षात् कृत्स्नो धनुर्वेदः समुपस्थास्यतेऽनघ!। क्षत्रियाणामभावाय दैवयुक्तेन हेतुना। स तु तं प्रतिगृह्यैव पुत्रे संक्रामयिष्यति। जमदग्नौ महाभागे तपसा भावितात्मनि। स चापि भृगुशार्दूलस्तं वेदं धारयिष्यति। कुलात्तु तव धर्म्मात्मन् कन्यां सोऽधिगमिष्यति। उद्भावनार्थं भवतो वंशस्य भरतर्षभ!। गाधेर्दुहितरं प्राप्य पौत्रीं तव महातपाः। ब्राह्मणं क्षत्रधर्म्माणं पुत्रमुत्पादयिष्यति। क्षत्रियं विप्रकर्म्माणं बृहस्पतिमिवौजसा। विश्वामित्रं तव कुले गाधेः पुत्रं सुधार्म्मिकम्। तपसा महता युक्तं प्रदास्यति महाद्युते!। स्त्रियौ तु कारणं तत्र परिवर्त्ते भविष्यतः। पितामहनियोगाद्वै नान्यथैतद्भविष्यति। तृतीये पुरुषे तुभ्यं ब्राह्मणत्वमुपैष्यति"।

"भीष्म उवाच॥ कुशिकस्तु मुनेर्वाक्यं च्यवनस्य महात्मनः। श्रुत्वा हृष्टोऽभवद्राजा वाक्यञ्चेदमुवाच ह।

एवमस्त्विति धर्म्मात्मा तदा भरतसत्तम ! । च्यवनस्तु महातेजाः पुनरेव नराधिपम् । वरार्थं नोदयामास तमुवाच स पार्थिवः । बाढमेवं करिष्यामि कामं त्वत्तो महामुने ! । ब्रह्मभूतं कुलं मेऽस्तु धर्म्मे चास्य मनो भवेत् । एवमस्त्विति तथेत्येवं प्रत्युक्त्वा च्यवनो मुनिः । अभ्यनुज्ञाय नृपतिं तीर्थयात्रां ययौ तदा । एतत्ते कथितं सर्व्वमशेषेण मया नृप ! । भृगूणां कुशिकानाञ्च अभिसम्बन्धकारणम् । यथोक्तमृषिणा चापि तदा तदभवन्नृप !" ५६अ० । कुशिकस्यापत्यम् अण् । कौशिक तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् हेमच० मुनिभेदार्थतामालोच्य जमदग्निपत्न्येकतोक्तिः कल्पद्रुमे तन्मूलान्वेषोक्तिश्च चिन्त्या । २सर्जवृक्षे हेमच०। ३विभीतकवृक्षे पु० त्रिका० ४केकरे त्रि० ५अश्वकर्णवृक्षे राजनि० ६तैलभेदे पु० शब्दमा० कुशी+स्वार्थे क । कुशिका ७फाले स्त्री

कुशित त्रि० कुश–इतच् । जलमिश्रिते उज्ज्व०

कुशिन् त्रि० कुशोऽस्त्यस्य इनि । कुशयुक्ते "दिनेऽष्टमे तु विप्रेन्द्र दीक्षितोऽहं यथाविधि । दण्डी दण्डी कुशी चीरी एताश्चोभेक्षलीकृतः" भा०आनु०१४अ० २वाल्मीकिमुनौ हेमच० ।

कुशिम्बि(म्बी) स्त्री कुत्सिता शिम्बी पृषो० वा ह्रस्वः । शिम्बीभेदे सुश्रु० । "कुहादयं सूलकनाय शिम्बा कुशिम्बिवल्लीप्रभवाश्च शिम्बाः । ज्ञेया विपाके मधुरा रसे च बलप्रदाः पित्तनिवर्हणाश्च सुश्रु० । [फाले मेदि० ।

कुशी स्त्री कुश–ययोविकारेऽर्थे ङीप् नि० । लौहविकारे

कुशो(सो)द न० कु+सद–ग पृषो० वा सस्य शः । वृद्धार्थं धनप्रयोगे अमरः "कुशो(सो)ददृद्धिं गृह्णाति नात्येति सकृदाहृता" या० स्मृतिः । २रक्तचन्दने तत्त्वसा० । "आदाय कुशो(सो)दसिन्दूरं गोमयञ्च करीषकम् । विलोड्य गुटिकां कृत्वा जपसंख्याञ्च कारयेत्"

कुशो(सो)रक पु०कुत्सितः शी(सी)रोऽस्य कर्षणे वा कप् । कर्षणेन कर्षितक्षेत्रवत्वे शेमादौ । ततः चतुरर्थ्यां सख्या० ढञ् । कौशी(सी)रकेय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

कुशीलव पु० कुत्सितं शीलं कुशील०अस्त्यर्थे व. कुशीलं वाति वा–क–वा । १कीर्त्तिसञ्चारके नटे,२चारणे,३गायके च । कुशीलवशब्दत्वर्थं माग्यप्रचारकत्वात् ४वाल्मीकौ मुनौ । शब्दचि० ५नटमात्रे अमरः । "यज्ञात्वयस्तु नःपूर्व्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये" कुशीलवाः प्रकुर्व्वन्ति शान्द० । कुशश्च लवश्च पृषो०। ६कुशलवयोः द्वि० हेमच० । "कभिष्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ" रामा० उ० १०७अ० । त्रिकाण्डशेषे कुशीलवः इति पाठश्रीकण्ठे पाठः लिपिकरप्रमादकृतः ।

कुशुम्भ पु० कु+शुम्भ अच् । कुसुम्भशब्दार्थे हारा०

कुशूल पु० कुश–ऊलच् । १तुषाग्नौ, जटाधरः २कुशकोष्ठके, इष्टकादिनिर्म्मिते धान्यादिस्थापनार्थे ३स्थाने च । हेमच० "कुशूलपूरणाढकैः" स्मृतिः

कुशूलधान्यक पु० कुशूलपरिमितं धान्यं यस्य । यावता धान्येन वर्षत्रयं स्वस्य सकुटुम्बस्य सहायस्य निर्वाहो भवति तावन्मात्रसञ्चितधान्ये २विप्रे । कुम्भीधान्यशब्दे विवृतिः ।

कुशेशय न० कुशे जले शेते शी–अच् अलुक् स० । १पद्मे, "कुशेशयैरत्र जलाशयोषिताम्" माघः । २सारसपक्षिणि, अमरः । ३कर्णिकारवृक्षे शब्दचिन्ता० । कुशद्वीपस्थे ४पर्व्वतभेदे पु० कुशशब्दे विवृतिः [जले

कुशोदक न० कुशसंसृष्टमुदकम् शाकत०। दानार्थं कुशसंस्कृते

कुष निष्कर्षे क्र्यादि० पर० सक० सेट् । कुष्णाति अकोषीत् । निरस्तु वेट् निरकोषीत् निरकुक्षत् । चुकोष । निष्कर्षश्च हृदयतापरिच्छेदः, मध्यस्थितस्य वस्तुनो बहिर्निःसारणञ्च । "शिवाः कुष्णन्ति मांसानि" "ततोऽकुष्णात् दशग्रीवः क्रुद्धः मासान् वनौकसाम्" भट्टिः । क्त्वा सेट् कित् । "कुषित्वा जगतां सारम्" भट्टिः कर्म्मकर्त्तरि सार्वधातुके श्यन् वा प० । कुष्यति ते.वा पाठः । आर्द्धधातुके तु न परस्मैपदम् श्यन्चिणोर्व्विधिष्टत्वात् कोषिषीष्ट पाठः ।

अनु+सादृश्येन बहिःसारणे तद्वेनानुकुष्णाति

अभि+आभिमुख्येन निःसारणे "न वालकर्णनासाक्षोतो दशनच्छिद्राण्यभिकुष्णीयात्" सुश्रुतः

अव+अधोनिःसारणे तद्वैरवकुष्णाति सि०कौ० ।

निर्+निष्कासने । निरकुक्षत् निरकोषीत् "निष्कोष्टा निष्कोषिता । "निष्कोषितव्यान्निष्कोष्टुं प्राणान् दशमुखात्मजात् । आदाय परिघं तस्थौ वलान्निष्कुषितद्रुमः" भट्टिः "कीटनिष्कुषितं धनुः" भट्टिः "उपान्तयोर्निष्कुषितं विहङ्गैः" रघुः । आर्षे तु गणव्यत्ययोऽपि क्वचित् दृश्यते "यमपुरुषा श्वयसैरग्नितप्तैः संदंशैस्त्वचि निष्कुषन्ति" भाग० ५।२६।१८।

कुषल त्रि० कुष–बा० कलच् । दक्षे पटौ भरतः [कोष

कुषाकु पु० कुष–आकु । १अग्नौ २वह्नौ ३सूर्य्ये च उज्ज्वा०

कुषित् अव्य॰ कुविद्+पृषो॰। १बाहुल्ये २प्रशंसायाञ्च मनोरमा
कुषित त्रि॰ कुष–क्त। जलमिश्रिते उणादि॰।
कुषीद न॰ कु+सद–श पृषो॰ अत्वम्। द्रव्यार्थं धनप्रयोगे भरतः
कुषीतक पु॰ ऋषिभेदे। तस्यापत्यम् काश्यपः ठञ्। कौषीतकेय तदपत्ये काश्यपे। अन्यत्रार्थे अत इञ्। कौषीतकि तदपत्येऽकाश्यपे। ततः उपकादि॰ द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च गोत्रप्रत्ययस्य लुक्।
कुषुभ चेपे कण्ड्वा॰प॰सक॰सेट्। कुषुभ्यति अकुषु(भी)भीत्। "भिनद्मि ते कुषुम्भं यस्ते विषधानः" अथ॰ २।३२।६।
कुषुम्भक पुं स्त्री कुषुभ–क्वुन् वेदे पृषो॰ मुम् वलोपश्च। नकुले "कुषुम्भकस्तदब्रवीद्गिरेः प्रवर्त्तमानकः" अथ॰ १८।११।६। "कुषुम्भकोनकुलः" भा॰
कुष्ठ पुं न॰ कुष्णाति रोगम् कुष–क्थन्। (कुड) प्रसिद्धे द्रव्यभेदे "कुष्ठमुष्णं कटु स्वादु शुक्रलं तिक्तकं लघु। हन्ति वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान्" भावप्र॰। तच्च द्वादशधोक्तं यथा "उक्तं पुष्करमूलं तु पौष्करं पुष्करं च तत्। पद्मपत्रञ्च काश्मीरं कुष्ठभेदमिमं जगुः"। अयञ्च सुश्रुते एलादिकगणे एलातगरकुष्ठेत्यादिना, मुस्तकादिकगणे च मुस्ताहरिद्रेत्युपक्रमे विभीतककुष्ठेत्यादिना उक्तः। रोगभेदे तत्स्वरूपनिदानभेदादि भावप्र॰ दर्शितं यथा "विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च। भजतामागतांश्छर्दिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम्। व्यायाममतिसन्तापमत्यशनमुक्ता निषेविणाम्। शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं मुक्त्वा निषेविणाम्। घर्मश्रमभयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम्। अजीर्णाध्याशिनां चापि पञ्च कर्मापचारिणाम्। नवान्नदधिमत्स्यादिलवणाम्लनिषेविणाम्। माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनाम्। व्यवायं चाप्यजीर्णेऽन्ने दिवा निद्रानिषेविणाम्। विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म च कुर्वताम्। वातादयस्त्रयो दोषास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च। दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः। अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्तचैकादशैव च"। विरोधीन्यन्नपानानि क्षीरमत्स्यादीनि व्यायाममित्यादि। अतिभुक्त्वा व्यायामम्, अग्निसन्तापम् अग्निरूपकतापं सूर्यादिसन्तापञ्च निषेविणामिति। कृदन्तस्य योगे षष्ठी प्राप्ता द्वितीया तु ऋषिवचनात्। एवमग्रेऽपि "शीतोष्णं लङ्घनाहारानित्यादिष्वपि द्वितीया। क्रमं–विधिं, घर्मेत्यादि। घर्मार्त्ते सति द्रुतमविश्रम्य पाने स्नाने शीताम्बुसेविनाम्। अजीर्णाध्याशिनां भुक्तेऽजीर्णे भुञ्जताम्। पञ्चकर्मापचारिणां पञ्चकर्माणि वमनविरेकवस्त्यनिरूहानुवासनानि तेषु कृतेषु अपचारिणाम्। नवान्नदधिमत्स्यादि आहारादि सेविनाम्। व्यवायमित्यादि। अन्ने अजीर्णे विदग्धादिरूपे सति। व्यवायं मैथुनं निषेविणाम्। दिवानिद्रानिषेविणामिति भिन्नो हेतुः। धर्षयताम् अभिभवताम्। दोषदूष्यसंग्रहमाह। वातादय इत्यादिग्रन्थेन त्रिष्वपि मतेषु अय इति पदं सर्वेषु कुष्ठेषु त्रयाणामपि वातादीनां दुष्टत्वबोधनार्थम्। त्वक्, रक्त, अम्बु, लसीका। अथ संख्यामाह। अतः कुष्ठानीत्यादि। अतः पूर्वोक्तदोषदूष्यसमुदायात्। सप्तचैकादशचेति संख्याविच्छेदपाठेन सप्तानां महाकुष्ठत्वमेकादशानां क्षुद्रकुष्ठत्वं बोधयति। तत्र महाकुष्ठान्याह "पूर्वं त्रिकं तथा सिध्मं ततः काकणकं तथा। पुण्डरीकर्क्षजिह्वाख्ये महाकुष्ठानि सप्त च"। पूर्वत्रिकं कपालौदुम्बरमण्डलाख्यम्। सिध्मशब्दोऽकारान्तो नपुंसकः। ननु कथं सिध्मस्य महाकुष्ठेषु गणना सुश्रुतेन क्षुद्रकुष्ठेषु उक्तत्वात् यातुमविष्ट सिध्मं तु स्यान्महाकुष्ठमेव च। एवंविधस्य सिध्मस्य चरकेण महाकुष्ठेषु दर्शितत्वात्। एषां महाकुष्ठत्वञ्च शीघ्रतरोत्तरधात्ववगाहनात् उल्वणदोषजन्यत्वात् चिकित्साबाहुल्याच्च। अथ क्षुद्रकुष्ठान्याह "एककुष्ठं च तं पूर्वं गजचर्म ततः स्मृतम्। ततश्चर्मदलं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका। विपादिकाभिधा सैव पामाकच्छू ततः परम्। दद्रु विस्फोटकिटिभालसकानि च वेदितम्। क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः"। ननु दद्रुः कथं क्षुद्रकुष्ठेषु गणिता? सुश्रुतेन महाकुष्ठेषूक्तत्वात्। उच्यते असितावगाढमूला दद्रुः सुश्रुतेन महाकुष्ठेषु उक्ता। असितेतराऽनवगाढमूला दद्रुः क्षुद्रकुष्ठमेव। एवं विधाया दद्रुवाश्चरकेण क्षुद्रकुष्ठेषु दर्शितत्वात्। कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेनैकत्वेऽपि दोषस्योल्वणतया सप्तधात्वमाह। "कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः। सर्वेषु च त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकस्ततः"। सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशः कपालादिसंज्ञाख्यो नामरूपं यदधिकत्वं ततः कुष्ठानि सप्तधा, दोषैः कथंभूतैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैःसङ्गतैः संमिलितैरिति यावत्। अस्यायमर्थः। किमपि कुष्ठं वातोल्वणं, किमपि पित्तोल्वणं, किमपि कफोल्वणं, किमपि वातश्लेष्मोल्वणं, किमपि पित्तश्लेष्मोल्वणम्, किमपि वातपित्तोल्वणं, किमपि

त्रिदोषोल्वणमिति। पूर्वरूपमाह“अतिश्लक्ष्णः खरस्पर्शः स्वेदास्वेदविवर्णता। दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः। व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः। रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम्। रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्”। अतिश्लक्ष्णः अतिमसृणः। अथवा घर्मादिप्रसङ्गेऽपि स्वेदाभावः। त्वचि स्वापः स्पर्शाज्ञता। शीघ्रोत्पत्तिः व्रणानाम्। “दूषयन्ति श्लथीभूय निपतन्त्यादितस्ततः। त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुष्ठमुशन्ति तम्”। येनोल्वणेन यत्कुष्ठमुत्पद्यते तदाह। “वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौदुम्बरं कफात्। मण्डलाख्यं विचर्ची च ऋष्याख्यं वातपित्ततः। चर्मैककुष्ठकिटिभं सिध्मालसविपादिकाः। वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तकफाद्दद्रुशतारुषी। सपुण्डरीकविस्फोटपामाचर्मदलं तथा। सर्वैरेवोल्वणैर्दोषैरेवाहुः काकणं बुधाः”। विचर्ची च कफादित्यन्वयः। पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा पित्तकफादित्यन्वयः। अथ महाकुष्ठानां मध्ये कपालस्य लक्षणमाह। “कृष्णारुणं कपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु। कपालं तोदबहुलं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम्”। किञ्चित्कृष्णाः किञ्चिदरुणाः ये कपालाः स्फुटितमृत्पात्रखण्डाः‘खपरा’इति यावत् तद्वर्णं, परुषं खरस्पर्शम्। तनु तनुत्वक् कपालम् कपालवत्, विषमं दुश्चिकित्स्यम्। औदुम्बरमाह “उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत्। रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम्”। औदुम्बरफलाकारम्। मण्डलमाह “श्वेतरक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम्। कृच्छ्रमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते। श्वेतरक्तं किञ्चिच्छ्वेतं किञ्चिद्रक्तम्। स्थिरं चिकित्सां विना अविनाशि. स्त्यानम् आर्द्रं, स्निग्धं सस्वेदम्। उत्सन्नमण्डलम् उन्नतमण्डलम्। कृच्छ्रं कष्टसाध्यम्। अन्योन्यसंसक्तं परस्परमिलितम्। अथ सिध्ममाह “श्वेतताम्रं तनु यत् रजो घृष्टं विमुञ्चति। प्रायेणोरसि तत् सिध्ममलाबूप्रसूनोपमम्”। श्वेतताम्रं श्वेतं ताम्रम्। तनु तनुत्वक्। प्रायेणोरसि प्रायशब्दादन्यत्रापि बोद्धव्यम् काकणमाह “रक्ताकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम्। त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति। काकणन्तिका गुञ्जा। गुञ्जावर्णत्वेन मध्ये कृष्णमन्ते रक्तम्। अथवा मध्ये रक्तं मध्यान्ते कृष्णम्। अपाकं स्वभावात्। त्रिदोषलिङ्गम्–सर्वेषां कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽपि उल्वणदोषत्रयलिङ्गम्। पुण्डरीकमाह “सश्वेतं रक्तपर्य्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम्। सरागञ्च सोत्सेधं पुण्डरीकं कफोल्बणम्” पुण्डरीकदलोपमं पुण्डरीकं श्वेतकमलं तत्पत्रोपमम् सरागञ्चैव। अत एव श्वेतं, रक्तपर्य्यन्तं अन्ते रक्तम्। सरागमिति अन्ते लोहित्याधिक्यबोधनार्थम्। सोत्सेधम् उन्नतम्। ऋष्यजिह्वकमाह “कर्कशं रक्तपर्य्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम्। यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते”। रक्तपर्य्यन्तं अन्ते रक्तम् अन्तःश्यावं मध्ये धूम्रवर्णम्। ऋष्यजिह्वासंस्थानम् ऋष्यो भल्लूकस्तस्य जिह्वाकृति। अथ क्षुद्रकुष्ठानां मध्ये एककुष्ठगजचर्म्मणोर्लक्षणमाह “अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम्। तदेककुष्ठं चर्माख्यं बहलं हस्तिचर्म्मवत्”। महावास्तु महास्थानम्। मत्स्यशकलोपमम् अत्र शकलशब्देन लक्षणया त्वगुच्यते। तेन चक्राकारमत्स्यशकलसदृशं भवति। एककुष्ठमिति क्षुद्रकुष्ठेषु मुख्यत्वात्। चर्माख्यं गजचर्माख्यम् बहलं स्थूलम् गजचर्म्मवत् रूक्षं कृष्णं च। अथ चर्मदलमाह “रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि। तच्चर्मदलमाख्यातं स्पर्शाक्षमतनुश्च यत्”। दलयत्यपि विदारयत्यपि चर्मेति शेषः। विचर्चिकामाह “सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका”। पिडका क्षुद्रपिडका। ननु क्षुद्रकुष्ठानां कथमेकादशत्वं विपादिकाया द्वादशत्वसम्भवात् उच्यते। विचर्चिकैव पादयोर्भवन्ती विपादिका तेन संख्यातिरेकः। अतएव भोजः “दाल्यते त्वक् यत्र हस्तपाण्योर्ज्ञेया विचर्चिका। पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्चिका”। दाल्यते विदार्य्यते। केचिद्विचर्चिकातो विपादिकां भिन्नामाहुः। विपादिकामाह“वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्”। पाणिपादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदारणं येन तत्। पामामाह “सूक्ष्मा बह्व्यः स्राववन्त्यः सदाहाः पामेत्युक्ताः पिडकाः कण्डुमत्यः”। पिडकाः पीडयन्तीति पिडका इति क्षिपकादित्वात् निपात्यते। कच्छुमाह “सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रा स्फिचोश्च”। सैव पामा स्फोटैः महद्भिः. स्फिचौ-पोंदौ। दद्रुमाह “सकण्डुरागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्गतम्”। दद्रुमण्डलरूपेणोत्पत्तिमत्, उद्गतम् उच्छूनम्। विस्फोटमाह “स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः”। किटिभमाह “श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम्।

किणखरस्पर्शम् किणः शुष्कव्रणस्थानं तद्वत् कर्कशस्पर्शम्। परुषं रूक्षम्। अलसकमाह "कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम्" गण्डैः महापिडकाभिः चितं वेष्टितम्। शताररुमाह "रक्तश्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम्"। अथ सप्तधातुगतानां कुष्ठानां लक्षणान्याह तत्र रसगतस्य लक्षणमाह "त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यञ्च जायते। त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम्"। त्वक्शब्देनात्र रस उच्यते धातुप्रस्तावात्। त्वक्स्थत्वाच्च त्वक्स्वापः स्पर्शाज्ञत्वम्। त्वक्स्वाप इत्यादिकं केचिद्रक्तगतस्य लिङ्गं मन्यन्ते। रुधिरगतमाह "कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रये"। विपूयकः विशेषेण पूयः। अथ मांसगतमाह "बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिडकोद्गमः। तोदः स्फोटः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते"। बाहुल्यं कुष्ठस्य वृद्धिः। पिडकोद्गमः क्षुद्रपिडकोद्गमः स्फोटः बृहत्पिडका। स्थिरत्वम् असञ्चारित्वम्। मेदोगतमाह "कौण्यङ्गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम्। क्षतप्रसारो लिङ्गानि पूर्वोक्तानि यानि च। मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च"। कौण्यं हस्तनाशः। अङ्गानां सम्भेदः अङ्गभङ्गः, क्षतसर्पणं क्षतप्रसरणं, पूर्वोक्तानि रक्तमांसगतलिङ्गानि। अस्थिमज्जागतमाह "नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु क्रिमिसम्भवः। स्वरोपघातः पीडा च भवेत् कुष्ठेऽस्थिमज्जगे"। शुक्रगतमाह "दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद्दुष्टशोणितशुक्रयोः। यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्"। ननु शुद्धशोणितशुक्रयोरेव दम्पत्योर्गर्भसम्भवः दुष्टशोणितशुक्रयोः कथम् अपत्योत्पत्तिः? अत आह सुश्रुतः "कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः। गर्भः सञ्जायते नार्य्याः स जातो बाल उच्यते"। अथान्यच्च "वातादिदुष्टेतदोऽपत्योत्पादनेऽसमर्थाः" इति। उच्यते। गर्भोऽत्र शुद्धो बोद्धव्यः। अशुद्धगर्भोऽपि दुष्टशोणितशुक्रयोरपि भवति गतकर्णाक्षबधिरादीनां सम्भवात्। शोणितमार्त्तवम्। कुष्ठितं कुष्ठं सञ्जातमस्येति तारकादित्वादितच्। शुक्रार्त्तवगतं कुष्ठमपत्येन व्यज्यते इति तात्पर्य्यम्। कुष्ठेषु उल्वणवातादिदोषलिङ्गमाह "खरं श्यावारुणं रूक्षं वातात् कुष्ठं सवेदनम्। पित्तात् प्रकुपितं दाहरागस्रावान्वितं मतम्। कफात् क्लेदं घनं स्निग्धं सकण्डूशैत्यगौरवम्। द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्"। खरं कर्कशम्। श्यावारुणं श्यावं वा अरुणं वा। प्रकुपितं पूतिक्लेदबहुलम्। क्लेदम् आर्द्रतायुक्तम् घनं गुरुम्। साध्यत्वादिकमाह "साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत्। मेदोगं द्वन्द्वजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम्। क्रिमितृड्दाहमन्दाग्निसंयुक्तं यत् त्रिदोषजम्"। वातश्लेष्माधिकञ्च यत् एतेन सिध्मैककुष्ठगजचर्म्मविपादिकाकिटिभालसकानि साध्यानि। मज्जागतं शुक्रगतमप्यसाध्यम्। क्रिमिदाहोऽपि वर्ज्य इत्यन्वयः। अथारिष्टमाह "प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम्। पञ्चकर्म्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम्"। प्रभिन्नं विदीर्णम्। हतस्वरं घर्घरस्वरम्। पञ्चकर्म्मगुणातीतम् असञ्जातवमनादिपञ्चकर्म्मगुणम्। अथ त्वग्दुष्टिसाम्यात् कुष्ठभेदत्वाच्चैव श्वित्रमाह "कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं चारुणं भवेत्। निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्"। कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सहैकः समानः सम्भवो निदानं यस्य तत्। अथ श्वित्रस्य भेदमाह किलासञ्चारुणं भवेत्। श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयात्किलासमरुणञ्च भवेदित्यर्थः। ननु कुष्ठस्य श्वित्रस्य च को भेद इत्यत आह निर्द्दिष्टमपरिस्रावीति श्वित्रमपरिस्रावि भवति कुष्ठन्तु स्रावि अयञ्च त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति। त्रयो धातवो वातपित्तकफास्तेभ्यः उद्भवभूतेभ्य उद्भवो यस्य तत् श्वित्रम्। अथ वा त्रयो धातवो रक्तमांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्। कुष्ठन्तु सान्निपातिकं सर्वधातुगतं भवतीति भेदः। दोषभेदेन लक्षणभेदानाह "वाताद्रूक्षारुणं, पित्तात् ताम्रं कमलपत्रवत्। सदाहं रोमविध्वंसि, कफात् श्वेतं घनं गुरु। सकण्डु च क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्। वर्णेनैवेदृगुभयं कुष्ठं तच्चोत्तरोत्तरम्"। अरुणमीषल्लोहितम्। कमलपत्रवदित्यनेन मध्ये श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति। घनं गुरुम्। क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्। तथा च चरकः "अरुणं रक्तमेवान्ते ताम्रं पित्ते प्रकुप्यते। श्वेतं श्लेष्मणि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं यथापरमिति" उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेनैवेदृगेव। अरुणं ताम्रं श्वेतञ्च दोषभेदात्। द्विविधं दोषजं व्रणजं च। तथा च भोजः "श्वित्रं तु द्विविधं विद्याद्दोषजं व्रणजं तथेति"। श्वित्रं साध्यमसाध्यञ्चाह "अशुक्लरोमबहुलमसंसृष्टमथो नवम्। अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा"। अबहुलं तनु। अन्यच्च "गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम्

नम् । वर्ज्जनीयं विशेषेण किलासं श्वित्रिमिच्छता" । गुह्यं लेहनम् भगस्य तन्मध्यपदतत्त्वं, तत्र जातं कुष्ठते-नान्तं जातमिति सामान्यतो निर्द्दिष्टत्वात् । अर्थचिरन्तनम् नवमपि । कुष्ठस्य संसर्गजत्वप्रसङ्गेनान्यानपि संसर्गजान् रोगानाह "प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात् सह भोजनात्" । प्रसङ्गो मैथुनम् । "एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् । कण्डू कुष्ठोपदंशश्च भूतोन्मादव्रणज्वराः । औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम् । म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत् । अतो निन्दितरोगोऽयं कुष्ठं कष्टं प्रकीर्त्तितम्" । एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्व्वथा प्रतीकरणीयं न तु उपेक्षणीयम्" ।

एतेषां मध्ये केषाञ्चित् महापातकचिह्नत्वं केषाञ्चिदतिपातकचिह्नत्वं केषाञ्चिदुपपातकचिह्नत्वं स्मृत्यादौ प्रसिद्धम् । अष्टादशानां मध्ये अष्टानामेव पापरोगतया ख्यातौ तद्युक्तत्वादाद्यत्वादिकमुक्तं तच्च शु०त०निर्ण्णीतं यथा भविष्यपुराणीयमध्यतन्त्रस्य षष्ठाध्याये "शृणु कुष्ठगणं विप्र! उत्तरोत्तरतोगुरुम् । विचर्च्चिका तु प्रथमा चर्म्मरीयस्तृतीयकः । विकर्च्चुर्म्मं चतुर्थौ च कथ्यते तथाष्टकम् । एषां मध्ये तु यः कुष्ठी गर्हितः सर्व्वकर्म्मसु । प्रयदत् सर्व्वगात्रेषु गच्छे भाले तथा नसि" । तथा 'कृते च प्रोपदेसीर्थे वनमा तरमूलके । न पिण्डं नोदकं कुर्य्याच्च दाहक्रियाश्चरेत् । पञ्चगव्यीयक्रियमाणीयोक्तः कुष्ठी कदाचन । यदि स्वेच्छावशेनाहं यतिचान्द्रायणं चरेत्" । यतिचान्द्रायणस्थाने पादोनधेनुचतुष्टयं देयम् । अतिपातकशेषफलत्वादयं वं युक्तं यथाह विष्णुः "अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुषेषु लक्षणानि भवन्ति कुष्ठ्यतिपातकी, ब्रह्महा यक्ष्मी, सुरापः श्यावदन्तकः, स्वर्णहारी कुनखी, गुरुतल्पगो दुश्चर्म्मा, इत्यादि । श्यावदन्तकः स्वभावतः कृष्णदन्तकः प्रधानदन्तद्वयमध्यवर्त्ति क्षुद्रदन्तः । प्रधानदन्तोपरि दन्तान्तरमिति केचित् । कुनखी कृतुचितनखः, दुश्चर्म्मा स्वभावतः चर्म्माहतमेढ्रः । अत एव महारोगिणोयाज्ञवल्क्यश्च उचमाह कूर्म्मपुराणम् "क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च । यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम्" । क्रियाहीनस्य नित्यनैमित्तिकक्रियाननुष्ठायिनः । मूर्खस्य गायत्रीरहितस्य । सार्थगायत्रीरहितस्येति रुद्रधरः । महारोगिणः पापरोगाष्टकान्यतमरोगवतः । ते च उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरः उदरोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः । यथेष्टाचारस्य दूरतवेशग्राह्याधक्षस्य । एतच्च भविष्यपुराणोक्तं यतिचान्द्रायणप्रायश्चित्तमकृतप्रायश्चित्तानां कुष्ठ्यादीनां दाहे बोद्धव्यम् अन्यथैषां प्रायश्चित्तोपदेशोविफलः स्यात् । यथाह विष्णुः 'कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं कृच्छ्रं चरित्वोद्धरेयातां तद्दन्तनखौ' इति अत्र द्वादशरात्रं पराकरूपं तत्र पञ्च धेनवः नतु प्राजापत्यं तद्वाहकर्त्तुर्यतिचान्द्रायणेन विषमशिष्टत्वात् अत्र बहूनामेकधर्म्मावाप्तिमिति वचनादाकाङ्क्षितत्वाच्च कुष्ठ्यादीनामपि प्रायश्चित्तम् । अतएव प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तमेवं दुश्चर्म्मादिष्वप्यूह्यमिति । महापातकादतिपातकस्य गुरुत्वात् तच्चिह्नेऽपि प्रायश्चित्तं द्विगुणम् । कर्म्मविपाके शातातपः "महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मसु जायते । बाधते व्याधिरूपेण तस्य कृच्छ्रादिभिः शमः । कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहोग्रहणी तथा" । अत्र कुष्ठपदमस्तकुष्ठपरमिति पूर्व्वेणाविरोधः" ।

कुष्ठकेतु पु० कुष्ठं तन्नाशनः केतुश्चिह्नं यस्य । मार्कण्डिकायां (भूँइकुमड़ा) क्षुपे राजनि०

कुष्ठगण पु० इत० । शु०त०टीकायां कुष्ठशब्दे दर्शिते अष्टादशादि प्रयोजके कुष्ठभेदसमूहे स च कुष्ठशब्दे भावप्र० अष्टादशविधो वर्णितः स च कुष्ठशब्दे दर्शितः [राजनि०

कुष्ठगन्धि न० कुष्ठस्येव गन्धोऽस्य इच् समा० । एलवालुके

कुष्ठगन्धिनी स्त्री० कुष्ठस्येव गन्धोऽस्याः इनि ङीप् । अश्वगन्धायां शब्दच०

कुष्ठघ्न त्रि० कुष्ठं हन्ति हन–टक् । कुष्ठनाशके औषधे "मसूरिकायां कुष्ठघ्नलेपनादिक्रिया हिता" सुश्रु० । २हितावल्यां पु० राजनि० ३काकोदुम्बरिकायां ४वाकुच्यां च स्त्री ङीप् राजनि०

कुष्ठनाशन पु० कुष्ठं नाशयति नश–णिच्–ल्यु । १वाराहीकन्दे २ श्वेतसर्षपे च राजनि० ३गौरीसर्षपे रत्नमा० ४कुष्ठनाशके औषधादौ त्रि०

कुष्ठनाशिन् त्रि० कुष्ठं नाशयति नश–णिच्–णिनि । कुष्ठनाशके स्त्रियां ङीप् । सा च २सोमराज्यां रत्नमा०

कुष्ठल न० कुत्सितं स्थलम् अम्बष्ठादित्वात् षत्वम् । कुत्सितस्थले

कुष्ठविद् स्त्री कुष्ठस्य तत्स्वरूपादेः विद् विद्या विद–सम्प० भावे क्विप् । कुष्ठस्वरूपादिविद्यायां तत्र साधुः कथादि० ठक् । कौष्ठविदिक तत्र साधौ त्रि०कुष्ठं वेत्ति कर्त्तरि क्विप् । २कुष्ठस्वरूपवेत्तरि त्रि० । [राजनि०। २कुष्ठनाशके त्रि०

कुष्ठसूदन पु०कुष्ठं सूदयति सूदि–ल्यु । १आरग्वधे(सोन्दाल)

कुष्ठहन्तृ पु० कुष्ठं हन्ति हन–तृच्। १हस्तिकन्दे (हातिकान्दा) राजनि० २कुष्ठनाशके त्रि० ३शाकुच्यां स्त्री० ङीप् राजनि० [त्रिका० २कुष्ठनाशके त्रि०

कुष्ठहृत् पु० कुष्ठं हरति हृ–क्विप् तुक् च। १विट्खदिरे

कुष्ठारि पु० ६त०। १विट्खदिरे शब्दच०। २पटोले ३आदित्यपत्रे ४खदिरमात्रे ५गन्धके च राजनि० ६कुष्ठनाशके

कुष्ठिका स्त्री कुष्ठीव कायति कै–क। पादावयवभेदे "यास्ते अङ्गुः याः कुष्ठिका अच्छरा ये च ते शफाः" अथ०१०।९।२२

कुष्ठिन् त्रि० कुष्ठ+अस्त्यर्थे इनि। कुष्ठरोगयुक्ते। कुष्ठशब्दे उदा० स्त्रियां ङीप्

कुष्ठित त्रि० कुष्ठं जातमस्य तार० इतच्। जातकुष्ठे "स्त्रीपुंसयोः कुष्ठदोषाद्दुष्टशोणितशुक्रयोः। यदपत्यं तयो जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्" सुश्रुतः [उणा०

कुष्मल न० कुष–क्मलन्। १छेदने २स्फाटने ३विकसिते च

कुष्माण्ड पु० ईषत् उष्मा पित्तहेतुत्वात् अण्डेषु बीजेषु यस्य शक०। (कुमड़ा) ख्याते १वृक्षे, २शिवस्य पारिषद्भेदे च तस्य कुष्माण्डाकृतित्वात्तथात्वम् जातित्वात् स्त्रियां ङीप् कुष्माण्डोऽप्यत्र ३लताभेदे स्त्री भावप्र० ऋग्वेदादिप्रसिद्धेषु ४ऋग्विशेषेषु स्त्री ५यद्देवा देवहेडनमित्यादिमन्त्रपञ्चकात्मकेऽनुवाके पु० "कृतस्य दशरात्रेण प्रायश्चित्तानि दापयेत्। साधितां रेवतीमिष्टिं कुष्माण्डमघमर्षणम्" भा० आनु० १२६अ० व्याख्याने नीलकण्ठः। यद्देवा इत्याद्यनुवाकश्च यजु० २०।१४।१७॥ यथा "यद्देवा देवहेडनं देवासश्चकृमा वयम्। अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः" यजु० २०।१४। यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि चकृमा वयम्। वायुर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः"१५। यदि जाग्रद्यदि स्वप्न एनांसि चकृमा वयम्। सूर्यो मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः" १६। यद्ग्रामे यदरण्ये यत् सभायां यदिन्द्रिये। यच्छूद्रे यदर्ये यदेनश्चकृमा वयम्। यदेकस्याधि धर्मणि तस्यावयजनमसि" १७। यदापो अघ्न्या इति वरुणेति नो मुञ्चत्वंहसः" १७॥ "इति सार्द्धचतुष्टयमन्त्रात्मकोऽनुवाकः तत्राद्यास्त्रिकः कुष्माण्डीसंज्ञा यथाह वेददी० "इत उत्तरमवभृथः मागरकुम्भं प्रापयति यद्देवा इति" का० ११।५।१२। अवभृथेष्टिं कृत्वा यद्देवा इत्यादिना यद्वो नो मुञ्चत्वित्यन्तेन सार्द्धकण्डिकाचतुष्कात्मकेन मन्त्रेण मागरकुम्भं जले तारयति। अग्निवायुसूर्यदेवत्यास्त्रिकोऽनुष्टुभः कुष्माण्डीसंज्ञाः" इति। तेनार्वाक्शब्दार्द्धमन्त्रसहितोऽनुवाकः कुष्माण्डसंज्ञक इति विवेच्यम् प्रागुक्तभारतव्याख्याने नीलकण्ठेन मन्त्रपञ्चात्मकस्य तथात्वोक्तिः अर्द्धमन्त्रस्य मन्त्रत्वकल्पनयेति बोध्यम्। स्वार्थे क कुष्माण्डकोऽपि (कुमड़ा) वृक्षे ओषधिभेदे, उमायां, (भसिना) कर्कटी च। कुष्माण्डस्य गुणपाकप्रकारादि भावप्र० उक्तं "कुष्माण्डं बृंहणं वृष्यं गुरु पित्तास्रवातहृत्। बालं पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम्। वृद्धं नातिहितं स्वादु सक्षारं दीपनं लघु। वस्तिशुद्धिकरं चेतोरोगहृत् सर्वदोषजित्। अस्य पाकप्रकाराः यथा "घृते तप्ते विनिःक्षिप्य खण्डान् कुष्माण्डसम्भवान्। वार्त्ताकुविधिना कुर्यात् प्रलेहतलनादिकम्। वेसवारान्वितञ्चैव घृते तलनपूर्वकम्। कुष्माण्डकं फलं शिष्टं विदुः सुस्वादु सुन्दरम्"। "घृतेन गुडयुक्तेन गोलकुष्माण्डखण्डकान्। रञ्जितान् क्षीरमरिचैरिमान् सुगुप्तिकां विदुः" "चतुरस्रायतान् स्थूलान् स्विन्नान् क्षीरेण चोदितान्। सुपाच्यान् खण्डमरिचैर्मरिचैलादिवासितान्"। "कुष्माण्डखण्डानि ससैन्धवानि तनूनि सम्यग्दधिपिष्टितानि। जम्बीरनीरान्वितशृङ्गवेरैर्भवन्ति वक्त्रैरपि पोष्णाय"। "कुष्माण्डसम्भवाः खण्डाः सुस्विन्नाश्चणकान्विताः। वेसवारयुते तैले तद्वदेव प्रलेहयेत्। खण्डं कलिङ्गकाकारं कौष्माण्डं स्वेद्य पिण्डितम्। राजिकादिभिरभ्यूह्य सिञ्चितं काम्बूरीयकम्। एवं बहुविधाः कार्याः कौष्माण्डा हि विचक्षणैः। प्रलेहतलनस्वादुचारनव्यानराजिकाः"। "अमृतं पक्वकुष्माण्डं कुष्माण्डं तरुणं विषम्" वैद्य० "कुष्माण्डे चार्थहानिः स्यात्" तिथित०। "अन्नानु चैव कुष्माण्डं कार्त्तिके परिवर्जयेत्, कार्त्तिकव्रते पुरा०। ६ यागक्रियाविशेषे शब्दरत्ना० तन्त्रं स्मृत्यन्

कुष्माण्डकरसायन न० चक्रदत्तोक्ते कुष्माण्डस्य द्रव्यान्तरमिश्रितस्य पाकविशेषेण जाते औषधभेदे यथा "कुष्माण्डकात् पलशतं सुस्विन्नं निष्कुलीकृतम्। पचेत् तप्ते घृतप्रस्थे शनैस्ताम्रमये दृढे। यदा मधुनिभः पाकस्तदा खण्डशतं न्यसेत्। पिप्पलीशृङ्गवेराभ्यां द्वे पले जीरकस्य च। त्वगेलापत्रमरिचधान्यकानां पलार्द्धकम्। न्यसेच्चूर्णीकृतं तत्र दर्व्या सङ्घट्टयेन्मुहुः। तत् पक्वं स्थापयेद्भाण्डे दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्द्धकम्। तद्यथाग्निबलं खादेद्रक्तपित्ती क्षतक्षयी। कासश्वासतमश्छर्दितृष्णाज्वरनिपीडितः। वृष्यं पुनर्भवकरं बलवर्णप्रसादनम्।

उरःसन्धानकरणं बृंहणं स्वरबोधनम्। अश्विभ्यां निर्म्मितं सिद्धं कुष्माण्डकरसायनम्। खण्डामलकमानात्तु भाराज्ज्ञेयाः कुष्माण्डकद्रवात्। पात्रं पाकाय दातव्यं यावान् पात्र रसो भवेत्। अत्रापि सुद्रया पाको निस्तुषं निष्कुलीकृतम्”।

कुष्माण्डखण्ड पुंन॰ चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे

“पञ्चाशत्कं पलं स्विन्नं कुष्माण्डात् प्रस्थमाज्यतः। प्रास्थं पलशतं खण्डवासाकाथाढ़के पचेत्। शुण्ठ्याधात्री शुभाभार्गीत्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः। ऐलेयमिश्रधन्याकमरिचैश्च पलांशकैः। पिप्पलीकुडवञ्चैव मधुमानीं प्रदापयेत्। कासं श्वासं क्षयं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम्। हृद्रोगमम्लपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति”।

कुस श्लेषे दि॰ प॰ सक॰ सेट्। कुस्यति इरित् अकुसत्—अकोसीत् चुकोस। कुसलः

कुसल न॰ कुस—कलच्। १मङ्गले २तद्वति त्रि॰ अमरटीका

कुसित पु॰ कुस—इत नि॰ गुणाभावः। १जनपदे उणादिकोषः। २वृद्धिजीविनि त्रि॰ तस्य पत्नी ङीप् ऐदादेशः। कुसितायी तत्पत्न्यां स्त्री सि॰कौ॰। कु+सि बन्धने क्त। ३ ईषद्बद्धे त्रि॰।

कुसिद त्रि॰ कुस—इद नि॰ न गुणः। १वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगे २वृद्धिजीविनि त्रि॰। तस्य पत्नी ङीप् ऐदन्तादेशः। कुसिदायी तत्पत्न्यां स्त्री सि॰ कौ॰

कुसिन्ध न॰ कबन्धे। “या वैताः श्रियः एतानि तानि पशुशीर्षाण्यथ यानि तानि कुसिन्धान्येताताः पञ्च चितयः” शत॰ ब्रा॰ ७.५,२,२. “कुसिन्धानि कबन्धानि” भा॰। “यास्यां कुसिन्धं सुहृदं बबन्ध”। “तद्वैः कुसिन्धे अत्राददौ” अथ॰ ११,२,३,५, [राजनि॰।

कुसिन्नी स्त्री कुसिन्धी+पृषो॰। शिम्बराम् (सिम)

कुसीद त्रि॰कुस—ईद नि॰ न गुणः “कुसेरुम्भोमेदेताः”उणा॰ सूत्रे ॰लीयमध्यः कुस्यादिदौ बौदित्येति इत्तिकारकृदतादयः। १वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगे (सुदखाचोवा) २कुत्सितेन प्रयुक्ते धनविशेषे। तत्स्वरूपं नारदेनोक्तं यथा “स्थानलाभनिमित्तं यद्दानमप्रत्यमिष्यते। तत् कुसीदमिति प्रोक्तम् तेन वृत्तिः कुसीदिनाम्” अस्यार्थः स्थानं मूलधनाऽवस्थानम् लाभोवृद्धिः दानपदस्थाने कर्म्मणि ल्युटा साध्यं तेन मूलधनाऽवस्थाने सत्येव योलाभस्तदर्थं यद्दानं धनिकेन दीयमानं मूलधनम् अवमर्णेन च ग्रहणं तथाक्षेप स्वरूपमावं यत् तदप्रमिति अवस्थापाकरणोत्सत्यपगुणयोगाद्ध गौणप्रयोगः। अतएव वाणिज्यार्थमुक्तस्य न कुसीदत्वम् इति मिताः। तस्मादथवार्थमाह वृहस्पतिः “कृतात्कृतात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते। चतुर्गुणं चाष्टगुणं कुसीदाख्यमतस्तत:” इति अस्यार्थः कुत्सितात् सीदतश्चाधमर्णात् सकलधनं यत् गृह्यते निर्विशङ्कैरुत्तमर्णैः चतुर्गुणं चेति चाकारोऽनाख्यात्याम् तेन द्विगुणादिलाभः इति। कुसीदे विशेषो गारुडे २१५ अध्याये उक्तः यथा “कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतम्। आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विजः। वहवोवर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः। सर्व्वेषामपि चैतेषां कुसीदमधिकं विदुः। अनावृष्ट्या राजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्रवैः। कृष्यादिके भवेद्बाधा सा कुसीदे न विद्यते। शुक्लपक्षे तथा कृष्णे रजन्यां दिवसेऽपि वा। उष्णे वर्षति शीते वा वर्द्धनं न निवर्त्तते। देशं गतानां या वृद्धिर्नानापण्योपजीविनाम्। कुसीदं सर्व्वतः सम्यक् संस्थितस्यैव जायते। लब्धलाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत्। ते तृप्तास्तस्य तद्दोषं शमयन्ति न संशयः। वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रं गां काञ्चनादिकम्। कर्षीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च। पशुभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम्। पादेनायस्य पारत्र्यं कुर्यात् सञ्चयमात्मवान्। अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकान्वितम्। पादञ्च मार्षमानस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत्। विद्याशिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षा विपणिः कृषिः। धृतिर्भैक्ष्यं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः”। तस्य विप्रादिभिः स्वयंकर्त्तव्यता निषिद्धा प्रा॰त॰ तत्र गौतमः

“कृषिगोरक्षवाणिज्ये अस्वयंकृते कुसीदश्चेति” कुसीदस्य पृथग्ग्रहणं स्वयंकृतस्याभ्युपगमार्थं कुसीदं वृद्धिकर्म्म प्रदेशान्तरेऽभिधानादिति कल्पतरुः। बृहस्पतिः “कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतम्। आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विजः। लब्धलाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत्। ते तृप्तास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः। वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम्। कर्षीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च। पशुभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम्। वणिक् कुसीदादोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्। राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानाञ्च विंश-

कम् । लिङ्गद्वारत्र विप्राणां कृषिं कृत्वा न दोषभाक्” । वृद्धिभेदः चक्रवृद्धिशब्दे १४१८ पृ० उक्तः । २तद्वति त्रि० तस्य पत्नी ङीप् ऐङ्च मुग्धबोधः । कुसीदायी वृद्ध्याजीविपत्न्याम् । पाणिन्यादिमते कुसितकुसिदशब्दाभ्यां ह्रस्वमध्याभ्यामेव ङीप् ऐश्च इति भेदः । कुसीदवृद्ध्यर्थद्रव्यं प्रयच्छति ठन् ठची । कुसीदिक वृद्ध्यर्थधनदायिनि त्रि० स्त्रियामुभयत्र षित्वात् ङीप् । स्वार्थे क । कुसीदक, तदर्थे अस्त्यर्थे इनि । कुसीदिन् वृद्ध्यर्थं धनप्रयोक्तरि उत्तमर्णे त्रि० स्त्रियां ङीप्

कुसीदवृद्धि स्त्री कुसीदरूपा वृद्धिः । कुसीदरूपायां वृद्धौ (सुद) “कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता” या० स्मृतिः । ब०व्री० । कुसीदरूपवृद्धियुक्ते त्रि०

कुसुम न० कुस–उम नि० गुणाभावः । १पुष्पे, “कुसुममन्नतिकलतमङ्घ्रिभिः” माघः । “कुसुमायोजितकार्मुकोमधुः” कुमा० । “विपिनविहारे कुसुमविचित्रा” छन्दोम० । २फले, ३स्त्रीरजसि, “यदा नार्य्याः पितुर्गेहे कुसुमस्नानसम्भवः” ज्यो० ४नेत्ररोगभेदे च मेदिनिः । पञ्चमात्रप्रस्तारे । ऽ ॥ ष्टे ५प्रभेदे । फलकुसुमविशेषाणां द्रव्यान्तरसुलभत्वादिसूचकत्वं वृ० स० २९अ० दर्शितं यथा

“फलकुसुमसम्प्रवृद्धिं वनस्पतीनां विलोक्य विज्ञेयम् । सुलभत्वं द्रव्याणां निष्पत्तिश्चापि सस्यानाम् । शालेन कलमशाली रक्ताशोकेन रक्तशालिश्च । पाण्डूकः क्षीरिकया नीलाशोकेन सूकरकः । न्यग्रोधेन तु यवकस्तिन्दुकवृद्ध्या च षष्टिको भवति । अश्वत्थेन ज्ञेया निष्पत्तिः सर्वसस्यानाम् । जम्बूभिस्तिलमाषाः शिरीषवृद्ध्या च कङ्गुनिष्पत्तिः । गोधूमाश्च मधूकैर्यववृद्धिः सप्तपर्णेन । अतिमुक्तककुन्दाभ्यां कर्पासं सर्षपान् वदेदशनैः । बदरीभिश्च कुलत्थांश्चिरविल्वेनादिशेन्मुद्गान् । अतसी वेतसपुष्पैः पलाशकुसुमैश्च कोद्रवा ज्ञेयाः । तिलकेन शङ्खमौक्तिकरजतान्यथ चेङ्गुदेन शणः । करिणश्च हस्तिकर्णैरादेश्या वाजिनोऽश्वकर्णेन । गावश्च पाटलाभिः कदलीभिरजाविकं भवति । चम्पककुसुमैः कनकं विद्रुमसम्पच्च बन्धुजीवेन । कुरवकवृद्ध्या वज्रं वैदूर्यं नन्दिकावर्तैः । विन्द्याच्च सिन्धुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन । रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः । श्रेष्ठी सुवर्णपुष्पैः पद्मैर्विप्राः पुरोहिताः कुमुदैः । सौगन्धिकेन बलपतिरर्केण हिरण्यपरिवृद्धिः । आम्रैः क्षेमं भल्लातकैर्भयं पीलुभिस्त्वथारोग्यम् । खदिरशमीभ्यां दुर्भिक्षमर्जुनैः शोभना वृष्टिः । पिचुमर्दनागकुसुमैः सुभिक्षमथ मारुतः कपित्थेन । निचुलेनावृष्टिभयं व्याधिभयं भवति कुटजेन । दूर्वाकुशकुसुमाभ्यामिक्षुर्वह्निश्च कोविदारेण । श्यामालताभिवृद्ध्या बन्धक्यो वृद्धिमायान्ति” ।

कुसुमविशेषप्रकाशने दोहदभेदः । “प्रमदानां चरणेनाभिताडनम् । दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत् । बकुलो मुखसीधुसिक्तः । आलोकितः कुरबकः कुरुते विकाशमालोडितस्तिलक उत्कलिको विभाति” कुमा० टी० मल्लि० । तदस्य संजातं तार० इतच् । कुसुमित संजातकुसुमे त्रि० ।

कुसुमकार्म्मुक पु० कुसुमं कार्मुकमस्य । कन्दर्पे “कुसुमकार्मुककार्मुकसंहितेत्यादि माघः । कुसुमचापादयोऽप्यत्र” पु० । “कुसुमचापमतेजयदंशुभिः” माघः ।

कुसुमपञ्चक न० कुसुमानां पञ्चकम् । कामदेवबाणरूपे अरविन्दादिपञ्चके “मनसिशयमहास्त्र मन्यथाऽसौ न कुसुमपञ्चकमप्यलं विसोढुम्” माघः । कुसुमबाणशब्दे विवृतिः ।

कुसुमपुर न०(पाटना) इति ख्याते पाटलिपुत्रे नगरे “ततः पिटकपरिवाराद्दपक्रान्ते कुसुमपुरात् कुमारे मलयकेतौ” “चाणक्यहतकेन आहूयाभिहिताः कुसुम पुरवासिनः” इति च मुद्राराक्ष० । कुसुमनगर पुष्पपुरादयोऽप्यत्र न० । अन्तलोपे कुसुमप्यत्र ।

कुसुममध्य पु० कुसुमं मध्ये फलमध्ये यस्य । (चालता) वृक्षभेदे । शब्दच०

कुसुममय त्रि० कुसुमात्मकं कुसुमप्रचुरं वा कुसुम+मयट् । १पुष्पमये २पुष्पप्रचुरे च स्त्रियां ङीप् ।

कुसुमबाण पु० कुसुमानि अरविन्दादीनि पञ्च पुष्पाणि बाणाः यस्य । कन्दर्पे । “अरविन्दमशोकञ्च चूतञ्च नवमल्लिका । नीलोत्पलञ्च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः” माघव्या० मल्लि० धृतवाक्यम् कुसुमशरादयोऽप्यत्र पु० ।

कुसुमविचित्रा स्त्री “नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा” वृ०र० उक्ते १द्वादशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे । कुसुमैन विचित्रः । २पुष्पैर्विचित्रे त्रि० । “विपिनविहारे कुसुमविचित्रा” (मुरारिमूर्त्तिः) छन्दोमञ्जरी ।

कुसुमाकर पु०६त० । वसन्ते ऋतौ । “मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः” गीता । पुष्पाकरादयोऽप्यत्र पु० ।

कुसुमागम पु० कुसुमानामागमोऽत्र । वसन्ते ऋतौ

कुसुमाञ्जन न० कुसुमाकारमञ्जनं शाक० । पैत्तलमलजाते पुष्पाकारे अञ्जनभेदे अमरः ।

कुसुमाञ्जलि पु० कुसुमपूर्णोऽञ्जलिः। १पुष्पपूर्णेऽञ्जलौ कुसुमानामञ्जलिरिव। उदयनाचार्य्यप्रणीते पञ्चस्तवकात्मके परमात्मनिरूपके ग्रन्थभेदे "इत्येष नीतिकुसुमाञ्जलिरुज्ज्वलश्रीः" इति तद्ग्रन्थोपसंहारे न्यायप्रसूनाञ्जलिरित्युपक्रमे च कीर्त्तनात् तस्य न्यायकुसुमाञ्जलिनामत्वेऽपि देवदत्तस्य पूर्वपदलोपे दत्त पदवाच्यतावत् पूर्वपदलोपेन तन्नामता लोकप्रसिद्धेति। पुष्पाञ्जल्यादयोऽप्यत्र पु०

कुसुमात्मक न० कुसुममिवात्मा स्वरूपं यस्य कप्। १कुङ्कुमे हारा० तस्य सर्वाङ्गेनैव पुष्पाकारत्वात्तथात्वम्।

कुसुमाधिप पु० कुसुमेषु कुसुमप्रधानेषु वृक्षेषु अधिपः श्रेष्ठः सुगन्धित्वात्। चम्पकवृक्षे शब्दर०।

कुसुमाधिराज् पु० कुसुमेषु अधिराजते सुगन्धित्वात् राज–क्विप्। चम्पके त्रिका०।

कुसुमायुध पु० कुसुमानि आयुधान्यस्य। कामदेवे "कुसुमायुधपत्नि! दुर्लभः" "तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि" कुमा० पुष्पास्त्रकुसुमास्त्रादयोऽप्यत्र पु०

कुसुमाल पु० कोः पृथिव्याः सुमालः खन्यनभेदोऽस्य। चौरे हारा०। तस्य भूमिखनिकारित्वेन तत्सम्बन्धित्वात् तथात्वम्।

कुसुमासव न० कुसुमस्य तद्रसस्यासवम्। १ पौष्पे मधुनि, शब्दमाले० २ मद्ये च राजनि०। आसवशब्दे विवृतिः।

कुसुमेषु पु० कुसुमानि इषवोऽस्य। कामदेवे अमरः कुसुमशरशब्दे विवृतिः।

कुसुमोच्चय पु० कुसुमानामुच्चयः समूहो यत्र। १ स्तवके। [इत०। २ पुष्पसमूहे।

कुसुम्भ पु० कुस–उम्भ नि० गुणाभावः। (कुसुम) पुष्पप्रधाने वृक्षे अमरः। पुष्पादिरूपावयवपरत्वे न०। "कुसुम्भं मालिकाशाकं हल्लाकं पूतिकां तथा। भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगोऽद्विजः" लिखित० उशनाः। "कुसुम्भं वातलं कृच्छ्रं रक्तपित्तकफापहम्" भावप्र०। "कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो विदाहिभावादहितः कुसुम्भः" सुश्रु०। तस्य तैलगुणाः "कुसुम्भतैलमुष्णं गुरु स्वादु विदाहि च। चक्षुर्भ्यामहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम्" भावप्र०। सुश्रुते तु तत्तैलगुणाः सामान्यत उक्ता यथा "निम्बातसीकुसुम्भमूलकजीमूतकवत्सककृतवेधनार्ककम्पिल्लकहस्तिकर्णपृथ्वीकापीलुकरञ्जेङ्गुदीशिग्रुसर्षपसुवर्चलाविडङ्गज्योतिष्मतीफलतैलानि तीक्ष्णानि लघून्युष्णवीर्य्याणि कटूनि कटुविपाकानि सरान्यनिलकफकृमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगहराणि चेति"। "कुसुम्भशाकस्य सएव" (लिफलासवः) सुश्रुते तच्छाकगुणाद्युक्तम्। २कमण्डलौ अमरः। "छत्रकेशककुशः पाणौ दण्डी कुसुम्भवान्" मनुः। ३ स्वर्णे न० मेदि०।

कुसुम्भराग पु० इत०। कुसुम्भस्य तत्पुष्पस्य रागः, कुसुम्भस्येव राग इति वा। कुसुम्भपुष्पस्य १काषायरागे २दम्पत्योः रागभेदे च। स च सा०द०दर्शितः यथा "नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा। न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम्। तन्नीलीरागमाख्याति यथा श्रीरामसीतयोः। कुसुम्भरागं तत् प्राहुर्यदपैति च शोभते। मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते"।

कुसुम्भबीज न० इत०। (वरडा) पाश्चात्यभाषाप्रसिद्धे वरटाख्ये बीजे। यस्य तैलं कुसुम्भतैलम्।

कुसुरुविन्द पु० ऋषिभेदे येन "आजिघ्र कलशम्" इत्यादि मन्त्रो दृष्टः। यजु० ८।४२ वेददी० दृश्यः।

कुसू पु० कुस–कू। गण्डूपदे (केँचो) हेमच०।

कुसूल पु० कुस वा० ऊलच्। कुशूलशब्दार्थे भरतः।

कुसृति स्त्री कुत्सिता सृतिः सृ–गतौ भावे क्तिन्। १शाठ्ये अमरः २ इन्द्रजाले हेमच०। कुत्सिता सृतिराचारोऽस्य। ३दुर्वृत्ते त्रि० "कामादयो कुसृतयःखलयोनयश्च" भाग० ८।२३।६

कुस्तुभ पु० कुं पृथिवीं स्तुभ्नाति कु+स्तुभ मूल० क। १विष्णौ भरतः। २समुद्रे च शब्दचि०। तस्येदम् अण्। कौस्तुभ मणिभेदे तस्य विष्णुसम्बन्धित्वात् समुद्रोत्पन्नत्वाच्च तथात्वम्। कौस्तुभशब्दे विवृतिः।

कुसुन्दरी स्त्री० कुत्सिता सुन्दरी प्रा०स०। धन्याके भरतः

कुस्तुम्बुरु न० कुत्सितं तुम्बरु तुबि–अर्दने बा० उरु। जातित्वे ङीष्। धन्याके सि० कौ०।

कुस्त्री स्त्री कुगतिस०। कुत्सितायां स्त्रियां। तस्या भावः कर्म वा युवा० अण्। कौस्त्र तद्भावे तत्कर्म्मणि च न०।

कुस्म बुद्धिपूर्वकदर्थने चुरा० आत्म० सक० देवहासे अक० सेट्। कुस्मयते अचुकुस्मत नुड्व्यवधान इत्येके।

कुह विस्मापने अद० आत्म० सक०सेट्। कुहयते अचुकुहत, कुहयां बभूव आस चक्रे कुहकः कुहनम्।

कुह अव्य० किम्+अन्दर्थे ह किमः कुः। कस्मिन्नित्यर्थे "स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरम्" ऋ० २।१२।५। "क्व वह्निं कुह चित्सवः" ऋ० १।४६।८।छन्दसो-

नास्य प्रयोगः न लोके। कुहयति विस्माययति ऐश्वर्य्येण कुह– अच्। २कुवेरे पु० हेमच०। ३विस्मापके त्रि०।

कुहक न० कुह–वा० कुन्। १इन्द्रजाले असद्वस्तुनः सत्त्वेन बोधके व्यापारभेदे। “हैमैरपचैरहितैश्च तस्य मिथ्यास नित्यं कुहकोद्यतैश्च” भा० व० २२२अ०। “धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि” भाग० १,१,१, २वञ्चनायां स्त्री त्रिपका० नेत्त्वम्। इन्द्रजालं च माया व कुहका वापि भीषणा” भा०उ० ५४६१ श्लो०। ३नागभेदे पु०। “ततोऽधस्तान्महातले काद्रवेयाणां सर्पाणां नैकशिरसां क्रोधवशोनाम गणः कुहकतक्षककालियसुषेणादिप्रधाना महाभोगवन्तः” भाग० ५।२४। २९। “द्विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षको वा (मां) दशत्वलं गायत विष्णुगाथाः” भाग० १।१९।१४। परीक्षिदुक्तिः

कुहकस्वन पुंस्त्री० कुहकः विस्मापकः स्वनोऽस्य। कुक्कुटविहगे हेमच० स्त्रियां ङीष्। [ङीष्।

कुहकास्वर पुंस्त्री कुहकस्वनवत्। कुक्कुटे हारा० स्त्रियां

कुहक्क पु० “द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं ताले कुहक्कसंज्ञके” इति सङ्गीतदामोदरोक्ते तालभेदे।

कुहन न० ईषत् प्रयत्नेन हन्यते हन–कर्म्मणि वा अप्। १मृद्भाण्डे २काचपात्रे च मेदि० तयोरीषत्प्रयत्नेन हन्यमानत्वात्तथात्वम् कुत्सितमाचारेण हन्ति हन–अच्। ३ईर्षालौ त्रि० मेदि०। कुं पृथ्वीं हन्ति हन–अच्। ४मूषिके ५सर्पे च पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

कुहना स्त्री कुह–युच्। १दम्भचर्य्यायां मेदि० २लोभात् मिथ्येर्य्यापथकल्पनायाम् अमरः (दम्भेन व्रतध्यानमौनादौ भानुदीक्षितः) भावे ल्युट् विस्मायने न० स्वार्थे क अत इत्त्वम्। कुहनिका तत्रार्थे शब्दरत्ना०।

कुहर पु० कुं हरति हृ–अच् कुह–विस्मायने क तं राति रा–क वा। १नागभेदे मेदि०। २गह्वरे ३छिद्रे न० मेदि० “तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः कराः” प्रसन्नरा०। ४कर्णे ५कण्ठशब्दे ६गले ७समीपे च न० अजयपालः।

कुहरित न० कुहरयति कण्ठशब्दं करोति कुहर+करोत्यर्थे णिच्–भावे क्त। १पिकालापे मेदि०२रतध्वनौ च मेदि० ३शब्दमात्रे विश्वः

कुहलि पु० कु+हलि–इन्। १पूगपुष्पिकायां (पान) त्रिका०

कुहा स्त्री कुह–क। १कुत्भटिकायाम् २कटुक्यां च (कट्की) शब्दच०।

कुहु स्त्री कुह–बा० कु। कुहूशब्दार्थे हेमच०। “कोकिलानां कुहुरवैः सुखैः श्रुतिमनोहरैः” भा० आश्व० ७२४ श्लो०। कुहुकुहायते कुहूशब्दे वक्ष्यमाण भारतवाक्यम् कुहु+डाच् द्वित्व कुहुकुहायते।

कुहू स्त्री कुह–कू। नष्टेन्दुकलायामावास्यायाम्। “द्वे ह या अमावास्ये या पूर्व्वाऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति” श्रुतिः। व्यक्तमाह कालमा० व्यासः “दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता” अन्यत्रापि “तिथिक्षये सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता। चाङ्गल्येऽपि कुहूर्ज्ञेया वेदवेदाङ्गवेदिभिः”। तत्र श्राद्धाधिकारिभेदमाह तत्रैव जावालिः “अपराह्णद्वयाव्यापी यदि दर्शस्तिथिक्षये। आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्मता”। आदिशब्दात् स्त्रीशूद्रयोरपि ग्रहणम् यथाह तत्रैव लोगाक्षिः “सिनीवाली द्विजैः कार्य्या साग्निकैः पितृकर्मणि। स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्य्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः”। अत्र विशेषादिःकालमाधवीयादौ ज्ञेयः। २तदधिष्ठात्र्यां देवपत्न्याम् “सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति” नैरुक्ताः। सा च अङ्गिरसः सुता यथाह भाग० ४,१,२९। “श्रद्धा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः। सिनीवाली कुहूराका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा” भा०व०११७अ० तु अन्या अपि तत्कन्या आह यथा “देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता। भूतानामेव सर्व्वेषां यस्यां रागस्तदाऽभवत्। रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाङ्गिरसः सुता। यां कपर्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः। तनुत्वात् सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता। पश्यत्यर्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती। षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाहुर्महिष्मतीम्। महामखेष्वाङ्गिरसोदीप्तिमत्सु महामती। महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता। यां तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहुकुहायते। एकानंशेति यामाहुः कुहूमङ्गिरसः सुताम्।” विवृतमेतत् नीलकण्ठेन

“भानुमती सूर्य्ययुक्ता दिवसाभिमानिनीत्यर्थः। रात्रिमाह भूतानामिति सुषुप्तिकालत्वेन अमनायकत्वात्तस्यां रागोऽभवत् रागात् रागहेतुत्वात् सन्ध्याद्ये रागोपेतत्वाद्वा। कपर्दिनो रुद्रस्य सुतामिव सुतां चन्द्रकलां ललाटे धृतत्वात् दृश्यादृश्यरूपां तत्र हेतुः तनुत्वादिति तेन सूक्ष्मचन्द्रयुक्तत्वं लक्ष्यते चतुर्दशीयुक्तामावास्या सिनीवाली “या पूर्व्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा

सा कुहूरिति" श्रुतेः। अर्चिष्मती पूर्णचन्द्रोपेता शुद्ध-पौर्णमासी यस्यां भाभिर्ज्योत्स्नायामपि पश्यति रूपा-दिकमिति शेषः। सा चतुर्थी यस्यां हविर्भिर्देवता इज्यन्ते सा हविष्मती। प्रतिपद्युक्ता पौर्णमासी राका नाम पञ्चमी। पुण्यां प्रतार्हां मङ्घिष्मतीं नाम चतु-र्दशीयुक्तां पौर्णमासीम् अनुमतीं नाम "या पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतिर्योत्तरा सा राकेति" श्रुतेः। शुद्धाममावास्यामाह महामखेष्विति सोमयागादिषु दीप्तिमती अमावास्यायां हि दीक्षाकर्तुर्वर्धमानचन्द्रोऽप्य-दृश्यते पौर्णमास्यान्तु क्षीयमाणः अतो दीप्तिमत्त्वं दिनेषु यथा महामतीत्युच्यते। यतोऽत्र महान् महत्त्वान् वा अन्तर्हितो विद्यतेऽस्यामिति योगात् पूर्वपदस्याकारोन्ता-देश आर्षः। कुहूकुहूायते विस्मितो भवति यत्र कला अनंशा अस्यां यतो अनवथा यवागूरिति वदस्यार्थे नञ्। "योत्तरा सा कुहूरिति" श्रुतेः प्रतिपद्युक्ता अमावास्या कुहूरिति प्रसिद्धम्।"

"कुहूर्देवी सुकृतं विद्मना" अथ०७।४७।१। "कुहूर्देवानाम-मृतस्य पत्नी" अथ०७।४७।२। "सिनीवाली च कुहूश्च द्युतिः पुष्टिः प्रभावसुः। कीर्त्तिश्चैव लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिषेविरे" हरि०वं० २५ अ०। "अधमदे मतिरन्धियति भुवं, करगतैव गता यदियं कुहूः" "कुहूः हताऽक्ष्यत चन्द्रवैरिणी" नैषधम्

२कोकिलशब्दे तस्य शब्देन विज्ञायकत्वात्तथात्वम्। "उचरिति कुहूरवध्वनिभियाऽपतन्मूर्च्छिता" "स्वमपि चन्द्रविरोधिकुहूरवः" उद्भटः।

कुहूकण्ठ पुंस्त्री कुहूरिति शब्दः कण्ठे यस्य। कोकिले। शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीष्।

कुहूमुख पुंस्त्री कुहूरिति शब्दो मुखे यस्य। कोकिले त्रिका० स्त्रियां ङीष्। ६त०। प्रतिपद्युक्तामावास्याया मुखे न०।

कुहूरव पुंस्त्री कुहूरिति रवो यस्य. १कोकिले। कुहूशब्दा-दयोऽप्यत्र राजनि०स्त्रियां ङीष्। कर्म०।२कुहूरूपे शब्दे पु०।

कुहूल न० कुह—ऊलक्। सशल्यभूमिच्छिद्रे जटाध०

कुहेडी(ली) स्त्री ईदृत् हेडति वेष्टते नेत्रमध्यारोऽत्र हेड—वेष्टे इन् ङीप्। कुज्झटिकायां शब्दमाला डस्य ला वा। कुहेलीमप्यत्र त्रिका० स्वार्थे क। कुहेडि(लि) काऽपि तत्रार्थे।

कुह्वान न० ह्वे—भावे ल्युट् कुगतिस०। कुह्वितशब्दे "प्र-व्यक्तकुहूानैर्वचं वै न्यूत्यभिरुतः". भाग०१,१३,१४.

कू आर्तस्वरे तुदा०आत्म०सेट् कुटादि। कुवते अकुविष्ट चुकुवे।

कू शब्दे क्र्यादि० उभ० अक० सेट् प्वादि०। कुनाति कुनीते अकवीत् अकविष्ट। कुकाव चुकुवे। प्रनिकुनाति

कू स्त्री कू—क्विप्। पिशाच्याम् शब्दमा०।

कूकुद पु० कू शब्दे भावे क्विप् तस्याः कीर्त्तेः कुं भूमिं ददाति दा—क। "सत्कृतालङ्कृतां कन्यां योददाति स कूकुदः" इत्युक्ते कन्यादातरि अमरः। ककुदशब्दे विवृतिः

कूच पु० कु—चट् दीर्घश्च। १स्तने टित्त्वात् ङीप्। कूची २तूलिकायां चित्रलेखनसाधनद्रव्ये स्त्री उणादि० स्वार्थे क। कूचिकाप्यत्र स्त्री।

कूचवार पु० कूचं इवोच्चत देशे वृ—आधारे घञ्। १ग्राम-भेदे ततः सोऽभिजनोऽस्य ढक्। कौचवार्य्य पित्रादि क्रमेण तत्र वासिनि। २गोत्रभेदे पु० तस्यापत्यं विदा० अञ्। कौचवार तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

कूज अव्यक्तशब्दे भ्वा० प० अक० सेट्। कूजति अकूजीत्। "कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम्" रामा० "पुं-स्कोकिलोयन्मधुरं चुकूज" कुमा० "चुकूज कूले कलहंस-मण्डली" नैष०। "कूजितं राजहंसेन नेदं नूपुरशि-ञ्जितम्" विक्र०। "समोऽकूजने" पा०।

कूजित न० कूज—क्त। १पक्षिशब्दे २अव्यक्तशब्दे च "मधु-करनिकरकरम्बितकूजितकुञ्जकुटीरे" इति जयदेवः।

कूट अप्रदाने दानाभावे च चुरा०आत्म०सक०सेट्। कूटयते अचुकूटत—त। कूटयां—बभूव आस चकार चक्रे।

कूट दाहे मन्त्रणे प्रच्छादने च अद० चुरा० उभद० सक०सेट्। कूटयति ते अचुकूटत्—त। कूटयां बभूव आस चकार चक्रे

कूट पु० कूट—अच् यथार्थं कर्मादौ वञ्च वा। १अगस्त्यमुनौ शब्दरत्ना०। २गृहे पुंस्त्री शब्दरत्ना० ३निश्चले राशौ (ढेरी) "अन्नकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्वतोपमाः" रामा०। ४लौहमुद्गरे ५दम्भे ६मायायाम् "नैव धर्मेण सम्राज्यं नार्ज्जवेन नचौजसा। अतःकूटमधिष्ठाय हतं दुर्योधनेन वै" भा० श०१२६६। ७पर्वतशृङ्गे चित्र-कूटः त्रिकूटः। "अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते" भा०द्रो०१८अ०। ८तुच्छे ९हलावयवभेदे फाला-धारे १०यन्त्रभेदे (फाँद)"वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च वि-विधैस्तथा" रामा०। ११असत्ये कृत्रिमे च पुंन० मेदि०। "तुलामानप्रमाणानां कूटकर्माधकस्य च" मनुः। १२कैतवे "पापः कूटन्तु देवैः स्वयं विमलबुधिया" भाग०६,५,१०. १३तद्वति त्रि० "मन्त्रोद्धर्षिनस्य च कूटस्थार्चिराष्ट्रे च प्रेक्षण

धार्त्तराष्ट्रान् प्रति” भा० आ० १ अ०। “न कूटैरायुधैर्हन्यात् युध्यमानो रणे रिपून्” मनुः। १४अनृतवाक्ये पु० हेम०। यथार्थस्य वस्तुनः स्वरूपप्रच्छादनेन १५अयथार्थवस्तुप्रकाशने “नष्टानुशासनमधीत्य कृतं हि कूटे युक्तं समरे तु च्छद्मकस्य” भा० मौ० ११अ०। १६पुरद्वारि शब्दचि० “इयं कूटे मनुष्येन्द्र! गच्छता महती चमूः” भा० वि० ५४श्लो०। १७अग्रभागे “किरीटकूटोज्ज्वलितम् सहारं दीप्तकुण्डलम्” रामा०। “वज्रकूटाङ्कुशनिपातनेन विभीर्णकुक्षिः” भाग० ३,१९,२८, १८मिथ्याभूते त्रि० “द्विगुणा या न्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः” या० स्मृ०। १९निश्चले त्रि० कूटस्थः।

कूटक पु० कूट–स्वुन्। १सरलाख्यगन्धद्रव्ये शब्दमा० २कपर्दे त्रिका० ३फाले न० अमरः। कूट–संज्ञायां कन् ४पर्वतभेदे पु०। “त्रिकूटस्त्वृषभः कूटकः कोल्लः सह्यः” इत्यादि भा० ५,१९,१७,

कूटकृत् त्रि० कूटं करोति कृ–क्विप्। १कृत्रिमनामादिकारके २कितवे च “कूटकृत् तुलामानयमानानां कूटकृत् क्रयस्य च” मनुः ३कायस्थे पु० ४शिवे पु० त्रिका०। [राजनि०

कूटज पु० कूटाज्जायते जन–ड। कूटज वृक्षे (कुडची)

कूटकार्षापण पु० कर्म०। मिथ्याभूतरौप्यादिमुद्रायाम्

कूटपूर्व पु० हस्तिनां त्रिदोषजे ज्वरे त्रिका०।

कूटपालक पु० कूटं स्तूपकोषं पालयति पालि–ण्वुल्। १कुलाले अभेदोपचारात् तत्साधने २कलसादिपाकस्थाने (पोयान)

कूटयन्त्र न० कर्म०। (फान्द) आमिषादिद्रव्यम् दत्त्वा मृगादि बन्धनार्थे यन्त्रभेदे अमरः।

कूटशाल्मलि त्रि० कर्म०। १शाल्मलिभेदे अम०। २कण्टशाल्मली। “कूटशाल्मलिकोष्णः कफवातज्वरापहः। भेदनः प्लीहजठरयकृद्गुल्मविषापहः। भूतानाहविबन्धाश्मरीशूलकफापहः” भावप्र० गदु्धा उक्ताः।

कूटसंक्रान्ति स्त्री कूटा मिथ्याभूता तद्दिनस्नानाद्यनङ्गत्वात् संक्रान्तिः। “अर्द्धरात्रे अतीते तु यदा संक्रमते रविः। सा ज्ञेया कूटसंक्रान्तिर्मुनिभिः परिकीर्त्तिता” ज्यो० उक्तो रवेरर्द्धरात्रोपरिराश्यन्तरसञ्चारे तस्याः कूटत्वञ्च तद्दिने स्नानदानाद्यनङ्गत्वात्। यथा “अर्द्धरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदि दृश्यते। पूर्वं व्रतादिकं कुर्यात् परेद्युः स्नानदानयोः” भुजबलभीमः। “परदिवसीयस्नानाद्यर्थं पूर्वदिने उपवासः कार्य्य इत्यर्थः” मला०त०रघु०।

कूटसाक्षिन् त्रि० कर्म०। मिथ्याभिधायिनि साक्षिणि “न ददाति तु यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः। स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि” या० स्मृ०। तस्य भावः ष्यञ्। कौटसाक्ष्य मिथ्यासाक्ष्यदाने। तस्योपपातकं “कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः” इति मनुनोपपातकमध्ये तस्य गणितत्वात्

कूटस्थ त्रि० कूटोऽयोघनवत् निश्चलं यथा तथा वा तिष्ठति स्था–क। १एकरूपतया सर्वकालस्थायिनि परिणामादिशून्ये “अविनाशतया देहद्वयावच्छिन्नचेतनः। कूटवन्निर्विकारत्वात् स्थितः कूटस्थ उच्यते” इत्युक्तलक्षणे २परमात्मनि पु०। ३व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये न० राजनि०।

कूटागार न० कर्म०। १द्यूतागारे, २चन्द्रशालिकायाम्, च (चिलेकोठा) ३क्रीडागृहे च त्रिका०

कूटायुस् कूटमायुरस्य। गुग्गुलुवृक्षे त्रिका०।

कूटायुध न० कर्म०। अन्तर्निहितखड्गे बहिःकाष्ठादिमये शस्त्रभेदे शब्दचि०

कूटार्थभाषा स्त्री कूटार्थस्य कल्पितार्थस्य भाषा कथा। प्रबन्धकल्पनाख्यायां कथायाम् शब्दरत्ना०। भाषणिनि। कूटार्थभाषिन् कल्पितार्थवक्तरि स्त्रियां ङीप्

कूड घनीभावे अक० भक्षणे सक० पर० तुदादि० सेट्। कूडति अकूडीत्। चुकूड। प्रनिकूडति

कूड्य न० कूड–यत्। कुड्यशब्दार्थे शब्दरत्ना०।

कूण आभाषे सङ्कोचे च अद० चुरा० उभ० सक० सेट्। कूणयति–ते अचुकूणत् त। कूणयाम्–बभूव आस चकार चक्रे। [कूणितम् कूणिः प्रनिकूणयति

कूण सङ्कोचे चुरा० आत्म० अक० सेट्। कूणयते अचुकूणत।

कूणि त्रि० कूण–इन्। रोगादिना सङ्कुचितकरादौ जने

कूणिका स्त्री कूण–ण्वुल्। वीणाप्रभृत्यवयवशलाकायां हेमच०

कूदर पुंस्त्री “माहिष्यात्करणीयैश्च मनोः प्रथमवासरे। कुत्सिते चोदरे जातः कूदरस्तेन कीर्त्तितः” ब्रह्मवै० उक्ते १जातिभेदे स्त्रियां ङीप् “तदशौचं विप्रतल्पं पतितोऽत्र दोषतः। सद्यः कोटकसंसर्गादपमोच्यते” …

कूद्दाल पु० कुद्दाल+पृषो०। उद्दालवृक्षे रत्नमाला।

कू(कु)प दौर्बल्ये अद० चुरा० उभ० अक० सेट्। कू(कु)पयति–ते अचुकू(कु)पत् त। कू(कु)पयां बभूव आस चकार चक्रे।

कूप पु० ईषत् आपो यत्र अच् समा०, कुवन्ति मण्डूकाः अस्मिन् कु–पक् दीर्घश्च वा। १खनामख्याते

जलाधारे, अमरः तज्जलगुणं भावप्र० उक्तं यथा। "भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः। बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात् तदम्भः कौपमुच्यते। कौपं पयोयदि स्याद् त्रिदोषघ्नं हितं लघु। तत् क्षारं कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत् परम्"। कूपस्येदम् अण्। कौप तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरताः कौपीरपः पास्यति" काव्य०। कूपादिकरणकर्त्रादिकम् जलाश०त० "सेतुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये। तडागकूपकर्त्तारो मुच्यन्ते ते तृषाभयात्" आदित्य पु०। "अथ कूपकर्त्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतार्द्धं विनश्यति" विष्णुः। तत्प्रवृत्ते जलकूपादुत्थिते। "तडागकूपकर्त्तारस्तथा कन्याप्रदायिनः। छत्रोपानहदातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः" विष्णु ध०। "यो वापीमथ वा कूपं देशे तोयविवर्जिते। खानयेत् स दिवं याति बिन्दौ बिन्दौ शतं समाः" नन्दि पु० "कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च। पुनः संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम्" विष्णुः "संस्कारविधौ "अजले जलमुत्पाद्य इति वचनात् जलशून्यदेशखनन एव प्रतिष्ठा न तु पङ्कोद्धारमात्रे। "प्रासादेष्वेवमेव स्यात् कूपवापीषु मन्यते" जलाश० त० धृत वचनाच्च तत्र वास्तुयागः कार्य्यः। तज्जलञ्च "शीतकाले भवेदुष्णं ग्रीष्मकाले च शीतलम्। वसन्ते तु प्रशस्तं स्यात् कालभेदात् गुणत्रयम्" राजवल्लभः "प्रेक्षादि० चतुरर्थ्याम् इनि। कूपिन् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्। २गर्त्ते उणादिकोषः।

कूपक पु० कूपे गर्त्ते कायति कै–क। १नौकायाम् गुणाकर्षणयन्त्रकूपे स्तम्भे (मास्तुल) २नदीमध्यस्थवृक्षे ३तथाभूतपर्वते च उज्ज्व०। कूप+स्वार्थे क। ४कक्षाण्डे मेदि०। ५तैलादिस्थापनपात्रभेदे (कूपा) ६कुकुन्दरे ७उदपाने दक्षिणायाम् मेदि०। ततः प्रेक्षादि० चतुरर्थ्याम् इनि। कूपकिन् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कूपकच्छप पु० कूपे एवान्धत्व सञ्चारशून्यः कच्छप इव पात्रेसमि० ग०। अल्पविद्याभिज्ञतया निन्दनीये कूपमण्डूकवदहंकारवति। युक्तारोहा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "अयुक्तो कूपमण्डूकि! तवैतावति कः श्रमः" भट्टिः।

कूपखा त्रि० कूपं खनति खन–वेदे विट् डा च। कूपखनके।

कूपज पु० कूप इव जायते जन–ड। रोमकूपे शब्दचि०

कूपद् अव्य० कूप–बा० अदि। मन्त्रे प्रशंसायाञ्च सङ्क्षि०

कूपाङ्ग(ङ्क) पु० कूपाकारोऽङ्गचिह्नं कूपाकारमङ्गं वाऽस्मिन्। रोमाञ्चे शब्दरत्ना०।

कूपार पु० कुं पृथिवीं पिपर्त्ति पूरयति अच् पूर्वदीर्घः। समुद्रे अमरटीका पृषो० कुपारोऽप्यत्र।

कूपी स्त्री कूप–इन् ङीप्। (कुपी) ख्याते पात्रभेदे शब्दचि०

कूप्य त्रि० कूपे भवादि यत्। कूपभवादौ। "शन्नः सन्त्विया आपः शमनः सन्तु कूप्याः" स्नानमन्त्रः। "कूप्याः" कात्या० १५,४,३०,

कूम न० कोः पृथ्व्या उपमा कान्तिः यतः। सरोवरे जटाधरः।

कूमनस् त्रि० कुत्सितं मनोऽस्य "ऋचि तुनुघेत्यादिना" पा० ऋचि पूर्वदीर्घः। कुत्सितमनस्के। लोके तु कुस्वादि कुमना इत्येव

कूर पुंन० वेज–भावे क्विप् ऊः कौ भूमौ ऊवं वयनं राति रा–क जस्य रः। भक्ते हलायुधः

कूर्च पुंन० कुर्च्यते कुर–चट् नि० दीर्घः। १भ्रुवोर्मध्ये स्थिते लोमोद्गमे, अमरः २श्मश्रुणि, ३कैतवे, मेदि०४दम्भे ५मयूरपुच्छे ६कूर्मकटौ ७अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्थोपरिभागे ९शीर्षे, शब्दचि०८आसनभेदे, तन्त्रोक्ते १०बीजभेदे (हूं) च। कूर्चबीजम् हूमित्येव। "ईशानः सेन्दुवामश्रवणपरिगतो बीजमन्यन्महेशि! द्वन्द्वं ते मन्दचेता यदि जपति जनो वारमेकं कदाचित्" इति कर्पूरस्तवे तदुद्धारः। "वर्गाद्यं वह्निसंस्थं विधुरतिवलितं तत्त्रयं कूर्चयुग्मम्" तत्रैव। भैरवतन्त्रे "कालीबीजद्वयं देवि! दीर्घं हुङ्कारमेव च। त्र्यक्षरी सा महाविद्या चामुण्डा कालिका स्मृता"। ११कठिने त्रि०। १२विकत्थने हेमच०। १३मलापकर्षणार्थे (कूँचि) ख्याते पदार्थे "ततः समर्पयेत् कूर्चं उशीरादिविनिर्म्मितम्। मलापकर्षणाद्यर्थं शीतकर्ष कूर्चकस्थितः" "उशीरकूर्चकं दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते। दत्त्वा गोबालजं कूर्चं सर्वान् तापान् व्यपोहति। दत्त्वा चामरजं कूर्चं प्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम्" नरसिं० पु०। तत्रासनभेदे "त्रिं मृदुं परिस्तज्य कूर्चे न्यभाक्षीत्" शत०ब्रा० "स्वयात् मृदुं परिस्तज्य कूर्चे न्यभाजीयम्" शत०ब्रा०११,२,५,२,"कुशानाञ्च कूर्चमध्वर्य्यवे संस्तृणन्ति" कात्या०श्रौ०सू० "स्नात्वा कूर्चेन शौचर्द्धः" भा० आनु० २०८२श्लो० स्वार्थे क। तत्रार्थे "अङ्गुल्या वा दन्तधावन कूर्चकेनापनयेत्" सुश्रु० कश्यपे इति। कूर्चकिन्

स्त्वपाकारयुक्ते त्रि० । "कूर्चकिनोऽम्बलरसपरिदाहा" सुश्रु०सूत्रा० अप् कूर्चकः । श्मश्रुयुक्ते त्रि० । ३अपस्थगयो कच्छपशब्दे विवृतिः

कूर्चशिरस् न० ६त० । पादस्कन्धे (गुडगुडा) "बाहुमर्माणि तु क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोमणिबन्धेन्द्रवस्तिकूर्पराणि" सुश्रु० ।

कूर्चशीर्ष न० कूर्चं श्मश्रु तदस्य शीर्षमस्य वा कप् । १नारिकेले शब्दचि०। २जीवके अष्टवर्गान्तर्गते ओषधिभेदे राजनि०।

कूर्चशेखर पु०कूर्चं श्मश्रु इव शेखरमस्य। नारिकेले राजनि०

कूर्चामुख पु०विश्वामित्रवंशजे ऋषिभेदे । "लीलाक्षो नारदश्चैव तथा कूर्चामुखः स्मृतः" भा०अनु०४अ०। तद्वंशोक्तौ

कूर्चिका स्त्री कूर्चस्तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन् । क्षीरविकृतिभेदे सा च द्विविधा दधिकूर्चिका तक्रकूर्चिका च ।"दध्ना सह च यत् पक्वं क्षीरं सा दधिकूर्चिका । तक्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत् तक्रकूर्चिका" भरतः । "दधितक्रकूर्चिकामस्तुमौरिकेत्यादि" । "ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका । तक्राल्लघुतरो मस्तुः कूर्चिका दधितक्रजः" सुश्रुते तद्गुणा उक्ताः । "कूर्चिका विकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः । विदाहोत्क्लेशजनना रूक्षा दृष्टिप्रदूषणा" सुश्रु० ।

कूर्द क्रीडायां कुर्दवत् ।

कूर्दन न० कूर्द—भावे ल्युट् खेलायाम् (कोँदा) अमरः

कूर्दनी स्त्री कूर्द्यतेऽत्र आधारे ल्युट् ङीप् । चैत्रपूर्णिमायां त्रिका० । तत्र हि जनाः कूर्दनोत्सवं कुर्वन्ति

कूर्प पु० कुरं पाति पा—क दीर्घः । भ्रुवोर्मध्ये हेमा०

कूर्पर पु० कुर्परवत् । तदर्थे ।

कूर्पास पु० कुर्पासवत् । तदर्थे । स्वार्थे क । तत्रार्थे

कूर्म पुं स्त्री०कुत्सितः ऊर्मिर्वेगो यस्य पृषो०। १कच्छपे, अमरः स्त्रियां टाप् । तल्लक्षणं वृ०सं०६४अ०यथा "स्फटिकरजतवर्णो नीलराजीविचित्रः कलशसदृशमूर्तिश्चारुवंशश्च कूर्मः । अरुणसमवपुर्वा सर्षपाकारचित्रः सकलनृपमहत्त्वं मन्दिरस्थः करोति । अञ्जनभृङ्गश्यामवपुर्वा बिन्दुविचित्रोऽव्यङ्गशरीरः । सर्पशिरा वा स्थूलगलो यः सोऽपि नृपाणां राष्ट्रविवृद्ध्यै । वैदूर्यत्विट् स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो गूढच्छिद्रश्चारुवंशश्च शस्तः । क्रीडावाप्यां तोयपूर्णे मणौ वा कार्यः कूर्मो मङ्गलार्थं नरेन्द्रैः" ।

"दर्शितेन्द्रः स्मृतः कूर्मो भिन्नाञ्जनसमप्रभः" शा०ति०टी०

उक्ते २देहस्थे वायुभेदे । ३भगवदवतारभेदे कमठशब्दे १६८०पृ० विवृतिः । ४मुद्राभेदे तत्स्वरूपं तन्त्रसारे यथा "वामहस्तस्य तर्जन्यां दक्षिणस्य कनिष्ठया । तथा दक्षिणतर्जन्यां वामाङ्गुष्ठेन योजयेत् । उन्नतः दक्षिणाङ्गुष्ठः वामस्य मध्यमादिकः । अङ्गुलीर्योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च । वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमानामिके तथा । अधोमुखे च ते कुर्याद्दक्षिणस्य करस्य च । कूर्मपृष्ठसमं कुर्याद्दक्षपाणिञ्च सर्वतः । कूर्ममुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्मणि" ।

कूर्मचक्र न० कूर्माकारं चक्रम् । १तन्त्रोक्ते ग्राह्यमन्त्रशुभादिसूचके कूर्माकारे चक्रभेदे । तत्स्वरूपादि रुद्रयामले उक्तं यथा

"कूर्मचक्रं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभफलात्मकम् । यत् ज्ञात्वा सर्वशास्त्रार्थं जानाति पण्डितोत्तमः । अभेद्यं भेदकं चक्रं मृत्युच्छादरपूर्वकम् । कूर्माकारं महाचक्रं चतुष्पादसमाहृतम् । तुण्डे स्वरान्, दक्षपादे कवर्गं, वामपादके । चवर्गं, कीर्त्तितं पश्चात् अधःपादे टवर्गकम् । तदधस्तु तवर्गः स्यादुदरे च पवर्गकम् । यशान्तं हृदये प्रोक्तं सहान्तं पुच्छमध्यके । लाङ्गूले शक्रबीजञ्च(क्ष) अकारं शिरमध्यके । विलिख्य गणयेन्मन्त्री चक्राकारं मनोपहम् । स्वरे लाभः कवर्गे श्रीश्चवर्गे च विच्छेदः । टवर्गे राजपदवी तवर्गे धनवान् भवेत् । उदरे सर्वनाशः स्यात् हृदये बहुदुःखभाक् । पृष्ठे च सर्वसन्तापः लाङ्गूले मरणं ध्रुवम् । वैष्णवे पुच्छदेशे तु दुःखञ्च वामपादके । विरुद्धदयलाभे तु न कुर्यान्मन्त्रचिन्तनम् । विरुद्धैके धर्मनाशो युग्मदोषे च मारणम् । यत्र देशाचरस्त्वास्ति तत्र चैव तु वर्णकम् । विरुद्धञ्च त्यजेन्मन्त्रमन्यमन्त्रं विचारयेत् । पृथक् द्दोमे यदि भवेत् वर्णमाला महेश्वर ! । यदि तत् कौलभावः स्यात् तत् सौख्यं नापि यच्छति । विभिन्नेऽपि दोषश्चेद् शुभमन्त्रञ्च संत्यजेत् । इति ते कथितं देव ! इष्टानिष्टफलप्रदम् । ये शोधयन्ति चक्रन्तु मन्त्रसिद्धिप्रदं शुभम्" ।

२जपाङ्गदेशभेदसूचके चक्रभेदे तत्स्वरूपं तन्त्रसारे उक्तं यथा "दीपस्थानं समाश्रित्य जप्तं कर्म फलप्रदम् । दीप्यते पुरुषो यत्र दीपस्थानं तदुच्यते । चतुरस्रां भुवं कृत्वा कोष्ठानां नवकं लिखेत् । पूर्वकोष्ठादि विलिखेत् सप्तवर्गानुक्रमात् । लक्षबीजं मध्यकोष्ठे स्वरान् युग्मक्रमाल्लिखेत् । दिक्षु पूर्वादितो यत्र चेत्ता-

व्यवहारसंस्थितिः । मुखं तत्तस्य जानीयात् कुक्षावुभयतः स्थितौ । कोष्ठे कुक्षी उभे पादौ द्वे शिष्टे पुच्छमीरितम् । क्रमेणानेन विभजेत् मध्यस्थमपि भागतः । मुखस्थो लभते सिद्धिं करस्थः स्वस्थजीवनः । उदासीनः कुक्षिसंस्थः पादस्थो दुःखमाप्नुयात् । पुच्छस्थः पीड्यते मन्त्री बन्धनोच्चाटनादिभिः । कूर्म्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्रिणां सिद्धिदायकम्" पिङ्गलायाम् "कूर्म्मचक्रमविज्ञाय यः कुर्य्याज्जपयज्ञकम् । तस्य यज्ञफलं नास्ति सव्वानर्थाय कल्पते" ।
३ ज्योतिषोक्ते नक्षत्रभेदेन देशभेदानां शुभाशुभज्ञापके कूर्म्माकारे चक्रे च तच्चक्ररूपम् ज्यो॰ त॰ यथा
"प्राङ्मुखो भगवान् देवः कूर्म्मरूपी व्यवस्थितः । आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेदं यथाक्रमम्" । तत्र नक्षत्रन्यासक्रमः "मध्यप्रागग्नियाम्यादि कृत्तिकादित्रयत्रयैः । क्रूरवेधयुतैस्तैस्तु पीड्यन्ते तन्निवासिनः" । तत्र वेधो यथा "पूर्वापरे भवेद्वेधो वेधश्चोत्तरदक्षिणे । ईशानराक्षसे वेधो वेध आग्नेयमारुते । ताराचयान्वितं तत्र सौरिं यत्नेन चिन्तयेत्"। तत्र वेधादिजन्यदोषाः "कृतिसङ्घिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः । स्वचक्रं परचक्रञ्च वर्द्धन्ते सम्भवन्ति च । एवं देशगृहग्रामक्षेत्रनामवशो वदेत् । तथाच यत्र नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनाभसाः । दृश्यन्ते समकोत्पाताः स्वां दिशं तत्र पीडयेत् । सौरिर्वक्राधिको दुष्टः, स्वल्पवीर्य्यः शुभावहः । एकदा पीडयेद्यत्र भानुजः कूर्म्मचक्रके । तत्र स्थाने महाविघ्नो जायते नात्र संशयः । दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं शान्तिपौष्टिकम् । कूर्म्मदेशभेदाश्च कूर्म्मविभागशब्दे दृश्याः

कूर्म्मपुराण न॰ कूर्म्मेण भाषितं पुराणम् । व्यासप्रणीतेषु अष्टादशसु महापुराणेषु पञ्चदशे पुराणे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च शब्दा॰ दर्शिता यथा
"श्रीब्रह्मोवाच । शृणु वत्स ! मरीचे ! ऽद्य पुराणं कूर्म्मसंज्ञितम् । लक्ष्मीकल्पानुचरितं यत्र कूर्म्मवपुर्हरिः । धर्म्मार्थकाममोक्षाणां माहात्म्यञ्च पृथक् पृथक् । इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन प्राहर्षिभ्यो दयाधिकम् । तत् सप्तदशसाहस्रं सचतुःसंहितं शुभम् । यत्र ब्राह्म्या (संहितया) पुरा प्रोक्ता धर्म्मा नानाविधा मुने ! । नानाकथाप्रसङ्गेन नृणां सद्गतिदायकाः" । तत्पूर्व्वभागे "तत्र पूर्वविभागे तु पुराणोपक्रमः पुरा । लक्ष्मीप्रद्युम्नसंवादः कूर्म्मर्षिगणसङ्कथा । वर्णाश्रमाचारकथा जगदुत्पत्तिकीर्त्तनम् । कालसङ्ख्या समासेन लयान्ते स्तवनं विभोः । ततः सङ्क्षेपतः सर्गः शाङ्करं चरितं तथा । सहस्रनाम पार्व्वत्या योगस्य च निरूपणम् । भृगुवंशसमाख्यानं ततः स्वायम्भुवस्य च । देवादीनां समुत्पत्तिर्दक्षयज्ञाहतिस्ततः । दक्षसृष्टिकथा पश्चात् कश्यपान्वयकीर्त्तनम् । आत्रेयवंशकथनं कृष्णस्य चरितं शुभम् । मार्कण्डकृष्णसंवादो व्यासपाण्डवसंकथा । युगधर्म्मानुकथनं व्यासजैमिनिकी कथा । वाराणस्याश्च माहात्म्यं प्रयागस्य ततः परम् । त्रैलोक्यवर्णनञ्चैव वेदशाखानिरूपणम्" तदुत्तरभागे "उत्तरेऽस्य विभागे तु पुरा गीतेश्वरी ततः । व्यासगीता ततः प्रोक्ता नानाधर्म्मप्रबोधिनी । नानाविधानां तीर्थानां माहात्म्यञ्च पृथक् ततः । नानाधर्म्मप्रकथनं १ब्राह्मीयं संहिता स्मृता । अतः परं २भागवती संहितार्थनिरूपणे । कथिता यत्र वर्णानां पृथग्वृत्तिरुदाहृता" । तदुत्तरभागे भगवत्याख्यद्वितीयसंहितायाः पञ्चसु पादेषु "पादेऽस्याः प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां व्यवस्थितिः । सदाचारात्मिका वत्स ! भोगसौख्यविवर्द्धिनी । द्वितीये क्षत्रियाणान्तु वृत्तिः सम्यक् प्रकीर्त्तिता । यया त्वाश्रितया पापं विधूयेह व्रजेद्दिवम् । तृतीये वैश्यजातीनां वृत्तिरुक्ता चतुर्विधा । यया चरितया सम्यक् लभते गतिमुत्तमाम् । चतुर्थेऽस्यास्तथा पादे शूद्रवृत्तिरुदाहृता । यया सन्तुष्यति श्रीशो नृणां श्रेयोविवर्द्धनः । पञ्चमेऽस्यास्ततः पादे वृत्तिः सङ्करजन्मनाम् । यया चरितयाप्नोति भाविनीमुत्तमां गतिम् । इत्येषा पञ्चपाद्युक्ता द्वितीया संहिता मुने ! । तृतीयात्रोदिता ३सौरी नृणां कामविधायिनी । षोढा षट्कर्म्मसिद्धिं सा बोधयन्ती च कामिनाम् । चतुर्थी ४वैष्णवी नाम मोक्षदा परिकीर्त्तिता । चतुष्पदी द्विजादीनां साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणी । ताः क्रमात् षट्चतुर्द्वि सहस्राः परिकीर्त्तिताः" । तत्फलश्रुतिः "एतत् कूर्म्मपुराणन्तु चतुर्वर्गफलप्रदम् । पठतां शृण्वतां नृणां सर्व्वोत्कृष्टगतिप्रदम् । लिखित्वैतत्तु यो भक्त्या हेमकूर्म्मसमन्वितम् । ब्राह्मणायायने दद्यात् स याति परमां गतिम्" । तच्च पुराणम् तामसं "ब्राह्मं कौर्म्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च । आग्नेयञ्च षडेतानि तामसानि निबोधत" पाद्मोत्तरख॰ ४३ अ॰ ।

कूर्म्मविभाग पु॰ कूर्म्मस्य तद्रूप भगवद्वपुषः विभागोऽत्र ।

वराह मिहिरोक्ते नक्षत्रभेदेन देशविशेषाणां शुभाशुभबोधके चक्रभेदे स च वृ० सं० १४ अध्यायः । यथा

"नक्षत्रत्रयवर्गैराग्नेयाद्यैर्व्यवस्थितैर्नवधा । भारतवर्षे मध्यात् प्रागादि विभाजिता देशाः । १भद्रारिमेदमाण्डव्यसाल्वनीपोज्जिहानसङ्ख्याताः । मरुवत्सघोषयामुनसारस्वतमत्स्यमाध्यमिकाः । माथुरकोपज्योतिषधर्मारण्यानि शूरसेनाश्च । गौरग्रीवोद्देहिकपाण्डुगुडाश्वत्थपाञ्चालाः । साकेतकङ्ककुरुकालकोटिकुकुराश्च पारियात्रनगः । औदुम्बरकापिष्ठलगजाह्वयाश्चेति मध्यमिदम् १।४।५। अथ २पूर्वस्यामञ्जनवृषभध्वजपद्ममाल्यवद्गिरयः । व्याघ्रमुखसुह्मकर्वटचान्द्रपुराः शूर्पकर्णाश्च । खसमगधशिबिरगिरिमिथिलसमतटोड्राश्ववदनदन्तुरकाः । प्राग्ज्योतिषलौहित्यक्षीरोदसमुद्रपुरुषादाः । उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठाः । एकपदताम्रलिप्तककोशलका वर्धमानश्च ६।७।८ । आग्नेय्यां ३दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गाः । शौलिकविदर्भवत्सान्ध्रचेदिकाश्चोर्ध्वकण्ठाश्च । वृषनालिकेरचर्मद्वीपा विन्ध्यान्तवासिनस्त्रिपुरा । श्मश्रुधरहेमकूटव्यालग्रीवा महाग्रीवाः । किष्किन्धकण्टकस्थलनिषादराष्ट्राणि पुरिकदाशार्णाः । सह नग्नपर्णशबरैराश्लेषाद्ये ८।१०।११। त्रिके देशाः । अथ दक्षिणेन ४लङ्का कालाजिनसौरिकीर्णतालिकटाः । गिरिनगरमलयदर्दुरमहेन्द्रमालिन्द्यभरुकच्छाः । कङ्कटकङ्कणवनवासिशिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः । आकरवेणावन्तकदशपुरगोनर्दकेरलकाः । कर्णाटमहाटविचित्रकूटनासिक्यकोल्लगिरिचोलाः । क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्यो रिष्यमूकश्च । वैदूर्यशङ्खमुक्तात्रिवारिचरधर्मपट्टनद्वीपाः । गणराज्यकृष्णवेल्लूरपिशिकशूर्पाद्रिकुसुमनगाः । तुम्बवनकार्मणेयकयाम्योदधितापसाश्रमा ऋषिकाः । काञ्चीमरुचीपट्टनचेर्यार्यकसिंहला ऋषभाः । बलदेवपट्टनं दण्डकावनतिमिङ्गिलाशना भद्राः । कच्छोऽथ कुञ्जरदरी सताम्रपर्णीति विज्ञेयाः १२।१३।१४। नैरृत्यां दिशि देशाः पह्लवकाम्बोजसिन्धुसौवीराः । वडवामुखारवाम्बष्ठकपिलनारीमुखानर्ताः । फेनगिरियवनमाकरकर्णप्रावेयपारशवशूद्राः । बर्बरकिरातखण्डक्रव्याशाभीरचञ्चूकाः । हेमगिरिसिन्धुकालकरैवतकसुराष्ट्रबादरद्राविडाः । स्वात्याद्ये भत्रितये १५।१६।१७। ज्ञेयश्च महार्णवोऽत्रैव । अपरस्यां ६मणिमान् मेघवान् वनौघः क्षुरार्पणोऽस्तगिरिः । अपरान्तकशान्तिकहैहयप्रशस्ताद्रिवोक्काणाः । पञ्चनदरमठपारततारक्षितिजृङ्गवैश्यकनकशकाः । निर्मर्यादा म्लेच्छा ये पश्चिमदिक्स्थितास्ते च १८।१९।२०। दिशि ७पश्चिमोत्तरस्यां माण्डव्यतुषारतालहलमद्राः । अश्मककुलूतलहडस्त्रीराज्यनृसिंहवनखस्थाः । वेणुमती फल्गुलुका गुरुहा मरुकूचचर्मरङ्गाख्याः । एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च २१।२२।२३। उत्तरतः ८कैलासो हिमवान्वसुमान् गिरिर्धनुष्मांश्च । क्रौञ्चो मेरुः कुरवस्तथोत्तराः क्षुद्रमीनाश्च । कैकयवसातियामुनभोगप्रस्थार्जुनायनाग्नीध्राः । आदर्शान्तर्द्वीपित्रिगर्ततुरगाननाश्वमुखाः । केशधरचिपिटनासिकदासेरकवाटधानशरधानाः । तक्षशिलापुष्कलावतकैलावतकण्ठधानाश्च । अम्बरमद्रकमालवपौरवकच्छारदण्डपिङ्गलकाः । माणहलहूणकोहलशीतकमाण्डव्यभूतपुराः । गान्धारयशोवतिहेमतालराजन्यखचरगव्याश्च । यौधेयदासमेयाः श्यामाकाः क्षेमधूर्ताश्च २४,२५,२६, । ऐशान्यां ९ मेरुकनष्टराज्यपशुपालकीरकाश्मीराः । अभिसारदरदतङ्गणकुलूतसैरिन्ध्रवनराष्ट्राः । ब्रह्मपुरदार्वडामरवनराज्यकिरातचीनकौणिन्दाः । भल्लापलोलजटासुर कुनठखसघोषकुचि(चि)काख्याः । एकचरणानुविश्वाः सुवर्णभूर्वसुवनं दिविष्ठाश्च । पौरवचीरनिवसनत्रिनेत्रमुञ्जाद्रिगन्धर्वाः २७।१।२। वर्गैराग्नेयाद्यैः क्रूरग्रहपीडितैः क्रमेण नृपाः । पाञ्चालो मागधिकः कालिङ्गश्च क्षयं यान्ति । आवन्तोऽथानर्तो मृत्युं चायाति सिन्धुसौवीरः । राजा च हारहौरो मद्रेशोऽन्यश्च कौणिन्दः"।

कूर्मपृष्ठ न० कूर्मस्य पृष्ठमिव । १शरावे २अम्लानवृक्षे च पु० शब्दच० । ६त० । कूर्मस्य पृष्ठे न०

कूर्मराज पु० कूर्माणां राजा अदन्तत्वात् टच् समा०, कूर्मरूपेण राजते राज–अच् वा । कूर्मरूपे भगवदवतारे जटा० । "पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः" महना० । २कूर्माणां श्रेष्ठे च

कूल आवृतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । कूलति अकूलीत् चुकूल प्रतिकूलति कूलम् । "तासां प्राजमानो योनिमकूलयत्" शत० ब्रा० ४९ ।

कूल न० कूलति आवृणोति जलप्रवाहम् कूल–अच् । नद्यादेस्तीरे । "नदीकूलं यथा वृक्षः" मनुः "नदीवोभयकूलभाक्" रघुः । "दुकूल कूले कलहंसमण्डली" नैष० । कर्मणि घञर्थे क । २स्तूपे ३तडागे ४सैन्यपृष्ठे च विश्वः

इयनिति "कूलायकूलेषु विलुठ्य ते हताः" नैष०। "कूलाय कूलेषु नीडान्तिकेषु" मल्लि०। बलादि० अस्त्यर्थे वा मतुप् मस्य वः। कूलवत् पक्षे इनिः कूलिन्। तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। ततः भूमा० सौवीरे सम्बन्धिन्यर्थे वुञ्। कौलक कूलसम्बन्धिनि सौवीरे त्रि०। [२स्तूपे मेदि०।

कूलक न० कूल+ण्वुल्। १तीरे विश्वः। कूल+स्वार्थे क।

कूलङ्कष त्रि० कूलं कषति व्याप्नोति कष–खश् मुम् च। कूलव्यापके। "कूलङ्कषौघाः सरितस्तथाऽपराः" माघः। "कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतरुञ्च" शकुन्तला।

कूलवती स्त्री कूल+अस्त्यर्थे बलादि० मतुप् मस्य वः। ङीप्। नद्यां राजनि०।

कूलचर त्रि० कूले नदीकूले चरति चर–ट। गवादिजन्तुषु। कूलचराश्च जन्तवः समांसगुणाः सुश्रुते दर्शिता यथा "तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमररोहितवराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोन्द्रन्यङ्कुरण्यगवयप्रभृतयः कूलचराः पशवः। वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयोः। शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रलाः कफवर्द्धनाः"।

कूलन्धय त्रि० कूलं धयति धे–खश् मुम् च मुग्धबो०। कूलस्पर्शिनि वनादौ स्त्रियां ङीप्।

कूलभू स्त्री ६त०। तीरभूमौ हेमच०। कूलभूमितीरभूम्यादयोऽपि "कावेरीतीरभूमीरुहभुजगवधूभुक्तमुक्तावशिष्टः। (वायुः) उद्भटः।

कूलमुद्रुज त्रि० कूलमुद्रुजति उद्+रुज खश् मुम् च। कूलभेदके। "आसादिती कथं मूतं न गजैः कूलमुद्रुजैः" भट्टिः। "मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः" रघुः

कूलमुद्वह त्रि० कूलमापूर्य वहति उद्+वह–खश् मुम् च। कूलमापूर्य्यवाहिनद्यादौ "उत्तीर्णौ वा कथं भीमाः सरितः कूलमुद्वहाः" भट्टिः।

कूलहु(हू)ण्डक पु० कूले हुण्डते संघीभवति हुडि–संघे ण्वुल् पृषो० वा उलोपः। जलावर्त्ते त्रिका०

कूलास त्रि० कूलमस्यति क्षिपति अस–अण्। कूलक्षेपके ततः सङ्का० चतुरर्थ्याम् अण्। कौलास तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्।

कूलेचर त्रि० कूले चरति चर अलुक्स०। नद्यादेस्तीरचरेषु महिषादिपशुषु। ते च "चमरीवारणाद्यः। एते कूलेचराः प्रोक्ताः यतः कूले चरन्त्यपाम्" भावप्र० उक्ताः आदिपदात् कूलचरशब्दे सुश्रुतेनोक्ता ग्राह्याः। "कूलेचरा मरुत्पित्तहरा वृष्या बलावहाः। मधुराः शीतलाः स्निग्धा मूत्रलाः श्लेष्मवर्द्धनाः" तद्गुणा स्तत्रोक्ताः।

कूल्य त्रि० कूले भवः यत्। १तीरभवे २रुद्रभेदे पु० "नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च" यजु० १६,४२, रुद्राध्यायः।

कूवर पु० कू–शब्दे कुटादि–वरच्। १कुब्जके वृषभेदे (कुँजा) २कुब्जे त्रि० ३मनोहरे त्रि० शब्दचि० ४युगन्धरे यत्र युगकाष्ठमासज्यते तत्र रथावयवभेदे पुंन० अमरः "वैदूर्य्यमणिकूवरम्" रामा०। "रथं चामितकूवरम्" भा० आनु० ४२६८श्लो०। "पादैः पुरः कूवरिणां विदारिताः" माघः। ५रथिकस्थाने गोयुक्तं रथमुपक्रम्य "पञ्चमी कूवरवाहुराऽभिस्तृणेत्" गोभि०सू०। "कूवरं रथिकस्थानम्" सं० त० रघुनन्दनः।

६कम्बलाच्छादितरथे स्त्री कृता० गौरा० ङीष्।

कूवार पु० कुं तीरभूमिं वृणोति वृ–अच् उप०स० पृषो० दीर्घः। कूपारशब्दार्थे अमरटीका

कूश्म पु० हवनीयदेवभेदे। "प्रदरान् पायुना कूश्मांश्छकपिण्डैः" यजु० २५,७ "कूश्मान् देवान् प्रीणयामि" वेददी०।

कूष्माण्ड पु० ईषदूष्मा अण्डेषु बीजेष्वस्य। १कुष्माण्डशब्दार्थे २शिवपारिषदभेदे हेमच० "अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादोमृगपक्ष्यधीशाः" भाग० २,६,४५। ३ऋषिभेदे पु० "कूष्माण्डीराजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः" या० स्मृ० तद्दृष्टत्वात् "यद्देवा देवहेडनमित्याद्यासु ४ऋक्षु स्त्री ङीप् "त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः। सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जलेस्थितः" याज्ञ० स्मृ०। "त्रिरात्रमुपोषितः कूष्माण्डीभिर्यद्देवा देवहेडनमित्याद्याभिः कूष्माण्डदृष्टाभिरनुष्टुब्भिर्मन्त्रलिङ्गदेवताभिर्ऋग्भिश्चत्वारिंशद्घृताहुतीर्हुत्वा शुचिर्भवेत्। तथा बौधायनेनाप्युक्तम् "अथ कूष्माण्डीभिर्जुहुयाद्योऽपूतमिवात्मानं मन्येत यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते अयोनौ वा रेतः सिक्त्वा अन्यत्र स्वप्नादिति"। मिता० "सर्व्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतः परम्। येषाञ्जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः। अघमर्षणन्देवकृतः शुद्धवत्यस्तरत्समाः। कूष्माण्ड्यः पावमान्यश्च दुर्गासावित्र्येव च" मिताक्षरायां वशिष्ठस्मृः। स्वार्थे क। तत्रार्थे

कूष्माण्डवटिका स्त्री कूष्माण्डखण्डमिश्रिता माषादि वटिका शा० त०। (कुमड़ावड़ी) ख्याते पदार्थे "कूष्माण्डवटिका ह्येषा पूर्व्वोक्तवटिकागुणा। विशेषात् रक्तपित्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः" भावप्र०। पूर्व्वोक्तवटिका माषवटिका।

कूष्माण्डी स्त्री ईषदूष्मा अण्डे ऽस्याः गौरा० ङीष्। १श्वेत-

विभेदे स्वकर्मरो?दुर्गतत्वाद्य टेमच० । दुर्गतत्वाच कूष्माण्ड बलिप्रियत्वात्तथात्वम् । "कुष्माण्डी तु भयं यस्मी कथ्यते परिकीर्त्तिता" भावप्र० । चक्रविशेषे च

कूहा स्त्री ईषत् ऊह्यतेऽत्र ऊह-वितर्के आधारे घञर्थे क । कुज्झटिकायाम् शब्दरत्ना० ।

कृ कृतौ भ्वा० उभ० सक० अनिट् कचिकल्प० । करति ते अकार्षीत् अकृत । चकार । भौवादिकस्यास्य पाणिनीयता

कृ कृतौ तना० उभ० सक० अनिट् । करोति कुरुते कुर्यात् । करोतु कुरु अकरोत् अकार्षीत् अकृत । चकार कर्त्ता करिष्यतिते क्रियात् कृषीष्ट । कर्म्मणि क्रियते अकारि अकारिषाताम् अकृषाताम् । कारकः कर्त्ता कारी कुर्वन् कुर्व्वाणः चक्रिवान् चक्राणः । डु–कृत्रिमः कृतः कृतवान् करणं कृतिः क्रिया कृत्वा कृत्वा प्रकृत्य । कृत्यं कार्य्यः कर्त्तव्यः करणीयः । णिचि कारयति ते अचीकरत् तत्रापि चिकीर्षति ते यङि चेक्रियते यङ् लुकि चरि(री)करीति चरि(री) कर्त्ति चर्करीति चर्कर्त्ति

"कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु" पा०

"एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् । अतः कृकमीति सः । यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः वचनकरः" सि० कौ०

"दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिम्लिपिलिबिबलिभक्तिकर्त्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु" पा० ।

"एषु कृञष्टः स्यात् । अहेत्वादावपि । दिवाकरः विभाकरः निशाकरः कस्कादित्वात्सः । भास्करः बहुकरः बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थे संख्यामेवया पृथग्ग्रहणम् लिपिलिबिशब्दौ पर्य्यायौ । संख्या-एककरः । द्विकरः । कस्कादित्वात्सः । अहस्करः । नित्यम् समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वम् । धनुष्करः । अरुष्करः । "किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानमिति" वार्त्तिकम् किङ्करा । तत्करा । हेत्वादौ टस्वाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे ङीप् । किङ्करी । "कर्म्मणि भृतौ" पा०

"कर्म्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् भृतौ । कर्म्मकरो भृतकः । कर्म्मकारोऽन्यः" सि० कौ०

"न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु" पा० ।

"एषु कृञष्टो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि" । "स्तम्बशकृतोरिन्" पा०

"व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्" वार्त्ति० । स्तम्बकरिर्व्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः । व्रीहिवत्सयोः किम् स्तम्बकारः । शकृत्कारः" । सि० कौ०

"सुकर्म्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः" पा० "स्वौ कर्म्मादिषु च कृञः क्विप् स्यात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका । सुकृत् कर्म्मकृत् पापकृत् मन्त्रकृत् पुण्यकृत् । क्विबेवेति नियमात्कर्म्म कृतवानिति विवक्षा न । कृञ एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः अत्र न क्विप् । भूत एवेति नियमात् मन्त्रङ्करोति करिष्यति वेति विवक्षायाम् क्विप् । स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत्" । सि० कौ०

अधि+अधिकारे आरम्भे सक० अधिकरोति अधिकृत्य

अनु+सदृशीकरणे अनुकरोति । "शैलाधिपस्यानुचकार लक्ष्मीम्"

अप+अपकारे अनिष्टाचरणे अपकरोति "रिपौ शान्तिमपाक्रिया" माघः [माधान्धे नापाक्रियते" कु०उ० भा०

अप+आ निवारणे सक० । अपाकरोति । "अयं प्रश्नः

आ+आकारे अवयवसंस्थाने आकृतिः आकारः

उद्+आ+उत्कालने सक० "उदाकरोति उत्कालयति "याज्ञवल्क्यः स्वसेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सौम्योदज सोमश्रवाः ! इति ताहोदाचकार"इ०उ० । "गावः स्व उदाचकार उत्कालितवानाचार्य्यस्वकम्" भा० ।

उप+उपकारे सक० उपकरोति"उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते" सा० द० । संस्कारे सक० सुट् च । उपस्करोति

उप+आ+आरम्भे उपाकरोति उपाकृत्य "श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि" मनुः पश्वादिसंस्कारे च उपाकर्म्मशब्दे दृश्या० ।

दुर्–दुराचरणे दुष्कृतं दुष्कृतिः ।

नि+पराभवे सक० निकरोति (पराभवति) नीकारः

निस्+निर+शुद्धौ सक० निष्करोति निष्कृतिः (शुद्धिः)

निर् आ+निरासे सक० निराकरोति"निराकरिष्णू वर्द्धिष्णू वर्त्तिष्णू परितोरणम्" भट्टिः । "निराकरिष्णोर्वृजिनादृतेऽपि" रघुः

परा+निराकरणे सक० । पराकरोति [परिष्करोति

परि+परिष्कारे सतोगुणान्तराधाने भूषणे च सक० सुट् च

प्र+प्रस्तावे सक० प्रकरोति प्रकृत्य । आरम्भे च "प्रकृत जपविधीनामाश्रयमृद्धिकृद्भ्यः" माघः ।

प्रति+प्रतिकारे अनिष्टनिवारणे प्रतिकूलाचरणे च सक० प्रतिकरोति प्रतीकारः प्रतिक्रिया ।

वि+विभागे विकरोति "स त्रेधात्मानं व्यकुरुत" श० उ० । "व्यकुरुत स्वभगाद्"भा० विकारे (अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथाभावे) अक०आ० शत्रुर्विकुरुते" सि० कौ० ।

वि+आ+प्रकाशने व्याकरोति "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" श्रुतिः। व्याख्याने व्याकृतम्। पाणिन्याद्युक्तशब्दसाधुत्वाधायकसंस्कारभेदे च "शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चितिः" वेदाङ्गोक्तौ "व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः कापीह सा श्रुता" भर्त्तृहरिः।

वि+प्र+उपद्रवे सक० विप्रकरोति "तस्मिन् विप्रकृताः काले" कुमा०। "कमपरमवशं न विप्रकुर्य्युः" कुमा०।

सम्+संस्कारे सतोगुणान्तराधाने सक० सुट् च। संस्करोति पात्रम्।

सम्+परि उप+भूषणे अर्थे सुट्। संस्करोति परिष्करोति उपस्करोति अलङ्करोतीत्यर्थः। तत्पूर्व्वकः समवायेऽर्थे च अक० सुट् संस्करोति उपस्करोति परिष्करोति संघीभवतीत्यर्थः उप+सतोगुणान्तराधाने विकारे आकाङ्क्षितवाक्यस्य पूरणे च सुट्। उपस्कृतं भुङ्क्ते विकृतं भुङ्क्ते। उपस्कृतं ब्रूते वाक्यमध्याहृत्य ब्रूते" सि०कौ०।

अथ मतभेदेन कृञोऽर्थो निरूप्यते तत्र वैयाकरणाः तस्य यत्नार्थकतानिराकरणेन व्यापारार्थकतामाहुः यथा वै० भू० सारे

"व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया। कृञोऽकर्म्मकतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते" मू०।

"पचति पाकमुत्पादयति पाकानुकूला भावना तादृश्युत्पादनेत्यादिविवरणाद्ध्रियमाणस्यापि तद्वाचकतेति भावः। व्यापारपदं फूत्कारादीनामयत्नानामपि फूत्कारत्वादिरूपेण वाच्यतां ध्वनयितुमुक्तम्। अतएव पचतीत्यत्र अधःसन्तापनत्वफूत्कारत्वचुल्ल्युपरिधारणत्वयत्नत्वादिभिर्बोधः सर्व्वसिद्धः। नचैवमेषां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्या क्रियात्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यम् रथो गच्छति जानातीत्यादौ च व्यापारत्वादिप्रकारकबोधोऽलक्षणयेति नैयायिकरीतिः साध्वी, शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि अनुगततावच्छेदकत्ववद् दुर्वचत्वात् तयोर्वैषम्ये बीजाभावात्। नच पचति पाकं करोतीति यत्नार्थकरोतिना विवरणाद्यत्न एवाख्यातार्थ इति वाच्यम्। रथो गमनं करोति बीजादिना अङ्कुरः कृत इति दर्शनात् कृञोयत्नार्थकताया असिद्धेः। किञ्च भावनाया अवाच्यत्वे घटं भावयतीत्यत्रेव घटो भवतीत्यत्रापि द्वितीया स्यात् नचात्र घटस्य कर्त्तृत्वेन तत्संज्ञया कर्म्मसंज्ञाया बाधान्न द्वितीयेति वाच्यम् अनुगतकर्त्तृत्वस्य

त्वन्मते दुर्व्वचत्वेन घटस्याकर्त्तृत्वात्। कृत्याश्रयत्वस्य कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वा घटादावभावात्। धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमात्रातिव्यापकत्वात्। अपि च भावनाया अवाच्यत्वे धातूनां सकर्म्मकत्वाकर्म्मकत्वविभाग उच्छिन्नः स्यात्। स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वं भावनावाच्यत्वमन्तरेणासम्भवि। अन्यतमत्वं तत्त्वमिति चेन्न एकस्यैवार्थभेदेनाकर्मकत्वसकर्मकत्वदर्शनात् तदेतदभिसन्धायाह कृञ इति। अयं भावः व्यापारावाच्यत्वपक्षे फलमात्रमर्थइति फलितम्। तथा च करोतीत्यादौ यत्नप्रतीतिसत्त्वात्तं वाच्यमभ्युपेयम्। तथा च यती प्रयत्नइतिवत् फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषादकर्मकतापत्तिः उकरोत्या दुर्वारेति। तथा च नहि यत्नः इत्यत्र फलस्थानीयत्वेनेति शेषः कृञः इति धातुमात्रोपलक्षणं सर्वेषामप्यकर्म्मकता सकर्मकता वा न स्यादिति भावः। अथ वा व्यापारोभावना इत्यर्द्धेन व्यापारस्य वाच्यत्वं प्रसाध्य फलांशस्यापि तत्साधयन् नैयायिकाभ्युपगतं जानातिकृञादेः केवलज्ञानयत्नादिक्रियामात्रवाचित्वं दूषयति कृञः इति। अयं भावः फलांशस्यावाच्यत्वे व्यापारएव धात्वर्थः स्यात्। तथा च स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिरूपसकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः। नच कृञादौ सकर्म्मकत्वव्यवहारोभाक्तइति नैयायिकोक्तं युक्तम् व्यवहारस्य भाक्तत्वेऽपि कर्म्मणि लकारासम्भवात्। न हि तीरे गङ्गापदस्य भाक्तत्वेऽपि तेन स्नानादिकार्यं कर्त्तुं शक्यम्। एवञ्च नहि यत्न इत्यत्र यत्नमात्रमित्यर्थः"। अतएवाह।

"किन्तूत्पादनमेवातः कर्म्मवत्स्यात् यगाद्यपि। कर्मकर्त्तर्य्यन्यथा तु न भवेत् तद्धि नेरिव" मू०।

"उत्पादनम् उत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादि कृञर्थइत्यर्थः। फलस्य वाच्यत्वे युक्त्यन्तरमाह अतइत्यादि। यतः कृञोयत्नमात्रार्थो नेष्यते अतः कर्मवत् स्यादिति पदेन 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इति(पा०)सूत्रं लक्ष्यते। अयमर्थः यतएवास्योत्पादनार्थकता अतः पच्यते ओदनः स्वयमेवेतिवत् क्रियते घटः स्वयमेवेति यगादयोऽप्युपपद्यन्ते। अन्यथा यत्नस्य कर्मनिष्ठत्वाभावात्तन्न स्यात् दर्शनवत्। यथा दृश्यते घटः स्वयमेवेति न, दर्शनस्य घटावृत्तित्वात्तथा यत्नस्यापीति, तथा प्रयोगानुपपत्तेरिति"।

नैयायिकास्तु व्यापारार्थकतानिराकरणेन यत्नार्थकतामाहुः यथा शब्दचिन्तामणौ

"आख्यातस्य यत्नवाचकत्वादचेतने रथो गच्छतीत्यादौ चाख्याते व्यापारलक्षणा तथाह्याख्यातस्य पचतीत्यादौ यत्नो वाच्यः पचति पाकं करोतीत्यादियत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातविवरणाद् व्यवहारादिव बाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः। इत्यादिसमासस्य विग्रहेण विवरणादपि विग्रहार्थे न शक्तिग्रहः अन्यलभ्यत्वात् किंकरोतीति यत्नप्रश्ने पचतीत्युत्तरस्य यत्नार्थत्वं विनानुपपत्तेरित्याचार्य्याः। अत्र वदन्ति—आख्यातस्य करोतेश्च न यत्नार्थकत्वं रथो गच्छति जानाति यतते निद्रातीत्यत्र धात्वर्थानुकूलयत्नाभावेऽप्याख्यातपदप्रयोगात् गमनं करोतीति करोतिना तत्राख्यातविवरणाच्च अत्र व्यापारस्य करोत्यर्थत्वे चेतनेऽपि तथा। न च तत्राख्यातकरोत्योर्गौणत्वं मुख्ये बाधकाभावात्। अतएव प्रश्नोत्तरयोर्न यत्नार्थत्वं किन्तु क्रियावाचकत्वमेव तन्त्रः, तेन किं करोतीति क्रियामात्रप्रश्ने पचति गच्छतीति क्रियाविशेषेणोत्तरमपि सम्भवति"। ततः परोग्रन्थः कर्तृशब्दे १७१७ दर्शितोऽस्य। तत्परस्तु "ननु प्रकृतेस्तदर्थत्वेऽपि प्रत्ययस्य न तदर्थत्वं दोषः एकोद्वौबहवः पचतीत्यत्रेव तत्सम्भवात्। यत्तु तत्र द्वितीयसंख्येच्छादिकल्पनावदिहापि द्वितीययत्नकल्पनमिति तन्न द्वितीययत्नेच्छादौ विच्छायत्नाऽभावात्। वस्तुतस्तु प्रत्येकसामर्थ्यविहृतौ सम्भेदे उभयोपस्थितेरावश्यकत्वेन कल्पानन्वयेऽप्यदोषात् पाकाय यतेत पाकं कुर्य्यादित्यत्र तत्वर्थकाख्यातेऽपि तथैवान्वयादिति चेत् न एको द्वौ बहव इत्यत्र नामार्थस्य विभक्त्युपनीतसंख्यान्वयावगमायोग्यत्वात् तडादेर्यत्नसामर्थ्यानवधारणात् लिङः पचेतेत्यत्र कृतौ सामर्थ्यावधारणाच्च। अथायत्नार्थकधातुपराख्यातस्य यत्नार्थत्वं तेन यतत इति नानन्वयः अचेतने चाख्यातप्रयोगो गौण एव। न च वृत्त्यन्तरेणापि प्रयोगसम्भवे शक्तिकल्पना युक्ता। यद्वाऽनुकूलयत्ने प्रवृत्तं पदं तदेकदेशेऽनुकूलमात्रे प्रवर्त्तते विशुद्धिमात्रं पुरस्कृत्य प्राप्तवे श्रोत्रियपदवत्। अचेतने तु मध्यमोत्तमपुरुषौ न भवत एव युष्मदस्मदोरचेतनार्थत्वात्। भवतु वा गौण एव लोकस्यापर्यनुयोज्यत्वादिति चेत् न अचेतने आख्यातस्य मुख्यत्वे बाधकाभावेन गौणत्वाभावात् तस्मादाख्यातस्यानुकूलत्वेन व्यापारो वाच्यः" इति प्राहुः। तेन चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य सत्त्वादाख्यातप्रयोगो मुख्य एव। यदि अभ्यग्नयानेऽपि पचतीति स्यात् अभ्यग्निद्वारा गमनस्य पाकानुकूलव्यापारत्वात् तत्र यत्नविशेषस्यैवानुकूलव्यापारविशेषस्य वाच्यत्वात् अन्यथा यत्नवाच्यत्वेऽपि तण्डुलानुकूलयत्नवति पचतीति स्यात् एवमचेतनेऽपि करोतिनाख्यातविवरणात् करोत्यर्थोऽपि व्यापारविशेषः। कथन्तर्हि चैत्रः पचतीत्यत्र पाकानुकूलताप्रतीतिः आक्षेपादिति चेन्न आख्यातार्थेन व्यापारेण संख्यया वा यत्नानपेक्षणात् तयोः प्रयत्नं विनापि सत्त्वात् नापि कर्त्रा, द्रव्यमात्रस्य कर्तृत्वात् प्रयत्नवत्त्व कर्तृत्वे आख्यातेन तदभिधाने यत्नस्याप्यभिधानात्। नापि धात्वर्थमात्रेण, तस्य यत्नं विनापि सत्त्वात् नापि यत्नो धात्वर्थः क्रियायास्तत्फलस्य वा धातुवाच्यत्वात् अन्यथा पाक इत्यत्रापि यत्नानुभवप्रसङ्गादिति चेत् न धात्वर्थविशेषेण पाकादिना यत्नाक्षेपात् तस्य यत्नं विनानुपपत्तेः। अथ पचतीत्यत्र पाकयत्नवानिति विवरणात् यत्नार्थतेति चेत् तर्हि कर्त्रर्थतापि स्यात् न हि पाकयत्न इत्येव विवरणं पचतीत्यस्य, तत्पार्थ्यविवरणात् तथाक्षेपेणापि निर्वहतीति चेत् तुल्यं यत्नेऽपि कथन्तर्हि रथो गच्छति, विद्यते व्योमेति भावनानुभव इति चेत् न कथञ्चित्, भावनाया धात्वर्थान्वयायोग्यत्वेन तथापि तत्र गौणत्वाभ्युपगमादिति। उच्यते। चैत्रः पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नानुभवाद्यत्न एवाख्यातार्थो लाघवात् न त्वनुकूलो व्यापारः यत्नापेक्षया व्यापारत्वस्योपाधित्वेन गुरुत्वात् नचाचेतन आख्यातार्थे मुख्यार्थमनुगतो व्यापार एवाख्यातवाच्यः मुख्यत्वसम्भवे लाक्षणिकत्वायोगादिति वाच्यं शक्तिग्राहकेण लघुनि शक्तिपरिच्छेदात् अचेतने प्रयोगस्य वृत्त्यन्तरेणापि सम्भवात्। मुख्यत्वार्थं शक्तिकल्पने च वृत्त्यन्तरोच्छेदः। एतेन व्यापारवाचकस्याख्यातस्य यत्नसाध्यार्थरूपपचत्यादिधातुपरत्वेन व्यापारविशेषयत्नोपस्थापनमिति निरस्तं लाघवेन यत्नस्यैव शक्यत्वात् ननु यत्नो नाख्यातार्थः पाकत्वेन पाकस्य यत्नसाध्यत्वानुमित्या यत्नलाभादित्युक्तमिति चेन्न चैत्रो यत्नं करोत्यतः पाकानुकूलवर्त्तमानयत्नवान् प्रतीयते। नच पाकस्य वर्त्तमानयत्नेन व्याप्तिरस्ति अतीतानागतयोर्व्यभिचारात्। न च धात्वर्थेनानुमिते यत्ने आख्यातेन वर्त्तमानतान्वयः सम्भवति यत्नस्यापदार्थत्वात् स्वार्थव्यापारस्य वर्त्तमानत्वबोधने नाख्यातस्य पर्यवसि-

तत्वाच्च। अथ चैत्रः पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारवानिति शाब्दबोधानन्तरं चैत्रः पाकानुकूलवर्त्तमानयत्नवान् चेतनत्वे सति पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारवत्त्वात् मैत्रवत्। अनुमानं विना च पाकयत्ने वर्त्तमानताभानमाख्यातस्य यत्ने शक्तिभ्रमादिति चेन्न यत्नाभावकालेऽपि तज्जन्य व्यापारस्य वर्त्तमानतया व्यभिचारात् किन्तु। व्यापारस्य वाच्यत्वं तल्लिङ्गकस्य वर्त्तमानयत्नानुमानमिति कल्पनाद्वयमपेक्ष्य यत्न वाच्यत्वे लाघवात्। मयाचेतने चाख्यातस्य व्यापारवाचकत्वावधारणादेव कल्पनेति युक्तं गौणतया शक्तिभ्रमेण वा तत्राख्याताद्व्यापारावगमोपपत्तेः। यत्नविगमदशायां तज्जन्यव्यापारकाले पचतीत्यत्र वर्त्तमानव्यापाराभिधानमाख्यातेन लक्षणया। यथा रथो गच्छतीत्यत्र, अतोऽन्यलभ्यत्वान्न तदनुरोधेन व्यापारे शक्तिः। अन्यथा तदापि यत्नकाले पचतीति न स्यात् तस्मान्न तदाख्यातं यत्नवाचकं आख्यातत्वात् जिज्ञास्यातवत् तर्कवोऽक्ष एव। एतेन फलानुकूलोव्यापारो धात्वर्थः आख्यातवाच्या संख्यैव तेन चैत्रः पचति रथो गच्छतीत्यत्र चैत्ररथयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारवत्त्व प्रतीते र्मुख्य एव प्रयोगः। पचतीत्यत्र यत्नलाभोधात्वेना क्षेपात् विक्लित्त्यनुकूलव्यापारस्य यत्नं विनानुपपत्ते रिति गुरुमतमपास्तं पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नवर्त्तमान त्वस्याक्षेपादलाभेनाख्यातार्थत्वात्"। रत्नकोषकृतस्तु धात्वर्थो व्यापारः आख्यातार्थ उत्पादना सा चोत्पादकता सैव भावना पचतीत्यादावाख्यातस्य पाकमुत्पादयतीति विवरणात् धात्वर्थोत्पादकता च चेतनाचेतनयोरिति सर्वाख्यातप्रयोगो मुख्यएव। यतते जानातीत्यादावपि यत्नं ज्ञानमुत्पादयतीत्यर्थात् नह्य व्यापारो यत्नोवाख्यातार्थः यतत इत्यादौ मुख्यत्वे सति गौणत्वस्यान्याय्यत्वात् आख्यातार्थविवरणकरोत्यर्थोऽप्युत्पादकतैव पाकं करोतीत्यादौ करोतीत्यस्योत्पादयतीति विवरणात् घटं करोतीत्यादौ तदर्थ उत्पत्तिरेव गम्यते। अतएव किं करोतीति सामान्योत्पादनाप्रश्ने पचतीति पाकोत्पादनाविशेषोत्तरमात्रमपि समञ्जसम्। चैत्र उत्पादयतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना चैत्रेणान्वेति आख्यातार्थोत्पादना त्वनन्वितैव उत्पत्ते रुत्पत्त्यभावात्। वस्तुतस्तूत्पादयतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना अतोऽनुत्पादनार्थधातूत्तरवर्त्तिन आख्यातस्यानन्यलभ्यतयोत्पादना वाच्या" तन्मतञ्च शब्दचि॰ दूषितं विस्तरभयान्नोद्धृतम्।

एवं दर्शितेषु मतेषु युक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्भाव्यम्। ततः स्वार्थे–णिच् कारयति करोतीत्यर्थः। "दश वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयदित्यादि" रामा॰

कृ वधे स्वादि उभ॰ सक॰ सेट्। कृणोति कृणुते अकार्षीत् अकृत। चकार। अस्य न सुट् सुड्विधौ तनादिकस्यैव ग्रहणात्।

कृक पु॰ कृ–कक्। गले कण्ठे हेमच॰

कृकण पुं॰ कृ इति कणति कण–शब्दे अच्। (कयार) १क्रकर पक्षिणि, अमरः स्त्रियां ङीप्। क्षुतकारके २देहस्थे वायुभेदे पाठान्तरम् २कृभौ हारा॰।

कृकर पुं॰ कृ इति शब्दं करोति। क्षुतकारके देहस्थे १वायौ। "कृकर(ण)स्तु क्षुते चैव जवाकुसुमसन्निभः" पदार्थादर्शे योगार्णवः। २शिवे त्रिका॰ ३कृकणविहगे शब्दरत्ना॰ ४चव्ये (चइ) ५करवीरेवृक्षे च राजनि॰। [राजनि॰

कृकला स्त्री कृकं कृकाकारं लाति ला–क। पिप्पल्याम्

कृकलास पुंस्त्री कृकं कण्ठं लासयति लस–णिच् अच्। सरटे (काँकलास) पक्षिणि अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। कृकलासस्यानिटस्थकत्वं तस्कानिव शान्तिशब्दे दृश्या त्रिका॰ तालव्यान्तः पाठः दृश्यो॰। "ददृशुस्ते महाकायं कृकलासमवस्थितम्"। "समाहृत्योदपानस्य कृकलासः स्थितोमहान्" भा॰आनु॰ ७॰अ॰। स्वार्थे क तत्रार्थे। स्त्रियां ङीष्। दृश्यो॰ कृकलाकोऽप्यत्र अमरटीका।

कृकवाकु पुंस्त्री कृकेण वक्ति वच–परिभाषणे ञुण् कत्व। १कुक्कुटे अमरः। २मयूरे, ३सरटे च मेदिनी। "कृकवाकोर्ध्वनिमाकर्ण्य कल्ये" माघः। [त्रिका॰।

कृकवाकुध्वज पु॰ कृकवाकुर्मयूरः ध्वजोऽस्य। कार्त्तिकेये

कृकाट न॰ कृकं कण्ठमटति अण् उप॰ स॰। घाटायाम् "इन्द्रः शिरो,ऽग्निर्ललाटं,यमः कृकाटम्"अथ॰ ६,७,१,

कृकाटिका स्त्री कृकं कण्ठमटति अट–ण्वुल् टाप् अपि अत इत्त्वम्। ग्रीवायाउन्नतदेशे अमरः "अभूद्धं मर्म्माणि शतमोधमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके"। "जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धकुकुन्दरावर्त्त कृकाटिकाचेति सन्धिमर्म्माणि। "कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे सकृकाटिके" इति च सुश्रु॰। "शिरोग्रीवयोः सन्धाने कृकाटिके नाम तत्र चलमूर्द्धता" सुश्रुते तत्स्थानसुक्तम्। "कृकाटिकान्ते छिन्ने तु गच्छत्यपि समीरणे" सुश्रु॰।

कृच्छ्र पु॰न॰कृत–रक् कोऽन्तादेशः उणा॰। १सान्तापनादिव्रते कृच्छ्रश्च नानाविधः मिता॰दर्शितः यथा

"गोमूत्रं गोमयं क्षीरन्दधि सर्पिः कुशोदकम्। जग्ध्वा-परेऽह्न्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरन्" या०। "पूर्व्वेद्युरा-हारान्तरपरित्यागेन गोमूत्रादीनि गव्यानि पञ्च द्रव्याणि कुशोदकसहितानि संयुज्य पीत्वा अपरेद्युरुपवसेदिति द्वै-रात्रिकः सान्तपनः कृच्छ्रः सान्तपनश्चोत्तरश्लोके पृथगभि-धानादवगम्यते। कृच्छ्र इति चान्वर्थसंज्ञेयम् तपोरूपत्वेन क्लेशसाध्यत्वात्। गोमूत्रादीनाम्परिमाणं वक्ष्यते। यदा पुनः पूर्व्वेद्युरुपोष्यापरेद्युः समन्त्रकं संयुज्य समन्त्रकमेव पञ्चगव्यम्पीयते तदा ब्रह्मकूर्च्च इत्याख्यायते यथाह पराशरः "गोमूत्रङ्गोमयं क्षीरन्दधि सर्पिः कुशोदकम्। निर्दिष्टम्पञ्चगव्यन्तु पवित्रं कायशोधनम्। गोमूत्रन्ता-म्रवर्णायाः, श्वेतायाश्चापि गोमयम्। पयः काञ्चन-वर्णाया, नीलायाश्च तथा दधि। घृतञ्च कृष्णवर्णायाः, सर्व्वं कापिलमेव वा। अलाभे सर्व्ववर्णानाम्पञ्चगव्येष्वयं विधिः। गोमूत्रमाषकास्त्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश। क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्त्तिताः। गोमूत्रव-द्घृतस्येष्टं तावदर्द्धन्तु कुशोदकम्। गायत्र्यादाय गोमूत्रं, गन्धद्वारेति गोमयम्। आप्यायस्वेति च क्षीरन्दधि-क्राव्णेति वै दधि। तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यन्देवस्य त्वा कुशोदकम्। पञ्चगव्यमृचा पूतं होमयेदग्निसन्निधौ। सप्तपत्रास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुकत्विषः। एतैरु-द्धृत्य होतव्यम्पञ्चगव्यं यथाविधि। इरावती इदं वि-ष्णुर्मानस्तोके च शंवती। एताभिश्चैव होतव्यं हुत्वा शेषं पिबेद्द्विजः। प्रणवेन समालोड्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य च। प्रणवेन समुद्धृत्य पिबेत्तत् प्रणवेन तु। मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत्। स्वर्णपात्रेण रौप्येण ब्रह्मतीर्थेन वा पुनः। यत्त्वगस्थिगतम्पापं देहे तिष्ठति मानवे। ब्रह्मकूर्च्चोपवासस्तु दहत्यग्निरिवेन्धनमिति"। यदा त्वेतदेव विमिश्रितम्पञ्चगव्यं त्रिरात्रमभ्यस्यते तदा यतिसान्तपनसंज्ञां लभते "एतदेव त्र्यहाभ्यस्तं यति-सान्तपनं स्मृतमिति" शङ्खस्मरणात्। जावालेन तु स-प्ताहसाध्यं सान्तपनमुक्तम् "गोमूत्रङ्गोमयं क्षीरन्द-धि सर्पिः कुशोदकम्। एकैकं प्रत्यहम्पीत्वा त्वहोरात्र-मभोजनम्। कृच्छ्रः सान्तपनो नाम सर्व्वपापप्रणाशनः" इति। अत्र च गुरुलघुकृच्छ्राणां शक्त्याद्यपेक्षया व्यवस्था विज्ञेया। एवमुत्तरत्रापि व्यवस्था बोद्धव्या। महासा-न्तपनाख्यं कृच्छ्रमाह "पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः। सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः" या०। सप्ताहेनापवर्त्तितो महासान्तपनाख्यः कृच्छ्रो विज्ञेयः कथमित्यपेक्षायामुक्तम् पृथग्भूतैः षड्भिर्गो-मूत्रादिभिरेकैकेनैकैकमहरतिवाह्य सप्तममहोपवासेनेति। यमेन तु पञ्चदशाहसाध्यो महासान्तपनोऽभि-हितः "त्र्यहम्पिबेत्तु गोमूत्रन्त्र्यहं वै गोमयम्पिबेत्। त्र्यहन्दधि त्र्यहं क्षीरन्त्र्यहं सर्पिस्ततः शुचिः। महासान्तपनं ह्येतत्सर्व्वपापप्रणाशनमिति"। जावालेन त्वेकविंशतिरात्रनिर्व्वर्त्त्यो महासान्तपन उक्तः। "षण्णामे-कैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत्। त्र्यहञ्चोपवसे-दन्त्यं महासान्तपनं विदुरिति"। यदा तु षण्णां सान्त-पनद्रव्याणामेकैकस्य द्व्यहमुपयोगस्तदातिसान्तपनम् यथाह मनुः "एतान्येव तथा पेयान्येकैकन्तु द्व्यहं द्व्यहम्। अतिसान्तपनन्नाम श्वपाकमपि शोधयेदिति"। श्वपाकमपि शोधयेदित्यर्थवादः। इति महासान्तपनाति सान्तपने। पर्णकृच्छ्राख्यं व्रतमाह "पर्णोदुम्बरर-राजीवबिल्वपत्रकुशोदकैः। प्रत्येकम्प्रत्यहम्पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः" या०। "पलाशोदुम्बरारविन्दश्रीवृक्षपर्णा-नामेकैकेन क्वथितमुदकम्प्रत्यहम्पिबेत् कुशोदकञ्चैकस्मि-न्नहनीति पञ्चाहसाध्यः पर्णकृच्छ्रः। यदा तु पर्णादीनामे-कीकृतानां क्वाथस्त्रिरात्रन्तु पीयते तदा पर्णकूर्च्चः यथाह यमः "एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः। क्वाथयित्वा पिबेदद्भिः पर्णकूर्च्चोऽभिधीयते" इति। यदा तु बिल्वादिफलानि प्रत्येकं क्वथितानि मासम्पीयन्ते तदा फलकृच्छ्रादिव्यपदेशं लभते यथाह मार्कण्डेयः "फलैर्म्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः। श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा। मासेना-मलकैरेव श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम्। पत्रैर्म्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते। मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु" इति पर्णकृच्छ्रमेकादशविधम्। अथ तप्तकृच्छ्रं व्रतमाह "तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्य-हम्पिबेत्। एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः" या०। दुग्धसर्पिरुदकानान्तप्तानामेकैकमेकस्मिन्दिवसेऽभ्यस्यापरेद्युरु-पवसेदेवं दिनचतुष्टयसाध्यो महातप्तकृच्छ्रः। एभिरेव समस्तैः सोपवासैर्द्विरात्रसाध्यः सान्तपनवत्त-प्तकृच्छ्रः। मनुना तु द्वादशरात्रनिर्व्वर्त्त्योऽभिहितः "तप्त-कृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान्। प्रतित्र्य-हम्पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः" इति। क्षीरादि-परिमाणन्तु पराशरेणोक्तन्द्रष्टव्यम् "अपाम्पिबेत्तु त्रि-

पलं द्विपलन्तु पयः पिबेत्। पलमेकम्पिबेत्सर्पिस्त्रिरात्रं चोष्णमारुतमिति"। त्रिरात्रं चोष्णमारुतमिति त्रिरात्रमाप्रपूरकमुष्णोदकबाष्पं पिबेदित्यर्थः। यदा तु शीतं क्षीरादि पीयते तदा शीतकृच्छ्रः "त्र्यहं शीतं पिबेत्तोयन्त्र्यहं शीतं पयः पिबेत्। त्र्यहं शीतं घृतम्पीत्वा वायुभक्षः परन्त्र्यहमिति" यमस्मरणात्। इति तप्तकृच्छ्रचतुर्विधः। पादकृच्छ्रमाह "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्त्तितः" या०। एकभक्तेन सकृद्भोजनेन दिवैव, नक्तेनेति पृथगुपादानात्। अनश्च दिवैव एकवारमेव भोजनेनैकमहोरात्रमतिवाहयेदिति। तत्र दिवेति रात्रिव्युदासः एकवारमिति द्विवारादिव्युदासः। भोजनेनेत्यभोजनव्युदासः। एतच्च कृच्छ्रादीनां व्रतरूपत्वात् पुरुषार्थभोजनपर्युदासेन कृच्छ्राङ्गभूतभोजनं विधीयते। तथा चापस्तम्बः "त्र्यहमनक्ताश्यदिवाशी च ततस्त्र्यहम्। त्र्यहमयाचितव्रतस्त्र्यहं नाश्नाति किञ्चिदिति"। अत्र चानक्ताशीत्यनेन व्रते विहितमपि सत्त्वेन नक्तपर्युदासेन दिवाभोजननियमं दर्शयति। गौतमेनाप्येवमेव स्पष्टीकृतम् "हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयादिति"। एवं नक्तभोजनविधावपि। न विद्यते याचितं यस्मिन् भोजने तदयाचितम् तेन कालविशेषानुपादानाद्दिवा रात्रौ वा सकृदेव तपोरूपत्वात् कृच्छ्रार्थो, द्वितीयभोजने तदनुपपत्तेः। अयाचितमिति न केवलं परकीयान्नयाचनप्रतिषेधोऽपि तु स्वीयमपि परिचारकभार्यादिभ्यो न याचितव्यम् मैवमाद्यैश्चयोः साधारणत्वाद्याच्ञायाः। अतः स्वगृहेऽपि भृत्यभार्यादयोऽनाज्ञप्ता एव यदि भोजनमुपहरन्ति तर्हि भोक्तव्यं नान्यथा। अमुनैवाभिप्रायेणोक्तं गौतमेन "अथापरत्र्यहं न कञ्चन याचेतेति"। अत्र च ग्राससंख्यानियमः पराशरेण दर्शितः "सायन्तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः। चतुर्विंशतिरायाच्याः परन्निरशनं स्मृतमिति"। आपस्तम्बेन त्वन्यथोक्तम् "सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः। चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनाः स्मृताः। कुक्कुटाण्डप्रमाणास्तु यथा वा संविशेन्मुखमिति"। अनयोश्च कल्पयोः शक्त्यपेक्षो विकल्पः। आपस्तम्बेन तु प्राजापत्यं चतुर्धा विभज्य चतुरः पादकृच्छ्रान् उक्त्वा वर्णानुक्रमेण व्यवस्था कृता "त्र्यहं निरशनं पादः पादश्चायाचितं त्र्यहम्। सायं त्र्यहं तथा पादः प्रातः पादस्तथा त्र्यहम्। प्रातः पादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्ये तु दापयेत्। अयाचितन्तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतमिति"। यदा तु याचितोपवासात्मकत्र्यहद्वयानुष्ठानं तदार्द्धकृच्छ्रः सायंव्यतिरिक्तापरत्र्यहत्रयानुष्ठानन्तु पादोनमिति विशेषम् "सायंप्रातर्विनार्द्धः स्यात्पादोनं नक्तवर्जितमिति" तेनैवोक्तत्वात्। अर्द्धकृच्छ्रस्य प्रकारान्तरमपि तेनैव दर्शितम् "सायंप्रातस्तथैवैकन्दिनद्वयमयाचितम्। दिनद्वयञ्च नाश्नीयात्कृच्छ्रार्द्धं तद्विधीयते" प्राजापत्यकृच्छ्रमाह "यथा कथञ्चित्त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते" या०। अयमेव पादकृच्छ्रः। यथाकथञ्चिद्व्यस्तकल्पितवदावृत्त्या स्वस्थानविवृद्ध्या वा। तत्राप्यानुलोम्येन प्रातिलोम्येन वा। तथा व्यस्तमाषजपादियुक्तं तद्रहितं वा त्रिरभ्यस्तः प्राजापत्योऽभिधीयते। तत्र व्यस्तकल्पितवदावृत्तिपक्षो वशिष्ठेन दर्शितः "अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम्। अहः पराकन्तत्रैकमेवञ्चतुरहोऽपरः। अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः। बालवृद्धातुरेष्वेव शिशुकृच्छ्रमुवाच हेति"। आनुलोम्येन स्वस्थानविवृद्धिपक्षस्तु मनुना दर्शितः "त्र्यहं प्रातः त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्। त्र्यहम्परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः" इति। प्रातिलोम्यावृत्तिस्तु वशिष्ठेन दर्शिता। "प्रतिलोमञ्चरेत् शूद्रः कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरमिति"। जपादिरहितपक्षस्तु स्त्रीशूद्रविषयोऽङ्गिरसा दर्शितः "तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम्। प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितमिति"। जपादियुक्तपक्षस्तु पारिशेष्याद्द्योरन्यतया च त्रैवर्णिकविषयः स च गौतमेन दर्शितः। "अथातः कृच्छ्रान् व्याख्यास्यामो हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयादथापरं त्र्यहं नक्तम्भुञ्जीताथापरं त्र्यहं न कञ्चन याचेताथापरं त्र्यहमुपवसेत्तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः सत्यं वदेदनार्य्यैर्न सम्भाषेत रौरवयौधाजये नित्यं प्रयुञ्जीतानुसवनमुदकोपस्पर्शनमापोहिष्ठेति तिसृभिः पवित्रवतीभिर्मार्जयीत हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्यष्टाभिरथोदकतर्पणं नमोऽहनाय नमोभोहनाय नमोधन्वने तापसाय पुनर्वसवे नमः। मौञ्ज्यायोर्म्याय वसुविन्दाय सर्वविन्दाय नमः। पाराय सुपाराय महापाराय पारदाय पारपाराय पारयिष्णवे नमः। रुद्राय पशुपतये म-

भूते देवाय त्र्यम्बकायैकचरायाधिपतये हराय शर्वायेशानायोग्राय वज्रिणे घृणिने कपर्दिने नमः। सूर्यायादित्याय नमः। नीलग्रीवाय शितिकण्ठाय नमः। कृष्णायपिङ्गलाय नमः। ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धायेन्द्राय हरिकेशायोर्द्ध्वरेतसे नमः। सत्याय पावकाय पावकवर्णाय कवर्णाय कामाय कामरूपिणे नमः। दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमः। तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे नमः। सौम्याय सुपुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरुषायोत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमः। चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नमः इति एतदेवादित्योपस्थानमेताः एवाज्याहुतयो द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं श्रपयित्वैताभ्यो देवताभ्यो जुहुयादग्नये स्वाहा। सोमाय स्वाहा। अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतयेऽग्नये स्विष्टकृत इति। अन्ते ब्राह्मणभोजनमिति"। तत्र "तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः" इत्यस्यायमर्थः यस्तु महतोऽप्येनसः क्षिप्रमेकेनैव कृच्छ्रेण शुद्ध्येयमित्येवं कामयते असावहनि कर्माविरुद्धेषु कालेषु तिष्ठेद्रात्रावासीत। एवं रौरवयौधाजपसामजपौ नमो हन्तायेत्यादिभिश्च मैत्रादित्योपस्थानादिकं चरुश्रपणादिकञ्च योगीश्वराद्युक्तं क्षिप्रकामः कुर्वीत। अतश्च योगीश्वराद्युक्तप्राजापत्यद्वयस्थाने गौतमीयमनेकेतिकर्त्तव्यतासहितं द्रष्टव्यम्। एवमन्यत्रापि च कृच्छ्रान्तरतो विशेषान्तराण्यन्वेषणीयानि। अतिकृच्छ्रमाह "त्र्यहमेवातिकृच्छ्रः स्यात्पाणिपूरान्नभोजनः" या०। एतद्धर्मक एव एकभक्तादिप्राजापत्यधर्मयुक्तोऽतिकृच्छ्रः स्यात्। इयांस्तु विशेषः आद्ये त्र्यहत्रये पाणिपूरणमात्रमन्नं भुञ्जीत न पुनर्द्वाविंशतिग्रासान्। अत्र च ग्रासभोजनानुवादेन पाणिपूरान्नभोजनविधानादन्त्यत्र्यहेऽतिदेशप्राप्त उपवासोऽप्रतिपन्न एव। अत्रापि पादशो व्यवस्था पूर्ववदेव द्रष्टव्या। यत्तु मनुनोक्तम् "एकैकं ग्रासमश्नीयात्त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत्। त्र्यहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः" इति तत्पाणिपूरणपरिमितादल्पत्वाच्छक्तविषयम्। कृच्छ्रातिकृच्छ्रमाह "कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्" या० एकविंशतिरात्रं पयसा वर्त्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्राख्यं व्रतं विधेयम्। गौतमेन तु द्वादशरात्रमुदकेन वर्त्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्र उक्तः "अब्भक्षस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः" इति। अतश्च शक्त्यपेक्षयाऽनयोर्व्यवस्था। पराकमाह "द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्त्तितः" या० अस्यार्थोऽयमर्द्धश्लोकः। सौम्यकृच्छ्रमाह "पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम्। एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते"। पिण्याकोनिःसृततैलतिलकल्कौदननिस्रावोदश्विदुदकसक्तूनाञ्च पञ्चानामेकैकं प्रतिदिवसमुपभुज्य षष्ठेऽह्नि उपवसेदेवं सौम्याख्यः कृच्छ्रोऽभिधीयते। द्रव्यपरिमाणन्तु प्राणयात्रामात्रनिबन्धनमवगन्तव्यम्। जाबालेन चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्र उक्तः "पिण्याकं सक्तवस्तक्रं चतुर्थेऽहन्यभोजनम्। वासो वै दक्षिणां दद्यात्सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते" इति। तुलापुरुषाख्यं कृच्छ्रमाह "एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाविधि। तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः" या० "एषां पिण्याकादीनाम्पञ्चानां क्रमेणैकैकस्य त्रिरात्राभ्यासेन पञ्चदशाहव्यापी तुलापुरुषाख्यः कृच्छ्रो वेदितव्यः। अत्र पञ्चदशाहिकत्वविधानादुपवासस्य निवृत्तिः। यमेन त्वेकविंशतिरात्रिकस्तुलापुरुष उक्तः "आचाममथ पिण्याकं तक्रञ्चोदकसक्तुकान्। त्र्यहं त्र्यहम्प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्र्यहद्वयम्। एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते" इति। अत्र हारीताद्युक्तेतिकर्त्तव्यता ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते" मिता०। चान्द्रायणकृच्छ्रस्तु चान्द्रायणशब्दे वक्ष्यते। २कष्टे दुःखे "अमन्यत कृच्छ्रं तस्याः सर्वः सभाजनः" रामा०। "महत् खलु कृच्छ्रमनुभूतं तत्रभवत्या" मालवि०। ३कष्टसाधने ४कष्टयुक्ते च त्रि० अमरः "इत्यस्य देशानतुसञ्चरामः वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः" भा० व० २४ अ०। "कृच्छ्रां प्राप स आपदम्" रामा०। ५कष्टसाध्ये त्रि० "अमन्त्रयित्वा सचिवैः योऽर्थं कृच्छ्रं व्यपवरेत्" रामा०। "अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कृच्छ्रोऽयं भिन्नवर्चसः" सुश्रु०। ६प्राजापत्यव्रते "विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने" मनुः। "तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत्" मनुः। "एकवर्षे गवि हते कृच्छ्रपादो विधीयते। अबुद्धिपूर्वं पुंसः स्याद्द्विपादस्तु द्विहायने। त्रिहायणे त्रिपादस्तु प्राजापत्यमतः परम्" प्रा०त० वृद्धप्रचेताः। "चतुर्थपादे प्राजापत्यविधानात् कृच्छ्रपदं प्राजापत्यपरम्" प्रा० त० रघु०। ७पापे न० मेदि० ८मूत्रकृच्छ्ररोगे पु० राजनि०। कृच्छ्रं वेदयते कृच्छ्र० क्यङ् पापचिकीर्षायाम्। कृच्छ्रायते पापं चिकीर्षति। कृच्छ्र० अस्त्यर्थे वा मतुप् मस्य वः। कृच्छ्रवत् पक्षे इनि। कृच्छ्रिन् तद्युक्ते त्रि० "महकृच्छ्री बभूव" का० उ०। स्त्रियां ङीप्। कृच्छ्रतत्परत्वे-

ततोऽन्तौ षष्ठमी कृच्छ्रान्त्युकृः सन्तपनस्तृतीया कृच्छ्रेण विशेष युक्तः। एतत्पञ्चम्या अनुकल्प०।

कृच्छ्रसान्तपन पुं०न० सम्यक् तपनमत्र प्रशाद्यण् कर्म्म०। व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृतिः।

कृच्छ्रातिकृच्छ्र पु० कृच्छ्रादपि अतिकृच्छ्रः अतिकष्टसाध्यत्वात्। व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृतिः। [तथात्वम्।

कृच्छ्रारि पु०६त०। विल्वभेदे राजनि०। कष्टनिवारकत्वात्तस्य

कृच्छ्रार्द्ध पु० व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृतिः।

कृणाङ्ग पु० कृशाङ्ग+पृषो०। कृशाङ्गशब्दार्थे राजनि०।

कृणु पु० कृ—बा०नु बत्वम्। चित्रकरजातौ त्रिका०

कृत सं शब्दे चुरा०उभ०सक० सेट्। कीर्त्तयति ते अचिकीर्त्तत् त कीर्त्तयां बभूव आस चकार चक्रे। कीर्त्तिः कीर्त्तनम् कीर्त्तितः कीर्त्तयन्। कीर्त्त्यते कीर्त्त्यमानः

कृत छेदे तुदा० पर० सक० सेट् मुचादि। कृन्तति अकर्त्तीत् कर्त्तिष्यति—कर्त्स्यति ईदित् कृत्तः कृत्तिः। "न विद्वेषेद्विद्वत्तो विद्वत्तो नातिविद्वषेत्। विश्वासाद् भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति" हितो०। प्रनिकृन्तति णिचि कर्त्तयति ते अचीकृतत्—त अचकर्त्तत्—त सनि। चिकर्त्तिषति "शिरोऽतिरागाद्दशमं चिकीर्त्तिषुः" माघः। कर्त्तनं कर्त्तनी कृन्तनम्। [अकर्त्त

कृत वेष्टे रुधा० पर० सक० सेट्। कृणत्ति कृन्तः अकर्त्तीत्।

कृत् पु०करोति प्रातिपदिकसंज्ञां कृ—क्विप्। १प्रत्ययभेदे कृत्त्वं च धातुप्रकृतिकत्वे सति प्रातिपदिक संज्ञानिमित्तप्रत्ययत्वम्। धातोरित्यधिकारेण तद्विधानात् धातुप्रकृतिकत्वम् "कृत्तद्धितसमासाश्चेति" पा० तस्य प्रातिपादकसंज्ञावत्त्वम्। अतएवोक्तमभियुक्तैः "उणाद्यन्तं कृदन्तञ्च तद्धितान्तं समासजम्। नामसंज्ञा भवेत्तेषां स्याद्युत्पत्तिस्ततः परम्" तद्धितव्युदासाय धातुप्रकृतिकत्वविशेषणम् तिङ्व्युदासाय प्रातिपदिक संज्ञानिमित्तत्वमिति "कर्त्तरि कृत्"पा०। "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः"वार्त्ति०।"कृदभिहितोभावोद्रव्यवत् प्रकाशते" महाभाष्यम् "भव्याः कृत बहुलम्"पा०। २कर्त्तरि त्रि०

कृत त्रि० कृ+कर्म्मणि क्त। १सम्पादिते २जनिते३अभ्यस्ते च। "कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतम्। व्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति द्रव्यं त्रिधा बुधैः" कात्या० यज्ञे ४ओदानादौ हविषि न०। "कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकम्" वेणीसं० ५विहिते त्रि०। ६फले न०। ७सत्ययुगे न० तच्चानाद्युक्तं मनुना "चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम्। तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः"। तेन ४८०० दिव्यवर्षात्मकानम् व्यक्तमुक्तं सू० सि० यथा "तद्द्वादशसहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम्। सूर्य्याब्दसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः। सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम्। कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्व्येकसङ्गुणः। क्रमात् कृतयुगादीनां षष्ठोंशः सन्ध्ययोः स्वकः"। ततश्च मानुषमानेन१७२८००० वर्षात्मकानं। तदेतदुक्तं सि०शि०"खखाभ्रदन्तसागरैर्युगाङ्घ्रियुग्मसङ्गुणैः। क्रमेण सूर्य्यवत्सरैः कृतादयो युगाङ्घ्रयः। ससन्ध्यकातदंशकैर्निजार्कं १२भागसंमितैः। युताश्च तद्युतौ युगं रदाब्धयोऽयुताहताः" मू० 'खखाऽभ्रदन्तसागरैरिति। रविवर्षाणां खचतुष्टयेन द्वात्रिंशत्सहस्राधिकेन चतुर्गुणेन कृतं नाम प्रथमो युगचरणः १७२८०००। त्रिगुणेन त्रेताख्यो द्वितीयो युगचरणः १२९६०००। द्विगुणेन द्वापराख्यस्तृतीयः ८६४००। एकगुणेन कलिश्चतुर्थः ४३२०००। किंविशिष्टा एते युगचरणाः। ससन्ध्यकातदंशकैर्निजार्कभागसंमितैर्युताश्च। युगचरणप्रमाणस्य यो द्वादशांशस्तत्प्रमाणा तस्य चरणस्य सन्ध्या। सा चरणादौ भवति। तावानेव सन्ध्यांशः। स चरणस्यान्ते। एवं ससन्ध्यासन्ध्यांशैः सह एते युगचरणाः कथिता इत्यर्थः। तत्र कृतादौ सन्ध्यावर्षाणि१४४०००। कृतान्ते सन्ध्यांशः१४४०००। त्रेतादौ सन्ध्या १०८०००। त्रेतान्ते सन्ध्यांशः १०८०००। द्वापरादौ सन्ध्या७२०००। द्वापरान्ते सन्ध्यांशः ७२०००, कलेरादौ ३६००सन्ध्या तदन्ते ३६०० सन्ध्यांशः" प्रमि० "पदैश्चतुर्भिः सुकृतैःस्थिरीकृते कृतेऽमुना के न तपः प्रपेदिरे" नैष०। ८२४ पु० अयशब्ददर्शिते ९चतुरङ्कयुक्ते पाशकभेदे १०सोमभेदे च तत्रैवोदा० ११पर्य्याप्ते त्रि० मेदि०। भावे क्त। १२क्रियायां न० कृतपूर्व्वी कटम् कृतपूर्व्विशब्दे विवृतिः। १३दासभेदे पु० कृतदासशब्दे विवृतिः १४चतुःसंख्यायां "युग्मान्नी कृतभूतानि" ति०त० निगमः। १५साधिते पक्के त्रि० कृतान्नम्।

कृतक त्रि० कृतं करणं भावे क्त तत आगतः कन् कृतमेव स्वार्थे क कृन्तति स्वरूपं कृत—क्वुन् वा। १कृत्रिमे करणाज्जाते। कृत्रिमस्य स्वरूपाच्छादकत्वात् तथात्वम्। "यद्यत् कृतकं तदनित्यमिति न्यायः। "शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात्" शङ्करा० "एतेन् विधिना बद्धः कृतकेन

यथाऽनलः” भा० वि० २अ० । “आर्य्यरूपसमाचारं चरन्तं कृतके पथि” भा०आनु० २६०७ श्लो० “कच्चिच्च कृतकैर्दूतैरित्यादि” कच्चिदध्यायशब्दे दर्शितम् । “कृतकं कामिनि चुक्रुवे मृगाक्ष्या” माघः । २विड्लवणे न० अमरः ।

कृतकर्म्मन् त्रि० कृतं कर्म्म येन । १दक्षे चतुरे कार्य्यक्षमे हेम० । २कृतस्वकार्य्ये च “यावदस्तं न यात्येष कृतकर्म्मा दिवाकरः” रामा० । कर्त्तव्यताशून्ये ३परमेश्वरे पु० । “इन्द्रकर्म्मा महाकर्म्मा कृतकर्म्मा कृतागमः” विष्णु स० “कृतमेव न कर्त्तव्यं किञ्चित् कर्म्मास्य विद्यते धर्म्मात्मकं कर्म्म कृतं वा कृतकर्म्मा” भा० । कृतकार्य्यकृतकृत्यादयोऽप्यत्र त्रि० “समूहकार्य्य आयातान् कृतकार्य्यान् विसर्ज्जयेत्” या०स्मृ० । “यथेष्टं गम्यतां तत्र कृतकार्य्योऽयं त्वया” भा०आनु०१८६२श्लो० । “कृतकृत्योविधिर्मन्ये न वर्द्धयति तस्य ताम्” माघः । ४त्यक्तयागादिसक्ते संन्यासिनि । “ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः । नैवास्ति किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्” इत्युक्तास्तस्य समाप्तकृत्यत्वात्तथात्वम् “कृतकृत्यस्तु संन्यस्य स्वात्ममात्ररतिर्भवेत्” । ५कृतकृत्योहि मृत्योर्बिभेति यथाह “प्रायेणाकृतकृत्यत्वान्मृत्योरुद्विजते जनः” इति ।

कृतकाल त्रि० कृतः कालः समयो येन । १कृतावधौ शिष्यादौ । कर्म्म० । २कृते समये पु० “कृतशिक्षोऽपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे” या० । कृतसमयादयोऽप्यत्र [च त्रिका० ।

कृतकोटि पु० कृता कोटिर्येन । १काश्यपमुनौ २उपवर्षमुनौ

कृतक्रिय त्रि० कृता क्रिया येन । कृतनित्यादिकार्य्ये “विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् । वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः” मनुः ।

कृतक्षण त्रि० कृतः क्षणः समयो येन । लब्धावकाशे । “ततस्तु प्रत्युवाच कृतक्षण एवास्मि गोप्रमिच्छामि यथोपपन्नमक्षपक्षलम्” भा० आ० ३८० । कृतसमयादयोऽप्यत्र ।

कृतघ्न त्रि० कृतं हन्ति हन–टक् । कृतोपकारस्यापकारके “शरणागतदीनस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु । चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान्” या० स्मृ० “ब्रह्मघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्म्मतः । शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत्” मनुः

“कृतघ्नानाह स्कन्दपुराणम् “भर्त्तृपिण्डापहर्त्ता च मित्रपिण्डापहारकः । तथाद्युष्टहोता विद्याश्च दक्षिणां न प्रयच्छति । एतान् स्त्रियश्च यो द्वेष्टि यश्चैतान् घातयेन्नरः । कृतश्च दोषं वदति सकामान्न करोति यः । न स्मरेच्च कृतं यश्च आत्मवान् यस्तु दूषयेत् । सर्व्वांस्तान् ऋषिभिः सार्द्धं कृतघ्नानब्रवीन्मनुः” “ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे च गुरुतल्पगे । निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः” । “तस्मात् पित्रादिगुरोः कृतस्य सत्कर्म्म यद्दति शेषः । सकामान्न करोति उपकर्त्तृनिति शेषः” प्रा० त० रघुनन्दनः ।

कृतघ्नोपाख्यान न०कृतघ्नविशेषस्योपाख्यानम् । भारतशान्तिपर्व्वान्तर्गते १६८ अध्यायमारभ्य १७३ अध्यायपर्य्यन्ते पाल्ये नाडीजङ्घशब्दे विवृतिः । “कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् । अश्रद्धेयः कृतघ्नोहि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः । मित्रद्रोहो न कर्त्तव्यः पुरुषेण विशेषतः । मित्रध्रुक् नरकं घोरमनन्तं प्रतिपद्यते । कृतज्ञेन सदा भाव्यं मित्रकामेन चैव ह । मित्राच्च लभते सर्व्वं मित्रात् पूजां लभेत च । मित्राद्भोगांश्च भुञ्जीत मित्रेणापत्सु मुच्यते । सत्कारैरुत्तमैर्मित्रं पूजयेत विचक्षणः । परित्याज्यो बुधैः पापः कृतघ्नो निरपत्रपः । मित्रद्रोही कुलाङ्गारः पापकर्म्मा नराधमः । एष धर्म्मभृतां श्रेष्ठ ! प्रोक्तः पापो मया तव । मित्रद्रोही कृतघ्नोवै किंभूयः श्रोतुमिच्छसि” । भा०शा०१७३अ०

कृतच्छिद्रा स्त्री कृतं छिद्रं यस्याम् । कोषातकीलतायाम् । राजनि० ।

कृतज्ञ त्रि० कृतं कृतोपकारं जानाति ज्ञा–क । १कृतोपकारज्ञातरि २तत्प्रत्युपकारके । “कृतज्ञेन सदा भाव्यम्” भा० शा० १७३ अ० ३कुक्कुरे पु० मेदि० स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप् । कृतं कार्य्यं जगत् जानाति ज्ञा–क, कृतं कार्य्यं ज्ञ आत्मा यस्य वा । ४परमेश्वरे पु० “महर्षिः कपिलाचार्य्यः कृतज्ञोमेदिनीपतिः” विष्णु स० “कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः” किरा० ।

कृतत्रा स्त्री कृतं त्रायते त्रै–क । त्रायमाणालतायां राजनि० ।

कृतदास पु० कर्म्म० । एतावत्कालं त्वद्दास इत्यभ्युपगमिते पञ्चदशदासान्तर्गते दासभेदे दासाश्च पञ्चदशविधाः मिता० दर्शिता यथा

“गृहजातस्तथा क्रीतोलब्धोदायादुपागतः । अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः । मोक्षितोमहतश्चर्णाद्युद्धप्राप्तः पणेजितः । तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः । भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः । विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः” या० ।

"गृहे दास्यां जातो गृहजातः१ क्रीतो मूल्येन२ । लब्धः३ प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः पित्रादिदासः४ । अनाकालभृतो दुर्भिक्षे यो दासत्वाय भरणाद्रक्षितः५ । आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधितां नीतः६ । ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः७ । युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः८ । पणे जितः यद्यस्मिन् विवादे पराजितोऽहं तदा त्वद्दासो भवामीति परिभाष्य जितः९ । तवाहमित्युपगतः तवाहं दास इति स्वयमुपगतः१० । प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्याच्युतः११ । कृतः एतावत्कालं त्वद्दास इत्यभ्युपगमितः१२ । भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः१३ । वडवाहृतः वडवा गृहदासी तया हृतस्तल्लोभेन तामुद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्टः१४ । य आत्मानं विक्रीणीते स आत्मविक्रेता"१५ । इत्येवमुद्दश प्रकाराः" ।

कृतधी त्रि० कृता सम्यादिता धीर्येन । शास्त्राभ्याससंस्कृतान्तःकरणे, स्थिरचित्ते, "कृतधीः किं प्रभाषेतेति" "कृतधीर्मुनिरुच्यते" गीता ।

कृतध्वज पु० नृपभेदे "कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजोऽभवत् धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ" भाग० ९.१०,१३. [अभ्यासनिपुणे अमरः ।

कृतपुङ्ख पु० कृतः अभ्यस्तः पुङ्खः तद्युक्तोशरो येन । शरा-

कृतपूर्व्विन् त्रि० कृतं पूर्व्वमनेन "सपूर्व्वाच्च" पा० इनि । कृतपूर्व्वकर्म्मके तद्धितप्रकारः सरलायामवाभिनिर्ध्दिष्टो यथा "कृतपूर्व्वी कटं भुक्तपूर्व्वी ओदनमित्यादिमहाभाष्यकारप्रयोगा दृश्यन्ते तत्र च कृतं पूर्व्वमनेनेति विग्रहे "सह सुपा" इति पा० समासे पूर्व्वादिनि रितीनेरनुशासनता "सपूर्व्वाच्चेति" पा० सूत्रेण इनिर्विहितः तत्र यदि कृतमिति कर्म्मणि क्तः स्यात् तदा तस्य कटादिकर्म्मरूपविशेष्यतया सापेक्षत्वेन पूर्व्वादिपदेन समासो न स्यात् एकत्र विशेष्यतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयायोगात् न इनिसम्भवः । भाष्यप्रामाण्याच्च तत्र इत्तौ मत्वाभेदो रीतिरकल्पनीया तथाहि प्रथमं कर्म्माविवक्षयाऽकर्म्मकत्वेन भावे क्तप्रत्यये विहिते तदन्तेन पूर्व्वस्य "सह सुपेति" पा० समासे कृते तत्पूर्व्वकात् पूर्व्वशब्दादिनिप्रत्ययो भवति । पश्चाच्च कर्त्तृकृतक्रियायाः कर्म्माकाङ्क्षायां कटादिकर्म्मणोऽन्वयः एतदेव हरिणा दर्शितं यथा "अकर्म्मकत्वे सत्येव क्तान्ते भावाभिधायिनि । पश्चात् क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्म्मणा । अविवक्षा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्म्मभिः । क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्वादिषु स्थितेति" । गमनकर्तृवाचकगतादिमध्यपातिनी गमनक्रिया कर्त्तृविशेषणत्वेनोपस्थिता यथा अविवक्षा अनुबोधा तथा कृतपूर्व्वकर्त्तृबोधककृतपूर्व्विमध्यपातिन्यपीति तदर्थः" ।

कृतप्रणाश पु० कृतयोः पुण्यापुण्ययोर्भोगमन्तरेण प्रणाशो नाशः । कृतहानौ दोषभेदे । स च दोषविशेषः कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ दोषौ जीवस्यानित्यत्वे प्रसक्तौ" शा० सू० भा० दर्शितौ [स्त्री राजनि०

कृतफल न० कृतं फलमस्य । १कक्कोले २कोलशिम्ब्यां टाप्

कृतब्रह्मन् त्रि० कृतं ब्रह्म स्तोत्रं येन । कृतस्तोत्रे "यन्नवद्दनुमतः कृतब्रह्मा" ऋ० २,२५,१,

कृतम् अव्य० कृत–बा० डमु । अलमर्थे, निषेधे च ।

कृतमाल पु० कृता माला यस्य । १आरग्वधे, (सोन्दाल) २कर्णिकारे च अमरः । ३कर्णिकारक्षेत्रनदीभेदे स्त्री राजनि० । ४कृतमाल्ये मालाकारे त्रि० ।

कृतमुख त्रि० कृतं संस्कृतं मुखं यस्य । पण्डिते अमरः

कृतरथ पु० १निमिवंश्ये नृपभेदे "मेरोः प्रतीपकस्तस्माज्जातः कृतरथो यतः" भाग० ९,१३,१६ श्लो० । २अस्मादिरथे रथकारे त्रि०

कृतलक्षण त्रि० कृतानि लक्षणान्यस्य । १गुणैर्विख्याते अमरः । २कृतचिह्ने च "ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्याज्याः कृतलक्षणाः" मनुः ।

कृतवर्म्मन् पु० कृतवीर्य्यभ्रातरि कनकनृपात्मजे । "कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः । कृतवीर्य्यः कृतौजाश्च कृतवर्म्मा तथैव च । कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्य्यादथार्जुनः" हरिवं ३३अ० । यदुवंश्ये २क्षत्रियभेदे "समीपुत्रः प्रतिक्षत्रः प्रतिक्षत्रस्य चात्मजः । स्वयंभोजः, स्वयंभोजाद् हृदिकः संबभूव ह । तस्य पुत्रा बभूवुर्हि सर्वे भीमपराक्रमाः । कृतवर्म्माग्रजस्तेषां शतधन्वा तु मध्यमः" हरि०वं०३८अ० "रामे भारं समासज्य युयुधाने च वीर्य्यवान् । अक्रूरे विदुरे चापि गदे च कृतवर्म्मणि" हरिवं०११२अ० [त्रिका०

कृतविद्य त्रि० कृता अभ्यस्ता विद्या येन । अभ्यस्तविद्ये

कृतवीर्य्य पु० कृतं वीर्य्यमनेन । १चन्द्रवंश्ये कार्त्तवीर्य्यार्जुनजनके नृपभेदे । "कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः । कृतवीर्य्यः कृतौजाश्च कृतवर्म्मा तथैव च । कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्य्यादथार्ज्जुनः" हरिवं०

१।अ० तस्यापत्यम् अण् । कार्त्तवीर्य्ये तदपत्ये कार्त्तवीर्य्यशब्दे विवृतिः "गर्भस्य सम्भवतः पूर्व्वं शिरः सम्भवतीत्याह शौनकः शिरोमूलत्वाद्देहेन्द्रियाणां, हृदयमिति कृतवीर्य्यः बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात्" सुश्रुतः। २वीर्य्यान्विते त्रि० ।

कृतवेतन त्रि० कृतं वेतनं यस्य । "यो यावत् कुरुते कार्य्यं तावत्तस्य तु वेतनम्" या० उक्तरीत्या कृतभृतिके दासे । "प्रमादाद्धृतनष्टञ्च प्रदाप्यः कृतवेतनः" या०स्मृ०

कृतवेदिन् त्रि० कृतं वेत्ति विद–णिनि । कृतोपकारस्योपकारके स्त्रियां ङीप् [रत्नमा०

कृतवेध(क) पु० कृतो वेधोऽस्य वा कप् । श्वेतकोषातक्यां

कृतवेधना स्त्री कृतं वेधनं यस्याः । कोषातकीलतायाम् राजनि० [शिल्पोऽपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे" या०

कृतशिल्प पु० कृतमभ्यस्तं शिल्पं येन । अभ्यस्तशिल्पे "कृत-

कृतश्रम त्रि० कृतः श्रमो येन । महोत्साहान्विते । "पौराणिकः पुराणे कृतश्रमः" भा० आ० ८८ श्लो० । २धर्म्मराजसभ्ये ऋषिभेदे 'बलीवाकः शिलीपाकः सत्यपालः कृतश्रमः', भा० स० ४अ० यमसभ्योक्तौ

कृतसंज्ञ त्रि० कृता संज्ञा सङ्केतो यस्य । कृतसङ्केते दासादौ "गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः" मनुः २कृतचैतन्ये नरेणाकृतसंज्ञेन विशुद्धेनान्तरात्मना" भा० आश्व०५अ० । कृतसङ्केतादयोऽप्यत्र "नामसमेतं कृतसङ्केतम्" जयदेवः

कृतसापत्निका स्त्री कृतं सापत्न्यं यस्याः कप् टापि कत इत्वे अलोपः । अध्यूढायां स्त्रियां यस्या विवाहात् पश्चात् तत्पतिना विवाहान्तरं कृतं तस्याम् अमरः

कृतस्वर पु० कृतः स्वरः शब्द उपतापो वा येन यत्र वा । स्वर्णोत्पत्तिस्थाने स्वर्णाकरे कार्त्तस्वरः २कृतशब्दे त्रि०

कृतहस्त त्रि० कृतः अभ्यस्तः हस्तो बाणादित्यागमोचनानुकूलया हस्तक्रिया येन । सुशिक्षितशरक्षेपे जने अमरः "क्षणार्द्धाचैव तान् (शरान्) पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत्" भा०वि०१८७६श्लो०"क्षणार्द्धाचैव तान् बाणान् चिच्छेद कृतहस्तवद्" हरिवं०१८३०५श्लो०

कृताकृत न० कृतं कार्य्यञ्च अकृतं कारणं च समा० द्व० । १कार्य्यकारणयोः । "क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्" पा० कर्म्म०। कृते अकृते च २होमादौ । कर्त्तिरिणुभ्यस्य प्रकृतस्य कृताकृताविषयाय होमादौ वरणम् क्रियते इति याज्ञिकसम्प्रदायः । ३कृतशब्दोक्ते कात्यायनपरिभाषिते तण्डुलादौ कार्य्यकारणरूपे ४परमेश्वरे पु० "लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षः धर्म्माध्यक्षः कृताकृतः" विष्णुसं० "कृतश्च कार्य्यरूपेण, अकृतश्च कारणरूपेणेति कृताकृतः" भा० । भावे क्त कृतं करणम् अकृतमकरणं द्व०।५करणाकरणयोः न० द्विव०। "नैनं कृताकृते तपतः" शत० ब्रा०१४।७।२।२७। कृतञ्चाकृतञ्च । ६किञ्चित्कृते किञ्चिदकृते च "कृताकृतश्च कनकं हस्तिनश्चाचलोपमाः" भा०आनु० ५३अ० "कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पललौदनमेव च" या० स्मृ०

कृतागम पु० कृत आगमो वेदो येन । १परमेश्वरे वेदशास्त्रकर्त्तृत्वात्तस्य तथात्वम् । "कृतकर्म्मा कृतागमः" विष्णुसं० कृतो वेदात्मकश्चागमो वेदो येनेति कृतागमः "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदश्च" इति श्रुतेः" भा० "कामः कान्तः कृतागमः" विष्णुसं०

कृताग्नि पु० कृतवीर्य्यानुजभ्रातरि । कृतवीर्य्यशब्दे विवृतिः

कृताङ्क पु० कृतसंख्यकचतुःसंख्यकोऽङ्को यत्र । चतुःसंख्यान्विते पाशकभेदे [लुहबे २संपुटीकृतहस्ते त्रि० भरतः

कृताञ्जलि पु० कृतोऽञ्जलिरिव पत्रसङ्कोचो येन । १लज्जा-

कृतात्मन् पु० कृतः शिक्षितः संस्कृतो वा आत्माऽन्तःकरणं यस्य । १शिक्षितचित्ते, २शुद्धान्तःकरणे च । "स्वर्गे स्वर्गवतां नित्यमागच्छन्ति कृतात्मनाम्" "उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः" मनुः "पर्य्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्व्वे प्रविलीयन्ति कामाः"

कृतात्यय पु० कृतस्य कर्म्मजन्यभोगस्यात्ययोऽवसानम् । भोगं विना कृतकर्म्मनाशे 'कृतात्ययेऽनुशयवान्" शा०सू०

कृतानुकृत न० कृतस्यानुकृतमनुकरणम् । कृतप्रतिकृतौ कृतताडनादेस्ताडने "तौ जघ्नतुस्तदान्योन्यं कृतानुकृतकारिणौ" रामा० "कृतानुकारकृतप्रतिकृतादयोऽप्यत्र

कृतान्त पु० कृतः अन्तो विपर्य्ययनाशो–निश्चयो विषयपरिच्छेदो वा येन । १सिद्धान्ते । "कृतो नाशो येन । २दैवमात्रे ३पापे ४यमे च । ५पूर्व्वदेहजन्ये फलोन्मुखे दुर्दैवे अमरः ७शनौ ८तद्वारे च शब्दचि० "कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत्" ति०त० ज्यो० ८यमदेवत्ये भरणीनक्षत्रे लक्षितलक्षणया १०द्वित्वसंख्यायाञ्च

कृतान्तजनक पु०६त० । सूर्य्ये हेमच० कृतान्तो जनकोयस्याः कालागुरुणि रैणुकागन्धद्रव्ये स्त्री शब्दच०

कृतान्न न० कृतं पक्वं तदन्नञ्च । लड्डुकादौ पक्वान्ने,"कृतान्नमुदकं स्त्रियः" इति कविकल्पे श्रुतिः । पादाश्च

भाषानामकाः कृतान्नभेदास्तत्साधनप्रकाराश्च भावप्र० दर्शिता यथा

“अथ कृतान्नवर्गः तत्रान्नानां साधनप्रकारः सिद्धानां गुणाश्च तत्र परिभाषा। समर्थास्विनि हेतौ ये मुनिभिर्भाषिता गुणाः। कार्य्येऽपि तेऽखिला ज्ञेयाः परिभाषेति भाषिता। क्वचित् संस्कारभेदेन गुणभेदो भवेद्यतः। भक्तं लघु पुराणस्य शालेस्तच्चिपिटो गुरुः। क्वचिद्योगप्रभावेन गुणान्तरमपेक्षते। कदन्नं गुरु सर्पिश्च लघू-न्यंशुहितं भवेत्।

अथ भक्तस्य नामानि साधनं गुणाश्च। भक्तमन्नं तथान्धश्च क्वचित् कूरञ्च कीर्त्तितम्। ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिस्सा-दीदिवः पुंसि भाषितः। सुधौतांस्तण्डुलान् स्फीतांस्तोये पञ्चगुणे पचेत्। तद्भक्तं प्रस्नुतं चोष्णं विशदं गुणवन्मतम्। भक्तं वह्निकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु। अधौतमप्रस्नुतं शीतं गुर्वरुच्यं कफप्रदम्।

अथ (दालि)। दलितन्तु शमीधान्यं दालिर्दाली स्त्रियामुभे। दाली तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः। संयुक्ता सूपनाम्नी स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ। सूपो विष्टम्भको रूक्षः शीतस्तु स विशेषतः। निस्तुषो भृष्टसंसिद्धः लाघवं सुतरां व्रजेत्।

अथ (खिचिड़ी)। तण्डुला दालिसंमिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः। संयुक्ता सलिले सिद्धा कृशरा कथिता बुधैः। कृशरा शुक्रला बल्या गुरुः पित्तकफप्रदा। दुर्जरा बुद्धिविष्टम्भमलमूत्रकरी स्मृता।

अथ तापहरी (ताताहरीति) लोके। घृते हरिद्रासंयुक्ते माषजाम्लवटीमपि। तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् सहैव परिभर्जयेत्। सिद्धियोग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत्। लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्र निःक्षिपेत्। एषा सिद्धिः समाख्याता प्रोक्ता तापहरी बुधैः। एषा तापहरी बल्या हृद्या श्लेष्मापमाहरेत्। बृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्वी पित्तहरी स्मृता।

अथ क्षीरिका। पायसः परमान्नं स्यात् क्षीरिकापि तदुच्यते। शुद्धेऽर्द्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् पचेत्। ते सिद्धा क्षीरिका ख्याता सिताज्यसहितोत्तमा। क्षीरिका दुर्जरा प्रोक्ता बृंहणी बलवर्द्धिनी। नारिकेलस्य तूलञ्च च्छिन्नं पयसि गोः क्षिपेत्। सितागव्याज्यसंयुक्ते तत्पचेन्मृदुनाऽग्निना। नारिकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीताति-पुष्टिदा। गुर्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा।

अथ (सेवई)। समितां वर्त्तिकां कृत्वा सूक्ष्मां तु यवसन्निभाम्। शुष्कां क्षीरेण संसाध्य भोज्या घृतसितान्विता। सेविका तर्पणी बल्या गुर्वी पित्तानिलापहा। ग्राहिणी सन्धिकृद्रुच्या तां खादेन्नातिमात्रया।

अथ (मण्डा)। गोधूमा धवला धौताः कुट्टिताः शोधितास्ततः। प्रोक्षिता यन्त्रनिष्पिष्टाश्चालिताः समिताः (मयदा) स्मृताः। वारिणा कोमलां कृत्वा समितां साधु मर्द्दयेत्। हस्तलाघवतया तस्मात् सोपलीं सम्यक् प्रसारयेत्। अधोमुख-घटस्यैतत् विस्तृतं प्रक्षिपेद्बहिः। मृदुना वह्निना साध्यः सिद्धो मण्डक उच्यते। सोपली (लाइ)। दुग्धेन साज्यखण्डेन मण्डकं भक्षयेन्नरः। अथ वा सिद्धमांसेन मतक्षटकेन वा। मण्डको बृंहणो वृष्यो बल्यो रुचिकरो भृशम्। पाकेऽपि मधुरो ग्राही लघु-र्दोषत्रयापहः।

अथ (पोरी) क्वापि (दुगौरी) इति च। “कुर्यात्समितयाऽतीव तन्वीं पर्प्पटिकां ततः। स्वेदयेत्तप्तके (ताओया) तान्तु पोलिकां जगदुर्बुधाः। तां खादेत्सूपिकायुक्तां तस्या मण्डकवद्गुणाः।

अथ प्रलङ्गाल्पसौ। समितां सर्पिषा भृष्टां शर्करां पयसि क्षिपेत्। तस्मिन् घनीकृते न्यस्येल्लवङ्गं मरिचादिकम्। लप्सिका बृंहणी वृष्या बल्या पित्तानिलापहा। स्निग्धा श्लेष्मकरी गुर्वी रोचनी तर्पणी परम्।

(रोटि)। शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्तु शाद्य पोलिकाम्। तप्तके (ताओया)। स्वेदयेत्कृत्वा भूयोऽङ्गारेऽपि तां पचेत्। सिद्धैषा रोटिका प्रोक्ता गुणं तस्याः प्रचक्ष्महे। रोटिका बलकृद्रुच्या बृंहणी धातुवर्द्धनी। वातघ्नी कफ-कृद्गुर्वी दीप्ताग्नीनां प्रपूजिता।

अथ (लिट्टी) शुष्कगोधूमचूर्णन्तु साम्बु गाढं विमर्द्दयेत्। विधाय वटकाकारं निर्धूमेऽग्नौ शनैः पचेत्। अङ्गार-कर्कटी ह्येषा बृंहणी शुक्रदा लघुः। दीपनी कफ-कृद्बल्या पीनसश्वासकासजित्।

अथ (यवरोटी)। यवजा रोटिका रुच्या मधुरा विशदा लघुः। मलशुक्रानिलकरी बल्या हन्ति कफामयान्।

अथ माषरोटिका। माषाणां दालयस्तोये स्थापितास्त्यक्तकञ्चुकाः। आतपे शोषिता दन्ते पिष्टाका धूमसी स्मृता। धूमसी रचिता चैव प्रोक्ता भर्जरिका बुधैः। भर्जरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता।

अथ चणकरोटिका। चणकारोटिका रूक्षा श्लेष्मपित्तास्रतु-

गुरुः । विष्टम्भिनी न चक्षुष्या तद्गुणा चानिलप्रकोपिनी" ।

अथ पिष्टिका । दालिः संस्थापिता तोये ततोऽपहृतकञ्चुका । शिलायां साधु संपिष्टा पिष्टिका कथिता बुधैः ।

अथ (वेढई) । माषपिष्टिकया पूर्णगर्भा गोधूमचूर्णतः । रचिता रोटिका सैव प्रोक्ता वेढमिका बुधैः । भवेद्वेढमिका बल्या वृष्या रुच्याऽनिलापहा । उष्णा सन्तर्पणी गुर्वी बृंहणी शुक्रला परम् । भिन्नमूत्रमला स्तन्यमेदःपित्तकफप्रदा । गुदकीलार्द्दितश्वासपङ्क्तिशूलानि नाशयेत् ।

अथ (पापर) धूमसी रचिता हिङ्गुहरिद्रालवणैर्युता । जीरकस्वर्जिकाभ्याञ्च तनूकृत्य च वेल्लिता । पर्पटास्ते वराङ्गारभृष्टाः परमरोचकाः । दीपनाः पाचना रूक्षा गुरवः किञ्चिदीरिताः । मौद्गास्तद्गुणाः प्रोक्ता विशेषाल्लघवो हिताः । चनकस्य गुणैर्युक्ताः पर्पटाश्चनकोद्भवाः । स्नेहभृष्टास्तु ते सर्वे भवेयुर्मध्यमा गुणैः ।

अथ (पूरी) । माषाणां पिष्टिका पूर्णा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः । तया पिष्टकया पूर्णा समिताकृतपोलिका । ततस्तैलेन पक्का सा पुरीका कथिता बुधैः । रुच्या स्वाद्वी गुरुः स्निग्धा बल्या पित्तास्रदूषिका । चक्षुस्तेजोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी । तथैव घृतपक्कापि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत् ।

अथ (वरा) । माषाणां पिष्टिका युक्ता लवणार्द्रकहिङ्गुभिः । कृत्वा विदध्याद्वटकांस्तांस्तैले पाचयेच्छनैः । विशुष्का वटका बल्या बृंहणी वीर्यवर्द्धनी । वातामयहरा रुच्या विशेषादर्द्दितापहा । विबन्धभेदिनी श्लेष्मकारिणोऽग्निपूजिता । संचूर्ण्य निक्षिपेत्तक्रे भृष्टं जीरकहिङ्गुभिः । लवणं तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् । शुक्लतक्रस्य वटको बलकृद्रोचनो गुरुः । विबन्धकृद्दाही च श्लेष्मलः पवनापहः । राज्यक्तपातितो वान्यान् माचनांस्तांस्तु भक्षयेत् राज्यक्ता (रायता) इति लोके ।

अथ (काञ्जीवरा) । मन्थनी नूतना धार्या कटुतैलेन लेपिता । निर्मलेनाम्बुनापूर्य तस्यां चूर्णं विनिःक्षिपेत् । राजिकाजीरलवणहिङ्गुशुण्ठीनिशाकृतम् । निःक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्यास्यञ्च मुद्रयेत् । ततो दिनत्रयादूर्द्ध्वमम्लाः स्युर्वटका ध्रुवम् । काञ्जिको वटको रुच्यो वातघ्नः श्लेष्मकारकः । शीतो दाहं शूलमजीर्णं हरते दृगामयेष्वहितः ।

(इमलीवरा) । अम्लिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्द्दयेत् । तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान्मज्जयेज्जनः । अम्लिका वटकास्तु रुच्या वह्निप्रदीपनाः । वटकस्य गुणैः पूर्वैस्तेऽपि च समन्विताः ।

अथ (मुगवड़ः) मुद्गानां वटकास्तप्ते (तावीया) भर्जिता लघवो हिमाः । संस्कारवशभावेन त्रिदोषशमना हिताः ।

अथ (माषवड़ा) माषाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रकसंस्कृता । तया विरचिता वस्त्रे वटिकाः साधुशोषिताः । भर्जितास्तप्ततैला अथवाम्बुप्रयोगतः । वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातव्या रुचिदा भृशम् ।

अथ (कोंहड़ावड़ी) । कूष्माण्डकवटी ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागुणाः । विशेषात्पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः ।

अथ (मुद्गवटी) मुद्गानां वटिका तद्वद्रचिता साधिता तथा । पथ्या रुच्या तथा लघ्वी मुद्गसूपगुणा स्मृता ।

(अरिकवञ्च) । माषपिष्टिकया लिप्तं नागवल्लीदलं महत् । तत्संस्वेदयेत् युक्त्या स्थाल्यामाकारकोपरि । ततो निष्काश्य तं खण्डलतकं तैलेन भर्जयेत् । खण्डं खण्डेन योग्यमिति यावत् । अलीकमत्स्य उक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः । तं हलाकभटिलेण वास्तूकेन च भक्षयेत् ।

अथ (कढ़ी) । स्थाल्यां घृते वा तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् । अवलेहनसंयुक्तं तक्रं तत्रैव निःक्षिपेत् । एषा सिद्धा समरीचा कथिता कथिता बुधैः । अवलेहनम् । (आरिहन) इति लोके । कथिता पाचनी रुच्या लघ्वी वह्निप्रदीपनी । कफानिलविबन्धघ्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपिणी । अलीकमत्स्याः शुष्का वा किं वा कथितया पुनः । बृंहणा रोचना वृष्या बल्या वातगदापहाः । ओजस्तुष्टिकराः शुक्राः किञ्चित्पित्तप्रकोपनाः । अर्द्दिते सहनुस्तम्भे विशेषेण हिताः स्मृताः ।

अथ (आदवरा) । मुद्गपिष्टविरचितान् वटांस्तैलेन पाचितान् । हस्तेन चूर्णयेत्सम्यक् तस्मिंश्चूर्णे विनिःक्षिपेत् । भृष्टं हिङ्ग्वार्द्रकं शुण्ठ्यं मरीचं जीरकं तथा । निम्बुरसं यवानीं च युक्त्या सर्वं विमिश्रयेत् । मुद्गपिष्टं पचेत्सम्यक् स्थाल्यामाकारकोपरि । तस्मात्तु गोलकं कुर्यात् तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् । तैले तान् गोलकान् पक्का कथितायां निमज्जयेत् । गोलकाः पाचकाः प्रोक्तास्त्वार्द्रकवटा अपि । मुद्गार्द्रकवटा रुच्याः लघवो बलकारकाः । दीपनास्तर्पणाः पथ्याः सर्वदोषेषु पूजिताः ।

(पकौरी) दालयवनकाशान्तु निस्तुषा वन्यपेषिताः । तच्चूर्णं वेषनं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः । वटिका वेषनस्यापि कथितायां निमज्जिताः । रुच्या विदग्धजननी बल्या

वृष्टिकरी स्मृता ।   एवमन्येऽपि वेसनभवाः प्रकाराः पक्वान्नखण्डप्रभृतयो बोद्धव्याः ।

अथ मांसस्य प्रकाराः । तत्र शुद्धमांसम् । (शुधमांस) इति लोके । पाकपात्रे घृतं दद्यात् तैलञ्च तदभावतः । तत्र हिङ्गु हरिद्रां च भर्जयेत्तदनन्तरम् । छागादेरस्थिरहितं मांसं तत्खण्डितं ध्रुवम् । धौतं निर्गालितं तस्मिन् घृते तद्भर्जयेच्छनैः । सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा लवणन्तु पचेत्ततः । सिद्धे जलेन संमिश्र्य वेशवारं परिक्षिपेत् । वेशवारः (वेसम) इति लोके । द्रव्याणि वेशवारस्य नागवल्लीदलानि च । लशुनाद्य लवङ्गानि मरीचानि समांशतः । अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतम् । शुद्धमांसं परं वृष्यं बल्यं रुच्यञ्च बृंहणम् । त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं धातुवर्द्धनात् ।

अथ सहार्द्रकम् (सहरमांस) इति लोके । छागादेर्मांसमार्द्रैः कुट्टितं खण्डितं पुनः । शुद्धमांसविधानेन पचेदेतत्सहार्द्रकम् । सहार्द्रकं गुणैरन्यैः शुद्धमांसगुणं स्मृतम् ।

अथ तक्रमांसम् (अखनी) पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्रां हिङ्गु भर्जयेत् । छागादेः सकलस्यापि खण्डान्यपि च भर्जयेत् । सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मुद्गरं यथा । जीरकाद्युते तक्रे मांसखण्डानि तारयेत् । तक्रमांसन्तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम् । कफघ्नं पित्तलं किञ्चित् दर्शकारस्य पाचनम् ।

अथ हरीसा (आस) । पाकपात्रे तु दहति मांसखण्डानि निःक्षिपेत् । पानीयं मधुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गु जीरकम् । हरिद्रामार्द्रकं शुण्ठीं लवणं मरिचानि च । तण्डुलांश्चापि गोधूमात् जम्बीरायां रसान् बहून् । यथा सर्वाणि वस्तूनि द्रवकानि भवन्ति हि । तथा पचेत् स निपुणो बहुमांसस्थितिर्यथा । एषा हरीसा बलकृद् वातपित्तापहा गुरुः । शीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा परा सन्धानकारिणी ।

तलितमांसम् । शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्ये सम्भृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः । तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवर्द्धनम् । तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढताकरम् ।

अथ शूल्यम् (सीक) कालखण्डादिमांसानि खचितानि शलाकया । तैलं लवणं दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत् । तत्तु शूल्यमिदं प्रोक्तं पाककर्मविचक्षणैः । शूल्यं पलं सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु । कफवातहरं बल्यं किञ्चित्पित्तकरं हि तत् । (इदमेव शूल्याकृतं भट्टित्रेत्युच्यते)

मांसशृङ्गाटिकम् । सिद्धमांसं तनूकृत्य कर्त्तितं कोटितं जले । लवङ्गहिङ्गुलवणमरिचार्द्रकसंयुतम् । एलाजीरकधन्याकनिम्बूरससमन्वितम् । घृते सुगन्धे तद्भृष्टं मांसशृङ्गाटिकोच्यते । मांसशृङ्गाटकं रुच्यं बृंहणं बलकृद्गुरु । वातपित्तहरं वृष्यं कफघ्नं वीर्य्यवर्द्धनम् ।

अथ मांसरसः । सिद्धमांसरसो रुच्यः श्रमश्वासक्षयापहः । प्रीणनो वातपित्तघ्नः क्षीणानामल्परेतसाम् । विश्लिष्टभग्नसन्धीनां कृशानां शुद्धिकाङ्क्षिणाम् । स्मृत्योजोबलहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् । शस्यते स्वरहीनानां दृष्ट्यायुःश्रवणार्थिनाम् । प्रकाराः कथिताः सन्ति बहवो मांससम्भवाः । ग्रन्थविस्तारभीतेन मया नात्र प्रकीर्त्तिताः । (ते च सुश्रुतेऽन्नगुणकथनानुपदं वक्ष्यन्ते)

शाकपाकविधिः । हिङ्गु जीरयुते तैले क्षिपेच्छाकं सुखण्डितम् । लवणं चाम्लचूर्णादि सिद्धे हिङ्गूदकं क्षिपेत् । इत्येवं सर्वशाकानां साधनोऽभिहितो विधिः ।

अथ मठकः (माठ) इति लोके । समितामर्द्दयेदाज्यजलेनापि च मर्दयेत् । तस्यास्तु वटिकां कृत्वा पचेत्सर्पिषि नीरसम् । एलालवङ्गकर्पूरमरीचाद्यैरलङ्कृते । मज्जयित्वा सितापाके ततस्तञ्च समुद्धरेत् । अयं प्रकारः सांसिद्धो मठ इत्यभिधीयते । मञ्जयेत् मर्द्दयेत् । मठस्तु बृंहणो वृष्यो बल्यः सुमधुरो गुरुः । पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः । समिताः शर्करासर्पिर्निर्मिता अपरेऽपि ये । प्रकारा बहवस्तुल्यास्तेऽपि चैतद्गुणाः स्मृताः ।

अथ सम्पावः (पेराकी) पर्प्पटाः समितानिर्मिता हस्तमर्द्दिताः । कुट्टिताश्चालिताः शुद्धशर्कराभिर्विमर्द्दिताः । तत्र चूर्णं क्षिपेदेलालवङ्गमरिचानि च । नारिकेलं सकर्पूरं चारबीजान्यनेकधा । घृताक्तसमिता पूरोटिका रचिता ततः । तदन्तः पूरणं तस्याः कुर्यान्मुद्रां ददौ सुधीः । सर्पिषि प्रचुरे तान्तु सुपचेन्निपुणो जनः । प्रकारज्ञैः प्रकारोऽयं सम्पाव इति कीर्त्तितः ।

अथ कर्पूरनालिका । घृताढ्यया समितया लम्बां कृत्वा पुटं ततः । लवङ्गोल्वणकर्पूरयुतया सितयाऽन्वितम् । पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका । सम्पावसदृशी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका ।

फेनिका (फेनी) समितया घृताढ्याया वर्त्तिं दीर्घां समाचरेत् । तास्तु संवलिता दीर्घाः पीठस्योपरि धारयेत् ।

वेल्लयेद्वेल्लनेनैतां यथैषा पर्पटी भवेत् । ततश्छुरिकया तान्तु खण्डानेव कर्त्तयेत् । ततस्तु वेल्लयेद्भूयः शङ्कुकेन च वेधयेत् । शालिचूर्णं कृतं तोयं मिश्रितं शङ्ककं वदेत् । ततः कृत्वा तल्लोपर्य्यां विदधीत पृथक् पृथक् । पुनस्तां वेल्लयेल्लोपर्य्यां यथा स्यात्खण्डवाकृतिः । ततस्तां सुपचे-दाज्ये भवेयुश्च पुटाः स्फुटाः । सुगन्धया शर्करया तद्वद्धूननमाचरेत् । सिद्धैषा फेनिका नाम्ना मण्डकेन समा गुणैः । ततः किञ्चिल्लघुरियं विशेषोऽयमुदाहृतः । वेल्लयेत् प्रसारयेत् वेल्लनम् (बेलन) इति लोके । पर्पटी रोटी । लोप्त्री (लाइ) इति लोके ।

अथ शष्कुली(कोहारी) इति लोके । समितायां घृताक्तायां लोप्त्रीं कृत्वा च वेल्लयेत् । आज्ये तां भर्जयेत्सिद्धा शष्कुली फेनिकागुणा

अथ मोदकः (लाड्डू) । इत्थाय्या समितया कृत्वा स्थूला-नि तानि तु । निपुणो भर्जयेदाज्ये खण्डपाकेन योजयेत् । युक्तेन मोदकान् कुर्य्यात् ते गुणैर्मण्डका यथा ।

अथ लड्डुमोदकः (मोतिचुरलाड्डू) । लड्डूनां धूमसी सम्यक् योजयेन्निर्मलाम्बुना । कटाहस्य हुतेष्वर्द्धं झर्झरं स्थाप-येत्ततः । धूमसीन्तु द्रवीभूतां प्रक्षिपेत् झर्झरोपरि । पतन्ति विन्दवस्तस्मात् तान् सुपक्वान् समुद्धरेत् । सितापाकेन संयोज्य कुर्य्याद्बुलेन मोदकान् । झर्झरं (झाझरा) इति लोके । लघुर्ग्राही त्रिदोषघ्नः स्वादुः शीतो रुचिप्रदः । चक्षुष्यो ज्वरहृद्बल्यस्तर्पणो लड्डुमोदकः ।

अथ सेवमोदकः(सेओकालड्डुआ) । एवमेव प्रकारेण कार्य्याः सेवनमोदकाः । ते बल्या लघवः शीता किञ्चिद्वातकरा-स्तथा । विष्टम्भिनो ज्वरघ्नाश्च पित्तरक्तकफापहाः

दुग्धकूपिका । तण्डुलचूर्णं विमिश्रितनष्टक्षीरेण सान्द्रपिष्टेन । दृढकूपिकां विदध्यात्ताञ्च पचेत्सर्पिषा सम्यक् । अथ तां पूरितमध्यां घनपयसा पूर्णगर्भाञ्च । शङ्कुकर्द्दितवदनां सर्पिषि सुपक्ववदनाञ्च । अथ पाण्डुखण्डपाके स्नापयेत् कर्पूरवासिते कुशलः । अथ दुग्धकूपिका सा बल्या पित्तानिलापहा कथिता । वृष्या शीता गुर्वी शुक्रकरी बृंहणी रुच्या । निद्राति कायपुष्टिं दृष्टिं दुरप्रसा-रिणीं सुचिरम् ।

कुण्डलिनी (जिलेबी) नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुशलो जनः । प्रस्थार्द्धचूर्णं दृमानेन प्राड्वेन प्रलेपयेत् । द्वि-प्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम् । घृतमर्द्धं शरावञ्च घोलयित्वा घटे क्षिपेत् । आतपे स्थापयेत्ता-वद्यावद्याति तदम्लताम् । ततस्तत्प्रक्षिपेत्तापे सच्छिद्रे भाजने तु तत् । परिभ्राम्य परिभ्राम्य तत्सन्तप्ते घृते क्षिपेत् । पुनः पुनस्तदावृत्त्या विदध्यान्मण्डलाकृतिम् । तां सुपक्वां घृतान्नीत्वा सितापाके तनुद्रवे । कर्पूरादि सुगन्धेश्च स्नापयित्वोद्धरेत्ततः । एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्ति बलप्रदा । धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या च क्षिप्रतर्पणी ।

अथ पयोन्मतरिक्षा रसाला । (शिखरिणी) चार्द्धो माहि-षस्य सम्यक्सुरक्षितं दध्याढकं शर्करां शुभ्रां प्रस्थयुग्मो-न्मितां शुचिपटे किञ्चित् किञ्चित् क्षिपेत् । दुग्धेनार्द्ध-घटेन सन्नयनवस्त्रास्त्रां दृढं मार्चयेत् एलालोकलवङ्ग-चन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तद्योजयेत् । भीमेन प्रियभोजनेन रचिता नाम्ना रसाला स्वयम् श्रीकृष्णेन पुरा पुनः पुनरियं प्रीत्या समास्वादिता । एषा येन वसन्तवर्क्कि-तदिने संसेव्यते नित्यशः तस्य स्यादतिशौर्य्यवृद्धिरनि-शं सर्व्वेन्द्रियाणां बलम् । ग्रीष्मे तथा शरदि ये रवि-शोषिताङ्गाः ये च प्रमत्तवनितासुरतातिखिन्नाः । ये चापि मार्गपरिसर्पणशीर्णगात्रास्तेषामियं वपुषि पोषण-माशु कुर्य्यात् । रसाला शुक्रला बल्या रोचनी वातपि-त्तजित् । दीपनी बृंहणी स्निग्धा मधुरा शिशिरा सरा । रक्तपित्तं तृषादाहं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ।

अथ शर्करोदकम् (सरवत्) जलेन शीतलेनैव घोलिता शुभ्रश-र्करा । एला लवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्विता । श-र्करोदकनाम्ना तत् प्रसिद्धं विदुषां सदा । शर्करो-दकमाख्यातं शुक्रलं शिशिरं सरम् । बल्यं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तप्रणाशनम् । मूर्च्छाच्छर्द्दितृषादाह-ज्वरशान्तिकरं परम् ।

अथ प्रपानकम् (पना) । तत्र आम्रफलप्रपानकम् । आम्रमामं जले खिन्नं मर्द्दितं दृढपाणिना । सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् । प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितम् । सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम् ।

अथाम्लिकाफलपानकम् । अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्द्दयेत् वारिणा दृढम् । शर्करामरिचैः मिश्रं लवङ्गेन्दुसु-वासितम् । अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् । पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् रुच्यं वह्निप्रबोधनम् ।

निम्बूकफलपानकम् । भागैकं निम्बुजं तोयं षड्भागं शर्क-रोदकम् । लवङ्गमरिचैर्मिश्रं पानं पानकमुत्तमम् । निम्बूफलभवं पानमत्यम्लं वातनाशनम् । वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ।

धान्याकपानकम्। शिलायां साधु संपिष्टं धान्यकं वस्त्रगालितम्। शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतम्। नूतने मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम्।

अथ काञ्जी। काञ्जीविधिर्वटकावसरे लिखितः। काञ्जिकं रोचनं रुच्यं पाचनं वह्निदीपनम्। शूलाजीर्णविबन्धघ्नं कोष्ठशुद्धिकरं परम्। न भवेत् काञ्जिकं यत्र तत्र जालिः प्रदीयते।

अथ जालिः। आम्रमाषफलं पिष्टं राजीकालवणान्वितम्। भृष्टहिङ्गुयुतं पूतं घोलितं जालिरुच्यते। जालिर्हरति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधनी। मन्दमन्दन्तु पीता सा रोचनी वह्निवर्द्धिनी।

अथ तक्रम्। तुर्य्यांशेन जलेन संयुतमतिस्थूलं सदम्बं दधि प्रायो माहिषमम्बुकेन विमले मृद्भाजने घोलयेत्। भृष्टं हिङ्गु च जीरकञ्च लवणं राजीञ्च किञ्चिन्मिताम् पिष्टान्यत्र विमिश्रयेद्गुरुरिति तत्तक्रं न कस्य प्रियम्। तक्रं रुचिकरं वह्निदीपनं पाचनं परम्। उदरे ये गदास्तेषां नाशनं तृप्तिकारकम्।

अथ दुग्धम्। विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः। तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत्। दुग्धस्यापरे गुणा उक्ता एव दुग्धवर्गे।

अथ सक्तवः। धान्यानि भ्राष्ट्रभृष्टानि यन्त्रपिष्टानि सक्तवः।

तत्र यवसक्तवः। यवजाः सक्तवः शीता दीपना लघवः सराः। कफपित्तहरा रूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्त्तिताः। ते पीता बलदा वृष्या बृंहणा भेदनास्तथा। तर्पणा मधुरा रुच्याः परिणामे बलावहाः। कफपित्तश्रमक्षुत्तृड्व्रणनेत्रामयापहाः। प्रशस्ता घर्म्मदाहाढ्यव्यायामार्त्तशरीरिणाम्।

चणकयवसक्तवः। निस्तुषैश्चणकैर्भृष्टैस्तुर्य्यांशेन यवैः कृताः। सक्तवः शर्करासर्पिर्युक्ता ग्रीष्मेऽतिपूजिताः।

शालिसक्तवः। सक्तवः शालिसम्भूता वह्निदा लघवो हिमाः। मधुरा ग्राहिणो रुच्याः पथ्याश्च बलशुक्रदाः। न भुक्त्वा न रदैश्छित्त्वा न निशायां न वा बहून्।
न जलान्तरितान् दद्यात् सक्तूनद्याच्च केवलान्। पृथक् पानं पुनर्दद्यान्नामिषं पयसा निशि। दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त सक्तुषु वर्जयेत्।

अथ धाना(बहुरी) यवास्तु निस्तुषा भृष्टाः स्मृता धाना इति स्त्रियाम्। धानाः स्युर्दुर्जरा रूक्षास्तृट्प्रदा गुरवश्च ताः। तथा मेहकफच्छर्द्दिनाशिन्यः सम्प्रकीर्त्तिताः।

अथ लाजाः। येषां स्युस्तण्डुलाः शालिधान्यानि सतुषाणि च। भृष्टानि स्फुटितान्याहुर्लाजा इति मनीषिणः। लाजाः स्युर्मधुराः शीता लघवो दीपनाश्च ते। स्वल्पमूत्रमला रूक्षा बल्याः पित्तकफच्छिदः। छर्द्यतीसारदाहास्रमेहमेदस्तृषापहाः।

अथ पृथुकाः(चिड़ुवा)। शालयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटिताश्च ते। कुट्टिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि। पृथुका गुरवो वातनाशनाः श्लेष्मला अपि। सक्षीरा बृंहणा वृष्या बल्या भिन्नमलाश्च ते।

अथ होलकः (होरहा)। अर्द्धपक्वैः शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः। होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदोषत्रयापहः। भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत्।

अथ उम्बी। मञ्जरी त्वर्द्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत्। तृणानलेन संभृष्टा बुधैरुम्बीति सा स्मृता। (उम्बिया) इति लोके। उम्बी कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा।

अथ कुल्माषाः(घुघुनी) अर्द्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः। कुल्माषा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः। कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्च्चसः।

अथ पललम् (तिलकुट) पललन्तु समाख्यातं सैक्षवतिलपिष्टकम्। पललं मलकृद्वृष्यं वातघ्नं कफपित्तकृत्। बृंहणञ्च गुरु स्निग्धं मूत्राधिक्यनिवर्त्तकम्।

अथ पिण्याकः (पीना)। तिलकिट्टन्तु पिण्याकस्तथा तिलखलः स्मृतः। पिण्याको लेखनो रूक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः।

अथ (चाउर) तण्डुलो मेहजन्तुघ्नः स नवस्त्वतिदुर्जरः"।
अन्येऽपि कृतान्नप्रकाराः पाकशास्त्रे द्रष्टव्याः
कृतान्नविशेषगुणाश्च सुश्रुते दर्शिता यथा
"अतः परं प्रवक्ष्यामि कृतान्नगुणविस्तरम्। लाजमण्डो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः। वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः। स्वेदाग्निजननी लघ्वी दीपनी बस्तिशोधनी। क्षुत्तृट्श्रमग्लानिहरी पेया वातानुलोमनी। विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी बलवर्द्धनी। पथ्या स्वादुरसा लघ्वी दीपनी क्षुत्तृषापहा। हृद्या सन्तर्पणी वृष्या बृंहणी बलवर्द्धनी। शाकमांसफलैर्युक्ता यवाग्वस्तास्तु दुर्जराः। सिक्थैर्विरहितो मण्डः, पेया सिक्थसमन्विता। विलेपी बहुसिक्था स्याद्यवागूर्विरलद्रवा। विष्टम्भी पायसो बल्यो मेदःकफकरो गुरुः। कफपित्तकरी बल्या कृशराऽनिलनाशनी। धौतस्तु विमलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिः समः। स्विन्नः प्रसृत-

सूप्यो विशदस्त्वोदनो लघुः। अधौतोऽप्रसुतोऽस्विन्नः शीतश्चाप्योदनो गुरुः। लघुः सुगन्धिः कफहा विज्ञेयो भृष्टतण्डुलः। स्नेहैर्मांसैः फलैः कन्दैर्वैदलाम्लैश्च संयुताः। गुरवो बृंहणा बल्या ये च क्षीरोपसाधिताः। सुस्विन्नो निस्तुषो भृष्ट ईषत्सूपो लघुर्हितः। स्विन्नं निःपीडितं शाकं हितं स्यात् स्नेहसंस्कृतम्। अस्विन्नं स्नेहरहितमपीडितमतोऽन्यथा। मांसं स्वभावतो वृष्यं स्नेहनं बलवर्द्धनम्। स्नेहगोरसधान्याम्लफलाम्लकटुकैः सह। सिद्धं मांसं हितं बल्यं रोचनं बृंहणं गुरु। तदेव गोरसादानं सुरभिद्रव्यसंस्कृतम्। विद्यात्पित्तकफोद्रेकि बलमांसाग्निवर्द्धनम्। परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हर्षणं प्रीणनं गुरु। रोचनं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवर्द्धनम्। तदेवोल्लुप्तपिष्टत्वादुल्लुप्तमिति पाचकाः। परिशुष्कगुणैर्युक्तं वह्नेः प्रक्रमतो लघु। तदेव शूल्यिकाप्रोतमङ्गारे परिपाचितम्। ज्ञेयं गुरुतरं किञ्चित् प्रदिग्धं गुरुपाकतः। उल्लुप्तं भर्जितं पिष्टं प्रतप्तं कन्दुपाचितम्। परिशुष्कं प्रदग्धञ्च शूल्यं यच्चान्यदीदृशम्। मांसं यत्तैलसिद्धन्तु वीर्य्योष्णं पित्तकृद्गुरु। लघ्वग्निदीपनं हृद्यं रुच्यं दृष्टिप्रसादनम्। अनुष्णवीर्य्यं पित्तघ्नं मनोज्ञं घृतसाधितम्। प्रीणनः प्राणजननः श्वासकासक्षयापहः। वातपित्तश्रमहरो हृद्यो मांसरसः स्मृतः। स्मृत्योजःस्वरहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम्। भग्नविश्लिष्टसन्धीनां कृशानामल्परेतसाम्। आप्यायनः संहननः शुक्रौजोबलवर्द्धनः। सदाडिमयुतो वृष्यः संस्कृतो दोषनाशनः। यन्मांसमुद्धृतरसं न तत्पुष्टिबलावहम्। विष्टम्भि दुर्ज्जरं रूक्षं विरसं मारुतावहम्। दीप्ताग्नीनां सदा पथ्यः खानिकस्तु परं गुरुः। मांसं निरस्थि सुस्विन्नं पुनर्दृषदि चूर्णितम्। पिप्पलीशुण्ठिमरिचगुडसर्पिःसमन्वितम्। एकध्यं पाचयेत्सम्यक् वेशवार इति स्मृतः। वेशवारो गुरुः स्निग्धो बल्यो वातरुजापहः। प्रीणनः सर्वधातूनां विशेषान्मुखशोषिणाम्। क्षुत्तृट्तापहरः श्रेष्ठः सौरावः स्वादुशीतलः। कफघ्नो दीपनो हृद्यः शुद्धानां प्राणिनामपि। श्रेयः पथ्यतमश्चापि मुद्गयूषः क्षताक्षतः। स तु दाडिममृद्वीकायुक्तः स्याद्रागषाडवः। रुचिष्यो लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकृत्। मसूरमुद्गगोधूमकुलत्थलवणैः कृतः। कफपित्ताविरोधी स्याद्वातव्याधौ च शस्यते। मृद्वीकादाडिमैर्युक्तः स एवोक्तोऽनिलार्द्दिते। रोचनो दीपनो हृद्यो लघुपाक्युपदिश्यते। पटोलनिम्बयूषौ तु कफमेदोविशोषिणौ। पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ कृमिकुष्ठज्वरापहौ। श्वासकासप्रतिश्यायप्रसेकारोचकज्वरान्। हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान्। कुलत्थयूषोऽनिलहा श्वासपीनसनाशनः। तूणीप्रतूणीकासार्शोगुल्मोदावर्त्तनाशनः। दाडिमामलकैर्यूषो हृद्यः संग्रहणो लघुः। प्राणाग्निजननो मूर्च्छामेदोघ्नः पित्तवातजित्। मुद्गामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः। यवकोलकुलत्थानां यूषः कण्ठ्योऽनिलापहः। सर्व्वधान्यकृतस्तद्बृंहणः प्राणवर्द्धनः। खलकाम्बलिकौ हृद्यौ तथा वातकफे हितौ। बल्यः कफानिलौ हन्ति दाडिमाम्लोऽग्निदीपनः। दध्यम्लः कफकृद्बल्यः स्निग्धो वातहरो गुरुः। तक्राम्लः पित्तकृत् प्रोक्तो विषरक्तप्रदूषणः। खडाः खडयवागूश्च षाडवाः पानकानि च। एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः। अस्नेहलवणं सर्व्वमकृतं कटुकैर्विना। विज्ञेयं लवणस्नेहकटुकैर्हि युतं कृतम्। अथ गोरसधान्याम्लफलाम्लैरन्वितञ्च यत्। यथोत्तरं लघु हितं संस्कृतासंस्कृतं रसे। दधिमस्त्वम्लसिद्धस्तु यूषः काम्बलिकः स्मृतः। तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकम्। सिण्डाकी च गुरूणि स्युः कफपित्तकराणि च। तद्वच्च वटकान्याहुर्विदाहीनि गुरूणि च। लघवो बृंहणा वृष्या हृद्या रोचनदीपनाः। तृष्णामूर्च्छाभ्रमच्छर्द्दिश्रमघ्ना रागषाडवाः। रसाला बृंहणी बल्या स्निग्धा वृष्या च रोचनी। स्नेहनं गुडसंयुक्तं हृद्यं दध्यनिलापहम्। सक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः। नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्थ इत्युपदिश्यते। मन्थः सद्योबलकरः पिपासाश्रमनाशनः। साम्लस्नेहगुडो मूत्रकृच्छ्रोदावर्त्तनाशनः। शर्करेक्षुरसद्राक्षायुक्तः पित्तविकारहृत्। द्राक्षामधूकसंयुक्तः कफरोगनिवर्हणः। वर्गत्रयेणोपहितो मलदोषानुलोमनः। गौडमम्लमनम्लं वा पानकं गुरु मूत्रलम्। तदेव खण्डमृद्वीकाशर्करासहितं पुनः। साम्लं सुतीक्ष्णं सहिमं पानकं स्यादिरत्ययम्। माधूकं तु श्रमहरं मूर्च्छादाहतृषापहम्। परूषकाणां कोलानां हृद्यं विष्टम्भि पानकम्। द्रव्यसंयोगसंस्कारं ज्ञात्वा मात्राञ्च सर्व्वतः। पानकानां यथायोगं गुरुलाघवमादिशेत्"।

२कृतं साधितमन्नं येन। साधितान्ने पाचके त्रि०

कृताय पु० कृतसंज्ञकोऽयः। द्यूतक्रीडाप्रसिद्धे चतुरङ्कान्वित

पापकभेदे "कृताय त्रेतादयस्तेऽन्तर्भवन्ति" अयशब्दे २३५पृ० दर्शिते आनन्दगिरिः

कृतार्थ त्रि० कृतः अर्थः प्रयोजनं येन। कृतकार्य्ये। "श-रदः कृतार्थताम्" किरा० "कृतः कृतार्थोऽस्मि निवर्हितां-हसा" माघः

कृतालय त्रि० कृत आलयो येन। १कृतवासे "यत्र ते दयिता भार्य्या तनयाश्च कृतालयाः" रामा०। २भेके पुंस्त्री० त्रिका०। स्त्रियां योपधत्वात् टाप्। [कर्म्मयुक्ते शब्दचि०।

कृतावदान त्रि० कृतमवदानं ख्यातकर्म्म येन। विख्यात

कृतावसक्थिक त्रि० कृताऽवसक्थिका येन। वस्त्रादिना जानुजङ्घापृष्ठबन्धयुक्ते "प्रौढपादो न कुर्व्वीत स्वाध्याय-पितृतर्पणम्। आसनारूढपादस्तु जान्वोर्जङ्घयोस्तथा। कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते" आ०त०कात्या० "कृतावसक्थिकः कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः" आ० त० रघु०

कृतास्त्र त्रि० कृतं शिक्षितमस्त्रं येन। शिक्षितास्त्रे। "येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रः" भा० व० ४अ०

कृति स्त्री कृ–क्तिन्। १पुरुषप्रयत्ने, २कर्त्तृव्यापारे, "यथा जातिस्तदायुष्मन्! कृतिर्दोषश्च विद्यते" भा०व०१२४८श्लो० ३विंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे "कृतिः प्रकृतिराकृतिः" वृ०र०। ३क्रियायाम् मेदि० "श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदियादियम्" नैष० ४नृपभेदे पु० "सप्ताश्वमेधा-नाहृत्य राजसूयं च पार्थिवः। कृतिर्नामाऽभ्यवत् स्वर्गा-दसत्यवचनात् सकृत्" मार्क० पु०। स च जनकवंश्यः "बहुलाश्वोऽधृतेस्तस्य कृतिरस्य महावशः" भाग०९।१३।१६ मैथिलवंशकथनप्रोक्तौ। कृ वधे–क्तिन्। ५हिंसायां मेदि० ६विंशतिसंख्यायाम् कृतिकरः। कृत–बा० करणे इक्। ७कर्त्तर्य्यां स्त्री "कृत्येषु स्वादित्व कृतिश्च संदधे" स्व० ११६३१२ "कृतिः कर्त्तरी" भा०

कृतिकर पु० कृतिसंख्यातुल्या विंशतिसंख्याः करा यस्य। रावणे शब्दमा०। तस्य विंशतिहस्तत्वात् तथात्वं कृति हस्तादयोऽप्यत्र पु०

कृतिन् त्रि० कृतमनेन कृत–इष्टा० इनि १कृतक्रिये कर्त्तरि अमरः, २पुण्यवति शब्दमा० "कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमान्" भट्टिः "न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान्" रघुः। "तवैव नामास्त्रगतिः कृती त्वम्" "यस्य चेतसि वर्त्तेथाः स तावत् कृतिनां वरः" कुमा० "कान्तसङ्गमह-र्षाकृतिं कृती" माघः "कृतिः कृतिमुदे" कृतिशब्दे नैष०

कृतिरात पु० नृपभेदे "बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरातो महा-वशः" भाग० ९।१३।१७ पाठान्तरम् [अर्चनकृते" या०

कृते अव्य० कृ–क्विप् नि० एदन्तत्वम्। निमित्तार्थे "दैवाति-

कृतेयुक पु० पौरवे नृपभेदे। "ऋतेयुस्तस्य कक्षेयुः स्थण्डि-लेयुः कृतेयुकः" भाग०९।२०।३ रौद्राश्वस्य घृताच्यामप्सर स्युत्पन्नदशपुत्रोक्तौ

कृतोदक त्रि० कृतमुदकमुदककार्य्यं स्नानतर्पणादि येन। कृतस्नानादौ। "एवं कृतोदका भार्य्याः प्रवेक्ष्यन्ति गजाह्वयम्" भा० स० ७८ अ०

कृतौजस् पु० १कृतवीर्य्यभ्रातरि। कृतवीर्य्यशब्दे विवृतिः। कृतमोजो येन। २कृततेजस्के कृतपराक्रमे त्रि०।

कृत्त त्रि० कृत+क्त। १छिन्ने, २वेष्टिते च हेम०

कृत्ति स्त्री कृत्यते कृत–कर्म्मणि–क्तिन्। १मृगादिचर्म्मणि कृत्तिवासाः। २त्वचि भूर्जपत्रे ४कृत्तिकानक्षत्रे च मेदि० ५गृहे निरु०

कृत्तिका स्त्री कृन्तति उग्रत्वात् कृत–तिकन् कित्। अश्वि-न्यादिषु तृतीये नक्षत्रे तस्याः क्षुरतुल्याकारत्वं षट्ता-रात्मकत्वञ्च अश्लेषाशब्दे ४९७पृ० दर्शितम् अन्ये तु शकटाकारत्वमाहुः। सा च २६० अंशात्मके राशिचक्रे २६।४० अंशकलोत्तरम् १३।२० अंशकलात्मिका मेष वृषोभयराशिघटिका। तथा च तस्या आद्यचरणः मेष-राशिघटकः अन्त्यचरणत्रयं वृषराशिघटकम्। अश्वि-न्यादयश्च सप्तविंशतिः दक्षसुता चन्द्रपत्न्यः। तत्र भरणी कृत्तिकाद्याः २।३।६।८।१०।१२।१६।२१।२६ संख्यकाः सपत्नीं रोहिणीं प्रति चन्द्रस्यातिशयानुरागदर्शनेन चन्द्र-स्य भर्त्सनां कृतवत्यः। ततः चन्द्रेण ताः प्रति शमना-प्रशस्ततादिशापदानं कालिकापु० २० अध्याये उक्तं तच्च कालिकापुराणशब्दे २०१४पृ० दृश्यम्। दक्षसुतानां च चेतनत्वात् कृत्तिकाभिः षड्भिः कार्त्तिकेयस्य पोषणं कृतं कार्त्तिकेयशब्दे विवृतिः। तस्या अग्निरधिष्ठातृ देवः सा च मिश्रगणान्तर्गता "मिश्रोऽग्निः सविशाखभः, शुभकराः सर्व्वे स्वकृत्ये गणाः" ज्यो०त०। कृत्तिकान-क्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप्, कार्त्तिकी सास्मिन् मासे पुनरण्। कार्त्तिक कार्त्तिक्या युक्ते चान्द्रे मासभेदे पु०

कृत्तिकाञ्जि पु० कृत्तिका शकटाकारा अञ्जिस्तिलकादि चिह्नमस्य। अश्वमेधीये शकटाकारतिलकचिह्नयुक्ते अश्व-भेदे "त्रिवृप एषोऽश्वः" इत्युपक्रमे "कृत्तिकाञ्जिः पुर-स्तात्" शत० ब्रा० ।।२।४ "१कृत्तिका शकटाकारा अञ्जिर्यस्य" भा०

कृत्तिकातनय पुं० ६तत्० । कार्त्तिकेये तस्य यथा तथात्वं तथा कार्त्तिकेयशब्दे १९५६ पृ० उक्तम् । कृत्तिकापुत्रादयोऽप्यत्र पुं०

कृत्तिकाभव पुं० कृत्तिकायां नक्षत्रे भवः । चन्द्रे शब्दच०

कृत्तिवास पुं० कृत्तिं गजासुरचर्म्म वस्ते वस-आच्छादने अण् उप० स० । महादेवे कृत्तिवासेश्वरः

कृत्तिवासस् पुं० कृत्तिर्गजासुरचर्म्म वासो यस्य । महादेवे यथा च तस्य तद्वसनत्वं तथा काशी० ६८ अ० वर्णितं यथा "कोलाहलो महानासीत् त्राहि त्राहीति सर्वतः । महिषासुरपुत्रोऽसौ समायाति गजासुरः । प्रमथ्नन् प्रमथान् सर्वान् निजवीर्य्यमदोद्धतः । यत्र यत्र धरायां स चरणं प्रमिणोति हि । अचलान् दोलयाञ्चक्रे तत्र तत्रास्य भारतः । ऊरुवेगेन तरवः पतन्ति शिखरैः सह । तस्य दोर्दण्डवातेन चूर्णाः स्युश्च शिलोच्चयाः । यस्य मौलिजसंघर्षात् घना व्योम त्यजन्त्यलम् । नीलिमानं न चाद्यापि जहत्यस्तत्केशसङ्गजम् । यस्य निःश्वाससम्भारैरुत्तरङ्गा महाब्धयः । नाद्याप्यमन्दकल्लोला भवन्ति तिमिभिः सह । योजनानां सहस्राणि नव यस्य समुच्छ्रयः । तावानेव हि विस्तारस्तनोर्मायाविनोऽस्य हि । यन्नेत्रयोः पिङ्गलिमा तथा तरलिमा पुनः । विद्युता नोह्यतेऽद्यापि सोऽयमायाति सत्वरः । यां यां दिशं समभ्येति सोऽयं दुःसह दानवः । नाद्य शमीभवेदस्य साध्वसादिव दिग्भयम् । ब्रह्मलब्धवरश्चायं तृणीकृतजगत्त्रयः । अवध्योऽहं भवामीति स्त्रीपुंभिः कामनिर्जितैः । ततस्त्रिशूलहेति समायान्तं दैत्यपुङ्गवम् । विज्ञायावध्यमन्येन शूलेनाभिजघान तम् । प्रोतस्तेन त्रिशूलेन स च दैत्यो गजासुरः । छत्रीकृतमिवात्मानं मन्यमानो जगौ हरम् । गजासुर उवाच । त्रिशूलपाणे ! देवेश ! जाने त्वां स्मरहारिणम् । तव हस्ते मम वधः श्रेयानेव पुरान्तक ! । किञ्चिद्विज्ञप्तुमिच्छामि अवधेहि ममेरितम् । सत्यं ब्रवीमि नासत्यं मृत्युञ्जय ! विचारय । त्वमेको जगतीवन्द्यो ! विश्वस्योपरि संस्थितः । अहं तदुपरिष्टाच्च स्थितोऽस्मीति जितं मया । धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि त्वत्त्रिशूलाग्रसंस्थितः । कालेन सर्व्वैर्मर्त्तव्यं श्रेयसे मृत्युरीदृशः । इति तस्य वचः श्रुत्वा देवदेवः कृपानिधिः । प्रोवाच प्रहसन् शम्भुर्दैत्योद्भव ! गजासुरम् । ईश्वर उवाच । गजासुर । प्रसन्नोऽस्मि महापौरुषशेवधे ! । स्वानुरूपं वरं ब्रूहि ददामि दनुजेश्वर ! । इत्याकर्ण्य स दैत्येन्द्रः प्रत्युवाच महेश्वरम् । गजासुर उवाच । यदि प्रसन्नो दिग्वासस्तदा नित्यं वसान मे । इमां कृत्तिं विरूपाक्ष ! त्वत्त्रिशूलाग्निपाविताम् । स्वप्रमाणां सुखस्पर्शां रणाङ्गणपणीकृताम् । इष्टगन्धिः सदैवास्तु सदैवास्त्वतिकोमला । सदैव निर्म्मला चास्तु सदैवास्त्वतिमङ्गलम् । महातपोऽनलज्वालां प्राप्यापि सुचिरं विभो ! । न दग्धा कृत्तिरेषा मे पुण्यगन्धनिधिस्ततः । यदि पुण्यवती नैषा मम कृत्तिर्दिगम्बर ! । तदा त्वदङ्गसङ्गोऽस्याः कथं जातो रणाङ्गणे । अन्यञ्च मे वरं देहि यदि तुष्टोऽसि शङ्कर ! । नामास्तु कृत्तिवासास्ते प्रारभ्याद्यतनं दिनम्" इत्यादि कृत्तिवासेश्वरशब्दे दृश्यम् ।

कृत्तिवासेश्वर न० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे कृत्तिवासशब्दे दर्शितात् काशी० वाक्यादुत्तरग्रन्थे तत्कथा यथा "इति तस्य वचः श्रुत्वा तथेत्युक्त्वा च शङ्करः । पुनः प्रोवाच तं दैत्यं भक्तिनिर्म्मलमानसम् । ईश्वर उवाच । शृणु पुण्यनिधे ! दैत्य ! वरमन्यं सुदुर्लभम् । अविमुक्ते महाक्षेत्रे रणत्यक्तकलेवर ! । इदं पुण्यशरीरं ते क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिसाधने । मम लिङ्गं भवत्वत्र सर्व्वेषां मुक्तिदायकम् । कृत्तिवासेश्वरं नाम महापातकनाशनम् । सर्व्वेषामेव लिङ्गानां शिरोभूतमिदं परम् । यावन्ति सन्ति लिङ्गानि पाराशर्य्य महान्त्यपि । उत्तमं तावतामेतदुत्तमाङ्गवदुत्तमम् । मानवानां हितायात्र स्थास्येऽहं सपरिग्रहः । दृष्टेनानेन लिङ्गेन पूजितेन स्तुतेन च । कृतकृत्यो भवेन्मर्त्यः संसारं न विशेत् पुनः । रुद्राः पाशुपताः सिद्धा अध्यात्मतत्त्वचिन्तकाः । शान्ता दान्ता जितक्रोधा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः । अविमुक्ते स्थिता ये तु मम भक्ता मुमुक्षवः । मानापमानयोस्तुल्याः समलोष्टाश्मकाञ्चनाः । कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे स्थास्येऽहं तदनुग्रहात् । दशकोटिसहस्राणि तीर्थानि प्रतिवासरम् । त्रिकालमागमिष्यन्ति कृत्तिवासे न संशयः । कलिद्वापरसम्भूता नराः कलुषबुद्धयः । सदाचारविनिर्मुक्ताः सत्यशौचपराङ्मुखाः । मायया दम्भलोभाभ्यां मोहाहङ्कृतिसंयुताः । शूद्रान्नसेविनो विप्रा जिह्वाला रतिलालसाः । सम्यगात्मानमपेक्ष्याशु दूरीकृतमनोधियः । कृत्तिवासेश्वरं प्राप्य सर्व्वपापविवर्ज्जिताः । सुखेन मोक्षमेष्यन्ति यथा सुकृतिनस्तथा । कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं सेव्यं काश्यां ततो नरैः । जन्मान्तरसहस्रेषु मोक्षोऽन्यत्र सुदुर्लभः । कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे

लभ्यन्ते तेन जन्मना। पूर्वजन्म कृतं पापं तपोदानादिभिः शतैः। नश्येत्, सद्यो विनश्येत्तु कृत्तिवासेश्वरेक्षणात्। कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं येऽर्च्चयिष्यन्ति मानवाः। प्रविष्टास्ते शरीरे मे तेषां नास्ति पुनर्भवः। अविमुक्ते निवस्तव्यं जप्तव्यं शतरुद्रियम्। कृत्तिवासेश्वरो देवो द्रष्टव्यश्च पुनः पुनः। सप्तकोटिमहारुद्रैः सुजप्तैर्यत् फलं लभेत्। तत् फलं लभ्यते काश्यां पूजनात् कृत्तिवाससः। माघकृष्णचतुर्द्दश्यामुपोष्य निशि जागरात्। कृत्तिवासेशमभ्यर्च्य द्यः स यायात् परां गतिम्। शुक्लायां पञ्चदश्यां यश्चैत्र्यां कर्त्ता महोत्सवम्। कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे न स गर्भं प्रवेक्ष्यति। कथयित्वा तु देवेशस्तत्कृत्तिं परिस्पृश्य च। गजासुरस्य महतीं प्राहणोत्तां दिगम्बरः। यत्र चलीकृती दैत्यः शूलमारोप्य भूतले। तच्छूलपाटनाज्जातं तत्र कुण्डं महत्तरम्। तस्मिन् कुण्डे नरः स्नात्वा कृत्वा च पितृतर्पणम्। कृत्तिवासेश्वरं दृष्ट्वा कृतकृत्यतरो भवेत्”॥

कृत्नु त्रि॰ कृ—क्नु। कारौ शिल्पिनि उणा॰ “बहुकर्म्मकरे च। ‘कृण्वा कृत्नो! अकृतम्’ ऋ॰ ६।१८।१५। “कृत्नो! बहुलकर्म्मणां कर्त्तः” भा॰

कृत्य न॰ कृ—क्यप् तुक् च। १कार्य्ये, व्याकरणप्रसिद्धे पाणिन्यादिपरिभाषिते २तव्यादौ तव्यत्क्यप्तव्यानीयर्यत्केलिमाख्ये प्रत्यये। ३कर्त्तव्ये त्रि॰ हेमच॰ “कृतकृत्यो विधिर्मन्ये” माघः। ४विद्विष्टे त्रि॰। मेदि॰५धनादिभेद्ये त्रि॰ जटा॰ “कृत्याः” पा॰ “तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः” “कृत्यैरधिकार्थवचने” पा॰। “कृत्याः षट् ते समाख्याताः क्यप्-प्रवृत्तौ भावकर्म्मणोः। तव्यानीयावनन्तात् यत् केलिमः कर्म्मकर्त्तरि” सुपद्म॰। कृत्याः इत्यधिकारे तेषां विहितत्वात् तेषां तत्संज्ञत्वम्। कृत्यप्रत्ययस्तु धातुविशेषात् कर्म्मभावादौ विहितः। कृत्यञ्च वेदादिविहितावश्यकर्त्तव्याचारविशेषः। तदधिकारेणैव कर्त्तव्यचिन्तामणिकृत्यतत्त्वकृत्यरत्नाकरादयोग्रन्थ विशेषाः प्रवृत्ताः

कृत्यविद् त्रि॰ कृत्यं कर्त्तव्यं वेत्ति विद—क्विप्। कार्य्यज्ञे विधिज्ञे। “कृत्यविदित्युवाचेति” रघुः।

कृत्या स्त्री॰ कृ—क्यप् टाप्। १क्रियायां २अभिचारक्रियाजन्ये अभिचारोद्देश्यनाशके ३देवादिमूर्त्तिभेदे स्म सा च वैदिकाद्यभिचारक्रियाजन्या अदृष्टविशेषनिर्वर्त्या देवादिमूर्त्तिरूपतयोत्पद्य अभिचारोद्देश्यं पुरुषं निहत्य नश्यतीति अथर्ववेदे प्रसिद्धम्। “पञ्चकल्पमथर्व्वणां कृत्याभिः परिवृंहितम्” भा॰शा॰२४४अ॰। कृत्याविशेषोत्पादनकथा भा॰ आनु॰ ९०अ॰ यथा

“इत्युक्तः स तु भक्ष्यैस्तैर्वृषादर्भिर्चुकोप ह। तेषां वै प्रतिकर्त्तुञ्च सर्व्वेषामगमद्गृहम्। स गत्वा हवनीयेऽग्नौ तीव्रं नियममास्थितः। जुहाव संस्कृतैर्मन्त्रैरेकैकामाहुतिं नृपः। तस्मादग्नेः समुत्तस्थौ कृत्या लोकभयङ्करी। तस्या नाम वृषादर्भिर्यातुधानीत्यथाकरोत्। सा कृत्या कालरात्रीव कृताञ्जलिरुपस्थिता। वृषादर्भिं नरपतिं किङ्करोमीति साऽब्रवीत्। वृषादर्भिरुवाच। ऋषीणां गच्छ सप्तानामरुन्धत्यास्तथैव च। दासीभर्त्तुश्च दास्याश्च मनसा नाम धारय। ज्ञात्वा नामानि चैवैषां सर्व्वानेतान् विनाशय। विनष्टेषु तथा स्वैरं गच्छ यत्रेप्सितं तव। सा तथेति प्रतिश्रुत्य यातुधानीस्वरूपिणी। जगाम तद्वनं यत्र विचेरुस्ते महर्षयः”। “इन्द्रेण च सा नाशितेति तत्रैवान्ते उक्तम् यथा “रक्षणार्थञ्च सर्वेषां भवतामहमागतः। यातुधानी ह्यतिक्रूरा कृत्यैषा वो वधैषिणी। वृषादर्भिप्रयुक्तैषा निहता मे तपोधनाः!। दुष्टा हिंसादियं पापा युष्मान् प्रत्यग्निसम्भवा”।

कृत्यानिवारणोपायमन्त्राश्च अथ॰ ५,१२,१४, उक्ता यथा “सुपर्णस्त्वान्वविन्दत् सूकरस्त्वाखनन्नसा। दिप्सौषधे! त्वं दिप्सन्तमव कृत्याकृतं जहि। अव जहि यातुधानानव कृत्याकृतं जहि। अथो यो अस्मान्दिप्सति तमु त्वं जह्योषधे!। रिश्यस्येव परीशासं परिकृत्य परि त्वचः। कृत्यां कृत्याकृते देवा निष्कमिव प्रति मुञ्चत। पुनः कृत्यां कृत्याकृते हस्तगृह्य परा णय। समक्षमस्मा आ धेहि यथा कृत्याकृतं हनत्। कृत्याः सन्तु कृत्याकृते शपथः शपथीयते। सुखो रथ इव वर्त्ततां कृत्या कृत्याकृतं पुनः। यदि स्त्री यदि वा पुमान् कृत्यां चकार पाप्मने। तामु तस्मै नयामस्यश्वमिवाश्वाभिधान्या। यदि वासि देवकृता यदि वा पुरुषैः कृता। तां त्वा पुनर्णयामसीन्द्रेण सयुजा वयम्। अग्ने पृतनाषाट् पृतनाः सहस्व। पुनः कृत्यां कृत्याकृते प्रतिहरणेन हरामसि। कृतव्यधनि! विध्य तं यश्चकार तमिज्जहि। न त्वामचक्रुषे वयं वधाय सं शिशीमहि। पुत्र इव पितरं गच्छ स्वज इवाभिष्ठितो दश। बन्धमिवावक्रामी गच्छ कृत्ये! कृत्याकृतं पुनः। उदेणीव वारण्यभिस्कन्दं मृगीव। कृत्या कर्त्तारमृच्छतु। इष्वा ऋजीयः पततु द्यावापृथिवी तं प्रति। सा तं मृग-

त्रिष गृह्णातु कृत्या कृत्याकृतं पुनः। अग्निरिवैतु प्रतिकूलमनुकूलमिवोदकम्। सुखो रथ इव वर्त्ततां कृत्या कृत्याकृतं पुनः"।

सुश्रुते चान्यप्रकारोऽत्र सामान्यतो दर्शितः यथा "कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च। रक्षाकर्म्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम्। नागाः पिशाचा गन्धर्व्वाः पितरो यक्षराक्षसाः। अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या घ्नन्तु तान् सदा। पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः। दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वां ते नमस्कृताः। पान्तु त्वां मुनयो ब्राह्म्या दिव्या राजर्षयस्तथा। पर्व्वताश्चैव नद्यश्च सर्व्वाः सर्वेऽपि सागराः। अग्नीरक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च। सोमो व्यानं, अपानं ते पर्जन्यः परिरक्षतु। उदानं विद्युतः पान्तु, समानं स्तनयित्नवः। बलमिन्द्रो बलपतिः, मनुर्मन्ये मतिं तथा। कामांस्ते पान्तु गन्धर्व्वाः, सत्यमिन्द्रोऽभिरक्षतु। प्रज्ञां ते वरुणो राजा, समुद्रो नाभिमण्डलम्। चक्षुः सूर्य्यो, दिशः श्रोत्रे, चन्द्रमाः पातु ते मनः। नक्षत्राणि सदा रूपं, छायां पान्तु निशास्तव। रेतस्त्वाप्याययन्त्वापो, रोमाण्योषधयस्तथा। आकाशं खानि ते पातु, देहं तव वसुन्धरा। वैश्वानरः शिरः पातु, विष्णुस्तव पराक्रमम्। पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो, ब्रह्मात्मानं, ध्रुवो भ्रुवौ। एता देहे विशेषेण तव नित्या हि देवताः। एतास्त्वां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि। स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति देवाश्च कुर्व्वताम्। स्वस्ति ते चन्द्रसूर्य्यौ च स्वस्ति नारदपर्व्वतौ। स्वस्त्यग्निश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः। पितामहकृता रक्षा स्वस्त्यायुर्वर्द्धतां तव। ईतयस्ते प्रशाम्यन्तु सदा भव गतव्यथः। इति स्वाहा। एतैर्वेदात्मकैर्म्मन्त्रैः कृत्याव्याधिविनाशनैः। मयैवं कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि"।

"ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां वलगान्निचख्नुरुतैवं चिद्देवानभिभवेमेति, "तद्वै देवा अस्पृण्वत। तदेतैः कृत्यां वलगानुदखनन्,यदा वै कृत्यामुत्खनन्ति" "अत्र कश्चिद्द्विषन् भ्रातृव्यः कृत्यां वलगान्निखनति" इति च शत०ब्रा० ३.५.४.२,३, "आमयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः। तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति न संशयः" मनुः।

कृत्याकृत्य न० द्वि०। द्वन्द्व०। कर्त्तव्याकर्त्तव्ययोः। सुश्रुतोक्ते व्रणचिकित्साङ्गे कर्त्तव्याकर्त्तव्यविशेषे च ते च कृत्याकृत्ये सुश्रुतेन दर्शिते यथा

"अथातः कृत्याकृत्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः। तत्र वयस्थानां दृढानां प्राणवतां सत्त्ववतां च सुचिकित्स्या व्रणाः। एकस्मिन् वा पुरुषे यत्रैतद्गुणचतुष्टयं तस्य सुखसाधनीयतमाः। तत्र वयस्थानां तरुणप्रधातुत्वादाशु व्रणाः रोहन्ति। दृढानां स्थिरबहुमांसत्वाच्छस्त्रमवचार्य्यमाणं सिरास्नाय्वादिविशेषान्न प्राप्नोति। प्राणवतां वेदनाभिघाताहारयन्त्रणादिभिर्न ग्लानिरुत्पद्यते। सत्त्ववतां दारुणैरपि क्रियाविशेषैर्न व्यथा भवति। तस्मादेतेषां सुखसाधनीयतमाः। तदेव विपरीतगुणा कष्टसाध्यप्राणभीरुषु द्रष्टव्याः। स्फिक्पायुप्रजननललाटगण्डौष्ठपृष्ठकर्णफलकोषोदरजत्रुमुखाभ्यन्तरसंस्थाः सुखरोपणीया व्रणाः। अक्षिदन्तनासापाङ्गश्रोत्रनाभिजठरसेवनीनितम्बपार्श्वकुक्षिवक्षःकक्षास्तनसन्धिभागगताः सफेनपूयरक्तानिलवाहिनोऽन्तःशल्याश्च दुश्चिकित्स्याः। अधोभागाश्चोर्द्ध्वभागनिर्वाहिनो रोमान्तोपनखमर्म्मजङ्घास्थिसंश्रिताश्च। भगन्दरमपि चान्तर्मुखं सेवनीकुटकास्थिसंश्रितम्।

भवति चात्र। कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम्। व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः। अवपाटिकानिरुद्धप्रकाशसन्निरुद्धगुदजठरग्रन्थिशतक्रिमयः प्रतिश्यायजाः कोष्ठजाश्च त्वग्दोषिणां प्रमेहिनां वा ये परिपतेषु इष्यन्ते शर्करासिकतामेहवातकुण्डलिकाष्ठीलादन्तशर्करोपकुशकण्ठशालूकनिष्कोषदूषिताश्च दन्तवेष्टाविसर्पास्थिक्षतोरःक्षतमयपन्थिप्रभृतयश्च याप्याः। साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा। घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्। याप्यत्वं विजानीयात् क्रिया धारयते तु यम्। क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्य एव विनश्यति। प्राप्ता क्रिया धारयति याप्यव्याधितमातुरम्। प्रपतिष्यदिवागारं विष्कम्भः साधुयोजितः। अतऊर्द्ध्वमसाध्यान् वक्ष्यामः। मांसपिण्डवदुद्गताः प्रक्लिन्नोऽन्तःपूयवेदनावन्तोऽश्वापानवदुद्वृत्तौष्ठाः। केचित्कठिना गोशृङ्गवदुन्नतमांसाङ्कुराः। अपरे दुष्टरुधिरास्राविणस्तनुपिच्छिलास्राविणो वा मध्योन्नताः। केचिदवसन्नोत्सन्नपर्य्यन्ताः। शष्पतन्तुवत्स्नायुजालवन्तो दुर्दर्शा वसामेदोमज्जमस्तुलुङ्गस्राविणश्च दोषसमुत्थाः। पीतासितमूत्रपुरीषवातवाहिनश्च कोष्ठस्थाः क्षीयमाणानाञ्च सर्व्वतोगतयश्चान्तर्मुखा मांसबुद्बुदवन्तः शब्दवातवाहिनश्च शिरःकपालस्थाः। क्षीयमाणानाञ्च पूयरक्तनिर्वाहिणोऽरोचकाविपाककास-

चत्वारोपद्रवयुक्ताः। भिन्ने वा शिरःकपाले यत्र मस्तुलुङ्गदर्शनं त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भावः कासश्वासौ वा यत्रेति। भवन्ति चात्र। वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गञ्च यः स्रवेत्। आगन्तुस्तु व्रणः सिध्येन्न सिध्येद्दोषसम्भवः। स मर्म्मोपहिते देशे सिरास्नाय्वस्थिवर्जिते। विकारो योऽनुपशेते तदसाध्यस्य लक्षणम्। क्रमेणोपचयं प्राप्य धातूननुगतः शनैः। न शक्यउन्मूलयितुं वृद्धो वृक्ष इवामयः। स स्थिरत्वान्महत्त्वाच्च धात्वनुक्रमणेन च। निहन्त्योषधवीर्य्याणि मन्त्रान् दुष्टग्रहो यथा। अतो यो विपरीतः स्यात् सुखसाध्यः स उच्यते। अवद्धमूलः क्षुपको यद्वदुत्पाटने सुखः। त्रिभिर्दोषैरनाक्रान्तः श्यावौष्ठः पिडकीसमः। अवेदनो निरास्रावो व्रणः शुद्ध इहोच्यते। कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः। स्थिराश्चिपिटिकावन्तो रोहन्तीति तमादिशेत्। रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम्। त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्द्दिशेत्। दोषप्रकोपाद्व्यायामादभिघातादजीर्णतः। हर्षात् क्रोधाद्भयाद्वापि व्रणो रूढोऽपि दीर्य्यति"।

कृत्यादूषणी स्त्री कृत्या दूष्यतेऽनया दूषि–ल्युट् ङीप्। १ओषधिभेदे। "अदो यन्नावनामनाः कृत्यादूषणीश यास्त्वा इहायान्त्वोषधीः" अथ० ८,७,१०, "अनयाऽहमोषध्या सर्व्वाः कृत्या अदूदुषम्" १०,१,४,। आङ्गिरसे २जङ्गिडे ऋषिभेदे पु०। "अङ्गिरा असि जङ्गिड! रक्षितासि जङ्गिड!" इत्युपक्रमे "कृत्याकृत्यास्रिपस्राभीः शतं कृत्याकृतश्च ये। सर्व्वान् विनष्टतेजसोऽरसां जङ्गिडस्करत्" इत्याद्युक्त्वा "कृत्यादूषण एवायमतो अरातिदूषणः" इत्युक्तम्। अथ० १८,२४,१,

कृत्यादूषि पु० कृत्यां परकृताभिचारक्रियां दूषयति दूषि–इन्। कृत्यानाशके जङ्गिडे मणिभेदे। "अरणादन्य आभृतः कृत्या अन्योरसेभ्यः। कृत्यादूषिरयं मणिरथो अरातिदूषिः" अथ० २,४,५,६,

कृत्रिम न० कृ–क्त्रि मप् च। १विड्लवणे, मेदि० २काचलवणे, ३तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये, ४रसाञ्जने च राजनि०। ५सिह्लके पु० मेदि० ७क्रियया निष्पन्नमात्रे त्रि०। "सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्य्यतः" "चित्रं मया कृत्रिमपत्रिपङ्क्तेः कपोतपालीषु निकेतानाम्। मार्ज्जारमप्यायतनिश्चलाङ्गं यस्यां जनः कृत्रिममेव मेने" माघः। "कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्य्यसंप्रत्ययः" व्या०प०। द्वादशपुत्रमध्ये स्वयंकृते "सदृशं तु प्रकुर्य्याद्यं गुणदोषविचक्षणम्। पुत्रं पुत्रगुणोपेतं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः" इति मनूक्ते ८पुत्रभेदे पु०। सदृशं सजातीयं "सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः" उपसंहारात्। "कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः" या०"। "कृत्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिलोभनेनैव पुत्रीकृतः मातापितृविहीनस्तत्सद्भावे तत्परतन्त्रत्वात्" मिता०। कलौ तु "दत्तौरसेतरेषां च पुत्रत्वेन परिग्रहः" इति आदित्यपु० दत्तौरसभिन्नानां पुत्रताकरणनिषेधात् न तस्य कर्त्तव्यता एवञ्च "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च" कलिधर्म्मप्रतिपादकपराशरवचने क्षेत्रजपदस्य औरसविशेषणत्वं कृत्रिमपदपदस्य च दत्तकविशेषणत्वं कल्पनीयमिति दत्तचन्द्रिका गौडदेशीयानां तथाचारश्च। पराशरवचनस्थकृत्रिमपदं न यौगिकं किन्तु परिभाषिकस्वयंकृतविषयमेव अन्यथा दत्तकस्य कृत्रिमत्वविशेषणं व्यर्थं स्यात् अतः आदित्यपुराणवचनस्थदत्तपदस्य कृत्रिमोपलक्षणपरता युक्तेति कलौ कृत्रिमपुत्रस्यापि ग्राह्यतेति दत्तकमीमांसादयः। पाश्चात्त्यादिदक्षदेशेषस्य प्रचारः। अनयोर्युक्तत्वायुक्तत्वशङ्कावेऽपि आचारस्य बलवत्त्वाद्व्यवस्था। अयञ्च "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च। गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादावान्धवाश्च षट्" मनुना बन्धुदायहरत्वेनोक्तः। स्वार्थे क। तत्रार्थे। ९सिह्लके पु० जटाधरः,। तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये राजनि०।

कृत्रिमधूप पु० कर्म्म०। नानासुगन्धिद्रव्यसंयोगजाते दशाङ्गयोडशाङ्गादौ धूपे अमरः।

कृत्रिमपुत्र पु० कर्म्म०। १कृत्रिमे पुत्रभेदे। कृत्रिमसुतादयोऽप्यत्र। स्वार्थे क। तत्रार्थे वस्त्रादिरचितपुत्तलिकायाञ्च। "सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च" कुमा०

कृत्वन् त्रि० कृ–क्वनिप् तुक् च। कर्त्तरि। "तदिन्द्राव आ भर येना दंसिष्ठ कृत्वने" ऋ०८,२५,२४, स्त्रियां ङीप् रश्चान्तादेशः। "महासिसेम्नः सहकृत्वरी बहुम्–यशःपटं तद्भटचातुरीतुरी" नैष०।

कृत्वा अव्य०कृ–कृतौ हिंसायां वा क्त्वा। १विधायेत्यर्थे "कृत्वा वधार्थं रचितं पुरस्तात्" भट्टिः। २हिंसित्वेत्यर्थे च।

कृत्वी स्त्री व्यासपुत्रशुकदेवस्य १कन्यायाम्। "पराशरकुलोद्भूतः शुकोनाम महातपाः। भविष्यति युगे तस्मिन् (द्वापरे) महायोगी द्विजर्षभः। व्यासादरण्यां सम्भूतो

विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्। स तस्यां पितृकन्यायां (उत्तथ्यकन्यायाम्) पीवर्य्यां जनयिष्यति। कन्यां पुत्रांश्च चतुरो योगधर्मांन् महाबलान्। कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं कृत्वीं कन्यां तथैव च। ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीं त्वणुहस्य च" हरिवं० १८अ०। "अणुहोनाम तस्यासीत् पुत्रः परमधार्म्मिकः। प्रादात् कन्यां शुक स्तस्मै कृत्वीं पूजितलक्षणाम्। सत्यशीलगुणोपेतां योगधर्म्मरतां सदा" हरिवं० २३अ०

वेदे स्नात्वादि० आत्तद्स्त्यम्। २कर्त्तव्यार्थे च। "अपाग्रूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी" ऋ० १०।१७।२। "कृत्वी कृत्वा" भा० "जातवेदोऽवाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वी" १०।१५।१२। ३कर्म्मणि क्ती० "निरु० "अभरत् वः कृत्व्रं मसि" ऋ० १।१६।१२। "कृत्व्रा कर्त्तव्या एमसि एम" भा०

कृत्व्र त्रि० कर्त्तुं कर्म्म अर्हति यत्। कर्म्मार्हे कर्म्मकारके "अश्वमेऽन्ने राजी न कृत्व्रः" ऋ० ६।२।८ "कृत्व्रः हविर्वहनादीनां कर्म्मणां कर्त्ता" भा०

कृत्स न० कृन्तति कृणत्ति वा कृत–छेदने वेष्टने वा सः किच्च। १जले२समुदाये ३पापे पु० सि० कौ०

कृत्स्न न० कृत–क्स्न। १सकले २जले ३कुक्षौ पु०। ४व्याप्ये त्रि० मेदि० "तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत्" गीता। कृत्स्नस्य भावः ष्यञ्। कार्त्स्न्य न० तल्। कृत्स्नता स्त्री त्व कृत्स्नत्व। न० साकल्ये। "कार्त्स्न्यप्राप्त्योः सम्पद्यमाने साति:। जलसात् सम्पद्यते

कृदर पु० कृ–अरन् "कृदरादयश्च" उणा० नि०। कुशूले धान्यकोष्ठे उज्ज्वल०। २दिग्वस्त्रे च न० निरु०। ३स्तेहे पु० निरु०।

कृधु त्रि० कृत–उन् धा० किन् पृषो०। ह्रस्वे निरु०। "यदस्या अंहुभेद्याः कृधु स्थूलमुपातसत्" यजु०२३,२८, "प्रतीत्येन कृधुना तृपासः" ऋ०४,५,१४, कृधुना ह्रस्वेन" भा० "मम स्वनात् कृधुकर्णो भयाते" ऋ०१०,२७,१३ स्वार्थे क। तत्रार्थे। ततः अतिशायने इष्ठन् ऋतोरः। क्रधिष्ठ। ईयसुन्। क्रधीयस् अतिशयेनह्रस्वे त्रि० ईयसुनि स्त्रियां ङीप्। भावे इमनिच् क्रधिमन् पु० ष्यञ् कार्ध्य न० ह्रस्वत्वे

कृन्तत्र न० कृत–कत्रन् मुम् च। लाङ्गले सि०कौ०।

कृन्तन न० कृत–ल्युट् वा० मुम् च। १छेदने कर्त्तने "कृन्तनं नखकेशानां छेदनञ्च वनस्पतेः। गावाभौचे न कर्त्तव्यं पठनं पाठनं तथा" नारदः। कर्त्तरि ल्यु मुम् च। २छेदके त्रि० करणे ल्युट्। वा० मुम् च। ३छेदनसाधने "नातः परं कर्म्मनिबन्धकृन्तनम्" भाग० ६,२,४, स्त्रियां ङीप्। नखनिकृन्तनी

कृन्तविचक्षणा स्त्री कृत (छिन्धि) विचक्षण। इत्युच्यते यस्यां क्रियायां मयू० स०। विचक्षणसम्बोधनकच्छेदनार्थनिर्देशक्रियायाम्।

कृप कल्पने(सम्पत्तौ) भ्वा०आत्म०लुङि लुटि लृटि लृङि च उभ० इतादि अक० वेट्। अस्य ऋतः रकारस्थाने लः। कल्पते। अकल्पत्–अकल्पिष्ट–अक्लृप्त। कल्प्तासि कल्पितासे कल्प्स्यति कल्प्स्यते–कल्पिष्यते। कल्पितव्यः–कल्प्तव्यः कल्पनम् कल्पः। क्लृप्तः क्लृप्तिः। णिचि। कल्पयति ते अचकल्पत् त–अचीक्लृपत् त। कल्पितः कल्पना कल्पयिता। "क्लृपि सम्पद्यमाने" वार्त्ति०। एतद्योगे सम्पद्यमाने कर्त्तरि चतुर्थी। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते। "कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम्" "क्लृप्तेन सोपानपथेन" रघुः। "रचितमक्लृप्तम्" भट्टिः "प्रजापतिकल्पितयज्ञभागम्" कुमा०। छेदने च सक० "क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः" मनुः "कल्पनं छेदनम्" कुल्लू०।

अनु+प्रथमविधानप्रतिनिधीकरणे सक० "प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते" स्मृतिः।

अव+अवधारणे "अनवक्लृप्तावेयः" सि० कौ०।

आ+भूषणे सक० आकल्पः भूषा

वि+ कल्पि–संशये विकल्पयति संशेते इत्यर्थः।

सम्–कल्पि इदं करिष्यामीत्येवंरूपे मानसव्यापारभेदे। "कामः संकल्पोविचिकित्सेत्यादि" श्रुतिः "मनसा संकल्पयति वाचाऽभिलपति" श्रुतिः। मानसकर्म्माभिलापने "संकल्पेन विना राजन्! यत्किञ्चित् कुरुते नरः" ति०त०।

कृप दौर्बल्ये कद्० चुरा० उभ० अक० सेट्। कृपयति ते अचिकृपत्[त]यति ते कल्पति अचकल्पत्अचीक्लृपत्–त अकल्पीत्।

कृप स्तुतौ चित्रीकरणे वा चुरा० पक्षे भ्वा० पर० सेट्। क–

कृप पु० कृ०कृप–अच्। राजर्षिभेदे "यथा रुशमं श्यावकं कृपमिन्द्र! प्राव:" ऋ० ८,३,१२, "रुशमं श्यावकं कृपं चैतन्नामकांस्त्रीन् ईराजर्षीन्" यथा प्राव:" भा०। कृपा अस्यस्य पालनसाधनत्वेन अर्श० अच्। शरद्वतो गौतमस्य २पुत्रे ३तत्सुतायां स्त्री ङीप्। यथा च तयोरुत्पत्तिकथाप्रथा च तथा भा०आ०१२०अ०उक्ता यथा "तपस्यापि मम ब्रह्मन्! श्रुतं वक्तुमर्हसि। शरस्तम्बात् कथं जज्ञे कृपः साऽस्मात्थयामप्यान्। वैशम्पायन

उवाच । महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नाम गौतमः । पुत्रः किल महाराज ! जातः सह शरैर्विभो ! । न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत । यथाऽस्य बुद्धिरभवद्धनुर्वेदे परन्तप ! । अधिजग्मुर्यथा वेदांस्तपसा ब्रह्मचारिणः । तथा स तपसोपेतः सर्वाण्यस्त्राण्यवाप ह । धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च । भृशं सन्तापयामास देवराजं स गौतमः । ततो जानपदीं नाम देवकन्यां सुरेश्वरः । प्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्येति कौरव ! । सा हि गत्वाश्रमं तस्य रमणीयं शरद्वतः । धनुर्वाणधरं बाला लोभयामास गौतमम् । तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने । लोकेऽप्रतिमसंस्थानां प्रोत्फुल्लनयनोऽभवत् । धनुश्च शरास्तस्य कराभ्यामपतद्भुवि । वेपथुश्चापि तां दृष्ट्वा शरीरे समजायत । स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समर्थनात् । अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्येण परमेण ह । यस्तस्य सहसा राजन् ! विकारः समदृश्यत । तेन सुस्राव रेतोऽस्य स च तन्नावबुध्यत । धनुश्च सशरं त्यक्त्वा तथा कृष्णाजिनानि च । स विहायाश्रमन्तञ्च ताञ्चैवाप्सरसं मुनिः । जगाम रेतस्तत्तस्य शरस्तम्बे पपात च । शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवन्नृप ! । तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः । मृगयाञ्चरतो राज्ञः शान्तनोस्तु यदृच्छया । कश्चित् सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत । धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च । ज्ञात्वा द्विजस्य चापत्ये धनुर्वेदान्तगस्य ह । स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं धनुः । स तदादाय मिथुनं राजा च कृपयान्वितः । आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन् । ततः संवर्द्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत् । प्रातीपेयो नरश्रेष्ठो मिथुनं गौतमस्य तत् । गौतमोऽपि ततोऽभ्येत्य धनुर्वेदपरोऽभवत् । कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्द्धिताविति । तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः । गोपितौ गौतमस्तत्र तपसा समविन्दत । आगत्य तस्मै गोत्रादि सर्वमाख्यातवांस्तदा । चतुर्विधं धनुर्वेदं शास्त्राणि विविधानि च । निखिलेनास्य तत्सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा । सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्यतां गतः । ततोऽधिजग्मुः सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः । धृतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाः सह यादवैः । वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः" ।

"अहल्या कन्यका यस्यां शतानन्दस्तु गौतमात् । तस्य सत्यधृतिः पुत्रो धनुर्वेदविशारदः । शरद्वांस्तत्सुतो यस्मादुर्वशीदर्शनात् किल । शरस्तम्बेऽपतद्रेतो मिथुनं तदभूच्छुभम् । तद्दृष्ट्वा कृपयाऽगृह्णाच्छान्तनुर्मृगयां चरन् । कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपत्न्यभवत् कृपी" भाग० ९,२१, । स च रुद्रांशसम्भूतः यथाह "यस्तु राजन् ! कृपोनाम ब्रह्मर्षिरभवत् क्षितौ । रुद्राणान्तु गणाद्विद्धि संभूतमतिपौरुषम्" भा० आ० ६७अ० । स च चिरजीवी । "अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः" पुरा० । "ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम् । प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमथार्चयेत्" ति० त० गर्गः । ४कर्म्मणि च "यमासा कृपनीडं भासा केतुम् वर्द्धयन्ति" ऋ० १०,२०,२, "कृपनीडं कर्म्मस्थानम्" भा० ।

कृपण त्रि० कृप–क्युन् न लत्वम् । अदातरि कदर्य्ये अमरः "कृपणेन समोदाता न कश्चिद्भुवि विद्यते । अनश्नन्नेव वित्तानि यत् परेभ्यः प्रयच्छति" व्यासः । "दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति" व्यासः । २मन्दे त्रि०मेदि० "कृपणाः फलहेतवः" गीता । ३महाव्यसनप्राप्ते दीने । "महद्धा व्यसनं प्राप्तोदीनः कृपण उच्यते" । रामा० । श्रेण्या०अभूततद्भावेऽर्थेऽस्य कृतादिभिः स० । कृपणकृतः । कृपणस्य भावः ष्यञ् । कार्पण्य दीनतायां न० "कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः" गीता । तल् । कृपणता स्त्री, त्व कृपणत्व न० तत्रार्थे । ४दैन्ये न० । "वक्तुं न स्पृहयामहे सकृपणं देहीति दीनं वचः" शान्तिश० । सुखा० वेदनायाम् क्यङ् । कृपणायते दैन्यमनुभवतीत्यर्थः । सुखा० अस्त्यर्थे इनि । कृपणिन् दैन्ययुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । ५क्रिमौ पु० मेदि० । कृतः पणोयस्य वेदे नि० तलोपः । ६कृतपणे पणक्रीते दासादौ "एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स कृपणः" वृ०उ० । "कृपणः पणक्रीत इव दासादिः" । भा०

कृपा स्त्री कृप–भिदा० अङ् "कृपेः संप्रसारणञ्च" गणसू० संप्र० । अनुपेक्षायां प्रत्युपकारानपेक्षया परदुःखप्रहरणेच्छायाम् अमरः "मिथुने कृपावती" कुमा० ।

कृपाण पु० कृपां नुदति नुद–ड संज्ञायां णत्वम् । १खड्गे अमरः । गौरा० ङीष् । २कर्त्तर्याम् स्त्री अमरः । ३छुरिकायाम् स्त्री मेदि० । स्वार्थे क । कृपाणक । खड्गे पु० टाप् अत इत्वम् । कृपाणिका छुरिकायां स्त्री हेमच०

कृपाद्वैत पु० बौद्धभेदे हेम० । [कृपायुक्ते अमरः ।

कृपालु त्रि० कृपां लाति ला–आदाने मित० डु । दयालौ

कूपीट न० कूप–कीटन्। १उदरे २जले च मेदि०। ३वने ४स्वने च शब्दरत्ना०। कूपीटयोनिः।

कूपीटपाल पु० कूपीटं पालयति पालि–अण् उप०स०। १स-मुद्रे। २कर्णपाते नौकाङ्गे काष्ठभेदे च मेदि० ३वायौ शब्दरत्ना० तस्य उदरजलयोःपालकत्वात् तथात्वम्।

कूपीटयोनि पु०कूपीटस्य जलस्य योनिः कूपीटं काष्ठं योनि रस्य वा। वह्नौ अमरः"अग्नेरापः इति श्रुतेस्तस्य जल हेतुत्वात् काष्ठोद्भूतत्वाच्च तथात्वम्।तत्पुरुषे स्त्री इति भेदः

कृपीपति पु० ६त०। द्रोणाचार्य्ये शब्दमाला। तस्या-स्तत्पतित्वकथा कृपशब्दे दृश्या। [कृपीतनयादयोऽप्यत्र

कृपीसुत पु० ६त०। भारतप्रसिद्धे अश्वत्थाम्नि त्रिका०

कृ(क्रि)मि पु० क्रम–इन् अतइत्वम्"भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च" उ० इत्यतः सम्प्रसारणानुवृत्तौ सम्प्रसा। १क्षुद्रजन्तुभेदे उज्ज्व-ल०। "लुम्पन्ति कीटकृमयः परितश्चरन्ति" नागार्ज्जनीये अकारयुक्तपाठः। २लाक्षायां ३कृमियुक्ते ४खरे गर्द्दभे च मेदि०। ५रोगभेदे पु०। तन्निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा "अथातः कृमिरोगप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः। अजीर्णाध्यश-नासात्म्यविरुद्धमलिनाशनैः। अव्यायामदिवास्वप्नगुर्व्व-तिस्निग्धशीतलैः। माषपिष्टान्नविदलविसशालूककशेरुकैः। पर्णशाकसुरासूक्तदधिक्षीरगुडेक्षुभिः। पललानूपपिशित-पिण्याकपृथुकादिभिः। स्वाद्वम्लद्रवपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति। कृमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रयान्। आमपक्वाशयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः। विंशतेः कृमि-जातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः। पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्। अथवा त्रिविधाः शिष्या विंशतिगण्डू-पदाकृतयः। चूरवो द्विरुखाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः। श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं प्रतिसरन्ति च। तेषामेवापरे पुच्छैः पृ-थवश्च भवन्ति हि। शूलाग्निमान्द्यपाण्डुत्वविष्टम्भबलस-क्षयाः। प्रसेकारुचिहृद्रोगविड्भेदास्तु पुरीषजैः। रक्ता गण्डूपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः। शूलाटोपशकृ-द्भेदपक्तिनाशकराश्च ते। दर्भपुष्पाः१ महापुष्पाः२ प्रलूनाः३ चिपिटाः४स्तथा। पिपीलिकाः५ दारुणाश्च६ कफकोपसमु-द्भवाः। रोमशा रोममूर्द्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः। मूढधान्याङ्कुराकाराः शुक्लास्ते तनवस्तथा। मज्जादा१ नेत्रलेढार२स्तालुश्रोत्रभुजश्च३स्तथा। शिरोहृद्रोगवमथुप्रति-श्यायकराश्च ते। केशरोमनखादाश्च४ दन्तादाः५ किक्कि-शाः६स्तथा। कुष्ठजाश्च परीसर्पा७ ज्ञेयाः शोणितसम्भ-वाः। ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च पृथवस्तथा। रक्ता-धिष्ठानजान् प्रायोविकारान् जनयन्ति ते। माषपिष्टान्न-लवणगुडशाकैः पुरीषजाः। मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः। विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि। ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदसंभ्रमः। भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातकृमिलक्षणम्। इत्युक्तास्त्रयो-दशाद्यास्तु कृमीणां परिकीर्त्तिताः। केशादाद्यास्त्व-दृश्यास्ते द्वावाद्यौ परिवर्जयेत्। एषामन्यतमं ज्ञात्वा जिघांसुः श्लेष्ममातरम्"। "गुदन्त्यामन्यं दंशा मश-कामत्कुणादयः। रुदन्तं विगतज्ञानं क्रिमयः क्रिमिकं यथा" भाग०,३,३१,२८, स्वार्थे क तत्रार्थे "ततो भक्षयतस्तस्य फलात् कृमिरभू-दणुः। सत्यवागस्तु स मुनिः कृमिर्मां दशतामयम्"। "एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां सन्निवेश्य तम्। कृमिकं प्राहसत्तूर्णं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः" भा० आ० ४३अ०।

कृमिकण्टक न० कृमौ कृमिरोगे कण्टकमिव तन्नाशक त्वात्। १विडङ्गे २चित्राङ्गे (चिता) ३उदुम्बरे च मेदि० तेषां तन्नाशकत्वात् तथात्वम्।

कृमिकर पु० कृमिं करोति कृ–ताच्छील्यादौ टच। कीट-भेदे "कोठागारी कृ(क्रि)मिकरोयश्च मण्डलपुच्छकः" सुश्रु० शासनाशनकीटोक्तौ

कृमिकर्ण(क) पु० कृमियुक्तः कर्णोऽत्र वा कप्। सुश्रुतोक्ते कर्णरोगभेदे। "यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तवः सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मक्षिकाः। तदञ्जनत्वात् श्रवणो निरुच्यते भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णकस्तु सः"। "कृमि-कर्णप्रतीकारो विद्रधिर्हि विधिस्तथा"। "कृमिकर्णक-नाशार्थं कृमिघ्नं योजयेद्विधिम्" इति च सुश्रु०।

कृमिकोषोत्थ न० कृमेः कोषादुत्तिष्ठति उद्+स्था–क ५त०। कौषेये (रेशमी कापड) वस्त्रे अमरः।

कृमिग्रन्थि पु० सुश्रुतोक्ते सन्धिगतरोगभेदे। तद्विवृतिर्यथा "अथातः सन्धिगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः पूयालसः सोपनाहः स्रावः पर्वणिकालजी। क्रि(कृ)मि ग्रन्थिश्च विज्ञेया रोगाः सन्धिगता नवेति" विभज्य क्रि (कृ)मिग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्ष्मणश्च कण्डूं कुर्युः कृमयः सन्धि जाताः"। सुश्रु०

कृमिघ्न पु० कृमिं हन्ति हन–ताच्छील्यादौ टक् "हन्तेरत्-पूर्व्वस्य" पा०नियमात् न त्वम्। १विडङ्गे अमरः २प-लाण्डौ (पेयाज) ३कोलकन्दे ५पारिभद्रे (पालिदामां दार) ६भल्लातके (भेला) च राजनि० तेषां कृमिघाति-

तथा तथात्वम् ७हरिद्रायां स्त्री० भावप्र० अजा० टाप्। ८विडङ्गे स्त्री० ङीप् राजनि०

कृमिज न० कृमिभिर्जन्यते कृमेर्जायते वा जन–ड। १अगुरुणि अमरः। २कृमिजातमात्रे त्रि० ३लाक्षायां स्त्री० राजनि०

कृमिजग्ध न० कृमिभिर्जग्धम्। उपचारात् तज्जाते अगुरुचन्दने राजनि०

कृमिजलज पु० कृमिरिव जलजः। कृमिशङ्खे राजनि०

कृमिण त्रि० कृमिरस्त्यस्य पामा० न णत्वम्। कृमियुक्ते

कृमिदन्तक पु० कृमियुक्तो दन्तोऽत्र। दन्तरोगभेदे "कृष्णश्छिद्रश्चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः। अनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः" तल्लक्षणम् "शौषिरो गलशालूकं कण्टका कृमिदन्तकः" क्षुद्ररोगगणनायाम् सुश्रु०

कृमिफल पु० कृमयः फलेऽस्य। उडुम्बरे शब्दचिन्ता०

कृमिभोजन पु० कृमिभिर्भुज्यतेऽत्र भुज–आधारे ल्युट् ६त०। नरकभेदे तामिस्रान्धतामिस्राद्युपक्रमे "अन्धकूपकृमिभोजन इत्यादिना विभज्य भाग० ५।२६।२४ तत्स्वरूपादुक्तं यथा
"यस्त्विह वा असंविभज्याश्नाति यत् किञ्चनोपनमत निर्मितपञ्चयज्ञोवायसंस्तुतः स परत्र कृमिभोजने नरकाधमे निपतति। तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुण्डे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनो यावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोऽनिर्वेशमात्मानं यातयते"।
कृमिभक्षादयोऽप्यत्र विष्णु पु० तन्नामतयैव कीर्त्तनात्

कृमिमत् त्रि० कृमि+अस्त्यर्थे मतुप् मोपधत्वेऽपि यवादि० न मस्य वः। कृमियुक्ते स्त्रियां ङीप्।

कृमिरिपु ६त०। विडङ्गे शब्दरत्ना०। कृमिशत्रुप्रभृतयोऽप्यत्र

कृमिल त्रि० कृमिं लाति ला–क। कृमियुक्ते बहुप्रसवायां स्त्रियां स्त्री० हेमच०

कृमिलाश्व पु० आजमीढवंश्ये नृपभेदे "आजमीढात्तु नीलिन्यां सुशान्तिरुदपद्यत। पुरुजातिः सुशान्तेश्च बाह्याश्वः पुरुजातितः। बाह्याश्वतनयाः पञ्च बभूवुरमरोपमाः। मुद्गलः सृञ्जयश्चैव राजा बृहदिषुस्तथा। यवीनरश्च विक्रान्तः कृमिलाश्वश्च पञ्चमः" हरिवं० ३२अ०

कृमिलोदर त्रि० कृमिं लाति ला–क तादृशमुदरमस्य। कृमियुक्तोदररोगभेदयुक्ते। "मृद्भाऽसृक्संश्लेषसंयोजायते कृमिलोदरः" शाता०।

कृमिवारिरुह पु० कृमिरिव वारिरुहः। कृमिशङ्खे राजनि०

कृमिवृक्ष पु० कृमिप्रधानो वृक्षः। कोशाम्रे भावप्रकाशः।

कृमिशङ्ख पु० कृमिरिव शङ्खः। शङ्खभेदे राजनि०

कृमिशुक्ति स्त्री कृमिरिव शुक्तिः। जलशुक्तौ राजनि०

कृमिशैल पु० कृमीणां शैल इव। वल्मीके। कृमिपर्व्वतादयोऽप्यत्र पु० [कमसुद्गे राजनि०।

कृमीलक पु० कृमीन् ईरयति जनयति ईर–ण्वुल् रस्य लः।

कृमुक पु० क्रमुक+पृषो०। गुवाकवृक्षे तस्योत्पत्तिकथा शत० ब्रा० ६।६।२।११
"स कार्मुकी स्यात्। देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पर्धन्त ते देवा अग्निमनीकं कृत्वा असुरानभ्यायंस्तस्यार्चिषः प्रगृहीतस्यासुरा अपं प्राहरंस्तद्रपां प्रत्यतवत् स कृमुकोऽभवत्तस्मात् मधुरः रसोऽपि तस्मादु लोहितो ऽर्चिर्हि स एषोऽग्निरेव यत् कृमुकोऽग्निमेवास्मिन्नेतत् सम्भृतिं दधाति"। कृमुकस्येयम् अण् ङीप्। कार्मुकी कृमुकसम्बन्धिन्यां समिधि स्त्री

कृव कृवी हिंसे करणे च इदित् स्वा० प० सक० सेट्। ओ त इत्यादेशः। कृणोति–अकृणोत् अकृणीत्। इदित्त्वात् कृण्व्यते इत्यत्र न नलोपः। [(तात) सि०कौ०।

कृवि पु० करोत्यनेन कृ–वि किच्च। तन्तुवयनसाधनद्रव्ये तन्त्रे

कृश तनूकरणे दिवा० पर० सक० सेट्। कृश्यति इरित् अकृशत् अकर्शीत्। णिचि कर्शयति ते अचीकृशत्–त अचकर्शत्–त। कर्शयाम् बभूव आस चकार चक्रे। कृशः।

कृश त्रि० कृश–क्त नि०। १अल्पे, २सूक्ष्मे च। "आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः" इत्यायासकृशं तन्तु" "सर्व्वत्र्यस्यैव सर्व्वत्र ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्। नावमन्येत वै भूयः कृशानपि कदाचन" मनुः "ब्राह्मणस्य हरन्तेह! कृशवृत्तेः कदाचन" भा० आनु० ६२अ०। ३सूक्ष्मे कृशोदरी। कृशस्य भावः इमनिच् ऋविभत् तद्भावे पु०। ष्यञ्। कार्श्य न०। तल्। कृशता स्त्री, त्व कृशत्व न० तद्भावे "त्वयैवं कृशता कृता" भा० द्रो०। अतिशयेन कृशः इष्ठन् क्रशिष्ठ ईयसुन् क्रशीयस्। अतिशयकृशे त्रि० ईयसौ स्त्रियां ङीप्।

कृशर पु० कृशमल्पमात्रां राति रा–क। "तिलतण्डुलसंमिश्रः कृशरः परिकीर्त्तितः" स्मृत्युक्ते १पक्वान्नभेदे हेमच०। (खिचड़ी) ख्याते २पक्वान्नभेदे स्त्री टाप् भावप्र० कृतान्नशब्दे लक्षणादि दृश्यम्। कृशरश्च शनैश्चराय ग्रहयज्ञे बलित्वेन देयः यथाह मत्स्यपुरा० "गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम्। संयावकं कुजे दद्यात्

क्षीरान्नं सोमसूनवे । दध्योदनञ्च जीवस्य शुक्राय च घृतौदनम् । शनैश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे । चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्व्वं भक्ष्यैः समर्च्चयेत्" ।

कृशला स्त्री कृशं कार्श्यं लाति ला–क टाप् । केशे शब्दच० ।

कृशशाख पु० कृशा शाखा यस्य । १पर्पटे (पापड़ी) राजनि० २कृशशाखान्विते त्रि० ।

कृशाङ्गी स्त्री कृशमङ्गं यस्याः ङीष् । १प्रियङ्गुवृक्षे शब्दचन्द्रिका २कृशाङ्गयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीष् ।

कृशानु पु० कृश–आनुक् । १वह्नौ २चित्रकवृक्षे च अमरः । तस्य तन्नामकत्वात् "तस्मिन् कृशानुसाद्भूते" भट्टिः । ३सोमपालके । "कृशानोरस्तुर्मनसाह बिभ्युषा" ऋ० ९,७७,२, "कृशानोः सोमपालस्य" "कृशानुः सोमपालः गन्धर्वस्य पदः" ऐत०ब्रा०३,२६,भा० । "कृशानुरस्ता मनसा भुरण्यन्" ऋ०४,२७,३, "कृशानुरेतन्नामकः सोमपालः" भा० । ४सव्यपार्श्वस्थरश्मिधारके च । "कृशानो ! सव्यानायच्छ" ता०ब्रा० "कृशानुर्नाम सव्यपार्श्वस्थानां रश्मीनां धारयितेति" भा० । ततः मत्वर्थे गोष्ठा० टन् । कृशानुक वह्नियुक्ते त्रि० तद्गणे कृशानुस्थाने कृशाकु इति वा पाठः कृशाकोऽपि वह्निरेवार्थः ।

कृशानुरेतस् पु० कृशानौ पतितं रेतोऽस्य । १महादेवे अमरः । तस्य यथा वह्नौ तेजोनिषेकः तथा कालिकापु० ४७अ० उक्तं कालिकापु० शब्दे २०१५पृ० तत्कथामात्रं दर्शितं विस्तरस्तु कालिकापुराणे दृश्यः । हेम० । २वह्नौ [illegible] न० ।

कृशाश्व त्रि० कृशोऽश्वोऽस्य । १कृशाश्वस्वामिनि । तृणबिन्दुवंश्ये २राजर्षिभेदे पु० । "तत् पुत्रात् संयमादासीत् कृशाश्वः सहदेवजः । कृशाश्वात् सोमदत्तोऽभूत्" भाग०९.२, ३३.श्लो० । ३दक्षजामातृभेदे पु० "कृशाश्वोऽर्चिषि भार्यायां धूमकेतुमजीजनत् । धिषणायां वेदशिरं देवलं वयुनं मनुम्" भाग० ६.६.२०.श्लो० । रामा० तु द्वन्द्वनामिकयोर्दक्षकन्ययोः तद्भार्यात्वमुक्तं यथा

"सर्वास्त्राणि कृशाश्वस्य पुत्राः परमधार्म्मिकाः । कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति । तेऽपि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिसुतासुताः । नैकरूपा महावीर्य्या दीप्तिमन्तो जयावहाः । जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे । ते सुवाते च शस्त्राणि शतं परमभास्वरम् । पञ्चाशतं सुतान् लेभे जया लब्धवरा वरान् । वधायासुरसैन्यानामप्रमेयानकामरूपिणः । सुप्रभाऽजनयच्चापि पुत्रान् पञ्चाशतं पुनः । संहारान्नाम दुर्द्धर्षान् दुराक्रमान् बलीयसः । तानि चास्त्राणि वेत्त्येष यथावत् कुशिकात्मजः । अपूर्व्वाणां च जनने शक्तो भवत धर्म्मवित्" । "देवि एतानि तानि जृम्भकास्त्राणि यानि भगवतः कृशाश्वात् कौशिकमृषिमुपसंक्रान्तानि तेन च ताडकावधे प्रसादीकृतान्यार्यस्य" उत्तररामच० । "अथवः साक्षः कृशाश्व इव बिन्दुव पार्थिवः" भा०उ०८अ० यमकम्यांशौ "धौम्यमाविर्द्धावत" इत्युपक्रमे "संहताश्वोनिकुम्भश्च पुत्रोरप्सितारदः । अकृशाश्वकृशाश्वौ च संहताश्वस्य तौ नृप" हरिवं० १२अ० उक्ते सुन्दरवंश्ये ४नृपभेदे च । ततः तेन प्रोक्तमधीयते नटसूत्रम् इनि । कृशाश्विन् तत्प्रोक्तनटसूत्राध्यायिषु ब०व० । (रकाणी) राजनि० ।

कृशिका स्त्री कृशैव स्वार्थे क । आकुकर्णीलतायां (उन्दु-

कृष विलेखने आकर्षणे च तुदा० आ० सक० अनिट् । कृषते । अकृक्षत–अकृष्ट । चकृषे चकृषिषे । क्रष्टा क्रक्षीष्ट क्रक्ष्यते । कर्षणम् । प्रतिकृष्यते ।

कृष विलेखने आकर्षणे च भ्वा० पर० सक० अनिट् । कर्षति अक्राक्षीत्–अकार्क्षीत्–अकृक्षत् । चकर्ष चकर्षिथ चकृषिव । क्रष्टा कृष्यात् क्रक्ष्यति । कर्म्मणि कृष्यते अकर्षि अकृक्षाताम् अकृषाताम् । कृष्टः कर्षणीयः क्रष्टव्यः । क्रष्टा कर्षकः कर्षी कर्षन् कृष्यमाणः । क्रक्ष्यन् क्रक्ष्यमाणः । कृष्टः कृष्टिः कृष्टा चकृषः । कर्षः कर्षणम् ।

अनु+सर्व्वस्थितस्य पदादेः उत्तरवाक्ये योजनार्थं अनुसन्धाने अनुवृत्तौ सक० अनुकर्षति । अनुकर्षशब्दे विवृतिः

अप+हीनताकरणे स्वकालात् पूर्व्वस्य काले करणे च सक० अपकर्षति अपकर्षसविस्तरम् । अपकृष्टः । अपकर्षशब्दे विवृतिः

अप+आ+निवर्त्तने सक० । "तमश्वमपाकृष्ट निदेशात् स्वर्गिणः पितुः" रघुः ।

अभि+आभिमुख्येन कर्षणे सक० अभिकर्षति ।

अव+अधःस्थतया कर्षणे सक० । अवकर्षति

आ+स्वस्थानान्तरानयने सक० । आकर्षति

उद्+अतिशयने प्राधान्यप्रापणे स्वकालात् उत्तरकालकरणे आकर्षणे च सक० । "उत्कर्षन्तीं च रशनां कृपायां मयि पश्यसि" रामा०लं० २८,१४ । उत्कर्षशब्दे विवृतिः

निस्+निर्+निःसारणे निश्चये च सक० । निष्कर्षति "निष्कृष्य मुद्गं स्वकवे कुबेरात्" रघुः । तदर्थं निष्कर्षः

प्र+अतिशयेन कर्षणे उत्कृष्टतापादने सक० प्रकर्षति प्रकृष्टः

प्रकर्षः तालाभ्यन्तरनयने सक० "इदं तु मम दीनस्य मनोभूयः प्रकर्षति" रामा० सु० १,१।

सम् + सम्यक्कर्षणे सक० सङ्कर्षणम्। [समाकर्षी।

सम् + आ + सम्यक्तया दूरवर्त्तिनयने सक०। समाकर्षति कृष्धातुर्व्वीहिदाहात् द्विकर्म्मकः। कर्षणञ्च भूमिसंयोजनेन बलेन देशान्तरसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः तेनास्य द्विव्यापारबोधकतया द्विकर्म्मकत्वम्। ग्राममजां कर्षति इत्यादौ अकथितञ्चेत्यादि पा० अजादेः कर्म्मत्वम्। अत्र प्रधाने कर्म्मण्येव वाच्ये लकारादयः। "प्रधाने नीहृकृष्वहाम्" भर्त्तृहर्य्युक्तेः। अजा ग्रामं कृष्यते। विलेखनञ्च विदारणं तदर्थे न द्विकर्म्मकतेति भेदः।

कृषक त्रि० कृष–क्वुन्। १कर्षके कृषिवले शब्दा०। २फाले न० मेदि०। ३वृषे पु० हेम०।

कृषर न० कृष–करन्। कृसरशब्दार्थे पृषो० समरोऽप्यत्र केचित्

कृषाण त्रि० कृष–बा० आनक्। कर्षके कृषिवले शब्दा०

कृषि स्त्री कृष–इक्। सस्योत्पादनार्थं भूमिकर्षणरूपे वैश्यवृत्तिभेदे अमरः कर्षणस्य प्रकारादि कृषिपराशरे दर्शितं यथा तत्रादौ कृषिप्रशंसा "चतुर्व्वेदान्तगो वक्ता वदीत कृपणं वचः। अलक्ष्म्या गृह्यते सोऽपि प्रार्थनालाघवान्वितः। एकयैव पुनः कृष्या प्रार्थको नैव जायते। कृष्यान्वितो हि लोकेऽस्मिन् भूयादेकश्च भूपतिः। सुवर्णरौप्यमाणिक्यवसनैरपि पूरिताः। तथापि प्रार्थयन्त्येव कृषकान् भक्ततृष्णया। कण्ठे कर्णे च हस्ते च सुवर्णं यदि विद्यते। उपवासस्तथापि स्यादन्नाभावेन देहिनाम्। अन्नं प्राणा बलञ्चान्नमन्नं सर्व्वार्थसाधकम्। देवासुरमनुष्याश्च सर्व्वे चान्नोपजीविनः। अन्नन्तु धान्यसम्भूतं धान्यं कृष्या विना न च। तस्मात् सर्व्वं परित्यज्य कृषिं यत्नेन कारयेत्। कृषिर्धन्या कृषिर्मेध्या जन्तूनां जीवनं कृषिः। हिंसादिदोषयुक्तोऽपि मुच्यतेऽतिथिपूजनात्। तेनार्च्चितं जगत् सर्व्वमतिथिर्येन पूजितः। अर्च्चितास्तेन देवाश्च स एव पुरुषोत्तमः"।

अथ कृषेः स्वयमवेक्षणोक्तिः "फलत्यवेक्षिता स्वर्णं, दैन्यं सैवानवेक्षिता। कृषिः कृषिपुराणज्ञ इत्युवाच पराशरः"। अथ चान्ये मुनयश्चाहुः "पितरन्तःपुरं दद्यान्मातरन्दद्यान्महानसम्। गोषु चात्मसमं दद्यात् स्वयमेव कृषिं व्रजेत्। कृषिर्गावो वालविद्याः स्त्रियो राजकुलानि च। क्षणेनैवावसीदन्ति मुहूर्त्तमनवेक्षणात्। स्वयमेव कृषिः कार्य्या लोकानां हितकाम्यया अवमर्दो हि कृषको भिक्षामटति नीचवत्। गोहितः क्षेत्रगामी च कालज्ञो बीजतत्परः। वितन्द्रः सर्व्वसस्याढ्यः कृषको नावसीदति"।

अथ वाहपोषणादिप्रकारः। "कृषिस्तु तादृशीं कुर्य्यात् यथा वाहान्न पीडयेत्। वाहपीडार्ज्जितं सस्यं गर्हितं सर्व्वकर्म्मसु। वाहपीडार्ज्जितं सस्यं फलितञ्च चतुर्गुणम्। वाहनिश्वासविफलः कृषको निःस्वतां व्रजेत्। गुण्डकैर्यवकैर्मुद्गैर्माषान्यैरपि पोषणैः। वाहाः कृष्टश्च सीदन्ति सायं प्रातश्च चारणात्"।

अथ गोशालाविधानम्। "गोशाला सुदृढा यस्य शुचिर्गोमयवर्ज्जिता। तस्य वाहा विवर्द्धन्ते पोषणैरपि वर्ज्जिताः। शकृन्मूत्रविलिप्ताङ्गा वाहा यत्र दिने दिने। निःसरन्ति गवां स्थानात् तस्य किं पोषणादिभिः। पञ्चपञ्चायता शाला गवां वृद्धिकरी मता। सिंहस्थाने कृता सैव गोनाशं कुरुते ध्रुवम्। सिंहगेहेऽर्पितां चैव गोशालां कुरुते यदि। प्रमादाच्चन्द्रसुश्चिन्नात् गवां नाशो भवेत्तदा। तण्डुलानां जलञ्चैव तप्तमण्डं सफोदकम्। कार्पासास्थितुषञ्चैव गोस्थाने गोविनाशकृत्। सम्मार्ज्जनीञ्च मुषलमुच्छिष्टं गोनिकेतने। कृत्वा गोनाशमाप्नोति तथा तत्राजबन्धने। गोमूत्रक्षालकेनैव तत्रावस्करमोचनम्। कुर्व्वन्ति स्वकर्मविध्वस्तत्र का दाहदामना। विलब्धिं गोमयस्यापि रविभौमशनेर्दिने। न कारयेत् भ्रमेणापि गोवृद्धिं यदि वाञ्छति। वारत्रयं परित्यज्य दद्यादन्येषु गोमयम्। विलम्ब्य शनिभौमेषु गवां हानिकरः स्मृतः। क्षेत्रमूत्रपुरीषाणि पङ्कानि च रजांसि च। न पतन्ति गवां यत्र तत्र लक्ष्मीः स्थिरा भवेत्। सन्ध्याकाले च गोस्थाने दीपो यत्र न दीयते। स्थानं तत् कमलाहीनं वीक्ष्य क्रन्दन्ति गोगणाः। हलमष्टगवं धर्म्यं षड्गवं व्यवसायिनाम्। चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवञ्च गवाशिनाम्। नित्यं दशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम्। नित्यञ्च त्रिहले भक्तं नित्यमेकहले ऋणम्। आत्मपोषणमात्रन्तु द्विहलेन च सर्व्वदा। पितृदेवातिथीनाञ्च पुष्ट्यर्थं सोऽक्षमो भवेत्।

अथ गोपर्व्वकथनम् "गोपूजां कार्त्तिके कुर्य्यात् शुक्लप्रतिपत्तिथौ। बद्धा ग्रामस्तं स्कन्धे लिप्ता तैलहरिद्रया। कटुमैरन्दनेनापि कृत्वा चाङ्गे विलेपनम्। दद्याच्च लगुडं हस्ते गोपालाः कृतभूषणाः। ततो वाद्यैश्च

नश्यैव मण्डूकिकाऽज्वरादिभिः। भ्रामवेष्टं सुतुल्यं पाशे गोविन्नशान्तये। गवामङ्गे तदा दद्यात् कार्त्तिकप्रथमे दिने। तैलं हरिद्रया युक्तं मिलित्वा कुङ्कुमैः सह। तत्रलोष्ट्रादिकं तत्र गवामङ्गे प्रदापयेत्। छेदनञ्च प्रकुर्वीत लाङ्गूले कचकर्णयोः। सर्वा गोजातयः हृष्टा भवन्त्येतेन तद्गृहे। नानाव्याधिनिर्म्मुक्ता वर्षमेकं न संशयः"।

अथ गवां यात्राप्रवेशकालादि। पूर्वात्रयं धनिष्ठा च इन्द्राग्निसौम्यशाक्रकाः। एते शुभप्रदा नित्यं गवां यात्राप्रवेशयोः। उत्तरात्रयरोहिण्यां सिनीवाली चतुर्द्दशी। पुष्यश्रवणहस्तेषु चित्रायामष्टमीषु च। गवां यात्रां न कुर्वीत प्रस्थानं वा प्रवेशनम्। पशवस्तत्र नश्यन्ति ये चान्ये तृणचारिणः। अर्कार्किकुजवारेषु गवां यात्राप्रवेशयोः। गमने गोविनाशः स्यात् प्रवेशे स्वामिनो वधः"।

अथ गोमयकूटोद्धारः "माघे गोमयकूटन्तु संपूज्य श्रद्धयान्वितः। सारं शुभदिने प्राप्य कुद्दालैरुत्खनेत्ततः। रौद्रे संशोष्य तत् सर्वं कृत्वा गुण्डकरूपकम्। फाल्गुने प्रतिकेदारे गर्त्तं कृत्वा निधापयेत्। ततो वपनकाले तु कुर्य्यात् सारविमोचनम्। विना सारेण यद्धान्यं वर्द्धते न फलत्यपि"।

अथ हलसामग्रीकथनम् "ईषा युगो हलस्थाणुर्निर्योलस्तस्य पाशिका। अड्डचल्लश्च शौलश्च पच्चनी च हलाष्टकम्। पञ्चहस्ता भवेदीषा स्थाणुः पञ्चवितस्तिकः। सार्द्धहस्तस्तु निर्योलो युगः कर्णसमानकः। निर्योलपाशिका चैव अड्डचल्लस्तथैव च। द्वादशाङ्गुलमानो हि शौलोऽरत्निप्रमाणकः। सार्द्धद्वादशमुष्टिर्वा कार्य्या वा नवमुष्टिका। दृढ़ा पञ्चनिका ज्ञेया लौहाग्रा वंशसम्भवा। बन्धो मण्डलाकारः सततः पञ्चदशाङ्गुलः। योत्रं हस्तचतुष्कञ्च रज्जुः पञ्चकरात्मिका। पञ्चाङ्गुलाधिको हस्तो हस्तो वा फालकः स्मृतः। अर्द्धस्य पञ्चाशी पाशिका च नवाङ्गुला। एकविंशतिशल्यस्तु विद्धकः परिकीर्त्तितः। नवहस्ता तु मदिका(मइ)प्रशस्ता कृषिकर्म्मसु। इयं हि हलसामग्री पराशरमुनेर्म्मता। सुदृढ़ा कर्षकैः कार्य्या शुभदा कृषिकर्म्मणि। असुदृढ़ा युज्यमाना सा सामग्री वाहनस्य च। विघ्नं पदे पदे कुर्य्यात् कर्षकाले न संशयः"।

अथ हलप्रसारणकालादि "अनिलोत्तररोहिण्यां मृगमूलपुनर्वसौ। पुष्याश्रवणहस्तेषु कुर्य्याद्धलप्रसारणम्। हलप्रसारणं कार्य्यं कर्षकैः शस्यवृद्धये। शुक्रेन्दुजीववारेषु शशिजस्य विशेषतः। भौमार्कदिवसे चैव तथैव शनिवासरे। कृषिकर्म्मसमारम्भो राज्योपद्रवमादिशेत्। दशम्येकादशी चैव द्वितीया पञ्चमी तथा। त्रयोदशी तृतीया च सप्तमी च शुभावहा। शस्यच्छेदः प्रतिपदि द्वादश्यां वधबन्धनम्। बहुविघ्नकरी षष्ठी कृष्णः कृषकनाशिनी। हन्त्यष्टमी बलीवर्द्दान् नवमी शस्यघातिनी। चतुर्थी कीटजननी सर्वं हन्ति चतुर्द्दशी। वृषे मीने च कन्यायां युग्मे धनुषि वृश्चिके। एतेषु शुभलग्नेषु कुर्य्याद्धलप्रसारणम्। मेषलग्ने पशुं हन्यात् कर्कटे जलजात् भयम्। सिंहे चौरभयञ्चैव कुम्भे सर्पभयं तथा। मकरे शस्यनाशः स्यात् तुलायां प्राणसंशयः। तस्माल्लग्नं प्रयत्नेन कृष्यारम्भे विचारयेत्। शुभेऽर्के चन्द्रसंयुक्ते शुक्लयुग्मेन वाससा। शुक्लपुष्पैश्च गन्धैश्च पूजयित्वा यथाविधि। पृथिवीं हलसंयुक्तां पृथुञ्चैव प्रजापतिम्। अग्नेः प्रदक्षिणं कृत्वा भूरि दत्त्वा च दक्षिणाम्। फालाग्रं स्वर्णसंयुक्तं कृत्वा च मधुलेपनम्। अग्नेः क्रोड़े वामपार्श्वे कुर्य्याद्धलप्रसारणम्। कर्त्तव्यो वासवो व्यासः पृथुरामः पराशरः। सम्पूज्याग्निं द्विजं देवं कुर्य्याद्धलप्रसारणम्। कृष्णौ वृषौ वृषे श्याम्यौ रक्तौ वा कृष्णलोहितौ। स्वर्णपार्श्वौ तयोः श्याम्यौ नवन्या च घृतेन च। उत्तराभिमुखो भूत्वा इन्द्रायार्घ्यं निवेदयेत्। शुक्लपुष्पसमायुक्तं दधिक्षीरसमन्वितम्। सुवृष्टिं कुरु देवेश ! गृहाणार्घ्यं शचीपते !। निविष्टो विष्टरे भक्तः संस्थाप्य जानुनी क्षितौ। प्रणमेद्वासवं देवं मन्त्रेणानेन कर्षकः। वृषो मधुकटिर्वर्ज्य्यश्छिन्नलाङ्गूलकर्षकः। सर्वशुक्लतया वर्ज्यः कृषकैर्हलकर्म्मणि। हलप्रसारणं कार्य्यं नीरुग्भिर्वृषकर्षकैः। छिद्ररेखा न कर्त्तव्या यथा प्राह पराशरः। एका तिस्रस्तथा पञ्च हलरेखाः प्रकीर्त्तिताः। एका जयकरी रेखा तृतीया सार्थसिद्धिदा। पञ्चमाख्या तु या रेखा बहुशस्यप्रदायिनी। हलप्रवाहकाले तु कूर्म्म उत्पाटयेद्यदि। स्वामिनी म्रियते तस्य तथा चाग्निभयं भवेत्। फालोत्पाटे च भङ्गे च देशत्यागो भवेद्ध्रुवम्। शाङ्गलो भिद्यते यापि प्रभुस्तस्य विनश्यति। ईषाभङ्गो भवेद्वापि कृषको जीवनाशनः। भ्रातृनाशो युगे भग्ने शौले च म्रियते वृषः। योत्रच्छेदे च रोगः स्यात् शस्यहानिश्च जायते। निपाते कर्षकस्यापि कष्टं स्यात् राजमन्दिरे। हलप्रवाहकाले तु गौरेकः प्रपतेद्यदि। ज्वरातिसाररोगेण मानुषो

म्रियते तदा । हले प्रवहमाने तु हयो धावन् यदि व्रजेत् । कृषिभङ्गो भवेत्तस्य पीड़ा चापि शरीरजा । हलप्रवाहमात्रन्तु शीरेको नर्द्दते यदि । नाशालीढ़ं प्रपद्येत तदा शस्यं चतुर्गुणम् । प्रवाहान्मुक्तमात्रन्तु शीरेकः स्वनते यदि । कन्यस्य लेखनं कुर्य्यात् तदा शस्यं चतुर्गुणम् । हले प्रवहमाने तु शकन्मूत्रं यदा स्रवेत् । शस्यवृद्धिः शकृत्पाते मूत्रे वन्ध्या प्रजायते । हलप्रसारणं येन न कृतं मृगकुम्भयोः । कुतस्तस्य कृषाणस्य फलाशा कृषिकर्म्मणि । हलप्रसारणं नैवं कृत्वा यः कर्षणं चरेत् । केवलं बलदर्पेण स करोति कृषिं वृथा । स्यात् सुवर्णसमा माघे कुम्भे रजतसन्निभा । चैत्रे ताम्रसमा ख्याता धान्यतुल्या च माधवे । ज्यैष्ठे मृदेव विज्ञेया आषाढ़े कर्द्दमाह्वया । निष्फला कर्कटे चैव हलैरुत्पाटिता तु या"। तथाच पराशरः ।"हेमन्ते कृष्यते हेम । वसन्ते ताम्ररौप्यकम् । धान्यं निदाघकाले तु दारिद्र्यन्तु घनागमे" ।

अथ बीजस्थापनविधिः "माघे वा फाल्गुने वापि सर्व्वबीजमत्र सङ्ग्रहः । शोषयेदातपे सम्यक् नीहारे विनिधापयेत् । बीजस्य पुटिकां कृत्वा निधानं तत्र शोधयेत् । बीजं निधानसंमिश्रं फलहानिकरं परम् । एकरूपन्तु यद्बीजं फलं फलति निर्भरम् । एकरूपं प्रयत्नेन तस्माद्बीजं समाहरेत् । सुदृढं पुटकं बद्ध्वा तृणं छिन्द्यात् विनिर्गतम् । यच्छिन्नतृणके ह्यस्मिन् कृषिः स्यात्तृणपूरिता । न वल्मीके न गोस्थाने न प्रसूतानिकेतने । न च वन्ध्यायति गेहे बीजस्थापनमाचरेत् । नोच्छिष्टः संस्पृशेद्बीजं न च नारी रजस्वला । न वन्ध्या गुर्व्विणी चैव न च सद्यःप्रसूतिका । घृतं तैलञ्च तक्रञ्च प्रदीपं लवणं तथा । बीजोपरि भ्रमेणापि कृषको नैव कारयेत्" । तथाच गार्ग्यः "दीपाग्निधूमसंस्पृष्टं दृष्ट्या चोपहतञ्च यत् । वर्जनीयं सदा बीजं यद्गर्त्तेषु निर्वापितम् । शोधितं बीजसंमिश्रं भ्रान्त्या न निर्वपेत् क्वचित् । निधानं गुच्छसंमिश्रं तद्बीजं वन्ध्यतां व्रजेत् । तथाश्वकार केदारश्यामाङ्कुरकादयः । सर्व्वे ते वन्ध्यतां यान्ति बीजे वन्ध्यत्वमागते । तिलधान्ययवादीनां विधिरेष प्रकीर्त्तितः । बीजे यत्नमतः कुर्य्यात् बीजमूलाः फलादयः" ।

अथ बीजवपनविधिः "वैशाखे वपनं श्रेष्ठं ज्यैष्ठे तु मध्यमं स्मृतम् । आषाढे चाधमं प्राहुः श्रावणे चाधमाधमम् । रोपणार्थन्तु बीजानां शुचौ वपनमुत्तमम् । श्रावणे चाधमं प्रोक्तं भाद्रे चैवाधमाधमम् । उत्तरात्रयमूलेन्द्रमैत्रपैत्र्येन्दुवायुषु । हस्तायामथ रेवत्यां बीजवापनमुत्तमम् । विष्णुपूर्व्वविशाखासु यमरौद्रानिलाहिषु । बीजानां वपनं कृत्वा बीजं प्राप्नोति मानवः । वपने रोपणे चैव पारयुग्मं विवर्जयेत् । मूषिकाणां भयं भौमे मन्दे शलभकीटयोः । न वापयेत्कृषी रिक्ते क्षीणे सोमे विशेषतः । एवं सम्यक् प्रयुञ्जानः शस्यवृद्धिमवाप्नुयात् । ज्यैष्ठान्ते त्रिदिनं हार्द्दमाषाढादौ तथैव च । वपनं सर्व्वशस्यानां फलार्थी कृषकस्त्यजेत्" । तथाच वराहः "वृषान्ते मिथुनादौ च त्रीण्यहानि रजस्वला । बीजं न वापयेत्तत्र जनः पापाद्विनश्यति । मृगशिरसि निवृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाची भवति ऋतुमती क्ष्मा भास्करे त्रीण्यहानि । यदि वपति कृषाणः क्षेत्रमासाद्य बीजं न भवति फललाभो दारुणश्चात्र कालः । हेमेन वारिणा सिक्तं बीजं शान्तमनाः शुचिः । इन्द्रं चित्ते समाधाय स्वयं मुष्टित्रयं वपेत् । कृत्वा धान्यस्य पुण्याहं कृषका हृष्टमानसाः । प्राङ्मुखाः कलसं कृत्वा पठेयुर्म्मन्त्रमुत्तमम् । ओं वसुधे ! हेमगर्भासि वसुशस्यफलप्रदे ! । वसुन्धरे ! नमस्तुभ्यं वसुदृष्टास्तु मे कृषिः । रोपयिष्यामि धान्यानां हवबीजानि माधवि । सुस्था भवन्तु कृषका धनधान्यसमृद्धिभिः । वासवो नित्यवर्षी स्यात् स्वल्पवर्षास्तु तोयदाः । शस्यसम्पत्तयः सर्व्वाः सफलाः सन्तु नीरुजः । इति प्रणम्य वसुधां कृषकान् घृतपायसैः । भोजयित्वा गृही भूरि निर्व्विघ्नां कुरुते कृषिम्" ।

अथ मदिकादानम् । "बीजस्य वपनं कृत्वा मदिकां तत्र दापयेत् । विना मदि(मइ)प्रदानेन शस्यजन्म न जायते" ।

अथ धान्यरोपणविधिः "वपनं रोपणञ्चैव बीजं स्याद्द्वयात्मकम् । वपनं शदनिर्म्मुक्तं रोपणं सशदं विदुः । न ह्रस्वरूपधान्यानां बीजाकर्षणमाचरेत् । न फलन्ति हृदबीजा ह्रस्वाः केदारसंस्थिताः । हस्तान्तरं कर्कटे च सिंहे हस्तार्द्धमेव च । रोपणं सर्व्वधान्यानां कन्यायां चतुरङ्गुलम्" ।

अथ धान्यकर्त्तनम् "आषाढे श्रावणे चैव धान्यमाकर्षयेद्बुधः । घनाकृष्टन्तु यद्धान्यं यथा बीजं तथैव हि । भाद्रे च कर्षयेद्धान्यमष्टौ कृषितत्परः । भाद्रे चार्द्धफलप्राप्तिः फलाशा नैव चाश्विने । न बिलभूमौ धा-

न्यानां कुर्य्यात् कद्दनरोपणे । न च सारप्रदानन्तु कृष-मात्रन्तु शोधयेत्" ।

अथ धान्यनिस्तृणीकरणम् "निष्पन्नमपि यद्धान्यमकृता तृणवर्जितम् । न सम्यक् फलमाप्नोति तृणक्षीणा कृषिर्भवेत् । कुलीरभाद्रयोर्मध्ये यद्धान्यं निस्तृणं भवेत् । तृणैरपि तु सम्पूर्णं तद्धान्यं द्विगुणं भवेत् । द्विधारमाश्विने मासि कृत्वा धान्यन्तु निस्तृणम् । अथ पाकविहीनं हि धान्यं फलति मापवत् । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन निस्तृणां कारयेत् कृषिम् । निस्तृणा हि कृषाणानां कृषिः कामदुघा भवेत्" ।

अथ भाद्रे जलमोचनम् "सैंह्यार्के हि धान्यानां जलं भाद्रे विमोचयेत् । मूलमात्रन्तु संस्थाप्य कारयेज्जलमोक्षणम् । भाद्रे च जलसम्पूर्णं धान्यं विविधबाधकैः । प्रपीडितं कृषाणानां न धत्ते फलमुत्तमम्" ।

अथ धान्यव्याधिखण्डनमन्त्रः "ओं सिद्धिः, गुरुपादेभ्यो नमः । स्वस्ति, हिमगिरिशिखरात् मङ्गकुन्देन्दुधवलशिखरतटात् नन्दनवनसङ्काशात् परमेश्वरपरमभट्टारकमहाराजाधिराजश्रीमद्रामभद्रपादा विजयिनं समुद्रतटार्थस्थितनानादेशागतयानरकोटिसहायमगण्यं खरतरनखराजितीक्ष्णकलगुर्द्धलाङ्गूलं लीलागमनसमुद्गतवातवेगाववूतपर्व्वतशतं परचक्रमथनं पवनसुतं श्रीहनूमन्तमाज्ञापयन्ति अमुकग्रामे अमुकगोत्रस्य श्रीमतोऽमुकस्य क्षेत्रखण्डेषु राता भोम्मा उद्रा गान्धिया भोम्भी गान्धी ढोडी पाण्डरशुखी मण्डियाकुण्डी धूलिङ्गङ्का मण्डूका इत्यादयः तालजङ्घाः चटकशुकसूकरमृगमहिषमूषिकवराहपतङ्गादयः सर्व्वे शस्योपघातिनो यदि मदीयवचनेन न त्यजन्ति तदा तान् वज्रलाङ्गूलेन ताडयिष्यसीति । ओं यां ह्रीं ह्रीं नमः" ।

मतान्तरे धान्यव्याधिखण्डनमन्त्रः "ओं सिद्धिः, गुरुपादेभ्यो नमः । श्रीरामचन्द्रचरणेभ्यो नमः । स्वस्ति, हिमगिरिशिखरात् मङ्गकुन्देन्दुधवलशिलातटात् नन्दनवनसङ्काशात् परमेश्वरपरमभट्टारकमहाराजाधिराजश्रीमद्रामभद्रपादाः कुशलिनः समुद्रतटार्थस्थितनानादेशागतयानरकोटिसहायमगण्यं खरतरनखराजितीक्ष्णकलगुर्द्धलाङ्गूलं लीलागमनसमुद्गतवातवेगावधूतपर्व्वतशतं परचक्रमथनं पवनसुतं श्रीमन्तं हनूमन्तमाज्ञापयन्ति अमुकग्रामे अमुकगोत्रस्य श्री अमुकस्य क्षेत्रखण्डेषु भोम्मा-भोम्भी-पाण्डरशुखी-गान्धी-धूलिङ्गङ्कादिरोग-स्थलेन त्रिपुटी नाम राक्षसी मम प्रसादादत्र विविधविघ्नं समाचरन्त्यवतिष्ठते, इदं मदीयशासनमिवत्वमयमत्र तां पापराक्षसीं सपुत्रबान्धवां वज्रदण्डाधिकलाङ्गूलदण्डैः खरतरनखरैश्च विदार्य्य दक्षिणसमुद्रे लवणाम्बुधौ समाहृतः प्रक्षिपेति, यद्यत्र त्वया क्षणमपि विलम्ब्यते तर्हि त्वं केशरिणा पित्रा पवनेन मात्रा चाञ्जनया शप्तोऽसीत्यन्यथा नाहं प्रभुर्न त्वं भृत्य इति ओं ह्रां ह्रीं फः" ।

इमं मन्त्रं बिल्वकण्टकेन भैतकीदले लिखित्वा इक्षुकेशेनादिक्षपारे चेयस्त्रैशान्यां शस्यमध्ये मञ्जरीषु बन्धयेत् । पाठान्तरन्तु लिखित्वाऽलक्तकेनैतन्मन्त्रं शस्ये तु बन्धयेत् । न व्याधिकीटकीटाणां भयं तत्र भवेत् क्वचित्" ।

अथ जलरक्षणम् । आश्विने कार्त्तिके चैव धान्यस्य जलरक्षणम् । न कृतं येन मूर्खेण तस्य का शस्यवासना । यथा कुलार्थी कुरुते कुलस्त्रीपरिरक्षणम् । तथा संरक्षयेत् वारि शरत्काले समागते ।

अथ कार्त्तिकसंक्रान्त्यां नलरोपणम् "घटप्रवेशसंक्रान्त्यां रोपयेत्तु नलं तथा । केदारैशानकोणे च स्नातः कृषकः शुचिः । गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च शुक्लवस्त्रैर्विशेषतः । पूजयित्वा नलं तत्र पूजयेद्धान्यरक्षकान् । दधिभक्तञ्च नैवेद्यं पायसञ्च विशेषतः । ततो दद्यात् प्रयत्नेन तालादिपत्रमेव च" । तत्र मन्त्रः । "बालकालिकृता वृक्षाः सन्ति ये धान्यहन्तकाः । ब्रह्मणापि कनिष्ठा वा सगदा निर्गदाश्च ये । आज्ञया भीमसेनस्य रामस्य च पृथ्वीपरि । ताडिता नलदण्डेन सर्व्वे यान्तु समप्रुषिताः । समप्रुष्यत्वमायान्तु फलन्त्वायु च निर्भरम् । इत्या भवन्तु कृषका धनधान्यसमन्विताः । रोपयित्वा नलं क्षेत्रे मन्त्रेणानेन च क्रमात् । धान्यवृद्धिं परां प्राप्य नन्दन्ति कृषका जनाः । नलन्तु घटसंक्रान्त्यां क्षेत्रे नारोपयन्ति ये । विघ्ना बध्नन्तुपघ्नाय तेषां शस्यान्यजानतः" ।

अथ मार्गे खलिपद्दणम् । "ततो मार्गे तु सम्प्राप्ते केदारे शुभवासरे । धान्यस्य लवनं कुर्य्यात् खाईखलिहत्यं शुचिः । गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैर्धान्यरक्षकान् । पूजयित्वा दद्यान्न्यायमीशाने लवनं चरेत् । ततश्चान्यस्तके कृत्वा कृष्णं शीर्षकान्वितम् । न स्पृशा कस्यापि क्वापि व्रजेत् स्वीयं मन्दिरम् । सप्तपद्यां ततः पादं दत्त्वा कुम्भनिकेतने । प्रविश्य स्थापयेत्तत्तु पुष्पगन्धादिपूजितम् । न खलिय-कर्मं कुर्य्यात् कदाचिदष्टपौषयोः । कोष्ठे खलिपक्षो

मार्गे धनधान्यफलप्रदः। सार्द्धं हस्तद्वयं मार्गे चोत्क्षिप्त्वा खलमुद्धरेत्। पदे पदे विफलता तस्य धान्यं कुतो गृहे। रौद्रे मघे तथा श्रोत्रे पुष्ये ज्येष्ठानिलोत्तरे। धान्यच्छेदं प्रशंसन्ति मूलश्रवणयोरपि। व्यतीपाते च भद्रायां रिक्तायां पैतृकौ तथा। भौमार्किबुधवारेषु खलसंपदनं त्यजेत्"।

अथ मार्गे मेधिरोपणम् "कृत्वा तु खलकं मार्गे शुभे सोमसमर्पितम्। रोपणीया प्रयत्नेन तत्र मेधिः शुभेऽहनि। स्रोतनाम्ना कृषकैः कार्या मेधिर्द्विजकभास्करे। मेधेर्गुणेन कृषकः शस्यवृद्धिमवाप्नुयात्। न्यग्रोधः सप्तपर्णी वा गाम्भारी शाल्मलिस्तथा। औदुम्बरी विशेषेण अन्योऽपि क्षीरशाखकः। वटादीनामभावे तु कार्या स्त्री नामधारिका। पैजसन्तीयुता मेधिर्निस्वसर्पपरचिता। धान्यकेशरसंयुक्ता तृणगर्कटकान्विता। अर्चिता गन्धपुष्पाभ्यां मेधिः शस्यसुखप्रदा। पौषे मेधिर्न चारोप्या क्रूराहे श्रवणे तथा। शस्यवृद्धिकरी मार्गे पौषे शस्यक्षयङ्करी। कपित्थबिल्वशालानां दृषदानां तथैव च। मेधिः कार्या नरैर्नैव यदीच्छेदात्मनः शुभम्"।

अथ पौषे पुष्ययात्राकथनम् "अथाऽऽगते ततो धान्ये पौषे मासि शुभे दिने। पुष्ययात्रां जनाः कुर्युरन्योन्यं स्नेहसन्निधौ। परमान्नैश्च तत्रैव व्यञ्जनैर्मत्स्यमांसजैः। निरामिषैस्तथा दिव्यैर्हिङ्गुमरीचसंयुतैः। दधिभिश्च तथा दुग्धैराज्यपायसमिश्रितैः। नानाफलैश्च मूलैश्च मिष्टपिष्टकविस्तरैः। एभिः सुशोभितं कृत्वा तदन्नं कदलीदले। भोजयेयुर्जनाः सर्वे यथावृद्धपुरःसराः। आचम्य च ततस्तत्र चन्दनैश्च चतुःसमैः। अन्योन्यं लेपनं कुर्युर्माल्यैः पत्रैः सुगन्धिभिः। कर्पूरवासितं दिव्यं ताम्बूलं गन्धधूपितम्। भक्षयेयुः प्रयत्नेन परिधाय नवाम्बरम्। पुष्पैराभरणं कृत्वा नमस्कृत्य यथोचितम्। गीतैर्वाद्यैश्च नृत्यैश्च कुर्युस्तत्र महोत्सवम्। ततस्तु हर्षिताः सर्वे मन्त्रं श्लोकचतुष्टयम्। कृताञ्जलिपुटकं कृत्वा पठेयुर्वीक्ष्य भास्करम्। क्षेत्रे चाथाऽऽगते धान्ये नव देव! प्रसादतः। पुष्यन्तु निर्जिताः सर्वे शस्यानि शुभकारकाः। मनसा कर्मणा वाचा ये चास्माकं विरोधिनः। ते सर्वे प्रशमं यान्तु पुष्ययात्राप्रभावतः। धान्यवृद्धिर्गोवृद्धिः पशुवृद्धिः पुत्रदारयोः। राजसम्मानवृद्धिश्च सर्वा वृद्धिस्तथैव च। मन्त्रज्ञानस्य वृद्धिश्च लक्ष्मीवृद्धिरहर्निशम्। यथाक्रमस्तु सततं यावत् पूर्णो न वत्सरः।

ततः प्रमुदिताः सर्वे व्रजेयुः स्वनिकेतनम्। न भोजनं पुनः कुर्युस्तस्मिन्नहनि मानवाः। हिताय सर्वलोकानां पुष्ययात्रा मनोहरा। पुरा पराशरेणेयं कृता सर्वार्थसाधिनी। तस्मादियं प्रयत्नेन पुष्ययात्रा विधानतः। सर्वविघ्नप्रशान्त्यर्थं कार्या शस्यस्य वृद्धये। पुष्ययात्रां न कुर्वन्ति ये जना धनगर्विताः। न विघ्नोपशमस्तेषां कुतः स्याद्वत्सरे सुखम्। पौषे मासि ततः कुर्य्याद्धान्यच्छेदं विचक्षणः। मर्द्दयित्वा यथायोगमाढकेन प्रमापयेत्। सुप्रमाप्य च तद्धान्यं यथालाभं प्रवन्धयेत्। प्रमादेनापि पौषे तु व्ययं तस्य न कारयेत्। मापनं सर्वशस्यानां वामावर्त्तेन कीर्त्तितम्। धान्यानां दक्षिणावर्त्तं मापनं क्षयकारकम्। वामावर्त्तेन सुखदं धान्यवृद्धिकरं परम्"।

आढकलक्षणम् "द्वादशाङ्गुलकैर्मानैराढकः परिकीर्त्तितः। स घातकाम्रपुन्नागकतमाढकमुत्तमम्। कपित्थमर्कटोनिम्बजनितं दैन्यवर्द्धनम्"।

अथ धान्यस्थापनम्। "हस्ते स्वातौ च पुष्यायां रेवत्याञ्च प्रजापतौ। श्रवणस्योत्तरे सौम्ये मघायाञ्च पुनर्वसौ। जीवे सोमे भृगोर्वारे निधने क्रूरवर्जिते। मीनलग्ने शुभे लग्ने धान्यस्थापनमुत्तमम्"।

कृषिकर्त्तव्यतायां विशेषो वृहत्पराशरसं० दर्शितो यथा "अतःपरं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे। धर्मं साधारणं शाक्यं चातुर्वर्ण्यक्रमागतम्। शुभाशं सम्प्रवक्ष्यामि पाराशरप्रचोदितम्। षट्कर्मसहितो विप्रः कृषिवृत्तिं समाश्रयेत्। क्षीणाङ्गं व्याधिसंयुक्तं प्राणहीनञ्च दुर्बलम्। क्षुधार्तं तृषितं श्रान्तमनड्वाहं न वाहयेत्। स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं शान्तं षण्ढविवर्जितम्। वाहयेद्दिवसस्यार्धं पश्चात् स्नानं समाचरेत्। अनड्वाहं तु वाहयेत्। वाहयेद्दिवसस्यार्धं पश्चात् स्नानं समाचरेत्। कुमर्यैर्न कृषिं कुर्य्यात्सर्वथा धेनुसंयुतम्। बन्धनं पालनं रक्षां द्विजः कुर्य्यात्स्वयं गवाम्। यस्माच्च यत्नतो रक्षा वर्त्तन्ते ते यथाक्रमम्। न दूरे तास्तु गोकुल्याचारयाम कदाचन। दूरे गावश्चरन्त्यो वै न भवन्ति शुभायनाः। प्रातरेव हि दोग्धव्या दुग्धाः सायं तथा स्मृताः। दोग्धुर्विपर्यये नैव वर्द्धन्ते ताः कदाचन। अन्नादेर्लवणं भुक्त्वा स्रवन्त्यनुदिनं पयः। तुष्टिहृद्यतादौनां पूज्या गावः कथञ्च ताः। यस्याः शिरसि ब्रह्मास्ते स्कन्धदेशे शिवः स्मृतः। पृष्ठे विष्णुस्तथा तस्थौ श्रुतयश्चरणेषु तु। या अन्या देवताः काश्चित्तस्या लोमसु ताः स्थिताः। सर्वदेवमयी गौस्तु तस्यां सन्निहितो हरिः।

हरन्ति सर्वसन्तापं पयसा पोषयन्ति याः । प्रापयन्ति दिवं दत्ताः पूज्या गावः कथन्न ताः । यच्छफाहतभूमिस्थ उद्गतः पांशुसंचयः । शोधयेत् पुरुषस्यैनो वन्द्या गावः कथन्न ताः । गवान्मूत्रं हि यस्मात्तु पिबतः पुनाति पातकम् । किमपूज्यं हि तस्या गोरिति पाराशरोऽब्रवीत् । गौरवध्या न दोग्धव्या नचैव गर्भसाक्षिणी । प्रसूता च दशाहार्वाग्दोग्धा चेन्नरकं व्रजेत् । दुर्बला व्याधिसंयुक्ता क्षुधिता या द्विजर्षभः । सा साधुभिर्न दोग्धव्या धर्मिभिः सुखमीप्सुभिः । कुलान्ते क्षुधिता गावः कुलान्ते वद्धवत्सकाः । कुलान्ते चलचित्ताश्च कुलान्ते बन्धुविग्रहः । एकतः पृथिवी सर्वा सशैलवनकानना । तथा गौर्ज्यायसी साक्षादेकतोभयतोमुखी । यथोक्तविधिना यत्ता वर्षैः पाल्यास्तु पूजिताः । पालयेत् पूजयच्चैताः स प्रेत्येह च मोदते । दक्षिणाभिमुखा गाव उत्तराभिमुखा अपि । बन्धनीयास्तथैतास्तु न च प्राक्पश्चिमामुखाः । गोष्ठवाजिशालायां सुतीक्ष्णं लोहदालकम् । स्थाप्यन्तु सर्वदा तस्यां गवि लुप्तविमोक्षणात् । गावो देयाः सदा रक्ष्याः पोष्याः पाल्याश्च सर्वदा । ताड़यन्ति च ये पापा ये चाकर्षन्ति ता नराः । नरके पच्यन्तेऽक्लान्ति श्वासेन च प्रपीड़िताः । विसर्पन्तीं न दण्डेन बालकस्तां निवर्त्तयेत् । गच्छ गच्छेति तां ब्रूयान्मा भैरिति वारयेत् । संस्पृशन् गा नमस्कृत्य कुर्य्यात्तान्तु प्रदक्षिणाम् । प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा । तृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाह्निकम् । सोऽश्वमेधसमं पुण्यं लभते नात्र संशयः । पृथिव्यां यानि तीर्थानि समुद्राश्च सरांसि च । गवां शृङ्गोदकस्नाने कलां नार्हन्ति षोड़शीम् । कुतस्तेषां हि पापानि येषां गोष्ठमलङ्कृतम् । सततं बालवत्साभिर्गोभिः स्त्रीभिरिव स्वकम् । ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् । तिष्ठन्त्येकत्र मन्त्राणि हविरेकत्र तिष्ठति । गोभिर्यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते गोभिर्देवाः प्रतिष्ठिताः । गोभिर्वेदाः समुत्कीर्णाः सषड़ङ्गपदक्रमाः । सौरभेयास्तु तत्राग्रे पृष्ठतोऽप्यथ ताः स्थिताः । वर्त्तन्ते हृदये नित्यमासां मध्ये वसन्ति ये । ते पुण्यसुकृतः सौख्यं नाकेऽपि दुर्लभाय ते । शृङ्गमूले स्थितो ब्रह्मा शृङ्गमध्ये तु केशवः । शृङ्गाग्रे शङ्करं विद्यात्त्रयो देवाः प्रतिष्ठिताः । शृङ्गाग्रे सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च । सर्वे देवाः स्थिता देहे सर्वदेवमयी हि गौः । ललाटाग्रे स्थिता देवी नासामध्ये तु षण्मुखः । कम्बलाश्वतरौ नागौ तत्कर्णौ तु व्यवस्थितौ । स्थितौ तस्याश्च नेत्राभ्यां चक्षुषोः शशिभास्करौ । दन्तेषु वसवश्चाष्टौ जिह्वायां वरुणः स्थितः । सरस्वती च हुङ्कारे यमयक्षौ च गण्डयोः । सन्ध्ये रोमकूपेषु प्रस्रावे जाह्नवीजलम् । कालिन्दी गोमये तस्या अपरा देवमातरः । अष्टाविंशतिदेवानां कोट्यो लोमसु ताः स्थिताः । उदरे गार्हपत्योऽग्निर्हृदये दक्षिणस्तथा । मुखे चाहवनीयस्तु सभ्यावसथ्यस्तु च कुक्षिषु । एवं यो वर्त्तते गोषु ताड़ने क्रोधवर्जितः । महतीं श्रियमाप्नोति स्वर्गलोके महीयते । कुल्यं तस्या न लङ्घेत प्रतिगम्यं न वर्जयेत् । यावज्जिघ्रति तद्गन्धं तावत्पुण्यं प्रवर्द्धते । यो गां पयस्विनीं दद्यात्तरुणीं वत्ससंयुताम् । शिवस्यायतनं दत्तं दत्तन्तेन च विश्वकम् । उष्णा गौर्वेधसा सृष्टा तस्य ह्युन्मादनाय च । तेजस्मादिनगस्त्वेन सर्वमेतद्धि धार्य्यते । यथैतान् पालयेत् यत्नात् वर्द्धयेच्चैव यत्नतः । जगन्ति तेन सर्वाणि साक्षात् स्युः पालितानि च । यावद्गोपालने पुण्यमुक्तं पूर्वमनीषिभिः । तत्क्षणोऽपि पालनेऽन्येषां फलं दशगुणं भवेत् । जगदेतद्धृतं सर्वमनडुद्भिश्चराचरम् । वृष एव ततो रक्ष्यः पालनीयस्तु सर्वदा । धर्मोऽयं भूतले साक्षाद्वृषा हितकारिणा । तैलोच्चयभारवाहाद्यनाह प्रकल्पते । अनादेयानि धान्यानि विध्वंसन्ति कुकारकाः । भ्रमिता भूतलं दूरतश्चाप्यल्पो न पूजयेत् । उत्पादयन्ति शस्यानि मर्द्दयन्ति वहन्ति च । आनयन्ति दवीयःस्थतुष्टोऽसौ कोऽधिको भुवि । स्कन्धेन दूराद्वहन्ति भारमव्रादिकानां न च भञ्जयन्ति । स्वीयेन जीवेन परस्य जीवं रक्षन्ति पुष्णन्ति विवर्द्धयन्ति । पुत्रास्तु गावो वसुधातले सां त्रिस्थलं पृष्ठगर्भभारम् । भारः पृथिव्या दशताड़िताया एकस्य चाप्यो ह्यपि साधुवाचः । एकेन दत्तेन वृषेण येन दत्ता भवेयुर्द्दश सौरभेयाः । दाने तथैव भरणी समा नो तस्माद्वृषात् पूजिततमास्ति भावात् । इत्यादि प्रशस्तानि तृणजलानि सदैव भूयः सकलं वहन्ति । न भारखिन्नाः प्रवदन्ति किञ्चिदहोऽत्यपार्थमिति जीवलोकः । तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा यदेयो वा हलोऽभवेत् । तदा नस्या न भेत्तव्या नैव साम दुर्बलस्य च । नासानिधनकीलन्तु खादिरं वाथ वैणवम् । द्वादशाङ्गुलकं कार्य्यं लक्ष्णं स्थौल्ये समे च वा । गवां द्विपानां द्वयमीश्वरानां तां वाम्यदिग्द्वारवतीं विदध्यात् । सौम्यां ककुद्द्वारवतीं वृषोभानो-

र्थं गमिष्यन् हितमात्मनश्च । कार्यो दृष्टो वा हलकृन्मिनो वो अन्येऽपि सर्वे पथगो द्विजेन्द्राः । याम्यानुक्ता नैव तु उत्तरादिकपुरुषांसकाले खलु वक्ष्यनीयाः । भालामवेशे हलमोपमूलां राजापि सत्ताह्वयकुञ्जराणाम् । कोनश्च मन्त्रार्थिधनात्मयुक्तं कुर्य्याद्विधिज्ञो द्विजपूजनञ्च । लाङ्गलं तत् प्रवक्ष्यामि यत्काष्ठं तत्प्रमाणतः । हलीषाया-स्तथा मानं प्रतोदस्य युगस्य च । चत्वारिंशत्तथाष्टा-दशाङ्गुलानि कुडः (फलः) स्मृतः । अथ शम्योऽङ्गुलैर्मा-न्यो हलीषावेधतश्च यः । षोडशैव तु तस्याधः षड्विंशति रथोपरि । वेधस्तथा च कर्त्तव्यः प्रमाणेन षडङ्गुलः । षष्टाङ्गुलतुरङ्गस्य वेधादूर्द्ध्वं प्रकल्पयेत् । षीषा दशा-ङ्गुला चोर्द्ध्वं हलपाड़ो ततः स्मृतः । अङ्गुलैश्चाष्ट-भिस्तत् स्याद्वेधः स्यात् प्रतिहारकः । तस्यावस्था-दाष्टन्यारि स वेधश्चतुरङ्गुलः । प्रतिहारी शुभा कार्य्या तद्वैषम्यङ्गुलो भवेत् । पञ्चाङ्गुलतुरङ्गस्याः सी-रस्येति विभाजनम् । युगन्तं शिरलोधार्य्यं हस्ततल-प्रमाणकम् । कङ्कुणानि तथा चाष्टौ उरसः युक्ता स्मृता । मन्ध हस्तः प्रतीहारी षड्विंशदङ्गुला भवेत् । सुतीक्ष्णा लौहफालस्य उक्ता दामादिदारतः । न सीरं कीरवृक्षस्य न बिल्वपिचुमर्दयोः । इत्यादीनां हि कुर्य्याणो न नन्दति चिरं गृही । मात्रुला कन्तकता तु हलीषा विदुषां मता । तस्याः(ईषायाः)वेधः समर्पायाः कार्य्यो नव-वितस्तिभिः । प्रथाचार्य्योनं तक्कुर्य्यात्कोतिक्षौ तौ प्रकी-र्त्तितौ । प्रमादतस्तु ताः कुर्वन् समस्तो नश्यते गृही । मौचोक्तप्रमाणेन तज्ज्ञाः प्रवदन्ति हि । चतुर्हस्तं युगं कार्य्यं स्कन्धस्थानेऽर्धचन्द्रवत् । मेषशङ्कवः कद-म्बस्य मालयवृक्षस्य च । सन्धा (सापि)वेधाद्बहिः कार्य्या दशाङ्गुलप्रमाणिका । तन्माने च प्रवाली च तदन्तरदशा-ङ्गुलम् । प्रतोदविषमस्यान्ते वैणवस्य चतुःकरः । तदग्रे तु प्रकर्त्तव्या यथाकारा तु लौहवत् । हीनातिरिक्तं कर्त्तव्यं नैव किञ्चित्प्रमाणतः । कुर्य्यादनड्वां दैन्या-दैन्याचरणं व्रजेत् । यथाऽभीष्टं यथाशोभं वाहकस्य प्रमाणतः । भूमेश्च कर्षणायालं तज्ज्ञाः सर्वं वदन्ति हि । योजनं तु फलस्याथ प्रवक्ष्यामि यथा तथा । स्वैनचालसंयुक्ते पुण्येऽह्नि तद्विधीयते । यत्र दिने तु युध्येत तत्र कार्य्यं विजानता । यत्र कृत्यं हितं चापि पुण्यं वा मनसि स्मरेत् । तत्र विद्वान् द्विजश्रेष्ठः पुण्येऽह्नि तद्विधीयते । मातृश्राद्धं द्विजः कृत्वा यथो-

क्तविधिना गृही । द्रव्यकालानुसारेण कुर्व्वतो धर्म्म-तः कृषिम् । मौक्तिकम् मण्डलं पुष्पधूपदीपैः समर्चयेत् । इन्द्राय च तथाश्विभ्यां मरुद्भ्यश्च तथा द्विजः । कुर्य्या-द्बलिकृतिं विद्वान् उदकसङ्ग्रथाय च । तथा कुमार्य्यै सीतायै अनुमत्यै तथा बलिम् । नमः स्वाहेति मन्त्रेण संवाच्च चाक्षतः शुभम् । दधिगन्धाक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रै-स्तिलैस्तथा । दद्यादाहुतिं हयाणाञ्च तथाऽक्षप्राशनं ततः । संधृत्य सीरफालाग्रे हेम्ना वा राजतेन वा । प्रलिप्य मधुसर्पिर्भ्यां कुर्य्याद्वैव प्रदक्षिणम् । अनन्तश्रीर्मण्डलं कुर्य्यात् कृत्वा सीरप्रवाहणम् । पुष्पं लाङ्गलकल्पाय कल्याणाय नमोऽस्त्विति । सीतायाः स्थापनं कुर्य्यात् पाराशरस्मृतिं स्मरन् । सीतां युञ्जत इत्यादीर्मन्त्रैः सीरं प्रवाहयेत् । दधिदूर्वाक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैश्च पुष्पदैः । सीतां पूज्य शमी भक्तैरक्षतैर्विधायके । अथ धा-न्यानि चादाय मौनी पूर्व्वमुखो हली । तानि दक्षो-त्तरः क्षेत्रे किरन् भूमौ कर्षेद्द्विजः । न यवैर्न तिलैर्हीनं द्विजः कुर्य्याच्च कर्षणम् । तद्विहीनन्तु कुर्य्याणं न प्रशंसन्ति देवताः । तिलमात्रञ्च तं तोयं दक्षिणस्याम्पतेर्दिशि । तेन तृप्यन्ति पितरो या-वच्च तिलविक्रयः । विक्रीणीते तिलान् यस्तु तर्पे दे-वर्षिदेवताः । विसृज्य पितरस्तान्तु प्रयान्तीव तिलैः सह । कणाजलं यवस्तम्बपत्रेभ्यो भूतले पतत् । पयो-दधिहताद्यैस्तु तर्पयेत् सर्व्वदेवताः । देवपर्जन्यभू-सीरयोगात् कृषिः प्रजायते । व्यापारात् पुरुषस्यापि तस्मात्कालोद्यतो भवेत् । शालीन् कणककार्पासं याच्ची-कुम्भतीनि च । वापयेत्सर्व्वबीजानि कर्षणार्थी न सी-दति । चन्द्रक्षये प्रतिविंशो यो युनक्ति हयान् क्वचित् । तत्पञ्चदशवर्षाणि त्यजन्ति पितरो हि तम् । चन्द्रक्षये द्विजो विद्वान् यो भुङ्क्ते तु पराशनम् । भोक्तुर्मासा-र्जितं पुण्यं भवेदशनस्य तत् । चन्द्रार्कयोस्तु संयोगे कुर्य्याद्यः स्त्रीनिषेवणम् । सर्व्वतोभोजिनस्तस्य षण्मासं पितरोऽर्हिताः । चन्द्रक्षये च यः कुर्य्याद्वरकाष्ठनिकृन्त-नम् । तत्पर्णसङ्ख्यया तस्य भवन्ति भ्रूणहत्यकाः । वनस्पतिगते सोमे योऽध्वध्यानं व्रजेत्नरः । प्रभ्रष्टद्विज-कर्म्माणं तं त्यजन्त्यमरादयः । मासान्तेऽन्दुप्रयाणे यो रजकश्यामतिः चिपेत् । पिबन्ति पितरस्तस्य मासं व-स्त्रजलन्तु तत् । सोमक्षये द्विजो याति यत्कालस्तु कृता-शनम् । तदेव पितृशापाग्निदग्धो नरकमाविशेत् ।

अष्टमी कामभोगेन, षष्ठी तैलोपभोगतः । कुङ्कुमं दन्तकाष्ठेन छिन्नस्याभ्रसमं कुलम् । चन्द्रापतीतैः पुरुषस्तु दैवाद्यादगल्या यदि दन्तकाष्ठम् । नराधिराजैः सोऽङ्गतस्तु तेन घातः क्षतः स्यात्पितृदेवतानाम् । तताश्च विप्राणानि गावश्चैव इवाक्षया । चरणाय ईशमुत्थाने आगताञ्छिशि भोजयेत् । य उत्पाद्येह शस्यानि सर्वाणि तृणचारिणः । जगत्सर्व्वं हृतं यैस्तु पूज्यास्ते किन्नु ते वृषाः । येनैकेन प्रदत्तेन दत्तं गोदशकम्भवेत् । यद्रूपेण स्थितो धर्म्मः पूज्यास्ते किन्न ते वृषाः । पाल्या हि यत्नतस्ते वै वाहनीया यथाविधि । स याति नरकं घोरं यो वाहयत्यपालयन् । नाधिकाङ्गो न हीनाङ्गः पुष्पिताङ्गो न दूषितः । वाहनीयो हि न्यूद्रेण वाहयन् जयमाप्नुयात् । वर्जयेद्दुष्टदोषांश्च गावो वै दोहने नरः । पाल्या वै यत्नतः सर्व्वे पालयन् शुभमाप्नुयात् । अश्वार्थमेवानुयायः कक्षे परमेश्वरः । अन्नेनाप्यायते सर्व्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । अग्निर्ज्वलति चाकाशं याति चाकाय मारुतः । गृह्णाति चाम्भसां सूर्य्यो रसानन्नाय रश्मिभिः । अन्नं प्राणो बलं चान्नमन्नाज्जीवितमुच्यते । अन्नं कर्म्मस्य चाधारः सर्व्वमन्ने प्रतिष्ठितम् । सुरादीनां हि सर्व्वेषामन्नं बीजं परं स्थितम् । तस्मादन्नात्परं तत्त्वं न भूतं न भविष्यति । द्यौः पुमान् धरणी नारी, कृषौ बीजं द्विविधं स्मृतम् । द्युधात्रीतोयसंयोगादन्नादीनां हि सम्भवः । आपो मूलं हि सर्व्वस्य सर्व्वमप्सु प्रतिष्ठितम् । अतोऽमृततमा ह्यापः आपः शुक्रं बलं महः । सर्व्वस्य बीजभावो वै सर्व्वमद्भिः समावृतम् । सद्य आप्यायना ह्यापः आपो ज्योततरा ह्युतः । किञ्चित्कालं विनाऽन्नाद्यैर्जीवन्ति मनुजादयः । न जीवन्ति विना तास्तु तस्मादापोऽमृतं स्मृतम् । दत्तानि चाद्भिरेतस्यां किं न दत्तं क्षितौ भवेत् । तयाद्येन प्रदत्तेन सर्वं दत्तं भवेदिह । अतोऽन्नार्थभावेन कर्त्तव्यं कर्षणं द्विजः । यथोक्तेन विधानेन लाङ्गलादिप्रयोजनम् । सीते ! सौम्ये ! कुमारि ! त्वं देवि ! देवार्चिते ! शिवे ! यन्त्रकृता हि यथा सिद्धा यथा मे सिद्धिदा भव । मरुत्सूनोर्विना नाम्ना सीतायाः स्थापनं विना । विनाम्बुपचरत्वार्थं सर्वं हरति राक्षसः । वापने लवने क्षेत्रे खले गन्धोपवाहने । एष एव विधिर्ज्ञेयो धान्यानाञ्च प्रवेशने । देवतायतनोद्यानविपानस्थानसीमजाम् । सीमासंस्थानभूमिञ्च ऊष-

रात्याचितिं तथा । भूमिं निपानकूपाश्च श्वयनस्थानमेव च । अन्यामपि हि वाराङ्गां न कर्षेत् कण्टकां धराम् । गोचरां वाहयेद्भूमिं वल्मीकककर्केटिहताम् । वाहयन्नप्रमत्तश्च न नदीं तिर्यक् तथा । यद्यसौ वाहयेल्लोभात् देवाद्दापि हि मानवः । क्षीयते सोऽचिरात्सद्यपात् सपुत्रपशुबान्धवः । नरकं घोरतामिस्रं पापीयान् याति चैनसा । परकीयां योऽपहृत्य कृषिकर्म्म करेद्धराम् । स भूमिस्थेन पापेन द्रुतमन्तनरकं व्रजेत् । न दूरे वाहयेत् क्षेत्रं नचैवात्यन्तिके तथा । वाहयन् पथि क्षेत्रं वाहयन् दुःखभाग् भवेत् । क्षेत्रे क्षेत्रं वृत्तिं कुर्य्यात् यावत्तो नावलोकयेत् । न लङ्घयेत्पशुर्यां वा नाभीयाद्याश्च शूकरः । अश्वश्च यत्नतः कार्य्यो मृगशूलाकनाय च । कलाप्युपद्रवं राजतस्करादिसमुद्भवम् । संरक्षेत्सततो यत्नाद्यत्नात् स्वल्पाल्पको करात् । कण्टकन्यानयश्चैवं मत्वा धर्म्मं कृषेर्ध्रुवम् । अनवद्यां शुभां स्निग्धां जलावगाहनक्षमाम् । निम्नां हि वाहयेद्भूमिं यत्र विश्वसते जलम् । वाहयेत् जलाभ्यर्णे पुटे समेकमभवे । शारदस्य कंस्याने कलम्बं वापयेद्बली । यवोन्मकाश्च वार्त्तेण तदन्यत्र तु हैमनम् । यवजवीरुकालीयमप्सु स्निग्धेषु तद्विदः । केदारेषु तथा शालीन् जलोपान्तेषु चेक्षवः । इत्याकशाकमूलानि कन्दानि च जलान्तिके । इष्टिविष्कापानीयक्षेत्रेषु च यवादिकान् । गोधूमांश्च मसूरांश्च चणकान् खलु कुलत्थकाः । समस्निग्धेषु चोप्यानि भूमीजीवान् विजानता । तिला बहुविधाश्चोप्या अतसीशणमेव च । यदम्बुजं जगत्सर्वं वापयेत्कृषिकृन्नरः । संपश्येद्दूरतः सर्वान् गोधूमादीन् सयत्नतः । चिन्तयेत्सर्वमाख्यानं स्वयमेव कृषिं व्रजेत् । प्रथमं कृषिवार्यान्न्यं द्वितीयं योनिपोषणम् । तृतीयं विक्रयः प्रोक्तश्चतुर्थं राजसेवनम् । नखविलिखने यस्याः ब्रूयुर्दोषं मनीषिणः । तस्याः सीरविदारैश्च किन्नु पापं क्षितेर्भवेत् । तृणैकच्छेदमात्रेण प्रोच्यते जयमाप्नुयः । अङ्कुरकन्दनिर्मोसादङ्कुराणामभेदनम् । यत्सेवनात् कीटवधा मर्द्दनादपि । अंहः कुक्कुटिकानाञ्च तदंहः कृषिजीविनाम् । वञ्चकानाञ्च यत्पापं यत्पापं मृगयोरपि । कदर्य्याणाञ्च तत्पापं तत्पापं कृषिजीविनाम् । पर्णानाञ्च स्थाण्डिलानां कृष्युपजीविनाम् । तदेनसो विशुद्ध्यर्थं प्राह सत्यवतीपतिः । द्वादशो नवमो वापि

सप्तमः पञ्चमोऽपि वा । धान्यभागः प्रदातव्यो देहिनः क्षेत्रिणा ध्रुवम् । अजस्य द्यूतधर्मौ च विट्पतिः क्षेत्रभुग्भवेत् । एकैकांशापकर्म स्याद्यावद्गमसप्तमौ । स्वामिनस्तु तथास्यापि वणिग्भिः कृषिजीविभिः । स स भागः प्रदातव्यो यतस्तौ कृषिभागिनौ । शूद्रौ तु स्वत्र्यं भाषाया देयोऽंशः स्याद्यावदंशकः । एकैकांशाप कर्म स्यात् यावद्गमसप्तमौ । ब्राह्मणस्तु कृषिं कुर्वन्नाहवेदविवशया परास् । न किञ्चित् कस्यचिद्दद्यात् सर्वस्य प्रभुर्यतः । ब्रह्मा वै ब्राह्मणानां स्यात्प्रभुस्त्वसृजदादितः । तद्रक्षणाय बाहुभ्यामसृजत् क्षत्रियानपि । पशुपाल्यानार्तोत्पत्त्यै ऊरुभ्यां तथा विशः । द्विजदास्याय पद्भ्यां च शूद्रमकल्पयत् । यत्किञ्चिज्जगतोऽस्य भूमेश्च गजादिकम् । स्वभावेनेह विप्राणां ब्रह्मा स्वयमकल्पयत् । ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ प्रतप्तौ । न तयोरन्तरं किञ्चित्प्रजा धर्मं च रक्षयेत् । तस्माद् ब्राह्मणो दद्यात् कुर्याद्यो धर्मतः कृषिम् । स्वामिनस्तु नृपस्यापि किञ्चिद्दत्त्वमसौ बलिम् । अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि कृषिकस्य हिताय च । संगृह्य कर्षकोऽयेन स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । सर्वसत्त्वोपकाराय सर्वत्र कृषिकर्षकः । कुर्यात् कृषिं प्रयत्नेन सर्वसत्त्वोपजीव्यकृत् । सर्वस्य स्थितिकारणाय देवपितृभिः पुनः । मनुष्याणामनु पोषाय कृषिं कुर्यात् कृषीवलः । वयांसि चान्यसत्त्वानि क्षुत्तृष्णातो विमोचयन् । विमुक्तः सर्वपापेभ्यः स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । चतुर्दिक्षु खले कुर्यात्प्राच्यामतिवनावतिम् । कैलद्वारपिधानञ्च पिदध्याच्चैव सर्वतः । खरोष्ट्राजोरणादींस्तु विप्रगस्तु निवारयेत् । शूकरान् श्वशृगालादिकाकोलूककपोतकान् । त्रिसन्ध्यं मोक्षणं कुर्यात् दानीयाभ्युक्षणाद्भिः । रक्षां च भक्तिमान् कुर्याज्जलधाराभिरक्षणम् । त्रिसन्ध्यमर्चयेद्गोतां परागरस्यापि स्वरन् । प्रेतभूतादिनामानि न वदेच्च तदग्रतः । स्वतिमात्सहयत्तश्च कर्तव्यं परिरक्षणम् । हरन्त्यरक्षितं यस्मात् रक्षांसि सर्वमेव हि । प्रथमोदितपूर्वाह्णे नापराह्णे न सन्ध्ययोः । धान्योन्मानं सदा कुर्यान्नीतागृहनपूर्वकम् । वजेत खलभिक्षाभिः खलेरोहिण्यपि च हि । भक्त्या सर्वं प्रदत्तं हि तद्धनमभिवाञ्छितम् । खलयज्ञाः पवित्रा वै ब्रह्मणा निर्मिताः पुरा । भागधेयमथो कृत्वा तां स्वकुलीह मातृकाम् । शतक्रत्वाद्यो देवाः पितरः सोमपादयः । सनकादिमनुष्याश्च ये- चान्ये दक्षिणायनाः । तानुद्दिश्य च विप्रेभ्यो दद्यात् प्रथमं खलौ । विवाहे कृतयज्ञे च संक्रान्तौ ग्रहणेषु च । पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्षयम् । अन्धे धामर्थिनां पश्चात्कारुकाणां पुनः पुनः । दीनानामप्यनाथानां कुब्जानां कुष्ठरोगिणाम् । क्लीबान्धबधिरादीनां सर्वेषामपि दीयते । वर्णानां पतितानाञ्च क्षुद्रभूतानि तर्पयेत् । चाण्डालानां श्वपाकानां प्रीत्यास्तु वाचया ददत् । ये केचिदागतास्तत्र पृच्छासो विधिवद्द्विजाः । स्तोकशः सीरिभिः सर्वे वर्णिभिर्भक्षमेधिभिः । दत्त्वा त्वन्ततया वाचा क्रमेणाथ विसर्जयेत् । तत्कृत्वा स्वगृहं गच्छेच्छ्राद्धमभ्युदयं चरेत् । शरद्वेमन्तवसन्तवर्षाद्यैः श्राद्धमाचरेत् । नाकृत्वा तत्तदश्नीयादन्नं स्तद्यमश्नुते । कृषा तुल्यात्य धान्यानि खलयज्ञं समाप्य च । सर्वसत्त्वहितोद्युक्त इहासन सुखी भवेत् । कृषेरन्योत्त धर्मं न लभेत् कृषितोऽन्यतः । न सुखं कृषितोऽन्यत्र यदि धर्मेण कर्षति । अवस्त्रत्वं निरन्नत्वं कृषितो नैव जायते । अनातिथ्यञ्च दुःखित्वं दुर्मनो न कदाचन । निर्धनत्वमसभ्यत्वं विद्यायुक्तस्य कर्हिचित् । अस्त्यानित्यमभाग्यत्वं न कृषीवलस्य कर्हिचित् । वदन्ति कवयः केचित् कृषादीनां विशुद्धये । लाभस्यांशप्रदानञ्च सर्वेषां शुद्धिकृद्भवेत् । प्रतिपञ्चदशांशं वणिग्लाभं तृतीयकम् । कृषितो विंशतिश्चैव ददतो नास्ति पातकम् । राज्ञो दत्त्वा च षड्भागं देवतानां च विंशकम् । त्रयस्त्रिंशञ्च विप्राणां कृषिकर्मा न लिप्यते । कृष्ट्वा समुत्पाद्य यवादिकानि धान्यानि भूयांसि, मखं विधाय । मुक्तो स्वल्पस्योऽपि परागरेण तस्यामयः कश्चिदयादि दोषः । देवा मनुष्याः पितरश्च सर्वे साध्यादयश्चाथ मरुद्गणाश्च । गावो द्विजेन्द्राः सह सर्वसत्त्वैः कृष्यां न तृप्तानि मनाग् दुरेति । यस्तदालोच्य कृषिं विदध्यात् लिप्येत पापैर्न स भूभवैश्च । सीरेण तस्यापि विदारितापि स्याद्भूतधात्री वरदानदात्री । षट् कर्माणि कृषिं ये तु कुर्वन्तीविधिं द्विजाः । ते सुरादिवरमाप्ताः स्वर्गलोकमवाप्नुयुः । षट्कर्मभिः कृषिः प्रोक्तो द्विजानां स्वकर्मभिर्नाम्" ।

कृषिकार्यारम्भकालर्ताद क० चि० पी०धा० दर्शितं यथा "मूलहीनमघाचरञ्च वक्ष्ये दाचम विनाके धर्मं पापैर्विन वर्जेवियौ जलसहे युक्ते विधौ मांसले । कुम्भे देवगुरौ-हृदयकर्षं यस्तं न सिंहे घटे कर्काजेषघटे तनौ चय-

करं रिक्तासु पञ्चाल्पता । एतेषु स्तुतिवारुणादितिविशा-खोडूनि भौमं विना वीजोप्तिर्गदिता शुभा त्वशुभतोऽष्टा-ग्नीन्दुरामेन्दवः । रामेन्दग्निशुगाम्बसङ्ख्यकराशय-श्रौ कृषेऽर्कीज्झिताद्ब्रह्मादनवाष्टभानि कृतिभिः प्रोक्तान्यसन्ति च” सू०

“मूलविशाखामघाभिः चरध्रुवसदुग्रिमैश्च एकोनविं-शतिनक्षत्रैर्हलप्रवहणं हलप्रवृत्तिं कुर्यात् यदाह नारदः “मृदुध्रुवक्षिप्रचरविशाखापितृभेषु च । हलप्रवाहं प्रथमं विदध्यान्मूलभे वृषैः” । विशेषमाह श्रीपतिः “मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु मूले मघाविशाखासहितेषु भेषु । हलप्रवाहं प्रथमं विदध्यान्नीरोगपुष्टान्वित सौरभेयैः” । नीरोगाः पीडारहिता पुष्टा हृष्टा-स्तैरन्विता ये सौरभेया वृषास्तैर्विदध्यादित्यर्थः । उक्तञ्चैतत् वृषाणां वृषभास्तु फलरूपा यतस्ताह-शैर्वृषैः कृतं कर्षणं सफलं स्यात् चूर्णितहृष्टवी-र्यैः कृतं कर्षणं निष्फलमेव भवति । तथार्कं सूर्य-वारं शनिवारं विना त्वन्यवारेषु चन्द्रमङ्गलबुध-बृहस्पतिशुक्रवारेषु हलप्रवहणं शुभम् । उक्तञ्च व्यवहारतत्त्वे “सूर्यहीयमाश्निभेऽर्कयमयोरिक्तासु नेष्टा कृषिरिति” । अथ सामान्यतोलग्नशुद्धिः तत्र पापग्रहैर्हीनवलैर्निर्बलैरुपलक्षिते लग्ने विधौ चन्द्रे शुक्रे मांसले बलिनि पुष्टे उदित इत्यर्थः । तत्र विधौ चन्द्रे जलगृहे जलराशिस्थे सति देवगुरौ लग्न-स्थे च सति हलप्रवहणं शुभम् । उक्तञ्च रत्नमाला-याम् “शक्तिशालिनि सितेऽथ शीतगौ दुर्बलैरसि-तभौमभास्करैः । कार्ष्णिते शशिनि वारिभोदये लग्न-वर्तिनि गुरौ कृषिक्रिया” । कश्यपोऽपि “गुरौ लग्नगते शुक्रे वलिन्यापोदये विधौ । शस्ता कृषिक्रिया तत्र दुर्बलैः क्रूरखेचरैः” । अथ विशेषतो लग्नशुद्धिः तत्र सिंहे घटे कुम्भे कर्के अजे मेषे एणे मकरे घटे तुलायाम् एषु लग्नेषु कृषिकर्म न शस्तं यतस्तत्क्षयकरं पीडाकरं तथा रिक्तासु चतुर्थीनवमीचतुर्दशीषु षष्ठ्याञ्च क्षयकरं तथाऽमायां तुक्तशकारत्वात् ना सायामपि न शस्तं कृषिकर्म । उक्तञ्च ज्योतिःसारसागरे “मेषलग्ने प-शून् हन्ति कर्कटे जलजभयम् । सिंहे सस्यभयं ज्ञेयं तुलायां फलसंशयः । मकरे सस्यनाशः स्यात्कुम्भे चौर-भयन्तथा । हन्त्यष्टमी वलीवर्दान् नवमी सस्यघातिनी । षष्ठी च कीटजननी पशून् हन्ति चतुर्दशी” । चतुर्थ्याम-

पीडं फलं ध्येयम् । अथ वीजोप्तिरुक्तं फणिचक्र-हलचक्राणि शार्दूलविक्रीडितेनाह एतेष्विति । स्तुतिः श्रवणः वारुणं शततारका अदितिः पुनर्वसुः विशाखा प्रसिद्धा एतैरुडुभिर्नक्षत्रैर्विनैतेषु पूर्वोक्त-नक्षत्रेषु मूलमघाध्रुवमृदुक्षिप्रधनिष्ठास्वातीषु पञ्चदश-नक्षत्रेषु वीजोप्तिर्वीजवपनं शुभम् । उक्तं च रत्न-मालायाम् “हस्ताश्विपुष्योत्तररोहिणीषु चित्रानु-राधाम्रगरेवतीषु । स्वातीधनिष्ठासु मघासु मूले वीजो-प्तिरुत्कृष्टफला प्रदिष्टा” । वसिष्ठेनाप्येतावन्त्येव नक्ष-त्राण्युक्तानि “धातृद्वये कौषभपैतृपुष्ये हस्तद्वये स्वा-तरमैत्रभेषु । पौष्णे धनिष्ठास्वथ वाह्निभेषु वीजोप्ति-रुत्कृष्टफलप्रदा स्यादिति” । कौषपोक्तम् नारदेनाप्यु-क्तानि “मृदुध्रुवक्षिप्रभेषु पितृवायुवसुदृषु । समूलभेषु वीजोप्तिरत्युत्कृष्टफलप्रदा” । कश्यपेनापि वसुवायुभनै-र्ऋत्यक्षिप्रध्रुवमृदुषु । प्रोक्ता कृत्वाथ वीजोप्तिरत्युत्-कृष्टफलप्रदा” । अत्र भवा नोक्ता अत्र भौमोऽकृत-वारोनिषिद्धः अर्थात् सूर्यचन्द्रबुधगुरुशुक्रशनीनां वारेषु वीजोप्तिःशुभा । नेष्टा कृषिरित्यतो नकारोऽत्रानुवर्त्तते तेन वीजोप्तिर्नेष्टेत्यर्थः । अत्र कालविशेषनिषेधोराज-मार्त्तण्डे “रवौ रौद्रायपादस्थे भूमेः संजायते रजः । तस्मादिनत्रयं तत्र वीजवापं परित्यजेदिति । अथ वी-जोप्तौ फणिचक्रमुच्यते । अशुभतो न विद्यन्ते भावः कि-रणायस्याभावगुः यथा स्वरूपाभावः । नस्य फुत्कारां किरणाः तावशोऽगुराहुकाक्षभं नक्षत्रं तस्मादित्यर्थः रा-हुधिष्ठितनक्षत्रादष्टौ भानि वसन्तदमीर्चीनानि, ततस्त्री-णि शुभानि, तत एकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽप्ये-कमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽप्येकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततस्त्वार्यशुभानि । एवं वीजोप्तौ सप्तविंशति नक्षत्राणां शुभाशुभत्वमुक्तं उक्तञ्च नारदेन भवेद्भत्रि-तयं मूर्ध्नि धान्यनाशाय राहुभात् । गले त्रयं कज्ज-लाय हृदये द्वादशोदरे । निःशङ्कुलत्वं लाङ्गूले भ-चतुष्टयमीरितम् । नाभौ बहिःपञ्चके स्याद्वीजोप्तावति चिन्तयेदिति” । राहुर्यस्मिन् धिष्ण्ये तस्मादिनत्रयं मूर्ध्नि-मस्तके स्थाप्यं धान्यनाशकरं भवति । ततस्त्रयं गले स्थाप्यं कज्जलाय श्यामिकासम्पादकं स्यात् । ततो द्वादश भानि बहिर्नक्षत्ररहितानि उदरे स्थाप्यानि तानि धान्यवृद्धये स्युः ततो नक्षत्रचतुष्टयं पुच्छे निस्तन्दुलत्वकरं स्यात् ततोऽवशिष्टं बहिर्नक्षत्रपञ्चकं धान्यनाशकरं स्यात् । रत्न-

भावार्थोऽपि "मूर्ध्नि त्रीणि गले त्रयञ्च जठरे धिष्ण्यानि च द्वादश स्यात्पुच्छे च चतुष्टयं बहिरतोभानां स्थितं पञ्चकम्। एवं कज्जलसदृशविरचिका निःसन्दिग्धत्वं क्रमात् स्यादीतिभयं भयञ्च फणिभाद्बीजोप्तिकाले स्फुटम्"। अत्र केचित्। फणिभात् सूर्यनक्षत्रादितिव्याचक्षते तत्र युक्तिः "सूर्यभादुरगःस्थाप्यः" इति स्वरोदयवाक्यैकवाक्यत्वात्, तन्न नारदवाक्ये राश्याद्राहुभादित्युक्तत्वात् "राहोर्धिष्ण्यात्रयमारभ्य धिष्ण्यत्रयन्तु निष्फलमिति" कश्यपोक्तेश्च। "सूर्यभादुरगः स्थाप्यः" इति तु स्वरोदयवचनं बीजरोपणविषयम्। तत्र लग्नशुद्धिमाह वशिष्ठः "भपरिघमकरस्थे पापैस्त्रिकोणकेन्द्रस्थितैश्च शुभैः। कथितेषु च धिष्ण्येष्वपि शुभलग्ने बीजवापनं कार्यमिति" अथ हलप्रवहणे चक्रमुच्यते हलेऽति हले हलचक्रेऽर्कोज्झितात्सूर्यभुक्तानक्षत्रात्क्रमेण त्रीणि नक्षत्राणि सन्ति अशुभफलानि। ततोऽष्ट भानि सन्ति शुभफलदानि ततो नव भान्यसन्ति ततोऽष्टौ भानि सन्ति यथा सूर्ये आर्द्रायां भुक्तभं मृगः तत आरभ्य त्रीणि मृगार्द्रापुनर्वसुभान्यशुभानि। ततः पुष्याश्लेषामघापूर्वफाल्गुनीहस्तचित्रास्वातीनक्षत्राणि शुभानि। ततो विशाखानुराधाज्येष्ठामूलपूर्वाषाढोत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठानक्षत्राणि अशुभानि। ततः शततारकापूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदारेवत्यश्विनीभरणीकृत्तिकारोहिणीनक्षत्राणि शुभानि। एवमष्टाविंशतिर्भानि भवन्ति यदाह वशिष्ठः "अर्कगतागतसंस्थभत्रितयं नेष्टमुभयतस्त्विष्टम्। षोडश धिष्ण्यं त्रयकं शिष्टमनिष्टं च लाङ्गले चक्रे" इति। अर्केण गतं भुक्तम् आगतं भोग्यं संस्थमाक्रान्तम् एतद्भत्रितयं नेष्टं तत उभयतःषोडशधिष्ण्यं त्विष्टं यथा सूर्यभुक्तभात् प्राक्तनान्यष्टौ शुभानि सूर्यभोग्यभादग्रेतनानि शुभानि स्युरित्यर्थः। शिष्टमुर्वरितं मध्यगतनक्षत्रनवकमनिष्टम् एवमष्टाविंशतिर्भानि। नारदोऽपि "हलादौ वृषनाशाय भत्रयं सूर्यभुक्तभात्। अग्रे भत्रितयं लक्ष्म्यै सौख्यं पार्श्वस्थपञ्चकम्। शूलत्रयेऽपि नवकं मरणायान्यपञ्चकम्। श्रियै पुच्छे त्रयं श्रेष्ठं स्यादित्थं लाङ्गले शुभम्" इति। अस्यार्थः हलप्रवहणसमये सूर्यभुक्तनक्षत्रान्नक्षत्रत्रयं वृषनाशाय स्यात्। तदग्रे नक्षत्रत्रयं लक्ष्म्यै स्यात् तदग्रे पार्श्वनक्षत्रपञ्चकं सौख्याय स्यात् तदग्रे शूलत्रयगतं नक्षत्रनवकं मरणाय स्यात् तदग्रेऽन्यत् पार्श्वस्थपञ्चकं श्रियै स्यात् तदग्रे पुच्छगतं नक्षत्रत्रयं श्रेष्ठं शुभफलमिति। अनेनापि प्रकारेण मृगादीनि त्रीण्यशुभानि शुभानि सम्भवन्ति। तत्र हलचक्राकृतिर्लिख्यते तत्र कश्यपः "त्रिषट्सु नवर्क्षेषु सप्तस्वर्कविमुक्तभात्। हानिर्वृद्धिः कर्तृमृत्युर्लक्ष्मीश्चैव यथाक्रममिति, हलनक्षत्रोक्तमन्तरमुक्तवान् अस्यायमर्थः अर्कविमुक्तभात्त्रिषु भेषु हानिः ततोऽष्टसु भेषु वृद्धिः ततो नवसु भेषु कर्तुर्नाशः, ततः सप्तसु भेषु लक्ष्मीप्राप्तिरिति यथाक्रमं फलं ज्ञेयम्। अत्र सप्तविंशतिनक्षत्रोक्तेरभिजिद्गणना नास्ति। नन्वत्र षड्नक्षत्रत्यागे कोहेतुरित्यत आह तदन्तरगत इति तच्छब्देन हलोर्ध्वदण्डशूलोर्द्धदण्डावुच्येते तयोरन्तरगते मध्ये विद्यमाने षट्कपङ्क्तौ श्रियै स्थाप्ये नक्षत्रदशकमिति यावत् तत्रान्यद्भत्रिकं हलदण्डोर्ध्वभागे शुभफलदं ज्ञेयम्" पी॰धा॰

अत्र विशेषः ज्यो॰ त॰ तत्र

कूर्मचक्रशब्दे दर्शितात् ज्यो॰त॰ वाक्यात् परम्परो यथा "कूर्माङ्गस्थदेशानाह। "मध्ये सारस्वतामत्स्याः शूरसेनाः समाथुराः। पञ्चालशाल्वमाण्डव्यहस्तिनगजाङ्गयाः। सत्नैमिषविन्ध्याद्रिपाण्ड्यघोषाः सदाहुनाः। काशयोध्या प्रयागश्च गयावैदेहकादयः। प्राच्यां मागधगौडौ च वारेन्द्रो गौडराढकाः। वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्रयः। आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गत्रैपुरकोशलाः। कलिङ्गोड्रान्ध्रकिष्किन्ध्याविदर्भशबरादयः। दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलया ऋष्यमूककाः। चित्रकूटमहारण्यकाञ्चीसिंहलकोङ्कणाः। कावेरी ताम्रपर्णी च लङ्कात्रिकूटकादयः। नैर्ऋते द्रविडानर्त्तमहाराष्ट्राश्च रैवतः। यवनः पह्लवः सिन्धुः पारसिकादयो मताः। पश्चिमे हैहयास्ताद्रिश्चाश्मशकादयः। वायव्ये गुर्ज्जराटश्च नाटजाम्बरादयः। उत्तरे चीननेपालहूनकैकयमन्द्रराः। गान्धारहिमवत्क्रौञ्चगन्धमादनमालवाः। कैलासमद्रकाश्मीरगन्धर्वदेशाः खशादयः। ऐशाने स्वर्णभौमश्च गङ्गाद्वारश्च टङ्कनः। काश्मीरमञ्जुरकिरातदरदादयः"। देवलः। "सिन्धुसौवीरसौराष्ट्राश्च तथा प्रत्यन्तवासिनः। अङ्गवङ्गकलिङ्गोड्रान् गत्वा संस्कारमर्हति" तीर्थयात्रामृतेऽधेति द्रष्टव्यमिति मिताक्षरा। व्यासः "उषरा बहुला भूमिः पन्थानस्तस्कराहृताः। सर्वे वाणिजकाश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे। शस्यानिष्पत्तिरफला तरवो हृद्रिशालिनः। भविष्यन्त्यफलोद्दर्थः क्रोधश्च सफलोऽर्थवताम्। इत्याद्युक्तं बहुलीकं

तद्वृषगानस्य लक्षणम्"। तत्र ग्रामादिषु स्वनामफलम्। ज्योतिषे "अवर्गोऽष्टाविषः के च,षट् चे, वेदाः टवर्गके। एवं ते सप्त, पे वर्गे, ये द्वयं, शे च वह्नयः। इत्यमष्टसु वर्गेषु याः संख्याः कथिताः क्रमात्। नाम्नि वर्गात् स्वराश्चैव प्रत्येकं तां प्रकल्पयेत्। एकीकृत्याष्टभिर्भक्ते शेषसंख्या ध्वजादयः। ध्वजो धूम्रश्च सिंहः श्वा वृषभो रासभो गजः। ध्वाङ्क्षश्च क्रमतो ज्ञेयः फलं तत्र बलक्रमात्। ध्वाङ्क्षधूम्रश्ववृषभा गजः सिंहो ध्वजः खरः। यथोत्तरबला एते ज्ञातव्याः स्वरपारगैः। ग्रामे योधे पुरे देशे मित्रनारीस्वदेहेषु च। बलात् प्रायो भवेल्लाभो न लाभो बलवर्ज्जितात्। अ गरुडः क मार्जारश्च सिंहः ट शुनीसुतः। त भुजङ्गः प आखुः स्यात् य वर्गे भः, श मेषकः। नामादिवर्णतो येषां वर्णाः क्रमादमी। यद्वर्गभक्ष्यो यः प्रोक्तस्तत्कालस्य भवेत् जयः। ग्रामवर्गस्य ये भक्ष्यास्तज्ज्यास्तद्ग्रामवासिनः। एवं दुर्गे रणे त्यक्त्वा न कर्त्तव्या गडाधिपाः। अवर्गाद्यष्टकं ज्ञेयं प्रागाद्यष्टदिशां क्रमात्। स्ववर्गात् पञ्चमे स्थाने स्वामिभङ्गश्च जायते"। व्यासः "धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यश्च पञ्चमः। पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र न दिवसं वसेत्"। मत्स्यपुराणे "फालकृष्टे तथा देशे सर्व्वबीजानि रोपयेत्। त्रिपञ्चसप्तरात्रेण यत्र रोहन्ति तान्यपि। ज्येष्ठा मध्या कनिष्ठा भूर्वर्ज्जनीयेतरा मता"।

अथ लाङ्गलचक्रं स्वरोदये "लाङ्गलं दण्डिकारूपं योक्त्रद्वयसमन्वितम्। दण्डिकादित्रिभेष्वाङ्गानि दिनेशाक्रान्तभादितः। दण्डिकाहलयूपानां द्विद्विस्थाने त्रिकं त्रिकम्। योक्त्रयोश्च त्रिकश्चैव मध्ये पञ्चात्मके द्वयम्। दण्डस्थे च गवां हानिर्यूपस्थे स्वामिनो भयम्। लक्ष्मीर्लाङ्गलयोक्त्रादौ चेलारम्भादिनर्क्षके"।

अथ बीजोप्तिचक्रम्। "सूर्य्यभाद्रुरगः स्थाप्यस्त्रिनाडीकालरक्रमात्। मुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश तूदरे। पुच्छे चतुर्ष्वहिः पञ्च दिनभाङ्ग फलं वदेत्। वदने चोषकं विद्यात् गलेऽङ्गारकलद्य। उदरे धान्यवृद्धिः स्यात् पुच्छे धान्यक्षयो भवेत्। ईतिरोगभयं राज्ये चक्रे बीजोप्तिसम्भवे"। सूर्य्यभात् सूर्य्यभुज्यमाननक्षत्रात् त्रिनाड्येकान्तरक्रमादिति (यद्वाश्विन्यां रविस्तदा तामारभ्य गणयेत्।) त्रिनाडीषु अश्विनीभरणीकृत्तिका दत्वा रोहिणी बहिः कार्य्या मृगार्द्रापुनर्व्वसुभानि त्रिनाडीषु दत्वा पुष्यो बहिः कार्य्यः एवं क्रमेणान्या लेख्याः। चोषकं शस्यशून्यताम्। ईतयः। "अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः। प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेते ईतयः स्मृताः" बीजोप्तिः सम्भवः कारणमस्येति व्युत्पत्तिमाश्रित्य बीजारोपविषयमिति पी०धा० स्थितम्।

"वृषचक्रं वृषाकारं सर्व्वावयवसंयुतम्। लिखित्वा विन्यसेद्भानि वृषनामर्क्षपूर्व्वकम्। मुखाक्षिकर्णशीर्षेषु शृङ्गे स्कन्धे द्विकं द्विकम्। त्रीणि पृष्ठे द्वयं पुच्छेऽष्टौ पादे तूदरे त्रिकम्। हलप्रवाहबीजोप्तिप्रारम्भादिदिनर्क्षकम्। यदङ्गेषु स्थितं तस्मादङ्गे सर्व्वं शुभाशुभम्। आस्ये हानिः सुखं नेत्रे कर्णे भिक्षाटनं तथा। शीर्षे धृतिक्षया शृङ्गे सौख्यं स्कन्धे च मङ्गलम्। पृष्ठे कष्टं शुभं पुच्छे भ्रमः पादे सुखं हृदि। चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं वृषचक्रफलं बुधैः"।

दीपिकायाम् "पूर्व्वात्रिमद्यास्वफणिपित्र्यमित्रान्त्यभेषु त्रिकाष्टमीनिकतचन्द्रतिथिं विहाय। द्वन्द्वाङ्गालिगोमृगदये विकुजार्किवारे शक्रेन्दुयोगकरणेषु हलप्रवाहः। हलप्रवाहवद्बीजवपनस्य विधिः स्मृतः। चित्रायाञ्च शुभे केन्द्रे स्थिरत्वमनुजादये'। भीमपराक्रमे 'वामे हल्यां बलीवर्द्दं दक्षिणे योजितं न्यसेत्। उत्तराभिमुखो भूत्वा कर्षकः कर्षमारभेत्। हले तु योजिते यत्र चेत्ते यामं करोति गौः। तत्र स्याद्द्विगुणं शस्यमवश्यं गर्गभाषितम्"। कृषिचिन्तामणौ बलभद्रः "शुभदा प्रतिपच्चैव द्वितीया कार्य्यसाधिनी। आरोग्यदा तृतीया च चतुर्थी कीटकप्रदा। पञ्चमी श्रीप्रदा नूनं षष्ठी च कलहप्रिया। सप्तमी धान्यदा भोग्या हर्षं हन्ति तथाष्टमी। नवमी शस्यनाशाय दशमी भूतिदा सदा। एकादशी तथा कुर्य्याद्धनं धान्यं मनोरथम्। द्वादशी प्राणसन्देहा सर्व्वसिद्धा त्रयोदशी। चतुर्द्दशी पतिं हन्ति पञ्चदश्येव निष्फला। अमावास्याष्टमीं षष्ठीं रिक्तां च परिवर्जयेत्। सौरिभौमदिने चैव कृष्यारम्भे धनक्षयः। प्राजेशविष्णुतिष्येषु पित्र्यकरोत्तरेषु च। अश्विनीमातपौष्णेषु मूलादितीन्दुभे तथा। वारे भानुजशुक्रे च जीवे शीतकरे तथा। लग्ने स्त्रीगोमीनयुग्मे च कृष्यारम्भं शुभं विदुः। ऐशान्यां पुष्पनैवेद्यैः क्षेत्रपालञ्च पूजयेत्। गावहारोहणधरः स्रग्भिश्च पूजितं हलम्। दध्याज्यमधुभिः श्वेतं फालाग्रञ्च प्रलेपितम्। कर्षं प्रवर्त्तयेत् प्राङ्मुखेनैव हू-

षेन च । हस्ताश्विनिश्रवन्द्रेषु प्राजेन्द्रविष्णुवारुणे । वायव्येन्द्राग्निभे चैव रोहिण्यामुत्तरासु च । वारे जीवज्ञशुक्रे च सौम्ये दिनकरे तथा । शुभे शुक्लतिथौ मीने शस्तं स्याद्बीजवापनम्" । राजमार्त्तण्डे "प्राजेशश्रवणोत्तरादितिमघामार्त्तण्डतिष्याश्विनीपौष्णानुराधमरीचयः शततारकाः स्वातिर्विशाखा तथा । जीवार्केन्दुसितेन्दुनन्दनदिने वारे स्थिरस्योदये शस्यानां वपने भवन्ति भवने शस्ते तिथौ रोपणे" । देवलः "गुरुसोमसूर्य्यशुक्राःसौम्याः सम्पत्कराः शुभाः । बुधार्किभूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदाः । हन्ति मेषः पशून् सर्व्वान् स्वभावेनाथ वृश्चिकः । कर्कटे न भवेत् सौख्यं तुलायां न प्ररोहति । केशरी शस्यघाती स्यात् पार्थिवोपद्रवं धनुः । मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिर्द्दिशेत् । गोस्त्रीमिथुनमीनेषु शस्यं सम्पद्यते महत् । प्रशस्ते चन्द्रतारे च शुचिः शुक्लेन वाससा । स्नात्वा गन्धैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा विधानतः । इन्द्राञ्च मरुत्संयुक्तां पूजयित्वा प्रजापतिम् । अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दीयते भूरिदक्षिणा । कृष्णौ वृषौ नियोक्तव्यौ नवनीतैर्घृतेन वा । सुखपार्श्वे तयोर्लिप्यात् फालाग्रं कनकैः स्पृशेत् । उत्तराभिमुखोभूत्वा क्षीरेणार्घ्यं प्रदापयेत् । ततः शुभकरः श्रीमान् कृषिकर्म्म समाचरेत् । वर्जयेद्भग्नशृङ्गञ्च तुरभग्नञ्च वर्जयेत् । विकलं विकलाङ्गूलं कपिलं वृषभं तथा । हलप्रवाहणं कार्य्यं नीरुग्भिः कृषिकर्म्मकैः । हलादिभिर्द्दृढैः क्षेमं कुद्दर्नैः शुभं वदेत् । वृषभा यदि सुहन्ति तत्र विघ्नप्रदा भवेत्" । कृषिरिति शेषः । "तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन निर्व्विघ्नं कारयेत् सदा । रेखा जयकरी रेखा तृतीया चार्थदायिका । पञ्चमी या भवेद्रेखा बहुशस्यफला हि सा । अतऊर्द्ध्वं न कर्त्तव्यं महादोषस्ततोभवेत् । संपूज्याग्निं द्विजं देवं कुर्य्याद्धलप्रवर्त्तनम् । हेमनिकृष्टं फालाग्रं छिन्नरेखां न कारयेत् । कर्त्तव्या वसवश्चेन्द्रः पृथुरामः सचन्द्रमाः । पराशरोबलभद्रः सर्व्वविघ्नप्रशान्तये । हले प्रवाहमाणे तु कूर्म्म उत्पद्यते यदि । गृहिणी म्रियते तस्य ततोऽन्यैश्च भयं भवेत् । लाङ्गलं भिद्यते चापि प्रभुस्तत्र विनश्यति । ईशाभङ्गोयदा कर्त्तुः संशयो जीवितस्य च । युतनाशीयुगाभङ्गे समीने म्रियते सुतः" । समीने योक्त्रग्रन्थनकाष्ठद्वये । "योक्त्रच्छेदे तु व्याप्तः शस्यहानिश्च जायते । हले प्रवाहमाणे तु गौरेकः प्रपतेद्यदि । प्रपतेन्मृतमात्रस्तु बन्धनं स प्रपद्यते । ज्वरातिसाररोगेण कृषिभङ्गं विनिर्द्दिशेत् । प्रवाहणक्षणमात्रस्तु ततो गौः प्रपतेद् यदि । वत्सरार्द्धेन नर्द्देत् तदा शस्यं चतुर्गुणम् । हेमकारिविनिर्म्मुक्तबीजस्योद्यतः शुचिः । इन्द्रं चित्ते निधायाथ स्वयं मुष्टित्रयं वपेत् । कृत्वा चान्योन्यसौतमाङ्गं कर्षकोहृष्टमानसः । प्राङ्मुखः कलसं स्पृष्ट्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् । त्वं वै वसुन्धरे सीते ! बहुपुष्पफलप्रदे ! । नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेघाशुभे ! कुरु । रोहन्तु सर्व्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु । कर्षकास्तु भवन्त्यग्र्या धान्येन च धनेन च स्वाहा" । कृत्यरत्नाकरे ब्रह्मपुराणम् "चैत्रे च कृष्णपञ्चम्यां काश्मीरा च रजस्वला । नित्यं भवति तस्यात्तां कृत्वा शैलमयीं स्त्रियम् । अभ्यङ्गस्नाननैवेद्यैः पूजयेद्दिनत्रयम् । पुष्पालङ्कारधूपैश्च गोरसं वर्जयन्ति च" । काश्मीरा पृथ्वी । "अष्टम्याञ्च ततः स्नाप्य ताभिरेव गृहे गृहे । सुस्नाताभिः प्रहृष्टाभिर्नीपस्त्रीभिरेव च । अनन्तरं द्विजैः स्नाप्य सर्व्वौषधियुतैर्जलैः । गन्धैर्म्माल्यैस्तथा रत्नैः फलैः सिद्धार्थकैस्तथा । स्नापयित्वा च तां देवीं गन्धमाल्यैश्च पूजयेत् । तद्धिवेदितशिष्टन्तु प्राशितव्यं गृहे गृहे । अतःपरं स्नाता गर्भं गृह्णाति वसुमेदिनी" । तथा "ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभी गृहे । इन्द्रः प्रचेताः पर्ज्जन्यः शेषचन्द्रार्कवह्नयः । बलदेवो हलं भूमिर्द्धर्म्मो रामलक्ष्मणौ । रथौकौ जानकी सीता युगं गगनमेव च" सीता लाङ्गलपद्धतिः । युगं युगकाष्ठम् । "एते द्वाविंशतिः प्रोक्ता प्रजानां पतयः शुभाः । गोमङ्गले तु संपूज्याः कृष्यारम्भे महोत्सवे । अर्घैः पुष्पैश्च धूपैश्च माल्यै रत्नैः पृथक्पृथक् । हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नातः स्वलङ्कृतः" । तथा । "उप्त्वा बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवैः सह" । बीजवपनं प्राजापत्यतीर्थेन यथाह हारीतः "कनिष्ठायाः पश्चात् प्राजापत्यमावपनं होमतर्पणे प्राजापत्येन कुर्य्यात्" इति । होमतर्पणे लाजहोमसनकादितर्पणे । राजमार्त्तण्डे पराशरः "नित्यं दशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम् । नित्यञ्च त्रिहले भक्तं नित्यमेकहले ऋणम्" । "वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवौ । अतःपरञ्चाधमं न जातु श्रावणे शुभम्" । ज्योतिषे "पूर्व्वभाद्रपदा मूलं रोहिण्युत्तरफल्गुनी । विशाखा शतभिषा वा धा-

न्यानां रोपणे वरा। यदोषा रजनी नीली पुष्पवितैर्वियुज्यते। स्वयं जाते पुनस्ते हे पालयन्त्येव दुष्यति। आरामे गृहमध्ये वा मोहात् सर्पमनावपन्। पराभवं रिपोर्याति यशोधनधनक्षयम्। निशा नीली पलाशश्च चिञ्चा श्वेतापराजिता। कोविदारश्च सर्वत्र नैते निघ्नन्ति मङ्गलम्"। निशा हरिद्रा। कोविदारः काञ्चनः। "हेमाम्भसा दुग्धबीजं स्नातोमन्त्रेण रोपयेत्। वसुधेति सुशीतेति पुण्यदेति धरेति च। नमस्ते शुभगे! नित्यं द्रुमोऽयं वर्द्धतामिति। अरिष्टाशोकपुन्नागबकुलाश्च प्रियङ्गवः। माङ्गल्याः पूर्वमारामे रोपणीया गृहेषु च। अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं द्वौ चम्पकौ त्रीणि च केशराणि। तालाष्टकं श्रीफलसप्तकञ्च पञ्चाम्ररोपी नरकं न पश्येत्"। दानरत्नाकरे देवीपुराणम् "ये च पापा दुराचाराः श्रीतरुच्छेदकारिणः। तेऽवीच्यादिनरके पच्यन्ते ब्रह्मणो दिनम्। सुतास्ते जीव्यमानास्तु ब्रह्मघ्नाः कीर्त्तिता भुवि। तस्मिन् देशे भयं नित्यं राजानोन चिरायुषः। नच नन्दन्त्ययं लोको यत्र श्रीफलभेदिनः। श्रीतरुर्बिल्वः। "लिखित्वा कङ्कणेनापि मन्त्रं शस्येषु बन्धयेत्। न व्याधिकीटहिंस्राणां भयं तत्र भवेत् क्वचित्। "सिद्धिः प्रचलतरङ्गतरलितमदुतरगभीरपवनोद्देशे श्रीमद्रामभद्रपादाः कुशलिनः समुद्रतटे नानायतसहस्रवानराणां मध्ये चरमचरपत्थाईलाङ्गूलं पवनसुतं वायुवेगं परचक्रप्रमथनं श्रीमद्धनूमन्तमाज्ञापयन्ति अमुकसग्रामखण्डक्षेत्रे वाताभोग्भोगाग्नीरतीपाण्डरगण्डीभूलीखङ्गारनस्राकृपरागतारफड़िङ्गलावानरागरड़ामड़कमहिषादिरोगम् खण्डयत क्षणमपि विलम्बं मा चरत यदि विलम्बं कारयत तदा युष्मान् यतखण्डं कारयामीति। ह्रां ह्रीं ह्रौं श्रीरामाय नमः"। इति मन्त्रं शु बन्धयेत्" "कृषेर्वृष्टिसमायोगात् दृश्यन्ते फलसिद्धयः" पु०त०पु०। वा ङीप् कृषीत्यप्यत्र। स्वार्थे क कृषिकाप्यत्र स्त्री। आधारे क्ति। भुवि २। "कृषिर्भूवाचकः शब्द" भा०। कृष्णशब्दे दृश्यम्

कृषिक पु० कृष-किकन्। फाले अम० कर्षके त्रि०।

कृषिजीविन् त्रि० कृषा जीवति जीव-णिनि। स्वयमस्वयं वा कृतया कृषिवृत्त्या जीविनि स्त्रियां ङीप्।

कृषिपराशर पु० कृषिकर्त्तव्यतादिविधायकपराशरमतानुसारिनिबन्धभेदे।

कृषीवल त्रि० कृषिरस्त्यस्य वलच् दीर्घः। कर्षके कृषिजीविनि। "कच्चित्तुष्टाः कृषीवलाः" भा० स०५अ०

कृष्कार पु० अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्। शिवे शिवसहस्रनाम

कृष्ट त्रि० कृष-कर्म्मणि क्त। १कृतकर्षणे क्षेत्रादौ "कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने" मनुः कृष्टपच्यः भावे क्त। २कर्षणे न० "न प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत्" या०। ततः दृढा० भावे इमनिच् ऋतोरः। क्रष्टिमन् कृष्टत्वे कर्षणे पु०

कृष्टपच्य त्रि० कृष्टे क्षेत्रे स्वयमेव पच्यते पच-कर्म्मकर्त्तरि क्यप्। कृष्टक्षेत्रे-स्वयमेव पच्यमाने धान्यादौ "न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टञ्चाप्यकालतः" भाग० ७।१२।१७। वानप्रस्थधर्म्मोक्तौ। शुद्रकर्म्मणि तु यदेव "कृष्टपाक्य इति" सि० कौ०

कृष्टि पु० कृष-कर्त्तरि क्तिच् भावे क्तिन् वा। १पण्डिते अमरः २जनमात्रे निरु० "मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत् महात्मा" ऋ० ६।१८।२ "विश्वानमत्र कृष्टयः" ऋ० ८।६।४। "कृष्टयः प्रजाः" भा० "कृष्टीनां विचर्षणिः" ऋ०६।४५।१६ ३कर्षणे स्त्री० सिद्धा० ४आकर्षणे च

कृष्टोप्त त्रि० कृष्टे क्षेत्रे उप्तः। कृतकर्षणक्षेत्रे-कृतवपने ओषध्यादौ "अन्या ग्राम्याश्च तथा कृष्टोप्ताः पर्वताश्रयाः। अकण्टकाः कण्टकिनो गन्धरूपरसान्विताः" भा० आ० ६८अ०।

कृष्ण पु० कृष-नक्। भगवतोऽवतारभेदे वासुदेवे १देवकीनन्दने। "कृषिर्भूवाचकः शब्दः णश्च निर्वृतिवाचकः। तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते" इत्युक्ते २परब्रह्मणि, ३वेदव्यासे, ४अर्ज्जुने मध्यमपाण्डवे च। कृष्णवर्णत्वात् ५कोकिले, विश्वः ६काके, मेदि० करमर्द्दके (करमचा) ७दक्षे, शब्दर० ८नीले, वर्णे ९तद्वति त्रि० अमरः १०कालागुरुणि राजनि०। ११अशुभकर्म्मणि च न०। कृष्णकर्ता अमरः १२द्रौपद्यां, १३नीलीवृक्षे, १४पिप्पल्यां, १५द्राक्षायां, स्त्री मेदि० १६नीलपुनर्नवायाम्, १७कृष्णजीरके, १८गाम्भार्य्यां १९कटुकायाम्, २०शारिवाभेदे २१राजसर्षपे, राजनि० २२दर्पदार, भावप्र०। २३काकोल्यां, २४रोमराज्याञ्च स्त्री टाप् जटा० कृष्णवर्णत्वाच्च तासां तथात्वम् २५वनभेदे न० कृष्णवनशब्दे विवृतिः। २६नीलाञ्जने, २७लौहे, २८मरिचे च पु० जटाधरः। तत्र भगवदवतारविशेषः "अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे। अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देव-

कौतुतः'' ब्रह्मपु० । वसुदेवदेवक्यौ च कश्यपादिती । तौ च वरुणस्य गोहरणात् ब्रह्मणः शापेन गोपालत्वमापतुः । यथाह हरिवं० ५६ अ०

"इत्यम्बुपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत ! । गवां कारणतत्त्वज्ञः कश्यपे शापमुत्सृजम् । येनांशेन हृता गावः कश्यपेन महात्मना । स तेनांशेन जगतीं गत्वा गोपत्वमेष्यति । या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी । उभे ते तस्य वै भार्य्ये सह तेनैव यास्यतः । ताभ्यां सह स गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते । तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः । वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले । गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः । तत्रासौ गोष्वभिरतः कंसस्य करदायकः । तस्य भार्य्याद्वयञ्चैव अदितिः सुरभिस्तथा । देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः । तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ! । जयाशीर्वचनैस्त्वेते वर्द्धयन्ति दिवौकसः । आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य्य महीतले । देवकीं रोहिणीञ्चैव गर्भाभ्यां परितोषय । तत्र त्वं शिशुरेवादौ गोपालकृतलक्षणः । वर्द्धयस्व महाबाहो ! पुरा त्रैविक्रमे यथा ॥ छादयित्वात्मनात्मानं मायया गोपरूपया । गोपकन्यासहस्राणि रमयंश्चर मेदिनीम् । गावस्ते रक्षिता विष्णो ! वनानि परिधावतः । वनमालापरिक्षिप्तं धन्या द्रक्ष्यन्ति ते वपुः । विष्णो ! पद्मपलाशाक्ष ! गोपालवसतिङ्गते । बाले त्वयि महाबाहो ! लोको बालत्वमेष्यति । त्वद्भक्ताः पुण्डरीकाक्ष ! तव चित्तवशानुगाः । गोषु गोपा भविष्यन्ति सहायाः सततन्तव । वने चारयतो गास्तु गोष्ठेषु परिधावतः । मज्जतो यमुनायान्तु रतिमाप्स्यन्ति ते भृशम् । जीवितं वसुदेवस्य भविष्यति सुजीवितम् । यस्त्वया तात इत्युक्तः स पुत्र इति वक्ष्यति । अथ वा कस्य पुत्रत्वं गच्छेथाः कश्यपादृते । का वा धारयितुं शक्ता विष्णो ! त्वामदितिं विना । योगेनात्मसमुत्थेन गच्छ त्वं विजयाय वै'' इति विष्णुं प्रति ब्रह्मोक्तिः । ताभ्यां तस्योत्पत्तिकथा च तत्र ६० अ० यथा

"यद्वं सप्त ते गर्भाः कंसेन विनिपातिताः । तन्तु गर्भं प्रयत्नेन ररक्षुस्तस्य रक्षिणः । स तत्र गर्भवसतौ वसत्यात्मेच्छया हरिः । समधत्त यशोदाऽपि गर्भं तदहरेव तु । विष्णोः शरीरजां निद्रां विष्णोर्निर्द्देशकारिणीम् । गर्भकाले त्वसंपूर्णे अष्टमे मासि ते स्त्रियौ । देवकी च यशोदा च सुषुवाते समं तदा । यामेव रजनीं विष्णुर्जज्ञे वृष्णिकुले प्रभुः । तामेव रजनीं कन्या यशोदाऽप्यजायत । नन्दगोपस्य भार्य्यैका वसुदेवस्य चापरा । तुल्यकालं हि गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा । देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तान्तु कन्यकाम् । मुहूर्त्तेऽभिजिति प्राप्ते सार्द्धरात्रे विभूषिते । सागराः समकम्पन्त चेलुश्च धरणीधराः । जज्वलुश्चाग्नयः शान्ता जायमाने जनार्द्दने । शिवाः संप्रववुर्वाताः प्रशान्तमभवद्रजः । ज्योतींषि व्यत्यकाशन्त जायमाने जनार्द्दने । अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्व्वरी । मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्द्दनः । अव्यक्तः शाश्वतः कृष्णो हरिर्नारायणः प्रभुः । जायते भगवांस्तत्र नयनैर्मोहयन् जगत्'' । ततोऽनतिदूरे

"वसुदेवस्तु तं रात्रौ जातं पुत्त्रमधोक्षजम् । श्रीवत्सलक्षणं दृष्ट्वा युतं दिव्यैश्च लक्षणैः । उवाच वसुदेवस्तं रूपं संहर वै प्रभो ! । भीतोऽहं देव ! कंसस्य तस्मादेवं ब्रवीम्यहम् । मम पुत्त्रा हतास्तेन तव ज्येष्ठाऽम्बुजेक्षण ! । वैशम्पायन उवाच । वसुदेववचः श्रुत्वा रूपं संहरदच्युतः । अनुज्ञाप्य पितृत्वेन नन्दगोपगृहं नय । वसुदेवस्तु संगृह्य दारकं क्षिप्रमेव च । यशोदाया गृहं रात्रौ विवेश सुतवत्सलः । यशोदायास्त्वविज्ञातस्तत्र निक्षिप्य दारकम् । गृहीत्वा दारिकां तां च देवकीशयने न्यसत् । परिवर्त्ते कृते ताभ्यां गर्भाभ्यां भयविक्लवः । वसुदेवः कृतार्थो वै निर्जगाम निवेशनात्'' ।

यथा रूपेण तस्याविर्भावकथा रूपं भाग० १० स्क० वर्णितम्

"देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः । आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः । तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम् । श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं पीताम्बरं सान्द्रपयोदसौभगम् । महार्हवैदूर्य्यकिरीटकुण्डलत्विषा परिष्वक्तसहस्रकुन्तलम् । उद्दामकाञ्च्यङ्गदकङ्कणादिभिर्विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत । स विस्मयोत्फुल्लविलोचनो हरिं सुतं विलोक्यानकदुन्दुभिस्तदा । कृष्णावतारोत्सवसम्भ्रमोऽस्पृशन्मुदा द्विजेभ्योऽयुतमाप्लुतो गवाम्'' । इत्याविर्भावं वर्णयित्वा

"जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्यान्मधुसूदन ! । समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीः । उपसंहर विश्वात्मन्नदो रूपमलौकिकम् । शङ्खचक्रगदापद्मश्रिया जुष्टं चतुर्भुजम् । विश्वं यदेतत् स्वतनौ निशान्ते यथावकाशं पुरुषः परो भवान् । बिभर्त्ति, सोऽयं मम गर्भगोऽभू

दृष्टो मर्त्त्यलोकस्य विडम्बनं तत्" । इत्थं देवक्याः प्रार्थने तां सान्त्वयित्वा तस्य प्राकृतरूपधारणं तत्रैवोक्तं यथा "इत्युक्त्वा तां हरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया । पित्रोः संपश्यतोरेव बभूव प्राकृतः शिशुः ।" एवञ्च चतुर्भुजरूपेणोत्पन्नत्वेऽपि प्राकृतरूपत्वोक्त्या तस्मादनन्तरं द्विभुजत्वमिति वैष्णवा मन्यन्ते । गीतायान्तु "तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो ! भव विश्वमूर्त्ते !" इति भारतयुद्धकाले तस्य चतुर्भुजत्वकीर्त्तनात् चतुर्भुजत्वमेवासीत् शङ्खचक्राद्यायुधशून्यत्वेन प्राकृतत्वमिति तु युक्तमुत्पश्यामः । तस्येदानीं जन्मसमयोनिरूप्यते प्रागुक्तमत्स्यपु० कलौ जातत्वाभिधानात् कलियुगएवास्य प्रादुर्भावः । यदि च एकैकमन्वन्तरे बहवः कलयः सम्भवन्ति तथापि वर्त्तमानवैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे महायुगे यः कलिस्तत्रैवाविर्भूतः। तत्रापि ज्योतिर्निबन्धे "उच्चस्थाः शशिभौमचान्द्रिशनयो लग्नं वृषोलाभगो जीवः सिंहतुलालिषु क्रमवशात् पूषोशनोराहवः । नैशीथः समयोऽष्टमी बुधदिनं ब्राह्मर्क्षमत्र क्षणे श्रीकृष्णाभिधमम्बुजेक्षणमभूदाविः परं ब्रह्म तत्" ग्रहाणां विशेषराश्यवस्थानकाले तस्याविर्भावोक्तेः तादृशसमयस्य च कलेः ६४७वर्षेषु गतेषु सम्भवः कलौ ततः पूर्वं तादृशसमयासम्भवात् । राजतरङ्गिण्यां च "शतेषु षट्सु सार्द्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले । कलेर्गतेषु वर्षाणाम भवन् कुरुपाण्डवाः" इत्यनेन कलेः ६५३ वर्षेषु गतेषु तत्समकालीनयोः कुरुपाण्डवयोरुत्पत्तिरुक्ता अतस्तस्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वम् ।

तदवतारचरितं च हरिवं० ४२अ० वर्णितं यथा

"अपरः केशवस्यायं प्रादुर्भावो महात्मनः । विख्यातो माथुरे कल्पे सर्वलोकहिताय वै । यत्र शाल्वश्च मैन्दश्च कंसं द्विविदमेव च । अरिष्टं वृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम् । नागं कुवलयापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा । दैत्यान्मानुषदेहस्थान् सूदयामास वीर्यवान् । छिन्नं बाहुसहस्रञ्च बाणस्याद्भुतकर्मणः । नरकश्च हतः सङ्ख्ये यवनश्च महाबलः । हृतानि च महीपानां सर्वरत्नानि तेजसा । दुराचाराश्च निहताः पार्थिवा ये महीतले" ।

तस्य च कृष्णनामता गर्गेण तथा नामकरणात् यथाह भाग०१०।८।८ "आसन् वर्णास्त्रयोह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः । शुक्लोरक्तस्तथापीत इदानीं कृष्णतां गतः" इति अपीतः श्याम इत्यर्थः भाग० ११स्क० युगावतारे द्वापरे श्याममूर्त्तित्वोक्तेः यथा "कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः । कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलू । त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः । हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः । द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः । श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः । नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु । कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदः । यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्तीह सुमेधसः" । अस्य तन्नामनिर्वचनं च भा० उ० ६८अ०

"कृषिर्भूवाचकः शब्दोणश्च निर्वृतिवाचकः । विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णोभवति सात्वतः"

कल्पभेदेऽपि वैवस्वतमनोरष्टाविंशतितमे युगे युगे तस्याविर्भावः अतएव छा०उ०कल्पभेदादिप्रायेणैव "तद्धैतत् घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाच" इत्युक्तम् । वस्तुतस्तस्य भगवदवतारात् भिन्नत्वमेव तस्य घोराङ्गिरसशिष्यत्वोक्तेः परमेश्वरस्य तथात्वासम्भवात् । अतस्तन्नाम्नि २८अपरस्मिन्नेव कृष्णशब्दस्य वृत्तिः । "कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते । भस्मीभवन्ति राजेन्द्र! महापातककोटयः" पुरा० । अर्ज्जुनस्य तन्नामनिर्वचनं भा० वि०४४अ० । "कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम । कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वात् बालकस्य" च । व्यासस्य कार्ष्ण्यप्राप्तत्वात् "योव्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः । लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च" भा० आ०१०५अ० । कृष्णस्येदम् अण् कार्ष्ण तत्सम्बन्धिनि त्रि० "कार्ष्णं वेदमिमं विद्वान् श्रावयित्वार्थमश्नुते" भा०आ०१अ०उक्ते । अपत्ये तु इञ् । कार्ष्णि तदपत्ये पुंस्त्री । चन्द्रस्याकरप्रथमादिषड्दशकलाक्रियारूपे प्रतिपदादिदर्शान्तात्मकपञ्चदशतिथ्यात्मके १०कालभेदे अर्द्धमासे "चन्द्रक्षयकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः" ति०त०षट्त्रि० । इन्दुकलाक्षयप्रकारः इन्दुशब्दे ६११पृ० उक्तः । तदुपलक्षिते ११पितृयाने "शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतां शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्त्तते पुनः" गीता । पितृयाने च यथा कृष्णपक्षसंबन्धस्तथा आतिवाहिकशब्दे ६५१पृ० दर्शितम् । "धूमोरात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्" गीता । कृष्णपक्षाभिमानिनि पितृयानस्थे कर्म्मि आतिवाहिके ईश्वरनियोजिते १२देवभेदे आतिवाहिकशब्द

विवृतिः। २२द्यूतादुपार्जिते धने न० कृष्णधनशब्दे अर्थशब्दे च विवृतिः। कृष्णस्य भावः ष्यञ्। कार्ष्ण्य तद्भावे न० "कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च" भा०आ० १०१ अ०। इमनिच्। कृष्णिमन् तद्भावे पु० "कृष्णिमानं दधानेन"। तल्, कृष्णता स्त्री,त्व कृष्णत्व, न०, कृष्णत्वे।"कृष्णोऽपि शुद्धेरधिकं विधाद्भिः" माघः। "अभिहत्य महच्छलाद् कृष्णमेघशिरोदृषे" रघुः। २४नेत्रगतेऽशभेदे अक्षिशब्दे विवृतिः। २५कृष्णसारमृगे पुंस्त्री० "एषः कृष्णः स कीर्त्तितः" छन्दो०द०। कृष्णाजिनम्

कृष्णक पु० कृष्णप्रकारः स्थूला० कन्। १कृष्णसर्पे अनुकम्पितं कृष्णाजिनम् कन् अजिनान्तत्वादुत्तरपदलोपः। अनुकम्पिते २कृष्णाजिने न०

कृष्णकन्द न० कृष्णः कन्दोऽस्य। रक्तोत्पले त्रिका०

कृष्णकर्कटक पुंस्त्री नित्यकर्म०। कर्कटभेदे सुश्रुतः। "कूर्म्मकुम्भीरकर्कटकृष्णकर्कटशिशुमारप्रभृतयः पादिनः" सुश्रुते पादिजलचरोक्तौ

कृष्णकर्मन् न० कर्म०। १हिंसादिनिषिद्धकर्म्मणि। व०स०। २तद्युक्ते पापाचारिणि त्रि० अमरः ३व्रणस्य कृष्णताप्रसादके क्रियाभेदे स च सुश्रुतेन दर्शितो यथा "अथ व्रणस्योपक्रमा भवन्तीत्युपक्रमे "दारुणकर्म्म क्षारकर्म्माग्निकर्म्म कृष्णकर्म्म पाण्डुकर्म्म" इत्याद्युक्ता। "दुष्टत्वात्तु शुक्लानां कृष्णकर्म्म हितं पुनः इति" तस्योपयोगो दर्शितः। कृष्णेऽर्पितं कृष्णार्पितं कर्म्म०। ३परमेश्वरार्पिते कर्म्मणि न०।व०स०। ४तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां वा डाप्।

कृष्णकलि पु० कृष्ण इव शुद्धात्मा कलिः कलिकाऽस्य। सनामख्याते पुष्पप्रधाने वृक्षे। [स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

कृष्णकाक पुंस्त्री नित्यकर्म०। (दाँडकाक) काकभेदे हारा०

कृष्णकापोती स्त्री ओषधिभेदे सुश्रु०। "अथौषधीव्याख्यास्यामः" इत्युपक्रमे "श्वेतकापोती कृष्णकापोती" इत्यादिना विभज्य तदुपयोगप्रकारोदर्शितो यथा। "गोनसाजगरीकृष्णकापोतीनां सनखशिष्ट खण्डयित्वा क्षीरेण विपाच्याभिषूय" इत्याद्युक्तं सुश्रु० तच्च सोमौषधिशब्दे १५६३ पृ० उक्तम्।

कृष्णकाय पुंस्त्री कृष्णःकायोऽस्य महिषे शब्दचि०। जातित्वेऽपि योपधत्वात् स्त्रियां न ङीप् किन्तु टाप्।

कृष्णकाष्ठ न० कृष्णं काष्ठमस्य। कालागुरुणि राजनि०

कृष्णकोहल पु० कृष्णस्य कृष्णकर्म्मणः स्वं वितर्कं वाति वा–क। द्यूतकारिणि त्रिका०।

कृष्णगङ्गा स्त्री नित्य०। कृष्णवेणायां नदीभेदे राजनि०।

कृष्णगतरोग पु० नेत्रावयवभेदकृष्णगतरोगभेदे। तद्विज्ञानादि सुश्रुते उक्तं यथा।

"अथातः कृष्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। यत्सव्रणं शुक्लमथाव्रणं वा पाकात्ययश्चाप्यजका तथैव। चत्वार एतेऽभिहिताः विकाराः कृष्णाश्रयाः संग्रहतः पुरस्तात्। निमग्नरूपं हि भवेत्तु कृष्णे सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै। स्रावं स्रवेदुष्णमतीव रुक् च तत्सव्रणं शुक्लमुदाहरन्ति। दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च न चावगाढं न च संस्रवेद्धि। अवेदनावन्न च युग्मशुक्लं तत्सिद्धिमाप्नोति कदाचिदेव। स्थितं यदा भात्यसितप्रदेशे स्यन्दात्मकं नातिरुगश्रु शुक्लम्। विहायसीवाभ्रदलानुकारि तदव्रणं साध्यतमं वदन्ति। गम्भीरजातं बहलञ्च शुक्लं चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कृच्छ्रम्। विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चलं सिरासक्तमदृष्टिकृच्च। द्वित्वग्गतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितञ्चापि विवर्ज्जनीयम्। उष्णाश्रुपातः पिडका च कृष्णे यस्मिन् भवेन्मुद्गनिभञ्च शुक्लम्। तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यच्च यत्तित्तिरिपक्षतुल्यम्। संछाद्यते श्वेतनिभेन सर्व्वदोषेण यस्यासितमण्डलन्तु। अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलाश्रुः। विदार्य्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तच्चाजकाजातमिति व्यवस्येत्"।

कृष्णगति पु० कृष्णा गतिर्गतिस्थानमस्य। कृष्णवर्त्मनि वह्नौ तस्य गमनस्थानस्य दग्ध्वा कृष्णतापादनेन तथात्वम्। "वहवे स तदा गर्भः कक्षे कृष्णगतिर्यथा" भा० आनु० ८५ अ०।

कृष्णगन्ध पु०कृष्ण इयो गन्धोऽस्य। शोभाञ्जनवृक्षे राजनि०

कृष्णगर्भ पु० कृष्णवर्णो गर्भोऽस्य। कट्फले राजनि०।

कृष्णगिरि पु० नित्यकर्म०। नीलगिरौ

कृष्णगोधा कृष्णः गोधेव। कीटभेदे। "सर्षपिकः कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः" सुश्रु० कीटशब्दे विवृतिः।

कृष्णग्रीव त्रि० कृष्णा ग्रीवा यस्य। कृष्णवर्णगलेऽजादौ "कृष्णग्रीवआग्नेयः"यजु० २४,२, "कृष्णग्रीवः सितिकक्षोऽञ्जिसक्थस्त ऐन्द्राग्नाः" इत्यादि अश्वमेधीयपशुविशेषोक्तौ। "श्वेतलोहितपर्य्यन्तः कृष्णग्रीवस्तडिद्द्युतः। स्निग्धपरिशोभातः सन्ध्यारागमथाद्यौत्" हरि० १७५ अ०। २नीलकण्ठे महादेवे पु०।

कृष्णचञ्चुक पु० कृष्णा चञ्चूरस्य कप्। चणके राजनि०।

कृष्णचन्दन न० कृष्णमिव चन्दनम् शा० त०। हरिचन्दने श्वेतचन्दने शब्दचि० [माहात्म्यात्तथात्वम्।

कृष्णचन्द्र पु० कृष्णचन्द्र इव। वासुदेवे तस्य चन्द्रवत् भक्ताना

कृष्णचर पु० कृष्णस्य भूतपूर्व्वः चरट्। भूतपूर्व्वकृष्णसम्बन्धिनि गवादौ

कृष्णचूड़ा स्त्री कृष्णस्य चूड़ा इव चूड़ाऽस्य। स्वनामख्याते पुष्पवृक्षे। स्वार्थे क अत इत्त्वम्। तत्रार्थे राजनि०।

कृष्णचूडिका स्त्री कृष्णा चूडाऽग्रं यस्याः कप् अत इत्त्वम्। गुञ्जायां राजनि०। [राजनि०।

कृष्णचूर्ण न०कृष्णं तद्वर्णं चूर्णम्। लौहमले (लोहार गु)

कृष्णजटा स्त्री कृष्णा जटा यस्याः। जटामांस्याम् रत्नमा०

कृष्णजीरक पु० नित्यकर्म्म०। कालवर्णे जीरके (कालजीरे) अमरः "कटूष्णः कफशोथघ्नो जीर्णज्वरविनाशनः। चक्षुष्यो रुचिकृद्ग्राही कृष्णजीरक ईरितः" राजनि०

कृष्णतण्डुला स्त्री कृष्णस्तण्डुलोऽस्याः। कर्णस्फोटलतायां राजनि०। [शब्दमा०।

कृष्णताम्र न० "पर्य्योर्वर्णेन" पा० कर्म्म०। गोशीर्षचन्दने

कृष्णतार पुंस्त्री कृष्णतारोऽस्त्यस्य अच्—अण् उप०स०। १कृष्णसारमृगे २हरिणमात्रे च राजनि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कृष्णत्रिवृता स्त्री नित्य कर्म्म०। (कालतेवोड़ी) त्रिवृताभेदे जटा०। [मसूरीवृक्षे स्त्री राजनि० टाप्।

कृष्णदन्त त्रि० कृष्णा दन्तायस्य। १कालवर्णदन्तयुक्ते २का-

कृष्णदेह पुंस्त्री कृष्णो देहोऽस्य। १भ्रमरे शब्दार्थत० स्त्रियां ङीष् २कालवर्णदेहान्विते त्रि०। कर्म्म०। कालवर्णे ३देहे पु०

कृष्णद्वैपायन पु० द्वीपे यमुनाद्वीपे भवः फक् द्वीपोऽयनं जन्मभूमिर्वास्य प्रज्ञाद्यण् कर्म्म०। वेदव्यासे तस्य यमुनाद्वीपोत्पत्तिकथा भा०आ० १०५अ०।

"धर्म्मयुक्तस्य धर्म्मार्थं पितुरासीत्तरी मम। सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवना। अथ धर्म्मविदां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः। आजगाम तरीं धीमांस्तरिष्यन् यमुनां नदीम्। स तार्य्यमाणो यमुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा। सान्त्वपूर्व्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्त्तो मधुरं वचः। तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत!। वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे। अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत्। तमसा (कुज्झटिकया) लोकमावृत्य नौगतामेव भारत!। मत्स्यगन्धो महानासीत् पुरा मम जुगुप्सितः। तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात् स मे मुनिः। ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम्। द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि। पाराशर्यो महायोगी स बभूव महानृषिः। कन्यापुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति श्रुतः। योव्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः। लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च। सत्यवादी शमपरस्तपस्वी दग्धकिल्बिषः। सद्योत्पन्नः स तु महान् सह पित्रा ततो गतः"। "श्रुत्वा तु सर्पसत्राय दीक्षितं जनमेजयम्। अभ्यगच्छदृषिर्विद्वान् कृष्णद्वैपायनस्तदा। जनयामास यं काली शक्तेः पुत्रात्पराशरात्। कन्यैव यमुनाद्वीपे पाण्डवानां पितामहम्। जातमात्रश्च यः सद्य इष्टं देहमवीवृधत्। वेदांश्चाधिजगे साङ्गान् सेतिहासान्महायशाः। यन्नेति तपसा कश्चिन्न वेदाध्ययनेन च। न व्रतैर्नोपवासैश्च न प्रसूत्या न मन्युना। विव्यासैकं चतुर्द्धा यो वेदं वेदविदांवरः। पराशरात्मजो ब्रह्मर्षिः कविः सत्यव्रतः शुचिः। यः पाण्डुं धृतराष्ट्रञ्च विदुरं चाप्यजीजनत्। शान्तनोः सन्ततिं तन्वन् पुण्यकीर्त्तिर्महायशाः"।

"मातुर्नियोगाद्धर्म्मात्मा गाङ्गेयस्य च धीमतः। क्षेत्रे विचित्रवीर्य्यस्य कृष्णद्वैपायनः पुरा। त्रीनग्नीनिव कौरव्यान् जनयामास वीर्य्यवान्। उत्पाद्य धृतराष्ट्रञ्च पाण्डुं विदुरमेव च। जगाम तपसे धीमान् पुनरेवाश्रमं प्रति"। "कृष्णद्वैपायनाज्जज्ञे धृतराष्ट्रो जनेश्वरः। विचित्रवीर्य्यक्षेत्रे च पाण्डुश्चैव महाबलः। धर्मार्थकुशलो धीमान्मेधावी धूतकल्मषः। विदुरः शूद्रयोनौ तु जज्ञे द्वैपायनादपि"। भारते नानास्थाने

"कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं विभुम्। कोह्यन्यः पुण्डरीकाक्षात् महाभारतकृत् भवेत्" विष्णुपु०। तस्य विष्णोरवतारत्वकथा भाग० "ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात्। चक्रे वेदतरोः शाखा द्वापरे सोऽल्पमेधसः"। अवतारशब्दे ४२२पृ० विवृतिः। कृष्णेति द्वैपायनेति च तस्य नामद्वयम् कर्म्म० क्वचिदेकनामताऽपि। "द्वैपायनेन कृष्णेन नगरे वारणावते" भा०स०७१अ०। "कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च" "कार्ष्णं वेदमिमं मया" इति च व्यस्तप्रयोगः। "तमहमरागमतृष्णं कृष्णद्वैपायनं वन्दे" वेणीसं०। प्रागुक्तभारते च समस्तप्रयोगः

कृष्णधत्तू(धूस्तू)र पु० कर्म्म०। (कालधुतुरा) वृक्षभेदे। "सितनीलकृष्णलोहितपीतप्रसवाश्च सन्ति धत्तूराः। सामान्यगुणोपेतास्तेषु गुणाढ्यस्तु कृष्णकुसुमः स्यात्" राजनि०। धत्तूरशब्दे तत्सामान्यगुणा भावप्र०उक्तास्ते

"धत्तूरो मदवर्णाग्निवातकृज्ज्वरकुष्ठनुत्। कषायो मधुरस्तिक्तो यूकालिक्षाविनाशकः। उष्णो गुरुर्व्रणश्लेष्म कण्डूकृमि विषापहः"।

कृष्णधन न० कर्म०। द्यूतादिभिरर्ज्जिते धने। अर्थशब्दे ३६७पृ० विवृतिः। "पार्श्विकद्यूतचौर्य्याप्तं प्रतिरूपकसाहसैः। छलेनोपार्ज्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम्" विष्णुसं०।"पार्श्विकः अपायस्य पालनाख्यापनम्"मा० वि०

कृष्णपक्ष पु० कर्म०। चन्द्रस्य कलाह्रासकरे प्रतिपदादिदर्शान्ते पञ्चदशतिथ्यात्मके काले। तत्र (चान्द्रे) पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि। चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः। पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः। दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके" ति०त० षट्त्रिंशन्मतम्। "रावणेन हृता सीता कृष्णपक्षे सिताष्टमी" महाना०

कृष्णपदी स्त्री कृष्णौ पादौ यस्याः कुम्भप० ङीप् अन्त्यलोपः पद्भावश्च। कालपादयुक्तायां स्त्रियाम्। [रत्नमा०

कृष्णपर्णी स्त्री कृष्णं पर्णमस्याः। कालतुलस्याम्।

कृष्णपवि पु० पूयते पू-शोधे इन् पविः पन्थाः "पन्था वातेन शुध्यति" इत्युक्तेः पथोवातभिन्नशुद्धिहेतुत्वनपेक्षणात् तथात्वम् कृष्णः पन्था यस्य। वह्नौ "पृथिव्यां कृष्णपविरोषधीभिर्ववक्षे" ऋ० ७,८,२। "कृष्णपविः कृष्णवर्त्मोर्ज्मि: भा० [फलमस्य। करमर्द्दे रत्ना०

कृष्णपाक पु० पच्यते इति पाकः फलं कृष्णः कृष्णवर्णः पाकः

कृष्णपाकफल पु० कृष्णपाकरूपं फलमस्य। करमर्द्दे अमरः

कृष्णपिङ्गल त्रि०"वर्णो वर्णेन"पा० कर्म०। कालपिङ्गलवर्णयुक्ते "ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कालपिङ्गलम्" इत्युपस्थानमन्त्रः। तस्यापत्यम् इञ्। कार्ष्णपिङ्गलि तदपत्ये बहुत्वे उपका०कृष्णशब्देन द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च वा तस्य लुक्। कृष्णपिङ्गलास्तदपत्येषु। २दुर्गायां स्त्री० त्रिका०

कृष्णपिण्डीतक पु० नित्यकर्म०। कृष्णपिण्डीरभेदे रत्नमाला कृष्णपिण्डीरोऽप्यत्र।

कृष्णपिपीली स्त्री नित्यकर्म०। पिपीलिकाभेदे कृष्णरोहिपिपीलिकायां (काठपिपड़ा) राजनि०

कृष्णपुष्प पु० कृष्णं पुष्पमस्य। १कृष्णधत्तूरे राजनि० २प्रियङ्गुवृक्षे स्त्री ङीप् शब्दच०

कृष्णफल पु०कृष्णं फलमस्य।१करमर्द्दे(करमचा)इत्वे २सोमराज्यां स्त्री टाप् अमरटीकायांभरतः [द्विरूपको०

कृष्णफलपाक पु० कृष्णः फलरूपः पाकोयस्य। करमर्द्दे

कृष्ण(व)वलक्ष पु० "वर्णो वर्णेन" पा०स०। १कालश्वेतवर्णे २तद्युक्ते त्रि० "अजिने पार्श्वमहिते कृष्णव(ब)लक्षे आर्षिके" कात्या० २२,४,१७, कृष्णधवलादयोऽप्यत्र।

कृष्णभूम पु० कृष्णा भूमिर्यत्र अच् समा०। कालवर्णमृत्तिकायुक्ते देशे हेम०

कृष्णभूमिज त्रि० कृष्णाया भूमेर्जायते जन-ड १कालवर्णमृत्तिकात उत्पन्ने २गोधूमविशेषे स्त्री राजनि०

कृष्णभेदा(दी) स्त्री कृष्णोवर्णेन भेद। अस्त्यस्याः ङीप् कटुकायां (कट्की) इत्वे राजनि० वा गौरा० ङीप्। तत्रार्थे अमरः

कृष्णमण्डल न० कर्म०। "नेत्रावयवभेदे। नेत्रायामत्रिभागात्तु कृष्णमण्डलमुच्यते। कृष्णात् सप्तमभागं तु दृष्टिं दृष्टिविशारदाः" सुश्रु०। भीमसेनादिवत् उत्तरपदलोपे कृष्णमप्यत्र तदभिप्रायेणैव कृष्णादिति सुश्रुतोक्तिः

कृष्णमल्लिका स्त्री कृष्णा कृष्णप्रिया मल्लिकेव। कृष्णार्ज्जके (कालतुलसी) इत्वे राजनि०।

कृष्णमत्स्य पुंस्त्री नित्यकर्म० (कालमाछ) इति ख्याते मत्स्यभेदे "पाठीनपाटलाराजीवकर्म्मि गोमत्स्यकृष्णमत्स्य वागुञ्जारमुरल सहस्र दंष्ट्र प्रभृतयो नादेयाः"सुश्रुतः स्त्रियां ङीप्

कृष्णमुख त्रि० कृष्णं मुखमास्यमग्रंश यस्य स्त्रियां वा ङीप् १कृष्णवर्णमुखयुक्ते २कालाग्ने च"स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा" गर्भलक्षणे सुश्रुतः ३वानरभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। ४दानवभेदे "मङ्कणपात् कृष्णमुखः कृष्णश्चैव महोदरः" हरिवं० २४०अ० दानवोक्तौ। कृष्णवदनादयोऽपि पूर्वोक्तार्थे त्रि०

कृष्णमुद्ग पु० नित्यकर्म०। मुद्गभेदे तद्भेदगुणादि भावप्र० उक्तं यथा

"मुद्गमकुष्ठयोराध्मानाकारित्वमन्यवैदलापेक्षया मत सर्वथा एतयोरपि किञ्चिदाध्मानकारित्वात् तत्र मुद्गस्य गुणाः मुद्गोरूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः। स्वादुरल्पानिलो नेत्रप्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा। मुद्गो बहुविधः श्यामो हरितः पीतकस्तथा। श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्वः पूर्वो लघुः स्मृतः। सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः। चरकादिभिरप्युक्त एव एव गुणाधिकः"।

माधववाणकतुराष्ट्रजेति राजनि०तस्य पर्य्यायदर्शनात् वसन्तकाले चैत्रमासे तुराष्ट्रदेशेऽस्योत्पत्तिरवसेया ततोदेशादानीयान्यत्र देशेऽपि तस्योत्पादना एवमन्यत्र कालेऽपि।

कृष्णमूली स्त्री०कृष्णं मूलमस्याः ङीप्। शारिवाभेदे। राजनि०

कृष्णमृग पुंस्त्री नित्यकर्म० । (कालसार) कृष्णसारमृगे "हन्तुं कृष्णमृगांश्चैव मेध्यान्वन्यान् वनेचरान्" भा० व० ५३८० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् कृष्णहरिणा- दयोऽप्यत्र पुंस्त्री०

कृष्णमृत् स्त्री० कर्म० । कृष्णवर्णे मृत्तिकाभेदे कृष्णभूमौ हेमच० । "कृष्णमृत् क्षतदाहास्रप्रदरघ्नी च पित्तनुत्" राजनि० कृष्णमृत्तिकाप्यत्र । ष० त० । २तद्युक्ते त्रि० हेमच०

कृष्णयजुर्वेद पु० तैत्तिरीयशाखायजुर्वेदभेदे । तस्य कृष्णत्वञ्च तस्य पाठे प्रतिपद्युक्तपूर्णिमायामाडाच्च तु । यजुर्वेदस्य द्वौ भेदौ शुक्लकृष्णभेदात् तदवान्तरभेदाश्च चरणव्यूहभाष्ये दर्शिताः यथा

"यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरका नाम द्वादशभेदा भवन्ति "चरका आह्वरकाः कठाः प्राच्यकठाः कपिष्ठलकठाश्चारायणीया वार्त्तान्तवीयाः श्वेताश्वतरा औपमन्यवः पाताण्डिनीया मैत्रायणीयाश्चेति । मैत्रायणीयानाम सप्तभेदा भवन्ति मानवा मैत्रायणीया दुन्दुभाश्चैकेया वाराहा हारिद्रवेयाः श्यामाः श्यामायनीयाश्चेति । तेषामध्ययनमष्टशतं यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्भवति शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि भवन्ति तत्र प्राच्य उदीच्यां, नैरृत्यां दिशि व्यवस्थित वाजसनेयानां सप्तदश भेदा भवन्ति काण्वा माध्यन्दिनाः शापीयाः श्यामायनीयाः कापोलाः पौण्ड्रवत्सा आवटिकाः परमावटिकाः पाराशर्याः वैधेया वैनेया औधेया गालवा बैजवाः कात्यायनीयाश्चेति प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा न्यायतर्क इत्युपाङ्गानि उपज्योतिषं शाङ्कलक्षणं प्रतिज्ञानुवाक्यः परिसंख्या चरणव्यूहः श्राद्धकल्पः प्रवराध्यायश्च शुक्लक्रतुसंख्यानुगमलक्षणान्यपि हौत्रिकमाग्नेयोक्थानि कूर्मलक्षणम् इत्यष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति । द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके । इत्युक्तमेतत्सकलं स शुक्रियस्तु कीर्त्तितम् । ग्रन्थाश्च परिसंख्याता ब्राह्मणस्य चतुर्गुणम् । तत्र तैत्तिरीयकानाम द्विभेदा भवन्ति । औख्याः काण्डिकेयाश्चेति । काण्डिकेयानाम पञ्चभेदा भवन्ति । आपस्तम्बी बौधायनी सत्याषाढी हिरण्यकेशी औधेयी चेति तत्र कठानां तु प्रष्टाचत्वारिंशदुपग्रन्थाः मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदश्चतुर्गुणं यत्र पठ्यते । यजुर्वेदः स विज्ञेयोऽन्ये शाखान्तराः स्मृताः । तेषामध्ययनं प्रवचनीयाश्चेति" सू० । विवृतमेतद्भाष्ये यथा "यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति" अत्र शाखाभेदा ग्राह्याः । षडुत्तराशीतिभेदा इत्यर्थः । "तत्र चरका नाम द्वादशभेदा भवन्ति" इति स्पष्टार्थः । ते के भेदा इत्याह चरका इत्यादि मैत्रायणीयानाम सप्तभेदा भवन्ति । मैत्रायणीयाः मानवा इत्यादि । मैत्रायणीयशाखागण इत्यर्थः । मैत्रायणीयस्तु शाखमनीयभेदाध्यायी । मानवं कल्पसूत्रम् । तेषामध्ययनमष्टोत्तरशतं यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति तेषामध्ययने द्विचत्वारिंशदध्यायाः अष्टशताधिकसहस्रमन्त्रा इत्यर्थः । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति द्विवारपठनात्पदपारायणफलं भवति इत्यर्थः । तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति त्रिवारपठनात् क्रमपारायणफलं भवतीत्यर्थः । पदक्रमाध्ययनफलं भवतीत्यर्थः । तत्र प्राच्य उदीच्यां, नैरृत्यां निरुक्तस्थित वाजसनेयानां सप्तदश भेदा भवन्ति प्राच्य उदीच्यनैरृत्य इति तिसृषु दिक्षु । वाजसनेयवेदोत्पत्तिमध्ये शाखाः इतरदेशेषु वेदशाखयोर्विभाग उच्यते तच्च महार्णवे उक्तम् "पृथिव्यामध्यरेखायां नर्मदा परिकीर्त्तिता । दक्षिणोत्तरयोर्भागे शाखावेदश्च उच्यते । नर्मदादक्षिणे भागे आपस्तम्बाश्वलायनी । राणायनी पिप्पला च यज्ञकन्याविभागिनः । माध्यन्दिनी शाङ्खायनी कौथुमी शौनकी तथा नर्मदोत्तरभागे च यज्ञकन्याविभागिनः । तुङ्गकृष्णा तथा गोदा सह्याद्रिशिखरावधि । आश्वलायनदेशपर्यन्तम् तत्र चाश्वलायनी । उत्तरे गुर्जरे देशे वेदो बह्वृच ईरितः । कौषीतकिब्राह्मणं च शाखा शाङ्खायनी स्थिता । आन्ध्रादिदक्षिणाग्नेय्यां गोदासागरकावधि । यजुर्वेदस्य तैत्तिर्या आपस्तम्बी प्रतिष्ठिता । सह्याद्रिपर्वतादारादिशाम् नैरृत्यसागरात् । हिरण्यकेशी शाखा च परशुरामस्य सन्निधौ । मयूरपर्वताच्चैव यावद्गुर्जरदेशतः । व्याप्ता वायव्यदेशात्तु मैत्रायणी प्रतिष्ठिता । अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च कानीनो गुर्जरस्तथा । वाजसनेयी शाखा च माध्यन्दिनी प्रतिष्ठिता । ऋषिणा याज्ञवल्क्येन सर्वदेशेषु विस्तृता । वाजसनेयवेदस्य प्रथमा काण्वसंज्ञका" इति व्यासशिष्यो वैशम्पायनो निगदाख्ययजुर्वेदम्पठित्वा शिष्यान् चकार । तथाह भागवते १२।६ अ० "वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् । यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहःक्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् । याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन् ! कियत् । चरितेनाल्पसाराणां च-

शिष्येऽहं द्विजवरम्। इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याज्ञवल्क्यं त्वया। विप्रावमन्ता शिष्येण मदधीतं त्यजस्वेति। देवरातः सुतः सोऽपि छर्दित्वा यजुर्गणम्। ततोऽन्येऽथ ऋषयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान्। यजूंषि तित्तिरीभूत्वा तल्लोलुपतयाऽऽददुः। तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् रूपेण ताः"। याज्ञवल्क्यः "ॐ नमो भगवते" इत्यादिना सूर्यं तुष्टाव। "एवमुक्तः स भगवान् वाजिरूपधरो हरिः। यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात् प्रसादितः"। (अजीर्णभुक्तोच्छिष्टपाने यातयामत्वम् इति निघण्टुः तदन्यत् अयातयामम्) "यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पञ्च शतैर्विभुः। जगृहुर्वाजिनस्ताः काण्वा माध्यन्दिनादयः" इत्यादि मन्त्रमहीधरोक्तया यजुर्वेदत्यागानन्तरं देवरातः सुतेनाब्राह्मणत्वभिया प्रसादितः सूर्यो वाजिरूपेण तस्मै दत्त्वा वाजेभ्यः केसरेभ्यः वाजेन वेगेन वा संन्यस्ताः शाखा वाजसनेयसंज्ञा। तस्य शाखारण्डत्वपरिहारार्थं चातुर्वेद्यसंरक्षणार्थं च वाजिरूपेण सूर्येणायातयामानि यानि यजूंषि मुनये दत्तानि तैर्यजुर्भिरर्पितैः स मुनिः वाजसन्यः पञ्चदश शाखा अकरोत्। तस्माच्च मुनेः काण्वमाध्यन्दिनादयः अध्ययनं चक्रुः। ते पञ्चदश भवन्ति तथा च विष्णुपुराणे यजुर्वेदस्य विस्तारविभागमाह "यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशन्महामुने!। वैशम्पायननामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै। शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात्। याज्ञवल्क्यस्तु तत्राभूद्ब्रह्मरातः सुतो द्विज!। शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिरतः सदा। ऋषिर्योऽद्य महामेरोः समाजे नागमिष्यति। तस्य वै सप्तरात्रान्तु ब्रह्महत्या भविष्यति। पूर्वमेवं मुनिगणैः समयोऽयं कृतो द्विज!। वैशम्पायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्तवांस्तदा। स्वस्रीयं तं च सोऽथ पदहतमघातयत्। शिष्यानाह च भो शिष्या ब्रह्महत्यापहं व्रतम्। चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदन्तथा। अथाह याज्ञवल्क्यस्तु किमेतैर्बहुभिर्द्विजैः। क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम्। ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामुनिम्। मुच्यतां यत् त्वयाऽधीतं मत्तो विप्रावमानक!। निस्तेजसो वदस्येतान् यस्त्वं ब्राह्मणपुङ्गवान्। तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणा। याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम्। ममाप्यलन्त्वया त्वत्तो यदधीतं द्विज! त्विदम्। श्रीपराशर उवाच। इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि सरूपाणि यजूंष्यथ। छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः। यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज!। जगृहुस्तित्तिरीभूत्वा तैत्तिरीयास्तु ते ततः। ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु यैः। चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम!। याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय! प्राणायामपरायणः। तुष्टाव प्रयतः सूर्यं यजूंष्यभिलषन् ततः। याज्ञवल्क्य उवाच। नमः सवित्रे द्वाराय मुक्तेरमिततेजसे। ऋग्यजुःसामरूपाय त्रयीधामात्मने नमः" इत्यादि। पराशर उवाच। इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स वै रविः। वाजिरूपधरः प्राह व्रियतामभिवाञ्छितम्। याज्ञवल्क्यस्तथा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम्। यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ। पराशर उवाच। एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः। अयातयामसंज्ञानि यानि नो वेत्ति तद्गुरुः। यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम!। वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्योऽश्वोऽभवद्यतः। शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम्। काण्वाद्यास्तु महाभाग! याज्ञवल्क्यप्रवर्त्तिताः"

काण्वा माध्यन्दिनाः शापेयाः स्थापायनीयाः कापोलाः पौण्ड्रवत्साः आवटिकाः परमावटिकाः पाराशर्या वैधेया वैनेया औधेया गालवा बैजवाः कात्यायनीयाश्चेति पञ्चदश शाखा इत्यर्थः। प्रतिपदमनुपदम् प्रतिपदं अनुपदम् अल्पपदं कर्त्तव्यमित्यर्थः। छन्दः छन्दोरत्नाकरादि। भाषा यज्ञपरिभाषा, धर्म्मः धर्म्मशास्त्रं मन्वादि, मीमांसा प्रसिद्धा न्यायः तर्कः इति षडुपाङ्गानि। उपज्योतिषं ज्योतिःशास्त्रम् अङ्गलक्षणं सामुद्रिकादि प्रातिशाख्युपलक्षः अनेन वाक्येन अर्थ सिद्धान्तः। परिसंख्या सूक्तादि। अथ रथव्यूहः। आश्वलः प्रवराध्यायश्च शास्त्रं क्रतुसंख्याकल्पादिषु ज्ञातव्यम्। अनुगमयस्य यज्ञक्रियापार्श्वानि श्रौतिकभेदाः। श्रौतं यज्ञक्रियाः। पाशवोक्तानि पशुयज्ञाः कूर्मलक्षणं यज्ञे प्रसिद्धम्। इति अष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति। द्वे सहस्रे शतन्यूने मन्त्रे वाजसनेयके इत्युक्तः सकलं सशुक्रियं मन्त्राद परिसंख्यात मित्यर्थः। वाजसनेयवेदे च नवशताधिकसहस्रमन्त्रा इत्यर्थः। एतस्यकलं सशुक्रियं मध्याह्ने शुक्ररूपेण सूर्येण दत्तं सशुक्रियसंज्ञं परिसंख्यातमित्यर्थः। वेदोपक्रमश्च चतुर्दशीयुक्तपूर्णिमायामत्वात् शुक्रयजुः प्रवृत्तमित्यर्थः। प्रतिपदायुक्तपूर्णिमायाश्चात् कृष्णयजुरिति च। ब्राह्मणस्य च

र्युगं ब्राह्मणमित्यर्थः,यजुर्वेदतरोरासन् शाखा ह्येकोत्तरं शतम्। तत्रापि च शिवाकारा दश पञ्च च वाजिनाम्। “तत्रापि प्रथमा मुख्या शाखेयं काण्वसंज्ञिका” इति ग्रन्थान्तरे। तैत्तिरीयानाम द्विभेदा भवन्ति औख्याः काण्डिकेयाश्चेति। काण्डिकेयानां पञ्च भेदा भवन्ति आपस्तम्बी बौधायनी सत्याषाढी हिरण्यकेशी औधेयी चेति तेषामध्ययनं परिमाणम्। “काण्डास्तु सप्त विज्ञेया प्रश्नाश्च चतुरुत्तराः। चत्वारिंशत्तु विज्ञेया अनुवाकाः शतानि षट्। एकपञ्चाशदधिका संख्या पञ्चाशतोच्यते। द्विसहस्रैकशतमष्टानवतिकाधिकम्। लक्षैकन्तु द्विनवतिः सहस्राणि प्रकीर्त्तितम्। पदानि नवतिश्चैव तथाक्षरान्तरुच्यते। लक्षद्वयं त्रिपञ्चाशत् सहस्राणि शताष्टकम्। अष्टषष्ट्यधिकं चैव यजुर्वेदप्रमाणकम्”। काण्डाः ७। प्रश्नाः १४४। अनुवाकाः ६५१। पञ्चाशी २१९८। पदानि १९२०९०। अक्षरसंख्या २५३८६८। इति शाखापाठ्यान्यनुतानि सहस्राणि मतानि च। चतुःशतान्यशीतिश्च अष्टौ वाक्यानि गण्यते तत्र इति ब्राह्मणे वाक्यसंख्या १९४८०। तैत्तिरीयनिगदवेदाख्यसंख्या उक्ता इत्यर्थः। तत्र कठानां तु प्रशाखचतुश्चत्वारिंशदुपग्रन्थाः। मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते। यजुर्वेदः स विज्ञेयो अन्ये शाखान्तराः स्मृताः” चतुश्चत्वारिंशदुपग्रन्थाः मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्य अध्याय समीपे उक्ताः चतुश्चत्वारिंशत्। मन्त्रश्च ब्राह्मणं च मन्त्रब्राह्मणे तयोः मन्त्रब्राह्मणयोः तयोश्च वेद इति संज्ञा तदुक्तं “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद” इति नामधेयमित्यृक्शाखीयसामिशाख्यभाष्यकारेण, आपस्तम्बसामान्यसूत्रभाष्यकारकपर्द्दिना भर्तृस्वामिना च। तथाच सति मन्त्रोनाम संहितामन्त्रशाखरूपमन्त्ररूपसंहितायाः मध्ये एव तदर्थे ब्राह्मणत्वेन पठनमित्युभयथापि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन च पठनं त्रिगुणपठनमिति समन्त्रब्राह्मणयो र्वेदस्त्रिगुणो यत्र पठ्यते इत्यर्थः एतादृशं पठनं शाखाया अध्ययनं स यजुर्वेदस्तत्र तैत्तिरीयशाखायामेवास्ति” भाष्यम्। अथात्र शाखाभेदसंख्यानिर्णयः। चरकादिकानां द्वादशानां प्रत्येकं मानवादि सप्त भेदैर्गुणितानां ८४संख्या सम्पद्यते तैत्तिरीयस्य द्वौ भेदौ एवं षडशीतिसंख्या वाजसनेयसंख्या पञ्चदशेति एकोत्तरशतसंख्या। अतएवमुक्तिकोपनिषदि “एकोत्तरशतं चैव यजुःशाखाः प्रकीर्त्तिताः” इत्युक्तम् दर्शितविष्णुपु० सप्तविंशतिभेदोक्तिः चरकादिद्वादशभेदाः काण्वादि

पञ्चदशभेदाश्चेति मुख्यभेदाभिप्रायेणेति न विरोधः। कृष्णयजुर्वेदगतोपनिषदश्च उपनिषच्छब्दे दर्शिताः।

कृष्णयाम पु० कृष्णोयामोवर्त्म यस्य। वह्नौ। “ददहनं कृष्णयामम्” ऋ० ६,६,१, “कृष्णयामं कृष्णवर्त्मानम्”भा०

कृष्णरक्त पु० वर्णौवर्णेनेति” पा० स०। १कालंलोहितवर्णे (वेगुनीरङ) २तद्वति त्रि०। [राजनि०

कृष्णरुहा स्त्री कृष्णा सती रोहति रुह—क। जतुकायां

कृष्णरूप्य त्रि०कृष्णस्य भूतपूर्वःरूप्य। तदीयभूतपूर्वसम्बन्धिनि। कृष्णाया इत्यर्थे न पुंवत्। कृष्णारूप्य इति भेदः

कृष्णल पु०कृष्णोवर्णोऽस्त्यस्यार्द्धफले सिध्मा० लच्। गुञ्जावृक्षे शब्दचि०तत्रार्थे स्त्री अमरः२तत्फले न०।“द्वे कृष्णले पलहृते विज्ञेयोमध्यमोयवः”मनुः।“त्रियवं त्वेककृष्णलम्”। “न दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ”मनुः।“जालसूर्य्यमरीचिस्थं यत्त्रसरेणु रजः स्मृतम्। तेऽष्टौ लिक्षा,तु तास्तिस्रोराजसर्षप उच्यते। गौरस्तु ते त्रयः, षट् ते यवोमध्यस्तु, ते त्रयः। कृष्णलः,पञ्च ते माषः”इति याज्ञ०परिभाषिते ३परिमाणभेदे पु०स्वार्थे क। तत्रार्थे “पञ्चकृष्णलकोमाषः” मनुः अत्र पञ्च कृष्णलाःपरिमाणमस्येति कन्। इति तु न्याय्यम्

कृष्णलवण न० नित्यकर्म०। सौवर्चललवणे (कालालोन) राजनि० काचलवणशब्दे १८५६पृ० विवृतिः।

कृष्णलोह नित्यक०। अयस्कान्ते लौहभेदे राजनि०।

कृष्णलोहित पु०कृष्णः सन् लोहितः“वर्णोवर्णेनेति”पा०स०। १रक्तकालमिश्रितवर्णे तद्वति (वेगुनीरङ)। २तद्वति त्रि० अमरः।

कृष्णवक्त्र पुंस्त्री०कृष्णं वक्त्रमस्य। वानरे हलायुधः संयोगोपधत्वात् जातित्वेऽपि स्त्रियां टाप्। कृष्णवदनादयोऽप्यत्र

कृष्णवर्ण पु० कृष्णो वर्णोऽस्य। १राहौ यक्षे। राहोः छायारूपत्वेन तमोरूपत्वात् तथात्वारोपात् तथात्वम्। कृष्णः अशुक्लो वर्णः। २शूद्रे पु०। कर्म०। ३काले वर्णे पु० कृष्णवर्णवति त्रि०। “कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णम्” भागव० ११स्क०।

कृष्णवर्त्मन् पु० कृष्णं वर्त्म धूमप्रकाररूपगतिस्थानमस्य। १वह्नौ. “हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते” मनुः पातयामास विहगान् प्रदीप्ते कृष्णवर्त्मनि” भा० आ० २२६अ०। २चित्रकवृक्षे अमरः ३राहौ यक्षे, मेदि०। कृष्णमपवित्रं वर्त्माचरणं यस्य। ४दुष्टकर्मकारके त्रि० अमरः कृष्णएव वर्त्म। ५वासुदेवरूपगतौ। “कृष्णवर्त्मनि गुणान् गमयन्ती जीवनेषु कथयन्त्यनुरागम्। श्यामता

यत जरेव हिमानी सेव्यतां सुरतरङ्गिणी” उद्भटः । कृष्णवर्त्मन्यादयोऽपि यत्नौ । “पावकं कृष्णवर्त्मनिम्”कु॰ ८,२३,१८, चित्रकवृक्षे च

कृष्णवर्वर पु॰ नि॰कर्म॰। वर्वरभेदे (कालतुलसी) राजनि॰ ।

कृष्णवल्लिका स्त्री कर्म॰ । अञ्जकालतायाम् राजनि॰

कृष्णवल्ली स्त्री कर्म॰। १कृष्णतुलस्याम्, २कर्कव्याञ्च शब्दच॰ ३शारिवाभेदे राजनि॰ । [नि॰स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

कृष्णवानर पुंस्त्री नित्यकर्म॰। वानरभेदे गोलाङ्गूले राज-

कृष्णविषाणा स्त्री कृष्णस्य मृगस्य विषाणा विषाणयुक्ता । यजमानकण्डूयनसाधनद्रव्यभेदे । तत्स्वरूपादि कात्या॰ ७,२,उक्तं यथा “कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वी-क्तानां दशायां बध्नीत”२८सू॰ “कृष्णस्य मृगस्य विषाण-युक्तां बध्नीत आत्मनेपदाद्यजमानः, कीदृशीं त्रिवलिं प-न्थित्रययुक्तां पञ्चवलिं पञ्चपर्व्वयुक्तां वा। सा च मादे-शमात्री परिशिष्ट उक्ता तस्यादविषाणत्वेन बन्धनमा-म्नातमारकाम्येन “त्रिवलिः पञ्चवलिर्वा दक्षिणाद्भवति भव्याद्रदिव्येक इति”कर्कः । “तया कण्डूयनम्” सू॰२॰ “दीक्षितेन कर्त्तव्यम्” कर्कः । कृष्णोमृगः विषाणं योनिर्यस्य । दीक्षितधार्य्ये मृगचर्म्मभेदे स्त्री । यज्ञो हि कृष्णः (कृष्णमृगः) स यज्ञस्तत्कृष्णाजिनं या सा योनिः सा कृष्णविषाणा” शत॰ ब्रा॰ ३,२,१,२८,

कृष्णवीज पु॰ कृष्णं वीजमस्य । १रक्तशिग्रौ, जटाधरः २कालिङ्गे वृक्षे न॰ राजनि॰ ।

कृष्णवृन्ता स्त्री कृष्णं वृन्तमस्याः १पाटलावृक्षे मेदि॰ २माष-पर्ण्याम् अमरः । संज्ञायां कन् कापि अत इत्वम् । कृष्णवृन्तिका गाम्भार्य्याम् । रत्नमा॰

कृष्णवेणा स्त्री भारतप्रसिद्धे नदीभेदरूपे तीर्थभेदे । “ततो-देवहृदेऽरण्ये कृष्णवेणाजलोद्भवे । जातिस्मरहृदे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरोनरः” भा॰ व॰ ८५ अ॰ । “कृष्णवेणां कृष्ण-वेणाञ्च वेरामाञ्च महारथाम्” भा॰ व॰ १८८ अ॰ । कृष्णवेण्णापत्र “गोदावरी कृष्णवेण्णा कावेरी च सरि-द्वरा” भा॰ स॰ ९अ॰

कृष्णव्रीहि पु॰ नित्यकर्म॰ । (कैलेधान) व्रीहिभेदे । कृष्णव्रीहिशालामुखेत्यादिना व्रीहीन् विभज्य सुश्रुते तद्गुणा उक्ता यथा “कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां कषाया-नुरसो लघुः” । “नैर्ऋतः परिवत्सै कृष्णव्रीहीणां नखनिर्भिन्नानाम्” कात्या॰ १५,२,१४,

कृष्णशङ्ग न॰ कृष्णदृश+शंसौ॰ । सबमकृष्णो कृष्णदशायुक्तो वा-ससि । “वासः कृष्णशं कट्” “अकृष्णं कृष्णदशं वा तदाख्यम्” कात्या॰२२, ४,१२,१३, । “सवमकृष्णं यत् कृष्णदशं वासः तदाख्यं कृष्णशमित्यर्थः” सं॰ व्या॰

कृष्णशकुनि पुंस्त्री नित्यकर्म॰ । काके । “स्त्रीशूद्रपतन-कृष्णशकुनिशुनकादर्शनम्” पार॰ सू॰ ।

कृष्णशा(सा)र पुंस्त्री कृष्णश्चासौ शारः (सारः) शबलश्च “वर्णो वर्णेनेति पा॰स॰ । (कालसार)मृगभेदे रमानाथः “कृष्ण(शा)सारस्तु चरति मृगोयत्र स्वभावतः” मनुः । “कृष्ण(शा)सारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके” शकु॰ । स्त्रियां ङीष्

कृष्णशालि पु॰ कर्म॰ । (कैलेधान) धान्यभेदे । राजनि॰ । “कृष्णशालिस्त्रिदोषघ्नोमधुरो दृष्टिवर्द्धनः । पुष्टिवीर्य्य-वर्द्धनश्च वर्णकान्तिप्रसादः” राजनि॰

कृष्णशिग्रु पु॰कर्म॰। कृष्णशोभाञ्जने(कालसजना) । राजनि॰

कृष्णशिम्बिका स्त्री॰ कर्म॰ । काकाण्डराम् । (कालशिम्) रत्नमा॰ [स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीष् ।

कृष्णशृङ्ग पुंस्त्री॰ कृष्णं शृङ्गमस्य । १महिषे हेमच॰ ।

कृष्णसख पु॰ कृष्णस्य सखा टच् समा॰। १अर्ज्जुने तन्नामके २अर्ज्जुनवृक्षे च शब्दचि॰ । वासुदेवतुल्यवर्णत्वात् ३कालजीरके स्त्री शब्दच॰

कृष्णसमुद्भवा स्त्री कृष्णा सती समुद्भवति सम्+भू—अच् । कृष्णगङ्गायाम् । कृष्णःसमुद्भवोयस्य कृष्णपुत्रे २कामदेवादौ

कृष्णसर्प पुंस्त्री॰ नित्यक॰ । सुश्रुतोक्ते कष्टकरे कालरूपे (केउटा) सर्पभेदे अहिशब्दे विवृतिः “आशीविषैः कृष्ण-सर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत्” भा॰ आ॰ ६१अ॰ स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप् । २ओषधिभेदे स्त्री “वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोनसी माप्यते क्वचित्” सुश्रु॰

कृष्णसर्षप पुंस्त्री॰ नित्यकर्म॰ । कालसर्षपे (राइसरिषा) राजनि॰ ।

कृष्णसार पु॰कृष्णसारवत् चित्रकादि। १मृगभेदे“एषः कृष्णः प्रकीर्त्तितः इति” भावप्र॰ मृगभेदानभिधाय “जाङ्गलाः प्रायशः सर्व्वे पित्तश्लेष्मकराः स्मृताः । किञ्चिद्वातकरा श्चापि लघवोबलवर्द्धनाः” इति तन्मांसगुणाउक्ता “एषः कृष्णमृगः स्मृतः” धन्व्वन्त॰ । स्त्रियां ङीप् । कृष्णःसा-रोऽस्य । २स्नुहीवृक्षे ३शिंशपावृक्षे च मेदि॰ । ४खदिरवृक्षे शब्दरत्ना॰ । शिंशपावृक्षे स्त्री शब्दचि॰

कृष्णसारङ्ग पु॰ कर्म॰। मृगभेदे “कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गम्” कात्या॰ श्रौ॰ ७।८।२१। “कृष्णःश्याम:

सारङ्गः सारङ्गवर्णोऽनुविद्धः” कर्म्मः “कृष्णसारङ्गः स्यादितराङ्कयदि कृष्णसारङ्गं न विन्देत अथो अपि लोहितसारङ्गम्” शत० ब्रा० ३।२।४।१२ “कृष्णसारङ्गः शशामगावकः” भा०

कृष्णसारथि पु० कृष्णः सारथिरस्य। १अर्जुने मध्यमपाण्डवे यथा च तस्य तत्सारथित्वं तथा भा०उ० ६अ० दर्शितं यथा “अर्ज्जुन उवाच। भवान् समर्थस्तान् सर्व्वान् निहन्तुं नात्र संशयः। निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ!। भवांस्तु कीर्त्तिमाल्लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति। यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः। सारथ्यन्तु त्वया कार्य्यमिति मे मानसं सदा। चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान् कर्त्तुमर्हति। वासुदेव उवाच। उपपन्नमिदं पार्थ! यत् स्पर्द्धसि मया सह। सारथ्यं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव”। तन्नामकेर२अर्ज्जुनवृक्षे च राजनि०

कृष्णसुन्दर त्रि० कृष्णवर्णोऽपि सुन्दरः। चौकर्षे। तस्यापत्यम् इञ्। कार्ष्णसुन्दरि तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् बहुत्वे तु तिकवितवादित्वात् द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च इञो लुक्।

कृष्णस्कन्ध पु० कृष्णः स्कन्धोऽस्य। तमालवृक्षे भरतः

कृष्णागुरु न० कर्म्म०। कालागुरुणि, “कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लोहवत् वारि मज्जति” इत्युक्तलक्षणे गन्धद्रव्यभेदे राजनि० “विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत्” आ०त० भवि० पु० “चन्दनाद्धागुरौ ज्ञेयं पुण्यमष्टगुणं नृप!। कृष्णागुरौ विशेषेण द्विगुणं फलमादिशेत्” तत्रैव शिवपूजाधिकारे भविष्यपुराणम्

कृष्णाचल पु० कृष्णप्रियः अचलः शा० त०। १रैवतकपर्व्वते जटाधरः। तस्य द्वारकासन्निकृष्टत्वेन तदीयाक्रीडपर्व्वतत्वात् तत्प्रियतत्वं तच्च माघे ४सर्गे वर्णितम्। कर्म्म०। २नीलपर्व्वते।

कृष्णाजिन न० ६त०। कृष्णसारमृगस्य चर्म्मणि रुरोर्वै “कृष्णाजिनं चोलूखलमूपले” शत० ब्रा० १,१,१,२२, “कृष्णाजिनोत्तरीयाश्च” भा० आनु० १४अ०

कृष्णाञ्जनी स्त्री अञ्ज्यतेऽनया अनुज–करणे ल्युट् ङीप् कर्म०। कालाञ्जनीवृक्षे राजनि०।

कृष्णाद्यतैल न० चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे

“कृष्णानिशुण्ठमधुयष्टिकसिन्धुजन्मविश्वौषधैः पयसि सिद्धमिदं जगत्याः। तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरोऽक्षिशूलपाकात्ययान् जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम्”।

कृष्णानदी स्त्री कर्म्म० वा० नपुंवद्भावः। कृष्णगङ्गायां रा- [जनि०

कृष्णाध्वन् पु० कृष्णः अध्वा यस्य। कृष्णवर्त्मनि वह्नौ। “कृष्णाध्वा तपूरण्वश्चिकेत” ऋ० २,४,६, [विह्वद्दे।

कृष्णानन्द पु० तन्त्रसारनामकतन्त्रनिबन्धकारके तान्त्रिके

कृष्णाभा स्त्री कृष्णा सती आभाति आ+भा–क। कालाञ्जनीवृक्षे राजनि०। [नञ्+भिष–क। काकायचे हेम०।

कृष्णामिष न० कृष्णं वासुदेवमामिषति स्पर्द्धते वर्ण-

कृष्णायस न० कर्म्म० जातौ अच् समा०। लौहभेदे रत्नमा०

कृष्णार्चिस् पु० कृष्णः कालवर्णोऽर्चिर्य्यो यस्य। कृष्णतारकशिखे वह्नौ।

कृष्णार्जक पु० कर्म०। विष्णौ (कालतुलसी) वनबर्बरे। “कृष्णार्जकः कटूष्णश्च कफवातामयापहः। नेत्ररोगविनाशी च रुच्यः सुप्रसवे स्थितः” राजनि०

कृष्णालु पु० कर्म्म०। कालालौ आलुभेदे राजनि०

कृष्णावास पु० आवसत्यस्मिन् आ+वस–आधारे घञ् ६त०। अश्वत्थवृक्षे। तस्य तदावासत्वमश्वत्थशब्दे ५०६पृ० उक्तम्

कृष्णाष्टमी स्त्री कृष्णा अष्टमी। १कृष्णपक्षाष्टम्याम् कृष्णस्य वासुदेवस्य जन्मदिनमष्टमी। गौणभाद्रपदमासीयकृष्णपक्षस्याष्टम्यां जन्माष्टम्याम् तस्याश्च “अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे। अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः” ब्रह्मपु० तज्जन्मदिनत्वोक्तेः कथात्वम् तत्र कर्त्तव्यव्रतकालनिर्णयः कालमा० दर्शितो यथा “अथ जन्माष्टमी विचार्य्यते। सा किं पक्षभेदेन निर्णेतव्या उत व्रतविशेषेणाहोस्विद्योगविशेषेणेति। अत्रैवेदमपरं चिन्त्यते किं जन्माष्टमीव्रतमेव जयन्तीव्रतमुत तयोर्भेद इति। तथान्यदपि चिन्तनीयं किं तिथ्यन्तरवदत्राहर्वेध उत मध्यरात्रवेध इति। प्रथमं व्रतस्वरूपे निश्चिते पश्चादस्मिन् व्रते कीदृशी तिथिरित्याकाङ्क्षोदेति। तिथौ च पूर्वविद्धत्वेन परविद्धत्वेन वा निश्चितायां पश्चात्को दृशोवेध इत्याकाङ्क्षा। तस्मादादौ व्रतं निर्णीयते। तत्र जन्माष्टमीजयन्तीशब्दाभ्यां व्यवह्रियमाणं व्रतमेकमेवेति तावत् प्राप्तम्। कुतः? रूपभेदाभावात्। यथा यागस्य द्रव्यदेवते रूपं यथा वोपासनस्य गुणविशेषैर्युक्ता देवता यथा च तत्त्वविद्यायां वेद्यतत्त्वं रूपम्। तथा व्रते नियमविशेषोरूपम् नियमश्चात्रोपवासो जागरणं कृष्णपूजा चन्द्रार्घदानमित्यादिलक्षणः। सचोभयत्र न भिद्यते। अथोच्येत रूपाभेदेऽपि नित्यकाम्यत्वाभ्यां भेदो भविष्यति नित्या जन्माष्टमी अकरणे प्रत्यवायश्रवणात्। तथा च स्मर्य्यते “वर्षमांसं मृगं काकं गृध्रं न च दृनिस्तम!।

मांसं वा द्विपदां भुङ्क्ते भुक्ता जन्माष्टमी दिने। जन्माष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम!। त्रैलोक्यसम्भवं पापं तेन भुक्तं द्विजोत्तमेति"। भविष्यपुराणे "श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्। न करोति नरो यस्तु भवति क्रूरराक्षसः। कृष्णजन्माष्टमीं त्यक्त्वा योऽन्यद्व्रतमुपासते। नाप्नोति सुकृतं किञ्चिदिष्टापूर्त्तमथापि वा। वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्। न करोति महाप्राज्ञ! व्याली भवति कानने" इति। स्कन्दपुराणेऽपि "ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्। ते भवन्ति नराः प्राज्ञ! व्याला व्याघ्राश्च कानने!। एतानीह पुराणानि भूयोभूयो महामुने!। अतीतानागतं तेन कुलमेकोत्तरं शतम्। पातितं नरके घोरे भुञ्जता कृष्णवासरे" इति। जयन्ती च काम्या फलविशेषश्रवणात् विष्णुधर्मोत्तरे हि जयन्तीं प्रकृत्य पठ्यते "यद्बाल्ये यच्च कौमारे यौवने वार्द्धके तथा। बहुजन्मकृतं पापं हन्ति सोपोषिता तिथिरिति"। वह्निपुराणेऽपि "सप्तजन्मकृतं पापं राजन्! यत्त्रिविधं त्वयाम्। तत् क्षपयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां समर्च्चितः। उपवासश्च तत्रोक्तो महापापप्रणाशनः। जयन्त्यां जगतीपाल! विधिना नात्र संशयः" इति। पद्मपुराणेऽपि "प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः। यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता। किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः" इति। स्कन्दपुराणेऽपि "महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ!। धर्ममर्थं च कामञ्च मोक्षञ्च मुनिपुङ्गव!। ददाति वाञ्छितानर्थानन्यानतिदुर्लभानिति"। भविष्योत्तरे जयन्तीकल्पे "प्रतिवर्षं विधानेन मद्भक्तो धर्मनन्दन!। नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात्। पुत्रं सौभाग्यमारोग्यं सन्तोषमतुलं लभेत्। इह धर्मरतिर्भूत्वा मृतो वैकुण्ठमाप्नुयादिति"। एवं जन्माष्टम्या अकरणे प्रत्यवायाज्जयन्त्याः फलविशेषाच्चोभयोः क्रमेण नित्यत्वं काम्यत्वञ्चाभ्युपगन्तव्यमिति नैवं गुणफलाधिकरणन्यायाभ्युपगमेऽपि जयन्त्याः फलविशेषोपपत्तेः गोदोहनदध्यादि तत्र दृष्टान्तः यथा "चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति" नित्ययोर्दर्शपौर्णमासयोरपां प्रणयनं विधाय तदेवाश्रित्य पशुफलाय गोदोहनमात्रं विहितम्। "दध्नेन्द्रियकामस्य" इत्यत्र च पूर्वप्रकृते नित्याग्निहोत्रे फलाय गुणो विधीयते। खलादिमदात् "खादिरं वीर्यकामस्य" इत्युदाहार्यम्। एवं नित्यां जन्माष्टमीमाश्रित्य फलविशेषाय जयन्तीनामको रोहिणीयोगो विधीयताम्। न च रोहिणीलक्षणस्य कालविशेषस्यानुपादेयत्वादविधेयत्वं शङ्कनीयम्। कालविशेषस्य स्वरूपेण पुरुषैरनुपादेयत्वेऽपि अनुष्ठानाङ्गत्वं प्राप्तस्य तदनुष्ठानाय तत्प्रतीक्षायाः कर्त्तुं शक्यत्वात्। अन्यथा "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इत्यादिः सर्वोऽपि कालविधिर्लुप्येत। रोहिणीयोगस्य च जयन्तीनामकत्वं जयन्तीलक्षणप्रतिपादकैः स्मृतिवाक्यैरध्यवसेयम्। तानि च वाक्यान्युदाहरामः "विष्णुधर्मे "रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम!। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति" सनत्कुमारसंहितायाम् "शृणुष्वावहितो राजन्! कथ्यमानं मयानघ!। श्रावणस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप!। रोहिणी यदि लभ्येत जयन्ती नाम सा तिथिरिति" स्कान्दे "प्राजापत्येन संयुक्ता अष्टमी तु यदा भवेत्। श्रावणे बहुले सा तु सर्वपापप्रणाशिनी। जयं पुण्यं च कुरुते जयां पुण्यां च तां विदुरिति"। विष्णुरहस्ये "अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीऋक्षसंयुता। भवेत् प्रोष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्मृता" पौर्णमास्यन्तेषु मासेषु स्वीकृतेषु श्रावण्यां पूर्णिमायां श्रावणमासस्य समाप्तत्वात् तदुपरितनीं प्रतिपदमारभ्य भाद्रपदमास इत्यभिप्रेत्य प्रोष्ठपद इत्युक्तम्। विष्णुधर्मोत्तरे "प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी। सोपवासो हरेः कृत्वा तत्र पूजां न सीदतीति"। वह्निसंहितायाम् "श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताऽष्टमी। यदा कृष्णा नरैर्लब्धा सा जयन्तीति कीर्त्तिता। श्रावणे न भवेद्योगो नभस्ये तु भवेद्ध्रुवम्। तयोरभावे योगस्य तस्मिन्वर्षे न सम्भवः" इति। अत्र श्रावण इति मुख्यः कल्पः। नभस्य इत्यनुकल्पः। यदि वा श्रावणे यदि वा नभस्ये, सर्वथाऽपि रोहिणीकृष्णाष्टमीयोगो जयन्तीत्वे तदविवादम्। पुराणान्तरे "रोहिणी च यदा पक्षे कृष्णेऽष्टम्यां द्विजोत्तम!। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति"। तदेवमेतैः स्मृतिवाक्यैर्जयन्त्याः कृष्णाष्टमीरोहिणीयोगस्वरूपे सति पूर्वोदाहृतफलकामिनस्तद्योगो गोदोहनदध्यादिवद्गुणत्वेन विधीयते। काम्ये तु ज्योतिष्टोमे गुणविशेषो न कोऽपि फलाय विहितः। अतः काम्यज्योतिष्टोमवैषम्याद्गोदोहनदध्यादिसाम्याच्च पूर्वोदाहृतफलवाक्यानि प्रकृते नित्ये जन्माष्टमीव्रते गुणफलप्रतिपादकत्वेनोपपद्यन्ते। तथा सति यथा दर्शपौर्णमासाभ्या

मन्यः कश्चित्प्रगुणफलको गोदोहनसंज्ञको यागोनास्ति किन्तु गुणएव केवलं गोदोहनम्। तथा न जन्माष्टमीव्रतादन्यज्जयन्तीव्रतं किन्तु प्रकृतएव व्रतेऽयं फलाय गुणविधिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। व्रतद्वयमिदं भवितुमर्हति कुतः? नामभेदात्१ निमित्तभेदात्२ रूपभेदात्३ शुद्धमिश्रितत्वभेदात्४ निर्द्देशभेदाच्च५ तथाहि पूर्वोदाहृतेष्वकरणे प्रत्यवायप्रतिपादकस्मृतिवाक्येषु जन्माष्टमीव्रतमित्येव नाम व्यवहृतम्। तथा पूर्वोदाहृतेषु जयन्तीव्रतमिति नाम व्यवहारः। नामभेदाच्च कर्म्मभेदो ज्योतिरधिकरणे व्यवस्थितः। तस्य चाधिकरणस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः। “अथैष ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म्म वा पृथक्। गुणः सहस्रदानात्मा ज्योतिष्टोमे ह्यनूदिते। अथेति प्रकृते च्छिन्न एतच्छब्दोऽप्यगं वदेत्। संख्ययेवान्यकर्म्मत्वमुत्पत्तिगतसंज्ञयेति”। अयमर्थः “अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति” श्रुतम्। तत्र संशयः। किं प्रकृतएव ज्योतिष्टोमे सहस्रदक्षिणागुणविधिः उत यागान्तरविधिरिति। एष ज्योतिरेतेनेत्येताभ्यां एतच्छब्दाभ्यां प्रकृतं ज्योतिष्टोममनूद्य तत्र गुणविधिरिति पूर्व्वः पक्षः। कर्म्मान्तरद्योतकेनाथशब्देन प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्य विच्छेदः क्रियते। एतच्छब्दश्च प्रत्यासन्नं ब्रूते प्रत्यासत्तिश्च द्विविधा अतीता आगामिनी चेति। तत्रातीतायाः प्रत्यासत्तेर्विच्छेदे सति आगामिप्रत्यासत्तिपरत्वेनैतच्छब्दाद्युपपत्तौ। तथाप्येककर्म्मत्वं मा भूत् कर्म्मभेदे तु किं प्रमाणमिति चेत्। अपूर्व्वसंज्ञेति वदामः। एष ज्योतिरित्यस्मिन्नुत्पत्तिवाक्ये पूर्व्वप्रकृतकर्म्मविषयाया ज्योतिष्टोमसंज्ञाया अन्या ज्योतिरित्येषा संज्ञा श्रूयते। तत्र यथा पूर्व्वाधिकरणे “सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेत” इत्युत्पत्तिवाक्यगतया संख्यया कर्म्मभेदो निरूपितः तथात्राप्युत्पत्तिगतया नूतनसंज्ञया कर्म्मभेदोऽभ्युपगन्तव्य इति एवं च सति प्रकृतेऽप्यनेन न्यायेनोत्पत्तिवाक्यगताभ्यां जन्माष्टमीव्रतजयन्तीव्रतसंज्ञाभ्यां व्रतभेदोऽभ्युपगन्तव्यः ॥१॥

तथा निमित्तभेदादपि व्रतभेदः। जन्माष्टमीव्रते तिथिरेव निमित्तं जयन्तीव्रते तु रोहिणीयोगः। ननु जन्माष्टमीत्यस्मिन्नपि व्यवहारे योग एव विवक्षितव्यः नक्षत्रयुक्तायामेव तिथौ देवकीनन्दनस्योत्पत्तेः, मैवम् तज्जन्माष्टम्यामेव प्रधानप्रयोजकत्वात् रोहिणीतद्योगयोर्विधीयमानयोरपि बुधवारादिवदुपलक्षकत्वात्। अतएव शास्त्रेषु जन्माष्टमीत्येव समाख्यायते। अन्यथा जन्मरोहिणीति जन्मयोग इति वा समाख्यायेत कश्चिद्सद्भावमात्रेण प्रयोजकत्वे बुधवारोऽपि प्रयोजकः स्यात्। अस्त्विति चेत् अतिप्रसङ्गात्। तज्जन्मकाले द्वापरावसानस्य संवत्सरविशेषस्य च सद्भावेन तयोरपि प्रयोजकत्वं केन वार्य्येत। तस्माज्जन्माष्टम्याएव प्राधान्यम्। तत्प्राधान्ये च श्रुतिलिङ्गादिषु षट्सु समाख्यारूपं षष्ठं प्रमाणमुपन्यस्तं वेदितव्यम्। तथा प्रत्यक्षादिषु सर्व्वतैतिह्यान्तेष्वष्टसु प्रमाणेष्वैतिह्यरूपमागमरूपं वा प्रमाणमुक्तं भवति। ननु निरर्थकोऽयं पक्षवादकृतः कोलाहलः। यद्येकं व्रतं यदि नाम व्रतद्वयं तथाप्यनुष्ठाने कोविशेषः स्यात्। अस्त्येव महानतिशयः। यस्मिन् संवत्सरे श्रावणकृष्णाष्टमीं परित्यज्यान्यस्मिन्नष्टम्यादौ रोहिणी भवति तस्मिन् संवत्सरे जयन्तीस्वरूपमेव नास्ति अतो जयन्तीव्रतस्य तत्र लुप्तत्वात्तस्यैव जन्माष्टमीव्रतत्वे तदपि न प्राप्नुयात्। भेदपक्षे त्वसत्यामपि जयन्त्यां जन्माष्टमीव्रतं तत्र प्रवर्त्तते इत्ययमनुष्ठानेऽतिशयः। भवत्वेवमथापि नोपन्यस्तो निमित्तभेदो व्रतभेदसाधकः। कर्म्मभेदहेतुषु शब्दान्तराभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयेषु षट्सु प्रमाणेषु निमित्तस्यानन्तर्भावादिति चेत्, मैवम् तथाहि पूर्व्वोक्तसंज्ञाभेदसम्पादितं व्रतभेदं निमित्तभेद उपोद्बलयति। तस्मादत्र निमित्तभेदाद्व्रतभेदः॥२॥

“तथा रूपभेदादपि व्रतभेदोऽवगन्तव्यः। रूपभेदस्य कर्म्मभेदहेतुत्वमामिक्षाधिकरणे निरूपितम् तस्य चाधिकरणस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः “गुणः कर्म्मान्तरं वा स्याद्वाजिभ्यो वाजिनन्त्विति। गुणोद्देशानुवादोक्तः सम्बन्धविकल्पने। आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबला, तत्र वाजिनम्। गुणोऽप्रविश्य कर्म्मान्यत् कल्पयद्वाजिदेवकमिति”। “तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति” श्रुतम्। अत्र दधिसम्बन्धात् क्षीरनीरयोर्विभेदे सति घनीभूतः क्षीरभागः साऽऽमिक्षा तस्याश्च विश्वेदेवा देवताः तत्र यत्पृथग्भूतं नीरं तद्वाजिनम् तस्य च वाजिनो देवताः। तत्रामिक्षाद्रव्यकं विश्वदेवदेवताकमेकं कर्म्म, तथा सति किमुपरितनेन वाजिभ्यो वाजिनमित्यनेन वाक्येन, पूर्व्वस्मिन्नेव कर्म्मणि वाजिनं गुणो विधीयते उत कर्म्मान्तरमिति संशयः। तत्र यागो-

ऽत्रामिक्षा सा येषां देवानामस्ति ते वाजिन इति व्युत्पत्त्या प्रकृतान् देवाननूद्य वाजिनद्रव्यो विधीयते स चामिक्षया सह विकल्प्यते समुच्चीयते वेति पूर्व्वःपक्षः । उत्पत्तिशिष्टामिक्षागुणावरुद्धस्य कर्म्मणो गुणान्तराकाङ्क्षाऽभावाद्वाजिनस्य तत्र प्रवेशासम्भवे सत्यन्वयानुपपत्तौ वाजिनगुणो वाजिशब्दार्थस्य प्रकृतदेवताव्यतिरिक्तदेवतात्वं कल्पयित्वा कर्म्मभेदे पर्य्यवस्यतीति सिद्धान्तः । अत्र यथा द्रव्यदेवतात्मकस्य यागरूपस्य भिन्नत्वात् कर्म्मभेदस्तथा प्रकृतेऽपि रूपभेदोऽभ्युपगम्यताम् । उपवासमात्रं जन्माष्टमीव्रतस्वरूपं तदुत्पत्तिवाक्ये तन्मात्रस्य प्रतीयमानत्वात् । ननु जयन्तीव्रत एवोपवासं कुर्य्यादित्युत्पत्तिवाक्यं स्मर्य्यते न तु जन्माष्टमीव्रते, गाढम् । तथाप्यत्र विधिरुन्नेतव्यः अन्नभोजने प्रत्यवायस्मरणान्यथानुपपत्तेः । स चोन्नीयमानो विधिरुपवासमात्रं विधत्ते न तु मण्डपनिर्म्माणजागरणप्रतिमादानादिकं, विधेरुन्नयने हेतुभूतकरणे प्रत्यवायबोधकवाक्येषु भोजननिषेधमात्रश्रवणात् । न हि तत्र निद्रायां दानाभावे वा प्रत्यवायः स्मर्य्यते । अत उपवासमात्रं तस्य स्वरूपं न तु दानादिकम् । अतएवाकरणे प्रत्यवायवाक्यशेषे जयन्तीप्रयुक्तदानादिशङ्काव्यावृत्तये केवलशब्द उपवासविशेषणत्वेन पठ्यते "केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्मदिने मम । शतजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः" इति । तस्माज्जन्माष्टमीव्रतस्योपवासमात्रं स्वरूपं, यदि शिष्टास्तत्र जागरणदानादिकमनुतिष्ठन्त्यनुतिष्ठन्तु नामाविरुद्धैः पुण्यविशेषैस्तस्योपोद्बलनसम्भवात् । शास्त्रेण तु मापितमुपवासमात्रम् । जयन्तीव्रतस्य तु दानादिसहित उपवासः स्वरूपं तद्विधायकेषु शास्त्रेषु तथा विधानात् । तथा च वह्निपुराणे "तुष्ट्यर्थं देवकीसूनोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् । कर्त्तव्यं वित्तमानेन भक्त्या भक्तजनैरपीति" । भविष्योत्तरेऽपि "मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां निशीथे कृष्णपक्षगे । शशाङ्के वृषराशिस्थे ऋक्षे रोहिणीसंज्ञके । योगेऽस्मिन् वसुदेवाद्धि देवकी मामजीजनत् । तस्मान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः सम्यगुपोषितः । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या ततो दद्याच्च दक्षिणाम् । हिरण्यं मेदिनीं गाश्च वासांसि कुसुमानि च । यद्यदिष्टतमं तत्तत् कृष्णो मे प्रीयतामिति" । भविष्यद्विष्णुधर्म्मोत्तरयोः "जयन्त्यामुपवासश्च महापातकनाशनः । सर्व्वैः कार्य्यो महाभक्त्या पूजनीयश्च केशवः" इति । वह्निपुराणे "कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी यदि । जयन्ती नाम सा प्रोक्ताउपोष्या सा प्रयत्नतः" इति । ब्रह्माण्डेऽपि "प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता श्रावणस्यासिताष्टमी । वर्षेवर्षे तु कर्त्तव्या तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः" इति । नारदीयसंहितायाम् जयन्तीं प्रकृत्य स्मर्य्यते "उपोष्य जन्मचिह्नानि कुर्य्याज्जागरणं पुनः । अर्द्धरात्रयुताष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेदिति" । एवमेतेषु विधिवाक्येषु दानादियुक्त उपवासो जयन्तीव्रतरूपत्वेन प्रतीयते । अतो रूपभेदाद्व्रतभेदः ३ ।

तथा शुद्धमिश्रत्वभेदादपि द्रष्टव्यः अकरणे प्रत्यवायमात्रश्रवणाच्छुद्धं नित्यं जन्माष्टमीव्रतम् । करणे फलविशेषश्रवणादकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्च नित्यत्वेन काम्यत्वेन च मिश्ररूपं जयन्तीव्रतम् । तत्र फलवाक्यानि पूर्व्वपक्षएव प्रसङ्गादुदाहृतानि । अकरणे प्रत्यवायश्च जयन्तीं प्रकृत्य कस्मिंश्चित्पुराणे स्मर्य्यते "अकुर्व्वन् याति नरकं यावदिन्द्राश्चतुर्द्दशेति" । स्कन्दपुराणेऽपि "शूद्रान्नेन तु यत्पापं शवहस्तस्य भोजने । तत्पापं लभते कुन्ति! जयन्तीविमुखो नरः" । "ब्रह्मघ्नस्य सुरापस्य गोवधे स्त्रीवधेऽपि वा । न लोकोयदुशार्द्दूल ! जयन्तीविमुखस्य च । क्रियाहीनस्य मूर्खस्य परान्नं भुञ्जतोऽपि वा । न कृतघ्नस्य लोकोऽस्ति जयन्तीविमुखस्य च । न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् । यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् । जयन्तीवासरे प्राप्ते करोत्युदरपूरणम् । पीड्यतेऽतिमात्रं तु यमदूतैः सुदारुणैः । काकोला वायसैस्तुण्डैः कुर्व्वन्त्यस्य कलेवरम् । यो भुञ्जीत विमूढात्मा जयन्तीवासरे त्वपीति" । तैरेतैरकरणे प्रत्यवायवाक्यैर्नित्यत्वं जयन्त्याः । नन्वेवमुक्तैरकरणे प्रत्यवायवाक्यैः केवलेनोपवासेनेति पापक्षयवाक्यात् जन्माष्टमीव्रतमपि नित्यकाम्यं स्यात् नैवम् पापक्षयफलत्वमात्रेण काम्यत्वे सन्ध्यावन्दनादेरपि काम्यत्वप्रसङ्गात् । अतः सत्यपि पापक्षये फलान्तराश्रवणेन केवलनित्यत्वं जन्माष्टमीव्रतस्य युक्तम् । अतः शुद्धमिश्रभेदाद्व्रतयोर्भेदः ४ ।

तथा निर्द्देशभेदादपि व्रतभेदो द्रष्टव्यः निर्द्देशभेदश्च मनुवाक्ये दृश्यते "जन्माष्टमी जयन्ती च शिवरात्रिस्तथैव च । पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणमिति" यत्र जन्माष्टमी रोहिणी चेति पाठः तत्रापि रोहिणीशब्देन तद्युक्ता तिथिर्विवक्षिता न तु केवलरोहिणी, तस्मिन् वाक्ये निर्द्दिष्टयोः पूर्व्वोत्तरयोर्जन्माष्टमीशिवरात्र्योस्तिथित्वात् । यद्येकमेव व्रतं स्यात्तर्हि निर्द्देशभेदो नोपपद्यते । ननु व्रतभेदेऽप्यस्य

दोषः यदा दिनद्वयेऽष्टमी वर्त्तते रोहिणी तूत्तरएव तदा पूर्व्वदिने जन्माष्टम्युपवासः परेद्युर्जयन्त्युपवास इति नैरन्तर्य्येणोपवासद्वयं प्रसज्यते प्रसज्यतां नाम प्रमाणवत्त्वादिति चेत् न परदिने भोजनोपवासलक्षणविरुद्धधर्म्मद्वयप्रसङ्गात्। उपवासस्याङ्गं पारणमिति हि वक्ष्यते। तथा च जन्माष्टम्युपवासाङ्गस्य पारणस्य जयन्त्युपवासस्य चैकत्र प्राप्तिः सोऽयमेकोदोषः। व्यतिरेकानुपलम्भश्चापरो दोषः। तथाहि यथा जयन्तीव्यतिरिक्ता जन्माष्टम्युपलभ्यते तथा जन्माष्टमीव्यतिरिक्तापि जयन्ती क्वापि वत्सरे उपलभ्येत न त्वेवमुपलभ्यते अतोव्रतभेदोऽपि दुष्टएव। अत्रोच्यते न तावत्पारणोपवासप्रसङ्गलक्षणोदोषोऽस्ति आघ्राणोदकपानेन पारणे सम्पादितेऽप्युपवाससम्भवात् अन्यथा द्वादशीपारणत्रयोदशीव्रतयोः कथञ्चित्साङ्कर्य्यं केन वार्य्येत। नाप्युपवासद्वयनैरन्तर्य्यम् रोहिणीसंयोगसम्भवे जन्माष्टम्या अपि तत्रैव कर्त्तव्यत्वात् सर्व्वत्र तिथिनक्षत्रयोगस्य केवलतिथेरुत्कृष्टत्वेन केवलायास्तिथेस्तत्रोपेक्षणीयत्वात्। अतएव व्यतिरेकानुपलम्भोऽप्यलङ्काराय न तु दोषाय जन्माष्टम्या रोहिणीनिरपेक्षत्वेन व्यतिरेक उपलभ्यतां नाम। जयन्त्यास्तु योगरूपत्वेन रोहिण्यामिवाष्टम्यामपि सापेक्षत्वेन कथं व्यतिरेकावकाशः। तस्माद्व्रतद्वयपक्षे न कोऽप्यस्ति दोषः। किं च यदा रोहिणीयोगोऽस्ति तदा जन्माष्टमीजयन्त्योः सहयोगस्यावश्यम्भावित्वेन जयन्तीव्रतएव जन्माष्टमीव्रतमन्तर्भवति। तस्मादपि नोपवासद्वयप्रसङ्गः ५।

तदेवं व्रतभेदे दोषाभावात्तत्साधकानाञ्च नामभेदादीनां पञ्चानां सद्भावाद्व्रतभेदएवावश्यमभ्युपेयः। व्रतैक्यभ्रमस्तु तयोरुक्तयुक्त्यनुसन्धानाभावादष्टम्युपवासस्यावश्यत्वाच्च केषांचिदुदेति। साङ्कर्य्यं च गुणविकृतित्वादाश्रयाश्रयिभावाच्च सम्भाव्यते। यथा दर्शयागस्य गुणविकृतिः साकंप्रस्थायीयोयागः। तत्र दर्शयागे यावन्तोऽङ्गाङ्गिविषयाः प्रयोगाः, ते सर्व्वेऽपि साकंप्रस्थायीये विद्यन्ते भेदस्तु स्वल्पएव भवति। दर्शयागे सान्नाय्यहविषोर्दधिपयसोः पृथगवदानम्। साकंप्रस्थायीये सहैव तु प्रस्थापनम् एतावता भेदेन गुणविकृतिरित्यभिधीयते। तथाग्निष्टोमस्य गुणविकृतिरुक्थ्यः। अग्निष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि उक्थ्ये च द्वादशभ्योऽधिकानि त्रीणि, ततो गुणाधिक्यादुक्थ्यविकृतित्वम्। एवमत्रापि जन्माष्टम्यामुपवासोऽनुष्ठेयः जयन्त्यां तु दानादिरधिकोगुणः। अतः सा गुणविकृतिः। आश्रयाश्रयिभावश्च ज्योतिष्टोमे तदङ्गाश्रयोपासने दृष्टः। तत्र ज्योतिष्टोम आश्रयः तस्याङ्गान्युक्थादीनि आश्रितानि। तत्रोक्थं नाम बह्वृचाध्यायिना होत्रा शस्यमानं सरस्वतीदनिष्कैवल्यादिनामकं शस्त्रम्। तच्चोक्थमाश्रित्य बह्वृचब्राह्मणोपनिषत्सूपासनानि विहितानि। तथाच श्रुतिः "उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवीति अहमुक्थमस्मीति विद्यादिति च" उद्गीथो नाम सामवेदिनोद्गात्रा गीयमानः साम्नो भागविशेषः। तच्चोद्गीथमाश्रित्य छान्दोग्योपनिषत्सूपासनानि विहितानि "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेति"। एवं प्रकृतेऽपि जन्माष्टमीव्रते देयं श्रावणकृष्णाष्टमी तामाश्रित्य रोहिणीयोगनिमित्तं दानादिकं जयन्तीव्रते विधीयते। अतोगुणविकृतित्वेनाश्रयाश्रयिभावेन च साङ्कर्य्यसम्भवादनयोर्व्रतैक्यभ्रमो मन्दबुद्धीनां जायतां नाम प्रमाणन्यायदर्शिभिस्तु सर्व्वथैव व्रतभेदोऽङ्गीकार्य्य इति सिद्धम्।

यदेतद्विचारत्रयं पूर्व्वमुपक्षिप्तं व्रतभेदे तिथिनिर्णये वेधे चेति तत्र व्रतभेदो निर्णीतः। अथ तिथिर्निर्णेतव्या। तन्निर्णयश्च वेधाधीनः अतोवेधः पूर्व्वमभिधीयते। तिथ्यन्तरेणाष्टम्या एव प्रायेण कर्म्मकालत्वादुदयास्तमयवेलायां त्रिमुहूर्त्तवेधः सामान्येन निरूपितः। पञ्चम्यां तु विशेषतः षण्मुहूर्त्तवेधोदर्शितः जन्माष्टम्या जयन्त्याश्च रात्रिप्रधानत्वाद्रात्रियोगोऽत्र प्रशस्तः। एतच्च जाबालिवृद्धगौतमाभ्यां दर्शितम् "अहःसु तिथयः पुण्याः कर्म्मानुष्ठानतोदिवा। नक्तादिव्रतयोगेषु रात्रियोगो विशिष्यत" इति। यद्यप्युपवासस्य व्रतत्वादहनि रात्रौ च मुख्यत्वं युक्तितः सामर्थ्यसिद्धं तथाप्यर्द्धरात्रस्य मुख्यकालत्वमुक्तं वशिष्ठसंहितायाम् "अष्टमी रोहिणीयुक्ता निशार्द्धे दृश्यते यदि। मुख्यकाल इति ख्यातस्तत्र जातो हरिः स्वयमिति"। एवं सत्यर्द्धरात्रव्याप्तिरेवात्र कर्म्मकालव्याप्तिरित्यभिधीयते। एतदेवाभिप्रेत्य विष्णुरहस्ये पठ्यते "रोहिण्यामर्द्धरात्रे तु यदा कृष्णाष्टमी भवेत्। तस्यामभ्यर्च्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजमिति"। तस्मिन्नर्द्धरात्रे कियत्परिमाणमपेक्षितमित्यपेक्षायामादित्यपुराणे दर्शितम् "अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलयापि यदा भवेत्। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापप्रणाशिनीति"। वराहसंहितायामपि "सिंहेऽर्के रोहिणीयुक्ता नभःकृष्णाष्टमी यदि। रात्र्यर्द्धपूर्व्वा-

परगा जयन्ती कलयापि चेति"। पूर्वं चापरञ्च पूर्वापरे रात्र्यर्द्धे च ते पूर्वापरे च रात्र्यर्द्धपूर्वापरे तयोर्गच्छति वर्त्तत इति रात्र्यर्द्धपूर्वापरगा। घटिकाया अशीत्यधिकशततमोभागः१८० कला तावता परिमाणेन पूर्व्वार्द्धावसाने उत्तरार्द्धादौ च वर्त्तमाना ग्रहीतव्या। खण्डतिथिरूपा कृष्णाष्टमी द्विविधा पूर्व्वेद्युः सप्तमीयुक्ता परेद्युर्नवमीयुक्ता चेति। तत्र सप्तमीयुक्तायां रात्रिपूर्व्वार्द्धावसाने कलासद्भावोविधीयते। उत्तरार्द्धादौ स्वतः सिद्धत्वेनाविधेयत्वात्तद्विपर्य्ययेण नवमीयुक्तायामुत्तरार्द्धादौ कलासद्भावो विधीयते तदा पूर्व्वार्द्धावसाने स्वतः सिद्धत्वादनुवादः पूर्व्वार्द्धावसानकलायाः सप्तमीयुत विषयत्वं, विष्णुधर्म्मोत्तरे स्पष्टमभिहितम् "रोहिणी सहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी। सप्तम्यामर्द्धरात्राधः कलयापि यदा भवेत्। तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः। तमेवोपवसेत् कालं कुर्य्यात्तत्रैव जागरमिति"। इयमष्टमी कृष्णपक्षादिमासविवक्षया भाद्रपदे भवति सैवाष्टमी शुक्लपक्षादिमासविवक्षया श्रावणे भवति। अतएव योगीश्वरः "रोहिणीसहिता कृष्णा मासे च श्रावणेऽष्टमी। अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलयापि यदा भवेत्। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपाप प्रणाशिनीति"। कलाया अतिसूक्ष्मत्वेन दुर्लक्ष्यत्वात् स एव पक्षान्तरमाह। "अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वमेकार्द्धघटिकान्विता। रोहिणी चाष्टमी ग्राह्या उपवासव्रतादिष्विति"। एका चार्द्धघटिका चैकार्द्धघटिके ताभ्यामान्विता। कलामपेक्ष्यार्द्धघटिका स्थूला। तामपेक्ष्य घटिका स्थूला। तत्रायमर्थः संपद्यते पूर्व्वभागावसाने एका घटिका उत्तरभागादौ चैका मिलित्वा तन्निशीथगल्वाख्यं मुहूर्त्तं तावत्परिमाणं सर्व्वैरपि सुलक्ष्यत्वान्मुख्यः कल्पः। तदसम्भवेऽर्द्धघटिकान्वेष्या। तस्याप्यसम्भवे कलेति तत्र मुख्यं पक्षमभिप्रेत्य भविष्योत्तरे "निशीथे कृष्णपक्षगे" इत्युक्तं तच्च वचनं साकल्येन पूर्व्वमुदाहृतम्। अत्र जयन्त्यां चन्द्रार्घ्यदानस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात्तस्य च चन्द्रोदयकालीनत्वान्निशीथे योगः प्रशस्तः। एतदेव विष्णुधर्म्मोत्तरेऽभिहितम् "अर्द्धरात्रे तु योगोऽयन्तारापत्युदये तथा। नियतात्मा शुचिः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्त्तयेदिति"। सोऽयमर्द्धरात्रयोगो मुख्यः कल्पः। यस्तु कृत्स्नाहोरात्रयोगः सोऽयं मुख्यतरः। यस्तु यदा कदाचिदीषद्योगः सोऽनुकल्पः। स च वशिष्ठसंहितायां दर्शितः "अहोरात्रं तयोर्योगोऽसम्पूर्णो भवेद्यदि। मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तामुपोषयेदिति"। सोऽयं जयन्तीव्रते योगनिर्णयः। स एव जन्माष्टमीव्रतेऽपि द्रष्टव्यः। यस्मिन्वर्षे योगोनास्ति तस्मिन्वर्षे जन्माष्टमीव्रतमेकमेव प्रवर्त्तते तत्रापि नेतराष्टमीवद्दिवसवेधः किं त्वर्द्धरात्रवेधः। तथा च पुराणान्तरे "दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला। रात्रियुक्तां प्रकुर्व्वीत विशेषेणेन्दुसंयुताम्"। अन्यत्रापि "अष्टमी शिवरात्रिश्च अर्द्धरात्रादधो यदि। दृश्यते घटिका या सा पूर्व्वविद्धा प्रकीर्त्तितेति"। इति वेधोनिरूपितः। अथ शुद्धातिथिर्निरूप्यते सा च संवत्सरभेदेन द्विधा भवति रोहिणीरहिता रोहिणीयुक्ता चेति। तत्र या रोहिणीरहिताष्टमी सापि द्विविधा शुद्धा सप्तमीविद्धा चेति। सूर्य्योदयमारभ्य प्रवर्त्तमानाष्टमी शुद्धा निशीथादर्व्वाक् सप्तम्या कियत्यापि युक्ता विद्धा। शुद्धा पुनर्निशीथव्याप्त्यव्याप्तिभ्यां द्विविधा तत्र निशीथव्यापिनी जन्माष्टमीव्रते ग्राह्या। "विशेषेणेन्दुसंयुतामिति" वचनात्। निशीथव्याप्तिरहितापि "रात्रियुक्तां प्रकुर्व्वीतेति" वचनेन ग्रहीतव्या भवति। ननु पूर्व्वेद्युर्निशीथादूर्द्ध्वमारभ्य परेद्युर्निशीथादर्व्वाक् समाप्यते तस्या उभयत्र रात्रिसंबद्धत्वात् कुत्रोपवास इति चेत् परेद्युरिति ब्रूमः उभयत्र निशीथव्याप्त्यभावस्य रात्रिसम्बन्धस्य च तुल्यत्वेऽपि परेद्युः प्रातःसंकल्पकालमारभ्य वर्त्तमानतया प्राशस्त्यं द्रष्टव्यम्। सप्तमीविद्धापि त्रिविधा। पूर्व्वेद्युरेव निशीथव्यापिनी परेद्युरेव निशीथव्यापिनी उभयत्र निशीथव्यापिनी चेति। तत्र प्रथमद्वितीययोः पक्षयोः निशीथव्याप्तेः प्रयोजकत्वेन या निशीथव्यापिनी सा "विशेषेणेन्दुसंयुतामिति" वचनेन ग्रहीतव्या भवति। या तु दिनद्वये निशीथव्यापिनी तस्याम् उभयत्र निशीथयोगस्य रात्रियोगस्य च तुल्यत्वान्नानेन वचनेन निर्णयः सम्भवति नापि "कृष्णपक्षेऽष्टमी" इत्यादिभिरष्टमीमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तैः निर्णेतुं शक्यते तेषामर्द्धविषयत्वात्। अन्यथा व्रतान्तरेष्वपि निशीथवेधः प्रसज्येत तस्मान्न्यायः परिशिष्यते। न्यायश्च परेद्युरुपवासं प्रापयति, संकल्पकालमारभ्य तिथिसद्भावात्। न च साकल्याभिधायिवचनेन पूर्व्वेद्युरपि संकल्पकाले तिथिरस्तीति शङ्कनीयम्। तस्यास्तत्तिथित्वाभावात्।

किञ्च "सा तिथिः सकला ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविरिति" वचनं निशीथव्यापिनीमष्टमीं न विषयी करोति तस्मात्परेद्युरेवोपवासः। तदेवं चतुर्विधा रोहिणीरहिताष्टमी निर्णीता। अथ रोहिणीसहिताष्टमी निर्णीयते सापि चतुर्विधा शुद्धा विद्धा शुद्धाधिका विद्धाधिका चेति। तत्र शुद्धायां संपूर्णयोगो निशीथयोगो यत्किञ्चिन्मुहूर्त्तयोगश्चेति त्रैविध्यं भवति। एवं विद्धायामपि द्रष्टव्यम्। एतेषु षट्सु भेदेषु दिनान्तरे योगाभावादुपवासे सन्देहो नास्ति किन्तु केवलं योगगततारतम्यात्प्राशस्त्यतारतम्यं भवति। यत्किञ्चिन्मुहूर्त्ते योगः प्रशस्तः अर्धरात्रयोगः प्रशस्ततरः सम्पूर्णयोगः प्रशस्ततमः। सर्वेष्वपि योगेषु योगमुपजीव्य उपवासो विहितः विष्णुधर्म्मोत्तरे "प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी। मुहूर्त्तमपि लभ्येत सोपोष्या सुमहाफला। मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते। अष्टम्यां रोहिणीऋक्षं तां पुण्यां समुपावसेदिति"। शुद्धाधिका तु पूर्व्वेद्युः सूर्य्योदयमारभ्य प्रवृत्ता परेद्युः सूर्य्योदयमतिक्रम्य वर्त्तते सा च त्रिविधा पूर्व्वेद्युरेव रोहिणीयुक्ता परेद्युरेव रोहिणीयुक्ता दिनद्वयेऽपि रोहिणीयुक्ता चेति तत्राद्ययोर्द्वयोः पक्षयोर्नास्त्युपवाससन्देहः रोहिणीयुक्ताया द्वितीयायाः कोटेरभावात्। तृतीयपक्षे तु रोहिणीयोगस्योभयत्र समानत्वेऽपि गुणाधिक्यात् पूर्व्वैवोपास्या गुणाधिक्यं च दर्शयिष्यते। येयमत्रोपोष्यत्वेनोक्ता पूर्वा तिथिः सापि रोहिणीयोगभेदात्त्रिधा भिद्यते अष्टमीवत्सूर्य्योदयमारभ्य प्रवृत्ता रोहिणी कदाचित्परेद्युरपि कियती वर्त्तते, कदाचित्पूर्व्वेद्युर्निशीथमारभ्य रोहिणी प्रवर्त्तते। कदाचिन्निशीथादूर्द्ध्वमारभ्य प्रवर्त्तते। तत्र प्रथमपक्षे संपूर्णत्वमेको गुणः। संकल्पकालमारभ्य समाप्तकर्म्मकालव्याप्तिरपरो गुणः। निशीथव्याप्तिस्तृतीयो गुणः। न चैते त्रयो गुणाः परेद्युः सम्भवन्ति। द्वितीयपक्षे निशीथे जयन्तीसद्भावो गुणः। न च परेद्युः सोऽस्ति। तृतीयपक्षे दिनद्वयेऽपि निशीथयोगो नास्ति पूर्व्वेद्युः केवलाष्टमी परेद्युः केवला रोहिणी। तत्राष्टम्याः प्राधान्यात्प्राबल्यमास्थेयम्। सर्व्वत्र हि जयन्तीशास्त्रेषु रोहिणीसहिताष्टमीति व्यवहारादष्टमीसहिता रोहिणीति व्यवहाराभावाच्च तिथिनक्षत्रयोः क्रमेण प्रधानोपसर्ज्जनभावोऽवगन्तव्यः। अतो गुणाधिक्याच्छुद्धाधिका पूर्व्वैवोपोष्या। निशीथादर्व्वाक् सप्तम्या युक्ता परेद्युरपि विद्यमाना विद्धाधिका। नन्वत्र निशीथवेधो ग्राह्य इत्युक्तम्। बाढं वेध्याया अष्टम्या निशीथसद्भावोऽत्र निशीथवेधः न तु वेधिकायाः सप्तम्याः निशीथसमये सद्भावः। विद्धाधिकायामपि पक्षत्रयम्। द्वयोः पक्षयोः सन्देहाभावः पूर्व्ववद्योजनीयः। तत्र या पूर्व्वेद्युरेव रोहिणीयुक्ता विद्धाधिका तस्यामुपवास आदित्यपुराणे स्मर्य्यते "विनाऋक्षं न कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी। कार्य्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमीति"। विष्णुधर्म्मोत्तरेऽपि "जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्राजयान्विते। कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तथा कुर्य्यात्तु पारणमिति"। गारुडपुराणेऽपि "जयन्त्यां पूर्व्वविद्धायामुपवासं समाचरेत्। तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्व्वीत पारणमिति"। या परेद्युरेव रोहिणीयुक्ता विद्धाधिका तत्रोपवासः पूर्व्वतिथौ न युक्तः, रोहिणीयोगाभावात् परेद्युः तत्सद्भावात्पूर्व्वोदाहृतेन प्राजापत्येत्यादिना विष्णुरहस्यवचनेनोपवासोऽभिधीयते। या तूभयत्र रोहिणीयुक्ता विद्धाधिका सापि निशीथे जयन्तीयोगमपेक्ष्य चतुर्धा भिद्यते। पूर्व्वेद्युरेव निशीथयोगवती। परेद्युरेव तादृशी, उभयत्रापि निशीथयोगसहिता तद्रहिता चेति। तत्र या पूर्व्वेद्युरेव निशीथयोगवती सा पूर्व्वैवोपोष्या तदुक्तं पद्मपुराणे "कार्य्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी। तत्रोपवासं कुर्व्वीत तिथिभान्ते च पारणमिति" अत्राविशिष्टेषु त्रिषु पक्षेषु परदिन एवोपवासः। तत्र दिनद्वये निशीथयोगमुपलक्ष्य ब्रह्मवैवर्त्ते पठ्यते "वर्ज्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी। सा सर्क्षापि न कर्त्तव्या सप्तमीसहिताष्टमी। "अविद्धायान्तु सर्क्षायां जातो देवकीनन्दनः" इति। यदा दिनद्वयेऽपि निशीथयोगे परत्रोपवासस्तदा किमु वक्तव्यं परेद्युरेव निशीथयोगे। दिनद्वयेऽपि निशीथयोगराहित्यं बहुधा जायते। तद्यथा पूर्व्वेद्युर्निशीथादूर्द्ध्वं तिथिनक्षत्रद्वयं प्रवृत्तं तच्च परेद्युर्निशीथादर्व्वागेव समाप्तमित्येकः प्रकारः। पूर्व्वेद्युर्निशीथादर्व्वागेव नक्षत्रं प्रवृत्तम् अष्टमी तु निशीथादूर्द्ध्वं प्रवृत्ता परेद्युर्निशीथादर्व्वाग् नक्षत्रं निवृत्तमित्यपरः। अष्टमी निशीथादर्व्वाक् प्रवृत्ता ऋक्षं च निशीथादूर्द्ध्वं प्रवृत्तम् अष्टम्याः परेद्युर्निशीथादर्व्वागेव समाप्तिरिति तृतीयः। त्रिष्वप्येतेषु प्रकारेषु परैवोपोष्या दिनद्वयेऽप्यर्धरात्रयोगाभावे पूर्व्वोदाहृतस्य "वर्ज्जनीया-

प्रयत्नेन” इत्यादिवचनस्तावतोऽपि पारयितुं शक्यत्वात् । किन्तु प्रथमप्रकारे न्यायेऽप्युक्ता भवति । सङ्कल्पकालमारभ्य तिथिनक्षत्रयोगस्य बहुकालव्यापित्वात् प्रथमत्वं द्रष्टव्यम् । द्वितीयप्रकारे परेद्युरष्टमीबाहुल्येऽपि नक्षत्रयोगस्याल्पत्वादनुपादेयत्वमित्याशङ्का न कर्त्तव्या । अतएव स्कन्दपुराणे पठ्यते “सप्तमीसहिताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम ! । प्राजापत्यं द्वितीयेऽह्नि मुहूर्त्तार्द्धं भवेद्यदि । तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरेति” । तृतीयप्रकारे परेद्युर्नक्षत्रबाहुल्येऽपि अष्टमीयोगस्याल्पत्वादनुपादेयत्वमित्याशङ्का भवति सा च पद्मपुराणेन निवर्त्त्यते “पूर्वविद्धाष्टमी या तु उदये नवमीदिने । मुहूर्त्तमपि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी भवेत् । कला काष्ठा मुहूर्त्तोऽपि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः । नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात् सप्तमीसंयुता न हीति” । तदेवं जन्माष्टमीभेदा जयन्तीभेदाश्च निरूपिताः । तत्र जयन्तीभेदेषूपवासदिने यदि बुधवारः सोमवारो वा भवति तदा फलाधिक्यं भवति तदुक्तं पद्मपुराणे “प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः । यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता । किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः । किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदेति” । स्कन्दपुराणेऽपि “उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि । भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता । अपि वर्षशतेनापि लभ्यते यदि वा नवेति” । विष्णुधर्म्मोत्तरेऽपि “अष्टमी बुधवारेण रोहिणीसहिता यदा । भवेत्तु मुनिशार्दूल ! किं कृतैर्व्रतकोटिभिरिति” ।

यथोक्तरीत्या विहिततिथावुपवासं कृत्वा परेद्युः पारणेनोपवासं समापयेत् पार तीर-कर्म्मसमाप्ताविति धात्वर्थानुगमो निष्पन्नः पारणशब्दः । यद्यप्यसौ समाप्तिमात्रमभिधत्ते तथाप्युपवाससमाप्तावेव लोकशास्त्रयोः प्रयोगात् पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढोऽवगन्तव्यः । तथा च योगरूढ्योपवासस्य चरमाङ्गं भोजनमभिधत्ते । अङ्गत्वञ्चोपवासविधिवाक्येषु “तिथिभान्ते च पारणमिति” विधानादवगन्तव्यम् । न च रागप्राप्तस्य भोजनस्यानेन वचनेनोपवासाङ्गतिथिनक्षत्रयोर्नियमः क्रियते न तु पारणनामकं किञ्चिदङ्गं विधीयत इति शङ्कनीयम् तथासति पारणशब्दप्रयोगानुपपत्तेः रागप्राप्ते ह्यभ्यवहरणे भोजनशब्दः । तत्र पारणशब्देन रागप्राप्तभोजनविषयत्वं स्वरसतो बाधितः स्यात् । किञ्च यदि पारणमङ्गं न स्यात्तदा प्रतिनिधिविधानं नोपपद्येत । तद्विधानञ्च द्वादशीप्रस्तावे देवलेन स्मर्य्यते “संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम् ? । अद्भिस्तु पारणां कुर्य्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृदिति” । अतः पारणशब्दबलात् प्रतिनिधिविधिबलाच्च पारणस्याङ्गत्वं द्रष्टव्यम् । अतएवादित्यपुराणे “पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते न द्विभोजनम् । असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्य्याद्व्रतान्तरमिति” तच्च पारणमुपवासदिनात् परदिनपूर्व्वाह्णे कर्त्तव्यम् “उपवासेषु सर्व्वेषु पूर्व्वाह्णे पारणं भवेदिति” देवलस्मरणात् । एवं सामान्यतः पूर्व्वाह्णे पारणप्राप्तौ कचिदपवादाय “तिथिभान्ते च पारणम्” इत्यभिधीयते । शुद्धाधिकायां पूर्व्वेद्युरेव जयन्तीयोगः उभयत्रापि वा जयन्तीयोग इत्यनयोः पक्षयोः पूर्व्वेद्युरेवोपवासविधानात् परेद्युः केवलतिथेर्नक्षत्रयोर्वा सद्भावात्तदन्ते पारणविधिः । तथा शुद्धाधिकयोर्विद्धाधिकयोरुभयोरपि यदा परेद्युरेव जयन्तीयोगस्तदा परतिथावुपवासविधानात्पारणदिने तिथ्यभावेऽपि कदाचिन्नक्षत्रावशेषसम्भवात्तदन्ते पारणं विधीयते तिथेर्नक्षत्रस्य वावशेषकाले पारणं ब्रह्मवैवर्त्ते प्रतिषिध्यते । “अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्य्यात्पारणं क्वचित् । हन्यात्पुरा कृतं कर्म उपवासार्ज्जितं फलम् । तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् । तस्मात् प्रयत्नतः कुर्य्यात्तिथिभान्ते च पारणमिति” । स्कन्दपुराणेऽपि “तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् । अतोऽन्यथा पारणे तु व्रतभङ्गमवाप्नुयादिति” ।

तिथिभान्तञ्च द्विविधं उभयान्तं एकतरान्तञ्चेति । दिनद्वये जयन्तीयोगवत्यां शुद्धाधिकायां परदिने अष्टमी मुहूर्त्तत्रयं नातिक्रामति रोहिणी तु पूर्व्वेद्युर्निशीथादर्व्वाग् यदा कदाचित् प्रवृत्ता तदनुसारेण परेद्युः समाप्येत । तत्र यदि दिवैव समाप्येत तदा तामतिक्रम्यैव पारणं कुर्य्यात् उभयान्तस्य मुख्यत्वात् । यदि रात्रौ समाप्तिस्तदा तत्समाप्तिर्न प्रतीक्षणीया रात्रिपारणस्य निषिद्धत्वात् । तथा च ब्रह्मवैवर्त्ते “सर्व्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते । अन्यथा पुण्यहानिः स्यादृते धारणपारणमिति । अन्यतिथ्यागमे रात्रौ तामसर्क्षस्थो दिवा । तामसे पारणं कुर्व्वन्नामसीं गतिमश्नुते” इति । दिवापारणं कुर्व्वन्नपि नाष्टमीवेलायां कुर्य्यात् एकतरान्तस्याभावात् अष्टमीरहिताया रोहिण्याः वर्त्तमानायामपि पारणं कार्य्यम् । अतएव नारदीये “तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् । पारणं तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः” । सांयोगिके व्रते प्राप्ते यत्रैकोऽपि वियुज्यते । तत्रैव पारणं कुर्य्यादेवं

वेधः शिरोविद्धुरिति"। पूर्वेद्युरेव निशीथे जयन्तीयोगवत्यां विद्धाधिकायां पारणदिने तिथिभान्तो बहुधा संभाव्यते। अहन्युभयान्तएकतरान्तो वा, रात्रावेकतरान्त उभयान्तो वेति। तेषु चतुर्षु भेदेषु निर्णयः स्मर्य्यते "तिथिनक्षत्रयोर्यदा च्छेदो नक्षत्रान्तमथापि वा। अर्द्धरात्रेऽपि वा कुर्य्यात् पारणन्तु परेऽहनीति"। दिवसे यद्युभयान्तस्तदा पारणमिति मुख्यः कल्पः। नक्षत्रान्तमित्यनेनैकतरान्तत्वं विवक्षितम्। सोऽयमनुकल्पः। यदि रात्रौ निशीथादर्वागुभयान्त एकतरान्तो वा भवति तदा दिवसे मुख्यानुकल्पयोरुभयोरप्यसंभावाद्रात्रौ पारणस्य निषिद्धत्वाद्रात्रौ तत्राप्युपवासप्राप्तौ पारणस्य प्रतिप्रसवः क्रियते "अर्द्धरात्रेऽपि वा कुर्य्यादिति"। ननु पारणेऽष्टम्यन्तस्य प्रतीक्षणीयत्वेऽपि रोहिण्यन्तो न प्रतीक्षणीयः "याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रसंयुताः। ऋक्षान्ते पारणं कुर्य्याद्विना श्रवणरोहिणीम्" इति स्मरणात्। नैवम्। "नक्षत्रस्य चतुर्णामिति" प्रत्यवायस्योदाहृतत्वात्। तस्मात् "विना श्रवणरोहिणीमिति वचनं केवलनक्षत्रोपवासविषयं पूर्वोक्तानुकल्पविषयं वेत्यवगन्तव्यम्। अशक्तस्य तु तिथिनक्षत्रयोरुभयोरनुवर्त्तमानयोरपि प्रातर्देवं संपूज्य क्रियमाणं पारणं न दुष्यति। "तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणमिति" स्मरणात्।

तत्र निष्कृष्टार्थस्तु तेनैव कारिकाभिर्निबद्धो यथा "जयन्त्याख्यं व्रतं भिन्नं कृष्णजन्माष्टमीव्रतात्। शुद्धा च सप्तमीविद्धेत्येवं जन्माष्टमी द्विधा। सप्तमी चेन्निशीथात् प्राग्विद्धा शुद्धाऽन्यथा भवेत्। शुद्धायां नास्ति सन्देहो विद्धा च त्रिविधेष्यते। निशीथयोगः पूर्वेद्युरुत्तरेद्युर्द्वयोरुत। पूर्वैव प्रथमे पक्षे परैवोत्तरपक्षयोः। अष्टमी रोहिणीयुक्ता जयन्ती सा चतुर्विधा। शुद्धा शुद्धाधिकैवं विद्धा विद्धाधिकेति च। शुद्धायामपि विद्धायां न संभाव्योत्तरा तिथिः। शुद्धाधिकायां योगः स्यादेकस्मिन्वा दिनद्वये। नैकयोगेऽस्ति सन्देहो द्वियोगे प्रथमं दिनम्। यदा निशीथे पश्चाद्वेत्युत्तमो मध्यमोऽधमः। योगास्तत्रापि पूर्वेद्युः संपूर्णत्वादुपोषणम्। विद्धाधिकायां प्रत्येकदिनयोगे स स्पष्टतास्। द्वयोर्योगस्त्रिधाभिन्नो निशीथस्पर्शभेदतः। तद्युक्तिर्दिने एकस्मिन्नुभयोर्नोभयोरिति। एकस्मिंश्चेत्तद्दिनं स्यात् पक्षयोरन्त्ययोः परा। बुधे सोमे जयन्ती चेद्वारे साऽतिफलप्रदा। तिथ्यृक्षयोर्द्वयोरन्ते उत्तमं पारणं भवेत्। एकस्यान्ते मध्यमं स्यादुत्सवान्तेऽधमं स्मृतम्। यस्मिन्वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा। अन्तर्भूता जयन्त्यां स्यादत्रयोगगर्भास्ततः। नोपवासद्वयं कार्यमुपोष्यन्तु परं दिनम्"।

रघुनन्दनमते तु तद्व्यवस्था यथा

"यत्रैकदिने जयन्तीलाभस्तत्रैवोपवासः। उभयदिने चेत्तदा परदिने। जयन्त्यलाभे च रोहिणीयुक्ताष्टम्याम्। उभयदिने रोहिणीयुक्ताष्टमीलाभे परदिने। रोहिण्यलाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्याम्। उभयदिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिन इति। उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणम्। यदा तु महानिशायाः पूर्वमेकतरस्यावसानमन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा तदैकतरावसाने पारणम्। यदा महानिशायामुभयस्थितिस्तदोत्सवान्ते प्रातःपारणमिति"।

तत्प्रमाणवाक्यानि ति॰ त॰ जन्माष्टमीतत्त्वेऽनुसन्धेयानि माधवरघुनन्दनमतयोर्युक्तायुक्तत्वे सत्यपि देशविशेषवासिभिस्तत्तद्व्यवस्थे आदर्त्तव्ये एते च व्यवस्थे स्मार्त्तैरेवादर्त्तव्ये। वैष्णवैस्तु हरिभक्तिविलासाद्यनुसारिणी व्यवस्थादर्त्तव्या सा च जन्माष्टमीशब्दे दृश्या। कृष्णजन्माष्टमीशब्दोऽप्यत्र दर्शितकालमाधवीयपक्षे उदा॰ दृश्यम्।

कृष्णिका स्त्री कृष्णापकृष्टौ भूम्नोऽस्त्यस्य ठन् कृष्णैव संज्ञायां कन्। (राइसरिषा) राजसर्षपे हेमच॰

कृष्णेक्षु पु॰ कर्म॰। (काजला) इक्षुभेदे कान्तारेक्षौ राजनि॰। तद्गुणाः इक्षुशब्दे ९०९ पृ॰ उक्ताः

कृष्णोदर पुंस्त्री॰ कृष्णमुदरमस्य। दर्वीकरसर्पभेदे "कृष्णसर्पो महासर्पः कृष्णोदरः" इत्यादि दर्वीकरसर्पभेदोक्तौ सुश्रु॰। अहिशब्दे विवृतिः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कृष्णोदुम्बरिका स्त्री कृष्णस्य काकस्य प्रिया उदुम्बरिका। काकोदुम्बरिकायाम् राजनि॰

कृष्य त्रि॰ कृष-कर्मणि अर्हार्थे क्यप्। कर्षणार्हे क्षेत्रादौ "कृष्यां दहन्नपि ननु क्षितिमिन्धनेद्धः" रघुः

कृसर पु॰ कृ-सर किच्च वा॰ न णत्वम्। "तिलतण्डुलसम्पक्वः कृसरः सोऽभिधीयते" स्मृ॰ प॰ उक्ते तिलतण्डुलमिश्रिते पक्वे तण्डुले (खेचडी) लताभेदे स्त्री भावप्र॰ लतावयशब्दे दृश्यम्

कॄ विक्षेपे तुदा॰ पर॰ सक॰ सेट्। किरति अकारीत्।

अकारिषाम् चकार चकरतुः चकरिथ। करीता। क(रि)रीष्यति करी(रि)तव्यः कार्यः। कर्म्मणि कीर्य्यते अकारि अकारिषाताम् अकारि(क(रि)री) षाताम् किरन् कीर्य्यमाणः। कीर्णः कीर्णिः करी(रि)तुम्

अनु+पश्चात् क्षेपे अनुकिरति अनुकीर्णः

अप+हर्षगासभक्ष्यार्थतया खनने तत्र चतुष्पाज्जन्तु-पक्षि कर्त्तृके आ॰ सुट् च। अपस्किरते वृषो हृष्टः भक्षार्थी कुक्कुटः वासार्थी श्वा वा। हर्षाभावे तु न सुट् न वा तङ्। अपकिरति कुसुमम्।

अव+अधःक्षेपणे दूरतःप्रक्षेपे च सक॰ अवकिरति भक्षार्थं सुट् अवस्करः। व्रतात् पतने अक॰। अवकीर्णी

आ+समन्तात् क्षेपणे विस्तारे च सक॰ "आकीर्णमृषिपत्नीना मुटजद्वाररोधिभिः" रघुः

उद्+उत्खनने (गाड़ा) उत्कीर्णशब्दे उदा॰ [त्कीर्णे"रघुः

सम्+उद्+छेदने विदारणे हिंसायां च सक॰"मणौ वज्रसमु-

उप+छेदने सुट् च। उपस्किरति

परा+सम्यक् क्षेपे व्याप्तौ च सक॰ पराकीर्णः

प्र+प्रक्षेपे सक॰ नानाजातीयैर्मेलने। प्रकीर्णम्

प्रति+हिंसायाम् सुट् च।"उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः"माघः

वि+विक्षेपे सक॰ "व्यकीर्य्यत त्र्यम्बकपादमूले: कुमा॰

सम्+मिश्रणे। सङ्करः सङ्कीर्णः

कॄ हिंसने क्र्यादि॰ उभ॰ सक॰ सेट्। कृणाति अकारीत्। चकार चकरे करीता करी(रि)ष्यति ते। कीर्णः कीर्णिः

कॄ विज्ञाने चुरा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। कारयते अचीकरत।

कॄत संशब्दे चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। कीर्त्तयति-ते अचकीर्त्तत्-त कविकल्पद्रुमः।

कॢप्त त्रि॰ कृप-क्त। १रचिते, २नियते, 'कॢप्तेन सोपानपथे-नेति" रघुः। ३छिन्ने च। "कॢप्तकेशनखश्मश्रुः" मनुः

कॢप्तकील स्त्री कॢप्तं कीलयति कीलि-अण्। व्यवस्थालिपौ त्रिका॰

कॢप्तधूप पु॰ कॢप्तोधूपोयेन। सिह्लके जटा॰

कॢप्ति स्त्री कृप-भावे क्तिन्। १कल्पने २अवधारणे ३नैयत्ये च। "तेषां कॢप्तिरन्यतरे कल्पन्ते" शत॰ ब्रा॰ १२।१।१।७ "संज्ञामूर्त्तिकॢप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्व्वतः" भा॰ स्क॰

कॢप्तिक त्रि॰ कॢप्तं मूल्यदानेन स्वत्वं देशत्वेनास्त्यस्य ठन् ततः आगतः कन् वा। २क्रीते हेमा॰ तस्य मूल्यदा-नेन स्वत्वनैयत्यापादकतया तथात्वम्।

केकय पु॰ ब॰ व॰ देशभेदे। "अतऊर्द्धं जनपदान्निबोध गदतो मम" इत्युपक्रमे "उपावृत्तास्तथावर्त्ताः सुराष्ट्राः केकयास्तथा" भा॰ उ॰ ८अ॰। "उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परन्तपौ" रा॰अ॰ ६७अ॰ "केकयांस्ते गमिष्यन्तोऽश्वयानारूढा सत्वरात्" रामा॰ अ॰ ६॰अ॰ "तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्म्मिकम्। श्वशुरं राज-सिंहस्य सपुत्रं तमिहानय" रामा॰ आ॰१२।१४ "अयं केकयराजस्य पुत्रोवसति पुत्रक! त्वां नेतुमागतो वीरो युधाजित् मातुलस्तव" रामा॰१।।१६।

स च देशः वृ॰स॰ कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः। "उत्त-रतः कैलासः इत्युपक्रमे "केकयवसातियामुनभोग प्रस्थार्जुनायनाग्नीध्राः" इति। केकयानां राजा अण् यादेरियादेशः। कैकेय तद्देशनृपे। बहुषु तस्य लुक्। केक-याः तद्देशनृपेषु ब॰व॰। सोऽभिजनोऽस्य अण्। कैकेय तद्देशवासिनि बहुषु तस्य लुक्। उपचारात् २केकयनृपे पु॰ "सत्कृत्य कैकयीपुत्रं केकयोधनमादिशत्" "सत्कृत्य केकयो राजा भरतस्य ददौ धनम्"रा॰ अ॰ ७।२।।१८। तस्यापत्यम् अण्। तदपत्ये पुंस्त्री॰ स्त्रियां तु भर्गा॰ न लुक्। कैकेयी"गच्छ तातानुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजास्त्वया" रामा॰अ॰७०।।७।केकयात् तन्दजनकभावरूपपुंयोगे ङीप् केकयी। ३केकयनृपकन्यायाम् स्त्री द्वापरयुगीये ४नृप-भेदे पु॰ "यदा तु पञ्चालपतिर्न्नेताला सकेकयश्चेदिपति-र्वयश्च" भा॰भी॰ १२०अ॰ युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णोक्तिः

केकर त्रि॰के मूर्द्ध्नि करोति नेत्रतारां शीलमस्य कृ-अच् अलुक् स॰। निम्नोन्नतादियुक्ते १पुरुषे (टेरा) अमरः "पित्रा-विवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा"मनुः पाठान्तरे। उपचा-रात्२तथाचक्षुषि न॰ "तरचौ निकृते चैव जायते केक-रेक्षणः" शाता॰। तद्धेतुतया तरक्षुवधोक्तः "चतु-र्वर्षं तु केकरः" विश्वसारतन्त्रोक्ते चतुवर्णात्मके ३मन्त्रे पु॰ कुमारशब्दे २१०६पृ॰ विवृतिः

केका स्त्री के मूर्द्ध्नि कायते कर्म्मणि ड अलुक्स॰। मयूर-रवे अमरः "षड्जसंवादिनीः केकाः" रघुः। ततः अस्त्यर्थे इनिठनौ। केकिन् केकिक तद्युक्ते मयूरे पुंस्त्री इनौ स्त्रियां ङीप् ठनि टाप्

केकावल पुंस्त्री॰ केकां रवभेदं वहते सृणाति वल-अच् केका+वा॰ अस्त्यर्थे वलच् वा। मयूरे शब्दच॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीप्

केचन अव्य॰ किमः+पुंसि जसिरूपं ततश्च सुग्ध॰। केचि-दित्यर्थे एवं चित्-केचिदित्यत्र। "ये नाम केचिदिह

नः प्रथयन्त्यवश्याम्” मालतीमा० । पाणिनिमते द्विपदम् अतएव चिह्नगन्ध्रघटितमन्त्रान् पदकाराः द्विपदतया पेठुः

केचक न० कचु+स्वार्थे क पृषो० । कचुपदार्थे त्रिका० ।

केणिका स्त्री के मूर्द्ध्नि कुत्सितः अणकः स्तोत्वं लोकात् । पटकुट्याम् (ताम्बु) पटमण्डपे हेमच० ।

केत मन्त्रणे निःश्रावणे (यथोचितभाषणे) च अद० चु० उ० सक० सेट् । केतयति ते अचिकेतत् त केतयाम् बभूव आस चकार चक्रे । केतितः सङ्केतः “सत्यधर्म्मार्य्यवृत्तेषु मथाजी केतयेत् कुलजं द्विजम्” भा० आनु० १५८५ “केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः” मनुः । सम्+इच्छाभेदे शब्दस्यार्थबोधकव्यापारे । “सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च” काव्यप्र० “साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थम्” सा० द० अभिप्रायसूचके चेष्टाभेदे (इसारा) सक० “भामगृहीतं कृतसङ्केतम्” जय० “कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिका” अमरः

केत पु० कित–आवासे घञ् । १निवासे “अवलकुलिशाङ्कुश केतुकेतैः” भाग० १, १६, २६, भावे घञ् । २वासे च “यथाऽऽह्नुताः पक्षिगणाः विशन्ति केतार्थमिवाशु वृक्षम्” भा० क० ४३२८ । ३प्रज्ञायां निरुक्त० ४संकल्पे “देवासो अनु केतमायन्” ऋ० ४, २६, २, । “केतं संकल्पम्” भा० । ५मन्त्रणे च । “आविष्टना पैजवनस्य केतम्” ऋ० ७, १८, २५, “केतं मन्त्रणम्” भा० ६ज्ञातरि त्रि० । “प्रकेतोऽसि रुद्रेभ्यः” ताण्ड्य० ब्रा० १, १८, १०, प्रकेतः प्रकृष्टं ज्ञातासि” भा० । ७ध्वजे पु०

केतक पु० कित–निवासे ण्वुल् । “केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः” इत्युक्तलक्षणे १वृक्षे । २तत्पुष्पे न० । “स्फुरितभृङ्गमृगच्छवि केतकम्” माघः । गौरादि० ङीष् । ३केतक्यपि तद्वृक्षे स्त्री । “सुवर्णकेतकी तुल्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी” भावप्र० । “केतकः कटुकः स्वादुर्लघुस्तिक्तः कफापहः” भावप्र० । केतक्याः पुष्पम् अण् तस्य बहुलं लुक् लुकि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् । केतक ४तत्पुष्पे न० । बहुलग्रहणात् पाटलादिवत् स्त्रीप्रत्ययस्य क्वचित् न लुक् । “केतकीपत्रगर्भां” नैष० “इति नुहन्तौ” “न केतक्या सदाशिवम्” नैष० टी० मल्लिनाथधृतवाक्यम् । आ० त० शिवपूजनाधिकारे भविष्यपु० “केतकी चाति मत्तश्च कुन्दो यूथी मदन्तिका । शिरीषसर्ज्जबन्धूककुसुमानि विवर्ज्जयेत्” । एवं शिवपूजने तत्पुष्पस्य निषेधात् राजनि० शिवद्विष्टेति तत्पर्याये उक्तम् । अतएव नैषधे “विनिद्रपत्रालिगतालिकैतवान्मृगाङ्कचूडामणिवर्जनार्जितम् । दधानमाशासु चरिष्णु दुर्यशः स कौतुकी तत्र ददर्श केतकम्” नैष० वर्णितम् वर्णितञ्च तस्याः क्रकचाकारपत्राढ्यत्वादि यथा “वियोगभाजां हृदि कण्टकैः कटुर्निधीयसे कर्णिशरः स्मरेण यत् । ततो दुराकर्षतया तदन्तकृद्विगीयसे मन्मथदेहदाहिना । त्वदग्रसूचीसचिवः स कामिनो मनोभवः सीव्यति दुर्यशःपटौ । स्फुटञ्च पत्रैः करपत्रमूर्त्तिभिर्वियोगिहृद्दारणि दारुणायसे । धनुर्म्मधुस्विन्नकरोऽपि भीमजापरं परागैस्तव धूलिहस्तयन् । प्रसूनधन्वा शरसात्करोति मामिति क्रुधाऽऽक्रुशत्तत्र तेन केतकम्” । केतकमित्यत्र अणो न लुक् । पुष्पफलभिन्ने तु नाणो लुक् । “अगमत् कैतकं रजः” रघुः । केत+स्वार्थे क । ५ध्वजे पु० । “सारोहायुधकेतकान्” भा० क० २४ अ० यत्र बहुव्रीहौ–कप् इति तु ज्यायः

केतन न० कित-भावाधिकरणकर्म्मकरणेषु यथायथं ल्युट् । १निमन्त्रणे, २ध्वजे, ३अम० । ४चिह्ने, ५कृत्ये हेमच० । ६स्थाने शब्दरत्ना० । ७कार्य्ये मेदि० । तत्र निमन्त्रणे “प्रतिगृह्य द्विजोविद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम्” मनुः । “याचन्तः पतिताश्चैव सर्वतोऽन्वसाक्षयैव च । दैवे वाप्यथ वा पित्र्ये तावच्चा हन्ति केतनम्” । मनुः वासे “न तत्र छत्रच्छाया वा पानीयं केतनानि च” भा० व० १२२६८ । ध्वजे । “भग्नं भीमेन महता भवतो रथकेतनम्” वेणी० “समालम्बे ह्यराजकेतनः” कुमा० “व्यद्रवन्त रणे भीता विकीर्णायुधकेतनाः” भा० द्रो० १४३०० ।

केतु पु० चाय–तु कादेशः । १पताकायां निरु० २राहोरर्द्धदेहात्मके ग्रहभेदे ज्यो० ३दीप्तौ हेमच० ४पताकायां चिह्ने ५ज्योतिषे प्रसिद्धे ६उत्पातभेदे च या व० स० मेदि० तद्भेदश्च वृ० सं० ११ अ० उक्तो यथा “गार्गीयं शिखिचारं पाराशरमसितदेवलकृतं च । अन्यांश्च बहून् दृष्ट्वा क्रियतेऽयमनाकुलश्चारः । दर्शनमस्तमयो वा न गणितविधिनाऽस्य शक्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरिक्षभौमास्त्रिविधाः स्युः केतवो यस्मात् । अहुताशेऽनलरूपं यस्मिंस्तत् केतुरूपमेवोक्तम् । खद्योतपिशाचालयमणिरत्नादीन् परित्यज्य । ध्वजशस्त्रभवनतरुतुरगकुञ्जराद्येष्वथान्तरिक्षास्ते । दिव्या नक्षत्रस्था भौमाः स्युरतोऽन्यथा शिखिनः । शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम् । बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम् । यद्येको यदि बहवः किमनेन फलं तु सर्वथा वाच्यम् ।

उदयास्तमयैः स्थानैः स्पर्शैराधूमनैर्वधैः । यावन्त्यहानि दृश्यो मासास्तावन्त एव फलपाकाः । मासैरब्दांश्च वदेत् प्रथमात्पक्षत्रयात् परतः । ह्रस्वतनुः प्रसन्नः स्निग्धस्त्वृजुरचिरसंस्थितः शुक्लः । उदितो वाऽप्यभिदृष्टः सुभिक्षसौख्यावहः केतुः । उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुरुत्पन्नः । इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्वित्रिचूलो वा । हारमणिहेमरूपाः किरणाख्याः पञ्चविंशतिः सशिखाः । प्रागपरदिशोर्दृश्या नृपतिविरोधावहा रविजाः । शुकदहनबन्धुजीवकलाक्षाक्षतजोपमा हुताशसुताः । आग्नेय्यां दृश्यन्ते तावन्तस्तेऽपि शिखिभयदाः । वक्रशिखा मृत्युसुता रूक्षा कृष्णाश्च तेऽपि तावन्तः । दृश्यन्ते याम्यायां जनमरकावेदिनस्ते च । दर्पणवृत्ताकारा विशिखाः किरणान्विता धरातनयाः । क्षुद्भयदा द्वाविंशतिरैशान्यामम्बुतैलनिभाः । शशिकिरणरजतहिमकुमुदकुन्दकुसुमोपमाः सुताः शशिनः । उत्तरतो दृश्यन्ते त्रयः सुभिक्षावहाः शिखिनः । ब्रह्मसुत एक एव त्रिशिखो वर्णैस्त्रिभिर्युगान्तकरः । अनियतदिक्सम्भवो विज्ञेयो ब्रह्मदण्डाख्यः । शतमभिहितमेकसमेतमेतदेकेन विरहितान्यस्मात् । कथयिष्ये केतूनां शतानि नव लक्षणैः स्पष्टैः । सौम्यैशान्योरुदयं शुक्रसुता यान्ति चतुरशीत्याख्याः । विपुलसिततारकास्ते स्निग्धाश्च भवन्ति तीव्रफलाः । स्निग्धाः प्रभासमेता द्विशिखाः षष्टिः शनैश्चराङ्गभवाः । अतिकष्टफला दृश्याः सर्वत्रैते कनकसंज्ञाः । विकचा नाम गुरुसुताः सितैकताराः शिखापरित्यक्ताः । षष्टिः पञ्चभिरधिका स्निग्धा याम्याश्रिताः पापाः । नातिव्यक्ताः सूक्ष्मा दीर्घाः शुक्ला यथेष्टदिक्प्रभवाः । बुधजास्तस्करसंज्ञाः पापफलास्त्वेकपञ्चाशत् । क्षतजानलानुरूपास्त्रिचूलताराः कुजात्मजाः षष्टिः । नाम्ना च कौङ्कुमास्ते सौम्याशासंस्थिताः पापाः । त्रिंशत्त्र्यधिका राहोस्ते तामसकीलका इति ख्याताः । रविशशिगा दृश्यन्ते तेषां फलमर्कचारोक्तम् । विंशत्यधिकमन्यच्छतमग्नेर्विश्वरूपसंज्ञानाम् । तीव्रानलभयदानां ज्वालामालाकुलतनूनाम् । श्यामारुणा वितारा चामररूपा विकीर्णदीधितयः । अरुणाख्या वायोः सप्तसप्ततिः पापदाः परुषाः । तारापुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ । द्वे च शते चतुरधिके चतुरस्रा ब्रह्मसन्तानाः । कङ्का नाम वरुणजा द्वात्रिंशद्वंशगुल्मसंस्थानाः । शशिवत् प्रभासमेताः तीव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः ।

पञ्चशतिः कालसुताः कबन्धसंज्ञाः कबन्धसंस्थानाः । पुण्ड्रा भयप्रदाः स्युर्विरूपताराश्च ते शिखिनः । शुक्लविपुलैकतारा नव विदिशां केतवः समुत्पन्नाः । एवं केतुसहस्रं विशेषमेषामतो वक्ष्ये । उदगायतो महान् स्निग्धमूर्तिरपरोदयी वसाकेतुः । सद्यः करोति मरकं सुभिक्षमप्युत्तमं कुरुते । तल्लक्षणोऽस्थिकेतुः स तु रूक्षः क्षुद्भयावहः प्रोक्तः । स्निग्धस्तादृक् प्राच्यां शस्त्राख्यो डमरमरकाय । दर्शेऽमावास्यायां कपालकेतुः सधूम्ररश्मिशिखः । प्राङ्नभसोऽर्धविचारी क्षुन्मरकावृष्टिरोगकरः । प्राग्वैश्वानरमार्गे शूलाग्रः श्यावरूक्षताम्रार्चिः । नभसस्त्रिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफलः । अपरस्यां चलकेतुः शिखया याम्याग्रयाङ्गुलोच्छ्रितया । गच्छेद्यथा यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति । सप्त मुनीन् संस्पृश्य ध्रुवमभिजितमेव च प्रतिनिवृत्तः । नभसोऽर्धमात्रमित्वा याम्येनास्तं समुपयाति । हन्यात् प्रयागकूलाद्यावदवन्तीं च पुष्करारण्यम् । उदगपि च देविकामपि भूयिष्ठं मध्यदेशाख्यम् । अन्यानपि च स देशान् क्वचित् क्वचिद्धन्ति रोगदुर्भिक्षैः । दश मासान् फलपाकोऽस्य कैश्चिदष्टादश प्रोक्तः । प्रागर्धरात्रदृश्यो याम्याग्रः श्वेतकेतुरन्यश्च । क इति युगाकृतिरपरे युगपत्तौ सप्तदिनदृश्यौ । स्निग्धौ सुभिक्षशिवदावथाधिको दृश्यते कनामा यः । दश वर्षाण्युपतापं जनयति शस्त्रप्रकोपकृतम् । श्वेत इति जटाकारो रूक्षः श्यावो वियत्त्रिभागगतः । विनिवर्ततेऽपसव्यं त्रिभागशेषाः प्रजाः कुरुते । आधूम्रया तु शिखया दर्शनमायाति कृत्तिकासंस्थः । ज्ञेयः स रश्मिकेतुः श्वेतसमानं फलं धत्ते । ध्रुवकेतुरनियतगतिप्रमाणवर्णाकृतिर्भवति विष्वक् । दिव्यान्तरिक्षभौमो भवत्ययं स्निग्ध इष्टफलः । सेनाङ्गेषु नृपाणां गृहतरुशैलेषु चापि देशानाम् । गृहिणामुपस्करेषु च विनाशिनां दर्शनं याति । कुमुद इति कुमुदकान्तिर्वारुण्यां प्राक्शिखो निशामेकाम् । दृष्टः सुभिक्षमतुलं दश किल दशाब्दांश्च स करोति । सकृदेकयामदृश्यः सुसूक्ष्मतारोऽपरेण मणिकेतुः । ऋज्वी शिखास्य शुक्ला स्तनोद्गता क्षीरधारेव । उदयन्नेव सुभिक्षं चतुरो मासान् करोत्यसौ सार्धान् । प्रादुर्भावं प्रायः करोति च क्षुद्रजन्तूनाम् । जलकेतुरपि च पश्चात् स्निग्धः शिखयाऽपरेण चोन्नतया । नव मासान् स सुभिक्षं करोति शान्तिं च लोकस्य । भवकेतुरेकरात्रं

ह्रस्वः प्राक् सूक्ष्मताकरः स्निग्धः। हरिताङ्गुलोपमया मद्रक्षिणावर्त्तया शिखया। यावत एव मुहूर्त्तान् दर्शनमायाति निर्द्दिशेन्मासान्। तावदतुलं सुभिक्षं कुर्य्यात् प्राणान्तिकान् रोगान्। अपरेण पद्मकेतुर्मृणालगौरो भवेन्निशामेकाम्। सप्त करोति सुभिक्षं वर्षाण्यतिहर्षयुक्तानि। आवर्त्त इति निशार्द्धे सव्यशिखोऽरुणनिभोऽपरे स्निग्धः। यावत्क्षणान् स दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षकरः। पश्चात् सन्ध्याकाले संवर्त्तो नाम धूम्रताम्रशिखः। आक्रम्य वियत्त्र्यंशं शूलाग्रावस्थितो रौद्रः। यावत एव मुहूर्त्तान् दृश्यो वर्षाणि हन्ति तावन्ति। भूपान् शस्त्रनिपातैरुदयर्क्षं चापि पीडयति। ये शस्तास्तान् हित्वा केतुभिराधूमिते ऽथवा स्पृष्टे। नक्षत्रे भवति वधो येषां राज्ञां प्रवक्ष्ये तान्। अश्विन्यामश्मकपं भरण्यामपि किरातपार्थिवं हन्यात्। बहुलासु कलिङ्गेशं रोहिण्यां शूरसेनपतिम्। औशीनरमपि सौम्ये ५ जलजाजीवाधिपं तथार्द्रासु। आदित्ये ७ऽश्मकनाथं पुष्ये मगधाधिपं हन्ति। असिकेशं भौजङ्गे ९पित्र्ये १०ऽङ्गं पाण्ड्यनाथमपि भाग्ये ११। औज्जयनिकमार्य्यम्णे १२ सावित्रे १३दण्डकाधिपतिम्। चित्रासु कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं समादिशेत् तज्ज्ञः। काश्मीरककाम्बोजौ नृपती प्राभञ्जने १५न स्तः। इक्ष्वाकुरलकनाथो हन्येते यदि भवेद्विशाखासु। मैत्रे १७पुण्ड्राधिपतिर्ज्येष्ठासु च सार्वभौमवधः। मूलेऽन्ध्रमद्रकपती जलदेवे २०काशिपो मरणमेति। यौधेयकार्जुनायनशिबिचैद्यान् वैश्वदेवे २१ च। नैमिषक्षयं २२हन्यात् कैकयनाथं २३पाञ्चनदम्२४। सिंहलाधिपं२५ वाङ्गम् २६ किरातं २७श्रवणादिषु षट्स्विमान् क्रमशः। उल्काभिताडितशिखः शिवः शिवतरो ऽभिवृष्टो यः। अशुभः स एव चोलावगाणसितहूणचीनानाम्। यस्या यतः शिखिशिखाभिहता यतो वा धूमं च यत् स्पृशति तत्क्षयिताद् देशान्। दिव्यप्रभावनिहतान् स यथा गरुत्मान् भुङ्क्ते गतो नरपतिः परभोगिभोगान्"।

केतुविशेषाणां कालविशेषादनन्तरसदयः पराशरवाक्यादिषु उक्तानि यथा

कपालकेतुः "अथादित्यजानां, कपालकेतुरुदयते अमावास्यायां पूर्व्वस्यां दिशि सधूम्रार्द्धशिखो नभसो त्रिभागचरो दृश्यते। पञ्चविंशवर्षशतं प्रोष्य लौह पश्चात् वर्त्तिकेश्च कुमुदकेतोश्चारान्ते स दृश्यते। दुर्भिक्षानावृष्ट्याधिभयं प्रत्युपद्रवान् सृजति। यावतो दिवसान् दृश्यते तावन्मासान्कालैः संवत्सरान् पञ्चदश धान्यक्षयं कृत्वा प्रजानामेकशेषयुक्तं" परा०।

कालकेतुः "अथ दक्षिणस्यां रुद्रक्रोधोद्भवः कालकेतुस्त्रीणि वर्षशतानि नव च मासान् प्रोष्य उदयते। पूर्व्वेण वैश्वानरमार्गे दक्षिणस्याः मणिकेतोश्चारान्ते यमानव ताम्रारुणां शूलाकारसदृशीं शिखां कृत्वा नभसस्त्रिभागचारी स शस्त्रभयरोगदुर्भिक्षावृष्टिमरकैः यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि त्रिभागशेषां प्रजां कृत्वा शारदधान्यस्याढकमर्घं कृत्वा शान्तं व्रजति" परा०। तथा च वृद्धगर्गः "आश्लेषा मूलमनुराधा या वीथी संप्रकीर्त्तिता। तां तु वीथीं समारुह्य केतुर्यत्र क्रीडते भयम्। दक्षिणाभिनतां कृत्वा शिखां घोरां भयङ्कराम्। शूलाग्रसदृशीं तीक्ष्णां ताम्रारुणप्रभाम्। पूर्व्वेण उदित एव नक्षत्राण्युपधूपयेत्। घोरं प्रजासु सृजति फलं मासे त्रयोदशे। त्रिभागं नभसो गत्वा ततो गच्छत्यदर्शनम्। यावतो दिवसांस्तिष्ठेत् तावद्वर्षाणि तद्भयम्। शस्त्राग्निभयरोगैश्च दुर्भिक्षमरकैर्हताः। घूर्णमानाः प्रजाः सर्व्वा विद्रवन्ति दिशो दश"।

चलकेतुः "अथ पैतामहश्चलकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोष्य उदितः पश्चिमेनाङ्गुलिपर्व्वमात्रां शिखां दक्षिणाभिनतां कृत्वा कालकेतोश्चारान्ते नभसस्त्रिभागमनुचरन् यथा यथोत्तरां व्रजति तथा तथा शूलाग्राकारां शिखां दर्शयन् ब्राह्मं नक्षत्रमुपस्पृश्य मनाक् ध्रुवं व्रजन् राशिं सप्तर्षीन् संस्पृशन् नभसोऽर्द्धमात्रं दक्षिणमनु परिक्रम्य अस्तं व्रजति। स स्वर्गं दारुणकर्म्मा स्वर्गप्राप्तिप्रादेशं मध्यदेशमभिनिहन्ति लोकमपि च। भूमिं कम्पयित्वा दश मासान् मध्यदेशे भूयिष्ठं जनपदमशेषं कुरुते। तेष्वपि च कश्चित् कश्चित् शस्त्रदुर्भिक्षमरकव्याधिभयैः क्लिश्यन्नष्टादशमासानिति" परा०। तथा गर्गः। "क्षुच्छस्त्रमरकव्याधिभयैः संपीडयेत् प्रजाः। मासान् दश तथाष्टौ च चलकेतुः सुदारुणः"।

उद्दालकश्वेतकेतुः श्वेतकेतुश्च "अथोद्दालकः श्वेतकेतुर्दशोत्तरं वर्षशतं प्रोष्य मध्यकेतोश्चारान्ते पूर्व्वस्यां दक्षिणाभिनतशिखोऽर्द्धरात्रकाले दृश्यते नैव सह द्वितीयः कः प्रजापतिपुत्रः पश्चिमकेन श्वेतकेतुर्युगसंस्थायी युगपद्दृश्येत। तावुभौ सप्तरात्रदृश्यौ दशवर्षाणि प्रजाः पीडयेते। कः प्रजापतिपुत्रो यदाधिकं दृश्यते तदा दारुणतरं प्रजानां शस्त्रकोपं

कुर्य्यात्। तथैव धूम्रवर्णयुक्तौ क्षेमारोग्यसुभिक्षदौ भवतः" परा०।

काश्यपश्वेतकेतुः "अथ काश्यपः श्वेतकेतुः पञ्चदश वर्षशतं प्रोष्योदयः सोमसुतजस्य पद्मकेतोश्चारान्ते ग्रत्यवन्तो नभसस्त्रिभागमाक्रम्यापसव्यं निवर्त्तेत प्रदक्षिणजटाकारशिखः स यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि सुभिक्षमावहति। मध्यदेशे आर्य्यगणानामुदीनामोदीच्यैर्भूयिष्ठस्त्रिभागशेषां प्रजामवशेषयति" परा०।

रश्मिकेतुः "अथ रश्मिकेतुर्विभावसुजः प्रोष्य वर्षशतमावर्त्तकेतोश्चारान्ते उदितः कृत्तिकासु धूमकेतुः। स्वर्यानियतदिक्कालरूपवर्णप्रमाणसंस्थानो धूमकेतुः पराभविष्यतां देशानां राज्ञां जनपदानाञ्च वृक्षपुरपर्वतवेश्मध्वजपताकागवाक्षचर्म्मायुधावरणारचनागोपुरस्थानासनभाण्डेषु च दृश्यते। स एव दिवि स्निग्धो निर्म्मलः प्रदक्षिणशिखो नक्षत्रगणवीथीनामुत्तरेण व्रजन् सुभिक्षक्षेमारोग्यं चावहति। द्व्येकविंशतिद्विषष्टिशतधा वा दर्शनमिच्छन्ति सन्तयो धूमकेतोस्तस्य च प्रागुदयास्तमितान्यवीथीनचलनमन्त्रैः प्रभा भस्मप्रभूयप्रदिशां शीतोष्णविपर्य्यय इति अश्विनाकुसम्भव", परा०।

जलकेतुः "अथ जलकेतुः पैतामहः स च चलकेतोर्द्दशमासावशिष्टे कर्म्मणि जले प्रवर्त्तयति। पश्चिमेनोदितः स्निग्धः सुजातोऽनुपश्चिमाभिनतः। स च शिखी नव मासान् क्षेमसुभिक्षारोग्याणि प्रजाभ्यो धत्ते अन्यग्रहकृतानां चाशुभानां व्याघातायेति"। परा०

भवकेतुः "अथ जलकेतोः कर्म्मसमाप्तौ धूमादयः शीतान्ताः कष्टौ प्रादुर्भवन्ति तत्र तथोदय चतुर्दशाद्य पर्य्यन्तात् दृश्यन्ते सुभिक्षार्थमाविपर्य्यया विपरीताः च द्वन्द्वान्तानाञ्च वधाय, तेषामष्टानां कर्म्मण्यतीते भवकेतुर्दृश्यते। पूर्व्वस्यामेकरात्रं यावत् कृत्तिकानामन्तरेता या तनुप्रभया स्निग्धपारुष्याभया सिंहलाङ्गूलसंस्थानया प्रदक्षिणावर्त्तया शिखयोदितः। स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिक्षाय। रूक्षः प्राणहराणाञ्च रोगाणां प्रादुर्भावायेति" परा०

आवर्त्तकेतुः "अथावर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्म्मण्यतीते अपरेऽर्द्धरात्रेऽभ्युदितारुणाभया प्रदक्षिणेन ताम्रया शिखयोदितः। स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् अतीव सुभिक्षं निरुपद्रवोत्सवं जगत्" परा०

संवर्त्तककेतुः "अथ संवर्त्तको वर्षसहस्रमष्टोत्तरं प्रोष्य पश्चिमेनास्तं गते सवितरि सन्ध्यायां दृश्यते तन्वीं ताम्ररूपां शूलाग्रां धूम्रं विसृजन्तीं दारुणां शिखां कृत्वा नभस्त्रिभागमाक्रम्य यावन्मुहूर्त्तान् दिवि तिष्ठति तावद्वर्षाणि घ्नन्ति परस्परं शस्त्रौघमपि पार्थिवाः। यानि नक्षत्राणि समाश्रयति यत्र चोदेति तानि दारुणतरं पीडयति तदाश्रितांश्च देशानिति"। परा०। तथा गर्गः "येषां नक्षत्रविषये रूक्षः सज्वाललोहितः। दृश्यते बहुमूर्त्तिश्च तेषां विद्यात् महाभयम्। अवर्षं शस्त्रपातप्रकोपं दुर्भिक्षमेव च। कुर्य्याच्च प्रतिपीडाश्च स्वचक्रपरचक्रतः। यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रवासं यत्र गच्छति। धूपयेद्वा स्पृशेद्वापि हन्याद्देशांस्तदाश्रयान्। यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभं कर्म्मभं तथा। देशर्क्षं पीडयेद्वापि स शान्तिपरमो भवेत्। स्निग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा। दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्द्दिशेत्" परा०

सर्व्वशेषः। "यस्यां दिशि समुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभियोजयेत्। यतः शिखा यतो धूमस्ततो यायान्नराधिपः। प्रतिलोमोयतः केतुर्यत्र धावति पार्थिवः। सामान्यशान्तबलस्त्रागमधिगच्छति" परा०

अथ मासविशेषेण नामविशेषास्तत्फलञ्चाह समयामृते "चैत्रवैशाखयोर्म्मध्ये कौवेरांस्तु विनिर्द्दिशेत्। उच्छ्रितैर्धूपवेदीभिरुच्छ्रितैश्च जलोरगैः। हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा। ज्यैष्ठे चैव तथाषाढे वायुपुत्रांश्च निर्द्दिशेत्। यान्ति चैव तथा शान्तं महायुद्धं महाभयम्। श्रावणप्रौष्ठपदयोर्वारुणांस्तु विनिर्द्दिशेत्। आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्णां कुर्व्वन्ति वसुन्धराम्। धान्यं समर्घतां याति ईतयो न भवन्ति च। आश्विने कार्त्तिके चैव सूर्य्यपुत्रान् विनिर्द्दिशेत्। ततो दहति तीव्रांशुः सर्व्वाणि दिवाकरः। म्रियन्ते च तदा गावः श्वापदाश्च विशेषतः। मार्गशीर्षे च पौषे च वह्निपुत्रान् विनिर्द्दिशेत्। शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम्। माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्रान् विनिर्द्दिशेत्। छर्द्द्यर्शरात्रिसारश्च ग्लानि शैत्याक्षिवेदना"।

नक्षत्रभेदेन देशभेदे तदुपद्रवादि तत्रैवोक्तं यथा "कृत्तिका रोहिणी सौम्यं पृथिव्या मध्यमुच्यते। केतवो यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च। आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो भवेत्। नित्योद्विग्नाः प्रजाः सर्व्वा भवन्ति हि न संशयः। पुनर्व्वसुस्तथा पुष्यः

दुर्भिक्षाः पूर्व्वमुच्यते । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते रौद्रा श्चाष्टैकविंशतिः । यदा रौद्राः प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्षं निर्द्दिशेत्तदा । पूर्ब्बन्ते च प्रजाः सर्व्वा मृत्युचुर्द्रोगपीडिताः । अश्लेषा पित्र्य१०भाग्यानि ११विद्यार्द्धभिषपूर्व्वतः । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते चौद्दालकिसुता दृश । सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सुदृष्टिः शस्यसम्पदः । चार्य्यमृणादीनि १२। १३।१४च त्रीणि विद्यार्द्धभिषभागतः । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते काश्यमेयाश्चतुर्द्दश । अनावृष्टिभयं घोरं प्रजानामभितिदारुणम् । स्वाती विशाखा मित्रञ्च १७भागो दक्षिणपश्चिमः । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते चत्वारो मृत्युसम्भवाः । दुर्भिक्षं मरकं घोरमनावृष्टिस्तथैव च । उपद्रवश्च भूतानां तदा भवति दारुणः । जग्रेष्ठा मूलमषाषाढा भाग उत्तरपश्चिमः । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते नव ते सोमसम्भवाः । सुभिक्षञ्च सुवृष्टिश्च मही यज्ञोत्सवाकुला । उत्तरा २१श्रवणा चैव नक्षत्रं यद्वद्दितम्२३ । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते माहेयाः पञ्चविंशतिः । माहेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संशयो ध्रुवम् । तदा राजसहस्राणां मही पिबति शोणितम् । वारुणञ्चैव २४ नक्षत्रं तथा भाद्रपदद्वयम् । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते वारुणाश्चत्रयश्च ते । अग्निकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयकः । अग्निकेतुर्यदा दृश्येत्तदाग्न्युद्भवजं भयम् । श्वेतकेतुर्यदा दृश्येत् श्वेतास्थिं कुरुते महीम् । तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषाः। शुक्लयातं जगत् कृत्स्नं चक्रवद्भ्रमते तदा । धूमकेतुर्यदा दृश्येत्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् । स हन्ति शिखया योधान् राजानं मन्त्रिणं जनान् । रेवत्याश्वयुजश्चैव नक्षत्रं यमदैवतम्२ । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते यमपुत्रास्त्रयोदश । यमपुत्रेषु दृष्टेषु लोकानां संशयो ध्रुवम् । चतुर्व्विधानां भूतानां संशयो जायते महान्" ।

तेषां शान्तिस्तत्रैवोक्ता यथा

"केतूत्पाते तु सर्व्वस्मिन् सम्भवे समुपस्थिते । महाशान्तिं प्रकुर्व्वीत विधिवत् भूरिदक्षिणाम् । धनं वा सर्व्वरत्नञ्च स्वल्पोर्द्ध्वं चेत शक्यते । दद्याद्वा पृथिवीं सर्व्वां राजा शान्तिं नियच्छति । अकस्माद्दृश्यते केतुरदृष्टेऽस्तमयेऽपि वा । निहन्त्यन्तःपुरे राज्ञो ज्वरः पित्तोद्भवो भवेत् । दधिमधुघृतान्नानां पुष्पाणामयुतं ततः । जुहुयाद्विन्द्रनीलस्य केतुं दद्याद्द्विजातये । मूर्त्तिं हेमरत्नाद्यैस्ततः सम्पद्यते शुभम्" ।

"ग्रहे रवीन्दोरयनीप्रकम्पे केतूद्भवे" इत्यादिना ज्योतिस्तत्त्वे तदुद्गमेऽकाल उक्तः । "व्योम्नीव धूमकुटीव्याजेन यदने केतुप्रकाराम्भेदम्" माघः

नवग्रहमध्ये तस्य ग्रहत्वञ्च पी० धा० व्यवस्थापितं यथा "किं राहुकेत्वोर्म्पिण्डाभावात् क्रूरग्रहत्वाभावाद्वा वक्रग्रहत्वाभावाद्वा कर्त्तरी नास्ति नाद्यः । राहोर्ग्रहत्वं श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यसिद्धम् । तथा हि । "स्वर्भानुर्हवा आसुरिः सूर्य्यन्तमसा विव्याधेति" माध्यन्दिनी श्रुतिः । कगपव "छिन्नोऽपि विष्णुचक्रेण सुधामयशिरास्ततः । कैवल्यं परं प्राप्तो तथापि ग्रहतां गतः" इति । नारदोऽपि "अमृतास्वादनाद्राहुः शिरश्छिन्नोऽपि सोऽमृतः । विष्णुना तेन चक्रेण तथापि ग्रहतां गतः" इति । यद्यपि "अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्त्तयो भगणाश्रिताः । शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणाङ्गतिहेतवः" इति सूर्य्यसिद्धान्ते पातानामदृश्यत्वोक्ता तथापि चन्द्रपातस्य ग्रहत्वं वाचनिकमेव । "स्वभ्रु वै कुमुदिनीपतिपातं राहुमाहुरिह कोऽपि तमेवेति, भास्कराचार्य्योक्तेश्च । अतएव राहोर्निकटदिक्स्वामित्वं दानञ्च संहिताकर्त्तृभिरुक्तम् । राहोरर्द्धशरीरभागः केतुरुक्त इति पुराणप्रसिद्धम् । न द्वितीयः । ननु केन वचनेन राहुकेत्वोः क्रूरत्वमुच्यते । न च "क्षीणेन्दुर्कयमाराः पापास्तैः संयुतः सौम्यः" इति वराहेणोक्तम् तदुपादानाभावात् । किन्तु पापग्रहत्वानभिधानाच्छुभग्रहत्वमेवावसीयते । न च "गुरुबुधशुक्राः सौम्याः सौरकुजार्का निसर्गतः पापाः । शशिजोऽशुभसंयुक्तः क्षीणोऽपि निशाकरः पापः" इति कल्याणवर्म्मवाक्ये शुभग्रहमध्ये गणनाभावात् क्रूरत्वमिति वाच्यम् । पापग्रहमध्येऽपि गणना नास्तीति शुभग्रहत्वस्यापि दुर्वचत्वात् । उभयमध्यत्वेन वा नरसिंहवज्जात्यन्तरस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति चेत् । उच्यते "सूर्य्यभौमशनिराहुकेतवः पापसंज्ञखचराः क्वचिच्चन्द्रः । पूर्णचन्द्रगुरुशुक्रसोमजाः सर्व्वकर्म्मसु हि सौम्यखेचराः" इति वसिष्ठेन कण्ठतः क्रूरत्वाभिधानादस्ति क्रूरत्वम् । स्वरोदयेऽपि "बुधशुक्रेन्दुजीवाश्च सदा सौम्यग्रहा मताः । शन्यर्कराहुमाहेयाः केतुः क्रूरग्रहा मताः" इति । न तृतीयः ननु स्वयमशक्तः कथं परान् साधयिष्यतीति न्यायात् कदाचानुपदर्शनाभावसिद्धस्य राहोः केतोर्वा कलदगदस्य

सामर्थ्यादिति चेन्न अमावास्यायां प्रतिपदि वोत्पन्नस्य लग्नादिदुष्टस्थानस्थितचन्द्रस्यारिष्टमशुभफलजनकं भवन्मते निरर्थकमापद्येत। ननु "षष्ठेऽष्टमे चन्द्रः सद्योमरणाय पापसंदृष्टः। अष्टाभिः शुभदृष्टोमिश्रैर्वर्षैः स्वदर्शनेति" वराहोक्तेर्भविष्यतीति चेत् इहापि "स्वच्छन्दत्वं कदशनरतिर्वङ्गमत्वं विशीलं व्याधिः शश्वीर्भीतिरयं सुखं गर्भपातप्रवृत्तिः। द्यूतासक्तिर्भवति रविजे वैभवे वक्त्ररोगः स्वर्भानौ वाग्वध शिखिनि वा लग्नभावादिसंस्थे" इति वसिष्ठपद्ये शनिवद्राहुकेत्वोः शुभाशुभफलदातृत्ववचनं किं वायसैर्भक्षितम्। भारावल्याञ्च "राहुश्चतुष्टयस्थो निधनाय निरीक्षितो भवति पापैः। वर्षैर्द्वाभ्यां दशभिः षोडशभिः केचिदाचार्याः। अजवृषकर्कटलग्ने रक्षति राहुः समस्तपीडाभ्यः। पृथ्वीपतिः प्रसन्नः कृतापराधं यथा पुरुषमिति" राहोः शुभाशुभफलाभिधानमस्ति। ननु वराहेण राहोः फलं कुत्रापि नोक्तमिति चेन्न "होरायुक्ते शशाङ्के सक्रूरे लग्नगे कुजेऽष्टमगे। माता सार्द्धं म्रियते चन्द्रवदर्केऽपि शस्त्रेणेति" वराहपद्येऽपि राहुकेत्वोरन्यतराभिधानमस्ति। तथा हि क्वचित् चन्द्रग्रहणं राहुसान्निध्यकृतमुत केतुसान्निध्यकृतमिति तत्र पक्षद्वयं, चन्द्रे लग्नगे सक्रूरे क्रूरसान्निध्यमभिहितम् क्रूरास्तु सूर्यभौमशनय एव विवक्षिता इति चेत् सूर्यस्य तावद्योगाभावश्चन्द्रग्रहणे हि सप्तमराशिस्थत्वात्। भौमस्यापि योगः, कुजेऽष्टमग इत्युक्तेर्नास्ति। पारिशेष्याच्छनैरेव योगोवाच्यः। तत्र स्पष्टत्वार्थं शनिग्रहणमेव कर्त्तव्यमासीत्। अतः सामान्यवाचिनः क्रूरशब्दस्य प्रयोगाद्राहुकेत्वोरन्यतरयोगोऽपि विवक्षितोऽपरस्य (सूर्यस्य) सप्तमराशिस्थत्वात्। योग एकराशिस्थत्वे स्यान्न तु भिन्नराशिस्थत्वे इति। एवं षड्गमसन्धिलग्नस्थसूर्यारिष्टेऽपि राहुकेत्वोरन्यतरयोगो व्याख्येयः। अतएव "राहुस्तमोऽसुरश्च शिखीति केतुरिति पर्यायाभिधानं कृतम्। विवाहपटलेऽपि "मरणं नता राहोः कार्यविनाशं भृगोर्वदन्तीति" कश्यपतो राहुलत्ताप्युक्ता। तस्माद्वराहमतेऽपि राहुकेतुयोगो विवक्षित एव। एवं सति जातके यथा राहोः शुभाशुभफलदातृत्वं वचनाद्बोध्यते। तथा विवाहेऽपि प्रागुक्तवसिष्ठवाक्यादपि तत्र तुल्यन्यायत्वात् कर्त्तरीदोषे कथमवज्ञापते फलदातृता त्वयापि वक्तव्यैव।

ननु "पापयोः कर्त्तरीकर्त्रोः शकुनीचन्द्रहस्थयोः। यदा स्वल्पगयोर्वापि कर्त्तरी नैव दोषदेति" कश्यपाद्युक्तेरस्फुटत्वेन राहुकेत्वोः कर्त्तरीदोषो नास्तीति चेन्न भ्रान्तोऽसि त्वम्। "सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदिति" न्यायादस्फुटत्वविशेषणं भौमस्य क्रूरशुक्रस्य शनेर्वेति त्वयाप्येव सम्भवति न सम्भवति च। सूर्यस्तु नित्योदित एव राहुकेतू नित्यास्तमिताविति व्यभिचाराभावात्त्वयापि व्यर्थमेव विशेषणम्। किञ्च विमस्तगत्वं क्षितिजसन्निधिकृतमुत सूर्यसान्निध्यकृतं चेति। तत्र क्षितिजसन्निधिकृतं यत्तत् सूर्यादिसकलग्रहसाधारणम्। तथा सत्यस्तगतत्वविशेषणवैयर्थ्यं प्रागुक्तन्यायात्। राहोस्तु नारदादिवाक्याच्छिरोरूपमण्डलावगतेः "इन्दर्कमण्डलाकृतिरसितत्वात् किल न दृश्यते गगने" इति वराहोक्तेस्तमोरूपत्वात्ताहक्स्वरूपानुपलब्धेरगोचरत्वपरम्। स्थानमयस्य चन्द्रबिम्बमण्डलान्तिमखण्डलक्षितत्वे, यदाह केशवार्कः "वेद्य चास्य यश्चद्विमण्डलप्रान्तिमखण्डलमितस्तु:पथः" इति। अतएव न विद्यन्ते गावः किरणा यस्येत्यगुरन्वर्थताप्यमीयते। अथ यदि सूर्यसन्निधिकृतमित्युच्येतेति चेन्न इतरपक्षवद्राहोरप्युदयास्तसन्निधभावात्। किञ्च कालांशानभिधानात् कदोदितः कदास्तमितश्चेति निर्णेतुमशक्यत्वात्। एवं केतोरप्येतत् द्रष्टव्यम्। ननु केतूदयोत्पातादौ प्रत्यक्षतोदृश्यत इति चेन्न तस्यानियतदिक्प्रभवत्वात् अनियतनक्षत्रप्रभवत्वाच्च। किञ्च केतूत्पातो हि लोके दुरदृष्टसूचकः अनियतेन बहुना स्वल्पेनापि वा कालेन भवेत्। सूर्यसान्निध्यकृतोदयास्तौ तु नियतकालावेवेति तयोः केत्वोर्भेदः स्वीकर्त्तव्यः"

केतुचैत्रादिकं ज्यो० त० उक्तम् "सिंहत्रिकोणं धनुरश्वमेषं मीनोऽष्टहं शुक्रशनी विपक्षौ। सूर्यारिचन्द्राः सुहृदः समानौ जीवेन्दुजौ षट् शिखिनः परांशाः"। तद्यानवर्षगोलदेशादि महयत्तशब्दे वक्ष्यते। विंशोत्तरीयदशायां तद्दशामानं ७वर्षाः, तच्च दशाशब्दे वक्ष्यते। तस्य राशिभोगकालश्च १८मासाः। "केतुपतङ्गभौममन्दगताश्च षष्ठे तृतीये शुभाः" ज्यो० त०। उद्दालकभेदे पु० केतुवीर्य्यशब्दे उदा० दृश्यम्

केतुकुण्डली स्त्री पञ्चस्वरोक्ते जन्मनक्षत्रभेदवशेन लग्नादध्येकैकवर्षे एकैकग्रहविशेषस्याभिव्यापके चक्रभेदे सा च तत्रैव दर्शिता यथा

"अर्कों बुधः कुजो जीवः सोमः शुक्रस्तथैव च । राहुः शनैश्चरश्चैव ज्ञातव्या केतुकृष्णकौ । अर्कसौम्यान्तरे केतुः कुजजीवान्तरेऽपि च । सोमशुक्रान्तरे केतू राहुसौरान्तरे तथा । दद्यादुत्तरभाद्रादि अष्टाविंशतिऋक्षकम् । त्रीणि त्रीणि च रव्यादौ एकैकम् केतुषु स्मृतम् । जन्मर्क्षात् प्रतिनक्षत्रं जन्माब्दादौ प्रकीर्त्तिताः" । अयमर्थः यदि २६।२७।१ नक्षत्रेषु जन्म तदा सूर्य्यः प्रथमं वर्षेशः । तदुत्तरं केतुप्रभृतयः शन्यन्ताः२। भरण्यां जन्मनि केतुः प्रथमं वर्षेशस्ततः बुधादयः सूर्य्यान्ताः ।३।४।५ ऋक्षेषु बुधः प्रथमवर्षेशः ततः कुजादयः केत्वन्ताः ।६।७।८। कुजः प्रथमं ततः केत्वादयः बुधान्ताः । ९ऋक्षे केतुः ततो जीवादयः कुजान्ताः १०।११।१२ऋक्षेषु जीवः ततः सोमादयः केत्वन्ताः । १३।१४।१५। सोमः ततः केत्वादयः जीवान्ताः । १६ऋक्षे केतुः ततः शुक्रादयः सोमान्ताः । १७।१८।१९।ऋक्षेषु शुक्रः ततः राहुप्रभृतयः केत्वन्ताः। २०।२१।०।२२ ऋक्षेषु राहुः ततः केत्वादयः शुक्रान्ताः २३केतुः ततः शन्यादयःराह्वन्ताः।२४।२५।२६ऋक्षेषु शनिः ततः सूर्य्यादयः केत्वन्ताः । सर्व्वत्र आरोहक्रमावन्तरमवरोहक्रमो ग्राह्यः । एवं द्वादशसु वर्षेषु तेषु पुनः सूर्य्यादीनां वर्षाः । यहाणां फलविशेषस्तु केतुपताकाचक्रोक्तदिशो ज्ञेयः । अत्र च बहुषु स्थानेषु केतोरवस्थानेन केतुप्राधान्यात् केतुकृष्णकौ लम् ।

केतुधर्म्मन् पु० त्रिगर्त्तेश्वरस्य वर्म्मानुजे नृपभेदे "केतुधर्म्मा तु तेजस्वी तस्यैवावरजोयुवा । युयुधे भ्रातुरर्थाय पाण्डवेन यशस्विना" भा० आश्व० ७४अ०

केतुपताका केतोः पताकेव । जन्मनक्षत्रभेदेन जन्माद्यब्दे केकेवर्षेशपङ्क्तिविशेषज्ञापके चक्रभेदे सा च पद्मस्वरादौ दर्शिता यथा

"अर्केन्दू कुजसौम्यार्किगुरवः शुक्रदारकम् । राहुः शनी भृगुश्चेति पताकाप्रभवा ग्रहाः । धामं केतुपताकायां कृत्तिकादिपरिभ्रमात् । जन्मर्क्षं खेचरे यत्र जन्माद्यब्दास्ततः क्रमात् । आदित्यसौरयोर्वर्षे वेधश्चन्द्रगुरोस्तयोः । कुजराह्वोश्च भृग्वोश्च केतुः किञ्चिद्विशिष्यति" फलमाह । "रवेरब्दे मनुष्याणां भवेत् सर्व्वत्र निष्फलम् । शिरःशूलं ज्वरोगश्चदाहो विप्रः पदेपदे" । र०।"चन्द्रस्याब्दे लभेद्दौम्यं वस्त्राभरणानि च०। लक्ष्मीः फलवती सिद्धिः सर्व्वकार्य्येषु युज्यते" च० । "संसारे मरीजस्य कालादिव बिभेति च । स्वहृदाक्रोशसंवासनिय भैरवो रा-

नतोऽपि वा" म० । "बुधस्याब्दे सुगन्धः स्नानादेवाधिपो भवेत् । बु० स्वर्णरौप्यधनं दानं पुण्यकर्म्मणि कानकम्" बु० । "मन्दस्याब्दे भवेद्दाहो बन्धनादि प्रपीडनम् । धनहानिः महारव कलिः स्वजनबन्धुभिः" श० । "नाकनाथगुरोरब्दे बह्वीनृपतिसम्पदः । अप्यलोहितकर्मेण स्तुतो भवति भूतले" । ह० । राहुकेत्वोः कदा बन्धो नौका विझ्वते जले । व्रणं कृत्ते पदे देहे स्थानं कर्त्तुं क्षेमेण च" । रा०के० । "दानवेन्द्रगुरोरब्दे मङ्गलैर्विभवैर्द्दतः । गजाश्वशाक्नैर्युक्त उत्साहश्च दिने दिने" शु०। अन्ये तु पठन्ति "रविर्भ्रमयते देशं नरं दुःखसमन्वितम् । सन्तापरोगं शोकञ्च करोति क्षयतां तनोः" र० "बहुवित्तसुखं नित्यं बन्धुमित्रसमागमम् । सम्पत्साम्यदर्शं पूर्णं चन्द्रः कुर्य्यात् दिनेदिने" च०। "मङ्गलोहनि सद्भावं क्रूरकर्म्मणि योजयेत् । व्यथां रोगञ्च दुःखञ्च सन्तापञ्च छद्मभुक्" म०। "अर्थलाभं जयं सौख्यं राजपूजाञ्च सम्पदम् । ददाति विपुलां लक्ष्मीं बुधो विद्यां यशश्रियम्" । बु०। "रोगश्चार्थविनाशश्च कलहं भुजगाद्भयम् । स्थानत्यागं शनिः कुर्य्यात् कुजीवनं प्रति संशयम्" श०। "सुवर्णमणिमाणिक्यरत्नादिविपुलं धनम् । कल्याणसमायोगं गुरुः कुर्य्याद् दिने दिने" ह० । "राहुःशोषितसंस्थायं रोगशोकादिसंकुलम् । विदेशगमनं कुर्य्यात् शत्रुचौरभयान्वितम्" रा०। "विपक्षं बन्धुभिः सार्द्धं रोगशोकादिसङ्कुलम् । व्याधिपीडां करोत्युग्रः केतुर्वित्तविनाशनः" के० । "गजाश्वदाक्षभैर्युक्तं महद्भिर्विभवैर्द्दतम् । वराङ्गनासमायुक्तं भृगुः कुर्य्याद्दिने दिने" शु०। "अयुग्मं२० सुख्यशाणो५०च मनुयुग्मञ्च २८ षट्शरौ ५६। रामाम्भो ४३रामषट्के ६३। च विंशञ्च षष्ठिकापा । विंशमिते इन्तर्दिवसाः केत्वर्कादिषु क्रमात् । शुभानां शोभना ज्ञेया अशुभानामशोभना । शुभानामशुभानाञ्च यत् फलं वत्सरे कृतम् । तत्फलं निर्द्दिशेत् सर्वं नेषामन्तर्द्दिनेष्वपि । वर्षे वर्षे रवेः स्वीयं प्रथमं दिनविंशकम् । ततश्चन्द्रस्य पञ्चाशदेवं शुक्रान्तमादिशेत् । विधोर्वर्षे विधोः स्वीयं प्रथमं वत्सरे दिनम् । ततो भौमस्य वर्षाच्च एवं रव्यन्तमादिशेत् । कुजस्याब्दे कुजस्यान्तरत्रिंशं निजं दिनम् । ततो बुधस्य षट्पञ्चाशदेवं चन्द्रान्तमादिशेत् । बुधादीनाञ्च सर्व्वेषामेवमेव क्रमेण तु । कुर्य्यादन्तर्दशाभागं प्रोक्तया दिनसंख्यया" । ज्योति० तत्त्वे खनमकारो दर्शितो यथा

"रविचन्द्रः कुजः सौम्यः शनिर्जीवस्तमोऽभृगुः । इन्द्रे-याद्याऽश्विषाष्ठ मध्ये केतुरिमेऽष्टपाः । कृत्तिकादि शिरा हस्तिकेशा केतौ मघा भवेत्" यथा १र०।३च०।५म०।६बु०। ७गु०।८ह०।८रा०।१०केतुः । ११सू०। १२र०। १३च०।१४म० १५बु० १६गु० १७ह० १८रा० १६केतुः २०सू०। २१र० २२च० २३म० २४बु०२५गु०२६ह० २७रा० १केतुः २सू०। एवं जन्मनक्षत्रानुसारेण मघमादिवर्षेशा रव्यादयः शुक्रान्ता दशमादिषु पुनः रव्यादयः शुक्रान्ताः। एवं चन्द्रस्य मघ-माद्दशाधीशत्वे रव्यन्ताः एवं क्रमेण सर्व्वत्र योज्यम्

"पताका कुण्डली केतोः कुण्डली च बृहस्पतेः । सर्व्वत्र पापसंयोगे संशयो जायते महान्" मञ्जूषा

केतुमत् त्रि०केतुरस्त्यस्य मतुप् । १चिह्नादियुक्ते २प्रज्ञानयुक्ते "केतुमद् दुम्भिर्वदतीति" ऋ०६,४७,२०,"केतुमत् प्रज्ञानवत्" भा० स्त्रियां ङीप् । ३काशीराजदिवोदासवंश्ये नृपभेदे पु० । "क्षेमस्य केतुमान् पुत्रः सुकेतुरस्य चात्मजः" हरिवं० २९अ० दिवोदासवंशोक्तौ । वासुदेवमहिष्याः सुनन्दाया विशाखरूपे ४प्रासादभेदे पु० "सुनन्दाया निवासोऽसौ प्रथमः सर्व्वदैवतैः । महिष्या वासुदेवस्य केतुमानिति विश्रुतः" हरिवं० १५७अ० ५धन्वन्तरिपुत्रभेदे "धन्वन्तरिर्दीर्घतमस आयुर्वेद प्रवर्तकः । यज्ञभुग्वासुदेवांशः स्मृतिमात्रार्त्तिनाशकः । तत्पुत्रः केतुमानस्य जज्ञे भीमरथस्तथा" भाग० ८।१७।५ ६दानवभेदे । "तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतुमांश्च यः" भा०आ०७दानवोक्तौ । सुमालिनो राक्षसस्य भार्य्यायां स्त्री "सुमालिनोऽपि भार्य्यासीत् पूर्णचन्द्रनिभानना । नाम्ना केतुमती राम !" रामा० उ० ४स० । "असमे सजौ सगुरुयुक्ता केतुमती समे भरनगाद्गः" इ० र० उक्तलक्षणे द्विषमवृत्ते छन्दोभेदे स्त्री ।

केतुमाल पु० । १आग्नीध्रस्य पुत्रभेदे २तन्नामके जम्बुद्वीपस्थे वर्षभेदे । तद्विवृतिः उत्तरकुरुशब्दे १०८४पृ० । कुरुशब्दे च २१२१पृ०दृश्यम् । "मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ! । जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजनपदो नृप!" भा० भी० ६अ० । ३उत्तरदिशस्थे नदीभेदे स्त्री "उत्तरेषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशः" इत्युपक्रमे "केतुमाला च मेध्या च गङ्गाहारश्च भूमिप !" भा० व० ८६ अ० ।

केतुमालि(लिन्) पु० शम्बरदैत्यस्य सेनाधिपभेदे । "दुर्द्धरः केतुमाली च शत्रुहन्ता प्रमर्द्दनः" इत्युपक्रमे "एतैः परिवृतो योधैः शम्बरः प्रययौ तदा" । "तेनैव तस्य चिच्छेद केतुमालेः शिरस्तदा" हरिवं० १६४अ० ।

केतुरत्न न० केतोः रत्नम् । वैदूर्य्यमणौ (लशुनिया) राजनि० तस्य तत्स्वामिकत्वात् तथात्वम् ।

केतुवीर्य्य पु० दानवभेदे । "विक्षोभणश्च केतुश्च केतुवीर्य्यः शतह्रदः" हरिवं० ३अ० दानवोक्तौ ।

केतुवृक्ष पु० केतुभूतो वृक्षः । मेरोश्चतुर्द्दिक्षु वर्त्तमानविष्कम्भपर्वतमन्दरादीनां चिह्नरूपे वृक्षभेदे । "विष्कम्भशैलाः किल मन्दरोऽस्य (मेरोः) सुगन्धशैलः (गन्धमादनः) विपुलः सुपार्श्वः । तेषु क्रमात् सन्ति च केतुवृक्षाः कदम्ब जम्बूवटपिप्पलाख्याः" सि० शि० । "विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायतमुच्छ्रिताः । पूर्व्वेण मन्दरोनाम दक्षिणे गन्धमादनः। विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः । कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलोवट एव च । एकादशशतायामाः पादपाः गिरिकेतवः" विष्णु पु०

केतुशृङ्ग पु० पौरवे नृपभेदे । "वत्सबन्धुर्निरामर्द्दः केतुशृङ्गो बृहद्बलः" भा०आ० १अ०

केदर पु०के शयाति शी—अच् कैर्नीर्दीर्य्यते दृ—अप् वा । १धान्यभेदे अमरटीकायां भानुदीक्षितः । २टेरके केकरे शब्दचि०

केदार पु०के शिरसि दारोऽस्य केन जलेन दारोऽस्य वा नि० एत्वम् । हिमालयस्थे पर्व्वतभेदे तत्स्थे २शिवलिङ्गभेदे न० तन्माहात्म्यादि स्कन्दपु० केदारखण्डे दृश्यं तस्यैव काशीक्षेत्रे आविर्भावात् काशीस्थे ३लिङ्गभेदे च न० तत्कथा काशीख० ७७अ० यथा

"श्रीपार्व्वत्युवाच। "नमस्ते देवदेवेश ! प्रणतत्करुणानिधे ! । वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया । तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव चाख्यामनुत्तमा । तद्भक्ताश्च जना नित्यं देवदेव ! महाधियः । श्रीदेवदेव उवाच । शृणवपर्णे ! प्रभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम् । यमाकर्ण्यापि यो पापोऽप्यपापोजायते क्षणात् । केदारं यातुकामस्य पुंसोनिश्चितचेतसः । आजन्मसञ्चितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । गृहाद्विनिर्गते पुंसि केदारगतिनिश्चिते । जन्मद्वयार्जितं पापं शरीरादपि निर्व्रजेत् । मध्यमार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं त्वघम् । गेहाद्विनिःसृतस्यापि निराशं याति निश्चयात् । सायं केदारकेदार केदारेति निरुद्धन् । गेहेऽपि निवसन्नूनं यात्राफलमवाप्नुयात् । दृष्ट्वा केदारशिखरं पीत्वा तत्तोयमम्बु च । जन्मजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः । हरस्याप

ह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च । कोटिजन्मार्ज्जितैः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः । सकृत् प्रणम्य केदारं हरपापकृतोदकः । स्थाप्य लिङ्गं हृदम्भोजे प्रान्ते मोक्षं गमिष्यति । हरपापह्रदे श्राद्धं श्रद्धया यः करिष्यति । उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स्वर्गलोकं गमिष्यति । पुरा रथन्तरे कल्पे यदभूदत्र तत् शृणु । अपर्णे ! दत्तकर्णा त्वं वर्णयामि तवाग्रतः । एको ब्राह्मणदायाद उज्जयिन्या इहागतः । कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः । स्वर्णीं पाशुपतीं काशीं स विलोक्य समन्ततः । द्विजैः पाशुपतैः कीर्णां जटामुकुटमण्डितैः । कृतलिङ्गसमाश्लैश्च भूतिभूषितवर्ष्मभिः । भिक्षाकृताम्बरैस्तुष्टैः स्नातैर्गङ्गोदकाप्लुतैः । बभूवानन्दितमना व्रतं जग्राह चोत्तमम् । हिरण्यगर्भादाचार्य्यात् स्वीकृत्य पाशुपताभिधम् । स च शिष्यो वशिष्ठोऽभूत् सर्व्वपाशुपतोत्तमः । स्नात्वा ह्रदे हरस्यादे नित्यं प्रातः सुसंस्थितः । विभूत्याऽहरहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्च्चयन् । नान्यं स विजानाति शिवलिङ्गं गुरौ तथा । स द्वादशाब्ददेशीयो वशिष्ठो गुरुणा सह । ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौरीगुरोर्वरम् । यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारिणः क्वचित् । प्राश्योदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः । अर्द्धाध्वानं गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः । गुरुर्हिरण्यगर्भाख्यः पञ्चत्वमगमत्तदा । पश्यतां तापसानां च विमाने सार्व्वकामिके । आरोप्य तं पारिषदाः कैलासमनयन् मुदा । यस्तु केदारमुद्दिश्य गेहादर्द्धपथेऽप्यसौ । अन्तरस्त्यजेत् प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत् । तदाश्चर्य्यं समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः । केदारस्यैव लिङ्गे तु बहुमेने सुनिश्चितम् । अथ कृत्वा स केदारीं यात्रां वाराणसीमगात् । अप्यङ्गीकृतयमं चापि यथार्थं चाकरोत् पुनः । प्रतिचैत्रं सदा चैत्र्यां यावज्जीवमहं ध्रुवम् । विलोकयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम् । तेन यात्राः कृताः सम्यक् षष्टिरेकाधिका सदा । आनन्दकानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा । पुनर्यात्रां स वै चक्रे ययौ निकटवर्त्मनि । जरसोत्थाङ्गसंतप्तः पलिताकलितोऽप्यलम् । तपोधनैश्चापि दमं बहुमानैर्निवारितः । कारुण्यपूर्णहृदयैरन्यैरपि च मन्त्रिभिः । ततोऽपि न तदुत्साहभङ्गोऽभूद्दृढचेतसः । मध्ये मार्गं स्थलस्यापि गुरोरिव गतिर्मम । इति निश्चितचेतस्के वशिष्ठे तापसे शुचौ । अन्तदासमरिष्टे तुष्टोऽहं वशिष्ठके ! ऽभवम् । स्वप्ने मया स संप्रोक्तो वशिष्ठस्तापसोत्तमः । दृढव्रत ! प्रसन्नोऽस्मि केदारं विद्धि मामिह । अभीष्टं च वरं मत्तः प्रार्थयस्वाविचारितम् । इत्युक्तस्यापि मयि स्वप्ने मिथ्येति सोऽब्रवीत् । ततोऽपि स मया प्रोक्तः स्वप्नोऽमिथ्या शुचिस्मिते ! । भवादृशाममिथ्यैव स्वाध्यायप्रवर्त्तिनाम् । वरं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्वप्नशङ्कां त्यज द्विज ! । तव सत्यवतः किञ्चिन्मयादेयं न किञ्चन । इत्युक्तं मे समाकर्ण्य वरयामास भामिनि । शिष्यो हिरण्यगर्भस्य तपस्विजनसत्तमः । यदि प्रसन्नो देवेश ! तदा मे येऽनुगा इमे । सर्व्वे स्थूलतनुप्राप्ता पथ एव वरोमम । देवि ! तस्येदमाकर्ण्य परोपकृतिशालिनः । वचनं नितरां प्रीतस्तथेति तमुवाच ह । पुनः परोपकरणं तत्तपो द्विगुणीकृतम् । तेन पुण्येन स मया पुनः प्रोक्तो वरं वृणु । स वशिष्ठो महाप्राज्ञो दृढपाशुपतस्थितः । देवि ! मे प्रार्थयामास हिमशैलादिह स्थितम् । ततस्तत्तपसा तुष्टः कलामात्रेण तत्र हि । हिमशैले स्थितश्चात्र सर्व्वभावेन संस्थितः । ततः प्रभाते संजाते सर्व्वेषां पश्यतामहम् । हिमाद्रेः प्रस्थितः प्राप्तः स्तूयमानः सुरर्षिभिः । वशिष्ठं पुरतः कृत्वा सर्व्वसार्थसमावृतम् । हरपाप ह्रदे तीर्थे स्थितोऽहं तदनुग्रहात् । मत्परिग्रहतः सर्व्वे हरपापे कृतोदकाः । आराध्य मामनेनैव पुरुषाः सिद्धिमागताः । तदा प्रभृति लिङ्गेऽस्मिन् स्थितः साधकसिद्धये । अविमुक्ते परे क्षेत्रे कलिकाले विशेषतः । तुषाराद्रिं समारुह्य केदारं वीक्ष्य यत् फलम् । तत् फलं सप्तगुणितं काश्यां केदारदर्शने । गौरीकुण्डं यथा तत्र हंसतीर्थञ्च निर्म्मलम् । तथा मधुस्रवा गङ्गा काश्यां तदखिलं तथा । इदं तीर्थं हरपापं सप्तजन्माघनाशनम् । गङ्गायां मिलितं पश्चाज्जन्मकोटिशताघहम् । अत्र पूर्व्वं तु काकोलौ युध्यन्तौ चाविधेयतः । पश्यतां तत्र संस्थानां हंसौ भूत्वा विनिर्गतौ । गौरि ! त्वया कृतं पूर्व्वं स्नानमत्र महाह्रदे । गौरीतीर्थं ततः ख्यातं सर्व्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । अत्रामृतस्रवा गङ्गा महामोहान्धकारहृत् । अनेकजन्मजनितं जाड्यध्वंसविधायिनी । कृत्वा मानसेनात्र पूर्व्वं तप्तं महत्तपः । अतस्तन्मानसं तीर्थं जने ख्यातिमिदं गतम् । अत्र पूर्व्वं जनः स्नानमात्रेणैव प्रमुच्यते । पश्चात् सहादितवाहं त्रिदशैः संक्रीडते सुखैः । सर्व्वे मुक्तिं गमिष्यन्ति यदि देवेह मानवाः । केदारकुण्डे सुज्वालाज्वलितैर्भविष्यति । सर्व्वपा-

सैव वर्णानामाश्रमाणां च धर्म्मिणाम्। तस्मात्तद्विसर्गेण मोक्षं दास्यामि नान्यथा। ततस्तदुपरोधेन तथेति च मयोदितम्। तदारभ्य महादेवि! स्नानात्, केदारकुण्डतः। समर्च्चनाच्च भक्त्या वै मम नामजपादपि। नैःश्रेयसीं श्रियं दद्यामन्यत्रापि तनुत्यजाम्। केदारतीर्थे यः स्नात्वा पिण्डान् दास्यति चापरः। एकोत्तरशतं वंशान् तस्य तीर्णा भवाम्बुधेः। भौमवारे यदा दर्शस्तदा यः श्राद्धदो नरः। केदारकुण्डमासाद्य गयाश्राद्धेन किं ततः। केदारं गन्तुकामस्य बुद्धिर्दत्ता नरैरियम्। काश्यां स्मृत्वा त्वं केदारं कृतकृत्यो भविष्यसि। चैत्रकृष्णचतुर्दश्यामुपवासं विधाय च। त्रिगण्डूषीं पिबन् मर्त्त-ल्लिङ्गमधितिष्ठति। केदारोदकपाने तु यथा तत्र फलं भवेत्। तथात्र जायते पुंसां स्त्रीणां चापि न संशयः। केदारभक्तं संपूज्य वासोऽन्नद्रविणादिभिः। आजन्मजनितं पापं त्यक्त्वा याति ममालयम्। आयामास त्रिकालं यः केदारेशं नमस्यति। तं नमस्यन्ति सततं लोकपाला यमादयः। कलौ केदारमाहात्म्यं योऽपि कोऽपि न वेत्स्यति। यो वेत्स्यति च पुण्यात्मा सर्वं वेत्स्यति स ध्रुवम्। केदारेशं सकृद् दृष्ट्वा देवि! मेऽनुचरो भवेत्। तस्मात् काश्यां प्रयत्नेन केदारेशं विलोकयेत्। चित्राङ्गदेश्वरं लिङ्गं केदारादुत्तरे शुभम्। तस्यार्चनान्नरो नित्यं स्वर्गभोगानुपाश्नुते। केदाराद्दक्षिणे भागे नीलकण्ठविलोकनात्। संसारोरगदष्टस्य तस्य नास्ति विषाद्भयम्। तद्वायव्येऽम्बरीषेशो नरस्तदवलोकनात्। गर्भवासं न चाप्नोति संसारे दुःखसङ्कुले। इन्द्रद्युम्नेश्वरं लिङ्गं तत्समीपे समर्च्य च। तेजोमयेन यानेन स्वर्गभुवि मोदते। तद्दक्षिणे नरो दृष्ट्वा लिङ्गं कालञ्जरेश्वरम्। जराकालं विनिर्जित्य मम लोके वसेच्चिरम्। दृष्ट्वा क्षेमेश्वरं लिङ्गं तदुदक् चित्राङ्गदेश्वरात्। सर्वत्र क्षेममाप्नोति लोकेऽत्र च परं दिवि। श्रीस्कन्द उवाच। देवदेवेन! विन्ध्यारे! केदारमहिमा महान्। इत्याख्यापि पुराऽस्यायै मया तेऽपि निरूपितः। केदारेश्वरलिङ्गस्य शृण्वोत्पत्तिं कृती नरः। शिवलोकमवाप्नोति निष्पापो जायते ततः"। लिङ्गरूपत्वे न० केदारं यत्केदारेश्वरादयोऽप्यत्र पु०। बदर्याश्रमस्याऽन्तिकस्थे ३शैलभेदे "केदाराख्ये महालये देवी सा मार्गदायिनी" देवीगीता ४भूमिदेशभेदे च भार०; "मतङ्गस्य च केदारस्तत्रैव कुरुनन्दन!" भा०व० ८४अ०। "केदारे चैव राजेन्द्र! कपिलस्य महात्मनः" भा०८३अ०। जलनिवारणार्थं चतुःपार्श्वे सेतुसम्बद्धे ५क्षेत्रे ६आलवाले च मेदि० "यथा "तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति" वेदा० प०। "भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः। नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः" मनुः "स्थानच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवतो मृगः" मनुः। केदाराणां समूहः "केदाराद्यञ् च" "ठञ् कवचिनश्च" पा० यञ् वुञ् ठञ् च। कैदार्य्य कैदारक कैदारिक तत् समूहे न० "कैदारिकाणामभितः समाकुलाः" माघः। अत्र कैदारादीनि निर्देशात् नि० एत्वम्। तस्येदमण्। कैदार तत्सम्बन्धिजलतण्डुलादौ त्रि० तद्गुणाः "कैदारं चैवमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम्। कैदारं वार्य्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत्" भावप्र०। "कैदारा वातपित्तघ्नाः गुरवः कफशुक्रलाः। कषाया अल्पवर्च्चस्काः मेध्याश्चैव बलावहाः" भावप्र० कैदारशाल्यादिगुणा उक्ताः

केदारक पु० केदारे भवः कन्। क्षुद्रक्षेत्रजाते व्रीहिभेदे षष्टिककङ्गुकोद्रवप्रक्रमे "कुरवककेदारकमञ्चनयः षष्टिकाः" सुश्रुतः। केदारशब्दे गुणा उक्ताः

केदारकटुका स्त्री केदारस्य कटुकेव। कटुकाभेदे राजनि०

केदारखण्ड पु० व्यासप्रणीते स्कन्दपुराणान्तर्गते अवन्तिखण्डस्थकेदारमाहात्म्यप्रतिपादके ग्रन्थभेदे।

केदारज त्रि० केदारात् जायते जन–ड। १क्षेत्रभूमिजाते व्रीहिभेदे केदारशब्दे तद्गुणा उक्ताः। २पद्मकाष्ठे न० राजनि० कैदारजातादयोऽप्यत्र

केन न० केनेत्युपक्रम्य प्रवृत्तम्। तलवकारोपनिषद्भेदे केनेषितमित्यादिके उपनिषद्भेदे "ईशा केन कठ प्रश्न मुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः" मुक्तिको० उपनिषच्छब्दे विवृतिः

केनती स्त्री के सुखार्थं नतिः वा० ङीप् अलुक्स०। कामदेवपत्न्यां त्रिका०।

केनार पु० के मूर्द्धि नारः नृ–घञ् अलुक्स०। १कुम्भीनामनरके हेम०। २शिरसि ३कपोले ४सन्धौ च मेदि०।

केनिप पु० के सुखे निपतति नि+पत–ड अलुक्स०। मेधाविनि निघण्टुः "यथा केनिपानामिनो वृधे" ऋ०१०,४४,४। "केनिपानां मेधाविनाम्" भा०। निघण्टौ अकेनिप इति वा पाठः। तदर्थे।

केनिपात पु० के जले निपात्यते नि+पत–णिच्–कर्म्मणि घञ्। (हाल)नौकाचालने काष्ठनिर्म्मिते पदार्थे अरित्रे

शब्दमा० तं हि जले पातयित्वा चालनेन नौकां चालतीति तस्य तथात्वम्। स्वार्थे क। तत्रार्थे अमरः।

कैन्दु पु० ईषत् इन्दुरिव कोः कादेशः। १तिन्दुकवृक्षे शब्दरत्ना०। संज्ञायां कन्। (गाव) गावबृक्षे। "लघुद्वयं विरामान्तं ताले केन्दुकसंज्ञके" इति संगी०दा० उक्ते २तालभेदे पु०

कैन्दुवाल पु० के जले इन्दोरिव अर्द्धेन्दोरिव वालचलनमस्य। अरित्रे (हाल) इति ख्याते नौकाचालने काष्ठभेदे। "अरित्रशब्दः केन्दुवालवाचकः" यजुर्वेददीपः

कैन्दुविल्व पु० गीतगोविन्दग्रन्थकारकजयदेवनिवासे ग्रामभेदे (केन्दुली) "केन्दुविल्वसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन" (जयदेवेन) गीतगो०।

केन्द्र न० "वृत्तस्य मध्यं किल केन्द्रमुक्तम्। केन्द्रं यदुच्चान्तरमुच्यतेऽतः। यतोऽन्तरे तावति तुङ्गदेशान्नीचोच्चवृत्तस्य सदैव केन्द्रम्" शि०सि०गोलाध्यायोक्ते १वृत्तस्य मध्यस्थाने २ग्रहाणामुच्चस्थानान्तरे च। तदानयनप्रकारः तस्य समविषमादिसंज्ञाभेदौ च सू०सि० रङ्गनाथाभ्यां दर्शितौ यथा

"ग्रहं संशोध्य मन्दोच्चात् तथा शीघ्राद्विशोध्य च। शेषं केन्द्रपदं तस्माद्भुजज्या कोटिरेव च" सू०। "ग्रहं राश्यादिकं मन्दोच्चात् प्रागानीतस्वकीयराश्यादिकं मन्दोच्चभागात् संशोध्योनीकृत्य शीघ्रात् प्रागानीतराश्यादि शीघ्रोच्चात्, चः समुच्चये ऊनीकृत्य शेषं राश्यात्मकं तथोच्चसम्बन्धेन केन्द्रं मन्दोच्चहीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रम्। शीघ्रोच्चहीनो ग्रहः शीघ्रकेन्द्रं भवतीत्यर्थः। तस्मात् केन्द्रात् पदं राशित्रयात्मकं विषमं समं पदं ज्ञेयम्। त्रिराश्यन्तर्गतं चेत् प्रथमं विषमं पदम्। ततःषड्राश्यन्तर्गतं चेत् न्यूनं केन्द्रं द्वितीयं समं पदम्। ततो नवराश्यन्तर्गतं चेत् षड्ूनं तृतीयं विषमं पदम्। ततो नवोनं चतुर्थं पदं सममित्यर्थः। तस्मात् पदाद्भुजस्य ज्या कोटिः कोटेर्ज्या। चः समुच्चये। एवकारात्तदाकारद्वयं माध्यमित्यर्थः। अत्रोपपत्तिः। उच्चस्थानाभिमुखग्रहदैवतैर्ग्रहाणामाकर्षणोक्तेरुच्चाद्ग्रहः कियदन्तरेणेति ज्ञानार्थमुच्चहीनो ग्रहः केन्द्रमुच्चग्रहान्तरवशात् तदाख्यम्। तत्र भगवता स्वेच्छया ग्रहादुच्चं यदन्तरेण तत् केन्द्रं कृतम्। उभयथा भुजकोट्योस्तुल्यत्वात्। द्वादशराश्यङ्किते वृत्ते उच्चस्थानाच्चतुर्विभागात्मक एकैको भागो राशित्रयात्मकः पदसंज्ञः। अथोच्चस्थानाद्ग्रहः कस्मिन् पदेऽस्तीति ज्ञानविषयत्वेन केन्द्रं कृतं, ज्ञानं पदान्तर्गतत्वात्। ग्रहाधिष्ठितपदाद्भुजज्याकोटिज्ययोर्ज्ञानम्। तच्च ग्रहाणां राश्यंशकलाविकलादिस्थितिज्ञानार्थं स्फुटताकरणसाधनं तत्रैव प्रसिद्धम्" रङ्ग०।

एतत्साम्यात् लग्नादिद्वादशराशिषु त्रिराश्यन्तरस्थानरूपे लग्नचतुर्थसप्तमदशमस्थानरूपे ३स्थानचतुष्के। "लग्नाम्बुद्यूनकर्माणि केन्द्रमुक्तञ्च कण्टकम्। चतुष्टयञ्चात्र खेटो बली लग्ने विशेषतः" ज्यो० त०। केन्द्रगतग्रहबलस्य बलवत्त्वं यथाते। केन्द्रगतग्रहवशादायुस्तु केन्द्रायुरित्यभिधीयते तत्प्रकारे दृश्यम्। "काकोष्ठ्रमगते चन्द्रे केन्द्रस्थे सुरपूजिते। योगः केन्द्र इति ख्यातो यातुरिष्टार्थसिद्धिदः" ज्योतिषोक्ते ४यात्राशुभयोगभेदे पु०।
केन्द्रं स्थानत्वेनाऽस्त्यस्य इनि। केन्द्रिन् तत्स्थे ग्रहे

केप चालने भ्वा० आत्म० सक० सेट्। केपते अकेपिष्ट। ऋदित् केपयति ते अचकेपत्-त। प्रनिकेपते

केपि त्रि० कु+पू–इन् पृषो०। "पुनाति कर्म्म कुत्सितं दुष्कृतं भवतीति" निरुक्तोक्ते निन्दितकर्म्मणि। "न ते भोक्तुर्येभ्रियां नापसाच्छमीभिर्न ते न्यविशन्त केपयः" ऋ० १०,४४,६, "केपयः कुत्सितपूयकर्म्माणः" भा०।

केमद्रुम पु० ज्योतिषोक्ते योगभेदे। स च योगः जातकपद्धतौ फलभङ्गाभ्यां सहितोदर्शितोयथा। "शीतांशोर्व्ययगैर्धनगैर्विहि सुनफा रिपुफस्थितैः चाऽनफा। दुरुधरोभयवर्जितैर्दुरुधरा केमद्रुमोऽतोऽन्यथा"। तत्फलम् "नृपतेर्वंशजातोऽपि केमद्रुमभवो नरः। मलिनो दुःखितो नीचो निःस्वो दासः खलो भवेत्" तद्भङ्गस्तु तत्रैव "चन्द्रे केन्द्रगतेऽथवा ग्रहयुते सर्वैश्च दृष्टे विधौ सर्वैः कण्टकसंश्रितैर्ग्रहवरैः केमद्रुमो नेष्यते। लग्नाद्विधोर्वा दशमैः शुभैः कर्म्म शुभं फलम्। द्वाभ्यां मध्यं तदेकेनाल्पं चेद्धानि दरिद्रता"

केमुक पु० के मूर्द्धि अमयति अम–रोगे उक अलुक् स०। (केँउ) १वृक्षभेदे। २कन्दशाकभेदे न० भावप्र०। "केमुकं कटुकं पाके तिक्तं ग्राहि हिमं लघु। दीपनं पाचनं हृद्यं कफपित्तज्वरापहम्। कुष्ठकासप्रमेहास्रनाशनं वातलं कटु"। तत्र तद्गुणा उक्ताः तत्फलन्तु हविष्ये वर्ज्यम् "फल केमुकवर्ज्जितम्" स्मृतिः।

केयूर पु० के बाहुशिरसि याति या–ऊर किच्च अलुक्समा०। (बाजु) (ताड़) बाहुभूषणे अमरः। "विहुरे केयूरे कुरु करयुगे रत्नवलयम्" गी० द० "केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्नुनोद" रघुः। २रतिबन्धभेदे पु० स च द्विधा। "स्त्रीजङ्घे चैव

संपीड्य दोर्भ्यामालिङ्ग्य सुन्दरीम् । कारयेत् स्तापनं कामी बन्धः केयूरसंज्ञितः” स्मरदीपिका । “स्त्रीणां जङ्घान्तराविष्टो गाढमालिङ्ग्य सुन्दरीम् । कामयेद्विपुलं कामी बन्धः केयूरसंज्ञितः” । रतिमञ्जरी ।

केरक पुं॰ ब॰ व॰ । देशभेदे । “एकपादांश्च पुरुषान् केरकान् वनवासिनः” भा॰ सभा॰ ३०अ॰ । सहदेवदक्षिणदिग्विजये । अतः तद्देशस्य दक्षिणविभागस्थत्वम् ।

केरल पुं॰ सगरेण म्लेच्छतां प्रापिते क्षत्रियभेदे । तत्कथा हरिवं॰१४अ॰

“ततः शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदांस्तथा । पह्लवांश्चैव निःशेषान् कर्त्तुं व्यवसितः किल । ते वध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना । वशिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुर्मनीषिणम् । वशिष्ठस्त्वथ तान् दृष्ट्वा समयेन महाद्युतिः । सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाऽभयन्तदा । सगरः स्वां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च । धर्म्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह । अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्ज्जयत् । यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च । पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाः श्मश्रुधारिणः । निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना । शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा । कोलिसर्पाः समाहिषा दार्व्वाश्चोलाः सकेरलाः । सर्व्वे ते क्षत्त्रियास्तात ! धर्म्मस्तेषां निराकृतः । वशिष्ठवचनाद्राजन् ! सगरेण महात्मना” ।

२तदधिष्ठानदेशभेदे ब॰व॰ । स च दक्षिणस्थः वृ॰सं॰ कूर्म्मविभागे १४अ॰ । “दमपुरगोनर्द्दकेरलकाः” दक्षिणस्थत्वम् तत्रत्य पर्य्यन्तसह्यादि रघौ वर्णितं यथा “तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः । रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णवः । भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् । अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः । मुरलामारुतोद्धूतमगमत् कैतकं रजः” । ३होरायां ४ज्योतिर्ग्रन्थविशेषे च स्त्री गौरा॰ ङीष् शब्दरत्ना॰ । केरलज्योतिर्विद्यायाञ्च सङ्केतविशेषोदिष्टमात्रं दर्श्यते । “वर्णवर्ग्गप्रमाणञ्च अक्षरं तादृशं क्रियः । पिण्डसंख्या भवेत्तस्य यथाभागेन कल्पना” गर्गसंहिता । अस्यायमर्थः । अ क च ट त प य श इत्यादौ वर्गास्तेषामेकादिसंख्या यथा अवर्गे १ । कवर्गे २ । चवर्गे ३ । टवर्गे ४ । तवर्गे ५ । पवर्गे ६ । यवर्गे ७ । शवर्गे ८ । वर्णसंख्या च प्रतिवर्गं भिन्ना यथा अवर्गे १६ वर्णा यथा अ१ आ२ इ३ ई४ उ५ ऊ६ इत्यादि । कादौ पान्ते वर्गे च पञ्च पञ्च संख्या । यवर्गे ४ शवर्गे च ४। एवं च दाडिमफलनामप्रश्ने दकारस्य तवर्गत्वात् वर्गसंख्या ५ वर्णसंख्या ३ मिलित्वा ८ । डस्य वर्गसंख्या ४ वर्णसंख्या ३ मिलित्वा ७ । मस्य वर्गसंख्या ६ वर्णसंख्या ५ मिलित्वा ११ एवं वर्गवर्णसंख्या २६ । दाडिमपदे आ इ अ इति स्वरत्रययुक्ते अवर्गसंख्या १ आद्यपसंख्या २ मिलित्वा ३ एवं इ ४ अ २ । मिलित्वा स्वरसंख्या तथा समष्टौ ३५ । पश्चात् यथोक्तक्रिया कार्य्या । प्रश्नशब्दे तद्गणनादि फलं च वक्ष्यते । क्वचित् स्वरसंख्यामनादाय अन्यथा सङ्केतो दर्शितो यथा । “कादयष्टादयोऽङ्काः स्युः पाद्याः पञ्च तथा मताः । याद्योऽष्टौ ङनां शून्यं गणकैः परिकीर्त्तितम्” इत्युक्तिमनुरुध्य कालमा॰ “सौरचान्द्रसव्यसायनगणधरनाक्षत्रिकाः क्रमेण । भानुलपातालतुलविनुलविमलवरदाश्च संवत्सराः पञ्च” आर्य्यभट्टवाक्ये “गणकतमिदयाचरसंख्यया भानुलशब्दः पञ्चषष्ट्यधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिवसपरिमितः कालः सौरः । पातालशब्दः एकषष्ट्यधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिवसपरिमितः बार्हस्पत्यः । अतुलशब्दः षष्ट्यधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिवसपरिमितः सावनः । विमलशब्दः चतुःपञ्चाशदधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिनपरिमितश्चान्द्रः । वरदशब्दश्चतुर्विंशत्यधिकशतत्रयमाह तावद्दिवसपरिमितो नाक्षत्रिकः संवत्सरः” इत्युक्तम् । अस्यायमर्थः । भानुलशब्दस्य स्वरत्यागे भस्य पकारात् पञ्चमत्वं तेन ५संख्या स्फुरते । नकारस्य टादितः षष्ठत्वेन ६संख्या लस्य यादौ तृतीयत्वेन ३संख्या अङ्कस्य वामागत्या तेषां यथाक्रमयोजने भानुलशब्दे ३६५संख्या निष्पद्यते । एवं पातालशब्दे पस्य आद्यत्वात् १संख्या तकारस्य टादितः षष्ठत्वात् ६संख्या लस्य प्राग्वत् ३संख्या । तेन पातालशब्दे ३६१संख्या । अतुलशब्दस्य नञादेशाकारस्य शून्यार्थत्वात् ० । तकारस्य ६संख्या लस्य ३संख्या । तेन ३६०संख्या । विमलशब्दे च वस्य यादौ चतुर्थत्वात् ४संख्या मस्य प्राग्वत् ५संख्या लस्य ३संख्या यथा स्थानयोजने ३५४ संख्या । वरदशब्दे व ४ र २ द ३ यथाक्रमयोजने ३२४ संख्या । एवं केरलसङ्केतमभिप्रेत्यैव भक्तविशेषपुटितसप्तशतीजपस्य एकस्मिन् दिने करणाशक्तौ १२माहात्म्यात्मकसप्तशत्या दिनविशेषेषु माहात्म्यसंख्याविशेषपाठार्थं तट्टीकायां नागोजी-

भट्टेन "पाठोऽयं विप्रकारः" इत्युक्तम् । तस्यायमाशयः पस्य पादावेकत्वात् १संख्या तेन प्रथमदिने १माहात्म्यं पाठ्यम् । टस्य टादितः द्वितीयत्वात् २संख्या तेन द्वितीयदिने द्वे माहात्म्ये । यस्य यादावाद्यत्वात् १संख्या तेन तृतीयदिने १माहात्म्यं पाठ्यम् । वकारस्य यादौ चतुर्थत्वात् ४संख्या तेन चतुर्थदिने ४माहात्म्यानि । फस्य पादौ द्वितीयत्वात् २संख्या तेन पञ्चमदिने २द्वे माहात्म्ये । कस्य कादावाद्यसंख्यात्वात् १संख्या तेन षष्ठे दिने एकमाहात्म्यम् रस्य यादौ द्वितीयत्वात् २संख्या तेन सप्तमदिने २माहात्म्ये च पाठ्ये । एवं सप्तभिर्दिनैः त्रयोदश माहात्म्यानि लभ्यन्तेति । केरलोक्तदशा तु दशाशब्दे वक्ष्यते

केरव पुंस्त्री० हंसे शब्दचि० । कैरवशब्दे व्युत्पत्तिर्दृश्या ।

केल चालने भ्वा० पर० सक० सेट् । केलति अकेलीत् । चिकेल । केलिः । ऋदित् णिचि अचिकेलत्-त ।

केलक पु० केल-ण्वुल् । खड्गधारादिनर्त्तके त्रिका० ।

केला विलासे कण्ड्वा० आ० अ० सेट् । केलायते अकेलायिष्ट केलायां बभूव आस चक्रे । केलायमानः

केलास पु० केला विलासः सोऽस्त्यस्मिन् अस्-आधारे वा० ड । स्फटिके शब्दचि० तत्तुल्यवर्णत्वात् । कैलासः

केलि पुंस्त्री० केल-इन् । १परीहासे, अमरः २क्रीडायां ३पृथिव्यां शब्दमाला । "विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते" सा० द० उक्तलक्षणे स्त्रीणां कान्तेन सह ४विहारक्रीडनरूपे यौवनजालङ्कारे । एवं पुरुषस्य कान्तया सह ५विहारक्रीडने च । "उपचारः क्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् । सहखट्वासनञ्चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम्" मनुः स्त्रीत्वे वा ङीप् । तत्र पुंस्त्वे "गोमालानन्वयात् केलीन्" कुमारो० स्त्रीत्वे "माधव्याः कुसुमेषु येन सततं केली कृता हेलया" अमरा० "माद्यन्तः कलयन्तु चूतशिखरे केलीपिकाः पञ्चमम्" सा० द० । उभयत्र "कुमुदिनीकुञ्जकेलिकलाकुलः "अमरा०

केलिक पु० केलिः प्रयोजनमस्य ठन् । अशोकवृक्षे राजनि०

केलिकदम्ब पु० केलेः केल्यर्थः कदम्बः । स्वनामख्याते कदम्बवृक्षभेदे ।

केलिकला स्त्री केलिरूपा कला । १केलिरूपायां कलायां केलिना कला यत्र । २सरस्वतीवीणायां शब्दरत्ना०

केलिकिल पु० केलिना किलति किल-क्रीड़ायां क । ३विदूषकरूपे नाट्ये शृङ्गारसहाये । २शिवस्यानुचरभेदे कुष्माण्डके च हेमच० । ३कामदेवपत्न्यां रतौ स्त्री त्रिका० ४परिहासकारके त्रि० "सतु केलिकलो विप्रो-भेदशीलश्च नारदः" हरिवं० २२०८ श्लो०

केलिकिलावती स्त्री स्मरभार्य्यायां त्रिका० [स्त्रियां टाप्

केलिकीर्ष पुंस्त्री० केलिना कीर्य्योऽयमिति वा । उष्ट्रे हेम०

केलिकुञ्चिका स्त्री० केलीनां कुञ्चिकेव । श्यालिकायां भार्य्याभगिन्यां त्रिका० तया सह केलिप्रादुर्भावात् तथात्वम्

केलिकोष पु० केलीनां कोषइव । नटे शब्दरत्ना०

केलिगृह न० ६त०। १केलिमन्दिरे २रत्यादिगृहे च केलिमन्दिरादयोऽप्यत्र । [प्रधाने नागरे नायकभेदे जटाधरः

केलिनागर पु० केलिप्रधानो नागरः शा० त० । भोग

केलिमुख पु० केलिः सुखमत्र । परीहासे त्रिका०

केलिरैवतक न० हल्लीशलक्षणयुक्ते नाटकभेदे । हल्लीलक्षणञ्च "केलिरैवतकम्" सा० द० उदाहृतम्

केलिवृक्ष न० केलेः क्रीडार्थं वृक्षः । १केलिकदम्बवृक्षे शब्दरत्ना० । केलेर्हास्यस्याश्रयत्वात् । २विदूषके शब्दमा०

केलिशुषि स्त्री केलिना शुष्यति शुष बा०कि । धरित्र्यां शब्दमा०

केलिसचिव पु० केलौ सचिवः सहायः । नर्म्मसचिवे क्रीडाविषये मन्त्रिणि विदूषकादौ शब्दमा० ।

केव सेवने भ्वा० आत्म० सक० सेट् । केवते अकेविष्ट, चिकेवे ऋदित् णिचि अचिकेवत् त ।

केवट पु० के जलार्थमवटः अलुक्स०। जलाधारार्थे गर्त्तरूपे कूपे निघ० "भा वीं सं शारि केवटे" ऋ० ६।५४।७ "केवटे कूपे" भा०

केवर्त्त पुंस्त्री० के जले वर्त्तते इन-अच् अलुक्स० । कैवर्त्ते जातिभेदे स्त्रियां टाप् द्विरूपकोषः "अवराय केवर्त्तम्" यजु० ३०। १६ पुरुषमेधे वध्यकथने

केवल त्रि० केव-सेवने इगा०कल. निरर्थि बलयति चुरा० बल-प्राणने अच् वा । १अद्वितीये असहाये एकमात्रे स्त्रियां "संत्रासन्दकोरिव निल्यम्" ङीप् । "अथोत इन्द्रः केवलीर्विशो बलिहृतस्करत्" ऋ० १०।१७३।६ "यथैव ताः पुरः केवलीरोषधीरश्नन्ति केवलीरपः पिबन्ति" केवलमेव पयो दुह्रे" श० ब्रा०।१।६।१।७।१५ "यदा पुरा अमावास्यातः पूर्वदिवसे ता गावः केवलीरन्यानुपभोग्यरहिता ओषधीरपवाहारं कृत्वा केवलं इन्द्ररहितमेव पयो दद्युः दुहते" भा०। लोके असंज्ञायां च टाप् "सा स्वकाननभुवं न केवलाम्" रघुः "किं तया क्रियते धन्वया

था अभूरिय केवला" पञ्चत० "नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने" कुमा० "निवेश्य स्थण्डिल एव केवले" कुमा० "अपिपर्णवाहितृतं केवलसुनयद्युते घासम्" का० का०, क्रियाविशेषणत्वे न० "कृतमन्यदुर्दान्तन केन केवलम्" माघः ३ निर्णये ४ ज्ञानभेदे ५ अवधारणे न० मेदि० "न केवलं सद्मनि मागधीपतेः" रघुः सद्मन्येवेत्यर्थः एवं सर्वत्र केवलार्थान्वितावधारणं बोध्यम् । ज्ञानभेदश्च प्रागुक्त सां०का० वाक्योक्तः । ६ कुहके पु० मेदि० [अर्हद्विशेषे हेम०

केवलज्ञानिन् पु० केवलं शुद्धं ज्ञानमस्त्यस्य भूम्नि इनि । [विवृतिः

केवलद्रव्य न० नि० क० । मरिचे शब्दच०

केवलव्यतिरेकिन् न० अनुमानभेदे केवलान्वयिशब्दे

केवलान्वयिन् त्रि० केवलमन्वयोऽस्त्यस्य इनि । स्वत्वापि समावर्त्तिते वृत्तिमतोऽत्यन्ताभावाप्रतियोगिनि यथा प्रमेयत्वादि तस्य न कुत्राप्यभावोऽस्ति । तथाच "साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा केवलान्वयिन्यभावात्" अनुमा० चि० "तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः" भाषा० "केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षक इत्यर्थः । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामानाधिकरण्यग्रहरूपसहचाराभावान्नानुमितिः" "केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमिति तु युक्तमिति" मुक्ता० । केवलोऽन्वयो व्याप्तिरस्य इति । २ अनुमानभेदे । तद्वृत्तिः अनु० चि० यथा "तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तत्रासद्विपक्षं केवलान्वयि तथाहि केवलान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्षः अभिधानेऽनभिधाने च विपक्षव्याघातात् । अथ यथा आकाशशब्दादाकाशत्वा-त्यन्तमनभिधेयमप्रतिपत्ते तथाभिधेयमप्रतिपत्ते तथा-भिधेयत्वविपक्षस्यानभिधेयत्वेऽपि पदादुपस्थितिः स्यात् एवञ्चाभिधेयत्वं कुतोऽपि व्यावृत्तं धर्मत्वात् गोत्ववदिति चेन्न व्यावृत्तत्वस्याव्यावृत्तत्वे व्यावृत्तत्वमेव केवलान्वयि, व्यावृत्तत्वे यत एव व्यावृत्तं व्यावृत्तत्वं तदेव केवलान्वयीति धर्मत्वस्यानैकान्तिकत्वात् । एवमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव केवलान्वयि, अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे यत्किञ्चिदत्यन्ताभावप्रतियोग्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तदेव केवलान्वयि । नन्वत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं व्यावृत्तत्वञ्च मानेनेति वाच्यम् अनुगतातीतिकत्वेन गोत्वादेस्तयोः सिद्धेः । तत्र न तावदत्यन्ताभावाभावः केवलान्वयी तस्य प्रतियोग्यात्मकत्वे-ऽत्यन्ताभावात् अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वञ्च केवलान्वयित्वात् नाप्यन्योन्याभावादन्यगुणनाशात्यन्ताभावः, तस्य नाशस्य सर्वत्रात्यन्ताभावादिति वाच्यं यत्र हि प्रतियोगिप्रागभावो वर्त्तते तत्र नाशप्रतियोगिसमानदेशे वर्त्तते तत्र न तदत्यन्ताभावो वर्त्तते तथाच नाशस्य प्रागभावो यत्र नाशप्रतियोगिसमानदेशे वर्त्तते तत्र कथं नाशात्यन्ताभावो वर्त्ततां तर्हि नाशस्य तत्र वृत्तिः स्यादिति चेन्न पूर्वं तत्र नाशप्रागभावस्यैव सत्त्वादुत्तरकाले ध्वंसस्यैवाभावात् । नाप्याकाशात्यन्ताभावः केवलान्वयी तस्यापि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् अभावात्यन्ताभावस्य भावत्वात् । अथाभावात्यन्ताभावो न प्रतियोगिरूपस्तथात्वेऽन्योऽन्याभावात्यन्ताभावः प्रतियोगिरूप इति प्रतियोगिसमानदेशेऽन्योऽन्याभावो न स्यादिति चेन्न अत्यन्ताभावस्तु प्रतियोगिवृत्तित्वाभावरूपो धर्म इति । उच्यते वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वम् आकाशात्यन्ताभावो यद्यपि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगी तथापि स न वृत्तिमानिति आकाशात्यन्ताभावश्च केवलान्वयी तथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वादि केवलान्वयि वृत्तिमतोऽत्यन्ताभावस्याप्रतियोगित्वात् । ननु प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं तच्च न केवलान्वयि प्रमायाः प्रत्येकमननुगमादिति वाच्यं प्रमात्वमेव हि परम्परासम्बन्धात् घटादौ प्रमेयत्वमनुगतं प्रमाजातीयविषयत्वं वा । तथापि केवलान्वयिनि संशयाभावात् कथमनुमितिः प्रमेयत्वमत्र वर्त्तते न वेति संशयश्च न प्रमेयपक्षकः किन्तु प्रमेयत्वपक्षको भिन्नविषयकः प्रमेयत्वपक्षके चाभिन्नसाध्यस्यान्वयव्यतिरेकित्वं तथाच घटः प्रमेयो न वेति संशयो जन्यते स च नास्त्येव । अथ पक्षः साध्यवान्न वा पक्षे साध्यमस्ति न वेति संशयो समानविषयकत्वेन तदसाध्यसिद्धिरिति मतुपोविरोधादिति चेन्न विशेषणविशेष्यभावभेदेनार्थभेदात्, नैवं य एव हि संशयः पक्षे साध्यसिद्धिविरोधी स एवानुमानाङ्गमावश्यकत्वात् बाधकाच्च न तु समानविषयकत्वमपि तत्र तन्त्रं गौरवात् प्रमेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति संशयश्च घटः प्रमेय इति साध्यसिद्धिविरोधी भवत्येव तदा संशयोऽत्यन्तैवानुमानाङ्गं संशयस्य तदानीं विनाशात् न च क्वापि साधकबाधकप्रमाणाभावः प्रमेयत्वाभावासिद्धौ तत्प्रमाणासिद्धेस्तदभावासिद्धिरिति वाच्यं घटनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव साध्यसाधकत्वेन तदभावस्यैव

योग्यतात्वात् । प्रमेयत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगीति भ्रान्तः संशयः इत्यन्ये । नन्वेकरूपविकलमिदं कथं गमकं तत्त्वे वा व्यतिरेकविकलवत् रूपान्तरविकलमपि गमकं स्यादिति चेन्न अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरनिश्चयेनानुमितिसम्भवात् युगपदुभयव्याप्त्युपस्थितौ विनिगमकाभावेन उभयोरपि प्रयोजकत्वे व्यतिरेकोपायतया व्यतिरेकस्य विपक्षवृत्तित्वशङ्कानिवर्त्तकद्वारा व्यतिरेकव्याप्त्युपयुज्यते अत्र तु विपक्षाभावेन शङ्कैव नोदेति ।

केवलव्यतिरेकी स्वसाध्यपक्षो यत्र व्यतिरेकसहचारेण व्याप्तिग्रहः । ननु व्यतिरेकि नानुमानं व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानस्य तत्कारणत्वात् यत्र व्यतिरेकसहचारः तत्र व्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्मता न च व्याप्यपक्षधर्मत्वं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमुभयमप्यनुमितिप्रयोजकमिति वाच्यं अननुगमात् नचान्यतरत्वं तथा एकत्र साध्यपरिशेषापत्तेः न च तत्कारणमपि चिन्त्यादेनानुमितिविशेषे तद्धेतुत्वमिति वाच्यं व्यतिरेकिसाध्ये ऽनुमितित्वासिद्धेः उभयसिद्धप्रमाकारणस्याभावात् । न च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेनैवानुमितिप्रयोजकमिति वाच्यं गौरवात् केवलान्वयिन्यभावाच्च । अथ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्यत्वमनुमेयम् एवं व्यतिरेकव्याप्त्यान्वयव्याप्तिमनुमाय तत्रानुमितिः अत एव व्यतिरेकी उच्यते तत्र अन्वयव्याप्तेर्गमकत्वे व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासस्यार्थान्तरतापत्तेः अन्वयव्याप्त्यनुकूलतया च तदुपन्यासे अन्वयव्याप्तिमनुपन्यस्य तदुपन्यासस्याप्राप्तकालत्वमिति । उच्यते निरुपाधिव्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वात् अन्वयव्यतिरेकवत् । नन्वेवं व्याप्तिग्रहदशायां पृथिवीतरभिन्नमपि भासितं नियतसामानाधिकरण्यरूपत्वाद्व्याप्तेरिति सर्वं गन्धवत्त्वावच्छेदेनेतरभेदस्य साध्यत्वात् । अत एवाचार्य्यैः पक्षतावच्छेदकस्य न हेतुत्वमनुमेने । पृथिवीत्वमितरभेदव्याप्यमिति प्रतीतावपि सर्वपृथिवीतरभिन्नोऽपि पृथिवीविशेषत्वं तु व्यतिरेकिसाध्यत्वाच्च" ।

अत्र दिग्मात्रं दीधितिरुपन्यस्यते ।

"केवलान्वय्यादि केवलान्वयिसाध्यकादीत्यर्थः । तत्रैषु मध्ये, असिद्धिपक्षम् अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकं केवलान्वयि, प्रत्यक्षगृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकं केवलव्यतिरेकि, गृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकान्वयव्यतिरेकि, व्याप्तिग्राहकसहचारभेदाद्भेदे अन्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवलान्वयित्वं तच्च प्रकृतव्याप्तिग्राहकव्यतिरेकसहचारत्वव्यापकान्वयसहचारत्वकत्वं तादृशसहचारत्वव्यापकप्रकृतव्याप्तिघटकसहचारत्वकत्वं वा गृहीतव्याप्तिभेदाद्भेदे तु प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यानुमितिहेतुज्ञानविषयव्याप्तित्वव्यापकप्रकृतसाध्यव्याप्तित्वकत्वं तत्त्वम् । अतः निर्गन्धं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदिका च व्याप्तिर्वं प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकी तद्विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानेऽपि व्याप्त्यन्तरबोधं विना निर्गन्धत्वानुमित्यनुदयादिति नाव्याप्तिः । पक्षप्रभावत्वात् वह्निव्यापकाभावप्रतियोगिधूमवत्त्वादित्यादावन्वयव्याप्तेरवच्छेदिका व्यतिरेकव्याप्तिर्न तु सैवेति नातिप्रसङ्गः । अत एवेतरव्यापकाभावप्रतियोगित्वेनाभावप्रतियोगित्वेन वा वह्निज्ञानं नप्रकृतसाध्यानुमितिहेतुरित्केवलान्वयीत्यपि वदन्ति । एवं केवलव्यतिरेकित्वादिकमपि निर्वाच्यम्" ।

वेदान्तिभिस्तु अनुमानत्रैविध्यं नाङ्गीक्रियते यथोक्तं वेदा०प० "तच्चानुमानमन्वयिरूपमेकमेव न तु केवलान्वयि, सर्वस्यापि धर्मस्यास्मन्मते ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपकेवलान्वयित्वस्यासिद्धेः नाप्यनुमानस्य व्यतिरेकिरूपत्वं साध्याभावे साधनाभावनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्य साधनेन साध्यानुमितावनुपयोगात् । कथं तर्हि धूमादावन्वयव्याप्तिमविदुषोऽपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमितिः अर्थापत्तिप्रमाणादिति वक्ष्यामः अत एवानुमानस्य नान्वयव्यतिरेकिरूपत्वं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात्" ।

केवलिन् पु० केवलं शुद्धज्ञानमस्त्यस्य इनि । जैनभेदे हला०

केवली स्त्री केवल—गौरा० ङीष् । १ज्ञानभेदे मेदि० । २केरलीशब्दार्थे हेम० तत्र रमध्यपाठः साधुः

केवाली अव्य० । ऊर्य्यादि । १हिंसायां गणरत्नम् । केवालीकृत्य हिंसित्वेत्यर्थः २हिंसके त्रि० स्त्रियां गौरा० ङीष् ।

केवाली [पुष्पभेदे मदुगन्धाढ्यायां राजनि०

केविका स्त्री केव– ण्वुल् टाप् । (केवेर) कोङ्कणप्रसिद्धे

केश पु० क्लिश्यते क्लिश्नाति वा क्लिश–अन् लोपश्च कस्य जलस्य ब्रह्मणो वा ईशो वा । १वरुणे, विश्वः । २ह्रीबेरे (वाला) ३दैत्यभेदे, केशिनि ४विष्णौ, हेम० कायते काम अच् पृषो० । ५सूर्य्याग्निप्रभृतिरश्मौ (केशिन्) शब्दे विवृतिः "ब्रह्मविष्णुरुद्रांशात्मकत्वम् केशसंज्ञिताः" इत्युक्ते ब्रह्मादौ ६परब्रह्मशक्तिभेदे केशवशब्दे विवृतिः । के शिरसि शेते शी–ड अलुक्स० । ७चिकुरे

च। चर्म्मगतजातोपधातुविशेषोऽयं केशः। अस्मात् परवर्त्तिनः पाशादिशब्दाः केशभूयस्त्ववाचिनः। "पाशास्तु तत्पराः पक्षो रचना भारहस्तकाः। हस्तः पक्षः कलापश्च केशभूयस्त्ववाचकाः" हेमचन्द्रोक्तेः। केशस्तु पितृतोजायते यथाह सुश्रुतः "गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तसिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि" "केशाः श्मश्रु च लोमानि नखा दन्ताः सिरास्तथा। धमन्यः स्नायवः शुक्रमेतानि पितृजानि हि" भावप्र०। तस्य सर्व्वदा वृद्धिमत्त्वमाह तत्रैव "शरीरे क्षीयमाणेऽपि वर्द्धेते द्वाविमौ सदा। स्वभावं प्रकृतिं कृत्वा नखकेशाविति स्थितिः" "चेतनानामधिष्ठानं मनोदेहश्च सेन्द्रियः केशलोमनखाग्रान्नमलद्रव्यगुणैर्विना" तस्योत्पत्तिप्रकारः भावप्र० दर्शितो यथा "ततोऽस्थ्यग्निना पुनः पच्यमानं षड्भिरहोरात्रात् मार्ज्जं दस्तु यावदस्थ्न्येव तिष्ठति। ततः पच्यमानात् तस्मात् मलो निर्गच्छति। स च व्यानवायुना प्रेरितः सिराभिः मार्गेणागत्याङ्गुलिषु नखाः, तनौ लोमानि च भवन्तीति" अत्र लोमसाम्यात् केशस्यापि तनौ प्ररोहादिस्वभावत्वमूह्यम्। एवं गर्भे षष्ठे मासि तस्य लोमसाम्यात् प्रादुर्भावः "षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखलोम्नां च सम्भवः" या० स्मृतेः। जनानां केशपक्वे कारणम् स्त० ब्राह्मणे उक्तं तद्वाक्यञ्च (केशिन्) शब्दे वक्ष्यते। केशनाशकारणञ्च इन्द्रलुप्तशब्दे दर्शितम् केशलोमाद्युक्तम् "क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः। पित्तं च केशान् पचति पलितं तेन जायते" सुश्रुतेनोक्तः "लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैः"। रघु० "अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोः" "विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु" कुमा० "केशः काशस्तवकविकाशः" सा० द० "केशेषु चमरीं हन्ति" शि० बी०। "क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः" मनुः "केशश्मश्रु धारयतामग्र्या भवति सन्ततिः" यु० त०दानधर्म्म। केशान्तस्तु इत्यत्र श्मश्रुशब्दस्य व्यत्ययेऽपि राजद० परनिपातः। तस्य मूलं कर्णा० जाहच्। केशजाहं तन्मूले न०। अस्य स्वाङ्गत्वात् उपसर्जनत्वे अतिकेशी सुकेशीत्यादौ स्त्रियां वा ङीष्। केशेषु प्रसितः(तत्परः) कन्। केशक तद्रचनातत्परे त्रि०।

केशकर्म्मन् न० केशानां कर्म्म रचनादि। केशानां रचनादिकरणेन संस्काररूपे व्यापारभेदे। "साहं ब्रुवाणा सैरिन्ध्री कुशला केशकर्म्मणि" भा० वि०३अ०। २केशान्तकर्म्मरूपे संस्कारभेदे च केशान्तशब्दे विवृतिः।

केशकलाप पु० ६त०। केशसमूहे हेमच०।

केशकार पु० केशं केशाकारं करोति कृ-अण् उप०स०। इक्षुभेदे भावप्र० इक्षुशब्दे यत् कोशकृत इति तद्युक्तम् केशकृत इत्येव युक्तम्

केशकारिन् त्रि० केशं तद्रचनां करोति कृ-णिनि। केशरचनाकारके स्त्रियां ङीप्। "निकृष्टवस्त्रां सैरिन्ध्रीं बीभत्सां केशकारिणीम्" भा०वि०१४अ०।

केशकीट पु० ६त०। यूकाख्ये १केशकीटे। (उकुण) शब्दार्थचि०। तद्धेतु "अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदानि मूर्द्धनि। कफासृक्क्रिमिकोपेन नृणां विद्यादरूंषिकाम्" सुश्रुतोक्तः। केशस्य कीटश्च इ०। २केशे कीटे च। "केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः" मनुः [त्रिका०

केशगर्भ(क) पु०,केशः गर्भेऽस्य वा कप्। कबरीरूपे पदार्थे

केशग्रह पु० ६त०। १बलात्कारेण कचग्रहणे सुरतक्रीडाङ्गे २तद्ग्रहणे च। "केशग्रहान् प्रहारांश्च शिरस्येतान् विवर्ज्जयेत्" मनुः "कोपेन केशग्रहणप्रहारौ शिरसि वर्ज्जयेत् कोपनिमित्तत्वादात्मनः परस्य च प्रतिषेधः। अतएव सुरतसमये कामिनीकेशग्रहस्यानिषेधः" कुल्लू०। "रतेषु केशग्रहाः" कादम्बरी "सुरतेषु मत्तयुद्धेषु इत्यर्थः। कचग्रहादयोऽप्यत्र। ल्युट् केशग्रहणमप्यत्र न०। "शम्भोः केशग्रहणमकरोत्" मेघदूतम्

केशग्राहम् अव्य०। केशान् गृहीत्वा "स्वाङ्गेऽध्रुवे" पा० ग्रह-णमुल् उप० स०। केशान् गृहीत्वेत्यर्थे येन विना न जीवनं तदध्रुवं तद्भिन्ने इत्यर्थः। केशं विनापि जीवनस्य सम्भवात् तस्याध्रुवत्वात् स्वाङ्गत्वाच्च तत्र णमुल्।

केशघ्न न० केशान् हन्ति हन-हेत्वादौ टक्। इन्द्रलुप्तरोगे (टाक) हेमच० इन्द्रलुप्तशब्दे ९५०पृ० विवृतिः

केशच्छिद् त्रि० केशान् छिनत्ति छिद्-क्विप् ६त०। १केशच्छेदके २नापिते पु० शब्दमा० च। केशच्छेदोऽप्यत्र

केशट पु० केशेषु केशान् वा अटति अट-अच् शक०।(उकुण) १मत्कुणे। २विष्णौ ३छागे च मेदि०। ४भ्रातरि शब्दर०। ५ कामदेवस्य शोषणाख्ये वाणे विश्वः। ६शोनकवृक्षे (शोना) त्रिका०।

केशधर त्रि० केशान् धरति धृ-अच्। १केशधारणकर्त्तरि तत्प्राये २देशभेदे पु० ब० व०। स च देशः वृ०सं० कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः। "केशधरचिपिटनासिकदासेरकवाटधानाः"

केशधृत् पु० केशमिव धरति धृ–क्विप् । भूतकेशाख्ये वृक्षभेदे शब्दचि० [गन्धद्रव्यभेदे ह्रीवेरे अमरः

केशनामन् न० केशस्य नामेव नाम यस्य । (वाला) इति ख्याते

केशपक्ष पु० केशानां समूहः वा० पक्षादेशः केशः पक्ष इव वा । केशसमूहे अमरः "केशपक्षे परामृष्टा पापेन हतबुद्धिना" भा० आ० १७अ० "अभिद्रुत्य सुसंरब्धां केशपक्षे परामृशत्" भा०वि०२१अ० केशभारोऽप्यत्र पु०

केशपर्णी स्त्री केश इव पर्णमस्याः जातित्वात् ङीप् । अपामार्गे शब्दरत्ना०

केशपाश पु० केशानां समूहः वा० पाशादेशः केशः पाश इव वा । केशसमूहे अमरः "करेण रश्मीऽपि च केशपाशः" कुमा० रघुश्च । "तां काचन प्रधावन्तीं केशपाशे परामृशत्" भा० व० ४६१ श्लो०

केशप्रसाधनी स्त्री केशः प्रसाध्यते संस्क्रियतेऽनया प्र+साध–करणे ल्युट् ङीप् । (काँकुइ) (चिरुणि) ख्याते पदार्थे "केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलापहा" सुश्रुते तत्सेवनगुणा उक्ताः ।

केशभू स्त्री केशानां भूरुत्पत्तिस्थानम् । शिरसि राजनि० केशभूम्यादयोऽप्यत्र स्त्री "दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायते । कफवातप्रकोपेन" सुश्रु०

केशमथनी स्त्री केशोमथ्यतेऽनया मथ–करणे ल्युट् ङीप् । शमीवृक्षे राजनि० तस्याः कण्टकेन तद्भिन्नकयानः केशघर्षणात्तथात्वम्

केशमार्जक न० केशान् मार्ष्टि मृज–ण्वुल् । (काँकुइ) (चिरुणि) ख्यातायां केशप्रसाधन्यां कङ्कतिकायां जटा०

केशमार्जन न० केशो मृज्यतेऽनेन मृज–करणे ल्युट् वृद्धिः हेम० । १कङ्कतिकायां (चिरुणि) हेमच० । भावे ल्युट् । २केशसंस्कारभेदे (चुल आँचड़ान)

केशमुष्टि पु० केशानां मुष्टिरिव । महानिम्बवृक्षे राजनि०

केश(स)र पुंन० के जले शिरसि वा शीर्यति शॄ अच् सरति सृ–अच् अलुक्स० केशः केशाकारोऽस्त्यस्य र वा । १किञ्जल्के पद्मादिपुष्पमध्यस्थे केशाकारपदार्थभेदे (च्मरि) अमरः । सकेश(स)रपुष्पवत्त्वात् २नागकेशरे ३वकुलवृक्षे ४पुन्नागवृक्षे ५सिंहादिस्कन्धस्थजटायां पु० मेदि० ६हिङ्गुवृक्षे न० भरतः "मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बितकेशरभारः" काद० "व्याकीर्णकेशरकरालमुखाः मृगेन्द्राः" पञ्चत० "पुनः पुनः केशरदामकाञ्चीम्" कुमा० "नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरर्द्धरूढैः" मेघ० "दशनांशुकेशरभरैः" परितः" माघः "कुमुदकेशरकेशरकिञ्जल्कसङ्गिनः स्कन्धान् तरुमकेशरान्" रघुः वकुले "सुरभिगन्धपराजितकेशरम्" रघुः "रक्ताशोकश्चलकिसलयः केशरश्चात्र कान्तः" मेघ० । ७कुङ्कुमे च तस्य किञ्जल्काकारवत्त्वेन जायमानत्वात् तथात्वं एतेषु उदाहरणेषु दन्त्यमध्योऽपि वा पाठः । दन्त्यमध्यस्तु तुरगस्कन्धस्थलोमगुच्छरूपजटायां हेमच० कासीसे बीजपूरके पु० स्वर्णे न० राजनि० "अर्णोऽर्णवैः ४,७,७, मभनयरसुगैर्द्दन्तं मतं केसरम्" वृ०र० उक्ते छन्दोभेदे न० ।

केशरचना स्त्री ६त० । १केशानां कवर्यादिविन्यासभेदे "कुर्वन्ति केशरचनामपरास्तरुण्यः" रत्नाव० । २केशसमूहे हेमच० [वृक्षे (भीमराज) राजनि० ।

केशरञ्जन पु० केशान् रञ्जयति रन्ज–णिच्–ल्यु । भृङ्गरा-

केशराज पु० केशा राजन्तेऽनेन राज–करणे घञ् । भृङ्गराजे (भीमराज) "भृङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः । भृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णो कफवातनुत् । केश्यस्त्वच्यः कृमिश्वासकासशोथामयापहृत् । दन्त्योरसायनोबल्यः कुष्ठनेत्रशिरोऽर्त्तिनुत्" भावप्र० ।

केश(स)राम्ल पु० केश(स)रे तदग्रभागे ऽम्लः । वृक्षे अटा०

केश(स)रिन् पुंस्त्री केश(स)राः सन्त्यस्य इनि । १सिंहे, २अश्वे च अमरः स्त्रियां ङीप् । ३पुन्नागवृक्षे ४नागकेशरवृक्षे, पु०मेदि० ५बीजपूरकवृक्षे पु० जटाधरः । ६हनुमत्पितरि वानरभेदे पु० । "पिता हनुमतः श्रीमान् केश(स)री प्रत्यदृश्यत" रामा०

केश(स)रिसुत पु० ६त० । हनुमति केशरिणोऽञ्जनायां पवनात् तस्योत्पत्तेस्तथात्वम् यथा "अहं के(स)शरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुषा । जातः कमलपत्राक्ष ! हनूमान्नाम वानरः" भा० व० १४७अ० ।

"सूर्य्यदत्तवरः स्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्वतः । तत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य के श(स)री नाम वै पिता । तस्य भार्य्या बभूवेष्टा ह्यञ्जनेति परिश्रुता । जनयामास तस्यां वै वायुरात्मजमुत्तमम् । शालिशूकनिभाभासं प्रासूतेमन्तदाञ्जना" रामा० उ० ६स० [वृक्षे राजनि०

केशरुहा स्त्री केश इव रोहति रुह–क । महद्दन्तिका-

केशरूपा स्त्री केशस्येव रूपमस्याः । वन्दाकवृक्षे (परगाछा) राजनि० ।

केशलुञ्च पु० केशान् लुञ्चति लुञ्च–अपनयने अण् उप० स० । केशानामपनेतरि मुण्डितमस्तके जैनादिभेदे केशोल्लुञ्चको-

ऽप्यत “याः पापः पापसङ्गापसद ! चण्डालवेश ! कं शोकं हुक” प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ।

केशव त्रि० । केशाः प्रशस्ताः सन्त्यस्य “केशाद्वोऽन्यतरस्याम्” पा० व० । १प्रशस्तकेशयुक्ते । केशं–क्लेशं वाति हन्ति वा–क । २विष्णौ “यस्मात् त्वया हतः केशी तस्मान्मच्छासनं शृणु । केशवोनाम नाम्ना त्वं ख्यातो लोके भविष्यसि” हरिवं०८१अ० । कश्च अश्च ईशश्च केशा ब्रह्मविष्णुरुद्राः निदम्यतया सन्त्यस्य कश्च ईशश्च केशौ दुःखचौरत्वेन सोऽस्य वा व, तान् तौ वा वाति गच्छति नयत्वेन वा–क.वा । ३परमेश्वरे । “शम्भोः पितामहो ब्रह्मपिता शक्राद्यधीश्वरः” इति पाद्मे तस्य तथात्वोक्तेः । तदभेदादपि वासुदेवेऽस्य हत्तिः । अतएव विष्णुस० “नारसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः” “त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः” इत्युक्तं तद्भाष्ये च केशवशब्दस्य निरुक्तिद्वयमाश्रित्य नामद्वयं समर्थितम् तत्राद्यवाक्ये “अभिरूपाः केशायस्य स केशवः कश्च अश्च ईशश्च केशास्त्रिमूर्त्तयस्ते वशे वर्त्तन्ते यस्य स केशवः । केशिवधाद्वा केशवः “यस्मात्त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्द्दन ! तस्मात् केशवनाम्ना त्वं लोके ज्ञेयोभविष्यसीति” विष्णु पु०” भा० । द्वितीयवाक्ये “केशसंज्ञिताः सूर्य्यादिसंक्रान्ताः अंशवस्तद्वत्तया केशवः “अंशवोये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः सर्व्वज्ञाः । केशवं तस्मात् प्राहुर्मां द्विजसत्तमाः” भारतम् । “क्षयः केशिनः” इतिश्रुतेः ब्रह्मविष्णुशिवाख्या हि शक्तयः केशसंज्ञिताः- मत्केशा वसुधातले” इति स्मृतेश्च । आदौ केशशब्दः शक्तिपर्य्यायत्वेन प्रयुक्तः । कोब्रह्मेति समाख्यात ईशोऽहं सर्व्वदेहिनाम् । आवां तवांशसंभूतौ तस्मात् केशवनामवान्” हरिवंशोक्तेः” भा० । तेनास्य बहुधा निरुक्तिः । ज्योतिर्विद्भेदे यस्य जातकादिना नानाग्रन्थाः सन्ति । चतुर्विंशतिविष्णुमूर्त्तिमध्ये ५विष्णुमूर्त्तिभेदे तस्य ध्यानं ध्यानशब्दे वक्ष्यते । अनुक्रम० । ६जलस्थे शवे च “केशवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागतः । रुदन्ति पाण्डवाः सर्वे हाहा केशव केशव” दित्यद्भुत० भेदे यथा तन्त्रसारे

केशवकीर्त्तिन्यास तन्त्रसारोक्ते विष्णुपूजाङ्गे न्यास “अं केशवाय कीर्त्त्यै नमो ललाटे । आं नारायणाय कान्त्यै नमो मुखे । इं माधवाय तुष्ट्यै नमो दक्षनेत्रे । ईं गोविन्दाय पुष्ट्यै नमो वामनेत्रे । नमः सर्व्वत्र । उं विष्णवे धृत्यै दक्षकर्णे । ऊं मधुसूदनाय शान्त्यै वामकर्णे । ऋं त्रिविक्रमाय क्रियायै दक्षनासापुटे । ॠं वामनाय दयायै वामनासापुटे । ऌं श्रीधराय मेधायै दक्षगण्डे । ॡं हृषीकेशाय हर्षायै वामगण्डे । एं पद्मनाभाय श्रद्धायै ओष्ठे । ऐं दामोदराय लज्जायै अधरे । ओं वासुदेवाय लक्ष्म्यै ऊर्द्ध्वदन्तपङ्क्तौ । औं सङ्कर्षणाय सरस्वत्यै अधोदन्तपङ्क्तौ । अं प्रद्युम्नाय प्रीत्यै मस्तके । अः अनिरुद्धाय रत्यै मुखे । कं चक्रिणे जयायै । खं गदिने दुर्गायै । गं शार्ङ्गिणे प्रभायै । घं खड्गिने सत्यायै । ङं शङ्खिने चण्डायै दक्षबाहुकरमूलसन्ध्यग्रेषु । चं हलिने वाण्यै । छं मुसलिने विलासिन्यै । जं शूलिने विजयायै । झं पाशिने विरजायै । ञं अङ्कुशिने विश्वायै, वामबाहुकरमूलसन्ध्यग्रेषु । टं मुकुन्दाय विनदायै । ठं नन्दजाय सुनन्दायै । डं नन्दिने स्मृत्यै । ढं नराय ऋद्ध्यै । णं नरकजिते समृद्ध्यै दक्षपादमूलसन्ध्यग्रेषु । तं हरये शुद्ध्यै थं कृष्णाय बुद्ध्यै । दं सत्याय भुक्त्यै । धं सात्वताय मत्यै । नं शौरये क्षमायै वामपादमूलसन्ध्यग्रेषु । पं शूराय रमायै दक्षपार्श्वे । फं जनार्द्दनाय उमायै वामपार्श्वे । बं भूधराय क्लेदिन्यै पृष्ठे । भं विश्वमूर्त्तये क्लिन्नायै नाभौ । मं वैकुण्ठाय वसुदायै उदरे । यं त्वगात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै हृदि । रं असृगात्मने बलिने परायै दक्षांसे । लं मांसात्मने बलानुजाय परायणायै ककुदि । वं मेदआत्मने बलाय सूक्ष्मायै वामांसे । शं अस्थ्यात्मने वृषघ्नाय सन्ध्यायै हृदादिदक्षकरे । षं मज्जात्मने वृषाय प्रज्ञायै हृदादिवामकरे । सं शुक्रात्मने हंसाय प्रभायै हृदादिदक्षपादे । हं प्राणात्मने वराहाय निशायै हृदादिवामपादे । लं जीवात्मने विमलाय अमोघायै हृदाद्युदरे । क्षं क्रोधात्मने नृसिंहाय विद्युतायै हृदादिमुखे । तथा च गौतमीये “केशवादिरयं न्यासोन्यासमात्रेण देहिनाम् । अच्युतत्वम् ददात्येव सत्यं सत्यं न संशयः” । मातृकार्णं समुच्चार्य्य केशवाय इति स्मरेत् । कीर्त्त्यै च नमसा युक्तं त्रिस्थादिन्यासमाचरेत् । केशवाय ततः कीर्त्त्यै कान्त्यै नारायणाय च” इत्यागस्त्यसंहितावचनाद्वायं क्रमः । न तु केशवकीर्त्तिभ्यां नम इति । तथा भक्तिहेतुत्रिविक्रमाऽयं न्यासः श्रीबीजादिः कर्त्तव्यः । यथा श्रीं अं केशवाय कीर्त्त्यै नम इत्यादि । तथा च “एवं प्रविन्यस्य मेधावी लक्ष्मीबीजपुरः-

वरम्। स्मृतिश्रुतिमत्वाक्क्रौ प्राप्याप्ते चरितं व्रजेत्"।

केशवपनीय पु० अतिरात्रयागभेदे तत्करणप्रकारादि कात्या० श्रौ० १५।८।२० दर्शितः यथा "तदन्ते केशवपनीयोऽतिरात्रः पौर्णमासीकृत्यः"सू० । "तयोः पशुबन्धयोरन्ते केशवपनीयसंज्ञः अतिरात्रसंस्थः सोमयागो भवति स च पौर्णमासीकृत्यः । ज्यैष्ठ्यां पौर्णमास्यां तस्य सुत्या भवतीत्यर्थः" सं० व्या० । शत० ब्रा० ५,५,३,१, विशेषोदर्शितः "एतौ पशुबन्धौ इत्युपक्रमे "अभिषेचनीयेनेष्ट्वा । केशान्न वपते तद्यत् केशान्न वपते वीर्यं वा एतदपां रसः सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति तस्याभिषिक्तस्य केशान् प्रथमान् प्राप्नोति स यत् केशान् वपेतैतां श्रियं जिह्वां विनाशयेद्व्युदुह्यात्तस्मात् केशान्न वपते संवत्सरम् । संवत्सरसम्मिता वै व्रतचर्या तस्मात् संवत्सरं न वपते स एष व्रतविसर्जनीयोपयोगो नाम स्तोमो भवति केशवपनीयः । तस्यैकविंशं प्रातःसवनम् । सप्तदशं माध्यन्दिनं सवनं, पञ्चदशं तृतीयसवनं सर्वोक्थैः सह षोडशिना सह रात्र्या त्रिवृद्रथन्तरः सन्धिर्भवति एष एवैकविंशो य एष तपति स एतस्मादेकविंशादपयुङ्क्ते स सप्तदशमभिप्रत्यवैति सप्तदशात् पञ्चदशं पञ्चदशादस्यामेव त्रिवृति प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तस्य रथन्तरं पृष्ठं भवति इयं वै रथन्तरमस्यामेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्यतिरात्रो भवति प्रतिष्ठा वा अतिरात्रस्तस्मादतिरात्रो भवति । स वै न्येव वर्त्तयते । केशान्न वपते वीर्यं वा एतदपां रसः सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति तस्याभिषिक्तस्य केशान् प्रथमान् प्राप्नोति स यत् केशान् वपेतैतां श्रियं जिह्वां विनाशयेद्व्युदुह्यादथ यन्निवर्त्तयते तदाक्रम्यैतां श्रियं नियुनक्ति तस्मान्न्येव वर्त्तयते केशान्न वपते तस्यैषैव व्रतचर्या भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतितिष्ठति । आसन्द्या उपानहावुपमुञ्चते । उपानद्भ्यामधि यदस्य यानं भवति रथो वा किञ्चिद्वा सर्वं वा एष इदमुपर्य्युपरि भवत्यवरं नैवास्मादिदं सर्वं भवति यो राजसूयेन यजते तस्मादस्यैव व्रतचर्या भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतितिष्ठति" मू० । "तृतीये केशवपनीयातिरात्रस्य वैशेषिका धर्मा उच्यन्ते । पशुबन्धद्वयादनन्तरं केशवपनीयातिरात्रयागः कर्त्तव्यः । अभिषेचनीयसोमयागं कृत्वा संवत्सरपर्य्यन्तं केशवपनाकरणलक्षणं व्रतमाचर्य्य तस्माद्व्रतविसर्जनार्थमेतः सोमयागः पौर्णमासीकृत्यः कार्यः स एव केशवपनीयातिरात्र उच्यते रात्रिमतीत्य वर्त्तत इत्यतिरात्रः अतिरात्रसंस्थया कार्य्य इत्यर्थः । त्रिवृत्त्वात् शतधारोऽपि भवेत् । केशवपनार्थमुपयुज्यमानः क्रियमाणः स्तोमः एकविंशादिस्तोमवान् यागः केशवपनीयः । तत्र सामगैर्विधाने स्तोत्रेषु चोदकेन प्रातःसवनादिषु त्रिवृदादिस्तोमप्राप्तौ तामपवदितुं विशेषं दर्शयति तस्यैकविंशमिति । प्रातःसवनमेकविंशस्तोमयुक्तं कर्त्तव्यम् माध्यन्दिनं सप्तदशस्तोमकम् अस्य सोमयागस्यातिरात्रसंस्थानि तृतीयसवनेऽग्निष्टोमवद् द्वादश स्तोत्राणि तत उपरं त्रीण्युक्थस्तोत्राणि एकं षोडशिस्तोत्रं रात्रिपर्य्यायस्तोत्राणि द्वादश तानि सर्वाण्यपि पञ्चदशस्तोमकानि कर्त्तव्यानि । स्तोमत्रिवृत्प्रचारस्तु प्राचीमारोहेत्यत्र दिक्समारोहणमन्त्रव्याख्यावसरे दर्शितः । किं च पूर्वदिवसरात्रिशेषे उत्तरदिवसस्योषःकाले यज्ञसंस्थापकमेकं चरमं स्तोत्रं तृतीयपर्य्यायस्यान्ते रथन्तरसाम्ना गातव्यम् तत् सन्धिस्तोत्रमित्युच्यते तत् स्तोत्रं त्रिवृत्स्तोमयुक्तं कार्य्यम् । एकविंशादवरोहणं त्रिवृत्पर्य्यन्तं यत् स्तोमकरणमुक्तं तत् स्वर्गलोकादिक्रमाद् भूम्यवस्थानात्मना प्रशंसति एष एवैकविंश इति य एष तपति स एकविंशः सूर्य्य इत्यर्थः तस्मादपयुङ्क्ते अवरोहतीत्यर्थः सोऽवरोहन्नवरुह्य त्रिवृद्रूपायामस्यां भूमिलक्षणायां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितवान् भवति माध्यन्दिन सवने रथन्तरं बृहत्साम वा पृष्ठस्तोत्रं प्रकृतौ विकल्पितं अत्रैकं नियमयति तस्य रथन्तरमिति । अस्य सोमकाण्डस्यातिरात्रसंस्थात्वं प्रतिष्ठात्मना प्रशंसति अतिरात्र इति । अतिरात्रसंस्थात्मना क्रतुरेष क्रतुः प्रतिष्ठारूपः । अस्य क्रतोः केशावापनव्रतविसर्जनार्थं क्रियमाणत्वात्तदन्ते केशवापः कार्य्यः तत्र कञ्चिद्विशेषं विधत्ते स वै न्येवेति स यजमानो निवर्त्तयते केशान्निकृन्तेदेव न वपेत् वपनं नाम मुण्डनं तन्न कुर्यात् निवर्त्तनं कर्त्तनं तत् कुर्यात् यथा केशकर्त्तनलक्षणा व्रतचर्या यावज्जीवनं कर्त्तव्या न केशमुण्डनं कार्य्यम् कदाचिदप्यनुपानत्कोऽपादुकः कस्यांचिदपि भूमौ उपानहौ पादुके न प्रतितिष्ठति अवस्थापनं न कुर्य्यात् । आसन्द्या अवरोहणसमयेऽपि उपानहौ पादुके उपमुञ्चते इतस्ततः संचरणसमये रथं वा यानं वारोहेत्" । भा०

केशवर्द्धनी स्त्री केशा वर्द्धन्तेऽनया वृध—करणे ल्युट् ङीप् । मङ्गदेवीलतायाम् "उत स्थ केशदृंहणीरथो ह केशवर्द्धनीः" अथ० ६।२१।२

केशवर्द्धिनी स्त्री केशान् वर्द्धयति वृध-णिच्-णिनि। सहदेवीलतायाम् राजनि०

केशवादित्य पु० काशीस्थे आदित्यभेदे तत्कथा काशीख० ५१अ० यथा "अतः परं शृणु मुने! केशवादित्यमुत्तमम्। यथा तु केशवं प्राप्य सविता ज्ञानमाप्तवान्। व्योम्नि सञ्चरमाणेन सूर्य्येणादिकेशवः। एकदाऽदर्शि भावेन पूजयन् शिवमीश्वरम्। कौतुकादिव उत्तीर्य्य हरेरन्तिकमाविशत्। निःशब्दो निश्चलः सुस्तोमहाश्चर्य्यसमन्वितः। प्रतीक्षमाणोऽवसरं किञ्चित् प्रहृष्टमना रविः। हरिं शिवार्च्चितार्चस्त्व प्रणनाम कृताञ्जलिः। स्वागतन्ते हरिः प्राह त्र्यक्षमानपुरःसरम्। स्वाध्यायमासयामास भास्वन्तमन्तकन्दरम्। अथावसरमालोक्य लोकचक्षुरधोक्षजम्। नत्वा विज्ञापयामास कृताञ्जलिपुटो हरिम्। रविरुवाच। अन्तरात्मासि जगतां विश्वम्भर! जगत्पते!। तथापि पूज्यः कोऽप्यस्ति जगत्पूज्यात्र माधव!। त्वत्तश्चाविर्भवेदेतत्त्वयि सर्व्वं प्रलीयते। त्वमेव पाता सर्व्वस्य जगतोजगतां निधे!। इत्याश्चर्य्यं समालोक्य प्राप्तोऽस्मि तवान्तिकम्। किमिदं पूज्यते नाथ! भवता भवतापहृत्!। इति श्रुत्वा हृषीकेशः सहस्रांशोरुदीरितम्। उच्चैर्मौल्य च सम्प्राह वारयन् करसंज्ञया। विष्णुरुवाच। देवदेवोमहादेवो नीलकण्ठउमापतिः। एक एव हि पूज्योऽत्र सर्वेषां सर्वकारणम्। अत्र त्रिलोचनादन्यं समर्च्चयति मोहधीः। सलोचनोऽपि स ज्ञेयो लोचनाभ्यां विवर्जितः। एको मृत्युञ्जयः पूज्योजन्ममृत्युजराहरः। मृत्युञ्जयं किलाभ्यर्च्य लोको मृत्युञ्जयोभवेत्। कालकालं समाराध्य भृङ्गी कालं जिगाय वै। शिलादिरपि तत्याज मृत्युं मर्त्त्युर्द्धयार्द्दकम्। त्रिजिष्णो त्रिपुरं यस्तु हेलयैकेषुमोक्षणात्। तं समभ्यर्च्य भूतेशं को न पूज्यतमोभवेत्। त्रिजगज्जयिनस्तस्मात्स्मरस्याराधनं परम्। को नाराधयति ह्यत्र! हरस्य स्मरविद्विषः। यस्याङ्घ्रिपद्मसङ्कोचाज्जगत्सङ्कोचमेष्यति। विकस्वरं विकासात्तु कथं पूज्यतमोन सः। शम्भोर्लिङ्गं समभ्यर्च्य पुरुषार्थचतुष्टयम्। प्राप्नोत्यत्र पुमान् सद्योनात्र कार्य्या विचारणा। समर्च्च्य शाम्भवं लिङ्गमधिजन्मशतार्ज्जितम्। पापपुञ्जं जहात्येव पुमानत्र वृथाद्भुतम्। किं किं न सम्भवेदत्र शिवलिङ्गसमर्च्चनात्। पुत्राः कलत्रं क्षेत्राणि स्वर्गभोगोऽप्यसंशयम्। तैर्मोक्षैश्वर्य्यसम्पत्तिर्मया प्राप्ता सहस्रगो!। शिवलिङ्गार्च्चनादेकात् सत्यं सत्यं पुनः पुनः। अयमेव परोयोगस्तिदमेव परं तपः। इदमेव परं ज्ञानं स्थाणुलिङ्गं यदर्च्यते। यैर्लिङ्गं सकृदप्यत्र पूजितं पार्वतीपतेः। कुतोजन्मभयं तेषां संसारे दुःखभाजने। सर्वं परित्यज्य रवे! तल्लिङ्गं शरणं गतः। न तं पापानि बाधन्ते महान्त्यपि दिवाकर!। लिङ्गार्च्चने भवेच्छुक्तिपामेवाव भास्कर!। येषां पुनर्भवच्छेदं चिकीर्षति महेश्वरः। न लिङ्गाराधनात् पुण्यं त्रिषु लोकेषु चापरम्। सर्वतीर्थाभिषेकः स्याल्लिङ्गस्नानाम्बुसेवनात्। तस्माल्लिङ्गं त्वमप्यर्क! समर्च्चय महेशितुः। संप्राप्स्यसि परमां लक्ष्मीं महातेजोविजृम्भिणीम्। इति श्रुत्वा हरेर्वाक्यं तदारभ्य सहस्रगुः। विधाय स्फाटिकं लिङ्गं मुनेऽद्यापि समर्च्चयत्। गुरुत्वेन तदाकल्प्य विश्वस्तानादिकेशवम्। तत्रोपतिष्ठतेऽद्यापि उत्तरेणादिकेशवात्। अतः स केशवादित्यः काश्यां भक्ततमोनुदः। समर्च्चितः सदा देयान्मनसोवाञ्छितं फलम्। केशवादित्यमाराध्य वाराणस्यां नरोत्तमः। परमं ज्ञानमाप्नोति येन निर्वाणभाग्भवेत्। तत्र पादोदके तीर्थे कृतसन्ध्योदकक्रियः। विलोक्य केशवादित्यं मुच्यते सर्व्वपातकैः। अगस्ते! रथसप्तम्यां रविवारो यदाप्यते। तत्र पादोदके तीर्थे आदिकेशवसन्निधौ। स्नात्वापि नरोमौनी केशवादित्यपूजनात्। सप्तजन्मार्ज्जितात् पापात् मुक्तो भवति तत्क्षणात्। यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु। तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी। एतज्जन्मकृतं पापं यच्च जन्मान्तरार्ज्जितम्। मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञातञ्च यत् पुनः। इति सप्तविधं पापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके!। सप्तव्याधिसमायुक्तं हर माकरि! सप्तमि!। एतन्मन्त्रत्रयं जप्त्वा स्नात्वा पादोदके नरः। केशवादित्यमालोक्य क्षणान्निष्कल्मषो भवेत्। केशवादित्यमाहात्म्यं शृण्वन् श्रद्धासमन्वितः। नरोन लिप्यते पापैः शिवभक्तिञ्च विन्दति"।

केशवायुध न० ६त०। १विष्णोरस्त्रे। केशवस्यायुधं तदाकारोऽस्त्यस्य अच्। २आम्रवृक्षे पु० शब्दमाला

केशवार्क पु० ज्योतिषनिबन्धकारके विद्वद्भेदे

केशवालय पु०६त०। १अश्वत्थवृक्षे त्रिका०तत्रत्यत्वशब्दे विवृतिः। २तस्य मन्दिरे च। केशवावासादयोऽप्यत्र पु०जटा०

केशवेश पु०केशस्य वेशः। १कवरीबन्धने अमरः। २केशानां

रचनाविशेषे च "यथाकुलधर्म्मं केशवेशान् कारयेत्" आश्व० गृ० १,१७,१७, "एकशिखस्त्रिशिखः पञ्चशिखो वा" इति बौधायनः पूर्व्वशिखः परशिखः इति कुलधर्म्माः तेषु योयस्य कुलधर्म्मः तेन तस्य केशसन्निवेशान् कारयेत्" नारा० वृ० ।

केशहन्तृफला स्त्री केशहन्तृ फलमस्याः । शमीवृक्षे शब्दच०

केशहन्त्री स्त्री केशान् हन्ति हन–तृच् ङीप् । शमीवृक्षे राजनि०

केशहस्त पु० केशोहस्त इव । केशसमूहे अमरः "लक्ष्मीवान् सर्व्वमिव रराज केशहस्तः" माघः । "केशहस्तेन ललना लागमाय विराजती" भा० व० ४६अ०

केशाकेशि अव्य० केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धं "तत्र तेनेदमिति सरूपे" पा० स० कर्म्मव्यतिहारे इच् समा० पूर्व्वदीर्घः तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययत्वम् । अन्योन्यकेशग्रहणपूर्व्वकप्रवृत्तयुद्धे । एवं कचाकचप्रादयोऽप्यत्र अव्य० । असरूपे तु नेदं प्रवर्त्तते । "आर्त्तानां बहुसंरम्भात् केशाकेशि रणार्थिन" भा०दि०२अ० "केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह" भा० व० २८३अ०

केशान्त पु० केशानन्तयति छेदनात् हन्ति अन्ति (नामधातुः) अण् । द्विजातीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्त्तव्ये केशच्छेदनाख्ये गोदानकर्म्मणि । केशान्ताख्य गोदानकर्म्मप्रकारादि आश्व० गृ० १।१८।१। सूत्रादौ दर्शितं यथा "एतेन गोदानम्" सू० व्याख्यातमिति शेषः एतेनेति चतुर्थोपदेशः तत्रविशेषमाह । ना०वृ० । "षोडशे वर्षे" सू० । तृतीयस्यापवादः अत्र मातुरुपस्थोपवेशनं न भवति अयुक्तत्वात्" ना० वृ० । "केशशब्दे तु श्मश्रुशब्दान् कारयेत्" सू० । केशशब्देष्विति जातावेकवचनं श्मश्रुशब्दानिति व्यक्तिपरोनिर्देशः तेन यत्र श्मश्रुशब्दाः तत्र "अदितिः केशान् वपतु" । "यथा केशान्" "दक्षिणे केशपक्ष इति" त्रिषु ते कार्याः । तन्त्रगतस्य तृतीयस्य केशशब्दस्याभावाद्विधिगतस्य ग्रहणं तेन दक्षिणे श्मश्रुपक्ष इति बाधितं भवति" वृ० । "श्मश्रु चौहोनुदति" सू० । "शिरस्तु न्दनस्यापवादः" । वृ० । "इन्वि शिरोष्ठश्च माल्यायुः प्रमोणीरिति" सू० । "क्षुरनिमार्जनेऽयं विशेषः" वृ० । "केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि संप्रयच्छ" सू० । "शीतोष्णाभिरद्भिरपर्य्य कर्यायोऽनुगुप्तन् कुशली केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि कुर्वीत मापितशासनम्" ना०वृ० । "आप्लुत्य वाग्यतः स्थित्वाऽहःशेषमाचार्य्यसकाशे वाचं विसृजेत् वरं ददामीति" सू० । "तत आप्लुत्य स्नात्वेत्यर्थः । वाग्यत इत्यमन्त्रकमाह । स्थित्वेत्युपवेशनप्रतिषेधः । एवमहःशेषं स्थित्वाऽस्तमिते आचार्य्यसमीपे वरं ददामीति वाचं विसृजेत् । वरद्रव्यमाह" ना० वृ० । "गोमिथुनं दक्षिणा" सू० । ननु मिथुनयं कथमस्य गोमिथुनसम्भवः उच्यते यथास्य प्रावरणादि सम्भवस्तथास्यापि" वृ० । संवत्सरमादिशेत्" सू० । एवं गोदानं कृत्वा संवत्सरं व्रतमादिशेत् वक्ष्यमाणेन विधिना चरेत् । रात्रौ वृताद्यनुपपत्तेः अपरेद्युः कार्य्यम्" ना० वृ० ।

एतेनेत्यनेन चूडाविहितनक्षत्रादिपरिग्रहणातिदेशः यथाह मू० चि० "केशान्तं षोडशे वर्षे चौलोक्तदिवसे शुभम्" "षोडशे वर्षे चौलोक्तदिवसे चूडावर्ज्जतृतीयात् प्रभृतीत्यादिना कथितशुभदिवसे गोदानपर्य्यायं केशान्तसंज्ञं कर्म्म शुभं स्यात्" गावः केशा दीयन्ते खण्ड्यन्ते यस्मिन्निति व्युत्पत्तिः यदाह "केशान्तं षोडशे वर्षे कुर्य्याच्चौलोक्तभादिके" इति । महेश्वरोऽपि "कर्म केशान्तसंज्ञं हि स्मृतं वर्षे तु षोडशे । चौलकर्म्मोक्तधिष्ण्याद्यौ" षोडश इत्येतद्ब्राह्मणविषयं द्रष्टव्यं क्षत्रियविशोस्तु द्वाविंशतिचतुर्विंशतितमवर्षयोः केशान्तमिच्छन्ति तदुक्तं मनुना "केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः" पी०धा० । चूडोक्तनक्षत्रादि च चूडाशब्दे वक्ष्यते । अत्र कर्म्मपरतया क्लीवता । मनुवचने तु संस्कारपरतया पुंस्त्वमिति बोध्यम् । एतस्मात् पूर्वं महानाम्न्यादिव्रतत्रयं दर्शवदे कर्त्तव्यं तच्च उपनिषच्छब्दे सप्रमाणं दर्शितम् । केशस्यान्तः । २केशस्वरूपे ३केशाग्रे च । "केशान्तमन्तः कुसुमं तदीयम्" कुमा० ।

केशान्तिक त्रि० केशान्तः केशपर्य्यन्तः परिमाणमस्य ठञ् । केशान्तप्रमाणके "केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः । ललाटसंमितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः" मनुः । (करणे क । महदेवीलतायां राजनि० ।

केशारुहा स्त्री केशा आरुहन्ति अनया आ+रुह करणे

केशार्हा स्त्री केश केशवर्द्धनमर्हति अर्ह–अण् उप० स० । महानीलीवृक्षे राजनि० ।

केशि पु० १दानवभेदे । "वृषभः कालवदनः करालः केशिरेव च" हरि० वं २६२ अ० । २केशिनि दानवे च "अरिष्टं वृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम्" हरिवं० ६२अ० ।

केशिक त्रि० प्रशस्तः केशोऽस्त्यस्य ठन् । प्रशस्तकेशयुक्ते जने

केशिका स्त्री केशीव कायति कै–क। शतावरीवृक्षे राजनि०

केशिध्वज पु० निमिवंश्ये नृपभेदे "कृतध्वजस्य पुत्रस्तो धर्मध्वजोऽभवत्। धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ। कृतध्वजात् केशिध्वजः" भाग० ९।१३।१२।

केशिन् त्रि० केश+प्राशस्त्ये भूम्नि वा इनि। प्रशस्तबहुकेशयुक्ते "वहतामिन्द्र केशिना" ऋ०३।४१।६ स्त्रियां ङीप्। केशिनदृंष्ट्रा.दौ वा अण्। "शाङ्खिदिचिकाशोल्यादिना" पा० प्रकृतिभावः। केशिन तत्सम्बन्धिनि केशयुक्ते च स्त्रियां ङीप्। "कैशिनीरिमा प्रजाः प्रजायन्ते" शत०ब्रा० ११।८।४।६। २ केशतुल्यशाखायुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "तमस्युवः केशिनीः सं हि रेभिरे" ऋ० १,१४०,८, "केशिनीः केशस्थानीयोर्ध्वभाविकाष्ठ्यौषिताः ज्वालाः" भा०। केशिविद्याप्रकाशके २स्वक्षपतिस्वामिभेदे पु०। केशीस्थपतीनामस्य यज्ञाद् दुग्धा याहृतो-जघान" इत्यादि शत० ब्रा० ११,८,४, उक्तम्। तत्सम्बन्धाच्च प्रजानां केशयुक्तत्वम् उपसंहारे "ततो-ह्येव स उत्सयाद् कैशिनीरिमा यस्येमाहि प्रजाःजायन्ते" इत्युक्तत्वात्। "एवमुपदिष्टः स केशी ततोदेशात् उत्पपाद विनष्टोऽभूत्तस्मादेतर्हि इदानीमपि वर्त्तमानाः प्रजा कैशिनीरेव केशयुक्ता एव अथ वा केशिसम्बन्धिन्यो जायन्ते केशिना हविष्करणविद्याया लब्धत्वात्" भा०४ द्वापरयुगीये कृष्णनिहतेऽसुरभेदे केशिनिसूदनशब्दे विवृतिः

केशिनिसूदन न० केशिनं निसूदयति नि+सूद–ल्यु। वासुदेवे कृष्णे तन्निसूदनकथा च हरिवं० ८१अ० यथा "प्रागेव तु नरेन्द्रेण मातुलेनोग्रसेनिना। केशिनः प्रेषितो दूतो वधार्थोपेन्द्रकारणात्। स तु दूतवचः श्रुत्वा केशी क्रोधकरो भृशम्। वृन्दावनगतो गोपान् बाधते स्म दुरासदः। मानुषं मांसमश्नानः क्रुद्धो दुष्टपराक्रमः। दुष्टानो वाजिदैत्योऽसावकरोत् कदनं महत्। निघ्नन् गा वै सगोपालान् गवां पिशितभोजनः। उद्दाम कामचारी च स केशी निरवग्रहः। तद्दर्शं श्मशानाभं नृणामस्थिभिराहतम्। यत्रास्ते स हि दुष्टात्मा केशी तुरगदानवः। खुरैर्दारयते भूमिं वेगेनारुजते द्रुमान्। हेषितैः स्पर्द्धते वायुं प्लुतैर्लङ्घयते नभः। अतिप्रवृद्धो मत्तश्च दुष्टाश्वो वनगोचरः। प्रकम्पितसटो रौद्रः कंसस्य परिचारकः। हरिणं तद्वनं सर्वं तेनासीत् पापकारिणा। कृतं तुरगदैत्येन सर्वान् गोपान् जिघांसता। तेन दुष्टप्रचारेण दूषितं तद्वनं महत्। न नृभिर्गोभिर्वापि सेव्यते वनवृत्तिभिः। निःसम्पातः कृतः पन्थास्तेन तद्विषयाश्रितः। मदात्प्रवलितदृप्तेन नृमांसान्वेषता भृशम्। नृयज्ञाहुसरः क्रुद्धः स कदाचिद्दिनागमे। जगाम घोषसंवासं चोदितः कालधर्मणा। तं दृष्ट्वा दुद्रुवुर्गोपाः स्त्रियश्च शिशुभिः सह। क्रन्दमाना जगन्नाथं कृष्णं नाथमुपाश्रिताः। तासां रुदितशब्देन गोपानां क्रन्दितेन च। दत्त्वाऽभयन्तु कृष्णो वै केशिनं सोऽभिदुद्रुवे। केशी चाप्युन्नतग्रीवः प्रकाशदशनेक्षणः। हेषमाणो जवोदग्रो गोविन्दाभिमुखो ययौ। तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य केशिनं हयदानवम्। प्रत्युज्जगाम गोविन्दस्तोयदः शशिनं यथा। केशिनस्तु तमभ्याशे दृष्ट्वा कृष्णमवस्थितम्। मनुष्यबुद्धयो गोपाः कृष्णमूचुर्हितैषिणः। कृष्ण! तात! न खल्वेष सहसा ते हयाधमः। उपसर्प्यो भवान् बालः पापश्चैष दुरासदः। एष कंसस्य सहजः प्राणस्तात! बहिश्चरः। उत्तमश्च हयेन्द्राणां दानवोऽप्रतिमो युधि। त्रासनः परसैन्यानां तुरगाणां महाबलः। अवध्यः सर्वभूतानां प्रथमः पापकर्मणाम्। गोपानां तद्वचः श्रुत्वा वदतां मधुसूदनः। केशिना सह युद्धाय मतिञ्चक्रेऽरिसूदनः। ततः सव्यं दक्षिणञ्च मण्डलानि परिभ्रमन्। पद्भ्यामुभाभ्यां स हयः क्रोधमारुजते द्रुमान्। मुखे लम्बसटे चास्य स्कन्धे केशघनाहते। वलयो भ्रूतरङ्गाभाः सुस्रुवुः क्रोधजं जलम्। सफेनं वक्त्रजश्चैव ववर्ष रजसाहतम्। हिमकाले यथा व्योम्नि नीहारमिव चन्द्रमाः। गोविन्दमरविन्दाक्षं हेषितोद्गारशीकरैः। सफेनैर्वक्त्रनिर्गीर्णैः प्रोक्षयामास भारत!। खुरोद्धूतावसक्तेन मधुकक्षोदपांसुना। रजसा स हयः कृष्णं चकारारुणमूर्द्धजम्। प्लुतवल्गितपादस्तु तक्षमाणो धरां खुरैः। दन्तान् निर्दशमानस्तु केशी कृष्णमुपाद्रवत्। स संसक्तस्तु कृष्णेन केशी तुरगसत्तमः। पूर्वाभ्यां चरणाभ्यां वै कृष्णं वक्षस्यताडयत्। पुनः पुनश्च स बली प्राहिणोत्पार्श्वतः खुरान्। कृष्णाय दानवो घोरं प्रहारमजितौजसः। वक्त्रेण चास्य घोरेण तीक्ष्णदंष्ट्रायुधेन वै। सदंशद्वाङ्कशिखरं कृष्णस्य कुपितो हयः। स लम्बकेशरघटः कृष्णेन सह सङ्गतः। रराज केशी मेघेन संयुक्तः खे इवांशुमान्। उरस्याक्षोरकाहन्तुमिवैव बलवान् हयः। वेगेन वासुदेवस्य क्रोधाद्द्विगुणविक्रमः। तस्योत्क्षिप्तस्य बलवान् कृष्णोऽप्यमितविक्रमः। बाहुमाभोगिनं कृत्वा मुखे क्रुद्धः समादधत्।

स तं बाहुमशक्तो वै खादितुं भेत्तुमेव वा। दशनैर्मूलनिर्मुक्तैः सफेनं रुधिरं वमन्। विपाटिताभ्यामोष्ठाभ्यां कटाभ्यां विदलीकृतः। अक्षिणी विवृते चक्रे विसृते मुक्तबन्धने। निरस्तहनुराविष्टः शोणिताक्तविलोचनः। उत्कर्णो नष्टचेतास्तु स केशी बह्वचेष्टत। उत्पतन्नसकृत् पादैः शकृन्मूत्रं समुत्सृजन्। स्विन्नार्द्ररोमा श्रान्तस्तु निर्यत्नचरणोऽभवत्। केशिवक्त्रविलग्नस्तु कृष्णबाहुरशोभत। व्याभुग्न इव घर्मान्ते चन्द्रार्द्धकिरणैर्घनः। केशी च कृष्णसंसक्तः श्रान्तगात्रो व्यरोचत। प्रभातावनतश्चन्द्रः श्रान्तो मेरुमिवाश्रितः। तस्य कृष्णभुजोद्धूताः केशिनो दशना मुखात्। पेतुः शरदि निस्तोयाः सिताभ्रावयवा इव। स तु केशी भृशं श्रान्तः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा। स्वभुजं प्लावितं कृत्वा पाटितो बलवत्तदा। स पाटितो भुजेनाजौ कृष्णेन विकृताननः। केशी नदन्महानादं दानवो व्यथितस्तदा। विघूर्णमानः स्रस्ताङ्गो मुखाद्रुधिरमुद्वमन्। भ्रष्टं व्यङ्गीकृतवपुर्निकृत्तार्द्ध इवाचलः। व्यादितास्यो महारौद्रः सोऽसुरः कृष्णबाहुना। निपपात यथा हतो नागो द्विविदलीकृतः। बाहुना कृतदेहस्य केशिनो रूपमाबभौ। पशोरिव महाघोरं निहतस्य पिनाकिना। द्विपादपृष्ठकट्यर्द्धे श्रवणैकाक्षिनासिके। केशिनस्ते द्विधा भूते द्वे अर्द्धे रेजतुः क्षितौ। केशिदन्तान्तरगतापि कृष्णस्य शुशुभे भुजः। कृतस्थान इवारण्ये गजेन्द्रदशनाङ्कितः। तं हत्वा केशिनं युद्धे कल्पयित्वा च भागशः। कृष्णः पद्मपलाशाक्षो हसंस्तत्रैव तस्थिवान्। तं हतं केशिनं दृष्ट्वा गोपा गोपस्त्रियस्तथा। बभूवुर्मुदिताः सर्वे हतविघ्ना हतक्लमाः। दामोदरन्तु श्रीमन्तं यथास्थानं यथावयः। अभ्यनन्दन् प्रियैर्वाक्यैः पूजयन्तः पुनः पुनः" "वैशम्पायन उवाच अथाहान्तर्हितो विप्रो नारदः खगमो मुनिः। प्रीतोऽस्मि विष्णो! देवेति कृष्ण! कृष्णेति चाब्रवीत्। यदिदं दुष्करं कर्म्म कृतं केशिजिघांसया। त्वय्येव केवलं युक्तं त्रिदिवे त्र्यम्बकेऽपि वा। अहं त्वनेन गोविन्द! कर्म्मणा परितोषितः। हयात्तस्मान्महेन्द्रोऽपि बिभेति बलसूदनः। कुर्वाणस्य वपुर्घोरं केशिनो दुष्टचेतसः। यस्त्वया पाटितं देहं भुजेनायतपर्वणा। एषोऽस्य मृत्युरन्ताय विहितो विश्वयोनिना। यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मान्मच्छासनं शृणु। केशवो नाम तस्मात् त्वं ख्यातिं लोके गमिष्यसि"। केशिहन् इत्यादयोऽप्यत्र। "त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः" विष्णुस०। "प्रकाशनात् केशाः रश्मयस्ततः अस्त्यर्थे इनि। ५परमेश्वरे ६सूर्य्यादित्ये च। "केशी केशा रश्मयस्तद्वान् भवति काशनाद्वा प्रकाशनाद्वेति" १२।२६। निरु० निरुक्ते "केश्यग्निं केशी विषं केशी बिभर्त्ति रोदसी। केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते" ऋ० १०।१२६। इत्यृचमुदाहृत्य व्याकृतं यथा "केशी अग्निश्च विषञ्च विषमित्युदकनाम निष्णातेः विपूर्वस्य स्नातेः शुद्ध्यर्थस्य विपूर्वस्य वा व्रजतेः। द्यावापृथिव्यौ धारयति केशीदं सर्वमिदमभिविपश्यति केशीदं ज्योतिरुच्यते इत्यादित्यमाह अथाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते धूमेनाग्निः रजसा च मध्यमः" इत्युक्त्वा च तेषामेषा साधारणाभवतीत्युक्त्वा च। "त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम्। विश्वमेको अभिचष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम्" ऋ० १।१६४।४४। इत्युदाहृता। व्याख्याता चैषा भाष्ये

"केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्तास्त्रयोऽग्न्यादित्यवायवः ते च ऋतुथा काले काले विचक्षते विविधतया भूमिं पश्यन्ति तेषां पृथक् पृथक् कार्य्यमाह एषां मध्ये एकोऽग्निः संवत्सरेऽतीते सति संवत्सरं वपते दाहेन केशस्थानीयौषधिवनस्पत्यादिकच्छेदनेन नापितकार्य्यं करोति एकः अन्यः आदित्यो विश्वं सर्वं जगत् शचीभिः स्वकीयैः प्रकाशवृष्ट्यादिकर्म्मभिरभिचष्टे सर्वतः पश्यति एकस्य वायोर्ध्राजिर्गतिर्ददृशे दृश्यते सर्वैः न रूपं अप्रत्यक्षत्वात् स्पर्शशब्दधृतिकम्पलिङ्गैर्गम्यत इति हि न्यायविदो वदन्ति" भा०

केशिनी स्त्री केशाः तदाकारा जटाः सन्त्यस्य इनि ङीप्। १जटामांस्यां राजनि० २चोरपुष्पीवृक्षे (चोरकांचकी) अमरः। ३प्रशस्तकेशयुक्तायां स्त्रियाम्, अवरूपनलं प्रति दमयन्तीप्रेरिते ४तद्दूतीभेदे "गच्छ केशिनि! जानीहि" "एवमुक्ता केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन!"। "ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत्" इति च भा० व०७४अ०। कश्यपपत्नीप्रधायाः ५कन्याभेदे अप्सरोभेदे। "प्रधाऽसूत महाभागा देवी देवर्षितः पुरा" इत्युपक्रमे "केशिनी च सुबाहुश्च सुरता सुरजा तथा" भा० आ०६५अ०। ६पार्व्वतीसहचरीभेदे "गौरी विद्याऽथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया। सावित्र्या सह सर्व्वाभिः पार्श्वस्था यान्ति पृष्ठतः" भा० व० २२०अ०

७अजमीढनृपपत्नीभेदे। "अजमीढोऽपरस्तेषां तस्मिन्
वंशः प्रतिष्ठितः। षट् पुत्रान् सोऽप्यजनयत् तिसृषु स्त्रीषु
भारत!। ऋक्षं धूमिन्यथो नीली दुष्मन्तपरमेष्ठिनौ।
केशिन्यजनयज्जह्नुं सुतौ व्रजनरूपिणौ" भा०आ०९४अ०।
"अजमीढस्य केशिन्यां जज्ञे जह्नुः प्रतापवान्" हरिवं
३२अ०। ८तुर्वसुवंश्यनृपभार्य्यायाम् "सौवीरोऽभवज्जह्नुः
केशिन्या गर्भसम्भवः" हरिवं० २७अ०। ९सगरभार्य्याभेदे
"द्वे भार्य्ये सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे। ज्येष्ठा
विदर्भदुहिता केशिनी नाम विश्रुता। केशिन्यसूत
सगरादसमञ्जसमात्मजम्" हरिवं०१६०। १०रावणमातरि
कैकस्याम् "ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां विश्रवः-
सुतौ। रावणः कुम्भकर्णश्च सर्वलोकोपतापनौ" भाग०
७।१।४२। कैकसी नामान्तरमिदम्

केशी स्त्री केश–गौरा० ङीष्। १नीलीवृक्षे राजनि० २भू-
तकेशीवृक्षे ३अजलोमायाञ्च रत्नमा०

केश्योत्थ पु० ६त०। केशकृष्णे हेमच०

केश्य त्रि० केशाय हितः यत्। १केशहितकारके तत्का-
र्य्योत्पादके २पदार्थे। "तिलोऽपि पाके मधुरो बलिष्ठः"
इत्युपक्रमे "स्निग्धोऽथ केश्योऽनिलहा गुरुश्च" "कैश्यं रसा-
यनं मेध्यं काश्मर्य्यं फलमुच्यते" "केशप्रसादनी (कांकर)
केश्या रक्तोजन्तुप्रसादका" सुश्रु०। मधुररसविशेषस्य
केश्यत्वं तत्रोक्तं तदुपक्रमे "चक्षुष्यः केश्योवर्ण्य" इति
सुश्रु० ३कृष्णागुरुणि न० ४भृङ्गराजे पु० राजनि० तयोः
केशहितत्वात् तथात्वम्। [विहृतिः

केसर न० के जले सरति सृ-अच्। केशरशब्दार्थे तत्र

केसरवर न० केसरेण किञ्जल्केन वृणोति वृ–अच्।
कुङ्कुमे। राजनि०।

के(श)सराचल पु०भूपद्मस्य केसरे स्थितः केशराकरतया वा
स्थितः। सुमेरुपर्वते। तस्य च भूरूपपद्मस्य कर्णिका-
रूपेण मध्यस्थितत्वात् तथात्वं यथोक्तं विष्णु पु० "ज-
म्बुद्वीपः समस्तानां द्वीपानां मध्यतः स्थितः। तस्यापि
मेरुर्मैत्रेय! मध्ये कनकपर्वतः" इत्युपक्रमे
"भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकाकारमितः स्थितः। तयो-
र्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः। भारताः केतु-
मालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा। पत्राणि लोकपद्मस्य
मर्य्यादाशैलबाह्यतः" इति च विष्णु पु०। "सीता
(नदी) तु ब्रह्मसदनात् केशराचलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽधः
प्रस्रवन्ती" भाग० ५।७।८।

केसराम्ल पु० के जलनिमित्तं सरति अम्लो रसोऽस्य।
बीजपूरके जम्बीरभेदे जटा०। दर्शनेनापि जिह्वाया रसनिः-
स्रावकत्वात्तस्य तथात्वम्।

केसरिका स्त्री के जले सरति साधुकारितया सृ–वुन् अ-
लुक् स० टाप् अतइत्वम्। सहदेवीलतायां राजनि०।

केसरिन् पुंस्त्री केसरोऽस्त्यस्य इनि। १सिंहे २घोटके च
अमरः "प्रहर्त्तुं केसरिणं ददर्श" रघुः। स्त्रियां ङीप्।
३पुन्नागे ४नागकेसरे पु० मेदि०। ५रक्तशोभाञ्जने रा-
जनि०। ६हनूमत्पितरि पु० (केशरिन्)शब्दे दृश्यम्

केसरिसुत पु० ६त०। हनूमति तत्कथा केशरिसुतशब्दे
उक्ता केसरितनयादयोऽप्यत्रार्थे पु०। [ध्वनौ।

कै शब्दे भ्वा० पर० अक० अनिट्। कायति अकासीत्।

कैंशुक न० किंशुकस्येदम् "पुष्पमूले बहुलम्" पा० बहुल-
ग्रहणात् तस्य न लुक्। किंशुकपुष्पे "योषित् सन्नं भात
कुम्भ विशदं चौद्रायैतं कैंशुकञ्चापि पुष्पम्" सुश्रु० लुपि
तु किंशुकमित्येव तत्रार्थे न० [पि तच्छब्दे दृश्यम्

कैकय पु०त०स्वार्थेऽण् वा०न यादेरियादेशः। केकयशब्दा-

कैकस पु० कीकसमस्थि सारतयाऽस्त्यस्य प्रज्ञा० अण्। १रा-
क्षसे स्त्रियां शार्ङ्गरवा० ङीन् कैकसी। सा च २सुमा-
लिकन्याभेदे "राका पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचि-
स्मिता कुम्भीनसी च इत्येताः सुमालेः प्रसवाः सुताः" रामा०
उ०५स०।३सा च रावणादिमाता तत्कथा रामा०उ० ९स०
"किं तु मां विद्धि ब्रह्मर्षे! शासनात् पितुरागताम्। कै-
कसी नाम नाम्नाहं शेषं त्वं ज्ञातुमर्हसि। स तु गत्वा
मुनिर्ध्यानं वाक्यमेतदुवाच ह। विज्ञातं ते मया भद्रे!
कारणं यन्मनोगतम्। सुताभिलाषो मत्तस्ते मत्तमात-
ङ्गगामिनि!। दारुणायां तु वेलायां यस्मात् त्वं मां
प्रस्थिता। शृणु तस्मात् सुतान् भद्रे! यादृशान् जनयिष्य-
सि। दारुणान्दारुणाकारान्दारुणाभिजनप्रियान्। प्रस-
विष्यसि सुश्रोणि! राक्षसान् क्रूरकर्मणः। सा तु तद्व-
चनं श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वचः। भगवन् नेदृशान्
पुत्रांस्त्वत्तोऽहं ब्रह्मवादिनः। नेच्छामि सुदुराचारान्
प्रसादं कर्त्तुमर्हसि। कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्रवा मुनि
पुङ्गवः। उवाच कैकसीं भूयः पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम्।
पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने!। मम वंशानु
रूपः स धर्मात्मा च न संशयः। एवमुक्ता तु सा कन्या राम!
कालेन केनचित्। जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुदा-
रुणम्। दशग्रीवं महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम्।

ताम्रोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्द्धजम्। तस्मिन् जाते ततस्तस्मिन् सज्वालाकवलाः शिवाः। क्रव्यादाश्चापसव्यानि मण्डलानि प्रचक्रमुः। ववर्ष रुधिरं देवो मेघाश्च खरनिःस्वनाः। प्रबभौ न च सूर्य्योऽपि महोल्काश्चापतन् भुवि। चकम्पे जगती चैव ववुर्वाताः सुदारुणाः। अक्षोभ्यः क्षुभितश्चैव समुद्रः सरितां पतिः। अथ नामाकरोत् तस्य पितामहसमः पिता। दशग्रीवः प्रसूतोऽयं दशग्रीवो भविष्यति। तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महाबलः। प्रमाणाद्यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते। ततः शूर्पणखा नाम संजज्ञे विकृतानना। विभीषणश्च धर्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः"।

कैकेय पु० केकयानां राजा अण् यादेरियादेशः। १केकयदेशनृपे केकयशब्दे उदाहरणादि। तस्यापत्यम् अण् ङीप्। २भरतमातरि स्त्री "कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा" "दूषयामास कैकेयी शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः" "श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः" रघुः

कैटज पु० कुटज+पृषो०। कुटजवृक्षे भावप्रकाश इति शब्दकल्पद्रुमः भावप्रकाशे तु कुटजः कूटज इत्येव पाठः कूटजशब्दे दृश्यः

कैटभ पु० असुरभेदे तत्कथा हरिवं० ५२अ०
"अहमादौ पुराणेन संदिष्टा पद्मयोनिना। मार्ग कृत्वा कृतौ पूर्वं मृण्मयौ द्वौ महासुरौ। कर्णस्रोतोभवौ द्वौ हि विष्णोरस्य महात्मनः। महार्णवे प्रस्वपतः काष्ठकुड्यसमौ स्थितौ। तौ विवेश स्वयं वायुर्ब्रह्मणा साधु चोदितः। तौ दिवं छादयन्तौ तु ववृधाते महासुरौ। वायुप्राणौ तु तौ दृष्ट्वा ब्रह्मा पर्य्यमृशच्छनैः। एकं मृदुतरं मेने कठिनं वेद चापरम्। नामनी तु तयोश्चक्रे भगवान् कमलोद्भवः। मृदुस्त्वयं मधुर्नाम कठिनः कैटभोऽभवत्। तौ दैत्यौ कृतनामानौ चेरतुर्बलदर्पितौ। सर्वमेकार्णवं लोकं योद्धुकामौ सुनिर्भयौ। तावागतौ समालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः। एकार्णवाम्बुनिचये तत्रैवान्तरधीयत। स पद्मे पद्मनाभस्य नाभिमध्यात् समुत्थिते। रोचयामास वसतिं गुह्यं ब्रह्मा चतुर्म्मुखः। तावुभौ जलगर्भस्थौ नारायणपितामहौ। बहून् वर्षगणानप्सु शयानौ न चकम्पतुः। अथ दीर्घस्य कालस्य तावुभौ मधुकैटभौ। आजग्मतुस्तमुद्देशं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः। दृष्ट्वा तावसुरौ घोरौ महाकायौ दुरासदौ। ब्रह्मणा ताडितो विष्णुः पद्मनालेन वै पुरा। उत्पपाताथ शयनात् पद्मनाभो महाद्युतिः। तद्युद्धमभवद्घोरं तयोस्तस्य च वै तदा। एकार्णवे तदा लोके त्रैलोक्ये जलतां गते। तदाभूत्तुमुलं युद्धं वर्षसङ्ख्यासहस्रशः। न च तावसुरौ युद्धे तदा श्रममवापतुः। अथ दीर्घस्य कालस्य तौ दैत्यौ युद्धदुर्म्मदौ। ऊचतुः प्रीतमनसौ देवं नारायणं प्रभुम्। प्रीतौ स्वस्तव युद्धेन श्लाघ्यस्त्वं मृत्युरावयोः। आवां जहि न यत्रोर्वी सलिलेन परिप्लुता। हतौ च तव पुत्रत्वं प्राप्नुयाव सुरोत्तम!। यो ह्यावां युधि निर्जेता तस्यावां विहितौ सुतौ। स तु दृष्ट्वा रणे दोर्भ्यां दैत्यौ समपीडयत्। जग्मतुर्निधनञ्चापि तावुभौ मधुकैटभौ। तौ हतौ चाप्लुतौ तोये वपुर्भ्यामेकतां गतौ। मेदो मुमुचतुर्दैत्यौ मथ्यमानौ जलोर्म्मिभिः। मेदसा तज्जलं व्याप्तं ताभ्यामन्तर्दधे ततः। नारायणश्च भगवानसृजत् स पुनः प्रजाः। दैत्ययोर्म्मेदसा छन्ना मेदिनीति ततः स्मृता। प्रभावात् पद्मनाभस्य शाश्वती जगतो कृता"।

कैटभजित् पु० कैटभं जितवान् जि–भूते क्विप्। विष्णौ अमरः तद्वधकथा च कैटभशब्दे उक्ता "उदमज्जि कैटभजितः शयनात्" कैटभद्विष् इत्यादयोऽप्यत्र "ततो मसृस्तत न कैटभद्विषः" माघः ६त०। कैटभारि तत्रार्थे अमरः। कैटभशत्रु प्रभृतयोऽप्यत्र पु०

कैटभी स्त्री कैटभं कैटभनाशकाले स्तुत्या अण् ङीप्। महाकाल्याम् योगनिद्रायाम्। "यामस्तौत् स्वपिते हरौ कमलजो हन्तुं मधुकैटभौ" महाकालीध्याने तदर्थं तस्याः स्तुतिरुक्ता। तत्स्तुतिश्च "योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते आस्तीर्य्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुरित्युपक्रम्य देवीमाहात्म्ये दर्शिता।

कैटभेश्वरी स्त्री "कैटभं निहतं ज्ञात्वा गृहीता तत्पुरी यतः। तेन सा गीयते देवी पुराणे कैटभेश्वरीति देवीपु० ४५अ० उक्तनिरुक्तियुक्तायां दुर्गायाम्

कैटर्य्य पु० किट–त्रासे अच् केटं राति अतितिक्तत्वात् रा+क स्वार्थे ष्यञ्। १भूनिम्बे, अमरः २कट्फले, रत्नमा० ३पूतिकरञ्जे ४मदनवृक्षे च राजनि०

कैडर्य्य पु० कैटर्य्य+पृषो०। कैटर्य्यशब्दार्थे राजनि०

कैतव न० कितवस्य भावः कर्म्म वा युवा० अण्। १शाठ्ये २द्यूते ३वैदूर्य्यमणौ राजनि०। स्वार्थे अण्। ४कितवे ५शठे ६द्यूतकारके ७धुस्तूरे च पु० "कैतवेनाथवद्धां वा युद्धे

वा भाव्यतां धनुः" भा०द्रो० १८८अ० । "दीव्य यत् कैतवं पाण्डव ! तेऽद्यमिदम्" भा० स० ६१अ० । "यदवोचमतदेवैमि कैतवम्" कुमा०

कैतवेय पु० कितवायाः अपत्यं ढक् । शकुनिसुते उलूके नृपभेदे "उलूकः कैतवेयश्च योऽस्यांशुमतः सुतः" हरिवं०८८अ० । वा० अञ् । कैतयोऽप्यत्र "उलूकः गच्छ कैतव्य ! पाण्डवान् सहसोमकान्" भा० उ०१६अ० ।

कैन्दासायन पुंस्त्री० किन्दासस्य युवापत्यम् हरिता० फक् । निन्दितदासस्य युवापत्ये

कैन्नर त्रि० किन्नरः तस्यासन्नदेशभिजनोऽस्य तक्षशिला० अञ् । मित्रादित्वेन १किन्नरवर्षवासिनि । किन्नरस्येदम् अण् । २किंपुरुषसम्बन्धिनि त्रि० उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

कैमुतिक पु० किमुत इत्यर्थात् आगतः ठक् । किमुतेत्यर्थतः प्राप्ते न्यायभेदे । यथा यस्याधमकाध्यकर्मसमर्थस्य अस्या यानसाध्यकर्मसामर्थ्यं तस्यार्थसिद्धेरन्यदप्युत्तम् ।

कैरलेय त्रि० केरलानां राजा वा०ढक् । केरलदेशनृपे "उत्तमौजाश्च गान्धः कैरलेयश्च कौशिकः" हरिवं०८८अ०

कैरव न० के जले रौति रु–अच् अलुक् स० केरवो हंसस्तस्य प्रियम् अण् । १कुमुदे. शुक्लोत्पले. अमरः २शत्रौ पु० कैतवे न० मेदि० । "ज्ञायन्तकनं कैरवध्वंसं कूजावते च या सुमनसामङ्गामिनी मानसे" चन्द्रालो० । "करो नाथ ! समस्तं कैरवकुलं व्योमान्तमालम्बते" उद्भटः । ततः पुष्करा० इनि ङीप् । कैरविणी कुमुदयुक्तसरसां तत्समूहे च स्त्री ।

कैरविणीखुर्द पु० मधूके शब्दा० अमरः । कुमुदलतासमूहे

कैरविणीफल न० ६त० । (तेरा) इति ख्याते कर्दलीभेदे

कैरवन् पु० कैरं प्रकाशमापनोति वन–श्च इति चन्द्रे शब्दमा०

कैरवी स्त्री कैरवस्य प्रिया अण् ङीप् । १चन्द्रिकायां मेदि० २मेथिकायां राजनि० [स्वार्थे अण् । स्वार्थकरविभेदे हेम०,

कैराटक पु० किरं पर्यन्तभूमिमटति अट–ण्वुल् ६त० ततः

कैरात पु० किरात इव शूरः इवार्थे अण् । १बलवत्पुरुषे, किरातदेशे (पर्व्वतदेशे) भवः अण् । २भूनिम्बे शब्दच० ३गन्धचन्दने न० राजनि० ४भूनिम्बे पु० राजनि० । किरातस्येदम् अण् । ५किरातसम्बन्धिनि त्रि० "कैरातं वेशमास्थाय" भा०व० ३९अ० ।

कैराल न० किरं पर्यन्तभूमिमलति अल–अण् उप०स० ततः स्वार्थे अण् । १विडङ्गे वैद्यकम् । गौरा० ङीष् । २कैराली तदर्थे स्त्री राजनि० ।

कैलास पु० के जले लासो लसनं दीप्तिरस्य अनुप्र० केलसः स्फटिकस्तद्वत् शुभ्रः अण् । केलीनां समूहः अण् — कैलं तेनास्यतेऽत्र आस–आधारे घञ् वा । शिवकुबेरयोः स्थाने पर्व्वतभेदे । स च ३४७० सं० कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः "उत्तरतः कैलासोहिमवान् गिरिर्धनुष्मांश्च" । स च अलकासमीपस्थितः "अलकां समधा चैव कैलासः गन्धमादनः" काशी० १२अ० । तत्स्वरूपञ्च हरिवं० २१७अ० दर्शितं यथा

"मन्दरश्चोपशिखरः, स्फाटिकैर्भूमिभिश्चितः । वज्रगर्भैर्विराजद्भिः स्वर्गोदय इवाबभौ । सर्व स्वङ्गैव कैलासः शिलाधातुविभूषितः । तोरणैश्चैव निविष्टैः प्रांशुभिश्चैव पादपैः । प्रवादयद्भिर्गन्धर्वैः किन्नरैश्च प्रगायभिः । देवकन्यासहस्रैश्च प्रक्रीडित इवाबभौ । मधुरैश्चाद्यगीतैश्च नृत्यैश्चाभिनयोज्ज्वलैः । सहस्रारैः कुमुदाकैश्च कैलासो मदनायते" ।

तस्य विष्णुनाभिपद्मस्य गर्भाङ्कुरत्वं हरिवं० २०२ अ० वर्णितं यथा

"तस्मिन् हिरण्मये पद्मे बहुयोजनविस्तृते । सर्वतेजोगुणमये पार्थिवैर्लक्षणैर्युते । तच्च पद्मं पुराकल्पाः पृथिवीरूपमुत्तमम् । नारायणात् समुत्पन्नं प्रवदन्ति महर्षयः । या तु पद्माह्वया देवी तां पृथ्वीं परिचक्षते । ये तु गर्भाङ्कुरास्तस्यास्तान् दिव्यान् पर्व्वतान् विदुः । हिमवन्तञ्च मेरुञ्च नीलं निषधमेव च । कैलासं मुञ्जवन्तञ्च तथाऽन्यं गन्धमादनम् । पुण्यं त्रिशिखरं चैव कान्तं मन्दरमेव च, उदयञ्च गिरिश्रेष्ठं विन्ध्यमस्तञ्च पर्व्वतम् । एते देवगणानाञ्च सिद्धानाञ्च महात्मनाम् । आश्रयाः सर्वभूतानां पुण्याः कामदुघोद्भवः । एतेषामन्तरो देशो जम्बुद्वीप इति स्मृतः" ।

कैलासप्रमाणञ्च भाग० ५।१६।२१, उक्तं यथा "जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेण द्वादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रपृथुतुङ्गौ भवतः एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ" । "शुभ्रं पाण्डुरमेघाभं कैलासम् नगोत्तमम्" हरि० ११६अ० । "कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः" मेघ०

कैलासनाथ पु० ६त० । १शिवे २कुबेरे च "कैलासनाथं तरसा जिगीषुः" रघुः । केन सुखलासोऽस्य तत् ।

कैलासयात्रा स्त्री कैलासयात्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक् । हरिवंशान्तर्गते "किमदं

भगवान् विष्णुर्देवदेवो जनार्द्दनः। गतः कैलासशिखरमालयं शङ्करस्य च” २६४स० अध्यायावधिकै २८१अध्यायपर्य्यन्ते ग्रन्थे। उपसंहारे अनुक्रमणिकाध्याये “कैलासयात्रा कृष्णस्य पौण्ड्रकस्य वधस्तथा” इत्युक्तं तेन गौड़पुस्तके कैलासयात्राग्रन्थाभावः प्रामादिक एव

कैलासौकस् पु० कैलास ओको यस्य। १शिवे २कुबेरे च हेमच०

कैवर्त्त पुंस्त्री के जले वर्त्तते वृत–अच् अलुक्स० ततः स्वार्थे अण्। “निषादो मार्गवं सूते दासं नौकर्म्मजीविनम्। कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्य्यावर्त्तनिवासिनः” मनूक्तायां(जेले)धीवरजातौ। “ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषादः प्रागुक्तः प्रकृतायामायोगव्यां मार्गवं दासापरनामानं नौव्यवहारजीविनं जनयति। आर्य्यावर्त्तदेशवासिनः तं कैवर्त्तशब्देन कीर्त्तयन्ति” कुल्लू०

कैवर्त्तमुस्त न० के जले वर्त्तते वृत–अच् अलुक्स० स्वार्थे अण् कर्म्म०। मुस्तकभेदे (केउरिया) शब्दर० स्वार्थे क। तत्रार्थे भरतः [प्रसिद्धे लताभेदे वस्त्ररञ्जनायाम् राजनि०

कैवर्त्तिका स्त्री कैवर्त्तीव इवार्थे कन् ह्रस्वः। मालवदेश

कैवर्त्तीमुस्तक न०। कैवर्त्त्याः कैवर्त्तपत्न्याः प्रियं मुस्तकं संज्ञायां “ङ्यापोः” पा० वा ह्रस्वः। कैवर्त्तमुस्तके मुस्ताभावे कैवर्त्तीमुस्तकमप्यत्र (केउरया) ख्याते मुस्तकभेदे भरतः

कैवर्त्ती स्त्री के जले वर्त्तते वृत-अच् अलुक्स० कैवर्त्तीजनस्यायं स्वार्थे अण् ङीप्। (केउरिया) १मुस्तकभेदे वैद्यकम् पुंयोगे ङीष्। २कैवर्त्तपत्न्याञ्च [[illegible] रत्नमा०

कैवल न० के वलते वल–अच् अलुक्स० स्वार्थे अण्।

कैवल्य न० केवलस्य भावः ष्यञ्। १आत्यन्तिकदुःखविगमरूपे मुक्तिभेदे तत्स्वरूपतत्त्वादिकारणानि च सां०का०तत्त्वकौमुद्योर्दर्शितानि यथा“पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च” “इतश्चास्ति पुरुष इत्याह कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च शास्त्रकाराणां महर्षीणाञ्च दिव्यलोचनानां कैवल्यमात्यन्तिकदुःखत्रयप्रशमलक्षणं न बुद्ध्यादीनां सम्भवति ते हि दुःखाद्यात्मकाः कथं स्वभावाद्वियोजयितुं शक्यन्ते तद्व्यतिरिक्तस्य त्वदात्मन आत्मनस्तो वियोगः शक्यस्तस्मात् कैवल्यार्थं प्रवर्त्तमानानां महर्षीणामस्ति बुद्ध्याद्यतिरिक्त आत्मेति सिद्धम्” तत्त्वकौमुदी “कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च” सां०का० “आत्यन्तिकदुःखत्रयाभावः कैवल्यं तच्च स्वभावादेव त्रैगुण्यात् सुखदुःखमोहरहितत्वात् सिद्धम्” कौ० “पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य” का० “पुरुषत्रप्रधानापेक्षां दर्शयति पुरुषस्य कैवल्यार्थम्। तथा हि प्रधानेन सम्भिन्नः पुरुषस्तद्गतं दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते तच्च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिबन्धनम्। न च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते। अनादित्वाच्च संयोगपरम्परायाः भोगाय संयुक्तोऽपि कैवल्याय पुनः संयुज्यते इति युक्तम्” त० कौ० विवृतञ्चैतदस्माभिः “व्यवहितमपि पुरुषस्येति पदं कैवल्यार्थमित्यत्रान्वेतीत्याख्याति पुरुषस्यापेक्षामुपपादयति पुरुषस्यापेक्षामिति प्रकृतेरिति शेषः। कैवल्यं केवलीभावः स च अनुभूयमानस्य बुद्धिधर्मस्य दुःखत्रयस्य विनाश एव, तदर्थं तदुद्देशेन पुरुषस्य प्रकृत्यपेक्षा। तथा हि इष्टविषयेच्छया इष्टसाधनाय प्रवर्त्तमानो दृष्टः। पुरुषश्च आत्मन्यनुभूयमानं दुःखत्रयं जिहासुस्तत्परिहारसाधनमन्वेषते दुःखत्रयाभिघातश्च प्रकृतिपुरुषविवेकाधीन इति प्रकृतिं विना कथङ्कारं पुरुषस्तद्दुःखमात्मनि प्रतीयादिति दुःखत्रयाभिघातार्थमपेक्षणीयप्रधानसाधनत्वेन पुरुषस्य प्रकृत्यपेक्षा”।

“सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्म्मादीनामकारणप्राप्तौ। तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमवद्धृतशरीरः” सां० का०

“तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवानादिरप्यनियतविपाककालोऽपि कर्म्माशयप्रचयो दग्धबीजभावतया न जात्याद्युपभोगप्रसवाय फलाय कल्पते। क्लेशसलिलावसिक्तायां हि बुद्धिभूमौ कर्म्मबीजान्यङ्कुरं प्रसुवते तत्त्वज्ञाननिदाघनिपीतसकलक्लेशसलिलायामूषरायां कुतः कर्म्मबीजानामङ्कुरप्रसवः। तदिदमुक्तं धर्म्मादीनामकारणप्राप्ताविति अकारणत्वप्राप्तावित्यर्थः। उत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽपि च संस्कारवशात्तिष्ठति यथोपरतेऽपि कुलालव्यापारे चक्रं वेगाख्यसंस्कारवशाद्भ्रमत्तिष्ठति कालपरिपाकवशात्तूपरते संस्कारे निष्क्रियं भवति। शरीरस्थितौ च प्रारब्धपरिपाकौ धर्म्माधर्म्मौ संस्कारौ। तथा चाश्रूयते “भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यते” इति “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये” इति। भोगसंस्कारविशेषश्च संस्कारस्तद्वशाच्चक्रभ्रमवद्धृतशरीरस्तिष्ठति” त० कौ० विवृतमेतदस्माभिः—

“इतरे उत्पन्नविवेकज्ञानाः शेषेण प्रारब्धकर्म्माणीति शेषः क्षपयित्वा नाशयित्वा सम्पद्यन्त इति यावत् अथ—प्रारब्धक-

स्त्रं चयानन्तरं सम्पद्यते अवश्यम्भावितया कैवल्यभाजनता-स्त्वेव सम्पद्यते । अस्य—उत्पन्नविवेकज्ञानस्य तावदेव चिरं कैवल्यप्राप्तौ विलम्बः, यावत् विमोक्ष्ये प्रारब्धकर्म-भिरिति शेषः विमोक्ष्ये ततोऽर्हि सम्पत्स्यतीत्यर्थः । अथ प्रारब्धकर्ममोचनानन्तरं सम्पत्स्ये कैवल्यरूपेण सम्पन्नो भविष्यतीत्यर्थः" ।

"प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तेः । ऐ-कान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति" सा॰ का॰ ।

"अनारब्धविपाकानां तावत्कर्माशयानां तत्त्वज्ञानाग्निना बीजभावो दग्धः प्रारब्धविपाकानां तूपभोगेन क्षये सति प्राप्ते शरीरभेदे विनाशे चरितार्थत्वात् तत्प्रयोजनत्वात् प्रधानस्य तं पुरुषं प्रति निवृत्तावैकान्तिकमवश्यम्भावि आत्यन्तिकमविनाशीत्युभयं कैवल्यं दुःखत्रयविगमं प्राप्नोति पुरुषः" त॰ कौ॰ । श्रुतयश्च तदर्थाः

"ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन !" इति "ना भुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति" वाक्ययोः प्रारब्धाप्रारब्धकर्मविषयकत्वेन चरितार्थयोर्व्यवस्थापनात् विरोधाभावेनाह तत्त्वज्ञानाग्निनेत्यादि" ।

पातञ्जले कैवल्यपादे कैवल्यकारणमुक्त्वा तत्स्वरूपमुक्तं यथा "विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः" सू॰ । "यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्त्तितमित्यनुमीयते तस्यात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्त्तते यस्याभावादिदमुक्तं स्वभावं मुक्त्वा दोषाद्येषां पूर्वपक्षे रुचिर्भवत्यरुचिश्च निर्णये भवति तत्रात्मभावभावना कोऽहमासं, कथमहमासं, किं स्विदिदं मे, कथं स्विदिदं, के भविष्यामः, कथं वा भविष्याम, इति सा तु विशेषदर्शिनो निवर्त्तते कुतः चित्तस्यैव विचित्रः परिणामः पुरुषस्त्वसत्यामविद्यायां शुद्धश्चित्तधर्मैरपरामृष्ट इति ततोऽस्यात्मभावभावना कुशलस्य निवर्त्तते इति" भाष्यम् ।

"तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम्" सू॰ । "तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्राग्भारमज्ञाननिम्नमासीत्तदस्यान्यथा भवति कैवल्यप्राग्भारं विवेकजज्ञाननिम्नमिति" भाष्यम् । "प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः" सू॰ । "यदायं ब्राह्मणः प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किञ्चित् प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारबीजक्षयान्नास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्ममेघो नाम समाधिर्भवति" भा॰ । "ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः" सू॰ । "तल्लाभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति क्लेशकर्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तो भवति कस्मात् ? यस्माद्विपर्ययो भवस्य कारणं न हि क्षीणविपर्ययः कश्चित् केनचित् क्वचिज्जातो दृश्यते" भा॰ । "तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम्" सू॰ "सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्यानन्त्यं भवति तमसाभिभूतमावृतज्ञानसत्त्वं क्वचिदेव रजसा प्रवर्त्तितमुद्घाटितं ग्रहणसमर्थं भवति तत्र यदा सर्वैरावरणमलैरपगतमलं भवति तदा भवत्यस्यानन्त्यं ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पं सम्पद्यते यथाकाशे खद्योतः, यत्रेदमुक्तम् "अन्धो मणिमविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत् । अग्रीवस्तं प्रत्यमुञ्चत्तमजिह्वोऽभ्यपूजयदिति" भा॰ ।

"ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम्" सू॰ । "तस्य धर्ममेघस्योदयात् कृतार्थानां गुणानां परिणामक्रमः परिसमाप्यते न हि कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्तक्रमाः क्षणमप्यवस्थातुमुत्सहन्ते" भा॰

"गुणाधिकारक्रमसमाप्तौ कैवल्यमुक्तं तत्स्वरूपमवधार्यते" भा॰ "पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति" सू॰ । कृतभोगापवर्गाणां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्यकारणात्मनां गुणानां तत्कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्त्वानभिसम्बन्धात् पुरुषस्य चितिशक्तिरेव केवला तस्याः सदा तथैवावस्थानं कैवल्यमिति" भा॰ ।

"कैवल्यस्वरूपावधारणपरमुक्तस्वरूपावधारणपरमिदमाह गुणाधिकारेति पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति । कुतः कर्त्तव्यतया पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणे प्रधाने लयः, तेषां कार्यकारणात्मनां गुणानां व्युत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारा मनसि लीयन्ते मनोऽस्मितायाम्, अस्मिता लिङ्गे, लिङ्गमलिङ्गे" इति योऽयं गुणानां कार्यकारणात्मकानां प्रतिसर्गः तत् कैवल्यं, यं कञ्चित् पुरुषं प्रति प्रधानस्य मोक्षः स्वरूपप्रतिष्ठा पुरुषस्य वा मोक्ष इत्याह । स्वरूपेति । यस्मि हि मत्प्रधानवदेऽपि स्वरूप प्रतिष्ठा चितिशक्तिर्न चाशौ मोक्ष इत्यत आह पुनरिति बौद्ध ऽतिप्रसङ्गः शास्त्रपरिसमाप्तौ" या॰ विवरणम् ।

वेदान्तिमते अविद्याकल्पितदेहादिबन्धनिवृत्तौ स्वाद्वितीयब्रह्मभावापत्तिरूपे कैवल्यत्वे च। तच्च कैवल्यं द्विविधं जीवन्मुक्तिर्विदेहकैवल्यञ्च। तत्र जीवन्मुक्तिलक्षणम् विस्तरेण जीवन्मुक्तशब्दे वक्ष्यते दिङ्मात्र मत्राभिधीयते तत्र विवेकचूडामणौ जीवन्मुक्तलक्षण मुक्तोक्तं यथा

"विज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य यथापूर्वं न संसृतिः। अस्ति चेन्न स विज्ञातब्रह्मभावो बहिर्मुखः। प्राचीनवासनावेगादसौ संसरतीति चेत्। न सदेकत्वविज्ञानान्मन्दीभवति वासना। अत्यन्तकामुकस्यापि वृत्तिः कुण्ठति मातरि। तथैव ब्रह्मणि ज्ञाते पूर्णानन्दे मनीषिणः। निदिध्यासनशीलस्य बाह्यप्रत्यय ईक्ष्यते। ब्रवीति श्रुतिरेतस्य प्रारब्धफलदर्शनात्। सुखाद्यनुभवो यावत्तावत् प्रारब्धमिष्यते। फलोदयः क्रियापूर्वो निष्क्रियो न हि कुत्रचित् ?। अहंब्रह्मेति विज्ञानात् कल्पकोटिशतार्जितम्। सञ्चितं विलयं याति प्रबोधात् स्वप्नकर्म्मवत्। यत् कृतं स्वप्नवेलायां पुण्यं वा पापमुल्बणम्। सुप्तोत्थितस्य किं तत् स्यात् ? स्वर्गाय नरकाय वा। स्वमसङ्गमुदासीनं परिज्ञाय नभो यथा। न श्लिष्यति च यत्किञ्चित् कदाचिद्भाविकर्म्मभिः। न नभो घटयोगेन सुरागन्धेन लिप्यते। तथात्मोपाधियोगेन तद्धर्म्मैर्नैव लिप्यते। ज्ञानोदयात् पुराऽऽरब्धं कर्म्म ज्ञानान्न नश्यति। अदत्वा स्वफलं लक्ष्यमुद्दिश्योत्सृष्टबाणवत्। व्याघ्रबुद्ध्या विनिर्मुक्तो बाणः पश्चात्तु गोमतौ। न तिष्ठति छिनत्त्येव लक्ष्यं वेगेन निर्भरम्। प्रारब्धं बलवत्तरं खलु विदां भोगेन तस्य क्षयः सम्यग्ज्ञानहुताशनेन विलयः प्राक्सञ्चितागामिनाम्। ब्रह्मात्मैक्यमवेक्ष्य तन्मयतया ये सर्व्वदा संस्थितास्तेषां तत्त्रितयं नहि क्वचिदपि ब्रह्मैव ते निर्गुणम्। उपाधितादात्म्यविहीनकेवलब्रह्मात्मनैवात्मनि तिष्ठतो मुनेः। प्रारब्धसद्भावकथा न युक्ता स्वप्नार्थसम्बन्धकथेव जाग्रतः। न हि प्रबुद्धः प्रतिभासदेहे देहोपयोगिन्यपि च प्रपञ्चे। करोत्यहन्तां ममतामिदन्तां किन्तु स्वयं तिष्ठति जागरेण। तदाऽस्य मिथ्यार्थसमर्थनेच्छा न संग्रहस्तज्जगतोऽपि दृष्टः॥ तत्रानुवृत्तिर्यदि चेन्मृषार्थे न निद्रया मुक्त इतीष्यते ध्रुवम्। तद्वत् परे ब्रह्मणि वर्त्तमानः सदात्मना तिष्ठति नान्यदीक्षते। स्मृतिर्यथा स्वप्नविलोकितार्थे तथा विदः प्राशनमोचनादौ। कर्म्मणा निर्म्मितो देहः प्रारब्धं तस्य कल्प्यताम्। नानादेरात्मनो युक्तं नैवात्मा कर्म्मनिर्म्मितः। अजो नित्यः शाश्वत इति ब्रूते श्रुतिरमोघवाक्। तदात्मना तिष्ठतोऽस्य कुतः प्रारब्धकल्पना। प्रारब्धं सिध्यति तदा यदा देहात्मना स्थितिः। देहात्मभावो नैवेष्टः प्रारब्धं त्यज्यतामतः। शरीरस्यापि प्रारब्धकल्पना भ्रान्तिरेव हि। अध्यस्तस्य कुतः सत्त्वम् ? असत्यस्य कुतो जनिः ?। अजातस्य कुतो नाशः ? प्रारब्धमसतः कुतः ?। ज्ञानेनाज्ञानकार्य्यस्य समूलस्य लयो यदि। तिष्ठत्ययं कथं देह ! इति शङ्कावतो जडान्। समाधातुं बाह्यदृष्ट्या प्रारब्धं वदति श्रुतिः। न तु देहादिसत्यत्वबोधनाय विपश्चिताम्। परिपूर्णमनाद्यन्तमप्रमेयमविक्रियम्। एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन। सद्घनं चिद्घनं नित्यमानन्दघनमक्रियम्। एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन। प्रत्यगेकरसं पूर्णमनन्तं सर्व्वतोमुखम्। एकमेवाद्वयमित्यादि। अहेयमनुपादेयमनादेयमनाश्रयम्। एकमेवाद्वयमित्यादि। निर्गुणं निष्कलं सूक्ष्मं निर्व्विकल्पं निरञ्जनम्। एकमेवाद्वयमित्यादि। अनिरूप्यस्वरूपं यन्मनोवाचामगोचरम्। एकमेवाद्वयमित्यादि। सत्समृद्धं स्वतः सिद्धं शुद्धं बुद्धमनीदृशम्। एकमेवाद्वयमित्यादि। निरस्तरागा निरपास्तभोगाः शान्ताः सुदान्ता यतयो महान्तः। विज्ञाय तत्त्वं परमं तदन्ते प्राप्ताः परां निर्वृतिमात्मयोगात्। भवानपीदं परतत्त्वमात्मनः स्वरूपमानन्दघनं विचार्य्य। विधूय मोहं स्वमनःप्रकल्पितं मुक्तः कृतार्थो भवतु प्रबुद्धः। समाधिना साधुविनिश्चलात्मना पश्यात्मतत्त्वं स्फुटबोधचक्षुषा। निःसंशयं सम्यगवेक्षितश्चेच्छ्रुतः पदार्थो न पुनर्विकल्प्यते। स्वस्याविद्याबन्धसम्बन्धमोक्षात् सत्यज्ञानानन्दरूपात्मलब्धौ। शास्त्रं युक्तिर्देशिकोक्तिः प्रमाणं चान्तःसिद्धा स्वानुभूतिः प्रमाणम्। बन्धो मोक्षश्च तृप्तिश्च चिन्तारोग्यक्षुदादयः। स्वेनैव वेद्या यज्ज्ञानं परेषामानुमानिकम्। तटस्थिता बोधयन्ति गुरवः श्रुतयो यथा। प्रज्ञयैव तरेद्विद्वानीश्वरानुगृहीतया। स्वानुभूत्या स्वयं ज्ञात्वा स्वमात्मानमखण्डितम्। संसिद्धः सम्मुखं तिष्ठेत् निर्व्विकल्पात्मनात्मनि। वेदान्तसिद्धान्तनिरुक्तिरेषा ब्रह्मैव जीवः सकलं जगच्च। अखण्डरूपस्थितिरेव मोक्षो ब्रह्माद्वितीये श्रुतयः प्रमाणम्"।

तदीयप्रमाणकारोऽपि तत्र दर्शितो यथा

"अकर्त्ताहमभोक्ताहमविकारोऽहमक्रियः। शुद्धबोध-

स्वरूपोऽहं केवलोऽहं सदाशिवः। द्रष्टुः श्रोतुर्वक्तुः कर्त्तुर्भोक्तुर्विभिन्न एवाहम्। नित्यनिरन्तरनिष्क्रियो निःसीमाऽसङ्गपूर्णबोधात्मा। नाहमिदं नाहमदोऽप्युभयोरवभासकं परं शुद्धम्। बाह्याभ्यन्तरशून्यं पूर्णं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम्। निरुपममनादितत्त्वं त्वमहमिदमद इति कल्पनादूरम्। नित्यानन्दैकरसं सत्यं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम्। नारायणोऽहं नरकान्तकोऽहं पुरान्तकोऽहं पुरुषोऽहमीशः। अखण्डबोधोऽहमशेषसाक्षी निरीश्वरोऽहं निरहञ्च निर्ममः। सर्व्वेषु भूतेष्वहमेव संस्थितो ज्ञानात्मनान्तर्बहिराश्रयः सन्। भोक्ता च भोग्यं स्वयमेव सर्व्वं यद्यत् पृथक् दृष्टमिदन्तया पुरा। मय्यखण्डसुखाम्भोधौ बहुधा विश्ववीचयः। उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतविभ्रमात्। स्थूलादिभावा मयि कल्पिता भ्रमादारोपितानुस्फुरणेन लोकैः। काले यथा कल्पकवत्सरायनर्त्त्वादयो निष्कलनिर्व्विकल्पे। आरोपितं नाश्रयदूषकं भवेत् कदापि मूढैरतिदोषदूषितैः। नार्द्रीकरोत्यूषरभूमिभागं मरीचिकावारिमहाप्रवाहः। आकाशवत् कल्पविदूरगोऽहमादित्यवद्भास्यविलक्षणोऽहम्। अहार्य्यवन्नित्यविनिश्चलोऽहमम्भोधिवत् पारविवर्जितोऽहम्। न मे देहेन सम्बन्धो मेघेनेव विहायसः। अतः कुतो मे तद्धर्म्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः। उपाधिरायाति स एव गच्छति स एव कर्म्माणि करोति भुङ्क्ते। स एव जीर्य्यन् म्रियते सदाहं कुलाद्रिवन्निश्चल एव संस्थितः। न मे प्रवृत्तिर्न च मे निवृत्तिः सदैकरूपस्य निरंशकस्य। एकात्मको यो निविडो निरन्तरो व्योमेव पूर्णः स कथं नु चेष्टते?। पुण्यानि पापानि निरिन्द्रियस्य निश्चेतसो निर्व्विकृतेर्निराकृतेः। कुतो ममाखण्डसुखानुभूतेः? ब्रूते ह्यनन्वागतमित्यपि श्रुतिः। छायया स्पृष्टमुष्णं वा शीतं वा सुष्ठु दुष्ठु वा। न स्पृशत्येव यत् किञ्चित् पुरुषं तद्विलक्षणम्। न साक्षिणं साक्ष्यधर्म्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम्। अविकारमुदासीनं गृहधर्म्माः प्रदीपवत्। रवेर्य्यथा कर्म्मणि साक्षिभावो वह्नेर्य्यथा दाहनियामकत्वम्। रज्जोर्य्यथारोपितवस्तुसङ्गस्तथैव कूटस्थचिदात्मनो मे। कर्त्तापि वा कारयितापि नाहं भोक्तापि वा भोजयितापि नाहम्। द्रष्टापि वा दर्शयितापि नाहं सोऽहं, स्वयंज्योतिरनीदृगात्मा। चलत्युपाधौ प्रतिबिम्बलौल्यमौपाधिकं मूढधियो नयन्ति। स्वबिम्बभूतं रविवद्विनिष्क्रियं कर्त्तास्मि भोक्तास्मि हतोऽस्मि हन्त। जले वापि स्थले वापि लुठत्वेष जडात्मकः। नाहं विलिप्ये तद्धर्म्मैर्घटधर्म्मैर्नभो यथा। कर्त्तृत्वभोक्तृत्वखलत्वमत्ततामिलत्वबद्धत्वविमुक्ततादयः। बुद्धेर्विकल्पा न तु सन्ति वस्तुतः स्वस्मिन् परे ब्रह्मणि केवलेऽद्वये। सन्तु विकाराः प्रकृतेर्दशधा शतधा सहस्रधा वापि। किं मे सङ्गिभिरेभिर्न ह्यम्बुदा वरमम्बरं स्पृशन्ति। अव्यक्तादिस्थूलपर्य्यन्तमेतद्विश्वं यत्राभासमात्रं प्रतीतम्। व्योमप्रख्यं सूक्ष्ममाद्यन्तहीनं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि। सर्व्वाधारं सर्व्ववस्तुप्रकाशं सर्व्वाकारं सर्व्वगं सर्व्वशून्यम्। नित्यं शुद्धं निश्चलं निर्व्विकल्पं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि। यन्निरस्ताशेषमायाविशेषं प्रत्यग्रूपं प्रत्ययागम्यमानम्। सत्यज्ञानानन्दमानन्दरूपं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि। निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृतिः। निर्व्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः। सर्व्वात्मकोऽहं सर्व्वोऽहं सर्व्वातीतोऽहमद्वयः। केवलाखण्डबोधोऽहमानन्दोऽहं निरन्तरम्। स्वाराज्यसाम्राज्यविभूतिरेषा भवत्कृपाश्रीमहिमप्रसादात्। प्राप्ता मया श्रीगुरवे महात्मने नमो नमस्तेऽस्तु पुनर्नमोऽस्तु"।

पुनस्तल्लक्षणं तत्रैवोक्तं यथा

"क्षुधां देहव्यथां त्यक्त्वा बालः क्रीडति वस्तुनि। तथैव विद्वान् रमते निर्म्ममो निरहं सुखी। चिन्ताशून्यमदैन्यभैक्ष्यमशनं, पानं सरिद्वारिषु, स्वातन्त्र्येण निरङ्कुशा स्थितिरभी निद्रा श्मशाने वने। वस्त्रं क्षालनशोषणादिरहितं दिग्वास्तु शय्या मही सञ्चारो निगमान्तवीथिषु विदां क्रीडा परे ब्रह्मणि। विमानमालम्ब्य शरीरमेतद् भुनक्त्यशेषान् विषयानुपस्थितान्। परेच्छया बालवदात्मवेत्ता योऽव्यक्तलिङ्गोऽननुषक्तबाह्यः। दिगम्बरो वापि च साम्बरो वा त्वगम्बरो वापि चिदम्बरस्थः। उन्मत्तवद्वापि च बालवद्वा पिशाचवद्वापि चरत्यवन्याम्। कामान्निष्कामरूपी संचरत्येकचरो मुनिः। स्वात्मनैव सदा तुष्टः स्वयं सर्व्वात्मना स्थितः। क्वचिन्मूढो विद्वान् क्वचिदपि महाराजविभवः क्वचिद्भ्रान्तः सौम्यः क्वचिदजगराचारकलितः। क्वचित् पात्रीभूतः क्वचिदवमतः क्वाप्यविदितश्चरत्येवं प्राज्ञः सततपरमानन्दसुखितः। निर्धनोऽपि सदा तुष्टोऽप्यसहायो महाबलः। नित्यतृप्तोऽप्यभुञ्जानोऽप्यसमः समदर्शनः। अपि कुर्व्वन्नकुर्व्वाणश्चाभोक्ता फलभोग्यपि। शरीर्य्यप्य-

शरीरस्थोऽपि परिच्छिन्नोऽपि सर्वगः । अशरीरं सदा सन्तमिदं ब्रह्मविदं क्वचित् । प्रियाप्रिये न स्पृशतस्तथैव च शुभाशुभे । स्थूलादिसम्बन्धवतोऽभिमानिनः सुखञ्च दुःखञ्च शुभाशुभे च विध्वस्तबन्धस्य सदात्मनो मुनेः कुतः शुभं फलमशुभं फलं वा । तमसा ग्रस्तवद्भानादग्रस्तोऽपि रविर्जनैः । ग्रस्त इत्युच्यते भ्रान्त्या ह्यज्ञात्वा वस्तुलक्षणम् । तद्वद्देहादिबन्धेभ्यो विमुक्तं ब्रह्मवित्तमम् । पश्यन्ति देहवन्मूढाः शरीराभासदर्शनात् । अहिनिर्ल्वयनीवायं मुक्तदेहस्तु तिष्ठति । इतस्ततश्चाल्यमानो यत्किञ्चित् प्राणवायुना । स्रोतसा नीयते दारु यथा निम्नोन्नतस्थलम् । दैवेन नीयते देहो यथाकालोपभुक्तिषु । प्रारब्धकर्मपरिकल्पितवासनाभिः संसारिवच्चरति भुक्तिषु मुक्तदेहः । सिद्धः स्वयं वसति साक्षिवदत्र तूष्णीं चक्रस्य मूलमिव कल्पविकल्पशून्यः । नैवेन्द्रियाणि विषयेषु नियुङ्क्त एष नैवापयुङ्क्त उपदर्शनलक्षणस्थः । नैव क्रियाफलमपीषदवेक्षते स स्वानन्दसान्द्ररसपानसुमत्तचित्तः । लक्ष्यालक्ष्यगतिं त्यक्त्वा यस्तिष्ठेत् केवलात्मना । शिव एव स्वयं साक्षादयं ब्रह्मविदुत्तमः । जीवन्नेव सदा मुक्तः कृतार्थो ब्रह्मवित्तमः" ।

विदेहकैवल्यमपि तत्र दर्शितं यथा "उपाधिनाशाद् ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति निर्द्वयम् । शैलूषवेषसद्भावाभावयोश्च यथा पुमान् । तथैव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठः सदा ब्रह्मैव नापरः । यत्र क्वापि विशीर्णं सत् पर्णमिव तरोर्वपुः पतनात् । ब्रह्मीभूतस्य यतेः प्रागेव तच्चिदग्निना दग्धम् । सदात्मनि ब्रह्मणि तिष्ठतो मुनेः पूर्णाद्वयानन्दमयात्मना सदा । न देशकालाद्युचितप्रतीक्षा त्वङ्मांसविट्पिण्डविसर्जनाय । देहस्य मोक्षो मोक्षो न दण्डस्य कमण्डलोः । अविद्याहृदयग्रन्थिमोक्षो मोक्षो यतस्ततः । कुल्यायामथ नद्यां वा शिवक्षेत्रेऽपि चत्वरे । पर्णं पतति चेत्तेन तरोः किं नु शुभाशुभम् ? । पत्रस्य पुष्पस्य फलस्य नाशवद्देहेन्द्रियप्राणधियां विनाशः । नैवात्मनः स्वस्य सदात्मकस्यानन्दाकृतेर्वृक्षवदस्ति चैषः । प्रज्ञानघन इत्यात्मलक्षणं सत्यसूचकम् । अनूद्यौपाधिकस्यैव कथयन्ति विनाशनम् । अविनाशी वा अरेऽयमात्मेति श्रुतिरात्मनः । प्रब्रवीत्यविनाशित्वं विनश्यत्सु विकारिषु । पाषाणवृक्षतृणधान्यकटाम्बराद्या दग्धा भवन्ति हि मृदेव यथा तथैव । देहेन्द्रियासुमनआदि समस्तदृश्यं ज्ञानाग्निदग्धमुपयाति परात्मभावम् । विलक्षणं यथा ध्वान्तं लीयते भानुतेजसि । तथैव सकलं दृश्यं ब्रह्मणि प्रविलीयते । घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्फुटम् । तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित् स्वयम् । क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले । संयुक्तमेकतां याति तथात्मन्यात्मविन्मुनिः" ।

एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमखण्डितम् । ब्रह्मभावं प्रपद्यैष यतिर्नावर्त्तते पुनः । सदात्मैकत्वविज्ञानदग्धाविद्यादिवर्ष्मणः । अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद् ब्रह्मणः कुत उद्भवः? । मायाक्लृप्तौ बन्धमोक्षौ न स्तः स्वात्मनि वस्तुतः । यथा रज्जौ निष्क्रियायां सर्पाभासविनिर्गमौ । आवृतेः सदसत्त्वाभ्यां वक्तव्ये बन्धमोक्षणे । नावृतिर्ब्रह्मणः काचिदन्याभावादनावृतम् । यद्यस्त्यद्वैतहानिः स्यात् द्वैतं न सहते श्रुतिः । बन्धञ्च मोक्षञ्च मृषैव मूढा बुद्धेर्गुणं वस्तुनि कल्पयन्ति । दृगावृतिं मेघकृतां यथा रवौ यतोऽद्वयासङ्गचिदेकमक्षरम् । अस्तीति प्रत्ययो यश्च यश्च नास्तीति वस्तुनि । बुद्धेरेव गुणावेतौ न तु नित्यस्य वस्तुनः । अतस्तौ मायया क्लृप्तौ बन्धमोक्षौ न चात्मनि । निष्कले निष्क्रिये शान्ते निरवद्ये निरञ्जने । अद्वितीये परे तत्त्वे व्योमवत् कल्पना कुतः? । न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता । सकलनिगमचूडास्वान्तसिद्धान्तगुह्यं परमिदमतिगुह्यं दर्शितं ते मयाद्य । अपगतकलिदोषं कामनिर्मुक्तबुद्धिं स्वसुतवदसकृत्त्वां भावयित्वा मुमुक्षुम्" । कैवल्यं स्वरूपत्वेनास्त्यस्य अर्श० अच् । २कैवल्यस्वरूपे त्रि० "ज्ञानविज्ञानयुक्तानां निरुपाख्या निरञ्जना । कैवल्या या गतिर्ब्रह्मन् सदने मा गतिर्भवान्" भा० अनु० १६अ० । "कैवल्या मोक्षाख्या गतिः" नीलक० । केवल एव स्वार्थे ष्यञ् । ३अद्वितीये वस्तुनि न० "धातारमक्षममव्यक्तं यमाहुः परमव्ययम् । कैवल्यं निर्गुणं विश्वमनादिमजमव्ययम्" भा० अ० ६३अ०

कैशिक न० केशानां समूहः ठक् । १केशसमूहे । २नाटकप्रसिद्धे वृत्तिभेदे स्त्री ङीप् हेमच० सा० द० सरस्वतीकण्ठाभरणे च कौशिकीत्येव पाठः । अलङ्कारशब्दे ३८८पृ० तल्लक्षणमुक्तम् । ३शृङ्गारे पु० जटा० तस्य केशवेशपूर्व्वकत्वेन तदधीनत्वात् तथात्वम् । ४नृपभेदे पु० "काकृतिः कैशिकश्चैव भीष्मकश्च नराधिपः" हरिवं० ८६अ०

कैशोर न० किशोरस्य भावः कर्म वा प्राणभृद्वयोवाचित्वात् अञ् । "कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।

कैशोरमा पञ्चदशात् यौवनं तु ततः परमिति" श्रीधरधृते एकादशावधिपञ्चदशपर्य्यन्तवयसि "फलं पचति कैशोरे भग्नानुग्रहकारकम्" भाग०२।२८।१८ स्वार्थे क। तत्रार्थे "कैशोरकं मानयन् वै सह ताभिर्मुमोद ह" हरिवं० ७७ [ढक्। किशोर्य्या अपत्ये

कैशोरिकेय पुंस्त्री० किशोरी+स्वार्थे क ततः शुभ्रा० अपत्ये

कोक पुंस्त्री० कुक–आदाने अच्। १चक्रवाके "हंसारवैः कोकरवैश्च" भा० आनु० २६अ० "विरहविधुरकोकद्वन्द्वशोकं विभिन्दन्" उद्भटः। २वृके "वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैः (वृकैः) रिवार्द्दिता" रामा०। ३भेके च स्त्रियां ङीष्। ४ज्येष्ठ्याम् (टिकटिकी) ५खर्ज्जूरीवृक्षे च पु० मेदि० ६विष्णौ पु० त्रिका०

कोकड पुंस्त्री० कोकं वृकं तद्रूपं लाति ला–क लस्य डः। विशेषयमृगभेदे चमरमृगे राजनि० स्त्रियां ङीष्।

कोकदेव पुंस्त्री० कोक इव दीव्यति दिव–अच्। कपोते राजनि०

कोकनद न० कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति अन्तर्भूतण्यर्थे नद–अच्। १रक्तकुमुदे, २रक्तपद्मे च। "व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः" माघः। "सरसः कोकनदभ्रमादिव" नैष०

कोकनदच्छवि पु० कोकनदस्य छविरिव छविर्यस्य। १रक्तवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः। [छर्वे शब्दच० ।

कोकबन्धु पु० कोकयोश्चक्रवाकयोर्मिलनकारित्वात् बन्धुरिव।

कोकरक पु० ब०व० देशभेदे। "वृकाः कोकरकाः प्रोष्ठाः समवेगवशास्तथा" भा० भी० ९ देशकथने।

कोकवाच पुंस्त्री० कोकस्य वागिव वाक् रवो यस्य। विशेषयमृगभेदे राजनि०

कोकाक्ष पु० कोकस्येवाक्षमस्य। तमालिकाक्षुपभेदे राजनि०

कोकामुख न० भारतवर्षस्थे तीर्थभेदे "कोकामुखमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी यतव्रतः। जातिस्मरत्वमाप्नोति दृष्टमेतत् पुरातनैः" भा० व० ८४अ० "कोकामुखे विगाह्याप" भा० आनु०। २५अ०

कोकाह पु० कोकवदाहन्ति आ+हन–ड। श्वेताश्वे हेमच०

कोकिल पुंस्त्री० कुक–इलच्। स्वनामख्याते पक्षिणि अमरः। "पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज" कुमा० स्त्रियाम् जातित्वेऽपि अजा० टाप्। "कोकिलाकलरवो वनेवने नूनमत्र निगडो भविष्यति" उद्भटः। "अवकूजतः कोकिति" वि० को० "रतिदूतिपदेषु कोकिलाम्" कुमा० "कोकिलामञ्जुवादिनीम्" रघुः। अङ्गारे पु० त्रिका० संज्ञायां कन्। "हयदशभिर्नजौ भजजला गुरु नद्‌टकम्। मुनिगुहकार्णवैः कृतयति वद कोकिलकम्" वृ० र० उक्ते २छन्दोभेदे न०।

कोकिलनयन पु० कोकिलस्य नयनमिव रक्तं पुष्पमस्य। अतिरक्तपुष्पे (तालमाखना) (कुलेखाड़ा) वृक्षभेदे रमानाथः [(तालमाखना) वृक्षभेदे अमरः

कोकिलाक्ष पु० कोकिलस्याक्षीव रक्तं पुष्पमस्य पञ्चतमा०।

कोकिलावास पु० ६त०। आम्रवृक्षे राजनि०

कोकिलासन न० रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे तल्लक्षणम् यथा "अथान्यदासनं वक्ष्ये येन सिद्धो भवेन्नरः। निरुध्य हृद्वायुमद्धारं कोकिलास्यासनेन च। अर्द्धं हस्तद्वयं कृत्वा तदग्रे पादयोः सुधीः। बद्धाङ्गुष्ठद्वयं नाथ! शनैः शनैः प्रसारयेत्। पद्मासनं समारुह्य कूर्परोपरि संस्थितः"

कोकिलेक्षु पु० कोकिल इव कृष्णः इक्षुः। (काजला) इक्षुभेदे। राजनि०

कोकिलेष्टा स्त्री०६त०। महाजम्बूवृक्षे राजनि०

कोकिलोत्सव पु० कोकिलानामुत्सवोऽत्र। आम्रवृक्षे राजनि० [(देशान्) भाग० ५।६।८

कोङ्क पु० ब०व०। देशभेदे। "संक्रमाप्य कोङ्कवेङ्कटकान्"

कोङ्कण पु० ब०व०। देशभेदे स च देशः वृ० सं० कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तः "चिपिटकफणिकारकोङ्कणाभीराः"। "अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ!। कौकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मलयानराः" भा० भी० ९अ०। क्वचिदेकत्वम् "नाथ पद्यः कोङ्कणे मागधे च" मु० चि० "मालवे गौडदेशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे। व्रतं चूडां विवाहश्च वर्ज्जयेत्करके गुरौ" पी० धा०। तेषां राजा अण्। कौङ्कण तद्देश्यराजे बहुषु तस्य लुक्। तत्रार्थे स्वार्थे क "कुन्तलांश्च तथा वह्नान् शाल्वान् कोङ्कणकांस्तथा (विजित्य)" हरिवं० १४अ०

कोङ्कणासुत पु० कोङ्कणदेशोद्भवा अण् तस्य लुक् कोङ्कणा रेणुका ६त०। परशुरामे शब्दमा०

कोच त्रि० कुच–ज्वला० कर्त्तरि ण। १सङ्कोचके, । भावे घञ्। २सङ्कोचे "एकैकस्य स्वकोचमंदलपनात्स्मादाः कुचे महत्पूर्वयुते भवन्ति" वस्तु० ब्रह्मवै०पु० उक्ते ३जातिभेदे (कोंच) "तीवरस्यैव स पुत्रः मांसकोटिरसम्भवः। कोचजातिरिति तस्योक्तेः"। स्त्रियां ङीप्। ४तत्प्रधाने देशे पु०। सोऽभिजनोऽस्य अण्। कौच तद्देशवासिनि बहुषु तस्य अणो लुक्।

कोजागर पु० को जागर्त्ति इति लक्ष्म्या उक्तिरत्र काले पृषो०। आश्विनपौर्णमास्याम्। तत्कृत्यव्यवस्थादि ति० त० कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् "आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकु-म्भोयात्यकार्त्तिकात्। आयाति सेनया सार्द्धं कृत्वा युद्धं सुदारुणम्। तस्मात्तत्र नरैर्मार्गाः स्वगेहस्य समीपतः। शोधितव्याः प्रयत्नेन भूषितव्याश्च मण्डनैः। पुष्पार्घ्य-फलमूलान्नसर्पिष्प्रकरैस्तथा। वेश्मानि भूषितव्यानि ना-नावर्णैर्विशेषतः। स्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्यं सवा-न्धवैः। दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः। स्त्री-बालमूर्खवृद्धैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः"। पूजितैः सु-रैः पूजितसुरैरित्यर्थः। "दद्याच्च सफलैः पुष्पैस्तथा द्वारो-र्द्ध्वभित्तयः। द्वारोपान्ते सुदीप्तस्तु संपूज्यो हव्यवाहनः। यथावत्तघृतोपेतैस्तण्डुलैश्च सुतर्पितः। संपूजितव्यः पूर्णेन्दुः पयसा पायसेन च। स्कन्दः सभार्य्यो रुद्रश्च तथा नन्दीश्वरो मुनिः। गोमद्भिः सुरभिः पूज्या छाग-वद्भिर्हुताशनः। उरभ्रवद्भिश्च वरुणो गजवद्भिर्विनायकः। पूज्यः साश्वैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः। ततः पूज्यो-निकुम्भोऽपि समांसैस्तिलतण्डुलैः। सुगन्धिभिर्घृतो-पेतैः सगराज्यैश्च भूरिभिः। ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम्। वंशपार्श्वगतैर्नेया रात्रिः क्रीड़ाः पृथग्विधाः"। ततश्च द्वारोर्द्ध्वभित्तिहु-व्यवाहपूर्णेन्दुसभार्य्यरुद्रस्कन्दनन्दीश्वरमुनयः सर्वे पूज्याः। द्वारोर्द्ध्वभित्तिशब्दोऽत्र बहुवचनान्तः। नन्दीश्वरोमुनिरेकः। गोमता सुरभिः, छाग-वता हुताशनः मेषवता वरुणः, हस्तिमता विनायकः, अश्ववता रेवन्तः सर्व्वैरेव निकुम्भः पूज्यः, सहार्णवे लि-ङ्गपुराणम्। "आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि। कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये। कौमुद्यां पूजयेल्लक्ष्मीमिन्द्रमैरावते स्थितम्। सुगन्धि-र्निशि सद्वेशो ह्यक्षैर्ज्जागरणं चरेत्"। तथा "निशीथे वरदा लक्ष्मीः कोजागर्त्तीति भाषिणी। तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीड़ां करोति यः। नारिकेलैश्चिपिटकैः पितृन् देवान् समर्चयेत्। बन्धूंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तद-शनो भवेत्"। अत्र निशीति निशीथ इति चाभिधानात् रात्रिकर्त्तव्यमिदम्। ततश्च "प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथि-र्नक्तव्रते सदा। प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते" इति वत्सवचनात् यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी पौर्णमासी तद्दिने कोजागरकृत्यम् उभयव्याप्त्यनुरो-धात्। यदा तु पूर्व्वदिने निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोष-व्याप्तिस्तदा परेद्युस्तत्कृत्यम्। प्रधानपूजाकालव्याप्त्य-नुरोधात्। यदा तु पूर्व्वदिने निशीथव्याप्तिः परदिने न प्रदोषव्याप्तिस्तदा सुतरां पूर्व्वेद्युस्तत्कृत्यम् "अतः सु-तिथयः पुण्याः कर्म्मानुष्ठानतो दिवा। नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते" इति वचनात्"।

"नारिकेलोदकं पीत्वा ह्यक्षैर्जागरणं निशि। तस्मै वित्तं प्रयच्छामि कोजागर्त्ति महीतले" कृत्यकौमुदी। तत्राक्ष-क्रीड़ा कार्य्या। अक्षक्रीड़ाविशेषश्च चतुरङ्गशब्दे दृश्यते। "या तु कोजागरे याते" ति० त० राजमार्त्तण्डः।

कोट पु० कुट–घञ्। १कौटिल्ये। आधारे घञ्। दुर्गे (गड़) मेदि०। ततः चतुरर्थ्याम् अश्मा० र कोटर कोटस्य स-न्निकृष्टदेशादौ त्रि० [विवृतिः स्त्रियां ङीप्।

कोटक पुंस्त्री कुट–ण्वुल् जातिभेदे ब्रह्मवै० जातिशब्दे

कोटचक्र न० कोटस्य दुर्गस्य शुभाशुभज्ञापनार्थे अष्टविध-चक्रभेदे चक्रशब्दे विवृतिः। "कोटचक्रमष्टविधं चतुर-स्रादिभेदतः" इति नरपतिजयचर्य्या

कोटर पुंन० कोटं कौटिल्यं राति रा-क। वृक्षस्कन्धादिस्थग-र्त्ते। "चलत्पक्षाधरमिव कोटरं तरुः" माघः। "महाहहारविटपदन्तियाङ्कुरकोटरः" भा० आनु० १७अ० २दुर्गस्य सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० व्युत्पत्तिः कोटशब्दे दृश्या। कोटरं दुर्गसन्निकृष्टं वनम् तथाभूतस्थाप्यं वा वनम् कोटरा० पूर्व्वपददीर्घः णत्वञ्च। कोटरावणम् वनभेदे न०।

कोटरादि पु० वनशब्दे परे पूर्व्वस्वरदीर्घनिमित्ते पा०ग० सूत्रोक्ते शब्दगणे स च गणः। "कोटर मिश्रक सिध्रक पुरग शारिक"।

कोटरी स्त्री कोटं कौटिल्यं रीयाति री–बधे गतौ च क्विप् १नग्नायां स्त्रियां २दुर्गायाञ्च अमरटीका।

कोटवी स्त्री कोटं कौटिल्यं दुर्गं वा वाति वा–गतौ हिंसने क गौरा० ङीष्। १दुर्गायाम् भरतः। २नग्नायां स्त्रियां अमरटीका।

कोटि स्त्री कुट–इञ्। १धनुषोऽग्रभागे अमरः २वस्तुमात्र-स्याग्रभागे, ३अश्रीणां कोणे ४उत्कर्षे ५शतलक्षमित-संख्यायां, ६तत्संख्येये च मेदि०। ७स्पृक्कायाम् (पिड़िङशाक) अमरः ८वांशयज्ञालम्बने, वादे निर्ण-यार्थं कृते ९पूर्व्वपक्षे, वा ङीप् कोटीत्यप्यत्र। "धनु-ष्कोट्याहतश्च कर्णेन वीरम्" भा० आ० १८०। "तेन

भूमिर्निहितैककोटि तत्" (कार्मुकम्) रघुः। "आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः" कुमा०। "शृङ्गिसहस्रच्छिन्नदीर्घतरकोटिमिनम्" माघः "विवर्तितपतिताकाजन्यकोट्युपस्थितः" संशयहेतुकोटौ गदाधरः। "इष्टाहाकोर्यः स्यात्तत्कृतिर्विभ्रां विगतिरोबाहुः। त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः" १०लीलावत्युक्ते त्रिकोणादिक्षेत्रावयवरेखाभेदे स्त्री "तच्यायते तद्भुजकोटिघातः" लीला० "त्रिभिर्भैः पदं तानि चत्वारि चक्रे क्रमात् स्यादयुग्युग्मसंज्ञा च तेषाम्। अयुग्मे पदे यातमुष्यन्तु युग्मे भुजोबाहुहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता" सि०शि० उक्ते राशिचक्रस्य ११चतुर्थांशे १२तत्रोक्ते छायानिरूपणार्थे कल्प्यमानक्षेत्रावयवरेखाभेदे यथा "दिक्सूत्रसम्पातगतस्य शङ्कोश्छायाग्रपूर्व्वापरसूत्रमध्यम्। दोर्दोःप्रभावर्गवियोगमूलं कोटिर्नराग्रं प्रागपरा ततः स्यात्" सि० शि०" "दिक्संपातस्य शङ्कोर्भुवं यत्र पतति तस्य पूर्व्वापरसूत्रस्य च यदन्तरं स दोरित्युच्यते छायादोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वापरा कोटिरिति" प्रमि० १३चन्द्रस्य शृङ्गोन्नतिज्ञानार्थं तत्रैव दर्शिते क्षेत्रावयवभेदे च यथा "दोऽथो नरो दिनकृतः स विधोरदृग्गङ्कुकल्पितो मम मता खलु सा कोटिः" सि० शि०

"यो रवेरधःशङ्कुरसौ विधोरूर्ध्वशङ्कुना युतः सैव कोटिर्मम मता अत्रोपपत्तिः। दृक्कर्मोपायमिन्द्रोत्तरभावेन यदन्तरं स भुजः। ऊर्ध्वाधरभावेन यदन्तरं सा कोटिः। सा चैवं भवति। उदयास्ते वा यदि स्यादिन्दुस्तदा रविशङ्कोरधोभागस्थितत्वाच्छङ्कुरेव कोटिः। यदा निशि रवेरधः शङ्कुस्तदा स शङ्कुर्विधोरुदयशङ्कुना युतो यावांस्तावत् तयोरूर्ध्वाधरयोरन्तरं सैव कोटिरुचिता। यतो दृष्टा दुष्टेषावनोऽवस्थानक्रमेण प्रदिनः शङ्कुसूत्रमनुलेख्यम्। अतः स्वावस्थानसमत्वादूर्ध्वरूपणया कोट्या भवितव्यम्। भुजकोटिकर्णकृतं त्र्यस्रं दृष्टेरग्रतः उद्रेकं यथा भवति तथा कल्प्यम्" प्रमि० तत्रैवोक्ते १४उदयास्तसूत्रकल्पितक्षेत्रावयवभेदे यथा "उदयाद्द्विगुणतत्रं दर्शयं यामयां गतं हि द्युनिशं कृतोदयं। अथ च सौम्यां निशि सौम्यगतत्वात् शङ्कुलिखितं स्वतलं निरुक्तम्। सौम्यापक्रमपादतलं हि यात्यं याम्यापक्रमात् पुनरेव याम्यम्। तदन्तरैक्यं सममण्डलस्थांशजीवां भुवि बाहुमाहुः। दृग्ज्यां श्रुतिं चाथ तयोश्च कोटिं पूर्वापरां दर्शयितोऽयमनूनकम्" सि०शि०

"क्षितिजसमाहोरात्रवृत्तसंपातयोर्यत् सूत्रमुदयास्तसूत्रम्। पदस्थानाद्गम्यः शङ्कुः। तस्य तलमुदयास्तसूत्राद्दक्षिणतो भवति। यतः क्षितिजादुपरि दक्षिणतोऽहोरात्रवृत्तं गतम्। अधश्चोत्तरतो गतम्। अतो निम्नतरं स्वतलम्। अथ भुज उच्यते। उत्तरगोलेऽग्रोत्तरा स्वतलं याम्यमतस्तयोरन्तरं बाहुर्भवति। बाहुर्नाम शङ्कुप्राच्यपरसूत्रयोरन्तरम्। यदाग्रा शङ्कुतलादूना तदा तयोरन्तरं दक्षिणं शङ्कुतलं बाहुः स्यात्। एवं समवृत्तप्रवेशादुपरि दक्षिणगोले स्वग्रा याम्या शङ्कुतलं च याम्यं तयोर्योगे कृते बाहुः स्यात्। रविसममण्डलयोरन्तरांशानां ज्या बाहुः। तत्र या दृग्ज्या स कर्णः। तयोर्वर्गान्तरपदं पूर्वापरा कोटिः" प्रमि०

"शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः" रामा०। तत्र संख्यायाम् "योनिकोटिसहस्रेषु सृतिं चास्यान्तरात्मनः" मनुः। "कोटिकोटिगुणितं दिवि दायि" नैष०। संख्यान्विते "कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति" रघुः। ततः वारे कृत्वसुच्। कोटिकृत्वः कोटिवारार्थे अव्य०। कारकार्थवृत्तेः सुतः वीप्सार्थां शस्। कोटिशस् वीप्सान्वितकारकवृत्ते तदर्थे अव्य० कोटिशोददाति।

कोटिक पु० कोट्या बहुधा कायति प्रकाशते कै—क। इन्द्र-[गोपकीटे जटाधरः।

कोटिकास्य पु० कोटिकस्येवास्यमस्य। शिबिवंश्ये सुरथपुत्रे नृपभेदे "अहन्तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रः यं कोटिकास्येति विदुर्मनुष्याः" भा० व० २६४अ०। द्रौपदीं प्रति तदुक्तिः

कोटिजित् पु० कोटिं सर्वकोटिं, यद्वा कोटिमितं द्रव्यं वा जितवान् जि-भूते क्विप्। रघुवंशादिकाव्यकारे कालिदासे त्रिका०।

कोटिज्या स्त्री ६त० सि० उक्ते पदकल्पितसाधनाङ्गे चापावयवभेदे तदानयनं यथा

"गताद्भुजज्या विषमे गम्यात् कोटिः पदे भवेत्। युग्मे तु गम्याद्बाहुज्या कोटिज्या तु गताद्भवेत्" सू०सि०। "विषमे पदे गतात् भुक्तात् पदादितो यद्गतं राशित्रिभागात्मकं भाग-ज्ञातं तस्मादित्यर्थः भुजज्या स्यात्। गम्याद्गतोनं त्रिभं यद्गतं पदान्ताद्गन्तव्यम्। तस्मात् कोटिः कोटिज्या स्यात्। युग्मे समे तुकारात् पदे गम्याद् भुजज्या, गतात् कोटिज्या स्यात् तुकारो विशेषद्योतकः। एकस्मादेवोक्तरीत्या द्वयं वा भवतीत्यर्थः। अत्रोपपत्तिः विषमपदे पश्चोर्ध्वाधररेखान्तरानुसारेण फलमुत्पद्यते ततो दक्षिणोत्तररेखान्तरसमरेखया भुजकल्पना तदर्द्धचापं तदन्तरांशा

वृत्तभागस्था गताः। ऊर्द्धाधररेखासक्तप्रथमद्वितीयचे-
चापखण्डयोरन्तरस्थसमर्धज्यापदान्तः कोटिज्या भुजोत्क्र-
मज्योनव्यासार्धरेखारूपकोटितुल्यत्वात्। तदर्द्धचापं भु-
जांशोनं त्रिभमिति यस्मात् कोटिज्या। समपदे पञ्चोर्द्धा-
धररेखान्तर तिर्य्यगर्द्धज्या भुजज्येति तदर्द्धं चापं यच्चोर्द्ध-
निर्दधे चापखण्डान्तरं तिर्य्यगर्द्धज्याकोटितुल्यत्वात् कोटि-
ज्याचापं पदगतमित्युपपन्नं गताद्विवादि" रङ्गनाथः

कोटितीर्थ न॰ कोटिः तीर्थान्यत्र। १अवन्तिदेशमहाकालस-
न्निहिते तीर्थभेदे। "महाकालं ततो गच्छेत् नियतो
नियताशनः। कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत्"
भा॰व॰ ८२अ॰। २पञ्चनदान्तर्गते तीर्थभेदे च। "ततः
पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः। कोटितीर्थमुप-
स्पृश्य हयमेधफलं लभेत्" भा॰८२अ॰

कोटिपात्र न॰ कोटिरग्रं पात्रे अस्याग्रवेऽस्य। केनिपातके
हेमच॰ तदग्रस्य जले पातनेन नौचालनात्तस्य तथा-
त्वम्। शब्दकल्पद्रुमे पुंस्त्वोक्तिः प्रामादिकी "केनिपातः
कोटिपात्रमरित्रोडुपः प्लवः" इति हेमचन्द्रे क्लीवत्व-
निर्देशात्।

कोटिफल न॰६त॰। त्रिकोणार्द्धक्षेत्रावयवस्य कोटेः फले।
सि॰शि॰तदानयनप्रकारो दर्शितो यथा। "खेनाहते परिधिना
भुजकोटिजीवे भांशैः ३६॰ हृते च भुजकोटिफलाह्वये
स्तः" सू॰। "अत्रोपपत्तिः। यावत् केन्द्रपरिधिस्ताव-
त्तेन नीचोच्चवृत्तं स्यात्। अतः परिधिस्फुटदोःकोटिज्ये
अनुपातेन नीचोच्चवृत्ते परिणाम्येते यदि भांशवृत्ते ३६॰एते
दोःकोटिज्ये तदा परिध्यंशवृत्ते किमिति। अथवा त्रि-
ज्याव्यासार्धे एते दोःकोटिज्ये तदान्त्यफलज्याव्यासार्धे
किमिति। फलं तुल्यमेव" प्रमि॰।

एतच्च सू॰सि॰ रङ्गनाथाभ्यां यथा
"तद्गुणे भुजकोटिज्ये भगणांशविभाजिते। तद्भुजज्याफल-
धनुर्मान्दं लिप्तादिकं फलम्" सू॰ "भुजकोटिज्ये मन्द-
शीघ्रान्यतरसम्बन्धेन केन्द्रभुजकोटिज्ये तद्गुणे स्वीयस्फु-
टपरिधिना गुणिते भगणांशैः षष्ट्यधिकशतत्रयेण भक्ते
भुजफलकोटिफले भवतः। मन्दकेन्द्रभुजज्योत्पन्नफलस्य
धनुःफलादिकं मान्दं फलं भवति। अत्रोपपत्तिः।
कक्षास्थोच्चस्थानस्थितदेवतया स्वहस्तस्थितरज्जुपाशैः ग्रह-
बिम्बं स्वाभिमुखाकर्षणेन कक्षास्थमध्यग्रहस्थानात् पर-
मफलज्यान्तरितस्थाने आकर्षणात्स्वमार्गरूपतिर्य्यग्वृत्त-
मार्गे चाल्यते। तेन मध्यग्रहस्थानीयकक्षाप्रदेशादन्यक-
क्षाव्यासार्धे नीचोच्चवृत्ते भगणांशाङ्किते मध्यग्रहस्था-
ने व्यासकल्पनया तद्देशखपोतस्थानात् केन्द्रान्तरेण कक्षाप्र-
तीपभागे तद्गतपरिधौ ग्रहो भवति। तस्मिन् नीचोच्च-
वृत्ते ऊर्द्धरेखाग्रहयोस्तिर्य्यगन्तरस्थार्द्धज्याकारं पर-
मफलज्यानुरूपं भुजफलम्। तस्मिन्नेव वृत्ते व्यासमित-
तिर्य्यक्रेखाग्रहयोरन्तरमूर्द्धाधरार्द्धज्याकारं परमफल-
ज्यानुरूपं कोटिफलम्। एते तत्र कक्षास्थभुजज्याको-
टिज्यावद्भुजकोटिरूपे इति। कक्षास्थभगणांशप्रमाणेनैते
भुजज्याकोटिज्यारूपे भुजकोटी तदा कक्षास्थभागप्रमा-
णानुरूपमानुपात नीचोच्चपरिधिभागैः केत्यनुपातेन पर-
स्पराद्भुजफलकोटिफले" रङ्गनाथः

कोटिर पु॰ कोटिं राति रा-क। १इन्द्रे, २नकुले, ३इन्द्रगो-
पकीटे च मेदि॰

कोटि(टी)वर्षा स्त्री॰ कोटिभिरग्रं वर्षति वृष अच्।
(पिडिङ्ग) शाकभेदे। अमरः दीर्घमध्यपाठे शब्दच॰
२पाण्ड्यदेशस्थपुरे न॰ शब्दर॰

कोटि(टी)श पु॰ कोटिं अग्रं श्यति शो-क। १लोष्टभेद-
नेऽस्त्रे (मइ)(मुगर) इति वा ख्याते पदार्थे रत्नको॰ हला-
युधः काशिकायांतु २नागभेदे पु॰ "कोटिशो मानसः पूर्णः
शलः पालो हलीमकः" भा॰ आ॰ ५७अ॰ काशिकायांतु

कोटी स्त्री॰ कट-इन् ङीष्। (पिडिङ्ग) शाकभेदे शब्दरत्ना॰
२कोटिशब्दार्थे च "प्रतोदैश्चापि कोटीभिर्हुङ्कारैः साधु-
वाहितः" भा॰ द्रो॰ ८९अ॰

कोटीर पु॰ कोटिभीरयति ईर-अण्। १किरीटे. हेमच॰ २ज-
टायां त्रिका॰ "कोटीरबन्धनधनुर्गुणयोगपट्टे ति" नैष॰

कोट्ट पु॰ कुट्ट-घञ् नि॰ गुणः। दुर्गे (गड़) अमरः २पुरभेदे
(कोटकाङ्गड़ा) ३राजधानीभेदे च न॰ हेमच॰

कोट्टवी स्त्री॰ कोट्टं वाति वा-क गौरा॰ ङीष्। १नग्नायां
मुक्तकेश्यां स्त्रियाम् २दुर्गायाञ्च जटा॰ ३बाणासुरमातरि
च तत्र दुर्गायाम् हरिवं॰ १५५अ॰
"कुमाररक्षणार्थाय बिभ्रती सुततुं तदा। दिग्वासा दैव-
वचनात् भागमद्य कोट्टवी। लम्बा नाम महाभागा
भागा देव्यास्तथाष्टमः। चित्रा कनकशक्तिस्तु सा च
लम्बा स्थितान्तरे। अथान्तरा कुमारस्य देवीं दृष्ट्वा म-
हाभुजः। पराङ्मुखस्ततो वाक्यमुवाच मधुसूदनः।
मग्नवाससमुत्पन्नं त्वं धिक् त्वामिति चाऽ-
ब्रवीत्। किमेवं कुरुषे विघ्नं निश्चितस्य वधं प्रति। वैश-
म्पायन उवाच। इत्युक्ते वचनं तस्य कोट्टवी सा तदा वि-

भाः। नैव याशः समाधत्तो कुमारपरिरक्षणात्”। इत्युक्त्वा वाणमाताद्रि भाग० १०।६३।२० “तन्माता कोट्टवी नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा। पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया” इत्यत्र नग्नत्वमुक्तकेशत्वयोरपेक्षं तत्काले तथाभूतत्वप्रदर्शनाय अतस्तयोस्तदा नग्नत्वमुक्तकेशत्वयुक्तत्वानवाक्त्वम्

कोट्टवीपुर न० ६त० वाणासुरपुरे तन्मातुस्तत्र प्रधानत्वात् तयैव वाणासुरस्य रक्षणात् तत्पुरस्य तन्नामत्वम्।

कोट्टार पु० कुट्ट–आरक् पृषो०। पुष्करिण्यादेः पुष्करिण्याः घाटके च। (घाट) मेदि०

कोठ पु० कुठि–अच् नि० नलोपः। मण्डलाकारे कुष्ठरोगे। तल्लक्षणादिकं निदाने “असम्यग्वमनो दीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः मण्डलानि” सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च। उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते” इति माधवकरः। दर्शितेन चान्यत्रोक्तम् “वरटीदष्टसंकाशः कण्डूमान् लोहितोऽसकफपित्तात्। अपि कोठाद्विनाशः कोठ इति निगद्यते बुधैः” “उद्वर्त्तनन्तु पित्तघ्नं कण्डूकोठाविनाशकम्” “कण्डूकोठविनाशनमरोगाय च” “उद्वर्त्तनं न्निर्दिष्टया कण्डूकोठविनाशनम्” इति च सुश्रुतः

कोठर पु० कुठ–अर पृषो०। अङ्कोटवृक्षे राजनि०

कोठरपुष्पी स्त्री कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः ङीप्। वृद्धदारके राजनि०

कोण पु० कुण–करणे घञ् कर्त्तरि अच् वा। येन चतुरावत्तिना काष्ठेन वीणादिवाद्यन्ते तस्मिन् वादनसाधने १काष्ठभेदे २वीणायां, अमरः। ३गृहादेरेकदेशे, ४अस्त्राद्यग्रभागे, ५लगुडे, मेदि० ६मङ्गलग्रहे हेम० ७शनिग्रहे त्रिकः। ८यो दिशोर्मध्यभागे ९विदिशि राजनि० “कनककोणैरभिहन्यमानाः” कादं० “भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसंघट्टितः पुनः” रामा० “अस्य हस्त्याकृष्टे तेन चत्वारः स्वर्णपूरिताः। कुम्भाश्चतुर्षु कोणेषु निगूढाः स्थापिता भुवि” कथास०। “सुवर्णकोणाभिहतः प्राणदद्दुन्दुभिः” रामा० “विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्” तन्त्रसा०। समकोणं विषमकोणम् क्षेत्रम्

कोणकुण पु० कोणे मस्तकैकदेशे कुणति शब्दति कुण–क। मत्कुणे (उकुण) हेमच०

कोणाघात पु० “ढक्काशतसहस्राणि भेरीशतशतानि च। एकदा यत्र हन्यन्ते कोणाघातः स उच्यते” इति भरतोक्ते वाद्यसंघाते २त०। काष्ठेन वीणादेस्ताडने च। “कोणाघातेषु गर्ज्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः” वेणी० [अमरः

कोणि त्रि० कुण–इन्। व्याधानशक्तिहीनहस्तयुक्ते (कोढा)

कोथ पु० कुथ–भावे घञ्। नेत्ररोगभेदे (कौ थो)। कर्त्तरि अच्। २मथिते त्रि० मेदि० “मूढेन मांसमुत्खेन यदि स्यादात्मभागेन सङ्गाभ्यवहृतं यदा वायाद्दुरीषोज्झिणमपानेनाधः प्रेरितमसम्यगागतं गुदं चिनोति तत्र क्षतनिमित्तः कोथ उपजायते” इति सुश्रुतोक्ते गुदजयकारके ३भगन्दररोगोपद्रवभेदे। भावे घञ्। ४गलने “तस्मिन् क्षते पूयरुधिरावकोथे मांसकोथे भूमाविव जलविलायां हमयो जायन्ते” सुश्रुतः “तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीषकोथ जाताः” सुश्रु० “कीटमूत्रपुरीषाण्डशवकोथप्रदूषितम्” (जलम्) सुश्रु० “गोमहत्कोथजा मन्द्रा मध्याः काष्ठेष्टकोद्भवाः” सुश्रु०

कोदण्ड न० कु–शब्दे विच् कौः शब्दितोदण्डोऽस्य। १धनुषि, “विस्फूर्जयंश्च कोदण्डः” भाग० ३।२१।५१। तेन रूपत्वात् २भ्रूलतायां, ३देशभेदे च। अमरः ४धनूराशौ च।

कोदार पु० ईषदुदारः कोःकादेशः। धान्यभेदे “न याद्यं कर्म्मणा माषवरकोदारकोद्रवम्” कात्या० १,६,८, श्रुत भाष्ये कर्कधृतवाक्यम्

कोद्रव पु० कु–विच् कौः सन् द्रवति द्रु–अच् कर्म्म०। (कोदों) धान्यभेदे अमरः “कोद्रवोऽपानशो ग्राही हिमः पित्तकफापहः” भावप्र० तद्गुणाद्युक्ताः। “अयज्ञिया वै कोद्रवाः” श्रुतिः। “कर्त्ताऽन्यदपि संयाद्यं करणं धान्यमात्रकम्। न याद्यं सर्वथा माषवरकोदारकोद्रवम्” कात्या०श्री०१,६,८,स्०भा० कर्कधृतवाक्यम्। तस्य वैश्वदेवे अप्रायत्यता “वचनानि समुत्थाय वैश्वदेवं समाचरेत्। निष्पावान् कोद्रवान् माषान् कलायांश्चनकांस्त्यजेत्” काशी० ३५अ०। तस्याभावीयता भा० अनु० ५३६२ श्लोके उक्ता यथा “अयाज्ञियानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा”

कोनालक पु० स्त्री कोने जलोने अलति पर्याप्नोति अल–ण्वुल्। संघचारिणि प्लवे तथापुष्कं चे नेद्रे जलचरपक्षिभेदे हंससारसेत्युपक्रमे कोनालकं च हत्वा “प्लवाः संघचारिणः” सुश्रु०। इन् कोनालि अप्यत्र। “कुनालीकोनालिमप्रतीन् सेवेत” सुश्रु० स्त्रियां ङीष्।

कोन्वगिर पु० ब्राह्मणपापेन न्यूद्रत्वमाप्ते क्षत्रियभेदे भा० अनु० १५अ०

शन्ति चाभीविषसमाः सन्ति सन्त्यासयाऽपरे । विविधानीह वृत्तानि ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ! । मेकला द्रमिडा लाटाः पौण्ड्राः कोन्वशिरास्तथा । शौण्डिका दरदा दार्वाश्चौराः शबरबर्बराः । किराता यवनाश्चैव तास्ताः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वमनुप्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात्" ।

कोप पु॰ कुप–भावे घञ् । १क्रोधे कामानाप्तिजे चित्तवृत्तिभेदे अमरः । "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" पा॰ । यथाद्यतत्कूलचित्तवृत्तिभेदः कोपः । अमर्षशब्दे विवृतिः । "शाठ्ये न प्रहरन् कोपात्" मनुः । "मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्यासमुद्भवः । द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्यपि । प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना" सा॰ द॰ उक्ते शृङ्गाररसाङ्गे २प्रणयकोपे च

"अपकारिणि चेत् कोपः कोपे कोपः कथं नहि । धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपन्थिनि" नीतिशा॰ । "रिपौ बन्धौ स्वदेहे च समैकात्म्यं प्रपश्यतः । विवेकिनः कुतः कोपः स्वदेहावयवेष्विवेति" ३वातादेर्भयकारिदोषाणां विकारभेदे सुश्रु॰ "तत्र एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमप्रतीकारहेतवः" शारीराणां विकाराणामेष वर्गश्चतुर्विधः । चते कोपे शमे चैव हेतुरुक्तश्चिकित्सने" सुश्रु॰ "स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः" सुश्रु॰

कोपक्रम न॰ उपक्रम्यते कर्मणि घञ् इत॰ उपक्रमान्तत्वात् क्लीवता । कस्य ब्रह्मण उपक्रमे–उपक्रम्यमाणे ब्रह्मणा आदौ छाया उपक्रम्यमाणायां जगतः सृष्टौ अमरः । कोपक्रम्यता न॰ । इत॰ । २कोपस्य क्रमे पु॰

कोपन त्रि॰ कुप–ताच्छील्ये युच् । कोपशीले जटाध॰ "चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः" अमरः । "आसीद्धिमाद्रेतुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम्" भा॰आ॰२८अ॰ । "तपस्वी कोपनो भृशम्" भा॰व॰११०अ॰ "दातानतः कोपनयाऽवधूतः" कुमा॰ २असुरभेदे पु॰ "शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः" हरि॰ ४२अ॰ कुप–णिच्–भावे ल्युट् । ३कोपनिष्पादने ४दोषविकारकारकव्यापारभेदे न॰ "स्वदोषकोपनाद्दोषं लभते मरणान्तिकम्" भा॰ आनु॰ १०७अ॰ । "यथोक्तैः कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोपमागताः" सुश्रु॰ कुप–णिच् कर्त्तरि ल्यु । ५कोपकारके त्रि॰ "कोपनं कफवातानां दुर्बलानां चाधिकं दधि" सुश्रुतः

कोपनक पु॰ कोपनः कोपशील इव कायति कै–क । १चोरनामकगन्धद्रव्ये राजनि॰ स्वार्थे क । २कोपने त्रि॰

कोपनीय त्रि॰ कुप–कर्म्मणि अनीयर् । द्वेषविषये "ते च शक्राद्ययवपस्थिताः प्रसारेणाभिषन्दमानास्तु माधाविभावयः स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्तीति" शा॰भ॰ भा॰

कोपयिष्णु त्रि॰ कुप–णिच् वा॰ इष्णुच् । परस्य कोपकारके "वैरायैव तदा व्यक्तं चलितान् कोपयिष्णुभिः" भा॰ का॰ १७६अ॰

कोपलता स्त्री कोपहेतुर्लता । कर्णस्फोटलतायां राजनि॰

कोपिन् पुंस्त्री॰ अवगत्रं कुप्यति णिनि । १जलपारावते २अवगत्रकोपशालिनि त्रि॰ राजनि॰ स्त्रियां ङीप् । कोपयति णिजन्तात् णिनि । ३कोपकर्मादके त्रि॰ "शिवाः षडशः शोणितपित्तकोपी" सुश्रुतः स्त्रियां ङीप् ।

कोमल न॰ कु–कलच् मुट् च नि॰ गुणः । १जले । २मृदौ, अकठिने, च त्रि॰ मेदि॰ ३क्षीरिकायां स्त्री॰ टाप् शब्दच॰ । ४मनोहरे त्रि॰ शब्दर॰ । "निशा च शय्या च शशाङ्ककोमला" नैष॰ । शशाङ्काद्वत्कृष्टुता शय्या । शशाङ्केन मनोहरा निशा च इत्यर्थः । "अलघुनः कोमलरत्नराशीन्" माघः ।

कोमलक त्रि॰ स्वार्थे क । १कोमलशब्दार्थे । संज्ञायां क । २मृणाले शब्दच॰ ।

कोमलवल्कली स्त्री कोमलं वल्कलं यस्याः । लवलीलतायां (नोयाड़) शब्दचन्द्रि॰ ।

कोमलासन न॰ आसनशब्ददर्शितलक्षणादिकर्म निष्ठिते आसनभेदे "इदानीं शृणु देवेश ! रहस्यं कोमलासनम् । योगसिद्धिप्रकाराय सिद्धं चर्मासनं तु तत्" रुद्रया॰ ।

कोमासिका स्त्री ईषद्दृष्ट्रेव अवलोक्य इव आस्ते आस–ण्वुल् टाप् अतइत्वम् । जालिकायाम् (कवेर जालि) हारावली ।

कोम्य त्रि॰ कम–कर्म्मणि यत् पृषो॰ । काम्ये । "अस्तु नः सन्तु कोम्या" ऋ॰ १।१०७।३। "कोम्या काम्यानि" भा॰

कोयष्टि पु॰ कं जलं यष्टिरिवास्य पृषो॰ यत ओत्वम् । जलकुक्कुभे पक्षिणि । "प्लवदात्यूहमार्जारान् कोयष्टिनकौशिकान्" । मनुः संज्ञायां कन् कोयष्टिक (टिट्टिर) टिट्टिभपक्षिणि "कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतकोयष्टिकदात्यूहकुक्कुभ" "कषाया मधुरारूक्षाः फलाहाराः मरुत्कराः । पित्तश्लेष्मकराः शीता बद्धमूत्राल्पवर्चसः" सुश्रुते तन्मांसगुणा उक्ताः ।

कोर पु० कुल-संस्त्याने अच् अस्य रः । १संस्त्यानवति कोरका-
कारे सुश्रुतोक्ते देहस्थसन्धिभेदे यथा
"त एते सन्धयोऽष्टविधाः । कोरोदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसे-
वनीवायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ताः । तेषामङ्गुलिमणि-
बन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोराः सन्धयः" । "नामभिरेवा-
कृतयः व्याख्याताः" । कुल-घञ् । २संस्त्याने पु०

कोरक पुंन० कुल-संस्त्याने ण्वुल् अस्य रः । कलिकायाम् ।
"कलिका कोरकः पुमान्" इत्यमरोक्तेः प्रायिकाभिप्राया "को-
रकं कुड्मलेऽपि स्यात् कक्कोलकमृणालयोः" विश्वोक्तेः
तेन "मधुपहरत् विचकार कोरकाणि" माघे क्लीव-
प्रयोगः "कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यात्" मेदि० । २कक्कोले
३मृणाले च विश्वः । ४चोरनामगन्धद्रव्ये जटाध० । ततः
तारका० संजातेऽर्थे इतच् । कोरकित जातमुकुले त्रि०

कोरङ्गी स्त्री० कुर-अङ्गच् गौरा० ङीष् । १सूक्ष्मैलायाम्
(छोटएलाच्) अमरः २पिप्पल्यां राजनि०

कोरदूष पु० कोरं संस्त्यानं दूषयति दूषि अर्थान्तात् अण् उप०
स० । (कोंदो) ख्याते व्रीहिभेदे अमरः । "निवारचिङ्क
यवगोधूमकोरदूषेत्यादि" सुश्रु० "श्यामाककोरदूषाख्यं त-
कं पित्ताकफमरुद्भिः" सुश्रु० । ण्वुल् । कोरदूषकोऽप्य-
त्रार्थे । "दैवयोगभविता लोके युगान्ते पर्युपस्थिते । य-
मानां प्रवरा भावी धान्यानां कोरदूषकः" भा०व०१९०अ०

कोल पु० कुल-संस्त्याने अच् । १शूकरे २कुवेले (भेला) अमरः
३क्रोडे ४शनिग्रहे ५चित्रके (चिता) ६अङ्कपालौ ७आ-
लिङ्गने मेदि० । ८देशभेदे पु०ब०व० शब्दरत्ना० ९जनभेदे पु०
धर० "मेदान् धीवरकान्ताजाते" १०जातिभेदे ब्रह्मवै० पु० ।
११वंशभेदे "करूशाश्चाद्याश्चोडकेरलाश्च चालकाः ।
पाण्ड्यश्च केरलश्चैव कोलश्चोलश्च पार्थिवः । तेषां जन-
पदाः ख्याताः पाण्ड्याः कोलाः सकेरलाः" हरिवं०३२अ० ।
१२मरिचे न० राजनि० १३चव्ये (चइ) वैद्य० । १४तोलक-
परिमाणे वैद्यकम् । १५कर्कन्धूवृक्षे स्त्री० गौरा० ङीष् ।
तस्याः फलम् अण् तस्य लुक् । १६बदरीफले न० कर्कन्धुप-
र्य्ये विहितः "बदरीसदृशाकारोहलः सूक्ष्मफलोभवेत् ।
घटयामिव सा घोण्टा कोलघोण्टेति योच्यते" सुभूतिः
"फलं कोलि कर्कन्धुघोण्टा घोण्टा च बदरीफला । सूगाल-
कोलिः कर्कन्धूः" रत्नकोषः "क्वाथ कोलदलितमका-
शनैः" । "यः कोलतां वहुलतामु विभ्रत्" माघः । कोल-
रुद्राय मुखे अष्टवर्गे उक्तः । तस्य मार्यं १२२५० टङ्कम्

कोलक पु० कुल-ण्वुल् । १अङ्कोटवृक्षे, राजनि० २कक्को-
लवृक्षे जटाधरः (कांकला)च ३गन्धद्रव्यभेदे, ४मरिचे,
५कक्कोले च न० अमरः ।

कोलकन्द पु० कोलस्य कन्दोऽस्य । महाकन्दभेदे राज-
नि० "कोलकन्दः कटूष्णश्च कृमिदोषविनाशनः । वमि-
च्छर्दिप्रशमनः विषदोषानिलापहः" राजनि०

कोलकर्कटिका स्त्री० कोलस्य कर्कटिका । मधुखर्जूरि-
कायां राजनि०

कोलघोण्टा स्त्री० । बदरीभेदे सुभूतिः । [द्रव्ये अमरः ।

कोलदल न० कोलं बदरीफलमिव दलमस्य । नखीनामगन्ध-

कोलगिरि पु० दक्षिणदिक्स्थे पर्वतभेदे "क्रतुञ्च कोलगि-
रिञ्चैव सुरभीपट्टनं तथा" भा० स० ३०अ० सहदेवदक्षि-
णदिग्विजये । कोलाचलादयोऽप्यत्र । कोलाचलकोल-
नगेति तस्य विशेषणं तत्पर्वतस्थितत्वात् [दृष्टं हारा०

कोलनासिका स्त्री० कोलस्य शूकरस्य नासिकेव । रक्तिशो-

कोलपुच्छ पु० कोलस्य शूकरस्येव पुच्छोऽस्य । कङ्कप-
क्षिणि हारा० । [राजनि०

कोलमूल न० कोलं बदरीफलमिव मूलमस्य । पिप्पलीमूले

कोलम्बक पु० कुल-अम्बच् कोलम्बः संज्ञायां कन् । त-
न्त्रीनिबद्धे अलाबूप्रभृतिसमुदाये वीणायाः अवयवे भरतः

कोलवल्ली स्त्री० कोलोवराह इव वल्ली तल्लोमतुल्यशुङ्गावत्त्वात् ।
गजपिप्पल्याम् राजनि० । २शूकरपादिकायां राजनि०

कोलशिम्बि स्त्री कोलपादाकारा शिम्बिरस्याः । (कालक-
शीति) ख्यातायां शूकरपादिकायां लतायाम् । वा ङीप् ।
"कोलशिम्बी समीरघ्नी गुरुष्णा कफवातकृत् । रुक्षा-
म्लवातकृद्वल्या रुचिकृत् बहुविड् गुरुः" इति भावप्र०

कोला स्त्री कुल-ज्वला० ण टाप् । १पिप्पल्याम् २चव्ये (चइ)
मेदि० ३कोलिवृक्षे शब्दरत्ना० । ४कोलापुरे च

कोलाख पु० ब० व० । देशभेदे शब्दरत्ना०

कोलापुर न० दक्षिणदेशस्थिते महालक्ष्म्याः स्थाने पुरभेदे

कोलाविध्वंसिन् त्रि० कोलां पुरभेदे विध्वंसितुं शलं शीलमस्य
विपूर्व्वेण धातोरन्यार्थपरत्वम् । पर्वतवासिनि म्लेच्छभेदे,
"एवं पालयतस्तस्य म्लेच्छाः पर्वतवासिनः । कोलावि-
ध्वंसिनः ग्रामाः" इति देवीभागवतम् । "कोलाविध्वंसि-
नःक्षत्रिया" देवीभाग० । कोलाशब्दः कोलाहलवाचकतया
च कोलाहलेनैव राज्यविध्वंसं ये कुर्वन्ति । २तेषु च ।

कोलाहल पु० कुल-घञ् तमाहलति अच् । बहुविधे दूर-
गामिन्यव्यक्ते शब्दे अमरः "शंखं भेरीनिनादेन स्फुट-
कोलाहलेन वै" रामा०

कोलि स्त्री कुल–इन्। बदर्याम् शब्दच० वा ङीप् अमरः

कोलिसर्प: पु० सगरेण स्वेच्छतां प्रापिते क्षत्रियभेदे। उदा० शेरवशब्दे हरिवं० वाक्यमुक्तम् "कोलिसर्पामाहिषका-स्तास्ताः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणाना-मदर्शनात्" भा०अनु०३३अ० [राजा अण् कौलूत तन्नृपे

को(कौ)लूत पु० कुलूतशब्दार्थे हे० च० पाठान्तरम्। तस्य

कोल्या स्त्री कोलमर्हति यत्। पिप्पल्यां रत्नमा०

कोल्ल पु० भारतवर्षस्थे पर्वतभेदे "भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः" इत्युपक्रमे "ऋषभः कूटकः कोल्लः सह्यगिरिः" इत्यादि भाग० ५।१९।१० उक्तम्। स च गिरिः वृ०सं०कूर्मविभागे "अथ दक्षिणेन लङ्का" इत्युपक्रमे "कर्णाटकमहाटविचित्रकूटनासिक्यकोल्लगिरिचोलाः" इति दक्षिणस्थत्वोक्तः। कोल्लगिर्यादयोऽप्यत्र। तत्र भवः तस्य राजा वा बा० ढक्। कौल्लगिरेय तत्भवे तन्नृपे च। "धर्षितः प्रययौ भूयो दक्षिणं सलिलार्णवम्। तत्रापि द्राविडैरान्ध्रै रौद्रै र्माहिषकैरपि। तथा कौल्लगिरेयैश्च युद्धमासीत् किरीटिनः" भा० आश्व० ८३अ०।

कोविद पु० कुङ् शब्दे–विच् कोर्वेदनं वेत्ति विद–क। १पण्डिते २विदुषि अमरः "समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम्" मनुः। "आत्मनेव गुणदोषकोविदः"। "श्रौतमार्गसुखगानकोविदैरिति च" माघः।

कोविदार पु० कुं भूमिं विदारयति–वि+दृ–अण् पृषो०। १रक्तकाञ्चनारे (रक्तकाञ्चन)। अमरः। "कोविदारकलिकाऽतिकोमला तक्रसिद्धतिलतैलपाचिता। हिङ्गुवासलवणालमिश्रिता वेसवारलुलिताऽतिशोभना" पाकशास्त्रम्। काञ्चनारशब्दे गुणा उक्ताः। "कशेरु कोविदारञ्च तालकन्दस्तथा विषम्"। श्राद्धे देयवचने वायुपु०। "श्वेतकाञ्चनसदृशः कोविदारः" इति श्राद्धविवेकः। २पारिजाते च। हरिवं० १२६अ० तद्व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा "कोऽयं दारयितेत्याहुरजानन्तोऽथ तज्जनाः। कोविदार इति ख्यातस्ततः स महातरुः। मन्दारः कोविदारश्च पारिजातश्च नामभिः। स वृक्षो ज्ञायते दिव्यो यस्यैतत् कुसुमोत्तमम्" पारिजातहरणे। "पारिजातान् कोविदारान् देवदारुद्रुमांस्तथा" भा०व० १५५अ०। अत्र पारिजाताद्भिन्नशब्देन निर्देशात् रक्तकाञ्चनपरता। स्वार्थे क। रक्तकाञ्चने "असनैः पिचुमर्दैश्च मन्दारैः कोविदारकैः" काशी०।

कोश(ष) पुंन० कुश(ष) शादि कुश(ष)–आधारादौ अच् कर्त्तरि अच् वा। १अण्डे शब्दर०। कृताकृतयोः २हेमरूप्ययोः अमरः। ३कुड्मले मुकुले ४खड्गपिधाने (खाप) ५शूके ६दिव्यभेदे अमरः। मूर्द्धन्यमध्यस्तु अभिधानभेदे ७शब्दपर्यायज्ञापकग्रन्थे मेदि० ८धनाद्यागारे ९पानपात्रे चषके १०शिम्बायां हेमच०। पनसादिमध्यस्थे (कोया) ख्याते ११पदार्थे भर०। शब्दान्तरपूर्वस्तु गोलकाकारे १२पदार्थे यथा "नेत्रकोशः" क्षीरस्वामी। तत्र खड्गपिधाने "वैयाघ्रकोशे निहितो हेमचित्रत्सरुर्महान्"। "पृथुवर्षिककोशश्च" तस्य हेममये कोशे सुतप्ते पावकप्रभे" भा०वि० ४२अ०। बहुशः प्रयोगः। धनागारे "निःशेषविश्राणितकोशजातम्" मुकुले "मार्गाचणोद्यत्र विभिन्नकोशैः" "भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः" रघुः १२त्वगाद्यावरणे कोशपदावरकत्वात् "शरीरकोशाद्यत्तस्याः पार्वत्या निःसृताम्बिका। कौशिकीति समाख्याता ततो लोकेषु गीयते" देवीमा०। १३विधानमात्रे "सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्" रघुः। "कोशमङ्गुल्यग्रपर्वसु विदध्यात्" सुश्रु०। "कोशाख्यं द्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यन्तरकोशः" भाग० ५।१६।६। कोश(ष)पानं दिव्यञ्च वीरमि० दर्शितो यथा "अथ कोश(ष)विधिः। तत्र "अतः परं प्रवक्ष्यामि कोश(ष)स्य विधिमुत्तमम्। शास्त्रविद्भिर्यथा प्रोक्तं सर्वकालाविरोधिनम्। पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च। सशङ्कस्याऽव्यसनिनः कोशपानं विधीयते। इत्यतः सद्भावस्य देवब्राह्मणसन्निधाविति"। सशङ्कस्य अस्त्येन दिव्यकरणेऽनिष्टशङ्कायुक्तस्य कोशपानम्। उग्रदेवतास्नानोदकपानं देवतास्नानोदकस्य प्रसृतित्रयं पाययित्वाह विष्णुः "उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकात् प्रसृतित्रयं पिबेदिदं मया न कृतमिति व्याहरन् देवताभिमुखः" इति। याज्ञवल्क्योऽपि "देवानुग्रान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत्। संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसृतित्रयमिति"। उग्रान् दुर्गादित्यादीन्। तेषामन्यतमं देवं प्राड्विवाकः सोपवासो गन्धपुष्पादिभिः सम्पूज्य स्नापयित्वा तत्स्नानोदकं दिव्यदेशमानयेदित्यर्थः। नीत्वा च तत्र निधाय धर्मावाहनादि शोध्यशिरसि पत्रारोपणान्तं सर्वदिव्यसाधारणविधिं विधाय देवतायतनसमीपे मण्डलञ्च विधाय तत्र शोध्यं प्राङ्मुखं स्थापयित्वा तमसत्येनेत्यादि-व्याहरणेऽनिष्टं संश्राव्य जलविधानोक्तेन "तोय! त्वं प्राणिनां प्राणः" इत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पूर्वनिहितोदकात् प्र-

प्रसृतित्रयं पाययेत् । कोषश्च जलविधानोक्तेन "सत्यान्तविभागस्य" इत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पिबेत् । तथा च नारदः "तमाहूयाभिशस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् । आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयमिति" । पितामहोऽपि "आर्द्रवस्त्रं कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयम् । पूर्वोक्तेन विधानेन स्नानमालोचितं शुचिमिति" । कारिणं दिव्यकारिणं शोध्यमिति यावत् । पूर्वोक्तेन षड्दिव्यसाधारणतया प्रागुक्तेनेत्यर्थः । नारदोऽपि "अर्चयित्वा तु तं देवं प्रक्षाल्य सलिलेन तु । एनश्च श्रावयित्वा तु पाययेत् प्रसृतित्रयमिति" । एनः पापम् । तच्च तत्प्रकाशाभिधानमुखेन तेनैव दर्शितम् । "स्वेच्छया यः पिबेत्कोशं कश्चिद् धितो नरः । न संदेहरो लोभात् पापी भवति दुर्मतिः । जानानः कालकारेण कोशम्पीत्वा विसंवदेत् । दरिद्रो व्याधितो मूर्खः सप्तजन्मनि जायते" इति । सशिरस्केऽभियोगे अभियोक्तुः आत्मनिष्टमप्याह सपक "प्रत्याकोशे हि यो दत्त्वा हितमिच्छेत चात्मनः । स विनाशो भवेत्तस्य तत्र कार्यं न विद्यतीति" । एवं यस्य कस्यचिद्देवस्य स्नानोदकमाहृत्य कोशानुष्ठाने प्राप्ते नियमार्थमाह पितामहः "भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् । समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् । दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः । भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तत्र पाययेदिति" । उग्रदेवतायुधानि स्नापयित्वा तदुदकं महत्यपराधे पाययेत् । तथा च कात्यायनः "महत्यपराधे देवानां पाययित्वाऽऽयुधोदकम् । पात्योऽधिकारे चायुधो नियम्यः शुचिरन्दचेति" । पाव्यः पाययितव्यः । नियम्यो दण्ड्यः । आयुधपदञ्च [illegible] यथाह बृहस्पतिः "यद्भक्तः सोऽभियुक्तः स्यात्तद्देवायुधमण्डलम् । प्रक्षाल्य पाययेत्तस्माज्जलन्तु प्रसृतित्रयमिति" अत्र विशेषमाह पितामहः "दुर्गायाः पाययेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् । अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि तु" इति" । कृतकोशपानस्य किं तत्कालमेव शुद्धिर्नेत्याह कात्यायनः "अथ दैवविसंवादात् त्रिसप्ताहात्तु दापयेत् । अभियुक्तं प्रयत्नेन तमर्थं दण्डमेव चेति" । दैवविसंवादः दैविकव्याध्युद्भवः । दैविकव्याध्यादीनपि स दर्शयति "ज्वरातिसारविस्फोटाः शूलास्थिपरिपीडनम् । नेत्रगण्डभगरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते । शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणामिति" । शुद्धिकालावधिं विष्णुराह "यस्य पश्येद्द्विसप्ताहात् त्रिसप्ताहादथापि वा । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजदण्डमथापि वा । तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विपर्ययेत् । दिव्ये च शुद्धं पुरुषं सत्कुर्य्याद्धार्मिको नृपः" इति । पितामहोऽपि "त्रिरात्रात् सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहादथापि वा । वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत् स तु मानवः । तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं चैव तस्य विभावयेदिति" । तद्रोगवैकृतं कृतकोशपानस्यैकस्य यदि भवेत् तदैव स पापकृदिति न, किन्तु तद्देशसर्वस्य जनस्य मध्येऽपि यदि कस्यचिद्भवेत् तदापीत्यर्थः । अतएव बृहस्पतिः "सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्यार्त्तिर्न प्रजायते । पुत्रदारधनानाञ्च स शुद्धः स्यान्न संशयः" इति । याज्ञवल्क्योऽपि "अर्वाक् चतुर्दशादह्नो यस्य नो राजदैविकम् । व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः" इति । एतेषाञ्च त्रिरात्रादीनां पक्षाणाम् अभियोगाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां व्यवस्था ज्ञातव्या । अवधेरूर्द्धन्तु रोगाद्युद्भवेऽपि न पराजयः तथा च नारदः "ऊर्द्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतन्तु महद्भवेत् । नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमादिति" । अत्र द्विसप्ताह इत्यवधिकालमात्रोपलक्षणम् कृतकालव्यतिक्रमहेतोरभिधानात् । तेनैकविंशतिरात्रस्यावधिकालत्वाभ्युपगमे चतुर्दशरात्रादूर्द्ध्वमपि वैकृतोत्पत्तौ पराजयः एवं त्रिरात्रसप्तरात्रात् प्रागपि वैकृतोत्पत्तौ पराजय इति सिद्धम्

१५ कोषशब्दश्चैषु वेदान्तमतसिद्धेषु अन्नमयादिषु पञ्चसु पदार्थेषु अन्नमयः प्राणमयः मनोमयः विज्ञानमयः आनन्दमयः इत्येते पञ्च पदार्थाः अनात्मकाः तेषामात्मतोऽविवेकार्थं वेदान्तिभिः कल्पिताः । तत्र पञ्चकोषविवृतिः विवेकचूडामणौ "देहोऽयमन्नभवनोऽन्नमयस्तु कोषश्चान्नेन जीवति विनश्यति तद्विहीनः । त्वक्चर्ममांसरुधिरास्थिपुरीषराशिर्नायं स्वयं भवितुमर्हति नित्यशुद्धः । पूर्वं जनेरपि मृतेरपि नायमस्ति जातक्षणः क्षणगुणोऽनियतस्वभावः । नैको जडश्च घटवत्परिदृश्यमानः स्वात्मा कथं भवति भावविकारवेत्ता । पाणिपादादिमान् देहो नात्मा व्यङ्गोऽपि जीवनात् । तत्तच्छक्तेरनाशाच्च न नियम्यो नियामकः । देहतद्धर्म्मतत्कर्म्मतदवस्थादिसाक्षिणः । स्वत एव स्वतः सिद्धं तद्वैलक्षण्यमात्मनः । शल्यराशिर्मांसलिप्तो मलपूर्णोऽतिकश्मलः । कथं भवेदयं वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षणः । त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशावहंमतिं मूढजनः करोति ।

विलक्षणं वेत्ति विचारशीलो निजस्वरूपं परमार्थभूतम्। देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धिर्देहे च जीवोऽविदुषस्त्वहंधीः। विवेकविज्ञानवतो महात्मनो ब्रह्माहमित्येव मतिः सदात्मनि। अत्रात्मबुद्धिं त्यज मूढबुद्धे! त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशौ। सर्व्वात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे कुरुष्व शान्तिं परमां भजस्व। देहेन्द्रियादावसति भ्रमोदितां विद्वानहन्तां न जहाति यावत्। तावन्न तस्यास्ति विमुक्तिवार्त्ताप्यस्त्वेष वेदान्तनयान्तदर्शी। छायाशरीरे प्रतिबिम्बगात्रे यत् स्वप्नदेहे हृदि कल्पिताङ्गे। यथात्मबुद्धिस्तव नास्ति काचित् जीवच्छरीरे च तथैव मास्तु। देहात्मधीरेव नृणामसद्धियां जन्मादिदुःखप्रभवस्य बीजम्। यतस्ततस्त्वं जहि तां प्रयत्नात् त्यक्ते तु चित्ते न पुनर्भवाशा। कर्म्मेन्द्रियैः पञ्चभिरञ्चितोऽयं प्राणो भवेत् प्राणमयस्तु कोषः। येनात्मवानन्नमयोऽन्नपूर्णात् प्रवर्त्ततेऽसौ सकलक्रियासु। नैवात्मापि प्राणमयो वायुविकारो गन्ता गन्ता वायुवदन्तर्बहिरेषः। यस्मात् किञ्चित् क्वापि न वेत्तीष्टमनिष्टं स्वं वान्यं वा किञ्चन नित्यं परतन्त्रः। ज्ञानेन्द्रियाणि च मनश्च मनोमयः स्यात् कोषो ममाहमिति वस्तुविकल्पहेतुः। संज्ञादिभेदकलनाकलितो बलीयांस्तत्पूर्व्वकोषमभिपूर्य्य विजृम्भते यः। पञ्चेन्द्रियैः पञ्चभिरेव होतृभिः प्रचीयमानो विषयाज्यधारया। जाज्वल्यमानो बहुवासनेन्धनैर्म्मनोमयाग्निर्दहति प्रपञ्चम्। न ह्यस्त्यविद्या मनसोऽतिरिक्ता मनो ह्यविद्या भवबन्धहेतुः। तस्मिन् विनष्टे सकलं विनष्टं विजृम्भितेऽस्मिन् सकलं विजृम्भते। स्वप्नेऽर्थशून्ये सृजति स्वशक्त्या भोक्त्रादि विश्वं मन एव सर्व्वम्। तथैव जाग्रत्यपि नो विशेषस्तत्सर्व्वमेतन्मनसो विजृम्भणम्। सुषुप्तिकाले मनसि प्रलीने नैवास्ति किञ्चित् सकलप्रसिद्धेः। अतो मनःकल्पित एव पुंसः संसार एतस्य न वस्तुतोऽस्ति। वायुना नीयते मेघः पुनस्तेनैव नीयते। मनसा कल्प्यते बन्धो मोक्षस्तेनैव कल्प्यते। देहादिसर्व्वविषये परिकल्प्य रागं बध्नाति तेन पुरुषं पशुवद्गुणेन। वैरस्यमत्र विषवत् सुविधाय पश्चादेनं विमोचयति तन्मन एव बन्धात्। तस्मान्मनः कारणमस्य जन्तोर्बन्धस्य मोक्षस्य च वा विधाने। बन्धस्य हेतुर्म्मलिनं रजोगुणैर्म्मोक्षस्य शुद्धं विरजस्तमस्कम्। विवेकवैराग्यगुणातिरेकाच्छुद्धत्वमासाद्य मनो विमुक्त्यै। भवत्यतो बुद्धिमतो मुमुक्षोस्ताभ्यां दृढाभ्यां भवितव्यमग्रे। मनो नाम महाव्याघ्रो विषयारण्यभूमिषु। चरत्यत्र न गच्छन्तु साधवो ये मुमुक्षवः। मनः प्रसूते विषयानशेषान् स्थूलात्मना सूक्ष्मतया च भोक्तुः। शरीरवर्णाश्रमजातिभेदान् गुणक्रियाहेतुफलानि नित्यम्। असङ्गचिद्रूपममुं विमोह्य देहेन्द्रियप्राणगुणैर्निबध्य। अहंममेति भ्रमयत्यजस्रं मनः स्वकृत्येषु फलोपभुक्तिषु। अध्यासदोषात् पुरुषस्य संसृतिरध्यासबन्धस्त्वमुनैव कल्पितः। रजस्तमोदोषवतोऽविवेकिनो जन्मादिदुःखस्य निदानमेतत्। अतः प्राहुर्मनोऽविद्यां पण्डितास्तत्त्वदर्शिनः। येनैव भ्राम्यते विश्वं वायुनेवाभ्रमण्डलम्। तन्मनःशोधनं कार्य्यं प्रयत्नेन मुमुक्षुणा। विशुद्धे सति चैतस्मिन् मुक्तिः करफलायते। मोक्षैकसक्त्या विषयेषु रागं निर्मूल्य संन्यस्य च सर्व्वकर्म्म। सच्छ्रद्धया यः श्रवणादिनिष्ठो रजःस्वभावं स धुनोति बुद्धेः। मनोमयो नापि भवेत् परात्मा ह्याद्यन्तवत्त्वात् परिणामिभावात्। दुःखात्मकत्वाद्विषयत्वहेतोर्द्रष्टा हि दृश्यात्मतया न दृष्टः। बुद्धिर्बुद्धीन्द्रियैः सार्द्धं सवृत्तिः कर्त्तृलक्षणः। विज्ञानमयकोषः स्यात् पुंसः संसारकारणम्। अनुव्रजच्चित्प्रतिबिम्बशक्तिर्विज्ञानसंज्ञः प्रकृतेर्विकारः। ज्ञानक्रियावानहमित्यजस्रं देहेन्द्रियादिष्वभिमन्यते भृशम्। अनादिकालोऽयमहंस्वभावो जीवः समस्तव्यवहारवोढा। करोति कर्म्माण्यपि पूर्व्ववासनः पुण्यान्यपुण्यानि च तत्फलानि। भुङ्क्ते विचित्रास्वपि योनिषु व्रजन्नायाति निर्यात्यध ऊर्द्ध्वमेषः। अस्यैव विज्ञानमयस्य जाग्रत्स्वप्नाद्यवस्थासुखदुःखभोगाः। देहादिनिष्ठाश्रमधर्म्मकर्म्मगुणाभिमानः सततं ममेति। विज्ञानकोषोऽयमतिप्रकाशः प्रकृष्टसान्निध्यवशात् परात्मनः। अतो भवत्येष उपाधिरस्य यदात्मधीः संसरति भ्रमात्। योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदि स्फुरत्स्वयं ज्योतिः। कूटस्थः सन्नात्मा कर्त्ता भोक्ता भवत्युपाधिस्थः। स्वयं परिच्छेदमुपेत्य बुद्धेस्तादात्म्यदोषेण परं मृषात्मनः। सर्व्वात्मकः सन्नपि वीक्षते स्वयं स्वतः पृथक्त्वेन मृदो घटानिव। उपाधिसम्बन्धवशात् परात्मा ह्युपाधिधर्म्माननुभाति तद्गुणः। अयोविकारानविकारिवह्निवत् सदैकरूपोऽपि परः स्वभावात्। शिष्य उवाच। भ्रमेणाप्यन्यथा वाऽस्तु जीवभावः परात्मनः। तदुपाधेरनादित्वान्नानादेर्नाश इष्यते। अतोऽस्य जीवभावोऽपि नित्या भवति संसृतिः। न निवर्त्तेत, तन्मोक्षः कथं? मे श्रीगुरो! वद।

कौतुकात्तदाच । कथ्यतू पुरं त्वया विद्वन् ! सावधानेन तत् शृणु । प्रामाणिको न भवति भ्रान्त्या मोहितकल्पना । भ्रान्तिं विना त्वसङ्गस्य निष्क्रियस्य निराकृतेः । न घटेतार्थसम्बन्धो नभसो नीलतादिवत् । स्वस्य दृग्निर्गुणस्याक्रियस्य प्रत्यग्बोधानन्दरूपस्य बुद्धेः । भ्रान्त्या प्राप्तो जीवभावो न सत्यो मोहापाये नाल्पवस्तुस्वभावः । यावद्भ्रान्तिस्तावदेवास्य सत्ता मिथ्याज्ञानोज्जृम्भितस्य प्रमादात् । रज्ज्वां सर्पो भ्रान्तिकालीन एव भ्रान्तेर्नाशे नैव सर्पोऽपि तद्वत् । अनादित्वमविद्यायाः कार्यस्यापि तथेष्यते । उत्पन्नायां तु विद्यायामाविद्यकमनाद्यपि । प्रबोधे स्वप्नवत् सर्वं सहमूलं विनश्यति । अनाद्यपीदं नो नित्यं प्रागभाव इव स्फुटम् । अनादेरपि विध्वंसः प्रागभावस्य वीक्षितः । यद्बुद्ध्युपाधिसम्बन्धात् परिकल्पितमात्मनि । जीवत्वं न ततोऽन्यस्तु स्वरूपेण विलक्षणः । सम्बन्धः स्वात्मनो बुद्ध्या मिथ्याज्ञानपुरःसरः । विनिवृत्तिर्भवेत्तस्य सम्यग्ज्ञानेन नान्यथा । ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्यग्ज्ञानं श्रुतेर्मतम् । तदात्मानात्मनोः सम्यग्विवेकेनैव सिध्यति । ततो विवेकः कर्तव्यः प्रत्यगात्मसदात्मनोः । जलं पङ्कवदत्यन्तं पङ्कापाये जलं स्फुटम् । यथा भाति, तथात्मापि दोषाभावे स्फुटप्रभः । असन्निवृत्तौ तु सदात्मना स्फुटं प्रतीतिरेतस्य भवेत् प्रतीचः । ततो निरासः करणीय एव सदात्मनः साध्वहमादिवस्तुनः । अतो नायं परात्मा स्याद्विज्ञानमयशब्दभाक् । विकारित्वाज्जडत्वाच्च परिच्छिन्नत्वहेतुतः । दृश्यत्वात् व्यभिचारित्वात् नानित्यो नित्य इष्यते" । आनन्दमयकोषस्तु आनन्दमयकोषशब्दे ७२६पृ० उक्तः

धननिचयात्मककोषस्य राज्याङ्गतामाह "स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सुहृत्तथा । सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते । सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम् । पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्व्यसनं महत्" मनुः "स्वामी राजा अमात्यो मन्त्र्यादिः । पुरं राज्ञः कृतदुर्गनिवासनगरं, राष्ट्रं देशः, कोषोऽर्थनिचयः, दण्डो हस्त्यश्वरथपादातं, मित्रं त्रिविधं सप्तमाध्याये वक्ष्यते सप्त प्रकृतयोऽङ्गानि सप्ताङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते । ततः किमत आह सप्तानामिति । आसां राज्यस्य प्रकृतीनां सप्तानां क्रमिकोक्तानामुत्तरस्याविनाशमपेक्ष्य पूर्वस्याविनाशरूपं व्यसनं गरीयो जानीयात् । तथाहि मित्रव्यसनात् स्वबलव्यसनं गरीयः सम्पन्नबलस्यैव मित्राण्युपकर्त्तुं सामर्थ्यात् । एवं बलात् कोषो गरीयान् कोषनाशे बलस्यापि नाशात् । कोषाद्राष्ट्रं गरीयः राष्ट्रनाशे कुतः कोषोत्पत्तिः । एवं राष्ट्राद्दुर्गं गरीयो दुर्गस्थैन्यनादिवस्ताद्राष्ट्ररक्षासिद्धेः । दुर्गादमात्यो गरीयान् प्रधानामात्यनाशे सर्वाङ्गवैकल्यात् । अमात्यादपि आत्मा सर्वस्यात्मार्थत्वात्" कुल्लू०

कोषसङ्ग्रहस्यावश्यकता युक्तिकल्पतरौ दर्शिता यथा
"कोषो महीपतेर्जीवो न तु प्राणाः कथञ्चन । द्रव्यं हि देहो भूपस्य न शरीरमिति स्थितिः । धर्महेतोः सुखार्थाय भृत्यानां भरणाय च । आपदर्थञ्च संरक्ष्यः कोषः कोषवता सदा । धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्त्तते । नाधनस्य भवेद्धर्मः कामश्चैव कथञ्चन । अधर्म्यार्जनं कुर्यात्तद्धनं ह्रियते परैः । स्वयं पापस्य पात्रं स्यान्निन्द्यो भूमिवधादिव । तादात्विको मूलहरः कदर्यश्चेति त्रिविधो दुर्जनः । तत्रापार्थव्ययकरो यो भविष्यन्नापेक्षया । स तादात्विक आख्यातः कल्याणी तस्य नागतिः । यः पित्राद्यर्जितं वित्तमन्यायेन तु भक्षयेत् । स मूलहर आख्यातस्तदर्थोऽपि चाशुभः । स कदर्यस्तु भृत्यात्मपीडनैरर्थसञ्चयी । तद्धनं राजदायादतस्कराणां निधिर्भवेत् । रिक्तश्च राजकोषस्तु लोकलोपेन वर्द्धते । अर्जनञ्च धनञ्चैव लोकलोपेन हीयते । कोषस्य साधनोपायो मुख्यं राष्ट्रमिति स्मृतम् । स्वगुणैर्वर्द्धते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्यत्नतस्तथा । राष्ट्रोपायेन संरक्ष्या ग्रामे ग्रामे कृषीवलाः । तेभ्यः कर्षकदातारः कर्षेभ्यः सर्वसम्पदः । शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा वर्षेषु वर्षेषु कर्षणात् भूभुजः क्षयः । पक्वां गुणहीनादौ हस्तिनश्च कारयेत्" ।

तत्करणोपायाश्च भा० शा० ८८अ० दर्शिताः यथा
"यदा राजा समर्थोऽपि कोषार्थी स्यान्महामते ।" इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मोक्तिः "यथादेशं यथाकालं यथाबुद्धि यथाबलम् । अनुशिष्यात् प्रजा राजा धर्मार्थी तद्धिते रतः । यथा तासाञ्च मन्येत श्रेय आत्मन एव च । तथा कर्माणि सर्वाणि राजा राष्ट्रेषु वर्त्तयेत्" इत्युपक्रमे "मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रम्" इत्यादि करशब्दे १६८७पृ० दर्शितम् । तत्र ६०अ० इत्युक्तिः प्रामादिकी ८८अ० इत्येव साधु । ततः परं कियदन्तरे
"प्रयोगं कारयेयुस्तान् तथा बलिकरांस्तथा । तस्माद्गोरक्षवाणिज्यं यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम् । पुरुषैः कारयेत्

कर्म्म बहुभिः कर्म्मभेदतः। भरयेत् वणिगोरक्षावार्त्तिजन्मप्याप्यनुष्ठितौ। संशयं लभते किञ्चित्तेन राजा विगर्ह्यते। धनिनः पूजयेद्भिर्वा पानाच्छादनभोजनैः। वक्तव्याश्चानुगृह्णीध्वं प्रजाः सह मयेति वै। अङ्गमेतन्महद्राज्ये धनिनो नाम भारत!। ककुदं सर्वभूतानां धनस्थो नात्र संशयः। प्राज्ञः शूरो धनस्थश्च स्वामी धार्म्मिक एव च। तपस्वी सत्यवादी च बुद्धिमांश्चापि रक्षति। तस्मात् सर्वेषु भूतेषु प्रीतिमान् भव पार्थिव!। सत्यमार्ज्जवमक्रोधमानृशंस्यञ्च पालय। एवं दण्डञ्च कोषञ्च मित्रं भूमिञ्च लप्स्यसे। सत्यार्ज्जवपरो राजन्मित्रकोषबलान्वितः"। ६तदाधारे गृहे जटा० (खाजनाचर) "तस्मात् द्विजेभ्योदत्त्वार्थं सर्व्वं कोषे निवेशयेत्" मनुः। ७पेशे निघ०।

कोश(ष)कार पु० कोशं(षं)करोति कृ-अण् उप०स०। १खड्गाद्यावरणकारके स्त्रियां टाप् सि०कौ० तस्य पत्नी ङीप्। पुम्बोधकत्वे ङीप्। "नैर्ऋत्यै कोषकारीम्" यजु० ३०।१४। "खड्गावरणकोश(ष)कारिणीम् स्त्रियम्" वेददी०। २इक्षुभेदे शब्दरत्ना०। कोषं स्ववेष्टनं तन्तुभिः करोति कृ-अण्। ३कीटभेदे (गुटिपोका)। "संवेष्टमानं बहुभिः मोहात्तन्तुभिरात्मजैः। कोषकारवदात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यते" भा०शा० २२१अ०।

कोश(ष)कृत् त्रि० कोषं खड्गाद्यावरणं वेष्टनं वा करोति कृ-क्विप् ६त०। १कोषकारार्थे। २इक्षुभेदे सुश्रुतः "वंशको दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोषकृत्" सुश्रु० इक्षुभेदोक्तौ

कोश(ष)चञ्चु पु० कोशः चञ्चौ यस्य। सारसपक्षिणि शब्दच०

कोश(ष)पाल पु० कोषं राज्ञामर्थसंचयं पालयति पालि-अण् उप०स०। कोषरक्षके तल्लक्षणं हेमा० परि०ख० लक्षणसमुच्चये। "धातुरत्नाजिनादीनां रत्नानां प्रविभागवित्। विज्ञाता फल्गुसाराणामसंहार्य्यः शुचिः सदा। निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः। आयद्वारेषु सर्वेषु धनाध्यक्षसमानराः। व्ययद्वारेषु च तथा कर्त्तव्याः पृथिवीक्षिता। आयव्ययज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः। कृताकृतज्ञो भृत्यानां ज्ञेयः स्यादर्थरक्षकः"। "निर्यान्तु कोश(ष)पालाश्च कुरवश्चाश्रमं प्रति" भा० आश्र० २२अ०। ण्वुल् कोश(ष)पालकोऽप्यत्र।

कोश(ष)फल न० कोषे(षे)फलमस्य। कक्कोले अमरः २महाकोषातक्याम् स्त्री राजनि० टाप्। ३नख्यां च स्त्री राजनि० गौरा० ङीष्।

कोशयी पु० कुश-वा० अयी। खड्गादिपत्रे। "कोशयीरिव वाजिनोऽदात्" ऋ० ६।४७।२२। छान्दसः प्रयोगः

कोश(स)ला स्त्री कुश(स) वृषा० कल नि० गुणः। १सरयूतटस्थायामयोध्यायां पुर्य्यां २तद्युक्ते देशे पु०ब०व०। "कुन्तलाः काशिकोश(स)लाः" भा० भी०८अ० जनपदकथने। पूर्व्वदिक्स्थदेशभेदेषु प्राच्यकोशलेषु पु०ब०व० ते च कोशलकारदमानवाः" बृ०सं० कूर्म्मविभागे पूर्व्वस्थास्तूक्ताः। क्वचिदेकत्वमपि। "कोश(स)लो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान्। निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान्" रामा० १।५।५। कोशलदेशो द्विविधः प्राच्योत्तरभेदात् तत्र अयोध्यायुक्तदेशस्योत्तरकोशलत्वम् "पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान्" "तस्य सिद्धस्योत्तरकोश(स)लानाम्" "प्रियामथोत्तरकोशलेश्वरः" रघुः प्राच्यकोशलास्तु कोसलशब्दे वक्ष्यते। तद्देशस्य राजा अण्। कौश(स)ल्य कोशलदेशनृपे "कौ(शौ)सल्य इत्युत्तरको(शो)सलानाम्" रघुः स्त्रियां टाप् कौसल्या। "कौसल्यानन्दवर्द्धनोरामः" रामा०

कोश(स)लात्मजा स्त्री कोश(स)लाः पूर्व्वकोश(स)लदेशः लक्षणया तदधिपः तस्यात्मजा। प्राच्यकोशलाधिपनृपदुहितायाम् राममातरि शब्दर०

कोशलिक न० कुशलाय कर्म्मणे दीयते ठक् पृषो० ओत्वम्। निजकार्य्यसाधनार्थं राजादिकार्य्यकरेभ्यो दीयमाने उत्कोचे (घुस) हेम० कौशलिकमिति पाठान्तरं साधु

कोश(ष)वत् त्रि० कोषः(शः) अस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १कोश(ष)युक्ते। "धर्म्मात्मा कोषवांश्चापि देवराज इवापरः" भा० आनु० २अ०। स्त्रियां ङीप् कोश(ष)वती सा च २कोषातकीलतायां "दन्तीयुतं वा मगधोद्भवानां कल्कं पिबेत् कोषवतीरसेन" "शुकाख्याकोषवत्योश्च मूलं मदन एव च" "जीमूतकैः कोषवतीफलैश्च दन्तीद्रवन्तीत्रिवृताद्यैश्च" इति च सुश्रु०

कोश(ष)वासिन् पु० कोशे(षे) वसति वस-णिनि ७त०। कोषाभ्यन्तरस्थे जन्तुभेदे "कोषवासिनां पादिनां च तद्वत्" (अनुपानम्) सुश्रु० कोषस्थशब्दे विवृतिः

कोश(ष)वृद्धि पु० कोषस्य वृषणस्य वृद्धिर्येन। १कुरण्डक वृक्षे। ६त०। २अण्डकोषवृद्धौ रोगभेदे ३धनसम्पद्वृद्धौ च स्त्री

कोश(ष)शायिका स्त्री कोशे(षे) पिधानमध्ये शेते शी ण्वुल् ७त० अतइत्वम्। क्षुरिकायां जटाधरः

कोश(ष)स्कृत् पु० कोशं(षं)करोति कृ-क्विप् नि० सुट्। कोषकारके जन्तुभेदे (गुटिपोका) "त्यजेत् कोश(ष)स्कृदिव ह

मानः" भाग० ७।४।११ "कोश(ष)कृत् कोशकारः" श्रीधरः

कोश(ष)स्थ पु० कोशे(षे)तिष्ठति स्था–क ७त०। सुश्रुतोक्ते शङ्खादिके जन्तुभेदे। "आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः" इत्युपक्रम्य कोशस्था इत्युद्दिश्य "शङ्ख शङ्खनख शुक्तिशम्बूकभल्लूकप्रभृतयः कोशस्थाः पादिनश्च" इत्युक्त्वा कूर्मादीनां तन्मांसगुणा उक्ता यथा "शङ्खकूर्मादयः स्वादुरसपाका मरुन्नुदः। शीताः स्निग्धा हिताः पित्ते वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः"

कोशा(षा)गार न० ६त०। धनागारे (खाजनाघर) "कोशागारमायुधागारमश्वशालां हस्तिशालाञ्च ग्रहः" भा०व० १६७ कोश(ष)स्थाद्देशोऽप्यत्र न० [कड़.] गुणभेदे हारा०

कोशा(षा)ङ्क न०कोशः(षः)इवाङ्कमस्य। वङ्कमूले इत्कटौ(बो-

कोशा(षा)तक पु० कोश(ष)मतति अत–क्वुन्। १कठवेदशाखाभेदे २पटोलयाम् घोषके (तरइ) (भीङा) ख्याते शाकभेदे स्त्री मेदि० गौरा० ङीष्। भा०व० इयं राजकोव्यत्वात् मङ्गल्याद्वा राजोपपदा निर्दिष्टा "धामार्गवः पीतपुष्पा जालिनी कृतवेधना। राजकोशातकी चेति तद्योक्ता राजिमत्फला। राजकोशातकी शीता मधुरा कफवातला। पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकाशकृमिप्रणुत्" "कोशातकीर्वाभ्रभवाऽप्यपञ्चपाशक्ते च युक्ताः सुपतेन संस्कृताः। सम्यज्जिताः सैन्धवहिङ्गुसाधिते तैलेऽतिरुच्या बहुपुष्टिदायकाः" तस्याः फलम् अण् हरीतक्या० लुप्। तत्फले स्त्री "कोशातकीपुष्पगुलुञ्छकान्तिभिः" नैषधः

कोशा(षा)म्र पु० को(क्षे)शे आम्र इव। १फलप्रधानवृक्षभेदे (कोशाम) "कोशाम्रः कुष्ठशोफास्रपित्तव्रणकफापहः। तत्फलं ग्राहि वातघ्नमम्लोष्णं गुरु पित्तलम्। पक्वं तु दीपनं रुच्यं लघूष्णं कफवातहृत्" भावप्र०। (केबांड) २फलवृक्षे राजवल्लभः

कोशि(षि)न् त्रि० कोश(ष)+अस्त्यर्थे इनि। १कोश(ष)युक्ते खामोपपदकोषी तु सुश्रुतोक्ते कर्णवन्धनजे रोगभेदे "वद्धमालस्तु यः कर्णः सङ्कर्षेणाभिवर्द्धते। आमकोषी समाख्यातः क्षिप्रमेव विशुष्यते"। २आम्रवृक्षे पु० शब्दमाला।

कोशि(षि)ला स्त्री कोश+अस्त्यर्थे पिच्छादित्वात् इलच्। मुद्गपर्ण्याम् राजनि०

कोशी(षी) स्त्री कुश–(कुष) अच् गौरा० ङीष्। १चर्मपादुकायाम् २धान्याद्यग्रभागे च (सुङ्गा) हेम०

कोश्य(ष्य) त्रि० कोशे हृदयकोशे(षे)भवः यत्। हृदयकोश मांसपिण्डे "प्लीहानि कोश्याभ्याम्" यजु० २५।८ "कोश्याभ्यां हृदयस्य मांसपिण्डाभ्याम्" वेददी०

कोष पु०न० १कुष–पचादि० अच्। १कोशशब्दार्थे कोशशब्दे विवृतिः। २ऋषिभेदे। "अयोग्र कोषा धावयन्तः शत० ब्रा० १०।५।५।८ "कोषानाम ऋषयः" भा०।

कोषक पु० कोष–स्वार्थे क। अण्डकोषे शब्दर०

कोषला स्त्री० कोष–अलच्। अयोध्यायां पुर्यां शब्दरत्ना०

कोष्ठ पु० कुष–थन्। १गृहमध्ये, २उदरमध्ये, ३धान्यादिस्थापने ४कुसूले च (कुठी) ५आत्मीये त्रि० मेदि० "स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते" ६सुश्रुतोक्ते आमाग्निपक्वमूत्ररुधिरस्थाने "प्रवाहिका शिरः शूलं कोष्ठशूलञ्च दारुणम्" "चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेच्छेत्तात्र बलं न्वणाम्" सुश्रु० "भुक्तं भुक्तमिदं कोष्ठे कथमन्नं विपच्यते" भा० आश्व० १७ श्लो० "पतिं भार्याऽपितिष्ठेत ध्यायेत् कोष्ठगतं यथा" भा० भी० ६।।८। ५२। अकथहादिचक्रचतुःपार्श्वस्वरेखाचतुष्कान्विते ७स्थानभेदे अकथहशब्दे २८पृ० उदा०। ८पदे स्थानमात्रे "पञ्चारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकम्। षट्पञ्चविपणन् वेद पञ्चप्रकृतिस्त्रीधरम्। पञ्चेन्द्रियार्था आरामा द्वारः प्राणा नव प्रभो!। तेजोऽवन्नानि कोष्ठानि कुलमिन्द्रियसंग्रहः। विपणस्तु क्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिरव्यया" भाग० ४।२८।५१।५२।५३। कुसूले "अरत्नकोष्ठादुद्धीहीन्कराभिमिमानाहरति" कौषीतकिब्रा०

कोष्ठागार न० कोष्ठमगारमिव। धान्यधनादेःस्थापने गृहे (कुठी) "कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान्" मनुः "कोष्ठागारं तु ते नित्यं स्फीतं धान्यैः सुसंवृतम्। सदास्तु सत्सु संन्यस्तं धनधान्यपरोभव" भा० आ० ११८अ०

कोष्ठागारिक त्रि० कोष्ठागारे भवः तत्र नियुक्तोवा वा० ठन्। १कोष्ठागारभवे। "अन्वयं सवति रक्ते कोष्ठागारिकाकार मत्पिण्डेत्यादि" सुश्रु० २कोष्ठागारे नियुक्ते च।

कोष्ठागारिन् पु० कोष्ठरूपमगारमिशास्त्यस्य इनि। कीटभेदे "कोष्ठागारी क्रमिकरश्च मण्डलपुच्छकः" सुश्रुते प्राणनाशककीटोक्तौ

कोष्ण न० ईषदुष्णम् कोः कादेशः। १ईषदुष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि० अमरः। "भुवं कोष्णेन पीनोष्मी मेध्येनाश्रुणा दपि" रघुः "एतेन मा यान्तिमुपैति जिह्वा कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन" "गोयं सतोदं कोष्णेन सर्पिषा परिषेचयेत्" सुश्रु०

कौसल पु० ब० व०। कुश-कलच्। देशभेदे। तेऽभिजनोऽस्य तेषां राजा वा अञ्। कौसल्य पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि बहुषु तस्य लुक् कौसलाः। कोशलशब्दे विवृतिः। कोशलदेशश्च द्विविधः पूर्वोत्तरभेदात् "कोशलाधिपतिं चैव तथा वेत्रातटाधिपम्। कान्तारकांश्च समरे तथा प्राक्कोशलान्नृपान्" भा० स० ३०अ० "दक्षिणाये च पाञ्चालाः पूर्वाः कुन्तिषु कोशलाः" १२अ० उत्तरकोश-लास्तु कोशलशब्दे दर्शिताः

कौहल पु० कौ हलति स्पर्द्धते अच् पृषो०। १वाद्यभेदे मेदि० २मद्यभेदे च हेम० ३नाटकशास्त्रकर्त्तृमुनिभेदे तस्यापत्यम् शिवा० अण्। कौहल तदपत्ये पुंस्त्री० उभयोरैक्यात् कौहलोऽप्यत्र

कौहलीय पु० ऋषिभेदे "उपयाताराध्यमिति कौहलीयाः" गोभि० गृ०सू०। "उपयातायाश्च यं समीपं गतायाश्च देवमिति कौहलीया आचार्य्या आहुः" सं०त०रघुनन्दनः

कौहित पु०। ऋषिभेदे। ततोऽपत्ये शिवा० अण्। कौहित तदपत्ये पुंस्त्री०

कौकिली स्त्री कोकिलेन दृष्टा अण्। कोकिलदृष्टायां सौत्रामण्याम्। "द्वे सौत्रामण्यौ कोकिली चरकसौत्रा-मणी च" कात्या० श्रौ०सू०।

कौकुटक पु० ब०व०। देशभेदे स च दक्षिणस्थः। "अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ!" इत्युपक्रमे "कौकुट्टकास्तथा चोलाः कौङ्कणाः मालवानराः" भा०भी० ६अ०।

कौकुरक पु० ब० व०। जनपदभेदे।

कौकुर पु० ब० व०। कुकुराणां देशः अण्। १देशभेदे। "अम्बष्ठाः कौकुरास्तार्क्ष्या वस्त्रपाः पह्लवैः सह" भा० सभा० ५१अ०। कुकुराः यादवभेदास्त एव स्वार्थे अण्। कुकुरवंश्ये २नृपभेदे। "श्रुत्वा विनिहतान् वार्ष्णेयान् स-भोजान्धककौकुरान्" भा० मौ० ५अ०।

कौकृत्य न० कुत्सितं कृत्यं स्वार्थे ष्यञ्। १अयुक्तकरणे २अनुतापविशेषे च मेदि०।

कौक्कुटिक पु० कुक्कुटीं मायां, पादपतनदेशञ्च पश्यति ठक्। १दाम्भिके, कीटादिवधभीत्या पादक्षेपस्थानमात्रदृष्टरि संन्या-सिनि च मेदि०। सन्यासी हि हिंसाभयात् पादन्यासप्रदेश-पर्य्यन्तमेव पश्यन् दूरात् चक्षुः संयम्य यातीति तथात्वम्।

कौक्कुटिकन्दल पुंस्त्री कुक्कुटस्येदम् इञ् कौक्कुटिः स इव कन्दलः। (घेङ्गानाग) सर्पभेदे त्रिका० स्त्रियां ङीप्।

कौक्ष त्रि० कुक्षौ बद्धः असिमित्तः। कुक्षिबद्धे खड्गादौ

कौक्षक त्रि० कुक्षौ देशभेदे भवः धूमा० वुञ्। कुक्षिदेशभवे

कौक्षेय त्रि० कुक्षौ भवः "दृतिकुक्षिकलश्यादिना" पा० ढञ्। कुक्षौ भवे। "असिं कौक्षेयकमुत्स्य चकारापनसं तत्स्नम्" भट्टिः

कौक्षेयक पु० कुक्षौ बद्धः असिः ढकञ्। कुक्षिबद्धे खड्गे "कौक्षेयकेण सन्निहितविषधरेणेव चन्दनलता" काद०। "वहतीव्रकौक्षेयक." दशकुमा०।

कौङ्क पु० कोङ्कएव स्वार्थे अण्। कोङ्कणदेशे शब्दरत्ना०

कौङ्कण पु० ब० व०। कोङ्कण+स्वार्थे अण्। १कोङ्कणदेशे "कौङ्कणाः मालवानराः" भा०भी० ६अ०। तस्य राजा अण् २तद्देशनृपे च।

कौङ्कुण न० व०द०। कोङ्कण+पृषो०। कोङ्कणदेशे शब्दर०।

कौङ्ग पु० कुङ्गएव स्वार्थे अण् पृषो०। क्रौञ्चपर्वते त्रिका०।

कौच्छायन्य पु० कुच्छा० गोत्रापत्ये च्फञ् ततः स्वार्थे ञ्य। १कुच्छर्षिगोत्रापत्ये स्त्रियान्तु न ञ्य किन्तु गोत्रप्रत्ययान्त-त्वात् ङीप् कौच्छायनी सा च २माङ्गल्याम् जटाधरः।

कौञ्जि पुंस्त्री० कुञ्जर्षेरनन्तरापत्यम् अत इञ्। कुञ्जर्षेरन-न्तरापत्ये स्त्रियां वा ङीप्।

कौट त्रि० कूटे अद्रिशृङ्गे भवः उत्सा० अञ्। १कुटजवृक्षे (कुरचि) भावप्र० कुटजं पादपभवः अण्। २स्वतन्त्रे त्रि० कूटस्य भावः अण्। ३मिथ्याकथने ४मिथ्यासाक्ष्ये च

कौटकिक त्रि० कूटमेव कूटकं मांसकूटं तत्पण्यमस्य ठञ्। मांसविक्रेतरि शब्दरत्ना०

कौटज पु० कुटमेव कौटं तत्र जातः। कुटजवृक्षे रायमुकुटः

कौटजभारिक त्रि० कुटजस्य भारं हरति वहत्यावहति वा वंशा०ठञ्। कुटजभारहारिणि १तद्वाहके २तदावहके च

कौटजिक त्रि० कुटजं भारभूतं हरति वहति आवहति वा ठञ्। भारभूतकुटजस्य १हारके २वाहके ३आवाहके च

कौटतक्ष पु० कौटः स्वतन्त्रः तक्षा टच् समा०। स्वतन्त्रे तक्षणि।

कौटल्य न० कुट-कलच् स्वार्थे ष्यञ्। कौटिल्यशब्दार्थे हेमच०

कौटसाक्ष्य न० कूटसाक्षिणोभावः कर्म्म वा ष्यञ्। मिथ्या-साक्ष्ये "कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः" मनुना सुरापानसमान-तोक्त्या तत्पातकता। कौटसाक्ष्यदण्डश्च मनुना दर्शितो यथा

"यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत्। तत्तत् कार्य्यं निवर्त्तेत कृतञ्चाप्यकृतं भवेत्। लोभान्मो-हाद्भयान्मैत्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च। अज्ञानाद्बाल-भावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते। एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत्। तस्य दण्डविशेषांश्च प्रवक्ष्याम्य-

त्युपक्रमः। लोभात् सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात् पूर्वन्तु साहसम्। भयाद् द्वे मध्यमे दण्ड्यो मैत्रात् पूर्वं चतुर्गुणम्। कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम्। अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु। एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान्मनीषिभिः। धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्म-नियमाय च। कौटसाक्ष्यन्तु कुर्वाणांस्त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः। प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत्"।

कौटि पुंस्त्री कूटस्यापत्यम् इञ्। कूटस्य निव्यादिसिनोऽपत्ये स्त्रियां तु क्रौड्यादि॰ ष्यङ्। कौट्या

कौटिक त्रि॰ कूटेन कूटयन्त्रेणान्येन वा चरति ठक्। १ मांसविक्रयोपजीविनि अमरः। कूट+चतुरर्थ्यां कुमु॰ ठक्। कूटसन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰।

कौटिलिक त्रि॰ कुटिलिका व्याधानां गतिभेदः कर्मारोपकरणभूतं लौहञ्च तया हरति व्याधान् अङ्गारान् वा। "अण् कुटिलिकायाः" पा॰ अण्। १व्याधे २कर्मारे च स्त्रि॰ ङीप्।

कौटिल्य न॰ कुटिलस्य भावः ष्यञ्। १वक्रीभावे "नित्यं कौटिल्ये गतौ" पा॰। "कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते" काव्यप्र॰ तच्चोपपातकम् "कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम्" या॰ स्मृतिः। उपपातकशब्दे विवृतिः। स्वार्थे ष्यञ्। २चाणक्यमुनौ पु॰ राजनि॰ "चाणक्यं चाणातम्। कौटिल्यः—कुटिलमतिः स एष येन क्रोधाग्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंशः" मुद्राराक्षसम्

कौटीगव्य पुंस्त्री कुटीगोर्गोत्रापत्यम् गर्गा॰ यञ्। कुटीगोर्गोत्रापत्ये। तस्य छात्रः कण्वा॰ अण् यलोपः। कौटीगव छात्रे। [देशादौ

कौटीय त्रि॰ कूट+चतुरर्थ्यां कृशाश्वा॰ छण्। कूटसन्निकृष्ट-

कौटीर्य त्रि॰ कुटीरः केवल एव स्वार्थे ष्यञ्। केवले कुटीरे। कौटीर्यो यस्याः। २दुर्गायाम् स्त्री "कौटीर्यां मदिरां चण्डामिन्द्रां मधुवासिनीम्" हरिवं॰ १७८अ॰

कौटुम्ब त्रि॰ कुटम्बं तद्भरणं प्रयोजनमस्य अण्। कुटुम्बभरणोपयोगिद्रव्ये। व्याहरेदिवतद्दत्तौ "अन्यथा कौटुम्बम्" आश्व॰ गृ॰ सू॰ २.६.१०,

कौटुम्बिक त्रि॰ कुटुम्बे तद्भरणे प्रसृतः ठक्। कुटुम्बभरणे व्यापृते "कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय" भाग॰ ५.५, १२.८.। कुटुम्बे भवः ठक्। २कुटुम्बमध्यवासिनि। "यत्र कौटुम्बिका दारापत्यादयो नाम्ना, कर्मणा दस्युरेव" भाग॰ ५.१४.५,

कौटस्थ्य स्त्री कूटस्थापत्यम् इञ् स्त्री कौटिः तेन क्रौड्या ष्यङ्। १कूटस्थापत्यस्त्रियाम् कूट+चतुरर्थ्याम्। संकाशा॰ ण्य। २कौट्य कूटसन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰

कौठारिकेय त्रि॰ स्वल्पा कुठारी कुठारिका तस्याः इदम् शुभ्रा॰ ढक्। स्वल्पकुठारसम्बन्धिनि

कौडविक त्रि॰ कुडवस्य वापः ठञ्। कुडववापयोग्ये क्षेत्रादौ कुडवं तत्परिमितमन्नं सम्भवति पचति अवहरति वा ठञ्। २तस्मिन् कुडवमितान्नसमावेशके कटाहादौ ३तत्पाचके सूदादौ ४तदवहारके च स्त्रियां ङीप्। कुडवः परिमाणमस्य ठञ्। ५कुडवपरिमिते। संख्यापूर्वकत्वे पूर्वपदस्य न वृद्धिः द्विकौडविकः। अर्द्धपूर्वकस्य तु वा वृद्धिः आ(अ)र्द्धकौडविकः। असंज्ञायान्तु ठञो लुक्। द्विकुडवम् अर्द्धकुडवम् इत्यादि।

कौडेयक त्रि॰ कुटुड—कालम्बे पवत् संयोगादिलोपः कुड्या तत्र जातादि कत्त्र्या॰ ढकञ् "कुड्याया यलोपश्च" पा॰ ग॰ यलोपः। कार्कस्वरस्थानीयां भूमौ जातादौ

कौणकुत्स्य पु॰ ऋषिभेदे। "भरद्वाजः कौणकुत्स्य कार्ष्णिर्वैणोऽथ गौतमः" भा॰ आ॰ ८अ॰।

कौणप पु॰ कुणपः शवः भक्ष्यत्वेन विद्यतेऽस्य अण् कुणपस्याङ्गमांसं गौणमस्य वा। राक्षसे अमरः "न कौणपाः स्युर्विकृतिर्नो वा न देवा नच भा॰आ॰१७०अ॰मानुषाः" स्त्रियां ङीप्

कौणपदन्त पु॰ कौणपस्य दन्ता इव दन्ता यस्य। भीष्मे त्रिका॰

कौणपाशन पु॰ कौणपानामशनमिवाशनमस्य। सर्पभेदे "हरिपिण्डः पिठरकः सुमुखः कौणपाशनः" भा॰ आ॰ ३५अ॰ नागनामोक्तौ

कौण्डपायिन् पु॰ ब॰व॰ कुण्डेनैव कौण्डं तेन पिबति सोमं पा—णिनि। सोमयागकारियजमानभेदेषु।

कौण्डपायिन न॰ कुण्डपायिनामिदम् अण् नि॰ प्रकृतिभावः। कुण्डपायिनां (कुण्डेन सोमपायिनाम्)सम्बन्धिनि अयनकर्मे सत्रभेदे कुण्डपायिनामयनशब्दे विवृतिः।

कौण्डल त्रि॰ कुण्डलमस्त्यस्य ज्योत्स्ना॰ अण्। कुण्डलयुक्ते त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। [सन्निकृष्टदेशादौ

कौण्डलिक त्रि॰ कुण्डल+चतुरर्थ्यां कुमु॰ ठक्। कुण्डल

कौण्डाग्निक त्रि॰ कुण्डस्येदमण् कौण्डे अग्नौ भवः इकादाम्युत्तरपदत्वात् घुञ्। कुण्डसम्बन्धिवह्निभवे

कौण्डायन त्रि॰ कुण्डकादूरदेशादि पक्षा॰ चतुरर्थ्यां फक्। कुण्डसन्निकृष्टदेशादौ [कुण्डिननगरजातादौ

कौण्डिनेयक त्रि॰ कुण्डिने जातादि कत्त्र्या॰ ढकञ्।

कौण्डिन्य पुंस्त्री कुण्डिनस्यर्षेः गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । कुण्डिन गोत्रापत्ये । "कौण्डिन्यात् कौण्डिन्यः" शत० ब्रा० १४।५।५।२०। स्त्रियां तु ङीपि यलोपः "पाराशरकौण्डिनी-पुत्रात् पाराशरकौण्डिनीपुत्रः" शत० ब्रा० १४।८।३।२० वंशब्राह्मणे । कुण्डिनस्य युवापत्यम् गर्गा० यञि यञ-न्तात् फक् । कौण्डिन्यायन कुण्डिनस्य युवापत्ये पुंस्त्री "कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः" शत० ब्रा० १४।५।५।२०। कौण्डिन्यस्य छात्रः कण्वा० अण् यलोपश्च । कौ-ण्डिन कौण्डिन्यस्य छात्रे । बहुषु यञोलुक् कुण्डिनादे-शश्च कुण्डिनः । स्त्रियां तु न लुक् किन्तु गोत्रत्वात् ङीप्यलोपौ कौण्डिनी ।

कौण्डिन्यक पु० १सुश्रुतोक्ते शकृन्मूत्रविषे जन्तुभेदे विष-शब्दे विवृतिः । २तन्त्रोक्ते कीटभेदे च कीटशब्दे विवृतिः

कौण्डोपरथ पु० । आयुधजीविसंघे ततः स्वार्थे छ । कौण्डोपरथीय तदर्थे । "आङ्गिरसाः पर्वतास्तु कौण्डो-परथदाण्डकाः क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जा-लकिः" सि० कौ० । [तस्कुतोभवे ।

कौतस्कुत त्रि० कुतः कुतोभवः अण् टिलोपः कस्का० । कु-

कौतस्त त्रि० कुतस्त्ये भवः अण् नि० वेदे यलोपः । कुत-स्त्यभवे । "कौतस्तावध्वर्यू परिमिजयध्व अनेनेजयध्व" पारा० ब्राह्म० ।

कौतुक न० कुतुकस्य भावः युवादि० अण् प्रज्ञा० स्वार्थे अण् वा । १कुतूहले अमरः । तत्र अद्भुतजिज्ञासातिशयः । "कौतुकागारमागात्" कुमा० । २मङ्गलार्थहस्तसूत्रे शाश्वतः "वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैः" कुमा० । ३उत्-सवे ४अभिलाषे ५नर्म्मणि ६हर्षे ७परम्परायातमङ्गले ८गीतादिभोगे ९भोगकाले च हेम० ।

कौतूहल न० कुतूहलस्य तद्वितस्य भावः कर्म्म वा युवा० अण् प्रज्ञादि० स्वार्थे अण् वा । कुतूहले "विस्तरश्रवणे जातं कौतूहलमतीव मे" भा० आ० ६२अ० । "महत् कौतूहलं चेऽस्मि हरिश्चन्द्रकथां प्रति" मार्क० ८।१।

कौतूहल्य न० कुतूहल+ब्राह्मणा० स्वार्थे ष्यञ् । कुतूहले

कौतोमत पु० कुतोमतस्यापत्यम् अण् । ऋषिभेदे । "महद्धवाङ्गमौयेत्व इति कौतोमतेन" गोपथब्राह्मणम् ।

कौत्स पुंस्त्री कुत्सस्य ऋषेरपत्यम् ऋष्यण् । कुत्सापत्ये "भूर्भुवः स्वरिति जपित्वा कौत्सोऽभिहिङ्करोति" आश्व० श्रौ० सू० १।२।५। "कौत्साय दत्त्वा कन्यान्तु पंक्तिं नाम यशस्विनीम्" भा० आनु० १३७अ० । "कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः" रघुः । बहुषु तस्य लुक् । कुत्साः तदपत्येषु । कुत्सेन दृष्टं साम अण् । कुत्सर्षिदृष्टे विकृतिगाने गेये सामभेदे । तच्च साम देवाने १इम-२वहे १०गानम् । "कौत्सं भवति काण्वं भवति" श्रुतिः ।

कौथुम त्रि० कुथुमं वेदशाखाभेदमधीते वेद वा अण् । १कुथुम-शाखाध्यायिनि तद्वेत्तरि च । तस्य कार्त्तकौजपादित्वात् द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । कठकौथुमाः इत्यादि । "अनुवादे चरणानाम्" पा० द्वन्द्वे एकवत् प्रत्ययात् कठकौथुमम् । "स्थेणोर्लुङि" वार्त्ति० स्थाधातोरिणधातोश्च लुङ्प्रयोग एव तस्य तथात्वं नियमितम् [महा०जातिशब्दे विवृतिः

कौद्दालीक पुंस्त्री० रजक्यां तीवरात्जाते संकीर्णवर्णभेदे

कौद्रविक न० कोद्रवो निमित्तमस्य ठञ् । सौवर्चललवणे राजनि० [धान्यभवनयोग्ये क्षेत्रे अमरः

कौद्रवीण न० कोद्रवस्य भवनं क्षेत्रं कोद्रव+खञ् । कोद्र-

कौद्रा(न्द्रा)यण पुंस्त्री० कौद्र(न्द्र)स्य ऋषेर्युवापत्यम् इञ् कौद्रिः(न्द्रिः) इञन्तत्वात् युवापत्ये फक् । कुद्रि(न्द्रि) नामर्षेर्देशापत्ये ततः अरीह० चतुरर्थ्यां वुञ् । कौ-न्द्रायणक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

कौनख्य न० कुनखिनोभावः ष्यञ् टिलोपः । कुत्सितनख-रूपे रोगभेदे तच्च सुवर्णस्तेयमहापातकजचिह्नम् "सु-वर्णचौरः कौनख्यम्" मनूक्तेः । [निकटादौ

कौन्तायनि त्रि० कुन्ती+चतुरर्थ्यां कर्णा० फिञ् । कुन्ती-

कौन्तिक कुन्तः प्रहरणमस्य ठञ् । कुन्तास्त्रेण युद्धकारके अमरः । [षधौ अमरः

कौन्ती स्त्री कुन्तिषु देशेषु भवा अण् ङीप् । मकगन्धिन्यौ-

कौन्तेय पु० कुन्त्या अपत्यम् ढक् । १युधिष्ठिरादिषु त्रिषु । "कौन्तेय ! प्रतिसमीहि न मे कर्मफले स्पृहा" गीता । २अर्जुनवृक्षे राजनि० तस्य तत्तुल्यनामत्वात्तथात्वम् ।

कौप त्रि० कूपस्येदम् अण् । कूपसम्बन्धिनि जलादौ "क्षारं पित्तलं कौपं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघु" इत्युक्ते तद्गुणा उक्ताः । "वसन्ते कौपं प्रास्रवणं वा पीतवेतम्" सुश्रुतोक्तकाले तस्य सेव्यता । स्त्रियां ङीप् ।

कौपीन न० कूपे पतनमर्हति खञ् अकार्य्ये नि० । १अकार्य्ये २पापे ३गुह्यप्रदेशे अमरः ४चीरे त्रिका० ५मेखलाबद्धे कक्षावस्त्रे (कपनी) मेदि० तद्वारणेन कूपे पतनात् तस्य तथात्वम् । अकार्य्यपदाच्छाद्यत्वात् ६पुरुषलिङ्गे शब्दचि०। तदावरकतया वस्त्रखण्डस्य कौपीनत्वम् । "कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः" पुरा० "कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छे-

चीरम्" भा० आ० ८१अ० । "अवकाशवस्त्रकौपीनाः शुद्राः मर्व्वजिताः" भा०अनु०३६अ० । [हृतपकोषः ।

कौपोदकी स्त्री कौमोदकी पृषो० । विष्णुगदायां हि-

कौमार पु० अपूर्व्वपतिकां कुमारीमुपपन्नः पतिः "कौमारापूर्व्ववचने" पा० नि० । अपूर्व्वपतिकायाः कुमार्य्याः १वोढरि । कुमारस्य भावः "प्राणभृज्जातिवयोवचनत्वात् अञ् । "जातः कुं पृथिवीं यश्च मारयेत् स कुमारकः । इति प्रजानतो विद्धि कौमारं प्रागभवाब्दतः" इत्युक्तावधिके "कौमारं पञ्चमाब्दान्तं" इत्युक्ते २वयोवस्थाभेदे न० । "देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा" गीता । "पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने" मनुः । कुमार एव स्वार्थे अण् । ३कुमारे शब्दचिन्ता० । कुमारस्य सनत्कुमारस्येदम् अण् । ४सर्गभेदे पु० स च सर्गः सनत्कुमारादिसर्ज्जनरूपकत्वात् तन्नामकः । "कौमार आर्षः प्राजापत्योऽपि च इत्यादि सर्गनामानि" श्रीधरः । "स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमास्थितः । चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डितम्" भाग० १,३,७, "वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः "कौमारस्तूभयात्मकः" भाग० ३.१०.२०.५. ५कुमारसम्बन्धिनि त्रि० "तत्र विद्याव्रतस्नातः कौमारं व्रतमास्थितः" भा० व० ८५अ०

कौमारायण पुंस्त्री० कुमारस्य गोत्रापत्यं नडा० फक् । कुमारनामकर्षिगोत्रापत्ये । [कानीने

कौमारिकेय पुंस्त्री० कुमारिकाया अपत्यं शुभ्रा० ढक् ।

कौमारी स्त्री अपरोक्षं कुमारं पतिमुपपन्ना स्त्री "कौमारापूर्व्ववचने" पा०नि०ङीप् । १अन्यकृतदारान्तरस्य पत्युः भार्य्यायाम् । कुमारस्येयमण् ङीप् । २कुमारसम्बन्धिन्यादौ "कौमारीं दर्शदेवताम्" भाग०३.२.२८. कुमारस्य कार्त्तिकेयस्येयम् अण् ङीप् । ३कार्त्तिकेयशक्तौ । "कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना । योद्धुमभ्याययौ क्रुद्धं रक्तबीजं महासुरम्" कौमारीयन्ति निर्भिन्नाः केचिन्नेशुर्महासुराः" देवीमाहात्म्यम्

कौमुद पु० "कौ मोदन्ते जना यस्मिन् कौमुदस्तेन कीर्त्तितः" इत्युक्तलक्षणे १कार्त्तिकमासे । "एतैरन्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा मांसं न भक्षितम् । शारदं कौमुदं मासं ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः । कौमुदं तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप ! । धर्म्महेतुं मर्त्त्यलोके धर्म्मोऽयं विधीयते" म०त०भार०

कौमुदी स्त्री कुमुदस्येयं प्रकाशकत्वात् प्रिया अण् ङीप् । १ज्योत्स्नायाम् अमरः । "शशिना सह याति कौमुदी" कुमा० । तद्गुणप्रकाशिकायाम् "तमसा लोकस्य च नेत्रकौमुदी" कुमा० कौमुदस्येयम् अण् ङीप् । "कुमुदैर्न मही चैषा सह हर्षेण तेनाद्य वै । धातुर्नियमितैव तेन सा कौमुदी मता" इत्युक्तायां २कार्त्तिकपौर्णमास्यां "कौ मोदन्ते जना यस्यां नानाभावैः परस्परम् । हृष्टास्तुष्टाः सुखापन्नास्तेन सा कौमुदी मता" इत्युक्तायाम् ३आश्विनपौर्णमास्याम् "आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये" ति० त० लैङ्गोक्तेः । ४दीपोत्सवतिथौ दीपोत्सवतिथिं प्रक्रम्य भविष्योत्तरे "कौ मोदन्ते जना यस्यां तेन सा कौमुदी मता" "सर्व्वोजनोद्दीव्यकौमुदीमुखम्" रघुः कौमुदी दीपोत्सवतिथिः" इति मल्लि० ५उत्सवे भरतः ६कार्त्तिकोत्सवे त्रिका० । स्वार्थे क । ह्रस्वे कौमुदिका ज्योत्स्नायाम् । संज्ञायां कन् । ७मासखीभेदे शब्दरत्ना० कुमुद+चतुरर्थ्यां प्रा० कुमुदा० ठक् । कौमुदिक कुमुदसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

कौमुदीचार पुंन० कौमुद्या ज्योत्स्नाया चारः प्रागल्भ्यमत्र काले । आश्विनपौर्णमास्याम् त्रिका०

कौमुदीपति पु० ६त० । चन्द्रे हारा०कौमुदीनाथादयोऽप्यत्र

कौमुदीवृक्ष पु० कौमुद्याः प्रकाशिकायाः दीपशिखाया वृक्ष इवाधारः । दीपवृक्षे (पिलसुज) हारा०

कौमोदकी स्त्री कोः पृथिव्याः पालकत्वात् मोदकः कुमोदको विष्णुः तस्येयम् अण् । विष्णुगदायाम् अमरः "कौमोदकी मोदयति स्म चेतः" माघः । "दैत्यैरनादिवीर्य्यस्य गदा तस्यापरे करे । निर्भिन्ना कुमुदाख्यस्य नाम्ना कौमुदकीति सा" हरि० ८०अ०

कौमोदी स्त्री कुं मोदयति अण् कुमोदः विष्णुस्तस्येयमण् ङीप् । विष्णुगदायाम् शब्दरत्ना०

कौम्भकारि पुंस्त्री०कुम्भकारस्यापत्यं शिल्पित्वात् पक्षे इञ् । कुम्भकारापत्ये स्त्रियां वा ङीप् । पक्षे ण्य । कौम्भकार्य्य तत्रार्थे ।

कौम्भायन त्रि० कुम्भस्य सन्निकृष्टदेशादि पक्षा० फक् । कुम्भसन्निकृष्टदेशादौ [ष्टदेशादौ

कौम्भायनि त्रि० कुम्भ+चतुरर्थ्यां कर्णा०फिञ् । तत्सन्निकृ-

कौम्भेयक त्रि० कुम्भ्यां जातादि कत्र्या० ढकञ् । कुम्भ्यां जातादौ [ष्टदेशादौ

कौम्भ्र त्रि० कुम्भ+चतुरर्थ्यां अश्मा० र । कुम्भसन्नि-

कौरयाण पु०कुरयाणस्य (गन्तुं मति क्षतयानस्य)अयम् अण् वेदे पृषो० । गन्तुं मति क्षतयानस्य सम्बन्धिनि तत्पुत्रादौ

"पाकस्य मा कौरवाण:" ऋ० ८।३।२१ तद्भाष्ये तथार्थोक्तेः

कौरव पुंस्त्री० कुरोरपत्यादि उत्सा० अञ् तद्देशस्य राजा अण् तेषु भवो वा अण्। १कुरुवंश्ये "तस्मान्वयाय: कुरूणां यस्य नाम्ना स्म कौरवाः। कुरोस्तु पुत्राश्चत्वार:" हरिवं ३२अ०। २तद्देशस्थे पु० ३कुरुसम्बन्धिनि ४तद्देशभवे च त्रि०। स्त्रियां ङीप्। "द्रुपदः कौरवान् दृष्ट्वा प्राधावत समन्ततः। शरजालेन महता मोहयन् कौरवीं चमूम्" भा० आ० १३८अ० "क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः" मेघदूतम्।

कौरवक त्रि० कुरौ तद्वंश्ये जातादि "विभाषा कुरुयुगन्धरा०" पा० वा वुञ्। १कुरुवंशोद्भवे। कुरवकस्येदमण्। २कुरवकसम्बन्धिनि

कौरवायणि पुंस्त्री कुरोरपत्यम् तिका० फिञ्। कुरुवंश्ये

कौरवेय पुंस्त्री कुरोरपत्यं वा० ढक्। कुरुवंश्ये। "ममापि कौरवेयाणां यथा ते चैव पुत्रक!" भा० आ० १४२अ०। "निमोक्ष्यन्ति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत!" भा० व० ८अ०।

कौरव्य पुंस्त्री० कुरोरपत्यम् कुर्व्वादि० ण्य। १कुरुवंश्ये। "कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलम्" वेणीस०। तस्यापत्यं तिका० फिञ। कौरव्यायणि कुरुकुलोत्पन्ने ब्राह्मणादापत्ये पुंस्त्री कुरूणां राजा ण्य। २कौरव्य कुरुदेशराजे। स्त्रियां ङीष् कौरवी स्त्री। ण्यान्तत्वात् यूऽपत्ये फिञो लुक्। कौरव्यः पिता पुत्रश्च सि० कौ०।

कौरुकात्य पुंस्त्री कुरुकतस्यर्षेरपत्यम् गर्गा० यञ्। कुरुकतर्षेरपत्ये युवापत्ये फिञ्। कौरुकात्यायनि तदीय युवापत्ये पुंस्त्री

कौरुज(जा)ङ्गल त्रि० कुरुजङ्गले जातादि अण् उत्तरपदस्य वा वृद्धिः। कुरुजङ्गलभवे

कौरुपाञ्चाल त्रि० कुरुपञ्चालदेशे प्रसिद्धः अण् उभयपद वृद्धिः। कुरुषु पञ्चालेषु च प्रसिद्धे। "प्रज्ञातं कौरुपाञ्चालं यज्ञरवनम्" शत०ब्रा० १,७,२,८, कौरुपाञ्चालो वा अयं यज्ञा ११।४।१।२।

कौर्प्य पु० "क्रियतावुरिजितमकुलीरलेयपाथेयजूककौर्प्याख्या:। तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम्" ज्योतिषोक्ते वृश्चिकराशौ।

कौर्म्म न० कूर्म्मं अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। कूर्मस्येदम् अण् वा। १कूर्म्मपुराणे २कूर्म्मसम्बन्धिनि त्रि०।

कौल त्रि० कुले भवः इनिसः अण्। सत्कुलभवे। कुलीने इति तु कौलेयक इत्येव। कुले कुलाचारे रतः तं वेत्ति वा अण्। २तन्त्रोक्तकुलाचाररते ३तदाचारवेदिनि च। "दिव्यभावरतः कौलः सर्व्वत्र समदर्शनः" कुलार्णवः। "पशोर्मन्त्राश्रमन्त्रः पशुरेव न संशयः। वीराश्रमन्त्रकौरः कौलाश्च मनुविद्ध्वेषु" महानीलतन्त्रम्। कुलं कुलाचारमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। ४कुलाचारप्रवर्त्तके ग्रन्थे कौलोपनिषदादौ।

कौलक त्रि० कुले भवः सौवीरः धूमा० वुञ्। कुलभवे सौवीरे

कौलकेय त्रि० कुले सत्कुले भवः वा० ढक् कुक् च। १सत्कुलोद्भवे। कौलटेय+शब्दो०। २असतीपुत्रे पुंस्त्री शब्दरत्ना०।

कौलटिनेय पुंस्त्री भिक्षुक्याः सत्या अपत्यम् ढक् इनादेशश्च। सत्या भिक्षुक्याः अपत्ये अमरः स्त्रियां ङीप्

कौलटेय पुंस्त्री कुलटायाः सत्याः असत्या वा अपत्यम् ढक्। सत्याः असत्याश्च भिक्षुक्याः अपत्ये अमरः। स्त्रियां ङीप्।

कौलटेर पुंस्त्री कुलटायाः असत्या अपत्यम् आचारेण क्षुद्रत्वात् ("क्षुद्राभ्यः") पा० द्रक्। बन्धक्याः अपत्ये अमरः।

कौलत्थ त्रि० कुलत्थेन संस्कृतम् अण्। कुलत्थसंस्कृते "पायसेक्षाम्लकौलत्थसुरासौवीरकादिभिः" सुश्रु०।

कौलत्थीन न० कुलत्थस्य भवनं क्षेत्रम् खञ्। कुलत्थोत्पत्तियोग्ये क्षेत्रे

कौलपुत्रक न० कुलपुत्रस्य भावः मनोज्ञा० वुञ्। कुलपुत्रभावे

कौलव पु० बवादिषु तृतीये तिथ्यर्द्धरूपे करणभेदे। करणशब्दे १६६० पृ० विवृतिः

कौलालक त्रि० कुलालेन कृतं संज्ञायां वुञ्। कुलालकृते शरावादौ असंज्ञायान्तु अण् कौलाल तत्कृते। तस्येदमण् कौलाल तत्सम्बन्धिनि त्रि० "रथचक्रं वा कौलालचक्रं वा" शत० ब्रा० ११।८।४।१

कौलिक त्रि०कुलादागतः ठक्। १कुलपरम्परागते आचारादौ। कुले कुलागमे सिद्धः ठक्। तन्त्रोक्ते ३कुलाचारे। कौलं कुलधर्मं प्रवर्त्तयति ठक्। ४कुलधर्मप्रवर्त्तके शिवे। शब्दमा०। ५पाषण्डे त्रिका०। कुलं तन्त्राचारः प्रयोजनमस्य ठक्। ६कौले तन्त्रविदि "मद्यः कौलिकः" श्रुतिः

कौलितर पु० कुलितरस्यापत्यम् ऋष्यण्। शम्बरासुरे "उत दासं कौलितरं बृहतः पर्व्वतादधि। अवाहन्निन्द्र शम्बरम्" ऋ०४,३०,१४ कुलितरनाम्नोऽपत्यं शम्बरमसुरम्" भा०

कौलिशायनि त्रि०कुलिश+पक्षादिचतुरर्थ्यां कर्णा० फिञ्। कुलिशसन्निकृष्टदेशादौ

कौलिङ्गिक त्रि॰ कलिङ्ग+अनुक्त्या॰ इत्यर्थे ठक्। कुलिङ्गसम्बन्धे
कौलीन त्रि॰ कौ पृथिव्यां लीनः ७त॰ अलुक्स॰। १भूमिलग्ने। कुलादागतः खञ्। २कुलक्रमागते "सदृशं दशमखोऽपि कौलीनां भावयन्ति" रामा॰ आ॰ ८७अ॰। लीनाभावे क्त कौ लीनं लयो यस्य तत्, कुलीनं भूमिलग्नमङ्गं तस्य वा। भूमिलग्नताभावे ३अपवादे "कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे" "कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता" रघुः "आ कौलीनाद्दलितनयने! मय्यविश्वासिनी भूः" मेघः अपवादे हि भूमिलग्न इव लोको भवतीति तस्य तथात्वम्। ४गुह्ये ५जन्ये (युद्धे) ६कार्य्ये ७पशुसर्पाणां युद्धे च न॰ मेदि॰ तेषां भूमिलग्नताभावनात् तथात्वम्।
कौलीरा स्त्री कुलीरः तत्कृताकारोऽस्त्यस्याः अच्। कर्कटश्रृङ्ग्याम् (काँकड़ाशिङ्गा) राजनि॰
कौलेय त्रि॰ कुले भवः वा॰ ढक्। सत्कुलोत्पन्ने भरतः
कौलेयक पु॰ कुले भवः वा ढकञ्। १कुलागते कुक्कुरे। अमरः २सत्कुलीने मेदि॰।
कौलेशभैरवी स्त्री त्रिपुराभैरवीभेदे। "कमलाद्याभैरवीयम् विद्धि कौलेशभैरवीम्। कथाद्याः सैव देवेशि! त्रिषु बीजेषु पार्वति!" ज्ञानार्णवः। "त्रिकूटे कमलाद्यादेत् तदा कौलेशभैरवी भवति" तन्त्रसारः
कौल्माषिक त्रि॰ कुल्माषे साधु ठञ्। कुल्माषसाधने
कौल्माषीण न॰ कुल्माषाणां भवनं क्षेत्रम् खञ्। कुल्माषधान्योत्पत्तियोग्ये क्षेत्रे
कौल्य त्रि॰ कुले भवः ष्यञ्। सत्कुलीने हेमचन्द्रकोषः।
कौवल न॰ कुवलमेव प्रज्ञा॰ स्वार्थे अण्। कोलिफले हेमचको॰।
कौविदार्य्य त्रि॰ कोविदार+चतुरर्थ्यां प्रगद्या॰ ञ्य। कोविदारसन्निकृष्टदेशादौ।
कौवेर त्रि॰ कुवेरस्येदम्, कुवेरो देवताऽस्य वा अण्। १कुवेरसम्बन्धिनि २तद्देवताके च "कौवेरश्च याम्यश्च वारुणस्य च" देवीमा॰। "यानं सस्मार कौवेरम्" रघुः। "कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गम्" माघः। स्त्रियां ङीप्। "दिग्भागे तु कौवेरी दिक् त्रियामीनिदाघिनी" ति॰त॰ पु॰। "ततः प्रतस्थे कौवेरीम्" रघुः। ३कुष्ठके (कुड़) न॰ शब्दरत्ना॰।
कौवेरिकेय पुंस्त्री॰ कुवेरिकाया अपत्यम् शुभ्रा॰ ढक्। कुवे-[रिकाया अपत्ये।
कौश न॰ कुशाः सूत्रा सन्त्यत्र अण्। १कान्यकुब्जदेशे हेमच॰। स्वार्थे ष्यञ्। २कुशद्वीपे "शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशम्" सि॰ शि॰। कुशशब्दे २१३५पृ॰ विवृतिः। कुशस्येदं तद्विकारो वा अण्। ३कुशसम्बन्धिनि ४तत्कृते पवित्रादौ। "तत्र चासाय शयने कौशे सुखदुःखार्थ च" भा॰ अनु॰ १६अ॰। स्त्रियां ङीप्। "कौश्यां वृस्यां समासीनम्" भा॰ अनु॰ ५४अ॰
कौशल न॰ कुशलस्य भावः युवा॰ अण्। दक्षतायाम् "सीमेव पञ्चाननकौशलस्य" भट्टिः। "आन्वीक्षिकी कौशलानाम्" "योगः कर्म्मसु कौशलम्" गीता। "इत्यद्भुतैर्भणितं वचनानां कौशलं दधि विकारविशेषैः" माघः।
कौशलि पुंस्त्री॰ कुशलाया अपत्यं बाह्वा॰ इञ्। कुशलाया अपत्ये स्त्रियां वा ङीप्। यून्यपत्ये फञ्। कौशलायन तदीययुवापत्ये पुंस्त्री
कौशलिका स्त्री कुशलस्य पृच्छा ठक्। १कुशलप्रश्ने। कुशलाय मङ्गलाय दीयते ठक्। २उपायने उपढौकने। त्रिका॰।
कौशली स्त्री कुशलाय दीयते तस्य पृच्छा वा अण्। १उप-[ढौकने २कुशलप्रश्ने च त्रिका॰।
कौश(स)लेय स्त्री कोश(स)लाया अपत्यं ढक् यलोपः। श्रीरामे दशरथपुत्रे
कौशल्य न॰ कुशलमेव स्वार्थे ब्राह्म॰ ष्यञ्। १कुशले। भावे ब्राह्म॰ ष्यञ्। २दक्षतायाम्। "दृष्ट्वा कौशल्यमन्योन्यं रथयोर्यावतस्थिरे" भा॰ व॰ २४४अ॰
कौश(स)ल्या स्त्री कोश(स)लदेशे भवा ञ्य। कोश(स)लदेशभवायां श्रीरामस्य मातरि दशरथपत्नीभेदे।
कौश(स)ल्यातनय पु॰ ६त॰। सीतापतौ श्रीरामे तत्सुता-[दयोऽप्यत्र।
कौश(स)ल्यायनि पु॰ कौश(स)ल्याया अपत्यम् फिञ्। श्रीरामे त्रिका॰ "त्रिशायकेन गच्छामः कौश(स)ल्यायनिवल्लभाम्" भट्टिः। कौश(स)ल्य पदार्थकता अपभ्रष्टवत् उक्ता।
कौशाम्ब त्रि॰ कुशाम्बेन निर्वृत्तः अण्। १कौशाम्बराजकृते २तत्कृते पुरीभेदे स्त्री ङीप्। "कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत् पुरीम्" रामा॰। सा च पुरी गौडदेशान्तर्गततत्तद्भूमिगता। "अस्ति वत्स इति ख्यातो देशो ह्यच्युपक्रमे" कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे महापुरी" कथासरित्सागरः। "अस्ति गौडविषये कौशाम्बी नाम नगरी" हितो॰। "निरु कौशाम्बिः" सि॰ कौ॰
कौशाम्बेय पुंस्त्री कुशाम्बस्य गोत्रापत्यम् शुभ्रा॰ ढक्। कुशाम्बस्यापत्ये
कौशिक न॰ कुशिकस्यापत्यं ऋष्यण् कुशेन कृतः अध्या॰ ठञ्। कुशिके तदङ्गे भवः अण् वा। १इन्द्रे २पेचके पुंस्त्री॰ अमरः "यथाभूत कौटुम्बीरेचनः सहकरस्येव

दस्य दर्शनम्। प्रविश्य हैमाद्रिगुहाम्हहाकारं निनाद विभ्राड्विमानि कौशिकः" माघः। इन्द्रस्य कुशिकपुत्रत्व-प्राप्तिकथा "कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमप्रभम्। लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान्। स गाधि-रभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्" हरिवं० १७०। "कुशिकस्तु तपस्तेपे" इत्युपक्रम्य "तस्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः। समर्थं पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत्। पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः। स गाधिर-भवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्" हरिवं० २७अ०। कुशैर्वृतत्वाद्वा कौशिकत्वमस्य यथाह तत्रैव "जात मात्रस्तु भगवानदित्यां स(शक्रः)कुशैर्वृतः। तदा प्रभृति देवेशः कौशिकत्वमुपागतः" हरि० २२७अ०। ४गुग्गुलौ ५व्यालग्राहिणि (साडुड़े) अमरः। ६नकुले ७कोशाध्यक्षे मेदि०। ८कोषकारे शब्दरत्ना० ९शृङ्गार-रसे त्रिका० १०मज्जनि हेम० ११अश्वकर्णवृक्षे राज-नि०। कुशिकस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ्। १२विश्वा-मित्रमुनौ स हि कुशिकपुत्रस्य गाधेरपत्यम्। कुशि-कशब्दे तत्कृतं दृश्यम्। "अपिबत्ततः सोममिन्द्रेण सह कौशिकः" भा० आ० १७५अ०।
१३पौरववंश्ये नृपभेदे। "पारीक्षितस्य द्वौ पुत्रौ" इत्युप-क्रमे "प्रतिष्ठावान् द्वौ पुत्रौ पैप्पलादिश्च कौशिकः" हरिवं० ३१अ०। जरासन्धनृपस्य हंसनामके १४सेनापतिभेदे "स तु(जरासन्धः)सेनापती राजा सस्मार भरतर्षभ!। कौ-शिकं चित्रसेनञ्च तस्मिन् युद्धे उपस्थिते। ययोस्ते नामनी राजन् हंसेति डिम्बकेति च" भा० स० २१अ०। तस्य च कौशिकवंश्यत्वात् तथात्वम्। १५असुरभेदे "अश्वमः पा-कशासनः करालः कौशिकः शरः" हरिवं० ४२अ०। कुशिकवंशोद्भवत्वात् १६नदीभेदे स्त्री तस्या उत्पत्तिकथा रामा० आ० ३४अ०
"कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन!। पूर्वजा भ-गिनी चापि मम राघव! सुव्रता। नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता। सशरीरा गता स्वर्गं भर्त्तार-मनुवर्त्तिनी। कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी। दिव्यपुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता। लोकस्य हितकार्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम। ततोऽहं हिम-वत्पार्श्वे वसामि निरतः सुखम्। भगिन्यां स्नेहसं-युक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन!। सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता। पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितां वरा"
"तत्र मासं वसेद्वीर! कौशिक्यां भरतर्षभ!। अश्वमे-धस्य यत् पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति" भा० व० ८४अ०। "कुशि-कस्याश्रमं गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनम्। कौशिकीं तत्र गच्छेत महापापप्रणाशिनीम्। राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः" तत्रैवाध्याये। "इयञ्च नदी हिमवतः निःसृता चम्पारणसन्निकृष्टे उत्तरपारे गङ्गायां सङ्गता। "ततो गच्छेत राजेन्द्र! चम्पकारण्यमुत्तमम्" तत्रत्य को-काश्रमतत्कर्णिकटत्वम्। १७यशोदाकन्यात्वेनोत्पन्नायां योगमायायाम्। कौशिकेन्द्रेण भगिनीत्वेन कल्पि-तेन विष्णुना तस्यास्तथाभकरणात्तथात्वं यथोक्तम् "तत्र त्वां शतधाकृत्वा शक्रोमत्प्रदिष्टेन कर्मणा। कौशिकेन च दिव्येन दैवतैः सह योक्ष्यसे। तत्रैव त्वां भगिनीत्वे ग्रहीष्यति स वासवः। कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि" हरिवं० ५८अ० योगमायां प्रति विष्णूक्तिः। "आर्या कात्यायनी देवी कौशिकी ब्रह्मचारिणी" भा० हरिवं० ५८अ०। पार्वत्याः शरीरकोश(षा)न्निःसृते १८दे-वीमूर्त्तिभेदे तस्य च शुम्भवधार्थमतापीति भेदः तत्कथा देवीमाहात्म्यवाक्यं तत्र कोषशब्दे दर्शितं नाट्ये १९वृत्ति-भेदे अलङ्कारशब्दे तल्लक्षणादिकं दृश्यम्। [तथात्वम्

कौशिकप्रिय पु० ६त०। श्रीरामे विश्वामित्रप्रियाचरणात्तस्य

कौशिकफल कौशिक कोशस्य फलमस्य। नारिकेले शब्दरा०

कौशिका स्त्री कोशएव स्वार्थे क अतरत्वम्। पानपात्रे चषके हेम०

[शब्दमाला श्विश्वामित्रपुत्रे च

कौशिकात्मज पु० ६त०। १इन्द्रपुत्रे जयन्ते २अर्जुने च

कौशिकायनि पु० कुशिकस्यापत्यम् बा० फिञ्। यजुर्वेद-वंशब्राह्मणस्थे ऋषिभेदे "कौशिकायनेः कौशिकायनिः" शत० ब्रा० १४।५।५।२१

कौशिकायुध न० ६त०। इन्द्रचापे शब्दरत्ना०

कौशिकाराति पु० ६त०। १काके राजनि०तस्य पेचकारातित्वं च तेन सह नित्यविरोधित्वात्। तत्कथा काकोलू-कशब्दे दृश्या कौशिकारिप्रभृतयोऽप्यत्र पु०

कौशिकिन् पु० ब० व० कौशिकेन प्रोक्तमधीयते णिनि। विश्वामित्रप्रोक्ताध्यायिषु

कौशिक्योज पु० कौशिक्या इव ओजोऽस्य हृषी० सञ्ज्ञा। पारोटवृक्षे (सैओड़ा) राजनि०

कौशिज पु॰ ब॰ व॰ देशभेदे "पञ्चालाः कौशिजाश्चैव नैकपृष्ठाः धुरन्धराः" भा॰ भी॰ ६ अ॰ जनपदकथने

कौषी(षी)धान्य न॰ कोशे(षे)भवा कौशी(षी) कर्मधा॰। कोश(ष)जाते धान्ये तिलादौ। "सर्वमेतेनदद्यः कौशी(षी)धान्यं विवर्जयेत्" आश्व॰ श्रौ॰ २।१।१॰

कौशे(षे)य न॰ कोशा(षा)दुद्धृतम् ढक्। कृमिकोषादिजाते वस्त्रे अमरः "निर्वाणिकौशे(षे)यमुपात्तबाणम्" कुमा॰ "कौशेयं व्रजदपि गाढतामजस्रम्" माघः "आश्चर्यौ-ज्झितकौशे(षे)यपरिधानम्" काद॰ "कौशेयाविकयोरूषैः" मनुना तत्शोधनद्रव्ययुक्तम्

कौश्य त्रि॰ कुशस्येदम् ष्यञ्। १कुशसम्बन्धिनि शयनादौ "आक्रन्दव्यञ्जने कौश्ये दृष्ट्वा मत्स्यमिव ध्रुवम्" भा॰ अनु॰ ७१ अ॰। कुशस्य गोत्रापत्यं वा॰ ष्यञ्। २कुशगोत्रजे ऋषिभेदे पु॰ "तं होवाच कुश्यः कौश्यः" शत॰ब्रा॰ १०।५।५।१४ "कौश्यः कुशगोत्रजः" भा॰; तेन वाक्ये कौश्य इति मूर्द्धन्यषयुक्तपाठस्तु प्रामादिकः।

कौषा(सा)रव पु॰ कुषा(षा)रोरपत्यम् अण्। कुषा(षा)रोर्मुनेरपत्ये मैत्रेये "यावतः कृतवान् प्रश्नान् क्षत्ता कौषारवाग्रतः" भाग॰ ३।१३।२ "कौषारवस्य मैत्रेयस्याग्रतः" श्रीधरः "ननु ते तत्त्वसंराध्य ऋषिः कौषारवोऽखिलम्" भाग॰ ३।४।१ पाद्मा॰ इञ्। कौषारविरप्यत्र "यत्र कौषारवेस्तस्य संवादोऽध्यात्मसंश्रितः" भाग॰ ३।१०।५।२

कौषिक त्रि॰ कौषिक+स्वार्थे॰। १कौशिकशब्दार्थे मेदि॰ २दुर्गा मूर्तिभेदे स्त्री "शरीरकोशाद्यत्तस्याः पार्वत्याः निःसृताम्बिका। कौशिकीति समाख्याता ततोलोकेषु गीयते" देवीमा॰ "कायकोशाद्विनिःसृता या कालिकाखा मेनया। सा कौशिकीति विख्याता चारुरूपा मनोहरा" कालिका॰ पु॰ ६०अ॰

कौषीतक पु॰ कुषीतकस्यापत्यम् अण्। कुषीतकर्षिपुत्रे तद्वंश्ये प्रवरप्रवर्त्तके ऋषिभेदे कहोडे "कहोडं कौषीतकमित्यादि" आश्व॰ श्रौ॰ १२।१३।२२ ऋषितर्पणे। कुषीतकस्यापत्यम् इञ्। कौषीतकिरपि कहोडे ऋषौ "तद्धोवाच कहोडः कौषीतकिः" शत॰ब्रा॰ २।४।२।१। तत्सम्बन्धित्वात् कौषीतकिब्राह्मणं कौषीतकी उपनिषच्च ऋग्वेदान्तर्गता।

कौषीतकिन् पु॰ ब॰ व॰। कौषीतकेन प्रोक्तमधीयते णिनि। कौषीतकेन प्रोक्ताध्यायिषु। "तदस्य सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति" आश्व॰गृ॰।२३।८।

कौ(षी)तकी कुषीतकस्यापत्यम् स्त्री अण् ङीप्। अगस्त्यपत्न्यां त्रिका॰

कौषीतकेय पुंस्त्री कुषीतक+वा॰ अपत्ये ढक्। कुषीतकस्यापत्ये कहोडे "अथ हैनं कहोडः कौषीतकेयः पप्रच्छ" शत॰ ब्रा॰ १४।६।४।११

कौष्ठवितक त्रि॰ कुष्ठविदि तद्विद्यायां साधु कथा॰ ठक् इत्युक्त्वा तालव्यतया ठस्य कदत्वेऽ। कुष्ठविद्याभावे। इत्थं वर्णाभावमाश्रित्य तालव्याभावेन कौष्ठविदिक इत्यन्ये तथाहुर्य २१५४पृ॰ उक्तम्

कौसीद्य न॰ कुत्सितं सीदत्यस्मिन् सीद्+वा॰ आधारे य स्वार्थे ष्यञ्। १आलस्ये २तन्द्रायाञ्च हेम॰। कुसीदस्य भावः ष्यञ्। ३वृद्धिधनकुसीदवृत्तौ शब्दचि॰

कौसुम न॰ कुसुमेन निर्वृत्तम् अण्। १पुष्पाञ्जने अमरः। तस्येदम् अण्। २पुष्पसम्बन्धिनि त्रि॰ "विनयति सुदृशो दृशोः परागं प्रणयिनि कौसुममाननानिलेन" माघः

कौसुम्भ पु॰ कुसुम्भ+स्वार्थे अण्। १वनकुसुम्भे २शाकभेदे राजनि॰। कुसुम्भेन रक्तम् अण्। ३कुसुम्भरागरञ्जिते वस्त्रादौ त्रि॰"कौसुम्भं पृथु कुचकुम्भसङ्गि वासः" माघः। तस्येदम् अण्। कुसुम्भसम्बन्धिनि त्रि॰ "दिनकरकरसङ्गव्यक्त कौसुम्भरागम्" माघः। उभयत्र स्त्रियां ङीप्।

कौसुरुविन्द पु॰ दशरात्रसाध्ययागभेदे "कौसुरुविन्दः" कात्या॰श्रौ॰सू॰ २४।१८। "द्वितीयो दशरात्र एतन्मंत्रः" संव्या॰।मायणीयसामानन्तरं कौसुरुविन्ददशरात्रस्य २प्रथमे त्र्यहे च "कौसुरुविन्दः प्रथमत्र्यहः" कात्या॰ २४।१।१

कौसुरुविन्दि पु॰ कुसुरुबिन्दस्यापत्यम् इञ्। तदपत्ये उद्दालके मुनौ "कौसुरुबिन्दिरुद्दालक आरुणौ ब्रह्मचर्यमुवास" शत॰ ब्रा॰ १२।२।२।१३। [क्रौ अटाय॰

कौसृतिक त्रि॰ कुसृत्या चरति ठक्। मायाकारके शाब्दिकः

कौस्तुभ पु॰ कुं भूमिं स्तुभ्नाति कुस्तुभो जलधिः तत्र भवः अण्। विष्णोर्वक्षःस्थे "कौस्तुभस्तु महातेजाः कोटिसूर्यसमप्रभः" इत्युक्तलक्षणे मणिभेदे। तस्य समुद्रादुत्पत्तिकथा हरिवं॰ २२अ॰

"सुरासुरगणाः सर्वे मथिता वरुणालयः। मन्दरं पुष्करं कृत्वा नेत्रं वासुकिमेव च। ततः सुरैः मथितं तत्र सौषधिभिः सह। घोरभूतं समाक्षोभादमृतं समपद्यत। तत्राद्भुतराः पूर्वमाक्रान्ता क्षोभकारणा। तदा पञ्चाग्नि-हुतवहाः कामतेजोबलान्विताः। धन्वन्तरिस्तथा मद्यं श्रीर्देवी कौस्तुभोमणिः। सयाश्चो विमलश्चापि सहस्रस्य

समन्ततः" । "ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात् । प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः । श्रीरनन्तरमुत्पन्ना घृतात् पाण्डुरवासिनी । सुरा देवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरस्तथा । कौस्तुभस्तु मणिर्दिव्य उत्पन्नो घृतसम्भवः । मरीचिविकचः श्रीमान् नारायण उरोगतः" भा०आ०१८अ० "उच्चैःश्रवा गजश्चैवो मणिरत्नञ्च कौस्तुभम्" रामा० उक्तेः क्षीरत्वमपि

"कौस्तुभाख्यमपांसारं बिभ्राणं बृहतोरसा" "सकौस्तुभं ह्रेपयतीव यस्तः" रघुः । २तैलभेदे न० "घृतार्थे गोघृतं ग्राह्यं तदभावे तु माहिषम् । आजं वा तदभावे तु साक्षात्तैलं ग्रहीष्यते । तैलाभावे ग्रहीतव्यं तैलं जार्त्तिलसम्भवम् । तदभावेऽतसीतैलं कौस्तुभं सर्षपोद्भवम् । वृक्षस्नेहोऽथवा ग्राह्यः पूर्वाभावे परःपरः" कर्कधृतं मलयवाक्यम् । कौस्तुभमित्यत्र कौसुम्भमिति पाठस्तु सम्यक् । ३तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे "अनामाङ्गुष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका । कनिष्ठयान्यया बद्धा तर्जन्या दक्षया तथा । वामानामाञ्च बध्नीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके । अङ्गुष्ठमध्यमे भूयः संयोज्य सरलाः पराः । चतस्रोऽप्यत्र संलग्ना मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका" तन्त्रसारः ।

कौस्तुभवक्षस् पु० कौस्तुभोऽस्य वक्षसि यस्य । विष्णौ हारा० कौस्तुभहृदयादयोऽप्यत्र पु० । एवं कौस्तुभलक्षणादयोऽप्यत्र ।

क्नथ वधे वा० चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् घटादि । क्नथयति-ते क्नथति अचिक्नथत्-त अक्नथीत्-अक्नाथीत् । क्नथयां-बभूव आस चकार-चक्ने-चक्नाथ ।

क्नस दीप्तौ कौटिल्ये च दिवा० पर० अक० सेट् । क्नस्यति अक्नसीत्-अक्नासीत् चक्नास । घटा० क्नसयति-ते । अचिक्नसत्-त उदित् क्नसित्वा-क्नस्त्वा ।

क्नस दीप्तौ वा० चु० उभ० पक्षे भ्वा० अक० सेट् घटादि क्नसयति-ते । क्नसति । अचिक्नसत्-त अक्नसीत्-अक्नासीत् क्नसयां बभूव आस चकार चक्ने चक्नास । उदित् क्नसित्वा-क्नस्त्वा । "भ्यसु ह्वृतौ क्नसु क्नसि कि च भासने क्नस इति दि"योपदेशव्याख्याने "परोऽनुबन्धः पूर्वेषामेकवाक्यस्यबाहुः" इति तदुक्तिमाश्रित्य भ्रान्त्या दुर्गादासेन क्नस इदित्त्वमुक्तम् तच्चिन्त्यम् । पा० धातुपाठे चुरादिषु "क्नथि दिसि कुथि दशि कुशी" आदिना क्नसेरेवोक्तेः दिवादिषु च क्नसु ह्वरणदीप्त्योरित्युक्तेः घटादौ च क्नसीत्यपि क्नस एवोक्तेः । इदित् क्नसधातोरदर्शनात् । अतः परानुबन्धस्य पौर्वापर्यमेवास्ति तेन एव चुरादित्वम् अन्यथा कुंसिवत् क्नंसीयेव सूत्रकृत् पठेत् । न च तथाऽपाठि अतस्तस्य नेदित्त्वम् ।

क्नूय दुर्गन्धे आर्द्रीभावे शब्दे च भ्वा० आत्म० अक० सेट् । क्नूयते अक्नूयिष्ट चुक्नूये । णिचि क्नोपयति ते । अस्य चेलार्थककर्मकोपपदे णमुल् चेलक्नोपम् वस्त्रक्नोपम् । "धूनि गाढपरिरम्भणेष्विदं वस्त्रक्नोपमस्रु वृष्टे मदेन" माघः । 'वस्त्रं क्नोपयित्वा परिपिच्यते'मल्लि०। अभि+अतिव्याप्तौ आर्द्रीभावकरणे प्रतीभावकरणे च सक० "आपो वै सर्वस्य नामिरोदकमिक् क्नमिवादन्ति" शत० ब्रा० १४।३।१।२४। यान्त्यात् नाक्लीवो नातीमुख् किन्तु तच् । क्नूयिता इत्येव । [रीत् चक्नार ।

क्मर कौटिल्ये भ्वा० पर० अक० सेट् । क्मरति अक्मा(क्म)-

क्य त्रि० कः प्रजापतिस्तस्मै हितः यत् । प्रजापतिहिते । "देवा चत्वारि क्यानि क्यानीति" प्रश्ने "एतान्येव चत्वारि क्यानि क्यानि" शत० ब्रा० १०।३।४।२।४। भा०तदर्थेतोक्ता

क्याम्बू स्त्री कः प्रजापतिरम्बु यस्य ऊङ् । दूर्वाभेदे "क्याम्बू रलरोहतु शाण्डदूर्वा व्यल्कशा" ऋ०१०।१६।१३।

क्रंश प्रकाशने भ्वा० सक० सेट् क्रंशति अक्रंशीत् चक्रांश । "क्रंशतेर्वा प्रकाशयतिकर्मणः । निरुक्तकारः ३।२३।

क्रकच पु०क्र इति कचति शब्दायते कच-शब्दे अच् । ग्रन्थ-
नाम्ने वृक्षे मेदि० । २दारुदारणास्त्रे करपत्रे (करात) पु० न० अमरः । ज्योतिषोक्ते ३योगभेदे च । तल्लक्षणञ्च "षष्ठ्यादितिथयो मन्दात् विलोमं क्रकचः स्मृतः" इति "यथा शनौ षष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरावष्टमी, बुधे नवमी, भौमे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी, एते योगाः क्रकचाख्या ज्ञेयाः पी०धा० । यदाह नारदः "त्रयोदश स्युर्मिलने संख्ययोस्तिथिवारयोः" क्रकचो नाम योगोऽयं मङ्गलेष्वतिगर्हितः" [क्रकचदन्तादयोऽप्यत्र

क्रकचच्छद पु० क्रकच इव छदो यस्य । केतकीवृक्षे त्रिका०

क्रकचपत्र पु०क्रकच इव पत्रमस्य । शाकवृक्षभेदे राजनि० २केतकीवृक्षे च ।

क्रकचपाद्(द्) पु० क्रकचमिव पादो यस्य वा अन्त्यलोपः । कृकलासे हारा० [वृक्षभेदे । त्रिका० ।

क्रकचपृष्ठी स्त्री क्रकच इव पृष्ठं यस्याः ङीप् । (कर) म-

क्रकचव्यवहार पु० लीलावत्युक्ते क्रकचच्छेद्यदारुणोऽवेतनज्ञानार्थे तत्फलज्ञापके गणितभेदे यथा

"क्रकचव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् । पिण्डयोगदलमग्रमूलयोर्दैर्घ्यसङ्गुणितमङ्गुलात्मकम् । दारुदारणपथैः

ष्टमाहृतं षट्खरैर्विहृतं कराङ्ककम् । उदाहरणम् । मूले नखा(२०)ङ्गुलमितोऽथ नृपा(१६)ङ्गुलोऽग्रे पिण्डः शताङ्गुलमितं किल यस्य दैर्घ्यम् । तद्दारुदारणपथेषु चतुर्षु किं स्याद्धस्तात्मकं वद सखे ! गणितं द्रुतं मे । (तदाकारदर्शनाचित्रम्)

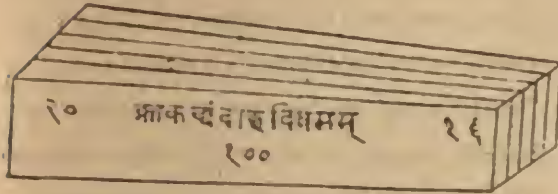

न्यासः

पिण्डयोगदलं । १८ । दैर्घ्येण १०० सङ्गुणितं १८०० । दारुदारणपथैश्चतुर्भिर्गुणितं ७२०० । षट्खरैः ५७६ विहृतं जातं कराङ्कं गणितं २५/२ । क्रकचान्तरे करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् । छिद्यते तु यदि तिर्य्यगुक्तवत्पिण्डविष्कृतिहतेः फलं तदा । इष्टिकाचितिदृषच्चितिखातक्राकचव्यवहृतौ खलु मूल्यम् । कर्म्मकारजनसम्प्रतिपत्त्या तन्मृदुत्वकठिनत्ववशेन । उदाहरणम् । यद्विस्तृतिर्द्दन्त ३२ मिताङ्गुलानि पिण्डस्तथा षोडश यत्र काष्ठे । छेदेषु तिर्य्यङ्नवसु प्रचक्ष्व किं स्यात् फलं तत्र कराङ्कं मे ॥

न्यासः विस्तारः ३२ पिण्डः ।१६। विस्तृतिपिण्डविहृतिः (तदाकारचित्रम् ।)

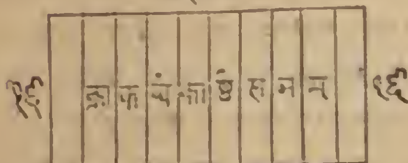

५१२ । दारुदारणमार्गैर्नवभिर्हता ४६०८ । षट्खरैः ५७६ विहृता जातं फलं हस्ताः । ८ ।"

क्रकचा स्त्री क्रकचवदाकारोऽस्त्यस्याः अर्श० अच् टाप् । केतकीवृक्षे रत्नमा० ।

क्रकण पु० क्र इति कणति शब्दायते कण–अच् । (कयार) पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

क्रकर पु० क्र इति शब्दं करोति गौरा० अच्, ताप्कोल्ये ट । क्रकरे (कयार) १पक्षिणि अमरः स्त्रियां ङीष् । २करीरवृक्षे ३करपत्राख्ये च पु० ४दीने त्रि० मेदि० "चारयित्वा तु पक्षेर्षु क्रकरत्वं नियच्छति" भा० अनु० १११अ० । "चकोरकपिञ्जलमयूरक्रकरेभ्यादुपक्रमे "विष्किरालावकः शीतमधुराः कषाया दोषनाशनाः" इति सामान्यत उक्त्वा "वातपित्तहरा हृद्या मेधाग्निबलवर्द्धनाः । लघवः क्रकराः हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः" सुश्रु० तन्मांसगुणा उक्ताः ।

क्रतु पु० कृ-कतु । १यूपरहिते, सोमसाध्ये यज्ञे, २संकल्पे, ३ब्रह्मणोमानसे पुत्रे ऋषिभेदे, ४विश्वदेवभेदे, ५इन्द्रियेषु च । ६विष्णौ तस्य सर्व्वयज्ञमयत्वेन यज्ञरूपत्वात् तथात्वं यथाह "यज्ञरूपो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः" विष्णु स० । "सर्व्वयज्ञस्वरूपत्वात् यज्ञः यूपसंहितो यज्ञः क्रतुरिति" भाष्यम् । तेन क्रतुशब्दस्य यूपसहितयज्ञवाचकता । अतएव तत्तद्यागे यूपविशेषाः शतपथब्राह्मणादौ उक्ताः । तत्र सोमसाध्ययागाश्च सप्त क्रतवः "त्रीन् क्रतूनग्न्याधानाग्नेयकपस्सर्व्वाश्विनम्" श्रुतौ "इत्यत्रैव ऋतुः पशोरपक्ष:" "यथाश्विनः" आश्व०श्रौ० ४।१।८।१४।१।१५।१। सूत्रेषु दर्शिताः । अन्येऽपि क्रतवो वेदेषु दर्शितास्ततएवावगन्तव्याः । संकल्पश्च कामनाधीनः चित्तवृत्तिभेदः यथोक्तम् "कामः क्रतुः कर्म्म तस्मात्तेषामेषां कर्मोभवेत् । पुंसोया विषयापेक्षा स काम इति भण्यते । तएव वर्द्धमानश्चेत् क्रतुत्वं प्रतिपद्यते" । "इच्छेरतिमदः काम्ये विषये क्रतुरीर्य्यते" इत्युक्ते अरुचेराधिक्ये च । प्रज्ञायां निघ० । इष्टकनादिकर्म्मणि च । "पुरुहूत ! क्रत्वा नः शग्धि" ऋ० ४।२।११० । "क्रत्वा कर्म्मणा स्तुत्यादिरूपेण" भा० । क्रतुनामा ऋषिश्च "ब्रह्मणोमानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः । मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः" भा० आ० ६५अ० उक्तः । "क्रतोरपि क्रियाभार्य्या वालिखिल्यानसूयत । ऋषीन् षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा" भाग० ४।१।२२। तदंशाद्युक्तम् "नवब्रह्म सृष्टिं तद्रूपां स्रष्टुमिच्छन् प्रजापतीन् मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वसिष्ठश्च महातेजाः सोऽसृजत् सप्त मानसान्" हरिवं० १८० । विश्वेदेवाश्च तस्योदाः यथा "आत्मार्थं चासृजत् पुत्रान् लोककर्तॄन् पितामहः । विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःसृताः । विश्वेशं प्रथमं नाम महातपसमात्मजम् । सर्व्वोत्तममपदं पुण्यं नाम्ना

धर्मं च स्वरयत्। इत्थं मरीचिमत्रिञ्च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्। वसिष्ठं गौतमञ्चैव भृगुमङ्गिरसं मनुम्। अथ-र्वभूता इत्येते ख्याताश्चैव महर्षयः। त्रयोदश सुता ह्येते वंशा वै संप्रतिष्ठिताः”। हरिवं॰ २०७अ॰

जटाधरेण तु “विभिद्देवा दश स्मृता” इत्युक्तम्। मयादेवता यज्ञे तन्मूलं वक्ष्यते। कल्पभेदादविरुद्धम्

तत्र मता निश्चयः अध्यवसायः यथाह

“अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत” छान्दो॰। “कथमुपासीत। स क्रतुं कुर्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसायश्च एवमेव नान्यथेति अविचलः प्रत्ययस्तं क्रतुं कुर्वीतोपासी तेत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्धः। किं पुनः क्रतुकरणेन कर्त्तव्यं प्रयोजनम्? कथं वा क्रतुः कर्त्तव्यः? क्रतुकरणं चाभिप्रेतार्थसाधनं कथम्? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेत्यादिग्रन्थः। अथ खल्विति हेत्वर्थः। यस्मात् क्रतुमयः क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवः। यथाक्रतुर्या-दृशः क्रतुरस्य सोऽयं यथाक्रतुर्यथाध्यवसायो यादृङ्नि-श्चयोऽस्मिँल्लोके जीवन्निह पुरुषो भवति। तथेतोऽस्माद्दे-हात् प्रेत्य मृत्वा भवति। क्रत्वनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः। एवं ह्येतच्छास्त्रतो दृष्टम्। “यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरमित्यादि” यत एवं व्यवस्था शास्त्रदृ-ष्टातः स एवं जानन् क्रतुं कुर्वीत यादृशं क्रतुं वक्ष्य-माणम्। यत एवं शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते क्रत्वनुरूपं फलमतः स कर्त्तव्यः क्रतुः” भा॰। ५ज्योतिष्टोमादि चातुर्मास्यादिकामारभ्यमानाय तस्य तथात्वम् “वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहाऽपिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहाऽहर्पतये स्वाहाह्ने मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय वैनंशिनाय स्वाहा, विनंशिन आन्त्यायनाय स्वा-हान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा” यजु॰१८।२८। “वाजादीनि चैत्रा-दिमासानां नामानि तन्नाम गृहीत्वा होतव्यमित्यर्थः मलमासश्चाहर्लोऽन्यरूपः, प्रस्तावानुवादप्रस्ताव असक्री-डादौ अध्यनुवादादानात् प्रसवो वैशाखः। अपिजाय ज्यष्ठ आपस्तु जायन्ते प्रावृष्या अनुक् जलक्रीडारत-त्वादपिजो ज्यैष्ठः। क्रतवे यागरूपाय चातुर्मास्यादि यागप्रारम्भात् क्रतुराषाढः” वेददी॰।

क्रतुदोषमुद् पु॰ क्रतवाभिन्द्रियाणां दोषं नुदति क्विप्। याज्ञवल्क्ये महर्षि॰ “इतरो भ्रातृमतानां भ्रातृणाञ्च यथा मताः। याज्ञवल्क्येनोक्ता दोषाः शाम्यन्तीन्द्रियगो-चराः” मनूक्ते क्रत्विन्द्रियदोषनाशकत्वम् [नासिके च

क्रतुद्रुह् पु॰ क्रतवे द्रुह्यति द्रुह-क्विप्। असुरे जटाधरः

क्रतुद्विष् पु॰ क्रतवे द्वेष्टि द्विष-क्विप्। असुरे त्रिका॰ रता-सिके च।

क्रतुध्वंसिन् पु॰ क्रतुं दक्षयज्ञं ध्वंसयति ध्वंस-णिच्-णिनि। शिवे अमरः। वीरभद्रद्वारा तद्यज्ञध्वंसनात्तस्य तथात्वम् तत्कथा काशी॰ ८९अ॰ यथा

“महावीरोऽसि रे भद्र! मम सर्वगणेष्विह। वीरभद्रा-ख्यया त्वं हि प्रथितः परमात्मज। कुरु मे सत्वरं कार्यं दक्ष-यज्ञं क्षयं नय। ये त्वां तत्रावमन्यन्ते तत्प्रभावाच्च विशारदा-ः। ते त्वयाऽवमन्तव्या मम प्रभु! शुभोदय!। इत्याज्ञां मूर्द्ध्नि चाधाय स ततः पारमेश्वरीम्। इतं प्रदक्षिणीकृत्य जगाम त्वरितं ह्यतः। गणकादनुमान् गणाः स्वभिज्ञामस-मुद्गतान्। शतकोटिमितानुग्रान् गणानन्यानथासृजत्। ते गणा वीरभद्रं तं यान्तं केचित् पुरोगताः। केचित्त-दनुगा याताः केचित्पार्श्वगतोऽभवन्। अम्बरं तैः समा-क्रान्तं तेजोविजितभास्करैः। अङ्कुरपाणि गिरीणां च केचिदुत्पाटितानि वै। आच्छन्नाः केचिद् विहृता वै गिलोत्थिताः। उत्पाटय महतो वृक्षान् केचित् मख्या-मण्डपम्। केचिद्रत्पाटिताश्रुपाः केचित् यज्ञान्यपूर-यन्। मण्डपं ध्वंसयामासुः केचित् क्रोधपरा गणाः। अपोथयन् यज्ञवेदीः केचिद्दै शूलपाणयः। अभक्षयन् केचिदन्ये पृषदाज्यं पयः परे। इक्षुं सुरसराशीन् केचित् पर्वतसन्निभान्। केचिद्दै पायसाहाराः केचि-द्दै क्षीरपायिनः। केचित् पक्वानपुष्पाणि यज्ञपात्रा-ण्यपूरयन्। अमोचयन् पशून् दग्धान् केचिद्दैत्यगणा-धिपः। अभञ्जन् शकटान् केचित् पशून् केचिदलोलुप-न्। कश्चिन्निर्वापयामासुः केचिदग्निं ज्वलन्मुखाः। स्वयं परिदधुरन्ये दुकूलानि हृदा मुताः। जगृहुः केचन पुनारत्नानां पर्वतं हतम्। एकेन च भगो देवः प्रनष्ट च-क्षुः विलोचनः। पुष्पोद्गमात्मनीमन्यः पातयामास कोपनः। यज्ञः पलायितो हृष्ट्वा केनचिन्मृगरूपधृक्। शिरोविच्छिन्नकेन तेन चक्रेण दूरतः”।

क्रतुपुरुष पु॰ क्रतुः पुरुष इव। पुरुषाकारे क्रतुमये यज्ञ-राहे। तद्रूपवर्णनञ्च हरिवं॰ २२४अ॰

“वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुहस्तश्चितीमुखः। अग्निजिह्वो दर्भ-रोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः। अहोरात्रेक्षणधरो वेदाङ्ग-

स्रुतिभूषणः । आज्यनासः स्रुवतुण्डः सामघोषस्वनो महान् । सत्यधर्म्ममयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः । प्रायश्चित्तनखो घोरः पशुजानुर्मखाकृतिः । उद्गात्रन्त्रो होमलिङ्गो बीजौषधिमहाफलः । वाय्वन्तरात्मा सत्रस्फिक् विकृतः सोमशोणितः । वेदिस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान् । प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिरन्वितः । दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान् । उपाकर्म्मौष्ठरुचकः प्रवर्ग्यावर्त्तभूषणः । नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः । छायापत्नीसहायो वै मणिशृङ्ग इवोच्छ्रितः । भूत्वा यज्ञवराहोऽसौ प्राग्वत् मा विशद्धरः" ।

"रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां दुर्दर्शनं देव यदध्वरात्मकम् । छन्दांसि यस्य त्वचि बर्हिरोमस्वाज्यं दृशि त्वङ्घ्रिषु चातुर्होत्रम् । स्रुक्तुण्ड आसीत् स्रुव ईश ! नासयोरिडोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे । प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते यच्चर्वणन्ते भगवन्नग्निहोत्रम् । दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं त्वं प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः । जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते । सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देव ! धातवः । सत्राणि सर्वाणि शरीरसन्धयस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धनः" । भाग० ३।१३अ० ।

"यज्ञात्मकतां प्रपञ्चयन्तः स्तुवन्ति रूपमित्यादि चतुर्भिः छन्दांसि गायत्र्यादीनि यज्ञाङ्गभूतछन्दआद्यनुवादेन भगवद्यज्ञरूपता निरूप्यते बर्हिःप्रभृते दीर्घत्वात् त्वार्थः दृशि चक्षुषि चातुर्होत्रं होत्रादिचतुष्टयकर्म्म । स्रुक् तुण्डः । इडा भक्षणपात्रं चमसा यज्ञाङ्ग सोमपात्राणि । प्राशित्रं ब्रह्मभागपात्रं ग्रसने ग्रहास्तु ते भगवन् चर्वणं भक्षणम् । दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः । अनुजन्म वारं वारम् अभिव्याप्तिः । उपसदतिस्र इष्टयः शिरोधरं ग्रीवा । प्रायणीया दीक्षानन्तरेष्टिः उदयनीया समाप्तीष्टिः ते एव दंष्ट्रे यस्य । प्रवर्ग्यो महावीरः सत्त्वपक्षदः पूर्व्वं क्रियते । सभ्यो होमरहितोऽग्निः आवसथ्यः औपासनाग्निः तत्रो हर्नतौ तव क्रतुरूपस्य शीर्षकं शिरः । चितयः इष्टकाचयनानि प्रत्नु असवः प्राणाः । प्रातःसवनादीनि अवस्थितिरासनं बाल्याद्यवस्था वा । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमः उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रः आप्तोर्यामः इति सप्त संस्थाविभेदाः सप्त त्वगसृङ्मांसादिधातवः । सत्राणि द्वादशाहादीनि बहुयागसङ्घातरूपाणि, इष्टयः सकोमाः क्रतवस्तद्रूपस्त्वं दर्शितेऽनं अनुष्ठानस्य तदेव बन्धनं यस्य सः" श्रीधरः । [मायश्चात् तथात्वम् ।

क्रतुपशु पु० क्रतोरङ्गं पशुः । अश्वे हारा० तस्य अश्वमेधे

क्रतुप्रा पु० क्रतून् कर्म्माणि प्राति प्रा-पूर्त्तौ क्विप् । कर्म्मपूरके "अश्चयकर्ण्यन्तैः क्रतुप्राः" ऋ० ४।३८।२। "क्रतुप्राः कर्म्मणां पूरकः" भा० ।

क्रतुभुज् पु० क्रतुं क्रतुदेयं हविर्भुङ्क्ते भुज-क्विप् । देवे क्रतुदेयद्रव्यत्यागोद्देश्यत्वात्तु नामधेयत्वेऽपि तद्भोगित्वं बोध्यम् चेतनत्वे तु तेषां मनुष्यादीनामिव भोगो नास्ति किन्तु दृष्टिमात्रेण यथाह "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" छा०उ० ।

क्रतुराज् पु० क्रतुषु राजते राज-क्विप् । अश्वमेधे यज्ञे तस्य सर्वयज्ञानां श्रेष्ठत्वात् तथात्वम् । "यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः" मनुः । राजसूये च शब्दचि० ।

क्रतुविक्रयिन् त्रि० क्रतुं तत्फलं विक्रीणाति वि+क्री-णिनि । स्वकीयक्रतुफलस्य अन्यदीयत्वस्वापनेन तत्तो-धनग्राहके । "पितुनान्ननितो यापि क्रतुविक्रयिणः स्तथा" मनुः । [चापकरणौ" यजु० १५।१५ ।

क्रतुस्थला स्त्री अप्सरोभेदे "पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला

क्रतुस्पृश् त्रि० क्रतुमिन्द्रियं स्पृशति क्विन् । इन्द्रियस्पर्शि-नि "अपश्यन् स्वर्दृशं क्रतुस्पृक्" आश्व०श्रौ० ५।१०।५ ।

क्रतूत्तम पु० क्रतुषूत्तमः । राजसूययज्ञे त्रिका० ।

क्रत्वर्थ पु० क्रतवेऽयम् अर्थेन सह नित्यस० विशेष्यनिघ्नता च, क्रतुरर्थोऽस्य वा । क्रतुपकारके । तल्लक्षणादिकञ्च जै० सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

"अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा" सू० । "तृतीयेऽध्याये श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानैः शेषविनियोगलक्षणमुक्तम् । इह इदानीं क्रत्वर्थपुरुषार्थौ जिज्ञास्येते, -कः क्रत्वर्थः ? कः पुरुषार्थः ? इति, यापि प्रयोजकाप्रयोजकफलविध्यर्थवादाङ्गप्रधानचिन्ता, सापि क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासैव । कथम् ? । यत्तु क्रत्वर्थः, प्रधानं पुरुषार्थः, फलविधिः पुरुषार्थः, अर्थवादः क्रत्वर्थः, प्रयोजकः कश्चित् पुरुषार्थो, ऽप्रयोजकः क्रत्वर्थः । तस्मात् "क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा"-इति सूत्रितम् । तत्र अथातःशब्दौ प्रथमे एवाध्याये प्रथमसूत्रे वर्णितौ । अर्थेति प्रकृतं शेषविनियोगलक्षणमपदिश्यते । अतः-इति क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासाविशेषं प्रकुरुते । प्रतते यः, क-

क्रत्वर्थः, पुरुषाय यः, स पुरुषार्थः। जिज्ञासाशब्दोऽपि तत्र एव समधिगतः,—ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा—इति। तदेतत् प्रतिज्ञासूत्रम्,—"क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा"—इति" ।(४।१।१) शवरभाष्यम्

"यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्सार्थलक्षणाऽविभक्तत्वात्" सू०२।

"अथ किंलक्षणः क्रत्वर्थः, किंलक्षणः पुरुषार्थः इति लक्षणं वाच्यं, तथा हि लघीयसी प्रतिपत्तिः, उपदेशे गरीयसी तदुच्यते,—यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, (यस्मिन्कृते पदार्थे पुरुषस्य प्रीतिर्भवति) स पुरुषार्थः पदार्थः। कुतः?। तस्य लिप्सा अर्थेन च भवति, न शास्त्रेण, क्रत्वर्थो हि शास्त्रात् अवगम्यते, न अन्यथा, अविभक्तो हि पुरुषार्थः प्रीत्या, यो यः प्रीतिसाधनः स पुरुषार्थः। पुरुषार्थे लक्षिते तद्विपरीतः क्रत्वर्थः—इति क्रत्वर्थस्य लक्षणं सिद्धम् (१वर्णकम्)।

एवं वा सूत्रं वर्ण्यते,—दर्शपूर्णमासयोराम्नायते,—'अनतिदग्धं श्रपयति अनतिदग्धमेवैनं प्रजया पशुभिः करोति, इति तथा आहार्यपुरोडाशं पशुकामस्य वेदिं कुर्यात्, चतुस्रातुम् पशुकामस्य वेदिं कुर्यात्, गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्'—इत्येवमादीनि। तत्र संशयः,—किम् एवञ्जातीयकाः क्रत्वर्थाः उत पुरुषार्थाः—इति। किं प्राप्तम्—क्रत्वर्थाः इति। कुतः? प्रत्यक्ष उपकारस्तेभ्यो दृश्यते क्रतोः, पुरीषहरणं वेदिस्तरणं च, तदुक्तं, (३।१।३सू०) 'द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः'—इति। तस्मात् क्रत्वर्थाः—एवं प्राप्ते ब्रूमः,—यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य स पुरुषार्थ एव इति, प्रीतिस्तेभ्यो निर्वर्त्त्यते, तस्मात् एते पुरुषार्थाः—इति। 'ननु प्रत्यक्षः उपकारः क्रतोर्दृश्यते—इत्युक्तम्'। उच्यते—सत्यं दृश्यते न तु क्रतोरुपकाराय एभ्यः सङ्कीर्त्तितेभ्यः फलेभ्य एते श्रूयन्ते, न च स उपकरोति स शेषः, यस्तु यदर्थः श्रूयते, स तस्य शेषः—इत्युक्तं(३।१।२ सू०)'शेषः परार्थत्वात्'—इति। (२वर्णकम्)

एवं वा, द्रव्यार्जनम् उदाहरणम्, इह द्रव्यार्जनं तैस्तै र्नियमैः श्रूयते, ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना, राजन्यस्य जयादिना, वैश्यस्य कृष्यादिना। तत्र सन्देहः,—किं क्रत्वर्थो द्रव्यपरिग्रहः उत पुरुषार्थ इति। किं प्राप्तम् क्रत्वर्थो नियमात्, यद्येष पुरुषार्थः स्यात्, नियमोऽनर्थको भवेत्, प्रत्यक्षेण एतत् अवगम्यते,—नियमादनियमार्जितं द्रव्यं पुरुषं प्रीणयति—इति, तस्मात् क्रत्वर्थः कामश्रुतिभिश्चास्य सहैकवाक्यता दृष्टा, इतरथा, अनुमेयेन फलवाक्येन सहैकवाक्यतां यायात्। लिङ्गं चापि भवति,—'अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, यस्याहिताग्नेः सतोऽग्निर्गृहान् दहेत्, यस्य हिरण्यं नश्येदाग्नेयादीनि निर्वपेत्—इत्येवमादि तद्धि द्रव्योपघाते चोद्यते यदि द्रव्यपरिग्रहः कर्मार्थः, तत्र एतदपि सति सम्बन्धे कर्मार्थम्—इत्युच्यते इतरथा असति सम्बन्धे कर्मार्थम्—इत्यनुमीयते फलं च अस्य कल्प्येत। तस्मात् यजतिश्रुतिगृहीतं द्रव्यार्जनं येन विना यागो न निर्वर्त्यते, स यागस्य श्रुत्या परिगृहीतः—इति गम्यते। तस्मात् क्रत्वर्थः—इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—पुरुषार्थः—इति। यस्मिन् कृते पदार्थे प्रीतिः पुरुषस्य भवति तस्मात् अस्य लिप्सा अर्थलक्षणा शरीरधारणार्था यस्य शरीरं ध्रियते अस्ति तस्यास्ति द्रव्यं शरीरिणो यागः श्रूयते तस्मात् विद्यमानद्रव्यस्य विनियोग उच्यते। न द्रव्यार्जनं श्रुतिगृहीतं विनापि हि द्रव्यार्जनवचनस्येन सद्रव्यस्य यागो निर्वर्त्त्यत एव, तस्मात् पुरुषार्थो द्रव्यपरिग्रहः।

अपि च, यदि शास्त्रात् कर्मार्थं द्रव्यार्जनं, तथानन्तरं विनियुज्येत तथार्जितम्, तत्र सर्वतन्त्रपरिलोपः स्यात्। अपि च उपक्रान्तानि सर्वकर्माणि द्रव्यार्जनेन भवेयुः, तत्र एतन्नोपपद्यते,—अपि वा एष स्वर्गाल्लोकाच्छिद्यते, यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वा अतिपातयेत्'—इति यस्य हि त प्रयोगकालाद्बहिरेतदङ्गं तदनुपकारकं स्यात्। न च आधानवत् भवितुमर्हति, तत्र हि वचनं—वसन्तेऽग्निमादधीत—इति न चैतत् तद्वत्। अथ यदुक्तं—नियमवचनम् अनर्थकं पुरुषार्थे द्रव्यपरिग्रहे सति-इति। उच्यते, नैतावता पुरुषार्थता व्यावर्त्यते प्रत्यक्षा हि सा, त्वया च परोक्षया युक्त्या व्यपदिश्यते, न च परोक्षं प्रत्यक्षस्य बाधकं भवति, तस्मात् नियमवचनात् कामम् अदृष्टं कल्प्येत न तु दृष्टहानम् तस्मात् यत् पुरुषस्य प्रयोजनं प्रीतिः तदर्थं धनस्य अर्जनम्-इत्येवं च सति व्रीहिणा यागः कर्त्तव्यः प्रीत्यर्थमर्जितेन वा क्रत्वर्थमर्जितेन वा न अत्र कश्चित् विशेषः प्रीत्यर्थम् उपार्जितोऽपि व्रीहिः व्रीहिरेव, कर्मार्थम् उपार्जितोऽपि व्रीहिः व्रीहिरेव। तस्मात् न प्रयोगचोदनागृहीतं द्रव्यार्जनम्। अथ यदुक्तम्-अनुमेयेनाप्रकृतेन वा शब्देन युज्यते नियमस्य एकवाक्यता, प्रत्यक्षो

नु दृष्टेन प्रयोगवचनेन-इति नैष दोषः अफलत्वेऽपि दृष्टेन भक्तिना न फलवचनेन। 'कथं तर्हि-नियमाददृष्टं भवति-इति गम्यते'। यद्यैव मन्वदोषे पक्षे। आह अफलत्वे फलवत एकवाक्यभावात् फलवत् उपकरोति इति गम्यते'। उच्यते अफलत्वेऽपि फलवत एकवाक्यभावः, एतावांस्तु विशेषः-तत्र श्रुतं फलं इह तु दृष्टम्। अथ यत् लिङ्गम् उक्तं-गृहदाहादिषु कर्म श्रूयते-इति। तत्र उच्यते यद्यपि न क्रत्वर्थं द्रव्यार्जनं तथापि दाहे निमित्ते फलाय वा कर्माङ्गभावाय वा क्षामवत्यादीनां विधानम् उपपद्यत एव। तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यार्जनं प्रीत्या हि तदविभक्तम्" भाष्यम् तत्र आरभ्य क्रत्वर्थाः पदार्थास्तत्र दर्शिताः तत्तत्रावगन्तव्याः

क्रत्वादि पु॰ पाणिन्युक्ते कोः परतः स्थितस्य आद्युदात्ततानिमित्ते शब्दगणे। स च गणः "क्रतु दृशीक प्रतीक प्रतूर्ति हव्य भग"।

क्रत्वीश्वर न॰ क्रतुना स्थापितमीश्वरलिङ्गम्। काशीस्थे क्रतुना मुनिना स्थापिते शिवलिङ्गभेदे "वरणायास्तटे रम्ये क्रत्वीश्वरमनुत्तमम्। यस्तमीश्वरञ्चैव लभते यज्ञतिलिङ्ग" काशी॰ ८८अ॰

क्रथ वधे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् घटा॰। क्रथति अक्रथीत् अक्राथीत्। चक्राथ, णिच्-क्रथयति-ते। अचिक्रथत् त

क्रथ प्रतिहर्षे चु॰ उभय॰ सक॰ सेट् घटा॰। क्राथयति-ते अचिक्रथत्-त। क्रथयाम्-बभूव आस चकार चक्रे

क्रथन न॰ क्रथ-वधे ल्युट्। १मारणे २छेदने च "राजन्योऽशङ्कमूढ क्रथनपटुरिति" प्रबोधचन्द्रोदयः। ३दानवभेदे पु॰। "क्रथनश्च महावीर्यः" भा॰ आ॰ ६७अ॰।

क्रथनक पुंस्त्री क्रथने दन्ताकरणकच्छेदने शक्तः कन्। उष्ट्रे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

क्रथकैशि(षी)क पु॰ब॰व॰ देशभेदे "सपार्श्वान् क्रथकैशीकान्" भा॰ स॰ ३२अ॰। "भर्तेश्वरेण क्रथकैशिकानाम्" "प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकानाम्" रघुः। सुखमभ्यात् संज्ञायां कन्। क्षितागुरुणि न॰ शब्दच॰।

क्रद् रोदने वैकल्ये अक॰ आह्वाने सक॰ भ्वा॰ पर॰ इदित् सेट्। क्रन्दति अक्रन्दीत् चक्रन्द। भावे क्त क्रन्दितम्। अश्वक्रमशब्दकरणे "अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः" यजु॰ १२।६। अक्रन्दत् क्रन्दति विस्फूर्जति" वेददी॰। "यदक्रन्दः प्रथमं जायमानः" यजु॰ २९।१२। [याति

अनु+क्रन्दनेनानुगमने सक॰ अनुक्रन्दति सुतम् क्रन्दनेनानु-

अभि+आभिमुख्येन शत्रुप्रभृतेराह्वाने सक॰। "अभिक्रन्दन् हृयाधिमे" ऋ॰ १०।२।१८। "अभिक्रन्दन् आभिमुख्येन युद्धार्थं शत्रूनाह्वयन्" भा॰। "आभिमुख्येन शब्दकरणे अक॰। 'अभिक्रन्द स्तनय गर्भम्'" ऋ॰ ५।८३।७। "अभिक्रन्द भूम्यभिमुखं क्रन्द शब्दाय" भा॰।

आ+आह्वानपूर्वकरोदने सक॰। "आक्रन्दत् भीमसेनं वै" भा॰ द्रो॰ १५७अ॰। सख्यक्रन्दने च "आक्रन्दिषुः सखीनिव"भट्टिः। "तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधोः"रघुः।

सम्+आ+सम्यगाह्वानपूर्वकक्रन्दने "हा तात! धर्मराजेति समाक्रन्दन्महाभये" भा॰ आश्व॰ १०७श्लो॰

नि+यथानामशब्दोच्चारणे। "न्यक्रन्दीच्चक्र मनुपाणौ यथाश शब्दस्था नामेरयति वाचम्" निरु॰ ८।४।

प्र+शब्दने "प्र वः स्पळक्रन् सुविता यः" ऋ॰ ५।५९।१। "अक्रन् क्रौति" भा॰ वेदे गमादित्वात् शपोलुक्।

वि+विशेषेण क्रन्दने। सम् सम्यक् क्रन्दने।

क्रद् वैकल्ये भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट् घटादि॰। क्रदते अक्रदिष्ट चक्रदे णिच् क्रदयति। यङ् वेदे कनिक्रद्यते यङ्लुकि कनिक्रत्ति कनिक्रदीति "उपस्थे वृषभः कनिक्रदत्" ऋ॰ ६।७३।१। "कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन्" भा॰।

अनु+अनुगमने सक॰। "संगयेयं चौषीरनुचक्रदे" ऋ॰ ८।३।१०। "अनुचक्रदे अनुगच्छति" भा॰।

क्रन्द निरन्तरशब्दकरणे चुरा॰ अक॰ उभ॰ सेट्। प्रायेणाङ्पूर्वः आक्रन्दयति ते आचक्रन्दत् त। आक्रन्दयाम् बभूव आस चकार चक्रे

क्रन्दन न॰ क्रदि-भावे ल्युट्। १शोकादिनाऽश्रुपातहेतुव्यापारे रोदने शब्दरत्ना॰ योधयोरादेः २आह्वाने च अमरः ३विडाले पुंस्त्री शब्दमा॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

क्रन्दित न॰ क्रदि-भावे क्त। रोदने अमरः। आह्वाने मेदि॰ योधानां चीत्कारशब्दकरणे शब्दरत्ना॰।

क्रप कृपायाम् भ्वा॰ अक॰ आत्म॰ सेट् घटादि। क्रपते अक्रपिष्ट चक्रपे णिचि क्रपयति ते। "उतकाश्चक्रपिष्ट" ऋ॰ ७।२०।९। वेदेऽस्य क्वचित् संप्रसारणम्। "दतो कृपन्त धीतयो देवानां नाम बिभ्रतीः" ऋ॰ ८।९९।४। "विप्रा ज्योतींषि कृपन्त धीभिः" ऋ॰ ४।१।१४। "मर्तानां चिदुर्वशीरकृपन्" ऋ॰ ४।२।१८। "विश्वे देवा अकृपन्त समीच्योर्निष्पतन्त्यः" ऋ॰ १०।२४।५। "कविं कृपमाणमकृणुतं विचक्षे" ऋ॰ १।११६।१३।

क्रम पादविक्षेपणेन गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। अस्य सार्व-

धातुके वा श्यन् इडमन्तत्वात् कृति ङिति ञिति णिति परे न वृद्धिः। कर्त्तरि क्राम्यति क्रामति। क्राम्यतु-क्रामतु। क्राम्यतु क्रामतु। अक्राम्यत् अक्रामत्। अक्रमीत्। चक्राम। क्रमिता क्रम्यात् क्रमिष्यति। अक्रमिष्यत्। कर्म्मणि क्रम्यते। अक्रमि। णिचि इत्त्व मुक्तौ वा वृद्धिः। क्रमयति-ते। अचिक्रमत्-त। कर्म्मणि क्रम्यते। अक्र(क्रा)मि। क्र(क्रा)मिताशे क्रमयिताशे। क्रतुः नमणीयम्। क्रमितव्यम् क्रम्यम् क्रमणम्। क्रमकः। क्रमी। क्रमिता। क्रान्तिः। क्रमितुम्। उदित् क्रमित्वा क्रान्त्वा। संक्रम्य। क्रमं क्रमम्। चिण्णमुलि वा वृद्धिः क्र(क्रा)मं क्र(क्रा)मम्। क्राम्यन् क्रामन्। क्रमिष्यन् क्रमिष्यमाणः। शवन्तस्य क्रमयिता क्रमितः। क्रमयितुम्। क्रमयितव्यम्। क्रियाणि युच् क्रमणा। क्रम-यन् मानः क्रमयिष्यन्। कर्म्मणि क्रम्यमाणः। क्र(क्रा)मिष्यमाणः। क्रमयिष्यमाणः। सनि चिक्रमिषति आत्मने०चिक्रंसते। "समुद्रात् पश्चिमे पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरा। क्राम्यन्नुदिते सूर्य्ये याली व्यपगतक्लमः" रामा०कि०८० अ०। "देवा इमांल्लोकानक्रमन्त" शत० ब्रा०६।७।२।१० "विष्णुस्त्वा क्रमताम्" यजु० ११६। "पादेनाक्रम्यारोहतु" वेददी०। "हत्वा रक्षांसि लवितुमक्रमीद्धारतिः पुनः" भट्टिः "इतोऽद्विजापत्यैरभिपूज्यमानः चक्राम पत्नीव दितेः सुतेषु" भा० आ० १६२ अ०। "क्रमं बबन्ध क्रमितुं सकोपः" "क्रान्तः क्रान्त्वा स्थितं कपित्" भट्टिः। परोपक्रमवत् अप्रतिबन्धादौ आत्म०। "न तत्र क्रमते मृत्युर्न जरा न च पावकः" भा० आनु० ८२ अ०। "हरेर्यदक्रामि पदैककेन खम्" नैषधे अक्रामीत्यसाधु। स्वार्थेणिचि अचक्रमत् साधु इत्यन्ये। निष्ठायां नेट् क्रान्त इत्यादि कौटिल्ये यङ् चंक्रम्यते नागः। "सोऽपि चंक्रम्यमाणः कूपे पपात" भा० आ० ७०० श्लो०।

अति+अतिक्रमणे उल्लङ्घने सक०। "स नदीः पर्वतांश्चापि सलिलानि सरांसि च। अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव" भा०आ० ४६५२ श्लो०। "अत्यक्रामन्निमान् मासान् मन्यन्ध्वं परिचिन्तयन्" रामा० युद्ध० ८८ अ०।

अभि+अति+आभिमुख्येनातिक्रमणे सक०। "न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या बलेन च" भा० स० १०५१ श्लो०।

वि+अति+वैपरीत्येन क्रमणे। "ततः पुरमासाद्य व्यतिचक्राम तं जनम्" रामा० बाल० ७० अ०। विशेषेण अतिक्रमे च। "कालोऽनातिशतामीनामर्णीणां पुण्यकर्म्मणाम्। देशानाक्य व्यतिक्रम्य प्रह्वोऽसमवाप ह" रामा० आर०९ अ०। "एवं हि सुमहान् कालोऽत्यन्तक्रामत तस्य वै" भा०अनु०४५५ श्लो०। "विवाहे च व्यतिक्रमः" उद्वा०त०

सम्+अति+सम्यगतिक्रमणे। "अवलोकयन्नेव समतिक्रम्य पर्वतम्" भा० व० २२१ श्लो०

अधि+आधिक्येन क्रमणे

अनु+परिपाट्या क्रमणे। "अथ रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति" भा०३।२५।२५। "महर्षिभिरनुक्रान्तं धर्म्मं पन्थानमास्थितः" रामा०उ०४७अ०। "परिपाटी त्वनुक्रमः" अमरः।

अप+अपसरणे अक० "हित्वा तेनापचक्राम चापि" भा० आ० ११७७श्लो०।

अभि+आभिमुख्येन गमने सक० "तमभिक्रम्य सर्वेऽद्य वयं वास्यामहे वसु" भा० व० ८२ अ०। "प्रदक्षिणमभिक्रम्य सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः" भा०अनु०६०४७० "आरम्भे च "नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति" गीता अभिक्रमः आरम्भनाशः।

अव+अपसरणे हिंसने च सक०। "अवक्रामन्तः प्रपदैरभिप्लान्" ऋ० ६।७५।७। "अपक्रामन्तः हिंसन्तः" भा०।

अनु+अव+अनुगमने प्रवेशे च सक०। "एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति" शत० ब्रा० १४।७।२।१। "मृतिकाले हृदयस्थां बुद्धिमेवान्वागच्छति" भा०।

आ+बलपूर्वकाक्रन्दने। "आक्रामन्नागभवने तदा नागकुमारकान्" भा०आ० ५०१८श्लो०। "आरोहणे च आक्रान्तिमग्नानितपादपीठम्" कुमा०। उद्गमे अक०तत्र दीप्राप्तिलक्षोद्गमे आत्म०। "भानुरल्पतरं यस्यां यावदाक्रमते जलम्। तावद्गर्भं विजानीयात्तदूर्द्ध्वं तीरमुच्यते" प्रा०त० दानधर्म्मः। एवं सूर्य्य आक्रमते इत्यादि। अन्यत्र आक्रामति। अत्रादिपूर्वकस्याङस्तु तत्तदर्थविशिष्टारोहणादिद्योतकता। "समभेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना" रघुः

उत्+उदये अक०। "यत्रस्य शीर्षाच्छिदस्य उदक्रामत्" शत० ब्रा० १४।१।२।१२। ऊर्द्ध्वक्रमणे च "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते" श्रुतिः। "कश्चिदुत्क्रान्ते सर्व्वमिदमुत्क्रान्तम्" श्रुतिः। "तान् हत्वा पतगश्रेष्ठः सर्वानुत्क्रान्तजीवितान्" भा०आ० ३२अ०। "विग्रहच्छन्दा उत्क्रमणे भवन्ति" छा० उप०। उल्लङ्घने सक०। उत्क्रमः।—वैपरीत्येन क्रमणे अक० "क्रमात्क्रमान्नमेघबालादिमानम्" ज्यो० त०

अनु+उद्+उत्क्रमणानन्तरणे सक०। "प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" शत० ब्रा० ७।२।२।

वि+उद्+वैपरीत्येन विशेषेण च लङ्घने सक०ऊर्द्ध्वं गतौ अक०

"इन्द्रियाणि वीर्य्याणि व्युदक्रामन्" शत०ब्रा०१४।७।१।१८।
"व्युत्क्रान्तरजसोऽमलाः" भा० अनु० १४१८श्लो०।
"व्युत्क्रमात् प्रेतभावानि योनीनां धर्म्मसोहितः" ति० त० देवलः।

उप+आरम्भे सक० आत्म०। उपक्रमते आरभते इत्यर्थः। "उपक्रमस्व पुरुहूपमासर बाजम्" ऋ० ८।११।१४। "उपक्रमोपसंहारौ" वेदान्तभा०। "योयस्य विहितः कालः कर्म्मणस्तदुपक्रमे। तिथिर्य्याऽभिमता सा तु कार्य्या नोप-क्रमोज्झिता" दीपि०। गत्यर्थभावद्योतकत्वे नात्मनेप-दम् "भागधेयमुपचक्राम भगवांस्तस्य कौशिकः" भा० स० १८अ०। अप्रतिबन्धे उत्साहे वृत्तौ च आत्म०। अस्य उपक्रमते बुद्धिः न प्रतिहन्यते इत्यर्थः अध्ययनाय उप-क्रमते उत्सहते। उपक्रमन्ते शास्त्राणि स्फीतानि भवन्ति इत्यर्थः। एषां परात्वेऽकर्त्तरि च एतदर्थेषु अकर्म्मकता आत्मनेपदम्। अन्योपसर्गपूर्वकत्वे तत्तदर्थेषु, परोपपूर्वस्याद्यर्थान्तरे च न तङ्। उपसर्गराहित्ये अस्यार्थेऽपि वा तङ्। क्रामति क्रमते इति। आङि तु ज्योतिरुद्गमने आत्मनेपदमिति भेदः। विपूर्वकस्य विशेषो वक्ष्यते समादिपूर्वकोपसर्गस्य तत्तदर्थविशिष्टारम्भद्योतकता। यज्ञं समुपचक्रमे।

नि+नितरां क्रमणे अत्यन्तक्रमणे। "कर्म्मन् वाजी न्यक्रमीत्" ऋ० ८।२६।१। "न्यक्रमीत् नितरामक्रमीत्" भा०

अनु+नि+अनुक्रमणे। "सप्तपदान्यनुनिक्रामति" शत० ब्रा० ७।२।१।१।

निर्(स्)+निःसरणे "जितोऽस्मा मर्त्त्यं पाण्डुर्निरक्रामत् पुरात् प्रभो!" भा०आ०११२अ०। अस्य कचिदात्मनेपदित्वम् "वाताद्दे! निष्क्रमस्वेति पुनः पुनरुवाच ह" भा०उ० ८८अ०।

अभि+निर्(स्)+आभिमुख्येन निःसरणे। "अभिनिष्क्रामति द्वारम्" पा०। "स तूर्णमभिनिष्क्रामति शौघ्रं कान्यकुब्जद्वारम्" सि० कौ० "प्रविश्य चाभिनिष्क्रान्तं सुग्रीवं वानरर्षभाः" रामा० किष्कि० ३५अ०

वि+निर्(स्)+विशेषेण निःसरणे "यथा प्रविश्यान्तरमन्तकस्य को वै मनुष्योऽपि विनिष्क्रमेत" भा०व०१०२७३अ०।

परा+बलेनाक्रमणे आत्म० सक०। "यत्र तपः पराक्रम्य व्रतं धारयन्युत्तरम्" अथ० १०।७।११। अप्रतिबन्धादौ उपोपसर्गवत्। तत्रोत्साहे "पाणीयार्थे पराक्रान्ता यत्र ते भ्रातरोऽनघाः" भा० महा० ८१श्लो०। पराक्रमः।

परि+भ्रमणे सक०। "परिक्रामति संसारे चक्रवत् बहुवेदनः" भा० व० २०८अ०। परितोगमने सक०। "परिक्रामति यः सर्वांल्लोकान् संत्रासयन् बलात्" भा० ८६।१४।७०।

सम्+परि+सम्यक् वेष्टनाकारेण परितो गमने सक० "बहूनि संपरिक्रम्य तीर्थान्यायतनानि च" भा० आ० १२श्लो० पर्य्यटने अक०

प्र+आरम्भे आत्म०। "प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः" रघुः। अनारम्भे तु न आत्म० "विष्णोर्यत्परमं पदं प्रदक्षिणं प्रक्रामन्ति" भाग०५.२२। १७श्लो०।

प्रति+प्रतिरूपक्रमे सक० "यं स्तुवेष प्रतिक्रामति" शत० ब्रा० २।४।४।८। प्रतिकूलक्रमणे निवृत्तौ अक०। "भद्रे! प्रतिक्राम नियच्छ वाचम्" भा० व० २६८अ०।

वि+पादविहरणे अक०आत्म०। "साधु विक्रमते वाजी" सि०कौ० "त्रेधा विष्णुरुरुगायो विचक्रमे" तैत्ति०। पादाकरणके तु न तङ्। वाजिना विक्रामति। "ते विक्रमन्तः स्फुरता हठेन विक्षिप्यमाणा धनुषा नरेन्द्राः" भा० आ० १८अ०। इत्यत्र न तङ् "ततपनं महादेवः पोत्य गात्रैः सुपोडितम्। तेजसा व्यक्रमद्दोषात् चेतसस्य विमोहयन्" भा० व० ३९अ०। दीर्घाभाव आर्षः। शौर्य्यातिशयेन पराक्रमे अक०। "ते यूयं त्वरिताः सर्वे विक्रमध्वं प्लवङ्गमाः" रामा० किष्कि० ५८अ०। तङ् आर्षः। एवं "तान् विक्रमस्व जेतुम्" भा०स० १८६श्लो० तङ् आर्षः। "वेः पादविहरणे" पा० योगविभागाद्वा क्वचिदन्यत्रापि तङ् इत्यन्ये।

अधि+वि+आधिक्येन पराक्रमे "यजमानायाधिविक्रमस्व" कात्या० २२।२।११

निर्+वि+विशेषेण निःसरणे। "भित्त्वा कुक्षिं निर्विचक्राम विप्रः" भा० आ० ७६अ०

सम्+एकत्रस्थितस्यान्यत्र संचरणे सक० "कार्मुकं तु परित्यज्य झषं (मकरम्) संक्रमते रविः" ति०त०भवि० पु०। "रविसंक्रान्तिरेव च" तत्रैव। "जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्म्मबन्धनिबन्धनः" भा०व०२०८अ०। तङ् आर्षः। "औपसर्गिकरोगाः संक्रामन्ति नरान्नरम्" सुश्रु०। "संक्रामन्ति हि पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि" पराशरः "कालोऽप्ययं संक्रमितुं द्वितीयम्" रघुः। सम्यक् क्रमणे सक० "संक्रामन्तौ बहून् देशान् शैलाश्चैव वनाहनम्" रामा० आर० ७३अ०।

अनु+सम्+आनुकूल्येन आनुपूर्व्येण च संक्रमणे। "इष्टापूर्त्तमनुसंक्राम विद्वन्!" अथ० १८।२।५७।

उप+सम्+सामीप्येन संक्रमणे सक० "सर्वशेषत्वे हि विधि-

निषेधो निषेध्यमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे" दीधितौ न्यायवाक्यम् "एतमन्नमयात्मानमुपसंक्रामति" तैत्ति॰

प्रति+सम्+प्रतिकूलसङ्क्रमणे निवृत्तौ "तावच्च संसृतिरसौ प्रतिसंक्रमेत" भाग॰ ३।८।१०श्लो॰। "प्रतिसंक्रामयद्विश्वम्" ३।२४।३८श्लो॰ प्रतिसंक्रामयत् निवर्त्तयत्।

क्रम पु॰ क्रम–भावकरणादौ यथायथं घञ् मान्तत्वादवृद्धिः। १पादविक्षेपे २पादे हेमच॰ ३अर्थानां नैयत्येन ३पूर्वापरावस्थाने। ४कल्पे अनुष्ठाने अमरः ५सामर्थ्ये (सामर्थ्यहेतुकव्यापारे) ६आक्रमणे च मेदि॰। ७वेदसंहितानुसारिपाठतद्विलोमरूपे पाठभेदे। ऋग्वेदशब्दे तत्स्वरूपभेदादिकं १४११पृ॰चरणव्यूहवाक्यतद्भाष्याभ्यां दर्शितम्। ८विष्णौ "ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः" विष्णुस॰। 'क्रमणात् प्राणरूपेण गमनात्। क्रमणहेतुतया। (प्राणिगमनसाधनपादविन्यासहेतुभूतस्थ्यादिप्रकाशनाधिष्ठातृसूर्यादिदेवरूपतया) वा क्रमः" भा॰ ९परिपाट्यां यथोचितसन्निवेशे मेदि॰। १०शेषशेषिभावे अधिकृताधिकारे वा सत्येव वैदिककर्म्मणोरनुष्ठाने पौर्वापर्य्यरूपक्रम अङ्गमिति शा॰भा॰स्थितम् तन्नियामकश्च श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिकाण्डमुख्यभेदात् षड्विधः तस्य च कर्मविशेषे विशेषेण व्याकृता तद्वृत्तिः मीमांसा ५अ॰।१पा॰भाष्ययोर्दर्शिता यथा "श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात्" जै॰ १सू॰

"चतुर्थेऽध्याये प्रयोजकाप्रयोजकलक्षणमुक्तं, तच्च विचारितव्यम्, इह इदानीं क्रमनियमलक्षणम् उच्यते, तत् श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिकाण्डमुख्यैर्वक्ष्यते, श्रुत्यादीनाम् च बलाबलम्। आदितस्तु श्रुतिक्रमश्चिन्त्यते,–किं यथाश्रुति पदार्थानाम् क्रमश्चास्थेयः, उत अनियमेन?–इति। किं प्राप्तम्?–एकत्वात् कर्त्तुः, अनेकत्वाच्च पदार्थानाम्, अवश्यं प्राप्ते क्रमे लाघवात् प्रयोग आशुभावाच्च अनियमः–इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः

"श्रुतिलक्षणम् आनुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात्–इति श्रुतिर्वचनम् अक्षराणां, तन्निमित्तं यस्य क्रमस्य, स साधु क्रमः। श्रुतिप्रमाणका हि वैदिका अर्थाः नैषामन्यत् प्रमाणमस्ति (१।१।२सू॰)–इत्युक्तम्। किम् इह उदाहरणम्?। सत्रे दीक्षाक्रमं विधत्ते, 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो होतारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वा अर्द्धिनो दीक्षयति, ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारम् उद्गातुः, मैत्रावरुणं होतुः, ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति, अग्नीधं ब्रह्मणः, प्रतिहर्त्तारम् उद्गातुः, अच्छावाकं होतुः, ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति, पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यमुद्गातुः, ग्रावस्तुतं होतुः, ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति, ब्रह्मचारी वा आचार्यप्रेषितः–इति। अनियमेन क्रमः कर्त्तव्यो, यथा पूर्वः पक्षः, यथा तर्हि सिद्धान्तः, एष एव क्रमः कर्त्तव्यः–इति।

तत्र आह, अन्याय्यं श्रुतिवचनम्–इति। उच्यते,–किमर्थं न साधुः? न न साधुः–इति ब्रूमः। न्याय्यं तर्हि न ब्रूमः,–न साधुः क्रमः–इति, किं तर्हि?–उक्तस्य पुनर्वचनमन्याय्यम्–इति। उच्यते,–साधोर्वचनं बहुशोऽप्युच्यमानं न्याय्यमेव, असाधोस्तु सकृदप्यन्याय्यम्। आह सकृद्वचनेन ज्ञातस्य पुनर्वचने न प्रयोजनम् इति, उच्यते भवति अविस्मरणमपि प्रयोजनम् इत्युक्तम्। इतिकारेण तत् कार्यम्,–इति चेत्। सूत्रकारस्यायं विशेषो इतिकारेण। (१म वर्णकम्)

अथवा अर्थान्तरमेव इदम् तत्र हि अन्य एव संशयो विचारो निर्णयश्च,–श्रुतिप्रमाणकोधर्मः अन्यप्रमाणकोवा? इति संशयः। प्रत्यक्षादीनाम् अधिगम्यनिमित्तत्वात् न तत्प्रमाणकः, अतीन्द्रियत्वाच्चोदनालक्षणः–इति विचारः। चोदनालक्षण एव–इति निर्णयः। इह तु सिद्धे तत्प्रमाणत्वे व्यवहारक्रमस्य साधुत्वावधारणम्(२य वर्णकम्)

अथ वा श्रुतिविचारोऽयं–किं पदार्थाः कर्त्तव्याः? इति विधानम्? किं वा क्रमो विधीयते?–इति। अनेकार्थविधानानुपपत्तेः क्रमे अनुवादः, पदार्थानां विधिः, अवदानवाक्येष्विव पदार्थविधानं श्रुत्वा, क्रमविधानं वाक्येन, तस्मात् न क्रमो विधीयते–इति पूर्वः पक्षः। ननु अवदानवाक्येषु क्रमो विधीयते सत्यं विधीयते, पाठेन, न श्रुत्या, ये अर्त्विजस्ते यजमानाः "इति तु दीक्षायाः प्राप्तत्वात् क्रमविधानार्था श्रुतिः–इति सिद्धान्तः। तस्मात् अनुनरक्रम्–इति" (३य वर्णकम्)। भाष्यम्

"अर्थाच्च" २सू॰

"किम् एष एव उत्सर्गः? उत न, सर्वत्र श्रुतिक्रमेणैव भवितुमर्हति–इति उक्तं हि,–"चोदनालक्षणोऽर्थोधर्मः"

एवं प्राप्ते ब्रूमः–अर्थाच्च (सामर्थ्याच्च) क्रमो विधीयते–इति, गुणभूतोऽपि पदार्थानां क्रमो भवति, यश्च यस्य निर्वर्त्त्यमानस्य उपकरोति, स तस्य गुणभूतः, यस्य चाभावे पदार्थः एव न सम्पद्यते, न स गुणभूतः, किमपि

तेन, न वैगुण्यम् । एवं प्रवृत्तक्रमस्य मुख्यभावो यत्र, तत्र अर्थेन क्रमोऽनुमन्तव्यः । यथा "जाते वरं ददाति, जातमञ्जलिना गृह्णाति जातमभिमर्शति"-इति अर्थात् पूर्वमभिमर्शितव्यम् ततः अञ्जलिना गृहीतव्यः, ततो वरोद्देशः-इति, तथा विमोकः पूर्वमाम्नातः, पश्चाद्योगः, अर्थात् विपरीतः कार्यः । याज्यानुवाक्ये तु विपर्ययेण आम्नाते, विपर्ययेण कर्त्तव्ये, न अत्र पाठक्रमोऽनीयते, ततो देवतं प्रकाशयन्त्योऽनुवाक्या, प्रदानार्था याज्या, "अग्निहोत्रम् जुहोति"-इति पूर्वमाम्नातम्, "ओदनं पचति"-इति पश्चात्, असम्भवात् पूर्वमोदनः पक्तव्यः । प्रैषप्रार्थौ तु विपर्ययेण आम्नातौ, तौ च विपर्ययेण कर्त्तव्यौ" भाष्यम्

"अनियमोऽन्यत्र" ३ सू०

अन्यस्मिन् विषये क्रमस्य नियमो नास्ति, यथा दर्शपूर्णमासयोर्विहितानां प्रयाजानुमन्त्रणादीनाम् नानाशाखान्तरसमाम्नातानाम् "वसन्तमृतूनाम् प्रीणामि"-इत्येवमादीनाम्, "एको मम,-इत्येवमादीनाञ्च" भा०

"क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात्" ४ सू०

"दर्शपूर्णमासयोराम्नातम्-'समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजति"-इति । तत्र संशयः-किम् अनियतेनैव क्रमेण एषाम् अनुष्ठानम् ? उत यः पाठक्रमः स एव नियम्येत ?-इति । किं प्राप्तम् ?-नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् अनियमः-इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः-क्रमेण, एव नियम्येत एकस्मिन् क्रतौ-इति । कुतः ? । तद्गुणत्वात्, तद्गुणत्वं हि गम्यते पदार्थानाम्, यथा, स्नायात् अनुलिम्पेत्, भुञ्जीत-इति च क्रमेण अनुष्ठानम् अवगम्यते, वाक्यात् पदार्थानाम्, यथा चाहशर्थेषु उपदिश्यमानेषु, कश्चित् ब्रूयात्,-'देवाय धूपो देयः पुष्पाण्यवकारितव्यानि चन्दनेनानुलेप्तव्यः उपहारोऽस्मै उपहर्त्तव्यः' एवं कृते देवस्तुष्यति,-इति, तमन्यः प्रतिब्रूते, नैतदेवं, न प्रथमं धूपो दातव्यः प्रथमं पुष्पाणि अवकारितव्यानि-इति, एवं मन्यते-धूपदानस्य प्राथम्यम् अनेन उक्तम्-इति । तस्मात् वाचनिक एषाम् एष क्रमः-इति" भा०

"अशाब्द इति चेत्, स्याद्वाक्यशब्दत्वात् । ५ सू०

इति चेत्, पश्यसि, "अथैवं मन्यसे अशाब्दः एष क्रमः । कथं ? पदार्थैकदेशो वाक्यार्थः पदेभ्यश्च पदार्था एव अवगम्यन्ते न क्रमः । स्यात् एतदेवं, यदि पदार्थानाम् समूहस्य अवगमं प्रत्यायकम् अर्थस्य स्यात्, न तु समुदायः प्रत्यायकः,-इत्युक्तं "वृद्धानां क्रियार्थेन समाम्नायः" (१।१।२५ सू०) इत्यत्र । तस्मात् क्रमस्य वाचकशब्दाभावात् व्यामोह एव क्रमोऽवगम्यते । एवं चापर्यालोचितमप्युच्यते, इतरथा नापि विप्रलपन्त इव प्रतीयन्त एव । दर्शयन्ति च,-"हृदयस्याग्रेऽवद्यति, अथ जिह्वायाः, अथ वक्षसः,-इति । यदि नियामकः पाठक्रमः ततो न विधातव्यमेतत्, नियामके हि पाठक्रमे पाठक्रमात् एव प्राप्नुयात्" भा०

"अर्थकृते वानुमानं स्यात्, क्रत्वेकत्वे परार्थत्वात् स्वेन त्वर्थेन सम्बन्धः, तस्मात्स्वशब्दमुच्यते" ६ सू०

"एकस्मिन् क्रतौ विकल्पात् कार्तुः, अनेकस्मिन् पदार्थेऽर्थकृतत्वात् क्रमस्य, तत्र एष एव क्रमो नियम्येतानुमानेन । कुतः ? परार्थत्वात् वेदस्य, परार्थो हि वेदो यद्यत् अनेन शक्यते कर्त्तुम्, तस्मै-तस्मै प्रयोजनाय एष समाम्नायते, शक्यते च अनेन पदार्थो विधातुम्, शक्यते च क्रियाकाले प्रतिपत्तुम् । तस्मात् वेदः पदार्थांश्च विधातुम् उपादेयः, क्रियाकाले च प्रतिपत्तुम्, न शक्यते विशेषः-विधातुमयं समाम्नायते, न प्रतिपत्तुम्-इति, अवश्यमाने विशेषे उभयार्थम् उपादीयते-इति गम्यते । प्रतिपत्तुं च अनेन क्रमेण शक्यते, नान्येन, अत एव च कृत्वा पाठक्रमापचारे, विनष्ट-इत्युच्यते, इतरथा हि यत् यस्य प्रयोजनं, तस्मिन् निर्वर्त्यमाने एव किं नष्टं स्यात्, अदृष्टं कल्प्येत, तच्च अन्याय्यं दृष्टे सति । तस्मात् अशब्दः क्रमः-य एव पदार्थानां वाचकः शब्दः स एव क्रमस्यापि" भा०

"तथा चान्यार्थदर्शनम्" ७सू०

"एवं च अन्यार्थं दर्शयति,-"अव्यत्यस्तव्या उपदधाति" । "व्यस्तं योऽद्भिर्नं शंसति" । "आग्निमो हस्तौ स्वदते सं तृतीयं जुहोति"-इति, यदि अनियमेन उपधानं शंसनं च, अव्यत्यस्तवचनम् अनर्थकं स्यात्, न हि कथञ्चित् अव्यासः-इति । तथा आग्नेयस्य तृतीयस्य होमानुवादो न अवकल्पेत, यदि पाठक्रमेण नियमः-इति । तथा- 'अभिचरता प्रतिलोमं होतव्यम्' प्राणानेव अस्य प्रतीचः प्रतियौति"-इति क्वचित् प्रतिलोमं विदधदनुलोमं दर्शयति, तदुपपद्यते, यदि पाठक्रमेण प्रयोगः, इतरथा, सर्वमनुलोमं स्यात् प्रतिलोमदर्शनं नोपपद्येत ! तथा 'चतुर्होतारमयोः प्रतिक्रमासयति"-इति, उक्ते सति,

'अतिहायेडो बर्हिः प्रतिसमानयति,—इति उच्यते तेन बर्हिषः चतुर्थतां दर्शयति, सा पाठक्रमे नियामकेऽव कल्प्यते" भा०

"प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात्" ८सू०

"वाजपेये 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशून् आलभते'—इति श्रूयते। तेषु पशुषु चोदकप्राप्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः, तत्र प्रथमः पदार्थो यतः कुतश्चिदारब्धव्यः द्वितीयादिषु भवति संशयः,— किं तत एव द्वितीयोऽपि पदार्थ आरब्धव्यः? उत द्वितीयादिषु अनियमः?—इति। किं तावत् प्राप्तम्? नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् अनियमः-इति। एवं प्राप्ते, ब्रूमः,—यतः पूर्व आरब्धः, तत एव द्वितीयादयोऽपि पदार्था आरब्धव्याः—इति। कुतः एतत्? 'तदुपक्रमात्' सर्वे हि पदार्था प्रधानकालात् न विप्रकृष्टव्याः, प्रधानं हि चिकीर्षितं, कृतं वा तेषां निमित्तं, सहवचनं हि भवति"-'पदार्थैः सह प्रधानं कर्त्तव्यम्'—इति। बहुपदार्थसमाम्नानात् अवश्यम्भावी विप्रकर्षः, तथापि तु यावद्भिर्नाव्यवहितः शक्यः पदार्थः कर्तुम्, तावद्भिर्व्यवधानम् अवगतं कर्त्तव्यम्। ततोऽभ्यधिकेन न व्यवधातव्यम्—इति, यदि द्वितीयं पदार्थमन्यत आरभेत, ततोऽधिकैरपि व्यवदध्यात्, तथा प्रयोगवचनं बाध्येत ।। 'ननु तथा सति कश्चिदल्पैर्व्यवहितो भविष्यति'। उच्यते,—अनुमतानां व्यवधायकानां त्यागेन कश्चित् अभ्यधिको गुणो भवति—इति तस्मात् यतः एव पदार्थ आरब्धः तत एव उत्तर आरम्भणीयः—इति" भा०

"सर्वमिति चेत्" ९सू०

"इति चेत् पश्यसि, प्रधानाविप्रकर्षेण प्रयोगवचनानुग्रहः—इति, सर्वं तर्हि—गुणजातम् एकस्मिन् अपवर्जयितव्यं, यथा सौर्यादिषु" भा०।

"नाकृतत्वात्" १०सू०।

"नैतदेवम्, सहप्रयोगे एवं हि न अनुष्ठितः स्यात्" भा०।

"कृत्वन्तरवदिति चेत्"। ११सू०

"अथ यदुक्तं,—यथा कृत्वन्तरेषु सौर्यादिषु—इति, तत् परिहर्त्तव्यम्" भा०

"नासमवायात्" १२सू०

"न तेषामर्थात् क्रमः प्राप्नोति, यो नियम्येत, अङ्गान्यर्थो हि नियमो भवितुमर्हति, अनङ्गाकमान्यस्य स्वयमङ्गता कल्प्येत" भा०

"स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात्" १३सू०

"एकविंशेन अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेनौजस्कामं, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्" इत्येवमादि श्रूयते। तत्र आगमेन सङ्ग्रादरणम्—इति वक्ष्यते। तत्र आगमे क्रियमाणे, किम् अनियमक्रमाः सर्वा अत्र आगमयितव्याः? उत आग्रक्रमेण? इति। किं प्राप्तम्?—अनियमेन—इति। कुतः? अतिरात्रे त्रिवृदादिशब्दार्थैर्नैताः प्राप्नुवन्ति, तत्र एतासां प्राप्तवतीनाम् पाठक्रमो नास्ति—इति। एवं प्राप्ते उच्यते,—यदासां सामाम्नाये स्थानं, तेनैता अत्र नियम्यन्ते, याः पूर्वं समाम्नाताः, ताः पूर्वमेव प्रयोक्तव्याः, आनुपूर्व्यस्य हि दृष्टमेतत् प्रयोजनम्, यदुत्तरस्य रूपं, तदपि चिकीर्षितमेव—इति। त्रिवृदादिशब्दैः अतिरात्रे यौगपद्येन आसां प्राप्तेः पाठक्रमस्य अविषयः—इति अधिकरणान्तरम्—इति भवति मतिः। समाम्नायपाठक्रमादेव अत्र नियमः—इति पुनरुक्ततामत्यते—इति अन्यथा वर्ण्यते" १मप०

"साद्यस्क्रे श्रूयते,—सह पशूनालभते,—इति अत्र प्रयोऽर्थः समधिगतः"—सवनीयकाले त्रयाणाम् आलम्भः—इति। अथ अत्र पाठक्रमात्, किम् अग्नीषोमीयः पूर्वम् आलब्धव्यः? उत स्थानक्रमात् पूर्वं सवनीयः इति। कुतः? । पाठक्रमात् । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—सवनीयः पूर्वं, "स्थानात्, यदि पूर्वम् अग्नीषोमीयः स्यात्, सवनीय स्थानं व्याहन्येत! "आश्विनं ग्रहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीय" इति। "ननु इतरथापि पाठक्रमो बाध्येत. बाध्यतां, तस्य हि प्रतिषेधार्थः शब्दः समाम्नातः, श्रुतिविहितं च आश्विनग्रहस्थानम्, तन्न बाधितव्यम्" (२वर्णकम्) भा०

"मुख्यक्रमेण चाङ्गानां तदर्थत्वात्" १४सू०

"सारस्वतौ भवतः एतत् वै दैव्यं मिथुनम्"—इति श्रूयते। तत्र सन्देहः,—किं स्त्रीदैवत्यस्य प्रथमं धर्माः? उत पुंदैवत्यस्य?—इति। नियमकारिणः शास्त्रस्य अभावात् अनियमः,—इति प्राप्ते ब्रूमः,—मुख्यक्रमेण वा नियमः स्यात्—इति स्त्रीदैवत्यस्य हि पूर्वं याज्यानुवाक्ययोः समाम्नानं, "प्रणो देवी सरस्वती"-इति। तस्मात् स्त्रीदैवत्यस्य पूर्वं प्रदानेन भवितव्यम्, तस्मात् स्त्रीदैवत्यस्य पूर्वं धर्माः कार्याः, तथा हि प्रधानकालता भवति अङ्गानाम्, इतरथा, द्वैः पादैर्व्यवधानं सामर्थ्यात् चतुर्थानं तेभ्योऽधिकैरपि व्यवधानं स्यात्"। भा०

"प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वात् यथाक्रमं प्रतीयेत" १५सू०

"दर्शपूर्णमासयोः पूर्वमौपवसथ्यधर्माः समाम्नाताः, ततः साद्यस्य। तत्र सन्देहः,—किम् अग्नीषोमीयधर्माणाम्, मुख्यक्रमेण पूर्वम् साद्यस्य धर्माः कर्त्तव्याः! उत यथापाठम्?-इति। मुख्यक्रमानुग्रहेण साद्यस्य पूर्वम्,-इति प्राप्ते ब्रूमः,-प्रकृतौ यथापाठं प्रतीयेत, स्वशब्दो हि तेषां पाठक्रमः, सः अन्यथा क्रियमाणो बाधितः स्यात्, मुख्यस्य पुनरुपसङ्ग्राहकः प्रयोगवचनः स्वक्रमेण पदार्थे संगृह्णन् यथाक्रमं न बाधितो भविष्यति। अपि च पाठक्रमे स्वशब्दः,—"स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" मुख्यक्रमेण प्रयोगवचनैकवाक्यतया मुख्या" भा॰

"मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात् प्रयोगरूपसामर्थ्यात् तस्मात् उत्पत्तिदेशः सः" १६ सू॰

"दर्शपूर्णमासयोः, आग्नेयस्य पूर्वं मन्त्रपाठः, उत्तरो ब्राह्मणस्य। तत्र सन्देहः-कतमः पाठो बलीयान्?-इति। उच्यते,-अनियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्य अभावात्-इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, मन्त्रपाठो बलीयान्। कुतः? प्रयोगरूपसामर्थ्यात्'-प्रयोगाय मन्त्रस्य रूपसामर्थ्यं, शब्दस्य सामर्थ्यं येन मन्त्रः प्रयुज्यते, तस्य च प्रयुज्यमानस्य क्रमो दृष्टाय भवति। 'ननु च ब्राह्मणपाठस्य अपि तदेव प्रयोजनम्'। उच्यते-'उत्पत्तिदेशः सः'-अपरमपि तस्य प्रयोजनं कर्मोत्पत्त्यर्थं भविष्यति" भा॰

"तद्वचनाद्विकृतौ यथाप्रधानं स्यात्" १७ सू॰

"अस्ति वाध्वरकल्पा नामेष्टिः,—'आग्नावैष्णवम् एकादशकपालं निर्वपेत्, सरस्वत्याज्यभागा स्यात् बार्हस्पत्यश्चरुः'-इति। तत्र सन्देहः—किम् आग्नेयविकारस्य बार्हस्पत्यस्य पूर्वं धर्माः कार्याः, चोदको बलवत्तरः, प्रयोगवचनात्, उत उपांशुयाजविकारस्य प्रयोगवचनो बलवत्तरः, चोदकात्?—इति। किम् प्राप्तम्?—'विकृतौ' अस्यां 'यथाप्रधानं स्यात्' 'तद्वचनात्'—तेषां आम्नायवचनक्रमो विकृतौ, तेन सन्निहितानाम् उपसंहारकः प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्षः, तद्धर्माणां च आनुमानिकः चोदकेन हि स प्राप्तः। तस्मात् प्रत्यक्षः प्रयोगवचनो बलवत्तरः, तेन चोदक आनुमानिको बाध्यते भा॰

"विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथाप्रकृति" १८ सू॰

मुख्याङ्गक्रम—विप्रतिपत्तौ वा यथा प्रकृतौ, तथैव विकृतौ भवितुमर्हति—इति। कुतः?। 'प्रकृत्यन्वयात्' यादृशाः प्रकृतौ धर्माः, तादृशा एव विकृतौ भवितुमर्हन्ति—इति, मुख्यक्रमेण क्रियमाणा न प्रकृतिवत् कृताः स्युः?। चोदको हि प्रयोगवचनात् बलवत्तरः, स हि उत्पादयति प्रापयति च। प्रापितान् अभिसमीक्ष्य प्रयोगवचन उपसंहरति, स प्राप्तेषु उत्पन्नः प्राप्तिनिमित्तक उत्तरकालं पूर्वप्राप्तं न बाधितुमर्हति चोदकं, प्रत्यक्षोऽपि सन्, बहिरङ्गत्वात्, यथाप्राप्तानेवोपसंहरिष्यति। तस्मात् पूर्वं बार्हस्पत्यस्य धर्माः, तत आज्यस्य" भा॰।

एतच्च स्पष्टतया तत्त्वबोधिन्यां दर्शितं यथा

"अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यादौ अनुष्ठेयानामनुष्ठानक्रमनियमोऽस्ति नवेति। तत्र न क्रमनियमः तत्प्रापकप्रमाणाभावादिति प्राप्ते क्रमनियमप्रापकाण्याह श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रावर्त्तिकाः क्रमाः। १श्रुतिरानन्तर्यबोधकक्त्वाप्रत्ययादिरूपम्। २अर्थः प्रयोजनं, ३पठनं पाठक्रमः ४स्थानं स्वस्थानस्थितिः, यथा आश्विनग्रहस्य सवनीयपशोः,। स्थानं स्थापत्तिवाक्यमिति केचित्। ५मुख्यं प्रधानं कर्म। ६प्रवृत्तिः प्रवर्त्तनक्रमः। प्रावर्त्तिकेति तद्धितेन प्रतीतिगम्यत्वाभिधायकेन श्रुत्यादिपदानां श्रुतिगम्यत्वादिपरत्वं सूचितं तथा च श्रुत्यादीनि क्रमप्रापकाणीति। अत्र श्रुत्यादीनां क्रमप्रापकताबोधकसूत्राणि बहूनि उक्तानि तानि च ग्रन्थगौरवभयात् निखिलभाष्यसूत्रार्थविवेचनेन ग्रन्थगौरवीभविष्यत्वाच्च न लिखितानि। तत्र श्रुतितो यथा "द्वादशाहस्य याग" "अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ततउद्गातारं ततो होतारमिति" आनन्तर्यार्थकक्त्वाप्रत्ययेन क्रमोबोध्यते। यथा वा "हृदयस्याग्रेऽवद्यति, अथ जिह्वायाः अथ वक्षसः" इति अथशब्देन। अयं च क्रमोऽन्येभ्यो बलवान् शब्दलभ्यत्वात्। एवमेषां पूर्वं न उत्तरोत्तरं दुर्बलं बोध्यम्। नन्वथादिशब्दादुपस्थितस्यापि क्रमस्य आख्यातरूपक्रियात्वाऽभावेन कथं विधेयत्वं तदिदमुक्तं प्रापकप्रमाणाभावादिति चेदुच्यते यथा दध्ना जुहोतीत्यादौ अक्रियारूपं दधिद्रव्यं क्रियाविशेषणं सद्विधीयते दधिसाधनकं होमं कुर्यादिति तथा इदमनेन क्रमेण कर्त्तव्यमिति क्रियाविशेषणतया क्रमोविधीयते। तथा च सूत्रम् "श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात्" आनुपूर्व्यं श्रुतिगम्यं विधिगम्यं तस्य क्रमस्य प्रधानत्वात् दध्यादिवत् क्रियाविशेषणत्वेन विधेयत्वात्। तत्र कश्चित् श्रुतशब्दादथादितः कश्चित्त्वार्थादितोऽनुमानादिति विशेषः। इत्थञ्च श्रुतिगम्यं श्रुति

शब्दलभ्यमित्यर्थः स्वबोध्य इति भावः। श्रुतिगम्यं श्रुतिलभ्यमानुपूर्व्यं स्यादिति शेषः। "अथ अध्वर्युं गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति" इत्यादौ दीक्षैव विधीयते श्रुतितद्विद्यावगमात् क्रमस्तु वाक्यार्थो न विधेय इति। तद्विद्यावगमाभावात् तदुक्तं "वाक्यार्थो विधिरन्याय्यः श्रुत्यर्थैर्विधिसम्भवे। तस्माद्दीक्षाविधिः पाठाद्दीक्षाणां प्राप्यते क्रमः"। उच्यते। द्वादशाहसत्रे य एव यजमानास्त एव ऋत्विजः" इति ब्रह्मादीनां सर्वेषामृत्विजां यजमानत्वेन यजमानदीक्षां विधिप्राप्तामनूद्य अनेनाप्राप्तक्रमएव विधीयते। तदुक्तं "सर्वेषां यजमानत्वात् दीक्षाप्राप्तेरचोदनात्। क्रमस्तु नान्यतः प्राप्त इति सोऽत्र विधीयते"।

"अर्थाच्चेति" सूत्रम्। २अर्थात् यथाग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र यवागूपाकस्य होमः प्रयोजनं तत्र होमानन्तरपाके सति न सम्भवति होमोऽपि च यवागूं विना न निष्पद्यत इति पाकानन्तरं होमः। अतएव गृहपत्यादिदीक्षासु पाठप्राप्तक्रमस्यैवादृतत्वात् इहापि होमपाकयोः पाठप्राप्तक्रमोऽस्त्विति निरस्तं पाठक्रमग्रहणे विहितार्थानिष्पत्तेः। न च जुहोतीत्यस्य सामान्यप्राप्ताज्यादिद्रव्यकत्वमिति द्रव्यान्तरेण होमः, यवागूपाकस्य च अतिथिभोजनादिरूपप्रयोजनान्तरं कल्पनीयम् अथवा यवागूमित्यस्य जुहोतीत्यनेनान्वयात् पचतीत्यस्य कर्मान्तरमध्याहार्यमिति वाच्यं तत्कल्पकाभावात् गौरवात् विलम्बोपस्थितेः। द्वितीये यवाग्वा होमद्रव्यत्वाङ्गीकारेणार्थक्रमस्याभ्युपगमाच्च यवागूं जुहोतीत्यत्र पाकं विना यवाग्वा असम्भवेन पाकस्यावश्यकत्वाच्च। अत एवार्थक्रमः पाठक्रमाद्बलवान् जुहोतीत्यनेनाकाङ्क्षितद्रव्यान्तरस्याध्याहारादिना होमनिश्चयात् तत्र प्रवृत्तिः यवागूपाकस्य च प्रयोजनान्तरमदृष्टं च तदर्थं पाके प्रवृत्तिरिति तादृशावगमस्य कल्पनासापेक्षत्वेन विलम्बितत्वात् आर्थनिश्चयात् यवागूमित्यनेन जुहोतीत्यस्यान्वयात् यवागूपाकस्य होमप्रयोजनकत्वात्तस्य झटित्यवगमात्। अर्थात् युक्तेरिति कश्चित् तन्न। पठनस्थानादीनामपि युक्तिमध्यतेन विभागानुपपत्तेः। अतएव प्रयोजनवशात् नियम इति शास्त्रदीपिका। माधवाचार्यस्तु "यवागूं पचति यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति" श्रुतिमभिधाय तृतीयया यवाग्वा होमसाधनत्वमवगम्यत इत्याह।

३पठनाद्यथा "समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्यादिषु दर्शपौर्णमासाङ्गप्रयाजादिषु क्रमपठितानां क्रमेणानुष्ठानम्। नन्वत्र गृहपत्यादिदीक्षास्विव क्रमबोधकशब्दाभावात् यवागूपाकस्येव साध्याभावाच्च कथं क्रमनियम इति चेत् न, तथैव लोकावगतेः। तथा च सूत्रं "क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात्"। तदुक्तं "यथापाठमनुष्ठानं तथैव प्रतिपत्तितः। स्मृतिप्रयोगवेलायां वाक्यैरेव च कर्मणाम्"। आसनं स्वागतमित्यादिषु क्रमपाठस्थेषु आसनादिषु गन्धपुष्पादिषु तथैवानुष्ठानं लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते। अयं स्थानादिक्रमतो बलवान् तदपेक्षया शीघ्रोपस्थितेः।

४स्थानाद्यथा। साद्यस्क्रनामकः कश्चिद्यागविशेषः ज्योतिष्टोमविकृतिः। तत्र श्रूयते "सह पशूनालभते" इति तत्र च प्रकृतियागज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशुरौपवसथ्यपूर्वदिने आलभ्यते, सवनीयः पशुः सुत्यादिने प्रातःसवने आश्विनग्रहग्रहणादूर्द्धमालभ्यते तथा च श्रुतिः "आश्विनग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीय सवनीयमाग्नेयं पशुमुपाकरोतीति" अनुबन्ध्यपशुरवभृथादूर्द्धमालभ्यते विकृतौ साद्यस्के त्रयोऽपि पशवः सहालभ्यन्ते सहालभनमेकस्मिन् सवनीयस्थाने सुत्यादिने आलभनं तत्र च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयस्य प्रथममुपाकरणं ततो विकृतावपि अग्नीषोमीयस्य प्रथममुपाकरणमिति प्राप्ते "स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात्" उत्पत्तिसंयोगात्। उत्पत्तिवाक्यात् प्राप्तात् स्थानात् उपाकरणस्थाने प्रथमं सवनीयपशोरालभनीयत्वेन सवनीयपशोः स्थानप्राबल्यात्। तथाचोक्तं "सह पशुना या इतरपरिभाषा पशुना सह कार्यः" अयम्भावः सवनीयपशोः स्थानमपि प्रकृतमीदृम् अन्ययोस्तु अन्यत्, तत्र प्रकृतौ "आश्विनग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयपशुमुपाकरोतीति" श्रूयते त्रिवृता क्रमेणावयवा त्रिराहत्त्या परिवीय संवेष्ट्य इत्यर्थः। अत्र प्रकृतौ तथा कृतेऽन्यदतिदेशात् विकृतावपि सवनीयपशूपकरणात् पूर्वमाश्विनग्रहो ग्राह्यः। ततश्च गृहीते तस्मिन् समीपे स्थानमहिम्ना तत्र सवनीयपशोरेव प्रथममुपस्थितिकत्वेन प्रथममुपाकरणं न तु प्रकृतौ प्रथमोपाकरणमग्नीषोमीयपशोः, तस्य प्रथममनुपस्थितेः इतरयोः तदुपाकरणानुरोधात् स्थानात् सवनीयपशोः स्थानादितरयोरपि सन्निधानहन्योः इत्यः

प्रथमस्थानापठितत्वात् प्रकृतिवदृक्रमेणानुष्ठानम् । तदुक्तम् "आश्विनग्रहणेनासौ पर्य्युपास्याप्यते यतः । इतरथानितः स्थानात्त्वोत्कृष्यापि न केनचित् । तथोक्तम् प्रकृतौ दृष्टः क्रमोऽप्याश्रीयतेऽनीदृशैः" । यत्र स्थानक्रमो यथा एकोद्दिष्टे पार्व्वणवर्ज्जितदेशात् कुशास्तरणादीनाम् नुष्ठानं तत्र पार्व्वणे यस्मिन् स्थाने यत् क्रियते तस्य एकोद्दिष्टेऽपि तथैव दीधितिनोक्तं तत्र शास्त्रदीपिकादि मीमांसानिबन्धाननादृत्य स्वकपोलरचितत्वात् स्थान पदार्थस्य ज्ञानाभावात् मुख्यार्थत्वे स्थानस्यैव लाभेन क्रमलाभात् "प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायेनैव तल्लाभात् स्थानक्रमानुपयोगाच्चेत्यलमप्रसङ्गेन । मुख्यक्रमादयं बलवान् ।

५ मुख्याद्यथा । चित्रयागे सप्तदशिनां मध्ये चतुर्थपञ्चमाभिधानाम्नायेन "सारस्वतौ भवतः" इति एतद्दैवत्यं मिथुनमिति" वाक्यशेषात् स्त्रीपुंदैवत्यं यागद्वयं विहितं तत्र सरस्वती च सरस्वांश्चेति समासे "पुमान् स्त्रिया" इति सूत्रे एकशेषात् दैवतार्थेन प्रस्याभ्यन्तयोश्च यागयोर्निर्व्वापादयो धर्म्माविधिप्राप्ताः तत्र स्त्रीयागस्य पुंयागस्य वा प्रथमं निर्वापः कार्य्य इति संशयः । अत्र श्रुत्यर्थपठनस्थानप्रवृत्तीनां अन्यतमस्यापि प्रमाणस्याभावादनियमात् स्वेच्छया कर्त्तव्य इति प्राप्ते आह "मुख्यक्रमेण चाङ्गानां तदर्थत्वात्" सू० । मुख्यस्य प्रधानस्य क्रमेणाङ्गानां क्रमोपाश्रयः तदर्थत्वात् अङ्गानां प्रधानार्थत्वात् प्रधानोद्देश्यकप्रवृत्तिसाध्यत्वादिति यावत् होतृकाण्डे याज्यानुवाक्ये "प्रणोदेवी सरस्वतीति" पूर्व्वमाम्नातं "पीपिवांसः सरस्वतः" इति पश्चादाम्नातमिति याज्यानुवाक्यापाठक्रमात् स्त्रीदेवताकस्य होमस्य प्रथममनुष्ठानं पश्चाच्च पुंदेवताकस्यानुष्ठानं प्रतीयते अतस्तदङ्गनिर्वापादीनामपि तथैव पौर्वापर्यं युक्तमिति भावः । नन्वत्र येन क्रमेण याज्यानुवाक्ययोः प्रवृत्तिस्तेनैव निर्वापादीनामपीति प्रावर्त्तिकनियमकल्पने किमिति मुख्यक्रमादपि नियमः कल्प्यत इति चेदुच्यते दर्शपौर्णमासयोः साद्यस्य हविष्कृत्तिर्योगक्रमाः शाखाप्रहरणादयः पूर्वं प्रवर्त्तन्ते तदाग्नेयस्य धर्म्माभिर्वापादयः याज्यानुवाक्ययोस्तु पाठक्रमात् प्रथममाग्नेयहोमः पश्चात् सान्नाय्यस्येति विपरीता प्रवृत्तिः तत्र किं मुख्यक्रमात् प्रथममाग्नेयस्याभिघारणादिपदार्थानां मध्ये आग्नेयस्य प्रथमं प्रवृत्तिः? किंवा मूलभाविप्रवृत्तिहविष्याद्भिनिष्म इति प्राप्ते मुख्यक्रमाभिधानम् । तस्मात्तत्र मुख्यक्रमादाग्नेयस्य प्रथममभिघारणम् एवञ्च सति अङ्गप्रधानयोर्यदनुष्ठानमेव व्यवधानं स्यादितरथा तु पश्चाद् भाविप्रधानस्य प्रथमं क्रियमाणमङ्गं प्रधानेनात्यन्तव्यवहितं स्यादतस्तस्य क्रमेण नियमे । इयांश्च विशेषः मुख्यक्रमे प्रधानप्रवृत्तिरङ्गानां नियमकारणं, प्रवृत्ति क्रमे त्वङ्गानां मिथः प्रत्यासत्तिरिति ।

६ प्रवृत्तेर्यथा वाजपेये "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेतेति" श्रूयते तेषाञ्चोपाकरणनियोजनादयः संस्कारा विहिता उपाकरणं प्रोक्षणं नियोजनं यूपे बन्धनं तत्र चैकस्मिन् पशावुपक्रमः देशे च समाप्तिरिति नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् ऐच्छिकेन क्रमेणोपाकरणसंस्कारः तत उपक्रान्तानां यूपे नियोजनसंस्कारः पश्चात् कर्त्तव्यः ? इति तत्रापि नियम कारिणां श्रुत्यर्थपठनादीनामभावादस्ति क्रमनियमः ऐच्छिक एव क्रम इति प्राप्ते आह "प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात्" सू० तुल्यकालानामेककाल प्रवृत्तानां गुणानामङ्गानामुपाकरणादीनां प्रवृत्त्या उपाकरणप्रथमसंस्कारे स्वेच्छातः प्रवृत्तेः तत्क्रमेण तदुपक्रमात् प्रथमोपाकृतपशुक्रमात् प्रवृत्तिक्रमोऽप्याश्रयः । अतश्च यः स्वेच्छातोऽयस्य पशोः प्रथममुपाकरणं क्रियते तस्यैव प्रथमनियोजनादि कार्य्यं, तदनन्तरं तदुत्तरोपाकृतस्य नियोजनमित्येवमपरापरस्यापि ज्ञेयम् । प्रथमगुणारम्भत्यागे कारणाभावात् । अयमभिप्रायः प्रावर्त्तिकक्रमस्वीकारे प्रथमपशावुपाकरणनियोजनयोः प्रथमद्वितीयसंस्कारयोर्मध्ये पञ्चदशभिः क्रियारूपाक्षणैः षोडशभिरेव व्यवधानं भवति तथाप्यनुष्ठानं सप्तदशे विधानात् प्रावर्त्तिकं क्रमं परित्यज्य पञ्चदशानां पूर्वं नियोजनं कृत्वा पश्चात् प्रथमपशोर्नियोजनं यदि क्रियते तदा द्वात्रिंशद्भिः पदार्थैर्व्यवधानं स्यात् तच्च नाभ्यनुज्ञातम् तदुक्तम्, "प्रवृत्त्या वा नियम्येत प्रत्यासत्तेरनुग्रहात् । अन्यथा व्यवधानं स्यादनुज्ञाताधिकेरपीति" ।

कात्यायनश्रौतसूत्र ।१।५।। सूत्रादौ तन्त्राणे च क्रमविशेष, स्तेषां बलावलञ्चोक्तं यथा

"कर्म्मणामानुपूर्व्व्यं न युगपद्भावात्" सू० । आनुपूर्व्व्यं पौर्वापर्यं क्रम इत्यनर्थान्तरम् कर्म्मणामिति अग्न्याधानादीनामङ्गकर्म्मणामनुष्ठाने आनुपूर्व्यं न भवति क्रमनियमो न भवति । कुतः ? युगपद्भावात् अतः कान्यङ्गानि

यदा प्रधानेनापेक्ष्यन्ते तदा युगपद्भावेनैव यौगपद्येनैव सर्वैव सम्बन्धं प्राप्नुवन्ति न क्रमेण। ततश्चैषां नियमेन क्रमेणानुष्ठाने कारणाभावात् कर्त्तुरेकत्वादवश्यम्भाविनि क्रमे येन केनचिदनियतेन क्रमेणानुष्ठानम्" भा०

"अर्थनिर्वृत्तेश्च" ५सू०। "येन केनचित्क्रमेणाङ्गानुष्ठाने क्रियमाणे अर्थनिर्वृत्तिरङ्गकलापनिष्पत्तिः सुखेनैव भवति नियतक्रमेण क्रियमाणे तु नियतक्रमस्यानायत्तत्वात् प्रस्तुतः प्रतीक्षणेन विलम्बाद्बहुना कालेन स्यात् तथा सति प्रयोगे प्राशुभावो न स्यात् प्रयोगप्राशुभावरूपः कालो ह्यङ्गानां विहितः अङ्गानां नियतक्रमेणानुष्ठाने च कोऽपि अतिकालः स्यादिति तस्मादङ्गानुष्ठाने क्रमनियमो नेति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तमाह" भा० "स्यादानुपूर्व्यं नियमः श्रुत्यर्थक्रमेभ्यः" ६सू०। भाष्यञ्च "पूर्वपक्षनिरासार्थः। अन्वाधानादीनामङ्गकर्मणामानुपूर्व्यं नियमः स्यात् अनुष्ठाने क्रमनियमो भवेत् नानियमः। केभ्यः प्रमाणेभ्यः श्रुत्यर्थक्रमेभ्यः श्रुतेः अर्थात्क्रमाच्च। १श्रुतेस्तावत् यथा द्वादशाहे सत्रे "तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षते" (शत० ब्रा० १२।१।१।१) "अथ ब्रह्माणं दीक्षयति अथोद्गातारम् अथ होतारमित्यादि" अत्र ब्रह्मादीनां दीक्षा विधीयते यजमानत्वादेव तस्याः प्राप्तेः क्रमस्य त्वन्यतः प्राप्त्यभावात् स एवात्र विधीयते। तथा "तस्मादेव दशमो यज्ञो स्तूयते तृतीय एव वषट्क्रियते" इति शत० ब्रा० (४।१।५।१६) अयमपि श्रुतिक्रम एव। २अर्थादपि क्रमोऽवगम्यते तद्यथा पेषणसंयवनयोरवघातपेषणयोर्वा "अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति" क्रमेण श्रुतेऽपि अर्थात् पूर्वं पाकस्ततो होम इति होमद्रव्यं हि यवागूः तदुत्पत्त्यर्थः श्रुत्या विहितश्च पाकः। स च पश्चात् क्रियमाणोऽनर्थकः स्यात् होमोऽप्यसति द्रव्ये न निर्वर्त्तेतातः पक्त्वा होमः कार्य्यः। ३क्रमः पाठक्रमः। स च द्विविधः श्रुतिपाठक्रमो मन्त्रपाठक्रमश्च, उभयविधोऽपि क्रमनियमे कारणं भवति, नियतेन हि क्रमेण पदार्थविधिपाठो मन्त्रपाठश्च वर्त्तते। तत्रैवमवगम्यते येन क्रमेण पदार्थविधिपाठो मन्त्रपाठश्च तेनैव क्रमेणानुष्ठानमिति क्रमान्तरेणानुष्ठाने त्ववगतस्य क्रमस्य त्यागः अनवगतस्य क्रमस्योपादानमित्यसंगतं स्यात् तस्मात् पाठक्रमादपि क्रमनियमोऽङ्गकर्म्मणां भवतीति" कर्कभाष्यम्

"प्राकृतं च विकृतौ" ४सू०। "अतोऽपि कारणात् पाठक्रमेणाङ्गकर्म्मणामनुष्ठानं भवति यतो विकृतौ प्राकृतमेव क्रमं श्रुतिरनुवदति यथा महाग्निचयने "स तत एव प्राकृतान्यङ्गानि सम्बयजुर्हरति" इत्यादिना "स यज्ञोपवीती भूत्वाऽङ्गानि गृह्णातीत्येवमन्तेन" (शत०ब्रा०९।६।१।१२) अत्राङ्गप्रकरणे यज्ञोपवीतित्वविधिपरं वाक्यं प्राकृतं क्रमं दर्शयति यदि पाठक्रमेणानुष्ठानं न स्यात् तदा नैव क्रमेणानुवादो न स्यात्। अपरे त्वन्यथा व्याचक्षते प्राकृतं च विकृतौ। विकृतौ प्राकृतवैकृतयोः कर्मणोः संनिपाते प्राकृतं पूर्वं कर्त्तव्यम् पश्चात् वैकृतमिति। तद्यथा "प्रकृतौ प्राश्नन्तं पशुमा" इत्याक्रान्तमालभेत" इति (कात्या० ६।३।२५) प्रकरणपशूपाकरणानन्तरमाक्रान्तालम्भ उक्तः विकृतौ च "प्रकृत्य स्वयं तेन चरतीति" कात्या० (४।४।११) इत्यनुप्रकरणानन्तरं वाजिनयाग उक्तः तत्र पूर्वं प्राकृतमाक्रान्तमोदकस्पर्शरूपं कृत्वा पश्चाद्वाजिनयागः कर्त्तव्यः। तथा प्रकृतौ हविरासादनोत्तरकालं हविरालम्भाकालम्भोदकालम्भाः विहिताः विकृतौ च "आसाद्य हवींष्यग्निं मन्थति" इत्यग्निमन्थनम् (शत० ब्रा० ३।४।१।१८) हविरासादनोत्तरकालं विहितम् तत्र पूर्वं प्राकृता हविरालम्भाकालम्भोदकालम्भाः, पश्चाद्वैकृतमग्निमन्थनम्। एवम् "आसाद्य सोमम् उपस्पृश्य राजानं प्रपादयति" (शत० ब्रा० ३।६।४।१०) इत्येतदप्युदाहार्यम्, अत्रापि पूर्वं प्राकृता हविरालम्भाकालम्भोदकालम्भाः पश्चाद्वैकृतं सोमप्रपादनादि। तथा पितृयज्ञे परिषेकात् प्राग्विहितमञ्जनाभ्यञ्जनप्रतिपत्तिर्दक्षिणादानान्तत एव क्रियते। इष्टायां च सवनीयपुरोडाशानां निर्वपणादूर्द्ध्वं भाविनः प्राकृतत्वात् ये पदार्थाः तेषां प्राक्प्रचरणीयहोमादनन्तरमनुष्ठानं विहितम्। अतएव यतो प्राकृतं पूर्वमित्यस्य बाधनाय यत्नं करोति "उत्तराघारमाघार्य्य पशुं पूर्वं समनक्तीति" (कात्या० ६।४।२सू०) अत्र पूर्वमित्यनेन प्राकृतप्रयाजसमञ्जनात् पूर्वं पशुसमञ्जनं विदधाति। तस्मात्समीचीनमेतद्व्याख्यानम्। अथ क्रमप्रमाणानां विरोधे बलाबलं निर्णीयते। यत्र पाठक्रमार्थक्रमयोर्विरोधो भवति तद्यथा। स वै "पर्णशाखया वत्सानपाकरोति तामाच्छिनत्तीति" (शत० ब्रा० १।७।१।१।२) पाठक्रमः अर्थस्थानेन क्रमेण न सिध्यति न ह्यच्छिन्नया शाखया वत्सापाकरणं कर्त्तुं शक्यते वत्सापाकरणादेव च छेदनमिति तत्र किं पाठक्रमाध्यवसानम्? उतार्थक्रमादिति? संशये आह" कर्कभाष्यम्

"विरोधेऽर्थक्रमपरत्वात्" ६सू० "पाठक्रमार्थक्रमयोर्विरोधे अर्थक्रम एव बलीयान् न पाठक्रमः। कुतः? तत्परत्वात् पाठस्यार्थपरत्वात् अर्थार्थत्वात् कार्यविज्ञानार्थत्वादित्यर्थः। तेन पूर्वं छेदनम् पश्चात्तया छिन्नया शाखया वत्सापाकरणमिति। अथ यत्र श्रुतेः श्रुतिपाठक्रमस्य च विरोधो भवति तद्यथा "संस्थिते यज्ञे माहेन्द्रं तर्पयितवै ब्रूयादिति"(शत०ब्रा०११।७।२।२८)श्रुतिः कर्मणि समाप्ते प्रैषं विदधाति पाठक्रमात् स्विष्टकृतः पश्चात् प्राशित्रावदानात् पूर्वमिति तत्र केन क्रमेणानुष्ठानमिति संशये सूत्रमाह" भा० "श्रुतिः क्रमादानुमानिकत्वात्" ६सू० "क्रमादिति श्रुतिपाठक्रमाच्छ्रुतिर्बलीयसी तेन श्रुतिप्रतीतक्रमेणैव संस्थिते कर्मणि प्रैषोच्चारणम् न पाठक्रमेण। कुतः आनुमानिकत्वात् पाठक्रमस्य अर्थाच्छ्रुतेः प्रत्यक्षत्वादिति शेषम्, प्रत्यक्षा हि श्रुतिः संस्थिते यज्ञे इति। पाठक्रमे त्वनुमानम्, यतोऽनेन क्रमेण पदार्था अनुष्ठेयाः अतोऽनेनैव क्रमेण पाठ इति। दुर्बलं च प्रत्यक्षादनुमानम्। अतः श्रुतिक्रमेणानुष्ठानमिति सिद्धम्। एवम् "तस्मादेष दशमो ग्रहो गृह्यते तृतीय एव वषट्क्रियते" (शं०ब्रा०४।१।५।१६) इत्येतदप्युदाहरणम् किं श्रुतिमन्त्रपाठागतावस्थाने गृह्यते? उत श्रुतिबलाद्दशमे? इति तत्र श्रुतिबलात् दशमे इति सिध्यति। अथ यत्र चोदनापाठक्रमस्य मन्त्रपाठक्रमस्य च परस्परं विरोधो भवति। यथाग्न्याधिषवणे "सोऽग्न्याधानमधिषवणीये स्तौति" अधिषवणं विधाय तदनन्तरमेव "तत्पुनरुद्धानमवलुक्षे स्तौति" (शत०ब्रा०१।२।१।१६) चोदनापाठक्रमः। मन्त्रपाठे आग्न्याधिषवण-मन्त्रानन्तरं "धर्त्रोऽसि विश्वायुरित्यादिम् (यजु० १।२२) पठीवन्नन्तमन्त्रान् मन्त्रगणं पठित्वा आग्न्योद्धानमन्त्र "उर्वी स्तौति" पठितः। पूर्वाधिकरणे हि क्रमाच्छ्रुतेः प्रत्यक्षत्वाद्बलीयस्त्वमुक्तम् अत्रोभयोः प्रत्यक्षत्वात् किं चोदनापाठक्रमेणाग्न्योद्धानं कर्त्तव्यमुत मन्त्रपाठक्रमेणेति संशये सूत्रमाह" भा० "मन्त्रतश्च प्रयोगित्वात्" ७सू०। "मन्त्रचोदनयोरिति मन्त्रपाठचोदनापाठयोर्विरोधे मन्त्रक्रमम् मन्त्रपाठ एव बलवानित्यर्थः। कुतः? प्रयोगित्वात् मन्त्राणाम्, मन्त्रा हि कर्मकाले प्रयुज्यन्ते पठ्यन्ते न चोदनावाक्यानि अतो मन्त्रपाठः पदार्थानां सन्निकृष्टः चोदनापाठस्तु विप्रकृष्टः। तथा हि "समिधो यजति"(शत०ब्रा०१।५।३।८।) इत्यनेन पदार्थो विहितः सोऽनुष्ठानवेलायां तेन वाक्येन विहितस्याङ्गं स्मारयति तेन वाक्येन स्मृतेनानुष्ठानवेलायां स पदार्थः स्मारितः सन्ननुष्ठीयते, इतीतरेतराश्रयं स्यात् अर्थेन वाक्यं स्मार्यते वाक्येन चार्थ इति नैष दोषः सामान्यविशेषभेदात् सामान्येन हि दार्शिकमङ्गं कर्त्तव्यमित्यवगम्यते विशेषस्मरणार्थं विधायकं वाक्यमालोचयति तेन चालोचितेन पश्चात्तदर्थविशेषः स्मारितोऽनुष्ठीयते अनुष्ठितश्चासौ भाविन्येव द्वितीयं पदार्थं न स्मारयति अर्थानां प्रत्यासत्तेरेव क्रमेण पौर्वापर्यस्यानपेक्षत्वात् किं तर्ह्यनुष्ठानोत्तरकालं योऽसौ क्रतुमालोचयति समिद्यागोऽयं कृत इति स चालोच्यमानो देन समिधो यजतीत्यनेन (शतपथ)१।५।३।८। ब्राह्मणवाक्येन विहितमात्स्मारयति तत्र स्मृतं स्यादुत्तरम् "तनूनपातं यजतीत्येतत् स्मारयति कुतः? पाठात् ततः परं हि तत्पठितमिति तद्ब्राह्मणं पुनः पदार्थं विदधाति विधिरेव तस्य कार्यम् न स्मृतिः अनुष्ठानवेलायां तदेव ब्राह्मणं निर्व्यापारं कृत्वा चिरनिवृत्तव्यापारं प्रयोगकालाद्बहिर्भूतं स्मारकमपेक्षितम्। अयं मन्त्रपाठाद्ब्राह्मणपाठे विप्रकर्षः। मन्त्रः पुनरन्तःक्रतु प्रयुज्यमानः परिसमाप्यमान उत्तरं मन्त्रं पर्युपस्थापयति। स चोत्तरो मन्त्रः पर्युपस्थाप्य उत्तरं पदार्थं पर्युपस्थापयन्नेव पर्यवतिष्ठते। तस्मात्तत्राकाङ्क्षान्तरापेक्षाभावान्नास्ति विप्रकर्षः। एतदुक्तं भवति स्मारकक्रमेण तावदनुष्ठानक्रमः न च मन्त्रे सत्यन्यार्थे सति ब्राह्मणस्य स्मारकत्वम् अप्रयुज्यमानतया सामर्थ्याभावात्। न हि निर्वपामीति-वच्चिर्वेदिति पदस्योच्चारितमनुष्ठानौपयिकमनुष्ठेयमर्थं प्रकाशनं करोति किं तु सन्निधिमात्रतया प्रयोगबहिर्भूतं सत् अनेन वाक्येनेदं विहितमत्र एतत्करोमीत्येवमालोचनेन स्मारकं भवति। मन्त्रस्तु प्रयुज्यमान एवाभिधानत एव स्मारक इति सन्निकृष्टः। विप्रकृष्टाच्च सन्निकृष्टं बलवदित्येवं प्राप्ते आह" भाष्यम् "न समत्वात्" ८सू०। "मन्त्रपाठ एव बलवान् यदुक्तं तन्न कुतः? समत्वात् मन्त्रपाठचोदनापाठयोः। कथमुभयोः समता उच्यते मन्त्राः कर्मणि क्रियमाणस्य कर्मणः स्मरणार्थं प्रयुज्यन्ते, चोदना तु कर्मणो विधायिका अत एव चोदनायाः प्रवृत्तिः पूर्वम् अतः पदार्थे विहिते सति पश्चात्तत्स्मरणार्थं मन्त्राः प्रयुज्यन्ते अतः सममेवैतदिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह" भा० "गुणानां तु भूयस्त्वात्" ९सू० "तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः। नैतदुभयं समम् किन्तु मन्त्रपाठ एव बलवान्। कुतः?

मन्त्रेषु गुणानां भूयस्त्वात् गुणानां बाहुल्यात् यतः चोदनापाठापेक्षया मन्त्रेषु बहवो गुणाविद्यन्ते । तद्यथा कर्मकाले उच्चारणे पदार्थस्मारके यतो मन्त्रा अर्थवादादिमतव्यवधानरहिताः क्रमेण पठ्यन्ते तेनोत्तरमुत्तरं पदार्थं झटिति स्मारयितुं शक्नुवन्ति नैवं चोदनापाठः विधेयार्थस्तावकवाक्यसंदर्भव्यवहितत्वेन मन्त्रवत्स्मारयितुमशक्तत्वात् । न च कर्मकाले तस्योच्चारणं विहितं मन्त्रवत् । श्रुतिरपि मन्त्राणां गुणभूयस्त्वमाह "तस्मादेतदृचाभ्यनूक्तमित्यादिना(शत०ब्रा०१।७।३।४)यो हि स्वप्रतिपादितस्यार्थस्य प्रामाण्यार्थमन्यस्योक्तिं प्रदर्शयति स स्वात्मापेक्षया उत्कृष्टस्यैव दर्शयति न निकृष्टस्य तेन गुणभूयस्त्वं मन्त्रेषु अतो मन्त्रपाठ एव बलवानिति सिद्धम् । पदार्थानां क्रमनियमे श्रुत्यादीनि षडपि प्रमाणान्युक्तानि तेषां विरोधे बलाबलं चोक्तम् अथेदं चिन्त्यते । यत्र बहूनि प्रधानानि सह क्रियन्ते यथा दर्शपूर्णमासयोराग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयैन्द्राग्नादीनि यथा चातुर्मास्यपर्वसु वाजपेयेऽतिरात्रपशुयागपृश्निसप्तदशप्राजापत्येषु च तत्रारादुपकारकाण्यङ्गानि सर्वेषां तन्त्रेण क्रियन्ते इति । अस्त्विति कर्मणां युगपद्भावः तन्त्रमित्युक्त(कात्या०१।७।१।)तेन न तेषु क्रमः किन्तु संनिपत्योपकारकाणि तु द्रव्यसंस्काररूपाणि प्रतिप्रधानभेदेन कर्त्तव्यानि तत्र चिन्त्यते तानि किं कैकस्य सर्वाणि कृत्वापरस्य कर्त्तव्यानि ? किं वा समान एकैकः पदार्थः सर्वेषां कर्त्तव्यः? इति । तत्रैकैकं प्रधानमन्यरहितानि स्वाङ्गान्यपेक्षते तत्राङ्गानां प्रधानकाण्डस्य न्याय्यत्वादेकैकस्मिन् गुणकाण्डमपवृञ्ज्यात् इतरथा हि पदार्थानुसमये सति स्वप्रधानाद्विप्रकृष्येरन् यस्यैकस्यासादनं कृत्वापरस्य तदेव क्रियते तदा पूर्वस्यासादनयोर्व्यवायः स्यात् सहवचनं त्वारादुपकारकसाहित्यमात्रेणाप्युपपद्यते तस्मात्काण्डानुसमय एवेति प्राप्ते आह" भा० "तुल्यवचनात्सामान्यपूर्वमानुपूर्व्ययोगात्"।०सू०। "तुल्यवचनाद् तुल्यानां प्रधानानां सह प्रयोगे द्रव्यसंस्काररूपाणि संनिपत्योपकारकाण्यङ्गानि सामान्यपूर्वं कर्त्तव्यानि पूर्वः पूर्वः पदार्थः सर्वेषां समानः सकृत् कर्त्तव्यः । तद्यथा बहुषु हविःषु प्रथमं सर्वेषां विभक्तीकरणम् ततः सर्वेषां पात्रोत्पवनम् ततः सर्वेषां तत्र व्यभिचारः ततः सर्वेषां पात्रीषूपकारः ततः सर्वेषामुद्वासनम् ततः सर्वेषां पेषणासादनम् ततः सर्वेषामाज्यपः इत्येवं पदार्थानुसमयः कार्यः । यद्येकैकस्मिन् गुणकाण्डमपवृज्यते तदा सति क्रमेण प्रयोगात् प्रयोगवचनप्रापिततस्य साहित्यस्य बाधः स्यात् न हि वचनेनाभिहितः साहित्यशब्दगम्यमानं कालसन्निकर्षेण प्रधानानामतिमात्रेणारादुपकारकविषयमात्रं कल्पयितुं शक्यते । तस्मात्पदार्थानुसमयः । कुतः ? आनुपूर्व्ययोगात् पदार्थानां तन्त्रन्यायाच्च एवं क्रियमाणे पदार्था आनुपूर्व्यं च अनुक्रमेण युज्यन्ते तन्त्रन्याय अन्यथोत्तरपदार्थकरणानन्तरं पूर्वेषु क्रियमाणेषु आनुपूर्व्ययोगो न स्यात् । "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत" इत्यनेन वाक्येन पौर्णमासीशब्दबोध्यानां तत्सम्बद्धानां त्रयाणां यागानां साङ्गानामेककालप्रयोगोऽवगम्यते अतो यस्मिन्नेव क्षणे एकस्याधिश्रयणं कर्त्तव्यमापतति तस्मिन्नेवापरस्याधिश्रयणं कर्त्तव्यं मशक्यतया केवलं न क्रियते द्वितीये तु क्षणे न कश्चिद्देतवेन पुरोडाशान्तरं नाधिश्रियेत अतः प्रथमं पदार्थं सर्वेषां कृत्वा ततो द्वितीयादिः पदार्थः सर्वेषां कर्त्तव्यः । एवं बहुषु प्रधानेषु सर्वत्र पदार्थानुसमय एव न्याय्यो न काण्डानुसमयो इति स्थितम् । यत्र तु प्रधानविरोधो भवति पदार्थानुसमये क्रियमाणे । तत्र काण्डानुसमय एवेति वार्त्तिकेन साहित्येन पदार्थानुसमयः प्राप्तोऽपि प्रधानविरोधात्त्यक्तव्यः । पुरोडाशाङ्गं हविःश्रपणादयः तदङ्गं च क्रमः पदार्थानुसमयरूपः तदाश्रयणे च तत्र कपालसंयोगात् पुरोडाशशोषप्रसङ्गः । न चाङ्गानुरोधेन प्रधानबाधो युक्तः । तेनानेकेषु हविःष्वेकैकस्य पुरोडाशस्याधिश्रयणं प्रथमङ्गैरभिघारणं चेत्यन्तं काण्डानुसमयः कार्यः । यत्र तु नास्ति प्रधानबाधः हविश्चतुरादिहविःषु तत्र भवतु पदार्थानुसमयः । दाक्षसम्भवयज्ञायां तु उद्वासनमपि व्युत्क्रमेण कार्यम् यदुक्तम् पूर्वस्य पदार्थे कृते तस्मिन्नेव द्वितीयस्य क्रियमाणे पूर्वस्य व्यवधानमिति तत् सहत्वविधिबलात् परिह्रियते । एवं च सति वाजपेये आग्नेयैन्द्राग्नसारस्वतो वशाष्टश्विसप्तदशप्राजापत्येषु द्वाविंशतिसंख्येषु पशुष्वेकविंशत्या पदार्थैः समानासमानजातीयैर्व्यवधानमिष्यते न न्यूनाधिकैः । अन्ये त्वसमानजातीयैरेव । अनेनैव मुख्यक्रमप्रवृत्तिक्रमावुक्तौ भवतः । तथाहि यत्र बहूनि प्रधानानि भवन्ति तत्र यो मुख्यानां प्रधानानां क्रमस्तेनैव क्रमेण तदङ्गानां क्रमोभवति यथा पौर्णमास्यां प्रथममाग्नेययागः ततोऽग्नीषोमीययागः अत आग्नेयस्य प्रथमं ग्रहणम् ततोऽग्नीषोमीयस्य, एवं

प्रोक्षणादावपि । अयं मुख्यक्रमः अनेन क्रमेण यद्यङ्गान्यनुष्ठीयन्ते तदाङ्गानां नियता प्रधानप्रत्यासत्तिरनुगृहीता भवति एवं ह्यङ्गप्रधानयोर्यदनुष्ठानमेव व्यवधानं भवति इतरथा तु पश्चाद्भाविनः प्रधानस्य प्रथमाङ्गं क्रियमाणं प्रधानेनात्यन्तं व्यवहितं स्यात् ।

अथ प्रवृत्तिक्रम उच्यते यत्र बहूनि हवींषि भवन्ति समानदैवतानि यथा वाजपेये पशवः तत्र चोदाकरणादयः संनिपातिनः प्रतिपश्वावर्त्तनीयाः । तेषां चावृत्तिर्नैकस्य पशोः कार्त्स्न्येन कृत्वा परस्यापि तथैव क्रियन्त इत्येवम् । किं तर्हि ? सर्व्वेषामुपाकरणं यतः कुतश्चित् पशोरारभ्य कृत्वा ततः सर्व्वेषां नियोजनमित्युक्रम् । तत्र प्रथमे पदार्थे उपाकरणे अनियम एव यतः कुतश्चित् पशोरारभ्य कर्त्तव्यः । द्वितीयस्तु पदार्थो नियोजनरूपः किं प्रथमो यत आरब्धः तत एवारम्भणीयः? उत तत्राप्यनियम एवेति ? तत्र क्रमनियमकारणानां श्रुत्यर्थपाठानामभावदनियमे प्राप्ते उच्यते प्रवृत्त्यैव नियमः । प्रथमः पदार्थो येन क्रमेण कृतः स एव क्रम उत्तरेष्वपि नियोजनादिषु नियम्यते । कुतः ? पदार्थैः सह प्रधानं कर्त्तव्यमिति वचनात् सर्व्वे पदार्थाः प्रधानकालाद्विप्रकृष्टव्याः कथं? पदार्थैः सह प्रधानस्य वचनम् यावता "दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत प्राजापत्यैश्चरन्तः" इत्यादिषु प्रधानमात्रं श्रूयते उच्यते, समीहितं भावयेद्यागेनेत्यभि न हि यजेतेत्यस्यार्थः । तत्र यस्यामेव वेलायां स्वर्गो भावने कर्त्तृत्वं प्रतिपद्यते तस्मिन् क्षणे करणेतिकर्त्तव्यते अपि व्याप्रियेते । अयमर्थः नात्र प्रधानं कर्त्तव्यं श्रूयते किन्तु प्रधानेन स्वर्गः कार्य इति करणविभक्तिनिर्द्देशाद्यागेनेष्टं कार्यमस्मिन्काले कुर्यादिति तेन स्वकार्यं सेतिकर्त्तव्यताकेन कर्त्तुं शक्यते नान्यथा । तस्माच्चितयस्य फलकरणेतिकर्त्तव्यतस्य युगपद्यजेतेत्यनेन कर्त्तव्यतोच्यते । ततोऽन्यथा करणेतिकर्त्तव्यताकत्वमेव न स्यात् न हि पश्चाद्भावि करणं भवति । तथा भविष्यति भाव्ये भूते च करणे प्रथमेव दोषः न हि विनष्टं करणं भवतीति । तथा करणेतिकर्त्तव्यतयोरपि मिथो विप्रकर्षे अयमेव दोषः । न हि विनष्टमनागतं वानुग्राहकं भवति । तेन यद्वस्तु स्यामेककालतैषां समवायात् । ततः प्रधाने सेतिकर्त्तव्यताके एकस्मिन् क्षणे सह कर्त्तव्ये प्राप्ते सति एकः कर्त्ता बहूनि प्रधानानि इतिकर्त्तव्यतां वा असमर्थः कर्त्तुं, यौगपद्येनेत्यवश्यम्भावी क्रियाणां विप्रकर्षः । ईदृशेनापि विप्रकर्षेण सर्व्वैव पदार्थाः कृता भवन्ति । प्रयोगवचनो हि यावतः पदार्थाननुष्ठापयति तावद्भिरपवर्जनीयतया यावान् कालो व्याप्यते तावानेकः कालः तावति च काले सर्व्वेषां कालो विधीयते न त्वेकस्मिन् क्षणे अशक्यार्थविधिप्रसङ्गात् । तेन प्रत्यासत्तिरेतेषां साहित्यम् नैकक्षणवर्त्तित्वम् । यद्येवम् प्रयोगवचनेनैव क्रमस्य सिद्धत्वात् श्रुत्यादिभिः किं क्रियते ? अनियतक्रमेणानुष्ठानं प्राप्नोतीति क्रमनियमे तेषां व्यापारः । यस्मात् प्रयोगविधिर्नैकक्षणवर्त्तित्वं विधत्ते प्रत्यासत्तिमात्रम् । तस्मात् प्रधानं चिकीर्षितमनागतं कृतं वा तेषां प्रधानार्थानामनुग्राहकम् ! करिष्यमाणेन कृतेन वा प्रधानेन प्रत्यासत्तिमात्रमङ्गानां तत्साहित्यम् नैकक्षणवर्त्तित्वम् । तत्राग्न्यन्वाधानादीनां करिष्यमाणं प्रधानं निमित्तम् स्विष्टकृदादीनां तु कृतम् । तेनैवमवश्यम्भाविनि विप्रकर्षे केचित्पदार्थाः क्षणव्यवहिताः प्रधानेनापेक्ष्यन्ते केचिद्द्वाभ्यां क्षणाभ्यां व्यवहिताः केचिद्बहुभिरिति । एवं वाजपेयपशुष्वपि अग्न्यन्वाधानादि प्रागुपाकरणात् साधारण्यं सर्व्वपशूनां सह अनुभूतम् । उपाकरणादयोऽपि संनिपत्योपकारकाः त्वे चाविभ्रमादावर्त्तयितव्या अपि साहित्येनैव पशुभिरनुभवितव्याः । यदेकस्योपाकरणम् तदेवेतरेषामपि कुतः ? सहचोदितत्वात्पशूनां साङ्गानाम् । तत्रैवं सहानुभवितव्ये सति यस्य पशोः प्रथममुपाकरणं क्रियते तस्य प्राकृतेन पाठेन यद्यपि द्वितीयः पदार्थो नियोजनरूपः स्याप्यते तथापि सहवचनादेव एकविंशतिक्षणव्यवहितं द्वितीयं पदार्थमाकाङ्क्षति । द्वितीयस्तु पशुर्विंशत्योपाकरणक्षणैर्व्यवहितमेकेन प्रथमस्य पशोर्नियोजनक्षणेन च व्यवहितं स्वीयं द्वितीयं पदार्थमाकाङ्क्षति । एवं तृतीयादयोऽपि पशवः सजातीयविजातीयव्यवहितानात्मीयान् पदार्थानपेक्षन्ते । अन्त्यस्तु विजातीयैः पूर्व्वोपाकृतानामेकविंशतेः पशूनां नियोजनक्षणैर्व्यवहितमेव द्वितीयं पदार्थमपेक्षते । तदेवं संनिपत्योपकारकानालोच्य ईदृशी एकविंशतिक्षणव्यवधानापेक्षा प्रधानानां भवति । ततश्च यावद्भिर्नाव्यवहितः शक्यः पदार्थः कर्त्तुं तावद्भिर्व्यवधानमगत्याश्रयं कर्त्तव्यम् अतोऽभ्यधिकैस्तु न व्यवधातव्यम् । यद्येकं पदार्थमेकस्य कृत्वा द्वितीयोऽपि पदार्थस्तस्यैव क्रियते ततः सहवचनं नोपपद्येत । एवं सर्व्वत्र तृतीयादिष्वपि पदार्थेषु योज्यम् । प्रथमपदार्थक्रम एव द्वितीयादिष्वपि समाश्रयितव्यः इतरथा केषां चन व-

न्यूनाधिकैरपि धर्मैर्व्यवहितानि स्युः। न च तद्युक्तम्। न चैवं केषांचिदत्यन्तैर्व्यवधानं गुणो भविष्यतीति वाच्यम् यथाधिकैर्व्यवधानेऽश्रुतकरणम् एवं न्यूनैरपि व्यवधानेऽश्रुतकरणमेव। तस्मादेकविंशतेः पशूनां सर्वेऽपि त्वक्रमत एव प्रयोगवचनविहितः क्रमः पदार्थानां मिथ एकविंशतित्वसंख्यप्रधानाङ्गकोऽपेक्षितः। स न्यूनैरधिकैर्वा व्यवधाने बाध्येत। अतः सर्वेषां तुल्यप्रयोगसिद्ध्यै प्रथमपदार्थक्रम एव द्वितीयादिष्वाश्रयणीय इति सिद्धम्। प्रधानाङ्गानां मिथः प्रत्यासत्तिर्नियमकारणम्, मुख्यक्रमे तु अङ्गानां प्रधानप्रत्यासत्तिरिति विशेषः। मुख्यक्रमप्रवृत्तिक्रमयोर्विरोधे च मुख्यक्रमो बलीयान्। तद्यथा दर्शपूर्णमासयोः सांनाय्यधर्माः शाखाच्छेदनादयः पूर्वं प्रवर्तन्ते पश्चादाग्नेयधर्माः प्रदानं त्वाग्नेयस्य प्रथमम् पश्चात्सांनाय्यस्य ततः स्विष्टकृदवदानं प्रयाजशेषाभिघारणं प्राशित्रावदानं वेदाभासादनादिकं च किं प्रवृत्तिक्रमात् सांनाय्यस्य पूर्वं भवति? उत मुख्यक्रमादाग्नेयस्येति? संदेहादनियमे प्राप्ते मुख्यक्रमो बलीयानित्युच्यते। अस्मिन् हि आश्रीयमाणे अल्पीयांसः प्रथमपदार्थाः प्रधानाद्विप्रकृष्यन्ते अन्ये सर्वे संनिकृष्टा भवन्ति प्रवृत्तिक्रमे तु बहूनां विप्रकर्षः। एवं तु इह प्रवृत्तिभ्यां बलीयसा पाठक्रमेण मुख्यक्रमो बाध्यते प्राशित्रादानादिषु पाठक्रमाभावात् प्रवृत्तिक्रमो मुख्यक्रमेण बाध्यते। अथ स्थानक्रमोऽनुच्यते। साद्यस्के "सह पशूनालभेत" इति(मत०२२.२,२८.)श्रूयते साहित्यं च सवनीयस्य स्थाने। तत्र किमुपाकरणादौ अनियमः? उताग्नीषोमीयस्य प्रथममुपाकरणम्? अथवा सवनीयस्येति?। तत्र नियमकारणाभावादनियमे प्राप्ते प्रकृतिवदग्नीषोमीयस्य प्राथम्ये प्राप्ते उच्यते सवनीयस्यैव प्रथममुपाकरणम्। अग्नीषोमप्रणयनानन्तरमग्नीषोमीयस्योपस्थानम्। स तेनोपस्थितोऽपि सहालम्भवचनेन तत्स्थानापकर्षितत्वादननुष्ठितोऽत्र तु न तस्य किंचिदुपस्थापकमस्ति। सवनीयस्तु स्वस्थानादप्रचलितः सन्नाश्विनग्रहणादुपस्थितत्वात्तदनन्तरमुपाक्रियते। ततः साहित्यवचनादितरोपाकरणम्। अतः सवनीयस्यैव प्राथम्यम्। इतरयोस्तु कयं क्रमः? अनियम एव, तयोरुपस्थाने विशेषाभावात्। अथवा प्रकृतिदृष्टपौर्वापर्यमस्तीति बाधेऽप्युपहर्तव्यमित्यग्नीषोमीयस्यानन्तरमनूबन्ध्योपाकरणमिति। तदेवं श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्तिसंज्ञानि षट् प्रमाणानि क्रमनियमकारीण्युक्तानि तेषां परस्परविरोधे च पूर्वं-पूर्वं बलवत् उत्तरमुत्तरं च दुर्बलमिति। तदुक्तम् "श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्तिभिः। एकाम्नातस्थहीनानां नियतः कर्मणां क्रमः। विरोधे पारदौर्बल्यमेतेषामपि पूर्ववदिति" भा० (पूर्ववत् श्रुतिलिङ्गादिवत्)

क्रमस्य विनियोगसाधनता जै० सू० भाष्ययोर्दर्शिता यथा "क्रमश्च देशसामान्यात्" ३।३।१२ सू०

"अथ किमेतावन्त्येव विनियोगकारणानि?। न,—इत्युच्यते। किं च क्रमश्च देशसामान्यात्। क्रमवतामानुपूर्व्येणोपदिश्यमानानां यस्य पदार्थस्य यं धर्मं समनन्तरं तस्य तं प्रति आकाङ्क्षा अनुमीयते, सकामाकाङ्क्षायामेकवाक्यभावः, तस्मात् ततो विनियोगः—इति। किमिहोदाहरणम्? किं च प्रयोजनम्?। आनुपूर्व्यवतां यागानामनुमन्त्रणेष्वाम्नातेषु उपांशुयाजस्य क्रमे "दब्धिर्नामासीति" समाम्नातः, तस्य आकाङ्क्षोत्पाद्य तेन एकवाक्यतां यात्वा तत एव विनियोगमर्हति—इति, तथा च ऐन्द्राग्नं कर्म पिपातयज्ञातस्य अस्ति भ्रातृव्यवतः, तस्य याज्यानुवाक्यायुगलमत्याम्नायते ऐन्द्राग्नम्, "इन्द्राग्नी रोचनादिवः परिवाजेषु"—इत्येकम्, अपरं "इन्द्राग्नी नवतिं पुरः श्नथद्वृत्रम्"—इति। तत्र लिङ्गाद्विनियोगे सिद्धे विशेषविनियोगो भवति, पूर्वं युगलं पूर्वस्य ऐन्द्राग्नस्य, उत्तरमुत्तरस्य—इति, एतत् उदाहरणम् प्रयोजनञ्च" भा०

क्रमप्रकरणयोरेकत्र समवाये प्रकरणं बलीयः। क्रमसमाख्ययोस्तु क्रमो बलीयान् "श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" सू०। "श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्यं पदान्येव तु संहतानि। सा प्रक्रिया या० कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या" पार्थसारथिमिश्रैर्विनियोगसाधकानां श्रुत्यादीनां लक्षणोक्त्या स्थानशब्दस्य क्रमवाचकतावगतेः। विवृतमेतत् तत्त्वबोधिन्यां यथा "योगबलं प्रसिद्धावयवार्थक—समाख्या योगार्थेन प्रवृत्तं पदम्। यथा हौत्रमाध्वर्यवमौद्गात्रमिति। दर्शपूर्णमासादिषु याज्यायाजकपाठाद्योपस्थौ ऋग्वेदोक्ताहौत्रसंज्ञकाः, दोहननिर्वापादयो यजुर्वेदोक्ता आध्वर्यवसंज्ञकाः, स्तोत्रपाठादयः सामवेदोक्ता औद्गात्रसंज्ञकाः पदार्थाः उक्ताः। तस्मात्ते धर्मा इति नियामकाभावात् स्वेच्छया सर्वेषां सर्वकरणप्रसक्तौ होतृ-

रितं हौत्रमिति प्रकृतिप्रत्ययरूपावयवशक्तिलभ्यार्थ योगबलरूपसमाख्यया हौत्रादिकर्त्तृत्वं प्रतीयते। एवं "हौत्रं जुहोति औद्गात्रं जुहोतीत्यादौ" होत्रादेर्होमकर्तृत्वं प्रतीयते। होता ऋग्वेदी अध्वर्युर्यजुर्वेदी उद्गाता सामवेदी "अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमादिति" कोषात्। न च समुदाये शक्तिः प्रमाणाभावात् अतएवोक्तं भट्टपादैः "पाकन्तु पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽष्वकः। पाकविशिष्टः पुनः कर्त्ता वाच्यो नान्यस्य कस्यचित्"। पाकभृतः पाकविशिष्टः"।

शबरभाष्ये उदा॰ यथा "अथ प्रकरणस्य क्रमस्य च विरोधे किमुदाहरणम्?। राजसूयप्रकरणेऽभिषेचनीयक्रमे शौनःशेपाख्यानादि आम्नातं, यदि प्रकरणं बलवत् सर्वेषां, तदङ्गम्, यदि क्रमः, अभिषेचनीयस्यैव। किं तावत्प्राप्तम्?-तुल्यबले एते कारणे-इति। कुतः?। न तावत् विशेषमुपलभामहे, नावगच्छाम इदं बलीयः-इति। तस्मात् तुल्यबले एते कारणे-इति। अपि च प्रकरणं वाक्येन बाधितं, तस्मात् बाध्येत क्रमेणापि-इति"। "एवं प्राप्ते ब्रूमः,-प्रकरणं क्रमात् बलीयः। कुतः!। अर्थविप्रकर्षात्। कोऽत्रार्थविप्रकर्षः!। प्रकरणवतः साकाङ्क्षत्वात् तत्सन्निधानाम्नातेन परिपूर्णेनाप्यवकल्प्येत एकवाक्यत्वम्, न तु क्रमवतः, क्रमेण आम्नातेन, अनेकस्याम्नायमानस्य सन्निधिविशेषाम्नानमात्रं हि क्रमः तत्र सन्निधिविशेषाम्नानसामर्थ्यात् क्रमवतः सन्निधानाम्नातस्यानुपलभ्यमानमेव आकाङ्क्षावचनमस्ति-इत्यवगन्तव्यम्। प्रकरणे तु प्रकरणवतः प्रत्यक्षम्, न च प्रकरणवता क्रमवता च यौगपद्येन एकवाक्यता सम्भवत्याम्नातस्य-इति विरोधः। तत्र प्रकरणे प्रत्यक्षं साकाङ्क्षत्वं, क्रमस्यानुमानिकी बाधितुमर्हति। साकाङ्क्षत्वात् एकवाक्यत्वम्, एकवाक्यत्वादभिधानसामर्थ्यं, सामर्थ्यात् श्रुत्यर्थः-इति सन्निकृष्टः प्रकरणस्य श्रुत्यर्थो, विप्रकृष्टः क्रमस्य। तस्मात् क्रमप्रकरणयोः प्रकरणं बलवत्तरम्-इति"।

"अथ यदुक्तं,-वाक्येनापि हि तत् बाधितम्, अतोऽन्येनापि तत् बाधितव्यम्-इति, नैतत्, बाधितस्यानुग्रहो न्याय्यो, न बाधितं बाधितव्यम्-इति"।

"अथ क्रमसमाख्ययोर्विरोधे किमुदाहरणं! किं बलवत्तरम्!-इति। पौरोडाशिकम्-इति समाख्याते काण्डे साम्नाय्यक्रमे 'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे'-इति शुन्धनार्थो मन्त्रः समाम्नातः। तत्र सन्दिह्यते, किं समाख्यानस्य बलीयस्त्वात् पुरोडाशपात्राणां शुन्धने विनियोक्तव्यः,(मन्त्रः) उत क्रमस्य बलीयस्त्वात् साम्नाय्यपात्राणाम् ?-इति। किं तावत्प्राप्तम् ?-तुल्यबले एते कारणे स्याताम्। कुतः? अविशेषात्, यदि वा समाख्यैव बलीयसी, बाधितो हि क्रमः प्रकरणेनापि इति"। "एवं प्राप्ते ब्रूमः,-क्रमो बलीयान्। कुतः?। अर्थविप्रकर्षात्। कः पुनरत्रार्थविप्रकर्षः?। निरूते प्रकरणेन केनापि कस्यैकवाक्यत्वे यत् सन्निधावाम्नायते, तत्र आकाङ्क्षा परिकल्प्यते, नैकवाक्यतेत्यवगम्यते, लौकिकश्च शब्दः समाख्या, न च, लोक एवंविधेषु अर्थेषु प्रमाणम्। तस्मात् क्रमो बलीयान्"

विवृतमेतत् तत्त्वबोधिन्यां यथा

"स्थानप्रकरणयोर्यथा। पविष्टिसोमयागादयः परस्परनिरपेक्षा अपि प्रत्येकं फलवन्तः समप्राधान्याः। ते च मिलिता राजसूयः। तन्मध्येऽभिषेचनीयाख्यः कश्चित् सोमयागविशेषः तत्सन्निधौ अक्षदेवनादिकं श्रूयते। यथा "अक्षैर्दीव्यति राजन्यं जिनाति शौनःशेपमाख्यापयतीति" जिनाति जयति। शौनःशेपं बह्वृचब्राह्मणे आम्नातं शुनःशेपस्तुतिविषयमुपाख्यानमिति माधवाचार्यः। एतेन शुनःशेफस्तुतिचरितं पुराणप्रसिद्धमित्युदीच्यव्याख्यानं निरस्तं, वैदिके कर्मणि वैदिकोपाख्यानस्यैवोचितत्वाच्च "शौनःशेफं श्रावयतीति" पाठकल्पनमपि कल्पनमेव माधवाचार्यादिभिर्वेदस्थ राख्यापयतीत्यस्य लिखितत्वात्। तत्र च सान्निध्यरूपस्थानबलात् अक्षदेवनादेरभिषेचनीयाङ्गत्वं लभ्यते प्रकरणात्तु सर्वयागात्मकराजसूयस्य इति कर्त्तव्यताकाङ्क्षया अक्षदेवनादयो विहिता इति। प्रकरणबलात् राजसूयाङ्गत्वमक्षदेवनादेः राजसूयस्य बहुयागात्मकत्वेन तत्र सर्वेषामङ्गत्वं, सर्वाङ्गत्वञ्च राजसूयघटकीभूतसर्वयागजन्यफलजनकापूर्वोपकारद्वारा सर्वोपकारकत्वम्। अत्र चाकाङ्क्षायाः श्रुत्याद्यर्थविप्रकृष्टतानिरूपितदकल्पनं व्यवधानम् अभिषेचनीयस्याक्षदेवनादेराकाङ्क्षा नास्ति तस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वेन प्रकृतिवद्विकृतिरित्यायात् अतिदिष्टैः प्रकृतीभूतज्योतिष्टोमाङ्गैरेवेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तेरिति सन्निधिपाठबलात् आकाङ्क्षामुत्थाप्य तद्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतीनां कल्पनीयतया चतुर्भिर्व्यवहितमप्रत्यक्षमानमिति प्रकरणादिसम्बन्धेन प्रापकं स्थानं दुर्बलमिति। तस्मात्

प्रकरणात् सर्वं यागात्मकराजसूयाङ्गमवदेवनादिक-मिति। ननु सर्वाङ्गमभिषेचनीयाङ्गमेव वा उभयथापि राजसूये तेषां कर्त्तव्यत्वाद्विचारोऽयमनुपयुक्त इति। न च प्रत्येकराजसूये प्रत्येकयागकाले तेषामनुष्ठानार्थं विचार इति वाच्यं तथा सति प्रत्येकाङ्गत्वेन प्रत्येक-जन्यकलिकापूर्वोपकारकतया फलजिरस्कापूर्वानुपकार-कत्वात् राजसूयाङ्गत्वानुपपत्तेः। न च कलिकापूर्व-द्वारैव फलजिरस्कापूर्वोपकारकत्वमिति वाच्यं तत्तदङ्ग-पूर्वाणां प्रत्येकं घटत्वस्य तेषाञ्च घटकलिकापूर्वं प्रति-कारणत्वस्य कल्पनायां महागौरवात्। तस्माद्राजसूयाङ्ग-त्वेनाक्षदेवनादीनां सकृदेवानुष्ठानं तत्तदङ्गापूर्वद्वारा फल-जिरस्कापूर्वोपकारकत्वं लाघवादितिचेत् सत्यं अक्ष-देवनादीनामभिषेचनीयाङ्गत्वे यत्र प्रधानतया स्वतन्त्रे-णाभिषेचनीयानुष्ठानं तत्राप्यक्षदेवनादिकरणापत्तेर्वा-रणार्थं विचारारम्भात्। वस्तुतस्त्वाकाङ्क्षायाः कल्प्यत्वं स्थानप्राप्तौ दोष इति मङ्गच्छते अन्यथा राजसूयाङ्गत्वेना-भिषेचनीयेऽपि तस्याः क्लृप्तत्वात्। एवञ्चाभिषेचनीय सन्निधौ पाठस्तत्काले कर्त्तव्यताबोधनार्थमिति ध्येयम्। स्थानसमाख्ययोर्यथा। यजुर्मन्त्राद्युक्ता "एतत् पौरोडाशिकं काण्डम्" इत्युक्तं पुरोडाशमन्त्रकाण्डे च "शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयाज्यायै" इति मन्त्रः पठितः तत्र च शुन्धध्वमिति मन्त्रलिङ्गात् पात्रशोधने मन्त्रस्य विनियोग प्रतीयते स च पुरोडाशस्येदं पौरोडाशिकमिति प्रकृति-प्रत्ययार्थरूपसमाख्यावशात् पुरोडाशकाण्डोक्तानाम-पत्र जुह्वग्नादीनामपि तत्तत्पुरोडाशपात्रशोधने प्रती-यते अथ च साद्याय्यहोमसन्निधाने मन्त्रः श्रूयते यथा "साद्याय्यात् पात्राणि शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयाज्यायै साद्याय्येन जुहोति" इत्यादिदधिदुग्धसन्निधानपाठात् स्थानबलात् साद्याय्यपात्रशोधनाङ्गत्वम्। तथाहि पौरोडाशिकमित्यत्र प्रकृत्या पुरोडाश उच्यते तद्धितेन च मन्त्रादिकलापरूपं काण्डमुच्यते तद्धितवाच्यकाण्डपदार्थं मन्त्रादेः पुरोडाशसम्बन्धित्वं तु न कस्यापि पदस्यार्थः, किन्तु समभिव्याहारलभ्यम्। तदुक्तम् "नैतदेवं समाख्या हि न सम्बन्धाभिधायिनी। पाकं हि धत्तिरेवाह कर्त्तारं प्रत्ययोऽष्टकः। पाकयुक्तः पुनः कर्त्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित्"। तथा च पौरोडाशिकपदस्य तत्तन्मन्त्रसान्निध्यं विना तद्धितवाच्यकाण्डपदार्थे मन्त्रे पुरोडाशसम्बन्धित्वं न लभ्यते समाख्यान्यथानुपपत्त्या पौरोडाशिकपदस्य मन्त्रसान्निध्यं कल्पनीयमन्यथा समाख्याया अकिञ्चित्करत्वम्। साद्याय्यहोमस्यापि पुरोडाशकाण्डपातितया तत्सम्बन्धेऽपि समाख्याकल्पयाङ्गत्वेति साद्याय्येन मन्त्रस्य सान्निध्यं कल्प्यमिति प्रकरणादिकल्पनाचतुष्टयमात्रव्यवहितमिति सिद्धं समाख्यातः स्थानं बलवदिति। तदुक्तम्। "एकद्वित्रिचतुःपञ्चवस्त्वन्तरप्रकाशनम्। लिङ्गादीनाञ्च शेषस्य श्रुत्यपेक्षं विधीयते। साधकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा। मध्यमानान्तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया"। स्थानसमाख्ययोर्विरोधे पार्थसारथिमिश्रमाधवाचार्यदेवनाथठक्कुरप्रभृतिभिरेवं व्याख्यातम्"।

पौर्वापर्यरूपक्रमो द्विविधः कालिको दैशिकश्च तत्र वैदिककर्मानुष्ठाने श्रुत्यादिभिः यः क्रमो नियमितः स सर्वोऽपि कालिकः। दैशिकस्तु "क्रमान्मेषादयः स्मृताः" एव इत्यादौ राशिचक्रपूर्वापरदेशावस्थितत्वात्तेषां दैशिकक्रमवत्त्वम्। "इत्यानुपूर्व्यं च नचातिदीर्घं" कुमा॰ इत्यत्रापि दैशिकक्रमः। क्वचित् उपदेशक्रमेण पदार्थानां क्रमवत्त्वम् यथा "वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा" या॰ स्मृ॰। अत्र ब्राह्मणादीनां वर्णानां चतुर्णां क्रमेणोपदेशात् तत्क्रमेण ब्राह्मणादीनाम् क्रमिकत्वम्। एवं "तासां वर्णक्रमेणैव ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म च" मनुवाक्ये "अध्वर्युद्गातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात्" इत्यमरवाक्ये च उपदेशक्रमात् क्रमवत्त्वम्। गर्भाधानादीनां संस्काराणामुपदेशक्रमेणैव क्रमिकत्वम् क्वचित् पदार्थगतोत्पत्त्यादिक्रमेणापि पदार्थक्रमोऽभिधीयते इत्याद्यूह्यम्। सं एवम् नवक्रमव्यञ्जन्न सर्वत्र-क्रमव्यञ्जन्न इत्यादावपि तथात्वम्।

अत क्रमणे "भागरः प्लवगेन्द्र इव क्रमेणैकेन लङ्घितः" भा॰ व॰ ११८७श्लो॰। "स्पृशति तैरङ्गैर्नभःकृतक्रमैः" नैष॰। पादे "पदानि त्रीणि दैत्येन्द्र! सम्मितानि पदा मम" इत्युपक्रमे "त्रिभिः क्रमैरसन्तुष्टो द्वीपेनापि न पूर्यते" भाग॰ ८।१९।२१ बलिं प्रतिवामनोक्तिः। "अपि क्रमैरिमाल्लोकान् विश्वकायः क्रमिष्यति" तत्रैव २२श्लो॰ बलिं प्रति शुक्रोक्तिः। सामर्थ्ये "क्रमं बलस्य क्रमितुं सकेपः" भट्टिः क्रमं सामर्थ्यं बलस्य चकार क्रमितुं क्रमं वल्सामर्थ्यं तद्वकारेखयः" जयम॰। सामर्थ्येतुव्यापारविशेष एव क्रमपदार्थ इति तु न्याय्यम्। अतएव "न क्रमः सर्व्वोत्कृत आसीत्" "स्वधा क-

व्यतिक्रमेण स्नातव्यम्" "तद्यथावाचं मया क्रमः स्वीकृतः" "सिंहोऽपि क्रमं कृत्वा निःसृतः" इति च पञ्चत० तत्कथतैव। परिपाट्याम् "पृथक्क्रमे वक्ष्यमनुक्रिमाक्रमः" रघुः "नैकक्रमेणोपजहार सत्यम्" रघुः। नैकक्रमेणानुपरिपाट्या" मल्लि० आनुपूर्व्ये "क्रमाद्गतमन्वतरोत्पत्तयोपमाः" "रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः" रघुः। आनुपूर्वी च वस्तुभेदात् भिन्ना तत्र शब्दस्यानुपूर्वी अव्यवहितोत्तरोच्चार्यमाणत्वम् इतरस्य तु अव्यवहितोत्तरकालवर्त्तित्वम् यथा प्रथमं शैशवं ततो यौवनं ततो जरेति वयोविशेषाणां, विद्यानान्तु वेदपूर्वकत्वमितरविद्यानां तथात्वात्। एवं पदार्थगतानुपूर्व्यविशेषः यथायथमूह्यः। अथ अयुगपद्भावः। "अर्थक्रियाकारित्वं च क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः सम्भवति" सर्व० द० बौ० द०। "क्रमस्नानं क्रमाभिधानम्" दायभागः। अनुष्ठाने। "इत्थमस्य विततक्रमे क्रतौ" माघः "विततक्रमे विततानुष्ठाने" मल्लि०। १०विन्यासे "उत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम्" रघुः। "उत्क्रान्तवर्णक्रमाः गतवर्णविन्यासाः" मल्लि०। ११पादे च न० "क्रमः शक्तौ परीपाट्यां क्रमं चरणपद्मयोरिति विश्वोक्तेः पादे क्लीवतापि।

क्रमक त्रि० क्रमं वेदपाठभेदमधीते वेद वा क्रमा० वुन्। १वेदपाठविशेषक्रमाध्यायिनि २तद्वेत्तरि च।

क्रमजित् पु० नृपभेदे "अनूपराजोदुर्बदः क्रमजित्तस्य सुदर्शनः" भा० स० ४अ०।

क्रमज्या स्त्री पदार्थानां स्पष्टाधिकारे सि० शि० उक्ते चतुर्विंशत्यर्द्धज्याभेदे तन्मानं तत्रोक्तं यथा

"तत्त्वाश्विनो नन्दसमुद्रवेदाश्चन्द्राद्रिषट्का गगनाङ्कनागाः। पञ्चाभ्ररुद्रास्तिथिविश्वतुल्या आर्द्धेन्दुबाणा नवखाङ्कचन्द्राः। नन्दाम्बरीगैकभुवो दिगङ्कचन्द्रा कृताग्निपक्ष-योर्दस्राः। शरद्वयट्काकृतदः कुरामगिद्धाः शराष्टेषुयमाः क्रमेण। नवाश्विभाग्यारामद्वारामदस्रा ...नानि। अम्भोधिभूतनगविशोदवेद ... रत्नभू-रदनाः। कदलन्ना द्विगुरदवेदा गोऽश्चाग्निलोकाः कुप्राग्निरामाः। भुजङ्गलोकाग्निगुणाः क्रमज्याः" सू० "इह हि स्फुटीकरणार्थं त संकर्मार्धज्याभिः प्रतिपाद्यते। यतो पदकमते कोऽयमभूतः प्रत्यासप्रस्फोरोच्यते। तत्राकलयनकला। तिथिकल्पोपाये ऽर्धज्यापे भवति। अतोऽर्धज्याभिः सर्वं कर्म। तत्र

भगणकलाद्वितहतचतुर्दशांशो द्विदशान्येव चतुर्विंशति-ज्यार्धानि भवन्ति" प्रमिता०। २४क्रमज्याङ्का यथा २२५ | ४४९ | ६७१ | ८९० | ११०५ | १३१५ | १५२० | १७१९ | १९१० | २०९३ | २२६७ | २४३१ | २५८५ | २७२८ | २८५९ | २९७७ | ३०८४ | ३१७७ | ३२५६ | ३३२१ | ३३७२ | ३४०९ | ३४३१ | ३४३८ |

तासां तथामानं समर्थितं सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां यथा "राशिलिप्ताष्टमो भागः प्रथमं ज्यार्धमुच्यते। तत्तद्विभक्तलब्धोनमिश्रितं तद् द्वितीयकम्। आदोनैवं क्रमात् पिण्डान् भक्त्वा लब्धोनसंयुताः। खण्डकाः स्युश्चतुर्विंशज्यार्धपिण्डाः क्रमादमी" सू० सि०।

"एकराशिकलानामष्टाष्टमशतानामष्टमोऽंशस्त्वाद्विमितः २२५ प्रथममाद्यं ज्यार्धं सम्पूर्णज्यार्धपिण्डकः कथ्यते तद्भिज्ञैः। ततः प्रथमज्यार्धात् तेन प्रथमज्यार्धेन भक्ता-लब्धेन हीनमस्यत्वाप्रसङ्गात् प्रथमज्यार्धमनेन युक्तं तत् प्रथमज्यार्धं द्वितीयकं ज्यार्धं भवति द्विगुणप्रथमेन-कोनम्। तृतीयादीनामानयनार्थमुक्तप्रकारमतिदिशति आद्येनेति। प्रथमज्यार्धपिण्डेन। पश्चादुक्तरीत्या क्रमात् सिद्धपिण्डान् भक्त्वा लब्धैरूनमाद्यं खण्डमनेन युताः खण्डका असिद्धाव्यवहितसिद्धज्यार्धपिण्डा असिद्धपिण्डा भवन्ति। यथा प्रथमखण्डं २२५ प्रथमभक्तं फलं १ तेन हीनं खण्डं २२४ तेन युक्तं द्वितीयखण्डं ४४९। तत्र प्रथमभक्तं फलम् २ अर्धाधिकावयवस्यैकाधिकत्वेन ग्रह-णस्य सम्प्रदायसत्वात्। फलैक्येन ३हीनं प्रथमम् २२२ अनेन द्वितीयखण्डो ४४९ युतस्तृतीयम् ६७१। एवमिदं प्रथमखण्डभक्तं फलम् ३अनेन पूर्वफलैक्येन ३युतं जातं सर्वफलैक्यम् ६ अनेन प्रथमं खण्डं हीनम् २१९ अनेन तृतीय ६७१युतं चतुर्थम् ८९०। एवमिदं प्रथमखण्डभक्तं फलं ४ पूर्वसर्वैक्येन १०हीनं प्रथमखण्डरूपं २१९ ज्यान्तररूपखण्डकमनेन ४ हीनं २१५ चतुर्थं ८९० युतं पञ्चमं ११०५ एवमग्रेऽपि। अथो तरोत्तरास्मत्प्रखण्डानां तत्त्वागात् खण्डनियमनाद्भवन्ति। एवं चतुर्विंशज्यार्धपिण्डाः कार्या न तदधिकाः। "एक-विंशाच्च विंशाच्च षडात् षष्ठकादपि। सप्तमाद्द्वादशात् न-प्रकाशाद्धार्धेत्तरं मतम्" इति भास्कराचार्योक्तत्वात्सिद्धाधिकारावयवस्यैकाधिकत्वेन न ग्रहणम् इतिध्येयम्। गणितज्ञाविलतत्वात् भिन्नाः पिण्डाः कथं नोक्ताः? इत्यत आह क्रमादिति। अमी सिद्धाः पिण्डाः क्रमात्

ज्यान्तरमेवोच्यन्ते । तत्रोपपत्तिः । समायां भूमौ वृत्तं भगणकलाङ्कितं तिर्य्यगूर्द्ध्वाधरव्यासमितरेखाभ्यां चतुर्भागं कार्य्यं तत्रोर्द्ध्वरेखाग्रवृत्तपरिधिप्रदेशादुभयत्र समविभागं विगणय्य तदग्रयोर्बद्धं सूत्रं वृत्ते द्विगुणविभागमितस्य चापस्य सम्पूर्णज्या । अत्र गणिते ऊर्द्ध्वरेखातो ऽर्द्धज्याया एव प्रयोजनात् तदर्द्धचापस्य ज्यार्द्धसंज्ञा । एवं वृत्तचतुर्थांश ऊर्द्ध्वरेखातोऽभीष्टांशानां चापाग्रेषु राशामर्द्धज्या अभीष्टा गण्याः । तत्र भगवता स्वेच्छया वृत्तचतुर्थांशे निराशिमिते चतुर्विंशज्याः कल्पिताः तत्र स्थानं तु वृत्ते चक्रकलानामङ्कितत्वात् तत्परिधिव्यासार्धं त्रिराशिज्यात्रिज्या ३४३८ । यदा भगणांशमितपरिधौ २१६०० व्यासस्तदा ६८७६ तदा चक्रकलापरिधौ क इत्यनुपातेन व्यासानयनम् । यथा चक्रकलाः २१६०० आर्य्यासङ्ख्यया १२५०गुणाः २७०००००० भगणांशैः १२५० भक्ता व्यासः ६८७६ एतदर्द्धमन्तिमा ज्या ३४३८ । अथ वृत्ते चापज्ययोर्विवेके तयोस्तुल्यत्वमपि भगवता कोऽपि वृत्तभागः सर्वोऽप्यल्पत्वादल्पकादौ संपाद्यः चापस्य ज्या न स्यादिति मत्वा तद्भागस्य ज्या तत्तुल्यैवेत्युक्तम् । "वृत्तस्य षण्णवत्यंशो दृश्यते ऋजुवत् स नः" इति शाकल्योक्तेः । तत्रेकज्या चक्रकलाद्वादशांशपञ्चराशिकलानामष्टमोऽंशस्तत्त्वाश्विमितः २२५ एतन्मितमेव प्रथमचापस्य एतदन्तरेखाभीष्टा ज्यापि द्वितीयवत् । अथ चतुर्विंशति ज्यानां यथोत्तरमुपचयात् तदन्तरखण्डानां यथोत्तरमपचयस्य वृत्ते ज्याङ्केन प्रत्यक्षत्वाज्ज्यान्तरखण्डानामन्तरं यथोत्तरमुपचितमिति द्वाविंशतित्रयोविंशतिचतुर्विंशतिज्यानामन्तरयोरन्तरमिदं परमं खण्डान्तरं तच्चज्योत्पत्तिप्रकारेणागतं १५।१६ १८ । अथ यदि त्रिज्यातुल्यं खण्डकान्तरं तदा प्रथमज्यया किमित्यनुपातेन फलप्रमाणयोः फलेनापवर्त्त्य प्रमाणस्थाने तत्त्वाश्विनोऽनेन भक्तः प्रथमज्या फलं पूर्वद्वितीयखण्डयोरन्तरम् । अनेन पूर्वखण्डं हीनं द्वितीयं खण्डं भवति । तत्र प्रथमखण्डं प्रथमज्यातुल्यमेव । द्वितीयखण्डं प्रथमज्यायां युतं द्वितीयज्या । एवमग्रान्तरखण्डविभागतश्च द्वितीयतृतीयखण्डकयोरन्तरमनेन द्वितीयखण्डमूनं तृतीयखण्डमित्यनेन द्वितीयज्या युता तृतीयज्या । एवं चतुर्ज्याद्याः । तत्र पूर्वमधोऽध्यांशकपञ्चशतीनान्तराधिकान्तरपातसम्भावनया क्वचित् क्वचिदर्धांशविशेषस्य त्यागेन ग्रहणम् इत्युपपन्नं खोक-

इदम्" रङ्ग० । उत्क्रमज्याशब्दस्तु ज्याशब्दे वक्ष्यते

क्रमण पु० क्राम्यतेनेन करणे ल्युट् । १चरणे हेम० । २अश्वभेदे "क्रमित्र क्रमणस्यैव प्रगृहः त्वरः पुरस्तयः" हरिवं० २८३० । भावे ल्युट् । ३पादन्यासे न० "पूर्वे त्वधर्म्म क्रमणे तु दक्षम्" भाग० ८,१०,३१, "पदैर्युर्विः क्रमणेऽपि तस्य नः" नैष० । [भेदे ।

क्रमजटा स्त्री० ऋग्वेदशब्दे १।१५० दर्शिते वेदपाठप्रकार-

क्रमदण्डक पु० ऋग्वेदशब्दे १३।१५०दर्शिते वेदपाठप्रकारभेदे

क्रमदीश्वर पु० संक्षिप्तसारव्याकरणकारके विद्वद्भेदे "संक्षिप्तसारमाचष्टे पण्डितः क्रमदीश्वरः" संक्षिप्तसारव्या० ।

क्रमपद पु० ऋग्वेदशब्दे १४।१५० दर्शिते "क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटा क्रमदण्डकश्चेति चतुष्पाठात्मिन्युक्ते वेदपाठप्रकारभेदे ।

क्रमपार पु० ऋग्वेदशब्दे १४।१५० दर्शिते वेदपाठप्रकारभेदे

क्रमपूरक पु० क्रमेण पूरयति बीजम् पूरि-ण्वुल् । वकवृक्षे राजनि० तस्य पुष्पवृन्ते क्रमेण बीजपूरकत्वात्तथात्वम् ।

क्रमशस् अव्य० कारकार्थवृत्तेः क्रमात्+वीप्सायां शस् । क्रमं क्रमम्, क्रमेण क्रमेणेत्यादिकेऽर्थे "कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः" मनुः ।

क्रमसंग्रह पु० श्रीकण्ठकविकृते दायाधिकारिक्रमज्ञापके ग्रन्थभेदे ।

क्रमसन्दर्भ पु० अनुमानज्ञापके ग्रन्थभेदे ।

क्रमागत त्रि० क्रमेणागतः । १कुलादिपरम्परया आगते "तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः" मनुः "कुलतन्त्राः स्त्रियः सर्वाः पुत्रदारपरिग्रहाः । कुलतन्त्र कुले स्थिते यत्र तस्य क्रमागतमिति" व्यव०त० नारदः । २पित्रादिक्रमेण प्राप्ते च "क्रमागतोऽप्यधिको भोगाद्विना पूर्व्वक्रमागतात्" स्मृतिः । क्रमायातादयोऽप्यत्र

क्रमादि पु० वेदाध्येति वेदार्थे वुन् मन्त्रप्रकृतिभूते पा० उक्ते शब्दगणभेदे स च गणः "क्रम पद शिक्षा मीमांसा"

क्रमि पु० क्रम-इन् । कृमिपदार्थे । हिरुपको० "श्वामाटोपापचीस्रग्व्रणकृमिविकारिणाम्" सुश्रु०

क्रमिक त्रि० क्रमादागतः ठन् । कुलक्रमागते । "कार्य्यैरनुद्धैः क्रमिकैश्च (कर्म्मन्ताः) कल्पितद्विजाः" भा० स०५,३० । क्रमोऽविद्यतेऽस्य ठन् । २क्रमवर्त्तिनि । "क्रमिकं यत्रामयुगमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम्" शब्दश० प्र०

क्रमिकण्टका न० क्रमी कण्टकमिव तद्वाचकत्वात् । १कृष्णे र्पिचकाङ्गे (चिता) २उडुम्बरे च मेदि०

क्रिमिघ्न न॰ क्रिमिं हन्ति हन–ट । विड़ङ्गे रत्नमा॰ । २कृमिनाशकमात्रे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

क्रिमिज न॰ क्रिमिभ्योजायते जन-ड । अगुरुचन्दने अमरः २लाक्षायां स्त्री रत्नमाला॰

क्रिमिशत्रु पु॰ क्रिमेः शत्रुरिव । विड़ङ्गे रत्नमाला

क्रमु पु॰ क्रम उन् । गुवाके हिरूपकोषः

क्रमुक पु॰ क्रम–उन् संज्ञायां कन् । १पट्टिकाख्यलोध्रे २गुवाकवृक्षे ३भल्कदारुवृक्षे च अमरः ४भद्रमुस्तके ५कार्पासिकाफले न॰ मेदि॰ अयं शालसारादिगणे सुश्रुते उक्तः "शालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकेत्याद्युक्त्वा "शालसारादिरित्येष गणः कुष्ठविनाशनः । मेहपाण्डामयहरः कफमेदोविशोषणः" सुश्रु॰ तद्गुणा उक्ताः "आस्यादितान् क्रमुकाः समुद्रात्" माघः गौरा॰ ङीष् । ६गुवाके स्त्री शब्दरत्नमाला

क्रमेतर त्रि॰ ५त॰ । क्रमात् वेदपाठप्रकारभेदात् भिन्ने । ततः उक्थादि॰ तदध्येतरि वेत्तरि वा ठक् । क्रामेतरक तद्वेत्तरि तदध्येतरि च त्रि॰

क्रमेल पुंस्त्री॰ क्रामति क्रम–विच् एलति अच् कर्म॰ । उष्ट्रे स्वार्थे क । तत्रार्थे । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

क्रय पु॰ क्री–भावे अच् । पणपूरणादिमूल्यदानेन विक्रेतुः स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनव्यापारे (केना) । प्रतिरूपद्रव्यदानेन तथाचरणे तु न क्रयव्यवहारः इत्यतः द्रव्यपदमनुक्त्वा पणपूरणेत्युक्तम् । क्रयस्य स्वत्वहेतुत्वञ्च पूर्वस्वामिस्वत्वनाशादेव भवति प्रति तत्स्वत्वं सजातीयस्वत्वं प्रति सजातीयस्वत्वस्य प्रतिबन्धकत्वेन क्रेतुः स्वत्वोत्पत्त्यभावात् अतोमूल्यदानेन तत्स्वत्वापाकरणम् । तस्य च स्वत्वहेतुत्वम् "सप्त वित्तागमा धर्म्याः दायोलाभः क्रयोजयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" स्मृतेः "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु" गौतमवचनाच्च । क्रयादिरूपागमसहितभोगस्यैव स्वत्वे प्रामाण्यं वीरमि॰ व्यवस्थापितं यथा

"सप्त स्थावरागमोपायान् प्रदर्श्य तत्र भुक्तेः प्रामाण्यमाह हारीतः । विद्यया क्रयबन्धेन शौर्यभार्य्यान्वयागतम् । षष्ठं स्यात्प्राक्तनांशं स्थावरं सप्तधा मतम् । पितृतक्रमक्रयाभावे रिक्थशौर्य्यप्रवेदनात् । प्राप्ते सप्रविधे भोगः सागमः सिद्धिमाप्नुयात्" ।

विद्यया प्रतिपक्षादिकपराजिकया स्वत्वोपायःक्रयःप्रसिद्धः । बन्धो बन्धकं सोपाधिकस्वत्वहेतुर्न त्वावधी चात्यन्तिकस्वत्वहेतुस्तद्व्युत्क्रम विवेचनीयम् । क्रयबन्धेनेति समाहारद्वन्द्व एकत्वम् । शौर्य्यागतं युद्धार्जितम् । भार्य्यागतं विवाहकाले प्राप्तम् । अन्वयागतं पित्रादिक्रमोपात्तम् । अपत्यस्य अपिण्डस्यांशं रिक्थहरान्तराभावे पिण्डदानाद्यधिकारितया प्राप्तम् । पितृत्वादिना प्राप्तकानेव सप्तस्थावरागमोपायानन्द्य तत्र भोगस्य प्रामाण्यं विधीयते । तत्र प्रवेदनं विवाहः । स एव "क्रमागतः शासनिकः क्रयाधानागमान्वितः । एवं विधस्तु यो भोगः स तु सिद्धिमवाप्नुयात् । संविभागक्रयप्राप्तं पितृलब्धञ्च राजतः । स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्या हानिमुपेक्षया । प्राप्तमात्रं येन भुक्तं स्वीकृत्यापरिपन्थितम् । तस्य तत्सिद्धिमाप्नोति हानिश्चोपेक्षया तथा । अध्यासनात् समारभ्य भुक्तिर्यस्याविघातिनी । त्रिंशद्वर्षाण्यविच्छिन्ना तस्य तां न विचालयेत्" ।

मूल्यं दास्यामीति नियमं कृत्वाऽपि ग्रहणादपि क्रयसिद्धिः यथाह विवादचि॰ कात्या॰ "पण्यं गृहीत्वा योमूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् । ऋतुत्रयस्योपरिष्टात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्" अत्र विषये लेख्यपत्रकरणमाह बृहस्पतिः "गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् । पत्रं कार्यते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते" । तस्यानुशयकालश्च अनुशयशब्दे दर्शितः" । वैदिककर्म्माङ्गपरिक्रयादौ प्राधान्येन यजमानस्यैवाधिकारः यथाह क्रत्वधिकरणे जैं॰सू॰भा॰

"स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात्" ३।७।१ सू॰ ।

"अस्ति परिक्रयः ज्योतिष्टोमे "द्वादशशतं" दर्शपूर्णमासयोः अन्वाहार्यम्" । तत्र सन्देहः किम् अध्वर्युणा परिक्रेतव्या ऋत्विजः, उत स्वामिना ?-इति । किं प्राप्तम्?-समाख्यानात् अध्वर्युणा,-इति प्राप्ते ब्रूमः,-'स्वामिकर्म परिक्रयः' कस्मात् ? कर्मणः तदर्थत्वात्, फलकामो हि यजमानः यत्र फलकामः, तेन स्वयं कर्त्तव्यम्, स यदि परिक्रीणीते, ततः स्वयं सर्वं करोति इति मन्यते, अथ न परिक्रीणीते, न सर्वं कुर्यात् । तस्मात् स्वामी परिक्रीणीते इति" शबरभाष्यम्

"वचनादितरेषां स्यात्" सू॰

"किम् एष एवोत्सर्गः ? न-इत्युच्यते,-'वचनात् इतरेषां स्यात्' । यत्र वचनं भवति, तत्र वचनप्रामाण्यात् भवति परिक्रयः,-'य एतामिष्टकाम् उपदध्यात् स त्रीन् वरान् दद्यात्'-इति" भा॰ ।

सोमादिक्रयस्य द्रव्यसाध्यतया स्त्रियां पित्रा विक्रीतत्वात्

स्वामिना च क्रीतत्वात् द्रव्यस्वामित्वाभावे यज्ञाधिकारित्वं नास्तीत्याशङ्कायां कर्त्रधिकार इत्येतत् जै० ६।१।१० सूत्रादौ भाष्ये च व्यवस्थापितं यथा

"द्रव्यवत्त्वात्तु पुंसां स्यात्, द्रव्यसंयुक्तं, क्रयविक्रयाभ्याम् अद्रव्यत्वं स्त्रीणां द्रव्यैः समानयोगित्वात्" १०सू० (पू०)

"पुंसां तु स्यात् अधिकारः, द्रव्यवत्त्वात्, द्रव्यवन्तो हि पुमांसो न स्त्रियः, द्रव्यसंयुक्तं च एतत् कर्म 'व्रीहिभिर्यजेत, यवैर्यजेत'-इत्येवमादि। कथम्? अद्रव्यत्वं स्त्रीणाम्' 'क्रयविक्रयाभ्यां क्रयविक्रयसंयुक्ता हि स्त्रियः, पित्रा विक्रीयन्ते, भर्त्रा च क्रीयन्ते, विक्रीतत्वाच्च पितृधनानामसम्बन्धिन्यः क्रीतत्वाच्च भर्तृधनानाम्। विक्रयो हि श्रूयते, 'शतमधिरथं दुहितृमते दद्यात्', "आर्षे गोमिथुनम्"-इति च। न च, एतत् दृष्टार्थम्-इति आनमनेऽदृष्टार्थं भवितुमर्हति। एवं द्रव्यैः समानयोगित्वं स्त्रीणाम्" भा० "तथाच कन्याक्रयदर्शनम्" ११सू०

'या पत्या क्रीता सत्यथान्यैश्चरति'-इति क्रीततां दर्शयति" भा०

"तादर्थ्यात् कर्मतादर्थ्यम्" १२सू० (आ० नि०) 'आह, यदनया भक्तोपकर्षणेन वा कर्त्तनेन वा धनम् उपार्जितं, तेन यक्ष्यते,-इति। उच्यते,-तदप्यस्या न स्वं, यदा हि सा अन्यस्य स्वभूता, तदा यत् तदीयं, तदपि तस्यैव। अपिच, स्वामिनस्तया कर्म कर्त्तव्यं न तं परित्यज्य स्वकर्मार्हति कर्तुम्। यत् तया अन्येन प्रकारेण उपार्ज्यते, तत् भर्तुरेव स्वं भवितुमर्हति-इति। एवं च स्मरन्ति, "भार्या दासश्च पुत्रश्च निर्धनाः सर्व एव ते। यत्ते समधिगच्छन्ति, यस्य ते तस्य तद्धनम्" इति' भा०

"फलोत्साहाविशेषात्तु" १३सू० (सि०) तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। न च एतदस्ति,-निर्धना स्त्री-इति, इच्छन्ती हि सा, फलोत्साहाविशेषात्, स्मृतिप्रामाण्यात् अस्वया तथा भवितव्यं फलार्थिन्यापि, श्रुतिविशेषात् फलार्थिन्या यष्टव्यम्, यदि स्मृतिमनुरुध्यमाना परवशा निर्धना च स्यात्, 'यजेत'-इत्युक्ते सति न यजेत, तत्र अस्या श्रुतिर्बाध्येत। न च एतत्-न्याय्यम्। तस्मात् फलार्थिनी सती स्मृतिमप्रमाणीकृत्य द्रव्यं परिगृह्णीयात् यजेत च-इति" भा०

"अर्थेन च समवेतत्वात्" १४सू०

अर्थेन च अस्याः समवेतत्वं भवति, एवं दानकाले संवादः क्रियते,-"धर्मे च अर्थे च कामे च न अति चरितव्यः"-इति। यत्तु उच्यते,-'भार्यादयो निर्धनाः'-इति स्मार्त्तमापकमपि निर्धनत्वम् अन्याय्यमेव, श्रुतिविरोधात्। तस्मात् अस्वातन्त्र्यम् अनेन प्रकारेण उच्यते, संव्यवहारप्रसिद्ध्यर्थम्" भा०

"क्रयस्य धर्ममात्रत्वम्" १५सू० । (आ०नि०)

यत्तु क्रयः श्रूयते,-धर्ममात्रं तु तत्, नासौ क्रयः-इति, क्रयो हि उच्चनीचपण्यपणो भवति। नियतं त्विदं दानं शतमधिरथं, शोभनाम् अशोभनाञ्च कन्यां प्रति। स्मार्त्ते च श्रुतिविरुद्धं विक्रयं नानुमन्यन्ते। तस्मात् अविक्रयोऽयम्-इति भा०

"स्ववत्तामपि दर्शयति" १६सू०

'पत्नी वै पारिणाह्यस्येष्टे'-पत्यैव गतमनुमतं क्रियते। तथा "अमदा पत्नीः संयाजयन्ति, अमदीया हि पत्नयः अमदाया एताः परस्परमामाम् ऐश्वर्यमवरुन्धते" भा०।

"स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात्" १७सू०

स्ववन्तावुभावपि दम्पती-इत्येवं तावत् स्थितम्। तत्र सन्देहः,-किं पृथक् पत्नी यजेत, पृथक् यजमानः उत सम्भूय यजेयाताम्?-इति। किं प्राप्तम्?-पृथक्त्वेन। कुतः?। एकवचनस्य विवक्षितत्वात्, उपादेयत्वेन कर्त्ता 'यजेत'-इति श्रूयते तस्मात् एकवचनं विवक्ष्यते,-यथा न द्वौ पुरुषौ सम्भूय यजेयाताम्, तथा अत्रापि द्रष्टव्यम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः,-"स्ववतोस्तु वचनात् सहक्रिया एवं स्मरन्ति,-'धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्यः'-इति, तथा 'सह धर्मं चरितव्यः, सहापत्यम् उत्पादयितव्यम्'-इत्युच्यते,-स्मृतिवचनेन श्रुतिवचनं युक्तं बाधितुम्। न-इति ब्रूमः,-इह किं तत् कर्म, स्त्रीपुंसः तत्कल्पं, यथा दर्शपूर्णमासौ-ज्योतिष्टोमः-इति, तत्र पत्न्यवेक्षितेन यजमानावेक्षितेन च आज्येन होम उच्यते, तत्र अन्यतराभावे वैगुण्यम्।

"ननु पुंसो यजमानस्य यजमानावेक्षितमाज्यं, स्त्रिया यजमानायाः पत्न्यवेक्षितं भविष्यति'-इति। न-इति ब्रूमः,-नायम् ईक्षितृसंस्कारः, ईक्षितुः संस्कारो यदि, तदैवं स्यात्, आज्यसंस्कारस्त्वयं, गुणभूतौ ईक्षितारौ, तत्र अन्यतराभावे नियतं वैगुण्यं, द्वावपि संस्कारौ च प्रयोजनवन्तः। तत्र एतत् स्यात्,-स्त्रीयजमाना पुमांसं परिक्रेष्यति आज्यस्य ईक्षितारं, पुमांश्च स्त्रियमन्वीक्षित्रीम्-इति। तच्च न, पत्नीति हि यस्य

स्वामिनी इत्युच्यते, न क्रीता पत्नी—इति सत्यमिव मन्त्रोऽयं यजमानः-इति च स्वामी क्रीतः। तस्मात् क्रीतयोरेवम् एवञ्जातीयकं कर्म—इति।

"नन्व श्रुतिसामर्थ्यात्-'यः-कश्चित्; यया कयाचित् सह सम्भूय यजेत'-इति प्राप्ते इदम् उच्यते-'यश्चासौ कश्चित् धर्मः कयाचित् सह कर्त्तव्यः, कोऽनया सह—इति, तेन न श्रुतिविरोधः कश्चनः—इति गम्यते। अथ यदुक्तं,—एकवचनस्य पुंसोऽधिकारः केवलायाश्च स्त्रियाः, 'यजेत'—इत्येकवचनस्य विवक्षितत्वात्—इति, तत् परिहर्त्तव्यम्। इदं तावदयं प्रष्टव्यः—'यजेत'—इत्येकवचने विवक्षिते, षोडशभिर्ऋत्विग्भिः सह यागो भवति इत्येवम् उच्यते, कतिपयानां क्रियाभेदः, याजमानेव पदार्थान् परिक्रयादीन् कुर्वन् 'यजते' इत्युच्यते यजमानः, आध्वर्यवानेव कुर्वन् अध्वर्युर्यजति-इत्येवम् उच्यते. यथा समारणमेव कुर्वती स्थाली पक्तिं करोति—इत्युच्यते, यस्य च कारकस्य य आत्मीयो व्यापारः, स एकवचने विवक्षिते एकेन कर्त्तव्यो भवति—इति। एवं चेत् यावान् व्यापारो यजमानस्य, स तावान् न सम्भूय कर्त्तव्यः, एकैकेनो याजमानोऽपरो व्यापारः। द्वादशे वा शते एकेन षट्पञ्चाशत्, अपरेणापि षट्पञ्चाशत्—इति। इह तु पत्नीव्यापारः अन्य एव, न तत्र पत्नी प्रवर्त्तमाना यजमानस्य एकत्वं विहन्ति, यथा अध्वर्युरार्त्विज्येषु प्रवर्त्तमानः। अवश्यं च सह पत्न्या यष्टव्यं, अध्यागं हि इदं दम्पत्योर्धनं तत्र यागोऽवश्यं सह पत्न्या कर्त्तव्यः, इतरथा अपरदाननिष्क्रयो त्याग एव न संवर्त्तेत, तदाहि द्वितीयया पत्न्या विना त्यागो नैवावकल्पते, यस्य द्वितीया पत्न्यस्ति, तत्र कल्पयेत् एका करिष्यति। अर्द्धसंस्कारार्थे तु नैव दोषः, सम्भवन्ति हि तानि कर्त्तु—इति" भा०

"लिङ्गदर्शनाच्च" १८सू०।

"लिङ्गं खल्वपि दृश्यते, 'योक्त्रेण पत्नीं सन्नह्यति मेखलया यजमानं निहुनत्यात्'—इति। यदि स्त्रीपुंसा-येकस्य, योक्त्रस्य मेखलायाश्च विभागो वाक्यात् गम्यते, मिथुनकस्यास्य, तदेतत् स्त्रीपुंसयोः सहाधने कर्मण्युपपद्यते, न अन्यथा" भा०

'क्रीतत्वात्तु भक्त्या स्वामित्वमुच्यते' १९सू०

"स्थिताद्धुतरमुच्यते। तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। नैतदस्ति, यदुक्तं स्वामी स्त्री—इति, क्रीता हि सा, इष्टार्थत्वात् अधिरथपतदानस्य, कृतो यदस्याः स्वामित्वम् उच्यते, तत् भक्त्या यथा पूर्वेऽस्माकं ब्रीहिवर्तीनाम् देवे—इति, एवं भक्त्यापि पारिव्राज्यस्य देवे—इति" भा०

"फलार्थित्वात्तु स्वामित्वेनाभिसम्बन्धः" २०सू०

"नैतदस्ति, क्रयो मुख्यः, गौणं स्वामित्वम्—इति, फलार्थिनी हि सा, फलं तदर्थादिष्यते, फलाभ्युरोधात् अस्या क्रयात्, स्वत्वं तु अनुरोधात्" भा०

"फलवत्तां च दर्शयति" २१सू०

"सं पत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतां यज्ञस्य धुर्यौ युक्तावभूताम्, सञ्जानानौ विजहताम् अरातीर्दिवि ज्योतिरजरमारभेताम्" इति दम्पत्योः फलं दर्शयति। तस्मात् अपि भार्याधिकृतौ इति सिद्धम्" शबरभाष्यम्।

"न्यूनैः क्रयक्रीतैः फलं कुर्वन् पतत्यधः" स्मृतिः।

क्रयनक्षत्राणि मु० चि० पी० धा० दर्शितानि यथा।

"क्रयर्क्षे विक्रयो नेष्टो विक्रयर्क्षे क्रयोऽपि न। पौष्णाम्बुपाश्विनीवातश्रवश्चित्राः क्रये शुभाः" मु० चि०।

"अथ क्रयविक्रयनक्षत्रेषु परस्परनिषेधं तदनु क्रयविक्रयनक्षत्राण्यनुष्टुभाह क्रयर्क्षे इति। क्रयनक्षत्रे विक्रयो न कार्यः, तथा विक्रयर्क्षे क्रयोऽपि न कार्यः, नन्विदमयुक्तं विक्रयो नाम मौल्यं गृहीत्वा वस्तुदानं क्रयो नाम मौल्यं दत्त्वा स्वग्रहणं यदा येन क्रयः कर्त्तव्यः तदान्येन विक्रयोऽपि कर्त्तव्यस्तत् क्रयविक्रयनक्षत्राणां भेदादुभयविधमुहूर्त्तानुपपत्तिः उच्यते विक्रेता यदा मुहूर्त्तं विक्रयार्थं गृह्णाति तदा क्रयिकोऽनुष्ठां लब्ध्वा यावदिष्टं वस्तु स्वच्छन्दात् पक्षं क्रियते, तत्कर्म विक्रयशब्दवाच्यं यदा तु क्रयिका क्रयमुहूर्त्तं मार्गते तदा विक्रेतुः सकाशाद्द्रव्यं दत्त्वा इष्टं क्रयिके वस्तु गृह्यते तत्कर्म क्रयशब्दवाच्यमिति भवति समाधिः। अथवा क्रयिकविक्रेत्रोरन्यतरस्य कदाचित् मुहूर्त्तसम्बन्धोद्योतनार्थम् उक्तम्। आवश्यकत्वे तु मुहूर्त्तगवेषणायां कालादिव्यवस्थिततयान्येन कर्त्रैव मुहूर्त्तविचारमङ्गीकृत्य समवस्तुप्राप्त्या वस्तुप्रकृष्टाकिञ्चित्त्वभावात् तदा विक्रेतुरेव मुहूर्त्तविचारः। एवं च क्रेतुरप्यवश्यविक्रेतव्यस्य वस्तुनो यदा ग्रहीता अभावेनतदैव मुहूर्त्तमनालोच्य वस्तुदानमावश्यकम् मुहूर्त्तविचारतः कालविलम्बे तावद्व्यवसायानुपपत्तेः। तदा तु क्रयस्य एव मुहूर्त्तविचारः। नन्वेवमपि क्रयविक्रयनक्षत्राणां पार्थक्ये नाभिधानात् तयोः परस्परमतिरेको न युज्यते यथा राजदर्शने विहितनक्षत्रेष्वोऽन्यनक्षत्रेषु राजदर्शनं निषिद्धम-

न्यायोऽद्यते, सर्वं "शास्त्रं शास्त्रकारणं भवतीति" न्यायात् उच्यते। क्रयणस्य क्रयः कार्यं इत्युक्तेः विक्रयस्य तत्कर्मत्वात् तत्र क्रयवत् निषेधाभावः एवं विक्रयदृष्टेऽपि क्रयनिषेधाभावः तत्र निषेधे सत्यन्यनक्षत्राणां मध्यमत्वापत्तेः कदाचित् क्रयनक्षत्राणां मध्यमत्वमङ्गीकृत्य विक्रयस्य विहितत्वस्योक्तानुपलब्धौ तत्र मुहूर्त्तमध्यमोऽपि यात्रास्तद्वर्षमपि शार्वनिकस्तन्निषेधः कृतः। क्रयविक्रयनक्षत्रेभ्योऽभिन्ननक्षत्रेषु क्रयविक्रयौ मध्यमाविति तु भिन्नः निषेधस्तु वार्त्तिकवाक्यम् दीपिकायाम् "दस्रादितिकृत्तिकाहस्तश्रवणपूर्वान्तेष्टाः क्रये विक्रयणेऽतिशस्ताः। पौष्णार्द्रचित्रान्त्यु पवातकस्याः शस्ताः क्रये विक्रयणे निषिद्धाः" इति क्रय क्रयकृतं उच्यते। तत्र पौष्णं रेवती अम्बुपः शततारका अदिती वातः स्वाती श्रवणः चित्रा एतानि भानि क्रये शुभानि विक्रये निषिद्धानि च सम्मतिरत्नोक्तेव"।

क्रयण न॰ क्री–भावे ल्युट्। क्रये "वैश्यराजन्ययोः सोमे न्यग्रोधस्तिर्मीतुपनद्धेऽभवत् भवाय क्रयणप्रभत्वनुसोमम्" कात्या॰श्रौ॰१०,८,२०. क्रयणप्रभृति (सोम) क्रयणादारभ्य" कर्कः। क्रयणस्येदम् छ। क्रयणीय क्रयणसम्बन्धिनि। "अद्भ्यस्त्वमभ्यागापनं क्रयणीयादौ" कात्या॰ श्रौ॰ १६.६,१२, आदौ क्रयणीयस्याङ्गः" सं॰ व्या॰।

क्रयनियम पु॰ क्रये नियमः। क्रेतृविक्रेत्रोर्नियमभेदे। स च नियमः "भूयसा वस्नमचरत् कनीयोऽविक्रीतो अकानिषं पुनर्यन्। स भूयसा कनीयो नारिरेचीद्दीना दक्षा वि दुहन्ति प्रवाणम्" ऋ॰४,२४.८, भाष्ये दर्शितो यथा–"अत्र अयमृग्वेदे संवादार्थविद्भिः पूर्वाचार्यैः केचित् श्लोकाः पठ्यन्ते तएव लिख्यन्ते। 'वस्नं' यः प्रतिगृह्णाति मूल्यं पण्येन भूयसा। स क्रेतारं पुनर्गत्वा विक्रीतस्त्वयं मया। इति ब्रुवन् कामयते पुनर्मूल्यस्य पूरणम्। स विक्रेता पुनर्मूल्यं भूयसा न प्रदर्शयेत्। हीनं न लभते वस्त्रं तदा विक्रीतवान् पुरा। यथासमयमेव स्यात्तयोर्न पुनरन्यथा। अयं विक्रय एवेति समयश्चेत् ततो भवेत्। अथ मूल्यार्थमेतत् स्यादिच्छायां तु निर्णयः। इत्येवं समयो ऽकारि तदा मूल्यं प्रपूर्यते। तस्मादादौ मया कार्यः स समयोऽस्त्विति चिन्तयत्। वामदेवो वशीकृत्य सकृत् स्तोत्रेण भूयसा। विक्रीणन् समयं चक्रुरिन्द्रं च दर्शनीकृत्य। अथ तत्र च एकार्थौ भूयसा इन्द्रमिन्द्रमिति"। अथ मन्त्रः प्रतिपाद्यते कश्चित् भूयसा मूल्ये पण्येन द्रव्येण कनीयोऽल्पतरं वस्नं तत् मूल्यं धनमचरत् प्राप्नोति पुनर्यन् क्रेतारं पुनर्गच्छन् अविक्रीतोऽयमर्थो मया न विक्रीत इति ब्रुवन् न कानिषं मूल्यपूर्त्तिं कामयते अवदेनोत्तम पुरुषः। स विक्रेता भूयसा धनेन कनीयोऽल्पतरं मूल्यं नारिरेचीत् क्रेतुः सकाशाच्च रिक्तीकरोति न लभत इत्यर्थः। दीना असमर्था दक्षाः समर्था वा सर्वं वचनं विप्रदुहन्ति यथोक्तं क्रयकाले तथैव लभन्ते"

"क इमं दशभिर्ममेन्द्रं क्रीणाति धेनुभिः यदा वृत्राणि जङ्घनदथैनं मे पुनर्ददत्" ऋ॰ ४.२४.१०,

"मम मदीयमिदं स्वभूतमिन्द्रं धेनुभिः गोभिर्यद्वीभिर्दशभिर्दशसंख्याकाभिः स्तुतिभिः कः क्रीणाति क्रयं करोति के तदानीं क्रेतारो युष्माकं मध्ये एवमपि समयः क्रियते यदाऽयमिन्द्रो वृत्राणि त्वदीयान् शत्रून् जंघनत् हन्यात् अथानन्तरमेवैनमिन्द्रं मे मह्यं पुनर्ददत् पुनर्दद्यात्" भा॰।

"निश्चित्य वस्तु तन्मूल्यमुभयोः सम्मतौ सिद्धे!। परस्पराधाकरणं क्रयसिद्धिप्रदो भवेदिति"। "क्रयसिद्धिर्दुष्टानां गुणश्रवणतो भवेत्। विपर्यये तद्गुणानामन्यथा भवति क्रयः" मङ्गा॰ नि॰ त॰

क्रयलेख्य न॰ ६त॰। "क्षेत्रं गेहादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम्। पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते" इत्युक्तलक्षणे क्रयसूचकपत्रे (कवाला)।

क्रयविक्रय पु॰ द्वि॰ स॰। द्वयोः क्रये विक्रये च। "आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ। विचार्य्य सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ। पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते। कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः" मनुः। "आगमनिर्गमोपयोगादेः पण्यानामनियतत्वात् अस्थिरार्घाणां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते, स्थिरतरार्घाणां पक्षे पक्षे गते वणिजामर्घविदां प्रत्यक्षं नृपतिराग्रपूर्वेण व्यवस्थां (मूल्यस्य) कुर्य्यात्" कुल्लू॰। "क्रयविक्रयानुशयश्च विवादः स्वामिपालयोः" मनुः। क्रयसहितो विक्रयः शा॰ त॰। २क्रयसहितविक्रये। "देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः। नासन् कृतयुगे तात! तदा न क्रयविक्रयः" भा॰ व॰ १४८अ॰। तद्युक्ते वाणिज्ये "ऋणदानं तथाऽऽदानं पशूनां क्रयविक्रयम्। न कुर्य्याद्गुरुणा सार्द्धं शिष्योभूत्वा कदाचन" तन्त्रसा॰।

क्रयविक्रयानुशय पु॰ क्रये विक्रये चानुशयः पश्चात्तापः। मनूक्ते अष्टादशविवादान्तर्गते विवादभेदे। स च द्विविधः क्रीतानुशयो विक्रीतानुशयश्च। अनुशयशब्दे १८६पृष्ठे तत्र द्विवृतिः दृश्या। अधिकं क्रीतानुशयशब्दे वक्ष्यते।

क्रयविक्रयिक पु० क्रयविक्रयाभ्यां जीवति ठन्। वणिग्जने "वस्नक्रयविक्रयाट् ठन्" पा० क्रयविक्रयग्रहणं व्यस्तसमस्तविग्रहम् तेन व्यस्तादपि ठन्। क्रयिक विक्रयिक तेन जीविनि त्रि०।

क्रयशीर्ष न० क्रयिशीर्ष+पृषो०। क्रयिशीर्षे त्रिका०।

क्रयाकन्दिका कुत्सितः अकन्दः शाक० स्वार्थे क अत-इत्वम्। कदे अकदे च।

क्रयारोह पु० क्रयस्य क्रयार्थमारोहत्यत्र आ+रुह आधारे घञ् चतुर्थ्यर्थे इत०। हट्टे (हाट) हारा०।

क्रयिक त्रि०क्रयेण जीवति क्रयात् व्यस्तादपि ठन्। वणिग्जने "दर्शयतः क्रयिकलोकमगणानुपगम्येत्यादि" माघः क्रय+प्रयोजनमस्य ठन्। २क्रेतरि "धनेन क्रयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः। घातको वधबन्धाभ्यामित्येष त्रिविधो वधः" भा० आनु० ११५अ०

क्रय्य त्रि० क्रयाय क्रेतारः क्रयाणं सर्वतुद्रव्या प्रसारितम् क्री–यत् "क्रय्यस्तदर्थे" पा० नि०। क्रयनिमित्तं हट्टे प्रसारिते द्रव्ये "क्रय्यास्ते सोमो राजा इति क्रय्य इत्याह सोमविक्रयी" शत० ब्रा० ३,३,३,१.

क्रवण त्रि० क्रु–ड–शब्दे ल्यु। स्तुतिकर्त्तरि "अथा न वाहि क्रवणस्य रेजते" ऋ० ५,४४,९, "क्रवणस्य स्तुतिकर्त्तुः" भा० भावे ल्युट्। २शब्दकरणे न०

क्रविष्णु त्रि० क्रु–बा०इष्णुच्। क्रव्यादे राक्षसादौ "क्रव्यात् क्रविष्णुर्विविनोतु वृक्णम्" ऋ० १,८७,४,

क्रविस् न०क्रुव–इसुन्बाहुल०। मांसे क्रव्ये। "यदश्वस्य क्रविषो मक्षिकाश" ऋ०१,१६२,९,१०, "क्रविषः मांसस्य" भा०

क्रव्य न० क्रुव–यत् अस्य रः। आममांसे अमरः। "स्फुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति" मालती०। "क्रव्यादाः प्राणिनां क्रव्यं दुदुहुः स्वकलेवरात्" भाग० ४,१८,२२,। मांसभेदाश्चतुर्गुणाश्च सुश्रुते उक्ता यथा

"अत ऊर्द्ध्वं मांसवर्गानुपदेक्ष्यामः तद्यथा—जलेशया आनूपा ग्राम्याः क्रव्यभुज एकशफा जाङ्गलाश्चेति षण्मांसवर्गास्तेषां वर्गाणामुत्तरोत्तरं प्रधानतमाः। ते पुनर्द्विविधा जाङ्गला आनूपाश्चेति। तत्र जाङ्गलवर्गोऽष्टविधः तद्यथा—जाङ्गला विष्किराः प्रतुदा गुहाशयाः प्रसहाः पर्णमृगा विलेशया ग्राम्याश्चेति। तेषां जाङ्गलविष्किरौ प्रधानतमौ तत्रैणहरिणर्क्षकुरङ्गकरालकृतमालशरभश्वदंष्ट्रापृषतचारुष्करश्चर्मणमातृकाप्रभृतयो जाङ्गला मृगाः कषाया मधुरा लघवो वातपित्तहरास्तीक्ष्णा हृद्या वस्तिशोधनाश्च। कषायो मधुरो हृद्यः पित्तासृक्कफरोगहा। संग्राही रोचको बल्यस्तेषामेणो ज्वरापहः। मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदीपनः। शीतलो बद्धविण्मूत्रः सुगन्धिर्हरिणो लघुः। एणः कृष्णस्तयोर्ज्ञेयो हरिणस्ताम्र उच्यते। न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते। शीतासृक्पित्तशमनी विज्ञेया मृगमातृका। सन्निपातक्षयश्वासकासहिक्काऽरुचिप्रणुत्। लावतित्तिरिकपिञ्जलवर्त्तीरवर्त्तिकावर्त्तकनप्तृकावार्त्तीकचकोरकलविङ्कमयूरक्रकरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गशतपत्रककुतित्तिरिकुररोङ्कययनकप्रभृतयः क्राङ्कणा विष्किरा लघवः शीतमधुराः कषाया दोषशमनाश्च। संग्राही दीपनश्चैव कषायमधुरो लघुः। लावः कटुर्विपाकश्च सन्निपाते प्रपूजितः। ईषद्गुरूष्णमधुरो वृष्यो मेधाग्निवर्द्धनः। तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः। हिक्काश्वासानिलहरो विशेषाद्गौरतित्तिरिः। रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः। कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते। वातपित्तहरा वृष्या मेधाग्निबलवर्द्धनाः। लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः। कषायः स्वादुलवणस्त्वच्यः केश्योरुचिप्रदः। मयूरः स्वरमेधाग्निदृक्श्रोत्रेन्द्रियकार्यकृत्। स्निग्धोष्णोऽनिलहा वृष्यः स्वेदस्वरबलावहः। वृंहणः कुक्कुटो वन्यस्तद्वद्ग्राम्यो गुरुस्तु सः। वातरोगक्षयवमीविषमज्वरनाशनः। कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतकोयष्टिककुलिङ्गगृहकुलिङ्गगोक्ष्वेडकडिण्डिमाणवकशतपत्रकमातृनिन्दकभेदाशिशुकसारिकावल्गुलीगिरिशालट्टूषकसुगृहीखञ्जरीटकहारीतदात्यूहप्रभृतयः प्रतुदाः। कषायमधुरा रूक्षाः फलाहारा मरुत्कराः। पित्तश्लेष्महराः शीता बद्धमूत्राल्पवर्चसः। सर्वदोषकरस्तेषां भेदाशी मलदूषकः। कषायस्वादुलवणो गुरुः काककपोतकः। रक्तपित्तप्रशमनः कषायविशदोऽपि च। विपाके मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः। कुलिङ्गो मधुरः स्निग्धः कफशुक्रविवर्द्धनः। रक्तपित्तहरो वेश्मकुलिङ्गस्त्वतिशुक्रलः। सिंहव्याघ्रवृकतरक्षुऋक्षद्वीपिमार्जारशृगालमृगेर्वारुकप्रभृतयो गुहाशयाः। मधुरा गुरवः स्निग्धा बल्या मारुतनाशनाः। उष्णवीर्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम्। काककङ्ककुररचाषभासशशघात्युलूकचिल्लश्येनगृध्रप्रभृतयः प्रसहाः। एते सिंहादिभिः सर्वे समाना वायसादयः। रसवीर्यविपा-

तेषु विशेषाश्चोत्तिमे स्थिताः । मद्गुमूषिकहरगादि-
कासकुशपूतिवासशानरप्रभृतयः प्रसहसमाः । मधुरा
गुरवो ह्युष्णवीर्याः शीतविषे स्थिताः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च
कासार्शःश्वासनाशनाः । श्वाविच्छल्यकगोधाशशवृषदंशलो-
पाकलोमशकर्णकदलीमृगप्रियकाजगरसर्पमूषिकनकुल-
महाबभ्रुप्रभृतयो विलेशयाः । वर्चोमूत्रं संहतं कु-
र्वन्तेते वीर्ये चोष्णाः पूर्ववत् स्वादुपाकाः । वातं घ्नन्ति
श्लेष्मपित्ते च कुर्युः स्निग्धाः कासश्वासकार्श्यापहाश्च ।
कषायमधुरस्तेषां शशः पित्तकफापहः । नातिशीतल-
वीर्यत्वाद्वाते साधारणो मतः । गोधा विपाके मधुरा
कषायकटुका स्मृता । वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बल-
वर्द्धिनी । शल्लकः स्वादुपित्तघ्नो लघुः शीतो विषापहः ।
प्रियको मारुते पथ्योऽजगरस्त्वर्शसां हितः । दुर्नामा-
निलदोषघ्नाः कृमिदूषीविषापहाः । चक्षुष्या मधुराः
पाके सर्पा मेधाग्निवर्द्धनाः । दर्वीकरा दीपकाश्च तेषूष्णाः
कटुपाकिनः । मधुराश्चाक्षिचक्षुष्याः सृष्टविण्मूत्रमा-
रुताः । अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रबस्तौरभ्रमेदःपुच्छकप्रभृतयो
ग्राम्याः । ग्राम्या वातहराः सर्वे बृंहणाः कफपित्त-
लाः । मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्द्धनाः । ना-
तिशीतो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः । छागस्त्व-
नभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः । बृंहणं मांसमौरभ्रं
पित्तश्लेष्मावहं गुरु । मेदःपुच्छोद्भवं वृष्यमौरभ्रसदृशं
गुणैः । श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम् । श्रमा-
त्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम् । औरभ्रवत्सलवणं
मांसमेकशफोद्भवम् । अल्पाभिष्यन्दिनश्चैते वर्गो जाङ्गलः
समुदाहृतः । दूरे जनान्तनिलया दूरे पानीयगोचराः ।
ये मृगाश्च विहङ्गाश्च तेऽल्पाभिष्यन्दिनो मताः । अ-
तोऽन्यथा निलया समीपोदकगोचराः । ये मृगाश्च वि-
हङ्गाश्च महाभिष्यन्दिनस्तु ते । आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः
तद्यथा कूलचराः प्लवाः कोशस्थाः पादिनो मत्स्या-
श्चेति । तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमररोहित-
वराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोन्द्रन्यङ्कुरण्यगवयप्रभृतयः
कूलचराः पशवः । वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रस-
पाकयोः । शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रलाः कफवर्द्ध-
नाः । विरूक्षणो लेखनश्च वीर्योष्णः पित्तदूषणः । स्वा-
द्वम्ललवणस्तेषां गजः श्लेष्मानिलापहः । गवयस्य तु
मांसं हि स्निग्धं मधुरकासजित् । विपाके मधुरं
चापि व्यवायस्य तु वर्द्धनम् । स्निग्धोष्णमधुरो वृष्यो
महिषस्तर्पणो गुरुः । निद्रापुंस्त्वबलस्तन्यवर्द्धनो मांस-
दार्ढ्यकृत् । रुरुमांसं समधुरं कषायानुरसं स्मृतम् ।
वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम् । तथा चमरमांसन्तु
स्निग्धं मधुरकासजित् । विपाके मधुरं चापि वातपित्त-
प्रणाशनम् । सृमरस्य तु मांसञ्च कषायानुरसं स्मृतम् ।
वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम् । स्वेदनं बृंहणं
वृष्यं शीतलं तर्पणं गुरु । स्निग्धं श्रमानिलहरं वाराहं
बलवर्द्धनम् । कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम् ।
पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम् । गोकर्ण-
मांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफावहम् । विपाके मधुरञ्चापि
रक्तपित्तविनाशनम् । हंसकारण्डवक्रौञ्चचक्रवाककुररका-
दम्बकारण्डवजीवञ्जीवकवकबलाकापुण्डरीकप्लवशरारी-
मुखनन्दीमुखमद्गूत्क्रोशकाचाक्षमल्लिकाक्षशुक्लाक्षपुष्कर-
शायिकाकोनालकाम्बुकुक्कुटिकामेघरावश्वेतवारलप्रभृतयः
प्लवाः संघातचारिणः । रक्तपित्तहराः शीताः
स्निग्धा वृष्या मरुज्जितः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रस-
पाकयोः । गुरूष्णमधुरः स्निग्धः स्वरवर्णबलप्रदः ।
बृंहणः शुक्रलस्तेषां हंसो मारुतनाशनः । शङ्खशङ्ख-
नखशुक्तिशम्बूकभल्लूकप्रभृतयः कोशस्थाः । कूर्मकुम्भीर-
कर्कटककृष्णकर्कटकशिशुमारप्रभृतयः पादिनः । शङ्खकू-
र्मादयः स्वादुरसपाका मरुन्नुदः । शीताः स्निग्धा हिताः
पित्ते वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः । कृष्णकर्कटकस्तेषां बल्यः
कोष्णोऽनिलापहः । शुक्लः सन्धानकृत् सृष्टविण्मूत्रोऽनि-
लपित्तहा । मत्स्यास्तु द्विविधा नादेयाः सामुद्राश्च । तत्र
नादेयाः । रोहितपाठीनपाटलाराजीववर्मिगोमत्स्य-
कृष्णमत्स्यवागुञ्जारमुरलसहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः । ना-
देया मधुरा मत्स्या गुरवो मारुतापहाः । रक्तपित्तकरा-
श्चोष्णा वृष्याः स्निग्धाल्पवर्चसः । कषायानुरसस्तेषां शष्प-
शैवालभोजनः । रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तको-
पनः । पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिताशनः ।
दूषयेद्रक्तपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ । मुरलो बृंहणो
वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा । सरस्तडागसम्भूताः स्निग्धाः
स्वादुरसाः स्मृताः । महाह्रदेषु बलिनः स्वल्पेऽम्भस्यबलाः
स्मृताः । तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दि-
वारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सा-
मुद्राः । सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः ।
उष्णा वातहरा वृष्या वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः । बला-
वहा विशेषेण मांसाशित्वान्महाबलाः । तेषामप्य-

निम्नगत्वादीषद्गतौ पश्चौ गुणोत्तरौ। स्निग्धत्वात् स्वादुपाकत्वात् तयोर्वाप्या गुणोत्तराः। नादेया गुरवो मध्ये यस्मात्पुच्छास्यचारिणः। सरस्तडागजातानान्तु विशेषेण शिरोलघु। अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादुत्सोदपानजाः। किञ्चिन्मुक्त्वा शिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु ते। अधस्तादुरसो ज्ञेया गुरवः सारसाः स्मृताः। उरोविचरणात्तेषां पूर्वमङ्गं लघु स्मृतम्। इत्यानूपो महाभिष्यन्दिमांसवर्गो व्याख्यातः। तत्र शुष्कपूतिव्याधितविषसर्पहतदिग्धविद्धजीर्णकृशबालानामसात्म्यचारिणां मांसान्यभक्ष्याणि यस्माद्विगतव्यापन्नापहृतपरिणतत्वाभिपूर्णशीर्णत्वाद्दोषकराणि भवन्ति। जरोपहतं प्रतिश्यायं गुरु शुष्कं प्रकीर्त्तितम्। विषव्याधिहतं मृत्युं बालं छर्दिञ्च कोपयेत्। कासश्वासकरं वृद्धं त्रिदोषं व्याधिदूषितम्। क्लिन्नमुत्क्लेशजननं कृशं वातप्रकोपणम्। एभ्योऽन्यथा ग्राह्यं मांसमिति। स्त्रियश्चतुष्पादेषु पुमांसो विहङ्गेषु महाशरीरेष्वल्पशरीरा अल्पशरीरेषु महाशरीराः प्रधानतमा एकजातीयानां महाशरीराः प्रधानतमाः। स्थानादिकृतं मांसस्य गुरुलाघवमुपदेक्ष्यामः तद्यथा—रक्तादिषु शुक्रान्तेषु धातुषूत्तरोत्तरेषु गुरुतरास्तथा सक्थिस्कन्धक्रोडशिरःपादकरकटीपृष्ठचर्म्मकालेयकयकृदन्त्राणि। शिरःस्कन्धं कटीपृष्ठं सक्थिनी चात्मपक्षयोः। गुरुपूर्वं विजानीयाद्धातवस्तु यथोत्तरम्। सर्वस्य प्राणिनो देहे मध्यो गुरुरुदाहृतः। पूर्वभागो गुरुः पुंसामधोभागस्तु योषिताम्। उरोग्रीवं विहङ्गानां विशेषेण गुरु स्मृतम्। पक्षोत्क्षेपात्समो दृष्टो मध्यभागस्तु पक्षिणाम्। अतीव रूक्षं मांसन्तु विहङ्गानां फलाशिनाम्। बृंहणं मांसमत्यर्थं खगानां पिशिताशिनाम्। मत्स्याशिनां पित्तकरं वातघ्नं धान्यचारिणाम्। जलजानूपजा ग्राम्याः क्रव्यादैकशफास्तथा। प्रसहा विलवासाश्च ये च जाङ्गलसंज्ञिताः। प्रतुदा विष्किराश्चैव लघवः स्युर्यथोत्तरम्। अल्पाभिष्यन्दिनश्चैव यथापूर्वमतोऽन्यथा। प्रमाणाधिकास्तु स्वजातौ चाल्पसारा गुरवश्च। सर्वप्राणिनां सर्वशरीरेभ्यो प्रधानतमा भवन्ति यकृद्देशवर्त्तिनस्तानाददीत प्रधानलाभाभावे मध्यमवयस्कं सद्यस्कमकृशमुपादेयं मांसमिति। भवति चात्र। वयः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया। लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्षिता"।

क्रव्यघातन पु० क्रव्यस्य क्रव्यार्थं घात्यतेऽसौ हन–स्वार्थे णिच्–कर्म्मणि ल्युट् घत्वादि हन०। १मृगमात्रे शब्दच०। क्रव्यार्थं घातयन्ति घाति–ल्यु। मांसार्थघातके रुरुरूपे मृगभेदे "यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति" भाग० ५।२६।१२ तस्य तथात्वोक्तेः "क्रव्येण निमित्तेन मांसार्थम्" श्रीधरः

क्रव्यभुज् पु० क्रव्यं भुङ्क्ते भुज–क्विप्। १क्रव्यादे राक्षसे २क्रव्यादे रुरुरूपे मृगभेदे च "सशैल्यजः क्रव्यभुगेषमांसयोर्हितः सर्पिः समधुः पुटाह्वयः" सुश्रु०। ३मांसभोक्तृमात्रे त्रि०।

क्रव्याद् पु० क्रव्यं मांसमत्ति अद–क्विप्। १राक्षसे २मांसाशिनि त्रि० मेदि० "क्रव्याद्गणपरीवारश्चितान्लिरिव जङ्गमः। रघुः "क्रव्यादः स्वप्रादपः" भट्टि० "क्रव्याद्भिरिव भूतस्थान्यैः" मनुः "क्रव्याद्भिः व्याघ्रादिभिः" कुल्लू० "स्तेनगायकवर्जितौ याप्यैः क्रव्याद्भिरेव" मनु० च ३शवदाहके अग्निभेदे "अथाग्ने कल्पमाशादं जहि निष्क्रव्यादं सेधेत्ययं वा आमाद् येनेदं मनुष्याः पक्वाऽदन्ति अथ येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्याद् एतावेवैतदुभावतोऽपहन्ति" शत० ब्रा० ११।२।२।७। "हे अग्ने ! गार्हपत्य ! आमादमग्निमपजहि परित्यज तथा क्रव्यादमग्निं निःसेध निःशेषं दूरे गमय" वेददी० "योऽग्निं क्रव्यात् प्रविवेश वो गृहम्" ऋ० १०।१६।१० क्रव्याद्योनिप्राप्तिश्च गुरुतल्पगमनमहापातकशेषवतां समुक्ता यथा "तृणगुल्मलतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणां तथा। क्रूरकर्म्मकृताञ्चैव शतशो गुरुतल्पगः"

क्रव्याद पु० क्रव्यमत्ति अद–अण् उप० स०। १राक्षसे २मांसभोजिमात्रे त्रि० स्त्रियां टाप् सि०कौ०। "क्रव्यादः पर-भक्षणे" विधानपा० ५०सू० उक्ते ३सर्पभेदे।

यज्ञे च क्रव्यादत्वं भा० आ०७अ० भृगुणा सर्वभक्षत्वशापे अग्नये दत्ते तत्परिहारार्थं ब्रह्मणक्रव्यादत्वादुक्तम् "कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक् तथा। हुतभुक् सर्वलोकेषु सर्व्वभक्षत्वमेष्यति" इत्युपक्रमे "लोकानामिह सर्व्वेषां त्वं कर्त्ता चान्त एव च। त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन् क्रियाणाञ्च प्रवर्त्तकः। स तथा कुरु लोकेश ! नोच्छिद्येरन् यथा क्रियाः। कस्मादेवं विमूढस्त्वमीश्वरः सन् हुताशन !। त्वं पवित्रं सदा लोके सर्व्वभूतगतिश्च ह। न त्वं सर्वशरीरेण सर्वभक्षत्वमेष्यसि। अपाने ह्यर्चिषो यास्ते सर्वं भोक्ष्यन्ति ताः शिखिन् !। क्रव्यादा

च तनुर्या ते स इदं भक्षयिष्यति। यथा सूर्य्यांशुभिः स्पृष्टं सर्वं शुचि दिभाव्यते। तथा त्वदर्चिर्भिर्दग्धं सर्वं शुचि भविष्यति। त्वमग्ने! परमं तेजः स्वप्रभावाद्विनिर्गतम्। स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यमृषेर्विभो!। देवानां चात्मनो भागं गृहाण त्वं मुखे हुतम्"। क्रव्यात्कल्पदर्शिते शत० ब्रा० वाक्येन ऋग्वेदवाक्येन च तस्य कर्म्मादावपसारणमुक्तम्। "क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः। इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्योहव्यं वहतु प्रजानन्" ऋ०१०,१६,९.भा० "आहिताग्निमरणे एतदादिके द्वे ऋचौ औपासनोद्वासने विनियुक्ते तत्र प्रथमायाः पूर्व्वार्द्धेन दक्षिणस्यां दिशि चतुष्पथादावौपासनाग्निं निरस्यति उत्तरेण शान्तिकर्म्मार्थमादत्ते। "क्रव्यादं क्रव्यमामिषं तदत्तीति तीव्रमग्निं दूरं विप्रकृष्टे देशे प्रहिणोमि प्रगमयामि। रिप्रं पापं तस्य वोढा सोऽग्निः यमराज्ञो यमो राजा येषां तान् यमराजकान् प्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु अथ शान्तिकर्म्मार्थमुपासने इतरः क्रव्यादादन्यो जातवेदा अग्निरिहैव देशे देवेभ्यो देवार्थं हव्यं वहतु" भाष्ये दक्षिणापथिप्रदेशे तस्याग्नेः प्रक्षेपणोक्तेः। ४मांसभक्षके मृगभेदे "यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति" भाग० ५,२६,१५.।

क्रव्यादाश्च व्याघ्रादयस्तद्योनिप्राप्तिश्च अभक्ष्यभक्षणपापात् भवतीति मनुनोक्तं "हिंस्रा भवन्ति क्रव्यादाः कृमयोऽभक्ष्यभक्षणात्" क्रव्यादा व्याघ्रादयः कुल्लू०। क्रव्यादिनुरक्षतयोऽप्यत्र स्त्रियां ङीप्।

क्रशि नामधातुः कृशं करोति णिच् ऋतोरः। क्रशयति ते अचक्रशत् त। क्त क्रशितः। "क्रशितं शरीरमशरीरशरैः" माघः। क्रशितं कृशीकृतम्।

क्रशिमन् पु० कृशस्य भावः दृढा०इमनिच् ऋतोरः। कार्श्ये "तनुं तां क्रशिमशालिनि मध्ये" माघः।

क्रशिष्ठ त्रि० अतिशयेन कृशः इष्ठन् ऋतोरः। अतिशय कृशे। ईयसुन्। क्रशीयस् तत्रार्थे त्रि०। स्त्रियां ङीप्।

क्रा त्रि० क्रम-विट् मलोपात्। क्रान्तरि उदधिक्राः।

क्राकचिक त्रि० क्रकचः करपत्रं तत्क्रियया जीवति ठक्। करपत्रक्रियोपजीविनि (करातिः)। "माधूरकाः क्राकचिकाः वेधकारचकारुदा" रामा०अयोध्याकाण्डे ८३अ०

क्राथ पु० क्रथदेशानां राजा अण्। १राजभेदे क्षत्रियावतारे दक्षिणापथेश्वरे नृपभेदे "पठन्तु मुखे यन्तु सिंहिकार्केन्दुमर्दनम्। स क्राथ इति विख्यातो बभूव मनुजाधिपः" भा० आ०६७अ०। "तमन्वयुर्व्वायवैव दक्षिणापथवासिनः। क्राथोऽंशुमान् कुतर्श्च वेणुदारिश्च वीर्य्यवान्" हरिवं०११८अ०। २रामसैनापतिवानरभेदे च "नलनीलाङ्गदक्राथमैन्दद्विविदपालिता। ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये" भा० व० २८३अ०। ३नागभेदे "क्राथः क्रौञ्चः शिशिकण्ठोपगृतेजालाथा मार्गो चक्रमन्दातिचरश्च" भा० मौ० ४अ०। क्रथ-भावे घञ्। ४मारणे पु० हेम०

क्रान्त पुंस्त्री क्रम-कर्त्तरि क्त। १घोटके स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। कर्म्मणि-क्त। २आक्रान्ते ३आरूढे च त्रि० "क्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाजा" माघः "अश्वक्रान्ते! रथक्रान्ते! विष्णुक्रान्ते! वसुन्धरे!" स्नानमन्त्रः। ४पादेन्द्रिये न०। "मनसीन्दुर्दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम्" मनुः "क्रान्ते पादेन्द्रिये" कुल्लू०। भावे-क्त। ५क्रमणे न०। हृदभिहितो भावोद्रव्यवत् प्रकाशते" इत्युक्तेः ६क्रमणकर्म्मणि न० "विष्णोः क्रान्तमसीतीमे लोकाः विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तम्" शत० ब्रा० ५।४।२।६। कर्त्तरि क्त। ७अहल्यां स्त्री राजनि० इत्यतीते त्रि०क्रान्तदर्शी

क्रान्तदर्शिन् त्रि०क्रान्तमसद्बाह्येन्द्रियविषयतामतिक्रान्तं वस्तु भूतादि सर्व्वं वस्तु द्रष्टुं शीलमस्य दृश णिनि। १अतीतादिवस्तुद्रष्टरि २सर्वज्ञे प्रज्ञायि न०कविशब्दे १८९१पृ०दृश्यम्।

क्रान्ति स्त्री० क्रम-भावे क्तिन्। १पादविक्षेपे २गतौ च हेम० अयनशब्दे २२८पृ०दर्शिते ज्योतिषप्रसिद्धे अपमशब्दार्थे-तत्त्वानुक्रमविक्रं सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां दर्शितं यथा "ननु गोले वृत्ते द्वादशराशीनां सत्त्वादन्यथा चक्रत्वानुपपत्तेरित्यत्र वृत्ताभावात् कथं राशिवृत्तं? राशिविभागानुपपत्तिश्च अन्तरालभागस्याकाशात्मकत्वादित्यतो वृत्तकथनच्छलेन पूर्वोक्तं स्पष्टयन् सूर्य्यो वृत्ते भगणभोगं करोतीत्याह" रङ्ग०। "अयनादयनं चैव कक्षा तिर्य्यक् तथाऽपरा। क्रान्तिसंज्ञा तया सूर्य्यः सदा पर्य्येति भासयन्" सू०सि०। "अयनस्थानमारभ्यायनं परिवर्त्तनं तदयनस्थानपर्य्यन्तम्। चकारं आरम्भसमाप्त्योर्भिन्नायनस्थाननिरासार्थकः। अपरा गोले आधारवृत्तप्रमाणा वृत्तरूपा कक्षा तथा राशिवृत्तमार्गेण। एवकारोऽन्यमार्गव्यवच्छेदार्थकः। तिर्य्यक् वक्रवृत्तानुकारविलक्षणानुकारा क्रान्तिसंज्ञा क्रमणं क्रान्तिः ग्रहगमनभोगस्थानार्थं वृत्तं तत्संज्ञमुपकल्पितम्। अयनविषुवद्वयसंज्ञं क्रान्तिवृत्त द्वादशराश्य-

द्वित गोले निबध्नीयादिति तात्पर्यार्थः । भासयन् भुवनानि प्रकाशयन् सन् सः सूर्यः । एतेन चन्द्रादीनां निरासः । सदा निरन्तरं तया क्रान्तिमण्डलरूपया कक्षया पर्य्येति सामकक्षया गच्छन् भगणपरिवृत्तिभोगं करोति । सूर्य्यगत्यनुरोधेन नियतं क्रान्तिवृत्तं कल्पितमिति भावः । ननु चन्द्राद्याः क्रान्तिवृत्ते कुतो न गच्छन्तीत्यत आह" रङ्ग० "चन्द्राद्याश्च स्वकैः पातैरपमण्डलमाश्रितैः । ततोऽपकृष्टा दृश्यन्ते विक्षेपान्तेष्वपक्रमात्" सू० "चन्द्रादयोऽर्कव्यतिरिक्ता ग्रहाः स्वकैः स्वकीयैः पातैः पाताख्यदैवतैरपमण्डलं क्रान्तिवृत्तमाश्रितैः स्वस्वगोलस्थानेऽधिष्ठितैस्ततः क्रान्तिवृत्तान्तर्गतग्रहभोगस्थानादित्यर्थः । चक्राराद्विक्षेपान्तरेणापकृष्टा दक्षिणत उत्तरतो वा कर्षिता भवन्ति । अतः कारणादपक्रमात् क्रान्तिवृत्तान्तर्गतस्वभोगस्थानादित्यर्थः । दक्षिणत उत्तरतो वा विक्षेपान्तेषु गणितागतविक्षेपकलाग्रस्थानेषु भूस्थजनैर्दृश्यन्ते । तथा च क्रान्तिवृत्तं यथा विषुवन्मण्डलेऽवस्थितं तथा क्रान्तिवृत्ते पातस्थाने तत्षड्भान्तरस्थाने च लग्नमुक्तपरमविक्षेपकलाभिस्त्रिभान्तरस्थानादूर्द्ध्वाधःक्रमेण दक्षिणोत्तरतो लग्नं च वृत्तं विक्षेपवृत्तं चन्द्रादिगत्यनुरोधेन स्वं स्वं भिन्नं कल्पितं तत्र गच्छन्तीति भावः" रङ्ग०

क्रान्तिस्पष्टताप्रकारश्च सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां दर्शितो यथा "अथ दिनरात्रिमानज्ञानार्थं चरानयनं विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तां स्पष्टक्रान्तिमाह" रङ्ग० "विक्षेपापक्रमैकत्वे क्रान्तिर्विक्षेपसंयुता । दिग्भेदे वियुता स्पष्टा भास्करस्य यथा गता" सू० सि०

"यस्य ग्रहस्य स्पष्टक्रान्तिरभीष्टा तस्य ग्रहस्यायनांशसंस्कृतस्य भुजज्यातः परमापक्रमज्येत्यादिना क्रान्तिरयनांशसंस्कृतग्रहगोलदिक्का ज्ञेया । तस्य विक्षेपोऽपि पूर्वोक्तप्रकारेण पातोनग्रहगोलदिक्को ज्ञेयः । गोलस्तु मेषादिषड्भस्थत्वे उत्तरस्तुलादिषट्के दक्षिणः । अथ शरक्रान्त्योरेकदिक्त्वेन क्रान्तिः कलाद्या कलात्मकविक्षेपेण युता तयोर्दिगन्यत्वे क्रान्तिर्विक्षेपेण वियुताऽन्तरिता शेषदिक्का स्पष्टा क्रान्तिः स्यात् । ननु सूर्यस्य विक्षेपाभावात् कथं स्पष्टा क्रान्तिर्ज्ञेयेत्यत आह भास्करस्येति । सूर्यस्य यथागता पूर्वागता क्रान्तिरेव स्पष्टा क्रान्तिः । अत्रोपपत्तिः । विषुवद्वृत्ताद्ग्रहबिम्बकेन्द्रपर्य्यन्तं याम्योत्तरं चान्तरं स्पष्टक्रान्तिरिति तयोरेकदिक्त्वे तद्योगतुल्यमन्तरं, भिन्नदिक्त्वे तदन्तरमितमन्तरमिति । अत्र शरस्य क्रान्तिसंस्कारयोग्यत्वसम्पादिका क्रिया लोकश्रमभयात् स्वल्पान्तरत्वाच्चोपेक्षिता भगवता कृपालुना । अन्यथा शरस्य ध्रुवाभिमुखत्वे भगवदुक्तमावनत्वकर्म्म कथमव्याहतं स्यादित्यलम्" रङ्गनाथः ।

रवेर्गक्रान्तिवशेन दिनरात्रिभेदः सू० सि० रङ्गनाथाभ्याम् "हानिवृद्धी सदा वामं सुरासुरविभागयोः" इति दिनरात्र्योर्हानिवृद्धी सुरासुरविभागयोर्भवत इत्युपक्रम्य विशदीकृत्य दर्शितो यथा

"मेषादौ तु सदा वृद्धिरुदगुत्तरतोऽधिका । देवांशे च क्षपाहानिर्विपरीतं तथाऽऽसुरे । तुलादौ द्युनिशोर्वामं क्षयवृद्धी तयोरुभे । देशक्रान्तिवशान्नित्यं तद्विज्ञानं पुरोदितम्" सू० "मेषादौ षड्भे उदगुत्तरगोले सूर्ये सति उत्तरतो यथोत्तरं सदा यावदुत्तरगोले देवांशे जम्बूद्वीपेऽधिका यथोत्तरमधिका वृद्धिर्निरक्षदेशीयदिने । तुलाराद्ययोत्तरं सूर्यस्योत्तरगमने यथोत्तरं दिने वृद्धिः परमोत्तरगमनात् परावर्त्तते । यथोत्तरं न्यूना वृद्धिरित्यर्थः । क्षपाहानी रात्रेरपचयः । चः समुच्चये । आसुरे समुद्रादिदक्षिणभागे तथा दिनरात्र्योः क्षयवृद्धी विपरीतं व्यस्तम् । दिने हानी रात्रौ वृद्धिरित्यर्थः । तुलादौ षड्भे दक्षिणगोले सूर्ये सति तयोर्जम्बूद्वीपसमुद्रादिदक्षिणभागयोर्दिनरात्र्योरुभे द्वे क्षयवृद्धी उपचयापचयौ वामं व्यस्तम् । अयमर्थः जम्बूद्वीपे दिनरात्र्योरुत्तरगोलस्थरविवदक्रमेण क्षयवृद्धी स्तः । समुद्रादिदक्षिणभागे दिनरात्र्योर्वृद्धिक्षयौ स्त इति । ननु क्षयवृद्ध्योः कियन्मितत्वमित्यतः पूर्वोक्तं स्मारयति देशक्रान्तिवशादिति । तद्विज्ञानं तयोः क्षयवृद्ध्योर्ज्ञानं पूर्वकथितं नित्यं प्रत्यहं देशक्रान्तिवशात् । देशपलभा क्रान्तिरेतदुभयानुरोधात् पुरा पूर्वस्पष्टाधिकारे "क्रान्तिज्या विषुवत्कर्णी क्षितिज्या द्वादशोद्धृता । त्रिज्यागुणाहोरात्रार्द्धकर्णाप्ता चरजासवः" । तत्कार्मुकमित्यनेन दिनरात्र्योरर्द्धं उक्तम् तद्द्विगुणं दिनरात्र्योरित्यर्थसिद्धम् । अत्रोपपत्तिः । निरक्षदेशे ध्रुवद्वयलग्नक्षितिजवृत्तं तत्र उत्तरभागे स्वस्थानक्षितिजं स्वभूगोलमध्यस्थमुत्तरध्रुवादधो दक्षिणध्रुवाच्चोर्द्ध्वमत उत्तरगोले निरक्षक्षितिजादधो दक्षिणगोले ऊर्द्ध्वमिति पञ्चदशघटिका निरक्षदेशदिनार्द्धं क्षितिजान्तरकृतचरेण गोलक्रमेण युतहीनं दिनार्द्धं रात्र्यर्द्धं च विपरीतम् । एवं दक्षिणभागेऽभीष्टदेशे क्षितिजमुत्तरध्रुवादुन्नतं दक्षिण-

ध्रुवाश्रितमिति निरक्षक्षितिजात्विरक्षक्षितिजं गोलकमे-कोऽर्धांश इत्युत्तरभागादग्रकम् । अथोक्तक्रान्त्यवधिदेशं विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तानि क्रान्त्यंशयोजनान्याह रङ्ग० "भूवृत्तं क्रान्तिभागघ्नं भगणांशविभाजितम् । अवाप्तयोजनैरर्को व्यक्ताद्याम्यपरिस्थितः" सू०सि० । "भूवृत्तं भूपरिधियोजनमानं प्रागुक्तमभीष्टक्रान्त्यंशैर्गुणितं द्वादशराशिभागैः षष्ट्यधिकशतत्रयमितैर्भक्तं लब्धयोजनैः तत्वा सूर्य उपरि आकाशे स्थितो वर्तमानो दक्षिणत उत्तरतो वा याति गच्छति । क्रान्त्यभावे तु निरक्ष-देशोपर्येव परिभ्रमति । अत्रोपपत्तिः । निरक्षदेशान्मे-रोरुत्तरदक्षिणाभिमुखं सूर्यः क्रान्त्यंशैर्गच्छति । तद्योजनज्ञानं तु भगणांशैर्यद्यदनिरक्षदेशस्य भूपरि-धियोजनानि तदा क्रान्त्यंशैः कानीत्यनुपातेनैव्यक्त-म् । अथ दिनमानानयनगणितस्यावधिदेशज्ञानं श्लोकाभ्या-माह रङ्ग० । "परमापक्रमादेवं योजनानि विशोधयेत् भूवृत्तपादाच्छेषाणि यानि स्युर्योजनानि तैः । अयनान्ते विलोमेन देवासुरविभागयोः । नाडीषष्ट्या सकृदह-र्निशाप्यस्मिन् सकृत् तथा" सू०सि० "परमक्रान्तिभागाश्चतु-र्विंशत्कात् एवं पूर्वोक्तरीत्या योजनानि ज्ञातानि । भूपरिधेः पूर्वोक्तस्य चतुर्थांशात् परित्यजेत् । अवशि-ष्टानि यानि यन्मङ्ख्यामितानि योजनानि भवन्ति तैर्यो-जनैर्देवासुरविभागयोर्निरक्षदेशादुत्तरदक्षिणप्रदेशयोर्यौ देशौ तयोरित्यर्थः । अयनान्ते उत्तरदक्षिणायनसन्धौ कर्कादिस्थे सूर्ये दक्षिणोत्तरायनसन्धौ मकरादिस्थे सूर्ये विलोमेन व्यत्यासेन सकृदेकवारं नाडीषष्ट्या घटी-षष्ट्यात्मकदिनमानं भवति । अपिशब्दात्तादृशे देशे तस्मिन्ने-वायनसन्ध्यासन्ने सकृदेकवारं तथा षष्टिघटीमिता विलो-मेन रात्रिर्भवति । अपशब्दो दिनेन समुच्चयार्थः । एत-दुक्तं भवति—कर्कादिस्थे सूर्ये निरक्षदेशादुत्तरतद्योज-नान्तरितदेशे षष्टिघटीमितदिनं तदैव निरक्षदेशाद्दक्षिण-तद्योजनान्तरितदेशे षष्टिघटीमिता रात्रिः । मकरादिस्थे सूर्ये तादृशोत्तरभागे षष्टिघटीमिता रात्रिर्दक्षिणभागे तादृशे षष्टिमितं दिनमिति । अत्रोपपत्तिः—परमक्रा-न्तियोजनानि भूपरिधिचतुर्थांशयोजनेभ्यो हीनानि । नि-रक्षदेशात् तन्मितयोजनान्तरितो यो दक्षिणोत्तरदेशस्त-स्मान्मेरोर्दक्षिणोत्तरात्मकं क्रमेण परमक्रान्तियोजनान्त-रितम् । अतस्तत्र खस्वस्तिकाच्चतुर्विंशतिः पलांशाश्च षट् षष्टिरिति । तद्देशे क्रान्तिवृत्तानुकारं क्षितिजमित्यस्मा-

न्मान्ते पञ्चदशघटीमितमङ्कोरात्रवृत्तचतुर्थांशखण्डं निर-क्षतद्देशक्षितिजयोरन्तरालरूपं चरमत उक्तरीत्या दि-नार्धं रात्र्यर्धं चोक्तरीत्या यथायोग्यं त्रिंशत् तद्द्विगुणं षष्टिघटीमितमानं गणितरीत्योपपन्नम् । युक्तं चैत-त् अयनान्ताहोरात्रवृत्तस्यैकस्य तत्क्षितिजप्रदेश एक-त्रैव संलग्नत्वाद्द्विधा संलग्नत्वाभावात् सम्पूर्णमित-सूर्यपरिवर्त्तपूर्त्तिः षष्टिघटीभिर्दर्शनमदर्शनं यथायोग्यं तद्गोलस्थित्या प्रत्यक्षसिद्धमेवेति । अथोक्तदिनरात्रि-मानगणितं तदवधिदेशपर्यन्तं दक्षिणोत्तरभागयोर्नान्य-त्रेत्याह रङ्ग० "तदन्तरेऽपि षष्ट्यन्ते क्षयवृद्धी अहर्निशोः । परतो विपरीतोऽयं भगोलः परिवर्त्तते" सू० "तदन्तरे नि-रक्षदेशोक्तावधिदेशयोरन्तराले दक्षिणोत्तरविभागदेशे ष-ष्ट्यन्ते षष्टिघटीमध्ये क्षयवृद्धी अहर्निशयोरुक्तरीत्या दिनरात्र्योर्यथायोग्यं भवतः । परतोऽवधिदेशाद्विप्र-देशे दक्षिणोत्तरे देवदैत्यस्थाननिकटेऽयं प्रत्यक्षो भगोलो नक्षत्रग्रहाधिष्ठितो पूर्वो गोलो विपरीतोऽवधिदेशान्तर्गत-देशसम्बन्धी गणितसिद्धः परिवर्त्तते भ्रमति । तदुक्त-रीत्या दिनरात्र्योर्वृद्धिक्षयौ न भवत इत्यर्थः । त्रिप्रश्ना-धिकारोक्तरानयनानुपपत्तेः चरत्वदृष्ट्यसम्भवाच्च तथा विपरीतगोलस्थितिं श्लोकाभ्यां प्रदर्शयति रङ्ग० "ऊने भूवृ-त्तपादे तु द्विज्यापक्रमयोजनैः । धनुर्मृगस्थः सविता देवभागे न दृश्यते । तथा च सुरभागे तु मिथुने कर्कटे स्थितः । नष्टच्छायामहीवृत्तपादे दर्शनमादिशेत्" सू० "द्वि-राशिज्या ये क्रान्त्यंशास्तेषां योजनैः पूर्वानीतैर्भूपरि-धिचतुर्थांशे हीने कृते सति । तुकाराद्विरक्षदेशात् तद्योजनान्तरिते देशे देवभाग उत्तरभागे धनुर्मकरराशि-स्थोऽर्कस्तद्देशवासिभिर्न दृश्यते । धनुर्मकरस्थोऽर्कस्तेषां रात्रिः सदा स्यादित्यर्थः । असुरभागे निरक्षदेशाद्दक्षिण-प्रदेशे । चः समुच्चयार्थः । तुकारात् तद्योजनान्तरित-प्रदेशे मिथुने कर्के कर्कराशौ स्थितोऽर्कस्तत्रा तद्देश-वासिभिर्न दृश्यते । नष्टच्छायाकर्णोऽहृतपादे अभावं प्राप्ता मध्योच्छाया भूच्छाया यत्र तादृशे भूपरिधिचतुर्थांशे सूर्यस्य दर्शनं सदा कथयेत् । यत्र भूच्छायाभिरक्षा रा-त्रिर्नास्ति तत्र दिनमित्यर्थः । तथा च निरक्षदेशात् तद्योजनान्तरितोत्तरप्रदेशे कर्कमिथुनस्थोऽर्को दृश्यते तद्योजनान्तरितदक्षिणप्रदेशे धनुर्मकरस्थोऽर्को दृश्यते इति फलितार्थः । अतएव "लङ्काकुङ्कुमवरकाः पलांशका यत्र तत्र विषये कदाचन । दृश्यते न मकरो न कार्मुकं

किञ्च कर्हि नियतौ यदोदितौ" इति भास्कराचार्योक्ते तच्छ्लोके रङ्गनाथः।

क्रान्तिक्षेत्र न० क्रान्तिज्ञानार्थं क्षेत्रम्। सि० शि० उक्ते अक्षक्षेत्राकारे पदार्थे यथा

"क्षेत्राणि वक्ष्येऽपमसंभवानि संक्षेपतोऽक्षप्रभवाणि यानि। भुजोऽपमः कोटिगुणो द्युजीवा कर्णस्त्रिभज्या त्रिभुजेऽपमीये। मेषादिजीवाः श्रुतिरोऽपवृत्ते तद्भूमिजे क्रान्तिगुणा भुजाः स्युः। तत्कोटयः स्वद्युनिशाख्यवृत्ते व्यासार्धवृत्ते परिणामनानाम्। चापेषु तासामयवक्रतो वे तेऽन्यो विशुद्धा उदया निरक्षे" सि० शि०

क्रान्तिज्या स्त्री क्रान्तिवृत्तज्यावत्स्वे सि० शि० उक्ते अपवृत्तावयवभेदे। अपवृत्तशब्दे ४२१० पृ० अपवृत्तानि उक्तानि। तन्मानानयनम्।

"युक्तायनांशादपमः प्रसाध्यः कालौ च खेटात् चरभुक्तभोग्यौ। जिनांशमौर्व्या १३९७ गुणितार्कदोर्ज्या त्रिज्याहृता क्रान्तिगुणोऽस्य चापम्। त्रिज्याकृतेः ११८१९८४४ प्रोज्झ्य पदं द्युजीवा क्रान्तिर्भवेत् क्रान्तिगुणस्य चापम्। अक्षप्रभासंगुणितापमज्या तद्द्वादशांशो भवति क्षितिज्या सि० शि०।

"अत्र खेटादिकृपमसाधनम्। यस्मात् खेटात् क्रान्त्याद्यपमः साध्यस्तस्मात् सायनांशादेव। तथा यस्मादुदयसम्बन्धिनौ भुक्तभोग्यकालौ साध्यौ तस्मादपि सायनांशादेव। सायनार्कस्य दोर्ज्या जिनभागज्यया गुणिता त्रिज्यया भक्ता क्रान्तिज्या स्यादित्यादि स्पष्टार्थम्।

अत्रोपपत्तिः। विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोर्याम्योत्तरमन्तरं क्रान्तिः। तयोः संपाते क्रान्त्यभावः। ततस्त्रिभेऽन्तरे परमा जिन २४तुल्यभागाः। अतस्तत्संपातादारभ्य क्रान्तिः साध्या। उदयाश्च तत एव। स तु संपातो मेषादेः प्रागयनांशतुल्येऽन्तरे। अतः सायनांशात् खेटात् क्रान्तिर्भुक्तभोग्यकालौ चेत्युक्तम्। यदि त्रिज्यातुल्यया भुजज्यया जिनांशज्यातुल्या क्रान्तिज्या लभ्यते तदेष्टज्यया किमिति। फलं क्रान्तिज्या विषुवद्वृत्तात् तिर्यग्रूपा भवति। क्रान्तिज्या मूलाग्रज्या कर्णस्तद्गर्भान्तरपदम्-कोटिरास्त्र्यस्रत्वाकारम्। सैव द्युज्या" प्रमि०।

देशभेदे कालभेदेन रवेः क्रान्तिज्याज्ञानार्थं प्रश्नपूर्वकं सि० शि० निर्णीतं यथा

"मार्तण्डः समनमण्डलं किल यदा दृष्टः प्रविष्टः सखे! काले पञ्चघटीमिते दिनगते यद्वा नते तावति। केनाप्युज्जयिनीगतेन तरणेः क्रान्तिं तदा वेत्सि चेत्तन्त्रे त्वां निपुणं सगर्वगणकोत्तंसं भजाम्यागमम्"।

"हे गणक! केनचित् किलोज्जयिनीगतेन यदा दिनगते पञ्चघटीमिते काले मार्तण्डः समनमण्डलं प्रविष्टो दृष्टस्तदा कियती क्रान्तिज्येत्येकः प्रश्नः। अथान्यः तावति पञ्चघटीमिते नते वा काले समण्डलं प्रविष्टो दृष्टस्तदा च या क्रान्तिज्या तां त्वं चेद्वेत्सि तदा सगर्वगणकोत्तंसभक्त्याहं यं निपुणोद्भूतं त्वामहं मन्ये" प्रमि०

"या स्वाद्युजैषचरकालकौशभोद्या द्युतिः सा प्रथमं प्रकल्प्या। अर्कोऽक्षभाघातहृताक्षकर्णहृल्लोद्भुता स्यादपमज्यकाऽस्याः। चरादिकेनेष्टधृतिः प्रसाध्या द्युगुणस्तया क्रान्तिगुणोऽसकृच्च। तदाद्यधृत्या विधृतः स्फुटः स्यात् यद्वा रवौ समनमण्डलस्थे" सि० शि०।

"रवेः समनमण्डलप्रवेशे य उन्नतकालः दृष्टस्तस्य जीवा सा तावत् प्रथममिष्टधृतिः कल्प्या। ततो द्वादशगुणया तया गुणया पलकर्णेनैव भाज्या। सा किल स्थूला क्रान्तिज्या भवति। तस्याः क्रान्तिज्याया द्युज्यां कुज्यां चरज्यां चरं च कृत्वा "अथोन्नताद्युनगुणाद्धरेण" इत्यादिनेष्टधृतिः साध्या। तया पूर्वभागात् क्रान्तिज्या गुणया। आद्यधृत्या कल्पितया भाज्या। फलं स्फुटासन्ना क्रान्तिज्या भवति। अत्रोपपत्तिः। अत्रोन्नतकालजीवातुल्या प्रथमं तद्धृतिः कल्पिता। तस्या अनुपातेन शङ्कुः। यदि पलकर्णेन द्वादशकोटिस्तदा तद्धृतिकर्णेन किमिति। अत्र तद्धृतेर्द्वादशगुणः पलकर्णो हरः। फलं समनमण्डलशङ्कुः। पुनरन्योऽनुपातः। यदि पलकर्णे नाक्षभा भुजो लभ्यते तदा समनमण्डलशङ्कुतुल्येन कर्णेन किमिति। फलं क्रान्तिज्या स्थूला। अस्याः क्रान्तिज्यायाश्चरादिकेन "अथोन्नताद्युनगुणाद्धरेण" इत्यादिनेष्टधृतिः साध्या। तां तद्धृतिं प्रकल्प्य पुनः क्रान्तिज्या साध्या। एवमसकृद्यावदविशेषः। तत्रापलकर्मेऽपि त्रैराशिकेन क्रियोपसंहारः कृतः। यदि कल्पितया धृत्येयं क्रान्तिज्या लभ्यते तदेदानीमानीतया किमिति। एवं क्रान्तिज्या स्फुटा स्यादित्युपपन्नम्। इदानीं द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह" प्रमि०

"तद्वा नतज्यात्रिभजीवयोर्यद्वर्गान्तरं तत् पलभाकृतिघ्नम्। तेनोद्धृतो व्यासदलस्य वर्गो वेदेन्द्र १४४निघ्नोऽथ फलद्युतज्या। व्यासार्धवर्गाद्युतात् पदं स्यात् क्रान्तिज्यका सा त्रिभजिह्निनीघ्नी। जिनांशमौर्व्या विहृताऽथ चापादपमः स यथा रविः स्यात्" सि० शि०।

"यदा समभमण्डलं प्रविष्टो ऽर्कस्तदा या नतघटिकास्तासां जीवा तस्याः वर्गेण त्रिज्यावर्गो रहितः। ततः पलभावर्गेण गुणयेत्। तेन भाज्यस्त्रिज्यावर्गः। त्रिंशिरः वेदेन्दु १४४ गुणितः। तत्र यत् फलं लभ्यते तेन हीनेन त्रिज्यावर्गाद्यन्मूलं लभ्यते सा क्रान्तिज्या स्यात्। सा क्रान्तिज्या त्रिज्यागुणा जिनांशज्यया भक्ता यत् फलं तस्य चापादुदयः रविर्भवति नताद्ये वत्सं" प्रमि०।

क्रान्तिज्याविशेषेण रव्यादिज्ञानादिकमपि तत्रोक्तं विस्तरभयात् नोक्तम्। क्रमज्याशब्दे २२०२ पृ० दर्शिते उत्क्रमज्यारूपे पदार्थे च।

क्रान्तिपात पु० क्रान्त्यर्थं पातः विषुवत्क्रान्तिवलययोः सम्पातादिवत् चतुर्थ्यर्थे ह्रत०। सि० शि० उक्ते क्रान्तिनिमित्ते विषुवत्क्रान्तिवलययोः संपाते। सि०शि० तद्विवृतिर्यथा विषुवत्क्रान्तिवलययोः संपातः क्रान्तिपातः स्यात्। तद्भगणाः सौरोक्ता व्यस्ता अयुतत्रयं कल्पे। अयनचलनं यदुक्तं मुञ्जालाद्यैः स एवायम्। तत्पक्षे तद्भगणाः कल्पे गोऽङ्गर्तुनन्दगोचन्द्राः। तत्र जातं पातं विलोमे ऽयमः साध्यः। क्रान्तिपातादारभ्यदयावदवधिकक्षाभागे सतः क्षेपः" सि०शि०। "क्रान्त्यर्थं पातः क्रान्तिपातः। पातो नाम संपातः। कयोः विषुवत्क्रान्तिवलययोः। नहि तयोर्भगणादेव संपातः। किं तु तत्रापि चलनमस्ति येऽयनचलनभागाः प्रसिद्धास्त एव विलोमगस्य क्रान्तिपातस्य भागाः। मेषादेः प्रवहवशात्प्राग्भागान्तरं क्रान्तिवृत्ते विषुवद्वृत्तं सन्निवेश्यं। नहि क्रान्तिपातो नास्तीति वक्तुं शक्यते प्रत्यक्षेण तस्योपलब्धत्वात्। उपलब्धिप्रकारमग्रे वक्ष्यति। ननु कथं ब्रह्मगुप्तादिभिर्निपुणैरपि नोक्तः? इति चेत्। तदा स्वल्पत्वात्तैर्नोपलब्धः। इदानीं बहुत्वात् साम्प्रतैरुपलब्धः। अत एव तस्य गतिरस्तीत्यवगतम्। यद्येवमनुपलब्धोऽपि सौरसिद्धान्तोक्तत्वादागमप्रामाण्येन भगणपरिध्यादिवत् कथं तैर्नोक्तः? सत्यम्। अत्र गणितस्कन्धे उपपत्तिमानेवागमः प्रमाणम्। तर्हि मन्दोच्चपातभगणा आगमप्रामाण्येनैव कथं तैरुक्ताः? इति न वक्तव्यम्। यतो ग्रहाणां मन्दफलाभावस्थानानि प्रत्यक्षेणोपलभ्यन्ते। तान्येव मन्दोच्चस्थानानि। यान्येव विक्षेपाभावस्थानानि तान्येव पातस्थानानि। किं तु तेषां गतिरस्ति नास्ति वेति सन्दिग्धम्। तत्र मन्दोच्चपातानां गतिरस्ति चन्द्रमन्दोच्चपातवदित्यनुमानेन सिद्धा। सा च कियती तदुच्यते। येऽन्तर्गतैरुपलब्धिस्थानानि तानि गणितेनागच्छन्ति तद्भगणसंभवा यदिको देनान्द्रनी वा गतिरत्रैव। नन्वेवं यद्यन्यैरपि भगणैस्तान्येव स्थानान्यागच्छन्ति तदा अनवस्था गतेः प्रामाण्यम्। सत्यम्, नहि साम्प्रतोपलब्ध्यनुसारिणी काऽपि गतिरङ्गीकर्त्तव्या। यदा पुनर्महता कालेन महदन्तरं भविष्यति तदा महामतिमन्तो ब्रह्मगुप्तादीनां समानधर्माण एवोत्पत्स्यन्ते। ते तदुपलब्ध्यनुसारिणीं गतिमुररीकृत्य शास्त्राणि करिष्यन्ति। अत एवायं गणितस्कन्धो महामतिमद्भिर्धृतः सन्ननाद्यन्तेऽपि काले खिलत्वं न याति। अतोऽस्य क्रान्तिपातस्य भगणाः कल्पेऽयुतत्रयं तावत् सूर्यसिद्धान्तोक्ताः। तथा मुञ्जालाद्यैर्यदयनचलनमुक्तं स एवायं क्रान्तिपातः। ते गोऽङ्गर्तुनन्दगोचन्द्रा १९९६६९ उच्यन्ते। अथ च ये वा ते वा भगणा भवन्तु। यदा येऽंशा निपुणैरुपलभ्यन्ते तदा स एव क्रान्तिपात इत्यर्थः। तं विलोमगं क्रान्तिपातं पश्चे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्या" प्रमिता०।

क्रान्तिवृत्त न० सि० शि० उक्ते क्रान्तिवलयाकारे वृत्तभेदे। तन्निवेशनप्रकारादि च गोलबन्धे तत्रोक्तं यथा "याम्योत्तरक्षितिजवत् सुदृढं विदध्यादाधारवृत्तयुगलं ध्रुवयष्टिबद्धम्। घस्रार्द्धमत्र समभमण्डलवत् तृतीयं नाडीह्वयं च विषुवद्वलयं तदेव" सि०शि० यथा खगोले क्षितिजं याम्योत्तरं च तदाकारमपरमाधारवृत्तद्वयं ध्रुवयष्ट्यां स्वं कृत्वा तदुपर्यन्यत् तृतीयं समभमण्डलाकारं घटीमण्डलाङ्कितं कार्यम्। तन्नाडीवृत्तं विषुवन्मण्डलं च "इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह" प्रमि०। "क्रान्तिवृत्तं विदधीत दृढवृत्तं भमवस्थं मानुषभाषं कुभाभानुतः। क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा भकूटाः क्षेपपातास्तत्स्थानमान्यद्बध्नीत" सि०शि० "अथान्यत् तत्प्रमाणमेव वृत्तं कृत्वा तत्र मेषादि प्रकल्प्य द्वादशराशयोऽङ्क्याः। तत् क्रान्तिवृत्तसंज्ञम्। तत्कक्षवृत्ते रविर्भ्रमति। तथा रवेर्भगोलान्तरे भूभा च। तथा तत्र क्रान्तिपातो मेषादेर्विलोमं भ्रमति। तथा ग्रहाणां विक्षेपपाताः प्रस्फुटा विलोमं भ्रमन्ति। अतः क्रान्तिपातादीनां स्थानानि तत्राङ्क्यानि। इदानीं क्रान्तिवृत्तस्य निवेशनमाह" प्रमि०

"क्रान्तिपाते च पाताङ्कप्रदक्षिणान्तरे नाडिकावृत्तलग्नं विदध्यादिदम्। पाततः प्राक् त्रिभे विश्वभागैरुदग्दक्षिणे तैश्च भागैर्विभागेऽपरे" सि० शि०

"क्रान्तिपातचिह्नात् षड्भेऽन्तरेऽन्यच्चिह्नं कार्यम्। ते चिह्ने नाडीवृत्तेन संसक्ते कृत्वा पातचिह्नाद्यतस्त्रिभेऽन्तरे नाडीवृत्ताद् गचतुर्विंशत्योत्तरतो यथा भवत्यपरविभागे त्रिभेऽन्तरे दक्षिणतश्च, तैर्भागैर्दैवा भवति तथा बध्नीयात्"। प्रमि॰ चक्रिकंक्रान्तिशब्दे दृश्यम्। क्रान्तिवलयक्रान्तिमण्डलादयोऽप्यत्र।

क्रान्तिसाम्य न॰ ६त॰। ग्रहाणां तुल्यक्रान्तौ। यद्यपि सर्वग्रहाणां क्रान्तिसाम्यमस्ति तथापि चन्द्रार्कयोः क्रान्तिसाम्यस्य मङ्गलकार्ये वर्ज्जनीयता १८६५पृ॰व्यपसमशब्दे विस्तरेण दर्शिता। क्रान्तिसाम्ये च ग्रहाणामवनत्यभावः सू॰ सि॰ दर्शितोयथा "अक्षोदग्मध्यमक्रान्तेः साम्ये नावनतेरपि" सू॰ सि॰

"अक्षांशा उत्तरा ये मध्यमस्य मध्यलग्नस्य क्रान्त्यंशाः। अत्र मध्यलग्नशब्देन दशमभावस्त्रिभोनलग्नं वा ग्राह्यमुभयपक्षेऽप्यदोषः। अनयोस्तुल्यत्वेऽवनतेर्नतेः अपिशब्दात् लम्बनस्य न अभाव इत्यर्थः" रङ्गनाथः।

क्रान्तिसूत्र न॰ सि॰शि॰ उक्ते ध्रुवस्थानि क्रान्तीनां सूत्राकारे योगभेदे। "सर्वतः क्रान्तिसूत्राणां ध्रुवे योगोऽभेद्यतः। विषुवन्मण्डलप्राच्या ध्रुवे याम्या तथोत्तरा" सि॰ शि॰।

क्रान्तु पुंस्त्री क्रम–तुन् इदित्त्व। पक्षिणि उज्ज्वलद॰।

क्रायक त्रि॰ क्री ण्वुल्। १क्रेतरि अमरः २क्रयजीविनि भरतः तद्भिन्नं तत्र क्रयिक इत्येव साधु जीवतीत्यर्थे वस्नादिपि क्रयशब्दात् ठन्विधानात्।

क्रावन् त्रि॰ क्रम–वनिप् "विड्वनोरनुनासिकस्यात्" पा॰ नस्यात् क्रान्तरि "दधिक्रावणोऽकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः" यजु॰२३।३२। स्त्रियां ङीप् रचान्तादेशः क्रावरी।

क्रिमि पु॰ क्रम–इन् अतइत्व। १कृमौ क्षुद्रजन्तौ उज्ज्वल॰ २रोगभेदे कृमिशब्दे २१८४पृ॰ विवृतिः। "कृमयस्तु द्विधा प्रोक्ताः बाह्याभ्यन्तरभेदतः। बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः। नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः" "तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः। बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः" माधवः। "क्रिमयः क्रिमित्वं यथा" भाग॰ ३,३१।२८, [मेदि॰

क्रिमिकण्टक न॰ क्रिमौ कण्टकमिव। क्रमिकण्टकशब्दार्थे

क्रिमिघ्न पु॰ क्रिमिं हन्ति हन–टक्। १विडङ्गे रमानाथः। २कृमिनाशके त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। सा च १सोमराज्यां स्त्री शब्दच॰। [२वार्त्ताकां स्त्री रत्नमाला।

क्रिमिज न॰ क्रिमेर्जायते जन ड ५त॰। १अगुरुचन्दने अमरः

क्रिमिशत्रु पु॰ क्रिमेः शत्रुरिव नाशकत्वात्। रक्तपुष्पके (पालदामादार) शब्दच॰। [खदिरे शब्दच॰।

क्रिमिशात्रव पु॰ क्रिमेः शात्रवइव नाशकत्वात्। विट्-

क्रिमिशैल पु॰ क्रिमिनिर्म्मितः शैलः। वल्मीके (उइ-ढिपि) त्रिकाण्ड॰

क्रिय पु॰ क्रिया प्रहाणामाद्यमतिक्रिया विद्यतेऽत्र अच्। मेषराशौ दीपिका कौर्पशब्दे २२७८पृ॰ प्रमाणं दृश्यम्। "क्रियैणतौलीन्दुमतीनवांशाः" नील॰ ता॰।

क्रिया स्त्री कृ–भावे करणादौ वा यथायथं श। १आरम्भे २निष्कृतौ (प्रायश्चित्ते) ३शिक्षायां ४पूजायां ५संप्रधारणे (विवादविचाराङ्गे साधने) ६सामाद्युपाये। ७अध्ययनादिसहिते उत्क्षेपणादौ कर्म्मणि व्याकरणमतसिद्धे ८धात्वर्थे ९चेष्टायां (परिस्पन्दे) १०चिकित्सायां च अमरः। ११करणे(अनुष्ठाने)हेम॰। १२श्राद्धे क्षीरस्वामी। १३शौचे शब्दरत्ना॰। १४प्रयोगे च तत्र न्यायमतसिद्धा क्रिया कर्म्मशब्दे १७५५पृ॰ दर्शिता। कर्म्मलक्षणन्तु औलूक्यशब्दे सर्व॰द॰ वाक्ये १५८६पृ॰ उक्तम् तत्र अनित्यमात्रसमवेतत्वे सतीतियुक्तम् नित्यमात्रसमवेतत्वाभावादित्ययुक्तम् अनित्यमात्रसमवेतत्वाभावादिति युक्तम्। वैयाकरणमते तु धात्वर्थः क्रिया तत्स्वरूपप्रकारादि शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्निरूपितं यथा

"क्रिया च भावना उत्पादयितृव्यापाररूपा साध्यत्वेनाभिधीयमानेति बोध्यम्। "व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रियेति" हर्य्युक्तेः "यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते। आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते" इति "साध्यत्वेन क्रिया तत्र तिङ्पदैरभिधीयते" इति च वाक्यपदीयाच्च। "यावदिति सर्वं मित्यर्थः तदेव विवृणोति सिद्धमसिद्धं वेति। सिद्धं वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगि, तद्भिन्नमसिद्धं तच्च वर्त्तमानं भविष्यच्चेति द्विविधं तेनापचत् पक्ष्यति पचतीत्यादौ सर्वत्र साध्यत्वेन असत्त्वरूपत्वेनाभिधीयमाना क्रियेति क्रियाशब्दस्य रूढिरनेन दर्शितेति भावः। यौगिकत्वमप्याह आश्रितक्रमरूपत्वादिति। आश्रितःक्रमो रूपं यस्यास्तत्त्वात् पूर्वापरीभूतावयवकत्वादित्यर्थः। तदीयावयवानामधिश्रयणाद्यधःश्रयणपर्य्यन्तानां क्रमेणोत्पत्तेः क्रियापदेन तत्समुदायोऽभिधीयते यत्र च न क्रमिको व्यापारोऽस्ति तत्र रूढिरादरणीयेति पौर्वापर्य्यारोपेण वा सर्वत्र फलस्य जनन-

फलव्यापारगतपौर्वापर्यारोपवत् यौगिकत्वम्। अतएव फलमात्रबोधकस्यापि क्वचित् धातुत्वसिद्धिरिति फलितार्थः। इयांस्तु विशेषः पाकइत्यादौ धातुना साध्यत्वेनोपस्थाप्यायाः क्रियायाः सिद्धक्रियारूपे घञर्थे विशेषणत्वं पचतीत्यादौ तु नैवमिति। अतएव "साध्यत्वेन क्रिया तत्र तिङ्पदैरभिधीयते" इति वाक्यपदीयकारिकाव्याख्यायां भूषणसारदर्पणे तिङ्पदैरित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा तिङन्तपदैर्धातुभिरित्यभिहितम्। तेन सर्वत्र धातोः साध्यरूपक्रियाबोधकत्वम्। किन्तु क्रियाकाण्डानामेकदाऽसत्त्वेऽपि यत्किञ्चिदवयवसत्त्वकाले वर्त्तमानत्वव्यवहारः अवयवावयविनोरभेदारोपात्। भूतभविष्यत्त्वव्यवहारस्तु सर्वेषामवयवानां भूतभविष्यत्त्वयोरेव, न तु यत्किञ्चित्क्रियाव्यक्तिभूतत्वादौ। उक्तञ्च वाक्यपदीये "गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्। बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते" इति। अस्यार्थः क्रमिकतत्तद्व्यापारं प्रति गुणभूतैर्गुणभावेन भासमानैरवयवैरुपलक्षितः बुद्ध्या एकत्वबुद्ध्या प्रकल्पितोऽभेदो यस्मिन् तद्रूपः क्रमजन्मनां व्यापाराणां समूहः क्रियेति। अत्र क्षणनश्वराणां व्यापाराणां मेलनासिद्ध्या बुद्ध्युक्तम् तदा च बुद्धिजन्यसंस्कारद्वारा तेषां मेलनसम्भव इति भावः। अतएव भाष्ये "क्रिया हि नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्यते पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति" व्यापारसमुदायात्मिकायाः क्रियायादर्शनायोग्यत्वोक्त्या तदवयवानां तद्विषयत्वं व्यतिरेकमुखेन दर्शितम्। तत्त्वाभिन्नैकबुद्धिविषयतया एकत्वव्यवहारस्त्वपि बोध्यम्। अथवाऽनेकव्यापारव्यक्तिवृत्तिजातिरेव क्रियेति सिद्धान्तस्य चादरणीयः। तस्याश्च व्यक्तिद्वारैव साध्यत्वम् अस्ति च पचित्वादिकं जातिः पचतीत्याद्यनुगतव्यवहारात् तत्तानेकव्यक्तेरेकत्वव्यवहार इति मन्तव्यम्। तदुक्तं वाक्यपदीये "जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्त्तिनीम्। असाध्यां व्यक्तिरूपेण सा साध्येवाभिधीयते" इति। युक्तञ्चैतत् सर्वत्रैव बाधकाभावात् जातिशक्तिस्वीकारेण घटादिधातूनामपि तत्रैव शक्तिकल्पनेति दिक्। सा च क्रिया धातुवाच्या फलव्यापारोभयरूपा, नहि शब्दरूपा वा "फलव्यापारयोर्धातुः" इत्यपि भाषणात्। व्यवस्थापयिष्यते च मतभेदेन फलव्यापारयोः पृथक्शक्त्या विशिष्टशक्त्या वा धातुवाच्यता। अत्र फलांशस्य कर्त्तुरुद्देश्यत्वेऽपि प्राधान्याभावात् व्यापारस्यैव प्राधान्यं समुचितं तस्य च साध्यतया कर्मातिरिक्तसर्वकारकाणां तत्रैव स्वस्वव्यापारद्वारा साधकत्वेनान्वयः कर्मणस्तु फल एव, क्रियाजन्यफलाश्रयतयैव तस्योद्देश्यत्वादिति विवेकः। उक्तञ्च वाक्यपदीये "प्राधान्यात्तु क्रिया पूर्वमर्थस्य प्रविभज्यते। साध्यप्रयुक्तान्यङ्गानि फलं तस्याः प्रयोजकमिति"। अर्थस्य फलस्य तदवच्छेदेनार्थः। प्राधान्यात् विशेष्यत्वात् साध्यं प्रयुक्तं यैः तानि साध्यसाधकानि अङ्गानि कारकाणीत्यर्थः। अत्र फलस्य क्रियाप्रयोजकत्वाभिधानं तदुद्देशेनैव क्रियायां प्रवृत्तिरित्येवं ज्ञापनाय। तथा च सर्वो लोकः स्वाभीष्टफलमभिप्रेत्य तत्साधनाय यतते लभते च ततस्तत्फलमुपायसंसाधनेन। एवं च क्रियाफलं विक्लित्त्यादिकमभीप्सुः पाकाय यतमानो जनः पाकसंसाधनेन फलं लभते। ततश्च फलसाधनतया पाकादेरभीष्टत्वात् साध्यत्वम्। फलविशिष्टक्रियायाधात्वर्थत्वमते तु विशिष्टस्यैवेष्टत्वात् विशिष्टस्यैव साध्यत्वमिति विशेषः। कारकान्वयस्त्वेतन्मते पूर्वोक्तदिशावसेयः एकदेशान्वयस्वीकाराच्च न कर्मणोऽनन्वय इति बोध्यम्। तथाचैवं रीत्या साध्यत्वेन क्रियां जानता जनेन तस्याः प्राधान्यबुबोधयिषयैवाख्यातान्तस्य धातुः प्रयुज्यते अन्यथा तदन्तमिति। एवञ्च भावकृदन्तस्थले धातुना साध्यरूपक्रियाबोधनेऽपि तस्याः प्रत्ययार्थसिद्धरूपक्रियाविशेषणत्वेन न प्राधान्यम् "भावप्रधानमाख्यातमित्यादि" निरुक्तवचनस्य, "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति" न्यायस्य च परस्परं विरोधपरीहाराय न्यायस्य आख्यातातिरिक्तविषयत्वव्यवस्थापनम्। हरिणापि धातुभावकृतोः क्रियायाश्चाविशेषेऽपि धातुना साध्यत्वेन, कृता तु सिद्धत्वेन क्रियाया बोधनमिति व्यवस्थापितं यथा "साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना। सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः" इति आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्त्तिता। प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः" इत्येताभ्याम्। भागाभ्यां यथा पचति भवतीत्यादौ तिङन्ताभ्यां साध्यसाधनवर्त्तितेति पचति भवतीत्येकस्य साधनत्वमपरस्य साध्यत्वं क्रियाकारकभावेन तयोरन्वयात् घञर्थक्रियायास्तु इतरक्रियायामेव साधनत्वमिति विवेकः। साध्यत्वञ्च लिङ्गसंख्यानन्वयित्वं तद्विपरीतं सिद्धत्वं तदा च घञाद्युपस्थाप्यक्रियायाः लिङ्गसंख्यान्वयित्वेनापरक्रियायां साधनत्वम्। उक्तञ्चैतत् यत् घञन्तादौ द्विवि-

चक्रियायामभानं कारकाणां साध्यक्रियायामेवान्वयोपगमात् तदन्तस्यले कारकविभक्तिप्रयोगस्य सर्व्वजनीनतया साध्यत्वेन तदुपस्थितावेव कारकान्वयोपपत्तिः । "साध्यस्य साधनाकाङ्क्षेति" "नियतं साधने साध्यं क्रिया नियतसाधनेति" "साध्यत्वेन निमित्तानि क्रिया परमपेक्षते" इति चाभियुक्तोक्तेः। अतएव स्तोकं पाक इत्यादौ द्वितीयान्तोपपद्यते साध्यक्रियाफलस्य विशेषणेऽपि द्वितीयानुशासनात्। असाध्यस्यापि क्रियाविशेषणस्य तु विशिष्टलिङ्गतया प्रथमाद्यन्तता "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशत" इतिभाष्योक्तेः । कृदभिहितः कृता बोधितः । भावो भावना धात्वर्थस्वरूपमिति यावत् द्रव्येण तुल्यं प्रकाशते द्रव्यधर्म्मान् लिङ्गसंख्याकारकत्वानि भजते इति यावत् । अत्र द्रव्यत्वं लिङ्गसंख्यान्वयित्वमेव योग्यत्वात् न तु पृथिव्याद्यात्मकत्वं शानपाकादौ तदभावात् । नापि "वस्तूपलक्षणं यत्र सर्व्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः" इति पारिभाषिकसर्व्वनामपरामर्शयोग्यत्वादिरूपं, साध्यक्रियाया अपि तथात्वे भावविशेषापत्तेः । किन्तु सत्त्वस्थानानि नामानीत्येकवाक्यतया सत्वद्रव्ययोः पर्य्यायत्वस्य बहुषु स्थलेषु दर्शनात् सत्वभूतत्वमेव द्रव्यत्वमिति फलितार्थः "क्रिया न युज्यते" इत्यादिना लिङ्गाद्ययोगस्यासत्वलक्षणत्वाभिधानात् तद्योगस्यैव सत्वलक्षणत्वौचित्यादिति तु तत्त्वम् । वैयाकरणादिमते घट इत्यादौ क्रियायां शक्तिः "सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च" काव्यप्र० उक्तेः । "असम्पादयतः कञ्चिज्जातिद्रव्यक्रियागुणैः" माघः । प्रयोगे "तस्मिन् पायाः सर्व्वे नः क्रूरे प्रतिप्रहतक्रियाः" कुमा० "प्रतिहतक्रियाः विफलप्रयोगाः" मल्लि० करणे (अनुष्ठाने) "वचमसस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम्" भावः । "यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः" रघुः । "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः" जै० सू० । शिक्षायाम् "क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति" रघुः "चिकित्सायां "क्रियाः(योगाः) सर्व्वा गतायुषः" सुश्रु० । कर्म्मणि(स्पन्दे) "क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनोमन एव च । परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी" भाप० । "यदाश्रया क्रिया तमविकुर्व्वती नैवात्मानं लभते" शा०भा० । "क्रियैव कालः इति मते सुतरां नाधिकरणता" ति० त० रघु० । संयोग विभागयोरसमवायिकारणतावच्छेदकतया क्रियात्वजातिसिद्धिः । "क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायं च तादृशम् । गृह्णाति चक्षुःसम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः" भाषा० तेन योग्यवृत्तिमत्याः प्रत्यक्षता "धात्वर्थे व्यापारे "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" क्रियासमभिहारे यङ्" "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा० । "क्रियया यमभिप्रैति" वार्त्ति० "क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्" "कर्त्तृकर्म्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् । उपकुर्व्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" "क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते" । "निर्द्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा । अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधाऽपादानमिष्यते" "धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्त्तृतेष्यते" इति च भर्त्तृहरिः । "क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः" माघः । धात्वर्थे फले । "कर्म्मवत् कर्म्मणा तुल्यक्रियः" पा० कर्म्मणा कर्म्मस्थक्रियया तुल्यक्रियः समानाधिकरणक्रियः कर्म्मस्थमात्रस्थक्रियारूपफलकरत्यर्थः । क्रियाविशेषणम् । अत्र च यथा फलस्य विशेषणत्वेऽपि द्वितीया तथा क्रियाविशेषणशब्दे वक्ष्यते । क्रियान्वयिनश्च हरिणा दर्शिता यथा

"संबोधनान्तं कृत्वोऽर्थः कारकं प्रथमोदितिः । धातुसम्बन्धाधिकारविहितमसमस्तनञ् । तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्युदितं द्वयम् । संबन्धवाष्टकस्यास्य क्रियैवाश्रयार्थताम्" । व्यवहाराङ्गक्रियायाम् उदा० क्रियापादशब्दे वक्ष्यते । श्राद्धे "चतुर्द्दशग्रां क्रियाः कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिताः" म० त० मरीचिः । "मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्य्या विधानतः" शु० त० मरीचिः । "सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हा नृप ! जायते" तत्रैव विष्णुपु० । "ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां च पृथक् क्रिया" ति० त० शाता०

क्रियाकल्प पु० क्रियायां चिकित्सायां कल्पोविधिः । सुश्रुतोक्ते उत्तरतन्त्रे अष्टादशाध्यायप्रतिपाद्ये क्रियाभेदे । "अथातः क्रियाकल्पं व्याख्यास्यामः" इत्युपक्रमात् तत्रोक्ते सम्यात्मस्

क्रियाकार पु० क्रियां शिक्षारम्भं करोति कृ–अण् उप०स०। १नवच्छात्रे त्रिका० २कार्य्यकारकभावे त्रि० स्त्रियां टाप् सि० कौ० । मुग्ध० मते ईप् इति भेदः।

क्रियाद्वेषिन् त्रि० क्रिया व्यवहाराङ्गसाधनं साक्षिलेख्यादिकं द्वेष्टि द्विष–णिनि इत०। विवादे-पञ्चविधहीनान्तर्गतहीनप्रतिवादिनि "अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता

निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः षड्विधः स्मृतः" मिता० नारदः तल्लक्षणं यथा "देश्यं च साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः । तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते" वीरमि० कात्या० ।

क्रियापाद पु० क्रिया विवादसाधनं पादइव । चतुष्पाद्व्यवहारे साध्यार्थसाधनरूपे तृतीये पादे । "पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः । क्रियापादस्तथा चान्यस्तृतीयो निर्णयस्ततः" वृह० । तस्य व्यवहारपादत्वं तद्विशेषादि वीरमित्रोदये निर्णीतं यथा

"अथ क्रियापादः । तत्र तदुपयोगिप्रत्याकलितं प्रथमं निरूप्यते । विज्ञानयोगिना तस्य व्यवहारपादत्वानभ्युपगमेऽपि क्रियादानोपयोगित्वाभ्युपगमात् । अन्यैस्तु व्यवहारपादत्वस्यैव स्वीकारात् क्रियापादप्रागभावभागयमतः । प्रत्याकलितनाम भाषोत्तरयोरर्थिप्रत्यर्थिभ्यां लिखितयोः क्रियोपन्यसनमनयोर्मध्ये कस्य स्यात्कस्मिन् वादे क्रिया स्वाधीनवादी चानयोर्मध्ये क इत्यादिः सभ्यप्राड्विवाकस्य सभापतेः सभ्यस्य प्राड्विवाकस्य वा परामर्श उच्यते । तथा च वृहस्पतिः "ये तु तिष्ठन्ति करणे तेषां सभ्यैर्विभावना । कर्तव्योत्तरं सभ्यैर्द्वितीयस्य वादिनः" । करणे धर्माधिकरणे ये तिष्ठन्ति वादिनः प्रतिवादिनश्च तेषामुत्तरं मिथ्यादिचतुर्भेदं कलयित्वा विचार्य एतदुत्तरे कस्य क्रियोपन्यास उचित इति निर्धार्य विभाव्यते साध्यमनयेति विभावना क्रियाप्रमाणमिति यावत् । एकस्य वादिनोऽर्थिप्रत्यर्थ्यन्यतरस्य सभ्यैर्दातव्या उपन्यसनीयत्वेनाज्ञापयितव्येत्यर्थः । कात्यायनोऽपि "लिखिते शोधिते सम्यक् सति निर्दोष उत्तरे । अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वापि क्रियाकरणमिष्यते" । क्रियाकरणं क्रियोपन्यासः । पुनर्वृहस्पतिः "श्रुत्वार्थोत्तरं सभ्यैर्निर्दिष्टा यस्य भावना । विभावयेत् प्रतिज्ञातं सोऽखिलं लिखितादिना" । विभाव्यते साध्यते साध्यमनयेति विभावना क्रियैव । अर्थोत्तरं पूर्वपक्षमुत्तरञ्चेत्यर्थः । इयं व्यवस्था । निर्दिष्टा वृहस्पतिना । कस्मिन्नुत्तरे कस्य क्रिया क्रियार्थिकतद्व किमुत्तरमित्यपेक्षायामाह स आह: "प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्" । प्राङ्न्यायकारणोत्तरयोः प्राङ्न्याये कारणे च साधितेऽपि साध्यस्य पक्षस्य धारणासाधकत्वाद्वाद्यर्थं साधनं न तु प्रमाणाभ्युपगमाच्चेति तत्रैव साध्यत्वाद्विभावितत्तदुपन्यासकारिण एव प्रत्यर्थिनः प्रमाणोपन्यसनसाधनापेक्षितः । अर्थिप्रत्यर्थिविरुद्धप्रत्यर्थिसम्बन्धे द्वयोरपि तेनैव निर्णयात् । मिथ्योत्तरे तु वादिनः प्रमाणमपेक्ष्यं इति प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रमाणाभाव एव प्रत्यर्थिनोऽभिप्रतिज्ञातसाध्यहेत्वभावः सिध्यतीति तत्परिहाराय भावाभावयोर्भावस्यैव साध्यत्वौचित्याद्वादिन एव क्रिया । सम्प्रतिपत्तौ तु नैकस्यापि साध्यमस्तीति निरर्थकत्वात् क्रियैव नास्तीत्यर्थः । वृहस्पतिः "प्रतिज्ञाम्भावयेद्वादी प्रत्यर्थी कारणन्तथा । प्राग्वृत्तं वादिजयं जयपत्रेण भावयेत्" प्रतिज्ञाम्प्रतिज्ञातार्थम् । इदञ्च परिशेषाल्लिखितोत्तरविषयम् । प्राग्वृत्तं प्राङ्न्यायं जयपत्रेणेति प्राङ्न्यायदर्शिभिश्च पत्रलक्षणम् । मनुः "अपह्नवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि । अभियोक्ता दिशेद्देशं कारणं वान्यदुद्दिशेत्" । दिशति कथयति यथावस्थमर्थमिति देशः साक्षी । मेधातिथिस्तु अपादिप्रयोगदेशवर्त्तिनः साक्षिणो देशशब्देन लक्ष्यन्त इत्याह । अन्यत्कारणं प्रमाणं साक्षिभिन्नं लेख्यादि । मेधातिथिना तु "करणं वा समुद्दिशेदिति" पठित्वा करणशब्दः प्रमाणसामान्यवाचकोऽपि गोबलीवर्दन्यायेन साक्षिभिन्नकरणमात्रपरः पृथगुपादानात् । कारणं वा समुद्दिशेदिति पाठेऽप्ययमेवार्थः" इत्युक्तम् । । यत्र मिथ्याप्रत्यवस्कन्दनयोः तद्रूपसङ्कीर्णता । यथा कश्चिद्रूप्यादिकमया कश्चिदभियुङ्क्ते मदीयं क्षीरमस्मिन् काले नष्टस्य स्तेये दत्तः । तत्राभियुक्त उत्तरयति मिथ्यैतत् । एतत्प्रदर्शितनाशकालात् प्रागेवास्मा मद्गृहेऽवस्थितत्वादिति । इदं नाशस्य प्रतिक्षेपमतमभिदधत्ताः स्थानेकम् । कारणोपन्यासात् शुद्धं मिथ्योत्तरम् । एकदेशाभ्युपगमाभावाच्चाभिलिखितोऽयं इत्यादि प्रागुक्तप्रत्यवस्कन्दनलक्षणं नाक्रान्तमिति । साध्यभेदाय प्रतिज्ञाभेदापादकत्वाभावाच्च न सङ्कीर्णम् यच्चात्वभिन्युत्तरं युगपद्व्यवहारासम्भवकृतं युगपदनुत्तरम् । तस्मात्कारणं मिथ्योत्तरमेवेदम् अन्यतरसाधनेनापि विवादपर्यवसानात् । अत्र "मिथ्याक्रियापूर्ववादे" इति वचनात् "कारणे प्रतिवादिनीति" वचनाच्चान्यतरस्य यथारुचि क्रियोपन्यास इति भाति यद्यपि तथापि मिथ्याक्रियेत्यादेः शुद्धमिथ्याविषयत्वेनैतद्विषयत्वाभावात् "कारणे प्रतिवादिनीति" वचनात् प्रतिवादिन एवात्र क्रिया । न चात्रापि शुद्धप्रत्यवस्कन्दनविषयत्वादेतद्विषयत्वाऽभावप्रसङ्गेन न कस्यापि क्रिया प्राप्नोतीति निर्णय-

प्रतिवाद्य एवेति वाच्यम्। यतः प्रत्यवस्कन्दनेऽपि पूर्वपक्षाभ्युपगमेन प्रतिवादिकारणोत्तरेणैव साध्यमस्या-श्रितीति वाच्यम् एकदेशाभ्युपगमस्य प्राधिकत्वात्। कारणोत्तरस्यापि मिथ्योत्तरान्तरसङ्कीर्णतया तद्भावस्यासम्भा-वात्। एवञ्च प्रत्यवस्कन्दनस्यापि प्राङ्न्यायं मिथ्योत्तर-मपि द्रष्टव्यम्। यथा प्राङ्न्यायाभियोग एव। यद्येवं प्रतिवदति मिथ्यैतत्। यतः प्रागप्यस्मिन्नभियोगे मया व्यवहारमार्गेण पराजित इति। अत्रापि प्राङ्न्याय-कारणोक्तौ" इत्यादिशास्त्रप्रदर्शितवचनात् प्रत्यर्थिन एव क्रियोपन्यासः। प्राङ्न्यायसिद्धौ प्रतिज्ञायाः प्रकटमेव मिथ्यात्वपर्यवसानादस्य शुद्धप्राङ्न्यायविषयत्वासम्भवा-देनाङ्गप्राङ्न्यायविषयतया अपवर्जनीयत्वात्। पक्ष-प्रतिज्ञानस्यास्य प्राग्देशानुत्तरत्वानर्हत्वात्। यत्र तु कारणप्राङ्न्याययोः सङ्करस्य पितयैकोत्तरत्वात्तत्र प्रत्यर्थिना प्राङ्न्याय एव भावनीयः। कारणसाधनस्य तदन्तर्भूतत्वात्। यथा रूपकशतमनेन मामकं गृहीत-मिति नियुक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तञ्चास्मिन्द्रा-ग्रोमये न धारयामि। अस्मिन्नेवार्थे प्रागप्ययमभि-युक्तवयाऽत्र व्यवहारे चायमपराजितवानिति। इदानीं हीनपरिज्ञानोपायः तत्र मनुः। "बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गै-र्भावमन्तर्गतं नृणाम्। स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टि-तेन च"। स्वरो विकृतो गद्गदत्वादिः। वर्णोऽप्यस्वाभा-विकः मालिन्यादिः। इङ्गितं स्वेदवेपथुरोमाञ्चादि। आकारो विकृतो भ्रुवः क्रियादिः। चक्षुः कातरम्। चेष्टितं स्वस्थानात् स्थानान्तरगमनादि। याज्ञवल्क्यः "देशाद्देशान्तरं याति सृक्किणी परिलेढि च। ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च। परिशुष्यत्स्खल-द्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते। वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि। स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्काय-कर्मभिः। अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्त्तितः।" मनोवाक्कायकर्मभिर्यः स्वभावाद्विकृतिङ्गच्छेत् न भया-दिनिमित्तवशादभियोगे साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्त्तितः। मनआदिविकृतीरेव विविच्य दर्शयति। देशान्तरं याति न चैकत्रावतिष्ठते। सृक्किणी ओष्ठप्रान्तौ परिलेढि जिह्वया पुनः पुनः परिस्पृशतीति। कर्मणो विकृतिः। अस्य ललाटं स्विद्यते स्वेदबिन्द्वङ्कितम्भवति। मुखं वैवर्ण्यं वर्णान्तरं पाण्डुत्वश्यामत्वादि एति प्राप्नोतीति कायस्य। परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यः परिशुष्यद्गद्गदं स्खलद्गत्वम्-

पदवर्णं वाक्यं यस्य सः। बहु अनुपयुक्तं विरुद्धं पूर्वापरविरोधवद्भाषते। परोक्तं वाक् प्रतिवचनदानेन, इति वाचः। चक्षुः परस्य प्रतिवीक्षणेन न पूजयति ना-भिनन्दतीति चक्षुषः। मनोविकृतेर्लिङ्गम्परकीयमनोवि-कृतेरप्रत्यक्षत्वात्। तथा ओष्ठौ निर्भुजति वक्रयत्युपर्यधो भावेन चालयतीति कायस्यैव विकृतिः। मनुरेव "आ-कारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च। नेत्रवक्त्रविका-रैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः" कात्यायनः "आकारेङ्गित-चेष्टाभिरस्य भावं विभावयेत्। प्रतिवादी भवेद्धीनः सोऽनुमानेन लक्ष्यते। कम्पः स्वेदोऽथ वैवर्ण्यमोष्ठशो-षाभिमर्शनम्। भूलेखनं स्थानहानिस्तिर्यगूर्द्ध्वनिरीक्ष-णम्। स्वरभेदश्च दुष्टस्य चिह्नान्याहुर्मनीषिणः"। प्रति-वादिशब्देन परस्परप्रतिपक्षवादिनोरुभयोर्ग्रहणम्। अभिमर्शनमोष्ठयोरभ्यन्तरावेष्टनं हस्तैकग्राहः। श्री-रामायणे "आकारं छाद्यमानोऽपि न शक्यो विनि-गूहितुम्। बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम्"। अनेन च पराजयसम्भावनामात्रं प्रतिपाद्यते तस्य च फलं क्रियादिपरामर्शे सभ्यादीनामवधानेन व्यवहारशे-षविचारः। नत्वेतावता पराजयनिश्चयो साध्यनिर्णयो वा, नैमित्तिकनैमित्तिकविकारयोर्वैलक्षण्यस्य विवेक्तुमशक्यत्वात्। यद्यपि कोऽपि निपुणतममतिर्विवेक्तुं शक्नुयात् तथापि न पराजयनिमित्तमप्रामाण्यनिबन्धनं वा दण्डादिकार्यं सम्भवति। न हि निपुणभिषगभियोगमूलकमरणनिश्चये-ऽपि मृतकार्यमार्याः समाचरन्ति। योगीश्वरः "सन्दि-ग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यश्च निष्पतेत्। न चाहूतो वदेत्किञ्चिद्धीनो दण्ड्यश्च स स्मृतः"। सन्दिग्धमधमर्णादि-भिरनभ्युपगतमेवार्थं यः स्वतन्त्रः प्रमाणनिरपेक्ष एव साधयेदासेधादिना राजादिभ्योऽनिवेद्यैव तस्मादाक्षि-पति तदुपरि दण्डाद्यापादयति वा स हीनो दण्ड्यो-भवति। न परं प्रकृतार्थहानिमाप्नोति प्रत्युत स्वात-न्त्र्यनिबन्धनं राजदण्डमपि दातुमर्हति। यश्च स्वयमभ्यु-पेतं साधनं वा साधितं वाच्यमानो निष्पतेत् पला-येत। सोऽपि तथा दण्ड्यः साधितं धनञ्च दाप्यः। यश्चाहूतोऽभियुक्तो राज्ञा चाहूतः सदसि न किञ्चिद्वदति स प्रकृतार्थहानिं दण्डञ्च प्राप्नोति। प्रथमचरणात् दुष्टपरि-ज्ञानमेव मा भूदिति दण्डग्रहणं दण्ड्योऽपि शास्त्रोऽ-प्यर्थाय क्रियत इति स्वार्थाय क्रियत इत्यर्थाद्धीनत्वदर्श-नादस्य तत्त्वाभूदिति हीन इत्युक्तम्। नारदोऽपि। "अन्यवादी

क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः । अन्यवादी तथा हीनः स एव विक्षताननः । पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः । वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः" । कात्यायनेनापि "चारयित्वा यदा कार्यं लभेदन्यद्वदेद्यदि । अन्यपक्षाश्रयत्वेन हतो वादी स हीयते" । यत्र कश्चिदभियुक्त न्याहमेनमभियुञ्जे इत्येवं विरुद्धमभिदधीत सोऽपि अन्यवादी तथा हीन इत्याह स एव "न मयाभिहितं कार्यमभियुक्त परं वदेत् । विब्रुवंश्च भवेदेव हीनत्वमपि निर्दिशेत्" । तथा पत्रे लिखितं पूर्वपक्षमन्यथा कुर्वन्नन्यवादी तथा हीन इत्याह स एव "लेखयित्वा तु यो वाक्यमूनं वाऽभ्यधिकं पुनः । वदेद्वादी स हीयेत नाभियोगस्तु सोऽर्हति" । अभियोगं पूर्वपक्षं नार्हति वादित्वयोग्यो न भवतीत्यर्थः । क्रियाद्वेषिणोऽनुपस्थातुश्च हीनतायास्तेनैव विवरणं कृतम् "लेख्यं च साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः । तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते । आह्वानादनुपस्थानात् सद्य एव स हीयते" । निरुत्तरतया हीनमप्याह स एव "ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात् सद्यो दण्डमर्हति । द्वितीयेऽहनि दुर्बुद्धेर्विद्यात्तस्य पराजयम्" । पराजयं तत्पक्षहीनताम् । अतएव हारीतः "सापदेशं हरेत्कालमब्रुवंश्चापि संसदि । उक्त्वा वचो विब्रुवंश्च हीयमानस्य लक्षणम्" । सापदेशं सव्याजम् । यथाह कात्यायनः "व्याजेनैव तु यत्रासौ दीर्घकालमतिक्रमेत् । सापदेशं तु तद्विद्याद्धारिकरं च तमिति" । आहूतप्रपलायी अभियोगपरिहारार्थमाह्वानबुद्ध्या प्रपलायी । एतेषाञ्चोत्तरोत्तरस्य हीनता गुर्वीति ज्ञापयितुं "हीनः पञ्चविध" इत्युक्तं न परिसंख्यार्थमन्येषामपि हीनत्वस्मरणात् । हीनतागुरुत्वज्ञापनं दण्डभूयस्त्वार्थम् । यथोक्तं कात्यायनेन "अन्यवादी पणान् पञ्च क्रियाद्वेषी पणान्दश । नोपस्थाता दश द्वे च षोडशैव निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च पणान्दाप्यस्तु विंशतिम्" । अत्रापि विशेष उक्तस्तेनैव "निराकृतमनायातमाहूतप्रपलायिनम् । पञ्चरात्रमतःकालं विनयेत्तं महीपतिः" कात्यायनेनैव प्रकारान्तरेणापि हीन उक्तः । "आविलव्यवहाराणामेकत्वप्रभेदयेत् । वादिनं नोभयेश्चैव हीनत्वमपि निर्दिशेत्" । आविलव्यवहाराणां भयादीनां मध्ये एकमपि यः प्रभेदयेत् अन्यहारानुरोधाद्यात्मनेनैवं ।

बृहस्पतिरपि "भयं करोति भेदं वा भीषणं वा निरोधनम् । एतानि वादिनो यस्तु व्यवहारे स हीयते" । भयादीनि व्यवहारकृतानि येन कृतानि स हीयत इत्यर्थः । भयं करोति भीषणामन्यकृतेन भयोत्पादनमिति शेषः । मनुरपि "अदेश्यं यश्च दिशति निर्दिश्यापह्नुते च यः । यश्चाधरोत्तरानर्थान् विगतान्नावबुध्यते । अपदिश्यापदेश्यं च पुनर्यस्त्वपधावति । सम्यक् प्रणिहितं चार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति । असम्भाष्ये साक्षिभिश्च देशे सम्भाषते मिथः । निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् । ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयादुक्तं च न विभावयेत् । न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थात् स हीयते । ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः । धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं तमपि निर्दिशेत्" । अदेश्यमनुपयोगमसत्यादिना निर्देशानर्हं दिशति कथयति यः । यश्च कथितमपि न भवेदुक्तमित्यपलपति । यश्चाधरोत्तरानर्थान् पूर्वापराभिहितान्विगीतान्विरुद्धांस्तत्त्वेन नावबुध्यते । यश्चापदेश्यं व्याजं पीडादिकमपदिश्योद्भाव्यापधावति अपसरति सभातः । यश्च सम्यक् प्रणिहितं सम्यक् प्रणिधानेनाकलितमपि परोक्षमर्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति अनुवादप्रत्युत्तरदानादिना नाद्रियते । मेधातिथिस्त्वदेशमिति पठित्वा भाषादिलिखितदेशभिन्नमसम्भाव्यं वा देशम् । यदाऽभियोक्ता दिशेत्तथाप्यत्र देशभङ्गेन साक्षिणो व्याख्याय साक्षिनिर्देशः । अकाले सम्भावितसाक्षिणो निर्दिशतीति व्याचख्यौ । यत्र ज्ञातारः साक्षिणो ममात्रार्थे सन्तीति सभायामुक्त्वा के ते वदेत्युक्तो न वदेत्तान् । सन्ति मा मां ज्ञातारः । यथार्थवादत्वमिति जानानाः साक्षिण इति यावत् । द्वितीयैकवचनान्तस्यास्मच्छब्दस्य द्वितीयाया इत्यनेन माम् इत्यस्य मा इत्यादेशः । सन्ति मे इति पाठान्तरमेतत् । "स्वसर्वदत्तमामिति" तद्विरोधात् । तेन मेति सन्धिरपि समाहित इति मेधातिथिः । आचार्यास्तु व्याकरणाधिकरणे सन्धिकरणमनापयन्त इति पूर्वपक्षसमङ्गेन वदन्तः पाठान्तरमेवाश्रु मन्यन्ते मे सन्तीति सम्बन्धाच्च षष्ठीयामन्त्र्ययुक्तपदीपनिषेधावकाश इति तेषामभिसन्धिः । सन्ति ज्ञातार इत्युक्तेति कल्पतरुलिखितपाठस्तु नाकर एवाचार्यमेधातिथिभ्यामदृष्टत्वादिति ध्येयम् । सिद्धान्ते त्वाचार्याणां छान्दसत्वमत्र समाधिरभिमतः । एतैः कारणैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा वादिप्रतिवादिनोरन्यतरं हीननिर्दिशेदित्यर्थः । हीनवादितया दण्डार्हतामात्रम् प्रक-

तादेहानिरिति प्रमादपरिहारार्थमेवायं प्रपञ्चः "छलन्निरस्येत्यादि" वचनात् । अतएव नारदोऽपि "सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति । परस्त्रीभूम्युणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते" । अस्यार्थः अर्थविवादेषु सर्वेषु वाक्छले प्रमादाभिधाने पूर्वप्रवृत्तेऽपि नावसीदति प्रकृतादर्थान्न हीयते । अत्रोदाहरणमात्रं परस्त्रीत्यादि । एतेषु प्रमादाभिधानेऽपि शास्योदण्ड्योऽपि यथा न प्रकृतार्थाद्धीयते इति एवं सर्वेष्वर्थविवादेष्वित्यर्थः । अन्यथा परस्त्र्यादेरानर्थक्यमेव भवेत् । अर्थविवादे पादनात्मन्युकृतेषु प्रकृतार्थादपि हीयत इत्यर्थादुक्तं भवति । यथा-ऽहमनेन शिरसि ताड़ित इत्यावेद्य भाषादिसमये हस्तेन पादे ताड़ित इति वदन् दण्ड्यः पराजितश्च भवति । मन्युकृतविवादपदेषु ताड़नादिकमयमभिहारोऽप्यावेदितवान् अस्मीभिकरण इति प्रतीतिः । इतरथ "दोषानुरूपं संघातः पुनर्वादो न विद्यते" इति वाक्स्मात् पुनर्वादनिषेधोऽपि मन्युकृतव्यवहारविषय एव । संघातोदण्डनिर्णयात् । अभ्याये सम्पादनार्हे विजन इति यावत् । नैच्छेत् श्रुतमप्यश्रुतमकुर्यात् । राजकार्यादिव्याजमुत्ताय प्रामान्तरङ्गच्छेत् । न क्रोशादि गतार्थम् । अन्यादेशभिन्नादौ क्रूरीवादी च बहूक्तत्वेऽपि तयां पदितव्यमिति शावरभाष्योक्तरीत्याक्षिप्त प्रकरणे पुनरुक्तिर्नदोष इति भगवान्मेधातिथिराह । क्वचिदर्थविवादेऽप्यर्थहानिः सन्दिग्धार्थमित्यनेन दर्शिता । नारदोऽप्याह "अनिवेद्य तु यो राज्ञे सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तते । प्रसह्य स विनेयः स्यात् स चाप्यर्थो न सिध्यति" । प्रवर्तते साधयति बलादित्यर्थः । वृहस्पतिरपि "आहूतप्रपलायी च मौनी साक्षिपराजितः । स्ववाक्यप्रतिपन्नश्च हीनवादी चतुर्विधः" । साक्षिपराजितः साक्षिवचनादेव पराजितः, स्ववाक्यप्रतिपन्नः संप्रतिपत्त्युत्तरदाता, अनयोर्हेत्वन्तरेणोपादानम् । अत्राऽनयोरप्रतिपन्नार्थहानि साधानयोरप्रयोजनार्थः । अत्राप्युत्तरहीनताविषये विवादार्थं चतुर्विधग्रहणस्य परिसङ्ख्यार्थत्वमन्यत्राप्यानन्त्यं विरुध्येत । कश्चित् कदा हीनसाध्यमित्यत्र कालावधिरुक्तो मनुना "प्रपलायी निरुक्तेन मौनकत् त्रिपक्ष दिनैः । साक्षिभिस्तत्क्षणेन प्रतिपन्नश्च हीयते" इति साक्षिभिस्तत्पराजितः यत्र सामान्यात् साक्षिणो निर्दिश्य पश्चाद्विपर्ययं निर्दिशेत् मनुना सामारः इत्यनेन हीनतयोक्तेः तत्रापि कालावधिं वृहस्पतिरेवाह "साक्षिणस्तु समुद्दिश्य यस्तु तान्न विशादयेत् । चिरकालात् स्वपक्षाद्वा तस्य हानिः प्रजायते" इति । दैविकराजिकान्तराये त्वभ्यतिक्रमेऽपि न दोष इत्याह स एव "आचारकरणे दिव्ये तत्त्वोपस्थाननिर्णयम् । नोपस्थितो यदा कश्चित्तत्काल न कारयेत् । दैवराजकृतो दोषस्तस्मिन् काले यदा भवेत् । अवधिस्तावमात्रेण न भवेत् स पराजितः" । इति आचारकरणे व्यवहारकरणे । अतस्तत्र कारयेदिति वदता यत्र वचनेनार्थहानिः प्रतिपादिता तत्रैव पुनर्विवादाभावोऽन्यत्र तु हीनतानिमित्तं दण्डं कृत्वा पुनर्वादः प्रवर्तनीय एवेति सूचितम् । यत आह कात्यायनः "प्रपलायनात्तुत्तरत्वादन्यपक्षाश्रयेण वा । हीनस्य दण्डयते वादो न स्ववाक्यजितस्य च" । स्ववाक्यजितस्येति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणमेव विवक्षितम् "यो हीनपक्षेण विजितः स्यात् पुनः वादः । स्ववाक्यहीनोऽयस्तु स्यात् तस्योद्धारो न विद्यते" इति । उद्धारः पुनर्व्यवहारः । अत्रापि स्ववाक्यहीन इति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणम् । विवादमुपक्रम्य राजानं वञ्चयित्वाऽन्योन्यं यो वादिप्रतिवादिनौ स्वयमेव विवादान्निवर्तेते तयोरुभयोरपि दण्डमाह बृहस्पतिः "पूर्वोत्तरे सचिविष्टे विचारे समवर्तिते । प्रशमं वै मिथो यान्ति दाप्यास्ते द्विगुणन्दमम्" । मिथ इत्यनेन राज्ञो निवेदनमकृत्वैवाऽन्योन्यशमयानोक्तेः राज्ञेऽनिवेदनमभिप्रेतम् । कात्यायनस्तु स्पष्टमाह "आवेद्यापरह्रीतावप्रशमं यान्ति ये मिथः । सर्वे द्विगुणदण्डाः स्युर्विप्रलम्भात् पक्ष ते" इति । द्विगुणो दण्डस्तु पराजयनिमित्तदण्डापेक्षया न तु विवादास्पदीभूतद्रव्यापेक्षया अद्रव्यविवादेष्वव्याप्तेः । राज्ञे निवेद्याऽन्यो यस्त्वन्न राजानुरोधेनैव वा सन्धिकरणे तु न दण्ड इत्यर्थसिद्धं स्फुटीकृतं बृहस्पतिना "पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते पश्चात् कार्यविनिर्णये । द्वयोरुत्तरयोः सन्धिः स्यादथ द्वयोरिव । साक्षिसभ्यनिरुक्तस्तु भवेत्तयोरपि । दोषाद्यमानौ यौ सन्धिं कुर्वाणौ विचक्षणौ । प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्रदर्शितयाः । तत्र राजाज्ञया सन्धिरुभयोरपि शस्यते । धनार्थेऽप्यन्यः कीर्तिभिर्वञ्चाप्येन भूपः । न क्रियन्ते साक्षिसभ्या येष्वेव विनिवर्तते । नियमादपहं दण्डं धर्मं प्राप्य यशोऽयशः । विपक्षाज्जायते नृणां पुनर्दोषसाध्येव च । तस्मात्कुलगणाध्यक्षधर्मस्थाः समस्तवः । अद्वैप्रलोभाद्यद्भूतु-

मन्वकर्तव्यं विजानतेति"। साक्षिसभ्यविकल्प इति उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः किमेते वदन्तीति साक्षिसभ्यविषयको विकल्पो भवेत् तत्र कार्य्यनिर्णये दोलायमानौ सन्देहदोलारूढौ यावदर्थिप्रत्यर्थिनौ सन्धिं कुर्य्यातान्तौ विचक्षणौ चतुरौ पराजयजनिताऽप्रतिष्ठादिनिरोधानादियर्थ इति कल्पतरुः। रत्नाकरस्तु "साक्षिणां सभ्यानाञ्च विकल्पः परस्परविरोधः इत्याह। प्रमाणसमतेति। यत्र सभ्यानां वादिद्वयपक्षे प्रमाणं साम्यं प्रतिभाति। यत्र च शास्त्रचरित्रयोर्भेदः शास्त्रे शास्त्रान्तरेण चरित्रे व्यवहारे चरित्रान्तरेण भेदो विप्रतिपत्तिर्नतु शास्त्रव्यवहारयोः परस्परभेदः धर्मशास्त्रविरोधे व्यवहारस्यार्थशास्त्रत्वेन दुर्बलत्वात्" इति व्याचख्यौ। तत्र राजाज्ञया सन्धिः कार्य्यत्वेन प्रयस्यते धर्म्माधर्म्मदण्डादिहेतुत्वात् निग्रहानुग्रहाद्यव्यवस्थानिवर्त्तकत्वाच्च। तस्मादित्यादिना राजाज्ञैव केवलं न सन्धिहेतुः कुलगणाध्यक्षादिवचोऽपि राजवचनसममिति प्रतिपाद्यते। एतच्च प्रत्याकलितं सभ्यैरवश्यमादर्त्तव्यमित्याह नारदः "प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः परिपाल्यानि यत्नतः। सीदन्ति हि प्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः"। अस्यार्थः स्मृतिचन्द्रिकाकारेणैवमुक्तः "अव्यवस्थितैः प्रमाणैः प्रमाणानि प्रमाणकर्त्तारः प्रमाणशब्देन लक्ष्यन्ते। ते सीदन्ति विनश्यन्ति निर्णयं नाप्नुवन्ति। अतः प्रत्याकलनकौशलेन प्रमाणज्ञैः सभ्यैर्यत्नतः प्रमाणानि परिपाल्यानि यथा व्यवस्थादुःस्थितानि न भवन्ति तथा विवेचनीयानीत्यर्थ इति"। वयन्तु अव्यवस्थितैर्मूलग्रन्थैरित्यादिना दुःस्थितैः प्रमाणैः प्रमाणानुग्राहकैस्तर्कैः प्रमाणानि साक्ष्यादीनि सीदन्ति निर्णयासमर्थानि भवन्ति, हि यतोऽतः प्रमाणज्ञैः प्रमाणानि यत्नतः परिपाल्यानि सत्तर्कपरिग्रहानुग्रहेण तत्त्वनिर्णयफलानि कार्य्याणीति व्याचक्ष्महे। अनयोश्च व्याख्यानयोस्तारतम्यमन्यस्सुधीभिर्विवेचनीयम्। इदञ्च प्रत्याकलितं व्यवहर्त्तृसम्बन्धाभावात् व्यवहारदर्शिमात्रकर्त्तृकत्वाच्च व्यवहारपादचतुष्टयानुभूतमिति मिताक्षराकारस्य सम्मतम् नत्वनुपादेयम्, एतदन्तरेण तृतीयक्रियापादानवतारात्। तथाहि उत्तराभिधानानन्तरमर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया का वा क्रियेति परामर्शनरूपस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानाद्व्यवहर्त्तृसम्बन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति। अपरार्कस्तु "साध्यसिद्धिपदेन जयपराजयावधारणलक्षणं प्रत्याकलितं योगीश्वरवचने लक्षणया गृहीत इति वदन् क्रियोपन्यासोत्तरकालीनविचारस्य सभ्यैः क्रियमाणस्य प्रत्याकलितरूपतामभिप्रैति"। "सम्प्रतिपत्त्युत्तरेण क्रियापादे नापि जयपराजयावधारणलक्षणप्रत्याकलितपाद इति द्विपात्त्वमेवेति" प्राञ्चो वाचस्पतिरपि तदेवानुमन्यते। कल्पतरुस्मृतिचन्द्रिकाकारौ मिताक्षराकारवदेवोत्तरलेखनानन्तरभावितानां हीनपरिस्थानसन्धिकरणक्रियादानानां क्रियापादप्राग्भाविनां प्रत्याकलितत्वमभिहितवन्तौ। व्यवहारोपयोगित्वाद् दृष्टव्यादिदर्शनानां प्रागभिहितानामनुरोधाच्च व्यवहारपादत्वं परन्त्वनभ्युपगतवन्तौ क्रियापादप्राग्भावित्वमेव तु तस्य युक्तम्। ये तु तिष्ठन्ति करण इत्यादिवचनात् व्यवहारपादत्वमस्तु नैतस्मन्देतत्। यत्तु साध्यसिद्धेर्व्यवहारफलत्वाच्च व्यवहारपादत्वं युक्तमिति तन्न व्यवहारभावनया फलापवर्गित्वाः फलनिरूप्यत्वेन फलस्य तदंशत्वेन तत्पादत्वे बाधकाभावात्। अतएव संग्रमा भावनेति मीमांसकानामुद्घोषः। तात्पर्यपरिशुद्धावुदयनाचार्यस्तु प्रमाणोपन्यासमेव प्रत्याकलितमभिमन्यते यथाह "यद्यपि परीक्षायां न वादिप्रतिवादिनौ स्तः। पृच्छोपक्रममात्रेण द्वितीयोपयोगात्। सम्बन्धेऽपि तयोर्विषयोपस्थापनमात्रपर्यवसानात् सभ्यैरेव परीक्षकत्वम्। तथापि पूर्वपक्षोत्तरपक्षप्रत्याकलितनिष्कर्षभेदेन चतुष्पाद्व्यवहारप्रवर्त्तनात् फलतो न कश्चिद्विशेषः। एककर्त्तृकत्वेऽपि तावत एव व्यापारकलापस्य विचारे विद्यमानत्वात् तस्मादप्यनिपुणो देशकालयापि देयं शापथमेवेति"। वस्तुतस्तु न प्रमाणोपन्यासमात्रस्य प्रत्याकलितत्वेनाभिप्रेतः। किन्तु सभिकहस्तः प्रमाणोपष्टम्भकतर्ककोटिपरामर्श एव। यतो न शास्त्रीयकथायां व्यवहारवत्पूर्वपक्षोत्तरपक्षौ स्वाभिमतपक्षहेतुकसाध्यनिर्देशमात्रपरौ। किन्तु पूर्वपक्षिणा कण्टकोद्धारोत्तरपक्षदूषणपुरःसरं स्वपक्षे स्थिरीकृते सिद्धान्तवादिना तदुभयप्रतिक्षेपेण स्वपक्षसाधकप्रमाणप्रस्थापनं प्रथमं क्रियते। ततः सभ्यैस्तदुभयविवेकात्मप्रत्याकलितेन निष्कर्षं एकतरपक्षनिर्धारणरूपः क्रियते। तावता कथासमाप्तिर्वादे, जल्पवितण्डयोस्तु सभिकादीनामुत्तरोऽपि व्यापारो विद्यत इत्यादि तत्त्वमाकरे। अत्र तु साक्ष्यादिविलक्षणं मानमुत्तरभेदेन नियतं प्रागुपन्यासानर्हमिति न पूर्वोत्तरपादान्तरगतिरस्य। अतएव प्रत्याकलितस्यानोत्तरे कस्य क्रियेत्यादिनिदर्शनस्य स्वेच्छतस्य प्रत्याकलितस्य प्राप्यत्वं

प्रमाणोपन्यासासत्त्व तु प्रतीच्छत्वमेव स्यादेवमृतप्रमाणसाध्यसाधुतां विवेकरूपता चेत्यलम् विस्तरः। एवं प्रत्याकलितमाकलितम्। अधुना क्रियापादो निरूप्यते। तत्र कात्यायनः। वादिना यदभिप्रेतं स्वयं साधयितुं स्फुटम्। तत्साध्यं साधनं येन तत्साध्यं साध्यतेऽखिलम्। सारभूतं पदं मुक्त्वा निःसाराणि बहून्यपि। संसाधयेत् क्रियायान्तु तास्त्यजेत् सारवर्जिताम्। पक्षहवं साधयेद्या तास्त्यजेद्दूरतः क्रियाम्। क्रियां बलवतीमुक्त्वा दुर्बलां योऽवलम्बते। स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तां नाप्नुयात् क्रियामिति"। ताम्बलवतीम्। तेन प्रागेव प्रबलं प्रमाणमुद्भाव्य दुर्बलप्रमाणावलम्बनेन पराजितस्य पश्चात् प्रबलप्रमाणोपन्यासावसरो नास्तीत्यर्थः। अतएवाह नारदः "निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्। लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं नचेत्"। निर्णिक्ते शोधिते अन्यतरजयपराजयान्यतरावधारणं प्रापित इति यावत्। पूर्वमेव दुर्बलप्रबलसकलप्रमाणोपन्यासे कृते तु सर्वप्रमाणानुसारेण बलं निरस्येत्यभिधानात् निर्णयः। पश्चादुद्भावितन्तु लिखितत्वादिगम्यार्थकमुद्भावितमित्यनुवादेनमेवेत्यर्थः। अतएव पूर्ववाक्येऽपि सक्तेति पुनरिति चोक्तम्। अतएव "यथा पक्वेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः। निर्णिक्तव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा"। उत्तरे पत्रनिवेशिते साध्यसिद्धेः साधनाय तत्साधननिर्देशक्रमः कुर्यादित्यपेक्षिते याज्ञवल्क्य आह "ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्"। तत उत्तरलिखनानन्तरमर्थी अर्थ्यत इत्यर्थः साध्यं सोऽस्यास्तीत्यर्थी साध्यवान् सद्यः पश्चाद्विलम्बं न प्रतिज्ञातस्य प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्य साध्यस्य साधनम् साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रमाणम्। साधनादि लौकिकमलौकिकं वा लेखयेत् लेखकद्वारा। स्वयं वा लिखेदित्यपि द्रष्टव्यम् दृष्टार्थत्वात् अत्र सद्य इति पदमुत्तराभिधाने कालविलम्बनमप्यनुमन्यते। तच्च विशेषपरिभाषायां विवक्षते। अर्थी लेखयेदित्यनेन सम्प्रतिपत्तौ न कस्यापि क्रियेति न कोऽपि साधनं लेखयेदिति पादद्वयेनैव व्यवहारनिर्णयः। तथा चोक्तम् "द्विपात् सम्प्रतिपत्तिर्भवति मिथ्योत्तरे पूर्ववादिन एवार्थित्वात् सएव साधनं लेखयेत्। कारणोत्तरप्राङ्न्यायोत्तरयोस्तु प्रत्यर्थ्येव साध्यवान् कारणप्राङ्न्याययोस्तस्यैव साध्यत्वादिति स एव लेखयेदित्युक्तं भवति। तेन "प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्। मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्। मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि। प्राङ्न्यायेऽपि तथैव स्यात् प्रतिपत्तौ न सा भवेदिति" व्यासादिस्मृत्युक्तोऽर्थिपदेन सङ्क्षेपतः सर्व एवोक्तो भवति। अत्र चण्डेश्वरः "साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापात्यये स्त्रियाम्। विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः"। इत्यत्र सद्यो विवादयेदुत्तरन्दापयेदित्यनेन प्रत्यर्थिपक्षस्य लिखने विलम्बप्राप्तौ साहसादिषु तत्पक्षमपि सद्य एव लेखयेदिति योऽपवादः स यदि प्राग्भाषावादिपक्षलिखने विलम्बोक्त्यार्थवान् प्रत्यर्थिपक्षलिखनविलम्बः स्यात् तदैव घटते नान्यथेत्यतो तदा अवव्याख्याने यदर्थिपदेन प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्न्याययोः प्रत्यर्थ्यप्यर्थी जात इति स एव साधनं लेखयेदिति। प्रत्यर्थिनोऽपि ग्रहणमिति मिताक्षराकारव्याख्यानं तत्पूर्वापरविरोधादनन्दमित्याह"। तदतिसाहसम् भाषोत्तरवादिपक्षमात्रलेखनपरत्वं यद्यनयोर्वाक्ययोस्तर्हि साधनपदान्वये समासानुपपत्तेः सन्दर्भविरोधाच्च साधनलेखनस्यैवोत्तरलेखनोत्तरमाकाङ्क्षितत्वात् साहसादिष्वप्युत्तरभेदव्यवस्थया द्वयोरपि पूर्ववाक्योपात्तसाधनलेखने सद्यस्त्वर्थाक्षिप्तोत्तरलेखनविलम्बापवादोपपत्तेः। नचोत्तरलेखनं सर्वत्र प्रत्यर्थिन एवेति तद्विलम्बानुमतिविपत्त्योक्तं प्रत्येव प्रतिपादनार्हमिति वाच्यम् एतावतापि क्रियोपन्यासप्रतिपादकवचनस्यार्थिपदेन भाषावादिमात्रग्रहणापत्तेः नियामकाभावात्। प्रत्युत मिथ्याक्रियेत्यादिवचनार्थसंग्रहाय द्वयोरपि ग्रहणमर्थिपदेनेत्यस्यैव युक्तत्वात्। एवं सति मिताक्षरायां पूर्वापरविरोधापादनमज्ञानविलसितमेवेत्यास्तां तावत्। वृहस्पतिः "द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा। एकैकानेकधा भिन्ना मुनिभिस्तत्त्ववादिभिः। साक्षिलेख्यानुमानञ्च त्रिविधा मानुषी क्रिया"। साक्षिलेख्यानुमानमिति द्वन्द्वैकवद्भावः। "साक्षी द्वादशभेदस्तु लिखितं दशधा स्मृतम्। अनुमानन्तु द्विविधन्नवधा दैविकी क्रिया"। इदं संख्याभिधानञ्च नियमाय भेदान्तराणामपि प्रमाणप्रकरणे दर्शयिष्यमाणत्वात्। कात्यायनः "लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणन्त्रिविधं विदुः। देशोद्देशस्तु युक्तिः स्यादुदिव्यानीह विषादयः"। देशोऽन्ययानुपपन्नो धर्मस्तस्योद्देशोऽभिमर्शो युक्तिरित्यर्थः। "पूर्ववादेऽपि लिखिते यथाऽक्षरमशेषतः। अर्थी तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत्"। पूर्ववादो भाषालिखितं पूर्व-

पक्षतया लिखितं उत्तरमिति यावत्। तृतीयपादः प्रत्याकलिताख्यः तस्मिन् सति क्रियया प्रमाणेन प्रतिपादयेत् साध्यमिति शेषः। भाषोत्तरप्रत्याकलिताख्यपादद्वये सति क्रियया स्वकार्य्यमर्थी साधयेदिति तात्पर्य्यार्थः। कार्य्यक्रियाशब्दौ व्याचष्टे व्यासः "कार्य्यं हि साध्यमित्युक्तं साधनन्तु क्रियोच्यते। द्विभेदा सा पुनर्ज्ञेया मानुषी दैविकी तथेति"। साधनं प्रमाणं प्रत्याकलितस्य तृतीयव्यवहारपादत्वमभ्युपगच्छता स्मृतिचन्द्रिकाकारेणैवमिदं वचो व्याख्यातम्। मिताक्षराकारमते तु तृतीयपादक्रियवेति स पदार्थः। साक्षीहारभेद इत्यादिप्रमाणप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः। याज्ञवल्क्यः "प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्त्तितम्। एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते" इति। दिव्येऽन्यतममित्यर्थः। कात्यायनः "यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम्। मानुषीं तत्र गृह्णीयात् न तु दैवीं क्रियां नृपः। यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी। सा ग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम्"। एकदेशप्राप्ता साध्यैकदेशविषया। अत्र यद्येको वादी मानुषीं साक्ष्याद्यन्यतमां क्रियां स्वपक्षसाधकतयोपन्यस्यत्यन्यस्तु तत्प्रतिपक्षतया दैविकीमुद्दिशतीतरवादि-पक्षसिद्ध्यसिद्ध्योः तुल्यत्वेन न दिव्यापेक्षेति प्रथमवचनार्थः। यत्रैकोऽपि वादी साध्यानेकत्वे साध्यैकदेशमपि यदि प्रमाणेन साधयति तदैकदेशविभावितन्यायेनैकदेशान्तरस्यापि सिद्धेर्व्यमाणत्वान्न दिव्यावसर इति द्वितीयवाक्यार्थः। दिव्यस्वरूपप्रमाणयोरागमैकगम्यत्वान्मानुषप्रमाणसम्भवे न दिव्यस्य प्रामाण्यमिति मुनिवचननिचयपर्य्यालोचनयावगम्यते। अन्यान्यपि कचित् कचित् केषाञ्चित् प्रमाणानां प्राधान्याभिप्रायेण व्यवस्थापकानि वचनान्युपीषां यथा "क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु। लेख्ये च सति वादेषु न स्याद्दिव्यं न साक्षिणः" इति कात्यायनः। पितामहः "स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्ज्जयेत्। साक्षिभिर्लिखितेनाथ भुक्त्या चैतान् प्रसाधयेत्"। इदमपि कात्यादिवचनं स्थावरविवादविषयेषु सुलभसाक्षित्वात् सम्भवात्तत्परमेव कार्य्यमित्येवम्परत्वं सर्व्वथा दिव्यपरिहारपरम्। सर्व्वथा मानुषसम्भवेऽपि दिव्याग्रहणे निर्णयाभावप्रसङ्गात्। कात्यायनः "दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति। विक्रियादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति। द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते। साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम्। पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्त्तिता। तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः। द्वारमार्गक्रियाभोग जलवाहादिषु क्रिया। भुक्तिरेव तु गुर्व्वी स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः"। दत्तादत्ते प्रतिज्ञाप्रदाने दत्त्वा पुनः प्रत्याहरणे या दत्ताप्रदानिके विवादपद इति यावत्। भृत्यानामित्यादिना वेतनादाने। विक्रियादानेत्यादिना क्रयविक्रयानुशये इत्यादुक्तम्। दत्तादत्तादिषु इष्टानां लिखितकरणाप्रसिद्धेर्भुक्तेश्चासम्भवात् साक्षिण एव तादृशविषये सुलभत्वान्मानुषप्रमाणसम्भवे च दिव्यासम्भवाच्च दिव्यं न च लेख्यकमित्युक्तम्। पूगादीनां संविदि तु तत्काले कार्य्या लिखितं विना न निर्वाहः सर्व्वेषां व्यवहर्त्तृत्वाच्चोदासीनसाक्षिसम्भवो मानुषसत्त्वे च दिव्यानवकाश इत्यभिसन्धायाभिहितस्य दिव्यं च साक्षिण इति। द्वारमार्गादिष्वपि समनागमनादिरूपभोगस्यैव दृष्टं भावात्तस्य चान्यसिद्धेर्मानुषाभाव एव च दिव्यावकाशात् दिव्यमित्यादि भुक्तिरेव तु गुर्व्वीति चोक्तम्। एवं सर्व्ववचनानि विवेचनीयानि। अतएव "अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे। न्यासापह्नवने चैव दिव्या सम्भवति क्रियेति" नारदेन सम्भवतीत्युक्तम्। स एव "यदा साक्षी न विद्येत विवादे वदतां नृणाम्। तदा दिव्यैः परीक्षेत शपथैश्च पृथग्विधैः। स्त्रीणां शीलाभियोगे च स्तेयसाहसयोरपि। एष एव विधिर्दृष्टः सर्व्वार्थापह्नवेषु चेति"। कात्यायनः "गूढसाहसिकानान्तु प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणम्। मुक्तिलेखेङ्गिताकारप्रत्यूहचेष्टितैर्न्नृणाम्। अलेख्यसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्द्दिशेत्। दैवसाध्ये पौरुषेयीं न लेख्यं वा प्रयोजयेत्"। वृहस्पतिः "मणिमुक्तप्रवालानां कूटकृन्मानकारकः। हिंसकोऽग्न्युपनाशी परीक्ष्यः शपथैः सदा। महापापाभिशापेषु निःक्षेपहरणे तथा। दिव्यैः कार्य्यं परीक्षेत राजा सत्स्वपि साक्षिषु। चिरनष्टोपांशुकृतचिरनष्टेषु साक्षिषु। प्रदुष्टेषु समानेषु दिव्यैः कार्य्यं विशोधयेत्"। अत्र सत्स्वपि साक्षिष्वित्यनेनात्र विषये साक्षिण एव तावन्न सम्भवन्ति। सम्भवन्तोऽपि वा कथञ्चिदुष्टतया प्रायः प्रदुष्टा इति विवक्षितं न तु यथाश्रुतम्। चिरन्तनकृते उपांशुकृते रहसि कृते इत्यनेन लेखाद्यसम्भवमेवोपलक्षयति। अतएवाये चिरनष्टेषु

महुष्टेषु समानेष्वि यनेनामाचिरन्निमित्तान्युपलक्षितत्वात्। व्यासः "प्रथमे यत्र भिद्यन्ते साक्षिणश्च तथाऽपरे। परेभ्यश्च तथान्ये तं वादं शपथैर्नयेत्"। भिद्यन्ते प्रभेदं प्रतिपद्यन्ते। कात्यायनः "समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्रापि शोधयेत्। प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु। दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः"। साक्षिषु विद्यमानेष्वपि तत्र दोषाशङ्कया दिव्यमालम्बत इत्यर्थः। समत्वं साक्षिणां यत्रेति। यत्रोभाभ्यां भाषावादिभ्यामुपन्यस्तानां साक्षिणां गुणतः संख्यातश्च तुल्यत्वमित्यर्थः। व्यासः "न मयैतत्कृतं लेख्यं कूटमेतेन कारितम्। अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्णयः"। लेख्यदोषोद्भावने लेख्ये निर्णयाक्षमे तदन्तर्गतसाक्षिषु सुतरां तदक्षरापूरकन्यायेन दोषोद्भावनात्तदनुसम्भवे दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः। प्रजापतिः "यत्राभियोक्तुर्लेख्यं स्यात् तुल्यं लेख्यं क्वचिद्भवेत्। अस्पष्टीकरणे तत्र कार्यो दिव्येन निर्णयः"। मूललेख्येन नामगोत्रैस्तुल्यं लेख्यान्तरविपरीतार्थं यदा तदा तदप्रमाणीकरणे दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः। कात्यायनः "यत्र स्यात्सोपधं लेख्यं तद्भाषे शङ्कितं यदि। शोधयेत्तत्तु दिव्येन राजा धर्मासनस्थितः"। सोपधं यत्र छलकृतं यच्च मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः क्रियादानं नोत्तरवादिन इति प्रागुक्तं तत्र भाषावादिनो मानुषप्रमाणकत्वादुत्तरवादिनश्च तदभावान्मानुषासम्भवे च दिव्यानवसरादिति न्यायमूलमिति। यदि तत्रापि भाषावादिनो दिव्यमिथ्याप्रमाणाभावस्तदा "न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत्। अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैरिति" कात्यायनीयादुत्तरवादिन एव दिव्यं देयम्। पूर्वार्द्धे नार्थिनो दिव्यनिषेधात् प्रत्यर्थिनोऽर्थात्सिद्धौ पुनः परार्द्धेन तद्विधाने सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थेति न्यायेन निषेधदार्ढ्यार्थत्वम्। प्राङ्न्यायकारणोत्तरयोः क्रियापदस्योभयक्रियापरमपि मिथ्योत्तरे मानुषमात्रपरं कात्यायनीयानुरोधात्। नचैवमनुषङ्गानुपपत्तिः तदर्थकतयोभयान्वयस्यानुषङ्गहेतुत्वस्य वान्दर्यकत्वस्य विवक्षितत्वे श्रूयमाणविधिबाधेनानुषङ्गस्य तुल्ययोगितानिबन्धनस्य भङ्गः किञ्चिदर्थान्तरेऽपि तुल्ययोगितायाः सत्त्वात्तदभङ्गात्। यदा तु प्रत्यर्थी सन्दिहान स्यात् तस्याधिकारनिश्चयाभावान्मानुषप्रमाणाभावेऽपि न दिव्यं किन्त्वर्थिनोऽधिकारनिश्चयादिति ध्येयम्। नच "न कश्चिदिति" कात्यायनवचनविरोधः अधिकारानिश्चये तत्प्रश्नस्यासम्भवात्। 'धनं धनी साधयतीति' लोकप्रवादोऽप्येतद्विषयाभिप्रायक एव। यत्र विवादविषये प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तत्र तस्योत्तरानर्हतेति व्यवहारतत्त्वलिखनस्यतत्त्वमेव अज्ञानरूपमिथ्योत्तरार्हत्वात्। अज्ञानस्य निश्चयाभावरूपस्य सन्देहेऽपि सम्भवात् प्रत्यर्थिन एव सर्वोत्तरकर्त्तृत्वाच्च। यदा तु द्वयोरपि मानुषप्रमाणाभावो दिव्यानध्यवसायश्च तदा निर्णयोपायमाह पितामहः "लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः। न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः। निश्चेतुं ये न शक्याः स्युर्वादाः सन्दिग्धरूपिणः। तेषां नृपः प्रमाणं स्यात् सर्वस्य प्रभुरिष्यते" इति। तादृग्व्यवहारे नृपेणोभयापीडया स्वेच्छया काञ्चन व्यवस्थां कृत्वा देया सोभाभ्यामनतिक्रमणीयेत्यर्थः। दिव्याधान्तरभेदादि सर्वं दिव्यप्रकरणे वक्ष्यामः।

क्रियाफल न० ६त०। "उत्पत्तिराप्तिर्विकृतिः संस्कृतिश्च चतुर्विधम्। क्रियाफलं प्राकृताद्यौ" कैवल्ये तन्न विद्यते" वेदा० प० उक्ते १कर्मफले उत्पत्त्यादौ, २यागादिजन्ये पुण्यापुण्यादौ च। क्रियाजन्ये स्वर्गस्वर्गादिरूपे प्रयोजनापरपर्य्यायरूपे ३फले "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा०। विवृतञ्चैतद्भट्टोजिभिः शब्दार्थरत्ने यथा "स्वरितञिदात्मनेपदं कर्तृगामिन्येव इति क्रियाफले कर्तृगामित्वं नान्यथा तत्र फलस्य न धातुपदार्थ्यं। जानात्यादीनां ज्ञानरूपफलस्य समवायेन कर्तृनिष्ठतया सर्वदैव जानीतेइत्येव प्रयोगापत्तेः जानातीत्यादेरप्रयोगापत्तेश्च नेष्यते तु तथा शास्त्रकारैः। नापि क्रियाजन्यवेतनदृष्टाद्यरूपफलाभावादि गौणं फलमिह विवक्षितं तथा सति च्छदादेर्घटादिफलवत्त्वेन स्वदः पचते क्वापिलौकिकन्ते इत्यादिप्रयोगापत्तेः। किन्तु फलतीति व्युत्पत्त्या प्रयोजनापरनाम क्रियाजन्यं स्वर्गस्वर्गादिरूपमेव मुख्यं फलं ग्राह्यं यथोक्तं हरिणा 'यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः। तत् प्रधानं फलं तासां न लाभादि प्रयोजनमिति"। प्रसिद्ध्यर्थं निष्पत्त्यर्थं पचादयः पाकादयः। तत् तासां पचादीनां प्रधानं फलमित्यर्थः। फलस्य प्राधान्यञ्चेतरापेक्षया बोध्यं तेन इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वस्य तस्य सुखादिरूपेव क्वचित्साक्षात्सुखादिरूपप्रयोजनालाभे तत्साधनरूपेतरफलस्यापि ग्रहणमिति द्रष्टव्यम्। तेन अपादिद्रव्यादिष्वविहिततङः सुखादि-

फलमुख्यप्रयोजनाभावेऽपि कर्तृवाचकत्वम्। क्रियोद्देश्ये संयोगविभागादिरूपे फलविशिष्टव्यापारस्य धात्वर्थतावादिमते धात्वर्थतावच्छेदकरूपे ४फले पृथक्शक्तिवादिमते कर्त्राख्यातस्थले तद्धातूपस्थाप्ये धात्वर्थांशे विशेषणतया भासमाने तद्धातुजन्ये ५संयोगादिके फले च। इत्थमेव शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्दर्शितं यथा

"तत्र फलतीतिव्युत्पत्त्या फलं नाम तद्धात्वर्थजन्यं संयोगविभागादि, गम्यादौ विभागस्य फलत्ववारणाय तद्धातूपस्थाप्यत्वेन विशेषणेऽपि विभागजन्यसंयोगस्य पतनफलत्वमते विभागस्य तद्धात्वर्थजन्यत्वात् तद्धातूपस्थाप्यत्वादतिव्याप्तिरतस्तद्धात्वर्थे विशेषणतया भासमानत्वेनैव विशेषणीयं गम्यादौ च विभागस्य तद्धात्वर्थे विशेषणतया भासमानत्वाभावात् न फलत्वप्रसक्तिः। सङ्ग्राहस्थले तु कर्तृप्रत्ययस्थले तथाभासमानत्वमिति विवेकः। क्रियाविशेषणादेर्धात्वर्थे विशेषणत्वेऽपि तज्जन्यत्वाभावान्न फलत्वप्रसङ्गः। विशेषणत्वञ्च साक्षादेव विवक्षितं तेन घटं करोतीत्यादौ घटादेः धात्वर्थक्रियाजन्यस्य विषयत्वसंसर्गद्वारा तद्विशेषणत्वेऽपि न फलत्वापत्तिः" इति।

क्रियाभ्युपगम पु० क्रियायाः कर्षणादिक्रियार्थमभ्युपगमः चतुर्थ्यर्थे ६त०। यत्र क्षेत्रे उत्पन्नस्य शस्यस्य उभयोः फलभागितेतिनियमेन कर्षणाद्यर्थमन्यक्षेत्रस्वीकारे। "क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्थं यत् प्रदीयते। तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च" मनुः।

क्रियाभ्यावृत्ति स्त्री क्रियाया अभ्यावृत्तिः। क्रियायाः पौनःपुन्ये। "क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" पा०। विवृतमेतदस्माभिः शब्दार्थरत्ने यथा

"क्रियाया एव पौनःपुन्यरूपाभ्यावृत्तिपदेनैव क्रियालाभे पुनः क्रियापदग्रहणेन इतरांशे विशेषणतानापन्नायाः क्रियाया एवाभ्यावृत्तौ तेषां साधुत्वज्ञापनात् पञ्चकृत्वः पचतीत्येव प्रयोगः न तु पञ्चकृत्वः पाक इत्यपि। केचित्तु "द्विर्वचनेऽचीति" पा० निर्देशात् साध्यरूपक्रियान्वये एव तेषां साधुत्वं तेन भावघञन्तादपि धातुना साध्यक्रियाया अभिधानात् पञ्चकृत्वः पाक इत्यपि भवत्येव। सिद्धरूपक्रियायां तदन्वयविवक्षायां तु नैवं तेन तत्र पञ्च इत्येव स्यादिति प्राहुः"

क्रियायोग पु० क्रियैव योगः योगोपायः। "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" इति पातञ्जलसूत्रभाष्यादाद्युक्ते योगोपायभूते क्रियाभेदे। तस्य योगोपायत्वादिदर्शकं तद्भाष्यं कर्मयोगशब्दे ४०११पृ० दर्शितम्। "ज्ञानयोगस्तु योगस्य यस्तु साधनभावना। यस्तु बाह्यार्थसंयोगः क्रियायोगः स उच्यते। प्रधानं कारणं योगो मुक्तेर्मुनिवरोत्तम!। क्रियायोगस्तु योगस्य परमं तत्र साधनम्" वह्निपु०। मत्स्यपु०५२अ०विस्तारेणोक्तं यथा

"कर्मयोगञ्च वक्ष्यामि यथा विष्णुविभाषितम्। ज्ञानयोगसहस्राद्धि कर्मयोगः प्रशस्यते। कर्मयोगोद्भवं ज्ञानं तस्मात्तत्परमं पदम्। कर्मज्ञानोद्भवं ब्रह्म न च ज्ञानमकर्मणः। तस्मात् कर्मणि युक्तात्मा तत्त्वमाप्नोति शाश्वतम्। वेदोऽखिलो धर्ममूलमाचारश्चैव तद्विदाम्। अष्टावात्मगुणास्तस्मिन् प्रधानत्वेन संस्थिताः। दया सर्वेषु भूतेषु क्षान्तीरक्षाऽऽतुरस्य तु। अनसूया तथा लोके शौचमन्तर्बहिर्द्विजाः!। अनायासेषु कार्येषु माङ्गल्याचारसेवनम्। न च द्रव्येषु कार्पण्यमार्त्तेषूपार्जितेषु च। तथाऽस्पृहा परद्रव्ये परस्त्रीषु च सर्वदा। अष्टावात्मगुणाः प्रोक्ताः पुराणस्य तु कोविदैः। अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः। कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नेह दृश्यते। श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममुपतिष्ठेत् प्रयत्नतः। देवतानां पितॄणाञ्च मनुष्याणाञ्च सर्वदा। कुर्यादहरहर्यज्ञैर्भूतर्षिगणतर्पणम्। स्वाध्यायैरर्चयेदृषीन् होमैर्देवान् यथाविधि। पितॄन् श्राद्धैरन्नदानैर्भूतानि बलिकर्मभिः। पञ्चैते विहिता यज्ञाः पञ्चसूनापनुत्तये। कण्डनी पेषणी चुल्ली जलकुम्भी प्रमार्जनी। पञ्च सूना गृहस्थस्य तेन स्वर्गं न गच्छति। तत्पापनाशनायामी पञ्च यज्ञाः प्रकीर्त्तिताः। द्वाविंशति ध्वजाद्यौ च ये संस्काराः प्रकीर्त्तिताः। तद्युक्तोऽपि न मोक्षाय यस्त्वात्मगुणवर्जितः। तस्मादात्मगुणोपेतः श्रुतिकर्म समाचरेत्। गोब्राह्मणानां वित्तेन सर्वदा भद्रमाचरेत्। गोभूहिरण्यवासोभिर्गन्धमाल्योदकेन च। पूजयेद् ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्रवस्वात्मकं शिवम्। व्रतोपवासैर्विधिवत् श्रद्धया च विमत्सरः। योऽसावतीन्द्रियः शान्तः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः। वासुदेवो जगन्मूर्त्तिस्तस्य सम्भूतयो ह्यमी। ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान् मार्त्तण्डो वृषवाहनः। अष्टौ च वसवस्तद्वदेकादश गणाधिपाः। लोकपालाधिपाश्चैव पितरो मातरस्तथा। इमा विभूतयः प्रोक्ताश्चराचरसमन्विताः। ब्रह्माद्याश्चतुरो भूतभव्यस्याधिपतिः स्मृतः। ब्रह्मणा चाथ सूर्येण विष्णुनाथ शिवेन वा। अभेदात् पूजितेन स्यात् पूजितं सचराचरम्।

मन्त्रादीनां परस्मात् प्रयाणादपि संस्थितिः। वेदमूर्त्तेः सदा पूजनीयः प्रयत्नतः। तस्मादग्निद्विजमुखान् कृत्वा संपूजयेदिमान्। दानैर्व्रतोपवासैश्च जपहोमादिना नरः। इति क्रियायोगपरायणस्य वेदान्तशास्त्रश्रुतितत्परस्य। विकर्मभीतस्य सदा न किञ्चित् प्राप्तव्यमस्तीह परे च लोके"। २क्रियासम्बन्धे "उपसर्गाः क्रियायोगे" पा॰ उपसर्गशब्दे क्रियायोगशब्दे विवृतिः।

क्रियार्थ त्रि॰ क्रिया अनुष्ठानमर्थोऽभिधेयोऽस्य। कर्त्तव्यविधिबोधके वेदादिवाक्यभेदे तादृशवाक्यस्यैव प्रामाण्यम् मीमांसायां स्थापितं यथा

"आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" जै॰ सू॰। "क्रिया कथमनुष्ठेया इति तां वदितुं समाम्नातारो वाक्यानि समामनन्ति यानि क्रियां नावगमयन्ति क्रियासम्बद्धं वा किञ्चित् तान्येव भूतमर्थमाचक्षते" "आनर्थक्यम् (अप्रामाण्यम्)" इति च शबरभा॰। "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" जै॰ सू॰। "चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनमाहुः। चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं नान्यत् किञ्चनेन्द्रियमिति" भा॰। तेन क्रियापरस्य वेदभागस्यैव प्रामाण्यम् अर्थवादानां भूतार्थानां तु क्रियार्थेन सहैकवाक्यत्वात् प्रामाण्यं यथाह तत्रैव "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" जै॰ सू॰। "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयतीति" वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यत्र यद्यपि क्रिया नावगम्यते क्रियासम्बद्धं किञ्चित्, तथापि विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वात् प्रमाणं भूतिकामश्वेतोविध्युद्देशः तेनैकवाक्यभूतो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्येवमादिः"। "पदानां साकाङ्क्षत्वात् विधेः स्तुतेश्चैकवाक्यत्वं भवति भूतिकाम आलभेत, कस्मात्? यतो वायुः क्षेपिष्ठेति"। "स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः स्तुतिशब्दाः स्तुवन्तः क्रियाम्, प्ररोचयमानाः अनुष्ठातॄणामुपकरिष्यन्ति क्रियायाः" इति च भा॰। "तद्भूतानां तु क्रियार्थेन समाम्नायः" जै॰ सू॰ तेन सहैकवाक्यत्वात् प्रामाण्यमिति स्थितम्। तदेतन्मतं विशदीकृत्य पूर्वपक्षीकृत्य शा॰ सू॰ भाष्याभ्यां निराकृतं यथा "कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते? यावता 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्' इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम्, अतो वेदान्तानामानर्थक्यम्, अक्रियार्थत्वात्। कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वम् उपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा। न हि परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपप्रतिपादनं सम्भवति प्रत्यक्षादिविषयत्वात् परिनिष्ठितवस्तुनः। तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात्। अत एव "सोऽरोदीत्" इत्यादीनामानर्थक्यं मा भूदिति "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" इति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम्। मन्त्राणाञ्च "इषे त्वा" इत्यादीनां क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम्। न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टा उपपन्ना वा। न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः सम्भवति, क्रियाविषयत्वाद्विधेः। तस्मात् कर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम्। अथ प्रकरणान्तरभयान्नैतदभ्युपगम्यते तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम्। तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते उच्यते" भाष्यम्। "तत्तु समन्वयात्" शारीरकसूत्रम्।

"तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। तद् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेवावगम्यते। कथम्? समन्वयात्। सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" "तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्" "अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः" "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" इत्यादीनि। न च तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्। न च तेषां कर्तृदेवतादिस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते। "तत् केन कं पश्येत्" इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः। न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वम्। "तत्त्वमसि" इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात्। यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति नैष दोषः हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मावगमादेव सर्वक्लेशप्रहाणात् पुरुषार्थसिद्धेः"। तत्रैव सूत्रे व्याख्यानशेषे

"यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणम्। "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्" इत्येवमादिः "तद्धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम्। अपि च 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्' इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः प्रवृत्तिनिवृत्ति-

विधितश्चोपव्यतिरेकेण भूतश्चेदस्त्युपदिशति भव्यार्थत्वेन, कूटस्थनित्यं भूतं नोपदिशतीत्यत्र को हेतुः। न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति। अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत्, नैष दोषः क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्त्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव। क्रियार्थन्तु प्रयोजनं तस्य। न चैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति। यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति? उच्यते, अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति, तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन। अपि च "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इति चैवमाद्या निवृत्तिरुपदिश्यते। न च सा क्रिया नापि क्रियासाधनम्। अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं, तच्चानिष्टम्। न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण। नञश्चैष स्वभावो यत् स्वसम्बन्धिनोऽभावं बोधयति, अभावबुद्धिश्चौदासीन्यकारणं सा च दग्धेन्धनाग्निवत् स्वयमेवोपशाम्यति, तस्मात् प्रसक्तक्रियाया निवृत्त्यौदासीन्यमेव "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः। तस्मात् पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवाक्यानामानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम्। यदप्युक्तं कर्त्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं स्यात् (सप्तद्वीपा वसुमतीत्यादिवदिति) तत् परिहृतं रज्जुरियं नायं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात्" भा०। क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्य। २क्रियानिमित्ते त्रि०। "तुमुन्ण्वुलौ क्रियार्थायां क्रियायाम्" पा०।

क्रियावत् त्रि० क्रियाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १क्रियाविशिष्टे २क्रियानिरते अमरः "यः क्रियावान् स पण्डितः" चाण०। "त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियावताम्" भा० व० २५०। ३क्रियाश्रये कर्त्तरि च "यथात् क्रियावता कर्त्ता योगेऽपवर्ति कर्म वा" हरिः। लघुबिंशक्षे दृश्यम्।

क्रियावसन्न त्रि० क्रियया अवसन्नः। साक्ष्यादिप्रमाणेनावसन्ने पराजिते वादिनि प्रतिवादिनि च। "दर्शोऽस्तु साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयो भवेत्" इत्युपक्रम्य "स्वयमभ्युपगतोऽपि स्वचर्य्योर्विगतोऽपि सन्। क्रियावसन्नोऽप्यर्हति परं सभ्यावधारणम्" व्य० त० नारदः। क्रियावसन्नः साक्ष्यादिना प्राप्तपराजयः" रघुनन्दनः।

क्रियावादिन् त्रि० क्रियां क्रियासाध्यं वदति वद–णिनि। व्यवहारे साक्ष्यादिप्रमाणरूपक्रियासाध्ययुक्ते वादिनि (फैरादी) मिता०।

क्रियाविशेषण न० ६त०। धात्वर्थसाध्यरूपक्रियायाः शाब्दबोधे विशेषणत्वेन भासमाने पदार्थे। शब्दार्थरत्ने विवृतिः "आख्यातं सकारकविशेषणमिति" भाष्योक्तवाक्यलक्षणे विशेषणपदस्य कारकविशेषणक्रियाविशेषणोभयपरतया कारकविशेषणानां क्रियाविशेषणानां कारकभिन्नसम्बोधनादीनां च वाक्यघटकत्वम्। तानि च वाक्यपदीये कतिचित् संगृह्य प्रदर्शितानि यथा "संबोधनान्तं कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमोदितः। धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पन्नमनमव्ययम्। तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्युदितं द्वयम्। सम्बन्धवाचकस्यास्य क्रियैवावधार्य्यताम्"। अत्र यद्यपि सम्बोधनस्य सर्वत्र प्रकृतक्रियान्वयित्वं न सम्भवति तथापि आनीहीत्यध्याहृतक्रियान्वयितया तस्याप प्रकृतक्रियायामन्वयात् परम्परया भवत्येव प्रकृतक्रियान्वयित्वम्। तथाहि "सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः। प्राप्ताभिमुख्यः सम्बोध्यः क्रियासु विनियुज्यते" इति वाक्यपदीये क्रियासु नियोज्यस्यैव संबोध्यतोक्त्या विनियोगविषयक्रियायामेव तस्य साधुत्वात् व्रजानि देवदत्तेत्यादौ तु देवदत्तस्य गमनक्रियायां विनियोगाभावेनाध्याहर्त्तव्यायां आनीहीत्यादिक्रियायामेवान्वयौचित्यात् तत्क्रियायाश्च व्रजानीत्यादिक्रियाया विषयत्वादिसम्बन्धेन विशेषणत्वादेकवाक्यत्वम्। अन्यथा व्रजानि देवदत्तेत्यनयोरुभयवाक्यघटकत्वे तयोश्च परस्परमन्वयेनैकवाक्यत्वाभावेन समानवाक्याभावनिघातानुपपत्तेः। तथाहि पदादित्यधिकृत्य सर्वमनुदात्तमपदादाविति"चोपक्रम्य आमन्त्रितस्य चेति" उक्तेन अष्टमाध्याये पदादुत्तरवर्त्तिनोऽपादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य षष्ठाध्यायविहिताद्युदात्तत्वं निहत्य सर्वानुदात्तत्वं विहितं वार्त्तिककारेण च "समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः" इत्यनेन आद्युदात्तनिघातः एकवाक्यएव व्यवस्थापितोऽतः व्रजानि देवदत्तेत्यनयोरेकरीत्यैकवाक्यत्वएव निघातो नान्यथेति। उक्तञ्च वाक्यपदीये संबोधनपदं यच्च तत् क्रियायाः विशेषणम्। व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र

तदाख्यातीति"। अत्रेदं बोध्यम् विशेष्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या विशेषणपदं भेदाभेदान्यतरसम्बन्धेनान्वयिविशेषणपरं तत्र कारकादीनां भेदसम्बन्धेन क्रियायामन्वयात् भेदविशेषणत्वम् स्तोकं पचतीत्यादौ तु विक्लित्तिरूपधात्वर्थफले, द्रुतं गच्छतीत्यादौ धात्वर्थव्यापारे सत्यादौ च अभेदेनान्वयात् स्तोकादेरभेदविशेषणत्वम्। अत्रायं भेदः साध्यरूपक्रियाया विशेषणत्वे तस्याश्च लिङ्गसंख्यान्वयित्वाभावेन तद्विशेषणस्य सामान्यत्वात् क्लीवता उत्सर्गतोभावाख्यातवदेकवचनान्तता च तेन स्तोकं पच्यते इत्यादि साधु। घञाद्यन्ते तु साध्यसिद्धोभयरूपक्रियबोधकप्रत्ययाभ्यां बोधनस्य क्रियाशब्दे दर्शितत्वेन धातुबोध्यसाध्यरूपक्रियाविशेषणत्वविवक्षायामेकवचनक्लीवता घञाद्यन्तसिद्धक्रियान्वयविवक्षायां तु विशेष्यस्य लिङ्गसंख्यान्वयित्वेन तद्विशेषणस्य द्विवचनपुंस्त्वादि। अतएव "सन्तारो रतिमन्दिरावधि सखी कर्णावधि व्याहृतमिति" "आगमोनिष्फलस्तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो" इति च प्रयोगः संगच्छते। फलविशिष्टस्य कर्मणः कर्मसंज्ञाविधानेन व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया साध्यक्रियाविशेषणस्य कर्मत्वम् तेन स्तोकमीशब्दस्य कारकार्थकत्वात् यण्। तत्र पदसाधुतामात्रार्थं द्वितीयामात्रविधाने तस्य स्यात् इति बोध्यम्। अस्य च एकवचनान्तत्वं त्वौत्सर्गिकी क्वचित् द्विवचनादिप्रयोगोभवत्येव उक्तञ्च हरिणा "एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया। भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रय इति"। उत्सर्गतएकत्वे सत्यपि साधनाश्रयसंख्ययाख्याते क्रिया भिद्यते इत्यर्थः। अत्राख्यात इत्युपादानात् आख्यातार्थाश्रयसंख्ययैव क्रियाभेदो न तु तृतीयाद्युपस्थाप्याश्रयसंख्ययापि तेन चैत्राभ्यां सुप्यते इत्यादौ न द्विवचनादि, तथा नामार्थलिङ्गेन क्रियाभेदो लिङ्गस्य तत्पदोपात्तत्वात्। एतच्च लिङ्गसंख्यानन्वयित्वरूपासत्त्वलक्षणे संख्याविशेषस्य साक्षादनन्वयित्वविवक्षणाल्लिङ्गमात्रस्य वा तथात्वविवक्षणाच्च दोषइत्यनुसन्धेयम्। उष्ट्रासिका आस्यन्ते हतशायिकाः शय्यन्ते इत्यादि भाष्योदाहरणे च उपमानोष्ट्रासनादिबाहुल्येनोपमेयासनादेर्बाहुल्यस्य विवक्षणाद्भावेऽपि बहुवचनादीत्याकरे स्पष्टम्। उष्ट्रासिकापदस्य द्वितीयाबहुवचनान्तं क्रियाविशेषणतया द्वितीयोत्पत्तेर्बाहुल्येनैवोपमानविवक्षणात् बहुवचनम्" अन्य मतभेदेन शब्दशक्तिप्र॰ विशेषोदर्शितो यथा "भावविशेषितानामपि घञादीनामाकृत्यैव शक्तिः तत्रापि भावपदस्य धात्वर्थस्वरूपपरत्वात्। अन्यथा पाकं पश्येत्यादौ धात्वर्थस्य पचनादेः कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तेः दृष्टे धात्वर्थस्यान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् इत्यमेव च स्तोकः पाक इत्यादिप्रयोगस्य परिशिष्टाद्युक्तस्य सामाञ्जस्यम् अन्यथा स्तोकादीनां धात्वर्थे विशेषणत्वे नियमतो द्वितीयापत्तेः अतएव "सन्तारोरतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृतम्" इत्यादिकं काव्यम् "आगमोनिष्फलस्तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो" इत्यादिः स्मृतिश्च सङ्गच्छतइति नव्याः। स्तोकपरप्रत्ययार्थसाकाङ्क्षस्यैव धातोरर्थे विशेषणतापन्नस्य बोधने तदर्थकनाम्नोद्वितीयाद्यपेक्षा नतु धातुमात्रस्य तथाच स्तोकः पाक इत्यादिरेव प्रमाणं नतु स्तोकं पाक इत्यादिः। पृथग्रूपक्रियाया विशेषणं कर्मत्वाद्यनुशिष्टेरपि तत्रैव तात्पर्यात्। अतएव स्तोकं स्थीयते साधु गतं चकितं दृष्टमित्यादौ धात्वर्थस्य तिङाद्यर्थकालादिसाकाङ्क्षत्वात् तद्विशेषणस्य द्वितीयाद्युपपत्तिरिति तु शाब्दिकसम्प्रदायः"।

भेदसम्बन्धेन क्रियायामन्वयिविशेषणे तु पौनःपुन्येन गच्छति अतिशयेन पचति समेनैति विषमेणैतीत्यादिषु प्रकृत्यादि॰ तृतीया। क्वचित् धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वये तद्विशेषणीभूतात् तृतीयादि यथा "स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत" इत्यादौ यागेनेष्टं भावयेदिति भाट्टमते यागस्य करणतया भावनायामन्वयात् अश्वमेधस्य तत्राभेदविशेषणत्वेन तद्विभक्तिकत्वम्। अन्यमते तु नाम्ना शिव इत्यादिवत् अभेदे तृतीयेति भेदः। मुग्धबोधे "कर्मक्रियाविशेषणेत्यादि" कर्मसंज्ञाद्वितीयाविधानञ्च अभेदान्वयिविशेषणपरम्। भेदविशेषणे तु तृतीयैव। तत्रायं विशेषः क्रियायाम् अभेदसम्बन्धेनान्वयविवक्षायां द्वितीया। अभेदप्रकारकान्वयाविवक्षायां तु तृतीया।

क्रियाशक्ति स्त्री क्रियैव शक्तिः। जगदुत्पत्तिसाधने परमेश्वरस्य शक्तिभेदे। सा च शाङ्करूपा यथोक्तं शा॰ ति॰ पदार्थादर्शे च "सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात्। आसीच्छक्तिस्ततोनादोनादाद्विन्दुसमुद्भवः। परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधाऽसौ भिद्यते पुनः। विन्दुर्नादोवीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः। विन्दुः शिवात्मको वीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः। समवायः समाख्यातः सर्व्वागमविशारदैः। रौद्री विन्दोस्ततोनादाज्ज्येष्ठा वीजादजायत। वामा, ताभ्यः समुत्पन्ना रुद्रब्रह्मरमाधिपाः। ते ज्ञानेच्छाक्रियात्मानो वह्नीन्दु-

कर्मस्वरूपिणः” शा०ति०। व्याख्यातमेतत् पदार्थादर्शे “अविद्याश्रयत्वेन जडत्वे कथं तस्य सृष्टिकर्तृत्वमिति ? शङ्कां वारयति सच्चिदानन्दविभवादिति अनेनाविद्योपहितत्वेऽपि तस्य न स्वरूपहानिरित्यर्थः। सकलाच्छक्तिरासीदिति योजना। शक्तिशब्दितोद्देशः पुनः सकलात् सा कथमासीदिति ? चेत् सत्यं या अनादिरूपा चैतन्याध्यासेन महाप्रलये सूक्ष्मा स्थिता तस्यागुणवैषम्यानुगुणतया प्राक्तनरागजनितामसस्वप्नप्रपञ्चकार्यसाधने उच्छूनत्वमेवोपचारादुत्पत्तिः। इदं सांख्यमतेनोक्तम्। प्रयोगसारे “तस्माद्विनिर्गता शक्तिः सर्वगा विश्वसम्भवा”। वायुसं० “शिवेच्छया परा शक्तिः शिवतत्त्वैकतां गता। ततः परिस्फुरत्यादौ सर्गे तैलं तिलादिवेति”। पञ्चरात्रेऽपि “एवमालोच्य सर्गादौ सच्चिदानन्दरूपिणीम्। समस्ततत्त्वसंबन्धत्वात् सर्वतोऽधिष्ठानरूपिणीम्। व्यक्तां करोति तां नित्यां प्रकृतिं परमः पुमान्” तस्या एव नादबिन्दू सूक्ष्मपरोक्ष्यावस्थारूपौ तदुक्तं प्रयोगसारे “नादात्मना प्रबुद्धा सा निरामयपदोन्मुखी। शिवोन्मुखी यदा शक्तिः पुंरूपा सा तदा स्मृता। सैव सर्गोन्मुखा” अन्यत्रापि “अभिव्यक्ता परा शक्तिरविनाभावलक्षणा। अखण्डा परचिच्छक्तिमता चिद्रूपिणी विभुः। समस्ततत्त्वभावेन विवर्त्तेच्छासमन्विता। प्रयाति बिन्दुभावं च क्रियाप्राधान्यलक्षणम्”। इच्छाज्ञानादिरूपतया बिन्दोर्विश्वप्रपञ्च परेति साक्षात् परशक्तिमयः अतः पश्चाद्दवस्थात्मकत्वमेवोक्तम् असौ त्रिधा भिद्यते। यतो नादबिन्दू प्रथमोक्तनादबिन्दुभ्यामन्यौ तदुक्तं “स बिन्दुर्भिद्यते त्रिधा”। बिन्दादेर्भेदत्रयस्वरूपमाह बिन्दुरिति। तत्सकाशात् बिन्दोः रौद्री यतस्तस्याः शिवमयत्वम् अतोऽन्यत्रापि। नादाज्ज्येष्ठेति। सर्वभूतत्वे नादस्थितत्वे नान्यत्वं ता सैया। बीजाद्वामा अजायतेति सम्बन्धः तस्याः कुन्दरत्वादन्वर्थत्वम्। तदुक्तं प्रयोगसारे “बिन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्त्यात्मकं स्मृतम्। तयोर्योगे भवेन्नादस्तेभ्यो जाताश्च शक्तयः। रौद्री बिन्दोः समुद्भूता ज्येष्ठा नादादजायत। वामा बीजादभूच्छक्तिस्ताभ्यो देवास्त्रयोऽभवन्”। ते इति ज्ञानमिच्छा क्रिया च तदात्मानो रुद्रब्रह्मरमाधिपाः क्रमेणेच्छाज्ञानक्रियाभिज्ञानशक्तिस्वरूपाः। अतएव रुद्रादयः निरोधकाले वह्नीन्द्वर्कस्वरूपिणः शक्तेरवस्थाविशेषा ज्ञेयाः एतासामिच्छाक्रियाज्ञानरूपत्वं शक्तित्व उक्तत्वात्। दक्षतन्त्रे च “इच्छाज्ञानक्रियात्मानः” इति। ईश्वरप्रत्यभिज्ञायाम् “यतइच्छति तज्ज्ञातुं कर्त्तुं वा सेच्छया क्रियाम्। अनन्तरं हि तत्कार्यं ज्ञानं दर्शनशक्तितः। ज्ञानशक्तिस्तया चैयोऽसौ स्फुरणसद्यमः। सा क्रियाशक्तिरुदिता यतः सर्व्वं जगत् सृजेत्” गोरक्षसंहितायाम् “इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं गौरी ब्राह्मी तु वैष्णवी। त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति”

क्रियासमभिहार पु० सम्+अभि+हृ—घञ् ६त०। क्रियायाः पौनःपुन्ये। “क्रियासमभिहारे यङ्” पा० “क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः ?” इति माघः।

क्रियास्नान न० क्रियाङ्गं स्नानम्। गङ्गोक्ते स्नानविधिभेदे तत्प्रकारो यथा

“क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधिपूर्वकम्। मृद्भिरद्भिश्च कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि। जले निमज्य उन्मज्य उपस्पृश्य यथाविधि। तीर्थस्यावाहनं कुर्य्यात् प्रक्षाल्यशेषतः। प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमर्च्चितम्। याचेत देहि मे तीर्थं सर्व्वपापापनुत्तये। तीर्थमावाहयिष्यामि सर्व्वाघविनिसूदनम्। सान्निध्यमस्मिन् तोये च क्रियतां मदनुग्रहात्। रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्व्वानप्सुसदस्तथा। सर्व्वानप्सुसदश्चैव प्रपद्ये प्रयतः स्थितः। देवमप्सुसदं वह्निं प्रपद्येऽघनिसूदनम्। आपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये शरणं तथा। रुद्राश्चाग्निश्च सर्पश्च वरुणस्त्वाप एव च। शमयन्त्वाशु मे पापं मां च रक्षन्तु सर्व्वशः। हिरण्यवर्णातिसृभिर्जगतीति चतसृभिः। शन्नोदेवीति च तथा शन्नआपस्तदेव च। इदमापः प्रवहत इत्यृचञ्च समुदीरयेत्। एवं सम्मार्ज्जनं कृत्वा छन्दआर्षञ्च देवताः। अघमर्षणसूक्तञ्च प्रपठेत् प्रयतः सदा। छन्दोऽनुष्टुप् च तस्यैव ऋषिश्चैवाघमर्षणः। देवता भाववृत्तश्च पापक्षये प्रकीर्त्तितः। ततोऽम्भसि निमग्नः स्त्रिः पठेदघमर्षणम्। द्रुपदाख्याङ्कृति तथा महाव्याहृतिभिर्जपम्। यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्व्वपापापनोदनः। तथाघमर्षणं सूक्तं सर्व्वपापप्रणाशनम्। अनेन विधिना स्नात्वा स्नानवान् धौतवाससा। परिवर्त्तितवासास्तु तीर्थनामानि संजपेत्। उदकस्याप्रदानात्तु स्नानशाटीं न पीड़येत्। अनेन विधिना स्नातस्तीर्थस्य फलमश्नुते”।

क्रियेन्द्रिय न० क्रियायाः साधनमिन्द्रियम्। वाक्पादादौ कर्म्मेन्द्रिये हेम०।

क्रिवि पु० कृवि—इन् नि०। १कूपे निघण्टुः २कर्त्तरि ३हिंसके

त्रि॰ "रुद्र ! यत्ते क्रिविपरं नाम" यजु॰ १०।२०। ४असुरभेदे "अभ्योजसा क्रिविं युधाः" ऋ॰ १,१२,२, "क्रिविं नामासुरम्" भा॰। ५.पञ्चालदेशे पु॰ ब॰ व॰। "आग्नीयोमोऽतिरात्रस्तेन हैतेन क्रव्यः पञ्चालो राजा" "क्रिवय इति ह वै पुरा पञ्चालानाचक्षते" शत॰ ब्रा॰ १२. ५,४,७, [क्रिविर्दती" ऋ॰ १,१६६,६.

क्रिविस् त्रि॰ क्रिव–इस नि॰। हिंसके "यथा वोदिद्युद्रदति

क्री क्रये (मूल्यदानेन द्रव्यग्रहणे) क्र्या॰ उभ॰सक॰अनिट्। क्रीणाति क्रीणीते अक्रैषीत् अक्रेष्ट। चिक्राय चिक्रिये क्रेतव्यः क्रयणीयः क्रेयः क्रयार्थे प्रसारिते क्रय्यः क्रायकः क्रेता क्रीणन् क्रीणानः। क्रीतः क्रीत्वा विक्रीय। क्रेतुम्। कर्म्मणि क्रीयते अक्रायि अक्रायिषाताम्–अक्रेषाताम्। चिक्रिये। "करमं दर्शभिर्ममेन्द्रं, क्रीणाति धेनुभिः" ऋ॰४. २४,१०, "शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि" यजु॰ ४,२६। "क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्" मनुः "कश्चित् सहस्रैर्मूर्खाणामेकं क्रीणासि पण्डितम्" भा॰स॰ कश्चिद-ध्यायः। "सोमं राजानमक्रीणंस्तस्मात् प्राच्यां दिशि क्रीयते" ऐत॰ १,१२, "न्यूहानीतैः क्रयक्रीतैः (जलैः) कर्म्म कुर्व्वन् पतत्यधः" स्मृतिः। अनुशयशब्दे उदा॰।

अप+मूल्यादिदानेन वशनयने। "स चेदस्मै न दद्यात् काम-मेनामपक्रीणीयात्" शत॰ ब्रा॰ १४,९,४,७, "तदा एनां स्वपत्नीं वस्त्राभरणभोग्यादिदानेन कामं यथाशक्तिवैभव-मपक्रीणीयात् वशं नयेत्" भा॰।

अभि+अभिलक्ष्यीकृत्य विक्रये संस्कारविशेषे च। "एकं वा एव क्रीयमाणोऽभिक्रीयते चन्द्रमा एव राज्याय" शत॰ ब्रा॰ २,२,२,२, "एषः क्रीयमाणः क्रयेण सम्पाद्यमानः सोमः एकं वै एकं खलु प्रयोजनमभिलक्ष्य विक्रीयते, अभिषवादिना स्वात्मना संस्क्रियते वा" भा॰।

अव+धनादिना वशनयने। "ब्राह्मणं क्षत्रियं वा सहस्रेण शताद्वावक्रीय" शाङ्ख॰ श्रौ॰सू॰ १६.१०.१०.

आ+ईषत्क्रये। "भार्य्यां शुल्काक्रीताम्" दशकुमा॰

उप+सामीप्येन क्रये। "घटादीनुपक्रीय" हितो॰।

निस्–(र्) विक्रये क्रयानुरूपमूल्यदाने च। "न निष्क्रयवि-सर्गाभ्यां भर्त्तुर्भार्य्या विमुच्यते" मनुः। "निष्क्रयो-विक्रयः" उ॰त॰रघु॰। "भोः केशव! मदीयस्त्वमद्भुतोऽसि सत्वया। स त्वं मामनुगच्छस्व गुरुस्त्वं यद्भवानिरहम्। गुरवः कल्प इत्येवमब्रवीत् मधुसूदनः। स तमनुगमाज नारदस्य जनार्द्दनः। परिहासात् महाविभात् तदा मुनि-वरस्ततः। तिष्ठस्व गच्छामीत्युक्ता परिहासविचक्षणः। अपनीय ततः कण्ठात् पुष्पदामैनमब्रवीत्। कपिलां गां सवत्सां मे निष्क्रयार्थं प्रयच्छ मे। तिलं कृष्णाजिनं शूर्पं प्रदत्स्व तम्रकाहनम्। एषोऽस्य निष्क्रयः कृष्ण! विहितो वृषकेतुना" हरि॰ १२५ अ॰ २निष्कृतौ। "तपोदानोपहारेषु व्रतेषु नियमेषु च। इज्याध्यायनधर्म्मेषु योनाऽऽसक्तः स निष्क्रयः" वशिष्ठः

परि+नियतकालं भृत्या स्वीकारे अनियतकालस्वत्वोत्पादकात् क्रयात् तस्य नियतकालत्वेन न्यूनता। तद्योगे करणस्य वा सम्प्रदानसंज्ञा। "शतेन शताय वा परिक्रीतः" सि॰कौ॰। "सम्भोगाय परिक्रीतः कर्त्तास्मि तव नाप्रियम्" भट्टिः "भक्त्या सुक्तिः परिक्रीता सद्भिर्विश्वोरुधाऽरिभिः" सुश्रु॰। "कतेनोपहृतं वायोः परिक्रीणानमुत्थितम्" भट्टिः। क्रयशब्दे २२०५ पृ॰ दर्शितम् अ॰ स्मृत्यादि उदा॰।

वि+मूल्यग्रहणेन स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वापादकव्यापारे "वस्नेव विक्रीणावहा इषमूर्जं शतक्रतो!" यजु॰३,४९, विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसम्मतः" मनुः अनु-शयशब्दे भूरि उदा॰।

सम्+सम्यक् क्रये "न च मे विद्यते वित्तं संक्रेतुं पुरुषं क्वचित्" भा॰ आ॰ १६॰अ॰।

"परिव्यवेभ्यः क्रियः" पा॰

अकर्त्तृगामिन्यपि क्रियाफले तङ्।

क्री त्रि॰ क्री–क्विप्। क्रेतरि कारकोपदत्वेऽपि संयोगोपध-त्वात् न यण्, किन्तु इयङ्। यवक्रियौ यवक्रियः इत्यादि।

क्रीड़ खेलने भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट्। क्रीडति अक्रीडीत्। चिक्रीड क्रीडिता। क्रीडितव्यः क्रीड्यः क्रीडकः क्रीडिता। क्रीडः। क्रीडा। क्रीडितः। क्रीडनं क्रीडितम्। क्रीडित्वा विक्रीड्य। "एष सोमो अधित्वचि गवां क्रीडत्यद्रिभिः" ऋ॰ ९,६६,२९, "माता च पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतः" यजु॰ २३.२५, "चिक्रीड चैव ममकाम चैव" भा॰ व॰ १०४२श्लो॰ "क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये" कुमा॰। आर्षादृते प्रयोगे तङपि दृश्यते। सद्गुमट्टरशक्राद्दैवत्नैः पुनः पुनः। क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र! बालः क्रीडनकैरिव" भा॰ व॰ ५०४श्लो॰

आङ्परिभ्यश्च "क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च" पा॰ अस्मादुपसर्गे तत्तद्योत्यार्थविशिष्टे क्रीडने तङ्। "क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च" पा॰ चकारात् आङश्च तङ् "साध्व-नुक्रीडमानानि पश्य द्वन्द्वानि पक्षिणाम्" भट्टिः। "आ-क्रीडमानोऽपहृतात्मा श्रीमान् पाण्डुसुतोऽयथो" भा॰ द॰

१४६ श्लो०। "फलान्यादतृत्स चित्राणि परिक्रीडस्व सानुषु" भट्टिः। "महतसममितः परिचिक्रीडुः" शत० ब्रा० २,५,२,२०, आर्षस्तङभावः। समस्तु अकूजने अव्यक्तशब्दाभावे एव तङ्। "समोऽकूजने" वार्त्तिकक्षता नियमात् "हरः संक्रीडमानश्च उमया सह पर्व्वते" रामा० आ० ४७,१०, तेनास्य कूजनार्थताऽपि किन्तु तत्र न तङ् "संक्रीडति चक्रम्" सि०कौ०। "तैस्तैर्विहारैर्बहुभिर्दैत्यानां कामरूपिणाम्। समाः संक्रीडतां तेषाम्" भा० आ० २०६ अ०। अत्र आर्षः तङभावः।

क्रीड पु० क्रीड–घञ्। परीहासे शब्दरत्ना०। [त्रिका०।

क्रीडक न० क्रीड–ण्वुल्। १क्रीडाकारके। २द्वाःस्थे सेवके

क्रीडचक्र न० "इदं क्रीडचक्रं सदीर्घं समस्तैर्गकारैः समेतम्" इ० र० उक्ते छन्दोभेदे।

क्रीडन न० क्रीड–भावे–ल्युट्। १खेलायाम् "उदकक्रीडनं नाम कारयामास भारत!" भा० आ० १२८ अ०। "बालक्रीडनमिन्दुणे सरधनुर्भङ्गावधि" महाना०। करणे ल्युट्। २क्रीडासाधने। "यथा हिरण्याक्ष उदारविक्रमो महाम्बुधे क्रीडनवद्विराजतः" भाग० ३,१८,१४, स्वार्थे क। तत्रार्थे "क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र! बालः क्रीडनकैरिव" भा० व० १२ अ०।

क्रीडनीय त्रि० क्रीड–करणे वा० अनीयर् क्रीडनाय साधु छ वा। क्रीडासाधने। "क्रीडतः क्रोडनीयानि ददुः पक्षिगणांश्च ह" भा० अनु० ८६ अ०।

क्रीडा स्त्री क्रीड–भावे अ। १परीहासे २खेलने च "क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये" कुमा०। "आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः" छा० उप०। "तोयक्रीडानिरत युवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः" मेघ० "क्रीडायासश्रमशमपटवः" माघः। क्रीडाट्टह. क्रीडागेल. क्रीडोद्यानादयः क्रीडार्थ ट्टहादौ। क्रीडासचिवः नर्म्मसचिवे

क्रीडाताल पु० "रकपश्च द्रुतोयत्र क्रीडातालः स कथ्यते" इति संगीतदामोदरोक्ते तालभेदे।

क्रीडानारी स्त्री क्रीडायाः क्रीडार्थं नारी अश्ववालादिवत् चतुर्थ्यर्थे इत०। क्रीडार्थायां वेश्यारूपायां नार्य्याम्। "वेश्या निर्वेशिता वीर! हारवन्त्यां सहस्रशः। मामाव्वाखाः कृमापापां क्रीडानार्य्यो महात्मनाम्" हरि० १४७ अ०। [शब्द चि०

क्रीडायान न क्रीडार्थं यानम् चतुर्थ्यर्थे इत०। पुष्परथे

क्रीडारत्न न० क्रीडाया रत्नमिव। रतौ त्रिका०

क्रीडारथ पु० क्रीडायाः क्रीडार्थो रथः चतुर्थ्यर्थे इत०। पुष्परथे "क्रीडारथोऽस्तु भवश्चुत सांग्रामिको रथः" भा० आ० १२ अ०

क्रीडारसातल न० श्रीगदितवत्सयुते उपरूपकभेदे यथा

"प्रख्यातवृत्तमेकाङ्कं प्रख्यातोदात्तनायकम्। प्रसिद्धनायकं गर्भविमर्शाभ्यां विवर्ज्जितम्। भारती वृत्तिबहुलं श्रीतिशब्देन संयुतम्। मतं श्रीगदितं नाम विद्वद्भिरुपरूपकम् यथा क्रीडारसातलम्" सा० द०

क्रीडि त्रि० क्रीड–इन्। क्रीडके। "आ क्रीडयो न मातरं तुदन्तः" ऋ० १०।९४।१४।

क्रीडिन् त्रि० क्रीड–शा०ताच्छील्ये इनि। १क्रीडाशीले २वायुभेदे पु० "क्रीडिभ्यः संहृतान् मरुद्भ्यः" यजु० २४। २६ "क्रीडी च शाकी चोज्जेषी" यजु० १७।८५ "क्रीडी सदाक्रीडाशीलोमरुत्" वेददी०।

क्रीडु त्रि० क्रीड उन्। क्रीडाकारके। "क्रीडुर्मखो न मंहयुः पवित्रं सोम! गच्छसि" ऋ० ९।२०।७

क्रीत त्रि० क्री–कर्म्मणि क्त। १मूल्यदानेन स्वस्वत्वीभूते क्षते। "शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः (जनैः)कर्म्म कुर्व्वन् पतत्यधः" स्मृतिः। २गौणपुत्रभेदे पु०। "क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः" विष्णु सं०। भावे क्त। ३क्रये न० क्रीतानुशयः। पुत्रभेदास्तल्लक्षणानि च योगीश्वरेण दर्शितानि यथा "औरसो धर्म्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः। क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा। गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः। कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतोमतः। अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः। दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रोदत्तको भवेत्। क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः, कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः। दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः। उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धोभवेत् सुतः"। "असुरवास्थर्णामति देशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः एवं क्रीतस्वयन्दत्तकृत्रिमेष्वपि योज्यं समानन्यायत्वात्। क्रीतस्तु विक्रीतः मातापितृभ्यां पूर्ववत् तदेकं पुत्रं ज्येष्ठञ्च वर्ज्जयित्वा आपदि। सवर्णं इत्येव यत्तु मनुनोक्तम् "क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्। स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा" इति" तद्गुणैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येयं न जात्या "सजातीयेष्वयंप्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः" इत्युप संहारात्" मिता०। स्वार्थे क। तत्रार्थे। "कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा।

स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः" इति मनूक्तेः तस्य पितृधनाद्यभिन्नदायानधिकारित्वम्। दत्तकमीमांसामते "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम च" पराशरेण कलिधर्म्मप्रस्तावे चतुर्णामेव ग्राह्यतया उक्तेः दत्तकचन्द्रिकामते "दत्तौरसेतरेषाञ्च पुत्रत्वेन परिग्रहः" इत्यादि पुराणे दत्तौरसभिन्नानां कलौ वर्ज्यत्वोक्तेश्च क्रीतपुत्रस्य न कलौ कर्त्तव्यता।

क्रीतानुशय पु० क्रीते क्रये अनुशयः। "क्रयविक्रयानुशयश्च" इति मनूक्ते अष्टादशविवादान्तर्गते विवादभेदे अनुशयशब्दे १८६ पृ० तद्विवृतिर्दर्शिता। अधिकं वीरमित्रोदये दर्शितं यथा

"अथ क्रीतानुशयोव्यवहारपदम्। तत्स्वरूपमाह नारदः "क्रीत्वा मूल्येन यत् पण्यं क्रेता न बहु मन्यते। क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते" इति। न बहु मन्यते—सम्यग्गसमर्घमिति पूर्व्वं न विचार्य्य गृहीत मित्यर्थः। क्रीतं परीक्षणीयमित्याह वृहस्पतिः "परीक्षेत स्वयं क्रीतमन्येषाञ्च प्रदर्शयेत्। परीक्षितं बहुमतं गृहीता न पुनस्त्यजेदिति"। अन्येषां पण्यगुणदोषविदामिति शेषः। नारदोऽपि "क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः। परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति"। चर्म्मादीनां परीक्षा सद्यः कार्या तथा च व्यासः "चर्म्मकाष्ठेष्टकासूत्रधान्यासवरसस्य च। वसुकुप्यहिरण्यानां सद्य एव परीक्षणमिति"। अत्र वसुशब्देन रूप्यं गृह्यते। कुप्यं रूप्यहेमव्यतिरिक्तं त्रपुसीसादिकम्। तथा च हेमरूप्ये प्रस्तुत्याहामरसिंहः "ताभ्यां यदन्यत्तत् कुप्यमिति"। क्रीतपण्यद्रव्यविशेषेण परीक्षणकालावधिमाह नारदः "त्र्यहाद्दोह्यं परीक्षेत पञ्चाहाद्वाह्यमेव तु। मुक्तावज्रप्रवालानां सप्ताहं स्यात्परीक्षणम्। द्विपदामर्द्धमासन्तु पुंसान्तद्द्विगुणं स्त्रियाः। दशाहं सर्व्वबीजानामेकाहं लोहवाससाम्। अतोऽर्व्वाक् पण्यदोषस्तु यदि सञ्जायते क्वचित्। विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयादिति"। त्र्यहात् क्रयदिनादारभ्येति शेषः। पञ्चाहादित्यादावप्येवमेव शेषोऽवगन्तव्यः। त्र्यहं विक्रेत्रे प्रतिदेयमित्यादिविधिदर्शनात् त्र्यहादोह्यमित्यादि परीक्षणं प्रीतिदोह्यादिद्रव्यविषयमिति मन्यते इति स्मृतिचन्द्रिका। दोह्यं महिष्यादिकम् वाह्यं बलीवर्दादिकम्। मुक्तापदेन रत्नोपलक्षणम्। द्विपदाम् मनुष्यदासानामित्यर्थः। तद्द्विगुणं मासादित्यर्थः स्त्रियादासीदित्यर्थः।

पूर्व्वोदाहृतचर्म्मकाष्ठेत्यादिव्यासवचनेन धान्यादीनां गृहीतानां धान्यादीनां सद्यःपरीक्षणाभिधानात् सर्व्वबीजानामित्यत्र बीजशब्दोऽवपनार्थं गृहीतधान्यपरः। अन्यथा सद्यःपरीक्ष्यत्वप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः स्यात्। अतोऽर्व्वाक् त्र्यहादेरभ्यन्तर इत्यर्थः। कात्यायनोऽपि "भूमेर्दशाहोऽनुशयः क्रेतुर्विक्रेतुरेव चेति"। भूमेर्गृहक्षेत्रादिरूपाया अनुशयः परावर्त्तनयोग्यः कालः परीक्षाकाल इति यावत्। यथोक्तपरीक्षाकालातिक्रमे दोषदर्शने न प्रतिदानमित्याह स एव "अविज्ञातन्तु यत् क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम्। क्रीतन्तत् स्वामिने देयम्पण्यं कालेऽन्यथा न त्विति"। अविज्ञातं परीक्षाशैथिल्यात्तत्त्वतोऽपरिज्ञातम्। दुष्टं विभावितं दोषवत्तया ज्ञातमित्यर्थः। काले परीक्षाकाले। अन्यथा तत्कालात्यये दुष्टतया परिभावितमपि तत् स्वामिने न देयम्। अविज्ञातन्तु यत्क्रीतमित्यनेन यत् क्रयात् प्राक् अपरीक्ष्य क्रीतन्तत् परीक्षासमये दोषदर्शने परावर्त्तनीयम्। यत्तु परीक्ष्य गृहीतं तन्न परावर्त्तनीयमिति। दर्शितमर्थं नारदश्चाह "क्रीत्वा नानुशयं कुर्य्याद्वणिक्पण्यविचक्षणः। क्षयं वृद्धिञ्च जानीयात् पण्यानामागमन्तथा। क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः। परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति"। अनुशयं पश्चात्तापम्। पण्यानां वस्त्रादीनां कस्मिन्देशे मूल्यहानिः कस्मिन्देशे तदाधिक्यमिति क्षयवृद्धी एतद्देशसम्भवमित्यागमञ्च क्रयात् प्रागेव जानीयादित्यर्थः। दोषदर्शनमन्तरेण परीक्षाकाल एव प्रत्यर्पणे विशेषमाह कात्यायनः "क्रीत्वा चानुशयं पश्चात् त्यजेद्दोषाहते नरः। अजुष्टमेव काले तु स मूल्याद्दशमं वहेत्। क्रीत्वा गच्छन्ननुशयं क्रयी हस्तमुपागते। षड्भागन्तस्य मूल्यस्य दत्त्वा क्रीतं त्यजेन्नरः" इति। अजुष्टमनभिभुक्तम्। काले परीक्षाकाले अत्र मूल्यदशमभागदानं यदुपभुज्यमानमपि न नश्यति भूम्यादिकं तद्विषयम् उपभोगविनश्वरबीजादिविषयं षड्भागदानमिति व्यवस्था ज्ञेया। ननु विज्ञानताऽप्यनुशयो न कार्य्यः "क्रीत्वा नानुशयम् कुर्य्यादिति" निषेधश्रवणादिति चेत्सत्यं अपवादस्य सत्त्वात् स चापवादोदर्शितो नारदेन "क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी। विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतमिति"। मन्यते इत्यनेन वस्तुतो दोषाभाव उक्तः। द्वितीयादिदिवसे प्रत्यर्पणे विशेषमाह स एव "द्वितीयेऽह्नि ददत् क्रेता मू-

स्यात्त्रिंशांशमावहेत्। द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रे-तुरेव तदिति"। परतः तृतीयाहात् परतः क्रेतुरेव तत् क्रीत्वा अनुशयादिकं न कुर्यादित्यर्थः। यत्तु मनुवचनम् "क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत्। सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वेति" तदुपभोगे नश्वरवस्त्रधान्यगृहादिविषयम्। यत्तूपभोगेन विकारप्रापितं सदोषमपि तत् परीक्षाकालमध्येऽपि न प्रतिदेयमित्याह नारदः "परिभुक्तन्तु तद्वासः क्लिष्टरूपं मलीमसम्। सदोषमपि तत् क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति"। वासोग्रहणमुपलक्षणमिति मदनरत्ने। वासोविषयमेवैतदिति माधवीये। पण्यानां देशकाले उपचयापचयौ ज्ञातव्याविल्याह नारदः "क्षयं वृद्धिञ्च जानीयात् पण्यानामागमन्तथेति"। अन्यादिपण्यानामस्मिन् काले अस्मिन् देशे च क्षयं वृद्धिं वा जानीयात्तथागमं कुलीनत्वादिप्राचार्थम् उत्पादकजन्मभूम्यादिकञ्च जानीयादित्यर्थः। क्रयकाले मूल्यक्षयवृद्धिदोषदर्शनमन्तरेण क्रीतविक्रीतयोः प्रत्यर्पणे पुनर्यः क्रये दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "वृद्धिं क्षयं वा वणिजा पण्यानामविजानता। क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्डभागिति"। वृद्धिं मूल्यवृद्धिम् अविजानता क्रेत्रा एवं मूल्यक्षयमविजानता विक्रेत्रेत्यर्थः। परीक्षाकालातिक्रमेण प्रत्यर्पणे दण्डमाह मनुः "अकाले तु ददात्यस्य न दद्याच्चापि दापयेत्। आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षडिति"। ददाहग्रहणं परीक्षाकालस्य पूर्वोक्तस्योपलक्षणम्। सर्वमेतत्परिभाषणमृते परिभाषणं तु तदनुसारेणैव प्रतिदानं तदभावादिकं मन्तव्यम्"। क्रयानुशयोऽप्यत्र।

क्रुङ् पुंस्त्री० क्रुन्च–क्विन् "दधृगित्यादि०" पा०नि० नलोपाभावः(कोंचबक)। बकभेदे अमरः स्त्रियां टाप्। २हंसे च "अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत् क्रुङ्ङाङ्गिरसो धिया। ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्" यजु०१९।७२ "आङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणो यथा क्रुङ् हंसो भूत्वा धिया प्रज्ञया अद्भ्यः सकाशात् क्षीरं दुग्धमपिबत् पिबति संपृक्ताभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्वभावः" वेददी०।

क्रुञ्च पुंस्त्री० क्रुन्च–अच्। (कोंचबक) बकभेदे अमरः "वायवे बलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्" यजु० २४।२२ "कर्णविहो लोहिताहिः पुष्करसादस्ते त्वाष्ट्रा, वाचे क्रुञ्चः" यजु० २४।२१ स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप्। पुंयोगे तु अजा०टाप्। टाबन्तः। २वीणाभेदे स्त्री मन्द्रा०। ततः चतुरर्थ्यां नडादि० छ कुक्च। क्रुञ्चकीय तन्निकटदेशादौ। क्रुञ्चा वीणास्त्यस्य क्रुञ्चा वर्णी कलाप वा मतुप् यवादि० न मस्य वः। क्रुञ्चामत् तद्युक्ते त्रि० १क्रौञ्चपर्वते पु० हेमच०। स्वार्थे अण्। क्रौञ्च स्वनामख्याते पर्वते क्रौञ्चदारणः। बकभेदे च "ददर्श भगवांस्तत्र क्रौञ्चयोश्चारुदर्शनम्" "यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्" रामा० आ० २स०। स्त्रियां तु जातित्वात् ङीप्। "निशम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत्" रामा० आ० २स०

क्रुड निमज्जने घनीभावे च तु० कुटा० प० अक० सेट्। क्रुडति अक्रुडीत् चुक्रोड–क्रोडः।

क्रुथ हिंसने क्र्या० प० सक० सेट् वान्त्यः। क्रुथ्नाति अक्रोथीत् चुक्रोथ। क्रोथः।

क्रुध कोपे दिवा० पर० अक० सोपसर्गः सक० अनिट्। क्रुध्यति स्वत्वमभिक्रुध्यति अदित् अक्रुधत्। चुक्रोध क्रोद्धा क्रोत्स्यति। क्रोद्धव्यम् क्रोध्यम् क्रोधनीयम् क्रोद्धा क्रोधी क्रुद्धः। क्रुध्यन् क्रोधः। क्रुद्धा संक्रुध्य "चुक्रोध पुरगादकः" भा० आ०।१२३अ० "द्रुमेभ्यः क्रुध्यमानास्ते तपोदीपितमन्यवः" भाग०६,४.५, अत्र तादर्थ्ये चतुर्थी यत्रादौ वानश् वा। "क्रुध्यन् कुलं धक्ष्यति विप्रवह्निः" भट्टिः "क्रोधं विभो! संहर संहरेति" कुमा०। "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" पा० कोपविषयस्य संप्रदानता। अस्मै क्रुध्यति। "क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म" पा० सोपसर्गस्य तस्य सम्प्रदानस्य कर्मता "क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येत्" मनुः। "भक्तमभिक्रुध्यति" सि० कौ० अन्यादुपसर्गात् परस्तु तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तक्रोधे सक० प्रति+वैपरीत्येन क्रोधने सक० "क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येत्" मनुः

क्रुध् स्त्री क्रुध–सम्प० भावे क्विप्। कोपे कामव्याघात हेतुके चित्तवृत्तिभेदे अमरः "इतिक्रुधाऽऽक्रुश्यत तेन केतकम्" नैष०। हलन्तत्वात् वा टाप्। क्रुधा

क्रुधमिन् त्रि०क्रुध–बा० मिनि क्विच। क्रोधयुक्ते "उग्रो यः युध्मः क्रुधमी मनांसि" ऋ० ७।५६।८

क्रुन्च(ञ्च) कौटिल्ये, अल्पीभावे च भ्वा०पर०सेट्। क्रुञ्चति अक्रुञ्चीत् चुक्रुञ्च। क्रुङ् क्विन् क्रुङ् अत्र "चोः कुः" पा० चवर्गान्तत्वेन कुत्वप्राप्तौ दधृगित्यादिना क्विनं विधाय "क्विन् प्रत्ययस्य कुः" पा० क्विनन्तस्य पृथक् कुत्वविधानात् संयोगान्तलोपात् प्राक् कुः। भावे क्यप् अक्रुञ्चि। केचित्तु दधृगादिसूत्रे क्रुञ्चामिति निर्देशात् क्रुञ्चेति क्रोः

यथं श्रोतं धातुभाङ्गः तन्मते भावे क्रुष्टाने इत्येव । एतन्मते क्रुङ् इत्यत्र क्तिनि नलोपाभावे न निपातकल्पना

क्रुन्थ क्लेशे श्लेषे च क्र्या॰ पर॰ अक॰ सेट् इत्यायुधः । क्रुथ्नाति अक्रुन्थीत् चुक्रुन्थ अयमपाणिनीयः

क्रुमु त्रि॰ क्रम–उन् वेदे पृषो॰ । सर्वत्र क्रमणशीले "क्रुमुर्मा वः सिन्धुर्निरीरमत्" ऋ॰५।५३।९। "क्रुमुः सर्वत्र क्रमणशीलः" भा॰

क्रुमुक पु॰ क्रम–उक वेदे पृषो॰ । गुवाके "क्रुमुकमपि कुर्य्यात् यथा वा अग्नेः प्रिया तनुः यत्क्रुमुकः" तैत्ति॰५।१।९।५

क्रुश रोदने अक॰ आह्वाने आक्रोशे च सक॰ भ्वा॰ प॰ अनिट् । क्रोशति अक्रुक्षत् । चुक्रोश क्रोक्ष्यति । क्रोष्टा क्रुष्टः क्रोशन् क्रोशः क्रोशनः क्रोष्टुः । "रसज्ञरगन्धान्धां मायमक्रुक्षदिति मन्यते" ऋ॰ १०।१४६।४ "ह्रदहदन्ति भद्रिरेख भन्त्रिनेन्द्रं क्रोशन्तोऽविदन्ना मधु" ऋ॰१०।९४।४ "एष क्रोशति दात्यूहः विपक्षी प्रतिकूजति" रामा॰ अयो॰२६अ॰ । कर्म्मणि क्रुश्यते अक्रोशि "इतिक्रुधाक्रुश्यत तेन केतकम्" नैष॰

अस्मादुपसर्गात् परस्तु तत्तद्द्योत्यार्थयुक्ते रोदनादौ

अनु+दयायाम् अनुरोदने च सक॰ । अनुक्रोशः (दया) "न तानुभनुक्रोशन्ति चितयोभरेषु" ऋ॰ ४।२८।५ "किमनुक्रुश्य वैक्लव्यमुत्पादयसि मेऽनघ !" भा॰अनु॰५अ॰

आ+अप्रियकथने सक॰। "गतं शाल्वमथाक्रुश्य अतियोदयन्तमर्हति" मनुः । "प्रत्याक्रोशेदिहाक्रुष्टः" भा॰ अनु॰ ४५६२श्लो॰ । "आक्रुष्टः पुरुषः सर्वं प्रत्याक्रोशेदनन्तरम्" भा॰ व॰ १८३श्लो॰ । "हा प्रिये ! क्वासि भद्रासि व्याक्रोशन्नपतत् क्षितौ" रामा॰ क्वा॰ ८६अ॰

उद्+उच्चैराह्वाने सक॰ "उदक्रोशन् च पाण्डवान्" भा॰ आ॰ ७४८श्लो॰ । उच्चै रोदने च अक॰

क्रुश्वन् पुंस्त्री क्रुश–क्वनिप् । शृगाले उज्ज्वल॰ स्त्रियां ङीप् रश्चान्तादेशः क्रुश्वरी । [ताप्रिये २आह्वते च त्रि॰ ।

क्रुष्ट न॰क्रुश–भावे क्त । १रोदनरवे। कर्म्मणि क्त । २कृते

क्रुड क्रुडवत् । क्रूडति अक्रूडीत् चुक्रोड "तस्य रेतः परापतत् तदग्नियोनिलोदापस्तज्ञादयता तदक्रूडयत्तत् क्रूडमानं गभि व्यदधत् तदिद पयः" श्रुतिः ।

क्रूर त्रि॰ कृत–रक् धातोः क्रूः । १निर्दये २कठिने अमरः ३घातके ४उग्रे च मेदि॰ । "तस्याभिषेकसंभारं कल्पितं क्रूरनिश्चया" रघुः । "नवियुधाताः सर्वेऽनः क्रूरे मतिकृतक्रियाः" कुमा॰। "हठकारी मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंवसन्" मनुः । तस्य भावः ष्यञ् क्रौर्य्यं न॰, तल् क्रूरता स्त्री, त्व क्रूरत्व न॰, निर्दयत्वे हिंसने काठिन्ये उग्रत्वे च । "ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च । चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः" दीपिकोक्ते मेषादिषु मध्ये ५विषमराशौ पु॰ "अर्कोनेन्दर्कसौरारा पापाः सौम्यास्तथा परे । पापयुक्तो बुधः पापो राहुकेतू च पापदौ" ज्योति॰ उक्ते ६ग्रहभेदे च "यथा दृष्टफला क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदाः । क्रूरयुक्तः पुनः सौम्योऽपि यः क्रूरफलप्रदः" "इदश्च सौम्यक्रूराणां फलं स्थानवशात् समम् । एतदेव फलं विद्धि सौम्यैः क्रूरैर्विपर्य्ययात्" "ग्रहाः सौम्याश्रया क्रूरा वक्राः शीघ्रोच्चनीचगाः" इति "तिथिराश्यंशनक्षत्रं विद्धं क्रूरग्रहेण यत् । सर्व्वेषु शुभकार्य्येषु वर्ज्जयेत्तत् प्रयत्नतः । न नन्दति विवाहे च यात्रायां न निवर्त्तते । रोगाद्विमुच्यते रोगी भेषजेनाकृतोद्यमः । रोगकाले भवेद्वेधः क्रूरवेधस्तथायतः" "क्रूराक्रान्ता महाक्रूरा" इति च ज्यो॰ त॰ पापग्रहार्थपरतया क्रूरशब्दप्रयोगात् । क्रूरवेधप्रकारस्तु चक्रशब्दे सर्व्वतोभद्रचक्रे वक्ष्यते । ७रक्तकरवीरे पु॰८श्येनपक्षिणि ९कङ्कपक्षिणि च पुंस्त्री॰ राजनि॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । १०रक्तपुनर्नवायां स्त्री राजनि॰

क्रूरकर्म्मन् त्रि॰ क्रूरं हिंसकं कर्म्म यस्य । १हिंसाकर्म्मकारिणि "क्रूरकर्म्मकृताश्चैव शतशो गुरुतल्पगः" मनुः । २कटुतुम्बिनीवृक्षे पु॰ राजनि॰ ।

क्रूरकोष्ठ त्रि॰ क्रूरं कठिनं कोष्ठं यस्य । धातुवैषम्यकृते बद्धकोष्ठापये । "क्रूरकोष्ठस्यातितीक्ष्णाग्नेः रसमौषधमल्पगुणं वा भक्तवत् पाकमुपैति तत्र वमुदोषदोषा यथाख्य कर्म्मनिर्हृतयमाणा व्याधिं बलविभ्रमश्चापादयन्ति" सुश्रु॰ ।

क्रूरगन्ध पु॰ क्रूरः उग्रो गन्धोऽस्य । १गन्धके राजनि॰ २तीक्ष्णगन्धमात्रे त्रि॰ क्रूरः गन्धएकदेशोऽस्याः टाप् । कन्थारीवृक्षे तीक्ष्णकण्टकायाम् राजनि॰ ।

क्रूरदृश् त्रि॰क्रूरा दृग् यस्य, क्रूरं पश्यति दृश–क्विन् २त॰ स॰ वा । १पिशुने खले २शनैश्चरग्रहे पु॰ मेदि॰ । ३मङ्गलग्रहे "आरोवक्रः क्रूरदृक् चावनेयः" ज्यो॰त॰ । कर्म्म॰। नील॰ ता॰ उक्ते स्थानविशेषस्थितानां ग्रहाणां स्थानविशेषे ४चतुरास्थदृष्टौ रिपुदृष्टौ स्त्री । ५५१पृ॰दरिशब्दे विवृतिः । क्रूरस्य ग्रहविशेषस्य दृक् । ५पापग्रहदृष्टौ स्त्री ।

क्रूरधूर्त्त पु० क्रूरः कष्टत्वात् तत्सदृशः धूर्त्तः । कृष्णधत्तूरके राजनि०

क्रूरप्रसादन त्रि० क्रूरमपि प्रसादयति प्र+सद+णिच्—ल्यु । भक्ते सेवके शब्दचि० । [राजनि० स्त्रियां ङीप् ।

क्रूररावित् पुंस्त्री० क्रूरमुग्रं रौति रु-णिनि । द्रोणकाके

क्रूरलोचन पु० क्रूरं लोचनमस्य । शनिग्रहे ज्योति० तद्दृष्टेर्हिंसकत्वात् तस्य तथात्वम् । यथा च तद्दृष्ट्या घातकत्वं तथा दृग्भाननशब्दे ८८१पृ० उक्तम्

क्रूराकृति त्रि० क्रूरा आकृतिर्यस्य । १कठिनमूर्त्तिके २रावणे पु० शब्दमा० । कर्म्म० । ३कठिनायां मूर्त्तौ स्त्री

क्रेङ्कित न० क्रेङ्कुत्यव्यक्तं शब्दं करोति णिच्—भावे क्त । क्रेङ्कुत्यव्यक्तशब्दभाषणे "निरुध्यमाना चक्रोश चक्री क्रेङ्कितभाषणैः" काशीख०

क्रेणि त्रि० क्री—नि । क्रेतरि—शब्दक्रेणिः उज्ज्वलद०

क्रेय त्रि० क्री—कर्म्मणि यत् । क्रेतव्ये अमरः

क्रैडिन त्रि० क्रीडी मरुत् देवताऽस्य अण् वेदे नि० नलोपाभावः । क्रीडिदैवत्ये साकमेधीये तृतीयाहे प्रातःसवनिके चरुद्वयनिष्पन्ने हविषि । "शिष्टान्येवास्य क्रैडिनं हविः शिष्टैर्हि क्रीडतीवासमेवायाङ्क् प्राणः" शत० ११,५,२,४ "चरुकौ लिङ्गं चेति त्रीणि शिष्टानि" भा० "तृतीयेऽहन्युपांश्वन्तर्यामौ हुत्वा पौर्णमास्यं प्रातः सवनिकेषु क्रैडिनम्" आश्व० श्रौ० ८।२।१५ तद्द्रव्यमभिक्रम्य इष्टिः च । क्रैडिनीया इष्टिभेदे सा च इष्टिः कात्या० श्रौ० ५,७,१ सूत्रादौ दर्शिता । तस्याः पद्धतिश्च संक्षेपेण कर्कभाष्ये दर्शिता यथा

"अथ क्रैडिनीया हिष्टिरुच्यते तत्र मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सप्तकपालः, अदित्यै चरुः, इमे हविषी समानतन्त्रे भवतः प्रतीक्ष्य हरणपक्षे क्रैडिन्यादित्ये द्रव्यमिश्रं हरणे क्रैडिन्यादित्येष्टिश्चाभवं यज्ञो इति। चरणे पात्रासादने सप्तकपालानि एका चरुस्थाली, दक्षिणा अन्वाहार्यः गतावदानानन्तरम्, मेक्षणम् विंशतिरिध्मकाष्ठानि पुरोडाशपात्री का अन्यत्सर्वं प्रकृतिवत्। पक्षे मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यो जुष्टम्, अदित्यै जुष्टम् । प्रोक्षणे मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यस्त्वा जुष्टम् अदित्यै त्वा जुष्टम्। नानाबीजपक्षे तद्धर्मा उक्ताः एकबीजपक्षे करणान्ते विभज्यानुमन्त्रः इदं मरुतां क्रीडिनाम्, इदमदित्याः । भागदाने मरुतः क्रीडिनो गच्छ, अदितिं गच्छ, सप्तदशेन पञ्चे चोलवद्धावते । उत्तमभागे अष्टमक्ते सोमाय मरुद्भ्यः क्रीडिभ्योऽदित्यै देवेभ्य इत्यादि । प्रधानयागे मरुद्भ्यः क्रीडिभ्योऽनुब्रूहि मरुतः क्रीडिनो यज इदं मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः, अदित्या अनुब्रूहि अदितिं यज इदमदित्यै, मेक्षणेन चरोरवदानम् । स्विष्टकृदादि पुरोडाशस्य प्राशित्रेडाव्यतिरिक्तं न भवति चरोस्तु सर्वं भवत्येव । स्यूहने मरुतां क्रीडिनामदित्या उज्जितिम् मरुतः क्रीडिनोऽदितिश्चमपनुदन्तु । प्रस्तरहोमे इदमग्नये सोमाय मरुद्भ्यः क्रीडिभ्योऽदित्यै देवेभ्य इति । अन्यत्कर्मापवर्गान्तं प्रकृतिवत् इति"

क्रैव्य पु० क्रिवीणां पञ्चालानां राजा वा० ञ्य । क्रिविदेशराजभेदे क्रिविशब्दे दृश्य०

क्रोञ्च पु० क्रुञ्च अच् वा० गुणः। "कैलासे धनदावासे क्रौञ्चः क्रोञ्चोऽभिधीयते" इति हलायुधोक्ते क्रौञ्चपर्वते क्रोञ्चदारणः कार्त्तिकेयः इति रायमुकुटः

क्रोड पुंस्त्री० क्रुड—घनीभावे संज्ञायां घञ् । १सूकरे "क्रोडकुलदष्ट्रमानभद्रमुस्तारसामोदः" काद० "नदी सैवालदिग्धाङ्गं हरिद्रकुञ्जराघरम् । ... क्रोडैश्चितैरिवार्पितम्" भा० अनु० ५० अ० । २भुजयोरन्तरे (कोल) न० स्त्री० अमरः "कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि" उद्भटः ३तरुकोटरे "हा हा हन्त तथापि जन्मविटपिक्रोडे मनोधावति" उद्भटः । घनीभूते ४वक्षोमध्यभागे पु० "इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यम्" यजु० २५,८ "क्रोडस्य घनीभूतवक्षोमध्यभागपरता वेददीपे उक्ता । क्रोडं तु वक्षोभुजान्तरे देहांशभेदः । "हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यसक्थि पूर्वनडं पार्श्वे मतस्ने गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरिति जौह्वानि" कात्या० श्रौतसू० ६,७,६ "क्रोडं वक्षोभुजान्तरम्" कर्कः "शेषमिडापात्र्यामासिच्य क्रोडमनस्थीनि च प्रास्यति श्रोणि वर्ज्जम्" कात्या० श्रौतसू० ६,८,१३, । ५अश्वानामुरसि ६उत्तरस्थग्रामभेदे शब्दचि० ७वाराहीकन्दे पु० राजनि० ८शनिग्रहे ९मेदिनिः

क्रोडकन्या क्रोडस्य सूकरस्य कन्येव प्रियत्वात् । वाराहीकन्दे राजनि० । [(थड थुलकुडि) राजनि०

क्रोडचूडा स्त्री क्रोडे चूडा यस्याः । महाश्रावणिकायाम्

क्रोडपत्र न० क्रोडे उपचारात् मध्ये स्थितं पत्रम् शाक० । ग्रन्थलेखने भ्रमात् त्रुटितग्रन्थस्य परिपूरणाय ग्रन्थस्थपत्रयोर्मध्ये चिह्नविशेषेण लिखित्वा स्थापिते पत्रे ।

क्रोडपर्णी क्रोडे कण्टकमध्ये पर्णं यस्याः गौरा० ङीष् । कण्टकारिकायाम् शब्दच०

क्रोडपाद् पुंस्त्री क्रोडे पादोऽस्य। कच्छपे हेम॰ क्रोडाङ्घ्रि प्रभृतयोऽप्यत्र।

क्रोडादि पु॰ पाणिन्युक्ते उपसर्जनस्त्रीत्वे ङीप्निषेध निमित्ते शब्दगणे स च गणः "क्रोड नख खुर गोखा उखा शिखा बाल शफ गुद" क्रोडादिराकृतिगणः तेन भग गल घोण इत्यादयोऽपि ग्राह्याः

क्रोडी स्त्री क्रोड+जातौ, गौरा॰ ङीष्। १वराहजातिस्त्रियां २वाराहीकन्दे च राजनि॰।

क्रोडीकरण न॰ क्रोड+च्वि+कृ-भावे ल्युट्। आलिङ्गने हला॰

क्रोडीमुख पुंस्त्री क्रोड्याः शूकर्य्या मुखमिव मुखमस्य। गण्डके (गाण्डार) राजनि॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

क्रोडेष्टा स्त्री क्रोडस्य इष्टा प्रिया। मुस्तके (मुथा) राजनि॰

क्रोथ पु॰ क्रुथ-हिंसने भावे घञ्। हनने हेमच॰

क्रोध पु॰ क्रुध-भावे घञ्। १परापकाराय चित्तवृत्तिभेदे, पराभिद्रोहाभिलाषेण अनिष्टविषयद्वेषहेतुके चित्तवृत्तिभेदे। क्रोधश्च रौद्ररसस्य स्थायिभावः "रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः" सा॰ द॰। स च यदा कुतश्चित् प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणमते स च रजोगुणकार्य्यः "काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः। महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्" गीतोक्तेः "यस्त्वया पृष्टो हेतुरेष काम एव। ननु क्रोधोऽपि पूर्वं त्वयोक्तः "इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे" इत्यत्र, सत्यं नासौ ततः पृथक् किन्तु क्रोधोऽप्ययमेव, काम एव हि केनचित् प्रतिहतः क्रोधात्मना परिणमते। पूर्वं पृथक्त्वेनोक्तोऽपि क्रोधः कामज एवेत्यभिप्रायेणैकत्वेनोच्यते लोकगुरुत्वात् प्रसङ्गयतीति तथा" श्रीधरः। तस्य कामजत्वमपि "सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते" गीतावाक्यात्। तत्कार्य्याणि उक्तानि "न कर्म्म क्रोधान्धः प्रभवति विधातुं रणक्षेत्रे" "अन्धीकरोति भुवनं बधिरीकरोति धीरं सचेतनमचेतनतां नयेत् क्रुत्। कृत्यं न पश्यति न चात्महितं शृणोति धीमानधीतमपि न प्रतिसन्दधाति" नीतिमा॰ "क्षमैव क्रोधविजये समर्थेति विवेकिनः। क्रोधः कार्य्यविभङ्गाय तस्मात्तं क्षमया जयेत्" शकुन्तला॰ स च मृदुमध्याधिमात्रभेदेन त्रिधेति पा॰ साधन पादे ३४सू॰ भा॰ स्थितम् "क्रोधं विभो! संहर संहरेति" कुमा॰। "क्रोधे शक्रगणः परे दमघुषः पापो प्रलम्बासुरः" सा॰ द॰। "क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्" वेणी॰। "दिगम्बरं जगत्सर्व्वं आकुलं समुदाहृतम्। जनानां जायते भद्रे! क्रोधे क्रोधः परमम्" इत्युक्तलक्षणे षष्टिसंवत्सरान्तर्गते अष्टत्रिंशत्तमे २वर्षभेदे पु॰।

क्रोधकृत् त्रि॰ क्रोधं करोति कृ-क्विप्। क्रोधकारिणि १परमेश्वरे पु॰ "क्रोधहा क्रोधकृत् कर्त्ता विश्वबाहुर्महीधरः" विष्णुसं॰ असाधून् प्रति क्रोधकर्तृत्वात् तस्य तथात्वम् "श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तते। आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी नरके प्रतिवर्त्तते" इति श्रुतिस्मृत्युदितकर्म्मानाचरणे ईश्वरद्विष्टत्वोक्तेः तस्य तादृशान् प्रति क्रोधकर्तृत्वम्। तच्च प्राणिनां स्वादृष्टविशेषात् भवति

क्रोधज त्रि॰ क्रोधात् जायते जन-ड ५त॰। १क्रोधजाते २मोहे पु॰ मोहस्य क्रोधजत्वं गीतावाक्ये यथा "क्रोधात् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः" क्रोधजाते त्रिविधव्यसनान्तर्गते व्यसनाष्टके च. यथाह मनुः "पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः"

क्रोधन क्रुध-युच्। १क्रोधशीले अमरः "यद्रागेण कृतं तदेव कुरुते क्रोधायनिः क्रोधनः" वेणी॰ "वाग्दुष्टः क्रोधनो हिंस्रः पिशुनः कविरेव च। स्तम्भः पितृवर्त्ती च नामभिः कर्म्मभिस्तथा। कौशिकस्य सुता आसन् शिष्याः गर्गस्य भारत!" हरि॰ २१ अ॰ उक्ते गर्गशिष्ये २कौशिकपुत्रभेदे। "रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधोत्तरमङ्गलम्। क्रोधने विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये!" इत्युक्तलक्षणे षष्टिसंवत्सरान्तर्गते ऊनषष्टितमे ३वर्षभेदे। "अधिताङ्गारकवर्णक उत्पन्नः क्रोधनस्तथा" इति तन्त्रोक्ते ४भैरवभेदे च पु॰।

क्रोधमूर्च्छित त्रि॰ क्रोधेन मूर्च्छितो बहुलीभूतोऽस्य ३त॰ वा। १अतिकोपने "एवमुक्ता तु पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्च्छिता" भा॰व॰ ४६अ॰ ५त॰। २कारनामगन्धद्रव्ये पु॰ शब्दर॰

क्रोधवर्द्धन त्रि॰ क्रोधं वर्द्धयति वृध-णिच् ल्यु ६त॰। १कोपस्य वर्द्धके अनिष्टजनकवाक्यादौ २असुरभेदे पु॰ "चन्द्रहन्ता क्रोधहन्ता क्रोधवर्द्धन एव च" हरि॰ २६३अ॰ असुरकथने। स एव भारतयुद्धकाले दण्डधारनृपत्वेनाविर्भूतः यथा "क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्त्तितः। दण्डधार इति ख्यातः सोऽभवन्मनुजर्षभः" भा॰ आ॰६७अ॰ अंशावतारे

क्रोधहन् पु॰ क्रोधं हन्ति हन्-क्विप्। १विष्णौ "क्रोधहा क्रोधकृत् कर्त्ता विश्वबाहुर्महीधरः" विष्णुसं॰ "साधूनां क्रोधं हन्तीति क्रोधहा" भा॰। २कोपघातके त्रि॰

क्रोधहन्तृ त्रि॰ क्रोधं हन्ति हन-तृच् ६त॰। १कोपघातके

२असुरभेदे पु० स च दनुजासुरस्यावरजः। "क्रोधहन्तेति यस्तस्य (दनोः) बभूवावरजोऽसुरः। दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ" भा० आ० ६७०। ३असुरभेदे पु० क्रोधवर्द्धनशब्दे दृश्यम्

क्रोधसम्भव त्रि० सम्भवत्यस्मात् सम्+भू—अपादाने अप् क्रोधः सम्भवोऽस्य। कोपजाते "क्रोधाद् भवति संमोहः" गीता०भावे अप् ६त०। २कोपोत्पत्तौ "आच्छादिर्मूषिकास्पर्शे आकृष्टे क्रोधसम्भवे" क्रोधसम्भवे कोपोत्पत्तौ" प्रा० त० रघुनन्दनः। [क्रोधो निद्राविकारी" सुश्रुतः

क्रोधालु त्रि० क्रुध—बा० आलुच्। कोपशीले "क्रोधालुर्विमुख-

क्रोधिन् त्रि० क्रुध—णिनि। कोपयुक्ते मारुतप्रकृतेरेव तथात्वं भवति यथाह सुश्रुतः
"सप्त प्रकृतयो भवन्ति। दोषैः पृथग्द्विशः समस्तैश्च। शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः। प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षणं शृणु। तत्र जागरूकः शीतद्वेषी दुर्भगः स्तेनो मात्सर्य्यनार्य्यो गान्धर्वचित्तः स्फुटितकरचरणोऽल्परूक्षश्मश्रुनखकेशः क्रोधी दन्तनखखादी च भवति। अधृतिरदृढसौहृदः कृतघ्नः कृशपरुषो धमनीततः प्रलापी। द्रुतगतिरटनोऽनवस्थितात्मा वियदपि गच्छति सम्भ्रमेण सुप्तः। अव्यवस्थितमतिश्चलदृष्टिर्मन्दरत्नधनसञ्चयमित्रः। किञ्चिदेव विलपत्यनिबद्धं मारुतप्रकृतिरेष मनुष्यः"।

क्रोश पु० क्रुश—भावे घञ्। १रोदने २आह्वाने च। क्रोशति यतः अपादाने घञ्। "हस्तैर्दशभिर्वंशो दण्डः। क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम्" लीला०उक्ते८०००हस्तकरमिते अध्वपरिमाणे "चतुर्हस्तो धनुर्दण्डो नालिका तद्युगेन च। क्रोशोऽनुः सहस्रेण गव्यूतिस्तच्चतुर्गुणा" हेमा०दा०मार्क० पु० उक्तेः, "गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्" अमरोक्तेश्च तस्य गव्यूतेरर्द्धमानता प्रतीयते हेमाद्रि० दा० आदित्यपुराणे च "धनुःसहस्रे द्वे चापि गव्यूतिरुपदिश्यते" इत्युक्त्या तु गव्यूतेर्द्विसहस्रधनुर्मितत्वात् तदर्द्धेन चतुःसहस्रहस्तमितत्वमपि क्रोशस्य कार्य्यविशेषे स्मर्य्यते इति भेदः। ३सङ्केते "दशदण्डे तु या पूजा तत्फलं सञ्चयं भवेत्। एकं क्रोशे महेशानि! तत्फलं सम्यतोपमम्। सप्तमे क्रोशजे देवि! द्रव्यतुल्यं न संशयः। अतःपरं महेशानि। विफलत्वं न संशयः" इति गङ्गाभ० तं० ६पटले। "क्रोशार्द्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा" रघुः

क्रोशताल पु० क्रोशं व्याप्य तालः शब्दोऽस्य। ढक्कायां हारा०

क्रोशध्वनि पु० क्रोशं व्याप्य ध्वनिरस्य। ढक्कायां हारा०

क्रोशयुग न० ६त०। क्रोशद्वयमिते गव्यूतौ अमरः

क्रोशिन् त्रि० क्रुश—णिनि। शब्दकारके उपमानपूर्वकतया समासे क्रोशिनि परे पूर्वपदस्याद्युदात्तता। ध्वाङ्क्षक्रोशी

क्रोष्टु पुंस्त्री क्रुश—तुन्। १शृगाले अमरः अस्य अस्य वृत्तौ सर्वनामस्थाने परे नित्यं तृतीयादावचि वा, स्त्रियां तु नित्यं तृज्वत्। क्रोष्टा क्रोष्टारौ हे क्रोष्टो!। क्रोष्टून्। क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना क्रोष्टुभ्यामित्यादि स्त्रियां ङीप् क्रोष्ट्री। "क्रोष्टा मायोरिन्द्रस्य गौरमृगः" यजु० २४,३२ "याह्नस्य गुर्वीं गन्धां नीचः क्रोष्टाभिमर्दति" भा०आ० २१३अ० २यदुवंश्ये नृपभेदे पु०। "क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र! वंशमुत्तममव्ययम्। यदोर्वंशधरस्याथ यज्वनः पुण्यकर्म्मणः। क्रोष्टोर्वंशं हि श्रुत्वैव सर्वपापैः प्रमुच्यते। यस्यान्ववायजो विष्णुर्हरिर्वृष्णिकुलोद्वहः" "गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टोर्भार्य्ये बभूवतुः" हरि० ३५अ० स्वार्थे क। शृगाले "क्रोष्टुकद्वीपिदंशैर्वृकमशकैः" भा० आ० १४०अ०। क्रोष्टुकपुच्छिका। क्रोष्टुर्गोत्रापत्यम् कुञ्जा० च्फञ् क्रोष्टुः क्रोष्ट्र। क्रौष्टायन ततः स्वार्थे अस्त्रियां ञ्यः। क्रौष्टायन्य तद्गोत्रापत्ये पुंसि स्त्रियान्तु न ञ्यः। जातित्वात् ङीष् क्रौष्टायनी।

क्रोष्टुकपुच्छिका स्त्री क्रोष्टुकस्य शृगालस्य पुच्छमिव पुष्पमस्त्यस्य ठन्। १पृश्निपर्ण्याम् (चाकुलिया) (रामचावक) इत्यमरटीकायां स्वामी २गोलोमिकायाम् राजनि०

क्रोष्टुकमेखला स्त्री क्रोष्टुकस्य मेखलेवास्त्यस्याः अच्। पृश्निपर्ण्यां (चाकुलिया) रत्नमा०

क्रोष्टुकर्ण पु०। ग्रामभेदे सोऽभिजनोऽस्य तक्षशिला० अञ्। क्रौष्टुकर्ण पित्रादिक्रमेण तद्ग्रामवासिनि स्त्रियां ङीप्

क्रोष्टुकशिरस् न० "वातशोणितजः शोथः जानुमध्ये महारुजः। शिरःक्रोष्टुकपूर्वन्तु स्थूलं क्रोष्टुकशीर्षवत्" सुश्रुतोक्ते वातजे रोगभेदे। "क्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुवातवेदनासु इत्यादि" "स्तम्भी विश्वाची क्रोष्टुकशिरःखञ्जकादि सुश्रु०

क्रोष्टुपाद पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ्। क्रौष्टुपादि तद्गोत्रापत्ये अस्त्रियां बहुत्वे यस्कादि०तस्य लुक्। क्रोष्टुपादाः स्त्रियान्तु क्रौष्टुपादी। एवं क्रोष्टुमान, क्रोष्टुमायप्रौ ऋषिभेदयोः तदपत्ये इञ् बहुषु अस्त्रियाम् यस्कादि० तस्य लुक्।

क्रोष्टुपुच्छिका स्त्री क्रोष्टुःपुच्छमिवास्त्यस्याः ठन्। पृश्निपर्ण्याम् (चाकुलिया) रत्नमा०

क्रोष्टुपुच्छी स्त्री क्रोष्टोः पुच्छमिव पुच्छमस्याः ङीप्। पृश्नि-पर्ण्याम् (चाकुलिया) शब्दरत्ना॰

क्रोष्टुफल पु॰ क्रोष्टोः प्रियं फलमस्य। इङ्गुदीवृक्षे राजनि॰

क्रोष्टुविन्ना स्त्री क्रोष्टुना विन्ना प्राप्ता पुच्छाकारेण इत॰। पृश्निपर्ण्याम् (चाकुलिया) अमरः। (शियालकांटा) २वृक्षे भरतः।

क्रोष्टेन् पु॰ क्रुश्+ः प्रिय इत्वः तृने॰। श्वेतैवौ राजनि॰

क्रोष्ट्री स्त्री क्रोष्टुजातिस्त्री क्रोष्टुस्तृज्वत् ऋदन्तत्वात् ङीप्। १शृगालजातिस्त्रियाम् तद्गुणयत्वात् २श्वेतभूमिकूष्माण्डे अमरः। ३लाङ्गलिकायां ४वाराहीकन्दाम् च मेदि॰

क्रौञ्च पुंस्त्री॰ क्रुञ्च+स्वार्थे प्रज्ञा॰ अण्। (कोंचबक) बकभेदे स्त्रियाम् जातित्वात् ङीप्। "निशम्य रुदतीं क्रौञ्चीम्" रामा॰बा॰२अ॰। स्त्रियां टाप् इति वदन् भरतश्चिन्त्यः। जात्यादिषु क्रुञ्चशब्दस्यैव पाठात् तदप्रवृत्तेः। २हिमवतः पौत्रे पर्वतभेदे "चतुर्विंशत्य व्यवलहाचान् श्वेते महागिरौ। बिभेद च (कार्त्तिकेयः) शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम्" भा॰ व॰ २२४अ॰। तस्य हिमवत्पौत्रत्वेऽपि सन्तानाभिप्रायेण सुतत्वोक्तिः। तस्य हिमवत्पुत्रमैनाकपुत्रत्वं हरिवं॰ १८अ॰ उक्तं यथा "एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः। पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्यां मैनाक उच्यते। मैनाकस्य सुतः श्रीमान् क्रौञ्चोनाम महागिरिः। पर्वतप्रवरः एको नानारत्नसमन्वितः"। ३द्वीपभेदे ४असुरभेदे। "क्रौञ्चे (द्वीपे)क्रौञ्चोऽसुरोदैत्यः क्रौञ्चाद्रौ हेमकन्दरे। स्कन्देन युद्वा रुचिरं चित्रमार्गी कुमारिणा। स शैलस्तस्य दैत्यस्य ख्यातश्चैव च कर्मणा। केतुनाम्नमतस्य नाम्ना क्रौञ्चः स उच्यते" खगेन्द्रसंहिता। क्रौञ्चदैत्यस्य मयदानवपुत्रः यथाह हरि॰ ४७अ॰ "मयो ददर्श मायावी दानवान्दिवि दानवः। स चिन्ताजालविततां गच्छशैलाद्रशालिनीम्। पाद-घोलकटकूटाग्रां कन्दराकीर्णकाननाम् सिंहव्याघ्रगणाकीर्णां नदन्तीं दैत्यपक्षिभिः। दिव्याङ्गनगणाकीर्णां पवनाघूर्णितद्रुमाम्। निर्मितां स्वेन पुत्रेण क्रौञ्चेन दिवि कामगाम्। प्रथितां पार्वतीं मायां सृष्टजे स समन्ततः"। "अ-त्यद्भुतचरितमिव च्यवनाश्रमक्रौञ्चवनितामवाप्स्यम्, काद॰ ५कुररीपक्षे राजनि॰। ६अर्हतां ध्वजभेदे ७राजहंसभेदे च पु॰हेम॰। क्रौञ्चद्वीपस्थानञ्च "भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्यवर्याः। अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः" इत्युपक्रमे जम्बुद्वीपमुक्त्वा। "शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं क्रौञ्चं च गोमेदकपुष्करे च। द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति" सि॰शि॰ उक्तम्। तद्वृत्तिः विष्णुपु॰ "घृतोदश्च समुद्रोऽयं क्रौञ्चद्वीपेन संवृतः। क्रौञ्चद्वीपो महाभाग। श्रूयतां चापरो महान्। कुशद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणो यस्य विस्तरः। क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमतः पुत्राः सप्त महात्मनः। तन्नामानि च वर्षाणि तेषां चक्रे महीपतिः। कुशलो मन्दगश्चोष्णः पीवरोऽथान्धकारकः। मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सप्तैते तत्सुता मुने!। तत्रापि देवगन्धर्वसेविताः सुमनोरमाः। वर्षाचला महाबुद्धे! तेषां नामानि मे शृणु। क्रौञ्चश्च वामनश्चैव तृतीयश्चान्धकारकः। चतुर्थो रत्नशैलश्च स्वाहिनी हयसन्निभः। दिवावृत् पञ्चमश्चैव तथान्यः पुण्डरीकवान्। दुन्दुभिश्च महाशैलो द्विगुणास्ते परस्परम्। द्वीपा द्वीपेषु ये शैला यथा द्वीपानि वै तथा। वर्षेष्वेतेषु रम्येषु वर्षशैलवरेषु च। निवसन्ति निरातङ्काः सह देवगणैः प्रजाः। पुष्कराः पुष्कला धन्यास्तिष्याख्याश्च महामुने!। ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः। तैस्तत्र नद्यो मैत्रेय! याः पीयन्ते शृणुष्व ताः। सप्त प्रधानाः शतशस्तथान्याः क्षुद्रनिम्नगाः। गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा। ख्यातिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः। तत्रापि वर्णैर्भगवान् पुष्कराद्यैर्जनार्द्दनः। योगी रुद्रस्वरूपस्तु इज्यते यज्ञसन्निधौ। क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च। आवृतः सर्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः। दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृतः। क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणेन महामते!"। "तथा बहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः स्वमानेन क्षीरोदेन परित उपक्लृप्तः। इतो यथा कुशद्वीपो घृतोदेन। यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्वतराजो द्वीपनामनिर्वर्त्तक आस्ते। योऽसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितम्बकुञ्जोऽपि क्षीरोदेनाभिषिच्यमानो भगवता वरुणेनाभिगुप्तोऽभयो बभूव। तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्थादान् वर्षपानिवेश्य स्वयं भगवतः परममङ्गलयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दमुपजगाम। आमो मधुरुहो मेघपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो लोहितार्णो वनस्पतिरिति घृतपृष्ठसुताः। तेषां वर्षगिरयः सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः। शुक्लो वर्द्धमानो भोजन उपबर्हिणो नन्दो नन्दनः सर्वतोभद्र इति। अभया

वसन्तीव यार्थका तीर्थवती पवित्रवती शुक्लेति। यासामम्भः पवित्रममलमुपयुञ्जानाः पुरुषर्षभद्वीपदेवकसंज्ञावर्षपुरुषा आपोमयं देवमपां पूर्णेनाञ्जलिना यजन्ते" भाग० ५.२०.१३, अन्यत्रोक्तं कल्पभेदादविरुद्धम्। ८सामभेदे न० "क्रौञ्चानि भवन्ति" श्रुतिः तच्च साम गेयगाने १५प० २खण्डे ८।९गानम्। क्रौञ्चपर्वतश्च द्विविधः विष्णुपुराणोक्तक्रौञ्चद्वीपान्तर्गतः केतनरैः मचिकद्दस्यः हिमवत्पार्श्वस्थश्च तमेव प्रकृत्य "प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान् विशेषान् हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रम्" मेघदूते वर्णितम्। क्रौञ्चादिव हंसनिवहो निर्जगाम गुणगणः" काद०

क्रौञ्चदारण पु० क्रौञ्चं पर्वतं दारयति दृ–णिच् ल्यु। १कार्त्तिकेये अमरः तद्दारणकथा क्रौञ्चशब्दे भा०व०२२४अ० वाक्यस्था। २परशुरामे च तत्कथा क्रौञ्चरन्ध्रशब्दे दृश्या

क्रौञ्चपदा "क्रौञ्चपदा भौ सभौ ननना नृगाविह गुरवस्तु मुनि विरतिरिह भवेत्" इ० र० उक्ते पञ्चविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे

क्रौञ्चपदी स्त्री भारतोक्ते तीर्थभेदे "कलशाख्ये पयस्पाश्च निरविन्द्ये च पर्वते। तृतीयां क्रौञ्चपद्यां च ब्रह्महत्यां विशुध्यति" भा० अनु० २५अ०

क्रौञ्चपुर न० यदुवंश्यप्रसारसम्यनिर्म्मिते पुरभेदे "सारसेनापि विहितं रम्यं क्रौञ्चपुरं महत्। चम्पकाशोकबहुलं विपुलं ताम्रमृत्तिकम्। वनवासीति विख्यातः स्फीतोऽजनपदो महान्। पुरस्य तस्य तु श्रीमान् द्रुमैः सर्वर्त्तुकैर्वृतः। हरि० ९५अ० "ततः सह्याचलयुतं महार्णवमाश्रयत्। आवर्त्तद्वितीयः श्रीमन्तं प्रवेक्ष्ये दक्षिणापथम्। करवीरपुरस्यैव रम्यं क्रौञ्चपुरं तथा" ९६अ० "तां (सह्यक्रीन्) तीर्त्त्वा निम्नगां तत्र तांश्च दृष्ट्वा तपोधनान्। रम्यं क्रौञ्चपुरं नाम गमिष्यामः पुरोत्तमम्" ९६अ०

क्रौञ्चबन्धम् अव्य० क्रौञ्चमिव बद्धा "बन्धः संज्ञायाम्" पा० णमुल् कमादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः। क्रौञ्चमिव बद्धा बद्ध इत्यर्थे

क्रौञ्चरन्ध्र न० क्रौञ्चस्य रन्ध्रम्। मानससरोहंसनिर्गममार्गे क्रौञ्चपर्वतस्थे रन्ध्रे "हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रम्" मेघ०। "मानसस्यायिनो हंसाः क्रौञ्चरन्ध्रेण सञ्चरन्ते इत्यागमः" मल्लि० क्रौञ्चादिव हंसनिवहो निर्जगाम गुणगणः" काद०। तच्च रन्ध्रं परशुरामेण कृतं यथा मेघदूतव्याख्याने मल्लिनाथ आह

"पुरा किल भगवतो देवात् धूर्जटेः धनुर्वेदमिच्छन् अधीयानेन भृगुनन्दनेन स्कन्दस्य स्पर्द्धया क्रौञ्चं नाम गिरिम् अतिनिशितविशिखमुखेन छेदयता सत्यपगतभेदं भित्त्वा ततः क्रौञ्चभेदादेव सद्यःसमुत्पन्नेन काञ्चनमपि यशःक्षीरनिधौ निखिलमपि जगज्जालम् आप्लावितमिति" कथा श्रूयते"।

क्रौञ्चसूदन पु० क्रौञ्चं नामदैत्यभेदं सूदयति सूद–णिच्–ल्यु। कार्त्तिकेये तस्य तथात्वं क्रौञ्चशब्दे स्कन्दसंहितावाक्यात् बोध्यम् "स ते स्कन्दः प्रसीदतु" इत्युपक्रमे "रम्यं दम्यपुरैदैः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः" इत्युक्ते दर्शनम्। क्रौञ्चनिषूदकादयोऽप्यत्र "स्वनमहोपमाभाद्य दैत्यं क्रौञ्चनिषूदकम्। सरस्वत्याश्रयस्थश्च विमानस्थो विराजते" भा०व० ८४अ०

क्रौञ्चवत् पु० क्रौञ्चाः वकभेदाः बाहुल्येन सन्त्यत्र मतुप् मस्य वः। पर्वतभेदे "कैलासं क्रौञ्चवन्तं च तथाद्रिं गन्धमादनम्" हरि० २०३अ०। क्रौञ्चयुक्तदेशे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

क्रौञ्चादन न० अद्यते कर्म्मणि ल्युट् ६त०। मृणाले १चिचोटके (चेंचको) २घेच्छिकायां (घेचुमिट्टि०) पद्मबीजे स्त्री० राजनि० ङीष्।

क्रौञ्चाराति पु० क्रौञ्चस्य दैत्यभेदस्याऽरातिः। १कार्त्तिकेये हला० २परशुरामे च शब्दमाला क्रौञ्चरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र।

क्रौञ्चारण्य न० जनस्थानात् क्रोशत्रयान्तरे दण्डकारण्यपार्श्ववर्त्तिनि वनभेदे "ततः परं जनस्थानात् त्रिक्रोशं गम्य राघवौ। क्रौञ्चारण्यं विविशतुर्गहनं तौ महौजसौ" रामा० आर० ६९अ०। "ततः पूर्व्वेण गत्वा च त्रिक्रोशं भ्रातरावुभौ। क्रौञ्चारण्यमतिक्रम्य मतङ्गाश्रममन्तिके" तत्रैवोक्तेः तस्य मतङ्गाश्रमात् त्रिक्रोशान्तरितपश्चिमस्थत्वम्।

क्रोशगतिक त्रि० क्रोशगतादभिगमनमर्हति ठञ्। १क्रोशगतादागन्तरि त्रि०। क्रोशगतं गच्छति ठञ्। २क्रोशगतगन्तरि त्रि०। उभयतः स्त्रियां ङीप्।

क्रौष्ट्रायण पुंस्त्री० प्रकृतिप्रत्यये विकृतिविकारादि ग्रहणात् क्रोष्ट्रा गोत्रापत्यम् फक्। नडा० रफक् ततः स्वार्थे इक्षियाम् ञ्य। क्रौष्ट्रायणाः क्रोष्टु गोत्रोत्पन्नाः स्त्रियां गोत्रापत्ये। बह्वादयस्त्या० लुक्। क्रौष्ट्रायणाः तद्गोत्रापत्येषु। ततः छौ कस्या० चतुरर्थ्यां वुञ्। क्रौष्ट्रायणक तन्निकटवर्त्तिनि त्रि०।

क्रौष्टुकि पुंस्त्री० क्रोष्टुरेव स्वार्थे क तस्यापत्यम् इञ्। क्रोष्टु-

कर्थ्वेरपत्ये स्त्रियां ङीप्। ऋषिभेदे पु०। "तत्को द्रुविणोदाः ? इन्द्र इति क्रौष्टुकिः" निरुक्त० ८,२

क्नथ वधे वा चुरा० उभ०पक्षे भ्वा०प०सेट् घटादि०। क्नथयति ते क्नथति. अचिक्नथत् अक्नाथीत् अक्नथीत्। क्नथयांबभूव आस चकार चक्रे चक्नाथ। मध्ये घृतस्रावदर्शने च। "पौष्णो विष्यन्दमाने मारुतः क्नथन्" यजु० ३९.५, "क्नथनं मध्ये घृतस्रावदर्शनम्" वेददीपः

क्रद् रोदने अक० आह्वाने सक० इदित् भ्वा० पर० सेट्। क्रन्दति अक्रन्दीत्। चक्रन्द। क्रन्द्यते

क्रद् वैकल्ये दि० आत्म० अक०सेट् घटादि०। क्रदते अक्रदिष्ट चक्रदे। क्रदयति त अचिक्रदत् त।

क्रद् रोदने भ्वा० उभ० इदित् अक० सेट्। क्रन्दति ते अक्रन्दीत् अक्रन्दिष्ट। चक्रन्द चक्रन्दे। क्रन्द्यते "याः क्रन्दाश्चनिर्गोषो ऽश्वनामानो मुहुः ताभ्यो गन्धर्वपत्नीभ्योऽप्सराभ्योऽकरं नमः" अथ० ११.२.५

क्नप अव्यक्तनादे चुरा० उभ० अक० सेट् घटा०। क्नपयति-ते अचिक्नपत्-त। क्नपयां बभूव आस चकार चक्रे

क्लम ग्लानौ दिवा०पर०अक०सेट् शमा०। क्लाम्यति अक्लमीत् चक्लाम। उदित् क्लमित्वा—क्लान्त्वा। क्लान्तः। घञ् न वृद्धिः क्लमः। क्लम्यते अक्लमि। "क्लमं ययौ कन्दुकलीलयाऽपि या" "अक्लान्त मा नियमजं क्लमशुमभजत्" कुमा० "न चक्लाम न विव्यथे" भट्टिः "तपः क्लमं साधयितुं न इच्छति" यजु०

क्लम ग्लानौ भ्वा० पर० अक० सेट्। क्लमति इरित् अक्लमत् अक्लमीत् चक्लाम। क्लमित्वा। क्लमितः।

क्लम पु० क्लम—भावे घञ् अवृद्धिः। "सोऽनाय सः श्रमोद्वेगः प्रवृद्धः श्वासशब्दवान्। क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः"। भावप्र० उक्ते श्रमभेदे।

क्लमथ पु० क्लम अथच्। आयासे अमरः।

क्लमिन् त्रि० क्लम-घिनुण् अवृद्धिः। क्लान्तियुक्ते।

क्लव भये दिवा० आत्म० अक० सेट् घटादि०। क्लव्यते अक्लविष्ट। चक्लवे। क्लवयति। वि-वैकल्ये विक्लवः।

क्लान्त त्रि० क्लम-क्त। श्रमार्त्ते। ["क्लान्तदानीम्" माघः।

क्लान्ति स्त्री क्लम-क्तिन्। परिश्रमे "क्लान्तिच्छिदोऽवनवनस्थल-

क्लिद आर्द्रीभावे दिवा० पर० अक० वेट्। क्लिद्यति। इदित्। अक्लिदत्-अक्लेदीत्-अक्लैत्सीत्। चिक्लेद। क्लेदः। क्लिद्यन् क्लेदी। क्लेदयति ते। अचिक्लिदत् त। "तेन क्लिद्यति मन्थः" सुश्रु०। "सुवेषं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम्। योनिः क्लिद्यति नारीणाम्" हितो०। "रुदन्ति भूमौ क्लिद्यन्ति बान्धवा मे स्वपन्ति च" भट्टिः। "कुन्त्याः प्रस्रवसंयुक्तैरस्रैः क्लिन्नपरोऽभवत्" भा० आ०१३५। "नचैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः। अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च" गीता। "रक्तैरचिक्लिदद्भूमिम् सैन्यैरनशरक्षतैः" भट्टिः। उपसर्गविशेषपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थविशिष्टे क्लेदे।

क्लिद् रोदने इदित् भ्वा० उभ० अक० सेट्। क्लिन्दति ते अक्लिन्दीत् अक्लिन्दिष्ट। चिक्लिन्द चिक्लिन्दे। क्लिन्दितः। परिदेवने शोके सक० आत्म०। क्लिन्दते चैत्रम्" सि०कौ०।

क्लिन त्रि० क्लिद कर्त्तरि क्त। आर्द्रे (भिजे) क्लिदधातौ उदा०

क्लिन्नवर्त्मन् न० "अरुजं बाह्यतः शूनमन्तःक्लिन्नं स्रवत्यपि। कण्डूनिस्तोदभूयिष्ठं क्लिन्नवर्त्म तदुच्यते" सुश्रुतोक्ते नेत्रावयवभेदवर्त्मगते रोगभेदे।

क्लिव पु० क्लृप् क्विप् पृषो०। मोक्षे। "ओं क्रतो ! स्मर क्लिवे स्मर कृतं स्मर" यजु० ४०.१५, "कृपे कल्पाय लोकाय स्मर" माधवः। "कल्पते भोगाय क्लृप् लोकः तस्मै स्मर जगादेश आर्षः छन्दसि भयव्रीत" पा० "इदान्तत्वात्" वेददी०

क्लिश उपतापे दिवा० आ० अक० उपतप्तीकरणे सक० सेट् पा०। क्लिश्यते अक्लेशिष्ट। क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा। क्लिशितः क्लिष्टः। अविकल्पमते अदसुभयपदी तेन "क्लिश्यन्नपि हि मेधावी" प्रत्यासन्नतुषारदीधितिकरक्लिश्यत्तमोवल्लरीति" नृपात्मजौ चिक्लिशतुः समीतौ" भट्टिः साधुः सकर्मकत्वे "इन्द्रियैः कामवृत्तैस्तु क्लिश्यसे प्राकृतो यथा" रामा० कि० १६,१७, अकर्मकत्वे "क्लिश्यते हि जनः सर्वः तदभावः पुनः पुनः" भा० व० १२अ०। "चिरं क्लिशित्वा भमार्जत्" भट्टिः इत्यत्र परस्मैपदिनः "नय परार्थे क्लिश्यन्ति साधवः स्तिमितः कुलम्" मनुः। "क्लिष्टप्रभावानि सरोनिभानीव मुखानि यः" कुमा०। "क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां निधत्ते" कुमा०।

उपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गविशेषद्योत्यार्थोपतापे

क्लिश बाधने सक० क्र्या०उदित् वेट्। क्लिश्नाति अक्लेशीत् अक्लिक्षत् चिक्लेश। क्लिष्टः। क्लेशः क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा। क्लिशितः क्लिष्टः "त्वयमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्" कुमा०। "एवं मां सुहृदं क्षुद्रः कौरवाणां यशोहरः। क्लिश्नाति नाहं तत् सोढुं चिरं शक्ष्यामि कौरव !" भा० स० ६७। "असुरस्तारकोनाम त्वया दत्तवरः प्रभो !। सुरानिव क्लिश्नाति कथमस्य विधीयताम्" भा० आनु० ८५अ०।

"क्लिश्यन्निवाग्रे भुजमध्यमुरःस्थलेन" रघुः। अत्र मल्लिनाथः क्लिश्यन्निति पठित्वा क्लिश्नातिरयं सकर्म्मकः "क्लिश्नातिभुवनत्रयमिति दर्शनादिति व्याचख्यौ। तेन टीकापुस्तके क्लिश्नन्निति पाठः प्रामादिक एव।

उपसर्गविशेषात् तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्ते बाधने।

परि+सर्वतोबाधने; "परिक्लिश्यमाने" पा०।

क्लिशित त्रि० क्लिश—क्त वा इट्। १क्लेशयुक्ते २उपतापिते च

क्लिष्ट त्रि० क्लिश-क्त वा इडभावः। १क्लेशयुक्ते २पीडिते च। ३पूर्व्वापरविरुद्धार्थके वाक्ये न० अमरः

क्लिष्टा स्त्री क्लिष्टं क्लेशः अस्त्यस्याम् अच्। पातञ्जलोक्ते चित्तवृत्तिभेदे यथा

"वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः" सू०

"क्लेशहेतुकाः कर्म्माशयप्रचयक्षेत्रीभूताः क्लिष्टाः। ख्यातिविषया गुणाधिकारविरोधिन्योऽक्लिष्टाः क्लिष्टप्रवाहपतिता अप्यक्लिष्टाः। क्लिष्टच्छिद्रेष्वप्यक्लिष्टा भवन्ति। अक्लिष्टच्छिद्रेषु क्लिष्टा इति। तथाजातीयकाः संस्काराः वृत्तिभिरेव क्रियन्ते संस्कारैश्च वृत्तय इति एवं वृत्तिसंस्कारचक्रमनिशमावर्त्तते तदेवम्भूतं चित्तमवसिताधिकारमात्मकल्पेनावतिष्ठते प्रलयं वा गच्छतीति। ताः क्लिष्टाश्चाक्लिष्टाश्च पञ्चधा वृत्तयः" भा०

"स्यादेतत् पुरुषो हि गम्यो, उपदिश्यते। न च वृत्तिनिरोधो वृत्तीरविज्ञाय शक्यो, न च सहस्रेणापि पुरुषायुषैरलम्भमाः कैश्चित् परिगणयितुमसंख्याताश्च कथं निरोधव्या इत्याशङ्क्य तासामियत्तामाह उपदर्शयतदुपरं सूत्रमवतारयति ताः पुनर्निरोद्धव्या बहुत्वे सति चित्तस्य वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः। वृत्तिरूपोऽवयवी एकः। तस्य प्रमाणादयोऽवयवाः पञ्च तत्सङ्घातः पञ्चतयः पञ्चावयवा वृत्तिर्भवति नाम वृत्तयस्तु मैत्रादिचित्तभेदात् बह्व्य इति पञ्चतयमनुपपन्नम् एतदुक्तं भवति चैत्रो वा मैत्रो वा कश्चिदश्वो वा तेषां वृत्तयः पञ्चतय्य एव नाधिका इति! चित्तस्येति चैकवचनं जात्यभिप्रायं चित्तानामिति तु द्रष्टव्यम्। तासामवान्तरविशेषमनुष्ठानोपयोगं दर्शयति। क्लिष्टाऽक्लिष्टा इति। अक्लिष्टा उपादेयाः क्लिष्टा निरोद्धव्या अपि परेण वैराग्येणेति। अस्य व्याख्यानम्। क्लेशहेतुका इति। क्लेशाः अविद्यादयो हेतवः प्रवृत्तिकारणं यासां वृत्तीनां ताः तथोक्ताः। यद्वा पुरुषार्थं प्रधानस्य रजस्तमोमयीनां हि वृत्तीनां क्लेशकारित्वेन क्लेशैरिव वृत्तिः क्लेशः क्लिष्टम् तदासामस्तीति क्लिष्टा इति। यत एव क्लेशोपार्ज्जनार्थमसूषां प्रवृत्तिरत एव कर्म्माशयप्रचयक्षेत्रीभूताः प्रमाणादिकाः। अस्ययं प्रतिपक्ष्यदर्शनाय तत्र सङ्क्लिष्टो वा कर्म्माशयमाचिनोतीति भवन्ति धर्म्माधर्म्मप्रचयप्रसवभूमयो वृत्तयः क्लिष्टा इति अक्लिष्टा व्याचष्टे ख्यातिविषया इति। विधूतरजस्तमसो बुद्धिसत्त्वस्य प्रशान्तवाहिनः प्रज्ञाप्रसादः ख्यातिस्तया विषयिण्या तद्विषयं सत्त्वपुरुषविवेकमुपलक्षयति तेन सत्त्वपुरुषविवेकविषया यतः अतएव गुणाधिकारविरोधिन्यः कार्य्यकरणं हि गुणानामधिकारो विवेकख्यातिपर्य्यवसानश्च स इति चरिताधिकाराणां न गुणानामधिकारं विरुन्धति इति अतश्च अक्लिष्टाः प्रमाणप्रभृतयो वृत्तयः। स्यादेतत् वीतरागजन्मादर्शनात् क्लिष्टवृत्तय एव सर्व्वे प्राणभृतां न च क्लिष्टवृत्तिप्रवाहे भवितुमर्हन्त्यक्लिष्टवृत्तयः। सत्यामपि भावेऽपि कार्य्यकारिता विरोधिमध्यपातित्वात्। तस्मात् क्लिष्टानामक्लिष्टाभिर्निरोधः तासां च वैराग्येण परेणेति मनोरथमात्रमित्यत आह। क्लिष्टप्रवाहेति। आगमानुमानाचार्य्योपदेशपरिशीलनलब्धजन्मनी अभ्यासवैराग्ये क्लिष्टच्छिद्रान्तरे तत्र पतिताः स्वयमक्लिष्टा एव यद्यपि क्लिष्टप्रवाहपतिताः। न खलु शालग्रामे किरातशतसङ्कीर्णे प्रतिवसन्नपि ब्राह्मणः किरातो भवति। अक्लिष्टच्छिद्रेष्विति निदर्शनम्। क्लिष्टान्तरालवर्त्तितया च क्लिष्टाभिरनभिभूता अक्लिष्टाः स्वसंस्कारपरिपाकक्रमेण क्लिष्टा एव तावदभिभवन्तीत्याह तथाजातीयका इति। अक्लिष्टाभिर्वृत्तिभिरक्लिष्टाः संस्कारा इत्यर्थः। तदिदं वृत्तिसंस्कार, चक्रमनिशमावर्त्तते आनिरोधसमाधेः तदेवंभूतञ्चित्तं निरोधावस्थं संस्कारशेषं भूत्वात्मकल्पेनावतिष्ठत इत्यापाततः। प्रलयं वा गच्छतीति परमार्थतः। विभक्तोद्देश्यमर्थमाह। ता इति पञ्चतेत्यवधारणमात्रेण न तु गणवृत्तिव्याख्यानं तयोः प्रकारेऽन्तरग्रहात्। ताः स्वसंज्ञाभिरुद्दिशति" विव०

"प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः" सू०

"निर्द्देशे यथावचनं विभज्य लक्षणं इत्यभाव इतरेतरयोगः। यथा नित्यानित्यशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येत्युक्तेऽपि न द्विकमीदृशामत्रकारादिविभ्रमा व्युदस्यन्ते। एवमिहापि प्रमाणाद्यभिधानेऽपि वृत्त्यन्तरसङ्ग्रहशङ्कां व्युदस्येति तन्निराकरणाय वक्तव्यं पञ्चतय्य इति एतावत्य एव वृत्तयो नापराः सन्तीति दर्शितं भवति" विव०

क्लिष्टि स्त्री क्लिश-क्तिन्। १क्लेशे २सेवायां च मेदिनी।

क्लीत पु० सुश्रुतोक्ते अग्निप्रकृतिके कीटभेदे। "क्लीतः कृमिसरारी च" सुश्रुतः कीटशब्दे विवृतिः

क्लीतक न० क्लीव+क्विप् नि०वलोपः क्लिवं तकति हसते कच्। मधूके (यष्टिमधु)। अमरः। "तत्र क्लीतकाश्मारग्वधा सुगन्धगर्गरकरघाटविद्युदिचाविलदावीलवटौ मूत्रविरा-चि" सुश्रुतः। २करञ्जबीजे "यास्रनि मन्यान् संनमयेत्" "एकक्लीतकेन" आश्व० गृ० १,८,७,८. "करञ्जबीजस्य यन्नैकं बीजं तदेकक्लीतकम्" नारा० वृ०।

क्लीतकिका स्त्री क्लीतादागतः कन् क्लीतकः विक्रयः निन्द्यायां ठन् टस्य कः। नीलद्यामौषधौ अमरः। नीलद्राः विक्रयस्य निन्दितत्वमाह मिता० आपस्तम्बः "रोमकूने सदा गच्छेद्दसौ नीलद्रासु कस्यचित्। त्रिरर्षेषु च मासान्दारन्नप्रकृच्छ्रं विशोधनम्। पालनं विक्रयश्चैव तद्वृत्त्या चोपजीवनम्। पतनञ्च भवेद्विप्रे त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति"

क्लीतनक न० क्लीतं कीटभेदं नुदति नुद-बा० ड संज्ञायां कन्। मधूलिकायाम् अतिरसायाम् राजनि०।

क्लीव(ब) वैक्लव्ये अप्रागल्भ्ये च भ्वा० आत्म० अक० सेट्। क्लीव(ब)ते अक्लि(ब्लि)वि(बि)ष्ट। चिक्लीवे(बे) क्लीवि(बि)त्वा। धा० मते अयं पवर्ग्यान्त्यः कविक० मते अन्तस्थान्त्यः। अदित् चङि अचिक्लीव(ब)त् त।

क्लीव(ब) पु० न०। क्लीव(ब)-क। पुंस्त्रीभिन्ने तृतीयप्रकृतौ षण्ढे। स च "न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति। मेढ्रं चोन्मादशुक्राभ्यां हीनः क्लीवः स उच्यते" इति कात्यायनोक्तलक्षणः। स च चतुर्दशविधः नारदेन दर्शितो यथा।

"चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः। चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात्। निसर्गषण्ढो१ वन्ध्यश्च२ पक्षषण्ढ३स्तथैव च। अभिशापाद्गुरो४ रोगात्५ देवक्रोधा६त्तथैव च। ईर्ष्याषण्ढश्च ७सेव्य८श्च वातरेता९ मुखेभगः१०। आक्षेप्ता ११मोघबीजश्च १२शालीनो १३ऽन्यापति १४स्तथा। तत्राद्यावप्रतीकार्य्यौ पक्षाख्यं मासमाचरेत्। अनुक्रमात्त्रयस्यास्य कालः संवत्सरः स्मृतः। ईर्ष्याषण्ढादयोऽन्ये च चत्वारः समुदाहृताः। त्यक्तव्यास्ते पतितवत् क्षतयोन्या अपि स्त्रियाः। आक्षेप्तृमोघबीजाभ्यां क्षतेऽपि पतिकर्म्मणि। पतिरन्यः स्मृतो नार्य्या वत्सरार्द्धं प्रतीक्ष्य तु। शालीनस्यापि धृष्टस्त्रीसंयोगाद्भ्रंशयेत् ध्वजः। तं हीनवेगमन्यस्त्रीबालाद्यभिरुपाचरेत्। अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति। लभेत साऽन्यं भर्त्तारमेतत्कार्य्यं प्रजापते। अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः। क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति" अत्र "नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ। पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते" इति क्लीवपतिपरित्यागे प्राप्ते क्लीवस्य चिकित्स्याचिकित्स्यत्वभेदेन द्वैविध्यमुक्त्वा चिकित्स्यस्य कालविशेषपर्य्यन्तं सुश्रुताद्युक्तवाजीकरणादिना उपचर्य्यता अचिकित्स्यस्य तु सर्व्वथा त्याज्यता दर्शिता। तत्र निसर्गषण्ढः मनूक्तो मातापित्रोः समवीर्य्यजातः। वन्ध्यः वण्डहीनः छिन्नाण्डः कृतक्लीवश्च तौ द्वौ अप्रतीकार्य्यौ अचिकित्स्यौ। पक्षाख्यं पक्षव्यापकषण्ढं मासमाचरेत् चिकित्सेत्। त्रयस्य गुरोरभिशापरोगदेवकोपजतक्लैव्यस्य संवत्सरं चिकित्स्यत्वम्। ईर्ष्याषण्ढादयस्तु चत्वारः अचिकित्स्यत्वात् पतितवत्त्वेन सर्व्वथा त्याज्याः न तत्र कालप्रतीक्षा। अक्षता बीजस्य ईषत्क्षेप्ता दर्शनमात्रादिना स्खलितवीर्य्यः मोघवीर्य्यः अपत्योत्पादनायोग्यबीजः एतौ द्वौ षण्मासं चिकित्स्यौ शालीनस्य तु चिकित्स्यत्वेन अत्याज्यता। अन्यपतेस्तु सर्व्वथा त्याज्यता। अत्र क्षतयोन्या इति विशेषणात् क्लीवपतित्यागवचनं वाग्दत्ताविषयमिति कल्पनं निरस्तम्। नष्टे मृते इत्यादिवचनं युगान्तरविषयम् "दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च" इत्यादिना आदिपुराणे कलिवर्ज्यधर्म्मेष्वभिधानात् इति माधवाचार्य्याः। अन्ये तु कलिधर्म्मप्रकरणे पराशरेण तथाविधानात् स्मृतेः पुराणात् बलवत्त्वेन कलावपि तत्प्रवृत्तिरित्याहुः। साम्प्रदायिकास्तु वेदार्थानुपलब्धमुनिप्रणीतवाक्ययोरेव स्मृतित्वेन पुराणान्तर्गतधर्म्मविधायकनिषेधवाक्ययोरपि स्मृतित्वात् "द्वैधे बहूनां वचनमिति" न्यायेन बहूनां तथाऽसम्मतत्वभावात् शिष्टाचारविरोधाच्च पराशरवाक्यमनादृत्य बहुसम्मत एव पक्ष आदरणीय इत्याहुः। एतेऽषण्ढादिलक्षणं सुश्रुतोक्तम्। सुश्रुते तु नपुंसकोत्पत्तिकारणपूर्व्वकं तद्भेदा अन्यथा दर्शिता यथा

"पित्रोरत्यल्पबीजत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत्। स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायमसंशयम्। यः पूतियोनौ जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः। स योनिशेफसोर्गन्धमाघ्राय लभते बलम्। स्वे गुदेऽब्रह्मचर्य्याद्यः स्त्रीषु पुं-

वत् प्रवर्त्तते। कुम्भीकः स च विज्ञेय ईर्ष्यकं शृणु चापरम्। दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्त्तते। ईर्ष्यकः स च विज्ञेयः षण्डकं शृणु पञ्चमम्। यो भार्य्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते। ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्डसंज्ञितः। ऋतौ पुरुषवद्वापि प्रवर्त्तेताङ्गना यदि। तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेन्नरचेष्टिता। आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा। सरेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्रः षण्डसंज्ञितः। अनया विप्रकृत्या तु तेषां शुक्रवहाः सिराः। हर्षात् स्फुटत्वमायान्ति ध्वजोच्छ्रायस्ततो भवेत्"।

तस्य दायानधिकारिता अनंशशब्दे १४२पृ० उक्ता। तत्रायं विशेषः। "क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः। अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्त्तव्याः स्युर्निरंशकाः" या० व्याख्या मिता० "एतेषां विभागात् प्रागेव दोषप्राप्तानामनंशत्वं न पुनर्विभक्तानां, विभागोत्तरकालम् औषधादिना दोषनिर्हरणे भागार्हत्वमेव "विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक्" इत्यस्य समानन्यायात्। क्लीबान्धौ यदि जन्मत आरभ्य तदा विभागानर्हावेव यदि त्वन्तरा तदा, तदपगमे दोषाभावात्, तर्हि "दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितादिति" रीत्या विभागार्हावेवेत्युक्तम्"। अत्र विशेषः क्लीबादीनामनंशत्वात्तत्पुत्राणामप्यनंशत्वे प्राप्त इदमाह" मिता० "औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः"। या० "एतेषां क्लीबादीनामौरसाः क्षेत्रजा वा पुत्रा निर्दोषा अंशग्रहणविरोधिक्लैब्यादिदोषरहिता भागहारिणः, अंशग्राहिणो भवन्ति। तत्र क्लीबस्य क्षेत्रजः पुत्रः सम्भवत्यन्येषामौरसा अपि। औरसक्षेत्रजयोर्ग्रहणं दत्तकादेरप्युपलक्षणार्थम्। क्लीबादिदुहितॄणां विशेषमाह मिता०"। "सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावद्वै भर्त्तृसात्कृताः"। या० "एतेषां क्लीबादीनां सुता दुहितरो यावद्विवाहसंस्कृता न भवन्ति तावद्भरणीयाः। विवाहश्चांशाद्वा कार्य्यः। क्लीबादिपत्नीनां विशेषमाह मिता०" अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः। निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च" या०। "एषां क्लीबादीनामपुत्राः पत्न्यः साधुवृत्तयः सदाचाराश्चेद्भर्त्तव्याः भरणीयाः। व्यभिचारिण्यस्तु निर्वास्याः। प्रतिकूलाश्चैव निर्वास्या भवन्ति भरणीयाश्चाव्यभिचारिण्यश्चेत्। न पुनः प्रतिकूलमात्रेण भरणमपि न कर्त्तव्यम्" मिता०

वीरमित्रोदये विशेषः "क्लीबादीनामपि दारपरिग्रहेण पुत्रस्य भाव उक्तो मनुना "यद्यर्थिता तु दारैः स्यात् क्लीबादीनां कथञ्चन। तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति"। तन्तुरपत्यम्। न च क्लीबादेरुपनयनाभावेन पतितत्वात् कथं दारसम्बन्ध इति वाच्यम्। उपनयनानर्हतया अनुपनीतत्वे शूद्रवदपतितत्वात्"।

एतच्चिन्त्यं "सर्वेभगाद्य ये केचित् क्लीबप्राया नपुंसकाः। ब्रह्मद्रोहहता ये च ये च वै ब्रह्मकर्षिताः। महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः" शु० त० ब्रह्मपु० क्लीबस्य पतितत्वोक्तेः। केचित्तु तत्र उत्तरार्द्धे "पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः। न चाश्रुपातः कर्त्तव्यो न चाशौचं न चोदकक्रिया" इत्युक्तेः क्लीबाद्यभावात् क्लीबमिदं पातित्यं नान्यत्र। अतएव धर्मविगणनायां याज्ञवल्क्यादिभिः पतितात् पृथक् क्लीबस्य कीर्त्तनं सङ्गच्छते इत्याहुः। मनुनाऽप्यपाङ्क्तेयत्वमुक्तम् "आचारहीनः क्लीबश्च नित्ययाचनकस्तथा" इत्युपक्रमे "एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान्" इति। क्लीबोत्पत्तौ कारणमुक्तं मनुना। "पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः। समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्ययः" "पुंबीजे अधिकेऽयुग्मास्वपि पुत्रो जायते स्त्रीबीजेऽधिके युग्मास्वपि दुहितैव। अतोऽल्पाहारादिना निजबीजाधिक्यं भार्य्यायाश्चाहारलाघवादिना बीजाल्पत्वं सम्पाद्य युग्मास्वपि पुत्रार्थिना गन्तव्यमिति दर्शितं स्त्रीपुंसयोस्तु बीजसाम्येऽपुमान् नपुंसकं जायते पुंस्त्रियाविति यमौ निःसारेऽल्पे चोभयोरेव बीजे गर्भस्यासम्भवः" कुल्लू०।

कर्त्तव्यकर्मसु अनिरुद्धसाहसे अधीरे त्रि० पौरुषहीने अमरः तस्य भावः ष्यञ्। क्लैब्य न०। तल् क्लीबता स्त्री। त्व क्लीबत्व न० तद्भावे "मा क्लैब्यं गच्छ कौन्तेय! नैतत्त्वय्युपपद्यते" गीता। "पुनरक्लीबतया प्रकाश्यताम्" रघुः। "अक्लीबमना धैर्येण" भट्टि०। "ब्रूहि धर्मोऽस्ति ते भीष्म! ब्रह्मचर्य्यमिदं तथा। यद्वारयसि मोहाद्वा क्लीबत्वाद्वा न संशयः" भा० स०४०अ०। क्लीबस्य पुंस्त्वेन्द्रियोपघातः अदन्तिमशब्दे ४७२ पृ० उदा०। तारस्य क्लीबताकारणं च सुश्रुते दर्शितं यथा "शुक्रवहे द्वे धमन्यौ तयोर्मूलं स्तनौ वृषणौ च तत्र विद्धस्य क्लीबता चिरात् प्रसेको रक्तशुक्रता च"। "क्लीबस्पर्शाङ्गरोटिमः" ऋ० ८,६,७, क्लीब इवाचरति क्यङ् क्विप् वा। क्लीबायते। क्ला-

वचि आत्म०कर्त्तरि सुख०। ३शब्दनिष्ठे धर्म्मभेदे तद्विवृतिः शब्दार्थरत्ने यथा

"लिङ्गत्वञ्च प्राकृतगुणगतावस्थात्मकोधर्म्मविशेषः तद्विशेषश्च पुंनपुंसकत्वादिः। यथा हि सर्व्वेषां त्रिगुणप्रकृतिकार्य्यतया शब्दानामपि तथात्वेन गुणगतविशेषावस्थैव लिङ्गविशेष इति कल्पद्रुते स च विशेषः शास्त्रे इत्थमभ्यधायि। त्रिगुणसत्त्वादीनां सुखदुःखमोहावस्थानात् नपुंसकत्वं सत्त्वाधिक्ये पुंस्त्वम्, रजआधिक्ये स्त्रीत्वमिति। एवञ्च लिङ्गस्य शब्दधर्म्मत्वेऽपि शब्देन सहार्थाभेदारोपात् अर्थेऽपि तत्सत्त्वात् तत्पारतन्त्र्येण वा सर्व्वत्र तस्य विधेयत्वम्। शाब्दबोधे शब्दभानस्येष्टत्वाच्च शब्दस्य भासमानतावत् तद्गतलिङ्गस्यापि भासमानतौचित्यात् "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते" इतिवाक्यपदीयोक्तेः "शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात्तदा तथा। नो चेत् श्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थोऽवभासते" इतिहर्य्युक्तेश्च शब्दानां भासमानतावगतेः। तथा प्रातिपदिकार्थः। अभेदविवक्षायां तु श्रोत्रादिभिरेव सिद्धः शब्दः सन् अर्थप्रकारतया भासते इति तदर्थः। युक्तञ्चैतत् पुंलिङ्गः शब्दः इत्यादिव्यवहारात् "स्वमोर्नपुंसकात्" इति पा०सूत्रे शब्दस्यैव नपुंसकत्वव्यपदेशात् दारानित्यादौ पुंस्त्वान्वयबाधाच्च लिङ्गस्य शब्दधर्म्मत्वमन्यथैव लिङ्गाद्यनन्वयापत्तेर्व्यवहारभङ्गापत्तेश्च। तथा अर्थभेदाच्छब्दभेदवत् लिङ्गभेदादपि शब्दभेद इति कल्पद्रुते प्रागुक्तवर्ण्णविशेषरूपभेदकसद्भावात्। उक्तञ्च भाष्ये "एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति"। एवञ्च तटादिशब्दानामनेकलिङ्गत्वव्यवहारः समानानुपूर्व्वीकत्वेनैव वस्तुतस्तेषां भिन्नानामेव भिन्नलिङ्गत्वमिति दिक्"। "अकारादि क्षकारान्तान् क्लीवाक्लीवान् विभेदतः। अकारादि इदं कृष्ण क्लीवं प्रचक्षते" अकडमचक्रे तन्त्रसारोक्ते ककारादिवर्णचतुष्के च

क्लृ गतौ भ्वा० आ० सक० अनिट्। क्लवते अक्लोष्ट चुक्लुवे

क्लृप्त त्रि० कृप–क्त। १रचिते २कल्पिते ३विहिते ४निर्म्मिते च कल्पित शब्दे च० "पतिंवरा क्लृप्तविवाहवेषा" क्लृप्तेन सोपानपथेन मञ्चम्" रघुः। ५छिन्ने च "क्लृप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः" मनुः।

क्लृप्तकीला स्त्री क्लृप्तं कीलमत्र। (पाट्टा) इतिख्याते। निर्दिष्टकरप्रदानार्थं दत्तभूमिस्वत्वस्वप्रयोजनात् भोग्यत्वपत्रभेदे हि०।

क्लेद पु० क्लिद–भावे घञ्। १आर्द्रतायाम्। सा च जलविकारभेदः यथाह वा० "स्वाद्य रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्द्दवम्"। "रसादुदकात् रसनेन्द्रियं शैत्यमङ्गानां, स्नेहं स्निग्धताम् मृदुतासहितं क्लेदमार्द्रताम्" मिता०। देहस्य क्लेद स्नेहकार्य्यः क्लेदनशब्दे विवृतिः। "तदङ्गनक्लेदसमाकुलाक्षम्" "स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तदाख्यया" रघुः। २पतीभावे शब्दचि० "पदस्थितस्य पद्मस्य बन्धू दक्षभास्करौ। पदाच्युतस्य तस्यैव क्लेदकशुकरावुभौ"

क्लेदक त्रि० क्लेदयति क्लिद णिच् ण्वुल्। १क्लेदकारके देहस्थकफे क्लेदनशब्दे विवृतिः। २क्लेदकारके जलादौ त्रि०। देहस्थदशपङ्क्तिमध्ये इपङ्क्तिभेदे चाग्निशब्दे ६०प० पृ० पञ्चाग्निदर्शवाक्यम् दृश्यम्। तस्य क्लेदकत्वेऽपि तव धर्म्मः साहचर्य्यादेव तथात्वम्।

क्लेदन् पु० क्लेदयति क्लिद–णिच्–कनिन् (चन्द्रे उणा०)

क्लेदन पु० क्लेदयति क्लिद–णिच् ल्यु। क्लेदकारके देहस्थे श्लेष्मभेदे तद्विवृतिः भावप्रकाशे

"कफस्यैतानि नामानि क्लेदनश्चावलम्बनः। रसनः स्नेहनश्चापि श्लेष्मणः स्थानभेदतः। अथ क्लेदनादीनां स्थानान्याह "आमाशयेऽथ हृदये कण्ठे शिरसि सन्धिषु। स्थानेष्वेषु मनुष्याणां श्लेष्मा तिष्ठत्यनुक्रमात्"। दोषाणां सकलशरीरव्यापिनामपि यत्र यत्र स्थानानीति वाहुल्याभिप्रायेणोक्तानि। तथाच वाग्भटः "इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मनाम्। व्यापिनामपि जानीयात् कर्म्माणि च पृथक् पृथक्"। चरकश्च "ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्द्ध्वसंश्रयाः" इति। अथ तत्तत्स्थानगतस्य श्लेष्मणः कर्म्माण्याह "क्लेदनः क्लेदयत्यन्नमामाशयगतोऽपि। अनुगृह्णाति च श्लेष्मस्थानान्युदककर्म्मणा"। अयमर्थः क्लेदनोऽन्नं क्लेदयति तेन संहतमन्नं भेदं प्राप्नोति। अपराण्यपि श्लेष्मस्थानानि हृदयादीनि मार्गेण गत्वा तत्र तत्र हृदयावलम्बनसन्धारणरसयवरसनस्नेहनेन्द्रियतर्पणसन्धिसंश्लेषणादुदककर्म्मभिरनुगृह्णाति उपकरोति। तथा च "रसयुक्तान्नवीर्य्येण हृदयस्यावलम्बनम्। त्रिकसन्धारणं चापि विदधात्यवलम्बनः"। त्रिकं शिरोबाहुहृदयसन्धिः। "कण्ठस्थितः सौम्यो जिह्वामूलस्थितो यतः। ततो रसांश्च जानीयात् रसनास्वादनौ समौ"। रसना रसनेन्द्रियं रसनः कण्ठस्थकफः। "स्नेहनः स्नेहदानेन समस्तेन्द्रियतर्पणः।

क्लेशग्रणः सर्व्वसत्त्वानां क्लेशं विदधात्यसौ" । २कुन्दमारके जलादौ त्रि० ।

क्लेदु पु० क्लिद-उन् । चन्द्रे उज्ज्वल० २सन्निपाते त्रिका०

क्लेश पु० क्लिश-भावे घञ् । उपतापे दुःखे क्लिश्नन्ति क्लिशबाधने कर्त्तरि अच् । पातञ्जलोक्तेषु अविद्यादिषु पञ्चसु । "क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" पात० सू० । "अविद्यादयः क्लेशाः" भा० । "क्लिश्नन्ति खल्वमी पुरुषं सांसारिकं विविधदुःखप्रहारेणेति" विवरणम् । अविद्यादीनां यथा क्लेशहेतुत्वात् तत्क्लेशशब्दवाच्यत्वम् तथा तेषां निरोधोपायश्च तत्रैव साधनपादे दर्शितो यथा

"अथ के क्लेशाः कियन्तो वेति" भा०

"अविद्याऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः" सू०।

"इति पञ्च विपर्य्यया इत्यर्थः । ते स्पन्दमाना गुणाधिकारं द्रढयन्ति परिणाममवस्थापयन्ति कार्य्यकारणस्रोत उन्नमयन्ति परस्परानुग्रहतन्त्रीभूत्वा कर्म्मविपाकं चाभिनिर्हरन्ति" भाष्यम् ।

"पृच्छति अथेति । अविद्येति सूत्रेण परिहारः । अविद्यादयः क्लेशाः । आह पञ्च विपर्य्यया इति । अविद्या तावद्विपर्य्यय एव अस्मितादयोऽप्यविद्योपादानात्तदविनाभाविनः इति विपर्य्ययाः । तत्रचाविद्यासमुच्छेदे तेषामपि समुच्छेदो युक्त इति भावः । तेषामुच्छेतव्यताहेतुं संसारकारणत्वमाह ते स्पन्दमानाः । लब्धवृत्तयो गुणानामधिकारं द्रढयन्ति बलयन्ति कुर्व्वन्ति अतएव परिणाममवस्थापयन्ति अव्यक्तमहदहङ्कारपरम्परया हि कार्य्यकारणस्रोत उन्नमयन्ति उद्भावयन्ति । यदर्थं सर्व्वमेतत् कुर्व्वन्ति तद्दर्शयति परस्परेति । कर्म्मणां विपाको जात्यायुर्भोगलक्षणः पुरुषार्थः" तममी क्लेशा अभिनिर्हरन्ति निष्पादयन्ति । किं कृत्वा ? तेत्याह परस्परानुग्रहेति कर्म्मभिः क्लेशाः क्लेशैश्च कर्म्माणीति" वाचस्पतिविवरणम् ।

"अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्" सू० "अत्राऽविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिरुत्तरेषामस्मितादीनां चतुर्व्विधकल्पितानां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् । तत्र का प्रसुप्तिः ? चेतसि शक्तिमात्रप्रतिष्ठानां बीजभावोपगमः तस्य प्रबोध आलम्बने सम्मुखीभावः प्रसंख्यानवतो दग्धक्लेशबीजस्य सम्मुखीभूतेऽप्यालम्बने नासौ पुनरस्ति दग्धबीजस्य कुतः प्ररोह इति । अतः क्षीणक्लेशः कुशलश्चरमदेह इत्युच्यते तत्रैव सा दग्धबीजभावा पञ्चमी क्लेशावस्था नान्यत्रेति सतां क्लेशानां तदा बीजसामर्थ्यं दग्धमिति विषयस्य सम्मुखीभावेऽपि सति न भवत्येषां प्रबोध इत्युक्ता प्रसुप्तिर्दग्धबीजानाम् अप्ररोहश्च । तनुत्वमुच्यते प्रतिपक्षभावनोपहताः क्लेशास्तनवो भवन्ति । तथा विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनात्मना पुनः पुनः समुदाचरन्तीति विच्छिन्नाः कथं ? रागकाले क्रोधस्यादर्शनात् । न हि रागकाले क्रोधः समुदाचरति रागश्च क्वचित् दृश्यमानो विषयान्तरे नास्ति, नैकस्यां स्त्रियां चैत्रो रक्त इति अन्यासु स्त्रीषु विरक्तः, किन्तु तत्र रागो लब्धवृत्तिः, अन्यत्र भविष्यद्वृत्तिरिति स हि तदा प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो भवति । विषये यो लब्धवृत्तिः स उदारः । सर्व्व एवैते क्लेशविषयत्वं नातिक्रामन्ति । कस्तर्हि विच्छिन्नः प्रसुप्तस्तनुरुदारो वा क्लेशः ? इति, उच्यते सत्यमेवैतत् किन्तु विशिष्टानामेवैतेषां विच्छिन्नादित्वं यथैव प्रतिपक्षभावनातो निवृत्तं तथैव स्वव्यञ्जकाञ्जनेनाभिव्यक्तम् इति सर्व्व एवामी क्लेशा अविद्याभेदाः कस्मात् ? सर्व्वेषु अविद्यैवाभिप्लवते यदविद्यया वस्त्वाकार्य्यते तदेवानुशेरते क्लेशाः विपर्य्यासप्रत्ययकाले उपलभ्यन्ते क्षीयमाणां चाविद्यामनुक्षीयन्त इति" भा० ।

"तेषामां क्लेशानामविद्यामूलत्वं दर्शयति अविद्याक्षेत्रमित्यादि । तत्र का प्रसुप्तिरिति चोदितामर्थक्रियामकुर्व्वतां क्लेशानां सद्भावे न प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः पृच्छतः । उत्तरं चेतसीति । स्वां स्वामर्थक्रियां कर्त्तुं क्लेशाः विदेहप्रकृतिलयानां बीजभावं प्राप्तास्तु ते शक्तिमात्रेण सन्ति घोर इव इव्विनोऽविवेकख्यातिरन्यदीक्ष कारणं सहभूतायाम् अतोविदेहप्रकृतिलया विवेकख्यातिविरहिणः प्रसुप्तक्लेशाः न यावदवधिकालं प्राप्नुवन्ति, ततः प्राप्तौ तु पुनरावृत्ताः सन्तः क्लेशास्तेषु विषयेषु सम्मुखीभवन्ति । शक्तिमात्रेण प्रतिष्ठा येषां ते तथोक्ताः । तदनेनोत्पत्तिशक्तिरुक्ता बीजभावोपगम इति च कार्य्यशक्तिरिति । ननु विवेकख्यातिमतोऽपि क्लेशाः कस्मान्न प्रसुप्ताः ? इत्यत आह प्रसंख्यानवत इति । चरमदेहो न तस्य देहान्तरमुत्पत्स्यते यदपेक्षयास्य देहः चरम इत्यर्थः । विदेहादिभिन्नयति नान्यत्र ननु सतो नाप्यन्तविनाश इति किमिति तदीययोगर्द्धिवलेन विषयसम्मुखीभावेन क्लेशाः न बुध्यन्ते इत्यत आह सतामिति । सन्तु क्लेशाः दग्धक्लेशं प्रसङ्ख्यानाग्निना बीजभाव इत्यर्थः । क्लेशप्रतिपक्षः क्रियायोगस्तत्र

भावनमुपादाय तेनाविद्यागतस्तत्रः स्वरा स यथाज्ञान-मविद्यायाः प्रतिपक्षः, भेददर्शनमस्मितायाः, माध्यस्थ्यं रागद्वेषयोः, अनुभवश्च इत्यभिनिवेशस्येति । विच्छिन्नमाह तत्तदिति । क्लेशानामन्यतमेन समुदाचरताऽभिभवाद्या सन्तविच्छिन्नाः स्युः । विच्छिन्नविच्छिन्ना तेन ते-भावना समुदाचरन्ति आविर्भवन्ति शोभोत्करणात् पर्यायेण वाभिभावकत्वैर्विच्छेदेनेति । वीपक्षया च विच्छेदसमुदाचारयोः पौनःपुन्यं दर्शयता यथाक्रमात् पञ्चानाम् भेद उक्तः । रागेण वा समुदाचरता विजातीयः क्रोधोऽभिभूयते सजातीयेन वा विषयान्तरवर्त्तिना रागेणैव विषयान्तरवर्त्ती रागोऽभिभूयत इत्याह रागेति भविष्यद्वृत्तेस्त्वेषा गतिः यथायोगमवेदितव्येत्याह । सङ्गीति भविष्यद्वृत्तिक्लेशमात्रपरामर्शि सर्वनाम । न केवलरागपरामर्शि तस्य विच्छिन्नत्वादेवेति । उदारमाह विषये इति । ननु उदार एव पुरुषात् क्लिश्नातीति भवतु क्लेशो अन्ये त्वेव-मतः कथं क्लेशाः ? इत्यत आह । सर्व एवैतेऽति क्लेशविषयत्वं क्लेशपदवाच्यत्वं नातिक्रामन्ति उदारतामापद्यमानाः अतएव तेऽपि हेया इति भावः । क्लेशत्वेनैकता मन्यमानश्चोदयति कस्मादिति । क्लेशत्वेन समानत्वेऽपि यथोक्तावस्थाभेदादित्येव इति परिहरति उच्यते सत्यमिति स्यादेतदविद्यातो भवन्तु क्लेशाः, तदा यद्विद्यानिवृत्तौ कस्मान्निवर्त्तन्ते? न खलु पटः कारणनिवृत्तौ निवर्त्तते इत्यत आह सर्व एवेति भेदा एव भेदाकारविनिर्भागवर्त्तिन इति यावत् कस्मात्? इति प्रश्नः । उत्तरं सर्वे ष्वेति तदेव स्फुटयति यदिति आकार्यते समारोप्यते शेषं सुगमम् “प्रसुप्तास्तत्त्वलीनानां तन्ववस्थाश्च योगिनाम् । विच्छेदोदाररूपाश्च क्लेशा विषयसङ्गिनामिति संग्रहः” विष० । “क्लेशतापात्मिकः सुखसरोजयोगाः” “क्लेशकर्मफलभोगवर्जितम्” माघः । “दायादैः समक्लेशः” रघुः “क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते” कुमा० “यत्मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम्” मनुः । “तत्रात्तर्निरवशस्तु असमीक्षा क्लेशकारिणः” माघः २कोपे शब्दमाले मेदि० । तयोरपि तद्धेतुत्वात्तथात्वम् । “वृथा क्लेशनमयोः” पा० इत्येव । क्लेशापहः पुत्र

क्लेशज्ञ त्रि० क्लिश-ज्ञ । क्लिशीडे “ब्रुना क्लिडे वृञ्-निपातं तात्स्थोपत्यादिषु पाकहनप्रत्यादिन इजादयो न सि० कौ० । तेन क्लेशितत्वादि असाधु । कर्त्तरि पिनिश्च भवत्येव । “नःशासिनावरक्षिषु क्लेशिना विक्षिप-

लौम्” माघः तास्थीलैय इत्युक्तो कर्त्तरि त्वच् भवत्येव तेन “विद्वांसस्तेव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति । अनाऽऽस्त्वा क्लेशारं परलोके च नन्दति” भा०व० २८अ०

क्लैतकिक न० क्लीतकेन निर्वृत्तम् ठञ् । मद्ये शब्दचन्द्रिका ।

क्लोमन् न० क्लु-गतौ मनिन् । हृदयस्याधोभागे दक्षिण कुक्षस्थे मांसपिण्डाकारे पदार्थे “तस्याधोवामतः प्लीहा फुप्फुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम” सुश्रुतः । “पत्रयमाय-छ्ननं नाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा” या० । अपछ्ननं फुप्फुसः प्लीहा आयुर्वेदप्रसिद्धः तौ च मांसपिण्डाकारौ सव्यपार्श्वगतौ । यकृत् कालकं क्लोम मांसपिण्डकौ च दक्षिणपार्श्वगतौ” मिता० । “इतयोः प्लीह्नि वसति हृदय कौम्मि वा तथा । आसो दहति तृष्णा च पिपासा क्लोमजेऽधिका । नाभिरहृदय क्लोमनिवराम्बुदादश” कण्ठहृदयनेत्रं मनाडीषु मण्डलाः” शुष्कक्लोमगलाननः” इति च सुश्रुतः । सर्वे नाना यदन्ताः स्त्रिल्युक्ते क्लोमसम्भव भरतः । क्लोम च पिपासास्थानमिति वैद्यकम् । अतएव सुश्रुते पिपासा क्लोमजेऽधिका इत्युक्तम् “निष्क्रु-तीव्र क्लोम” दशकुमा० “वल्मीकान् क्लोमभिः” यजु० २५.८.अस्य द्विवचनमपि । “यकृत् क्लोमानं वरुणोभिषज्यन्” यजु० १८,८५

क्लोश पु० क्रोश+रस्य लः । भये । “भिन्धुरिव प्रवण आशुया यतो यदि क्लोशमनुष्वणि” ऋ० ६.४६.१४. क्लोशेति भयनाम” भा०

क्व अ० किम्+अ किमः कुः । सप्तम्यर्थे “के द्रुमास्ते क्व वा ग्रामे सन्ति केन प्रदीपिताः” सा०द० “स्थायं स्थायं क्वचिद्वान्तं कान्त्या च क्वचित्स्थितं क्वचित्” भट्टिः क्वशब्दो व्याप्ती मनयोर्महदन्तरं सूचयतः । “क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः” रघुः । स्वर्थवशक्वापि प्रश्नयोर्विपर्यविषयविभावोऽत्यन्तमसम्भवीति गम्यते । एवमन्यत्रापि यथायथमूह्यम् । ततो भवार्थे त्यप् त्यक् वा त्यक्करिन भवे अर्थे सि० । ततः स्वार्थे क टापि । क्वत्यिका । सुग्धबोधमते अव्ययात् चित्तनौ क्वचित् क्वचन । “क्वचित् क्वचित् विवरणे गूढभावः प्रकाश्यते” विवरणटीका । “क्वचन पतनयोग्यं देशमन्विष्य ताभ्यः” नैष० । अमरमते द्वे पदे इति भेदः तयोः समासे काटाचितकपदसिद्धिः

क्वङ्कु पु० कु+अगि उन् । कङ्गौ(काङ्नी) धान्यभेदे हेमच०

क्वण अव्यक्तशब्दे भ्वा० पर० सक० सेट् । क्वणति अक्वाणीत्-अक्वणीत् चक्वाण । ण्वुना० क्वणः क्वाणः । क्वणितम् ।

"विलोलघण्टाक्वणितेन नागाः" रघुः "दुःसहा हि परिक्लिष्टः कण्ठिरविमानकैः" अकाणि चञ्चु नैव-काञ्चाः" चकणगाङ्गिनीवेदम्" "विभूषणानां क्वणित-स्तु षट्पदः" भट्टिः "किङ्किणीकणत्किङ्करमध्युवास" क्षमा० ऊर्ध्वादित्वात् वीणायाः शब्दे अमरः। णिच् क्वणयति।

क्वण पु० क्वण—अप्। १वीणायाः शब्दे, अमरः २ध्वनिमात्रे हेमच०। कर्त्तरि अच्। ३शब्दकारके त्रि०

क्वणन न० क्वण—भावे ल्युट्। १वीणायाः शब्दे (कनकन) इति २शब्दभेदे। कर्त्तरि ल्यु। ३क्षुद्रघण्टिकायां (घोट-घाडि) त्रिका०।

क्वथ निष्पाके (क्वाथशब्दोक्तपाकभेदे) भ्वा० पर० सक० सेट्। क्वथति अदित् अक्वथीत् चक्वाथ क्वाथः। क्वथ्यमानः। णिच् क्वाथयति "जलानलैस्तस्य तु क्वथ्यमानेषु वह्निना" भा० आ० १२६ अ० "पञ्चानयोविंशतीनां यवागूं क्वथितां सकृत्" मनुः

क्वथित त्रि० क्वथ—क्त। १अतिशयपक्वे व्यञ्जनादौ, २दशमूलपाचनादौ च हेमच०। भावप्र० क्वथितजलगुणा उक्ता यथा "क्वथितस्य जलस्य शीतलीकृतस्य विशेषमाह सुश्रुतः। "शृताम्बु तत् त्रिदोषघ्नं यदनर्वाक्पर्य्युषितम्। कफघ्नमनिलपित्तघ्नं कृमिवद्‍ज्वरछर्द्दिषु। धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं पवनाहतम्। निरन्तं सेवमानं मारुतकुप्रकोपि। अजीर्णे अरुचव्याधौ पीतमुष्णोदकं निशि" अनार्द्धमर्य्युषितम् पित्तहमेव शीतलम्"

क्वथिता स्त्री भावप्र० उक्ते (कड़ी) इतिख्याते पदार्थे "स्थाल्यां घृते वा तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत्। चणकेन समं-युक्तं तक्रन्तत्रैव निःक्षिपेत्। तथा सिद्धा समरीचा क-थिता कथिता बुधैः। चणकेनमम्। (घोरजल) इति लोके। "क्वथिता पाचनी रुच्या लघ्वी वह्निप्रदीपनी। कफानिलविबन्धघ्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपनी। अजीर्णमद्रुतास्ताः शुष्का या किं वा क्वथितया पुनः। इक्ष्वाका रोचना दीपनी बलदा वातनाशिका। कोष्ठशुद्धिकरी शुक्रा किञ्चित्पित्तप्रकोपनी। वह्निते गहनुपकार्ये विशेषेण हिता स्मृता"।

क्वल पु० कु+अल—अच्। सौवर्चलफले "कुवलं वा पूतीकं वा पर्णवल्कैर्त्तिवस्त्राणां सौम्यं तदात् कुलराजस्यं तत् नयत् तस्य लेपेदेवं तदादानविधानेन कालुषं तदादा यत् ऐन्द्रहत्वात्रतिं ऐन्द्रत्वाय" इति तैत्ति० २।५।३।५ "सोमस्य-क्षीयमाणाया लतायाः अवसृताः पूतीकाः। पलाशकाण्डाः पर्णवल्काः। घोटबदरफलानि कुलाः। ऐन्द्रस्य-तत्कालं तत्त्वं पूतीकादिभिरानयनं सोमापितम्" भा०।

क्वाण पु० क्वण भावे घञ्। १शब्दे उपनिषदादित्वात् वस्तु वीणा-याःशब्दे अमरः। अथवा० कर्त्तरि च। २शब्दकर्त्तरि त्रि०

क्वाथ पु० क्वथ-करणे घञ्। १व्यसने दुःखे हेम०। दुःखेन हि चित्तं क्वथ्यमानमिव भवतीति तस्य तथात्वम्, वैद्यकोक्ते जलादेः पाकभेदे यथा भावप्रकाशे

"पानीयं षोडशगुणं क्षुण्णं द्रव्यपले क्षिपेत्। मृत्पात्रे क्वाथयेद् ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम्। कर्षादौ तु पले यावद्दद्यात् षोडशिकं जलम्। ततस्तु कुडवं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत्। चतुर्गुणमतश्चोर्द्ध्वं यावत्प्रस्थादिकं जलम्। षोडशिकं षोडशगुणम्। "तज्जलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम्। शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते"। क्वाथपानमात्रामाह "मात्रोत्तमा पले तत् स्यात् त्रिभिरक्षैस्तु मध्यमा। जघन्या च पलार्द्धेन स्नेहक्वाथौषधेषु च। तन्त्रान्तरे "क्वाथ्यद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते। चतुर्भागावशिष्टन्तु पेयं पलचतुष्टयम्। दीप्तानलं महाकायं पाययेद्‍द्विगुणं जलम्। अन्ये त्वर्द्धं परित्यज्य प्रकृतिं तु चिकित्सकाः। क्वाथ्यद्रव्यपलेन्चाल-प्रमाणाष्टभागावशेषितम्। पारम्पर्य्योपदेशेन द्वावेद्याः पल-द्वयम्"। अष्टभागावशेषितस्य चतुर्भागावशिष्टापेक्षया गुरुत्वात् दीप्तानलं महाकायं पलद्वयं पाययेन्मध्यमाग्निमल्पकायं पलमात्रं पाययेत् मात्रोत्तमा पलेनस्यादित्यादि वचनात्। "क्वाथे क्षिपेत् सितामंशैश्चतुर्थाष्टमषोडशैः। वातपित्तकफातङ्के विपरीतं मधु स्मृतम्। जीरकं गुग्गुलुं क्षारं लवणं च शिलाजतु। हिङ्गु त्रिकटुकं चैव क्वाथे शाणोन्मितं क्षिपेत्। क्षीरं घृतं गुडं तैलं मूत्रं चान्यत् द्रवं तथा। कल्कं चूर्णादिकं क्वाथे निःक्षिपेत् कर्षसम्मितम्। तत्रोपविश्य विश्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः। औषधं हेमरजतस्फटिकाजनपरिस्थितम्। पिबेत् प्रसन्न-हृदयः पीत्वा पात्रमधोमुखम्। विधायाचम्य सलिलं ताम्बूलाद्युपयोजयेत्"।

क्वाथसेवनप्रकारादि भावप्र० दर्शितं यथा

"तत्रादुक्तं प्रभाते स्यात्क्वाथादिषु विशेषतः। कुपथ्यैरुत्क-मध्यो विधिहताः सिन्धुरबाद्ये। तोयपेयादिसंस्कारे त्वदोषं तत्र भेषजम्"। उत्कलेशजं क्वाथः तत्र कषायः पानम्। यतआह "न कषायं प्रशंसन्ति नराणां तरुणे ज्वरे।

कषायेणाहतोभूता दोषा जेतुं दुरासदाः"। आहृती-भूताः प्रवृद्धाः स्वमार्गं परित्यज्य इतस्ततो गताः। अत्र कषायशब्देन क्वाथो गृह्यते। उक्तञ्च क्वाथस्य पर्य्यायाः। "शृतं क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते" इति। "तो-यपेयादिसंस्कारे निर्द्दोषं तत्र भेषजमिति"। तत्र तरु-णज्वरे भेषजम् सुखभेषजं क्वाथरूपं न तु कल्कनमु-द्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यत इति कल्कनं तोयपेयायवा-ग्वादिकम्। ननु "स्वरसस्य तथा कल्कः क्वाथस्य हिमफाण्टयोः। शेषा कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथो-त्तरम्" इति वचनात् स्वरसादयोऽपि कथं न निषिध्यन्ते। तत्राह "तत्र यस्तु कषायः स्यात् पञ्चात् स तरुणज्वरे" इति। चतुर्थभागावशेषकरणेनाष्टमभागशेषकरणे च कषायवर्णः कषायरसश्च स्यात्। स कषायः क्वाथः स तरुणज्वरे निषिद्धः। कषायस्य लक्षणमाह "पादशिष्टः कषायः स्यात्"। अतः षडङ्गादिस्तरुणज्वरे न निषिद्धः षडङ्गपाके चोक्तलक्षणाभावेन कषायत्वाभावात्। अथ तरुणज्वरे कषायस्य दोषमाह "दोषा बद्धाः कषा-येण स्तम्भितास्तरुणज्वरे। आध्मान्ते न विपच्यन्ते कुर्व-न्ति विषमज्वरम्"। कषायेण स्तम्भिता प्रवृत्तौ निवा-रिताः। अत आह कषायरसगुणात् "कषायः स्तम्भनः शीतोऽहृद्यः पित्तकफापहः" इत्यादि। आध्मान्ते आध्मानं कुर्वन्ति न पच्यन्ते कृच्छ्रेण न विपच्यन्ते दुःखं इत्वा-धिकत्वेन विपच्यन्ते इति यावत्"। [अमरः।

क्वाथोद्भव: न० क्वाथादुद्भवति उद्+भू-अच्। तुत्थाञ्जने

क्वेल कम्पे अक० गतौ सक० प० सेट् कवि०। क्वेलति अक्वेलीत् इदित् चङि अचिक्वेलत् त।

क्ष पु० क्षि-बा० ड। १संवर्त्ते २राक्षसे ३नरसिंहे ४विद्युति ५क्षेत्रे ६क्षेत्रपाले ७नाशे च मेदि०। तस्य वाचकशब्दाः तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधाने उक्ता यथा

"क्षः क्रोधस्तुम्बकः कालोत्कटः संवर्त्तकः परः। नृसिं-होविद्युता माया महातेजा युगान्तकः। परात्मा क्रोध-संहारी वर्णान्तो मेरुवाचकः। सर्वाङ्गः सागरः कामः संयोगान्त्यविपूरकः। क्षेत्रपालो महाक्षोभो मातृका-न्तोऽनन्तश्चयः। दक्षकर्णस्य वाचना कालजिह्वा गणे-श्वरः। कायापुत्रश्च संघातोमलयश्चीर्णनाटगः" अत्र संयो-गान्त इत्युक्तेः शब्दकल्पद्रुमे क्षकारस्य वर्णान्तरत्वकल्पनम् लोकशास्त्रविरुद्धत्वादतीव प्रामादिकम्। तथाहि

अस्य कषयोः संयोगजत्वेन कादित्वम्। पृथग्वर्णत्वे चक्षमे धुर्य्यात् क्षिपेयादिकपदं न सिद्ध्येत् कर्णयुक्ता-तया छकारादित्वप्रसक्तौ कवर्गादित्वाभावेन क्षत्वा-प्रसक्तेः। किञ्च संयुक्तवर्णात् पूर्व्वस्य गुरुत्वेन "निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथाम्" नैषधे "साङ्गुलिविक्षय विक्षिपितोभिः कुमारादौ काव्ये च "गजाकुलीयाति-क्षितिपतिरित्यादौ" "दक्षये कालिकेति" च भैरवतन्त्रोक्त कालोक्तौ च सर्वत्र तत्पूर्व्वस्य गुरुत्वे सत्येव छन्दोनु-गुणता असंयुक्तवर्णत्वे सर्वत्र छन्दोभङ्गः स्यात्। न च तस्यासंयुक्ततया क्वचिदपि तत्पूर्व्वस्य लघुत्वं दृष्टम्। अतएव कविकल्पद्रुमे "खदाद्यन्तादिमक्रमः" इति प्रति-ज्ञाय कादित्वेन क्षकारादिधातुपाठः मेदिन्यादौ कोषेऽपि तथैव कादिषु तस्य पाठः।

तन्त्रे तु कषयोः संयोगजत्वेऽपि मातृकावर्णानामेक-पञ्चाशत्संख्यापूरणार्थं लकारवत् पृथक् कीर्त्तनं न्यासादिकार्य्यार्थं "पञ्चाशल्लिपिभिर्भक्ता विहिता सर्व-कर्मसु। अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता। क्षार्णं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम!। अनया सर्व-मन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः" इति गौतमतन्त्रोक्तजपा-क्षमालाकल्पनार्थञ्च न वर्णान्तरत्वार्थम्। एवं शब्दकल्पद्रुमे वर्णान्तरत्वकल्पनं लोकशास्त्रविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम्। "विशेषं कथयाम्यद्य मोक्षार्थोः कण्ठतः स्वराः। कद्वयं जिह्वा मूर्द्ध्नि अद्वयं दन्तजिह्वया। दृक्स्थानाद्बलोष्ठाभ्यां क्षकारः कण्ठतालुतः" इति वरदातन्त्रे १पटले तस्य कण्ठ-स्थानोद्भवत्वाभिधानं वाद्यकाराभिप्रायेण द्रष्टव्या। "अतएव यान्ताः स्पर्शादि या ज्ञाता वर्णानामनुलोमतः। पृथक् क्रमेण वश्यन्ते तथाप्येते समन्वयात्" विश्व-प्रकाशे तस्य उभयरूपताकथनञ्च उक्तः। तत्समन्वय-चक्रादीनाञ्च बोध्यः। एतेन बङ्गानां खकारत्वेन मैथि-लानां च तस्य छकारत्वेनोच्चारणं प्रामादिकमेव।

क्षज कृच्छ्रजीवने इदित् चुरा० उभ० अक० सेट्। क्षञ्जयति ते अचक्षञ्जत् त। क्षञ्जयां बभूव आस चकार चक्रे।

क्षज वधे भ्वा० आ० सक० सेट् घटा०। क्षजते अक्षजिष्ट। चक्षजे मित् क्षजा। क्षजयति ते अचिक्षजत् त।

क्षञ्ज गतौ दाने च भ्वा० आत्म० इदित् सक० सेट्। क्षञ्जते अक्षञ्जिष्ट चक्षञ्जे। कर्म्मणि क्षञ्ज्यते घटा० क्षञ्जयति इति क्ष(क्षा)ञ्जि णमुलि क्षञ्जं क्षञ्जं क्षाञ्जं क्षाञ्जम् अनुपधाया अपि दीर्घः

क्षण वधे तना० उभ० सक० सेट्। क्षणोति क्षणुते। अक्ष-

णीत् अक० सेट्। क्षणाय रक्षणे। इदित् क्षणित्वा क्षत्वा। क्षतिः क्षतः। क्षणः। तानत्वमतेऽपि रूपं तुल्यम् विच अन् इति भेदः।

क्षण पु० क्षणोति दुःखं क्षण-अच्। १उत्सवे २मुहूर्त्तात्मक कालस्य द्वादशांशे त्रिंशत्कलात्मके कालांशभेदे अमरः ३प्रशस्तमुहूर्त्ते दीपिका "भुवनदुन्दुभयस्ते वाजिहस्ता समेतैः क्षणमुदयमतीशां सन्तु सेन्द्रस्तिमेषु" नाडीद्वयात्मके ४मुहूर्त्तरूपे कालांशे सि० शि० तद्वाक्यं १०८८पृष्ठे दर्शितम्। ५निमेषक्रियावच्छिन्नकालस्य चतुर्थभागे गन्धर्व० तादृशार्थे प्रमाणेन "क्षणादिः स्यादुपाधितः" भाषा० व्या० मुक्तावलीवाक्यं तच्च कालशब्दे १८५५पृ० दर्शितम्। ६निर्व्यापारस्थितौ अमरः ७अवसरे ८मध्ये ९पराधीनतायां हेमच०। तत्र उत्सवकालभेदयोः "क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना" माघः। उत्सवे "नार्हं त्यक्तुमुचितं लोकं मूढस्य क्षणमाचरेत्" उ०त०ब्रह्मपु०। "क्षणमुत्सवम्" उ०त०रघु०। कालांशे "क नु मां क्षणभिन्नसौहृदः" "स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः" कुमा०। अवसरे "स्थानं नास्ति क्षणो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः। तेन नारद! नारीणां सतीत्वमुपजायते" "दीयते स्म यदितुं मदनोऽपि न क्षणः क्षणदयाऽपि बभूवः" माघः। अत्र क्षणदयापि न क्षणो दत्तइति उत्सवार्थत्वेन विरोधस्य कालांशपर्यायत्वेन परिहारात् विरोधाभासः। "नीता रात्रिः क्षण इव मया सार्द्धमिच्छारतैर्या" मेघः

क्षणक्षण अव्य० वी० प्रकारे-द्वित्वम्। क्षणमात्रे त्रिका०

क्षणतु पु० क्षण-भावे वा० अतु। क्षते विदरणादौ हेम०

क्षणद पु० क्षणं यात्रादिमुहूर्त्तं उत्सवं वा ददाति दा-क। १मौहूर्त्तिके गणके मेदि० २जले न० हेम०। ३रात्रौ ४हरिद्रायाञ्च स्त्री अमरः "क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः" रघुः "न क्षणः क्षणदयापि बभूवः" माघः

क्षणदाकर पु० क्षणदां करोति हेतौ ट। निशाकरे चन्द्रे "आरुह्य नाथः क्षणदाकरत्वम्" माघः

क्षणदाचर पुंस्त्री क्षणदायां चरति चर-ट। निशाचरे राक्षसे "सन्निहिता धर्म्मराजेन प्रवृद्धाः क्षणदाचराः" भा० व० ५५अ०। "सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणाम्" रघुः। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २निशाचरे पक्ष्यादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्।

क्षणदान्ध्य न० क्षणदायामान्ध्यम्। रात्रिकाणत्वे। "मोतोजं मेक्षवं तथा रेणुकाञ्चापि पेषयेत्। अजमूत्रेण ता वर्त्त्यः क्षणदान्ध्यप्रणाशने हिताः" सुश्रुतः

क्षणद्युति स्त्री क्षणं द्युतिरस्याः। क्षणप्रभायां विद्युति।

क्षणन न० क्षण-भावे ल्युट्। वधे हनने अमरः

क्षणनिःश्वास पुंस्त्री० क्षणात् मुहूर्त्तात् निःश्वासोऽस्य। शिशुमारे (शोशक) शब्दरत्ना०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

क्षणप्रभा स्त्री क्षणं प्रभाऽस्याः। विद्युति चञ्चलावत् अमरः

क्षणभङ्ग पु० क्षणात्परः भङ्गः ५त०। सर्व्वेषां भावानां क्षणिकत्वे क्षणनश्वरत्वे। स च सर्व्व०द०दर्शितो यथा।

"तत्र क्षणिकत्वं नीलादिक्षणानां सत्त्वेनानुमातव्यं यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरपटलं सन्तश्चामी भावा इति। न चायमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य नीलादिक्षणानां प्रत्यक्षसिद्धत्वात् व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिन्यायेन व्यापकक्रमाक्रमव्यावृत्तावक्षणिकात् सत्त्वव्यावृत्तेः सिद्धत्वाच्च। तच्चार्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः सम्भवति "परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः। नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः" इति न्यायेन व्याघातस्योद्भटत्वात्। तौ च क्रमाक्रमौ स्थायिनः सकाशाद्व्यावर्त्तमानौ अर्थक्रियामपि व्यावर्त्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिद्धम्। नन्वक्षणिकस्यार्थक्रियाकारित्वं किं न स्यात्? इति चेत् तदयुक्तं विकल्पासहत्वात् तथा हि वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोः किमर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति? न वा?। आद्ये तयोरनिराकरणप्रसङ्गः समर्थस्य क्षेपायोगात् यत् यदा यत्करणसमर्थं तत् तदा तत्करोत्येव यथा सामग्री स्वकार्य्यं समर्थश्चायं भाव इति प्रसङ्गानुमानाच्च। द्वितीयेऽपि कदापि न कुर्य्यात् सामर्थ्यमात्रानुबन्धित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य, यत् यदा यन्न करोति तत् तदा तत्रासमर्थं यथा शिलाशकलमङ्कुरे, न चैष वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले वृत्तवर्त्तिष्यमाणे अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्य्ययाच्च। ननु क्रमवत्सहकारिलाभात् स्थायिनः अतीतानागतयोः क्रमेण करणमुपपद्यते इति चेत् तत्रेदं भवान् पृष्टो व्याचष्टां, सहकारिणः किं भावस्योपकुर्वन्ति? न वा?। नो चेत् नापेक्षणीयास्ते अकिञ्चित्कुर्वतां तेषां तादर्थ्यायोगात्। उपकारकत्वपक्षे सोऽयमुपकारः किं भावाद्भिद्यते? न वा?। भेदपक्षे आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात् न भावस्याक्षणिकस्य,

आगन्तुकातिशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् कार्यस्य। तदुक्तम् "वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम्?। चर्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलः" इति। अथ भावस्तैः सहकारिभिः सहैव कार्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् अङ्ग तर्हि सहकारिणो न जह्यात् प्रत्युत पलायमानानपि गले पाशेन बद्धा तत्त्वं कार्यं कुर्यात् स्वभावस्यानपायात्। किञ्च सहकारिजन्योऽतिशयोऽतिशयान्तरमारभते? न वा? उभयथापि प्रागुक्तदूषणपाषाणवर्षणप्रसङ्गः। अतिशयान्तरारम्भपक्षे बहुमुखानवस्थादौःस्थ्यमपि स्यात्। अतिशये जनयितव्ये सहकार्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परापातादेकानवस्था ऽऽस्थेया। तथाहि सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थसार्थैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादयदभ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत्, बीजमप्यतिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्वदोपकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येत। तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाणैः सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे, तस्मिन्नप्युपकारे पूर्वन्यायेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिजन्यबीजगतातिशयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता। अथोपकारः कार्यमपेक्ष्यमाणोऽपि बीजादिनिरपेक्षः कार्यं जनयति तत्सापेक्षो वा। प्रथमे बीजादेरहेतुत्वमापतेत्। द्वितीये अपेक्ष्यमाणेन बीजादिना उपकारे अतिशय आधेय एवं तत्र तत्रापीति बीजादिजन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत्। एवमपेक्ष्यमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्मिण्युपकारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयाश्रयातिशयपरम्परापात इति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात्। अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यश्चातिशयात्मा कुर्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति फलितं ममापि मनोरथद्रुमेण। तस्मादक्षणिकस्यार्थक्रिया दुर्घटा। नाप्यक्रमेण घटते विकल्पासहत्वात्। तथाहि युगपत्सकलकार्यकरणसमर्थः स भावस्तदुत्तरकालमनुवर्त्तते न वा। प्रथमे तत्कालवत् कालान्तरेऽपि तावत्कार्यकरणमापतेत्। द्वितीये स्थायित्वाशा मूषिकभक्षितबीजादावङ्कुरादिजननप्रार्थनामनुहरेत्। यत् विरुद्धधर्माध्यस्तं तन्नाना यथा शीतोष्णे विरुद्धधर्माध्यस्तश्चायमिति जलधरे प्रतिबन्धसिद्धिः। न चायमसिद्धो हेतुः स्थायिनि कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसङ्गतद्विपर्ययसिद्धत्वात्। तत्रासामर्थ्यसाधकौ प्रसङ्गतद्विपर्ययौ प्रागुक्तौ सामर्थ्यसाधकावभिधीयेते यद्यदा यज्जननासमर्थं तत्तदा तन्न करोति यथा शिलाशकलमङ्कुरम् असमर्थश्चायं वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोरर्थक्रिययोरिति प्रसङ्गः यद्यदा यत् करोति तत्तदा तत्र समर्थं यथा सामग्री स्वकार्यं, करोति चायमतीतानागतकाले तत्कालवर्त्तिन्यावर्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यत्ययः विपर्ययः। तस्माद्विपक्षे क्रमयौगपद्यव्यावृत्त्या व्यापकानुपलम्भेनाधिगतव्यतिरेकव्याप्तिकं प्रसङ्गतद्विपर्ययबलात् स्वीकृतान्वयव्याप्तिकं सत्त्वं क्षणिकत्वपक्ष एव व्यवस्थास्यतीति सिद्धम्। तदुक्तं ज्ञानश्रिया "यत् सत्तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमी सत्ताशक्तिरिहार्थकर्मणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा न सा। नाप्येकैव विधान्यथा परकृतेनापि क्रियादिर्भवेत् द्वेधापि क्षणभङ्गसङ्गतिरतः साध्ये च विश्राम्यतीति"। न च कणभक्षादिपक्षकक्षीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्त्वमिति मन्तव्यं, सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात्। न च तत्र स्वरूपसत्तानिबन्धनः सद्व्यवहारः, गौरवापत्तेः अनुगतत्वाननुगतत्वविकल्पपराहतेश्च, सर्षपमहीधरादिषु विलक्षणेषु क्षणेष्वनुगतस्याकारस्य मणिषु सूत्रवत् तगवेषु गुणवच्चाप्रतिभासनाच्च। किञ्च सामान्यं सर्वगतं, स्वाश्रयसर्वगतं वा? प्रथमे सर्ववस्तुसङ्करप्रसङ्गः अपसिद्धान्तापत्तिश्च यतः प्रोक्तं प्रशस्तपादेन "स्वविषयसर्वगतमिति"। किञ्च विद्यमाने घटे वर्त्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन सम्बध्यमानं तस्मादागच्छत् सम्बध्यते अनागच्छद्वा आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः द्वितीये सम्बन्धानुपपत्तिः। किञ्च विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते? विनश्यति? स्थानान्तरं गच्छति? वा प्रथमे निराधारत्वापत्तिः, द्वितीये नित्यत्ववाचोयुक्त्ययुक्तिः, तृतीये द्रव्यत्वप्रसक्तिः इत्यादि दूषणग्रहग्रस्तत्वात् सामान्यमप्रामाणिकम्। तदुक्तम् "अन्यत्र वर्त्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि। तस्मादचलतः स्थानाद्वृत्तिरित्युक्तता। यत्रासौ वर्त्तते भावस्तेन सम्बध्यते न तु। तद्देशिनञ्च व्याप्नोति किमप्येतन्महाद्भुतम्। न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्। जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिरिति"। अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेत् अङ्ग अन्यापोहालम्बन एवेति सन्तोष्टव्यमायुष्मतेति अलमतिप्रसङ्गेन"।

विवरणे प्रपञ्चयिष्यामि चायं पक्षः पूर्वं परीक्षय दूषितो यथा "यदेवं घटादिषु क्षणिकत्वं साध्येत विमताः उपान्त्याद्यो घटक्षणाः स्वानन्तरक्षणभाविघटनाशव्याप्ताः घटक्षणत्वादन्त्यघटक्षणवदिति' तन्न विमतो घटनाशक्षणो घटक्षणाधार् कालत्वात् सम्मतवदित्याभासमानत्वात् । अत घटाभावानुभवविरोध इति चेत् तर्हि क्षणिकत्वानुमानेऽपि सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञाविरोधोऽस्त्येव । ननु सर्वे भावाः क्षणिकाः अर्थक्रियाकारित्वात् व्यतिरेकेण शशविषाणवत् विपक्षे स्थायिनोऽर्थक्रियानुपपत्तिर्बाधिका । न च स्थायिनएव पदार्थस्य निमित्तसंयोगादन्यथाभूतस्यार्थक्रियाप्रयोजकं कार्य्यमुत्पादयितुं सामर्थ्यं न क्षणिकस्येति वाच्यम् किमसौ स्थायी पदार्थ एकमेव कार्य्यमुत्पादयेत् ? उत युगपदनेकानि ? अथवा क्रमेणानेकानि ?, तत्र प्रथमद्वितीययोः क्षणं स्थायित्वे नाशतुकार्य्योत्पादनस्य क्षणिकेनैव सिद्धेः । न तृतीयः समर्थस्य क्षेपायोगात् । अतोभावानामेकक्षणस्थायित्वेन क्षणेऽर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति, नैतद्युक्तं यस्मात् अर्थक्रियायादुर्निरूपत्वात् । किमर्थक्रिया नाम संविदां स्वगोचरज्ञानजननं ? किं वा क्षणान्तरोत्पादनम् ? आद्योऽपि स्वसन्ताने तज्जननं? पुरुषान्तरसन्ताने वा? सर्वसन्ताने वा? नाद्यः संविदां स्वप्रकाशत्वेन तदसम्भवात्, अस्तु तर्हि द्वितीयः, देवदत्तसंवेदनं हि स्वप्रकाशमपि यज्ञदत्तसंवेदनस्य विषयत्वाज्जनकं भविष्यतीति, तदसत् न तावत् प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयतया जनकमिति शक्यं वक्तुं, न हि पुरुषान्तरज्ञानं प्रत्यक्षतया कश्चिद्दृष्टं । नाप्यनुमानज्ञानविषयतया जनकं त्वया पुरुषान्तरप्रत्यक्षज्ञानमेव विषयजन्यमित्यङ्गीकारात् । ननु तर्हि तृतीयोऽस्तु सर्वज्ञस्य हि प्रत्यक्षज्ञानं सर्वपुरुषगतसंवेदनानि विषयीकुर्वत् तैर्जन्यते, मैवं तथा सति सोपप्लवैः सांसारिकसंवेदनैरीश्वरसंवेदनस्य प्रसक्तं स्यात् तज्जन्ये ज्ञाने तद्धर्म्मभेदात् । अथ ईश्वरज्ञानस्य प्रसक्तमपि नोपप्लवदोषं भजते तत्त्वज्ञानेनोपप्लवस्य बाधादिति चेत् मैवं न तदेव ज्ञानं सोपप्लवं बाधते उपप्लवस्य क्षणिकत्वेन क्षणे ग्राह्यग्राहकयोरसम्भवात् नापि ज्ञानान्तरमुत्पाद्य उपप्लवं बाधितुं क्षमते पूर्वज्ञानोपप्लवस्य ज्ञानान्तराविषयत्वात् विषयत्वे पूर्वज्ञानान्तरमपि प्रसक्तं सत् कथं बाधकं स्यात् ? सर्वोपप्लवानां निवृत्त्य संवेदनानामीश्वरज्ञानं प्रति विषयतया जनकत्वं, तस्मिन् सत्युपप्लवानिवृत्तः कथमीश्वर उत्पद्येत । नापि क्षणान्तरोत्पादनमर्थक्रियेति द्वितीयः पक्षः, त्वत्प्रक्रियया चरमक्षणस्यासत्त्वप्रसङ्गात् तथा हि विज्ञानानि स्थायित्वकल्पनया द्रव्यगुणादिदोषैर्विषयैश्चोपप्लुतानि पूर्वपूर्वसजातीयविज्ञानक्षणेभ्यः संस्कारेभ्य उत्तरोत्तराण्युत्पद्यन्ते तत्र सर्वमिदं क्षणिकमिति भावनया स्थायित्वकल्पना निवर्त्तते स्वलक्षणमिति भावनया द्रव्यगुणादिकल्पना नश्यति दुःखमिति भावनया रागादिदोषवर्गनिवृत्त्या सोपप्लवाः क्षीयन्ते, शून्यमिति भावनया विषयोपप्लवविगमः । ततश्च भावनाभेदैश्चतुर्विधैश्चतुर्विधसंस्कारविरोधिभिश्चतुर्विधोपप्लवे क्रमेण मन्दीकृते भावनाप्रकर्षस्यान्त्यप्रभूताद्युपान्त्यप्रत्ययात् सर्वोपप्लवविरहि विज्ञानमुत्पद्यते तद् संस्कारसन्तानान्त्याक्षरमक्षणं इति गीयते, तस्य च कार्य्याभावादसत्त्वापत्तौ तथैव क्रमेण पूर्वपूर्वज्ञानानामसत्त्वं प्राप्नुयात् । चरमक्षणं ईश्वरज्ञानस्य जनकत्वाद् सदिति चेत् तर्हि चरमक्षणसर्वज्ञज्ञानयोर्विशुद्धतया तुल्यस्वभावयोरेकसन्तानत्वं स्यात् तुल्यस्वभावयोः कार्य्यकारणभावस्यैकसन्तानलक्षणत्वात् ततश्च सन्तानाविच्छेदादनिर्मोक्षः स्यात् । सर्वज्ञसन्तानप्रवेशएव मोक्ष इति चेत् एवमपि चरमक्षणस्य ईश्वरज्ञानविषयत्वं दुर्निरूपमिति, तज्जनकत्वं दूरापास्तं, भेदे हि सति संवेद्यो विषयविषयिभावः न चैव भेदोऽस्ति । न तावत् संवित् संविदन्तरात् संविदाकारेण भिद्यते तथा सति वैलक्षण्यसिद्धये प्रतियोगिनोऽसंवित्त्वप्रसङ्गात् नाप्यसंविदाकारेण उभयोरसंवित्त्वप्रसङ्गात् तस्माच्चरमक्षणस्य सर्वज्ञज्ञानोत्पादनलक्षणार्थक्रियया सत्त्वं दुःसम्पादम् । यद्यप्यर्थक्रिया कथञ्चन तदापि सा किं कारणस्य सत्त्वं सम्पादयति ? उत प्रतीतिम् ? नाद्यः कार्य्योत्पत्तेः प्रागेव कारणस्य सत्त्वात् अन्यथा कारणत्वायोगात् । द्वितीये तत् कार्य्यं स्वकार्य्येण प्रतिभासितं सत् कारणसत्त्वप्रापकं तदपि तथैवेत्यनवस्था स्यात् । संवित् स्वयमेव स्वात्मानं प्रकाशयतीति नानवस्थेति चेत् तर्ह्यर्थक्रिया प्रतीतिहेतुरिति पक्षो हीयेत । स्वयमेव स्वार्थक्रियेति वदत आत्माश्रयत्वं दुर्निवारम् । तदेवं न सत्त्वेनार्थक्रियाकारित्वं किन्तु स्वाभाविकः कश्चिद्धर्मः, तथा चैकस्मिन् क्षणेऽर्थक्रियां कृत्वा पुनरुत्पत्तिमतस्तस्यापि स्थायिनः सत्त्वं न विरुध्यते । यदुक्तं स्थायिनः क्रमेणानेककार्य्योत्पादकत्वं नास्ति समर्थस्य क्षेपायोगात् इति तदसत् समर्थस्यापि सहकारिसन्निधानविशेषमपेक्ष्य कार्य्यक्रमदर्शनः लोके तदर्शनानुपपत्तेः । अथ मतम् समर्थस्य सहकार्य्य-

पेक्षाया अयुक्तत्वात् अशक्ता एव सर्वे पदार्थाः परस्परापेक्षया सामग्रीं जनयन्ति सा च शक्ता कार्यमुत्पादयति, तदयुक्तं सामग्रीं प्रत्यपि शक्तत्वे पदार्थानामन्योन्यापेक्षा न युक्ता अशक्तत्वे च तदजनकत्वात् निष्फलान्योन्यापेक्षेति अनपेक्ष्यैव सर्वत्र स्यात्। मा भूत्तर्हि कस्यापि सहकार्यपेक्षेति चेत् न अनुभवविरोधात्। तथानुभवेऽभ्रान्तः, बाधाभावात्। यद्यपि शक्ताशक्तस्य वाऽपेक्षा न युक्तेत्युक्तं तथापि शक्तत्वाशक्तत्वविनिर्मुक्तस्य स्वरूपमात्रस्य सहकार्यपेक्षा स्यात् स्वावस्थाया स्वग्राह्यत्वे कार्यत्वात्। तथा हि कार्यसत्त्वेऽसत्त्वे जातिः असतो वा संवृता कारणविशेषेण कार्यविशेषस्य समवायानिरूपणात् सर्वं सर्वस्मादुत्पद्येतेति प्रत्येव चोदिते मूलाशयसम्बन्धान्यसंबन्धविशेषं विशुद्ध नियतस्यैव भावि कारणं नियतो भावि कार्यमिति तथा निरूपणीयम् अन्वयव्यतिरेकौ तत्र निरूपकौ स इति चेत् सहकारिसमवधाने तौ स एव तस्मादन्वेव सहकार्यपेक्षा तत्कृतस्योपकारविशेषस्य चिन्त्यताम्। यथैकदेशी मन्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्धा भूम्युदकादिसहकारिणो बीजाख्ये कारणे विशेषमुत्पादयन्तो जनयन्ति तत्तद्बीजमङ्कुराख्यं कार्यं शक्तम् अन्यथानुपकारी भूम्यादिर्बीजेन नापेक्ष्येतेति, तदसत् बीजं यमतिशयोत्पत्तौ शक्तं न चेत् सहकारिसमवधानमपि न तं जनयेत् ततोऽङ्कुरोत्पादनेऽपि गच्छति। अथ शक्तं तदापि यदि सहकारिसहकृतः विशेषान्तरं तत्रोत्पन्नतायां शक्नुयात् तदाऽनवस्था स्यात्। अथ तदपाश्यैव तत्र शक्तं तदाङ्कुरेऽपि विशेषान्तरेणैव शक्तं स्यात्। कथं तर्हि अङ्कुरोत्पत्तिः सहकारिसमवधानपूर्विका उपकृतेनोत्पत्तिस्तु सहकारिसन्निधिमात्रसाध्या तथैव दृष्टत्वादिति चेत् न तथासति शक्तिमता कारणेन स्वात्मन्यनुपकुर्वत्स्वपि सहकार्यपेक्ष्यत इति तथैव स्वमतव्याघात आपादितः स्यात्। तस्मान्नैकदेशिपक्षो युक्तिसहः। नन्वेत एवाकम्ब्रमादरणीयं न हि वयं तदुत्कारणस्वरूपे सहकार्युपकारं ब्रूमः किं तर्हि क्षणिकान्मूलकारणादुत्पद्यमानं कार्यं सहकारिणमपेक्षते कार्यस्य बहुकारणसाध्यत्वादिति ब्रूमः। यद्यपि स्थायिकारणमनेकस्थेतावत् समानं तथापि तस्मिन् यावत् कारणसत्त्वं नैरन्तर्येण कार्योत्पत्तिर्दुर्वारा नियामकाभावात्। न च सहकारिसम्बन्धो नियामकः सम्बन्धस्यापि यावत्सम्बन्धिसत्त्वं भवितव्यत्वात्। न च तस्य सम्बन्धान्तरं नियामकम् अनवस्थापातात्। न च वाच्यं क्षणिकपक्षेऽपि न कारणक्षणे कार्यं जायते तयोर्यौगपद्यप्रसङ्गात् अन्यदा जन्माङ्गीकारे चानियमापत्तिरिति, कारणान्तरक्षणस्य कार्यनियामकत्वात् अतः क्षणिकत्वपक्ष एव श्रेयान्, एवं सति कि कार्यकारणभावो व्याप्तिबलेन निर्णेतव्यः तत्र किं तच्यते कार्यकारणव्याप्तिः धूमाग्निव्यक्त्योः? उत तत्सन्तानयोः?। नाद्यः क्षणिकयोरन्वयव्यतिरेकबुद्धिद्वयकालावस्थानायोगात्। द्वितीयेऽङ्गारावस्थाद्यग्नेर्धूमोत्पादेन तत्सन्तानव्याप्तिस्वाविरोधात् काष्ठाभावात्तदा अग्नेर्नेति चेत् तस्यापि सुसन्ताने विद्यमानत्वात् तथाग्निकाष्ठयोः सम्बन्धाभावः सन्तानद्वयनित्यत्वेन तदाव्याप्तिनिर्णीतत्वात्। सम्बन्धः सम्बन्धान्तरपूर्वकः स्यात् न तदानन इति चेत् न अनवस्थापत्तेः त्रिचतुरकक्षाविश्रान्त्यभ्युपगमेन नानवस्था इति चेत् तर्हि स्थायिकारणाभ्युपगमेऽप्यनवस्थाया। सुपरिहरत्वाद्दोषः। ननु स्थिरकारणक्रमकारकत्वाङ्गीकारे यदि स्थायित्ववादी क्षणतमपि समीकुर्वीत् तर्हि तत्राङ्गीकुर्मः इति चेत् धूमकाष्ठयोः कार्यसहकारिणोरुपकार्योपकारकभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्तथैवीत्यत्रान्वयव्यतिरेकयोरुपकार्योपकारकभावसाधकत्वं मूलकारणतत्कार्ययोरग्निधूमयोर्वा तस्मादुपकारके सहकारिणि मतद्वयेऽप्यपेक्षा समाना। तथा च क्षणिकपक्ष यथैकस्य वह्नेः सहकारिभेदात् देशभेदाच्च युगपदनेककार्यमभ्युपेयते यथा वह्निः स्वदेशे वह्न्यन्तरं जनयति उदरदाहमम्, काष्ठाकुल, पुरे विज्ञानञ्चेति तथा स्थायिपक्षेऽप्येकस्य कारणस्य कालभेदात् सहकारिभेदाच्चानेककार्यजनकत्वम् तत्र क्रमकारित्वं किं न स्यात्। नचैतदेता क्षणिकत्वाङ्गीकारादिनोक्तिमताकृतं भङ्गीषु पूर्वस्य प्रतिपक्षस्य स्याद्वादस्यान्ते निराकृतत्वात्। तदेवमतिदुष्टं क्षणिकविज्ञानवादिमतमुपेक्ष्य कुत्रचिन्नित्यचैतन्ये सर्वं स्वरूपतया प्रतीयत इत्येवमेव वेदान्तवादोऽतिनिर्दोषत्वादादरणीय" इति।

न्यायसर्वस्वे च "अथ बाधकं भवदात्मनि क्षणभङ्गोऽवस्थादिना" पञ्चविंशतिपक्षीणाञ्जातिकानां मध्ये प्रथमविप्रतिनिरासेऽस्य विस्तरो द्रष्टव्यः।

क्षणभङ्गुर त्रि० क्षणं प्राप्य भङ्गुरः। क्षणमात्रे च विनाशशालिनि "यदि पुनरमी किमपि नाहमाश्रयदर्शिनः किञ्चिदपि वस्तु स्थिरं, विश्वमेव क्षणभङ्गुरम्, अलीकमेवास्याकारभेदत् न किञ्चिदपि नाभोरेत्, न चाकारमयमान्तः

"केचिदपि प्रवर्त्तन्ते" आत्मत॰ शिरोमणिः [शब्दमा॰

क्षणरामिन् पुंस्त्री॰ क्षणेक्षणे रमते रम–णिनि । पारावते

क्षणिक त्रि॰ क्षणः स्वल्पः कालो व्याप्यतयाऽस्त्यस्य ठन् । क्षणमात्रस्थायिनि । तल्लक्षणञ्च आत्मतत्त्वविवेकव्याख्याने रघुनाथशिरोमणिकृतम् यथा

"क्षणिकत्वञ्च स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वम् उत्पत्तिमत्त्वं वा । उत्पत्तिश्च स्वाधिकरणक्षणावच्छिन्नाभावप्रतियोगिक्षणसम्बन्धः । क्षणश्च स्वावच्छेदकप्रागभावानाधारः समयः अस्मिंस्तु विशेषणीभूतानां प्रागभावे चरमध्वंसे च, निवेशस्य गौरवात्, स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणावच्छिन्नत्वं क्षणिकत्वमिति तु न्यायः" । अत्र गदाधरव्याख्या कादाचित्कशब्दे १८८३ पृ॰ दर्शिता यथा कादाचित्कत्वं सत्त्वे सति किञ्चित्कालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वम् । "क्षणिकत्वञ्च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्" मुक्ताव॰ । २विद्युति स्त्री हेम॰

क्षणित त्रि॰ क्षणः संजातोऽस्य तार॰ इतच् । जातक्षणे

क्षणिन् त्रि॰ क्षणः विश्रान्तिकालः उत्सवो वाऽस्त्यस्य इनि । क्षणवत् १विश्रान्ते २उत्सवान्विते च । "तं विश्रान्तं शुभे देशे क्षणिनं कल्पमच्युतम्" भा॰ शा॰ १२४अ॰ । स्त्रियां ङीप् सा च ३रात्रौ शब्दर॰

क्षणेपाक पु॰ क्षणे पच्यते पच–कर्म्मणि घञ् न्यङ्क्वा॰ कुत्वम् अलुक्स॰ । क्षणेन पच्यमाने पदार्थे । [च शब्दम् ।

क्षत् स्त्री॰ क्षण–भावे संप॰ क्विप् । क्षते १विदारणे २पीडने

क्षत त्रि॰ क्षण–क्त । १विदारिते २पीडिते ३वर्षिते च । "रजोरदःक्षतमिव पतिता भुवि क्षतं गोत्रभिदप्यमर्षणाः" रघुः । ४क्षतिमुक्ते "क्षतत्रासमभूत्तीनः कामस्तदार पीडिनः" कुमा॰ "क्षतं तितर्पदेषु दिग्गजेषु" भट्टिः "क्षतयोन्या अपि स्त्रियाः" "कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता" इति च नारदः । विदारणञ्च शस्त्रादिभिरवयवविभागः, "बाहुनीतोरमक्षता" रघुः । कर्म्मणि च इतनैवाकृत्याविदारणात्मतत्त्वात् । भावे क्त । ५विदारणे न॰ "नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्" कुमा॰ "अनङ्गतोऽपि सुन्दर ! उरसि क्षतानि दतः मद्गुणम् किं पुनरङ्गुतस्त नखरक्षतैस्तद्वा" मा॰ द॰ । दुर्गेऽपि "जनोऽक्षताङ्गतनुर्नामुभिन्नया" माघः । उपचारात् तत्कार्य्ये उद्दूः "क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः" रघुः उपचारात् (घा) इति वर्णिते क्षयहेतु पृष्ठादौ ६व्रणे हेमच॰ "प्रकुपितास्तु दोषा मेदमभिप्रपन्ना मांसशोणिते प्रदूष्य ग्रन्थीन् जनयन्ति तत्र कण्डूयनात् क्षतं समुपजायते क्षते दुष्टाङ्कुराः परोहाः पिच्छिलरुधिरस्राविणो जायन्ते कृमयो विपोऽभ्यन्तरमुपरिष्टाद्वा" सुश्रु॰ "यस्तु क्षतेनोपयुज्यते स भूयःक्षतक इति केषां च मते" सुश्रु॰ क्षयशब्दे विवृतिः ।

क्षतनिमित्तमरणेऽशौचभेदमाह शु॰ त॰ व्यासः "क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्दिवा । या शस्त्राच्चिराद्वा स्यात् दशरात्रमतः परम् । शस्त्रघाते त्र्यहादूर्ध्वं यदि कश्चित् प्रमीयते । अशौचं प्राकृतं तत्र सर्व्ववर्णेषु निश्चयः" । "अत्र शस्त्रघातपदं क्षतेतरशस्त्रघातपरं पारिभाषिकशस्त्रघातपरमपि । यथा देवीपु॰ "पशिमत्स्यमृगैर्ये तु दंष्ट्रिशृङ्गिनखैर्हताः । पतनानशनप्रायैर्वज्राग्निविषबन्धनैः । मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः" । अन्यथा क्षतं विना पतनादिभिर्विकल्पमृतानां दिनत्रयशेषेऽनध्यवसायः स्यात् । न च शास्त्रीये व्यवहारेऽन्तरङ्गत्वेन पारिभाषिकस्यैव ग्रहणमिति वाच्यम् यतो पारिभाषिकापारिभाषिकशस्त्रघातयोश्च यद्यपि तथा युक्तत्वात् पारिभाषिकत्वादेव न प्रकरणनियमः" शु॰त॰

क्षतकाम पु॰ ६त॰ । क्षतजाते कामभेदे "षड् कामाः स्मृता वातपित्तकफैस्त्रिविधः" भावप्र॰ । कामशब्दे २०४२ पृ॰ विवृतिः [शब्दच॰ । २लाक्षायां स्त्री हेम॰ ।

क्षतघ्न पु॰ क्षतं हन्ति हन हेतौ–क । (कुकुरशोंगा), क्षुपभेदे ।

क्षतज न॰ क्षतात् जायते जन–ड । १रुधिरे "क्रमरः स क्षिद्धत्तः क्षतजेन रेणुः" रघुः "क्षतजकषायितमेषु पा च भ्रमता" कादं॰ २पूये हेम॰ । ३क्षतजातमात्रे त्रि॰ । सुश्रुतोक्ते ४कासभेदे कासशब्दे तद्विस्तार उक्तप्रायोऽपि स्पष्टार्थं सुश्रुतवाक्यमत्रोदाह्रियते यथा

"उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः श्वासहिक्कयोः । कासस्यापि च विज्ञेयास्त एवोत्पत्तिहेतवः । धूमोपघातद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च । विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव । प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः । निरेति वक्त्रात् सहसा सदोषः कासः स विद्भिरुदाहृतस्तु । स वातपित्तप्रभवः कफाच्च क्षतात्तथान्यः क्षयजोऽपरश्च । पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भिर्विवर्द्धितो यक्ष्मविकारकृत् स्यात् । भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्डूर्भोज्योपरोधो गलतालुलेपः । स्वशब्दवैस्वर्य्यमरोचकोऽग्निसादश्च लिङ्गानि भवन्त्यथाग्रे ।

हृत्कण्ठमूर्द्धोदरवायुशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः । प्रसक्तवेगश्च समीरणेन कासेत् शुष्कं स्वरभेदयुक्तः । उरोविदाहज्वरवक्त्रगन्धैर्दाहत्वष्टिक्तमुखस्तृषार्त्तः । पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि कासेत् स पाण्डुः परिदह्यमानः । विलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः । अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तः कासेत् स सान्द्रकफः कफेन । अत्यौऽतिमात्रं विकृतस्य यस्य व्यायामभाराध्ययनाभिघातैः । विच्छिद्यवक्षाः स नरः सरक्तं कीयत्यभीक्ष्णं क्षतजः स कासः । अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः । रूक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् । स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम् । कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा । सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना । दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना । पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः । पारावतइवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्" ।

क्षतजतृष्णा स्त्री० भावप्र० उक्ते तृषाभेदे "पृथक् त्रयःकाण्डोद्भूता रक्तजाऽगन्तुजौ तथा । अष्टमोपा भक्तेनोत्थ सुसंयुक्ताः योगलक्षणैः । (योगलक्षणैः पूर्वोक्तैः) विशिष्टं रूपमाह । "विदग्धं पच्यते यत्रात् पित्तोत्थायाविरल्बरम् । कफजः पित्तवद्रोधो रक्तागन्तुसमुद्भवौ" । अत्र रक्तजेत्युक्तेः क्षतजतृषदस्यैव शब्दसौचित्यात् शब्दकल्पद्रुमे क्षतजतृष्णाशब्दकल्पनं प्रमादिकम् भावप्र० उक्तं तृषादिभेदे ज्ञेयो यथा

"भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा ऊर्द्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च । पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालु प्रपद्य जनयेत् पिपासाम् । स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृट् सम्भवतीह जन्तोः । तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथान्याऽऽमसमुद्भवा च । भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु" । नराणां चितं सञ्चान एव संहितं पित्तं सवातं पित्तविवर्द्धनैः कट्वम्लोष्णादिभिः कुपितं भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वपवासादेश्च वातः कुपितः । तदुभयम् ऊर्द्ध्वं प्रचरत् तालु प्रपद्य पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृष्णा भवति । किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि यत आह स्रोतःस्वित्यादि । तत्र तत्स्वचनं न युक्तम् । यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेकशाखायोगात्व दोषः । अपांवाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् यत आह चरकः "रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वा हृदयगलतालु क्लोम च । संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णां महाबलावेतौ पित्तानिलौ" इति । संख्यामाह तिस्र इत्यादि । तृष्णायाः सामान्यलक्षणमाह । "सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति । मुहुः काङ्क्षति तोयञ्च तं तृष्णार्दितमादिशेत्" । क्षतजामाह "क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु" । क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य रुक् पीडा" ।

क्षतविध्वंसिन् पुंस्त्री० क्षतं विध्वंसयति वि+ध्वन्स-णिच्-णिनि ङीप्० । वृद्धदारकवृक्षे शब्द च०

क्षतव्रत पु० क्षतं व्रतमस्य । खण्डितव्रतब्रह्मचारिणि अवकीर्णिनि अमरः तत्प्रायश्चित्तमाह प्रायश्चित्तविवेके "अथावकीर्णिप्रायश्चित्तम्" "अथावकीर्णी मैथुनेन क्षतव्रतः यथाह याज्ञवल्क्यः "अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितं" प्रायश्चित्तमाहाङ्गिराः "अवकीर्णं निमित्तन्तु ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत् । चर्मणा गर्द्दभस्यैव षण्मासांस्तुध्यात्वेन विशुध्यति" । अवकीर्णमवकीर्णता भावे क्तः । अत्र माध्यमिकमहानवः । इदं प्रमादकृतस्यवर्त्तकिरूप एव याज्ञवल्क्यः "अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् । गर्द्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुद्ध्यति" । संयमात् क्रियमाणतत्प्रायत्र मनुः "एतस्मिन्नेव संप्राप्ते वसित्वा गर्द्दभाजिनम् । सप्तागाराणि चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् । तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्त्तयन्नेककालिकम् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमब्देन स विशुद्ध्यति" । एतद्विषयप्रायश्चित्ते शातातपः "अथातो-ऽवकीर्णिप्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामः "ब्रह्मचारी यद्यवकीर्य्येत चतुर्थकालमन्नं भैक्षं चरेदेवंपूतोभवतीति" । तथा पैठीनसिरपि "अवकीर्णी गर्द्दभाजिनं वसेत् संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत्" शङ्खलिखिताभ्यान्तु विकल्प एवोक्तः । तद्यथा "ब्रह्मचारी यावकीर्य्येत भैक्षाग्निकार्य्ये कुर्व्वन् सद्यः कामादतमर्षे रेतसोऽन्यत्र प्रमादात् तत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जुहुयात् ओङ्कारपूर्व्विकाभिः संवत्सरं वा नक्तं भैक्षञ्चरेत् चतुर्थकाले मितभुक् गायत्रीं जपन्मस्माद्वाग्राश्नीयाद्दिति" । गायत्रीमपि संवत्सरं जपेदित्यर्थः । महाव्याहृतिहोमस्य लघुत्वादसमीक्षिकावकीर्णित्वेन भैक्षाग्निकार्य्ये स्त्रियं विना कामात् सक्तरेतस्त्यागे व्यवतिष्ठते, स्त्रियं विनापि कामात्स्थले तत्स्वर्गे प्रमादगमने च तद्वित्तः"ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयादरण्ये

चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्द्दभं पशुमालभेत नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत् तस्य जुहुयात् कामाय स्वाहा कामकामाय स्वाहा। नैर्ऋत्यै स्वाहा रक्षोदेवताभ्यः स्वाहा इति एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गे दिवा स्वप्ने व्रतान्तरेषु च"। आसमावर्त्तनात् तौ विसर्गे दिवास्वप्ने चाप्यादि चेयम्। पशोरभावे नैर्ऋतं चरुं निर्वपेदित्यर्थः। एतच्चामावास्यायां कर्त्तव्यमित्याह बौधायनः। "अथावकीर्णममावस्यायां निशाग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य दार्व्वीं होमिकीं इतिकर्त्तव्यतां कृत्वा द्वे आज्याहुती जुहुयात्"। अत्र च व्रतान्तरेष्विचाभिदधता दर्शितेन द्वादशवार्षिकव्रतेषु पुण्यार्थचान्द्रायणादिषु च यथानिर्दिष्टं तथाचैतदतिदिष्टमविशेषात्। अतएव "कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः। अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्म्मज्ञा ब्रह्मवादिनः" इति मनुना सामान्येनावकीर्णिलक्षणमभिधाय अकामतो रेतसः स्रावे मनुः "स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः। स्नात्वार्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्"। ब्रह्मचारिणो गुरुदारगमने तु तद्गमनोक्तप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा अवकीर्णिप्रायश्चित्तं कृतमस्येत्। यथा दण्डनिपतनप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तदन्तरीयकाङ्गस्पर्शप्रायश्चित्तं सम्पद्यते"।

क्षतहर न० क्षतं हरति हृ–हेतौ ट। क्षतहरणहेतौ १अगुरुचन्दने शब्दच०। २क्षतहारकमात्रे त्रि०

क्षताशौच न० क्षतनिमित्तमशौचम्। समरादिक्षतकृते मृत्युके अशौचे। "उत्तमः क्षत्रियो क्षयी मत्तोन्मत्तरसाश्च ताः। कृतवस्तुरवस्तुश इत्युक्तोऽन्यो स्वकालतः" प्रा०त० देवलः। अशुचित्वमथाह तत्रैव शङ्खः। "इन्द्रसम्पर्कहार्यं लेपं मन्येत दुस्तरम्। न तत्र बहुधा कुर्यात् बालसंहरणे पुनः। भवेदशौचमत्यन्तं नृपवैधात् क्षये कृते"। नृपवैधादिषु पञ्चत्वं क्षयहेतुजनमावस्य। अस्यापवादः "चन्द्रक्षयपक्षे चैव मृतानां पिण्डकर्म्मणि। महातीर्थे तु संग्रामे क्षतदोषो न विद्यते" प्रा०त० पुराणम्। मृतानां पिण्डकर्म्मणि निरङ्कावत्वात् चितासिद्धोदकदानादौ। संग्रामे भिन्नगात्रादिना सम्यक्प्रामे।

क्षति स्त्री क्षण-क्तिन्। १हानौ, २अपचये, ३नाशे च। "क्षयाणां न क्षतिः काचित् रक्षत न मानवैः" भा० व० १७२अ०। "हिमां क्षतीयां क्रमे शिलीमुखाः" किरा०

क्षतोदर क्षतजाते उदररोगभेदे उदरशब्दे ११५० पृ० विवृतिः। शल्यमित्यादि तल्लक्षं सुश्रुतवाक्यं भावप्र० व्याख्याय चरकसुश्रुतसम्मतिप्रदर्शनेन विशेष उक्तो यथा "शल्यं कण्टककर्करादि। अन्नोपहितं भुक्तं यत् अन्त्रं भिनत्ति तथा अन्यथा आगतं भोजनं विना आगतं शर्करादिरितरथापि यदन्त्रं भिनत्ति तत्। उपलक्षणम्। जृम्भणमत्यशनं वा यदन्त्रं भिनत्ति। यतउक्तं सुश्रुतेन शर्करातृणकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः। भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तं जृम्भयात्यशनेन चेत्"। तस्मात् भिन्नादन्त्रात्। गुदतस्तु भूयः अन्नात्संसृत्य पुनर्गुदतः सृतैरिदर्शः। दाल्यति विदार्यत एव। यदर्शविकारासत्वात्। एतत् क्षतोदरमन्त्रान्तरे परिस्राव्युदरमुदितम्"

क्षत्तृ पु० स्त्री० क्षद–संवृतौ संज्ञायाम् तृच् अनिट्। १सारथौ २द्वाःस्थे ३क्षत्रियायां शूद्रेण जाते वर्णसङ्करे पुंस्त्री० अमरः स्त्रियां ङीप्। ४दासीपुत्रे ५नियुक्ते ६वेधसि पु० मेदि० ७मत्स्ये शब्दरत्ना०। उपधादीर्घविधौ क्षत्तृशब्दस्य ग्रहणात् औणादिकत्वात् अस्य निषेधेऽपि दीर्घः क्षत्तारौ "क्षत्तारौ ते प्रजापते। तानिहायतनं स्कृतिम्" २,२४,७, "यत् क्षत्तारं हृदय्या" ऋ० ८.६.४८, "आशिश्चतस्त्राग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदः" श०ब्रा० १२.५.४,६, "विविक्तं क्षत्तारम्" यजु० ३०.१३,। "क्षत्रिया मागधं वैश्यात् शूद्रात् क्षत्तारमेव च" या० स्मृ०: "शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम्। वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः। एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ। क्षत्तृवैदेहकौ तद्वत् प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि" मनूक्तेः क्षत्रियायां विप्राज्जात इति अमरमतत्वेन शब्दक० उक्तिः प्रामादिकी। "क्षत्ता स्यात् सारथौ द्वाःस्थे, क्षत्रियायाञ्च शूद्रजे" इति नानार्थेऽमरोक्तेः मनुयाज्ञवल्क्यादिवाक्याच्च "माहिष्योऽर्थक्षत्रिययोः क्षत्ताद्यौ शूद्रयोः सुतः" इत्यमरोक्तौ यद्यपि शूद्रजातस्य क्षत्तृत्वोक्तावपि तत्र वध्वां स्वामिनी योग्यत्वात्तत्र क्षत्रिया, तेन न पूर्वापरविरोध इति भानुदीक्षितव्याख्या। अतएव मेदिन्याम् "क्षत्ता शूद्रक्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ। भुजिष्यातनयेऽपि स्यादियुक्तवेधसोः पुमान्"। तत्र इतिमाह मनुः "अथ उपक्रमाणां तु विकीर्णोऽस्यवन्धनम्"। तत्र दासीपुत्रे "ततः प्रीतमनाः क्षत्ता (विदुरः) धृतराष्ट्रं विशाम्पते!। उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्द्धन्त इति विस्मितः। वैचित्रवीर्य्यस्तु नृपो निशम्य विदुरस्य तत्" भा०आ०२००अ०। विदुरस्य दासीपुत्रत्वं विदुरशब्दे वक्ष्यते "ततोऽपकृष्ट

विदुरं तूर्णमाराद्धयायान्तं सपदस्थः स राजा। अथाब्रवीत् भ्रातरं भीमसेनं किं नु क्षत्ता वक्ष्यते न सखेव ?" भा० स० ५८अ०। द्वाःस्थे। "तत द्वाःस्थः प्रविश्यैवेत्युपक्रमे "ततो हृष्टो मत्स्यराजः क्षत्तारमिदमब्रवीत्" "क्षत्तारं कुरुराजस्तु शनैः कर्णमुपाजपत्" इति च भा० वि० ६८अ०। सारथौ "जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः उपशुश्राव स ह सञ्जिहान एव क्षत्तारमुवाच" "स ह क्षत्तान्विष्य नाविदमिति" "स ह क्षत्ताऽविदमिति" च छा० उप०। दौवारिके च "अथ क्षत्ता पानागवीमभिमेहति" शत० ब्रा० १३।५।२।८ "क्षत्ता मन्त्रिधिनः कोशाध्यक्षः" भा०

क्षत्र पुंन०। क्षतस्त्रायते त्रै—क ५त० क्षद संभृतौ कर्त्तरि ष्ट्रन् वा अर्द्धर्चा०। क्षत्रिये "यस्य ब्रह्म च क्षत्त्रं च उभे भवत ओदनः" श्रुतिः "यत्र ब्रह्म च क्षत्त्रञ्च सम्यञ्चौ चरतः सह" यजु० २०।२५। "क्षत्त्रं च नयजातिः" वेददी० "क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्त्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः" रघुः। अत्र मल्लि० "क्षणु हिंसायामिति धातोः सम्पदादित्वात् क्विप् गमादीनामिति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति रूपं सिद्धम् ततः क्षणात् त्रायते इति क्षत्त्रः सुपीति योगविभागात् कः। तामेतां व्युत्पत्तिं कविरुक्तोऽनुक्रामति क्षतादित्यादिना। उदग्रः उन्नतः क्षत्त्रस्य क्षत्त्रवर्णस्य वाचकः शब्दः क्षत्त्रशब्द इत्यर्थः क्षतात् त्रायते इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रूढः किल प्रसिद्धः खलु नाकपृष्ठादिवत् केवलरूढः किन्तु पङ्कजादिवत् योगरूढः"। "नाब्रह्म क्षत्त्रमृध्नोति नाक्षत्त्रं ब्रह्म वर्द्धते। ब्रह्म क्षत्त्रञ्च संपृक्तमिह चामुत्र च वर्द्धते" मनुः। क्षद्यते संभिद्यते राष्ट्रं, क्षद-कर्म्मणि त्र। २राष्ट्रे "क्षत्त्रं वा एष प्रपद्यते यो राष्ट्रं प्रपद्यते क्षत्त्रं राष्ट्रम्" शत० ब्रा० ।२२। क्षत्त्रस्य कर्म्म ष्यञ्। तत्कर्म्मणि। "क्षात्त्रं द्विजत्वञ्च परस्परार्थम्" भट्टिः तस्येदमण्। क्षात्त्र तत्सम्बन्धिनि त्रि० "क्षात्त्रं कर्म्म स्वभावजम्" गीता ३उदके ४धने च निघ० ५देहे उणादिको० ६तगरे न० राजनि०

क्षत्त्रकर्म्मन् न० ६त०। "शौर्य्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यम् युद्धे चाप्यपलायनम्। दानमीश्वरभावश्च क्षत्त्रकर्म्म स्वभावजम्" गीतोक्ते कर्म्मभेदे। अत्र क्षात्त्रं कर्म्मेति वा पाठः

क्षत्त्रधर्म्म पु० ६त०। स्मृत्याद्युक्ते क्षत्त्रियस्य धर्म्मभेदे। तथाह हारीतः

"राजन्यः क्षत्त्रियश्चापि प्रजा धर्म्मेण पालयन्। कुर्य्यादध्ययनं सम्यग्यजेद्यज्ञान् यथाविधि। दद्याद्दानं द्विजातिभ्यो धर्म्मबुद्धिसमन्वितः। स्वभार्य्यानिरतं नित्यं षड्भागार्हः सदा नृपः। नीतिशास्त्रार्थकुशलः सन्धिविग्रहतत्त्ववित्। देवब्राह्मणभक्तश्च पितृकार्य्यपरस्तथा। धर्म्मेण यजनं कार्य्यमधर्म्मपरिवर्जनम्। उत्तमां गतिमाप्नोति क्षत्त्रियोऽप्येवमाचरन्"।

"त्रीणि राजन्यस्याध्ययनं शस्त्रेण च प्रजापालनं स्वधर्म्मस्तेन जीवेत्" वशिष्ठः। पद्मपु० स्वर्गखण्डे २६अ० "क्षत्त्रियस्यापि यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव!। दद्याद्राजा न याचेत यजेत न च याजयेत्। नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत्। नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्य्यात् पराक्रमम्। ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवाः। ये तु युद्धे विजेतारस्ते तु लोकजितो नृपाः। अविक्षतशरीरो हि संगराद्यो निवर्त्तते। क्षत्त्रियस्य तु तत् कर्म्म नोभयत्र यशःप्रदम्। क्षत्त्रियाणामयं धर्म्मो निर्णीतो मुनिभिः परः। नास्य कृत्यतमं किञ्चिद्राष्ट्रे दस्युविनिग्रहात्। दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां श्रेयोऽभिधीयते। तस्माद्राज्ञा महाराज! योद्धव्यं धर्म्मजीविना। प्रजाः स्वेषु च धर्म्मेषु स्थापयेत महीपतिः। धर्म्माण्येव हि कर्म्माणि कारयेत् स तं प्रजाः। परत्र विन्दिमाप्नोति नृपतिः परिपालनात्। कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यादैन्द्रो राजन्य उच्यते। राजन्यानां करादानं विना वैशाखिकश्च यः। प्रतिपक्षः स विन्द्योऽस्य परत्र चाशुभप्रदः। युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरताऽपि च। अपालनं प्रजानाञ्च दाने धर्म्मे विरक्तता। अनेकधा स्वराष्ट्रस्य ब्राह्मणानामनादरः। अमात्यानामसम्मानस्तेषां कर्म्मनिवेशनम्। भृत्यानाञ्च परीक्षाभो निषिद्धं क्षत्त्रजन्मनाम्। राजन्यस्तु महाराज! यदा क्षेममवाप्नुयात्। तत् स्पृश्य तदाख्याले धर्म्मसंपत्तत्परः। वेदानधीत्य धर्म्मेण राजशास्त्राणि चानघ!। स्नानादीनि कर्म्माणि कृत्वा होमं निवेश्य च। पालयित्वा प्रजाः सर्व्वा धर्म्मेण जयतां वर। राजसूयाश्वमेधादीन् मखानन्यांस्तथैव च। आहृत्य च यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः। संग्रामे विजयं प्राप्य तथाल्पं यदि वा बहु। स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्त्रं राज्ये च पार्थिवः। अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्त्रियं क्षत्त्रियर्षभ!। अर्च्चयित्वा पितॄन् सम्यक् पितृयज्ञे यथा-

र्विव । देवान् यज्ञैर्व्वणीन् वेदैरवर्द्दिवा प्रयत्नतः । अन्तकाले च सम्प्राप्य इच्छेदाश्रमान्तरम् । सोऽनुपूर्व्व्या-श्रमान् राजन् ! गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् । राजर्षित्वेन रा-जेन्द्र ! भैक्षचर्य्याश्रसेवया । अपेतगृहधर्म्मोऽपि चरेज्जी-वितकाम्यया । न चेनद्वैदिकं कर्म्म तथाश्रौ भूरिदक्षिणम् । चतुर्थां राजशार्द्दूल ! पाण्डराश्रमवासिनाम् । ब्राह्मणत्वं क्षत्रियैर्मानवानां लोकश्रेष्ठ ! धर्म्ममासेवमानैः । सर्व्वे धर्म्माः सोपधर्म्मास्त्रयाणां राज्ञो धर्म्मादिति वेदाच्छृणोमि । एवं धर्म्मान् राजधर्म्मेषु सर्व्वान् सर्व्वावस्थं संप्रलीनान्निबोध । अल्पाश्रयानल्पफलान् वदन्ति धर्म्मा-न्यान् वेदविदो मनुष्याः । महाश्रयं बहुकल्याणरूपं क्षात्रं धर्म्मं नेतरं प्राहुरार्य्याः । सर्व्वे धर्म्माः राजधर्म्म-प्रधानाः सर्व्वे धर्म्माः पाल्यमानाद्भवन्ति । सर्व्वं त्यागो राजधर्म्मेषु राजंस्त्यागं धर्म्मं चाहुरग्र्यं पुराणम् । मज्जेत् त्रयी दण्डनीतौ हतायां, सर्व्वे धर्म्माः प्रक्षयेयु-र्विरुद्धाः । सर्व्वे धर्म्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः क्षात्रे त्यक्ते राजधर्म्मे पुराणे । सर्व्वे त्यागा राजधर्म्मेषु दृष्टाः सर्व्वा दीक्षा राजधर्म्मेषु युक्ताः । सर्व्वे लोका राजधर्म्मे प्रविष्टा यथा जाताः प्राकृतैर्बध्यमानाः । धर्म्मं भूतानामुपपीड़नाय एवं धर्म्मा राजधर्म्मैर्विमुक्ताः । चातुराश्रम्यधर्म्माश्च यतिधर्म्माश्च पार्थिव ! । लोकवेदो-क्तास्तथैव क्षात्रे धर्म्मे समाहिताः । सर्व्वाण्येतानि धर्म्माणि क्षात्रे राजन्नरर्षभ ! । अवराणि बहुद्वाराणि धर्म्माश्रमवासिनाम् । क्षात्रेणैव हि धर्म्मेण सतत्रत्वं क्रियते नृप ! । हिताद्वरं क्षत्रियाणां तथा नारायणार्जुनम् । राज्ञामार्त्तपरित्राणं रणे निर्भयता तदा । नित्यं दानं ब्राह्मणेभ्यः शरणागतरक्षणम् । पुत्रवत्तु प्रजानाञ्च दुःखितानां परिपालनम् । क्षत्रा-णामाद्य नैपुण्यं रणे शौर्य्यं तथैव च । तपश्च धर्म्मतत्त्वञ्च यत्नतः कुरुते सदा । पण्डितं नीतिशास्त्रं च नित्यञ्च परिपालयेत् । सभामध्ये वासयेच्च नित्यं पण्डितं संयुतः । कृत्स्नचापरपादानं सेनाङ्गञ्च चतुष्टयम् । पालयेत् यत्नतो नित्यं सुगुप्तो च मनायदान् । रणेऽप्यरिमप्यिवदेव दानेनाभिमतो भवेत् । रणे यो वा नृत्येत् प्राणान् तस्य स्वर्गो न दुष्करः" । विस्तरस्तु भा० शा० राजधर्म्मे

क्षत्रधर्म्मन् पु० वक्षुत्रभ्रातुरनेनसंवंश्ये संकृतेः पुत्रे स्व-र्णदे । "संकृतेरपि धर्म्मात्मा क्षत्रधर्म्मा महायशाः । अनेनसः समाख्याताः क्षत्रवृद्धस्य मे शृणु" हरिवं० २६ अ०

क्षत्रं च । धर्म्मो । ६तत्पु० यस्य धर्म्म इव युद्धादौ । क्षत्रं तत्सम्बन्धी धर्म्मो यस्य कस्मिन्नपि समा० । क्षत्रियधर्म्मयुते । "ब्राह्मणस्याभिमुखोऽयस्तु वध्यते क्षत्रधर्म्मणा" मनुः

क्षत्रधृति पु०क्रतुभेदे क्षत्रं धृतिः "तदुभयत एके विरोमज्यो-तिष्टोमे" कात्या०श्रौ०१५।८।२४।२५।"अग्निष्टोमे च्चाग्नि-ययाम् क्षत्रधृतिसंज्ञः क्रतुर्भवति । कुर्व्वन्ति एके उप-रिष्टात् । तत्र च पौर्णमास्याग्रयणं पशुबन्धौ, चातु-र्मास्यपौर्णमास्यां केशवपनीयः, आषाढ्यां व्युष्टिद्वि-रात्रः, श्रावण्यां क्षत्रधृतिः" भाद्रपदाश्वयुजयोस्तु ज्योतिष्टोमौ, कार्त्तिक्यां सौत्रामणीति" कर्कः ।

क्षत्रबन्धु पु० क्षत्रं राज्ञं बन्धुरस्य । ६ब०व्रीहि "ब्राह्मणं कु-शलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्" । "आ द्वाविंशात् क्ष-त्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः" मनुः । क्षत्रस्य बन्धुरिव । ६तत्पु० यद्वन्धे कपटाचरितये । "क्षत्रबन्धुः प्रजानाशी रावः परमदुर्म्मतिः" रामा० लं० ३३ अ०

क्षत्रभृत् पु० क्षत्रं बिभर्त्ति भृ-क्विप् । क्षत्रियभरणकर्त्तरि अग्निभेदे । "अग्निर्ब्राह्मणानग्निः क्षत्रभृत्" आश्व०श्रौ० ४।१।२२। "विराडग्ने क्षत्रभृदा दिदीहि" यजु० १७।७। क्षत्रं भर्त्तव्यत्वेनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः। क्षत्रवत् तत्रैव ।

क्षत्रवनि पु० क्षत्रं वनति "छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्" पा० कर्म्मण्युपपदे इन् । क्षत्रजातिभागिनि । "ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि" यजु० ३७। सूत्रे तु वनतिर्ना०सर्व्वत्र अमो लुक् । क्वचित् कर्म्मणि शाक्ये-ऽपि इति । ६वक्तृत्वेन "ध्रुवमसि पृथिवीं दृंह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनिः" यजु० १।१७। "यत्नेन इष्यते पुरोडाशनिष्पन्दयं क्षत्रवनि" वेददी०

क्षत्रविद्या स्त्री ६त०। धनुर्वेदे । तस्य व्याख्यानः ऋगयना० अण् । क्षात्रविद्य तद्व्याख्याने ग्रन्थे तां वेत्ति अ-धीते वा अण् । "विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्" वार्त्ति० विद्यान्तत्वेन ठञ् प्राप्ते "अङ्गक्षत्रधर्म्मत्रिपूर्व्वविद्यान्ताच्चेति" वार्त्ति० ठञो निषेधात् न ठञ् । क्षात्र-वेद्यः तद्विद्याध्येतरि तद्वेत्तरि च त्रि० ।

क्षत्रवृक्ष पु० वृक्षः वृक्षविशेषनामा वृक्षः । मुचकुन्दाख्ये वृक्षे राजनि० तस्य मुचकुन्दक्षत्रनामकत्वात्तथात्वम् ।

क्षत्रवृद्ध पु०आयुर्वंश्ये दृढधर्म्मनामान्तरके नृपभेदे "क्षत्रधर्म्मा तु वंशे इत्यम्।"अनेनसः समाख्याता क्षत्रवृद्धस्य मे शृणु।

"क्षत्रवृद्धात्मजस्तत्र सुहोत्रोऽथ महायशाः" हरिवं० २९अ० चन्द्रवंश्ये नृपभेदे । "यः पुरूरवसः पुत्र आयुर्नाम्नाभवन् सुताः । नहुषः क्षत्रवृद्धश्च रजिरम्भश्च वीर्य्यवान् । अनेना इति राजेन्द्र ! शृणु क्षत्रवृधोऽन्वयम् । क्षत्रवृद्धसुतस्यासन् सुहोत्रस्यात्मजास्त्रयः" भाग० ९।१७ २ क्षत्रेषु वृद्धः । २भविष्यति त्रयोदशस्य रौचनामकस्य मनोः पुत्रभेदे "त्रयोदशस्य पुत्रास्ते विज्ञेयास्तु रुचेः सुताः । चित्रसेनो विचित्रश्च नाभो धर्म्मभृतो धृतिः । सुनेत्रः क्षत्रवृद्धश्च सुतपा निर्भयो दृढः" हरिवं० ७अ०

क्षत्रसव पु० ६त० । क्षत्रियकर्त्तव्ये यज्ञभेदे

क्षत्रान्तक पु० ६त० । परशुरामे "क्षत्रान्तकमथाभिभवेन चैव" भट्टिः ६त० । क्षत्रान्तकारिन् अप्यत्र "महानन्दसुतः शूद्रागर्भोद्भवोऽतिलुब्धः परशुराम इव अपरोऽखिलक्षत्रान्तकारी भविता ततः प्रभृति शूद्रा भूपाला भविष्यन्ति" मु० त० विष्णुपु०

क्षत्रिय पुंस्त्री० क्षत्रे राष्ट्रे साधु तस्यापत्यं जातौ वा घः । ब्राह्मणानन्तरवर्णे अमरः टाप् । "नृपायां नृपसंसर्गात् प्रच्छन्नात् गूढजातकः । सोऽपि क्षत्रिय एव स्यादभिषेके च वर्ज्जितः" उशनसोक्ते नृपात् नृपस्त्रीजातायां क्षत्रियजातिस्त्रियां गूढोत्पन्ने पुत्रे च" । पा० घप्रत्ययस्तु जातावेव अपत्यमात्रे इञ् । क्षात्रि क्षत्रजातेरपत्यमात्रे पुंस्त्री स्त्रियां वा ङीप् । स्वार्थे क । तस्यार्थे स्त्रियां टापि यपूर्वत्वात् वा अत इत्त्वम् । क्षत्रियिका क्षत्रियका । ततो भावे त्व क्षत्रियत्व न० तल् क्षत्रियता स्त्री तद्भावे । ब्राह्मणत्ववत् क्षत्रियत्वस्य जातिविशेषत्वेऽपि गुणविशेषेण शूद्रस्यापि क्षत्रियत्वादि भवति । "शूद्रयोनौ हि जातस्य सद्गुणानुतिष्ठतः । वैश्यत्वं लभते ब्रह्मन् ! क्षत्रियत्वं तथैव च । आर्जवे वर्त्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते" भा० व० २११ अ० । सद्गुणाश्च तत्रैवोक्ताः । "शूद्रस्येति कर्म्मणि यतो वैश्यत्वादि कर्त्तुं सद्गुणवत्त्वं वैश्यत्वादयः अयमायान्तीति गुणकृत एव वर्णविभागो न जातिकृत इति भावः" नीलक० । तस्य पत्नी ङीष् वा आनुक् । क्षत्रियाणी क्षत्रियी अमरः । "अर्य्यक्षत्रियाभ्याम् वा" स्वार्थे आनुक् ङीष् चेति सि० कौ० । पत्न्यान्तु ङीषेवेत्युक्तम् । जातौ तु योपधत्वात् न ङीष् किन्तु टाप् । क्षत्रिया क्षत्रशब्दे उदा० ।

क्षत्रियहण पु० क्षत्रियं हन्ति क्विप् णत्वम् । परशुरामे । "किं न वै क्षत्रियहणो भार्गवस्य पराक्रमः । विदितः पुत्र ! रामस्य यतस्त्वं योद्धुमर्हसि" भा० द० १७९अ०

क्षत्रियासन न० "क्षत्रियासनमाख्यातं यत्कृत्वा धनवान् भवेत् । केशेन पादयुगलं बद्धा तिष्ठेदधोमुखः" रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे

क्षद संभृतौ पेषणे भक्षणे च सौ० आ० सक० सेट् । क्षदते अक्षदिष्ट चक्षदे । "तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन् वार्हत्युक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्त एवमेवास्मा एतत्" ऐत० ब्रा० १।१५ "शतं मेषान् वृक्ये चक्षदानम्" ऋ० १।११६।१६ । "तस्मै हतं सुरां मध्वन्नमन्नं क्षदामहे" अथ० १०।६।५

क्षद्मन् न० क्षद-भक्षणे-मनिन् । १उदके २अन्ने च निघ० "दधानो वज्रमिन्द्रो गभस्त्योः क्षद्मेव तिग्ममसनाय संश्यत्" ऋ० १।१३०।४ "क्षद्मे वार्धेषु तर्तरीथ उग्रा" ऋ० १०।१०६।७

क्षन्तृ त्रि० क्षम-तृच् । क्षमाशीले सहिष्णौ अमरः "ये च क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान्" भा० अ० १०२अ० ।

क्षन्तव्य त्रि० क्षम-तव्य । १सोढव्ये "तदेतत् क्षन्तव्यं न खलु परुषरोषः समुचितः" कर्पूरस्तवः. भावे तु कर्त्तव्य २क्षमायां न० "क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्य्यिणां नृणाम्" । मनुः "सर्व्वथा वर्त्तमानस्य राज्ञोऽप्यहितैः सदा । क्षन्तव्यं पुत्र !" भा० व० ४१अ०

क्षप क्षमे अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । क्षपयति ते अचिक्षपत् त । क्षपयाम् बभूव आस चकार चक्रे । "अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा क्षपयेयुस्त्र्यहं ततः" मनुः

क्षप सहने चुरा० इदित् उभ० सक० सेट् । क्षम्पयति ते अचक्षम्पत् त । क्षम्पयाम् बभूव आस चकार चक्रे । अयं मित् "तेन इणि अक्षम्पि-अक्षाम्पि । णमुलि क्षम्पं क्षम्पं-क्षाम्पं क्षाम्पम्" अनुपधाया अपि वा दीर्घः ।

क्षप् स्त्री० क्षप-क्विप् । रात्रौ "स क्षपः परि षस्वजे" ऋ० ८।४१।३ "क्षपो रात्रीः" भा० "क्षप उस्रा वरिवस्यन्तु देवाः" ६।५२।५।

क्षप पु० क्षप-कर्म्मणि अच् । उदके निघ०

क्षपण पु० क्षपयति चित्तरागं क्षप-ल्यु । बौद्धसंन्यासिनि दिगम्बरे स्वार्थे क । तथार्थे "एकः क्षपणक ! शाकाहारी तव क्षपणक ! दश शाकाशाः । यत्र क्षपणक ! दश शाकाशास्तत्र क्षपणक । का शाकाशा" उद्भ० "स पश्य नग्नं क्षपणकमपश्यत्" भा० आ० ७८९श्लो० "नग्नक्षपणके देशे-

रजकः किं करिष्यति" पञ्च० भावे ल्युट्। २क्षेपणे "अ-ब्रह्मचारिणोऽकाङ्क्षतीति क्षपणं सहतम्" "भुक्तातोऽल्प-तमस्याक्षमता क्षपणं तदृक्षम्" मनुः कर्त्तरि ल्यु। ३क्षपके त्रि० "चरितानि यत्र गायन्ति लोकशमलक्षपणा-नि भक्ताः" भाग० ३।५।७ श्लो०

क्षपणी स्त्री क्षप-कर्म्मणि ल्युट् ङीप्। क्षेपण्याम् अमरटी०

क्षपण्यु पु० क्षप-बा० अन्युच्। अपराधे शब्दमा०।

क्षपा स्त्री क्षपयति चेष्टाम् क्षप-अच्। १रात्रौ २हरिद्रायां च अमरः "क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः"। "प्रतिक्षपं कु-मार्यतेषु यत्र" माघः "दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या" रघुः।

क्षपाकर पु० क्षपां करोति कृ-ट। १चन्द्रे २कर्पूरे च अमरः क्विप् क्षपाकृदप्यत्र। "वियदालम्बुचटिताः क्षपाकराः" माघः

क्षपाचर पुंस्त्री० क्षपायां चरति चर-ट। १राक्षसे "निर्याणे च मतं हत्वा निशायामपि क्षपाचरः" भा० व० २८८ अ०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २रात्रिचरमात्रे त्रि०

क्षपाट पु-स्त्री० क्षपायामटति अट-पचा० अच्। १राक्षसे "ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः" भट्टिः स्त्रियां ङीष्।

क्षपानाथ पु० ६त०। १चन्द्रे २कर्पूरे च "क्षिप्रं क्षपानाथ इवा-भिरूढः" माघः क्षपापत्यादयोऽप्यत्र।

क्षम सहने भ्वादि० आत्म० सक० वेट्। क्षमते अक्षमिष्ट अक्षंस्त चक्षमे चान्तः क्षान्तिः। क्षमिता क्षन्ता। "इन्द्र त्वा यज्ञः क्षममाणमानट्" ऋ० १०।१०४।६। "योनित्यं क्षमते तात! बहून् लोकान् स विन्दति" भा० व० १८४ श्लो०। "का-र्पण्यात् साधुभावाच्च कन्तो राजन् क्षमते" भा० आ० ११७४८। "क्षमेरवेः क्षमयितुं क्षमेत कः" माघः "कुरुष्व भीरु! यत्नेऽयोद्ध्यङ्क्रोऽपि क्षमामहे" भट्टिः। णिच् क्षमा "तेजः क्षमा वा नैकान्तम्" माघः वैदिके तु क्षि० क्षमति क्षमिति। इति भा।

क्षम सहने दिवा० पर० सक० सेट् शमादि० इरित्। क्षाम्यति अक्षमत् अक्षमीत्। चक्षाम "कालं क्षाम्यतु वः क्षमी" माघः।

क्षम न० क्षम-अच्। १युक्ते। २शक्ते, "अयितुं शक्तं रणे—काकुत्स्थं भीरु! कः क्षमः" भट्टिः "आत्मकर्म-क्षमं देहम्" रघुः "प्रियासु बालासु रतक्षमासु" च नैष० ३उपकारके त्रि० "अतोऽत्र किञ्चित् भवतीं बहुक्षमाम्" कुमा०।

क्षमता स्त्री० क्षमस्य भावः तल्। १योग्यतायां, यज्ञनये २अर्थजनकसामर्थ्ये च "शक्तिर्द्वितीया च क्षमता च विक्रमम्" भट्टकारिका।

क्षमा स्त्री क्षम-अङ्। "बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित्। न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता" "आक्रुष्टोऽभिहतो वापि नाक्रोशेन्न च हन्ति वा। अदुष्टवाङ्मनःकायैस्तितिक्षोः सा क्षमा मतेति" चोक्तलक्षणायाम् तितिक्षायाम्. चित्तवृत्तिभेदे, "आक्रुष्टोऽभिहतो वस्तु नाक्रोशेन्न हनेदपि। अदुष्टवाङ्मनोकायैस्तितिक्षुः क्षमा स्मृता" मात्स्ये १२० अ०। "विभा-गशीलः सततं क्षमायुक्तोदयान्वितः गृहस्थः स्यात् क्षमायुक्तो न गृहेण गृही भवेत्" "क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः। अध्यात्मनिरता ज्ञानं ज्ञानमेतद् ब्राह्मणलक्षणम्। विवादेतिक्रमो हिंसाव-व्रतधात्मनाम्। अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां वर्जनं क्षमा" कूर्मपु० १४ अ०। २भूमौ च। अमरः। ३जाली शब्दर०। एवे० क्षाम् क्षमा क्षा क्षमि क्षामा इत्यादयोऽपि निघण्टुभाद्यौ पृथिव्यां "क्षामं तुभ्यं कृच्छ्र क्षम् पतन् महता मनुष्य द्यौः" ऋ० ४।१७।११ "द्यौश्च क्षाम निहन्ते तन्तुः" ४।२२।४ "यो न क्षां दाधार पृथिवीम्" ऋ० ४।६७।५ "क्षां दाशाँयपवर्हयन् कः" १।७४।३ "मुहुर्गो वर्त्तते दधाति क्षाम्" १।८३।२ "दिव क्षमा च" ५।५२।३। "क्षमा मन्वाहे दधो दिवं नो अस्तु भेषजम्" अथ० ६।५७।२ "कपिलमित्रिनुहुं वर्त्तमं" ऋ० ७।२७।२ "अक्षंययं घोषति क्षमि" ऋ० ४।३४।६ "स परिक्षा त्वचसा क्षमा दिवश्च" १।१८१।५ "द्यावाक्षामा" ऋ० १।९६।५ "नृगवलकयति क्षमातीः क्षमा" वृ० र० उक्ते ५त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री "...गौ शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा" नमोऽस्तु ते" ४त्वयुक्ते दुर्गालिङ्गभेदे ५राधिकासहचरीभेदे "यथा पूर्वं तु त्वं दृष्टा गोप्या च क्षमया सह" "क्षमा देहं परित्यज्य लज्जया पृथिवीं गता" ब्रह्मवैवर्त्त० प्रकृति० ह अ०। ६खदिरे राजनि०

क्षमाज पु० क्षमातो जायते जन+ड ५त०। १मङ्गले २नरकासुरे ३भूजातमात्रे त्रि० क्षमाजातादयोऽप्यत्र

क्षमादंश पु० क्षमायाः दंश इव। शिग्रुवृक्षे राजनि०

क्षमापि धातु क्षमान्वितं करोति क्षम-णिच् सक० पुक् दीर्घश्च। क्षमापयति ते अचि(च)क्षमापत् न चक्षमापयाम्-बभूव आम चकार चक्रे। "त्वर्षनिच्छं ब्राह्मणं क्षमा-पयति देवतपनोऽग्रा" काशी० भा०। "क्षमापय महाभागं ततः पार्षद्र्ष्टभूति" भाग० ६।४।१२ श्लो०

क्षमाभुज् पु॰ क्षमां भुनक्ति भुज–पालने क्विप् । नृपे "शर-वैरिव च उरसि क्षमाभुजः" माघः । स । क्षमाभुजोऽप्यत्र

क्षमावत् त्रि॰ क्षमा+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । क्षमायुक्ते । "एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते । यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः" भा॰ उ॰ ३३ अ॰ स्त्रियां ङीप्

क्षमितृ त्रि॰ क्षम–तृच् । सोढरि सहनशीले अमरः

क्षमिन् त्रि॰ क्षम-ताच्छील्ये घिनुण् । क्षमाशीले "शमं चा-प्यत् यः क्षमी" माघः "अक्रूरः पेशलो दक्षोदक्षिणः क्षमिणां वरः" विष्णुस॰ स्त्रियां ङीप् ।

क्षय पु॰ क्षि–क्षये क्षि–निवासगत्योर्वा भावादौ यथायथम् अच् । त्रिवर्गान्तर्गते नीतिवेदिनां राज्ञाम् अष्टवर्गा-पचये । अष्टवर्गश्च । "कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जर बन्धनम् । खन्याकरः करादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् । अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञाम्" भरतः । "क्षयस्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" अमरः । "क्षयः अष्टवर्गस्यापचयः तस्यैवोपचयः वृद्धिः, स्थानं तस्य उपचयापचयहीनतया स्थितिः" २ प्रलये तस्मिन् सर्वेषां नाशात्तथात्वम् । ३ अप-चये सच भावविकारभेदः यास्कोक्तः यथा "षड् भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिः जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति । जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधति, अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं, विपरिणमत इत्य-प्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं, वर्द्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं, सांयौगिकानां वार्थानां वर्द्धते विजयेनेति वा वर्द्धते श-रीरेणेति वा, अपक्षीयत इत्यनेनैव व्याख्यातः प्रति-लोमं, विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति" । ४ग्टहे अमरः ५यक्ष्मरोगे यक्ष्मरोगस्य क्षयसंज्ञाकारणं यथा "क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्यु-च्यते बुधैः । राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष महामयः । तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः" सुश्रु॰ । "रक्तपित्तात्भवेत् कासः कासात् संजायते क्षयः" वैद्यकम् "राजयक्ष्मपरिहाणिमाययौ" इत्युपक्रमे "राज्ञि तत् क्षयमभूत् क्षयातुरे" रघुः । ६रोगमात्रे राजनि॰ । ७प्रभवाद्यन्तर्गते षष्टितमे अब्दे तल्लक्षणं ज्यो॰त॰ भवि॰पु॰ "मेदिनी क्षमते देवि! सर्वभूतं चराचरम् । हैमप्रस्थ इ-मि" क्षये संक्षीयते प्रजा । सौराष्ट्रे मालवे देशे द-क्षिणे कोङ्कणे तथा । दुर्भिक्षं जायते घोरं क्षये संवत्सरे प्रिये ! । कौसुदीनर्मदायाश्च सहनानर्मदातटम् । वि-न्ध्यायां मैत्र्यसवादि विनश्यति न संशयः । सिन्धु-मध्यदेशश्च कालञ्जरस्तथैव च । क्षये क्षयन्ति सर्वाणि नान्यथा वरवर्णिनि ।" ।

८ब्राह्मणोक्ते इन्द्रवंशे देवसंघे च यथा "रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्व सवितृप्रसूता इहस्पते स्तुत" ता॰ब्रा॰ "तैत्तिरीयाणां पञ्चमकाण्डोक्तब्राह्मणे रश्मि-रिति मन्त्रः सामादित्यादिस्तुति हेतुत्वाभिधानादादित्यादि-परतया स्तूयादिशब्दाभ्यास्य यः तत्तु ब्राह्मणकृतर-मोदाहरिष्यते । हे आदित्य ! त्वं रश्मिरसि रश्मि-युक्तोऽसि देवा यस्मिन् क्षियन्ति निवसन्ति इति क्षयः संघ: क्षयः तस्मै क्षयाय तत्तन्त्राय तत्प्राप्तये आदित्य! त्वां करोमीति शेषः । ततः क्षयं देवसङ्घात्मी-मीक्षय क्षयशब्दस्य देवविषयत्वं तैत्तिरीयास्तु तीयकाण्डे ब्राह्मणे समामनन्ति "रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्ष जिन्वेत्याह देवे क्षय इति" भा॰ । ९ज्योतिषोक्ते द्विसंक्रान्तियुक्ते शुक्लप्रतिपदाद्यमावस्यान्ते चान्द्रे मा-सि यथाह सि॰शि॰

"असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटं स्याद्द्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित् । क्षयः कार्त्तिकादित्रये नान्यतः स्यात् तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं च" ।

"यस्मिन् शशिमासेऽर्कसंक्रान्तिर्नास्ति सोऽधिमास इति प्रसिद्धम् । तथा यत्र मासे संक्रान्तिद्वयं भवति स क्षय-मासो ज्ञेयः । यतः संक्रान्त्युपलक्षिता मासाः । अत एकस्मिन् मासे संक्रान्तिद्वये जाते सति मासयुगलं जा-तम् । स क्षयमासः कदाचित् कालान्तरे भवति । यदा भवति तदा कार्त्तिकादित्रय एव । तदा क्षयमासात् पूर्वं मासत्रयान्तर एकोऽधिमासोऽपरश्च मासत्रयान्तरितोऽन्य-श्वासंक्रान्तिमासः स्यात् । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रमासप्रमाण-मेकोनत्रिंशत् सावनदिनान्येकत्रिंशत् घटिकाः पञ्चाशत् पलानि २९।३१।५० । तथार्कमासस्त्रिंशद्दिनानि षट्त्रिंशत्-घटिकाः सप्तदशपलानि ३०।२६।१७ एतावद्भिर्दिवसैरर्विक-ब्धगत्या राशिं गच्छति । यदार्कगतिरेकषष्टिः कलास्तदा सार्द्धैकोनत्रिंशता दिनैः २९।३० राशिं गच्छति । अत चान्द्रमासादल्पोऽर्कमासस्तदा स्यात् । एवं रविमासस्य परमाल्पता २९।२०।४० । सा चैकषष्टिगतिद्वयिकादिलये-ऽर्कस्य । स ईदृशोऽल्पोऽर्कमासो यदा चन्द्रमासस्या-न्तःपाती भवति तदैकस्मिन् मासे संक्रमणद्वय-मुपपद्यते । अत उक्तं क्षयः कार्त्तिकादित्रय इति । पूर्वं

त्विन भाद्रपदेऽर्कसंक्रान्तिर्जाता ततोऽर्कगतेरधिकत्वान्मार्गशीर्षे द्विसंक्रान्तिः । ततः पुनर्गतेरल्पत्वाच्चैत्रेऽप्यसंक्रान्तिर्भवति । ततो वर्षमध्येऽधिमासद्वयमित्यु पपन्नम्” प्रमिता० । मेषादिषु सूर्यस्य गतिभेदात् भौमकालप्रावर्त्तनादिक मुच्यते

मे	वृ	मि	क	सि	क	तु	वृ	ध	म	कु	मी
३०	३१	३१	३१	३१	३०	२९	२९	२८	२९	२९	३०
५५	२४	३७	२८	२	२९	५७	२७	१५	२४	४८	२४
३२	५६	२२	३५	५२	४	२	२९	२	०	४२	३१

“इदानीं गणकानां प्रतीत्यर्थं क्षयमासकालान् गतागतान् कतिचिद्दर्शयति स” प्रमिता० ।

“गतोऽब्ध्यद्रिनन्दै ९७४ र्मिते शाककाले तिथीशै १११५ र्भविष्यत्यथाङ्गाक्षसूर्यैः १२५६ । गजाद्र्यग्निभूभि १३७८ स्तथा प्रायशोऽयं कुवेदेन्दु १४१ वर्षैः क्वचिद्गोकुभिश्च १९ ।

“स्पष्टम् । अत्रोपपत्तिः । यदा किलैकविंशतिः शुद्धिस्तदा भाद्रपदेऽधिमासः । तस्मिन् काले कार्त्तिकादिभ्रये क्षयमासः संभाव्यते । सा च तथाविधा शुद्धिः कुवेदेन्दु १४१ वर्षान्तरे काले पुनर्भवति । किन्तु षष्टिभागाभिः षड्भिर्घटिकाभिरधिका भवति । कदाचिदेकोनविंशत्या वर्षैरेतादृशी भवति । तत्र त्रिभागोनाभिश्चतुर्दशघटिकाभिरधिका भवति । कुवेदेन्दुवर्षैश्चक्रदेवोर्नाऽऽत्रिवर्षैश्चाद्विघातदा द्विराशैः स्वरांशैश्च भक्ता इत्यादिना क्षयेऽधिमासेषु जेतव्यिषु शून्यं प्रथमस्थाने सप्तद्राक्षः षड्घटिकाः स्युः ६ । २० । द्वितीये त्रिपञ्चाशत्द्वयम् १२ । ४० । अत उक्तं प्रायशोऽयं कुवेदेन्दुवर्षैः क्वचिद्गोकुभिश्चेति । प्रमाणतर्प्यत्वर्थोक्तं स्यात्” प्रमिता० ।

कालमा० उक्तं द्वि०त्रि० वाक्यं व्याख्याय विशेषोऽभिहितः “स्फुटमानेन योऽयमसक्रान्तः सः स्फुटोऽधिमासः तेनैव मानेन यो द्विसंक्रान्तियुक्तः स क्षयाख्यः स च कार्त्तिकमार्गशीर्षपौषेष्वेव त्रिष्वन्यतमो भवति नान्येषु माघादिषु नवसु एवंविधक्षयमासयुक्ते वर्षे क्षयमासात् पूर्वेषु त्रिषु मासेषु मध्ये कश्चिदधिमासो भवति क्षयमासादूर्द्ध्वमपि मासत्रयमध्ये ऽपरोऽधिमासः । तदेवंविधमेकवर्षस्थं मासद्वयं चिरेण कालेन यदा कदाचिदायाति नत्वेकाधिमासवत् पुनः पुनः क्षयमासः समायाति तन्निरवागमन कालः सिद्धान्तशिरोमणौ दर्शितः । “गतोऽब्ध्यद्रीत्यादि (वाक्यं प्रागुदाहृतम्) अस्यार्थः । चतुःसप्तत्यधिकनवशतसंख्याकैर्वर्षैः परिमिते शाककाले कश्चिद्धानमासद्वयोपेतो वत्सरोगतः । यथोक्तसंख्या चाब्ध्यद्रिनन्दैरित्यनेन पदेन विवक्षिता । अब्धयश्चत्वारः अद्रयः सप्त नन्दा नव । एतत्संख्यात्रयगमका अङ्का गणकमसिद्धया प्रातिलोम्येन लिखिता यथोक्तसंख्यायां पर्यवस्यन्ति । तिथीशैरित्यत्रापि तिथयः पञ्चदश ईशा एकादश तत्र गणकैरङ्केषु प्रक्षिप्तेषु पञ्चदशाधिकशतयुक्तसहस्रसंख्या सम्पद्यते । तावद्भिःशकवर्षैर्मिते काले, कश्चिद्क्षमासत्रययुतः संवत्सरः । अङ्गाक्षसूर्यैरित्यत्राङ्गानि षट् अक्षाणीन्द्रियाणि पञ्च सूर्या द्वादश तत्राङ्कप्रक्षेपे षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयोपेतसहस्रसंख्या सम्पद्यते । तावद्भिर्वत्सरैर्मिते शककाले यथोक्तमासत्रयोपेतः कश्चित्संवत्सरः । तस्य चोदाहरणम् । पूर्वोदाहृत ईदृश संवत्सरः प्राचीनोऽर्वाचीनो वा संवत्सरः । तत्र भाद्रपदशुक्लप्रतिपदायां कन्यासंक्रान्तिस्तत ऊर्द्ध्वम् असंक्रान्तमेकमासं प्रतीत्य उत्तरयोर्मासयोः क्रमेण तुलावृश्चिकसंक्रान्ती तत ऊर्द्ध्वमेकस्मिन्नेव मासे शुक्लप्रतिपदि धनुःसंक्रान्तिः तत ऊर्द्ध्वं दर्शे मकरसंक्रान्तिः । तत ऊर्द्ध्वं कुम्भसंक्रान्तिः समनन्तरे मासि दर्शे । तत ऊर्द्ध्वं संक्रान्तिमासमतीत्योत्तरस्मिन् दृश्यते यदि मीनसंक्रान्तिरेवं च एकस्मिन्नेव वत्सरे द्विसंक्रान्तौ मासौ एकोद्विसंक्रान्तिमासश्च इति यथोक्तमासत्रयं सम्पद्यते । गजाद्र्यग्निभूमिरित्यत्रापि गजा अष्टौ, अद्रयः सप्त, वह्नयस्त्रयः भूरेका तत्राङ्कप्रक्षेपे अष्टसप्तत्यधिकशतत्रयोपेतसहस्रसंख्या सम्पद्यते । तावद्भिर्वत्सरैर्मिते शाककाले कश्चिदुक्तविधः सम्पत्स्यते वत्सरः । कुवेदेन्दुवर्षैरित्यत्र कुरेकः वेदाश्चत्वारइन्दुरेकस्तत्राङ्कप्रक्षेपे एकचत्वारिंशदधिकशतसंख्या भवति एतावद्भिर्वर्षैः क्वचित्पूर्वोत्तरक्षयमासयोर्व्यवधानं भवति गोकुभिश्चेत्यत्र नवसंख्यकवर्षैरेषु वत्सरान्तेषु गतस्थानेष्वोकारो नवमः सम्पद्यते । कुरेका तत्राङ्कप्रक्षेपे सति एकोनविंशतिर्भवति तावद्भिर्वत्सरैः क्वचित्पूर्वोत्तरयोः क्षयमासयोर्व्यवधानमिति । अत्र द्विसंक्रान्तियुक्तस्य क्षयसंज्ञायामुपपत्तिरुच्यते । यदा धनुःस्थे रवौ दर्शपूर्त्तिस्तदा तस्य मेषादिस्पष्टमानेन मार्गशीर्षस्य प्राप्तम् । तथा सति पूर्वोदाहृते द्विसंक्रान्ते मासे धनुःस्थे रवौ दर्शो न समाप्तः मकरस्थे तु रवौ समाप्तः । अतः पौषमासस्य तत्र उत्पन्नम् । तथा च मार्गशीर्षस्य तत्र लुप्तत्वात् तस्य क्षयसंज्ञा युक्ता । अत एकैकमास-

मासित्वादंहसः पापस्य पतिरिति व्युत्पत्त्या स यथा-वृहस्पतिशब्दार्थेऽपि व्यवह्रियते। स च व्यवहारो वार्ह-स्पत्यज्योतिषे न्वे दृश्यते "यस्मिन् मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा। संसर्पांहस्पती मासावधिमासश्च निन्दितः" इति तत्र क्षयमासात् प्राचीनोऽसंक्रान्तः स संसर्पस्तस्य संक्रान्तत्वेनैतराधिमासवत् कर्मानर्हः तत् स्वस्य सर्पतीति संसर्पः। तस्य कर्मानर्हत्वमपि एवं कथ्यते "मिनीषाणीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः। रविणा लङ्घितो मासोऽनर्हः सर्वकर्मसु" इति। तदपवा-दश्चैवं कथ्यते। "मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत्। प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तरः" इति सं-क्रान्तिरहितयोर्द्वयोर्मासयोः पूर्वोऽसंक्रान्तः स प्रा-कृतः शुद्धः। कर्मार्ह इत्यर्थः। अस्मिन्नेवार्थे जाबालिः "एकस्मिन्नेव वर्षे चेद्द्वौ मासावधिमासकौ। प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिम्लुचः" इति। अतः संसर्पत्वं तस्यापवादः। असंक्रान्तमासद्वयमध्यवर्त्तिनः क्षयमासस्यांहस्प-तित्वनिरुक्तिः पूर्वमेव दर्शिता। तदुत्तरभाविनोऽसंक्रान्तस्य कालाधिक्यादधिमासत्वम्। त एते त्रयोऽपि ज्योतिःशास्त्रदर्शिता विवाहादौ निन्दिताः। यथोक्तप्रकारे चांहस्पतिनाम्नः क्षयमासस्य द्वितीयसंक्रान्तिप्रयुक्तनामकत्वे सति शुद्धमासवत् स्यात्, तत्रापि पूर्वोत्तरमासयोरन्यतरस्य प्राप्तकालः" ।

रघु० चि० धी० तादृशमासत्रयस्य मानुषकर्मसु वर्जनीयता यथा "व्रतबन्धेशगोदानस्नानासनमहोत्सवम्। न कुर्यात् मलमासे तु संसर्पेऽंहस्पतौ तथा" मरीचिः "यदा क्षय-मासो भवति तदा पूर्वोत्तरावधिमासौ भवतः तत्र पूर्वः संसर्पः द्वितीयोऽंहस्पतिः मासः" वाक्यादिषु वर्जनीये "मलमासे तु संसर्पेऽंहस्पतौ तथा" इत्युक्तम्। रघु० चि०। "मिथुनवद्यद्वयोर्मध्ये नाधिनाशे तथा" रघु० चि०। अपचये। "सर्वपार्थिव भवान्यपि क्षयम्" माघः "क्षयं हृदयस्य वधिज्ञा पथ्यप्रामामविजानता" या० स्मृ० "क्षयो न वियते यस्य" "इतोऽस्तमनक्षयागताः" माघः "क्षयेऽस्मिन् निरये चैव यातनाश्च क्षयक्षये" मनुः। १०नाशे "कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः" "कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः" गीता। "कल्पक्षयेषु हरौ च गदायां च क्षयाहनि" उ० त० भवि० पु०

क्षयङ्कर त्रि० क्षयं करोति कृ—ख। क्षयकारके। "प्रनृत्यक्षयङ्करः"। भा० आ० २६६० श्लो०

क्षयज पु० क्षयात् जायते जन—ड। कासभेदे। यथा "विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्। हृणि-नां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः। कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम्। स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयञ्चोपलभेत कासी। शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु मांसक्षयी सो रुधिरं सपूयम्। तं सर्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति। इत्थमामाद्य भवत्ययोगैर्याप्यस्तु कासः" "क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो बृंहणो विधिः" इति च सुश्रुतः। क्षयात् कासः। क्षयकासोऽप्यत्र।

क्षयतरु पु० क्षयस्य क्षयहेतुकः पश्चाभाविवत् वहथ्यौं वें हृत०। त्वाक्षीरवृक्षे राजनि०

क्षयथु पु० क्षि-अथुच्। कासरोगे हेम०।

क्षयनाशिनी स्त्री क्षयं रोगं नाशयति नश-णिच्-णिनि ङीप्। १जीवन्तीवृक्षे शब्दमाला। २क्षयरोगनाशके त्रि०।

क्षयपक्ष पु० क्षीयते चन्द्रोऽस्मिन् क्षि-आधारे अच् कर्म०। कृष्णपक्षे। "चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयावहः" ज्यो० तत्त्वस्य तथात्वम्। [दृश्यम्।

क्षयमास पु० कर्म०। द्विसंक्राने चान्द्रमासे क्षयशब्दे

क्षयरोग पु० क्षयहेतुः रोगः। यक्ष्मरोगे "क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्यभिधीयते" सुश्रुतः स विवृतोऽस्य इति। तद्रोगयुक्ते त्रि० "राजहा क्षयरोगी स्यादेषा तस्य च निष्कृतिः। गोभूहिरण्यमिष्टान्नजलवस्त्रप्रदानतः। घृतधेनुप्रदानेन तिलधेनुप्रदानतः। इत्यादिना क्रमेणैव क्षयरोगः प्रशाम्यति" शाता०।

क्षयवायु पु० क्षयस्य प्रलयस्य वायुः। प्रलयवायौ "युग्मान्तपवनैतत् क्षयवायुकल्पात् इति" भट्टिः

क्षयिन् त्रि० क्षयो राजयक्ष्माऽस्त्यस्य इनि। १राजयक्ष्मयुक्ते। २चन्द्रमसि पु० चन्द्रस्य यक्ष्मरोगस्य काश्यपप्रभावात् तत् कथा राजयक्ष्मशब्दे दृश्या। रामचन्द्रप्रमेयवादमूलैव महाभवः। तस्मात् राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः" मत्स्य० "क्षयामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च" मनु० "विविधकृषि कुले जाता क्षयिणां मनुजेश्वर!" भा० आनु० १०४अ०। क्षि—ताच्छील्ये इनि, ३क्षयशीले त्रि० "स तु तत्क्षयमविदत न क्षयाभूत् तावित क्षयी" रघुः

क्षयिष्णु त्रि० क्षि—ता० इष्णुच्। क्षयशीले "अभेदसंयम्य मायामयशूकरस्य" भाग० ६।१३।२४ अलमेतत्क्षयिष्णुना।

क्षय्य त्रि॰ क्षेतुं शक्यः क्षि—शक्यार्थे यत् "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" पा॰ नि॰। क्षेतुं शक्ये। शब्दक॰ क्लीवोक्तिः प्रामादिकी

क्षर सञ्चलने भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट्। क्षरति अक्षारीत्। चक्षार क्षरितः क्षरन् क्षारः। "इयं त इन्द्र! रातिं क्षरति सुन्वतः" ऋ॰८,१२,४। "मधु क्षरन्ति सिन्धवः" मधुसूक्तम्। "यशोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति कीर्त्तनात्" "इन्द्रियाणां हि च सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्। तेनास्य क्षरति प्रज्ञा" मनुः। "त्वत्प्रसादान्महादेव! तपो मे न क्षरेत वै" भा॰व॰७॰११श्लो॰। आर्षत्वात् पदव्यत्ययः। "क्षुधारिपुः शरास्त्राणि तस्मिन् रक्षःपयोधराः" भट्टिः ज्वला॰ क्षरः क्षारः। उपसर्गपूर्वस्तु तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्ते चलने। आङ्पूर्वकः णिजन्तस्तु आक्षारणे ह॰२ सू॰ दृश्यम्। सञ्चलनञ्च मोचनं क्षरणं चलनं स्यन्दनञ्च तत्र मोचने सक॰ अन्यत्र अक॰। तत्र मोचने "मधु क्षरन्ति सिन्धवः"। "स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं क्षरन्तः" किरा॰। क्षरणे "तपः क्षरतीत्यादि प्रागुक्तम्। वेदे नि॰ तिपि क्षर्त्ति।

क्षर न॰ क्षरति स्यन्दते गच्छति वा क्षर—अच् पचा॰ वा अच्। १जले २मेघे पु॰ मेदि॰। ३चले त्रि॰ ४देहे "द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" गीतोक्तेषु ५सर्वप्राणिषु तेषां स्वोपाध्यन्तःकरणचलनेन औपाधिकचलनवत्त्वात्तथात्वम् भा॰अनु॰ १०अ॰ जीवानां क्षरणप्रकार उक्तो यथा "आयुःकीर्त्तिकराणीह यानि कृत्यानि सेवते। शरीरग्रहणे यस्मिंस्तेषु क्षीणेषु सर्वशः। आयुःक्षयपरीतात्मा विपरीतानि सेवते। बुद्धिर्व्यावर्त्तते चास्य विनाशे प्रत्युपस्थिते। सत्त्वं बलञ्च कालञ्च विदित्वा चात्मनस्तथा। अनिवेलमुपाश्नाति स्वविरुद्धान्यनात्मवान्। यदाऽयमतिकष्टानि सर्वाण्युपनिषेवते। अत्यर्थमपि वा भुङ्क्ते न वा भुङ्क्ते कदाचन। दुष्टान्नामिषपानञ्च यदन्योन्यविरोधि च। गुरु चाप्यमितं भुङ्क्ते नातिजीर्णेऽपि वा पुनः। व्यायाममतिमात्रञ्च व्यवायञ्चोपसेवते। सततं कर्म्मलोभाद्वा प्राप्तं वेगं विधारयेत्। रसाभियुक्तमन्नं वा दिवास्वप्नञ्च सेवते। अपक्वान्नागते काले स्वयं दोषान् प्रकोपयेत्। स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्। अपि चोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति। तस्य तैः कारणैर्जन्तोः शरीरं च्यवते तदा। जीवितं प्रोच्यमानं तद्यथावदुपधारय। ऊष्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः। शरीरमनुपर्य्येत्य सर्वान् प्राणान् रुणद्धि वै। अत्यर्थं बलवानूष्मा शरीरे परिकोपितः। भिनत्ति जीवस्थानानि मर्म्माणि विद्धि तत्त्वतः। ततः सवेदनो जीवः सद्यः प्रच्यवते क्षरात् (देहात्)। शरीरं त्यजते जन्तुश्छिद्यमानेषु मर्म्मसु। वेदनाभिः परीतात्मा तद्विद्धि द्विजसत्तम!। जातीमरणसंविग्नाः सततं सर्वजन्तवः। दृश्यन्ते सन्त्यजन्तश्च शरीराणि द्विजर्षभ!। गर्भसंक्रमणे चापि कर्म्मणामतिसर्पणे। तादृशीमेव लभते वेदनां मानवः पुनः। भिन्नसन्धिरथ क्लेदमद्भिः स लभते नरः। यथा पञ्चसु भूतेषु सम्भूतत्वं नियच्छति। शैत्यात् प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः। यः स पञ्चसु भूतेषु प्राणापाने व्यवस्थितः। स गच्छत्यूर्द्ध्वगो वायुः कृच्छ्रान्मुक्त्वा शरीरिणम्। शरीरञ्च जहात्येवं निरुच्छ्वासश्च दृश्यते। स निरूष्मा निरुच्छ्वासो निःश्रीको हतचेतनः। ब्रह्मणा सम्परित्यक्तो मृत इत्युच्यते नरः। स्रोतोभिर्यैर्विजानाति इन्द्रियार्थान् शरीरभृत्। तैरेव न विजानाति प्राणानाहारसम्भवान्। तत्रैव कुरुते काये यः स जीवः सनातनः। तथा यद्यद्भवेद्युक्तं सन्निपाते क्वचित् क्वचित्। तत्तन्मर्म्म विजानीहि शास्त्रदृष्टं हि तत्तथा। तेषु मर्म्मसु भिन्नेषु ततः स समुदीरयन्। आविश्य हृदयं जन्तोः सत्त्वञ्चाशु रुणद्धि वै। ततः सचेतनो जन्तुर्नाभिजानाति किञ्चन। तमसा संवृतज्ञानः संवृतेष्वेव मर्म्मसु। स जीवो निरधिष्ठानश्चाल्यते मातरिश्वना। ततः स तं महोच्छ्वासं भृशमुच्छ्वस्य दारुणम्। निष्क्रामन् कम्पयत्याशु तच्छरीरमचेतनम्। स जीवः प्रच्युतः कायात् कर्म्मभिः स्वैः समावृतः। अङ्कितः स्वैः शुभैः पुण्यैः पापैर्वाप्युपपद्यते। ब्राह्मणा ज्ञानसम्पन्ना यथावच्छ्रुतनिश्चयाः। इतरं कृतपुण्यं वा तं विजानन्ति लक्षणैः। यथाऽन्धकारे खद्योतं लीयमानं ततस्ततः। चक्षुष्मन्तः प्रपश्यन्ति तथा च ज्ञानचक्षुषः। पश्यन्त्येवंविधं सिद्धा जीवं दिव्येन चक्षुषा। च्यवन्तं जायमानञ्च योनिञ्चानुप्रवेशितम्। तस्य स्थानानि दृष्टानि त्रिविधानीह शास्त्रतः। कर्म्मभूमिरियं भूमिर्यत्र तिष्ठन्ति जन्तवः। ततः शुभाशुभं कृत्वा लभन्ते सर्वदेहिनः। इहैवोच्चावचान् भोगान् प्राप्नुवन्ति स्वकर्म्मभिः। इहैवाशुभकर्म्माणः कर्म्मभिर्निरयं गताः। अवाक्स्थितिरियं कष्टा यत्र पच्यन्ति मानवाः। तस्मात् सुदुर्लभो मोक्ष आत्मा रक्ष्यस्ततो भृशम्। ऊर्द्ध्वन्तु जन्तवो गत्वा येषु स्थानेष्ववस्थिताः। कीर्त्त्यमानानि तानीह त-

च्युतः सविशेषं मे । तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं विन्देयाः कर्म्म निश्चयम् । ताराध्याणि सर्वाणि यच्चैतच्चन्द्रमण्डलम् । यच्च विभ्राजते लोके स्वभासा सूर्य्यमण्डलम् । स्थानान्येतानि जानीहि जनानां पुण्यकर्म्मणाम् । कर्म्मक्षयाच्च ते सर्वे च्यवन्ते वै पुनः पुनः । तत्रापि च विशेषोऽस्ति दिवि नीचोच्चमध्यमः । न च तत्रापि सन्तोषो दृष्ट्वा दीप्ततरां श्रियम् । इत्येता गतयः सर्वाः पृथक् ते समुदीरिताः । उपपत्तिन्तु वक्ष्यामि गर्भस्याहमतः परम् । तथा तन्मे निगदतः शृणुष्वावहितो द्विज !" ।

११अज्ञाने च "क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या" श्वेताश्व॰ उ॰ । १२परमेश्वरे "सदसत्क्षरमक्षरम्" विष्णुस॰ । "सर्वं क्षरतीदं यस्मादिति" श्रुतेस्तस्य सर्वभूतमयत्वात् क्षरत्वम् । "कार्य्यकारणरूपं तु नश्वरं क्षरमुच्यते" इत्युक्तयोः १३कार्य्यकारणयोः ।

क्षरे(र)ज त्रि॰ क्षरे जायते जन—ड वा सप्तम्या अलुक् । मेघजाते

क्षरण न॰ क्षर—भावे ल्युट् । १स्रवणे २मोचने च "क्षरणात् क्षपणाद्वा क्षारः" सुश्रुतः "अनुलोमक्षरणसम्प्रवर्त्तकः" । कर्त्तरि ल्यु । ३क्षरणशीले त्रि॰ ।

क्षरिन् पु॰ क्षर—इनि । १वर्षाकाले हेमच॰ । २क्षरणयुक्ते त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

क्षल शोधने वा चु॰ उभ॰ पक्षे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । क्षालयति ते क्षलति अचिक्षलत् त अक्षालीत् । क्षालयाम् बभूव आस चकार चक्रे चक्षाल । ज्वल॰ णः क्षालः । "ऋते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः" माघः । "क्षालितमपि हृदयं मलिनं शोकोर्म्मिभिः क्रियते" प्रबो॰ । "क्षालयन्नपि वृक्षाङ्घ्रीन्नदीवेगो निकृन्तति" हितो॰ । क्षादिस्तु क्षले क्षयने कवि॰ इति भेदः । प्राद्युपसर्गपूर्व्वस्तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तशोधने । "गत्वापि वारुणी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन ताः" भा॰ वि॰ १७अ॰ । "सुखं प्रक्षालयेत्ततः" स्मृतिः ।

क्षव पु॰ क्षु—भावादौ अप् । १क्षुते (हाँचि) २राजिकायां (राइसर्षा) । अमरः । ३काशे शब्दरत्ना॰ ।

क्षवक पु॰ क्षु—करणे अप् संज्ञायां क । १राजिकायाम् २अपामार्गे ३भूताङ्कुशे च राजनि॰ । [भावप्र॰ ।

क्षवकृत् पु॰ क्षवं करोति कृ—क्विप् । क्षुपभेदे (छिकनी)

क्षवथु पु॰ क्षु—अथुच् । १क्षुते (हाँचि) । २कासे च मेदि॰ । क्षुतजन्यं सुश्रुते उक्तं "घ्राणाश्रिते मर्म्मणि संप्रदुष्टे यस्यानिलो नासिकया निरेति । कफानुयातो बहुशः सशब्दस्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः" । "उद्घाततोयः क्षवथुर्निरेति" सुश्रुतः । क्षवजशब्दे २३५६ पृ॰ उदा॰

क्षवपत्रा स्त्री क्षवः क्षुतहेतुः पत्रं यस्याः । द्रोणपुष्प्याम् राजनि॰ तत्पत्राघ्राणे हि क्षुतं जायते । क्षरपत्रेति वा पाठः ।

क्षविका स्त्री क्षवः क्षुतं साध्यतयाऽस्त्यस्य ठन् । बृहतीभेदे राजनि॰ ।

क्षात्र न॰ क्षत्रस्य कर्म्म भावो वा—अण् । "शौर्य्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म्म स्वभावजम्" गीतोक्ते १क्षत्रियकर्म्मणि । तस्येदमण् । २तत्सम्बन्धिनि त्रि॰ "क्षात्रकर्म्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म्म इवाश्रितः" रघुः ।

क्षत्राणां समूहः अण् । ३तत्समूहे न॰ "शतं क्षात्रं संगृहीतानाम् पुत्राः" शत॰ ब्रा॰ १२,४,२,५, "क्षत्राः क्षोणाध्यक्षाः तेषां समूहः क्षात्रम्" भा॰ ।

क्षात्रि त्रि॰ क्षत्रजायां जातिभिन्नं इञ् । क्षत्रसम्बन्धिनि जातौ तु घ॰ क्षत्रिय इत्येव ।

क्षान्त त्रि॰ क्षम—कर्त्तरि क्त । १सहिष्णौ केनचित्पीडनेऽपि सामर्थ्ये सति तत्प्रतीकारपराङ्मुखे । कर्म्मणि क्त । २सोढे । "निर्वैरो निर्वृतिः क्षान्तो निर्म्मन्युः कलिरेव च । त्रिषदो मातृवर्णी च व्याधाः परमधार्म्मिकाः" हरिवं॰ २१अ॰ उक्ते सप्तव्याधमध्ये ३व्याधभेदे । ते च गुरोर्गोहरणात् कर्म्मणा मृगचक्रवाकादियोनिमाप्ताः तत्रैव तत्कथा । क्षान्ताशब्दे परे प्रिया॰ कर्म्मधारये न पुंवत् । परमक्षान्ता । वृत्करा॰ चतुरर्थ्यां छ । क्षान्तीय तन्निर्वृत्तादौ त्रि॰ । ४ऋषिभेदे पु॰ । क्षान्तस्य गोत्रापत्यम् अश्वा॰ फञ् । क्षान्तायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री॰

क्षान्ति स्त्री क्षम-भावे क्तिन् । क्षमायाम् सामर्थ्ये सत्यपकारिणोऽपकाराचिकीर्षायाम् । "क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसः" मनुः । "शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्ज्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म्म स्वभावजम्" गीता "शमोदमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्ज्जवम् । ज्ञानं दयाच्युतात्मत्वं सत्यञ्च ब्रह्मलक्षणम्" भाग॰ ७।११।२२

क्षान्तु पु॰ क्षम—तुन् दीर्घश्च । १क्षमाशीले उणादिकोषः २पितरि पु॰ संक्षिप्तसा॰

क्षाम त्रि॰ क्षै—कर्त्तरि क्त । १क्षीणे २अल्पे शब्दरत्ना॰ "क्षामोऽस्मि वर्षवह्निना नक्तैः किञ्चिन्नन्दपि" । "क्षामेव सद्दग्धो न मन्दाग्निना" सुश्रुतः "क्षामच्छायं भवनमधुना त्वद्वियोगेन नूनम्" मेघ॰ "मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा नि-

ऋनाभिः" मेघ० । अतिसूक्ष्मत्वात् ४परमेश्वरे "नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः" विष्णुस० । "क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरपव्रन्" ऋ० ४।२।१६।५वराकां स्त्री निघ० । भावे क्त ६क्षये न०

क्षामन् त्रि० क्षै-मनिन् । १क्षयशीले २पृथिव्यां निघ० । "क्षमा क्षामन् दहत्व उषसो न भानुना" यजु० १७,१०, "तेन इन्द्रः पृथिवी क्षाम वर्द्धन्" ऋ० १,५५,११ । हिरण्ययं शकुनं क्षामणि स्थाम्" ६,७५,११

क्षामवत् त्रि० क्षामं दीप्यमानः साध्यतयाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १वह्निभेदे । "अङ्गदारेऽग्नये क्षामवते पुरोडाशः" कात्या० श्रौ० । २इष्टिभेदे स्त्री । "क्षामवत्यादिना यद्यत्कर्म्म न फलनायते ।। दैवदोषादकरणे जाते दोषकदम्बके । होमेनैकेन दोषाणां सर्व्वेषां शमनादिशेत्" । एवङ्कमादयित्तेनानेकदोषशमे क्षामवतीष्टिः सर्व्वेष्ट इष्टानां" प्रा० त० ।

क्षामास्य न० क्षामस्य क्षयस्यास्यं स्थानम् । कुक्ष्यौ "अपथ्यसहितं रोग्यं क्षामास्यं परिकीर्त्तितम्" शब्दच० । क्षमास्यमिति वा पाठः प्रयो० ।

क्षार त्रि० क्षर-ज्वला०ण । १क्षरणशीले । २लवणरसेऽप्सु ३शर्करादिभस्मनि च पु० मेदि० ५गुडे हेम० ६टङ्कणे ७सर्जिकाक्षारे पु० राजनि० । ८विड्लवणे ९यवक्षारे च न० त्रिका० । चक्रदत्तोक्ते १०भस्मभेदजाते औषधभेदे यथा "प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्व्वकम् । कालमुष्ककमाहृत्य दग्ध्वा भस्म समाहरेत् । आढकन्तु समादाय जलद्रोणे परिप्लुतम् । चतुर्भागावशिष्टेन वस्त्रपूतेन वारिणा । शङ्खचूर्णस्य कुडवं प्रक्षिप्य विपचेत् पुनः । शनैःशनैर्द्दारवीं यावत् सान्द्रतरो भवेत् । सर्जिकायवशूकाभ्यां युक्तौ परिचतुष्कको । वचा चातिविषा चैव हिङ्गुचित्रकयोस्तथा । एषां चूर्णानि निक्षिप्य प्रदद्यान्नाद्भिर्मोषकम् । दर्व्यां संघट्टितश्चापि स्थापयेदायसे घटे । एष वह्निसमः क्षारः कीर्त्तितः काश्यपादिभिः । तीव्रे कालमुष्ककस्य विपक्वैकाढकं षड्गुणे पात्रे लोहमये दृढे विपचेदर्व्या शनैर्घट्टयन् । दग्ध्वाग्नौ बहुमञ्जनाविमफलान् सूताशये क्षिपेत् यदौरञ्जनाक्षेप दहति क्षारो वरो बालकनाम् । प्रायश्चित्तनाशमितेऽभिचारेऽप्यत्यद्भुता । संजायते तदा क्षाराः क्षारो भक्षितायते । तुर्य्यपादकेन षोडशभवेनांशेन संस्थितो मध्यः षड्भिः इति क्रमेण विहितः क्षारोदकाक्षुकः । वेऽतिमात्रो नातितनुः क्षारपाक उदाहृतः । कुलीमकादौ निर्दिष्टः क्षारोऽयं प्रतिसारणः । पानीयो यस्तु गुल्मादौ तं क्षारानेकविंशतम् । क्षारयेत् षड्गुणे तोये केचिदाहुस्त्रिगुणे" ।

यवक्षारादिविशेषगुणाः सुश्रुते उक्ता यथा

यवक्षारसर्जिकाक्षारपाकिमटङ्कणक्षाराः । गुल्मार्शोग्रहणीदोषशर्कराश्मरिनाशनाः । क्षारास्तु पाचनाः सर्वे रक्तपित्तकराः सराः । ज्ञेयौ वह्निसमौ क्षारौ सर्जिकायावशूकजौ । शुक्रश्लेष्मविबन्धार्शोगुल्मप्लीहविनाशनौ । उष्णोऽनिलघ्नः प्रक्लेदी कषक्षारो मलापहः । मेदोघ्नः पाकिमः क्षारो मूत्रवस्तिविशोधनः । विरूक्षणोऽनिलकरः श्लेष्मघ्नः पित्तदूषणः । अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णष्टङ्कणः क्षार उच्यते" । मेदिन्युक्तं भस्म च शुष्ककदलीत्वगादिभस्म तच्च रजकस्य वस्त्रशोधकद्रव्यम् । "यथा क्षारोदकवस्त्रनिर्णेजनाभिर्वासांसि शुद्धिमुपयन्ति" प्रा० त० हारीतः । कालभेदे वस्त्रे क्षारयोजननिषेधमाह स्मृतिः "द्वादश्यां पञ्चदश्यां च संक्रान्त्यां श्राद्धवासरे । वस्त्रं न पीडयेत्तत्र न च क्षारेण योजयेत्" । ततः चतुरर्था० चतुरर्थ्यां अञ् । क्षारीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

क्षारक पु० क्षर-ण्वुल् । १अचिरजाते फले (कलि) अमरः । २पक्षिमत्स्यादिपिटके (झाका) मेदि० । क्षाराय मद्योजनाय साधु कन् । ३रजके शब्दमा० ।

क्षारगुड पु० क्षारेण पक्वः गुडः शा० त० । च० द० उक्ते क्षारपक्वे गुडभेदे यथा

"षड्पलं च तिलकालनकं मूलं शतावरीम् । दन्तीं चित्रकमास्फोतां रास्नां पाठां कुशां शठीम् । पृथगष्टपलान् भागान् दग्ध्वा भस्म समावपेत् । त्रिःसप्तकृत्वस्तद्भस्म जलद्रोणेन गालयेत् । तद्रसं साधयेदग्नौ चतुर्भागावशेषितम् । ततो गुडतुलां दत्त्वा साधयेन्मृदुनाग्निना । सिद्धं गुडन्तु विज्ञाय चूर्णानीमानि दापयेत् । हपुषाकौ हिङ्गुकारव्यौ यवक्षारं समां वचाम् । एतत् पञ्चपला भागाः पृथक् पञ्च फलानि च । हरीतकीं त्रिकटुकं सर्जिकां चित्रकां वचाम् । हिङ्ग्वम्लवेतसाभ्यान्तु द्वे पले तत्र दापयेत् । अक्षप्रमाणां गुटिकां कृत्वा खादेद्यथाबलम् । अजीर्णं जरयत्येष जीर्णे सन्दीपयत्यपि । भुक्तं भुक्तञ्च जीर्य्येत पाण्डुत्वमपकर्षति । प्लीहार्शःश्वयथूंश्चैव श्लेष्मकासमरोचकम् । मन्दाग्निविषमाग्नीनां कफे कण्ठोरसि स्थिते । कुष्ठानि च प्रमेहांश्च गुल्मञ्चाशु नियच्छति ।

ख्यातः क्षारगुडो ह्येष रोगयुक्तं प्रयोजयेत्" ।

क्षारतैल न० चक्र० उक्ते कर्णशूलनिवारके तैलभेदे यथा "बालमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गु महौषधम् । शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् । सौवर्चलं यवक्षारः सर्जिकोद्भिदसैन्धवम् । भूर्जग्रन्थिविडं मुस्तं मधुशुक्तं चतुर्गुणम् । मातुलुङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च । तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलहरं परम् । बाधिर्यं कर्णनादश्च पूयास्रावश्च दारुणः । पूरणादस्य तैलस्य क्रिमयः कर्णसंस्थिताः । क्षिप्रं विनाशं गच्छन्ति कृष्णात्रेयस्य शासनात् । क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् । मधुप्रधानं शुक्तन्तु मधुशुक्तं तदोच्यते । जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमूलसंयुतम् । मधुभाण्डे विनिःक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत् । मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम्" । गारुडे १९८अ० इत्यमेव । तन्त्रोक्ते निर्लोमतादिसाधने २तैलभेदे च यथा "शुष्कमूलकमार्द्राणां दीर्घवृन्तात् सकुष्ठकात् । दग्ध्वा क्षारं समादाय क्षारमूत्रे च गालयेत् । क्षाराष्टभागं विपचेत् तैलस्य सार्षपं बुधः । इदमन्तःपुरे देयं तैलमात्रेषु पूजितम् । बिन्दुरेकः पतेद्यत्र तत्र रोमापुनर्भवः । मदनादिवने देयमश्विभ्यां विनिर्मितम् । अर्शसां कुष्ठरोगाणां पामादद्रुविचर्चिकाम् । क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सर्वकुष्ठहरं परम् ।"

क्षारत्रय न० ६त० "सर्जिकाच यवक्षारः टङ्कणक्षार एव च । क्षारत्रयम् त्रिक्षारम् क्षारत्रितयमेव च" राजनि० । उक्ते क्षारद्रव्यत्रये [राजनि०

क्षारदला स्त्री क्षारो दलेऽस्याः । चिल्लीशाके शब्दच०

क्षारदशक न० ६त० । "शिग्रुमूलकपलाशचुक्रिका चित्रकार्द्रकनिम्बसम्भवैः । इक्षुगोक्षुरिकमोचिकोद्भवैः क्षारपूर्वदशकं प्रकीर्तितम्" राजनि० उक्ते दशविधक्षारद्रव्ये

क्षारदेश पु० क्षारप्रधानो देशः शा० त० । क्षारप्रधाने देशे "जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः । किमाश्चर्यं क्षारदेशे प्राणदा यमदूतिका" उद्भटः

क्षारद्रु पु० क्षारप्रधानो द्रुः । घण्टापारलिवृक्षे राजनि०

क्षारनदी स्त्री क्षारप्रधाना नदी । नरकविशेषस्थे नदीभेदे

क्षारपत्र पु० क्षारः पत्रेऽस्य । वास्तूकशाके राजनि० स्वार्थे कप् । तत्रार्थे हेमच०

क्षारपाक पु० सुश्रुतोक्ते क्षारद्रव्यस्य पाकभेदे तत्र क्षारभेदस्य गुणप्रयोगादिकमुक्त्वा तत्पाकविधिरुक्तो यथा "अथातः क्षारपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः । शस्त्रानुशस्त्रेभ्यः क्षारः प्रधानतमः छेद्यभेद्यलेख्यकरणात्त्रिदोषघ्नत्वाद्विशेषक्रियावचारणाच्च । तत्र क्षरणात् क्षणनाद्वा क्षारः । नानौषधिसमवायात्त्रिदोषघ्नः शुक्लत्वात्सौम्यस्तस्य सौम्यस्यापि सतो दहनपचनदारणादिशक्तिरविरुद्धा स आग्नेयौषधिगणभूयिष्ठत्वात् कटुक उष्णस्तीक्ष्णः पाचनो विलयनः शोधनो रोपणः शोषणः स्तम्भनो लेखनः कृम्यामकफकुष्ठविषमेदसामुपहन्ता पुंस्त्वस्य चातिसेवितः । स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्च । तत्र प्रतिसारणीयः कुष्ठकिटिभदद्रुकिलासमण्डलभगन्दरार्बुददुष्टव्रणनाडीचर्मकीलतिलकालकन्यच्छव्यङ्गमशकबाह्यविद्रधिकृमिविषार्शःसूपदिश्यते सप्तसु च मुखरोगेषूपजिह्वाधिजिह्वोपकुशदन्तवैदर्भेषु तिसृषु च रोहिणीष्वेतेष्वेवानुशस्त्रप्रणिधानमुक्तम् । पानीयस्तु गरगुल्मोदराग्निसङ्गाजीर्णारोचकानाहशर्कराश्मर्याभ्यन्तरविद्रधिकृमिविषार्शःसूपयुज्यते । अहितस्तु रक्तपित्तज्वरितपित्तप्रकृतिबालवृद्धदुर्बलभ्रममदमूर्च्छातिमिरपरीतेभ्योऽन्येभ्यश्चैवंविधेभ्यः । तमितरक्षारवद्दग्ध्वा परिस्रावयेत्तस्य विस्तारोऽन्यत्र । स त्रिविधो मृदुर्मध्यस्तीक्ष्णश्च । तं चिकीर्षुः शरदि गिरिसानुजं शुचिरुपोष्य प्रशस्तेऽहनि प्रशस्तदेशजातमनुपहतं मध्यमवयसं महान्तमसितमुष्ककमधिवास्यापरेद्युः पाटयित्वाभिमन्त्र्यानेन मन्त्रेण । अग्निवीर्य ! महावीर्य ! मा ते वीर्यं प्रणश्यतु । इहैव तिष्ठ कल्याण ! मम कार्यं करिष्यसि । मम कार्ये कृते पश्चात् स्वर्गलोकं गमिष्यसि । श्वेतपुष्परक्तपुष्पं हत्वा लुञ्चयात् । खण्डशः प्रकल्प्याव निवाते देशे निचितं कृत्वा सुधाशर्कराश्च प्रक्षिप्य तिलनालैरादीपयेदथोपशान्तेऽग्नौ तद्भस्म पृथग्गृह्णीयाद्भस्मशर्कराश्च । अथानेनैव विधानेन कुटजपलाशाश्वकर्णपारिभद्रकविभीतकारग्वधतिल्वकार्कस्नुह्यपामार्गपाटलानक्तमालवृषकदलीचित्रकपूतीकेन्द्रवृक्षास्फोताश्वमारकसप्तच्छदाग्निमन्थान् गुञ्जाश्चतस्रश्च कोशातकीः समूलफलपत्रशाखा दहेत् । ततः क्षारद्रोणमुदकद्रोणैः षड्भिरालोड्य मूत्रैर्वा यथोक्तैरेकविंशतिवारान् परिस्राव्य महति कटाहे शनैर्दर्व्या विघट्टयन् विपचेत् । स यदा भवत्यच्छो रक्तस्तीक्ष्णः पिच्छिलश्च तमादाय महति वस्त्रे परिस्राव्येतरं विभज्य च पुनरग्नावधिश्रयेत् । तत एव च क्षारोदकात् कुडवमध्यर्धं वाऽपनयेत् । ततः कटशर्कराभस्मशर्कराक्षीरपाकशङ्खनाभीरग्निवर्णाः कृत्वाऽऽयसे

पाले तस्मिन्नेव क्षारोदके निषिच्य पिष्ट्वा तेनैव द्विद्रोणेऽष्टपलसम्मितं शङ्खनाभ्यादीनां प्रमाणं प्रतिवाप्य सततमप्रमत्तश्चैनमवघट्टयन् विपचेत्। स यथा नातिसान्द्रो नातितनुश्च भवति तथा प्रयतेत। अथैनमवगतपाकमवतार्यानुगुप्तमायसे कुम्भे संवृतमुखे निदध्यादेष मध्यमः। एष एवाप्रतीवापः पक्वः संव्यूहिमो मृदुः। प्रतीवापे यथालाभं दन्तीद्रवन्तीचित्रकलाङ्गलकीपूतिकप्रबालतालपत्रीविडसुवर्चिकाकनकक्षीरीहिङ्गुवचातिविषाः समाः श्लक्ष्णचूर्णाः शुक्तिप्रमाणाः प्रतीवापः। स एव सप्रतीवापः पक्वः पाक्यस्तीक्ष्णश्च तेषां यथाव्याधिबलमुपयोगः। क्षीणबले तु क्षारोदकमावपेदुत्तरकालार्थम्। भवति चात्र। नैवातितीक्ष्णो न मृदुः शुक्लः श्लक्ष्णोऽथ पिच्छिलः। अभिष्यन्दी शिवः शीघ्रः क्षारो ह्यष्टगुणः स्मृतः। अतिमार्दवश्वैत्यौष्ण्यतैक्ष्ण्यपैच्छिल्यसर्पिताः। सान्द्रताऽपक्वता हीनद्रव्यता दोष उच्यते। तत्र क्षारसाध्यव्याधिव्याधितमुपवेश्य निवाते देशेऽसम्बाधेऽग्रोपहरणीयोक्तेन विधानेनोपसम्भृतसम्भारं ततोऽस्य तमवकाशं निरीक्ष्यावघृष्यावलिख्य प्रच्छयित्वा शलाकया क्षारं पातयित्वा वाक्शतमात्रमुपेक्षेत। तस्मिन्निपतिते व्याधौ कृष्णता दग्धलक्षणम्। तत्राम्लवर्गः शमनः सर्पिर्मधुकसंयुतः। अथ चेत् स्थिरमूलत्वात् क्षारदग्धं न शीर्यते। इदमालेपनं तत्र समग्रमवचारयेत्। "अम्लकाञ्जिकबीजानि तिलान्मधुकमेव च। प्रपिष्य समभागानि तेनैनमनुलेपयेत्। तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः। रसेनाम्लेन तीक्ष्णेन वीर्योष्णेन च योजितः। आग्नेयेनाग्निना तुल्यः कथं क्षारः प्रशाम्यति। एवं चेन्मन्यसे वत्स! प्रोच्यमानं निबोध मे। अम्लवर्जान् रसान् क्षारे सर्वानेव विभावयेत्। कटुकस्तत्र भूयिष्ठो लवणोऽनुरसस्तथा। अम्लेन सह संयुक्तः स तीक्ष्णलवणो रसः। माधुर्यं भजतेऽत्यर्थं तीक्ष्णभावं विमुञ्चति। माधुर्याच्छममाप्नोति वह्निरद्भिरिवाप्लुतः। तत्र सम्यग्दग्धे विकारोपशमो लाघवमनास्रावश्च। हीनदग्धे तोदकण्डूजाड्यानि व्याधिवृद्धिश्च। अतिदग्धे दाहपाकरागस्रावाङ्गमर्दक्लमपिपासामूर्च्छाः स्युर्मरणं वा। क्षारदग्धव्रणन्तु यथादोषं यथाव्याधि चोपक्रमेत्। तथा नैते क्षारकृत्याः। तद्यथा दुर्बलबालस्थविरभीरुसर्वाङ्गशूनोदरिरक्तपित्तिगर्भिण्यृतुमतीप्रवृद्धज्वरिप्रमेहिरूक्षक्षतक्षीणतृष्णामूर्च्छापरिक्लीबापवृत्तोद्वृत्तफलयोनयः। तथा मर्मशिरास्नायुसन्धितरुणास्थिसेवनीधमनीगलनाभिनखान्तरशेफःस्रोतःस्वल्पमांसेषु च प्रदेशेष्वक्ष्णोश्च न दद्यादन्यत्र वर्त्मरोगात्। तत्र क्षारसाध्येष्वपि व्याधिषु शूनगात्रमस्थिशूलिनमन्नद्वेषिणं हृदयसन्धिपीडोपद्रुतं क्षारो न साधयति"।

क्षारभूमि स्त्री° क्षारयुक्ता भूमिः। क्षाराम्बुधिशब्दीयस्वभूव

क्षारमध्य पु° क्षारो मध्येऽस्य। अपामार्गे रत्ना°

क्षारमृत्तिका स्त्री° क्षारसंयुक्ता मृत्तिका। ऊषरस्थाने। अमरः। [राजनि°

क्षारमेलक पु° क्षाराणां मेलः संघः यावशूके। क्षारसमूहे

क्षारमेह पु° सुश्रुतोक्ते पित्तजे मेहभेदे "पित्तात्तु नीलहरिद्राम्लक्षारमञ्जिष्ठाशोणितमेहाः षट् साध्याः" सुश्रु° "क्षारमेहिनं त्रिफलाकषायम्" सुश्रुतः

क्षारवृक्ष पु° क्षारप्रधानो वृक्षः। मुष्ककवृक्षे राजनि°

क्षारश्रेष्ठ न° क्षारः श्रेष्ठोऽस्य। पलाशे मुष्कके च राजनि°

क्षारषट्क न° इत°। "पलाशापामार्गकुटजलाङ्गलीतिलमुष्ककैः। क्षारैरेतैस्तु मिलितैः क्षारषट्कादिको गणः। राजनि° उक्ते क्षारद्रव्यषट्के।

क्षारसमुद्र पु° क्षारप्रधानः समुद्रः। लवणसमुद्रे "सीता तु ब्रह्मसदनात् केसराचलादिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवन्ती गन्धमादनमूर्द्धसु पतित्वाऽन्तरेण भद्राश्ववर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशति" भाग° ५।१७८। क्षारसिन्धु क्षाराम्बुधिप्रभृतयोऽप्यत्र "भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्यवर्याः। अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः" सि° शि°।

क्षारसूत्र न° चक्र° द° उक्ते क्षारभाविते सूत्रभेदे "भावितं रजनीचूर्णैः स्नुहीक्षीरे पुनः पुनः। बन्धनात् सुदृढं सूत्रं भिनत्त्यर्शोभगन्दरम्"।

क्षारागद पु° सुश्रुतोक्ते औषधभेदे यथा

"धवाश्वकर्णतिनिशपलाशपिचुमर्दपाटलिपारिभद्रकाम्रोदुम्बरकरहाटार्जुनककुभसर्जकपीतनश्लेष्मातकाङ्कोटामलकप्रग्रहकुटजशमीकपित्थाश्मन्तकार्कचिरविल्वमहावृक्षारुष्करारलुमधुकमधुशिग्रुशाकगोजीमूर्वातिल्वकेक्षुरकगोपघण्टारिमेदानां भस्मान्याहृत्य गवां मूत्रेण क्षारकल्पेन परिस्राव्य विपचेद्यावदक्षाव पिप्पलीमूलतण्डुलीयकवराङ्गचोचमञ्जिष्ठाकरञ्जहस्तिपिप्पलीमरिचोत्पलसारिवाविडङ्गगृहधूमानन्ताक्षोमसरलावाकुचीकुञ्जाकोशातकीतगरनतविल्वकलिङ्गतण्डुलवर्द्धमानपञ्चलवणकुडुचीवोहिप्रमर्दगजकेशरतालकनागदन्तीविषाभयाभद्रदारुकुङ्कुमरि-

द्राक्षाचूर्णानि लोहानाञ्च समभागानि ततः क्षारवदा-गतपाकमवतार्य्य लौहकुम्भे निदध्यात् । अनेन दुन्दुभिं लिम्पेत् पताकातोरणानि च । अस्याह्दर्शनात् स्पर्शात् विषात् सम्प्रतिमुच्यते । एष क्षारागदो नाम शर्कराश्मशरीषु च । अर्शःसु वातगुल्मेषु कासशूलोदरेषु च । अजीर्णे ग्रहणीदोषे भक्तद्वेषे च दारुणे । शोफे सर्वसरे चापि देयः श्वासे च दारुणे । एष सर्वविषार्त्तानां सर्वथैवोपयुज्यते । तथा तक्षकमुख्यानामयं दर्पहरोऽगदः”।

क्षाराम्बु न० क्षारेणाक्तम् । मात्स्यहूदवर्णे क्षारा० ।

क्षारिका स्त्री क्षर-ण्वुल् टाप् अतइत्वम् । क्षुधायां हारा०

क्षारित त्रि० क्षर-णिच्-क्त । १अपवादयुक्ते, “अभिदोषे, अमरः २स्राविते मेदि०

क्षारोद(क) पु० क्षारमुदकमस्य वा उदादेशः । लवणसमुद्रे “क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमण्डोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः” भाग० ५,।१।३५ श्लो० “क्षारोदधिरयम् “जम्बुद्वीपोऽयं यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता क्षारोदधिः” भाग० ५।२०,२श्लो०

क्षाल त्रि० क्षल-शोधने ज्वला० १कर्त्तरि ण । शोधनकर्त्तरि

क्षालन न० क्षल-भावे ल्युट् । शोधने “क्षीणूर्णी प्रयतौ नित्यं क्षालनाद्ब्रू करौढयोः” का० त० प्राग्रकृ० “प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्” नीतिशा०

क्षालित त्रि० क्षल-क्त । १शोधिते कृतप्रक्षालने च । “क्षालितं तु गमितस्तु मधुनां द्रावितं तु हृदयं मधुवारैः” माघः

क्षि क्षये अक० ऐश्वर्ये सक० भ्वा० पर० अनिट् । क्षयति अक्षैषीत् चिक्षाय क्षीयात् । क्षीणः क्षितिः । क्षयः । क्षयनक्षेतुम् । भावे दैन्ये आक्रोशे च निष्ठातस्य वा नः दीर्घो वा । तत्र दैन्ये क्षितं क्षीणं वा तपस्विना । आक्रोशे क्षितायुः क्षीणायुः भूयात् । “क्षयन्तमस्य रजसः पराके” ऋ०७,१००,।५, “यस्मिन् क्षयन्ति प्रदिशः” अथ०१२,२,१० “ता हि मध्यं भराणामिन्द्राग्नी अधिक्षितः” ऋ०८,४०,३, कर्म्मकर्त्तरि क्षीयते “अपक्षीयते नश्यति” यास्कः “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” कठो० । “शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्” मनुः

क्षि हिंसायां स्वा० पर० सक० अनिट् । क्षिणोति, क्षिणुतः क्षिण्वः-क्षिणुवः । अक्षैषीत् । चिक्षाय । “अदिती क्षिणोति” नैष० । “यत्रां हृदन्तावयवाः क्षिणोषि” भा० प० २४अ० । “अं ह्रीयेन भूम्यान्क्षिणोति” शत० ब्रा० २।५।२।२५। अयं क्षादिरपि तत्रार्थे । “क्षिणामि ब्रह्मणामित्रान्” अथ० ३।१९।३।

क्षि वासे अक० गतौ सक० तु० प० अनिट् । क्षियति । अक्षैषीत् चिक्षाय । “अन्तरीक्षं पृथिवीं क्षियन्ति” तैत्ति० १,।०१,७, “मनुष्या न दीना यदनि क्षियन्तम्” ऋ०१०,६८,८, वेदे गणव्यत्ययात् क्वचित् शपोलुक् । “जयति क्षेति पुष्यति” ऋ० ७,३२,।९। “क्षेति क्षेमेभिः साधुभिः” ८।७३।८।

क्षि त्रि० क्षि-बा० डि । १निवासे २गतौ ३क्षये च मेदि० ।

क्षिणु हिंसायां तना० उभ० सक० सेट् । क्षिणोति क्षिणुते अक्षणीत् अक्षणिष्ट । चिक्षाण चिक्षिणे ।

क्षित त्रि० क्षि-हिंसायां कर्म्मणि क्त । १हिंसिते । भावे क्त २हिंसायां न०

क्षिति स्त्री क्षि-निवासे आधारे क्तिन् । १भूमौ “निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथाम्” नैष० । भावे क्तिन् । २निवासे क्षि-क्षये भावे-क्तिन् । ३क्षये, कर्त्तरि क्तिच् । ४रोचनाख्यगोमयद्रव्ये शब्दच०५मनुष्ये निघ०॥ “इन्द्र ! प्रतानाम क्षितीः” ऋ० ८,६,२६ “क्षितीर्मिहुष्मान्” भा० ! “प्रजासु ता नः क्षितीः करतमूर्द्ध्वसानीम्” ऋ०७,६६,२, “ध्रुवासु क्षितिषु क्षियन्तः” ऋ० ७,८८,७, “दक्ष क्षितीर्दुर्धीविधयन्ती” ७,७९,।१। “क्षितीर्हि सा” अथ०१०,५,।६ । क्षि क्षये आधारे क्तिन् । ६प्रलयकाले मेदि० । क्षितिस्मार्द्धानहक्षिः ब्रह्मवै०पु०प्रा०ख०७अ० । “प्रलयाख्ये क्षयं याति क्षितिक्षेन प्रकीर्त्तिता” । अस्मिन्पक्षे कर्त्तरि क्तिच् इति भेदः ।

क्षितिक्षमा पु० इत० । भूतौ त्रिका० ।

क्षितिकम्प पु० इत० । क्षितिधरायां चलननिमित्ते भूमेः कम्पे तत्र विशेषः वृहत्तमागरे “ऐर्ये हस्तिकक्षे गजः प्रचलति श्वासादिभिः कथ्यते, चापे मीनकुलीरके च इषभे मत्स्यं चलेत् कच्छपः । वृषे कुम्भधरे मृगेन्द्रमिथुने कन्याहुभे पन्नगस्तेषामिकतमो यदि प्रचलति यौयो तदा कम्पते । कच्छपे मरणं ज्ञेयं मत्स्यस्यापि पन्नगे । सर्पेव सुखदश्चैव पृथिव्यां चलिते गजे । प्रविततरेश्वरमरणं ब्रह्मनाश्याग्नेयमारुतयोः । चतुर्यमतिद्रोहिभिरुपपीड्यन्ते जनाश्चापि । त्रिचतुर्थपञ्चमदिने मासे पक्षे त्रिपक्षके । भवति यदा भूकम्पः प्रधाननृपनाशनं कुरुते” । “क्षितिभृदिव क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः” भट्टिः ।

क्षितिक्षम पु० क्षितौ क्षमते क्षम-अच् । खदिरवृक्षे राजनि०

क्षितिक्षित् पु० क्षितिमीष्टे क्षि ऐश्वर्ये क्विप् । भूमीश्वरे-

राजनि । "अपदान्तरञ्च परितः क्षितिक्षिताम्" माघः । भर्त्री क्षमादयोऽप्यत्र ।

क्षितिज पु० क्षितेर्जायते जन—ड । १मङ्गले "क्षितिजा-नन्दनो मतः" ज्यो० । २नरकासुरे । ३भूनागे कृपरसभेदे राजनि० ४वर्षाभूके वृक्षे च । ५भूमिजाते त्रि० ति०सि० गोलवन्त्राधिकारोक्ते वृत्तरेखाभेदे यथा

"पूर्वापरं विरचयेत् ममवृत्तमङ्गलाख्यं याम्योत्तरं च विदि-शोर्वलयद्वयं च । ऊर्ध्वाध एतदिह वृत्तचतुष्कमेतदाबेध्य निर्गमपरं क्षितिजं तदर्ध" सि०शि० ।

"एवं पूर्वापरसन्ध्यायोरन्तरं तथा कोणद्वयमेवं इत्यचतु-ष्टयमूर्ध्वाधोरूपमाबेध्य तदर्द्धे इत्तं क्षितिजाख्यं निवे-शयेत् । अत्र याम्योत्तरवृत्ते उत्तरक्षितिजादुपरि पलां-शान्तरे एकं ध्रुवचिह्नं कार्यम् । दक्षिणक्षितिजादधोऽ-न्यत् । इदानीमुन्मण्डलमाह" प्रमि० ।

"पूर्वापरक्षितिजसंगमयोर्निबद्धं याम्ये ध्रुवे पललवैः क्षि-तिजादधःस्थे । सौम्ये कुजादुपरि चाक्षलवैर्ध्रुवे तदु-न्मण्डलं दिननिशोः क्षयवृद्धिकारि" सि०शि० ।

"समवृत्तक्षितिजयोर्यौ पूर्वापरौ संपातौ तयोर्ध्रुवचिह्न-योश्च लग्नं यद्विवध्यते तदुन्मण्डलसंज्ञम् । दिनरात्र्यो-र्वृद्धिक्षयौ तद्वशेन भवतः" प्रमि० ।

क्षितिजन्तु पु० क्षितेर्जन्तुः । भूनागे कृपरसभेदे राजनि० ।

क्षितिदेव पु० क्षितौ देवइव पूज्यत्वात् । ब्राह्मणे क्षितिदेव-नादयोऽपि तत्रार्थे । "अग्निहोत्रमिति ब्राह्मणं वदन्ति क्षितिदेवताः" भा० व० पराशरः ।

क्षितिधर पु० क्षितिं धारयति धृ—णिच् अच् उप० स० । १प-र्वते "क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण" कुमा० । २कूर्मे वासुकिदिग्गजेषु च शब्दा० । [राजनि० ।

क्षितिनाग पु० क्षितिजातो नागः । कृपरसभेदे भूनागे

क्षितिनाथ पु० इत० । भूमिपाले राजनि क्षितिनाथादयो-ऽप्यत्र । "क्षितिपतिमण्डलमध्वतो वितानम्" रघुः ।

क्षितिप पु० क्षितिं पाति पा—क । भूपाले राजनि "क्षितिपः क्षयितोद्धतान्धकः" माघः । "क्षितिपसमाजमगात् स्वयं-वरस्थम्" रघुः । "कथं युनाऽयुध क्षितिपः सुषेणः" भट्टिः ।

क्षितिपाल पु० क्षितिं पालयति पालि अण् उप०स० । मही-पालके राजनि "आर्त्तोऽद्ययोऽपि क्षितिपालकञ्ज" रघुः । ण्वुल् । क्षितिपालकोऽप्यत्र । "शलाहतेभ्यः क्षितिपालभा-जः" भट्टिः । "क्षितिपालं भजतो याति दूरमपेक्षादीनि तेभ्यः क्षितिपालभाग्भवः" जयद० । अत्र महद्घ० क्षिति-पालभाक्छब्दस्य राजार्थकत्वसदृशत्वमस्तीव प्रामादिकम् ।

क्षितिपुत्र पु० इत० । १मङ्गलग्रहे २नरकासुरे च तयोस्तत्-पुत्रत्वकथा आग्नेयशब्दे ८२६ पृ० कुजशब्दे २०६०पृ० दर्शिता "स मानुषेण भावेन क्षितिपुत्रः (नरकासुरः) मतं सभाः" कालिकापु०३८अ० । क्षितितनयादयोऽप्यत्र ।

क्षितिभृत् पु० क्षितिं बिभर्त्ति धारयति पालयति भृ धारण पोषणयोः क्विप् । भूधरे १पर्वते "क्षितिभृदिव क्षिति-कम्पकोपिहृत्तः" भट्टिः । २महीपाले राजनि । "अधुना धनैः क्षितिभृतोऽनिभृताः" किरा० भूभृदादयोऽप्यत्र । "प्रमथितभूभृतः प्रतिपदं मथितस्य भृशं महीभृता" माघः ।

क्षितिरन्ध्र न० इत० । गर्त्ते शब्दचि० ।

क्षितिरुह पु० रोहति रुह—क ७त० । वृक्षे हेम० । "क्षि-तिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरे" माघः ।

क्षितिवदरी स्त्री क्षितौ सक्ता वदरी । भूवदर्याम् राजनि० ।

क्षितिवर्द्धन त्रि० क्षितिं वर्द्धयति वृध-णिच् ल्यु । शवे मृते त्रिका० । "करोमि क्षितिवर्द्धनम्" भट्टिः ।

क्षितिव्युदास पु० क्षितिं व्युदस्यति वि+उद्+अस—अण् उप० स० । गर्त्तस्थकटे शब्दचि०

क्षितीश पु०क्षितिमीष्टे ईश—क । भूमीश्वरे नृपे "आसमुद्र-क्षितीशानाम्" रघुः "पश्यन्तु मे वीर्यमद्य क्षितीशाः" भा०व० १८२अ० । २विष्णौ च "देवकीनन्दनः स्रष्टा-क्षितीशः पापनाशनः" विष्णुस० ।

क्षितीश्वर पु० इत० । भूमीश्वरे नृपे "तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरः" "कौशिकेन स किल क्षितीश्वरः" रघुः ।

क्षित्यदिति स्त्री क्षितौ अदितिः । क्षितौ अदितेरवतारे देवक्यां वसुदेवपत्न्याम् । तत्कथा च हरिव० ५६अ० । "या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी । उभे ते तस्य वै भार्ये सह तेनैव यास्यतः । ताभ्यां सह स गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते । तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः । वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले । गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मधुरायास्त्वदूरतः । तत्रास्ते गोऽभिरतः कंसस्य करदायकः । तस्य भार्या-द्वयञ्चैव अदितिः सुरभिश्चाथा । देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः । तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन !" । विष्णुं प्रति ब्रह्मोक्तिः ।

क्षित्वन् पु० क्षि—क्वनिप् तुक् च । वायौ उज्ज्वलदत्तः

क्षिद्र पु० क्षिद रक् । १रोगे २सूर्ये ३विषाणे च संक्षिप्तसा० ।

क्षिप प्रेरणे तुदा० उभ० सक० अनिट् । क्षिपति ते अक्षै-

प्सीत् अक्षिप । चिक्षेप चिक्षिपे । क्षिप्तः क्षेपकः । क्षेप्ता क्षिप्त्वा क्षिपः क्षिपन् । "क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च-दाशगतानि च" भा० द० १०२८श्लो० । "कुपन्नौ भाग्य-कोशोच्छ्रयात् क्षिपते च पुनः पुनः" भा० वि० २३अ० । "पदाङ्गुष्ठेन चिक्षेप संपूर्णं दशयोजनम्" रामा० १।१।अ० "यं सा चतुरश्चिक्षिप सएकेन भविष्यति" भा०आ० ६७अ० "स यत् काष्ठं तृणं वापि शिलां वा क्षेप्स्यते मयि" भा० द० २८१अ० "चिक्षेप भारतीयोरसि" रामा० बा० ३२अ० । आक्षेपे च "चिक्षेप च स तं धीमान् वाग्भिरुग्राभिरच्युतम्" भा० आनु० ३५अ० । प्रेरणे कर्त्रर्थे च क्षिप् क्षेपयति ते अचिक्षिपत् त

अति+अतिक्षेपे । "अक्षिप्तमनुपिष्टं स्थितं विवर्त्तित मवक्षिप्तमतिक्षिप्तं तिर्य्यक्क्षिप्तमिति षड्विधम्" "अति-क्षिप्ते द्वयोःसन्ध्योरतिक्रान्तता वेदना" सुश्रुतः ।

अधि–तिरस्कारे "तथाहैतैरधिक्षिप्तः सहेतासंज्वरः सदा" मनुः । "त्वं साधिक्षेपमुक्तोऽसि" भा० व० ६६अ० । अधिक्षेपशब्दे विवृतिः । [अवक्षेपणशब्दे विवृतिः

अव+अधःक्षेपणे "अवक्षिप दिवो अश्मानमुच्चा" ऋ०२,५३,६

आ+आकर्षणे "आक्षिप्य वेगात् वेगेन सङ्ग्रामाद्भ पाण्डवम्" भा० वि० ७५०श्लो० । भर्त्सने । आक्षेपशब्दे ६०२पृ० विवृतिः । "आक्षिपन्तं प्रभां भानोः" भा० आ० ११०२ । "आक्षिपन्तीमिव प्रभां शशिनः स्वेन तेजसा" भा० व० २२३७श्लो० । [कुमा० ।

परि+आ+आसमन्ताद् बन्धने । "पर्य्याक्षिपत् काचिदुदारबन्धम्"

उद्+ऊर्द्ध्वक्षेपणे । "पतिभावाय उत्क्षिपेत्" मनुः "पिव उत्क्षिप्य नागस्तु पुनः पुनरवाक्षिपत्" भा०आ०११२६श्लो० उत्क्षेपणशब्दे १०८६ पृ० विवृतिः

नि+नितरां क्षेपणे निधाने च । "अङ्गं भूमौ यथान्याय वायसेभ्यश्च निक्षिपेत्" आह्नि० । गात्राणि कान्तासु च नि-क्षिपन्तः" रामा० ५।११ निक्षेपशब्दे विवृतिः

निर्+निःशेषेण क्षेपे । "भक्षिताप्यजातस्य निःक्षिपन्ति यदा क्रमीन्" सुश्रुतः ।

परि+परितः क्षेपे । "गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तम्" कुमा० ।

प्र+प्रकर्षेण क्षेपे "नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ" मनुः

प्रति+प्रतिकूलक्षेपे । "अन्तः शिराणां श्वसनः स्थितोऽपि प्रतिक्षिपन्" सुश्रु० । अधिक्षेपे निवारणे प्रेरणे च

वि+विशेषेण क्षेपे "विक्षिप्यमाणाः प्रबुधा नरेन्द्राः" भा०आ० ७०२२श्लो० । वातुलत्वे उन्मादे, विक्षिप्तचित्तः । योगा-न्तरायकरणे चित्तवृत्तेरस्थाने सञ्चारे च "अखण्डवस्त्वनव-लम्बनेन चित्तवृत्तेरन्यावलम्बनं विक्षेपः" वेदान्तसा० "लये संबोधयेत् चित्तं विक्षिप्तं शमयेत् पुनः" तत्रत्या कारिका

सम्+सम्यक्क्षेपे शिरोग्रीवादेः सङ्कोचापादने व्यापारे "आतपा-त्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः" रघुः । "संक्षेपः प्रति-संहृतिः" अमरः । "संक्षिप्तसारनामके" संक्षिप्तसा०

क्षिप प्रेरणे दिवा० प० सक० अनिट् । क्षिप्यति-ते अक्षे-प्सीत् । चिक्षेप । "गलन्मालान् युधि फलिसोगिरीन् क्षिप्यतः क्ष्मामिभान्" "वाक्यं लक्ष्मणोऽक्षिप्यदक्षिपद्दोह-भिन्द्रजित्" भट्टिः ।

उपसर्गभेदेनार्थविशेषः तौदादिकवत् ।

क्षिप् स्त्री क्षिप क्विप् । अङ्गुलौ निघ० । "दश क्षिपः पूर्व्यं सीमजीजनन्" ऋ० ९,९९.२. हलन्तत्वात् वा टाप् । "हिन्वन्ति धीराः दशभिः क्षिपाभिः ऋ० ८.६७,५७,

क्षिप त्रि० क्षिप क । १क्षेपके । भावे भिद० अङ् टाप् । क्षिपा । २क्षेपणे स्त्री ।

क्षिपक त्रि० क्षिप–क क्षिपः ततः अज्ञातादौ कन् । क्षेपके स्त्रियां टापि क्षिपका० नात इत्वम् । ततः निर्वृत्तादौ प्रेक्षादि० चतुरर्थ्याम् इनि । क्षिपकिन् तन्निर्वृत्तादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

क्षिपकादि पु० पा० उक्ते कापि इत्वनिषेधनिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः । क्षिपका ध्रुवका चरका सेवका करका चटका अवका लहका अलका कन्यका ध्रुवका एडका" काशिकागणः ।

क्षिपणा न० क्षिप भावे वा० क्युन् । क्षेपे जटा०

क्षिप(पा)णी स्त्री क्षिप्यतेऽनया क्षिप-करणे ल्युट् वा ङीप् । १नौकादण्डे (दाँड) अमरटीका । कर्म्मणि ल्युट् । २जालभेदे ३आयुधे च उज्ज्वल० ४वडिशे शब्दचि० । ५अध्वर्य्यौ संक्षिप्तसा० । भावे ल्युट् । ६क्षेपे "उत त्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति" ऋ० ४।४०।४, इमा-मृचमुदाहृत्य "क्षिपणिं क्षेपणम्" इति ४।२८ निरुक्तोक्तम्

क्षिपणु पु० क्षिप–अनुङ् । १वाते त्रिका० २व्याधे "मृगा इव क्षिपणोरीषमाणाः" यजु० १७।८४ । "क्षिपणोः क्षिप-ति हिनस्ति क्षिपणुर्व्याधः" वेददी०

क्षिपण्यु पु० क्षिप–कन्युच् । १वसन्ते उज्ज्वल० २देहे पु० ३सुरभिगन्धे पु० २नइन्त त्रि० मेदि०

क्षिपति(न्ति) पु० क्षिप–बा० करणे अति(न्ति) । बाहौ निघ०

क्षिप्त त्रि॰ क्षिप–क्त। १प्रेरिते, २त्यक्ते, ३निक्षिप्ते ४अवज्ञाते, ५रागद्वेषादिवशाद्विषयासक्ते चित्ते, ६वायुरोगयुक्ते च। ७निक्षिप्ते निधानरूपेण स्थापिते "क्षिप्तः शरीरैः सरितां पुरः पतन्" "केसरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः" माघः "निरस्तता विग्रहस्य यस्याः क्षिप्ता कृता क्वचि" भाग॰ ३।१८।२८ "क्षिप्ता अवज्ञाताः" श्रीधरः। "बालस्य क्षिप्तचित्ततास्" भा॰ स॰ ५अ॰। "कृतस्य भेषजमथो क्षिप्तस्य भेषजीम्" अथ॰ ६।१०९।३।८ रात्रौ स्त्री इत्या॰

क्षिप्तकुक्कुर पुंस्त्री कर्म॰। अलर्के (क्षेपा कुकुर) स्त्रियां ङीष्।

क्षिप्तयोनि त्रि॰ क्षिप्ता योनिर्यौ रक्तपोत्स्थानमस्य। क्षिप्तमात्रे अभर्त्तृनाशकमात्रके। "क्षिप्तयोनिरिति चैके" आश्व॰ गृ॰ सू॰ १।२३।१८ "क्षिप्तयोनिर्नाम यस्य माता अभर्त्तरि जायतिष्ठते" नारा॰ वृत्तिः। तस्य (तत्कर्तृकम्) आर्त्विज्यं न कार्यमित्यनुषङ्गः

क्षिप्नु त्रि॰ क्षिप–क्नु कुत्वा॰ न षत्वम्। क्षेपणशीले त्रि॰

क्षिप्र न॰ क्षिप-रक्। १शीघ्रे क्रियाविशेषणत्वे क्लीवता "क्षिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गयायी" भट्टिः।२तद्वति त्रि॰। "याति क्षिप्रेव विध्यति" ऋ॰ ४।८।८। "पुष्याश्विन्यभिजिद्धस्ता लघु क्षिप्रं गुरुस्तथा" ज्यो॰ उक्ते पुष्यादिषु ३नक्षत्रेषु "रिक्ताभौमघटान् विना च विपणौ मित्रध्रुवक्षिप्रभे" मुहू॰ चि॰ ४शीघ्रगे त्रि॰ "वातस्येव क्षिप्रेण धन्वना" ऋ॰२।२४।५। ततः अतिशायने इष्ठन् ईयसुन् रलोपे गुणः। क्षेपिष्ठ क्षेपीयस् अतिशयशीघ्रे त्रि॰ "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" श्रुतिः ईयसुनि स्त्रियां ङीप्। क्षेपीयसी।

क्षिप्रकारिन् त्रि॰ क्षिप्रं करोति कृ–णिनि। (चालाक) शीघ्रक्रियाकारके।

क्षिप्रपाकिन् पु॰ क्षिप्रं शीघ्रं पच्यते पच-बा॰ घिनुन्। (गर्द्दभाण्डवृक्ष) ?द्रुमभेदे रत्नमा॰। २शीघ्रपाकवति त्रि॰

क्षिप्रहोम पु॰ क्षिप्रं हूयते हु-मन्। सायं प्रातःकर्त्तव्ये होमे तद्विवृतिः सं॰ त॰ "द्विविधा होमा याज्ञिकप्रसिद्धाः क्षिप्रहोमास्तन्त्रहोमाश्च। तत्र क्षिप्रहोमाः क्षिप्रं हूयन्त इति व्युत्पत्त्या सायंप्रातर्होमादयः। तन्त्रहोमाश्च परिसमूहनबर्हिरास्तरणाद्यङ्गविस्तारयुक्ताः। अत्र ये समिद्धविस्तारतन्त्रहोमाः यथ गृह्यप्रभवार्थे सोष्यन्तीहोमस्तेषु वैश्वदेवसायंप्रातर्होमादीनामेतद्विधाख्यं द्रव्यं उपरि पश्चात् अथ दध्यादुत्तरेणैव इत्यनेन सर्वेषोक्तं तेषु वा तत्प्रकरणेषु क्षिप्रहोमेषु तथास्य निर्ह्रासिर्भवेदिति"। तत्र विशेषमाह व्यासः "दग्धे स्रुवे न कुर्वीत क्षिप्रहोमे स्थिदं हयम्" इदं परिसमूहनमास्तरणं चेति। "विदुष चैव च न जपेत् प्रणवस्य विवर्जयेत्"। "क्षिप्रहोमेषु सर्वाहुतिषु सायं प्रातःशेषत्वीहोमादिषु आहुत्यम्" इमं सोमसकं ते इत्यादिमन्त्रकरणं वा परिसमूहनं न कुर्यात्"।

क्षिया स्त्री क्षि–क्षये भावे भिदा॰ अङ्। १अपचये अमरः २धर्मव्यतिक्रमे सि॰ कौ॰। "हेति क्षियायाम्" "क्षियाशीःप्रयोगेषु तिङाकाङ्क्षम्" पा॰ "क्षियायां धर्मव्यतिक्रमे सि॰ कौ॰ यथा "स्वयं ह रथेन याति उपाध्यायं पदातिं गमयति" उदा॰ अत्राद्यतिङ् प्लुतः।

क्षिव निरसने भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। क्षेवति अक्षेवीत्। चिक्षेव अदित्। क्षिवित्वा क्षुत्वा क्षुतः क्षुतिः। निरसनं फूत्कार इति भट्टमल्लः अन्येन रक्षेपादेरुत्सर्जनमित्यन्ये

क्षिव निरसने दिवा॰ पर॰ सक॰ सेट्। क्षीव्यति अक्षेवीत् चिक्षेव। अदित् क्षेवित्वा क्ष्यूत्वा।

क्षी हिंसायां भ्वा॰ उभ॰ सक॰ अनिट्। क्षयति ते अक्षैषीत् अक्षेष्ट। चिक्षाय चिक्षिये [क्षिणीज

क्षीज अव्यक्तशब्दे भ्वा॰ पर॰सक॰ सेट्। क्षीजति अक्षीजित्

क्षीजन न॰ क्षीज–भावे ल्युट्। कीचकवंशशब्दे हेम॰।

क्षीण त्रि॰ क्षि–क्त। १दुर्बले, २क्षामे च "अष्टमांशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः" छन्दो॰। "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" श्रुतिः

भावप्र॰ वातादिक्षयभेदेन क्षीणभेदाक्तल्लक्षणादिकमुक्तम् "वातक्षयेऽल्पचेष्टत्वं मन्दवाक्यं विसंज्ञता। पित्तक्षयेऽधिकः श्लेष्मा वह्निमान्द्यं प्रभाक्षयः। सन्धयः शिथिलाभूर्च्छा रौक्ष्यन्दाहः कफक्षये। तृष्णीका कण्ठशोषोऽस्य स्वक् रूक्षा लघु रसक्षये। शिराः शून्या हिमाम्ल अच्छा त्वक्पारुष्यं रुधेऽस्रजः। मस्त्तौदकम्पराकम्पश्रोतत्तरः सन्धिषु। उपस्थगोष्ठपिष्टौषु शुष्कता गात्ररूक्षता। मेदोधमन्यः शिथिलाः भवेयुर्मांससंक्षये। प्रीहाभिवृद्धिः सन्धीनां शून्यता तनुरूक्षता। मार्यता क्लिग्धमांसस्य लिङ्गं स्यान्मेदसः क्षये। अस्थिशूलमतौ रौक्ष्यं नखदन्ततनुदिक्षया। अस्थिक्षये लिङ्गमेतद्धैदोः क्षये स्वदाकृतम्। शुक्रात्प्रत्यं पूर्वभेदकोदः शून्यं तनस्थिनि। लिङ्गान्येतानि जायन्ते नराणां मज्जसंक्षये। शुक्रक्षये रतेऽशक्तिर्व्यथा शेफसि मुष्कयोः। चिरेण शुक्रसेकः स्यात्सेके रक्ताल्पशुक्रता। अथौजःक्षयस्य निदानमाह "ओजः संक्षीयते कोपात्क्षुत्शोकश्रमादिभिः। कृशनी

ऽग्न्यम्लकटुकैः कर्षणैरपरैरपि। अथ दोषोत्थ श्राद्धीनां लक्षणमाह। "बिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं चिन्तयेद्व्यथितेन्द्रियः। आम्लस्थानोद्भवा हृदः श्वासः स्याद्रोजसः क्षये। पुरीषस्य क्षये पार्श्वे हृदये च व्यथा भवेत्। समन्द्स्थानि सक्थोर्द्ध्वगमनं कुक्षिसंहतिः"। कुक्षिसंहतिः उदरसङ्कोचः "मूत्रक्षयेऽल्पमूत्रत्वं वस्तौ तोदश्च जायते। स्वेदनाशे त्वचो रौक्ष्यञ्चक्षुषोरपि रूक्षता। क्षयाच्च रोमकूपाः स्युर्लिङ्गं स्वेदक्षये भवेत्। आर्त्तवस्य क्षये चाभावस्तु सम्यक्तया वा। जायते वेदना योनौ लिङ्गं स्यादार्त्तवक्षये। अथातः स्तन्यता वा स्यात् स्तन्यस्य मन्दता तथा। स्तनौ पयोधरावेतल्लक्षणं स्तन्यसंक्षये। अनुन्नतो भवेत् कुक्षिर्गर्भस्यास्पन्दनं तथा। इति गर्भक्षये मातुर्लक्षणं समुदाहृतम्"। अथ दौर्हृदानां धातुदोषमलानां वर्द्धनमाह। "तत्तत्संवर्द्धनाहारविहारातिनिषेवणात्। तत्तत् प्राप्य नरः शीघ्रं तत्तत्क्षयमपोहति। ओजस्तु वर्द्धते नृणां स्निग्धस्वादुभिस्तथा। हर्षैरन्नैर्विशेषात् क्षीरमांसरसादिभिः"। अन्यच्च "दौर्हृदमलक्षीणो मलक्षीणोऽपि मानवः। तत्तत्संवर्द्धनं यत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति। यद्यदाहारजातन्तु क्षीणः प्रार्थयते नरः। तस्य तस्य स लाभेन तत्तत्क्षयमपोहति"। तत्र केन क्षीणः किमाकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षायामाह "कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च। यस्तूष्णमियङ्कुश्च वातक्षीणोऽभिकाङ्क्षति"। पित्तक्षीणः किं काङ्क्षतीत्याकाङ्क्षायामाह "अनमाषकुलत्थादिपिष्टसर्षपतिलमथा। मस्तुशुक्ताम्लतक्राणि काञ्जिकञ्च तथा दधि। कटूष्णलवणोष्णानि तीक्ष्णं क्रोधं विदाहि च। समयं देशकृत्यश्च पित्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। मधुरस्निग्धशीतानि लघ्वम्लगुरूणि च। दधि क्षीरं दिवास्वप्नं कफक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। रसक्षीणो नरः काङ्क्षत्यम्भोऽतिशिशिरं मधु। रात्रिनिद्रां हिमं चन्द्रं भोक्तुं मधुरं रसम्। रक्तं मांस रसं भक्ष्यं मधुसर्पिर्गुडौदनम्। द्राक्षादाडिमयुक्तानि सक्षौद्रलवणानि च। रक्तसिद्धानि मांसानि रक्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। खड्गानि दधिसिद्धानि षाड्वांश्च बहूनपि। स्थूलक्रव्यादमांसानि मांसक्षीणोऽभिकाङ्क्षति"। षाड्वा मधुराम्लादिरससंयोगपाचिताः गुड़प्रभृतयः। "मेदःसिद्धानि मांसानि ग्राम्यानूपौदकानि च। मज्जाराणि विशेषेण मेदःक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। अस्थिक्षीणस्तथा मांसं मज्जास्थिक्षौद्रसंयुतम्। स्वा-

दुम्लसंयुतं द्रव्यं मज्जाक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। शिखिनः कुक्कुटस्याण्डं हंसमारसयोस्तथा। ग्राम्यानूपौदकानाञ्च शुक्रक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। यवान्नं वास्तुकाद्यञ्च शाकानि विविधानि च। मसूरमाषयूषञ्च मलक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। पेयमिक्षुरसं क्षीरं सगुड़ं बदरोदकम्। मूत्रक्षीणोऽभिलषति त्रपुसेर्वारुकाणि च। अभ्यङ्गोद्वर्त्तने सदा निवातशयनासने। गुरु प्रावरणं चैव स्वेदक्षीणोऽभिकाङ्क्षति। कटूष्णलवणोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च। फलशाकानि पानानि स्त्री काङ्क्षत्यार्त्तवक्षये। सुरासवसमांसानि गोक्षीरं शर्करां तथा। आसवं दधि हृद्यानि स्तन्यक्षीणाऽभिकाङ्क्षति। स्वगात्राविवराच्छादं गर्भं काङ्क्षति संस्कृतान्। भक्ताम्लदकारादीन् भोक्तुं गर्भपरिक्षये"।

क्षीणचन्द्र पु॰ कर्म॰। कृष्णपक्षाष्टमीमध्यस्थे चन्द्रे "शुक्लाष्टमीदलादूर्द्ध्वं यावत्कृष्णाष्टमीदलम्। तावत्कालं शशी क्षीणः पूर्णस्तदोपरि स्मृतः" ज्यो॰।

क्षीणाष्टकर्म्मन् पु॰ क्षीणान्यष्ट कर्म्माण्यस्य। जिने हेम॰ अर्हच्छब्दे ३८३ पृ॰ विवृतिः "अष्टकर्म्मक्षयाज्जीवः" "क्षीणाष्टकर्म्मणो मुक्तिः" इति तत्रत्यवाक्यम्

क्षीव(ब) मदे भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट्। क्षीव(ब)ते अक्षीवी(बी)त्। चिक्षीव(ब)

क्षीव(ब) त्रि॰ क्षीव(ब)–क्त नि॰। मत्ते। "क्षीवाः(बाः) कुर्वन्ति हास्यञ्च कलहं च तथाऽपरे" रामा॰सु॰१०स॰।

क्षीर पु॰न॰ क्षि–क्रन् दीर्घश्च, घस–अदने ईरन् किच्च उपधालोपे चर् वा अर्द्धर्चा॰। दुग्धे रत्ने अमरः। तत्त्वच्च शब्द च॰। "आमप्रदाय प्रमयात् क्षीरं पैदूषमुच्यते। परतो मोरटं विद्यादप्रशस्तं कफात्मकम्" रत्नमा॰। क्षीरवर्गशब्दे विवृतिः "शाकाम्लफलपिण्याककुलत्थलवणाम्लि(न्वि)तैः। करीरदधिमाषैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते। स्निग्धं शीतं गुरु क्षीरं सर्वकालं न सेवयेत्। दीप्ताग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च। क्षीरं न भुञ्जीत कदाचनात्र मैतद्भयेन सार्द्धम्। पित्ताम्लवर्ज्याम्लकषायकुद्गलोपातकीकन्दफलादिकैश्च"। "मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुत्सितां वहति येऽचितं पयः। शाकजाम्बवरसादिभिर्व्रितं मारयत्यबुधमाशु सर्पवत्" वैद्यके द्रव्यान्तरसंयोगे तत्पयस्य दोषा।

"भेकाशादिनिष्क्रान्तां धारां क्षीरस्य यो नरः। शिरसा प्रतीच्छति स पापेभ्यः प्रमुच्यते" वरा॰पु॰ "इंदु क्षीरवच्छा

नद्योह्रदाः पायसकर्दमाः । तान् लोकान् पुरुषा यान्ति क्षीरस्नपनका हरेः । आह्लादं निर्वृतिं स्वास्थ्यमारोग्यं चानुत्तमम् । सप्तजन्मस्वथाप्नोति क्षीरस्नानपरो हरेः । दुग्धादीनां विकाराणां क्षीरतः सम्भवो यथा । तथैवाशेषकामानां क्षीरस्नपनमुत्तमम् । यथा च विमलं क्षीरं यथा निर्वृतिकारकम् । तथास्य विमलं ज्ञानं भविष्यति फलप्रदम् । पञ्चादुत्तमतां पुष्टिं प्रियसङ्गाप्तिके जने । करोति भगवान् विष्णुः क्षीरस्नपनतोषितः । सर्वोऽस्य विघ्नशान्तेति हरिमाले प्रमोदति । स्नातक्षीरेण देवेशे स्नपिते मधुसूदने" । वह्नि॰ पु॰ क्रियायोगनामाध्याये । तत्पाकविधिः भावप्र॰ । "क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात् क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम् । क्षीरावशेषं तत्पीतं शूलमामोद्भवं जयेत्"

क्षीरक पु॰ क्षीरमिव कायति कै-क । क्षीरमोरटलतायाम् रत्नमा॰ । [शब्दर॰ रत्नमा॰ ।

क्षीरकञ्चुकी स्त्री क्षीरं कञ्चुकमिव त्वगस्य । क्षीरीश

क्षीरकण्ठ पु॰ क्षीरं कण्ठे यस्य । स्तनन्धये बालके ।

क्षीरकन्द पु॰ क्षीरमिव कन्दोऽस्य । १क्षीरविदार्य्याम्, जटाधरः २क्षीरवल्ल्यां स्त्री राजनि॰ । "क्षीरकन्दोऽपि वा प्रोक्तो विनालश्च मनालकः" राजनि॰ ।

क्षीरकाकोलिका स्त्री क्षीरमिव शुभ्रा काकोली । क्षीरविदार्य्यां भावप्र॰ काकोलीशब्दे १८५४ दृश्यम् ।

क्षीरकाण्डक पु॰ क्षीरान्वितं काण्डं यस्य कप् । १स्नुहीवृक्षे, २अर्कवृक्षे च अमरः ।

क्षीरकाष्ठा स्त्री क्षीरप्रधानं काष्ठमस्याः । वटीवृक्षे राजनि॰

क्षीरकीट पु॰ ६त॰ । दुग्धजाते कीटभेदे त्रिका॰

क्षीरक्षव पु॰ क्षीरं क्षरति क्षु-अच् । दुग्धपाषाणे राजनि॰

क्षीरखर्ज्जूर पु॰ क्षीरवत् स्वादुः खर्ज्जूरः । पिण्डखर्ज्जूरे

क्षीरघृत न॰ क्षीरात्तस्मात् उद्धृतं घृतम् । महिषदुग्धजाते घृते "क्षीरघृतं पुनः संग्राहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छाप्रशमनं नेत्ररोगहितञ्च" सुश्रुते तद्गुणा उक्ताः "द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्वा" सुश्रुतः [भावे लि॰

क्षीरज न॰ क्षीराज्जायते जन-ड । १दधि हेम॰ २दुग्धजात-

क्षीरतैल न॰ क्षीरपक्वं तैलम् । सुश्रुतोक्ते तैलभेदे "क्षीरेणैकाग्र्य पादांशमिष्टमधुरार्थ्यं परिक्वाथ्य तैलेनोन्मिश्र्य पुनरष्टभागावशेषयेत् ततस्तैलं क्षीराद्गुणमवतार्य्य शीतीभूतमभिमथ्य नीयात यः स्नेह उत्तिष्ठेत्तमादाय मधुरौषधकल्कक्षीरयुक्तं विपचेदेतत् क्षीरतैलमदन्तानां पानाभ्यङ्गादिषूपयोज्यम् । तेनार्ङ्गीर्न वा क्षीरं ह्रिरं सततं स्यामिति" ।

क्षीरदल पु॰ क्षीरं दले यस्य । अर्कवृक्षे (आकन्द) राजनि॰

क्षीरद्रुम पु॰ क्षीरप्रधानो द्रुमः शा॰त॰ । अश्वत्थवृक्षे राजनि॰

क्षीरधि पु॰ क्षीरं धीयतेऽस्मिन् धा—आधारे कि । क्षीरसमुद्रे क्षीरनिधिरप्यत्र । "इन्दुः क्षीरनिधाविव" रघुः

क्षीरधेनु स्त्री क्षीरनिर्म्मिता धेनुः । दानार्थकल्पितक्षीरनिर्मितधेन्वाम् तद्दानादि हेमा॰ दा॰ ख॰ वराहपु॰ यथा "क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तां निबोध नराधिप! । अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नरोत्तम! । गोचर्म्ममात्रमानेन कुशानास्तीर्य्य सर्वतः । तस्योपरि महाराज! न्यसेत् कृष्णाजिनं बुधः । ततोऽपरि कुण्डलीकां गोमयेन कृतामपि । क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थांशेन वत्सकम् । सुवर्णमुखशृङ्गाणि चन्दनागुरुकाणि च । प्रशस्तपत्रश्रवणां तिलपात्रोपरि न्यसेत् । मुखं गुडमयं तस्या जिह्वा शर्करया तथा । फलप्रशस्तदन्ताश्च मुक्ताफलमयेक्षणाम् । इक्षुपादां दर्भरोमां सितकम्बलकम्बलाम् । ताम्रपृष्ठां कांस्यदोहां पट्टसूत्रमयं तथा । पुच्छञ्च, स्तपयाद्व ! नवनीतमयस्तनीम् । स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां पञ्चरत्नमयीं शुभाम्। चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु स्थापयेत् । सप्तधान्यसमायुक्तां दिक्षु सर्वासु कल्पयेत् । एवं लक्षणसंयुक्तां क्षीरधेनुं प्रकल्पयेत् । आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैः समर्च्चयेत् । धूपदीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् । आच्छाद्यालङ्कृतं कृत्वा मुद्रिकाकर्णपत्रकैः । पादुकोपानहं छत्रं दत्त्वा दानं समर्पयेत् । अनेनैव तु मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रकल्पयेत् । या लक्ष्मीः सर्वभूतानामित्यादि नरपुङ्गव! । आवाहयेति मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रदापयेत् । गृह्णामि त्वां देवि! भक्त्या ग्राहको मन्त्रमुच्चरेत्। एवं धेनुं प्रदायाथ क्षीराहारो दिनं चरेत् । त्रिरात्रन्तु पयोभक्षी ब्राह्मणो राजसत्तम! । दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् । एतां हेमसहस्रेण शतेनाथ स्वशक्तितः । शतार्द्धेन वा पाद्धं, तदर्द्धं यथेच्छया । दत्त्वा धेनुं महाराज! शृणु तस्यापि तत्फलम् । दिव्यं वर्षसहस्रन्तु रुद्रलोके महीयते । पितृपितामहैः सार्द्धं ब्रह्मणो भवनं व्रजेत् । दिव्यं विमानमारूढो दिव्यगन्धानुलेपनः। क्रीडित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति । द्वादशादित्यसङ्काशैर्विमानैरुपशोभितैः । गीतवादित्रनिर्घोषैरप्सरोगणसेवितैः । तत्रोपविष्टोऽसौ राजा विष्णुसायुज्यतां व्रजेत् । य इदं शृणुयाद्राजन् । पठेद्वा भक्तिभावितः । सर्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति"

क्षीरनाश पु० क्षीरं नाशयति नश–णिच् अण् उप०स० । गाम्भोटवृक्षे राजनि० । तद्वृक्षदुग्धयोगादन्यदुग्धस्य नाशनं लोकसिद्धम् ।

क्षीरनीर न० क्षीरात्तं नीरमिव । १आलिङ्गने शब्दमा० आलिङ्गने हि क्षीरनीरयोरिव संसर्गो भवति । समा० द्व० । २क्षीरनीरसमाहारे न० "क्षीरनीरसमं मित्रं प्रशंसन्ति विचक्षणाः । तत्र नीरं क्षीरयति" वैता० क्षीरमिव नीरम् । ३क्षीरतुल्ये जले न० क्षीरनीरं धीयतेऽत्र धा-आधारे कि । क्षीरधि दुग्धसमुद्रे पु० ।

क्षीरप त्रि० क्षीरं पिबति पा–क । दुग्धपायिनि बालक भेदे पु० "सन्तोनर्योऽङ्गवर्षो बालकोऽपि त्रिविधः क्षीरपाः क्षीरान्नादा अन्नादा इति तेषु संवत्सरपराः क्षीरपाः द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः परतोऽन्नादाः" सुश्रु० "क्षीरं तु बालवृत्तानां ये पिबन्तीह मानवाः । न तेषां क्षीरपाः केचित् भवन्ति कुलवर्द्धनाः" भा०आनु०।२५अ०

क्षीरपर्णिन् पु० क्षीरयुक्तं पर्णमस्यास्ति इनि । अर्कवृक्षे राजनि०

क्षीरपर्णी स्त्री क्षीरं पर्णेऽस्या गौ०ङीष् । अर्कवृक्षे शब्दच०

क्षीरपलाण्डु पु० क्षीरमिव शुभ्रः पलाण्डुः । श्वेतपलाण्डौ "स्निग्धोरश्चिक्कः स्थिरधातुकर्त्ता बल्योऽक्षिमेधाकर पुष्टिदश्च । स्वादुर्गुरुः स्वादितप्रितश्चकः स्निग्धक्षः क्षीरपलाण्डुरुक्तः" सुश्रुते तद्गुणा उक्ताः ।

क्षीरपाण पु० पीयते पा-कर्म्मणि ल्युट् क्षीरं पानंयस्य "पानं देशे" पाणत्वम् अत्र देशः देशस्थायिजनपरः । १उशीनरनामजनपदे सि०कौ० "पा भावकरणयोः" पा० भावे करणे च ल्युटि पा पानम् इत० । २तत्पानकरणे त्रि० । ३तत्पानपात्र्यां स्त्री ङीप् । ४दुग्धस्य पाने न० ।

क्षीरभृत पु० क्षीरेण भृतः । दुग्धमात्रभृतिके गोपाले भृत्यभेदे । "गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् । गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः" मनुः "यो गोपालस्यो भृत्यः क्षीरेण भृतो न भक्तादिना स स्वाम्यनुमत्या दशभ्यो गोभ्यः श्रेष्ठामेकां गां भृत्यर्थं दुह्यात् सा भक्तादिरहिते गोपाले भृतिः स्यात् । एवं शतगोक्षीरदानेन दश गाः पालयेदित्युक्तम्" कुल्लू०

क्षीरवर्ग पु० ६त० सुश्रुतोक्ते क्षीरभेदसमूहे यथा "गव्यमाजं तथा चौष्ट्रमाविकं माहिषञ्च यत् । अश्वायाश्चैव नार्य्याश्च करेणूनाञ्च यत्पयः । तत्त्वनेकौषधिरसप्रसादं प्राणदं गुरु । मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं श्लक्ष्णं सरं मृदु । सर्वप्राणभृतां तस्मात् सात्म्यं क्षीरमिहोच्यते । तत्र सर्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जातिसात्म्यात् । वातपित्तशोणितमानसेष्वविकारेष्वविरुद्धम् । जीर्णज्वरकासश्वासशोषक्षयगुल्मोन्मादोदरमूर्च्छाभ्रममद-दाहपिपासाहृद्वस्तिपाण्डुरोगग्रहणीदोषार्शःशूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोगगर्भस्रावरक्तपित्तश्रमक्लमहरं पाप्मापहं बल्यं वृष्यं वाजीकरणं रसायनं मेध्यं सन्धानमास्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं बृंहणं वमनं विरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्द्धनमिति बालवृद्धक्षतक्षीणानां क्षुधाव्यवायकर्शितानाञ्च पथ्यतमम् । गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् । रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः । जीवनीयं तथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् । गव्यतुल्यगुणं त्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितम् । दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् । अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् । नात्यम्बुपानाद्व्यायामात् सर्वव्याधिहरं पयः । रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौष्ट्रं स्वादुरसं लघु । शोफगुल्मोदरार्शोघ्नं क्रिमिकुष्ठविषापहम् । आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफापहम् । पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे । महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वह्निनाशनम् । निद्राकरं शीतकरं गव्यात् स्निग्धतरं गुरु । उष्णं चैकशफं बल्यं शाखावातहरं लघु । नार्य्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् । नस्याश्च्योतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् । हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु । स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् । प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् । रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा । दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् । श्रमानुलोमि वातघ्नं चक्षुष्यं चापराह्णिकम् । पयोऽभिष्यन्दि गुर्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम् । तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वै शृतम् । वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमामेव हि तद्धितम् । धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा । तदेवातिशृतं सर्वं गुरु बृंहणमुच्यते । अनिष्टगन्धमम्लञ्च विवर्णं विरसञ्च यत् । वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत्" । भावप्र० अत्र विशेष उक्तस्तत्र दृश्यः ।

क्षीरसौरट पु० क्षीरवत् स्वादुः सौरटः । सौरटभेदे सौरटशब्दे विवृतिः । "क्षीरसौरटमधूलिकाकुष्माण्डप्रभृतीनि समादेन मधुरोपलेः" सुश्रु० सा च मौलुपर्णीशब्दे ।

क्षीरलता स्त्री क्षीरप्रधाना लता । क्षीरविदार्य्याम् राजनि०

क्षीरवत् पु० क्षीरमिव निर्यासोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। अश्वत्थादौ श्वेतनिर्यासयुक्ते वृक्षे। २दुग्धयुक्ते त्रि० "बहुपयान् क्षीरवांश्चरमेष्ठमादत्" कथ० १८।४।१६ स्त्रियां ङीप्। सा च ३नदीभेदे "ततः क्षीरवतीं गच्छेत् पुण्यां पुण्यतमैर्वृताम्। पितृदेवार्चनपरो वाजपेयमवाप्नुयात्" भा० व० ८४अ०

क्षीरवल्ली स्त्री क्षीरा क्षीरवती वल्ली। क्षीरविदार्य्याम् राजनि०

क्षीरवारि पु० क्षीरमिव वारि यस्य। क्षीरसमुद्रे

क्षीरवारिधि पु० क्षीरमिव वारि धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे कि। क्षीरसमुद्रे क्षीरसिन्धुःप्रभृतयोऽप्यत्र

क्षीरविकृति स्त्री ६त० (क्षीरसा) कूर्चिकायाम् अमरः

क्षीरविदारी स्त्री क्षीरमिव शुभ्रा विदारी। १श्वेतभूमिकुष्माण्डे शब्दार्थचि०। क्षीरप्रधाना विदारी। २शुक्लरक्तयोः भूमिकुष्माण्डयोः राजनि०

क्षीरविषाणिका स्त्री क्षीरमिव विषाणमग्रमस्यस्य ठन्। १दृश्चिकालीवृक्षे (विछाटि) शब्दाथ०। २क्षीरकाकोल्याम् राजनि०

क्षीरवृक्ष पु० क्षीरप्रधानो वृक्षः। १उडुम्बरे शब्दा० २क्षीरिकायां भरतः। ३राजादन्याम् राजनि० ४न्यग्रोधे ५अश्वत्थे ६मधूके (मौल) च सुश्रुतः। "चतुर्णां वा क्षीरवृक्षाणां न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थमधूकानाम्" सुश्रु० "पलाशि क्षीरवृक्षाणाम्" सुश्रु०।

क्षीरशर पु० क्षीरं शीर्य्यतेऽत्र शॄ—आधारे अप्। आमिक्षायां हेमच० दधियोगात्तद्योग्यपदस्य अत्यन्तेन आश्रमानत्वात् तथात्वम्। [भावप्र०उक्ते नष्टे दुग्धे (छें डा दुध)

क्षीरशाक न० "पक्तमेव हि यच्छष्टं क्षीरशाकं हि तत् पयः"

क्षीरशीर्ष पु० क्षीरमिव शीर्षमस्य। श्रीगर्भे चन्दनभेदे राजनि०

क्षीरशुक्ल पु० क्षीरमिव शुक्लः। १शृङ्गाटके(पानीयफल)शब्दच०। २राजादन्यां राजनि०। ३शुक्लभूकुष्माण्डे स्त्री अम०

क्षीरशुक्ला स्त्री क्षीरवत् शुक्ला। क्षीरकाकल्यां राजनि०

क्षीरश्री त्रि० क्षीरेण श्रीयते मिश्रीक्रियते श्री—कर्म्मणि क्विप्। क्षीरमिश्रिते सोमादौ "शुक्रः क्षीरश्रीः" यजु० ८।५७। "क्षीरमिश्रितः सोमः शुक्र एव भवति" वेददी० क्षीरस्य श्रीरिव श्रीरस्य। २दुग्धवत्शोभाके त्रि०। ६त० । ३दुग्धशोभायां स्त्री

क्षीरषट्पलक न० क्षीरेण षण्णां पञ्चकोलानां पलमत्र कप्। चक्र० उक्ते पक्वे घृते "पञ्चकोलैः सयवक्षारैः पलिकैः पयसा समम्। सर्पिः प्रस्थं शृतं प्लीहविषमज्वरगुल्मनुत्"

क्षीरषष्टिक न० क्षीरेण पक्वं षष्टिकम्। क्षीरपक्वे षष्टिकभान्याहे। तत्र पञ्चपधे बुधवन्तौ देवं यथाह याज्ञ० "गुडौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरषष्टिकम्। दध्योदनं हविश्चूर्णं मांसं चित्राहमेव च। दद्यात् ॥…॥ [illegible] तत्"।

क्षीरस पु० क्षीरं स्यति सो—क। क्षीरसरे राजनि०

क्षीरसन्तानिका स्त्री० क्षीरस्य सन्तानोऽस्त्यस्य ठन्। क्षारिका(लाना) राजनि० "क्षीरसन्तानिका हृद्या स्निग्धा पित्तानिलापहा" राजनि०

क्षीरसमुद्र पु० क्षीरवत्स्वादुरसः समुद्रः। क्षीराम्बुधौ क्षीरसागरादयोऽप्यत्र। "मथितःक्षीरसागरः" भाग०८।८।४

क्षीरसर्पिस् न० क्षीरेण पक्वं सर्पिः। सुश्रुतोक्ते क्षीरतैलपाकविधिना क्षीरेण पक्वे घृतभेदे। क्षीरतैलपाकविधिः क्षीरतैलशब्दे उक्तः। "तैलहीनं वा क्षीरसर्पिरञ्चितर्पणम्" सुश्रु०। "क्षीरसर्पिषा चैनमनुवासयेत्" सुश्रु०

क्षीरसार पु० क्षीरं सरति गच्छति सारत्वेन सृ—अण्। क्षीरजाते शृङ्गाटकादिद्रव्यविशेषेण (पानजात)सृजाते १पदार्थे। ६त०। २नवनीते च "क्षीरसारमपनीय शङ्कया स्वीकृतं यदि पलायनं त्वया" उद्भटः।

क्षीरस्फटिक पु० क्षीरमिव शुभ्रः स्फटिकः। क्षीरवर्णे स्फटिकमणिभेदे हेम०।

क्षीरस्वामिन् पु० अमरटीकाकारे शाब्दिके पण्डितभेदे

क्षीरहिण्डीर पु० ६त०। दुग्धफेने शब्दचिन्ता०।

क्षीरह्रद पु० क्षीरदर्शे ह्रदः। क्षीरवर्णे ह्रदे। तत्रभवादौ शिवा०—अण्। क्षैरह्रद तद्भवादौ त्रि०

क्षीरा स्त्री क्षीरं तद्वर्णोऽस्त्यस्य अच्। काकोल्याम् राजनि०

क्षीराब्धि पु० क्षीरस्य दुग्धरसस्याब्धिः। क्षीरसमुद्रे एवं क्षीरसागरादयोऽप्यत्र।

क्षीराब्धिज पु० क्षीराब्धौ जायते जन—ड। १चन्द्रे। २लक्ष्म्यां स्त्री ३कल्पलतादौ यथायोग्यलिङ्गता।४मौक्तिके ५सामुद्रलवणे न० मेदि०। "यथा भगवता ब्रह्मन्! मथितः क्षीरसागरः" इत्युपक्रमे भाग०८.८अ०तेषामुत्पत्तिर्दर्शिता यथा "तद्यामा जम्बुः सर्वे तच्छेषं शङ्करो ऽपर्बीत्। नारायणाहृया तेन नीलकण्ठत्वमाप्नुयात्। ऐरावतश्च नागेन्द्रो हयश्चोच्चैःश्रवाः पुनः। द्वितीयावर्त्तनाद्दानवात् तु मन्दारादिति नः श्रुतम्। तृतीयावर्त्तनेऽप्सरोगणो जातः सुशोभनः। चतुर्थात् पारिजातश्च उत्पन्नः स महातरुः। पञ्चमात् हिमगुत्पन्नात् उत्थितः क्षीरसागरात्। तं भवः शिरसा धत्ते नारीव स्वलिकं नृप!। नाना-

माणिक्यानि रत्नानि दिव्यान्याभरणानि च । क्षीरोदधेस्तू-
त्थितानि गन्धर्वांश्च सहस्रशः । एतान् दृष्ट्वा तदोत्पन्ना-
नत्याश्चर्यसमन्विताः । अभवन् जातहर्षास्ते तत्र सर्वे
सुरासुराः । दैत्यपक्षे ततो मेघाः सम्यग्वर्षन्ति संस्थिताः ।
कृष्णाज्ञया तु वायुस्तु सुखं याति सुरान् प्रति । विष-
निःश्वासवातेन वासुकेश्चार्कतापनात् । निस्तेजसोऽभ-
वन् दैत्या निर्वीर्याश्च महामते ! । ततः श्रीश्च गता तस्मात्
क्षीरोदाद्धृतपङ्कजा । विभ्राजमाना राजेन्द्र दिशः सर्वाः
स्वतेजसा । ततस्तीर्थोदकैः स्नाता दिव्यवस्त्रैरलङ्कृता ।
दिव्यगन्धानुलेपैस्तु सुमनोभिः सुपूजिता । देवपक्षं समा-
साद्य स्थिता चारिन्दम ! । हरिवक्षःस्थलं प्राप्ता ततः
सा कमलालया । ततोऽमृतघटं पूर्णं गृहीत्वा पयसो-
निधेः । धन्वन्तरिः समुत्तस्थौ" ।

क्षीराब्धितनया स्त्री ६त० । लक्ष्म्यां १तस्यास्तज्जातत्वा-
कथात्वम् २चन्द्रे पु० क्षीराब्धिजशब्दे दृश्यम् ।

क्षीरावी स्त्री क्षीरमवति अव–अण् ङीप् । दुग्धिकायाम्
(दुधी) अमरः स्वार्थे क । तत्रार्थे । क्षुद्राः पत्रच्छेदने
दुग्धवर्षिवदीसर्वदिग्भीवात्तथात्वम् । सा च "शकलतुल्य-
पत्रा" सुभूतिः । [क्षिका०

क्षीराह्व पु० क्षीरमाह्वयते स्पर्द्धते आ+ह्वे-क । सरलद्रुमे

क्षीरिका स्त्री क्षीरं तत्तुल्यस्वादोऽस्त्यस्य ठन् । १राजादने
२पिण्डखर्ज्जूरे अमरः । "क्षीरिकायाः फलं पक्वं
गुरु विष्टम्भि शीतलम्" राजनि० । "क्षीरिकायाः फलं वृष्यं
बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु । तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदो-
षत्रयापहृत्" भावप्र० । ३परमान्ने भावप्र० क्षताशशब्दे
२१८०पृ० दृश्यम्

क्षीरिद्रुमाद्य न० "क्षीरिद्रुमाद्योत्थरसे विपक्वं तज्जैश्च
कल्कैः पयसा च सर्पिः । सितोपलार्द्धं मधुपादयुक्तं
रक्तातिसारं शमयत्युदीर्णम्" चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे

क्षीरिन् पु० क्षीरं तत्तुल्यनिर्यासोऽस्त्यस्य इनि । क्षीरतुल्य-
निर्यासयुक्ते १वृक्षभेदे स च भावप्र० उक्तो यथा
"न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारीषप्लक्षपादपाः । पञ्चैते क्षीरिणो
वृक्षास्तेषां त्वक् पञ्चवल्कलम् । केचित्तु पारीषस्थाने
शिरीषं वेतसं परे" वदन्तीति शेषः । "क्षीरवृक्षा हिमा
वर्ण्या योनिरोगव्रणापहाः । रूक्षाः कषाया मेदोघ्ना
विसर्पशोथनाशनाः । शोषपित्तकफास्रघ्नाः स्तन्याभ-
ग्नास्थियोजकाः । त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथ-
विसर्पजित् । तेषां पत्रं हिमं ग्राहि कफवातास्रजिल्लघु ।
विषघ्नाध्मानजित् तिक्तं कषायं वपुलेखनम्" तद्गुणाः ।
२हिमजायां तिक्तदुग्धायां पीतदुग्धायां क्षीरिकायां स्त्री
ङीप् जटा० "क्षीरिणी तिक्तपीता च रेचनी शोकताप-
नुत् । क्रमिदोषकफघ्नी च पित्तज्वरहरी परा" राज-
नि० । ३वराहक्रान्तायां शब्दचि० ४कटुम्भिन्यां ५काश्म-
र्यां ६दुग्धिकायां च राजनि० दुग्धिकायां पुंस्त्री शब्दच०
७स्नुहीवृक्षे ८दर्भहरे ९राजादन्याम् १०दुग्धपाषाणे
११दूर्वे १२सोमलतायां १३स्थालीवृक्षे च पु० राजनि०

क्षीरी स्त्री० क्षीर+अस्त्यर्थे अच् गौरा० ङीष् । (क्षिरखोला)
ख्याते वृक्षभेदे शब्दर० ।

क्षीरीश पु० क्षीरिणां वृक्षाणामीशः प्रधानत्वात् । वरपत्रे
मुकुन्दे मूलकाकारमूले स्वल्पगन्धे वृक्षभेदे रत्नमा० ।

क्षीरेयी स्त्री० क्षीरेण इं शोभां याति या-क गौ० ङीष्,
क्षीर+श० भवार्थे ढञ् वा ङीप् । परमान्ने हला०

क्षीरोद पु० क्षीरमिव स्वादु उदकं यस्य उदादेशः । दुग्धस-
मुद्रे "ततः श्रीरुत्थिता तस्मात् क्षीरोदात् धृतपङ्कजा"
नृसिंहपु० । क्षीरोदमन्थनकथा यथा
"मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।
दानवैः सहिता भूत्वा मथध्वं क्षीरसागरम् । अहञ्च
तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकसः! । भविष्यत्यमृतं तत्र
तत्पानाद्बलवत्तराः । भविष्यथ प्रसादेन अमृतस्य प्रभा-
वतः । यूयं सर्वे महावीर्या भुक्तिदा रणविक्रमाः ।
इन्द्राद्यास्तु महोत्साहाः स्थानवर्जितमहानरीन् ।
ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र संशयः । इत्युक्ता
देवदेवेन देवाः सर्वे जगत्पतिम् । प्रणम्यागत्य निलयं
सन्धिं कृत्वाथ दानवैः । क्षीराब्धिमथने सर्वे चक्रु-
रुद्योगमुत्तमम् । बलिना चोद्धृतो राजन् ! मन्दराख्यो
महागिरिः । क्षीराब्धौ क्षेपतश्चैव तेनैकेन नृपोत्तम ! ।
सर्वौषधीश्च प्रक्षिप्ता देवैर्दैत्यैः पयोदधौ । वासुकिश्च
ततस्तत्र राजन् । नारायणाज्ञया । सर्वदेवहितार्थाय वि-
ष्णुश्च स्वयमागतः । ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्वे सुरा-
सुराः । समेत्य मिलितेनैव क्षीराब्धेस्तटमाश्रिताः ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाऽथ वासुकिम् । ततो
मथितुमारब्धा नृपते ! तरसाऽमृतम् । विष्णुना मुखभागे
तु वासुकेर्दानवाः कृताः । देवाश्च पुच्छभागे तु मन्थ-
नार्थं नियोजिताः । एवन्तु मन्थनात्तत्र मन्दरोऽधः प्र-
विष्टो वै । आधारेण विना राजंस्तं दृष्ट्वा सहसा हरिः ।
सर्वेषां हितार्थाय कूर्मरूपमधारयत् । आत्मानं स्वं

प्रवेश्याथ मन्दरस्य गिरेरधः। प्रविश्य धृतवान् शैलं पृष्ठरूपेण केशवः। उपर्य्याक्रान्तवान् शैलं पृथग्रूपेण केशवः। चकर्ष नागराजानं देवैः सार्द्धं जनार्द्दनः। असुराद्यस्वरूपेण दैत्यमध्ये च केशवः। ततस्ते त्वरायुक्ता ममन्थुः क्षीरसागरम्। यावच्छक्त्या प्रयत्नेन! बलवन्तः सुरासुराः। मथ्यमाने ततस्तस्मात् क्षीराब्धेरभवन्नृप!। कालकूटमिति ख्यातं विषमत्यन्तदुःसहम्"

क्षीरोदतनय पु० ६त०। १चन्द्रे २कौस्तुभे। स्त्री क्षीरोदसुता-दयोऽप्यत्र पुंस्त्री।

क्षीरौदन पु० क्षीरेणोपसिक्त ओदनः "अन्नेन व्यञ्जनम्" पा० स०। दुग्धोपसिक्ते भक्ते "क्षीरौदनं भुक्तवतामनु त्" सुश्रु०

क्षीव निरासे भ्वा० प०सक० सेट्। क्षीवति अक्षीवीत् चिक्षीव। निरासः पूत्कारः तत्र अक०, मुखेन श्लेष्मादेर्वमनञ्च तत्र सक० इति भेदः।

क्षु क्षुतौ पु०(हाँचि) अदा० अक० सेट्। क्षौति क्षुतः क्षुवन्ति अक्षावीत् चुक्षाव क्षविष्यति। उगन्तत्वात् किति इति अनिट् क्षुतम्। क्षुतिः क्षुतः। क्षवथुः "पुरा क्षुताय चाशुभम्" भट्टिः। "क्षुतकं कामिनि चुक्षुवे मृगाक्ष्या" माघः "सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतं वचः। पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन्"। "क्षुवतीं जृम्भमाणां वा" मनुः। "क्षुतोत्पतनजृम्भ तु" ति० त० पुरा०। "रात्रौ मयि क्षुतवति चिरजीवपदुक्त्वा" चौरप०।

अव+अवःस्थस्य क्षादुना दूषणे "अवक्षुतं केशपतङ्गकीटैः" यमः। अवक्षुतं उपरिक्षुतक्षुतेन दूषितम्। "पतितान्नमवक्षुतम्" मनुः "अवक्षुतम् उपरिक्षवथुतम्" कुल्लू०। अस्योपसर्गान्तरस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तक्षुतौ।

क्षु पु० क्षुद–बा० डु। १अन्ने निघण्टुः "तव यदी मनमोनिनता पाराक्षेत्राय वा धर्मणि गोरनीके" ऋ० ८।५।७, ११ शब्द–र्भ्रमादौ डु। २हिंहे पकारान्तरकोषः ३क्षशादिशब्दे क्षुमत्

क्षुण पु० क्षु–नक्। अरिष्टके शब्दर०

क्षुण्ण त्रि० क्षुद–क्त। १अभ्यस्ते, २विहते ३चूर्णिते च जटा०। "अभीक्ष्णमक्षुण्णतयाऽतिदुर्गमम्" "क्षुण्णं यदन्तःकरणेन वृक्षाः" "क्षुण्णं चणं यदुबलैर्दिवमातितांसुः" इति च माघः। "रेखामात्रमपि क्षुण्णात्" रघुः। "क्षुण्णाभिरुग्रविपत्रकैः" भट्टिः

क्षुत् स्त्री० क्षु–सं० प० भावे क्विप्। क्षुते (हाँचि) अमरः।

क्षुत न० क्षु–भावे क्त। क्षवथौ (हाँचि) अमरः क्षवथुशब्दे वि-वृतिः। क्षुतस्य शुभाशुभसूचकत्वं, वसन्तराजशाकुने उक्तं "अथ क्षुतास्यं शकुनं क्रमेण महाप्रभावं प्रविभावयामः। नश्यन्ति यस्माच्छकुनाः समस्ता व्यगाधिनाथादिव वनप्रमत्ताः। सर्वस्य सर्वत्र च सर्वकालं क्षुतं न कार्य्यं कचिदेव शस्तम्। यातुः क्षुते तेन न किञ्चिदेव कुर्य्यात् क्षुतं प्राकहरस्य गन्तुः। निषेधमध्येऽन्विष्य दक्षिणे च धनक्षयं दक्षिणकर्णदेशे। तत्पृष्ठभागे कुरुतेऽर्थवृद्धिं क्षुतं कदाचित् शुभमादधाति। भोगाय वामश्रवणस्य पृष्ठे कर्णे च वामे कथितं जयाय। सर्वार्थनाशाय च वामनेत्रे जातं क्षुतं स्यात् क्रमशोऽष्टधैवं। क्रमाद्विशेषं गमनस्य विघ्नं करोति सन्धिं क्षुतमुच्चरोगम्। करोति रोगक्षयपञ्चलाभं दीर्घप्रदिष्टाभ्रदु क्षुतं करोति। प्रागादिदिग्भ्यः परतोऽपरा स्यात् पुनः पुनश्चलित एव जातम्। वृद्धार्थयोर्वा कफतो हठाद्वा जातं क्षुतं केऽपि वदन्ति शस्तम्। स्वान्यनयोर्न सजाते प्रशस्तं क्षुतं प्रशंसन्ति न भोजनादौ। भवेद् यच्चिद्वृद्धि भोजनान्ते भवेत्तदापि न हि भोज्यलाभः। आदौ क्षुतश्चेत् शकुनैस्ततः किं जातानजातान् शकुनानिहन्ति। क्षुतं क्षणेनास्य न संशयोऽस्ति प्रयोजने यत्नकृतेऽपि जातम्। क्षुतं समस्तानि निहन्त्यवश्यं पाश्चात्त्यकेनापि सनागदोषम्। तस्मादुपेक्ष्यं न विचक्षणेन क्षुतं यतश्चाशु फलं विधत्ते"। इति।

"छिक्काया लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्वे महाफलम्। आग्नेये शोकसन्तापौ, दक्षिणे हानिमाप्नुयात्। नैरृते शोकसन्तापौ, मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे। अन्नं प्राप्नोति वायव्ये, उत्तरे कलहो भवेत्। ऐशाने मरणं प्रोक्तं, प्रोक्तं छिक्काफलाफलम्" गारुड० ६०अ०

ति०त० वर्षकृत्यवाक्यम् "[illegible] शक्रे, हुताशे भयं, याम्यामग्निभयं, सुरद्विषि कलिं, वारुण्यां मृष्टान्नदे। वायव्यां वरवस्त्रगन्धललितं, दिव्याङ्गना चोत्तरे, ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं लक्षणे। व्योमे हते क्षुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः" इति। कचित्तस्य शुभसूचकता यथा "आसने शयने दाने भोजने वस्त्रसंग्रहे। विवादे च विवाहे च क्षुतं सप्तसु शोभनम्" क्षुतनिमित्तं शुद्ध्यर्थमाचमनं कर्त्तव्यम् यथाह याज्ञ० "स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे। आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च"। अन्यत्र स्मृतिः "क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने। कर्मस्थ एषु

नाचानेत् दर्शनं श्रवणं स्पृशेत्”। अन्दाते जीवेत्यादिः प्रयोक्तव्यः यथा मदनपारिजातधृतम् “जीवेति क्षवतो ब्रूयात् जीवेत्युक्ते तथा वदेत्” क्षुतात् पतनजृम्भायु जीवोत्तिशब्दनिर्ध्वनिः। गतोऽपि च वक्तव्योऽन्यथा महाहा भवेत्” तन्त्र०। “दीर्घायुष्कः क्षुतं दीर्घं युगपद्धि विपर्ययितम्” काशीख० स्त्रीलक्षणे। कर्मयुतकुष्ठस्य क्षुतकरणं निषिद्धं यथा विष्णुध० “नाभंत्रजपधः कुर्याद्धास्यं जृम्भां तथा क्षुतम्”। “स्वनितं प्रतिक्षुतमित्रोपयुक्तं” माघः ताजकोक्तायाम् श्वर्षदशौ करिगच्छे ३१५ पृ० विवृतिः “क्षुताच्छस्त्रधा न शुभं तदापि”। “क्षुतदृष्ट्या रिपोर्भयम्” नीलक०।

क्षुतक पु० क्षुताय धाव कन्। राजिकायाम् राजनि०।

क्षुताभिजनन पु० क्षुतमभिजनयति अभि+जन-णिच्-ल्यु। (राइ) कृष्णसर्षपभेदे अमरटीकायां स्वामी

क्षुत्करी स्त्री क्षुतं करोति कृ ट ङीप्। मर्षाभेदे शब्दच०

क्षुद गतौ निघ० भ्वा० प० सक० सेट्। क्षोदति अक्षोदीत् चुक्षोद। “उत क्षोदन्ति रोदसी महित्वा” ७,५८,१, “क्षोदन्त आपो रिणते वनानि” ऋ० १,५८,६,

क्षुद पेषणे रुधा० उभ० सक० अनिट् इरित्। क्षुणत्ति अक्षुदत् अक्षौत्सीत् अक्षुत्त। चुक्षोद चुक्षुदे। क्षुणः क्षुन्दन् क्षुन्दानः। क्षोदः। “क्षुण्णाभिरविपन्नकैः” क्षुन्दन्ति मर्यान् मातले” भट्टिः। “ते तं व्यक्षिपुरक्षौत्सुः” “अक्षुदन् तानि भट्टिः” “पदः खलुनखाग्रखाद्यस्खलच्चोदक्षमे” नैषधम्। उपसर्गपूर्वस्तु तत्तदर्थयुक्ते पेषणे। [कविक०।

क्षुद् स्त्री क्षुद-सम्प० भावे क्विप्। चूर्णने “क्षुदिर चूर्दि”

क्षुद्र त्रि० क्षुद-कर्त्तरि रक्। १कृपणे २अधमे ३क्रूरे ४अल्पे च मेदि०। ५दरिद्रे हेम०। ६तण्डुलीयशाके पु० संक्षिप्तसा०। “क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने” कुमा० “क्षुद्राः संत्रासमेते विजहत हरयः” शा०द०। “कामात्मा विषमः क्षुद्रः” मनुः। ततः अतिशायने इष्ठन् ईयसुन् रलोपे गुणः। क्षोदिष्ठ क्षोदीयस् अतिशयक्षुद्रवाटौ त्रि०। “दृष्टृत्वहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति” माघः

क्षुद्रकण्टकारी स्त्री नि० क०। अग्निदमनीवृक्षे राजनि०

क्षुद्रकण्टकी स्त्री क्षुद्रं कण्टकं यस्याः गौ० ङीष्। १हस्तिन्याम् भावप्र० क्षुद्रकण्टकीति वा पाठः

क्षुद्रकण्टिका क्षुद्रं कण्टकं यस्याः टाप् अत इत्वम्। कण्टकारिकायाम् शब्दचि०।

क्षुद्रकमानस न० काश्मीरदेशस्थे कुङ्कुमोत्पत्तिस्थानभेदे। “काश्मीरेषु सरोनाम्ना दिव्यं क्षुद्रकमानसम्” सुश्रु०

क्षुद्रकम्बु पु० कर्म०। शम्बूके (शामुक)। हेमच०

क्षुद्रकारवेल्ली स्त्री कर्म०। वनकारवेल्लीभेदे राजनि० स्वार्थे० क्षुद्रकारविकाप्यत्र राजनि०

क्षुद्रकुलिश पु० नि० कर्म०। वैक्रान्तमणौ राजनि०

क्षुद्रकुष्ठ न० कर्म० सुश्रुताद्युक्तेषु एककुष्ठादिषु एकादश कुष्ठभेदेषु कुष्ठशब्दे विवृतिः [क्षुरे राजनि०

क्षुद्रक्षुर पु० क्षुद्रः क्षुरस्येवाकारोऽस्त्यस्य अच्। क्षुद्रगो-

क्षुद्रगोक्षुरक क्षुद्रगोक्षुरमिव कायति कै-क (छोटगोक्षुरी) गोक्षुरभेदे राजनि० [किङ्किण्याम् (घुङुर) अमरः

क्षुद्रघण्टिका स्त्री० घण्टा+अल्पार्थे कन् घण्टिका कर्म०।

क्षुद्रचोली स्त्री नि० कर्म०। १चिरिञ्चिकाक्षुपे राजनि०

क्षुद्रचञ्चु पु० क्षुद्रः चञ्चुरिवाकारोऽस्य। क्षुपभेदे राजनि०

क्षुद्रचन्दन पु० नित्य कर्म०। रक्तचन्दने राजनि०

क्षुद्रचिर्भटी स्त्री नि० कर्म०। गोपालकर्कट्यां राजनि०

क्षुद्रचूड पुंस्त्री क्षुद्रा चूडा यस्य (गुएमालिक) खगभेदे शब्दच०

क्षुद्रजन्तु पु० कर्म०। “क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथ वा क्षुद्र एव वा। शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदान कुलादपि” इत्युक्ते स्वल्पे १जन्तौ। २शतपद्यां शब्दमाला

क्षुद्रजम्बू स्त्री कर्म०। भूमिजम्ब्वाम् शब्दचि०।

क्षुद्रजातीफल पु० कर्म०। आमलके राजनि०

क्षुद्रजीरक न० कर्म०। कणजीरके, सुगन्धे शब्दच०

क्षुद्रजीवा स्त्री कर्म०। जीवन्तीवृक्षे राजनि०

क्षुद्रतुलसी स्त्री नि० कर्म०। बर्बरीभेदे राजनि०

क्षुद्रदंशिका स्त्री नि०कर्म०। (छोटडांश) दंशभेदे जटा०।

क्षुद्रदुरालभा स्त्री नि०कर्म०। स्वल्पदुरालभाभेदे राजनि०

क्षुद्रदुस्पर्शा स्त्री नि० कर्म०। अग्निदमनीवृक्षे राजनि०

क्षुद्रधात्री स्त्री नित्य कर्म०। कर्कटवृक्षे राजनि०।

क्षुद्रधान्य न० कर्म०। तृणधान्ये कङ्गुप्रभृतौ भावप्र० “क्षुद्रधान्यं कुधान्यञ्च तृणधान्यमिति स्मृतम्। क्षुद्रधान्यमनुष्णं स्यात् कषायं लघु लेखनम्। मधुरं कटुकं पाके रूक्षञ्च क्लेदशोषकम्। वातकृत् बद्धविट्कञ्च पित्तरक्तकफापहम्” तद्गुणा उक्ताः।

क्षुद्रनासिक त्रि० क्षुद्रा नासिकाऽस्य। क्षुद्रनासिके (खाँदा)

क्षुद्रपत्रा स्त्री क्षुद्रं पत्रं यस्याः टाप्। चाङ्गेर्याम् (चुको पालङ्ग)। हारा०। २स्वल्पपत्रान्विते त्रि०। गौरा० ङीष्। ३वचायां स्त्री राजनि०।

क्षुद्रपनस पु० नि० कर्म०। लकुचे (मांदार) राजनि०।

क्षुद्रपर्ण पु० क्षुद्रं पर्णमस्य। १अर्जके बर्बरीभेदे राजनि०। २स्वल्पपत्रयुक्ते त्रि०। [क्षुपभेदे राजनि०।

क्षुद्रपाषाणभेदा स्त्री नि० कर्म०। गिरिभवे कन्दरोत्थे

क्षुद्रपिप्पली स्त्री नित्य० कर्म०। वनपिप्पल्याम् राजनि०

क्षुद्रपृषती स्त्री नित्य० कर्म०। क्षुद्रैर्बिन्दुभिर्युक्तायां पृषत्यां मृगीभेदे "पृषती क्षुद्रपृषती स्थूलपृषती मैत्रावरुण्यः" यजु० २४.२, अत्रत्यवेददीपे तथार्थकता दृष्टा

क्षुद्रपोतिका स्त्री नि० कर्म०। भूतपोतिकायां राजनि०।

क्षुद्रफल(क) क्षुद्रं फलमस्य वा कप्। १जीवनवृक्षे शब्दच०। २भूमिजम्बुवृक्षे शब्दमा०। कबभावे। ३इन्द्रवारुण्यां ४गोपालकर्कट्याम् ५अग्निदमन्यां ६कण्टकारिकायां च स्त्री राजनि० टाप्।

क्षुद्रभण्टाकी स्त्री नि० कर्म०। बृहत्याम् राजनि०।

क्षुद्रमत्स्य पु० कर्म०। स्वल्पमत्स्ये (चोटमाछ) "क्षुद्रमत्स्याः स्वादुरसा दोषत्रयविनाशनाः। लघुपाका रुचिकराः सर्वदा ते हिता मताः। वृत्तिस्थूलाः पुंस्त्वकराः रुच्याः कासानिलापहाः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः।

क्षुद्रमुस्त स्त्री नि० कर्म०। कशेरुरूपे राजनि०।

क्षुद्ररोग पु० कर्म०। सुश्रुतोक्ते चतुश्चत्वारिंशत्स्वल्परोगभेदे यथा "अथातः क्षुद्ररोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः। समासेन चतुश्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति। तद्यथा अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्धालजी विवृता कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाणगर्दभो जालगर्दभः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्पं कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्कराऽर्बुदं पामा विचर्चिका रकसा पाददारिका कदरमलसेन्द्रलुप्ते दारुणकोऽरुंषिका पलितं मसूरिका यौवनपिडका पद्मिनीकण्टको जतुमणिर्मशकचर्मकीलं तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप्रकशो निरुद्धगुदोऽहिपूतनं वृषणकच्छूर्गुदभ्रंशश्चेति। स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा। कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका १। यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता। पिडका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति२ सोच्यते। अवक्त्रां पिडकामुन्नतां परिमण्डलाम्। अन्धालजी३ मल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम्। विवृतास्यां महादाहां पक्वोदुम्बरसन्निभाम्। विवृतामिति४ तां विद्यात्पित्तोत्थां परिमण्डलाम्। ग्रथिताः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोन्नताः। कफानिलाभ्यां[illegible]ता विद्यात्तां कच्छपी५मिति। पाणिपादतले सन्धौ ग्रीवायामूर्द्ध्वजत्रुणि। ग्रन्थिर्वल्मीकवद्यस्तु शनैः समुपचीयते। तोदक्लेदपरीदाहकण्डूमद्भिर्व्रणैर्वृतः। व्याधिर्वल्मीक ६ इत्येष कफपित्तानिलोद्भवः। पद्मपुष्करवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम्। इन्द्रवृद्धान्तु ७ तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक्। कर्णयोरुपरि समन्ताद्वा पृष्ठे वा पिडकोग्ररुक्। शालूकवत्पनसिकां ८ तां विद्यात् श्लेष्मवातजाम्। हनुसन्धौ समुद्भूतं शोफमल्परुजं स्थिरम्। पाषाणगर्दभं ९ विद्याद्बलासपवनात्मकम्। विसर्पवत्सर्पति यो दाहज्वरकरस्तनुः। अपाकः श्वयथुः पित्तात्स ज्ञेयो जालगर्दभः१०। बाहुपार्श्वांसकक्षासु कृष्णस्फोटां सवेदनाम्। पित्तप्रकोपात्सम्भूतां कक्षामिति११ विनिर्दिशेत्। अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्ततः। क्वचित्सर्वत्र वा देहे स्मृता विस्फोटका१२ इति। कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारणाः। अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः। सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम्। तामग्निरोहिणीं १३ विद्यादसाध्यां सन्निपाततः। नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वायुश्च वेदनाम्। करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्प१४मादिशेत्। तदेव क्षतरोगाख्यं तथोपनखमित्यपि। अभिघातात्प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः। भवेत्तु कुनखं१५ विद्यात्कुलीनमिति संज्ञितम्। गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरि स्थिताम्। कफादन्तःप्रपाकान्तां विद्यादनुशयीं१६ भिषक्। विदारीकन्दवद्वृत्तां कक्षावङ्क्षणसन्धिषु। रक्तां विदारिकां१७ विद्यात् सर्वजां सर्वलक्षणाम्। प्राप्य मांसशिरास्नायु श्लेष्मा मेदस्तथाऽनिलः। ग्रन्थिं कुर्वन्ति भिन्नोऽसौ मधुसर्पिर्वसानिभम्। स्रवत्यास्रावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिलः। मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत्पुनः। दुर्गन्धं क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः। स्रवन्ति सहसा रक्तं तद्विद्याच्छर्करार्बुदम्१८। पामाविचर्च्यौ१९ २०कुष्ठेषु रकसा२१ च प्रकीर्त्तिता। परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः। पादयोः कुरुते दारीं२२ सरुजां तलसंश्रिताम्। शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः। मेदोरक्तानुगैश्चैव दोषैर्वा जायते नृणाम्। स कीलः कठिनो ग्रन्थिर्निम्नमध्योन्नतोऽपि वा। कोलमात्रः सरक्स्रावो जायते कदरस्तु२३ सः। क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुजान्वितौ। दुष्टकर्दमसंस्पर्शादलसं २४ तं विनिर्दिशेत्। रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम्। प्रच्यावयति

रोमाणि ततः श्लेष्मा समाश्रितः। रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः। तदिन्द्रलुप्तं २५खालित्यं रूढ्येति च विभाव्यते। दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायते। कफवातप्रकोपेण विद्याद्दारुणकन्तु२६ताम्। अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्द्धनि। कफासृक्कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकाम्२७। क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः। पित्तञ्च केशान् पचति पलितं २८तेन जायते। दाहज्वररुजाक्रान्ताः स्फोटाः सपीतकाः। गात्रेषु वदने चान्तर्विज्ञेयास्ता मसूरिकाः२९। शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः। जायन्ते पिडका यूनां ३०वक्त्रे या मुखदूषिकाः। कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डुमत्पाण्डुमण्डलम्। पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं३१ कफवातजम्। नीरुजं सममुत्सन्नं मण्डलं कफरक्तजम्। सहजं रक्तमीषच्च श्लक्ष्णं जतुमणिं ३२विदुः। अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्य गात्रेषु दृश्यते। माषवत्कृष्णमुत्सन्नमनिलान्माषकं३३दिशेत्। समुत्थाननिदानाभ्यां चर्मकील ३४ प्रकीर्त्तितम्। कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च। वातपित्तकफोद्रेकात्तान्विद्यात्तिलकालकान्३५। मण्डलं महद्दल्पं वा श्यामं वा यदि वा सितम्। सहजं नीरुजं गात्रे न्यच्छ३६मित्यभिधीयते। क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः। सहसा मुखमागत्य मण्डलं विसृजेत्ततः। नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं ३७तमादिशेत्। मर्द्दनात्पीडनाच्चापि तथैवाप्यभिघाततः। मेढ्रचर्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरः। तदा वातोपसृष्टन्तु चर्म प्रतिनिवर्त्तते। मणेरधस्तात्कोषश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते। सवेदनः सदाहश्च पाकञ्च व्रजति क्वचित्। मारुतागन्तुसम्भूतां विद्यात्तां परिवर्त्तिकाम्३८। सकण्डूः कठिना चैव सैव श्लेष्मसमुत्थिता। अल्पीयसीं यदा हर्षाद्बालां गच्छेत्स्त्रियं नरः। हस्ताभिघातादथ वा चर्मण्युद्वर्त्तिते बलात्। मर्द्दनात्पीडनाद्वापि शुक्रवेगविघाततः। यस्यावपाट्यते चर्म तां विद्यादवपाटिकाम्३९। वातोपसृष्टमेवन्तु चर्म संश्रयते मणिम्। मणिश्चर्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च। निरुद्धप्रकशे तस्मिन्मन्दधारमवेदनम्। मूत्रं प्रवर्त्तते जन्तोर्मणिर्न च विदीर्य्यते। निरुद्धप्रकशं४०विद्यादरुढां चावपाटिकाम्। वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदमाश्रितः। निरुणद्धि महत्स्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च। मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति। संनिरुद्धगुदं४१व्याधिमेनं विद्यात्सुदुस्तरम्। शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत्। स्विन्नस्यास्नाप्यमानस्य कण्डू रक्तकफोद्भवा। कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटास्रावश्च जायते। एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम्४२। स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंश्रितः। प्रक्लिद्यते यदा स्वेदात् कण्डूं जनयेत्तदा। तत्र कण्डूयनात् क्षिप्रं स्फोटास्रावश्च जायते। प्राहुर्वृषणकच्छूं४३तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम्। प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः। रूक्षदुर्बलदेहस्य तं गुदभ्रंशमादिशेत्।

क्षुद्रल त्रि० क्षुद्राः क्षुद्ररोगाः सन्त्यस्य सिध्मा० लच्। क्षुद्ररोगयुक्ते

क्षुद्रवर्वरा स्त्री नित्यकर्म्म०। वरटायां राजनि०

क्षुद्रवल्ली स्त्री नित्यकर्म्म०। मूलपोतिकायाम् राजनि०

क्षुद्रवार्त्ताकिनी स्त्री नि०कर्म्म०। श्वेतकण्टकार्य्यां राजनि०

क्षुद्रवार्त्ताकी स्त्री नि० कर्म्म०। वृहत्याम् अमरः

क्षुद्रशङ्ख पु० नित्य कर्म्म०। शङ्खनखे (जोङ्ङा) अमरटीका

क्षुद्रशर्करा स्त्री नि०कर्म्म०। यावनालशर्करायाम् राजनि०

क्षुद्रशार्दूल पुंस्त्री नि० कर्म्म०। क्षुद्रव्याघ्रे (चिताबाघ) राजनि० [वति त्रि०

क्षुद्रशीर्ष पु० क्षुद्रं शीर्षमस्य। १मयूरशिखावृक्षे, २स्वल्पशीर्ष-

क्षुद्रशुक्ति स्त्री नि० कर्म्म०। जलशुक्तिकायाम्। स्वार्थे क तत्रैवार्थे राजनि०

क्षुद्रश्यामा स्त्री नि० कर्म्म०। कटभीवृक्षे राजनि०

क्षुद्रश्लेष्मातक पु० नि० कर्म्म०। भूकर्बुदारवृक्षे राजनि०

क्षुद्रश्वास पु० कर्म्म०। श्वासरोगभेदे

“क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्द्ध्वश्च पञ्चधा भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः। प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा भक्तद्वेषोऽरतिः परा। आनाहः पार्श्वयोः शूलं वैरस्यं वदनस्य च। किञ्चिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्त्तते। निषण्णस्यैति शान्तिञ्च स क्षुद्र इतिसंज्ञितः” सुश्रु०

“रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वातमुदीरयन्। क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः। हिनस्ति न च गात्राणि न च दुःखं यथेतरे। न च भोजनपानानां निरुणद्धुचितां गतिम्। नेन्द्रियाणां व्यथाञ्चापि काञ्चिदुत्पादयेद्रुजम्। स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः” भावप्र०

क्षुद्रश्वेता स्त्री सुश्रुतोक्ते कर्काटिगणोक्ते औषधिभेदे “कायेन्द्र दुग्धी क्षुद्रश्वेता महाश्वेत्यादि” सुश्रुतः

क्षुद्रसहा स्त्री सह–अच् क्षुद्रस्य सहा ३त०। १शूकशिम्ब्याम् २मार्जारगन्धायाञ्च राजनि०

क्षुद्रसुवर्ण न० नि० कर्म०। पित्तले राजनि०

क्षुद्रहिङ्गुली स्त्री कर्म०। १कण्टकार्याम्। स्वार्थे क अतो इत्त्वे टाप्। अत्रैवार्थे शब्दच०।

क्षुद्रा स्त्री क्षुद्–रक्। १वेश्यायाम्. "क्षुद्राधिष्ठितभवनाः" काद० २कण्टकार्याम्, ३सरघायाम्. अमरः ४मक्षिकामात्रे. ५चाङ्गेर्याम्, ६हिंस्रायाम्, हेमच० ७नटीभुकायां (गड-गड़ेधान) रत्नमा० ८वादरतायाम्, शब्दर० "क्षुद्राभि-रक्षुद्रतराभिराकुलम्" माघः "क्षुद्राभिः सरघाभिः" मल्लि० ९व्यङ्गायाञ्च। क्षुद्राभिः निर्वृत्तम् अण्। क्षौद्र मधुनि "स क्षौद्रपटलैरिव" रघुः [कायाम् राजनि०

क्षुद्राग्निमन्थ पु० कर्म०(छोटगणियारी) क्षुद्रगणिकारि-

क्षुद्राञ्जन न० सुश्रुतोक्ते अञ्जनभेदे "गोमूत्रपित्तमदिरा यकृदा-क्षीरके पचेत्। क्षुद्राञ्जनं रसे चान्दनयकृत् स्वे फलेऽपि वा। गोमूत्राज्यार्णवमलपिप्पलीक्षौद्रकट्फलं सैन्धवो-पहितं युक्त्याविहितं वेणुगह्वरे। मेदो यकृद्द्युतञ्चाजं पिप्पल्यः सैन्धवं मधु। रसमामलकञ्चापि पक्वं सम्यग्नि-धापयेत् कोशे खदिरनिर्माणे तद्वत् क्षुद्राञ्जनं हितम्"।

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघात पु० क्षुद्राण्डानामण्डमत्स्यानामगाद्या भिन्नदलातानां मत्स्यानां संघातः। (पोनार भांक) चीनाधाने अमरः

क्षुद्रादिकषाय पु० चक्रदत्तोक्ते कषायभेदे "क्षुद्रामृता नागरपुष्कराह्वयैः कृतः कषायः कफमारुतोद्भवे। सश्वा-सकासारुचिपार्श्वरुग्भवे ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते"

क्षुद्रापामार्ग पु० नि० कर्म०। रक्तापामार्गे राजनि०

क्षुद्रामलसंज्ञ पु० क्षुद्रामलकस्य संज्ञेव संज्ञा यस्य। कर्कटवृक्षे राजनि०

क्षुद्राम्र पु० नि० कर्म०। कोशाम्रे राजनि०

क्षुद्राम्रपनस पु० नि० कर्म०। लकुच त्रिका०

क्षुद्राम्ला स्त्री अम्ला अम्लरसा कर्म०। १चाङ्गेर्याम् भारा० (चुकोपालङ्ग) स्वार्थे क। अत्रैवार्थे। २मधाण्ड-ल्याम् राजनि०

क्षुद्रिका स्त्री क्षुद्रैव क। दंशे(डांश) राजनि०

क्षुद्रीय त्रि० क्षुद्र+उत्करा० चतुरर्थ्याम् छ। क्षुद्रकिर्ण्णादौ

क्षुद्रेङ्गुदी स्त्री नित्यकर्म०। दन्ताले राजनि०

क्षुद्रेर्वारु पु० कर्म०। गोपालकर्कट्याम् राजनि०

क्षुद्रोदुम्बरिका स्त्री कर्म०। काकोदुम्बरिकायाम् राजनि०

क्षुद्रोपोदिका स्त्री नि० कर्म०। मूलपोतिकायाम् राजनि०

क्षुद्रोलूक पुंस्त्री कर्म०। उलूके राजनि०

क्षुध बुभुक्षायां दिवा० पर० सक० अनिट् लृदित्। क्षुध्यति अक्षुधत्। चुक्षोध क्षुत्। क्षुधा क्षुधितः। क्षोधिता। "क्षुध्यन्तोऽस्य बाबृतिदाः ऋ० १,१०४,७, मा क्षुधन्ना-शयत्" अथ० २,२९,४, क्षुध्यन्तोऽप्यवसन् व्याला"। "क्षुधित्वा पतिभिर्द्दनम्" भट्टिः। क्षुधाजातास्य तारका० इतच्। क्षुधित संजातक्षुधे त्रि०

क्षुध् स्त्री क्षुध–भावे संप० क्विप्। १बुभुक्षायाम्। कर्मणि क्विप्। २ऋत्वे निघ० पाठान्तरम्। "यस्य राष्ट्रस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा" मनुः हलन्तत्वात् वा टाप्। क्षुधाप्यत्र स्त्री क्षुधार्त्तः। "या देवी सर्वभूतेषु क्षुधा-रूपेण संस्थिता" देवीमा०। क्षुधा च प्राणिनां स्वाभा-विकदुःखहेतुर्यथोक्तं सुश्रुते "स्वाभाविकाः क्षुत्-पिपासाजरामृत्युनिद्रा प्रभृतयः"। इयञ्च प्राणधर्मः यथाह शा०ति० "बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य,मनसः स्मृतौ। शोकमोहौ, शरीरस्य जरामृत्यू षडूर्मयः"। क्षुधा कार्य्याणि यथा

"व्याधयो निर्जिताः सर्वे क्षुधया नृपसत्तम!। कुब्जकी-हकटी कामी तथैवाबहतो नरः। क्षुधार्त्तो न विरा-जेत प्रेतवत्तृषितो यथाम्। क्षीरत्वं विविधान् भोगान् वस्त्राण्याभरणानि च। न चेच्छति नरः किञ्चित् क्षुधया समुपीडितः। यथा भूमिगतं तोयं रविरश्मिभिः शुष्यति। शरीरस्थस्तथा धातुः शुष्यते जाठराग्निना। न शृणोति न चाघ्राति चक्षुषा न च पश्यति। दह्यते वेपते मूढः शुष्यते च क्षुधार्दितः। मूकत्वं बधिरत्वञ्च जडान्धत्वन्तु पङ्गुताम्। रौद्रं मर्य्यादहीनत्वं क्षुधा सर्वं प्रयच्छति। भगिनीं जननीं पुत्रं भार्य्यां दुहितरं तथा। भ्रातरं स्वजनं चापि क्षुधाविष्टो न विन्दति"।

क्षुधाकुशल पु० ७त०। बिल्वान्तरवृक्षे राजनि०

क्षुधाभिजनन पु० क्षुधामभिजनयति अभि+जन+णिच् ल्यु। १राजिकायां अमरः। २क्षुधाजननमात्रे त्रि०

क्षुधालु त्रि० क्षुध–बा० आलुच्। क्षुधायुक्ते

क्षुधावत् त्रि० क्षुधा–अस्त्यस्य क्षुधा शब्दतयाऽस्त्यस्याः वा मतुप् मस्य वः। १क्षुधायुक्ते स्त्रियां ङीप्। भैषज्यरत्ना-वल्युक्ते २गुटिकाभेदे स्त्री "रसगन्धकाभ्राणि लवणं त्रिफला वचा। यमानी शतपुष्पा च चविका जीरकद्व-यम्। प्रत्येकं कर्षमेषान्तु अष्टाकर्षा हरीतकी। मात्रक

पञ्चकर्षेन्द्रकेशराजसुदर्शनाः। दण्डोत्पला त्रिवृद्दन्ती जामारक्तचन्दनम्। भृङ्गापामार्गकलिका मण्डूकस्य वसाईकम्। रार्द्रकस्य रसेनाथ गुडिकां संप्रकल्पयेत्। बदरास्थिसमान्तां भक्षयित्वा पिबेदनु। वारि भक्तं ज-लञ्चैव प्रातरुत्थाय मानवः। वटी क्षुधावती नाम सर्वाजीर्णविनाशिनी। अग्निञ्च कुरुते दीप्तं भक्षकञ्च नियच्छति। अन्नपानस्य भुक्तस्य परिणामकृतश्च यत्। तत् सर्वं गमयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा। महत्तरं वर्ज्जयेदत्र विशेषात् क्षीरशर्करे"।

क्षुधासागररस पु० भैषज्यरत्नावल्युक्ते औषधभेदे "त्रिकटु त्रिफला चैव तथा लवणपञ्चकम्। क्षारत्रयं रसं गन्धं भागैकं चूर्णयेद्भिषक्। गुञ्जाभाभां वटीं कुर्य्याद्रसङ्गैः पञ्चभिः सह। क्षुधासागरनामायं रसः सद्यैव निर्म्मितः"। [अमरः। "अद्यस्य क्षुधितः पातुम्"

क्षुधित त्रि० क्षुधा+जाताऽस्य तार० इतच्। क्षुधायुक्ते

क्षुधुन पुंस्त्री क्षुध–उन किच्। म्लेच्छजातौ उज्ज्वल०।

क्षुप सदे सौ० प० अक० सेट्। क्षोपति अक्षोपीत् चुक्षोप "स सद्यस्क्षुपतः" भा० व० १७१अ०

क्षुप पु० क्षुप–क क्षु–पक् वा। ह्रस्वशाखाशिफे वृक्षे अमरः। वासुदेवस्य सत्यभामाया गर्भजातपुत्रभेदे। "जज्ञिरे सत्यभामायां भानुर्भीमरथः क्षुपः" हरिवं० १६०अ०। इक्ष्वाकुपितरि २राजभेदे च पु०। "आसीत् कृतयुगे तात! मनुर्दण्डधरः प्रभुः। तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रस-न्धिरिति विश्रुतः। प्रसन्धेरभवत् पुत्रः क्षुप इत्येव संज्ञितः। क्षुपस्य पुत्र इक्ष्वाकुः" भा०शान्ति०२२अ०। ४द्वार-कापश्चिमस्थे ४पर्व्वतभेदे।

"बभौ रैवतकः शैलो रम्यसानुगुहाजिरः। पूर्व्वस्यां दिशि लक्ष्मीवान् मणिकाञ्चनतोरणः। दक्षिणस्यां ल-तावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते। इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः" हरि० १५७अ०।

क्षुपडोडमुष्टि पु० डोलयति दल–उत्क्षेपे अच् डोलयोमुष्टि रस्य पृषो० कर्म०। विषमुष्टिक्षुपे राजनि०

क्षुब्ध पु० क्षुभ नि० करणे क्तः। १मन्थानदण्डे हेम०। "दधीव मन्दरक्षुब्धक्षोभिताम्भोधिवर्णना" माघः। २क्षोभयुक्ते त्रि०। "पार्ष्णी परि पदे कृत्वा योनिं शिश्नेन ताडयेत्। बाहुभ्यां धारयेद्गाढं बन्धोऽयं क्षुब्धसंज्ञकः" रतिम० उक्ते ३रतिबन्धभेदे पु०।

क्षुभ सञ्चलने भ्वा० आत्म० सक० सेट् लृदित्। क्षोभते अक्षुभत् चुक्षुभे क्षोभ्यम्। क्षोभः क्षोभकः क्षोभी "तानसौ नापि-चाक्षुभत्" "नाक्षुभद्राघवक्षोभात्" भट्टिः क्षुब्धः क्षुभितः। "क्षुभ्यतो या महावेगाः श्वसमाना इवाशुगाः" भा० व० ८अ०। "क्षुभिताः सागराः सर्व्वे" रामा० वा० ६६स०। "चुक्षुभे द्विषतां मनः" रघुः "यदेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव" छा० उ०। क्षोभमावः।

क्षुभ सञ्चलने वा दिवा० क्र्या० अक० सेट्। क्षुभ्यति क्षुभ्नाति अक्षोभीत्। क्षुभितः। "क्षुभ्यन्ति प्रसभमहोऽपि नापि हेतोः" माघः। क्षुभ्नातीत्यत्र क्षुभ्ना० न णत्वम्। प्राद्युपसर्गपूर्व्वकस्तत्तद्द्योत्यार्थयुक्ते क्षोभे

क्षुभ त्रि० क्षुभ–क। १क्षोभके २प्रवर्त्तके च "मठरादयाद-रखाद्यांस्तांस्तान् दण्डेऽर्गानिक्षुभान्" भा०व० ३अ० "अग्नि-क्षुभान् तत्प्रवर्त्तकान्" नीलक०। ३सूर्य्यपारिषदभेदे स्त्री। "क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्याभूतमातरः" तत्रैव "क्षुभा-निष्प्रहानुचर्य्यौ देवता" नीलक०

क्षुभित त्रि० क्षुभ–क्त। १आलोडिते, २व्याकुले, ३भीते च हला०। "क्षुभितसैन्यपरागविपाण्डुरे" माघः "महा-प्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्त्तकेति वेणी०

क्षुम्नादि पा० उक्ते निमित्ते सत्यपि णत्वनिवृत्तिनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "क्षुम्ना नर्त्तन नन्दिन् नन्दन नगर। एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति। हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम्। नृतिर्यङि प्रयोजयति। न-रीनृत्यते। नर्त्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि अनूप एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति। परिनर्त्तनम् परिगहनम् परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भानूपः। आचार्य्यादणत्वञ्च। आचार्य्यभोगीनः। आ-कृतिगणोऽयम् क्षुम्नादिः। "अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषे-धः क्षुम्नादिषु द्रष्टव्यः" इति भाष्यम्" न भाभूपूकमिगमि-दयस्तस्यैव प्रपञ्चः" इति कैयटः। पाठान्तरम् "क्षुम्ना तृप्नु नर्त्तन नर नगर नन्दन यङ्नृति गिरिनदी गृहगमन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्य्यभोगीन चतुर्हायन इरिकादीनि वनोत्तरपदानि (संज्ञायाम्) इरिका तिमिर समीर कुबेर हरि कर्म्मार क्षुम्नादिः"।

क्षुमत् त्रि० क्षु+अस्त्यर्थे मतुप्। १अन्नयुक्ते उपचारात् २अन्नवत्सुखे च। "आ तु इन्द्र! क्षुमन्तम्" ऋ० ८,८१,१, "क्षुमन्तं सुखम्" भा०

क्षुमा स्त्री क्षु–मक्। (मसिना) (तिसी) १अतस्याम् अमरः। "क्षमायो विधूनने क्षमायति शब्दं न कम्पयति पृषो०। क्षुमा २अलुक्षमके त्रि० "क्षुमासि पातवे-

नम्" यजु० १०,८ वेददीपे उक्तेः व्युत्पत्तिर्दर्शिता २यवे धारसन्दरी ३नीलिकायाम् लताभेदे शब्दमा० । क्षुमाया इदम् अण् । क्षौम वस्त्रभेदे "क्षौमं शाणं वा ब्राह्मणस्य" शाता०

क्षुम्प गतौ भ्वा० प० सक० सेट् । क्षुम्पति अक्षुम्पीत् चुक्षुम्प

क्षुर विलेखने तुदा० पर० सक० सेट् । क्षुरति अक्षोरीत् चुक्षोर क्षुरः ।

क्षुर पु० क्षुर-क क्षुरक वा । १नापितास्त्रे पश्वादीनां २शफे, (खुर) अमरटीकायां स्वामी ३कोकिलाक्षे अमरः ४गोक्षुरे, मेदि० ५महापिण्डीतके ६वाणे च राजनि० खट्वादिपादुकायाम् धरणिः "छेदेऽप्यश्मः क्षुरः" मनुः "संवाय चक्षुषि क्षुरम्" रा० आ० ७२स० । "क्षुरेण शितधारेण चकर्त्तास्य शरासनम्" रामा० लं० ९२अ०

क्षुरक पु० क्षुर-क्षु । १गोक्षुरे, (गोखुरी) २कोकिलाक्षे, मेदिनी ३तिलकवृक्षे अमरः ४भूताङ्कुशे राजनि० स्वार्थे क । क्षुरशब्दार्थे च

क्षुरकर्मन् न० क्षुरसाध्यं कर्म्म । केशच्छेदने । क्षुरकर्म्मणि विहितनक्षत्रादिकं मु० चि० पी० धा० उक्तं यथा "दन्तक्षौरनखक्रियात्र विहिता चौलोदिते वारभे पातङ्ग्यारकवीन्विहाय नवमं जन्मक्षं च सन्ध्यां तथा । रिक्तां पर्वनिशां निरासनरणग्रामप्रयाणोद्यतस्नाताभ्यक्तकृताशनैर्नहि पुनः कार्य्या हितप्रेप्सुभिः" । मु० चि० "चौलोदितेषु चौलप्रोक्तेषु वारेषु नक्षत्रेषु उपलक्षणत्वात्तदुक्ते लग्नेऽपि च दन्तक्षौरनखक्रियात्र विहितोक्ता । 'तेषु तेषु प्रशंसन्ति क्षुरकर्म्म महर्षयः । तेषु तेषु प्रशंसन्ति नखदन्तादिलेखनमिति" । तेषु तेषु वारनक्षत्रलग्नादिष्वित्यर्थः । अथ क्षौरनिषिद्धकाल उच्यते । पातङ्गीति । पतङ्गः पक्षिसूर्य्ययोरित्यभिधानात् पतङ्गः सूर्य्यस्तस्यापत्यं पातङ्गिः शनिः आरकवी प्रसिद्धौ । तेषां वारान् विहाय त्यक्त्वा उपलक्षणत्वात् तेषां लग्नानि मकरकुम्भमेषवृश्चिकसिंहाख्यानि अंशकांश्च विहायेत्यर्थः । उक्तञ्च वशिष्ठेन "हस्तत्रये पुष्यपुनर्वसौ च श्रवणत्रये विष्णुतिलकाश्विनीषु । सौम्येन्दुजिज्ये त्र क्षुरकर्म्म शस्तं व्यर्कारमन्दे शककारलग्ने" इति । अतः शुभग्रहाणां वारलग्नांशे क्षौरं कार्य्यमिति फलितोऽर्थः । वारफलानि गर्गोक्तानि "भानुरायुः क्षपयति मासं, सप्त शनैश्चरः । भौमोमासाष्टकं हन्ति सोमोऽप्यंगुलमष्टकम् । एकादश कविर्दद्याद्धन्ति तु क्षौरकर्म्म वीति" । तत्सन्ध्या-

यत्वात्सम्भावनाकर्मणां चैतानि फलान्युक्तानि । न केवलमायुर्हानिः किन्तु शक्रवालोऽपि पापवारेषु । तदुक्तं वशिष्ठेन "आदित्यभौमार्किदिनेषु भौमाश्च दन्तकाष्ठं क्षुरकर्म कार्य्यम् । कर्ण्ठमवाप्नोति फलं समस्तं शक्रोऽपि सम्यक् स्वशरीरघातम्" । तथा नवमं जन्म च विहाय यद्दिने क्षौरं कृतं ततो नवमदिने पुनः क्षौरं न कार्य्यम् । "उत्कटे भूषिते चैव यात्रायां नवमेऽहनीति" नारदोक्तेः । यत्तु नवमे नवम्यामिति व्याकुर्वन्ति तदयुक्तं दिनपदोपादानाप्रसङ्गात् । दिनपदं तिथिपरमिति चेन्न रिक्तायाः वक्ष्यमाणस्वतन्त्रनिषेधानुपपत्तेः । ननु इदमुपादानात् नवम्यां सर्वदा क्षौरं निन्द्यमेव चतुर्थीचतुर्दश्योस्तु तथा नेति चेन्न "चतुर्थीं चैव षष्ठीं च अष्टमीञ्च चतुर्दशीम् । तथा पञ्चदशीञ्चैव ब्रह्मचारी भवेत्सदा । स्त्रीकर्म्म शिरोऽभ्यङ्गं दन्तधावनमैथुनम् । जन्तुष्वेतानि यः कुर्य्यात्तस्य लक्ष्मीर्न तिष्ठति" । क्षौरे व्यासवचने चतुर्थीचतुर्दश्योः सर्वथा निषेधाभिधानात् । अतएवास्मदर्थं स्फुटमाह पराशरः "क्षौराद्याद्यवसे त्वष्टि नेष्टमाद्यविधेयवीति" तथा सन्ध्यां प्रातः सन्ध्यां सायं सन्ध्याञ्च विहाय एवं रिक्ताम् विहाय पर्वाण्यपि निशां रात्रिमपि विहायेत्यर्थः । अथाधिकारिणो निरूप्यन्ते हितप्रेप्सुभिः शुभोदर्कमिच्छद्भिरेतादृशैः क्षौरक्रिया हि नियमेन न कार्य्या । कीदृशैः आसनभुक्तादिः तद्रहितैः रणः संग्रामः ग्रामो जनपदविशेषः प्रयाणमर्थयात्रा एतदर्थमुद्यतैः कृतोद्योगैः स्नातैरनुचितनित्यनैमित्तिकस्नानैः यतः क्षौरार्थमेव स्नानं विधीयते प्रायश्चित्तादौ च तत्र नायं निषेधस्तथैव तत्र विधानात् । अभ्यक्तैः कृततैलाभ्यङ्गैः कृताशनैः कृतभोजनैः भूषणैः अलङ्कारभूषितैरित्यपि ध्येयम् । यदाह वराहः "न स्नातमात्रगमनोत्कटभूषितानामभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम् । सन्ध्यानिशायनिजकार्कदिने च रिक्ते क्षौरं हितं न नवमेऽह्नि न चापि विष्टामिति" उत्कटानां कुक्कुटासनस्थितानाम् । अन्यद्यालक्षणमपि वराहेणोक्तम् "अर्थार्क्षमिताद्युदितात् सूर्य्योदयादर्कं नभोयावत्" । कश्यपः "सन्ध्यारविवारेषु रात्रौ पाते व्रतेऽहनि । श्राद्धाहे प्रतिपद्रिक्ताभद्रा क्षौरं विवर्जयेत् । पञ्चमपर्वभाषामावास्यादशम्यष्टमी तथा । आयुर्वर्द्धितं पापं तैले मांसे क्षुरे भगे इति" । पी० धा०

"ऋतुपायिपीडम्हत्विवन्दमोक्षणे क्षुरकर्म्म च द्विज-

नृपाज्ञया चरेत्। गयायां तीर्थगमने सिन्धुमज्जनं क्षुर-माचरेन्न तु गर्भिणीपतिः"। मु॰ चि॰

"अथ केशाद्विनिमित्तविशेषे चौरस्य विधिनिषेधौ मञ्जुभाषिण्योक्तावाह। ऋतुपाणीति अत्र पूर्वार्द्धे यद्यपि निषिद्धवारादौ एषु कर्मसु क्षुरकर्म चौरं सद्यः कार्य्यमिति वाक्यार्थः क्रमेण(?) तथापि विवाहादौ चौरम्। तथा पाणिपीडो विवाहो तत्रत्यदा ततः प्राग्भाविनि गोदानकर्मणि केचित् विवाहे श्मश्रुकर्मागमेतत्परं चौरमित्याहुः अतएव शाखाविशेषेण विवाहे चौरमुक्त-मित्यूचुः। तथा च श्रुतिः "सुशुन्धयितारः अविवाय नावपूर्व्वामित्यादि"। मृतौ मातापित्रोर्मरणे बन्धमोक्षणे कारागृहे बन्धस्य यदामोचनं भवेत्तदा द्विजाज्ञया राजाज्ञयाऽपीति बोध्यम नृपे राजा तदाज्ञया चौरादेः चौरं कार्य्यमेव यदाह नारदः "नृप-विप्राज्ञया यज्ञे मरणे बन्धमोक्षणे। उद्वाहेऽखिलवार-र्क्षतिथिषु चौरमिष्टमिति"। धर्म्मशास्त्रे "गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्मृतेऽहनि। आधाने सोमपाने च षट्सु चौरं विधीयते" इति। अथ गर्वेति गर्भिणी गर्भवती तस्याः पतिर्भर्त्ता शवयाहं मृतकवहनं तीर्थयात्रां उपलक्षणत्वात् विदेशगमनमपि। सिन्धुमज्जनम् समुद्र स्नानं, क्षुरं क्षुरकर्म एतानि कर्म्माणि न चाचरेन्न कुर्य्यात्। यदाह वसिष्ठः "मृतकनिर्हरणं सिन्धुस्नानं चौलं मृतकस्य तु। तीर्थयात्रां नखच्छेदं न कुर्य्याद्गर्भिणीपतिः"। "सिन्धुस्नानं द्रुमच्छेदं वपनं प्रेतवाह-नम्। विदेशगमनञ्चैव न कुर्य्याद्गर्भिणीपतिः" धर्म्मशास्त्रे तु विशेषतः "राजा योगी पुरन्ध्री च मातापित्रोस्तु-जीवतोः। मुण्डनं सर्वतीर्थेषु न कुर्य्याद्गर्भिणीपतिः" अयञ्च चौरादिनिषेधो गुर्व्विणीपतेः सप्तमासादूर्द्ध्वं न प्राक् यदुक्तं नारदीये "वपनं तीर्थयात्राञ्च वर्जयेद्गर्भिणीप-तिः। आद्धञ्च सप्तमान्मासादूर्द्ध्वं नान्यत्र वेदवित्"। आद्धं श्राद्धभोजनम्। इदमुत्तरार्द्धं गर्भाधानप्रकरणे वक्ष्याम्य-पि प्रसङ्गादत्रैवोक्तं पद्यमिति"। पी॰ धा॰

"नृपाणां हितं चौरभे श्मश्रुकर्म दिने पञ्चमे पञ्चमेऽ-स्योदये वा। घटग्निक्षिप्रमैत्रोऽष्टकः पञ्चपित्र्येऽष्टतोऽ-ष्ययंत्रा चौरकर्मान्यनुमेति"। मु॰ चि॰

"अथ चौरे राज्ञां विशेषं सर्व्वथा वर्ज्यनक्षत्राणि च मुहूर्त्तपदार्थेनाह नृपाणां हितमिति चौरभे चौर-नक्षत्रे विहिते सति पञ्चमे पञ्चमे एव दिने श्मश्रुकर्म्म-श्मश्रुशोभाकारि क्षुरकर्म नृपाणां राज्ञां हितं प्रशस्तं यदाह वसिष्ठः "महीभृतां पञ्चमे पञ्चमेऽह्नि चौरं च कार्य्यं हितमुक्तमेभिः" नतु पञ्चमे इति वीप्सोक्त्या नियम प्रतीतेर्विहितनक्षत्राभावे च सति श्मश्रुकर्म कार्य्यमिति उक्तं च वसिष्ठेन "न लभ्यते चेन्न तदुक्तधिष्ण्यं तल्लोदये वा निखिलं विधेयमिति" उदयशब्देन मुहूर्त्त इति व्या-ख्यावृह्यात्(?) तदाह गर्गः "चौरकर्म महीपानां पञ्चमे पञ्चमेऽहनि। कर्त्तव्यं चौरनक्षत्र्यथवा तन्मुहूर्त्तके इति तेषां चौरनक्षत्राणां ये स्वामिनस्तेषां मुहूर्त्ते इत्यर्थः। तांश्च मुहूर्त्तान् विवाहप्रकरणे वक्ष्यति। अत्र चौरपदं श्मश्रुकर्मपरम्। "राजा योगी पुरन्ध्री च मातापित्रोस्तु जीवतोः। मुण्डनं सर्वतीर्थेषु न कुर्य्याद्गर्भिणीपतिरिति" राज्ञो मुण्डननिषेधात्। अतएवोक्तं श्रीपतिना "श्मश्रुकर्म पञ्चमे च पञ्चमेऽह्नि च भूभृताम्। चौरभस्योदये वाऽपि स्यान्निन्द्यतारका न चेत्" इति। निन्द्यतारका जन्म-विपदादितारका। अन्ये त्वेवं व्याचक्षते भस्योदये वेति चौरभस्योदये लग्ने। यथा मेषलग्नं त्रिंशद्भा-गात्मकं तत्राश्विन्यादयोदयभागा १३, २० सार्द्धत्रिंशत्तिप्रा यावता कालेन मेषलग्ने उदयं यान्ति तावदश्विनीनक्षत्र-स्योदयं यान्तीत्यर्थः। तदनन्तरं तावन्त एवांशा यावता कालेनोदयं यान्ति तावद्भरण्युदय इत्यनेन न्यायेन सर्वेषां नक्षत्राणामुदयाः ज्ञेयाः। इयं च व्याख्या वराहपद्यव्याख्यावसरे भट्टोत्पलेनाभ्यधायि। पितृचर-णास्त्वेवं व्याकुर्वते। यस्मिन्काले अश्विन्या उदयः क्षिति-जसम्बन्धः संपद्यते, तं समयमारभ्य यावद्भरण्या उदयः-क्षितिजसम्बन्धस्तदन्तराले यावान् कालः सोऽश्विन्या उदय उच्यते। एवं सत्युदयान्तरयोरन्तरालात्मकाङ्कितमार्गेण यावानिष्टकालः अगच्छेत्स एव तत्तन्नक्षत्रोदय इति निष्कृ-ष्टार्थ इति। नक्षत्रस्योपलक्षणत्वाच्छुभवारादयोऽपि त-त्रैवाचार्य्याः(?) कार्य्यम् उक्तञ्च नारदेन "यस्य खेटस्य यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते। प्रहरे क्षणवारेऽपि तस्य तत्कर्म सर्व्वदेति"। क्षणवारः कालहोरा। एवं सति निषिद्धनक्षत्रवारेऽपि प्रथमश्मश्रुकर्म का-र्य्यमिति युक्तमुत्पश्यामः। घटग्निरिति। अग्निः कृत्ति-का चौरात्मका(?) अग्र्यारं कृत्तिका यस्य। एवं मैत्र-मैत्रागस्त्यराभायस्य अष्टौ मा रोहिणीत्रयस्य। पञ्च पि-त्र्यादि मघायस्य। अष्टादशस्तारोऽर्य्यमाच उत्तराफाल्गुन्यो यस्य। एतादृशः चौरकृत् अङ्गतः वर्षान्तरं मृत्यु

क्षुरधमिति प्राप्नोति यदाह वसिष्ठः "प्रहाजकव पित्र-पक्षुरस्य पदत्रक्षिधिष्ण्यत्रवतुरयंमहंः । त्रिभिर्नभः पञ्च जन्मनिभोऽपि चौरी नरोऽत्यदाचिवनं गतः सः" इति । पञ्जो ब्रह्मा तद्वचिमत्वादयमनुपादानं केशनिकृन्तन-प्रकृत्यनार्थम् नतु रक्षमाणापदो "यदृच्छिकः पञ्चमत्रि मैत्रो मञ्जादकोयवतुरुत्तरव । चौरी च यदं चतुरा-ननोऽपि न प्राप्नोतीति प्रचुरः प्रवादः" इत्येवं सामान्यतः तिष्ठत्यमयुत्तराणां पदत्वादिरोधः इति चेत् मैवं ब्रह्मण्युत्तरापदेन प्रथमोपस्थितिकत्वाद्विशेषवाक्येन सर्वे-कत्रायदनानुरोधाद्वोत्तराफाल्गुन्येव गृह्यते नाषाढभाद्र-पदे । यत्र तु वचनान्तरविरोधो नास्ति पौष्णमारुत-मघोत्तरास्विति इत्यादौ तत्र सामान्यतः सर्वासामुत्तराणां ग्रहणं भवति" पी० धा०

"प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा कुर्वीत यः क्षौ-रमनुत्कटस्थः । उत्तराश्विनमघास्वरोहिणीरौद्रमार्गपि-तृभेषु चापि मे । प्राङ्मुखस्य सकलं विवर्जयेत् प्रेतकार्य-मपि बुद्धिमानरः" ज्यो० त०

क्षुरधान न० क्षुरो धीयतेऽत्र धा—आधारे—ल्युट् । (भाँड) इति ख्याते नापितानां भाजने पात्रभेदे "आ-नह्यायेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः" शत० ब्रा० १४,४,२,१६ [पर्यंयुक्तं २शरपत्राद्रौ त्रि० राजनि०

क्षुरपत्र पु० क्षुर इव पत्रमस्य । क्षुरधारे शरे, क्षुरतुल्य-

क्षुरपत्रिका स्त्री क्षुर इव पत्रं यस्याः कप् अतइत्वम् । पालङ्क्याके राजनि०

क्षुरपवि त्रि० क्षुरतुल्या पविर्धारा यस्य । तीक्ष्णाग्रभागे "ते च ह क्षुरपवी निमेष" शत० ३,६,२,८ "क्षुरपवी क्षुरधारे" भाष्यम् निरुक्ते ५,५ पविशब्दस्य पृथार्थ-कत्वमाह" "वधीरथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम् । "तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः"

क्षु(खु)रप्र पु० क्षुरः (खुरः) इव प्रयाति हिनस्ति प्र—क । (खुरपी) इति ख्याते १घासच्छेदनास्त्रे, तद्रूपाग्रफलके २शरभेदे च हेमच०

क्षुरभाण्ड न० ६त० । (भाँड)ख्याते नापितास्त्राधारे पात्र भेदे "गौषमालीवती क्षुरभाण्डं क्षौरकर्मकरणाय गच्छा-मि" पञ्चत० [हेमच०

क्षुरमर्द्दिन् पु० क्षुरं मर्द्दति घर्षति मृद-णिनि । नापिते

क्षुरमुण्डिन् पु० क्षुरेण मुण्डयति मुण्ड-णिनि ३त० । नापिते । शब्दचि०

क्षुराङ्ग पु० क्षुर इवाङ्गमस्य । गोक्षुरे (गोक्षुरो) । राजनि०

क्षुरिका स्त्री क्षुद्रः क्षुरः ङीप् स्वार्थे क । १क्षुरिकायां (पालङ्क) २शाकभेदे राजनि०

क्षुरिकापत्र पु० क्षुरिका क्षुरिकेव पत्रमस्य । शरे राजनि०

क्षुरिणी स्त्री० क्षुर + अस्त्यर्थे इनि ङीप् । १वराहक्रान्तायाम् २नापितभार्यायाञ्च शब्दच०

क्षुरिन् पु० क्षुर + इनि । १नापिते, २पशौ च ।

क्षुरी स्त्री स्वल्पः क्षुरः ङीप् । क्षुरिकायाम् हेम०

क्षु(खु)ल्ल त्रि० क्षुद्(खुद) इ कम् क्षुद्(खुद्) तां लाति ला-क । १स्वल्पे, २कनौ, ३दरिद्रे च हेम० क्षार्दे च । तत्र्दे

क्षुल्लक त्रि० क्षुल्ल स्वार्थे कन् स्वार्थे च । १नीचे, २स्वल्पे च भरतः । ३पामरे, हेमच० ४शङ्खे राजनि०

क्षुल्लतात पु० नित्यकर्म० । पितृकनिष्ठभ्रातरि जटाध० । एवं क्षुल्लपितामहादयोऽपि पितामहादिकनिष्ठभ्रातरि

क्षेत्र न० क्षि-ष्ट्रन् । १शस्याद्युत्पत्तिस्थाने केदारे (क्षेत) अमरः शस्यभेदेन तस्य नामभेदा शब्दरत्ना० उक्ता यथा

"व्रीहिभवोचितं क्षेत्रं व्रैहेयं तत् समीरितम् । शाल्युद्भवोचितं यत्तु शालेयमभिधीयते । यव्यं यवोचितं क्षेत्रं यवक्यं यवकोचितम् । षष्टिकोद्भवनं यत्तु षष्टिक्यं तत् प्रकीर्त्तितम् । तिलोद्भवोचितं यत्तु तिल्यं तैलीन मित्यपि । एवं माषान्तु माषीणं कौद्रव्यं कोद्रवीणवत् । तथा भङ्गायाश्च भाङ्गीनमुमामौमीनमित्यपि । अथ मौद्गञ्च मौद्गीनमणव्यमाणवीनवत् । माषकोद्रवभङ्गोमातिलाणु-प्रभवोचितम् । बीजाकृतमुप्तकृष्टम् नीतिमत्यास्तुदे । सीत्यं कृष्टञ्च हल्यञ्च तृतीयाकृतमित्यपि । त्रिगुणाकृतमित्येवं त्रिवारकृष्टभूमिषु । शम्बाकृतं द्विहल्यञ्च द्वितीयं द्विगु-णाकृतम् । द्वितीयाकृतमप्यत्र द्विवारकृष्टभूमिषु । द्रोणा-ढककखार्याद्यैर्वापादौ द्रौणिककाया । प्रस्थादार्द्धिक-खारीको चतुर्थांदकिषु । खारिक्यां खारिकादिश्च पाकादौ द्रौणिकोऽपि च "

२देहे ३कलत्रे ४कलत्रे, ५सिद्धस्थाने च मेदि० । सिद्धस्थानानि काशीक्षेत्रादीनि तानि भारतादौ प्रसि-द्धानि कतिचित् संक्षिप्य प्रदर्श्यन्ते

तत्र वाराणसीक्षेत्रं यथा "आसन्नं पुरयोः क्षेत्रमिदं वा-राणसी तु तत् । कथितं नातिदूरे च वर्त्तते करम-ग्रतो" । कामरूपक्षेत्रं यथा । "नाचिरात् कामदं पुण्यं क्षेत्रं पीठं निगद्यते । चिरात्तु कामदो देवो ह्यचिरात्तु ज्ञानदः । तत् क्षेत्रमिति लोके प्रवदन्ते

पूर्व्वं सूरिभिः। कामरूपं महापीठं गुह्याद्गुह्यतमं परम्" कालिकापु० ५० अ०। गङ्गाक्षेत्रं स्कान्दे "तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते"। नारायणक्षेत्रं यथा "प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम्। तत्र नारायणः स्वामी गङ्गागर्भान्तरे वरे। तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे। एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः। स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च" ब्रह्मवै० पु० प्र० ख० २७ अ०। भास्करक्षेत्रम् "गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्म्मृते गुरौ। आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्।" इति स्मृतिकल्पतरुधृतवचनम्। "भास्करक्षेत्रं प्रयागः" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्। गयाक्षेत्रं यथा "पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः" इति वायुपुराणम्। पुरुषोत्तमक्षेत्रम्। "ऋषय ऊचुः। पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत् क्षेत्रं परमपावनम्"। "जैमिनिरुवाच। एतत्क्षेत्रवरं साक्षाद्वपुर्भूतं महात्मनः। स्वयं वपुष्मान् यत्रास्ते स्वनाम्ना ख्यापितं हि तत्" उत्कलखण्डम्। विष्णुक्षेत्राणि यथा "श्रीभगवानुवाच। शृणुष्वावहितो ब्रह्मन्! गुह्यनामानि मेऽधुना। क्षेत्राणि चैव गुह्यानि तव वक्ष्यामि तत्त्वतः। कोकामुखे वराहञ्च मन्दरे मधुसूदनम्। अनन्तं कपिलद्वीपे प्रभासे रविनन्दनम्। माल्योदये तु वैकुण्ठं महेन्द्रे तु नृपात्मजम्। ऋषभे तु महाविष्णुं द्वारकायान्तु भूपतिम्। पाण्डुसह्ये तु देवेशं वसुरूढे जगत्पतिम्। वल्लीवने महायोगं चित्रकूटे नराधिपम्। नैमिषे पीतवासञ्च गवां निष्क्रमणे हरिम्। शालग्रामे तपोवासम् अचिन्त्यं गन्धमादने। कुब्जागारे हृषीकेशं गङ्गाद्वारे गदाधरम्। गरुडध्वजं तोषके च गोविन्दं नामसाह्वये। वृन्दावने तु गोपालं मथुरायां स्वयम्भुवम्। केदारे माधवं विद्यात् वाराणस्यान्तु केशवम्। पुष्करे पुष्कराक्षन्तु धर्महव्यां जयध्वजम्। तृणबिन्दुवने वीरमशोकं सिन्धुसागरे। कसेरटे महाबाहुममृतं तैजसे वने। विश्वासयूपे विश्वेशं नारसिंहं वने वने। लोहकूटे रिपुहरं देवशाले त्रिविक्रमम्। पुरुषोत्तमं दशपुरे कुब्जके वामनं विदुः। विद्याधरं वितस्तायां वाराहे धरणीधरम्। देवदारुवने गुह्यं कावेर्य्यां नागशायिनम्। प्रयागे योगमूर्त्तिञ्च पयोष्ण्यां सुन्दरं विदुः। कुमारतीर्थे कौमारं लौहित्ये हयग्रीवकम्। त्रिविक्रमञ्चोज्जयिन्यां लिङ्गस्फोटे चतुर्भुजम्। हरिहरं तुङ्गभद्रायां दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते। विश्वरूपं कुरुक्षेत्रे मणिकुण्डे हलायुधम्। लोकवीरमयोध्यायां कुण्डिने रुक्मिणीपतिम्। भद्रीरे वासुदेवञ्च चक्रतीर्थे सुदर्शनम्। आद्यं विष्णुपदे विद्यात् शूकरे शूकरम् विदुः। कुबेरं मानसे तीर्थे दण्डके श्यामलं विदुः। त्रिकूटे नागमोक्षञ्च मेरुपृष्ठे च भास्करम्। विरजं पुष्पभद्रायां बालं चामीकरं विदुः। यशस्करं विपाशायां माहिष्मत्यां हुताशनम्। क्षीराब्धौ पद्मनाभञ्च विमले तु सनातनम्। शिवनद्यां शिवकरं गयायाञ्च गदाधरम्। सर्व्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते। अष्टषष्टिस्तु नामानि कीर्त्तितानि मया तव। क्षेत्राणि चैव गुह्यानि कथितानि विशेषतः। कर्त्तव्यानि यथाशक्त्या क्षेत्राण्येतानि मानवैः। वैष्णवैस्तु विशेषेण तेषां मुक्तिं ददाम्यहम्" नारसिं० पु० ६२ अ०। मेषादिद्वादशराशिषु। "राशिनामानि च क्षेत्रं भवनञ्च गृहञ्च। मेषादीनाञ्च पर्य्यायं लोकादेव विचिन्तयेत्"। षड्वर्गे क्षेत्राणि ज्यो०त० च कुजशुक्रबुधेन्दुभेश सौम्यशुक्रावनीभुवाम्। जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः" ज्योति०त०। "इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः। इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः। एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्" गीतोक्तेषु उपदार्थेषु क्षेत्राकारे दर्शितावस्थादि प्रसिद्धे त्रिकोणचतुष्कोणादौ पदार्थे नानाक्षेत्रभेदाश्च रेखाभेदसाध्या अतो रेखाभेदसंज्ञा लिख्यते तत्राङ्कद्-रूपरेखैः क्षेत्रतत्त्वदीपिकायामित्युक्तमस्ति यथा

१ यः पदार्थोऽवयवितं यकः परिमाणस्थूलत्वदैर्घ्यविस्ताररहितः स बिन्दुः। [(बिन्दुरुपदार्थयोरेखा)

२ यः पदार्थो दीर्घो विस्तारस्थूलत्वाभ्यां रहितः स रेखा

३ यः पदार्थो विस्तारदैर्घ्ययुक्तः स्थूलतारहितः स धरातलम्

४ यः पदार्थो विस्तारदैर्घ्यस्थौल्ययुक्तः सः स्थूलपदार्थः।

५ रेखा च त्रिविधा सरला वक्रा मिश्रिता च।

६ तत्र या रेखा एकदिग्गमनेनैव चिह्नद्वयान्तराले तिष्ठति एवं ययोश्चिह्नयोरन्तराले कृतास्वनेकरेखास्वतिशयेनाल्पतमा सा सरला। यत्र रेखामात्रमत्र सरलैव ग्राह्या।

७ या रेखा वर्त्तनेन प्रतिचिह्नं दिगन्तरं गच्छति सा वक्रा। (उभयलक्षणान्विता मिश्रिता)

८ रेखा च समानान्तरा विषमान्तरा लम्बः सम्पातरेखा च।

९ ययोः रेखयोरन्तरं समानम् एवं वर्द्धनेन तयोर्योगः

कदापि न मिलितुमर्हतीति सा समानान्तरा रेखा भवति ।

१० ययोरन्तरं विषमम् एवं वर्द्धिष्णु तदन्तरं तद्द्विधि वर्द्धने नोत्तरोत्तरमल्पान्तरं यावद्रेखायोगस्तदनन्तरमुत्तरो-त्तरमल्पान्तरं विवर्द्धते योगश्च कदापि भवितुं न श-क्नोति सा विषमान्तरा ।

११ एकरेखायामन्यरेखायां योगादुत्पन्नौ कोणौ यदि समानौ भवतस्तदा ते रेखे मिथोलम्बरूपे भवतः ।

१२ या रेखा वृत्तपालिमिलिता सती पालिखण्डं न करोति सा स्पर्शरेखा भवति । यदर्थं वृत्तस्पर्शेन खण्डितं न भवति स वृत्तस्पर्शः ।

१३ एकचिह्नान्निःसृते द्वे रेखे यदि सम्मुखेतरभिन्नदिग्गते भवतस्तदा तच्चिह्ने कोणोभवति ।

१४ कोणस्त्रिविधः समकोणोऽल्पकोणोऽधिककोणश्च ।

१५ तत्र समानरेखायां लम्बयोगादुत्पन्नः कोणः समकोणः

१६ समातिरिक्तोविषमकोणोभवति ।

१७ समकोणान्न्यूनोऽल्पकोणोभवति ।

१८ समकोणादधिकोऽधिककोणो भवति ।

१९ धरातलं द्विविधं समं भग्नं च ।

२० तत्र यस्मिन्धरातले सरला रेखा सर्वतो भावेन संलग्ना भवति यद्वा यत्र कुत्रापि चिह्नद्वये लग्ना सरला रेखा सर्वतः स्पृशति तद्धरातलं समं ज्ञेयम् । समातिरिक्तं विषममिति ।

२१ सरलरेखाभिः कुटिलरेखाभिर्वा निबद्धसीमं धरा-तलं समधरातलक्षेत्रं भवति । यत्र क्षेत्रमुद्दिष्टं तत्र सम-धरातलक्षेत्रं ज्ञेयम् ।

२२ सरलरेखानिबद्धसीमं धरातलकं क्षेत्रं भुजैः कोणैर्वा ऽभिधेयं भवति किन्तु यावन्तोभुजास्तावन्त एव कोणाः भवति । [णैश्चानेकविधं भवति ।

२३ त्रिभिर्भुजैर्निबद्धसीमं धरातलं त्रिभुजक्षेत्रं भुजैः को-

२४ यस्य त्रयोबाहवः समानास्तत्समत्रिभुजं भवति ।

२५ यस्य द्वौ बाहू समानौ तद्द्विसमद्विभुजं ज्ञेयम् ।

२६ यस्य त्रयोबाहवोविषमास्तद्विषमत्रिभुजं भवति ।

२७ यस्यैकः समकोणस्तत्समकोणत्रिभुजं ज्ञेयम् ।

२८ समातिरिक्तकोणं विषमत्रिभुजं भवति ।

२९ यस्यैकोऽधिककोणस्तदधिककोणत्रिभुजं भवति ।

३० यस्य त्रयोऽपि न्यूनकोणास्तन्न्यूनकोणत्रिभुजं ज्ञातव्यम् ।

३१ चतुर्भुजैर्निबद्धसीमं धरातलं चतुर्भुजक्षेत्रं भवति ।

३२ यस्य चतुर्भुजस्य परस्परं सम्मुखौ भुजौ समानान्तरौ भवतस्तत्समानान्तरभुजं चतुर्भुजं क्षेत्रं भवति । तद्-व्यमाणाभिधानं चतुर्विधं तद्यथा ।

३३ यस्य चतुर्भुजस्य परस्परसम्मुखौ भुजौ समानौ एक-कैकः समकोणश्च भवति तच्चतुर्भुजं समकोणायतं भवति।

३४ यस्य चत्वारोभुजा मिथःसमानाः कोणाश्च समास्तच्चतु-र्भुजं समकोणसमचतुर्भुजं वर्गक्षेत्रं वा भवति ।

३५ यस्य परस्परं सम्मुखरेखाद्वयं समानं समानान्तरं च भवति । कोणाश्च विषमास्तच्चतुर्भुजं विषमकोणायतम्

३६ यस्य चत्वारोबाहवः समानाः समानान्तराश्च भवन्ति कोणाश्च विषमास्तद्विषमकोणसमचतुर्भुजं भवति ।

३७ यस्य च परस्परं सम्मुखौ भुजौ विषमान्तरौ तच्चतु-र्भुजं विषमचतुर्भुजं भवति ।

३८यस्य भुजद्वयं समानान्तरं तत्समानान्तरविषमचतुर्भुजम्

३९ चतुर्भुजस्यैकान्तरकोणसंलग्ना रेखा कर्णो भवति ॥

४० चतुर्भुजादधिकभुजैर्निबद्धं धरातलं सामान्यतोबहुभुजं क्षेत्रं तद्बहुविधं भुजानुसारेण कोणानुसारेण वा तेषां नामानि

४१ यथा पञ्चभुजं षड्भुजं सप्तभुजमष्टभुजं नवभुजं दशभुज-मेकादशभुजं द्वादशभुजमित्यादीनि ॥

४२ तत्र बहुभुजक्षेत्रं यदि समभुजं भवति तस्य कोणा समानाभवन्ति तदा तत्क्षेत्रं समपञ्चभुजमित्याभिधानकं भवति तदितरत् विषमपञ्चभुजमित्यादि ।

४३ एवमेव समत्रिभुजे कोणाः समानाभवन्त्येवेति नियमः तत्त्रिभुजं समानकोणसमत्रिभुजं भवति । यस्य चत्वारो भुजाः समानाः सन्ति तत्समचतुर्भुजं क्षेत्रं भवति ।

४४ यस्य क्षेत्रस्य भुजाः समानाभवन्ति तत् क्षेत्रं समभुजं यस्य कोणाः समानास्तत्समानकोणं क्षेत्रं यस्य भुजाः को-णाश्च समानाभवन्ति तत्क्षेत्रं समकोणसमभुजं भवति

४५ कुटिलरेखया निबद्धसीमं धरातलं वृत्तक्षेत्रं भवति सा रेखा परिधिसंज्ञिका पालिसंज्ञिका वा भवति तस्या मध्य-बिन्दुः केन्द्रसंज्ञकोभवति ॥

४६ केन्द्रान्निःसृता वृत्तपालिसंलग्ना रेखा व्यासार्द्धं भवति ।

४७ या रेखा उभयतः पालिसंलग्ना केन्द्रगा च भवति सा व्याससंज्ञिका भवति ॥

४८ परिधिखण्डश्चापसंज्ञकोभवति ॥

४९ चापोभयप्रान्तगा रेखा चापकर्णसंज्ञिका ज्यासंज्ञिका च

५० जीवाचापाभ्यां निबद्धधरातलकं क्षेत्रं धनुःक्षेत्रं चाप क्षेत्रं वा भवति ॥

५१ यस्य चापस्य व्यासरेखा जीवा भवति तत् अर्द्धवृत्तम् ।

५२ केन्द्राद्बहिःसृते द्वे रेखे चापोभयप्रान्तसंलग्ने यदि भवत
स्तदा तत्क्षेत्रं वृत्तांशसंज्ञकं वृत्तखण्डकं च भवति ॥

५३ यस्य चापः परिधिपादमितः केन्द्राद्बहिःसृताभ्यां रेखा
भ्यां समकोणश्च भवति तद्वृत्तपादक्षेत्रं भवति ॥

५४ क्षेत्रस्योर्द्धकोणादाधाररेखायां पतितलम्बमितमौच्चम्

५५ समकोणत्रिभुजे समकोणसम्मुखभुजः कर्णोभवत्यन्यौ
पादौ भवतः किं तैक आधारोऽन्योलम्बः ॥

५६ अत्र कोणोपलब्धिः कल्पितत्रिभिर्वर्णैर्भवति किन्तु सदैव
कोणसंलग्नोवर्णोमध्यउच्चारणीयः ॥

५७ परिधेः षष्ट्यधिकशततमांशोंऽशसंज्ञकोभवति । अंशस्य
षष्ट्यंशः कला । कलायाः षष्ट्यंशोविकला । विकलायाः
षष्ट्यंशः प्रतिविकलेत्यादि ।

५८ कोणस्य परिमितिः कोणचिह्नगतकेन्द्रात् कृते वृत्ते तत्-
कोणाकारकरेखयोरन्तरालचापगतांशतुल्या भवति स-
कोणस्तद्वृत्तस्य केन्द्रं भवति ॥

५९ तेषां चापानां केन्द्राद्दूरत्वं समानं भवति येषु केन्द्राद्बहिः
सृतोलम्बः समोभवति ॥

६० येषु दीर्घोलम्बः पतति तेषां दूरत्वं दीर्घं भवति ॥

६१ चापगतैकचिह्नाद्बहिःसृते द्वे रेखे तदन्यचापोभयप्रान्त-
मिलिते तद्वृत्तः कोणचापान्तर्गतकोणोभवति ॥

६२ अनन्तरोक्तकोणादपरदिग्भवः कोणस्तत्कोणगर्भे चा
पोपरिस्थः कोणोभवति किन्तु द्वयोः कोणयोः स्वरूपं
समानं तयोः प्रथमोऽन्तर्गतोद्वितीयउपरिस्थइत्येष भेदः

६३ यत्कोणचिह्नं परिधिगतं भवति स प्रान्तिकोणोभवति यस्य
तच्चिह्नं केन्द्रगतं स्यात्स कोणः केन्द्रकोणोभवति ॥

६४ सरलरेखाकृतक्षेत्रस्य सर्वे कोणा यदि वृत्तमध्ये परि
धिसंलग्नाभवन्ति तदा तत्क्षेत्रं वृत्तान्तर्गतं क्षेत्रोपरि
गतवृत्तं वा भवति ॥

६५ यदि सरलरेखाकृतक्षेत्रस्य मध्ये सर्वभुजसंलग्नः परि
धिस्तदा तद्वृत्तं क्षेत्रान्तर्गतं वृत्तोपरिगतक्षेत्रं वा,

६६ सरलरेखाकृतक्षेत्रस्य सर्वभुजसंलग्नायदि तद्भिन्नान्य
क्षेत्रस्य सर्वे कोणाभवन्ति तदा तत्क्षेत्रं क्षेत्रान्तर्गतं
क्षेत्रोपरिगतक्षेत्रं वा भवति ॥

६७ यद्रेखायाएकांशोवृत्तान्तर्गतोद्वितीयोबहिर्गतः स्यात्सा
रेखा वृत्तखण्डिनी भवति ॥

६८ ययोर्द्वयोस्त्रिभुजयोर्येषां सरलरेखाकृतक्षेत्राणां वा
प्रतिदिग्भुजैः प्रतिदिग्भुजाः समानाः सन्ति तानि पर-
स्परं तुल्यभुजानि भवन्ति ययोर्येषां वा प्रतिदिक्कोणैः
प्रतिदिक्कोणाः समानास्तानि क्षेत्राणि परस्परं समान
कोणानि भवन्ति ॥

६९ उभयोः क्षेत्रयोः परस्परं भुजाः कोणाश्च परस्परं
भुजैः कोणैश्च समानाभवन्ति किं वैकस्य क्षेत्रस्य सर्वे भु-
जाः कोणाश्च द्वितीयक्षेत्रस्य सर्वैर्भुजैः कोणैश्च परस्परं
समानाः यथा एकक्षेत्रोपरि द्वितीयक्षेत्रं स्थाप्यते तदा
सर्वे भुजाः कोणाश्च सर्वभुजोपरि कोणोपरि च समा-
नरूपेण पतिताः स्युः यथा द्वयोरेकरूपं स्यादीदृक्क्षे-
त्राण्येकरूपाणि भवन्ति ॥

७० येषां क्षेत्राणां प्रतिदिक्कोणाः समानाएवं प्रतिदिग्भुजा
एकनिष्पत्तियुताभवन्ति तानि क्षेत्राणि सजातीयानि

७१ क्षेत्रस्याखिलभुजयोगः सीमाख्यमित्युच्यते ॥

एवं रेखाभिष्पन्नक्षेत्राणां भुजकोणादिमानफलस्थाना-
र्थं लीलावत्युक्तः क्षेत्रव्यवहारोऽत्र दर्श्यते यथा
"भुजकोटिकर्णानामन्यतमाभ्यामन्यतमानयनाय करण-
सूत्रं वृत्तद्वयम् । इष्टाद्बाहोर्यः स्यात्तत्स्पर्द्धिन्यां दिशो-
तरोबाहुः । त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता
तज्ज्ञैः । तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो,दोःकर्णवर्गयोर्वि-
वरात् । मूलं कोटिः, कोटिश्रुतिकृत्योरन्तरात्पदं बाहुः।
उदाहरणम् । कोटिश्चतुष्टयं यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः।
कोटिन्दोःकर्णतः, कोटिश्रुतिभ्याञ्च भुजं वद ।

न्यासः

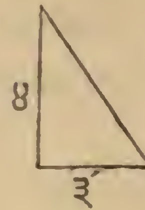

कोटिः ।४। भुजः ।३। भुजवर्गः
९ । कोटिवर्गः । १६। एतयोर्यो-
गात् ।२५।मूलम्।५। कर्णोजातः॥

॥अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ॥

न्यासः

कर्णः ।५। भुजः ।३।अनयोर्वर्गा-
न्तरम् ।।१६। एतन्मूलं ।४। कोटिः

अथ कोटिकर्णाभ्यां भुजानयनम् ॥

न्यासः 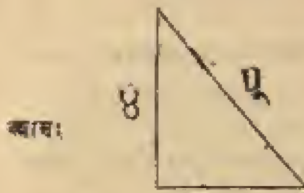

कोटिः ।४। कर्णः ।५। अनयोर्वर्गान्तरम् ।९। एतन्मूलं ।३। भुजः

"प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

राश्योरन्तरवर्गेण द्विघ्ने घाते युते तयोः । वर्गयोगो भवेदेवं तयोर्योगान्तराहतिः । वर्गान्तरं भवेदेवं ज्ञेयं सर्वत्र धीमता ॥

कोटिश्चतुष्टयमिति पूर्वोक्तोदाहरणे ।

न्यासः 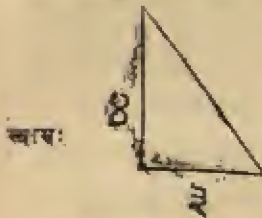

कोटिः । ४ । भुजः । ३ । अनयोर्घाते ।१२। द्विघ्ने ।२४। अन्तरवर्गेण ।१। युते वर्गयोगः ।२५। अस्य मूलं कर्णः ।५।

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

न्यासः 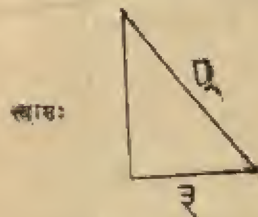

कर्णः ।५। भुजः ।३। अनयोर्योगः ।८। पुनरेतयोरन्तरेण ।२। ऽऽहतो वर्गान्तरम् । १६ । अस्य मूलं कोटिः । ४ ।

अथ कर्णकोटिभ्यां भुजायनम् ।

न्यासः 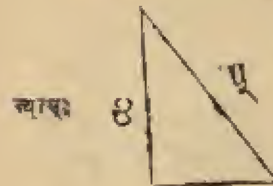

कोटिः ।४। कर्णः ।५। (उक्तरीत्या) जातो भुजः । ३ ।

"उदाहरणम् । साङ्घ्रित्रयमितो बाहुर्यत्र कोटिश्च तादृशी । तत्र कर्णप्रमाणं किं गणक ! ब्रूहि मे द्रुतम् ॥

न्यासः 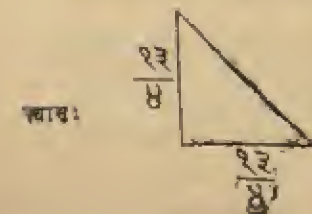

भुजः १३/४ कोटिः १३/४ अनयोर्वर्गयोर्योगः १६९/८ अस्य मूलाभावात्करणीगतपदासन्नं कर्णः

करणीगतपदासन्नमूलज्ञानार्थमुपायः वर्गेण महतेष्टेन हताच्छेदांशयोर्वधात् । पदं गुणपदक्षुण्णच्छिदा भक्तं निकटं भवेत् ॥

अयं कर्णवर्गः १६९/८ अस्य छेदांशघातः १३५२ अयुतघ्नः १३५२०००० अस्यासन्नमूलम् ३६७७ इदं गुणमूल १०० गुणितच्छेदेन ८०० भक्तं लब्धमासन्नपदं ४ भागाः ४७७/८०० अयं कर्णः । एवं सर्वत्र ।

"अथ जात्ये करणसूत्रं वृत्तद्वयम् । इष्टो भुजोऽस्माद्द्विगुणेष्टनिघ्नादिष्टस्य कृत्यैकवियुक्तयाप्तम् । कोटिः पृथक् सेष्टगुणा भुजोना कर्णो भवेत् त्र्यस्रमिदन्तु जात्यम् ॥ इष्टो भुजस्तत्कृतिरिष्टभक्ता द्विःस्थापितेष्टोनयुतार्धिता वा । तौ कोटिकर्णाविति कोटितो वा बाहुश्रुती वा करणीगते स्तः ।

उदाहरणम् । भुजे द्वादशके यौ यौ कोटिकर्णावनेकधा । प्रकाराभ्यां वद क्षिप्रं तौ तावकरणीगतौ ।

न्यासः

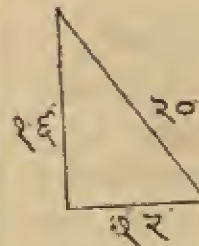

भुजः । १२ । इष्टम् । २ । अनेन द्विगुणेन । ४ । गुणितो भुजः ।४८। इष्ट । २ । कृत्या । ४ । एकोनया । ३ । भक्तो लब्धा । १६ । कोटिः इयमिष्टगुणा। ३२ । भुजो। १२ । ना जातः कर्णः । २० ।

त्रिकेष्टेन वा ।

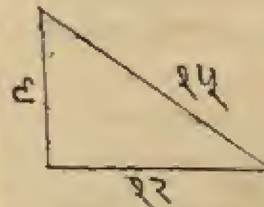

कोटिः । ९ । कर्णः ।१५।

(उक्तरीत्यागतः)

पञ्चकेनेष्टेन वा

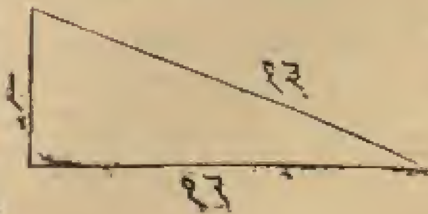

कोटिः । ५ ।
कर्णः । १३ ।
(उक्तरीत्यागतः)

अथ द्वितीयप्रकारेण।

न्यासः

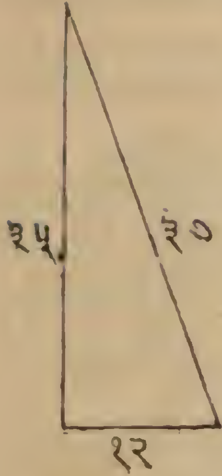

भुजः ।१२। अस्य कृतिः ।१४४। इष्टेन ।२। भक्ता लब्धम् ।७२। इष्टेन ।२। ऊनम् ।७०। युतौ ।७४। अर्द्धितौ जातौ कोटिकर्णौ ।३५।३७।

चतुष्टयेन वा।

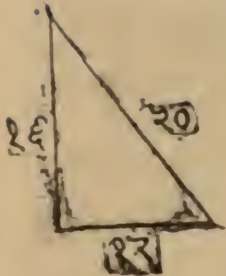

कोटिः ।१६। कर्णः ।२०।

(उक्तरीत्यायातः)

षट्केन वा।

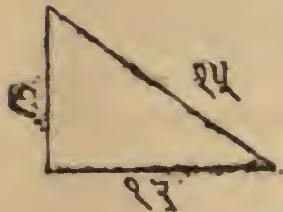

कोटिः ।९। कर्णः ।१५।

(उक्तरीत्यायातः)

अथेष्टकर्णात्कोटिभुजानयने करणसूत्रं वृत्तम्। इष्टेन निघ्नाद्द्विगुणाच्च कर्णादिष्टस्य कृत्यैकयुजा यदाप्तम्। कोटिर्भवेत् सा पृथगिष्टनिघ्नी तत्कर्णयोरन्तरमत्र बाहुः॥ "उदाहरणम्। पञ्चाशीतिमिते कर्णे यौ वाप्यकरणीगतौ। जातौ कोटिभुजौ तौ तौ वद कोविद। सत्वरः

न्यासः

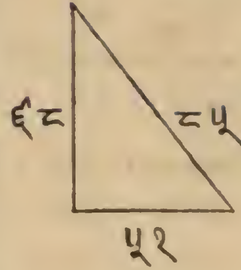

कर्णः ।८५। अयं द्विगुणः ।१७०। द्विकेनेष्टेन हतः ।३४०। इष्ट ।२। कृत्या ।४। सैकया ।५। भक्तो जाता कोटिः ।६८। इयमिष्टगुणा ।१३६। कर्णो ।८५। भिन्ना जातो भुजः ।५१।

चतुष्केणेष्टेन वा।

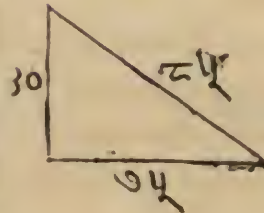

कोटिः ।४०। भुजः ।७५।

(उक्त रीत्यायातः)

प्रकारान्तरेण तत्करणसूत्रं वृत्तम्। इष्टवर्गेण सैकेन द्विघ्नः कर्णोऽथवा हृतः। फलोनः श्रवणः कोटिः फलमिष्टगुणं भुजः॥
पूर्वोदाहरणे। न्यासः

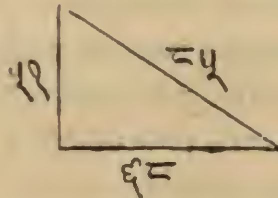

कर्णः ।८५। अत्र द्विकेनेष्टेन जातौ किल कोटिभुजौ ।५१।६८।

चतुष्केण वा।

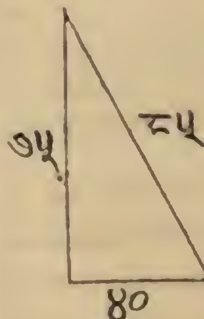

कोटिः ।७५। भुजः ।४०। अत्र दोःकोट्योर्नियमेद एव केवलं न सङ्ख्याभेदः।

अथेष्टाभ्यां भुजकोटिकर्णानयने करणसूत्रं वृत्तम्। इष्टयोराहतिर्द्विघ्नी कोटिर्वर्गान्तरं भुजः। कृतियोगस्तयोरेवं कर्णश्चाकरणीगतः॥

उदाहरणम्। यैर्यैस्त्र्यस्रं भवेत्क्षेत्रं कोटिदोःश्रवणैः सखे!। त्रीनिष्टैर्विदितानेतान् क्षिप्रं ब्रूहि विचक्षण!॥

न्यासः

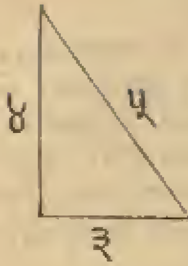

अथवेष्टे । २ । १ । आभ्यां कोटिभुजकर्णाः । ४ । ३ । ५ ।

(उक्तरीत्यायाताः)

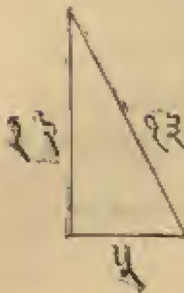

अथवेष्टे । ३ । २ । आभ्यां कोटिभुजकर्णाः । १२ । ५ । १३ ।

(उक्तरीत्यायाताः)

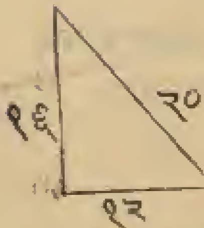

अथवेष्टे । २ । ४ । आभ्यां कोटिभुजकर्णाः । १६ । १२ । २० । एवमन्यत्रानेकधा ॥

कर्णकोटियुतौ भुजे च ज्ञाते पृथक्करणसूत्रं वृत्तम् । वंशाग्रमूलान्तरभूमिवर्गो वंशोद्धृतस्तेन पृथग्युतोनौ । वंशौ तदर्धे भवतः क्रमेण वंशस्य खण्डे श्रुतिकोटिरूपे ।

उदाहरणम् । यदि समभुवि वेणुर्द्वित्रिपाणिप्रमाणो गणक ! पवनवेगादेकदेशे स भग्नः । भुवि नृपमितहस्तेष्वङ्ग लग्नं तदग्रं कथय कतिषु मूलादेष भग्नः करेषु ॥

वंशाग्रमूलान्तरभूमिर्भुजः । १६ । वंशः कोटिकर्णयुतिः । ३२ । जाते कर्णकोटी वंशखण्डे । २० । १२ ।

बाहुकर्णयोगे दृष्टे कोट्यां च ज्ञातायां पृथक्करणसूत्रं वृत्तम् । स्तम्भस्य वर्गोऽहिबिलान्तरेण भक्तः फलं व्यालबिलान्तरालात् । शोध्यं तदर्धप्रमितैः करैः स्याद्बिलाग्रतो व्यालकलापियोगः ॥

उदाहरणम् । अस्ति स्तम्भतले बिलं तदुपरि क्रीडाशिखण्डी स्थितः स्तम्भे हस्तनवोच्छ्रिते त्रिगुणितस्तम्भप्रमाणान्तरे । दृष्ट्वाहिं बिलमाव्रजन्तमपतत्तिर्यक् स तस्योपरि क्षिप्रं ब्रूहि तयोर्बिलात्कतिमितैः साम्येन गत्योर्युतिः ॥

स्तम्भः । ९ । अहिबिलान्तरम् । २७ । जाता बिलगत्योर्मध्यभुजाः । १२ ।

कोटिकर्णान्तरे भुजे च दृष्टे पृथक्करणसूत्रं वृत्तम् । भुजाद्वर्गितात्कोटिकर्णान्तराप्तं द्विधा कोटिकर्णान्तरेणोनयुक्तम् । तदर्धे क्रमात्कोटिकर्णौ भवेतामिदं धीमताऽऽवेद्य सर्वत्र योज्यम् । सखे ! पद्मतन्मज्जनस्थानमध्यं भुजः कोटिकर्णान्तरं पद्मदृश्यम् । नलः कोटिरेतन्मितः स्याद्यदम्भो वदैवं समानीय पानीयमानम् ॥

उदाहरणम् । चक्रक्रौञ्चाकुलितसलिले क्वापि दृष्टं तडागे तोयादूर्ध्वं कमलकलिकाग्रं वितस्तिप्रमाणम् । मन्दं मन्दं चलितमनिलेनाहतं हस्तयुग्मे तस्मिन्मग्नं गणक ! कथय क्षिप्रमम्भःप्रमाणम् ॥ न्यासः

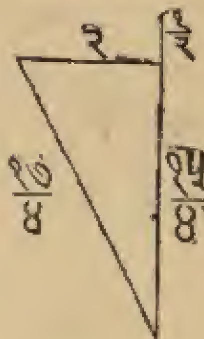

कोटिकर्णान्तरम् १/२ भुजः । २ । लब्धं जलगाम्भीर्यम् १५/४ इयं कोटिः इयमेव कलिकामानयुता जातः कर्णः १७/४

कोटेर्दर्शनेन युते कर्णे भुजे च दृष्टे कोटिकर्णज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम् । द्विनिघ्नतालोच्छ्रितिसंयुतं यत्सरोऽन्तरं तेन विभाजितायाः । तालोच्छ्रितेस्तालसरोऽन्तरघ्नादुड्डीनमानं खलु लभ्यते तत् ॥

उदाहरणम् । वृक्षाद्धस्तशतोच्छ्रयाच्छतयुगे वापीं कपिः कोऽप्यगादुत्तीर्याथ परो द्रुतं श्रुतिपथेनोड्डीय किञ्चिद्द्रुमात् । जातैवं समता तयोर्यदि गतावुड्डीनमानं कियद्विद्वन् ! चेत्सुपरिश्रमोऽस्ति गणिते क्षिप्रं तदाऽऽचक्ष्व मे ॥ ॥ न्यासः

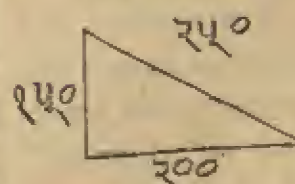

वृक्षवाप्यन्तरम् । २०० । वृक्षोच्छ्रायः । १०० । लब्धमुड्डीनमानम् । ५० । कोटिः । १५० । कर्णः । २५० । भुजः । २०० ।

भुजकोट्योर्योगे कर्णे च ज्ञाते करणसूत्रं वृत्तम् । कर्णस्य वर्गाद्द्विगुणा

द्विघ्नोऽथ दोःकोटियोगः स्वगुणोऽस्य मूलम् । योगो द्विधा मूलविहीनयुक्तः स्यातां तदर्द्धं भुजकोटिमाने ॥

उदाहरणम् । दशसप्ताधिकः कर्णस्त्र्यधिका विंशतिः सखे ! । भुजकोटियुतिर्यत्र तत्र ते मे पृथग्वद ॥

न्यासः

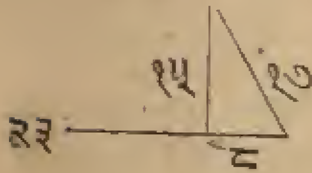

कर्णः । १७ । दोःकोटियोगः । २३ । जाते भुजकोटी । ८ । १५ ।

उदाहरणम् । दोःकोट्योरन्तरं शैलाः कर्णो यत्र त्रयोदश । भुजकोटी पृथक्तत्र वदाशु गणकोत्तम ॥

न्यासः

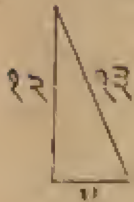

कर्णः । १३ । भुजकोट्यन्तरम् । ७ । लब्धे भुजकोटी । ५ । १२ ।

लम्बाबाधाज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम् । अन्योऽन्यमूलाग्रगसूत्रयोगाद्वेण्वोर्वधे योगहृतेऽवलम्बः । वंशौ स्वयोगेन हृतावभीष्टभूघ्नौ च लम्बोभयतः कुखण्डे ॥

उदाहरणम् । पञ्चदशदशकरोच्छ्रायवेण्वोरज्ञातमध्यभूमिकयोः । इतरेतरमूलाग्रगसूत्रयुतेर्लम्बमानमाचक्ष्व ॥ न्यासः

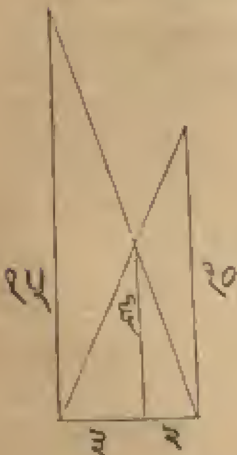

वंशौ । १५ । १० । जातो लम्बः । ६ । वंशान्तरभूः । ५ । अत्र जाते भूखण्डे । ३ । २ अथवा भूः । १० । खण्डे । ६ । ४ । वा भूः । १५ । खण्डे । ९ । ६ । वा भूः । २० । खण्डे । १२ । ८ । एवं सर्वत्र लम्बः स एव ।

यद्यत्र भूमितुल्ये भुजे वंशः कोटिस्तदा भूखण्डेन किमिति त्रैराशिकेन सर्वत्र प्रतीतिः ।

अथ क्षेत्रलक्षणे सूत्रम् । धृष्टोद्दिष्टमृजुभुजं क्षेत्रं यत्रैकबाहुतः स्वल्पा । तदितरभुजयुतिरथवा तुल्या ज्ञेयं तदक्षेत्रम् ॥

उदाहरणम् । चतुरस्रे त्रिषड्द्व्यर्कोन्मितान्भुजास्त्र्यस्रे त्रिषड्नवाः । उद्दिष्टा यत्र धृष्टेन तदक्षेत्रं विनिर्दिशेत् ॥ एते ह्यनुपपन्ने क्षेत्रे ।

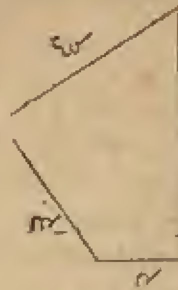

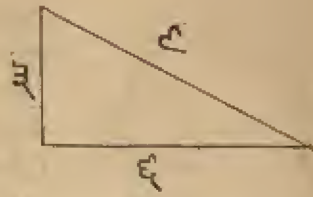

भुजप्रमाणाद्युपगमात् भुजस्थाने तु विन्यस्तानुपपत्तिर्दर्शनीयेति ।

आबाधादिज्ञानाय करणसूत्रमार्याद्वयम् । त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या । द्विःस्था भूरूनयुता दलिताऽऽबाधे तयोः स्याताम् ॥

स्वाऽऽबाधाभुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः । लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति ॥

उदाहरणम् । क्षेत्रे मही मनुमिता त्रिभुजे भुजौ तु यत्र त्रयोदशतिथिप्रमितौ च मित्र ! । तत्रावलम्बकमितिं कथयावबाधे क्षिप्रं तथा च समकोष्ठमितिं फलाख्याम् ॥ न्यासः

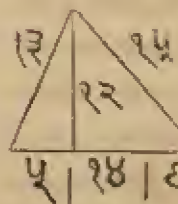

भूः । १४ । भुजौ । १३ । १५ । लब्धे आबाधे । ५ । ९ । लम्बः । १२ । क्षेत्रफलम् । ८४ । अथाऽन्यदुदाहरणम् । दशसप्तदशप्रमौ भुजौ त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही । अवबाधे वद लम्बकं तथा गणितं गाणितिकाशु तत्र मे ॥

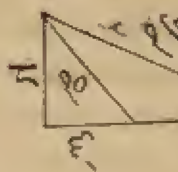

भुजौ । १० । १७ । भूमिः । ९ । अत्र त्रिभुजे भुजयोर्योगतदन्तरादिना लब्धम् । २१ । अनेन भूरूना न स्यात् अतोऽस्मादेव भूरपनीता शेषार्द्ध-मृणगताऽऽबाधा दिग्वैपरीत्येनेत्यर्थः । तथा जाते आबाधे । ६ । १५ । उभयत्रापि जातो लम्बः । ८ । फलम् । ३६ ।

चतुर्भुजत्रिभुजयोरस्पष्टफलानयने करणसूत्रं वृत्तम् । सर्वदोर्युतिदलं चतुःस्थितं बाहुभिर्विरहितञ्च तद्धतात् । मूलमस्फुटफलं चतुर्भुजे स्पष्टमेवमुदितं त्रिबाहुके ॥

उदाहरणम् । भूमिश्चतुर्दशमिता मुखमङ्कसङ्ख्यं बाहू त्रयोदशदिवाकरसम्मितौ च । लम्बोऽपि यत्र रवि-

संस्थयत तत्र क्षेत्रे फलं कथय तत्कथितं यदाद्यैः

न्यासः

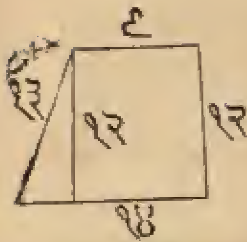

भूमिः ।१४। मुखम् ।९। बाहू ।१३।१२। लम्बः ।१२। उक्तप्रकारेण जातं क्षेत्रफलं करणी ।१९८००। आसां मूलं किञ्चिन्न्यूनमेकचत्वारिंशदधिकशतम् १४१। इदमत्र क्षेत्रे न वास्तवं फलम् किन्तु लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमित्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेणैव वास्तवं फलम् ॥१३८॥

अत्र त्रिभुजस्य पूर्वोदाहृतस्य

न्यासः

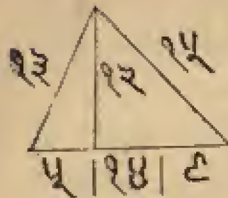

भूमिः ।१४ ।भुजौ ।१३।१५। अनेनापि प्रकारेण त्रिबाहुके तदेव वास्तवं फलम् ।८४। अत्र चतुर्भुजस्यास्पष्टत्वम् ।

अथ स्थूलत्वनिरूपणार्थं सूत्रं सार्धवृत्तम्। चतुर्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ कथं ततोऽस्मिन्नियतं फलं स्यात्। प्रसाधितौ तच्छ्रवणौ यदाद्यैः स्वकल्पितौ तावितरत्र न स्तः ॥ तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णावनेकधा क्षेत्रफलं ततश्च ॥ चतुर्भुजे हि एकान्तरकोणावाक्रम्याऽन्तःप्रवेश्यमानौ स्वसंसक्तं कर्णं सङ्कोचयतः इतरौ बहिःप्रसरन्तौ कोणौ स्वसंसक्तं कर्णं वर्धयतः अतउक्तं तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णाविति। लम्बयोः कर्णयोर्वैकमनिर्दिश्यापरान् कथम्। पृच्छत्यनियतत्वेऽपि नियतं चापि तत्फलम्। स पृच्छकः पिशाचो वा वक्ता वा नितरान्ततः। यो न वेत्ति चतुर्बाहुक्षेत्रस्यानियतां स्थितिम् ॥ समचतुर्भुजायतयोः फलानयने करणसूत्रं सार्धश्लोकद्वयम्। इष्टा श्रुतिस्तुल्यचतुर्भुजस्य कल्प्याथ तद्वर्गविवर्जिता या। चतुर्गुणा बाहुकृतिस्तदीयं मूलं द्वितीयश्रवणप्रमाणम् ॥ अतुल्यकर्णाभिहतिर्विभक्ता फलं स्फुटं तुल्यचतुर्भुजे स्यात्। समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च तथाऽऽयते तद्भुजकोटिघातः ॥ चतुर्भुजेऽन्यत्र समानलम्बे लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डम् ॥

अत्रोद्देशकः ! क्षेत्रस्य पञ्चकृतितुल्यचतुर्भुजस्य कर्णौ ततश्च गणितं गणक ! प्रचक्ष्व । तुल्यश्रुतेश्च खलु तस्य तथा-यतस्य यद्विह तीरसमिताष्टमितं च दैर्घ्यम् ॥

प्रथमोदाहरणे ।

न्यासः

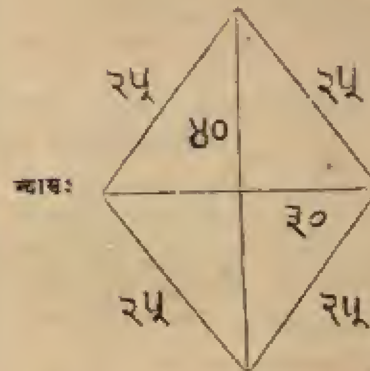

भुजाः ।२५।२५।२५।२५। अत्र कल्पिता ।३०। एकां श्रुतिं प्रकल्प्य जाताऽन्या ।४०। फलञ्च ।६००। (तथाहि भुजवर्गः ६२५ । चतुर्गुणः २५०० श्रुतिवर्गेण ९०० हीनात् १६०० मूलम् ४०) द्वितीय श्रुतिः । तयोः ३०।४०।तुल्योर्घातः १२०० द्विभक्तः ६०० ।

अथ वा ।

न्यासः

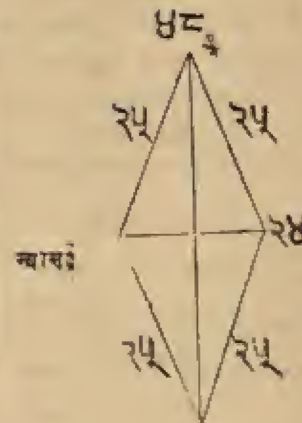

चतुर्दशमितामेकां ।१४। श्रुतिं प्रकल्प्योक्तप्रकारेण जाताऽन्या श्रुतिः ।४८। फलञ्च ।३३६।

(अत्र क्षेत्रे २४ अङ्कोऽशुद्धः १४ शुद्धम् इति)

द्वितीयोदाहरणे ।

न्यासः

तत्र द्वयोर्योगपदं कर्ण इति जाता करणी: तता श्रुतिः

समश्रव तथैव। गणितम्। ३६।

अथायतस्य।

विस्तृतिः।६। दैर्घ्यम्।८। अस्य गणितम्।४८।

न्यासः ६ ८ ६ ८

उदाहरणम्। क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदनारितुल्यं विश्वम्भरा द्विगुणितेन मुखेन तुल्या। बाहू त्रयोदशनखप्रमितौ च लम्बः सूर्योन्मितश्च गणितं वद तत्र किं स्यात्॥

न्यासः

५।११।६

१३ १२ १२ २०

६।२२। १६

वदनम्।११। विश्वम्भरा।२२। बाहू।१३।२०। लम्बः।१२।

अत्र वर्णैर्दोर्मुखयुतदलितमित्यादिना सूत्रं फलम्।२५०। बाहद्वयं लम्बेन भिन्नं कृत्वैकं चतुरस्त्रमिति जातं फलम्।१९८। तत्तत्क्षेत्रखण्डत्रयं कृत्वा फलानि पृथगानीय ऐक्यं कृत्वास्य फलोपपत्तिर्दर्शनीया च तत्खण्डदर्शनम्।

६ १२ १२ ६   १२ १३ ५

प्रथमस्य भुजकोटिकर्णाः।५।१२।१३। द्वितीयस्य विस्तृतिः।६। दैर्घ्यम्।१२। तृतीयस्य भुजकोटिकर्णाः।१६।१२।२०।

अत्र त्रिभुजयोर्भुजकोटिघाताद्धं फलम् यथा प्रथमत्र्यस्रे फलम्।३०। द्वितीये।७२। तृतीये।९६। एषामैक्यं सर्वक्षेत्रफलम्।१९८।

अथान्यदुदाहरणम्। पञ्चाशदेकसहिता वदनं यदीयं भूः पञ्चसप्ततिमिता प्रमितोऽष्टषष्ट्या। सव्यो भुजो द्विगुणविंशतिसम्मितोऽन्यस्तस्मिन् फलं श्रवणलम्बमितिं प्रचक्ष्व॥

न्यासः

वदनम्।५१। भूमिः।७५। भुजौ।६८।

५१ ७७ ४० ६८ $\frac{३०८}{५}$ $\frac{२३१}{५}$ ७५ $\frac{१४४}{५}$

अत्र क्षेत्रावलम्बद्युतीनां ज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तार्द्धम्। ज्ञातेऽत्र लम्बे श्रवणः श्रुतौ तु लम्बः फलं ज्ञायत एव तत्र। कर्णस्यानियतत्वाल्लम्बोऽप्यनियतस्तथा॥

लम्बज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम्। चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजेऽवलम्बः प्राग्वद्भुजौ कर्णभुजौ मही भूः॥

अत्र लम्बज्ञानार्थं सव्यभुजाग्राद्विषमभुजमूलगामी ह्रस्वः कर्णः सप्तसप्ततिमितः कल्पितस्तेन चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजं कल्पितं तत्रासौ कर्णस्तु भुजः।७७। द्वितीयस्तु स्वभुजः।६८। भूः सैव।७५। अत्र प्राग्वल्लम्बः ३०८/५

लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम्। यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्गविश्लेषमूलं कथिताबधा सा। तदूनभूवर्गसमन्वितस्य यल्लम्बवर्गस्य पदं स कर्णः॥

अत्र सव्यभुजाल्लम्बः किल कल्पितः १०८/५ तदूनभूवर्गसमन्वितेत्यादिना जातः कर्णः।७७।

द्वितीयज्ञानार्थं सूत्रं इन्द्रवज्रम्। इष्टोऽत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्यस्त्र्यस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये। कर्णं तयोः क्ष्मामितरौ च बाहू प्रकल्प्य लम्बावबधे च साध्ये॥ तथाबधयोरेककुप्कयोर्यदन्तरं तल्लम्बयुतस्य। क-

म्बैक्यघ्नस्य पदं द्वितीयः कर्णोऽनेनेतरश्चतुर्भुजे ॥

न्यासः

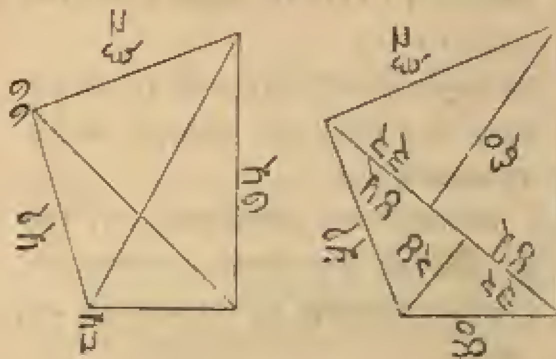

अत्र चतुर्भुजे मध्यभुजाग्राद्दक्षिणभुजमूलगामिनः कर्णस्य मानं कल्पितम् ।७७। तत्कर्णरेखावच्छिन्नस्य क्षेत्रस्य मध्ये कर्णरेखोभयतोऽवे त्र्यस्रे उत्पन्ने तयोः कर्णं भूमिं तदितरौ च भुजौ प्रकल्प्य प्राग्वल्लम्बः आबाधा च साधिता। तद्यथा लम्बः ॥६०॥ द्वितीयलम्बः ॥२४॥ आबाधयोः ।४५।३२। ऐकककुप्स्थयो रन्तरस्य ।१३। कृते ।१६९। लम्बैक्य ।८४। कृतेश्च ७०५६ योगः ।७२२५। तस्य पदं ।८५। द्वितीयकर्णप्रमाणम्

अथेष्टकर्णकल्पने विशेषोक्तिमाह सार्द्धवृत्तम् ।

कर्णाश्रितस्वल्पभुजैक्यमुर्वीं प्रकल्प्य तच्छेषभुजौ च बाहू । साध्योऽवलम्बोऽथ तथान्यकर्णः स्वोर्व्याः कथंचित्क्रमशोऽन दीर्घः ॥ तदन्यलम्बान्न लघुस्तथेदं ज्ञात्वेष्टकर्णः सुधिया प्रकल्प्यः ॥ चतुर्भुजं हि एकान्तरकोणयोराक्रम्य सङ्कोच्यमानं त्रिभुजत्वं याति तत्रैककोणलग्नलघुभुजयोरैक्यं भूमिरितरौ भुजौ च तत्र लम्बादूनः सङ्कोच्यमानः कर्णः कथञ्चिदपि न स्यात् तदितरोऽभूमेरधिकोऽपि न स्यादेवमुभयथापि एतदनुक्रमपि बुद्धिमता ज्ञायते ।

विषमचतुर्भुजफलानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । अत्र क्षेत्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये तयोः फलैक्यं फलमत्र नूनम् अनन्तरोक्तक्षेत्रान्तस्त्र्यस्रयोः फले ।८२४। [illegible]। अनयोरैक्यं । २३२४ । तत्र फलम् ।

समानलम्बस्याबाधादिज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् । समानलम्बस्य चतुर्भुजस्य मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिम् । भुजौ भुजौ त्र्यस्रवदेव साध्ये तस्याबधे लम्बमितिस्ततश्च ॥ आबाधयोना चतुरस्रभूमिस्तल्लम्बवर्गैक्यपदं श्रुतिः स्यात् । समानलम्बे लघुदोःकुयोगात् मान्यदोःसंयुतिरल्पिका स्यात् ॥

उदाहरणम् । द्विपञ्चाशन्मितव्येकचत्वारिंशन्मितौ भुजौ । मुखन्तु पञ्चविंशत्या तुल्यं षष्ट्या मही किल ॥ अतुल्यलम्बकं क्षेत्रमिदं पूर्वैरुदाहृतम् । षट्पञ्चाशत्त्रिषष्टिश्च नियते कर्णयोर्मिती ॥

कर्णौ तत्रापरौ ब्रूहि समलम्बञ्च तच्छ्रुती ॥

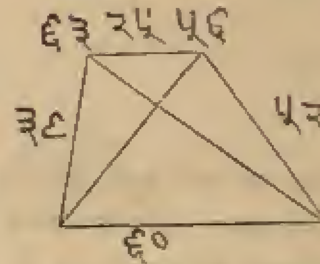

अत्र इत्र कर्णं त्रिषष्टिमितं प्रकल्प्य ज्ञातः प्राग्वदन्यः कर्णः । ५६ ।

अथ षट्पञ्चाशत्स्थाने द्वात्रिंशन्मितं कर्णं । ३२ । प्रकल्प्य न्यासः

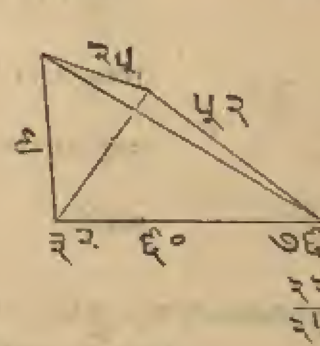

प्राग्वल्लाघवाने कर्णे ज्ञातं कर्णान्तरद्वयं । ६२१ । २५०० । अनयोर्मूलयोः २४ ५१/२२ २४/२५ २५ ऐक्यं द्वितीयः कर्णः ७२ २२/२५

न्यासः अथ तदेव क्षेत्रं समलम्बम् ।

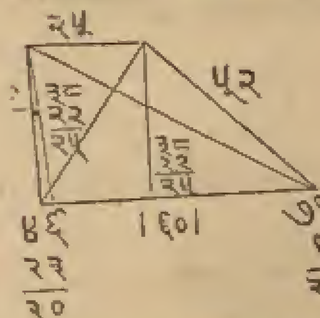

तदा मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिमिति ज्ञानार्थं त्र्यस्रमुल्लिखेत्

(अत्र क्षेत्रे लम्बाग्रक्षारयोः षट्शते पतिते) न्यासः

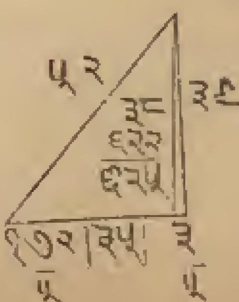

अत्राबाधे जाते ३/५ ।७२/५ लम्बश्च कर्णागतोऽयाः ३८ ।६ / २५ ब्याकरणमूलाशयोन जातः ३८ ६२२ / ६२५

अयं तत्र चतुर्भुजे समलम्बः कल्पाऽऽबाधोनित-समभूमेर्लम्बस्य च वर्गयोगः । ५०४८ । अयं कर्णवर्गः एवं बृहदाबाधातो द्वितीयकर्णवर्गः । २१७६ । अनयो-रासन्नमूलकरणेन जातौ कर्णौ ७१/१/२०।४६।१२/२० एवं चतुरस्रे तेनैव बाहुमध्ये कर्णौ बहुधा भवतः एवमनियतत्वेऽपि नियतावेव कर्णावानीतौ ब्रह्मगुप्ता-दिभिस्तदानयनं यथा ।

कर्णाश्रितभुजघातैक्यमुभयथाऽन्योऽन्यभाजितं गुण-येत् । योगेन भुजप्रतिभुजवधयोः कर्णौ पदे विषमे

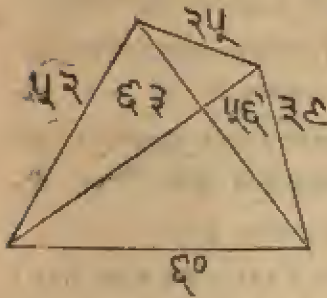

न्यासः

कर्णाश्रितभुजघातेति एकधारमनयोः । २५ । ३९ घात । ९७५ । तथा । ५२ । ६० । अनयोर्घातः । ३१२० । तयोर्द्वयोरैक्यम् । ४०९५ । तथा द्वितीयधारम् । २५ । ५२ । अनयोर्घाते जातम् । १३०० । तथा द्वितीयधारम् । ३९ । ६० । अनयोर्घाते । २३४० । घातयोर्द्वयोरैक्यम् । ३६४० । भुजप्रतिभुज । ५२ । ३९ । घातः । २०२८ । पश्चात् । २५ । ६० । अनयोर्वधः । १५०० । तयोरैक्यम् । ३५२८ । अनेनैक्येन । ३६४० । गुणितं जातं पूर्वैक्यम् । १२८४१९२० । प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्येन । ४०९५ । भक्तं लब्धम् । ३१३६ । अस्य मूलम् । ५६ । एकः कर्णः तथा द्वितीय कर्णार्थं प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्यं । ४०९५ । भुज-प्रतिभुजवधयोगः ३५२८ गुणितं जातम् । १४४४७१६० अन्यकर्णाश्रितघातैक्येन । ३६४० । भक्तं लब्धम् । ३९६९ । अस्य मूलं । ६३ । द्वितीयः कर्णः । अस्य कर्णानयनस्य प्रक्रियागौरवं लघुप्रक्रियादर्शन-द्वारेणाह । अभीष्टजात्यद्वयबाहुकोटयः परस्परं कर्ण-हताभुजादति । चतुर्भुजे यद्विषमं प्रकल्पितं श्रुती च तत्र त्रिभुजद्वयात्ततः ॥ बाह्वोर्वधः कोटिवधेन युक् स्यादेका श्रुतिः कोटिभुजाहुतैक्यम् । अन्या लघौ सत्यपि साधनेऽस्मिन् पूर्वैः कृतं यद्गुरु तन्न विद्मः ॥

लाअथ तदयस्

न्यासः

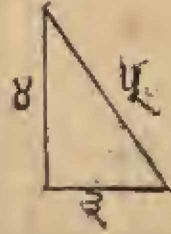

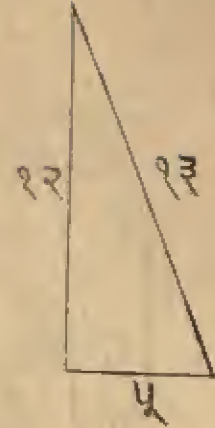

एतयोरितरेतरकर्णहताभुजाः कोटयः, इतरेतरकर्ण हताः कोटयोभुजादति कृते जातं । २५ । ६० । ५२ । । ३९ । तेषां महती भूर्लघु मुखमितरौ बाहू इति प्र-कल्प्य चेत्रदर्शनं इमौ कर्णौ महतायासेनानीतौ । ६३ । ५६ । अत्रैव जात्यद्वयस्योत्तरोत्तरभुजकोट्यो र्घातौ जातौ । ३६ । २० । अनयोरैक्यमेकः कर्णः । ५६ । बाह्वोः । ३ । ५ । कोट्योश्च । ४ ।१२। घातौ । १५ । ४८ । अनयोरैक्यमन्यः । ६३ । एवं सुखेन श्रुती स्याताम् अथ यदि पार्श्वभुजद्वयोर्व्यत्ययं कृत्वा न्यस्तं चेत्रम् न्यासः

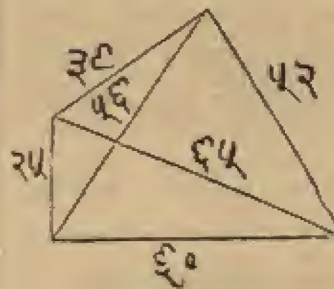

तदा जात्यद्वयकर्ण-योर्वधः । ६५ । द्वि-यकर्णः ।

अथ सूचीक्षेत्रोदा-हरणम् । त्रे यत्र शतत्रयं । ३०० । क्षितिर्मितिस्तत्र नृ । १२५ । तुल्यं मुखं बाहू खोत्कृतिभिः । २६० । शरातिधृतिभि । १९५ । स्तुल्यौ च तत्र श्रुती । एका षाष्ट्यगैः । २८० । समा तिथिगुणै । ३१५ । रन्याऽथ तल्लम्बकौ तुल्यौ गोधृतिभि । १८९ । स्तथाजिनवमै । २२४ । यौगाच्छ्रीलम्बयोः ॥

तत्कथयरे कथयाधरे अवधयोर्योगाञ्च लम्बावधे तत् सूची मितमार्गद्वयभुजयोर्योगाद्यथा स्यात्ततः । मावार्ध यद लम्बकाद्य भुजयोः सूच्याः प्रमाणे च के सर्व गाधितिक ! प्रयत्न विस्तरं क्षेत्रे दशोऽसि चेत् ।

२५.१२

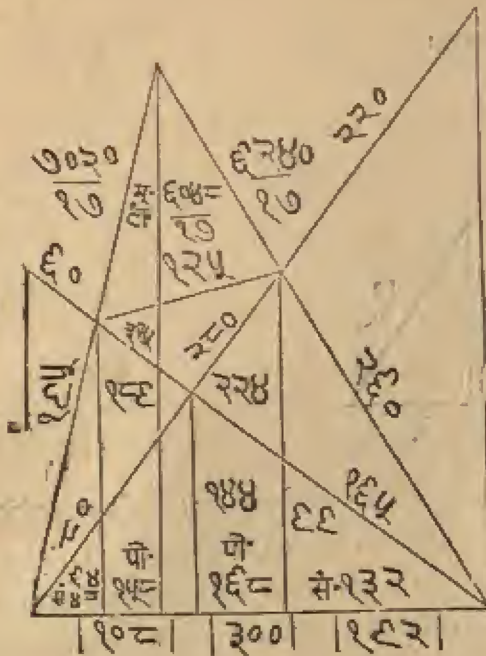

छत्र्याबाधा १५२६/१७ छत्र्याबाधा २५६४/१७
(अन्यत्र १८४०पीठे २५२ इति शुद्धम् १५८८व्यस्तम्)

भूमानं १२०० । शीर्षं ।१७५। बाहू । २६०। १९५ ।
कर्णौ । २८० । ३१५ । लम्बौ । १८८ । २२४ ।

अथ सम्भ्राद्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तम् । लम्ब तदाश्रितबाह्वोर्मध्यं सम्पाताख्यमस्य लम्बस्य । सम्पातो ना भूः पीठं साध्यं यथाधरं खण्डम् ॥ सन्धिर्द्वितीयः परलम्बघ्नः परस्य पीठेन । भक्तोलम्बघ्नयोर्योगान्नासागमधःखण्डे ॥

लम्बः । १८८ । तदाश्रितभुजः । १९५ । अनयोर्मध्ये संहन्यलम्बाश्रितबाहुवर्गेत्यादिनाऽऽगता ऽऽबाधा सन्धिसंज्ञा । ४८ । तदूनितभूरिति द्वितीया ऽऽबाधा सा पीठसंज्ञा । २५२ ।

एवं द्वितीयलम्बः । २२४ । तदाश्रितभुजः ।२६० । पूर्ववत् सन्धिः ।१२२। पीठम् ।१६८ । खण्डं साध्यम् ।

अथाद्यलम्बस्य । १८८ अधःखण्डं साध्यम् ।

अस्य सन्धिः । ४८ । द्विःस्थः । ४८ । परलम्बेन । २२४ । शेषचरेन च । २८०। पृथग्गुणितः । १०७५२ । १३४४० । परस्य पीठेन ।१६८ भक्तः ।

एवं द्वितीयलम्बस्य ॥ २२४ ॥ सन्धिः ॥ १२२ ॥ परलम्बेन १८८ ॥ कर्णेन च ३१५ पृथग्गुणितः परस्य पीठेन २५२ ॥ भक्तौ लब्धं लम्बाधःखण्डम् ८८ ॥ श्रवणाधःखण्डं १६५ ॥

अथ कर्णयोर्योगाद्योलम्बज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम् । लम्ब भूघ्नौ निजनिजपीठविभक्तौ च यंगौ ताः । ताभ्यां प्राग्वत् योर्योगाल्लम्बः कुखण्डे च ॥

लम्बौ ॥१८८॥ २२४ ॥ भू २०० घ्नौ जातौ ५६७२०० ॥ स्वस्वपीठाभ्यां २५२, १६८ भक्तौ एवमत्र लब्धौ यंगौ ॥ २२५ ।४०० ॥ काभ्याम् अन्योऽन्यमूलाघमखण्डयोर्यादित्यादिकरणेन लब्धः कर्णयोगादधोलम्बः । १४४ । भूखण्डे च । १०८ । १९२ ।

अथ सूच्याऽऽबाधालम्बभुजज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तद्वयम् । लम्बहृतोनिजसन्धिः परलम्बगुणः समाह्वयोज्ञेयः । समपरलम्बोरैक्यं हारस्तेनोद्धृतौ तौ च ॥ परमस्तो भूघ्नौ सूच्याऽऽबाधे पृथक् स्याताम् । हारहृतः परलम्बः सूचीलम्बोद्धृतो सूच्याः । एवं बैराशिकाज्ज्ञेयः ॥

अत्र किलाद्य लम्बः । २२४ । अस्य सन्धिः ।१२२ । अयं परलम्बेन । १८८ । गुणितो । २२४ । अनेन भक्तो जातः समाह्वयः८८१/८ । अस्य परसन्धेच ४८ । योगोहारः १२७५/८अनेन भू । २०० । गुणः समः३६७२००/८ परसन्धि ।४४००/१ च भक्तो जाते छत्र्याऽऽबाधे २५६४/१७।१५२६/१७ एवं द्वितीयलम्बस्य १८८ सन्धिः ४८परलम्बेन२२४गुणितः १०७५२अस्लम्बेन १८८भक्तः) द्वितीयसमाह्वयः ५१२/८ (उक्तरीत्या) द्वितीयोहारः१७००/८अनेन२००भूगुणःसमः१५३६००/८ परसन्धिच २८६००/१ भक्तोजाते छत्र्याऽऽबाधे १५२६/१७ २५६४/१७। परलम्बः । २२४ । भूमि ।२०० गुणोहारेण १७००/८भक्तोजातः सूचीलम्बः ६०४८/१७ सूचीलम्बेन भक्तो । १९५ । २६० । गुणितौ अथ लम्बाभ्यां । १८८ । २२४ । यथाक्रमं भक्तौ जातौ सूच्यग्रगतौ सूचीभुजौ ६२४०/१७ ७०८०/१७

एवमत्र सर्वत्र भागहारराशिं प्रमाणं गुणगुणकौ तु यथायोग्यं फलेच्छे प्रकल्प्य सुधिया त्रैराशिकमूह्यम् ॥

अथ वृत्तक्षेत्रे करणसूत्रं वृत्तम् । व्यासे भनन्दाग्नि । ३९२७ । हते विभक्ते खबाणसूर्यैः । १२५० । परिधिः स सूक्ष्मः । द्वाविंशतिघ्ने विहृतेऽथ शैलैः । ७ । स्थूलोऽथ वा स्याद्व्यवहारयोग्यः ॥

उदाहरणम्। विष्कम्भमानं किल सप्त यत्र तत्र प्रमाणं परिधेः प्रचक्ष्व। द्वाविंशतिर्यत्परिधिप्रमाणं तद्व्यासमङ्ख्यां च सखे। विचिन्त्य॥

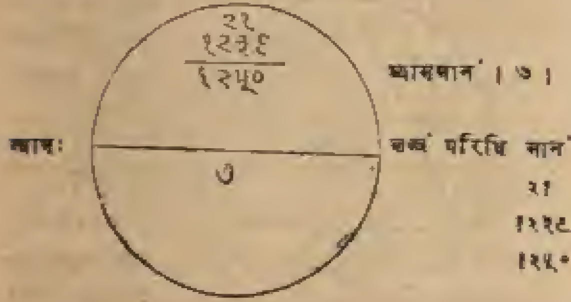

स्थूलोवा परिधिर्वा। २२।

अथवा परिधितोव्यासानयनाय न्यासः

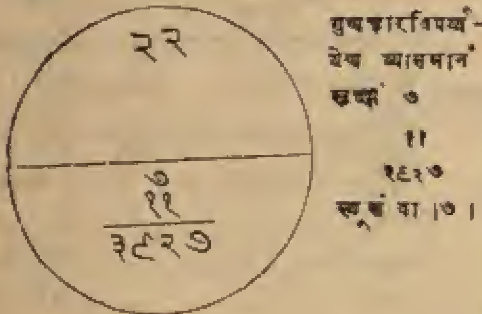

वृत्तगोलयोः फलानयने करणसूत्रं वृत्तम्। वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपादः फलं यत् क्षुण्णं वेदैरुपरि परितः कन्दुकस्येव जालम्। गोलस्यैवं तदपि च फलं पृष्ठजं व्यासनिघ्नं षड्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यम्॥

उदाहरणम्। यद्व्यासस्तुरगैर्मितः किल फलं क्षेत्रे समे तत्र किं व्यासः सप्तमितश्च यस्य सुमते! गोलस्य तस्यापि किम्। पृष्ठे कन्दुकजालसन्निभफलं गोलस्य तस्यापि किं मध्ये ब्रूहि घनं फलञ्च विमलां चेद्वेत्सि लीलावतीम्॥

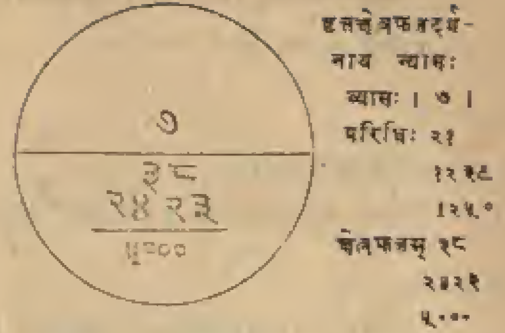

गोलपृष्ठफलदर्शनाय न्यासः

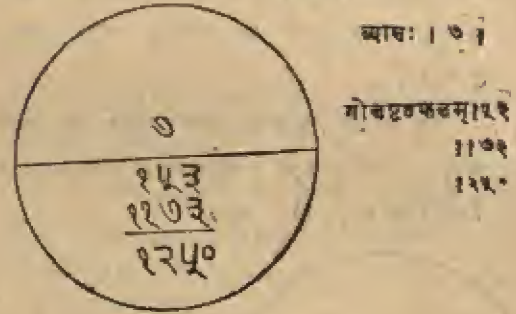

गोलान्तर्गतघनफलदर्शनाय न्यासः

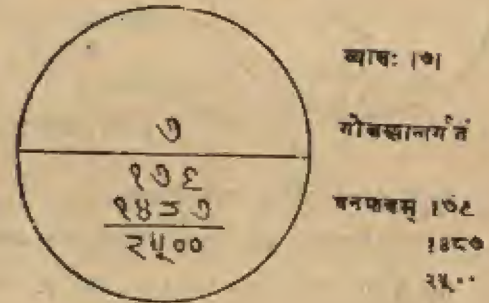

अथ प्रकारान्तरेण तत्फलानयने करणसूत्रं सार्धवृत्तम्। व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते। रुद्राहते शक्रहृतेऽथ वा स्यात् स्थूलं फलं तद्व्यवहारयोग्यम्॥ घनीकृतव्यासदलं निजैकविंशांशयुग्गोलघनं फलं स्यात्॥

व्यासः। ७। अस्य वर्गे। ४९। भनवाग्निनिघ्ने पञ्चसहस्रभक्ते तदेव सूक्ष्मं फलम् ३८
२४२३
५०००

अथवा व्यासस्य वर्गे । ४९ । रुद्राहते ११ । ५३९ । शक्रहृते १४लब्धं स्थूलं फलम् ३८
१
२

घनीकृतव्यासदलं३४३/८
निजैकविंशांशयुक् गोलस्य घनफलं स्थूलं १७९
२
१

शरजीवानयनाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् । ज्याव्यासयोगान्तरघातमूलं व्यासस्तदूनो दलितः शरः स्यात् । व्यासाच्छरोनाच्छरसङ्गुणाच्च मूलं द्विनिघ्नं भवतीह जीवा ॥ जीवार्द्धवर्गे शरभक्तयुक्ते व्यासप्रमाणं प्रवदन्ति वृत्ते ॥

उदाहरणम् । दशविस्तृतिवृत्तान्तर्यत्र ज्या षण्मिता सखे ! । तत्रेषुं वद बाणाज्ज्यां ज्याबाणाभ्यां च विस्तृतिम् ॥ १९० ॥ न्यासः

न्यासः ।१०। ज्या ।६।योग ।१६। अन्तरं । ४ । घातः । ६४ । मूलम् । ८ । एतदूनो व्यासः । २ । एतद्दलितः । १ । जातः शरः ॥ व्यासात् । १० । शरोनात् । ९ । शर । १ । सङ्गुणात् । ९ । मूलम् । ३ । द्विनिघ्नं जाता जीवा । ६ ।

एवं ज्याबाणाभ्यां व्यासानयनं यथा जीवा ।६। अर्द्ध ।३। वर्गे । ९ । शर । १ । भक्ते ।९। शर ।१। युक्ते जातो व्यासः । १० ।

अथ वृत्तान्तस्त्र्यस्रादिनवास्रान्तक्षेत्राणां भुजमानानयनाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् । त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रैः १०३९२३ । त्रिबाणाष्टयुगाष्टभिः । ८४८५३ । वेदाग्निबाणखाश्वैश्च । ७०५३४ । खखाभ्राभ्ररसैः । ६०००० । क्रमात् ॥ बाणेषुनखबाणैश्च । ५२०५५ । द्विद्विनन्देषुसागरैः । ४५९२२ । कुरामदशवेदैश्च ४१०३१। वृत्तव्यासे समाहते ॥ खखखाभ्रार्क । १२००००। संभक्ते लभ्यन्ते क्रमशो भुजाः । वृत्तान्तस्त्र्यस्रपूर्वाणां नवास्रान्तं पृथक् पृथक् ॥

उदाहरणम् । सहस्रद्वितयव्यासं यद्वृत्तं तस्य मध्यतः। समत्र्यस्रादिकानां मे भुजान्वद पृथक् पृथक् ॥

अथ वृत्तान्तस्त्रिभुजे भुजमानानयनाय न्यासः

न्यासः ॥ २०००॥ त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रैः । १०३९२३। गुणितः । २०७८४६०००खखखाभ्रार्कैः । १२०००० । भक्ते लब्धं त्र्यस्रे भुजमानम् १७३२
१
२०

वृत्तान्तश्चतुर्भुजे भुजमानानयनाय न्यासः

न्यासः । २००० । त्रिबाणाष्टयुगाष्टभि । ८४८५३ । गुणितः । १६९७०६००० । खखखाभ्रार्कै । १२०००० भक्ते लब्धं चतुरस्रे भुजमानम् १४१४
१३
६०

वृत्तान्तःपञ्चभुजे भुजमानानयनाय न्यासः

न्यासः।२०००। वेदाग्निबाणखाश्वैः । ७०५३४गुणितः ॥१४१०६८०००॥ खखखाभ्रार्कैः१२०००० भक्ते लब्धं पञ्चास्रे भुजमानम् ११७५
१७
३०

वृत्तान्तःषड्भुजे भुजमानानयनाय न्यासः

व्यासः २००० खखाभ्राभ्ररसै ६०००० गुणितः १२०००००० खखखाभ्रार्कैः १२०००० भक्ते लब्धं षड्भुजे भुजमानम् १०००

वृत्तान्तःसप्तभुजमानानयनाय न्यासः

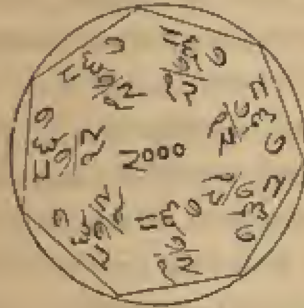

व्यासः २००० वाणेषुनगाग्नि ५२०६५ गुणितः ॥ १०४१३०००० ॥ खखाभ्रार्कैः १२०००० भक्ते लब्धं सप्तास्रे भुजमानम् ८६७ ११/२०

वृत्तान्तरष्टभुजे भुजमानानयनाय न्यासः

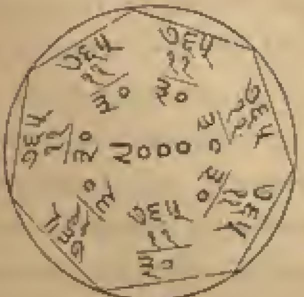

व्यासः २००० द्विद्विनन्देषुसागरैः ४५९२२ गुणितः ॥९१८४४००० ॥ खखाभ्रार्कैः १२०००० भक्ते लब्धमष्टास्रे भुजमानम् ७६५ ११/२०

वृत्तान्तर्नवभुजे भुजमानानयनाय न्यासः

व्यासः २००० कुरामदन्तैः ॥४१०३१॥ गुणितः ८२०६२०००। खखाभ्रार्कैः ॥१२००००॥ भक्ते लब्धं नवास्रे भुजमानम् ६८३ ११/२०

एवमिष्टव्यासादेभ्योऽन्याश्चापि जीवाः सिध्यन्तीति तास्तु गोले ज्योत्पत्तौ वक्ष्ये ।

अथ स्थूलजीवाज्ञानार्थं लघुक्रियया करणसूत्रं वृत्तम्

चापोननिघ्नपरिधिः प्रथमाह्वयः स्यात्पञ्चाहतः परिधिवर्गचतुर्थभागः । आद्योनितेन खलु तेन भजेच्चतुर्घ्नव्यासाहतं प्रथममाप्तमिह ज्यका स्यात् ।

उदाहरणम् । अष्टादशांशेन वृतेः समानमेकादिनिघ्नेन च यत्र चापम् । पृथक् पृथक् तत्र वदाशु जीवां खार्कमितं व्यासदलञ्च यत्र । न्यासः

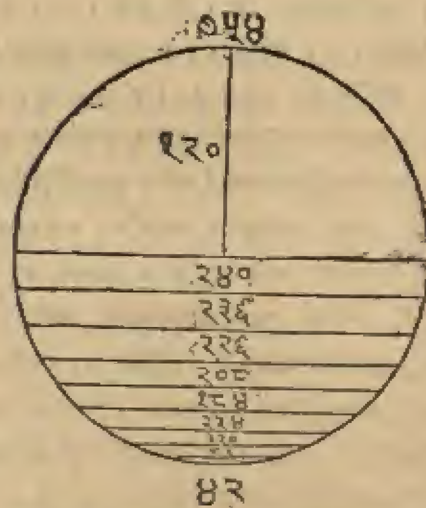

(अत्रचित्रे ४जीवामानं २२४ इत्यशुद्धम् १५४ इतिशुद्धम्)

व्यासः ॥२४०॥ अत्र किलाङ्गुलात्मकस्य विंशतेः सार्द्धैकशतांशमितः स्थूलपरिधिः ७५४ अस्याष्टादशांशः ४२ अनयाङ्कुलान्याय द्वयोरष्टादशांशयुतोऽष्ट-

ह्वीतः । अनेन पृथक् पृथगेकादिगुणितेन तुल्ये धनुषि कल्पिते ज्याः साध्याः ।

अयमाशय अस्यार्थं परिधेरष्टादशांशेन परिधिं धनूंषि चापवत्तर्यं ज्याः साध्यास्तथाऽपि ताएव भवन्ति । अपवर्त्तिते व्यासः परिधिः १८ चापानि च ।१।२।३।४।५।६।७।८।९। यथोक्तकरणेन तज्ज्याजीवाः ।४२।८२।१२०।१५४।१८४।२०८।२२६।२३६।२४०।

अथ चापानयनाय करणसूत्रं वृत्तम् । व्यासाब्धिघातयुतमौर्व्विकया विभक्तो जीवाङ्घ्रिपञ्चगुणितः परिधेस्तु वर्गः । लब्धोनितात्परिधिवर्गचतुर्थभागादाप्ते पदे दलितदलात्पतिते धनुः स्यात् ॥

उदाहरणम् । विद्धि ताद्दक्ष ये गुणास्ततोऽद् तेषां मधुना धनुर्मितिम् । यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रियागणिते गाणितिकातिनैपुणम् ॥

व्यासः । ४२ । ८२। १२० । १५४ । १८४ । २०८ । । २२६ । २३६ । २४० । अपवर्त्तितपरिधिः ।१८ जीवाङ्घ्रिणा २१/२ पञ्चभि । ५ । च परिधे । १८ । वर्गो ३२४ गुणितः । १०-१० । व्यासा । २४० । ब्धि । ४ । घात । ९६० । युतमौर्विकयानया । १००२। विभक्तोलब्धो । १७ । ऽस्मादूलाभवाय चतुर्विंशतेश्च धिकस्य चांशगुणोऽस्त्यक्तोतोऽनेनोनितात्परिधि । १८ । वर्ग । ३२४ । चतुर्थभागात् । ६४ । पदे प्राप्ते । ८ । दलित । १८ । दलात् । ९ । पतिते । १ । जातं धनुः । एवं जातानि धनूंषि । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । । ८ । ९ । एतानि परिधिस्त्वष्टादशांशेन गुणितानि स्युः

तत्र लीलावतीप्रदर्शितप्रथमक्षेत्रे कर्णस्य भुजकोटिवर्गयोगमूलात्मकत्वं यदुक्तं तत्रोपपत्तिः प्रदर्श्यते । समचतुर्भुजे हि क्षेत्रे "समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च तथायते तद्भुजकोटिघातः" इत्यनेन चतुर्हस्तमितभुजस्य कोटित्वेन कल्पितस्य एतत्तथाविधभुजेन गुणिते १६हस्तमितं क्षेत्रफलम् अतस्तद्भुजस्य क्षेत्रफलस्य १६हस्तस्य मूलं ४हस्तात्मकोभुजः । एवं त्रिहस्तमितकोटिर्भुजरूपतया कल्पनेन समचतुर्भुजक्षेत्रकरणे उक्तरीत्या तत्फलं ९हस्ताः क्षेत्रफलं कोटिरूपभुजस्य तन्मूलं३हस्तात्मकरूपता ।अनयो र्योगः २५ हस्ताः, यस्य च क्षेत्रस्य कर्णरूपभुजत्वेन कल्पने समचतुर्भुजकरणे पूर्वोक्तं २५हस्तमितफलं तुल्यं भवति तादृशसमचतुर्भुजे क्षेत्रे २५ मूलस्य मानरूपा कर्णमितिः । तथाहि पञ्चहस्तमितसमचतुर्भुजक्षेत्रे भुजकोटिरूपचतुर्भुजत्वेन कल्पनेन समचतुर्भुजे क्षेत्रफलयोः १६,९, हस्तात्मकयोः समावेशः इत्यतः भुजकोटिवर्गयोगमूलरूपता कर्णस्य युक्ता । एवमन्यत्रापि उपपाद्यमिति बहवः ।

अन्यथाप्यत्रोपपत्तिः प्रदर्श्यते भुजं कोटिं कर्णञ्च व्यासस्थानीयं कृत्वा वृत्तार्द्धक्षेत्रकरणे तत्र भुजव्यासक तस्य "व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते । रुद्राहते शक्रहृतेऽथ वा स्यात् स्थूलं फलमिति" रीत्या भुज ४रूपव्यासस्य वर्गे १६ रुद्र ११गुणिते १७६।शक्र १४हृते १७६/१४ स्थूलंफलं तदर्द्धं १७६/२८, वृत्तक्षेत्रार्द्धस्य स्थूलं फलम् । एवं कोटिरूप ३व्यासवर्गः९।११गुणितः ९९।शक्र१४भक्तः,९९/१४ तदर्द्धं ९९/२८ तस्य क्षेत्रफलम् अनयोर्योगः २७५।२८ इदं कर्णव्यासकवृत्तक्षेत्रार्द्धफलतुल्यम् तादृशफलेन कर्णमानानयनञ्च गुणहारादिव्यत्ययेन कार्यं यथा २७५/२८ शक्र१४ गुणितः२७५।२।रुद्र ११भक्तः २५/२एतस्य तत्क्षेत्रफलं तस्य द्विगुणितं२५तस्य मूलं ५कर्णः । एवं सूक्ष्मफलं तु भुजकोटिकर्णव्यासके वृत्तक्षेत्रे व्यासस्य वर्गे भनवाग्नि ३९२७ गुणिते ५००० भक्ते भवति तत्रोक्तरीत्या भुजकोटिव्यासकक्षेत्रे फलयोग तुल्यता कर्णव्यासकवृत्तक्षेत्रफलस्येति कल्प्यम् । कथमेव यतः भास्कराचार्य्यस्याभिमतः कर्णस्य भुजकोटिवर्गयोगमूलात्मकत्वेन तेनाभिधानात् यथानिर्दिष्टवृत्तक्षेत्रफलस्य व्यासवर्गघटितत्वेन तेनाभिधानाच्च । अतस्तथा प्रत्यभिधायते इत्यस्माभिः नवीनः उपपत्तिपथ उद्भावितः ।

वृत्तान्तर्गतसमत्रिकोणानां ये भुजा उक्तास्तेषां तथा मानत्वे उपपत्तिर्दर्श्यते । तत्र क्रमज्यास्वष्टे २१०२५० त्रिज्यामोक्ताः २४क्रमज्या दर्शिताः । तत्र चक्रकला २१६०० तुल्यः परिधिः । तत्र कलाः "व्यासे भनन्दाग्नि-३९२७ हते विभक्ते खबाणसूर्यैः १२५० परिधिः स सूक्ष्मः" इत्युक्तरीत्या वैपरीत्येन खबाणसूर्य्य १२५० हताः २७००००००। भनवाग्नि ३९२७ भक्ताः । ६८७६ व्यासस्तदर्द्धं ३४३८ इयमन्तिमज्या त्रिज्येति चोच्यते । तत्रानुपातार्थं चक्रकलातुल्य २१६०० परिधिवृत्तस्थानाः त्रित्रिकोणादीनां क्रमेण भुजाः साध्यन्ते । तत्र चक्रकलानां २१६०० क्रमेण त्रिचतुरादिभिर्भक्तानामङ्कानि क्रमेण चापाङ्कानि स्युः। तानि च ३६००।२७००।२१६०।१८००।१५४३।१३५० । १२००। क्रमेण एतत्कलामितानि । 'तत्त्वाश्विभक्ताक्षमनः कला वा यद्वृत्तसंस्था

गतशिञ्जिनी. सा। गतैष्यजीवान्तरशेषघातात् तत्त्वाश्वि-लब्ध्या सहितैषिकता स्यात्” इत्युक्तरीत्या ताः कलाः क्रमेण तत्त्वाश्वि २२५ भक्ताः क्रमेण लब्धे १६ चतु-रस्रे।१२ पञ्चास्रे ८।१२। शेषः षडस्रे ८। सप्तास्रे ६।।८३। शेषः अष्टास्रे ६। नवास्रे ५।७५ शेषः तथाच त्रिकोणे क्रमज्यास्तु पतिता षोडशी १९७७। अर्द्धजीवा। चतुरस्रे गतोक्ता द्वादशी २४३१ पञ्चकोणे गतोक्ता नवमी १९१० गता, एष्या दशमी २०९३। तयोरन्तरं १८३। शेषकला १२५ तयोर्घातः २४७०५ तत्त्वाश्वि २२५ भक्ते लब्धिः ११० अनया सहिता गतजीवा ।२०२०। इयं अर्द्धजीवा। षडस्रे तत्रोक्ता अष्टमी ।७।१९। सप्तास्रे षष्ठी जीवा १३१५ गता। एष्या १५२० तयो-रन्तरं २०५। शेषकलाः १८३ अनयोर्घातः ३७५१६५। तत्त्वाश्विभक्ते १७५ लब्धिः अनया युक्ता गतजीवा १४९० इयं सप्तास्रे अर्द्धजीवा। अष्टास्रे षष्ठी १३१५। नवास्रे पञ्चमी ११०५ गता एष्या १३१५ तयोरन्तरं २१० शेषकला ७५। तयोर्घातः २२५० तत्त्वाश्विभक्तः लब्धिः १० अनया सहिता गतजीवा ११०५। ११२५ नवास्रे अर्द्धजीवा। एताद्विगुणाः क्रमेण चक्रकला२१६०० तुल्य परिधिवृत्ते समत्र्यस्रादीनां भुजाः यथा ५९५४।४८६२ ।४०४०।३४३८।२९८०।२६२०।२२३० क्रमेण भुजाः। यदि चक्रकलापरिधिव्यासार्द्धे ३४३८। क्रमेण एते भुजाः तदा कर्णेच्छयोः समानजातीयत्वकरणेन परिगुणित-प्रमाणव्यासार्द्धे क इत्यनुपाते फलं द्विगुणितं किञ्चिन्न्यू-निका परिगुणिते१२०००० व्यासे त्रिदशकाग्निनवचन्द्रादयः क्रमेणाङ्गाः लब्धाः। यदि सार्धसार्क १२०००० व्यासवृत्ते एते १०३९२३।८४८५३।७०५३४१।६००००।५२०५५।४५९२२। ४१०४१। क्रमेण भुजाः तदा इष्टव्यास २००० वृत्ते के इत्यनुपातेन लब्धानि फलानि भुजमानानि स्युरिति

अत्र वृत्तान्तर्गतं त्रिकोणन्तु समत्रिकोणं तत्र सर्वेषां भुजानां तुल्यत्वात्। तथाहि परिधितृतीयांश रूपाणां सर्वचापांशानां तुल्यतया तुल्यचापांशेषु जीवात्मकानीतभुजानां तुल्यत्वौचित्यात्।

अन्यान्यक्षेत्रे पपत्तिर्लीलावतीटीकायां दर्शिता विस्तर-भयान्नोल्लिखिता।

८ स्थानमात्रे “धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे” गीता। तत्र केदारे “यादृशं तूप्यते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते” येऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः” मनुः

कलत्रे “अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः” याज्ञ० देहे “इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयते” गीता। क्षेत्रज्ञः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम्”। “गीता क्षेत्रे क्षेत्रज्ञोऽय-मात्मा” श्रुतिः तीर्थस्थाने “प्रविशन्तस्तु तत्क्षेत्रं सर्वे स्यु-र्विष्णुमूर्त्तयः”। उद्भवखण्ड०। क्षेत्रं विद्यतेऽस्य इनि क्षेत्रिन्, ठन् क्षेत्रिक क्षेत्रस्वामिनि त्रि० “फलं त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा” कुर्वन्ति क्षेत्रिणोऽयद्द” मन्त्रञ्च क्षेत्रिकस्यार्थः” “क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजम्” मनुः। एतस्मि-न्नुपपदे कर्म्मभूते कर्त्तरि कृञः टः। क्षेत्रकर क्षेत्रकारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप्। [राजनि०

क्षेत्रकर्कटी स्त्री क्षेत्रजाता कर्कटी। वालुक्यां कर्कटीभेदे

क्षेत्रचिर्भिटा स्त्री क्षेत्रजाता चिर्भिटा। पाण्डुफलायां चिर्भिटाभेदे राजनि०

क्षेत्रज पु० क्षेत्रे जायते जन ड ७त०। “यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य च। स्वधर्म्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः” इति मनूक्ते पुत्रभेदे नियोगधर्म्मश्च मनुनोक्ता निषिद्धश्च वाग्दानोत्तरमेव पतिमरणे विहितः यथा

“देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया। प्रजेप्सिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये। विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि। एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन। द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः। अनिर्वृत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्म्मतस्तयोः। विधवायां नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथा-विधि। गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्त्तेयातां परस्परम्। नि-युक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तेयातान्तु कामतः। तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ। नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः। अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्म्मं हन्युः सनातनम्। नोद्वाहिकेषु म-न्त्रेषु नियोगः कीर्त्त्यते क्वचित्। न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः। अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्म्मो विगर्हितः। मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशा-सति। स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा। वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः। ततः प्रभृति

यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् । नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः । यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः । यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् । मिथो भजेताप्रसवात् सकृत् सकृदृतावृतौ" ।

बृहस्पतिना "उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु" इत्यादिना तन्निषेध उक्तः । मिताक्षरायामयं पक्षो द्व्यामुष्यायणप्रसङ्गे समर्थितः यथा
"अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः" या० । "अपुत्रां गुर्वनुज्ञातः" इत्याद्युक्तविधिना अपुत्रेण देवरादिना परक्षेत्रे परभार्य्यायां गुरुनियोगेनोत्पादितः पुत्र उभयोर्बीजक्षेत्रिणोरसौ रिक्थी रिक्थहारी पिण्डदाता च धर्मत इत्यस्यायमर्थः । यदाऽसौ नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रोऽपुत्रस्य क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तोऽयं जनयति स द्विपितृको द्व्यामुष्यायणो द्वयोरपि रिक्थहारी पिण्डदाता च । यदा तु नियुक्तः पुत्रवान् केवलं क्षेत्रिणः पुत्रार्थं यतते तदा तदुत्पन्नः क्षेत्रिण एव पुत्रो भवति न बीजिनः स च नियमेन बीजिनो रिक्थहारी पिण्डदोऽपीति । यथोक्तं मनुना "क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं बीजार्थं यत् प्रदीयते । तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव चेति" । क्रियाभ्युपगमादिति अस्मोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरपि भविष्यति संविदङ्गीकरणाद्यत् क्षेत्रं क्षेत्रस्वामिना बीजिने बीजवपनार्थं दीयते तस्मिन् क्षेत्रे उत्पन्नस्यापत्यस्य बीजक्षेत्रिणौ भागिनौ दृष्टौ महर्षिभिः । तथा । "फलं त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा । प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसी" मनुः । "फलं त्वनभिसन्धायेति अस्मोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरस्त्वित्येवमनभिसन्धाय परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिण एव । यतो बीजाद्योनिर्बलीयसी गवाश्वादिषु तथादर्शनात् । अत्रापि नियोगो वाग्दत्ताविषय एव इतरस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् "देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया । प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये । विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि । एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन" इत्येवं नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति । "नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् । नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् । न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः । अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः । मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति । स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा । वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः । ततःप्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् । नियोजयत्यपत्यार्थं गर्हन्ते तं हि साधवः" इति । न च विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति मन्तव्यम् नियोक्तॄणां निन्दाश्रवणात् । स्त्रीधर्मेषु व्यभिचारस्य बहुदोषश्रवणात् संयमस्य प्रशस्तत्वाच्च । तथाह मनुरेव "कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु" इति जीवनार्थं पुरुषान्तराश्रयणं प्रतिषिध्य "आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी । यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् । अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् । दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् । मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः । अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्त्तारमतिवर्त्तते । सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च हीयते" इति पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं निषेधति । तस्माद्विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति न युक्तम् । एवं विवाहसंस्कृतानियोगे प्रतिषिद्धे कस्तर्हि धर्म्यो नियोग इत्यत आह "यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः । यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् । मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृताविति" । यस्यै वाग्दत्ता कन्या स प्रतिग्रहमन्तरेणैव तस्याः पतिरित्यस्मादेव गम्यते । तस्मिन् प्रेते देवरस्तस्य ज्येष्ठः कनिष्ठो वा निजः सोदरो विन्देत परिणयेत् । यथाविधि यथाशास्त्रमधिगम्य परिणीयानेन विधानेन घृताभ्यङ्गवाङ्नियमादिना । शुक्लवस्त्रां शुचिव्रतां मनोवाक्कायसंयतां मिथो रहस्यागर्भग्रहणात्प्रत्यृत्वेकैकं वारं गच्छेत् । अयञ्च विवाहो वाचनिको घृताभ्यङ्गादिनियमवन्नियुक्ताभिगमनाङ्गमिति न देवरस्य भार्य्यात्वमापादयत्यतस्तदुत्पन्नमपत्यं क्षेत्रस्वामिन एव भवति न देवरस्य संविदा तूभयोरपि" अनेन सन्दर्भेण प्रमीतपतिकायां नियोगनिषेधात् वाग्दत्तायामनिषेधः तेन पाण्डुराजेन कुन्त्यां माद्र्यां च नियोगद्वारा सन्तानोत्पादनं न विरुद्धम् ।

वस्तुतः "अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्यैः पुरातनैः न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैः" इति बृहस्-

तिना शक्तिहीनानामिदानीन्तनानां तथाचरणस्य निषेधात् शक्तिमद्भिरभिज्ञर्षिभिस्तस्याचरणं न निषिद्धं तेषां तपःप्रभावात् तत्पापक्षयसम्भवात्। अतएव क्षेत्रपतिकयोरपि अम्बिकाम्बालिकयोर्विचित्रवीर्य्यभार्य्ययोर्नियोगात् व्यासेन धृतराष्ट्रपाण्डुरूपक्षेत्रजयोरुत्पादनं न विरुद्धम्। अतएवादित्यपुराणे कलिवर्ज्यप्रकरणे "देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते" इत्युक्तं कालिकापुराणे च तत्प्रकरणे "दत्तौरसेतरेषां च पुत्रत्वेन परिग्रहः" इत्युक्तम्। धृतराष्ट्रादीनां तु कलियुगोत्पन्नत्वेऽपि वासुदेवस्य भूमावस्थितिपर्य्यन्तं कलिधर्म्माणां प्रादुर्भावाभावाच्च विरोधः। अतः कलौ तस्य सर्व्वथा निषेधात् तद्विषये विशेषो नाभिहितः। २क्षेत्रजातमात्रे त्रि० ३श्वेतकण्टकार्य्यां ४शशाण्डुल्यां ५गोमूत्रिकायां ६शिल्लिकायां ७चविकायाञ्च स्त्री राजनि०

क्षेत्रज्ञ पु० क्षेत्रमात्मत्वेन सर्व्वत्वेन वा जानाति ज्ञा—क। १आत्मत्वेन देहाद्यभिमानिनि जीवे २सर्व्वज्ञे परमेश्वरे। "इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयते। एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः। क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्व्वक्षेत्रेषु भारत!। क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम। तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत्। स च यो यत्प्रभावश्च तत् समासेन मे शृणु। ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक्। ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः। महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च। इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः। इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः। एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्" गीता। "अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च" विष्णुस०। ३साक्षिणि च। "प्रकृत्यास्तु विकाराये क्षेत्रज्ञस्तैरधिष्ठितः" नचैनं ते प्रजानन्ति स तु जानाति तानि वै" भा०शा०२४२अ०। "यश्चात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते" इति मनूक्ते ४अन्तर्यामिणि "हृदि स्थितः कर्म्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति" भा० आ० १०१६ श्लो०। ५वटुकभैरवे "क्षेत्रज्ञः कलियोगिराट्" वटुकस्तवः। ६विदग्धे त्रि० मेदि०। ७कृषके त्रि० शब्दरत्ना०। ८क्षेत्रज्ञातरि त्रि० "तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्य्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः" छा०उ०। ततः ब्राह्मणा० भावे ष्यञ् क्षैत्रज्ञ्य युवा० अण्। क्षैत्रज्ञ तद्भावे न०।

क्षेत्रदूती स्त्री क्षेत्रे दूतीव। श्वेतकण्टकारिकायाम् राजनि०।

क्षेत्रपति पु० ६त०। क्षेत्रस्वामिनि "बीजं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचित् क्षेत्रमथापरे। स्वतन्त्र एव स कश्चित् क्षेत्रस्य परिरक्षति" तन्त्र०। क्षेत्रपतेरपत्यादि पत्युत्तरपदत्वेऽपि अश्वपत्यादौ पाठात् अण्। क्षैत्रपत तदपत्यादिषु त्रि०।

क्षेत्रपर्पटी स्त्री क्षेत्रे पर्पटीव। (क्षेतपापड़ा) इति ख्याते क्षुपभेदे वैद्यकम्।

क्षेत्रपाल त्रि० क्षेत्रं पालयति पालि—अण्। १क्षेत्ररक्षके त्रि०। २भैरवभेदे पु०। तद्भेदाः प्रयोगसारे उक्ता यथा "भेदा एकोनपञ्चाशत् क्षेत्रपालस्य कीर्त्तिताः। मातृकार्णक्रमभेदेन संक्षिप्ता नामभेदतः। अजराख्यापकुम्भश्च इन्द्रमूर्त्तिस्ततःपरः। ईड़ाचारस्तथोक्षश्च उन्मादः कपिलुदनः। ऊष्मकी लूतकेशश्च खुल्वकश्च कर्द्दमः। ऐरावतश्चौषधघ्नुरोषधेशस्तथैव च। अञ्जनश्चास्त्रवारश्च कवलः करुणाकरः। गोकुलश्चैव घण्टाशी रुग्मनाथश्चक्रवारणः। जटाटोपो जटालाख्यो भूतारश्च जङ्घरः। टङ्कपाणिस्तथाचान्यदानवश्चैव डामरः। ढक्कारवो धमर्दश्च तडिद्देहः स्थिरस्तथा। दन्तुरो धनदश्चान्यो नतिकान्तः प्रचण्डकः। फट्कारो वीरसंघश्च भङ्काख्यो मेघभासुरः। युगान्तो रौद्ररूपश्च लम्बोष्ठो वसुमांस्तथा। शूलनन्दः षड्ाख्यश्च सुनामा कम्बुकस्तथा। एते भेदाः समाख्याता मातृकाक्षरयोनिकाः"। क्षेत्रपालकथनप्रयोजनं यथा "नाम पञ्चस्य वर्णानां यो वर्णो मातृकान्तरे। दृश्यते प्रथमं तत्र तत्रायं क्षेत्रपालकः। तत्र तत्र विशिष्टात्मा भेदैरेतैर्व्यवस्थितः। ततो विशिष्टो यष्टव्यः क्षेत्रपालस्य सर्व्वतः। क्षेत्रपालमसंपूज्य यः कर्म्म कुरुते क्वचित्। तस्य कर्म्मफलं हन्ति क्षेत्रपालो न संशयः"। तन्त्रोक्ते ३पश्चिमद्वारपाले भैरवभेदे च "गणेशं वटुकं चैव क्षेत्रपालञ्च योगिनीः। पूर्व्वादिक्रमयोगेन द्वारपालान् प्रपूजयेत्" तन्त्र०। ४क्षेत्रपालके त्रि०

क्षेत्रफल न० क्षेत्रस्य फलम्। १भूम्यादिक्षेत्रजाते शस्यादौ। लीलावत्याद्युक्ते त्रिकोणादिक्षेत्रभवे २हस्तादिरूपे(कालि) फले क्षेत्रशब्दे विवृतिः। [यवायां वैद्यकम्।

क्षेत्रमालिका स्त्री क्षेत्रं मालयति मल—णिच्—ण्वुल्।

क्षेत्ररुहा स्त्री क्षेत्रे रोहति रुह—क। १वालुक्यां कर्कटीभेदे राजनि०। २क्षेत्रजातमात्रे त्रि०। [तन्त्रकार्यके व्यवहारभेदे।

क्षेत्रव्यवहार पु० लीलावतीप्रदर्शिते त्रिकोणादिक्षेत्रफलादि-

क्षेत्रसम्भव त्रि० क्षेत्रे सम्भवति सम्+भू—अच्। १क्षेत्रजाते "क्षेत्रसम्भवफलं घनं भवेत्" लीला०। २भूमिजातमात्रे त्रि०। ३भिक्षाढ्ये पु० राजनि०।

क्षेत्रसम्भूत पु० क्षेत्रे संभूतः। १कुन्दुरे पु० शब्दचि० २भूमिभवे त्रि०।

क्षेत्रसाधस् त्रि० क्षेत्रं साधयति साधि—असुन्। क्षेत्रसाधके "सपर्यन् पुरुप्रियं मित्रं न क्षेत्रसाधसम्" ऋ०८,३१,१४।

क्षेत्राजीव त्रि० क्षेत्रं तत्फलं शस्यं आजीवति आ—जीव—अण्। कर्षके अमरः।

क्षेत्राधिदेवता स्त्री ६त०। सिद्धस्थानतीर्थादिवासदेवताभेदे। तन्नामोच्चारणञ्च श्रीमन्त्रोच्चारणपूर्वं कार्यं यथाह त०स० प्रयोगसारः "देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम्। सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत्"।

क्षेत्राधिप पु० ६त०। १मेषादिद्वादशराशिस्वामिषु कुजादिषु क्षेत्रशब्दे विवृतिः। २क्षेत्रस्वामिनि त्रि०। [शब्दमा०।

क्षेत्रामलकी स्त्री क्षेत्रे जाता आमलकी। भूम्यामलक्याम्

क्षेत्रिक त्रि० क्षेत्रमस्त्यस्य ठन्। क्षेत्रस्वामिनि। "क्षेत्रजातासृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति। क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजम्" मनुः। इति क्षेत्रिन् अप्यत्र क्षेत्रशब्दे उदा०। "यावत्फलं विनश्येत्तु क्षेत्री तस्य फलं लभेत्" याज्ञ०।

क्षेत्रिय त्रि० परक्षेत्रे देहान्तरे चिकित्स्यः परक्षेत्रस्य क्षेत्रियभावादेशः। देहान्तरे चिकित्स्ये अप्रतीकार्ये १रोगे "दशकोर्द्धं क्षेत्रियो येन भव्यपातीति प्राज्ञगीत्" भट्टिः। क्षेत्रमस्त्यस्य वा० घ। २क्षेत्रस्वामिनि त्रि०। "क्षेत्रियस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत्। ततोऽर्द्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात् क्षेत्रियस्य तु" मनुः क्षेत्रियस्येत्यत्र क्षेत्रिकस्येति पाठान्तरम्। क्षेत्रे भवः वा० घ। ३क्षेत्रजाते तृणादौ त्रि० क्षेत्रे स्वपरक्षेत्रमात्रे प्रविष्टः वा०घः। ४परदाररते पु० मेदि०।

क्षेत्रेक्षु पु० क्षेत्रे इक्षुरिव। यावनाले(जुआरी)ख्याते राजनि०।

क्षेप पु० क्षिप—घञ्। १निन्दायां, २विलम्बे, ३प्रेरणे, ४क्षेपणे ५लेपायां ६लङ्घने हेम०। करणे घञ्। ६गर्वे मेदि० ७विलम्बे हेम०। कर्मणि घञ्। ८गुच्छे त्रिका०। तत्र निन्दायां "अव्याप्यव्यापकसतोत्ते न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम्। क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः" याज्ञ०। "क्षेपसंधानशीलश्च महात्मा कोपनः प्रभुः" भा०आ० ४८अ०। "क्षेपयुक्तैर्वचोभिः" भा०आ० ५५५ श्लो०। विक्षेपे कविक्षेपः अपटीक्षेपः। विलम्बे "क्षणक्षेपमदैक्षताच्युतम्" माघः। कर्मणि घञ्। क्षिप्यमाणे गृहकशब्दे पृ० २०७२ उदा० फलान्यधोधस्तदधो निवेश्य" लीला० क्षेप+स्वार्थे क। लतार्थे "भाज्यो हारः क्षेपकश्चापवर्त्यः" इत्यादि तत्र शब्दे लीलावतीवाक्यमुक्तम्।

क्षेपक त्रि० क्षिप—ण्वुल्। १क्षेपकर्त्तरि २अन्यकृतग्रन्थस्य तद्ग्रन्थमध्ये संनिवेशके च। क्षेप+स्वार्थे क। क्षिप्यमाणे यथा लीलावत्यां "पादोनपद्माकृतस्कटङ्कैरित्यादि" श्लोकद्वयम्।

क्षेपण न० क्षिप—ल्युट्। १अपवादे २लङ्घने ३प्रेरणे ४निन्दने ५यापने च। "आयुः क्षेपणार्थञ्च न दातव्यं स्त्रीधनं विना" हारीतः "उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम्" मनुः। करणे ल्युट्। ६क्षेपसाधने अस्त्रव्यापारभेदे (फेङ्गान) "क्षेपणैर्द्विभिर्भावरोहोत्तनिःस्वनैः" भा०वि०१२६अ० "क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात् प्रच्यावनं हठात्" तद्व्याख्यायां नीलकण्ठधृतं वचनम्।

क्षेपणि(णी) स्त्री क्षिप वा० अनि वा ङीप्। १नौकादण्डे (दांड़) अमरः। २जालभेदे (क्षेपजाल) मेदिनिः।

क्षेपणीय पु० क्षिप—अनीयर्। "क्षेपणीयो भिन्दिपालः स्मृतो दीर्घमहाफलः" यादवोक्तलक्षणे १भिन्दिपालेऽस्त्रे, २क्षेप्यमात्रे पाषाणादिके त्रि०। "नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषपतितानलम्" रघुः। [शीघ्रतायाम्।

क्षेपिमन् पु० क्षिप्रस्य भावः पृथ्वा० इमनिच् क्षेपादेशः।

क्षेपिष्ठ त्रि० अतिशयेन क्षिप्रः इष्ठन् क्षेपादेशः। अतिशयशीघ्रे "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" श्रुतिः। ईयसुन्। क्षेपीयस् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

क्षेम पु० क्षि—मन्। १चोरनामगन्धद्रव्ये। २लब्धवस्तुनो रक्षणे पु० न० अर्द्धर्चादि० मेदिनिः। "अयेयादीश्वरञ्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये" याज्ञ० "लब्धस्य रक्षणं क्षेमः" कात्या० रघु०। "यन्ता च मे धर्त्ता च मे क्षेमश्च मे" यजु०१८,७०, "क्षेमः विद्यमानधनादेः रक्षणसामर्थ्यम्" वेददी०। ३विद्यमानसत्ताकस्य वस्तुनः स्वाधिकरणे विशिष्टबुद्धिनियामकसम्बन्धविशेषव्यवस्थापने क्षेमकशब्दे विवृतिः। ४मुक्ते न० ५तद्वति त्रि० अम०। "स्फुटवाच राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्टकम्" भा० व० २५९७६ श्लो० "ततः क्षेमः पुनः पन्थाः" भा० व० ४४४श्लो०। "क्षमवसुरभर्त्तुर्वां मम क्षेमास्तु सर्वेऽ" २८८७श्लो०। ६शक्तौ न० हेम०। "भविता सहदेवस्य" इत्युपक्रमे "अथ मागधराजानो भाविनो ये वदामि ते" "ततः सुनक्षत्राऽऽद्य ! युधिष्ठिरस्य भविष्यति। क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्मसूत्र समन्ततः" भा०प०८,२२,१०अ० उक्ते सहदेववंश्ये ७नृपभेदे पु०। "जन्मसम्पद्विपत्क्षेमप्रत्यरिः साधकोवधः। मित्रं परममित्रञ्च" ज्यो० उक्ते स्वजन्मताराप्रभृतिके चतुर्थनवमोदशसंख्ये नक्षत्रे च न०।

क्षेमक पु० क्षेम-स्वार्थे क । १चोरनामगन्धद्रव्ये जटा० २राक्षसभेदे, "एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप! शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः" हरि०२९अ० ३पाण्डुवंश्ये नृपभेदे । "दण्डपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको भविता ततः" इत्युपक्रमे "क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ" भा० ९,२२,२९श्लो० ।

क्षेमकर त्रि०क्षेमं करोति कृ-अच् हेत० । १मङ्गलकारके "पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः!" भा० आनु० १५ अ० ।

क्षेमकार त्रि०क्षेमं करोति कृ-अण् उप०स० । मङ्गलकारके "पितुः प्रियङ्करो भर्त्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम्" भट्टिः

क्षेमकृत् त्रि० क्षेमं करोति कृ-क्विप् हेत० । १मङ्गलकारके २उपासकस्य रक्षके परमेश्वरे पु० । "अनियन्ता नियन्तात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः" विष्णुसं० ।

क्षेमङ्कर त्रि० क्षेमं करोति "क्षेमप्रियमद्रेऽण् च" पा० चकारात् खच् मुम् च । क्षेमकारके ।

क्षेमङ्करी स्त्री "क्षेमान् देवेषु या देवी कृत्वा दैत्यपतेः क्षयम् । क्षेमङ्करी शिवेनोक्ता पूज्या लोके भविष्यसि" देवीपु० ४० अ०उक्ते १देवीभेदे, २शङ्खचिल्लपक्षिणि । "कुरु मारक्षय-बोधिनि! कुन्देन्दुधवलानने । मत्स्यमांसप्रिये! देवि! क्षेमङ्करि! नमोऽस्तु ते" इति तत्प्रणाममन्त्रः

क्षेमदर्शिन् त्रि० क्षेमं पश्यति दृश-णिनि । मङ्गलदर्शिनि स्त्रियां ङीप् । कोशलाधिपराजभेदे ।"कोसलानामाधिपत्यं संप्राप्तं क्षेमदर्शिनम्" "स कालं पञ्चरे बद्धा विषयं क्षेमदर्शिनः" भा० शा० ८२ अ० ।

क्षेमधन्वन् पु०रामवंश्ये राजभेदे । "रामस्य तनयोऽभूत् कुश इत्यभिविश्रुतः" इत्युपक्रमे "नभस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः" हरि० १५ अ० । "स क्षेमधन्वानममोघधन्वा... पुत्री" रघुः ।

क्षेमधूर्त्ति पु० ब०व० बृह० सं० कूर्मविभागे "मन्त्रामाकाः क्षेमधूर्त्तीय" इति उत्तरस्थाङ्गुक्ते देशभेदे ।

क्षेमधृत्ति पु० कैकेयदेशाधिपे राजभेदे । "हन्तुरक्षेत्रमदाबलं कैकेयं दृढविक्रमम् । क्षेमधूर्त्तिं महाराज! विद्याधोरसि मार्गणैः" भा० द्रो०१० ७अ० । "गणः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन्! प्रकीर्त्तितः। ततः सञ्जज्ञिरे वीराः" इत्युपक्रमे "ब्राह्मणेभ्यः राजानः क्षेमधूर्त्तिस्तथैव च" भा०आ०६७अ० । [क्षेमाफलेति पाठे पूर्गो० ।

क्षेमफला स्त्री० क्षेमं फलं यस्याः । उदुम्बरवृक्षे शब्दच० ।

क्षेममूर्त्ति स्त्री दुर्य्योधनभ्रातृभेदे "उग्रश्रवाः उग्रसेनः क्षेममूर्त्तिस्तथैव च" भा० आ० ६७ अ० ।

क्षेमवृद्धिन् त्रि० क्षेमस्य वृद्धिरस्त्यस्य इनि । क्षेमवृद्धिर्भवेत्ततः बाह्वा० इञ् । क्षैमवृद्धि तदपत्ये पु० स्त्री० ।

क्षेमा स्त्री १देवीमूर्त्तिभेदे "निरिक्षिते पूजयेत् क्षेमां सर्वकाम-फलप्रदाम्" देवी०पु०४७अ० । २अप्सरोभेदे च "अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा" भा० आ०१२२अ० ।

क्षेमाधि पु० मिथिलाधिपे राजभेदे । "अरिष्टनेमिस्तस्यापि श्रुतायुस्तत् सुपार्श्वकः । ततश्चित्ररथोयस्य क्षेमाधिर्मिथिलाधिपः" भाग०९,१३,१४ ।

क्षेमासन न० "अथ क्षेमासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा प्रेमवर्द्धनम् । दक्षहस्ते दक्षपादं केवलं स्थापयेत् सुधीः" इति रुद्रयाम-लोक्ते आसनभेदे ।

क्षेम्य त्रि० क्षेमाय साधु यत् । कुशलयोग्ये "सायं प्रातश्च पशवश्च क्षेम्या भवन्ति" श्रुतिः ।

क्षेय त्रि० क्षेतुं योग्यः क्षि-यत् । क्षेतुं योग्ये ।

क्षेव क्षेवने भ्वा०पर०सक० सेट् । क्षेवति अक्षेवीत् चिक्षेव ।

क्षै क्षये भ्वा० पर०अक० अनिट् । क्षायति अक्षासीत् चक्षौ । क्षेयं क्षाता क्षामः ।

क्षैत त्रि० क्षितेरयम् अण् । १क्षितिसम्बन्धिनि २क्षीणता-सम्बन्धिनि च "यमस्तरोयमश्वां क्षैतो अक्षे" ऋ०९,९७,२,

क्षैतयत पु० क्षैताय क्षीणताये यतते यत-अच् । क्षीणता-यै यतमाने ऋषिभेदे गर्गादि तस्य० फिञ् । क्षैत-यतायनि तदपत्यादौ

क्षैत्र न०क्षेत्राणां समूहः भिक्षा० अण् । १क्षेत्रसमूहे । स्वार्थे अण् । २क्षेत्रे च "वैश्वानरं क्षैत्रजित्याय देवाः" यजु० ३३,६० । "क्षेत्रमेव क्षैत्रं तस्य जित्यं जयसाधनं यजमा-नस्य क्षैत्राप्त्यै" वेददी०

क्षैमिक त्रि० क्षेमेण निर्वृत्तं ठञ् । १लब्धस्य रक्षणोप-योगिनि २विद्यमानसत्ताकस्य वस्तुनः स्वाधिकरणे स्थिति-विघटकीभूतनिवर्त्तकसम्बन्धव्यवस्थापननिर्वाह्ये जन्यत्वे च । यथा दुःखात्यन्ताभावस्य मोक्षत्ववादिमते अत्यन्ताभाव-स्याजन्यत्वेऽपि स्वप्रतियोगिदुःखानुत्पादनद्वारा स्वाधि-करणे स्वविघटकीभूतनियामकदुःखप्रागभावनिवृत्त्यनुरूप सम्बन्धनिर्वाहकत्वं तत्त्वज्ञानस्येति दुःखात्यन्ताभावस्य क्षैमिकी तत्त्वज्ञानसाध्यता । एवं कृतिसाध्यत्वस्य विध्य-र्थत्वमते "एकादश्यां न भुञ्जीत" इत्यादौ अहोरात्र भोजनाभावस्य क्षैमिकं कृतिसाध्यत्वम् । "भावोदयाऽ-

भावः कार्य्यवत् कारणं मनः” इत्युदयनाचार्य्यैरभावमात्रस्य दृष्टान्तविधया कार्य्यत्वोक्तिः क्षणिकविषया। एतेन प्रागभावत्वविवेकटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारैरात्यन्ता-भावस्य क्षणिकजन्यत्वस्य निराकरणम् निरस्तम् प्रतियोग्यकालीनस्वरूपसम्बन्धविशेषस्यैवात्यन्ताभावविषय-कबोधनियामकत्वेन तादृशसम्बन्धस्य तत्तज्ज्ञानक्षणा-दिनिर्वाह्यत्वात् क्षणिकत्वे सति हि दुःखे भोजने वा तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावात् विशिष्टबुद्धेरनुदयात् तस्य तत्त्वज्ञानादिप्रयोज्यत्वमेवमन्यत्रोह्यम्

क्षैरह्रद त्रि० क्षीरह्रदस्येदम् शिवा० अण्। क्षीरह्रद-सम्बन्धिनि।

क्षैरेय त्रि० क्षीरे संस्कृतम् ढञ्। १क्षीरे संस्कृते परमान्ने न० हेम०। २यवाग्वां स्त्री ङीप्।

क्षोड पु० क्षोड-घञ् पृषो०। १आलाने गजबन्धन्याम् शब्दचि०

क्षोण त्रि० क्षि–बा० डोन। क्षयशीले। “भद्रः क्षोणस्याश्विना कण्वाय” ऋ०१,११७,८ क्षोणस्य क्षयणस्य निरु० ६,६।

क्षोणि(णी) स्त्री क्षै–बा० डोनि वा ङीप्। १पृथिव्यां निघ०। “मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेतुः” भाग०२,७,१२। २एकसंख्यायाम्

क्षोद पु० क्षुद–घञ्। १चूर्णने पेषणे अमरः कर्म्मणि घञ्। २रजसि च हेम०। “आनेमिमग्नैः शितिकण्ठपत्र-क्षोदद्युतश्चुभिरे रथौघैः” माघः “पदः खरखुरनयस्य क्षाद्यमङ्कजक्षोदक्षमे” नैष०।

क्षोदक्षम त्रि० क्षोदं क्षमते क्षम–अच्। विचारसहे “पदः खरखुरनयस्य ज्ञाद्यमङ्कजक्षोदक्षमे” नैष०।

क्षोदस् न० क्षुद–असुन्। जले निघ०।

क्षोदित न० क्षुद–णिच्-क्त। १चूर्णिते पेषिते शब्दचि०।

क्षोदिमन् पु०क्षुद्रस्य भावः इमनिच् क्षोदादेशः। क्षुद्रतायाम्।

क्षोदिष्ठ त्रि० अतिशयेन क्षुद्रः इष्ठन् क्षोदादेशः। अतिक्षुद्रे।

क्षोदीयस् त्रि० अतिशयेन क्षुद्र ईयसुन् क्षोदादेशः। क्षुद्रतरे “इत्थमुपायः कार्य्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति”। माघः स्त्रियां ङीप्। [प्रजाश्च भवन्ति” शत०ब्रा० १,५,२,७।

क्षोधुक त्रि० क्षुध– बा०उकञ्। क्षुधायुक्ते। “क्षोधुका ह्यस्य

क्षोभ पु० क्षुभ-घञ्। १सञ्चलने “स नूपुरक्षोभपदाभिराशीत्” “रथक्षोभपरिश्रान्तः” रघुः। २विकारे च “क्षोभमाशु हृदयं न यदूनाम्” माघः। “कर्णेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः” कुमा०।

क्षोभक पु०“ईशानाच्चस्य पूर्वस्यां पुरं नाम पराशनम्। तद्विग्ने महाशैलः क्षोभको नाम नामतः” कालिकापु० ७६अ० उक्ते कामाख्यातीर्थस्थनगभेदे। क्षुभ–ण्वुल्। २क्षोभ-कारके त्रि०।

क्षोभण त्रि०क्षुभ-णिच्-ल्यु। १क्षोभजनके। २कामबाणविशेषे पु० पञ्चबाणशब्दे विवृतिः ३शिवे पु०। “नमो वृद्धाय लुब्धाय लुब्धाय क्षोभणाय च” भा० शा० २८६अ० शिवसहस्रनाम। ४विष्णौ। “वसुदः क्षोभणो देवः श्रुत-गर्भोरमेश्वरः” विष्णुसं० तस्य च सृष्टिकाले प्रकृत्यादि-क्षोभकत्वात्तथात्वम् यथाह विष्णुपु० “प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया प्रभुः। क्षोभयामास भगवान् सर्ग-काले व्ययाव्ययौ” । भावे ल्युट्। ५क्षोभणे न०।

क्षोम न०क्षु-मन्।१प्रसद्मोपरिशालायाम्(चिलेवर)शब्दचि०। २अट्टे भरतः ३गवाक्षके पु० जटाधरः संज्ञायां कन्। तत्रार्थे ४चोरनामगन्धद्रव्ये पु० शब्दचि०।

क्षौ(क्षो)णी स्त्री क्षु–पा० नि इत्वं वा ङीप्। १धरण्याम् अमरः। अन्या व्युत्पत्तिः ब्रह्मवै०पु०२०७ अ०उक्ता यथा “इच्छा च यागभाराच्च क्षौणी क्षीणा भवेच्च या। महालये क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता” तेन क्षीणाशब्दात् पृषो० साधु। २एकसंख्यायाम्।

क्षौणीप्राचीर पु० क्षौण्याः प्राचीर इव यस्य। समुद्रे जटा०।

क्षौणीभुज् पु० क्षौणीं भुनक्ति अवति भुज-क्विप्। क्षिति पालके राजनि

क्षौद्र न०क्षुद्राभिः सरघाभिर्निर्वृत्तम् अण्। “मक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु। मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत्” इति भावप्र०उक्ते १मधुनि अमरः। “सक्षौद्रपटलैरिव” रघुः। “गुणैर्माक्षिकवत् क्षौद्रं विशेषान्मेहनं परम्” भावप्र०। २जले मेदि०। ३चम्पकवृक्षे पु० शब्दच०। ४क्वाथितकण्वे पांशौ न० शब्दचि० ५मागध्यां जाते जातिसङ्करभेदे पु०स्त्री० “चतुरो मागधी सूते क्रूरान् मायोपजीविनः। मांस-स्वादुकरं क्षौद्रं सौगन्धमिति विश्रुतम्” भा० अनु० ४८ अ०। क्षुद्रस्य भावः अण्। ६क्षुद्रतायां न०।

क्षौद्रक्य न० क्षुद्रकः आयुधजीविसंघः स्वार्थे ञ्यट्। आ-युधजीविसंघे टिच्चसामर्थ्यात् स्त्रियां ङीप् क्षौद्र कीत्यस्य स्त्री सि०कौ०।

क्षौद्रज न० क्षौद्रात् जायते जन-ड। (मोम) ख्याते १सिक्-थके राजनि०। २मधुजातमात्रे त्रि०।

क्षौद्रधातु पु० कर्म०। माक्षिके उपधातुभेदे वैद्यकम्।

क्षौद्रप्रिय पु॰ क्षौद्रमिव प्रियः स्वादुत्वात् । १जलमधूकद्रुमे वृक्ष॰ । २मधुप्रिये त्रि॰ ।

क्षौद्रमेह पु॰ क्षौद्रमिव मेहः । मधुमेहे रोगे मेहशब्दे ८।०पृ॰ सुश्रुतवाक्ये तल्लक्षणं दृश्यम् "कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेत्तु धः" भावप्र॰ ।

क्षौद्रेय न॰ क्षौद्रे भवः ढक् । (मोम) सिक्थके राजनि॰ ।

क्षौम न॰क्षु—मन् मन्ना॰ स्वार्थे अण् । १दुकूले पट्टवस्त्रे । "स्त्रियः पद्मनिवस्त्रायाः क्षौमान्तरितमेखले" रघुः "क्षौममाकुलकचा विचकर्ष" माघः "वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च" मनुः । क्षुमाया अतस्या विकारः अण् । २शणभेदजातवस्त्रे स्त्रियां ङीप् क्षौमी कन्था । क्षौमेण दुकूलेन च रक्षतो रथः अण् । ३दुकूलपरिहते रथे पु॰ । ४हर्म्यभेदे पु॰न॰क्षौदिस्य ।। अट्टे अमरः । अट्टश्च प्रासादाग्रस्थितवस्त्रगृहमिति केचित् । मञ्चमोपरि-निर्मित स्थानम् (चिलेकर) इत्यन्ये । [शब्दचि॰ ।

क्षौमिक पु॰ क्षौममिव कायति कै—क । चोरनामगन्धद्रव्ये ।

क्षौमी स्त्री क्षुमैव स्वार्थे प्रज्ञा॰ अण् ङीप् । १अतस्याम् (मसिना)ख्याते वृक्षे । क्षुमाया विकारः कन्था अण् ङीप् । २क्षुमाजातवस्त्रकन्थायां स्त्री ।

क्षौर न॰ क्षुरेण निर्वृत्तम् अण् । १क्षुरकर्मणि केशकर्त्तने । तत्र विहितनक्षत्रादि क्षुरकर्मशब्दे २२८६ पृ॰ उक्तम् । अत्र विशेषोऽत्र कश्चिदभिधीयते "ब्रतानाकृषवाणानां श्राद्धादीनाञ्च संयमे । न करोति क्षौरकर्म अशुचिः सर्वकर्मसु । स च तिष्ठति कुम्भेषु म-धादीनाञ्च सुन्दरि ! । तदेव दिनमानार्द्धं तत्रोऽसौ दक्ष-ताकृतः" ब्रह्म वै॰ पु॰२७अ॰ । "चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति ताराया च विशेषतः । क्षौरकर्मेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्र-जयोर्हिते" ज्यो॰त॰ । "मासं क्षौरे हन्ति गुरुः शुक्रं शुक्रो-धनं रविः । आयुरङ्गारको हन्ति सर्वं हन्ति शनैश्चरः" श्रीपतिरत्नमाला । "कारया नरपतेर्द्विजन्मनां दारकर्म मृत सूतकेषु च । बन्धमोक्षमखदीक्षणेष्वपि क्षौरमिष्टमखिलेषु चोडुषु" भोजदे॰ । "इवकार्थे पितृश्राद्धे रवेरंशपरिच्छदे । क्षुरकर्म न कुर्वीत जन्ममासे च जन्मभे" वृद्धगार्ग्यः, "केशवमार्त्तपूर्वं पादविशुद्धं पुरीमहिम्नताम् । दितिमदितञ्च करतां क्षौरविधौ भवति कल्याणम्" ज्यो॰ त॰ । अत्र क्रमो वराहपु॰ "श्मश्रुकर्म कारयित्वा नखच्छेदनन्तरम्" ज्योति॰ त॰ । "केशश्मश्रुलोम-नखानि वापयीत शिखावर्जम्" गृ॰ त॰ गोभिलः ।

"रोहिण्याञ्च विशाखायां मैत्रे चैवोत्तरासु च । मघायां कृत्तिकायाञ्च द्विजैः क्षौरं विवर्जितम् । कृत्वा तु मैथुनं क्षौरं यो देवान् तर्पयेत् पितॄन् । रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत्" ब्रह्म॰ वै॰ पु॰ नापितस्थले क्षौरनिषेधो यथा "स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं घृष्टञ्च चन्दनम् । नापितस्य गृहे क्षौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम्" कर्मलोचनः ।

क्षौरपव्य न॰ क्षुरं पविरिव स्वार्थे ष्यञ् । अति-तीक्ष्णे "कश्चिदं निशकय क्षौरपव्यं स्वयं भ्रमिम्" भाग॰ ६, ९,८ ।

क्षौरिक पु॰ क्षौरं शिल्पमस्य ठन् । नापिते शब्दमा॰

क्ष्णु तेजने अदा॰ पर॰ सक॰ सेट् । क्ष्णौति अक्ष्णावीत् । चुक्ष्णाव । क्ष्णविता क्ष्णुतः । "वाचं क्ष्णुवानोदमयत् सपत्नान्" अथ॰५।२०।१ । "उभयतो क्षीदं वाचः क्ष्णुतम्" शत॰ ब्रा॰ ६।३।१।३१ ।

क्ष्णुत त्रि॰ क्ष्णु—क्त । तीक्ष्णीकृते अमरः ।

क्ष्णोत्र न॰क्ष्णु—करणे ष्ट्रन् । अस्त्रतेजने शाणाख्ये यन्त्रभेदे । "क्ष्णोत्रेणेव स्वधितिर्मीयमानेत्" ऋ॰ २,३९,७ ।

क्ष्मा स्त्री क्षमते भारं क्षम—अच् उपधालोपश्च । १धरायाम् । अमरः "क्ष्मां लम्भयित्वा क्षमयोपपन्नम्" रघुः । "नचोदकप्रवेशेन न च क्ष्मायतनादपि" भा॰ व॰ १८८ अ॰ । "क्ष्मया चरति यदि वा ह्यवत् मः" निरु॰ पृषा क्षक् २एकसंख्यायाञ्च ।

क्ष्माज पु॰ क्ष्माया जायते जन-ड । १मङ्गलग्रहे २नरकासुरे च

क्ष्मापति पु॰ ६त॰ । भूपे क्ष्मानाथादयोऽप्यत्र ।

क्ष्माभुज् पु॰ क्ष्मां भुनक्ति अवति भुज—क्विप् । भूमिपाले

क्ष्माभृत् पु॰क्ष्मां बिभर्त्ति पालयति धारयति वा भृ—क्विप् तुक् च । १राजनि २पर्वते च तस्य भूमिधरत्वात्तथात्वम् ।

क्ष्माय विधूनने कम्पने भ्वा॰आत्म॰ अक॰ सेट् । क्ष्मायते । अक्ष्मायिष्ट चक्ष्माये ईदित् क्ष्मातः । "चक्ष्मायन्त मही स्वभ्राः" "चक्ष्माये च मही रामः" भट्टिः । णिचि पुक् यलोपश्च । क्ष्मापयति ।

क्ष्मील निमेषे भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् । क्ष्मीलति अक्ष्मीलीत् चिक्ष्मील । निमेषः पक्ष्मभिश्चक्षुषोरावृतिः ।

क्ष्विड स्नेहे भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ मोचने सक॰ सेट् । क्ष्वेडते ऋदित् अचिक्ष्वेडत् । चिक्ष्विडे ञीदित् । क्ष्वेडितम् । आदित् क्ष्वेडम् क्ष्वेडितं तेन "नास्फोटयेन्न चाक्ष्वेडेत्" मनुः । परस्मैपदमार्षम् एवं "क्ष्वेडन्तोघारमानाश

प्रक्ष्वेडन्तो महाजवाः" रामा० कि० ४५ अ० । "क्ष्वेडन्ति बुबुरायन्ते स्वनन्तीव च ते मृधाः" हरिवं० । अव्यक्तशब्दकरणे अक० "क्ष्वेडितोत्क्रुष्टहुङ्कृतैः" भा० आश्व० ५८ अ० ।

क्ष्विद् मोचने सक० भ्वा० आ० सेट् । क्ष्वेदते ऌदित् अक्ष्विदत् ओदित् क्ष्विण्णः आदित् क्ष्विण्णं क्ष्वेदितं तेन ।

क्ष्विद् कूजने दिवा० पर० अक० सेट् । क्ष्विद्यति । इरित् अक्ष्वेदीत् अक्ष्विदत् । आदित् क्ष्विण्णं क्ष्वेदितं तेन ।

क्ष्वेड पु० क्ष्विड–भावादौ घञ्, पचाद्यच् वा । १अव्यक्तशब्दे २कर्णे ३मोचने ४त्यागे । ५कर्णामयभेदे कर्णगतरोगशब्दे १७०८ पृ० विवृतिः । ६विषे पु० अम० ७पीतघोषाफले राजनि० ८लोहितार्कपर्णफले न० मेदि० ९वंशशलाकायां १०सिंहनादे ११कोषातकीफले स्त्री राजनि० ।

क्ष्वेडित न० क्ष्विड भावे–क्त । सिंहनादे अमरः ।

क्ष्वेल संचालने, गतौ अक० क्रीडायाम् अक० भ्वा० पर० सेट् । क्ष्वेलति अक्ष्वेलीत् ऋदित् णिचि चङि न ह्रस्वः । अचिक्ष्वेलत् । "ये तु विष्टब्धगात्राश्च क्ष्वेलन्ति च नदन्ति च" (ते हरियूथपाः) रामा० ६, २४ अ० "दंष्ट्राः मधुरांश्च संहृष्टाः क्ष्वेलन्त्यपि यथापुरम्" ६, २६ अ० । "ते तदा स्फोटयामासुः क्ष्वेलनाय समन्ततः" २७ अ० ।

क्ष्वेला स्त्री क्ष्वेल–अ । क्रीडायाम् । स्वार्थे क क्ष्वेलिकाप्यत्र । "क्ष्वेलिकया मृषा समाधिना आमीलितनयनं प्रेमसंरम्भेण चाक्रान्तवदित आगत्य पृष्ठपदनिपातमेव कुर्वति" भाग० ५ स्क० ८ अ० । चौरा० उभ० क्ष्वेलयति अचिक्ष्वेलत् । "बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरुनीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः । क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणामुत्तम्भयन् रतिपतिं रमयाञ्चकार" भाग० १० स्क० २९ अ० ।

इति श्री तारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिते वाचस्पत्ये ककारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ख

खकारः "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः" शिक्षोक्तेः कण्ठमूलो-च्चार्य्यः जिह्वामूलपदस्य कण्ठमूलपरत्वात्। अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः स्पृष्टता (जिह्वामूलस्पर्शः) बाह्यप्रयत्नाश्च "खरां यमः खयः+कँ पौ विसर्गः शर एव च। एते श्वासानु-प्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते। कण्ठम्" इति शिक्षोक्तेः श्वासा-घोषविवाराः "अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः" इति शिक्षोक्तेः वर्गमध्ये युग्मवर्णत्वात् महाप्राणश्च। खादिवर्णे परे पूर्वस्य विसर्गस्य स्थाने जिह्वामूलीयः यथा मनो+खनिः मनाᳵखनिः वा मनःखनिः। भा+खरः भाᳵखरः भाःखर इति। वर्णाभिधाने अस्य वाचकाः शब्दाद-र्शिताः यथा "खः प्रचण्डः कामरूपी गुह्यवर्णः सर-स्वती। आकाशचन्द्रिका दुर्गा चण्डी सन्तापिनी गुरुः। शिवचण्डी दन्तोजातीयः कपोलाद्यगरुडोत्मदी। शून्यं कपाली कल्याणी सूर्यकर्णोऽजरामरः। शुभान्नेव चण्डविङ्गे जनो भद्रारकडङ्गको"। अस्य मातृका-वर्णान्तर्गतत्वेन ध्येयरूपं वर्णोद्धारतन्त्रे उक्तं यथा "बन्धूकपुष्पसङ्काशां रत्नालङ्कारभूषिताम्। वराभयकरीं नित्यार्थीष्टाप्तिकर्त्रीं पराम्। एवं ध्यात्वा खरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"। मातृकान्यासे चास्य बाहौ न्यस्यता। श्लोकरचनायां तस्याद्यवर्णतयोपन्यासे पद्य-कर्त्तुः दुःखोत्करता "कः खो गो घश्च लक्ष्मीं वितरति वियशोङः दुःखं चः सुखं छः" वृत्तर०टीकाधृतवाक्यात्।

ख पु० खर्व-खन-वा० ड। १सूर्य्ये हेमच०। २इन्द्रिये ३पुरे ४क्षेत्रे ५शून्ये ६बिन्दौ ७आकाशे ८संवेदने ९स्वर्गे १०कर्म्मणि च न० मेदि०। ११लग्नात् दशमे स्थाने ज्यो०त०। "खारे स्वस्थे च तद्धन्याद्गुरोभयम्" भीमप०। "तनुनिधनसुखेषाः केन्द्रकोणे त्रिकाभे" जातकप०। १२सुखे हेमच०। १३अभ्रके (आव) उपधातुभेदे राजनि०। "तत्रेन्द्रिये "ऊर्द्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्व्वशः" मनुः। आकाशे "नक्षत्रीन्दुर्यथा विद्धः खे विद्ममनुविध्यतः" मनुः खं "वायुर्ज्ज्वलनो जलं क्षितिरिति त्रैलोक्यमुन्मीलति" प्रबो०। "एतस्माज्जायते—खं वायुर्ज्योतिरापश्च" श्रुतिः। "यावत् गिरः खे मरुतां चरन्ति" कुमा०। १४परमानन्दस्वरूपे ब्रह्माकाशे। "कं ब्रह्म खं ब्रह्म" "यदेव कं तदेव खम्" इति च छा०उ०।

खकक्षा स्त्री सूर्य्यरश्मिप्रचारावधिके वेष्टनाकारे ब्रह्माण्डबहिरे गगनपरिधौ। सि० शि० तत्परिमाण-मुक्तं यथा "कोटिघ्नैर्नखनन्दषट्कनखभूभृद्भुजङ्गेन्दुभि-१८७१२०६९२०००००००० ज्योतिःशास्त्रविदो वदन्ति नभसः कक्षामिमां योजनैः। तद्ब्रह्माण्डकटा-हसंपुटतटे केचिज्जगुर्वेष्टनम् केचित् प्रोचुरदृश्य-दृश्यकगिरिं पौराणिकाः सूरयः। करतलकलिता-मलकवदमलं सकलं विदन्ति ये गोलम्। दिनकरकर-निकरनिहततमसो नभसः स परिधिरुदितस्तैः" मू०। "एभिर्योजनैस्तुल्यां गणकाः खकक्षामाकाशपरिधिं वदन्ति। तत्र कथमनन्तस्याकाशस्येयत्ता वक्तुं शक्यत इत्याशङ्क्याऽ-दृष्टपरिध्यतिवृत्तो नभसः परिधिरिदं वदन्ति। अत एव पौराणिका गणकाश्च ब्रह्माण्डपरिधिं वदन्ति। केचि-ट्टीकाकारा वदन्ति। यतस्तदन्तर्वर्त्ति न एवार्करश्मयः। एवमन्ये वदन्तीति नास्माकं मतभिन्नत्वं प्रमाणशून्य-त्वात्। करतलकलितसकलब्रह्माण्डगोला एवं वक्तुं शक्नुवन्ति। इदानीं स्वमतमाह" प्रमि०। "ब्रह्माण्डमेत-न्मितमस्तु नो वा कल्पे ग्रहः क्रामति योजनानि। यावन्ति पूर्व्वैरिह तत्प्रमाणं प्रोक्तं खकक्षाख्यमिदं मतं नः" मू०। इदानीं ग्रहकक्षा आह। "ग्रहस्य चक्रै-र्विहृता खकक्षा भवेत् स्वकक्षा निजकक्षकायाम्। ग्रहः खकक्षामितयोजनानि भ्रमत्यजस्रं परिवर्त्तमानः" मू०। "या खकक्षा यस्य यस्य भगणैर्ह्रियते तस्य तस्य ग्रहस्य कक्षामितिर्लभ्यते। अत्रोपपत्तिरूपं श्लोकस्योत्तरार्ध-मिति। यतः खकक्षायां ग्रहो भ्रमन्नजस्रं परिवर्त्तमानः खकक्षामितानि योजनानि पूरयति। अतो ग्रहभगणैः भक्तायाः खकक्षाया यल्लभ्यते सा ग्रहकक्षामितिरित्यु-पपन्नम्।

खकामिनी स्त्री खं सुखमाकाशं वा कामयते कम-स्वार्थे णिङ्-णिनि ङीप्। १पार्वत्यां २चिल्लदयितायां च त्रिका०। [महादेवे त्रिका०। खकेशादयोऽप्यत्र।

खकुन्तल पु० खमाकाशः कुन्तलस्थानीयमिव यस्य। व्योमकेशे

खक्ख हासे भ्वा०पर०सक० सेट्। खक्खति अखक्खीत्। चखक्ख। प्रनिखक्खति।

खक्खट पु० खक्ख-अटन्। कठिने (खडि) रायमु०।

खखोल्क पु० काश्यां आदित्यभेदे तत्कथा काशी० ५० अ० यथा "खखोल्कोनाम भगवानादित्यः परिकी-र्त्तितः। त्रिपिष्टपोत्तरे भागे सर्वव्याधिविनाशकः। यथा खखोल्कस्त्वाख्या तस्यादित्यस्य तच्छृणु" इत्युपक्रमे

"खखोल्का निपतेद्देश भयं गत्वा महाबली। मूर्च्छां गतवतो पक्षपुटा भूत्वा विलोलगौ। खखुल्का निपतेद्देश यस्माद्व्योम्न्यतिसंभ्रमात्। खखोल्केति यदुक्ता गीः कद्रुग तस्मान्नेतया। तदा खखोल्कनामार्कस्तुतो विनतया बहु" "तपस्विनीमथालोक्य कदाचिद्विनतां प्रभुः। शिवस्यैव परोमूर्त्तिः खखोल्को नाम भास्करः। दत्त्वा वरं स्वपापघ्नं शिवध्यानसमन्वितम्। स भीरोलिजनानेकरूप पापक्षयहरः। विनतादिव्य दयालुः खखोल्कतल संस्थितः। इत्थं खखोल्क आदित्यः कार्यांविघ्नतमोहरः। तस्य दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते। काश्यां पैशङ्गिले तीर्थे खखोल्कस्य विलोकनात्। नरश्चिन्तितमाप्नोति नीरोगो जायते क्षणात्। नरःश्रुत्वैतदाख्यानं खखोल्कादित्यसम्भवम्। महङ्केशेन रहितं सर्वपापैः प्रमुच्यते" तत्रैवाध्यायशेषे

खग पु० मेदि० खे आकाशे गच्छति गम–ड ७त०। १सूर्य्ये २सुर्य्यदेवे ३देवे ४शरे ५पक्षिणि पु० स्त्री० मेदि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ६वायौ शब्दच० "समासीव यथा सूर्यो ह्यनिलम्भर्षनात् खगः" भा०व०२६०अ०। ७ग्रहभेदे भरतः। ८आकाशगामिनि त्रि०। "सुराह्वरैरसाध्यं हि दुरमेतत् खगं महत्" भा० आ०१३२अ०। तत्र विहगे "खगवत्पुटद्रोणीपुटे तव कः खगः" शतक०। "अभूनीतः खगः स मेकधा" "इतरद्वाणमभूतं खगः" नैष०। खगे "खपोक्तिमे वद खगाः स विहेत्वगाराः" शोलक०।

खगङ्गा स्त्री ६त०। आकाशगङ्गायां मन्दाकिन्यां त्रिका०।

खगण पु० कुशवंश्ये नृपभेदे। "कुशस्य जातियत्स्मात्" इत्युपक्रमे "ततो वनस्पतस्तस्माद्वज्रनाभोऽर्कसम्भवः। खगणस्तत्सुतस्तस्मात् विधृतिश्चाभवत् सुतः" भाग० ९.१२.२, श्लोकः।

खगगति स्त्री० ६त०। पक्षिणां गमने तद्भेदाश्च भा०क० ४१अ० दर्शिताः यथा

'शतमेकञ्च पातानां पतितास्मि न संशयः। शतयोजनमेकैकं विचित्रं विविधं तथा॥ उड्डीनमवडीनञ्च प्रडीनं डीनमेव च। निडीनमथ सण्डीनं तिर्य्यग्डीन गतानि च। विडीनं परिडीनञ्च पराडीनं सुडीनकम्। अभिडीनं महाडीनं निर्डीनमतिडीनकम्॥ अवडीनं प्रडीनञ्च संडीनं डीनडीनकम्। संडीनोड्डीनडीनञ्च पुनर्डीनविडीनकम्॥ सम्पातं समुद्दीनञ्च ततोऽन्यद्व्यतिरिक्तकम्। गतागतं प्रतिगतं बह्वा निकुलीनकाः"॥ विवृतमेतत् नीलकण्ठेन यथा "पातानां गतमेकं गणयति उड्डीनमित्यादिना "उड्डीनम्१ऊर्द्ध्वगमनमवडीनम्२मधोगतिः। प्रडीनं३ सर्वतो यानं डीनं४ गमनमात्रकम्। निडीनं५ शनकैर्यानं संडीनं६ ललितं गतम्। तिर्य्यग्डीनं गतं प्राडुस्तिरः प्रचरणं बुधाः, तान्यागामेर्टभिर्यानि चत्वारि प्रतिजानते। तानि (तिर्य्यग्डीनानि४)१०। विडम्बितं विडीनं११ स्यात्परिडीनन्तु१२ सर्वतः। पश्चाद्गतः पराडीनं१३ स्वर्गगन्तु सुडीनकम्१४। अभिमुख्येन गमनमभिडीनं१५ प्रचक्षते। यानं महाडीनं१६ प्राहुः पक्षिणामूर्जितां गतिम्। निर्डीनं१७ निश्चलं यानं पक्षस्पन्दतिडीनकम्१८"। (विश्रमितं महद्वदुड्डीयोड्डीयगमनम्)। अवरोहोवडीनं१९ स्यात् प्रडीनं२० चिरमुच्यते। गत्वा शनैस्तया पूर्वमुपक्रम्य समन्ततः। परिक्रम्य प्रपतनं संडीनं२१ डीनडीनकम्२२। (समन्ततः प्रपतनं, संडीनं परिक्रम्य प्रपतनं डीनडीनकमित्यन्वयः) संडीनोड्डीनडीनं स्यात्तद्वयोर्यपक्रमात्२३। गतौ गत्यन्तरेच्छेदो भवेद्डीनविडीनकम्२४॥ सम्पात् संगत्य निष्क्रम्य पक्षसंपात२४मुच्यते। स्यादृशोनतिसंभेदः समुड्डीनं२५ प्रचक्षते। संलक्ष्य पक्षगमनमुच्यते व्यतिरिक्तकम्२६। षड्विंशतिरमी भेदाः पातानामिह दर्शिताः। महाडीनं विहायेणं पातानां त्रिविधा गतिः७१। गतस्य यच्चोर्द्ध्वममागतं पुनरागमः। पश्चाद्गतिः प्रतिगतिरित्येवद्गप्तिः७६ स्मृताः। (गतागतप्रतिगतिभेदात्त्रिगुणविध्वम्)। तेषां निपाताः कथ्यन्ते प्रत्येकं पञ्चविंशतिः"१०१। (निकुलीनकाः निपाताः)। २पक्षाणां गतौ च।

तत्र पक्षभेदे गतिभेदाः छ० चि० मकरध्वजम् उक्ता यथा "खरगत्यन्तराः कालस्य मूर्त्तयो भगवाश्रिताः। तीव्रमन्दोग्रगताख्याः पक्षाणां गतिभेदतः"॥ तद्यात्रग्रिभिर्द्वाभ्यः मध्येतरपाणिभिः। प्राक् पश्चादपक्षपक्षौ यथासंख्यं खदिङ्मुखम्॥ प्रवहाख्यो मरुत्तांस्तु स्वोच्चाभिमुखमीरयेत्। पूर्वापरापकृष्टास्ते गतिं यान्ति पृथग्विधाम्॥ पक्षात् प्राग्भगणार्द्धस्थः प्राङ्मुखं कर्षति ग्रहम्। उच्चसंज्ञोऽपरार्द्धस्थस्तद्वत् पश्चान्मुखं ग्रहम्॥ स्वोच्चापकृष्टा भगणैः प्राङ्मुखं यान्ति यद्ग्रहाः। तत् तेषु धनमित्युक्तमृणं पश्चान्मुखेषु तु॥

दृक्सूत्रेणाग्रतोऽप्येवं पातो राहुः स्वरंहसा। विक्षिपत्येष विक्षेपं चन्द्रादीनामपक्रमात्॥ उत्तराभिमुखं पातो विक्षिपत्यपरार्द्धगः। पूर्व्वः प्रागभगपार्द्धस्थो याम्यायामपकर्षति॥ बुधभार्गवयोः शीघ्रात् तद्वत् पातो यदा स्थितः। तच्छीघ्राकर्षणात् तौ तु विक्षिप्येते यथोक्तवत्॥ महत्त्वान्मण्डलस्यार्कः स्वल्पमेवापकृष्यते। मण्डलाल्पतया चन्द्रस्ततो बह्वपकृष्यते॥ भौमादयोऽल्पमूर्त्तित्वाच्छीघ्रमन्दोच्चसंज्ञकैः। दैवतैरपकृष्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः॥ अतो धनर्णं सुमहत् तेषां गतिवशाद्भवेत्। आकृष्यमाणास्तैरेवं व्योम्नि यान्त्यनिलाहताः॥ वक्रानुवक्रा कुटिला मन्दा मन्दतरा समा। तथा शीघ्रतरा शीघ्रा ग्रहाणामष्टधा गतिः॥ तत्रातिशीघ्रा शीघ्राख्या मन्दा मन्दतरा समा। ऋज्वीति पञ्चधा ज्ञेया या वक्रा सानुवक्रगा" सू॰ सि॰॥ वक्रानुवक्रेत्यादिकं रङ्गनाथेन विवृतं यथा।

"भौमादिपञ्चानां ग्रहाणामष्टप्रकारा गतिः। कथिता। तत्र वक्रेत्यादिसमेत्यन्तं षट्प्रकारा गतिः शीघ्रतरा शीघ्रेति गतिद्वयम्। तथा मत्सूत्रे। अथाष्टधा गतिं भेदज्ञानमपि स्फुटम्। अष्टधेनाष्टधा गतिं भेदद्वयेन श्लोकद्वयेन कथयति। तत्रातिशीघ्रातिशीघ्रा शीघ्रेत्यादिसमेत्यन्ता ऋज्वी पञ्चधा गतिः। अन्या मार्गी गतिर्ज्ञेया या गतिः सानुवक्रगानुवक्रगमनेन सह वर्त्तमाना पूर्व्वोक्तेऽनुवक्रगतेर्वक्रकुटिलमध्याभिधानादुभययामसत्वाद्वक्रानुवक्रा कुटिलेति गतिर्वक्रा संज्ञा तथा च परार्थं मार्गी वक्रेति गतिद्वयम्" ॥ शीघ्रमान्द्यादिप्रकारस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः विस्तरभयान्नोदाहृतः।

खगपति पुं॰ खगानां पतिः पा—क। गरुडे खगपत्यादयोऽप्यत्र। गरुडस्य खगपतित्वकारणकथा भा॰ आ॰ ३१अ॰ यथा "अथापश्यदृषीन् ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरपर्व्वणः। पलाशवर्त्तिकामेकां वहतः संहतान् पथि। प्रलीनान् स्वेष्विवाङ्गेषु निराहारांस्तपोधनान्। क्लिश्यमानान् मन्दबलान् गोष्पदे संप्लुतोदके। तान् सर्व्वान् विस्मयाविष्टो वीर्य्योन्मत्तः पुरन्दरः। अवहस्याभ्यगाच्छीघ्रं लङ्घयित्वाऽवमन्य च। तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः। आरेभिरे महत् कर्म तदा शक्रभयङ्करम्। जुहुवुस्ते सुतपसो विधिवज्जातवेदसम्। मन्त्रैरुच्चावचैर्विप्रा येन कामेन तच्छृणु। कामवीर्य्यः कामगमो देवराजभयप्रदः। इन्द्रोऽन्यः सर्व्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः। इन्द्राच्छतगुणः शौर्य्ये वीर्य्ये चैव मनोजवः। तपसो नः फलेनाद्य दारुणः सम्भवत्विति। तद्बुद्ध्वा भृशसन्तप्तो देवराजः शतक्रतुः। जगाम शरणं तत्र कश्यपं संशितव्रतम्। तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः। वालखिल्यानुपागम्य कर्म्मसिद्धिमपृच्छत। एवमस्त्विति तं चापि प्रत्यूचुः सत्यवादिनः। तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्व्वं प्रजापतिः। अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद् ब्रह्मणः कृतः। इन्द्रार्थे च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः। न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः। भवतां हि न मिथ्याऽयं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः। भवत्वेष पतत्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान्। प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः। एवमुक्ताः कश्यपेन वालखिल्यास्तपोधनाः। प्रत्यूचुरभिसम्पूज्य मुनिश्रेष्ठं प्रजापतिम्। वालखिल्या ऊचुः। इन्द्रार्थोऽयं समारम्भः सर्व्वेषां नः प्रजापते!। अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः। तदिदं सफलं कर्म्म त्वयैव प्रतिगृह्यताम्। तथा चैवं विधत्स्वात्र यथा श्रेयोऽनुपश्यसि। सौतिरुवाच। एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा। विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी। तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः। उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः। आरम्भः सफलो देवि! भविता यस्त्वयेप्सितः। जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ। तपसा वालखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा। भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ त्रैलोक्यपूजितौ। उवाच चैनां भगवान् कश्यपः पुनरेव ह। धार्य्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः। एतौ सर्व्वपतत्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः। लोकसम्भाविनौ वीरौ कामरूपौ विहङ्गमौ। शतक्रतुमथोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः। त्वत्सहायौ महावीर्य्यौ भ्रातरौ ते भविष्यतः। नैताभ्यां भविता दोषः सकाशात्ते पुरन्दर!। व्येतु ते शक्र! सन्तापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि। न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः। न चावमान्या दर्पात्ते वाग्वज्रा भृशकोपनाः। एवमुक्तो जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिविष्टपम्। विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तदा। जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा। विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः। पतत्रीणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत"।

खगम त्रि॰ खे आकाशे गच्छति गम-खच्। आकाशगामिनि विहगन्धर्वादौ। "ततो दिव्याश्रमापन्ना गन्धर्वा हेम-

माविनः" इत्युपक्रमे "ते कार्द्दमाथाः खगमाः शरौघैः हतमाताः" भा॰द्रो॰ २४४ अ॰ । [शब्दच॰ ।

खगवक्त्र पु॰ खगस्य वक्त्रमिवाकारोऽस्य । मकुचवृक्षे (मान्दार)

खगवती स्त्री खगः खगपादयुग्मस्याकाशमस्ति तत्वेनास्त्यस्याः मतुप् मस्य वः । भूमौ शब्दा॰ । तस्याः व्योम्नि स्थितत्वात् खगतुल्यत्वम् । "मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोलः व्योम्नि तिष्ठति । बिभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकाम्" सू॰सि॰उक्तेः । आर्य्यभट्टमते तु पृथिव्याः खकक्षायामाकाशगतिमत्त्वात् खगतुल्यगतित्वेन खगवत्त्वमिति भेदः । खगोलशब्दे विवृतिः ।

खगशत्रु पु॰ खगस्य शत्रुरिव । पृश्निपर्ण्याम् (चाकुलिया) शब्दच॰ । हेम॰ । २श्येनविहगे ।

खगस्थान न॰ ६त॰ । द्रुमस्य कोटरे शब्दच॰ ।

खगान्तक पु॰ खगान्तयति अन्तं करोति णिच्–ण्वुल् ६त॰ । श्येनविहगे राजनि॰ ।

खगासन पु॰ खगः गरुड़ आसनमस्य । १विष्णौ तस्य तदासनत्वं तस्य तत्कथा च भा॰ आ॰ ३३ अ॰ यथा "विष्णुना च तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान् । तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्मणा । तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् । स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः । उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः । अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम् । एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् । प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुड़ो विष्णुमब्रवीत् । भवतेऽपि वरं दद्यां वृणोतु भगवानपि । तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्तं महाबलम् । ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् । एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं खगः । वव्राज तरसा वेगाद्वायुं स्पर्द्धन् महाजवः" । "बद्धं तथा चाधः शीर्षं यः करोति खगासनम् । खगासनप्रसादेन स्वमलोपाभिवृद्धितम्" रुद्रजा॰ उक्ते २आसनभेदे न॰ ।

खगेन्द्र पु॰ ६त॰ गरुड़े खगपतिशब्दे विवृतिः ।

खगेन्द्रध्वज पु॰ खगेन्द्रः गरुड़ो ध्वजोऽस्य । विष्णौ तस्य गरुड़ाङ्कध्वजधारकता खगासनशब्दे दर्शिता ।

खगेश्वर पु॰ ६त॰ । गरुड़े अमरः ।

खगोल पु॰ सू॰सि॰उक्ते गोलाकारे आकाशस्य परिधौ सूर्यकिरणप्रचारयोग्यदेशे ब्रह्माण्डाधारे आकाशभेदे । यथा "ब्रह्माण्डमेतत् सुषिरं तत्रेदं भूर्भुवादिकम् । कटाहद्वितयस्येव सम्पुटं गोलकाकृतिः" सू॰ सि॰ । "एतत् प्रागुक्तं ब्रह्माधिष्ठितं ब्रह्माण्डं सुषिरमवकाशात्मकं, तन्मध्यकाशे इदं जगत् भूर्भुवादिकं भूर्भुवःस्वर्गात्मकमाश्रितं न बहिः । तत्स्वरूपस्य गोलाकारत्वेनान्तरवकाशात्मकत्वं न सम्भवतीत्यत आह कटाहद्वितयस्येति । कटाहोऽर्द्धगोलाकारं खर्पराकारं पात्रं तस्य द्वितयं द्वयं तस्य समम् । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । सम्पुटमाभिमुख्येन मिलितं गोलकाकारं तयोराकारः स्यात् । तथाच न क्षतिः । अत ब्रह्माण्डान्तः परिधिं वदंस्तदन्तर्भपदार्थकमाकाशे यथास्थानं परिभ्रमतीति श्लोकाभ्यामाह" रं॰ ना॰ "ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योमकक्षाभिधीयते । तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा । मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्य्यशुक्रेन्दुजेन्दवः । परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः" सू॰ सि॰ । "ब्रह्माण्डान्तः परिधिस्तुल्यवृत्तमाना व्योमकक्षा नक्षत्राकाशकक्षोच्यते । तन्मध्ये नक्षत्रकक्षाया आकाशे भानां नक्षत्राणां सर्वेषां ग्रहनक्षत्रज्योतिर्विमानानां भ्रमणं भवति । तथा तदन्तर्ज्योतिर्निर्वाणो नक्षत्रेभ्योऽधोऽधः क्रमात् शनिबृहस्पतिभौमार्कशुक्रबुधचन्द्राः क्रमशः परिभ्रमन्ति । सिद्धा विद्याधराश्चाश्चन्द्रादधःस्थिता अधोऽधः क्रमेणाकाशे स्थिताः । एषां ग्रहनक्षत्राद्वयस्थानाभावाच्चन्द्रादिवत् परिभ्रमः । अथ भूस्थस्थानमाह" रं॰ ना॰ "मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति । बिभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकाम्" सू॰ सि॰ । "अण्डस्य ब्रह्माण्डस्य समन्तात् सर्वप्रदेशान्मध्ये मध्यस्थाने केन्द्ररूपे आकाशे भूगोलस्तिष्ठति । तस्याकाशे निराधारवस्तुनोऽवस्थानासम्भवात् कथमवस्थितो भूमिगोल इत्यतो भूगोलविशेषणमाह बिभ्राण इति । ब्रह्मणः परमां शक्तिं धारणात्मिकां निराधारावस्थानहेतुं बिभ्राणो धारयन् । तथाच न क्षतिः । एतेन भूः किमाधारा किमाश्रयेति" प्रश्नद्वयमुत्तरितम् । अथ कुत्र सप्त पातालभूमय इति प्रश्नस्योत्तरमाह रं॰ना॰ "तदन्तरपुटाः सप्त नागासुरसमाश्रयाः । दिव्यौषधिरसोपेता रम्याः पातालभूमयः" सू॰ सि॰ । मेर्वादिस्थितिमाह "अनेकरत्ननिचयो जाम्बूनदमयो गिरिः । भूगोलमध्यगो मेरुरुभयत्र विनिर्गतः । उपरिष्टात् स्थितास्तस्य सेन्द्रा देवा महर्षयः । अधस्तादसुरास्तद्वद्द्विषन्तोऽन्योऽन्यमाश्रिताः । ततः समन्तात् परिधिः क्रमेणायं महार्णवः । मेखलेव स्थितो धात्र्या

देवासुरविभागकृत्। समन्तान्मेरुमध्यात् तु तुल्यभागेषु तोयधेः। द्वीपेषु दिक्षु पूर्वादिनगर्यो देवनिर्मिताः। भूवृत्तपादे (१२५६) पूर्वस्यां यमकोटीति विश्रुता। भद्राश्ववर्षे नगरी स्वर्णप्राकारतोरणा। याम्यायां भारते वर्षे लङ्का तद्वन्महापुरी। पश्चिमे केतुमालाख्ये रोमकाख्या प्रकीर्त्तिता। उदक् सिद्धपुरी नाम कुरुवर्षे प्रकीर्त्तिता। तस्यां सिद्धा महात्मानो निवसन्ति गतव्यथाः। भूवृत्तपादविवरास्ताश्चान्योन्यं प्रतिष्ठिताः। ताभ्यश्चोत्तरगो मेरुस्तावानेव १२५६ सुराश्रयः। तासामुपरिगो याति विषुवस्थो दिवाकरः। न तासु विषुवच्छाया नाक्षस्योन्नतिरिष्यते। मेरोरुभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभःस्थिते। निरक्षदेशसंस्थानामुभये क्षितिजाश्रये। अतो नाक्षोच्छ्रयस्तासु ध्रुवयोः क्षितिजस्थयोः। नवतिर्लम्बकांशास्तु मेरावक्षांशकास्तथा। मेषादौ देवभागस्थे देवानां याति दर्शनम्। असुराणां तुलादौ तु सूर्यस्तद्भागसञ्चरः। अत्यासन्नतया तेन ग्रीष्मे तीव्राः करा रवेः। देवभागे सुराणां तु हेमन्ते मन्दतान्यथा। देवासुरा विषुवति क्षितिजस्थं दिवाकरम्। पश्यन्त्यन्योन्यमेतेषां वामसव्ये दिनक्षपे। मेषादावुदितः सूर्यस्त्रीन् राशीनुदगुत्तरम्। सञ्चरन् प्रागहर्मध्यं पूरयेन्मेरुवासिनाम्। कर्कादीन् सञ्चरंस्तद्वदह्नः पश्चार्धमेव सः। तुलादींस्त्रीन् मृगादींश्च तद्वदेवासुरद्विषाम्। अतो दिनक्षपे तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात्। अहोरात्रप्रमाणं च भानोर्भगणपूरणात्। दिनक्षपार्धमेतेषामयनान्ते विपर्ययात्। उपर्यात्मानमन्योन्यं कल्पयन्ति सुरासुराः। अन्येऽपि समसूत्रस्था मन्यन्तेऽधः परस्परम्। भद्राश्वकेतुमालस्था लङ्कासिद्धपुराश्रिताः। सर्वत्रैवं महीगोले स्वस्थानमुपरि स्थितम्। मन्यन्ते खे यतो गोलस्तस्य क्वोर्ध्वं क्व वाप्यधः। अल्पकायतया लोकाः स्वस्थानात् सर्वतोमुखम्। पश्यन्ति वृत्तामप्येतां चक्राकारां वसुन्धराम्। सव्यं भ्रमति देवानामपसव्यं सुरद्विषाम्। उपरिष्टाद्भगोलोऽयं व्यक्षे पश्चान्मुखः सदा। अतस्तत्र दिनं त्रिंशन्नाडिकं शर्वरी तथा। ह्रासवृद्धी सदा वामं सुरासुरविभागयोः। मेषादौ तु सदा वृद्धिरुदगुत्तरतोऽधिका। देवांशे च क्षपाह्रानिर्विपरीतं तथाऽऽसुरे। तुलादौ द्युनिशोर्वामं क्षयवृद्धी तयोरुभे। देशक्रान्तिवशान्नित्यं तद्विज्ञानं पुरोदितम्"।

अथ क्रान्त्यवधिदेशं विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तानि क्रान्त्यंशयोजनान्याह "भूवृत्तं क्रान्तिभागघ्नं भगणांशविभाजितम्। अवाप्तयोजनैरर्को व्यक्षाद्यात्युपरि स्थितः" सू॰ सि॰ ॥ "भूवृत्तं भूपरिधियोजनमानं (५०२६ स्थूलम् ४९६७ सूक्ष्मम्) भागुक्रमभीष्टक्रान्त्यंशैर्गुणितं द्वादशराशिभागैः षष्ट्यधिकशतत्रयमितैर्भक्तं लब्धयोजनैः तत्र सूर्य्य उपरि आकाशे स्थितो वर्त्तमानो दक्षिणत उत्तरतो वा याति गच्छति। क्रान्त्यभावे तु निरक्षदृग्गोपर्य्येव परिभ्रमति। अत्रोपपत्तिः निरक्षदेशान्मेरोरुत्तरदक्षिणाभिमुखं सूर्यः क्रान्त्यंशैर्गच्छति। तद्योजनज्ञानं तु यदि भगणांशैर्निरक्षदेशस्पृष्टभूपरिधियोजनानि तदा क्रान्त्यंशैः कानीत्यनुपातेनेत्युपपन्नम्। अथ दिनमानानयनगणितस्यावधिदेशज्ञानं श्लोकाभ्यामाह" र॰ ना॰। "परमापक्रमादेवं योजनानि विशोधयेत्। भूवृत्तपादाच्छेषाणि यानि स्युर्योजनानि तैः। अयनान्ते विलोमेन देवासुरविभागयोः। नाडीषष्ट्या सकृदहर्निशाप्यस्मिन् सकृत् तथा" सू॰ सि॰ ॥ "परमक्रान्तिभागाच्चतुर्विंशतिमितात्। एवं पूर्वोक्तरीत्या योजनानि ज्ञातानि ३२६ भूपरिधेः पूर्वोक्तस्य ५०२६ चतुर्थांशात् १२५६ परिशोधयेत्। अवशिष्टानि यानि यत्संख्यामितानि योजनानि भवन्ति तैर्योजनैर्देवासुरविभागयोर्निरक्षदेशादुत्तरदक्षिणप्रदेशयोर्ये देशौ तयोरित्यर्थः। अयनान्ते उत्तरदक्षिणायनसन्धौ कर्कादिस्थे सूर्ये दक्षिणोत्तरायणसन्धौ, मकरादिस्थे सूर्ये विलोमेन व्यत्यासेन सकृदेकवारं नाडीषष्ट्या घटीषष्ट्याऽहर्दिनमानं भवति। अस्मिन् तादृशे देशे दक्षिणोत्तरायनसन्ध्यासन्ने सकृदेकवारं तथा षष्टिघटीमिता विलोमेन निशा रात्रिर्भवति। अपिशब्दो दिनेन समुच्चयार्थः। एवदुक्तं भवति। कर्कादिस्थे सूर्ये निरक्षदेशादुत्तरतद्योजनान्तरितदेशे षष्टिघटीमितदिनं तदैव निरक्षदेशाद्दक्षिणतद्योजनान्तरितदेशे षष्टिघटीमिता रात्रिः। मकरादिस्थे सूर्ये तादृशोत्तरभागे षष्टिघटीमिता रात्रिर्दक्षिणभागे तादृशे षष्टिघटीमितं दिनमिति। अत्रोपपत्तिः। परमक्रान्तियोजनानि ३२६ भूवृत्तचतुर्थांशयोजनेभ्यो १२५६ हीनानि ९३०। निरक्षदेशात् तन्मितयोजनान्तरितो यो दक्षिणोत्तरदेशस्तस्मान्मेरोर्दक्षिणोत्तरायं क्रमेण परमक्रान्तियोजनान्तरम्। अतस्तत्र लम्बांशाश्चतुर्विंशतिः पलांशाश्च षट्षष्टिरिति तद्देशे क्रान्तिवृत्तानुकारं क्षितिजमित्ययनान्ते षड्दशघटीमितमहोरात्रवृत्तचतुर्थांशखण्डं निरक्षतद्देशक्षितिजयोरन्तरालरूपं चर-

मत उत्तरे स्थानादिनार्धं रात्र्यर्धं चोक्तरीत्या यथायोग्यं भि-न्नम् अर्द्धदार्ण परिघटीमितं तस्मात् गणिततोऽपि गम्यम् । युक्तं चैतत् । चतस्रोऽनन्तरोक्तरन्दस्य तत्स्थितिज-प्रदेश एकत्रैव संलग्नत्वाद्द्विधा संलग्नत्वाभावात् प्रत्यह-मभितः सूर्यपरिवर्तनात् षष्टिघटीभिर्दर्शनमदर्शनं यथा-योग्यं तद्देशस्थिता पश्यन्तीत्यर्थः । मयोक्तदिनत्रि-मानगणितं तदन्तर्देशपर्यन्तं दक्षिणोत्तरभागयोरपि दृश्याद्य" र०ना०। "तदन्तेऽपि षष्ट्यन्ते घटिके अह-र्निशोः । परतो विपरीतोऽयं भगोलः परिवर्तते" सू० सि०, 'तदन्तरे निरक्षदेशोक्तावधिदेशयोरन्तराले दक्षिणोत्तर-विभागदेशे षष्ट्यन्ते षष्टिघटीमध्ये अयने अपचयोप-चयानुक्रमेण दिनरात्र्योर्यथायोग्यं भवतः । परतोऽव-धिदेशादग्रिमदेशे दक्षिणोत्तरे देवदेशस्थानविकटेऽयं पञ्चमो भगोलो नक्षत्रावधिवृत्तो मूर्त्तो गोलो विपरीतोऽवधि-देशान्तर्गतदेशसम्बन्धी सव्यतोभद्रः परिवर्तते भ्रमति । तत्रोक्तरीत्या दिनरात्र्योर्वृद्धिक्षयौ न भवत इत्यर्थः निर-क्षाधिकाराद्वरानयनानुपपत्तेः चरखण्डाभावाच्च अथ विपरीतगोलस्थितिं श्लोकाभ्यां प्रदर्शयति" र०ना० । "अते भूवृत्तपादे तु द्विज्यापक्रमयोजनैः । धनुर्मृगस्थः सविता देवभागे न दृश्यते । तथाच सुरभागे तु मिथुने कर्कटे स्थितः । नष्टच्छाये महीवृत्तपादे दर्शनमादिशेत्" सू० सि० । "द्विराशिज्या ये क्रान्त्यंशास्तेषां योजनैः स्वांशगतैर्भूपरिधिचतुर्थांशे (१२६६) हीने कृते सति । तत्र राश्यवधिदेशात् यद्योजनान्तरिते देशे देवभाग उत्त-रभागे धनुर्मकरराशिस्थोऽर्कस्तद्देशवासिभिर्न दृश्यते । धनुर्मकरस्थेऽर्के तेषां रात्रिः सदा स्यादित्यर्थः । असुर-भागे निरक्षदेशाद्दक्षिणप्रदेशे । चः समुच्चयार्थः । तुल्यत्वात् तद्योजनान्तरितप्रदेशे मिथुने कर्कराशौ स्थितोऽर्कस्तदा तद्देशवासिभिर्न दृश्यते । नष्टच्छाये-महीवृत्तपादे । अभावं प्राप्ता छाया भूच्छाया यत्र तादृशे भूपरिधिचतुर्थांशे १२६६ सूर्यस्य दर्शनं सदा कथयेत् । यत्र भूच्छायाभावस्तत्र रात्रिर्नास्ति अत दिनमित्यर्थः । तथाच निरक्षदेशात् तद्योजनान्तरिते दक्षिणप्रदेशे धनुर्मकरस्थो-ऽर्को दृश्यत इति फलितार्थः । अतएव । 'संप्राप्नुवन्-मकरमाः ६८॥१/२ पलांशका यत्र तत्र विषये कदाचन । दृश्यते न मकरो न कार्मुकं किञ्च कर्किमिथुनौ सदोदितौ" इति भास्कराचार्योक्तं सङ्गच्छते (तथाचात्र दक्षिणमासद्वयं दिनं द्वौ मासौ रात्रिः) उक्तमेव विपरीतगोलस्थितिं श्लोकाभ्यां प्रदर्शयति" र०ना० । "एकज्याप-क्रमानीतैर्योजनैः परिवर्जिते । भूमिकक्षाचतुर्थांशे व्यक्षाच्छेषैस्तु योजनैः । धनुर्मृगालिकुम्भेषु संस्थितोऽर्को न दृश्यते । देवभागेऽसुराणां तु वृषाद्ये भचतुष्टये" सू० सि० । "एकराशिज्यायाः क्रान्त्यंशेभ्यो भूपरिधि-चतुर्थांशे हीने कृते सति निरक्षदेशादवशिष्टैर्योजनैः । तुल्याग्रान्तरिते देशे देवभाग उत्तरभागे धनुर्मकरवृश्चिक-कुम्भराशिषु स्थितः सूर्यस्तद्देशवासिभिर्न दृश्यते । असु-राणां दैत्यानां निरक्षदेशात् तद्योजनान्तरदक्षिणभागे वृषादिके राशिचतुष्टये स्थितोऽर्कस्तद्देशवासिभिर्न दृश्यते । तथाच उत्तरभागे वृषादिचतुष्टयस्थितोऽर्कस्तद्देशवासिभि-र्दृश्यते वृश्चिकादिचतुष्टयस्थितोऽर्को दक्षिणभागे तद्देश-वासिभिर्दृश्यत इत्यर्थः । अतएव "यत्र साष्टभुजङ्गमाब्धि-भमिता ७८॥१/४, तत्र वृश्चिकचतुष्टयं न च । दृश्यते च वृषभादिकचतुष्टयं सर्वदा समुदितं हि लक्ष्यते" इति भास्कराचार्योक्तं सङ्गच्छते (तथाचात्र अष्टौ मासा दिनं मास-चतुष्कं रात्रिः) अथ भूमध्यराशिक्रान्त्यानीतयोजनैरप्युत्त-रतश्चरभागयोरपि स्थितिं वैलक्षण्यमाह" र०ना०। "मेरौ मेषादिचक्रार्धे देवाः पश्यन्ति भास्करम् । सकृदेवोदितं तद्वदसुराश्च तुलादिगम्" सू० सि०। "मेरावुत्तराग्रस्थिता देवा मेषादिचक्रार्धं मेषादिराशिषट्केऽवस्थितमर्कं सकृदेक-वारम् । एकवारादनेकवारनिरासनिश्चयः । उदितमदर्श-नान्तरं सकृद्दर्शनविषयं निरन्तरं पश्यन्ति । असुरा मेरुदक्षिणाग्रस्था दैत्याः । चो हेतुः न द्वयार्थः । तुलादि-राशिषट्कस्थं तद्वत् सकृदुदितं निरन्तरं पश्यन्ति । अत्र निरक्षदेशादवसथ्यो क्षितिजवैलक्षण्यं हेतुर्भवति तदाह" र०ना० ।

"भूमण्डलात् पञ्चदशे भागे दैवेऽथ वाऽऽसुरे । उपरि-ष्टाद्व्रजत्यर्कः सौम्ययाम्यायनान्तगः" सू० सि० ॥ "दैवे उत्तरभागे । अथवाऽऽसुरे दक्षिणभागे । निरक्षदेशाद्भूप-रिधेः पञ्चदशे भागे तत्फल ७४योजनान्तरिते देशे क्रमेण सौम्ययाम्यायनान्तग उत्तरायणान्तदक्षिणायनान्त-स्थितोऽर्कः उपरिष्टाद्व्रजति परिभ्रमति । तथा गोलसन्धौ निरक्षदेशे तथात्र भागद्वय इति फलितार्थः । अत्रोपपत्तिः । अयनान्ते परमक्रान्तिचतुर्विंशत्यंशास्त-द्योजनानि ३२६ भूपरिधिभागस्य भगणांशमिताः ज-नम्" इत्यत्र चतुर्विंशतिमितत्वभगणांशास्तदा सूर्यो भूमे-र्मध्यस्थः स्वस्थाने पञ्चदशांशे भूमण्डलात् पञ्चदशे भाग

दक्षुत्तरापन्नम्" रङ्ना० ॥ अथ निरक्षदेशात् परिधि-पञ्चदशभागपर्यन्तं (२४) भूर्य्यस्य दक्षिणोत्तरतो गमन-सत्त्वात् तच्छायागमनं प्रतिपादयति" रङ्ना०। "तदन्तरा-लयोश्छाया याम्योदक् सम्भवत्यपि । मेरोरभिमुखं याति परतः स्वविभागयोः" सू० सि० "तदन्तरालयोर्निरक्षदेशात् पञ्चदशभागमध्यस्थितदेशयोरन्तर्देशयोश्छाया द्वादशाङ्गुलशङ्कोर्मध्याह्नच्छायाभीष्टकालिकच्छाया दक्षिणा उत्तरा वा सम्भवति । एतदुक्तं भवति निरक्षदेशात् पञ्चदशभागान्तरालोत्तरदेशे मध्याह्नकालीनानां दक्षिणत्वे छायाग्रमुत्तरम्, उत्तरत्वे छायाग्रं दक्षिणम् । एवं निरक्षदेशात् पञ्चदशभागान्तरालस्थितदक्षिणदेशे सूर्य्यस्योत्तरत्वे छायाग्रं दक्षिणं दक्षिणत्वे छायाग्रमुत्तरमिति । परतः पञ्चदशभागान्तरालदेशे स्वविभागयोर्दक्षिणोत्तर-विभागयोर्मेरोरभिमुखं मेर्वग्रयोः सम्मुखं क्रमेण दक्षिणाग्रमुत्तराग्रं यथा स्यात् तथेत्यर्थः । छाया याति गच्छति भवतीत्यर्थः । अयमर्थः पूर्वार्द्धेन सम्बद्धया-र्थतः। अथ कथं पर्येति भुवनानि विभावयन्निति प्रश्नोत्तरं व्याख्यायमाह" रङ्ना०॥ "भद्राश्वोपरिगः कुर्य्याद्भारते तूदयं रविः । रात्र्यर्द्धं केतुमाले तु कुरावस्तमयं तदा भारतादिषु वर्षेषु तद्वदेव परिभ्रमन् । मध्योदयार्द्धरात्र्य-स्तकालान् कुर्य्यात् प्रदक्षिणम्" सू० सि० ॥ "भद्राश्ववर्षोपरि-गतः सूर्य्यो भारतवर्षे स्वोदयं कुर्य्यात् । तत्काराद्भद्राश्ववर्षे मध्याह्नं कुर्य्यात् । तदा तस्मिन् काले केतुमालवर्षेऽर्द्धरात्रं कुरौ कुरुवर्षेऽस्तमयं स्वास्तं कुर्य्यात् । तत्काराद्भारतवर्षे-ऽन्तराले दिनस्य गतं शेषं वा रात्रेश्च तद्यथायोग्यं कुर्य्यादित्यर्थः। अतिस्पष्टदेशयोरन्तरे यथासम्भवमिदं मध्यं निरक्षदेशयोरन्तरे तु यमकोटिलङ्कारोमकसिद्धपुरा-ख्यनगराणि तच्छब्दव्याख्यानि चेत्यादि । "लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्यात् तदा दिनार्द्धं यमकोटिपुर्य्याम् । अधस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकालः स्याद्रोमके रात्रिदलं तदैव" इति भास्कराचार्य्योक्तं भूगोले चतुर्नगरीणां भूपरिधिच-तुर्थांशान्तरत्वात् सङ्गच्छते । अथ भारतादिषु त्रिषु वर्षेषु भारतकेतुमालकुरुवर्षेषु तद्वद्भद्राश्ववर्षोपरिगमन-वत् । प्रकारात् तच्छब्दार्थिताव्यवच्छेदः । परिभ्रमन् परिभ्रमणेन स्वस्वाभिमतस्थानोपरि स्थितं कुर्वन् सूर्य्यः प्रद-क्षिणं यथा स्यात् तथा स्वक्रमेण पश्चिमाभिमुखगमनेनेति यावत् । उक्तवर्षेषु मध्योदयार्द्धरात्र्यस्तकालान् मध्या-ह्नोदयार्द्धरात्र्यस्तमयकालान् कुर्य्यात् । एतदुक्तं भवति । भारतवर्षोपरिगतेऽर्के भारतकेतुमालकुरुभ-द्राश्ववर्षेषु क्रमेण मध्याह्नोदयार्द्धरात्र्यस्तकालाः स्युः । केतुमालवर्षोपरिगतेऽर्के केतुमालकुरुभद्राश्वभारतवर्षेषु क्रमेण मध्याह्नोदयार्द्धरात्र्यस्तकालाः । कुरुवर्षोपरि गतेऽर्के कुरुभद्राश्वभारतकेतुमालवर्षेषु क्रमेण मध्याह्नो-दयार्द्धरात्र्यस्तकाला भवन्तीति" र० ना० ॥ ननु पश्चाद्भ्रमतां ग्रहाणां प्रतिदेशं याम्योत्तरयोर्गमनं प्रतिक्षणं च विलक्षणं भ्रमतां भवतु नक्षत्राणां गत्य-भावात् प्रतिक्षणं भ्रमेणैकत्वादस्य तथाभावेऽपि प्रतिदेशमेक-रूपावस्थानं कुतो न ? । एवं ध्रुवयोः परिभ्रमणाभावात् सदा सर्वैकरूपावस्थानदर्शनाभावे चेत्यत आह" र० ना० । "ध्रुवोन्नतिर्भचक्रस्य नतिर्मेरुं प्रयास्यतः । निरक्षाभि-मुखं यातुर्विपरीते नतोन्नते" सू० सि० ॥ "मेरुं मेरोरुत्तराग्रं दक्षिणाग्रं वा तदभिमुखं प्रयास्यतो गच्छतः पुरुषस्य ध्रुवोन्नतिः क्रमेणोत्तरदक्षिणयोर्ध्रुवयो-रौच्च्यं भवति । भचक्रस्य नक्षत्राधिष्ठितगोलमध्यभाग-वृत्तस्य नतिः क्रमेण दक्षिणोत्तरयोर्नतत्वं भवति । मेरो-र्निरक्षदेशाभिमुखं गच्छतः पुरुषस्य नतोन्नते पूर्वोक्ते व्यस्ते भवतः । उत्तरभागस्थपुरुषस्य निरक्षाभिमुखं गच्छतः पूर्वोक्तस्योत्तरध्रुवस्य नतत्वं पूर्वस्थानापेक्षया भचक्रस्योन्नतत्वम् । एवं दक्षिणभागस्थपुरुषस्य निरक्षा-भिमुखं गच्छतः पूर्वस्थानापेक्षया दक्षिणध्रुवस्य नतत्वं भचक्रस्योन्नतत्वमिति" ।
अथ कुत एवमित्यतः "कथं पर्येति भगणः सग्रहोऽयं किमाश्रयः" प्रश्नोत्तरं भचक्रभ्रमणमस्थितिमाह" र०ना० । "भचक्रं ध्रुवयोर्बद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः । पर्येत्यजस्रं तन्नद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम्" सू० सि० । "भचक्रं नक्षत्राधिष्ठितगोलरूपं ध्रुवयोर्दक्षिणोत्तर-स्थिरतारयोर्बद्धं वद्धमाक्षिप्तं निबद्धं नियतव्रुचालितं गोला-कारेण प्रतिबद्धं प्रवहानिलैः प्रवहाख्यवायुभिः स्वस्थान-स्थितं आक्षिप्तं स्वस्थानात् चालितं चाक्रं सदजस्रं निरन्तरं पर्येति । परिभ्रमतीत्यर्थः । ननु नक्षत्रचक्रं वायुना भ्रमति ग्रहास्तर्वोऽपरस्थाः कस्याभावात् कथं भ्रमन्तीत्यत आह तन्नद्धा इति । ग्रहाणां मन्दादीनां कक्षा मार्गा याम्यरूपा भचक्राकारगता याः तस्या यथा-क्रममधोऽधस्तद्धद्धा भचक्रप्रवहवायुनोक्तस्थितप्रवहचक्रे वायुरूपेण निबद्धा अतो भचक्रेण सह भ्रमन्ति । तत्स्था ग्रहा अपि भ्रमन्तीति किं चित्रम् । तत्र च

पादहरणादुर्गंजमध्यस्थविषुवद्वृत्तःस्थोपरनिरक्षदेशे ध्रुवयोः क्षितिजस्थत्वादुत्तरस्य मेरुपरिभ्रमणाच्च मेरुवासिभिर्न सदामूर्ध्नि उच्चो भवति। तत आसन्नत्वादुच्चनतं भवति। ततो दूरत्वादुभयो नत्वाभयक्रमवृत्तं भवतीति सर्वं युक्तम्। "सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात्" ".कमर्थं दा कथं वा क्वादिति"। "पित्र्यं मासेन भवतीति" इत्यत्रोत्तरमाह" र० ना०। "सकृदुद्गतमब्दार्धं पश्यन्त्यर्कं सुरासुराः। पितरः शशिगाः पक्षं स्वदिनं च नरा भुवि" सू० सि०। "यथा देवदैत्या एकवारमुदितं सूर्यं सौरवर्षार्धपर्यन्तं पश्यन्ति। तथा पितरश्चन्द्रबिम्बगोलोर्ध्वस्थिताः पक्षं पक्षदर्शपर्यन्तं पश्यन्ति। नरा भूमौ स्वदिनपर्यन्तमर्कं पश्यन्त्यतः "पित्र्यं मासेन भवति नाडीषष्ट्या तु मानुषम्"। इति सर्वं युक्तम्। अतएव "विधूर्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधादीधितिमामनन्ति। पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वे दर्शे यतोऽस्माद्द्युदलं तदैषाम्॥ भार्धान्तरत्वान्न विधोरधःस्थं तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम्। कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम्" इति भास्कराचार्येण शिरोमणौ उक्तमन्ते। अथ भचक्रादूर्ध्वस्थस्थानस्थग्रहाणामधःस्थाधिकग्रहाणां युक्त्या प्रतिपादनार्थं प्रथमं कक्षाया ऊर्ध्वाधःक्रमेण महदल्पत्वं तत्रस्थभागानां महदल्पत्वादेनत्वं चाह" र० ना०। "उपरिस्थस्य भगणो कक्षाल्पाधःस्थितस्य च। महत्या कक्षया भागा महान्तोऽल्पास्तथाल्पया" सू० सि०॥ "ऊर्ध्वस्थस्य ग्रहस्य कक्षा यावद्गतमार्गरूपा महती महापरिधिप्रमाणा। अधःस्थस्य ग्रहस्य कक्षा अल्पाल्पपरिधिप्रमाणा। चो निश्चयार्थे। लघुकक्षायां महाकक्षान्तर्गतत्वेन महाकक्षायां चान्तर्गतलघुकक्षायामूर्ध्वाधःस्थयोर्महदल्पपरिधित्वे वक्ते वास्तवं न्यूनत्वानुपपत्तेः। एवं सति तत्परिधौ द्वादशराशिभागानां समत्वेनाङ्किते भागा एकैकभागप्रदेशा महत्या कक्षया कृत्वा महान्तो बहुस्थलात्मकाः, लघुनि वृत्ते तदङ्किते तथा भागा अल्पया कक्षया कृतास्त्वल्पस्थलात्मकाः। कलैकैकभागप्रमाणमनिवार्यं न सर्वं चक्रांशत्वानुपपत्तेरिति तात्पर्यम्। ऊर्ध्वाधःक्रमेण ग्रहभगणभोगकालयोर्महदल्पत्वमाह" र० ना० "कालेनाल्पेन भगणं भुङ्क्तेऽल्पभ्रमणाश्रितः। ग्रहः कालेन महता मण्डले महति भ्रमन्" सू० सि०। "अल्पभ्रमणाश्रितः। अल्पं भ्रमणं परिधिमानं यस्याः साऽल्पभ्रमणाऽधःस्थकक्षा। तदाश्रितो ग्रहोऽल्पेन समयेन भगणं द्वादशराश्यात्मकं भुङ्क्तेऽतिक्रमते। महति मण्डले ऊर्ध्वस्थकक्षायामित्यर्थः। भ्रमन् गच्छन् महता बहुना समयेन द्वादश राशीन् भुङ्क्ते कक्षामानयोर्गतेरभिन्नत्वात्। कक्षामध्योर्ध्वाधःक्रमेण ग्रहयोर्भगणभोगकालयोरल्पत्वं महत्त्वं भवतीति सोदाहरणमाह" र० ना० "अल्पयाऽतो बहून् भुङ्क्ते भगणान् शीतदीधितिः। महत्या कक्षया गच्छन् ततः स्वल्पं शनैश्चरः" सू० सि०। अल्पप्रमाणया कक्षया। तुकारादतिशयार्थकाद्बहुप्रमाणान् भगणान् बहुवारं द्वादश राशीनित्यर्थः भुङ्क्ते। महाप्रमाणया कक्षया गच्छन् शनिश्चरस्तस्मात् स्वल्पं भगणमल्पमानान् भगणान् आल्पभिदार्थेनैकवचनम्। अल्पवारं द्वादश राशीन् भुङ्क्ते। अतएव शनैश्चर इत्युक्तम्। अथ "ग्रहर्क्षकक्षाः किंमिताः" इति प्रश्नोत्तरं विवक्षुः प्रथमं नक्षत्राणां कक्षामानमाह" र० ना० "भवेद्भकक्षा तिग्मांशोर्भ्रमणं षष्टिताडितम्। सर्वोपरिष्टाद्भ्रमति योजनैस्तैर्भमण्डलम्" सू० सि०। सूर्यस्य भ्रमणं कक्षापरिधिमानं योजनात्मकम् "खखार्थैकगुणाब्धयः" इति ४३३१५०० षष्ट्या गुणितं २५९८९०००० नक्षत्राणां कक्षा नक्षत्राधिष्ठितगोलस्य मध्यवृत्तं स्यात्। तैर्नक्षत्राधिष्ठितैर्योजनैर्भमण्डलं नक्षत्राधिष्ठितगोलमध्यवृत्तं सर्वोपरिष्टाच्चन्द्रादिग्रहेभ्य उपरि दूरं भ्रमति भूगोलादभितः परिभ्रमति। अत्रोपपत्तिः। नक्षत्राणां गत्यभावाद्रवेरप्यूर्ध्वं नक्षत्रमण्डलं तत्र यदि सूर्यगत्या सूर्यकक्षा तदा नक्षत्रगत्यभावेऽप्येककालिकत्वानुपातान्वयानुपपत्तितया "कल्प्यो भूरो रुभवारराशेः" इत्युक्त्या कक्षाषष्टिगुणितत्वात्त्रैराशिकानुपातो बाधवात् सूर्यगतिः षष्टिकलामिता च भगणता कृता। नक्षत्रगतेरभावादिति षष्टिताडितमित्युपपन्नम्। अथ ग्रहकक्षाणां मानज्ञानार्थमाकाशकक्षामानम् "कियती तत्करव्याप्तिः" इति प्रश्नोत्तरमाह र० ना० "कल्पोक्तं चन्द्रभगणा गुणिताः शशिकक्षया। आकाशकक्षा सा ज्ञेया करव्याप्तिस्तथा रवेः" सू० सि०। "कल्पोक्तचन्द्रभगणाः "एते सहस्रगुणिताः कल्पे स्युर्भगणादयः" इत्युक्ता इन्दुभगणाः ५७७५३३३६, सहस्रगुणिताः ५७७५३३३६०००, कल्पचन्द्रभगणा" इत्यर्थः, चन्द्रकक्षा "अतया कविहस्ता" इति ३२४०००, इत्यनया गुणिता तन्मिताकाशकक्षा १८७१२०८०८६४०००००००, परिधि-

हता भवेत् । भौमेति शेषः । नन्वनन्ताकाशस्य कथं परिधिरित्यत आह । करव्याब्धिरिति । सूर्यस्य किरण-प्रचारलक्षणाकाशकक्षा परिमित इत्यर्थः । तथाच यद्गोला-वच्छेदेन सूर्यकरप्रचारस्तद्गोलाऽन्तःस्थाकाशगोलस्य कक्षा ब्रह्माण्डान्तर्गतस्य परिच्छिन्नत्वं सम्भवत्येवेति भावः। अत्रोपपत्तिः । समनन्तमेव यद्गगनमत्र खकक्षा तस्य कक्षा स्यादित्युक्तं भगणकक्षाघाता खकक्षा सिद्धा । अत-एवान्नगणकक्षाशेषोऽपि खकक्षातुल्य एवेति दिक् । अथ ग्रहाणां कक्षानयनं योजनगत्यानयनं चाह" र०मा० "खेट कक्षा भगणैर्भक्ता तद्भ्रमणं भवेत् । कुवासरैर्विभक्ताश्च सर्वेषां प्राग्गतिः स्फुटा" सू०सि० । "खार्ककक्ष्याप्रि-ह्माकाशकक्षा यत्कल्पभगणैर्यस्य कल्पभगणैर्भक्ता फलं तस्य कक्षा भवेत् । एवकारो नियमार्थः । खकक्षा कल्पकुदिनैर्भक्ता प्राप्तं फलं सर्वेषाम्भगणसम्ब-न्धिनां ग्रहादीनामेको दिवसस्य दिनगत्यं सर्वेष्वर्थः । प्रागगतिर्योजनात्मिका कथिता । अत्रोपपत्तिः । कल्प-भगणकक्षाघातस्य खाकाशकक्षा कल्पभगणभक्ता कक्षा स्यादेव । कल्पे खकक्षामितयोजनानि ग्रहः क्रमतीति यदि कल्पकुदिनमानदिनैराकाशकक्षामितयोजनानि तदै-कदिनावच्छेदेन कानीत्यनुपातेन दैनिकगतिर्योजनात्मिका प्रत्यहं तुल्यैवोपपद्यते । अथ योजनात्मकगतेः कलात्म-कगतिं चानयामाह" र०मा० "भुक्तियोजनजा सङ्ख्या सेन्दो-र्भ्रमणसङ्गुणा । स्वकक्षाप्ता तु सा तस्य तिथ्याप्ता गति-लिप्तिकाः" सू०सि० । गतियोजनोत्पन्ना या सङ्ख्या चन्द्रस्य भ्रमणगुणा कक्षया ३२४०००, गुणिता स्वकक्षयाप्ताभि-मतग्रहस्य कक्षया भक्ता सा फलरूपा तिथ्याप्ता पञ्च-दशभक्ता । तुकारात् फलं तस्याभिमतग्रहस्य गतिकला भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । यदि कक्षायोजनैश्चक्र २१६००, कलास्तदा गतियोजनैः का इत्यनुपातेन गतिकलाः । तत्रापि चन्द्रकक्षा ३२४०००, पञ्चदशभक्ताश्चक्रकला २१६००, इति चक्रकलास्वरूपं युक्तमभ्युपपन्नम् । अथ कियत्प्रमिता इति प्रश्नोत्तरमाह र० मा० "कृत्वा भूकर्ण-गुणिता महीमण्डलभाजिता । तत्कर्णा भूमिकर्णोना ग्रहौच्च्यं स्वं दलीकृताः" सू०सि० । "ग्रहाणां योज-नात्मिका कक्षा भूकर्णेन "योजनानि शतान्यष्टौ भूकर्णो द्विगुणानि च" इत्युक्तभूव्यासेन षोडशशतेन(१६००न)गुणिता भूपरिधिना (५०२६, १४/२५, रूपेण) तद्गुणेन भक्ता फलं तद्वाः कक्षायाः कर्णो व्यासा भवन्ति । एते भूव्यासेन हीना खण्डिताः सन्तः भूपृष्ठीतव्याससम्बन्धिग्रहौच्च्यं ग्रहस्योच्चता भूमेः सकाशाद्भवति । अत्रोपपत्तिः । यदि भूपरिधिना भूव्यासस्तदा कक्षायोजनैः क इत्यनुपातेन कक्षाव्यासास्ते खण्डिताः कक्षाव्यासार्धं भूगर्भकक्षापरिधि-प्रदेशान्तरालरूपं भूपृष्ठाद् तदन्तरज्ञानार्थं भूव्यासार्धेन हीनं भूपृष्ठात् कक्षौच्च्यं तत्र कक्षाव्यासा भूव्यासोना खण्डिताः कृता उभयथा समत्वात् । कक्षौच्च्यमेव ग्रहौच्च्यं ग्रहस्य तत्राधिष्ठानादिति । एतेन सिद्धग्रहौ-च्च्येभ्यः परस्परान्तरज्ञानं सुगममिति श्रीपति वाक्ये (तच्चानं वक्ष्यमाणं स्पष्टम्) कियन्तरा इति प्रश्नोत्तरं स्वतः सिद्धमेवेति दिक् । यथोर्ध्वक्रमेण सिद्धाः कक्षा विवक्षुः प्रथमं चन्द्रस्य कक्षां बुधशीघ्रोच्चकक्षां चाह । "खनवाब्धि-द्विदहनाः कक्षा तु हिमदीधितेः । ज्ञशीघ्रस्याद्रिखाद्रि-खित्रतत्र्त्वेन्दवस्ततः" सू० सि० । "चन्द्रस्य कक्षा खखख-युग्वेदरामाः ३२४००० । तुकारादागमप्रामाण्येनाङ्गी-कार्या । अन्यथान्योन्याश्रयापत्तेस्ततश्चन्द्रादूर्ध्वं बुधशी-घ्रोच्चस्य कक्षा नवखदन्तवेददशाः १०४३२०९ । यद्यपि बुध-शीघ्रोच्चमाकाशे प्रत्यक्षं नेति तत्कक्षोक्तिरयुक्ता तथा च बुधशीघ्रोच्चभगणानीतकक्षायां गत्यनुरोधेन चन्द्रोर्ध्वगायां बुधो भ्रमति । पूर्वं "सूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः" इति क्रमोक्तेः । अन्यथा भगणैक्यादेककक्षायां रविबुधशुक्राणामवस्थितौ भगणसमत्वापत्तेरिति सूचनार्थमुक्ता । अथ शुक्रशीघ्रो-च्चस्य कक्षां सूर्यबुधशुक्राणामभिन्नां कक्षां चाह" र०मा० "शुक्रशीघ्रस्य सप्ताद्रिरसाब्धिरसषड्यमाः । ततोऽर्क-बुधशुक्राणां खखार्थैकसुरार्णवाः" सू० सि० । "तदूर्ध्वं शुक्रशीघ्रोच्चस्य कक्षाऽस्याद्रिरसवेदषट्रसयमाः २६६४६७७ शुक्रावस्थानसूचनार्थमुक्ता । ततस्तदूर्ध्वं सूर्यबुधशुक्राणां भगणैक्यादभिन्ना कक्षा खखपञ्चभूदेवाब्धयः ४३३१५०० । य-द्यपि बुधशुक्रयोः सूर्याधःस्थत्वात् केवलं सूर्यस्योक्तुमुचिता तथापि यदि एतया कक्षयैको भगणस्तदा कल्परविसावन-दिनैः खकक्षामितयोजनानि तदाहर्गणेन कानीत्यनुपा-तागतयोजनैः क इत्यनुपातेन सूर्यबुधशुक्राणामभिन्नत्व-सिद्ध्यर्थं बुधशुक्रयोरप्युक्ता अन्यथा असमत्वानुपपत्तिरिति । अथ भौमस्य कक्षां चन्द्रमन्दोच्चस्य कक्षां चाह" र० मा० "कुजस्यायुतन्यङ्काद्रुपञ्चवेदेषुभुजङ्गमाः । चन्द्रोच्चस्य कृताष्टाब्धिरसदिक्सुरदस्रयः" सू० सि० । "भौमस्य । इयमिदानीत् सूर्यादूर्ध्वं कक्षा नवखनागरसेन्दुवसवः ८१४६८०९ । चन्द्रमन्दोच्चस्य कक्षा वेदाङ्कवेदवसव-

राशमागयामाः १८२१८४८८ । इयमप्याकाशे न दृश्या तथापि गतयोजनैश्चन्द्रोक्षुणात्यथोक्ता । अथ गुरुराह्वोः कक्षे आह, रङ्गा०"अनन्तु मुनिपञ्चाद्रिगुणेन्दुविष्णवा गुरोः । भगोनोर्ऽदतकोशद्विशेभार्धबकञ्जराः" सू० सि० । "हृह-स्पतेर्भादन्द्राहोर्ध्व" कक्षा वेदाङ्कनिपञ्चरराम चन्द्रगा: ५१३७५७६४ । राह्वोः कक्षा वेद कृगजयम सप्तपञ्चाग्नितः ८०५७०८६४ । इयमप्याथापि राहोर्गतियोजनैर्नाविरुद्धा । अथापि पातस्य चक्रयुद्धत्वमनुमेयम् ॥ अथ शनेः कक्षां कक्षा प्रतिवृत्तगोलकध्यकक्षा चाह रङ्गा०। "पञ्चखाष्टाचनागर्तुरसाष्टाक्षीः शनैश्चरः । भानां रविखम्नुन्याहुश्चर्सप्तगशिनः" सू० सि० । "ततो हृहस्पतेराह्वोर्ध्व" शनेः कक्षा पञ्चषड्द्व्यष्ट-इषुमुनिः १२७३६८२५५ । नक्षत्राणां गोल मध्ये कक्षा शनेरूर्ध्वं हादशभवगताष्टनवनगतपात्ति २१८८८०११२ । यद्यपि "भवेद्भकक्षा तीक्ष्णांशोर्भ्रमणं षष्टिताडितम्" इत्यनेनोक्त भकक्षाया हादशान्तरितत्वादयुक्तत्वं तथापि "सैव यत्कक्षभगणैः" इत्यनेन सूर्यकक्षाया षष्ट्या हादशाधोऽस्ययनस्य निबन्धे स्थानेऽपि भकक्ष्यं भगणता स्वल्पीतत्वाददोषः । एतेनाधोऽस्ययनकारिणामन्तर न स्थानेऽप्यधिकत्वे भोध्वं शेषाणिकचक्रत्वं वक्ष नि-बन्धेन मतमिव न मूर्च्छितम् । ननु चन्द्रकक्षाया आगमनाभावेन कक्षाकारे सर्वकक्षात्वाभावानुगमात्मकता "सैव यत्कक्षभगणैर्भक्ता तद्भ्रमणं भवेत्" इति वचनायनं व्यर्थम् । अन्यथा तत्कक्षासानानमस्याप्यतोऽस्यैव कालाशकते नियमाभावेनाऽह्नोत्यर्थेति वसन्ततिलकेनाह" र० ना० । "खव्योमखत्रयखसागरषट्कनागव्योमाष्ट-शून्ययमरूपनगाष्टचन्द्राः । ब्रह्माण्डसम्पुटपरिभ्रमणं समन्तादभ्यन्तरे दिनकरस्य करप्रसाराः" सू० सि० ॥ १८७१२०८०८६४०००००० मितयोजनानि" र०ना० । कक्षादीनां योजनमानभेदेऽनुपदं कक्षभागस्य भिन्नत्वाच्च सूक्ष्मत्वादविरोधः) । खगोले खगक्षादीनां स्थाननिर्देशमाह यथा

"चक्रोन्नतांशैर्ध्रुवतारकस्थो मिथुनान्तगः । विंशे च मिथुनस्यांशे भ्रमत्यसौ व्यवस्थितः । चित्रायां दक्षिणे भागैः सार्धैः स्वाद्रश्मभात् । कृत्तस्य नखकृन्दनो दक्षे द्वाविंशभागगौ । अष्टाविंशतिसंख्या चैव विषुवत्-कृतरेखे तौ । गोलं बद्धा परीक्षेत विक्षेपं ध्रुवकं स्फुटम्" सू० सि० "स्वनोयात् क्रान्तिविषुवत्स्याभावात्

(१४) ध्रुवकस्यांशेमिन्द्रतारकस्थो मिथुनान्तगः कर्कटभागे स्थितः । दक्षिणेऽस्य राशिमर्थ (८०) ध्रुवकः । दक्षिणविक्षेपांशैरिन्द्रः । अगस्त्यो मुखतो मिथुनराशेर्विंशतिभागे (८०) स्थितः । भकारः सप्तर्षयः । मृगव्याधस्य राशिद्वयं त्रिंशद्भागा ध्रुवकः । दक्षिणतः चत्वारिंशता भागैः परिमितस्य च क्रान्तिवृत्तस्थानादिस्थितः । वृषराशौ अग्निप्रजापतेर्द्वाविंशभागे "कृत्तौ" (५०) अग्निप्रजापतयः । अष्टभागविक्षेपेण ध्रुवकः । तौ अग्निप्रजापती । अष्टाविंशतिसंख्या । उत्तराः अष्टौ । एवमाद्ये स्वल्पाभिस्थानदर्शः । उत्तरे योगतारकाभिलक्षणः । विंशती विक्षेपतो । अपां विक्षेपोऽपांवत्स उत्तरः । ब्रह्महृदय-योगतारी विक्षेपांशैरुदग्दः । अन्यैत ध्रुवादिग्रहाणां कालक्रमेण नयता अनियता केवल अपाह गोल-मिति । गोलं चक्रनामं बद्धा वेधयन्त्रादिभिर्विधाय स्फुटं विक्षेपं क्रान्तिसंस्कारयोग्यं ध्रुवादिगुणं ध्रुवकं स्फुटमाहनकर्मसंस्कृतं परीक्षेत । स्वस्वकाले इदं गो-चरहितमस्तीति । तथा च क्रान्तिसंस्कारदोषं ध्रु-वायनसंस्कारसमयोरयनांशस्थाने स्थास्यति भवेद्भगो-लनभमसानुरोधेन भागाश्रयनांशादिकर्मसंस्कृता ध्रुवाः क्रान्तिसंस्कारयोग्यविक्षेपाश्च भिन्ना स्युः । कालान्तरे गोलवन्धेऽपि वेधस्तु गोलबन्धोऽपरिभिन्नो गोलयन्त्रे कार्यः"। तत्र खगोलस्योपरि भगोलमूलाधारस्योपरि विषुवद्वृत्तम् । तत्र यत्र क्रान्तिवृत्तं भगणांशाङ्कितं च बद्धा ध्रुवविक्षेपयोः मीमांसयस्तु भवेयुरस्यम् । तत्र भगणाद्यङ्कितं कार्यम् । तस्मात् गोलयन्त्रं ध्रुवयष्ट्यां विषुवदृत्तं जलसमाविन्दुजलस्थं च यथा भवेत तथा स्थिरं कृत्वा रात्रौ गोलमध्ये चक्रमुपरि दृष्ट्वा रेवतीतारां विलोक्य क्रान्तिवृत्ते मीनान्तादिकलनात् तत्-पश्चाद्भागे रेवतीतारायां निवेश्य मध्यगतया दृष्ट्या दृश्या-देर्नक्षत्रस्य योगतारां विलोक्य तस्या उपरि तद्वेधवलयं निवेशयेत् । एवं कृते अंश वेधवलयस्य क्रान्तिवृत्तस्य च यः सम्पातः स मीनान्तादग्रतो यावद्भागैस्तावन्तस्तस्य नक्षत्रस्य ध्रुवांशा ज्ञेयाः । वेधवलये तदुपरि स्थानात् योगताराया यावन्तोऽन्तरे भागास्तावन्तो विक्षेपांशा दक्षिणा उत्तरा वा ज्ञेयाः । अथ शीघ्रकर्मविशेषमाह" र०ना० । "इष्टे भहृदये नाते दृष्ट्वा ज्यातोऽरकद्धतात् । विक्षेपांशाश्च येषां ते भिन्नाश्च विक्षेपरूपा स्युः" सू० सि०

"वृषराशौ सप्तदशेंऽशे यस्य यह्स्य भागद्वयाधिको विक्षेपो दक्षिणः स ग्रहो रोहिण्याः शकटं शकटाकारसन्निवेशं भिन्द्यात् । तन्मध्यगतो भवेदित्यर्थः । तुकाराद्द्वयधिक्षेपो रोहिणीबिम्बगतस्य इति विशेषार्थकः । विक्षेपस्य दक्षिणस्य रोहिणीविक्षेपादधिकत्वे शकटाद्बहिर्दक्षिणभागे ग्रहस्य स्थितत्वेन तद्भेदकत्वाभावात् । अत्र शकटावयवनक्षत्रस्य ध्रुव एकराशिः सप्तदशांशाः १।१७ । दक्षिणः शरो भागद्वयमिति वैधसिद्धा स्पष्टा युक्तिः" र० ना० । अथ ब्रह्महृदयकनक्षत्रावस्थानमाह ।
"पूर्वस्यां ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः । प्रजापतिर्वृषान्तेऽसौ सौम्येऽष्टत्रिंशदंशकैः" सू० सि० । "ब्रह्महृदयस्थानात् पूर्वभागे पञ्चभिरंशैः प्रजापतितारात्मको ब्रह्मा ज्ञानिकृते स्थितः । कुत्रेत्यत आह । वृषान्त इति । वृषान्तनिकटे । एकराशिः सप्तविंशत्यंशा १।२७ ब्रह्मध्रुवक इत्यर्थः । अस्य विक्षेपमाह । असाविति । ब्रह्मा उत्तरस्यामष्टत्रिंशद्भागैः स्थितः । अष्टत्रिंशद्भागा अस्य विक्षेप इत्यर्थः" र० ना० । "अपांवत्सस्तु चित्राया उत्तरेंऽशैस्तु पञ्चभिः । बृहत्किञ्चिदतो भागैरापः षड्भिस्तथोत्तरे" सू० सि० । "चित्रायाः प्रकाशादपांवत्सनामकतारात्मकः पञ्चभिर्भागैरुत्तरस्यां स्थितः । प्रथमतुकारश्चित्राध्रुवतुल्यध्रुवकार्थकः । द्वितीयतुकारश्चित्राविक्षेपस्य दक्षिणभागद्वयात्मकत्वादपांवत्सविक्षेप उत्तरस्त्रिभाग इति स्फुटार्थकः । अतोऽपांवत्सात् किञ्चिद्दूरान्तरेण बृहत् स्थूलतारात्मक आपसंज्ञकः । तथाऽपांवत्सात् षड्भिरंशैरुत्तरस्यां स्थितश्चित्राध्रुवक एवापस्य उत्तरो नवांशाः" र० ना० ।
ताराश्वरूपादिकम् अश्विन्यादिशब्दे ४६८ पृ० दर्शितं तेषां ध्रुवकविक्षेपखपरयोरानयनविधा सू० सि० दर्शिता यथा "प्रोच्यन्ते लिप्तिका भानां स्वभोगोऽथ दशाहतः । भवन्त्यतीतधिष्ण्यानां भोगलिप्ता युता ध्रुवाः" सू० सि० "भानामश्विन्यादिनक्षत्राणामुत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठावर्जितानां लिप्तिका भोगसम्बन्धाः कलाः प्रोच्यन्ते समनन्तरमेव कथ्यन्ते । कथानन्तरं स्वभोगः स्वाभीष्टनक्षत्रभोगः कलात्मको नक्षत्रमात्रो दशभिर्गुणितः कार्यः । तत्र स्वाभीष्टनक्षत्रगतनक्षत्राणामश्विन्यादीनां भोगलिप्ताः । अभीष्टेऽष्टगतो लिप्ता इत्युक्ताष्टशतकलाः प्रत्येकं युताः । अश्विन्याद्यतीतनक्षत्रसङ्ख्यागुणिताष्टशतकलायुतं युतमित्यर्थः । ध्रुवा नक्षत्राणां भवन्ति" अथ मति-याता नक्षत्रभोगलिप्ता उत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठाव्यतिरिक्तानां तेषां ध्रुवकाश्चक्रगरांश्चाद श्लोकैराह" र० ना० । "अष्टार्णवाः शून्यकृताः पञ्चषष्टिर्नगेषवः । अष्टार्था अब्धयोऽष्टागा अङ्गागा मनवस्तथा । कृतेषवो युगरसाः शून्यबाणा वियद्रसाः । खवेदाः सागरनगा गजागाः सागरर्त्तवः । मनवोऽथ रसा वेदा वैश्वमाप्यार्द्धभोगगम् । आप्यस्यैवाभिजित्प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिः । त्रिचतुःपादयोः सन्धौ श्रविष्ठा श्रवणस्य तु । स्वभोगतो वियन्नागाः षट्कृतिर्यमलाश्विनः । रन्ध्राद्रयः क्रमादेषां विक्षेपाः स्वापमक्रमात् । दिङ्मासविषयाः सौम्ये याम्ये दश दिशो नव । सौम्ये रसाः खं याम्येऽगाः सौम्ये खार्कास्त्रयोदश । दक्षिणे रुद्रयमलाः सप्तत्रिंशदथोत्तरे । याम्येऽध्यर्द्धत्रिकगुणा द्वादशार्द्धशरेषवः । उत्तरस्यां तथा षष्टिस्त्रिंशत् षट्त्रिंशदेव हि । दक्षिणे त्वर्धभागस्तु चतुर्विंशतिरुत्तरे । भागाः षड्विंशतिः खं च दस्रादीनां यथाक्रमम्" सू० सि० । "अश्विन्यादिनक्षत्राणां क्रमाद्भोगा एते । तत्राश्विन्याः अष्टचत्वारिंशत् कलाः भरण्याश्चत्वारिंशत् । कृत्तिकायाः कलाः पञ्चषष्टिः । रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत् कलाः । मृगशिरसोऽष्टपञ्चाशत् । आर्द्रायाश्चत्वारः । कलाश्चत्र इत्यत्र गोऽश्वयो गोग्नय इति वा पाठः स्वयुक्तः शाकल्यसंहिताविरोधात् "पौष्णोक्तस्य भस्य भागाष्टद्वयोऽगात्रयः कलाः इति नार्मदोक्त' दशकोनपञ्चदशभागा मिथुने सर्वजनाभिमतध्रुवको दशकलोनषड्दशभागाः पक्षाभिमतध्रुवकस्य निरस्तः । पुनर्वसोस्त्रिनवतिः । पुष्यस्य षट्सप्ततिः । अश्लेषायाश्चतुर्दश । मघेति छन्दःपूरणार्थम् । मघायाश्चतुःपञ्चाशत् । पूर्वफाल्गुन्याश्चतुःषष्टिः । उत्तरफाल्गुन्याः पञ्चाशत् । हस्तस्य षष्टिः । चित्रायाश्चत्वारिंशत् । स्वात्याः चतुःसप्ततिः । विशाखायाः अष्टसप्ततिः । अनुराधायाश्चतुःषष्टिः । ज्येष्ठायाश्चतुर्दश । अनन्तरं मूलस्य षट् । पूर्वाषाढायाश्चत्वारः । उत्तराषाढाया ध्रुवकमाह । वैश्वमिति । उत्तराषाढायोगतारानक्षत्रम् । आप्यार्द्धभोगगम् । आप्यस्य पूर्वाषाढानक्षत्रस्यार्धभोगः धनूराशौ विंशतिभागस्तत्र स्थितं ध्येयम् । अष्टौ राशयो विंशतिभागा उत्तराषाढाया ध्रुव इत्यर्थः । एतेन पूर्वाषाढायोगताराया: सकाशादुत्तराषाढायोगतारा विंशतिकलोनसप्तभागान्तरिता । तेन पूर्वाषाढाध्रुवकोऽष्टराश्य-

चतुर्दश भागा विंशतिकलोनसप्तभागैर्युता उत्तराषाढ़ाया ध्रुवश्चत्वारिंशत्कलाधिकोऽङ्कध्रुव इति पर्यवसितोऽयमपाठम् ब्रह्मसिद्धान्तविरोधात्। अभिजिद्ध्रुवकमाह। चाप-स्थेति। पूर्वाषाढ़ाया अवसाने धनूराशेर्विंशतिकलोन-सप्तविंशतिभागेऽभिजिद्योगतारा ज्ञेया। चत्वारिंशत्-कलाधिकषड्विंशतिभागाधिका अष्टौ राशयोऽभिजितो ध्रुव इत्यर्थः। एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः। तेन संहितासम्मतं श्रवणचतुर्दशांशस्थानं विंशतिविकलायुत-त्रयोदशकलायुतचतुर्दशभागादिकमकरांशके निरस्तम्। श्रवणस्य ध्रुवकमाह। वैधात्र इति। उत्तराषाढ़ाया अवसाने श्रवणयोगतारायाः स्थानं ज्ञेयम्। नव राशयो दश भागाः श्रवणध्रुवक इत्यर्थः। धनिष्ठाया ध्रुवक-माह। त्रिचतुःपादयोरिति। श्रवणस्य तृतीयचतुर्थ-चरणयोः क्रमेणान्त्यादिसन्धौ मकरराशेर्विंशतिभागे श्र-विष्ठा धनिष्ठा ज्ञेया। नव राशयो विंशतिभागा धनिष्ठा-ध्रुव इत्यर्थः। तुकारात् देवान्तर्गतधनिष्ठास्थानं कुम्भस्य विंशतिकलोनसप्तभागा निरस्तम्। शततारायाः भोग-माह। स्वभोगत इति। धनिष्ठाभोगात् कुम्भस्य विंश-तिकलोनसप्तभागावधेरित्यर्थः। शततारायाः अशीति-र्भोगः। अतः प्राग्वद्ध्रुव इति ज्ञापनार्थं स्वभोगत इत्युक्तम्। शततारायाः स्थानं शततारकध्रुव इति पर्यवसन्नम्। अवशिष्टनक्षत्राणां भोगानाह। षट्-कृतिरिति। पूर्वभाद्रपदायाः षट्त्रिंशत् कला भोगः। उत्तरभाद्रपदाया द्वाविंशतिः। रेवत्या एकोनाशीतिः। अथ ध्रुवकानयनं यथा। अश्विन्या भोगः। ४८। दश-गुणितः। ४८०। अतीतनक्षत्राभावाद्भोगयोजनाभावः। अतोऽश्विन्याः कलात्मको ध्रुवः ४८०। राश्याद्यस्तु ०।८। भरण्या भोगः। ४०। दशाहतः। ४००। अतीतनक्षत्रैकत्वादष्टशतयुता भरण्याः परिभाष्या राश्याद्यो ध्रुवः ।०।२०। एवमार्द्राभोगः। ४। दशाहतः। ४०। अतीतनक्षत्राणां पञ्चतया पञ्चगुणिताष्टशतेन। ४०००। चतुःसहस्रात्मकेन युतः कलाद्यो ध्रुवः। ४०४०। राश्याद्यस्तु। २। ७। २०। एवं पूर्वाषाढ़ाया दशगुणितो भोगः। ४०। एकोनविंशतिगुणिताष्टशतेन। १५२००। युतः परिभाष्यो राश्याद्यो ध्रुवः। ८। १४। शतता-राया दशगुणितो भोगः। ८००। त्रयोविंशतिगुणिता-ष्टशतेन। १८४००। युतश्चतुर्विंशतिगुणिताष्टशतरूपो। १९२००। जातो ध्रुवो राश्याद्यः। १०। २०। पूर्वभा-द्रपदाया दशगुणितो भोगः। ३६०। चतुर्विंशतिगुणि-ताष्टशतेन। १९२००। युतो। १९५६०। जातो ध्रुवो राश्याद्यः। १०। २६। उत्तराषाढ़ाभिजिच्छ्रवणधनि-ष्ठानां स्वभोगस्थानात् पश्चात् स्थितत्वेनोक्तरीत्यसम्भवात्त्रि-प्ररीत्या ध्रुवका उक्ताः। खादिस्थानाद्योगतारा यदन्तर-कलाभिः स्थितास्ताः कलाद्याः भोगसंज्ञा उक्ताः। तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते "अष्टौ विंशतिरष्टौ न गजाग्निवर्षर्तवः। त्रितर्काः सप्तिभागाद्रिरसाश्च-द्वाय षट्शतम्॥ नवाङ्गा नवरुद्राश्च वेदेन्द्राः शरवा-यवः। शाब्दिः अष्टतिर्गोऽतिधृतिर्विशाखिनकाया॥ वेदाष्टतिर्गोदिक्पक्षाः शब्धिहस्ता युगार्णवाः। धीत्-कृतिरथ त्र्यश्चीनाश्वरदचक्राः षड्जिनक्। अगोऽ-श्विनः षदन्ताः षड्दन्ताः शैलगुणाग्नयः। मेषाद्यकद्रा-दिमध्यांशाः षड्भिर्गोनाः खष्टगुणाः"॥ इति। अथ नक्षत्राणां विक्षेपभागानाह एषामिति। उक्तध्रुव-कसम्बन्धिनामश्विन्यादिनक्षत्राणां यथाक्रमं क्रमादि-त्यर्थः। स्यात् पक्षीयापक्रमात् क्रान्त्यर्थात् क्रान्तिवृत्त-स्थध्रुवकस्थानादित्यर्थः। विक्षेपा विक्षेपभागा दक्षिणा उत्तरा वा भवन्ति। तत्रोत्तरदिश्यश्विन्यादित्रयाणां दिङ्मार्गणिकाः क्रमेण दश द्वादश पञ्चेत्यर्थः। दक्षिण-दिशि रोहिण्यादित्रयाणां पञ्चदश नव। उत्तरस्यां पुन-र्वस्वोः षड्भागाः। पुष्यस्य खं विक्षेपाभावः। अत्र पञ्चमा-क्षरस्य गुरुत्वेन छन्दोभङ्ग आर्षत्वान्न दोषः। दक्षिणस्या-मश्लेषायाः सप्त। उत्तरस्यां मघादित्रयाणां शून्यं द्वादश त्रयोदश। दक्षिणस्यां हस्तचित्रयोरेकादश द्वौ। अनन्तरं स्वात्या उत्तरदिशि सप्तत्रिंशत्। दक्षिणस्यां विशाखादीनां षण्णां सार्धैकः त्रयं चत्वारः। नव सार्ध-पञ्च पञ्च क्रमेण उत्तरदिशि तथा विक्षेपभागा अभि-जितः षष्टिः। श्रवणस्य त्रिंशत्। धनिष्ठायाः षट्-त्रिंशत्। एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः। चकारः पूरणार्थः। दक्षिणस्यां तुकारस्तथा। अर्धभागः शत-तारायाः। तुकारस्तथा। उत्तरस्यां पूर्वभाद्रपदा-याश्चतुर्विंशतिः। तस्यामेव दिशि भागा विक्षेपभागा उत्तरभाद्रपदायाः षड्विंशतिः। रेवत्या विक्षेपाभावः। चकारः पूरणार्थः" र० ना०॥ अत्र स्पष्टत्वात् अनेकेषां नक्षत्राणां ध्रुवका न दर्शिताः। सि०शि० मिताक्षरायां तु यथाक्रमं सर्वेषां स्फुटतो ध्रुवका दर्शिता यथा

अ·	भ·	कृ·	रो·	मृ·	आ·	पु·	पु·	आ·	म·	पू·	उ·	ह·	चि·
०	०	१	१	२	२	३	३	३	४	४	५	५	६
८	२०	८	२२	६	७	३	१६	१८	९	२७	५	२०	३
०	०	२८	२८	०	२०	०	०	०	०	०	०	०	०

स्वा·	वि·	अ·	ज्ये·	मू·	पू·	उ·	अ·	श्र·	ध·	श·	पू·	उ·	रे·
६	७	७	७	८	८	८	८	९	९	१०	१०	११	०
१९	२	१४	१९	१	१४	२०	२५	८	२०	२०	२६	७	०
०	५	५	५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

विक्षेपा यथा

अ·	भ·	कृ·	रो·	मृ·	आ·	पु·	पु·	आ·	म·	पू·	उ·	ह·	चि·
१०	१२	४	४	१०	११	६	०	७	०	१२	१२	१२	१
		१०	३०										४५
उ	उ	उ	द	द	द	उ	उ	द	उ	उ	उ	द	द

स्वा·	वि·	अ·	ज्ये·	मू·	पू·	उ·	अ·	श्र·	ध·	श·	पू·	उ·	रे·
३७	१	१	३	८	५	५	६२	३०	३६	०	२४	२६	०
	२०	४५	२०	२०	२०					३०			
उ	द	द	द	द	द	द	उ	उ	उ	द	उ	उ	उ

सि·शि·ग्रहकक्षा अन्यविधा उक्ता यथा

"खार्थाद्रिगोमनुशराब्धिमितार्ककक्षा ४३३१४९७१/२ चान्द्री सहस्रगुणिता जिन२.मसंख्या ३२४०००। अभ्रे श्विभाङ्गगजकुञ्जरगोऽङ्गपक्षाः २५९८८९८५० कक्षां व्रजन्ति गगका भगणस्य चेमाम्" सि·शि· । शेषाणां ग्रहाणां कक्षाप्रमाणानि श्रीपतिनान्यथोक्तानि यथा "कट्रह्मपक्षमनु नन्दाः ८१४६९१६ शशिनन्दनस्य शक्रे मदन्तकृतलेन्दु मिता १०४३२११ च शुक्रेः । रूपाश्विनागयुगशैलगुणेन्दुबाणाः ५१३७४८२१ खाब्धङ्कनागररसोत्कृतयः२६६४६२०मितस्य, भूधराङ्गनगनागरसर्तु चन्द्राधराश्विगधिन:१२७६६८७८७। शनिकक्षा" रव्यादीनां मन्दोच्चादिपरिधिमानञ्च सि·शि· 'मन्दोच्चनीचपरिधिर्विमितिर्नवोमयञ्च १३।४० भागा रवेर्जिनकलोनरदा ३१।२६ हिमांशोः। खाब्धा ७० भुजङ्गदहना ३८ बसरा १२ भवाथ ११ पूर्णेषवो ५० निगदिताः क्षितिजादिकानाम्" सि·शि·। "इह ग्रहभ्रमणोपपत्त्यर्थं मन्दोच्चनीचवृत्तानि पूर्वैः कल्पितानि । तेषां प्रमाणान्येतावन्तो भागाः । अत्रोपपत्तिः । ग्रहस्य दन्तवेधविधिना यत् परमं फलमुत्पद्यते तस्य ज्या परमफलज्यान्त्यफलज्या चोच्यते । अन्त्यफलज्यातुल्यव्यासार्धेन यद्वृत्तमुत्पद्यते तन्नीचोच्चवृत्तम् । तत्परिधिश्चैराशिकेन । यदि त्रिज्याव्यासार्धे भांशाः ३६० परिधिस्तदान्त्यफलज्याव्यासार्धे किमिति लब्धं परिधिभागाः । एवमर्कादीनां त्रिज्यायोगयुक्ता इत्यादय उत्पद्यन्ते । अथ भौमादीनां चलपरिधीनाह" दशि· सौरागमेण सूक्ष्मत्वाद्विरोधः ।

"एषां चलाः क्रतजिनाश्विनवेन हीना २४२।४० दन्तेन्दवो १३२ वसुरसा ६८ वसुबाणदस्राः २५८ । पूर्णाब्धयो ४० ऽथ भृगुजस्य तु मन्दकेन्द्रदोःशिञ्जिनी द्विगुणिता त्रिगुणेन २४२८ भक्ता । लब्धेन मन्दपरिधी रहितः स्फुटः स्यात् तच्छीघ्रकेन्द्रभुजमौर्व्य च बाणनिघ्नी। उत्तरस्यां सप्तर्षिस्थानं सप्तर्षिशब्दे १४५२ पृ· दर्शितं तेषां शतवर्षैरेकैकनक्षत्रभोगकाल समाख्यं वराहसंहितायाञ्च मतोक्तम् । भचक्रस्य द्वादशधा विभक्तमपि अश्विन्यादिभिः सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकं तत्र त्रिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रैर्नव वीथयः हड़·सं· उक्ता यथा "नागगजैरावतवृषभगोजरद्गवमृगाजदहनाख्याः । अश्विन्याद्याः कैश्चित् त्रिभाः क्रमाद्वीथयः कथिताः ॥ नागा तु पवनयाम्यानलानि पैतामहात्त्रिभाः शिवाः । गोवीथ्यामश्विन्यः पौष्णं द्वे चापि भाद्रपदे ॥ जरद्गव्यां श्रवणात् त्रिभं मृगाख्या त्रिभं च मैत्राद्यम् । हस्तविशाखात्वाष्ट्राण्यजेत्यषाढाद्वयं दहना ॥ तिस्रस्तिस्रस्तासां क्रमादुदङ्मध्ययाम्यमार्गस्थाः । तासामप्युत्तरमध्यदक्षिणावस्थितैकैका ॥ वीथीमार्गानपरे कथयन्ति यथा स्थिता भमार्गस्थ । नक्षत्राणां तारायाम्योत्तरमध्यमाकृहत् ॥ उत्तरमार्गो याम्यादि निगदितो मध्यमस्तु भाग्याद्यः । दक्षिणमार्गोऽप्याषाढादि कैश्चिदेवं कृता मार्गाः" ॥

भचक्रस्यग्रहाणां प्राग्गतिभेदकारणमुक्तं सू·सि· यथा "पश्चाद् व्रजन्तोऽतिजवान्नक्षत्रैः सततं ग्रहाः। जीयमानास्तु लम्बन्ते तुल्यमेव स्वमार्गगाः" ॥ सू· सि· ।" "पश्चादनन्तरं पुनराक्रम्य पश्चात् पश्चिमदिगभिमुखं नक्षत्रैस्तारकादिभिः सह ग्रहाः सूर्यादयोऽतिजवात् प्रवहवायुप्रखरगतिवशात् सततं निरन्तरं व्रजन्तो गच्छन्तः स्वमार्गगाः स्वकक्षाश्रितास्ते जीयमाना नक्षत्रैः पराजिता नक्षत्राणामपेक्षया गमनात्। अत एव लम्बन्ते गुरुभूता इति तात्पर्यार्थः। तुल्यं समम् । एवकारादधिकन्यूनव्यवच्छेदः । लम्बन्ते स्वस्थानात् पूर्वं स्थित्तुल्यायमाना भवन्ति। यथा चलितः पश्चाद्भवति नाग्रे । तुकारादधोऽधः कक्षाक्रमान्तरोधेन मन्दादिग्रहाणां चन्द्रान्तानां गुरुतापचयः शनि-

इतिगुरुभूतत्वात् किञ्चिन्न्यूनो गुरुत्वादपि भौम इत्यादि यथोत्तरम्। यस्य कक्षा महती तस्य गुरुत्वाधिक्यं यस्य लघ्वी तस्य तदनुरोधेन गुरुत्वाल्पत्वमिति। एतदुक्तं भवति। ब्रह्मणा प्रवहवायौ नक्षत्राधिष्ठितो मूर्त्तो गोलः स्थापित-स्तदन्तर्गताः खस्थाकाशगोलस्थाः शन्याद्यो नक्षत्राधिष्ठित-मूर्त्तगोलस्थक्रान्तिवृत्तस्थरेवतीयोगताराग्रस्वरूपमेषादिप्रदेश-समन्ततस्थाः स्थापिताः। क्रान्तिवृत्तं तु मेषतुलास्थाने-विषुवद्वृत्तलग्नसम्पातात् त्रिभान्तरितक्रान्तिवृत्तप्रदेशौ स्व-स्वविषुवद्वृत्तप्रदेशाभ्यां चतुर्विंशत्यंशान्तरेण दक्षिणोत्तरौ मकरकर्कादिरूपौ तद्देशं द्वादशराश्यात्मकं वृत्तं ग्रहचारभू-तम्। विषुवद्वृत्तं तु ध्रुवमध्यस्थं निरक्षदेशोपरिगम्। तत्र प्रवहवायुना स्वाघातेन मूर्त्तो नक्षत्रगोलो षष्टिघटी-भिः परिवर्त्तते। तदन्तर्गतवायुभिस्तदाघातेन वा ग्रहा भ्रमन्तोऽपि नक्षत्रगोलस्थितक्रान्तिवृत्तीयमेषादिप्रदेशेन समं न गच्छन्ति वायूनां स्वल्पत्वात् तदाघातस्याप्यल्पत्वाद्ग्र-हाणां गुरुत्वाच्च। अतस्तत्स्थानाद्ग्रहाणां लम्बनं दृश्यते। अत एव नक्षत्रोदयकाले तेषां द्वितीयदिने नोदयः किन्तु ग्रहो लम्बितप्रदेशेन वायुना तदनन्तर-मूर्द्धभागस्थितोऽनन्तरमुदयः। लम्बनं तु शन्यादीनां कक्षानुरोधेन गुरुत्वाद्वायूनां तद्घातानां वा कक्षानुरोधेन बह्वल्पत्वात् तुल्यम्। यद्यपि वायोर्ध्रुवानुरोधेन सत्त्वा-द्ग्रहलम्बनं विषुवद्वृत्ते भवितुमुचितं न क्रान्तिवृत्ते, तथा च वक्ष्यमाणक्रान्त्यनुपपत्तिः क्रान्तिवृत्तस्थद्वादश-राशिभोगेन वक्ष्यमाणानां भगणानामनुपपत्तिश्च। तथापि वायुनावलम्बितो ग्रहो विषुवन्मार्गेऽपि तद्विषुवत्प्रदेशा-सन्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशेन ग्रहाकाशगोल एव स्वसमण्डले चा-लयत इति नानुपपत्तिः। अत एव खमार्गगा इति क्रान्तिवृत्तानुसृताकाशगोलस्थकक्षामार्गगता इत्यर्थक-मुक्तमिति सङ्क्षेपः। अत एव ग्रहाणां लोके प्राग्गतित्वं सिद्धमित्याह" र॰ना॰।

"प्राग्गतित्वमतस्तेषां भगणैः प्रत्यहं गतिः। परिणा-हवशाद्भिन्ना तद्वशाद्भानि भुञ्जते" सू॰सि॰। "अतो ऽवलम्बनादेव तेषां ग्रहाणां प्राग्गतित्वं प्राच्यां दिशि गतिर्येषां ते प्राग्गतयस्तद्भावः प्राग्गतित्वं सिद्धम्। लम्बनस्वरूपैव ग्रहाणां पूर्वगतिरुपपन्ना लोकैः कारणा-नभिज्ञैः प्रत्यक्षागततया तत्क्रियाजनिता कल्पितेत्यर्थः। सा किंरूपेत्यत आह। भगणैरिति। वक्ष्यमाणभग-णैः प्रत्यहं प्रतिदिनं गतिः प्राग्गमनरूपा भगणानां यदि गत्युपपन्नत्वाद्भगणसम्बन्धिवक्ष्यमाणदिनैः सूर्यसावनै-र्भगणा लभ्यन्ते तदैकेन दिनेन केत्यनुपातात्सिद्धा। ननु ग्रहभगणानां तुल्यत्वाभावात् प्रतिदिनं ग्रहगति-र्भिन्नेति पूर्वं लम्बनरूपा ग्रहगतिरयुक्तोक्ता ग्रहलम्बन-स्याभिन्नत्वादित्यत आह परिणाहवशादिति। परि-णाहः कक्षापरिधिस्तद्वशात् तदनुरोधादियं ग्रहगति-र्भिन्नाऽतुल्या। अयमभिप्रायः। ग्रहाणां लम्बनं तुल्यप्रदेशे न, परन्तु स्वस्वकक्षायां तत्तत्प्रदेशे तुल्ये याः कलास्ता गतिकलास्तास्तु गच्छति कक्षाल्पत्वेऽल्पा बहु-कक्षात्वे बह्व्यः सर्वकक्षापरिधीनां चक्रकलाङ्कितत्वात् भगणास्तु गतिवशादेव यस्य कक्षावृत्तं महत् तस्याल्पा यस्य च लघु कक्षावृत्तं तस्य बहवस्तदुपपन्ना गतिरपि तथेति न विरोधः। नन्वेकरूपगतिं विहाय भिन्नरूपा गतिः कथमङ्गीकृतेत्यत आह। तद्वशादिति भिन्न-गतिवशाद्भानि राशीन् नक्षत्राणि भुञ्जते ग्रहा भुञ्जन्ती-त्यर्थः। तथा च ग्रहराश्यादिभोगस्य नानाविधत्वेन गतिरूपयुक्ता नैकरूपेति भावः। अत भभोगे विशेषं वदन् वक्ष्यमाणभगणस्वरूपमाह" र॰ना॰। "शीघ्रगस्ता-न्यथाल्पेन कालेन महताल्पगः। तेषां तु परिवर्त्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः" सू॰सि॰। "अथ तद्भः पूर्वोक्त-विशेषकथकः शीघ्रगतिग्रहस्तानि भान्यल्पेन कालेन भुनक्त्यल्पगतिर्ग्रहो महता कालेन भुनक्ति तुल्यराश्यादि-भोगो मन्दशीघ्रगतिग्रहयोस्तुल्यकालेन न भवतीति विशेषार्थः। तेषां राशीनां परिवर्त्तेन भ्रमणेन। तुला-राद्युपक्रान्तिगतिभोगजनितेन भगणः प्रागुक्तः। क्रा-न्तिवृत्ते द्वादशराशीनां सत्त्वात् तद्भोगेन चक्रभोगसमा-प्तेर्यत् स्थानमारभ्य चलितो ग्रहः पुनस्तत् स्थानमायाति स चक्रभोगः परिवर्त्तसञ्ज्ञोऽपि द्वादशराशिभोगाद्भगण इत्यर्थः। ननु क्रान्तिवृत्ते सर्वप्रदेशेभ्यः परिवर्त्तसम्भवा-दत्र कः परिवर्त्तादिभूतः प्रदेश इत्यत आह पौष्णान्त इति। सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा क्रान्तिवृत्ते रेवतीयोगताराऽऽ-सन्नप्रदेशे सर्वग्रहाणां निवेशितत्वात् तदवधितो ग्रहचल-नाच्च पौष्णस्य रेवतीयोगताराया अन्ते निकटे प्रदेशे तथा च रेवतीयोगतारासन्नस्थानमेवाद्यन्तावधि-भूतमिति भावः" र॰ना॰।

सूर्य्यादिग्रहाणां महायुगे भगणमानमुक्तं तत्रैव।

"युगे सूर्य्यज्ञशुक्राणां खचतुष्करदार्णवाः। कुजा-र्किगुरुशीघ्राणां भगणाः पूर्वयायिनाम्" सू॰सि॰। 'षड्रा-

युगे ४३२०००० वर्षे सूर्यबुधशुक्राणां भानां चतुष्कवेद-स्थानादिककलस्थानानाम्‌ चतुःस्थानस्थानि शून्यानि ततो-ऽयुतादिषु स्थानेषु दन्तशशाङ्कायया च युगे सौर-वर्षाण्यपि खाभ्रखाभ्ररदार्णवमितानि ४३२०००० भगणा द्वादशराशिभोगात्मकपरिवर्त्तानां सङ्ख्या भवन्तीति शेषः। भौमशनिबृहस्पतीनां यानि शीघ्राणि शीघ्रोच्चानि तेषामपि उक्ता भगणाः। चकारः समुच्चयार्थकोऽनुसन्धेयः। अत्र कक्षाक्रमेण चारक्रमेण वा गुरोः कुजमध्यगता भवतीति न तयोर्द्वेषः क्रमस्य विवक्षितत्वाद्वा। नन्वाकाश-पूर्वं बिम्बाभावादलम्बनाभावेन गत्यभावात् कथं भ-गणा उक्ता इत्यत आह पूर्वाभिमुखेनेति पूर्वगा-मिनाम्‌। तथा च तेषामदृष्टरूपाणां पूर्वगमनसद्भावाद्भ-गणोक्तौ न क्षतिः। एषां स्वरूपादिनिर्णयस्तु स्पष्टा-धिकारे प्रतिपादयिष्यते। अथ चन्द्रभौमयोर्भगणा-नाह” र० ना०। “इन्दो रसाग्नित्रित्रीषुसप्तभूधरमा-र्गणाः। दस्रत्र्यष्टरसाङ्काक्षिलोचनानि कुजस्य तु” सू० सि०। “पूर्वतो गच्छतश्चन्द्रस्य भगणाः एतत्संख्यासमिता इत्यन्वयः। भूधराः सप्त न तु पर्वतस्य धराभिधानत्वात्‌ एकवृत्तिः मार्गणाः शराः पञ्च च चन्द्रस्य भगणाः षडग्नित्रित्रिपञ्च-सप्तपञ्चभूमिताः ५७७५३३३६ भौमस्य तु काराद्याकाराक्ष-विन्यासक्रमेणेति पुनर्द्विरभ्यस्तारस्थाने दस्ताष्टचक्रमित-मिताः२२९६८३२। अथ बुधशीघ्रोच्चगुर्वोर्भगणानाह” र० ना०। “बुधशीघ्रस्य शून्यर्तुखाद्रित्र्यङ्कनगेन्दवः। बृहस्पतेः खदस्राक्षिवेदषड्वह्नयस्तथा” सू० सि०। “बुधशीघ्रोच्चस्य-स्याङ्करूपस्य पूर्वगतेर्भगणाः षट्सप्तनवत्र्यङ्कादिमिताः १७९३७०६० बृहस्पतेस्तथा विन्यासक्रमेणेति पुनर्द्विरभ्यस्त-स्थाने नगाद्रिवेदाक्षिखाभिमिताः ३६४२२०। अथ शुक्र-शीघ्रोच्चशन्योर्भगणानाह” र० ना०। “सितशीघ्रस्य षट्सप्तत्रियमाश्विखभूधराः। शनेर्भुजङ्गषट्पञ्चरसवेदनिशा-कराः” सू० सि०। “शुक्रशीघ्रोच्चस्याङ्करूपस्य पूर्वगते-र्भगणाः षट्सप्तत्रिद्विद्विखसप्त ७०२२३७६ एतेन भूधरा इत्यस्यैकवचनतिरेकादेव भावो निरस्तः। शनेर्विन्यासक-लादष्टषट्पञ्चरसेन्दुमिताः १४६५६८ अथ चन्द्रस्योच्चपातयो-र्भगणानाह” र० ना०। “चन्द्रोच्चस्याग्निशून्याश्विवसु-सर्पार्णवा युगे। वामं पातस्य वस्वग्नियमाश्विशिखिदस्र-काः” सू० सि०। “चन्द्रमन्दोच्चस्य पूर्वगतेरङ्करूपस्य भगणा महायुगे रामनवाष्टाष्टवेदमिताः ४८८२०३। पातस्य चन्द्रपातस्य पश्चिमगतिवात्त्रक्रमरूपस्य-

रूपस्य वामं पश्चिमगत्या द्वादशराशिभोगात्मकपरि-वर्त्तरूपभगणा महायुगे वस्वग्नियमाश्विशिखिदस्रमिताः२३२२३८ अत युगपदुक्तं चन्द्रमाख्यपञ्चकोच्चपातभगणसम्बन्धिकल्प-नारम्भार्थम्‌। पञ्चोच्चपातभगणास्तु युगे युगे नोत्पन्ना इत्यभिप्रायेण युगसम्बन्धित्वानुक्तेर्नोक्ताः। मन्दोच्चपातस्वरू-पादिनिर्णयस्तु स्पष्टाधिकारे व्यक्तो भविष्यति” । अथ युगे नाक्षत्रदिवसांस्तत्स्वरूपावगमाय सावनदिनस्वरूपं स्वस्वज्ञानहेतुकं चाह” र० ना०। “भानामष्टाक्षि-वस्वद्रित्रिद्विद्व्यष्टशरेन्दवः। भोदया भगणैः स्वैः स्वैरूनाः स्वस्वोदया युगे” सू० सि०। “भानां नक्षत्राणां स्वतो गत्यभावेऽपि प्रवहवायुना परिभ्रमणात्‌ तत्सङ्ख्याहत्या भगणाः सुदिनतुल्याः। अत एतान्‌ वामभिति पूर्वो-क्तस्य युक्तोऽन्वयः। अष्टद्व्यष्टवसुद्वित्रिनगाष्टशरतिथि-मिताः १५८२२३७८२८। ननु ग्रहाणामपि प्रवहवायुना परिभ्रमणोदयसद्भावात्‌ तेषां दिवसाः कथं ज्ञेया इत्यत आह। भोदया इति। एतदुक्तभवनदिनानि स्वस्वभग-णधिकस्य इति व्युत्क्रमोदयशब्देन दिनम्‌। तथा च भोदया नक्षत्रदिनानि एते उक्ताः स्वैः स्वैः स्वकीयैः स्वकीयैर्भ-गणैः प्राकृतैर्वर्जिताः सन्तः स्वस्वोदया निजनिजसावन-दिवसा युगे भवन्ति। युग इत्यनेनाभीष्टकाले नाक्षत्रदि-वसा ग्रहगतभोगादिना भगणादिनोना ग्रहसावनदिवसा अभीष्टा भवन्ति। परन्तु राशीन्‌ षष्ठ्युत्थितांशादिकं दशगुणितं कृत्वा षष्ट्यादिस्थाने शोध्यं कार्यमन्यथा विजातीयत्वादन्तरानुपपत्तेरिति सूचितम्‌। अत्रोपपत्तिः यदि ग्रहाणां प्राग्गमनात्सम्बन्धं न स्यात्‌ तर्हि ग्रहो-दयनक्षत्रोदययोरेकहेतुकत्वाद्याचदसावनदिवसयोरभेदः स्यात्‌ अतो ग्रहाणां कम्पनेन नाक्षत्रादिदिवसेभ्यः सावनादि-दिवसानामन्तरितत्वाद्वक्ष्यमाणभगणान्तरेण युगे नाक्ष-त्रदिवसेभ्यो ग्रहसावनदिवसा न्यूना भवन्ति। भवहेतु भगणात्‌ स्वस्वविषयकतुल्यानामकरणादिरूपत्वं भोदया इत्यादि। अनेनैव भगणसावनभोगो नाक्षत्रदिवसा इत्यवधेयमिदम्‌” र० ना०। महायुगे चान्द्रादिमासदिन-संख्या तत्रोक्ता यथा

“भवन्ति शशिनो मासाः सूर्येन्दुभगणान्तरम्‌। रवि-मासोनितास्ते तु शेषाः स्युरधिमासकाः” सू० सि०। “सूर्य-चन्द्रभगणयोरन्तरं चन्द्रस्य मासा भवन्ति ते चान्द्रमासाः रविमासोनिताः। अत्र प्रथमं तुकारान्वयाद्द्वादश-गुणितरविभगणरूपसौरमासात्मकमासैरूनिताः सन्तः शेषा

अवशिष्टा ये चान्द्रमासास्तेऽधिमासा एव भवन्ति नान्ये। अनेन चान्द्रत्वमधिमासानां स्फुटीकृतम्। अत्रोपपत्तिः। त्रिंशत्तिथ्यात्मकस्य रवीन्दुयुतिकालरूपदर्शान्तावधिचान्द्र-मासस्य द्वादशराशिमितेन सूर्यचन्द्रान्तरेणैव सिद्धिः। कथमन्यथा दर्शान्ते सन्दृशीभवतोः सूर्यचन्द्रयोर्योगस्य पुनर्दर्शान्ते सम्भवः। द्वादशराश्यन्तरं त्वेकं भगणान्तर-मतो भगणान्तरेण चान्द्रो मासः सिद्धः। सौरमासा-मेवत्र यदन्तरेण चान्द्रमासानामधिकत्वं त एवाधिमासा इति स्वरूपमेव वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम्। अथ वक्ष्यमाणावमसूर्यसावनयोः स्वरूपमाह" र० ना०। "सावनाह्वानि चान्द्रेभ्यो द्युभ्यः प्रोज्झ्य तिथिक्षयाः। उदयादोदयं भानोर्भूमिसावनवासराः"। चान्द्रेभ्यो द्युभ्यो वक्ष्यमाणचान्द्रदिवसेभ्यः सकाशादित्यर्थः। सावनाह्वानि सावनदिनानि प्रोज्झ्य त्यक्त्वावशेषं तिथिक्षयाः। तिथिषु चान्द्रदिनेषु सावनदिनानामवशेषतुल्यः क्षयो न्यूनत्वम्। यद्वा तिथिशब्देन सावनो दिवसस्तस्य चान्द्रदिवसात् क्षय इति स्वरूपमेव वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम्। ननु भोदया भगणैरित्यादिना पूर्वं सर्वेषां सावनदिवसा उक्ता इत्यत्र कस्य साह्रा इत्यतः सूर्यसावनस्वरूपकथन-व्याजेनोत्तरमाह। उदयादिति। सूर्यस्योदयकाल-मारभ्याव्यवहिततदुदयकालपर्यन्तं यः कालः स एको-दिवसः। इति ये दिवसास्ते भूमिसावनवासराः। भूदिवसा इदस्य भूसम्बन्धेनागमात्। सावनादिवसा-र्थेत्यर्थः। तथा च निरुपपदसावनभूमिशब्दाभ्यां सूर्यस्य वासरा एव नान्येषां सोपपदत्वाभावादिति भावः। ते कियन्त इत्यतस्तत्प्रमाणं चान्द्रदिनप्रमाणं चाह"र०ना० "वसुद्व्यष्टाद्रिरूपाङ्कसप्ताद्रितिथयो युगे। चान्द्राः खा-ष्टखखव्योमखाग्निखर्त्तुनिशाकराः" सू०। "खटाद्रि-गजषट्सप्तपत्तुभूमिता युगे सूर्यस्य सावनदिवसाः। चान्द्रा दिवसा युगनियम इत्यर्थः। अशीतिशून्यचतुष्कतिथ-रूपा एते त्रिंशद्भक्ताश्चान्द्रमासा उत्पाद्याः। अनेनैव चान्द्रदिनानामुपपत्तिः सूर्यचन्द्रयोर्भगणयोरन्तररूप-चान्द्रमासास्त्रिंशद्गुणिता इति स्फुटीकृता। अथाधि-मासावमयोः संख्यामाह" र०ना०। "षट्पञ्चत्रिहुता-शाङ्गतिथयश्चाधिमासकाः। तिथिक्षया यमार्थाक्षिद्व्यष्ट-व्योमशराश्विनः" सू०। "अधिमासकाः प्रागुक्तस्वरूपा-श्चाराद्युगे षट्‌देशशामगोशरेन्दुमिताश्चाधिकचया दिन-क्षया अवमानीत्यर्थः। अवयोः पञ्च। एवं हिमराश्च-

इत्यतस्त्यानि। ननु सूर्यमासान्तरेऽधिमासकसंख्या कथं ज्ञातेत्यतो रविमासकसंख्यां स्वरूपेण कथयन्नाह" र०ना०। "अचतुष्कशतद्वाष्टकृपष्ठ रविमासकाः। भवन्ति भो-दयाभानुभगणैरूनिताः कुहाः" सू०। "सूर्यमासा द्वादशगुणितरविभगणानुरूपाः शून्यचतुष्कवेदर्त्तुशर-मिताः। ननु सावनदिवससंख्या प्रागुक्ता कथमागते-त्याह। भवन्तीति। भोदया नाक्षत्रदिवसाः प्रागुक्ताः सूर्यस्य भगणैः प्रागुक्तैर्वर्जिताः सन्तः कुहा भूवासरा भवन्ति। भोदया इत्यादिप्रागुक्तेः।

ननु सूर्यादिमन्दोच्चभौमादिपातानां युगे भगणानुत्पत्तेः कल्पभगणकथनमावश्यकमतस्तत्पठ्यन्त्यां प्रागुक्ता एते भगणादयः कल्प एव कथं नोक्ता इत्यत आह" र०ना०। "प्राग्गतेः सूर्यमन्दस्य कल्पे सप्ताष्टवह्नयः। कौजस्य वेदखयमा बौधस्याष्टर्त्तुवह्नयः। खखरन्ध्राणि जैवस्य शौक्रस्यार्थगुणेषवः। गोऽग्नयः शनिमन्दस्य पातानामथ वामतः" सू० सि०। प्राग्गतेः कल्प इत्यनयोः शनि-मन्दान्तं प्रत्येकं सम्बन्धः। पूर्वगतेः सूर्यमन्दोच्चस्य कल्पे सप्ताष्टरामसिताः ३८७ शनिपातस्य भगणा इति वक्ष्यमाणस्य भगणा इति पदस्य प्रत्येकमन्वेति। कौजस्य कुजसम्बन्धिनः सूर्यमन्दस्येत्यस्यैकदेशो मन्दस्येति म-न्दोच्चस्येत्यर्थकमत्राप्येति। तथा च भौममन्दोच्चस्य चतुरधिकं शतद्वयम् २०४। बौधस्य बुधमन्दोच्चस्याष्टषष्टि-मिताः ३६८। जैवस्य गुरुसम्बन्धिनः। अत्र शनिमन्दस्येति वक्ष्यमाणस्यैकदेशो मन्दस्येति मन्दोच्चस्येत्यर्थकमन्वे-तव्यत्वात्। यद्वाप्यनयोर्मन्दस्येत्युभयत्र मध्यस्थाना-मन्वयः सूपपन्न इति। तथा च गुरुमन्दोच्चस्य नवशतं ९०० शौक्रस्य शुक्रमन्दोच्चस्य पञ्चत्रिंशदधिकपञ्चशतं ५३५ शनि-मन्दोच्चस्यैकोनचत्वारिंशत् ३९। अथानन्तरं पातानां भौमादिपातानां वामतः पश्चिमगत्या भगणा उच्यन्त इति शेषः तान् श्लोकाभ्यामाह" र० ना०। "मनुदस्रास्तु कौजस्य बौधस्याष्टाष्टसागराः। कृताद्रिचन्द्रा जैवस्य त्रिखाङ्काश्च भृगोस्तथा। शनिपातस्य भगणाः कल्पे यमरसर्त्तवः। भगणाः पूर्वमेवात्र प्रोक्ताश्चन्द्रोच्चपातयोः"। सू० सि०। "कुजसम्बन्धिनः। तत्कारात् पातस्य भौ-मपातस्य कल्पे भगणाश्चतुर्दशाधिकं शतद्वयम् २१४। बौधस्य बुधसम्बन्धिनः शनिपातस्येत्यस्यैकदेशः पातस्येत्य-त्राप्येति। बुधपातस्य द्वादशोना पञ्चशती ४८८। जैवस्य गुरुपातस्य चतुःसप्तत्यधिकं शतम् १७४। भृगोः शुक्रस्य

तथा स शन्निनक्षत्रात् पातस्य शुक्रपातस्य व्यर्थः। अत्र-धिका नवमतो९०२। शनिपातस्य द्विरसषट्का ६६२भगणाः कल्पे भवन्ति। नन्वस्मिन् ग्रन्थे चन्द्रस्योच्चपातयोर्भगणाः कथं नोक्ता इति मन्दावबोधाय प्रयोजनं पूर्वोक्तं स्मारयति। भगणा इति। चन्द्रोच्चपातयोश्चन्द्र मन्दोच्चपातयोर्भगणा च माक्रिस्याधिकारे पूर्वं पाठयुगभगणकथने। एतकारो विस्मरण निरासार्थकः “शोक्ताश्चन्द्रोच्चस्य त्या दशोकेनोक्ताः” इत्या०। कुजादिकक्षाणां भूमिमध्यत उच्छ्रितिः श्रीपतिनोक्ता यथा भौमस्य गोकुरसमषभुवसूर्यसंख्या १२९६२१८ इनाश्चयम्-स्वर्दमिता १६६०२२ शतिरिन्दुजस्य। एतदस्य नागगुण-पञ्चरसाद्रिभूमि नागाव ८१७६१२८ सर्पगजसाश्विय-माश्वयोऽथ ४२४०८८। शुक्रस्य, सूर्यतनयस्य कुशप्रवाह भूतमधृदश्रमित १०२१८०७। योजनकर्ण एवम्। नागाश्व-षड्भिरसाग्निकुवेदसंख्यो ४१२६२६५८ नक्षत्रमण्डलभवः श्रवणो निरुक्तः”। सि०शि० विशेष उक्तः।

“स्रष्टा भचक्रं कमलोद्भवेन ग्रहैः सहैतद्भगणादिसंस्थैः। शश्वद्भ्रमे विश्वसृजा नियुक्तं तदन्ततारे च तथा ध्रुवत्वे। ततोऽपराशाभिमुखं भपञ्जरे सखेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि। तदल्पगत्वेन्द्रदिशं नभश्चराश्चरन्ति नीचोच्चतराश्चवर्त्मसु” मू०। “यदेतद्भचक्रं ग्रहैः सह भूपदर्श्यते तद्विश्वसृजा जगदुत्पादकेन कमलोद्भवेन ब्रह्मणा सृष्ट्यादौ सृष्टा ततः शश्वद्भ्रमेऽनवरतभ्रमणे नियुक्तम्। एतदुक्तं भवति। भान्यश्विन्यादीन्यन्यानि विशिष्टानि ज्योतींषि तेषां समूहश्चक्रं ग्रहाश्च सूर्या-दयस्तैः सह सृष्टम्। तानि भानि प्राक् संस्थया सम-न्तान्निवेशितानि। ग्रहास्तु भगणादावश्विनीमुखे निवे-शितास्त उपर्युपरि संस्थया। तत्रादौ तावदधश्चन्द्रः। तदुपरि बुधः। ततः शुक्रः। ततो रविः। तस्मा-द्भौमः। ततो गुरुः। ततः शनिः। सर्वेषामुपरि दूरे भचक्रम्। एषां कक्षाप्रमाणानि कक्षाध्याये प्रति-पादयिष्यन्ते। कश्चो यद्यूर्ध्वोर्ध्वस्था ग्रहास्तदुपरि दूरतो भगणस्तत् कथं भगणादिसंस्थैर्ग्रहैरित्युच्यते। उच्यते। अत्र भूमध्ये सूत्रस्यैकमग्रं बद्धा द्वितीयमग्रं भचक्रेऽश्विनीमुखे किल निबद्धम्। तस्मिन् सूत्रे प्रोता मणय इव चन्द्रादयो ग्रहाः सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा निवे-शिताः। भूमण्डलं द्वादशधा विभज्यैवं भूमध्यात् सूत्राणि प्रतिभागं नीत्वा किल बद्धानि तैः सूत्रैः तत्र ग्रहकक्षायां ये संपातास्ते तत्र कक्षाद्राशयः।

तद्वत्प्रकारा राशय इति सर्वत्रप्रसिद्धोक्तम्। कक्षाध्याये गोले च किञ्चिद्विस्तीर्णं वक्ष्यामः। एवंविधं भचक्रं सृष्टा ब्रह्मणा गगने निवेशितम्। यत्र निवेशितं तत्र प्रवहो नाम वायुः। स च नित्यं प्रत्यग्गतिः। तेन समाहतं भचक्रं सखेचरं पश्चिमाभिमुखभ्रमे प्रवृत्तम्। यत् तस्य प्रत्यग्भ्रमणं तच्छीघ्रतरम्। यत एकेनाह्ना भमण्डलस्य परिवर्त्तः। एवं तस्मिन् भपञ्जरे सखेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि खेचरा इन्द्रदिशं चरन्ति पूर्वाभिमुखं व्रजन्ति। नीचोच्चतराश्चवर्त्मसु। अनन्तरकथितेषु स्वस्व-मार्गेषु तेषां प्राग्भ्रमणम्। तत् तदल्पगत्या प्रत्यग्-गतेर्बहुत्वात् प्रागल्पगत्या व्रजन्तो नोपलक्ष्यन्ते इति भावः। तथा तस्य भपञ्जरस्य यौ दक्षिणोत्तरावन्तौ तत्र द्वे तारे ते ध्रुवत्वे नियुक्ते” प्रमिता०। सि०शि० ग्रहाणां केषां चित् कल्पे भगणा अन्यथोक्ता यथा।

“अर्कशुक्रबुधपर्यया विधेरह्नि कोटिगुणिता रदाब्धयः ४३२००००००। इत एव शनिजीवभूभुवां कीर्त्तिताश्च गणकैश्चलोच्चजाः। खाभ्रखाभ्रगगनामरेन्द्रियच्छापरा-द्रिविषया ५७७५३३०००० हिमद्युतेः। युग्मयुग्म-शरनागनोषनव्याङ्कपञ्चयमाऽश्विनो २२९६८२८५२२ ऽब्जजः। सिन्धुसिन्धुरनवाष्टगोऽङ्कषट्सप्तसिद्धभूमयोऽश्विनो १७९३६९९८९८४ शशीघ्रजाः। षट्पञ्चयुगषट्कलोचन-द्व्यब्धिरद्गुणिता ३६४२२६४५५ गुरोर्मताः। द्विनन्द-वेदाङ्कगजाग्निलोचनद्विन्दुस्वगैश्चाः ७०२२३८९४९२ सित-शीघ्रपर्ययाः। भुजङ्गनन्दद्विनगाङ्कवाणषट्कर्तेन्द्रवः १४६५६७०२९८ सूर्यसुतस्य पर्ययाः। खाष्टाब्धयो ४८० ऽष्टाश्वगजेषुदिग्द्विपद्विपाब्धयो ४८८१०५८५८ द्वाङ्कयमा २९२ रदाग्नयः ३३२। शरेभिभा ८५५ स्वयमरसाः ६५२ कृशानवः ४१ सुः पूर्वगत्या तदपेर्क्षदूरजाः। गजाष्टिभर्गविरदाश्विनः १ २३२३१११६८ कृष्णप्रमाश्विनः २६७ कृत्तिशराः ५२१ भूमर्त्तवः ६३। त्रिनन्दनागा ८९३ युगकृष्णरेखवो१४८४ निशाकराद्यस्तगपातपर्ययाः” इ०।

ग्रहाणां पूर्वगत्या गच्छतां कल्पे एतावन्तो भगणा भवन्ति। तथा मन्दोच्चानां चलोच्चानां च प्राग्गत्या एता-वन्तः पर्यया भवन्ति। तथा पातानां पश्चिमगत्या एता-वन्तो भवन्ति। अत्रोपपत्तिः। सा तु तत्तद्भागकथनेन तत्तत्क्षेत्रसंस्थानज्ञेन श्रुतगोलेनैव श्रोतुं शक्यते नान्येन। ग्रहमन्दशीघ्रोच्चपाताः स्वस्वमार्गेषु गच्छन्तः एतावन्तः पर्ययान् कल्पे कुर्वन्तीत्यागम एव प्रमाणम्। स

चागमो महता कालेन हेतुकाध्यापकाध्येतृदोषैर्बहुधा जातस्तदा कतमत्र प्रमाणम्। अथ यद्येवमुच्यते गणितस्कन्ध उपपत्तिमानेव गमः प्रमाणम्। उपपत्त्या ये सिध्यन्ति भगणास्ते ग्राह्याः। तदपि न। यतोऽतिमहता कालेन पुरुषेणोपपत्तिर्ज्ञातुमेव शक्यते। न तथा तेषां भगणानामियत्ता कर्त्तुं शक्यते पुरुषायुषोऽल्पत्वात्। उपपत्तौ तु पक्षः प्रत्यहं यन्त्रेण वेध्यः भगणान्तं यावत्। एवं शनैश्चरस्य तावत्‌ वर्षाणि त्रिंशता भगणः पूर्यते। मन्दोच्चानां तु बहुभिरनेकैः। अतो नायमर्थः पुरुषसाध्य इति। अत एवातिप्राज्ञा गणकाः साम्प्रतोपलब्ध्यनुसारिणं प्रौढगणकस्वीकृतं कमप्यागममङ्गीकृत्य ग्रहगणित आगमो गणितगोलयोर्निरतिशयं कौशलं दर्शयितुं तथान्यैर्भ्रान्तिज्ञानेनान्यथोदितानर्थांश्च निराकर्त्तुमन्वात्‌ ग्रन्थान् रचयन्ति। ग्रहगणित इति कर्त्तव्यतायामप्रमाणिः कौशलं दर्शनीयं भवत्यागमो योऽपि कोऽप्यत्र मानयतां णाम्। यथात्र पञ्चे ब्रह्मगुप्तस्वीकृतागमोऽङ्गीकृत इति। तर्हि तिष्ठतु तावदुपपत्त्या भगणानामियत्तासाधनम्। अथ यदुपपत्तिरुच्यते तर्हि इतरेतराश्रयदोषशङ्कया वक्तुमशक्या। तथापि किञ्चिद्रसुपपत्तिं वक्ष्यामः। इतरेतराश्रयदोषोऽत्र दोषाभावः। उपपत्तिभेदानां योगरूढ्येन वक्तुमशक्यत्वात्। यथोच्यते सर्वगुरुकरुधयाविधेरित्यादि। यावन्ति कल्पे वर्षाणि तावन्त एव सूर्यभगणा इत्युपपन्नम्। यतो भगणभोगकालो हि वर्षसंज्ञम्। बुधशुक्रौ तु रवेरासन्नावेव कदाचिदग्रतः कदाचित्‌ पृष्ठतश्चानुचरादिव सदा भ्रमन्तौ दृश्येते। अतस्तयोरपि रविभगणतुल्या भगणा इत्युपपन्नम्। चन्द्रोच्चभगणोपपत्तिमग्रे वक्ष्यामः। अथ समायां भूमावभीष्टकर्कटकेन त्रिज्याप्रमाणेन वृत्तं दिगङ्कितं भगणांशैरङ्कितं कृत्वा तत्र प्राचीचिह्नादुदक्चले नातिदूरे प्रदेशे उत्तरेऽयने वृत्तमध्यस्थितेन कीलेन रवेरुदयो वेध्यः। ततोऽनन्तरं वर्षमेकं रव्युदया गणनीयाः। ते च पञ्चषष्ट्यधिकशतत्रय ३६५ तुल्या भवन्ति। तत्रान्तिमोदयः पूर्वोदयस्थानादासन्नो दृश्यत एव भवति। तयोरन्तरं विगणय्य पाठम्। ततोऽन्यस्मिन् दिने पुनरुदयो वेध्यः। स तु पूर्वचिह्नादुत्तरत एव भवति। तदप्यन्तरमन्तरं पाठम्। ततोऽनुपातः। यद्यन्तरद्वितयकलाभिरेकोनताभिः षष्टि ६० घटिका लभ्यन्ते तदा दृश्यमानान्तरेण किमिति। अत लभ्यन्ते

पञ्चदश घटिकाः स्वांशत्‌ पलानि सार्धानि द्वाविंशतिर्विपलानि १५। ३०। २२। ३०। आभिर्घटीभिः सहितानि पञ्चषष्ट्यधिकशतत्रयतुल्यानि सावनदिनान्येकस्मिन् रव्यब्दे भवन्ति ३६५। १५। ३०। २२। ३०। ततोऽनुपातः। यद्येकेन वर्षेणैतावन्ति कुदिनानि तदा कल्पवर्षैः किमिति। एवं ये लभ्यन्ते ते सावनदिवसा भवन्ति कल्पे। अथ यदि तैरेव रवेर्भगणैः पार्थिवैः कुदिनैश्चकला लभ्यन्ते तदैकेन किमिति। फलं मध्यमा रविगतिरित्युपपन्नम्। अथ चन्द्रभगणोपपत्तिः। तत्रादौ तावद् ग्रहवेधार्थं गोलबन्धोक्तविधिना विपुलं गोलयन्त्रं कार्यम्। तत्र खगोलस्यान्तर्गोल आधारवृत्तद्वयोपरि विषुवद्वृत्तम्। तत्र च यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशाङ्कितं च बध्वा कदम्बद्वयकीलकयोः प्रोतमन्यद्वृत्तं ग्रहवेधवलयम्। तच्च भगणांशाङ्कितं कार्यम्। तत्र खगोलयन्त्रं सम्यग् ध्रुवाभिमुखयष्टिकं जलसमक्षितिजवलयं च यथा भवति तथा कृत्वा रात्रौ गोलमध्यचिह्नगतया दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य क्रान्तिवृत्ते यो मीनान्तस्तं रेवतीतारायां निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्या चन्द्रं विलोक्य तद्वेधवलयं चन्द्रोपरि निवेश्यम्। एवं कृते सति वेधवृत्तस्य क्रान्तिवृत्तस्य च यः सम्पातस्तस्य मीनान्तस्य च यावदन्तरं तस्मिन् काले तावान् स्फुटचन्द्रो वेदितव्यः। क्रान्तिवृत्तस्य चन्द्रबिम्बमध्यस्य च वेधवृत्ते यावदन्तरं तावांस्तस्य विक्षेपः। ततो यावतीषु रात्रिगतघटिकासु वेधः कृतस्तावतीष्वेव पुनर्द्वितीयदिने कर्त्तव्यः। एवं द्वितीयदिने स्फुटचन्द्रं ज्ञात्वा तयोर्यदन्तरं सा तद्दिने स्फुटा गतिः। अथ तौ चन्द्रौ "स्फुटयुक्तं मध्यमं प्रकल्प्य ग्रहार्द्धमा" मध्यमौ कृत्वा तयोरन्तरं या मध्यमा चन्द्रगतिः। तदाऽनुपातः। यद्येकेन दिनेनैतावती चन्द्रगतिस्तदा कुदिनैः किमित्येवं चन्द्रभगणा उत्पद्यन्ते। तथा चाह श्रीमान् ब्रह्मगुप्तः "ज्ञातं कृत्वा मध्यं भूयोऽन्यदिने तदन्तरं भुक्तिः। त्रैराशिकेन भुक्त्या कल्पग्रहमण्डलानयनम्" ॥ एवमन्येषामपि भगणोपपत्तिः। अथ चन्द्रोच्चस्य। एवं प्रत्यहं चन्द्रवेधं कृत्वा स्फुटगतयो विलोक्याः। यस्मिन् दिने गतेः परमाल्पत्वं दृष्टं तत्र दिने मध्यम एव स्फुटचन्द्रो भवति। तदेवोच्चस्थानम्। यत उच्चगते ग्रहे फलाभावो गतेश्च परमाल्पत्वम्। ततश्च तस्माद्दिनादारभ्यान्येषां चन्द्रपर्यये प्रत्यहं चन्द्रवेधात् तदेवोच्चस्थानं ज्ञेयम्। तत्र

पूर्वस्थानात् पुरत एव भवति । यत् तयोरन्तरं तज्ज्ञात्वा-ऽनुपातः क्रियते । यद्येतावद्भिरन्तरदिनैरिदमुच्चयोरन्तरं लभ्यते तदैकेन किमिति । फलं तुङ्गगतिः । तथानुपातात् कल्पभगणाः । अथ चन्द्रपातभगणोपपत्तिः । एवं प्रत्यहं चन्द्रवेधाद्विक्षेपस्थिते क्षीयमाणे कस्मिन् दिने विक्षेपाभावो दृष्टः क्रान्तिवृत्ते तत् स्थानं चिह्नयित्वा तत्र यावान् विधुः स भगणाद्यस्तु पातः स्यादिति ज्ञेयम् । पुनरन्यस्मिन्नपि पर्यये विक्षेपाभावस्थानं ज्ञेयम् । क्रान्तिवृत्ते तत् स्थानं पूर्वस्थानात् पश्चिमत एव भवति । अतो ज्ञाता पातस्य विलोमा गतिः । सा चानुपातात् । यद्येतत्कालान्तरदिनैरेतावत् पातयोरन्तरं लभ्यते तदैकेन किमिति । फलं पातगतिः । तथा प्राग्वत् कल्पभगणाः । अथ रविकक्षोपपत्तिः । मिथुनान्ते रवौ कस्मिंश्चिद्दिने रेवतीतारकोदयाद्यावतीभिर्घटिकाभी रविरुदितस्तावतीभिर्नतांशघ्नं साध्यम् । यन्नतं स तदा स्फुटो रविर्ज्ञेयः । एवमन्यस्मिन् दिनेऽपि । तयोः स्फुटार्कयोरन्तरं स्फुटा गतिः । एवं प्रत्यहं स्फुटगतयो ज्ञातव्याः । यस्मिन् दिने गतेः परमाल्पत्वं तद्दिने यावान् रविस्तावदेव रवेरुच्चं भवति । तस्योच्चस्य चलनं वर्षशतेनापि नोपलक्ष्यते । किन्त्वाचार्यैरन्यमन्दोच्चवदनुमानात् कल्पिता गतिः । सा चेयम् वर्षगणैः सामान्ताहर्गणाद्वर्षगणाद्वा एतावदुच्चं भवति ते भगणा युक्त्या कुट्टकेन वा कल्पिताः । अथान्येषां शीघ्रोच्चोपपत्तिः । तत्र "एत एव अनिलोत्थभूरुवामित्यादि" । उच्चो ह्याकर्षको भवति । तेन स्वकक्षाभ्यन्तरे भ्रमन् ग्रहः स्वाभिमुखमाकृष्यते । तेनाहुः ननु कथा-मध्यद्वे मध्यग्रहाद्ग्रहतः पृष्ठतो वा यावतान्तरेण दृश्यते तावत् तस्य फलं मान्द्यं शैघ्र्यं वा । अहो उच्चो नाम प्रदेशविशेषत्वेन कथमाकृष्यते ? अतस्तस्य दैवतात्मत्वमुक्तं पूर्वसिद्धान्ते । "अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्त्तयो भगणा-श्रिताः । शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः । तद्वातरश्मिभिर्बद्धास्तैः सव्येतरपाणिभिः । प्राक्पश्चादपकृष्यन्ते यथासन्नं स्वदिङ्मुखम्" इत्यादि । एवमुच्चस्य दैवतविशेषत्वेनाङ्गीकृतत्वाददोषः । एतदुक्तं भवति । ग्रहेऽर्कोन्नात् कृत्वा यदा रविरग्रे वर्त्तते तदा मध्यग्रहात् स्फुटग्रहोऽग्रतो दृश्यते । यदा तु पृष्ठगतोऽर्कस्तदा मध्यात् स्फुटग्रहः पृष्ठतो दृश्यते । अतएषां ग्रहाणां रविरेव शीघ्रोच्चं धीरैः कल्पितम् ।

अतो रविभगणतुल्याः शीघ्रोच्चभगणा इत्युपपन्नम् । अथ मन्दोच्चोपपत्तिः । तत्र वेधेन स्फुटग्रहं ज्ञात्वा तं मन्दस्फुटं प्रकल्प्य ततः शीघ्रफलमानीय तत् तस्मिन् स्फुटे विलोमं कार्यं एवमसकृन्मन्दस्फुटो ज्ञेयः । एवं प्रत्यहं मन्दस्फुटमुपलक्ष्य स मन्दस्फुटो यस्मिन् मन्दफले क्षीयमाणे यस्मिन् दिने मध्यमतुल्यो भवति तदा तत्तुल्यमेव मन्दोच्चं ज्ञेयम् । ततस्तस्मादपि मन्दोच्चभगणाः कल्प्याः । एवं सर्वेषाम् । अथ बुधशुक्रयोः शीघ्रोच्चोपपत्तिः । तत्र रविशुक्रयोः पूर्वस्यां दिशि चरमान्त्य-वेधेनान्तरभागा ज्ञेयाः । ते तयोः स्फुटयोरन्तरांशा ज्ञाताः । स्फुटार्कं द्वयोर्युतैः स्फुटः शुक्रो भवति । ततः शुक्रस्य मन्दफलमानीय तत् स्फुटे शुक्रे धनर्णं व्यस्तं कार्यम् । रविश्च मध्यमः कार्यः । तयोर्यदन्तरं तच्छीघ्रफलसंज्ञं धनं च ज्ञेयम् । एवं प्रतिदिनवेधेन तच्छीघ्रफलं परमाल्पं ज्ञातव्यम् । तत् तादृक् फलमवश्यं त्रिभकृतस्थितेनोच्चेनाल्पस्य भवति । तच्च त्रिभस्थानं त्रिभान्तरितस्य स्यात् । अतस्तत्र त्रिभोनेन स्फुटशुक्रेण तुल्यं शीघ्रोच्चं ज्ञेयम् । एवं पुनरन्यस्मिन् पर्यये माध्या-मेवान्यच्छीघ्रोच्चं ज्ञात्वानुपातः क्रियते । यद्येतत्कालान्तरदिनैस्तयोरुच्चयोरन्तरं लभ्यते तदैकेन किमिति । फलं तुङ्गगतिः । प्राग्वत् तथा भगणाः । एवं बुधस्यापि । अथ भौमादीनां वेधेन प्राग्वद्विक्षेपविशेषाभाव-स्थाने यावान् मन्दस्फुटो ग्रहश्चक्रशुद्धस्तावान् पातः । बुधशुक्रयोस्तु तदा मन्दफलव्यस्तसंस्कृतं यावच्छीघ्रोच्चं चक्रशुद्धं तावान् पातो ज्ञेयः । ततः प्राग्वद्भगण-कल्पना । अथ भभ्रमणानाह" प्रमि० । "खखेषुवेदषड्गुणाष्टती-भभूतभूभवः । मताहता १५८२२३६४५०००० भपरिवर्त्त-भ्रमा भवन्ति काह्नि" काह्नि कल्पदिन एतावन्तो भानां पश्चिमभ्रमा भवन्ति । अस्योपपत्तिर्गोले सम्यक् भूपर्यायादिना-विचारादिना कथिता व्याख्याता च । अथ सूर्यादीनां चान्द्रा-ह्वांश्चाह" प्रमि० । "रविदिने दिनकर्द्धवसाः करेन्द्रियशरेषु-भुवोऽब्धिदृग्गुणाः १५५५२००००००० । नयननागकराभ्र-रवीन्दवः मधुनखगुणिताः १६०२९९९०००००००विधुवासराः" ॥ अस्योपपत्तिः । रविवर्षाणि (४३२००००००० ; ३६० गुणि-तानि) दिनीकृतानीति सुगमम् । चन्द्रार्कयोर्यावन्तः कल्पे योगास्तावन्तः किल शशिमासाः । ते तु योगा भगणा-न्तरतुल्याः स्युः उभयोरपि प्राग्गमनात् । अतो भगणा-न्तरतुल्याः शशिमासा भवन्ति । ते त्रिंशद्गुणाः शशिदिवसाः

भवन्तीत्युपपन्नम् । अथ कुदिनान्याह । भूदिनानि गरवेद-भूपगोसप्तसप्ततिवयोऽयुताङ्कताः १५७७९१६४५०००० । सप्तमास्तु भगणैर्विवर्जिता यस्य तस्य कुदिनानि तानि वा" ॥ एषामुपपत्तिः प्रागेवोक्ता । एकस्मिन् रविवर्षे यावन्तो भभ्रमाः स्युस्तावन्त एवैकोना रविसावनदिवसा भवन्ति । यतो रविः भागमध्या एकं पर्ययं गतः । अतो भगणसंख्ययोना भभ्रमाः कुहा भवन्ति । एव-मन्येषामपि ग्रहाणां कुदिनानि स्युरित्युपपन्नम्" प्रमि० इदानीं कलिगतादभ्यहर्गणादिकमाह । "कलिगताद्य या दिनसंचये दिनपतिर्मुदुलभ्यतिसदा । कलियुग-भ्रुवकेण समन्वितो भवति तद्ग्रुगणो ग्रहखेचरः" सि०शि० "अत्र कलिगताहर्गणेऽयं विशेषः । शुक्राद्यो वारो गणनीयः । यतः कल्पगताहर्गणात् कलियुगे शुक्र-वारो भवति । तत्र च ये ग्रहाणां ध्रुवकाः कल्-पिताः । तद्ध्रुवभवः खेचरश्च कलियुगध्रुवकेण समन्वितः कार्यं इत्यत्र वासनापि सुगमा । इदानीं कलि-युगग्रहानाह" प्रमि० "वाद्रिरामास्मयः ३३७० कलि-रामाङ्का ८३३१ वेदवेदाङ्कचन्द्रा १६४४ विलिप्ताः क्रमात् । अङ्कषाङ्काब्धयो ४६६६ अङ्काब्धवेदाब्धयो ४४०६ वेदषट्कखभूदाब्धसंमिताः १०१६०६४ । वेद-चन्द्राङ्कवेदाब्धिनागाः ८४४६१४ करदस्राब्धिवेदाब्धिभिश्च ७४४२२ भेयुः क्रमात् । द्वापरान्तध्रुवाख्यक्रमेणाक्रमात् सूर्यवत्सूर्याः चन्द्रतुङ्गेन्दुपातोद्भवाः" सि०शि० "कुजादीनां सर्वेषां ध्रुवाख्यक्रमेणाः पठिता लाघवार्थम् स्पष्टार्थमिदम्" प्रमि०

कल्यादौ ग्रहाः ।

मं.	गु.	बु.	शु.	श.	रवं.	चंद्रं.	चंपा
११	११	११	११	११	२	४	५
१९	२७	२९	३८	२८	१७	५	२
२	२४	२७	४२	४६	४१	२९	१२
५०	२९	२६	१४	२३	२६	४६	५८

अत्र बालावबोधार्थं स्वपमहर्गणं कृत्वा ग्रहाणां सावन दिनगतयः साधिताः ।

र	चं	मं	बु	गु	शु	श	उ	पा
०	१२	०	४	०	१	०	०	०
५९	१०	३१	५	४	३६	२	६	३
८	२४	२६	१२	५९	७	०	६०	१०
१०	५२	२८	१८	९	४४	२२	५२	४८
३१	०	७	२८	९	१५	५१	४६	२०

दिनगणः स्वभ्रांशोनो भाग इति प्रत्यहमेकोनषष्टिः कला स्टईाताः । शेषावयवेन कतिभागैः सप्तभिर्दिनै-रेका कला भवति" प्रमि० ।

खगोले सप्त पायुस्कन्धाः" सि०शि० उक्ताः यथा "भूवायु-रावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वः स्यादुद्वहस्तदनु संवहसंज्ञकश्च । अन्यस्ततोऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्मात् बाह्यः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः । भूमेर्बहिर्द्वादश योजनानि भूवायुरत्राम्बु-दविद्युदाद्यम् । तदूर्ध्वगो यः प्रवहः, स नित्यं प्रत्यग्गति-स्तस्य तु मध्यसंस्था । नक्षत्रकक्षा खचरैः समेतो यस्मा-दतस्तेन समाहतोऽयम् । भपञ्जरः खेचरचक्रयुक्तो भ्रमत्यजस्रं प्रवहानिलेन" । श्रीपतिः "आद्यावहः प्रवह उद्वहसंवहौ च स्यादिवहः परिवहश्च परा-वहश्च । एतस्याः क्रमेण मरुतामिह सप्तसंख्या विष्ण्व-रापदनमावहमाद्धुरेके" ।

मतभेदेन भूगोलभगोलयोश्चलाचलत्वाभिप्रतिपत्तौ भगोलस्यैव भ्रमणं सि० शि० भू०को० निरूपितं यथा "यान्तो भचक्रे लघुपूर्वगत्या खेटास्तु तस्यापर-गतिपगत्या । कुलालचक्रभ्रमिवामगत्या यान्तो न कीटा इव भान्ति यान्तः" सि०शि० । आर्यभट्टमते तु भूमेरेव चलनं व्यवस्थापितं यथा

"अनुलोमगतिर्नौस्थः पश्यत्यचलं विलोमगं यद्वत् । अच-लानि भानि तद्वत् समपश्चिमगानि लङ्कायाम्" । अनेन भूमेरेव गतिवशाद् भचक्रस्य भ्रमणभ्रम इत्युक्तम् तेन च भचक्रस्यापि ग्रहाणामुदयास्तमयनिमित्तं भ्रमणमङ्गी-कृतम् यथा "उदयास्तमयनिमित्तं प्रवहेण वायुना क्षिप्तः । लङ्कायां समपश्चिमगो भपञ्जरः सग्रहो भ्रमति" अत उदयास्तमयनिमित्तत्वेन ग्रहगतिस्वीकारेण कालभेदे शुक्रादीनामिव रवेरुदयास्तमयाभावात् न गतिमत्त्वं ग्रहाणामुदयास्तमयौ तु तस्य भूगत्यैव सम्भवतः भूमिष्ठ-स्यार्कमाच्छादनादुदयास्ताभावेनास्तत्वमिति भेदः । अतेदं बोध्यम् ग्रहगतिस्वीकारेणैव सर्वोपपत्तौ भूगतिस्वीकारो-ऽनर्थक इत्यभिप्रेत्य श्रीपतिना आर्यभट्टमतस्यान्यस्य तत्र दूषणमुक्त्वा भगोलस्यैव भ्रमणमुपपादितं यथा "नौस्थो-विलोमगमनादचलं यथावद्या मन्यते चलति नैवमिला-ऽमलेन । लङ्कासमापरगतिप्रचलद्भचक्रमाभाति सुस्थिर-मपीति वदन्ति केचित् । यद्येवमम्बरचराविहगाः स्वनीडं नासादयन्ति न खलु भ्रमणे धरित्र्याः । किंचाम्बुदा अपि न भूरिपयोमुचः स्युर्देशस्य पूर्वगमनेन विराय हन्त ।

भूगोलवेगजनितेन समीरणेन केत्वादयोऽप्यपरदिग्गतयः सदा स्युः । प्रासादभूधरशिरांस्यपि संपतन्ति तस्माद्भ्रमत्युडुगणस्त्वथ वाऽऽवहेन" । एतन्नाप्यसि 'यदि च भ्रमति क्ष्मा तदा स्वकुलायं कथमाप्नुयुः खगाः । इषवोऽभिनभः समुज्झिता निपतन्तः स्युरपांपतेर्दिशि । पूर्वतोऽभिमुखे भवेद्भुवो वरुणाशाभिमुखो व्रजेद्धनः । अथ मन्दगमात्तथा भवेत् कथमेकेन दिवा परिभ्रमः" इत्याह ।

सि॰ शि॰ भूमेरेव स्थिरत्वं व्यवस्थापितं यथा "भूमेः पिण्डः शशाङ्कज्ञकविरविकुजेज्यार्किनक्षत्रकक्षावृत्तैर्वृत्तो वृतः सन् मृदनिलसलिलव्योमतेजोमयोऽयम् । नान्याधारः स्वशक्त्यैव वियति नियतं तिष्ठतीहास्य पृष्ठे निष्ठं विश्वं च शश्वत् सदनुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात् । सर्वतः पर्वतारामग्रामचैत्यचयैश्चितः । कदम्बकुसुमग्रन्थिः केसरप्रसरैरिव" सि॰ शि॰ । "योऽयं मृदनिलसलिलव्योमतेजोमय इति पाञ्चभौतिको भूमेः पिण्डो वृत्तो वर्तुलाकारश्चन्द्रादिकक्षैः शशाङ्कादिकक्षावृत्तैरावृतः स चानन्याधारः स्वशक्त्यैव नियतं निश्चितं वियत्याकाशे तिष्ठति । तत्पृष्ठनिष्ठं च जगत् । सदनुजमनुजादित्यदैत्यम् । दनुजा दानवाः । मनुजा मानवाः । आदित्या देवाः । दैत्या असुराः । तैः समेतं समन्तात् तिष्ठति । शेषं स्पष्टार्थम्" प्रमि॰ । इदानीं पुराणेषु भूमेराधारपरम्परा या पठिता तां निराकर्तुमाह । "मूर्ती धर्ता चेद्धरित्र्यास्ततोऽन्यस्तस्याप्यन्योऽप्येवमत्रानवस्था । अन्त्ये कल्प्या चेत् स्वशक्तिः किमाद्ये किं नो भूमेः साष्टमूर्तेश्च मूर्तिः" सि॰शि॰ । कथमियं भूमेः स्वशक्तिरित्याशङ्कां परिहरन्नाह । "यथोष्णताऽर्कानलयोश्च शीतता विधौ, द्रुतिः के कठिनत्वमश्मनि । मरुच्चलो भूरचला स्वभावतो यतो विचित्रा बत वस्तुशक्तयः । आकृष्टिशक्तिश्च मही तया यत् खस्थं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या । आकृष्यते तत्पततीव भाति समे समन्तात् क्व पतत्वियं खे" सि॰शि॰ । "आकृष्टिशक्तिश्च महीत्यनेन भूमेरधःपतनशङ्का तत्तिर्यगधःस्थितानां चाधःपतनशङ्का निरस्ता" प्रमि॰ । तथान्यत्रापि युक्तिभाव दर्शिता यथा "स्थिरोऽस्याङ्गा प्रवहस्य परिभ्रमम्" । "यदा भरण्यास्थो रविर्भवति तदा तस्यास्तमयकाले ध्रुवमत्स्यस्तिर्यक्स्थो भवति । तस्य रुचकतारा पश्चिमतः, शुक्लतारा पूर्वतः । तदा रुचकतारास्तमये रविरस्तमेति । अथ निशावसाने रुचकतारा परिवृत्य पूर्वतो याति । शुक्लतारा पश्चिमतो याति ।

ततो रुचकतारास्तमयगतस्यैवार्कस्योदयो दृश्यते" प्रमि॰ । अत्रायमाशयः यदि भूमेरेव चलनं न भचक्रस्य चलनमङ्गीक्रियेत तदा ध्रुवमत्स्यस्य ध्रुवतारानिकटस्थाने भचक्रे स्थितस्य स्थूलताराकतारादयस्य ध्रुवचतुर्दिक्षु भचक्रभ्रमणवत् पश्चात् प्रत्यङ्मुखेनाङ्गा परिभ्रमणं दृश्यते भरण्यास्थे सूर्ये च तस्यास्तमयकाले ध्रुवमत्स्यस्य रुचकतारायाः पश्चिमस्थत्वं शुक्लतारायाश्च पूर्वस्थत्वं दृश्यते दृश्यते च निशावसाने तयोर्दिग्विपर्ययः । भूमेरेव चलनात् तस्योदयास्तमयस्वीकारे यथास्थितैकदेशावस्थानमपि दृश्येत न च तथा दृश्यते । अतो भचक्रस्यैव चलनात् सर्वव्यवहारोपपत्तौ मुधा भूमिचलनाङ्गीकारेण । एवं सप्तर्षिमण्डलस्य मरीच्यादिक्रमेण निशामुखे उदयसमये पूर्वस्थत्वमस्तमयकाले निशावसाने च तद्विपर्ययेणावस्थानं भचक्रभ्रमणं विनाऽनुपपन्नमेव तेषां च राशिचक्रे यथा पूर्वादिक्रमेण स्थितिः सतदर्पणेकैकनक्षत्रभोगपद्या ऋषिशब्दे १४६१पृ॰ दर्शितम् । यत्तु श्रीपतिना "प्रासादशिरांसि पतन्तीति" यदुक्तं तदपास्तम् भूमेः खोर्ध्वाकाशविभागस्थानस्थानां तथाकर्षणेनैव भूमौ पतनमिति नियमेन स्वाधिष्ठिततया भूमौ तस्यैवाधोभागतत्वेन पतनसम्भवात् तेन न प्रासादशिरःपतनसम्भवः "क्वाधःपतेदिति वाक्यपर्यालोचनया तथैवावगमादिति सुधीभिर्भाव्यम् । भूचलने अन्येऽपि दोषाः सम्भवन्ति । तथाहि पूर्वापरभागे तुल्यवत्वे बालस्य क्षिप्तशरयोः समान्तरेण प्रत्यक्षसिद्धा समता गत्या च तुल्यभूमिभागे एव तयोः पतनमुचितम् । भूमेः प्राग्गतित्वाङ्गीकारे च प्राक्क्षिप्तस्याधिकभूम्यन्तरे, पश्चात्क्षिप्तस्य चाल्पभूम्यन्तरे पतनं स्यात् । न च तथा लक्ष्यते । किन्तु द्वादशयोजनात्मकभूवायुना सार्द्धं भूमेः प्राग्गतिस्वीकर्तृणामिनस्योदक्ज्योतिर्विदां मतेऽपि प्राग्गतेः शरस्य वायुकृतत्वादपि अधिकगतित्वं प्रत्यग्गतेस्तु प्रतिकूलवायुना प्रतिरोधात् अल्पगतित्वमपि सर्वतोऽनुकूलप्रतिकूलगतिमतोर्गतिभेदवत् स्यात् ।

किञ्च आर्यभट्टमते भूमेः स्वकक्षायामेव भ्रमणाङ्गीकारेऽपि इंलण्डीयज्योतिर्भिः प्रत्यक्षं भूमेरेककालं प्राग्गमनेऽपि पर्येण च क्रमशः सूर्यमण्डलभ्रमणमुररीकृतं तथाऽङ्गीकारे च भूमेः विषुवद्दृश्यानावधि षड्राशिषु क्रमशो वेष्टनाकारेणोर्द्धं गत्वा षण्मासोत्तरं सूर्यस्योर्द्ध्वं स्थितिः स्यात् । तथा च तदानीं सूर्यस्य भूतलापेक्षया यावदुच्चतरदेशे स्थितिस्स्यात्तद्वर्तिजनैः सूर्यस्योर्द्ध्वं भूमेः स्थितिः ऊर्ध्वतद्दृष्टे च

तिर्यक्स्थितिः स्यात् तथा श्वेतारे च ध्रुवतारयोरपि क्षितितो-न्नतत्वोन्नतत्वेन दृश्यत्वापत्तिः अनयोश्च तिर्यक्स्थितत्वापत्तिश्च न च तथा दृश्यते सदा एकरूपेणैव तयोर्दर्शनात् न च तयोरतिदूरस्थत्वात् न तथा लोकनं सम्भाव्यते इति वाच्यं भचक्रस्य ध्रुवलग्नत्वेन नक्षत्रकक्षायाश्चैकरूप-तया ध्रुवस्य स्थिरतया नक्षत्रकक्षायाश्च सूर्यकक्षायाः बहिर्भूतान्तरितत्वात् तदानीं सूर्योर्द्ध्वस्थितस्य भूमध्यस्य ततोऽल्पान्तरेण स्थितेरतिदूरस्थत्वाभावात् सूर्याधःस्थिति-काले च अधिकान्तरे भूमेः सत्त्वादयुक्तत्वापत्तेः । तावद्भि-र्योजनैः ध्रुवस्थितस्य पूर्वपश्चिमतारात्मकमनुष्यस्य नतोन्नत-त्वं तिर्यक्त्वं च दर्शनापत्तेरैक्यरूपत्वात् । किञ्च सूर्यो-र्द्ध्वस्थितिकाले सूर्यस्य कर्कटराशिगमनावां कृत्तिकाश्वन्या-दीनामाकाशतारतम्येन तेषां स्थूलत्वतारतम्येन दर्शना-पत्तिः । इत्यादि बहु वक्तव्यमस्ति विस्तरभयादिहोपरम्यते ।

सि॰शि॰ भूपरिध्यादिमानमुक्तं यथा “प्रोक्तो योजनसंख्यया कुपरिधिः सप्ताङ्गनन्दाब्धयः ४९६७ तद्व्यासः कुभुजङ्गसा-यकभुवो १५८१ ऽथ प्रोच्यते योजनम् । याम्योदक्पुरयोः पलान्तरहतं भूवेष्टनं भांश २६० हृत् तल्लब्धं पुरान्तराध्वन इह ज्ञेयं समं योजनम्” सि॰शि॰ । “भूपरिधेरुपपत्ति-र्गोले कथिता । योजनलक्षणं गणिते कथितमस्ति । तथा-प्यत्र यदुच्यते तत्रेदं कारणम् । भूरेव किन्तु यत्त्वार्य-भट्टादिभिराचार्यैः सत्यपि नियामके पलांशदर्शनेऽन्यथा-न्यथा तत्प्रमाणमभिहितं तत्र षट्सप्ताष्टयवमङ्गुलं कनिष्ठिकादिभेदेन शास्त्रे दृश्यते । तेनाभिप्राये-णान्येन वा तथोक्तम् । याम्योत्तरयोः पुरयोः पलांशान् वक्ष्यमाणप्रकारेणानीय तेषामन्तरेणानुपातः । यदि भांशपरिधौ दक्षिणोत्तरमण्डल एतावत् पलान्तरं तदा भूपरिधौ पुरान्तरे किमिति । यल्लब्धं तावन्तो विभागाः पुरान्तरस्य क्रियन्ते । यावानेको विभागस्ता-वद्योजनं ज्ञेयम् । तादृशैर्योजनैर्देशान्तरं कर्त्तव्यमित्यर्थः” प्रमि॰ । इदानीं भूपरिधिस्फुटीकरणं मध्यरेखां चाह । “लम्बज्यागुणितो भवेत् कुपरिधिःस्पष्टस्त्रिभज्याहृतो यद्वा द्वादशसंगुणः स विभुवत्कर्णेन भक्तः स्फुटः । यल्लङ्कोज्जयिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत् सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः” सि॰ शि॰ । रेखापुराण्याह चोपपत्तिः “लङ्का कुमारी नगरी च काञ्ची पानाटमद्रिश्च सितः षडाख्यः । श्रीवत्सगुल्मं च पुरी तथैव माहिष्मती चोज्ज्वयिनी प्रसिद्धा ॥ स्यादा-श्रमोऽस्मात्तनगरं सुरम्यं ततः पुरं पट्टशिवाभिधानम् । श्रीगर्गराटं च महोहिताख्यं स्थानेश्वरं शीतगिरिः सुमेरुः ॥ इतीव याम्योत्तरगा धरायां रेखामिमां योजनविदो वदन्ति । अन्यानि रेखास्थितिभाञ्जि लोके ये यानि तज्ज्ञैः पुरभेदनानि” ॥

ग्रहाणां प्रतिदिनं स्वकक्षायोजनगतिमानं सि॰शि॰ उक्तम् “कल्पोद्भवैः क्षिति दिनैर्गगनस्य कक्षा भक्ता भवेद्दिन-गतिर्गगनेचरस्य । पादोनगोऽक्षरहतिभूमितयोजनानि ११८५८ ।४५ खेटा व्रजन्त्यनुदिनं निजवर्त्मनीमे” सि॰शि॰ अस्योपपत्तिः । यदि कल्पदिनैः स्वकक्षामितयोजनानि गच्छति तदैकेन किमिति । फलं दिनगतियोजनानि । तानि च स्थूलत्वेन तावत् पादोनगोऽक्षरहतिभूमितानि स्युः” प्रमि॰ । “सर्वेऽप्यसंहितात् गर्भवात् फलानि यानि तत्कक्षाः । भवन्ति मध्यमाः क्रमा-न्मध्यमा शुभकरः । कक्षा गतिस्तु योजनैर्भः-मदा सदा भवेत् । कक्षादिमत्तु प्रमाणानुरूपतया चला स्मृता” सि॰दि॰ । “अस्योपपत्तिरेतादृशेन । पूर्वं गति-र्योजनात्मिका ग्रहाणां तुल्यैवोक्ता । इदानीमल्पत्वं सा कक्षादिकल्पनावशात् । तदानीमल्पत्वं कारणमाह” प्रमि॰

“कक्षाः सर्वा अपि दिविषदां चक्रलिप्ताङ्किताला वृत्ते लघ्व्यो लघु च महति स्युर्महत्यश्च लिप्ताः । तस्मा-देते शशिजभृगुजादित्यभौमेज्यमन्दा मन्दाक्रान्ता इव शशधराद्यानि यान्तः क्रमेण” सि॰शि॰ । “अतः सर्वा अपि कक्षाश्चक्रलिप्ताभिरेवाङ्किताः । अतो महति वृत्ते महत्यो लिप्ताः स्युः । लघुनि लघ्व्यः । तद्यथा चन्द्र-कक्षा सर्वाधःस्था लघुः । तस्यामेका कला पञ्चदशभि-र्योजनैर्भवति । शनेः कक्षा सर्वोपरिस्था सा महती तस्यामेका कला योजनानां षड्भिः सहस्रैरेकसप्त-त्यधिकैः ५९२८ भवति । योजनं चतुःक्रोशमेव । अत-श्चन्द्रात् सकाशादूर्द्ध्वोर्द्ध्वस्था बुधशुक्रादयः क्रमेण मन्दा-क्रान्ता मन्दगतय इव भान्ति” प्रमि॰ ।

ग्रहाणां तत्कालादिपरिच्छेदकारणम् सि॰शि॰ उक्तं यथा “उच्चस्थितो व्योमचरः सुदूरे नीचस्थितः स्यान्नि-कटे धरित्र्याः । अतोऽणुबिम्बः पृथुलश्च भाति भानो-स्तथासन्नसुदूरवर्ती” सि॰शि॰ । इदानीमस्योक्तं प्रका-रान्तरमाह” प्रमि॰ । “उच्चा सदैव प्रतिवृत्तमङ्ग्या वृत्तिः पृथक् नीचरसंस्थमार्गम् । सदीकृतेषां पुनरन्ध-काहं नीचोच्चवृत्तस्य च सन्ति भङ्ग्या” सि॰शि॰ ।

"उक्त विध भार्गो रविबुद्धिः प्रतिवृत्तभङ्ग्या यथोक्ता । अथ तामेव नीचोच्चवृत्तभङ्ग्या तदाह । तद्गोले तां प्रदर्शयति" सि॰ शि॰ । "कक्षावृत्तमध्यगतेन्द्रितवृत्तस्य मिक्षेदन्यवृत्तप्रमाणं तत्तु । नीचोच्चवृत्तं रचयेच्च रेखां कुमध्यतो मध्यखगोपरिस्थाम् । कुमध्यतो दूरतरे प्रदेशे रेखायुते तुङ्गमिह प्रकल्प्यम् । नीचं तथासन्नतरेऽथ तिर्यङ्नीचोच्चमध्ये रचयेच्च रेखाम् । नीचोच्चवृत्ते भगणाङ्कितेऽस्मिन् मान्दं विलोमं निजकेन्द्रमत्र । शैघ्र्यं त्वनुलोमं भ्रमति स्वतुङ्गादारभ्य मध्यग्रहो हि यस्मात् । अतो यथोक्तं स्वतुङ्गमेवकेन्द्रं देयं निजोच्चादनुपरतस्य । दोर्ज्यैव रेखावधिकेन्द्रतः स्यात् तिर्यक्स्थरेखावधि कोटिजीवा" सि॰ शि॰ । "यावत् कक्षावृत्तं चक्रांशाङ्कितं कृत्वा तत्र मध्यग्रहं च दत्त्वा ग्रहचिह्नेऽन्यचन्द्रव्यासार्धमानेनान्यद्वृत्तं लिखेत् । तन्नीचोच्चवृत्तम् । अथ भूमध्याद्ग्रहोपरिगता रेखा किञ्चिद्दीर्घा कार्या । साऽऽद्यरेखा । नीचोच्चवृत्ते भूमेर्दूरतरे प्रदेशे रेखायुते उच्चं प्रकल्प्यम् । आसन्ने रेखायुते नीचम् । नीचोच्चचिह्नाभ्यां प्राक्कल्प्याद्य तिर्यग्रेखा मध्ये कार्या । अस्मिन् वृत्ते केन्द्रगत्युच्चस्थानादारभ्य मध्यग्रहो भ्रमति । मान्दे विलोमं, शैघ्र्येऽनुलोमम् । अतः कारणान्मान्दकेन्द्रमुच्चाद्विलोमं देयम् । शीघ्रकेन्द्रमनुलोमम् । तदग्रे ग्रहः" प्रमि॰ ।

ग्रहाणामसकृत्कालांशाश्च सि॰ शि॰ उक्ताः

तत्र राशयः १६६।३० कालगन्ते उक्तम् । ग्रहबिम्बानां गोलाकारत्वेऽपि सूर्यचन्द्रमसोरेव द्युतिलाभः यथाऽऽर्यभट्टः । "भूग्रहभानां गोलार्धानि यथा विवर्णानि । अर्धानि यथासारं सूर्याभिमुखानि दीप्यन्ते" । सि॰ शि॰ रविचन्द्रराहुबिम्बमानमुक्तं यथा "बिम्बं रवेर्द्विद्विशरर्तु ६५२२ संख्यानीन्दोः खनागाम्बुधि ४८० योजनानि । भूव्यासहीनं १५८१ रविबिम्बमिन्दुःकक्षाहतं भास्करकर्णभक्तम् । भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना भवेत् कुभात्रिज्यातिरिन्दुमार्गे" सि॰ शि॰ । "सूर्यस्य बिम्बं मध्यमदिवसकर्णकक्षायां ६५२२ योजनानि । इन्दोस्तु स्वकक्षायां ४८० मितानि । राहोर्व्याख्यातं । रविबिम्बं ६५२२ भूव्यासेन १५८१ हीनं तदिन्दुकर्णेन स्फुटेन योजनात्मकेन संगुण्य रविकर्णेन स्फुटेन भजेत् फलेन भूव्यासो वर्जितश्चन्द्रकक्षायां भूभाव्यासो भवति । एतानि योजनात्मकानि । अथोपपत्तिः । तस्मिन् दिनेऽर्कस्य मध्यस्फुटैव स्फुटा गतिः स्यात् । तस्मिन् दिने उदयकाले चक्रकलाव्यासार्धमितेन व्यासार्धेन सूत्रेण लिखितेन तत्स्फुटद्युत्या तद्युत्यां बिम्बानतो लिखेत् । सा यष्ट्यग्रयोरन्तरकलात्मा रविबिम्बकला मध्यमाः भवन्ति तास्तु हानिवृद्धी किञ्चिदर्धकैरधिकाः ३१।३१ ३१ । एवं विधेऽपि चान्द्रमासे यदा मध्यैव गतिः स्यात् तदा लिखेत् तदैवं त्रिंशदधिकाः ३१।१० कलाः ३१,१६ चन्द्रे बिम्बकलानां योजनीकरणायानुपातः । यदि त्रिज्याव्यासार्धे एतावत्प्रमाणं बिम्बं तदा परिणतयोजनैः किमिति फलमुपलभ्यते दिविगतम् ६५२२ संख्यानि योजनानि । बिम्बं तु खनागाम्बुधि ४८० मितानीति" "अत्र श्रीपतिः व्याख्या रवीन्दुक्षितिगोलकानां क्रमेण तेजोजलद्वन्द्वमयानाम् । स्वकीयानैराकृतिमुखभगमः ६५२२ खनागाब्धिभिः ४८० क्रमाच्च चन्द्रैः १५८१" । अन्येषां गुरुशुक्रादीनां ताराग्रहाणां ग्रहाणां गुरुशुक्रत्वादिकं बोध्यं न तु विशेष संख्या सौरागमोक्ता विष्णुपुराणादौ उक्ताऽपि उपपत्तिविहीनत्वादत्र न प्रदर्शिता ।

भास्कराचार्येण स्पष्टमानरेखाज्ञानेन मेषादिराशिस्थितेऽर्के सावनदिनानि ।

मे	वृ	मि	क	सिं	क	तु	वृ	ध	म	कु	मी
३०	३१	३१	३१	३१	३०	२९	२९	२९	२९	२९	३०
५५	२४	३७	२८	२	२६	५७	३७	१५	२४	४६	२२
२२	५६	३२	३५	५२	४	२	३९	२	०	४२	३१

ग्रहादिवसमानमत्रोक्ताः । "त्रिंशत् पञ्चघटा देवा मेषेऽर्के द्विपादिकम् । वृषे धरामयः सिद्धाः षट्शता मिथुने क्रमात् ॥ धराम्बुः खरामा रद्रः कर्के धराम्बुः । गजाद्रिगोऽब्धिरामाश्च, सिंहे भूपक्षयो दलम् ॥ द्विरामाश्च, स्त्रियां त्रिशद्गोऽश्विनः स्वगाश्च, तुले । गोऽश्विगोऽद्रिकराः कीटे, गोऽश्विनो भानि गोऽम्बराः ॥ कौर्प्ये, धनुषि गोदस्रास्तिथयो पक्षौ, मृगे । गोऽश्विनोऽब्धिवसवः, कुम्भे गोदस्रा गोऽब्धयस्तथा ॥ रामाश्च मीने त्रिंशद्रामदस्रा धराग्नयः" ।

सर्वेषां राशीनां त्रिंशद्भागात्मकत्वेऽपि कालभेदेन तेषामुदयो देशभेदात् भिन्न एव तेन देशभेदेन दिनरात्रिमानभेदश्च तत्र कारणं च सि॰ शि॰ निरूपितं यथा "यो हि प्रदेशोऽपमण्डलस्य तिर्यक्स्थितोऽसावुदय

तथा सम्। योऽल्पेन कालेन च ऊर्ध्वसंस्थोऽनल्पेन सोऽस्मादुदया न तुल्याः। ये उद्गमे याम्यनतांशगाद्याः खस्वापमेनापि निरक्षदेशे। याम्यानतत्वोऽतिनततमांशा उद्यन्ति कालेन ततोऽल्पकेन। कर्क्यादयः सौम्यनतांशि देशेऽत्र ते यान्ति याम्याक्षवशादनुत्वम्। कालेन तस्माद्गुणोदयं ते तदन्तरे स्यात्तुरखण्डमेव" सि॰शि॰। "निरक्षदेशे होरामितानि चत्वारि समपश्चिमगानि राशित्रयं च मकरादौ परमक्रान्त्या २४ विषुवन्मण्डलादुत्तरतो मिथुनान्तं उत्तरतो ऽत्यन्ततिर्यगवस्थितं तत्रापि मेषः स्वक्रान्त्या महत्या तिरश्चीन उदेति अतोऽल्पकालोदयः वृषभस्तदल्पयाततमाक्रान्तिदिङ्गवशात्: मिथुनस्तदल्पयातमाशक्रान्तिवशात्: एवं निरक्षेऽपि न समा उदयाः। अथ ये मकरादयो याम्ये नतांशे याम्याक्षवशात् अतिनता उद्यन्ति स्वदेशेऽतोऽल्पकालोदयाः. ये तु कर्क्यादयः स्वक्रान्त्या सौम्ये नतांशे याम्याक्षवशादनुत्वं गता उद्यन्ति अतश्चिरकालोदयाः चराखण्डेनोदयहोरान्तराणि स्फुटखण्डमेव भवति यतस्तत्क्षितिजोन्मण्डलान्तराले चरम्। अथ चरखण्डोदयनाधिकत्वं गोलभ्रमणेऽपि यथा प्रतीयते तथाह" प्र॰मि॰। "मेषक्रयाद्याञ्चिघनादिकाभिः पृथक् समुद्यन्ति निरक्षदेशे। चक्रार्धमाद्यं च तथा द्वितीयं षड्भि पलैरभिमिताभिरेव। मेषादिमिथुनान्तो नाडीभिस्त्रिचिमिताभिरुद्गच्छन्ति। कर्कादि धनुरन्तदयास्ते प्रथमं ताभिश्चरोनाभिः। कन्यान्तादनुष्ठोऽन्त्यर्धमितमात्रौ निरक्षदेशे। कर्कादि कुम्भे चैषां स्वे पलान्ताभिदराद्याभिः। तद्वि चरखण्डैः क्रान्तौ वा भगान्तौ वा। चरखण्डेनाद्यास्तेन निरक्षोदयाः स्वदेशे स्युः। क्षितिजोऽप्यादि कृत्वा तेषां भ्रमणं प्रदर्शयेद्यम्। उक्तमनुक्तं चास्मत् शिष्याणां बोधजननार्थम्"। सि॰ शि॰।

चरखण्डकालमाह सि॰शि॰ "उन्मण्डलक्षितिजयोरन्तराले द्युरात्रवृत्ते चरखण्डकालः। तज्ज्याख रज्ज्वापरपक्षिमी स्याद्युज्याग्रार्धवृत्ते परिणामिता सा" सि॰शि॰। "क्षितिजोन्मण्डलयोर्मध्ये होरात्रवृत्ते यावान् कालः स चरखण्डकालः तदोन्मण्डलादुभयतस्तुल्योऽन्तरे चिह्नं कृत्वा तयं निरक्षस्थलमार्गं कृत्वा सैव त्रिज्यावृत्तपरिणता सती चरज्या स्यादित्यादि त्रिप्रश्ने व्याख्यातम्" प्र॰मि॰।

इदानीं लङ्कास्वदेशाक्षांशयोरन्तरं चरकालमाह। "निरक्षदेशे क्षितिजाख्यवृत्तमुन्मण्डलं तच्च गुरुस्वदेशे। स्वे स्वे कुजोऽर्कस्य समुद्भवोऽस्माद्गतार्कमर्कोदयं योस्तु मध्ये" सि॰ शि॰। चरफलस्य धनर्णत्वमनामाह। "प्राग्यो स्वदेशेऽस्य निरक्षदेशे स्फुटोदयोऽस्मात् यतोऽन्तरं तत्। स्वमं गृहेऽस्मादुदये खमर्को फलं चरोत्थं रविसौम्यगोले। याम्ये विलोमं खलु तत्र यस्मादुन्मण्डलं क्षितिजादधस्तात्। नाद्याक्षकादुत्तरयाम्यभागौ गोलस्य नाडुत्तरयाम्यगोलौ" सि॰ शि॰।

चरस्थानञ्च सि॰प्र॰ दर्शितं यथा

"यल्लङ्कोज्जयिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत् सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः। आदौ प्रागुदयोऽपरत्र विषये पश्चाद्धि रेखोदयात् स्यात् तस्मात् क्रियते तदन्तरभवं खेटेऽनृणं स्वं फलम्" सि॰शि॰। "लङ्कायां मेरुपर्यन्तं भौदमाना रेखोज्जयिनी कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशन्ती या याति सा मध्यरेखोच्यते। रेखायां यदार्कोदयकालत्वात् पूर्वमेव पूर्वदेशे भवति। रेखोदयकालादनन्तरं पश्चिमदेशेऽर्कोदयः। तदन्तरावस्तदन्तरयोजनैः स्पष्टभूवेष्टनादनुपातेन ज्ञायते। यदि स्फुटपरिधियोजनैः षष्टि ६० घटिका लभ्यन्ते तदा रेखास्वपुरयोरन्तरयोजनैः किमितीति त्रैराशिकेन देशान्तरघटिका लभ्यन्ते। मध्यगत्या च या आनीता माध्यकाभिरहुपातः। यदि घटीषष्ट्या मध्यगतिकला लभ्यन्ते तदा देशान्तरघटीभिः किमिति। अथ योजनैरथानुपातः। यदि स्फुटपरिधियोजनैर्गतिः प्राप्यते तदा देशान्तरयोजनैः किमिति। फलं ग्रहाः प्राप्यन्तं यतस्तदादुदयः। पश्चादनम्। यतस्तत्र रेखोदयादनन्तरमर्कोदय इत्युपपन्नम्" प्र॰मि॰।

चरखण्डानयनञ्च सि॰शि॰ "एकस्य राशेर्बृहती ज्यका या द्वयोस्त्रिभस्यापि च तच्छराणाम्। स्वस्वापमज्याहतिवर्जितानां मूलानि तासां त्रिगुणा २४३८ भुजानि। स्वस्वद्युमौर्व्या विभजेत् फलानां चापान्यधोऽधः परिशोधितानि। क्रमोत्क्रमस्थानि निरक्षदेशे मेषादिकानामुदयासवः स्युः" सि॰शि॰। "एकस्य राशेर्बृहती ज्या त्वष्टमी १७१८ ज्या। द्वयोरिति षोडशी २९७७ ज्या। त्रिभस्येति ३४३८ त्रिज्या। आसां पठितानां स्वकीयस्वकीयक्रान्तिज्यावर्गैर्वर्जितानां मूलानि त्रिज्यागुणितानि स्वस्वद्युज्यया विभजेत्। फलानां चापान्यधोऽधः परिशोधितानीति तृतीयात् द्वितीयं द्वितीयात् प्रथमं शोध्यम्। प्रथमं तथाविधमेव। एवं लङ्कोदयासवः स्युः। अत्रोपपत्तिः। अतो इष्टतः स्वाभिमतस्य तिर्यक्स्थितत्वात् तत्-

क्रान्तिलेनाप्यनुपपन्ने । तद्यथा मेषान्तस्य ज्या क्रान्तिवृत्ते कर्णः, तत्क्रान्तिज्या लङ्काक्षितिजे भुजः । तद्गोलरपदं मेषान्तःकोटाग्रमूले कोटिः । एवं राशिद्वयस्य ज्या कर्णः, तत्क्रान्तिज्या भुजः, तद्गोलरपदं वृषभान्तःकोटाग्रमूले कोटिः । एवं त्रिराशिज्या कर्णः, परमा क्रान्तिज्या भुजः, परमाद्युज्या कोटिः । एताः कोटयश्चापकरणार्थं त्रिज्यावृत्ते परिणामिताः । त्रिज्यागुणाः स्वस्वद्युज्यया भक्ताश्चापानि । प्रथमं मेषोदयस्य चापः । द्वितीयं राशिद्वयस्य । तृतीयं राशित्रयस्य । अतो विश्लेषितानीत्युपपन्नम्" प्रमि० । "इदानीं प्रकारान्तरेणाह ।" "कीटादिराश्यन्तककोटिजीवाक्षिज्या १७१८ गुणाः स्वस्वदिनज्ययाप्ताः । चापीकृताः प्राग्वदवो विशुद्धाः कीटादिकानामुदयासवो वा" सि०शि० । "कीटादिराश्यन्तककोटिजीवाः एवं द्विस्त्रिराशिज्या भवन्ति । ७।८।२९७०।३४३८ एताक्षिज्यया १४३८ गुणाः स्वस्वदिनज्यया भक्ता इति ये द्युज्यान्ते द्युज्या ये कीटान्तेऽपि ३२१८ । ये मेषान्ते द्युज्या ये सिंहान्तेऽपि ३३६६ । कन्यान्ते द्युज्या त्रिज्यैव ३४३८ । फलानि क्रमात् भाज्याः । फलानां चापान्यधोऽधः शुद्धानि कीटादीनामुदयासवः क्रमेण वा । न एव मिथुनवृषभमेषाणामित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । क्रान्तिवृत्ते वृषभान्ते लग्नमेकभागं यदा द्वितीयभागं कीटान्ते निबध्यते तत्र सूत्रमर्धमेकराशिज्या भवति । एवं लग्नमेकभागं मेषान्ते यदा द्वितीयं सिंहान्ते तत्र सूत्रार्धं राशिद्वयस्य ज्या भवति । एवं मेषतुलादौ बद्धसूत्रार्धं त्रिज्या । एता एव वृषभान्तमेषान्तमीनान्तःकोटाग्रबद्धानां ज्या भवन्ति । अतस्तत्स्थानेषु क्रान्तिवृत्ते सूत्राणि बद्धानि । अतस्तासां त्रिज्यावृत्तपरिणतानां चापान्तराणि कीटादिकानामुदया भवन्तीति गोले प्रदर्शयेत्" । इदानीं पुनः प्रकारान्तरेणाह प्रमि० । "मेषादिजीवाश्चिद्युत्या मौर्व्या ३१४१ गुणा हृताः स्वस्वदिनज्यया वा । चापीकृताः प्राग्वदमी विशुद्धा मेषादिकानामुदयासवो वा" सि०शि० । अत्रोपपत्तिर्गोले कर्त्तव्या धुमता च । अथ निरक्षोदयानाह । "लङ्काऽभ्राद्रिभूपा १६७० वृषगोऽद्रिरन्ध्राः १७९५ कुरामनन्दैस्तु मिता १९३५ क्रमेण । क्रमोत्क्रमस्थाश्चरखण्डकैः स्वैः क्रमोत्क्रमस्थैश्च विहीनयुक्ताः । मेषादिषण्णामुदयाः स्वदेशे तुलादितोऽमी च विलोमसंस्थाः । उदेति राशिः समवेन येन तत्सप्तमोऽस्तं स एति तेन" सि०शि० । अत्र प्रथमप्रकारेण प्रथम उदयो लभ्यते । द्वितीयप्रकारेण द्वितीयतृतीयौ । "अत्रोपपत्तिः । निरक्षस्वदेशार्कोदययोरन्तरं चरम् । निरक्षे स्वदेशे च मेषादिः समम् एति मेषान्ते यादौ स्वक्षितिजे तत उन्मण्डले लगति । अतश्चरखण्डोनो मेषोदयः स्वदेशोदयो भवति । एवं वृषमिथुनयोरपि । कर्क्यादौ तु चरखण्डानामपचीयमानत्वाद्युतानि परिणमन्ति । तुलादौ तुल्यखण्डस्याधःस्थितत्वाद्युग्मखण्डानि भवन्ति । मकरादौ तु चरखण्डानामपचीयमानत्वादूनं परिणमन्ति । इत्यादि गोले सम्यग्दर्शितम्" प्रमि० ।

दिननिशोर्लङ्घनप्रकारं हेतुमाह "अतश्च सौम्ये दिवसो महान् स्याद्रात्रिर्लघुर्याम्यतश्च याम्ये । युगान्तवत्ते क्षितिजादधस्ते रात्रिर्यतः स्याद्दिनमानमूर्ध्वे । यदा समस्तं द्युनिशोर्निरक्षे सौम्यमण्डलं तत्र कुजादयोऽतोऽस्तम्" सि० शि० । "क्षितिजादुपरिस्थे अहोरात्रवृत्तखण्डे यावान् कालस्तावान् दिवसः यावांस्तदधस्थे तावती रात्रिरिति" प्रमि० । इदानीं विशेषमाह "षडूर्ध्वभागाभ्यधिकाः पलांशा यत्राथ तत्रास्त्यपरो विशेषः । अभ्यधिका क्रान्तिरुदक् च यावत्तावद्दिनं सन्ततमेव तत्र । तावच्च याम्ये सततं तमिस्रा तत्र मेरौ सततं समार्द्धम्" सि०शि० । "यत्र देशे षट्षष्टिः (६६) रविकाः पलांशास्तत्रायं विशेषः परमाल्पेतरा क्रान्तिः (२४)भागतुल्यं लम्बाधिका भवति तावत्कालं सततं दिनमेव याम्या क्रान्ति (२४)भागास्तावत्सततं रात्रिरेव तद्यथा यत्र किल सप्ततिः (७०)पलांशास्तत्र लम्बो विंशतिः(२०)तत्र देशे मिथुनवृषभं दक्षिणक्षितिजादुपरिभागवर्त्तित्वेनोत्तरक्षितिजादधस्तावत् यदा रविस्तत्र क्रान्तिभागविंशतिरवति तदोत्तरक्षितिजे रविबिम्बस्यार्द्धोदितं भूत्वा मध्याह्ने दक्षिणक्षितिजादुपरिभाग्यान्तरमण्डले भागद्वयान्तरितोऽवतं भवति तदा त्रिंशद्घटिका दिनदलम् अतोऽहनि षष्टिः रात्रिः शून्यं ततो द्वितीयदिने उत्तरकान्ते रविकान्ताधिक्यात् क्षितिजं नस्पृशति एवं प्रतिवर्षं परमक्रान्ति(२४)भागपर्यन्तं परिपरिभ्रमति एवं मिथुनान्ते उत्तरक्षितिजादुपरिभागः चतुर्थांशाति धुमश्चैव कुमारोपरोदति विंशतिभागाधिका क्रान्तिः इत्यतावत्कालं रविः सततं दृश्यः तावद्दिनमेव सन्ततं पुनर्याम्ये दक्षिणगोले क्षितिजादधस्थस्त्वे सततं रात्रिरिति अतएव मेरौ षण्मासं दिनम्" प्रमि० ।

तेनात्र देशे सौम्ययाम्ययोर्दिनरात्रिमानं वर्षः ।
"विषुवद्वृत्तं द्युसदां क्षितिजत्वमितं तथा च दैत्यानाम् । उत्तरयाम्यौ कुभयोर्मूर्द्धगतौ ध्रुवौ यतस्तेषाम् । उत्तरगोले क्षितिजादूर्द्धं परितो भ्रमन्तमादित्यम् । सव्यं त्रिदशाः सततं पश्यन्त्यसुरा अपसव्यगं याम्ये" सि॰शि॰ । अयनकालभेदे संहितोक्तं रम्यत्वमपरत्वमाह ।
"दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं निशेतरत्संहितिकैः प्रकीर्तितम् । दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तत्कृतं निशा तथा तत्फलकीर्तनाय तत् । इष्टाक्रमाङ्गेऽर्कोऽति यैः क्रमेण तैरेव हस्तैरवरोहतीनः । यत्रैव दृष्टः प्रथमं स देवैस्तत्रैव तैस्तन्न विलोक्यते किम् ?" सि॰शि॰ । "नाडिकानां न चेदयमभिप्रायकः सूर्यो मेषादेरूर्ध्वं मिथुनान्तं यावत् देवैः स देवारोहणं कुर्वन्नपि देवैर्दृष्टः तैरेव पुनरवरोहणं कुर्वन् किं न दृश्यत इति" प्रमि॰ । तत्फलं दर्शितं श्रीपतिना "मृगादिराशिद्वयभानुभोगात् षडर्त्तवः स्युः शिशिरो वसन्तः । ग्रीष्मश्च वर्षा च शरच्च तद्वत् हेमन्तनामा कथितोऽत्र षष्ठः । शिशिरपूर्वमृतुत्रयमुत्तरं ह्ययनमाहुरहश्च तदामरम् । भवति दक्षिणमन्यदृतुत्रयं निगदिता रजनी मरुतां च सा । गृहप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठाविवाहचौलव्रतबन्धपूर्वम् । सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गर्हितं तत् खलु दक्षिणे च" । इदानीं दिनरात्रिप्रसङ्गे पितृदिनमाह "दिनं दिनेशस्य यतोऽत्र दर्शने तमी तमोऽन्तदर्शने भवेत् । कुदलगानां द्युनिशं यथा भयां तथा पितृणां शशिपृष्ठवासिनाम्" सि॰शि॰ । पितृदिनस्योदयास्तकालानाह । "विधूर्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधादीधितिमामनन्ति । पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वे दर्शे यतोऽस्मात् द्युदलं तदेषाम् । भार्द्धान्तरत्वान्न विधोरधःस्थं तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम् । कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम्" सि॰शि॰ ।
इदानीं देशविशेषेण राशिभेदान् सदोदितानुदितांश्चाह । लङ्कोत्तरभुजाः (६८।१/२०) पलांशका यत्र तत्र दिवसे कदाचन । दृश्यते न मकरो न कार्मुकं किन्तु कर्कमिथुनौ सदोदितौ । यत्र षाड्गुणसप्तत्रिंशमिता (७८।१/४) अत्र वृश्चिकहयं न च । दृश्यतेऽथ वृषादितद्द्वयं सर्वदा समुदितं च लक्ष्यते । यत्र तेऽष्ट नवतिः (९०) पलांशकास्तत्र काननगिरौ कदाचन । दृश्यते न सदृशं तुलादिकं सर्वदा समुदितं क्रियादिकम्" सि॰ शि॰ । "अयनर्क्षास्तके "लम्बाधिका क्रान्तिरुदक् च

यावत्तावद्द्युनिं सततमेव तत्" इत्यादिना सम्यक् चित्र एव । यत्र दक्षिणाभिक्रान्तित्रयो समस्तत्र ते पलांशाः" (६६।१/२०) तत्र धनुर्मकरौ क्षितिजादधस्ताद् भ्रमतः" कर्कमिथुनौ तूपर्येव । (तेन देशभागे धनुर्मकरस्थरवौ द्वौ मासौ रात्रिः शिष्टा दश मासा दिनम् । एवमुत्तरभागे तथा पलांशके यत्र क्षितिजरविस्तौ द्वौ मासौ रात्रिः शिष्टा दशमासा दिनम् । तत्र तुलान्तर्गतं तुलाद्यौ वृश्चिकाद्यत्र राशयो दश मासाधिकाः(७८।४) पलांशास्तत्र वृश्चिकादिचतुष्टयं क्षितिजादधो भ्रमति । तेन देशभागे वृश्चिकादिचतुर्राशिकात् चत्वारो मासाः रात्रिः शिष्टा अष्टौ मासा दिनम् । दैत्यभागे तु विपर्ययेण तथा दिनरात्री । एवं मेरौ नवतिः ९० पलांशास्तत्र तुलादिषट् क्रमशो मेषादिकमुपरीति (तेन मेषादिषड्राशिस्थरविकाः षण्मासा देवानां दिनं शिष्टा रात्रिः । एवं तुलादिषड्राशिस्थरविकाः षण्मासा दैत्यानां दिनं शिष्टा रात्रिः) सर्वं सगोले भावितं भवति इत्यर्थः" प्रमि॰ । "उन्नतैरविधिना ध्रुवोन्नतिर्भवति भवतोऽक्षलवकौ । तौ क्रमाद्विषुवदुन्नतेर्भवेदेवरान्तमसुरान्तरालवाः" सि॰शि॰ । "इष्टदृक्केष्वपि मध्यदृक्षेषु ध्रुवं विध्येत् तत्र तेष्वां ये दृष्टांशास्तेऽक्षांशाः ये नतास्ते लम्बांशाः । अथ वा विषुवद्वृत्तार्धे येऽर्केत्र नतोन्नतांशास्तेऽक्षलम्बांशा इति युक्तियुक्तम्" प्रमि॰ । सप्तदशराश्युदयकालसाधनमाह तत्रैव "योऽभ्युदेति समवेन देन तत् सप्तमोऽस्तमुपयाति तेन च । रात्रिरूर्ध्वं मेषप्रवेशनं ग्राह्यार्धमेव सततं यतः स्मृतम्" मू॰ "यो राशिर्येन कालेन उदेति तेन तत्सप्तमोऽस्तं याति ये मेषादीनामुदयास्ते तुलादीनामस्तमयाः ये तुलादीनामुदयास्ते मेषादीनामस्तमया इत्यर्थः । यतः षण्मयत्वं क्षितिजादुपरि सदैव भवति चक्रस्य तथा राश्योदयमस्तमयात्मको उदयाच्छकालता उपपद्यते इदानीं विशेषमाह" प्रमि॰ । "यत्र सौम्यजनवा जिनो २४ लवकास्तत्र नोदयरविर्गमनम् । नान्यस्मिन्नत्रयस्योदितं येन नैव विषुवं ... " । अधिकान्ते षट्पञ्चमासाधिकः पलांशे येषां राशयः सदोदयाः केचन सदा अस्तमिताः केचन ... ... चतस्रत्र यथा कथितास्तथा दृष्टा न भवन्ति दारपदोदिता रविरुत्तराद्वदये क्षितिजं न स्पृशति ये रोदाद्यन्ते क्षितिजोत्थदक्षिणान्तरं ... तत्र कुह्वावरणादिकमगत् सर्वं स्फुटम्" प्रमि॰ ।

कालविभागाः सि॰शि॰ दर्शिता यथा। "गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुः स्यात् षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः। स्याद्वा घटीषष्टिरहः खरामैर्मासो दिनैस्तैर्द्विकुभिश्च वर्षम्" "एकमात्रो लघुः। द्विमात्रो गुरुः। तथाच "सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरस्तु यः" इति छन्दोवचनप्रतिपादितम् यदक्षरं सानुस्वारं विसर्गान्तं दीर्घं यस्मात्परस्य परतः संयोगस्तद्रूपि गुरुसंज्ञं ज्ञेयम्। गुर्वक्षरस्योच्चारणमात्रस्य यावान् कालस्तद्दशकेनैकोऽसुः प्राणः प्रकृतिस्थस्य पुरुषस्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्त्ती काल इत्यर्थः। षड्भिः प्राणैरेकं पानीयपलम् पलानां षष्ट्या घटी। घटीनां षष्ट्या दिनम्। त्रिंशद्दिनैरेको मासः मासैर्द्वादशभिर्वर्षमिति कालस्य विभागो दर्शितः" प्रमि॰। भचक्रविभागस्तथैव विकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते। तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते"।

ब्राह्मादि दिनभेदाः सू॰सि॰ उक्ता यथा

"ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं गुरोस्तथा। सौरं च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नव। चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनैः। बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः" सू॰सि॰। "अत्र मनुष्यलोके सौरचान्द्रनाक्षत्रसावनमानैश्चतुर्भिर्व्यवहारः कर्मघटना। षष्ट्यब्दं प्रभवादिषष्टिवर्षं सार्वात्मकपाठैकवचनम्। बार्हस्पत्येन बृहस्पतिमानेन बृहस्पतिमध्यमराशिभोगात्मकमानेन प्रत्येकं ज्ञेयम्। अन्यैरवशिष्टैर्ब्राह्म्यदिव्यपित्र्यप्राजापत्यैः। नित्यशः सदेत्यर्थः। व्यवहारो नास्ति। तुकारात् बार्हस्पत्येन तैर्व्यवहारः" रं॰ना॰। अथ सौरेण व्यवहारं प्रदर्शयति "सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च। अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता" सू॰सि॰। "अहोरात्रयोर्मानं सौरेण ज्ञेयम्। प्रात्यहिकसूर्यगतिभोगादहोरात्रं भवतीत्यर्थः। षडशीतिमुखानि वक्ष्यमाणानि। चः समुच्चये। तेन सौरमानेन ज्ञेयानि अयनं विषुवत्। चः समुच्चये। संक्रान्तेः पुण्यकालता सूर्यबिम्बकलासम्बन्धा सौरमानेन" रं॰ना॰। अथ षडशीतिमुखमाह "तुलादिषडशीत्यह्नां षडशीतिमुखं क्रमात्। तच्चतुष्टयमेव स्याद्द्विस्वभावेषु राशिषु" सू॰सि॰। "तुलारम्भात् षडशीतिदिनमानानां सौराणां षडशीतिमुखं भवति। तच्चतुष्टयं षडशीतिमुखस्य चतुःसङ्ख्या द्विस्वभावेषु राशिषु चतुर्षु क्रमादेवं वक्ष्यमाणा भवति" रं॰ना॰। "षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च। मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे" सू॰सि॰। "धनुराशेः षड्विंशतितमेऽंशे षडशीतिमुखं, मीनराशेर्द्वाविंशतितमेऽंशे षडशीतिमुखम्। चकारः समुच्चयार्थकः प्रत्येकमन्वेति। मिथुनराशेरष्टादशेऽंशे षडशीतिमुखं, कन्यायाश्चतुर्दशे भागे षडशीतिमुखम्। अत एव तुलादितः षडशीत्यंशो गणनया येषु राशिषु भवन्ति ते राशयो द्विस्वभावाः षडशीतिमुखसञ्ज्ञा संक्रान्तिप्रकरणे मुनिभिरुक्ताः" रं॰ना॰। अथ षडशीत्यंशगणनया चत्वारि षडशीतिमुखान्युक्त्वा भगणांशपूर्त्यर्थमवशिष्टांशाः षोडशान्तिमुक्ता इत्याह "ततः शेषाणि कन्याया यान्यहानि तु षोडश। क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितॄणां दत्तमक्षयम्" सू॰सि॰। "ततः कन्यादिचतुर्दशभागानन्तरं शेषाणि भगणभागेऽवशिष्टानि कन्याया यान्यहानि सौरभागसमानि तानि षोडश। तुकारात् पूर्वदिनात्मकानि क्रतुभिर्यज्ञैः समानि। अतिपुण्यकालीनेत्यर्थः। तत्र पितॄणां दत्तं श्राद्धादि तदक्षयमनन्तफलदं भवति" रं॰ना॰। "अथ राशयुक्तक्रान्तिवशेन चत्वारि स्थानानि पदसन्धिस्थाने विषुवायनाख्यानि प्रसिद्धानीत्याह

"भचक्रनाभौ विषुवद्द्वितयं समसूत्रगम्। अयनद्वितयं चैव चतस्रः प्रथितास्तु ताः" सू॰सि॰। "भचक्रनाभौ भगोलस्य ध्रुवद्वयाभ्यां तुल्यान्तरेण मध्यभागे विषुवद्वितयं विषुवद्द्वयं समसूत्रगं परस्परं व्यासमूत्रान्तरितं ध्रुवमध्ये विषुवद्वृत्तस्थानात् तद्वृत्ते क्रान्तिवृत्तभागौ यौ लग्नौ तौ च क्रमेण पूर्वापरौ विषुवत्सञ्ज्ञौ मेषतुलाख्यौ चेत्यर्थः। अयनद्वितयमयनद्वयं कर्कमकरादिरूपम्। चः समुच्चये। तेन समसूत्रगं ता विषुवायनाख्याः क्रान्तिवृत्तप्रदेशरूपा भ्रमवशतश्चतस्रः संख्याः प्रथिता गणितादौ पदादित्वेन प्रसिद्धाः। एवकारादन्यराशीनां निरासः। तुकारात् तासां समस्थलत्वेऽपि विषुवायनत्वाभावात् पदादित्वेनाप्रसिद्धिरित्यर्थः" रं॰ना॰। अयनादिघटनामादिस्वरूपमप्याह।

"तदन्तरेषु संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः। नैरन्तर्यात्तु संक्रान्तेर्ज्ञेयं विष्णुपदीद्वयम्" सू॰सि॰। "तदन्तरेषु विषुवायनान्तरालेषु। व्यवधानराशीनां चतुःस्थाने सद्भावाद्बहुवचनम्। संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुना राश्यादिभागे पञ्चाषामाक्रमणं वारद्वयं भवति। तदन्तराले राश्यादिगतौ द्वौ भवत इत्यर्थः। तथा हि मेषाख्य-

वृषवृश्चिकायनयोरन्तराले कुम्भमिथुनयोरादौ । कर्क-तुलयोरन्तराले सिंहकन्ययोरादौ । तुलामकरयोरन्तराले वृश्चिकधनुषोरादौ । मकरमेषयोरन्तराले कुम्भमीनयोरादौ इति । एवं विषुवानन्तरं संक्रमणद्वयमनन्तरमयनं तदनन्तरं संक्रान्तिद्वयं तदनन्तरं विषुवमनन्तरं संक्रान्तिद्वयमनन्तरमयनमित्यादि पौनःपुन्येन बोद्धव्यमित्यर्थः । संक्रान्तिद्वयमध्ये प्रथमसंक्रान्तौ विशेषमाह नैरन्तर्येति । निरन्तरतया कृतादृशः संक्रान्तेः स्थानाद्विष्णुपदीद्वयं तदन्तराले इत्यर्थः । अयमर्थः प्रथमसंक्रान्तिर्विष्णुपदसञ्ज्ञा तयोर्द्वयं तदभ्यन्तरे प्रत्येकं भवतीति तात्पर्यार्थः । षडशीतिसञ्ज्ञं द्वितीयसंक्रमणं पूर्वसूचितं तयोरपि द्वयं तदन्तराले भवतीति ध्येयम्" र०ना० । अयनद्वयमाह "भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम् । कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनम्" सू०सि० । "सूर्यस्य मकरसंक्रान्तेः सकाशात् षट् सौरमासा उत्तरायणं भवति । कर्कादेः कर्कसंक्रान्तेः सकाशात् तथा सूर्यभोगात् । एवकारादन्यपक्षनिरासः । षण्मासाः तत्काशात् सौराः । दक्षिणायनं भवति" र०ना० । ऋतुमासवर्षाण्याह "द्विराशिनाथा ऋतवस्ततोऽपि शिशिरादयः । मेषादयो द्वादशैते मासास्तैरेव वत्सरः" सू०सि० । "ततो मकरसंक्रान्तेः सकाशात् । अपिशब्दः उत्तरायणावधिना समुच्चयार्थकः । द्विराशिनाथा राशिद्वयस्वामिका राशिद्वयार्कभोगात्मका इत्यर्थः । शिशिरादयः शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ता ऋतवः कालविभागविशेषा भवन्ति । एते सूर्यभोगविषयका मेषादयो राशयो द्वादश मासास्तैर्द्वादशभिर्मासैः । एवकारादत्र नाधिकक्षयव्यवच्छेदः । वत्सरः सौरवर्षं भवति" र०ना० । अथ प्रसङ्गात् संक्रान्तौ पुण्यकालमवधिमाह । "अर्कबिम्बकलाः षष्ट्या गुणितास्तुभुक्तिभाजिताः । तदर्धनाड्यः संक्रान्तेरर्वाक् पुण्यं तथापरे" सू०सि० । "सूर्यस्य बिम्बप्रमाणकलाः षष्ट्या गुणिताः सूर्यगत्या भक्तास्तस्य फलस्यार्धे तत्सङ्ख्याका घटिका इत्यर्थः । संक्रान्तेः सूर्यस्य राशिप्रवेशकालादित्यर्थः । अर्वाक् पूर्वं पुण्यं स्नानादिधर्मकृत्ये पुण्यघटिकाः पुण्यवृद्धिकारिकाः । अपरे संक्रान्त्यनन्तरकाले तथा । स्नानादिधर्मकृत्ये पुण्यवृद्धिदा इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । सूर्यबिम्बकेन्द्रस्य राश्यादौ सञ्चरणकाले संक्रमणकालस्य सूक्ष्मत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात् स्थूलकालः बो-ध्यसूपेयः स तु राश्यादौ बिम्बसञ्चरणकालोऽङ्गीकृतो बिम्बसम्बन्धात् । अतोऽर्धबिम्बस्य गत्या परिमाणघटिकास्तदा सूर्यबिम्बकलान्तिः का इत्यनुपातागता बिम्बघटिकाः संक्रान्तिकालः स्थूलः प्राक्तनेऽर्धसञ्चरणकालात् परिमितिमितप्रत्यक्कालपर्यन्तं तदर्धघटिका स्पर्शार्धघटिका इति । संक्रान्तिकालात् ताभिः पूर्वपरत्र काले प्राग्परयोः कृतेष सञ्चरणात् पूर्वोत्तरकाले पुण्या इति" र०ना० । अथ सौरमुक्त्वा प्रसङ्गाच्चान्द्रमानमाह । "अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी । तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः" सू०सि० । "सूर्यात् समागमं त्यक्त्वा विनिर्गतः पृथग्भूतः सञ्चन्द्रोऽहरहः प्रतिदिनं यत् तत्सङ्ख्यामितं प्राचीं पूर्वां दिशं गच्छति तत् प्रतिदिनं चान्द्रमानं तत्तु गत्यन्तरांशमितम् । ननु सौरदिनं सूर्यांशेन यथा भवति तथैतद्रूपैरंशैः किंवद्भिः पूर्णं चान्द्रं दिनं भवतीत्यत आह अंशैरिति । भागैस्तुकारात् सूर्यचन्द्रान्तरोत्पन्नैः, तच्च तद्रूपत्वात् द्वादशभिर्द्वादशसङ्ख्याकैस्तिथिर्ज्ञेया । एकं चान्द्रं दिनं ज्ञेयमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । सूर्यचन्द्रयोगाच्चान्द्रदिनप्रवृत्तेः पुनर्योगे भगणभागे भगणान्तरेण चान्द्रो मासस्त्रिंशच्चान्द्रदिनात्मकः । अतस्त्रिंशद्भिर्दिनैर्द्वादशभगणांशान्तरं यद्यनेन किमिति । द्वादशभागैरेकं चान्द्रदिनम् । "दर्शः सूर्येन्दुसङ्गमः" इत्यभिधानाद्दर्शावधिकमासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकत्वात् तिथिचान्द्रदिनमेकमिति" र०ना० । अथ चान्द्रव्यवहारमाह "तिथिः करणमुद्वाहः क्षौरं सर्वक्रियास्तथा । व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते" सू०सि० । "तिथिः प्रतिपदाद्या करणं ववादिकमुद्वाहो विवाहः क्षौरं चौलकर्म । एतदाद्याः सर्वक्रिया व्रतबन्धादयस्तथा व्रतोपवासयात्राणां नियमोपवासगमनानां क्रिया करणम् । तथा समुच्चयार्थकः । चान्द्रमानेन गृह्यते अङ्गीक्रियते" र०ना० । अथ चान्द्रमासं प्रसङ्गात् पित्र्यमानं चाह "त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः, पित्र्यमहः स्मृतम् । निशा च, मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः" सू०सि० । "त्रिंशता त्रिंशत्सङ्ख्याभिस्तिथिभिश्चान्द्रो मासः । पित्र्यं पितृसम्बन्धि । अहर्दिनम् निशा च रात्रिः पितृसम्बन्धा । चकारो व्यवस्थार्थकः । तेनोभयं नैकं प्रत्येकं, किन्तु मिलितम् । अतोऽभिमत विकल्पानुरोधेनोभयमात्येति तथा च चान्द्रो मासः पित्र्याहोरात्रमित्यर्थः फलितः । मासपक्षान्तौ मासान्तो दर्शान्तः पक्षान्तः पूर्णमान्तः

घटाविच्छेदः । विभागतः कर्मणेत्यर्थः । तयोः पितृप्रोत्योर्मध्येऽर्द्धं भवतः । दर्शान्तः पितृणां मध्याह्नः, पूर्णिमान्तः पितृणां मध्यरात्रमित्यर्थः । अर्थात् कृष्णाष्टम्यर्द्धे दिनप्रारम्भः । शुक्लाष्टम्यर्द्धे दिनान्त इति सिद्धम्" रङ्गना० । अथ क्रमप्राप्तं नाक्षत्रमानं प्रसङ्गान्मासमञ्ज्ञां चाह "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते । नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्वान्तयोगतः" "नित्यं प्रत्यहं भचक्रभ्रमणं नक्षत्रप्रवहवायुकृतपरिभ्रमः नाक्षत्रं नक्षत्रसम्बन्धि दिनं मानज्ञैः कथ्यते निरुक्तिसद्भावेन चन्द्रभोगनक्षत्रभोगो नाक्षत्रमित्यस्य निरासः भचक्रभ्रमणस्यानुपपत्तेः । मासमञ्ज्ञा नक्षत्रसम्बन्धेनेत्याह । पर्वान्तयोगतः पर्वान्तः पूर्णिमान्तः तस्य योगात् तत्सम्बन्धात् नक्षत्रसंज्ञया मासाः । तत्र चान्द्रा अवगम्याः पूर्णिमान्तस्थितचन्द्रनक्षत्रसञ्ज्ञो मासो ज्ञेय इति तात्पर्यार्थः । तथाहि चान्द्रमासावधिभूतान्त्यौ मासप्रदृश्यन्तरस्थितपूर्णिमान्तस्थितचन्द्रनक्षत्रसमृद्धः । यथा चित्रासम्बन्धाच्चैत्रः । विशाखासम्बन्धाद्वैशाखः । ज्येष्ठासम्बन्धाज्ज्यैष्ठः । आषाढासम्बन्धादाषाढः । श्रवणसम्बन्धाच्छ्रावणः । भाद्रपदासम्बन्धाद्भाद्रपदः । अश्विनीसम्बन्धादाश्विनः । कृत्तिकासम्बन्धात् कार्त्तिकः । मृगशीर्षसम्बन्धान्मार्गशीर्षः । पुष्यसम्बन्धात् पौषः । मघासम्बन्धान्माघः । फाल्गुनीसम्बन्धात् फाल्गुन इति" रङ्गना० । ननु पूर्णिमान्ते तत्तन्नक्षत्राभावे कथं तत्सञ्ज्ञा मासानामुचितेत्यत आह "कार्त्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्" सू०सि० । नक्षत्रसंयोगार्थमिति निमित्तसप्तमी । कार्त्तिक्याद्यासु कार्त्तिकमासादीनां पौर्णमासीष्वित्यर्थः । कृत्तिकादि द्वयं द्वयं नक्षत्रं कथितं कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्त्तिकः । मृगार्द्राभ्यां मार्गशीर्षः । पुनर्वसुपुष्याभ्यां पौषः । आश्लेषामघाभ्यां माघः । चित्रास्वातिभ्यां चैत्रः । विशाखानुराधाभ्यां वैशाखः । ज्येष्ठामूलाभ्यां ज्यैष्ठः । पूर्वोत्तराषाढाभ्यामाषाढः । श्रवणधनिष्ठाभ्यां श्रावण इति फलितम् । अवशिष्टमासानामाह । अन्त्योपान्त्याविति । अत्र कार्त्तिकमासादित्वेन पञ्चमात्तत्य आश्विनः । उपान्त्यो भाद्रपदः । एतौ मासौ पञ्चमः फाल्गुनः । चकारः समुच्चये इति मासत्रयं त्रिधा स्थानत्रये उक्तम् । रेवत्यश्विनीभरणीति नक्षत्रत्रयसम्बन्धादाश्विनः । शततारापूर्वोत्तराभाद्रपदेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धाद्भाद्रपदः । पूर्वोत्तराफाल्गुनीहस्तेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धात् फाल्गुन इति सिद्धम्" रङ्गना० । अथ प्रसङ्गात् कार्त्तिकादिवर्षसंज्ञा इत्याह । "वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ । कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात्तथा" सू०सि० । यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्सञ्ज्ञो मासो भवति । तद्वदिति सम्बन्धार्थकम् । बृहस्पतेः सूर्यसान्निध्यादस्तात् सूर्याभ्यामस्मादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमावास्यायामित्यर्थः । चकारः पौर्णमासीसम्बन्धात् समुच्चयार्थः । योगो दिननक्षत्रसम्बन्धः कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाखकृष्णपञ्चदश्याममावास्यायां बृहस्पतेरस्त उदये वा जाते सति तद्दिने चन्द्रस्य नक्षत्रं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्त्तिकसञ्ज्ञम् । एवं ज्येष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्त्तिकमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रमासेषु मृगपुष्यमघापूर्वाफाल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्वाषाढाश्रवणपूर्वाभाद्रपदाश्विनीदिननक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि पौर्णमास्यवत् नक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्धः प्रागुक्तो बोध्यः । पञ्चदशो हव्यपक्षकम् । तेन यद्दिने बृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तत्सञ्ज्ञं बार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्यम् । संहितायन्थे त्वस्तोदयवशाद्वर्षाणि परमिदानीमुदयवशव्यवहारो गणकैर्गृह्यते येनोदितेज्य इत्युक्तेरिति" रङ्गना० । अथ क्रमप्राप्तं सावनमाह "उदयादुदयं भानोः सावनं तत् प्रकीर्त्तितम् । सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः" सू०सि० । सूर्यस्योदयादुदयकालमारभ्यावच्छिन्नोदयकालपर्यन्तं यत् कालात्मकं तत् सावनं मानज्ञैरुक्तम् । एतेनोदयद्वयान्तरालकालस्य गणनया सावनानि अहोरात्राणि एतेन साधितत्वादिना मध्याधिकारोक्तानि भवन्ति । तद्व्यवहारमाह यज्ञकालविधिरिति । यज्ञस्य यः कालस्तस्य गणना तैः सावनैः । तुकारोऽन्यमाननिरासार्थकैवकारपरः" रङ्गना० । अथ व्यवहारान्तरमाह । "सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमा ग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते" सू०सि० । "सूतकं जननमरणसम्बन्धि । आदिपदग्राह्यं चिकित्सितचान्द्रायणादि । तस्य परिच्छेदो निर्णयः । दिनाधिपमासेश्वराब्देश्वराः । तथा ग्रहाणां गतिर्मध्यमा । तु पारात् स्पष्टगतेर्निरासः तस्याः प्रतिक्षणं वैलक्षण्याद्दिनसम्बन्धाभावात् । एतेन स्पष्टया स्पष्टस्य

चालनं निरस्तं स्थूलत्वादिति सूचितम् । सावनमानेन एवकारादन्यमाननिरासः । व्यवहृते सुधीभिरङ्गीक्रियते । अत्र बहुवचनानुरोधेन व्यवहृत इत्यत्र बहुवचनं ज्ञेयम् । अथ दिव्यमानमाह । "सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात् । यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात्" सू॰सि॰ । "पूर्वोक्तं पूर्वं व्याख्यातम् । यदहोरात्रं पर्वोक्तं सूर्यस्य भगणभोगपूर्त्तेः प्रोक्तं वर्षमनेकधा निर्णीतं तदहोरात्रं दिव्यमानं स्यात्" र॰ना॰ । अथावशिष्टे प्राजापत्यब्राह्ममाने आह "मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् । न तत्र द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मं कल्पः प्रकीर्त्तितम्" सू॰सि॰ ।

दृष्टान्तभूगोलभगोलरचनाप्रकारः सि॰शि॰ दर्शितो यथा "भूभगोलस्य रचनां कुर्य्यादाश्चर्यकारिणीम् । हृष्टं पृथिवीगोलं कारयित्वा तु दारुजम् । दण्डं तन्मध्यगं मेरोरुभयत्र विनिर्गतम् । आधारकक्षाद्वितयं कक्षा वैषुवती तथा" सि॰शि॰ । "भगोलस्य भूगोलादभितः संस्थितस्य नक्षत्राधिष्ठितगोलस्य प्रागध्यायोक्तस्य रचनां स्थितिज्ञानार्थं दृष्टान्तात्मकगोलस्य निर्मितिं सुधीर्गणको गोलविज्ञः कुर्य्यात् । ननु त्वदुक्तेन सर्वं ज्ञानं भवतीति दृष्टान्तगोलनिबन्धनं व्यर्थमेवेत्यत आह आश्चर्यकारिणीमिति । तत्प्रतीत्युत्पादकत्वबुद्धिजनयित्रीं तथाचोक्तेन खार्थज्ञानेऽपि गभागयोरेकाधारस्थानस्य तद्भागस्थभगोलप्रदेशस्य च भूर्निराधारत्वादेव ज्ञानं भवति सम्प्रतीतिस्तु न भवत्यतो दृष्टान्तगोले तद्विषयकज्ञानात् तन्निबन्धनमावश्यकमिति भावः । कथं रचनां कुर्य्यादित्यत आह हृष्टमिति । सुधी गोलज्ञो हृष्टं स्वेच्छाकल्पितपरिमाणकं दारवं काष्ठघटितं सच्छिद्रं वर्त्तयित्वा काष्ठतक्षकद्वारा कारयित्वेत्यर्थः । मेरोस्तु कल्पकं दण्डमाह तन्मध्यगं तस्य च घटितभूगोलस्य मध्ये छिद्रमध्ये निविष्टतया स्थितम् । उभयत्र भूगोलस्याधऊर्द्ध्वभागच्छिद्रस्थानाभ्यां बहिरित्यर्थः । विनिर्गतमिति गोलादुभयत्र बहिर्दण्डप्रदेशस्तुल्यं निःसृतम् । उभयपार्श्वयोः तुल्यौ दण्डप्रदेशौ यथा स्यातां तथा कुर्य्यादित्यर्थः । भगोलनिबन्धनार्थमाधारवृत्तद्वयमाह आधारकक्षाद्वितयमिति । भगोलनिबन्धनार्थमाधारात्मकं वृत्तयोर्द्वितयमुदग्याम्यतिर्यग्स्थानक्रमेणैकमेकमेव इत्यभिप्रायः । भूगोलादुभयतस्तुल्यान्तरेण दण्डप्रदेशयोः प्रोतमेवं वृत्तं कुर्य्यात् । तत्तुल्यं वृत्तमपरं तदर्द्धच्छेदेन दण्डप्रोतं कुर्य्यादिति सिद्धोऽर्थः । एतद्वृत्तद्वयमन्तरेणैव भूगोलादभितो भगोलनिबन्धनानुपपत्तेः । भगोलनिबन्धनारम्भमाह कक्षेति । वैषुवती विषुवत्सम्बन्धिनी कक्षा वृत्तपरिधिः विषुवद्वृत्तमित्यर्थः । तथाधारवृत्तद्वयस्यार्द्धच्छेदेन भगोलमध्यस्थानानुरूपेण गमकेन निबद्धमित्यर्थः" र॰ना॰ । अथ मेषादिद्वादशराशीनामहोरात्रवृत्तनिबन्धनमर्द्धश्लोकपञ्चकेनाह "भगणांशाङ्गुलैः कार्य्या दलितैरिषव एव ताः । स्वाहोरात्रार्द्धकर्णैश्च तत्प्रमाणानुमानतः । क्रान्तिविक्षेपभागैश्च दक्षिणैर्दक्षिणोत्तरैः । स्वैः स्वैरपक्रमैर्भागैर्मेषादीनामपक्रमात् । कक्षाः प्रकल्पयेत् ताश्च कर्कटीनां विपर्ययात् । तद्वत् तिलस्तुलादीनां मृगादीनां विलोमतः । याम्यगोलाश्रिताः कार्य्याः कक्षाधाराद्द्वयोरपि । याम्योदग्गोलसंस्थानां भानामभिजितस्तथा । सप्तर्षीणामगस्त्यस्य ब्रह्मादीनां च कल्पयेत् । मध्ये वैषुवती कक्षा सर्वेषामेव संस्थिता" सि॰शि॰ । "भगणांशाङ्गुलैः द्वादशराशिभागैः षष्ट्यधिकशतत्रयपरिमिताङ्गुलैः दलितः समविभागेन खण्डितैरर्द्धितैरित्यर्थः । ताः कक्षाः वंशशलाकाद्युत्पादितकाम्बिकाः निबद्धाकाराः । एवकारादङ्गुले इते च न्यूनाधिक्यव्यवच्छेदः । विषुवत्त्वेन गोलमध्यस्थत्वेन कार्य्याः । एताः पूर्वोक्तप्रमाणेन न कार्या इत्यभिप्रायेणाह स्वाहोरात्रार्द्धकर्णैरिति । खगकेन मेषादिस्थितं तस्य प्रतिराश्यहोरात्रवृत्तस्यार्द्धकर्णो व्यासार्द्धं बुद्ध्वा तैरित्यर्थः । चकारात् काद्यैः । स्वस्वद्युज्यामितेन व्यासार्द्धेन मेषादिस्थानां वृत्तत्रयं कार्य्यमित्यर्थः । ननु मन्दाधिकारोक्ताहोरात्रार्द्धकर्णानयने युक्त्यभावात् तैर्वृत्तनिर्माणं कुतः कार्यमित्यत आह तत्प्रमाणानुमानत इति । विषुवत्कक्षाप्रमाणानुमानाद्वृत्तत्रयं कार्यम् । यथा विषुवद्वृत्तं पूर्ववृत्तसमम् । तथा तदनुरोधेन मेषान्तवृत्तमल्पं तदनुरोधेन वृषान्तवृत्तमल्पं तदनुरोधेन मिथुनान्तवृत्तमल्पमनुमानतोत्तरमल्पव्यासार्द्धवृत्तम् । तत्त्वहोरात्रवृत्तमिति द्युज्याव्यासार्द्धेन वृत्तनिर्माणं युक्तियुक्तं क्रान्तिज्यापमोन तु क्रियागोलोक्तव्याहोरात्रवृत्तव्यासार्द्धत्वादिति भावः । वृत्तत्रयं सिद्धं कृत्वा दृष्टान्तगोले निबध्नीतः । क्रान्तिविक्षेपभागैरिति क्रान्तिवृत्तस्य विषुवद्वृत्तप्रदेशाद्दक्षिणोत्तरा ये भागैः । चकारादाधारवृत्तस्यापि दलितैः समविभागेन खण्डितैरर्द्धितैः । दक्षिणोत्तरैर्विषुवद्वृत्त-

क्रान्तिवृत्तप्रदेशयोर्दक्षिणोत्तरान्तराङ्कैः क्रान्त्यंशैः स्वकीयैः स्वकीयैः स्वराशिसम्बद्धैरुपक्रमैः स्वराशिविकारानीतक्रान्त्यंशैर्मेषादीनां मेषादिराशिसम्बन्धिनां मेषान्तवृषान्तमिथुनान्तानामित्यर्थः। तिर्यक्स्थसूत्राकाराः प्राङ्निर्मिता वृत्तरूपाः कक्षाः। उपक्रमात्। अयनसन्धेरुपक्रमत्वात् क्रमादित्यर्थः। प्रकल्पयेत्। विपर्ययतो विषुवद्वृत्तानुरोधेनाधारवृत्तद्वये उत्तरतो निबध्नीयादित्यर्थः। कर्कादीनामाह तानीति। मेषादिकक्षा निबद्धाः कर्कादीनां कर्कसिंहकन्यानामादिप्रदेशानां विपर्ययात् व्यत्यासात्। चकारः समुच्चये। तेन प्रकल्पयेदित्यर्थः। मिथुनान्तवृत्तं कर्कादेः, वृषान्तवृत्तं सिंहादेः, मेषान्तवृत्तं कन्यादेरिति फलितम्। तुलादीनामाह तद्वदिति। तुलादीनां तुलादिषड्राशीनां तिस्रः कक्षा दक्षिसङ्ख्याकाः कक्षास्तुलाद्यन्तवृत्तादिविराशिकान्त्यंशैस्तुलान्तवृश्चिकान्तधनुरन्तानां दक्षिणगोलाश्रिताः। विषुवद्वृत्ताद् दक्षिणभाग आधारवृत्तद्वये निबद्धाः कार्याः। तथैवेनेति शेषः। मकरादीनामाह। मृगादीनामिति। विलोमत उत्क्रमात् तुलादिसम्बद्धाः कक्षा मकरादीनां भवन्ति। धनुरन्तवृत्तं मकरादेः, वृश्चिकान्तवृत्तं कुम्भादेः, तुलान्तवृत्तं मीनादेरिति फलितम्। ताराणां कक्षानिबन्धनमाह। कक्षाधारादिति। भाभानामश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राणां याम्योदग्गोलसंस्थानां विषुवद्वृत्ताद्दक्षिणोत्तरभागयोर्यथायोग्यमवस्थितानां ध्रुवकाभिमुखस्फुटक्रान्तिरन्तरा तद्वयाम्योत्तरभागावस्थितानां तेषां स्फुटक्रान्तिर्दक्षिणा तेषां दक्षिणभागावस्थितानामित्यर्थः। इत्थं दक्षिणोत्तरभागयोः। अपिशब्दो याम्योत्तरत्वकत्वेन संबन्धार्थकः। कक्षाधारात् कक्षाणामाधारवृत्तद्वयात् तयोरित्यर्थः। सप्तम्यर्थे पञ्चमी। कक्षाः स्फुटक्रान्तिज्योत्पन्नद्युज्याव्यासार्द्धप्रमाणेन वृत्ताकाराः प्रकल्पयेत्। निपुणो निबध्नीत। अन्येषामप्याह अभिजिदिति अभिजिद्ब्रह्महृदय सप्तर्षिबिम्बानामगस्त्यनक्षत्रबिम्बानां चकारोऽनुसन्धेयः। तथा कक्षा यथायोग्यं प्रकल्पयेदित्यर्थः। निबन्धनप्रकारमुपसंहरति मध्य इति। सर्वासामृक्षकक्षाणां मध्ये तुल्यभागेऽनाधारवृत्तमध्यप्रदेशे। एवकारादन्ययोगव्यवच्छेदः। वैषुवती कक्षा विषुवत्सम्बन्धिनी वृत्तरूपा संस्थिता यथाऽवस्थिता भवति तथा निपुणः कक्षां निबध्नीयादित्यर्थः। विषुवद्वृत्तात् स्वस्फुटक्रान्त्यन्तरेण स्वद्युज्याव्यासार्द्धप्रमाणेनाहोरात्रवृत्तमाधारवृत्तयोर्निबध्नीयेदिति निष्कृष्टोऽर्थः" प्र० ना०। अथ गोले मेषादिराशिकल्पनमार्धश्लोकेनाह "तदाधारयुतेरूर्द्ध्वमधो विषुवद्द्वयम्। विषुवत्स्थानतो भागैः स्फुटैर्भगणसञ्चरात्। क्षेत्राण्येवमजादीनां तिर्यग्ज्याभिः प्रकल्पयेत्" सि० शि०। "तदाधारयुतेस्तत् विषुवद्वृत्तमाधारवृत्तं च तयोर्युतेः सम्पातादूर्द्ध्वमुपरि। अन्तिमाहोरात्राधारवृत्तयोः सम्पातेऽयने दक्षिणोत्तरायणसन्धिस्थाने भवतः अतोऽर्द्ध्वं पदसञ्चाराधारवृत्तस्योर्ध्वाधरं ग्राह्यं न तिर्यग्रूपमध्याकारम्। तेनैतत् फलितम् विषुवद्वृत्तस्योर्ध्वाधराधारवृत्ते ऊर्ध्वं मध्ये यत्र सम्पातस्तत्रोर्ध्वं सम्पातान्मकराद्यहोरात्रवृत्तं चतुर्विंशत्यंशैराधारवृत्ते दक्षिणतो यत्र लग्नं तत्रोत्तरायणसन्धिस्थानम्। एवमधःसम्पातात् कर्काद्यहोरात्रवृत्तं चतुर्विंशत्यंशैराधारवृत्ते उत्तरतो यत्र लग्नं तत्र दक्षिणायनसन्धिस्थानमिति। अयनाद्विषुवत् विपरीतस्थितत्वादूर्ध्वमन्दयोऽजितविपरीताधःसम्पातस्थाद्विषुवद्द्वयं भवति। तात्पर्यार्थस्तु तिर्यगूर्ध्वव्यत्ययाकाराधारवृत्तविषुवद्वृत्तसम्पातौ पूर्वापरौ क्रमेण मेषादितुलादिरूपौ विषुवत्स्थाने भवत इति। अथ राशिक्षेत्रकल्पनविशेषमाह विषुवत्स्थानत इति। विषुवत्प्रदेशात् स्फुटैराशिसम्बन्धिभिः कल्पितैर्भैर्भगणसञ्चाराद्राशिक्षेत्रकल्पनप्रवेशात् तिर्यग्ज्याभिरप्रवृत्तानुकारातिरिक्तानुकारसूत्रवृत्तप्रदेशैरजादीनां मेषादीनाम्। एवमयनविषुवत्कल्पनरीत्या तदन्तराले क्षेत्राणि स्थानानि बुधो गणकः प्रकल्पयेदङ्कयेत्। यथा पूर्वदिक्स्थविषुवत्स्थानात्तोऽवलम्बहादर्शपदसदृशप्रदेशेन मेषान्ताहोरात्रवृत्ते पूर्वभागे यत्र स्थानं तस्मात् तदन्तरेण वृषान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण वृषान्तस्थानमस्मादयनसन्धिस्थानं तत्प्रदेशान्तरेण मिथुनान्तस्थानमस्मात् पश्चिमभागे कर्कान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण कर्कान्तस्थानमस्मादपि सिंहान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण सिंहान्तस्थानमस्मादपि तदन्तरेण पश्चिमविषुवत्स्थानं कन्यान्तस्थानमस्मादपि तुलान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण तुलान्तस्थानमस्मादपि वृश्चिकान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण वृश्चिकान्तस्थानमस्मादपि तदन्तरेण दक्षिणायनसन्धिस्थानं धनुरन्तस्थानमस्मात् कुम्भाद्यहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण मकरान्तस्थानमस्मादपि मीनाद्यहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण कुम्भान्तस्थानं मीनादिस्थानं च अस्मादपि पूर्वविषुवे मीनान्तस्थानं मेषादिस्थानं च तदन्तरेणेति ध्येयम्" प्र० ना०। ननु गोले इत्ते द्वा-

द्वादशराशीनां मध्यादन्यथा चक्रकलानुपपत्तेरिष्टवैषम्याभावात् कथं राश्युदयं ? राशिविभागपूर्वतश्च अन्तरालभागलक्षकाशाकलादित्यतो इतरकथनमत्रैव पर्येति अद्रवत् सूर्यमाद् ये भगणभोगं करोतीत्याह "अयनादयनं येन कक्षा तिर्यक् तथापरा । क्रान्तिसंज्ञा तया सूर्यः सदा पर्येति भासयन्" सू० सि० । "अयनस्थानमारभ्य परिवर्त्तनदयनस्थानपर्य्यन्तं चकार आरम्भस्थानप्राप्तिर्भिन्नावस्थानिरासार्थकः । अपरा गोल आधारवृत्तवत् इतरथा कक्षा तथा राशिचक्रमार्गेण । एवकारोऽन्यमार्गव्यवच्छेदार्थकः । तिर्यक् चक्रकलानुकारविलक्षणानुकारा क्रान्तिसंज्ञा क्रमणं क्रान्तिः । सूर्यगमनभोगस्थानार्थं इति तत्संज्ञकमनुमतिरूपतम् । अयनविषुवद्वयसंयुक्तं क्रान्तिवृत्तं द्वादशराश्यङ्कितं गोले निबध्नीयादिति तात्पर्यार्थः । भासयन् भुवनानि प्रकाशयन् सन् च सूर्यः । एतेन चन्द्रादीनां निरासः । सदा निरन्तरं तया क्रान्तिसंज्ञया कक्षया पर्येति अपमार्गं न त्यक्त्वा भगणपरिपूर्त्तिभोगं करोति । सूर्य्यगत्यनुरोधेन नियतं क्रान्तिवृत्तं कल्पितमिति भावः" । ननु चन्द्राद्याः क्रान्तिवृत्ते कुतो न गच्छन्तीत्यत आह" र० ना० । "चन्द्राद्याश्च स्वकैः पातैरपमण्डलमाश्रितैः । ततोऽपकृष्टा दृश्यन्ते विक्षेपान्ते अपक्रमात्" सू० सि० । "चन्द्रादयोऽन्ये अतिरिक्ताः पञ्च ग्रहाः स्वकैः स्वीयैः पातैः पाताख्यदैवतैरपमण्डलं क्रान्तिवृत्तमाश्रितैः स्वस्वभोगस्थानेऽधिष्ठितैरतः क्रान्तिवृत्तान्तर्गतस्वभोगस्थानादित्यर्थः । अपकृष्टाः विक्षेपान्तेऽपकृष्टाः दक्षिणत उत्तरतो वा कर्षिता भवन्ति । अतः कारणादपक्रमात् क्रान्तिवृत्तान्तर्गतस्वभोगस्थानादित्यर्थः । दक्षिणत उत्तरतो वा विक्षेपान्तेषु गणितागतविक्षेपकलाग्रस्थानेषु सूक्ष्मैर्दृश्यन्ते । तथाच क्रान्तिवृत्तं यथा विषुवन्मण्डलेऽवस्थितं तथा क्रान्तिवृत्ते पातस्थाने तत्षड्भान्तरस्थाने च लग्नमुक्तपरमविक्षेपकलाभिमानिन्नमानस्थानादूर्ध्वाधःक्रमेण दक्षिणोत्तरतो लग्नं च वृत्तं विक्षेपवृत्तं चन्द्रादिग्रहानुरोधेन स्वं स्वं भिन्नं कल्पितं तत्र गच्छन्तीति भावः" र० ना० । अथ त्रिप्रश्नाधिकारोक्तलग्नमध्यलग्नयोः स्वरूपमाह "उदयक्षितिजे लग्नमस्तं गच्छच्च तद्वशात् । लङ्कोदयैर्य्यथासिद्धं खमध्योपरि मध्यमम्" सू० सि० । "उदयक्षितिजे क्षितिजवृत्तस्य पूर्वदिग्भागे इत्यर्थः । लग्नं क्रान्तिवृत्तं यत्प्रदेशे प्रवहवायुना संलग्नं तत्प्रदेशो मेषाद्यवधिभोगेनोदयलग्नमुच्यत इत्यर्थः । प्रसङ्गादस्तलग्नस्वरूपमाह अस्तमिति । तद्वशादुदयलग्नानुरोधादस्तमस्तक्षितिजं क्षितिजस्य पश्चिमदिक्प्रदेशमित्यर्थः । क्रान्तिवृत्तं गच्छत् । यत्प्रदेशेन प्रवहवायुना संलग्नं तत्प्रदेशो मेषाद्यवधिभोगेनास्तलग्नमुच्यत इत्यर्थः । तथा च क्षितिजोर्द्ध्वं तथा क्रान्तिवृत्तस्य सङ्गावादुदयास्तलग्नयोः षड्राश्यन्तरं सिद्धम् लङ्कोदयैर्निरक्षदेशीयराश्युदयासुभिः । यथा त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण तत्सङ्ख्यामितं सिद्धं निष्पन्नम् । मध्यमं मध्यमलग्नं तत् खमध्योपरि स्वस्य द्रष्टांशविभागस्य मध्यं मध्यगतदक्षिणोत्तरवृत्तवृत्तानुकारप्रदेशरूपं तत्र खमध्यं भास्कराचार्य्याभिमतं खस्वस्तिकं तद्भ्रमस्य कादाचित्कत्वेन तदानुपपत्तेः । तस्योपरि स्थितं क्रान्तिवृत्तं याम्योत्तरवृत्ते यत्प्रदेशेन लग्नं तत्प्रदेशो मेषाद्यवधिभोगेन मध्यलग्नमुच्यत इति तात्पर्यार्थः" र० ना० । अथ त्रिप्रश्नाधिकारोक्तान्त्यायाः स्वरूपं स्पष्टाधिकारोक्तचरज्यायाः स्वरूपं चाह "अध्वसूत्रक्षितिजयोर्मध्ये या ज्या सान्त्याभिधीयते । शेषा चरदलज्या च विषुवत्क्षितिजान्तरम्" सू० सि० । "या उत्तरगोले त्रिज्या चरज्यायुतिरूपा दक्षिणगोले चरज्योनत्रिज्यारूपा त्रिप्रश्नाधिकारोक्ता । सा अन्त्या मध्ये याम्योत्तरवृत्तं क्षितिजं स्वाभिमतदेशक्षितिजवृत्तं तयोर्मध्येऽन्तरालेऽहोरात्रवृत्तस्यैकदेशप्रदेशे ज्या । उदयास्तसूत्रयाम्योत्तरसूत्रसम्पातादहोरात्रयाम्योत्तरवृत्तसम्पातावधिसूत्ररूपा ज्याखण्डानुकारा न तु ज्या अहोरात्रक्षितिजवृत्तसम्पातद्वयबद्धोदयास्तसूत्रस्याहोरात्रवृत्तस्यार्द्धज्यात्वाभावात् । अतएवोत्तरगोलेऽन्त्या त्रिज्याधिका सङ्गच्छते । अभिधीयते गोलज्ञैः कथ्यते । अन्त्योपयोगित्वाच्चरज्यां किंस्वरूपा यया तद्विसिद्धिरित्यत आह शेषेति । "उन्मण्डलं च विषुवन्मण्डलं परिकीर्त्यते" इति त्रिप्रश्नाधिकारोक्तेन द्वयोः शब्दयोरेकार्थवाचकत्वात् निरक्षाधारवृत्तानुकारं स्थिरं निरक्षक्षितिजवृत्तरूपं क्षितिजं स्वाभिमतदेशक्षितिजवृत्तं तयोरन्तरम् । अन्तरो विशेषार्थकसूत्रकारपरत्वेन तदन्तरालस्थिताहोरात्रवृत्तैकदेशचापखण्डरूपसूत्रयोरन्तरविशेषात्मकम् । तथा च क्षितिजक्षितिजयोरुदयास्तसूत्रयोरन्तरसूत्रमिति फलितार्थः । चरदलज्या तदन्तरालस्थिताहोरात्रवृत्तैकदेशखण्डचापस्य ज्या । न तु दलमर्द्धम् । ज्या चरज्येत्यर्थः । शेषा पूर्वोक्ता" र० ना० । ननु पूर्वोक्त-

इयोक्तं क्षितिजपातं विना दुर्बोधमित्यतः श्लोकार्धेन क्षिति-जबन्धमाह "कृत्वोपरि खगं स्थानं मध्ये क्षिति-जमम्बुजम्" सू० शि०। भूगोले खगं चौर्यं स्थानं भू-प्रदेशैकदेशरूपमुपरि सर्वदेशेभ्य ऊर्द्ध्वं कृत्वा तत्तुल्य मध्ये तादृशभूगोल ऊर्द्धाधःखण्डसन्धौ यद्वृत्तं तत् क्षि-तिजवृत्तं तद्वृत्तरोधेन दृग्गोलगर्भे क्षितिजवृत्तं स्थिरं संसक्तं कार्य्यमिति भावः" र० ना०। अथैवं दृग्गोलगोलं सिद्धं कृत्वास्य स्वत एव पश्चिमभ्रमो यथा भवति तथा प्रकारमाह "वक्ष्यमाणं बहिश्चापि श्लोकालोकेन वेष्टि-तम्। जलयन्त्रप्रयोगेण कालभ्रमणसाधनम्" सू० शि०। "बहिः गोलोपरीत्यर्थः। गोलाकारेण वस्त्रेण वस्त्र-वाहितं दृग्गोलगोलम्। भचक्रादस्योपरि तत्तद्गणाना-मङ्कनं कार्य्यम्। श्लोकालोकेन वेष्टितं दृग्गोलगोलस्य खस्व-रूपेण क्षितिजाख्येन संसक्तम्। अपिः समुच्चये। एतेन क्षितिजं वस्त्रखण्डं न कार्यं किन्तु वस्त्रोपरि क्षितिजं गोलसंसक्तं केनापि प्रकारेण स्थिरं यथा भ-वति तथा कार्य्यमिति तात्पर्य्यम्। जलयन्त्रप्रयोगेणैता-दृशं गोलं कृत्वा जलप्रवाहप्रयोगेन कालभ्रमणसा-धनं षष्टिनाडिकाभिरहोरात्रगोलस्य भ्रमणं यथा भवति तथा साधनं कारणं कार्य्यं खगोलगोलबन्धं कार्य्यमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति दृग्गोलं वस्त्रखण्डं कृत्वा तदाधारयष्ट्यग्रे दक्षिणोत्तरभित्तिच्छिद्रनिविष्टयोः क्षेप्ये। यथा यष्ट्यग्रं ध्रुवाभिमुखं स्यात्। ततो यष्ट्य-ग्रं मार्गगतजलप्रवाहेण पूर्वाभिमुखेन तद्भावः पश्चाद्भागे चालोऽपि यथा स्यात् तथास्य दर्शनार्थमेव वस्त्रखण्डस्थ-कम् अन्यथा गोलस्थानान्तरवासमार्गेण जलाधानद-र्शनभ्रमेण चमत्कारानुपपत्तेः। आकाशाकारतास्मा-दनार्थमपि वस्त्रखण्डखण्डकम्। इदं वस्त्रमार्द्रं यथा न भवति तथा चिक्कणवस्तुना मधूच्छिष्टादिना लिप्तं कार्य्यम्। क्षितिजवृत्ताकारेणाधो गोलो दृश्यो यथा स्यात् तथा परितश्चक्रपा भित्तिः कार्य्या। परन्तु दक्षिणोत्तरभाग-स्थल क्षितिजो यथा भवति अन्यथा भ्रमणानुपपत्तेः। पूर्वदिक्स्थपरिखाविभागाद्दक्षिणजलप्रवाहोऽयमः कार्य्यं इत्यादि स्वबुद्ध्यैव चोद्यमिति" र० ना०।

सि० शि० अत्र विशेषोऽभिहितो यथा "कृत्वादौ ध्रुवयष्टिविद्धनलकाकाराद्ध्वौ वृत्ताभ्यां ततो यष्टी-मध्यगतां विधाय क्षितिजं दृष्टोपरिष्टौ बहिः। अथो-याम्योत्तरौ समकलयन्तरे दद्यात् गोलो-त्तत्पूर्वतः स्थौ च नलिकासंस्थौ खगोलकौ" सि०शि० "आदौ षड्दाद्भवृत्तौ बहिः कृत्वा तदर्द्धं स्थाने तत्र गोलाम् अपूर्णौ सूक्ष्मां सितिका च पूर्णौ विधाय तथा रविचन्द्रा-दीनां गोलान् यष्ट्या सह दद्यात् कदीयात्। तेषां बहि-र्नलिकासंस्थौ खरगोलाविति साधारणं गोलम्" प्रमि०। इदानीं सविशेषमाह "पूर्वापरं विरचयेत् समसण्ड-लाख्यं याम्योत्तरं च विदिशोर्वलयद्वयं च। तद्वीत्त पञ्चमिह वलयत्रयमेतदाचेद् निर्गमदं क्षितिजं तदर्द्धे" सि०शि०। "एवं पूर्वापरमण्डलं याम्योत्तरं तथा कोणवृत्तद्वयमिदं वलयचतुष्टयमूर्द्धाधोरूपमावेद्य तदर्द्धे इदं क्षितिजाख्यं निवेशयेत्। अत्र याम्योत्तरवृत्ते उत्तरक्षितिजादुपरि पलांशान्तरे एकं ध्रुवचिह्नं कार्य्यम्। दक्षिणक्षितिजादधोऽन्यत्। इदानीमुन्मण्डलमाह" प्रमि० "पूर्वापरक्षितिजसंगमयोर्विलग्नं याम्ये ध्रुवे पलभवैः क्षितिजादधःस्थे। सौम्ये कुजादुपरि चापलवैर्ध्रुवे तदुन्मण्डलं दिननिशोः क्षयवृद्धिकारि" सि०शि०। "सम-वृत्तक्षितिजयोर्यौ पूर्वापरौ संपातौ तयोर्ध्रुवचिह्नयोश्च लग्नं बध्यते तदुन्मण्डलसंज्ञम्। दिनरात्र्योर्वि-षयौ तद्वशेन भवतः। इदानीं विषुवन्मण्डलमाह" प्रमि० "पूर्वापरस्वस्तिकयोर्विलग्नं याम्यस्वस्तिकाद्विषुवांशोऽप्य-भाग्नैः। अथ तैरुत्तरोऽप्युत्तरं च यष्ट्याश्च नाडीवलयं विदध्यात्" सि०शि०। "तयोरेव पूर्वापरसंपातयोर्विलग्नं तथा याम्योत्तरवृत्ते याम्यस्वस्तिकाद्विषुवांशोऽप्युत्तरस्वस्तिका-दुत्तरतोऽक्षांशान्तरे यद्वृत्तं निबध्यते तद्विषुवद्वृत्तम्। इदानीं दृङ्मण्डलमाह" प्रमि०। "ऊर्ध्वाधरस्वस्ति-कशीर्षमूले प्रोतं खगं दृग्वलयं वदन्ति। कृत्वा परि-भ्राम्यं च यत्र तत्र नेयं खगो गच्छति यत्र यत्र" सि०शि० "ऊर्ध्वस्वस्तिके अधःस्वस्तिके चान्तःकीलकौ कृत्वा तयोः प्रोतं खगं दृग्वलयं कार्य्यम्। तत् पूर्वोक्तेभ्यः किञ्चि-ल्लघु कार्य्यम्। यथा गोलान्तर्भवति। अयं च एव दृक्कोणवृत्तैकमेव दृक्क्षेपवृत्तम्। यो यो खगो यत्र यत्र वर्तते तत्र तदुपरिगमेव परिभ्राम्य विलग्नं दृग्-ज्याशङ्क्वादिकं दर्शनीयम्। अथ वा पृथक् पृथगपि दृङ्मण्डलानि रचयेत्। तथाहमं विविधमानस। तत्र दृक्क्षेपमण्डलम्। अथ विशेषमाह" प्रमि०। "गोर्थं तदेवाखिलखेचराणां पृथक् पृथग्वा रचयेत् तथादौ। दृङ्मण्डलं विविधमन्यदपि दृक्क्षेपवृत्ताख्य-मिदं वदन्ति" सि०शि०। व्याख्यातमेवैतदम्। इदानीमेवं

खगोलबन्धप्रकारमुक्त्वा दृग्गोलबन्धप्रकारं दर्शयति । "बद्ध्वा खगोले नलिकाद्वयं च ध्रुवद्वये तत्र नलिकास्वमेव । बहिः खगोलाद्विदधीत धीमान् दृग्गोलमेवं खलु बध्यमानम् । भगोलवृत्तैः सहितः खगोलो दृग्गोलसंज्ञोऽयममत्र नाद्यैः । दृग्गोलजातं खलु दृष्टतेऽत्र चैवं हि दृग्गोलमतो वदन्ति" सि॰शि॰ । "तस्मिन् खगोले ध्रुवचिह्नयोर्नलिकाद्वयं बद्ध्वा तन्नलिकाधारमेव खगोलाद्बहिरङ्गुलव्यवधाने दृग्गोलं रचयेत् । कथितैः खगोलोत्पन्नैः सूक्ष्मार्थैर्भगोलवृत्तैः क्रान्तिविमण्डलाद्यैर्यो निबध्यते स दृग्गोलः । कथमस्य दृग्गोलसंज्ञेति तदर्थमाह दृग्गोलजातमित्यादि । यतोऽत्रादिकृत्स्नामपगच्छाद्य-क्षेत्राणि दृग्गोलजातानि भगोलवृत्तैः खगोलवृत्तमिलितैस्तान्युत्पद्यन्ते । भिन्नगोलबन्धे कष्टकल्पनाप्रसङ्गोऽन्न इति दृग्गोलः कृतः । इदानीं भगोलबन्धमाह" प्रमि॰ । "याम्योत्तरक्षितिजवत् द्वयं विदध्यादाधारवृत्तयुगलं ध्रुवयष्टिबद्धम् । घट्यङ्कमत्र समवृत्तवत् सतीवं भाद्याङ्कय च विषुवद्वलयं तदेव" सि॰शि॰ । यथा खगोले क्षितिजं याम्योत्तरं च तदाकारमपरमाधारवृत्तद्वयं ध्रुवयष्टिस्थं कृत्वा तदुपर्यन्यत् तृतीयं समवृत्ताकारं घटीषष्ट्याङ्कितं कार्यम् । तद्घटीवृत्तं विषुवद्वृत्तसंज्ञं च" प्रमि॰ । इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह "क्रान्तिवृत्तं विधेयं स्वक्षाद्‌ भानवान भानुच भार्धं क्रमात् भानुतः । क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा ग्रस्फुटाः क्षेपपाताश्च तत्स्थानकान्यङ्कयेत्" सि॰शि॰ । "अथान्यत् तत्प्रमाणमेव वृत्तं कृत्वा तत्र मेषादिं प्रकल्प्य द्वादशराशयोऽङ्क्याः । तत् क्रान्तिवृत्तसंज्ञम् । तस्मिन् वृत्ते रविर्भ्रमति । तथा रवेर्भार्धान्तरे भूभा च तथा तत्र क्रान्तिपातो मेषादेर्विलोमं भ्रमति । तथा ग्रहाणां विक्षेपपाताः ग्रस्फुटाः विलोमं भ्रमन्ति । अतः क्रान्तिपातादीनां स्थानानि तत्र स्थाप्यानि । इदानीं क्रान्तिवृत्तस्य निवेशनमाह" प्रमि॰ ।

"क्रान्तिपाते च पातात्कुषट्कान्तरे नाडिकावृत्तलग्नं विदध्यादिदम् । पाततः प्राक् त्रिभे जिनभागैरुदग्दक्षिणे तैश्च भागैर्विभागेऽपरे" सि॰शि॰ । "क्रान्तिपातचिह्नात् षड्भान्तरेऽन्यच्चिह्नं कार्यम् । ते चिह्ने नाडीवृत्तेन संसक्ते कृत्वा पातचिह्नादग्रतस्त्रिभेऽन्तरे नाडीवृत्ताद्भागचतुर्विंशत्योत्तरतो यथा भवति, अपरत्रिभागे त्रिभेऽन्तरे दक्षिणतस्तैर्भागैर्यथा भवति तथा बध्नीयात् । इदानीं विमण्डलमाह" प्रमि॰ । "नाडिकामण्डले क्रान्तिवृत्तं यथा क्रान्तिवृत्ते तथा खेटवृत्तं न्यसेत् । खेटवृत्तं तु राश्यङ्कितं तत्र च क्षेपपातेषु चिह्नानि कृत्वोक्तवत् । क्रान्तिवृत्तस्य विक्षेपवृत्तस्य च क्षेपपाते षड्भे च कृत्वा युतिम् । क्षेपपाताग्रतः पृष्ठतश्च त्रिभे क्षेपभागैः स्फुटैः सौम्ययाम्ये न्यसेत् । शीघ्रकर्णेन भक्ताक्षिरूपाग्निगुणाः स्युः परक्षेपभागा ग्रहाणां स्फुटाः । क्षेपवृत्तानि खेटाः विदध्यात् पृथक् स्वस्ववृत्ते भ्रमन्तीन्दुपूर्वा ग्रहाः" सि॰शि॰ । "अस्य समपद्य व्याख्यानम् यथा क्रान्तिवृत्तं पृथक् कृतमेवं द्वितीयवृत्तमपि राश्यङ्कं पृथक् कृत्वा तत्र मेषादेर्व्यस्तं स्फुटं क्षेपपातं दत्त्वा चिह्नं कार्यम् । अथ क्रान्तिवृत्तस्य विमण्डलस्य च क्षेपपातचिह्नयोः संपातं कृत्वा तस्मात् षड्भान्तरेऽन्यं च संपातं कृत्वा क्षेपपातात्पुरस्त्रिभेऽन्तरे क्रान्तिवृत्तादुत्तरतः स्फुटैः क्षेपभागैः पृष्ठतश्च त्रिभेऽन्तरे तैरेव भागैर्दक्षिणतः स्थिरं कृत्वा विमण्डलं निवेशनीयम् । अथ पठिता ये क्षेपभागास्ते त्रिज्यागुणाः शीघ्रकर्णेन भक्ताः स्फुटाः ज्ञेयाः अत्रानुपातः । यदि कर्णाग्र एतावन्तस्तर्हि त्रिज्याग्रे कियन्त इति । अतो भगोले त्रिज्यैव व्यासार्धम् । एवं चन्द्रादीनां वृत्तानि कार्याणि । स्वस्वविमण्डले ग्रहा भ्रमन्ति । इदानीं क्रान्तिं विक्षेपं चाह" प्रमि॰ । "नाडिकामण्डलात् तिर्यगक्षादयः क्रान्तिवृत्तावधिः क्रान्तिरप्याकरः । क्षेपवृत्तावधिस्तिर्यगेवं स्फुटो नाडिकावृत्तखेटान्तरांशोऽपमः" सि॰शि॰ । क्रान्तिवृत्ते यत् स्फुटग्रहस्थानं तस्य क्रान्तिवृत्तात् तिर्यगन्तरं स विक्षेपः । अथ विमण्डलस्थग्रहस्य नाडिवृत्तात् तिर्यगन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिः । इदानीं क्रान्तिपातमाह" प्रमि॰ "विषुवत्क्रान्तिवलययोः संपातः क्रान्तिपातः स्यात् । तद्भगणाः सौरोक्ता व्यस्ता अयुतत्रयं कल्पे । अयनचलनं यदुक्तं मुञ्जालाद्यैः स एव यम् । तत्पक्षे तद्भगणाः कल्पे गोऽङ्गर्तुनन्दगोचन्द्राः १९९६६९ । तत्संपातं पातं क्षिप्त्वा खेटेऽपमः साध्यः । क्रान्तिवशाच्चरमुदयास्तदृक्कर्मार्थं ततः ज्ञेयः" सि॰शि॰ । "क्रान्तेः पातः क्रान्तिपातः । पातो नाम संपातः वृत्तयोः । विषुवत्क्रान्तिवलययोः । तयोर्मेषादावेव संपातः । किन्तु तस्यापि चलनमस्ति । येऽयनचलन-भागाः प्रसिद्धास्त एव विलोमगस्य क्रान्तिपातस्य भागाः । मेषादेः पृष्ठतस्तावद्भागान्तरे क्रान्तिवृत्ते विषुवद्वृत्तं सक्तमित्यर्थः । न हि क्रान्तिपातो नास्तीति वक्तुं युज्यते ।

प्रत्यक्षेण तस्योपलब्धत्वात्। इयदन्तरमपि वक्ष्यति। ननु कथं ब्रह्मगुप्तादिभिर्निपुणैरपि नोक्त इति चेत् तदा अल्पत्वात् तैर्नोपलब्धः। इदानीं बहुत्वात् साम्प्रतैरुपलब्धः। अत एव तस्य गतिरस्तीत्यनुमितम्। यद्येवमनुपलब्धोऽपि सौरसिद्धान्तोक्तत्वादागमप्रामाण्येन भगणपरिध्यादिकम् कथं तैर्नोक्तः। सत्यम्। अस्य गणितस्कन्धस्य उपपत्तिमानेवागमः प्रमाणम्। तर्हि मन्दोच्चपातभगणा य आगमप्रामाण्येनैव कथं तैरुक्ता इति न च वक्तव्यम्। यतो ग्रहाणां मन्दफलाभावस्थानानि प्रत्यक्षदेशेषूपलभ्यन्ते। तान्येव मन्दोच्चस्थानानि। यान्येव विक्षेपाभावस्थानानि तान्येव पातस्थानानि। किन्तु तेषां गतिरस्ति नास्ति वेति सन्देग्धम्। तत्र मन्दोच्चपातानां गतिरस्ति चन्द्रमन्दोच्चपातवदित्यनुमानेन सिद्धा। सा च कियती तदुच्यते। यैरागमैरुपलब्धिस्थानानि यानि गणितेनागच्छन्ति तद्गणकवंश्यवा चाधिकी ऽन्तरितो वा गतिर्नास्ति वा। तस्मिंश्च यद्यन्यैरपि भगणैः साम्येन स्थानान्यागच्छन्ति तदा इतरस्या गतेः प्रमाणं युक्तम्। सत्यम्। तर्हि साम्प्रतोपलब्ध्यनुसारिणी कापि गतिरङ्गीकर्त्तव्या। यदा पुनर्महता कालेन महदन्तरं भविष्यति तदा महामतिमन्तो ब्रह्मगुप्तादीनां समानधर्माण एवोत्पत्स्यन्ते। ते तदुपलब्ध्यनुसारिणीं गतिमुररीकृत्य शास्त्राणि करिष्यन्ति। अत एवायं गणितस्कन्धो महामतिमद्भिर्धृतः सन्ननाद्यन्तेऽपि काले खिलत्वं न याति। अतोऽस्य क्रान्तिपातस्य भगणाः कल्पेऽयुतत्रयं तावत् सूर्यसिद्धान्तोक्ताः। तथा मुञ्जालाद्यैर्यदयनचलनमुक्तं स एवायं क्रान्तिपातः। ते गोऽङ्कर्तुनन्दगोचन्द्रा १९९६६९ इत्युपपद्यन्ते। अथ च ये वा ते वा भगणा भवन्तु। यदा येंऽशा निपुणैरुपलभ्यन्ते तदा स एव क्रान्तिपातः इत्यर्थः। तं विलोमगं क्रान्तिपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्या। इदानीं विक्षेपपातानाह" प्रमि०। "एवं क्रान्तिविमण्डलसंपाताः क्षेपपाताः स्युः। चन्द्रादीनां यथाः क्षेपाभावे तु ते बोद्धाः। मन्दस्फुटो द्राक्प्रतिमण्डले हि यतो भ्रमत्यत्र च तस्य पातः। पातेन युक्ताद्गणितागतेन मन्दस्फुटात् खेचरतः शरोऽस्मात्। पातोऽथ वा शीघ्रफलं विलोमं कृत्वा स्फुटात् तेन युताच्छरोऽतः। चन्द्रस्य कक्षावलये हि पातः स्फुटाद्विधोर्मध्यमपातयुक्तात्" सि० शि०। "तथा क्रान्तिवृत्तविमण्डलयोः संपातः क्षेपपातः तं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यः। एतदुक्तं भवति क्रान्तिपातः प्रसिद्धः। यथा तं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्यते। एवं विक्षेपपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्य इत्यर्थः। अथ विक्षेपपातो मन्दस्फुटे यत् प्रक्षिप्यते तत्कारणमाह मन्दस्फुट इति। यतः शीघ्रप्रतिमण्डले मन्दस्फुटगत्या ग्रहो भ्रमति। तत्र च तस्य पातोऽतो गणितागतं पातं मन्दस्फुटे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यते। शेषं स्पष्टम्। इदानीं ज्ञशुक्रयोर्विशेषमाह" प्रमि० "ये चात्र पातभगणाः पठिता ज्ञभृग्वोस्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैरधिका यतः स्युः। स्वल्पाः पृथक्शुद्धदृढाद्गतकेन्द्रयुक्तौ पातौ तयोः पठितचक्रभवौ विधेयौ। चलाद्विशोध्यः किल केन्द्रमत्र केन्द्रे सपाते द्युचरस्तु दोर्ज्या। अतश्चलात् पातयुतात् ज्ञभृग्वोः सुधीभिराद्यैः शरसिद्धिरुक्ता। स्फुटोनशीघ्रोच्चयुतौ स्फुटौ तयोः पातौ भगोले स्फुट एव पातः" सि० शि०। "ननु ज्ञशुक्रयोः शीघ्रोच्चपातयुतं केन्द्रं कृत्वा यो विक्षेप आनीतः स शीघ्रोच्चस्थान एव भवितुमर्हति। न ग्रहस्थाने। यतो ग्रहोऽन्यत्र वर्तते। अत इदमनुपपन्नमिव प्रतिभाति। तथा च ब्रह्मसिद्धान्तभाष्ये "ज्ञशुक्रयोः शीघ्रोच्चस्थाने यावान् विक्षेपस्तावानेव ग्रहस्थानेऽपि ग्रहस्य भवति। यथोपलब्धिरेव वासना नान्यत् कारणं वक्तुं शक्यत इति"। चतुर्वेदेनाप्ययमभिप्रायोऽस्य कृतः। सत्यम्। उच्यते। येऽत्र ज्ञशुक्रयोः पातभगणाः पठितास्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैर्युताः सन्तः वास्तवभगणा भवन्ति। तथा च माधवीये सिद्धान्तचूडामणौ पठिताः "ज्ञतोऽल्पभगणभवः पातः स्वशीघ्रकेन्द्रेण युतः कार्यः। शीघ्रोच्चाद्ग्रहपक्षे शोधिते शीघ्रकेन्द्रम्। तस्मिन् सपाते क्षेपकेन्द्रबाहुज्यार्धं ग्रहः क्षेप्यः। अतस्तु ज्ञशोध्यक्षेपयोर्नाशे कृते शीघ्रकेन्द्रपातवशेन एवाविर्भवति इत्युपपन्नम्।

किञ्च मन्दस्फुटोनं शीघ्रोच्चं प्रतिमण्डले चलकेन्द्रम् तत्पाते क्षेप्तुं युज्यते। एवं कृते सति विक्षेपकेन्द्रं मन्दफलेनान्तरितं स्यात्। ग्रहच्छायाधिकारे "सितज्ञपातौ स्फुटौ स्वचलकेन्द्रयुक्तौ" इत्यत्र मन्दस्फुटोनं शीघ्रोच्चं शीघ्रकेन्द्रपाते क्षिप्तम्। अतस्तत्र मन्दफलान्तरमङ्गीकृतमित्यर्थः इतरकेन्द्रस्यानुपपत्तेः। अतो मन्दफलं पातेऽप्यसकृद्देयम्। ततोऽनुपातसिद्धं चलकेन्द्रं मध्यग्रहोनशीघ्रोच्चतुल्यं भवति। यत्तु भगोले क्रान्तिवृत्तं तत् कक्षावृत्तम्। तत्र यद्विमण्डलं तत्र स्फुटग्रहः। तत्

स्फुटपातयोगो हि विक्षेपकेन्द्रम्। अतः स्फुटपातस्थाने संपातं कृत्वा तस्मात्त्रिभेऽन्तरे स्फुटीकृतैः परमविक्षेपांशैः प्राग्वदुत्तरे दक्षिणे च विन्यस्तम्। तथा न्यस्ते विमण्डले स्फुटपातस्थाने विक्षेपः स्फुटविक्षेपेण गणितागतेन तुल्यो दृश्यते नान्यथेत्यर्थः। इदानीं चन्द्रगोले विशेषमाह" प्रमि०। "चन्द्रस्य गोले कथितापमण्डलं प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितम्। निबध्य नीचप्रतिवृत्तमस्मिन् विमण्डलं तत् पठितैः शरांशैः। मध्योऽत्र पातो मृदुतुङ्गभूम्योः स्पष्टीकृतेन्दौ च युतस्तु देयः" सि०शि०। "भगोल एव तावच्चन्द्रगोलः कल्प्यः। तत्र स्फुट एव पातः। अथ यदि तदन्तश्चन्द्रगोलोऽन्यो निबध्यते तदा तत्र यथोक्तं विषुवद्वृत्तं क्रान्तिवृत्तं च बद्ध्वा तत् क्रान्तिवृत्तं कक्षामण्डलं प्रकल्प्य तत्र केन्द्रकोक्तविधिना नीचप्रतिमण्डलं बद्ध्वा तत्र प्रतिमण्डले गणितागतं पातं मेषादेर्विलोमं गणयित्वा तत्र चिह्नं कार्यम्। अथ त्रिज्याव्यासार्धमेवान्यद्वृत्तं राश्यङ्कं विमण्डलाख्यं कृत्वा तत्रापि मेषादेर्व्यस्तं पाताग्रे चिह्नं कृत्वा प्रतिमण्डलविमण्डलयोः पातचिह्ने प्रथमं संपातं ततो भार्धान्तरे द्वितीयं च संपातं कृत्वा पातादग्रतः पृष्ठतश्च त्रिभेऽन्तरे परमविक्षेपांशैः पठितैः प्रतिवृत्तादुत्तरे दक्षिणे च विमण्डलं विन्यस्यम्। तत्र मन्दस्फुटगत्या पारमार्थिको पातो भवति। अतो मेषादेरनुलोमं मन्दस्फुटो विमण्डले देयः। स तत्रस्थः प्रतिमण्डलाद्याम्योत्तरेण विक्षेपप्रमाणांशान्तरप्रदेशे विक्षेपः। अतो वृत्तसंपातस्थे पाते विक्षेपाभावः। त्रिभेऽन्तरे परमो विक्षेपः। मध्येऽनुपातेन। अतो वृत्तसंपातचन्द्रयोरन्तरं केन्द्रम्। तदन्तरं पातचन्द्रयोगे कृते भवति पातस्य विलोमगत्वात्। स योगः शरार्थं केन्द्रम्। यदि त्रिज्यातुल्यया केन्द्रज्यया परमः शरस्तदाभीष्टयाऽनया क इति फलं प्रतिमण्डलविमण्डलयोस्तिर्यगन्तरं स्यात्। विमण्डलस्थचन्द्राद्भूमध्यगं सूत्रं तदुभयचन्द्रान्तरम्। स च नीचकर्णः। यदि भूमध्यात् कर्णाग्रे एतावान् विक्षेपस्तदा त्रिज्याग्रे कियानिति द्वितीयं त्रैराशिकम्। आद्ये त्रिज्या हरो द्वितीये गुणकस्तयोर्नाशे कृते केन्द्रज्यायाः परमशरगुणितायाः कर्णो हरः। फलं कक्षावृत्तचन्द्रयोस्तिर्यगन्तरम्। स स्फुटः शरः। इदानीमहोरात्रवृत्तमाह" प्रमि०। "देशस्थितक्रान्तितुल्येऽन्तरे वर्तते नाडिकाख्यादहोरात्रवृत्ताख्यकम्। तत्र बद्ध्वा घटीनां च षष्ट्याङ्कितस्यास्य विष्कम्भखण्डं द्युजीवा मता" सि०शि०। "नाडीवृत्ताद्दक्षिणत उत्तरतो वा भवेत् इष्टक्रान्तितुल्येऽन्तरे यद्वृत्तं निबध्यते तदहोरात्रवृत्तम्। तेन वृत्तेन तस्मिन् दिने रविर्भ्रमतीत्यर्थः। तस्य वृत्तस्य व्यासार्धं द्युज्या। इदानीमन्यदाह" प्रमि०। "अथ कल्प्या मेषाद्या अनुलोमं क्रान्तिपाताद्भात्। एवं मेषादीनां द्युरात्रवृत्तानि रचयेत्। नाडीवृत्तोभयतस्त्रीणि त्रीणि क्रमोत्क्रमात् तानि" सि०शि०। क्रान्तिपाताद्भादारभ्य त्रिंशता त्रिंशता भागैरन्यान् मेषादीन् प्रकल्प्य तदग्रेषु द्युरात्रवृत्तानि बध्नीयात्। तानि च नाडीवृत्तोभयतस्त्रीणि त्रीणि भवन्ति। तान्येव क्रमोत्क्रमतः सायनांशार्कस्य द्वादशराशीनाम्" प्रमि०। "एवं भगोलः कथितः खेचरगोलोऽप्ययमेव विज्ञेयः। क्रान्त्यपमण्डले वा सूत्राधारैरधश्च तस्यैव। चन्द्रादीनां कक्षा बध्नीयादूर्ध्वनामक्रमाभाः। बद्ध्वा भगोलमेवं यष्ट्यां दृढं खगोलमन्निकान्तः। तस्य भ्रमवेतं यष्ट्याधारं स्थिरौ खदृग्गोलौ" सि०शि०। "यथायं भगोलो बद्धस्तथैव खगोलोऽपि बन्धनीयाः। किन्तु तेषां केन्द्रकमन्तर्यातु नायातीति बहिःस्थमेव दर्शनीयम्। अथ वा भगोले क्रान्त्यपमण्डलं तस्याधोऽधःस्थानिवद्धैः सूत्राधारैर्बद्ध्वा चन्द्रादीनां कक्षा दर्शनीयाः। एवंविधं भगोलं यष्ट्यां दृढं बद्ध्वा यष्ट्यग्रयोः नीते नलिकाद्वये निबद्धौ खगोलदृग्गोलौ कृत्वा भगोलभ्रमणं दर्शयेत्" प्रमि०।

तदयं खगोलस्थपदार्थसंक्षेपः।

कटाहद्वितयवत् सम्पुटाकारस्यान्तरवकाशवतो ब्रह्माण्डस्य मध्ये सूर्यकिरणसम्पातावधिर्व्योमकक्षा। तदधः नक्षत्रकक्षा तदधः क्रमेण दृश्याः पूर्वगाः शनिजीवकुजसूर्यशुक्रबुधचन्द्राः स्वस्वकक्षासु राहुपातादयः पश्चिमगतयः, वक्ष्यमाणस्वस्वकक्षायां स्थिताः। अश्विन्यादिनक्षत्राणि स्थिराण्यपि तत्सम्बद्धप्रवहाख्यभचक्रं पश्चाद्गमनशीलप्रवहवायुनाऽभिहतं पश्चात् भ्रमत् नाक्षत्रषष्टिघटिकाभिः भूमेरेकवारं भ्रमति तत्स्था रव्यादयः पश्चाच्चलनात् पूर्वापरयोरपि तदाधारातिशीघ्रभचक्रपश्चाद्भ्रमणेन पश्चाद्भ्रमणमनुभवन्तो दृश्या भवन्ति।

राशिचक्रस्य ३६० अंशैर्विभक्तत्वात् षष्टिकलाभि-

विभक्ताः, कलाश्च षष्टिविकलाभिर्विभक्तास्तेन २१६०अंशैः, २१६०० कलाभिः १२९६००० विकलाभिर्विभक्तं भचक्रम्। भचक्रद्वादशविभागो राशिरित्युच्यते राशयश्च मेषादयः द्वादशमिताः। तेनैकैकराशौ त्रिंशदंशाः, १८०० कलाः १०८००० विकलाः सन्ति। मेषादिराशयोऽपि अश्विन्यादि २७ नक्षत्रात्मकाः। तेन सपादनक्षत्रं एकैकोराशिः प्रतिनक्षत्रं च १३।२० त्रिंशतिकलाधिकास्त्रयोदश अंशाः सन्ति। तथाहि अश्विनी १३।२० भरणी १३।२० कृत्तिकाद्यपादश्च ३।२० मेषः। कृत्तिकान्त्यपादत्रयम् १०। रोहिणी १३।२०। मृगशिरसाद्यार्द्धञ्च ६।४० वृषः। मृगशिरसोऽन्त्यार्द्धम् ६।४० आर्द्रा १३।२० पुनर्वस्वाद्यपादत्रयं च १०। मिथुनम्। पुनर्वस्वन्त्यपादः ३।२०। पुष्यम् १३।२० अश्लेषा च १३।२०। कर्कः। मघा १३।२०। पूर्वफल्गुनी १३।२० उत्तरफाल्गुन्याद्यपादश्च ३।२०। सिंहः। उत्तरफाल्गुन्यन्त्यपादत्रयं १०। हस्तः १३।२०। चित्राद्यार्द्धञ्च ६।४०। कन्या। चित्रान्त्यार्द्धं ६।४०। स्वातिः १३।२०। विशाखाद्यपादत्रयञ्च १०। तुला। विशाखान्त्यपादः ३।२० अनुराधा १३।२०, ज्येष्ठा च १३।२०। वृश्चिकः। मूलं १३।२०। पूर्वाषाढा १३।२० उत्तराषाढाद्यपादश्च ३।२०। धनुः। उत्तराषाढान्त्यपादत्रयं १०। श्रवणा १३।२०। धनिष्ठाद्यार्द्धञ्च ६।४०। मकरः। धनिष्ठान्त्यार्द्धं ६।४०। शतभिषा १३।२०। पूर्वभाद्रपदाद्यपादत्रयञ्च १०। कुम्भः। पूर्वभाद्रपदान्त्यपादः ३।२०। उत्तरभाद्रपदा १३।२० रेवती च १३।२० मीनः। उत्तराषाढायाः शेषपादस्य श्रवणाद्यघटिकाचतुष्टयस्याभिजित्संज्ञा क्रियते कार्य्यार्थं। तत्र स्थानादि २८७ पृ० चक्रम्। एते च राशयः नक्षत्राण्यश्विन्यादयश्च यथा पूर्वमवस्थिताः तेषां स्वरूपमङ्कगानङ्गे ४६६ पृ० विशेषतः भुवनाय २४२३ पृ० दर्शिताः। सम्प्रमाणभचक्रयोजनानि द्वादशधा विभक्तानि मेषादिराशीनां स्थानमानयोजनानि। २७ विभक्तानि अश्विन्यादिनक्षत्राणां स्थानमानयोजनानि। ३६० विभक्तानि अंशस्थानमानयोजनानि। २१६०० विभक्तानि कलास्थानमानयोजनानि। भचक्रस्य गत्यादृश्यत्वात् तदाश्रितनक्षत्राणामप्यदृश्यत्वम्। भचक्रवत् भूगोलस्य तावदंशकलाद्यात्मकतया भूगोलांशकलादिस्थानसंज्ञावत्त्वेऽपि कार्यस्य निवेशने नक्षत्रकक्षायामंशकलाद्यात्मकस्थानेषु ग्रहादावन्तरस्य निवेशने च तत्तत्स्थानां गत्यादिज्ञानार्थमंशकलादिस्थानविभागः भचक्रकलादिस्थानाधःस्थानां नक्षत्रांशतदंशकलाविकलाद्यात्मकत्वं गौणम्।

चन्द्रकक्षातोऽधः सिद्धविद्याधरघनाः क्रमेणाधोऽधः स्थिताः। ते च भूगोलात् द्वादशयोजनपर्य्यन्तमूर्द्धभागे आकाशे नास्ति भूवायौ स्थितत्वात् प्रवहवायुस्थानाभावाच्च न राशिचक्रगत्या पश्चात् गच्छन्ति। तदधः सकक्षाधाः समानान्तराकाशप्रदेशस्यकेन्द्रस्थाने भूगोलः स्थितः। भूगोलशब्दे विवृतिः। संक्षेपेणेह किञ्चिदुच्यते। स च ब्रह्मणो धारणात्मकशक्त्याश्रयत्वात् निराधारः एवाकाशे स्थितः। तस्य च स्थिरत्वं भचक्रस्यैव चलत्वं च परमतनिरासेन २४२२ पृ० समर्थितम्। भूगोलमध्यगतो मेरुः स च भूगोलादुभयतोनिर्गतः। तत्र ऊर्द्धस्थे मेरौ देवानां वासः, अधःस्थे चासुराणाम्। स च भूगोलः देवासुरभागतया द्विधा विभक्तः तद्विभाजकश्च महार्णव एव। स च पृथ्व्या मेखलेव चतुर्दिक्षु वेष्टनाकारेण स्थितः। मेरुमध्यात् चतुर्दिक्षु तुल्यभागेषु ९० अंशेषु जम्बुद्वीपमध्ये लङ्कादीनि भूपरिधिपाद १२६६ योजनान्तरदेशस्थितानि चत्वारि पुराणि। यथा पूर्वस्यां भद्राश्ववर्षे यमकोटी। दक्षिणस्यां भारतवर्षे लङ्का। पश्चिमायां केतुमालवर्षे रोमकपुरी। उत्तरस्यां कुरुवर्षे सिद्धपुरी। ताभ्यः पुरीभ्यः (१२६६) योजनान्तरे देवाश्रयः मेरुरुत्तरतः स्थितः। असुराश्रयश्च तथैव दक्षिणतः। विषुवस्थः सूर्यः तासामुपरिगो याति। तासु च विषुवच्छायाभावोनास्ति न वा तद्देशवासिनामक्षोन्नतिः तत्रैव भचक्रस्य सर्वोन्नतत्वात् इत्यतस्तासां निरक्षेति संज्ञा मेरोरुपरिस्थितैः ध्रुवतारे, मुहूर्त्तस्थिते निरक्षपुरीषु च ते क्षितिसंलग्ने दृश्येते। तत्स्थानात् उत्तरां गच्छतः क्रमशः उत्तरध्रुवः क्षितिजात्समुद्गतो भवति दक्षिणध्रुवश्च क्षितिमध्यप्रविष्टो भवति। एवं दक्षिणां गच्छतः क्रमशः दक्षिणध्रुवस्योन्नतिः उत्तरध्रुवस्य नतत्वात् भूकेनाच्छादनम्। भूतस्य ३६० अंशात्मकत्वेन निरक्षस्थानेभ्यः पादान्तरस्थानस्थितत्वेन मेरौ ९० अंशाः अक्षांशाः। तदन्तरदेशेषु त्रैराशिकेनानुपातात् अक्षांशा ज्ञेयाः। यदि ९० अंशैः १२६६ योजनानि तदा एकांशे किमिति। किञ्चिदून १४ योजनैः एकोऽक्षांशः। यौ च याम्ययोः सूर्यस्य मुहूर्त्तपञ्चदशांश एव निरक्षस्थानात् परमक्रान्त्यंशाः २४। तेन निरक्षस्थानात् १४ गुणिते २४ अंशे ३३६ एतद्योजनमितस्थानपर्य्यन्तं सूर्यस्य गतौद्देशोऽद्दर्शनमस्य। काश्मी च लङ्कातः उत्तरस्यां ३०।१४ योजनान्तरे स्थिता। तेन तत्र ३२।१/२ अक्षांशाः।

ततः ११।/२ अंशान्तरिते २१ योजनान्तरितदेशपर्य्यन्तस्थितदेशोर्द्ध्वगः सूर्य्यं उत्तरायणान्तगो गच्छति । ततः पूर्व्वस्यां पश्चाद्वा तन्मध्यसूत्रपातस्थदेशेऽपि । राशिचक्रस्य निरक्षदेशोपरि पश्चाद्गत्या भ्रमदपि देवासुराभ्यां सव्यापसव्यभ्रमितमतया, निरक्षदेशे क्षितिजस्थमध्यतया च दृश्यते । राशिचक्रमध्यस्थानमेव विषुवत्स्थानं तच्च सुरासुरयोर्द्वै क्षितिजस्थतमस्तया दृश्यम् । तत्र भचक्रे मेषादिषट्कमुत्तरोत्तरं तुलादिषट्कं च दक्षिणतमत उत्तरमेरुस्थदेवैः मेषादिषट्कमेव दृश्यते तुलादिषट्कं तु भूकृतेनाच्छादनात् न दृश्यते । दक्षिणमेरुस्थदैत्यैस्तु तुलादिषट्कमेव दृश्यते मेषादिषट्कं तु भूकृताच्छादनात् न दृश्यते । अतो मेषादिषट्कस्थरविकाः षण्मासा देवानां दिनम्, सूर्य्यदर्शनयोग्यकालस्यैव दिनत्वात् तुलादिषट्कस्थरविकाः षण्मासाः रात्रिः सूर्य्यादर्शनयोग्यकालस्यैव रात्रित्वात् । दैत्यानां तु तुलादिषट्कस्थरविकाः षण्मासाः दिनं, मेषादिषट्कस्थरविकाः षण्मासा रात्रिः । निरक्षदेशात् सौम्ययाम्ययोः ६६ अंशान्तरितदेशे तु द्वादशमासा एव दिनम् रात्रिर्नास्ति तद्वासिभिः सूर्य्यस्य सदा दर्शनात् । तथाहि पूर्वापरयोरिव याम्यसौम्ययोरपि उभयत्र ९० अंशपर्य्यन्तदृष्टिप्रचारात् सौम्ययाम्ययोश्च २४ अंशपर्य्यन्तमेव रवेः परमक्रान्तिसत्त्वात् सौम्ये ६६ अंशान्तरितदेशस्थानाम् याम्ये २४ अंशपर्य्यन्तरवेः स्थितावपि मिलित्वा ९० रवेः अंशान्तरावस्थितत्वात् दर्शयोग्यता । एवं याम्ये ६६ अंशान्तरितदेशस्थानामपि सौम्ये २४ अंशपर्य्यन्तदेशोपरिगतरवेर्दर्शयोग्यता ९० अंशमध्यस्थत्वात् । सौम्ये निरक्षस्थानात् ६८।।/२० अंशान्तरितदेशे धनुर्म्मकरराशी न दृश्येते । अतः धनुर्म्मकरस्थरविकौ द्वौ मासौ तत्र रात्रिः शेषादश मासा दिनम् । याम्ये तु तद्देशस्थदेशे कर्कमिथुने न दृश्येते अततत्र कर्कमिथुनस्थरविकौ द्वौ मासौ रात्रिः शेषादश मासा दिनम् । निरक्षात् सौम्ये ७८।।/२ अंशान्तरितदेशे वृश्चिकादिराशिचतुष्कं न दृश्यते । तेन तत्स्थरविकाश्चत्वारोमासा रात्रिः । शेषा अष्टौ मासा दिनम् । याम्ये तु निरक्षात् तथान्तरितदेशे वृषादिचतुष्कं न दृश्यते । अतस्तत्स्थरविकाश्चत्वारो मासा रात्रिः । शेषा अष्टौ मासा दिनम् ।

सौम्यदक्षिणायनकालयोः सम्पातस्थानं विषुवद्वयं तच्च निरक्षोपरिगतम् । अयनांशस्य तु मेषारम्भ मिथुनान्तात् ६६।...कालेन प्राक् पश्चात् वा एकैकांशमतीत्य चलतीति उदनात्ते १९७३० दर्शितम् । अयनांशचलनाच्च तत्सम्पातस्थानानां हीयमपि भिद्यते । इदानीन्तु पश्चात् २१ अंशचलनम् तेन मिथुनस्य नवमांशे उत्तरायणान्तकालः । धनुर्नवमांशे च याम्यायनान्तकालः । तदनुसारेण तयोः सम्पातस्थानयोरुत्तविषुवत्स्थानद्वयमपि भिन्नम् । इदानीन्तु मीननवमांशे पूर्वविषुवत्स्थानं कन्यानवमांशे उत्तरविषुवत्स्थानम् । एवं विषुवायनमध्यगदक्षिणोत्तरादिस्थानमपि भिन्नम् । अयनञ्च द्विधा सौम्ययाम्यभेदात् । मीननवमांशात् कन्यानवमांशं यावत् सौम्यं, कन्यादशमांशात् मीननवमांशं यावच्च याम्यम् । एते एवायने देवासुरयोर्द्दिवारात्रिविभागदिनरात्रिमानज्ञानोपयोगि सुस्थतया । धनुर्नवमांशात् मिथुननवमांशं यावत् सौम्यायनं मिथुनदशमांशात् धनुर्नवमांशं यावत् याम्यायनन्तु सौम्ययाम्यदिशोरत्यन्तगमनारम्भकालतया कर्कादिषु मकरादिषु तया शेषं सौम्यायन एव कर्कादेविधानात् याम्यायने तद्विधेरभावात् तथात्वमिति विभावनीयम् । इदानीं मीननवमांशपूर्वविषुवस्थाने च भूपृष्ठाद्विनिर्गतः सूर्य्यः क्रमेण मेषादीन् त्रीन् राशीन् ९० अंशान् मिथुननवमांशपर्य्यन्तम् उत्तरोत्तरमारोहन् देवानां पूर्वाह्णं सम्पादयति मिथुनदशमांशात् कन्यानवमांशान्तंयावरोहन् अपराह्णम् । एवं कन्यादशमांशात् धनुर्नवमांशान्तं यावत् अवरोहन् दैत्यानां मध्याह्नपूर्वं सम्पादयति धनुर्दशमांशात् मीननवमांशं यावत् उत्तरार्द्धमिति विवेकः ।

विधूर्द्ध्वभागस्थितपितॄणान्तु चान्द्रमासेनाहोरात्रम् । तथाहि सूर्य्यचन्द्रमसोरेकराश्यंशावच्छेदेन स्थितिकालदर्शावस्था । सूर्य्यस्य चन्द्रोपरिगततया तत्र पितॄणां मध्याह्नकालः अतएवामावस्यायां पितॄणां श्राद्धविधानम् मध्याह्नस्यैव भोजनकालत्वात् । पौर्णमास्यान्तु चन्द्रादितःसप्तमराशिस्थतया सूर्य्यस्य तदा चन्द्राधोवर्त्तमानतयाऽदृश्यत्वात् अर्द्धरात्रम् । कृष्णपक्षादौ चन्द्रात् सूर्य्यस्याभ्युदयकीर्त्तनमपि पितॄणां दृष्ट्या पौर्णमास्यन्तिमादिषु । तेन षड्दशाङ्गरश्मिरात्रिमध्यकालतया कृष्णाष्टम्यर्द्धमध्ये तेषां सूर्योदयः । शुक्लाष्टम्यर्द्धकाले चास्तमनमिति तद्दिनस्य चान्द्रमासकल्पता ।

निरक्षदेशात् भूवृत्तस्य षड्दशभागपर्य्यन्तमेव सूर्य्यस्य सौम्ययाम्ययोः परमक्रान्तिसत्त्वात् । भूवृत्तपादेऽभाग२२६ योजनान्तरालोत्तरदेशे तदपेक्षया सूर्य्यस्य दक्षिणस्थत्वे

छायाग्रमुत्तरम्, उत्तरस्थले छायाग्रं दक्षिणम्। निरक्षात् याम्ये तथान्तराल २३३ विभागस्थदेशे तदपेक्षया सूर्यस्य दक्षिणत्वे छायाग्रमुत्तरम् उत्तरत्वे छायाग्रं दक्षिणम्। ततोऽधिकयोजनान्तरिते तु देशे सूर्यस्य सौम्यदाम्यस्थत्वेऽपि सदा छायाग्रं विभाजकमेवसुत्तरम्। तथा च सौम्ये तथाविधदेशे छायाग्रं सौम्यमेवमुत्तरं याम्ये तु याम्यमेवमुत्तरमिति भेदः। लङ्कापुरे यदा सूर्योदयः तदा यमकोट्यां मध्याह्नः, भारताधःस्थे सिद्धपुरेऽस्तकालः, रोमकेऽर्द्धरात्रम्। एवं सर्वत्र भूकेन्द्राद्यौऽस्थितदेशयोः दशाकालौ सर्वतः कुर्वस्थितदेशे भूकम्पादान्तरिते मध्याह्नकालः, सर्वतः कुदण्डात् तदस्थितदेशेऽर्द्धरात्रम्। तद न्तरालस्थदेशानान्तु तत् रात्रिदिनोदयास्तकाला वेदितव्याः। इत्थं राशिचक्रस्यानिशभ्रमणात् तद्गतसूर्यस्यापि तद्वशात् भ्रमणेन देशभेदेनैवोदयास्तादिकालव्यवस्था।

निरक्षदेशात् उत्तरमेव गच्छतः क्रमेण उत्तरध्रुव उन्नतो दृश्यते, दक्षिणस्तु भूखण्डेनाच्छादनात् न दृश्यते। भचक्रमध्यं च क्रमेण नतं दृश्यते। सौम्यमेरुसन्निकटदेशात् निरक्षं गच्छतश्च उत्तरध्रुवः क्रमेण नतः, भचक्रञ्च क्रमेणोन्नतं दृश्यते। एवं निरक्षात् दक्षिणमेव गच्छतश्च क्रमेण दक्षिणध्रुवः उन्नतः, भचक्रञ्च नतमुत्तरध्रुवस्तु भूखण्डेनाच्छादनात् न दृश्यते। ततो निरक्षाभिमुखं गच्छतश्च क्रमेण दक्षिणध्रुवो नतो भचक्रञ्चोन्नतं भवति। तथा सव्यापसव्यगोलस्यपूर्वापरविषुवद्वृत्तावःस्थनिरक्षदेशे ध्रुवयोः क्षितिजसम्बन्धान्तिः, तत्र च भचक्रस्य सर्वतोऽपरिभ्रमणं च दृश्यते। तेन मेरुमभिमुखं गच्छतः क्रमेण ध्रुव उन्नः, भचक्रं च नीचमिति युक्तम्।

भचक्रस्यैव तदधोऽधःस्थानां ग्रहकक्षाणामपि तत्तत्स्थांशकलाविकलाद्याधिक्यतारतम्ये उच्चत्वाः कक्षाया अंशादेर्भुक्त्वतारतम्यम्, अल्पकक्षायां च अल्पत्वतारतम्यं. तेन महाकक्षायां स्थितस्य बहुकालेन भगणपूर्तिर्लघुकक्षास्थितस्य स्वल्पकालेन। अतोविधोः सर्वतोलघुकक्षास्थितत्वेन मासेनैव भचक्रभ्रमणं, शनेस्तु सर्वोपरिमहाकक्षास्थितत्वात् ३० वर्षैर्भचक्रभ्रमणम्। एवमन्येषां तदन्तरालस्थितानां भचक्रभ्रमणकालविशेषः त्रैराशिकेन कल्पनीयः।

आकाशादिस्थानयोजनानि अधोऽधःस्थग्रहकक्षामानयोजनानि च सू॰ सि॰ उक्तानि तानि भूमध्यस्य च।

आकाशायाः १८७१२०८०८६४००००००

नक्षत्रकक्षायाः २५९८९०००० ३० । ४३२६२६५८

शनिकक्षायाः १२७६६८२५५ ३० । २०३१८०७१

शनिमन्दोच्चकक्षायाः ८५७२८६४

गुरुकक्षायाः ५१३७५७६४ ३० । ८१७६५३८

गुरुमन्दोच्चकक्षायाः १८३२८४८४

कुजकक्षायाः ८१४६९०९ ३० । १२८६६१८

बुधशुक्रसूर्यकक्षायाम् ४३३१५०० ३० । ६०३८९७७

शुक्रशीघ्रोच्चकक्षायाः २६६४६७७ ३० । ४२४०८८

बुधशीघ्रोच्चकक्षायाः १०४३२०९ ३० । १६६०२२

चन्द्रकक्षायाः ३२४००० ३० । ५१५६६

भूव्यासपरिधिः ५०२६ व्यासम् ४९६७ सङ्ख्याम्

अगस्त्यादीनां भचक्रस्थितिस्थानांशविक्षेपास्तु सू॰ सि॰ उक्ता यथा।

अगस्त्यः मिथुनान्ते भचक्रस्य ९० अंशे स्थितः। मिथुनान्तक्रान्तिवृत्तात् याम्ये ८० अंशान्तस्य विक्षेपः।

मृगव्याधः मिथुनविंशांशे भचक्रस्य ८० अंशे स्थितः तदीयक्रान्तिवृत्तात् ४० अंशान्तस्य याम्ये विक्षेपः।

वह्निनक्षत्रं वृषराशिद्वाविंशभागे भचक्रस्य ५२ अंशे स्थितम्। तद्द्वादशांशाः क्रान्तिस्थानात् उत्तरे विक्षेपः।

ब्रह्महृदयम् वृष २२ भागे भचक्रस्य ५२ भागे स्थितं क्रान्तिवृत्तात् सौम्येऽस्य ३० अंशाः विक्षेपः।

एतच्च मिथुनान्तेऽयनांशकाले, अयनांशचलने तु अन्यत्र विक्षेपः।

रोहिणीशकटम् वृषराशिसप्तदशांशे भचक्रस्य ४७ अंशे स्थितं क्रान्तिस्थानात् अंशद्वये याम्येऽस्य विक्षेपः।

प्रजापतिनक्षत्रम् वृषसप्तविंशांशे भचक्रस्य ५७ अंशे स्थितम् क्रान्तिस्थानात् सौम्ये ३८ अंशा अस्य विक्षेपः।

अपांवत्सनक्षत्रं चित्रातुल्यभचक्रे स्थितं चित्राविक्षेपात् अंशद्वयात् ५ अंशाः सौम्ये अस्य विक्षेपः।

आपसंज्ञनक्षत्रं चित्राग्रामेव स्थितं अपांवत्समात् ६ अंशान्तरेऽस्य सौम्ये विक्षेपः।

सप्तर्षयस्तु उत्तरस्यां स्थिताः विष्णुपदेऽस्तु गौरादयो नोक्ताः तेषां गतयो(?)र्कलक्ष्येऽपि भोगः दृष्टव्यः उक्तः अधिगन्ये १७४१ पृ॰ विवृतिः।

अश्विन्यादीनां योगताराविकमश्वभागस्थ ४९७पृ॰ उक्तम् ध्रुवकविक्षेपास्तु २४५२ पृ॰ उक्ताः।

वीथिविवृतिः बृहत्संहितायां यथा

नागवीथिः	अश्विनीभरणीकृत्तिकाः
गजवीथिः	रोहिणीमृगशीर्षार्द्राः

ऐरावतवीथिः	पुनर्वसुपुष्याश्लेषाः
वृषभवीथिः	मघादित्रयम्
गोवीथिः	हस्तादित्रयम्
जरद्गववीथिः	विशाखादित्रयम्
मृगवीथिः	मूलादित्रयम्
अजवीथिः	श्रवणादित्रयम्
दहनवीथिः	पूर्वभाद्रपदादित्रयम्

सूर्यादिग्रहाणां ४३२०००० वर्षात्मकयुगे राशिचक्र भ्रमणसंख्या सू॰सि॰ उक्ता यथा

रवेः	४३२००००	पूर्वगत्या
बुधस्य	४३२००००	तथा
शुक्रस्य	४३२००००	तथा
स्पष्टभौमशीघ्रोच्चस्य	४३२००००	तथा
स्पष्टगुरुशीघ्रोच्चस्य	४३२००००	तथा
स्पष्टशनिशीघ्रोच्चस्य	४३२००००	तथा
चन्द्रस्य	५७७५३३३६	तथा
भौमस्य	२२९६८३२	तथा
स्पष्टबुधशीघ्रोच्चस्य	१७९३७०६०	तथा
गुरोः	३६४२२०	तथा
स्पष्टशुक्रशीघ्रोच्चस्य	७०२२३७६	तथा
शनेः	१४६५६८	तथा
स्पष्टचन्द्रमन्दोच्चस्य	४८८२०३	तथा
स्पष्टराहोः (पातस्य)	२३२२३८	पश्चाद्गत्या

एत एव ग्रहलघुपठिताः कल्पे सूर्यादिभगणाः ।
तत्र सि॰शि॰सूक्ष्मतया विशेष उक्तः स च २४२८पृ॰दर्शितः ।

कल्पे सूर्यमन्दोच्चादिभगणसंख्या

	सू॰सि॰ मते	सि॰शि॰ मते
प्राग्गतेः सूर्यमन्दोच्चस्य	३८७	४८०
तथा कुजमन्दोच्चस्य	२०४	२९२
तथा बुधमन्दोच्चस्य	३६८	३३२
तथा जीवमन्दोच्चस्य	९००	८५५
तथा शुक्रमन्दोच्चस्य	५३५	६५३
तथा शनिमन्दोच्चस्य	३९	४१
पश्चाद्गतेः कुजपातस्य	२१४	२६७
तथा बुधपातस्य	४८८	५२१
तथा जीवपातस्य	१७४	६३
तथा शुक्रपातस्य	९०३	८९३
तथा शनिपातस्य	६६२	५८४

कल्पादौ पातं विहाय सर्वे ग्रहाः मीनान्ते मेषादौ प्राग्गत्या स्थिताः पातस्तु विलोमगत्या तुलादौ स्थित इति भेदः । तदुत्तरकाले तु स्वस्वगत्यनुसारेण राशिकलादौ स्थितिः प्राग्गत्या पश्चाद्गत्या वा बोध्या ॥ चैत्रशुक्लप्रतिपदि शनिवारे कल्पारम्भः इदानीन्तु श्वेतवराहकल्पः । तत्र च वर्त्तमानकालपर्य्यन्ताहर्गणानयनम् अहर्गणशब्दे ५७७ पृ॰ दर्शितरीत्या ज्ञेयम् । अस्य कलेः शुक्रवारे प्रवृत्तिः ।

महायुगे नाक्षत्रादिदिनसंख्या सू॰सि॰ उक्ता

नाक्षत्रदिनसंख्या	१५८२२३७८२८
सावनदिनसंख्या	१५७७९१७८२८
चान्द्रदिनरूपतिथिसंख्या	१६०३००००८०

सूर्यादिबिम्बमानयोजनानि सि॰शि॰ उक्तानि

रवेर्बिम्बव्यासयोजनानि	६५२२
चन्द्रमण्डलव्यासयोजनानि	४८०

भूमण्डलव्यासयोजनानि स्थूलानि १६००सू॰सि॰ उक्तानि १५८१ सूक्ष्माणि सि॰शि॰ उक्तानि । योजने करमानाङ्गुलस्य षट्सप्तत्यादिमितत्वभेदेन योजनसंख्याभेदः । अन्येषां ग्रहाणां बिम्बमानं सौरागमे बोध्यम् । कल्पादौ ग्रहाणां ध्रुवकाः २४३२ पृ॰ उक्ता ग्रहाणां सावनदिने मध्यगतिमानं तत्रैव पृ॰ उक्तं, मेषादौ सूर्य्यस्य सावनमानेन भोगकालः ४२३४,३५ पृ॰ दर्शितः

दशगुर्वक्षरोच्चारणकालः प्राणः असुरिति चोच्यते ६ षड्भिः प्राणैः पलं विनाडी च, षष्ट्या पलैः नाडी-दण्ड इति चोच्यते षष्ट्या दण्डैर्नाक्षत्राहोरात्रम् । भचक्रस्य तावता कालेन भूसम्भ्रमणात् तस्य नाक्षत्रत्वम् । सावनदिनं सूर्योदयाद्द्वितीयसूर्य्योदयपर्य्यन्तकालरूपम् तच्च नाक्षत्रदिनात् सूर्य्यस्य स्वाक्रान्ततद्राश्यंशादिभोगकालाधिकम् । सावनदिनमपि नाक्षत्रदिनवत् स्वपरिमाणानुसारिषष्टिदण्डात्मकमिति भेदः ।

नक्षत्रचक्रस्य षष्ट्या दण्डैर्भूसम्भ्रमणेऽपि तस्य द्वादशराश्यात्मकतया षष्टिदण्डमध्ये द्वादशराशीनामुदयः । राश्युदयश्च स्वस्वदृष्टिगोचरक्षितिजवृत्ते पूर्वस्यां प्राथमिकदृष्टिगोचरयोग्यस्थानसम्बन्धः । राशीनां मध्ये यस्य यत्क्षितिजलग्नत्वादुदयः तस्योदय इति व्यवह्रियते । राशिचक्रस्य तिर्य्यक्स्थिततया देशभेदेन दृष्टियोग्यकालतारतम्येन कालभेदेनैव मेषादीनामुदयः न तु समकालेन । तत्र निरक्षदेशे मेषादीनामुदयासवः सू॰सि॰उक्ता यथा

	असवः	पलानि	दण्डादि ।
मेषस्य	१६७०	२७८।२/६.	४।२८।२/६
वृषस्य	१७९९	२९८।५।६	४।५८।५/६
मिथुनस्य	१९३७	३२२।५/६	५।२२।५/६
कर्कस्य	१९३७	३२२।५/६	५।२२।५/६
सिंहस्य	१७९९	२९८।५/६.	४।५८।५/६
कन्यायाः	१६७०	२७८।२/६.	४।२८।२/६
तुलायाः	१६७०	२७८।२/६	४।२८।२/६
वृश्चिकस्य	१७९९	२९८।५/६	४।५८।५/६
धनुषः	१९३७	३२२।५/६	५।२२।५/६
मकरस्य	१९३७	३२२।५/६	५।२२।५/६
कुम्भस्य	१७९९	२९८।५/६.	४।५८।५/६
मीनस्य	१६७०	२७८।२/६	४।२८।५/६.

मेषादीनामुदयकालभेदे कारणम् २४२६ पृ० दर्शितम् अन्यदेशेषु चरखण्डवशेन लग्नमानभेद उन्नेयः ।
चरस्थानञ्च द्विविधं सौम्ययाम्यं पूर्वापरञ्च ।
तत्र लङ्कातोमेरुपर्य्यन्तदेशः सौम्ययाम्यं चरस्थानं मध्यरेखातः समसूत्रपातस्थपूर्वापरदेशः पूर्वापरचरस्थानम् ।
चरखण्डानयनञ्च २४२६ पृ० दर्शितम् ।

देशभेदेन सूर्य्योदयादिव्यवस्था सि० शि० उक्ता लङ्कामारभ्य उत्तरमेकं नीयमाना रेखा अवन्तीकुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशन्ती या याति सा मध्यरेखा । मध्यरेखायां यदा सूर्य्योदयः तत्पूर्वदेशे ततः पूर्वमेव तदुदयः । ततः पश्चिमे भागे तु पश्चात् । तत्र यदि ६० घटीभिः भूपरिधियोजनानि लभ्यन्ते तदा रेखास्वपुरान्तरालयोजनानि कियता घटिका इत्यनुपातेनोदयकालज्ञानम् । सौम्यायने देवभागस्थदेशे दिवसो महान् तदुपरि सूर्य्यस्य गतत्वात्, रात्रिस्तु स्वल्पा । याम्यायने देवभागे दिनं स्वल्पं रात्रिर्महती । निरक्षे तु सर्व्वदैव अहोरात्रं समानम् पूर्वप्रदर्शितप्रमाणकोदयकालकानां मेषादीनां मध्ये यं कञ्चिदारभ्य दिनारम्भे त्रिंशद्घटिकामानत्वसिद्धेः । तत्र मेषादौ देवभागस्थतया सूर्य्यस्याधस्त्वात् तत्प्रदेशे घर्मप्रधानता । तुलादौ तु दैत्यभागस्थत्वात् सूर्य्यस्य विप्रकृष्टतया देवभागे शिशिरप्रधानता । दैत्यभागे तु वैपरीत्येन शिशिरमीक्ष्यते । द्वादशराशिषु मध्ये द्वयोः सौम्ययाम्यायनसंक्रान्ती द्वयोर्विषुवसंक्रान्ती अष्टसु विष्णुपदः संक्रान्तयः । तथाहि विषुवायनयोर्मध्ये

द्वे विष्णुपदाख्यौ संक्रान्ती । तेन मेषारम्भे पूर्वविषुवसंक्रान्तिः । वृषे विष्णुपदीसंक्रान्तिः मिथुनेऽपि विष्णुपदी संक्रान्तिः तस्यांशविशेषे च षडशीतिमुखं तेनेयं संक्रान्तिः षडशीतिमुखे अतीते जायमानत्वात् षडशीतिरिति च भण्यते । मिथुनान्ते कर्कादौ याम्यायनसंक्रान्तिः सूर्य्यस्य दक्षिणगतेरारम्भात् तस्य दक्षिणायनत्वं तत्र चन्द्रादिषु वर्द्धतया शैत्यम् । सिंहे विष्णुपदी । कन्यारम्भे विष्णुपदी प्राग्वत् षडशीतिरिति च कथ्यते । कन्यान्ते तुलादौ अपरविषुवसंक्रान्तिः तुलान्ते वृश्चिकादौ विष्णुपदी, धनुरादौ विष्णुपदी प्राग्वत् षडशीतिरिति च । धनुरन्ते सौम्यायनसंक्रान्तिः सूर्य्यस्योत्तरगत्यारम्भात् । तत्र चन्द्रादौ विच्छिन्नत्वेन शैत्यम् । मकरान्ते कुम्भादौ विष्णुपदी, कुम्भान्ते मीनादौ विष्णुपदी षडशीतिरिति च कथ्यते । षडशीतिमुखत्वञ्च षडशीत्यंश मितान्तरकालस्थित्या । तथाहि तुलादितः षडशीतितमोऽंशः धनुषः षड्विंशोऽंशः तत्र प्रथमं तन्मुखम् तत आरभ्य मीनद्वाविंशेऽंशे द्वितीयं, ततो मिथुनस्याष्टादशांशे तृतीयं कन्यायाश्चतुर्दशांशे चतुर्थमिति भेदः । अतश्चराचरद्व्यात्मकराशिषु षडशीतिमुखसद्भावात् तिस्रः षडशीतयः। सुरासुराणां दिनरात्रिविभागकारि अयनन्तु मेषादिमारभ्य कन्यान्तं यावत् सौम्यायनं तुलादिमीनान्तं च याम्यायनमिति भेदः । संक्रान्तिश्च द्विविधा स्थिरा चला च विवृतिरयनसंक्रान्तिशब्दे २२८ पृ० दृश्या । अयनचलनवत् विषुवविष्णुपदादीनां चलनात् कालभेदेन राशिविशेषाद्यंशभेदेनैव तत्तत्संक्रान्तिर्भवति ।
इदानीन्तु मीनस्य पश्चात् एकविंशांशे अर्थात् तन्नवमांशे विषुवारम्भः मिथुननवमांशे च अयनारम्भः । इत्येवं सर्वसंक्रान्तीनां तत्तदंशभेदे चलसंक्रान्तिरित्यूह्यम् ।
राशिचक्रस्य तत्स्थाश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राणाञ्च एकस्यां रात्रौ दृष्टियोग्यता । तथाहि सूर्य्यस्य यस्मिन् राशौ यदंशादौ उदयः, ततः सप्तमे राशौ तथाविधांशाद्यास्तमनम् । तेन सूर्य्याक्रान्तांशापेक्षया १८० भचक्रांशाः क्रमेण दिवसे उदिता अपि सूर्य्यकिरणाच्छन्नतया दिवसे न दृष्टियोग्या अस्तमिते तु सूर्य्ये रात्र्यारम्भतस्ते सर्वे पूर्वकुजत्वात् पश्चिमकुजत्वमध्ये नतोन्नतया दृश्यन्ते । यथा यदा मेषस्य प्रथमांशे सूर्य्योदयात् दिनारम्भः ततः पूर्वस्या मेषार्द्धघटिकायाः, वृषादिराशिपञ्चकं १५ अंशात्मकं तुलायाः प्रथमांशाद्यार्द्धं च क्रमेण दिने उद्

च्छति। ततः रात्र्यारम्भे तुलायाः प्रथमांशद्वितीयार्द्धं, ततो धनुरादिपञ्चकम् १५०अंशात्मकं, मेषस्याद्यांशश्च क्रमेण रात्रौ उद्गच्छति ; अत एकस्यां रात्रौ सर्वराशिचक्रांशदर्शनम्। इयांस्तु विशेषः पूर्वकुजलग्नात् खमध्यकोपरिस्थाकाशभागरूपं खस्वस्तिकं यावत् ९० अंशात्मकं राशित्रयं मध्याह्नकालमध्ये क्रमेणोन्नतं भवति अपराह्णे तु तदेव ९०अंशात्मकं राशित्रयं खस्वस्तिकात् पश्चिमकुजलग्नाभिमुखं सत् नतं भवति। उन्नतांशानां मध्ये यस्य यस्य स्थानस्य पूर्वस्यैकनवतितमांशस्योदयः तस्य तस्य नतिर्भवति। नतांशानान्तु मध्ये यस्य स्थानस्य १८१ पूर्वस्यैकाशीत्युत्तरशततमांशस्योदयः तस्य तस्य पश्चिमकुजलग्नेनाच्छादनादस्तमयम् भवति। राशिचक्रवत् तत्स्थानि अश्विन्यादीनि नक्षत्राणि तत्स्था भौमादिग्रहाश्च एकरात्रौ दर्शनयोग्या भवन्ति। अस्तंगतास्तु सूर्य्येण सह दिन एव उदिता अपि सूर्य्यकिरणाभिभूततेजस्कत्वात् न दृश्यन्ते। कालशब्दे १९८१पृ०दर्शितास्तांशकमध्यवर्त्तिनस्तु सूर्य्यसन्निकर्षविशेषेण मन्दकिरणतया दृश्या अपि न सम्यक् दृश्यन्ते। चन्द्रस्य दर्शने त्वयं विशेषः चन्द्रो हि जलमयः तस्य स्वतोदीप्तिर्नास्ति तस्य दूरस्थजलमयस्य दृश्ययोग्यत्वात्। सूर्य्यकिरणप्रवेशेनैव दीप्त्या दर्शनयोग्यता तन्मण्डलस्य सूर्य्याधःस्थितत्वेऽपि एकराशेर्द्वादशांशावस्थितिकालरूपामावास्यान्तकालात् क्रमेण सूर्य्यात् पूर्वगतस्य तिर्य्यग्रूपेण स्थितत्वात् तत्प्रवेशः। तत्रापि ४८० योजनात्मक चन्द्रबिम्बस्य गोलाकारतया सूर्य्याभिमुखार्द्धे एव सूर्य्यकरप्रवेशः नेतरार्द्धे। तथा च पूर्णिमान्तसमये तयोः सम्यक्तिर्य्यग्रूपेण स्थितत्वात्तदानीमेव चन्द्रबिम्बार्द्धे २४० योजनात्मके तत्करसंपूर्णप्रवेशः। पूर्णिमान्तकालश्च सूर्य्याक्रान्तराश्यादितः भचक्रस्य १८० अंशस्थे चन्द्रे भवति। स च पञ्चदशतिथिभिर्भवति तथा च यदि १५ दिनैः १८० अंशगत्या करप्रवेशपूर्त्तिकालः तदा एकेन दिनेन क इत्यनुपातेन फलम् १२ अंशाः। यदि १८०अंशगत्या २४०योजनात्मकपूरणं तदा द्वादशांशगत्या किमित्यनुपातेन फलं १६योजनात्मकं चन्द्रबिम्बार्द्धस्य पञ्चदशांशरूपकलापूरणं लभ्यते ततश्च चन्द्रबिम्बार्द्धस्य पूर्वगतौ पञ्चदशांशात्मक १६योजनरूपायाः कलायाः पश्चिमस्य सूर्य्यादिशया तिर्य्यक्स्थित्या सूर्य्यकिरणप्रवेशाच्छुक्लतया तत्क्रियात्वमारोप्यते। पञ्चदशकलात्मकचन्द्रमण्डलस्य तु प्रतिपद्यपि सूर्य्याक्रान्तांशादितो द्विभागान्तरक्रियायाद्धनिःसरणस्य क्रमात् न केवलैकादिभागकलाक्रिया, तथाङ्गीकारे च केवलाद्यागस्य बिम्बं विहाय गमनप्रसङ्गात् न निःसरणं सम्भवति न वा दृश्यते। दृश्यते च द्वितीयादौ सूर्य्याक्रान्तांशादिभ्योऽल्पदूरतया चन्द्रबिम्बस्य स्थितिः। किञ्च प्रथमादि दिने प्रथमादिकलामात्रस्य पूर्वतोनिःसरणस्वीकारे चन्द्रबिम्बस्य पूर्वादिकलानामेव दृश्यतापत्तिः। न च तथा दृश्यते प्रत्युत पश्चिमस्थकलानामेव क्रमशः दृष्टिरुदेति। अतः सूर्य्यकिरणप्रवेशयोग्यत्वरूपादिका तिर्य्यक्स्थितत्वकृतैव प्रथमादिकलाक्रियेति वस्तुस्थितिः। तत्रामावास्यान्तक्षणे सूर्य्याक्रान्तराश्यंशादिस्थत्वेन तदधःस्थचन्द्रस्य सर्वथाऽदर्शनम् सूर्य्येण सह दिन एव तस्योदयात्। ततः शुक्लप्रतिपदि द्वादशांशान्तरितत्वेन तस्य सूर्य्यात् पूर्वगत्या १६ योजनात्मकचन्द्रबिम्बार्द्धकलायाः तिर्य्यक्स्थितत्वेऽपि कालशब्दे १९८० पृ० दर्शितास्तांशमध्यवर्त्तित्वात् अस्तांशमध्यवर्त्ति भौमादीनामिव न दृष्टिः। एवं कृष्णचतुर्दश्यामपि द्वादशांशान्तरितेन पश्चात्तिर्य्यक्स्थित्यापि न दृष्टियोग्यता। शुक्लद्वितीयायान्तु सूर्य्याक्रान्तराश्यंशात् दिनद्वयेन २४ अंशान्तरितत्वेन पूर्वादिशया सूर्य्यादधिकतिर्य्यक्स्थित्या २४ योजनात्मकस्य चन्द्रबिम्बार्द्धपञ्चदशांशरूपकलाद्वयस्य सूर्य्यकिरणप्रवेशात् दृष्टियोग्यता। एवं तृतीयादिष्वपि क्रमेण सूर्य्यकिरणप्रवेशाधिक्यात् अंशविशेषे दीप्तिपरिवृद्धिः शुक्ले पक्षे सूर्य्याक्रान्तराशितः द्व्यादिराश्यन्तरितत्वेन स्थितस्य दिवोदितस्यापि चन्द्रबिम्बस्य सूर्य्यकिरणविशेषप्रवेशेऽपि सौरालोकेनाभिभूतत्वात् सम्यक् नैव दृष्टियोग्यता। पूर्णिमायान्तु चन्द्रस्य सूर्य्याक्रान्तराशितः १८०भचक्रांशगत्या परमतिर्य्यक्स्थित्या सर्वकलासु २४० योजनात्मिकासु सूर्य्यकिरणप्रवेशः। कृष्णप्रतिपदि तु द्वादशांशान्तरितत्वेन सूर्य्यात् पश्चात् स्थित्या तिर्य्यग्गमनरूपतया १६ योजनरूपप्रथमकलायां न सूर्य्यकरप्रवेश इत्यतस्तस्य न दर्शनम् तत्र सूर्य्यकराप्रवेशनाच्छुक्लतिर्य्यग्गतिभेद एव कृष्णशुक्लपक्षकलाक्रियेति भेदः। अधिकमिन्दुशब्दे ९३० पृ० उक्तम्।

तिथिकरणयोगनक्षत्रवारेशादिरूपादिकं तत्तच्छब्दे दृश्यमिति दिक्।

खगमाङ पु० खे आकाशे गच्छति गम—खच् पृषो० नस्य ङः। (खामका) ख्याते वृक्षभेदे रत्नमा०। [सूर्य्यकान्ते हेमच०।]

खङ्कर पु० खन्यते खन—डिच् कीर्य्यते कॄ—अप् कर्म्मा०।

खच गतौ उत्पत्तौ च अतिक्रान्तोत्पत्तौ सि०कौ० क्र्या० प०सक०सेट्। खच्ञाति अखचीत्-अखाचीत्। गख-व्यवामात् “अखदुदृतावमीटम्” कथास०।

खच बन्धने चुरा० उभ० सक० सेट्। खचयति ते अचखचत् त। “महानीलखचितं विभ्रजटामण्डलम्” महा० “रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः” मेघदू० उद्+खच बन्धने। “अन्तर मात्रा सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव” रघुः। “उत्खचिता सह घटिता” मल्लिना०।

खचमस पु० खे आकाशे चम्यतेऽसौ चम-उमच्। चन्द्रे त्रिका० “एष सोमोराजा देवानामन्नं देवा एनं भक्षयन्तीति” श्रुतेः स्वर्गवासिभिस्तदादनात्तस्य तथात्वम्।

खचर पु० खे आकाशे चरति चर-ट। १मेघे शब्दच०। २वायौ ३सूर्य्ये च। ४राक्षसे पुंस्त्री मेदि०स्त्रियां ङीप्। “खचरस्य सुतस्य सुतः खचरः खचरस्य पिता न सुतः खचरः। खचरस्य सुतेन हतः खचरः खचरी परिरोदिति हा खचर!” इति सद्कल्पद्रुमे द्रौपदीवचनतया लिखितं तत्तु घटोत्कचवधपर्वण्येव सम्भवदपि तत्र न दृश्यते। तस्य श्लोकस्यायमर्थः खचरस्य वायोः सुतस्य भीमस्य सुतः पुत्रः खचरः घटोत्कचः। खचरस्य राक्षसस्य तस्य पिता भीमः न खचरः राक्षसः। खचरः घटोत्कचः खचरस्य सूर्य्यस्य सुतेन कर्णेन हतः। खचरी हिडम्बा तन्माता राक्षसी हा खचरेत्युक्त्वा रोदितीति। ५आकाशगामिमात्रे देवपक्षिशरपत्रादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्। “पतत्रीदिक्पतिर्भूमिराकाशं खचरामराः”। संकल्पादौ पाठ्यमन्त्रः। अत्र खचरशब्देन पक्षा उच्यन्ते अमरपदवन्दोः पृथक्निर्द्देशात्। “खचरनगरकल्पं ता-मयन् पाण्डवानाम्” भा०द्रो०७अ०। “हर सुरमणोवस्त्र खचरं सुनकादमम्” भा०व०।७२ अ०। अनुरशब्दे विवृतिः। “जितकाशिनश्च खचरास्त्वरितास्व महारथाः” भा०व०२४२ अ०। खचरा गन्धर्वाः ॥ व०स०।१४ अ० कूर्म्मविभागे खचरस्योक्तौ हृदेशभेदे पु०व०च०। “खचरतः कैलास” इत्युपक्रमे “हेमतालराजन्यखचरगव्याच” “खचरः रङ्कुताचे स्यात् गृहरादौ यथक्रमम्। मान्ये-ऽथ वा शाकरसे भवेदेव हम खरः” संगीतदा० उक्ते-तालभेदे पु०।

खचारिन् त्रि० खे आकाशे चरति चर-णिनि। १आकाश-गामिनि पक्ष्यादौ स्त्रियां ङीप्। २कार्त्तिकेये पु०

“खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः” भा०व०।२३१अ०

खचित त्रि० खच-क्त। १संयुक्ते त्रिका० २व्याप्ते शब्दच०। ३जुरिते जटाध०। [खचि कुसुमः खजयति।०

खज मन्थे भ्वा०पर०सक०सेट्। खजति अखा(ख)जीत् घट०°

खञ्ज पङ्गुतायां भ्वा० इदित् पर० अक० सेट्। खञ्जति अखञ्जीत्। खञ्जः। पङ्गुता चेहैकपादविकलता।

खज पु० खजति मथ्नाति खज-अच्। १मन्थानदण्डे। “दध-मुत्थितं सर्पिरिह दर्भ्यते खजैः। शुक्रं निर्मथ्यते तद्दृढ्वसंवत्सजैः खजैः” भा०शा० २१४ अ०। “दध्नः सौम्य! मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्द्ध्वः समुदीषति तत्सर्पिर्भवति” छा०उ०। “वायुसञ्चितेन खजेन मथ्यमानस्य दध्नः” भा०शा०। “खजोमन्थानः तेन मथ्यमानस्य दध्नः” कात्या० (श्रौत) २दर्व्याम् भरतः ३युद्धे च तत्र गल्गोमर्द्दनात् तथात्वं “अजानि युध्म खजकृत् पुरन्दर!” ऋ०८।१।७. “खजकृत् युद्धकर्त्ता!” भा० खार्थे क। खजक। मन्थानदण्डे हेम०। [अवन्द०।

खजप न० खज्यते मथ्यते खज-कर्मणि कपन्। घृते उ-

खजल न० खे आकाशे सञ्जितं, खात् पतित वा जलं शाक० त०। १नीहारे त्रिका० २आकाशपतिते जले च “ईर्षीयु चरन्ति यतः महोरगा विषति कीटभूताश्च। तद्विमनुष्य-मदेयं खजलमगस्त्योदयात् पूर्वम्” राजवल्लभः।

खजा स्त्री खज-घटा० भावे क। १मन्थने (मथोना) २मारणे हेम०। कर्त्तरि अच् टाप्। चमसाकारे ३पाकसाधनद्रव्ये केदि०। “खजास्तु दर्वीः करेण धारयन्” भा० वि० ७अ०।

खजाक पुं स्त्री खज-आकन्। १पक्षिणि उज्ज्वलद० लज्जा-स्वार्थे क। २चमसाकारे पाकसाधने द्रव्ये स्त्री अमरः।

खजिका स्त्री खजेव स्वार्थे क वा अत इत्वम्। खजायां चमसाकारे पाकसाधनभेदे शब्दर०।

खजित् पु० खेन शून्यभावनया जयति संसारं जि-क्विप्। बुद्धभेदे सर्वं “सर्वं शून्यं शून्यमिति” भावनया जगतोऽस्थिरत्वनिराकरणेन संसारं जयतीति” तस्य तथात्वं बुद्ध-शब्दे विवृतिः। [राजनि०।

खज्योतिस पु० खे आकाशे ज्योतिरस्य। खद्योते कीटभेदे

खञ्ज त्रि० खजि गतिवैकल्ये अच्। (खोंडा) एकपद-विकले। तस्य लक्षणादिकं भावप्र० उक्तं यथा “वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद् यदा। खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात्। सक्थ्नः कट्यादि-

गुल्फमत्र, कण्डरां कलाञ्चायुम् आश्रित्य गमनादौ कम्पयेत् । यथात् गमनादिक्रियाघातात्" । तथाच एकपादविकलत्वे खञ्जः द्विपादविकलत्वे पङ्गुरिति भेदः । तस्यैव भेदः कलायखञ्जः तल्लक्षणं तत्रोक्तं यथा "कम्पते गमनारम्भे खञ्जन्निव च लक्ष्यते । कलायखञ्जं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् । गमनारम्भे कम्पते । एतत्र खञ्जादयमेव भेदः कलायखञ्ज इति शास्त्रे रूढा संज्ञा न तु यौगिकी" । तस्य कर्मविपाकत्वम् शातातपेनोक्तं यथा "ह्रत्वे निहते खञ्जः श्रृगाले तु विपादकः" । विपादकः पादद्वयगतिशून्यः पङ्गुरित्यर्थः । "काणं वाप्यथ वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम्" मनुः तस्य दैवपित्र्यकर्मकरणकालेऽपसार्यतामाह मनुः "खञ्जो वा यदि काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत् । हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्ततः" अन्यतः खञ्जत्वे सुश्रुतेन कारणमुक्तं यथा "दौहृदविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति" । स्वार्थे क खञ्जक वा । खञ्जक तदर्थे हेम० । खञ्ज कडारादिपाठात् वा पूर्वनिपातः खञ्जकवाहुः कलायखञ्ज इत्यादि ।

खञ्जकारि पु० खञ्जककारिः (खेसारि) धान्यभेदे राजनि० तत्सेवनात् खञ्जत्वं भवतीति तस्य तथात्वम् ।

खञ्जखेट पुंस्त्री खञ्ज इव खेटति खिट-गतौ अच् । खञ्जने विहगे शब्दमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

खञ्जखेल पुंस्त्री खञ्ज इव खेलति खेल-अच् । खञ्जनखगे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

खञ्जन न० खजि-भावे ल्युट् । विकलगतौ मेदि० कर्त्तरि ल्यु । खञ्जनाख्याते पक्षिभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् । स्वार्थे क । तदर्थे । तस्य दर्शने शुभाशुभफलान्युक्तं वृ० सं० ४५ अ० यथा "खञ्जनको नामायं यो विहगस्तस्य दर्शने प्रथमे । प्रोक्तानि यानि मुनिभिः फलानि तानि प्रवक्ष्यामि । स्थूलोऽभ्युन्नतकण्ठः कृष्णगलो भद्रकारको भद्रः । आ कण्ठमुखात् कृष्णः सम्पूर्णः पूरयत्याशाम् । कृष्णो गलेऽस्य बिन्दुः सितकरटान्तः स रिक्तकृद्रिक्तः । पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खञ्जनो दृष्टः । अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरुषु सलिलाशयेषु पुण्येषु । करितुरगभुजगमूर्द्धसु प्रासादोद्यानहर्म्येषु । गोगोष्ठसत्समागमयज्ञोत्सवपार्थिवद्विजसमीपे । हस्तितुरङ्गमशालाच्छत्रध्वजचामराद्येषु । हेमसमीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलिप्तेषु । दधिपात्रधान्यकूटेषु च श्रियं खञ्जनः कुरुते । पङ्के स्वाद्वन्नाप्तिर्गोरसभक्ष गोमयोपगते । शाड्वलगे वस्त्राप्तिः शकटस्थे देशविभ्रंशः । गृहपटलेऽर्थभ्रंशो वध्रे बन्धोऽशुचौ भवति रोगः । पृष्ठे त्वजाविकानां प्रियसङ्गममावहत्याशु । महिषोष्ट्रगर्दभास्थिश्मशानगृहकोणशर्करादिस्थः । प्राकारभस्मकेशेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः । पक्षौ धुन्वन् शुभः शुभः पिबन् वारि निम्नगासंस्थः । सूर्योदयेऽथ दृष्टो नेष्टफलः खञ्जनोऽस्तमये । नीराजने निवृत्ते यया दिशा खञ्जनं नृपो यान्तम् । पश्येत्तया गतस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति । तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन् यस्मिंस्तु छर्दयति तत्र तलेऽस्ति काचः । अङ्गारमप्युपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य तत्कौतुकापनयनाय खनेद्धरित्रीम् । नृपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे खगमवलोक्य महीतले विदध्यात् । सुरभिकुसुमधूपयुक्तमर्घं शुभमभिनन्दतमेवमेति हर्षम् । अशुभमपि विलोक्य खञ्जनं द्विजगुरुसाधुसुरार्च्चने रतः । न नृपतिरशुभं समाप्नुयात् न यदि दिनानि च सप्त मांसभुक् । आ वर्षात् प्रथमे दर्शने फलं प्रतिदिनं तु दिनशेषे । दिक्स्थानमूर्तिलग्नर्क्षशान्तदीप्तादिभिश्चोह्यम्" ति०त० । "कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्ध्यै यथाक्रमम् । शोभनं खञ्जनं पश्येत् जलगोगोष्ठसन्निधौ । (तद्दर्शनमन्त्रः) "नीलग्रीव ! शुभग्रीव ! सर्वकामफलप्रद ! । पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खञ्जरीट ! नमोऽस्तु ते" । पद्मनीराजे "दृष्टो दैवेऽगमत्स्वनौ सुदेशे दुर्वेष्टितं खञ्जनकोऽविदुष्यात्" इत्युपक्रम्य "त्वं योगयुक्तो मुनिपुङ्गवस्त्वमदर्शनामेषि शिखोद्गमेन । सं दृश्यसे प्रावृषि निर्गतायां त्वं खञ्जनाश्चर्यमयो नमस्ते" । एतद्वचनात् यदा शिरसि शिखोद्गमस्तदा खञ्जनो न दृश्यते अगस्त्योदयानन्तरं शिखाविगमात् दृश्यते । दर्शनफलम् "अब्जेषु गोषु गजवाजिमहोरगेषु । राज्यप्रदः कुशलदः शुचिशाड्वलेषु । भस्मास्थिकेशनखलोमतुषेषु दृष्टो दुःखं ददाति बहुधा खलु खञ्जरीटः" । वर्षकृत्ये "नित्यं बहूनि कार्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं, याम्ये त्वसुखं नैरृतेऽपि कलिलोभः सङ्कटालये । वायव्यां परवस्त्रगन्धसहितं दिव्याङ्गना चोत्तरे ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने" ।

"अपि खञ्जनमञ्जनाञ्चिते विदधाते रुचिगर्वदुर्विधम्" नैष० "मुगतहते खञ्जनगञ्जनाचि ! चिरोमदीयं यदि यासि वासु" "एकोऽपि खञ्जनवरोऽञ्जननीदनस्याः" इति च उद्भटः। ततः शिवादि० अपत्यादौ अण्। खाञ्जन तदपत्यादौ

खञ्जनरत न० खञ्जनस्येव गोप्यं रतम्। यतीनां गोप्ये मैथुने त्रिका०।

खञ्जना स्त्री खञ्जन इवाचरति खञ्जन+कृ क्विप्। खञ्जनाकारायां पक्षिण्याम् अर्थ्याम्" मेदि०।

खञ्जनाकृति पुंस्त्री खञ्जनस्येवाकृतिरस्य। खञ्जनाकारे पक्षिभेदे शब्दच०। ङीष्। खञ्जनस्याकारे स्त्री।

खञ्जनासन न० "खञ्जनासनमाख्यास्ये यत्कृत्वा सुस्थिरो भवेत्। पृष्ठे पादद्वयं कृत्वा हस्तौ भूमौ प्रसारयेत्। भूमौ हस्तद्वयं न्यस्य ! धारयित्वाऽनिलं पिबेत्। पृष्ठे पादद्वयं बद्ध्वा खञ्जनेन जयी भवेत्" रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे।

खञ्जनिका स्त्री खञ्जनस्येवाकारोऽस्त्यस्याः ठन्। खञ्जनाकारे पक्षिभेदे त्रिका०।

खञ्जरीट पुंस्त्री खञ्ज इव खञ्जति खञ्ज-गतौ बा० कीटन्। खञ्जनपक्षिणि अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

खञ्जा स्त्री "प्रथमदलमुषितदशलघुरचितमपगतलघुयुगलमपरमिदमखिलम्। यदुत मधुयुगलकमपि सुपरिघटितजलितपदविततिं भवति शिखा। विनिमयविनिहितमधुलघुगलकलितपदविततिविरचितगणनिचया। स्मृतिहृषकदयमपि जगति कि जनिर उपगतवति यति भवति खञ्जा। इत्युक्तलक्षणे मात्रावृत्तभेदे अस्यार्थः "प्रथमदलमुषिता इव नवकैः त्रिंशल्लघुभिरित्यर्थः। रचितम्। अपगतं लघुयुगलं यस्मात् तत् अष्टाविंशतिलघुकमित्यर्थः एवं काव्यमधुमिलितं रूपम् अपरं द्वितीयं दलमखिलं अन्ते गुरुयुक्तमित्यर्थः। अन्ते गुरुवर्णेन सहितं मधुयुगलं लघुद्वयं यस्य तथाभूतं शिखा नाम छन्दः। तस्यापवादविनिमयेन कि जगरः उपगतवति सति खञ्जा खञ्जा नाम छन्द।

खञ्जार पु० खजि-आरन् खञ्ज इव खञ्जति वा खञ्ज-अच् वा। ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अश्वादि० फञ्। खाञ्जा रायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०। ततः शिवा० अपत्यादौ अण्। खाञ्जार तदपत्यादौ त्रि०।

खञ्जाल पु० खजि-कालन् खञ्ज इवालति अल-अच् वा। ऋषिभेदे ततः गोत्रापत्ये अश्वा० फञ्। खाञ्जालायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०।

खट काङ्क्षायां भ्वा०पर०सक० सेट्। खटति अखाटीत्-अखटीत् चखाट। प्रनिखटति।

खट पु० खट-अच्। १अन्धकूपे, २कफे, ३टङ्के, ४अस्त्रभेदे च मेदि०। ५तृणे हेमच०। ६लाङ्गले ७अन्तृणे इत्यजयपालः।

खटक पु० खट बा० वुन्। १नागवीटे २घटके त्रिका०। ३कुञ्चितपाणौ शब्दमाला०। [शब्दचि०।

खटकामुख पु० खटकस्येवाकृतिमुखमस्य। शराकर्षणमुद्राभेदे

खटिक पु० खट-अस्त्यस्य ठन्। कुञ्चितपाणौ हेम०।

खटिका स्त्री खट-अच् टाप् संज्ञायां कन् अत इत्वम् वा। १लेखनसाधनद्रव्यभेदे (खडी) २कर्णच्छिद्रे ३शीरवे (वेणारमूल) विश्वः। "खटिका त्रिष्वोति" नैष०। खटिकागुणाश्च भावप्र० उक्ता यथा "खटिका कठिनी चापि लेखनी च निगद्यते। खटिकादाहजित्शीता मधुरा विषशोथजित्। लेपादेतद्गुणा प्रोक्ता भक्षिता मृत्तिकासमा। खटी गौरखटी द्वे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्तिते"।

खटिनी स्त्री खट-बा० इनि ङीप्। लेखनद्रव्ये (खडी)। राजनि०। "न पतति खटिनी भसमभूमा यस्य" इत्युद्भटः।

खटी स्त्री खट-अच् गौरा० ङीष्। (खडी) लेखनसाधनद्रव्यभेदे त्रिका०।

खट्ट वृतौ चुरा०उभ०सक० सेट्। खट्टयति ते अचखट्टत् त।

खट्टन त्रि० खट्ट-कर्मणि ल्युट्। खर्वे (खाट) हेमच० खर्वेणैव वस्तुना तस्यावरणात् तथात्वम्।

खट्टा स्त्री खट्ट कर्मणि अच्। खट्वायां शब्दच०। स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा अत इत्वम्। तत्रार्थे खट्वाभेदे त्रि० गवयाने त्रिका० अभाषितपुंस्कत्वात् वा अत इत्वम् इत्वाभावे आत्० खट्टी वा। खट्टिका खट्वाकाष्ठार्थे। ह्रस्वार्थे कन्। क्षुद्रखट्वायाम्।

खट्टाश पुंस्त्री० खट्टः सन् अश्नुते अश व्याप्तौ अच्। (खाटाश) इति वनजन्तुभेदे शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीष्।

खट्टास पुंस्त्री खट्ट इवासति दीप्यते अस-दीप्तौ अच्। खट्टाशे शब्दरत्ना०।

खट्टि पु० खट्ट-इन्। शवशय्यायाम् त्रिका०।

खट्टिक त्रि० खट्टनमावरणं खट्टः स शिल्पमस्य तस्यास्य ठन्। जालादिना पक्षिमारके (पाखिमारा) शाकुनिके शब्दमा०

खट्टेरक त्रि० खट्ट-बा० कर्मणि एरक। खर्वे शब्दमाला।

खट्वा स्त्री खट्यते निद्रालुभिः खट-काङ्क्षायाम् क्वन्।

काष्ठनिर्मिते शयनसाधने द्रव्यभेदे । तस्या अङ्गादिनिरूपणेन रचनाप्रकारः आकारादिभेदेन नामभेदादिकं च युक्तिकल्पतरौ उक्तं यथा

"अङ्गुलिभिः काष्ठखण्डैश्च खट्वेति प्रतिपद्यते । तिष्ठेत् यदालम्ब्य खट्वा तदुक्तं चरणाह्वयम् । शिरःस्थं व्युपधानं स्यात् अधःस्थं स्यात् निरूपकम् । स्त्रियङ्गे उभे पार्श्वे प्राह भोजमहीपतिः । आलिङ्गने चतुर्हस्तौ व्युपधाननिरूपके । तदर्द्धेन, तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति । षोडशिका खट्वा सर्वत्राभयदायिका । आलिङ्गने सार्द्धवेदे व्युपधाननिरूपके । सार्द्धद्वये, च चरणा एकैकपरिसम्मिताः । अष्टादशिका खट्वा सर्वकामफलप्रदा । आलिङ्गने पञ्चहस्तौ व्युपधाने निरूपके । तदर्द्धेन, तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति । विंशतिका खट्वा धनधान्यजयप्रदा । आलिङ्गने पञ्चहस्तौ व्युपधाने निरूपके । त्रिहस्तसम्मिते, पादा एकैकपरिसम्मिताः । एकविंशिका खट्वायुःसम्पत्प्रजायते । आलिङ्गने सार्द्धपञ्चे व्युपधाने निरूपके । तदर्द्धेन, तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति । द्वाविंशिका खट्वा सर्वसम्पत्प्रदायिनी । आलिङ्गने च षड्ढस्तौ व्युपधाने निरूपके । त्रिहस्तसम्मिते, पादाश्चत्वारश्चरणा इति । चतुर्विंशतिका खट्वा सर्वरोगक्षयङ्करी । आलिङ्गने सप्तहस्तौ व्युपधाने निरूपके । त्रिहस्ते, सार्द्धहस्ताश्च चत्वारश्चरणा इति । सर्वषड्विंशिका खट्वा सर्वसौभाग्यकारिका । आलिङ्गने सार्द्धसप्ते व्युपधाने निरूपके । सार्द्धत्रिहस्ते, सार्द्धौ च चत्वारश्चरणा इति । अष्टाविंशिका खट्वा सर्वभोगप्रदायिका । आलिङ्गने चाष्टहस्तौ व्युपधाने निरूपके । चतुर्हस्ते, सार्द्धहस्तास्चत्वारश्चरणा इति । त्रिंशतिका खट्वा सर्वकामार्थदायिनी । एवमष्टविधाः खट्वाः कथादेशोपदर्शिताः । आदित्यादिग्रहाणां नाम्नां मध्यसदादिकाः । काष्ठैः शिल्पिभिरेताश्च विविधाङ्गतकल्पनाः । सर्वतोभद्रिका खट्वा सर्वपापैश्च मुच्यते । अष्टौ खट्वानि यस्याः स्युश्चतुष्कस्तुलानि च । भौमवर्ममङ्गला नाम खट्वेयं पृथिवीपतेः । एकं यदा सङ्कटना तदा सर्वसमाभिधा । यात्रासिद्धिः सर्वसिद्धिविजया चाष्टमङ्गला ॥ एकैकहस्ता तु मध्येऽष्टहस्ततःपरम् । कार्योऽय मङ्गलः पैतान् त्रिहस्तान्तः परोमहान् ॥ एकैकहस्तवृद्ध्या तु मङ्गलानामिति कल्पनम् । सा दृष्टा इतितुल्या च विजरी विजये यथा । एकैकहस्तवृद्ध्या तु दश दश्चाभिधीयते । यात्रासिद्धिं समारभ्य चैषा षोडश कीर्त्तिताः । आदित्यादिग्रहाणामाद्यन्तैकहस्तं क्रमात् । दूरदर्शी दीर्घदर्शी दृढं कुर्य्याद्ध दुरासदः । सर्वोत्तरं दशगुणाः पादैकपरिवाहिनः । पादाश्चतुर्नुकाः कार्य्या राज्ञा हस्तसमीपस्ता । चत्वारस्ते च सर्वदा भूपतीनां सुखावहाः" । भोजमते तु "षट्त्रिंशतिकां यावत् आरभ्य भयषोडशीम् । खट्वानामिति नामानि षष्टौ कल्पदहाभिधाः । मङ्गला विजया पुष्टिः क्षमा तुष्टिः सुखासनम् । प्रभद्रा सर्वतोभद्रा खट्वानामाष्टकं विदुः" । ज्योतिःपराशरसंहितायां तु "अङ्गुलिभिः काष्ठखण्डैस्तु योऽङ्गुलिसङ्ख्योऽभिजायते । स चेत् समो भवेत् खट्वा प्रशस्ता स्यादतोऽन्यथा । समे सर्वार्थसम्पत्तिर्विषमे विषमात्सरम् । तस्मात् खट्वाङ्गुलिसङ्ख्योयः समः कार्य्यः स सूरिभिः" । तस्या दोषगुणा यथा "खट्वायां यो गुणो दोषोऽस्यानश्च परिकीर्त्तितम् । तेनैव खट्वा कार्य्यस्या तथैव शुभभाग्भवेत् । अनेनैव विधानेन कार्य्यं वस्तुविभाजनम् । शिला नौकाकर्म कार्य्यं सर्वत्रैवासनं शुभं" युक्तिक० । बृहत्संहितायां ७९ अ० तस्याः काष्ठविशेषेण शुभाशुभदायकत्वादिकं नामभेदास्तत्फलश्चोक्तं यथा

"सर्वस्य सर्वकालं यस्मादुपयोगमेति शास्त्रविदाम् । राज्ञां विशेषतोऽतः शयनासनलक्षणं वक्ष्ये । असनस्यन्दनचन्दनहरिद्रसुरदारुतिन्दुकीशालाः । काश्मर्यञ्जनपद्मकशाका वा शिंशपा च शुभाः । अशनिजलानिलहस्तिप्रपातिता मधुविहङ्गकृतनिलयाः । चैत्यश्मशानपथिजोर्द्ध्वशुष्कवल्लीनिबद्धाश्च । कण्टकिनो वा ये सुमहानदीसङ्गमोद्भवा ये च । सुरभवनजाश्च न शुभा ये चापरयाम्यदिक्पतिताः । प्रतिषिद्धवृक्षनिर्मितशयनासनसेवनात् कुलविनाशः । व्याधिभयव्ययकलहा भवन्त्यनर्थाश्च नैकविधाः । पूर्वच्छिन्नं यदि वा दारु भवेत्तत्परीक्ष्यमारभ्ये । यद्यारोहेत्कश्चित् कुमारकः पशुघ्नं तत् । सितकुसुममत्तवारणदध्यक्षतपूर्णकुम्भरत्नानि । मङ्गल्यान्यन्यानि च दृष्ट्वारब्धे शुभं ज्ञेयम् । कर्मोक्तं यदङ्कसुदरासकं तदैः परिक्षत्रम् । अङ्गुलशतं नृपाणां महती शय्या जयाय हता । नवतिः सैव षडूना द्वादशहीना त्रिपाद कर्णीना च । नृपकुमारमन्त्रिबलपतिपुरोधसां खार्यथासङ्ख्यम् । अर्द्धमतोऽष्टांशोनं विष्कम्भो विश-

कर्णेषा प्रोक्तः । आशापत्त्रं समतः पादेष्वङ्घ्रयः सर्वदि-
शिराः । यः सर्वैः श्रीपर्ण्याः पर्यङ्को निर्मितः स धन-
दाता । असनकृतो रोगहरस्तिन्दुकसारेण वित्तकरः ।
यः केवलशिंशपया विनिर्मितो बहुविधं स वृद्धिकरः ।
चन्दनमयो रिपुघ्नो धर्मयशोदीर्घजीवितकृत् । यः पद्म-
कपर्यङ्कः स दीर्घमायुः श्रियं श्रुतं वित्तम् । कुरुते,
शालेन कृतः कल्याणं शाकरचितश्च । केवलचन्दनरचितं
काञ्चनगुप्तं विचित्ररत्नयुतम् । अध्यासनपर्यङ्कं विबुधै-
रपि पूज्यते स्वर्गतः ! अन्येन समायुक्ता न तिन्दुकी
शिंशपा च शुभफलदा । न श्रीपर्णी न च देवदारुकृतो
न चाप्यसनः । शुभदौ तु शाकशालौ परस्परं संयुतौ
पृथक् चैव । तद्वत् पृथक् प्रशस्तौ सहितौ च हरिद्रकक-
दम्बौ । सर्वः स्पन्दनरचितो न शुभः प्राणान् हिनस्ति
चाप्यचिरात् । असनोऽन्यदारुसहितः क्षिप्रं दोषान् करोति
बहून् । आम्रस्पन्दनचन्दनहस्तानां स्पन्दनाच्छुभाः
पादाः । फलतरुणा शयनासनमिष्टफलं भवति सर्वेषु ।
गजदन्तः सर्वेषां प्रोक्ततरूणां प्रशस्यते योगे । कार्योऽल-
ङ्कारविधिर्गजदन्तेन प्रशस्तेन । दन्तस्य मूलपरिधिं द्वि-
रायतं प्रोह्य कल्पयेच्छेषम् । अधिकमनूपचराणां
न्यूनं गिरिचारिणां किञ्चित् । श्रीवत्सवर्द्धमानच्छ-
त्रध्वजचामरानुरूपेषु । छेदे दृष्टेष्वारोग्यविजयधनवृद्धि-
सौख्यानि ॥ प्रहरणसदृशेषु जयो नन्द्यावर्त्ते प्रनष्ट-
देशाप्तिः । लोष्टे तु लब्धपूर्वस्य भवति देशस्य सम्प्राप्तिः ।
स्त्रीरूपे स्वनाशो भृङ्गारेऽभ्युत्थितं सुतोत्पत्तिः । कुम्भेन
निधिप्राप्तिर्यात्राविघ्नं च दण्डेन । कृकलासमर्कटभुजङ्गे-
ष्वसुभिक्षव्याधयो रिपुवशत्वम् । गृध्रोलूकध्वाङ्क्षश्येना-
कारेषु जनमरकः । पाशेऽथ वा कबन्धे नृपमृत्युर्जन-
विपत् स्रुते रक्ते । कृष्णे श्यावे रूक्षे दुर्गन्धे चाशुभं
भवति । शुक्लः समः सुगन्धिः स्निग्धश्च शुभावहो भवे-
च्छेदः । अशुभशुभच्छेदा ये गमनेष्वपि ते तथा फलदाः ।
ईषायोगे दारु प्रदक्षिणाग्रं प्रशस्तमाचार्यैः । अपसव्ये-
क्रियते भवति भयं भूतसञ्जनितम् । एकेनावाक्शि-
रसा भवति हि पादेन पादवैकल्यम् । द्वाभ्यां न
सर्वतोऽन्नं त्रिभिश्चतुर्भिः क्लेशवधबन्धाः । सुषिरेऽथ वा
विषमे पर्वणि पादस्य शीर्षके व्याधिः । पादे कुम्भो यश्च
पर्वो तस्मिन्नुदररोगः । कुम्भाधस्ताज्जङ्घा तत्र कृतो
जङ्घयोः करोति भयम् । तस्माच्चाधारोऽधः क्षयकृद्-
द्रव्यस्य तत्र कृतः । खुरदेशे यो ग्रन्थिः खुरिणां पीडा-

करः स निर्दिष्टः । ईषायोर्यस्य त्रिभागसंस्थो भवेत्स
शुभः । निष्कुटमथ कोलाक्षं सूकरनयनं च वत्सनाभं
च । कालकमन्यद्धुन्धुकमिति कथितश्छिद्रसंक्षेपः ।
घटवत् सुषिरं मध्ये सङ्कटमास्ये च निष्कुटं छिद्रम् ।
निष्पावमाषमात्रं नीलं छिद्रं च कोलाक्षम् । सूकर-
नयनं विषमं विवर्णमध्यर्द्धपर्वदीर्घं च । वामावर्त्तं भिन्नं
पर्वमितं वत्सनाभाख्यम् । कालकमसितं तथा धुन्धुक-
मिति यच्चैव दुर्निर्भिन्नम् । दारुसवर्णं छिद्रं न तथा
पापं समुद्दिष्टम् । निष्कुटसंज्ञे द्रव्यक्षयस्तु कोलेक्षणे
कुलध्वंसः । शस्त्रभयं सूकरके रोगभयं वत्सनाभाख्ये ।
कालकधुन्धुकसंज्ञं कीटैर्विद्धं च न शुभदं छिद्रम् ।
सर्वं ग्रन्थिप्रचुरं सर्वत्र न शोभनं दारु । एकद्रुमेण
धन्यं वृक्षद्वयनिर्मितं च धन्यतरम् । त्रिभिरात्मजवृद्धिकरं
चतुर्भिरर्थो यशश्चाग्र्यम् । पञ्चवनस्पतिरचिते पञ्चत्वं
याति तत्र यः शेते । षट्सप्ताष्टतरूणां काष्ठैर्घटिते
कुलविनाशः" वृ०सं० ।

सुश्रुतोक्तेषु चतुर्दशसु व्रणबन्धविशेषेषु खट्वाकारे २बन्धभेदे
"तत्र कोशदामस्वस्तिकानुवेल्लितमुतोलीमण्डलस्थगिकायम-
कखट्वाचीनविबन्धवितानगोफणाः पञ्चाङ्गी चेति चतुर्दश-
बन्धविशेषाः । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः"
तस्य बन्धस्योपयोगस्थलं चोक्तं यथा "हनुशङ्खगण्डेषु खट्वाम्"

खट्वाका खट्वा—स्वार्थे क "खाटाखाट्विकाम्" पा० दा० व्याह ।
खट्वायाम् । अल्पार्थे कन् । २अल्पखट्वायाम् । इत्त्वाभावे
वा ह्रस्वः पक्षेऽतदन्तम् । खट्वका खट्विकाप्यत्र ।

खट्वाङ्ग न० ६त० । (खाटेरखुर) १खट्वाङ्गभेदे तदाकारे
२शिवस्यास्त्रभेदे । "खट्वाङ्गधरधारकः" शिवस्तवः ।
"खट्वाङ्गैः पट्टिशैः शूलैर्नाङ्गलैर्दण्डसैरकम्" काशीख०
३सूर्यवंश्ये नृपभेदे पु० । "सुतः पञ्चजनादासीदंशुमा-
निति विश्रुतः । दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुतः"
हरिवं० १५अ० । भागवते तु ९।९।२२ श्लो० "ततो दश-
रथस्तस्मात् पुत्र ऐडविडस्ततः । राजा विश्वसहो यस्य
खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्त्यभूत्" इत्यनेन अन्यपुत्रता तस्याभिहिता
कल्पभेदादविरोधः । प्रायश्चित्तीयधार्ये खट्वाङ्गाकृतौ
४पात्रभेदे न० "एककालं तु भुञ्जीत चरन् भैक्ष्यं स्वक-
र्मकम् । कपालपाणिः खट्वाङ्गी ब्रह्मचारी कृतोद्यतः"
भा० शा० ३५ अ० । "खट्वाङ्गी चीरवासाश्च" मनुः ।

खट्वाङ्गधर पु० खट्वाङ्गं धरति धृ—अच् । शिवे । भृ—क्विप् ।
खट्वाङ्गभृदप्यत्रार्थे । २खट्वाङ्गधारिणि त्रि० ।

खट्वाङ्गमुद्रा स्त्री तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे तल्लक्षणं यथा "खट्वाङ्गस्योर्द्ध्वविषये निर्मिताः सर्व्वसंयुताः। खट्वाङ्गमुद्रा-विख्याता देवस्य सुप्रिया मता" रुद्रया०।

खट्वाङ्गवन न० नित्यक०। वनभेदे "अहं हि खट्वाङ्गवने नारदेन समागतः" हरिवं० ७८ अ०।

खट्वारूढ त्रि० खट्वा+आरूढ़ अलौकिकविग्रहे द्वितीयातत्पु-रुषेण नित्यसमासः निन्दायाम्। जाल्मे त्रि०कौ०। मयूरादि० अन्तोदात्ततास्य। "इतस्त्वं पापैरमितैः खट्वा-रूढः प्रमादवान्" भट्टिः। "खट्वारूढः उत्पथप्रस्थितः" जयमङ्गला। तेन २तदर्थे च।

खड मन्थने भञ्जने च भ्वा०आत्म० इदित् सक० सेट्। खण्डते अखण्डिष्ट। चखण्डे खण्डनं खण्डः खण्डितः।

खड भेदने चुरा०उभ०सक० सेट्। खाडयति-ते अचीखडत् त खाडयाम् बभूव आस चकार चक्रे। खण्डयन्।

खड न० खड अच्। १तृणभेदे (खड) २पानकभेदे, पु० मेदि० तच्च पानकं वैद्यके प्रसिद्धम् तत्करणप्रकारः वैद्याश्रयेयः यथाह सुश्रुतः "खडाः खडयवाम्बुचाडवाः पानकानि च। एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः" स च भोजनकाले प्रथमान्ते पेयो यथोक्तं सुश्रुते "खडानि च खडांश्चैव सर्व्वशेषु दापयेत्"। खड+चातुरर्थ्यां नद्यामपि मतुप् मस्य वः। खडवत् खडस-न्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्। ३ऋषिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। खाडायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०।

खडक न० खड+संज्ञायां कन्। स्थाणौ "स्थाणुः खडक-मुच्यते" कात्या०श्रौ० १४।२।१२ सू० व्याख्यायां कर्कः।

खडक्की स्त्री खडक् इत्यव्यक्तशब्दं करोति कृ-बा०ड गौ० ङीप्। पक्षद्वारे (खिड्कि)। स्वार्थे क ह्रस्वः। खड-क्किका तदर्थे हारा०।

खडत्तु पु० खड+अत्तु। बाहुलकात्तरणे संप्रसारः।

खडयवागू स्त्री खडपक्वा यवागूः। पानकभेदे खडशब्दे विवृतिः "खडयूषयवागूषु पिप्पल्याद्येव योजयेत्" सुश्रुतः

खडयूष पु० "तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः। सुपक्वं खडयूषोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः" चक्रदत्तोक्ते पक्वतक्रभेदे।

खड्डिक त्रि० खडमस्त्यस्य ठन्। खडयुते। ततः सुतङ्गमा० चतुरर्थ्याम् इञ्। खाड्डिकि तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

खडी स्त्री खड-अच् गौ० ङीष्। खटिकायाम् शब्दच०। स्वार्थे क ह्रस्वः। खडिका तदर्थे।

खड्डु स्त्री खड-रु-। स्तनगद्धायां संक्षिप्तसारः।

खड्डूर त्रि० खड्डुरस्त्यस्य पा० उरच्। खड्डुयुक्ते। "खड्डूरे अविपक्वमां अर्पिकां सर्व्वरामिनीम्" अथर्व० ११।८।१६। ततः शुभ्रा० अपत्ये ढक्। खाड्डूरेय तदपत्ये पुंस्त्री०

खडोन्मत्ता स्त्री खडेन उन्मत्ता। खडशब्दोन्मत्तायाम्। ततः शुभ्रा० अपत्ये ढक्। खाडोन्मत्तेय तदपत्ये पुंस्त्री०।

खड्ग खड-भेदने गन्। उणादि० ११८ सू०। दीर्घतलकारके लौहादिमये १प्रहरणास्त्रभेदे। "न हि खड्गो विजानाति कर्म्मकारं स्वकारणम्" उद्भटः (खाँड़) इति ख्याते २पदार्थे ३गण्डकशृङ्गे ४गण्डके (गाण्डार) पुंस्त्री०। ५बुद्धभेदे पु० मेदि० ६चोरनामगन्धद्रव्ये पु० राजनि०। खड्ग-स्योत्पत्तिः मन्त्रस्रष्टुमे ब्रह्मयज्ञाग्नित उक्ता तत्-प्रमाणस्य मूलकत्वम्। तस्य चालने गतिभेदस्य द्वात्रिंशद्विधः महाभारते उक्तो यथा "मण्डलाकारतः खड्गभ्रामणं भ्रान्त १मुच्यते। तदेव बाहुकुदाम्य कृतमुद्भ्रान्त २मीरि-तम्। भ्रामणं स्वस्य परितः खड्गस्याविद्ध ३मुच्यते। परप्रयुक्तशस्त्रस्य वारणार्थमिदं त्रयम्। गत्वेतरारीमथा-श्चोद्य गमनन्त्वाप्लुतं ४मतम्। खड्गस्याग्रेण तद्देहस्पर्शनं प्रसृतं ५मतम्। वञ्चयित्वा रिपौ शस्त्रपातनं सृदितं स्मृतम्६। परिवृत्तं ७मर्वेस्वतोऽभिमर्दयतो गतिः। पश्चात् यदापसरणं निवृत्तं ८समुच्यते। अन्योन्य ताडनं प्राहुः सम्पातं९मुभयोरपि। आधिक्यमात्मनो यत् तत्समुदीर्ण१०मुदीरितम्। खड्गमत्यङ्गरेणु भ्रामणं भारतं ११मतम्। विचित्रखड्गसञ्चारदर्शनं कौशिकं१२ स्मृतम्। निर्भीय चर्म्मनिक्षेपो यदसेः सात्वतं १३हि तत्" वह्निपुराणे खड्गचर्म्मयुद्धे द्वात्रिंशत्स्थानान्युक्तानि यथा "भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं विप्लुतं सृतम्। सम्पातं समुदीर्णञ्च श्येनपात-मथाकुलम्। उद्धूतमवधूतञ्च सव्यं दक्षिणमेव च। अनालक्षितविस्फोटौ करालेन्द्रमहा-सखौ। विकरालनिपातौ च विभीषणभयानकौ। समपादं तृतीयांशपादपादार्द्धवारिजम्। प्रत्यालीढमथा-लीढं वराहं ललितं तथा। इति द्वात्रिंशतो ज्ञेयाः खड्गचर्म्मविधौ रणे"। गण्डकशृङ्गस्य पञ्चनखत्वेऽपि भक्ष्यतामाह मनुः "श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशां-स्तथा। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुः"। तस्य मांसस्य श्राद्धे प्रशंसामाह" मनुः "कालशाकं महाशल्काः खड्ग-लौहामिषं मधु। आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः"। "प्राप्तोविशायपरिमोक्षणदूतशाखान् खड्गां-

चकार स्वरनिर्मितैः क्षुरप्रैः" रघुवंशमहाकाव्य।

खड्गधेनु स्त्री खड्गिनी धेनुः जातित्वात् युवतिपोटेत्यादि कर्म० पूर्वनिपातः पुंवत्त्व। गण्डकजातिधेन्वाम्। "खड्गधेनुकानां स्वास्तपरिचयपोतान्वेषिणीनाम्" काद०।

खड्गिन् पुंस्त्री खड्गः तदाकारं शृङ्गमस्त्यस्य इनि। गण्डके "एतत् खड्गिकलक्रीडितम्" काद०। स च सुश्रुते आनूपवर्गे कूलचरत्वेनोक्तः यथा "तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमर रोहितवराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोन्द्रन्यङ्कुरण्यगवयप्रभृतयः कूलचराः पशवः"। तन्मांसगुणास्तत्रोक्ता यथा "कषायं खड्गिपिशितं कफघ्नमनिलापहम्। पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम्। स्त्रियां ङीप्। २असिधारके त्रि०। ३मञ्जुघोषे पु० शब्दचि०। ४महादेवे पु० ५असनी शतघ्नी खड्गी पट्टिशी आयुधी महान्" भा० आनु० १७ शिवसहस्रनामोक्तौ [खड्गाकारपत्रके लताभेदे शब्दच०।

खड्गिमार पु० खड्गिनं मारयति मृ-णिच्-अण् उप०स०।

खड्गीक न० खड्गो तत्कर्मणि कुशलः का०ईक। दात्रे शब्दरत्ना०। तस्य खड्गकार्यकारित्वात् तथात्वम्।

खण्ड पु० खडि-घञ्। १भेदे "खण्डं खण्डं ययुर्घनाः" देवीमाहात्म्यम्। २विड्लवणे, ३इक्षुविकारभेदे (खाँड) न० राजनि०। खण्डगुणाः इक्षुशब्दे ९८१० पृ० उक्ताः। "यतः खण्ड न खण्डत्वाद्यमङ्गलमोदकमे" नैष०। कर्मणि घञ्। ४एकदेशे पु०न० अमरः। "ताराधिपखण्डधारी" कुमा०। काशीखण्डः केदारखण्ड इत्यादि। ७मणिदोषभेदे मेदि०। कर्मणि वञ्। ८खण्डिते त्रि० "खण्डाभ्रैर्विपिनगते" श्रुतिः "न खण्डे खण्डमिष्यते" श्रुतिः ततः पृथ्वा० भावे इमनिच्। खण्डिमन् खण्डभाव पु०। उत्करा० चतुरर्थ्यां छ। खण्डीय खण्ड सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

खण्डक पु० खण्डेन निर्वृत्तादि खण्ड+अश्मा० क। खण्डनिर्मिते सितास्वण्डे शर्कराभेदे राजनि०। खण्डयति खडि-ण्वुल्। २छेदके त्रि०। [लिका०।

खण्डकथा स्त्री० खण्डः खण्डिता कथा। स्वल्पकथायाम्

खण्डकर्ण पु० खण्ड इव कर्णः कन्दो यस्य। (शकरकन्द) आलुभेदे। हेमच०।

खण्डकाद्यलौह पु० चक्रदत्तोक्ते खण्डपक्वौषधभेदरूपे औषधभेदे तल्लक्षणं यथा

"शतावरीच्छिन्नरुहावृषमुण्डतिकावलाः। तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचकायाः। भार्गी पुष्करमूलञ्च पृथक् पञ्च पलानि च। जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषितम्। दिव्यौषधहतस्यापि माक्षिकेण हतस्य वा। पलद्वादशकं देयं रुक्मलौहस्य चूर्णितम्। खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशिकं बुधैः। पचेत् ताम्रमये पात्रे गुड़पाको यथामतम्। प्रस्थार्द्धं मधुनो देयं शुभाश्मजतुकं त्वचम्। शृङ्गी विडङ्गं कृष्णा च शुण्ठ्यजाजी पलं पलम्। त्रिफला धान्यकं पत्रं द्व्यक्षं मरिचकेशरम्। चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत्। यथाकालं प्रयुञ्जीत बिड़ालपदकं ततः। गव्यक्षीरानुपानश्च सेव्यं मांसरसं पयः। गुरुवृष्यानुपानानि स्निग्धं मांसादिबृंहणम्। रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः। वातरक्तं प्रमेहञ्च शीतपित्तं वमिं क्लमम्। श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा। आनाहं रक्तसंस्रावं चाम्लपित्तं निहन्ति च। चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम्। आरोग्यपुत्रदं श्रेष्ठं कामाग्निबलवर्द्धनम्। श्रीकरं लाघवकरं खण्डकाद्यं प्रकीर्त्तितम्। छागं पारावतं मांसं तित्तिरिः क्रकराः शशाः। कुरङ्गाः कृष्णसाराश्च तेषां मांसानि योजयेत्। नारिकेलपयःपानं सुनिषण्णकवास्तुकम्। शुष्कमूलकजीवन्त्यं पटोलं वृहतीफलम्। फलं वार्त्ताकुपक्वाम्रं खर्जूरं स्वादु दाड़िमम्। ककारपूर्वकं यच्च मांसञ्चानूपसम्भवम्। वर्जनीयं विशेषेण खण्डकाद्यं प्रकुर्वता। लौहान्तरवदत्रापि पुटनादिक्रियेष्यते"। [आलुभेदे शब्दच०।

खण्डकालु पु० खण्ड इव कायति कै-क कर्म०। (शकरकन्द)

खण्डकाव्य न० "खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च" सा०द० उक्ते काव्यभेदे तत्र महाकाव्यस्य बह्वधिकसर्गतया ततो न्यूनसर्गात्मकं यथा मेघदूतादि।

खण्डकुष्माण्डक पु० खण्डेन पक्वं कुष्माण्डमत्र कप्। कुष्माण्डरसायनशब्दे १०५ पृ० चक्रदत्तोक्तलक्षणे औषधभेदे।

खण्डखर्जूर न० खण्डेन पक्वं खर्जूरम्। खण्डपक्वे खर्जूरफले। खण्ड इव स्वादु खर्जूरम्। २स्वादुखर्जूरे च

खण्डज पु० खण्ड इव जायते जन-ड। यवासशर्करायां गुड़भेदे राजनि०।

खण्डजोद्भवज पु० खण्डज उद्भवोऽस्य तस्मात् जायते जन-ड। यवासशर्करारचिते खण्डभेदे राजनि० ।

खण्डताल पु० "द्रुतैकं भवेदात्र खण्डतालः स उच्यते

अपरं नियतं दिनं” इत्युक्तलक्षणे एकतालरूपे संगीतोक्ते तालभेदे (एकताला) संगीतदामो०।

खण्डधारा स्त्री खण्डे एकदेशे धारा यस्याः। कर्त्तर्याम् (कातारी) अस्त्रभेदे शब्दमाला।

खण्डन न० खडि—भावे ल्युट्। १भेदने, २छेदने, ३निराकरणे च। “अरमस्य रसखण्डनवर्जितम्” “दर्पणेन कृतखण्डनव्यथम्” रघुः। भावे युच्। तत्रार्थे स्त्री शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः” श्रीहर्षखण्डनम्। खडि-करणे ल्युट्। परमतादिनिराकरणे ४शास्त्रभेदे यथा श्रीहर्षखण्डनं शिरोमणिकृतं दीधितिखण्डनम्। “यतः खण्डनखण्डखाद्यसंज्ञकोदयमे” नैष०। कर्त्तरि ल्यु। ५खण्डके त्रि० “स्मरगरलखण्डनम् मम शिरसि मण्डनम्” गीतगो०।

खण्डनखण्डखाद्य न० खण्डनं पदार्थस्य निर्वचनीयता-निराकरणं खाद्यम् खण्ड इव। श्रीहर्षप्रणीते सर्वपदार्थानाम् निर्वचनीयताप्रतिपादके चतुःपरिच्छेदात्मके ग्रन्थभेदे तत्र प्रथमपरिच्छेदे प्रमाणतदाभासनिर्वचनखण्डनम्। द्वितीये हेत्वाभासनिग्रहस्थाननिर्वचनखण्डनम्। तृतीये सर्वनामार्थनिर्वचनखण्डनम्। चतुर्थे भावाभावविशेषसत्तादिपदार्थानां निर्वचनखण्डनम्

खण्डपरशु पु० खण्डयतीति खण्डः परशुरस्य। १शिवे ततोऽस्त्रम्परशुके २जामदग्न्ये च हेम०। “येनैव खण्डपरशुर्भगवान् प्रचण्डः खण्डीकृतस्त्रिभुवनेषु गुरुः, प्रचण्डः” वीरच०। ३विष्णौ “द्वधन्वा खण्डपरशुः” विष्णुस०। “त्वत्प्रभां खण्डनात् खण्डः परशुरस्य जामदग्न्यादस्तैरिति” भ०।

खण्डपाल पु० खण्डं पालयति खण्डिमिष्टान्नसाधनतया पालि-ण्वुल्। गुडविकारनिर्मातरि शिल्पिभेदे (मयरा)

खण्डप्रलय पु० खण्डस्य भूम्यादिखण्डस्य प्रलयः। चतुर्युगसहस्रब्राह्मदिनावसाने भूम्यादिखण्डस्य लयाधारे कालभेदे “इड्डिर्निर्दिष्ट भुवः समन्तात् स्याद्योजनं भूभवभूतदैवैः। ब्राह्मे लये योजनमात्रवृद्धेर्नाशो भुवः प्राकृतिकेऽखिलायाः” सि०शि०। “क्षयो नाम भूतविनाशः। प्रलय इत्युच्यते। स दैनंदिन उच्यते। यो ब्रह्मदिनान्ते चतुर्युगसहस्रावसाने लोकत्रयस्य संहारः स ब्राह्मलय उच्यते। तत्रापीनपुण्यपापा एव लोकाः कालवशेन ब्रह्मशरीरं प्रविशन्ति। तत्र मुखं ब्राह्मणाः, बाहू क्षत्रियाः, ऊरुद्वयं वैश्याः, पादद्वयं शूद्राः। ततो निशावसाने पुनर्ब्रह्मणः सृष्टिं चिन्तयतो मुखादिस्थानेभ्यः कर्मपुटान्तरत्वाद्ब्राह्मणादय एव निःसरन्ति। तस्मिन् प्रलये भुवो योजनमात्रवृद्धेर्विनाशो नाखिलायाः” प्रमि०।

खण्डप्रलयप्रकारश्च हरिवं० १८८। १८९अ० उक्तो यथा “दिव्यं द्वादशसाहस्रं यदेतद्युगमुच्यते। तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते। एतदेवं सहस्रगुणं ब्राह्ममहरिहोच्यते। ततोऽहनि गते तस्मिन् सर्वेषामेव देहिनाम्। शरीरनिर्वृतिं दृष्ट्वा लोकसंहारबुद्धिमान्। देवतानाञ्च सर्वेषां ब्राह्मणानां महीपते। दैत्यानां दानवानाञ्च यक्षकिन्नररक्षसाम्। देवर्षीणां महर्षीणां तथा राजर्षीणामपि। गन्धर्वाणामप्सरसां भुजगानां तथैव च। पर्वतानां नदीनाञ्च पशूनाञ्चैव भारत!। तिर्य्यग्योनिगतानाञ्च सत्त्वानां क्रिमीणां तथा। महाभूतपतिर्देवः पञ्च भूतानि भूतकृत्। जगत्संहरणार्थाय कुरुते वैशसं महत्। भूत्वा सूर्य्यश्चक्षुषी चाददाति भूत्वा वायुः संहरन् प्राणिजालम्। भूत्वा वह्निर्निर्दहन् सर्वलोकान् मेघो भूत्वा भूय उग्रोऽप्यवर्षत् १८८अ०। वैशम्पायन उवाच। भूत्वा नारायणो योगी सप्तमूर्त्तिर्विभावसुः। गभस्तिभिः प्रदीप्ताभिः संशोषयति सागरान्। पीत्वार्णवांश्च वै स ह नदीः कूपांश्च सर्वशः। पर्वतानाञ्च सलिलं सर्वमादाय रश्मिभिः। भित्त्वा सहस्रशश्चैव महीं गत्वा रसातलम्। रसातलगतं कृत्स्नं पिबते रसमुत्तमम्। अन्यच्च मूत्रजं क्लेदमन्यद्यद्दाति प्राणिनां ध्रुवम्। तत् सर्वमरविन्दाक्ष आदत्ते पुरुषोत्तमः। वायुश्च बलवान् भूत्वा स विधूयाखिलं जगत्। प्राणोदयं सुराणाञ्च वायुना कुरुते हरिः। ततो देवगणानाञ्च सर्वेषामेव देहिनाम्। ये चेन्द्रियगणाः सर्वे ये चान्ये भूतसम्भवाः। तथा घ्राणं शरीरञ्च पृथिवीमाश्रिता गुणाः। जिह्वा रसश्च स्नेहश्च संश्रिताः सलिलं गुणाः। रूपं चक्षुर्विपाकश्च ज्योतिरेवाश्रिता गुणाः। स्पर्शः प्राणश्च चेष्टा च पवनं संश्रिता गुणाः। परमेष्ठिनमीते वै कृष्णीकृतं समाश्रिताः। ततो भगवता तत्र रश्मिभिः परिवारिताः। वायुना क्रममाणाश्च रूपज्योऽन्तकमाक्षदात्। तेषां सङ्घर्षजातश्च पावकः शतधा ज्वलन्। अदहच्च ततो लोकान् संवर्त्तकोऽनलः। स पर्वतान् द्रुमान् गुल्मान् लतावल्लीस्तृणानि च। विमानानि च दिव्यानि पुराणि विविधानि च। आश्रमांश्च तथा पुण्यान् दिव्यान्यायतनानि च। यानि चाश्रयणीयानि

तानि सर्वाणि चाददत्। भस्मीभूतांस्ततः सर्वान् लोकान् लोकगुरुर्हरिः। भूयो निर्वापयामास जलवृष्ट्येन कर्मणा। ततः सहस्रमहातेजा भूत्वा कृष्णो महाघनः। दिव्यतोयेन हविषा तर्पयामास मेदिनीम्। ततः क्षीरनिकाशेन स्वादुना परमाम्भसा। शिवेन पुण्येन मही निर्वाणमगमत् परम्। तेन सा जलसम्प्लुता पयसा संतता धरा। एकार्णवजला भूत्वा सर्वसत्त्वविवर्जिता। महाभूतान्यपि च तं प्रविष्टान्यमितौजसम्। नष्टार्कपवनाकाशे सूक्ष्मे जगति विवर्ज्जिते। संशोषयित्वा पीत्वा च क्लेदयित्वा च देहिनम्। दग्ध्वा संप्लावयित्वा च स्वपत्येकः सनातनः। पौराणं रूपमास्थाय स्वपित्यमितदुर्दमान्। एकार्णवजलाशायी योगी योगमुपासते। अच्युतानां सहस्राणि युगान्येकार्णवाम्भसि"।

खण्डफण पु० खण्डा खण्डिता फणाऽस्य। दर्वीकरसर्पभेदे "तत्र दर्वीकराः" इत्युपक्रमे "गवेधुकः परिसर्पः खण्डफण" इत्यादि सुश्रुतः।

खण्डमोदक पु० खण्ड इव मोदयति मुद-णिच्-ण्वुल्। सिताखण्डे यवासशर्करायाम् राजनि०। [मरुदेशादौ।

खण्डर त्रि० खण्ड+चतुरर्थ्याम् अश्मादि० र। खण्डसन्नि-

खण्डल पुंन० खण्डं लाति ला-क कडारादि। खण्डखरे।

खण्डलवण न० खण्ड्यते खडि-कर्मणि घञ् कर्मधा०। विड्लवणे राजनि०।

खण्डशर्करा स्त्री खण्ड इव शर्करा। शर्कराभेदे। "यो यो यथा स्वच्छखण्डशर्कराणां स्मृतो गुणः। तेन तेनैव निर्दिष्टस्तेषां विमलतो गुणः" सुश्रुते तद्गुणोक्तिः।

खण्डशाखा स्त्री खण्डा खण्डिता शाखाऽस्याः। कृष्ण दर्भानामके राजनि०। [सिताखण्डे राजनि०।

खण्डसर पु० खण्ड इव सरति सृ-अच्। यवासशर्करायां

खण्डाभ्र न० कर्म०। १छिन्नाभ्रे। खण्डः अभ्रमिव। २दन्तक्षतभेदे च मेदि०।

खण्डामलक न० खण्डं खण्डितमामलकम्। १आमलकचूर्णे मेदि०। खण्डपद्मामलकम्। (आमलकीरमोरब्बा) इति ख्याते २खण्डपक्वे आमलकीफले च।

खण्डाली स्त्री खण्डं पद्मादिखण्डम् आलाति आ+ला-क गौरा० ङीष्। १सरसाम्। खण्डं दलनत्वादिखण्डन मालाति आ+ला-क ङीष्। २कामुकस्त्रियां ३तैलमानभेदे च मेदि०

खण्डिक पु० खण्ड+अस्त्यर्थे ठन्। १कलाये, २ऋषिभेदे, स च उद्दारिपुत्रः यथाह "खण्डिक उद्दारिरस्य मायाविषि वेद" शत० ११।८।४।१। ३कक्षे हेम०। ४छात्रे त्रि०। "खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटं ददातीति" पा० भाष्यम्। ततः पुरोहिता० भावादौ यक्। खाण्डिक्य तद्भावे न०। खण्डिकानां समूहः खण्डिका० अञ्। खाण्डिक तत्समूहे न०।

खण्डिकादि पा०ग० उक्ते समूहार्थे अञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे स च गणः। खण्डिक वडवा क्षुद्रक (मालवात्) सेना (संज्ञायाम्) भिक्षुक शुक उलूक श्वन् अहन् युगवरत्र हलबन्ध।

खण्डित त्रि० खडि-क्त। १छेदिते २भिन्ने, ३निराकृते च "चातान्धकद्रुविकृतैः खण्डितैश्चाकषायिता" इत्युक्तचिह्नायां ४स्त्रियां स्त्री "प्रियमिति वनिता नितान्तमागःस्मरणसरोषकषायितायताक्षी। चरणगतसखीवचोऽनुरोधात् किल कलमस्रुकुलयाञ्चकार" माघः सा०द० तु "पार्श्वमेति प्रियो यस्याः अन्यसंभोगचिह्नितः। सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता" लक्षयित्वा तद्विनयमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधानः। मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्रीर्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन" माघपद्यमुदाहृतम्। ५खण्डिताङ्गे हीनाङ्गे त्रि० खण्डिताङ्गत्वं च दुष्कृतकर्मविपाकः यथाह शातातपः "दुष्कारी खण्डितः स्यात् स वै दद्याद्द्विजातये। रूप्यं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसमन्वितम्"। अत्र खण्डिक इत्येव पाठ इत्यन्ये क्रतुदूषकतेर्दुष्कृतकर्मविपाकौचित्यात्। तत्र निराकृते छिन्ने च "सपदि तरुपल्लवेन वध्वा विगतदयं खलु खण्डितेन मग्ने" माघः "खण्डितेन छिन्नेन तरुपल्लवेन निराकृतेन" मल्लि०। ततः चतुरर्थ्यां सुतङ्गमा० इञ्। खाण्डित पक्षाद्यादि अञ्। खाण्डितक तन्निवृत्तादौ त्रि०।

खण्डिन् त्रि० खण्डयति खडि-णिनि। १खण्डके खण्डोऽस्त्यस्य इनि। २खण्डयुक्ते स्त्रियां ङीप् सा च ३पृथिव्यां शब्दमा० तस्याः नवखण्डवत्त्वात् तथात्वम्।

खण्डी स्त्री खडि-अच् गौरा० ङीष्। वनमुद्गे हेम०। [हेम०।

खण्डीर पु० अपकृष्टा खण्डी सुवर्णादित्वात् र। पीतमुद्गे।

खण्डु त्रि० खण्डयति खडि-उन्। खण्डके ततः कर्णादि० चतुरर्थ्याम् इञ्। खाण्डवक तन्निवृत्तादौ त्रि०।

खतमाल पु० खे तमाल इव। १धूमे, २मेघे च मेदि०।

खद स्थैर्ये हिंसने भक्षे च भ्वा०पर०सेट्। खदति अखादीत्-

खादीरं खाद । प्रतिखदति । "तथा खदिः खरच-ग्रहृति तथा निखर्वति" शत० ब्रा० ।।७।४।।० "अत्यन्त-त्वात्स्थिरत्वगाढत्वम्" भाष्यम् ।

खद पु० खद-वा० भावे अप् । स्थिरत्वे । तस्मै हितादि गवादि० यत् । खद्य स्थिरत्वहिते त्रि० । खद्यपत्नी ।

खदिका स्त्री खे आकाशे दीयते दो-घञर्थे क टाप् ततः संज्ञायां कन् । लाजेषु त्रिका० तेषां भर्ज्जनपात्रात् उड्डीयाकाशे एव स्फोटनात् तथात्वम् ।

खदिर पु० खद-किरच् । (खएर) ख्याते वृक्षभेदे तस्य सारे स्थिरत्वात्तथात्वम् । २चन्द्रे त्रिका० शशचिह्नकत्वात् तथात्वम् । खे आकाशे दीर्यते इन्द्रादिकारिभिर्वलैः ट-अपादाने किरच् । ३इन्द्रे मेदि० । इन्द्रादिकारि-भिर्हि चन्द्रमण्डलात् पारश्रावप्रदेशविदारणाकाशे पतनात् तस्य तथात्वं खगोलशब्दे ४४० पृ० विवृतिः खदिरवृक्षभेदपर्यायगुणा भावप्र० उक्ता यथा "खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञियः । खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारुचिप्रणुत् । तिक्तः कषायो मेदोघ्नः कृमि-मेहज्वरव्रणान् । श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरेत् । खदिरः श्वेतसारोऽन्यः कदरः सोमवल्कलः । कदरो विशदो वर्ण्यो मुखरोगकफास्रजित् । इरिमेदो विट्खदिरः कालस्कन्धोऽरिमेदकः । इरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगदास्रजित् । हन्ति कण्डूविषश्लेष्मकृमिकुष्ठविषव्रणान्" खदिररसादिविधानं सुश्रुते उक्तं यथा "अतः खदिरविधानमुपदेक्ष्यामः । प्रशस्तदेशजातमनुपहतं मध्यवयसं खदिरं परितः खानयित्वा मध्यममूलं छित्त्वायोमयं कुम्भं तस्मिन्नन्तरे निदध्याद्यथा रस-ग्रहणसमर्थो भवति । ततस्तं गोमयमृदावलिप्तमवकीर्य-ण्यनेर्गोमयमिश्रैरादीपयेत् । यथास्य दह्यमानस्य रसो द्रवत्यधस्तात्तदा जानीयात्तमथ भाजनमिश्रदेशगतमुद्धृत्य परिस्राव्य रसमन्यस्मिन् पात्रे निधायानुगुप्तं निदध्यात् ततो यथायोगं मात्रामामलकरसमधुसर्पिर्भिः संसृज्योप-युञ्जीत जीर्णे भल्लातकविधानवदाहारः परिहारश्च । प्रस्थे चोपयुक्ते शतं वर्षाणामायुषोऽभिवृद्धिर्भवति ॥ खदिरसारतुलामुदकद्रोणे विपाच्य षोडशांशावशिष्टमव-तार्यानुगुप्तं निदध्यात् तमामलकरसमधुसर्पिर्भिः संसृ-ज्योपयुञ्जीत । एष एव सर्वेष्वसारेषु कल्पः । खदिर-सारचूर्णतुलां खदिरसारक्वाथभावितां वा प्रातः प्रातरुप-युञ्जीत खदिरसारक्वाथसिद्धमरिष्टं वा सर्पिः । अमृत-वल्लीस्वरसं क्वाथं वा प्रातःप्रातरुपसेवेत तत्सिद्धं वा सर्पिः अपराह्णे सर्पिष्मतौदनमामलकयूषेण भुञ्जी-तैवं मासमुपयुज्य सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते" इति ।

"अथ तैलमल्लातकतैलामलकरसस्वर्णपर्णीक्षीरं सारसारा-दिकषायस्य च त्रिफलात्रिकटुकहरितालमनःशिलाकुष्ठफल-सारचित्राक्षीरतुत्थहरिद्राद्वयविड़ङ्गनीलोत्पलकटुरोहिणीपिप्पली-तिविषारग्वधप्रियङ्गूनां च त्रिकार्षिकान् भागान् कृत्वा स्नेहपाकविधानेन पचेत् तत्साधुसिद्धमवतार्य परिस्रा-व्यानुगुप्तं निदध्यात् तत उपसंस्कृतशरीरं प्रातः प्रात-रुत्थाय पाणिशुक्तिमात्रं लीढ्वा च प्रतिसंसृज्योपयुञ्जीत जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेन सर्पिष्मन्तं खदिरोदक-सिद्धं सद्योदनमश्नीयात् खदिरोदकसेव्येवं द्रोणमुप-युज्य सर्वकुष्ठैर्विमुक्तः शुद्धतनुः वर्षशतमायुषमायुर-रोगो भवति" । खदिरस्य योन्युत्पत्तिः श्रूयते । "प्रजा-पतेः प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमध्रियत" इत्युपक्रम्य "अस्थिभ्य एवास्य खदिरः समभवत् तस्मात् स दारुणो बहुसारोऽदारमिव ह्यस्थि तेनैवैनं तद्रूपेण समर्द्धयति अन्तरे वैन्वा भवन्ति बाह्यो खादिरा अन्तरे हि मज्जानो बाह्यान्यस्थीनि" शत० ब्रा० ६।४।४।६ "त्रिमा खदिर-सारेण हारेण हरिणीदृशाम् । नाधरे जायते रागो-ऽनुरागः पयोधरे" उद्भटः । खदिरस्य विकारः अण् । खादिर खदिरवृक्षजाते त्रि० । "खादिरे पशुं बध्नीत खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत" श्रुतिः । स्त्रियां ङीप् । "अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः । उदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात्" याज्ञ० उक्तेः तस्य सूर्यग्रहसमित्त्वम् । "अभावे खदिरबिल्वरौहितकान्" "खदिराभावे सोमवल्कात्" । कात्या० ६।१।८।।० । पलाशाभावे खदिरादीन् यूपान् कुर्वीत सोमयागे खदिर एव मुख्यः । तदभावे बिल्वादि इति भेदः । ४ऋषि-भेदे च तस्य गोत्रापत्यम् अश्वादि० फञ् । खादि-रायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । ततः कण्वादि० चातु-रर्थ्यां क । खदिरक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । खदिरोविद्यते-ऽस्य मतुप् मस्य वः अजिरा० न दीर्घः । खदिरवत् खदिरयुते त्रि० स्त्रियां ङीप् खदिरवती नदीभेदे स्त्री "छन्दोऽवत्याः" पा० अस्यान्तोदात्तता । खदिरात् परत-मत्वस्य असंज्ञायामपि णत्वं खदिरवणम् । खदिरस्य दारुः पीत्वा० कृषच् । खदिरकृच तद्रूपार्थे पु० । ततः

उत्करादि चतुरर्थ्याम् छ । खदिरीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । वराहा० चतुरर्थ्यां कक् । खादिरक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

खदिरपत्रिका स्त्री खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः कप् कापि अत इत्वम् । १विट्खदिरे २लज्जालुलतायाञ्च राजनि० स्वभावे ङीप् । खदिरपत्री लज्जालुलतायां स्त्री जटा० । [“विना खदिरसारेण” उद्भटः ।

खदिरसार पु० ६त० । खदिरद्रुमस्य निर्यासजे सारे (खयेर)

खदिरा स्त्री खदिरः तत्पत्राकारोऽस्त्यस्याः पत्रे अच् । लज्जालुलतायाम् राजनि० ।

खदिरिका स्त्री खदिरः खदिररसमरसोऽस्त्यस्याः ठन् । १लाक्षायां तस्या हि खदिरवृक्षनिर्यासरूपत्वात् तथात्वम् । २लज्जालुलतायां च राजनि० ।

खदिरी स्त्री खद-किरच् गौरा० ङीष् । लज्जालुलतायाम् शाकभेदे (चाङ्‌जोडा) २लतायाञ्च जटा० । [रत्नमा० ।

खदिरोपम न० खदिर उपमा यस्य । (काटाशबला) द्रुमभेदे

खदूरक त्रि० खद-बा० ऊरच् संज्ञायां कन् । ऋषिभेदे । ततः बिदा० अपत्यादौ अञ् । खादूरक तदपत्यादौ ।

खदूरवासिनी स्त्री खे आकाशे दूरे वसति वस-णिनि ङीप् । वृश्चिकाभेदे त्रिका० ।

खद्यपत्री स्त्री खदे स्थैर्ये हितं गवा० यत्. खद्यं पत्रमस्य गौरा० ङीष् । खदिरे राजवल्लभः ।

खद्योत पु० खे द्योतते द्युत-अच् । १कीटभेदे (जोनाकी-पोका) “खद्योतरद्भिवातं तत्क्षरा विश्ववान्वितम्” भा० व० १२२ अ० । “खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम्” मेघदू० । खं द्योतयति द्युत णिच्-अच् उप० स० । २सूर्ये जटाधरः ।

खद्योतक पु० खद्योत इव कायति कै-क । १फलविषवृक्षभेदे सुश्रु० । “कुमुद्वतीरेणुकाकरम्भमहाकरम्भकर्कोटकरेणुकखद्योतकचर्मरीभगन्धासर्पघातिनन्दनसारपाकानीति द्वादश फलविषाणि” । २सूर्ये पु० । [जटा० ।

खद्योतन पु० खमाकाशं द्योतयति द्युत-णिच्-ल्यु । सूर्ये

खधूप पु० खमाकाशं धूपयति धूप-अण् उप०स० । खे धूप इव वा । आकाशगामिनि अग्निक्रियायुक्ते (हाउइ) इति ख्याते पदार्थे “खधुपः सधूपात्” भट्टिः ।

खन विदारे भ्वा० उभ० सक० सेट् । खनति ते अखानीत् अखनीत् अखनिष्ट खायात् खन्यात् । चखान चख्नतुः चख्ने । खातम् खनितं खेयम् । खनिता । खनित्वा खात्वा खानः । खनित्रम् । खनः । खायते खन्यते खनिः खनकः ।

“इमां खनाम्योषधिम्” ऋ० १०।१४५।१ । “अभ्रिरसि नार्यसि त्वया वयमग्निं शकेम खनितुम्” यजु० ११।१० “त्वं गन्धर्वा अखनन्” यजु० १२.९८ । “यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्य्यधिगच्छति” मनुः । “उगास्यः खनमानः खनित्रैः” ऋ० १.१७९.६ ।

अभि+आभिमुख्येन सर्वतश्च खनने । “यो होताभिखनेदेव एवाभिविन्देत्” शत०ब्रा० ११।१।६।१६ ।

अव+अधःखनने । अवखनति अवखातः ।

आ+समन्तात् खनने आखरः आखनः आखुः ।

उद्+उत्पाटने “पत्तैः संवर्द्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः” (कलमाः) । “व्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा कृतैः !” “बल्लानुत्खाय तरसा उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि” रघुः ।

नि+निधाने सक० “निचखान जयस्तम्भम्” पद्भ्यां निचख्नतुः” “अष्टादशद्वीपनिखातयूपः” रघुः “विषादशङ्कुं च मतौ निचख्ने” भट्टिः ।

निस्+निर्+निष्क्रमणे “समुद्रादिरखनं सोऽम्भिर्भिः” शत०ब्रा० ७।५।२।५२ ।

परि+परितः खनने परिखा उत्पाटने च “कण्टकिनोऽरिपक्षस्य समूलान् परिखायाद् यावदेवामागमम् छान्दो० २।७५

वि+विशेषेण खनने । “यत्ते भूमे विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु” अथ० १२।१।३५ ।

खनक पु० खन-वुन् । १मूषिके, २सन्धिचौरे च । ३भूविदारके (कोड़ा) त्रि० हेम० “विदुरस्य सुहृत् कश्चित् खनकः कुशलोऽस्म्यहम्” भा० आ० १४७ अ० । ४स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थाने आकरे मेदि० । “पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा । सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा” भा० व० १५ अ० ।

खन(मा)पान चतुर्थ्यां क्षत्रियभेदे “खन(मा)पानोऽङ्गरोजस्य तस्मादवितवस्ततः” भाग० ९।२३।२ ।

खनयित्री स्त्री खन-णिच्-नि० वृद्ध्यभावः तृच् ङीप् । (खुन्ती) इति ख्याते अस्त्रभेदे सा च जिगीषुणा यात्रायामग्रे चालनीया यथाह नारदपञ्चरात्रे “खनयित्री शुभा यात्रा जयार्थं वृद्धकाङ्क्षिभिः । पञ्चवर्णांशुकयुता चालनीया पुरःस्थिता”

खनित्र न० खन-इत्र । (खोन्ता) अस्त्रभेदे । “यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्य्यधिगच्छति” मनुः । स्वार्थे क तत्रार्थे हारा० ।

खनि(नी) स्त्री खन-इन् वा ङीप् । आकरे रत्नाद्युत्पत्तिस्थाने

३खाकरे "खनिभिः सुषुवे रत्नम्" "रत्नोपकारैरुदितैः खनिभ्यः" रघुः। ४भूविदारणे च। ५आधारमात्रे "धृतिः सद् च वरा यौवित् कङ्कणदखनत्खनी" काशी० ३०अ०। ६खाते गर्ते "हतगर्भीरसनीखनीनिम" नैष०।

खनित्रिम त्रि० खननेन निर्वृत्तम् खन-भावे वा० क्रिमप् च। खननर्निवृत्ते। "खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः" ऋ० ७।४९।२।

खनिनेत्र पु० इक्ष्वाकुवंश्ये नृपभेदे "विविंशतेः सुतोरम्भः खनिनेत्रोऽस्य धार्मिकः" भाग० ९।२।२६।

खन्य त्रि० खन–वेदे नि० यत्। खननीये गर्त्ते। खान्य इत्यपि तत्रार्थे। लोके तु खेय इत्येव।

खपुर पु० खं विपर्त्ति उच्चतया पृ–क। १गुवाके अमरः। खमिन्द्रियं विपर्त्ति–पृ–क। २अलसे त्रि० मेदि०। खेन पूर्य्यते पूर्कर्मणि क। ३भद्रमुस्तके पु० मेदि० ४व्याघ्रनखशब्दे राजनि०। खे आकाशे उदितं पुरं शा०त०। ५अनुमेयाकाशोदिते गन्धर्वनगरे। तच्चोत्तरादिदिग्भेदेनोदये फलभेदः वृ०सं० ५६अ० उक्तो यथा "उदगादि पुरोहितनृपबलपतियुवराजदोषदं खपुरम्। सितरक्तपीतकृष्णं विप्रादीनामभावाय। नागरनृपतिजयावहमुदग् विदिक्स्थं विवर्णनाशाय। शान्ताशां दृष्टं सतोरणं नृपतिविजयाय। सर्वदिगुत्थं सततोत्थितं च भयदं नरेन्द्रराष्ट्राणाम्। चौराटविकान् हन्यात् धूमानलशक्रचापाभम्। गन्धर्वनगरमुत्थितमाशु स्वभयनिपातघातकरम्। दीप्ते नरेन्द्रमृत्युर्वामेऽरिभयं जयः सव्ये। अनेकवर्णाकृति खे प्रकाशते पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम्। यदा तदा नागमनुष्य वाजिनां पिबत्यसृग् भूरि रणे वसुन्धरा।"

खे आकाशे चरं पुरं शाक०त०। ६आकाशगामिनि दैत्यपुरभेदे तदुत्पत्तिर्यथा "पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी। दिव्यं वर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः। तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयम्भूरददद्वरम्। अवृणीतां वरं तु सुतानामल्पदुःखिताम्। अवध्यताञ्च राजेन्द्र! सुरराक्षसपन्नगैः। पुरं सुरमणीयञ्च खचरं सुमहाप्रभम्। रत्नैरग्र्यैः समुदितं दुर्धर्षममरैरपि। महर्षियक्षगन्धर्वपन्नगासुरराक्षसैः। सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम्। ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ! कालकेयकृते कृतम्। तदेतत् खपुरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम्। पौलोमाध्युषितं वीर। कालकेयैश्च दानवैः" भारते वनपर्व्वणि १७३ अध्याये। "[illegible] खपुरे तस्मिन् दानवेषु हतेषु च" भा० व० १७३ अ०। ७हरिश्चन्द्रपुरे त्रिका०।

खपुष्प न० ६त०। आकाशकुसुमे तस्य यथा मिथ्यात्वेन मिथ्यात्वप्रतीतिहेतुधर्म्मोपमा शास्त्रेषु दीयते खकुसुमादयोऽप्यत्र।

खभ्रान्ति पुंस्त्री खे आकाशे भ्रान्तिर्भ्रमणं मांसान्वेषणाय यस्य। चिल्ले त्रिका०। तस्य मांसान्वेषणाय खे भ्रमणाकत्वात्तथात्वम्। स्त्रियां वा ङीप्। [त्रिका०।

खमणि पु० खे आकाशे मणिरिव प्रकाशकत्वात्। सूर्य्ये

खमीलन न० खानामिन्द्रियाणां मीलनम्। तन्द्रायाम्। शब्दच० तत्र सर्वेषां बहिरिन्द्रियाणां स्वस्वकार्य्ये व्यापाराभावात् निमीलनं भवतीति तस्यास्तथात्वम्।

खमूर्त्ति पु० खं मूर्त्तिरस्य। आकाशमूर्त्तिधरे १भीमरूपे शिवे तस्य अष्टमूर्त्तिः स्वरूपम्। २अमूर्त्तरूपे त्रि० "स ब्रह्मपरमस्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान्" मनुः।

खमूली स्त्री खं शून्यभूतं मूलमस्याः ङीप्। कुम्भिकायां(पाना) त्रिका० तस्याः शून्यमूलत्वात् तथात्वम्। गुणो० वा कुष्ठः। खमूलि तत्रार्थे। स्वार्थे क कुष्ठः खमूलिका तत्रार्थे शब्दच०।

खर्व्व गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। खर्व्वति अखर्व्वीत् चखर्व्व।

खर पु० खं कुत्सितमतिशयेनास्त्यस्य र खमिन्द्रियं राति रा–क वा रलयोरैक्यम्। १गर्द्दभे। २अश्वतरे अमरः ३राक्षसभेदे च हेम० 'खरदूषणादि'रिति भट्टिः। "वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखाकृतम्। खरेणासीत् महद्वैरं जनस्थाननिवासिना। रक्षार्थं तापसानान्तु राघवो धर्मवत्सलः। चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि रक्षसाम्। दूषणञ्च खरञ्चैव निहत्य सुमहाबलौ। चक्रे क्षेमं पुनर्धीमान् धर्मारण्यं स राघवः" भा०व० २७६ अ०। ४कण्टकिवृक्षभेदे, अमरः ५काके, ६कङ्कविहगे, ७कुररपक्षिणि, राजनि० ८संवत्सरमध्ये पञ्चविंशतितमे वर्षभेदे तत्फलं यथा "उपद्रुतं जगत् सर्वं तस्करैर्भूमिपैः खगैः। पीडिताश्च प्रजाः सर्वाः रोगाक्रान्ताः खरे प्रिये!" ज्यो०त०। ९रविपार्श्वचरे १०दण्डमहारस्थे शब्दच० ११तिक्तरसे च। १२तद्वति, त्रि० अमरः। खरकिरणः खरांशुः १३कठिने च त्रि० 'खरविशदमभ्यवहार्य्यं मह्यमिति' पा० भाष्यम्। १४दृढताडकयो स्त्री टाप् अमरः १५तप्ते मेदि० १६निष्ठुरे हेम०। १७दलभेदे त्रिका०। जातित्वे सर्वत्र स्त्रियां ङीप्।

खरकर पु० खरस्तीव्रः करोऽस्य । सूर्य्ये खरकिरणखरांशु-प्रभृतयोऽप्यत्र । [रत्नम् । बलायामौषधौ राजनि० ।
खरकाष्ठिका स्त्री खरतुल्यं काष्ठं यस्याः कप् कापि अत
खरकुटी स्त्री खरा तीव्रा क्षुरवत्त्वात् कुटी । १नापितस्थाने त्रिका० तस्याः क्षुरवत्त्वात्तथात्वम् । ६त० । गर्द्दभस्थाने च खरस्थानादयोऽप्यत्र ।
खरकोण पुंस्त्री खरं तीव्रं कोणयते शब्दायते कुण-शब्दे धातूनामनेकार्थत्वात् इह शब्दार्थता अच् उप० स० । तित्तिरिपक्षिणि हेम० । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ।
खरगन्धनिभा स्त्री खरगन्धेन नितरां भाति नि+भा-क । नागबलायां नागबलाम् (पान) शब्दा० ।
खरगन्धा स्त्री खरो गन्धोयस्याः । नागबलायाम् राजनि०
खरघातन पु० खरहयरोगं, तदाख्यराक्षसं वा घातयति हन-स्वार्थे णिच्-ल्यु । १नागकेशरे, २श्रीरामे च शब्दच० ।
खरच्छद पु० खरः छदः पत्रमस्य । (उलुखड़) १तृणभेदे रत्नमा० । २कुन्दरवृक्षे राजनि० ।
खरज्ञु त्रि० खरं जीर्य्यति जृ-बा० कु । तीव्रगतौ "अभू-नाथत् खरमञ्जा खरज्ञुः" ऋ० १०,१०६,७ ।
खरणस् त्रि० खरस्य नासेव खरा वा नासा यस्य नसादेशः णत्वम् । १खरतुल्यनासिके २तीव्रनासिके च । अच् समा० । खरणसोऽप्यत्रार्थे अमरः । [भावप्र० ।
खरत्वच् पु० खरा कठिना त्वक् यस्य । १कच्चालुभेदे ।
खरदण्ड न० खरः उग्रः कण्टकाहतत्वात् दण्डोऽस्य । पद्मे धरणी ।
खरदला स्त्री खरं दलं यस्याः । काकोदुम्बरे शब्दच० ।
खरदूषण पु० खरतुल्यं दूषयन्त्यादकमात्रैतद्दोषो यत्र । १धत्तूरे (धुतरा) २बहुदोषे त्रि० । शब्दरत्ना० । द० । राक्षसभेदयोः द्विव० "खरदूषणयोर्भ्रात्रोः" भट्टिः ।
खरधार त्रि० खरा उग्रा धाराऽस्य । तीव्रधारे अस्त्रभेदे करपत्रमित्यस्य खरधारस्य च शस्त्रादौ प्रयोगे दोषाः यथाह सुश्रुतः "तत्र वक्रं कुण्ठं खण्डं खरधार-मतिस्थूलमत्यल्पमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः । अतो विपरीतगुणमाददीतान्यत्र करपत्रात्तद्धि खरधार-मस्थिच्छेदनार्थम्" ।
खरध्वंसिन् पु० खरं खरनामानं राक्षसं ध्वंसयति ध्वंस-णिच्-णिनि । श्रीरामे । खरहन्त्रादयोऽप्यत्र । रामस्य खरध्वंसकथा खरशब्दे दृश्या ।

खरनादिन् त्रि० खरं नदति नद-णिनि । तीव्रशब्दकारके स्त्रियां ङीप् । सा च २रेणुकाख्यगन्धद्रव्ये शब्दच० । खर इव नदति नद-णिनि । ३गर्द्दभतुल्यनादकारके त्रि० "उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव" पा०कस्यादुदात्तता । खरनादिनोऽपत्यं बाह्वादि० इञ् । खारनादि तदपत्ये पुंस्त्री० ।
खरनाल न० खरं नालमस्य । पद्मे "नार्वागगतस्तत्खरनाल-नालनाभिं विचिन्वंस्तदविन्दताजः" भाग० ३,८,२१ ।
खरप पु० खरं पिबति पा-क । १ऋषिभेदे ततो नडादि० गोत्रापत्ये फक् । खारपायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । बहुषु तस्य यास्का० लुक् । खरपास्तद्गोत्रापत्येषु ।
खरपत्र पु० खरं पत्रमस्य । १मरुबके (मेधुन) २क्षुद्रतुलसीवृक्षे च रत्नमा० । ३यावनालशरे ४मरुबके ५हरिदर्भे च राजनि० । वा कप् । खरपत्रक । तिलकवृक्षे शब्दच० ।
खरपत्री स्त्री खरपत्रमस्याः गौ० ङीष् । १गोजिह्वावृक्षे २काकोदुम्बरिकायाञ्च राजनि० ।
खरपात्र न० खरं पात्रम् कर्म० । लौहपात्रे त्रिका० ।
खरपादाढ्य पु० खरैः पादैर्मूलैराढ्यः । कपित्थद्रुमे शब्दच०
खरपुष्प पु० खरं पुष्पमस्य । मरुबके रत्नमा० ।
खरपुष्पा(ष्पी) स्त्री खराणि पुष्पाण्यस्याः वा ङीप् । बर्बरा-शाके (बाबुइ तुलसी) अमरः ।
खरप्रिय पुंस्त्री खरो धान्यादिमर्द्दनस्थानं प्रियोऽस्य खरः । पारावते शब्दमा० स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् ।
खरमञ्ज पु० खरं मञ्जयति मस्ज-र । अक्षरलोचके । खरम्ब शब्दे दृष्टा० ।
खरमञ्ज(रि)री स्त्री खरा मञ्जरी यस्याः समासान्तविधेर-नित्यत्वात् न कप् कृदः वा ङीप् । अपामार्गे अमरः । तत्र कृदन्ते "पलाशद्रुमे खरमञ्जरेर्वा" "फलानि पिप्पलेः खरमञ्जरेर्वा" । "खरमञ्जरिवाद्राक्षैश्चचामरदारुभिः" सुश्रु० । दीर्घान्ते "बिल्वाक्षखरमञ्जरीमधुरिपु सुद्या-ग्नीत्यादि० सुश्रुतः ।
खररोमन् त्रि० खरं रोमाऽस्य । कठिनरोमयुक्ते स्त्रियां वा डाप् । खररोमत्वं गर्द्दभहत्याकर्मविपाकः यथाह शाता० "खरे विनिहते चैव खररोमा प्रजायते" इति । २नागभेदे पु० शब्दा० । [काभावे खरस्त्रीत्यप्यत्र रत्नमा० ।
खरवल्लिका स्त्री खरा वल्ली सैव स्वार्थे क । नागबलायाम्
खरशब्द पु० खर उग्रः शब्दोऽस्य । १कुररखगे । ६त० । २गर्द्दभशब्दे पु० । ५ष० । ३उग्रशब्दे पु० । [भावप्र० ।

खरणाश पु० खरं णाशमस्य । (नाननहाटि) भाष्योव् ।
खरशाल न० खराणां शाला नपु० । गर्दभगृहे ।
पञ्चचि० तत्र जातार्थस्य लुक् । खरशाल । तत्र भवे त्रि०
खरसोनि स्त्री खे आकाशे रसमूनयति ऊनि–इन् । को-
किलाकलायां हारा० । [शौङ्गपाले त्रिका० ।
खरसीन्द्र पु० खं शून्यभूतः रसीन्द्रः रसक्लेदनमत्र । खरपाले
खरस्कन्ध पु० खरः स्कन्धोऽस्य । १प्रियालद्रुमे । २खर्जूर्यां
स्त्री टाप् । राजनि० । [मल्लिकायां रत्नमा० ।
खरस्वरा स्त्री खरं स्वरति उपतापयति स्वृ–अच् । वन-
खरा स्त्री खमाकाशं लाति ला–क लस्य रः । देवताडवृक्षे
अमरः । [देवताडवृक्षे रायमुकुटः ।
खरागरी स्त्री खरमागिरति आ+गॄ–अच् गौरा० ङीष् ।
खराब्दाङ्कुरक न० खराब्दात् तीव्रगर्जनमेघात् अङ्कुरयति
अङ्कुरि–ण्वुल् । वैदूर्यमणौ राजनि० तस्य नवमेघ-
शब्दात् जायमानाङ्कुरत्वात्तथात्वम् ।
खराश्वा स्त्री खरैरश्यते भुज्यते अश-भोजने वा० व । मयू-
रशिखायाम् (वड़जटाकता) अमरः ।
खराह्वा स्त्री खरं तीव्रं गन्धमाह्वयति आ+ह्वे–क । अज-
मोदायाम् राजनि० । [चूर्णाक्षतिकस्तूरीभेदे राजनि० ।
खरिका स्त्री खं राति रा–क संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् ।
खरीजङ्घ पु० खर्या गर्दभ्या इव जङ्घा यस्य । १ऋषिभेदे
२शिवे पुं० ततोऽपत्ये इञ् । खारीजङ्घि तदपत्ये पुंस्त्री०
ततोऽपत्ये अद्यत्वे च बहुषु तस्य लुक् । खरीजङ्घास्त-
दपत्येषु ।
खरु पु० खन–कु रश्चान्तादेशः । १शिवे २दर्पे, ३अश्वे,
४दन्ते, मेदि० ५कामदेवे उणा० । ६श्वेतवर्णे
७श्वेतवर्णवति, ८निषिद्धकर्त्तरि, हेम० । ९निर्बोधे,
१०क्रूरे त्रि० उणा०उ० ११पतिं वरायां कन्यायां स्त्री ।
हेम० गुणवाचित्वेऽपि पश्वादित्वात् ङीष् । १२तीक्ष्णे
त्रि० संक्षिप्तसारः । [चखर्ज्ज ।]
खर्ज्ज व्यथायां भ्वा०सक०पर० सेट् । खर्ज्जति । अखर्ज्जीत् ।
खर्ज्जन न० खर्ज्ज–ल्युट् । कण्डूयने । [शब्दच०।
खर्ज्जिका स्त्री खर्ज्ज–ण्वुल् अत इत्त्वम् । उपदंशरोगे
खर्ज्जु पु० खर्ज्ज–उन् । १कण्डूभेदे (चुलकानि) २खर्ज्जूरीवृक्षे
३कीटभेदे च हेमच० ।
खर्ज्जुर न० खर्ज्ज–उरच् । रौप्ये रत्नमा० ।[उणादिको० ।
खर्ज्जू स्त्री खर्ज्ज–ऊ । १कण्डूभेदे (चुलकानि) २कीटभेदे
खर(र्ज्जु)र्ज्जुघ्न पु० खर्ज्जु(र्ज्जू)म्) कण्डूयनं हन्ति हन–टक ।
१चक्रमर्द्दे, (दादमर्द्दन) २अर्कद्रुमे च राजनि० ।
खर्ज्जूर पुंस्त्री खर्ज्ज ऊरच् स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् ।
(खेजुर) इत्ये तस्य फलम् अण् तस्य लुप् । तत्फले
न० तद्भेदगुणाद्य भावप्र० उक्ताः यथा
"भूमिखर्ज्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मृदुच्छदा । तथा
स्वल्पफला काककर्कटी स्वादुमस्तका । पिण्डखर्ज्जू-
रिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् । खर्ज्जूरी
गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता । जायते पश्चिमे देशे
सा छोहारेति कीर्त्त्यते । खर्ज्जूरीत्रितयं शीतं
मधुरं रसपाकयोः । स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षय-
हरं गुरु । तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिकृद्वापि शुक्रदम् ।
कोष्ठमारुतहृद्धृद्यं वान्तिवातकफापहम् । ज्वराति-
सारक्षुत्तृष्णाकासश्वासनिवारकम् । मदमूर्च्छामरुत्पित्त
मद्योद्भूतगदान्तकृत् । महतीभ्यां गुणैरल्पा स्वल्पखर्ज्जू-
रिका मता । खर्ज्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं
भवेत् । वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत्"
"खर्ज्जूरीस्कन्धनद्धानाम्" रघुः । २रौप्ये ३हरिताले न०
हेमच० । ४जले (खामार) मेदि० । ५वृक्षजातिभेदे
स्त्री अमरः । (बनखेजुर) ।
खर्ज्जूरवेध पु० एकार्गलापरपर्य्याये विवाहे वर्ज्जनीय-
योगभेदे उपयमशब्दे १२६६ पृ० विवृतिः ।
खर्द्द दंशने भ्वा०पर०सक०सेट् । खर्द्दति अखर्द्दीत् । चखर्द्द ।
खर्पर पु० कर्परशब्दवत् व्युत्पत्ति० खत्वम् । १तस्करे, २धूर्त्ते,
३भिक्षापात्रे कपाले ४भिन्नघटाद्यवयवखण्डे च मेदि०
५उपधातुभेदे, तत्वाञ्जने (तुते) च न० शब्दच० ।
खर्परी स्त्री खर्परं उपधातुभेदः कारणत्वेनास्त्यस्य अच्
गौरा० ङीष् । खर्परीतुत्थे अमरः । टन् खर्परिकाप्यत्र ।
खर्परीतुत्थ न० कर्म० । तुत्थभेदे (तुते) राजनि० तत्पाकप्रकार
गुणाः भावप्र० उक्ता यथा । "नरमूत्रेण गोमूत्रे सप्ताहं
रसकं (पारदम्) पचेत् । दोलायन्त्रेण शुद्धः स्यात् ततः
कार्येषु योजयेत् । खर्परं कटुकं क्षारं कषायं वामकं
लघु । लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् । विषा-
श्मकुष्ठकण्डूनां नाशनं परमं मतम्" ।
खर्ब(र्व) गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । ख(र्ब)र्वति अख-
र्बी(र्वी)त् । चख(र्ब)र्व । गतिरत्र नीचगतिः खर्व-
शब्ददर्शनात् । अन्यस्त्वन्यत्तु गर्वे इति भेदः ।
खर्ब(र्व) पु० खर्व–गर्वे अच् । १कुवेरनिधिभेदे शब्दरत्ना० ।
२कुङ्कुम इत्ये बल्लास्तमध्यः राजनि० तस्य गन्धखोत्-

कठतया गर्वहेतुत्वात् तथात्वम्। खर्व—गतौ अच्। यद्वा मध्यः ३ह्रस्वे ४वामने त्रि० अमरः "खर्व! गर्वसमूह-परिवर्तनो!" तारास्तोत्रम्। ५संख्याभेदे (सहस्रकोटौ) "अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्व"मिति लीलावती। ६तत्संख्याते च

खर्व(र्ब)ट पु० खर्व(र्ब)—अटन्। "एकतो यत्र तु ग्रामो नगरं चैकतः स्थितम्। मिश्रं तु खर्व(र्ब)टोनाम नदीगिरिसमाकुलः" भाग० टीकायां श्रीधरोक्ते ग्रामभेदे।

खर्वशाख त्रि० खर्वा शाखा तत्तुल्यस्य हस्तपादादर्यो ऽस्य। वामने हेम०।

खर्वित त्रि० खर्व—नीचगतौ कर्त्तरि क्त। ह्रस्वे स्त्रियां टाप्। सा च अमावास्याभेदे, "संमिश्रयेच्चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् क्वचित्। खर्वितां तां विदुः केचिद्गताध्वामिति चापरे" कर्मप्रदी० पूर्वदिनस्थिततिथ्यपेक्षया परदिने २अल्पकालस्थिततिथिमात्रे च।

खर्वूरा स्त्री खर्व उरच्। तरदीवृक्षे राजनि०।

खर्बु(र्वु)ज न० खर्बु(र्वु) उन् तथा भूता जायते जन—ड। (खरबुज) लताफलभेदे। तस्य गुणा भावप्र० उक्ता "खर्बु(र्वु)जं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु। स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं पित्तानिलापहम्। तेषु यत्स्याम्लमधुरं सक्षारञ्च रसाद्भवेत्। रक्तपित्तकरं तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरं परम्"।

खल चलने सञ्चने च भ्वा० पर० सक० सेट्। खलति अखालीत् चखाल प्रतिखलति खलः।

खल पुंन० खल—अच् अर्द्धर्चा०। धान्यमर्द्दनस्थाने हेम०। (खामार) धान्यखलः गोधूमखलः यवखलः। "खलात् क्षेत्रादगाराद्वा यतोवाप्युपलभ्यते" मनुः। खलयज्ञः खलेकपोतः। "खले न पर्षान् प्रतिहन्मि भूरि" ऋ० १०,४८,७, २धूलिराशौ च ३भुवि ४स्थानमात्रे च। खलञ्च माध्यन्दिनेषु यज्ञेषु उत्तरवेदित्वेन विहितो यथा "माध्यन्दिनेष्वेतरा वेदिः "खल उत्तरवेदिः" आश्व० श्रौ० ७,१२,१४, तत्र खलशब्दनिर्वचनं कात्यायने यथा "खल उत्तरवेदिः धान्यखलः प्रत्ययात्" कात्या० श्रौ० २२,३·३२,४३, खल इत्युक्ते धान्यखलः प्रतीयते यतः" कर्कः। "ये वेदिमभितस्तानुत्तरवेदिदेशे स्तृणन्ति" कात्या०श्रौ० ४५, "धान्यखलनभितः सन्निधानात् वेदिमभितो ये यज्ञविशेषास्तानुत्तरवेदिदेशे स्तृणन्ति मर्द्दयन्तो सान्वेभ्यो विमोकार्थमनुडुद्भिः परितो गच्छद्भिराक्रमणीयार्थः" कर्कः। इति पूर्वपक्षः "पांशुखलो वा प्रत्यवायविशेषात्" ४७सू०। वाशब्दः पक्षान्तरे पांशुखलो-ऽोत्तरवेदिर्भवति तत्रापि खलशब्दप्रयोगप्रत्ययौ" कर्कः "पांशुखलो धूलिराशिः प्रत्येतव्यः कुतः खल इत्युक्ते धान्यखलोऽपि प्रतीयते पांशुखलोऽपि प्रतीयते" सं०व्या० इति सिद्धान्तः। ५तिलकल्के पु० (खलि) ६नीचे ७अधमे ८दुर्जने त्रि० "सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात् क्रूरतरः खलः। मन्त्रौषधिवशः सर्पः खलः केन निवार्य्यते" चाणक्यः। "स्वप्राणान् यः परप्राणैः प्रपुष्णात्यघृणः खलः" भाग० १,७,३७। ९इतरे च त्रि० अमरः। खे लीयते ली—ड। १०सूर्य्ये। खं तद्वत् लाति ला—क। ११तमालवृक्षे पु० शब्दच०। १२प्रक्षरणके औषधमर्द्दनपात्रभेदे वैद्यकम्। १३खडे डलयोरैक्यात्। "खलाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः" सुश्रुतः। "खलकाम्बलिकौ हृद्यौ तथा वातकफे हितौ" सुश्रुतः। खल एव अनुकम्पा० स्वार्थे ठक्। खालिक खलशब्दार्थे। शब्दच०।

खलक पु० खं शून्यं मध्ये लाति ला—क संज्ञायां कन्। कुम्भे

खलकुल न० खलको खलभूमौ लीयते ली—बा० ड। कुलत्थ कलाये "दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति व्रीहियवास्तिल माषा अणुप्रियङ्गवो गोधूमाश्च खल्वाः खलकुलाश्च" इ०उ० "खलकुलाः कुलत्थाः" भा०।

खलता स्त्री खलस्य लता। १आकाशलतायाम्। खलस्य भावः तल्। २दुर्जनत्वे च। "अनिवारिततापसम्पदं फलहीनां सुमनोभिरुज्झिताम्। खलतां खलतामिवासतीं प्रतिपद्येत कथं बुधोजनः" माघः। खलता च "अक्षौहिणि तथा गात्रे विहेवः खलता स्मृता" इत्युक्तलक्षणा।

खलति पु० स्खलन्ति केशाः अस्मात् स्खल० भीमा० अपादाने अति पृषो०। (टाक) १इन्द्रलुप्तरोगे शब्दार्थ विहतिः। २तद्वति त्रि० स्त्रियां वा ङीप्। तद्रोगयुक्तपरत्वे कडा० कर्मधा० परनि०। गुरुखलतिः खलतिगुरुः। "अथ यद्येन्द्रस्तेष्वुपक्रमे 'विकङ्कतखलतिविक्लिधशुक्रस्य मूर्द्धनि जुहोति" कात्या० श्रौ० २०,८,१८, "खलतिः खल्वाटः" कर्कः।

खलतिक पु० खलतिरिव कायति कै—क। पर्वते "खलतिकादिषु वचनम्" वार्त्ति०। खलतिकः पर्वतस्तस्य वनानि खलतिकं वनानि" बहुत्वेऽपि एकवचनम् सि०कौ०।

खलधान पु० खलाः सदा धीयतेऽस्मिन् धा—आधारे ल्युट्। (खामार) स्थाने खलपदार्थे हेमच०।

खलपू त्रि० खलं भूमिं पुनाति पू—क्विप्। स्थानशोधनकारिणि (फराश)। अमरः।

खलयज्ञ पु० खले कर्त्तव्यो यज्ञः। खले कर्त्तव्ये यज्ञभेदे

आश्वलायनश्रौ॰ सू॰ ४,१,२५, खलादौ तस्य विहतिः ।

खलाजिन न॰ खलस्थितमजिनम् । खलस्थितचर्मणि ततः उत्करा॰ चतुरर्थ्यां छ । खलाजिनीय तत्सन्निकृष्ट-देशादौ त्रि॰ ।

खलादि पु॰ का॰ वार्त्तिकोक्ते समूहार्थे इनिप्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे स च गणः । खल डाक कुटुम्ब कुम कडङ्ग गो रथ कुण्डल खलिनी डाकिनीत्यादि तत्समूहे ।

खलाधारा स्त्री खल आधारो यस्याः । तैलापीका) "तैल-पायिकायाम्" जटाध॰ ।

खलि स्त्री खल–इन् । (खलि) इति ख्याते तैलकिट्टे राजनि॰ वा॰ ङीप् । "स्थाल्यां वैदूर्य्यमय्यां पचति तिल-खलीं चन्दनैरिन्धनौघैः"भारतरत्ना॰ १तालभ्ये रत्नमा॰।

खलि(ली)न पुंन॰ खे अश्वमुखच्छिद्रे लीनं पृषो॰ वा ह्रस्वः अर्द्धर्चादि । अश्वमुखस्थायां कविकायां (कड़ि-याल) । ह्रस्वमध्यः इति रायमुकुटः । "उभयतः खलीन कनककटकावलम्बाभ्यां पदेपदे क्वणत्कङ्कणप्रख्याभ्यां पुरुषाभ्यामवलम्ब्यमानम्" (अश्वम्) काद॰ । दीर्घमध्यः २आकाशलीने त्रि॰ ।

खलिवर्द्धन पु॰ "मारुतेनाधिकोदन्तो जायते तीव्रवेदनः । खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ जायते रुक् न शाम्यति" इति भावप्र॰ उक्ते दन्तगदभेदे ।

खलिश पु॰खे आकाशे जलादूर्द्धभागे लिशति लिश–क । (खलसा) मत्स्यभेदे शब्दरत्ना॰ । तद्गुणाश्च "खलिशस्तु मनोग्राही कषायो वातकोपनः । रूक्षो लघुः स्थूलकरः किञ्चिद्रामविनाशनः" राजवल्लभः । पृषो॰ खल्लिशः अप्यत्र ।

खलीकार पु॰ खल+अभूततद्भावे च्वि–कृ–भावे घञ् । १अपकारे जटाधरः । २भर्त्सने च । खलीकृधातोरात्मने-पदकतापि तेन "परोक्षे खलीकृतोऽयं द्यूतकरः "खलीक्रियते" मृच्छ॰ खलीक्रियते भर्त्स्यते इत्यर्थः ।

खलु अव्य॰ खल–उन् । निषेधे एतदर्थयोगे धातोःक्त्वा "निर्द्धारितेऽर्थे लेखेन खलूक्त्वा खलु वाचिकम्" माघः "खल्वित १निषेध २वाक्यालङ्कार ३जिज्ञासा ४ऽनुनय ५नियमेषु" शब्दरत्नोक्तेषु वाक्यालङ्कारादिषु च तत्र वाक्यालङ्कारे "खलु वाचिकम्" जिज्ञासायां "न खलु-भीतो वेदम्"। अनुनये "न खलु न खलु मुग्धे ! साहसं कार्य्यमेतत्" । नियमे (अवधारणे) "महत्त्विसाराः खलु मादृशां धियः" महत्त्विसाराः एवेत्यर्थः" गणरत्नम् । जिज्ञासार्थे "न खल्वदृश्या पिनाकिना" कुमा॰। ६निश्चये ७वाक्यपादपूरणे ८वीप्सायाञ्च शब्दरत्ना॰ । तत्र निश्चये "न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने" कुमा॰ । "न खलु वय-मसुष्य दानयोग्याः" माघः । "न खल्वनिर्जित्य" रघु "हतौ भयात्" रघुः । वाक्यालङ्कारे "सर्वं प्रियं खलु भव-त्यनुरूपचेष्टम्" माघः । "अल्पा गुणाः खल्वपि लोक-कान्ताः" रघुः । वीप्सा व्याप्तिः "काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः" रघुः । काले समारब्धानीतयः फलजननव्यापिका इत्यर्थः ।

खलुक् पु॰ खमिन्द्रियं तेनव्यापारं लुञ्चति लुञ्च–अपनये क्विप् । अन्धकारे त्रिका॰ ।

खलुरिष पुंस्त्री खलु रिष्यते वध्यतेऽसौ खलु+रिष–वधे कर्मणि घञ् पृषदुपेति स॰ । मृगभेदे शब्दच॰ ।

खलूरिका स्त्री अस्त्युत्पत्त्योऽयम् । शस्त्राभ्यासे हेमच॰ ।

खलेकपोत पु॰ व॰व॰ खले पतन्तः कपोताः शा॰त॰ अलुक् स॰ । खलेपतत्सु कपोतेषु । तत्तुल्यः न्यायः खलेकपोत न्यायः यथा खले कपोता युगपत् पतन्ति तथा परस्पर-विशेष्यविशेषणभावानापन्ना एकत्रान्विताः यथा क्रियायां कर्त्रादिकारकाणां सर्वेषामेव युगपदन्वयः न तु विशेष्य-विशेषणभावमिति रीत्या "गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्" जै॰सू॰ । अयमेव न्यायः एकत्र-द्वयमिति संज्ञकोऽपि । यथा महानसीयवह्न्यालोकितः एकस्मिन् अभावप्रतियोगिनि महानसीयत्वं वह्नित्व-ञ्चोभयं प्रकारविधया भासते इति जगदीशः । गदा-धरमते तु निरवच्छिन्नावच्छेदकभानास्वीकारेण वह्नित्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्यैवात्र महानसीयत्वं भासते इति तत्र न एकत्रद्वयमिति रीत्या बोधः किन्तु क्रियाकारकान्वय एव तथा बोधः इति भेदः अयमेव खलेकपोतन्यायः ।

खलेधानी स्त्री खले धीयन्ते इयमा अत्र धा–आधारे ल्युट् ङीप् । मेधिकाष्ठे जटाधरः । २पृष्ठौ हेम॰ ।

खलेयव अव्य॰ । खले यवोऽयत्र काले तिष्ठद्गु॰ स॰ । खले-स्थितयवकाले ।

खलेवाली स्त्री खले वाल्यन्ते चाल्यन्ते इयमा यत्र वल-चालने आधारे घञ् गौरा॰ ङीष् । खलमध्यनभूमिमध्यस्थे काष्ठभेदे (मेदकाठ) । "खलेवाली यूपो काष्ठेवा" कात्या॰ श्रौ॰ २२,३,४८, "खलमध्ये निखाता मेधिभूता खलेवाली" इति सं॰व्या॰ । आश्व॰ श्रौ॰ ६,७,१५, उक्तव्याख्यायामन्या व्युत्पत्तिरुक्ता यथा खलेवाली

यूपः” कु॰ । खलेऽनड्डुद्गमने तद्रुक्तनार्थे मेधिः खलेवालीत्युच्यते खलेऽनडुहोवारयतीति खले वाली” तारा॰ मेध्यां हि स्तम्भेनानडुहां धारणात् तथा भवति” रलयोरैक्यात् तथात्वम् ।

खलेवुस अव्य॰ खले बुसमत्र काले तिष्ठद्गु॰ स॰। खलेस्थितबुसकाले

खलेश पु॰ स्त्री खे जलादूर्द्ध्वाकाशे लिशति संश्रयति गतिकाले लिश–अच् ७त॰ । (खलिसा) मत्स्यभेदे हारा॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

खलेशय पु॰ स्त्री खले जलादूर्द्ध्वाकाशसंसर्गे याति या–क । (खलिसा) मत्स्यभेदे शब्दरत्ना॰ । स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् । [(खामार समूह) ।

खल्या स्त्री खलानां समूहः यत्। खलसमूहे अमरः

खल्ल पु॰ खलति क्विप् खल् तं लाति ला–क । १ वस्त्रभेदे २ गर्त्ते ३ चर्म्मणि ४ चातकविहगे पु॰स्त्री॰ मेदि॰ । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ५ दलौ चर्म्मभयपाले (मशक) हेम॰। ६ औषधमर्द्दनपात्रे (खल) वैद्यकम् ।

खल्लिका स्त्री खल–क्विप् तं लाति–ला–क ततः संज्ञायां कन् अपि अत इत्त्वम् । ऋजीषे भर्जनपात्रे (भाजनाखोला) शब्दच॰ । शब्दचिन्तामणौ अयं दमध्यः पठितः तत्र दातेः क इति भेदः ।

खल्ली स्त्री खल–क्विप् तं लाति ला–क गौरा॰ ङीष् । “खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी” इति भावप्रकाशोक्ते रोगभेदे ।

खल्लीट पु॰ खल्लीव टलति टल–विक्लवे वा॰ ड । १ खलतिरोगे २ तद्वति त्रि॰ त्रिका॰ प्रयो॰ लुप्तः खल्लिटोऽप्यत्र शब्दरत्ना॰ । “खल्लीटः परनिन्दावान् धेनुं दद्यात् सकाञ्चनाम्” शातातपेन तस्य परनिन्दनकर्मविपाकतोक्ता । खल्वाट इत्येव पाठः साधुः । तत्र खल्व इवाटति अट–अच् इति व्युत्पत्तिः ।

खल्व पु॰ खल–क्विप् तं वाति वा–क । निष्पावे धान्यभेदे “दश ग्राम्याणि धान्यानीत्युपक्रमे “कलाय खल कुलाथ” कु॰उ॰ । “खल्वाः निष्पावाः वल्ला इति प्रसिद्धाः” शङ्करमाधवौ “व्रीहयश्च मे इत्युपक्रमे “खल्वाश्च मे खलाश्च मे” यजु॰ १८,१२, खल्वाश्चणकाः वेददीपः । तेन २चणके च ।

खल्वाट पु॰ खल–क्विप् तं वटते वेष्टयते वट–वेष्टे अण् उप॰स॰। इन्द्रलुप्तरोगे (टाक) २तद्रोगवति त्रि॰ हेमच॰

खव सम्भक्तिप्रतिबन्धतयोः प्रादुर्भावे, च क्र्या॰ पर॰सक॰सेट् । खव्नाति अखावीत् अखवीत् । चखाव । प्रनिखव्नाति ।

खवल्ली स्त्री खे शून्ये वल्ली । मूलशून्यायाम् १आकाशवल्ल्याम् राजनि॰। खवल्लरीखलतादयोऽप्यत्र २आकाशवल्याञ्च ।

खवारि न॰ खात् पतितं वारि शा॰त॰। दिव्योदके राजनि॰ खजलादयोऽप्यत्र ।

खवाष्प पु॰ खस्य वाष्पम् । हिमजलकणे (ओस) हारा॰ ।

खश(ष) पु॰देशभेदे त्रिका॰ तस्य दन्त्यमध्यता मन्वादौ दृश्यते क्वचित् तालव्यमध्यता च तैलोभयरूपता । स च देशः वृ॰स॰ कूर्म्मविभागे १४अ॰ पूर्वस्यामुक्तः “अथ पूर्वस्यामित्युपक्रमे “खषमगधशिबिरगिरिमिथिलसमतटोड्राश्ववदनदन्तुरकाः” । सोऽभिजनोऽस्य, तद्देशस्य राजा वा अण् । खाश(ष) । तद्देशवासिनि तद्देशनृपे च बहुषु तु अणो लुक् । ख(शा)षास्तद्देशवासिनः तद्नृपाश्च । ते च शनकैः क्रियालोपात् वृषलत्वं गताः यथाह मनुः “शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च । पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः । पारदापह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः” । “खशांस्तु सारांश्चोलांश्च मद्रान् किष्किन्धकांस्तथा” हरि॰ १४ अ॰ । “खसा एकासनाह्यर्हाः प्रदरादीर्घवेपथुः” भा॰ क॰ ५१ अ॰ । “खङ्गवङ्गखसेभ्यो न मान्यदेशो कदाचन” मु॰चि॰ । ३सुरानामगन्धद्रव्ये शब्दच॰ ४कश्यपपत्नीभेदे दक्षकन्यान्तरे स्त्री यथा गरुडपु॰ ६अ॰ “धर्म्मपत्न्यः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम् । अदितिर्दितिर्दनुः काला ह्यनायुः सिंहिका मुनिः । कद्रूः प्रधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा(षा)” । “इरा वृक्षलतावल्लीतृणजातीश्च सर्वशः । खशा(षा) च यक्षरक्षांसि मुनेरप्सरसस्तथा” तत्रैव तदपत्योक्तिः ।

खशीर पु॰ १देशभेदे २तद्देशवासिनि ३तन्नृपे च बहुव॰ । “खशीरायान्तचाराश्च पह्लवा गिरिगह्वराः” भा॰ आ॰ ९ अ॰ उत्तरस्थजनपदकथने ।

खशेट पुंस्त्री खं शेटति शिट–अनादरे अण् । (खलिसा) मत्स्ये त्रिका॰ तस्य गतिकाले खस्यानाधारत्वेन गतियोग्यत्वाभावेऽपि तस्य तथात्वानादरेण गमनात्तथात्वम्

खश्वास पु॰ खस्य श्वास इव । वायौ त्रिका॰ ।

खष वधे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । खषति अखाषीत्-अखषीत् । चखाष ।

खष्प पु॰ खन–प नि॰ नस्य षः । १ क्रोधे २ बलात्कारे च । खष्पौ क्रोधबलात्कारौ” सि॰ कौ॰ धृतो शब्दर॰

खड्गे तस्य शब्दस्य कोषतोक्तिः प्रामादिकी।

खस पु० खानि इन्द्रियाणि शृणाति निश्चलीकरोति शो–क। (खोस) (पाचड़ा) ख्याते १रोगभेदे। २देशभेदे ३तद्वासिनां म्लेच्छविशेषजाते जातिभेदे "शकौ यवनराजन्यादुम्बराबादिक्षत्रिये च। तदपि करणगेन खसा द्रविडा एव च" मनुः। (खसखस्) इति ख्याते वृक्षे भावप्र० खसतिलशब्दे दृश्यः।

खसकन्द पु० खस इव कन्दोऽस्य। क्षीरकञ्चुकीवृक्षे रत्नमा०। खसगन्ध इति पाठान्तरेऽपि तथार्थता। खसस्येव गन्धोऽस्य तत्र वाच्यम्।

खसतिल पु० खसः खसपुष्प इव तिल इति भिद्यते शुक्लत्वात् तिल–स्नेहे क। (पोस्ता) अहिफेननिर्यासके (खसखस) ख्याते वृक्षे राजनि०। तस्य तैलस्य खसपूर्वत्वशुभ्रत्वात्तथात्वम्।

खानिकराकारं खसबीजादिगुणा भावप्र० उक्ता "तिलभेदः खसतिलः कामदामहरः स्मृतः। स्यात् खाखसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु॥ ग्राहि तिक्तं कषायञ्च वातकृत् कफास्रहृत्। धातूनां शोषकं रुक्षं मदकृद् वाग्विवर्द्धनम्॥ मुहुर्मोहकरं रुच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम्। उक्तं खसफलक्षीरमाफूकमहिफेनकम्। आफूकं शोधनं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम्॥ तथा खसफलोद्भूतवल्कलप्रायमित्यपि। उच्यते खसबीजानि ते खाखसतिला अपि। खसबीजानि बल्यानि वृष्याणि सुगुरूणि च॥ जनयन्ति कफम् तानि शमयन्ति समीरणम्"।

खसून पु० खं शून्यं सूनं यस्य। बुद्धे त्रिका०। तस्य सर्वस्य शून्यभावनयाऽस्थिरत्वचिन्तनेन जगतःस्थिरत्वनिराकारत्वात् सर्वशून्यवादोपदेष्टत्वात् तस्य तथात्वम्।

खसम्भवा स्त्री खे सम्भवति सम्+भू–अच्। आकाशमांसी वृक्षे राजनि०। [बुद्धशब्दे विवृतिः।

खसर्पण पु० खे वज्रपर्यङ्केन आकाशे सर्पणमस्य। बुद्धे त्रिका०।

खसात्मज पु० खसायाः कश्यपपत्नीभेदस्य आत्मजः। राक्षसे त्रिका० तस्य तत्पुत्रत्वकथा खसाशब्दे दृश्या।

खसूचिन् त्रि० खं सूचयति सूच–णिनि। प्रश्नविचारणाय आकाशस्य नैर्मल्यादिसूचके निन्दिते वादिनि। वैयाकरणखसूचिः सि०कौ०।

खसृम पु० सिंहिकासुते असुरभेदे "सिंहिकायां समुत्पन्ना विप्रचित्तिसुतास्तथा। व्यंशः शल्यश्च बलवान् नभश्चैव महाबलः। वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा। अञ्जको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च। सिताक्षवक्त्रा दैत्याः प्रह्लादस्य कुलेऽभवन्" हरिव० ३ अ०। "खसृमः शातोदनः करालः कौशिकः शरः" हरि० ४१ अ०।

खस्खस पु० खस इत्याकारः द्वित्वम् पृषो०। खसतिले (पोस्ता) वृक्षभेदे राजनि०।

खस्खसरस पु० ६त०। अहिफेने राजनि०।

खस्तनी स्त्री खमाकाशः स्तन इव यस्याः। पृथिव्यां त्रिका०।

खस्फटिक पु० खमिव निर्मलः स्फटिकः। १सूर्यकान्तमणौ २चन्द्रकान्तमणौ च हेमच०।

खस्वस्तिक न० खमर्द्धे स्वस्ति यत्र आकाशः स्वस्तिकमिव। नरस्थत्वेन मस्तकोपरिस्थे आकाशविभागे प्रमिताक्षरा खगोलशब्दे दृश्यम्।

खहर पु० खं शून्यं हरोऽस्य। लीलावत्युक्ते शून्यहारके राशिभेदे। "अस्मिन् विकारः खहरे न राशावपि प्रविष्टेष्वपि निःसृतेषु। बहुष्वपि स्याल्लयसृष्टिकालेऽनन्तेऽच्युते भूतगणेषु यद्वत्"। [कर्त्तरि क्विप् आत्। १खनितरि त्रि० सिद्धा०।

खा स्त्री खन–कर्मणि क्विप् आत्। नद्याम् निघ० खन–

खाखस पु० खस–रकारे द्वित्वं पृषो०। खसतिले भावप्र० तद्बीजे (पोस्ता)। खसतिलशब्दे विवृतिः।

खाङ्गाह पु० खे आकाशात् गाहन्ति गतिकाले आ+हन–ड। श्वेतपिङ्गलाश्वे शब्दचि०।

खाजिक पु० खे ऊर्द्धदेशे आजः। अजः तत्र साधुः ठक्। लाजे हारा०। तस्य भर्जनात् ऊर्द्धदेशे स्फोटनेन तथात्वम्।

खाड पु० खे ऊर्द्धमार्गे अटनेन अट–करणे घञ्। शकटे शकटस्याधाराम् शब्दरत्ना०।

खाटि स्त्री खट–काङ्क्षायाम् बा० इञ्। १किणे (घेटा) २अपद्रूपके ३शवरथे च मेदि०। ४शुष्कव्रणस्थाने उज्ज्व०। संज्ञायाम् कन्। खाटिका शवरथे स्त्री शब्दरत्ना०।

खाड्गभारिक त्रि० खड्गभारं हरति वहति आवहति वा ठञ्। १खड्गभारहारके २तद्वाहके ३तदावाहके च। भारभूतखड्गहारकादौ खाड्गिक इत्येव।

खाडव न० भावप्रकाशोक्ते चूर्णविशेषे यथा "कोलामलकजं चूर्णं गुडेनालकरान्वितम्। मातुलुङ्गरसेनाक्तं शोषितं सूर्यरश्मिभिः। एवन्तु बहुशोऽभ्यक्तं शोषितञ्च पुनः पुनः। रक्तवर्णसंयुक्तं चूर्णं खाडवमुच्यते। खाडवं मुखवैशद्यकारकं रुचिधारणम्। हृद्रोगशमनञ्चैव मुखवैरस्यनाशनम्। भोजनान्ते विशेषेण भोक्तव्यं खाडवं सदा"।

खाण्ड न० खण्डस्य भावः ष्यञ्० भावे पक्षे अण् । खण्डतायां खण्डस्य विकारः अण् । २खण्डविकारे च ।

खाण्डव त्रि० खाण्डं खण्डविकारं वाति वा-क । खण्डविकारयुक्ते मोदकादौ । "रसालापूपकांश्चित्रान् मोदकांश्च सखाण्डवान्" भा० आनु० ५३ अ० ।
२वनभेदे । तच्च वनं पुरा शक्राद्याश्रयस्थानं तच्च छित्त्वा सोमवंश्येन सुदर्शनेन राज्ञा खाण्डवी पुरी कृता पुनः सा काशीराजेन विजयेन जित्वा शक्रनिदेशात् वनतां प्रापिता यथाह कालिकापु० ७८ अ० ।

"सोमवंशेऽभवद्राजा महात्मा स महाबलः । वीरः सुदर्शनो नाम चारुरूपः प्रतापवान् । स वै हिमवतो नातिदूरे भङ्क्त्वा महावनम् । सिंहान् व्याघ्रान् समुत्सार्य्य क्वचिद्वापि तपोधनान् । खाण्डवीं नाम नगरीमकरोत्तत्र शोभनाम् । त्रिंशद्योजनविस्तीर्णामायतां शतयोजनम्" ॥ "अथ हित्वा नरपतिर्विजयस्तं सुदर्शनम् । कृतापचारं बहुधा देवानाञ्च तथा न्टणाम् । वाराणसीपतिं वीरं विजयं जयशालिनम् । सन्धाय कृत्वा साचिव्यं तत्रैव न्ययोजयत् । विजयो विवरं प्राप्य महाबलपराक्रमः । सुदर्शनस्य न्टपतेरस्कन्दनमथाकरोत् । नासहत् सोऽवस्कन्दं विजयस्य सुदर्शनः । चतुरङ्गबलेनाशु युद्धायाभिमुखोऽभवत् । विजयो रथमारुह्य नियुज्य चतुरङ्गिणीम् । सेनां सुदर्शनं योद्धुं सम्मुखोऽभवदञ्जसा । तदा महद्युद्धमासीद्विजयेन महात्मना । सुदर्शनस्य न्टपतेर्देवासुरयोरिव । ततः सुदर्शनो राजा हारितो युद्धतोऽभवत् ॥ उत्फुल्लनयनो राजा विजयः परवीरहा । मेनेऽमरावतीं तान्तु पुरीं क्षितिगतामिव । तं वीक्ष्य नरपतिं नगरीं तां सुरेश्वरः । सदेव विजयं प्राह सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा । इन्द्र उवाच । राजन्! मद्वनमिदमासीद्देवगणावृतम् । नरगन्धर्वयक्षाणां मुनीनाञ्च मनोहरम् । सर्व्वोत्सार्य्य देवादीन्मम चाप्यप्रिये रतः । भङ्क्त्वा वनमिदं शुभ्रं समुत्सार्य्य तपोधनम् । खाण्डवीं नगरीं चक्रे हठाद्राजा सुदर्शनः । तदिदं पुनरेव त्वं वनं कुरु भूमीप ! । यत्राहं विहरिष्यामि तत्रैव समं रक्षः । मुनीनाञ्च तपःस्थानं भवत्वं ते प्रसादतः । भविष्यति च यक्षाणां किन्नराणाञ्च पार्थिव ! । मार्कण्डेय उवाच । एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य शक्रस्य विजयस्तदा । वनमेवाकरोत्तान्तु खाण्डवीं शक्रगौरवात् । गच्छन्तु भो यथास्थानं प्रजाः सर्व्वा यथेच्छया । येषां वाञ्छास्ति लोकानां मद्राज्यगमने पुनः । वाराणसीं ते गच्छन्तु मयैव प्रतिपालिताम् ॥ ततस्तस्य वचः श्रुत्वा जनाः केचिन्निजं पदम् । जग्मुर्वाराणसीं केचिद्विजयेनाभिपालिताम्" ॥ "अष्टाविंशतिमे प्राप्ते युगे द्वापरशेषतः । वह्निर्ब्राह्मणरूपेण भिक्षां जिष्णुमयाचत । दानभक्तोक्ते भिक्षां तदा पाण्डुसुतेन वै । वह्निस्वरूपमास्थाय जिष्णुं वचनमब्रवीत् । अहमग्निः पाण्डुपुत्र ! यज्ञभागातिभोजनात् । व्याधितोऽहं ततो व्याधिं मम त्वं नाशयाधुना । खाण्डवं नाम विपिनं सर्व्वसिंहगजाकुलम् । यदि त्वं मां भोजयितुं शक्नोषि श्वेतवाहन ! तदा ममाप्यसौ व्याधिरपयास्यति नोचिरात् । पुरा तु विजयो राजा खाण्डवीं नाम तां पुरीम् । भङ्क्त्वा वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम् । यदेतद्देवविहितं वनं तच्छ्वेतवाहन ! । विरोधात्तस्य शक्रस्य न स्वयं भोक्तुमुत्सहे । तस्मात्त्वाहि महाभाग ! वच्मि तन्मे नियोजय । यथाहं सकलं भोक्तुं प्राप्नोमि त्वत्प्रसादतः । तच्च तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची महाबलः । दाहयामास विपिनं तत् सर्व्वं प्राणिसंकुलम् । देवकीतनयोपेतो वासुदेवेन पालितः । खाण्डवं दाहयामास ज्वलनस्य हिते रतः" । २तन्नामपुर्य्यां स्त्री ।

खाण्डवप्रस्थ पु० इन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिराश्रयस्थानभेदे "अस्माभिः खाण्डवप्रस्थे युष्मद्वासोऽभिचिन्तितः" भा० आ० ६१ अ० । इन्द्रप्रस्थशब्दे तत्कथा दृश्या ।

खाण्डवायन पु० ऋषिभेदे "व्यजनं तदा राजन्! प्रख्याताः खाण्डवायनाः" भा० व० ११७ अ० ।

खाण्डविक पु० खाण्डवं मोदकादि शिल्पमस्य ठञ् । मोदककारके (मयरा) "आरालिकाः सूपकाराः ये च खाण्डविकास्तथा" भा० आश्र० १ अ० ।

खाण्डवीरणक त्रि० खण्ड इव वीरणः खण्डवीरणः ततः अरीहणा० चातुरर्थ्यां वुञ् । खाण्डवीरणसन्निकृष्टदेशादौ । [मोदककारके हारा० ।

खाण्डिक पु० खण्डं मोदकादि शिल्पमस्य ठञ् ।(मयरा)

खात न० खन-भावे क्त । १खनने कर्म्मणि क्त । २पुष्करिण्यादौ त्रि० "पूर्त्तं खातादिकर्म्म च" अमरः । तडागशब्दे विवृतिः । खातवेतनादिदानार्थं लोकव्यवहारोपयोगी खातव्यवहारो लीला० उक्तो यथा ।
"अथ खातव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । गणयित्वा

विस्तारे बहुधा स्थानेषु तद्युतिभाज्या । खातकमिता समसितिर्दैर्घ्ये च वेधे च । क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते घनहस्तसंख्या स्यात् ॥ उदाहरणम् । भुजवक्रतया दैर्घ्यं दशेशार्ककरैर्मितम् । त्रिषु स्थानेषु षट्पञ्चसप्तहस्ता च विस्तृतिः ॥ यस्य खातस्य वेधोऽपि द्विचतुस्त्रिकरः सखे ! । तत्र खाते कियन्तः स्युर्घनहस्ताः प्रचक्ष्व मे ॥

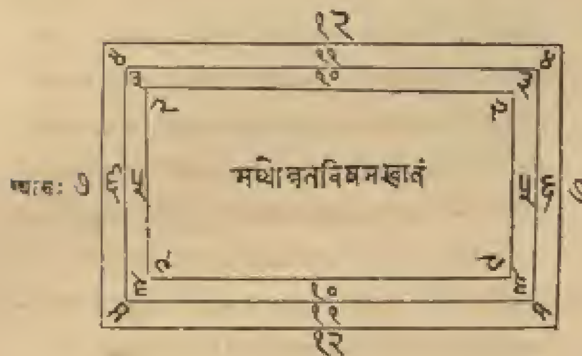

अत्र समिति करणेन विस्तारे हस्ताः । ६ । दैर्घ्ये । १२ । वेधे । ३ ।
तत् क्षेत्रदर्शनम् यथा

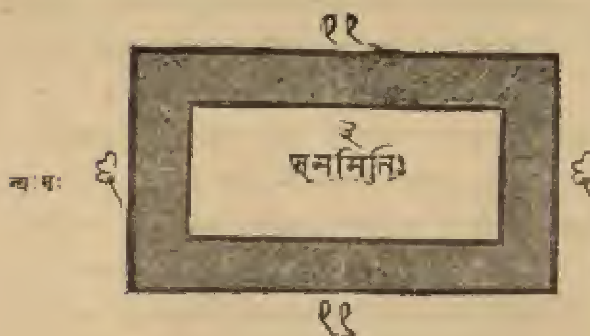

यथोक्तकरणेन लब्धा घनहस्तसंख्या । १९८ ।
खातान्तरे करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् । मुखजतलजतद्युतिजक्षेत्रफलैक्यं हृतं षड्भिः ॥ क्षेत्रफलं समवेधगुणं घनफलं स्पष्टम् । समखातफलत्र्यंशः सूचीखाते फलं भवति ॥
उदाहरणम् । मुखे दशद्वादशहस्ततुल्यं विस्तारदैर्घ्यन्तु तले तदर्द्धम् । यस्याः सखे ! सप्तकरश्च वेधः का खातसंख्या वद तत्र वाप्याम् ॥

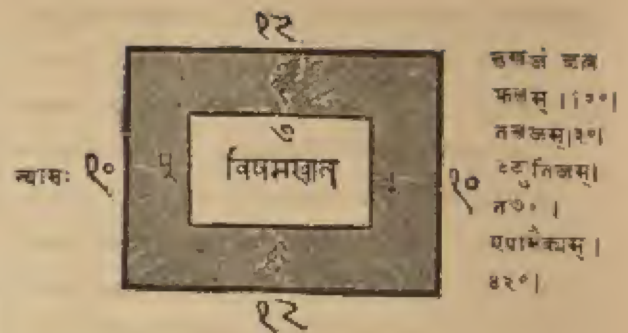

मुखजं क्षेत्रफलम् । १२० । तलजम् । ३० । तद्युतिजम् । २७० । एषामैक्यम् । ४२० ।

षड्भिः । ६ । हृतं जातं समफलम् । ७० । वेध । ७ । हतं जातं खातफलं घनहस्ताः । ४९० ।

द्वितीयोदाहरणम् । खातेऽथ तिग्मकरतुल्यचतुर्भुजे च किं स्यात् फलं नवमितः किल यत्र वेधः । वृत्ते तथैव दशविस्तृतिपञ्चवेधे सूचीफलं वद तयोश्च पृथक् पृथङ्मे ॥

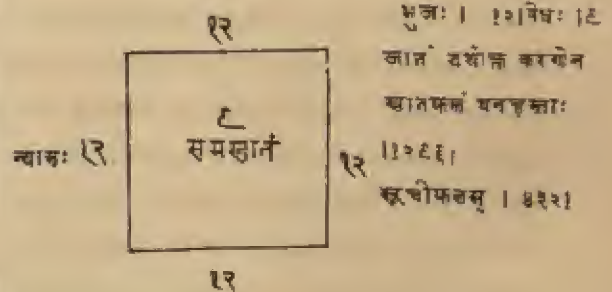

भुजः । १२ । वेधः । ९ । जातं यथोक्तकरणेन खातफलं घनहस्ताः । १२९६ । सूचीफलम् । ४३२ ।

वृत्तखातदर्शनाय ।

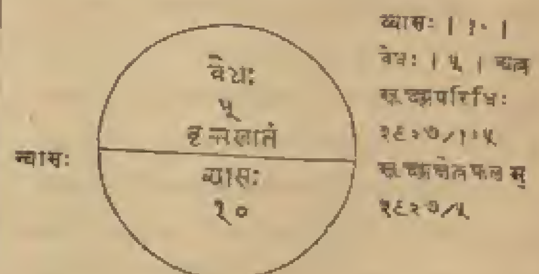

व्यासः । १० । वेधः । ५ । अत्र सूक्ष्मपरिधिः ३९२७/१२५ सूक्ष्मक्षेत्रफलम् ३९२७/५

वेधगुणं जातं सूक्ष्मखातफलं ३९२७/१० सूक्ष्मसूचीफलं १३०९/१० यद्वा स्थूलखातफलं २७५०/७ सूचीफलं स्थूलं वा २७५०/२१ ।"
कूपखातशब्दे उदा० । ३कूपे निघ० । ४खननकर्ममात्रे त्रि० "खातभूरेषु रमुणां विवरो" माघः ।

खातक न० खात+संज्ञायां कन्। १परिखायाम् (खाद) हेमच०। "उत्तमर्णो धनस्वामी अधमर्णस्तु खातकः" इत्युक्ते २अधमर्णे ३परसैन्यविदारके च "खातकव्यूहमत्यन्तं बकदर्शनगोचरम्" भा० शा० ११८ अ०। "खातकाः परसैन्यविदारकाः" नीलक०।

खातभू स्त्री खातयुक्ता भूः। १परिखायां २प्रतिकूपे च हारा०

खाति स्त्री खन–खै–वा भावे–क्तिन् आत्। खनने।

खात्र न० खन–त्रन् किच्च आत्। १खनित्रे २जलाधारे च सि०कौ० ३वने ४दवे च संक्षिप्तसारः।

खाद भक्षणे भ्वा० पर० सक० सेट्। खादति अखादीत् चखाद। खाद्यः खादकः खादनम्। णिचि। खादयति अचिखादत् त। "सक्तून् खादति यस्तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति ध्रुवम्" ति० त० "न खादेः परमन्नानि" इत्यौत्सर्गिकमन्त्रः। "देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्" मनुः। "स हि (उषस्तिः) कुल्माषान् खादन्तं बिभिक्षे" छा० उप०। "मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यं फलं स्मृतम्" मनुः। "आयङ्क्ष्मानो वैदेहीं खादितां निहतां स्मृताम्" भट्टिः। "तादृशं भवति प्रेत्य यथा मांसानि खादकः" मनुः। चन्द्रमाकम्बादकः। खादनस्य हिंसाव्यभिचरितत्वात् हिंसार्थत्वात् अकित्त्वेऽपि वा० चरा० तेन स्वार्थे णिच् खादयति। "दुर्बलं बलवन्तो हि मत्स्या मत्स्यं विशेषतः। खादयन्ति" मत्स्यपु०। "मां खादय मृगश्रेष्ठ! दुःखादस्मात् हिमोदय" भा०व० ६१ अ०। "देवराजो मया दृष्टो वारिवारणमस्तके। खादयन्नर्कपत्राणि" विदग्धमु०। अस्य भक्षणार्थत्वेऽपि "आदिखाद्योर्न" वार्त्ति० णिचि प्रयोज्यकर्त्तुः न कर्मत्वम्। खादयति अन्नं वटुना" "वयोभिः खादयन्त्यन्ये" "तां श्वभिः खादयेद्राजा" मनुः। "मारयिष्यामि वैदेहीं खादयिष्यामि राक्षसैः" भट्टिः। खादनञ्च कठिनादि द्रव्यस्य गलाधःसंयोगानुकूलव्यापारविशेषः प्रतिषिद्धभक्षणविषये तु दशनमात्रप्रवेशेऽपि प्रायश्चित्तादिमिति भेदः यथाह प्रा०त० "यद्यपि लशुनादीनां कण्ठादधोनयनमेव भक्षणं न तु निष्ठीवनाय मुखप्रवेशादेः कण्ठधारणं, तथाविधे प्रयोगाभावात्। तथापि पापविशेषे तथाविधानुवन्धेऽपि प्रायश्चित्तं, प्रकृतवत्ते तथा दर्शनात् यथा याज्ञवल्क्यः "चरेद्व्रतमहत्वाऽपि घातार्थञ्चेत् समागतः"। अत्र हननप्रतिषेधेन यथा तदङ्गभूताभ्यवरणादेरपि प्रतिषिद्धत्वात् प्रायश्चित्तविधानं तथाऽत्रापि भक्षणप्रतिषेधेन तदङ्गभूताव्यभिचारितास्यादिसंयोगस्यापि प्रतिषिद्धत्वेन दोषस्य विद्यमानत्वात् भवत्येव प्रायश्चित्तं, मिताक्षराद्याचामप्येवम्। अतएवोक्तं "जिघ्रन्नपि सुरां कश्चित् पिबतीत्यभिधीयते। यावन्न क्रियते वक्त्रे गण्डूषस्य प्रवेशनम्" इति। अत्र वक्त्रे गण्डूषस्य प्रवेशनेन पानातिदेशवद्भक्षणोद्यमेऽपि भक्षणातिदेशः। तत्र विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने" इति याज्ञवल्क्योक्तेः दण्डोद्यमे दण्डनिपातप्रायश्चित्तार्द्धवत् भक्षणोद्यमे कण्ठादधोनयनसम्भावनारहिते अर्द्धं प्रायश्चित्तं ज्ञेयम्"

खादक त्रि० खाद–ण्वुल्। १भक्षके। "इथा मांसानि खादकः" मनुः "यदि चेत् खादको न स्यात् न तदा घातको भवेत्" भा० आनु० ५६२४ श्लो०। २अधमर्णे च "खादको वित्तहीनः स्यात् लग्नको वित्तवान् यदि। मूलं तस्य भवेद्देयम्" नारदः "खादकोऽधमर्णः" मिता०।

खादतमोदता खादत मोदत इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू०स०। खादनमोदनाय निर्देशक्रियायाम्।

खादन पु० खादत्यनेन खाद–करणे ल्युट्। १दन्ते हेम०। भावे ल्युट्। २भक्षणे न०। "अन्नानां खादनेनाहमर्थी नान्येन केनचित्" रामा०२,५०स०४५ श्लोकः।

खादि त्रि० खाद–कर्मणि इन्। भक्ष्ये "अंसेषा वः प्रपथेषु खादयः" ऋ०१,१६६,९,। "खादयः भक्ष्याः" भा० खाद–धातूनामनेकार्थत्वात् त्राणे कर्त्तरि इन्। २त्रायके। "हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च संदधे" ऋ०१, १६८,३। "हस्तेषु खादिः हस्तत्रायकः" भा०।

खादित त्रि० खाद–क्त। भक्षिते अमरः। "आयङ्क्ष्मानो वैदेहीं खादितां निहतां स्मृताम्" भट्टिः।

खादिन् त्रि० खाद–णिनि। भक्षके स्त्रियां ङीप्। "लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः" मनुः।

खादुक त्रि० खाद–उन् संज्ञायां कन्। हिंसाशीले हेम०।

खादोअर्णस् स्त्री खाद–कर्मणि असुन् खादः खाद्यमर्णं जलं यस्याः पृषो० पूर्वरूपैकादशाभावः नद्यां। निघ०।

खाद्य त्रि० खाद–कर्मणि ण्यत्। भक्ष्ये। "मांसप्रकारैर्विविधैः खाद्यैश्चापि तथा नृप!" भा०स० ४अ०।

खान न० खै–धातूनामनेकार्थत्वात् भक्षणे भावे ल्युट्। भक्षणे। "सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः। इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिताः" गरु० पु० १०८ अ०। "खाने पाने च दातव्यम्" इत्या० तत्त्वम् खै–खनने हिंसने च भावे ल्युट्। १खनने २हिंसने च।

खानक त्रि॰ खन–ण्वुल् । खनके "व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखानकान्" मनुः ।

खानि स्त्री खनिरेव पृषो॰वृद्धिः । स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थाने आकरे हेमच॰ । वा ङीप् तत्रार्थे शब्दच॰ । [त्रिका॰ ।

खानिक न॰ खानेनं खननेन निर्वृत्तं ठञ् । कुड्यच्छेदे गर्त्ते

खानिल पु॰ खानं खननं भित्त्यादेस्तेनास्त्यस्य वा॰ इलच् । सन्धिचौरे भित्तिभेदनेन चोरयितरि त्रिका॰ ।

खानिष्क पु॰"दोषघ्नीनां सदा पथ्यः खानिष्कः कफकृद्गुरुः" सुश्रुतोक्ते मांसभेदे । [त्रिका॰ ।

खानोदक पु॰ खानाय भोजनाय उदकमस्य । नारिकेले

खापगा स्त्री खस्याकाशस्यापगा । गङ्गायाम् हेम॰ खधुनी खनद्यादयोऽप्यत्र ।

खार पु॰ खमवकाशमाधिक्येन ऋच्छति ऋ–अण् उप॰ स॰ । खारीपरिमाणे उज्ज्वल॰ ।

खारि(री) स्त्री खं मध्यावकाशमाराति आ+रा–क गौरा॰ङीष् वा ह्रस्वः । द्रोणषोडशात्मके धान्यादिमानभेदे । "पलञ्च कुडवः प्रस्थः आढको द्रोण एव च । धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः । द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते" हेमा॰ दा॰विष्णु ध॰ । अर्द्धशब्दात् संख्यायाश्च परतोऽस्य समासे वा टच् । अर्द्धखारम् अर्द्धखारि । द्विखारं द्विखारि । अर्द्धखार्य्या क्रीतम् ठञ् पूर्वपदस्य वा वृद्धिः । अ(आ)र्द्धखारिकम् । अध्यर्द्धशब्दात् संख्यायाश्च परतःखार्य्याः क्रीताद्यर्थे ईकन् । अध्यर्द्धखारीकं द्विखारीकम् । केवलाया अपि ईकन् तत्रार्थे खार्य्या क्रीतम् खारीकम् । [ह्रस्व । खारीध्मायके ।

खारिन्धम त्रि॰ खारीं धमति ध्मा–खश् धमादेशः मुम्

खारिम्पच त्रि॰ खारीं तन्मितधान्यं पचति पच–खश् मुम् ह्रस्व । खारीमितान्नपाचके ।

खारीक त्रि॰ खारीं खारीवापमर्हति ईकन् । खारीवाप योग्ये क्षेत्रे अमरः २खारीमितधान्यादिक्रीते च ।

खारीवाप त्रि॰खारी तन्मितधान्यम् उप्यतेऽत्र वप–आधारे घञ् । खारीमितधान्यवपनयोग्ये क्षेत्रादौ अमरः । खारीं वपति वप–कर्त्तरि अण् उप॰स॰ । खारीमितधान्यादिवापके त्रि॰ स्त्रियां टाप् सि॰कौ॰ । मुग्ध॰ मते अण् अतः स्त्रियाम् ङीप् इति भेदः ।

खार्कार पु॰ गर्द्दभजातिशब्दे "खार्काररभसा मत्ताः पर्य्यधावन् वरूथशः" भाग॰ ३,१७,१२ तत्र तत्रार्थतामाह श्रीधरः ।

खार्जूरेय त्रि॰ खर्जूरस्येदम् वा॰ ढक् । १खर्जूरसम्बन्धिनि । २रसालभेदे न॰ । "मधुरदधनि मध्ये शर्करां सर्पिषोऽल्पं शुचि विदलितखण्डं प्रक्षिपेत् खार्जूरेयम् । करचिलुलितमेणैर्गौमितं नाभिगन्धैर्जितमधुजठराग्निं स्वादयत्येव नूनम् । रसालं खर्ज्जू(र्जू)रस्येदं विदग्धिकविकारकम् । हृद्यञ्च कफदं बल्यं पित्तघ्नं मूत्रकृत् सरम्" भावप्र॰ ।

खालत्य न॰खलतेर्भावः ष्यञ् । इन्द्रलुप्तरोगे"जरा खालत्यं पालित्यं शरीरमनुप्राविशत्" अथ॰ ११।८।१९ । पृषो॰ इन्द्रलुप्ताख्ये वा यथाह सुश्रुतः "रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् । प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः । रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः । तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुज्येति च विभाव्यते" ।

खिखिर पुंस्त्री खिङ्खिर–पृषो॰ । (खाकशियाली) शिवाभेदे त्रिका॰ । [शेयाली) शिवाभेदे त्रिका॰ ।

खिङ्खिर पु॰ खिमित्यव्यक्तं शब्दं किरति कॄ–क । (खाक-

खिट भये भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् । खेटति अखेटीत् । चिखेट । खेटकम् ।

खिद परितापे तुदा॰ पर॰अक॰अनिट् मुचादि । खिन्दति खिन्दतः । अखैत्सीत् चिखेद । खिन्नः ।

खिद दैन्ये दिवा॰ रुधा॰ च आत्म॰ अक॰ भीषायां सक॰ अनिट् । खिद्यते खिन्ते अखित्त चिखेद । खिन्नः । "अपथनिरभिलाषः खिद्यते लोकहेतोः" शकु॰ । "हरिरित्यखिद्यत नितम्बिनीजनः" माघः । "खिन्ने तेष्वेव ये द्रव्यं दीयमानं न गृह्णति" कविरहस्यम् । "अखिन्दानस्य तेजसा" भट्टिः । "प्रहर्त्तासिखिदेन च" भट्टिः "खिदञ् ध्यौ दैन्यके"इत्येव वोपदेवे पाठः अतएव "रक्षं न्यशीषदक्षाम्यदखिदद्युधाजिकाङ्क्षरम्" भट्टिः आ+प्रकर्षेण खेदने । "आखेदते प्रखिद्यते च नमः" यजु॰ १६।४६। "आखेदते प्रकर्षेण खेदयति पापिनः"वेददी॰। वेदे गणव्यत्ययः अन्तर्भूतण्यर्थता च ।

उद्+उत्पाटने । "प्रजापतिरात्मनोवपामुदखिदत्" श्रुतिः । "अथ वपामुत्खिदन्ति" शतब्रा॰ ३।८।२।५। "इमां वपामुत्खिदन्ति मध्यतः" ३।८।३।२। "वपामुत्खिदतोत्खिद्य" ४।५।१।१।२। सर्वत्र गणव्यत्ययः ।

परि+समन्तात् खेदे । "कान्तावियोगपरिखेदितचित्तवृत्तिः । "परिखेदितविन्ध्यवीरुधः" भट्टिः। "लोकसंस्थानविज्ञान आत्मनः परिखिद्यतः" भाग॰ ३।६।२८।

सम्+सम्यक्तापे अक॰उत्पाटने सक॰। "यथा हृदयः प्रसृष्टो

शङ्खान् संखिद्रेत् धर्मिततरान् समखिदत्” शा॰ब्रा॰।

खिद्रिर पु॰ खिद्यते क्षयपक्षे खिद–किरच्। चन्द्रे उज्ज्व॰।

खिद्यमान त्रि॰ खिद–ताच्छील्ये चानश्। १दैन्ययोगिनि २खेद-युक्ते च।

खिद्र त्रि॰ खिद–दैन्ये रक्। १रोगे २दरिद्रे च उज्ज्वल॰। “बलित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि!” ऋ॰५।८४।१।

खिद्वन् त्रि॰ खिद–अन्यभूतगतार्थे क्वनिप्। खेदकारके। “कक्षो किरयो दभ्र खिद्वः” ऋ॰ ६।२२।४। “खिद्वः! शत्रूणां खेदयितः!” भा॰।

खिन्न त्रि॰ खिद–क्त। १दैन्ययुक्ते, २अलसे ३खेदयुक्ते च। “खिन्नः कार्यक्षणे न्ययः!” मनुः “तयोपचाराञ्जलि-खिन्नहस्तया” रघुः।

खिर्हिरी स्त्री महाशमङ्गायाम् राजनि॰।

खिल खणन आदाने तुदा॰ पर॰ सक॰ सेट्। खिलति अखेलीत्। चिखेल।

खिल त्रि॰खिल–क। हलादिना १अकृष्टे क्षेत्रादौ २शास्त्रतः संक्षिप्ते पूर्वशास्त्रानुक्तपरिशिष्टे, यथा ऋग्वेदे श्रीसूक्तादि, यजुर्वेदे शिवसंकल्पादि, महाभारते हरिवंशः। खिलेषु हरिवंश इति पुष्पिकाव्याख्याने “खिलो नारायणः प्रोक्तस्तद्गुणा इवतः स्मृताः” इति नीलकण्ठेनोक्तेः ३नारायणे पु॰। ततः अभूततद्भावे भूधातुना कृधातुना च समासः। खिलीभवति खिलीकरोति त्रि॰। “खिलीभूते विमानानां तदापातभयात् पथि” कुमा॰। “तौ सुकेत-सुतया खिलीकृते” रघुः। “पीडयिष्यति न मां खिलीकृता स्वर्गपद्धतिरभोगलोलुपम्” रघुः। “विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभाः” माघः। “धर्मशास्त्राणि चैव हि। आख्यानानीतिहासाश्च पुराणानि खिलानि च” मनुः। “अर्थं दृष्ट्वैव मर्दीनैः खिलानां शिवमस्तु वः” भाग॰ ६।४।१५।

खिल्य त्रि॰ खिले भवः यत्। खिलभवे लवणादौ। “यथा सैन्धवखिल्यः उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत” शत॰ब्रा॰१४,५,४।१२। “स्यन्दनात् सिन्धुरुदकं तस्य विकार-स्तद्भवो वा सैन्धवः सचासौ खिल्योऽवयवश्चेति सैन्धवखिल्यः” भा॰। २खिले परिशिष्टे पठिते च। “इदानीं खिल्यान्युच्यन्ते, वेददी॰। तानि च “अग्निश्च पृथिवी च सन्नते” इत्यादीनि यजु॰ २६अ॰ गतानि। एवमृग्वेदे खिल्यानि दशमण्डले द्रष्टव्यानि।

खिलैषु पु॰ खिलस्य हरेरिषुर्यो यत्र। हरिवंशे। तत्र हरिगुणाभिख्यानस्य नातत्वात्वम्। “खिलेषु हरिवंशे” हरिवंशस्याध्यायसमाप्तिषु पुष्पिका।

खील पु॰ कील+पृषो॰। कीलके। “त्रीणि शतानि शङ्कवः षष्टिः खीला अविचाचला ये” अथ॰१०।८।४। [चुक्षुवे।

खु ध्वनौ भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ अनिट्। खवते अखोष्ट।

खुङ्गाह पु॰ खुमित्यव्यक्तं शब्दं कृत्वा गाहते गाह–अच्। कृष्णपिङ्गलवर्णतया दृश्ये हेमच॰।

खुज स्तेये भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। खोजति अखोजीत्। चुखोज उदित् खोजित्वा खुक्त्वा खुग्नः।

खुञ्ज(ञ्जा)क पु॰ खुज–वा॰ आक वा॰ नुगागमौ नुमा-गमो वा। देवतालवृक्षे रत्नमा॰।

खुड भङ्गे इदित् भ्वादि॰ आत्म॰सक॰ सेट्। खुण्डते अखु-ण्डिष्ट। चखुण्डे। खुण्ड्यते।

खुड भेदने चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। खोडयति–ते अचूखु-डत्–त। खोडयाम् बभूव मास चकार चक्रे।

खुड भेदे चुरा॰ इदित् उभ॰ सक॰ सेट्। खुण्डयति ते अचुखुण्डत् त।

खुडक पु॰ खुलकः लस्य डः। गुल्फभागभेदे खुलकशब्दे दृश्यः “न्यस्ते तु विषमे पादे रुजः कुर्यात् समीरणः। वातकण्टक इत्येष विज्ञेयः खुडकाश्रितः” सुश्रु॰ भावप्र॰ तु “एक पादे विषमे न्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा। वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम्” इ-त्युक्तम् इति खुडकाश्रित इत्यस्य स्थाने गुल्फाश्रयतोक्ते-स्तस्य गुल्फांशार्थता।

खुद भेदने सक॰ पर॰ अनिट्। खोदति अखोदीत् चुखोद। “चोदयत खुदत वाजसातये” ऋ॰ १०।१०१।१२। माधवस्तु खुर्दधातोरेव तद्रूपसिद्धा रत्नोपम्यान्दस इत्याह वोपदेवधातुपाठे तु अयं धातुर्नास्ति। “पनीयुदरु यथा खपम्” आश्व॰श्रौ॰ २।१०।१४। [खुरः।

खुर विलेखने तुदा॰पर॰सक॰सेट्। खुरति अखोरीत् चुखोर

खुर पु॰ खुर–क। १शफे पशूनां पादयोर्लिखिते नखाधारे पदार्थे २कोलदले ३नखीनामगन्धद्रव्ये मेदि॰। करणे अजर्थे क। ४नापितास्त्रभेदे शब्दर॰। ५खट्वापादे(खाटेर खुरा) धरणौ। “उदात्तकपालुषकलेषु खुराभिघातात्” माघः। “रजःकणैः खुरोद्धूतैः” रघुः। खुरशब्दस्य बह्वा॰ङीप् वा खुरी। तेन क्रीतमण्यस्य।

खुरक पु॰ खुर इव कायति कै–क। तिलवृक्षे शब्दच॰।

खुरणस(स) त्रि॰ खुर इव नासिकाऽस्य नसादेशः टच्

मना॰ चवङ्। चिपिटनासिके। अमरः। [खाभी।

खुरप्र पु॰ खुर इव प्राति–पूरयति प्रा–क। क्षुरप्रशब्दार्थे

खुरली स्त्री खुर इव लाति–ला–क गौरा॰ ङीष्। १शरा-भ्यासे त्रिका॰। शस्त्रप्रयोगे २अभ्यासकाले च। "खुरली कलहे गणानाम्" महावीरच॰।

खुराक पु॰स्त्री खुर–आकन्। पशौ उणा॰।

खुरालक पु॰ खुर इवालति पर्याप्नोति अल–ण्वुल्। लौह-मयबाणे शब्दमा॰।

खुरालिक पु॰ खुराणामालिभिः कायति प्रकाशते कै–क। (भाँड)१नापितास्त्रभाण्डे,२नाराचास्त्रे,३उपधाने च मे॰

खुरासान पु॰ "हिङ्गुपीठं समारभ्य मक्केशान्तं महेश्वरि!। खुरासानाभिधो देशो म्लेच्छमार्गपरायणः" इत्युक्ते देशभेदे

खु(खू)र्द क्रीडायां भ्वा॰आ॰ अक॰ सेट्। खु(खू)र्दते अचु-(खू)र्दिष्ट चुखु(खू)र्दे।

खुलक पु॰खुर–कुन् स्वार्थे क। गुल्फाधःभागे "या गुल्फ-कस्खात् सुमितस्य जन्तोरस्याष्टभागं खुलकादिभस्य" सुश्रु॰।

खुड्ड न॰ क्षुद्–संप॰क्विप् तां लाति ला–क पृषो॰। १नखी-नामगन्धद्रव्ये शब्दच॰। २क्षुद्रे ३स्वल्पे ४कनिष्ठे च त्रि॰ स्वार्थे क। तत्रार्थे निष्ठुरे दरिद्रे खले च अमरः।

खुल्लतात पु॰खुल्लः कनिष्ठस्तातस्य नि॰पूर्वनि॰। पितुः कनिष्ठ-भ्रातरि शब्दच॰एवं खुल्लपितामहादयोऽपि पितामहादेः कनिष्ठभ्रातरि।

खल्लम पु॰खुल्लेन मीयते मा वा॰ कर्मार्थे क। पथि त्रिका॰।

खूगल न॰ तनुत्राणे "खूगलेव विक्षतः पातमस्मात्" ऋ॰ २।३९।४। खूगला तनुहिंसाया रक्षकः" भा॰ "पिशङ्गे रूपे खूगलं तदा बध्नन्ति वेधसः" अथ॰ ३।९।२।

खेखीलक पु॰ खे आकाशे कीलक इव यस्य रः। शब्दवत्यां घण्टायाम् हारा॰। [कराठविहगे शब्दमा॰।

खेगमन पुंस्त्री खे आकाशे गमनमस्य अलुक् स॰। काल-

खेचर पु॰ खे चरति चर–ट अलुक्स॰। १शिवे, शब्दर॰ २विद्याधरे जटा॰ ३पारदे राजनि॰ ४सूर्यादिग्रहे, ५आकाशगामिमात्रे त्रि॰। स्त्रियां ङीप्। ६तत्वे न॰ रत्ना॰ तत्त्वस्य तन्मात्रया खे गतिमत्त्वात्तथात्वम्। ७चोटके पुंस्त्री शब्दरत्ना॰ ८योगाङ्गे मुद्राभेदे स्त्री सा च काशीख॰ ४१अ॰। "कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा। भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी। न पीड्यते स रोगेण न च लिप्येत कर्मणा। बाध्यते न च कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम्। चित्तं चरति खे यस्मात् जिह्वा चरति खे गता। तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धैर्निषेविता। याव-द्बिन्दुः स्थिरो देहे तावत् मृत्युभयं कुतः। यावद्बद्धा च सा मुद्रा तावद्बिन्दुर्न गच्छति" ९तन्त्रोक्ते पूजाङ्गे मुद्राभेदे यथा "सव्यन्दक्षिणदेशेषु सव्यदेशे तु दक्षि-णम्। बाहुद्वयं महादेवि। कृत्वा द्वौ परिवर्त्त्य च। कनिष्ठानामिके देवि! युक्ते तेन क्रमेण च। तर्ज्ज-नीभ्यां समाक्रान्ते सर्वोर्द्ध्वमपि मध्यमे। अङ्गुष्ठौ महेशानि! सरलौ वापि कारयेत्। इयं सा खेचरी नाम्ना पार्थिवस्थानयोजिता" तन्त्रसा॰। १०मेषादिराशौ पु॰। "खेचराद्य सर्वे" ज्यो॰ त॰। सर्वे राशयः।

खेट भोजने अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। खेटयति ते अ-चिखेटत् त।

खेट पु॰ खेटति खट–अच् खिट–अच् वा। १सूर्या-दिग्रहे, "यस्मिन्नृक्षे स्थिताः खेटाः" इति ज्यो॰त॰। २इनिन्दके त्रि॰ विश्वः। ३अधमे त्रि॰ अमरः ४कर्षकग्रामे पु॰ मेदि॰ "खेटखर्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च" भाग॰ १,७,११। "खेटाः कर्षकग्रामाः" श्रीधरः। ५अस्त्रभेदे पु॰। "यष्टिरूपेण खेट! त्वमरिसंहारकारकः। देवीहस्तस्थितो नित्यम्" तत्पूजा मन्त्रः। स्वार्थे क। तत्रार्थे पु॰न॰ "दिव्याम्बरधरां देवीं खड्गखेटकधारिणीम्" भा॰ वि॰ ह्र॰। "अनयोः स्त्रियौ च कार्य्ये खेटक-निस्त्रिंशधारिण्यौ" वृह॰सं॰। अनयोःशाम्बप्रद्युम्नयोः, "खेटकं पूर्णचापञ्च" दुर्गाध्यानम्। "खेटकास्तन्तु हस्त-स्थितमेवारीन् घ्नन्ति यथाह "हस्तघ्नोविश्वावयुनानि" यजु॰ १८,५१। "हस्ते स्थितोघ्नन्ति हस्तघ्नः खेटकः" वेददी॰ स च यष्टिरूपः। ६चर्मणि मेदि॰। खिट भये करणे घञ्। ७मृगयायाम् पुंन॰ आखेटकम्। कर्त्तरि अच्। ८तृणे न॰ हेमच॰। कु(क)रपालस्याधःस्थिते ९फलकाकारे काष्ठभेदे न॰ तन्मानादिकं हेमा॰परि॰ख॰ लक्षणसमुच्चये "तत्र खेटकमपि कु(क)रपस्य त्रिविधमुत्तमं द्वादशाङ्गुलं दशाङ्गुलं मध्यममष्टाङ्गुलं निकृष्टम् बाला-नामेतत् खेटकमबालानान्तु विंशत्यङ्गुलमुत्तममष्टादशाङ्गुलं मध्यमं षोडशाङ्गुलं निकृष्टमिति" कौषनसनीतिः। १०धनहृद्विजीविनि त्रि॰ हारा॰ ११बलदेवगदायामि-त्यन्ये, १२कफे मेदिनि॰।

खेटाङ्ग खेटमङ्गं यस्य। अपद्रावकजन्तुभेदे, "डाकिनी याकिनीभूतप्रेतवेतालराक्षसाः। मदङ्गभारुह्य खेटाङ्गाः

कालकर्णी शिशुग्रहाः । ज्वरादकारविस्फोटशतीयक चतुर्थकाः । सर्वे प्रशममायान्ति शिवतीर्थजलोक्षणात्" काशी०ख० ३३ अध्या० ।

खेटिताल पु० खेटति खिट-इन् खेटति अट-इन् वा खेटिः तालोऽस्य । वैतालिके बोधकरे शब्दमा० ।

खेटिन् पु० खिट-णिनि । १नागरे २कामिनि शब्दमा० ।

खेड भक्षणे अद० चु०उभ०सक०सेट् । खेडयति ते अचखेडत्

खेद पु० खिद्-भावे घञ् । १शोके हेम० २अवसादे जटा० । खिद्-णिच् कर्त्तरि अच् । ३रोगे वैद्यटः । "खेदो-रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृत्मतम्" सा०द० तत्र रति-मार्गगत्यादिकार्य्यता श्वासनिद्रादिकारणता चोक्ता "रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्य्ययः" सा०द०। "नि-यमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः" कुमा० ।

खेदि पु० खिद्-अपादाने इन् । १किरणे निघण्टुः ।

खेदिन् त्रि०खिद्-णिच्-णिनि । १दैन्यकारके स्त्रियां ङीप् सा च २अयनपर्ण्णलतायाम् शब्दच० ।

खेय त्रि०खन-कर्मणि यत् ईत्वं च । १खननीये २परिखायां न० अमरः। ३सेतुभेदे "सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च । तोयप्रवर्त्तनात् खेयः" मिता०नारदः। सेतुशब्दे विवृतिः। "नाऽखेयः सागरोऽप्यन्यस्तस्य भद्रमयाचिनः" भट्टिः ।

खेल चलने अक०गत्यां सक० भ्वा०पर० सेट् । खेलति अखे-लीत् । ऋदित् अचिखेलत् त । "माऽस्मिन् खलः खेलतु" नैष० । खेला खेलनम् खेलः । "लीला-खेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम्" रघुः "खे खेल-गामी तमुवाह वाहः" कुमा० । खेलितम् "स्फुट-कमलोदरखेलितखञ्जनयुग्मम्" गीतगो० ।

खेलन न०खेल-ल्युट्। १क्रीडायाम् हलायु०। आधारे ल्युट् ङीप् । २शारिफलके (छक) स्त्री हेम० । करणे ल्युट् । ३क्रीडासाधने ।

खेला विलासे कण्ड्वा०प०अक०सेट् । खेलायति अखेलायीत् खेलायां बभूव आस चकार । "खेलायन्निव नापि सद्भुतश्च रतिं यसेत्" भट्टिः ।

खेला स्त्री खेल-भावे अ । क्रीडायाम् अमरः ।

खेऽलि स्त्री खे आकाशे अलति अल-इन् । १गाने २बाणे ३सूर्य्ये ४विहगे च पु० ५आकाशगामिमात्रे त्रि० ।

खेव सेवने भ्वा०आ०सक०सेट् । खेवते अखेविष्ट ऋदित् अचि-खेवत् त ।

खेसर पु०स्त्री खे आकाश इव शीघ्रगामित्वात् सरति सृ-ट अलुक् स० । गर्द्दभात् स्त्रीजाते अश्वाद्गर्द्दभीजाते वा अश्वतरे पशुभेदे राजनि० । [खायति अखासीत् चखौ ।

खै स्थैर्य्ये अक० खनने हिंसायाञ्च सक० भ्वा०पर० अनिट् ।

खैमख पु०खे आकाशे कर्त्तव्यः मखः स्वार्थे अण् । आकाश-कर्त्तव्ये यज्ञभेदे "खलखाइ खैमखाइ मध्ये तदुरिः" अथ० ४।१६।१५ । खैमखे इत्यत्र लोमयोगात् अन्ते इत्यत्र अन्नाइ इति तद्रूपम् । [चादौ ।

खैलायन त्रि० खिल+चतुरर्थ्यां पक्षा० फक् । खिलनिर्वृ-

खोङ्गाह पुंस्त्री । श्वेतपिङ्गलवर्णे अश्वे हेमच० ।

खोट गतिप्रतिघाते भ्वा०पर०अक०सेट् । खोटति अखोटीत् । चखोट खोटः खोटनम् खोटितम् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । अचुखोटत् त । [खोटत् त ।

खोट क्षेपे अद०चुरा० उभ०सक० सेट् । खोटयति ते अचु-

खोटि(टी) स्त्री खोट-इन् वा ङीप् । १चतुरनार्य्यां २पालङ्कीशब्दे च शब्दच० ।

खोड गतिप्रतिघाते भ्वा०पर०अक०सेट् । खोडति अखोडीत् चुखोड । ऋदित् णिचि चङ्ग्रह्रस्वः अचुखोडत् त ।

खोड क्षेपे अद०चु०उभ०सक०सेट् । खोडयति ते अचखोडत् त

खोड त्रि० खोड-गतिप्रतिघाते अच् । खञ्जे । (खोँड़ा) । कडारा० कर्म०वा पूर्वनिपातः। वातखोडः खोडवातः।

खोडकशीर्षक न०खोड क्षेपे ल्युट् तथाभूतं शीर्षमस्य कप् । कपिशीर्षके त्रिका० ।

खोर गतिवैकल्ये भ्वा० पर० अक० सेट् । खोरति अखो-रीत् । चुखोर । ऋदित् चङि न ह्रस्वः अचुखोरत् त ।

खोर त्रि० खोर-अच् । खञ्जे हेमच० संज्ञायां कन् । खोरक इत्यामां ज्वरे ज्वरशब्दे विवृतिः ।

खोल गतिवैकल्ये भ्वा० पर० अक० सेट् । खोलति अखो-लीत् चुखोल ऋदित् च न ह्रस्वः अचुखोलत् त ।

खोल त्रि० खोल-अच् । खञ्जे शब्दमा० ।

खोलक पु० खोल-अच् संज्ञायां कन् । १पाकपात्रभेदे (खोला) २शिरस्त्रे भागभेदे (खोपड़ा)३वल्मीके ४गुवा-कफलत्वके मेदि० ।

खोलि स्त्री खोल-इन् । तूणे शब्दमा०।[मधूकवृक्षे त्रिका०।

खोल्मुक पु० खे आकाशे उल्मुक इव रक्तवर्णत्वात् ।

ख्या प्रसिद्धौ दीप्तौ अक०कथने प्रकाशने ज्ञाने च सक० अद० पर०अनिट् । ख्याति अख्यत् । आर्द्धधातुके चक्षिङ्ख्यादेशः ख्याधातुस्तु उभ० । अख्यत् अख्यात-अख्याता । चख्यौ चख्ये । ख्यातः ख्यातिः ख्यानम् । ख्येयम् । ख्याता

तत्र कथने "अख्यन्मुनिस्तस्य शिवं समाधेः" भट्टिः। कर्म्मणि ख्यायते अख्यायि। "हिरण्यपुरमित्येव ख्यायते नगरं परम्" भा०। खपुरशब्दे दृश्यम्। "विभीषणेन सोऽख्यायि" भट्टिः। "शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि। महाभद्रेति सा ख्याता कुलकोटीः समुद्धरेत्" ति० त०। [२२।१४ ।

अति+अतिक्रम्य कथने। "परोऽक्षरावतिख्यतम्" ऋ० ८।

अनु+अनुकर्षणे। "अनु पूर्वाणि चख्यथुर्युगानि" ऋ० ७।७०।४। "अनुचख्यथुः अनुक्रमेणानुपश्यतार्थम्" भा०। अनुवादे च। [२१६ पृ० दृश्यम्।

अनु+आ+तात्पर्य्यविधारणार्थं व्याख्याने अन्वाख्यानशब्दे

अभि+आभिमुख्येन दर्शने "मृळीकं सुमना अभिख्यम्" ऋ० ७।८६।२। "अभिख्यमभिपश्येयम्" भा०। "अभिख्याय तं तिग्मेन विध्य" ऋ० २।३०।६। "अभिख्याय संदीप्य" भा०। अभितः ख्यातौ च "पुण्यमेतदभिख्यातं लिषु लोकेषु भारत!" भा० आनु० ८६ अ०। दीप्तौ अक० अभिख्या। "कान्त्यभिख्या तयोरासीत्" रघुः।

अव+अवाक्प्रेक्षणे। "अव हि ख्यताधिकूलादिव स्पशः" ऋ० ८।४७।२। न्यक्कारेण दर्शने च "यदा वाख्यत् समरणम्" ऋ० १०।२७।२। "अवाख्यत् अवाक्कृतं न्यक्कृतमहं पश्यामि" भा०।

आ+कथने। "आख्याहि मे को भवानुग्ररूपः" गीता। "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" पा०। "स पृष्टः सर्व्वतो वार्त्तमाख्यद्राज्ञे न सन्ततिम्" रघुः। "अनाख्याय ददत् दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम्" याज्ञ०। "सैषा अ-हस्तिराख्याता" मनुः। [१।२।१४

उद्+आ+उदाहरणे। "दश वीर्य्याण्युदाख्याय" शत० ब्रा०

उप+आ+पुरावृत्तकथने। उपाख्यानम्। उत्तरदानेन व्याख्याने च। "यदुताहं त्वया पृष्टो वैराजात् पुरुषादिदम्। यदासीत् तदुपाख्यास्ये प्रश्नानन्यांश्च कृत्स्नशः" भाग० २।८।२५।

प्रति+आ+निवारणे "यदि त्वं भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद!" भा० व० ५६ अ०। "अभिप्रेतमनापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः" भाग० ३।३१।२५।

वि+आ+विवरणे शब्दान्तरेण तदर्थकथने। "अथातः पुत्रपरिग्रहविधिं व्याख्यास्यामः" शौनकः। "व्याख्यातुं कुशलाः केचित् ग्रन्थान् धारयितुं परे" भा० आ० १ अ०। विशेषेण कथने च "व्याचचक्षैव शुभं प्रशस्तम्"।

अनु+वि+आ+। उक्तस्य पुनः व्याख्याने "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि" छा० उ०।

उप+वि+आ+उपासनादिविभूतिफलकथने "ओमित्युद्गायति तस्योपव्याख्यानं भवति" छा० उ०। "तस्याक्षरस्योपव्याख्यानमेवमुपासनम् एवंविभूति एवं फलमित्यादि कथनमुपव्याख्यानम्" भा०। "अस्त्येतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानम्" छा० उ०।

सम्+आ+ सम्यक्कथने। "तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने!" स्कन्दपु० प्रभासख०।

परि+परितः सर्व्वतो वा ख्यातौ "कृतघ्न! यथा तस्य भार्गवस्य महात्मनः। च्यवनत्वं परिख्यातं तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः" भा० आ० ५ अ०। "अङ्गनेति परिख्याता पत्नी वैशरिणः कवेः" रामा० सु० २।१४।

सम्+परि+सम्यक् सर्व्वतः ख्यातौ। "यथावत् संपरिख्यातो गन्धर्व्वाप्सरसां तथा" भा० आ० ६५ अ०।

प्र+प्रकर्षेण कथने। "यस्तु देव मनुष्येषु प्रख्यातः सद्गुणैः" भा० व० ३५ अ०।

वि+विशेषेण ख्यातौ "संह्राद इति विख्यातः प्रह्लादस्यानुजस्तु यः" भा० आ० ६७ अ०।

सम्+सम्यक् कथने "दश पितामहान् सोमपान् संख्याय" शत० ब्रा० ४।३।२। एकादिसंख्याभेदेन गणने "संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप!" भा० १०७ अ०।

अन्यादिपूर्व्वकस्य सम् तदुपसर्गद्वयोपाधिसहितसंख्याने "अतः कालं प्रसंख्याय संख्यामेकत्र पिण्डयेत्" सू० सि०। प्रतिसंख्या प्रत्येकसंख्या प्रतीतसंख्या वेत्यर्थः।

ख्यात त्रि० ख्या—क्त। १कथिते २विदिते च अमरः। भावे क्त। ३कथने ४घोषणायाम् न०। "तथा ख्यातविधानञ्च घोषमक्षार एव च" भा० शा० ५९ अ०। "ख्यातमभिमन्त्रितदुन्दुभिनादेन प्रयाणकथनम्" नीलक०।

ख्यातगर्हण त्रि० ख्याता गर्हणा निन्दाऽस्य। प्रसिद्धनिन्दे अवगीते अमरः।

ख्यातगर्हित त्रि० गर्हितं गर्हणं भावे क्त ख्यातं गर्हितं यस्य। प्रसिद्धनिन्दे जटा०।

ख्याति स्त्री ख्या+क्तिन्। १प्रशंसायाम्, २प्रसिद्धौ ३कथने च अमरः। ४प्रकाशे ५ज्ञाने च। "ख्यातिञ्च सत्त्वपुरुषान्यताऽधिगम्य वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम्" माघः। "सत्त्वपुरुषयोः प्रकृतिपुरुषयोरन्यतया अन्यत्वेन भिन्नो भिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं चाधिगम्य प्रकृतिपुरुषौ

निष्ठाविति भाष्येऽर्थः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहणात् संसारः विवेकात् मुक्तिरिति साङ्ख्याः। अथ तां ख्यातिमपि निरोद्धुं निवर्त्तयितुं वाञ्छन्ति इत्तिरूपान्तां निवर्त्त्य स्वयम्प्रकाशतयैव स्थातुमिच्छन्तीत्यर्थः” मल्लि०। ज्ञानरूपा ख्यातिश्चतुर्विधा असत्ख्यातिशब्दे ५९१ पृ० दर्शिता। “प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्म्म-मेघः समाधिः” पात०सू०। “यदायं ब्राह्मणः प्रसङ्ख्याने-ऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किञ्चित् प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारबीजक्षयान्नास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्म्ममेघनामसमाधि-र्भवति” भा०। “मनोमहान् मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्याति-रीश्वरः” इति मा०भा० दर्शिते हिरण्यगर्भबुद्धिरूपे महत्तत्त्वे च। “ख्यते यथाम्भसः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी” साङ्ख्यप्रवचनभाष्यधृतवाक्यम्।

ख्यापक त्रि० ख्या–ज्ञाने प्रकाशे णिचि ण्वुल्। ज्ञापके २प्रकाशके “नित्यपुरुषख्यापकान् हेतून्” सुश्रुतः।

ख्यापन न० ख्या–प्रकाशे णिच्–भावे ल्युट्। प्रकाशने “ख्या-पनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि” मनुः।

इति वाचस्पत्ये खकारादिशब्दार्थ
सङ्कलनम्।

२४६१पृष्ठस्य क्रोड़पत्रम् खड्गिधेनुशब्दस्यपूर्वमिदम्

खड्गकोष पु० खड्ग इव कुष्णाति कुष–अच्। खड्गा-कारपत्रे लताभेदे शब्दच०। इत०। (खाप) इति ख्याते खड्गावरके काष्ठचर्म्मादिनिर्मिते २पदार्थे अस्यार्थे तालव्यान्तोऽपि।

खड्गट पु० खड्ग इव टलति अच् टल–विक्लवे वा० आधारे ड। इक्कटकाख्ये तृणे राज०। तस्याङ्कुरस्य खड्गवत् पीड़ा-करत्वात्तथात्वम्।

खड्गधेनु स्त्री खड्गो धेनुरिव यस्याः। छुरिकायाम् तस्या अ-सिपुत्रिकात्वात्तथात्वम्। खड्गा गण्डकी धेनुः जाति-त्वात् पोटेत्यादिना षा० कर्म्मधा० पूर्व्वनिपातः पुंव-द्भावश्च। २धेनुरूपगण्डक्यां मेदि०। [लताभेदे शब्द०।

खड्गपत्र पु० खड्ग इव तीक्ष्णं पत्रमस्य। खड्गलताख्ये

खड्गपरीक्षा स्त्री खड्गस्य परीक्षा। खड्गस्य रूपघटनादिना शुभाशुभज्ञानोपयोगिन्यां परीक्षायाम् सा च युक्तिकल्पतरौ उक्ता यथा “खड्गरूपं तथा जातिर्नेत्रारिष्टे च भूमिका। ध्वनिर्मानमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानाष्टकं शुभम्। अभिन्ने दृश्यते यादृक् विच्छिन्ने घटिते तथा। यदेव दृश्यते चिह्नं तदङ्गं सम्प्रचक्षते। नीलकण्ठादिकं खड्गे रूपमित्य-भिधीयते। तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तत् जातिरिति गद्यते। खड्गातिरिक्तं यज्जातिसत्काद्याकारोपलक्षणम्। तन्नेत्रमिति जानीयात् खड्गे खड्गविशारदः। खड्गातिरिक्तं खड्गादेर्यत्तु तुल्याप्रसूचकम्। तदरिष्ट-मिति प्राहुर्भूमिरङ्गादिधारणम्। यः खड्गे जायते शब्दोनखटङ्काहादिनाहते। स ध्वनिस्तु तथा मानम् ज्ञानमङ्गुलिचन्विदम्। पञ्चाद्या निगुणैः खड्गे सम्भाव्य-न्तेऽपि कृत्रिमाः। अन्त्यावकृत्रिमौ ज्ञेयौ तावेव सहजा विति। शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि जातयस्तथा। त्रिंशन्नेत्राणि जानीयादरिष्टानि तथैव च। भूमिश्च द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरष्टविधो मतः। मानन्तु द्विविधं प्रोक्तमित्येषां सङ्ग्रहो मतः”। अधिकमसिशब्दे दृश्यम्।

खड्गपिधान न० खड्गोऽपिधीयते आच्छाद्यतेऽनेन अपि+धा–करणे ल्युट् अपेरल्लोपः। (खाप) असिकोषे शब्दार्थचि०। स्वार्थे क। तत्रार्थे हेम०।

खड्गपुत्रिका स्त्री खड्गस्य पुत्रिकेव। छुरिकायां मेदि०।

खड्गफल(क) पु० खड्गः फलमिव प्रधानत्वात् मध्ये यस्य वा कप्। (खाप) इति ख्याते असिपिधाने त्रिका०।

खड्गमुद्रा स्त्री “कनिष्ठानामिके बद्धा स्वाङ्गुष्ठेनैव दृश्यते। शिष्टाङ्गुली तु प्रसृते संश्लिष्टे खड्गमुद्रिका” तन्त्रसा-रोक्ते शक्तिपूजनाङ्गे मुद्राभेदे।

खड्गारीट पु० खड्गस्यारिरिव रीटति गच्छति रिट–गतौ क। (ढाल) ख्याते चर्म्ममये फलके। खड्गं तद्-धारातुल्यव्रतमाच्छति आ+ऋ–गतौ कीटन्। असि-धाराव्रतधारिणि त्रि० मेदि०। तच्च व्रतमसिधारा-व्रतशब्दे ५१० पृ० दर्शितम्।

खड्गिक पु० खड्गं खड्गाकारोऽस्त्यस्य ठन्। भल्लिपीयूषो-त्क्षेपे तस्य खड्गाकारवत् शुभ्रतया तथात्वम्। खड्गेन चरति ठन्। २मौलिके अमर्यौ च मेदि०।

ग

गकारः व्यञ्जनवर्णभेदः तस्योच्चारणस्थानं जिह्वामूलरूपकण्ठदेशः, आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वामूलस्पर्शः, बाह्यप्रयत्नाः संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च। मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणमणिबन्धे न्यासः। अस्य ध्येयरूपदेवतादिकं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा "गकारं परमेशानि! पञ्चदेवात्मकं सदा। निर्गुणं त्रिगुणातीतं निरीहं निर्मलं सदा। पञ्चप्राणमयं वर्णं सर्वशक्त्यात्मकं प्रिये!। अरुणादित्यसङ्काशं कुण्डलीं प्रणमाम्यहम्"। हृदयस्थद्वादशदलकमलस्य कादिठान्तद्वादशवर्णयुततया अस्य तन्मध्यगत्वम्। अस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा "गो गौरी गौरवं गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः। शार्ङ्गी पञ्चात्मको गाथा गन्धर्वः सर्वगः स्मृतिः। सर्वसिद्धिः प्रभा भूमा द्विजास्यः शिवदर्शनः। विद्यात्मा गौः पृथग्रूपा मणिबन्धाक्षलोचनः। गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नगलोचरा। तेजस्वती च हृदयं ध्यानं जालन्धरो जयः"। काव्यादिरचनायामस्य संयुक्ततया प्रथमविन्यासे लक्ष्मीः फलम्। "कः खो गो घश्च लक्ष्मीम्" संयुक्तं चेह न स्यात् सुखभरणपदैर्वर्णविन्यासयोगः। पद्यादौ गद्यवक्त्रे क्वचिदपि च सकले प्राकृतादौ समोऽयमिति" वृ॰र॰टी॰ धृतवचनयोक्तेः।

ग न॰ गै—क। १गीते २गणेशे ३गन्धर्वे पु॰ एकाक्षरको॰ ४गुरुवर्णे "म्यरस्तजभनगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः" वृत्तर॰। "गुर्वेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः" छन्दोम॰। "पराममगतौ गतौ" "गौ स्त्री" वृत्तर॰। "सुप्युपपदे गमेर्डः। हृद्ग हृदयगामिनि कण्ठग कण्ठगामिनि इत्यादौ त्रि॰ "हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः" मनुः। सुप्युपपदे गै—क। सामग सामगातरि छन्दोग छन्दोगातरि त्रि॰।

गकार पु॰ ग+स्वरूपे कार। गस्वरूपे वर्णे "गुर्वेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः" छन्दो॰।

गगन न॰ गम—युच् गोऽन्तादेशः। णत्वं प्रामादिकम् "फाल्गुने गगने फेने णत्वमिच्छन्ति बर्बराः" इत्युक्तेः। १आकाशे २शून्ये च। ३लग्नापेक्षया दशमराशौ तस्य उदितराश्यपेक्षया सर्वोर्द्ध्वस्थितत्वात् तथात्वं तथा हि पूर्वस्यामेव राशीनामुदयेन ततः सप्तमराशावुदये तस्य अस्तम् दशमराशिस्तु तदा सर्वोर्द्ध्वस्थितः इति तस्य सर्वोर्द्ध्वाकाशस्थितत्वात् तथात्वम्। तद्गुणादेः आकाशशब्दे ५८२ पृ॰ विवृतिः। सुश्रुते देहस्य पाञ्चभौतिकत्वाङ्गीकारेण "आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता चेति" देहस्याकाशधर्मा उक्ताः "पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां समुदायात् द्रव्याभिनिर्वृत्तिः" इत्युपक्रम्य द्रव्यगता गगनलक्षणधर्मास्तेनोक्ता यथा "तत्र श्लक्ष्णसूक्ष्मव्यवायिविविक्तमव्यक्तरसं शब्दबहुलमाकाशीयम् तन्मार्दवशौषिर्यलाघवकरम्"। तथाकाशगुणभूयिष्ठं संशमनम्" इत्युपक्रम्य भूतविशेषकार्य्येण धातुविशेषसंशमनकारित्वं तस्य दर्शितं सुश्रुतेन यथा "खतेजोऽनिलजैः श्लेष्मा शमयेति शरीरिणाम्। वियत्पवनजाताभ्यां वृद्धिमाप्नोति मारुतः" "तस्याकाशगुणभूयिष्ठं मृदुत्वम्" इति च। तस्य धर्मविशेषाः भा॰ शा॰ उक्ता यथा "आकाशस्य गुणः शब्दोऽव्यापित्वम् छिद्रमेव च। अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता। अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च"। "गगनं गगनाधिपतिमूर्त्तिरिति" माघः। "अवोचदेनं गगनस्पृशा (स्वरेण) रघुः। "प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टीः" मेघ॰।

गगनगति पु॰ गगने गतिर्यस्य। १देवे २सूर्य्यादिग्रहे ३आकाशगामिनि त्रि॰। ७त॰। ४आकाशे गतौ स्त्री।

गगनचर त्रि॰ गगने चरति चर—ट। आकाशगामिनि देवग्रहादिपक्षिविहगादौ। तत्र विहगे "निरुद्धयन् बहुविधमरुज्जीविनो बुभुक्षितो गगनचरेश्वरः (गरुडः) तदा" भा॰ आ॰ २८ अ॰। [हेमच॰

गगनध्वज पु॰ गगनस्य ध्वज इव। १मेघे, हारा॰ २सूर्य्ये

गगनप्रिय पु॰ दैत्यभेदे। "प्रह्लादोऽश्वशिराः कुम्भः संह्रादो गगनप्रियः" हरि॰ ४२ अ॰।

गगनमूर्द्धन् पु॰ दानवभेदे। "तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतुमांश्च यः" भा॰ आ॰ ६५ अ॰। दनुवंशकथने। "तथा गगनमूर्द्धा च कुम्भनाभो महासुरः" हरि॰ ३ अ॰।

गगनसद् त्रि॰ गगने सीदति गच्छति सद—क्विप्। गगनगामिनि देवग्रहविहगादौ। "बालत्वं वृद्धता वा यदि गगनसदां जन्मकाले नराणाम् प्रधानान्द्रम्" जातकालङ्कारः। "विश्वेशान् गगनसदः करोत्यधस्तान्" माघः। गगनविहारिन् प्रभृतयोऽप्यत्र स्त्रियां ङीप्।

गगनसिन्धु स्त्री ६त॰। मन्दाकिन्याम् "गगनसिन्धुफेनपटलजालान्तरस्थ" काद॰। गगननद्यादयोऽप्यत्र।

गगनाङ्गना स्त्री गगनगताङ्गना। अप्सरःसु।

गगनाध्वग पु० गगनाध्वना आकाशमार्गेण गच्छति गम–ड। सूर्य्ये हेम०।

गगनाम्बु न० ६त०। दिव्योदके तडागादावपतिते पात्रादौ धृते मेघनिःसृतजले। "गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत् सुभाजने। बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि ततःपरम् रक्षोघ्नं शीतलं ह्लादि जड़दाहविनाशकम्" सुश्रुतः।

गगनेचर पु० गगने चरति चर–ट अलुक् स०। १देवे २सूर्य्यादिग्रहे ३राशिचक्रे च। ४पक्ष्यादौ त्रि० स्त्रियां टाप्। "तस्मिंस्तु कथिते माता कादम्बे गगनेचरः" भा० आ० २७ अ०।

गगनोल्मुक पु० गगने उल्मुक इव। १मङ्गलग्रहे हारा०। तस्य गगनगत्वात् लोहिताङ्गत्वाच्च तथात्वम्। [जनाय।

गग्घ हासे भ्वा० पर० सक० सेट्। गग्घति अगग्घीत्

गग्नु स्त्री वाचि निघण्टौ "वग्नु" इत्येव पाठान्तरम्।

गङ्गा स्त्री गम–गन्। १विष्णुपादभवे नदीभेदे २हिमवत्कन्याभेदे च। "इमं मे गङ्गे! यमुने! सरस्वति! शुतुद्रि! स्तोमं सचता परुष्ण्या। असिक्न्या मरुद्वृधे! वितस्तयार्जीकीये! शृणुह्या सुषोमया" ऋ० १०,७५,५। इमामृचमधिकृत्य दशप्रधाननदीनां निरुक्तियास्केन ८,२६ दर्शिता यथा "अवयवपदनिरुक्तम् गङ्गा गमनात्। यमुना प्रयुवती गच्छतीति वा प्रवियुतं गच्छतीति वा। सरस्वती सर इत्युदकनाम सर्त्तेस्तद्वती। शुतुद्री शुद्राविणी क्षिप्रद्राविणी आशुतुन्नेव द्रवतीति वा। इरावतीं परुष्णीत्याहुः पर्ववती भास्वती कुटिलगामिनी। असिक्नी अशुक्लाऽसिता सितमिति वर्णनाम तत्प्रतिषेधोऽसितम्। मरुद्वृधा सर्वा नद्यः, मरुत एना वर्द्धयन्ति। वितस्ता अविदग्धा विवृद्धा महाकूला। आर्जीकीया विपाडित्याहुः ऋजुकप्रभवा वा ऋजुगामिनी। विपाड् विपाटनाद्वा विपाशनाद्वा विप्रापणाद् वा पाशा अस्यां व्यपाशस्यन्त वसिष्ठस्य मुमूर्षतस्तस्माद्विपाडुच्यते पूर्वमासीदुरुञ्जिरा। सुषोमा सिन्धुर्यदेनामभिप्रसुवन्ति नद्यः सिन्धुः स्यन्दनात्"। "अष्टाविंशतिं (कुयान्) भरतो दौःषन्तिर्यमुनामनु। गङ्गायां वृत्रघ्नेऽबध्नात् पञ्चपञ्चाशतं हयान्" शत० ब्रा० १३,५,४,११। "न वै गावो मन्दीरस्य गङ्गाया उदकं पपुः" काव्या० श्रौ० २२,३,२०। "तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून् गमः" मनुः। "गङ्गाया हिमवत्कन्यारूपत्वेऽपि नदीरूपतया पृथिव्यवतरणकथा रामा० आदि० यथा "भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्म्मिको रघुनन्दन!। अनपत्यो महाराजः प्रजाकामः स च प्रजाः। मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः। तपो दीर्घं समातिष्ठद्गोकर्णे रघुनन्दन!। ऊर्द्ध्वबाहुः पञ्चतपा मासाहारो जितेन्द्रियः!। तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः। अतीतानि महाबाहो! तस्य राज्ञो महात्मनः। सुप्रीतो भगवान् ब्रह्मा प्रजानां प्रभुरीश्वरः। ततः सुरगणैः सार्द्धमुपागम्य पितामहः। भगीरथं महात्मानं तप्यमानमथाब्रवीत्। भगीरथ! महाराज! प्रीतस्तेऽहं जनाधिप!। तपसा च सुतप्तेन, वरं वरय सुव्रत!। तमुवाच महातेजाः सर्व्वलोकपितामहम्। भगीरथो महाबाहुः कृताञ्जलिपुटः स्थितः। यदि मे भगवान् प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम्। सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तः सलिलमाप्नुयुः। गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम्। स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे च प्रपितामहाः। देव! याचे ह सन्तत्यै नावसीदेत् कुलञ्च नः। इक्ष्वाकूणां कुले देव! एष मेऽस्तु वरः परः। उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः। प्रत्युवाच शुभां वाणीं मधुरां मधुराक्षराम्। मनोरथो महानेष भगीरथ! महारथ!। एवम्भवतु भद्रन्ते इक्ष्वाकुकुलवर्द्धन!। इयं हैमवती ज्येष्ठा गङ्गा हिमवतः सुता। तां वै धारयितुं राजन्! हरस्तत्र नियुज्यताम्। गङ्गायाः पतनं राजन्! पृथिवी न सहिष्यते। तां वै धारयितुं राजन्नान्यं पश्यामि शूलिनः। तमेवमुक्त्वा राजानं गङ्गां चाभाष्य लोककृत्। जगाम त्रिदिवं देवैः सर्व्वैः सह मरुद्गणैः।" ४२ स०।

"देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीड़िताम्। कृत्वा वसुमतीं राम! वत्सरं समुपासत। अथ संवत्सरे पूर्णे सर्व्वलोकनमस्कृतः। उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत्। प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ! करिष्यामि तव प्रियम्। शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम्। ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता। तदा सातिमहद्रूपं कृत्वा वेगञ्च दुःसहम्। आकाशादपतद्राम! शिवे शिवशिरस्युत। अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्द्धरा। विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शङ्करम्। तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः। तिरोभावयितुं बुद्धिञ्चक्रे त्रिनयनस्तदा। सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्द्धनि। हिमवत्प्रतिमे राम! जटाम-

स्तवनमहरे । सा कथञ्चिद्भुवं गन्तुं नाशक्नोद्यत्नमास्थिता । नैव सा निर्गमं लेभे जटामण्डलमध्यतः । तत्रैवाबभ्रमद्देवी संवत्सरगणान् बहून् । तामपश्यन् पुनस्तत्र तपः परममास्थितः । स तेन तोषितश्चासीदत्यन्तं रघुनन्दन ! । विससर्ज ततो गङ्गां हरो बिन्दुसरः प्रति । तस्यां विसृज्यमानायां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे ह्लादिनी पावनी चैव नलिनी च तथैव च । तिस्रः प्राचीं दिशं जग्मुर्गङ्गाः शिवजलाः शुभाः । सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी । तिस्रस्त्वेता दिशं जग्मुः प्रतीचीन्तु शुभोदकाः । सप्तमी चान्वगात्तासां भगीरथरथं तदा । भगीरथोऽपि राजर्षिर्दिव्यस्यन्दनमास्थितः । प्रायादग्रे महातेजा गङ्गा तं चाप्यनुव्रजत् ।" ४३ स० ।

"स गत्वा सागरं राजा गङ्गयानुगतस्तदा । प्रविवेश तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः । भस्मन्यथाप्लुते राम ! गङ्गायाः सलिलेन वै । सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा राजानमिदमब्रवीत् । तारिता नरशार्दूल ! दिवं याताश्च देववत् । षष्टिः पुत्राः सहस्राणि सगरस्य महात्मनः । सागरस्य जलं लोके यावत् स्थास्यति पार्थिव ! । सगरस्यात्मजाः सर्वे दिवि स्थास्यन्ति देववत् । इयञ्च दुहिता ज्येष्ठा तव गङ्गा भविष्यति । त्वत्कृतेन च नाम्नाथ लोके स्थास्यति विश्रुता । गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च । त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात्त्रिपथगा स्मृता ।" ४४ स० ।

पुराणान्तरेषु तु तस्या अवतरणप्रकारोऽन्यथा उक्तः कल्पभेदादविरोधः । यथा

महाभारते "महापुण्यां गगनतः पतन्तीं वै महेश्वरः ! दधार शिरसा गङ्गां तामेव दिवि सेवते" । ब्रह्माण्डे "महादेवस्य या गम्भीरतमाङ्गोतमाच्चभात् । विनिर्गता महानन्दा दक्षिणेक्षणतः शुभा" स्कान्दे "त्रिविक्रमपदोद्भिन्नब्रह्माण्डशुषिरोद्गता । परा विष्णुपदीगङ्गा सहस्रामूर्त्तिकारिणी ।" वैष्णवे "ततः प्रभवति ब्रह्मन् ! सर्वपापहरा सरित् । गङ्गा देवाङ्गनाङ्गानामनुलेपनपिञ्जरा । विष्णुपादविनिष्क्रान्ता प्लावयित्वेन्दुमण्डलम् । समन्ताद्ब्रह्मणः पुर्य्यां गङ्गा पतति वै दिवः । सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्द्धा प्रतिपद्यत । सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च वै क्रमात् ।" पाद्मे "क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागांस्तारयतेऽप्यधः । दिवि तारयते देवां-स्तेन त्रिपथगा स्मृता ।" भविष्ये "महेश्वरस्य या गर्भोर्मूर्त्तिरेषा सनातनी । त्रैलोक्यपावनार्थाय दययाधरणीकृता ।" तत्प्रभावप्रकरणं ब्रह्माण्डे "दाहकानां पापहन्त्री स्वर्गमोक्षाभिहेतुका । स्वभाव एव गङ्गायाः शैत्यं शीतरुचो यथा" भविष्ये "पापक्षयकरी सा हि महीगङ्गा स्वभावतः । उपपातकराशीनां सा हि हन्त्री यतः स्मृता" स्कान्दमात्स्ययोः "क्रोधलोभैकवृत्तीनां विपरीतक्रियावताम् । कामिनाञ्च तथान्येषां तपोव्रतादि निष्फलम् । गङ्गायान्तु कृतं सर्वं सफलं स्यान्न संशयः । परब्रह्मस्वरूपा या गङ्गायास्तु स्वभावतः" । सर्वदेवादिमयत्वकथनम् भविष्ये "शिववाक्ये त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । पर्वतादीनि रम्याणि पुण्यक्षेत्राणि यानि च । धर्माश्च सर्वदेवाश्च सर्वयज्ञतपांसि च । अहं ब्रह्मा च विष्णुश्च सर्वशक्तिसमन्विताः । अष्टाविंशतिकोट्यस्तु देवता यास्तु वै सदा । गङ्गायां सर्व एवैते सूक्ष्मरूपेण संस्थिताः । तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् । सर्वदा कलिकाले च गङ्गायां नात्र संशयः" भविष्ये "सर्वदेवमयी गङ्गा सर्वदेवस्वरूपिणी" भगवद्गीतायां "स्रोतसामस्मि जाह्नवीति" अत्र तस्या विशिष्टताकथनम् "देवानान्तु महादेवो यथा श्रेष्ठतमः स्मृतः । सर्वेषामेव तीर्थानां तथा गङ्गा विशिष्यते" महाभारते "सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वधर्ममयो मनुः । सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वदेवमयो हरिः" स्कान्दे "भूतेश्वरादिह परोऽस्ति न पूजनीयो नैवाश्वमेधसदृशः क्रतुरस्ति लोके । गङ्गासमं त्रिभुवने न हि तीर्थमस्ति नान्यद्व्रतं च शिवरात्रिसमं तथास्ति" महाभारते "न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात् परः । ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः" ब्रह्माण्डे "कलौ तु सर्वतीर्थानि स्वस्वहृतप्रभावतः । गङ्गामभिसर्वं यान्ति सा तु देवी न कुत्रचित्" नारदीये "कोटिवटाश्च दशसु तीर्थानां यत् फलं भवेत् । तत्फलमभिषेकेण गङ्गायां लभते नरः" भविष्ये "धनिभूति प्रयासेन भक्तिप्राह्या महेश्वरी । भावानुरूपफलदा गङ्गा सर्वजगद्धिता" ब्रह्माण्डे "प्रभासे गोसहस्रेण राहुग्रस्ते दिवाकरे । यत्फलं पाण्डवश्रेष्ठ ! गङ्गायां तद्दिने दिने । महापुण्या महावेगा सद्यः शुद्धिकरी परा । महापुण्यप्रदा सद्यः स्वर्गमोक्षप्रदैव सा" दानधर्मे "स्वायम्भुवं यथा स्नानं सर्वाद्यसमं कृतम् । तीर्थानां

सरितां श्रेष्ठा तथा गङ्गा इहोच्यते” मात्स्ये “तीर्थानां परमं तीर्थं नदीनामुत्तमा नदी । मोक्षदा सर्वभूतानां महा पातक दिनामपि:” भविष्ये “ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्त्रेतायां तत्र वै तपः । द्वापरे यज्ञमेवाहुः कलौ गङ्गैव केवलम् । चिन्तामणिगणाश्चापि गङ्गाया-स्तोयबिन्दवः । विनिघ्नन्ति वत्‌ प्रयच्छन्ति भक्तेभ्यश्चिन्तितं फलम्” शैवे “नास्ति गङ्गासमं तीर्थं नास्ति वेद समा श्रुतिः । नास्ति सत्यसमः शास्ता नास्ति भूति समं तपः”कौर्ममात्स्ययोः “कृते च सर्वतीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परम् । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम्” दानधर्मे “ते देशास्ते जनपदास्ते शैलास्तेऽपि चाश्रमाः । येषां भागीरथी गङ्गा मध्ये याति सरिद्वरा” स्तवनप्रकरणम् हरिवंशे “दिव्या त्रिधारा द्दृष्टा यैः पुण्या त्रिपथगा नदी । स्मरणादेव सर्वेषामहंसा या विभेदिनी” ब्रह्माण्डे “मनसा संस्मरेद्यस्तु गङ्गां दूर-स्थितो नरः । चान्द्रायणसहस्रन्तु लभते नात्र संशयः” भविष्ये “स्मरणादेव गङ्गायाः पापसंघातपिञ्जरम् । भेदं सहस्रधा याति गिरिर्वज्रहतो यथा” ब्रह्माण्डे “यत्र तत्र स्थितोऽपि मरणे समुपस्थिते । भक्त्या गङ्गां स्मरन् याति नरः शिवपुरं परम्” भविष्ये “गच्छन् तिष्ठन् स्वपन् ध्यायन् जाग्रद्भुञ्जन् श्वसन् वदन् । यः स्मरेत् सततं गङ्गां स च मुच्येत संकटात्”कीर्त्तन प्रकरणम् वैष्णवे “गङ्गा गङ्गेति यैर्नाम योजनानां शतैरपि । स्थितैरुच्चारितं हन्ति पापं जन्मत्रयार्जितम्” । “गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयात् योजनानां शतैरपि । मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति” यात्राप्रकरणम् ब्रह्माण्डे “येषां बुद्धिं शुभां देवाः प्रयच्छन्ति महात्मनाम् । तेऽपि गच्छन्ति नियता गङ्गा-मभिमतां सुरैः” तत्रैव “स्नानस्य भक्त्या गङ्गायां कर्त्तुं-कामस्य गच्छतः । पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः” । भविष्ये “वृथा कुलं वृथा विद्या वृथा यज्ञा वृथा तपः । वृथा दानानि तस्येह कलौ गङ्गां न याति यः” । वाराहब्रह्माण्डयोः “अन्योऽदिवं स्वर्लोका तु चेन्द्रा देवाः समागते । आगच्छन्ति सदा मर्त्यांगङ्गामभि-गता नराः” । भविष्ये “चतुरङ्गेण सङ्गेन वाणिज्ये-नापि सेवया । कामासक्तोऽपि च नरो गङ्गां प्राप्य दिवं व्रजेत् । दानधर्मे “गङ्गागता ये त्रिदिवं गतास्ते” अथ क्षेत्रप्रकरणम् “सार्द्धहस्तशतं यावत् गर्भतस्तीर-मुच्यते । न मन्त्रो न विधिः कालो न मृदो न च गोमयम्” । अत्र अपरः पठन्ति “अत्र न प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि” । स्कान्दे “तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते । अत्र दानं जपो होमो गङ्गायां नात्र संशयः” । दानधर्मे “भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् । तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्ध्वं तीरमुच्यते” ब्रह्माण्डे “प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् । अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन” । स्पर्शादि-प्रकरणम् वैष्णवे “श्रुताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीताऽ-वगाहिता । या पावयति भूतानि कीर्त्तिता च दिनेदिने”

गतिप्रकरणम् भविष्ये “परदारपरद्रव्यवाञ्छा द्रोहः परस्य च । गतिमन्विष्यमाणस्य गङ्गैव परमा गतिः । मज्जनप्रकरणम्” महाभारते “गङ्गोर्मिभिरथो दिग्धः पुरुषः पवनो यथा । स्पृशते सोऽस्य पाप्मानं सद्य एवापकर्षति” दर्शनप्रकरणम् दानधर्मे । “जात्यन्धै-रिह तुल्यास्ते मृतैः पङ्गुभिरेव वा । समर्था ये न पश्यन्ति गङ्गां पुण्यजलां शुभाम्” ब्रह्माण्डे “ज्ञानवै-राग्यमाधुर्यप्रतिष्ठा सर्वमान्यता । शुभानामाश्रयत्वञ्च गङ्गादर्शनजं फलम्” अथ नमस्कारप्रकरणम् भविष्ये “सर्वतीर्थमयीं गङ्गां परमात्मस्वरूपिणीम् । त्रैलो-क्यपावनार्थाय गाङ्गतां प्रणमेत् सदा” । स्पर्शनप्रकरणम् ब्रह्माण्डे “अभक्त्या हि महापापी गङ्गां स्पृष्ट्वा शुचि-र्भवेत् । अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहन्नेव हि पावकः” नारदीये “तथेह गङ्गां संस्पृश्य ब्रह्मरूपां शुभप्रदाम् । शुद्धा भवन्तीह सर्वे सद्य एव न संशयः” वाराहे “ब्रह्मघ्नो गुरुहा गोघ्नः स्पृष्टो वा सर्वपातकैः । गङ्गा-म्भोयं नरः स्पृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते” । अवगाहन-प्रकरणम् वनपर्वणि “यद्राकार्यं मतं कृत्वा कृतं गङ्गा-वगाहनम् । सर्वं दहति गङ्गाम्भस्तूलराशिमिवानलः” स्नानप्रकरणम् वैष्णवे “स्नातस्य सलिले यस्याः सद्यः पापं प्रणश्यति । अपूर्वपुण्यप्राप्तिश्च सदा मैत्रेय । जायते” भविष्ये “यतस्य पतितस्यापि शुचिनः सत्यशालिनः । गङ्गास्नानविहीनस्य तस्य जन्म निरर्थकम्” तत्रैव “पितरो योगिनश्चैव गाथां गायन्ति सादराः । अपि नः स्वकुले कश्चित् गङ्गास्नायी भविष्यति । देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दास्यते सलिलाञ्जलिम् । गङ्गास्नानरतं मर्त्यं दृष्ट्वैव यम-किङ्कराः । दिशो दश पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः । यमो भीतस्तु तं दृष्ट्वा प्रणिपत्य प्रपूज्य च । न शक्नोति

तथा स्नातु तदाप्ने पुण्यकर्मणः । मेरुमन्दरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः । गङ्गास्नानेन दह्यः स्यात्तूलराशिरिवानलैः" ब्रह्माण्डे "शूद्रा स्वर्गमवाप्नोति पीत्वा स्नानमवाप्नुयात् । गङ्गास्नाने तु भक्त्या वै प्राप्नोति परमं पदम्" ब्रह्मवैवर्त्ते "गङ्गायां मौषलं स्नानं महापातकनाशनम् । स्नानात् स्वर्गमवाप्नोति नात्र संशयः" । पुण्यकालविशेषस्नानप्रकरणम् भविष्ये "द्वादश्यां श्रवणर्क्षेण चाष्टम्यां पुष्ययोगतः । आर्द्रायाञ्च चतुर्दश्यां गङ्गास्नानं विशेषतः । वैशाखे पूर्णिमा या स्यादाषाढे वै कार्त्तिके तथा । तथा माघी ह्यमावास्या गङ्गास्नाने सुदुर्लभा । कृष्णाष्टम्यां सकृत्तु शतं स्यात् कर्कटेषु । अमावास्यादिने चैव सहस्रन्तु दिनक्षये । चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नानं व्यतीपाते त्वनन्तकम्" ब्राह्मे "चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव योऽवगाहति जाह्नवीम् । स स्नातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम्" स्मृतिः "इन्दोर्लक्षगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगुणं तथा । गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश" (नन्दाप्रभृतिवारुणीदशहरादौ च स्नानफलं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्) । मृद्धारणप्रकरणम् दानधर्मब्रह्माण्डाग्नेयेषु ।

"जाह्नवीतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्त्ति यः । बिभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम्" तर्पणप्रकरणम् ब्रह्माण्डाग्नेयदानधर्मेषु "य इच्छेत् सफलं जन्म जीवितं श्रुतमेव च । स पितॄंस्तर्पयेद्गङ्गामभिगम्य सुरांस्तथा" अथ दानप्रकरणम् भविष्ये "गावो हिरण्यरत्नानि वस्तुभूमिफलानि च । अन्नदानादिकान्यपि आत्मनो यदभीप्सितम् । तत्तु भक्त्या तु गङ्गायां यः प्रयच्छति मानवः । तत्तत्फलमनन्तञ्च समाप्य चेह जन्मनि । प्रेत्य चाप्नोति निर्वाणं परमं चिरञ्जनम् । यज्ञो दानं तपो जाप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम् । गङ्गायान्तु कृतं सर्वं कोटिकोटिगुणं भवेत्" व्रतप्रकरणम् ब्रह्माण्डे "शालितण्डुलप्रस्थेन द्विपञ्चदशया तथा । पायसं पाचयित्वा तु मधुयुक्तं घृतं तथा । प्रत्येकं पलमात्रन्तु तत्र निक्षिप्य भक्तितः । तत् पायसस्य पिण्डान् लड्डुकान् यावकानपि । तथा गुञ्जार्द्धमात्रन्तु सुवर्णं रूप्यमेव च । चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमानि च गुग्गुलुम् । बिल्वपत्राणि दूर्वाञ्च रोचनां सितसर्षपम् । नीलोत्पलस्य पत्राणि पत्राभावे फलानि च । यथा शक्त्या महाभक्त्या गङ्गायां यो विनिःक्षिपेत् । मासि मासि पौर्णमास्यां दर्शे वा प्रहरद्वये । अवधानेन मन्त्रेण यावत् संवत्सरं तथा । (ओं गङ्गायै नारायण्यै ते नमो नमः) । इति मन्त्रेण शतं शतमष्टोत्तरं जपेत् । गङ्गाजलान्नभुक् स्यात्तु तत्क्षणान्नात्र संशयः । हविष्याशी मिताहारी वशी तेषु दिनेषु च । संवत्सरान्ते तस्यैषा गङ्गा दिव्यवपुर्धरा । दिव्यमाल्याम्बरधरा दिव्यगन्धानुलेपना । चारुरूपधरा देवी दिव्यरत्नविभूषिता । प्रत्यक्षरूपा सुरनिम्नगेव वरप्रदा । एवं प्रत्यक्षतः साक्षात् गङ्गां दिव्यवपुर्धराम् । दृष्ट्वा चक्षुषा मर्त्यो वरदानसमुद्यताम् । यान् यान् कामयते कामांस्तांस्तान् समवाप्नुयात् । निष्कामस्तु परं मोक्षं लभते नात्र संशयः" श्राद्धप्रकरणम् भविष्ये "गयाश्राद्धं कृतं तेन चतुष्कृत्व स्वकायया । येन गङ्गाम्भसा सिक्ते तीरे श्राद्धमकारि च । पितॄनुद्दिश्य यो भक्त्या पायसं मधुसंयुतम् । गुडसर्पिःसमायुक्तं गङ्गाम्भसि विनिःक्षिपेत् । तृप्ताः भवन्ति पितरस्तस्य वर्षशतत्रयम्" देवीपुराणे "अकालेऽप्यथ वा काले तीरे श्राद्धं तथा नरैः । प्राप्य एव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम्" अथ पिण्डप्रकरणम् देवीपुराणे "सततं गङ्गाभिगमनं कृत्वा पिण्डं ददाति यः । तारिताः पितरस्तेन भवाम्भोधेस्तिलोदकैः ।" तत्रैव "गङ्गायाञ्च गयायाञ्च पिण्डदानं समं कृतम् । विशेषतः कलियुगे गङ्गापिण्डं प्रशस्यते । गङ्गायां पिण्डदानेन पितरस्तु तिलोदकैः । नरकस्था दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः । मार्त्तण्डे विरजे चैव गयायां जाह्नवीतटे । अत्र पिण्डप्रदो याति ब्रह्मलोकमनामयम्" जलप्रकरणम् ब्राह्मे "योऽसौ निरञ्जनो देवश्चित्स्वरूपी जनार्द्दनः । स एव द्रवरूपेण गङ्गाम्भो नात्र संशयः" । लैङ्गे "ब्रह्महा गुरुहा गोघ्नः स्तेयी च गुरुतल्पगः । गङ्गाम्भसा च पूयन्ते नात्र कार्या विचारणा" । ब्राह्मे "तिलतुषमात्रन्तु पादेनैकेन यः पुमान् । मासमेकन्तु गङ्गाम्भः सेवते स विमुच्यते । मेरोः समुद्रस्य च रत्नराशेः संख्योपलानामुदकस्य वापि । शक्यं न चेह गङ्गाजलानां गुणाख्यानं परिमाणं तथैव" तोयदानप्रकरणम् भविष्ये "अन्नदानैश्च गोदानैश्च अर्थदानादिभिस्तथा । रथाश्वगजदानैश्च यत्फलं परिकीर्त्तितम् । ततः शतगुणं गङ्गातोयदानादवाप्नुयात्" महाभारते "चान्द्रायणसहस्रैश्च यश्चरेत् कायशोधनम् । यः पिबेद्यथेष्टञ्च गङ्गाम्भः स विशिष्यते । गङ्गा-

तीरे वसेन्नित्यं गङ्गातोयं पिबेत् सदा । दीक्षितः सर्व्वयज्ञेषु सोमपानं दिने दिने । गङ्गातोयाभिसंसिक्तां भिक्षामश्नाति यो नरः । सर्पवत् कञ्चुकं मुक्त्वा पापानीह नरोत्तमः । स्वर्गापवर्गिकीं सिद्धिं प्राप्नोत्येव न संशयः" स्कान्दे "गण्डूषमात्रपानेन अश्वमेधफलं लभेत् । स्वच्छन्दं यः पिबेदम्भस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता" पाद्मे "त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिश्चैव यामुनम् । नार्म्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्य्यति" अथ पापक्षयप्रकरणम् । ब्राह्मे "तपसा ब्रह्मचर्य्येण यज्ञैस्त्यागेन वा गतिम् । न तां लभते जन्तुर्गङ्गां संसेव्य यां लभेत्" नारदीये "किमष्टाङ्गेन योगेन किं तपोभिः किमध्वरैः । वास एव हि गङ्गायां ब्रह्मज्ञानस्य कारणम्" महाभारते "पूर्व्वे वयस्यधर्म्माय कृत्वा पापानि ये नराः । पश्चाद्गङ्गां समाश्रित्य तेऽपि यान्ति परां गतिम्" ब्रह्माण्डे "महापातकिनो ये च सेवन्ते यदि जाह्नवीम् । पातकेभ्योऽपि मुच्यन्ते का कथाऽन्यस्य पाप्मनः" भविष्ये "त्रिरात्रं सप्तरात्रं वा स्थितिमात्रेण भक्तितः । गङ्गातीरे नरो यस्तु नरकं स न पश्यति" । विघ्नप्रकरणम् भविष्ये "पदे विघ्नसहस्राणि गङ्गां रक्षन्ति यत्नतः । निरासयन्त्यभक्तांश्च पापकर्म्मरतांस्तथा । कामक्रोधमदोन्मादलोभादिनिशितैः शरैः । प्रहरन्ति मनस्तेषां स्थितिं वै नाशयन्ति च" प्रतिग्रहप्रकरणम् मात्स्ये "यस्तत्र प्रतिगृह्णाति तीर्थेष्वायतनेषु च । हिरण्यं रजतं ताम्रं यच्चान्यदपि किञ्चन । निःफलं तस्य तत् तीर्थं यावत्तदपि चाश्नुते । वरं विक्रयणं मातुर्व्वरं विक्रयणं पितुः । अपि गङ्गाजलस्यान्तु न गृह्णीयात् कदाचन" स्मृतिः । "गङ्गाविक्रयणाद्राजन् विष्णोर्विक्रयणं भवेत् । जनार्दने तु विक्रीते विक्रीतं स्याज्जगत्त्रयम्" अभक्तिप्रकरणम् भविष्ये "गङ्गां प्राप्य तु ये मर्त्याः श्रद्धां भक्तिं न कुर्व्वते । तीर्थान्तरे रतिं कुर्व्वन्ति ते निरयगामिनः" । कृतघ्नप्रकरणम् ब्रह्माण्डे "गङ्गां संश्रित्य यस्तस्य सम्यक्कार्य्यं न विद्यते । कृतघ्नः स वै मूढो जीवन्मृतो भवेन्नरः" । मृत्युफलप्रकरणम् ब्राह्मे "ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कामतोऽकामतोऽपि वा । गङ्गायान्तु मृतो मर्त्त्यो मोक्षं स्वर्गञ्च विन्दति" भविष्ये "कृमिकीटपतङ्गाद्या ये मृता जाह्नवीजले । कूलाद्विप्रपतिता वृक्षास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्" तथा "अपि योजनपर्य्यन्ते गङ्गां स्मृत्वा तनुं त्यजेत् । वैवस्वतोऽपि तस्यार्घ्यं दत्त्वा स्वर्गं प्रयच्छति" स्कान्दे "अर्द्धोदके तु जाह्नव्या म्रियतेऽनशनेन यः । स याति न पुनर्जन्म ब्रह्मसायुज्यमेव च" अस्थिप्रक्षेपप्रकरणम् वनपर्व्वणि कौर्म्मे च "यावन्त्यस्थीनि गङ्गायां तिष्ठन्ति पुरुषस्य च । तावद्वर्षसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते । यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्पृशते जलम् । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते" ब्रह्माण्डे "गङ्गातोये तु यस्यास्थि नीत्वा संक्षिप्यते नरैः । तत्कालमादितः कृत्वा स्वर्गे तस्य भवेत् स्थितिः । गङ्गातीरेषु यस्यास्थि प्लाव्यते पुण्यकर्म्मणः । न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन" केशादिप्रकरणम् ब्रह्माण्डे "केशलोमनखादीनि येषां पुंसान्तु पावना । निक्षिप्यन्ते च गङ्गायां तेषां स्याद्दिवि स्थितिः" अथ प्रकीर्णकम् ब्रह्माण्डे "दृष्टा शतकृतं पापं स्पृष्टा जन्मशतानि च । स्नात्वा जन्मसहस्राणि हन्ति गङ्गा कलौ युगे" । गङ्गाद्वारवाराणसीप्रयागादिप्रकरणम् मात्स्ये "सर्व्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा । गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे" वनपर्व्वणि "स्वर्गद्वारेण तत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः । तत्राभिषेकं यः कुर्य्यात् सोऽश्वमेधमवाप्नुयात्" ब्रह्माण्डे "वाराणस्यां विशेषेण गङ्गा नित्यं विमुक्तिदा । अनन्तकोटिकल्पोत्थं पापं पुंसां प्रणाशयेत् । वाराणस्यां विशेषेण सद्यः पापविनाशिनी । गङ्गायान्तु जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले । जले स्थले चान्तरीक्षे गङ्गासागरसङ्गमे" । मोक्षप्रकरणम् स्कान्दे "ब्रह्मादिदेवलोकानां सम्यक् च प्राप्तये नृणाम् । गङ्गा च परमा हेतुः कलिकाले विशेषतः" ।

गङ्गामाहात्म्यं काशीख० विष्णुं प्रति शिवेनोक्तम् यथा

"सर्व्वैव सा परा मूर्त्तिस्तोयरूपा शिवात्मिका । ब्रह्माण्डानामनेकेषामाधारः प्रकृतिः परा । शुद्धविद्यास्वरूपा च त्रिशक्तिः करुणात्मिका । आनन्दाऽमृतरूपा च शुद्धधर्म्मस्वरूपिणी । तामेनां जगतां धात्रीं धारयामि स्वलीलया । विश्वस्य रक्षणार्थाय परब्रह्मस्वरूपिणीम् । त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यक्षेत्राणि यानि च । सर्व्वत्र सर्व्वे ये धर्म्माः सर्व्वे यज्ञाः सदक्षिणाः । तपांसि विष्णो ! सर्व्वाणि श्रुतिः साङ्गा चतुर्व्विधा । अहञ्च त्वञ्च ब्रह्मा च देवतानां गणाश्च ये । पुरुषार्थाश्च सर्व्वे वै शक्तयो विविधाश्च याः । गङ्गायां सर्व्व एवैते सूक्ष्मरूपेण संस्थिताः । स स्नातः सर्व्व-

तीर्थेषु सर्वक्रतुषु दीक्षितः । चीर्णसर्वव्रतः सोऽपि यस्तु गङ्गां निषेवते । तपांसि तेन तप्तानि सर्वदानप्रदः स च । स प्राप्तयोगनियमो यस्तु गङ्गां निषेवते । सर्ववर्णाश्रमिभ्यश्च वेदविद्भ्यश्च वै तथा । शास्त्रार्थपारगेभ्यश्च गङ्गास्नायी विशिष्यते । मनोवाक्कायजैर्दोषैर्दुष्टो बहुविधैरपि । वीक्ष्य गङ्गां भवेत् पूतः पुरुषो नात्र संशयः । कृते सर्वाणि तीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परम् । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम् । ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्त्रेतायां तच्च वै तपः । द्वापरे तद्द्वयं यज्ञः कलौ गङ्गैव केवलम् । पूर्वजन्मान्तराभ्यासवासनावशतो हरे ! । गङ्गातीरे निवासः स्यान्मदनुग्रहतः परम् । यो देहपतनाद्यावद्गङ्गातीरं न मुञ्चति । स हि वेदान्तविद्योगी ब्रह्मचर्यव्रती सदा । कलौ कलुषचित्तानां पापद्रव्यरतात्मनाम् । विधिहीनक्रियाणाञ्च गतिर्गङ्गां विना नहि । अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नो दुर्विचिन्तितम् । गङ्गागङ्गेति जपनात्तानि नोपविशन्ति हि । गङ्गा हि सर्वभूतानामिहामुत्र फलप्रदा । भावानुरूपतो विष्णो ! सदा सर्वजगद्धिता । यज्ञदानतपोयोगजपाः सनियमा यमाः । गङ्गासेवासहस्रांशं न लभन्ते कलौ हरे ! । किमष्टाङ्गेन योगेन किं तपोभिः किमध्वरैः । वास एव हि गङ्गायां ब्रह्मज्ञानस्य कारणम् । अपि दूरस्थितस्यापि गङ्गामाहात्म्यवेदिनः । अयोग्यस्यापि गोविन्द ! भक्त्या गङ्गा प्रसीदति । श्रद्धा धर्मः परः सूक्ष्मः श्रद्धा ज्ञानं परन्तपः । श्रद्धा स्वर्गश्च मोक्षश्च श्रद्धया सा प्रसीदति । अज्ञानरागलोभाद्यैः पुंसां संमूढचेतसाम् । श्रद्धा न जायते धर्मे गङ्गायाञ्च विशेषतः । बहिःस्थितं जलं यद्वन्नारिकेलान्तरस्थितम् । तथा ब्रह्माण्डबाह्यस्थं परं ब्रह्माम्बु जाह्नवम् । गङ्गालाभात् परो लाभः क्वचिदन्यो न विद्यते । तस्माद्गङ्गामुपासीत गङ्गैव परमः पुमान् । यज्वनः पण्डितस्यापि गुणिनो दानशालिनः । गङ्गास्नानविहीनस्य हरे ! जन्म निरर्थकम् । वृथा कुलं वृथा विद्या वृथा यज्ञो वृथा तपः । वृथा दानानि तस्येह गङ्गाभक्तो न यो भवेत् । पुष्पतृणाद्यपूजायां न स्याद्वै तादृशं फलम् । यथा गङ्गाजले स्नातः पूजने विधिना फलम् । मम तेजोऽग्निगर्भेयं मम वीर्यातिसम्भृता । दाहिका सर्वदोषाणां सर्वपापविनाशिनी । स्मरणादेव गङ्गायाः पापसङ्घातपञ्जरम् । शतधा भेदमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा । गङ्गां गच्छति यस्त्वेकस्तं भक्त्यानुमोदयेत् । तयोस्तुल्यं फलं प्राहुर्भक्तिरेवात्र कारणम् । गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् भुञ्जन् ध्यायन् जाग्रत् वसन् वदन् । यः स्मरेत् सततं गङ्गां स हि मुच्येत बन्धनात् । पितॄनुद्दिश्य यो भक्त्या पायसं मधुसंयुतम् । गुडसर्पिस्तिलैः सार्द्धं गङ्गाम्भसि विनिःक्षिपेत् । तृप्ता भवन्ति पितरस्तस्य वर्षशतं हरे ! । यच्छन्ति विविधान् कामान् परितुष्टाः पितामहाः । लिङ्गे संपूजिते सर्वमर्चितं स्याज्जगद्यथा । गङ्गास्नानेन लभते सर्वतीर्थफलं तथा । गङ्गायान्तु नरः स्नात्वा यो लिङ्गं नित्यमर्चति । एकेन जन्मना मुक्तिं परां प्राप्नोति स ध्रुवम् । अग्निहोत्राणि यज्ञाश्च तथा दानतपांसि च । गङ्गायां लिङ्गपूजायाः कोट्यंशेनापि नो समाः । गङ्गां गन्तुं विनिश्चित्य कृत्वा श्राद्धादिकं गृहे । स्थितस्य सम्यक् सङ्कल्पात् तस्यानन्दन्ति पूर्वजाः । पापानि च रुदन्त्याशु हा क्व यास्याम इत्यलम् । लोभमोहादिभिः सार्द्धं मन्त्रयन्ति पुनः पुनः । यथा गङ्गां न यात्येष तथा विघ्नं प्रकुर्महे । गङ्गां गतो यदा चैष न स्थास्यन्ति विधास्यति । स्नानाङ्गावगाहार्थं गच्छतस्तु पदे पदे । निराशानि व्रजन्त्येव पापान्यस्य शरीरतः । पूर्वजन्मकृतैः पुण्यैस्त्यक्त्वा लोभादिकं हरे ! । व्युदस्य सर्वविघ्नौघान् गङ्गां प्राप्नोति पुण्यवान् । अनुषङ्गेण शुल्केन वाणिज्येनापि सेवया । कामासक्तोऽपि वा मर्त्यो गङ्गास्नायी दिवं व्रजेत् । अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहनोऽपि यथा दहेत् । अनिच्छयापि संस्नाता गङ्गा पापं तथा दहेत् । तावद्भ्रमति संसारे यावद्गङ्गां न सेवते । संसेव्य गङ्गां नो जन्तुर्भवक्लेशं प्रपश्यति । यो गङ्गाम्भसि संस्नातो भक्त्या संत्यक्तसंशयः । मनुष्यचर्मणा नद्धः स देवो नात्र संशयः । गङ्गास्नानार्थमुद्युक्तो मध्ये मार्गं मृतो यदि । गङ्गास्नानफलं सोऽपि सदाप्नोति न संशयः । माहात्म्यं ये च गङ्गायाः शृण्वन्ति च पठन्ति च । तेऽप्यशेषैर्महापापैर्मुच्यन्ते नात्र संशयः । दुर्बुद्धयो दुराचारा हैतुका बहुसंशयाः । पश्यन्ति मोहिता विष्णो ! गङ्गामन्यां नदीमिव । जन्मान्तरकृतैर्दानैस्तपोभिर्नियमैर्व्रतैः । इह जन्मनि गङ्गायां नृणां भक्तिः प्रजायते । गङ्गाभक्तिमतामर्थे महेन्द्रादिपुरेषु च । हर्म्याणि रत्नभोगानि निर्मितानि स्वयम्भुवा । सिद्धयः सिद्धलिङ्गानि सर्वलिङ्गान्यनेकशः । प्रासादा रत्न-

रचिताचिन्ताभषिगणा अपि । गङ्गाजले न तिष्ठन्ति कलिपापानि भीतितः । अतएव हि संसेव्या कलौ गङ्गेति निश्चिता । सूर्य्योदये तमांसीव वज्रिवज्रभयान्नगाः । तार्क्ष्यतुण्डाद्यथा सर्पाः मेघा वाताहता यथा । तत्त्वज्ञानाद्यथा मोहाः सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः । तथा सर्वाणि पापानि यान्ति गङ्गेक्षणात् क्षयम् । दिव्यौषधैर्यथा रोगा लोभेन च यथा गुणाः । यथा शीघ्रोष्णमन्निरगाधह्रदमज्जनात् । तूलशैलाः स्फुलिङ्गेन यथा नश्यन्ति तत्क्षणात् । तथा दोषाः प्रणश्यन्ति गङ्गाम्भःस्पर्शनाद्ध्रुवम् । क्रोधेन च तपो यद्वत् कामेन च यथा मतिः । अनयेन यथा लक्ष्मीर्विद्या मानेन वै यथा । दम्भकौटिल्यमायाभिर्यथा धर्मो विनश्यति । तथा नश्यन्ति पापानि गङ्गायादर्शनेन तु । मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य विद्युत्सम्पातचञ्चलम् । गङ्गां यः सेवते सोऽत्र बुद्धैः पारं परं गतः । निर्धूतपापाये मर्त्याः परञ्ज्योतिःस्वरूपिणीम् । सहस्रसूर्य्यप्रतिमां गङ्गां पश्यन्ति ते भुवि । साधारणाम्भसा पूर्णां साधारणनदीमिव । पश्यन्ति नास्तिका गङ्गां पापोपहतलोचनाः । संसारमोचनार्थं जनानामनुकम्पया । गङ्गातरङ्गरूपेण सोपानं निर्ममे दिवः । सर्व एव शुभः कालः सर्वो देशस्तथा शुभः । सर्वो जना दानपात्रं श्रीमति जाह्नवीतटे । यथाश्वमेधो यज्ञानां नगानां हिमवान् यथा । व्रतानान्तु यथा सत्यं दानानामभयं यथा । प्राणायामश्च तपसां मन्त्राणां प्रणवो यथा । धर्माणामप्यहिंसा च काम्यानां श्रीर्यथा वरा । यथात्मविद्या विद्यानां स्त्रीणां गौरी यथोत्तमा । सर्वदेवगणानाञ्च यथाहं परमेश्वरः । सर्वेषामेव भक्तानां शिवभक्तो यथा वरः । तथा सर्वेषु तीर्थेषु गङ्गातीर्थं विशिष्यते । हरे ! यस्त्वावयोर्भेदं न करोति महामतिः । शिवभक्तः स विज्ञेयो महापाशुपतश्च सः । पापपांशुमहावात्या पापद्रुमकुठारिका । पापेन्धनदवाग्निश्च गङ्गेयं पुण्यवाहिनी । नानारूपाश्च पितरो गाथां गायन्ति सर्वदा । अपि कश्चित् कुलेऽस्माकं गङ्गास्नायी भविष्यति । देवर्षीन् परिसन्तर्प्य दीनानाथांश्च दुःखितान् । श्रद्धया विधिना स्नात्वा दास्यते सलिलाञ्जलिम् । अपि नः स कुले भूयाच्छिवे विष्णौ च साम्यदृक् । तदाश्रयकरो भक्त्या तत्र सम्याज्जनादिकृत् । अकामो वा सकामो वा तिर्य्यग्योनिगतोऽपि वा । गङ्गायां यो मृतो मर्त्यो नरकं न स पश्यति ।

तीर्थमन्यत् प्रशंसन्ति गङ्गातीरे स्थिताश्च ये । गङ्गां न बहु मन्यन्ते ते स्युर्निरयगामिनः । माञ्च त्यक्त्वैव गङ्गाञ्च यो द्वेष्टि पुरुषाधमः । स्वकीयैः पितृभिः सार्द्धं स घोरं नरकं व्रजेत् । षष्टिर्वर्षसहस्राणि गङ्गां रक्षन्ति सर्वदा । अभक्तानाञ्च पापानां वासे विघ्नं प्रकुर्वते । कामक्रोधमहामोहलोभादिनिशितैः शरैः । घ्नन्ति तेषां मनस्तत्र स्थितिञ्चापनयन्ति च । गङ्गां समाश्रयेत् यस्तु स मुनिः स च पण्डितः । कृतकृत्यः स विज्ञेयः पुरुषार्थचतुष्टये । गङ्गायाञ्च सकृत्स्नातो हयमेधफलं लभेत् । तर्पयंश्च पितॄंस्तत्र तारयेन्नरकार्णवात् । नैरन्तर्येण गङ्गायां मासं यः स्नाति पुण्यभाक् । स शक्रलोके वसति यावच्छक्रः सपूर्वजः । अब्दं स्नाति च गङ्गायां नैरन्तर्येण पुण्यवान् । विष्णुलोकं समासाद्य सुखं संवसेच्चिरम् । गङ्गायां स्नाति यो मर्त्यो यावज्जीवं दिने दिने । जीवन्मुक्तः स विज्ञेयो देहान्ते मुक्त एव सः । तिथिनक्षत्रपर्वादि नापेक्ष्यं जाह्नवीजले । स्नानमात्रेण गङ्गायां सञ्चिताघं विनश्यति । पण्डितोऽपि स मूर्खः स्याच्छक्तियुक्तोऽप्यशक्तिकः । यस्तु भागीरथीतीरं सुखसेव्यं न संश्रयेत् । किमायुषाप्यरोगेण विकाशिन्याथ किं श्रिया । किं वा बुद्ध्या विमलया यदि गङ्गां न सेवते । यः कारयेदायतनं गङ्गाप्रतिकृतेर्नरः । भुक्त्वा स भोगान् प्रेत्यापि याति गङ्गासलोकताम् । शृण्वन्ति महिमानं ये गङ्गाया नित्यमादरात् । गङ्गास्नानफलं तेषां वाचकपोषणाद्धनैः । पितॄनुद्दिश्य यो लिङ्गं स्नापयेद्गाङ्गवारिणा । तृप्ताः स्युस्तस्य पितरो महानिरयगा अपि । अष्टकलो मन्त्रजप्तैस्तु पूतैः सुगन्धिभिः । प्रोक्षुर्गाङ्गैर्जलैः स्नानं शतस्नानादिकं बुधाः । आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं दधि गवां मधु । रक्तानि करवीराणि रक्तचन्दनमित्यपि । अष्टद्रव्यविमिश्रेण गङ्गातोयेन यः सकृत् । माधव ! प्रस्थमात्रेण ताम्रपात्रस्थितेन च । भानवेऽर्घं प्रदद्याच्च स्वकीयपितृभिः सह । सोऽतितेजोविमानेन सूर्य्यलोके महीयते । यथाङ्कोऽर्वोऽप्यवर्द्धिष्णुस्तथैव रवितोषणः । गाङ्गैर्वाभिः कोटिगुणो ज्ञेयो विष्णोऽन्यवारितः । गङ्गातीरेषु यत्नाद्यः कुर्य्याद्देवालयं सुधीः । अन्यतीर्थप्रतिष्ठातो लभेत् कोटिगुणं फलम् । कूपवापीतडागादिप्रपादानादिभिस्तथा । अन्यत्र यद्भवेत् पुण्यं तद्गङ्गा-

दर्शनाद्भवेत् । अश्वत्थवटवृक्षादिवृक्षारोपेण यत् फलम् । पुष्पारामादिभिश्चापि गङ्गास्पर्शात्ततोऽधिकः । कन्यादानेन यत् पुण्यं यत् पुण्यं गोप्रदानतः । तत् पुण्यं स्याच्छतगुणं गङ्गागण्डूषपानतः । चान्द्रायणसहस्रेण यत् फलं स्याज्जनार्द्दन ! । ततोऽधिकं फलं गङ्गाम्बुपानादवाप्नुयात् । भक्त्या गङ्गावगाहस्य किमन्यत् फलमुच्यते । अक्षयः स्वर्गवासोऽपि निर्वाणमथ वा हरे ! । गङ्गायाः पादुकायुग्मं निक्षिपेदिति यो नरः । आयुः पुण्यं धनं पुत्रान् स्वर्गभोगौ च विन्दति । नास्ति गङ्गासमं तीर्थं कलिकल्मषनाशनम् । नास्ति मुक्तिप्रदं चान्यत् विष्णुभक्तिसमं हरे ! । गङ्गास्नानरतं मर्त्यं दृष्ट्वैव यमकिङ्कराः । दिशो दश पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः । गङ्गाजलनिषेविणः गङ्गातटनिवासिनः । अर्च्चां कृत्वा यथान्यायमश्वमेधफलं लभेत् । गोभूहिरण्यदानेन भक्त्या गङ्गातटे शुभे । नरो न जायते भूयः संसारे दुःखसङ्कटे । दीर्घायुष्यञ्च वासोभिर्ज्ञानं पुस्तकदानतः । अन्नदानेन सम्पत्तिः कीर्त्तिः कन्याप्रदानतः । अन्यत्र यत् कृतं कर्म व्रतं दानं जपस्तपः । गङ्गातटे तु तत् सर्वं हरे ! कोटिगुणं भवेत् । धेनुं पयस्विनीं दद्यात् गङ्गातीरे विधानतः । गोरोमसंख्यया विष्णोर्गुणान् सर्वं समृद्धिदान् । गोलोके मम लोके वा कामधेनुसमावृतः । भुञ्जानः सर्वकामांस्तु दिव्यान् नानाविधान् बहून् । देवानामप्यलभ्यांश्च भुक्त्वा तु सह बान्धवैः । पितृभिश्च सुहृद्भिश्च सर्वरत्नविभूषितः । जायते सुकुले पश्चाद्धनधान्यसमाकुले । रत्नकाञ्चनसम्पूर्णे शीलविद्यासमन्विते । भुक्त्वा च विपुलान् भोगान् पुत्रपौत्रसमन्वितः । पुनर्गङ्गां समासाद्य कामप्राप्तत्वकाङ्क्षिणीम् । विश्वेश्वरं समाराध्य प्राग्जन्मशीलनावशात् । कालाद्देहान्तमासाद्य मम सम्पद्यते ततः । निवर्त्तनद्वयमपि भूमिर्भागीरथीतटे । नरो ददाति यो भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु । तद्भूमिरजरेणूनां संख्यया युगमानया । महेन्द्रचन्द्रलोकेषु भुक्त्वा भोगान् मनःप्रियान् । सप्तद्वीपपतिर्भूत्वा महाधर्मपरायणः । नरकस्थानपि पितॄन् ! प्रापय्य त्रिदिवं व्रजेत् । स्वर्गस्थांश्च पितॄन् सर्वान् मोचयित्वा महाद्युतिः । अन्ते ज्ञानासिना छित्त्वा हृद्ग्रन्थिं पाञ्चभौतिकीम् । परं वैराग्यमापन्नो युक्तात्मा योगसत्तमः । प्राप्नोति सार्ष्टिमुक्तिञ्च परं ब्रह्माधिगच्छति । सुवर्णमात्रमपि यः सुवर्णं वा प्रयच्छति । सुवर्णञ्च हविर्भाव हरे ! भागीरथीतटे । स हेमरत्नखचिते विमाने सर्वगे शुभे । सर्वैश्वर्यसमायुक्तः सर्वलोकेषु पूजितः । ब्रह्माण्डान्तरसंस्थेषु भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् । सर्वैः संपूजितो विष्णो ! यावदाहूतसंप्लवम् । एकराट् च ततो भूत्वा जम्बुद्वीपे प्रतापवान् । ततोऽपि ज्ञानमासाद्य परं निर्वाणमृच्छति । अकर्त्तुं तु कृते स्नाने गङ्गायां भक्तिपूर्वकम् । जन्मप्रभृतिपापौघात् सञ्चितात् मुच्यते जवात् । वैशाखे कार्त्तिके माघे गङ्गास्नानं सुदुर्लभम् । दर्शे शतगुणं पुण्यं संक्रान्तौ च सहस्रकम् । चन्द्रसूर्यग्रहे लक्षं व्यतीपाते त्वनन्तकम् । अयुतं विषुवे चैव नियुतं त्वयनद्वये । सोमग्रहः सोमदिने, रविवारे रवेर्ग्रहः । तत्र चूडामणिः प्रोक्तं तत्र स्नानमसंख्यकम् । स्नानं दानं जपो होमो यत्र चूडामणौ कृतम् । तदक्षयमिदं सर्वं विष्णो ! भागीरथीतटे । श्रद्धया भक्तियुक्तस्तु गङ्गां स्नात्वा विधानतः । ब्रह्महापि विशुद्ध्येत किं पुनस्त्वन्यपातकी । कृमिकीटपतङ्गाद्या ये मृता जाह्नवीजले । कूलात् पतन्ति ये वृक्षा तेऽपि यान्ति परां गतिम्" । अन्यान्यपि तत्तत्फलानि प्रा० त० उक्तानि तत्र द्रष्टव्यानि । ब्रह्मखण्डे "गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य त्रयोदश विवर्जयेत् । शौचमाचमनं सेकं निर्माल्यं मलघर्षणम् । गात्रसंवाहनं क्रीडां प्रतिग्रहमथो रतिम् । अन्यतीर्थरतिञ्चैव अन्यतीर्थप्रशंसनम् । विण्मूत्रादिमलोत्सर्गं सन्तारञ्च विशेषतः" । तस्याश्च वैशाखशुक्लतृतीयायां ब्रह्मलोकात् विष्णुपदीपतनं ततो भूमौ पतनञ्च दशहरायां यथा "वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्द्दनः । यवानुत्पादयामास युगं चारब्धवान् कृतम् । ब्रह्मलोकात्त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत्" ब्रह्मपुराणम् । "ज्यैष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां हस्ते शैलादवतरदियं जाह्नवी मर्त्त्यलोकम्" ति० त० धृतवाक्यम् । एतयोरविरोधाय तथा व्यवस्था । इतिकल्पविशेषाद्देशभेदे । गङ्गाया इदम् नदीपरत्वे अस्वभावात् अण् । गाङ्ग तत्सम्बन्धिनि । "गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनम्" कालिदा० । "गाङ्गं जलं निर्म्मलम्" गङ्गास्तोत्रम् । "गाङ्गं वर्णं च कीर्त्तितम्" पद्मपु० । नदीपरत्वाभावे गङ्गाया अपत्यं ढक् । गाङ्गेय गङ्गादेव्यपत्ये भीष्मे कार्त्तिकेये च । "गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु" कुमा० "गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु वः" रघुः । नदीमात्रे च । सप्तगङ्गम् सि० कौ० ।

गङ्गाक्षेत्र न० ६त०। "तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते" इत्युक्ते गङ्गातीरादुभयपार्श्वस्थक्रोशद्वयमितस्थाने। [(गांगचिल) छारा०।

गङ्गाचिल्ली स्त्री गङ्गायाः नद्याश्चिल्ली। चिल्लभेदे

गङ्गाज पु० गङ्गातो जायते जन—ड। भीष्मे कार्त्तिकेये च तत्र भीष्मस्य गङ्गातो जन्मकथा।

"स राजा शान्तनुर्धीमान् देवराजसमद्युतिः। बभूव मृगयाशीलः सततं वनगोचरः। स मृगान् महिषांश्चैव विनिघ्नन् राजसत्तमः। गङ्गामनुचचारैकः सिद्धचारणसेविताम्। स कदाचिन्महाराज! ददर्श परमां स्त्रियम्। जाज्वल्यमानां वपुषा साक्षाच्छ्रियमिवापराम्। सर्वानवद्यां सुदतीं दिव्याभरणभूषिताम्। सूक्ष्माम्बरधरामेकां पद्मोदरसमप्रभाम्। तां दृष्ट्वा हृष्टरोमाऽभूद्विस्मितो रूपसम्पदा। पिबन्निव च नेत्राभ्यां नातृप्यत नराधिपः। सा च दृष्ट्वैव राजानं विचरन्तं महाद्युतिम्। स्नेहादागतसौहार्द्दा नातृप्यत विलासिनी। तामुवाच ततो राजा सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा। देवी वा दानवी वा त्वं गन्धर्वी वाथ वाप्सराः। यक्षी वा पन्नगी वापि मानुषी वा सुमध्यमे!। याचे त्वां सुरगर्भाभे! भार्य्या मे भव शोभने।" भा० आ० ९७अ०।

"एतत् श्रुत्वा वचो राज्ञः सस्मितं मृदु वल्गु च। वसूनां समयं स्मृत्वाऽप्यभ्यगच्छदनिन्दिता। उवाच चैव राज्ञः सा ह्लादयन्ती मनो गिरा। भविष्यामि महीपाल! महिषी ते वशानुगा। यत्तु कुर्य्यामहं राजन्! शुभं वा यदि वाऽशुभम्। न तद्वारयितव्याऽस्मि न वक्तव्या तथाऽप्रियम्। एवं हि वर्त्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव!। वारिता विप्रियञ्चोक्ता त्यजेयं त्वामसंशयम्। तथेति राज्ञा सा तूक्ता तदा भरतसत्तम!। प्रहर्षमतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम्। आसाद्य शान्तनुस्तां तु बुभुजे कामतो वशी। न प्रष्टव्येति मन्वानो न स तां किञ्चिदूचिवान्। स तस्याः शीलवृत्तेन रूपौदार्य्यगुणेन च। उपचारेण च रहस्तुतोष जगतीपतिः। दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगामिनी। मानुषं विग्रहं कृत्वा श्रीमन्तं वरवर्णिनी। भाग्योपनतकामस्य भार्य्योपस्थिताऽभवत्। शान्तनो राजसिंहस्य देवराजसमद्युतेः। सम्भोगस्नेहचातुर्य्यैर्हावलास्यैर्मनोहरैः। राजानं रमयामास तथा रेमे तथैव सः। स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृतः। संवत्सरानृतून् मासान् बुबुधे न बहून् गतान्। रममाणस्तया सार्द्धं यथाकामं नरेश्वरः। अष्टावजनयत् पुत्रांस्तस्याममरसन्निभान्। जातं जातं च सा पुत्रं क्षिपत्यम्भसि भारत!। प्रीणामि त्वामिहेत्युक्त्वा गङ्गास्रोतस्यमज्जयत्। तस्य तन्न प्रियं राज्ञः शान्तनोरभवत्तदा। न च तां किञ्चनोवाच त्यागाद्भीतो महीपतिः। अथैनामष्टमे पुत्रे जाते प्रहसतीमिव। उवाच राजा दुःखार्त्तः परीप्सन् सुतमात्मनः। मा वधीः कासि कस्यासि किन्तु हिंससि सुतानिति। पुत्रघ्नि! सुमहत् पापं संप्राप्तं ते विगर्हिते!। स्त्र्युवाच। पुत्रकाम! न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवतां वर!। जीर्णोऽस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः। अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता। देवकार्य्यार्थसिद्ध्यर्थमुषिताहं त्वया सह। इमेऽष्टौ वसवो देवा महाभागा महौजसः। वशिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागताः। तेषां जनयिता नान्यस्त्वदृते भुवि विद्यते। मद्विधा मानुषी धात्री लोके नास्तीह काचन। तेषां जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता। जनयित्वा वसूनष्टौ जिता लोकास्त्वयाऽक्षयाः। देवानां समयस्त्वेष वसूनां संश्रुतो मया। जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो मानुषादिति। तत्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः। स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महाव्रतम्। एष पर्य्यायवासो मे वसूनां सन्निधौ कृतः। मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम्" ९८अ०।

"स कदाचिन्मृगं विद्धा गङ्गामनुसरन्नदीम्। भागीरथीमल्पजलां शान्तनुर्दृष्टवान्नृपः। तां दृष्ट्वा चिन्तयामास शान्तनुः पुरुषर्षभः। स्यन्दते किं न्वियं नाद्य सरिच्छ्रेष्ठा यथा पुरा। ततो निमित्तमन्विच्छन्ददर्श स महामनाः। कुमारं रूपसम्पन्नं बृहन्तं चारुदर्शनम्। दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणं यथा देवं पुरन्दरम्। कृत्स्नां गङ्गां समावृत्य शरैस्तीक्ष्णैरवस्थितम्। तां शरैराचितां दृष्ट्वा नदीं गङ्गां तदन्तिके। अभवद्विस्मितो राजा दृष्ट्वा कर्म्मातिमानुषम्। जातमात्रं पुरा दृष्ट्वा तं पुत्रं शान्तनुस्तदा। नोपलेभे स्मृतिं धीमानभिज्ञातुं तमात्मजम्। स तु तं पितरं दृष्ट्वा मोहयामास मायया। संमोह्य तु ततः क्षिप्रं तत्रैवान्तर-

भीयत। तदङ्कं ततो दृष्ट्वा तत्र राजा स शान्तनुः। जङ्गमानः सुतं गङ्गामपृष्टोद्दर्शयेति ह। दर्शयामास तं गङ्गा बिभ्रती रूपमुत्तमम्। गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ तं कुमारमलङ्कृतम्। अलङ्कृतामाभरणैर्विरजोऽम्बरधारिणीम्। दृष्टपूर्वामपि स तां नाभ्यजानात् स शान्तनुः। गङ्गोवाच। यं पुत्रमष्टमं राजंस्त्वं पुरा मय्यविन्दथाः। स चायं पुरुषव्याघ्र! सर्वास्त्रविदुत्तमः। गृहाणेमं महाराज! मया संवर्द्धितं सुतम्। आदाय पुरुषव्याघ्र! नयस्वैनं गृहं विभो!" भा॰आ॰ १००अ॰ "गङ्गाज। नद्ध्येयसनारीकेतुः" भा॰वि॰ ६८अ॰। गङ्गाजेत्यत्र मुद्रितपुस्तके नदीजेति पाठः। कार्त्तिकेयस्य गङ्गातो जन्मकथा अग्निगर्भशब्दे ९९६पृ॰ उक्ता। गङ्गाजातगङ्गातनयादयोऽप्यत्र।

गङ्गाटेय पु॰ गङ्गायां नद्यामटे याति या—क पृषो॰ तलोपः अलुक् स॰। (चिङ्गिड़ी) मत्स्यभेदे त्रिका॰।

गङ्गादत्त पु॰ गङ्गया दत्तः। भीष्मे गङ्गाजशब्दे दृश्यम्।

गङ्गादित्य पु॰ काशीस्थे विश्वेशाद्दक्षिणस्थिते आदित्यभेदे "गङ्गादित्योऽस्ति तत्रान्यो विश्वेशाद्दक्षिणेन वै। तस्य दर्शनमात्रेण नरः शुद्धिमियादिह। यदा गङ्गा समायाता भगीरथपुरस्कृता। तदा गङ्गां परिष्टोतुं रविस्तत्रैव संस्थितः। तत्राद्यापि रविर्गङ्गां संमुखीकृत्य भास्करः। परिष्टौति प्रसन्नात्मा गङ्गाभक्तवरप्रदः। गङ्गादित्यं समाराध्य वाराणस्यां नरोत्तमः। न जातु दुर्गतिं क्वापि लभते च न रोगभाक्" काशीख॰५१अ॰।

गङ्गाद्वार न॰ गङ्गाया भूम्यवतरणद्वारम्। मायापुर्यां हरिद्वारे "ततो मायापुरीं प्राप्तः दुष्प्रापां पापकारिभिः। यत्र सा वैष्णवी माया जगन्नृ पाशैर्न पातयेत्। केचिद्धुर्हरिद्वारं मोक्षद्वारं जगुः परे। गङ्गाद्वारञ्च केऽप्याहुः केचिन्मायापुरीं पुनः। यतोऽभिनिर्गता गङ्गा ख्याता भागीरथी भुवि। यन्नामोच्चारणात् पुंसां पापं याति सहस्रधा। वैकुण्ठस्यैकसोपानं हरिद्वारं जगुर्जनाः। तत्राप्लुता नरा यान्ति तद्विष्णोः परमं पदम्" काशीख॰७अ॰।

गङ्गाधर पु॰ गङ्गां धरति मूर्ध्नि धृ—अच् ६त॰। १महादेवे अमरः। गङ्गाशब्दे तद्धारणकथा दृश्या। गङ्गाधरादयोऽप्यत्र। २समुद्रे त्रिका॰। [illegible] जीर्णातिसारनाशके चूर्णभेदे यथा "धातक्यामलकीपयोधरशठीकट्फलवृक्षीमधुशौण्ड्यम्बष्ठकशाल्मलीनागरविषाह्वीबिल्वलोध्रेन्द्रजैः। तक्रांशं विहितं सतण्डुलजलं गङ्गाधराख्यं महच्चूर्णं तुल्यमराकरोति शमनं जीर्णातिसारं परम्"।

गङ्गाधररस पु॰ वैद्यकप्रसिद्धे औषधभेदे।

गङ्गापत्री स्त्री गङ्गेव शुभ्रं पत्रमस्याः ङीप्। सुगन्धिकायां वृक्षभेदे राजनि॰।

गङ्गापुत्र पु॰ ६त॰। गङ्गातनये १भीष्मे २कार्त्तिकेये च "लेटात् तीवरकन्यायां गङ्गापुत्र इति स्मृतः" ब्रह्मवै॰पु॰ उक्ते ३सङ्कीर्णजातिभेदे (हरदाकराय)।

गङ्गायात्रा स्त्री॰ गङ्गामुद्दिश्य यात्रा। गङ्गामरणार्थं यात्रायाम्।

गङ्गालहरी स्त्री ६त॰। १गङ्गायास्तरङ्गपङ्क्तौ २जगन्नाथपण्डितरचिते गङ्गास्तोत्रभेदे च।

गङ्गावतार पु॰ गङ्गाया अवतारः ब्रह्मलोकात् भूमौ पतनमत्र। गङ्गाद्वाररूपे तीर्थभेदे ६त॰। तस्या भूमौ २अवतरणे च। "भगीरथ इव इहगङ्गावतारः" कद॰।

गङ्गावाक्यावली गङ्गामाहात्म्यादिप्रतिपादकानां वाक्यानामावली। स्मृतिनिबन्धभेदे।

गङ्गासागर पु॰ गङ्गया सङ्गतः सागरः शा॰ त॰। गङ्गासागरयोः सङ्गमरूपे तीर्थभेदे।

गङ्गासुत पु॰ ६त॰। १भीष्मे, २कार्त्तिकेये च हेम॰।

गङ्गाह्रद पु॰ गङ्गाया ह्रद इव। भारतप्रसिद्धे खण्डिपुरस्थे १कूपरूपे तीर्थभेदे। "ततः खण्डिपुरं गच्छेत्" इत्युपक्रमे "गङ्गाह्रदश्च तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ!। तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तस्मिन् कूपे महीपते!। तत्र स्नात्वा नरो राजन्! स्वर्गलोकं प्रपद्यते" भा॰व॰ ८४अ॰। २कोटितीर्थस्थे तीर्थभेदे च "कोटितीर्थे समस्पृश्य लभेदिह सुवर्णकम्। गङ्गाह्रदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम!। तत्र स्नायीत धर्मज्ञ! ब्रह्मचारी समाहितः। राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः"। तत्राद्यार्थे "६त॰। ३गङ्गायाह्रदे च।

गङ्गुक पु॰ कङ्गु+स्वार्थे॰। कङ्गौ धान्यभेदे (काङ्नी) सुश्रु॰। "रक्तशालिशयष्टिकगङ्गुकमुकुन्दकपाण्डुकपीतकप्रमोदककालकासनकपुष्पककर्दमकशकुनाहृतसुगन्धककलमनीवारकोद्रवोद्दालकश्यामाकगोधूमवेणुयवादयः"।

गङ्गोद्भेद पु॰ गङ्गायाः उद्भेदः प्रथमप्रकाशो यत्र। तीर्थभेदे। "गङ्गोद्भेदं समासाद्य तर्पयेत् पितृदेवताः। वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत् सदा" भा॰वन॰८४अ॰

गङ्गोज्झ न॰ गङ्गया उज्झ्यते उज्झ—कर्मणि घञ्। गङ्गास्रोतःशून्ये जलादौ।

गल्होल पु॰ गोमेदकनामके मणिभेदे हारावली ।

गच्छ पु॰ गम–बाहु॰ छिप् मस्यैव तुक् च गतं गतिं याति को–क । १वृक्षे त्रिका॰ । लीलावत्युक्ते श्रेढीव्यवहारे प्रकृतगणितक्रियाविशिष्टके २पदसंज्ञे स्थाने पु॰ । तज्ज्ञानार्थं तत्राह "श्रेढीफलादुत्तरलोचनघ्नाच्चयार्द्ध-वक्त्रान्तरवर्गयुक्तात् । मूलं मुखोनं चयखण्डयुक्तं चयोद्धृतं गच्छमुदाहरन्ति । उदाहरणम् । द्रम्मत्रयं यः प्रथमेऽह्नि दत्त्वा दातुं प्रवृत्तो द्विचयेन तेन । शतत्रयं षष्ट्यधिकं द्विजेभ्यो दत्तं कियद्भिर्दिवसैर्वदाशु । न्यासः आदि॰ । ३ । चयः । २ । गच्छः ।॰। सर्वधनं ३६०। लब्धो गच्छः १८ । अथ द्विगुणोत्तरादिफलानयने करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् । विषमे गच्छे व्येके गुणकः स्थाप्यः समेऽर्द्धिते वर्गः । गच्छक्षयान्त्यमन्त्यादन्यं गुणवर्गजं फलं यत्तत् । व्येकं व्येकगुणोद्धृतमादिगुणं स्याद्गुणोत्तरे गणितम् । उदाहरणम् । पूर्वं वराटकयुगं येन द्विगुणोत्तरं प्रतिज्ञातम् । प्रत्यहमर्थिजनाय स मासे निष्कान् ददाति कति । न्यासः आदिः । २ । चयो-द्विगुणः २। गच्छः । ३० । लब्धा वराटकाः । २१४७४८-३६४६ । निष्कवराटकाभिर्भक्ता जाता निष्काः । १०४८-५७ । द्रम्माः । ९ । पणाः । ९ । काकिण्यौ । २ । वराटकाः । ६ । उदाहरणम् । आदिर्द्विकं सखे ! वृद्धिः प्रत्यहं त्रिगुणोत्तरा । गच्छः सप्तदिनं यत्र गणितं तत्र किं वद । न्यासः । आदिः । २ । चयोगुणः ३ । गच्छः । ७ । लब्धं गणितम् । २१८६"

शब्दकल्पद्रुमे निर्विभक्तिकगच्छेत्यस्य विभक्त्यन्तस्य शब्दत्व-कल्पनेनार्थकथनमतीव हास्यास्पदम् गच्छेत्यस्य विभक्त्यन्ततया पदत्वेन शब्दत्वाभावात् अन्यथा नाना-विभक्तियोगेन नानाशब्दार्थकथनापत्तेः ।

गज मदे शब्दे च भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् । गजति अगाजीत् अगजीत् । जगाज । गजः ।

गज शब्दे भ्वा॰ इदित् पर॰ अक॰ सेट् । गञ्जति अगञ्जीत् । जगञ्ज । गञ्ज्यते । गञ्जा । [अदन्त ।

गज शब्दे चुरा॰ उभ॰ अक॰ सेट् । गजयति ते अजगत

गज पुंस्त्री॰ गज–मदे अच् । हस्तिनि "नगजा न गजा दयिता दयिताः" भट्टिः । इभशब्दे विवृतिः । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २अष्टसंख्यायाम् गजानामैरावता-दीनामष्टत्वात् तथात्वम् । "हत्वा त्रिघ्नं गजैर्हृत्वा" ज्यो॰ त॰ "गजभुजगेषम्" तत्त्वचा॰। "अरत्नीनां शतान्यष्टा-वेकषष्ट्यान्वितानि च । गजप्रमाणमाख्यातं मुनिभिर्मान-वेदिभिः" शब्दार्थचि॰ उक्ते ३मानभेदे । "साधारणनरा-ङ्गुल्या त्रिंशदङ्गुलको गजः" इत्युक्ते ४मानभेदे । ५मान-मात्रे ६वास्तुमानभेदे च मेदि॰। स च ज्यो॰त॰उक्तः यथा "प्रस्थारदैर्घ्यमानं तु सङ्कल्प्य तथा नरैः। हत्वा त्रिघ्नं गजैर्हृत्वा वास्तुमाननिरूपणम् । ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा वृषः खर एव च । गजः काकपदं चैव मानान्यष्टौ च वास्तुनः" ज्यो॰त॰।"धूर्ग्गजे काकपदे विनाशः" तत्-फलम् ७औषधपाकार्थे गर्तभेदे वैद्यकम् गजपुटशब्दे दृश्यम् । गजानां समूहः तल् । गजता तत्समूहे स्त्री । ततः ऊर्द्धमाने द्वयस्, गजदघ्न, द्वयसच्, गजद्वयस॰ गज-तुल्योर्द्ध परिमाणे त्रि॰ । स्त्रियां ङीप् । "द्वितीयश्च तृतीयश्च ऊर्द्धमाने मतौ मम" व्या॰का॰उक्तेः ऊर्द्धमान एव तयोः प्रयोगः। परिमाणमात्रे तु मात्रच् । गजमात्र इत्येव त्रि॰ । [हस्तिकन्दे हस्ते राजनि

गजकन्द पु॰गजो गजदन्त इव कन्दोऽस्य । (हातिकांदा)

गजकर्ण पु॰गजस्य कर्ण इव कर्णोऽस्य ।१यक्षभेदे "कुसुमवः पिशाचश्च गजकर्णो विशालकः" भा॰स॰१०अ॰ । यक्ष-कथने । २ओषधिभेदे स्त्री ङीप् । "गजकर्णी तु ति-क्तोष्णा तथा वातकफान् जयेत् । शीतज्वरहरा स्वादुः पाके तस्यास्तु कन्दकः । पाण्डुरोगकृमिप्लीहा-गुल्मानाहोदरापहः । ग्रहण्यर्शोविकारघ्नो वनसूरण-कन्दवत्" भावप्र॰ ।

गजकूर्माशिन् पु॰ गजश्च कूर्मश्च तौ अश्नाति अश–भो-जने णिनि । गरुडे शब्दरत्ना॰ गजकच्छपभोजोऽप्या-दयोऽप्यत्र । तौ च विभावसुप्रतीकसुरौ अन्योन्यशापाद् गजकूर्मतां प्राप्तौ गरुडेन भक्षितौ यथाह भा॰ आ॰ २९ अ॰

"आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम् । भ्राता तस्यानुजश्चासीत् सुप्रतीको महातपाः । स नेच्छति धनं भ्रात्रा सहैकस्थं महामुनिः । विभागं कीर्त्तय-त्येव सुप्रतीको हि नित्यशः । अथाब्रवीच्च तं भ्राता सुप्रतीकं विभावसुः । विभागं बहवो मोहात् कर्त्तु-मिच्छन्ति नित्यशः । ततो विभक्तास्त्वन्योऽन्यं विरु-ध्यन्तेऽर्थमोहिताः । ततः स्वार्थपरान् मूढान् पृथ-ग्भूतान् स्वकैर्धनैः । विदित्वा भेदयन्त्येतानमित्रा मित्र-रूपिणः । विदित्वा चापरे भिन्नानन्तरेषु पतन्त्यथ । भिन्नानामतुलो नाशः क्षिप्रमेव प्रवर्त्तते । तस्माद्विभागं

भ्रातृणां न प्रशंसन्ति साधवः। गुरुशास्त्रैरनिबद्धाना-मन्योऽन्येनाभिशङ्किनाम्। नियन्तुं नहि शक्यस्त्वं भेदतो धनमिच्छसि। यस्मात्तस्मात् सुप्रतीक! हस्तित्वं समवाप्स्यसि। शप्तस्त्वेवं सुप्रतीको विभावसुमथाब्रवीत्। त्वमप्यन्तर्जलचरः कच्छपः सम्भविष्यसि। एवमन्योऽन्य-शापात्तौ सुप्रतीकविभावसू। गजकच्छपतां प्राप्तावर्थार्थं मूढचेतसौ। रोषदोषानुषङ्गेण तिर्य्यग्योनिगतावुभौ। परस्परद्वेषरतौ प्रमाणबलदर्पितौ। सरस्यस्मिन् महा-कायौ पूर्ववैरानुसारिणौ। तयोरन्यतरः श्रीमान् समु-पैति महागजः। यस्य बृंहितशब्देन कूर्म्मोऽप्यन्त-र्ज्जलेशयः। उत्थितोऽसौ महाकायः कृत्स्नं विक्षो-भयन् सरः। यं दृष्ट्वा वेष्टितकरः पतत्येष गजो जलम्। दन्तहस्ताग्रलाङ्गूलपादवेगेन वीर्य्यवान्। विक्षोभयंस्ततो नागः सरो बहुझषाकुलम्। कूर्म्मोऽप्य-भ्युद्यतशिरा युद्धायाभ्येति वीर्य्यवान्। षडुच्छ्रितो योजनानि गजस्तद्‌द्विगुणायतः। कूर्म्मस्त्रियोजनोत्-सेधो दशयोजनमण्डलः। तावुभौ युद्धसम्मत्तौ पर-स्परवधैषिणौ। उपयुज्याशु कर्म्मेदं साधयेप्सितमात्मनः। महाभ्रघनसङ्काशौ तौ भुक्त्वाऽमृतमानय"।

इत्येवं पितानुशिष्टो गरुडस्तावभक्षयत् यथाह तत्रैव ३०अ०। "भक्षयामास गरुडस्तावुभौ गजकच्छपौ"।

गजकृष्णा स्त्री गज इव कृष्णा। गजपिप्पल्याम् भावप्र० गजपिप्पलीशब्दे दृश्यम्।

गजचिर्भ(र्भि)टा स्त्री गजप्रिया चिर्भ(र्भि)टा शा०त०। इन्द्र-वारुण्याम् (राखालशशा) रत्नमा०।

गजचिर्भिट पु० गजचिर्भिटाया इव आकारो ऽस्यास्य फल्। गोडुम्बायाम् त्रिका०। [राजनि०।

गजचिर्भिटी स्त्री गजप्रिया चिर्भिटी। माहेन्द्रवारुण्याम्

गजच्छाया स्त्री"यदेन्दुः पितृ(१०)दैवर्क्षे सूर्य्यश्चैव करे(१३)स्थितः। याम्या(१४)तिथिर्भवेत् सा हि गजच्छायेति कीर्त्तिता"इत्युक्ते, "कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः। यदा तदा गजच्छाया"इत्युक्ते च योगभेदे"हिगुणा छायाकन्याया दर्शे स्यादापराह्णिकी। गजच्छायेति सा प्रोक्ता"इत्युक्ते दर्शापराह्णे च। "सैंहि यो यदा भानुं ग्रसते पर्व-सन्धिषु। गजच्छाया तु सा प्रोक्ता श्राद्धं तत्र प्रकल्प-येत्"वराहोक्ते ऽसूर्य्यग्रहणकाले च कुञ्जरच्छायाशब्दे २०८६पृ०वि०। [स्त्रादां गजोपरिस्थढक्कायाम् हारा०।

गजढक्का स्त्री गजोपरिस्था ढक्का। हस्तिमदस्य घनोढकतया-

गजता स्त्री गजानां समूहः तल्। हस्तिसमूहे अमरः।

गजदन्त पु० गजस्य दन्ताविव दन्तावस्य। गणेशे। २हस्ति-दन्ततुल्यदन्तयति त्रि०। ६त०। ३करिदन्ते पु०। गणेशस्य तथात्वं च गजाननत्वेन तत्तुल्यदन्तत्वात्। गजदन्ताकृति-त्वात् भित्तौ द्रव्यादिस्थापनार्थं गजदन्तद्वयाकारे ४नाग-दन्ते (दावड़ा) ५दन्तोपरिजातदन्ते तस्याकारेण गज-दन्ततुल्यत्वात्तथात्वम्। [याम् राजनि०।

गजदन्तफला स्त्री गजदन्त इव फलमस्याः। डुकुरीलता-

गजदान न० ६त०। हस्तिमदे। तस्य प्रसवणस्थानञ्च "करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां मदस्रुतिः" पाल-काप्ये उक्तम्। ६त०। २हस्तिनो विसर्गे च। "गां पुच्छे करिणं करे इत्युक्तेः तस्य करग्रहणेन पाणकेण स्पर्शनेन तस्य दानं विहितम्।

गजनासा स्त्री ६त०। गजस्य शुण्डे। सा इव उद्दर्शाः गजनासोरु(रू) करिशुण्डतुल्यनाकायां स्त्रियाम्। उप-मानपूर्वकत्वात् वा ऊङ्। "धर्म्मस्तु गजनासोरु! सद्भि-राचरितः पुरा" रामा० २,३०,३०।

गजपति पु० ६त०। श्रेष्ठगजे २ब्रह्मपुत्रगले च "गजपति द्वयसीरपि हैमनः" माघः। [स्वातीहक्षे भावप्र०।

गजपादप पु० गजप्रियः पादपः शा०त०। (गुलकाकि) ख्याते

गजपिप्पली स्त्री गजोपपदा पिप्पली शाक०त०। स्वनाम-ख्यातायां पिप्पल्याम्। "चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली। गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्मनुत् वह्निव-र्द्धिनी। उष्णा निहन्त्यतीसारश्वासकण्ठामयक्रिमीन्" भावप्र० हरतीति शेषः। "कृष्णा निर्दहनी गाठा तत्रूपं गजपिप्पली" सुश्रुतः।

गजपुट पु० "हस्तप्रमाणो गर्त्तो यः पुटः स तु गजाह्वयः" इत्युक्ते औषधपाकार्थे हस्तमित खाते गर्त्तभेदे वैद्यकम्।

गजपुर न० गजस्य हस्तिनामनृपस्य पुरम्। "युधिष्ठिर राजधान्याम् (दिल्ली) "स निर्ययौ गजपुराद्यादवैः परिवारितः" भा०आनु० १६७ अ०।

गजपुष्पी स्त्री गजस्कन्द इव गन्धयुतं पुष्पमस्याः। नाग-पुष्यायां लतायां शब्दार्थचि०। "गजपुष्पीमिमां फुल्लामुत्-पाद्य शुभलक्षणाम्" रामा० कि० ११२।३६।

गजप्रिया स्त्री ६त०। शल्लकीद्रुमे हेमच०।

गजबन्धनी स्त्री गजा बध्यन्तेऽत्र ल्युट् ङीप्। हस्तिबन्ध-नशालायां (हातिशाला) अमरः। [शालायां जटा०।

गजमन्थिनी स्त्री गजस्य मन्थोऽस्त्यत्र इनि ङीप्। गज-

गजभक्षक पु॰ गजो भक्षकोऽस्य। अश्वत्थवृक्षे राजनि॰।

गजभक्ष्या स्त्री गजेन भक्ष्या। शल्लकीवृक्षे अमरः। गजेन भक्ष्यते कर्म्मणि यत्। गजभक्ष्या तदर्थे स्त्री शब्दरत्ना॰।

गजमण्डली स्त्री गजानां सन्निवेशनभेदेन मण्डली परिवेशः वेष्टनाकारपरिधिः। गजानां सन्निवेशनविशेषेण परिधिरूपे वेष्टने। स्वार्थे क ङ्गस्वः। तदर्थे। "चन्द्राकृतीनि गजमण्डलिकाभिरुद्धैः" माघः। ङीप्। २गजसमूहे च।

गजमाचल पुंस्त्री मच–कल्कने अच् माचः गजस्य माचं माद्यं लुनाति लू–बा॰ ड। १सिंहे हारा॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

गजमुक्ता स्त्री गजे तत्कुम्भे जाता मुक्ता। हस्तिकुम्भजाते मुक्ताभेदे "मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः" कुमा॰व्या॰ मल्लिनाथधृतवाक्यम् "करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि। मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि"मुक्तैव स्वार्थे क टाप्। गजमौक्तिकमप्यत्र। "गजमौक्तिकावलियुतेन वक्षसा" किरा॰ मल्लिनाथधृता॰ करिणां मुक्तायोनित्वे प्रमाणमाहागस्त्यः "जीमूतकरिमत्स्याहिवंशशङ्खवराहजाः। शुक्त्युद्भवाश्च विज्ञेया अष्टौ मौक्तिकयोनयः"।

गजमुख पु॰ गजस्य मुखं मुखमस्य। १गणेशे यथा च तस्य तन्मुखवत्ता तथा इभाननशब्दे ८८१ पृ॰ उक्ता। "प्रमथाधिपो गजमुखः" हर॰सं॰५८अ॰। गजवदनादयोऽप्यत्र।

गजमोटन पुंस्त्री॰ गजं मोटयति चु॰ मुट–मोदे ल्यु। १सिंहे शब्दमा॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

गजवल्लभा स्त्री ६त॰। १बङ्गसीजायां गिरिकदल्यां, २गजभक्ष्यायां राजनि॰।

गजवीथी स्त्री भचक्रमार्गस्थे "रोहिण्यार्द्रामृगशिरो गजवीथ्यभिधीयते" इत्युक्ते १नक्षत्रत्रये। खगोलशब्दे २४५१ पृ॰ विवृतिः। ६त॰। २गजानामावल्यां च।

गजशिक्षा स्त्री गजानां शिक्षा। गजचालनाभ्यासे "तदैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रेषु पारगः" भा॰आ॰१०६ अ॰।

गजशिरस् पु॰ गजस्य शिर इव शिरोऽस्य। १दैत्यभेदे "गजोदरो गजशिरा गजस्कन्धो गजेक्षणः" हरिवं॰२४० अ॰। गजस्य तन्नामासुरस्य वा शिरः शिरोऽस्य। २गणेशे च। इभाननशब्दे ८८१ पृ॰ गजाननशब्दे च दृश्यम्।

गजसाह्वय पु॰ गजेन हस्तिनामकनृपेण सह्वित आह्वयो यस्य। हस्तिनापुरे (दिल्ली)। "नियंयुर्गजसाह्वयात्" भा॰ व॰ १अ॰। गजाह्वयमप्यत्र न॰।

गजस्कन्ध पु॰ गजस्य स्कन्ध इव स्कन्धोऽस्य। दैत्यभेदे गजशिरःशब्दे उदा॰ दृश्यम्। गजवत् संश्लिष्टस्कन्धे उत्तमपुरुषलक्षणयुते च।

गजाख्य पुं॰गजं गजकर्णमाख्याति पत्रेण आ+ख्या–क। १चक्रमर्द्दवृक्षे राजनि॰। तस्य पत्रस्य गजकर्णतुल्याकारत्वात् तथात्वम्। २गजतुल्यनामनि हस्तिनापुरे न॰

गजाग्रणी पु॰ ६त॰। ऐरावते हस्तिनि शब्दर॰।

गजाजीव पु॰ गजैस्तत्पालनादिभिराजीव्यते जीव–घञ्। १हस्तिपालके हेमच॰।

गजाण्ड न॰गजस्याण्डमिव मूलं यस्य।१विण्डमूले राजनि॰

गजादिनामन्(मा) स्त्री गज इति शब्द आदौ यस्य तादृशं नामास्य वा डाप्। गजपिप्पल्याम् "कालास्कन्दाशिग्रुपुनर्नवार्कगजादिनामाकरहाटकत्कैः" सुश्रुतः।

गजानन पु॰ गजस्याननमाननं यस्य। १गणेशे अमरः। इभाननशब्दे ८८१पृ॰दृश्यम्। स्कन्दपु॰गणेशख॰ ११अ॰ तु अन्यथा तस्य गजाननता वर्णिता तत्र गणेशस्य मस्तकशून्यतयोत्पत्तौ पुरा शिवच्छिन्नेन कैलासे स्थापितेन गजासुरमस्तकेन मुखयोजनं तेन कृतमित्युक्तं यथा "गुरुरुवाच। अवतारो यदि इतः मातुराज्ञाय भो विभो!। प्रकाशयाशु वदनं सर्वेषां शोकनाशनम्। नयस्व सर्वदेवानामानन्दं हृदयं प्रभो!। शिव उवाच। मन्युवाच गुरुं पुत्रः पार्वत्या हीनमस्तकः। शिशुरुवाच। महेशास्येन रात्रा ते प्रभ्रतौ चरणौ यदा। तदाशीर्वा त्वया दत्ता तस्मै रात्रे गुरो! तदा। गजयोनौ जनिर्शक्तिः शिवकृत्यादुदीरिता। तद्वर्शमभवत् तस्य विद्यते चारुमस्तकः। पृच्छ्यमानं शिवेनास्ते मुखत्वादगजः शुभोभनः। अवतारकरोऽत्रौ मे गुरोऽस्ति भविता कथम्। शिवउवाच। आश्चर्यपूर्णहृदयो गुरुरूचे पुनः शिशुम्। गुरुरुवाच। भगवन्! विश्वरूपोऽसि त्रिकालज्ञोऽखिलेश्वरः। मया यदुदितं तस्मै त्वया ज्ञातं यतः प्रभो!। कल्पकोटिसहस्रैर्न परिच्छेत्तुं न च क्षमः। स्तुत्वैवं मन्मथः पुत्रो नारदस्तत्र चाब्रवीत्। नारद उवाच।

"एवमेवावतीर्णोऽसि हीनमूर्द्धा कथं प्रभो!। अथवा बालरूपस्य छिन्नं केन तच्छिरः। एतन्मे संशयं छिन्धि कृपया परमेश्वर!। शिव उवाच। निपीय नारदीं वाणीमुवाच शिशुरुत्कैः। शिशुरुवाच। सिन्दूरः कोऽपि

दैत्यो मे वायुरूपधरोऽभिभवत् । अदमै माद्य सम्यर्थं प्रविश्योदरं शिरः । तमिदानीं हनिष्येऽहं गजास्यं शाश्वतं द्विज ! । शिव उवाच । श्रुत्वैवं नारदः प्राह शिशुरूपमनोहरम् । नारद उवाच । अक्लिष्टरूप एवं देव ! योजनेऽस्य मुखस्य ते । त्वमेव च स्वभावेन सुखमेतद्वियोजय । शिव उवाच । वदतीत्थं मुनि यावत्तावत् स दग्धोऽखिलैः । सर्वावयवसम्पूर्णो गजाननउमासुतः । कोरीटकुण्डलधरो युगबाहुः सुलोचनः । वामदक्षिणभागे च सिद्धिबुद्धिविराजितः । दृष्टा विनायकं स्कन्द ! तथाभूतं निजेच्छया । हर्षोत्फुल्लनयना देवाः सर्वे तदाऽस्तुवन् । गजानन इति ख्यातो भवितायं जगत्त्रये" "एवं भाद्रचतुर्थ्यां स जातोऽसौ गजाननः" इति च तत्राध्याये । ६त० । हस्तिमुखे न० ।

गजारि पु० ६त० । १सिंहे । २वृक्षभेदे शब्दच० । ३शिवे च गजासुरद्वेषिशब्दे दृश्यम् । [(भाङ्गत) अमरः

गजारोह पु० गजमारोहति आ+रुह-अण् । १हस्तिपके

गजा(ज)शन पु० गजैरश्य(श्र)ते कर्मणि ल्युट् । १अश्वत्थवृक्षे । २शल्लक्यां स्त्री ङीप् । ३गजभक्ष्यायाम् (भाङ्ग भावप्र० ४पद्ममूले न० रत्ना० ।

गजासुर पु० गजाकारोऽसुरः । असुरभेदे । तस्योत्पत्तिकथा च स्कन्दपु० गणेशख० १०अ० यथा "साम्प्रतं कथयिष्यामि गजासुरकथानकम् । पुरा युगे स राजासीद्धीतिशो लोकपालकः । कश्यपोगान् रूपसम्पन्नो वेदशास्त्रार्थकोविदः । देवद्विजार्चनरत आत्मविद्याविशारदः" । "महेश इति नाम्ना च विख्यातो भुवनत्रये" इत्युपक्रम्य "उत्पत्तिमाप्स्यते राजन् त्वया योनौ गजस्य हेति" गुरुवाक्यमुपन्यस्य "कदाचिद्रक्षता तेन पीडितो नारदः पथि । अवमत्य ययौ तं तु मन्त्रोऽसौ मुनिना कृतः । इभास्यो भवितासि त्वनौद्धत्यादन्यजन्मनि । गजासुर इति ख्यातिं यास्यसि त्वं नराधिप ! । कैलासे प्राप्स्यसि स्थानमन्ते तस्यैव जन्मनि । अवमत्य यतो यातो मामिदानीं नराधम ! । इत्युक्त्वान्तर्हितो भूत्वा स स्वयं नारदो मुनिः । गुरुनारदशापाभ्यां महेशो विस्मयं गतः । गते बहुतिथे काले राजा पञ्चत्वमाप सः । पश्चाल्लोकानने स्कन्द ! करिण्यां जनिमाप सः । इभास्यो बलवान् वीरः सर्वलासी नराकृतिः" ।

गजासुरद्वेषिन् पु० गजासुरं द्वेष्टि द्विष-णिनि ६त० । महादेवे कृत्तिवासःशब्दे विवृतिः ।

स्कन्दपु० गणेशख० १०अ० तु तं हत्वा तस्य चर्मकृत्तिवासस्य तच्चर्मधारणं तच्छिरसः कैलासे स्थापनञ्च वर्णितं यथा "जघान तं त्रिशूलेन स्कन्द ! कोपात् गजासुरम्" इत्युपक्रम्य "तव हस्ताद्भक्तस्त्वरन्ते ते दर्शनं गतः । त्वञ्च गुरुणा पूर्वं शप्तश्च नारदेन च । कैलासन्तु गते तस्मिन् मद्दास्ये चर्म चाननम् । चर्मणः परिधानञ्च मुखस्यापि प्रपूजनम् । भक्तवात्सल्यभावेन क्रियतेऽद्यापि षण्मुख !" । अस्यैव शिरसा विघ्नकस्य विनायकस्य गजाननतेति गजाननशब्दे दर्शितम् ।

गजास्य पु० गजस्यास्यमास्यमस्य । १गणेशे हेम० । ६त० । २हस्तिवदने न० । गजस्यास्यमिवास्यं यस्य । ३गजासुरे पु० गजासुरशब्दे दृश्यम् ।

गजाह्व न० गजसहिता आह्वा यस्य पाक० त० । १हस्तिनापुरे मेदि० । गजाह्वमप्यत्र । "युधिष्ठिरस्यानुमते वनवासात् गजाह्वयम्" भा० व० ६अ० । २तत्पुरयुक्ते देशभेदे तद्वासिषु तद्भूपेषु च पु० बहुव०, स च देशः बृहत्सं० १४अ० कूर्मविभागे मध्यस्थतयोक्तः । "गजाह्वयाचेति मध्यमिदम्" । [मेदि०। २हस्तिनापुर्यां च ।

गजाह्वा स्त्री गजोपपदा आह्वा आख्या । १गजपिप्पल्याम्

गजेन्द्र पु० गज इन्द्र इव व्याघ्रा० उपमित स०, ६त०वा । १श्रेष्ठगजे । २गजयूथपतौ च । "नैतत्प्रियं विक्रमतो द्विरदगजेन्द्राः" माघः । अगस्त्यशापेन गजेन्द्रतां प्राप्ते इन्द्रद्युम्नभूपे च तस्य तथाशापादिकथा भाग० ८स्क० ४अ० उक्ता यथा

"स वै पूर्वमभूद्राजा पाण्ड्यो द्रविडसत्तमः । इन्द्रद्युम्न इति ख्यातो विष्णुव्रतपरायणः । स एकदाऽऽराधनकाल आत्मवान् गृहीतमौनव्रत ईश्वरं हरिम् । जटाधरस्तापस आप्लुतोऽच्युतं समर्चयामास कुलाचलाश्रमः । यदृच्छया तत्र महायशा मुनिः समागमच्छिष्यगणैः परिश्रितः । तं वीक्ष्य तूष्णीमकृतार्हणादिकं रहस्युपासीनमृषिश्चुकोप ह । तस्मा इमं शापमदादसाधुरयं दुरात्माऽकृतबुद्धिरद्य । विप्रावमन्ता विशतां तमिस्रं यथा गजः स्तब्धमतिः स एव । श्रीशुक उवाच । एवं शप्त्वा गतोऽगस्त्यो भगवान् नृप ! सानुगः । इन्द्रद्युम्नोऽपि राजर्षिर्दिष्टं तदुपधारयन् । आपन्नः कौञ्जरीं योनिमात्मस्मृतिविनाशिनीम् । हर्यर्चनानुभावेन यद्गजत्वेऽप्यनुस्मृतिः" ।

ततः तच्छापेन गजेन्द्रतां प्राप्य कदाचित् त्रिकूटपर्वते वरुणोद्यानस्थसरसि निमग्नस्य ग्राहेण पदमे

पूर्वजन्मार्जितहरिसेवाराधनावशात् हरिस्मरणमेव तदुपायतया संचिन्त्य तस्य स्तवने कृते हरिणा तस्य ततो विमोचनं कृतं तेनैव च दिव्यगतिलाभश्च तस्य जात इत्येषा कथा तत्रैव १० अ० स्थिता दिङ्मात्रं ततः उदाह्रियते ।

"इयो करेणुकरभाश्च दुर्मदो नाचष्ट कृच्छ्रं कमलोऽज्ञमायया । तं तत्र कश्चिन्नृप ! दैवचोदितो ग्राहो बलीयांश्चरणे रुषाऽग्रहीत् । यदृच्छयैवं व्यसनं गतो गजो यथाबलं सोऽतिबलो विचक्रमे । यथातुरं यूथपतिं करेणवो विकृष्यमाणं तरसा बलीयसा । विचुक्रुशुर्दीनधियोऽपरे गजाः पार्ष्णिग्रहास्तारयितुं न चाशकन् । नियुध्यतोरेवमिभेन्द्रनक्रयोर्विकर्षतोरन्तरतो बहिर्मिथः । समाः सहस्रं व्यगमन्महीपते ! सप्राणयोश्चित्रममंसतामराः । ततो गजेन्द्रस्य मनोबलौजसां कालेन दीर्घेण महानभूद्व्ययः । विकृष्यमाणस्य जलेऽवसीदतो विपर्ययोऽभूत् सकलं जलौकसः । इत्थं गजेन्द्रः स यदाप सङ्कटं प्राणस्य देही विवशो यदृच्छया । अपारयन्नात्मविमोक्षणे चिरं दध्याविमां बुद्धिमथाभ्यपद्यत । न मामिमे ज्ञातय आतुरं गजाः कुतः करिण्यः प्रभवन्ति मोचितुम् । ग्राहेण पाशेन विधातुरावृतोऽप्यहं च तं यामि परं परायणम् । यः कश्चनेशो बलिनोऽन्तकोरगात् प्रचण्डवेगादभिधावतो भृशम् । भीतं प्रपन्नं परिपाति, यद्भयान्मृत्युः प्रधावत्यरणं तमीमहि" । भा० ८।२ अ० ।

ततः तत्कृतस्तुतिस्तत्रैव ३ अ० गेये, हरिणा ततो गजेन्द्रस्य मोचनमुक्तं यथा

"एवं गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषं ब्रह्मादयो विविधलिङ्गभिदाभिमानाः । नैते यदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वात्तत्राखिलामरमयो हरिराविरासीत् । तं तद्वदार्त्तमुपलभ्य जगन्निवासः स्तोत्रं निशम्य दिविजैः सह संस्तुवद्भिः । छन्दोमयेन गरुडेन समुह्यमानश्चक्रायुधोऽभ्यगमदाशु यतो गजेन्द्रः । सोऽन्तःसरस्युरुबलेन गृहीत आर्त्तो दृष्ट्वा गरुत्मति हरिं ख उपात्तचक्रम् । उत्क्षिप्य साम्बुजकरं गिरमाह कृच्छ्रान्नारायणाखिलगुरो ! भगवन्नमस्ते । तं वीक्ष्य पीडितमजः सहसावतीर्य सग्राहमाशु सरसः कृपयोज्जहार । ग्राहाद्विपाटितमुखादरिणा गजेन्द्रं सम्पश्यतां हरिरमूमुचदुस्रियाणाम्" ।

गजेन्द्रमोक्षणकथस्य हरिचरितस्य श्रवणे फलमाह "एतन्महाराज ! तवेरितो मया कृष्णानुभावो गजराजमोक्षणम् । स्वर्ग्यं यशस्यं कलिकल्मषापहं दुःस्वप्ननाशं कुरुवर्य ! शृण्वताम् । यथानुकीर्त्तयन्त्येतच्छ्रेयस्कामा द्विजातयः । शुचयः प्रातरुत्थाय दुःस्वप्नाद्युपशान्तये" । तद्गजेन्द्रकृतस्तवमाहात्म्यमपि तत्रैवोक्तं यथा "ये मां स्तुवन्त्यनेनाङ्ग प्रतिबुध्य निशात्यये । तेषां प्राणात्यये चाहं ददामि विमलां मतिम्" इति हरेर्वरदानम् ।

गजेष्टा स्त्री गजानामिष्टा । विदार्य्याम् भूमिकुष्माण्डे राजनि० ।

गजोदर पु० गजस्योदरमिवोदरमस्य । दैत्यभेदे हरिवं० । गजाशिरःशब्दे दृश्यम् । [राजनि० ।

गजोषणा स्त्री गजोपयुक्ता उषणा । गजपिप्पल्याम् ।

गञ्ज पु० गजि–घञ् । १अवज्ञायाम् हेमच० । आधारे घञ् । २गोष्ठागारे हारा०, ३भाण्डागारे ४खनौ मेदि० । ५पामरवट्ठे, ६हट्टस्थाने, ७मद्यभाण्डे, शब्दरत्ना० । ८मदिरागृहे स्त्री टाप् अमरः ।

गञ्जन त्रि० गजि–अवज्ञाने णिच्–ल्यु । तिरस्कारके "नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि पाणिद्वयम्" सा० द० । "सुभ्रूलते खञ्जनगञ्जनाक्षि ! शिरोमणीयं यदि याति यातु" उद्भटः । "अविकलगञ्जनमञ्जनकम्" गीतगो० ।

गञ्जिका स्त्री गञ्जैव स्वार्थे क । मदिरागृहे शब्दर० ।

गड सेके भ्वा० पर० सक० सेट् । गडति अगाडीत्-अगडीत् । जगाड गडा० । गडयति-ते ।

गडि वदनैकदेशे (गण्डव्यापारे) इदित् भ्वा० पर० अक० सेट् । गण्डति अगण्डीत् । जगण्ड । गण्डः । गण्डूषः ।

गड पु० गड–सेके अच् । (गडुइ) गडकोनामके मत्स्यभेदे । "गडको मधुरा स्निग्धा गुरवो वातपित्तहृत् । कफघ्नो रुचिकृद्वृष्यो दीपनो बलवीर्यकृत्" भावप्र० । तस्य पाकविशेषे गुणा उक्ता वैद्यके "पुच्छशीर्षेण रहिताः कामं सुविमर्द्दिताः । हिङ्गुतैले च संतप्ता गडमत्स्यस्य खण्डकाः । गडो वातहरो बल्यो हृद्यः पथ्योऽग्निवर्द्धनः । रुच्यः शुक्रदोऽत्यर्थं किञ्चित् कफकरः सरः" २अन्तराये मेदि० । ३परिखायां ४व्यवधाने शब्दर० । ५देशभेदे शाम्बरे राजनि० । गड–संज्ञायां कन् । गडक (गडुइ) मत्स्यभेदे अमरः ।

गडदेशज न० गडदेशे शाम्बरदेशे जायते जन–ड । शाम्बरदेशजातलवणे राजनि० ।

गडयन्त पु० चुरा० गड–णिच्–झच् मुम् च । १मेघे त्रिका० ।

गडलवण न० गडदेशजं लवणम् । शाम्बरदेशजे लवणभेदे राजनि० "गडोत्थं लघुवातघ्नमत्युष्णं भेदि पित्तलम् । तीक्ष्णं व्यवायि सूक्ष्मञ्चाभिष्यन्दि कटुपाकि च" भावप्र०

गडि पु० गड–इन् । १वत्सतरे राजनि० । २भारवहनादि-स्वकार्य्ये अलसे गवादौ (गड़िया) "गुणानामेव दौरात्म्याद् धुरि धुर्य्यो नियुज्यते । असञ्जातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गडिः" काव्यप्र० ।

गडु पु० गड–उन् । १गलगण्डे घाटामस्तकयोर्मध्ये मांस-वृद्धिकारके रोगभेदे भरतः । २कुब्जे मेदि० । ३पृष्ठा-ग्रे शब्दर० । ४किञ्चुलके (केंचो) त्रिका० । गल-गण्डवद्विरर्थके ५पदार्थे च "काव्यान्तर्गडुभूतत्वात् नाल-ङ्कारः प्रहेलिका" सा० द० । "कृमिरन्तर्गडुना" सर्वद० स० । अस्य कण्ठशब्देन समासे वाहिताग्न्या० वा पूर्वनि० । गडुकण्ठः, कण्ठगडुः ।

गडुक पु० गडुर्गलगण्ड इव कायति मध्ये कै–क । (गाडु) ख्याते भृङ्गारे पात्रभेदे तन्मध्यस्य गलगण्डाकृतित्वात् तथात्वम् । "घण्टागडुककलशादिस्नानोपस्करभाजनैः" काशी० २६अ० । २तदाकृतौ ऋषिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । गाडुकि तदपत्ये पुंस्त्री अन्यशब्देन तस्य द्वन्द्वे बहुत्वे च बहुषु इञो लुक् । गडुकाश्वटपेगोत्रापत्येषु ।

गडुर(ल) त्रि० गडुः कुब्जरोगोऽस्त्यस्य सिध्मा० लच् बा० र वा । १कुब्जे शब्दर० । स्त्रियां गौरा० ङीष् । गल-गण्डवदाकृतिमत्त्वात् तस्य तथात्वम् । ततः ब्राह्मणा० भावे ष्यञ् । गाडुल्य तद्भावे न० कडा० कर्म्मधा० अस्य पूर्वनि० । खञ्जगडुलः गडुलखञ्जः ।

गडेर पुंस्त्री० गड–एरक् । १मेघे (गाडोल) । त्रिका० । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ।

गडोत्थ न० गडात् देशभेदात् उत्तिष्ठति उद्+स्था–क । शाम्बरदेशजे लवणभेदे राजनि० । [२पांशौ हेम० ।

गडोल पु० गड–ओलच् । १गुडके (गुली) अन्नभेदे उज्ज्व० ।

गड्डर(ल) पु० गड–बा० डर डल वा अस्य नेत्वम् । १मेषे ।

गड्डरि(लि)का स्त्री गड्डरं(लं) मेषमनुधावति ठन् । मेषानुगन्त्र्यां १मेषपङ्क्तौ । तस्याश्चाद्यादविच्छिन्नगतौ अनुगतप्रवाहागमभूते २धारावाहिनि च शब्दचि० ।

गड्डुक पु० गडुक+पृषो० । १भृङ्गारे जलपात्रभेदे शब्दर० पृषो० दीर्घमध्योऽपि तत्रार्थे ।

गण संख्याने अद० चु० उभ० सक० सेट् । गणयति ते अ-जीगणत् त अजगणत् त । गणयाम्–बभूव आस-चकार चक्रे । गणयितव्यः । गण्यः । गणयिता गणयन् । गणितम् गणनम् गणना । गणयित्वा । विग-णय्य । गणः, "गणयति गिरिशतुलामविकल्पम्" गीतगो० "तां भक्तिरेवागणयत् पुरस्तात्" रघुः । "पदानि गणयन् गच्छ स्थानि नैषध ! कानिचित्" भा०व०२६।८। नलं प्रति कर्कोटकनागोक्तिः "यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात् तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् । पारेपरार्द्धं ग-णितं यदि स्यात् गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात्" नैष० । "लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती" कुमा० । "अजी-गणद्दाशरथं न वाक्यम्" भट्टिः । "आर्य्यौ कालभुजोदली-गणदशाभासीञ्च वैयासिकीम्" माघटी०, मल्लिनाथः "इत्थ-ञ्चतिश भगवानादित्येष्वेव गण्यते" भा० आ० २६०२ श्लो०

अव+अवज्ञायाम् । "नार्हन्नैनोऽवगणैरेकाक्षभिरनाधनैः" भा० व० ८२अ० ।

वि+विशेषेण संख्याने "अदूरवर्त्तिनीं सिद्धिं राजन् ! विग-णयात्मनः" रघुः ।

गण पु० गण–कर्म्मणि अच् कर्त्तरि अच् वा । १समूहे । "गणानां त्वां गणपतिम्" यजु० २३,१९ । "गणपतिं गणानां समूहानां पालकम्" वेददी० । २प्रमथे "सकलहंसगणं शुचि मानसम् शिवगणाङ्कजया च तनौ यया सकलहं सगणं शुचिमानसम्" "गणान्नमेरुप्रसवावतंसाः" कुमा० । सेनाविशेषाणां ३सङ्ख्याविशेषे अमरः । स च अनीकि-नीशब्दे १६८४पृ० दर्शितेन "त्रयोगुल्मा गणो नाम" इत्या-दिवाक्येन उक्तः तेन (रथाः २७ गजाः २७ । अश्वाः ८१ प-दातिकाः १३५ सर्वसमष्टिः २७०, इति संख्याविशेषः) । ४चोरनामगन्धद्रव्ये मेदि० । गणः प्रमथादिः अस्त्यस्य तेन सत्त्वादिगुणगणः अस्त्यस्य तेन वा गणः गणदेवः नायकत्वेन वाऽस्त्यस्य अच् । ५गणेशे "गणदीक्षाप्रवर्त्तकः" महानि० । प्रमथाधिपत्वात् तस्य गणेशत्वम् । विवाहे वरकन्ययो-र्मेलनज्ञानोपयोगिनि ६देवराक्षसमानुषरूपके ताराभेद-वर्गे उदयमयशब्दे १२५०पृ० विवृतिः । "गणमैत्री भकूटं च नाड़ी चैते गुणाधिकाः" मुहूर्त्तचि० । "नो गणानां च दोषः" ज्यो०त० । ७भुजादिसंज्ञके नक्षत्रविशेष-समूहे "इषः पूर्वभान्ताश्च भुजगणः इत्यादि" ज्यो०त० । समूह एकद्रव्यतापादनेन द्व्याद्यधिकारि-वर्णिकसमूहे च "द्वे त्वनेकमपार्थस्तु गणानामशयं विधिः" "गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं यश लङ्घयेत्" याज्ञ० ।

"भ्वाद्यदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादिचुरादयः" उक्तेषु गणादिविकरणविशेषनिमित्तेषु दशसु धातुसमुदायेषु तद्युक्तत्वात् ।९गणपाठग्रन्थेऽपि । पाणिनिरचिते ।१०स्वरादिशब्दप्रतिपादकग्रन्थे ।११दैत्यभेदे स च दैत्यः अभिजिदपरनाम्नो गुणवतः गुणवत्यां जातः यथाह स्कान्दपु० गणेशख० १अ० "अथ सोऽप्यभिजित् पत्न्या समुद्रस्नानमाचरौ । पर्वणि श्रद्धया युक्तश्चक्रे स्नानं तया सह । हर्षिता सा गुणवती पपौ चाञ्जलिना जलम् । यदीयं मङ्गुपात्यक्तं दैवात्तदुदरे गतम्" ।"भार्या गुणवती तस्य नवमासादनन्तरम् । पुत्रं प्रासूताऽह्नि शुभे दिव्यरूपं गुणाढ्युतम् । ज्योतिर्विद्भिस्तदुक्तातो गण इत्यभिधां पिता । कृत्वाभ्युदयिकं चक्रे व्यतीते दशमेऽहनि" स तु च महादेवमाराध्य त्रैलोक्यं निर्जित्य कपिलमुनेश्चिन्तामणिं हृतवान् तेन जातमन्युना तेन गणेशस्य सेवने कृते गणेशेन तद्युद्धे अवतीर्य तं गणदैत्यं नाशितवान् इत्येषा कथा तत्रैव विस्तीर्णा दिङ्मात्र सूच्यते यथा "कथं नाशितवान्नाभो ! गणदैत्यं विनायकः । तन्मे कृपया देव ! कथयस्व ममाग्रतः । शिव उवाच । यथा नाशितवान् दैत्यं गणं दुष्टमतिं विभुः । तथाहं कथयामि त्वं शृणु षडानन" ६६अ० इत्युपक्रम्य

"प्राप्तमंशं परशुना हन्ति स्म तं यथा विभुः । इत्यवान् परशुं वीरस्त्वक्षः सूर्यमिवापरम् । सुतीक्ष्णं ज्वालया व्याप्तं कालचक्रनिभं शुभम् । दहन्तं दशदिग्भागान् प्रलयानलसन्निभम् । यदा तस्योदरं हत्वा स पश्चाच्च दैत्यराट् । तदैवाघातयच्छित्त्वा परशुस्तस्य मस्तकम् । सपर्वतवना पृथ्वी चाचलत् सागरैः सह । अभिजित्प्रमुखाः सर्वे रुरुदुः पतिते गणे" ७अ० । गण गणयम्, हन्नम्, गणहन्त्वम्, दीपकार्थे कारकार्थे दृष्टौ गणशब्दार्थे अव्य० । १२स्वपत्ने "सगणाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय इन्द्राय नमः" इति विधानपारिजा० । १४वाक्ये निघण्टुः ।

गणक त्रि० गण–ण्वुल् । १संख्याकारके २सांवत्सरिके पु० । तस्य लक्षणगुणदोषादिकमुक्तं वृ०स० २अ० यथा

"ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम् तत्कार्त्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता । स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानस्त्वसौ होरान्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः ।

"अथातः सांवत्सरसूत्रं व्याख्यास्यामः । तत्र सांवत्सरोऽभिजातः प्रियदर्शनो विनीतवेषः सत्यवागनसूयकः समः सुसंहतोपचितगात्रसन्धिरविकलचारुकरचरणनखनयनचिबुकदशनश्रवणललाटभ्रूत्तमाङ्गो वपुष्मान् गम्भीरोदात्तघोषः । प्रायः शरीराकारानुवर्त्तिनो हि गुणाश्च दोषाश्च भवन्ति । तत्र गुणाः । शुचिर्दक्षः प्रगल्भो वाग्मी प्रतिभानवान् देशकालवित् सात्त्विको न पर्षद्भीरुः सहाध्यायिभिरनभिभवनीयः कुशलोऽव्यसनी शान्तिपौष्टिकाभिचारस्नानविद्याभिज्ञो विबुधार्चनव्रतोपवासनिरतः स्वतन्त्राश्चर्योत्पादितप्रभावः पृष्टाभिधाय्यन्यत्र दैवात्ययाद्ग्रहगणितसंहिताहोराग्रन्थार्थवेत्ता । तत्र ग्रहगणिते पौलिशरोमकवासिष्ठसौरपैतामहेषु पञ्चस्वेतेषु सिद्धान्तेषु युगवर्षायनर्तुमासपक्षाहोरात्रयाममुहूर्त्तनाडीविनाडीप्राणत्रुटित्रुट्यवयवाद्यस्य कालस्य क्षेत्रस्य च वेत्ता । चतुर्णां च मानानां सौरसावननाक्षत्रचान्द्राणामधिमासकावमसम्भवस्य च कारणाभिज्ञः । षष्ट्यब्दयुगवर्षमासदिनहोराधिपतीनां प्रतिपत्तिविच्छेदवित् । सौरादीनाञ्च मानानां सदृशासदृशयोग्यायोग्यत्वप्रतिपादनपटुः । सिद्धान्तभेदेऽप्ययननिवृत्तौ प्रत्यक्षं सममण्डललेखासम्प्रयोगाभ्युदितांशकानाञ्च छायाजलयन्त्रदृग्गणितसाम्येन प्रतिपादनकुशलः । सूर्यादीनाञ्च ग्रहाणां शीघ्रमन्दयाम्योत्तरनीचोच्चगतिकारणाभिज्ञः सूर्याचन्द्रमसोश्च ग्रहणे ग्रहणादिमोक्षकालदिक्प्रमाणस्थितिविमर्दवर्णदेशानामनागतग्रहसमागमयुद्धानामादेष्टा । प्रत्येकग्रहभ्रमणयोजनकक्षाप्रमाणप्रतिविषययोजनपरिच्छेदकुशलो भूभगणभ्रमणसंस्थानाद्यक्षावलम्बकाहर्व्यासचरदलकालराश्युदयच्छायानाडीकरणप्रभृतिषु क्षेत्रकालकरणेष्वभिज्ञो नानाचोद्यप्रश्नभेदोपलब्धिजनितवाक्सारो निकषसन्तापाभिनिवेशैर्विशुद्धस्य कनकस्येवाधिकतरममलीकृतस्य शास्त्रस्य वक्ता तन्त्रज्ञो भवति । उक्तञ्च न प्रतिबद्धं गमयति वक्ति न च प्रश्नमेकमपि पृष्टः । निगदति न च शिष्येभ्यः स कथं शास्त्रार्थविज्ञेयः । ग्रन्थोऽन्यथान्यथार्थः करणं यश्चान्यथा करोत्यबुधः । स पितामहमुपगम्य स्तौति नरो वैशिकेनार्याम् । तन्त्रे सुपरिज्ञाते लग्ने छायाम्बुयन्त्रसंविदिते । होरार्थे च सुरूढे नादेष्टुर्भारती वन्ध्या । उक्तञ्चार्यविष्णुगुप्तेन । अप्यर्णवस्य पुरुषः प्रतरन् कदाचिदासादयेदनिलवेगवशेन पारम् । न त्वस्य कालपुरुषाख्यमहा-

र्थस्य गच्छेत् कदाचिदस्वप्नेनापि पारम्। होराशास्त्रेऽपि राशिहोराद्रेष्काणनवांशकद्वादशभागत्रिंशद्भागबलाबलपरिग्रहो ग्रहाणां दिक्स्थानकालचेष्टाभिरनेकप्रकारबलनिर्धारणं प्रकृतिधातुद्रव्यजातिचेष्टादिपरिग्रहो निषेकजन्मकालविस्मापनप्रत्ययादेशसद्योमरणायुर्दायदशान्तर्दशाष्टकवर्गराजयोगचन्द्रयोगद्विग्रहादियोगानां नाभसादीनाञ्च योगानां फलान्याश्रयभावावलोकननिर्याणगत्यनूकानि तात्कालिकप्रश्नशुभाशुभनिमित्तानि विवाहादीनाञ्च कर्मणां करणम्। यात्रायाञ्च तिथिदिवसकरणनक्षत्रमुहूर्त्तविलग्नयोगदेहस्पन्दनस्वप्नविजयस्नानग्रहयज्ञगणयागाग्निलिङ्गहस्त्यश्वेङ्गितसेनाप्रवादचेष्टादिग्रहषाड्गुण्योपायमङ्गलामङ्गलशकुनसैन्यनिवेशभूमयोऽग्निवर्णा मन्त्रिचरदूताटविकानां यथाकालं प्रयोगाः परदुर्गलम्भोपायाश्चेत्युक्तं चाचार्यैः। जगति प्रसारितमिवालिखितमिव मतौ निषिक्तमिव हृदये। शास्त्रं यस्य सभगणं नादेशा निष्फलास्तस्य। संहितापारगश्च दैवचिन्तको भवति। यत्रैते संहितापदार्थाः। दिनकरादीनां ग्रहाणां चारास्तेषु च तेषां प्रकृतिविकृतिप्रमाणवर्णकिरणद्युतिसंस्थानास्तमनोदयमार्गमार्गान्तरवक्रानुवक्रर्क्षग्रहसमागमचारादिभिः फलानि नक्षत्रकूर्मविभागेन देशेष्वगस्त्यचारः सप्तर्षिचारो ग्रहभक्तयो नक्षत्रव्यूहग्रहशृङ्गाटकग्रहयुद्धग्रहसमागमग्रहवर्षफलगर्भलक्षणरोहिणीस्वात्याषाढीयोगाः सद्योवर्षकुसुमलतापरिधिपरिवेषपरिघपवनोल्कादिग्दाहक्षितिचलनसन्ध्यारागगन्धर्वनगररजोनिर्घातार्घकाण्डसस्यजन्मेन्द्रध्वजेन्द्रचापवास्तुविद्याङ्गविद्यावायसविद्यान्तरचक्रमृगचक्राश्वचक्रवातचक्रप्रासादलक्षणप्रतिमालक्षणप्रतिष्ठापनवृक्षायुर्वेददकार्गलनीराजनखञ्जनोत्पातशान्तिमयूरचित्रकघृतकम्बलखड्गपट्टकृकवाकुकूर्मगोऽजाश्वेभपुरुषस्त्रीलक्षणान्यन्तःपुरचिन्तापिटकलक्षणोपानच्छेदवस्त्रच्छेदचामरदण्डशय्यासनलक्षणरत्नपरीक्षादीपलक्षणदन्तकाष्ठाद्याश्रितानि शुभाशुभानि निमित्तानि सामान्यानि च जगतः प्रतिपुरुषं पार्थिवे च प्रतिक्षणमनन्यकर्माभियुक्तेन दैवज्ञेन चिन्तयितव्यानि। न चैकाकिना शक्यन्तेऽहर्निशमवधारयितुं निमित्तानि। तस्मात् सुभृतेनैव दैवज्ञेनान्ये तद्विदश्चत्वारो भर्त्तव्याः। तत्रैकेनैन्द्री चाग्नेयी च दिगवलोकयितव्या। याम्या नैरृती चान्येनैवं वारुणी वायव्या, चोत्तरा चैशानी चेति। यस्मादुल्कापातादीनि निमित्तानि शीघ्रमपगच्छन्तीति। तेषां चाकारवर्णस्नेहप्रमाणादिग्रहर्क्षाभिघातादिभिः फलानि भवन्ति। उक्तञ्च गर्गेण महर्षिणा "कृत्स्नाङ्गोपाङ्गकुशलं होरागणितनैष्ठिकम्। यो न पूजयते राजा स नाशमुपगच्छति। वनं समाश्रिता येऽपि निर्ममा निष्परिग्रहाः। अपि ते परिपृच्छन्ति ज्योतिषां गतिकोविदम्। अप्रदीपा यथा रात्रिरनादित्यं यथा नभः। तथाऽसांवत्सरो राजा भ्रमत्यन्ध इवाध्वनि। मुहूर्त्तं तिथिनक्षत्रमृतवश्चायने तथा। सर्वाण्येवाकुलानि स्युर्न स्यात् सांवत्सरो यदि। तस्माद्राज्ञाभिगन्तव्यो विद्वान् सांवत्सरोऽग्रणीः। जयं यशः श्रियं भोगान् श्रेयश्च समभीप्सता। नासांवत्सरिके देशे वस्तव्यं भूतिमिच्छता। चक्षुर्भूतो हि यत्रैष पापं तत्र न विद्यते। न सांवत्सरपाठी च नरकेषूपपद्यते। ब्रह्मलोकप्रतिष्ठाञ्च लभते दैवचिन्तकः। ग्रन्थतश्चार्थतश्चैतत् कृत्स्नं जानाति यो द्विजः। अग्रभुक् स भवेच्छ्राद्धे पूजितः पङ्क्तिपावनः। म्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक् शास्त्रमिदं स्थितम्। ऋषिवत्तेऽपि पूज्यन्ते किं पुनर्दैवविद्द्विजः। कुहकावेशपिहितैः कर्णोपश्रुतिहेतुभिः। कृतादेशो न सर्वत्र प्रष्टव्यो न स दैववित्। अविदित्वैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं प्रपद्यते। स पङ्क्तिदूषकः पापो ज्ञेयो नक्षत्रसूचकः। नक्षत्रसूचकोद्दिष्टमुपहासं करोति यः। स व्रजत्यन्धतामिस्रं सार्द्धमृक्षविडम्बिना। नगरद्वारलोष्टस्य यद्वत् स्यादुपयाचितम्। आदेशस्तद्वदज्ञानां यः सत्यः स विभाव्यते। सम्पत्त्या योजितादेशस्तद्विच्छिन्नकथाप्रियः। मत्तः शास्त्रैकदेशेन त्याज्यस्तादृङ्महीक्षिता। यस्तु सम्यग्विजानाति होरागणितसंहिताः। अभ्यर्च्यः स नरेन्द्रेण स्वीकर्त्तव्यो जयैषिणा। न तत्सहस्रं करिणां वाजिनां वा चतुर्गुणम्। करोति देशकालज्ञो यदेको दैवचिन्तकः। दुःस्वप्नदुर्विचिन्तितदुःप्रेक्षितदुःकृतानि कर्माणि। क्षिप्रं प्रयान्ति नाशं शशिनः श्रुत्वा भसंवादम्। न तत्करोति भूपतेः पिता जननी वा स्वजनोऽथवा सुहृत्। स्वयशोऽभिविवृद्धये यथा हितमाप्तः सबलस्य दैववित्"।

वि॰ चि॰ ज्योतिःशास्त्रस्य वेदनेत्ररूपाङ्गत्वप्रतिपादनेन तदध्ययने द्विजातिमात्रस्यैवाधिकारं प्रतिपाद्य तद्वेत्तुर्गणकस्य प्रशंसा दर्शिता यथा

"त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमाच्चारश्च

द्युसदां द्विधा च गणितं गणकाख्यया सोत्तरः । भूधिष्ण्यग्रहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यच्चोच्यते सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः ॥ जानन् जातकसंहिताः सगणितस्कन्धैकदेशा अपि ज्योतिःशास्त्रविचारसारचतुरः प्रश्नेष्वकिञ्चित्करः । यः सिद्धान्तमनन्तयुक्तिविततं नो वेत्ति भित्तौ यथा राजा चित्रमयोऽथवा सुघटितः काष्ठस्य कण्ठीरवः ॥ गर्जत्क्षुरवर्जिता स्वपचमृत्युर्जिताज्यादिकैरुद्यानं च्युतचूतवृक्षमथवा वापीविहीनं सरः । योषित् प्रोषितनूतनप्रियतमा यद्वत् भात्युच्चकैर्ज्योतिःशास्त्रमिदं तथैव विबुधाः सिद्धान्तहीनं जगुः" ॥ "इदानीं ज्योतिःशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वं निरूप्य वेदाङ्गत्वादस्य ग्रन्थमध्येतव्यं तद्द्विजैरेव नान्यैः शूद्रादिभिरित्येतदुपपादनार्थं श्लोकचतुष्टयमाह" प्रमि° "वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ता यज्ञाः प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण । शास्त्रादस्मात् कालबोधो यतः स्याद्वेदाङ्गत्वं ज्योतिषस्योक्तमस्मात् ॥ शब्दशास्त्रं मुखं ज्योतिषं चक्षुषी श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं च कल्पः करौ । या तु शिक्षास्य वेदस्य सा नासिका पादपद्मद्वयं छन्द आद्यैर्बुधैः । वेदचक्षुः किलेदं स्मृतं ज्योतिषं मुख्यता चाङ्गमध्येऽस्य तेनोच्यते । संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभिश्चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित्करः । तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत् पुण्यं रहस्यं परमं च तत्त्वम् । यो ज्योतिषं वेत्ति नरः स सम्यग् धर्मार्थकामान् लभते यशश्च" सि°शि° । एवं गणकस्य प्रशंसायां स्थितायाम् सिद्धान्तानभिज्ञस्य नक्षत्रसूचिनो निन्दाश्रवणाच्च "वरं चाण्डालसंस्पर्शं कुर्य्यात्तु साधकोत्तमः । तथाप्यसद्गणकं सर्वदा तु परित्यजेत्" महिषसंहितातन्त्रवाक्यम् नक्षत्रसूचिविषयम् "चर्मकारस्य द्वौ पुत्रौ गणको नाडीपूरकः" इत्युक्तं सद्दीर्घवर्णरूपगणकपरत्वे सङ्कोचाभावाच्च तद्भावप्रसूततया वेदाङ्गज्योतिषेऽनधिकारात् अनधिकृतशास्त्राध्यायिनो निन्दौचित्यात् । "द्विजातेस्तु यथोक्तस्कन्धादित्रयवेत्तृरूपगणकस्य प्रशंस्यत्वात् । न तथा । यथाह धी°मा° "सिद्धान्तसंहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम् । वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम् । विनैतदखिलं श्रौतं स्मार्तं कर्म न सिध्यति । तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा । अतएव द्विजैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः" इति । तत्रैव ज्योतिःशास्त्राध्येतृमाहात्म्यमाह मायकल्पः "एवंविधस्य श्रुतिनेत्रशास्त्रस्वरूपवेत्तुः खलु दर्शनं वै । निहन्त्यशेषं कलुषं जनानां षड्वर्गजं धर्मप्रकाशदं स्यात्" अत

स्थानविशेषेण ज्योतिर्विदः पूज्यतातारतम्यं जीवैरभ्यधायि "दशदिनकृतपापं हन्ति सिद्धान्तवेत्ता त्रिदिनजनितदोषं तन्त्रवित्तः स एव । करणभगणवेत्ता हन्त्यहोरात्रदोषं जनयति घनमंहः पाप नक्षत्रसूची" । नक्षत्रसूची दैवज्ञो घनं बहु अंहः पापं जनयति । तल्लक्षणं वराहसंहितायां "अविदित्वैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं प्रपद्यते । स पङ्क्तिदूषकः पापो ज्ञेयो नक्षत्रसूचकः" अन्यच्च "तिथ्युत्पत्तिं न जानन्ति ग्रहाणां नैव साधनम् । परवाक्येन वर्त्तन्ते ते वै नक्षत्रसूचकाः" व्युत्पत्तिस्तु गृहे गृहे गत्वाऽस्पृष्ट एव नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि शुभाशुभफलसूचकानि सूचयतीति नक्षत्रसूची । वराहः "नक्षत्रसूचकोद्दिष्टमुपवासं करोति यः । स व्रजत्यन्धतामिस्रं सार्द्धमृक्षविडम्बिना । नक्षत्रसूचकं पापं भिषजं मुलकजीविनम् । तादृक् पौराणिकादींश्च श्राद्धमात्रेऽपि नार्चयेत्" अतएव वशिष्ठः "सिद्धान्तपारङ्गम एव पूज्यः श्राद्धे सदा भूसुरवृन्दमध्ये । नक्षत्रसूची खलु पापरूपो हेयः सदा सर्वसुधर्मकृत्ये" । वराहोऽपि "सम्यक्तयाऽर्थतश्चैव शास्त्रं जानाति यो द्विजः । अग्रभुक् स भवेच्छ्राद्धे पूजितः पङ्क्तिपावनः । सामांवत्सरिके देशे वस्तव्यं भूतिमिच्छता । चक्षुर्भूतोऽपि यत्रैव पापं तत्र न विद्यते । मुहूर्त्तं तिथिनक्षत्रमृतवश्चायनानि च । सर्वाण्येवाकुलानि स्युर्न स्यात् सांवत्सरो यदि" । अत एव धर्मशास्त्रे सुमन्तुः "तस्करकितवेत्यादिना महता ग्रन्थेन यत् सांवत्सरिकोऽपाङ्क्तेयः" इत्याह यच्च महाभारतेऽपि "कितवो मृपाहा वधबन्धादिपदाष्टकमध्ये ऋग्गीतवो दैवज्ञो नक्षत्रैश्च जीवति । एतानिह विजानीयादपाङ्क्तेयान् पङ्क्तिदूषकानित्युक्तं तन्नक्षत्रसूचकज्योतिर्विद्विषयं यदाह कश्यपः "दारार्तिगृहपद्धतीश्च आह्वानकसूचकान् । वर्जयेत् श्राद्धकालेनान् सर्वकर्मसु यत्नतः" इति "नक्षत्रसूचकश्चैव सर्वकार्येषु गर्हितः" इति ब्रह्मपुराणेऽप्युक्तम् मनुः "तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात् न नक्षत्राणि निर्दिशेत्" इत्याह स शूद्र इति शेषः । यमोऽपि "नक्षत्रतिथियोगाहान्मुहूर्त्तान् मङ्गलानि च । न निर्दिशन्ति ये विप्रास्तैर्भुक्तं ह्यक्षयं भवेदिति" वशिष्ठवाक्यन्तु "प्रागभिहितम् महाप्रयोजनं त्वेतच्छास्त्रस्य सम्यग्ज्ञानाद्गुणस्य सायुज्यमिति" तदुक्तं गर्गेण "ज्योतिश्चक्रं तु लोकस्य सर्वस्योक्तं शुभाशुभम् । ज्योतिर्ज्ञानं च यो

वेद स याति परमां गतिम्" । गतिं ब्रह्मसायुज्यमिति सूर्य्यसिद्धान्तेऽपि "दिव्यचक्षुर्ग्रहर्क्षाणां दर्शितं ज्ञानमुत्तमम् । विज्ञायार्कादिलोकेषु स्थानं प्राप्नोति शाश्वतम्" वराहसंहितायामपि "न साम्वत्सरपाठी च नरकें परिपच्यते । ब्रह्मलोके प्रतिष्ठाञ्च लभते दैवचिन्तक" इति गणकस्य पत्नी ङीष् गणकी तत्पत्न्यां जटा० । "तस्मिन् मग्नं गणक! कथय किंप्रमत्ता: प्रमाणम्" "गणक! पवनवेगादेकदेशे स भग्नः" लीला० । "गणकचक्रचूड़ामणिः" सि० शि० । "चर्म्मकारस्य द्वौ पुत्रौ गणको वाद्यपूरकः" इत्युक्ते २सङ्कीर्णजातिभेदे प्रजापतिपुत्रे ताराषुञ्जात्मके षट्संख्यके ४केतुभेदे "तारापुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ" वृह० सं० ११ अ० ।

गणकर्णिका स्त्री गणस्य गणेशस्य कर्ण इव पत्रमस्याः कप् अत इत्वम् । इन्द्रवारुण्याम् राजनि० ।

गणकार पु० गणं धात्वादिगणपाठं करोति कृ–अण् । धात्वादिगणार्थप्रतिपादके ग्रन्थकर्त्तरि २भीमसेने शब्दच० ।

गणकारि पु० गणं धात्वादिगणं करोति कृ वा० इञ् । धात्वर्थप्रतिपादकग्रन्थकर्त्तरि । इत० गणकस्यारौच । तस्यापत्यं कुर्वा० ण्य । गाणकार्य्यं तदपत्ये पुंस्त्री ।

गणकूट पुंन० गणरूपं कूटम् । वरकन्ययोर्गणभेदेन जातयोः विवाहे मेलनोपयोगिनि सुरराक्षसमानुषरूपे कूटे । उपयमशब्दे १२५० पृ० विवृतिः ।

गणचक्रक न० गणानां धार्म्मिकगणानां चक्रमत्र कप् । धार्म्मिकानां सम्भूय भोजने त्रिका० ।

गणता गणस्य भावः तल् । गणसमूहे ।

गणतिथ त्रि० गण+असंख्यावाचकत्वेऽपि पूरणे डट् तिथुगागमश्च । गणानां पूरणे ।

गणदीक्षिन् पु० गणान् दीक्षयति दीक्ष–णिनि । बहुयाजके । "वेश्याभिशस्तवार्द्धुषि गणिका गणदीक्षिणाम्" अभक्ष्यान्नकथने याज्ञ० । "गणदीक्षिणो बहुयाजकाः" मिता० २गणेशदीक्षकारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

गणदेवता स्त्री गणरूपा सङ्घभूता देवता । सङ्घभूते देवभेदे "आदित्यविश्वे वसवस्तुषिता भास्वरानिलाः । महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः । आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वे देवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्टसंख्याताः षट्त्रिंशत् तुषिता मताः । आभास्वरा-श्चतुःषष्टिवाताः पञ्चाशदूनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते चापि विंशतिः । साध्या द्वादशसंख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः । एते च संहता देवाः आदित्याः स्वनामतः" जटाधरकोषः ।

गणद्रव्य इन० । गणस्वामिके द्रव्ये । गणं गणीभूतं द्रव्यं द्रव्याणां गणे च ।

गणद्वीप पुंन० गणानां सप्तानां राज्यत्वात् द्वीपः । सप्तानां राज्यरूपे द्वीपभेदे "यवन्तो गणद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम्" रामा० कि० ४०३०अ० । यवद्वीपमिति पाठान्तरम् ।

गणन न० गण–भावे ल्युट् । सङ्ख्याकरणे सङ्ख्याने (गोणा) "येनैव लिखितं कुर्य्यात् तेनैव गणनं भवेत्" विश्वसारत० । युच् । गणनाप्यत्र स्त्री । "यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्" नैष० "व्याजपर्वगणनाभियोङ्गम्" रघुः

गणनाथ पु० गणानां प्रमथादीनां नाथः । १गणेशे २शिवे च गणनायकादयोऽप्यत्र । ३बहूनां स्वामिनि त्रि० । गणनायिका स्त्री ४दुर्गायाम् त्रिका० ।

गणनीय त्रि० गणयितुमर्हति गण–अनीयर् । गणनार्हे अमरः । यत्, गण्य, तव्य गणितव्य तदर्थे त्रि० ।

गणपति पु० इत० । गणेशे तस्याविर्भावकथा २भाननशब्दे ८८४पृ० गजाननशब्दे २४८५पृ०च उक्ता तस्य गणाधिपतित्वं याज्ञवल्क्येनोक्तं तच्च वाक्यं गणपतिकल्पशब्दे द्रष्टव्यम् २शिवे ३समूहपतौ च "गणानां त्वा गणपतिम्" यजु० १६।१८ ।

गणपतिकल्प पु० गणपत्युद्देशेन कल्पः विधानभेदः । गणेशोद्देशेन विघ्नविघाताय तत्स्नपनादिरूप, विधानभेदे । स च कल्पः याज्ञ० उक्तो यथा ।

"विनायकः कर्म्मविघ्नसिद्ध्यर्थं विनियोजितः । गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा । तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत । स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति । काषायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति । अन्त्यजैर्गर्द्दभैरुष्ट्रैः सहैकत्रावतिष्ठते । व्रजन्नपि तथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः । विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः । तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः । कुमारी न च भर्त्तारमपत्यं न च गर्भिणी । आचार्य्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा । वणिग्लाभं न चाप्नोति कृषिञ्चैव कृषी वलः । स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पुण्येऽह्नि विधिपूर्वकम् । गौरसर्षपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च । सर्वौषधैः सर्वगन्धैः प्रलिप्तशिरसस्तथा । भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्ति वाच्या द्विजाः शुभाः । अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्वल्मी-

कात् महत्मात् हृदात् । वल्मीकां रोचनां गन्धान् गुग्गुलुञ्चाप्सु निःक्षिपेत् ॥ या आहृता एकवर्णैश्चतुर्भिः कलशैर्ह्रदात् । चर्म्मण्यानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं तथा । सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् । तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते । भगन्ते वरुणो राजा भगं सूर्य्यो वृहस्पतिः । भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः । यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्द्धनि । ललाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तद्घ्नन्तु सर्वदा । स्नातस्य सार्षपं तैलं स्रुवेणोडुम्बरेण च । जुहुयान्मूर्द्धनि कुशान् सव्येन परिगृह्य च । मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटङ्कटौ । कुष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः । नामभिर्बलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः । दद्याच्चतुष्पथे शूर्पे कुशानास्तीर्य्य सर्वतः । कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पललौदनमेव च । मत्स्यान् पक्कांस्तथैवामान् मांसमेतावदेव तु । पुष्पं चित्रं सुगन्धञ्च सुराञ्च त्रिविधामपि । मूलकं पूरिकापूपांस्तथैवैरण्डकाः स्रजः । दध्यन्नं पायसञ्चैव गुडपिष्टं समोदकम् । एतान् सर्व्वानुपाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः । विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् । दूर्वासर्षपपुष्पाणां दत्वार्घ्यं पूर्णमञ्जलिम् । रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति ! देहि मे । पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे । ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः । ब्राह्मणान् भोजयेद्दद्याद्वस्त्रयुग्मं गुरोरपि । एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः । कर्म्मणां फलमाप्नोति श्रियञ्चाप्नोत्यनुत्तमाम् । आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा । महागणपतेश्चैव कुर्व्वन् सिद्धिमवाप्नुयात्” ।

गणपर्व्वत पु॰ गणभूयिष्ठः पर्वतः । कैलासाचले त्रिका॰ ।

गणपाठ पु॰ गणानां स्वरादिगणानां पाठोऽत्र । पाणिन्यादिरचिते स्वरादिगणानां स्वरूपकथने ग्रन्थभेदे ।

गणपाद पु॰ गणस्येव पादोऽस्य । प्रमथतुल्यपादयुक्ते कुकारोक्षादित्वादाद्युदात्ततास्य । [शब्दच॰ ।

गणपीठक न॰ गणस्य पीठ इव कायति कै—क । १वक्षसि

गणपुङ्गव पु॰ गणः पुङ्गव इव उपमि॰स॰।१गणश्रेष्ठे २देशभेदे च ।३तद्देशवासिषु ४तद्देशपदेषु च बहुव॰“कौलिङ्गान् गणपुङ्गवानथ त्रिगर्त्तानाधोध्यकान् पार्थिवान्” बृह॰ सं॰ ४अ॰ ।

गणपूज्य पु॰ गणो गणेषः प्रमथो वा पूज्योऽस्य । १देशभेदे २तद्देशवासिषु ३तद्देशेषु च बहुव॰।“गणपूज्यस्खलित-प्रतयवरपुलिन्दार्थपरिहीनाः” बृह॰ सं॰ १६अ॰ ।

गणपूर्व्व पु॰ गणानां ग्रामादिस्थलोकानां पूर्व्वः प्रधानम् । ग्रामण्याम् “अपरिज्ञातपूर्व्वाश्च गणपूर्व्वाश्च भारत !” भा॰ आ॰ २२अ॰ आह्वानर्हकथने ।“गणपूर्व्वो ग्रामण्यः” नीलक॰ । गणमुख्यादयोऽप्यत्र । “रविजेन सिते विजिते गणमुख्याः शस्त्रजीविनः क्षत्रम्” वृह॰सं॰ १७अ॰

गणभर्त्तृ पु॰ गणानां प्रमथादीनां भर्त्ता । १महादेवे । “महत्तापन्नमूर्त्ति भजते गणभर्त्तु रर्था” किरा॰ । गणस्वामिप्रभृतयोऽप्यत्र । २गणेशे ३समूहस्वामिनि त्रि॰ ।

गणयज्ञ पु॰ गणस्य भ्रातॄणां सखीनां वा समूहस्य कर्त्तव्यः यज्ञः । मरुत्स्तोमाख्ये भ्रातृसखिवर्गकर्त्तव्ये यज्ञभेदे । “वैश्यस्तोमदक्षिणाकिञ्चो मरुत्स्तोमे गणयज्ञो भ्रातॄणां सखीनां वा” कात्या॰ श्रौ॰ २२।११।१२ । “क्लृप्तगणयज्ञे सहत्वमन्वात्” कात्या॰२५।१४।२८ । “एतच्च मन्ते भवति गणयज्ञे च “तेन सह यजेरन्निति” सहत्वश्रुतात्”कर्कः।“तयोरनेकयजमानसद्भावाद्यान्वेत”सं॰व्या॰।

गणयाग पु॰ गणोद्देशेन याज्यमाने यागः । गणेशोद्देशेन कर्त्तव्ये गणपतिकल्पोक्ते तत्पूजनयनादौ “विजयस्नानपञ्चयज्ञगणयागाग्निसिद्धेत्यादि” वृह॰सं॰२अ॰ ।

गणरत्न न॰गणाः स्वरादयः रत्नानीव अत्र । पाणिन्युक्त स्वरादिगणानाम् श्लोकैर्निबन्धनपूर्वकं तदर्थकथनरूपे ग्रन्थभेदे । तस्य व्याख्या गणरत्नमहोदधिः ।

गणराज्य न॰ वृ॰ सं॰ १४ उक्ते दक्षिणस्यामुक्ते देशभेदे “गणराज्यकृष्णवेल्लूरेत्यादि तद्वाक्यं कूर्म्मविभागशब्दे २४६८ पृ॰ उक्तम् ।

गणरात्र न॰ गणानां रात्रीणां समाहारः गणशब्दस्य संख्यावाचकत्वात् द्विगुस॰ अच्समा॰ । रात्रिवृन्दे ।

गणरूप पु॰ गणा बहूनि रूपाण्यस्य । १अर्कवृक्षे अमरः । संज्ञायां कन् । गणरूपक राजार्कें राजनि॰ ।

गणरूपिन् पु॰ गणा बहूनि रूपाणि सन्त्यस्य इनि । श्वेतार्के रत्नमा॰ ।

गणवत् त्रि॰ गणोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १गणयुते “गणवती याज्यानुवाक्ये भवतः” तैत्ति॰ २।१।२।५ । स्त्रियां ङीप् । सा च २दिवोदासमातरि त्रिका॰ ।

गणशस् अव्य॰ गण+वीप्सार्थकौ कारकार्थे शस् । गणान् गणान् कृत्वा इत्याद्यर्थे । “स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या

विश्वेदेवा मरुतः" शत॰ब्रा॰१२।४,२।२४ । "बलगणानन् गणशः प्रियमन्ततः" माघः ।

गणश्री पु॰ गणं गणरूपं श्रयति श्रि–क्विप् नि॰ न णभावः । गणरूपेणावस्थिते मरुदादौ संहतदेवे । "रोदसी आ वदता गणश्रियः" ऋ॰ १।६४।८। हे गणश्रियः ! (मरुतः) गणं श्रयमाणाः सप्त गणरूपेणावस्थिता इत्यर्थः" भा॰ । "पिब मन्दमाने गणश्रिभिः" ऋ॰ ५।६१।८। "गणश्रिभिः गणभावमाश्रयद्भिः" भा॰ "गणश्रिये स्वाहा गणपतये स्वाहा" यजु॰२२।३ ।

गणहासक पु॰गणान् हासयति हस-णिच्–ण्वुल् । १चोरनामगन्धे अमरः । २समूहहासके त्रि॰ । अण् उपस॰ स॰ । गणहास तत्रार्थे राजनि॰ ।

गणाग्रणी पु॰ ६त॰। १गणेशे त्रिका॰।२बहुनामग्रगण्ये त्रि॰

गणाचल पु॰ गणभूयिष्ठोऽचलः । कैलासपर्वते जटा॰ ।

गणाधिप पु॰ ६त॰ । १गणेशे अमरः २शिवे शब्दा॰ । गणाधिपत्वादस्यात्र ।"गगनं गणाधिपतिमूर्त्तिरिति"माघः। जैनशास्त्रप्रसिद्धेषु "गणा नवाद्यर्षिसंघा एकादश गणाधिपाः"। हेमचन्द्रोक्तेषु एकादशजैनश्रेष्ठभेदेषु ।

गणान्न न॰गणायोत्सृष्टं, गणानां वाऽन्नम् । मठादौ १बहुजनोद्देशेनोत्सृष्टान्ने, २बहुस्वामिकेऽन्ने च 'गणान्नं गणिकान्नञ्चेति" मनुना निषिद्धान्नमध्ये गणितम् । "गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिकृन्तति" मनुना । तद्भक्षणे पापविशेष उक्तः ।

गणाभ्यन्तर त्रि॰गणायोत्सृष्टमठादौ अभ्यन्तरः तदुपजीवनात्वात् । "गणायोत्सृष्टमठधनाद्युपजीविनि" कुल्लू॰ । "ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च" मनुः ।

गणि स्त्री गण–इन् । गणने ।

गणिका स्त्री गणः समूहोऽस्त्यस्याः भर्तृत्वेन ठन् ।१वेश्यायाम्, तस्याः बहुभिः ... कत्वात् २यूथिकायाम्(जुँई)अमरः । ३गणिकारिकावृक्षे शब्दर॰ । गण–ण्वुल् । ४हस्तिन्यां जटा॰ । "अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरम् । निरकासयद्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका" माघः । वेश्यायाः साधारणस्त्रीत्वं लक्षणादिकं च सा॰ द॰ उक्तं यथा ।

"धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका । निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि । वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद्बहिः । काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधनं नरम् । मात्रा निष्कासयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया । तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा । लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः। एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी । रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्याः सुदुर्लभम्" । प्रसङ्गात् तस्याः पञ्चमजातित्वं तद्गमनादौ दण्ड दण्डाभावादिकं मिताक्षरोक्तम् प्रदर्श्यते ।

"साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह "अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकन्दमम्" या॰। गम्यास्विति वर्त्तते । उक्तलक्षणावर्णस्त्रियोदास्यस्ता एव स्वामिना शुश्रूषाहानिभयादास्यां गृहे एव स्थातव्यमिति पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धाः, अवरुद्धाः पुरुषनियतपरिग्रहा भुजिष्याः । यदा दास्योऽवरुद्धा भुजिष्या वा भवेयुस्तदा तासु तथा चशब्दाद्वेश्यास्वैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजिष्याणां ग्रहणात्तु च सर्वपुरुषसाधारणतया गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत् पणान्दण्डं दापनीयः परपरिग्रहीतत्वेन तासाम्परदारतुल्यत्वात् । एतच्च स्मृत्यन्तरे "स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी तथा । गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः । आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात् परदारवत् । गम्यास्वपि हि नोपेयास्तत्ताः परपरिग्रहाः" इति । निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी । ननु स्वैरिण्यादीनां साधारणतया गम्यत्वाभिधानमयुक्तम् न हि जातितः शास्त्रतो वा काश्चन लोके साधारणाः स्त्रिय उपलभ्यन्ते । तथाहि स्वैरिण्योदास्यश्च तावद्वर्णस्त्रियएव "स्वैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेत् । वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः" इति स्मरणात् । न च वर्णस्त्रीणामन्यत्र जीवति मृते वा पुरुषान्तरोपभोगो घटते "दुःशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः । परिचार्य्यः स्त्रिया साध्व्या सततन्देववत् पतिः । कामन्तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । न तु नामापि गृह्णीयात् पत्यौ प्रेते परस्य त्विति" निषेध(मनु)स्मरणात् । नापि कन्यावस्थायां साधारणत्वं पित्रादिपरिरक्षितायाः कन्याया एव दानोपदेशाद्दातृभावेऽपि तथाविधाया एव स्वयं वरोपदेशात् । न च दासीभावात् स्वधर्माधिकारच्युतिः । पारतन्त्र्यं हि दास्यञ्च स्वधर्मपरित्यागः । नापि वेश्या साधारणी वर्णानुलोमत्वव्यतिरेकेण गम्य

जात्यन्तराभावात्। तदन्तःपातित्वे च पूर्ववद्वेश्यागम्यत्वं प्रतिलोमजत्वे तु नामाचिनरामगम्यत्वम्। अतः पुरुषान्तरोपभोगे तासामनिन्दितकर्माभ्यासेन पातित्यात् पतितसंसर्गस्य च निषिद्धत्वाच्च सकलपुरुषोपभोगयोग्यत्वम्। सत्यमेवम्। किन्त्वत्र स्वैरिण्याद्युपभोगे पित्रादिरक्षकराजदण्डभयादिदृष्टदोषाभावाद्भ्यस्त्वनायो-युक्तिः। दण्डभावश्चावरुद्धासु दासीष्विति नियतपुरुषपरिग्रहोपाधितो दण्डविधानात्तदुपाधिरहितास्वर्थाद्गम्यते। स्वैरिण्याद्यानां पुनर्दण्डाभावो विधानाभावात् "कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेदिति" लिङ्गदर्शनाच्चावगम्यते। प्रायश्चित्तन्तु स्वधर्मस्खलननिमित्तकत्वात्तासां चाऽविशेषाद्भवत्येव। यत् पुनर्वेश्यानां जात्यन्तराभावेन वर्णान्तःपातित्वमनुमानादुक्तम् वेश्यावर्णानुलोमाद्यन्तःपातिन्यो मनुष्यजात्यवयवत्वात् ब्राह्मण्यादिवदिति। तच्च कुण्डगोलकादिभिरनैकान्तिकत्वात्। अतो वेश्याख्या काचिज्जातिरनादिर्वेश्यायाश्चोत्कृष्टजातेः समानजातेर्वा पुरुषादुत्पन्ना पुरुषसंयोगवृत्तिर्वेश्येति ब्राह्मण्यादिवल्लोकप्रसिद्धिवशादभ्युपगमनीयम्। न च निर्मूलेयं प्रसिद्धिः। स्मर्यते हि स्कन्दपुराणे "पञ्चचूडा नाम काचनाप्सरस्तत्सन्ततिर्वेश्याख्या पञ्चमी जातिरिति। अतश्चासामनियतपुरुषपरिग्रहणविधिविधुरतया समानोत्कृष्टजातिपुरुषाभिगमने न दृष्टदोषो नापि दण्डः। तासु चावरुद्धासु गच्छतां पुरुषाणां यद्यपि न दण्डस्तथाप्यदृष्टदोषोऽस्त्येव "स्वदारनिरतः सदेति" नियमात्। "पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते" इति प्रायश्चित्तस्मरणाच्चेति निरवद्यम्। अवरुद्धासु दासीष्वित्यनेन दासीस्वैरिण्यादिभुजिष्याभिगमने दण्डं विदधतस्तास्वभुजिष्यासु दण्डो नास्तीत्यर्थादुक्तम्। तस्मादयादवाह "प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः। बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक्" या०। पुरुषसम्भोगजीविकासु दासीषु स्वैरिण्यादिषु शुल्कदानविरहेण प्रसह्य बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दण्डः। यदि बहवः अकामामनिच्छन्तीमपि बलात्कारेणाभिगच्छन्ति तर्हि प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणपरिमितं दण्डं दण्डनीयाः। यदा पुनस्तदिच्छया भाटिन्दत्त्वा पश्चादनिच्छन्तीमपि बलात् व्रजन्ति तदा तेषामदोषः यदि व्याध्याद्यभिभवस्तस्या न स्यात् "व्याधिता सश्रमा व्यग्रा राजकर्मपरायणा। आमन्त्रिता चेन्नागच्छेदवाच्या वडवा स्मृतेति" नारदवचनात्। किञ्च। "गृहीतवेतना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत्। अगृहीते समं दाप्यः पुमानप्येवमेव च" या०। यदा तु शुल्कं गृहीत्वा पुरुषापि तं नेच्छति तदा शुल्कं द्विगुणं दद्यात् तथा शुल्कं दत्त्वा स्वयमनिच्छतः स्वस्थस्य पुंसः शुल्कहानिरेव "शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत्। अनिच्छन् दत्तशुल्कोऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयादिति तेनैवोक्तत्वात्। तथान्योऽपि विशेषस्तेनैव दर्शितः "अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम्। अक्रमेण च सङ्गच्छन् तथा दन्तनखादिभिः। अयोनौ चाभिगच्छद्यो बहुभिर्वाभियापयेत्। शुल्कमष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु। "वेश्या प्रधाना यास्तत्र कामुकास्तद्गृहोषिताः। तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुरिति"। "गणान्नं गणिकान्नञ्च" अभक्ष्यान्नकथने मनुना तदन्नं निषिद्धम्।

गणिकारिका स्त्री गणनं गणिः गण-इन् तं करोति अच् गौरा० ङीष् गणिकारी स्वार्थे के ह्रस्वः, कृ-ण्वुल् वा कापि अत इत्वम्। १(गणियारी) वृक्षे अमरः। "अग्निमन्थो जयः स स्यात् श्रीपर्णी गणिकारिका। जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका। अग्निमन्थः श्वयथुघ्नो वीर्योष्णः कफवातहृत्। पाण्डुनुत् कटुकस्तिक्तस्तुवरो मधुरोऽग्निदः" भावप्र०।

गणिकारी स्त्री गणिं गणनं करोति कृ-अण् उप० स० गौरा० ङीष्। क्षुद्रगणिकारिकायाम् राजनि०।

गणित न० गण-भावे क्त। १गणने "परिपरार्द्धं गणितं यदि स्यात्" नैष०। सङ्ख्यायां २गतिस्थित्यादिगणने यथा गणिताध्यायः। करणे क्त। ३व्यक्ताव्यक्तरूपे अङ्कशास्त्रे "द्विविधगणितमुक्तं व्यक्तमव्यक्तयुक्तं तदवगमननिष्ठः शब्दशास्त्रे पटिष्ठः। यदि भवति तदेदं ज्योतिषं भूरिभेदं प्रपठितुमधिकारी सोऽन्यथा नामधारी" सि०शि०। कर्मणि क्त। ४कृतगणने संख्याते त्रि० अमरः "विद्यां प्रमादगणितामपि चिन्तयामि" चौरप०। गणनया आगते ५तैलपकादौ (कालि) "तैलस्य पलशतद्वयचतुर्भुजस्य कर्षौ ततश्च गणितं गणक! प्रचक्ष्व"। "छन्दोन्वितञ्च गणितं वद तत्र किं स्यात्" लीला०।

गणिताध्याय पु० गणितम् पदगतिस्थित्यादिगणनमधीयतेऽत्र। अधि+इ-आधारे घञ्। सि०शि०ग्रन्थान्तर्गते ग्रन्था-

ग्रभेदे तत्र च प्रतिपाद्यविषयाश्च प्रथमं ग्रहाणां मध्यमगत्यादिकम् । ततः कालमानम् ततो भगणाः । मध्यग्रहस्पष्टीकरणम् ग्रहकक्षामानम् । मध्यस्पष्टशुद्धिः । अधिमासादिनिर्णयः । स्पष्टग्रहानयनम् । त्रिप्रश्नाधिकारः । पर्वसम्भवः । चन्द्रग्रहणम् सूर्य्यग्रहणम् ग्रहच्छाया । ग्रहोदयास्तमनादि । ग्रहशृङ्गोन्नतिः । ग्रहयुतिः । भग्रहयुतिः पाताधिकारश्चेति । [गणनाकर्त्तरि ।

गणितिन् त्रि॰ गणितमनेन गणित+इष्टा॰ कर्त्तरि इनि ।

गणिपिटका स्त्री हेमचन्द्रोक्ते आचाराङ्गादिषु द्वादश जिनानामङ्गेषु । यथा "आचाराङ्गं सूत्र कृतं२ स्थानाङ्गं३ समवाययुक्४ । पञ्चमं भगवत्यङ्गं५ ज्ञाता धर्म्मकथाद् ६पि च । उपासकाऽन्तकृत्७ अनुत्तरोपपातिकाद् दशाः९ । प्रश्नव्याकरणं१०चैव विपाकश्रुत११ मेव च । इत्येकादश सोपाङ्गान्यङ्गानि द्वादश पुनः । दृष्टिवादो द्वादशाङ्गी स्याद्गणिपिटकाह्वया"

गणेय त्रि॰गण–यत् । गणनीये संख्येये अमरः । "गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात्" नैष॰ ।

गणेरु पु॰ गण–बा॰ एरु । १कर्णिकारवृक्षे, २वेश्यायां ३हस्तिन्याञ्च स्त्री मेदि॰ । [त्रिका॰ ।

गणेरुका स्त्री गणेरुं वेश्यात्वं कायति कै–क । १कुट्टन्याम्

गणेश पु॰गणानामीशः । १स्वनामख्याते देवे २शिवे च । गणेशोत्पत्तिः इभाननशब्दे ९८२पृ॰उक्ता तस्य वक्रतुण्डकपिलचिन्तामणिविनायकादिरूपेण प्रादुर्भावकथा स्कान्द॰ गणेशख॰ उक्ता । तत्र एतावत्येया विस्तरभयान्नोक्ता । गणेशस्य परब्रह्मरूपत्वं नामभेदात् तद्भेदाश्च गणपति तत्त्वयन्त्रे विस्तरेणोक्ता दिङ्मात्रमदाह्रियते । "एष सर्वेश्वरः एष सर्वज्ञः एष भूतपतिरेष भूतलय एष सेतुर्विधरण: प्रधानञ्चञ्चपतिर्गणेशः इति" श्रुतिप्रसिद्धसर्वेश्वरादिपदवद्गणेशपदस्य नित्यसिद्धेश्वरपरत्वम् दृश्यते इत्युपक्रम्य "तस्मात् प्रधानञ्चञ्चपतिर्गणेशः" इति श्रुतेः "गुणत्रयस्येश्वरोऽसि च नाम्ना त्वं गणेश्वरः" इति विनायकसंहितावचनाच्च गणशब्दाभिहितस्य सत्वादिगुणसंघातस्य पतिर्गणेश इति सिद्धमित्युक्तम्"। अन्ते च नमः सहमानाविल्याद्यनुवाकैकस्य सर्वेषां नाम्नां सङ्कलनेन एकोनसप्तत्यधिकशतद्वयम् इत्युक्तम् । गणपतिभेदाश्च आगमसम्बन्धैर्द्दमन्त्रैराराधनीया इत्यप्युक्तम् । तन्त्रे तु अन्यथा संख्योक्ता यथा शारदातिलकराघवटीकायाम् "विघ्नेशो विघ्नराजश्च विनायकशिवोत्तमौ । विघ्नकृत् विघ्नहर्त्ता च गणैकदन्तदन्तकाः । गजवक्त्रनिरञ्जनौ कपर्द्दी दीर्घजिह्वकः । शङ्कुकर्णश्च वृषभध्वजश्च गणनायकः । गजेन्द्रः शूर्पकर्णश्च त्रिलोचनसंज्ञकः । लम्बोदरमहानन्दौ चतुर्म्मूर्त्तिसदाशिवौ । आमोददुर्म्मुखौ चैव सुमुखश्च प्रमोदकः । एकपादो द्विजिह्वश्च शूरवीरः षण्मुखः । वरदो वामदेवश्च वक्रतुण्डो द्विरण्डकः । सेनानीर्ग्रामणीर्मत्तो विमत्तो मत्तवाहनः । जटी मुण्डी तथा खड्गी वरेण्यो वृषकेतनः । भक्ष्यप्रियो गणेशश्च मेघनादकसंज्ञकः । व्यापी गणेश्वरः प्रोक्ताः पञ्चाशद्गणपा इमे । तरुणारुणसङ्काशा गजवक्त्रास्त्रिलोचनाः । पाशाङ्कुशवराभीतिहस्ताः शक्तिसमन्विताः" । तेषाञ्च पञ्चाशच्छक्तयस्तत्रोक्ता यथा "ह्रीः श्रीश्च पुष्टिः शान्तिश्च स्वस्तिश्चैव सरस्वती । स्वाहा मेधा कान्तिकामिन्यौ मोहिन्यपि वै नटी । पार्वती ज्वालिनी नन्दा सुयशाः कामरूपिणी । उमा तेजोवती सत्या विघ्नेशानी सुरूपिणी । कामदा मदजिह्वा च भूतिः स्याद्भौतिकासिता । रमा च महिषी प्रोक्ता मञ्जुला च विकर्णपा । भ्रुकुटिः स्याल्लज्जा दीर्घघोणा धनुर्द्धरा । यामिनी रात्रिसंज्ञा च कामान्धा च शशिप्रभा । लोलाक्षी चञ्चला दीप्तिः सुभगा दुर्भगा शिवा । भर्गा च भगिनी चैव भोगिनी शुभदा मता । कालरात्रिः कालिका च पञ्चाशच्छक्तयः स्मृताः । सर्वाङ्गभूषणोद्दीप्ताः प्रियाङ्कस्थाः सुशोभनाः । रक्ताः उत्पलकरा ध्येया रक्तमाल्याम्बरावृताः" ।

गणेशकुण्ड न॰ नर्म्मदास्थकुण्डभेदे । तत्कुण्डाविर्भावकथा स्कान्द॰ गणेशख॰११अ॰ यथा "पार्वती सिन्दूरेणाथ दृष्टा सा पर्व्वतोपरि । प्रहृष्टां गिरिजां वीक्ष्य प्रहृष्टं मां (शिवम्) च शशङ्क ! । प्रविश्योदरं दैत्य उमाया वायुरूपधृक् । छित्त्वा नखैः कर्णे हत्वा गर्भस्थमस्तकं बहिः । निर्गत्य तच्छिरस्त्यक्तं विन्ध्याचलसमीपतः । यत्रास्ते नर्म्मदा सा नर्मदा दुरितापहा । सर्व्वदा सर्वजन्तूनाम् तपसां सिद्धिदायिनी । गणेशकुण्डं तत्राभूद्यत्रैतद्धि तच्छिरः । तदादि नर्मदान्तःस्था कुण्डान्तःस्थाश्मसम्भवाः । आसन् ये रक्तवर्णाभा गणेशाख्योऽभवन् भुवि"। [शब्दार्थचि॰।

गणेशकुसुम न॰ गणेश इव रक्तत्वात् कुसुमं । रक्तकुसुमे

गणेशखण्ड न॰ स्कन्दपुराणान्तर्गते गणेशाविर्भावादिवेदके खण्डभेदे ।

गणेशजननी स्त्री ६त॰। दुर्गायां "गणेशजननी दुर्गा राधा लक्ष्मीः सरस्वती" तन्त्र॰ गणेशमात्रादयोऽप्यत्र।

गणेशभूषण न॰ गणेशं भूषयति भूष–ल्यु। सिन्दूरे राजनि॰ तस्य ध्याने "सिन्दूरशोभाकरम्" इत्युक्तेः सिन्दूरस्य तथात्वम् सिन्दूरेण शोभाकरमिति तदर्थः।

गणेशान पु॰ गणानामीशानः। गणेशे "गणेशानं करिगणेशानाननमनामयम्" काशीख॰। "ततः सप्तारहेरम्बं व्यासः सत्यवतीसुतः। ऋतमालो गणेशानो भक्ताचिन्तितपूरकः" भा॰ आ॰ १ अ॰। २शिवे च।

गणेश्वर पु॰ गणानामीश्वरः। १गणेशे २शिवे च। गणात्मकेश्वरः ३रुद्रादिषु त्रयस्त्रिंशत्संख्यदेवेषु च। ते च रुद्राः ११ आदित्याः १२ वसवः ८ अश्विनौ २। एते त्रयस्त्रिंशत्। रुद्रादीन् एतान् अभिप्राय "एते देवास्त्रयस्त्रिंशत् सर्वभूते गणेश्वराः" भा॰ आनु॰ १५०अ॰।

गणोत्साह पुंस्त्री गणे गणभावे सम्भूयकरणे उत्साहोऽस्य। गण्डके त्रिका॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

गण्ड पु॰ गडि+वदनैकदेशे अच्। १कपोले (गाल) २हस्तिकपोले च अमरः। ३गण्डके पुंस्त्री॰ ४वीरव्याघ्रे ५पिटके ६चिह्ने ७वीरे ८हयभूषणे ९बुद्बुदे च मेदि॰। १०स्फोटके ११यन्त्री रमानाथः। दिक्कुम्भादिषु १२दशमे योगे। १३अश्विन्यादिनक्षत्राणां दण्डभेदे। गण्डमाह ज्यो॰त॰ "अश्विनी मघमूलानां तिस्रो गण्डाद्यनाडिकाः। अन्त्याः पौष्णोरगैन्द्राणां पञ्चैव जवना जगुः। मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डो निशायां पितृसर्पयोः। सन्ध्याद्वये तथा ज्ञेयो रेवतीतुरगर्क्षयोः। तत्र जातस्य दोषा यथा। सन्ध्यारात्रिदिवाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः। आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम्" "मूलयाः प्रथमे पादे पितुर्वपुर्विनश्यति। द्वितीये नियतं पीडां मातुः कुर्यात् पितुस्तथा। तृतीये धननाशश्च चतुर्थे सर्वसम्पदः। व्यत्ययेन फलं ज्ञेयमश्लेषास्वपि पूर्ववत्।" "दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान्। नोभयोर्गण्डदोषः स्यात् माधवो हन्ति पार्वतीम्।" विस्तरस्तु मुहूर्त्तचिन्तामणौ पीयूषधारायामुक्तो यथा। "अभुक्तमूलं घटिकाचतुष्टयं ज्येष्ठान्त्यमूलादिभवं हि नारदः। वसिष्ठ एकद्विघटीमितं जगौ बृहस्पतिस्त्वेकघटीप्रमाणकम्। अथोचुरन्ये प्रथमाष्टघोमूलस्य शाक्रान्तिमपञ्चनाड्यः। जातं शिशुं तत्र परित्यजेद्वा मुखं पिताऽस्याष्टसमा न पश्येत्"। "आद्ये पिता नाशमुपैति मूलपादे, द्वितीये जननी तृतीये। धनं चतुर्थोऽस्य शुभोऽथ शान्त्या सर्वत्र सत् स्यादहिभे विलोमम्। स्वर्गे शुचिप्रोष्ठपदेषमाघे भूमौ नभःकार्त्तिकचैत्रपौषे। मूलं ह्यधस्तात् तपस्यमार्गवैशाखशुक्रेष्वशुभं च तत्र। गण्डान्तेन्द्रभमूलपातपरिघव्याघातगण्डाश्मे संक्रान्तिव्यतिपातवैधृतिसिनीवालीकुहूदर्शके। षष्ठे कृष्णचतुर्दशीषु यमघण्टे दग्धयोगे स्तौ विष्टौ सोदरभे जनिर्न पितृभे यस्ता शुभा शान्तितः" मु॰चि॰। एतद्व्याख्या पी॰धा॰ "अथाभुक्तमूलस्यानेके भेदाः तत्रैकस्तावदयं नदः ज्येष्ठानक्षत्रान्तेभवं ज्येष्ठान्त्यं मूलादौ भवं मूलादिभवं ज्येष्ठान्त्यजातं घटीचतुष्टयं मूलादिजातं घटीचतुष्टयं मिलित्वाष्टौ घटिकाः प्रहर इति यावत्तावान् कालो ऽभुक्तमूलाख्यः (गण्डाख्यः) इति नारद आह (उपलक्षणत्वादश्लेषान्तिमघटीचतुष्टयं मघादिमघटीचतुष्टयं चाभुक्तमूलाख्यः कालः) यदाह नारदः "यो ज्येष्ठामूलयोरन्तरालमकृदजः शिशुः। अभुक्तमूलजः सार्पमघानक्षत्रयोरपीति"। तथापरोभेदः एकेति ज्येष्ठान्ते एकघटीमितं मूलादौ घटीद्वयमितमेवं मिलित्वा त्रिघटिकमभुक्तमूलं स्यादिति वसिष्ठमुनिर्जगौ यदाह वसिष्ठः "ज्येष्ठान्त्यपादघटिकामितमेव केचित् मूलं ह्यभुक्तमपरे पुनरामनन्ति। मूलाद्यपादघटिकाद्वितयेन सार्द्धमष्टौ समाःपरिहरेदिह जन्मभाजमिति" समा वर्षाणि। अथान्योभेदः एकेति ज्येष्ठान्त्यार्द्धघटिका मूलाद्यार्द्धघटिका मिलित्वा एकघटी प्रमाणमस्य तदेकघटीप्रमाणकं "शेषाद्विभाषा" इति पा॰कप् तावदयमभुक्तमूलं स्यादिति बृहस्पतिर्जगौ तदाह गुरुः "ज्येष्ठान्त्यघटिकार्द्धं च मूलादौ घटिकार्द्धकम्। तयोरन्तर्गता नाडी ह्यभुक्तमूलमुच्यत" इति अथेतरो भेदः अथेति अथशब्दः पादपूरणे मूलनक्षत्रस्य प्रथमा आदिमा अष्ट घटिकाः शाक्रस्य ज्येष्ठायाः अन्तिमाः पञ्च नाड्यः पञ्च घटिकाः। एवमुभयोर्ज्येष्ठामूलयोरन्तरालवर्त्ति त्रयोदशघटिका अभुक्तमूलमिति लोका ऊचुः। "ज्येष्ठान्त्यघटिकाः पञ्च मूलाद्या अष्टनाडिकाः। अभुक्तमूलमित्युक्तं तत्र जातं शिशुं त्यजेदिति" स्मरणात्। एवमभुक्तमूलस्यानेकभेदसम्भवे कः साधीयान् पक्ष इति चेत् उच्यते नारदोक्तः पक्ष एव साधीयान् किमत्र प्रमाणमिति चेत् शृणु बहुमुनिसंवाद एवात्र प्रमाणं तदाह कश्यपः "ज्येष्ठान्त्यमूलयोरन्तरालजातोद्भवः शिशुः। अभुक्तमूलजः सोऽयमश्लेषापितृभयोरपीति"। वसिष्ठोऽपि "भुजङ्गपौर-

न्दरपौष्णभानां तदन्यभानाञ्च यदन्तरालम्। अभुक्त-मूलं प्रहरप्रमाणं त्यजेत् सुतं तत्र भवां सुताञ्चेति"। अतएव पूर्वसूक्ते वशिष्ठवाक्ये केचिदित्यन्यमताभिप्रायेण यवनाचार्यवाक्ये केचिदिति अपरे इति चेत्तु क्रियते यद्येवं घटीमात्राधिकभावाभिधायिनां प्रागुक्तवाक्यानां का गतिरिति चेत्। उच्यते दोषस्याधिक्यात्त्यजनमेव गतिः। अथाभुक्तमूलसंज्ञाकथनस्य प्रयोजनमाह जात-मिति। तत्राभुक्तमूलाख्ये काले जातं शिशुं बालकम् उपलक्षणत्वात्तत्र जातां कन्यां वा पिता परित्यजेन्नि-ष्कासयेत् "त्यजेत् सुतं तत्रभवां सुताञ्चेति"वशिष्ठोक्तेः। यद्यशक्यं निष्कासनं स्यात्तदा किं कार्यमित्यत आह-वेति वा अथ वा पूर्वपक्षकर्त्तव्यताशक्तौ पिताऽस्य शिशोः कन्याया वा सुखमष्ट समाः अष्टौ वर्षाणि "संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समा" इत्यमरः तावत् कालं न पश्येत् यदाह नारदः"अभुक्तमूलजं पुत्रं पुत्री-मपि परित्यजेत्। अथवाब्दाष्टकं तातस्तन्मुखं न विलोकयेदिति'। यवनोऽपि "अभुक्तमूलभभवं परि-त्यजेद्वा बालकम्। समाष्टकं पिताऽथ वा न तन्मुखं विलोकयेत्" इति गण्डान्तदोषस्तु विवाहप्रकरणे वक्ष्यत इति तत्राऽत्र नोक्तः (तच्चोपयमशब्दे १२९८पृ° दर्शितम्)। अथ प्रसङ्गात् मूलाश्लेषा जातस्य बालस्य चरणवशेन शुभा-शुभफलस्वरूपमाह आद्ये इति मूलनक्षत्रस्याद्ये पादे प्रथमे चरणे चतुर्थांशे इति यावत् तत्र जातस्य शिशोः कन्याया वा पिता नाशं मरणमुपैति प्राप्नोति तथा मूल-द्वितीयपादे जननी माता नाशमुपैति। तथा तृतीयमूल-पादे धनं द्रव्यं नाशमुपैति चतुर्थो मूलपादोऽस्य शिशोः शुभः शुभफलदः। उक्तञ्च मत्स्यपुराणे"मूलाद्येऽशे पितु-र्नाशो द्वितीये मातुरेव च। तृतीये धनधान्यादिनाश-स्तुर्य्ये धनागमः" इति। तुर्य्ये चतुर्थे रत्नमालायाम् "तदाद्यपादके पिता विपद्यते जनन्यथ। तृतीयके धनक्षयश्चतुर्थकः शुभावहः" इति। अत्र पितृवंश्ये स्त्रीकन्येऽपि स्वमातुरेव नाशो वाच्यो न सापत्नमातुः यदाह कश्यपः "मूलाद्यपादजो हन्ति पितरन्तु द्वितीयजः। मातरं स्वां तृतीयोऽर्थान् सुहृदश्च तुरीयजः" इति। यतो मातृशब्दः सापत्नमातुरपि वाचकः। यदाह गौतमः "पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरो मातुलास्तदपत्यानि मातुलेयानीति। अतः स्पष्टार्थमेव कश्यपवाक्ये स्वामिति पदोपादानम्। अत्र विशेषो वशिष्ठसंहितायां "मूलाद्यपादो दिवसे यदि स्यात्तज्जः पितृनाशनकारणं स्यात्। द्वितीयपादो यदि रात्रि-भागे तदुद्भवो मातृविनाशकः स्यात्। मूलाद्यपादो यदि रात्रिभागे तदात्मजो नास्ति पितुर्विनाशः। द्वितीयपादो दिनगो यदि स्यात् मातुस्तथोऽपि तदास्ति दोषः" इति। नारदसंहितायाञ्च "दिवाजातस्तु पितरं रात्रौ तु जननीं तथा। आत्मानं सन्ध्ययोर्हन्ति नास्ति गण्डं विवर्जयेदिति"। एतदेव मातापितृगण्डमिति लौकिकाः व्यवहरन्ति। अथ दोषशान्त्यै किं कार्यमत आह अथेति। अथानन्तरं शान्त्या मूलाश्लेषाशान्त्या-ऽनुष्ठितया सर्वत्र चरणचतुष्टयेऽपि शुभमनिष्टफल-नाशकं कल्याणं स्यात् उक्तञ्च वशिष्ठेन "नैरृत्यभौज-ङ्गमगण्डदोषनिवारणायाम्बु ददाति नूनम्। पितामहोक्तां रुचिरां च शान्तिं प्रकुर्वीत लोकस्य हिताय सम्यक्। शा-स्त्रोक्तरीत्या खलु सूतकान्ते मासि तृतीयेऽथवा वत्सरान्ते" इति। नैरृत्यं मूलं तद्दोषः। भौजङ्गमश्लेषा तद्दोषः गण्डो वक्ष्यमाणस्तद्दोषश्च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येक-मभिसम्बध्यत इति न्यायात् एतत्त्रिदोषाणां निवारणं तदर्थम् अतएव कश्यपेन "तद्दोषशमनार्थं हि शान्तिं कुर्यात् प्रयत्नतः" इति सामान्यत उक्तम्। अत्र वशिष्ठवाक्ये कालत्रयकथनं सामर्थ्यासामर्थ्यकृतं ध्येयं तथा हि यदि मातुः शीतोदकस्नाने सामर्थ्यं स्यात् तदा सूतकान्त एव शान्तिस्तत्राप्यशक्तौ तृतीये मासि शान्तिः दीर्घरोगा-दिना तदाप्यशक्तिश्चेत्तर्हि वर्षसमाप्तिदिवसे शान्तिः। मा-तृगण्डे तु विशेषस्तेनैवोक्तः "मातृगण्डे सुते जाते स्त-नकाले विचक्षणः। कुर्य्याच्छान्तिं तदह्ने वा तद्दोषस्या-पनुत्तये इति" शिष्टास्तु सर्वत्र यस्मिन्नृक्षे जन्म तदृक्ष एव शान्तिरिति व्यवहरन्ति। ननु मूलपादचतुष्टयेऽपि शान्तिः कर्त्तव्येत्युक्तं तत्र चतुर्थचरणस्य शुभफलत्वात् शान्तिरयुक्तेति प्रतिभाति "अनिमित्तकृता शान्तिर्निमि-त्तायोपजायते" स्मरणात्। उच्यते यद्यपि चतुर्थचरणे धनागमरूपं शुभफलमभिहितं तथापि कश्यपेन "सु-हृदश्चतुरीयजः" इति सुहृन्नाशरूपस्य फलस्यानिष्टस्योक्ते-स्तन्निवारणार्थमवश्यं कर्त्तव्या शान्तिः। न हि कस्य-चिद्वैरिनाशबन्धुमातुलाद्यनेकसुहृन्नाश इष्टः मूलद्वि-पादे पुत्रकन्ययोरशुभफलकथनाच्च। मूलशान्तिस्तु समन-न्तरमेव मया वक्ष्यते यदि मूलाश्लेषादिदोषसमये शान्ति-र्न क्रियते तदानिष्टं भवति एतेनाह नारदः "अकृ-

रात् पितरं हन्ति मातरं तु त्रियंशतः। दृष्ट्वा वर्षद्वयेनैव श्वशुरं नवर्मतः। ज्यां बालं चतुरैश्च वर्षैः षड्भिरग्रजम् । मातुलं चाष्टभिर्वर्षैरनुजात् हन्ति सप्तभिः । तस्माच्छान्तिं प्रकुर्वीत प्रयत्नाद्विधिपूर्वकमिति” दृष्ट्वा धनं तस्मादस्य चरणचतुष्टयेऽपि शान्तिर्विधेयेति । व्युत्क्रमे विलोममिति । व्युत्क्रमे अश्लेषाजातस्य फलं विलोमं विपरीतं ज्ञेयं तद्यथा मूलस्य प्रथमे पादे पितृनाश इति फलमुक्तं तत्फलमश्लेषाचतुर्थपादोत्पन्नस्य स्यात् मूलस्य द्वितीयपादे मातृनाश इत्युक्तं फलं तदश्लेषातृतीयचरणोत्पन्नस्य स्यात् अर्थनाशस्तृतीयचरणे इत्युक्तं तदश्लेषाद्वितीयपादजातस्य स्यात् मूलस्य चतुर्थपादः शुभ इत्युक्तं तदश्लेषाप्रथमचरणोत्पन्नस्य स्यादित्यर्थः। तदाह कश्यपः "फलं तदेव सार्पर्क्षे प्रतीपं त्वन्यथादतः" इति । वशिष्ठोऽपि "मूलाद्यपादजनितः पितरं निहन्ति द्वैतीयजः स्वजननीं त्रिपदेऽर्थहन्ता । तौरीयजः शुभकरः फलमेतदेव वैलोमतो भुजगधिष्ण्यभवस्य सर्वमिति" । द्वितीय एव द्वैतीयः प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थेऽण् एवं तौरीयवैलोमशब्दौ साध्यौ । अयमर्थः स्पष्टतो भास्करव्यवहारे "सार्पे प्रथमे राज्यं द्वितीये तु धनक्षयः । तृतीये जननीनाशश्चतुर्थे मरणं पितुरिति" । अंशवशतः अत्र लग्नादिदौष्ट्ये सति दुष्टफलमविकलं भवतीत्याह बादरायणः "मूलसार्पेन्द्रजं दौष्ट्यं स्यात् सम्पूर्णन्तु लग्नगे । क्रूरेऽज्ञे च विधौ शुभदृष्टिविवर्जिते" इति। अतः यथा अश्लेषादौष्ट्येऽपि शान्तिकं विधेयं तथाश्लेषान्त्यपादादिस्थान्तरालघट्यात्मका भुक्तमूलाख्यकालीयोऽभिविहितमतोत्पन्नस्यापि शान्तिकं विधेयम्। अत्र समस्तिवाक्यं प्रागभिहितं तत्र मूलशान्तिरश्लेषाशान्तिश्च गण्डान्तेन्द्रभेति शब्दव्याख्यानानन्तरं लिखिष्यते"। "अथात्र प्रसङ्गान्मूलवृक्षविचारोऽभिधीयते जयार्णवे मूलस्कन्धस्त्वचा शाखा पत्रं पुष्पं फलं शिखा । सुनयोऽष्टौ दिशो रुद्राः सूर्याः पञ्चाङ्गयोऽग्नयः । मूले तु मूलनाशः स्यात् स्कन्धे वंशविनाशनम् । त्वचि१० मातृभेत् क्लेशः शाखायां११ मातुलस्य च। पत्रे१२ राज्यं विजानीयात् पुष्पे५ मन्त्रिपदं स्मृतम् । फले ३च विपुला लक्ष्मीः शिखायां३ स्वल्पजीवितमिति" अस्य मूलाख्यस्य पुरुषस्याङ्गेषु घटीविन्यासश्चात्रैव । "मूलस्य घटिकान्यासो मूर्ध्नि पञ्च५ स्वपी भवेत् । मुखे सप्त७ स्मृतिः भ्रुवोः स्कन्धे वेदा४ महाबलः । बाह्वोरष्टौ बली पाण्योस्त्रिंशो३ हस्तान्वितो भवेत् । हृदि वेदाः८ भूपसन्धी नाभौ द्वौ२ ब्रह्मविद्भवेत् । गुह्ये दशा१० ऽतिकामी स्यात्ज्जानुनोः षट्६ महामतिः । पादयोः षट्६ मतिस्वल्पत्वयुक्तात् कमलासनः" इति । अथ मूलोद्भूतायाः कन्यायाः फलार्थं मूलाङ्गविभागस्तत्रैव । "चतस्रो४ नाडिकाः शीर्षे कुर्वन्ति पशुनाशनम् । मुखे षट्६ धनहानिश्च कण्ठे पञ्च धनागमः । कौटिल्यं हृदये पञ्च बाह्वोर्वित्तागमं च तत् । वेदाः४ पाण्योर्दयाधर्मं वेदा ४ गुह्येऽतिकामिनी । ज्येष्ठमातुलनाशश्च जङ्घयोर्युग३ नाडिकाः। ज्येष्ठभ्रातृविनाशश्च चतस्रो जानुयुग्मके । पादयोर्दश१० नाड्यश्च तत्र वैधव्यमादिशेत् । इति मूलप्रसूतायाः फलमीरितमीदृशमिति" अस्यार्थः शीर्षे चतस्रो ४ घटिकाः मुखे षट् ६ कण्ठे पञ्च५ हृदये पञ्च५ बाह्वोर्भुजद्वये पञ्चपञ्चेति५ बोध्या। पाण्योर्मणिबन्धादधो भागयोश्चतस्र इत्यत्रापि बोध्या । गुह्ये चतस्रः ४ जङ्घयोर्जङ्घाद्वये द्वे द्वे २।२ एवञ्चतस्रः जानुद्वये द्वे द्वे एवं चतस्रः पादयोः पादद्वये पञ्चपञ्चेत्येवं दश१० एवं मिलित्वा षष्टि६०घटिका भवन्ति । अथाश्लेषाजातयोः पुत्रकन्ययोरङ्गविभागेन फलं तत्रैवोक्तम् मूर्ध्नि पञ्च५ पुत्राभिमुखे सप्त७ पितृक्षयः । नेत्रे द्वे२ जननीनाशो ग्रीवायां स्त्रीषु लम्पटः । स्कन्धे वेदा ४ गुरौ भक्तिर्हस्तेऽष्टौ८ च बली भवेत् । हृद्येकादशभिः११ आत्मघाती संजायते नरः । द्वाभ्यां नाभौ भ्रमः षड्भिर्गुह्ये तन्वैदृष्टतपोधनः। पादे पञ्च५ धनं हन्ति सार्पोद्भवत्फलं क्रमादिति" । अथाश्लेषावृक्षोऽपि तत्रैवोक्तः फलं पुष्पं दलं शाखा त्वग्लता कन्द एव च । सार्पवृक्षा दशा१० चां५ द्वं६ स्वर७ विश्वा१३ कां१२ सागराः४ । नाडिकास्तद्भवे बाले फलं ज्ञेयं यथाक्रमम् । श्रीः श्रीराजभयं हानिर्मातृपितृक्षयः" इति । अयञ्च विभागो नक्षत्रस्य षष्टि६०घटिकात्मकत्वे ज्ञेयः न्यूनाधिकत्वे तु त्रैराशिकसह्यम्" ।

वसिष्ठेनान्येष्वपि कियत्सु नक्षत्रेषु जातस्यारिष्टमुक्तं "चित्राद्यर्द्धे पुष्यमध्ये द्विपादे पूर्वाषाढाधिष्ण्यपादे तृतीये । जातः प्रत्युत्तराद्ये विधत्ते मातापित्रोर्भ्रातरं चात्मनाशम् । द्विमाषष्ठोत्तरादोषः पुष्ये चैव त्रिमासकः । पूर्वाषाढाष्टमे मासि चित्रा षाण्मासिकं फलमिति" अत्रोत्तराशब्देनोत्तराषाढा गृह्यते पूर्वाषाढासाहचर्यात् । अत एवापि नक्षत्रेषु यथाशास्त्रमूलव-

शान्तिकं दोषपरिहारार्थं विधेयम् परन्तु देवताभेद एव केवलं ध्येयः । स च तत्तत्स्वामिकृतः तत्तत्कन्याच वेदादेवावगन्तव्यास्तच्छान्तिकञ्च तिथिगण्डान्तशान्तावस्था-भिर्वक्ष्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन" पी॰धा॰। अथ मूलनिवासं सफलमिन्द्रवज्राच्छन्दसाह स्वर्गे इति शुचिराषाढः प्रौष्ठपदो भाद्रपदः इष आश्विनः माघः प्रसिद्धः एषु मासेषु मूलं मूलनक्षत्रं स्वर्गेऽस्ति स्वर्गे निवासमस्य । नभाः श्रावणः अन्ये प्रसिद्धाः श्रावणकार्त्तिकचैत्रपौषेषु भूमौ मूलं तिष्ठति । तपस्यः फाल्गुनः शुक्रो ज्यैष्ठः अन्यौ प्रसिद्धौ फाल्गुनमार्गशीर्षवैशाखज्यैष्ठेष्वधस्तात्पाताले मूलं तिष्ठति इष्ट मूलनिवास उक्तः एतत्फलञ्च मूलनक्षत्रं यदा यस्मिन्मासे यत्र वसति तत्रैव स्वर्गभूमिपातालेष्वेवोक्त-शुभाशुभफलं ददाति अयमत्र तात्पर्य्यार्थः कृत्याद्य-भावेन शान्तिकं कर्त्तुमशक्तस्य पुंसः स्वर्गपातालनि-वासित्वेन मूलस्यारिष्टदोषस्तथा न प्रभवेत् यदा तु भूम्यावेव निवासस्तदा दोषनिवारणं नैव स्यादित्यश-क्तेनापि शान्तिकं विधेयं नैतावता प्रागुक्ते विषये शा-न्त्यभाव एव किन्तु यथाशक्ति तत्रापि शान्तिकं विधेयं शक्तेन तु सर्वत्रैव विधेयम् तदुक्तं ज्योतिषार्णवे "मार्गफाल्गुनवैशाखज्यैष्ठे मूलं रसातले । माघाश्विन-नभस्येषु शुचौ मूलं सुरालये । पौषश्रावणचैत्रेषु कार्त्तिके भूमिसंस्थितम् । भूमिष्ठं दोषबहुलं स्वल्पमन्यत्र संस्थितम्" क्वचित् सौरमासपरत्वेन मूलनिवासोऽभि-हितः "वृषालिसिंहेषु घटे च मूलं दिविस्थितं युग्म-तुलाङ्गनान्ये । पातालगं मेषधनुःकुलीरनक्रेषु भूमा-विति संवदन्ति । स्वर्गे मूले भवेद्राज्यं पाताले च धनागमः। मर्त्त्यलोके यदा मूलं तदा शून्यं समादिशेदिति" ज्यो-तिषतत्त्वेऽभिहितत्वात्" पी॰धा॰। अथ मूलप्रसङ्गाद्दुष्ट-टेषु गण्डान्तादिनिमित्तेषु सत्सु जातस्यारिष्टं सपरि-हारं शार्दूलविक्रीडितेनाह गण्डान्तेति एतेषु पदार्थेषु सत्सु जनिः शिशोरुत्पत्तिर्न शस्ता दुष्टफलदा गण्डान्तः सन्धिविशेषः स त्रिविधो नक्षत्रतिथिलग्नभेदेन तल्लक्षणं ज्येष्ठा पौष्णाश्विनेत्यादिना वक्ष्यति इन्द्रभं ज्येष्ठानक्षत्रं मूलः मूलाख्यो दुष्टयोगः पातो महापातो गणित-साध्यौ, व्यतीपाताख्यो वैधृताख्यश्च परिघव्याघातगण्डा अपि दुष्टयोगाः क्षयभस्तिथिक्षयः संक्रान्तिः सूर्य्यस्य राश्यन्तरसंक्रमणपुण्यकालः व्यतीपातवैधृतौ सम्प्रदायप्रसि-पतितत्वौ दुष्टयोगौ सिनीवाली दृष्टेन्दुरमावास्या । कुहू-र्नष्टेन्दुरमावास्या" या दृष्टेन्दुः सिनीवाली या नष्टेन्दुक-ला कुहूः" इत्यभिधानात् दर्शश्चन्द्रदर्शनरहितामावास्या ए-तद्द्वाप्रे सम्यक् प्रतिपादयिष्यते यद्वा दुष्टयोगे क्रूरे कृष्णपक्षे चतुर्दशी बहुवचनमाद्यर्थमभिप्रायं यमघण्टे मघाविशाखे-त्युक्ते दुष्टयोगे दग्धयोगे सूर्य्यमणाग्निरसाष्टनन्दा इत्युक्ते दुष्टयोगे केचित् चापान्त्यगे गोघटगे पतङ्ग" इति वक्ष्यमाणो दुष्टयोग इति व्याचख्युः स्तौ दीपा-लोकादिव्याख्यातोक्ते मृत्युयोगे विष्टौ भद्रायां सोदरस्य भ्रातुर्भगिन्या वा भे नक्षत्रे पितृभे माता च पिता च पितरौ तयोर्भे मातृभे पितृभे च एषु निमित्तेषु सुतस्य सुताया जन्म चेत् स्यात्तदनिष्टकृत् स्यादित्यर्थः । दुष्ट-निमित्तस्योपलक्षणत्वात् सूर्य्यचन्द्रग्रहणजन्मत्रीतरजन्मा-द्यनिष्टं सजातीयापत्यत्रयप्रसवानन्तरं विजातीयाप-त्यप्रसवस्त्रीतरः यथा पुत्रत्रयप्रसवानन्तरं कन्याया जननं कन्यात्रयप्रसवानन्तरं पुत्रस्य जननम् अतएव त्रिभ्यः सजातीयेभ्यः इतरो विजातीयस्त्रीतरः स्त्री च त्रीत-रेति व्युत्पत्तिश्च त्रीतरश्च त्रीतरा च त्रीतरौ पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः अथ परिहारोऽप्युच्यते सा जनिः शान्तितो वसिष्ठाद्यभिप्रोक्तायाः शान्त्याः शुभा परिणा-मे सुखदायिनी शारीरक्लेशानुभवपूर्वकनीरोगदीर्घायुष्ट् शिशोः स्यादित्यर्थः । अथ मूलवाक्यानि लिख्यन्ते । तत्र प्राक्पद्यप्रतिज्ञातवक्तशान्तिसामान्यकर्मौपयिकी च मूलशान्तिरप्युच्यते । शौनक उवाच । अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मूलजातहिताय च । मातापित्रोर्धन-स्यापि कुले शान्तिहिताय च । त्यागो वा मूलजातस्य स्यादष्टाब्दात् प्रदर्शनम् । अभुक्तमूलजातानां परित्यागो विधीयते । अदर्शने वापि पिता स तु तिष्ठेत् समा-ष्टकम् । एवं च दुहितुश्चैवं मूलजातफलं बुधैः । तस्यकालं प्रवक्ष्यामि शान्तिहोमस्य यत्नतः । जातस्य जननाहे तु जन्मर्क्षे वा शुभे दिने । समाष्टके वा मति-मान् कुर्याद्धि शान्तिमादरात् । यदैव शान्तिकं कुर्य्यात् कर्म तत्तु प्रवक्ष्यते" अधिकं तत्र दृश्यम् ।

"गण्डेषु स्फुटरचनाञ्चपत्रवल्ली" "गण्डोज्ज्वलामु-ज्ज्वलनाभिचक्रया" इति च माघः ।

गण्डक पुंस्त्री गण्ड+स्वार्थे क । (गाण्डार) १पशुभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २गण्डशब्दार्थे तस्य उपभूषणपरत्वेऽपि क्वचित् भूषणमात्रपरत्वमभिप्रायेण "आम्रनवपङ्क्तिम-यिता गण्डकाभरणा (कानपाशा) च" माद॰। ३पञ्ची

"गोरोचनालिखितभूर्ज्जपत्रगर्भान् मन्त्रगण्डकान्" काद० स्फोटकरोगे "अनेकरेखाकारनिर्मितवज्रगात्रगण्डकम्" काद० । गण्डकी नदी सन्निकृष्टतयाऽस्त्यस्य अच् । गण्डकप्राचीनदेशभेदे तन्निवासिषु तद्देशेषु बहुव० "ततः स गण्डकान् शूरो विदेहान् भरतर्षभः। विजित्याल्पेन कालेन" भा०स०२८अ० भीमप्राचीजयोक्तौ ।

गण्डकी स्त्री गण्डक+जातौ ङीष् । १गण्डकी गण्डकजातिस्त्रियाम् । २नदीभेदे ३तदधिष्ठातृदेवीभेदे च सा च विष्णुसेवया शालग्रामशिलाखनित्वं लेभे तत्कथा । वराहपु०

"गण्डक्यापि पुरा तप्तं वर्षाणामयुतं विधे ! । शीर्णपर्णाशनं कृत्वा वायुभक्षाप्यनन्तरम् । दिव्यं वर्षशतं तेपे विष्णुं चिन्तयती सदा । ततः साक्षाज्जगन्नाथो हरिर्भक्तजनप्रियः । उवाच मधुरं वाक्यं प्रीतः प्रणतवत्सलः । गण्डकि ! त्वां प्रसन्नोऽस्मि तपसा विस्मितोऽनघे ! । अनन्यभक्त्या भक्त्या वरं वरय सुव्रते ! । किं देयं तद्वदस्वाशु प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि ! । गण्डक्यपि पुरोदृष्टा शङ्खचक्रगदाधरम् । दण्डवत् प्रणता भूत्वा ततः स्तोतुं प्रचक्रमे ।" "ततो हिमांशो ! सा देवी गण्डकी लोकतारिणी । साञ्जलिः प्रणता भूत्वा मधुरं वाक्यमब्रवीत् । यदि देव ! प्रसन्नोऽसि देयो मे वाञ्छितो वरः । मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो ! मत् पुत्रतां व्रज । ततः प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास गोपते ! । किं याचितं निम्नगया नित्यं मत्सङ्गलुब्धया । दास्यामि याचितं येन लोकानां भवमोक्षणम् । इत्येवं कृपया देवो निश्चित्य मनसा स्वयम् । गण्डकी मवदत् प्रीतः शृणु देवि ! वचो मम । शालग्रामशिलारूपी तव गर्भगतः सदा । तिष्ठामि तव पुत्रत्वे भक्तानुग्रहकारणात् । मत्सान्निध्यात् नदीनां त्वमतिश्रेष्ठा भविष्यसि । दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पानाच्चैवावगाहनात् । हरिष्यसि महापापं वाङ्मनःकायसम्भवम् । यः स्नास्यति विधानेन देवर्षिपितृतर्पकः । तर्पयेत् स्वपितॄंश्चापि तारयित्वा दिवं नयेत् । स्वयम् मम प्रियो भूत्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति । यदि त्वय्युत्सृजेत् प्राणान् मम कर्मपरायणः । सोऽपि याति परं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति । एवं दत्त्वा वरान् देव्यै तत्रैवान्तरधीयत । ततः प्रभृति तिष्ठामि चक्रेऽस्मिन् मधुसूदन !" । "गण्डक्याश्चैकदेशे च शालग्रामस्थलं स्मृतम् । पाषाणं तद्भवं यत्तत् शालग्राममिति स्मृतम्" स्मृतिः । सा च शोणनदसन्निकृष्टस्थाने गङ्गायां सङ्गता हरिहरक्षेत्रतया च तत्सङ्गमस्थानं प्रसिद्धम् । "गण्डकीञ्च महाशोणं सदानीरां(करतोयाम्)तथैव च । एकपर्वतके नद्यः क्रमेणैवाव्रजन्त ते" भा०स०१९अ० "गण्डकीन्तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम् । वाजपेयमवाप्नोति सूर्यलोकञ्च गच्छति" भा०व० ८४ । "गण्डक्या उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । किंहस्तं शकरस्थञ्च सुखं यत्नेन वर्ज्जयेत्" मलमा० त० ।

गण्डकारी स्त्री गण्डं ग्रन्थिं भग्नसंयोजनरूपं करोति कृ—अण् गौ० ङीष् । (हाडजोड़ा) १वराहक्रान्तायामोषधौ रत्नमा० । २खदिरवृक्षे शब्दच० ।

गण्डकाली स्त्री गण्डेषु ग्रन्थिषु काली । १खदिरीवृक्षे २समङ्गायाम् अमरः [शब्दे तत्र तत्पुत्रत्वकथा दृश्या

गण्डकीपुत्र पु० ६त० । १शालग्रामे शिलाभेदे । गण्डकी-

गण्डकीशिला स्त्री गण्डक्यामुत्पन्ना शिला । शालग्रामशिलायाम् । [मदे हारा० ।

गण्डकुसुम न० गण्डस्य हस्तिकपोलस्य कुसुममिव । १हस्ति-

गण्डकूप पु० गण्डे गण्डवदुच्चपर्वतभागे कूपः । पर्वतोच्चदेशस्थे कूपे हारा० । [फलप्रधाने वृक्षे शब्दचि० ।

गण्डगात्र न० गण्ड इव उच्चावचं गात्रमस्य । (आता)

गण्डदूर्व्वा स्त्री गण्डयुक्ता ग्रन्थिमती दूर्वा । (गाँटदूर्वा) दूर्वाभेदे राजनि० । "गण्डदूर्वा हिमा लौहद्राविणी ग्राहिणी लघुः । तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत् कटुपाकिनी । दाहतृष्णाबलासास्रकुष्ठपित्तज्वरापहा" भावप्र० । [लोपः । गण्डतुल्यचरणे ।

गण्डपाद त्रि० गण्डस्य पाद इव पादोऽस्य हस्त्या० नान्त्य-

गण्डफलक न० गण्डः फलकमिव प्रशस्तत्वात् उपमितस० । १विस्तीर्णगण्डे । बहु०स०। २तद्युक्ते त्रि० "घनसान्द्रगण्डफलकैर्विबभुर्विकसत्सुराक्षकमलैः प्रमदाः" माघः गण्डं भित्तिरिव । गण्डभित्त्यादयोऽपि तत्रार्थे "निधौतदानामलगण्डभित्तिः" "अनुगतमलिवृन्दैर्गण्डभित्तीर्विहाय" रघुः

गण्डमाला स्त्री ६त० । १रोगभेदे । तल्लक्षणभेदाद्युक्तं भावप्र० यथा

"कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः कक्षांसमन्यागलवङ्क्षणेषु । मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ।" "गण्डमालाया एकावस्थाविशेषमपचीमाह "ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः

स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये। कालानुबन्धं चिर मादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचित्। ते ग्रन्थयः गण्डमालाया एव गण्डाः केचिदवाप्तपाकाः सन्तः स्रवन्ति, केचित् नश्यन्ति पुनः प्ररोहन्ति। अन्ये भवन्ति च। कालानुबन्धाच्चिरमादधाति या गण्डमाला चिरं तिष्ठति सैवापची इति केचिद्वदन्ति। अपच्याः साध्यत्वा दिकमाह। साध्या स्मृता पीनसपार्श्वशूलकास- ज्वरच्छर्दियुता त्वसाध्या। ग्रन्थेर्लक्षणमाह। वा- तादयो मांसमसृक् च दुष्टे संदूष्य मेदश्च तथा शि- राश्च। वृत्तोन्नतं विग्रथितं तु शोथं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः। विग्रथितं ग्रन्थिरूपम्"। गण्डमालाऽस्त्यस्य इनि। गण्डमालिन् तद्रोगवति त्रि०। तस्य श्राद्धे वर्ज्यतामाह मनुः "भ्रामरी गण्ड- माली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा"।

गण्डमालिका स्त्री गण्डानां ग्रन्थीनां माला यत्र कप् कापि अत इत्त्वम्। १लज्जालुलतायाम् रत्नमा०।

गण्डयन्त पु० गडि भच्। १मेघे उज्ज्वलदत्तः।

गण्डली पु० गण्ड इव भूमेरुच्छूनप्रदेशः क्षुद्रशैलस्तत्र शी- यते वा–क्विप्। १महादेवे "गण्डली मेरुधामा च देवाधिपतिरेव च" भा० आनु० १७अ०। "शिवसहस्र- नामोक्तौ "सुलोपः आर्षः" नीलकण्ठः।

गण्डलेखा स्त्री लिख्यतेऽत्र लेखा स्थली गण्डः स्थलीव। १प्रशस्तगण्डस्थल्याम्।

गण्डशिला स्त्री गण्डः भूमेरुच्छूनप्रदेश इव शिला। भूमेरुच्छूनप्रदेशवत् १स्थूलपाषाणे। "दृष्टोऽङ्कुशगिरो मालः क्वचाद्गण्डशिलासमः" भाग०३।१३।१९।

गण्डशैल पु० गण्ड इव भूमेरुच्छूनप्रदेशः शैलः स्थूलो- पलः, शैलस्य गण्ड इव वा राजद० पूर्वनि०। भू- कम्पादिना पर्वतात् पतिते स्थूलपाषाणे अमरः। "लीलां दधौ राजतगण्डशैलः" "यस्मिन् भवन्ति कन- कोपलगण्डशैलाः"। "योधाग्रपादरभिरुरोजगण्डशैलैः" इति च माघः।

गण्डसाह्वया स्त्री गण्डेन सहित आह्वयो यस्याः। १गण्डक्यां नद्याम् "गङ्गा च शतकुम्भा च सरयूर्गण्डका- ह्वया" भा०व०२१२अ०। [गन्दच० स्त्रियां ङीप्।

गण्डाङ्ग पुंस्त्री गण्ड इव उच्छूनमङ्गं यस्य। १गण्डके

गण्डान्त न० "मघभतिथिलग्नानां गण्डान्तं त्रिविधं स्मृतम्। नवपञ्चचतुर्थानां द्वे श्चार्द्ध घटिकामितम्" ज्योति- षोक्ते तिथिनक्षत्रादीनां सन्धिसमयभेदे उपयमशब्दे १२५८ पृ० विवृतिः। [हृष्टे भावप्र०।

गण्डारि पु० गण्डरोगस्याऽरिः नाशकत्वात्। १कोविदार०

गण्डाली स्त्री गण्डेन ग्रन्थिनाऽल्यते भूष्यते अल–घञ् गौरा०ङीष्। १श्वेतदूर्वायां अमरः। गण्डमवति–अल- अण् गौरा० ङीष्। २सर्पाक्षीवृक्षे भावप्र०। [हेम०।

गण्डि पु० गडि–इन्। वृक्षस्य मूलाच्छाखावधिभागे (गुंडि)

गण्डिक त्रि०गण्डः बुद्बुद इवाकारोऽस्त्यस्य ठन्। बुद्बुदो- पमे १क्षुद्रपाषाणादौ "गन्धमादनपार्श्वे तु परे त्वपर- गण्डिकाः" भा०भी०६अ०। "अपरे अस्य गन्धमादनस्यै- कावयवभूता बुद्बुदोपमाः क्षुद्रशैलाः" नील०। अल्पार्थे ङीप् स्वार्थे क ह्रस्वः। २गण्डिका क्षुद्रगण्डपाषाणे स्त्री "तथा माल्यवतः शृङ्गे पूर्वपूर्वानुगण्डिका" भा०भी०७अ०। अत्र "नगं डिकाकारयोगं करेऽस्त्विति" भा० आश्व० इत्योकं कश्चिदुदाजहार तच्चिन्त्यं तस्य श्लोकस्य नग- मितिच्छेदः तदर्थस्तु नीलकण्ठेनोक्तः यथा नगं पर्वतं, डीयते विहायसा गच्छति डीः पक्षी ततः अल्पार्थे कन् डिका मशकादि तस्याकारेण योगोऽस्य तथाभूतं करे कुर्वे तथा च पर्वतमपि मशकीकर्त्तुं शक्नोमीति"।

गण्डीर पु० गडि–बा०ईरन्। १समष्ठिलायां (शमा) ख्याते वृक्षे जटा० (गुमिया) ख्याते २शाकभेदे भरतः। ३सेहुण्ड- वृक्षे (सिजु) स्त्री राजनि० गौरा० ङीष्।

गण्डु (गण्डू) पुंस्त्री गण्ड्यते गडि–आधारे उन् स्त्रीत्वे अप्राणिजातिवाचकत्वात् ऊङ्। १उपधाने (बालिश) जटा० तत्र कपोलरूपवदनैकदेशव्यापारसत्त्वात्तथा- त्वम्। २ग्रन्थौ पु० शब्दार्थचि० गण्डूपदः। गण्डुः ग्रन्थिरस्त्यस्य शिखा०वा अच्। ३गण्डुल ग्रन्थियुते त्रि०। पक्षे मतुप्। गण्डुमत् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

गण्डूपद पुंस्त्री०गण्डुः ग्रन्थयः तद्युतानि पदानि यस्य। (कें चो)१किञ्चुलुके अमरः। स्त्रियां ङीष्। अल्पार्थे ङीप्। गण्डूपदी २क्षुद्रकिञ्चुलुके अमरः। [हेमच०।

गण्डूपदभव न० गण्डूपद इव भवति भू–अच्। १सीसके

गण्डूष पु० गडि–ऊषन्। १मुखपूरणे २मुखान्तर्गतजलादौ च "गण्डूषमुज्झिततवता पयसः सरोषम्" माघः। "सु- खोष्णः स्नेहगण्डूषो नस्यं स्नैहिकमेव च" सुश्रु०। "अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते" आ० त०। "तस्य जह्नुः सुतो, गङ्गां गण्डूषीकृत्य योऽपिबत्" भाग० ८।१५।२। "गजाय गण्डूषजलं करेणुः" कुमा०। ३हस्ति

गुण्डाख्ये ४प्रसृतिपरिमाणे च मेदि० "गण्डूषजलमात्रेण शफरी फर्फरायते" उद्भटः। ५उन्नतनाभौ च स्त्री टाप् अमरोक्तं स्त्रीत्वमेतदर्थपरमिति शब्दार्थचि०।

गण्डूषकवलधारणादौ विधिश्च भावप्र० दर्शितो यथा "स्नेहक्षीरकषायादिद्रवैः संपूर्णमाननम्। आपूर्य स्थीयते तावद्भिर्गण्डूषधारणे। कफपूर्णास्यता यावच्छेदो दोषस्य वा भवेत्। नेत्रघ्राणस्रुतिर्यावत्तावद्गण्डूषधारणम्। गण्डूषान् सुस्थितः कुर्यात् स्निग्धभालगलादिकः। मनुष्यस्त्रींस्तथा पञ्च सप्त वा दोषनाशनान्। गलादिक इत्यादि शब्देन गण्डकपोलौ गृह्येते सुश्रुतोक्तत्वात्। चतुर्विधः स्याद्गण्डूषः स्नेहनः शमनस्तथा। शोधनो रोपणश्चैव कवलश्चापि तादृशः। स्निग्धोष्णैः स्नैहिको वाते, स्वादुशीतैः प्रसादनः। पित्ते कट्वम्ललवणै रूक्षैः संशोधनः कफे। कषायतिक्तमधुरैः कटूष्णो रोपणो व्रणे। दद्याद्वेषु चैतेषु गण्डूषे कोलमात्रकम्। कर्षप्रमाणः कल्कश्च कवले दीयते बुधैः। धार्यन्ते पञ्चमाद्वर्षाद्गण्डूषाः कवलादयः। व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवम्। इन्द्रियाणां प्रसादश्च गण्डूषे विहिते भवेत्। हरेदास्यस्य वैरस्यं शोषपाकं व्रणं तृषाम्। दन्तचालं च गण्डूषो वैशद्यं तु करोति हि। अथ कवलः वातपित्तकफघ्नस्य द्रव्यस्य कवलं सुखं। चर्व्वं निःक्षिप्य संचर्व्य निष्ठीवेत्कवले विधिः। कवलः कुरुते काङ्क्षामास्येषु हरते कफम्। तृष्णां शोषञ्च वैरस्यं दन्तचालञ्च नाशयेत्।"

गण्डोपधान न० गण्डः उपधीयतेऽत्र उप+धा—आधारे ल्युट् ६त०। (गालवालिश) गण्डस्थापनार्हे १उपधाने। "मृदुगण्डोपधानानि शयनानि सुखानि च" सुश्रु०।

गण्डोल पु० गडि—ओलच्। १गुडके २ग्रासे च हेमच०। गुडकस्य वर्त्तुलाकारः(गोला)पदार्थभेदः। गुडकशब्दे दृश्यम्।

गण्डोलपाद पु० गण्डोल इव पादोऽस्य उपमानपूर्व्वत्वेऽपि हस्त्या० नान्त्यलोपः। १गण्डोलतुल्यवर्त्तुलपादे त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीप्।

गण्य त्रि० गणं लब्धा गण+यत्, गण—कर्म्मणि यत् वा। गणं लब्धवान् १लब्धरि, २गणनीये च। अप्रगण्यः। गणेभवः दिगा०यत्। गण्य ३गणभवे त्रि०। अस्य केनचित् समासे उत्तरपदस्थत्वे षष्ठ्यादि०अकर्म्मधारये उत्तरपदस्थस्याद्युदात्तता धार्म्मिकगण्य इति।

गत त्रि० गम—कर्त्तरि क्त। १अतीते "तुतोद तस्य स्थलपद्मिनीगतम्" किरा०। "गता बहुतरा कान्ते! स्वल्पा तिष्ठति यामिनी" "गताः कलाः पादयुताः" नी०ता० "आयुषोऽर्द्धं गतं तस्य" सू०सि० धातूनामनेकार्थत्वात् २इत्थंभावं प्राप्ते च। "तथागतायां परिहासपूर्व्वम्" रघुः "तथागतायां तथाभूतायाम्" मल्लिना०। तथारूपप्राप्तायामिति तु न्याय्यम्। ३समाप्ते ४पतिते। कर्म्मणि क्त। ५ज्ञाते ६प्राप्ते ७ज्ञातगतिके च। भावे क्त। ८गमने न० "गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः" माघः। "गतेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु" कुमा०। "गतं गतं पक्षिसमागतं गतम्" भट्टिः।

गतत्रप त्रि० गता त्रपा लज्जा यस्य। १निर्लज्जे। [अमरः।

गतनासिक त्रि० गता नासिकाऽस्य। (खांदा)नासिकाशून्ये

गतप्रत्यागत त्रि० पूर्व्वं विरागात् स्वस्थानात् गतः पश्चादागतः स्वसेवायां विरक्ततया पूर्व्वं गते पश्चादागते १भृत्यादौ "शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत्। गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः" मनुः। "सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागताऽपि वा" मनुः। भावे क्त। २गमनप्रत्यागमनयोश्च न० द्वि०। गदाशब्दे दृश्यम्।

गतबुद्धि त्रि० गता बुद्धिरस्य। १ज्ञानशून्ये।

गतरस त्रि० गतो रसोऽस्य। १नष्टरसे "यातयामं गतरसम्। अभक्ष्यवचने" स्मृतिः।

गतभर्त्तृका स्त्री गतो नष्टः प्रोषितो वा भर्त्ता यस्याः कप्। १विधवायां २प्रोषितभर्त्तृकायाञ्च। "किमु सुहृर्मुहुर्गतभर्त्तृकाः" माघः।

गतव्यथ त्रि० गता नष्टा व्यथा यस्य। १व्यथाशून्ये।

गतसङ्ग त्रि० गतः सङ्गोऽस्य। १फलकामनाशून्ये २फलासक्ते।

गतसन्नक पु० गतं सन्नमवसादहेतुर्मदोऽस्य कप्। निर्मदे १हस्तिनि शब्दच०। [स्पृहोऽप्यागमनप्रयोजनम्" माघः।

गतस्पृह त्रि० गता स्पृहा यस्य। १निस्तृष्णे। "गत-

गतस्मय त्रि० गतः स्मयो गर्व्वो, विस्मयो वा यस्य। १अहङ्कारशून्ये २विस्मयशून्ये च। [टित्त्वात् ङीप्।

गताक्ष त्रि० गतमक्षि यस्य षच् समा०। १अन्धे हेमच० स्त्रियां

गतागत न० गतं गमनमागतमागमनं द्वयोः समाहारः। १गमागमनयोः। "एवं त्रयीधर्म्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते" गीता। जीवस्य गतागतं च संसारे मरणोत्तरं पुनर्जन्मप्रवाहरूपम् निष्क्रियस्य तस्य अन्यथा तदसम्भवात्। "गतागतकुतूहलं नयनयोरपाङ्गावधि" रसमञ्जरी। "मध्येन मघानां गतागतं लोहितः करोति ततः" बृह०सं० ६अ०। गतागतेन निर्वृत्तम् अक्ष-

तुरा०ठक् । गातागतिक यातायातनिष्पादिते त्रि०। पूर्वं गतं पश्चादागतम् । २पक्षिगतिभेदे जटाधरः । गम–कर्त्तरि क्त । कर्म्म०। पूर्वं गते पश्चादागते त्रि० । आगतिशब्दे विवृतिः । आ+गम–क्तिन् गतोत्तरमागतिः । गतागतिरप्यत्र स्त्री । "जावालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिम्" रामा० अयो० ११० ।

गताध्वन् त्रि० गतः अध्वा येन । १गतमार्गे २ज्ञाततत्त्वे च "गताध्वः छिन्नसंशयः" भा०शा०२२२अ०। स्त्रियां "दातृभा श्याम चतरस्याम्" पा०ङा डाप् । सा च १चतुर्दशीयुक्तामावास्यायां चर्वितायन्ते १४३६ पृ० कर्म्मप्रदीपवाक्यं दृश्यम् । "अमावास्यां कुर्व्वीत चन्द्रं दृश्यमानेऽप्येकदा गताध्वा भवतीति" गोपथब्रा० १।१।१० ।

गतानुगत त्रि० गतस्य गमनस्यानुगतम् अनुगमनम् । १गमनानुरूपगमने । तेन निर्वृत्तं अक्षद्यूतादि०ठक् । गातानुगतिक गमनानुगमननिष्पन्ने त्रि०। गतानुगतमस्त्यस्य ठन् । गतानुगतिक तद्युक्ते त्रि० "गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः" पञ्चत०।

गतान्त त्रि० गत उपस्थितः अन्तः अन्तकालोऽस्य । १उपस्थितान्तकाले, मुमूर्षौ "मम वृद्धस्य कैकेयि ! गतान्तस्य तपस्विनः" रामा० अ० १२।३० । गतः प्राप्तः अन्तो येन । २प्राप्तचरमसीमनि च ।

गतायुस् त्रि० गतं गतप्रायमायुर्जीवनकालोऽस्य । १प्राप्तचरमकाले, गतायुर्लक्षणं सुश्रुतेनोक्तं यथा "शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् । तत्त्वारिष्टं समासेन व्यासतस्तु निबोध मे । शृणोति विविधान् शब्दान् यो दिव्यानामभावतः । समुद्रपुरमेघानामसम्पत्तौ च निःस्वनान् । तान् स्वनानवगृह्णाति मन्यते चान्यशब्दवत् । ग्राम्यारण्यस्वनांश्चापि विपरीतान् शृणोति यः । द्विषच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्देषु कुप्यति । न शृणोति च योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषम् । यस्तूष्णमिव गृह्णाति शीतमुष्णञ्च शीतवत् । सञ्जातशीतपिड़को यश्च दाहेन पीड्यते । उष्णगात्रोऽतिमात्रञ्च यः शीतेन प्रवेपते । प्रहारान्नाभिजानाति योऽङ्गच्छेदमथापि वा । पांशुनेवावकीर्णानि यश्च गात्राणि मन्यते । वर्णान्यभावराज्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि । स्नातानुलिप्तं यञ्चापि भजन्ते नीलमक्षिकाः । सुगन्धिर्वाति योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषम् । विपरीतेन गृह्णाति रसान् यथोपयोजितान् । उपयुक्ताः क्रमाद्यस्य रसा दोषाभिवृद्धये । यस्य दोषाग्निसाम्यञ्च कुर्य्युर्मिथ्योपयोजिताः । यो वा रसान्न संवेत्ति गतासुं तं प्रचक्षते । सुगन्धिं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धञ्च सुगन्धिताम् । गृह्णीते योऽन्यथा गन्धं शान्ते दीपे च नीरुजः । यो वा गन्धान्न जानाति गतासुं तं विनिर्दिशेत् । द्वन्द्वान्युष्णहिमादीनि कालावस्था दिशस्तथा । विपरीतेन गृह्णाति भावानन्यांश्च यो नरः । दिवा ज्योतींषि यश्चापि ज्वलितानीव पश्यति । रात्रौ सूर्य्यं ज्वलन्तं वा दिवा वा चन्द्रवर्चसम् । अमेघोपप्लवे यश्च शक्रचापतड़िद्गुणान् । तड़ित्वतोऽसितान् यो वा निर्मले गगने घनान् । विमानयानप्रासादैर्यश्च सङ्कुलमम्बरम् । यश्चानिलं मूर्त्तिमन्तमन्तरीक्षञ्च पश्यति । धूमनीहारवासोभिरावृतामिव मेदिनीम् । प्रदीप्तमिव लोकञ्च यो वा प्लुतमिवाम्भसा । भूमिमष्टापदाकारां लेखाभिर्यश्च पश्यति । न पश्यति सनक्षत्रां यश्च देवीमरुन्धतीम् । ध्रुवमाकाशगङ्गां वा तं वदन्ति गतायुषम् । ज्योत्स्नादर्शनतोयेषु छायां यश्च न पश्यति । पश्यत्येकाङ्गहीनां वा विकृतां वाऽन्यसत्त्वजाम् । श्वकाककङ्कगृध्राणां प्रेतानां यक्षरक्षसाम् । पिशाचोरगनागानां भूतानां विकृतामपि । यो वा मयूरकण्ठाभं विधूमं वह्निमीक्षते । आतुरस्य भवेन्मृत्युः स्वस्थो व्याधिमवाप्नुयात् ।" अरिष्टं कालचिह्नशब्दे १९८६ पृ० उक्तम् ।

गतार्त्तवा स्त्री गतमार्त्तवं यस्याः । गतपञ्चाशद्वर्षवयस्कायां स्त्रियाम् । "द्वादशाद्वत्सरादूर्द्ध्वमापञ्चाशत्समं स्त्रियः । मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यैवार्त्तवं स्रवेत्" भावप्र० तद्व्यतिकाले अन्तः रोगादिना तन्मध्ये गतरजस्कायामपि जातवन्ध्यायां २स्त्रियाञ्च राजनि० ।

गतार्थ त्रि० गतो ज्ञातोऽर्थो यस्य । ज्ञातार्थके पदार्थे "तदपि स्वलक्षणकथनेनैव गतार्थम्" सा० द० ।

गतासु त्रि० गताः असवोऽस्य । १मृते २मृतप्राये "गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः" गीता ।२मृतप्रायप्राणके च सुश्रुतः गतायुःशब्दे दृश्यम् ।

गति स्त्री गम–भावे क्तिन् । १गमने । "सम्प्रत्येवासि मे गतिः" रघुः । "प्रयथावतिभूमिमगमयत् गतिभिः" माघः । "उपागमे दुश्चरिता इवापदां गतिं न निश्चेतुमलं शिलीमुखाः" किरा० । २परिणामे च "दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम्" किरा०। "गतिः परिणामः" मल्लि० । २ज्ञाने । करणे क्तिन् । ३उपाये च । "अनेन

पूर्वे न भवेति का गतिः" किरा० "का गतिः किं प्रमाणम्" भट्टि०। आधारे क्तिन्। ५शरणे च "भिन्नगतिर्हि लोकः" रघुः।६स्थाने च। "कां गतिं कृष्ण! गच्छति" गीता "गतिं प्रतापस्य जगत्प्रमाथिनः" किरा० "गतिं स्थानम्" मल्लि०। गम्यते कर्म्मणि क्तिन्। ७स्वरूपे "न वयं निरूपयितुमस्य गतिम्" किरा० "गतिं स्वरूपम्" मल्लि०। ८विषये च "मनोरथानामगतिर्न विद्यते" कुमा० "अगतिरविषयः" मल्लि०। भावे क्तिन्। ९यात्रायाम्। करणे क्तिन् १०उपाये "कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा" पुरा०। ११नाड़ीव्रणे मेदि०। पञ्चग्रहगतिभेदाश्च खगगतिशब्दे २४१५पृ० उक्ताः। बृह० सं० ७अ० नक्षत्रभेदेन बुधस्य गतिभेदास्तत्फलभेदाश्चोक्ता यथा

"प्राकृतविमिश्रसङ्क्षिप्ततीक्ष्णयोगान्तघोरपापाख्याः। सप्त पराशरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्त्तिता गतयः। प्राकृतसञ्ज्ञा वायव्य१५याम्य२पैतामह४ानि बहुलाश्च३। मिश्रा गतिः२ मृदिता शशि५शिव६पितृ१०भुजग८दैवानि। सङ्क्षिप्तायां३ पुष्यः पुनर्वसुः फल्गुनीद्वयं चेति। तीक्ष्णायां४भाद्रपदाद्वयं सशाक्राश्वयुक्८।१। पौष्णम्२७। योगान्तिकेति५ मूलं द्वे चाषाढे गतिः सुतस्येन्दोः। घोरा६ श्रवणस्त्वाष्ट्रं१४ वासवं२३ वारुणं२४ चैव,पापाख्या७। सवित्रं१३ मैत्रं१७ शक्राग्निदैवतं१६ चेति। उदयप्रवासदिवसैः स एव गतिलक्षणं प्राह। चत्वारिंशत्त्रिंशद्द्विसमेता विंशतिः२२र्द्विनवकं च१८। नव मासार्द्धं दश चैकसंयुताः११ प्राकृताद्यानाम्। प्राकृतगत्यामारोग्यवृष्टिसस्यप्रवृद्धयः क्षेमम्। सङ्क्षिप्तमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम्। ऋज्व्यतिवक्रा वक्रा विकला च मतेन देवलस्यैताः। पञ्चचतुर्द्व्येकाहा ऋज्व्यादीनां षडभ्यस्ताः। ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं गतिर्विनाशयति। शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोगसञ्जननी।"

पाणिन्युक्तेषु प्रादिषु१२शब्दविशेषेषु पु० ते च "प्रादयः" "उपसर्गाः क्रियायोगे" "गतिश्च" "ऊर्य्यादिच्विडाचश्च" "अनुकरणं चानितिपरम्" "आदरानादरयोः सदसती" "भूषणेऽलम्" "अन्तरपरिग्रहे" "कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते" "पुरोऽव्ययम्" "अस्तं च" "अच्छ गत्यर्थवदेषु" "अदोऽनुपदेशे" "तिरोऽन्तर्द्धौ" "विभाषा कृञि" "उपाजेऽन्वाजे" "साक्षात्प्रभृतीनि च" "अनत्याधान उरसिमनसी" "मध्ये पदे निवचने च" "नित्यं हस्ते पाणावुपयमने" "प्राध्वं बन्धने" "जीविकोपनिषदावौपम्ये।" पा० उक्ताः धातुविशेषयोग एव तत्संज्ञां भजन्ते धातुविशेषाश्च सि०कौ० त०स०प्र० दृश्याः। तेषाञ्च गतिसंज्ञकानां "गतिर्गतौ" पा० अनुदात्तता। "सगतिरपि तिङ्" पा०। काठं प्रपचतीत्यादौ अनुदात्तता। "गतिरनन्तरः" पा० "कर्म्मणि क्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या" पुरोहितम्। "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः" वार्त्ति०। "गतिबुद्ध्यादि" पा० णिचि प्रयोज्यकर्त्तुः कर्म्मत्वम् ग्रामं गमयति देवदत्तम् चैत्रः। गत्यर्थकर्म्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि" पा०। ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति अध्वनि तु मार्गं गच्छति। अचेष्टायां मनसा गच्छति "गत्यर्थाकर्म्मकेत्यादि" पा० कर्त्तरि च क्त। ग्रामं गतश्चैत्रः चकारात् भावे कर्म्मणि च गतं चैत्रस्य, गतो ग्रामश्चैत्रेण। "क्तोऽधिकरणे च" "ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानेत्यादि" पा० आधारे क्त। "इदं यातं रमापतेः" सि० कौ०। सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः प्राप्त्यर्थाश्चेत्युक्तेः "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" पा० वर्त्तमानेऽपि क्त। ग्राममधिगतम् विप्रेण वर्त्तते, तेन ज्ञायमानमित्यर्थः। गत्यर्थकधातवश्च गणपाठे पठिता एव ज्ञेयाः। वैदिकप्रयोगे तु केचित्ततोऽन्येऽपि धातवः अमरद्या निघण्टौ पठिता यथा

"वर्त्तते। अयते। लोटते। लोठते। स्यन्दते। कसति। सर्पति। स्यमति। स्रवति। संसते। अवति। श्वोतति। ध्वंसति। वेनति। मार्ष्टि। भुरण्यति। शवति। काशयति। पेलयति। कटति। पिस्यति। विस्यति। मिस्यति। प्रवते। प्लवते। च्यवते। कवते। गवते। नवते। क्षोदति। नक्षति। सक्षति। म्यक्षति। सचति। अच्छति। तुरीयति। चतति। अतति। गाति। इयक्षति। सश्चति। तरति। रंहति। यतते। भ्रमति। ध्रजति। रजति। लजति। सियति। धमति। मिनाति। ऋण्वति। ऋणोति। स्वरति। सिसर्ति। वेविष्टि। योविष्टि। रिणाति। रीयते। रेजति। दध्यति। दघ्नोति। युध्यति। धन्वति। अरुषति। आर्यति। डीयते। तकति। दीयति। ईर्यति। फणति। हनति। अर्दति। मर्दति। सस्र्ते। नसते। हर्यति। इयर्ति। ईर्ते। ईङ्खते। ज्रयति। ग्लालति। गन्ति। आ गनीगन्ति। जङ्गन्ति।

जिन्वति। जसति। गमति। स्रति। स्राति। स्रयति। वहते। अयर्यति। जेहते। दःहति। श्रुम्यति। पत्राति। वाति। याति। दर्पति। द्राति। द्रूहति। एजति। जमति। जर्वति। वङ्गति। अनिति। पवते। हन्ति। सेधति। अगन्। अजगन्। जिगाति। पतति। इन्वति। हूर्यति। ह्रर्यति। वेति। हयन्तात्। एति। जगायात्। अयुयुरिति। द्वाविंशशतं गतिकर्म्माणः।" एतेषां भ्वाद्यादिगणोक्तत्वं विकरणादेशादवसेयम्।

गतितालिन् पु० स्कन्दसैन्यभेदे "शृणु नामानि चाप्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः" इत्युपक्रमे "वैताली गतितालौ च तथा कथकवाचिकौ" भा० शल्य० ४६अ०।

गतिला स्त्री गम–इलच् मितिन्त्रा० नि तान्तादेशः। १वेत्रलतायाम् उज्ज्वल०। २नद्यां ३परम्परायाञ्च उणादिको०।

गतिसत्तम पु० गतिर्बोधः, प्राप्यं स्थानं वा सा सत्तमा यस्य। १परमेश्वरे। "आदित्यो ज्योतिरात्मा च सहिष्णुर्गतिसत्तमः" विष्णुस०।

गत्वन् त्रि०गम–क्वनिप् मलोपे तुक्। गन्तरि। स्त्रियां ङीप् रश्चान्तादेशः। गत्वरी।

गत्वर त्रि० गम–क्वरप् मलोपे तुक्। गमनशीले स्त्रियां ङीप्। "अभिमानधनस्य गत्वरैः" किरा०।

गत्वा अव्य० गम–क्त्वा। गतिं कृत्वेत्यर्थे "सद्यः पुरीपरिसरे च शिरीषमृद्वी गत्वा जवात् त्रिचतुराणि पदानि सीता" उत्तरच०। वेदे तु "क्त्वापि च्छन्दसि" पा० यक्। गत्वाय तदर्थे अव्य० "दिवं सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिण आभरत्" ऋ० ८,१००,८। "गत्वाय गत्वा" भा०। स्नात्व्यादि० नि० आतःस्थाने ईत्। गत्वी तदर्थे अव्य०। "सा नोदुही यद्यवसेव गत्वी" ऋ० ४।४१।५।

गद मेघध्वनौ अद० चुरा० उभ० अक० सेट्। गदयति ते अजगदत् त। गदयां बभूव आस चकार चक्रे।

गद व्यक्तभाषणे भ्वा० पर० सक० सेट्। गदति अगादीत्–अगदीत् जगाद। गदितं गदः। गद्यं निगाद्यम्। प्रणिगदति+प्रण्यगदत्। "जगादाग्रे गदाग्रजम्" माघः। "यच्च सायं सदा चैवं श्लोकमेकं जगाद ह" भा० व० ६७अ०। "अथ लक्ष्मणानुचरमेवमभ्यवाद्यदरनीचैरामितवत्सस्य विप्राः" भट्टिः। "युद्धान्तरस्था जगदे कुमारी" रघुः। "अनतीव्यभरोपरोधि गदितम्" यजु०। "विस्तरात् गदतो मम" देवीमा०।

नि+नितरां कथने। "निगदामि यथा युक्तं पुराणाश्रयसंयुतम्" भा० आ० ५अ०। "पौरा निवर्त्तध्वमिति न्यगादीत्" भट्टिः। "मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र! सदा निगद्यसे" रघुः। "न नैषध कार्य्यमिदं निगाद्यम्" नैष०। भावे वा अप्। निगादः निगदः। चतुर्थ्यन्ततयोच्चारणे च। "प्रतिनिगद्य होमः" कात्या०श्रौ०६,१०२६। "देवतां प्रति निगद्य देवतापदं चतुर्थ्यन्तमुच्चार्य्य स्वाहाकारेण होमः" कर्कः।

प्रति+प्रत्युत्तरकथने। "ताभिर्गाथाभिरव्यग्रः प्रश्नं प्रतिजगाद ह" भा० आनु० १२१अ०।

वि+विरुद्धोक्तौ। "न हि निम्नात् स्रवेत् तोयं लोके विगदितं वचः" रामा० अयो० ११अ०।

गद पु० गद–अच्। १रोगे अमरः। "प्रत्युत्थानाच्च विज्ञानं तद्गदप्रतिषेधनम्। प्रतिश्यायनिषेधश्च शिरोगदविशेषनम्। चिकित्सा तद्गदानाञ्च" सुश्रुतः। "येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्तेऽगदङ्कराः!" सुश्रु०। "असाध्यं कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा" माघः। गद–अभ्रध्वनौ भावे अप्। २मेघध्वनौ। शब्दक० भाषणार्थकतोक्तिश्चिन्त्या चुरादित्वात् ततो भावे अच एवानुशासनात् नावेशोपगदेऽपोऽविधानात्। ३रोहिणीगर्भजाते वसुदेवपुत्रभेदे पु०। "बलं गदं सारणञ्च दुर्मदं विपुलम् ध्रुवम्। वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत्" भाग० ९,१४अ०। "हृदीकः सत्यकोऽक्रूरो जयन्तगदसारणाः। आसते कुशलं कच्चित्" भा० १।१२१४,२८। "अतिकान्तमदुन्दुभिः पुरः सवलश्चं सह सारणेन तम्। समितौ रभसादुपागतः सगदः सम्प्रतिपत्तुमर्हसि" माघः "जगादाग्रे गदाग्रजम्" माघः। कु(कु) ४कुष्ठे विषभेदे न० राजनि०। गदाख्यगदाख्ययादयोऽप्यत्र ५असुरभेदे पु०। गदाशब्दे दृश्यम्।

गद्गद न० गद्गद+पृषो०। गद्गदभाषणे "वक्त्रेषु कण्ठोद्गतालूनामन्यतमे गद्गदवाक्यता" सुश्रु०। गद्गदेत्येव पाठः सम्यक्।

गदयित्नु पु० गदि–इत्नुच् णेरयादेशः। १कामे, २कामुके ३वावदूके च त्रि० मेदि०। ४शब्दे उज्ज्वलदत्तः।

गदा स्त्री गद–अच् टाप्। १स्वनामख्याते लौहादिकीलिते, २लौहमये शास्त्रभेदे, तद्युद्धक्रियाभेदो वर्ण्य पु० धनुर्वेदे दर्शितो यथा "आहतं विहृतं चैव गोमूत्रकमनाश्रनम्। तयोर्द्वगायनमितं वामदक्षिणमेव

च। आहृतञ्च पराहृतम् पादोद्धृतमवद्रुतम्। हंसमार्गं विमार्गञ्च गदाकर्म्म प्रकीर्त्तितम्। तत्रैवानतिदूरे च "प्रत्यासव्यपदञ्चैव वराहोद्धूतकं तथा। हस्तावहस्तमाश्लीनमेकहस्तावहस्तके। द्विहस्तबाहुपाशे च कटिरेचितकोद्गते। भ्रव्ये ललाटघाते च भुजाविभ्रमनं तथा। करोद्धूतं विमानञ्च पादाहतविपादकम्। गात्रसंप्रेक्ष्यं क्रान्तं तथागात्रविपर्य्ययम्। ऊर्द्ध्वप्रहारं घातञ्च गोमूत्रे सव्यदक्षिणे। पादसन्ताडनं भग्नकरणं विघ्नाकुलम्। तिर्य्यग्व्यक्रमपाकातं भीमवेगप्रदर्शनम्। सिंहाक्रान्तं गजाक्रान्तं गर्द्दभाक्रान्तमेव च। गदाकर्म्माणि जानीयात्"। भा० शल्य० गदापर्व्वणि ५७अ० तु अन्यथैव प्रकारो दर्शितः यथा "अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान् बहुविधांस्तथा। मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च। अस्त्रयन्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च। परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जनं परिधावनम्। अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहम्। परिवर्त्तनसंवर्त्तमवप्लुतमुपप्लुतम्। उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ। एवन्तौ विचरन्तौ तु न्यघ्नतां वै परस्परम्"। "मण्डलानि शत्रोः परिवेष्टनानि परितो भ्रमणानि। गतं शत्रोः सम्मुखगमनं प्रत्यागतम् आभिमुख्येन तत एवापसरणम्। अस्त्रयन्त्राणि कठिनमर्म्मदेशमाश्रित्य येन शत्रोरुत्क्षेपणमपक्षेपणं च क्रियते तदस्त्रयन्त्रम् अस्यते क्षिप्यतेऽनेनेत्यस्त्रं तच्च तद्यन्त्रं नियन्त्रणम् चास्त्रयन्त्रमिति समासः। स्थानानि तेषामेवोपयोगीनि मर्म्मदेशादीनि परिधावनं वेगेन सव्यापसव्यकरणम्। अभिद्रवणं वेगेनाभ्यागमनम् आक्षेपं परशस्त्रस्य तत्पातनहेतुतासम्पादनम्। अवस्थानमचाञ्चल्यं सविग्रहं यत्रावस्थिते पुनश्चोल्येन सहयुद्धकरणं परिवर्त्तनं शत्रुं प्रदक्षिणं परितः प्रसरणं, संवर्त्तं शत्रुप्रसरणस्यावरोधनम् अवप्लुतं प्रहारवञ्चनार्थं नम्रीभावेन निःसरणम् उपप्लुतं तदेवार्वागगमनयुक्तम्। उपन्यस्तं उपेत्यायुधप्रक्षेपः अपन्यस्तं पराहत्य पृष्ठतः स्तेन वस्तेन शत्रोस्ताडनम्" नी०क०।

गदालक्षणन्तु हेमा० परि०ख० लक्षणसमुच्चये "गदा पञ्चाशदङ्गुलायामा ज्येष्ठा, चत्वारिंशदङ्गुलायामा मध्या, त्रिंशदङ्गुलायामा कनिष्ठेत्यादि" अधिकं तत्रैव दृश्यम्। असुरभेदस्य गदस्यास्थिजातत्वात् विष्णुगदायास्तथात्वम्। यथा वायुपु० गयामा०५अ०। "गदो नामासुरो ह्यासीत् वज्राद्वज्रतरो दृढः। प्रार्थितो ब्रह्मणे प्रादात् स्वशरीरास्थि दुस्त्यजम्। ब्रह्मोक्तो विश्वकर्म्मापि गदां चक्रेऽद्भुतां तदा। तदस्थ्ना वज्रमिश्रैश्च कुन्दैः स्वर्गेऽप्यधारयत्" तस्याश्च विष्णवे दानकथा गदाधरशब्दे वक्ष्यते अन्ये गदानां गदाकृतित्वात्तथात्वम्। "मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम्" विष्णुस०भा०धृतवाक्यात् २बुद्धितत्त्वे च। गदाधरः गदाभृत्। ३पाटलावृक्षे शब्दच०।

गदागद पु० द्वि० व० गदमागच्छति आ+गम—ड गदागं रुग्णं द्यायतः शोधयतः दैप्—शोधने क। अश्विनीकुमारयोः त्रिका०।

गदाग्रज पु० गदस्याग्रजः। १बलरामे गदशब्दे बलरामस्य तथात्वं दृश्यम् २श्रीकृष्णे त्रिका० तस्य सापत्न्यभ्रातृत्वेऽपि एकपितृकत्वेन तस्य गदतोऽग्रजत्वात् तथात्वम् "तथ्यावतथ्यानुजवज्जगादाग्रे गदाग्रजम्" माघः।

गदाग्रणी पु० ६त०। १क्षयरोगे राजनि० तस्य सर्व्वरोगश्रेष्ठत्वात्तथात्वम्।

गदाधर पु० गदां धारयति धृ—अन्तर्भूतण्यर्थे अच्। १विष्णौ तस्य तद्धारणकथा वायुपु० गयामा० ५अ० गदाशब्ददर्शितवाक्ये गदानिर्म्माणमुक्त्वा "अथ कालेन महता मनौ स्वायम्भुवेऽन्तरे। हेतिरक्षो ब्रह्मपुत्रस्तपस्तेपे सुदारुणम्। दिव्यवर्षसहस्राणां शतं वायुमभक्षयत्। उन्मुखश्चोर्द्ध्वबाहुश्च पादाङ्गुष्ठभरेण हि। एकेनातिष्ठदव्यग्रः शीर्षपर्णानिलाशनः। ब्रह्मादींस्तपसा तुष्टान् वरं वव्रे वरप्रदान्। देवदैत्यैश्च मर्त्यैश्च विविधैर्मनुजादिभिः। शस्त्रैरस्त्रैश्च चक्राद्यैरवध्यः स्यां महाबलः। तथेत्युक्तान्तर्हितास्ते हेतिर्देवानथाजयत्। इन्द्रत्वमकरोद्धेतिः भीता ब्रह्महरादयः। हरिन्ते शरणं जग्मुरूचुर्हेतिं जहीति तान्। ऊचे हरिरवध्योऽयं हेतिर्देवासुरैः सुराः!। महास्त्रं मे प्रयच्छध्वम् हेतिं हन्मि हि येन तम्। इत्युक्तास्ते ततो देवा गदान्तां हरये ददुः। दधार तां गदामादौ देवैरुक्तो गदाधरः। गदया हेतिमाहत्य देवेभ्यस्त्रिदिवं ददौ" वायुपु० गया० ५अ०। मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम्। धारयन् लोकरक्षार्थमुक्तश्चक्रगदाधरः" विष्णुस० भा०धृतवाक्यात् लोकमर्य्यादारक्षार्थं बुद्धितत्त्वस्य प्रेरकत्वेन धारयितृत्वाद्वा तस्य तथात्वम्। "गदाधरं व्यपगतकालकल्मषम्" वायुपु० विष्णुस्तवः। "शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः" विष्णुस०। "बुद्धितत्त्वा-

क्षिप्तां गदाम् वहन् गदाधरः" भा०। विष्णोर्मूर्त्तिभेदे गदाया हस्तविशेषेण धारणं ध्यानमन्त्रे विष्णुचतुर्विंशतिमूर्त्तिध्यानकथने वक्ष्यते।

गदाभृत् पु० गदां बिभर्त्ति भृ-क्विप् तुक्। विष्णौ हेमच० "पार्श्वस्थाश्च गदभृतः" भाग० १० रासपञ्चाध्याये।

गदामुद्रा स्त्री "अन्योन्याभिमुखौ हस्तौ कृत्वा तु ग्रथिताङ्गुली। अङ्गुष्ठौ मध्यमे भूयः संलग्ने सुप्रसारिते। गदामुद्रेयमुदिता विष्णुसन्तोषवर्द्धिनी" तन्त्रसारोक्ते विष्णुपूजाङ्गे मुद्राभेदे।

गदाम्बर पु० गदोऽस्त्यस्य ध्वनियुक्तमम्बरमस्मात्। १मेघे त्रिका०।

गदाराति पु० ६त०। १औषधे राजनि०।

गदालोल न० गयातीर्थस्थे हेतिदैत्यनाशोत्तरं गदाक्षालनाख्याते तीर्थभेदे "क्षालनार्थं गदा यत्र विष्णुना लोलिताऽभवत्। बभूव तद्गदालोलं तीर्थं परमपावनम्" वायुपु० गया० ५अ०।

गदावसान न० गदाया जरासन्धत्यक्तगदागतेरवसानमत्र। मथुरासमीपस्थे जरासन्धत्यक्तगदापतनस्थाने। "निहते वासुदेवेन तदा कंसे महीपतौ। जातो वै वैरनिर्बन्धः कृष्णेन सह तस्य (जरासन्धस्य कंसश्वशुरस्य) वै। भ्रामयित्वा शतगुणमेकोनं तेन भारत!। गदा क्षिप्ता बलवता मागधेन गिरिव्रजात्। तिष्ठतो मथुरायां वै कृष्णस्याद्भुतकर्म्मणः। एकोनयोजनशते सा पपात गदा शुभा। दृष्ट्वा पौरैस्तदा सम्यग्गदा चैव निवेदिता। गदावसानं तत् ख्यातं मथुरायाः समीपतः। तस्यासौ हंसडिम्भकावशस्त्रनिधानावुभौ" भा० सभा० १८अ०।

गदासन न० "गदासनमथो वक्ष्ये गदावत् विशेत् भुवि। ऊर्द्ध्वबाहुर्भवेत् येन तस्य साधनहेतुना" तन्त्रसारोक्ते आसनभेदे।

गदित त्रि० गद-क्त। कथिते स्त्रियां टाप् "नजभरसहिता गदितोज्ज्वला वृ०र०। अत्र गदितोज्ज्वलेति छन्दो नाम इत्यन्ये। उज्ज्वलेत्येव नामेति बहवः।

गदिन् पु० गदाऽस्त्यस्य इनि। १विष्णौ "किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च" गीता। २गदाधारिमात्रे त्रि०। "पिनाकिनं खड्गिनं दीप्तशूलम् परश्वधिनं गदिनं ध्यायतामिम्" भा० द्रो० २०१ अ०। गद+इनि। ३रोगयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

गद्गद वाक्स्खलने कण्ड्वा० पर० अक० सेट्। गद्गद्यति अगद्गदीत् अगद्गदीत् गद्गदया(दाम्)बभूव आस चकार।

गद्गद पु० गद्गद-कण्ड्वा० भावे घञ् कर्त्तरि अच् वा अल्लोपः। १अव्यक्तास्फुटशब्दे। २तद्वति त्रि० अमरः। तन्निदानमाह "आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः। नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान्" माधवकरः। सा०द० तु सात्त्विकभावोक्तौ स्वरभङ्गरूपता तस्योक्ता यथा "स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः" इत्याद्यष्टसात्त्विकभावानुक्त्वा "मदसंमोदपीडाद्यैर्वैस्वर्यं गद्गदं विदुः" इत्युक्तम् "तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते नन्वेतन्मम, का तवास्मि दयिता, नास्मीत्यतो रुद्यते" अमरुश०। "विललाप सवाष्पगद्गदम्" रघुः। "हर्षस्त्विष्टावाप्तेर्मनःप्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः" सा०द०। "सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते" सा०द० मुग्धानुरागोक्तौ। तत्र कुत्सः आकर्षा० कन्। गद्गदक गद्गदशब्दे त्रि०। सुश्रुते गद्गदत्वकारणमुक्तम् "तमतिस्थूलं क्षुद्रश्वासपिपासाक्षुत्स्वप्नस्वेदगात्रदौर्गन्ध्यक्रथनगात्रसादगद्गदत्वानि क्षिप्रमेवाविशन्ति"।

गद्गदध्वनि पु० गद्गदः कफादिनाऽव्यक्तः ध्वनिः। हर्षशोकादिना सकफेन वायुना यथास्थानानुच्चारणात् संजाते अव्यक्तध्वनौ। कर्म०स०। २तद्वति त्रि०।

गद्य त्रि० गद-यत्। १कथनीये "सद्यः कथं वियोगस्य गद्यमेतत्त्वया मम" भट्टिः। सा० द० उक्ते २पादरहिते काव्यभेदे न०। "श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत् पद्यगद्यमयं द्विधा" इति श्रव्यकाव्यं विभज्य "वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च। भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्विधम्। आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम्। अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्य्यञ्चाल्पसमासकम्। मुक्तकं यथा "गुरुर्वचसि पृथुरुरसीत्यादि। वृत्तगन्धि यथा समरकण्डूयननिबिडभुजदण्डकुण्डलीकृतकोदण्डशिञ्जिनीटङ्कारोज्जागरितवैरिनगरः। अत्र कुण्डलीकृतकोदण्डेत्यनुष्टुब्वृत्तस्य पादः। उत्कलिकाप्रायं यथा अणिशविसुमरणिशिद्दरवरविसरविदलितसमरपरिगदपवरपरबलेत्यादि (प्राकृतम्)। चूर्णकं यथा गुणरत्नसागर! जगदेकनागर! कामिनीमदन! जनरञ्जनेत्यादि"। छन्दोमञ्जर्य्यामन्यथाभेदसंहितं तल्लक्षणादिकमुक्तं यथा "गद्यं पद्यमिति प्राहुर्वाङ्मयं द्विविधं बुधाः। प्रागुक्तलक्षणं पद्यं गद्यं सम्प्रति गद्यते। अपादं पदसन्तानं गद्यं तत्तु त्रिधा मतम्। वृत्तकोत्कलिका

प्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः । अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं मतम् । तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत् । भवेदुत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम् । वृत्तैकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम् ।"

"कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् । क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके । आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्त्तनम्" यथा कादम्बर्यादि ।

"गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते" । यथा देशराजचरितम् । "गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरुदमुच्यते । यथा विरुदमणिमाला" सा०द० ।

"यजुषामृचां च साम्नाञ्च गद्यानामपि सर्वशः । आर्षीदुष्प्रापमाषाणां निखनो हृदयङ्गमः" भा० व०२६अ० भाग० ५स्क०, विष्णु पु० च तत्प्रपञ्चो दृश्यः ।

गद्याण पु० भावप्र० कालिङ्गमानोक्तौ "यवद्वयेन गुञ्जा स्यात्त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते । माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित् । चतुर्भिर्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च । गद्याणो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमाषिकः" इत्युक्ते अष्टचत्वारिंशद्गुञ्जामिते मानभेदे । स्वार्थे क । तत्रार्थे । "मुल्ला वल्लाम्बरा कथितोऽत्र गुञ्जा वल्लस्त्रिगुञ्जो धरणञ्च गतेऽष्टौ । गद्याणकस्तद्द्वयमिन्द्रतुल्यैर्वल्लैस्तथैको धटकः प्रदिष्टः" लीला०उक्ते परिमाणभेदे । तेन षट्गुञ्जात्मकमाषकषड्गुणतया तस्याष्टाचत्वारिंशद्गुञ्जामानत्वम् । क्वचिदस्य दन्त्यनमध्यतापि समध्यता च । शब्दकल्पद्रुमे क्लीबोक्तिश्चिन्त्या भावप्र० गद्याणशब्दस्य पुंस्त्वोक्तेः स्वार्थिकप्रत्ययस्योत्कर्षतः प्रकृतिलिङ्गस्यौचित्यात् ।

गध्य त्रि० गह–यत् पृषो० नि० । १ग्राह्ये । "श्रद्धा वाजं न गध्यम्" ऋ०४।१६।१ । 'गध्यं ग्राह्यम्' "गध्यं गृह्णातेः निगमः" भा० "महो वाजस्य गध्यस्य सातौ" ऋ०६।२६।२ 'गध्यस्य ग्राह्यस्य' भा० ।

गध मिश्रीभावे निघण्टुः दिवा० पर० सेट् । गध्यति अगधीत् अगाधीत् । जगाध गधिता "वाजस्य गध्यस्य सातौ" ऋ० ६।१०।६ गध्यस्य गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा मिश्रणीयस्य प्राप्यस्य वाजस्य सातौ सम्भजने" भा० ।

गन्तव्य त्रि०गम–तव्य ।१गम्ये "गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृत् ब्रुवाणा रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम्" उत्तर० । "राजा स्त्रेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता" मनुः ।

गन्तु त्रि० गम–तुन् । १पथिके आगन्तुरभ्यागतः उञ्छवृत्तः २गन्तरि च । कविकल्पे ऽपि तुन् । "मध्यावीरिवतायुर्गन्तोः" ऋ० १,८६।६ , "आयुर्गन्तोः कृप्रस्यायोर्गमनात् पूर्वम्" भा० । अत्र गन्तोः भावलक्षणे "स्थेण कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्" पा० ३।४।१६ । विहितत्तोसुनन्ततया साधयौक्तिश्चिन्त्या तत्र सूत्रे गमेरपाठात् । सितनिगमीत्यादिसूत्रेण तुनप्रत्ययान्तस्यैव तद्रूपस्यौचित्यात् । "युयोत नो अनपत्यानि गन्तोः" ऋ० ३।५४।१८ इत्यस्याः व्याख्यायां च तेन तुनन्ततयैव साधितत्वात् तथैवौचित्यात् । वस्तुतः तोसुन्नन्तस्याव्ययतया तत्स्वरार्थमेव तथासाधनं तेन वा० तोसुन् इत्येव न्यायः ।

गन्तृ त्रि० गम–शीलार्थे तृन् । १गमनशीले २प्राप्तिशीले "तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च" गीता शीलार्थतृन्नन्तत्वात् न कर्मणि षष्ठी । कर्त्तरि तृच् । १गमनकर्त्तरि त्रि० अत्र कर्मणि षष्ठीति भेदः । उभयत्र स्त्रियां ङीप् । "गन्त्री वसुमती नाशम्" वा० ।

गन्त्री स्त्री गम्यतेऽनया ष्ट्रन् ङीप् । १वृषवाह्यशीघ्रे शकटे अमरः । २गमनकारिकायां ३गमनशीलायां स्त्रियाञ्च ।

गन्त्रीरथ पु० गन्त्री रथ इव वर्मीत्यस्य गमकत्वात् । शकटे अमरः । [न्दिक-पित्रादिकमेव तत्रवासिनि ।

गन्दिका स्त्री पुरीभेदे साऽभिजनोऽस्य सिन्ध्वा० अण् । गा-

गन्ध अर्दने (हिंसायाम्)गत्यां भूषणे च चुरा०आ०सक०सेट् । गन्धयते अजिगन्धत । गन्धनम् "गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिकप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः" पा० "गन्धनं हिंसनम्, गन्धनाङ्गे उपयमे तु" इति च सि०कौ० । 'गन्धनाङ्गे सूचनार्थे' इत्यर्थः । तेन सूचनार्थेऽपि ।

गन्ध पु० गन्ध–पचाद्यच् । घ्राणेन्द्रियग्राह्ये पृथिवीवृत्तौ विशेषगुणभेदे अमरः । २प्रतिवेशिनि त्रि०३लेशे ४सम्बन्धे ५गन्धके च मेदि०६गर्वे हेमच०।७शोभाञ्जने शब्दरत्ना० । "इष्टो मलयजो गन्धः" इति स्मृत्युक्ते ८चन्दने च । गन्धश्च पृथिवीमात्रस्य गुणः । "रूपगन्धस्पर्शवती पृथिवी" कणा० सू० । न च पाषाणादौ गन्धरसयोरनुपलम्भात् तत्राव्यापकमिति वाच्यम् । तत्रापाततो गन्धरसयोरनुपलम्भेऽपि तद्भस्मनस्तदुपलम्भस्य सत्त्वात् ये एवावयवाः पाषाणारम्भकास्त एव तद्भस्मारम्भका अपि "यत् द्रव्यं तद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति" व्याप्तेस्ततो नाव्याप्तिः । गन्धवत्त्वतत्-पत्तिकाले घटादाव्याप्ततो गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं पृथिवीत्वलक्षणम् । इत्याद्यस्य

"तत्र क्षितिर्गन्धहेतुरिति"का०व्याख्यायाम् तथैवोक्तं यथा "गन्धहेतुरिति गन्धसमवायिकारणमित्यर्थः। यद्यपि गन्धवत्त्वमात्रं लक्षणमुचितं तथापि पृथिवीत्वजातौ प्रमाणोपन्यासाय कारणत्वमुपन्यस्तम्। तथाहि पृथिवीत्वं हि गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति अन्यथा गन्धत्वावच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेः। न च पाषाणादौ गन्धाभावाद्गन्धवत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यं तत्रापि गन्धसत्त्वात् अनुपलब्धिस्तु अनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते कथमन्यथा तद्भस्मनि गन्ध उपलभ्यते? भस्मनो हि पाषाणध्वंसजन्यत्वात् पाषाणोपादानोपादेयत्वं सिध्यति, "यद् द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः दृष्टञ्चैतत् खण्डपटे महापटध्वंसजन्ये। इत्थञ्च पाषाणपरमाणोः पृथिवीत्वात् तज्जन्यस्य पाषाणस्यापि पृथिवीत्वं तथा च तस्यापि गन्धवत्त्वे बाधकाभावः"। गुणग्रन्थे च तस्य घ्राणग्राह्यत्वं द्वैविध्यञ्चोक्तं यथा "घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्योपकारकः। सौरभश्चासौरभश्च स द्विधा परिकीर्त्तितः" गन्धस्य पृथिव्यां स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वं वेति सन्दिह्य स्वाभाविकस्यैव तल्लक्षणत्वं कणा०सू०वृत्त्योः समर्थितं यथा "पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तराप्रादुर्भावो वस्त्रे गन्धाभावलिङ्गम् व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः।" सू० "इदानीं भूतानां लक्षणानि गन्धादीनि परीक्षिष्यु र्गन्धादीनां स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वञ्च व्यवस्थापयन्नाह। रूपरसगन्धस्पर्शा यत्र कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यन्ते तत्र स्वाभाविकाः सन्तो लक्षणतामुपयन्ति नान्यथा नहि समीरणे उपलभ्यमानं सौरभं शिलातले उपलभ्यमानं शैत्यं जले उपलभ्यमानमौष्ण्यं वा लक्षणं भवति तदेतदाह पुष्पवस्त्रयोरिति नहि कनककेतकीकुसुमसन्निकृष्टे वाससि कनककेतकीसौरभमुपलभ्यमानं वाससः। नहि वाससः कारणगुणप्रक्रमेण तदुत्पन्नम्, किन्तर्हि कनककेतकीसन्निधानादौपाधिकं नहि वस्त्रे गन्धाभावे केतकीगन्धाभावो लिङ्गम्। किं लिङ्गमत उक्तं गुणान्तराप्रादुर्भाव इति गुणान्तरात् कारणगुणात् अप्रादुर्भावोऽनुत्पत्तिः यदि हि वस्त्रे यो गन्ध उपलभ्यते स तस्य स्वाभाविकः स्यात्तदा तदवयवेषु तन्तुषु केतकीसन्निकर्षात् पूर्व्वं तत्र वस्त्रे चोपलभ्येत न चैवमित्यर्थः। तथा च विवादाध्यासितो गन्धो न वस्त्रसमवेतः तदवयवगुणाजन्यविशेषगुणत्वात् शीतोष्णस्पर्शवत्। स्वाभाविकं गन्धं पृथिव्या लक्षणमाह पृथिव्यां व्यवस्थितोऽयोगान्ययोगाभ्यां परिच्छिन्नः समानासमानजातीयव्यावर्त्तकतया गन्धो लक्षणमित्यर्थः भवति हि पृथिवी गन्धवत्येव, पृथिव्येव गन्धवतीति, तदेवं समानजातीयेभ्यो जलादिभ्योऽसमानजातीयेभ्यो गुणादिभ्यश्च व्यावर्त्तकः स्वाभाविकः पृथिव्यां गन्ध इति व्यवस्थितम्" वृत्तिः। तत्र पृथिव्या इतरार्थकगन्धवत्त्वलक्षणं यदुक्तं तस्य कथं द्वारं लक्षणता स्यादित्याशङ्कापूर्वकं कणादसू० उप० वृत्तौ समर्थितं यथा

"ननु लक्षणमिदं व्यतिरेकिलिङ्गमितरभेदसाधकं व्यवहारसाधकं वा तत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् यन्नेतरभिन्नं तन्न गन्धवत् यथा जलादि इतरभेदाभावव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती चेयं तस्मादितरभिन्ना। तत्रेतरभेदस्य साध्यस्य प्रसिद्धौ ततो हेतोर्व्यतिरेके सपक्षविपक्षव्यावृत्ततयाऽसाधारण्यम्। अव्यतिरेके चान्वयित्वम्। अप्रसिद्धौ च अप्रसिद्धविशेषणः पक्षः। तथा च तत्र न सन्देहो न वा सिषाधयिषा न वा तद्विशिष्टज्ञानरूपानुमितिः। किञ्च हेतुसाध्यव्यतिरेकयोर्व्याप्तिस्तथा च न व्याप्तस्य पक्षधर्म्मत्वं पक्षधर्म्मस्य न व्याप्तत्वमिति वैयर्थ्यम्, अत एवोपनयवैयर्थ्यमपि व्याख्यायते नत्वगृहीतव्याप्तिकमिति तदुक्तम्, "साध्याप्रसिद्धिर्वैयर्थ्यं व्यर्थतोपनयस्य च। अन्वयेनैव सिद्धिश्च व्यतिरेकिणि दूषणम्" इति। एवं व्यवहारसाध्यकेऽपि, तत्र यद्यपि व्यवहारः पृथिवीपदवाच्यत्वं तच्च पृथिवीत्वजातिसिद्धौ तत्र च पृथिवीत्वं हेतुनास्तीत्यसाधारण्यं तथापि पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकपृथिवीपदवाच्यत्वं साध्यमिति नासाधारण्यं यद्वा पृथिवीत्वं कांचित्कपदप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वात् घटत्ववदिति सामान्यतः सिद्धौ पृथिवीपदं पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति साध्यम्। तथा चात्रापि साध्याप्रसिद्धिरेवेति चेत् नैवम्, इतरेषां जलादीनाम् भेदस्य घट एव प्रसिद्धेः। वाय्वादेरतीन्द्रियस्यापि भेदस्य अन्योन्याभावस्य घटादौ प्रत्यक्षत एव सिद्धत्वात् अन्योन्याभावप्रत्यक्षे अधिकरणयोग्यतामात्रस्य तन्त्रत्वात् स्तम्भः पिशाचो न भवतीत्यादौ तथादर्शनात्, नचैवं घट एव तर्हि दृष्टान्तोऽस्तु किं व्यतिरेकिणा "ऋजुमार्गेण सिद्ध्यन्तं कोहि वक्रेण साधयेत्" इति वाच्यम् अव्यतिरेकिलिङ्गं चेदनाभासं, तदाऽयमपि मार्गो वक्रश्चेत् प्रत्यवतिष्ठत एव साध्याप्रसिद्धेर्निरासे तत्क्व-

कदोषाणां निरस्तत्वात्। व्यतिरेकसहचारेण अन्वयव्याप्तेरेव ग्रहात् व्यतिरेकव्याप्त्याऽन्वयव्याप्तेरनुमानाद्वा न वैयर्थ्यम्। नचोपनयवैयर्थ्यम्, गृहीतव्याप्तेरेव हेतोः पक्षे उपसंहारात् तदुक्तम्, "नियम्यत्वनियन्तृत्वे भावयोर्यादृशी मते। ते एव विपरीते तु विज्ञेये तदभावयोः"। इति व्यवहारस्तु गन्धवती पृथिवीत्युपदेशादेव यथा कम्बुग्रीवादिमान् घटपदवाच्य इति। तदा कुत्रचिदेव घृतादौ जलादौ च गन्धवत्त्वेनोपलक्षणेन पृथिवीत्वे पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं येनोपदेशाद् गृहीतम्, गन्धवत् सर्वं पृथिवीत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन पृथिवीपदवाच्यं गन्धवत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति व्यतिरेकी तत्साध्यवतरत्येव। ननु भेदसाधकव्यतिरेकिणि भेदो वैधर्म्यं स्वरूपभेदो वा अन्योन्याभावो वा न तावदाद्यौ प्रत्यक्षत एव तदवगमात् न तृतीयः अभावभेदस्यापि साध्यत्वेन तदन्योन्याभावस्य तत्त्वाभावात् तेन सह स्वरूपभेदे साध्ये साध्याननुगमादिति चेन्न अभावप्रतियोगिकान्योन्याभावस्यापि साध्यत्वात् स यद्यतिरिक्तस्तदाऽस्त्येव न चेत् स्वरूपमादाय तत्पर्यवसानात् वस्तुतोभिन्नएव तद्वैधर्म्यस्य तदन्योन्याभावव्याप्यत्वात्, नचानवस्था यावत्स्वानुभवस्तावत्त्वेऽविश्रामात् अन्यत्र त्वननुभवेनैव विश्रामात् यत्तु त्रयोदशान्योन्याभावास्त्रयोदशसु प्रसिद्धाः मिलिताः पृथिव्यां साध्यन्ते इति तत्तुच्छं प्रत्येकं प्रसिद्धेरनन्वयत्वात् मिलितप्रसिद्धेरभावात् किन्तु निर्गन्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावः साध्येत प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदस्यावश्यकत्वात् स च घटादावेव प्रत्यक्षसिद्ध इत्युक्तत्वात्"। (जलादावद्रव्याणि गुणादिभावपञ्चकञ्चेति त्रयोदश) तस्य चाश्रयनाशादेव नाशादनित्यत्वं यथाह कणादसू०।

"पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादनित्याश्च" सू० "पृथिव्यादीनां वाय्वन्तानामवयविनां रूपादयश्चत्वारोगुणा अनित्याः। यद्यप्यन्येऽपि गुणा अवयविषु वर्त्तमाना अनित्या एव,तथापि तेषामन्यतोऽपि विनाशः, रूपादयश्चत्वारोगुणा आश्रयनाशादेव नश्यन्ति न तु विरोधिगुणान्तरात्, द्रव्यानित्यत्वादिति द्रव्यस्याश्रयभूतस्यानित्यत्वादाश्रितानामनित्यत्वमित्यर्थः।" उप० वृ० "रूपादीनामनित्यत्वे यद्याश्रयानित्यत्वं तन्त्रं तदा नित्याश्रयवृत्तीनां नित्यत्वमित्याक्षेपबलल्लभ्यमिवाह"। "एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम्।" सू० "रूपादीनामेव चतुर्णां नित्येष्वाश्रयेषु वर्त्तमानानां नित्यत्वमुक्तम् एतेनेति एतेनेति आश्रयानित्यत्वेनानित्यत्वाभिधानेनेत्यर्थः" उप० वृ०। एतेन सुरभ्यवस्थायां सर्वगन्धोऽनित्य इत्युक्तिश्चिन्त्या। तस्य पाकजत्वमपि कणादसू० वृत्तौ उक्तं यथा "कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः" सू० "पाकजा रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः कारणगुणपूर्वका इति रूपाश्रयस्य घटादेर्यत् समवायिकारणं कपालादि तद्गुणपूर्वकाः तथा च कपालरूपकारणैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या घटरूपाद्यसमवायिकारणम्, एवं रसादावपि"। रूपादीनां पाकप्रकारः पाकजशब्दे वक्ष्यते। गुणगुणिनोरभेद इति वेदान्तिनो मन्यन्ते कणादसूत्रवृत्तौ तन्निराकृतं यथा।

"ननु नीलपीतादयोगुणा द्रव्याभिन्ना एव धर्मधर्मिणोरभेदादितिचेन्न रूपं घटः स्पर्शोघट इत्यादिव्यवहारप्रसङ्गात्, ननु नेदमनिष्टं यतो भवत्येव शुक्लः पटो नीलः पट इत्यादिप्रतीतिरितिचेन्न मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा प्रतीत्युपपत्तेः। भेदे प्रमाणे सति कल्पनेयं यथाकथञ्चिदुपपद्यते इति चेन्न चन्दनस्य रूपं चन्दनस्य गन्ध इत्यादिव्यपदेशवशाद्भेदसिद्धेः पटस्य रूपाभेदे पटवद्रूपमपि त्वगिन्द्रियेण गृह्येत पटमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्रूपमानयेत् रूपमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्द्रव्यमानयेत्। अस्तु तर्हि भेदाभेदः अत्यन्तभेदेऽत्यन्ताभेदे च सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरितिचेन्न अवच्छेदभेदं विना विरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेकत्रासम्भवात्, अन्योन्याभावत्वमव्याप्यवृत्तिवृत्ति नित्याभाववृत्तिधर्मत्वादत्यन्ताभावत्ववदितिचेन्न एकत्र संयोगतदत्यन्ताभावयोः प्रतीतिबलादत्यन्ताभावस्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमात् अन्योन्याभावे तु तथाप्रतीतेरभावात्।"

वेदान्तिमते तु तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वरूपतादात्म्यस्वाभेदत्वस्वीकारात् न तद्दोषावतारः। अतएवोक्तं "सत्यैक्ये मिथोभेदस्तादात्म्यमिति"। ऐक्ये तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वे सति मिथः परस्परं भेदः इति तैरभ्युपगमाच्च किञ्चिद्दूषणमवद्यतीति।

"रूपरसगन्धस्पर्शाः रूपत्वादिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमन्तः।" इत्युपक्रम्य उप० वृत्तौ तल्लक्षणमुक्तं यथा "घ्राणमात्रग्राह्यो गुणो गन्धः घ्राणमात्रग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वं स च सुरभिरसुरभिश्चेति द्विविधः, यद्वा पृथिवीवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वम्।

सचायं गन्धः द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च । भा० आनु० १०४अ० अस्य दशविधतोक्ता यथा ।
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः । एते पञ्चगुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः ! । पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः । तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान् (भेदान्) । इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा । निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च । एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत" । तत्रेष्टः १कस्तूरिकादौ, अनिष्टः २विष्ठादौ, मधुरः ३मधुपुष्पादौ, कटुः ४मरिचादौ, निर्हारी ५हिङ्ग्वादौ । संहतश्चित्रगन्धः ६अनेककल्कद्रव्यादौ, स्निग्धः ७सद्यस्तप्तघृतादौ । रूक्षः ८सर्षपतैलादौ । विशदः ९शाल्यादौ, अम्लः १०तिन्तिड्यादौ । तस्योत्कटानुत्कटत्वादिकः अवान्तरधर्मः उद्गतगन्धे ११८१ पृ० विवृतः ।
तत्र सुरभिगन्धः पञ्चविधः पूजाङ्गम् यथाह कालि०पु० । "गन्धश्च पञ्चधा प्रोक्तः पुत्रौ ! वेतालभैरवौ ! । चूर्णीकृतो १वा घृष्टो २वा दाहकर्षित ३एव वा । रसः सम्मर्दजो ४वापि प्राण्यङ्गोद्भव ५एव वा । गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायकः । गन्धचूर्णं गन्धपत्रचूर्णं सुमनसां तथा । प्रशस्तगन्धवृक्षाणां पत्रचूर्णानि यानि च । तानि गन्धाङ्गजानि स्युः स गन्धः प्रथमः स्मृतः । घृष्टो मलयजो गन्धः परश्च नमेरुणा । अगरुप्रभृतिश्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते । यद्वा, स घृष्टो गन्धोऽयं द्वितीयः परिकीर्त्तितः २ । देवदार्वगुरुमञ्जुसालसारालचन्दनाः । प्रियालादीनाञ्च यो दग्धात् स्रवते दाहजो रसः । स दाहाकर्षितो गन्धस्तृतीयः परिकीर्त्तितः३ । स गन्धः करवीरविल्वगन्धिनीतिलकं तथा । प्रभृतीनां रसो योऽसौ निष्पीड्य परिगृह्यते । स सम्मर्दादुद्गतो गन्धः सम्मर्द्दज इतीर्यते ४ । मृगनाभिसमुद्भूतस्तत्कोषोद्भव एव वा । गन्धः प्राण्यङ्गजः प्रोक्तो मोददः स्वर्गवासिनाम् ५ । कर्पूरगन्धसाराद्याः कोषे घृष्टे च संस्थिताः । चन्द्रभागादयश्चापि रसे पङ्के च सङ्गताः । गन्धसारस्तु सर्वत्र संसर्गादौ प्रयुज्यते । मृगनाभिर्भवेद्दृष्टस्तु योऽप्यन्यस्य योगतः । एवं सर्वस्तु सर्वत्र गन्धो भवति पञ्चधा । दृष्टादिभावादन्योन्यं गन्धः प्रीतिकरः परः । गन्धस्य विस्तरो भेदः प्रोक्तः कालीयकादयः । सर्वः पञ्चविधेष्वेव प्रविष्टो भवति ध्रुवम् । गन्धो मलयजो यस्तु देवे पैत्रे च सम्मतः । तत्पङ्को वा रसो वापि चूर्णो वा विष्णुतुष्टिदः । सर्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा । कृष्णागुरुः सकर्पूरः मिश्रितो मलयोद्भवैः । वैष्णवप्रीतिदो गन्धः कामाख्यायाश्च भैरवौ ! । कुङ्कुमागुरुकस्तूरीचन्द्रभागैः समीकृतैः । त्रिपुराप्रीतिदो गन्धस्तथा चण्डिकाय शम्भुना । दैवतोद्देशपूर्वेण गन्धान् सम्यक् साधकः । देवायेच्छाय वितरेत् सर्वसाध्येषु पूजकः । गन्धेन लभते कामं गन्धो धर्मप्रदः सदा । अर्थानां साधको गन्धो गन्धे मोक्षः प्रतिष्ठितः । अयं वै कथितो गन्धः पुत्रौ वेतालभैरवौ" कालि० पु० ६८अ० ।
२कृष्णागुरुणि न० शब्दार्थचि० "नवपरिमलगन्धः केन शक्योवरीतुम्" सा०द०। "गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता" रघुः । "वर्जयेन्मधुमांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः" मनुः । ३गन्धवति त्रि०। उद्+पूति+सु+सुरभि+शब्दात् परस्य गन्धस्य बहु० इत् समा०। उत्कटो गन्धोऽस्य उद्गन्धिः एवं पूतिगन्धिः सुगन्धिः सुरभिगन्धिः । "गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम्" वार्त्ति० "एकान्त एकदेश इवाविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः यथा सुगन्धि पुष्पम् सलिलं वा सुगन्धिर्वायुरिति" च सि०कौ०। अत्र औपाधिकगन्धवत्त्वात् तथात्वम् शोभना गन्धा गन्धयुक्ताः पदार्था यस्य सुगन्ध आपण इत्यादौ न" सि०कौ० । "कषद् यतः कटभुवं करिणो मदेन स्कन्धं सुगन्धिमनुलीनवता नगस्य" "सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्वाम्" माघः । "आघ्रायि वान् गन्धवहः सुगन्धस्तेनारविन्दव्यतिषङ्गवांश्च" भट्टिः। "अरविन्दव्यतिषङ्गवत्त्वात् गन्धस्येत्त्वं न भवति विभागेन लक्ष्यत्वादिति जयम० । एवं उपमानपूर्वकस्य तस्येत् समा० पद्मगन्धिः । "प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि" कुमा० शेफालिकादेरपि इत् समा०। "सूपगन्धि घृतगन्धि भोजनम्" सि० कौ० । देवादौ गन्धदानेऽङ्गुलिविशेषनियमः तन्त्रसारे उक्तो यथा "मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरङ्गुल्यग्रेण पार्वति ! । दद्याच्च विमलं गन्धं मूलमन्त्रेण साधकः" । तत्र देयगन्धस्तु चन्दनकर्पूरकालागुर्वात्मकः यथाह तन्त्रसा० नित्यत्वे "गन्धचन्दनकर्पूरकालागुरुभिरीरितः" तद्योजनप्रकारो गन्धयुक्तिशब्दे दृश्यः ।

गन्धक पु० गन्धोऽस्त्यस्य अर्श० अच् स्वार्थे क । १शिरीषवृक्षे (सजना) शब्दर० । २स्वनामख्याते उपधातुभेदे तस्योत्पत्तिगुणभेदशोधनादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"श्वेतद्वीपे पुरा देव्याः क्रीडन्त्या रजसाप्लुतम् । दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायाः क्षीरनीरधौ । प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समजायत" । तस्य भेदाः "चतुर्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः । रक्तो हेमक्रियासूक्तः पीतश्च रसायने । व्रणादिलेपने श्वेतः शस्तः श्वेतः स दुर्लभः । श्वेतो हेमक्रियादिषु सर्वत्र-प्रशस्ततर इत्यर्थः । अस्य गुणाः । गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्य्योष्णस्तुवरः सरः । पित्तलः कटुकः पाके कण्डूविसर्पजन्तुजित् । हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवातान् रसायनः । अशोधितो गन्धक एष कुष्ठं करोति तापं विषमं शरीरे । सौख्यस्य रूपस्य बलं तथौजः शुक्रं निहन्त्येव करोति चार्त्तिम् । शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जरामृत्युज्वरापहः । अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्य्यवृद्धिकरोऽस्खलत् । शोधनविधिस्तु । लौहपात्रे विनिःक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् । तप्ते घृते तत् समानं क्षिपेद्गन्धकजं रजः । विद्रुतं गन्धकं दृष्ट्वा तनुवस्त्रे विनिःक्षिपेत् । तथा वस्त्राद्विनिःसार्य्य दुग्धमध्येऽखिलं क्षिपेत् । एवं स गन्धकः शुध्येत् सर्वकर्मोचितो भवेत् ।" गन्धेन कायति कै–क । इति व्युत्पत्तिरित्यन्ये ।

गन्धकचूर्ण पु० गन्धकप्रधानचूर्णः । (बारुद) इति ख्याते पदार्थे शब्दार्थचि० ।

गन्धकन्द पु० गन्धप्रधानः कन्दोऽस्य । कसेरुके वैद्य० ।

गन्धकारिका स्त्री गन्धं गन्धप्रधानं वेशादिकं करोति कृ–ण्वुल् टापि अत इत्त्वम् । परवेश्मस्थायां स्ववशायां वेशादिकारिकायाम् सैरन्ध्र्यां हला० ।

गन्धकाली स्त्री प्रशस्तः गन्धस्तेन अलति पर्य्याप्नोति अल–अच् गौरा० ङीष् । सत्यवत्यां व्यासमातरि । "भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरमुदवाहयत् यामाहुर्गन्धकालीमिति तस्यां पूर्वं कानीनो गर्भः पराशरात् द्वैपायनोऽभवत् । तस्यामेव शान्तनोरन्यौ द्वौ पुत्रौ बभूवतुः विचित्रवीर्य्यचित्राङ्गदौ" भा० आ० ८९ अ० । "अद्य त्वं जननीं भीष्म ! गन्धकालीं यशस्विनीम्" भा० हरि० २० अ० । गन्धवतीशब्दे दृश्यम् । स्वार्थे क । गन्धकालिकाऽप्यत्र हेमच० । [२गन्धरचन्दने राजनि० ।

गन्धकाष्ठ न० गन्धयुक्तं काष्ठमस्य । १अगुरुचन्दने त्रिका० ।

गन्धकुटी स्त्री गन्धस्य कुटीवाधारः । १मुरानामगन्धद्रव्ये । अमरः ।

गन्धकुसुमा स्त्री गन्धयुक्तं कुसुमं यस्याः । (गणियारी) गणिकारीवृक्षे राजनि० ।

गन्धकेलिका स्त्री गन्धं केलति गच्छति केल–ण्वुल् कापि अत इत्त्वम् । १कस्तूर्य्यां मृगमदे राजनि० । गन्धप्रधानत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।

गन्धकोकिला स्त्री गन्धप्रधाना कोकिलेव कृष्णत्वात् । "तीक्ष्णोष्णा कफहृत् तिक्ता सुगन्धा गन्धकोकिला" भावप्र० उक्तगुणके लतौषधिभेदे ।

गन्धखेड़(ल)(क) न० गन्धस्य खेला यत्र वा कप् डलयोरैकत्वात् । (वेणा)गन्धवति १भूतृणे रत्नमा० । कचन्तः तत्रार्थे न० शब्दरत्नावली ।

गन्धचेलिका स्त्री गन्धं चेलति गच्छति चेल–ण्वुल् कापि अत इत्त्वम् । १कस्तूर्य्यां मृगमदे त्रिका० ।

गन्धजटिला स्त्री गन्धेन जटिला । १वचायां(वच)रत्नमा० ।

गन्धजल न० गन्धाढ्यद्रव्यवासितं जलं शा० त० । गन्धाढ्यकुसुमादिपुष्पवासितजले "सिक्तां गन्धजलैरुप्तां फलपुष्पाक्षताङ्कुरैः" भाग० १।११।१२ ।

गन्धजात न० गन्धो व्यञ्जनादौ जातो यस्मात् निष्ठान्तत्वात् परनि० । (तेजपात) १तेजपत्रे शब्दरत्ना० । इत० । २गन्धद्रव्यसंघे न० ।

गन्धज्ञा स्त्री गन्धं जानाति रसज्ञत्वस्येव करणस्य कर्त्तृत्वोपचारात् ज्ञा–कर्त्तरि क । १नासिकायाम् हेमच० ।

गन्धतण्डुल पु० गन्धप्रधानं तण्डुलमस्य । (बासमति) १शालिभेदे राजनि० ।

गन्धतन्मात्र न० सांख्यमतप्रसिद्धे शान्तघोरादिविशेषशून्यगन्धमात्रगुणके स्थूलपृथिव्यारम्भके सूक्ष्मपार्थिवांशे यथाह "स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य" सा० प्र० सूत्रभाष्ये

"तन्मात्राणि च यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्रयं न तिष्ठति तज्जातीयानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलानां हेतवोऽविशेषाः "तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तेन तन्मात्रता स्मृता । न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः" इति विष्णुपुराणादिभ्यः । अस्यायमर्थः तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति कृत्वा धर्मधर्म्म्यभेदाद्द्रव्याणामपि तन्मात्रता स्मृता । ते च पदार्थाः शान्तघोरमूढाख्यैः स्थूलशब्दादिगतविशेषैः शून्या एकरूपत्वात् । तथा च शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः । अतोऽविशेषिणोऽविशेषसंज्ञिता इति शान्तं सुखात्मकं

घोरं दुःखात्मकं मूढं मोहात्मकम्। तन्मात्राणि च देवादिमात्रभोग्यानि केवलं सुखाधिक्यादिति” [गन्धद्र०।

गन्धतूर्य्य न० गन्धे हिंसास्थाने रणे तूर्य्यम्। १रणवाद्यभेदे

गन्धतृण न० गन्धप्रधानं तृणं शा०त०। सुगन्धयुक्ते भूतृणे सुरभौ सुवराणे तृणभेदे (गेथा) राजनि०। “ईर्षत्तिक्तं गन्धतृणं स्निग्धं चेत्र रसायनम्। सुगन्धि मधुरं शीतं कफपित्तश्रमापहम्” इति तत्र तद्गुणा उक्ताः।

गन्धतैल न० गन्धयुक्तस्य चन्दनस्याग्निसंयोगेन जनितं तैलम् शा० त०। यन्त्रपाकेण जनिते तैलभेदे। (चन्दनीआतर) १प्रभृतौ। “प्रदीपैः काञ्चनैस्तत्र गन्धतैलावसेचितैः” भा०भी० ८८अ०। सुश्रुतोक्ते २पक्वतैलभेदे च तत्पाकप्रकारस्तत्रोक्तो यथा

“रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वासयेदस्थिरे जले। दिवा दिवा शोषयित्वा गवां क्षीरेण भावयेत्। त्रिरात्रं सप्तरात्रं वा भावयेन्मधुकाम्बुना। ततः क्षीरे पुनः पीतान्सुशुष्कांश्चूर्णयेद्भिषक्। काकल्यादिं सवक्षाढ़ं मञ्जिष्ठां सारिवां तथा। कुष्ठं सर्ज्जरसं मांसीं सुरदारु सचन्दनम्। शतपुष्पाञ्च सञ्चूर्ण्य तिलचूर्णेन योजयेत्। पीडनार्थञ्च कर्त्तव्यं सर्वगन्धशृतं पयः। चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं विपचेद्भिषक्। एलामंशुमतीं पत्रं जीरकं तगरं तथा। लोध्रं प्रपौण्डरीकञ्च तथा कालानुसारिवम्। शैरेयकं क्षीरशुक्लामनन्तां समधूलिकाम्। पिष्ट्वा शृङ्गाटकञ्चैव पूर्व्वोक्तान्यौषधानि च। पभिस्तद्विपचेत्तैलं शास्त्रविन्मृदुनाग्निना। एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्वकर्म्मसु। आक्षेपके पक्षघाते तालुशोषे तथाऽर्द्दिते। मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूले हनुग्रहे। बाधिर्य्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः। पथ्यं पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये बस्तिषु भोजने। ग्रीवास्कन्धोरसां वृद्धिरस्तेनैवोपजायते। मुखञ्च पद्मप्रतिमं ससुगन्धिसमीरणम्। गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्वबातविकारनुत्। राजार्हमेतत्कर्त्तव्यं राज्ञामेव विचक्षणैः।”

गन्धत्वच् न० गन्धप्रधाना त्वक् यस्य। १एलवालुके राजनि०

गन्धदला स्त्री गन्धयुक्तं दलं यस्याः।१अजमोदायाम् राजनि०

गन्धदारु न० गन्धप्रधानं दारु। चन्दने मलयजे हेमच०।

तस्य दारुणश्च गन्धवत्त्वात्तथात्वम्। [स्वाद्यद्रव्यमात्रे च

गन्धद्रव्य न० गन्धप्रधानं द्रव्यम्।१नागकेशरे त्रिका०। २ग-

गन्धद्विप पु० गन्धप्रधानो मदगन्धाढ्यः द्विपः। मदगन्धाढ्ये हस्तिनि। “गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः” “रणो गन्धद्विपस्येव गन्धभिन्नान्यदन्तिनः” रघुः। “गन्धद्विपस्येव मतङ्गजौघः” किरा०। गन्धगजादयोऽप्यत्र।

गन्धधारिन् त्रि० गन्धं गन्धयुक्तं द्रव्यं धारयति धारि-णिनि। १गन्धद्रव्यधारिणि स्त्रियां ङीप्। २महादेवे पु०। “अजाय बहुरूपाय गन्धधारी कपर्दिने” भा० अनु०१७अ०। शिवनामोक्तौ।

गन्धधूमज पु० गन्धस्य गन्धाढ्यस्य धूमात् जायते जन–ड। स्वादुनामगन्धद्रव्ये राजनि०।

गन्धधूलि स्त्री गन्धाय धूलिर्य्यस्याः। कस्तूर्य्यां हेमच०।

गन्धन न० गन्ध–अर्द्दने भावकरणादौ ल्युट्। १उत्साहे २प्रकाशने ३हिंसायाम् ४सूचने च मेदि०। ५तृणभेदे (गन्धतृणे) शब्दार्थचि०। “गन्धनावक्षेपणे-त्यादि” पा०। “घ्रा गतिगन्धनयोरिति धातुः”। “शातपद्व्युत्पत्तौ सुश्रुतः “गन्धनाङ्गे” सि० कौ०।

गन्धनकुल पु० गन्धेन लेशेन नकुलतुल्याकृतित्वात्, दुर्गन्धप्रधानो वा नकुलः।(छुचो) छुछुन्दर्य्यां जन्तुभेदे हारा०।

गन्धनाकुली स्त्री गन्धान्विता नाकुली रास्ना। रास्नाभेदे अमरः। “नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली। नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी। नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत्। भोगिलूताहवृश्चिकाखुविषज्वरक्रिमिव्रणान्” भावप्र०।

गन्धनामन् पु० गन्धेति पदयुक्तं नामास्य। १रक्ततुलस्याम् रत्नमा०२रोगभेदे स्त्री ङीप्। तल्लक्षणमुक्तं भावप्र० यथा “बाहुकक्षांसपार्श्वेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम्। पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामिति विनिर्दिशेत्। एकान्तु तादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसन्निभाम्। त्वग्जातां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचक्षते। तादृशीं बाह्वादिषु कृष्णां सवेदनाञ्च”

गन्धनाली स्त्री गन्धस्य गन्धज्ञानस्य नालीव। नासिकायाम् त्रिका०। स्वार्थे क तत्रैव। गन्धनालिका तत्रार्थे।

गन्धनिलया स्त्री गन्धस्य निलयो वासो यत्र। नवमल्लिकायाम् शब्दच०। [शठीभेदे राजनि०।

गन्धनिशा स्त्री० गन्धेन निशा हरिद्रेव। गन्धपत्रायां

गन्धप पु० गन्धं पिबति गन्धेनैव तृप्यति पा–क। १देवभेदे “आभासुरा गन्धपा दृष्टिपाश्च वाचा विरुद्धाश्च मनोविरुद्धाः” भा० अनु०१८अ० नानादेवानां शिवस्तुतौ।

गन्धपत्र पु०गन्धयुक्तं पत्रमस्य। १श्वेततुलस्यां रत्नमा०। २मरुवके ३वर्वरे ४नागरङ्गे ५बिल्वे च राजनि०। ६शठीभेदे स्त्री टाप् “गन्धपत्रा कटुः स्वादुस्तीक्ष्णोष्णा कफ-

पातहृत्। कासकर्दिज्वरान् हन्ति पित्तकोपकरी तथा" राजनि०। गौरा० ङीष्। ६अश्वगन्धायाम् ७अश्वगन्धायाम् ८अजमोदायाञ्च राजनि०। ततः स्वार्थे क। गन्धपर्णिका अश्वगन्धादिषु राजनि०।

गन्धपलाशिका स्त्री गन्धयुतं पलाशमस्याः कप् अत इत्त्वम्। हरिद्रायां शब्दा०। [भावप्र०।

गन्धपलाशी स्त्री गन्धयुक्तं पलाशं यस्याः ङीप्। शठ्याम्

गन्धपाषाण पु० गन्धयुक्तः पाषाण इव कठिनत्वात्। गन्धके उपधातुभेदे जटाधरः। [धूपे हेमच०।

गन्धपिशाचिका स्त्री गन्धेन पिशाच इव ऊर्द्ध्वगतित्वात्।

गन्धपीता स्त्री गन्धयुक्तं पीतं पत्रं यस्याः। १शटीभेदे गन्धपत्रायाम् राजनि०।

गन्धपुष्प पु० गन्धयुक्तं पुष्पमस्य। १वेतसवृक्षे शब्दच०। २अङ्कोटवृक्षे जटाध० ३वकुलवृक्षे राजनि०। ४नील्यां ५केतकीवृक्षे ६गणिकारीवृक्षे च स्त्री टाप् राजनि०। ७पुष्पवति गन्धयुक्तवृक्षमात्रे त्रि०। गन्धसहितं पुष्पम् शा०त०। ८गन्धसहितपुष्पे न० "गन्धपुष्पैरलङ्कृतम्" रामा०२।अ०। द्वन्द्वः।९गन्धपुष्पयोः द्वि०। "अभावे गन्धपुष्पाभ्यां केवलेन जलेन वा" आ०त०। [वृक्षे रत्नमा०।

गन्धफणिज्झक पु० गन्धप्रधानः फणिज्झकः। रक्ततुलसी

गन्धफल पु० गन्धयुक्तं फलं यस्य। १कपित्थे २बिल्वे ३तेजःफलवृक्षे राजनि०। ४प्रियङ्गुवृक्षे स्त्री टाप् शब्दरत्ना०। ५मेथिकायां ६विदार्य्यां ७शल्लक्याञ्च स्त्री टाप् राजनि०। ८चम्पककलिकायां ९प्रियङ्गुवृक्षे च स्त्री अमरः गौरा० ङीष्। १०आमोदयुक्तफलवति वृक्षमात्रे त्रि०।

गन्धवणिज् पु० गन्धस्य आमोदिद्रव्यस्य वणिक्। (गन्धवेणे) सङ्कीर्णजातिभेदे "अम्बष्ठात् राजपुत्र्याञ्च जातो गन्धवणिक् स्मृतः" ब्रह्मवै०। नवशाखशब्दे विवृतिः। वणिक्शब्दस्य क्षत्रोदितात् शब्दकल्पद्रुमे तक्‌न्तया शब्दस्तोमे च अयथास्थाने लिखनं प्रामादिकम्।

गन्धबन्धु पु० गन्धं बध्नाति बन्ध-उण्। आम्रवृक्षे शब्दर०

गन्धबहुला स्त्री गन्धो बहुलोऽस्य। १गोरक्षीवृक्षे राजनि०।

गन्धभद्रा स्त्री गन्धेन सेवमानसेवनेन भद्रं यस्याः ५त०। (गन्धभादाल) लताभेदे शब्दच०। [शब्दर०।

गन्धभाण्ड पु० गन्धस्य भाण्ड इव। (गन्धभादाल) लताभेदे

गन्धमांसी स्त्री गन्धप्रधाना मांसी। जटामांसीभेदे राजनि०

गन्धमाद स्त्री गन्धस्य मातेव उत्पादकत्वात्। क्षितौ हेमच० "तत्र क्षितिर्गन्धहेतुः" इत्युक्तेः तस्यास्तदुत्पादकत्वम्।

गन्धमाद पु० १रामसैन्यस्थवानरभेदे। "सुग्रीवलक्ष्मणमरुत्सुतगन्धमादनीलाङ्गदर्क्षपनसादिभिरन्वितोऽगात्" भाग० ९।१०।१९। "गान्दिन्यास्तु श्वफल्कतः" अक्रूरप्रमुखा आसन्" इत्युपक्रमे "गम्भृतो गन्धमादश्चेति" भाग० ९।१४।९०। उक्ते २अक्रूरभ्रातरि च।

गन्धमादन पुं न० गन्धेन मादयति मादि-ल्यु। १पर्वतभेदे स च पर्वतः रोमकपत्तनात् उदक्, नीलनिषधपर्व्वतदीर्घः तस्य जलधेश्च मध्ये केतुमालं वर्षम्। एवं निषधनीलमाल्यवद्गन्धमादनैरावृतमिलावृतं नवमं वर्षम् भूलघाक्षमिलावृतशब्दे ८८५ पृ० दृश्यम्। "गन्धमादनशृङ्गेषु पुरुषः सह राक्षसैः"। "गन्धमादनपार्श्वे तु परेत्यपरगण्डिकाः" भा० भी० ६अ०। "ततः किंपुरुषावासं सिद्धचारणसेवितम्। ददृशुर्हृष्टरोमाणः पर्वतं गन्धमादनम्" भा० व० १५८ अ०। "तथैवापरेण पूर्वेण च माल्यवद्गन्धमादनौ नीलनिषधायतौ" भाग०५।१६।१०२। एवं सर्वत्र पुंस्त्वम् क्वचित् क्लीवत्वमपि। "यस्य चोपवनं बाह्यं गन्धवत् गन्धमादनम्" कुमा०। "यत्र गन्धवत्गन्धमादनम्" इति व्यागन्तुकः पाठः। प्राचीनपाठस्तु "सुगन्धिर्गन्धमादनः" इति पुंलिङ्गान्तः। अतएव क्षीरस्वामिना "गन्धमादनमन्ये चेयत्र गन्धेन मादयतीति गन्धमादनः" इति व्याख्याय प्रयोगे च पुंलिङ्गता दृश्यत इत्याशयेनोक्तं "सुगन्धिर्गन्धमादन इति" कालिदासः इति" मल्लिना०। स च मेरोर्द्दक्षिणस्य विष्कम्भरूपः यथाह विष्णुपु० "इलावृतमनुक्रम्य "चत्वार उपपर्वताः"। "विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः। पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः। विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः"। तत्र च केतुरूपो जम्बुः। यथाह तत्रैव "कदम्बस्तेषु जम्बुश्च पिप्पलो वट एव च" तत्र वनं नन्दनं, चैत्ररथं, गन्धमादनाख्यं, वा कल्पभेदात् व्यवस्थितं तत्र विष्णुपु०"वनं चैत्ररथं पूर्वे दक्षिणे गन्धमादनम्। वैभ्राजं पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं स्मृतम्" इत्युक्तेः गन्धमादनाख्यवनत्वं तस्य। "तान् विष्कम्भान् गिरीनुपक्रम्य" भाग० ५।१६। देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति"। चैत्ररथवनस्योक्ता। सि०शि०"वनं तथा चैत्ररथं विचित्रं नैष्यपूर्वरोमनन्दनन्दनञ्च। धृत्वाद्भुतं यङ्कृतिकम् सुराणां भ्राजिष्णु वैभ्राजमिति प्रसिद्धम्" इत्युक्तेः नन्दनवनत्वम्।

"अरुणोदं महाभद्रं असितोदं समानसम्। सरांस्येतानि चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा" विष्णु पु॰ उक्ते-स्तत्र महाभद्रं सरः। "सरांस्येतेष्वरुणस्तु मानसम् महाह्रदं श्वेतजलं यथाक्रममिति" सि॰शि॰ उक्तेस्तत्र मानसं सरः। सरसां कल्पभेदान्नामभेदः। ७तद्वासिनि रामसैन्यस्थवानरभेदे च "गन्धमादनवासी च प्रथितो गन्धमादनः। कोटीशतसहस्राणि हरीणां समकर्षत" भा॰ व॰ २८७अ॰। तत्पर्वतस्थे ८वनभेदे न॰ उदाहृतविष्णु पु॰ वाक्ये दृश्यम्।

गन्धमादनी स्त्री गन्धेन माद्यतेऽनया मादि+करणे ल्युट् ङीप्। १मदिरायां त्रिका॰ २वन्दाके ३चोडानामद्रव्ये च राजनि॰ [१लाक्षायां २मुरानामगन्धद्रव्ये च राजनि॰।

गन्धमादिनी स्त्री गन्धेन मादयति मादि-णिनि ङीप्।

गन्धमार्जार पु॰ गन्धप्रधानः मार्जारः। खट्टाशजन्तौ जटाधरः। [वायां लतायाम् भावप्र॰।

गन्धमालती स्त्री गन्धेन मालतीव। गन्धकोकिलातुल्यगु-

गन्धमालिनी स्त्री गन्धमालाऽस्त्यस्या इति ङीप् मत्वर्थीये णिनि वा इन॰। १मुरानामगन्धद्रव्ये जटाधरः।

गन्धमुखा स्त्री गन्धो मुखेऽस्याः। १छुछुन्दर्याम् (छुंचा)। गन्धार्द्रचि॰। २आमोदिमुखवति त्रि॰। स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीप्। [कप्। (गन्धभादाल) लताभेदे वैद्यकम्।

गन्धमुण्ड पु॰ गन्धं मुण्डयति मुण्ड+तत्करोति णिच्-

गन्धमूल पु॰ गन्धप्रधानं मूलं यस्य। १कुलञ्जनवृक्षे २शठ्यां ३गन्धास्थ्यां स्त्री टाप् राजनि॰। ४गन्धां स्त्री अमरः जातित्वात् ङीष्। वा कप् कापि अत इत्त्वम्। गन्धमूलिका १माकन्द्यां २गन्धास्थ राजनि॰। [राजनि॰।

गन्धमूषिक पुंस्त्री॰ गन्धप्रधानः मूषिकः। छुछुन्दर्याम्

गन्धमूषी स्त्री स्वल्पः मूषः मूषी गन्धप्रधाना मूषी। छुछुन्दर्यां हेमच॰। [२खट्टाशे च शब्दमा॰।

गन्धमृग पु॰ गन्धप्रधानो मृगः। १गन्धयोनौ कस्तूरीमृगे।

गन्धमैथुन पु॰ गन्धेन गन्धघ्राणेन मैथुनं मैथुनारम्भो यस्य। वृषे जटाधरः। [राजनि॰।

गन्धमोदन पु॰ गन्धेन मोदयति मुद-णिच्-ल्यु। गन्धके

गन्धमोहिनी स्त्री गन्धेन मोहयति मुह-णिच्-णिनि ङीप्। चम्पककलिकायां राजनि॰।

गन्धयुक्ति स्त्री गन्धानां गन्धद्रव्याणां युक्तिर्योजनविशेषः। वृ॰स॰ उक्ते गन्धद्रव्ययोजनप्रकारभेदे। गन्धयुक्तिश्च सप्रयोजनभेदसहिता तत्र ७७अ॰दर्शिता यथा

"स्रग्गन्धधूपाम्बरभूषणाद्यं न शोभते शुक्लशिरोरुहस्य। यस्मादतो मूर्धजरागमेषां कुर्यात्तदैवाञ्जनभूषणानाम्। लौहे पात्रे तण्डुलान् कोद्रवाणां शुक्ले पक्वान्छोधितूर्णेन साकम्। पिष्टान् सम्यक् मूर्ध्नि शुक्लान्वकेशे दत्त्वा तिष्ठेद्वेष्टयित्वार्कपत्रैः। याते द्वितीये प्रहरे विहाय दद्याच्छिरस्यामलकप्रलेपम्। सञ्छाद्य पत्रैः प्रहरद्वयेन प्रक्षालितं कार्ष्ण्यमुपैति शीर्षम्। पश्चाच्छिरःस्नानसुगन्धितैलैर्लौहाम्लगन्धं शिरसोऽपनीय। हृद्यैश्च गन्धैर्विविधैश्च धूपैरन्तःपुरे राजसुखं निषेवेत्। त्वक्कुष्ठरेणुनलिकास्पृक्कारसतगरवालकैस्तुल्यैः। केसरपत्रविमिश्रैर्नरपतियोग्यं शिरःस्नानम्। मञ्जिष्ठया व्याघ्रनखेन शुक्त्या त्वचा सकुष्ठेन रसेन चूर्णः। तैलेन युक्तोऽर्कमयूखतप्तः करोति तच्चम्पकगन्धि तैलम्। तुल्यैः पत्रतुरुष्कवालतगरैर्गन्धः स्मरोद्दीपनः श्यामो बकुलोऽयमेव कटुकाहिङ्गुप्रधूपान्वितः। कुष्ठेनोत्पलगन्धिकः समलयो मूर्धा भवेच्चम्पको जातीत्वक्सहितोऽतिमुक्तकइति ज्ञेयः स कुस्तुम्बुरुः। शतपुष्पाकुन्दुरुकौ पादेनार्धेन नखतुरुष्कौ च। मलयप्रियङ्गुभागौ गन्धो धूप्यो गुडनखेन। गुग्गुलुवालकलाक्षामुस्तानखशर्कराः क्रमाद्धूपः। अन्यो मांसीवालकतुरुष्कनखचन्दनैः पिण्डः। हरीतकीशङ्खघनद्रवाम्बुभिर्गुडोत्पलैः शैलकमुस्तकान्वितैः। नवान्तपादादिविवर्धितैः क्रमाद्भवन्ति धूपा बहवो मनोहराः। भागैश्चतुर्भिः सितशैलमुस्ताः श्रीसर्जभागौ नखगुग्गुलू च। कर्पूरबोधो मधुपिण्डितोऽयं कोपच्छदो नाम नरेन्द्रधूपः। त्वगुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलार्धेन संयुतैश्चूर्णः। पटवासः प्रवरोऽयं मृगकर्पूरप्रबोधेन। घनवालकशैलेयककर्पूरोशीरनागपुष्पाणि। व्याघ्रनखस्पृक्कागुरुदमनकनखतगरधान्यानि। कर्पूरचोरमलयैः स्वेच्छापरिवर्तितैश्चतुर्भिरतः। एकद्वित्रिचतुर्भिर्भागैर्गन्धार्णवो भवति। अत्युल्बणगन्धत्वादेकांशो नित्यमेव धान्यानाम्। कर्पूरस्य तदूनो नैतौ द्वित्र्यादिभिर्देयौ। श्रीसर्जगुडनखैस्ते धूपयितव्याः क्रमाच्च पिण्डस्थैः। बोधः कस्तूरिकया देयः कर्पूरसंयुतया। अत्र सहस्रचतुष्टयमन्यानि च सप्ततिसहस्राणि। लक्षं शतानि सप्त विंशतियुक्तानि गन्धानाम्। एकैकमेकभागं द्वित्रिचतुर्भागिकैर्युतं द्रव्यैः। षड्गन्धकरं तद्वद् द्वित्रिचतुर्भागिकं कुरुते। द्रव्यचतुष्टययोगाद् गन्धचतुर्विंशतिर्यथैकस्य। एवं शेषाणामपि षण्णवतिः सर्वपिण्डोऽत्र। षोडशके

द्रव्यगणे चतुर्विकल्पेन भिद्यमानानाम् । अष्टादश जायन्ते शतानि सहितानि विंशत्या । प्रस्तरविभेदभिन्नचतुर्विकल्पो गणो यतस्तस्मात् । प्रस्तारतिगुणः कार्यः सा सङ्ख्या भवति गन्धानाम् । पूर्वेण पूर्वेण गतेन युक्तं स्थानं विनान्त्यं प्रवदन्ति सङ्ख्याम् । इच्छाविकल्पैः क्रमशोऽभिनीय नीते निवृत्तिः पुनरन्यनीतिः । द्वित्रीन्द्रियाष्टभागैरगुरुः पत्रं तुरुष्कशैलेयौ । विषयाष्टपक्षदहनाः प्रियङ्गुमुस्तारसाः केशः । स्पृक्कात्वक्तगराणां मांस्याश्च कृतैकसप्तषड्भागाः । सप्तर्तुवेदचन्द्रैर्मलयनखश्रीककुन्दुरुकाः । षोडशके कच्छपुटे यथा तथा मिश्रितैश्चतुर्द्रव्यैः । येऽष्टादशभागास्तेऽस्मिन् गन्धादयो योगाः । नखतगरतुरुष्कयुता जातीकर्पूरमृगकृतोद्बोधाः । गुडनखधूप्या गन्धाः कर्तव्याः सर्वतोभद्राः । जातीफलमृगकर्पूरबोधितैः सहकारमधुसिक्तैः । बहवोऽत्र पारिजाताश्चतुर्भिरिच्छापरिगृहीतैः । सर्जरसश्रीवासकसमन्विता ये ऽत्र धूपयोगास्तैः । श्रीसर्जरसवियुक्तैः स्नानानि सवालकत्वग्भिः । श्रीप्रोशीरनतागुरुमुस्ताप्रियङ्गुवनपथ्याः । नवकोष्ठात्कच्छपुटाद् द्रव्यत्रितयं समुद्धृत्य । चन्दनतुरुष्कभागौ शुक्त्यर्धं पादिका तु शतपुष्पा । कटुहिङ्गुलगुडधूप्याः केसरगन्धाश्चतुर्गीतिः। सप्ताहं गोमूत्रे हरीतकीचूर्णसंयुते क्षिप्त्वा । गन्धोदके च भूयो विनिःक्षिपेद्दन्तकाष्ठानि । एलात्वक्पत्राञ्जनमधुमरिचैर्नागपुष्पकुष्ठैश्च । गन्धाम्भः कर्तव्यं कञ्चित्कालं स्थितान्यस्मिन् । जातीफलपत्रैलाकर्पूरैः कृतयमैकशिखिभागैः । अवचूर्णितानि भानोर्मरीचिभिः शोषणीयानि । वर्णप्रसादं वदनस्य कान्तिं वैशद्यमास्यस्य सुगन्धितां च । संसेवितुः श्रोत्रसुखां च वाचं कुर्वन्ति काष्ठान्यसकृद्गुणानाम् । कामं प्रदीपयति रूपमभिव्यनक्ति सौभाग्यमावहति वक्त्रसुगन्धितां च । ऊर्जं करोति कफजांश्च निहन्ति रोगांस्ताम्बूलमेवमपरांश्च गुणान् करोति । युक्तेन चूर्णेन करोति रागं रागक्षयं पूगफलातिरिक्तम् । चूर्णाधिकं वक्त्रविगन्धकारि पत्राधिकं साधु करोति गन्धम् । पत्राधिकं निशि हितं सफलं दिवा च प्रोक्तान्यथाकरणमस्य विडम्बनैव । कक्कोलपूगलवलीफलपारिजातैरामोदितं मदमुदा मुदितं करोति” “शिल्पमणिरागगन्धयुक्तिविदः” वृ०स० ।

गन्धरस पु० गन्धयुक्तो रसोऽस्य । १बोले । (फुरुवत्तु) ख्याते उपधातुभेदे । गन्धश्च रसश्च द्व०। २आमोदरसयोः द्विव०।

“अद्वापूतं गन्धरसोपपन्नम् (अन्नम्)” भा०उ० २६अ० “गीतवाद्यामृतकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च” भा०भी०।२२अ० ।

गन्धरसाङ्गक पु० गन्धरसौ अङ्गे यस्य कप् । श्रीवेष्टनाख्यगन्धद्रव्ये राजनि०।

गन्धराज पु०गन्धानां गन्धयुक्तानां राजा टच् समा०। १स्वनामख्याते पुष्पप्रधाने वृक्षे २मुद्गरवृक्षे ३कणगुग्गुलौ च राजनि० । गन्धेन राजते राज–अच् । ४जवादिनामगन्धद्रव्ये पु० ५गन्धद्रव्यमात्रे त्रि०६चन्दने न०राजनि० । ७नखीनामगन्धद्रव्ये स्त्री ङीप् शब्दचन्द्रिका ।

गन्धर्व पु० गन्धमामोदमर्वति अर्व–अच् ६त० शक०, गाः स्तुतिरूपा गीतिरूपा वा वाचः रश्मीन् वा धारयति धृ–व ओर्गमादेशो वा ।१घोटके २मृगभेदे कस्तूरीमृगे ३अन्तराभवसत्त्वे च अमरः। अन्तराभवसत्त्वस्तु जन्ममरणयोर्मध्यभवः यातनाशरीरवान्, गुप्तप्राणी वा ।“गन्धर्वाः पतयो मम” भा०वि०१०अ० । सैरिन्ध्रीरूपद्रौपदीवाक्यम् । अन्तराभवसत्त्वः सत्त्वान्तरमध्ये आवेशकारी सत्त्वभेद इत्येव युक्तम् । स च सुश्रुते दर्शितो यथा “अथातोऽमानुषप्रतिषेधीयं व्याख्यास्यामः” इत्युपक्रमे “देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां,गन्धर्वयक्षाः पितरो भुजङ्गाः। रक्षांसि या चापि पिशाचजातिरेषोऽष्टधा देवगणो ग्रहाख्यः” इत्यष्टधा विभज्य ।“हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः। नृत्यन् वा प्रहसति चारु चाल्पशब्दं गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः” इति तद्ग्रहाविष्टलक्षणमुक्तम् । “ते पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्वगृहीता” शत०ब्रा० १४।६।३।१ । “गन्धर्वेणामानुषेण गृहीता आविष्टा” भा०।४एरण्डे भावप्र०“गन्धर्वतैलसिद्धां हरितकीं गोऽम्बुना पिबेत्” अस्य व्याख्यायां “गन्धर्वतैलमेरण्डतैलम्” तदुक्तेः तस्य च गन्धर्वरूपमृगभेदपादतुल्यपत्रकत्वात्तथात्वम् । ५गायनमात्रे त्रि०मेदि०।६देवगायने देवयोनिभेदे पु० अमरः । तत्राद्ये “रथं संयोजयामासुर्गन्धर्वैर्हेममालिभिः” भा०व०१६१अ०। “गावः रश्मयः उदकानि वा धारयति गवि उपपदे धृ–व गोर्गमादेशः इति ता० ब्रा० भाष्ये माधवोक्तेः ७रश्मिधारके सोमादित्यादौ । “गन्धर्वोऽस्य रशनामगृभ्णात्” ऋ० १,१६३,२, “गन्धर्वः सोमः” भा०। “अद्धि गन्धर्वो अधिनाके अस्थात्” ऋ० ९,८५,१२ । “गन्धर्वो रश्मीनां धारकः” भा० । “गन्धर्व इत्था पदमस्य रक्षति” ९,८३,४। “गन्धर्वः उदकानां

स्तुतीनां वा धारक आदित्यः” भा० “शतक्रतुरतरत् गन्धर्वमस्तृतम्” ऋ० ८,१,११ । “गन्धर्वः सर्वा रश्मीनां भर्त्तारं सूर्यम्” भा० “दिव्यो गन्धर्वः केतपूः” यजु०११, ७, “गां वाचं स्तुतिरूपाम् धारयतीति गन्धर्वः सविता” वेददी० । गायने । “विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु दिव्यो गन्धर्वः” ऋ० १०,१३९,५ दिव्य इति विशेषणात् गायन मात्रपरत्वम् । अत एव शब्दार्थचि० “अस्मिन् कल्पे मनुष्यः सन् पुण्यपाकविशेषतः । गन्धर्वत्वं समापन्नो मर्त्त्यगन्धर्व उच्यते । पूर्वकल्पकृतात् पुण्यात् कल्पादावेव चेद्भवेत् । गन्धर्वत्वं, तादृशोऽत्र दिव्यगन्धर्व उच्यते” इति गायनरूपगन्धर्वाभिप्रायेण द्वैविध्यमुक्तम् । देवयोनि गन्धर्वाश्च वह्निपुराणे एकादशविधा उक्ता यथा
“अभ्राजोऽङ्घारिवभ्रारी सूर्यवर्चास्तथा कृधुः । हस्तः सुहस्तः स्वाम्येव मूर्द्धवांश्च महामनाः । विश्वावसुः कृशानुश्च गन्धर्वैकादशोगणः” ।

जटाधरेण तन्नामान्यन्यथोक्तानि यथा “हाहा हूहूश्चित्ररथो हंसो विश्वावसुस्तथा । गोमायुस्तुम्बुरुर्नन्दिरेवमाद्याश्च ते स्मृताः” । देवगन्धर्वाश्च द्विविधाः केचित् मौनेयाः केचित् प्राधेयाश्च तत्र मौनेयाः कश्यपपत्न्यां दक्षसुतायां मुनिनामिकायां जाताः षोडश, प्राधेयाश्च प्राधायां तत्पत्न्यां जाता दश इत्येवं भा०आ०६५अ० उक्ता यथा “भीमसेनोग्रसेनौ च सुपर्णो वरुणस्तथा । गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चाश्च सप्तमः । सत्यवागर्कपर्णश्च प्रयुतश्चाभिविश्रुतः । भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्वविद्वशी । तथा शालिशिरा राजन् पर्जन्यश्च चतुर्दशः । कलिः पञ्चदशस्तेषां नारदश्चैव षोडशः । इत्येते देवगन्धर्वा मौनेयाः परिकीर्त्तिताः । अथ प्रभूतान्यन्यानि कीर्त्तयिष्यामि भारत ! । अनवद्यां मनुं वंशामसुरां मार्गणप्रियाम् । अनूपां सुभगां भासीमिति प्राधा व्यजायत । सिद्धः पूर्णश्च बर्ही च पूर्णायुश्च महायशाः । ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णश्चैव सप्तमः । विश्वावसुश्च भानुश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा । इत्येते देवगन्धर्वाः प्राधेयाः परिकीर्त्तिताः” स्वारोचिषमन्वन्तरे तु गन्धर्वा अरिष्टायाः पुत्राः यथा हरिवं०३अ० । “अरिष्टा तु महासत्त्वान् गन्धर्वानमितौजसः” इत्युक्त्वा “एष मन्वन्तरे तात ! सर्गः स्वारोचिषे स्मृतः” । जातिपरत्वे स्त्रियां ङीप् । “नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किन्नरी” रामा०आर०८३अ० पत्न्यामपि ङीप् “गन्धर्वी गुह्यका यक्षा विद्याधराश्च ये । तथैवाप्सरसः सर्वा राक्षसेन्द्रस्तथा गतिः” । “दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम्” मनुः । २द्वीपभेदे पु० “भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय । इन्द्रद्वीपकशेरूमांस्ताम्रपर्णो गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यः गन्धर्वस्त्वथ वारुणः । अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः” । गन्धर्वो देवताऽस्य अण् । गान्धर्व अस्त्रभेदे “संमोहनं नाम सखे ! ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् । गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुर्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते” रघुः । विवाहभेदे च “गान्धर्वः समयान्मिथः” मनुः ।

गन्धर्वनगर न० अनिष्टसूचके आकाशोत्थिते बृ० सं० उक्ते १खपुरे खपुरशब्दे विवृतिः तस्य कालभेदे विपाकः बृ०सं०३७अ० उक्तो यथा । “गन्धर्वपुरं मायात् रक्तैकत्वं हिरण्यविकल्पितं” हेम० । २गन्धर्वाणां नगरे च । “सरोमानसमासाद्य हाटकानभितः प्रभुः । गन्धर्वरक्षितं देशमजयत् पाण्डुनन्दनः । तत्र तित्तिरिकल्माषान् मण्डूकाख्यान् । हयोत्तमान् लेभे स करमत्यन्तं गन्धर्वनगरात्तदा” भा० स० १७ अ० । अर्जुनोत्तरदिग्विजयोक्तौ । गन्धर्वपुरादयोऽप्यत्र ।

गन्धर्ववधू स्त्री गन्धर्वस्य वधूरिव प्रियत्वात् । १मद्यां २चीडानामगन्धद्रव्ये च राजनि० ।

गन्धर्वलोक पु० ६त० । गुह्यकलोकोपरिस्थे विद्याधरलोकस्याधोनिविष्टे स्थाने । तत्स्थानकथा तत्प्राप्तिपुण्यानि च गुह्यकलोकोक्त्यनन्तरं काशीख०दर्शितानि यथा ।

“गान्धर्वस्त्वेष लोकोऽमी गन्धर्वाश्च शुभप्रदाः । देवानां गायनाह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः । गीतज्ञा अभिगीतेन तोषयन्ति नराधिपान् । स्तुवन्ति च धनाढ्यांश्च धनलोभेन मोहिताः । राज्ञां प्रसादलब्धानि सुवासांसि धनान्यपि । द्रव्याण्यपि सुगन्धीनि कर्पूरादीन्यनेकशः । ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति गीतिं गायन्त्यहर्निशम् । स्तुतावेव मनस्तेषां नाध्ययाख्ये कृतश्रमाः । तेन पुण्येन गन्धर्वलोकस्तेषां विशिष्यते । ब्राह्मणास्तोषिता यद्वै गीतविद्यार्जितैर्धनैः । गीतविद्याप्रभावेन देवर्षिर्नारदो महान् । मान्यो वैष्णवलोके वै चोमलोकातिवल्लभः । तुम्बुरुर्नारदश्चोभौ देवानामपि दुर्लभौ । नादरूपी शिवः साक्षान्नादविद्याविदां हितः । यदि गीतं क्वचिद्गीतं श्रीमद्धरिहरात्मकम् । मोक्षन्तु तत्फलं प्राहुः सान्निध्यमथ वा तयोः ।

गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् । रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते । अश्विन्यौ के सदा कालं स्तुतिरेषा प्रगीयते । तद्गीतमालया पूज्यौ देवौ हरिहरौ सदा । इति श्रुत्वा वचात् प्राप पुरमन्यन्मनोहरम् । शिवशर्मा च पप्रच्छ किं संज्ञं नगरन्त्विदम् । गणावूचतुः । असौ विद्याधरो लोको नानाविद्याविशारदाः ।”

गन्धर्वविद्या स्त्री ६त० । सङ्गीतविद्यायाम् । [वेदशब्दे दृश्यः।

गन्धर्ववेद पु० ६त० । सामवेदस्योपवेदे सङ्गीतमूलग्रन्थे उप-

गन्धर्वहस्त पु० गन्धर्वस्य मृगभेदस्य हस्तः पाद इव पत्रमस्य । एरण्डवृक्षे हारा० । कप् । तत्रार्थे अमरः । सुश्रुतेन तत्पत्राङ्गस्योत्पत्तिरभिहिता यथा “गन्धर्वहस्तकमुष्ककगन्धमाबाटरूपकपूतीकारग्वधचित्रकदीनां पत्राण्याद्र्राणि लवणेन सहोदूखलेऽवक्षुद्य स्नेहघटे प्रक्षिप्यावलिप्य गोमयाग्निर्होमयेदेतत्पत्रलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु” ।

गन्धलता स्त्री गन्धान्विता लता । प्रियङ्गौ शब्दार्थचि० ।

गन्धलोलुप त्रि० ७त० । गन्धलोभातिशयवत्यां मधुमक्षिकायां शब्दर० ।

गन्धवत् त्रि० गन्धो विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः । १गन्धयुक्ते “गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता” रघुः । स्त्रियां ङीप् । सा च २पृथिव्याम् मत्स्यगन्धायां सत्यवत्याम् ३व्यासमातरि तस्यास्तन्नामत्वप्राप्तिः भा० भी०६३अ० उक्ता यथा

“स्ववसक्ता वरं वव्रे गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् । तस्यास्मै भगवान् प्रादात् मनसः काङ्क्षितं भुवि । ततोलब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता । जगाम सह संसर्गमृषिणाद्भुतकर्मणा । तेन गन्धवतीत्येवं नामास्याः प्रथितं भुवि । तस्यास्तु योजनाद्गन्धमाजिघ्रन्त नरा भुवि । तस्या योजनगन्धेति ततो नामापरं स्मृतम् । इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् । पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुषाव सा । जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्यः स वीर्य्यवान् ।”

४सुरायां मेदि० ५नवमल्लिकायां रत्नमा० ६सुरानामगन्धद्रव्ये जटा०।७वायुपुर्य्यां च यथाह स्कन्दपुराणे काशीखण्डे यथा “वायोर्गन्धवतीं तद्वन्नेतपीतध्वजां शृणु । नवरत्न भूतसंजुष्टां सर्वरत्नविनिर्मिताम्”। काशीख०१२अ०। “इमां गन्धवतीं रम्यां पुरीं वायोर्विलोकय । वारुण्या उत्तरे भागे महाभाग्यनिधे ! द्विज !” इति गन्धवतीपुर्य्याः स्वरूपं ते निरूपितम्। तस्याः प्राच्यां कुबेरस्य अलकेत्यालका पुरी” । तदुत्तराध्याये । मेदिनिकोषे “अथ गन्धवती पृथ्वी पुरीभिद्व्यासमातरीति” पुरीभेदार्थकताभावोक्तेः शब्दकल्पद्रुमे तन्मूलकशब्दस्तोमे च वरुणपुरीपरत्वकथनं प्रामादिकमेव । वरुणपुर्य्यास्तु निम्लोचनीति नाम यथोक्तं भाग० ५ । २०।१० । यथा “तस्मिन्नैन्द्रीं पुरीं पूर्वस्मान्मेरोर्देवधानीं नाम दक्षिणतो याम्यां संयमनीं नाम पश्चाद्वारुणीं निम्लोचनीं नाम उत्तरतः सौम्यां विभावरीं नाम”

गन्धवल्कल न० गन्धो वल्कलेऽस्य । (दारचिनि) त्वचे । राजनि०। [गन्धवल्लीत्यप्यत्र राजनि० ।

गन्धवल्लरी स्त्री गन्धान्विता वल्लरी । सहदेवीलतायाम्

गन्धवह पु० गन्धं वहति वह–अच् ६त० । १वायौ अमरः “आघ्रायि वान् गन्धवहः सुगन्धः” भट्टिः “दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन” कुमा० । २गन्धयुक्ते नायकभेदे पु० । “नवालता गन्धवहेन चुम्बिता” नैष० । अत्र नायिकापक्षे गन्धवहशब्दस्य नायकभेदपरत्वम् । ३गन्धधारिमात्रे त्रि० । “आकाशात्तु विकुर्वाणात् सर्वगन्धवहः शुचिः । बलवान् जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः” मनुः । “वायुर्गन्धवहः” भाग० २।१०।२० ।४नासिकायां स्त्री अमरः ।

गन्धवहल गन्धं वहति वह–बा०कलच् गन्धो वहलोऽस्य वा ।१सितार्जकवृक्षे २श्वेततुलस्याञ्च राजनि०। [जले ।

गन्धवारि न० गन्धद्रव्यवासितं वारि । सुगन्धिद्रव्यवासिते

गन्धवाह पु० गन्धं वहति वह–अण् उप०स० । १वायौ । अमरः । “मसरदवलवाचप्रायवद्गन्धवाहः” गीतगो० । २कस्तूरीमृगे हेमच० । ३नासिकायां स्त्री ङीप् हेमच०

गन्धविह्वल पु० गन्धेन विह्वलयति वि+ह्वल–णिच्–अच् । गोधूमे शब्दच० । [राजनि० ।

गन्धबीजा स्त्री स्त्री गन्धो बीजे यस्याः । मेथिकायाम् ।

गन्धवृक्षक पु० गन्धप्रधानो वृक्षः संज्ञायां कन् । १शालवृक्षे राजनि० । [अच् । १कक्कोले । शब्दच० ।

गन्धव्याकुल पुंन० गन्धेन व्याकुलयति वि+आ+कुल–णिच्

गन्धशटी स्त्री गन्धप्रधाना शटी शा० त० । शठ्याम् शब्दच०

गन्धशाक न० गन्धप्रधानं शाकम् शा०त० । गौरसुवर्णशाके राजनि० ।

गन्धशालि पु० गन्धप्रधानः शालिः । आमोदवति धान्यभेदे (वासमती) प्रसिद्धे सुगन्धके शालौ । “गन्धशालिः सुमधुरो दृष्यः पित्तश्रमप्रणुत् । स्वायुविदाहशमन स्वल्पगर्भस्थिरत्वकृत् । ईषद्वातप्रशमनः स्वल्पकफवल-

मदः” राजनिघण्टौ तद्गुणाः समासेन दर्शिताः ।

गन्धशुण्डिनी स्त्री गन्धयुक्तः शुण्डो मुखमस्त्यस्याः इनि ङीप् । छुछुन्दर्य्यां राजनि० ।

गन्धशेखर पु० गन्धः शेखरेऽस्य । कस्तूर्य्यां मृगमदे हारा० । [गन्धशब्दे उदा० ।

गन्धसार पु० गन्धयुक्तः सारो यस्य । चन्दनवृक्षे अमरः ।

गन्धसारण पु० गन्धं सारयति सृ-णिच्-ल्यु । १दशम-स्रोनामगन्धद्रव्ये रत्नमा०। २मुद्गरवृक्षे राजनि० ।

गन्धसोम न० गन्धार्थं सोमो विधुर्यस्य । १कुमुदे हारा० चन्द्रोदये हि तस्य गन्धः ।

गन्धहारिका स्त्री गन्धं हरति हृ-ण्वुल् टाप् कापि अत इत्त्वम् । परगृहस्थायां गन्धाद्युपस्करकारिकायां स्त्रियाम् शब्दमाला ।

गन्धा स्त्री गन्ध-णिच् अच्, गन्ध+अस्त्यर्थे अच् वा । आमोदहेतौ चम्पककलिकायाम् शब्दरत्ना०।२शट्याम् राजनि० ३शालपर्ण्यां भरतः।४आमोदयुक्तायां स्त्रियाञ्च ।[हारा०।

गन्धाखु स्त्री गन्धयुक्त आखुः । छुछुन्दर्य्याम् (छुचा)।

गन्धाजीव पु० गन्धेन गन्धद्रव्येणाजीवति आ+जीव-अच् । (गन्धवेणे) गन्धवणिजि जटाधरः ।

गन्धाढ्य न० गन्धेनाढ्यः । १जवादिनामगन्धद्रव्ये २चन्दने च राजनि० ३नागरङ्गवृक्षे पु० राजनि० । ४गन्धपत्रायां (गन्धभादाल)५स्वर्णयूथ्यां ६तरुण्याम् ७आरामशीतलायाञ्च स्त्री राजनि०८गन्धोत्कटायां स्त्री शब्दच०।९गन्धयुक्ते त्रि० । “वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाढ्यः सुमनोहरः” धूपदानमन्त्रः ।

गन्धाधिक न०गन्धोऽधिकोऽस्य । तृणकुङ्कुमे राजनि०[राजनि०

गन्धाम्ला स्त्री गन्धयुक्तः अम्लो रसो यस्याः । वनबीजपूरके

गन्धार पु०ब०व०गन्धमृच्छन्ति ऋ-अण् उप०स० १देशभेदे “कश्मीराः सिन्धुसौवीरा गन्धारा दर्शकास्तथा” भा०भी०९अ० नानाजनपदोक्तौ । “पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसम्पद्येत” छा०उप०। “गन्धारराजपुत्रोऽभूच्छकुनिः सौबलस्तथा” भा०आ०६३०। २तन्नृपेषु ब०व० । ततो भवार्थादौ कच्छादि० अण् । गान्धार तद्देशभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् । गान्धारी सा च शकुनिदुर्य्योधनमातरि । गन्धाराः अभिजनोऽस्य सिन्ध्वा०गन्धार-अण् । गान्धार-पित्रादिक्रमेण गन्धारदेशवासिनि त्रि०।

गन्धारि पु० गन्धम् ऋच्छति ऋ-इन् इत० । गन्धारदेशे । “सर्वाहमस्मि रोमशा गान्धारीणामिवाविका” ऋ० १।१२६ ।

गन्धं लेशरूपं गर्भमृच्छति अण् गौरा० ङीष् । १गन्धारी गर्भवत्याञ्च उक्तमन्त्रभाष्ये माधव आह च “रोमशत्वे दृष्टान्तः गन्धारीणामविकेव । गन्धारा देशाः। तेषां सम्बन्धिन्य विजातिरिव तद्देशस्था अजयो मेषा यथा रोमशाः तथाहमस्मि । यद्वा गन्धारीणां गर्भधारिणीनां स्त्रीणामविकालक्षणं तर्पयन्ती योनिरिव । तासामापस्तम्बरोमादिविकर्त्तनस्य शास्त्रे निषिद्धत्वाद्योनी रोमशा भवति अतः सोपमीयते” [लतायां शब्दच० ।

गन्धाला स्त्री गन्धायालति पर्य्याप्नोति अल-अच् । (जियति)

गन्धाली स्त्री गन्धमलति पर्य्याप्नोति अल-अण् गौरा०ङीष् । (गन्धभादाल) लताभेदे अमरः । ६त०। गन्धपङ्क्तौ च ।

गन्धालीगर्भ स्त्री गन्धाली गन्धपङ्क्ती गर्भे यस्याः । सूक्ष्मैलायाम् राजनि० ।

गन्धाश्मन् पु०गन्धयुक्तोऽश्मा शा०त०। गन्धके अमरः ।

गन्धाष्टक न० गन्धानां गन्धद्रव्याणामष्टकम् । चन्दनाद्यष्टसु आमोदाढ्यद्रव्येषु ।

देवताभेदेन देवाष्टप्रकारगन्धद्रव्यभेदा यथा “चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः । जटामांसी कपियुता शक्तेर्गन्धाष्टकं विदुः । चन्दनागुरुह्रीवेरकुष्ठकुङ्कुमसेव्यकाः । जटामांसीमुरमिति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः । चन्दनागुरुकर्पूरतमालजलकुङ्कुमम् । कुसीदं कुष्ठसंयुक्तं शैवं गन्धाष्टकं शुभम् । सद्रूपं चन्दनं चोररोचनागुरुरेव च । मदं मृगद्वयोद्भूतं कस्तूरीचन्द्रसंयुतम् । गन्धाष्टकं विनिर्दिष्टं गणेशस्य महेशितुः” शारदा० ति० । “चन्दनागुरुकर्पूररोचनाकुङ्कुमं मदम् । रक्तचन्दनह्रीवेरं गाणपत्यमुदाहृतम् । जलकाश्मीरकुष्ठैस्तु रक्तचन्दनचन्दनैः । उशीरागुरुकर्पूरैः सौरं गन्धाष्टकं विदुः” मेरुतन्त्रम् ।

गन्धाह्वा स्त्री गन्धेनाह्वयति आ+ह्वे-क । रक्तवचायाम् । “मालती कटुतुम्बी गन्धाह्वा मूलकं तथा” सुश्रुतः ।

गन्धि न० गन्ध-इन् । तृणकुङ्कुमे राजनि० ।

गन्धिक पु० गन्धोऽस्त्यस्य ठन् । १गन्धके गन्धो गन्धद्रव्यं पण्यत्वेनास्त्यस्य ठन् । २गन्धवणिजि ।

गन्धिन् त्रि० प्रशस्तः गन्धोऽस्त्यस्य इनि । प्रशस्तामोदयुक्ते “वनोपहार्कस्मितपुष्पगन्धी” “हविः शमीलाजगन्धि” “शालनिर्यासगन्धिभिः” धूमैराहुतिगन्धिभिः” रघुः। “यथैव गन्धि नो रसं नो रूपि न च शब्दवत् । मन्यन्ते सुमयो बुद्ध्या तत् प्रधानं प्रचक्षते” भा०आश्व०५२अ० ।

स्त्रियां ङीप्। "गावः सुरभिगन्धिन्यस्तथा गुग्गुलुगन्धयः" भा॰ अनु॰ ७८अ॰। सा च २सुरानामगन्धद्रव्ये अमरः। [गन्धिपत्त्रादयोऽप्यत्र।

गन्धिपर्ण पु॰ गन्धि गन्धयुक्तं पर्णमस्य। सप्तच्छदे राजनि॰।

गन्धेन्द्रिय न॰ गन्धग्राहकमिन्द्रियम् शा॰ त॰। घ्राणेन्द्रिये तच्च पृथिव्यंशोत्पन्नम् "पार्थिवो गन्धो गन्धेन्द्रियं सर्वमूर्त्तिसमूहो गुरुता चेति" सुश्रुतः। तस्य यथा पार्थिवता तथा मुक्तावल्यां समर्थितं यथा

"घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धव्यञ्जकघृतवत् न च दृष्टान्ते स्वकीयरूपादिव्यञ्जकत्वाद्व्यभिचारिति वाच्यं परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् न च नक्तञ्चरनयनगन्धव्यञ्जकत्वे-नानैकान्तमिति वाच्यं तस्य चक्षुरूपाभिव्यञ्जकत्वात् यद्वा परकीयेति न देयं वायूपनीतसुरभिभागस्य दृष्टान्तत्वसम्भवात् न च घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्रव्यञ्जकत्वात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यं द्रव्यत्वे सति इति विशेषणात्।" अधिकमिन्द्रियशब्दे उक्तम्। [जन्तुभेदे त्रिका॰।

गन्धो(न्धौ)तु पु॰ गन्धप्रधान ओतुः वा वृद्धिः। खट्टाशे

गन्धोत्कटा स्त्री गन्धेन उत्कटा उग्रा। दमनकवृक्षे राजनि॰

गन्धोत्तमा स्त्री गन्धेन उत्तमा उत्कृष्टा। मदिरायाम् अमरः

गन्धोद न॰ गन्धवासितमुदकं शा॰त॰वा उदादेशः। गन्धद्रव्यवासितजले "आसिक्तमार्गं गन्धोदैः" भाग॰८।११।१८। उदादेशाभावे गन्धोदकमप्यत्र गन्धयुक्तिशब्दे उदा॰।

गन्धोपजीविन् पु॰ गन्धं गन्धद्रव्यमुपजीवति उप+जीव-णिनि। गन्धवणिजि। "दन्तकाराः सुधाकारा ये च गन्धोपजीविनः" रामा॰ अयो॰८३।१ श्लो॰।

गन्धोलि(ली) स्त्री गन्ध-ओलि-वा ङीप्। वराम् । ङीवनः। २भद्रमुस्तायाम् मेदि॰।

गन्धोली स्त्री गन्ध-अर्द्दने बा॰ ओलच् गौरा॰ ङीष्। वरटायां (बोलता) अमरः।

गभ न॰ भग+पृषो॰ वर्णविपर्य्ययः। भगे। "आहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारका" यजु॰२३।२२ "गभे भगे वर्णविपर्य्ययः" वेददी॰ "गभे मुष्टिमतंसयत्" २३।४।२४ "आहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारके" शत॰ ब्रा॰ १३।२।८।६।

गभस्ति पु॰ गम्यते ज्ञायते गम-ड गः विषयस्तं बभस्ति भासयति भस-क्तिच्। १किरणे, २सूर्य्ये च। ३स्वाहायां वह्निपत्न्यां स्त्री मेदि॰ वा ङीप्। "यथा राजन्! हतीः सर्वाः सूर्य्यः पाति गभस्तिभिः" भा॰ व॰ १२३अ॰। "निजवदनमलिनमयगभस्तिभिः सुभयति" भाग॰ ५।८।२७। "गभस्तिधाराभिरिव द्रुतानि तेजांसि भानोः" भट्टिः। ४अङ्गुलीषु व॰व॰ ५बाहौ द्वि॰ निघण्टुः। "पृथू करस्ना बहुला गभस्ती" ऋ॰ ६।१८।२। "भगस्ती बाहू" भा॰। "आ रश्मयोः गभस्त्योः स्थूरयोः" २८।२। "गभस्त्योः बाह्वोः" भा॰ ६पाणौ च "पाणी वै गभस्ती पाणिभ्यां ह्येनं पावयति" गभस्तिपूतनिरुक्तौ शत॰ब्रा॰ ४।१।१।९। "अस्मोऽंशुभ्यां गभस्तिपूतः" यजु॰ ७।१। "गभस्तिभ्यां पाणिभ्यां पूतः" वेददी॰।

गभस्तिनेमि पु॰गभस्तय एव चक्रं तस्य नेमिरिव। गभस्तिरूपचक्रमध्यस्थस्य सूर्य्यात्मनो नेमितुल्ये परमेश्वरे। "गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः" विष्णु स॰। "गभस्तिनेमिः श्रीपद्मः" भा॰ शा॰ १२अ॰ विष्णुस्तुतिः।

गभस्तिपाणि पु॰गभस्तिः पाणिरिवास्य रसाकर्षणाय। सूर्य्ये हेमच॰। गभस्तिकरादयोऽप्यत्र। गभस्तिहस्तशब्दे दृश्यम्।

गभस्तिमत् पु॰गभस्तयो भूम्ना सन्त्यस्य मतुप्। सूर्य्ये शब्दरत्ना॰। तस्य सहस्रकिरणत्वात्तथात्वम्। "घनव्यपायेन गभस्तिमानिव" रघुः गभस्तयो नित्यं सन्त्यत्र नित्ययोगे मतुप्। २पातालभेदे न॰ शब्दर॰। "आह्लादकारिणः शुभ्राः मणयो यत्र सुप्रभाः। दिवार्करश्मयो यत्र प्रभां तन्वन्ति नातपम्। शशिनश्च न शीताय निशि द्योताय केवलम्" विष्णुपुराणोक्तेः तस्य सर्वदा मण्यादिदीप्तिमत्त्वात् तथात्वम् ३द्वीपभेदे पु॰ गन्धर्वशब्दे दृश्यम्।

गभस्तिहस्त पु॰ गभस्तयो हस्ता इव जलाकर्षणाय यस्य। सूर्य्ये त्रिका॰। "सूर्य्यः किरणजालेन वायुयुक्तेन सर्वतः। जगतो जलमादत्ते कृत्स्नस्य द्विजसत्तम!" विष्णु पु॰ उक्तेस्तस्य किरणद्वारा जलाकर्षकत्वात् तत्किरणानां तस्य हस्ततुल्यत्वम्। [मेतद्दिव्यमहःपदम्" काशीख॰।

गभस्तीश पु॰ काशीस्थे लिङ्गभेदे "गभस्तीशो महालिङ्ग-

गभि त्रि॰ गच्छति नीरमत्र गम-आधारे इन् भशान्तादेशः। गभीरे। "गभौ सज्जते सस्ज-क्विप् गभिषज् गभीरस्थायिनि। "तेषां हि धाम गभिषक् समुद्रियम्" ऋच॰ ७।७।१।

गभीका स्त्री गभीरे कायति कै-क पृषो॰रलोपः।(गाम्भार) वृक्षभेदे तस्याः फलम् अण् हरितक्या॰ तस्य लुप् तद्धित लुपि प्रकृतिलिङ्गता। गभीका तत्फले स्त्री।

गभीर त्रि० गच्छति जलमत्र गम–ईरन् भान्तादेशश्च। १निम्नस्थाने, २अतलस्पर्शे, ३मन्द्रे ध्वनौ च अमरः। ४गहने, ५दुष्प्रवेशे, ६दुर्बोधे च शब्दादिकोषः। "जीर्णा तरिः सरिदतीव गभीरनीरा" उद्भटः "न त्वां गभीरं पुरुहूत! सिन्धुः" ऋ० २।२२।१६। "न तं गूहन्ति स्रवतो गभीराः" ऋ० १०।१०८।४॥ ७वाचि स्त्री निघण्टुः। ८द्यावापृथिव्योः रोदस्योः स्त्री द्वि० निघण्टुः।

गभीरात्मन् पु० गभीरः दुर्लक्ष्य आत्मा स्वरूपमस्य। परमेश्वरे। "चतुरस्रो गभीरात्मा" विष्णुस०। "आत्मा-स्वरूपं चित्तं वा गभीरं परिच्छेत्तुमशक्यमस्य गभीरात्मा" भा०। [ढक्काढक्कायाम् शब्दरत्ना०।

गभीरिका स्त्री गभीरा मन्द्रध्वनियुक्ता संज्ञायां कन्।

गभोलिक पु० अव्युत्पन्नप्रातिपदिकम्। मसूरे हारा०।

गम गतौ भ्वा० पर० अनिट्। गच्छति लृदित् अगमत् जगाम जग्मतुः। गन्ता गम्यात् गमिष्यति। गन्ता गमी गम्यः गन्तव्यः गमनीयः गच्छन् गतं गतः गतिः गन्तुम् गत्वा आगत्य। हृदयङ्गमः। जग्मिवान्। कर्मणि गम्यते अगमि गम्यमानः। णिच्। गमयति ते अजीगमत् ते। सन् जिगमिषति संजिगांसते। यङ् जङ्गम्यते। यङ्लुक् जङ्गमीति-जङ्गन्ति। जङ्गमम्। "वीदीयानपि गच्छति" माघः "गच्छति पुरः शरीरम्" शकु० "तेन गच्छन् न रिष्यति" मनुः। "न गच्छन्नप्यतो गच्छेत्" हितो०। "जगाम गहनं वनम्" देवीमा०। "तत्र निश्चित्य कन्दर्पमगमत् पाकशासनः" कुमा०। "गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः" माघः। "क्रोशार्द्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा" रघुः। "अगम्यां च स्त्रियं गत्वा" स्मृतिः।

अच्छ+आभिमुख्ये गच्छगत्य अभिमुखं गत्वा।

अति+अतिक्रम्य उल्लङ्घ्य वा गमने। "ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः" रामा० अयो० ७७।१। "चिन्तामतिजगाम ह" भा० मत्स्य०४७ अ०। अतिक्रमार्थे नास्य गतित्वम् अतिगत्य।

वि+अति+विशेषेणातिक्रम्य गतौ "अयमर्जुन! कालोयम् स्वर्गे व्यतिगमस्तव" भा० व० १६७ अ०।

अधि+प्राप्तौ। "अधिगत्य जगत्यधीश्वरात्" नैष०। यथा "अनन्तु खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति" मनुः। "विशेषं नाधिगच्छामि निर्गुणस्यापरस्य च" भा० शा० २२६ श्लो०। "वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च" याज्ञ०।

सम्+अधि+सम्यक् प्राप्तौ। "यत्ते समधिगच्छन्ति यच्चैते तस्य तद्धनम्" मनुः।

अनु+प्राप्तौ पश्चाद्गमने अनुकरणे च। "तत् पार्श्व मतया भूत्वा तद्वत्तमनुगच्छति" स्मृतिः "स्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत्" रघुः। "अनुगतनयमार्गमर्गलां दुर्नयस्य" माघः।

अन्तर्+व्यवधाने गतौ मध्यगतौ च। "भानौ यथादन्तर्गतः" शत०ब्रा० ३।६।१।१। "अन्तर्गता मदनवह्निशिखावली या" उद्भटः।

अप+अपाये विश्लेषजनकक्रियायाम्। "सा कन्यापजगामाथ समीपात्तस्य धीमतः" भा० द्रो० ५४अ०।

अपि+अकारलोपादौ प्रवेशे "अस्तं वारापिगच्छतु" अथ०२।१२।८।

अभि+आभिमुख्येन गतौ। "अनुरागाद्वने रामं दिदृक्षुं त्वमभिगच्छसि" रामा० अयो० २ अ०। सम्यग्गतौ च "अभिगन्तासि भगिनीं मातरं च तवेति च" याज्ञ०।

अव+बोधे, "यदावगच्छेदायत्यामनिष्टं प्रभुमात्मनः" मनुः। प्राप्तौ च "कुतो युद्धं जातु नरोऽवगच्छेत्" भा० उ० ७४०श्लो०।

आ+पश्चाद्विभागपूर्वकगतौ। "आगच्छ विन्ध्यवासिनि चण्डिके! कुरु सन्निधिम्" दुर्गावाहनमन्त्रः। "मनुष्याः समागत्य" भा० आ०।८७अ०। "आगता यत्र जरेव हिमानी सेव्यतां सुरतरङ्गिणी" उद्भटः। बोधे "आगमो निष्फलस्तत्र भक्तिस्तोकापि यत्र नो"। आ+गम–णिच्। क्षमायां प्रतीक्षायाञ्च आत्म० "यावदागमयतेऽथ नरेन्द्रान्" नैष०। आगमयते कालम्। "कर्मादिषु सर्वेषु अध्ययुः संप्रेषमागमयेत" लाट्या०श्रौ०४।१८।८।

अधि+आ+प्राप्तौ "नाध्यागमद्भृगपतिर्गां कलिन्ददारकीः" भा० आ०८८अ०।

अनु+आ+अनुगतौ सम्यग्गतौ पश्चाद्गतौ प्रत्यागतौ च "अन्वागतो यज्ञपतिर्वो अत्रमत" यजु०८।५९। "अन्वागतो कर्म समाप्तौ भवतः प्रत्यागमिष्यति" वेददी०। सम्बन्धे च। "किञ्चित् पश्चादनन्वागतः" शत० ब्रा० १४।६।१।१७। "अनन्वागतः अननुबद्धः" भा०।

अभि+आ+आभिमुख्येनागतौ "सर्वस्याभ्यागतो गुरुः" मनुः सम्यगागतौ "क्रमादभ्यागतं द्रव्यम्" याज्ञ०। प्राप्तौ च

उप+आ+समीपागतौ "वनादाराद्रुपागतः" रामा०। "तपोनिधिं वेत्सि न मामुपागतम्" शकु०। उपस्थितौ अक०। "कथमापदुपागता" भा० व०२६०अ०।

प्रति+आ+परावृत्यागमने (यतो गतिस्तत्र पुनरागतौ) "र-

यात् प्रत्यागतं दूरं भार्य्यास्तु गतयौवनाम्" माघ०। "प्रत्यागतश्चैव पुनस्तथैव" मा०त०।

उद्+ऊर्द्ध्वगतौ उत्थाने अक०। "प्रत्युद्गताः पौरवधूमुखेभ्यः शृण्वन् कथाः" रघु०। उद्गमः। उत्क्रम्य गतौ च "ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति" मनुः।

अभि+आ+आभिमुख्येनागमने। "अभ्यागतास्ता वयमद्य सर्वे" भा०आ० ८८अ०।

प्रति+उद्+प्रतिलक्ष्यीकृत्य उत्थाने अक०। "तमागतमभिप्रेक्ष्य प्रत्युद्ययुः परन्तपाः" भा०आ० १६८अ०। (आगवाड़ा) गतिभेदे सक०। "प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः"। "प्रत्युद्गतमिवानुष्णैः" "प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या" रघुः "प्रत्युज्जगामागमनप्रतीतः" कुमा०।

उप+समीपगमने। "यत्रास्तानुपगच्छन्ति सारमेया इवामिषम्" "मदनमुपगतोऽहं पूर्णमम्भोजयोनेः" प्रबोध०। "सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति" मनुः। प्रतिज्ञायाम् उपगमः।

अभि+उप+प्रतिज्ञायाम् स्वीकारे च। "वयमभ्युपगच्छाम कथं च त्वां प्रधर्षितम्" हरिवं०१अ०। अभ्युपगमः। आभिमुख्येन समीपगतौ च "गच्छन्नभ्युपगच्छन्ति यथासेऽर्थाय भाविनि!" भा०१२४अ०।

नि+नियमेन प्राप्तौ। "हिते मित्रे निगतान् हन्ति वीरान्" ऋ०१०।१२२।५। "निगतान् हनमाय नियमेन प्राप्तान्" भा०। णिच्। नियमेन बोधेने च निगमो वेदः। "निगमकल्पतरोर्गलितं फलम्" भाग० १।१।३। उक्तस्यार्थस्योपसंहारे च निगमनशब्दे विवृतिः।

निर्+निष्क्रमणे। "अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात्" मनुः। विशेषेण प्राप्तौ च। "पुरुषाः प्रेत्यतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः" भा० व० २५८अ०।

परा+पराङ्मुखगमने परिगतौ च। "यद्वै मनः परागतं यद्बद्धमिह वेह वा" अथ०७।१२।४। "विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः" शत०ब्रा० १०।५।४।१६। व्याप्तौ च। "स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्" माघः।

परि+परितो गतौ "यथा हि मेरुर्भगवता(सूर्य्येण)नित्यशः परिगम्यते" भा०व० २०४अ०। वेष्टने च "अथ स वल्कदुकूलकुथादिभिः परिगतोऽज्वलदुद्धतवालधिः" भट्टिः।

प्रति+वैपरीत्येन गतौ (यत आगतिस्तत्रैव गमने) "भवतु प्रतिगमिष्यामस्तावत्" शकु० "अधीतां योगहीनस्य विद्यां प्रतिगतामिव" रामा०सुन्द०१८अ०।

वि+विशेषेण गतौ विच्छेदे विगमे च। "क्षणनिशाविगतैश्च भूतसंघैः" भा० द्रो० २७अ०। "ततो निशा साव्यगमन्महात्मनाम्" भा० आश्व० ६४अ०। "श्रद्धा च नो माव्यगमत्" मनुः। "अविभर्त्तुरस्य विरहाधिगमादिति सन्ध्ययापि सपदि व्यगमि" माघः।

सम्+सङ्गे अक० आ०। "यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे" ऋ० १०।८२।६। "सङ्गच्छस्व मया सार्द्धमेकैकेनकनराघव !" भा० अयो०१५२अ०। "स्वर्गे स्थाने चान्तरीक्षे गङ्गासागरसङ्गमे" प्रा०त०। "परमं भगवद्द्वेषं संगमिष्ये त्वया सह" भा० व० २०६अ०। "दिष्ट्या मे सङ्गतं त्वया" भा० सम्यग्गतौ पर०सक०। "सङ्गच्छ योषित्! स्वैरं माम्" भट्टिः। गमेः कर्म्मविशेषे उपपदे कर्त्तरि खच्। तुरङ्गमः हृदयङ्गमः भुजङ्गमः इत्यादि। उरआदिषु उपपदेषु ड। उरगः भुजगः तुरगः हृद्गः खग इत्यादि।

गम पु० गम-यथायथं भावादौ अप्। १जिगीषोर्यात्रायाम्, २पथि, अमरः ३द्यूतभेदे, ४गमने, च। ५अपर्य्यालोचिते अध्वनि मेदि०। ६सदृक्पाठे हेम०। गम्यते कर्म्मणि अप् न वृद्धिः। ७गम्यमाने मार्गादौ। "अक्षरैकाङ्गमः" पा० तत्र गमने "कुर्यसिंहवृश्चिकवटे-विंशि स्थानं गमागमौ सक्तः" षट्पञ्चाशिका।

गमक त्रि० गमयति गम-णिच्-ण्वुल्। १गमयितरि २बोधके च "सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः" महाभा० "सत् प्रौढत्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवम् तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः" मालतीमा०। ३स्वरभेदे। "गमकः स्वश्रुतिस्थानस्यान्यां श्रुत्यन्तराश्रयात्। स्वरो यो मूर्च्छनामेति गमकः स इहोच्यते। कम्पितः स्फुरितो लीनो भिन्नः स्थविर एव च। आहतान्दोलितौ चेति गमकाः सप्त कीर्त्तिताः। माघपौषनिशायान्तु शेषप्रहरमात्रके। साधकः सलिले स्थित्वा गमकान् सप्त साधयेत्। दाक्षिणात्या हरिप्रीत्यै गायन्ति गमकानिमान्" सङ्गी०दा०

गमथ पु० गम-अथच्। पथिके उज्ज्वल०।

गमन न० गम-भावे ल्युट्। स्वाश्रयसंयोगविभागासमवायिकारणे १क्रियाभेदे "प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च" "भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्द्ध्वज्वलनमेव च। तिर्य्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते" भाषा०। उत्क्षेपणशब्दे १०८६पृ० विवृतिः। २जिगीषोः प्रयाणे च अमरः।

गमिन् त्रि० "भविष्यति गम्यादयः" पा० गम-भव्ये इनि।

भाविगमनके स्त्रियां ङीप्। "गम्यादीनामुपसंख्यानम्" वार्त्तिकोक्तेः ग्रामगमीत्यादौ द्वितीयात०समा०। कृदन्तत्वेऽपि तद्योगे कर्म्मणि न षष्ठी ग्रामं गमी।

गमिष्ठ त्रि० अतिशयेन गन्ता—गन्तृ—अतिशायने इष्ठन्। गन्तृतमे। "किमङ्ग वा मत्यर्शि गमिष्ठः" ऋ० १।११८।१।

गम्ब(न्ब) गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। गम्बति अगम्बीत् जगम्ब। नोपधत्वे क्विपि गतौ गन्। मोपधत्वे गम् इति भेदः।

गम्भन् त्रि० गम—बा० अन् भुगागमश्च। गम्भीरे "अपां गम्भनत्सीद महत्वा" यजु० १३।३०। "गम्भन् गम्भनि गभीरे" वेददी०। वेदे सप्तमीलोपः।

गम्भर न० गम—क्विप् गमं निम्नगतिं बिभर्त्ति भृ—अच् इत०। उदके निघण्टुः। "इष्कर्त्तेव गम्भरेषु प्रतिष्ठाम्" ऋ०१०।१०६।८। "गम्भरेषु गहनेषु जलेषु" भा०।

गम्भारिका स्त्री गम—क्विप् गमं निम्नगतिं बिभर्त्ति—भृ—ण्वुल् कापि अत इत्वम्। (गाम्भार) वृक्षभेदे राजनि०।

गम्भारी स्त्री गमं गतिभेदं बिभर्त्ति अण्, कं जलं बिभर्त्ति पृषो० कस्य गः इत्यन्ये उप०स० गौरा० ङीष्। (गाम्भार) वृक्षभेदे अमरः। गम्भार्य्याः फलं पुष्पं वा अण् तस्य लुपि प्रकृतिवल्लिङ्गता। गम्भारीतत्फले पुष्पे च स्त्री। "गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका। काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी। कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुमुदिकापि च। काश्मरी तुवरा तिक्ता वीर्य्योष्णा मधुरा गुरुः। दीपनी पाचनी मेध्या भेदनी भ्रमशोषजित्। दोषतृष्णामशूलार्शोविषदाहज्वरापहा। तत्फलं बृंहणं वृष्यं गुरु केश्यं रसायनम्। वातपित्ततृषारक्तक्षयमूत्रविबन्धहृत्। स्वादु पाके हिमं स्निग्धं तुवराम्लं विबन्धकृत्। हन्याद्दाहतृषावातरक्तपित्तक्षतक्षयान्" भावप्र०

गम्भिष्ठ त्रि० गम्भन्+अतिशायने इष्ठन् टिलोपः। गम्भीरतमे। "अपां गम्भन्त् सीदेति एतद्वापां गम्भिष्ठं यदेष एतत्तपति" शत०ब्रा० ७।५।१।८।

गम्भीर त्रि० गच्छति जलमत्र गम—ईरन् नि० भुगागमः। १निम्नस्थाने अगाधे, अमरः। "हतगम्भीरखनीखनी निभ" नैष०। २मन्द्रे शब्दे "स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ" रघुः। ३गभीरार्थे च उणादि०। ४जम्बीरे, ५पद्मे, ६ऋग्मन्त्रभेदे च पु०। "स्वरे सत्त्वे च नाभौ च त्रिषु गम्भीरता शुभा।

गम्भीरवेदिन् पु० गम्भीरं गहनं यथातथा वेत्ति विद—णिनि। "चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि। गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः" राजपुत्रीयोक्तचिह्ने १गजे। "अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः" रघुः। गम्भीरवेदिनः पुरः कवलं करीन्द्रे" माघः। तृच्। गम्भीरवेत्तृ "त्वग्भेदात् शोणितस्रावात् मांसस्य क्रथनादपि। आत्मानं यो न जानाति स स्यात् गम्भीरवेदिता" मृगचर्मीयोक्तचिह्ने गजे।

गम्भीरिका स्त्री गम्भीर—स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा कापि अत इत्वम्। १गम्भीरायां नद्यां २नदीभेदे च। "कौशिकः शिप्रुनदः सरयूर्गम्भीरिका इरावती च। गङ्गाकौशिकाद्याः सरितो विदेहकाम्बोजाः" वृ०सं०।१६अ०। ३नाडीभेदे "नाडी गम्भीरिका याच मद्यान्विताश्रमैव च" सुश्रुतः। ४दृष्टिरोगभेदे "हताधिमन्थो निमिषो दृष्टिर्गम्भीरिका च या" सुश्रुतः। तल्लक्षणं तत्रैव उक्तं यथा "दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा सङ्कुच्यतेऽभ्यन्तरतश्च याति। रुजावगाढा च तमक्षिरोगं गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः"।

गम्य त्रि० गम—पवर्गान्तत्वात् कर्मादौ यत्। १गमनीये २प्राप्ये च। अर्हार्थे यत्। गमनयोग्ये। "गम्यान्यपि तीर्थानि कीर्त्तितान्यगमानि च" भा०व० ८५। "अभिकामां स्त्रियं यश्च गम्यां रहसि याचितः" भा० आ० ८३ अ०। "गम्यं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्य्यात् स्वयं वरम्" याज्ञ०। "समानश्च खेदविगमो गम्यायामगम्यायाञ्च तत्र नियमः क्रियते इयं गम्या इयमगम्येति" महाभाष्यम्। "खेदयतीति खेदो रोगः इन्द्रियनियमासामर्थ्यं वा" इति कैयटः तथा च अगम्यानिषेधस्य इतराभ्यनुज्ञाफलकतया स्वदारगमने दोषाभावः" विवरणम्।

गम्यमान त्रि० गम—कर्म्मणि शानच्। १वर्त्तमानगतिकर्मणि। २बुध्यमाने च "गम्यमानाऽपि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका" व्या०न्यायः। "गम्यमानेऽर्थे" सि० कौ० भूरिप्रयोगः।

गम्यादि न० "भविष्यति गम्यादयः" पा० उक्ते भविष्यदर्थे इनिप्रत्ययान्तशब्दसमूहे ते च "गमी आगमी भावी प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतियोधी प्रतिबोधी प्रतियायी प्रतिषेधी इत्येते" पा०ग०। "गम्यादीनामुपसंख्यानम्" वार्त्ति० तद्योगे द्वितीयातत्पुरुषः। ग्रामगमी।

गय पु० रामायणप्रसिद्धे १वानरभेदे। "कोटीशतवृतो वापि गयो गवय एव च। वानरेन्द्र महावीर्य्यौ पृथक्

पृथगश्वस्तनाम्" भा० अ० २८२ अ०। २हविर्धानराजपुत्रभेदे, तत्कथा "हविर्धानाद्धविर्धानी विदुरासूत षट् सुतान्। बर्हिषदं गयं शुक्लं कृष्णं सत्यजितं व्रतम्" भाग० ४।२४अ०। प्रियव्रतवंशोद्भवे ३राजभेदे तत्कथा यथा "नक्ताद्द्युतिपुत्रो गयो राजर्षिप्रवर उदारश्रवा अजायत। साक्षाद्भगवतो विष्णोर्जगद्रिरक्षिषया गृहीतसत्त्वस्य कलात्मवत्त्वादिलक्षणेन महापुरुषतां प्राप्तः। स वै स्वधर्मेण प्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिना च भगवति महापुरुषे परावरे ब्रह्मणि सर्वात्मनार्पितपरमार्थलक्षणेन ब्रह्मविच्चरणानुसेवयापादितभगवद्भक्तियोगेन चाभीक्ष्णशः परिभावितविशुद्धमतिरुपरतानात्म्ये आत्मनि स्वयमुपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवोऽपि निरभिमान एवावनिमजूगुपत्। तस्येमां गाथां पाण्डवेय! पुराविद उपगायन्ति। गयं नृपं कः प्रतियाति कर्मभिर्यज्वाभिमानी बहुविद्धर्मगोप्ता। समागतश्रीः सदसस्पतिः सतां सत्सेवकोऽन्यो भगवत्कलामृते। यमभ्यषिञ्चन् परया मुदा सतीः(सत्यः) सत्याशिषो दक्षकन्याः सरिद्भिः। यस्य प्रजानां दुदुहे धराऽऽशिषो निराशिषो गुणवत्सस्नुतोधाः। छन्दांस्यकामस्य च यस्य कामान् दुदूहुराजह्रुरथो बलिं नृपाः। प्रत्यञ्चिता युधि धर्मेण विप्रा यदाशिषां षष्ठमंशं परेत्य। यस्याध्वरे भगवानध्वरात्मा मघोनि माद्यत्युरुसोमपीथे। श्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियोगसमर्पितेज्याफलमाजहार। यत्प्रीणनाद्बर्हिषि देवतिर्यङ्मनुष्यवीरुत्तृणमाविरिञ्चात्। प्रीयेत सद्यः स ह विश्वजीवः प्रीतः स्वयं प्रीतिमगाद्गयस्य। गयाद्गयन्त्यां चित्ररथः सुगतिरवरोधन इति त्रयः पुत्रा बभूवुः" भाग०५।१५। अमूर्त्तरयसः पुत्रे प्रधानषोडशराजान्तर्गते ४राजर्षिभेदे तत्कथा।

"गयञ्चामूर्त्तरयसं मृतं सृञ्जय! शुश्रुम। यो वै वर्षशतं राजा हुतशिष्टाशनोऽभवत्। तस्मै ह्यग्निर्वरं प्रादात्ततो वव्रे वरं गयः। तपसा ब्रह्मचर्येण व्रतेन नियमेन च। गुरूणाञ्च प्रसादेन वेदानिच्छामि वेदितुम्। स्वधर्मेणाविहिंस्यान्यान् धनमिच्छामि चाक्षयम्। विप्रेषु ददतश्चैव श्रद्धा भवतु नित्यशः। अनन्यासु सवर्णासु पुत्रजन्म च मे भवेत्। अन्नं मे ददतः श्रद्धा धर्मे मे रमतां मनः। अविघ्नं चास्तु मे नित्यं धर्मकार्येषु, पावकः। तथा भविष्यतीत्युक्त्वा तत्रैवान्तर्धीयत। गयो ह्यवाप्य तत्सर्वं धर्मेणारीनजीजयत्। स दर्शपौर्णमासाभ्यां कालेष्वाग्रयणेषु च। चातुर्मास्यैश्च विविधैर्यज्ञैश्चावाप्तदक्षिणैः। अयजच्छ्रद्धया राजा परिसंवत्सरान् शतम्। गवां शतसहस्राणि शतमश्वशतानि च। शतं निष्कसहस्राणि गवाञ्चाप्ययुतानि षट्। उत्थायोत्थाय संप्रादात् परिसंवत्सरान् शतम्। नक्षत्रेषु च सर्वेषु ददन्नक्षत्रदक्षिणाः। ईजे च विविधैर्यज्ञैर्यथा सोमोऽङ्गिरा यथा। सौवर्णीं पृथिवीं कृत्वा य इमां मणिशर्कराम्। विप्रेभ्यः प्राददद्राजा अश्वमेधे महामखे। जाम्बूनदमया यूपाः सर्वे रत्नपरिच्छदाः। गयस्यासन् समृद्धास्तु सर्वभूतमनोहराः। सर्वकामसमृद्धांश्च प्रादात्तांश्च गयस्तदा। ब्राह्मणेभ्यः प्रहृष्टेभ्यः सर्वभूतेभ्य एव च। ससमुद्रवनद्वीपनदीनदवनेषु च। नगरेषु च राष्ट्रेषु दिवि व्योम्नि च येऽवसन्। भूतग्रामाश्च विविधाः संतृप्ता यज्ञसम्पदा। गयस्य सदृशो यज्ञो नास्त्यन्य इति तेऽब्रुवन्। षट्त्रिंशद्योजनायामा त्रिंशद्योजनमायता। पश्चात् पुरश्चतुर्विंशद्वेदी ह्यासीद्धिरण्मयी। गयस्य यजमानस्य मुक्तावज्रमणिस्तृता। प्रादात् स ब्राह्मणेभ्योऽथ वासांस्याभरणानि च। यथोक्ता दक्षिणाश्चान्या विप्रेभ्यो भूरिदक्षिणाः। यत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः पञ्चविंशतिः। कुल्याः सुस्रुतवाहिन्यो रसानामभवंस्तदा। वस्त्राभरणगन्धानां राशयश्च पृथग्विधाः। यस्य प्रभावाच्च गयस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः। वटश्चाक्षयकरणः पुण्यं ब्रह्मसरश्च तत्। स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया। पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः" भा० द्रो० ६६अ०। ५धने ६अपत्ये ७गृहे च निघण्टुः। "इन्द्रो वसुभिः परिपातु नो गयम्" ऋ० १०।६६।२। "गयं गृहनामैतत्। प्राप्तव्यं गीयते शब्द्यतेऽस्मिन्निति वा गयं गृहम्" भा०। "अरत्नहायुधे गयम्" ऋ० १।७४।२। "गयं धनम्" भा०। "परि पाहि नो गयम्" ऋ० ६।७१।२। "गयं गृहं धनं वा" भा०। ८अन्तरीक्षे च। "गयमस्माकं शर्म यच्छतु स्वावसुः" ऋ०५।४४।७। "गयं गृहमन्तरिक्षं वा" भा०। ९गृहगते प्राणिनि च। "या नो गयमाविवेश" ऋ० ६।७४।२। "गयं गृहगतं प्राणिजातम्" भा०। १०स्वस्थाने। "क्षितो गयमारे अस्य आगात्" ऋ०१०।८८।५। "गयं स्वस्थानम्" भा०। ११प्राणेषु बहुव०। "सा हैषा गयांस्तत्रे प्राणा वै गयास्तान्

प्राणांस्तत्रे तद्यद्गयांस्तत्र तस्माद्गायत्री नाम" शत० ब्रा० १४।८।१५।७। गयाऽस्त्यस्य अच्। १२गयाप्रदेशे बहुव०। "गयस्य यजमानस्य गयेष्वेव महाक्रतुम्। आप्लुता सरितां श्रेष्ठे गययज्ञे सरस्वती" भा० शल्य०३८ अ०। "गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन् प्रति" रामा० अयो०१०७।१। तेन तद्यागस्थानत्वेन च गयेति प्रसिद्धिः। १३असुरभेदे। तत्कथा वायुपु०गयामाहात्म्ये २अ०यथा।

"गयासुरोऽसुराणान्तु महाबलपराक्रमः। योजनानां सपादञ्च शतं तस्योच्छ्रयः स्मृतः। स्थूलः षष्टियोजनानां श्रेष्ठोऽसौ वैष्णवः स्मृतः। कोलाहले गिरिवरे तपस्तेपे सुदारुणम्। बहुवर्षसहस्राणि निरुच्छ्वासं स्थितोऽभवत्। तत्तपस्तापिता देवाः संक्षोभं परमं ययुः। ब्रह्मलोकं गता देवाः प्रोचुस्ते प्रपितामहम्।"

ततस्तत्कृतस्तवादिकमुपवर्ण्य तद्वरकथा तत्रैव यथा

"यदि तुष्टास्तु मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः। सर्वदेवद्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिलोच्चयात्। देवेभ्योऽतिपवित्रोऽहमृषिभ्योऽपि शिवाव्ययात्। मन्त्रेभ्यो देवदेवीभ्यो योगिभ्यश्चापि सर्वशः। न्यासिभ्यश्चापि कर्मिभ्यो धर्मिभ्यश्च तथा पुनः। ज्ञातिभ्योऽतिपवित्रोऽहं पवित्रः स्यां सदा सुराः!। पवित्रतास्तु तं देवाः समुक्त्वा दिवं ययुः। दृष्ट्वा दैत्यं, तथा स्पृष्ट्वा सर्वे हरिपुरं ययुः। शून्ये लोकत्रये याते शून्या यमपुरी ह्यभूत्। यम इन्द्रादिभिः सार्द्धं ब्रह्मलोकं ततोऽगमत्। ब्रह्माणमूचिरे देवा गयासुरविलोपिताः। त्वया दत्ताधिकारांस्त्वं तान् गृहाण पितामह!। ब्रह्माब्रवीत्ततो देवान् व्रजामो विष्णुमव्ययम्। ब्रह्मादयोऽब्रुवन् विष्णुं त्वया दत्तवरोऽसुरः। तद्दर्शनाद्ययुः स्वर्गं शून्यं लोकत्रयं ह्यभूत्। देवैरुक्तो वासुदेवो ब्रह्माणं स वचोऽब्रवीत्। गयासुरं प्रार्थयस्व यज्ञार्थं देहि देहकम्। विष्णूक्तः ससुरो ब्रह्मा गत्वाऽपश्यद्गयासुरम्। गयासुरोऽब्रवीत् दृष्ट्वा ब्रह्माणं त्रिदशैःसह। संपूज्योत्थाय विधिवत् प्रणतः श्रद्धयान्वितः। गयासुर उवाच। अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः। यदागतोऽतिथिर्ब्रह्मा सर्वं प्राप्तं मयाद्य वै। योगिन्! योगाङ्गवित् सर्वलोकस्वामिन्! पितर्गुरो!। यदर्थमागतो ब्रह्मन् तत्कार्य्यं करवाण्यहम्। ब्रह्मोवाच। पृथिव्यां यानि तीर्थानि दृष्टानि भ्रमता मया। यज्ञार्थं न तु ते तानि पवित्राणि शरीरतः। त्वया देहे पवित्रत्वं प्राप्तं विष्णुप्रसादतः। अतः पवित्रं देहं त्वं यज्ञार्थं देहि मेऽसुर!। गयासुर उवाच। धन्योऽहं देवदेवेश! मद्देहं प्रार्थ्यते त्वया। पितृवंशे कृतार्थोऽहं मातृवंशे तथैव च। त्वय्येवोत्पादितो देहः पवित्रस्तु त्वया कृतः। सर्वेषामुपकाराय यागोऽवश्यं भविष्यति। इत्युक्त्वा सोऽपतद्भूमौ श्वेतकल्पे गयासुरः। नैर्ऋतं दिशमाश्रित्य तदा कोलाहले गिरौ। शिरः कृत्वोत्तरे दैत्यः पादौ कृत्वा तु दक्षिणे। ब्रह्मा संभृतसम्भारो मानसानृत्विजोऽसृजत्" इत्युपक्रम्य कतिचित्तत्कल्पितर्षीनुक्त्वा "एतानन्यांश्च विप्रेन्द्रान् वेधा लोकपितामहः। परिकल्प्याकरोद्यागं गयासुरशरीरके। अग्निशर्माऽपि पञ्चाग्नीन् मुखादेतानवासृजत्। दक्षिणाग्निं गार्हपत्याहवनीयौ तपोऽव्ययः। सभ्यावसथ्यौ देवर्षिर्वेणु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः। यज्ञस्य च प्रतिष्ठार्थं विप्रेभ्यो दक्षिणां ददौ। हुत्वा पूर्णाहुतिं ब्रह्मा स्नात्वा चावभृथे सुरैः। यज्ञयूपं सुरैः सार्द्धं समानीय व्यरोपयत्। ब्रह्मणः सरसां श्रेष्ठे सरस्येवोच्छ्रितं शुभम्। यज्ञवाटे सुरैःसार्द्धं गयासुरमपश्यत। चलितं चकितो ब्रह्मा धर्मराजमभाषत। या सा गृहे तव शिला समानीयाविचारयन्। दैत्यस्य शीर्षं शिरसि तां धारय ममाज्ञया। शिलार्थं, यमः श्रुत्वाऽधारयन्मस्तके शिलाम्। शिलायां धारितायान्तु सशिलश्चासुरोऽचलत्। देवानूचेऽथ रुद्रादीन् शिलायां निश्चलाः स्थित। तिष्ठध्वं देवाः सकलास्तथेत्युक्त्वा च ते स्थिताः। देवाः पादैश्चालयित्वा तथापि चलितोऽसुरः। ब्रह्माथ व्याकुलो विष्णुं गतः क्षीराब्धिशायिनम्। तुष्टाव प्रणतो भूत्वा नत्वा चाहत्य तं प्रभुम्। ब्रह्माण्डस्य पते! नाथ! नमामि जगतां पतिम्। गतिं कीर्त्तिमतां नृणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्। विष्वक्सेनोऽब्रवीत् विष्णुं देव! त्वां स्तौति पद्मजः। हरिराहानयस्व त्वं विष्वक्सेनः स तमानयत्। ब्रह्माणमूचे हरिः कस्मादागतोऽसि वदस्व तत्। ब्रह्मोवाच। देवदेव! कृते यागे प्रचचाल गयासुरः। शिलायां देवरूपिण्यां न्यस्तायां तस्य मस्तके। रुद्रादिषु च देवेषु संस्थितेष्वसुरोऽचलत्। इदानीं निश्चलार्थं हि प्रसादं कुरु माधव!। ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ह्याकृष्य स्वशरीरतः। मूर्त्तिं ददौ निश्चलार्थं ब्रह्मणे भगवान् हरिः। आनीय मूर्त्तिं ब्रह्मापि शिलायां समधारयत्। तथापि चलितं वीक्ष्य पुनर्द्देव समागमत्। आगत्य विष्णुः क्षीराब्धेः शिलायां संस्थितोऽभवत्। जनार्द्दनाभिधानेन पुण्डरीकेति नामतः।

शिलायां निश्चलार्थं हि स्वयमादिगदाधरः। निश्चलार्थं पद्मयासीत् शिलायां प्रपितामहः। पितामहोऽथ फल्ग्वीशः केदारः कनकेश्वरः। ब्रह्मा स्थितः स्वयं तत्र गजरूपी विनायकः। गयादित्यश्चोत्तरार्को दक्षिणार्कस्त्रिधा रविः। लक्ष्मीः सीताभिधानेन, गौरी वै मङ्गलाह्वया। गायत्री चैव सावित्री त्रिसन्ध्येयं सरस्वती। इन्द्रो बृहस्पतिः पूषा वसवोऽष्टौ महाबलाः। विश्वे देवाश्चाश्विनेयौ मरुतो विघ्ननायकाः। यक्षोरगगन्धर्वास्तस्थुर्देवाः स्वशक्तिभिः। आदितो गदया चासौ बलाद्दैत्यः स्थिरीकृतः। स्थित रूपेण हरिणा तस्मादादिगदाधरः। अथ गयासुरो देवान् किमर्थं वञ्चितोऽस्म्यहम्। यज्ञार्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरममलं मया। विष्णोर्वचनमात्रेण किं न स्यां निश्चलोऽस्म्यहम्। यत् सुरैः पीडितोऽत्यर्थं गदया हरिणा तथा। पीडितो यद्यहं देवाः प्रसन्नाः सन्तु सर्व्वदा। गदाधरादयस्तुष्टाः प्रोचुर्दैत्यं गयासुरम्। वरं ब्रूहि प्रसन्नाः स्मो देवानूचे गयासुरः। यावत् पृथ्वी पर्व्वताश्च यावच्चन्द्रार्कतारकाः। तावच्छिलायां तिष्ठन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः। अन्याश्च सकला देवा मन्नाम्ना क्षेत्रमस्तु वै। पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः। तन्मध्ये सर्व्वतीर्थानि प्रयच्छन्तु हितं नृणाम्। स्नानादितर्पणं कृत्वा पिण्डदानात् फलादिकम्। सहात्मनि सहस्रन्तु कुलानामुद्धरेन्नरः। व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण यूयं तिष्ठन्तु सर्व्वदा। गदाधराद्यास्तु लोकात् भूयात् सर्व्वाघनाशनात्। श्राद्धं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते। ब्रह्महत्यादिकं पापं विनश्यतु च सेविनाम्। नैमिषं पुष्करं गङ्गा प्रयागं चाविमुक्तकम्। एतान्यन्यानि तीर्थानि दिवि भुव्यन्तरीक्षतः। समायान्तु सदा नृणां प्रयच्छन्तु हितं सुराः। ते देवास्तानि तीर्थानि प्रयच्छन्तु हितं नृणाम्। पितॄणां ब्रह्मलोकञ्च भुक्तिमुक्तिफलं तथा। एको विष्णुस्त्रिधामूर्त्तिर्यावत् संकीर्त्त्यते बुधैः। तावद्गयासुरक्षेत्रं ख्यातिमेतु सदा भुवि। ब्रह्महत्यादिकं पापं विनाशयतु सेविनाम्। किं बहुनात्र सुरेशाना! युष्मास्वेकापि देवता। चेन्न तिष्ठेदहं चापि, समयः प्रतिपाल्यताम्। गयासुरवचः श्रुत्वा प्रोचुर्विष्ण्वादयः सुराः। त्वया यद् प्रार्थितं सर्वं तद्भविष्यत्यसंशयम्। पितॄणां वै कुलशतमात्मानं पिण्डदानतः। श्राद्धादिना नयिष्यन्ति ब्रह्मलोकमनामयम्। त्वत्पादानर्च्चयित्वा यास्यन्ति परमां गतिम्। सनत्कुमार उवाच। देवैर्दत्तवरो दैत्यो हर्षितो निश्चलोऽभवत्।” ४ अङ्गिरसे मुनिभेदे गर्गशब्दे दृश्यम् अस्य उणा॰ ञ्यादाद्युदात्तता।

गयस्फान पु॰ स्फायी—वृद्धौ अन्तर्भूतण्यर्थात् ल्युट् नि॰ यलोपः गयस्य धनस्य स्फानः। धनवर्द्धके। “गयस्फानो अमीवहा वसुवित् पुष्टिवर्द्धनः” ऋ॰ १। ९१।१२। “गयस्फानः धनस्य वर्द्धयिता” भा॰। “एधि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्द्र!” ऋ॰ ७।५४।२।

गया स्त्री गयो गयासुरः गयरूपो वा कारणत्वेनास्त्यस्य अच्। तीर्थभेदे गयशब्दे तत्कथा उक्ता। वायुपु॰ गयामा॰ १अ॰ तन्माहात्म्यं यथा

“वक्ष्ये तीर्थवरं पुण्यं श्राद्धादौ सर्व्वतारकम्। गयातीर्थं सर्व्वदेशे तीर्थेभ्योऽप्यधिकं शृणु। गयासुरस्तपस्तेपे ब्रह्मणा क्रतवेऽर्थितः। प्राप्तस्य तस्य शिरसि शिलां धर्म्मो ह्यधारयत्। तत्र ब्रह्माकरोद्यागं स्थितश्चादिगदाधरः। फल्गुतीर्थादिरूपेण निश्चलार्थमहर्निशम्। गयासुरस्य विप्रेन्द्र! ब्रह्माद्यैर्दैवतैः सह। कृतयज्ञो ददौ ब्रह्मा ब्राह्मणेभ्यो गृहादिकम्। श्वेतकल्पे तु वाराहे गयोयागमकारयत्। गयनाम्ना गयाख्याता क्षेत्रं ब्रह्माभिकाङ्क्षितम्। काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकाद्भयभीरवः। गयां यास्यति यः पुत्रः स नस्त्राता भविष्यति। गयाप्राप्तं सुतं दृष्ट्वा पितॄणामुत्सवो भवेत्। पद्भ्यामपि जलं स्पृष्ट्वा सोऽस्मभ्यं किं न दास्यति?। गयां गत्वान्नदाता यः पितरस्तेन पुत्रिणः। पक्षत्रय निवासी च पुनात्यासप्तमं कुलम्। न चेत् पञ्चदशाहं वा सप्तरात्रं त्रिरात्रकम्। महाकल्पकृतं पापं गयां प्राप्य विनश्यति। पिण्डं दत्त्वा च पित्रादेरात्मनोऽपि तिलैर्विना। ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः। पापं तत्सङ्गजं सर्व्वं गयाश्राद्धाद्विनश्यति। आत्मजोऽप्यन्यजोवापि गयाभूमौ यदा तदा। यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तन्नयेत् ब्रह्म शाश्वतम्। नामगोत्रे समुच्चार्य्य पिण्डपातनमीष्यते। येन केनापि कस्मैचित् स याति परमां गतिम्। ब्रह्मज्ञानं गयाश्राद्धं गोग्रहे मरणं तथा। वासः पुंसां कुरुक्षेत्रे मुक्तिरेषा चतुर्व्विधा। ब्रह्मज्ञानेन किं साध्यं गोग्रहे मरणेन किम्। वासेन किं कुरुक्षेत्रे यदि पुत्रो गयां व्रजेत्। गयायां सर्व्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः। अधिमासे जन्मदिने चास्तेऽपि गुरुशुक्रयोः। न त्यक्तव्यं गयाश्राद्ध

सिंहस्थेऽपि वृहस्पतौ। तथा दैवप्रमादेन प्रवहत्सु मलेषु च। सूतः कर्म्माधिकारी च श्राद्धकृद्ब्रह्मलोकभाक्। मीत्वा श्राद्धन्तु कर्त्तव्यं सर्व्वेषां वर्णलिङ्गिनाम्। एवं कुर्व्वन् नरः सम्यक् महतीं श्रियमाप्नुयात्। सकृद् गयाभिगमनं सकृत्पिण्डस्य पातनम्। दुर्लभं किं पुनर्नित्यमस्मिन्नेव व्यवस्थितः। प्रमादान्म्रियते क्षेत्रे ब्रह्माद्ये मुक्तिदायके। ब्रह्मज्ञानाद्यथा मुक्तिर्लभ्यते नात्र संशयः। कीकटादिमृतानाञ्च पितॄणां तारणाय च। तस्मात् सर्व्वयत्नेन वक्तव्यं सुविचक्षणैः। ब्रह्मप्रकल्पितान् विप्रान् हव्यकव्यादिनार्च्चयेत्। तैस्तुष्टैस्तोषिताः सर्व्वाः पितृभिः सह देवताः। मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः। वर्ज्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालां विरजां गयाम्। दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डदः। दण्डं न्यस्य विष्णुपदे पितृभिः सह मुच्यते। न दण्डी किल्विषं धत्ते पुण्यं वा परमार्थतः। अतः सर्व्वक्रियां त्यक्त्वा विष्णुं ध्यायति भावुकः। संन्यसेत् सर्व्वकर्म्माणि वेदमेकं न संन्यसेत्। मुण्डपृष्ठाच्च पूर्व्वस्मिन् पश्चिमे दक्षिणोत्तरे। सार्द्धं क्रोशद्वयं मानं गयेति ब्रह्मणेरितम्। पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः। तन्मध्ये सर्व्वतीर्थानि त्रैलोक्ये यानि सन्ति वै। श्राद्धकृद् यो गयाक्षेत्रे पितॄणामनृणो हि सः। शिरसि श्राद्धकृद् यस्तु कुलानां शतमुद्धरेत्। गृहाच्चलितमात्रेण गयाया गमनं प्रति। स्वर्गारोहणसोपानं पितॄणाञ्च पदे पदे। पदे पदेऽश्वमेधस्य यत्फलं गच्छतो गयाम्। तत्फलञ्च भवेन्नूनं समग्रं नात्र संशयः। पायसेनाथ चरुणा सक्तुना पिष्टकेन वा। तण्डुलैः फलमूलाद्यैर्गयायां पिण्डपातनम्। तिलाज्यदधिमध्वादि पिण्डद्रव्येषु योजयेत्। मुष्टिमात्रप्रमाणेन आर्द्रामलकमात्रतः। शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयाशिरे। उद्धरेत् सप्त गोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम्। तिलकल्केन खण्डेन गुडेन सघृतेन वा। केवलेनैव दध्ना वा दुग्धेन मधुनाथ वा। पिण्याकं सघृतं खण्डं पितृभ्योऽक्षयमित्युत। इष्यतेऽर्थाप्तितो भोज्यं हविष्यं मनुरब्रवीत्। एकतः सर्व्वसक्तूनि रसवन्ति मधूनि हि। मृत्वा गदाधराद्धाख्यं फल्गुतीर्थाम्बु चैकतः। पिण्डासनं पिण्डदानं पुनः प्रत्यवनेजनम्। दक्षिणा चान्नसंकल्पस्तीर्थश्राद्धेष्वयं विधिः। नावाहनं न दिग्बन्धो न दोषो दृष्टिसम्भवः। सकारुण्येन कर्त्तव्यं तीर्थश्राद्धं विचक्षणैः। अन्यत्रावाहिताः काले पितरो यान्त्यमुं प्रति। तीर्थे सदा वसन्त्येते तस्मादावाहनं न हि। तीर्थश्राद्धं प्रयच्छद्भिः पुरुषैः फलकाङ्क्षिभिः। कामं क्रोधं तथा लोभं त्यक्त्वा कार्य्या क्रियाऽनिशम्। ब्रह्मचार्य्येकभोजी च भूशायी सत्यवाक् शुचिः। सर्व्वभूतहिते रक्तः स तीर्थफलमश्नुते। तीर्थान्यनुसरन् धीरः पाषण्डं दूरतस्त्यजेत्। पाषण्डं तच्च विज्ञेयं यद्भवेत् कामकारतः। तीर्थेषु ये नराधीराः कर्म्म कुर्व्वन्ति संयताः। यथा ब्रह्मविदो वेद्यं वस्तु ज्ञानस्यचेतसः। प्रविशन्ति परंधाम्नं ब्रह्म ब्रह्मपरायणाः। याऽसौ वैतरणी नाम नदी त्रैलोक्यविश्रुता। साऽवतीर्णा गयाक्षेत्रे पितॄणां तारणाय वै। स्नातो गोदो वैतरण्यां त्रिःसप्त कुलमुद्धरेत्। तथाक्षयवटं गत्वा विप्रान् सन्तोषयिष्यति। ब्रह्मप्रकल्पितान् विप्रान् हव्यकव्यादिनार्च्चयेत्। तैस्तुष्टैस्तोषिताः सर्व्वाः पितृभिः सह देवताः। गयायां नहि तत्स्थानं यत्र तीर्थं न विद्यते। सान्निध्यं सर्व्वतीर्थानां गयातीर्थं ततो वरम्। मीनमेषे स्थिते सूर्य्ये कन्यायां कार्म्मुके घटे। दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयायां पिण्डपातनम्। मकरे वर्त्तमानेऽर्के ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयाश्राद्धं सुदुर्लभम्। गयायां पिण्डदानेन यत् फलं लभते नरः। न तच्छक्यं मया वक्तुं कल्पकोटिशतैरपि"।

तद्यात्राविधिश्च तत्रैव दृष्टः। "सनत्कुमार उवाच। गयायात्रां प्रवक्ष्यामि शृणु नारद! मुक्तिदाम्। निष्कृतिः पितृकर्तॄणां ब्रह्मणा गीयते पुरा। उद्यतश्चेद्गयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः। विधाय कर्पटीवेशं कृत्वा ग्रामं प्रदक्षिणम्। ततो ग्रामान्तरं गत्वा श्राद्धशेषस्य भोजनम्। ततः प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिग्रहविवर्ज्जितः। प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो नियतः शुचिः। अहङ्कारविमुक्तो यः स तीर्थफलमश्नुते। यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चापि सुसंयतः। विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते। ततो गयाप्रवेशे च पूर्व्वतोऽस्ति महानदी। तत्र तोयं समुत्पाद्य स्नातव्यं निर्म्मले जले। देवादींस्तर्पयित्वाथ श्राद्धं कृत्वा यथाविधि। स्वस्ववेदार्घ्यदिग्बन्धावाहनवर्ज्जितम्। अपरेद्युः शुचिर्भूत्वा गच्छेद्धै प्रेतपर्व्वते। ब्रह्मकुण्डे ततः स्नात्वा देवादींस्तर्पयेत् सुधीः। कुर्य्यात् श्राद्धं

ऋषिपुत्राणां प्रयतः प्रेतपर्व्वते । प्राचीनावीतिनाघ्यञ्च दक्षिणाभिमुखः स्मरन् । 'कव्यवालोऽनलः सोमो यमश्चैवार्य्यमा तथा । अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः । आगच्छन्तु महाभागा युष्माभी रक्षितास्त्विह"। "मदीयाः पितरो ये च कुले जाताः सनाभयः । तेषां पिण्डप्रदानार्थमागतोऽस्मि गयामिमाम् । ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु श्राद्धेनानेन शाश्वतीम्" । आचम्योक्त्वा च पश्चाच्च प्राणायामं प्रयत्नतः । पुनराह त्विरञ्चितः ब्रह्मलोकाप्तिहेतवे । एवञ्च विधिवत् श्राद्धं कृत्वा पूर्व्वं यथाक्रमम् । पितॄनावाह्य चाभ्यर्च्च्य मन्त्रैः पिण्डप्रदो भवेत् । तीर्थे प्रेतशिलादौ च चरुणा शक्तुना वा । प्रक्षाल्य पूर्व्वं तत्स्थानं पञ्चगव्यैः पृथक् पृथक् । मन्त्रैरेव संपूज्य पञ्चगव्यैश्च देवताम् । यावन्तस्ते मनुष्याश्च गृहीताः पितृकर्म्मणि । गच्छन्ति तावदहराः सिंहत्रस्ता यथा मृगाः । अष्टकासु च वृद्धौ च गयायां मृतवासरेऽहनि । मातुः श्राद्धं पृथक् कुर्य्यादन्यत्र पतिना सह । वृद्धिश्राद्धे तु मात्रादि गयायां पितृपूर्व्वकम् । गृहीत्वाञ्जलिना तेभ्यः पितृतीर्थेन तत्त्वतः । सक्तुना सुदमालेन दद्यादर्घ्यपिण्डकम् । आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः । तृप्यन्तु पितरः सर्व्वे मातृमातामहादयः । अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् । आ ब्रह्मभुवनात् लोकादिदमस्तु तिलोदकम् । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही । मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः । तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् । मुष्टिमात्रप्रमाणन्तु आर्द्रामलकमात्रकम् । शमीपत्रप्रमाणं वा पिण्डं दद्याद्गयाशिरे । उद्धरेत् सप्तगोत्राणां कुलानि शतमुद्धरेत् । पितुर्मातुश्च भार्य्याया भगिन्या दुहितुस्तथा । पितृष्वसुर्मातृष्वसुः सप्तगोत्राः प्रकीर्त्तिताः । विंशतिर्विंशतिरिन्द्राः ।। षोडश द्वादशैव हि । रुद्रा ।। एकशतञ्चैव कुलान्येकोत्तरं शतम् । नावाहनं न दिग्बन्धो न दोषो दृष्टिसम्भवः । सकारुण्येन कर्त्तव्यं तीर्थश्राद्धं विचक्षणैः । पिण्डासनं पिण्डदानं पुनः प्रत्यवनेजनम् । दक्षिणा चान्नसंकल्पस्तीर्थश्राद्धेष्वयं विधिः" ।

अधिकं मदीयगयाश्राद्धादिपद्धतौ द्रष्टव्यम् । गयाश्राद्धस्य फलादेराधारादिकं गयाश्राद्धादिपद्धतौ ज्ञातव्यमपि यथा "गयाश्राद्धफलं किंनिष्ठमिति विविच्यते । "यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डम्" इत्यादिवचनजातात् पुत्रादिकृतश्राद्धात् तदुद्देश्यपित्रादिगतं नरकनिवृत्तिर्ब्रह्मलोकावाप्त्यादिफलमवगम्यते तच्च नोपपद्यते । तथा हि सर्व्वो हि लोकः स्वेष्टसाधने कर्म्मणि प्रवर्त्तते तत्प्रवृत्त्या च तत्तदिष्टसाधनं वस्तु साधयति इत्येवं नियमे स्थिते वैदिककर्म्मण्यपि तथैव स्वाभीष्टफलवत्त्वेन प्रवृत्तिरुचिता नान्यगामिफले । एवं शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातर्य्येव कर्म्म निष्पद्यते "शास्त्रीयं फलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वादिति" जैमिनीयन्यायात् । अन्यकर्त्तृकक्रियया अन्यदीयफलस्य जननेऽतिप्रसङ्गः स्यात् । ततश्च पुत्रादिकृतश्राद्धात् कथं पित्रादेरुद्धारादिरूपफलं तस्य श्राद्धाद्यकर्त्तृत्वात् इत्येवं प्राप्ते उच्यते 'यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव सः' इत्यादिवेदवचनात् जैमिनीयन्यायस्य जातेष्ट्यादिभिन्नविषयत्वं कल्प्यते । तथा च पित्रादिकृतजातेष्ट्यादिद्वारा अन्नप्राशनादिसंस्कारद्वारा च यथा तत्राऽकर्त्तर्य्यपि पुत्रे फलमुत्पद्यते एवं गयादिश्राद्धकर्त्तुरुद्देश्यस्याकर्त्तुरपि उद्धारादिफलसम्बन्धः नानापुराणवचनबलादपि सम्भवति "फलसंयोगस्त्वचोदिते न स्यादशेषभूतत्वादिति" जैमिनीयन्यायान्तरेण विधिविशेषेणैव फलविशेषसम्बन्धस्य इत्युक्तत्वात् । तथा च शास्त्रातिप्रसङ्गस्य शास्त्रातिरिक्तविषयत्वमिति कल्प्यते "नास्ति वचनस्यातिभारः" इति न्यायात् "वाचनिकेऽर्थे न्यायानवतारात्" इति न्यायाच्च । तत्र वचनाच्चोभयगतफलसाधनताऽवगता जातेष्ट्यादिवत् । तच्च फलं पुत्रविशेषस्त्वन्यनरकाद्युद्धारो वेत्यन्यदेतत् । मीमांसादावेतद्विवेचितमित्युपरम्यते । काम्यादिस्वर्गादिफलकृतगयाश्राद्धस्य तु कर्त्तव्यत्वे अकरणनिबन्धनप्रत्यवायपरिहारमात्रं, सति कामे विशिष्टफलान्यथ फलम् "गयायां पिण्डदानेन पितॄणामनृणो भवेत्" इत्यादिवचने पितॄणामकरणस्यावश्यकतया तदकरणे प्रत्यवायबोधनात् "गयाभिगमनं कर्त्तुं यः शक्तो नाभिगच्छति । शोचन्ति पितरस्तस्य वृथा तस्य परिश्रमः" इति कूर्म्मपुराणीयेन समर्थस्य गयाश्राद्धाऽकरणे प्रत्यवायोक्तेः "जीवतो वाक्यकरणात् प्रत्यब्दं भूरिभोजनात् । गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता" इत्यादिवचने गयाश्राद्धादिकरणेनैव पुत्रकार्य्यकारितया पुत्रत्वमित्युक्तेश्च । तेन गयाश्राद्धं नित्यमत एव यथाशक्ति अनुष्ठेयं "नित्यं यथा शक्नुयादिति" न्यायात् । तथापि सकृत्करणमेव

नित्यं तावतैव शास्त्रार्थसिद्धेः "सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थ इति" न्यायात् आवृत्तिबोधकशेषप्रमाणाभावाच्च जन्मतिथ्यादिकं वत् पुनःपुनः करणावश्यकता । पुनःकरणे तु फलाधिक्यम् "यो भूय आरभते तस्य फले विशेषः" इति न्यायात् "सकृद्गयाभिगमनं सकृत्पिण्डप्रपातनम्" इत्यादिवाक्यमप्याद्यस्यैवावश्यकत्वार्थं न तु द्वितीयादेर्निरासार्थमपि, परिसंख्यापत्तेः । तत्रापि प्रथमयात्रायां येषां प्रेतत्वनिवारणार्थं प्रेतशिलायां पिण्डदानभाण्डस्फोटने कृते तत्र द्वितीययात्रायां तेषां ते न कार्य्ये इत्येव विशेषः । प्रथमयात्रानन्तरमृतानान्तु द्वितीययात्रायां ते अपि कार्य्ये । अन्यत् सर्व्वं सर्व्वास्वपि यात्रासु समानम् । तस्मादसुक्ते पित्रादौ नरकोद्धारादि यथायथं फलं सुक्ते तु तस्मिन् पुत्रादेः प्रत्यवायाभावः फलाच्च कामनायां विशिष्टस्नानादि पुत्रादिगतं फलं भवतीति सिद्धम् । अत्रेदं विविच्यते प्रागुक्तपुराणादिवचनेषु गयाश्राद्धस्य पित्राद्युद्धारः प्रत्यवायपरिहारः पुत्रावाप्तिश्च फलत्वेन श्रूयते तत्र गयाश्राद्धप्रवृत्तौ किं प्रयोजकं किमेकैकमुभयं वा त्रितयं वेति सन्देहे त्रितयस्यैव प्रयोजकता तत्र कामनाभेदादेकस्य मुख्यफलताऽपरयोर्द्वयोः प्रासङ्गिकता वा तथा च यदा पित्राद्युद्धारार्थिना गयाश्राद्धं क्रियते तदा तदेव मुख्यं फलं तत्प्रवृत्तौ प्रयोजकं, प्रत्यवायपरिहारः पुत्रोत्पत्तिश्च तत्र प्रासङ्गिकौ अन्यार्थदीपस्यानुद्देश्यप्रकाशनवत् । यदा तु पुत्रार्थिना तदनुष्ठीयते तदा पुत्रोत्पत्तिरेव मुख्यं फलं पित्राद्युद्धारस्तु तत्र द्वारमित्येव सिद्धान्तः । एवं पित्राद्युद्धारस्य फलत्वे स्थितेऽधुना तत्रेदं विचार्य्यते । उद्धारो नाम स्वापेक्षयोत्कृष्टस्थानादिनयनं तच्च प्रकृते नारकीयदेहविगमानन्तरं देवादिदेहप्रापणरूपं तच्च न सम्भवति नारकीयादिदेहादेः स्वस्वकर्म्मप्रारब्धतया कारणसत्त्वे विगमासम्भवात् तत्कर्म्मणां च भोगेनैव नाश्यत्वात् "नाभुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपीति" स्मरणात् । ततश्च तद्देहनाशः प्रारब्धकर्म्मनाश एव नान्यथा । तथा च गयाश्राद्धादिना कथमुद्धारसम्भवः । प्रारब्धकर्म्मणाञ्च भोगादेव क्षये सति गयाश्राद्धेनोद्धारो जननीय इति कल्पनापि न युक्ता भोगादेव कर्म्मक्षये कल्पेन गयाश्राद्धवैफल्यापत्तेः । इत्येवं स्थिते उच्यते कर्म्मविपाकोक्तदानादिना प्रारब्धकर्म्मक्षयद्वारा यथा रोगनाशकल्पना तथा प्रकृतेऽपि गयाश्राद्धादिना प्रारब्धक्षयनाशद्वारैव उद्धारकल्पना "नाभुक्तं क्षीयते" इत्यादिवाक्यस्य तु बलवद्वाक्यस्यैव प्रतिबन्धकस्य सत्त्वे नाप्रवृत्तेः "न हि वचनस्यातिभारः इति" न्यायात् तथा च गयाश्राद्धस्यैव प्रारब्धक्षयजनकपुण्यविशेषजनकता कर्म्मविपाकोक्तदानादिवदेव कल्प्यते इति न कश्चिद्विरोधः । किञ्च भोगादेव प्रारब्धकर्म्मक्षयादनन्तरमुद्धारकल्पनेऽपि न गयाश्राद्धवैफल्यं पापविशेषैरेकैकयोनिष्वनेकावृत्तिश्रवणात् फलोन्मुखानामितरेषामनारब्धफलानां कर्म्मणाञ्च गयाश्राद्धनाश्यता भविष्यतीति । अस्ति च नारकीयाद्यारम्भके पापे उद्धारस्य ब्रह्मलोकावाप्तिरूपतैव । स्वकर्म्मानुसारेण तल्लोकप्राप्तेरपि पूर्व्वं मृतत्वे तु पुत्रनिष्ठः प्रत्यवायपरिहार एव फलं सुक्तपित्रादौ तथाकल्पनस्य पूर्व्वमुक्तत्वात् तथैवात्र कल्पनौचित्यात् ।

अथ गयाश्राद्धाधिकारिणः । तत्र पुत्रपौत्रप्रपौत्रा एव प्रधानाधिकारिणः । तद्भिन्नाः सर्व्वेऽपि गौणाधिकारिणः । तथा "पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यो वै कारयेत् स्वधाम्" इत्यादिवचनेन पुत्रसत्त्वेऽन्यकर्तृकश्राद्धस्य निषेधेऽपि गयायां तस्य प्रतिप्रसवः, "आत्मजो वाऽन्यजो वापि गयाकूपे यदा तदा । यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तं नयेद्ब्रह्म शाश्वतम्" इति वायवीयवचनात् "सवर्णा भ्रातरो भिन्नाम्बराः सुहृदस्तथा । तेऽपि भूयो गयां गत्वा पिण्डं दद्युर्विधानतः" इति स्मृतिरत्नावलीधृतवाक्याच्च । तथा चात्र सम्बन्धिमात्राणामधिकारः । यो यदीयधनं यथा कथञ्चिद्गृह्णाति सोऽसवर्णोऽपि तदीयगयाश्राद्धेऽधिकारी, "प्रेत किञ्चिद्दयुद्धर्म्मम्" इत्यादि वायवीयवचनेऽसवर्णवणिग्दत्तपिण्डेन प्रेतोद्धारस्य कीर्त्तनात् पुत्रो वा बन्धुपुत्रो वा मित्रं वा स्वजनोऽपि वा । अपितो वाथवा दद्याद् द्वयोः स्वर्गस्तदा तयोरिति" वह्निपुराणीयाच्च । तथान्यत्र कर्तृविशेषविषयनिषेधोऽपि गयायां न प्रवर्त्तते "न पुत्रेभ्यः पिता दद्यान्नानुजेभ्यस्तदाग्रजः । न पत्न्यै तु पतिर्दद्यात् बुद्धिमान् सुसमाहितः" इति च सामान्यतो निषिध्य "तेऽपि यान्ति दिवं सर्व्वे पिण्डे दत्ते इति स्मृतिः । एतस्तेभ्योऽत्र यत्नेन पिण्डं दद्यात् समाहितः" इति स्मृतिरत्नावल्यां गयायां प्रतिप्रसवात् बौधायनेनापि "पित्रा श्राद्धं न कर्त्तव्यं पुत्राणान्तु कदाचन । भ्रातृज्येष्ठेन वा कार्य्यं भ्रातॄणां न कनीयसाम् । अतिस्नेहेन कार्य्यं वा सपिण्डीकरणं विना । गयायामविशेषेण ज्यायानपि समा-

चरेदिति सामान्यतो निषिध्य गयायां प्रतिप्रसवात्। पूर्ब्बवचने अत्रेति गयायामित्यर्थः।

अथ गयाश्राद्धानधिकारिणः। जीवत्पितृको जीवन्मातृकश्च गयाश्राद्धे सर्व्वथानधिकारी। जीवत्पितृको मृतमातृकस्तु यदि प्रसङ्गेन गयां प्राप्नोति तदा अन्वष्टकाश्राद्धमिव मातृपार्व्वणमेव कुर्य्यात् "अन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च क्षयाहनि। मातुः श्राद्धं सुतः कुर्य्यात् पितर्य्यपि च जीवति" इति मैत्रायणीयपरिशिष्टवाक्यात्। अत्र प्राप्त्युक्त्या प्रासङ्गिकगमनं सूचितम् "गयां प्रसङ्गतो गत्वा मातृश्राद्धं समाचरेदिति त्रिस्थलीसेतुधृतवचने प्रसङ्गत इति पदस्य स्पष्टोपादानस्वरसात्। तेन जीवत्पितृकस्य गयोद्देश्य गमने न मातृश्राद्धकरणम्। मातृश्राद्धस्यान्वष्टकाश्राद्धसादृश्यात् पार्व्वणमेव कार्य्यमिति त्रिस्थलीसेतुप्रभृतयः। अन्ये तु जीवन्मातृको मृतमातृको वा जीवत्पितृकोऽपि पार्व्वणविधिना पितामहादीनां गयाश्राद्धं कुर्य्यात् "जीवे पितरि वै पुत्रः श्राद्धकार्य्यं विवर्ज्जयेत्। येषां वापि पिता दद्यात्तेषामेके प्रचक्षते" इति हारीतवचनोत्तरार्द्धेन जीवत्पितृकपार्व्वणस्य विधानेन गयायामपि तत्प्रवृत्तेरित्याहुः। आचार एवात्रान्यतरपक्षग्रहणे शरणम्।

संन्यासिनस्तु सर्व्वकर्म्मपरित्यागितया गयाश्राद्धेऽनधिकारिणः। तथापि तत्र विष्णुपदादिश्राद्धस्थानेषु दण्डमात्रस्पर्शनं प्रणवोपासनादिवत् तैराचरणीयं न तु श्राद्धतर्पणादि "दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डदः। दण्डं स्पृष्ट्वा विष्णुपदे पितृभिः सह मुच्यते" इति वायवीयात् स्पृष्ट्वा स्पर्शयित्वेत्यर्थः। पुत्रवत्याः स्त्रिया नाधिकार इति गौड़ैकदेशिनामाचारः स तु मूलाभावान्नादरणीयः।

अथ गयाश्राद्धकालः। न तत्र कालशुद्ध्यपेक्षा "गयायां सर्व्वकालेषु पिण्डं दद्यात् विचक्षणः। अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः। न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे च वृहस्पताविति" वायवीयात्। अत्र सर्व्वकालेष्वित्युपादानात् अस्ते इत्याद्युक्तिस्तु सर्व्वसमयशुद्धिप्रयोजकनिमित्तमात्रोपलक्षणार्था न तु रात्र्यादिपर्य्युदस्तकालपरिग्रहणार्थेति बोध्यं सर्व्वत्र तीर्थादौ रात्र्यादिकालस्य पर्य्युदस्ततया रघुनन्दनादिभिः स्वीकारात्। संक्रान्त्यादौ तु फलातिशयः "गयाश्राद्धं प्रकुर्व्वीत संक्रान्त्यादौ विशेषतः। काले वाऽपरपक्षे वा चतुर्थ्यां दिनक्षयेऽपीति" वह्निपुराणीयात् "मकरे वर्त्तमानेऽर्के ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयायां पिण्डपातनमिति" वायुपुराणवाक्याच्च। तथान्येऽपि निषिद्धकाला गयायां प्रतिप्रसूताः। यथा "विवाहव्रतचूड़ासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम्। पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्य्यात्तिलतर्पणमिति" कार्ष्णाजिनिवचनेन, "वृद्धिमात्रे तथान्यत्र पिण्डदाननिराक्रिया। कृता गर्गादिभिर्मुख्यैस्तीर्थमेकन्तु कर्म्मणामिति" स्मृतिसंग्रहवाक्येन च विवाहादेरूर्द्धं वर्षादिकालपर्य्यन्तं पिण्डदानस्य निषेधेऽपि "महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोर्मृताहनि। कृतोद्वाहोऽपि कुर्व्वीत पिण्डनिर्व्वपणं सुतः" इति. "पित्रोः क्षयाहे यज्ञे च पितृयज्ञे महालये। गयायां पिण्डदानस्य न कदाचिन्निराक्रियेति" च त्रिस्थलीसेतुधृतस्मृतिसंग्रहवाक्याच्च तत्प्रतिप्रसवः। तथा तत्र तिलतर्पणनिषेधाभावोऽपि "उपरागे व्यतीपाते गयायामथ पर्व्वणि। आदित्यादिनिषेधेऽपि कर्त्तव्यं तिलतर्पणमिति" स्मृतिदर्पणधृतसंग्रहवाक्यात्।

अथ गयाश्राद्धे निषिद्धकालः। "तीर्थश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धमन्यच्च पैतृकम्। अब्दमध्ये न कुर्व्वीत महागुरुनिपातने" इति गारुड़ात् प्रमीतमहागुरुकस्य वर्षमात्रं गयाश्राद्धं निषिद्धम्। तत्रायं विशेषः वृद्ध्यादिनिमित्तकृतसपिण्डीकरणे तु कर्त्तुं शक्यत एव "अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धञ्चापरपक्षिकम्। अब्दमध्ये न कुर्व्वीत सपिण्डीकरणं विना" इति गारुड़वाक्यान्तरात्। अत्राप्यपरोविशेषः यदि पितृभक्तिमान् तदाब्दमध्येऽपि गयाश्राद्धं कर्त्तुं शक्नोति "अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम्। प्रथमाब्देऽपि कुर्व्वीत यदि स्याद्भक्तिमान् सुतः" इति त्रिस्थलीसेतुधृतवचनात्। अत्र भक्तिः प्रीतिरिति बहवः। अन्ये तु अब्दमध्ये प्रेतस्य दैवतात्वयोग्यतासिद्धये दैवतासंस्कारकमेकं पार्व्वणं कर्त्तव्यं तदेव भक्तिपदाभिधेयं तच्च कृत्वा गयाश्राद्धं कुर्य्यादित्याहुः। भक्त्या वर्षमध्ये गयाश्राद्धकरणे तु वृद्धाविव मासिकादीन्यपकृष्य कार्य्याणीति बोध्यम्। अत्रेयं सम्प्रदायानुसारिणी व्यवस्था अकृतसपिण्डनस्य प्रथमाब्दे गयाश्राद्धं नैव कार्य्यं कृतसपिण्डनस्यापि सति सम्भवे प्रथमाब्दे नैव कार्य्यमित्येव मुख्यः पक्षः प्रसङ्गतो गयाप्राप्तौ पुनरागमनाद्यसम्भावनायान्तु भक्त्या, कृतान्तरोक्तं श्राद्धं कृत्वा वा। प्रथमाब्देऽपि तत् कार्य्यं नित्य

त्वा”दिति। महापातकिनामपि वर्षमात्रं गयाश्राद्धं न कार्य्यम् “क्रियते पतितानां च गते संवत्सरे क्वचित्। देशधर्मप्रमाणत्वाद्गयाकूपे स्वबन्धुभिरिति” स्मरणात् कूपग्रहणं गयास्थतीर्थमात्रोपलक्षणम्। पतितानामिति यावद्दुर्मरणहतानामप्युपलक्षणार्थं ते च विस्तरभयान्नात्र लिखिताः। मुक्तमेवं मिताक्षरायां यावद्दुर्निमित्तमृतानां संवत्सरादूर्द्ध्वमेव नारायणबलिविधानपूर्वकं श्राद्धकरणस्वीकारात् गयाश्राद्धस्यापि तत्स्थानीयत्वेन तत्काले एव करणौचित्यम्। अतएव तत्र षट्त्रिंशन्मतीयवाक्यम्“गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च। ऊर्द्ध्वं संवत्सरात् कार्य्यं सर्वमेवौर्द्ध्वदैहिकमिति”। अत्र सर्वमिति सर्वशब्दस्वरसात् नारायणबलेरिव गयाश्राद्धादेरपि वर्षोत्तरमेव कर्त्तव्यता नार्वागिति प्रतीयते। अतएव तद्वचनव्याख्यायां मिताक्षराकृता नारायणबलिं कृत्वौर्द्ध्वदैहिकं कार्य्यमित्युक्तम्। एवञ्चात्मघातिनाम्“नास्ति किञ्चिद्गयां विना”इत्युक्तिरपि वर्षोत्तरमेव तत्कर्त्तव्यतार्थैवेति बोध्यम्। अथ कर्तृविशेषे गयाश्राद्धविशेषः। तत्र“पितृणां दत्तमक्षयमिति”, “पिण्डं दद्याच्च पित्रादेरिति” च वायवीयात् पित्रादित्रयाणामुद्देश्यता। “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहादयः”इत्युक्तेः,गयामुपक्रम्य “मातामहानामप्येवं श्रुतिरेषा सनातनीति” पाद्मसृष्टिखण्डवचनाच्च मातामहादीनामप्युद्देश्यतेत्येवं षड्दैवतं पार्व्वणमिति गौड़ीयाः। “अन्वष्टकायां वृद्धौ च गयायाञ्च मृताहनि। अत्र मातुः पृथक्श्राद्धमन्यत्र पतिना सह” इति वाय्वग्निपुराणोक्तेः“नान्दीमुखेऽष्टकायां गयायाञ्च मृताहनि। पितामह्यादिभिः सार्द्धं मातुः श्राद्धं समाचरेत्” इति शातातपोक्तेश्च मात्रादीनामप्युद्देश्यता तेन नवदैवत्यम्। तत्रायं विशेषः। नान्दीमुखे अमामेदिनामिव नवदैवतपार्व्वणस्य विधानेन तत्साहचर्य्यात् तद्देदिनामेव नवदैवत्यमिति। “पित्रादि नवदैवं वा तथा द्वादशदैवतम्” वह्निपुराणीयात् मातामह्यादित्रिकसहितं नवदैवतमिति द्वादशदैवतं वा। तत्र शास्त्रद्वयश्रवणात् विकल्प एव गम्यते स च देशभेदादिना व्यवस्थितः। पितृव्यादीनान्तु एकोद्दिष्टमेव तदशक्तौ पिण्डदानमात्रं कार्य्यम्। तत्पत्नीनामपि पृथगेवैकोद्दिष्टादि कार्य्यम् “न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यात्”इत्यादिना पृथग्दाननिषेधेऽपि“स्वगोत्रे परगोत्रे वा दम्पत्योः पिण्डपातनम्। अपृथक् निष्फलं श्राद्धं पिण्डश्चोदकतर्पणम्” इति वायवीये गयामुपक्रम्य सहदाननिषेधेन तत्प्रतिप्रसवात्।”

गयाकूप गयास्थकूपभेदे पुं०। गयाक्षेत्र न०। गयारूपे क्षेत्रभेदे। गयातीर्थ तद्रूपे तीर्थे न०। गयादित्य पुं० गयास्थादित्यभेदे। गयाशिरस् न० गयास्थे गयशिरसि। “सर्वे शान्ता व्यदन्वाय” इत्युक्तेः गयाशिरमप्यत्र न० “पिण्डं दद्यात् गयाशिरे” वायुपु०। गयाशीर्षगयाशेखरादयोऽप्यत्र। ३गन्तव्ये। “गतोऽसि गयोऽसि” ता० ब्रा०। “गयः फलाकाङ्क्षिभिर्गन्तव्यः” भा०।

गर त्रि० गीर्य्यते गॄ-कर्म्मादौ पचादि० अच्। तत्र गणे गरट् इति पाठात् टित्त्वात् स्त्रियां ङीप्। १गीर्य्यमाणे २उपविषे ३रोगे ४विषे च पु० हेमच०। “गरो गिरः पल्लवनार्थलाघवे मितञ्च सारञ्च वचो हि वाग्मिता” नैष०। “स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविड़ार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः। यच्छन्ति प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च” सुश्रुतः। “विषनिमित्तस्तु गरोपयोगाद्दुष्टतोयसेवनात्” सुश्रुतः। विषभक्षणजातमृत्युकरणोक्तौ “अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः” स्मृतिः। ५विषभेदे न० हेमच० “तस्मादिदं गरं भुङ्क्ते” भाग० ८।७।२२श्लो०। ६वत्सनाभाख्ये विषे राजनि०। बवादिषु पञ्चमे तिर्य्यग्रूपे ७करणे न० मेदि०। करणशब्दे विवृतिः। “गरोदूष्ये” पा० गणसूत्रोक्ते दूष्ये च तस्य उञ्छादि० अन्तोदात्तता। भावे अप्। ८निगरणे पु०। ततः तार० इतच्। गरित सञ्जातगरणे। गीर्य्यते कर्म्मणि अप्। १०भक्ष्ये चूर्णभेदे “स्नेषु मन्दविषेषु” इत्युपक्रमे “योगैर्नानाविधैरेषां चूर्णानि गरमादिशेत्” सुश्रुतः।

करणशब्दे अनुक्तत्वात् प्रसङ्गात् करणाधीशाः तत्फलभेदे तेषां प्रहरणादिकं च वृ०सं०९९अ०उक्तं प्रदर्श्यते यथा।

“बवबालवकौलवतैतिलाख्यगरवणिग्विष्टिसञ्ज्ञानाम्। पतयः स्युरिन्द्रकमलजमित्रार्यमभूश्रियः सयमाः। कृष्णचतुर्द्दश्यर्द्धाद्ध्रुवाणि शकुनिचतुष्पदं नागम्। किन्तुघ्नमिति च तेषां कलिवृषफणिमारुताः पतयः। कुर्य्याद्बवे शुभचरस्थिरपौष्टिकानि, धर्मक्रिया द्विजहितानि च बालवाख्ये। सम्प्रीतिमित्रकरणानि च कौलवे स्युः सौभाग्यसंश्रयगृहाणि च तैतिलाख्ये। कृषिबीजगृहाश्रयजानि गरे वणिजि ध्रुवकार्य्यवणिग्युतयः। नहि विष्टिकृतं विदधाति शुभं परघातविषादिषु सिद्धिकरम्। कार्य्यं पौष्टिकमौषधादि

शकुनौ गूढानि मन्त्राण्यथा। गोकार्यादि चतुष्पदे द्विजपितृनुद्दिश्य राज्ञानि च। नागे स्थावरदारुणानि करणं दौर्भाग्यकर्म्मोक्ततः। किन्तुग्ने शुभमिष्टकृत्यकरणं मङ्गल्यसिद्धिक्रियाः।"

गरघ्न पु॰ गरं हन्ति हन–टक्। १कृष्णार्जके २बर्बरे च राजनि॰। (गरुड) ३मत्स्यभेदे स्त्री ङीप्। भावप्र॰ तद्गुणा उक्ता यथा "गरघ्नी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तनुत्। कफघ्नी रुचिकृद्गुल्मी दीपनी बलवीर्य्यकृत्"।

गरण न॰ ग्ट–सेचने गॄ–निगरणे वा भावे ल्युट्। १सेचने २भक्षणे च। "गरुत्मान् गरणवान्" निरुक्तौ ६।१८। ३विषे शब्दार्थचि॰।

गरद न॰ गरेण सेचनेन दीयते खण्ड्यते दो–खण्डने कर्मणि बाहुल्यात् क। १विषे हेम॰ दा–क ६त॰। २विषदातरि त्रि॰ "अग्निदो गरदश्चैव" स्मृतिः।

गरभ पु॰ गॄ–बा॰ अभच्। गर्भे हेमच॰।

गरल न॰ गिरति जीवनम् गॄ–अलच् गरं सेचनं लाति प्रतीकाराय ला–क वा। १विषे अमरः। "स्मरगरलखण्डनं मम शिरसि मण्डनम्"। "गरलमिव कलयति मलयसमीरम्" गीतगो॰ "संक्वादितं गरलनिवापनेन" भा॰ व॰ ६७ अ॰। २तृणपुञ्जे(घासेर आटि) ३सर्पविषे ४मानभेदे च हेमच॰।

गरलारि पु॰ ६त॰। मरकतमणौ राजनि॰। [शब्दरत्ना॰।

गरव्रत पुंस्त्री गरः विषवद्दुःसर्पभोजनं व्रतमस्य। मयूरे

गरस् न॰ गॄ–बा॰ असुन्। १भक्षणे। "सगरा अहि बुभ्रः" ताण्ड्या॰। "गरसा भक्षणेन सह वर्त्तमानः" भा॰।

गरहन् पु॰ गरं हन्ति हन्–क्विप्। १कृष्णार्जके २बर्बरे च त्रिका॰।

गरा स्त्री ग्ट–गॄ–वा अच् अजादेराकृतिगणत्वात् टाप्। १देवताडीवृक्षे राजनि॰। भावे–अ। २भक्षणे धरणी।

गरागरी स्त्री गरं मूषिकविषमागिरति गॄ–अच् गौरा॰ ङीष्। देवताडीवृक्षे अमरः।

गरात्मक न॰ गरस्य विषस्येवात्मा यस्य। शिग्रुबीजे शब्दच॰।

गराधिका स्त्री गरे गरप्रतीकारेऽधिका श्रेष्ठा। लाक्षायाम् रत्नमा॰। गरायिकेति पाठान्तरे गर इवाचरति क्यच्–ण्वुल्। तत्रार्थे। [उभ॰ सेट् गरयति अजगरत् त।

गरि (गुरुं करोतीत्यर्थे णिच् गुरोर्गरादेशः) गुरुकरणे अक॰

गरिमन् पु॰ गुरोर्भावः इमनिच् गरादेशः। अधःपतनसाधने अर्द्धस्थितिविरोधिनि गुरुत्वरूपे गुणे। "पादाहतं यत् सहसा गरिम्णः"। "इतराङ्गवत् यदिदं गरिमग्लपितावलम्बमगमत्तनुताम्" माघः। "प्रोद्यद्गाजफलो गृहीतगरिमा विष्वग्वृतोभोगिभिः" सा॰द॰।

गरिष्ठ त्रि॰ अतिशयेन गुरुः गुरु+इष्ठन् गरादेशः। १अतिगुरौ। २राजभेदे पु॰ "हविष्मांश्च गरिष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः" भा॰ स॰ ७अ॰ शक्रसभ्योक्तौ। ३दैत्यभेदे पु॰। "हविष्यश्च गरिष्ठश्च मलयो नरकः पृथुः" हरिवं॰ २६२ अ॰ दैत्योक्तौ।

गरी स्त्री गॄ–पचाद्यच् तत्र गणे गरट् इति पाठात् ङीप्। देवताडीवृक्षे अमरः गरागरीत्यत्र पदद्वयमित्यन्यमतात्।

गरीयस् त्रि॰ अतिशयेन गुरुः गुरु+ईयसुन् गरादेशः। अतिगुरौ "सखा गरीयान् तव च" "वाक्यस्यार्थगरीयसः" माघः। स्त्रियां ङीप्। "तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसीः" माघः।

गरुड पु॰ गरुद्भ्यां डयते डी–ड पृषो॰ तलोपः। कश्यपात्मजे विनतागर्भजाते १पक्षिराजे अमरः। "विनतापि सुपिडायां बभूव मुदिता तदा। जनयामास पुत्रौ द्वारुणं गरुडं तथा। विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः। पतत्त्रिणान्तु गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत" भा॰ आ॰ ३१अ॰। विंशतिविधप्रासादमध्ये २प्रासादभेदे। "गरुडाकृतिश्च गरुडो नन्दीति षट्चतुष्कविस्तीर्णः। कार्य्यश्च सप्तभौमो विभूषितोऽण्डैश्च विंशत्या" वृ॰स॰ ५६अ॰ ३सैन्यनिवेशनभेदरूपे व्यूहभेदे। "दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा। वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा" मनुः। "अग्रपश्चाद्भागः पृथुमध्यो वराहव्यूहः एष एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहः ताभ्यां पार्श्वयोर्भये सति व्रजेत्" कुल्लू॰।

गरुडध्वज पु॰ गरुडो ध्वजोऽस्य। १विष्णौ अमरः। यथा च तस्य तत्केतनत्वं तथा खगासनशब्दे पृ॰२४१६ दृश्यम्। गरुडकेतनादयोऽप्यत्र। "पयांसि भक्त्या गरुडध्वजस्य" माघः। "महाक्षो गरुडध्वजः" विष्णुसं॰।

गरुडपुराण न॰ गरुडायोक्तं विष्णुना पुराणम्। अष्टादशमहापुराणान्तर्गते सप्तदशे महापुराणभेदे। गरुडस्येदम् उद्देश्यतया अण् गारुडमप्यत्र। तत्संख्याप्रतिपाद्यविषयाश्च उत्तरख॰ १०८अ॰ नारदीयपुराणोक्ताः यथा

"ब्रह्मोवाच। मरीचे! शृणु वक्ष्यामि पुराणं गारुडं शुभम्। गरुडायाब्रवीत् पृष्टो भगवान् गरुडा-

सनः। एकोनविंशसाहस्रं तार्क्ष्यं कल्पकथाचितम्। तत्र पूर्वखण्डे। "पुराणोपक्रमो यत्र सर्गः संक्षेपतस्ततः। सूर्यादिपूजनविधिर्दीक्षाविधिरतः परम्। श्राद्धादिपूजा ततः पश्चान्नवव्यूहार्चनं द्विज!। पूजाविधानञ्च वैष्णवं तथा पञ्जरं ततः। योगाध्यायस्ततो विष्णोर्नामसाहस्रकीर्त्तनम्। ध्यानं विष्णोस्ततः सूर्यपूजा मृत्युञ्जयार्चनम्। मालामन्त्राः शिवार्चाऽथ गणपूजा ततः परम्। गोपालपूजा त्रैलोक्यमोहनं श्रीधरार्चनम्। विष्ण्वर्चा पञ्चतत्त्वार्चा चक्रार्चा देवपूजनम्। न्यासादिसन्ध्योपास्तिश्च दुर्गार्चाऽथ सुरार्चनम्। पूजा माहेश्वरी चातः पवित्रारोहणार्चनम्। मूर्त्तिध्यानं वास्तुमानं प्रासादानाञ्च लक्षणम्। प्रतिष्ठा सर्वदेवानां पृथक् पूजा विधानतः। योगोऽष्टाङ्गो दानधर्मः प्रायश्चित्तविधिक्रिया। द्वीपेशनरकाख्यानं सूर्य्यव्यूहश्च ज्यौतिषम्। सामुद्रिकं स्वरज्ञानं नवरत्नपरीक्षणम्। माहात्म्यमथ तीर्थानां गयामाहात्म्यमुत्तमम्। ततो मन्वन्तराख्यानं पृथक् पृथक् विभागशः। पित्राख्यानं वर्णधर्मा द्रव्यशुद्धिः समर्पणम्। श्राद्धं विनायकस्यार्चा ग्रहयज्ञस्तथाऽऽश्रमाः। जननाख्या प्रेताशौचं नीतिसारो व्रतोक्तयः। सूर्य्यवंशः सोमवंशोऽवतारकथनं हरेः। रामायणं हरिवंशो भारताख्यानकन्ततः। आयुर्वेदे निदानं प्राक्चिकित्सा द्रव्यजा गुणाः। रोगघ्नं कवचं विष्णोर्गारुडं त्रैपुरो मनुः। प्रश्नचूडामणिश्चान्ते हयायुर्वेदकीर्त्तनम्। ओषधीनामकथनं ततो व्याकरणोहनम्। छन्दःशास्त्रं सदाचारस्ततः स्नानविधिः स्मृतः। तर्पणं वैश्वदेवञ्च सन्ध्या पार्वणकर्म च। नित्यश्राद्धं सपिण्डाख्यं धर्मसारोऽथ निष्कृतिः। प्रतिसंक्रम उक्तोऽथ युगधर्माः कृतेः फलम्। योगशास्त्रं विष्णुभक्तिर्नमस्कृतिफलं हरेः। माहात्म्यं वैष्णवञ्चाथ नारसिंहस्तवोत्तमम्। ज्ञानामृतं गुह्याष्टकं स्तोत्रं विष्ण्वर्चनाह्वयम्। वेदान्तसांख्यसिद्धान्तं ब्रह्मज्ञानात्मकं तथा। गीतासारः फलोत्कीर्त्तिः पूर्वखण्डोऽयमीरितः"। उत्तरखण्डे प्रेतकल्पे। "अथास्यैवोत्तरे खण्डे प्रेतकल्पः पुरोदितः। यत्र तार्क्ष्येण संपृष्टो भगवानाह वाडव!। धर्मप्रकटनं पूर्वं योनीनां गतिकारणम्। दानादिकं फलञ्चापि प्रोक्तमत्रौर्द्ध्वदैहिकम्। यमलोकस्य मार्गस्य वर्णनञ्च ततः परम्। षोडशश्राद्धफलकं वृत्तान्तञ्चात्र वर्णितम्। निष्कृतिर्यममार्गस्य धर्मराजस्य वैभवम्। प्रेतपीडाविनिर्द्देशः प्रेतचिह्ननिरूपणम्। प्रेतानां चरिताख्यानं कारणम् प्रेततां प्रति। प्रेतकृत्यविचारश्च सपिण्डीकरणोक्तयः। प्रेतत्वमोक्षणाख्यानं दानानि च विशुद्धये। आवश्यकोत्तरं दानं प्रेतसौख्यकरं हितम्। शारीरकविनिर्द्देशो यमलोकस्य वर्णनम्। प्रेतत्वोद्धारकथनं कर्मकर्त्तृविनिर्णयः। मृत्योः पूर्वक्रियाख्यानं पश्चात् कर्मनिरूपणम्। मध्यं षोडशकं श्राद्धं स्वर्गप्राप्तिक्रियोहनम्। सूतकस्याथ सङ्ख्यानं नारायणबलिक्रिया। वृषोत्सर्गस्य माहात्म्यं निषिद्धपरिवर्जनम्। अपमृत्युक्रियोक्तिश्च विपाकः कर्मणां नृणाम्। कृत्याकृत्यविचारश्च विष्णुध्यानं विमुक्तये। स्वर्गतौ विहिताख्यानम् स्वर्गसौख्यनिरूपणम्। भूर्लोकवर्णनञ्चैव सप्तधा लोकवर्णनम्। पञ्चोर्द्ध्वलोककथनं ब्रह्माण्डस्थितिकीर्त्तनम्। ब्रह्माण्डानेकचरितं ब्रह्मजीवनिरूपणम्। आत्यन्तिकलयाख्यानं फलस्तुतिनिरूपणम्। इत्येतद्गारुडं नाम पुराणं भुक्तिमुक्तिदम्"। तत्फलस्तुतिः। "कीर्त्तितं पापशमनं पठतां शृण्वतां नृणाम्। लिखित्वैतत्पुराणन्तु विषुवे यः प्रयच्छति। सौवर्णहंसयुग्माढ्यं विप्राय स दिवं व्रजेत्"।

गरुडमन्त्र पु० ६त०। "संवर्त्तको मेरुयुतः पार्श्वस्तारोऽग्निसुन्दरी। (क्षिप ॐ स्वाहा)। गारुडो मनुराख्यातो विषद्वयविनाशनः। स्मरन् गरुडमात्मानं मन्त्रमेनं जपेन्नरः। विषमालोचनेनैव हन्यादागमयं कृतः" तन्त्रसारे निबन्धोक्ते विषहारके मन्त्रभेदे।

गरुडमुद्रा स्त्री "हस्तौ तु विमुखौ कृत्वा ग्रथयित्वा कनिष्ठके। मिथस्तर्जनिके श्लिष्टे श्लिष्टावङ्गुष्ठकौ तथा। मध्यमानामिकाद्वे तु द्वौ पक्षाविव चालयेत्। एषा गरुडमुद्रा स्याद्विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी" तन्त्रसारोक्ते विष्णुपूजाङ्गे मुद्राभेदे।

गरुडरुत न० "गरुडरुतं नजौ भजतगा यदा सुमदा" छन्दो० उक्तलक्षणे षोडशाक्षरपादके छन्दोभेदे ६त०। गरुडस्य रवे च "भ्रमरमयूरमानसमुदे गरुडरुतं सुरारिभुजगेन्द्रसन्त्रासने" छन्दोम०।

गरुडवेगा स्त्री गरुडस्य वेग इव वेगो गमने यस्याः। भीमोत्पद्यमानलताभेदे। "वीरधयो वाराही ज्योतिष्मती च गरुडवेगा" वृ०सं० ५४ अ०।

गरुडव्यूह पु० गरुड इवाकृत्या व्यूहः। सैन्यनिवेशन-

विशेषे गरुड़ाकृतौ व्यूहभेदे गरुड़शब्दे दृश्यम् ।

गरुड़ाग्रज पु० ६त० । विनतायाः ज्येष्ठपुत्रे सूर्य्यसारथौ १अरुणे । अमरः । तस्य गरुड़ाग्रजत्वकथा गरुड़शब्दे दृश्या । "विभिन्नवर्णा गरुड़ाग्रजेन" माघः ।

गरुड़ाङ्कित न० गरुड इवाङ्कितं तत्सवर्णत्वात् । १मरकतमणौ शब्दरत्ना० । गरुड़ाङ्कादयोऽप्यत्र ।

गरुड़ाश्मन् पु० गरुड इवाश्मा समानवर्णत्वात् । मरकतमणौ जटाधरः ।

गरुड़ासन न० "गरुडासनमास्थाय येन ध्यानस्थितो भुवि । सर्वदोषाद्विनिर्मुक्तो भवतीह महावशी । एकपादस्थितो वह्ने ! एकपादे च दण्डवत् । जङ्घापादकुञ्चितेन जान्वोरूर्ध्वं व्यवस्थितम् । एतदासनमाकल्प्य भवेत् संसारसद्गया । आधाराय योगनाथस्य दास ईश्वरस्य च" रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे ।

गरुड़ोत्तीर्ण पु० गरुडो वर्णेनोत्तीर्णः अतिक्रान्तो येन । मरकतमणौ राजनि० । [उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।

गरुड़ोपनिषद् स्त्री अथर्ववेदान्तर्गते गारुडाख्योपनिषद्भेदे ।

गरुत् पु० गॄ—उति । खगानां गमनागतिहेतौ पक्षे (पाखा) अमरः। २गरणे गरुत्मच्छब्दे उदा०। ३भक्षणे च ।

गरुत्मत् पु० प्रशस्तौ गरुतौ स्तोऽस्य मतुप् यवादि० मस्य न वः । १गरुडे अमरः । "सुपर्णोऽसि गरुत्मान्" यजु०१२।४ । "अथ सवितुर्गरुत्मान् पूर्व्यो जातः" ऋ०१०।१४८।२ । २पक्षिमात्रे अग्नौ च । "सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृष्ठे" यजु० १७।७२ । "अग्ने ! त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपक्ष्याकारो गरुड इवासि । गरुत्मान् गरुत् गरणं गिलनं भक्षणमस्यास्तीति गरुत्मान् अशनायावानित्यर्थः" वेददी० । ३पक्षिमात्रे च ।

गरुद्योधिन् पुंस्त्री गरुता युध्यति युध—णिनि ३त० । भारतीखगे (भारुइ) त्रिका० ।

गरुल पु० गरुड+डस्य लः । गरुडे हेमच० ।

गर्ग पु० गॄ—ग तस्य नेत्त्वम् । आङ्गिरसे मुनिभेदे । "वृहस्पतेराङ्गिरसः पुत्रो राजन् ! महामुनिः। संक्रामितो भरद्वाजः" इत्युपक्रमे "वितथस्याभिषिच्याथ भरद्वाजो वनं ययौ । स चापि वितथः पुत्रान् जनयामास पञ्च वै । सुहोत्रञ्च सुहोतारं गयं गर्गं तथैव च । कपिलञ्च महात्मानम्" हरिवं ३२ अध्या० । तस्य च शिवतोषात् चतुःषष्ट्यङ्गज्योतिषज्ञानं यथाह भा० आनु० १८अ०। "गर्ग उवाच चतुःषष्ट्यङ्गमददत् कालज्ञानं ममाद्भुतम् । सरस्वत्यास्तटे तुष्टो(शिवः)मनोयज्ञेन पाण्डव !" कलाज्ञानमित्यपपाठः । तस्य च कालज्ञानप्रकारः भा० व०१८८अ०उक्तः। तत्र वाक्यं गर्गस्रोतश्शब्दे दृश्यम् । तत्कृता ज्योतिषसंहिता गर्गसंहितेति प्रसिद्धम् ।"तन्त्रस्थानि मुनिर्मलानि निबद्धानि तानि दृष्ट्वेदम् । क्रियते गर्गपराशरकाश्यपवात्स्यरचितानि" "गर्गादीनां मतं वीक्ष्य" इति च वृ०सं० २१अ० । स च भरद्वाजगोत्रान्तर्गतः आर्षशब्दे ८१७पृ० दृश्यम् । तस्य गोत्रापत्यं गर्गा०यञ् । गार्ग्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । युवापत्ये फक् । गार्ग्यायणः यूनि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । बहुषु यञो लुक् अस्त्रियाम् । "गर्गाः शतं भोक्ष्यन्ताम्" महाभा० "गर्गाश्चाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगैन्यगार्ग्येति पञ्च" आश्व० श्रौ० १०।१२।१२। स्त्रियान्तु ङीप् यलोपश्च गार्गी इत्येव "गार्गी वाचक्नवी" आश्व० गृ० ३।४।४ । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च इत्येकशेषे "वृद्धो यूना" पा० वृद्धशेषे गार्ग्यौ । कृमिरोगाक्रान्ते २मुनिभेदे । "कृमिरासीत् महावीर्य्यः कृमिर्गर्गो महायशाः" भा० श० ५१ अ० । तत्कथा वृद्धकन्याशब्दे दृश्या । गयाक्षेत्रे यथार्थं सृष्टे ब्रह्मणो ३मानसपुत्रभेदे ।"ब्रह्मा सम्भृतसंभारो मानसानृत्विजोऽसृजत्" इत्युपक्रमे "गर्गं कौशिकवासिष्ठौ" वायु० गयामा०२अ० । ४वृषे ५किञ्जल्के शब्दार्थचि० । "चतुर्द्रुतविरामान्तस्तालोऽयं गर्गसंज्ञितः" संगीतदामोदरोक्ते ६तालभेदे पु० ।

गर्गत्रिरात्र पु० तिसृभिः रात्रिभिः साध्यः अण् द्विगोर्लुक् लुकि अत्रिश्वचनत्वा गर्गकृतस्त्रिरात्रः । त्रिरात्रके त्रिदिनसाध्ये यागभेदे । "त्र्यहाः पञ्च गर्गवेदच्छन्दोमान्तर्वसुपराकाः" कात्या० श्रौ० २३।८ । "त्र्यहाः (त्र्यह साध्याः") पञ्च अहीनाः । "द्विगौ क्रतौ" पा० पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सुक्रारोह्या० आद्युदात्तञ्च

गर्गर पुंस्त्री गर्गेति शब्दं राति रा—क स्व—वा० गरन् वा । "यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छिलाङ्गः पृष्ठेषु रेखाबहुलः सगलूकः । स गर्गरो घर्घरनादरूक्षो जडश्च शीतः कफवातकारी" राजनि० उक्ताकारगुणे मत्स्यभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २तक्रमथनी ३दधिमन्थनभाण्डे च शब्दार्थचि० "गर्गरोद्गारनिस्वनम्" हरिवं० ६१ अ० । "नैषां ब्रह्म च नोत्सृष्टा न गर्गरो मथ्यते नो यजन्ते" भा० शा० ७० अ० । "न दृष्टाः संप्रवर्त्तेरन्नमथ्येरंश्च गर्गराः" भा० शा० ६८ अ० ।

३कलसे कल्यार्थे ङीप्। ४स्वल्पघटे स्त्री “मेघाद्रौ गह्वयो देया वारिपूर्णा तु गर्गरी” ति०त०। गर्गस्येदम् कुवा० गञ। गार्ग्य तत्सम्बन्धिनि त्रि०।

गर्गशिरस् पु० दैत्यभेदे। “हरा गर्गशिरा यश्च” हरिवं० ३अ०।

गर्गसंहिता स्त्री गर्गेण कृता कालज्ञानस्य संहिता। गर्गकृते ज्योतिषग्रन्थभेदे।

गर्गस्रोतस् न० भा०श० प्रसिद्धे सरस्वतीतीर्थस्थे तीर्थभेदे “तस्मात् गाङ्गावतीर्थाच्च महाभाक्षुररिन्दमः। गर्गस्रोतो महातीर्थमाजगामैकुण्डली (बलभद्रः)। यत्र गर्गेण वृद्धेन तपसा भावितात्मना। कालज्ञानगतिश्चैव ज्योतिषाञ्च व्यतिक्रमः। उत्पाता दारुणाश्चैव शुभाश्च जनमेजय!। सरस्वत्याः शुभे तीर्थे विहिता वै महात्मना। तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं गर्गस्रोत इति स्मृतम्। तत्र गर्गं महाभागमृषयः सुव्रता नृप!। उपासाञ्चक्रिरे नित्यं कालज्ञानं प्रति प्रभो!” भा० श० ३८अ०

गर्गाट पुंस्त्री गर्गेति शब्दायाटति अट–अच्। मत्स्यभेदे हारा०।

गर्गादि पु० गोत्रे यञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः गर्ग वत्स (राजा वे) संकृति अज व्याघ्रपात् विदभृत् प्राचीनयोग अगस्ति पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख शट शक एक धूम अवट मनस् धनञ्जय वृक्ष विश्वावसु जरमाण लोहित संशित बभ्रु वल्गु मण्डु गण्डु शङ्कु लिगु गुहलु मन्तु मङ्क्षु अलिगु जिगीषु मनु तन्तु मनायी सूनु कथक कन्थक ऋक्ष वृक्ष तनु तरुक्ष तलुक्ष तण्ड वतण्ड कपि कत कुरुकत अनडुह् कण्व शकल गोकक्ष अगस्त्य कुण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रहूगण शण्डिल चणक चुलुक मुद्गल मुसल जमदग्नि पराशर जातूकर्ण्य महित मन्त्रित अश्मरथ शर्कराक्ष पूतिमाष स्थूरा अररक एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तितिक्ष भिषज् भिष्णज भडित भण्डित दल्भ चेकित चिकित्सित देवहू इन्द्रहू एकलू पिप्पलू बृहदग्नि सुलोहिन् सुलाभिन् उक्थ कुटीगु।

गर्ज अव्यक्तशब्दे भ्वा० पर० अक० सेट्। गर्जति। अगर्जीत् जगर्ज। गर्जितम्। गर्जनं गर्जः। गर्जन्। गर्ज्जी। “गर्ज गर्ज क्षणं मूढेति” देवीमाहात्म्यम्। “शरदि गर्जति, न वर्षति, वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः” उद्भटः। “कुम्भकर्णं ततोऽगर्जीत्” “गर्जन् हरिः साम्भसि शैलकुञ्जे” भट्टिः। “योधानां चैव गर्जताम्” भा० भी० ६७८ श्लो०। “नाम संश्रावयामास जगर्ज च ननाद च” रामा० सु० ८६। शीलार्थे चानश्। गर्जमानः। “तथाश्च गर्जमाने तु मेघवृन्देऽभिनिस्वनम्” भा० व्या० २०अ०। “सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः। चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्विद्यायशोबलम्” स्मृतिः। “माघादिचतुरो मासान् गर्जनाद्यं विवर्जयेत्” स्मृतिः।

अनु+गर्जनप्रतिरूपगर्जने। “अनुगर्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः” कुमा०। अनुरूपगर्जने च। “सोऽनुगर्जन् धनुष्पाणिः” भा०द्रो० ३०अ०।

अभि+अभिलक्ष्य गर्जने सक०। “दुःशासनस्ताभिगर्जमानः” भा०म०६५अ०। ताच्छील्ये चानश्। “शार्दूलाविव चान्योन्यमामिषार्थेऽभ्यगर्जताम्” भा०द्रो०१२२अ०। सम्यग्गर्जने अक०। “शूराणाञ्चाभिगर्जताम्” भा०क०२६अ०

प्रति+प्रतिरूपगर्जने अक०। “बलवच्चापि संक्रुद्धावन्योन्यं प्रतिगर्जताम्” भा० वि० २२अ०। आर्षः पदव्यत्ययः। “प्रतीपं पततो मत्तान् कुञ्जरान् प्रतिगर्जतः” भा० उ० ५०अ० “सुहृदयोऽहृदयः प्रतिगर्जताम्” रघुः। प्रतिलक्षीकृत्य गर्जने सक०। “अरीणां कदनं कृत्वा मामपि प्रतिगर्जति” हरिवं० ४८अ०।

गर्ज रवे चुरा० उभ० अक० सेट्। गर्जयति ते अजगर्जत्–त। गर्जयां बभूव आस–चकार चक्रे। गर्जयन् गर्जयमानः।

गर्ज पु० गर्ज–भावे घञ्। १हस्तिशब्दे २मेघादिशब्दे च गुरुमत्त्वात् सेट्कत्वाच्च भावे अ स्त्रियाम्। गर्जा। ३मेघादिध्वनौ स्त्री “गण्डूषगर्जागरभुजगीलव्यालपर्ता कलीडाः। उत्कगढसटवराटकरभकाः क्लीबे तु टावन्ताः” त्रिका०।

गर्जक पु० गर्ज–ण्वुल्। (गाच)मत्स्यभेदे शब्दर०। [मेदि०।

गर्जन न० गर्ज–भावे ल्युट्। १शब्दे करणे ल्युट्। २कोपे

गर्जर न० गर्ज–बा० अरच्। १दृञ्जने (गाजर)ख्याते मूलप्रधाने वृक्षे भावप्र०। “गर्जरं स्वञ्जनं प्रोक्तं तथा नारङ्गवर्णकम्। गर्जरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु। संग्राहि रक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित्”।

गर्जाफल पु० गर्जया फलति फल–अच् ३त०। विकङ्कतवृक्षे राजनि०।

गर्जि पु० गर्ज–भावे इन्। १मेघशब्दे हेम०।

गर्जित न० गर्ज–भावे क्त। १मेघादिध्वनौ कर्त्तरि क्तः।

३मांसगन्धे अमरः। ४गर्जनकर्त्तरि मेघादौ त्रि॰ "स-न्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः" स्मृतिः। गर्जो जातोऽस्य तार॰—इतच्। ५जातगर्जने त्रि॰।

गर्ज्य न॰ गर्ज–ण्यत् "न कादेः" पा॰न कुत्वम्। गर्जनीये।

गर्त्त पुंस्त्री॰ गृ–तन्। १भूमिच्छिद्रे २त्रिगर्त्तदेशे ३स्त्रीनितम्बस्य कुकुन्दरे च मेदि॰। ४रोगभेदे शब्दर॰। ५गृहे निघ॰। ६रथे उत्तमासनाद्यौ च निरु॰। "अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्त्तारुगिव सनये धनानाम्" ऋचो निरुक्तौ गर्त्तः सभास्थाणुः गृणातेः सत्यसङ्गरो भवति रथोऽपि गर्त्त उच्यते गृणातेः स्तुतिकर्म्मणः स्तुततमं यानम्" इति ३।५। "वरुण! मित्र! गर्त्तमचयाथे" ऋ॰ ५।६२।८ "गर्त्तं रथम्" भा॰ "गमस्वता एतदावाधिगर्त्ते" ५४।६।५। "गर्त्ते रथे" भा॰। ७खातभेदे "धनुः-शतपरिणाहश्च गतिर्यासां न विद्यते। न ता नदी-शब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः" ति॰ त॰। "स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च" मनुः। ८खातेन क्षतविलमात्रदेशे च "अशुचिस्थानम् उच्छिष्टलेपयस्थानं गर्त्तादिकम्" मिता॰। "न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः" (मूत्रं कुर्य्यात्) मनुः। "गर्त्तेष्वथ-कारी-षावम्निमवधापयेत्" आश्व॰ गृ॰ २।८।१४। "सर्वासां स्त्रूणानां गर्त्तेषु" कात्या॰ "यथेष्टमत्र गर्त्तेऽवदध्युः" ४।५।१। "स्थाणुं वर्च्छतु गर्त्ते वा पात्यते" ऋ॰भा॰श्रुतिः। गर्त्तस्यादूरभवो देशः सुवास्त्वा॰ अण्। गार्त्त गर्त्तसन्नि-कृष्टदेशादौ त्रि॰। ततः चतुरर्थ्याम् प्रेक्षा॰ इनि। गर्त्तिन् गर्त्तसन्निकृष्टादौ त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। गर्त्ते भवः धूमा॰ वुञ्। गार्त्तक गर्त्तभवे त्रि॰। उत्करा॰ चतु-रर्थ्यां छ। गर्त्तीय गर्त्तयुक्तदेशादौ त्रि॰। कुमुदा॰ चतुरर्थ्यां ठक्। गार्त्तिक गर्त्तसन्निकृष्टदेशादौ। गर्त्तं तत्पतनमर्हति "छन्दसि च" पा॰ यत्। गर्त्त्य गर्त्तपतनमर्हति त्रि॰ छन्दसीत्युक्तेः वेद एवास्य प्रयोगः।

गर्त्तिका स्त्री गर्त्तोऽस्त्यस्याः ठन्। १तन्त्रवपनशालायां (ता-तघर)। हेमच॰। २गर्त्तवति त्रि॰।

गर्द्द रवे वा चुरा॰ उभ॰ पक्षे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। गर्द्द-यति-ते गर्द्दति अजगर्द्दत्-त अगर्द्दीत्। गर्द्दयाम् बभूव आस चकार चक्रे जगर्द्द।

गर्द्दभ पुंस्त्री॰ गर्द्द–अभच् (गाधा) १जन्तुभेदे। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्द्दभी" "अविश्रान्तं वहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति। सन्तोषश्चरते नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्द्दभात्" चाणक्य॰। "दीपनं गार्द्दभं मूत्रं कृमि-वातक-फापहम्। शोफकुष्ठोदरोन्मादग्रहजन्मविनाशनम्" सुश्रु॰ तत्र पुंसामेव मूत्रं ग्राह्यं यथाह भावप्र॰ "खरोष्ट्रेभनराश्वानां पुंसां मूत्रं हितं स्मृतम्"। तदुत्-पत्तिः "अथ यासां पांसवः पर्य्यशिष्यन्त ततो गर्द्द-भः समभवत् तस्माद्यत्र पांसुलं भवति गर्द्दभस्थानमिव तत्रेत्याहुः" शत॰ब्रा॰ ४।५।१।८। तस्य पांसुषु उत्पन्न-त्वात् पांसुलस्थानप्रियता। "चण्डालश्वपचानान्तु बहि-र्ग्रामात् प्रतिश्रयः। अपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्व-गर्द्दभम्" मनुना तस्य श्वपचादिधनत्वमुक्तम्। २गन्धे हेमच॰। ३श्वेतकुमुदे ४विडङ्गे च न॰ राजनि॰।

गर्द्दभगद पु॰ जालगर्द्दभाख्ये रोगभेदे राजनि॰। जाल-गर्द्दभशब्दे दृश्यम्।

गर्द्दभयाग पु॰ गर्द्दभेन यागः। अवकीर्णिनः प्राय-श्चित्तार्थे नैर्ऋतदेवताककाणगर्द्दभपश्वालम्भनेन कर्त्तव्ये यागभेदे। तद्विधिर्मनुनोक्तो यथा

"अवकीर्णी तु काणेन गर्द्दभेन चतुष्पथे। पाक-यज्ञविधानेन यजेत निरृतिं निशि। हुत्वाग्नौ विधि-वद्धोमानन्ततश्च समेत्यृचा। वातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात् सर्पिषाऽऽहुतीः। कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः। अतिक्रमं व्रतस्याहुर्द्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः। मारुतं पुरु-हूतञ्च गुरुं पावकमेव च। चतुरो व्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मं तेजोऽवकीर्णिनः"।

गर्द्दभयज्ञ गर्द्दभेज्यादयोऽप्यत्र। तत्र विशेषः कात्या॰श्रौ॰ सूत्रे उक्तो यथा।

"योऽवकीर्णिनो गर्द्दभेज्या" सू॰१।१।१३ "यो ब्रह्मचारी सन् स्त्रियं गच्छति सोऽवकीर्णी तस्यावकीर्णिनः स्खलित-ब्रह्मचर्यस्य गर्द्दभेज्या गर्द्दभेनेज्या यागो गर्द्दभेज्या प्राय-श्चित्तार्थो भवति। यागश्चो विकल्पार्थः तेन स्मृत्युक्तमपि प्रायश्चित्तान्तरमाज्याहुतिद्वयरूपं विकल्पेन भवति "अथाप-रमाज्याहुती जुहोति कामावकीर्णोऽस्मीत्यादिना" (पार-स्कर) शाखान्तरे उभयस्य विकल्पेन उक्तत्वात् अत्रैतद्विचार्य्यते किं स्वपतोऽपि अवकीर्णिपशुश्च तदुभय-साधनसंस्कृतेष्वाहवनीयादिषु भवति उत लौकिके इति। तत्र प्रकृतित्व आहवनीयादिप्राप्तेराहवनीयादीनां चा-धाननिष्पाद्यत्वात् स्वपतोऽवकीर्णिनश्चाधानविध्यभावेऽपि इष्टिपशू आधानं प्रयोजतः अत एतदर्थमेवाधानेनाऽऽ-

हवनीयादीनुत्पाद्य तेष्वेतदुभयं कर्त्तव्यमिति प्राप्ते आह" कर्कः। "लौकिके" ४सू०। "एतौ स्थपतीष्टवकीर्णिपशू लौकिकेऽग्नौ भवतः न होमाविष्टिपशू आधानं प्रयोजयतः आभ्यां हि तदेव क्रियते यद्दर्शपूर्णमासाङ्गं भवति। न चाधानं दर्शपूर्णमासाङ्गम् स्वकाले हि पुरुषसंस्कारकत्वेन तद्विहितमिति। अतो लौकिकाग्नावेवैतावनुष्ठेयौ लौकिकमेव गार्हपत्यस्थाने स्थापयित्वा तत आहवनीयादिस्थानेषु विहृत्य स्थपतीष्ट्यवकीर्णिपशू दर्शपूर्णमासवच्छ्रुतवत् कर्त्तव्यौ। अत्र विशेषविधानार्थमाह" कर्कः। "भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणम्" ५सू०। "अत्रावकीर्णिनो गर्दभपशुयागे पशुपुरोडाशस्य श्रपणं भूमावेव कर्त्तव्यम् न तु कपालेनु" कर्कः। "अप्स्ववदानहोमः" ६सू०। "अवदानानां हृदयजिह्वाक्रोडादीनां होमोऽप्सु उदकेषु भवति नाग्नौ वचनात्। अवदानग्रहणादन्यदाघाराज्यभागहोमादिकमग्नावेव कार्य्यम्" कर्कः। "शिश्नात् प्राशित्रावदानम्" ७सू०। "गर्दभस्य शिश्नात् प्राशित्रावदानं कार्य्यम् वचनात्" कर्कः।

गर्दभशाक पु० गर्दभोगन्धो शाकोऽस्य। मञ्जरविटपे (वामनहाटि) जटा०। २तत्स्वार्थे स्त्री गौरा० ङीष् रत्नमा०।

गर्दभशाखी स्त्री गर्दभो गन्धः शाखायां यस्याः गौरा० ङीष्। १भार्ग्याम् राजनि०।

गर्दभाण्ड पु० गर्दभं गन्धमर्मति अम–गतौ ड। पत्रकाण्डफलादिभिरश्वत्थाकारे १प्लक्षवृक्षे (पाकुड) अमरः। (पिप्पली) ख्याते २वृक्षे भारसुन्दरी।

गर्दभाह्वय न० गर्दभेति आह्वयो यस्य। १कुमुदे हेमच०।

गर्दभिका स्त्री "मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिडकावृतम्। रुजाकारीं गर्दभिकाम् तां विद्यात् वातपित्तजाम्" माधवकरोक्ते रोगभेदे।

गर्दभी स्त्री गर्द–अभच् गौरा० ङीष्। अग्निप्रकृतिके १कीटभेदे सुश्रु० कीटशब्दे २०४८पृ० विवृतिः। स्वार्थे क। २गर्दभिकारोगे संज्ञायां कन्। ३अपराजितायाम् ४श्वेतकण्टकार्य्याम् ५कटभ्याञ्च राजनि०। गर्दभ+जातौ स्त्रियां ङीष्। ६गर्दभजातिस्त्रियाम् तत्क्षीरादिगुणाः "बल्यं वातहरं मधुराम्लं च गार्दभम्। पयो रूक्षं दीपनञ्च सुपथ्यं परिकीर्त्तितम्। गार्दभं दधि रूक्षोष्णं लघु दीपनमुच्यते। पाचनं मधुराम्लञ्च रुचिकृत् वातदोषहृत्। गार्दभं नवनीतं च कषायं कफवातहृत्। बल्यञ्च दीपनं पाके लघूष्णं मूत्रदोषकृत्" राजनि०।

गर्द्ध लिप्सायां चुरा० उभ० सक० सेट्। गर्द्धयति ते अजगर्द्धत् त। गर्द्धयाम् बभूव आस चकार चक्रे। गर्द्धः गर्द्धा। गर्द्धनः। [२गर्द्धभाण्डवृक्षे च शब्दच०।

गर्द्ध पु० गृध–अच् घञ् वा। १अतिशयस्पृहायां, हेमच०।

गर्द्धन त्रि० गृध–युच्। लुब्धे अमरः।

गर्व गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। गर्वति अगर्वीत् जगर्व।

गर्व दर्पे अद० चुरा० आत्म० अक० सेट्। गर्वयते अजगर्वत। गर्वः। गर्वितः। "तदपसारगर्वितलक्ष्यप्रहारम्" रघुः।

गर्व पु० गर्व–दर्पे भावे अच्। अहङ्कारे अमरः।

गर्भ(र्व्भ) पु० गृ–भन् वा द्वित्वे भस्य वः। भृणे देहजन्मकारके शुक्रशोणितानुबन्धजन्ये १मांसपिण्डे, २शिशौ, ३कुक्षौ, ४नाटकसन्धिभेदे, ५पनसकण्टके मेदि० ६अपवरके, हेमच० "भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाप्लवते जलम्। तावद् गर्भं विजानीयात्" प्रा०त० उक्ते भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां, गङ्गाजलाप्लावनस्थाने, ७अन्ने, ८अग्नौ, ९पुत्रे च शब्दार्थचि०। गर्भस्य देहहेतुता कायशब्दे १९०८पृ० दर्शिता कश्चिदत्र विशेषोऽभिधीयते। तत्र भावप्र०

"कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः। गर्भः सञ्जायते नार्य्याः स जातो बाल उच्यते। गर्भः शुद्धोऽशुद्धश्च अशुद्धस्तु गर्भोऽशुद्धशुक्रशोणितयोरपि दम्पत्योर्भवति यत आह "दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्यात् दुष्टशोणितशुक्रयोः। यदपत्यनयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितमिति"। कुष्ठं सञ्जातं यस्य तत् कुष्ठितम्, अत्र तारकादित्वादितच् प्रत्ययः। यत्तु, "वातादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न समर्थाः" इति सुश्रुतः। तत्र शुद्धप्रजोत्पादने न समर्था इति बोद्धव्यम्। रोगादिनाऽशुद्धास्तु वातादिदुष्टशुक्रा अपि प्रजा जनयन्ति जन्मान्धबधिरपङ्ग्वादिसम्भवात्। अतो स्त्रीपुंसयोर्योगे मकरध्वजवेगतः। मेढ्रयोन्यभिसङ्घर्षाच्छरीरोष्माऽनिलाहृतः। पुंसः सर्वशरीरस्थं रेतो द्रावयतेऽथ तत्। वायुर्मेहनमार्गेण पातयत्यङ्गनाभगे। तत् संसृत्य व्यात्तमुखं याति गर्भाशयं प्रति। तत्र शुक्रवदायातेनार्त्तवेन युतं भवेत्। गर्भाशयस्य स्वरूपमाह शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता। यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः। तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः। अयमर्थः गर्भशय्याया मुखं रोहितमत्स्यस्येव भवति यथा च रोहितमत्स्यस्य स्थितिर्भवति तथा पित्ताशयपक्वाशयमध्ये गर्भशय्यायाः

क्तिर्भवति रूपमपि तद्वेव भवति यथा रोहितस्य रूपं रक्तमाणयस्तु मत्तानिलर्थः। शुक्रार्त्तवसमायोगादेव खलु जायते। जीवस्तदैव विशति शुक्रशुक्रार्त्तवान्तरः। सूक्ष्मांशोः सूक्ष्ममणितोऽनुभवस्याद्यु तास्यथा। वह्निः सञ्जायते जीवस्तथा शुक्रार्त्तवाद्युतात्। आकाशादिरनन्तत्वाऽव्यक्तो वक्तुं न शक्यते। चिदानन्दैकरूपोऽयं मनसापि न गम्यते। एवं भूतोऽपि जगतो भाविन्या वशवत्तया। अविद्यया कृतकर्मवशो गर्भं विशत्यसौ। गर्भे चतुर्विंशतितत्त्वमयम्। स एव वेत्ता रसनो द्रष्टा घ्राता स्पृशत्यसौ। श्रोता वक्ता च कर्त्ता च गन्ता रन्तोत्सृजत्यपि। दिने व्यतीते नियतं सङ्कुचत्यम्बुजं यथा। ऋतौ व्यतीते नार्यास्तु योनिः संव्रियते तथा। ऋतौ रजोदर्शनात् षोडशनिशात्मके काले योनिरत्र भगद्वारम्।

"बीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ। यमावित्यभिधीयेते धर्मेतरपुरःसरौ। धर्मस्तदितरोऽधर्मस्तौ पुरःसरौ ययोः तेन यमौ धर्माधर्माभ्यां भवत इत्यर्थः। आधिक्ये रेतसः पुत्रः कन्या स्यादार्त्तवेऽधिके। नपुंसकं तयोः साम्ये यद्येका पारमेश्वरी। नन्वेवं सति कथं पुत्रोत्पत्तिः सदैवार्त्तवस्यैव बाहुल्यात् यत उक्तम् "आर्त्तवं चतुरञ्जलिप्रमाणं शुक्रं प्रसृतिमात्रमिति" वाग्भटेऽप्युक्तमात्रेयादिभिः "मज्जा मेदोवसा मूत्रपित्तश्लेष्मशकृदसृक्। रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्द्धितम्। पृथक् च प्रसृतं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम्। द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्तु ते। समधातोरिदं मानं विद्यात् वृद्धिक्षयावतः" इति। नैवं, यतो गर्भाशयस्यैव शुक्रमार्त्तवं च गर्भोत्पत्तिहेतुः शुक्रं कदाचिदत्यन्तहर्षवशाद् गव्यादिशुक्रवद्द्रव्यसेवनात् शुक्रबाहुल्यात् गर्भाशये बहु स्रवति कदाचिद्भेदनस्वादिना शुक्राल्पत्वादल्पमिति एवमार्त्तवमपीति न दोषः। सुश्रुतः पुनराह "दैवसङ्ख्याशरीराणामस्थायित्वात् तथैव च। दोषधातुमलानां तु परिमाणं न विद्यते"। दैवसङ्ख्यात् दीर्घह्रस्वस्थूलकृशादिभेदेन साद्यस्याभावात् अस्थायित्वात् पयोवृद्धिनियत्तु भुक्तैकमात्रानवस्थानात्। एवं तामभिसङ्गम्य पुनर्मासाद् भजेदसौ" मासादूर्द्ध्वमिति शेषः। अर्वागगमनेन गर्भद्वारविघट्टनात् गर्भच्युतिप्रसङ्गः स्यात्। केचित्तु, पुनः पुष्पदर्शनेन गर्भाशयाभिवृद्धे मासात् पूर्वं गच्छेत् लब्धगर्भां तु नोपगच्छेदिति वदन्ति। तत्र परिहार्यपरिहारार्थं सद्योगृहीतगर्भाया लक्षणमाह शुक्रशोणितयोर्मैत्रात्म्यावोऽस्य शुभोद्भवः। सकृदि सादः पिपासा च ग्लानिः स्फूर्तिर्भवेत्। अथ तस्या यथोत्तरकालीनं लक्षणमाह स्तनयोर्मुखकार्ष्ण्यं स्याद्रोमराज्युद्गमस्तथा। अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः"।

"छर्दयेत् पथ्यभुक् चापि गन्धादुद्विजते शुभात्। प्रसेकः सदनं चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते। तत्र पुत्रगर्भवत्या लक्षणमाह पुत्रगर्भयुतायास्तु नार्या मासि द्वितीयके। गर्भो गर्भाशये तस्याः पिण्डाकारोऽपरं शृणु। पिण्डो वर्त्तुलाकृतिः मासि द्वितीयके इत्यस्य गर्भः पिण्डाकारो तस्याः इत्यनेनैवान्वयो न त्वपिमश्लोकेऽपि। दक्षिणाक्षिमहत्त्वं स्यात् प्राक्क्षीरं दक्षिणे स्तने। दक्षिणोरुः सुपुष्टः स्यात् प्रसन्नमुखवर्णता। पुन्नामधेयद्रव्येषु स्वप्नेऽपि मनोरथः। आम्रादिफलमाप्नोति स्वप्नेषु कमलादि च। कन्यागर्भवतीगर्भः पेशी मासि द्वितीयके। पुत्रगर्भस्य लिङ्गानि विपरीतानि चेक्षते। पेशी दीर्घाकृतिः। नपुंसकं यदा गर्भे भवेद्गर्भोऽर्बुदाकृतिः। उन्नते भवतः पार्श्वे पुरस्तादुदरं महत्। अर्बुदं वर्त्तुलं फलार्द्धतुल्यम्।

"अपरा अपि गर्भप्रकृतीराह यदा नार्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन। मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थि स्तत्र जायते। अनस्थिः चर्वमदेहे नञ् तैजसको सप्तास्थिरित्यर्थः। ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमाचरेत्। आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि। मासि मासि प्रवर्द्धेत स गर्भो गर्भलक्षणः। कललं जायते तस्य वर्जितं पैतृकैर्गुणैः। गर्भलक्षणः प्रकृतगर्भलक्षणः। पैतृकैर्गुणैः केशश्मश्रुलोमनखदन्तशिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतिभिः। सर्पवृश्चिककूष्माण्डाकृतयो विकृताश्च ये। गर्भास्ते योषितश्चैव ज्ञेयाः पापकृतो भृशम्। गर्भो वातप्रकोपेण दौहृदे वावमानिते। भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुर्मूको मिन्मिन एव च। एतासामाहाराचारचेष्टाभेदस्य हेतुमाह आहाराचारचेष्टाभिर्यादृशीभिः समन्वितौ। स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रोऽपि तादृशः। समुपेयातां संयोगं गच्छेताम्। अथ गर्भलक्षणमाह। गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंश्रयम्। प्रकृतिः सविकारा च तत्सर्वं गर्भसंज्ञितम्।

कालेन वर्द्धितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः। भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते। अङ्गोपाङ्गसंयुतः व्यक्ताङ्गोपाङ्गः। तस्य त्वङ्गान्युपाङ्गानि ज्ञात्वा सुश्रुतशास्त्रतः। मस्तकादभिधीयन्ते शिष्याः शृणुत यत्नतः। आद्यमङ्गं शिरः प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुन्तलाः। तस्यान्तर्मस्तुलुङ्गं च ललाटं भ्रूयुगं तथा। नेत्रद्वयं तयोरन्तर्वर्त्तिते द्वे कनीनिके। दृष्टिद्वयं कृष्णगोलौ श्वेतभागौ च वर्त्मनी। पक्ष्माण्यपाङ्गौ शङ्खौ च कर्णौ तच्छष्कुलीद्वयम्। पालिद्वयं कपोलौ च नासिका च प्रकीर्त्तिता। ओष्ठाधरौ च सृक्किण्यौ मुखं तालु हनुद्वयम्। दन्ताश्च दन्तवेष्टाश्च रसना चिवुकं गलः। द्वितीयमङ्गं ग्रीवा तु यया मूर्द्धा विधार्य्यते। तृतीयं बाहुयुगलं तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे। तस्योपरिगतौ स्कन्धौ प्रगण्डौ भवतस्ततः। कफोणियुगं तदधः प्रकोष्ठयुगलं तथा। मणिबन्धौ ततो हस्तौ तयोरङ्गुलयो दश। नखाश्च दश ते ख्याता दश च्छेद्याः प्रकीर्त्तिताः। चतुर्थमङ्गं वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे। स्तनौ पुंसस्तथा नार्य्या विशेष उभयोरयम्। यौवनागमने नार्य्याः पीवरौ भवतः स्तनौ। गर्भवत्याः प्रसूतायास्तावेव क्षीरपूरितौ। हृदयं पुण्डरीकेण सदृशं स्यादधोमुखम्। जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति। आशयस्तत्तु जीवस्य चेतनास्थानमुत्तमम्। अतस्तस्मिंस्तमोव्याप्ते प्राणिनः प्रस्वपन्ति हि। चेतनास्थानमुत्तममिति अयमभिप्रायः। चेतनानामधिष्ठानं मनोदेहश्च सेन्द्रियः। केशलोमनखाग्रं च मलं द्रव्यगुणं विना" इत्युक्तवता चरकेण सकलं शरीरं चेतनास्थानमुक्तम्। तदपेक्षया हृदयं विशेषतश्चेतनास्थानमिति। कक्षयोर्वक्षसः सन्धौ जत्रुणी समुदाहृते। कक्षे उभे समाख्याते तयोः स्यातां च वङ्क्षणौ। उदरं पञ्चममङ्गं षष्ठं पार्श्वद्वयं मतम्। सपृष्ठवंशं पृष्ठं तु समस्तं सप्तमं स्मृतम्। उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि जानीहि यत्नतः। शोणिताज्जायते प्लीहा वामतो हृदयादधः। रक्तवाहिशिराणां स मूलं ख्यातो महर्षिभिः। हृदयाद्वामतोऽधश्च फुस्फुसो रक्तफेनजः। अधो दक्षिणतश्चापि हृदयात् यकृतः स्थितिः। तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम्। अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति। जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनकृन्मतम्। क्लोम तिलकम्। एतत्तु वातरक्तजम्। अत्र वृद्धवाग्भटः "रक्तादतिसर्वयुक्तात्कालीय-कमथुर्भव इति। मेदःशोणितयोः साराद्वृक्कयोर्युगलं भवेत्। तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः। उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यामाः पुंसामन्त्राणि सूरिभिः। अर्द्धव्यामेन हीनानि योषितोऽन्त्राणि निर्द्दिशेत्। उण्डुकश्च कटी चापि त्रिकं बस्तिश्च वङ्क्षणौ। कण्डराणां प्ररोहः स्यात् स्थानं तद्वै वीर्य्यमूत्रयोः। स एव गर्भस्याधानं कुर्य्याद्गर्भाशये स्त्रियाः। शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता। यस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता। वृषणौ भवतः सारात् कफासृङ्मांसमेदसाम्। वीर्य्यवाहिशिराधारौ तौ मतौ पौरुषावहौ। गुदस्य मानं सर्वस्य सार्द्धं स्याच्चतुरङ्गुलम्। तत्र स्युर्वलयस्तिस्रः शङ्खावर्त्तनिभास्तु ताः। प्रवाहिणी भवेत्पूर्वा सार्द्धाङ्गुलमिता मता। उत्सर्जनी तु तदधः सा सार्द्धाङ्गुलसम्मिता। तस्याधः संवरणी स्यादेकाङ्गुलसमा मता। अर्द्धाङ्गुलप्रमाणं तु बुधैर्गुदमुखं मतम्। मलोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्देहे विनिर्मितः। पुंसः प्रोथौ स्फिचौ यौ तु तौ नितम्बौ च योषितः। तयोः कुकुन्दरे स्यातां सक्थिनी त्वङ्गमष्टमम्। तदुपाङ्गानि च ब्रूमो जानुनी पिण्डिकाद्वयम्। जङ्घे द्वे घण्टिके पार्ष्णी तले च प्रपदे तथा। पादाङ्गुलयस्तत्र दश तासां नखा दश"। अथेदं शरीरमपरेणापि येन येन समवायिकारणेनोत्पद्यते तानि सर्वाण्याह "अथ दोषाः प्रवक्ष्यन्ते धातवस्तदनन्तरम्। आहारादेर्गतिस्तस्य परिणामश्च वक्ष्यते। ख्यातिं चाथ धातूनां मलास्तदुपधातवः। आशयाश्च कलाश्चापि मर्माण्यथ च सन्धयः। शिराश्च स्नायवश्चापि धमन्यः कण्डरास्तथा। रन्ध्राणि भूरिस्रोतांसि जालैः कूर्चाश्च रज्जवः। सेवन्यश्चाथ सङ्घाताः सीमन्ताश्च तथा त्वचः। लोमानि लोमकूपाश्च देहे एतन्मयो मतः"।

१०भेषजस्य जलवर्षणयोग्यतासम्पादके निमित्तभेदे स च वृ०सं० २१ अ० उक्तो यथा

"दैवविदवहितचित्तो द्युनिशं यो गर्भलक्षणे भवति। तस्य मुनेरिव वाणी न भवति मिथ्याम्बुनिर्देशे। किं वाऽतः परमन्यच्छास्त्रं ज्यायोऽस्ति यद्विदित्वैव। प्रध्वंसिन्यपि काले त्रिकालदर्शी कलौ भवति। केचिद्वदन्ति कार्त्तिकशुक्लान्तमतीत्य गर्भदिवसाः स्युः। न तु तन्मतं बहूनां गर्गादीनां मतं वक्ष्ये। मार्गशिरःशुक्लप्रतिपत्प्रभृति क्षपाकरेऽषाढाम्। पूर्वां वा समुपगते गर्भाणां

लक्षणं शैवम्। यन्नक्षत्रमुपगते गर्भश्चन्द्रे भवेत् स चन्द्रवशात्। पञ्चनवते दिनशते १९५ तत्रैव प्रसवमायाति। सितपक्षभवाः कृष्णे, शुक्ले कृष्णाद्युद्भवा रात्रौ। नक्तंप्रभवाश्चाह्नि सन्ध्याजाताश्च सन्ध्यायाम्। मृगशीर्षाद्या गर्भा मन्दफलाः पौषशुक्लजाताश्च। पौषस्य कृष्णपक्षेण निर्दिशेच्छ्रावणस्य सितम्। माघसितोत्था गर्भाः श्रावणकृष्णे प्रसूतिमायान्ति। माघस्य कृष्णपक्षेण निर्दिशेद्भाद्रपदशुक्लम्। फाल्गुनशुक्लसमुत्था भाद्रपदस्यासिते विनिर्देश्याः। तस्यैव कृष्णपक्षोद्भवास्तु ये तेऽश्वयुक्शुक्ले। चैत्रसितपक्षजाताः कृष्णेऽश्वयुजस्य वारिदा गर्भाः। चैत्रासितसम्भूताः कार्त्तिकशुक्लेऽभिवर्षन्ति। पूर्वोद्भूताः पश्चादपरोत्थाः प्राग्भवन्ति जीमूताः। शेषास्वपि दिक्ष्वेवं विपर्ययो भवति वायोश्च। ह्लादिमृदूदक्शिवशक्रदिग्भवो मारुतो वियद्विमलम्। स्निग्धसितबहुलपरिवेषपरिवृतौ हिममयूखार्कौ। पृथुबहुलस्निग्धघनं घनसूचीक्षुरकलोहिताभ्रयुतम्। काकाण्डमेचकाभं वियद्विशुद्धेन्दुनक्षत्रम्। सुरचापमन्द्रगर्जितविद्युत्प्रतिसूर्यकाः शुभा सन्ध्या। शशिशिवशक्राशास्थाः शान्तरवाः पक्षिमृगसङ्घाः। विपुलाः प्रदक्षिणचराः स्निग्धमयूखा ग्रहा निरुपसर्गाः। तरवश्च निरुपसृष्टाङ्कुरा नरचतुष्पदा हृष्टाः। गर्भाणां पुष्टिकराः सर्वेषामेव योऽत्र तु विशेषः। स्वर्त्तुस्वभावजनितो गर्भविवृद्ध्यै तमभिधास्ये। पौषे समार्गशीर्षे सन्ध्यारागोऽम्बुदाः सपरिवेषाः। नात्यर्थं मृगशीर्षे शीतं पौषेऽतिहिमपातः। माघे प्रबलो वायुस्तुषारकलुषद्युती रविशशाङ्कौ। अतिशीतं सघनस्य च भानोरस्तोदयौ धन्यौ। फाल्गुनमासे रूक्षश्चण्डः पवनोऽभ्रसम्प्लवाः स्निग्धाः। परिवेषाश्चासकलाः कपिलस्ताम्रो रविश्च शुभः। पवनघनवृष्टियुक्ताश्चैत्रे गर्भाः शुभाः सपरिवेषाः। घनपवनसलिलविद्युत्स्तनितैश्च हिताय वैशाखे। मुक्ताराजतनिकाशास्तमालनीलोत्पलाञ्जनाभासः। जलचरसत्त्वाकारा गर्भेषु घनाः प्रभूतजलाः। तीव्रदिवाकरकिरणाभितापिता मन्दमारुता जलदाः। रुषिता इव धाराभिर्विसृजन्त्यम्भः प्रसवकाले। गर्भोपघातलिङ्गान्युल्काशनिपांशुपातदिग्दाहाः। क्षितिकम्पखपुरकीलककेतुग्रहयुद्धनिर्घाताः। रुधिरादिवृष्टिवैकृतपरिघेन्द्रधनूंषि दर्शनं राहोः। इत्युत्पातैरेभिस्त्रिविधैश्चान्यैर्हतो गर्भः। स्वर्त्तुस्वभावजनितैः सामान्यैर्यैश्च लक्षणैर्वृद्धिः।

गर्भाणां विपरीतैस्तैरेव विपर्ययो भवति। भाद्रपदाद्वयविश्वाम्बुदैवपैतामहेष्वथर्क्षेषु। सर्वेष्वृतुषु विवृद्धो गर्भो बहुतोयदो भवति। शतभिषगाश्लेषार्द्रास्वातिमघासंयुतः शुभो गर्भः। पुष्णाति बहून्दिवसान् हन्त्युत्पातैर्हतस्त्रिविधैः। मृगमासादिष्वष्टौ षट् षोडश विंशतिश्चतुर्युक्ता। विंशतिरथ दिवसत्रयमेकतमर्क्षेण पञ्चभ्यः। क्रूरग्रहसंयुक्ते करकाशनिमत्स्यवर्षदा गर्भाः। शशिनि रवौ वा शुभसंयुतेक्षिते भूरिवृष्टिकराः। गर्भसमयेऽतिवृष्टिर्गर्भाभावाय दुर्निमित्तकृता। द्रोणाष्टांशेऽभ्यधिके वृष्टे गर्भः स्रुतो भवति। गर्भः पुष्टः प्रसवे ग्रहोपघातादिभिर्यदि न वृष्टः। आत्मीयगर्भसमये करकामिश्रं ददात्यम्भः। काठिन्यं याति यथा चिरकालघृतं पयः पयस्विन्याः। कालातीतं तद्वत् सलिलं काठिन्यमुपयाति। पञ्चनिमित्तैः शतयोजनं तदर्धार्धमेकहान्यातः। वर्षति पञ्च समस्ताद्रूपेणैकेन यो गर्भः। द्रोणः पञ्चनिमित्ते गर्भे त्रीण्याढकानि पवनेन। षड् विद्युता नवाभ्रैः स्तनितेन द्वादश प्रसवे। पवनसलिलविद्युद्गर्जिताभ्रान्वितो यः स भवति बहुतोयः पञ्चरूपाभ्युपेतः। विसृजति यदि तोयं गर्भकालेऽतिभूरि प्रसवसमयमित्वा शीकराम्भः करोति"।

"गर्भोऽभवत् भूधरराजपत्न्याः" कुमा०। "नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी" रघुः। "गर्भो जरायुणावृत उल्वणं जहाति जन्मना" यजु०१९।७६। "यथोल्वेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्" गीता। कुक्षिस्थ गर्भावस्थानम्। तत्र "गर्भे यदि विपत्तिः स्यात् दशाहं सूतकी भवेत्" शु०त० "कृत्वा गर्भेण धारितः" भा०व० १२७अ०। "देहादुत्क्रमणं चास्मात् पुनर्गर्भे च सम्भवम्" मनुः। आधारे अभ्य०। ११गर्भारम्भकाले "गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्" मनुः। "तस्मात् गर्भान्विते शुभ्रे पतिसौभाग्यवर्द्धिनी" उ०त०। १२अभ्यन्तरे "तासां सुवैरोचनसम्भवगर्भैः" खचरस्तु ते निर्मिताम्भु गर्भं वरदुर्वलं नार्हति चातकोऽपि" "आविर्भूतकुमुदगर्भसुखं सरसाम्" "निधानगर्भामिव सागराम्बराम्" रघुः। "अश्नुताव मधुरश्रितगर्भः" सा०द०। "नष्टो न दृश्यते यत्र धर्मो गर्भे कृतात्मनः" भा० व० ६८ अ०। जलोत्पादकगर्भे "अष्टमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः। रसं सर्वं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम्" रामा० कि० २७ अ०। तस्याष्टमासधृतत्वञ्च मनुनोक्तं

यथा "अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः" मनुः। गर्भोत्पन्ने पुत्रे "अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो हन्ता, यां वहसेऽबुध !" भाग०१०।१।२४। "देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं धाम मामकम्" भाग० १०।४।७। नाटकसन्धिभेदश्च सा०द०उक्तो यथा "अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति" सन्धिं लक्षयित्वा "मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः। इति पञ्चास्य भेदाः स्युः" इति तं पञ्चधा विभज्य "फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन। गर्भो यत्र समुद्भेदो ह्रासान्वेषणवान् मुहुः" तल्लक्षणमुक्त्वा तस्य गर्भशब्दार्थत्वे युक्तिप्रदर्शनपूर्वेण उदाहृतं यथा

"फलस्य गर्भीकरणाद्गर्भः। यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के "सुसङ्गता सहि अदक्खिणा दाणिं सि तुमं, जा एव्वं भट्टिणा हत्थेण गहिदावि कोवं ण मुञ्चसि" इत्यादौ समुद्भेदः। पुनर्वासवदत्ताप्रवेशे ह्रासः। तृतीयेऽङ्के "तद्वार्त्तान्वेषणाय गतः कथं चिरयति वसन्तकः" इत्यन्वेषणम्। "विदू। ही ही भो भो कोसम्बीरज्जलम्भेणावि ण तारिसो पिअवअस्सस्स परितोसो जादिसो मम सआसादो पिअवअणं सुणिअ भविस्सदि" इत्यादौ उद्भेदः। पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभिज्ञानात् ह्रासः। पुनः सागरिकायाः सङ्केतस्थानगमने अन्वेषणम्। पुनर्लतापाशकरणे उद्भेदः।

"यत्र मुख्यस्य नोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः" सा० द०। गर्भो जातोऽस्य तारका० इतच्। गर्भित जातगर्भे काव्यदोषभेदे च। दोषशब्दे दृश्यम्। सगर्भ्यः।

गर्भक पु० गर्भे केशमध्ये कायति कै–क। १केशमध्यस्थे माल्ये अमरः। गर्भ+संज्ञायां कन्। २रात्रिद्वये न० हेमच०।

गर्भकर पु० गर्भं करोति निष्पादयति सेवनेन कृ–ट। १पुत्रजीववृक्षे भावप्र०। २गर्भकारके त्रि०।

गर्भकार पु० गर्भं करोति कृ–ण्वुल्। १गर्भाधानकारके पत्यादौ। गर्भे मध्ये कारः स्तवनकर्मणि वैराजस्य यत्र। रथन्तरस्तोमयोर्मध्ये वैराजपाठरूपे २स्तोमभेदे न०। "गर्भकारञ्चेत् स्तुवीरंस्तदेव स्तोत्रियानुरूपान्" आश्व० श्रौ० ८।५। "गर्भेदिति शेषः। रथन्तरेणाग्रे ततो वैराजेन ततो रथन्तरेण। अनेन गर्भकारस्वरूपमुच्यते" नारा० वृ०। "इहवैराजाभ्यां वेयम्" वृत्ति०। "एवमेव गर्भकारमेवेत्यर्थः" नारा०वृ०।

गर्भकोष पु० गर्भस्य कोष आधार इव। गर्भाशये। "गर्भकोषपरासङ्गो मक्कल्लो योनिसंवृतिः। हन्यात् स्त्रियं मूढगर्भे यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः" सुश्रुतः।

गर्भगृह न० गर्भ इव मध्यस्थं गृहम्। गृहमध्यभागे। "वातायनविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च" भा०उ०११७ श०। "कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताक्षी बहिः सख्या" सा० द०। गर्भभवनादयोऽप्यत्र। "निर्गत्य गर्भभवनात्" मालतीमा०। [वृक्षे रत्नमा०।

गर्भघातिनी स्त्री गर्भं हन्ति हन–णिनि। लाङ्गलिका-

गर्भच्युति स्त्री ६त०। गर्भस्रावे तत्कारणादि सुश्रुते उक्तं यथा

"ग्राम्यधर्मयानवाहनाध्वगमनप्रस्खलनप्रपतनप्रपीडनधावनाभिघातविषमशयनासनोपवासवेगाभिघातातिरूक्षकटुतिक्तभोजनशोकातिक्षारसेवनातिसारवमनविरेचनप्रेङ्खोलनाजीर्णगर्भशातनप्रभृतिभिर्विशेषैर्बन्धनान्मुच्यते गर्भः फलमिव वृन्तबन्धनादभिघातविशेषैः। स विमुक्तबन्धनो गर्भाशयमतिक्रम्य यकृत्प्लीहान्त्रविवरैरवस्रंसमानः कोष्ठसङ्क्षोभमापादयति तस्या जठरसङ्क्षोभाद्वायुरपानो मूढः पार्श्वबस्तिशीर्षोदरयोनिशूलानाहमूत्रसङ्गानामन्यतममापाद्य गर्भं व्यापादयति तरुणं शोणितस्रावेण, तमेव कदाचिद्विवृद्धमसम्यगागतमपत्यपथमनुप्राप्तमनिरस्यमानमपानवैगुण्यसंमोहितं गर्भं मूढगर्भमित्याचक्षते। ततः स कीलः प्रतिखुरो बीजकः परिघ इति। तत्र ऊर्द्ध्वबाहुशिरःपादो यो योनिमुखं निरुणद्धि कील इव स कीलः। निःसृतहस्तपादशिराः कायसङ्गी प्रतिखुरः। यस्तु निर्गच्छत्येकशिरोभुजः स बीजकः। परिघ इव योनिमुखमावृत्य तिष्ठेत् स परिघ इति चतुर्विधो भवतीत्येके भाषन्ते तत्तु न सम्यक् कस्मात् स यदा विगुणानिलप्रपीडितोऽपत्यपथमनेकधा प्रतिपद्यते तदा सङ्ख्या हीयते। तत्र कश्चित् द्वाभ्यां सक्थिभ्यां योनिमुखं प्रतिपद्यते कश्चिदाभुग्नैकसक्थिरेकेन, कश्चिदाभुग्नसक्थिशरीरः स्फिग्देशेन तिर्यगागतः। कश्चिदुरःपार्श्वपृष्ठानामन्यतमेन योनिद्वारं पिधायावतिष्ठते। अन्तःपार्श्वापवृत्तशिराः कश्चिदेकेन बाहुना। कश्चिदाभुग्नशिरा बाहुद्वयेन। कश्चिदाभुग्नमध्यो हस्तपादशिरोभिः। कश्चिदेकेन सक्थ्ना योनिमुखमभिप्रतिपद्यतेऽपरेण पायुमित्यष्टविधा मूढगर्भगतिरुद्दिष्टा समासेन। तत्र द्वावन्त्यावसाध्यौ मूढगर्भौ शेषानपि विपरीतेन्द्रियार्थावेक्षकयोनिभ्रंशसंवरणमक्कल-

आसकामश्रमनिपीडितान् परिहरेत्। भवन्ति चात्र। कालस्य परिणामेन मुक्तं वृन्तात्तथा फलम्। प्रपतेत् स्वभावेन नान्यथा पतितं फलम्। एवं कालप्रकर्षेण मुक्तो नाडीनिबन्धनात्। गर्भाशयस्थो यो गर्भो जननाय प्रपद्यते। क्रिमिवाताभिघातैस्तु तदेवोपद्रुतं फलम्। पतत्यकालेऽपि यथा तथा स्याद्गर्भविच्युतिः। आ चतुर्थांत्ततो मासात्प्रस्रवेद्गर्भविच्युतिः। ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः। प्रविध्यति शिरो या तु शीताङ्गी निरपत्रपा। नीलोद्धतसिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा। गर्भास्पन्दनभाविनां (गर्भवतीनाम्) प्रणाशः श्यावपाण्डुता। भवत्युच्छ्वासपूतित्वं शूलं चान्तर्मृते शिशौ। मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीडितः। गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः। यस्मारविपन्नायाः कुक्षिः प्रस्पन्दते यदि। तत्क्षणाज्जन्मकाले तं पाटयित्वोद्धरेद्भिषक्।"

गर्भविच्युति गर्भपतनादयोऽप्यत्र। [गाड़] त्रिका०।

गर्भण्ड पु० गर्भस्याण्ड इव यक०। नाभिगुडके (नाभिर-

गर्भद पु० गर्भं ददाति सेवनेन दा—क। १पुत्रजीववृक्षे राजनि०। २गर्भसम्पादके औषधभेदे च।

गर्भदात्री स्त्री गर्भं ददाति दा—तृच् ङीप्। तापसद्रुमसमानपत्रायामपत्यदायामोषधिभेदे राजनि०। "अपत्यदा तु मधुरा शीतला पित्तदाहनुत्। नारीवन्ध्यादिदोषघ्नी श्रमनाशिनी। गर्भसम्भवदात्री च सेवनात् परिकीर्त्तिता" राजनि०।

गर्भदास पु० गर्भात् गर्भमारभ्य दासः। स्वगृहजातदास्यासुत्पन्ने दासभेदे। "शूद्रस्य दानं वा दर्शनाविरोधाभ्याम्" कात्या०श्रौ०२२।१।११। सू० व्याख्यायां "शूद्रस्य दानं भवति दृश्यते हि दानं पुरुषमेधे। "सपुरुषं प्राचीदिश् होतुः" शत०ब्रा० १३।६।२।१३। "न च विरोधो गर्भदासस्य" कर्कः।

गर्भध न० गर्भं दधाति धा—क। रेतसि। "आऽहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम्" यजु० २३।१६। "गर्भधं गर्भधारकं रेतः" वेददी०।

गर्भधारण न० ६त०। अपत्योत्पादनार्थं शुक्रशोणितानुबन्धरूपगर्भग्रहणे। तद्धारणचिह्नञ्च मिताक्षरायां दर्शितं यथा "गर्भधारणञ्च श्रमादिभिर्लिङ्गैरवगन्तव्यं तथाच स्मृतिः "सद्योगृहीतगर्भायाः श्रमो ग्लानिः पिपासा क्लमस्तथा निवदनं शुक्रशोणितयोरनुबन्धः स्फुरणञ्च योन्याः" गर्भशब्ददर्शिते भावप्र० वाक्ये विस्तरः तद्धारणाय विधिः स्मा० त० दर्शितो यथा "पुत्रानुत्पत्तौ पारस्करः "सा यदि गर्भं नादधीत निदिग्धिकायाः सिंह्याः श्वेतपुष्प्याः उपोष्य पुष्येण मूलमुद्धृत्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीति "इयमोषधी त्रायमाणा सहमाना सरस्वती। अस्या अहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जग्रभमिति इति" "सा परिणीता ऋतुकाले कृताभिगमना यदि गर्भं न धारयति तदा उपोष्य पुष्ये नक्षत्रे श्वेतकण्टकारिकाया मूलमुत्पाट्य चतुर्थेऽहनि ऋतुस्नातायाः पत्न्या रात्रावुदकेन दक्षिणनासापुटे पतिरियमोषधी त्रायमाणा, इति मन्त्रेण सिञ्चति नस्यं ददाति दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा प्राक्शिरःसंविष्टायाः इति। आयुर्वेदेऽपि। "पिप्पल्यः शृङ्गवेरञ्च मरिचं नागकेशरम्। आज्येन सह भुञ्जीत अपि वन्ध्या प्रसूयते"। "गर्भधारणजं चापि न खेदं समवाप्स्यसि" भा० व० १२६ अ०।

गर्भनुद् पु० गर्भं नुदति नुद—क्विप्। कलिकार्यां वृक्षे (विषलाङ्गला) भावप्र०।

गर्भपाकिन् पु० गर्भस्य पाको पुष्टिः आध्यत्वेनास्त्यस्य इनि। षष्टिधान्ये (षेटेरा धान) हेमच०। यथा च तस्य गर्भपोषकत्वम् तथा गर्भपोषणशब्दे वक्ष्यते।

गर्भपात पु० ६त०। गर्भस्रावे स तु पञ्चमादिमासस्यैव कठिनशरीरस्य भवति तत्प्रमाणं गर्भच्युतिशब्दे दृश्यम्।

गर्भपातक पु० गर्भं पातयति सेवनात् पत—णिच्—ण्वुल्। रक्तशोभाञ्जने जटा०।

गर्भपातन पु० गर्भं पातयति पाति—ल्यु। १रीठावृक्षे भावप्र० गौरा० ङीप्। २कलिकारीवृक्षे स्त्री राजनि०।

गर्भपातिनी स्त्री गर्भं पातयति—पत—णिच्—णिनि ङीप्। विशल्यावृक्षे जटाधरः।

गर्भपोषण न० ६त०। गर्भस्य पुष्टिसम्पादके विधौ स च सुश्रुते दर्शितः यथा "गर्भिणी प्रथमदिवसात् प्रभृति नित्यं प्रहृष्टा शुच्यलङ्कृता शुक्लवसना शान्तिमङ्गलदेवताब्राह्मणगुरुपरा च भवेन्मलिनविकृतहीनगात्राणि न स्पृशेद्दुर्गन्धदुर्दर्शनानि परिहरेदुद्वेजनीयाश्च कथाः, शुष्कं पर्युषितं कुथितं क्लिन्नं चान्नं नोपभुञ्जीत बहिर्निष्क्रमणं शून्यागारचैत्यश्मशानवृक्षाश्रयान् क्रोधभयसङ्कराश्च भारातुर्भोक्तादिकं परिहरेद्यानि च गर्भं व्यापादयन्ति

अत्यभीक्ष्णं तैलाभ्यङ्गोत्सादनादीनि निषेवेत नचायासयेच्छरीरं पूर्वोक्तानि च परिहरेत्। शयनासनं मृद्वास्तरणं नात्युच्चमपाश्रयोपेतमसंबाधं विदध्यात्। हृद्यं द्रवं मधुरप्रायं स्निग्धं दीपनीयसंस्कृतञ्च भोजनं भोजयेत् सामान्यमेतदा प्रसवात्। विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथमद्वितीयतृतीयमासेषु मधुरशीतद्रवप्रायमाहारमुपसेवेत। विशेषतस्तु तृतीये षष्टिकौदनं पयसा भोजयेच्चतुर्थे दध्ना पञ्चमे पयसा षष्ठे सर्पिषा चेत्येके। चतुर्थे पयोनवनीतसंसृष्टमाहारयेज्जाङ्गलमांससहितं हृद्यमन्नं भोजयेत्। पञ्चमे क्षीरसर्पिःसंसृष्टं षष्ठे श्वदंष्ट्रासिद्धस्य सर्पिषो मात्रां पाययेद्यवागूं वा। सप्तमे सर्पिः पृथक्पर्ण्यादिसिद्धम् एवमाप्याय्यते गर्भः। अष्टमे बदरोदकेन बलातिबलाशतपुष्पपललपयोदधिमस्तुतैललवणमदनफलमधुघृतमिश्रेणास्थापयेत् पुराणपुरीषशुद्ध्यर्थमनुलोमनार्थञ्च वायोः। ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन तैलेनानुवासयेद् अनुलोमे हि वायौ सुखं प्रसूयते निरुपद्रवा च भवति। इत ऊर्द्ध्वं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जाङ्गलरसैश्चोपक्रमेदाप्रसवकालात् एवमुपक्रान्ता स्निग्धा बलवती सुखमनुपद्रवा प्रसूयते" विधानपारि० तत्पोषणविधिर्मन्त्रभेदपूर्वको दर्शितो विस्तरभयान्नोक्तस्तत्रैवावसेयः।

गर्भप्रसव पु० ६त०। गर्भस्य गतस्य शिशोः प्रथमप्रकाशनरूपे दर्शनयोग्यतापादनरूपकर्मभेदे तत्र कालश्च "नवमे दशमे मासि प्रबलैः सूतिमारुतैः। निःसार्य्यते बाण इव जन्तुश्छिद्रेण सज्वरः" याज्ञ०उक्तः। तद्विधानं सुश्रुते दर्शितं यथा।

"नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्ततिथ्यादौ तत्रारिष्टं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां श्वेतरक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु बिल्वन्यग्रोधतिन्दुकभल्लातकनिर्मितं सर्वागारं यथासङ्ख्यं तन्मयपर्य्यङ्कमुपलिप्तभित्तिं सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाष्टहस्तायतं चतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्। जाते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबन्धने। सशूले जघने नारी ज्ञेया सा तु प्रजायिनी। ततोपस्थितप्रसवायाः कटीपृष्ठं प्रति समन्ताद्वेदना भवत्यभीक्ष्णं पुरीषप्रवृत्तिर्मूत्रं प्रसिच्यते योनिमुखात् श्लेष्मा च। प्रजनयिष्यमाणां कृतमङ्गलस्वस्त्ययनां कुमारपरिवृतां पुन्नामफलहस्तां स्वभ्यक्तामुष्णोदकपरिषिक्तामथैनां सम्भृतां यवागूमा कण्ठात् पाययेत्। ततः क्षितोपधाने मृदुविस्तीर्णे शयने स्थितामाभुग्नसक्थीमुत्तानामशङ्कनीयाश्चतस्रः स्त्रियः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः कर्त्तितनखाः परिचरेयुरिति। अथास्या विशिखान्तरमनुलोममनुसुखमभ्यज्याद्भूयाच्चैनामेका सुभगे! प्रवाहयस्वेति न चाप्राप्तावी (अप्राप्तप्रसववेदनाम्) प्रवाहयस्व ततो विमुक्ते गर्भनाडीप्रबन्धे सशूलेषु श्रोणिवङ्क्षणवस्तिशिरःसु प्रवाहयेथाः शनैः शनैः। ततो गर्भनिर्गमे प्रगाढं, ततो गर्भे योनिमुखं प्रपन्ने गाढतरमा विशल्यभावात्। अकालप्रवाहणाद्बधिरं मूकं व्यस्तहनुं मूर्द्धाभिघातिनं कासश्वासशोषोपद्रुतं कुब्जं विकटं वा जनयति। तत्र प्रतिलोममनुलोमयेत्। गर्भसङ्गे तु योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्मोकेण पिण्डीतकेन वा। बध्नीयाद्धिरण्यपुष्पीमूलं हस्तपादयोः धारयेत् सुवर्चलां विशल्यां वा। अथ जातस्योल्वं मुखञ्च सैन्धवसर्पिषा विशोध्य घृताक्तं मूर्द्ध्नि पिचुं दद्यात्ततो नाभिनाडीमष्टाङ्गुलमायाम्य सूत्रेण बद्ध्वा छेदयेत् तत्सूत्रैकदेशञ्च कुमारस्य ग्रीवायां सम्यग्बध्नीयात्। अथ कुमारं शीताभिरद्भिराश्वास्य जातकर्म्मणि कृते मधुसर्पिरनन्ताब्राह्मीरसेन सुवर्णचूर्णमङ्गुल्यानामिकया लेहयेत्ततो बलातैलेनाभ्यज्य क्षीरवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्रकषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादोषं यथाविभवञ्च। धमनीनां हृदिस्थानां विवृतत्वादनन्तरम्। चतूरात्रात्त्रिरात्राद्वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते। तस्मात् प्रथमेऽह्नि मधुसर्पिरनन्तामिश्रं मन्त्रपूतं त्रिकालं पाययेद् द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पिस्तृतीये च। ततः प्राङ्निवारितस्तन्यं मधुसर्पिः स्वपाणितलसम्मितं द्विकालं पाययेत्"।

गर्भभर्मन् न० गर्भस्य शिशोः भर्म्म भरणं भृ—भावे मनिन्। कुमारभृत्याकर्म्मणि तद्विधानादि सुश्रुतोक्तं कुमारभृत्याशब्दे दर्शितम्। "कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्म्मणि" रघुः।

गर्भमास पु० गर्भस्य तदारम्भस्य मासः तत्षष्ठितो मासः। १गर्भारम्भमासे २गर्भषष्ठिते मासे च "यदि नाधीयात् तृतीये गर्भमासि" आश्व० गृ० १।१९।२। "गर्भषष्ठितो मासः गर्भमास" इति नारा०। ३गर्भमासकसंख्यमासे च गर्भशब्दे दृश्यम्।

गर्भयोषा स्त्री गर्भार्था योषा। गर्भस्थानीयायां स्त्रियाम् "इयं गच्छति नियतं प्रतिष्ठा पुरुषस्य रूपस्य च गर्भ-

योषा" भारते आनुशासनिकपर्व्वणि २अध्याये ।

गर्भलक्षण न० गर्भो लक्ष्यतेऽनेन लक्ष–करणे ल्युट् । गर्भसूचकचिह्नभेदे भावप्रकाशोक्तं गर्भशब्दे तल्लक्षणमुक्तम्

गर्भलम्भन न० गर्भोऽमोघवीर्य्यतया लभ्यतेऽनेन लभ–ल्युट् नुम् च । निषिक्तवीर्य्यस्यामोघतासम्पादनार्थे क्रियाभेदे "उपनिषदि गर्भलम्भनं पुंसवनमनवलोभनञ्च" आश्व० गृ०१।१३।१ । "आम्नातमिति शेषः गर्भो लभ्यते येन कर्म्मणा निषिक्तं वीर्य्यममोघं भवति" नारा० ।

गर्भवती स्त्री गर्भो विद्यतेऽस्या मतुप् मस्य वः । आपन्नगर्भायां स्त्रियाम् शब्दरत्ना० तस्या लक्षणं तत्परिचार्य्यञ्च कायशब्दोक्तसुश्रुतवाक्ये १८७१पृ० दृश्यम् । लब्धगर्भाया गर्भस्यैकादिविधिभेदः सुश्रुते उक्तो यथा "लब्धगर्भायाश्चैतेष्वहःसु लक्ष्मणावटशुङ्गासहदेवाविश्वदेवानामन्यतमं क्षीरेणाभिषुत्य त्रींश्चतुरो वा बिन्दून् दद्याद्दक्षिणे नासापुटे पुत्रकामायै नच तान्निष्ठीवेत् । ध्रुवञ्चतुर्णां सान्निध्याद्गर्भः स्याद्विधिपूर्वकः । ऋतुक्षेत्राम्बुबीजानां सामग्र्यादङ्कुरो यथा । एवं जाता रूपवन्तो महासत्त्वाश्चिरायुषः । भवन्त्यृणस्य मोक्षारः सत्पुत्राः पुत्रिणे हिताः" । मिथो वर्णभेदहेतुरपि तत्रोक्तः "तत्र तेजोधातुः सर्ववर्णानां प्रभवः स यदा गर्भोत्पत्तावब्धातुप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं करोति पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं, पृथिव्याकाशप्रायः कृष्णश्यामं, तोयाकाशधातुप्रायो गौरश्यामम् । यादृग्वर्णमाहारमुपसेवते गर्भिणी तादृग्वर्णप्रसवा भवतीत्येके भाषन्ते । तत्र दृष्टिभागमप्रतिपन्नं तेजो जात्यन्धं करोति । तदेव रक्तानुगतं रक्ताक्षं, पित्तानुगतं पिङ्गाक्षं,श्लेष्मानुगतं शुक्लाक्षं,वातानुगतं विकृताक्षमिति" "दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यः" भा० व० १३४अ० ।

गर्भवसति स्त्री गर्भः कुक्षिरेव वसतिः। कुक्षिरूपे स्थाने "स तत्र गर्भवसतौ वसन्नात्मेच्छया हरिः" हरिवं०६०अ०।

गर्भवास पु० यस्मिन् वासः वासस्थानं गर्भ एव वासः। १कुक्षिरूपस्थाने "अश्नुते गर्भवासेषु वासं जन्म च दारुणम्" मनुः । वस–भावे घञ् ६त०। २कुक्षौ वासे च ।

गर्भव्यूह पु० गर्भ इव गूढो व्यूहः । व्यूहभेदे युद्धार्थसैन्यनिवेशनभेदे । "पश्चार्द्धे तस्य पद्मस्य गर्भव्यूहः सुदुर्भिदः । सूचीपद्मस्य गर्भस्थो गूढो व्यूहः कृतः पुनः" भा० द्रो० २७ अ० । स च पद्माकारः ।

गर्भशय्या स्त्री गर्भस्य शय्येव स्थानम् । "शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता । तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता" भावप्र०उक्ते गर्भोत्पत्तिस्थाने । "भिन्दुरभिकवया गर्भशय्या गतो वा" इति वेणीसंहारः ।

गर्भसंक्रमण न० गर्भे संक्रमणं अन्यदेहपरित्यागेन देहान्तरोपादनार्थं प्रवेशनम् । देहाद्देहान्तरग्रहणाय कुक्षिप्रवेशनरूपे जन्मनि । "गर्भसंक्रमणे चापि कर्म्मणामभिवर्त्तने । तादृशीमेव लभते वेदनां मानवः पुनः" भा० आश्व० १७ अ० ।

गर्भसमय पु० ६त० । गर्भकाले स च ऋतुस्नानोत्तरयुग्मयोगकालः वृष्ट्युद्भवाय मेघगर्भकालश्च । स च गर्भशब्दे वृ०सं० वाक्येन दर्शितः "गर्भसमयेऽतिवृष्टिर्गर्भाभावाय दुर्निमित्तकृता" वृ० सं० ।

गर्भस्राव पु० स्रु–घञ् ६त० । प्रसूतिकालात् पूर्वं रोगादिना गर्भस्य पतने । गर्भच्युतिशब्दे विवृतिः। तत्राशौचनिर्णयः "रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति" मनुः । कूर्म्मपुराणम् "अर्वाक् षण्मासतः स्त्रीणां यदि स्याद्गर्भसंस्रवः । तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते । अत ऊर्द्ध्वन्तु पतने स्त्रीणां स्याद्दशरात्रकम् । सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्रावाच्च वा ततः । गर्भच्युतावहोरात्रं सपिण्डेऽत्यन्तनिर्गुणे । यथेष्टाचरणे ज्ञातौ त्रिरात्रमिति निश्चयः" । दशरात्रकमिति स्नानाद्यङ्गाशौचकालपरम् । तथा चादित्यपुराणम् "षण्मासाभ्यन्तरं यावत् गर्भस्रावो भवेद् यदि । तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते । अत ऊर्द्ध्वं स्वजात्युक्तमशौचं तासु विद्यते" । गर्भस्रावाच्च वा तत इति तच्छब्देन सन्निधानादत ऊर्द्ध्वमित्युक्तषण्मासोत्तरकालः परामृश्यते । षण्मासोपरि सगुणानां सद्यः, निर्गुणानामेकाहः, अत्यन्तनिर्गुणयथेष्टाचरणादीनां त्रिरात्रम्" शु०त०। अशौचव्यवस्था अशौचशब्दे ४८६पृ० उक्ता

गर्भस्राविन् पु० गर्भं स्रावयति स्रु–णिच्–णिनि । हिन्तालवृक्षे । राजनि० ।

गर्भागार न० गर्भ इवागारम् । १गृहमध्यभागे वासगृहे । गर्भे यज्ञागारम् ।२गर्भस्थाने अमरः। ३गर्भाशये राजनि०।

गर्भाधान न० गर्भ आधीयतेऽनेन कर्म्मणा आ+धा–करणे ल्युट् । गर्भरूपणसंस्कारकर्म्मणि तत्र विहितनक्षत्रादिकालभेदास्तद्विधानानि च सं०त०उक्तानि यथा "अथ गर्भाधानम् । गोभिलः "यदा ऋतुमती भवति उपरतशोणिता तदा सम्भवकालः" ऋतुः प्रजाजनन-

योग्यकालः तद्भिन्नेन नैमित्तिकं गमनं कार्यम् अकुर्वतः प्रत्यवायाश्रवणः "ऋतुमतीन्तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपसर्पति। घ्नाप्नोति स मन्दात्मा भ्रूणहत्यामृतावृतौ" इति स्मृतेः। ज्योतिषे "ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी। उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्वर्क्षं व्रजेदृतौ" विष्णु पु॰ "चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा। पर्वाण्येतानि राजेन्द्र! रविसंक्रान्तिरेव च। स्त्रीतैलमांससम्भोगी विण्मूत्रनरकं व्रजेत्"। याज्ञ॰ "षोडशर्त्तुर्निशास्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत्। अत्र षोडशाहोरात्रात्मककालस्य सावनत्वात् पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनायायुक्तत्वाच्च संस्कारमात्रे सावनगणना। तथा व्यवहारश्च तथा च याज्ञवल्क्यः "गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा। षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म च। अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः। षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्य्या यथाकुलम्। एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम्"। चतुर्थे स्पन्दने ततः" इति वचनात् स्पन्दनात् पूर्वमासत्रयं पुंसवनकालः। अत्र चतुर्थमासस्य सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेकमासस्यापि तथात्वे तदाद्यन्तदिननिर्देशे सति अधिकन्यूनकालयोर्गर्भस्पन्दनमनियतमापद्येत सावने तु नियतं तेनात्र सावनगणना युक्ता शिष्टव्यवहारप्रसिद्धा च। "अहन्येकादशे नाम" इत्यत्रापि "अशौचव्यपगमे नामधेयमिति" विष्णुसूत्रात् सूतकोत्तरदिनपरमेकादशदिनपदम् "सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता" सूर्य्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिनघटितत्वात् तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम्। अतो दिनमासवर्षगणना सावनेनेति। शुभाशुभविवेचनन्तु सौरेण ज्योतिःशास्त्रात्। अतएव पितामहः "विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः"। अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिग्रहः। "गर्भाधाने सदा ग्राह्याः वारा भौमरवीज्यकाः" इति। गोभिलः "दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिमृशेत्" विष्णुर्योनिं कल्पयत्वेतयर्चा "गर्भं धेहि सिनीवालीति च" समाप्तौ सम्भवतः"। कुत्सितदेशस्य सव्येन पाणिना शौचदर्शनात् तद्वारणाय दक्षिणेनेति। उपस्थं योनिं स्पृशेत् विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथमं,ततो "गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादि" मन्त्रेण च। "मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपातः" इति न्यायात् पाठानन्तरं स्पर्शः न तु भवदेवभट्टोक्तं स्पृशन् जपतीति। ऋचौ समाप्यैव संयोगं कुरुतः न मध्ये वामदेव्यगानः। देवलः "सकृत्तु संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता"। तेन गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि सकृदेव कर्त्तव्यानि। छन्दोगपरिशिष्टम् "विवाहादिकर्म्मगणोय उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते। विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात् श्राद्धं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात्"। विवाहादिगर्भाधानान्तकर्मसु एकमेव श्राद्धं न तु प्रतिकर्मादौ, एकेनैव श्राद्धेन कृतेन सर्वाणि श्राद्धवन्तीति। अन्तशब्दोऽत्रावयववाची यथान्तः पट इति वत् समीपार्थे उपलक्षणं स्यात्। ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्य्यान्वितत्वात्। यत्तु "निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा। ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च" इत्यनेन भविष्यपुराणे श्राद्धं कर्माङ्गत्वेन विहितं तच्छन्दोगेतरपरम्। अत एव भवदेवभट्टेनापि तथा लिखितम्। अत्र श्राद्धोत्तरगमनेऽपि न दोषः उक्त भविष्यपुराणात् "नित्ये नान्दीमुखश्राद्धे कृते दानाद्यवर्जनम्" इति वचनान्तराच्च"।

कृ॰चि॰पीयू॰धा॰विस्तरेण विहितनिषिद्धकालादिकमुक्तं यथा "गण्डान्तं त्रिविधं त्यजेन्निधनजन्मर्क्षे च मूलान्तकं दास्रं पौष्णमथोपरागदिवसं पातं तथा वैधृतिम्। पित्रोः श्राद्धदिनं दिवा च परिघाद्यार्धं स्वपत्नीगमे भान्युत्पातहतानि मृत्युभवनं जन्मर्क्षतः पापभम्" सु॰चि॰ "गण्डान्तमिति। अत्र यदि दुष्टकालतिथ्यादिषु रजोदर्शनमद्भूतं तत्र चतुर्थदिनानन्तरं शान्तिकं विधेयं यदाह वशिष्ठः "प्रभूतदोषं यदि दृश्यते तत्र्यं ततः शान्तिककर्म कार्य्यम्" विवर्जयेदेव तदेकशय्यां यावद्रजो दर्शनमन्यथास्ते। ईशानतो गोमयमण्डलेन परिस्तृतेऽग्नौ जुहुयात्सदूर्वाम्। युग्मां घृताक्तां च समित्प्रमाणां गायत्रिकां साष्टसहस्रसंख्याम्। शतप्रमाणामथवापहुत्वा शुभैर्यवैर्व्याहृतिभिस्तिलैश्च। ततः सुरान् भूमिसुरान् पितॄंश्च सन्तर्पयेद्वस्त्रसुवर्णवस्त्रैरिति"। शान्तिकप्रकारस्तु शान्तिपद्धत्यादौ द्रष्टव्यः। एवं शान्तिकं विधाय गर्भाधानं विधेयम्। तत्र स्वपत्नीगमे स्वपत्नीगमने एतान् दोषान् त्यजेदिति कर्त्तृसम्बन्धः। एतान् कान्? त्रिविधं गण्डान्तं गण्डान्तलक्षणं रत्नमालायाम् "नक्षत्रतिथिलग्नानां गण्डान्तं त्रिविधं स्मृतम्। नवपञ्चचतुर्थानां द्वे त्र्यर्धघटिकामितमिति" निधनं जन्मर्क्षात् सप्तमं वधतारां, जन्मनक्षत्रं

मूलम् अन्त्यं भरणीं दास्त्रमश्विनीम्। पौष्णं रेवतीं मघाम् उपरागदिवसं ग्रहणदिनं, पातं व्यतीपातम् महापातं च, वैधृतिं योगं, पित्रोर्मातापित्रोः श्राद्धदिनं, दिवा सूर्यावस्थानकालं परिघयोगस्य पूर्वार्द्धम्। तथोत्पातैर्दिव्यान्तरिक्षभौमैस्त्रिविधैरुत्पातैर्हतं दूषितं, जन्मर्क्षतः जन्मलग्नाज्जन्मराशेर्वा मृत्युभवनमष्टमं लग्नं पापभं पापग्रहयुक्तं भं नक्षत्रं लग्नं वा इति" पी० धा० "भद्राषष्ठीपर्वरिक्ताश्च सन्ध्यां भौमार्कार्किनाद्यरात्रीश्चतस्रः। गर्भाधानं त्र्युत्तरेन्द्वर्कमैत्रब्राह्मस्वातीविष्णुवस्वम्बुपे सत्" मु० चि०। "भद्रेति भद्रा प्रसिद्धा षष्ठी तिथिश्च पर्वाणि चतुर्दश्यष्टम्यमावास्या पूर्णिमा संक्रमणानि उक्तञ्च विष्णुपुराणे "चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा। पर्वाण्येतानि राजेन्द्र! रविसंक्रान्तिरेव चेति" रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः, सन्ध्यां प्रातःसन्ध्यां सायम् सन्ध्याञ्च। भौमं मङ्गलवारम् अर्कम् आदित्यवारम् आर्किं शनैश्चरवारं, चतस्रः आद्यरात्रीः रजोदर्शनदिनमारभ्य दिनचतुष्टयं त्यजेदित्यर्थः। तदनन्तरमपि पुत्रार्थी रजोदर्शनात् विषमदिवसं त्यजेत्। उक्तगर्भाधानाध्याये वसिष्ठेन निषेकज्ञाने "पौष्णद्वये पित्र्यभयाम्यसार्पविष्णुद्वये मैथनजन्मभे तु। उत्पातपापग्रहदूषितेषु न कार्यमाधानमनिष्टलग्ने। उपप्लवे वैधृतपातयोश्च विष्ट्यां दिवा परिघपूर्वभागे। सन्ध्यासु पर्वस्वपि मातृपित्रोर्मृतेऽह्नि पत्नीगमनं विवर्ज्यम्। दिनेषु युग्मेषु च वक्ष्यमाणयोगैः सुतार्थी सकलोसुदेयात्। दिनेष्वयुग्मेषु च कन्यकार्थी हित्वा च गण्डांस्तिथिलग्नभानामिति" वक्ष्यमाणयोगैः पुंयोगैः स्त्रीयोगैश्च। अत्र पत्न्युत्तरा श्रवणधनिष्ठयोर्न निषेधः कृतः। बार्हस्पत्यसंहितायां तयोर्विशेषतो विहितत्वात्। तद्वचनमग्रेणैव वक्ष्यते। ननु षोडशदिवसरूपावसरस्वपि विहितान्यनिषिद्धरात्रिकल्पः कस्मात् भवति? सत्यम् बहूनामनुरोधोऽन्याय्य इति विधिरेषोऽचितः। अतएवोक्तं नारदेन "शुचिर्भूत्वा युग्मतिथ्यावनन्यां कामयेत् स्त्रियम्। पुत्रार्थी पुरुषस्त्यक्त्वा पौष्णमूलाहिपित्र्यभमिति" "त्यक्त्वा पर्वतिथिं मूलमघेषां पैत्र्यमन्त्यमिति" कश्यपोक्तेः। तिथ्यादयः क्रमेण कालविधाने उक्ताः। "षष्ठ्यष्टमीं पञ्चदशीं चतुर्थीं चतुर्दशीमप्युभयत्र हित्वा। शेषाः शुभाः स्युस्तिथयो निषेके वाराः शशाङ्कार्यसितेन्दुजानामिति" अत्र वाक्ये चन्द्रबुधगुरुशुक्रवारा निषेककार्ये शुभा उक्ताः। अर्थादन्ये सूर्यभौमशनिवारा निषिद्धाः। उक्तञ्च कालनिर्णये "रिक्ता पर्वाष्टमी षष्ठी दिवा जन्मत्रयं तथा। पापग्रहाणां वाराश्च त्याज्याश्चैवान्त्यतो गतिरिति"। अतएव बृहस्पतिसंहितायाम् "शेषाण्यपि यानि दृष्टानि स्युर्निषेकाख्यकर्मणीत्युक्तं "सोमबुधगुरुशुक्राणां वारा गर्भोदयाः शुभाः। शेषास्तु इष्यन्तेव नेतरेषां कदाचनेति" अत्र केचिद्विशेषे पुंवारा उत्तमाः स्त्रीवारौ मध्यमौ नपुंसकवारौ निषिद्धौ उक्तञ्च व्यासेन "पुरुषग्रहवाराः स्युः शुभाः सीमन्तकर्मणि। मध्यौ स्त्रीग्रहवारौ तु वर्ज्यौ तेषु नपुंसकाविति" अत्र सीमन्तग्रहणमुपलक्षणं गर्भाधानस्येत्याहुः। युक्तञ्चैतत् पुंस्त्रीवारेषु स्त्रीगमने पुरुषाः स्त्रियो वोत्पद्यन्ते इति तात्पर्यम्। नपुंसकवारगमने तु नपुंसकस्योत्पत्तिः स्यात् हि सा कस्यचिदिष्टा भवेदिति नपुंसकबुधवारनिषेध एवोचितः। शनिनिषेधस्तु मयादिभिः एव दाक्षिणात्यशिष्टसमाचाराद्वायो बुधशन्योरेव निषेधोऽन्येषां ग्रहाणामिति प्रतीमः। प्राच्यास्तु नैतन्मन्यन्ते तन्मते तु सूर्यभौमशनीनामेव निषेधः। नारदः "रजोदर्शनतोऽस्पृश्या नार्यो दिनचतुष्टयम्। ततः शुद्धाः क्रियायोग्याः सर्ववर्णेष्वयं विधिः"। अस्यापवादमाह भरद्वाजः "प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी। तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति"। धर्मशास्त्रेऽपि "भर्तुः स्पृश्या चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला। पञ्चमेऽहनि योग्या स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्मणि"। तस्मादेतावतो दोषांस्त्यक्त्वा स्त्रीगमनं हितमिति। ऋतुकालावधिमाह याज्ञवल्क्यः "षोडशर्त्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत्। युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु" अतः षोडशदिनमध्ये गर्भाधानं विधेयम् तत्रैव गर्भसम्भवात्तत्र वाराः समीचीनाः प्रागुक्ता एवाधुना नक्षत्राण्याह गर्भाधानमिति। उत्तरात्रयमृगहस्तानुराधारोहिणीस्वातिश्रवणधनिष्ठाशततारकासु गर्भाधानं सत् शुभदम्। उक्तञ्च बार्हस्पत्यसंहितायाम् "हरिहस्तानुराधाश्च स्वातीवारुणवासवम्। उत्तरात्रितयं सौम्यं रोहिणी च शुभाः स्मृताः। आधाने मूलसार्पान्त्यमशुभं समभन्त्यभमिति" एवं विहितनक्षत्रे सति चन्द्रबले गर्भाधानार्थं ऋतावेव पत्नीगमनं कार्यमित्याह याज्ञवल्क्यः। "एवं गच्छेत् स्त्रियं

ज्यामां मघां मूलं च वर्जयेत्। सुस्थिरेन्दौ सकृत् पुत्रं लक्षण्यं जनयेत् पुमान्" षकाराद्दपतीम्। भीमपराक्रमोऽपि "पित्र्यं पौष्णं नैर्ऋतं चापि धिष्ण्यं त्यक्त्वा नारीं सुप्रसन्नः प्रसन्नाम्। पुष्टः श्यामां पुत्रकामोऽभिगच्छन् सल्लक्षण्यं पुत्रमाप्नोति पुण्यमिति"। तत्र गमनं मन्त्रपूर्वकम्। तदुक्तं विष्णुपुराणे "ऋतावुपगमः शस्तः स्वपत्न्यां मन्त्रतो द्विजैरुक्तः" इदन्त्वैदिकविषयं प्रतीयते। मन्त्रास्तु "विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्येवमादयः। "एतैर्मन्त्रैर्दक्षिणेन पाणिना पत्न्युपस्थमभिमृशेदिति गोभिलोक्तेः" पी॰ धा॰। "केन्द्रत्रिकोणेषु शुभैश्च पापैस्त्र्यायारिगैः पुंग्रहदृष्टलग्ने। ओजांशगेऽब्जेऽपि च युग्मराशौ चित्रादितिश्व्याश्वि तु मध्यमं स्यात्" मु॰ चि॰। अथ गर्भाधाने लग्नबलमिन्दुबलञ्चाह। केन्द्रेति अथ सामान्यतः शुभलग्नानि वसिष्ठोक्तानि वृषमिथुनकर्कसिंहकन्यातुलाधरचापझषाः शुभा भवन्ति। यदि शुभफलशालिनोऽनुकूला नियतविशुद्धियुता निषेककाले" इति। तत्र केन्द्रत्रिकोणेषु लग्नचतुर्थसप्तमदशमपञ्चमनवमस्थानेषु स्थितैः शुभग्रहैस्तथा त्र्यायारिगैस्तृतीयैकादशषष्ठस्थानस्थितैः पापग्रहैरुपलक्षिते पुंग्रहैः सूर्यभौमगुरुभिर्दृष्टे लग्ने तथौजांशगेन्दौ विषमराशिर्मेषमिथुनादिरंशोऽजादिरेव तत्र स्थिते चन्द्रे सति युग्मराशौ समराशौ गर्भाधानं कार्यम् यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः "केन्द्रत्रिकोणेषु शुभास्थितेषु लग्ने यथाङ्के च शुभैः समेते। पापैस्त्रिलाभारिगतैश्च यायात् पुंजन्मयोगेषु च संप्रयोगम्" नारदः "ओजराश्यंशगे चन्द्रे लग्ने पुंग्रहवीक्षिते। शुचिर्भूत्वा युग्मतिथौ ह्यलग्नां कामयेत् स्त्रियमिति। पुंग्रहादीनाह नारदः "पुंग्रहाः सूर्यजीवाराः स्त्रीग्रहौ शशिभार्गवौ। नपुंसकौ सौम्यसौरी शिरोमात्रं विधुन्तुदः" इति। अत्र पुंनपुंसकादियोगादयश्चैवोक्ताः "आधानलग्ने विषमांशराशौ जीवेन्दुजाभ्यां युतवीक्षिते वा। नान्यैः सुतस्त्वथ पापखेटैः पापी च मिश्रैर्वलिमिश्र मिश्रः। ओजांशे लग्नगे वीर्ययुक्ते जीवेन्दुसौरोत्रराश्यंशसंस्थैः। पुंजन्म स्याद्व्यये कन्यका स्यात् मिश्रैः षण्ढो द्व्यङ्गगैर्द्विमिश्रैः। षण्ढो नपुंसकः "ओजांशकर्क्षादिपवर्गसंस्थः पुंजन्मकारी रविसूनुरेकः। विचार्य वीर्यं प्रकृतग्रहाणां वाच्योऽत्र पुत्रस्त्वथ पुत्रिका वा। पापैश्च केन्द्रं सुविचिन्त्य वाच्यमिति"। एवमन्येऽपि पुंजन्मादियोगा जातके द्रष्टव्याः। एवं यस्मिन् कस्मिंश्चित् पुंजन्मयोगे पुत्रार्थी युग्मतौ पत्नीं गच्छेत्। कन्याजन्मयोगे तु कन्यार्थी विषमराशौ पत्नीं गच्छेत् इति फलितोऽर्थः। अथ गर्भाधाने विहितनक्षत्राभावे मध्यमनक्षत्राण्याह। चित्रेति चित्रापुनर्वसुश्व्याश्विनीषु तद्गर्भाधानं मध्यमं मध्यमफलदमित्यर्थः। यदाह बृहस्पतिः "चित्रादित्ये तथा त्विष्ट्वरगौ चेति मध्यमाः। शेषाण्युग्राणि दुष्टानि सुनिषेकाख्यकर्मणीति" अत्र केचित् दैवात्कालतया प्रतिबन्धाद्ऋतुदर्शने व्यतीतेषु ऋतुषु व्यतीतेषु यदि गर्भाधानाख्यः संस्कारो नाभूत्तदानीं दैवात्कथं भर्त्तां समागतश्चेत्तदा दक्षिणायने शुक्रास्तगुर्वस्तनाधिमासादिमहादोषसद्भावकाले गर्भाधानं नैव भवतीत्याहुः अतीतकालत्वात् यथा कालातीतेषु जातकर्मनामकर्मान्नप्राशनचौलादिसंस्काराः पूर्वोक्तदोषसद्भावे नैव भवन्ति। तदुक्तं वसिष्ठेन "अतीतकालान्यखिलानि यानि कार्याणि सौम्यायनगे दिनेशे। गुरौ भृगौ वाप्यदृशत्वमाप्ते तदुक्तपक्षाद्दिनेऽपि पक्षे" इति तत्त्वम्। यद्यपि नष्टार्त्तिकर्मणि निमित्तानन्तरमेव नैमित्तिकमिति" न्यायेन "षोडशर्त्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत्" इति याज्ञवल्क्यवचना षोडशदिनात्मकर्त्तौ ऋत्वन्तरमपेक्ष्य प्रागुक्तदिशा कालशुद्धिं विचार्य कार्यमेव। तदा बहुकालव्यापिनी कालशुद्धिरन्वेष्यैव यतो विज्ञानेश्वरेण "तस्मिन् युग्मासु संविशेदिति" व्याख्यानावसरे किमयं विधिर्नियमः परिसंख्या वेति त्रयः पक्षा उपन्यस्ताः तत्र स्त्रीगमने रागत एव प्राप्तेर्नियम एवायमिति सिद्धान्तितमतो गच्छेदेवेति नियमकरणात् ऋतावुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषेधवर्जमिति" गौतमस्मरणात् ऋतुगमने प्रत्यवायोऽपि स्मर्य्यते "ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति। घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः" इति यातातपोक्तेः।

"अथ गर्भाधानं विधाय पुंसवनात् प्राक् किं कार्यमित्याह विष्णुः। "निद्राक्षयमासाद्य ताम्बूलं वदनात् त्यजेत्। पर्य्यङ्कात् प्रमदां नाथः पुरुषः पुण्यानि मध्याह्नात्" इति" पी॰ धा॰। निषेकोत्तरं कार्यमाह आ॰ त॰। "अत्र सम्यगाधानहेतुतया उत्तानकरचरणामेव कुर्वीत नातिर्य्यगाकृतकरचरणां स्त्रियं ऋतावभिगमनानन्तरं दक्षिणपादेन स्नापयेत्। पुरुष इति तु गर्भाभूयादिति विशेषः। गर्भाधानञ्च गर्भस्य-

गर्भस्य तदाधारपात्रस्य च सीमन्तोन्नयनवत् संस्कारः "सीमन्तोन्नयनसंस्कारो गार्भपात्रसंस्कारः" इति श्रुतेः गर्भपात्रयोरयं संस्कार इति गार्भपात्रः गर्भस्य उदरस्थस्य, पात्रस्य तदाधारस्त्रियश्च । सीमन्तोन्नयनपदस्योपलक्षणार्थम् । यदि दैवात् गर्भाधानादिसंस्कारा यथाकाले न कृतास्तदा प्रसवकालोत्तरं जातकर्मादुत्तरसंस्कारकाले अङ्के बालकं निधाय संस्कारः कार्यः यथाह राजमार्त्तण्डे "यं नार्य्यकृतसीमन्ता सूयते च कथञ्चन । अङ्के निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति" । तेन संस्कारेण च तदाधारे उत्पन्नानामपि संस्कारसिद्धिः "सकृच्च कृतसंस्काराः सीमन्ते न कुलस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत्" राजमार्त्तण्डात् ।

लग्नभेदेन गर्भाधाने शुभाशुभं बृहज्जातकोक्त-निषेकाध्याये विस्तरेणोक्तं जातकपद्धतौ तु किञ्चित् संक्षिप्योक्तं यथा "आधानलग्नात् सप्तमे यादृशं कुरुते रतम् । करोति तादृक् पुरुषस्तदुत्पत्तिं बलान्विताम् । रवीन्दुशुक्रभौमाश्चेत् स्वांशे वाथ गुरौ तनौ । नवमे पञ्चमे वा स्यादपत्यं पुंस्त्वशालि तत् । बलिनौ स्वस्वर्क्षांशेऽर्कगुर्वाद्युपचयर्क्षगौ । पुंसां,स्त्रीणां कुजेन्दू चेत् तदा गर्भस्य सम्भवः । भौमार्कौ सप्तमेऽर्कात् स्त्री स्वे पुंसः, स्त्रिया विधोः । भौमार्किमध्ये स्वर्येन्दू पुंस्त्रियोर्मृत्यवे क्रमात् । भौमार्क्यन्यतरेणार्कचन्द्रौ युक्तौ चितौ क्रमात् । पुंस्त्रियोर्मृत्युदौ प्रोक्तौ प्राक् स्वैः प्राज्ञैश्च धीः । लग्ने चेन्दौ पापमध्ये शुभदृष्टिविवर्जिते । सगर्भस्त्रीमृतिः स्याद्वा यथा यामनभाषितम् । दिवा स्वर्यशुक्रौ, शनीन्दू च रात्रौ, प्रजने तातमातृस्वसृपौ व्यत्ययतस्तौ । तयोः सोदरस्वसृकर्मणौ क्रमात् तयोरोजयुग्मचर्यगौ चोत्क्षेत् । कललं काठिन्यं त्वगाद्यस्थिरोमचेतनाः । अशनोद्वेगसूतिश्च मासेशाः क्रमादमी । भृग्वारेज्यार्कचन्द्रार्किचान्द्रिशशाङ्कदिवाकराः । मासेशे पीड़िते गर्भरोगः पुष्टिश्च सद्बले । (प्रथममासे कललं शुक्रशोणितमिश्रणरूपं तत्र शुक्रोऽधिपः । द्वितीये काठिन्यं तदीशः कुजः । तृतीयमासे त्वगाद्युत्पत्तिः गुरुस्तदीशः । चतुर्थेऽस्थ्युत्पत्तिः सूर्य्यस्तदीशः । पञ्चममासे चर्म्मोत्पत्तिश्चन्द्रोऽधिपः । षष्ठे रोमोत्पत्तिः शनिरधीशः । सप्तमे चैतन्यं बुधोऽधिपः । अष्टमे मातृभुक्ताद्याद्वेनाड़ीद्वारेणाशनम्, तत्र गर्भाधानलग्नेशः स्वामी । नवमे उद्वेगः चन्द्रोऽधीशः । दशमे प्रसवः, सूर्य्यस्तदीशः आधानकाले तत्तद्ग्रहे पीड़िते तत्तन्मासे गर्भपातादि बलयुक्ते तत्तन्मासे पुष्टिः) । विषमर्क्षनवांशेषु गुरुचन्द्राङ्गभानुषु । पुंजन्म समभांशेषु, स्त्रियस्तेषु समादिशेत् । ह्यर्य्यज्ञौ विषमेऽंशे चेत् सबलौ पुंजनिप्रदौ । स्त्रियाः समांशे शुक्रेन्दू, कुजाद्युग्मक्षांशके यमम् । भानुमन्दग्रहद्वाद्वेत् पुंस्त्रीयुग्मं नवांशकात् । विषमर्क्षे शनिर्लग्नाद्युग्मं त्यक्त्वा स्वजन्मदः । इन्दुर्द्वे मर्षस्त्रियौ रथुभैर्मूकजन्मदः । व्ययेऽर्केन्दू दृक्वामनेत्रनाशकरौ मतौ । शनिभांशे तनौ, मन्दे सप्तमेऽब्दत्रयात् प्रसः । स्वांशे कर्कतनौ चन्द्रे द्यूने द्वादशवर्षतः । यत्संख्ये द्वादशांशे स्याच्चन्द्रः षष्ठे ततःपरम् । तत्संख्यराशिसहिते चन्द्रे सूतिं वदेत् सुधीः" आधानाध्यायः ।

गर्भावक्रान्ति स्त्री अव+क्रम–भावे क्तिन् ६त० । शारीरजीवस्य गर्भाशयप्रवेशनरूपे गर्भावतारे तच्च सुश्रुते शारीरस्थाने ३अ० "अथातो गर्भावक्रान्ति शारीरं व्याख्यास्यामः" इत्युपक्रम्य दर्शितं तच्च वाक्यं आयुशब्दे १८२१ पृ० दर्शितम् ।

गर्भाशय पु० आशेतेऽत्र आ+शी–आधारे अच् ६त० । गर्भाधारस्थाने गर्भशय्यायाम् "पुरुषेभ्योऽधिकाश्चान्ये नारीणामाशयास्त्रयः । एको गर्भाशयः प्रोक्तः पित्तपक्वाशयान्तरे" इति भावप्र० तस्य पित्तपक्वाशयोर्मध्यस्थत्वमुक्तम् "स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टमः" । "ततोऽग्निसोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते" "दैवसंयोगादक्षयोऽचिन्त्यः (आत्मा) भूतात्मना सहान्वक्षं सत्त्वरजस्तमोभिर्दैवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाऽभिप्रेर्य्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते" इति च सुश्रुतः । तदाधारावरकत्वात् २जरायौ अमरः ।

गर्भाष्टम पु० गर्भात् गर्भकालात् अष्टमः । गर्भवर्त्तिजन्मकालाष्टमे मासवर्षादौ । "गर्भाष्टमो द्वेऽमासः" सिद्धा० । "गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः" मनुः "उत्तरत्र गर्भादिति निर्देशेन गर्भाष्टमे इत्यत्रापि अपञ्चमीकपञ्चम्या "स्व इयेति" पा०सम०।

गर्भास्पन्दन न० गर्भस्यास्पन्दनम् । "गर्भच्युते गर्भास्पन्दनमुन्नतकुक्षिता च" सुश्रुतोक्ते गर्भच्युतिचिह्ने । "गर्भास्पन्दनमावीनां(गर्भिणीनां) प्रयाणः स्रावपाकता" सुश्रु०।

गर्भास्राव पु० गर्भस्यास्रावः । गर्भस्रावे तच्छब्दे उदा० ।

गर्भिणी स्त्री गर्भोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । गर्भवत्यां सगर्भायां

स्त्रियाम् अमरः। गर्भिणीलिङ्गं गर्भवतीशब्दे उक्तम्। गर्भिणीकर्त्तव्याकर्त्तव्यादि नि॰सि॰उक्तं यथा "गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम्। व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत्। शोकं रक्तविमोक्षं च साध्वसं कुक्कुटासनम्। व्यवायं च दिवास्वप्नं रात्रौ जागरणं त्यजेत्" कश्य॰। मदनरत्ने स्कान्दे "हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा। कूर्पासकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम्। केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणम्। भर्त्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूषयेद्गर्भिणी न हि" बृहस्पतिः "चतुर्थे मासि षष्ठे वाप्यष्टमे गर्भिणी यदा। यात्रा तदा विवर्ज्या स्यादाषाढे तु विशेषतः" याज्ञवल्क्यः "दौहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्। वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्य्यं प्रियं स्त्रियाः" दौहृदं गर्भिणीप्रियम्। तत्रैवाश्वलायनः "वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः। श्राद्धञ्च सप्तमान्मासादूर्द्ध्वं चान्यत्र वेदवित्। श्राद्धं तद्भोजनमिति प्रयोगपारिजातः। कालविधाने मुहूर्त्तदीपिकायाञ्च "क्षौरं शवानुगमनं नखकृन्तनं च युद्धादि वास्तुकरणं त्वतिदूरयानम्। उद्वाहमौपनयनं जलधेश्च गाहमायुःक्षयार्थमिति गर्भिणिकापतीनाम्" रत्नसंग्रहे गालवः "दहनं वपनञ्चैव चौलं वै गिरिरोहणम्। नाव आरोहणं चैव वर्जयेद्गर्भिणीपतिः" अन्यत्रापि "प्रव्यक्तगर्भापतिरब्धियानं मृतस्य वाहं क्षुरकर्मसङ्गम्। तस्यानुयानेन गयादितीर्थं यागादिकं वास्तुविधिं न कुर्य्यात्"। प्रव्यक्तगर्भा वनिता भवेन्मासत्रयात् परम्। (मासद्वयादूर्द्ध्वम्) षण्मासात् परतः सूतिर्नवमे दिवसाविनी" "अथ सूतिकागृहप्रवेशः" रोहिण्यैन्दवपौष्णेषु स्वातीवरुणयोरपि। पुनर्वसौ पुष्यहस्तधनिष्ठास्तूत्तरासु च। मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारवेशनम्" एतच्च सम्भवे "प्रसूतिसमये काले सद्य एव प्रवेशयेदिति" वसिष्ठोक्तेः तद्गृहस्य नैरृत्यां कार्य्यम् "दारुणायां भोजनगृहं नैरृत्यामरिष्टकमिति" वसिष्ठोक्तेः विष्णुधर्मे "दशाहं सूतिकागारमायुधैश्च विशेषतः। वह्निना तिन्दुकालातैः पूर्णकुम्भैः प्रदीपकैः। सुयत्नेन तथा वारिवर्षैर्विलिखितेन चेति"।

"गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः। ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं (तरम्) तरेः" मनुना द्विमासोर्द्ध्वं तस्या नौशुल्कापहरणमुक्तम्।

अतिथिभ्य एव तस्याभोजनं मनुनोक्तं यथा "सुवासिनीः कुमारांश्च रोगिणोगर्भिणीस्तथा। अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन्"। "बालं सुवासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः। संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम्" याज्ञ॰। जात्या सह कर्म॰ अस्य परनिपातः। गोगर्भिणी।

गर्भिणीदौहृद न॰ ६त॰। गर्भिण्याकाङ्क्षिते द्रव्यभेदे तस्य दानावश्यकता सुश्रुते उक्ता तत्र चतुर्थे याभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोतीत्यादि वाक्यं २११८ पृ॰ उक्तं "इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी" सुश्रुतः। [त्रिका॰।

गर्भिण्यवेक्षण न॰ ६त॰। कुमारभृत्यायां गर्भिणीपरिचर्य्यायाम्

गर्भित त्रि॰ गर्भो जातोऽस्य तार॰ इतच्। १जातगर्भे २काव्यदोषभेदे न॰। दोषशब्दे विवृतिः।

ग(र्भ)र्भाङ्क पु॰ गर्भे अङ्कमध्येऽङ्कः वा अलुक्स॰। "अङ्कोदरप्रविष्टो यो रङ्गद्वारामुखादिमान्। अङ्कोऽपरः स गर्भ(र्भा)ङ्कः सबीजः फलवानपि" सा॰द॰ उक्ते नाटकाङ्गाङ्कमध्यप्रविष्टाङ्के। यथा बालरामायणे सीतास्वयंवरनामा ग(र्भ)र्भाङ्कः।

गर्भेतृप्त त्रि॰ गर्भे शिशौ अन्ने वा तृप्तः अलुक् स॰। १शिशौ २अन्ने च तृप्ते। युक्तारोह्या॰ आद्युदात्ततास्य।

गर्भोपघात पु॰ गर्भस्य उपघातः। १जातगर्भस्य नाशे मेघस्य २जलोत्पादनशक्तिनाशे च तल्लिङ्गानि "गर्भोपघातलिङ्गान्युल्काशनिपांशुपातदिग्दाहाः" इत्यादि वृ॰सं॰ २१अ॰ उक्तं तच्च गर्भशब्दे दर्शितम्।

गर्भोपघातिनी स्त्री गर्भमुपहन्ति उप+हन+णिनि। गर्भघातिन्यां स्त्रीगव्यादौ अमरः।

गर्भोपनिषद् स्त्री गर्भस्वरूपवेदिका उपनिषद्। उपनिषदन्तर्गते गर्भस्वरूपाद्यावेदके उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे विवृतिः। तत्स्वरूपादि ऐतरेयोपनिषद्यपि संक्षेपेणोक्तं तच्च कायशब्दे १८२५ पृ॰ "पुरुषे ह वा आदितो गर्भः" इत्याद्युक्तम्। [धान्यभेदे रत्नमाला।

गर्मुच्छद पु॰ गर्मुत् नडस्य छद इव छदोऽस्य। (मेडुया)

गर्मुटिका स्त्री गर्मुत इव छटा पर्णमस्य शक॰ टेः पररूपैकादेशः टापि अत इत्त्वम्। (मेडुया) इति ख्याते धान्यभेदे रत्नमाला।

गर्मुत् स्त्री गॄ–बा॰उति मुट् च। (मेडुया) १धान्यभेदे अमरः। २नडे तृणभेदे ३स्वर्णे च मेदि॰।

गर्व्व मदे भ्वा० पर० सक० सेट्। गर्व्वति अगर्व्वीत्। जगर्व्व। गर्व्वितः। गर्व्वः। "सर्व्व! गर्व्वमनूनपूरितननो!" ताराशङ्कः।

गर्व्व पु० गर्व्व–घञ्। अभिमाने, "ऐश्वर्य्यरूपतारुण्यकुलविद्याबलैरपि। इष्टलाभादिनान्येषामवज्ञा गर्व्वः ईरितः" इत्युक्ते २उत्साभेदे "गर्व्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः। "अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाऽविनयादिकृत्" सा० द० उक्ते ३व्यभिचारिभावभेदे। अमरे अहङ्कारपर्य्यायतोक्तिः ईषद्भेदमनादृत्यैव।

गर्व्वाट पु० गर्व्वेणाटति अट–अच् ३त०। द्वारपाले त्रिका०।

गर्व्वित त्रि० गर्व्व–कर्त्तरि क्त गर्व्वो जातोऽस्य तार० इतच् वा। १मत्ते २जातगर्व्वे "नूनं तत्पदमगर्व्वि(र्व्वि)तलक्ष्मारम्" "प्रेमगर्व्वितविपक्षमत्सरात्" रघुः।

गर्ह निन्दायां वा चुरा० पक्षे भ्वा० आत्म०सक०सेट्। गर्हयते गर्हते अजगर्हत अगर्हिष्ट। गर्हयाञ्चक्रे जगर्हे गर्हणा "न गर्हयेद्गुरुस्मात् वै पाण्डवार्थाय कर्हिचित्" भा० आ० ५७२१ श्लो०। "गर्हयन्तोऽस्य साहसम्" भा० व० ।८।अ० परस्मैपदमार्षम्। उपसर्गपूर्वकस्तु तद्द्योत्यार्थयुक्ते निन्दने। "विगर्हितं धर्म्मधनैर्निबर्हणम्" नैष०।

गर्ह कुत्सायां भ्वा० आ० सक० सेट्। गर्हते अगर्हिष्ट जगर्हे गर्हणम् गर्हितः गर्हा। "स एव धर्म्मो राज्ञां तु नहितं किञ्चु गर्हणम्" भा० आ० ११८अ०। "केचिद्भीमं जगर्हिरे" भा० स० ४१अ०। "न कुत्सयाम्यहं किञ्चिन्न गर्हे बलवत्तरम्" र० २०६अ०। "विषमां च दशां प्राप्तो देवान् गर्हति वै भृशम्" २०८ अ०। आर्षः परस्मैपदः। "गर्हितान्नस्य जगर्वि" मनुः।

गर्हा स्त्री गर्ह–अ। १निन्दायाम् "येन येनाचरेद्धर्मं तस्मिन् गर्हा न विद्यते" भा० अ० ६०२६ श्लो०। चुरा० गर्ह–भावे युच्। गर्हणाऽप्यत्र स्त्री।

गर्ह्य त्रि० गर्ह–ण्यत्। १निन्द्ये २अधमे अमरः।

गर्ह्यवादिन् त्रि० गर्ह्यं वदति वद–णिनि। कुत्सितवादिनि कद्वदे अमरः स्त्रियां ङीप्।

गल भक्षणे सक० स्रावे (गरा) अक० भ्वा०पर०सेट्। गलति अगालीत्। "निर्गलिताम्बुगर्भम्" रघुः। "गलितं स्तराविरहितासनयाः" माघः "प्राकशोकनिर्गलितनेत्रपयःप्रवाहान्" नैष०। "विदधे गलितादरो" "पर्य्यागलदश्रुविन्दुः" "सुधनाद्यगलत्ततः" भट्टिः। "प्रस्यन्दमानगलिताश्रुविन्दुभिः"। "विगाह्यमानो गलिताङ्गरागैः" रघुः।

गल स्रावणे (गालान) चुरा० आत्म० सक० सेट्। गालयते अजीगलत गालयाञ्चक्रे। गालः। गालितः। "पङ्कगोमूत्रगलितम्" चक्रदत्तः।

गल पु० गल–भक्षे वा० करणे अच्। १कण्ठे (गला) अमरः। कर्त्तरि अच्। २सर्ज्जरसे (धुना) ३वाद्यभेदे. ४गड्डकमत्स्ये च शब्दरत्ना०। "गले गृहीत्वा क्षिप्तोऽस्मि" भा० आनु० १२४ अ०। अस्य स्वाङ्गत्वेऽपि क्रोड़ा० न ङीष्। छिन्नगला। बहु० स्त्रियां ङीष्। गली इत्यपि तत्रैव स्त्री।

गलक पु० गल–बा० वुन्। (गड़ुइ) १मत्स्ये शब्दार्थचि०।

गलकम्बल पु० गले कम्बल इव। सास्नायां गवां गलस्थिते रोमगे मांसपिण्डे अमरः।

गलगण्ड पु०७त०। (गरगण्ड)। रोगभेदे। तल्लक्षणादि यथा "निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले। महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत्। निबद्धो दृढः अचलो वा। मुष्कवत् अण्डवत्। गले इति हनुमन्ययोरुपलक्षणम्। तथा च भोजः "महान्तं शोथमल्पं वा हनुमन्यागलाश्रयम्। मुष्कवल्लम्बमानं तु गलगण्डं विनिर्दिशेत्" संप्राप्तिमाह वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो मन्ये तु संसृत्य तथैव मेदः। कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः स्वलिङ्गैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः। क्रमशः शनैः शनैः स्वलिङ्गैः वातकफमेदोलक्षणैः। तत्र वातिकमाह। तोदान्वितः कृष्णसिरावनद्धः श्यावारुणो वा पवनात्मकस्तु। पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्ध्यपाको यदृच्छया पाकमियात् कदाचित्। वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः। चिरवृद्ध्यपाकः चिरेण वृद्धिरपाकश्च यस्य सः। श्लैष्मिकमाह स्थिरः सवर्णो गुरुरुग्रकण्डुः शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु। चिराच्च वृद्धिं भजतेऽचिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित्। माधुर्य्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगले प्रलेपः। कदाचित् प्रपच्यते वा पाकोऽपि चिराद्भवति। प्रलेपः श्लेष्मणा। मेदोजमाह स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो मेदोऽन्वितः कण्डुयुतोऽरुजश्च। प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः। स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यम्। देहक्षये कार्श्ये क्षयं, देहवृद्धौ वृद्धिं यातीत्यर्थः। असाध्यमाह "कृच्छ्रात्-श्वसन्तं मृदुसर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्त्तम्।

क्षीणस्य वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिन्नस्वरं नैव नरं चिकित्सेत्" भावप्र० । "यवषष्टिकपटोलानि कटुरूक्षञ्च भोजनम् । छर्दिं रक्तमोक्षौ च गलगण्डे प्रयोजयेत्" चक्रद० ।

गलग्रह पु० "आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न दृश्यते । गताद्दिनयः सर्वे तमेवाहुर्गलग्रहम्" । नारदोक्ते आरम्भदिनात् परं कृष्ण्वानध्ययदिनपातेन प्रत्यारम्भाभाववति, पदार्थे, "कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम् । त्रयोदशीचतुष्कञ्च अष्टावेते गलग्रहाः" राजमार्तण्डोक्ते २तिथ्यष्टके च । ३व्यञ्जनभेदे ४मत्स्यकण्टके शब्दार्थचि० ।

गलत्कुष्ठ न० कर्म० । अवदुर्विदारादौ कुष्ठभेदे । "मातृभार्य्याभिगमनात् गलत्कुष्ठं प्रजायते" शातातपेन तस्य मातृभार्य्यागमनकर्मविपाकतोक्ता ।

गलन न० गल+भावे ल्युट् । १क्षरणे (गला) "गलदा धमनयो भवन्ति गलनमासु धीयते" निरु० ६।२४ । २स्वयं पतने च कर्त्तरि ल्यु । ३गालयितरि त्रि० "गलनस्थानफलानि च दृष्ट्वा समानि भक्षेत" हरि० ८४अ० ।

गलन्तिका स्त्री गल–शतृ ङीप् अल्पार्थे कन् । अल्पवारिधारायुतायां (झारा) कर्कर्य्याम् "प्रपा कार्य्या च वैशाखे देवे देया गलन्तिका" का०खौ०५अ० ।

गलमेखला स्त्री गलस्य मेखलेव । कण्ठाभरणभेदे हारा० ।

गलवार्त्त त्रि० गले गलव्यापारे यथेष्टभोजनादौ वार्त्तः निरामयः । यथेष्टभोजनयोग्ये निरामये । "दृश्यन्ते चैव तीर्थेषु गलवार्त्तास्तपस्विनः" पञ्चतन्त्रम् ।

गलविद्रधि पु० "सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितोयः शोफो रुजो यत्र भवन्ति सर्वाः । स सर्वदोषो गलविद्रधिस्तु" सुश्रुतोक्ते कण्ठगते रोगभेदे "अमर्मस्थं सुपक्वञ्च भेदयेद् गलविद्रधिम्" सुश्रु० ।

गलव्रत पु० गले गरणं सर्पभक्षणं व्रतमस्य रस्य लः । मयूरे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

गलशुण्डिका स्त्री अल्पा शुण्डा कन् शुण्डिका गले शुण्डिकेव । (आलजिव) उपजिह्वायाम् हेमच० । "तालूदरं वक्तिशीर्षं चिबुके गलशुण्डिके" याज्ञ० । तालुगते कण्ठशुण्डीख्याते २रोगभेदे कण्ठशुण्डीशब्दे १६६५ पृ० लक्षणादुक्तम् । "तालुगतास्तु गलशुण्डिकेत्यादि" सुश्रु० । "गल्लं जतुर्भीष्ममांसमर्मवान्तरं गलशुण्डिका" सुश्रु० कपिमांसात् दालोऽधिजिह्वोपजिह्वोपकुशगलशुण्डिका" इत्युपक्रमे गण्डमाला दन्तयोर्मांसदोषजा" इत्युक्तेन तस्याः मांसदोषजत्वमुक्तम् ।

गलस्तन पु० गले स्तन इव । छागगलस्थे स्तनाकारे मांसपिण्डभेदे । स च दुग्धक्षरणहीनत्वात् निष्फलः यथोक्तं दृष्टान्तविधया वसिष्ठसिद्धान्ते "चक्रसंक्रमयुङ्मासे संक्रमोऽपि स संक्रमः । अजागलस्तन इव राशिसंक्रान्तिरुच्यते" । [छाग्याम् । हेमच० ।

गल(ले)स्तनी स्त्री गले स्तनौ यस्याः वा अलुक्स० ।

गलहस्त पु० गले न्यस्तो हस्तः । १अपसारणार्थं गलेऽर्पिते हस्ते (गलाटिपि) । "देयवचनं गलहस्तः" दायभागः "अनिच्छन् गलहस्तेन नाभिनिर्वासितस्तदा" कथास० । स जातोऽस्य तार० इतच् । गलहस्तित जातगलहस्ते । "अर्द्धेन्दुमौलेर्गलहस्तितेव" नैष० । तदाकृतित्वात् २अर्द्धचन्द्राख्ये बाणभेदे पु० । ३कण्ठनिहन्ति स्त्री मेदि० ।

गला स्त्री गलति गल–अच् । लम्बालुलताभेदे, शब्दार्थचि० ।

गलाङ्कुर पु० "गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांसं च तथैव शोणितम् । गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरैर्निहन्त्यसून् व्याधिरयं तु रोहिणी" माधवकरोक्ते रोहिण्याख्यकण्ठजातरोगाङ्के अङ्कुराकारे पदार्थे । "गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् । प्रदूष्य मांसं गलरोधिनोऽङ्कुरान् सृजन्ति यान् साऽसुहरा तु रोहिणी" इति सुश्रुते रोहिणीरोगस्य गलजाताङ्कुरवर्णनकारित्वमुक्तम् ।

गलानिल पु० गलेऽनिलः वायुरस्य । (गलता चिङ्गिटि) मत्स्यभेदे । त्रिका० । गलाविल इति पाठः ।

गलि पु० गडि–इन् डस्य लः । (गडियागरु) सामर्थ्येऽपि भारावाहके १वृषे हेमच० । अक्ष इन् । २लतायां स्त्री उज्ज्वल० ।

गलित त्रि० गल–क्त । १पतिते सृते, च्युते, हस्तादितो भ्रष्टे अमरः । गलधातौ दृश्यम् २परिणते च । "गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम्" रघुः ।

गलितक पु० गलित इव कायति कै–क । पतितवन्नृत्यभेदे नाट्यशब्दे विवृतिः । "गलितकः" विक्रमो०५अ० ।

गलितकुष्ठ न० कर्म० । गलत्कुष्ठे । [त्रिका० ।

गलेगण्ड पु० गलेगण्ड इव यस्य । पक्षिभेदे (हाड़गिला)

गलेचोपक त्रि० गले चुप्यतेऽसौ चुप–णि० कर्म्मणि ण्वुल् अलुक्स० । कण्ठे कर्त्तनीये । "गलेचोपकयाद् हारकौ" दुर्ग० ।

गलोड्य न०गलेन ओड्यः पृषो० ललोपः। धान्यभेदे "शालि-षष्टिकनलवञ्जुलतालीशतङ्कटकगलोड्यगौरीगिरिकञ्चैव-लपद्मकपत्रप्रभृतिभिर्धान्याम्लपिष्टैः प्रदेहो हितमिष्यः" सुश्रु०। [यवे निगाले अमरः।

गलोद्देश पु० गलस्य उद्देशः समीपम्। गलसमीपस्थेऽव-

गलोद्भव पु० गले अश्वगलदेशे उद्भवति उद्+भू—अच्। अश्वगलजाते रोचमानाख्ये रोमावर्त्तभेदे त्रिका०।

गलौघ पु० गले ओघ इव। "तस्यैव (गलविद्रधेः) तुल्यः खलु सर्वजस्य। शोफो महानन्नजलावरोधी तीव्रज्वरो वातगतेर्निहन्ता। कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्तितोऽसौ" सुश्रुतोक्ते कण्ठगतरोगभेदे।

गलद्दा स्त्री गल—क्विप् गल+पृषो०वा तेन गला गलेन वा दीयते दा—कर्मणि घञर्थे क। १वाचि निघ०। गलद इति पाठान्तरम्। गलितं गल् धीयते अस्य धा—घञर्थे क पृषो०धस्य दः। धमनीभेदे "का ता विसन्धिन्द्र आ गलद्दा धमनीनाम्"। इमामृचमधिकृत्य गलद्दा धमनयो भवन्ति गलनमासु धीयते" निरु० ६।२४।

गल्भ धाष्ट्र्ये (प्रागल्भ्ये) भ्वा० आ० सक० सेट्। गल्भते अगल्भिष्ट जगल्भे। "या कथञ्चन सखीवचनेन प्रागभि प्रियतमं प्रजगल्भे" माघः। गल्भ+चुरा० काङ् गल्भायते अगल्भायिष्ट।

गल्या स्त्री गलानां कण्ठानां समूहः पाशा० यत्। १कण्ठसमुदाये। गलो रज्जुकायस्तासां २समूहे शब्दार्थचि०।

गल्ल पु० गल—ल तस्य नेत्वम्। (गाल) गण्डे। हेमच०।

गल्लक पु० गलति क्विप् गल् तं लाति स्वरूपाति ला—क ततः स्वार्थे क। १चषके मद्यपानपात्रे हेमच०। २इन्द्रनीलमणौ त्रिका०। पृषो० वमध्यता रत्नके।

गल्लचातुरी स्त्री गल्ले चातुरी यस्य संज्ञात्वात् न कप् न वा ह्रस्वः। (गालवालिश) ख्याते उपधानभेदे जटा०।

गल्वर्क पु० गलति गल—उन् गल्वः अर्को दीप्तिरस्य। स्फारे १मणिभेदे त्रिका०। तत्र "गल्वर्कस्तु स्फारवत्। अश्मसारस्त्विन्द्रनीलः" इत्युक्तौ अश्मसारशब्दोत्तरं तकारात् गल्वर्कशब्दस्य न इन्द्रनीलार्थता शब्दकल्पद्रुमे तदर्थोक्तिः प्रामादिकी। २पद्मरागे मणौ च। "मसारगल्वर्कमुखर्णकस्यैः" भा० द्रो० १६अ०। "मसार इन्द्रनीलः (अश्मसारत्वात्) गल्वर्कः पद्मरागः" (अर्कदीप्तिकत्वात्) नील० ३चषकपात्रे हेमच०। रक्तवर्णसुरापात्रेण सूर्यकरद्युतिवर्णत्वात्तस्य तथात्वम्।

गल्ह कुत्सने भ्वा० आ० सक० सेट्। गल्हते अगल्हिष्ट। जगल्हे।

गवची स्त्री गां भूमिमञ्चति अन्च—क्विप् अचष्टादेशः ङीप् अचोऽल्लोपः पृषो० न दीर्घः। इन्द्रवारुण्याम् (राखालशशा) रत्नमाला।

गवय पुंस्त्री गुङ् शब्दे भावे अप् गवं शब्दभेदं याति या—क, गां तदवयवं सादृश्येनायते अय—अच् वा। गलकम्बलशून्ये गोसदृशे मृगभेदे अमरः "ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम्। सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम्। गवयादिपदानां तु शक्तिधीरुपमाफलम्" भाषा०। "हृतः कथञ्चिद् गवयैर्विविग्नैः" कुमा०। स्त्रियां योपधत्वेऽपि योपधप्रतिषेधे गवयहयादीनामप्रतिषेधात् ङीष्। अस्य मांसपाकविधिर्यथा। तैले संपाचिते तप्ते हिङ्गुसैन्धवसंयुतम्। मांसं गवयसम्भूतं सुस्विन्नं भूरिवारिणा"। भावप्र० तद्गुणा उक्ता यथा "गवयो मधुरो हृद्यः स्निग्धोष्णः कफपित्तलः। विदाही गुरुविष्टम्भी विपाके विरसः सदा"। २वैवस्वतपुत्रे वानरभेदे। "पुत्रा वैवस्वतस्यासन् पञ्च कालान्तकोपमाः। गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः" रामा० उत्त०।

गवराज पु० गवेन शब्देन राजते राज—अच्। वृषे शब्दच०।

गवल पुंस्त्री गुङ् शब्दे भावे अप् गवं शब्दभेदं लाति ला—क। महिषे हेमच०। "गवलाजवधस्तया" ति०त०। "गवलालिकुलाहिनिभाविसृजन्ति पयः पयोवाहाः" वृ० सं० २१अ०। "बभौ तरङ्गैर्गवलासितद्युतिः" माघः। स्त्रियां ङीष्।

गवल्गण पु० सञ्जयपितरि सूतभेदे। "सञ्जयो मुनिकल्पस्तु जज्ञे सूतो गवल्गणात्" भा० आ० ६३अ०।

गवाक्ष पु० गवामक्षीव अक्षि—अच् समा० नित्यसमा०, गावः सूर्यकरा जलानि वा अक्ष्णुवन्ति व्याप्नुवन्ति एतमनेन वा अक्ष—व्याप्तौ अकर्त्तरि घञ्। वातायने (जानेला) अमरः। "गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यः" भट्टिः "उत्सृष्टलीलागतिरा गवाक्षात्" "विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः" कुमा०। "कुवलयितगवाक्षां लोचनैरङ्गनानाम्" रघुः। २वैवस्वतपुत्रे वानरभेदे रामा० गवयशब्दे दृश्यम्। गां भूमिमक्षति व्याप्नोति अक्ष गौरा० ङीष् ङि० कौ०सम्प०प्र० ईप्। ३गोडुम्बायां(गोमुक)। अमरः। ङीषन्तः ४इन्द्रवारुण्याम् (राखालशशा) ५पाखोटे(पेयोड़ा) राजनि०। ६अपराजितायाम् रत्नमा०।

गवाची स्त्री गवचीवत् किन्तु पूर्वाचो दीर्घः। (पांकाल)मत्स्यभेदे "गवाच्यजीर्णकारी च गुर्वी श्लेष्मकोपिनी" राजव०

गवादन न० गोभिरद्यते अद्–कर्म्मणि ल्युट् अनङ्। १घासे अमरः। इन्द्रवारुण्यां स्त्री ङीप् शब्दच०। २नीलापराजितायाम् स्त्री राजनि०। आधारे ल्युट् ङीप्। २गवां भक्ष्याधारे पात्रे (डाबा) स्त्री मेदि०।

गवादि पु० पा० गणसूत्रोक्ते हितार्थे यत्प्रत्ययप्रकृतिरूपे शब्दगणे स च "गो हविस् अक्षर विष बर्हिस् अष्टका स्खदा युग मेधा स्रुच् (नाभि नभञ्च) (शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्सन्नियोगेन चान्तोदात्तत्वम्) (ऊधसो ऽनङ् च) कूप खद दर खर असुर अध्वन् चर वेद बीज दीप्त। "गवादिभ्यो यत्" पा० हितादौ गव्यम्

गवाधिका स्त्री गवा किरणेनाधिकायति अधि–कै क। लाक्षायां त्रिका०। अत्र गवाधिकेति पाठः प्रामादिकः

गवानृत न० गवि गोविषयेऽनृतम् अवङादेशः। गोविषये मिथ्याकथने। "गवानृते पञ्चशतं सहस्रं पुरुषानृते" स्मृतिः।

गवामयन न० दशमाससाध्ये द्वादशमाससाध्ये च सत्रभेदे तद्विवृतिः ता० ब्रा० ४अध्यायादौ।

तत्र ताण्ड्य०ब्रा० ४अ० भाष्ये तस्य द्वैविध्यमुक्त्वा तत्राहानि यथा कर्त्तव्यानि तथोक्ता तत्सङ्ग्रहश्लोकानभिसन्धाय श्लोकमवतारयन् व्याचख्यौ यथा

"स्तोमानां दशरात्रस्य प्रोक्ता विष्टुतयः क्रमात्। गवामयनिकानां च ता एवात्रगम्यते। मतानि त्रीणि षट्त्रिंश विषुवांश्च चतुर्थके। प्रोक्तानि गव्यसत्रस्य सुत्याहानि क्रमादिह। तानि संक्षेपतो वच्मि बुद्धिव्युत्पत्तिसिद्धये।

द्विविधं गवामयनं दशमाससाध्यं द्वादशमाससाध्यञ्च तत्र द्वादशमासनिर्वर्त्त्यस्य प्रायणीयोऽतिरात्रः प्रथममहस्तच्चतुर्विंशः उक्थ्य आरम्भणीयः ते उभे अहनी अनुष्ठाय ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुर्ज्योतिरित्यभिप्लविकः षडहः स चतुर्वारमावर्त्तनीयः ततस्त्रिवृदादिस्तोमयुक्तसाध्यः पृष्ठ्यः षडहः एवं पञ्चभिः षडहैरेको मासः पूर्य्यते एतस्यैवावर्त्तनेन पञ्च मासाः सम्पाद्याः तत्र षष्ठे मासादौ त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः कार्य्याः ततः एकः पृष्ठ्यः षडहः ततोऽभिजिदेकमहः त्रयः स्वरसामान इत्येवमष्टाविंशत्यहानि आद्याभ्यां प्रायणीयचतुर्विंशाभ्यां षष्ठमासपूरणम्। इत्थं पूर्वपक्षे अतीत्योत्तरगतसंख्यान्यहानि सम्पद्यानि। ततो विषुवमेकमहः सोऽस्य सत्रस्य प्रधानभूतः। सप्तमे मासादौ त्रयः स्वरसामानः प्रतिलोमाः कार्य्याः। ततो विश्वजिदाख्यः पृष्ठ्यः षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भस्त्रिवृदुत्तमः ततस्त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः आवृत्ताः एवमष्टाविंशत्यहानि स्युः अस्य च मासस्य महाव्रतातिरात्रौ च ततोऽभिप्लवाख्यमानौ पूरकौ स सप्तमो मासः। ततः पृष्ठ्यः षडहः पूर्वोक्तैश्चतुर्भिरभिप्लविकैः प्रतिलोमक्रमेणानुष्ठितैरष्टमो मासः अनयाऽऽवृत्त्या नवमदशमैकादशा अपि सम्पाद्याः द्वादशमासस्यादौ त्रयोऽभिप्लवाः, षडहः, ततो गोरायुषी द्वे अहनी द्वादशाहस्य दशाहानि चेति त्रिंशदहानि स द्वादशो मासः ततो महाव्रतमुपान्त्यमहः तेन उदयनीयातिरात्रौ इत्यपि सप्तममासस्य पूरकाविति तदेतद्गवामयनसत्रं विधास्यन् तन्नामनिर्वचनप्रदर्शनाय दाशाख्यायिकामाह" भा०

"गावो वा एतत् सत्रमासत तासां दशसु मासेषु शृङ्गाण्यजायन्त ता अब्रुवन्नरात्स्मोत्तिष्ठामोपजा नोऽस्तीति ता उदतिष्ठन्" ता०ब्रा०४।१।१। "पुरा खलु गावः एतत्संवत्सरसत्रमासत अन्वतिष्ठन् कामचोदना अपरचोदना च तत्र चिन्त्यमिति मीमांसकाः। अत्रास्मत्पूर्व्वतिथे धात्वनुष्ठाने ये वर्त्तन्ते तदन्यैरनुष्ठितम् अत इदं गवामयनमित्याचक्षते तासां सत्रस्थितानां मध्ये कासाञ्चिद्गवां दशसु मासेषु पङ्क्त्यात्मत्वादिना मासशब्दस्य मासभावः तेष्वनुष्ठितेषु शृङ्गाण्यजायन्त ता जातशृङ्गा अब्रुवन् परस्परमन्त्रयन्त्यः किमिति अरात्स्म समृद्धा अभूम ऊर्जोयव्युत्तिष्ठामसत्रं समापयाम अरात्स्मेति तदुक्तं तद्धीदिष्टे। ओपशाः ता अभितः शिरः प्रदेशमुपेत्य शेरन्ते इत्योपशाः शृङ्गाणि अस्मत जातान्यभवन्निति सम्बन्धः अस्तीति जनौ प्रादुर्भावलक्षणात् लुङि बहुवचने "मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुकि गमहनजनेत्युपधालोपे रूपम्। एवमुक्त्वा ता गावः सत्रादुदतिष्ठन्। ताभिरेवं दशभिर्मासैः फलस्य प्राप्तेर्दशमासनिर्वर्त्त्यमपि गवामयनमस्तीत्युक्तं भवति" भा०। द्वादशमासनिर्वर्त्त्यमप्यस्तीति दर्शयति। "तासान्त्वेवाब्रुवन्नासामहा एवैतौ द्वादशौ मासौ सं संवत्सरमापयामेति तासान्दशसु मासेषु शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्त ताः सर्व्वमन्नाद्यमाप्नुवंस्ता एतास्तूपरास्ताः सर्वान्नाद्य मासः प्रेरते सर्वं हि ता अन्नाद्यमाप्नुवन्" ता०ब्रा० २। "लुगन्तो वैलक्षण्यद्योतनार्थः तासामेव गवां मध्ये काश्चिदब्रुवन् किमित्युच्यते, यौ द्वादशौ द्वादशसंख्यापूरकावेव त्रिंशदेका-

दशद्वादशौ मासौ इमौ आसामिहा एवं अनुवादेन अनुवाद पादम संवत्सरोऽस्य समापयामेति व्यवहितान्वेति सनिहितस्य व्यवहितेन सम्बन्धः। तासां गवां जातानि शृङ्गाणि द्वादशसु मासेषु मासद्वयं पूर्वं प्रावर्त्तन्त प्रापयन् दशभिर्मासैः शृङ्गप्राप्तिलक्षणफले सिद्धेऽपि पुनरन्यद्वया यतो मासद्वयमन्वतिष्ठन् अतो जातानामपि शृङ्गाणां पुनःपतनमित्यभिप्रायः तथा चैतरेयकम् "अथ याः समापयिष्यामः संवत्सरमित्यासत तासामश्रद्धया शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्तेति एतास्तूपरा इति ताः पतितशृङ्गाः गावः सर्वेर्त्तुभवसन्नाद्यमदनीयमन्नं प्राप्नुवन् ता गावस्तूपराः शृङ्गहीनाः इष्यन्ते तस्मात्ताः सर्वान् द्वादश मासौ मासान् प्रेरते प्रगच्छन्ति ईर यतो शीतवातातपेषु सर्वदा पुष्टाङ्गा एव यथायथं गच्छन्ति शृङ्गिणो महिष्यादयस्तु कृशा भवन्ति तस्मादित्युक्तं कस्मादित्याह हि यस्मात्ता गावः सर्वमन्नाद्यमाप्नुवन् तस्मात्सर्वेषु ऋतुषु पुष्टाङ्गा भवन्ति तथा चैतरेयकम् "ऊर्जमसुन्वन्त तस्मादु ताः सर्वानृतूनुत्तिष्ठन्तीति"। उक्तार्थं जानतः फलमाह" भा०। "सर्वमन्नाद्यमाप्नोति य एवं वेद" तां०ब्रा०४। स्पष्टोऽर्थः। तदेवं दशमासनिर्वर्त्त्यं द्वादशमासनिर्वर्त्त्यं चेति द्विविधं गवामयनं प्रतिपादितं तयोर्ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादिवदेतत्काम एतत्कुर्य्यादिति कामफलसम्बन्धफलविशेषाश्रवणाद्विश्वजिन्न्यायेनान्यत्राम्नातस्य स्वर्गस्य कल्पनाया अन्याय्यत्वाद्रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकस्य समृद्धिफलस्य वाक्यशेषे श्रुतत्वादनुत्साहङ्गरीय इति समृद्धिकामा एतत्सत्रमासीरन्निति विधिरुन्नेतव्यः। तैत्तिरीयके समृद्धिफलत्वं स्पष्टमाम्नातम् "य एवं विद्वान् संवत्सरमुपयन्त्याप्नुवन्त्येवेति" भा०तैत्ति०४।२ कण्डिकामारभ्य। ५अ०८ख०८क०पर्य्यन्ते तद्विधानमुक्तम्। तत्र सत्रे दीक्षाकालविधानार्थमेकाष्टकारम्भपक्षं निरस्य चैत्रशुक्लैकादश्यां दीक्षामाह तत्रैव ५।८।११ कण्डिकादिषु

"चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन्" ता०ब्रा०५।८।१०। "चित्रायुक्तः पौर्णमासः चित्रापूर्णमासः तस्मिन् दीक्षेरन्" तदेतत् स्तौति" भा०। "चक्षुर्वा एतत् संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासो मुखतो वै चक्षुर्मुखत एव तत् संवत्सरस्य दीक्षन्ते तस्य न निर्यास्ति" ता०ब्रा०११। "चित्रापूर्णमास इति यत् एतत् संवत्सरस्य चक्षुः जायमानस्य हि प्रथमं मुखं जायते तत्रापि चक्षुरेव प्रथममाविर्भवति अतस्तस्य संवत्सरस्य चक्षुः उक्तक्रमेण मुखतो मुखप्रदेश एव इच्छुः, अतो मुखएव तत् संवत्सरमारभ्य यज्ञीया दीक्षन्ते। यः फाल्गुन उक्तः सोऽप्यत्र विद्यत इत्युक्तं भवति तस्य न निर्यास्ति कश्चिदपि दोषो न विद्यते" इत्थं चित्रापौर्णमास्यां दीक्षितव्यमित्युक्तम् अथ तस्मिन्नेव मासि शुक्लैकादश्यां दीक्षितव्यमित्याह" भा० "चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्या दीक्षेरन्" ता० ब्रा०१२। "चैत्र्याः पौर्णमास्याः पुरस्ताच्चतुरहे चतुर्णामह्नां समाहारश्चतुरहस्तस्मिन्विद्यमाने गवामयनस्य दीक्षा कार्य्या एवं दीक्षायाः गुणमाह" भा० "तेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते तेनैकाष्टकां न छम्बट् कुर्वन्ति" ता० ब्रा०१३। "सर्वेषां सत्राणां द्वादश दीक्षा भवन्ति तत एकादशीप्रभृति द्वादशसु गतासु रात्रिषु त्रयोदशी रात्रिरष्टमी स्यात् एकाष्टका च माघकृष्णाष्टमीति अस्यामेकाष्टकेत्युपचारः तस्याः क्रयः सम्पद्यते प्रथमे उपवसथे राजक्रयस्तस्मिन् दिने प्रातःकाले प्रायणीयाद्या यज्ञावयवाः प्रक्रम्यन्ते तेन प्रक्रमेण एकाष्टकां न छम्बट् कुर्वन्ति क्रियासुपयोगेन व्यर्थं न कुर्वन्ति अतएव एकाष्टकाप्रारम्भपक्षतो गुणस्तस्मिन् पक्षेऽन्तर्भवति इत्यर्थः। अन्योऽपि गुणः अस्मिन् पक्षे सत्रीत्याह" भा० "तेषां पूर्वपक्षे सुत्या सम्पद्यते पूर्वपक्षे मासाः सन्तिष्ठमाना यन्ति पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठतः पशव ओषधयोऽनूत्तिष्ठन्ति तान् कल्याणी वागभिवदत्यरात्सुरिमे सत्रिण इति ते राध्नुवन्ति" ता०ब्रा० १४। "तेषामेकादश्यां दीक्षमाणानां सुत्या सोमयागः पूर्वपक्षे सम्पद्यते सत्राणां सर्वेषां द्वादशोपसदः तत्राष्टमीप्रभृति द्वादशसु गतासु त्रयोदशी शुक्लपक्षपञ्चमी तस्यां प्रथमोऽतिरात्र इति पूर्वपक्षे सुत्या प्रारभ्यत इत्यर्थः। किंयता त्रिंशताऽहोभिर्मासेषु पूर्वपक्ष एव सर्वे मासाः सन्तिष्ठमाना यन्ति वर्त्तन्ते एवं द्वादशसु मासेषु गतेषु पूर्वपक्ष एव सत्रादुत्तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठतः सत्रादुत्थानं कुर्वतो यजमानाननु पशवः पशव ओषधयोत्तिष्ठन्ति ऊर्द्ध्वं रोहन्ति तान् यजमानान् कल्याणी शोभना वाक् यशस्करी वाक् वदति किमिति इमे सत्रिणो यजमानाः अराध्नुः समृद्धा अभवन्निति तदनन्तरमेव सत्रिणो राध्नुवन्ति समृद्धा भवन्ति"।५अध्यायसमाप्तिपर्य्यन्तं तस्यैव विधानभेदा उक्ताः। "गवामयनेनेयुः" कात्या०श्रौ०२४।५।२। "गवामयनं वाऽभिगत्सुतैः" २४।४।४८। इदन्तु एकपदं तेन गावामयनिकमित्यादौ ठकि पूर्वपदवृद्धिः। "गावामयनिके पृष्ठ्यषडहे प्रत्यहं द्वयम्" जैमिनीयन्यायमाला।

गवामृत न० गोरसमृतमिव क्षीरम् अलुक्समा०। गोक्षीरे "अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सोमो गवामृतम्" भा० व० ३१२ अ०। गोक्षीरस्य सोमवत् हूयमानत्वात् चन्द्रहेतुकत्वाद्वा सोमत्वेति "अमायां च सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते। तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतञ्च यत्। तत् क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः। हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी" कालमा० सोमोत्पत्तिवाक्यात् सोमस्यैव गोक्षीरहेतुत्वम्। एवञ्च गोक्षीरस्य सोमामृतत्वेन पुनर्यज्ञे मन्त्रेण होमात् चन्द्राप्यायनात् तद्धोमस्य सन्तत्या सनातनत्वम्। तेन "किं स्विद्धर्मः सनातन" इति यक्षप्रश्नोत्तरमिदं सङ्गच्छते।

गवाम्पति पु० ६त० अलुक् स०। १वृषभे "वृषेणेन गवाम्पतिम्" भा० व० १६० अ०। २गोपालके "तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं गवांपतिम्" भा० वि० वि० १८ अ०। ३गोस्वामिनि ४वह्नौ ५किरणपतौ सूर्यचन्द्रादौ। "स्वामेतोऽग्निर्महाभाग! परिक्रान्तो गवांपतिः" भा० वि० २२० अ०। सहस्राक्षिरादिकरणपतस्त्वं गवांपतिः रुद्रः" भा० व० १४० स्तर्मदाने। खगोलचक्रदर्शितदिशा सूर्यस्य चन्द्रादिग्रहदीप्तिप्रकाशित्वात् तथात्वम् रुद्रस्य तथात्वं गोपतिशब्दे वक्ष्यते। पदद्वयमिदं वा। [मृगभेदे गवये त्रिका०।

गवाल्लूक पु० गवाय गवाय चलति अल–का अकञ्।

गवाविक न० गौश्च अविश्च द्वयोः समाहारः गवाश्वा० नि० नित्यमवङादेशः कश्च। गोमेषयोः समाहारे।

गवाश्व न० समाहारद्व० अवङ्। गोहयवोः समुदाये।

गवाश्वप्रभृति न० पा० गणसूत्रोक्ते समाहारद्वन्द्वनिमित्ते शब्दसमूहे स च गणः "गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् अजैडकम् कुब्जवामनम् कुब्जकैरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दासीमाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीपच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्ट्रखरम् उष्ट्रशशम् मूत्रपुरीषम् यकृन्मेदः, मांसशोणितम् दर्भशरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुरुषम् तृणोलपम् दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम्" "गवाश्वादीनि यथोच्चारितानि साधूनि" सि० कौ०।

गवाह्निक न० अह्नि भवं दिनभक्षणाय पर्य्याप्तम् अहन्+ठञ् आह्निकम् ६त०। गोर्दैनभक्षणपर्य्याप्तघासादौ निरूढे यस्तु यो दद्यात् मासिकं गवाह्निकम्। एकभक्तं तथाश्नीयात् श्रूयतां तस्य यत् फलम्। इमा गावो महाभागाः पवित्रं परमं स्मृताः। त्रीन् लोकान् धारयन्ति स्म सदेवासुरमानुषान्। तासु चैव महापुण्यं शुश्रूषा च महाफला। अहन्यहनि धर्मेण युज्यते वै गवाह्निके" भा० आनु० १२२ अ०। "गवाह्निकं देवपूजा वेदाभ्यासः सरित्प्लवः। नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि" आ० त० यमः। "गवाह्निकं गोर्दैनभक्ष्यम्" आ० त० रघुनन्दनः।

गविजात पु० गवि, गोसंज्ञायाम् पुलस्त्यकार्य्यायां वा जातः अलुक्स०। १ऋषिभेदे स हि नहुषाय च्यवनमूल्यतया गां कल्पितवान् तत्कथा भा० आनु० ५१ अ० "तत्र त्वन्यो वनचरः कश्चिन्मूलफलाशनः। नहुषस्य समीपस्थो गविजातोऽभवन्मुनिः" इत्युपक्रमे "नहुषस्य वचः श्रुत्वा गविजातः प्रतापवान्। उवाच हर्षयन् सर्वानमात्यान् पार्थिवञ्च तम्। अनर्घा वै महाराज! द्विजा वर्णेषु चोत्तमाः। गावश्च, पुरुषव्याघ्र! गौर्मूल्यं परिकल्प्यताम्" पुलस्त्यस्य गोसंज्ञायां भार्य्यायां जाते २वैश्रवणे च "पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः। तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रोऽभवत् प्रभुः" भा० व० २७ अ०। "गवि गोसंज्ञायां भार्य्यायाम् नील०। गवीत्यस्याभवदित्यनेन सम्बन्धात् तस्येत्यस्य पुत्रं यान्वयाच्च तथात्वम् एतन्मूलकं गविपुत्रशब्दकल्पनं दामादिकमेव।

गविनी स्त्री गवां समूहः खला० इनि। गोसमूहे।

गविष् त्रि० "गां स्तुतिवाचमिच्छति इष–क्विप्। सौत्वादिपाक्षे षत्वम्। "निरस्य रसं गविषः" ऋ० १०।७६।७। "अमोहृताय गविषे" ८।२४।२०।

गविष त्रि० गामिच्छति इष–क। सोत्वे षत्वम् "अश्वं दृश्यन्तं दविष्यद्गविषो मत्याः" ऋ० ४।११२। "सत्वा भरिषो गविषः" ४।४०।२। "गविषो गवां प्रेषुकः" भा०।

गविष्टि पु० इष–अन्वेषे क्तिन् ६त०। गवामन्वेषणे। "आपपश्च गविष्टये" ८।६१।५। "गविष्टये गवामन्वेषे" भा०।

गविष्ठ पु० दैत्यभेदे "गविष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः" भा० आ० ६५ अ०। स च द्वापरे द्रुमसेनतयाऽऽविर्भूतः यथाह भा० आ० ६७ अ० "गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः। द्रुमसेन इति ख्यातो पृथिव्यां सम्बभूव ह"।

गविष्ठिर पु० गवि वाचि स्थिरः ष त्वम् अलुक्स०। गोत्रप्रवर्त्तके १ऋषिभेदे। तस्यापत्यम् अण्। गाविष्ठिर तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० बहुषु तस्य लुक्। "गविष्ठिराणामात्रेयगाविष्ठिरपौर्वातिथेति" आश्व० श्रौ० १२।१४।१। "गविष्ठिरो नमसा

सोमसखौ" ऋ० ५।१।१२। २कश्चित् मुनौ च "अग्निरतिं भरद्वाजं गविष्ठिरम्" ऋ० १०।१५०।५। "गविष्ठिरं कश्यम्" भा०।

गवीधुका स्त्री गवेधुका+पृषो०। धान्यभेदे। "अनाकृति वै जर्त्तिलाय गवीधुकाय" तैत्ति० ५।४।३।२।

गवी(वे)श्वर पु० ६त०वा अलुक्। गोस्वामिनि अमरः।

गवेङ्गित न० गवामिङ्गितम् अलुक्। शुभाशुभसूचके गवां चेष्टाभेदे तच्च वृ० स० ९२ अ० उक्तं यथा।

"गावो दीनाः पार्थिवस्याशिवाय पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान्। मृत्युं कुर्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्यः पत्युर्भीताः स्तरारावं रुवन्त्यः। अकारणे क्रोशति चेदनर्थं भयाय रात्रौ वृषभः शिवाय। भृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभिस्तदाशु वृष्टिं सरमाश्च जैवौ। आगच्छन्त्यो गोष्ठमार्द्रे च वेश्म सम्भारैव संविशन्त्यो गोष्ठमार्द्रे गवां गाः। आर्द्राङ्गो वा हृष्टरोमाः प्रहृष्टा धन्या गावः स्युर्महिष्योऽपि चैवम्"। [स०। (गड्गडे) धान्यभेदे अमरः।

गवेडु स्त्री गवे दीयते डीङ् रक्षणे कु पृषो० दस्य डः अलुक्

गवेधु पु० गवे धीयते धाञ्–धारणे कु अलुक्स०। (गड्गडे) १धान्यभेदे तस्या गवे धारणात्तथात्वं यथोक्तम्

"अथ रुद्राय पशुपतये। रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्वपति तदेनं रुद्र एव पशुपतिः पशुभ्यः शुल्कय यद्र् गावेधुको भवति वास्तव्यो वा एष देवो वास्तव्या गवेधुका तस्माद्गावेधुको भवति" शत० ब्रा० ५।३।३।७।

"गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवेधुः कथिता स्त्रियाम्। गवेधुः कटुका स्वादी कार्श्यकृत् कफनाशिनी" भावप्र०। तेन गन्धक०गवेधुशब्दस्य पुंस्त्वोक्तिः प्रामादिकी। गवेधुश्च सुश्रुते कुधान्यवर्गे उक्ता यथा

"कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधूलिकानान्दीमुखीकुरुविन्दगवेधुकासरबरकतोदपर्णीमुकुन्दकवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः"

गवेन्द्र पु० गौरिन्द्र इव निपातनात् अलुक्। श्रेष्ठे गवि।

गवेरुक न० गां गोशोभामीरयति ईर–णा० उकञ् अलुक्। गैरिके त्रिका०। गैरिकेण गोभूषणात्तथात्वम्।

गवेश पु० ६त० अलुक्। १गोस्वामिनि गोरक्षके तेन निर्वृत्तादि० संकाशा० पाठान्तरे ततोऽस्। गावेश तन्निर्वृत्तादौ त्रि०। २रुद्रे च गोपतिशब्दे दृश्यम्। पश्चेड्। गवीश उक्तार्थेषु।

गवेशकी स्त्री। गवामीशः गौरक्षः तथाभूत इव कायति कै–क गौरा० ङीष्। (गोरक्षचाकुलिया) लताभेदे शब्दच०। गवेशकेति केचिदिमं टाबन्तमाहुः।

गवेष अन्वेषणे, अद० चुरा० आत्म० सेट्। गवेषयते अजगवेषत। गवेषयाञ्चक्रे। गवेषितः गवेष्यं गवेषणा।

"तीर्थेष्विलस्तमनस्याभिचचार गवेषयन्" भा०व०२६२अ०। आर्षः पदव्यत्ययः। तस्य ण्यादित्वं तद्वत्त्वं च क्वचित् प्रयोगे दृश्यते "गवेषमाणं महिषीकुलं जलम्" रत्ना०।

गवेष त्रि० गवेष+अच्। १अन्वेष्टरि भावे अच्। २अन्वेषणे पु०। तेन निर्वृत्तादि संकाशा० अण्। गावेष तन्निर्वृत्तादौ त्रि०।

गवेषणा स्त्री गवेष–भावे युच्। १अन्वेषणे अमरः। गोरुदकस्य वा एषणा। गोरुदकस्य वा २अन्वेषणे। इष–ल्यु ६त०। ३गोरन्वेषके त्रि०। गवेष–ल्यु। ४अन्वेष्टरि त्रि० "अग्निरिन्द्रो गवेषणो यत्र विज्ञ्रो गवेषणः" ऋ० ॥ १।१३२।३। "अक्षीनः सखा गवेषणः" ऋ० ७।२०।५। "गवेषणः गवामन्वेष्टा उदकान्वेष्टा। यजमानफलस्य मार्गयिता वा" भा०। भावे गवेष मार्गणे पूर्ववत् ल्यु इत्येव पाठः मुद्रितपुस्तके ल्युट् इति पाठः प्रामादिकस्तस्याकर्त्तर्य्येव विधानात् क्लीवत्वाच्च।

गवेषित त्रि० गवेष–क्त। १अन्वेषिते मार्गिते अमरः।

गवेष्ठिन् न० दैत्यभेदे "शङ्कुकर्णो विरोधश्च गवेष्ठी दुन्दुभिस्तथा" हरिवं० २४०। [द्वयोः समाहारे।

गवैडक न० गौश्च एडकश्च गवाश्वा० नि० क्लीवता च। गोमे-

गवोश पु० प्रशस्तः प्रशस्ता वा गौः "प्रशंसावचनैश्च" पा० जातेः कर्म० परनि० अवङ्। १प्रशस्ते गवि। २प्रशस्तायां गोजातिस्त्रियाञ्च अस्य नियतलिङ्गत्वात् स्त्रियामपि तथात्वम्।

गव्य (आत्मनो गामिच्छति क्यच् "वान्तो यि प्रत्यये" पा० अव्) आत्मसम्बन्धित्वेन गोरिच्छायाम् अक० भ्वा० पर० सेट्। गव्यति अगव्यीत्-अगवीत् गव्या (मा)म् चकार" "गौरसि वीर! गव्यते" ऋ० ६।४५।८।२६।

गव्य त्रि० गोर्विकारः गवि भवं,गोर्हितं,गोरिदं, वा सर्वत्र यत् याद्यौ अव्। १गोसम्बन्धिनि, 'गव्यसनुके' जै० अधिकर० मा०। २सरलमर्थ्यं मधुमच्च गव्यम्" कुमा० "संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा। "येलुं गव्यञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत्" मनुः। ३गोर्हितादौ च। गवि इयौ नेत्रे वा साधु यत्। ३ज्यायां ४रागद्रव्ये च न० मेदि०। ज्यायाः शरक्षेपणसाधनत्वात् रागद्रव्यस्य च नेत्ररागजनकत्वात्तथात्वम्। गं विकारे ५गोरोचनाद्रव्ये स्त्री राजनि०। तस्य गोर्विकारत्वात्तथात्वम् तत्र ज्यायाम्

"श्वशोषशान्तिकनीयमानगव्यम्" माघः। तस्मै हिताः यत्। ६गोसमूहे, ७गव्यूतौ क्रोशयुगे च स्त्री हेमच०।

गव्यश्री स्त्री गोरिदम् वा० यत् पुडागमश्च यादौ अत् ङीप्। गोरक्ष्ये त्वगादौ। "गव्यश्री त्वगभवति" ऋ० ८।७०।७। "गव्यश्री गोमयी त्वक्" भा०।

गव्ययु त्रि० गामिच्छति गो+क्यच्—उन् यादौ वेदे दीर्घलोपाभावौ। गोरिच्छावति "आ दिशः दृषसुर्गव्ययुः" ऋ०८।२६।६। "गव्ययुर्गामिच्छन्" भा०।

गव्यु त्रि०गामिच्छति क्यच् उन् यादौ अत् दीर्घलोपाभावौ। गामिच्छति। "अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसुयुः ऋ० ।१५।१।३।

गव्यूत न० गव्यूति+पृषो० अदन्तादेशः। १क्रोशे २क्रोशयुगे च हेमच०।

गव्यूति स्त्री गोर्यूतिः "गोर्यूतौ" पा० अत्। द्विसहस्रधनुर्मिते १क्रोशे हेमच०। २क्रोशद्वये अमरः। "गव्या गव्यूतगव्यूती इति दीर्घपाठदर्शनात् शब्दकल्प० दीर्घान्तगव्यूतिशब्दकल्पनं प्रामादिकम् तत् गव्यूतगव्यूती इत्यस्य द्विवचनान्ततया दीर्घान्तशब्दत्वाभावात् किन्तु यूतिरित्यस्य क्तिन्नतया निपातनात् "क्तिकारादक्तिनः" पा० अक्तिन्नन्तस्यैव ङीषो विधानेन तनो ङीषोऽप्रसक्तिः।

गह गहने अद० चुरा० उभ० सक० सेट्। गहयति ते अजगहत् त। गहनं दुर्बोधः दुष्प्रवेशो दुर्गमश्च।

गहन न० गाह—ल्युट्—"ऋक् गहनयोरिति" पा० निर्देशात्, पृषो०वा ह्रस्वः गह—गहने ल्युट् वा। १वने अमरः। तस्य दुर्गमत्वात् तथात्वम्। २निबिडे त्रि० "जगाम गहनं वनम्" देवीमा० ३गह्वरे ४दुःखे च न०मेदि०। ५दुर्गमे ६दुर्बोधे ७दुष्प्रवेशे त्रि०। ८परमेश्वरे पु०। "करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः" विष्णुस०। "स्वरूपं सामर्थ्यं चेष्टितं वा तस्य ज्ञातुं न शक्यते इति गहनः" भा० "गभीरो गहनो गुप्तः" विष्णुस० "दुष्प्रवेशत्वात् गहनः अवस्थात्रयसाक्षित्वाद्वा गहनः" भा०। "गहना कर्मणो गतिः" गीता। ९उदके निघ० गाहनात्तस्य तथात्वम्। १०अलङ्कारे स्त्री शब्दार्थचि०।

गहादि न० चतुरर्थ्यां छप्रत्ययनिमित्ते पा० ग० उक्ते शब्दगणे स च गणः

"गह अन्तस्थ सम विषम (मध्य मध्यंदिन चरणे) उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख समानशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वग्र इष्वनीक अवस्यन्दन कामप्रस्थ खाडायन काठेरणि लावेरणि सौमित्रि शैशिरि आसुत् दैवशर्मि श्रौति आहिंसि आमित्रि व्याडि वैजि आध्यश्वि आनृशंसि शौङ्गि आग्निशर्मि भौजि वाराटकि वाल्मीकि क्षेमवृद्धि आश्वत्थि औद्गाहमानि ऐकविन्दवि दन्ताग्र हंस तन्त्वग्र उत्तर अन्तर (मुखपार्श्वतसोर्लोपः) (जनपरयोः कुक् च) (स्वस्य च) (देवस्य) (वेण्वादिभ्यश्छण्)। गहादिराकृतिगणः"। "गहादिभ्यश्छः" पा०। गहीयः।

गह्व न० गह—कर्मणि भावे वा वा०व। १गाम्भीर्ये २दुष्प्रवेशे च ततः अश्मादि० चतुरर्थ्यां र। गह्वर तद्युक्तादौ त्रि०।

गह्वर न० गुह—वरच् पृषो० नि०। १दम्भे अमरः। २वने, ३निकुञ्जे पु० मेदि०। ४रोदने, हेमच०। ५विषमस्थाने, ६अनेकार्थसङ्कुले च न० शब्दार्थचि०। "अथान्धकारं गिरिगह्वरस्थम्" रघुः। ८गुहायां न०स्त्री स्त्रीत्वपक्षे ङीप्। "गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश" रघुः। "गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्" कठो० कण्ड्रा०० श्रुतम्। "कान्तारेषु च गह्वरेषु च" यजु०१६।४।

गा गतौ सक० भ्वा० आ० अनिट्। गाते अगास्त जगे।

गा स्तुतौ सक०जन्मनि अक०जुहो०वैदिकोऽयं धातुः सार्वधातुके अभ्यासस्येत्त्वम्। जिगाति अगासीत्। जगौ। "सोमो जिगाति गातुवित्" ऋ० ३।६२।१३। "जरितुः सखा यस्ती जिगाति चेतनः" ३।१२।२। "त्वेषु चयेषु प्रथमो जिगाति" १०।८।२। इङादेशस्य इणादेशस्य च गाति रूपं तत्तद्धातौ उक्तम्।

गाङ्ग पु० गङ्गाया अपत्यम् शिवा० अण्। गङ्गापुत्रे १भीष्मे २कार्त्तिकेये च गङ्गापुत्रशब्दे दृश्यम्। गङ्गाया इदम् अण्। ३गङ्गासम्बन्धिनि जलादौ "गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनम्" काव्यप्र० "गाङ्गं जलं निर्मलम्" गङ्गास्तोत्रम्। "गाङ्गं वर्षेण शीर्यतिः" प्रा०न०। ४मेघनिःसृते सुश्रुतोक्ते जलभेदे गङ्गाम्बुशब्दे ३२७० उक्तम्। ५स्वर्णे "यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम्। तदुल्वं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत" भा० व० उक्तेस्तस्य तज्जातत्वात् तथात्वम्। अग्निरेतःशब्दे विवृतिः। ६स्वर्णनामनामके धुस्तूरे अमरः ७कशेरुणि शब्दार्थचि०। ८नदीसम्बन्धिनि तटादौ त्रि०।

गाङ्गट पु० गाङ्गं नदीतटमटति अट—अच् शक०। (चिङ्गिड़ि) १मत्स्यभेदे शब्दरत्ना०। स्वार्थे क। तत्रैवार्थे शब्दर०। [तत्रैव। (चिङ्गिड़ि) मत्स्यभेदे शब्दर०।

गाङ्गटेय पु० गाङ्गे नदीतटे अटति अट–अच् पृषो० ।

गाङ्गायनि पु० गङ्गाया अपत्यम् तिका० फिञ् । १भीष्मे २कार्त्तिकेये च । प्रवरप्रवर्त्तके ३ऋषिभेदे च प्रव-राध्यायः ।

गाङ्गेय पु० गङ्गा+अपत्ये ढक् । १भीष्मे, २कार्त्तिकेये च । "यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम् । तदुल्वं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत" इत्युक्तेः ३स्वर्णे, ४तन्नाम-नामके मुस्तके, ५कशेरुणि च शब्दार्थचि० । ६रक्षि-समत्स्ये पु० त्रिका० । ७भद्रमुस्तके राजनि० ।

गाङ्गेरुका स्त्री गाङ्गं जलमीरयति क्षिपति ईर–उ स्वार्थे क गौरा० ङीष् । नागबलायाम् अमरः गोरक्ष-तण्डुलायाम् शब्दार्थचि० ।

गाङ्गष्टी स्त्री गाङ्गे नदीतटे तिष्ठति स्था–क अम्ब० ष-त्वम् अलुक् स० गौरा० ङीष् । (नटा) कटशर्करा-लतायाम् हारा० ।

गाङ्ग्य त्रि० गाङ्गे गङ्गाकूले भवः यत् । गाङ्गसम्ब-न्धिनि । "उदः कच्चो न गाङ्ग्यः" ऋ० ६।४५।३१ । "गा-ङ्ग्यः गाङ्गकूले भवः" भा० ।

गाजर न० गज–मदे घञ् "न क्वादेः" पा० न कुत्वम् गाजं मदं राति रा–क । १मूलके २गर्ज्जरे (गाजोर) । मूलभेदे गर्ज्जरमित्यत्र भावप्र० पाठान्तरम् गर्ज्जरशब्दे गुणाद्युक्तम् ।

गाडव पु० गडराकारेणास्त्यस्य प्रज्ञा० अण् गडोर्भागो वा अण् । १मेघे स्वार्थे त्रिका० २गडुभावे न० ।

गाडिक त्रि० गडिक+चतुरर्थ्यां सुतङ्ग० इञ् । गडिक-निर्वृत्तादौ ।

गाडुल्य न० गडुलस्य भावः ब्राह्म०ष्यञ् । गडुलभावे ।

गाढ़ न० गाह–क्त । १अतिशये दृढे । २दृढ़ते, ३अवगाढे, ४सेविते च त्रि० । "तपस्विगाढ़ां तमसां प्राप्येति" रघुः । "गाढकान्तदशनक्षतव्यथाम्" माघः । "सद्यःकण्ठ-च्युतभुजलतग्रन्थिगाढोपगूढे" मेघ० ।

गाढ़मुष्टि पु० गाढो मुष्टिरस्य । खड्गे मेदि० ।

गाढ़ावटी स्त्री चतुरङ्गक्रीड़ाङ्गे क्रीड़ाभेदे "नौकैका वटिका यस्य विद्यते कोणके यदि । गाढ़ावटीति विख्याता परं तस्य न दुष्यति" ति०त० । [कारिभवादौ ।

गाणकार्थ त्रि० गणकारो भवः कुर्वादि० ण्य । गण-

गाणगारि पु०गणगारस्यापत्यम् इञ् । मुनिभेदे । "सर्वे समानमन्त्रा स्युः गाणगारिः" विधार०ष्टतवाक्यम् । "पुनर्होमस्तु गाणगारिः" आश्व०श्रौ० २।६।७।१८ । सूत्रे

गाणपत त्रि० गणपतेरिदम् अश्वपत्या० अण् । नलोपाभावः । १गणपतिसम्बन्धिनि । "सारस्वतो गाणपतः सौरश्च वैष्णवः क्रमात्" ति० त० ।

गाणपत्य त्रि० गणपतेर्भावः पत्यन्तात् यक् । गणपतिभावे "महादेवप्रसादेन गाणपत्यञ्च विन्दति" भा० व० ८२ अ० । "उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात्" तत्राध्याये ।

गाणिक त्रि० गणं वेत्त्यधीते वा उक्था०ठक् । १गणसूत्रादि पाठके २तद्वेत्तरि च । गणे गणपाठे साधुः कथा०ठक् । ३गणसम्बद्धकुशले त्रि० । [यञ् । वेश्यासमूहे हेम० ।

गाणिक्य न० गणिकानां समूहः गणिकाया यञ् वार्त्ति०

गाणिन पुंस्त्री गणिनोऽपत्यादि "इन्यऽनपत्ये" पा० अपत्यार्थकेनो निषेधेऽपि गाथिविदथीत्यादिना इनो-नलोपः । १गणिनोऽपत्ये २तच्छात्रे च स्त्रियां ङीप् ।

गाण्डव्य पु० गण्डोरपत्यादि गर्गा० यञ् । गण्डोरपत्ये । यूनि यञन्तत्वात् फञ् । गाण्डव्यायन यूनि तदपत्ये लोहिता० स्त्रियां युवत्यामयुवत्याञ्च ष्फ सित्वात् ङीप् । गाण्डव्यायनी तदपत्यस्त्रीमात्रे ।

गाण्ड(ण्डी) स्त्री गडि–इन् "गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम्" पा० दीर्घनिर्देशात् नि० वृद्धिः । ग्रन्थौ । इदिकारान्त-त्वात् वा ङीप् । तत्रार्थे । "एष गाण्डीमयश्चापः" भा० उ० ८७अ० ।

गाण्डि(ण्डी)व पुंन० गाण्डिरस्त्यस्य संज्ञायाम् व । १अर्जु-नस्य धनुषि । तच्च धनुर्ब्रह्मणा निर्माय सोमाय दत्तं सोमेन च वरुणाय, अग्निप्रार्थितेन च वरुणेनार्जुनाय दत्तम् तत्कथा भा०आ०२२५अ० ।

"ततस्तोद्भूमकेतुः प्रतिभाष्य जलेश्वरम् । चतुर्थं लोक-पालानां देवदेवं सनातनम् । सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते । तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथञ्च कपि-लक्षणम् । कार्यं हि सुमहत् पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति । चक्रेण वासुदेवश्च तन्ममाद्य प्रदीयताम् । ददानीत्येव व-रुणः पावकं प्रत्यभाषत । तदद्भुतं महावीर्यं यशःकीर्त्ति विवर्धनम् । सर्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्वशस्त्रप्रमाथि च । सर्वायुधमहामात्रं परसैन्यप्रधर्षणम् । एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् । चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्ण-मव्रणम् । देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः । प्रादा-च्चैव धनूरत्नमक्षय्यौ च महेषुधी" । "एतद्दिव्यं धनुः

थैव ब्रह्मणा निर्मितं पुरा"। "यत्तद्धर्मंधनुस्तत्तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् । ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् । त्रीणि पञ्चशतं चैव शक्रोऽशीतिं च पञ्च च । सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् । पार्थः पञ्च च षष्टिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः" भा॰ वि॰ ४३ अ॰ । २चतुर्मात्रे मेदि॰ । [र्जु॑ने । "यत्र गाण्डीवधन्वा"वेण॰।

गाण्डीवधन्वन् पु॰ गाण्डीवं धनुरस्य अनङ् समा॰ । अ-

गाण्डीविन् पु॰ गाण्डीवमस्त्यस्य इनि । १अर्जुने मध्यमपाण्डवे त्रिका॰ । "हतवान् योऽर्जुनः कोपाद्धरिगाण्डीविविग्रहम्" भा॰ आ॰ १४८अ॰ । २अर्जुनवृक्षे राजनि॰ । [२गन्तव्ये च ।

गातव्य त्रि॰ गै-गाने गा गतौ वा कर्मणि तव्य । १गेये

गातागतिक त्रि॰ गतागतेन निर्वृत्तम् अक्षद्या॰ ठक् । गमागमनिष्पन्ने । [ठक् । गतानुगतनिष्पन्ने ।

गातानुगतिक त्रि॰ गतानुगतेन निर्वृत्तम् अक्षद्या॰

गातु पु॰ गै-गाने गाङ्-गतौ गा-स्तुतौ वा कर्त्रादौ तुन् । १कोकिले २भ्रमरे ३गन्धर्वे च मेदिनिः । ४रोषणे त्रि॰ मेदि॰ । ५गायने त्रि॰ उणादि॰ । ६गाने "गातु लघवन्नमो जनाय" ऋ॰ ४।५।१२ । "गातु गानम्" भा॰ । ७गन्तव्ये मार्गादौ "उरुं नो गातुं कृणु सोममीढ्वः" ८।९५।४ । "गातुं मनुषे च विन्दः" १०।१०४।८। "गातुं गन्तव्यमार्गम्"भा॰ दृश्यार्थे "सुयाय गातुं वनते" ५।६५।४ । "गातुमुपायम्" भा॰ । गच्छन्त्यत्र गा-गतौ आधारे तुन् । ८पृथिव्यां निघ॰ । "नाकं स्वर्ग्रुहवत्तं गातुमग्निम्" ३।३१।१५ । "गातुं पृथिवीम्" भा॰ । "गोभ्यो ग तुं निरेतवे" ८।४४।६० । "गातुं भूमिम्"भा॰ । ९॰कृत्ये । "यद्धनेनाङ्क्षणे गातुमैरत्"४।४।६ । "गातुं स्तवम्" भा॰ । गातुमिच्छति क्यच् गातुयति । "ये त्वा पुरा गातुयन्तीव देवाः" १।१६८।५ । गातुं वेत्ति विद्-क्विप् । गातुविद् मार्गादिवेत्तरि । "सोमो जिगाति गातुविद्देवानाम्"१।१६४।१२ ।

गातृ त्रि॰ गै- गाने तृच् । गायके । "गाता चतुर्णां वेदानां उद्गाता यथर्त्विजाम् । स नारदोऽत्र विप्रर्षिः" हरिवं॰५ अ॰ ।"तस्मात्ते वोद्गातैतस्य हि गाता"छा॰उ॰

गाथ गैथिल्ये भ्वा॰ आ॰ आत्म॰ सक॰ सेट् । गाथते अजगाथत । गाथयाम्-बभूव आस चक्रे ।

गात्र न॰ गै-त्रन् गातुरिदम् वा अण् । १अङ्गे देहे "सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री" कुमा॰ "दुःखदुःखेन गात्रम्" मेघ॰ । "स्रस्ताङ्गगात्रमल्लिकाद्"रघुः ।२गात्रसम्बन्धिनि त्रि॰ "प्रभुर्गात्राणि पर्वणि" ता॰ब्रा॰ ३हस्तिपूर्वजङ्घादौ मेदि॰ । "आपश्चाराङ्गनागात्रस्य भूमिम्" माघः । "दूनगात्रस्य त्रिदशकुञ्जस्य" भट्टि॰।

गात्रगुप्त पु॰ कृष्णस्य भक्मिणीषु लक्ष्मणायाञ्जातपुत्रे पुत्रभेदे "लक्ष्मणायाः प्रजाः शृणु । गात्रवान् गात्रगुप्तश्च गात्रविन्दश्च वीर्यवान् । अचिरे गात्रवत्याश्च भगिन्यानुजया सह" हरिवं॰ १६२ अ॰ ।

गात्रभङ्गा स्त्री भञ्ज-अच् गात्रस्य भङ्गोऽस्मादौ यस्याः । १शूकशिम्ब्याम् । शब्दच॰।६त॰।२अभङ्गे (गामोड़ा)पु॰।

गात्रमार्जनी स्त्री गात्रं मृज्यते अनया मृज-करणे ल्युट् ङीप् । (गामछा) सुद्रवस्त्राम् ।

गात्ररुह न॰गात्रे रोहति रुह-क ७त॰।तनुरुहे लोमनि। "गात्ररुहेषु च हर्षः" भाग॰ २२।२ अ॰ ।

गात्रवत् पु॰ १लक्ष्मणागर्भजाते कृष्णपुत्रभेदे २तद्नुजभगिन्यां स्त्री ङीप् । गात्रगुप्तशब्दे दृश्यम् । ३प्रशस्तगात्रे त्रि॰। स्त्रियां ङीप् । [दृश्यम् ।

गात्रविन्द पु॰ लक्ष्मणागर्भजाते कृष्णपुत्रभेदे गात्रगुप्तशब्दे

गात्रसङ्कोचिन् पु॰गात्रं सङ्कोचयति सम्+कुच-णिच्-णिनि ६त॰ । लाइकजन्तौ राजनि॰ । [स्वगे हेमच॰ ।

गात्रसम्प्लव पु॰गात्रेण संप्लवते सम्+प्लु-अच् ३त॰। प्लव-

गात्रानुलेपनी स्त्री गात्रमनुलिप्यतेऽनया लिप-करणे ल्युट् । अनुलेपनवर्त्तिकायाम् अमरः ।

गात्रावरण न॰ गात्रमावृणोति आ+वृ-ल्यु । गात्रावरके चर्मणि "तृणांश्च पुत्रान् महतः शराणामावृणोत् गात्रावरणानि चैव" भा॰द्रो॰ ३अ॰ ।

गात्रसम्मित त्रि॰ गात्रं सम्मितं सम्पूर्णं यस्य । सम्पूर्णगात्रे त्रिमासोर्द्ध गर्भस्थे प्राणिनि । "पाद चतुष्पञ्चमासे तु द्वौ पादौ गात्रसम्मिते । पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम्" प्रा॰ त॰ धृतवाक्यम् ।

गाथ त्रि॰ गा-थन् । १कोलादौ । "गायद्गाथं सुतसोमो दुवस्यन्" ऋ॰ १।१६७।६ । "गाथं गातव्यं स्तोत्रम्" भा॰ । २श्लोके "पादे द्वादश विश्लेषे मात्राश्चाष्टादश द्वितीये हि । पञ्चदश चेत् तृतीये कथिता गाथा तदैवार्या"छन्दोम॰उक्तलक्षणे ३मात्रावृत्तभेदे ४गानमात्रे च ४प्राकृतभाषायां मेदि॰ । गाथां करोति अण् । आनुलोम्यादावपि न ट । गाथाकार तत्कारके "आख्यानविदाहरन्तीमां गाथां नित्यं क्षमावताम्"भा॰व॰२९अ॰ ।

पितामहादयः । "इतिहासस्य पुराणस्य गाथानाञ्च नाराशंसीनाञ्च" अथ० १५।६।४ । ३गाथानामके निघ०।

गाथक त्रि० गै—थकन् । गायके "कथकैरतिगायकैः" भट्टिः।

गाथपति पु० ६त० उत्पादेरिति सूत्र० । वाक्पतौ रुद्रे । "गाथपतिं मे धपतिं रुद्रम्" ऋ० १।४३।४ ।

गाथिन् त्रि० गाथा स्तोत्रादि अस्त्यस्य इनि । गाथायुक्ते गीयमानसामयुक्ते "इन्द्रामद्गाथिनः" १।७।१ । तस्यापत्यम् गार्थिविदथीत्यादिना अपत्येऽपि न टिलोपः गाथिन तदपत्ये तच्छात्रे च । स्त्रियां ङीप् ।

गादि पुंस्त्री गदस्यापत्यं बाह्वा० इञ् । गदरूपयादव-स्यापत्ये । [निवृत्ते ।

गादित्य त्रि० गदितेन निर्वृत्तादि प्रगद्या० ञ्य । गदितेन

गाध प्रतिष्ठायां अक०-ग्रन्थने द्विक०लिप्सायाञ्च सक० भ्वा० आत्म० सेट् । गाधते अगाधिष्ट । जगाधे । ऋदित् चङि अजगाधत्-त । गाधः । "अगाधत ततो व्योम" "गाधितासे नभो भूयः" भट्टिः ।

गाध पु० गाध—भावादौ घञ् । १स्थाने, २लिप्सायां, च कर्मणि घञ् । ३तलस्पर्शे हेमच०।४तद्वति त्रि०। "सरितः कुर्वती गाधाः" रघुः । "अवीमहि गाधमुत प्रतिष्ठाम्" ऋ०५।४७।७ ।"अनाद्यादितगाधं च पातालतलमव्ययम्" भा०आ०२१अ०।

गाधि पु० गाध—इन् । चन्द्रवंश्ये कान्यकुब्जाधिपे, विश्वामित्रपितरि नृपभेदे । "कुश स्त्विन्द्र कालस्य कुशनाभस्य धीमतः । जज्ञे परमधर्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः स पिता मम काकुत्स्थ ! गाधिः परमधार्मिकः" रामा० बा०।३४अ०। रामं प्रति विश्वामित्रोक्तौ । "ऐलपुत्रानहं वक्ष्ये" इत्युपक्रमे "कुशस्य तु बभूवुर्हि चत्वारो देववर्चसः"। कुशिकः कुशनाभश्च कुशाम्बो मूर्त्तिमांस्तथा" "कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विभुः । लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान्" "पूर्णे वर्षसहस्रे वै ततस्तु शक्रो ह्यपश्यत । अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः । समर्थः पुत्रजनने स्वमेवांशमकल्पयत् । पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः । स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम् । पौरुकुत्स्यभवद्भार्या गाधिस्तस्यामजायत" हरिवं० २७अ० ।

गाधिज पु०गाधेर्जायते जन—ड। विश्वामित्रे ब्रह्मर्षौ तत्कथा हरिवं० २७ अ० । "विश्वामित्रस्तु दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः । जनयामास पुत्रस्तु तां विद्यामवाप्तकम् । प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां योऽयं सप्तर्षितां गतः । ऋचीकशब्दे १५१४पृ० तदुत्पत्तिकथा । गाधिसुताद-योऽप्यत्र "ततोऽभ्यगात् गाधिसुतः क्षितीन्द्रम्" भट्टिः । "प्रजापतिसुतादासीत् कुशो नाम महीपतिः । कुशस्य पुत्रो बलवान् कुशनाभः सुधार्मिकः । कुशनाभसुतोह्यासीत् गाधिरित्येव विश्रुतः" "गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः" रामा०बा०२१अ०।२विश्वरथादौ च ।

गाधिन् पु०गाधिनामके नृपे ।"शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः सुतम्"रामा०बा०६८अ० ।

गाधिपुर न० ६त० । कान्यकुब्जे महोदयाख्ये पुरे हेमच० । कान्यकुब्जशब्दे १८८६ पृ० कुशनाभशब्दे च दृश्यम्। गाधिनगरादयोऽप्यत्र ।

गाधेय पु० गाधेरपत्यम् ढक् इत्यनुवृत्तौ "इतोऽनिञः" पा० ढक् । गाधिपुत्रे विश्वामित्रादौ । "विश्वामित्रस्तु गाधेयो राजा विश्वरथस्तथा । विश्वकृत् विश्वजिच्चैव तथा सत्यवती नृप !" हरिवं० १२ अ० । "गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तम्" भट्टिः । तस्य कन्यायां २सत्यवत्यामृचीकपत्न्याम् स्त्री ङीप् । "उवाच भार्य्या गाधेयी भर्त्तारं भार्गवर्षभम्" भा० अनु० ४अ०।

गान न०गै—भावे—ल्युट् । १गीतौ । गानं हि द्विविधं लौकिकं वैदिकञ्च । तत्र लौकिकगानस्य लक्षणादि गीतशब्दे वक्ष्यते वैदिकस्य लक्षणादि जै०८।२।२८ सूत्रभाष्यादौ उक्तं यथा

"अर्थैकत्वात् विकल्पः स्यात्" २८सू० । "सामवेदे सहस्रं गीत्युपायाः । आह, के इमे गीत्युपायाः नाम ?" । उच्यते,—गीतिर्नाम क्रिया, सा आभ्यन्तरप्रयत्नजनितस्वरविशेषाणामभिव्यञ्जिका, सा सामशब्दाभिलप्या, सा च नियतपरिमाणायामृचि गीयते, तत्सम्पादनार्थाः खलु अक्षरविकारो विश्लेषो विकर्षणमभ्यासो विरामः स्तोभ इत्येवमादयः सर्वे समधिगताः समाम्नायन्ते । तेषु संशयः,—किं समुच्चीयन्ते उत विकल्प्यन्ते ?—इति । किं तावत् प्रतिभाति, सर्वेषां समाम्नानात् सर्वाङ्गोपसंहारित्वाच्च प्रयोगवचनस्य, समुच्चीयेरन्निति एवं प्राप्ते ब्रूमः, "अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात्" इति । एकार्था हि गीत्युपायाः,—गीतिः कथं निर्वर्त्त्येतेति प्रयुज्यन्ते, तस्मादन्यतरेण गीतौ निर्वृत्तायां नेतरे प्रयोगमर्हन्ति । तस्माद्विकल्प इति" । तत्र स्वराः षड्जऋषभादयः सप्त सामविधानब्रा०१।१। षड्जाः

यथा "तस्यैतस्य क्रुष्टमस्य साम्नः स्वरत्वं देवा उपजीवन्ति येऽवरेषां प्रथमस्तं मनुष्या, द्वितीयस्तं गन्धर्वाप्सरसो, यस्तृतीयस्तं पशवो, यश्चतुर्थस्तं पितरो ये चाण्डेषु शेरते, यः पञ्चमस्तमसुररक्षांसि, योऽन्त्यस्तमोषधयो वनस्पतयो यच्चान्यज्जगत्, तस्मादाहुः सामैवार्द्धमिति साम ह्येवायमुपजीवनं प्राप्नुयात्। उपजीवनीयो भवति य एवं वेद तस्य ह वा एतस्य साम्न आगेयात्मीति स्वरोमांसानि लोमा लोमानि। यो ह वै साम्नः स्वं यः सुवर्णं वेद स्वं च ह वै साम्नः सुवर्णं च भवति स्वरो वाव साम्नः स्वं तदेव सुवर्णम्"।

छान्दोग्ये च "का साम्नो गतिरिति स्वर इति हो वाच" "स्वर इति स्वरात्मकत्वात् साम्नः, यो यदात्मकः स तद्गतिस्तदाश्रयश्च भवतीति मृदाश्रय इव घटादि" भा०। सामसंहिताभाष्येऽपि तथैवोक्तं यथा

"साम-शब्द-वाच्यस्य गानस्य स्वरूपमृगक्षरेषु क्रुष्टादिभिः सप्तभिः स्वरैः,अक्षरविकारादिभिश्च निष्पाद्यते। क्रुष्टः प्रथमः द्वितीयस्तृतीयश्चतुर्थः मन्द्रः अतिस्वार्य इत्येते सप्त स्वराः ते चावान्तरभेदैर्बहुधा भिन्नाः। स्वरस्य साम-निष्पादकत्वं छान्दोग्योपनिषदः प्रथमे प्रपाठके प्रश्नोत्तराभ्यामामनन्ति"।

तत्राक्षरविकारविषये पूर्वोत्तरपक्षौ जै० ९।२।२२। सूत्रादिभाष्ययोर्दर्शितौ यथा

"सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्यात्शास्त्रकृतत्वात्" सू०२२। "इदमाम्नायते,—'रथन्तरमुत्तरयोर्गायति, यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति कवतीषु रथन्तरं गायति, त्रिराद्य वामदेव्यम्" इति। तत्र सन्देहः,—किमुत्तराक्षरवशेन गातव्यं, किं योनिवर्णवशेन ?। कथमुत्तराक्षरवशेन गीतं भवति ? कथं वा योनिवर्णवशेन ? इति। उच्यते, किञ्चिदुदाहरणं गृहीत्वा व्याख्यास्यामः,—यदा तावत् इडन्तात्वमाईं भवति इति योनौ यस्मिन् भागे आईभावः क्रियते, ततो योनिवर्णवशेन गीतं भवति, अथ भागान्तरे इडन्तात्वं इडा आईभावः क्रियते, तत उत्तराक्षरवशेन गीतं भवति। किं पुनरत्र कर्त्तव्यम् ?—योनिवर्णवशेनेति। कथम् ?। यावति भागे एकारस्य योनौ ईभावः कृतस्तं विचारयामः,—किं तत्र कृतमिति ?—एकारो नोच्चारितः, ईकाराकारौ आगमिताविति, एवमेवोत्तरास्वपि तावत्येव भागे यो वर्णः, स न उच्चारयितव्यः, ईकाराकारौ आगमयितव्यौ इति। एवं, यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गीतं भवति। तस्माद्योनिवर्णवशेन गातव्यमिति। अपि चैवं गीतिर्न नङ्क्ष्यति, इतरथा क्वचित् प्रणश्येत् यत्र प्रकृतौ गीतिः अल्पेषु अक्षरेषु गीयते, तत्र अस्याः प्रणश्यति यदुत्तराक्षरवशेन क्रियते, तस्माद्योन्यक्षरवशेन कर्त्तव्यमिति। अपि च क्वचित् क्रम उपरुध्यते यत्रक्रमे आईभावभागवर्णः, आर्षेद क्वचिदुपरुध्यते, यत्र प्राकृत आगमो नैव क्रियते, तत्र स्वाध्यायकाले गानेन च कर्मकाले गानमविरुद्धं कर्त्तव्यं, तस्मात् योन्यक्षरवशेन कर्त्तव्यमिति "सामप्रदेशे विकारः" आईभावादिः, "तदपेक्षः" योन्यपेक्षः, एतत् शास्त्रेण कृतः,—'यद्योन्यां तदुत्तरयोः' इति, यावति सामभागे योनौ आईभावः कृतः, तावत्येवोत्तरासु कर्त्तव्यः" भा०। "वर्णे तु बादरिरेवयाद्रव्यं द्रव्यव्यतिरेकात्"२३सू०। "उत्तराक्षरवशेन कर्त्तव्यं बादरिर्मन्यते स्म, न योनिभागवशेन। कुतः ?। योऽसौ प्रकृतौ आईभावः कृतः, नासौ आगमः, न च तत्र एकारलोपः, किन्तर्हि ? एकारो नाम आवर्णम् इवर्णश्च आवर्णं संहतम्, ईवर्णं विहृतम्, उभे अपि च दीर्घे, ताभ्यामसाधुभ्यां सन्ध्यक्षरं साधु जन्यते। तत्र प्रकृतौ आकारेकारौ विश्लेषितौ, नापूर्वावागमितौ, गुणस्तु तयोः कश्चिदपूर्वः कृतः। सर्वत्राव प्रमाणं यत्र तद्वत्, तावति भागेऽन्यो वर्णो भवति, न सन्ध्यक्षरं, तत् संश्लेषाभावे विश्लेषो न शक्यः कर्त्तुम्, अन्यस्मिन् भागे यत् सन्ध्यक्षरं भवति, तत् तद्गतादिश्लेषः क्रियते एवं, यद्योन्यास्तदुत्तरयोः कृतं भवति, योन्यां हि संश्लिष्टयोर्विश्लेषः कृतः, इहापि संश्लिष्टयोर्विश्लेषः, इतरथा व्यतिरिक्तं कल्पितं स्यात् अथ यदुक्तं,—गीतिः प्रनङ्क्ष्यतीति, न प्रनङ्क्ष्यतीति, विनाम कृत्वा अनक्षरं गायिष्यते। संश्लेषभावाच्चाशक्यो विश्लेषः, आर्षक्रमो नोपरोत्स्यते" भा०।

स्तोभविषये च तथैव तौ पक्षौ तत्रैव९।२।२४।२६सूत्रादौ दर्शितौ यथा

"स्तोभस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिमन्यवत्"२४सू०। "कवतीषु रथन्तरं गायति, रथन्तरमुत्तरयोर्गायति यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति" इति। तत्रोत्तराक्षरवशेन गातव्यमित्येतत् समधिगतम्। अथेदानीम् इदं संदिह्यते,—किं स्तोभाः प्रदिश्यन्ते न वा ? इति। किं प्राप्तम् ?—न प्रदिश्यन्ते इति। कुतः। गीतिर्हि

साम, न स्तोभाः, या गीतिः, सा प्रदिश्यते, "यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति" इति गायतिशब्दसम्बन्धात्। अपि च अकृतशब्दार्थैरसंबध्यमानः स्तोभोऽनर्थकः स्यात्, तस्मादपि न प्रदिश्येत। अपि च कश्चिद्भवति वचनम्,— "ऐन्द्राग्नमत्यग्रमग्ने गायति" इति, तत्रानुपत्तिर्भवेत् गीतकर्म ऐन्द्रो वाक्यशेषेभ्योऽवगम्यते। तस्य "तर्पति" इत्यनेन सम्बन्धो न स्यात्। तस्मात् स्तोभस्य कृतान्तरे निवृत्तिः, यथा कृताक्षराणामगीतित्वात् निवृत्तिरेवं स्तोभाक्षराणामपीति" भा०। "शब्दातिदेशस्तु सामान्यात् स्तोभविकारः स्यात्"२५सू०। "नैतदस्ति,-स्तोभानां निवृत्तिरिति, शब्दातिदेशो हि भवति, ऋक्—स्तोभ-स्वर-कालाभ्यासविशिष्टायाः गीतेः सामशब्दो वाचकः। कथमवगम्यते?। तत्र प्रयोगात्, यदि स्तोभा निवर्त्तेरन्, तत्कृतो विशेषो नोपसंहितः स्यात् तत्र शब्दो बाध्येत! तस्मात् स्तोभाः प्रदिश्येरन्। यत्तूक्तम्,-अकृतशब्दार्थैः असम्बध्यमानाः स्तोभा अनर्थका भवेयुः, अत्र ब्रूमः,—"लोकवत्" न अनर्थका भविष्यन्ति। तद्यथा, लोके गायनैरक्षरव्यञ्जकानि यानि नाम प्रक्षिप्यन्ते, तानि गीतिकालपूरणार्थानि, नार्थसम्बन्धाय उच्चार्यन्ते, एवं छन्दैः गीतिकालः परिच्छिद्यते, तद्वदिहापि कालपरिच्छेदार्थानि स्तोभाक्षराणि अनुवर्त्तेरन्निति" भा०। "अन्वयतश्चापि दर्शयति"२६सू०।"अन्वयतश्चापि स्तोभान् दर्शयति, "यत्राधिकानि पदानि निवर्त्तन्ते, "स्तोभा गेष्णावानुयन्ति" इति, "स्तोभाः" स्तोभा एव "गेष्णाः" स्वराः। तस्मादपि स्तोभाः प्रदिश्यन्ते" भा०। "निवृत्तिर्वाऽर्थलोपात्"२७सू०।"वाशब्दात्पक्षो विनिवर्त्यते। 'निवृत्तिः' 'अभिष्टयति' इत्येवञ्जातीयकाः, गीतकर्म ऐन्द्री वाक्यशेषे उपलभ्यते,न तैरेवंजातीयकाः स्तोभाः सम्बध्येरन्निति। अन्वयात्सम्बध्यन्ते लोकवदिति यदुक्तं, तत्परिहर्त्तव्यम्" भा०। "अन्वयो वार्थवादः स्यात्" २८सू०। "अन्वीयुर्वा एवञ्जातीयकाः स्तोभाः, नहि वयमिन्द्ररूपं प्रत्यक्षमुपलभामहे, यत्तु वाक्यशेषवचनं, सोऽर्थवादः" भा०।"अधिकञ्च विवर्णञ्च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वात्" २९सू०। "अथ कः स्तोभो नाम, ? तस्य लक्षणं कर्त्तव्यम्, उच्यते,—य ऋगक्षरेभ्योऽधिको न च तैः सवर्णः स स्तोभो नाम, इदमे हि लौकिकाः स्तोभमस्मदुपचरन्तीति,—तद्यथा देवदत्तेन सभायां परं प्रवदता बहुस्तोभं कथितमिति, तदर्थवचनेभ्योऽधिकं विवर्णञ्च, तत् आलोच्य एवंप्रकारो भवन्ति। अथाप प्रयोजनं न वक्तव्यं, लक्षणकर्मणो हि तदेव प्रयोजनं, यद्व्यक्तो भविष्यतीति। किमर्थमुभयं सूत्रितं? अन्यतरत् पर्याप्तम् अधिकमिति वा' इति। नेत्याह,— भवति हि किञ्चित् अधिकं न सवर्णं,—यथा अभ्यासः-"तोयाई, तोयाई" इति, तथा किञ्चित् विवर्णं,नाधिकं,- यथा विकारः,—"ओग्नाइ" इति। तस्मादुभयं सूत्रयितव्यमिति" भा०।

विकल्पस्तु सामसंहिताभाष्ये यथा

"प्रकृतैवा विकल्प्या वा विभिन्ना गीति-हेतवः। आद्यः प्रयोगरूपादेकस्मात् विकल्पनम्। छान्दोग्ये तवल्कारादि-शाखा-भेदेषु विलक्षणा गीति-हेतवोऽक्षर-विकारादय आम्नायन्ते, ते सर्वे कर्मानुष्ठाने समुच्चेतव्याः, कुतः? प्रयोगवचने सर्वेषां परिगृहीतत्वात्— नैवम्, एकैक-शाखोक्तैरेवाक्षर-विकारादिभिरध्ययनकाल एव गीति-स्वरूपनिष्पत्तेः सम्पत्ति-लक्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वात्, प्रयोग-वचन-परिगृहीता अपि व्रीहि-यव-वद् इन्द्रपुलरवच्च विकल्प्यन्ते" इति। गीतिहेतुषु स्तोभस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वात्तल्लक्षणं तस्मिन्नेव पादे एकादशाधिकरणे चिन्तितम्—"स्तोभस्य लक्षणं नास्ति किं वास्ति न विवर्णता। आधिक्यमप्यतिव्याप्तं विशिष्टं लक्षणं भवेत्। न तावद् विवर्णत्वं लक्षणम्, वर्ण-विकारस्य विपरीत-वर्णत्वेन स्तोभत्व-प्रसङ्गात्, "अग्न-आयाहि" (ऋ,१म,१८,१) इत्यस्यामृचि अकारस्य स्थाने ओकारं कृत्वा गायन्ति "ओग्नाइ" इति (गे०म१श्ला१)। अधिको वर्णः स्तोभ इत्युक्ते सति, अभ्यासेऽतिव्याप्तिः, "पिबासोममिन्द्रमन्दतुत्वा" इत्येतस्यामृचि दतुत्वेत्यक्षर-त्रयं गानकाले त्रिरभ्यस्तम्। अतोविकाराभ्यासयोरतिव्याप्तेर्नास्ति लक्षणम्-इति चेद्—नैवम्, अधिकत्वे सत्यृग्विलक्षण-वर्णः स्तोभः" इति विशिष्टस्य तल्लक्षणत्वात्, लोकेऽपि सभायां विप्रलम्भकेनोच्यमानं प्रकृतार्थानन्वितं काल-क्षेप-मात्र-हेतुं शब्दराशिं स्तोभ इत्याचक्षते, तस्मादस्ति लक्षणम्" इति। अक्षर-विकार-स्तोभादिवत् वर्ण-लोपोऽपि कश्चिद् गीति-हेतुर्भवति, तल्लोप-विषयश्च विचारो नवमाध्याये प्रथमपादस्यादशाधिकरणेऽभिहितः—१० "इरा गिरा विकल्पः स्यादुतैरेवाविशेषतः। आद्यमेवं वाध-पूर्वमिरायाविहितत्वतः। ज्योतिष्टोमे श्रूयते "यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत"-इति।

'यज्ञायज्ञा'-इत्यनेन मन्त्रेण युक्ताया ऋच्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम्, तस्यामृचि गिराशब्दः पठ्यते 'यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे'-इति। तत्र सामगा योनिगानमधीयानाः सर्वेऽपि गकारेण गायन्ति 'गायिरा गिरा'-इति, ब्राह्मणे तु गकार-लोप-पूर्वक-आकार-यकारादिकगानं विधीयते 'ऐरं कृत्वोद्गेयम्'-इति, गिरा-शब्दे गकार-लोपात् इराशब्दो भवति, इरायाः सम्बन्धि गानम् ऐरम्, तादृशं कृत्वा प्रयोग-काले तद्गानं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्र योनिगान-ब्राह्मणयोः समान-बलत्वेन विशेषाभावात् विकल्पेन प्रयो-क्तव्यम्-इति प्राप्ते, ब्रूमः—"न गिरा गिरेति ब्रूयाद्, यद् गिरा गिरेति ब्रूयाद् आत्मानमेव तदुद्गाता गिरेत्" इति गकार-सहित गाने बाधकश्रुत्या गकार-रहित-गिरा-पदं गेयत्वेन विधीयते, तत्पदादेरिकारस्य गानार्थमाकारोयकारदकारश्चेति त्रीन् वर्णान् प्रयुङ्क्ते, ततः 'आयिरा'-इत्येव गातव्यम्" इति। तत्रैवोप-रितनाधिकरणे कश्चिद् विशेषश्चिन्तितः—॥"इरापदं न गेयं स्याद् गेयं वा नोपलक्षितः। न गेयं गीय-मानस्य स्थाने पाठात् प्रतीयते। ब्राह्मणेन निर्दिष्ट इराशब्दो न गातव्यः, कुतः? ऐरमिति शब्देन गीते-रुक्तत्वात्, पाणिनीयेन 'विमुक्तादिभ्योऽण् [५,२,६१] इति सूत्रेणैराशब्दादण्-प्रत्ययोमत्वर्थीयो विहितः, तथासतीरापदोपेतं कृत्वेत्येतावानेवार्थो भवति, यदि गीतेनैरापद-सम्बन्धः सद्भिन विवक्ष्येत, तदानीमा-कारो यकारदकारोरेफश्चाकारश्चैतैः पञ्चभिर्वर्णैर्निष्पन्न-मायिरा-रूपं गीयमानेरा-शब्द-प्रातिपदिकं भवति, तादृशात् प्रातिपदिकात् पाणिनीयेन 'इवार्थः [४,२,-११४]'-इति सूत्रेण अणप्रत्यये सति, आयिरीयं कृत्वेति ब्राह्मणपाठो भवेत्, तस्मात् गेयम्-इति प्राप्ते, ब्रूमः—गीयमानस्य गिरा-पदस्य स्थाने इरापदं विधीयते-इतिपदमात्रस्य बाधः, गानन्तु न बाध्यते, किन्तु विमुक्तादिसूत्रेणाण्-प्रत्ययेऽपि, पूर्वस्मात् 'मतौ छः सूक्त-साम्नोः [५,२,५९]-इति सूत्रात् साम्नानुवृत्तेरैरं सामेत्यर्थो भवति, साम च गीतिसाध्यम्, यदा तु 'तस्य विकारः [४,३,१३४]'-इत्यर्थे अण्प्रत्ययः, तदानीमिरायाविकार इति विस्पष्टेवोक्तं गानं लभ्यते, तस्माद् गातव्यम्" इति। तत्रैव आगमवर्णानां संस्कार-कत्वं गानात्मकसाम्नो व्यवस्थापितं यथा

यथोक्तस्वागमवर्णानां संस्कारकं गीत्यात्मकं यत् साम तदेतदेकैकं छन्दोगा एकैकस्यामृचि 'वेदसाम-नामके ग्रन्थेऽधीयन्त, ऊहनामके तु ग्रन्थे एकैकं साम अनेक-धीयते सोऽयमूहग्रन्थः तस्मिन्नेव पादे प्रथमाधिकरणस्य द्वितीयवर्णके विचारितः—"ऊहग्रन्थोऽपौरुषेयः पौ-रुषेयोऽथवाग्निमः। वेदसाम-समानत्वाद् विधि-सार्थ-त्वतोऽन्तिमः। यस्मिन् ग्रन्थे सामगास्तेषु सामै-कैकं गायन्ति सोऽयमूहग्रन्थो नित्यो न तु पुरुषेण निर्मितः, कुतः? अनध्यायवर्जनेन कर्तृस्मरणेनाध्या-पकानां वेदत्वप्रसिद्ध्या च वेदसाम-नामक-योनि-ग्रन्थ-सदृशत्वात्, इति चेत्—मैवम्, अपौरुषेयत्वे विधि-वैयर्थ्य-प्रसङ्गात्—'यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति'-इति विधीयते। अयमर्थः—अपौरुषेयत्वेन सम्प्रतिपन्ने वेदसाम-नामके ग्रन्थे 'कया नश्चित्र आ भुवत्' इत्येतस्यां योन्यामेकस्यामृचि यद्-वामदेव्य-नामकं सामोपदिष्टं तदेवोत्तरयोर्ऋचोः 'कस्त्वा सत्यो मदानाम्' "अभी षु णः सखीनाम्" इत्यनयोः द्वितीयतृतीययो-र्गातव्यम्-इत्ययं विधिरूहग्रन्थस्य वेदत्वे व्यर्थः स्यात्, "वेदसाम-वदध्ययनादेव तत् प्रसिद्धेः। उपरितनग्रन्थद्वये सामोहस्य पौरुषेयत्वेऽपि सामस्वरूपस्य तदाधारभू-तानां त्रिसृणामृचां च वेदत्वादनध्याये वर्जनीयाः, कर्तृस्मरणं जीर्णकूपारामादिष्विव चिरकाल-व्यवधा-नादुपपन्नम्, आ-करण-मूलिकैवाध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्धिः यथात्रह् चानामध्यापकामहाव्रत-प्रयोग-प्रतिपादकमाश्व-लायन-निर्मितं कल्पसूत्रमारण्यकेऽधीयमानाः पञ्चमप्रा-रण्यकमिति वेदत्वेन व्यवहरन्ति तद्वत्। न च तस्यापि वेदत्वमस्त्विति वाच्यम्, प्रथमारण्यकेन पुनरुक्तत्वात्, अर्थवाद-राहित्येन ब्राह्मणसादृश्याभावाच्च। तस्मात् पञ्चमारण्यकवदूहः पौरुषेयः, पौरुषेयस्य च न्याय-मूलत्वात् यत् वक्ष्यमाणन्याय-विरोध-सद्‌भावात्"।

अत्रेदं दिग्मात्रमुदाह्रियते। "अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये। नि होता सत्सि बर्हिषि" प्रथमा ऋक्। तस्या अक्षरविकारादिभिरेवं गानम्। यथा "ओग्नाइ आयाहीइ वोइ(यि) तोया२इ तोयाइ गृणानो ह, व्यदा तोयाइ तोयाइ नाइ होता सात्साइ बा औ हो वा हीषि"। तत्र अग्न इत्यत्र आ-द्यस्य वर्णविकारे अदत्यस्य स्थाने ओकारो विकारः। एवं ए इत्येकारस्थाने आइ इति विश्लेषणम्। आयाहि

इत्यत्र दीर्घता इति वर्णविकारः। वी इत्यत्र वीइ (यि) विश्लेषणम्। त इत्यस्य तो इति विकारः। ये इत्यत्र यकारस्य यायि, इति विश्लेषे ताइ इति। तोयाइ तोयाइ इत्यभ्यासः। स्वाहोइ इति ऋग्वाक्ये इत्यस्यैकदेशे विरामः। व्यदातये इत्यत्र त इत्यत्र तकारस्य तो इति विकारे ये इत्यत्र यायि इति विश्लेषे च तोयाइ इति तस्य चाभ्यासः। नि इत्यत्र नायि इति वर्णविकारः। हो इत्यत्र विरामः। ता इति यथास्थितम् सत्सीत्यस्य स इत्यत्र विरामः दीर्घश्चाक्षरागमः वर्णविकारः। ब्रि इत्यस्य स्थाने तृषाय इति तलोपविकारौ। बर्हिषि इत्यस्य ब इत्यत्र विरामो दीर्घश्च। औहो वा इति स्तोभः ऋगक्षराधिकत्वात्। हिंषि इत्यत्र दीर्घरलोपौ अक्षरविकारश्च। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। एवंरूपेण अक्षरविकारादि तु नारदशिक्षाद्युक्तप्रकारेण बोध्यम्। सामभेदाश्च रथन्तरादयः गानविशेषा एव यथाह सामसं॰ भाष्ये

"यदुक्तं "गीतिषु सामाख्येति" जै॰सू॰ तदेव विशदीकर्त्तुं सप्तमाध्यायस्य द्वितीयपादे रथन्तरशब्दो निरूपितः "अतिदेशोऽत्र विनिश्चेतुं कवतीषु रथन्तरम्। गायतीत्यृक् गानयुक्ता शब्दार्थो गानमेव वा। इति चिन्ता गानयुक्ता त्वभित्वेत्यृक् प्रसिद्धितः। लाघवादतिदेशस्य योग्यत्वाद्गानमो भवेत्। इदमाम्नायते—"कवतीषु रथन्तरं गायति"-इति, "कया नश्चित्र आभुवदित्याद्यास्तिस्र ऋचः कवत्यः, तासु वामदेव्यं सामाध्ययनतः प्राप्तम् तस्मादिदं रथन्तरं साम तास्वतिदिश्यते, तत्रातिदेशस्य स्वरूपं निश्चेतुं रथन्तर शब्दार्थश्चिन्त्यते। गानविशेषयुक्ता "अभि त्वा शूर नोनुम" इतीयमृग् रथन्तरमित्युच्यते, कुतः? अध्येतृ-प्रसिद्धितः रथन्तरं गीयतामिति केनचिदुक्ताः अध्येतारः स्वर-स्तोभविशेषयुक्ताम् अभित्वेत्यृचं पठन्ति, न तु स्वरस्तोभमात्रम् तस्माद् गान-विशिष्टायामृचो रथन्तर-शब्दार्थत्वमिति प्राप्ते, ब्रूमः स्वरादिविशेषानुपूर्वीमात्रस्वरूपस्वरगणर-व्यतिरिक्तं यद् गानं तदेव रथन्तरशब्दार्थः, कुतः? लाघवात्, किञ्च कवतीष्वृक्षु गानमतिदेष्टुं योग्यम्। नत्वृगृग्द्वयोस्तावत्, कयानोऽभित्वेत्यनयोश्चोर्युगपदाधाराधेयभावेन पठितुमशक्यत्वात्, तस्माद् गानविशेष एव रथन्तरशब्दार्थः इति। पुनरपि नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणस्य प्रथमवर्णके सामशब्दस्य गानमात्र-वाचित्वं स्थापितम्—"सामोक्ति-रुद्गुत्युक्तौ गीतायामृचि केवले। गाने वा गानमेवेति स्यार्थते स्वप्रमोदितम्। सामान्यवाची सामशब्दो विशेषवाचिनो बृहद्रथन्तरादि—शब्दाश्च गानमात्रे वर्त्तन्ते, न तु गान-विशिष्टायामृचि-इत्ययं नियमः सप्तमस्य द्वितीयपादे सिद्धः"। वेदगानग्रन्थे ऊहगानग्रन्थे चास्य विस्तरः। तद्भेदाश्च सामशब्दे वक्ष्यन्ते।

गा—गतौ ल्युट्। १गमने। गा स्तुतौ ल्युट्। २स्तवने।

गानिन् त्रि॰ गानमस्त्यस्य इनि। १गतियुक्ते। २गीतियुक्ते ३स्तुतियुक्ते च स्त्रियां ङीप्। ४वचायाम् स्त्री शब्दच॰।

गान्तु त्रि॰ गम—तुन् वृद्धिश्च। १गन्तरि २पथिके उज्ज्वल॰ ३गायके संक्षिप्तसा॰ वस्तुतः तत्रापि पथिक इत्येव पाठः लिपिकरप्रमादात् गायक इति।

गान्त्री स्त्री गन्त्र्येव गन्त्री+स्वार्थे अण् ङीप्। वृषयाने शकटे रायमुकुटः। "ऋषिजगमिनमीत्यादिना" सूत्रेण ष्ट्रन् इडभावः गान्त्रं शकटमित्युज्ज्वलदत्तोक्तेः क्लीवत्वमपि। [नदीभवे।

गान्दिक त्रि॰ गन्दिकायां भवः सिन्ध्वा॰ अण्। गन्दिका-

गान्दिनी स्त्री काशिराजदुहितरि श्वफल्कभार्य्यायामक्रूरादि मातरि त्रिका॰ तस्या नामनिरुक्तिः हरिवं॰३५अ॰ उक्ता यथा "श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्य्यामविन्दत। गान्दिनी नाम सा गां तु ददौ विप्रेषु नित्यशः। सा मातुरुदरस्था तु बहून् वर्षगणान् किल। निवसन्ती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पिताऽब्रवीत्। जायस्व शीघ्रं भद्रन्ते किमर्थमिह तिष्ठसि। प्रोवाच चैनं गर्भस्था कन्या गाञ्च दिने दिने। यदि दद्यां ततो जाये पितरं प्रत्युवाच ह। तथेत्युक्ता च तां चास्याः पिता काममपूरयत्। दाता यज्वा च वीरश्च श्रुतवानतिथिप्रियः। अक्रूरः सुषुवे तस्यां श्वफल्काद्भूरिदक्षिणः। उपमद्गुस्तथा मद्गुर्मुदरश्चारिमेजयः। अविक्षिपस्तथोपेक्षः शत्रुघ्नोऽथारिमर्द्दनः। धर्मभृत् यतिधर्मा च गृध्रभोजान्धकस्तथा। आवाहप्रतिवाहौ च सुन्दरी च वराङ्गना"। गान्धिनीति त्रिका॰ पाठान्तरम्। दर्शितनिरुक्तेरीकारयुक्ततैव युक्ता। गां भूमिं दापयति शोधयति दै—णिनि पृषो॰। २गङ्गायां त्रिका॰।

गान्दि(न्धि)नीसुत पु॰ ६त॰। १भीष्मे २कार्त्तिकेये त्रिका॰ ३अक्रूरादौ च। गान्दिनीशब्दे तत्कृतं

इत्यम्। “रिपोर्गिरा सुतमपि गान्दिनीसुतम्” माघः। “गान्दि(न्दि)न्यास्तु श्वफल्कतः। अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्रा द्वादश विश्रुताः” भाग० “आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः। धर्मवृद्धः सुकर्मा च क्षेत्रोऽपेक्षोऽरिमर्द्दनः। शत्रुघ्नो गन्धमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वादशः। तेषां स्वसा सुचार्व्वाख्या” भाग० ९।२४।१६। अत्र अक्रूरप्रमुखा इत्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा अक्रूरं त्यक्त्वा द्वादश तेन सह त्रयोदशेत्यर्थः। तत्सुतायां ४चार्व्वां स्त्री। गान्दिनीशब्दोक्ते हरिवं० वाक्ये तत्पुत्रायां नामान्तरमुक्तं तत्तु कल्पभेदादविरुद्धम्।

गान्दी स्त्री अक्रूरमातरि गान्दिन्याम्। “श्वफल्कात् जातो गान्दीपुत्रो महायशाः” हरिवं ४०अ०।

गान्धपिङ्गलेय पुंस्त्री गन्धपिङ्गलाया अपत्यम् शुभ्रा० ढक्। गन्धपिङ्गलायाः अपत्ये स्त्रियां ङीप्।

गान्धर्व त्रि० गन्धर्वस्येदम् अण्। १गन्धर्वसम्बन्धिनि गान्धर्वलोकः। “इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च। गान्धर्वः स तु विज्ञेयः” इत्युक्ते २विवाहभेदे, गान्धर्वविवाहेऽधिकारिभेदादि नि० सि० उक्तं यथा।

“मनुः “षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरो वरान्। विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यानराक्षसान्”। चतुरः आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचान्, तान् राक्षसवर्ज्जान् वैश्यशूद्रयोः। स एव “आसुरं वैश्यशूद्रयोः” हेमाद्रौ पैठीनसिः “राक्षसो वैश्यस्य, पैशाचः शूद्रस्य” प्रचेताः “पैशाचोऽसंस्कृतप्रसूतानां प्रतिलोमजानाञ्च” मनुः “राक्षसश्चासुरो वैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः” क्षत्रियादेः संकटे पैशाचमाह माधवीये वत्सः “सर्व्वोपायैरसाध्या स्यात् सुकन्या पुरुषस्य या। चौर्य्येणापि विवाहेन सा विवाह्या रहःस्थिता” गान्धर्व्वादिविवाहेष्वप्युदकपूर्व्वकं दानमाह तत्रैव यमः “नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरुच्यते। पाणिग्रहणसंस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे” पराशरमाधवीये देवलोऽपि “गान्धर्व्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः। कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाग्निसाक्षिकः” त्रैवर्णोक्तेः गान्धर्वादौ विप्रस्यैवाधिकार उक्तः। तत्रैव परिशिष्टे “गान्धर्व्वासुरपैशाचा विवाहा राक्षसश्च यः। पूर्वं परिणयस्तेषु पश्चाद्धोमो विधीयते” अतो होमादावकृते भार्य्यात्वाभावाद्दरान्तराय देया तथा च तत्रैव वशिष्ठबौधायनौ “बलाद्दत्ता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता। अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सेति” अत्र मन्त्रसंस्काराभावेऽन्यस्मै दानस्य सर्वविवाहेषु साम्याद्बलादपहारे राक्षसपैशाचयोर्विशेषवचनं व्यर्थम्। तेन तयोर्यदि न संस्कृता संस्कृता चेत्याहृत्य कन्यानुमत्यभावेऽन्यस्मै देयेति व्याख्येयम्” “द्वयोः सकामयोर्मातापितृरहितो योगो गान्धर्वः” विष्णुः। ३भारतवर्षीयोपद्वीपभेदे “भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय। इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान्। नागद्वीपस्तथा सौम्यो गा(ग)न्धर्व्वस्त्वथ वारुणः। अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः” पुराणस० विष्णुपु०। तस्य द्वीपस्य गन्धर्वप्रधानत्वात् गा(ग)न्धर्वसंज्ञा। ४सामवेदस्योपवेदे उपवेदशब्दे १२२०पृ० विवृतिः। “पदस्वरसंघातस्तालेन सङ्गतस्तथा। प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्व्वमभिधीयते” इत्युक्ते ५सङ्गीतभेदे, न० हेमच०। गान्धर्वचित्तता च सुश्रुते वातप्रकृतिनिमित्ततयोक्ता। सम्प्रकृतयो भवन्तीत्युपक्रमे “वातप्रकृतिलक्षणोक्तौ “तत्र जागरूकः शीतद्वेषी दुर्भगः स्तेनो मत्सर्य्यनार्य्यो गान्धर्वचित्तः स्फुटितचरणः” इत्यादि। गान्धर्वशाला सङ्गीतशालायाम् गान्धर्वविद्या सङ्गीतविद्यायाम्। गान्धर्वविद् सङ्गीतवेत्तरि। गन्धर्वो देवताऽस्य अण्। ६तद्देवताकेऽस्त्रे। “गान्धर्वमादत्स्व सखे! समास्त्रम्” रघुः। स्वार्थे अण्। ७अश्वे अमरः। “नानाविधाविष्कृतसामजस्वरः सहस्रवर्त्मा चपलैर्दुरध्ययः। गान्धर्वभूमिष्ठतया समानतां स सामवेदस्य दधौ जलोदधिः” माघः। सामवेदपक्षे गानस्य प्रपञ्चो ध्वजः। गान्धर्वं गानं प्रियत्वेनास्त्यस्याः प्रज्ञा० अण् ङीप्। ८दुर्गायाम् स्त्री “ह्रीं श्रीं गार्गीति गान्धर्वी योगिनी योगदा सदा” हरिवं १७८ अ० दुर्गास्तुतौ। इयाचि स्त्री निघण्टुः। “अग्निर्गान्धर्वी पथ्यामृतस्याग्ने गव्यूतिर्घृत” ऋ० १०।८०।६।

गान्धर्विक त्रि० गान्धर्वे कुशलः ठक्। सङ्गीतकुशले। “याम्ये मापकृतस्याभोज्यं गान्धर्विके योगः” वृ० सं० ८८अ०। काकशकुने उक्तम्।

गान्धार पु० गन्ध एव स्वार्थे अण् तमृच्छति ऋ—अण् उप०स०। १सिन्दूरे २देशभेदे च (कान्दार) मेदि० स च देशः वृ०सं० कूर्मविभागे १५अ० उत्तरस्यामुक्तः “उत्तरतः कैलासः” इत्युपक्रमे “गान्धारयशोवतिहेमतालराज-

न्यमुचराय" गन्धारोऽभिजनोऽस्य सिन्ध्वा॰ अण्। पिता-दिक्रमेण १गान्धारदेशवासिनि। ४तद्देशे च बहुषु तस्य लुक्। गन्धाराः तद्वासिषु तद्देशे च व॰व॰। "क्रमेण व्यचरत् स्फीतस्ततः पञ्चनदं ययौ" "तस्मादपि च कौरव्य! गन्धारविषयं ययौ" "ततो गन्धारराजेन युद्धमासीत् किरीटिनः" भा॰ आनु॰ ८३ अ॰। "शकुनेस्तनयो वीरो गन्धाराणां महारथः। निरुध्यमानस्त्वापि गन्धारैः पाण्डुनन्दनः"। "वध्यमानेषु तेष्वाजौ ग-गन्धारेषु समन्ततः" ८४ अ॰। गन्धारे भवः तस्य राजा वा कच्छा॰ अण्। ५गन्धारदेशभवे मनुष्यतत्स्थभिन्ने मनुष्यतत्स्थयोस्तु वुञ्। गान्धारक गान्धारदेशस्थे मनुष्ये तदीयहस्तितादौ च। "शकुनिस्तु सहानीको माद्रीपुत्रमवारयत्। गान्धारकैः सप्तशतैश्चापशक्त्यसि पाणिभिः" भा॰ द्रो॰ ९५ अ॰। "वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः। नानागन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना" भरतोक्ते "नाभेः समुद्गतो वायुर्गन्धर्वोक्तं च चालयन्। गन्धं हृत्तेन निर्याति गान्धारस्तेन कथ्यते" संगी॰ दा॰ उक्ते च तन्त्रीकण्ठोत्थितसप्तस्वरान्तर्गते ५तृतीयस्वरे। "अजाविकं च गान्धारम्" इत्युक्तेः तस्याजाविकस्वरतुल्यता। "चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः। ऋषभे धैवते तिस्रो द्वे गान्धारनिषादयोः" संगी॰ दा॰। ७गन्धरसे न॰ त्रिका॰। गान्धारेरपत्यम् "शाल्वेयगान्धारिभ्यश्च" पा॰ अण्। ८गान्धारेरपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

गान्धारि पु॰ गन्धमेव गान्धं सौरभमृच्छति ऋ–इन्। १गान्धारदेशे गान्धारस्य तद्देशनृपस्यापत्यम् इञ्। २तद्देशनृपापत्ये। "गान्धारिभिरसंभ्रान्तैः पार्वतीयैश्च दुर्जयैः" भा॰ कर्ण॰ ४६ अ॰। "यत्र द्यूतेन गान्धारे! विदुरो न प्रशंसति" भा॰ स॰ ४८ अ॰। गान्धारिः शकुनिः सुबलस्यपुत्रः। "अनुज्ञातस्तु गान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा भा॰ व॰ २३८।

गान्धारी स्त्री गान्धारस्यापत्यम् स्त्री इञ् ततो ङीप्। गान्धारदेशनृपकन्यायाम्१सा च अजमीढभार्याभेदः यथाह भा॰ आ॰ ९५ अ॰। "अजमीढस्य चतुर्विंशं पुत्रशतं बभूव कैकय्यां गान्धार्यां विशालायामृक्षायां चेति"। धृतराष्ट्रभार्या सुबलात्मजा दुर्योधनादिमाता च यथाह भा॰ आ॰ ११० अ॰। "अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारीं सुबलात्मजाम्। आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम्। गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं शुभा। इति श्रुत्वा च तत्त्वेन भीष्मः कुरुपितामहः। ततो गान्धारराजस्य प्रेषयामास भारत!। अचक्षुरिति तत्रासीत् सुबलस्य विचारणा। कुलं ख्यातिञ्च वृत्तञ्च बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य सः। ददौ तां धृतराष्ट्राय गान्धारीं धर्मचारिणीम्। गान्धारी त्वथ शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम्। आत्मानं दित्सितं चास्मै पित्रा मात्रा च भारत!। ततः सा पट्टमादाय कृत्वा बहुगुणं तदा। बबन्ध नेत्रे स्वे राजन्! पतिव्रतपरायणा। नाभ्यसूयां पतिमहमित्येवं कृतनिश्चया। ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्यगात्"। "इडापुटे तु गान्धारी मयूरगलसन्निभा। सव्यपादादिनेत्रान्तव्यापिनी परिकीर्त्तिता" तन्त्रोक्तलक्षणे २नाडीभेदे। ३जिनानां शासनदेवताभेदे हेमच॰। ५यवासे राजनि॰। ६दुरालभायां भावप्र॰। ७पार्वतीसहचरीभेदे "गौरी विद्याथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया" भा॰ व॰ २३०अ॰।

गान्धारीतनय पु॰ ६त॰। १दुर्योधनादौ तद्भिन्नायां २दुःशलायां स्त्री। तस्यां तदुत्पत्तिकथा

"क्षुच्छ्रमाभिपरिग्लानं द्वैपायनमुपस्थितम्। तोषयामास गान्धारी व्यासस्तस्यै वरं ददौ। सा वव्रे सदृशं भर्त्तुः पुत्राणां शतमात्मनः। ततः कालेन सा गर्भं धृतराष्ट्रादथाग्रहीत्। संवत्सरद्वयं तन्तु गान्धारी गर्भमाहितम्। अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत्। श्रुत्वा कुन्तीसुतं जातं बालार्कसमतेजसम्। उदरस्यात्मनः स्थैर्य्यमुपलभ्यान्वचिन्तयत्। अज्ञातं धृतराष्ट्रस्य यत्नेन महता ततः। सोदरं घातयामास गान्धारी दुःखमूर्च्छिता। ततो जज्ञे मांसपेशी लौहाष्ठीलेव संहता। द्विवर्षसम्भृतां कुक्षौ तामुत्स्रष्टुं प्रचक्रमे। अथ द्वैपायनो ज्ञात्वा त्वरितः समुपागमत्। तां स मांसमयीं पेशीं ददर्श जपतां वरः। ततोऽब्रवीत् सौबलेयीं किमिदं ते चिकीर्षितम्। सा चात्मनो मतं सत्यं शशंस परमर्षये। गान्धार्युवाच। ज्येष्ठं कुन्तीसुतं जातं श्रुत्वा रविसमप्रभम्। दुःखेन परमेणेदमुदरं घातितं मया। शतञ्च किल पुत्राणां वितीर्णं मे त्वया पुरा। इयञ्च मे मांसपेशी जाता पुत्रशताय वै। व्यास उवाच। एवमेतत् सौबलेयि! नैतज्जात्वन्यथा भवेत्। वितथं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यदा। घृतपूर्णं कुम्भशतं क्षिप्रमेव विधीयताम्। सुगुप्तेषु

देशेषु रक्षा चैव विधीयताम्। शीताभिरद्भिरष्ठीलामिमाञ्च परिषेचय। वैशम्पायन उवाच। सा सिच्यमाना त्वष्ठीला अभवत् शतधा तदा। अङ्गुष्ठपर्व्वमात्राणां गर्भाणां पृथगेव तु। एकाधिकशतं पूर्णं यथायोगं विशाम्पते॥ मांसपेश्यास्तदा राजन्! क्रमशः कालपर्य्ययात्। ततस्तांस्तेषु कुम्भेषु गर्भानवदधे तदा। स्वनुगुप्तेषु देशेषु रक्षां चैवादधात्ततः। शशंस चैव भगवान् कालेनैतावता पुनः। उद्घाटनीयान्येतानि कुम्भानीति स सौबलीम्। इत्युक्त्वा भगवान् व्यासस्तथा प्रतिविधाय च। जगाम तपसे धीमान् हिमवन्तं शिलोच्चयम्। जज्ञे क्रमेण चैतेन तेषां दुर्य्योधनो नृपः!। जन्मतस्तु प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः"। भा० आ० ११५ अ०।

तेषां नामानि ज्येष्ठानुज्येष्ठानि च तत्रैव ११७ अ० पाठक्रमेणोक्तानि यथा

"दुर्य्योधनो युयुत्सुश्च राजन्! दुःशासनस्तथा। दुःसहो दुःशलश्चैव जलसन्धः समः सहः। विन्दानुविन्दौ दुर्द्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः। दुर्म्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च। विविंशतिर्विकर्णश्च शलः सत्त्वः सुलोचनः। चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः। दुर्म्मदो दुर्विगाहश्च विवित्सुर्विकटाननः। ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ। चित्रबाणश्चित्रवर्म्मा सुवर्म्मा दुर्विमोचनः। अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः। भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्द्धनः। उग्रायुधो भीमकर्म्मा कनकायुर्दृढायुधः। दृढवर्म्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्त्तिरनूदरः। दृढसन्धो जरासन्धः सत्यसन्धः सदःसुवाक्। उग्रश्रवा उग्रसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः। अपराजितः कुण्डशायी विशालाक्षो दुराधरः। दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्च्चसौ। आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदत्तोऽग्रयाय्यपि। कवची निषङ्गी कुण्डी च कुण्डधारो धनुर्द्धरः। उग्रभीमरथौ वीरौ वीरबाहुरलोलुपः। अभयो रौद्रकर्म्मा च तथा दृढरथाश्रयः। अनाधृष्यः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः। प्रमथश्च प्रमाथी च दीर्घरोमा च वीर्य्यवान्। दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरस्कः कनकध्वजः। कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका"। [भगिन्यां स्त्री ङीप्।

गान्धारेय पु० गान्धार्य्या अपत्यम् ढक्। १दुर्य्योधनादौ २तद्-

गान्धिक पु० गन्धो गन्धद्रव्यं पण्यमस्य ठक्। १सुगन्धिद्रव्यव्यवहारिणि (गन्धवेणे) अम्बष्ठात् राजपुत्र्यां जाते सङ्कीर्णजातिभेदे। "शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः। आद्यशब्दात् मालाकाररजकगान्धिकादयः" सा० द०। स्वार्थे ठक्। गन्धद्रव्यमात्रे च "पण्यानां गान्धिकं पण्यं किमन्यैः काञ्चनादिभिः। एकेन च यत् क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते" पञ्चत०। गन्धी+स्वार्थे क। २गान्धिका कीटविशेषे स्त्री (गंधोपोका) शब्दर०। कश्यपशब्दे २२०० पृ० दृश्यम्।

गान्धी स्त्री गन्ध एव स्वार्थे प्रज्ञा० अण् सोऽस्या अस्ति अच् गौरा० ङीष्। कीटभेदे (गंधोपोका) कश्यपशब्दे २२०० पृ० दृश्यम्।

गामिन् त्रि० गम+भविष्यति णिनि। भाविगमनकारके "आगामी "यद्यागामिक्रियासूत्रकालस्थाप्यन्तराद्यवत्" छन्दोग०। एतद्योगे कर्म्मणि न षष्ठी २त०। "द्वितीयगामी न हि शब्द एव नः" रघुः। कर्त्तर्य्युपमाने उपपदे गम-णिनि। तत्तुल्यगन्तरि। "हंसवारणगामिनी" मनुः। "सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना" रघुः।

गामुक त्रि० गम-उकञ्। गमनशीले।

गाम्भीर्य्य न० गम्भीरस्य भावः ष्यञ्। १अगाधत्वे तलस्पर्शनायोग्यत्वे २अविकारित्वे च। "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तपुष्पकम्" माघः। "गाम्भीर्य्यमविकारित्वम् अगाधत्वञ्च" मल्लि०। सा० द० उक्ते ३पौरुषसात्त्विकगुणभेदे यथा "शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी। ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः" इति पुरुषगुणानष्टधा विभज्य "भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्य्यं निर्विकारता" इति लक्षितम्। "विकाराः सहजा यस्य हर्षक्रोधभयादिषु। भावेषु नोपलभ्यन्ते तद् गाम्भीर्य्यमिति स्मृतम्" शाकु०। यथा "आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च। न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः"। ४अचापल्ये च "गाम्भीर्य्यमनोहरं वपुः" रघुः "गाम्भीर्य्यं च अचापल्येन" मल्लि०।

गाय पु० गै-भावे घञ्। १गाने। "यथाविधानेन पठन् सामगायमविच्युतम्" याज्ञ०। कर्म्मण्युपपदे गै-कर्त्तरि अण्। तत्तत्पदार्थगायके त्रि०। "विज्ञाय तावुत्तमगायकिङ्करौ" भाग० ४।१२।१८। स्त्रियां टाप् त्रि० कौ०। सुब्भृते अण् ईप्।

गायक त्रि० गै-ण्वुल्। १गानकर्त्तरि गानोपजीविनि २नटे। "पठन्ति पाणिवादनिकास्तथा गायन्ति गायकाः" भा० शा०

५२ अ० । "नर्त्तकैर्वापि नृत्यद्भिर्गायकानाञ्च निःस्वनैः" भा० आ० ७० अ० ।

गाय(य्त्री)त्री स्त्री गायन्तं त्रायते त्रै—क, गीयतेऽनेन गै—इत्र् वा ङीप् नि० ह्रस्वः गयः प्राणस्तं त्रायते त्रै—क वा । षडक्षरपादके छन्दोभेदे "उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च" वृ०र० । अस्याः पादे लघुगुरुभेदविवेचनभेदात् चतुःषष्टिर्भेदाः । तेषां मध्ये भेदत्रयस्य विशेषनामानि तनुमध्या शशिवदना वसुमतीति नामोक्तानि । इतरभेदानां तु विशेषनामाभावेऽपि ऋग्वेदादौ बाहुल्येनोदाहरणात् तेषां गायत्रीछन्दस्त्वम् । इयांस्तु भेदः लौकिकच्छन्दसि षडक्षरपादेन चतुश्चरणता वेदे अष्टाक्षरपादत्वेन त्रिपादतया समष्ट्या चतुर्विंशाक्षरता । यथा "अग्निमीळे पुरोहितम् यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम्" इत्यादौ अतएव कात्या० सर्वानुक्रमणिकायां ५ख० "अथ छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीत्यादिना छन्दोनामान्यभिधाय चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुरुत्तराणीति गायत्र्यादीनां समष्ट्यक्षरसंख्यामुक्त्वा "प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री" इति सा लक्षिता । तेनाष्टाक्षरपादतया त्रिपादत्वे चतुर्विंशाक्षरता इति । अनादेशे च सर्वासां गायत्रीछन्दस्कानामृचामग्निर्देवता "अथात छन्दोदेवता गायत्र्या अग्निः" इति तत्रोक्तेः गायत्रीछन्दसश्च यथाऽष्टाक्षरपादता तथा ता० ब्रा० भाष्ये दर्शितम् ।

"साध्या वै नाम देवा आसंस्ते सर्वे यज्ञेन सह स्वर्गलोकमायंस्ते देवाश्छन्दांस्यब्रुवन् सोममाहरतेति ते जगतीं प्राहिण्वन् सा त्रीण्यक्षराणि हित्वैकाक्षरा भूत्वाऽऽगच्छत्, त्रिष्टुभं प्राहिण्वन् सैकमक्षरं हित्वा त्र्यक्षरा भूत्वागच्छद् गायत्रीं प्राहिण्वं चत्वार्यक्षराणि वै तर्हि छन्दांस्यासन् सा तानि चाक्षराणि हरन्त्यागच्छदष्टाक्षरा भूत्वा" ता०ब्रा० "पूर्वं साध्याख्या देवा आसन् ते सर्वे यज्ञेन सोपकरणेन सोमादिसाधनमादायैव स्वर्गं लोकमायन्नगमन् ते प्रसिद्धा अवशिष्टा देवाः आदौ स्वर्गसाधनयज्ञार्थं सोमाहरणाय छन्दांसि गायत्र्यादीनि "यूयं सोमं द्युलोकात् आहरत" इत्यब्रुवन्तः तान्यपि तथैवाङ्गीचक्रुरिति शेषः तथोक्तास्ते जगतीं प्राहिण्वन् अप्रैरयन् सा तत्रत्यैः सोमपालैः सह युद्धा त्रीण्यक्षराणि हित्वा एकाक्षरा भूत्वा पुनर्देवानागच्छत् चतुरक्षराणि वै तर्हि छन्दांसि अभूवन् तदभिप्रायकमिदं पुनस्ते त्रिष्टुभं प्राहिण्वन् सापि पूर्ववत् सोमपालैरेकमक्षरं हित्वा त्र्यक्षरा भूत्वा पुनरागच्छत् ते पुनर्गायत्रीं प्राहिण्वन् छन्दांसि सर्वाणि चतुरुत्तराण्यासन् अतः सा गायत्री द्युलोके सोमरक्षकैः कृशानुप्रभृतिभिर्जितानि जगतीत्रिष्टुभोश्चत्वार्यक्षराणि हरन्ती अष्टाक्षरा भूत्वा आगच्छत्" भा० ।

२गायत्रीछन्दस्के उपनयनाङ्गे मन्त्रभेदे च ।

छन्दःशास्त्रे षडक्षरपादं हि छन्दो गायत्रीशब्देनोच्यते । ऋग्वेदेऽपि षडक्षरयुक्तपादकाः बहवो मन्त्राः सन्ति । सर्वेऽपि ते गायत्रीरूपतया वक्तुं शक्यन्ते । किन्तु यथा, "पङ्काज्जायते" इति व्युत्पत्त्या पङ्कजशब्दः पङ्कजनिकर्त्तृत्वयुक्तस्य पद्मस्यैव बोधकः पङ्कजातानामन्येषां कुमुदादीनामबोधकः, एवं गायत्रीशब्दोऽपि योगरूढ्या मन्त्रभेदस्यैव बोधकः । वस्तुतोऽन्यव्युत्पत्तिमत्त्वेनास्य मन्त्रभेदबोधकत्वम् । यथाह, व्यासः "गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्रीयं ततः स्मृता" ।

स्वोपासकत्राणकत्व, ब्रह्मप्रतिपादकतयाऽपि तत्तन्मन्त्रविशेष एव गायत्रीरूपतयोच्यते । यद्यपि गायत्र्याः षडक्षरपादतया चतुर्षु चरणेषु २४ चतुर्विंशत्यक्षराणि वक्तव्यं किन्तु, अन्यगायत्रीछन्दस्कानां मन्त्राणामिवास्मिन् २४ चतुर्विंशत्यक्षराभावस्तथापि द्यौरित्यत्रैव वरेण्यपदे वर्णविश्लेषेण २४ चतुर्विंशतिसंख्या परिपूर्णा । अस्य साधकं बृहदारण्यकमाध्वभाष्ये च "द्यौरित्यत्र द्वियौरिति वर्णविश्लेषे सति वरेण्यमित्यत्र वरेणीयमिति वर्णविश्लेषेण व्यक्तमुक्तम् । अस्याश्च अष्टाक्षरपादतया एकैकचरणस्य भूम्यादिरूपता, मध्यनामप्राधान्यतया गायत्रीशब्दनिरुक्तिश्च बृहदारण्यकभाष्ये दर्शिता यथा, "भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराणि, अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत् स यावदेषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षराणि अष्टाक्षरं वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत् स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । प्राणोऽपानो व्यानः (विवानः) इत्यष्टावक्षराणि अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत् स यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । अथास्या

एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति ददृशे इव एष परोरजा इति सर्वमु ह्येवैष रज उपर्युपरि तपति एवं हैव श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद। सैषा गायत्री एतस्मिंस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठितेत्यादि। तद्वैतत् सत्यं बले प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं तत् प्राणे प्रतिष्ठितमित्यादि। सा हैषा गयांस्तत्रे प्राणा वै गयास्तत् प्राणांस्तत्रे यस्माद् गयांस्तत्रे तस्माद् गायत्री नाम। स यामेवामूमन्वाहैषैव सा, स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणांस्त्रायते"। "ब्रह्मणो हृदयाद्यनेकोपाधिविशिष्टस्योपासनमुक्तमथेदानीं गायत्र्युपाधिविशिष्टस्योपासनं वक्तव्यमित्यारभ्यते सर्वच्छन्दसां हि गायत्रीच्छन्दः प्रधानभूतं तत्प्रयोक्तृगयत्राणात् गायत्रीति वक्ष्यति। न चान्येषां छन्दसां प्रयोक्तृप्राणत्राणसामर्थ्यं प्राणात्मभूता सा, सर्वच्छन्दसां चात्मा प्राणः, "प्राणश्च क्षतः त्राणात् क्षत्रम्" इत्युक्तं प्राणश्च गायत्री तस्मात् तदुपासनमेव विधित्स्यते द्विजोत्तमत्वहेतुत्वाच्च "गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत, त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यमिति" द्विजोत्तमस्य द्वितीयं जन्म गायत्रीनिमित्तं तस्मात् प्रधाना गायत्री ब्राह्मण्याद्यर्था। "यो ब्राह्मणात् अभिवदन्ति स ब्राह्मणः विपापो विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवति" इत्युक्तेन परमपुरुषार्थसम्बन्धं ब्राह्मणस्य दर्शयति तच्च ब्राह्मणत्वं गायत्रीजन्ममूलमतो वक्तव्यं गायत्र्याः सतत्त्वं, गायत्र्या हि यः सृष्टो द्विजोत्तमो निरङ्कुश एवोत्तमपुरुषार्थसाधनेऽधिक्रियते ततस्तन्मूलः परमपुरुषार्थसम्बन्धस्तस्मादेतदुपासनविधानायाह भूमिः अन्तरीक्षं द्यौः (दिद्यौः) इत्येतानि अष्टौ अक्षराणि, अष्टाक्षरम् अष्टावक्षराणि यस्य तदिदम् अष्टाक्षरं ह्वै प्रसिद्धावद्योतन्ते। एकं प्रथमं गायत्र्यै, गायत्र्याः पदं पादः प्रथमो भूम्यादिलक्षणः त्रैलोक्यात्माष्टाक्षरत्वसाम्यात् एवम् एतत् त्रैलोक्यात्मकं गायत्र्याः प्रथमं पदं यो वेद तस्यैतत् फलम् स विद्वान् यावत् किञ्चिदेषु त्रिषु जेतव्यं तावत् सर्वं ह जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद। तथा ऋचः, यजूंषि, सामानि, इति त्रयीनामाक्षराणि एतान्यप्यष्टावेव तदेतदष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्याः द्वितीयम् पदं एतदुहैवास्या एतद् ऋग्यजुःसामलक्षणम् अष्टाक्षरत्वसाम्यात् एवं स यावती इयं त्रयी विद्या तया विद्यया यावत् फलजातमाप्यते तावद् जयति योऽस्या एतत् गायत्र्यास्त्रैविद्यलक्षणं पदं वेद। तथा प्राणः, अपानः (विव्यानः) व्यानः एतान्यपि प्राणाद्यभिधानाक्षराणि अष्टौ तच्च गायत्र्यास्तृतीयं पदं यावदिदं प्राणिजातं तावद् जयति योऽस्या एतदेवं गायत्र्यास्तृतीयं पदं वेद। अथानन्तरं गायत्र्यास्त्रिपदायाः शब्दात्मिकायास्तुरीयं पदमुच्यते अभिधेयभूतम्। अस्याः प्रकृतायाः गायत्र्याः एतदेव वक्ष्यमाणं तुरीयं दर्शतं पदम् परोरजा य एष तपति तुरीयमित्यादि वाक्यपदार्थं स्वयमेव व्याचष्टे श्रुतिः। यद्वै चतुर्थं प्रसिद्धं लोके तदिह तुरीयशब्देनाभिधीयते। दर्शतं पदमित्यस्य कोऽर्थः? इत्युच्यते ददृश इव दृश्यत इव हि सूर्यमण्डलान्तर्गतः पुरुषः अतो दर्शतं पदमुच्यते। परोरजाः इत्यस्य पदस्य कोऽर्थः? इत्युच्यते सर्वम् समस्तम् उ हि एष मण्डलान्तर्गतः पुरुषः, रजः रजोजातं समस्तं लोकमित्यर्थः उपर्युपरीति वीप्सा सर्वलोकाधिपत्यख्यापनार्था। ननु सर्वशब्देनैव सिद्धत्वात् वीप्सानर्थिका, नैष दोषः येषामुपरिष्टात् सविता दृश्यते तद्विषय एव सर्वशब्दः स्यादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्था वीप्सा "ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकास्तेषाञ्चेष्टे देवकामानाञ्चेति" श्रुत्यन्तरात् तस्मात् सर्वावबोधार्था वीप्सा। यथासौ सविता सर्वाधिपत्यलक्षणया श्रिया यशसा च ख्यात्या तपति एवं हैव श्रिया यशसा च तपति योऽस्या एतदेवं तुरीयं दर्शतं पदं वेद। सैषा त्रिपादा उक्ता या त्रैलोक्यत्रैविद्यप्राणाद्यात्मिका गायत्री, एतस्मिन् चतुर्थे तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता, मूर्त्तामूर्त्तरसत्वादादित्यस्य, रसापाये हि वस्तु नीरसमप्रतिष्ठितं भवति यथा काष्ठादि दग्धसारं तद्वत्। तथा मूर्त्तामूर्त्तात्मकं जगत्। त्रिपदा गायत्री च आदित्यप्रतिष्ठिता तद्रूपत्वात्। सह त्रिभिः पदैः तद्धि तुरीयं पदं सत्ये प्रतिष्ठितम् इत्यादि। तद्धि तुरीयपदाश्रयं सत्यं बले प्रतिष्ठितं किं? पुनस्तद्बलमित्याह प्राणो वै बलम् तस्मिन् प्राणे बले, प्रतिष्ठितं सत्यं तथाचोक्तं सूत्रे, "तदोतञ्च प्रोतञ्चेति" तस्मात् बले सत्यं प्रतिष्ठितमित्यादि। सैषा गायत्री प्राणः अतः गायत्र्यां जगत् प्रतिष्ठितम् यस्मिन् सर्वे देवाः एकीभवन्ति सर्वे-

वेदाः, कर्माणि फलानि च सैषा गायत्री प्राणरूपा सती जगत आत्मा सा इयं गयांस्तत्रे तात्रवती, के ? पुनर्गयाः, एते प्राणाः वागादयो वै गयाः शब्दकरणात् तान् तत्रे, सैषा गायत्री तत् यस्मात् गयांस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम गयत्राणात् गायत्रीति प्रथिता। स आचार्य्य उपनीय माणवकमष्टवर्षं यामेव अमूं सावित्रीं ऋचमन्वाह पच्छः अर्द्धर्चशः समस्तां च एषैव सा गायत्री प्राणो जगतः आत्मा माणवकाय समर्पिता इहेदानीं तस्या आचार्यः यस्मै माणवकाय अन्वाह अनुवक्ति तस्य माणवकस्य गयान् प्राणान् त्रायते नरकादिपतनात्" भा०

छान्दोग्योपनिषदि गायत्र्या अन्यथा निर्वचनपूर्वकं षडक्षरपादत्वेन चतुष्पदत्वं वागादिरूपेण ध्यातव्यत्वम् तत्प्रतिपाद्यब्रह्मात्मद्वारा सर्वात्मकत्वञ्च दर्शितम्।

"गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च। वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च। या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिवी अस्यां हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितम् एतामेव नातिशीयते। या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन् पुरुषे शरीरम् अस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते। यद्वै तत् पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे हृदयम् अस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः एतदेव नातिशीयन्ते। सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्यनूक्तम्। तावानस्य महिमा ततोज्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति।" छा०उप०। "अत एवमनेकभेदैषा ब्रह्मविद्या अतः सा प्रकारान्तरेणापि वक्तव्येति गायत्री वा इत्यारभ्यते। गायत्रीद्वारेण चोच्यते ब्रह्म, सर्वविशेषरहितस्य नेति नेतीत्यादिविशेषप्रतिषेधगम्यस्य दुर्बोधत्वात् सत्स्वनेकेषु छन्दःसु गायत्र्या एव ब्रह्मज्ञानद्वारतयोपादानं प्राधान्यात्।" (इत्युपक्रम्य किञ्चिदुक्तोक्तम्) "गायत्रीसारत्वाच्च ब्राह्मणस्य मातरमिव हित्वा गुरुतरां गायत्रीं ततोऽन्यत् गुरुतरं न प्रतिपद्यते यथोक्तं ब्रह्मापीति तस्यामत्यन्तगौरवस्य प्रसिद्धत्वात् अतो गायत्रीमुखेनैव ब्रह्मोच्यते। गायत्री वै इत्यवधारणार्थो वैशब्दः। इदं सर्वं भूतं प्राणिजातं यत् किञ्च स्थावरं जङ्गमं वा तत्सर्वं गायत्र्येव तस्याश्छन्दोमात्रायाः सर्वभूतात्मत्वमनुपपन्नमिति गायत्रीकारणं वाचं शब्दरूपामापादयति गायत्रीं, वाग्वै गायत्रीति वाग्वा इदं सर्वं भूतम् गायति च शब्दायते (असौ गौरश्वश्च:) इति त्रायते च रक्षति "अमुष्मात् मा भैषीः किं ? ते भयमुत्थितमित्यादि" सर्वतो भयान्निवर्त्त्यमानो वाचा त्रातः स्यात्। यत् वाक्, भूतं गायति च त्रायते च गायत्र्येव तद् गायति च त्रायते च वाचोऽनन्यत्वात् गायत्र्याः, गानात् त्राणाच्च गायत्रीत्वम्। या वै सैवंलक्षणा सर्वभूतरूपा गायत्री इयं वाव सा येयं पृथिवी, कथं ? पुनरियं पृथिवी गायत्रीत्युच्यते ? सर्वभूतसम्बन्धात् कथं सर्वभूतसम्बन्धः ? तस्यां पृथिव्यां हि यस्मात् सर्वं स्थावरं जङ्गमं च भूतं प्रतिष्ठितम् एतामेव पृथिवीं नातिशीयते, नातिवर्त्तते इत्येतत्। यथा गानत्राणाभ्यां भूतसम्बन्धो गायत्र्या एवं भूतप्रतिष्ठानात् भूतसम्बन्धाद्वा पृथिवी अतो गायत्री पृथिवी। या वै सा पृथिवी गायत्रीयं वाव सा इदमेव, तत् किम् ? यदिदमस्मिन् पुरुषे कार्य्यकारणसङ्घाते जीवति शरीरं, पार्थिवत्वाच्छरीरस्य गायत्रीत्वमुच्यते ? अस्मिन् हीमे प्राणाः भूतशब्दवाच्याः प्रतिष्ठिताः। अतः पृथिवीवत् भूतशब्दवाच्य-प्राणप्रतिष्ठानात् शरीरं गायत्री एतदेव यस्माच्छरीरं नातिशीयन्ते प्राणाः। यद्वै तत् पुरुषे शरीरं गायत्री वाव तत् यदिदमस्मिन् अन्तर्मध्ये पुरुषे हृदयं पुण्डरीकाख्यमेतत् गायत्री कथम् ? इत्याह अस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः अतः शरीरवत् गायत्री हृदयम् एतदेव नातिशीयन्ते "प्राणो ह पिता प्राणो माता" "अहिंसन् सर्वभूतानीति" श्रुतेः भूतशब्दवाच्याः प्राणाः। सैषा चतुष्पदा षडक्षरपादच्छन्दोरूपा सती भवति गायत्री षड्विधा वाग्भूतपृथिवीशरीरहृदयप्राणरूपा सती षड्विधा भवति। (किञ्चिदतीत्योक्तम्) तदेतस्मिन्नर्थे एतद्गायत्र्याख्यं ब्रह्म गायत्र्यनुगतं गायत्रीमुखेनोक्तम् ऋचापि मन्त्रेण अभ्यनूक्तं प्रकाशितम्। तावान् अस्य गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः समस्तस्य महिमा विभूतिविस्तारः यावान् चतुष्पाद् षड्विधश्च ब्रह्मणो विकारः, पादः गायत्रीति व्याख्यातः। अतस्तस्माद्विकारलक्षणात् गायत्र्याख्यात् ततो ज्यायान् महत्तरश्च परमार्थसत्यरूपोऽविकारः पुरुषः सर्वपूरणात् पुरिशयनाच्च। तस्यास्य पादः सर्वा सर्वाणि भूतानि तेजोऽबन्नादीनि सस्थावर-

ब्रह्मणेति। त्रिपाद् त्रयः पादा यस्य सोऽयं त्रिपाद् अमृतं पुरुषाख्यं समस्तस्य गायत्र्यात्मकस्य दिवि द्योतनवति स्वात्मन्यवस्थितमित्यर्थः" शा०भा०। मातृतोजन्मवतामपि सावित्र्या द्वितीयजन्माधानात् द्विजानां द्विजत्वम्। यज्जन्मैव हि सकलपुरुषार्थहेतुरिति मन्वादिशास्त्रे प्रसिद्धम्। यथा, मनुः "आचार्य्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः। उत्पादयति सावित्री सा सत्या साऽजराऽमरा। तत्र यद् ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम्। तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य्य उच्यते"। यद्यपि परमेश्वरः सर्वात्मिकस्वरूपतया वर्त्तमानस्तथापि तदुपासने एव विशिष्टफलप्रदः, अस्मिन्नर्थेऽपि दृष्टान्ततया योगियाज्ञवल्क्येन कथितम् "यथा वह्निः शरीरस्थो न करोत्यन्नपाचनम्। निःसृतं कर्मसंयुक्तं पचत्यन्नं चतुर्विधम्। एवं वह्निः शरीरस्थः सर्वगः परमेश्वरः। विना चोपासनादेव न करोति हितं नृषु"। गायत्र्याश्च ब्रह्मात्मकब्रह्मणा सहाभेदात् प्राधान्यमाह व्यासः "न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह। सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित्"। "गायत्र्यास्त्वब्रह्मरूपत्वप्रतिपाद्य ईश्वरः अहं जीवरूपोऽस्मि भवामीति जीवेश्वरयोरहङ्कारप्रतिबिम्बितत्वोपाधिरहितेन चिद्रूपेणैक्यं भावयन् उपासीत" इति रघुनन्दनः। तत्र सत्स्वपि परमब्रह्मण उपासनाया बहूपायेषु गायत्र्येव तदुपासनायाः प्रधानोपायः इति प्राग्दर्शितेषु शास्त्रेषु प्रसिद्धम्। विशेषतः, गायत्र्यर्थः परं ब्रह्म एतदर्थमपि अनेन मन्त्रेणैव उपासना श्रेयस्करी "प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च गायत्र्या त्रितयेन च। उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः। वाच्यः स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः। वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति" योगीश्वरवाक्येन तथाभिधानात्।

"गायत्र्याः २४ चतुर्विंशत्यक्षराणां यथा भावना कार्य्या, तथा ब्रह्मपर्व्वणि विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितं यथा "कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च। पञ्च बुद्धीन्द्रियार्थाश्च भूतानां चैव पञ्चकम्। मनोबुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तञ्च यदुत्तमम्। चतुर्विंशतिरेतानि गायत्र्या अक्षराणि च। प्रणवं पुरुषं विद्धि सर्वगं पञ्चविंशकम्।" अनेन पञ्चविंशतितत्त्वरूपतया प्रणवगायत्र्यक्षराणां ध्येयतोक्ता। तत्र प्रत्यक्षरं देवताभेदमाह योगियाज्ञवल्क्यः। "अक्षराणान्तु दैवत्यं सम्प्रवक्ष्याम्यतः परम्। आग्नेयं (तत्) प्रथमं ज्ञेयं वायव्यञ्च (स) द्वितीयकम्। तृतीयं (वि) सूर्य्यदैवत्यं चतुर्थं (तुः) वैद्युतं तथा। पञ्चमं (व) यमदैवत्यं वारुणं (रे) षष्ठमुच्यते। बार्हस्पत्यं सप्तमन्तु (णि) पार्ज्जन्यमष्टमं (यम्) विदुः। ऐन्द्रं तु नवमं (भ) ज्ञेयं गान्धर्वं दशमं (र्गः) तथा। पौष्णमेकादशं (दे) प्रोक्तं मैत्रावरुणं द्वादशम् (व)। त्वाष्ट्रं त्रयोदशं (स्य) ज्ञेयं वासवन्तु चतुर्दशम् (धी)। मारुतं पञ्चदशकं (म) सौम्यं षोडशकं (हि) स्मृतम्। सप्तदशं (धि) त्वाङ्गिरसं वैश्वदेवमतः परम्। (यः)। आश्विनञ्चैकोनविंशं (यः) प्राजापत्यन्तु विंशकम् (नः)। सर्वदेवमयं प्रोक्तमेकविंशं (प्र) मतः परम्। रौद्रं द्वाविंशकं (चो) प्रोक्तम् त्रयोविंशन्तु (द) ब्राह्मकम्। वैष्णवन्तु (यात्) चतुर्विंशमेता अक्षरदेवताः। जपकाले तु संस्मृत्य तासां सायुज्यतां व्रजेत्"।

"तस्याश्च वेदसारता-नानाशास्त्रे दर्शिता यथा

"अष्टादशसु विद्यासु मीमांसाऽतिगरीयसी। ततोऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च। ततोऽपि धर्मशास्त्राणि तेभ्यो गुर्वी श्रुतिर्द्विज। ततोऽप्युपनिषच्छ्रेष्ठा गायत्री च ततोऽधिका। दुर्लभा सर्वमन्त्रेषु गायत्री प्रणवान्विता। न गायत्र्यधिकं किञ्चित्त्रयीषु परिविद्यते। न गायत्रीसमो मन्त्रो न काशी सदृशी पुरी। न विश्वेशसमं लिङ्गं सत्यं सत्यं पुनः पुनः। गायत्री वेदजननी गायत्री ब्राह्मणप्रसूः। गायन्तं त्रायते यस्माद्गायत्रीति प्रगीयते। वाच्यवाचकसम्बन्धो गायत्र्याः सवितुर्द्वयोः। वाच्योऽसौ सविता साक्षाद्गायत्री वाचिका परा। प्रभावेणैव गायत्र्याः क्षत्रियः कौशिको वशी। राजर्षित्वं परित्यज्य ब्रह्मर्षिपदमीयिवान्। सामर्थ्यं प्राप चात्युच्चैरन्यद्भुवनसर्जने। किं किं न दद्याद्गायत्री सम्यगेवमुपासिता। न ब्राह्मणो वेदपाठान्न शास्त्रपठनादपि। देव्यास्त्रिकालमभ्यासाद्ब्राह्मणः स्याद् द्विजोऽन्यथा। गायत्र्येव परो विष्णुर्गायत्र्येव परः शिवः। गायत्र्येव परो ब्रह्मा गायत्र्येव त्रयी यतः" काशी०।

इत्थं बहुविधशास्त्रे गायत्री सर्वेषां वेदानां सारतया सर्वाभीष्टहेतुतया च प्रसिद्धा। तदध्याने ब्राह्मण्यहानिर्भवति। सेयं वेदत्रयेऽपि समानरूपा"।

मनुः "अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः। वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवः स्वरितीति च ।। त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत्"। मनुयमहृदयविदः "ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयस्तथा। त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्।" जपेदित्यनुवृत्य छन्दोगपरिशिष्टम् "सर्वेषां वेदानां गुह्योपनिषत्सारभूतां ततो गायत्रीम्।" योगियाज्ञवल्क्यः "गायत्रीञ्चैव वेदांश्च तुलया समतोलयत्। वेदा एकत्र साङ्गास्तु गायत्री चैकतः स्थिता।" स एव "सारभूतास्तु वेदानां गुह्योपनिषदो मताः। ताभ्यः सारस्तु गायत्री तिस्रो व्याहृतयस्तथा।" स एव "ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो गायत्रीं यश्च विन्दति। चरितब्रह्मचर्य्यश्च स वै श्रोत्रिय उच्यते।" स एव "एतया ज्ञातया सर्वं वाङ्मयं विदितं भवेत्। उपासितं भवेत्तेन विश्वं भुवनसप्तकम्।" स एव "एवं यस्तु विजानाति गायत्रीं ब्राह्मणस्तु सः। अन्यथा शूद्रधर्मा स्याद् वेदानामपि पारगः।" स एव "अज्ञात्वा चैव गायत्रीं ब्राह्मण्यादेव हीयते। अपवादेन संयुक्तो भवेत् श्रुतिनिदर्शनात्।" कौर्मम् "क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च। यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम्।" मूर्खस्य सार्थगायत्रीरहितस्येति शुद्धितत्त्वे रघुनन्दनः। गायत्रीरहितस्येत्यन्ये। तस्याः सन्ध्यारूपतया उपास्यतापि यथाह, योगियाज्ञवल्क्यः "या सन्ध्या सैव गायत्री द्विधा भूता व्यवस्थिता। सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः।" व्यासः "गायत्री नाम पूर्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने। सरस्वती च सायाह्ने सैव सन्ध्या त्रिषु स्मृता। प्रतिग्रहादन्नदोषात् पातकादुपपातकात्। गायत्री प्रोच्यते तस्मात् गायन्तं त्रायते यदा। सवितृद्योतनात् सैव सावित्री परिकीर्त्तिता। जगतः प्रसवित्रत्वात् वाग्रूपत्वात् सरस्वती"। याज्ञवल्क्यः "सर्वात्मना हि या देवी सर्वभूतेषु संस्थिता। गायत्री मोक्षहेतुर्वै मोक्षस्थानमलक्षणम्" कूर्मपुराणम् "गायत्री वेदजननी गायत्री लोकपावनी। न गायत्र्याः परं जप्यमेतद्विज्ञाय मुच्यते।" योगियाज्ञवल्क्यः "गायत्री वेदजननी गायत्री पापनाशिनी। गायत्र्यास्तु परं नास्ति दिवि चेह च पावनम्। हस्तत्राणप्रदा देवी पततां नरकार्णवे। तस्मात्तामभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणो हृदये शुचिः। गायत्रीं निरतं जप्यकर्म्मसु विनियोजयेत्। तस्मिन्न तिष्ठते पापमब्बिन्दुरिव पुष्करे।" स एव "गायत्र्याः पदमर्द्धन्तु ऋचोऽर्द्धमृच एव वा। ब्रह्महत्यासुरापानं गुरुदाराभिमर्षणम्। यद्यान्यत् दुष्कृतं सर्वं हन्तीत्याह वै मनुः।" स एव "यज्ञदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः। गायत्र्यध्यानपूतस्य कलां नार्हति षोडशीम्।" बृहद्विष्णुः "एतयर्चा विसंयुक्ता काले च क्रियया स्वया। विप्रक्षत्रियविड्योनिर्गर्हणीया तु साधुषु।" अग्निपुराणम् "गायत्रीं जपते यस्तु द्वौ कालौ ब्राह्मणः सदा। असत्प्रतिग्रहीतापि स याति परमां गतिम्।"

गायत्र्याश्च सर्वछन्दसां प्रधानत्वात् "गायत्री छन्दसामपि" गीतायां भगवद्विभूतित्वमुक्तम्। ३ खदिरवृक्षे अमरः। खदिरस्य च "सा गायत्री सोममाहरत्" इत्युपक्रमे "खदिरेण सोममाच्छाद" तस्मात् खदिर इति" शत० ब्रा० ६।१।८ गायत्र्या सोमहरणेन तत्पाने साधनत्वाद् गायत्रीत्वम्। गायत्र् गायत्रीसम्बन्धि सोमहरणमस्त्यस्य पानसाधनत्वेन गायत्र+इनि। गायत्रिन् इत्यपि तत्रार्थे वैद्यकम् "उभे हरिद्रे सुरदारुमुस्तौ गायत्रिसारं च पिबेत् समानम्" सुश्रुतः। "पङ्क्तिगायत्रिणां तयोति" वैद्यकात् इनन्तोऽपि तत्रार्थे पुंभानुदीक्षितः। पुंसाहचर्य्यात् अमरवाक्यस्य पुंलिङ्गपरतौचित्यात् तथात्वम्। "गायत्री खदिरे स्त्री स्यात्" इति रभसोक्तेः "गायत्री तु पदादेवीछन्दोभित् खदिरेषु च" कोषान्तराच्च स्त्रीत्वम् ङीबन्तता च। ४ गायत्र्या ऋचोपास्यायां ४ देवतायाम्। सा च एकापि प्रातरादिकालभेदेन गायत्री-सावित्री सरस्वतीति-नामत्रययुता तत्र प्रातरुपास्या गायत्रीति संज्ञाऽनुपदमुक्तम्। ५ दुर्गायां च "गायनाद्गमनाद्वापि गायत्री त्रिदशार्चिता" देवीपु० देवीनामनिरुक्तौ। गायत्र्या इदम् अण्। ६ गायत्र गायत्रच्छन्दसि न० "गायत्रच्छन्दा ह्यग्निः" ता०ब्रा०८।८।६। गायत्रच्छन्दोऽभिमानी अग्निः" भा०। "आददे गायत्रेण छन्दसा" यजु० ११।९। गायत्र्या स्तुते ७ सोमभेदे पु० तद्वरणकथाऽपि उक्तैव "गायत्रस्त्रैष्टुभः पाङ्क्तो जागतः शाक्वरस्तथा" सुश्रुते सोमभेदकथने। तत्स्थानञ्च तत्रैवोक्तं "काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानसम्। गायत्रस्त्रैष्टुभः पाङ्क्तो जागतः शाङ्करस्तथा। न तान् पश्यन्त्यधर्म्मिष्ठाः कृतघ्नाश्चापि मानवाः। भेषज-

ह्रेविषयत्वादि प्राक्तनह्रेवियत्ता"। गायत्र्या इदम् अण्। गायत्र इगायत्रीसम्बन्धिनि त्रि॰ २गायत्रीच्छन्दस्के स्तोत्रादौ न॰। गायत्रीं तच्छन्दस्कामृचमधिकृत्य गीतं साम अण्। गायत्र्यामृचिगेये ३सामभेदे। "आदित्या मदित्या इत्येतं स्तुतं तस्मिन् गायत्र्यामृचः तत्र गायत्रं संहितं चेति द्वे सामनी" सा॰ स॰ भाष्यम्। "अया सोमं समर्दय गायत्रेण रथन्तरम् बृहद्गायत्रवर्त्तनि। स्वाहा" यजु॰११।८। गायत्रेण साम्ना, गायत्रं साम वर्त्तनिर्मार्गोऽस्याः वेददी॰ "इमां गायत्रवर्त्तनिं जुषेथां सुष्टुतिं मम" ऋ॰ ८।३८।६।"गायत्रवर्त्तनिं गायत्रनामसामार्गं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिम्" भा॰।"स्वाहा गायत्रवेपसे" ऋ॰१।१४२।१२। गायत्रं नाम वेपो रूपं यस्याः"भा॰। गायत्रमवगन्त्यात् ११प्रशस्ते च "ऋते गायत्रवेपसम्" ८।१।१०। "गायत्रवेपसम् प्रशस्तवेगाम्"भा॰। गायत्रसाम्न उपमना प्रकारादि छा॰ उ॰ दर्शितम् यथा

"मनोहिङ्कारो वाक् प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम्। स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या, महामनाः स्यात्तद्व्रतम्" छा॰ उ॰।"मनो हिङ्कारो मनसः सर्वकरणप्रवृत्तीनां प्राथम्यात्। तदानन्तर्याद्वाक् प्रस्तारः, चक्षुरुद्गीथः श्रैष्ठ्यात्। श्रोत्रं प्रतिहारः प्रतिहार्यत्वात्, प्राणो निधनं यथोक्तानां प्राणे निधनात्स्वापकाले। एतद्गायत्रं साम प्राणेषु प्रोतम् गायत्र्याः प्राणसंस्तुतत्वात्। स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति अविकलकरणो भवतीत्येतत्। सर्वमायुरेति "शतं वर्षाणि सर्वमायुः पुरुषस्ये"ति श्रुतेः। ज्योगुज्ज्वलं जीवति। महान् भवति प्रजादिभिर्महांश्च कीर्त्त्या। गायत्रोपासकस्यैतद्व्रतं भवति यन्महामनास्त्वक्षुद्रचित्तः स्यादित्यर्थः" शा॰भा॰।

गायत्रिन् पु॰ गायत्रं स्तोत्रमस्त्यस्य इनि। १उद्गातरि सामगायके "गायन्ति त्वा गायत्रिणः" ऋ॰ १।१०।१ २खदिरवृक्षे च गायत्रीशब्दे दृश्यम्।

गायन त्रि॰ गै-शिल्पिनि ल्युट्। गानोपजीविनि त्रिका॰। "स्तेनगायनयोरन्नम्" मनुना तदन्नभक्षणं निषिद्धम् "गन्धर्व' किन्नरा मा प्राह दैत्यानामसि गायनः" भा॰ आ॰ ७८ अ॰। स्त्रियां ङीप्।

गारित्र न॰ गीर्यते गॄ-कर्मणि इत्रन्। ओदने उज्ज्वलद॰।

गारुड न॰ गरुडायोक्तं भगवता, तस्येदम् वा अण्। १गरुडपुराणे २विषहरमन्त्रभेदे जटाधरः। गरुडाकृतित्वात् ३व्यूहभेदे।"गारुडं च महाव्यूहं चक्रे शान्तनवस्तदा" भा॰ भी॰ ५६अ॰। तस्य च गरुडाकृतित्वं तदुत्तरश्लोकानां पर्यालोचनयाऽवसेयम्। ४मरकतमणौ राजनि॰ तस्य च नीलवर्णतया गरुडवर्णता तच्च गारुत्मतशब्दे वक्ष्यते। "सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतो राशिर्मणीनामिव गारुडानाम्" रघुः। ५स्वर्णे हेम॰ तस्योपतुल्यवर्णत्वात्तथा। ६पातालगरुडलतायाम् स्त्री राजनि॰ ङीप्। गरुडो देवताऽस्य अण्। ७अस्त्रभेदे। "अलं विषादेन यदर्जुनेन प्रयुक्तं गारुडमस्त्रम्। पश्य पश्य। पक्षाघातनिपातमारुतभरोत्प्रोत्सिप्तपृथ्वीधरश्चञ्चूद्दण्डविमानभोगभुजगः स्फूर्जोपकण्ठस्थगः। सन्तोषं जनयन्नसौ कुलपुरोः सौख्यस्तथा कार्त्स्न्येनस्य वैरिन्धनसमाधिकमहिमाक्रान्तः पक्षिणः"। धनञ्जयवि॰ तत्प्रयोगफलमुक्तम्। [वैद्ये शब्दरत्ना॰।

गारुडिक पु॰ गारुडेन विषमन्त्रेण जीवति ठक्। विष-

गारुत्मत न॰ गरुत्मान् देवताऽस्य अण्, गरुत्मान् तद्वर्णः अस्त्यस्य सादृश्येन प्रज्ञा॰ अण् वा। १गरुडदेवताके अस्त्रभेदे।"गारुत्मतं तीरगतस्तरस्वी भुजङ्गनाशाय समाददेऽस्त्रम्"रघुः।२मरकतमणौ अमरः। गरुत्मा इव श्यामवर्णत्वात्तथात्वम्। "तस्योपरुद्धकाञ्चनकुण्डलाप्तरत्नप्रभारुणमरकतमाला" माघः। "शुककण्ठतुल्यकदलीशिरीषतुल्यप्रभं गुणोपेतम्। सुरपितृकार्ये मरकतमतीव शुभदं नृणां विधृतं" वृ॰स॰ ८२अ॰। तल्लक्षणपरीक्षादिकमुक्तम्।

गारुत्मतपत्रिका स्त्री गारुत्मतमिव वर्णेन पत्रमस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। पाठालतायाम् राजनि॰।

गार्ग पुंस्त्री गार्ग्याः कुत्सितमपत्यम् "गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च" पा॰ ण पक्षे ठक्। गार्ग्याः कुत्सितेऽपत्ये पक्षे ठञि गार्गिकोऽप्यत्र। उभयत्र स्त्रियां टाप्। गार्ग्यस्य छात्राः संघः लक्षणं वा यञन्तत्वात् अण् यलोपः। गार्ग्यसंघे ३तद्धे च पु॰। ४तल्लक्षणे न॰ परम्परासम्बन्धोऽङ्कः साक्षात् लक्षणमिति भेदः सि॰ कौ॰। गार्ग्याद्गतः "गोत्रादङ्कवत्" पा॰ अण् यलोपः। गार्ग्याद्गागते त्रि॰ वा वुञि गार्गकोऽपि तदर्थे त्रि॰।

गार्गिका स्त्री "गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु" पा॰

गर्ग+वुञ् वैरमैथुनिकादिभ्यः स्त्रीत्वम्। गार्ग्यत्वेन १श्लाघायां २तथाख्याकारे ३तद्वेने च।

गार्गी स्त्री गर्गस्य गोत्रापत्यं स्त्री यञ् ङीपि यलोपः। १गर्गगोत्रापत्ये २स्त्रीमात्रे तत्र वचक्नोर्दुहिता गार्गी ब्रह्मविदुत्तमा तत्र वृ० उ० गार्गीब्राह्मणे स्फुटम् तच्च ब्राह्मणम् "अथैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाचेत्यादि "ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम" इत्यन्तम् ब्राह्मणम्। तैत्र च अन्तब्राह्मणे दतरग्रद्वयकरणेन याज्ञवल्क्यात्तदुत्तरमवाप्य याज्ञवल्क्यस्य जेतृत्वमन्येषां निषिध्य तस्य ब्रह्मवर्चस्त्वं व्यवस्थापितं यथा तत्रैवोक्तं तत्र ब्राह्मणे "साहोवाच ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्येध्वम् यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वम् न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद् ब्रह्मोद्यं जेतेति" "ततो ह वाचक्नव्युपरराम"। ३दुर्गायां गार्ग्यगोत्रजे शब्दा०। तस्या अपत्यम् ढक्।। गार्गेय तदपत्ये पुंस्त्री।

गार्गीपुत्र पु०६त०। गार्ग्याः पुत्रे शुक्लयजुर्वेदवंशान्तर्गते मुनिभेदे "गार्गीपुत्रात् गार्गीपुत्रः" शत०ब्रा०१४।८।४।२०। ततः अपत्ये "पुत्रान्तादन्यतरस्याम्" वा फिञ् वा कुक् च पक्षे इञ्। गार्गीपुत्रकायणि गार्गीपुत्रायणि गार्गीपुत्रि गार्गीपुत्रस्यापत्ये पुंस्त्री।

गार्गीभू अगार्ग्यो गार्ग्यो भवति अभूततद्भावे च्वि। "अपत्यस्य च" पा० च्वौ अपत्यार्थयलोपश्च। अगार्ग्यस्य गार्ग्यभवने भ्वा० प० अक० सेट्। गार्गीभवति गार्गीभूतः।

गार्गीय आत्मनो गार्ग्यमिच्छति क्यचि यलोपे गार्ग्यकाङ्क्षायाम् पर०सक०सेट्। गार्गीयति अगार्गीयीत्।

गार्गीय त्रि० गार्ग्यस्येदम्, "वृद्धाच्छः" पा० छ यलोपश्च। १गार्ग्यसम्बन्धिनि २तत्प्रोक्ते च। "गार्गीयं शिविचारं पाराशरमसितदेवलकृतञ्च" वृ०सं०।

गार्ग्य पुंस्त्री गर्गस्यापत्यं गर्गा० यञ्। गर्गगोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपे गार्गी। विशेषोऽत्र गर्गशब्दे दृश्यः।

गार्त्तक त्रि० गर्त्तदेशे भवः धूमा० वुञ्। गर्त्तदेशभवे।

गार्त्समद पु० गृत्समदस्यापत्यम् शिवा० अण्। गृत्समदापत्ये स च शुनकानां त्रिप्रवरान्तर्गत ऋषिभेदः। यथाह आश्व० श्रौ० १२।१०।१२ सू० "शुनकानां गृत्समदेति, त्रिप्रवरं वा भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति"।

गार्द्दभ त्रि० गर्दभस्येदम् अण्। गर्दभशब्दादौ २५७०पृ० गर्दभशब्दे विवृतिः।

गार्द्दभरथिक त्रि० गर्दभयुक्तं रथमर्हति ठक्। गर्दभयुक्तरथगमनयोग्ये।

गार्द्ध्य न० गृध-गर्द्ध-वा भावे घञ् गर्द्ध एव चतुर्वर्ण्या० स्वार्थे ष्यञ्। लोभे। "दीनाः जनानां निधिनातिगार्द्ध्यात्" माघः। "अन्ये गार्द्ध्यं युङ् धनज संभवौ" कवि०।

गार्ध्रपक्ष पु० गृध्रस्येदम्-अण् गार्ध्रः पक्षः पक्षो यस्य। गृध्रपक्षयुक्ते बाणे हेमच०। गार्ध्रपक्षादयोऽप्यत्रार्थे। "विपाठाः पृषयः कङ्क गार्ध्रपक्षाः शिलाशिताः" भा०वि० ४२ अ०। "न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गार्ध्रपक्षाः सुतेजनाः" भा०वि०५३अ०। गार्ध्रवाजोऽप्यत्र। गार्ध्रवाजः कृतः गार्ध्रवाज+करोत्यर्थे णिच् कर्म्मणि क्त। गार्ध्रवाजित कृतगृध्रपक्षे बाणे। "हतवेगन्निमुक्तैः काञ्चनैर्गार्ध्रवाजितैः" भा० वि० ४८अ०। "तानहं निशितैर्बाणैर्व्यधमं गार्ध्रवाजितैः" भा० व० १७२अ० क्वचित्तु पु० वाजितैरित्यत्र राजितैरित्यपपाठः।

गार्ध्रवासस् पु० गार्ध्रः पक्षः वास इव यस्य। गृध्रपक्षयुक्ते बाणे "नहि गाण्डीवमुक्तानां शराणां गार्ध्रवाससाम्" भा० व० १०अ०।

गार्भ त्रि० गर्भे गर्भदशायां भवः अण्। गर्भदशायां कर्त्तव्ये १गर्भाधानकर्म्मणि। "गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः," मनुः। होमैरित्युपलक्षणं गर्भाधानादेरहोमरूपत्वात्" कुल्लू०। गर्भस्येदम् अण्। २गर्भसम्बन्धिनि त्रि०। "संस्कारैर्विविधैस्तद्वत् गार्भमैनो व्यपोहति" स्मृतिः। तत्रार्थे ठक्। गार्भिकमप्यत्र। "बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते" मनुः। तत्र "एनः अशुचिमातृगर्भवासजम्" कुल्लू०।

गार्भिण न० गर्भिणीनां समूहः भिक्षा० अण्। गर्भिणीसमूहे अमरः। भिक्षादिगणे गर्भिणीशब्दपाठात् अण् एव विधानेन तदर्थे गार्भिण्यशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव।

गार्मुत त्रि० गर्मुत इदम् अण्। गर्मुद्धान्यविशेषसम्बन्धिनि "प्राजापत्यं गार्मुतं चरुं निर्वपेत्" तैत्ति० २।३।४।७।

गार्ष्टेय पुंस्त्री गृष्टेरपत्यम् शुभ्रा० ढक्। गृष्टेरपत्ये। "गार्ष्टेयो वृषभो मोषिरानट्"ऋ०१०।१११।२। "सकृत्प्रसूता गौः गृष्टिः तस्या अपत्यम्" भा०।

गार्हपत त्रि०गृहपतेरिदम् तस्य भावो वा अश्वपत्या०अण्। १गृहपतिसम्बन्धिनि त्रि०। २गृहपतिभावे न०। "वैश्वराजन्ययोः गार्हपतं" कात्या०श्रौ०१।६।१६। "नेत्यनुवर्त्तते

वैश्यराजन्ययोर्गृहपतित्वेऽपि नाधिकारः” कर्कः। “अपेतब्रह्मननाः स्थविरान्तदाच्छ्रोत्रेषां यो न्यग्मततमः स्यादृद्धव्यस्तमो वाऽनूचानतमो वा तस्य गार्हपते दीक्षेरन्” कात्या॰ श्रौ॰ २२।४।७। “स गृहपतिः कर्त्तव्यः” कर्कः। चतुर्थमात्रे सोमे इति शेषः।

गार्हपत्य पु॰ गृहपतिना नित्यं संयुक्तः संज्ञायां ञ्य। यजमानरूपगृहपतिसंयुक्तेऽग्निभेदे स च कृतविवाहाग्निपरिग्रहस्याग्निहोत्रादिसाधनाधानाङ्गतया प्राक् स्थाप्यः यथाह कात्या॰ श्रौ॰ ४।२।१।

“उक्तेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमानीय विट्कुलादित्यतो वैश्यकुलाद्वा अपि विडग्निं द्वितीयं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरेत्” १सू॰ “अत्रापराह्णशब्देन अह्नश्चतुर्थभागो गृह्यते। विहरणकाले गार्हपत्यं प्रादुष्कृत्य प्रज्वाल्य च दक्षिणाग्निं वैश्यगृहादानयेत्। चतुर्णां वर्णानामन्यतमस्य द्रव्यवतो वा गृहात्, गार्हपत्याद्वा आधाय वा प्रज्वालयेत्। काले काले यदि निर्मन्थ्यः तदा मन्थेत् एषां प्रकाराणामुत्पत्तिवैशेष्याद्व्यवस्था। तेषामन्यतमप्रकारेण दक्षिणाग्निं साधयित्वा ततो गार्हपत्यात् ज्वलन्तमग्निमाहवनीयार्थमुद्धरेत्। मतान्तरेण पृथक् कुर्यादित्यर्थः” नारा॰ “गार्हपत्ये संस्काराः” कात्या॰ श्रौ॰ १।८।२४ “अधिश्रयणपर्य्यग्निकरणपात्रप्रतपनादयः संस्काराः वचनाभावे गार्हपत्याग्नौ भवन्ति तद्यथा सूर्याग्निहोत्रहवण्योः प्रतपनम् स्रुक्स्रुवादीनाम् दर्शपूर्णमासे करम्भपात्रयवानां दक्षिणाग्नौ श्रपणेऽपि पर्य्यग्निकरणं गार्हपत्यादेव, पितृयज्ञे च धानानाम् पर्य्यग्निकरणोदकस्य तु दक्षिणाग्नावेव पाकः इष्टकापाकार्थत्वात् तत्पाकस्य दक्षिणाग्निना विधानात्” कर्कः

“श्रपणं वाहवनीये” २५ सू॰ “हविषां श्रपणमाहवनीये वा स्यात् गार्हपत्ये वा उभयथा श्रुतत्वात् “तदाहुराहवनीये हवींषि श्रपयेयुरिति अतो गार्हपत्य एव श्रपयन्तीति च”। आदिविकल्पोऽयम् नेच्छाविकल्पः तच्छ्रुतिषु इति तच्छ्रुतिषु नियतत्वेनानुवादात्। तदुक्तम्। “रूपं कालेऽनुनिर्वापः श्रपणं देवतास्तथा। आदौ ये विहृताः पश्चात्ते इमे सर्व्वदा कृताः” इति रूपं कर्मस्वरूपम् दाक्षायणदर्शपूर्णमासादिकम् काल उदितानुदितादिः अनुनिर्वापो वैश्वदेवादियो, श्रपणं हविःश्रपणम् गार्हपत्ये आहवनीये वेति। देवता ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वेति एतेषां विकल्पानां मध्ये यः प्रथमं स्वीकृतः स एव यावज्जीवं कर्त्तव्यः न पश्चान्तरम्। एवमेवैते पञ्चादिविकल्पाः अन्यं कर्वेऽपीच्छाविकल्पाः” कर्कः।

तस्य प्रतिपत्तिविधानञ्च शत॰ब्रा॰२।६।१।२८।यथा“तस्मादेनानृतुश्रवने श्रवने एव प्रतिसमिन्धते” “एतान् गार्हपत्यादीन्”। त्रेताग्नेश्च च षोड़शसंस्कारान्तर्गतत्वं व्यासकाक्त यथा“गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोजातकर्म च। नामक्रिया निष्क्रमो ऽन्नप्राशनं वपनक्रिया। कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः। केशान्तस्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहः। त्रेताग्निसंग्रहश्चैव संस्काराः षोड़श स्मृताः” “गार्हपत्यागारे वा देवान् वा एष उपावर्त्तते” शत॰ब्रा॰१।१।१।११। तत्करणप्रकारः कात्या॰श्रौ॰४।७।८। सूत्रादौ उक्तो यथा“अग्न्यगारे कुर्वन्ति” “पूर्वं गार्हपत्यगृहं पश्चादाहवनीयगृहम् कुर्वन्ति”कर्कः। “उदग्वंशं प्राग्वंशं वा” “अपरं गार्हपत्यागारं उदग्वंशं वा प्राग्वंशम् आहवनीयागारं तु प्राग्वंशमेव” कर्कः। “दक्षिणपूर्वे द्वारे” १॰सू॰ “उत्पत्तिक्रमेण गार्हपत्यागारस्य दक्षिणद्वारमाहवनीयागारस्य प्राच्याम्। अर्थात् गार्हपत्यागारे पूर्वद्वारम् आहवनीयागारे अपरद्वारम्” कर्कः “गार्हपत्यागारे निर्मथ्याभ्यादधाति” तत्रैव १५ सूत्रम्।

गार्हमेध पु॰ गृहमेध+अण् कर्म॰। गृहसम्बन्धिपञ्चगृहस्थकर्त्तव्ये पञ्चयज्ञरूपे कर्मणि। “तथैव राजसु गार्हमेधवितानविद्योरुविजृम्भितेषु” भाग॰५।१।१९।

गार्हस्थ्य न॰ गृहस्थस्य भावः कर्म वा। गृहस्थकर्त्तव्ये पञ्चयज्ञादौ कर्मणि। “गार्हस्थ्यञ्चैव याज्ञाय सर्वे गुह्याय देवताः” भा॰आश्व॰७अ॰। “गार्हस्थ्यं धर्ममास्थाय शमितो देवतः पुरा” भा॰शल्य॰ ५१अ॰।

गालन न॰ गल–णिच्–भावे ल्युट्। निःस्रावणे (गालान) “मा चुक्रुधं त्वां सोमस्य गालनेन” निरु॰ ६।२४। “यथा पचेत् यथा दारुकाठिन्यादिनिर्गमितस्रवणगालनरहितोऽन्नरूपकवद्भवति” भवदेवः।

गालव पु॰ गल–अच् तं वाति वा–क। १लोध्रवृक्षे मेदि॰ २केन्दुकवृक्षे शब्दच॰ ३मुनिभेदे, स च विश्वामित्रपुत्रभेदः। यथाह हरिवं २७अ॰। “विश्वामित्रस्य च सुता देवरातादयः स्मृताः” इत्युपक्रमे

"गाढ़ं तिर्गालवश्चेति सुहृत्त्वेति विश्रुताः"। तस्य शिष्यभेदश्च यथाह भा॰ उ॰ १०५ अ॰। "विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः! शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच ह" इत्युपक्रमे तस्मातिनिर्बन्धेन स्वविश्वामित्रादिष्टगुरुदक्षिणात्वेन एकतः श्यामकर्णाश्वशताष्टकस्य दानकथा भा॰ उ॰ १०६अ॰ ११८ अ॰पर्य्यन्ते उक्ता। तन्नियमाख्यायिका गुरुणा तथाऽनुशिष्टस्य तस्य उपायमनादितः पश्चात् गरुडेन सह तथाभूताश्वप्राप्तये ययातिनृपसमीपे गतिः। तत्प्रार्थनया तेन च तथाभूताश्वलाभद्वारभूतां माधवीनामककन्यां ददे। तस्यां कन्यायामेकैकपुत्रजनने तथाभूताश्वशतद्वयं शुल्कत्वेन च कल्पितं, तत्रादौ हर्य्यश्वनृपेण द्वे तथाविधाश्वशते शुल्कत्वेन दत्त्वा एकपुत्रस्तस्यामुत्पादितः। ततो दिवोदासेन तथैव द्वे शते शुल्कं दत्त्वा एकः पुत्र उदपादि। तत उशीनरेण तथैव द्वे शते शुल्कं दत्त्वा एकः पुत्र उदपादि। एवं षट् तथाभूताश्वशतानि त्रिभिरस्य शुल्कदानेनैकपुत्रोत्पादनयोग्यां ताञ्च कन्यां गुरवे विश्वामित्राय गुरुदक्षिणात्वेन ददौ तेन च तस्यामेकः पुत्रः उदपादीति।

गालवि पु॰ गालवस्यापत्यम् इञ्। गालवर्षेः पुत्रे प्राक्शृङ्गवदाख्ये मुनिभेदे। स हि कुणिगर्गस्यातिवृद्धां कन्यामुपयेमे तत्कथा च वृद्धकन्यामुपक्रम्य "गार्ग्येण च राजेन्द्र! तपसा चैव कर्शिता। सा नायकदुदा गन्तुं पदात् पदमपि स्वयम्। चकार गमने बुद्धिं परलोकाय वै तदा। मोक्तुकामान्तु तां दृष्ट्वा शरीरं नारदोऽब्रवीत्। असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानघे!। एवन्तु श्रुतमस्माभिर्देवलोके महाव्रते!। तपः परमकं प्राप्तं न तु लोकास्त्वया जिताः। तन्नारदवचः श्रुत्वा साऽब्रवीदृषिसंसदि। तपसोऽर्द्धं प्रयच्छामि पाणिग्राहस्य सत्तम!। इत्युक्तेऽस्याश्च जग्राह पाणिं गालवसम्भवः। ऋषिः प्राक्शृङ्गवान्नाम समयञ्चेदमब्रवीत्। समयेन तवाद्याहं पाणिं स्प्रक्ष्यामि शोभने!। यद्येकरात्रं वस्तव्यं त्वया सह मयेति ह। तथेति सा प्रतिश्रुत्य तस्मै पाणिं ददौ तदा। यथादृष्टेन विधिना हुत्वा चाग्निं विधानतः। चक्रे च पाणिग्रहणं तस्योद्वाहञ्च गालविः" भा॰ शल्य॰ ५२ अ॰।

गालि पु॰ गल–णिच्–इन्। आक्रोशे शापे त्रिका॰। "ददतु ददतु गालिं गालिमन्तो भवन्तो वयमिह तदभावाद्गालिदानेऽप्यशक्ताः" उद्भटः।

गालित त्रि॰ चु॰ गल–णिच्–(गालन) कर्म्मणि क्त। स्रवद्रवे "गालितस्य सुवर्णस्य षोडशांशेन सीसकम्" वैद्य॰। "तथा पचेत् यथाऽगालितमधुकरत्वं भवति" शार्ङ्गधर पद्धतिः।

गालिनी स्त्री "कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम्। तर्ज्जनीमध्यमानामाः संहताः भुग्नवर्ज्जिताः। मुद्रैषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरि चालिता" तन्त्रसा॰ उक्ते मुद्राभेदे।

गालोडि गालोडितमाचष्टे णिच् इतलोपः सुग्ध॰ उन्मत्ताद्याख्याने अक॰ उभ॰ सेट्। गालोड्यति ते।

गालोडित त्रि॰ "उन्मादशीलो रोगार्त्तौ मूर्खो गालोड्तः स्मृतः" कलापवृत्तावुक्ते १उन्मत्ते २रोगार्त्ते ३मूर्खे च गोलोडित इति वा पाठस्तत्रार्थेषु। [षीले राजनि॰।

गालोद्य न॰ गलोद्य+स्वार्थे प्रज्ञा॰ अण्। १धान्यभेदे २पद्म-

गावल्गणि पु॰ गवल्गणस्यापत्यम् इञ्। गवल्गणकेरपत्ये सञ्जये गवल्गणपदवृ इष्टम्। "गावल्गणिरिदं धीमान्" भा॰ आ॰ १॰ अ॰। "सञ्जय सूतामात्यो विद्वान् गावल्गणिर्वशी" इत्य॰।

गाविष्ठिर पुंस्त्री गविष्ठिरस्यापत्यम् विदा॰ अञ्। गविष्ठिरैरपत्ये। ततः हरिता॰युवापत्ये फञ्। गाविष्ठिरायण तदीययुवापत्ये पुंस्त्री।

गावीधुक त्रि॰ गवेधुकाया विकारः बिल्वा॰ अण्। गवेधुकावयवे चर्वादौ। गवेधुशब्दे उदा॰।

गाह विलोडने भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ ऊदित् वेट्। गाहते अगाहिष्ट-अगाढ अगाहे। "मनस्तु मे संशयमेव गाहते" कुमा॰। "अगाहताष्टादशतां जिगीषया" नैष॰। "जगाहिरेऽम्बुधिं नागाः"। "समगाहिष्ट चाम्बुधिम्" "अगाहे द्यां निशाचरः" "जगाहे च दिशो दश" भट्टिः। "ब्रह्मावर्त्तं जनपदमथच्छायया गाहमानः" मेघ॰। "पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य" कुमा॰ अवाऽलोपः। पक्षे अवगाह्य। "तपस्विगाढ़ां तमसाम्" (प्राप) रघुः। अव+विषयीकरणे च। "यक्षे साध्याथगाहि धानम्" गदा॰।

गाह पु॰ गाह–गहने भावे कर्म्मणि वा घञ्। १गहने। "गाहादिव वा निरह्यत" ऋ॰ ८।१।१॰।८। "गाहात् गहनात्" भा॰। गाह–कर्त्तरि अच्। २गाहकर्त्तरि त्रि॰

गिद् पु॰ रथपालके देवभेदे "गिदेष ते रथ एव वामस्त्विना" ता॰ ब्रा॰ ११।७।७। "गिदो नाम रथपालकः कश्चि-

ह्वेषः" भा०। [गिरिधारके।

गिध्र त्रि० गिरिं धारयति धृ–मूलविभ० क नि० रिलोपः।

गिन्दुक पु० गेन्दुक+पृषो०। गेन्दुके (गेन्द) इति हेमच०।

गि(र्)रा स्त्री गॄ–क्विप् वा टाप्। वाक्ये।

"रवेः कवेः किं समरस्य सारं इति" प्रश्ने "भागीरथी-तीरसमाश्रितानाम्" विदग्धमु० उत्तरम्। "गिरा सुधाम्भोजमिव सुयोज" "गरीगिरः पल्लवनार्थ-लाघवे" नैषधम् "भवद्गिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः" "गिरमुत्तरपक्षताम्" माघः। "गीर्भिष्ट्वा वर्ध यद्धामा यचोविदः" ऋ० १।८१।८। अस्य पत्यादौ परे समासे अहरा०रूपत्वयम् गीष्पतिः गीर्पतिः गीःपतिः। २स्तुतौ च "पवमानो गिराहवम्" ऋ०८।२६।६। "गिरा स्तुत्या वर्द्धमानम्" भा०।

गिरि पु० गॄ–इ किच्च। १पर्वते। "कुचरो गिरिष्ठा इत्यृचो निरुक्तौ १।२०। "गिरिः पर्वतः समुद्गीर्णो भवति" इत्युक्तम्। "सदोर्द्ध्वबाहुर्योगीरो शक्तकेशो दिगम्बरः। सर्वत्र समभावेन भावयेद्यो नरोत्तमः। इष्टदेवीधिया नारीं स गिरिः परिकीर्त्तित" इत्युक्तलक्षणे २तान्त्रि-कसन्यासिभेदे,३परिव्राजकोपाधिभेदे च। यथा आनन्द-गिरिः। गि(र्)लति लोकम् गॄ–अच्। ४वालमू-षिकायां स्त्री वा ङीप् रमानाथः। ५नेत्ररोगे मेदि०। गिरिकाणः इत० प्रकृतिस्वरः। ६गेन्दुके विश्वः। ७पूज्ये त्रि० मेदि०। ८निगरणे स्त्री अमरः। "अथान्धकारं गिरिगह्वरस्थम्" रघुः। "गिरेस्तडित्वा-निव तावदुच्चैः" माघः। ९मेघे निघ०। "गिरयो नाथ उग्रा अस्यु भ्रत्" ऋ० ६।६७।११। "गिरयो मेघाः" भा०। "गिरिभ्रजो नोर्मयो मदन्तः" ऋ० १०।६८।१। "गिरिभ्यो मेघेभ्यो भ्रष्टा निर्गताः" भा०। "मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव जलादेः संगरणं भवति" निरु० १।२०। १०पारददोषभेदे "मलं विषं वह्निगिरी च चापल्यं नैसर्गिकं दोषमुशन्ति पारदे। उपाधिजौ द्वौ त्रपुनागयोगजौ दोषौ रसेन्द्रे कथितौ मुनीश्वरैः। मलेन मूर्च्छां, मरणं विषेण, दाहोऽग्निना कष्टतरः शरीरे। देहस्य जाड्यं गिरिणा सदा स्यात्, चाञ्चल्यतो वीर्यहृतिश्च पुंसाम्। वङ्गेन कुष्ठं भुजगेन पण्ढो भवेदतोऽसौ परिशोधनीयः। वह्निर्विषं मलश्चेति मुख्या दोषास्त्रयो रसे। एते कुर्वन्ति सन्तापं मृतिं मूर्च्छां नृणां क्रमात्। अन्येऽपि कथिता दोषा भिषग्भिः पारदे यदि। तथाप्येते त्रयो दोषाः शोधनीया विशेषतः" भावप्र०। ततःपरस्य नदीनद्यादीनां गिरि-नद्यादि० पूर्वपदस्थनिमित्तत्वात् वा णत्वम्। गिरिण(न)दी गिरिण(न)खः गिरिण(न)द्धः गिरिणि(नि)तम्बः।

गिरिक पु० गिरौ कैलासे कायति कै–क। १शिवे। "गिरिको विरूपाक्षो वपुः जोषः शुद्रगन एव च" भा० शा० २८६ अ० दक्षकृतशिवनाम। नीलकण्ठ व्याख्या-व्युत्पत्तिरुक्ता। गिरिं गिरिवदचेतनं देहादिकं कायति शब्दति अन्तर्भूतण्यर्थे कै–क। अचेतनमपि देहादि चेतनं करोतीत्यर्थः"। गिरि+स्वार्थे क। २वालमूषि-कायाम् स्त्री अमरः। गिरौ भवः कन्। ३पर्वतजाते त्रि०। ४उपरिचरवसुनृपपत्न्यां स्त्री तस्या गिरितो जन्मकथा भा० आ० ६३ अ० यथा

"राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याथ विश्रुतम्। पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः। अरौत्सी-च्चेतनायुक्तः कामात् कोलाहलः किल। गिरिं कोला-हलं तन्तु पदा वसुरताडयत्। निश्चक्राम ततस्तेन प्रहारविवरेण सा। तस्यां नद्यामजनयत् मिथुनं पर्वतः स्वयम्। तस्मात् विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवेद-यत्। यः पुमानभवत् तत्र तं स राजर्षिसत्तमः। व-सुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः। चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा तां गिरिकां नृपः। वसोः पत्नी च गिरिका कामकालं न्यवेदयत्। ऋतुकालमनुप्राप्ता स्नाता पुंसवने शुचिः। तदहः पितरश्चैनमूचुर्जहि मृगानिति। तं राजसत्तमं प्रीतास्तदा मतिमतां वर!। स पितॄणां नियोगन्तमनतिक्रम्य पार्थिवः। चचार मृगयां कामी गिरिकामेव संस्मरन्। अतीव रूपस-म्पन्नां साक्षाच्छ्रियमिवापराम्"। "चैद्योपरिचरं वीरं वसुं नामान्तरिक्षगम्। चैद्योपरिचराज्जज्ञे गिरिका सप्त मानवान्। महारथो मगधराट् विश्रुतो यो बृह-द्रथः। प्रत्यग्रहः कुशश्चैव यमाहुर्मणिवाहनम्। मा-रुतश्च यदुश्चैव मत्स्यकालो च सत्तम!" हरिवं०३२ अ०।

गिरिकच्छप गिरौ पर्वतस्थदर्य्यां कच्छपः। पर्वतदरीस्थ-शायिनि स्वल्पकच्छपे। स च प्रमथाद्युपद्रवराहित्याय स्कन्दे गृहस्थेन स्थापनीयः यथाह भा०आनु० १२१ अ० "गोरचना समालम्भी वचाहस्तश्च यो भवेत्। घृताक्षतं च यो दद्यात् मस्तके तत्परायणः। ये च मांसं न खादन्ति तांश्च यक्ष न हिंसितुम्। यस्य चाग्निगृहे नित्यं दिवा

रात्रौ च दीप्यते। तरक्षोदर्भ दंष्ट्रा च तथैव गिरिकच्छपः। श्वाव्यमूषोविडालश्च व्याघ्रः कृष्णोऽथ पिङ्गलः। येषा-मेतानि तिष्ठन्ति गृहेषु गृहमेधिनाम्। तान्यध्युष्या-ऽङ्गनानारीणि विनिघ्नन्ति यथाक्रमैः" पिशाचोक्तौ।

गिरिकण्टक पु० गिरेः कण्टक इव भेदकत्वात्। वज्रे त्रिका०

गिरिकदम्ब पु० गिरौ भवः कदम्बः। धाराकदम्बे राजनि० स्वार्थे क। तत्रार्थे "देवदारुरथाक्षिकुञ्च गिरिकद-म्बकः" सुश्रुतः।

गिरिकदली स्त्री ७त०। वनकदल्याम् वनरम्भायाम् राजनि०"गिरिरम्भा तु मधुरा हिमा बल्या च दुर्जरा। तृष्णापित्तदाहशोषशमनी वीर्यकृद्गुरुः" राजनि०।

गिरिकर्णिका स्त्री गिरिः कर्ण इव यस्याः कप् कापि अत इत्वम्। १पृथिव्यां त्रिका०। गिरेर्वालमूषिकायाः कर्णः अस्त्यस्याः तदाकारपत्त्रत्वात् ठन्। २अपराजिता लतायां ३श्वेतकिणिहीवृक्षे च राजनि०।

गिरिकर्णी स्त्री गिरेर्वालमूषिकायाः कर्ण इव कर्णः पत्त्रमस्याः ङीप्। १अपराजितालतायाम् अमरः। "त्रिफला गिरिकर्णी च हंसपादी च चित्रकम्" भावप्र०। २यवासे शब्दच०। [गिरिशब्दे गिरिकाशब्दे च दृश्यम्।

गिरिका स्त्री गिरिरेव स्वार्थे क। वालमूषिकायाम् अमरः।

गिरिकाण त्रि०गिरिणा नेत्ररोगभेदेन काणः। नेत्ररोगभेदेन एकनेत्रहीने। अस्य ३त० प्रकृतिस्वरता।

गिरिक्षित् पु० गिरि वाचि क्षियति क्षि—वासे क्विप् अलुक्स०। स्तुतिरूपवाक्यस्थे परमेश्वरे "प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म गिरिक्षित उरुगायाय वृष्णे" ऋ०१।१५४।३। "गिरिक्षिते गिरि वाचि, गिरिवदुन्नतप्रदेशे वा तिष्ठते" भा०।

गिरिक्षिप त्रि० गिरिं क्षिपति क्षिप—क। १गिरेरुत्क्षेपणसामर्थ्यवति २अक्रूरभ्रातरि पु० गान्दिनीजशब्दे दृश्यम्

गिरिगुड पु० गिरौ गुड इव। गेन्द् इति (गेन्द) हेमच०।

गिरिचर त्रि०गिरौ चरति चर—ट।१पर्वतचारिणि। "गिरिचर इव नागः प्राणसारं बिभर्ति" शकु० स्त्रियां ङीप्। २चौरे तद्गीये ३रुद्रभेदे पु० "नम उष्णीषिणे गिरि-चराय" यजु० १६।२१। गिरिचरचौरः चाण्डान्यानां वस्त्राद्यपहर्तृ पर्वतादिविषमस्थानचरत्वात् तदधिपत्वाद् रुद्रोऽपि गिरिचरः इत्युपचारः।

गिरिज न० गिरौ जायते जन—ड। १शैलजे शिलाजतुनि २लोध्रे ३अभ्रके च मेदि०। ४गैरिके राजनि० ५मधुकवृक्षे ६गौरवार्के पु० रत्नमा०।७हिमाद्रिजातायां पार्वत्यां स्त्री "आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतञ्च गिरिजानने" यामलम्। "यदा यदा स गिरिजाम्दुनामात्यरागतम्" काशी०६६ख० ८मातुलाङ्ग्यां स्त्री मेदि० ९श्वेतबुह्मायां रत्नमा०। १०क्षुद्रपाषाणभेदलतायां ११त्रायमाणलतायां १२कारी-वृक्षे १३मल्लिकायां १४गिरिकदल्यां च स्त्री राजनि०। १५पर्वतजातमात्रे त्रि०। गिरि वाचि जायते जन—ड अलुक्स०। १६स्तुतिरूपवाक्यनिष्पन्ने च "महत्वते गिरिजा एवया मरुत्" ऋ०५।८७।१। गिरिजा वाचिनिष्पन्नाः" भा०। पार्वत्या हिमालयरूपगिरेर्जन्मकथा शिवपुराणे १३अ० हिमालयस्य मेनकानाम्नी पत्नी बभूवेत्युक्त्वा "प्रकृतिरभव-त्तस्याः मेनायाः कन्यका शुभा" इत्युपक्रमे "तां पार्वती-त्याभिजनाद्य नामतो बन्धुप्रियां बन्धुजनः समाह्वयत्। माता निषिद्धा तपसे यदा तु सा ययावुमाख्यां भवभक्ति भाविनी"। कालिकापुराणे तु तस्याः कालीतिनाम तत्-कथा ४१।४२अ०दृश्या। १७गङ्गायाञ्च स्त्री तस्या अपि तत उत्पत्तिकथा कालिकापु० ४३ अ० दृश्या।

गिरिजातनय पु० ६त०। कार्त्तिकेये तस्य च यथोत्पत्ति-कथा कार्त्तिकेयशब्दे१८५६पृ०उक्तप्राया कालिकापु० ४७अ० विस्तरेण दृश्या। गिरिजानन्दनादयोऽप्यत्र।

गिरिजापति पु० ६त०। शिवे, गिरिजेशादयोऽप्यत्र।

गिरिजामल न०गिरौ पर्वते मेघे घनरवे वा जायते जन—ड, तेषु अमलम्, तथाभूतञ्च तदमलञ्च, गिरिजायाः पार्वत्या बीजरूपं मलं वा। १अभ्रके तस्य यथा च पार्वतीबीजजातत्वं तथा अभ्रकशब्दे ३१५ पृ० उक्तम् भावप्र० तस्योत्पत्तिभेदादिकन्तत्र यथा

"पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम्। विस्फु-लिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः। ते निपेतुर्घन-ध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम्। तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकम्। तद्वज्रं वज्रजातत्वादभ्रम-भ्ररवोद्भवात्। गगनात् स्खलितं यस्माद् गगनञ्च ततो मतम्। विप्रक्षत्रियविट्शूद्रभेदात्तत् स्याच्चतु-र्विधम्। क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णञ्च वर्णतः। प्रशस्यते सितन्तारे रक्तं तत्तु रसायने। पीतं हेमनि, कृष्णन्तु गदेषु द्रुतकेऽपि च। पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्विधम्। मुञ्चत्यग्नौ विनिक्षिप्तं पिना-कन्दलसञ्चयम्। अज्ञानाद्भक्षणं तस्य महाकुष्ठ-प्रदायकम्। दर्दुरं त्वग्निनिःक्षिप्तं कुरुते दर्दुर-ध्वनिम्। गोलकान् बहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्यु

पटायकः। नागन्तु नागवद्वक्री फुत्कारं परिमुञ्चति। तद्वर्च्चितमरण्यन्तु छिद्रयाति भगन्दरम्। वज्रन्तु वज्रवत्तिष्ठेत्तद्वाग्नौ विकृतं व्रजेत्। सर्वाभ्रेषु वरं वज्रं व्याधिवार्द्धक्यमृत्युहृत्। अभ्रमुत्तरशैलोत्थं बहुसत्त्वं गुणाधिकम्। दक्षिणाद्रिभवं स्वल्पसत्त्वमल्पगुणप्रदम्। अभ्रं कषायं मधुरं सुशीतमायुष्करं धातुविवर्द्धनञ्च। हन्यात् त्रिदोषं व्रणमेहकुष्ठप्लीहोदरग्रन्थिविषक्रमींश्च। रोगान् हन्ति द्रढयति वपुर्वीर्यवृद्धिं विधत्ते तारुण्याढ्यं रमयति शतं योषितां नित्यमेव। दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् विक्रमैः सिंहतुल्यान् मृत्योर्भीतिं हरति सततं सेव्यमानं मृताभ्रम्"। अभ्रशब्दे अनुक्तास्तद्गुणादिभेदा इहोक्ताः।

गिरिज्वर पु० गिरिं जूरयति ज्वर-णिच्-अच्। वज्रे शब्दर०।

गिरि(लि)त त्रि० गिल-क्त वा रः। भक्षिते रायमुकु०।

गिरित्र पु० गिरौ कैलासे स्थितस्त्रायते त्रै-क। रुद्रे। "शिवां गिरित्र तां कुरु" यजु० १६।३।

गिरिदुर्ग न० गिरिरेव दुर्गम् राज्ञां शत्रुभ्यो निःशङ्क-, तया वासस्थानम्। पर्वतरूपे तादृशे स्थाने (गड़)। "धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा। नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम्। सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत्। एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते"। त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्त्ताश्रयाप्चराः"। त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः" मनुः। एषां मध्ये गिरिदुर्गं बहुगुणत्वात् विशिष्टं तस्य गुणाश्च सुदुरारोहत्वं महाप्रदेशादल्पप्राणप्रेरितशिलादिना बहुशत्रुसैन्यविनाशनमित्यादयः" कुल्लू०। "वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः" भा०वि० ५ अ०।

गिरिधातु पु० ६त०। गैरिके उपधातुभेदे राजनि०।

गिरिनगर न० बृ०सं० कूर्मविभागे १४अ० दक्षिणस्यामुक्ते अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रमे "कालाजिनसौरिकीर्णतालिकटाः गिरिनगरमलयदर्दुरमहेन्द्रमालिन्द्यभरुकच्छाः" इत्युक्ते देशभेदे। अत्र च संज्ञात्वेऽपि पूर्वपदस्थनिमित्तात् क्षुभ्नादित्वात् न णत्वम्।

गिरिनद्यादि पु० वार्त्ति०ग० उक्ते पूर्वपदस्थनिमित्तात् वा णत्वनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "गिरिनदी गिरिनख गिरिनद्ध गिरिनितम्ब चक्रनदी चक्रनितम्ब तूर्यमाणमाषोण आर्गयन" आकृतिगणः। "गिरिनद्यादीनां वा" वार्त्ति०।

गिरिनन्दिनी स्त्री ६त०। हिमालयसुतायां १पार्वत्यां २गङ्गायाञ्च, गिरेर्नन्दिनीव। ३नदीमात्रे तासां गिरिप्रभवत्वात्तथात्वम् "कन्याश्च सरितो मह्यः" इत्युपक्रमे "शुभाश्च गिरिनन्दिन्यः" हरिवं० १२६अ०। "कलिन्दगिरिनन्दिनीतटसुरद्रुमालम्बिनी" रसगङ्गाधरः।

गिरिनिम्ब पु० ७त०। महानिम्बवृक्षे राजनि०।

गिरिपीलु पु० ६त०। (फालसा) इति वृक्षभेदे राजनि०।

गिरिपुर न० आनर्त्तदेशान्तर्गते पुरभेदे आनर्त्तशब्दे ७२७ पृ० उदा०। [जतुनि राजनि०।

गिरिपुष्पक न० गिरेः पुष्पमिव कायति कै-क। शिला-

गिरिप्रिया स्त्री गिरिः प्रियोऽस्याः। चमर्यां मृगभेदे राजनि०। [उपाचायः" शत०ब्रा० ७।४।२।१८।

गिरिबभ्रुः स्त्री गिरिर्बभ्रुरिव यस्याः। कपृ०। "गिरिबभ्रू

गिरिभिद् पु० गिरिं भिनत्ति भिद-क्विप्। १पाषाणभेदके वृक्षे भावप्र०। २इन्द्रे च। ३नद्यन्तरे। ४नदीभेदके "नद्यन्तरेऽसंभवो गिरिभिच्चेत्" कात्या० श्रौ० २५।१४।२३। "गिरिं भित्त्वा या नद्यागता तदनन्तरे संभवो न भवति" कर्कः।

गिरिभू त्रि० गिरौ भवति भू-क्विप्। १पर्वतप्रभवे क्षुद्रपाषाणभेदे २पार्वत्यां ३गङ्गायां च स्त्री ६त०। ४पर्वतभूमौ स्त्री।

गिरिमल्लिका स्त्री गिरौ मल्लीव इवार्थे कन्। कुटजवृक्षे। अमरः। [उद्भूतत्वात्तथात्वम्।

गिरिमान पु० गिरिरिव मानमस्य। गजे शब्दरत्ना०। तस्य

गिरिमाल पु० गिरौ मालः रम्योऽस्य। बाधके स्वमानस्थाने वर्णितयूपकाष्ठसाधने वृक्षभेदे "तैल्वको बाधको वा" कात्या० श्रौ० २१।२।८। "यूपो भवति तैल्वकोऽलाभे बाधको गिरिमालः" कर्कः।

गिरिमृद् स्त्री ६त०। १गैरिके (गेरिमाटि) त्रिका०। २पर्वतमृत्तिकायाञ्च।

गिरिमृद्भव न० गिरेर्मृदो भवति भू-अच्। गैरिके राजनि०।

गिरिमेद पु० गिरिर्मेद इव सारोऽस्य। विट्खदिरे रत्नमा०।

गिरियक पु० गिरिं याति या-क संज्ञायां कन्। गेन्दुके (गेन्द) हला० हेमच०। [कन्दुके शब्दरत्ना०।

गिरियाक पु० गिरिं याति-या क्विप् संज्ञायां कन् न ह्रस्वः।

गिरिराज् पु० गिरिषु राजते राज-क्विप् ७त०। १पर्वतश्रेष्ठे "स तथाभिहितो राजन् नारदो गिरिराडिव" भा०भी०

७८ब० । "गिरिराट्पादचारीव" भाग० ६।१२।२५ । २हिमाचले च ।

गिरिराज पु० ६त० । हिमालये । यथा च तस्य नगराजत्वं तथा अचलराजशब्दे ८२ पृ० उक्तम् । "सोऽपि कार्पटिकस्तस्य गिरिराजस्य भावितम्" । "गिरिराजाङ्गजाभयः" काशी० । "गिरिराजराजसुतान्वितवामतनुम्" शिवस्तवः ।

गिरिवासिन् त्रि० गिरिं वासयति सुखीकरोति वासि-णिनि, गिरौ वसति वस-णिनि वा । वृक्षिकन्दे ह्रस्वे राजनि० ।

गिरिव्रज न० गिरीणां पङ्क्तीनां व्रजो यत्र । मगधदेशान्तर्गते जरासन्धपुरे "सोऽभिजनोऽस्य अण् । गिरिव्रजतद्देशवासिनि त्रि० बहुषु तस्य लुक् । "गिरिव्रजाः मगधपुरस्य निधिनाथ" ह०म०।०ख० ।

गिरिव्रजवर्णनं भा०स०२१अ० । यथा

"एष पार्थ ! महान् भाति पशुमान्नित्यमम्बुमान् । निरामयः सुवेश्माढ्यो निवेशो मागधः शुभः । वैहारो १ विपुलः शैलो वराहः २ वृषभ ३ स्तथा । तथा ऋषिगिरि ४स्तात ! शुभश्चैत्यक५पञ्चमाः । एते पञ्च महाशृङ्गाः पर्वताः शीतलद्रुमाः । रक्षन्तीवाभिसंहत्य संहताङ्गा गिरिव्रजम्" इत्युपक्रमे ।

"अङ्गवङ्गादयश्चैव राजानः सुमहाबलाः । गौतमक्षयमभ्येत्य रमन्ते स्म पुरार्जुन ! । वनराजीस्तु पश्येमाः प्रियवार्णां मनोरमाः । लोध्राणाञ्च शुभाः पार्थ ! गौतमौकःसमीपजाः । अर्बुदः शक्रवापी च पन्नगौ शत्रुतापनौ । स्वस्तिकस्यालयश्चात्र मणिनागस्य चोत्तमः । अपरिहार्या मेघानां मागधा मनुना कृताः । कौशिको मणिमांश्चैव चक्राते चाप्यनुग्रहम् । एवं प्राप्य पुरं रम्यं दुराधर्षं समन्ततः । अर्थसिद्धिं त्वनुपमां जरासन्धोऽभिमन्यते" ।

गिरिश पु० गिरौ शेते शी-बा० डोऽदेऽपि ड, गिरिरस्त्यस्य लोमा० श वा ।शिवे अमरः । "गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी" कुमा० । "गिरिशरमणी कालि ! सततम्" काशीस्तवः । "शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छा वदामसि" यजु० १६।४ ।

गिरिशन्त पु० महादेवे । "गिरिशन्ताभिचाकशीहि" यजु० १६।२ । "गिरौ कैलासे स्थितः शं सुखं प्राणिनां तनोति विस्तारयति, गिरि वाचि स्थितः शं तनोतीति वा गिरौ-मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा वेददी० । पृषो० तन-बा० ड । गिरि वाचीति पक्षे अलुक्स० ।

गिरित्र पु० गिरौ कैलासे शेते त्री-अच् । महादेवे । "नमो गिरिशयाय च गिरित्राय च" यजु० १६।६ ।

गिरिगाल पु० गिरिं गलति आश्रयत्वेन गच्छति गल-गतौ अण् उप० स० । सुश्रुतोक्ते प्रतुदे पक्षिभेदे । कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतकोयष्टिककुलिङ्गगृहकुलिङ्ग... गिरिगालक्षानद्रुपक्षेत्यादयः महदाः" सुश्रुतः ।

गिरिशालिनी स्त्री गिरिं वाग्बुद्धिकारकत्वं शलते व्याप्नोति शल-व्याप्तौ णिनि ङीप् । गिरिकर्णिकायामपराजितायाम् "पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी" वामन पु० । तत्त्वपपत्त्वेन गिरेः व्यापनात् तस्यास्तथात्वम् ।

गिरिशृङ्ग पु० गिरेः शृङ्गमाकारोऽस्त्यस्य अच् । १गणेशे शब्दरत्ना० शुण्डादण्डस्योत्तमने गिरिशृङ्गाकारत्वात् तस्य तथात्वम् । ६त०।२ पर्वतशिखरे न० ।

गिरिषद् पु० गिरौ सीदति सद-क्विप् षत्वम् । महादेवे ।

गिरिष्ठा स्त्री गिरौ तिष्ठति स्था क्विप् अम्ब० षत्वम् । १महादेवे २पर्वतस्थायिमात्रे त्रि० । "मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः" ऋ०१।१४४।२ । "गिरिष्ठा गिरिस्थायी" निरु० ।

गिरिसर्प पु० नित्यः ७त० । दर्वीकरसर्पभेदे सुश्रुतः । अहिशब्दे ५८। पृ० विवृतिः ।

गिरिसार पु० ६त० । १लौहे २रङ्गे धातुभेदे च "द्रोणाय प्रेषयामास गिरिसारमयीं बलौ" भा० भी० ५१अ० गिरिषु सारः चन्दनादिसुरभिद्रव्यवत्त्वात् श्रेष्ठः । ३ मलयपर्वते मेदिनिः ।

गिरिसुत पु० ६त० । १मैनाकपर्वते ।२पार्वत्याम् स्त्री । "अवतु वो गिरिसुता गणिश्वतः प्रियतमा" उद्भटः । "यस्योः शिरसीन्दुकला इत्थञ्जोऽपि च तृतीयमप्यर्धम् । मूर्त्तं धनुः पिनाकं वामार्धं वा गिरिसुतार्धम्" ह०म० ५८ अ० ।

गिरिस्रवा स्त्री गिरेः स्रवति स्रु-अच् ५त० । पर्वतनद्याम् "गिरिस्रवाभिः सर्वाभिः पृष्ठतोऽनुगता शुभा" भा० आनु०१३४अ० ।

गिरिह्वा स्त्री गिरिं वाग्मूर्त्तिकारकत्वं ह्वयति स्पर्धते तदाकारेण ह्वे-क । गिरिकर्णिकायाम् अपराजितायाम् तत्कर्णतुल्यपत्रत्वात्तस्यास्तथात्वम् । "श्वेता गिरिह्वा किणिही सिता च" सुश्रु० । आ+ह्वे-क । गिर्याह्वा-

ञ्च। 'गिरीषः शिवीहिः देवुः गिरीड़्रा रजनी-ह्वयम्' शब्द०।

गिरीन्द्र पु० गिरिरिन्द्र इव श्रेष्ठत्वात् इत० वा। हिमालये पर्वते श्वचवराजगन्द्रे दश० विहृतिः। १महादेवे च कैलासेश्वरत्वतस्य तथात्वम्। "माधवश्च गिरीन्द्रोऽसौ सन्मावदति चेतसि" काशी० ६६ अ०।

गिरीश पु० गिरेः कैलासस्य ईशः। महादेवे अमरः। "श्रुतां गिरीशप्रतिपन्नमानसाम्" कुमा०। गिरीशामीशः। २हिमालये। गिरां वाचामीशः। ३वाचस्पतौ च मेदि०।

गिर्वणस् पु० गिरा स्तुत्या वन्यते वन-कर्मणि असुन् संज्ञात्वात् णत्वं पृषो० नोपपददीर्घः। १स्तवनीये देवभेदे। "गिर्वणादेवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति" निरु० ६।१४। "सोमास इन्द्र! गिर्वणः" ऋ० १।५।७। "गीर्भिः स्तुतिभिः संभजनीयो देवविशेषः" भा०। कर्त्तरि असुन्। २स्तोतरि च। "धीरो गिर्वणसु विदानः" ऋ० १०।११।१। "गीर्भिर्वनन्ति भजन्ते इति गिर्वणसः स्तोतारः वनतेरसुनि रूपम् उपपददीर्घाभावश्छान्दसः। तदन्तात् क्यच्। "क्याच्छन्दसि" पा० उप्रत्ययः स्तोतॄन् कामयमानः" भा०। "इरि त्वा गिर्वणो! गिर इमा भवन्तु विश्वतः" शत० ब्रा० ३।६।१।२४।

गिर्वन् पु० गिरा वन्यते वन-विच् नि० उपपददीर्घाभावः। इन्द्रादौ देवे "इन्द्रो वै गिर्वा" शत० ब्रा० ३।६।१।२४।

गिर्वाहस् पु० गिरा स्तुतिवाचा उह्यते नि० उपपददीर्घाभावः। "स्तुतिवाक्यवाहनीये इन्द्रादौ देवे। "न जगृभ्रगिर्वाहो! अश्वाः" ऋ० ६।२४।६।

गिल गिल गिलने सक० तु० पर० सेट्। गिलति गिलन् सार्वधातुकविषयोऽयम्। गिरतेः रस्य लः इत्यन्ये। किन्तु गिलन इति निर्देशात् सौत्रोऽयं धातुरित्येव न्यायः।

गिल त्रि० गिल-क। १भक्षके। "गिलेऽगिलस्य" वार्त्ति० एतत्परे पूर्वस्य मुम्। तिमिङ्गिलः। "तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघव!" गिलस्य तु न गिलगिलः "गेलगिले च" पा०। तिमिङ्गिलगिलः इत्यादौ मुम्। २कुम्भीरे पु० शब्दच०। तस्य सर्वपदार्थस्य चर्वणाभावेन गिलनात् तथात्वम्। कर्मणि मूल० क। ३जम्बीरे शब्दच० तस्य दन्तशठत्वेन चर्वणान्तरेण गिलनात्तथात्वम्।

गिलगिल पु० गिलं कुम्भीरं गिलति गिल-क। अगिलस्येत्युक्तेः न मुम्। गिलग्राहे नक्रे (घाँगर)।

गिलग्राह पु० गिलं कुम्भीरं गृह्णाति ग्रह-अण् उप० स०। नक्रे राजनि०।

गिलन न० सौ० गिल-ल्युट् गिलन इति निर्देशात् न गुणः। चर्वणमन्तरेण भक्षणे(गेला) अमरः।

गिलायु "पञ्चगते त्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽल्परुक् स्यात् कफरक्तमूर्त्तिः। संलक्ष्यते सक्तमिवाशनञ्च स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः" सुश्रुतोक्ते कण्ठरोगभेदे।

गिलि स्त्री गिल-भावे इन्। गिलने अमरटी०।

गिलित त्रि० गिल-क्त। भक्षिते अमरः।

गिलोड्य पु० मधुरफले इक्षुभेदे। "कतकाश्मन्तकोपिण्डाखोड्याड्युपक्रमे "समासेन मधुरो वर्गः" सुश्रुतः।

गि(गे)ष्णु त्रि० "गे-गाद्राभ्यामिष्णुच्" उणा० इष्णुच् आद्गुणः। इष्णुगिति केचित् पठन्ति तन्मते आतो लोपः। १गायने २सामादिगायके पु०। उज्ज्वलदत्तीये तु इष्णुजित्येव पाठः मतान्तरे एष्णुक् इति पाठान्तरमुक्त्वा आतो लोपे रूपसाम्यमुक्त्वा चित्स्वराभावात् स्वरे भेद इत्युक्तं तेन ग्रन्थकृद्भिर्मते गिष्णु इत्यदन्तशब्दकल्पनं प्रामादिकम्। तथा च गिष्णुरिति, गेष्णुरिति वा शब्दरूपद्वयम्।

गीत न० गै-गाने भावे क्त। गाने स्वरविशेषनिष्पाद्ये शब्दभेदे। तच्च द्विविधं लौकिकं वैदिकञ्च तत्र गानशब्दे वैदिकगानलक्षणादिकमुक्तं लौकिकमधुनोच्यते।

"धातुमात्रासमायुक्तं गीतमित्युच्यते बुधैः। तत्र नादात्मको धातुर्मात्रा त्वक्षरसञ्चयः"। तद्द्विविधं यथा "गीतञ्च द्विविधं प्रोक्तं यन्त्रगात्रविभागतः। यन्त्रं स्याद्वेणुवीणादि गात्रन्तु मुखजं मतम्। निबद्धमनिबद्धञ्च गीतं द्विविधमुच्यते। अनिबद्धं भवेद्गीतं वर्णादिनियमं विना। तद्वा गमकधात्वाद्यैरनिबद्धं विनाकृतम्। निबद्धन्तु भवेद्गीतं तालमान रसाश्रितम्। छन्दोगमकधात्वाद्यैर्वर्णादिनियमैः कृतम्। ऋग्भिः पाठ्यमभूद्गीतं सामभ्यः समपद्यत। यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्वणः स्मृताः। अथ संगीतलक्षणम् "ताललयानुगं गीतं नटीभिर्यत्र गीयते नृत्यस्यानुग तं रङ्गे तत्सङ्गीतमुच्यते। सङ्गीतकेन रम्येण सुखं यस्य न चेतसि। मनुष्यऋषभो लोके विधिनैव स वञ्चितः। संसारदुःखदग्धानामुत्तमानामनुग्रहात्। प्रभुणा शङ्करेणात्र गीतवाद्यं प्रकाशितम्। गीतं वाद्यं तथा नृत्यं तौर्यत्रिकमिदं मतम्। तूर्यशब्दोक्तदक्षे स्यात् तुर-

केऽपि च दृश्यते । गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् । रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते । गीतेन हरिणा रज्यं प्राप्नुवन्त्यपि पक्षिणः । वनादायान्ति फणिनः शिशवो न रुदन्ति च । कुरुते चमत्कृतदे हिमतः परं फणिवरोऽक्षरो यत पशुनः । अपि कृतां यद्गाय मदालसां मधुरगीतवशीकृतचक्षुरः । परमानन्दविवर्द्धनमभिमतफलं वशीकरणम् । सकलजनचित्तहरणं विमुक्तिबीजं परं गीतम्" । "शुद्धसालगसङ्कीर्णभेदाद्गीतं त्रिधा मतम् । एला शाद्भवा समाठकरं तत् षड्तालेन्द्रः कैराते स्वरचक्रपालविजया पतं त्रिमर्दिकलया । ढेङ्कायर्णवरःपुटौ द्विपदिका चक्रा-दलीभाङ्कारकस्योदयकवर्णमीति कथिताः शुद्धास्तु ते विंशतिः" सङ्गीतदा० । एलादीनामेतेषां विंशति संख्याकानां प्रबन्धगीतानामङ्गानि षट् भवन्ति यथा "पदं तानो विरुदश्च तालः पाठः स्वरस्तथा । एलादीनां षड्ङ्गानि कथितानि विरिञ्चिना । पौनरुक्त्यं न देशीये गीते दोषोऽभिजायते । मोक्षोद्धारेण दशमी तथा चैव प्रसारणे । विश्रान्त्यत्वे विकल्पे च संयुक्ताक्षरमोक्षणे । परिवर्त्तस्वरायाञ्च शुक्लदोषव्यतिक्रमे" । सालगसूड यथा "ध्रुवकोमण्ठकश्चैव प्रतिमण्ठोनिसारुकः । यासकः प्रतितालश्च तथान्या चैकतालिका । यतिश्च झुम्परि चेति गानगं सप्तमीरितम्" । सङ्कीर्णसूड यथा "चैत्रोमङ्गलकस्तथा न गणिका चर्चरीनाटोत्तरी दोहा स्यादङ्कवत्तथा गुरुकरी गीता च गोविन्दका । चैत्ये कोशच कारिका त्रिपदिकेत्येतानि कामद्विधा संक्षेपेण चतुर्द्दश प्रकटितान्यत्राधमानि क्रमात्" सङ्गीतदा० । अधिकम् उद्घोषशब्दे १२७२ पृ० दृश्यम् । स्वार्थे कन् तत्रार्थे "काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च । शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः" वह्निपु० । कर्म्मणि क्त । २शब्दिते मेदि० । ३स्तुते ४गानकर्म्मणि कृतगाने त्रि० । "गीता सुगीता कर्त्तव्या" गानशब्दे उदा० ।

गीतगोविन्द पु० गीतोगोविन्दोऽत्र । जयदेवकृते श्रीकृष्णचरितख्यापके द्वादशसर्गात्मके ग्रन्थभेदे । "यच्छृङ्गारविवेकतत्त्वमपि यत्काव्येषु लीलायितम् तत्सर्वं जयदेवपण्डितकवेः कृष्णैकतानात्मनः । सानन्दाः परिशोधयन्तु सुधियः श्रीगीतगोविन्दतः" गीतगो० ।

गीतप्रिय त्रि० गीतं प्रियमस्य । १गानरते २महादेवे पु० ३कुमारानुचरमातृकाभेदे स्त्री । "गीतप्रिया च कल्याणी कद्रुलोमाऽमिताशना" भा० शल्य० ४७० मातृगणोक्तौ ।

गीतमोदिन् त्रि० गीतेन मोदते मुद-णिनि । १गीतेनामोदकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् । २किन्नरे पु० शब्दर० ।

गीता स्त्री गै-कर्म्मणि क्त । १गुरुशिष्यकल्पनया आत्मविद्योपदेशात्मके कथाविशेषे सा च भगवद्गीतारामगीतादिभेदात् बहुधा किन्तु भगवद्गीतायामेव प्रसिद्धिः। "गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः । या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मात् विनिःसृतेति" श्रीधरस्वामिधृतवचनम् । प्रसिद्ध गीतायास्तात्पर्य्यादि नीलकण्ठेन दर्शयाहि यथा "भारते सर्ववेदार्थो, भारतार्थश्च कृत्स्नशः । गीतायामस्ति, तेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता । कर्मोपास्तिज्ञानभेदैः शास्त्रं काण्डत्रयात्मकम् भक्तिस्तु साधनाकाण्डात् नोपास्तिरिष्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । इति श्रुत्यैव वेद्यस्य ह्युपास्यादन्यतेरिता । इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कत्रिकेण हि । कर्मोपास्तिज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निगद्यते" । मधुसूदनसरस्वतीभिस्तु गीतागूढार्थदीपिन्यां तत्प्रयोजनादिकं विस्तरेण दर्शितं यथा

"सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् । परं निःश्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् । सच्चिदानन्दरूपं तत् पूर्णं विष्णोः परं पदम् । यत्प्राप्तये समारब्धाः वेदाः काण्डत्रयात्मकाः । कर्मोपास्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् । तद्रूपाष्टादशाध्यायी गीता काण्डत्रयात्मिका । एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्षयेत् । कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्त्ययोः । यतः समुच्चये नास्ति तयोरतिविरोधतः । भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्त्तिता । उभयानुगता सा हि सर्वविघ्नापनोदिनी । कर्ममिश्रा च शुद्धा च ज्ञानमिश्रा च सा त्रिधा । तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म तत्त्यागवर्त्मना । त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते । द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना । भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्य्यते । तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् । एवमप्यत्र काण्डानां सम्बन्धोऽस्ति परस्परम् । प्रत्यध्यायं विशेषस्तु तत्र तत्रैव वक्ष्यते । मुक्तिसाधनपर्वेदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते । निष्कामकर्मानुष्ठानं त्यागात् काम्यनिषिद्धयोः । तत्रापि परमो धर्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः । क्षीणपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा । नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुदृढस्तदा । इहामुत्रार्थ

वैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात्। ततः शमादिसंपत्त्या संन्यासनिष्ठता भवेत्। एवं सर्वपरित्यागान्मुमुक्षा जायते दृढा। ततो गुरूपसदनमुपदेशग्रहस्ततः। ततः सन्देहनाशाय वेदान्तश्रवणादिकम्। सर्वमुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते। ततस्तत्परिपाकेण निदिध्यासननिष्ठता। योगशास्त्रं तु संपूर्णमुपक्षीणं भवेदिह। क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यात्तत्त्वमतिर्भवेत्। साक्षात्कारो निर्विकल्पः शब्दादेवोपजायते। अविद्याविनिवृत्तिस्तु तत्त्वज्ञानोदये भवेत्। तत आवरणे क्षीणे क्षीयेते भ्रमसंशयौ। अनारब्धानि कर्माणि नश्यन्त्येव समन्ततः। न चागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः। प्रारब्धकर्मविक्षेपाद्वासना तु न नश्यति। सा सर्वतो बलवता संयमेनोपशाम्यति। संयमो धारणा ध्यानं समाधिरिति यत् त्रिकम्। यमादिपञ्चकं पूर्वं तदर्थमुपयुज्यते। ईश्वरप्रणिधानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतम्। ततो भवेन्मनोनाशो वासनाक्षय एव च। तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय इत्यपि। युगपत्त्रितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढा भवेत्। विद्वत्संन्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ कृतम्। प्रागसिद्धो यस्तस्यांशो यतः स्यात्तस्य साधने। निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना। निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः। व्युत्तिष्ठते स्वतस्त्वाद्ये द्वितीये परबोधितः। अन्ते तूत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः। एवम्भूतो ब्राह्मणः स्याद्वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्। गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते। अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मरतिस्तथा। यत्र कृतकृत्यत्वाच्छास्त्रमस्मान्निवर्तते। यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः। इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन मनसा गिरा। सर्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते। पूर्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत्। अन्यथा विघ्नबाहुल्यात् फलसिद्धिः सुदुर्लभा। पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः। अनेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः। यदि प्राग्भवसंस्कारैरचिन्त्यत्वात्तु कश्चन। प्रागेव कृतकृत्यः स्यादाकस्मिकफलाप्तिवत्। न तं प्रतिकृतार्थत्वाच्छास्त्रमारब्धुमिष्यते। प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासादुर्ज्ञेया भगवत्कृपा। एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये। विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न सिद्ध्यति। जीवन्मुक्तदशायां तु न भक्तेः फलकल्पना। अद्वेष्टृत्वादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरेः। आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे। कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः। तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते। इत्यादिवचनात् प्रेमभक्तोऽयं मुख्य उच्यते। एतत् सर्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम्। अतो व्याख्यातुमेतन्मम उत्सहते मनः। निष्कामकर्मानुष्ठानं मूलं मोक्षस्य कीर्तितम्। शोकादिरासुरः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः। यतः स्वधर्मविभ्रंशः प्रतिषिद्धस्य सेवनात्। फलाभिसन्धिपूर्वा वा साहङ्कारा क्रिया भवेत्। आविष्टः पुरुषो नित्यमेवमासुरपाप्मभिः। पुमर्थलाभायोग्यः सन् लभते दुःखसन्ततिम्। दुःखं स्वभावतो द्वेष्यं सर्वेषां प्राणिनामिह। अतस्तत्साधनं त्याज्यं शोकमोहादिकं सदा। अनादिभवसन्ताननिरूढं दुःखकारणम्। दुस्त्यजं शोकमोहादि केनोपायेन हीयताम्। एवमाकाङ्क्षयाविष्टं पुरुषार्थोन्मुखं नरम्। बुबोधयिषुराहेदं भगवान् शास्त्रमुत्तमम्”। अध्यात्मरामायणान्तर्गता रामगीता भारताश्वमेधिकोक्ता ब्राह्मणगीतानुगीते देवीभागवतोक्ता देवीगीता वैष्णवभागवतोक्ता गोपीगीता तन्त्रोक्ता शिवगीता इत्यादयो बह्व्यो गीताः सन्ति। ताश्च सर्वा एव अध्यात्मविद्याप्रकाशिकाः। अपराधभञ्जे १२१ पृ॰ उक्तवाक्ये प्रत्यहं गीताध्यायपाठफलमुक्तम्।

गीतायन न॰ ६त॰। गानसाधने वेणुमृदङ्गादौ “गीतायनैः दुन्दुभिशङ्खवेणुभिः” भाग॰ ४।४।६।

गीतासार पु॰ गीताया भगवद्गीतायाः सारः संक्षेपेणार्थकथनमत्र। गरुडपुराणान्तर्गते २३५ अध्यायादिरूपे भगवद्गीतार्थोक्तिसंक्षेपरूपग्रन्थे।

गीति स्त्री गै–भावे क्तिन्। गाने। “तवास्मि गीतिरागेण हारिणा प्रसभं हृतः”। “कलोपगमपरिवाहिणी गीतिः” शकु॰। “सुताद्भुतरोगीतिरपि कर्णेऽस्मिन्” कुमा॰। “आर्याप्रथमदलोक्तं कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः। दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान् भुजङ्गेशः” इ॰र॰ उक्ते मात्रावृत्तभेदे।

गीतिका स्त्री गीतिरिव कायति कै–क। गीतितुल्यगाथायां “गायत्रीं पठते यस्तु वर्णयुक्ताक्षराथया। गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्पद्यते नृप!” भा॰ व॰ ८५ अ॰। “गाथा स्वरनियमहीना गद्यपद्यरूपा भवति। गाथैव याऽऽस्मगीतिवत् स्वरवर्णविकृता गीतिका” नीलक॰। “सगणौ जसुगलभरैः स्वरैः कथिता बुधैरिह गीतिका” इ॰र॰ टी॰ उक्ते २०विंशत्यक्षरपादके समवृत्तभेदवर्णवृत्त-

भेदे च। स्वार्थे क। गीतिका १गीतौ गाने।

गीथा स्त्री गै—थक्। वाचि। "एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत् प्राणेन हीदं सर्वमुत्तब्धं, वागेव गीथा उच्च गीथा चेति स उद्गीथः" शत॰ब्रा॰ १४।४।१।२५। "वागेव गीथा उद्गीथाभिव्यक्तिरूपा गायतेः शब्दार्थत्वात्" भा॰

गीरथ पु॰ गीः रथ इवास्य। १गीष्पतौ त्रिका॰। २जीवात्मनि शब्दार्थचि॰।

गीर्ण त्रि॰ गॄ—निगरणे शब्दे कर्म्मणि क्त। १वर्णिते २स्तुते ३गिलिते च अमरः। [अमरः।

गीर्णि स्त्री गॄ—भावे क्तिन्। १स्तुतौ २वर्णने ३गिलने च

गीर्देवी स्त्री गिरोऽधिष्ठात्री देवी। १सरस्वत्याम् शब्दरत्ना॰।

गीर्पति पु॰ ६त॰ अहरा॰ वा रः। १बृहस्पतौ। २पण्डिते च पक्षे पत्वेऽपि गीष्पतिः गीःपतिशब्दावप्यत्र अमरः।

गीर्वा(र्वा)ण पु॰गीरेव वाणः कार्य्यसाधनत्वादस्य शब्द। १देवे सुरे। अन्तःस्वमध्यत्वे गिरं स्तुतिरूपां वनुत वन—याचने अण् "पूर्वपदात् संज्ञायामिति" पा॰ णत्वम् उप॰स॰। देवानां स्तुतिप्रियत्वात् तथात्वमिति भेदः।

गीर्वा(र्वा)णकुसुम न॰ गीर्वा(र्वा)णप्रियं कुसुमम्। देवकुसुमे लवङ्गे राजनि॰ गीर्वाणपुष्पादयोऽप्यत्र।

गीर्लता स्त्री गीरिव विस्तीर्णा लता। महाज्योतिष्मतीलतायाम् राजनि॰।

गीर्वत् त्रि॰ गीरस्त्यस्य मतुप् "छन्दसीरः" पा॰ मस्य वः। वाक्ययुक्ते छन्दसीत्युक्तेः लोके न वः। गीर्मत् इति।

गु ध्वनौ अव्यक्तशब्दे भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ अनिट्। गवते अगोष्ट। जुगुवे। "उपो वेनस्य जोगुवानः" ऋ॰ ११६१।१४। गुङ् अव्यक्ते शब्दे अस्मात् यङ्लुकि पदव्यत्ययेन शानच्" भा॰। "विश्वास्वज्यासु जोगुवे" ऋ॰ ५।६४।२। "जोगुवे शब्दयामीति" भा॰ पूर्व्ववत् पदव्यत्ययः।

गु विष्ठोत्सर्गे तुदा॰ कुटा॰ पर॰ अक॰ अनिट्। गुवति अगुत ओदित् क्त तस्य नः "दुग्वोर्दीर्घश्च" पा॰ दीर्घः गूनः।

गुग्गु(ल)लु पु॰ गुज—क्विप् गुक् व्याधिः ततो गुडति रक्षति गुड—क कु वा डलयोरैकत्वम्। स्वनामख्याते वृक्षभेदे, अमरः। भरतस्तु रमसदन्तमप्याह स्म। २रक्तशोभाञ्जनवृक्षे शब्दच॰।

"श्रीवासकरसगुग्गुलुभल्लातककुन्दुरुकसर्जरसैः" "बालाकुन्दुरुगुग्गुलुगृहधूमकपित्थबिल्वमध्यानि" वृ॰ स॰ ५७अ॰। तस्य पर्य्यायभेदगुणादि भावप्र॰उक्तं यथा "गुग्गुलुर्द्देवधूपश्च जटायुः कौशिकःपुरः। कुम्भोलूखलकं क्लीबे महिषाक्षः पलङ्कषः। महिषाक्ष१ महानीलः२ कुमुदः ३पद्म ४इत्यपि। हिरण्यः ५पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्च जातयः। भृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाक्ष इति स्मृतः। महानीलस्तु विज्ञेयः स्वनामसमलक्षणः। कुमुदः कुमुदाभः स्यात् पद्मो माणिक्यसन्निभः। हिरण्याक्षस्तु हेमाभः पञ्चानां लिङ्गमीरितम्। महिषाक्षो महानीलो गजेन्द्राणां हिता उभौ। हयानां कुमुदः पद्मः स्वस्थ्यारोग्यकरौ परौ। विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्त्तितः। कदाचिन्महिषाक्षश्च मतः कैश्चिन्नृणामपि। गुग्गुलुर्विशदस्तिक्तो वीर्य्योष्णः पित्तलः सरः। कषायः कटुकः पाके कटू रूक्षो लघुः परः। भग्नसन्धानकृद्वृष्यः सूक्ष्मः स्वर्यो रसायनः। दीपनः पिच्छिलो बल्यः कफवातव्रणापचीः। मेदोमेहाश्मवातांश्च क्लेदकुष्ठाममारुतान्। पिडकाग्रन्थिशोफार्शोगण्डमालाकृमीन् जयेत्। माधुर्य्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा। तिक्तत्वात् कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्व्वदोषहा। स नवो बृंहणो वृष्यः पुराणस्त्वतिलेखनः। स्निग्धः काञ्चनसङ्काशः पक्वजम्बूफलोपमः। नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः। शुष्को दुर्गन्धकश्चैव त्यक्तप्रकृतिवर्णकः। पुराणः स तु विज्ञेयः गुग्गुलुर्वीर्य्यवर्ज्जितः। अम्लं तीक्ष्णमजीर्णञ्च व्यवायं श्रममातपम्। मद्यं रोषन्त्यजेत् सम्यग्गुणार्थी पुरसेवकः" पुरः गुग्गुलुः।

अस्य स्थानविशेषे जन्मादिकथनं यथा "आयान्ति पुरपादपा मरुभुवि ग्रीष्मेऽर्कसन्तापिताः शीतर्त्तौ शिशिरेऽपि गुग्गुलुरसं मुञ्चन्ति ते पञ्चधा। हेमाभं महिषाक्षितुल्यमपरं सत् पद्मरागोपमं भृङ्गाभं कुमुदद्युतिञ्च विधिना ग्राह्या परीक्षा ततः। वह्नौ ज्वलन्ति तपने विलयं प्रयान्ति क्षिद्यन्ति कोष्णसलिले पयसः समानाः। ग्राह्या शुभाः परिहरेच्चिरकालजातान् अङ्गारवर्णसमपूयविगन्धवर्णानिति" प्रयोगामृतम्। अस्य वह्निपु॰ उत्पत्तिस्थानमुक्तम् यथा

"गोरचना या मङ्गल्या संजाता सर्वकामिका। गुग्गुलुस्तु ततो जातो गोमूत्राच्छुभदर्शनः"।

गुग्गुलुक त्रि॰ गुग्गुलुः पण्यमस्य किशरा॰ ष्ठन्। गुग्गुलुविक्रेतरि स्त्रियां षित्त्वात् ङीष्।

गुग्गुलुगन्धि पुंस्त्री गुग्गुलुर्गन्धो येयोऽस्य अल्पार्थेऽ-

गन्धस्येत् समा०। ग०"गावो गुग्गुलुगन्धयः" प्रा०त०यमः गुग्गुलोर्गोमूत्रभवत्वात् गोसत्त्वात्तम् गुग्गुलुशब्दे तत्कथा । गुग्गुलोर्गन्ध इव गन्धोऽस्य वा इत् समा०। २गुग्गुलुगन्धयुक्ते त्रि० ।

गुङ्गू स्त्री कुह+इगोः । कुहूतिथौ । "या गुङ्गूर्या सिनीवाली या राका या सरस्वती" ऋ० २।३२।८ ।
"अत्र गुङ्गूशब्देन राकासिनीवाल्योः साहचर्यात् कुहूरुच्यते" भा० ।

गुच्छ(त्स) पु०गु-संप०-क्विप् गुतं छ्यति स्यति वा छो-सो-वा क । कलिकाकुसुमादिसमूहवति १स्तवके, काण्डशून्ये मूलत एव शाखाप्रधानसंघात्मके धान्यमल्लिकादेः २स्तम्बे, द्वात्रिंशद्यष्टिके ३हारभेदे, ४मयूरपुच्छे च मेदि० । ५मल्लिकादौ च "गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः। बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च । तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना । अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः" मनुना तेषां कर्महेतुतोक्ता। "मूलत एव यत्र लतासमूहो भवति न प्रकाण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादयः, गुल्मा एकमूलाः संघातजाताः शरेक्षुप्रभृतयः" कुल्लू० । ६गुच्छकरञ्जे मेदि० । स्तवके पु० स्त्री राजनि० स्त्रियां ङीप् । "दरगुरुकगुच्छगुच्छगन्धयः" माघः। स्वार्थे क । गुच्छक एतदर्थेषु । संज्ञायां कन् । रीठाकरञ्जे पर्णिपर्णे न० भाव० ।

गुच्छ(त्स)कणिश पु०गुच्छः कणिशोऽस्य । धान्यभेदे राजनि०

गुच्छ(त्स)करञ्ज पु० गुच्छाकरः करञ्जः । करञ्जभेदे राजनि० । "कटुर्गुच्छकरञ्जस्तु तिक्तोष्णो विषवातहृत् । कण्डूविचर्चिकाकुष्ठत्वग्दोषनाशनः" राजनि० ।

गुच्छ(त्स)दन्तिका स्त्री गुच्छीभूता दन्ताः पुष्पस्वरूपाःसन्त्यस्याः ठन् । कदल्याम् राजनि० । तस्या हि मोचकरूपे पुष्पे गुच्छाकृतिदन्तरूपत्वात्तथात्वम् ।

गुच्छ(त्स)पत्र पु० गुच्छाकृतीनि पत्राण्यस्य । तालवृक्षे राजनि० । तस्य हि प्रत्येकपत्रस्य गुच्छाकारत्वात्तथात्वम् ।

गुच्छ(त्स)पुष्प पु०गु(त्सा)च्छाकृतीनि पुष्पाण्यस्य । सप्तच्छदवृक्षे २रीठाकरञ्जे ३धातक्यां स्त्री राजनि० ङीप् ।

गुच्छ(त्स)फल पु० गु(त्सा)च्छाकृतीनि फलान्यस्य । १रीठाकरञ्जे, २राजादन्यां, ३कतके च । ४अग्निदमन्यां, ५काकमाच्यां, ६द्राक्षायां ७कदल्याञ्च स्त्री राजनि० टाप् ।

गुच्छ(त्स)बध्ना स्त्री गुच्छेन बध्यते बन्ध-बा० रक् । गुण्ड्राकाण्डके राजनि० । [गुण्ड्रासिनीवृक्षे राजनि० ।

गुच्छ(त्स)मूलिका गुच्छाकृति मूलमस्याः कप् अतइत्वम् ।

गुच्छा(त्सा)र्द्ध पु० गु(त्स)च्छ इव ऋध्नोति ऋध-अच् । चतुर्विंशतियष्टिके हारभेदे । ६त०। गुच्छ(त्स)स्यार्द्धे पु०न० । अमरः । [त्सा+सा-क वा । मूलके राजनि० ।

गुच्छा(त्सा)ल पु०गुच्छाय अलति अल-अच् गुच्छमालाति

गुच्छा(त्सा)ह्वकन्द पु० गुच्छमाह्वयति आ+ह्वे-क गुच्छाह्वः कन्दोऽस्य । गुलुञ्चकन्दे राजनि० ।

गुज ध्वनौ तुदा० कुटा० पर० अक० सेट् । गुजति अगुजीत् जुगोज । घनिगुजति । [जुगोज ।

गुज कूजने भ्वा० पर० अक० सेट् । गोजति अगोजीत् ।

गुञ्ज कूजने भ्वा०पर०अक०सेट् इदित् । गुञ्जति अगुञ्जीत् जुगुञ्ज गुञ्जितम् गुञ्जः गुञ्जन् । (गुनगुन) इति ध्वनिविशेषं कूजनम् । "न जुगुञ्ज यः कलमिति" । "न गुञ्जितं तत्र चकार षट्पदः" । "रेणून् पुपूरिरे गुञ्जा जुगुञ्जुः करघट्टिताः" भट्टिः । "लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्" "गुञ्जन् मत्तमधुव्रतः" सा० द० ।

गुञ्ज(ञ्जे)री स्त्री १रागिणीभेदे। तत्स्वरूपं सङ्गीतदा० उक्तं यथा "श्यामा सुकेशी मलयद्रुमाणां मृदूल्लसत्पल्लवतल्पयाना । श्रुतेः स्वराणां दधती विभागं तन्त्रीमुखात् दक्षिणगुर्ज(ञ्ज)रीयम्" कालभेदे तस्या गानं निषिद्धं तत्रैव "नाटी गौडी वराटी च गुञ्ज(ञ्जे)री देशिरेव च । पूर्वाह्णे गानमेतेषां निषिद्धमिति तद्विदः" २रागभेदे च "गुञ्ज(ञ्जे)रीरागः कव्वालीतालेन गीयते" गीतगो० ।

गुञ्ज पु० गुजि-अच् । १पुष्पस्तवके शब्दर० । भावे घञ् । गुञ्जने (गुनगुन) इति २ध्वनौ च । भावे ल्युट् । गुञ्जनमप्यत्र ध्वनौ । [शब्दच० ।

गुञ्जकृत् पु० गुञ्जं ध्वनिभेदं करोति कृ-क्विप् । १भ्रमरे

गुञ्जा स्त्री गुजि-अच् । १लताभेदे (कुँच) तत्फलेऽपि हरीतक्यादित्वात् न लुक् । "तुल्या यवाभ्यां कथितात्र गुञ्जेति" लीलावती । २गोधूमद्वयमाने, राजनि० ३चतुर्धान्यमाने, वैद्यकम् "श्वेता रक्तोच्चटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता । रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकणन्ती च रक्तिका । काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी" "श्वेतरक्तप्रभेदेन ज्ञेयं गुञ्जाद्वयं बुधैः । गुञ्जाद्वयं तु केश्यं स्यात् वातपित्त-

ज्वरापहम्। शुक्लयोश्चमसञ्चाम(?)स्यामदविनाशनम्। नेत्रामयहरं हृद्यं वल्यं कण्डूव्रणं हरेत्। कमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलाऽपि च” भावप्र० तद्गुणा उक्ताः। सितगुञ्जा चाभिचारकर्मभेदे विहिता। “अर्पयेत् सितगुञ्जानां कुड़वं कृत्तिकोदये” शा० ति० नवदुर्गामन्त्राभिचारे। तत्र कार्त्तवैदिकपौराणिककर्म्मसु त्रियवमिता गुञ्जा वैद्यके तु चतुर्यवमितेति भेदः। कर्षशब्दे १७७४पृ० दृश्यम्। “सर्वमिप्रवणैरुपासितं न हि गुञ्जाफलमेति सोम्यताम्” माघः। “अन्तर्विषमयाह्येता बहिश्चैव मनोरमाः गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योषितः” पञ्चत०। “तेनेयं मधुगन्धलुब्धमनसा गुञ्जालता सेव्यते” भ्रमरा०। कर्त्तरि अच्। ४पटहे। भावे अ। ५कलध्वनौ मेदि०। ६चणीर्यां त्रिका०। आधारे अ। ७मदिरागृहे शब्दरत्ना०। तत्र सुरासवगन्धेन भ्रमरगुञ्जावाहुल्यात् तथात्वम्।

गुञ्जिका स्त्री गुञ्जा+संज्ञायां कन्। त्रियवपरिमाणे शब्दच०।

गुटिका स्त्री बटोव स्वार्थे क पृषो०। वटिकायाम् वर्त्तुलाकारे पदार्थे। “समुद्रे गुटिकापातः” ज्यो०। “गुटिकापातादिना व्यञ्जनं वा विभागः” दायभागः। “निर्वौतहारगुटिकाविशदं हिमाम्भः” रघुः। कत्वभावे ङीप् गुटीत्यपि तत्रार्थे।

गुटिकाञ्जन न० “गैरिकं सैन्धवं कृष्णां नागरञ्च यथोत्तरम्। द्विगुणं पिष्टमद्भिस्तु गुटिकाञ्जनमिष्यते” सुश्रुतोक्ते १अञ्जनभेदे। गुटिका वटिका तथाभूतमञ्जनमित्यर्थः। “अञ्जनं क्रियते येन तद्द्रव्यमञ्जनं मतम्। रसो वटी तथा चूर्णमिति त्रिविधमञ्जनम्” भावप्र०। सुश्रुतेऽपि “वटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यञ्जनानि च”।

गुठ वेष्टने चुरा० उभ० इदित् सक० सेट्। गुण्ठयति-ते अजुगुण्ठत्-त। गुण्ठितः गुण्ठनम्। “प्रतिपद्य यदा स्वतुधैरर्णोरेणुगुण्ठितः” भा०आ० ७३ अ०। “अग्निहोत्रं त्रयोवेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम्। बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः” सर्वद०। अव+समन्तात् वेष्टने। “रजनीतिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे” कुमा०।

गुड़ वेष्टने रक्षणे चूर्णने च चुरा० उभ० इदित् सक० सेट्। गुण्डयति-ते अजुगुण्डत्-त। गुण्डः गुण्डिता। गुण्डनं गुण्डा। [अमुडोत्। जुगोड।

गुड़ रक्षणे आघाते च तुदा० कुटा० पर०सक०सेट्। गुडति।

गुड़ पु० गु—ड कित्। १इक्षुविकारे इक्षुशब्दे ९०९ पृ० विवृतिः। “ऐक्षवं गुडवर्जितम्” ति०त०। गुडेन निर्वृत्तादि गुड+अस्त्या०र। गुडर गुडनिर्वृत्ते त्रि०। गुडाय साधु गुडा० ठञ्। गौडिक गुडसाधने इक्षौ। भक्ष्येण मिश्रणे स० गुडधाना गुडौदन गुडमिश्रितधानादौ। “सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः” वैद्यकम्। २गोले वर्त्तुलाकारपदार्थे “प्रादुरासन् महीपाल! कार्ष्णायसमया गुडाः” भा० द्रो० २०० अ०। ३हस्तिसन्नाहे मेदि०। ४ग्रासे हेमच०। ५कार्पास्यां स्त्री राजनि०। ६स्नुहीवृक्षे स्त्री गुडाकादायाः केशा यस्य। गुडाकेशः अर्जुनः। उज्ज्वलद०।

गुडक त्रि० गुडेन पक्वः या० कन्। १गुडपक्वे औषधादौ गुड+स्वार्थे क। २गोलाकारे पदार्थे। “मधुगुडकप्रभगुडकाः” भा०३० १५ अ०। “अक्षगुडकाः पर्त्तीलताः अपापाः” नील०। “नोतौ च तद्युक्तात्” पा० परम्परया अनुकम्पायाम् कन्। अनुकम्प्यबालादौ दीयमाने ३गुडद्रव्ये च। “इन्त ते धानकाः गुडका एहकि” सि०कौ०।

गुडकरी स्त्री रागिणीभेदे हला(?)यु०।

गुडकुष्माण्डक न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे यथा।

“कुष्माण्डस्य पलशतं सुस्विन्नं निष्कुलीकृतम्। प्रस्थं इतस्य तैलस्य तस्मिंस्तप्ते प्रदापयेत्। त्वक्पत्रधान्याकव्योषजीरकैलाद्वयानलम्। ग्रन्थिकं चव्यमातङ्गपिप्पलीविश्वभेषजम्। शृङ्गाटकं कशेरुञ्च प्रलम्बं तालमस्तकम्। चूर्णीकृतं पलांशञ्च गुडस्य च तुलां पचेत्। शीतीभूते पलान्यष्टौ मधुनः संप्रदापयेत्। कफपित्तानिलहरं मन्दाग्नीनाञ्च शस्यते। कृशानां बृंहणं श्रेष्ठं वाजीकरणमुत्तमम्। प्रमदासु प्रसक्तानां ये च स्युः क्षीणरेतसः। क्षयेण च गृहीतानां परमेतद् भिषग्जितम्। कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां हन्ति छर्दिमरोचकम्। गुडकुष्माण्डकं ख्यातमश्विभ्यां समुदाहृतम्। खण्डकुष्माण्डवत् पाकं स्निग्धकुष्माण्डकद्रवः।”

गुडची स्त्री गुडेन चीयते ची—ड गौ०ङीष्। गुडूच्याम् भरतः।

गुडतृण न० गुडसाधनं तत्प्रधानं वा तृणम् शा०त०। १इक्षौ राजनि० पृषो०। इडत्रिणमप्यत्र शब्दरत्ना०।

गुडत्वच् स्त्री गुड इव मधुरा त्वग् यस्याः। (दारचिनि) ख्याते पदार्थे शब्दरत्ना०। “त्वक् स्वाद्वी तु गुडत्वक् स्यात् तथा दारुसिता मता। उक्ता दारुसिता स्वाद्वी तिक्ता

वातनिलपित्तहृत् । सुरभिः शुक्रदा वक्त्रशुद्धिकरी गुल्मगोपस्न-"पापहा" भावप्र० ।

गुडत्वचा स्त्री गुड इव मधुरा त्वचा यस्याः ॥ गुडत्वचि(दार-चिनि) ख्याते पदार्थे २ राजभोग्ये (जयन्ती)न० शब्दच०।

गुडदारु न० गुडप्रधानं दारु शाक०त० । इक्षौ त्रिका० ।

गुडधेनु स्त्री दानार्थं गुडनिर्मिते धेनुभेदे। तद्विधिश्च हेमा०दा० यथा "प्रथमा गुडधेनुः स्यात् घृतधेनुस्तथाऽपरा । तिलधेनुस्तृतीया तु चतुर्थी जलसंज्ञिता । क्षीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुस्तथाऽपरा । सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुस्तथाऽष्टमी । रसधेनुर्नवमी स्याद्दशमी स्यात् स्वरूपतः" इत्युपक्रमे "एतासां तु विधानञ्च समाचक्ष्व जगत्पते ! । किंरूपं केन मन्त्रेण दातव्या तदिहोच्यताम् । मत्स्य उवाच । गुडधेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत्फलम् । तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् । कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्रागग्रीवं विन्यसेद्भुवि । गोमयेनोपलिप्तायां दर्भानास्तीर्य सर्वतः । लघ्वेणकाजिनन्तद्वत्तस्य परिकल्पयेत् । प्राङ्मुखीं स्थापयेद्धेनुमुदक्पादां सवत्सकाम्" । एणकाजिनं कृष्णाजिनं प्राङ्मुखीं प्राक्शिरस्कमित्यर्थः। "तदनुसारेण वत्सोऽपि तथैव परिकल्पनीयः । "उत्तमा गुडधेनुः स्यात्सदा भारचतुष्टयम् । वत्सस्त्वारेण कुर्वीत भाराभ्यां मध्यमा स्मृता । अर्द्धभारेण वत्सः ! स्यात् निजवित्तानुसारतः" । निजवित्तानुसारत इति इयत्तमध्यमादिकल्पना निजवित्तानुसारतः कर्त्तव्येत्यर्थः । "धेनुवत्सौ घृतास्यौ तौ सितसूक्ष्माम्बरावृतौ । शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुचिमुक्ताफलेक्षणौ । सितसूत्रसिरालौ तौ सितकम्बलकम्बलौ । ताम्रकट्टकपृष्ठौ तौ सितचामररोमकौ"। कट्टकं ककुत्प्रदेशः । "विद्रुमभ्रूयुगोपेतौ नवनीतस्तनान्वितौ । क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ । सुवर्णशृङ्गाभरणौ राजतखुरसंयुतौ । नानाफलमयैर्दन्तैर्घ्राणगन्धकरण्डकौ" । अत्र च भारतः परिमाणतश्च फलविशेष इति यथाशक्ति सुवर्णशृङ्गादित्यमवधेयम् । "इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैरथार्च्चयेत्" । "विधानमेतद्धेनूनां सर्वासामिह पठ्यते" । सर्वासामन्यधेनुव्यतिरिक्तानामित्यवगन्तव्यम् । तथा "एतदेव विधानं स्यात एवोपस्कराः स्मृताः । मन्त्रावाहनसंयुक्ताः सदा पर्वणिपर्वणि । यथाश्रद्धं प्रदातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः । सौभाग्यफलदाः सर्वपापहराः शुभाः । अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातेऽथ वा पुनः । गुडधेन्वादयो देया उपरागादिपर्वसु" मत्स्यपु० । अत्र घृतादिधेनुद्रव्यपरिमाणमपि गुडधेनुक्रमेण । "विधानमेतद्धेनूनां सर्वासामपि पठ्यते इत्यतिदेशात् 'कुम्भाः स्युर्द्रवधेनूनामितरासान्तु राशयः" इति तु भारचतुष्टयादिपरिमितस्य द्रवद्रव्यस्य कुम्भाधारतयावस्थापनम्" हेमाद्रिदानखण्डम् ।

अन्यत् क्षीरधेनुशब्दे २२७३ पृ० दर्शितरीत्या कार्य्यम्" "धेनुवत्सौ तदा तौ तु सितसूक्ष्माम्बरावृतौ । शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुद्धमुक्ताफलेक्षणौ । सितसूत्रसिरालौ तु सितकम्बलकम्बलौ । ताम्रकट्टकपृष्ठौ तु सितचामररोमकौ । विद्रुमभ्रूयुगयुतौ नवनीतस्तनान्वितौ । क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ । इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैः समर्च्चयेत्" पद्मपु० ।

गुडपाक पु० ६त० । गुडस्य पाके वैद्यकोक्ते औषधपाकभेदे तत्पाकप्रकारः चक्रदत्तेनोक्तो यथा "तोयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो न प्लवते गुडः । क्षिप्तश्च निश्चलस्तिष्ठेत् पतितस्तु न शीर्य्यते । यदा दर्वीविलेपः स्याद्यावद्वा तन्तुलो भवेत् । एष पाको गुडादीनां सर्वेषां परिकीर्त्तितः" । "सुखनद्धः सुखस्पर्शो गुडः पाकमुपागतः । पीडितो भजते तन्तु गन्धवर्णरसान्वितम्" ।

गुडपिप्पलीघृत न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे ।

"सपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत् क्षीरचतुर्गुणे । विनिहन्त्यम्लपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम्" ।

गुड़पुष्प पु० गुड इव मधुरं पुष्पमस्य । मधुकवृक्षे (मौल) (मड्या) अमरः ।

गुड़फल पु० गुड इव मधुरं फलमस्य । पीलुवृक्षे अमरः ।

गुड़भल्लातक पु० गुडेन पक्वः भल्लातकः । पाकविशेषेण गुड़पक्वे भल्लातकादिरूपे औषधभेदे चक्र० तत्पाको यथा "भल्लातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत् । पादशेषे रसे तस्मिन् पचेद्गुडतुलां भिषक् । भल्लातकसहस्रार्द्धं छित्त्वा तत्रैव दापयेत् । सिद्धेऽस्मिंस्त्रिफलाव्योषयमानीमुस्तकैस्त्वचम् । कर्षांशसम्मितं दद्यात् त्वगेलापत्रकेशरम् । खादेदग्निबलापेक्षी प्रातरुत्थाय मानवः ! । कुष्ठार्शःकामलामेहपाण्डुगुल्मपाण्डुताः । हन्यात् प्लीहोदरं कासक्रिमिरोगभगन्दरान् । गुडभल्लातको ह्येष श्रेष्ठयार्शोविकारिणाम्" । प्रकारान्तरं यथा "दशमूलकृता भागीं श्वदंष्ट्रा चित्रकं शटी । भल्लातकसहस्रञ्च प्रत्येकं क्वाथयेद् बुधः । पादशेषे जलद्रोणे रसे तस्मिन्

विपाचयेत्। दत्त्वा गुडतुलामेकां लेहीभूतं समुद्धरेत्। सान्निध्यं पिप्पलीतैलं मारदकस्य दापयेत्। कुडवं कुडवञ्चात्र त्वगेलामरिचैस्तथा। कर्षःकामसुदावर्त्तं पाण्डुत्वं शोथमेव च। नाशयेद्वह्निसादञ्च गुडभल्लातकः स्मृतः"।

गुड़भा स्त्री गुड इव भाति भा–क। यावनालशर्करायाम्। राजनि०। [(कनृकानटे। शब्दच०।

गुड़मूल पु० गुड इव मधुरं मूलमस्य। क्षुद्रमारिपशाके

गुड़ल न० गुडं कारणतया लाति ला–क। १गौड्यां मदिरायां शब्दच०। २गुडोत्पन्ने त्रि०।

गुड़बीज पु० गुड इव मधुरं बीजमस्य। मसूरे राजनि०।

गुड़शर्करा स्त्री गुडजाता शर्करा। गुडजातशर्करायाम् त्रिका०।

गुड़शिग्रु पु० गुड इव मधुरः शिग्रुः। रक्तशोभाञ्जने शब्दच०

गुड़ा स्त्री गु–ड किच्। १स्नुहीवृक्षे २वटिकायां गुटिकायां मेदि०। ३उशीर्यां राजनि०।

गुड़ाका स्त्री गुडि वेष्टने बा० आकन् उपधालोपश्च। १आलस्ये २निद्रायाञ्च।

गुड़ाकेश पु० गुडा स्नुहीव केशा यस्य उज्ज्व० गुडाकाया निद्राया आलस्यस्य वा ईशः। १गुडाकस्वेशयुक्ते अर्जुने। "गुडाकेशः अर्जुनः" उज्ज्वल०। २जिताचसे "एवमुक्तो हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः" गीता। "गुडाकेशो जितालस्यः" मधुसूदनः ३शिवे जटा०।

गुड़ाचल पु० दानार्थं कल्पिते गुडनिर्मिते मेरुरूपे पर्वते "प्रथमो धान्यशैलः स्यात् द्वितीयो लवणाचलः। गुडाचलस्तृतीयस्तु" मत्स्यपु० दश मेरवो। गुडपर्वतादयोऽप्यत्र। तद्विधिः हेमा० दा० मत्स्यपु०। "ईश्वर उवाच। "अथात संप्रवक्ष्यामि गुडपर्वतमुत्तमम्। यत्प्रदानान्नरः स्वर्गमाप्नोति सुरपूजितम्। उत्तमो दशभिर्भारैर्मध्यमः पञ्चभिर्मतः। त्रिभिर्भारैः कनिष्ठः स्यात्तदर्द्धेनाल्पवित्तवान्"। भारः, परिमाणवाचे व्याख्यातः। "तद्वदामन्त्रणं पूजाहेमवृक्षसुरार्च्चनम्। विष्कम्भपर्वतांस्तद्वत् सरांसि वनदेवताः। होमं जागरणं तद्वल्लोकपालाधिवासनम्। धान्यपर्वतवत् कुर्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत्। यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरोऽयं जनार्दनः। सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम्। प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा। तथा रसानां प्रवरः सदैवेक्षुरसो मतः। मम तस्मात् परां लक्ष्मीं ददस्व गुडपर्वत!। यस्मात् सौभाग्यदायिन्या भ्राता त्वं गुडपर्वत!। निवासश्चापि पार्वत्यास्तस्मान्मां पाहि सर्वदा। अनेन विधिना यस्तु दद्यात् गुडमयं गिरिम्। पूज्यमानः स गन्धर्वैर्गौरीलोके महीयते। पुनः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत्। आयुरारोग्यसम्पन्नः शत्रुभिश्चापराजितः" इति पद्मपुराणोक्तो गुडपर्वत दानविधिः। "श्रीभगवानुवाच। अतः परं प्रवक्ष्यामि गुडपर्वतमुत्तमम्। सर्वपापहरं पुण्यं सौभाग्यजननं परम्। पुष्टिदं शान्तिदञ्चैव सुखदं दिव्यभोगदम्। भारैस्तु दशभिः कुर्य्यादशक्तश्चापि वा भवेत्। पूर्ववत् मण्डपं कृत्वा सर्वोपकरणानि च"। पूर्ववदिति, ब्रह्माण्डपुराणोक्तधान्यपर्वतवदित्यर्थः। लोकपालसमोपेतं तथा काञ्चनशृङ्गकम्। मुक्ताफलविचित्राङ्गं वस्त्रालङ्कृतविग्रहम्। प्रवालकलशोपेतं इक्षुखण्डोपवेष्टकम्। नितम्बं राजतन्तस्य मेखलाकारसंस्कृतम्। कुर्य्यात्ताम्रमयं स्कन्धं नानाधातुविभूषितम्। कृत्वा तमीदृशं शैलं सर्वधान्यसमावृतम्। सर्वौषधिसमोपेतं रम्यञ्च समहाद्रुमम्। कल्पयित्वा विधानेन सवितानं विचक्षणैः। कुण्डमेकं ततः कृत्वा चतुःकोणं स्वलङ्कृतम्। नियोज्याश्चात्र विद्वांसो ब्राह्मणाः संशितव्रताः। पञ्चभो गुरुरप्यत्र तान् सर्वान् पूजयेत्ततः। पूजितास्ते यथान्यायं होमं कुर्य्युरतन्द्रिताः। लोकपालान् ग्रहांश्चैव ब्रह्मादींश्च विधानतः। स्वलिङ्गोक्तैश्च मन्त्रैश्च होमयेयुर्द्विजोत्तमाः। महाव्याहृतिभिश्चैव अयुतं तत्र होमयेत्। आचार्य्यः सह विप्रैस्तु मौनेन सुसमाहितः। ब्रह्मघोषरतस्तस्मिन् कारयित्वा महोत्सवम्। एवं विधिं तदा कृत्वा पूर्वेद्युः श्रद्धयान्वितः। दद्यात्तं माघमासस्य तृतीयायां विशेषतः। चैत्रस्य वा विधानेन तृतीयायां प्रदापयेत्। अन्येष्वपि च कालेषु पर्व्वादिषु कारयेत्। त्वं रसानां वरो नित्यं देवानाञ्च सदा प्रियः। सुखं प्रयच्छ मे नित्यं नमस्ते पर्वतोत्तम!। यावद्भूः सागरा नद्यो यावच्चन्द्रार्कतारकाः। तावन्मे त्वं सुखं यच्छ सौभाग्यमतुलं तथा। एवं संपूजयित्वा तं ब्राह्मणानां निवेदयेत्। आचार्य्यं पूजयेत्पापाहीनाञ्च तपसानपि। विद्वज्जनं ब्राह्मणांस्तांस्तु कृत्वा चैव प्रदक्षिणम्। तस्मिन् दिने च भोक्तव्यं मधुरं क्षारवर्ज्जितम्। अनन्नालेपनञ्चैव कृतकृत्यो भवेन्नरः। तस्मादेवमिदं दानं फलमुत्तममिच्छता। गतिञ्च शाश्वतीं लोके सौभाग्यं रूपमेव च। अनेन विधिना चैव दातव्यो

गुडपर्वतः। विधिद्वारस्तु कर्त्तव्यः शेषं पूर्ववदाचरेत्। दानमेतत् प्रशस्तं स्यात् स्त्रीणां राजन् विशेषतः। सौभाग्यराज्यकामस्तु सर्वस्यापि विधीयते। पूर्वोक्तञ्च फलं प्राप्य ततश्चो हि जायते" इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तो गुडपर्वतदानविधिः"।

गुडादि पु० पा० गण० उक्ते साध्वर्थे ठञ्निमित्ते शब्दगणे स च गणः "गुड कुल्माष सक्तु अपूप मांसौदन इक्षु वेणु संग्राम सङ्घात संक्राम संवाह प्रवास निवास उपवास" "गुडादिभ्यष्ठञ्" पा० गुडाय साधु गौडिक इक्षुः।

गुडापूप पु० गुडेन मिश्रितः अपूपः। गुडमिश्रिते पिष्टके "तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम्" पा० कन् टाप्। गुडापूपिका पौर्णमास्यां सि०कौ०।

गुडाशय पु० गुड इव मधुररसश्चाशेतेऽस्मिन् आ+शी आधारे अच् इत०। आक्षोडवृक्षे (आखरोट) राजनि०।

गुडगुडायन न० "कण्ठे मारुतः श्लेष्मा कुपितश्चार्द्धमार्गस्थितः। संनिरुद्धः करोत्याशु ध्वानं गुडगुडायनम्" सुश्रुतोक्ते श्लेष्मरुद्धवायुजनिते शब्दभेदे।

गुडु(डू)ची स्त्री गुड-रक्षणे बा० ऊ(ऊ)चट् ङीप्। स्वनामख्यातायां लतायाम्। तस्या उत्पत्तिगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"हते तस्मिन् सुरारातौ रावणे बलगर्विते। देवराजः सहस्राक्षः परितुष्टोऽस्ति राघवे। तत्र ये वानराः केचिद्राक्षसैर्निहता रणे। तानिन्द्रो जीवयामास संसिच्यामृतवृष्टिभिः। ततो येषु प्रदेशेषु कपिगात्रात् परिच्युताः। पीयूषबिन्दवः पेतुस्तेभ्यो जाता गुडूचिका। गुडूची मधुपर्णी स्यादमृताऽमृतवल्लरी। छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च। जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली। चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी। चन्द्रहासा वयस्था च मण्डली देवनिर्मिता। गुडूची कटुका तिक्ता स्वादुपाका रसायनी। संग्राहिणी कषायोष्णा लघ्वी बल्याऽग्निदीपनी। दोषत्रयामतृड्दाहमेहकासांश्च पाण्डुताम्। कामलाकुष्ठवातास्रज्वरक्रिमिवमीन् हरेत्। प्रमेहश्वासकासार्शःकृच्छ्रहृद्रोगवातनुत्।" तत्फलगुणाः

"अमृतायाः सत्वं चूर्णं शाखया परिशोधितम्। पृथक् षोडश भागाः स्युः गुडमाक्षिकसर्पिषाम्। यथाग्नि भक्षयेदेतज्जरा हितमिताशनः। नास्य कश्चित् भवेद्व्याधिर्न जरा पलितं न च। न ज्वरा विषमा नैव मेहोनातिसरक्रमम्। न च नेत्रगता रोगाः परमेतद्रसायनम्। मेधाकरं त्रिदोषघ्नं प्रयोगाद्दस्य बुद्धिमान्। जीवेद्वर्षशतं साग्रं यथैवादितिजा स्वर्येति"। तत् पत्रगुणाः

"गुडूचीपत्रमाग्नेयं सर्वज्वरहरं लघु। कषायं कटुतिक्तञ्च स्वादुपाकं रसायनम्। बल्यमुष्णञ्च सङ्ग्राहि हन्याद्दोषत्रयं तृषाम्। दाहमेहवातासृक्कामलाकुष्ठपाण्डुताः"।

"गुडूची कटुका तिक्ता स्वादुपाका रसायनी। संग्राहिणी कषायोष्णा बल्या तिक्ताग्निदीपिनी। कामला कुष्ठवातास्रज्वरपित्तक्रिमीन् जयेत्। हन्ति वातं घृतेनापि विबन्धं पित्तं सितायुक्ता मधुना कफञ्च। वातास्रमेरण्डजतैलमिश्रा शुण्ठ्यामवातं शमयेद्गुडूची" वैद्यकम्।

गुडूच्यादि पु० "गुडूची निम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनानि च। एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः। हृल्लासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः" इति चक्रद०उक्ते गुडूच्यादिद्रव्यगणे। "आरग्वधादिगुडूच्यादिरित्यादिना सुश्रुते उक्तो तिक्तवर्गे उक्तः तिक्तशब्दे विवृतिः।

गुडूच्यादिकषाय पु० "गुडूच्यतिविषाधान्यशुण्ठीबिल्वाब्दबालकैः। पाठाभूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपद्मकैः। कषायः शीतलः पेयो ज्वरातीसारशान्तये। हृल्लासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः" चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे।

गुडूच्यादिघृत न० "गुडूच्याः क्वाथकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च। मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरान्तकाः" चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे।

गुडूच्यादितैल न० "गुडूचीक्वाथदुग्धाभ्यां तैलं लाक्षारसेन च। सिद्धमभ्यञ्जनाल्लक्षरसैर्वा वातरक्तनुत्" चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे।

गुडेर पु० गुडि-एरक् नलोपश्च। १गुडके(गुली) वर्त्तुलाकारे पदार्थे उज्ज्वल०। २ग्रासे हेमच०। स्वार्थे क। तत्रार्थे।

गुडोद्भवा स्त्री उद्भवत्यस्मात् उद्+भू-अपादाने अप् गुड उद्भवोऽस्याः। १शर्करायाम् राजनि०। २गुड-जातमात्रे त्रि०

गुण आमन्त्रणे आवर्त्तने अदन्तो चुरा० उभ०सक० सेट्। गुणयति-ते अजुगुणत्-त। "गुणयान्यमङ्गुणकेन हन्यात्"। "विषमे गच्छे व्येके गुणकः स्यादथः समेऽर्द्धिते वर्गः" "गुण्यः पृथक् गुणितः समेतः" लीला०। "वर्गं वर्गं गुणयेत् भजेच्च" लीला०

गुण पु० गुण–भावे कर्त्तरि वा अच्। १धनुर्गुणे मौर्व्याम् धनुराकर्षणग्रामनि, २रज्जुमात्रे, "गुणवन्तोऽपि सो-दन्ति न गवयात्मको यदि। सगुणोऽपि पूर्णकुम्भो यथा कूपे निमज्जति" उद्भटः। ३शौर्य्यादिधर्मे, राज्ञां ४सन्धिविग्रहादिषु षट्सु साधनेषु, "षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः" अमरः। "षाड्गुण्यमुपयुङ्क्ते" इति माघः। ५ज्ञानविद्यादिषु, "गुणा गुणानुबन्धित्वादिति" रघुः। सांख्यमते पुरुषोपभोगोपकरणभूतत्वात् तदुपयो-पकारित्वाच्च सत्त्वरजस्तमआदिषु ६पदार्थेषु। "प्रकृते-र्गुणसम्मूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु" गीता। ७अप्र-धाने, "सर्वौ तथोत्सा गुणे" भर्त्तृहरिः। तद्गु-ण संविज्ञानबहुव्रीहिः। न्यायमते रूपादिषु चतुर्विं-शतिपदार्थेषु "सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते। आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः" भाष्योक्ते द्रव्यमात्राश्रिते द्रव्यभिन्ने उपादानत्वाद्यवा-सनानाधिकरणे निरूढे ८वस्तुधर्मे, "अदेङ्गुणः" पा० परिभाषिते १०अकारे ११एकारे १२ओकारे च "दुष्क-मोरित्वात्कं दोषमध्यनवे गुणः" उद्भटः। अलङ्कारोक्तेषु १३माधुर्य्यादिषु, "तद्दोषौ शब्दार्थौ सगुणावनल-ङ्कृती पुनः क्वापि" काव्य०। "निर्दोषं गुण-वत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्" सा० द०। १४आवृत्तौ, "त्रिविधश्चाक्षरपक्षो विशिष्टो दशनिर्गुणैः" मनुः ११।उ-क्तार्थे.। १५विशेषणे "समासतद्धितकृतां यत्किञ्चिदुप-देशकम्। प्रधानगुणभावे च तत्र दृष्टो विपर्य्ययः" वा-क्याश्रये भेदे, परानाकाङ्क्षत्वम्। क्रियाप्रधानमे-कार्थे सगुणं वाक्यमुच्यते" हरिः। सगुणं सविशेषणं क्रियान्वयिकरणादिविशेषणसहितमित्यर्थः। १७अप्रधान-धर्मभेदे तेजोमयगोर्य्यैर्वैराग्यादिसहारादौ स हि परा-न्वित्वादप्रधानभूतः "उपैत्यन्यज्जहात्यन्यत् दृष्टो द्रव्यान्त-रेष्वपि। वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः" इत्युक्तलक्षणे १८धर्मभेदे च देशकालपात्रादिषु चतुर्दश १९धर्मभेदेषु ते च "देशकालज्ञता१ दार्ढ्य२ सर्वक्लेशसहि-ष्णुता३। सर्वविज्ञानता४ दाक्ष्य५ मौजः६ संवृत-मन्त्रता७। अविसंवादिता८ शौर्य्य९ भक्तिमत्त्वं१०कृत-ज्ञता११ शरणागतवात्सल्य१२ममर्षित्व१३मचापलम्१४। एते चतुर्दश गुणाः प्रोक्ताः शास्त्रेषु सूरिभिः" इत्युक्ताः। "दया सर्वभूतेषु१ क्षान्तिः२ अनसूया३ शौचम्४ अना-यासः५ मङ्गलम्६ अकार्पण्यम्७ अस्पृहा८ इति"।

२०गौतमोक्तधर्मभेदे। २१सूदे२२इन्द्रिये२३त्यागे२४शब्दाम् मेदि०। दोषाभावधर्मे २५विद्यादौ सम्पत्साधने २६निर्वे-ष्टवैराग्यसुखादौ च। "पशोपदोषाय गुणान्विताय" वेदान्तसा०। प्रधाननिर्वाहके २७अङ्गे। "गुणानाञ्च प-रार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्" जैमि०। तिथिनक्ष-त्रादिसाधनं पुष्करावयोः प्रधानगुणभावेन साते-न्त्रैकेन ते स्मृताः" "शब्दास्तु तदुपस्थानशपादेषे गुणो भवेत्" मङ्गला०। २८वाक्यार्थादिस्वरूपं च। "तत्प्र-माणगुणैर्योगात् इत्येति तु गौणता" काव्य०। २९वस्तुधर्ममात्रे "गुणः प्रधानसंस्कारः प्रधानं प्रति-पद्यते" काव्य०। "सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः" सि०कौ०। "गन्धं स्पर्शो रसो रूपं शब्दश्चेति गुणाः स्मृताः। तत्र गन्धस्य चत्वारि शिवादीनिह्नितान् गुणान्" भा० शा० १८४अ०। गन्धरूपगुणस्य "गु-णादिभिर्गुणक्रिय" इत्युक्तेः प्रसिद्धगुणमुच्यत्वात् धर्ममात्रपरता "निर्गुणं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" इत्यादिश्रुतौ गुणशब्दस्य धर्ममात्रपर-त्वम्। "ब्रह्म यद् ब्रह्मानिर्दिष्टे निर्गुणे गुणवृत्तयः कथं चरन्ति श्रुतयः" भाग०१०।८७अ०।

३०दूर्वायाम् स्त्री राजनि०। तन्त्रा वक्तृतन्तुसन्तानना-वर्णोत्पत्त्यनन्तरभाविषु शिक्षोक्तेषु ३१विवारादिषु बाह्य-प्रयत्नेषु० "वर्णाभिव्यक्त्यनन्तरभाविनस्तु आन्तरतम्यपरी-क्षोपयुक्ताः कण्ठविवरविकाशादेः प्रयत्नाभावात्किन्तु कार्य्यस्य जनका यत्ना गुणशब्देनोच्यते" नागेन्द्रवेश-रः। बाह्यप्रयत्नाश्च एकादशधा विवारसंवार-श्वासनादघोषाघोषाल्पप्राणमहाप्राणाः उदात्तादयश्च त्रयःस्वराः। "स्थानेऽन्तरतमः" पा०। "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति" पा०। "बाह्यस्तु स्थानतो यत्नतः गुणतः प्रमाणतश्च" तत्र गुणतः (बाह्ययत्नात्)यथा। नादवतो घोषवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हकारस्य स-दृशस्तादृश एव घकारः"। सुश्रुतोक्ते ३२अष्टविधवीर्य्ये च। "केचिदाहुरष्टविधं वीर्य्यम् उष्णं शीतं स्निग्धं रूक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णञ्च" सुश्रुते विमत्य "वीर्य्य-संज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः" इति तेषां गुणत्वकथनम्। गुण–कर्मणि अच्। ३३गुणिते। "आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा। षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः" चाण०। वैद्यकोक्तद्रव्यगुणाश्च भावप्र० गुणपर्य्याय इत्याक्त्यद्दे

च ते प्रायेण उक्ता द्रव्यत्ने च २३भौमहैने द्रष्टव्यम् २१। द्वित्वसंख्यायाश्च सत्त्वे विद्यते इत्यस्यायमर्थः। सत्त्वं द्रव्यम्। सत्त्व एव विद्यते इति सावधारणम्। तेन सत्ता व्यावर्त्त्यते। सत्ता हि न केवलं द्रव्ये वर्त्तते किन्तु द्रव्यगुणकर्मसु। ननु द्रव्य एव द्रव्यत्वं वर्त्तते इति तत्रातिव्याप्तिरत आह अपैतीति अनन्वयी भवतीत्यर्थः अर्थात् द्रव्ये यथा पीततायां जातायां फलादेर्नीलतापैति नैवं द्रव्यत्वं द्रव्यादपैति। एवमपि गोत्वं गोषु वर्त्तते चलादावनन्वयम् तत्रातिव्याप्तिरत आह पृथग्जातिषु दृश्यत इति। गोत्वं हि द्रव्यत्वावान्तरनानाजातिषु न दृश्यते गुणस्तु दृश्यते यथा कृष्णे नीलता दृष्टा घटादिष्वपि सा दृश्यते। तेन पूर्वोक्तेन सकलजातेर्व्यवच्छेदः। एवं तर्हि कर्म द्रव्ये वर्त्तते ततोऽपैति, पृथग्जातिषु दृश्यते चेति तत्रातिव्याप्तिरत आह क्रियाक्रियाजश्चेति। उत्पाद्यानुत्पाद्यतासमानाधिकरणजातिमान् इत्यर्थः। तत्रोत्पाद्यो यथा घटादेः पाकजो रूपादिः। अक्रियाजः अनुत्पाद्यो यथा आकाशादेर्महत्त्वादिः। क्रिया तु सर्वाप्युत्पाद्यैव न क्वापि नित्येति तस्या नित्यत्वसामानाधिकरण्याभावात् गुणत्वाभावः। एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वापत्तिः अवयविद्रव्यं हि अवयवद्रव्येषु विद्यते, असमवायिकारणसंयोगनिवृत्तौ च स्वयं विनाशात्ततोऽपैति भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते। तच्च द्विविधं भवति नित्यानित्यभेदेन निरवयवस्याकाशपरमाण्वादेर्नित्यत्वादवयविद्रव्यस्य तु घटादेरनित्यत्वादत आह असत्त्वप्रकृतिरिति। अद्रव्यस्वभावः द्रव्यभिन्न इति यावत्।

वैशेषिकमतप्रसिद्धगुणभेदलक्षणादिकं कणादसूत्रतद्वृत्त्योरुक्तं यथा

"रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः" ।।७सू०।

"गुणत्वेन रूपेण गुणानां सर्वद्रव्याश्रितत्वं द्रव्याभिव्यञ्जकत्वं द्रव्याभिव्यञ्जकत्वञ्चेति द्रव्यानन्तरं गुणानामुद्देशं विभागञ्चाह रूपेत्यादि चकारेण गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दान् समुच्चिनोति ते हि प्रसिद्धगुणभावा एवेति कण्ठतो नोक्ताः। गुणत्वव्याप्यानां यथास्थानं लक्षणतः स्वरूपतश्च दर्शयिष्यन्ते तत्र रूपरसगन्धस्पर्शानां समानकालीनरूपरसगन्धस्पर्शसामानाधिकरण्यं नास्तीति सूचनार्थं समासः। सङ्ख्यापरिमाणयोस्तु समानकालीनसङ्ख्यापरिमाणसामानाधिकरण्यसूचनायासमासो बहुवचननिर्देशश्च यद्यप्येकत्वसमाधिकरणं नैकत्वान्तरं न वा महत्त्वदीर्घत्वसमानाधिकरणं महत्त्वदीर्घत्वान्तरं तथापि द्वित्वादीनामन्योऽन्यं सामानाधिकरण्यं महत्त्वदीर्घत्वादीनाञ्च विजातीयपरिमाणयोः सामानाधिकरण्यमस्त्येव। पृथक्त्वस्य यद्यपि द्विपृथक्त्वादिसमानाधिकरणं, तेन सङ्ख्यावद्बहुत्वेनैव निर्देष्टुमर्हति तथाप्यवधिव्यङ्ग्यत्वलक्षणं सङ्ख्यातो वैधर्म्यं दर्शयितुमेकवचननिर्देशः। संयोगविभागयोर्द्वयोरप्येककर्मजन्यत्वसूचनाय द्विवचनं परत्वापरत्वयोरन्योन्याश्रयनिरूप्यतया दिक्कालिकत्वविशेषसूचनाय च द्विवचनं; बुद्धीनां विद्यादिभेदेन साङ्ख्याभिमतैकमात्रबुद्धिनिराकरणसूचनाय बहुवचनं, सुखदुःखयोर्द्वयोरपि भोगमात्रफलोद्देशकार्यजनकत्वम् अविशेषेण चाद्दृष्टोपायकत्वं सुखस्यापि दुःखत्वेन भावनस्य ख्यापयितुं द्विवचनम्। इच्छाद्वेषयोर्द्वयोरपि प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वसूचनाय द्विवचनं प्रयत्नानां विहितनिषिद्धगोचराणां द्विविधानां सुखदुःखहेतुत्वं, प्रतिपालनाञ्च पापहेतुत्वमभिप्रेत्याय बहुवचनमित्युन्नेयम्। यद्वा रूपरसगन्धस्पर्शानां भौतिकेन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वप्रतिपादनार्थं पाकजप्रक्रियाव्यवस्थापनार्थं वा ते समस्योक्ताः सङ्ख्यायां द्वित्वबहुत्वादौ विप्रतिपत्तिरिति तन्निराकरणसूचनार्थं बहुत्वेनाभिधानं, पृथक्त्वे तु सङ्ख्यावद्बहुत्वे सत्यपि बहुत्वमिति सूचनायावधिप्रामव्यञ्जनीयत्वं सङ्ख्यातो वैधर्म्यमिति सूचनाय च पृथगभिधानम्। परिमाणे तु दीर्घत्वह्रस्वत्वादिविप्रतिपत्तिनिरासाय बहुवचनम्। संयोगविभागयोरन्योन्यविरोधख्यापनाय द्विवचनं, परत्वापरत्वयोर्दैशिककालिकभेदेन भिन्नजातीयसम्भवेन चतुष्टयापत्तौ गुणविभागो न्यूनः स्यात् इति तत्रापि द्विवचनमित्याद्युन्नेयम्" उप० वृत्तिः।

"द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्" ।।१६सू०

"द्रव्यमाश्रयितुं शीलमस्येति द्रव्याश्रयी एतच्च द्रव्येऽपि गतमत आह अगुणवानिति तथापि कर्मण्यतिव्याप्तिरित्यत आह संयोगविभागेष्वकारणं तथापि संयोगविभागधर्माधर्मस्मरणादीनामसङ्ग्रहः स्यादत उक्तमनपेक्ष इति अनपेक्ष इत्यनन्तरं गुण इति पूरणीयं संयोगविभागेष्वनपेक्षः सन् कारणं यो न भवति स गुण इत्यर्थः।

संयोगविभागादीनां संयोगविभागौ प्रति सापेक्षत्वात् नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं संयोगविभागौ भिन्नितौ प्रति समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वरहिते सामान्यवति यत् कारणत्वं तद्गुणत्वाभिव्यञ्जकं, संयोगविभागयोः प्रत्येकमेव संयोगविभागकारणत्वं न मिलितयोः, धर्माधर्मेश्वरज्ञानादीनां द्वयोर्निमित्तकारणत्वमात्रं न समवायिकारणत्वं नाप्यसमवायिकारणत्वमिति तेषां संग्रहः, यद्वा संयोगविभागसमवायित्वासमवायिकारणत्वशून्यत्वं सामान्यसमानाधिकरणं गुणत्वव्यञ्जकं सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सत्यगुणवत्त्वमेव वा गुणलक्षणम् ॥" उप० वृत्तिः

"नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं समवायिकारणावृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा असमवायिकारणवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा कार्य्यसमानाधिकरणकर्मावृत्तिजातिमत्त्वं वा" तत्त्वैवोक्तम्। कर्म्मत्वजातेः सत्तासाक्षाद्व्याप्यत्वेऽपि नित्यवृत्तित्वाभावात् द्रव्यत्वजातेस्तथात्वेऽपि नित्यवृत्तिनित्यवृत्तित्वाभावान्नातिव्याप्तिः गुणत्वजातेस्तु नित्यरूपादिषु वर्त्तमाने नित्ये महत्त्वादौ वृत्त्वात् तामादाय लक्षणसमन्वयः। व्याप्तिश्च भेदगर्भा बोध्या। तेन सत्ताव्याप्यत्वस्य क्वचिदपि सत्त्वेन तामादाय न द्रव्यकर्मणोरतिव्याप्तिः।

"तेषां मूर्त्तामूर्त्तगुणत्वादिभेदः भाषायामुक्तो यथा।

"रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम्। द्रवो गुरुत्वं स्नेहश्च वेगो मूर्त्तगुणा अमी। धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च। एतेऽमूर्त्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्त्तिताः। संख्यादिश्च विभागान्त उभयेषां गुणो मतः। संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा। द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः। अतः शेषा गुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः। बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः। अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः। संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा। गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्त्तिताः। संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च। एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शान्तशब्दकाः। बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या, गुरुत्वादृष्टभावनाः। अतीन्द्रिया. विभूनान्तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः। अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्त्तिताः। अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वञ्च तथाविधम्। स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम्। स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः। संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्म्मजाः। स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वस्नेहशब्दके। भवेदसमवायित्वमथ वैशेषिके गुणे। आत्मनः स्यान्निमित्तत्वमुष्णस्पर्शगुरुत्वयोः। वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा। द्विधैव कारणत्वं, स्यादथ प्रादेशिको भवेत्। वैशेषिको विभुगुणः संयोगादिद्वयं तथा"।

एते च गुणाः द्रव्यभिन्ना गन्धशब्दे २५२४पृ०दर्शिते उपस्कारवृत्तिवाक्ये स्पष्टमुक्ताः। तद्भिन्ना अपि ते द्रव्याधीना इति वैशेषिकादय आहुः। वैदान्तिकादयस्तु द्रव्याभिन्ना एव गुणा इति मन्यन्ते यथाह शा०भा० "वैशेषिकास्तन्त्रार्थभूतान् षट् पदार्थान् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्यानत्यन्तभिन्नान् भिन्नलक्षणानभ्युपगच्छन्ति यथा मनुष्योऽश्वः शश इति। तथात्वमभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युपगच्छन्ति। तन्नोपपद्यते कथं यथाहि लोके शशकुशपलाशप्रभृतीनामत्यन्तभिन्नानां सतां नैवेतरेतराधीनत्वं भवति एवं द्रव्यादीनामप्यत्यन्तभिन्नानां नैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति। अथ च भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनाम्। ततो द्रव्यभावे भावात् द्रव्याभावे चाभावात् द्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभाग् भवति। यथा देवदत्त एकएव सन्नवस्थान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभाग् भवति तद्वत् तथासति सांख्यसिद्धान्तप्रसङ्गः स्वसिद्धान्तविरोधश्चापद्येयाताम्। नन्वग्नेरन्यस्यापि सतो धूमस्याग्न्यधीनत्वं दृश्यते, सत्यं दृश्यते भेदप्रतीतेस्तु तत्राग्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते इह तु शुक्लः कम्बलो रोहिणी धेनुर्नीलमुत्पलमिति द्रव्यस्यैव तस्य तस्य तेन विशेषेण प्रतीयमानत्वान्नैव द्रव्यगुणयोरग्निधूमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति।" इतःपरं भाष्यम् अयुतसिद्धशब्दे १४५ पृ० दर्शितम्। तत्र च द्रव्याभिन्नत्वं गुणादीनामुक्तम्।

सां०प्र० भा० समवायनिराकरणेनैव गुणादीनां द्रव्याभिन्नत्वमुक्तं यथा

"कादाचित्कविभागे सत्येव सम्बन्धः सिध्यति अन्यथा स्वरूपमात्रेणैव स्वरूपेणैवोपपत्तौ सम्बन्धकल्पनानवकाशात्। स च कादाचित्को विभागो न सम्बन्धनित्यत्वे सम्भवति। अतः सम्बन्धग्राहकप्रमाणे-

नैव बाधाच्च नित्यः सम्बन्धः। नन्वेवं नित्ययोर्गुणगुणिनोर्नित्यः समवायो नोपपद्येत तत्राह" सा० भा० "न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात्" सा० सू०।" ननु वैशिष्ट्यप्रत्यक्षं विशिष्टबुद्ध्यन्यथानुपपत्तिश्च प्रमाणं तत्राह" भा०। "उभयत्राप्यन्यथासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमानं वा" सू०। "उभयत्रापि वैशिष्ट्यप्रत्यक्षे तदनुमाने च स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेर्न तदुभयं समवाये प्रमाणमित्यर्थः। अयं भावः। यथा समवायवैशिष्ट्यबुद्धिः तत्स्वरूपेणैवेष्यतेऽनवस्थाभयादिति तत्र प्रत्यक्षानुमाने अन्यथासिद्धे। एवं गुणगुणिप्रभृतीनां विशिष्टबुद्धिरपि गुणादिस्वरूपेणैवेष्यताम्। अतस्तत्रापि प्रत्यक्षानुमाने अन्यथासिद्धे इति। नन्वेवं संयोगोऽपि न सिद्ध्यति भूतलादौ घटादिप्रत्ययस्यापि स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेरिति चेन्न वियोगकालेऽपि भूतलघटयोः स्वरूपतादवस्थ्येन विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गात्। समवायस्थले च समवेतस्य कदापि स्वाश्रयवियोगो नास्तीति नायं दोषः। कश्चित्तु तादात्म्यसम्बन्धेनात्र समवायस्यान्यथासिद्धिमाह तन्न शब्दमात्रभेदात्। तादात्म्यं ह्यत्र नानन्यत्वं वक्तव्यम् गुणवियोगेऽपि गुणिसत्त्वात् वैशिष्ट्याप्रत्ययाच्च। किन्तु भेदाभेदबुद्धिनियामकः सम्बन्धविशेष एवागत्या वक्तव्यः। तथाच तस्य समवाय इति वा तादात्म्यमिति वा नाममात्रं भिन्नम् सम्बन्धिद्वयातिरिक्तः सम्बन्धस्तु सिद्ध एवेति। यदि च तादात्म्यं स्वरूपमेवोच्यते तदास्माभिरपि तदेवोक्तमिति शब्दमात्रभेद इति"।

"सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च" इत्युक्तेः शुक्लादिशब्दानां शुक्लादयो गुणा शक्यतावच्छेदका भवन्ति शुक्लादयो हि सिद्धवस्तुधर्मा गवादिकं सजातीयेभ्यो व्यवच्छिन्दन्ति इति तेषां तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। सांख्यमते सत्त्वादयो गुणा द्रव्यात्मकाः सूक्ष्मभूतोपादानत्वात् तेषाञ्च पुरुषभोगसाधनत्वेनाङ्गत्वात् तथात्वं यथाह सा०प्र०भा०।

"सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिकादिमतसिद्धा गुणाः संयोगविभागवत्त्वात् लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वाच्च। तेष्वत्र शास्त्रे श्रुत्यादौ च गुणशब्दः पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषपशुबन्धकत्रिगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्मातृत्वाच्च प्रयुज्यते"।

दाम्नां नीराजनानि सन्ध्यादयश्च षट् यथा

"सन्धिविग्रहयानानि स्थानमासनमेव च। द्वैधीभावश्च विज्ञेयाः षड्गुणा नीतिवेदिनामिति"। रसाङ्गगुणाश्च "ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः। उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः" इत्युपक्रमे "श्लेषः१ प्रसादः२ समता३माधुर्यं४ सुकुमारता५। अर्थव्यक्तिः६ उदारत्व७मोजः८कान्ति९ समाधयः१०। इति वैदर्भिमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः" अन्यमतप्रसिद्धान् दश गुणानुक्त्वा तेषां त्रिष्वेवान्तर्भावात् गुणत्रैविध्यमाह स्म काव्यप्र० "माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश। केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात् परे श्रिताः। अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश"। काव्यप्र०।

गुणक त्रि० गुणयति आवर्त्तयति गुण–ण्वुल्। गुणनकारके। "गुण्यान्त्यमङ्कं गुणकेन हन्यात्"। "विषमे गच्छे व्येके गुणकः स्थाप्यः समेऽर्द्धिते वर्गः" लीला०।

गुणकथन न० ६त०। १गुणवर्णने "मम त्वेतां वाणीं गुणकथनपुण्येन भवतः" शिवस्तवः। २कामकृते नायकदशाभेदे। "अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च। उन्मादोऽथ व्याधिर्जड़ता मृतिरिति दशात्र कामदशा" सा०द०। रसमञ्जर्यान्तु गुणकथनस्थाने गुणकीर्त्तनमिति पठित्वा "विरहकालीनकान्ताविषयकप्रशंसाकथनं गुणकीर्त्तनमिति लक्षयित्वा "संस्पर्शः स्तनसंस्पर्शो वीक्षणम् रत्नवीक्षणम्। तस्याः कोकिलालापसमयः समयः सखे!" इत्युदाहृतं तेन गुणकीर्त्तनमप्यत्र।

गुणकर्म्मन् न० कर्म्म०। १अप्रधाने कर्म्मणि कर्म्मणोऽप्रधानत्वञ्च द्विकर्म्मकधात्वर्थघटकाप्रधानक्रियान्वितत्वम्। "कर्त्तृकर्म्मणोः कृति" पा० "गुणकर्म्मणि वेष्यते" वार्त्ति०। "नेताश्वस्य स्रुघ्नं स्रुघ्नस्य वा" अत्र गमनानुकूलव्यापारो नयत्यर्थस्तद्विशेषणीभूतगतौ स्रुघ्नस्यान्वितत्वेन गुणकर्म्मत्वम्। "गुणानां सत्त्वादिद्रव्यरूपाणाम् कर्म्म। सत्त्वादिद्रव्यरूपजन्ये २कर्म्मभेदे च तानि च कर्म्माणि सा० का० उक्तानि यथा।

"सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः। गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः।" सत्त्वमेव लघु प्रकाशकमिष्टं सांख्याचार्य्यैः, तत्र कार्य्योद्गमने हेतुर्धर्म्मो लाघवं गौरवप्रतिद्वन्द्वि यतोऽग्नेरूर्द्ध्वज्वलनं भवति तदेव लाघवं कस्यचित्तिर्य्यग्गमने हेतुर्यथा वायोः। एवं करणानां वृत्तिपटुत्वहेतु-

गौरवं गुरुत्वे हि मन्दानि स्युरिति सत्त्वस्य प्रकाशकत्वमुक्तम्। सत्त्वतमसी स्वयमक्रियतया स्वस्वकार्य्यप्रवृत्तिं प्रत्यवसीदन्ती रजसोपष्टभ्येते अवसादात् प्रच्याव्य स्वकार्ये ते उत्साहं प्रयत्नं कार्य्येते तदिदमुक्तमुपष्टम्भकं रज इति। कस्मादित्यत उक्तं चलमिति। तदनेन रजसः प्रवृत्त्यर्थत्वं दर्शितम्। रजस्तु चलतया परितस्त्रैगुण्यं चालयद्गुरुणावृण्वता च तमसा तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन क्वचिदेव प्रवर्त्तते इति ततस्ततो व्यावर्त्त्य तमोनियामकमुक्तं गुरु वरणकमेव तम इति। एवकारः प्रत्येकं भिन्नक्रमः सम्बध्यते सत्त्वमेव रज एव तम एव। ननु परस्परविरोधशीला गुणाः सुन्दोपसुन्दवत्परस्परं ध्वंसन्त इत्येव युक्तं प्रागेव तेषामेकक्रियाकर्तृतायाः, इत्यत आह ''प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः, दृष्टमेतत् यथा वर्त्तितैले अनलविरोधिनी अथच मिलिते सहानलेन रूपप्रकाशलक्षणं कार्य्यं कुरुतः यथा च वातपित्तश्लेष्माणः परस्परविरोधिनः शरीरधारणलक्षणकार्य्यकारिणः एवं सत्त्वरजस्तमांसि मिथोविरुद्धान्यपि अनुवर्त्स्यन्ति च स्वस्वकार्य्यं करिष्यन्ति च अर्थतः पुरुषार्थत इति यावत्। वक्ष्यति च ''पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्य्यते करणम्''इति। अत्र च सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वस्वानुरूपाणि सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्पयन्ति। तेषाञ्च परस्परमभिभाव्याभिभावकभावान्नानात्वम्। तद्यथा एकैव स्त्री रूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना स्वामिनं सुखाकरोति तत्कस्य हेतोः? स्वामिनं प्रति तस्याः सुखरूपसमुद्भवात्। सैव स्त्री सपत्नीः दुःखाकरोति तत्कस्य हेतोः? ताः प्रति तस्या दुःखरूपसमुद्भवात्। एवं पुरुषान्तरं तामविन्दत् सैव मोहयति तत्कस्य हेतोः? तत् प्रति तस्या मोहरूपसमुद्भवात्। अनया च स्त्रिया सर्वे भावा व्याख्याताः। तत्र यत्सुखहेतुस्तत्सुखात्मकं सत्त्वं, यत् दुःखहेतुस्तद्दुःखात्मकं रजः, यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तमः, सुखप्रकाशलाघवानां त्वेकस्मिन् युगपदुद्भूतावविरोधः सहदर्शनात्। तस्मात् सुखदुःखमोहैरिव विरोधिभिरेकैकगुणवृत्तिभिः सुखप्रकाशलाघवैर्न निमित्तभेदा उन्नीयन्ते एवं दुःखोपष्टम्भकत्वप्रवर्त्तकत्वैरेवं मोहगुरुत्वावरणैरिति सिद्धं त्रैगुण्यमिति।"

विस्तरेण गुणकर्म्मविभागश्च गीतायां दर्शितो यथा।

"सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः। निबध्नन्ति महाबाहो! देहे देहिनमव्ययम्। तत्र सत्त्वं निर्म्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्। सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ!। रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्। तन्निबध्नाति कौन्तेय! कर्मसङ्गेन देहिनम्। तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम्। प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत!। सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्म्मणि भारत!। ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत। रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत!। रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा। सर्व्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते। ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत। लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्म्मणामशमः स्पृहा। रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ!। अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च। तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन!। यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत्। तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते। रजसि प्रलयं गत्वा कर्म्मसङ्गिषु जायते। तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते। कर्म्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्म्मलं फलम्। रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम्। सत्त्वात् संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च। प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च। ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः। जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः।"

गुणकार त्रि॰ गुणं पाकभेदेनान्तरसरूपं गुणं करोति कृ-अण्। १सूपकारे २भीमसेने पु॰ त्रिका॰। स हि विराटनगरे छद्मवेशेन सूपकारितां जग्राहेति तस्य तथात्वं तत्कथा भा॰ वि॰ २अ॰

''पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं बल्लवो नाम नामतः। उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः। सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे। कृतपूर्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः। तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं संजनयन्नहम्। आहरिष्यामि दारूणां निचयान् महतोऽपि च। तत्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म्म राजा प्रीतो भविष्यति। अमानुषाणि कुर्वाणं तानि कर्माणि भारत!। राजस्तस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा नृपम्। भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः''। तस्य पाकशास्त्रकर्तृत्वेन रसकारकारित्वात् तथात्वमिति तु न्यायः।

गुणकेशी स्त्री मातलिकन्यायाम् "मातलिर्देवराजस्य मातलिर्नाम सारथिः । तस्य चैका कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता । गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा देवरूपिणी" भा० उ० ९६ अ० । तस्याश्चार्य्यकनागपौत्रेण सुमुखनागेन विवाहकथा च १०३अ०उक्ता तत एवावसेया ।

गुणगृह्य त्रि० ग्रह–पक्षार्थे क्यप् ६त०। गुणपक्षपातिनि ।

गुणगौरी स्त्री गुणेन गौरी शुद्धा गौरीव वा । १गुणैः शुद्धायां २गुणैः पार्वतीतुल्यायां च । "अन्वतगिरं गुणगौरि ! मा कृथा माम्" माघः ।

गुणग्राहिन् त्रि० गुणं गृह्णाति ग्रह–णिनि । गुणग्रहीतरि स्त्रियां ङीप् । ण्वुल् गुणग्राहकोऽप्यत्र । "गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गुणग्राहको यदि" उद्भटः ।

गुणज्ञ त्रि० गुणं जानाति ज्ञा–क ६त०। गुणज्ञातरि "गुणिनि गुणज्ञो रमते" हितो०।

गुणधर्म्म पु० "यो गुणेन प्रवर्त्तेत गुणधर्मः स उच्यते" इत्युक्ते मूर्द्धाभिषिक्तस्य प्रजापालनादिधर्मे ।

गुणनिका स्त्री गुण–आम्रेडने भावे युच् स्वार्थे क । १अभ्यासे निश्चयार्थं पाठ्यग्रन्थस्य पुनःपुनरनुशीलने, "चेतः परिचयस्थैर्य्ये यस्य गुणनिकेव सा" माघः । २नृत्ये, ३हारे, मेदि० । ४मालायाञ्च "दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका" आनन्दलहरी ।

गुणनिधि पु० गुणा निधीयन्ते अस्मिन् नि+धा–आधारे कि ६त० । १गुणाधारे काम्पिल्लनगरवासियज्ञदत्तदीक्षितद्विजपुत्रे "आसीत् काम्पिल्लनगरे सोमराजिकुलोद्भवः । दीक्षितो यज्ञदत्ताख्यो यज्ञविद्याविशारदः । तस्य पुत्रो गुणनिधिश्चन्द्रबिम्बसमाकृतिः" काशी० १३अ० । स चात्यन्तद्यूताद्यासङ्गेन दुष्टचरितया पित्रा त्यक्तः इतस्ततोऽटन् अन्नालाभेन शिवचतुर्दश्यामुपोष्य रात्रौ शैवकृतशिवलिङ्गार्चनादिकं दृष्ट्वा सुप्तेषु तदर्चकेषु शिवनिर्माल्यहरणायोपचक्राम तत्र काले च शिवमन्दिरे पूर्वप्रज्वलितप्रदीपे निर्वाणप्रायतां प्राप्ते अपहर्त्तव्यद्रव्यसम्यग्दर्शनार्थं स्ववस्त्रखण्डेन तत्र दीपस्योद्दीपनं कृत्वा शिवनैवेद्यादि हर्त्तुमारेभे अस्मिन्नेव काले शिवोपासकानां निद्रापगमे तैस्ताड्यमानो गुणनिधिर्मृतः तत्र प्रसङ्गेन शिवरात्रिदिनोपवासजेन शिवार्चादर्शनजेन शिवमन्दिरदीपोद्दीपनजेन च पुण्येन कैलासं जगाम भोगावसाने कलिङ्गदेशाधिपत्वं लेभे पूर्वसंस्कारवशात् शिवभक्तेः प्रादुर्भावे शिवाराधनेन कुबेरपदवीं प्राप इति तत्कथासंक्षेपः । विस्तरस्तु तत्र दृश्यः । [कायामनुशीलने त्रिका० ।

गुणनी स्त्री गुण्यतेऽनया गुण–ल्युट् ङीप् । गुणनि-

गुणनीय पु० गुण–करणे अनीयर् । १अभ्यासे हारा० । कर्म्मणि अनीयर् । २गुणितव्ये त्रि० ।

गुणपदी स्त्री गुणौ गुणितौ पादावस्याः कुम्भपद्या० अन्त्यलोपो ङीप् च । गुणितपादायां स्त्रियाम् ।

गुणप्रवृद्ध पु० गुणैः सत्त्वादिभिः प्रवृद्धः । संसाररूपवृक्षशाखादौ "अधश्चोर्द्ध्वं च प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः" गीता ।

गुणभृत् त्रि० गुणं बिभर्त्ति, अधिष्ठातृत्वेन वा बिभर्त्ति धारयति भृ–क्विप् । १गुणधारिणि २गुणाधिष्ठातरि परमेश्वरे पु० । "गुणभृन्निर्गुणो महान्" विष्णुस० । "सृष्टिस्थितिप्रलयकर्म्मस्वधिष्ठातृत्वात् गुणभृत्" भा० ।

गुणभ्रंश पु० ६त० । गुणनाशे हारा० ।

गुणमय त्रि० गुणात्मकः गुणप्रचुरो वा गुण+तादात्म्ये प्राचुर्य्ये वा मयट् । १गुणात्मके "तया बद्धमनयुक्तः पाशैर्गुणमयैस्तदा" भा० आ० १७१अ० । "एभिर्गुणमयैर्भावैः" गीता । स्त्रियां ङीप् "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया" गीता । २गुणाढ्ये च ।

गुणलयनी स्त्री गुणाः गुणनिर्मिताः पटा लीयन्तेऽस्याम् ली–आधारे ल्युट् ङीप् । १पटमण्डपे (तांबु) हलायुधः । स्वार्थे क । अत इत्वम् । गुणलयनिका । तत्रार्थे हेम० ।

गुणवचन पु० गुणमुक्तवान् वच–कर्त्तरि भूते ल्यु । गुणवद्द्रव्यवाचके शुक्लादौ शब्दे । "वोतो गुणवचनात्" पा० । अत्र विशेषणतया गुणवचनानामेव तथात्वं तेन गुणिवाचकत्वे सति गुणवाचकत्वं गुणवचनत्वम् । ततो शुक्लादिपदानामेव तथात्वम् रूपादिपदानान्तु केवलगुणवाचकत्वात् न गुणवचनत्वमिति बोध्यम् । गुणमुक्तवान् इति भूत एव ल्युट् तेन यदा कदाचिद्गुणवाचकत्वे सति इदानीं गुणवचनत्वमिति बोध्यम् "तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन" पा० । "गुणमात्रं वर्णमात्रं तेन सहाचष्टे इत्यादावुदाहृतौ स्वगुणस्य क्रियारूपत्वेऽपि नातद्भाविनः" "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः ष्यञ्" पा० । अत्र विशेषणमात्रपरम् गुणवचनं पाठ्यम् तेन जडस्य भावः जाड्यम् इति वैशिष्ट्यमित्यादिसिद्धिः "अजादी गुणवचनादेव" पा० अत्रापि विशेषणस्यैव गुणवाचिनां द्रव्यपरत्वे इष्ठनीयसुनौ न गुणपरत्वे इत्याकरे स्थितम् "प्रकारे गुणवचनस्य" पा० द्वित्वम् । पटुप्रकारः पटुपटुः इत्यादि ।

गुणवचनशब्दे परे विस्पष्टादीनामाद्युदात्तता विस्पष्ट-कटुकम्" सि°कौ° स्वर् । गुणवाचकेऽप्यत्र ।

गुणवत् त्रि° गुणोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १गुणाढ्ये "गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गुणग्राहको यदि" उद्भटः । "सर्वत्र गुणवद्दानम्" स्मृतिः स्त्रियां ङीप् । यदुवंशप्रद्युम्नाभस्य २दौहित्रे पु° ३तत्कन्यायां स्त्री । "वज्रनाभस्य तनयः सुनाभो नाम विश्रुतः । दुहितृद्वयञ्च नृपते ! तस्य रूप-गुणान्वितम् । एका चन्द्रवती नाम्ना गुणवत्यथ चापरा" हरिवं° १५२अ° । "गुणवत्यपि पुत्रञ्च गुणवन्तमजीजनत्" हरिवं° १५५ अ° । ४अप्सरोभेदे स्त्री । "अलम्बुषा गुणवती स्थूलकेशी कलावती" काशी° ६अ° ।

गुणवाद पु° गुणस्य अङ्गस्य वादः । अर्थवादभेदे तथाहि अर्थ-वादो विध्यसमभिव्याहृतवाक्यरूपः सोऽपि त्रिविधः "गुणवादो विरोधे स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धाना-दर्थवादस्त्रिधा मतः" इति भट्टपा° । अयमर्थः विरोधे विशेष्यविशेषणयोः सामानाधिकरण्येनान्वयविरोधे गुणवादः अङ्गकथनरूपत्वात् यथा यजमानः प्रस्तर इति अत्र हि प्रस्तरः कुशमुष्टिः तस्य यजमानेऽभेदान्वयबाधात् यजमानस्य कुशमुष्टिधारणरूपाङ्गवादरूपत्वात् गुणवादः । अवधारिते प्रमाणान्तरसिद्धेऽर्थे यो वादः सोऽनुवादः यथा "अन्तरीक्षे नाग्निश्चेतव्यः" "अग्निर्हिमस्य भेषजम्" इत्यादि च, अन्तरीक्षे अग्निचयनस्यासम्भवेन तदभावस्य, अग्नेर्हिम-नाशकत्वस्य च लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात् अनुवादः । तद्धानौ तयोर्विरोधावधारणयोरभावे भूतार्थवादः । "इन्द्रो वृत्र-मवधीदित्यादि" सोऽपि द्विविधः स्तुत्यर्थवादो निन्दार्थवादश्च । "सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयमित्यादौ" स्तुत्यर्थवादः । "तैल-स्त्रीमांससम्भोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान् । विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं ध्रुवम्" इत्यादौ निन्दार्थवाद इति ।

गुणविधि पु° गुणस्याङ्गस्य द्रव्यादेर्विधिः । प्राप्तस्याप्राप्तस्य वा कर्मणोऽङ्गद्रव्यविधाने । यथा "अग्निहोत्रं जुहोति स्वर्ग-कामः" इति विधिना स्वर्गसाधनत्वेन प्राप्तस्याग्निहोत्रादे-रङ्गं "दध्ना जुहोतीति" वाक्येन दधिद्रव्यं विदधत् गुण-विधिः । यत्र च कर्म अङ्गं च मानान्तरेणाप्राप्तं तत्रोभयविधानं यथाहि तत्र अङ्गरूपगुणविधानेन गुण-विधित्वं तथा कर्मस्वरूपप्रापकत्वेन उत्पत्तिविधित्वं चेत्युभयरूपत्वम् तदेतत् मीमांसकन्ये विवृतं यथा "अज्ञातार्थज्ञापको वेदभागो विधिः । स च प्रयोजन-वदर्थविधानेनार्थवत्त्वात् । तादृशञ्चार्थं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं विधत्ते । यथा "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इति विधिः प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्वर्गप्रयोजनवद्धोमं वि-धत्ते अग्निहोत्रेण स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः । यत्र कर्म प्रमाणान्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं विधत्ते । यथा "दध्ना जुहोति" इत्यत्र होमस्य "अग्निहोत्रं जुहुयात्" इत्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रविधानं दध्ना होमं भावयेदिति । यत्र तूभयमप्राप्तं, तत्र विशिष्टं विधत्ते । यथा "सोमेन यजेत" इत्यत्र सोमद्रव्ययागयो-रप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टयागविधानम् । सोमपदे मत्वर्थ-लक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थ-बोधः । न चोभयविधाने वाक्यभेदः, प्रत्येकमुभयस्या-विधानात् किन्तु विशिष्टस्यैकस्यैव विधानात् । न च "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति" प्राप्तयागोद्देशेन सोमरूपगुणविधानमेवास्तु सोमेन यागं भावयेदिति, किं मत्वर्थलक्षणयेति वाच्यम् । तस्याधिकारविधित्वे-नोत्पत्तिविधित्वासम्भवात् । ननु "उद्भिदा यजेत पशु-काम" इत्यस्येव ज्योतिष्टोमेन इत्यस्याप्युत्पत्त्यधिकार-विधित्वमस्त्विति चेन्न दृष्टान्ते उत्पत्तिवाक्यान्तरा-भावेनान्यथानुपपत्त्या तथात्वाश्रयणात् । किञ्च ज्यो-तिष्टोमेनेत्यत्रोभयविधित्वे तेनैव यागमात्रस्य फलसम्बन्धश्च बोधनीय इति गुरुतरो वाक्यभेदस्ततो वरं सोमपदे मत्वर्थ-लक्षणया विशिष्टविधानम्" । अधिकं विधिशब्दे वक्ष्यते । उभयविधाने अन्यदुदाहरणं तत्त्वबोधिन्यां दर्शितं यथा

"प्रथमस्य चतुर्थे "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजे-तेति" तत्र वाजपेयशब्देन वाजमन्नं पेयं सुरादीति । तत्र तत्तद्यागमनूद्य वाजपेयद्रव्यरूपो गुणो विधीयते, किं वा वाजपेयनामा यागविशेषोऽनेन विधीयत इति संशयः तत्र विशिष्टयागान्तरकल्पने गौरवादन्नसुरात्मकं द्रव्यद्वयं गुणो विधीयते नच गुणविधित्वे वाजपेयकरणक-यागेन स्वाराज्यं कुर्यादिति यागे वाजपेयकर-णत्वेन वाजपेयसाध्यत्वस्वाराज्यसाधनत्वयोर्विरुद्धयोरेक-यागविषयत्वानभ्युपगमात् वाजपेयगुणवता यागेन स्वाराज्यं भावयेदिति मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येतेतिवाच्यं सकृदुच्चरितस्य यजेतेत्यस्य तन्त्रेणोभयपरत्वानङ्गीकारात् वाजपेयेन द्रव्येण स्वाराज्याय यागं कुर्यादित्यर्थलाभाच्च मत्वर्थलक्षणा । तथाच सूत्रं "नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्वि-धानमिति चेदिति" (जैमि° १।४।८ ।) प्राप्ते ब्रूमः यजेः

फले द्रव्ये च उभयत्र सम्बन्धाङ्गीकारे विरुद्धं त्रिकद्वयमापद्येत । तथा हि उपादेयत्वं गुणत्वं विधेयत्वञ्चेत्येकं त्रिकम् उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं मुख्यत्वञ्चेत्यपरं त्रिकं तत्रोद्देश्यत्वादयस्त्रयः स्वाराज्यफलनिष्ठा धर्माः । उपादेयत्वादयस्त्रयः साधनीभूतयागनिष्ठा धर्माः फलमुद्दिश्य यागस्योपादानात् फलमनूद्य यागस्य विधानात् फलस्य च साध्यतया मुख्यत्वात् यागस्य साधनत्वेनोपसर्ज्जनत्वात् तदेव च गुणत्वम् । अत्र चोपादेयत्वोद्देश्यत्वयोः, गुणत्वमुख्यत्वयोरनुवाद्यत्वविधेयत्वयोर्विरोध इति त्रिकद्वयं विरुद्धम् । तथाचैकेनैकदा तादृशविरुद्धोभयधर्म्मवत्त्वं नाङ्गीक्रियत इति भावः । अथ मा भूत्तन्त्रेण सम्बन्धः यजेतेत्यनुषङ्गेण पृथक् फले द्रव्ये-चान्वयः स्वीक्रियतामिति चेन्न अनुषङ्गकल्पने वाजपेयद्रव्येण यजेत यागं कुर्य्यात् स्वाराज्याय यजेत यागेन स्वाराज्यं भावयेदिति वाक्यभेदापत्तेः तस्माद्वाजपेयशब्दो न द्रव्यवाचकः अपि तु यागनामधेयमिति । इत्थञ्चानुषङ्गकल्पने वाक्यभेदरूपगौरवं दोष इत्यनुषङ्गाधिकरणसिद्धान्तः । यत्र चानुषङ्गकल्पने विशेषप्रमाणमस्ति तत्र प्रामाणिकत्वात् तत्कल्पने गौरवं न दोषायेति ध्येयम्" ।

उभयत्र च द्रव्यमात्रगुणविधाननिराकरणम् प्रयोजनम् । क्वचित्तु गुणमात्रविधानं जै० १।४।६ सूत्रभाष्ययोर्दर्शितं यथा

"तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद्विधानार्थे न चेदन्येन शिष्टाः" सू० । "यथा "आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इत्येवमादयः श्रूयन्ते तत्र सन्देहः, किम् 'आग्नेयोऽग्नीषोमीयः' इत्येवमादयो गुणविधयः, कर्म्मनामधेयानि वा ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? गुणविधौ यद्यनेको गुणो विधीयेत, अग्निः पुरोडाशोऽष्टाकपालाः इति, तस्माच्च गुणविधयः इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, तत्र कर्म्म, गुणास्तस्य विधीयेरन्, अविभक्ता हि ते कर्मणो विधानार्थे तद्धितान्ते शब्दे, तत्र हि अष्टाकपालस्याग्नेयता विधीयते, स एव एवमाग्नेयो भवति, यदाग्नये संकल्प्य दीयते, तेनायमनेन प्रकारेण यागो विहितो भवति, स एवं विधीयमानो न शक्यते सम्बन्धिनामविधाय विहित इति वक्तुम् । तस्मात् गुणविधयः, अष्टसु कपालेषु संस्क्रियमाणो व्रीहिमयो वा पुरोडाश एव भवति, सोऽनुवादः सिद्धत्वादष्टाकपाल उच्यते, 'कपालेषु श्रपयति' इति वचनात् नान्येन श्रपितं गृह्णन्ति, तेनाग्निगुणके न वाक्यभेदो भवति, 'न चेदन्येन शिष्टाः' यत्र पुनरन्येन वचनेन शिष्टा गुणा भवन्ति तत्र नामधेयं, यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति ।'"

गुणवृक्ष पु० गुणानां नौकाकर्षणरज्जूनां बन्धनाधारः वृक्ष इव । नौकाकर्षकदामाद्याधारे काष्ठे । (मास्तुल) । स्वार्थे क, स इव कायति कै—क वा । तत्रार्थे अमरः ।

गुणवृत्ति स्त्री गुणेन वृत्तिः । १लक्ष्यमाणसादृश्यादिगुणसम्बन्धेन शब्दस्य अर्थप्रकाशनरूपशक्तौ लक्षणावृत्तौ, "यस्याजिनसमीपे पौरुषाणि स गुणवृत्त्या पुरुषः" कात्या० श्रौ० १०।१।२८ सूत्रे कर्कः । गुणे वृत्तिर्यस्य । २गुणसामर्थ्यवति त्रि० "मन्त्रान् मन्त्रपतिर्हृष्टो निर्गुणो गुणवृत्तयः । कथं चरन्ति ? श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे" भाग० १०।८७ अ० । गुणानां सत्त्वादीनां वृत्तिः । सत्त्वादीनां ३परिणामभेदेषु स्त्री "परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः" पात० सू० । तासाञ्च यथाऽन्योन्यविरोधस्तथा तत्सूत्रभाष्यादिषु दर्शितम् ।

"प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिगुणाः परस्परानुग्रहतन्त्रीभूत्वा शान्तं घोरं मूढं वा प्रत्ययं त्रिगुणमेवारभन्ते चलञ्च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तं रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते सामान्यानि तु अतिशयैः सह प्रवर्त्तन्ते एवमेते गुणा इतरेतराश्रयेणोपार्ज्जितसुखदुःखमोहप्रत्यया इति सर्वे सर्वरूपा भवन्ति गुणप्रधानभावकृतस्त्वेषु विशेष इति तस्मात् दुःखमेव सर्वं विवेकिन" व्यासभा० ।

"प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपबुद्धिरूपेण परिणता गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि परस्परानुग्रहतन्त्राः शान्तं सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मूढं विषादात्मकमेव प्रत्ययं सुखोपभोगरूपमपि त्रिगुणं मारभन्ते नच कोऽपि तादृशरूपोऽस्य परिणामः स्थिरः इत्याह चलञ्च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तं नान्यैकप्रत्ययः कथं, परस्परविरुद्धयोः शान्तघोरमूढत्वान्येकदा प्रतिपद्यते ? इत्यत आह रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते सरूपास्त्वष्टौ भावा धर्म्मादयो वृत्तयः सुखाद्यास्तदिह धर्म्मेण विपद्यमानेनाधर्म्मस्तादृशो विरुध्यते एवं ज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सुखादिभिश्च तादृशान्येव

तद्विपरीतानि विदधन्ते, सामान्यानि स्वसदावरद्रूपाणि अविशत्रैः सदावरद्भिः सहाविरोधात् प्रवर्त्तन्ते इति । ननु स्रक्चन्दनवनितादि विषयसुखस्य कुतः स्वाभाविकी दुःखतेत्यत आह एवमेव इति उपादानाभेदादुपादानात्मकत्वाच्चोपादेयस्याप्यभेद इत्यर्थः । तत्किमिदानीमात्यन्तिकमेव तादात्म्यं तथा च बुद्धिव्यपदेशभेदौ न कल्प्येते इत्यत आह गुणप्रधानेति सामान्यात्मना गुणभावोऽविशेषात्मना च प्राधान्यं तस्माद्युपाधितः स्वभावतश्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति" वाच० विवरणम्

गुणसङ्ग पु० गुणेषु गुणकार्येषु सुखदुःखादिषु सङ्गः । सुखाद्यासक्तौ "कारणं गुणसङ्गोऽस्य" गीता ।

गुणसंख्यान न० गुणाः संख्यायन्तेऽनेन सम्–ख्या करणे ल्युट् ६त० । सांख्यशास्त्रे ।

गुणसम्मूढ त्रि० गुणैः सम्मूढः । गुणकार्यदेहादिष्वात्माभिमानवति । "प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु" गीता ।

गुणसागर पु० गुणानां सागर इवाधारः । चतुर्मुखे १ब्रह्मणि शब्दच० । २वृक्षभेदे त्रिका० ३गुणाधारे च । शब्दक० अस्य अस्यार्थे त्रिलिङ्गतोक्तिः प्रामादिकी सागरशब्दस्य नियतलिङ्गत्वात् "इमानद्रुवयोः" पा० सूत्रेण विशेषं विना उत्तरपदलिङ्गस्य नियमनात् ।

गुणा स्त्री गुणोऽस्त्यस्याः अच् । १दूर्वायां २मांसरोहिण्याञ्च राजनि० । तयोर्बहुतन्तुमत्त्वात्तथात्वम् ।

गुणाकर पु० ६त० । १वृक्षभेदे शब्दर० २गुणयुक्ते च "तपस्विभिरतश्चाथ तस्य पुत्रो गुणाकरः । सत्यवान् नाम देवर्षे !" भा०व० सावित्र्युपाख्याने । गुणसागरशब्दोक्तहेतुना शब्दक० अस्य त्रिलिङ्गतोक्तिः प्रामादिकी ।

गुणाढ्य त्रि० गुणैराढ्यः । बहुगुणयुक्ते ।

गुणातीत पु० गुणान् सत्त्वादिगुणधर्मान् सुखदुःखादीनतीतः । १परमेश्वरे स्थितप्रज्ञे २आत्मज्ञे च । गुणातीतताकारणसहितं तल्लक्षणमुक्तं गीतायां यथा

"गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् । जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते । अर्जुन उवाच । कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ! । किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्त्तते । श्रीभगवानुवाच । प्रकाशञ्च प्रवृत्तिञ्च मोहमेव च पाण्डव ! । न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि निवृत्तानि न काङ्क्षति । उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते । गुणा वर्त्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते । समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः । तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः । मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते । माञ्च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते" ।

गुणादि "गुणादयोऽवयवाः" । ("अवयववाचिनः परे गुणादयोनान्तोदात्ताः") पा० सूत्रविहितान्तोदात्ततानिषेधनिमित्ते १शब्दगणे । स च गुण "गुण अक्षर, अध्याय सूक्तछन्दस् मान"। २गुणकर्मजातिसमवायविशेषाभावेषु "गुणादिर्निर्गुणक्रियः" भाषा० ।

गुणान्वित त्रि० ३त० । १विवेकवैराग्योपरमादिभिर्मोक्षो-"पायैरन्विते" "प्रक्षोपदोषाय गुणान्विताय" वेदा०सा० २गुणयुक्ते च । [हारा० ।

गुणिका स्त्री गुण इनु स्वार्थे क । शूनाङ्गे उच्छूनदेहे

गुणित त्रि० गुण–आमन्त्रणे कर्मणि क्त । १आहते ताडिते पूरिते अमरः । "इष्टकृतिरष्टगुणिता व्येका दलिता विभाजितेष्टेन" लीला० ।

गुणिन् त्रि० गुण+अस्त्यर्थे इनि । गुणयुक्ते "गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमा यस्य" हितो० ।

गुणीभूत त्रि०अगुणः गुणः भूतः गुण+च्वि+भू–क्त । अप्रधानीभूते "गुणीभूता गुणाः सर्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे" भा०क०१५अ० । च्व्यर्थे कृतादित्वात् समासे उत्तरपदत्वात् ततो न च्विः । तेन गुणभूतोऽप्यत्र । "गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताऽभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते" हरिः ।

गुणीभूतव्यङ्ग्य न० गुणीभूतं व्यङ्ग्यं यत्र । काव्यभेदे तल्लक्षणभेदादि सा०द० उक्तं यथा

"अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये । अपरं काव्यं अनुत्तमत्वम् न्यूनतया साम्येन च संभवति । तत्र स्यादितराङ्गं१ काक्वाक्षिप्तं२ च वाच्यसिद्ध्यङ्गम्३ संदिग्धप्राधान्यं४ तुल्यप्राधान्य५मस्फुट६मगूढम्७। व्यङ्ग्यमसुन्दर८मेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ । इतरस्य रसादेरङ्गं रसादि व्यङ्ग्यं१ यथा । "अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः । नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः" । अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् । "मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकामस्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः । हा हा कथं नु भवतो रिपुराजधानीप्रासादसन्ततिषु तिष्ठति

कामिलोकः"। अत्रौत्सुक्यत्रासमन्धिसंस्थितस्य करुणस्य राजविषयरत्यङ्गभावः। "जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम्। कृता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता"। अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्त्यैव रामतुल्यत्वमभ्यते वचनेन तु साहस्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कृत्य तद्गोपनमपाकृतं तेन व्यङ्ग्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गतां नीतम्। काक्वाक्षिप्तं २यथा। "मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद् दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः। संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन"। अत्र मथ्नाम्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सहभावेनैव स्थितम्। "दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्वतः। प्रतापस्तव राजेन्द्र! वैरिवंशदवानलः"। अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्ग्यः प्रतापस्य दवानलत्वारोपसिद्ध्यङ्गम्३। "हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तधैर्य्य" इत्यादौ। विलोचनव्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः४। "ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये। जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते"। अत्र वाच्यस्य परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य च समं प्राधान्यम्५। "सन्धौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः। अल्लाउदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः"। अत्राल्लाउदीनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्तरेण नान्यः प्रशमोपाय इति व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि झटित्यस्फुटम्६। "अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदेशिना। अहं व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमतः परम्"। अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यग्योषिति बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यायमानत्वेनागूढम्७। "वानीरकुडुङ्गुड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः। घरकम्मवावडाए वहुए सीअन्ति अङ्गाइं"। अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् सीदन्त्यङ्गानि इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरम्८। किन्तु दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो व्यङ्ग्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् तदुक्तं ध्वनिकृता "अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते। तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः"। अत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विरोधः यथा "दृष्ट्या केशवगोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया तेनात्र स्खलितास्मि नाथ! पतितां किं नाम नालम्बसे। एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गतिर्गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम्"। अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां सलेशमिति पदेन स्फुटतयाऽवभासः। सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव। किन्तु यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसान्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहारः तदुक्तं तेनैव "प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम्। धत्ते रसादितात्पर्य्यपर्य्यालोचनया पुनः" यत्र च "यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानामभ्रंलिहः शोणमणीमयूखः। सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डेऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं विधत्ते" इत्यादौ रत्यादीनां नगरीवृत्तान्तादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं तत्र तेषामतात्पर्य्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः"। अस्य भेदसंख्याविस्तरभयान्नोक्तास्तत एवावसेयाः।

गुणेश्वर पु॰ ६त॰। १चित्रकूटपर्वते २सत्त्वादिगुणानां नियामके परमेश्वरे शब्दरत्ना॰। गुणेशोऽपि परमेश्वरे।

गुणोत्कर्ष पु॰ ६त॰। गुणातिशये हेमच॰। "भूयस्य गुणोत्कर्षमिते विद्ये करिष्यतः" रामा॰वाल॰ २६अ॰।

गुण्ठित त्रि॰ गुठि–क्त। १व्याप्ते। २गुण्डिते ३धूलिधूसरे च रमानाथः।

गुण्ड पु॰ गुडि–वेष्टने अच्। १अभिषवे तृणभेदे राजनि॰ यस्य कन्दः कशेरु। कशेरुशब्दे विवृतिः। भावे अच्। २चूर्णने पेषणे (गुँड़ाकरा) पु॰। कर्मणि अच्। ३चूर्णिते त्रि॰। [४क्षोदपात्रे च पु॰ मेदि॰।

गुण्डक त्रि॰ गुडि–ण्वुल्। १मलिने। २धूलौ ३कलोक्तौ

गुण्डकन्द पु॰ ६त॰। कशेरुणि (केशुर)। राजनि॰।

गुण्डारोचनिका स्त्री गुण्डा सती रोचना रुचिरेव स्वार्थे कन् (कमलागुँड़ि) वृक्षभेदे रत्नमा॰।

गुण्डाला स्त्री गुण्डं चूर्णनमालाति आ+ला–णिनि। जलोद्भवायां गुन्द्रभेदे राजनि॰। [बलायाम् राजनि॰।

गुण्डासिनी गुण्डा सती आस्ते आस–णिनि। चिपिटा-

गुण्डिक पु॰ गुण्ड+स्वार्थे ठन्। चूर्णिते तण्डुलादौ। (गुँड़ि) "गुण्डिकैः सितपीतैश्च मण्डलैश्च महाङ्गनम्" [illegible]।

गुण्डिचा स्त्री जगन्नाथक्षेत्रस्थे तस्य रथयात्रानन्तरं सप्ताहं वासार्थे मण्डपभेदे "मण्डपे वासयेत् देवान् गुण्डिचाख्ये मनोहरे" इत्युपक्रमे "बिन्दुतीर्थतटे तस्मिन्

सप्तशतानि जनार्द्दनः। तिष्ठेत् पुरा स्वयं राम्रो यत्नेनेतत् समादिशत्। नर्म्मदातीरे राजेन्द्र ! स्थास्यामि यथापरम्। सर्व्वतीर्थानि तत्रापि स्थास्यन्ति मयि तिष्ठति। तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थे तीर्थोपपावने। मत्प्राहं ये प्रपश्यन्ति गुणकृष्णमयरूपे स्थितम्। प्राप्नुयाम् सुभद्राख्य मम सायुज्यमाप्नुयुः"। तस्यामनिर्द्धारितपि तत्रोक्ता यथा "सर्व्वपापनिवृत्तत्वात् पूज्यत्वात् सर्व्वदैवतैः। गुणक्ष-चाख्यापि सा प्रोक्ता प्रकृतेरोऽप्यगुणस्यनात्" स्क० पु० उत्ख०।

गुण्ठित त्रि० गुठि–वेष्टने क्त। रजसाकीर्णे, चूर्णिते अमरः

गुण्य त्रि० गुण–कर्म्मणि यत्। १गणनीये पूज्ये। "गुणज्ञस्त्वधोऽधो गुणवक्त्रकृत्सः"। "गणत्राज्यमहं गुणज्ञेन कुर्य्यात्" लीला०। प्रशस्तो गुणोऽस्यास्ति "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" वार्त्ति० यत्। २प्रशस्तगुणयुक्ते च। "गुणगाः ब्राह्मणाः" सि० कौ०।

गुत्थ पु० गुत्स+पृषो०। गवेधुकाधान्ये (गड़गड़े) रत्नमा०

गुत्थक न० गुत्थेन कायति कै–क पृषो०। ग्रन्थिपर्णे द्रव्ये रत्नमा०। [गुत्सशब्दे २५६६पृ० विवृतिः।

गुत्स पु० गुध–स किच्च नि० दटन। ग्रन्थिपर्णद्रव्ये मेदि०।

गुत्सक पु० गुत्स+स्वार्थादौ क। १स्तवके शब्दरत्ना०। गुत्सकशब्दे दृश्यम्। २ग्रन्थपरिच्छेदे लिङ्गा०। "अथ वाङ्मयभेदाः स्युरम्यूः खण्डकथा कथा। आख्यायिका परिकथा कलापकदिमेषकौ। सन्धानमनिरुद्धं च प्रकीर्णं गुत्स कादि च। सर्गोऽग्र्यपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः। उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलं काण्डमस्त्रियाम्। स्थानं प्रकरणं पर्वाह्निकश्च ग्रन्थसन्धयः" त्रिका०। अत्र गुत्सकादीत्यादिपदात् लतकौशामादीनां ग्रहणम्। तत्र कुसुमाञ्जलौ स्तवकः, काव्यप्रकाशे उल्लासः। एवमन्यत्रापि यथायथं ग्रन्थनामानुसारेण तदवयववाचकशब्दविशेषेण ग्रन्थसन्धिकरणम् दृश्यते तेषां सर्व्वेषामादिपदग्राह्यता।

गुद खेले भ्वा० आत्म० अक० सेट्। गोदते अगोदिष्ट। जुगुदे। गुदम्।

गुद न० गुद–क। मलत्यागद्वारे अपानवायुनिःसारणद्वारे "तत्र स्थूलान्त्रप्रतिबद्धमर्द्धपञ्चाङ्गुलं गुदमाहुस्तस्मिन् वलयस्तिस्रोऽध्यर्द्धाङ्गुलान्तरभूताः प्रवाहणी १विसर्ज्जनी २संवरणी चेति। चतुरङ्गुलायताः सर्व्वास्तिर्य्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिताः। शङ्खावर्त्तनिभाश्चापि उपर्युपरि संस्थिताः। गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः सम्प्रकीर्त्तिताः। रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्द्धो गुदौष्ठः परिकीर्त्तितः" सुश्रु०। तस्य स्वरूपादिकमुक्तम्।

अस्य प्राणायतनता शार्ङ्ग० उक्ता यथा "नाभिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा। मूर्द्धांसकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि च"। अस्य उपकर्ज्जनत्वे क्रोडादौ गुकेलतः गुद इति पाठान्तरं तेन स्त्रियां ङीष्। अर्द्धगुदा इत्येव। २नाड़ीभेदे स्त्री बह्वादि०वा ङीष्टापौ। "आन्त्रेभ्यो गुदाभ्यः" ऋ० १०।१६३।३। "गुदाभ्यः आभिर्नाडीभिरन्नरसः समानवायुना धातुषु नीयते ताभ्यो नाडीभ्यः" भा०। ३वलयाकारे गुदस्थाने पु०। "उदरं च गुदौ कोष्ठ्यौ विकारोऽयमथो प्रभुः" शत० "बाह्याद् गुदवलयात् अन्तरे गुदस्थे द्वे, तौ च गुदौ कोष्ठ्ये कोष्ठौ नाभेरधोदेशे भवौ" मिता०। वस्तुतः गुदमस्त्रम अर्श०। अत्र। गुदाधारस्थानपरतायामेव लिङ्गत्वम्। अतएव "गुदाः पात्राणि भद्रकामधेनुः" यजु० १८।८६। व्याख्यायाम् वेददी०। "गुदाः गुदस्थानानि" इत्युक्तम्। "स्थूलगुदया सर्पान् गुदाभिः" यजु० २५।७ मन्त्रव्याख्यायां च तेन गुदपरत्वे स्त्रीत्वं छान्दसमित्युक्तम्। तत्र सङ्गच्छते "स्निग्धो गुदाः" शत० ब्रा० ६।४। ततः अश्म० अस्त्यर्थे र। गुदर तद्युक्ते त्रि०।

गुदकील पु० गुदे कील इव। अर्शोरोगे राजनि०। अर्शःशब्दे विवृतिः। "स्थूलकन्दस्तु नाडुषः स्थूरणो गुदकीलहा" सुश्रु० "व्यानाङ्गमेदोगुदकीलिकाश्मरीपङ्को वन्यकुलत्थ एषः" सुश्रु०। स्वार्थे क। तत्रार्थे शब्दा०।

गुदग्रह पु० गुदं तद्व्यापारं गृह्णाति ग्रह–अच् ६त०। उदावर्त्तरोगे हेम०। उदावर्त्तशब्दे ११६२ पृ० दृश्यम्।

गुदपरिगाह पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यम् इञ्। गौदपरिगाहि तदपत्ये तस्य बकनखेन द्वन्द्वे इञो लुक् बहुत्वे। बकनखगुदपरिगाहाः।

गुदपाक पु० ६त०। अतिसारादिजनिते गुदस्थानस्य पूयादिनिःस्रावहेतौ पाके। "असंहतगुदं क्षीणोदराध्मानादुपद्रुतम्। गुदे पक्वे गतोष्माणमतीसारकिणं त्यजेत्" सुश्रु०। "मांसपाकेन बध्यन्ते गुदपाके च दारुणे" "गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम्" "गुदपाकस्तु पित्तेन यस्य स्यादहिताशिनः" सुश्रु०।

गुदभ्रंश पु० "प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः। रूक्षदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत्" गुदभ्रंशमिमं कृच्छ्रं पानाभ्यङ्गात् प्रसाधयेत्" इत्युक्ते रोगभेदे।

गुदरोग पु० ६त०। गुदस्थानभवे भगन्दरार्शोभिन्ने रोगे तत्र च शातातपेन "सुरालये जले वाऽपि शकृन्मूत्रं करोति यः। गुदरोगो भवेत्तस्य पापरूपः सुदारुणः" इति कर्म्मविपाकविशेषमुक्त्वा "मासं सुरार्च्चनेनैव गोदानद्वितयेन च। प्राजापत्येन चैकेन शाम्यन्ति गुदजा रुजा" भगन्दरार्शसोः पृथगुक्तत्वात्तद्भिन्नता ज्ञेया

गुदवर्त्मन् न० गुदरूपं वर्त्म। गुदरूपे मलद्वारे जटा०।

गुदस्तम्भ पु० ६त०। गुदव्यापारस्य मलनिःसारणस्य प्रतिरोधे रोगभेदे। "अवयोनौ च गमनाद्गुदस्तम्भः प्रजायते। सहस्रकमलैः स्नानं मासं कुर्य्यात् शिवस्य च" शातातपः।

गुदाङ्कुर पु० गुदेऽङ्कुर इव। अर्शोरोगे हेमच०।

गुदौष्ठ पु० गुदस्य ओष्ठ इव। गुदावयवभेदे गुदशब्दे दर्शिते सुश्रुतवाक्ये तत्स्वरूपादि।

गुद्र मिथ्याकथने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित्। गुन्द्रयति अजुगुन्द्रत्-त। गुन्द्रयां-बभूव आस चक्रे। गुन्द्रा।

गुध रोषणे क्र्या० पर० सक० सेट्। गुध्नाति अगोधीत्। जुगोध। सेट्क्त्वेऽपि न गुणः गुधित्वा। गुद्धः।

गुध क्रीडे भ्वा०आत्म०अक०सेट्। गोधते अगोधिष्ट। जुगुधे

गुध वेष्टने दिवा० पर० सक० सेट्। गुध्यति अगोधीत्। जुगोध गुधित्वा।

गुधेर त्रि० गुध वेष्टने एरक्। गोप्तरि उज्ज्वलदत्तः।

गुन्दल पु० गुमित्यव्यक्तशब्देन दल्यतेऽसौ दल-णिच्-कर्म्मणि अच्। मर्दलशब्दे हेमच०।

गुन्द्र पु० गुद्रि-कर्म्मणि अच्। १शरतृणे (गोपटेर) तृणे अमरः। "गुन्द्रः कषायो मधुरः शिशिरः पित्तरक्तजित्। स्तन्यशुक्ररजोमूत्रशोधनो मूत्रकृच्छ्रजित्" भावप्र०। २भद्रमुस्तके ३प्रियङ्गुवृक्षे च स्त्री अमरः। ४गवेधुकायां स्त्री रत्नमाला ५एरकायां स्त्री भावप्र०। [भावप्र०।

गुन्द्रमूला स्त्री गुन्द्रस्य मूलमिव मूलमस्याः। एरकातृणे

गुन्द्रला स्त्री गुन्द्रं मिथ्यावचनं लाति ला-क। जीवञ्जीवखगे चकोरके हेमच०।

गुन्फ ग्रन्थे तु०प०सक० सेट्। गुम्फति अगुम्फीत्। जुगुम्फ। गुम्फन् गुफितः गुम्फित्वा-गुफित्वा। लोपधत्वात् क्विपि गुन् गुभौ इत्यादि।

गुप गोपने सक० आत्म० सेट् कुत्सने स्वार्थे सन् अनिट् कुत्सनभिन्ने कुत्सापूर्व्वकनिवृत्तिरूपार्थे अक० निन्दनस्य तत्र सक०। पापात् जुगुप्सते अजुगुप्सिष्ट। जुगुप्सां बभूव आस चक्रे जुगुप्सितः। गोपने गोपते अगोपिष्ट जुगुपे। "आच्छद्विधानैर्गुपितो बार्हतैः सोमरक्षितः" ऋ० १०।८५।११। "तथा राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य" १०।१०९।३। तत्र निन्दार्थत्वे "जुगुप्सेरंश्च चाण्डालम् संश्रयेयुश्च सर्व्वशः" मनुः "यदा दृश्येत सोऽस्य लोकहतं जुगुप्सते" भा०व०२११८०।

गुप रक्षणे भ्वा० सक० पर० वेट् स्वार्थे आर्द्धधातुके नित्यमायः आर्द्धधातुके वा। गोपायति अगोपायीत् अगोपीत् अगोप्सीत्। गोपायाम्-बभूव आस चकार जुगोप। गोपायितः गुप्तः। गुप्तिः गोपायनम् गोपनम्। "जुगोपात्मानमत्रस्तः" रघुः। "आत्मानं सततं गोपायीत" श्रुतिः "जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम्" रघुः। "नैनं गोप्स्यति दुर्बुद्धिमद्य बाणहतं मया" भा० भी० ४८६२श्लो० "अगोपिष्टां पुरोऽनुज्ञामगोप्सां रक्षसां बलम्" भट्टिः। "यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्व्वदा" मनुः।

गुप व्याकुलत्वे दिवा० अक० पर० सेट् इरित्। गुप्यति अगुपत् अगोपीत् जुगोप। गुपितः।

गुप भाषने चुरा० उभ० सक० सेट्। गोपयति ते अजूगुपत् त। गोपयाम् बभूव आस चकार चक्रे। बहुशो गुपधातूनामुदाहरणं कविरहस्ये यथा "गोपायति क्षितिमिमां चतुरम्बुधिसीमां पापाज्जुगुप्सत उदारमतिः सदैव। चित्तं न गोपयति यस्तु बलीयसेभ्यो धीरो न गुप्यति महत्यपि कार्य्यजाते"।

गुपिल पु० गुप इलच् किच्च। १नृपे उज्ज्वल० २रक्षके त्रि०।

गुप्त त्रि० गुप-कर्म्मणि क्त। १त्राते रक्षिते २गूढे संवृते च अमरः। "स गुप्तमूलप्रत्यन्तः" रघुः। ३कुन्दुरे पु० शब्दरत्ना०। "गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः" उद्वा० त० उक्ते ४वैश्योपनामभेदे पु०। ५कपिकच्छ्वां स्त्री राजनि०। ६परकीयायां नायिकायां स्त्री। "गुप्ताविदग्धालक्षिताकुलटानुशयानामुदिताप्रभृतीनां परकीयायामेवान्तर्भावः तत्र गुप्ता त्रिविधा वृत्तसुरतगोपना वर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना वर्त्तमानसुरतगोपना चेति विभज्य रसमञ्जर्य्यां त्रिरूपामेकत्र पद्ये उदाहृतः यथा "श्वश्रूः क्रुध्यतु निर्दहन्तु सुहृदो निन्दन्तु वा यातरस्तद्वद्य न मन्दिरे सखि! पुनः स्थाप्यो विधेयो मया"। आखोराक्रमणाय कोपकुहरादुत्क्रामता तन्वती मार्ज्जारी नखरैः खरैः क्षतवती कां कां न मे दुर्दशाम्"। ७रक्षितायां स्त्रियाञ्च (राखनी) स्त्री "ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु सेवेतां

रेक्षमार्ब्दशौ'' मनुः ३परमेश्वरे पु० "गुप्तचक्रगदाधरः" विष्णुस० 'वाङ्मनसयोरगोचरत्वात् गुप्तः "एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते" इति श्रुतेः'' भा०।

गुप्तक पु० कश्यपसेनानीभेदे। "अशुकारकः कुञ्जरो गुप्तकश्च गमुञ्जयः ह्रुम्रपत्नंसपदशौ" भा० द्रो० २३४अ०। स्वार्थे क। २गुप्तार्थे त्रि०। [१गूढगमने त्रि०।

गुप्तगति पु० गुप्ता गतिर्यस्य। चरपर्य्ये। १गुप्तचरे शब्दार्थचि०।

गुप्तचर त्रि० गुप्तचरो यस्य। १गूढभावेन चरणकर्त्तरि। २बलभद्रानुजे यदुवंश्ये पु० त्रिका०। कर्म०। ३गूढे दूतभेदे पु०

गुप्तस्नेह पु० गुप्तः स्नेहोऽस्य। १अङ्कोटवृक्षे राजनि०। कर्म०। २गूढे स्नेहे "गुप्तस्नेहवरी(रतिः) हृतोयभवने" नीलकण्ठताजकम्।

गुप्ति स्त्री गुप-भावे क्तिन्। १गोपने "भयगौरवलज्जादेः वर्णाद्याकारगुप्तिरवहित्था" सा० द०। २संवरणे "हस्तक्षिचिलासाम्नं गुप्तावदि मनोरमम्" कुमा०। "असिधारास कोशगुप्तिः" काद०। "स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनादिकम्" मनुः। ३रक्षणे "सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं स महाद्युतिः" (ईश्वरः) मनुः। ४पाठमन्त्रसंस्कारभेदे तन्त्रसा० गौतमीये "जननं जीवनं पश्चात् ताड़नं बोधनं तथा। तथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः। तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः" इति विभज्य "जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम्" इति लक्षितम्। आधारे क्तिन्। ५अवस्करस्थाने ६कारागारस्थाने मेदि०। "चिरमतिरसलौल्यात् बन्धनं लम्भितानां पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव। दलितदलकपाटः षट्पदानां सरोजे सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्कः करोति" माघः ७भूगर्त्ते। करणे क्तिन्। ८अहिंसादौ योगाङ्गे यमे च हेमच०। ९गर्त्तार्थं छिद्रनृखनने १०नौकाछिद्रे भरतः।

गुफ ग्रन्थे तुदा० पर० सक० सेट् मुचा०। गुम्फति अगोफीत् जुगोफ।

गुफित त्रि० गुफ-गुम्फ-वा कर्म्मणि क्त। ग्रथिते अमरः।

गुम्फ ग्रन्थने तुदा० पर० सक० सेट्। गुम्फति अगुम्फीत्। जुगुम्फ गुम्फितः। मोपधत्वात् गुम्फित्वा किपि गुन् गुमौ गुमः इति। [च शब्दरत्ना०।

गुम्फ पु० गुम्फ-घञ्। १ग्रथने, २बाहोर्भूषणे मेदि० ३श्मश्रुणि

गुम्फना स्त्री गुम्फ-युच्। "वाच्ये शब्दार्थयोः सम्यग्रचना गुम्फना मता" इत्युक्तायां १वाक्यस्य चारुरचनायाम्। २ग्रन्थने च (गांथा) भावे ल्युट्। ३ग्रन्थने न०।

गुम्फित त्रि० गुम्फ-क्त। पुष्पादिना ग्रथिते, अमरः।

गुर वधे गत्याञ्च दिवा० आत्म० सक० सेट्। गूर्य्यते अगोरिष्ट। जुगोर। ईदित् गूर्णः। गोरणम्।

गुर उद्यमे तुदा० कुटा० आत्म० अक० सेट्। गुरते अगुरिष्ट जुगोर गुरणम् ईदित् गूर्णः। वेदे तु नि० गूर्त्त इत्येव। "दूणो हृणो गूर्त्तवमाः" ऋ० १।१६७। "गूर्त्ती इषवः शरदश्च गूर्त्ताः" ऋ० ४।६।८। "अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने" स्मृतिः। "यो ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन यातयात्" श्रुतिः छान्दसः पदव्यत्ययः। एवं "न कदाचिद् द्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि" मनुः।

गुरण न० कुटा० गुर-भावे ल्युट्। हननाद्यर्थमुद्यमे अमरः। दैवादिकस्य गोरणमित्येव। तत्र वधे गत्याञ्च। अव+गोरणं हननार्थमुद्यमे इति भेदः।

गुरु पु० गिरत्यज्ञानं गृणात्युपदिशति धर्म्मं गॄ-निगरणे, गॄ-शब्दे कर्त्तरि, गीर्य्यते स्तूयते वा कर्म्मणि वा कु उत्व। १वृहस्पतौ देवाचार्य्ये अमरः। "गुरुकाव्यानुगां विभ्रत्" माघः। "गुरोर्भे गौरवत्याख्ये मीनस्थे सिंहगे गुरौ" ज्यो०त०। २प्रभाकराख्ये मीमांसकभेदे तस्य तन्नामता यथा "अत्र तु नोक्तम् तत्रापि नोक्तम् अतः पौनरुक्त्यम्" इत्यत्र स्वगुरोः संशये जाते प्रभाकरेण तदसन्निधाने तत्पुस्तके तुना, अपिना, इति पदच्छेदः कृतः उत्तरकाले गुरुणा तदुदृष्ट्वा केनेदृशः पदच्छेदः कृतः इति पृष्टे अन्यशिष्यद्वारा प्रभाकरकृतत्वं निश्चित्य तस्य संशयापनोदकत्वात् गुरुरिति संज्ञा कृतेति आख्यायिका "गुरोर्गिरः पञ्चदिनान्यधीत्य" शान्द०। "अधीयन्तिगुरूणाम्" शब्द०प्र०। "निषेकादीनि कर्म्माणि यः करोति यथाविधि। सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते" मनूक्ते "स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति" याज्ञ० उक्ते च निषेकादिक्रियाकर्त्तरि ३पितरि प्रायश्चित्तवि०। "न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः" रघुः गुरुतल्पगशब्दे विवृतिः। "अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः। तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तया" मनूक्ते शास्त्रोपदेशके ४आचार्य्यादौ तद्विशेषे" पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः। गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी" इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम्। गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते" मनुः। "तौ गुरुर्गुरुपत्नी च" रघुः। "आचार्य्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः। मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ।

सर्वज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः" देवलोक्तेषु एकादशसु आचार्यादिषु "अनेनैकादशगुरवः प्रकीर्त्तिताः" प्रा० वि०। गुरुतल्पगशब्दे विवृतिः।

"उपाध्यायः पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपतिः। मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ। वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः। मातामही मातुलानी माता मातुश्च सोदराः। श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रीषु। इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विजाः!। अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः। गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः। नैतैरुपविशेत् सार्द्धं विवदेन्नात्मकारणात्। जीवितार्थमपि द्वेषाद्गुरुभिर्नैव भाषणम्। उदितोऽपि गुणैरन्यैर्गुरुद्वेषी पतत्यधः। गुरूणामेव सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः। तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता। यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते। ज्येष्ठभ्राता च भर्त्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः। आत्मनः सर्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः। पूजनीया विशेषेण पञ्चैते भूतिमिच्छता" कूर्म० पु० ११ अ०। उक्ते पुंस्त्रीभेदेन ८उपाध्यायादौ यथायथं पुंस्त्री०।

"तथापि तन्मय्यपि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम्" माघः। कृष्णं प्रति तत्पितृव्योद्धवोक्तिः "गुरुद्वयाय गुरुणोरुभयोरथ कार्ययोः" माघे ज्येष्ठभ्रातृपितृव्यपरता। अस्मदादिप्रवर्त्तके धर्मोपदेशके ८कपिकच्छूवृक्षे राजनि०। "सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः। वा पादान्ते त्वसौ" वृ०र० उक्ते १०दीर्घवर्णादौ। "अगुरुचतुष्कं भवति गुरू द्वौ घनकुचयुग्मे शशिवदनासौ" श्रुतबोध०। "गुरुमतोऽनृच्छ इत्यादि" "गुरोश्च हलः" पा० ११महति त्रि० "गामे गुरुणि गुरुणि" प्रा०त०। १२दुर्जरे १३दुष्पाके त्रि० "तत्फलं (प्रियङ्गुफलम्) मधुरं रूक्षं कषायं शीतलं गुरु" भावप्र०। १४अलघुनि गुरुत्ववति त्रि० मेदि०। "कार्ये गुरुण्यात्मसमं नियोक्ष्ये" कुमा०। "नारदस्तु जगतो गुरुर्दिदृक्षयाय गगनं विलङ्घ्य" नैष०। "गुरुणी द्वे रसवती" भाषा०। स्त्रियां ङीप्। "अलाबूर्मेदिका गुर्वी" वैद्यकम्। "इयमतिजरठा प्रकाम गुर्वी" माघः। गुरुत्वं च गुरुत्वशब्दे दृश्यम्। १५तान्त्रिकमन्त्रोपदेष्टरि पु० तल्लक्षणादि शा०ति० "मातृतः पितृतः शुद्धः शुद्धभावो जितेन्द्रियः। सर्वागमानां तत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्। परोपकारनिरतो जपपूजादितत्परः। अमोघवचनः शान्तो वेदवेदार्थपारगः। योगमार्गानुसन्धाता देवताहृदयङ्गमः। इत्यादिगुणसम्पन्नो गुरुरागमसम्मतः" वर्ज्यागुरवोऽपि तत्रैवोक्ताः यथा

"नातिदीर्घो न ह्रस्वश्च न खञ्जो न कृशस्तथा। नाधिकाङ्गो न हीनाङ्गो न खल्वाटो न दन्तुरः"। वीरमित्रोदयधृतकल्पचिन्तामणौ "क्षयरोगी च दुश्चर्मा कुनखी श्यावदन्तकः। काणोऽन्धः कुष्ठभाक् खल्वाटः खञ्जरीटकः"

"अङ्गहीनोऽतिरिक्ताङ्गः पिङ्गाक्षः पूतिनासिकः। ह्रस्वाण्डो वामनः कुब्जः श्वित्री चैव नपुंसकः"। पूतिना सिक्तोद्गीर्णान्विनासिकः। "संस्काररहितोऽमूर्खो वेदशास्त्रविवर्जितः। श्रौतस्मार्त्तक्रियाशून्यः दुष्टभावः सुकुत्सितः। पुरयाजनजीवी च नरो वैद्यश्च कामुकः। क्रूरो दम्भी मत्सरी च व्यसनी कृपणः खलः। कृतघ्नो नास्तिको भीतो महापातकचिह्नितः। देवाग्निगुरुविद्यादिपूजाविधिपराङ्मुखः। सन्ध्यातर्पणपूजादिनित्यस्नानविवर्जितः। आलस्योपहतो भोगी धर्महीन उपप्लुतः। इत्याद्यैर्बहुभिर्दोषैरागमोक्तैश्च संयुतः। वर्जनीयो गुरुः प्राज्ञैर्दीक्षासु स्थापनादिषु"। मत्स्यसूक्ते त्रयोदशपटले "कुष्ठश्यामपलोकः गलिहीनोऽथ वामनः। कुब्जः कृशः शत्रादन्तो दन्तीपतिरेव च" तन्त्रसारे रामार्च०च० सद्गुरुलक्षणे यथा

"शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवेशवान्। शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्षः सुबुद्धिमान्। आश्रमी ध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविशारदः। निग्रहानुग्रहे शक्तो गुरुरित्यभिधीयते। आगमसंहितायाम् "उद्धर्त्तुं चैव संहर्त्तुं समर्थो ब्राह्मणोत्तमः। तपस्वी सत्यवादी च गृहस्थो गुरुरुच्यते" इति।

गुरुरपि गृहस्थ एव यथाह ज्ञानार्णवे। "सर्वतन्त्रार्थवेत्ता च गृहस्थो गुरुरुच्यते" गृहस्थेषु पुत्रवतामेवाधिकारः यथा यामले "कलत्रपुत्रवान् विप्रो दयालुः सर्वसम्मतः। दैवे पित्र्येऽग्निमित्रे च गृहस्थो दैशिको भवेदिति" मुण्डमालायाम् "मध्यमो वैष्णवः प्रोक्तो मध्यमः शैवदीक्षितः। परमादीक्षितो यो वै स एव परमो गुरुः"

आगमसारे "गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पापस्य दाहकः। उकारः शम्भुरित्युक्तस्त्रितयात्मा गुरुः स्मृतः। गकारो ज्ञानसम्पत्त्यै रेफस्तत्त्वप्रकाशकः। उकाराच्छिवतादात्म्यं दद्यादिति गुरुः स्मृतः"। निन्द्यगुरुमाह क्रियासारसमुच्चये "श्वित्री चैव गलत्-

कुष्ठी नेत्ररोगी च वामनः । कुनखी श्यावदन्तश्च स्त्रीजितश्चाधिकाङ्गकः । हीनाङ्गः कपटी रोगी बह्वाशी बहुजल्पकः । एतैर्दोषैर्विहीनो यः स गुरुः शिष्यसम्मतः” यामले “अभिषिक्तमदुष्टञ्च कदर्यं कितवं तथा । क्रियाहीनं शठञ्चापि वामनं गुरुनिन्दकम् । अनन्तरञ्च विकारं च वर्ज्जयेत्तन्निमान् सदा । सदा मत्सरसंयुक्तं गुरुं मन्त्रेषु वर्ज्जयेत्” । वैशम्पायनसंहितायाम् “अग्न्यो ह्यनघुश्च कृतघ्न रोषणस्तथा” । सम्बन्धभेदाद्दुष्यतामाह योगिनीतन्त्रे “पितुर्मन्त्रं न गृह्णीयात् तथा मातामहस्य च । सोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च” तथा गणेशविमर्षिण्याम् “यतेर्दीक्षा पितुर्दीक्षा दीक्षा च वनवासिनः। विविक्ताश्रमिणो दीक्षा न सा कल्याणदायिका” इत्यपवादः मत्स्यामले “तीर्थचारव्रतो मन्त्री ज्ञानवान् सुसमाहितः । निष्ठानिष्ठो यतिः स्नातो गुरुः स्याद्गृहीतिकोऽपि च” रुद्रयामले “न पत्नीं दीक्षयेद्भर्त्ता न पिता दीक्षयेत् सुताम् । न पुत्रञ्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत् । सिद्धमन्त्रो यदि पतिस्तदा पत्नीं स दीक्षयेत् । शक्तित्वेन वरारोहे ! न च सा पुत्रिका भवेत्” । इत्यादिनिषेधवचनात् एभ्यो मन्त्रं न गृह्णीयात् । इदन्तु सिद्धमन्त्रेतरविषयं “सिद्धमन्त्रो न दुष्यतीति” वचनात् तथा च सिद्धयामले “यदि भाग्यवशेनैव सिद्धविद्यां लभेत् प्रिये ! । तदैव तान्तु दीक्षेत त्यक्त्वा गुरुविचारणाम्” गणेशविमर्षिण्याम् “प्रमादाद्वा तथाऽज्ञानात् पित्रादीनां समाचरन् । प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनर्दीक्षां समाचरेत्” । पितुरित्युपलक्षणं मातामहादीनामपि । प्रायश्चित्तन्तु अयुतगायत्रीजपः सर्वत्र तथा दर्शनात् तथा च मनुः “दशसाहस्रजप्येन सर्वकल्मषनाशिनी” । मत्स्यसूक्ते “निर्वीर्यञ्च पितुर्मन्त्रं शैवे शाक्ते न दुष्यति” इति वचनं कौलिकमन्त्रदीक्षापरम् योगिनीतन्त्रे “शक्तिविद्यामधिकृत्य ततो दीक्षा निषेधात् । यद्वा शाक्ते तारादिविद्यायां न दोषः मत्स्यसूक्ते “निजकुलतिलकाय ज्येष्ठपुत्राय दद्यात्” इति तारामधिकृत्य तथा प्रतिपादनात् । वीरतन्त्रेऽपि “मनुशिष्यञ्च दातव्यो ज्येष्ठपुत्राय धीमते” उत्तरखण्डे च “अयोग्याय न दातव्यमित्याज्ञा परमेश्वरि ! । सुशीलाय विनीताय ज्येष्ठपुत्राय धीमते । अनन्तदायिशिष्याय देया मन्त्रं प्रदीयते” । तदुक्तं “कथमपि मनुमेनं प्राप्य शिष्याय तस्मै निजकुलतिलकाय ज्येष्ठपुत्राय दद्यादिति” ताराविषयं मत्स्यसूक्ते ताराप्रकरणे तथा दृष्टेः

महातीर्थे उपरागे सति सर्वत्र न दोषभाक् तथा च विष्णुमन्त्रमधिकृत्य “साधु पृष्टं त्वया वत्स वक्ष्यामि सकलं तव । ब्रह्मणा कथितं पूर्वं वशिष्ठाय महात्मने । वशिष्ठोऽपि स्वपौत्राय मत्पित्रे दत्तवान् स्वयम् । प्रसन्नहृदयः स्वच्छः पिता मे करुणानिधिः । कुरुक्षेत्रे महातीर्थे सूर्यपर्वणि दत्तवान्” इत्यादि वैशम्पायनसंहितायां शौनकं प्रति व्यासवाक्यम् । योगिनीतन्त्रे “निर्वीर्यञ्च पितुर्मन्त्रं तथा मातामहस्य च । स्वप्नलब्धं स्त्रिया दत्तं संस्कारेणैव शुध्यति” । यत्तु “साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया । सर्वतन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशीला पूजने रता । गुरुयोग्या भवेत् सा हि विधवा परिवर्ज्जिता । स्त्रियोदीक्षा शुभा प्रोक्ता मातुश्चाष्टगुणा स्मृता” । तत्तु गुरोरुपासितमन्त्रपरम् । तथा च भैरवीतन्त्रे “स्त्रीयमन्त्रोपदेशे तु न कुर्यात् गुरुचिन्तनम्” । मातुरिति उपासितेऽष्टगुणं अनुपासिते शुभफलदमित्यर्थः । सिद्धमन्त्रविषयं चेति केचित् । वस्तुतस्तु योगिनीतन्त्रे स्त्रीपदं विधवापरं एकवाक्यताबलात् । अत्र विधवापदम् अवीरापरम् । “विधवायाः सुतादेशात् कन्यायाः पितुराज्ञया । नाधिकारोऽस्ति नार्य्या भार्य्याया भर्त्तुराज्ञया” इत्यूर्द्ध्वाम्नायवचनात् नाधिकार इति स्वातन्त्र्येण नाधिकारः । योगिनीतन्त्रे “स्वप्नलब्धे तु कलसे गुरोः प्राणान् निवेशयेत् । वटपत्रे कुङ्कुमेन लिखित्वा ग्रहणं शुभम् । ततः सिद्धिमवाप्नोति अन्यथा विफलं भवेत्” । इदन्तु सद्गुरोरभावे तत्प्राप्तौ तस्मादेव गृह्णीयात् “स्वप्ने तु नियमो नास्तीति” नारदवचनात् । तथा विद्याधराचार्य्यधृतवचनम् “मध्यदेशे कुरुक्षेत्रनाटकोङ्कणसम्भवाः । अन्तर्वेदिप्रतिष्ठानाः आवन्त्याश्च गुरूत्तमाः। मध्यदेश आर्य्यावर्त्तः।“गौडाः शाल्वोद्भवाः सौराः मागधाः केरलास्तथा । कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः । कर्णाटनर्म्मदारावकच्छतीरोद्भवास्तथा । कालिङ्गाश्च कलिङ्गाश्च काम्बोजाश्चाधमा मताः । वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः शैवे शैवश्च शाक्तिके । शैवः शाक्तोऽपि सर्वत्र दीक्षास्वामी न संशयः” निखातन्त्रे ‘गुरुं न मर्त्यं ध्यायेत यदि बुध्येत तस्य तु । न कदाचिद्भवेत् सिद्धिर्न मन्त्रैर्देवपूजनैः” १६परमेश्वरे पु० ।“गुरुर्गुरुतमो धाम” विष्णुस० सर्वविद्यानामुपदेष्टृत्वात् सर्वेषां जनकत्वाद्वा गुरुः” भा० ।

“पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्” पात० सू० । १७गम्भीरार्थे उन्नवति १८दुर्ज्ज्ये च त्रि० २०द्रोणाचार्य्ये”

पु॰ शब्दार्थचि॰ २।उपानहि तस्य गुर्वधिष्ठानत्वात् "प्रुव-गुरुकरमूलापीडमभ्यर्कंशरं" ज्यो॰त॰। स्वार्थे क। भा-रान्वितयुक्ताद्यर्थे। "ततो युधिष्ठिरस्तस्य गुरुकः सम-पद्यत। स तु भाराभिभूतात्मा न तथाशीघ्रगोऽभवत्" भा॰ व॰ १५ अ॰। "कतिमात्रं लघूनि स्युर्गुरुकाणि च"। "गुरुकाश्चिरादूह न स्थावित्त च मन्यते" सुश्रुतः।

गुरोर्भावः इमनिच् गरादेशः गरिमन् पु॰ष्यञ् गौरव न॰ तल् गुरुता स्त्री त्व गुरुत्व न॰। गुरुभावे पतनासम-वायिकारणतावति गुणभेदे। अतिशयेन गुरु इष्ठन्, ईयसुन् गरादेशः। गरिष्ठ गरीयस् अतिगुरौ त्रि॰ ईयसुनि स्त्रियां ङीप्। गुरुं करोति णिच् गरादेशः गरयति।

गुरुकुण्डली स्त्री गुरुर्ज्योतिः प्रधानभूता यस्यां कुण्डली चक्रभेदः। जन्मनक्षत्रभेदेन जन्मावध्येकैकवर्षाधिप-ज्ञापके चक्रभेदे तत्र हि चक्रे गुरोर्मध्यस्थित्या इत-रेषामष्टानां ग्रहाणामष्टदिक्षु स्थित्या च गुरुप्रधानत्वं तन्नामकफलाद्युक्तं पञ्चस्वरायां यथा
"रविचन्द्रकुजः सौम्यो गुरुः शुक्रः शनैश्चरः। राहुः केतुश्च विज्ञेया सर्वथा गुरुकुण्डली। कृत्तिकादीनि ऋक्षाणि त्रिराशि क्रमाद्न्यसेत्। जन्मर्क्षं खेचरे यत्र जन्माद्यब्दाश्रतः क्रमात्"। कुण्डलीदयस्य फलमाह। शुभं विधौ बुधे च स्यात् मरणं राहुमन्दयोः। गुरुद्वये महासौख्यं दुःखं स्याद्भौमसूर्ययोः"। "पताको कुण्डली हेतोः कुण्डली च वृहस्पतेः। इदृश्य पापसंयोगे सं-शयो जायते महान्"।

गुरुक्रम पु॰ गुरुरेव क्रमो यत्र। पारम्पर्योपदेशे हला॰।

गुरुगीता स्त्री गुरुस्तवनभूता गीता। गीताभेदे।

गुरुघ्न पु॰ गुरुं गुरुतां हन्ति हन–टक्। १गौरसर्षपे राजनि॰ २गुरुहन्तरि त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। [प्रयो॰। त्रिलमयूरे त्रि॰।

गुरुस्फटक पु॰ गुरुं गुरुतां दुर्जरतां स्फटति स्फटि–ण्वुल्।

गुरुतम त्रि॰ अतिशयेन गुरुः। १अतिगुरौ "त्रयः पुरु-षस्यातिगुरवो भवन्ति माता पिता चार्य्यश्चेति" विष्णुस्मृ॰ २मात्रादौ ३अतिगुरुत्ववति च।४परमेश्वरे पु॰। "गुरु-र्गुरुतमो धामसत्यः सत्यपराक्रमः" विष्णुस॰। "विरि-ञ्च्यादीनामपि ब्रह्मविद्याप्रवर्त्तकत्वात् गुरुतम। "यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यश्चास्मै प्रहिणोति वेदम्" इति श्रुतेः भा॰। "पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्" पात॰ सू॰। तस्य सर्वेषां गुरुत्वादुत्कृष्टत्वात् गुरुतमत्वम्।

गुरुतल्प पु॰ गुरोः पितुस्तल्पं तल्पं भार्य्या यस्य। १विमातृ-गन्तरि। स च महापातकी तत्प्रायश्चित्तमाह च मनुः। "गुरुतल्पोऽभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये। सूर्म्मीं ज्वलन्तीं वाश्लिष्येत् मृत्युना स विशुध्यति" "मा-तृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानीति विष्णुहारीताभ्यां स्वमातृगमनस्यातिपातकत्वेनाभिधा-नात् परिशेषात् गुरुतल्पपदं विमातृपरम् यथा च गुरु-शब्दस्यात्र पितृमात्रपरता तथा गुरुतल्पगशब्दे वक्ष्यते। प्रा॰त॰।२गुरुभार्य्यायाम् "गत्वैतदेव कुर्वीत गुरुतल्पमकामतः" प्रा॰वि॰व्यासः। "ब्रह्महत्या सुरापानं गुरुतल्पगमनं ब्राह्म-णस्वर्णहरणं द्विजातीनां महापातकम्" च्यवनः।

गुरुतल्पग पु॰ गुरोः पितुस्तल्पं भार्य्यां गच्छति गम–ड। विमातृगन्तरि स च महापातकी। महापातकमध्ये गुरुतल्पगमनमुक्तं तत्र गुरुतल्पशब्दार्थनिर्णये बहूनि मतानि सन्ति तानि च पूर्वपक्षीकृत्य निरस्य विमा-तृगमनपरत्वं प्रा॰ विवेके निर्णीतं यथा

"तत्र को गुरुः का चाङ्गना। तत्र कश्चित् पितैव गुरुः तथा च मनुः "निषेकादीनि कर्म्माणि यः करोति यथाविधि। सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते। याज्ञवल्क्यः "स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रय-च्छति। उपनीय ददद्वेदमाचार्य्यः स उदाहृतः"। क्रि-याः निषेकादिकाः। आभ्यां गर्भाधानादिक्रियाकर्त्तरि गुरुशब्दस्य शक्तितत्वात् पिता गुरुस्तस्याङ्गना स्त्री माता तत्सपत्नी च सा च सवर्णा चोत्तमवर्णा च न हीनवर्णा तद्गमने गुरुतल्पगमनसमानत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तद्गमनं न महापातकमिति। तदसङ्गतम् आचार्य्यादेरपि गुरुत्व-स्मरणात् एतयोर्वचनयोरन्यनिषेधार्थत्वाभावात्। तथा च मनुरेवान्यं गुरुमाह "पिता वै गार्हपत्योऽग्नि-र्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः। गुरुराहवनीयस्तु साग्नि-त्रेता गरीयसी। इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम्। गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते। अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः। तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तया"। तथा गौतमः "आचार्य्यः श्रेष्ठो गुरूणां मतः" इत्येके। पितरि शक्तेति तस्मादाचार्य्ये गौणं गुरुपदमिति चेन्न आचार्य्यादा-वपि शक्तेस्तद्दर्शनात् यथा विष्णुः "त्रयः पुरुषस्याति-गुरवो भवन्ति माता पिता चाचार्य्यश्चेति"। तथा

देवलः "आचार्य्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः। मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ। वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः"। त्राता भयरक्षकः वर्णज्येष्ठः क्षत्रियादीनां ब्राह्मणः। इत्येवमेकादश गुरवः सङ्कीर्त्तिताः। कथमनेकेषामेकगुरुशब्दवाच्यत्वमेकस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याभावादिति "येन गुरवश्चानुगन्तव्यः" इत्यादि श्रुत्या सदापरितोषणीयत्वादिधर्म्मस्यैकस्योपाधित्वात् यद्यप्याचार्य्यस्यैव परितोषणीयत्वं श्रूयते तथाप्यन्येषामपि दृश्यते ततोऽतिदिष्टधर्माऽप्येकपदप्रवृत्त्युपाधिर्भवति हविष्पदप्रवृत्ताविव तद्धर्म्मसम्बन्धः। शास्त्रीयगुरुशब्दप्रवृत्तिविषयत्वं वोपाधिः। भवतु वा विशेषाग्रहात् हर्य्यादिपदवदनेकार्थत्वे को दोषः। अथाचार्य्यपरत्वे गुरुशब्दस्य कथमाचार्य्यपत्न्यभिगमने गुरुतल्पातिदेशः यथा च गौतमः "आचार्य्यपुत्रशिष्यभार्य्यासु चैवमिति" तथा याज्ञवल्क्यः "भ्रातुःसपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयान्तथा। आचार्य्याणीं सुतां स्वाञ्च गच्छंस्तु गुरुतल्पगः" इति, न एतस्य हीनजातीयपत्न्यभिगमविषयाप्युपपत्तेः अतिदेशस्योपदेशबाधित्वात् प्रथमातिक्रमोपजीव्यगुरुशब्दसङ्कोचे हेत्वभावात्। न च "पितृभार्य्यां समारुह्य मातृवर्ज्जं नराधमः। भगिनीञ्च निजां गत्वा निष्कृतिर्न विधीयते" इति संवर्त्तवचने पितृशब्ददर्शनात् सामान्यवाचिगुरुशब्दे सङ्कोचोऽस्त्विति वाच्यम् एतस्य प्रायश्चित्तविधिपरत्वेनाचार्य्यादिव्युदासपरत्वाभावात् अन्यथोभयपरत्वे वाक्यभेदापत्तेः। पितृपदस्य गुरोर्विशेषरूपत्वाभावात् न सामान्यवचनसङ्कोचकत्वम् किन्तु याज्ञवल्क्यस्मरणात् निषेकादिवेददानान्तकर्मकर्त्तुरेवाङ्गना गुर्वङ्गना तद्गमने महापातकं क्षत्रियादीनां न भवेत्तेषां वेदाध्यापकत्वाभावात् किञ्च वर्णवेददातृब्राह्मणस्य पितृगुरुत्वाभावात् तदङ्गनागमनं महापातकं न स्यात्। किञ्चैवं मातृगमनस्य महापातकत्वे "मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानीति" विष्णुहारीतवचनविरोधश्च स्यात् तन्मात्रातिरिक्तैकादशगुर्वङ्गनागमनमेव महापातकमिति युज्यते देवलवचनादिति। अत्र भवदेवेनोक्तं नात्र "गुरोरङ्गना गुर्वङ्गनेति" षष्ठीसमासः षष्ठीतत्पुरुषसमासस्याश्रयणे निषादस्थपतिवत् पदार्थलक्षणापत्तेः। असौ गुरुश्चासावङ्गना चेति कर्म्मधारयः। गुरुत्वञ्च मातुरेव न मातुः सपत्न्याः शरीरोत्पादकत्वेनोपाधिना मातापित्रोरेव गुरुशब्दाभिधेयत्वात्। अतएवाचार्य्यादिषु गुरुशब्दो गौणस्तद्धर्म्मप्रतिपत्त्यर्थः। न गच्छेदित्यत्रागत्या षष्ठीसमासः पत्नीशब्दस्य स्वपरिणीतावचनत्वात्। गुरुश्चासौ पत्नी चेति यदपेक्षया गुरुत्वं तदपेक्षया पत्नीत्वायोगात् न कर्म्मधारयः। इहत्वङ्गनाशब्दस्य स्त्रीमात्रवचनत्वात् युज्यत एवेति। अतोऽत्र गुरुशब्दस्य मातृपरत्वे गुरुपत्नीं न गच्छेदित्यत्रापि मातृपरत्वमेव सामानाधिकरण्याभावात्। "गुरुतल्पोऽभिभाष्यैनः" इत्यत्र गुरोः तल्पं तल्पं कलत्रं यस्येति मातुरेव ग्रहः। अतएव मातुः सपत्नीमिति याज्ञवल्क्यवचने मातुः सपत्न्यामाचार्य्यपत्न्याञ्च गुरुतल्पातिदेशो घटते एवेति, तदसङ्गतम् "मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानीति" विष्णुहारीताभ्यां मातृगमनस्यातिपातकत्वाभिधानात्। न चात्र मातृसपत्नीपरत्वं मातृशब्दस्य मुख्यार्थत्यागापत्तेः जननीवचनत्वात्। न च षष्ठीसमासे जघन्यायामपि मुख्यार्थत्यागः किन्तु कर्म्मधारयसमासे अङ्गनापदस्यैवाप्रवृत्तिः गुरुगमनमित्येतावतैवार्थसिद्धेः। दुहितुश्च पितृगमनमतिपातकमेव यथा पितुर्दुहितृगमनेऽतिपातकं पितृनिष्ठं, तथा दुहितुरपि पितृगमनेऽतिपातकं दुहितृनिष्ठम् एवं सर्व्वत्र उभयनिष्ठमेव। किञ्च गुरुपत्नीं न गच्छेदित्यादिषु बहुषु वचनेषु गुरुपत्नी गुरुतल्पग इत्यादिपदस्य पत्न्यादिपदानामनर्थकता स्यात् गुरुपदेनैव मातुः प्राप्तेः किन्तु निःसन्दिग्धार्थम् मातृपदमेव प्रयोक्तुमुचितं मुनीनां न तु गुरुपत्न्यादिपदं सन्दिग्धार्थम्। एवं गौरवातिशयोऽपि दृश्यते। अतएव "सहस्रेण पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते" इति। किञ्चास्तु आचार्य्यपितृमहीपतीनामत्र गुरुशब्देनोपादानम् यथा देवलः "उपाध्यायराजपितृभार्य्यागमनानि गुरुतल्पगमने कल्पितानि"। पापातिशययुक्तानीत्यर्थः। उपाध्यायोऽत्राचार्य्यः यथा बौधायनः "पितुर्गुरोर्नरेन्द्रस्य भार्य्यां गत्वा प्रमादतः। गुरुतल्पी भवेत्तेन पूर्व्वोक्ता तस्य निष्कृतिः" पूर्व्वोक्ता निष्कृतिः तप्तलौहशय्याशयनादिः। गुरुरत्राचार्य्यः "नरेन्द्रपदञ्चात्र राजाभिषिक्तक्षत्रियः। अतएव "राज्ञी प्रव्रजिता धात्री" इत्यादिषु राज्ञीपदं वैश्यक्षत्रियपत्नीपरम् "आचार्य्याणीं स्वाञ्च सुतामित्याचार्य्याणीपदं हीनवर्णतत्पत्नीपरमिति तच्चिन्त्यम्। उच्यते यद्यपि देवलवचनेनैकादश गुरवो दर्शिताः तथाप्यत्र पितैव गुरुपदोक्तो नाचार्य्यादिः तत्पत्नीगमनस्य गुरुतल्पगमनसमत्वानुपपत्तेः तदुपा-

तकत्वश्रुतेश्च । तथा च विष्णुः "पितृपितृव्यमातामहमातुलश्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसमं पितृष्वसृमातृष्वसृश्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनञ्चेत्यभिधाय "अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा । अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा" । न चात्राचार्य्यादिपत्नीनां हीनवर्णानां ग्रहणं अपरस्य चाविशेषस्य पत्न्या इति युज्यते आचार्य्यभार्य्यादिविशेषणात् गुर्वङ्गनागमनस्य सामान्यत्वात् सामान्यविशेषन्यायेन गुर्वङ्गनाशब्दस्य सङ्कोचस्य युक्तत्वात् पितृपत्न्यास्तु हीनवर्णाया युक्तमेव मातृगमनस्यातिपातकत्वात् सपत्नीमातृगमनस्य गुर्वङ्गनागमनत्वेन महापातकत्वात् अर्थादनुपातके ब-हुनि हीनवर्णायाः पितृपत्न्याग्रहणं तथा च याज्ञवल्क्यः "मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयां तथा । आचार्य्याणीं सुतां स्वाञ्च गच्छंस्तु गुरुतल्पगः" । गुरुतल्पगो गुरुतल्पगवदित्यर्थः । भगिन्यादिषु गुरुतल्पगत्वानुपपत्तेः । अत्र सुताऽसवर्णा ग्राह्या सवर्णासुतागमनस्यातिपातकत्वात् संवर्त्तः "पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्य्यागमे तथा । गुरुतल्पव्रतं कुर्य्यान्नान्या निष्कृतिरुच्यते" । अत्र गुरुतल्पव्रतातिदेशात् पितृव्यादिभार्य्यागमनं न गुरुतल्पगमनमित्यवगम्यते अतएव विष्णुवचने आचार्य्यपत्नीगमनस्यानुपातकत्वश्रुतेः पितुर्गुरोर्नरेन्द्रस्य" इति बौधायनवचनेऽपि गुरुतल्पपदं गौणम् । अत्रापि पितृभार्य्या हीनवर्णा ग्राह्या विष्णुवचनैकवाक्यत्वात् अतः पितैव गुरुरित्युक्तवचनात् तत्पत्न्येव गुर्वङ्गना सा तु न माता किन्तु सपत्नीमाता सा च सवर्णासवर्णा च न तु हीनवर्णा विष्णुवचनेऽनुपातकत्वश्रुतेः एतेनैकादशानामेव गुरूणां स्वस्वपत्नीगमनं महापातकं विष्णुवचने तु पत्नीपदमशुद्धमीदरमिति कल्पतरूक्तं निरस्तमेव । यद्यपि पञ्चानां पितृत्वं श्रूयते यथा "जनकश्चोपनेता च यश्च विद्यां (कन्यां) प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः" इति तथापि जनकव्यतिरिक्ते तेषां लोके जनक पदाभिधानात् एकस्य प्रवृ-त्तिनिमित्तस्याभावात् ननु जनकस्यापि संस्कारकर्त्तुरेव मनुना गुरुत्वमुक्तं याज्ञवल्क्येन च "वेददातृत्वेनेति कथं संस्कारकर्त्तुः पितुरवेददातृणां क्षत्रियादीनाञ्च गुरुत्वमिति न द्वैपवचनेन पितृमात्रस्य गुरुत्वावगतेः संस्कारकर्तृत्वं वेददातृत्वञ्चातिशयार्थमिति" प्रा०वि० ।

गुरुतल्पिन् पु० गुरोस्तल्पं गन्तृत्वेनास्त्यस्य इनि । विमातृगन्तरि गुरुतल्पगशब्दे उदा० ।

गुरुताल पु० "एकपर गुरुर्यत्र गुरुतालः स कथ्यते" संगी०दा० उक्ते अन्यवर्णरहिते गुरुतालकेति तालभेदे ।

गुरुत्व न० गुरोर्भावः त्व । वैशेषिकादिमतसिद्धे पतनहेतौ द्रव्यनिष्ठे गुणभेदे "अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादिद्वये तु तत् । अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् । तदेवासमवायि स्यात् पतनाख्ये तु कर्मणि" भाषा० "पतने आद्यपतने" मुक्ताव० । तस्याप्रत्यक्षत्वे कारणं कणा० सू०वृत्त्योर्दर्शितं यथा

नतु गुरुत्वमप्यनेकद्रव्यसमवेतं रूपवदुद्भवसमानाधिकरणञ्चेति कथं न प्रत्यक्षमत आह" उप०सू० "तस्य भावाद्व्यभिचारः" सू० ।

"तस्य रूपत्वादेः सामान्यस्य उद्भवस्य च गुरुत्वेऽभावाच्च गुरुत्वं प्रत्यक्षम् । ननु मा भूत् तत्र रूपत्वादिकं तथापि तत्प्रत्यक्षं स्यादत आह अव्यभिचार इति एकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं प्रति रूपत्वादीनां पञ्चानां जातीनाम् अव्यभिचारो नियम एव यत्रैव रूपत्वादिपञ्चकान्यतमत् तत्रैव बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वं तद्व्यतिरेकादित्यर्थः, एतेन तु गुरुत्वाधिकारस्यास्फुटत्वात् प्रशस्तदेवैरतीन्द्रियेषु मध्ये परिगणितमपि वल्लभाचार्य्यैः स्पार्शनमुक्तं गुरुत्वं ।" उप० सू० ।

गुरुत्वञ्च पतित्रप्रतिबन्धकाभावे एव यथा पतनेऽसमवायिकारणं तथा "संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनमित्यादि "संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनमित्यन्तं कणादसूत्रवृत्तिवाक्यं ५३२पृ० दर्शितम् । तच्च गुरुत्वं पृथ्वीसलिलयोर्धर्मः इति नैयायिकादयः सांख्यास्तु "गुरु वरणकमेव तमः" इत्युक्तेः तमोगुणस्यैव धर्म इत्याहुः तच्च वाक्यं गुणत्रयशब्दे २६८२पृ० दर्शितम् "स्थैर्य्यगुरुत्वाद्गुणैर्नरेन्द्रः" "मेने पराक्रमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः" रघुः । तल् । गुरुताप्यत्र स्त्री "भारतिगुरुता गुरुता विक्रम गुरुता गरीयसी ख्याता" उद्भटः । "अवधार्य्य कार्य्यगुरुताम्" माघः । "गुरुता मस्तकेन" रम्भनोव०ता उक्ते मस्तकैश्वर्य्ये च । [शब्दे ४६८पृ० दृश्यम् ।

गुरुदैवत पु० गुरुर्दैवतमस्य । पुष्यनक्षत्रे हेमच० अश्लेषा-

गुरुपत्नी स्त्री ६त० गुरुः आचार्य्यः पतिर्यस्या वा ङुक् ङीप् । गुरोः सवर्णायामसवर्णायाञ्च स्त्रियाम् । तयोर्वृत्तिभेदो मनुनोक्तो यथा

"गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः । असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च । गुरुपत्न्या न कार्य्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥ गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः । पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता" "कामन्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि । विधिवद्वन्दनं कुर्य्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥ विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम्" । "गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन्" मनुः । गुरोः पितुः स्त्री । २मातरि ३विमातरि च । [गन्धरत्ना० ४वङ्गे धातौ न० हेम० ।

गुरुपत्रा स्त्री गुरु पाके दुर्जरं पत्रमस्याः । १तिन्तिडीवृक्षे

गुरुपुत्र पु० ६त० । आचार्य्यादिगुरूणां पुत्रे । तत्र वृत्तिभेदो मनुना दर्शितो यथा

"श्रेयःसु गुरुवद् वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् । गुरुपुत्रेषु चार्य्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु" मनुः "गुरुपुत्रश्चात्राऽभिज्ञोऽधिकवयाश्च बोद्धव्यः शिष्यबालसमवयस्कानन्तरं विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात्" कुल्लू० । "बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि । अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ उत्सादनञ्च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने । न कुर्य्यात् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्" मनुः

गुरुभ न० ६त० । १पुष्यनक्षत्रे "गुरुभं ध्रुवमत्राश्विनीहस्तम् ।" बृ०सं० ९७अ० । २धनुषि ३मीने च राशौ ।

गुरुमर्द्दल पु० नित्यकर्म० । डिण्डिमवाद्ये शब्दर० ।

गुरुरत्न न० गुरोः प्रियं रत्नम् । १पुष्परागे मणौ राजनि० । २गोमेदे च तस्य तत्प्रियत्वं नवरत्नशब्दे दृश्यम् गुरुग्रहादयोऽप्यत्र ।

गुरुराहु पु० गुरुणा सह राहुर्यत्र । कालाशुद्धिहेतौ राहुजीवयोर्योगे "व्रतदीक्षे न कुर्वीत तमोयुक्ते बृहस्पतौ" व्रतदीक्षे इति निर्द्देशस्तत्कर्मोपलक्षणपरम् "एकराशौ स्थितौ स्यातां यदि राहुबृहस्पती । विवाहव्रतयज्ञादि सर्वं तत्र विवर्ज्जयेत्" ज्योतिःसारे ज्यो० वचनात् । "अथ भेदेऽप्येकराशौ सम्पर्कौ यदि पानयोः । गुरुराहोरपि तदा वर्जयेदिह न संशयः" भविष्यपु० । अत्र गुरोर्व्वर्ज्जितत्वं ज्ञेयः । "यत्र यत्र स्थितो जीव स्तत्र समीपयोगेन जायते । उपप्लवाय विप्र स्यादयं ग्रहो मनीषिणाम्" । गुरुचण्डालादयोऽप्यत्र ।

गुरुवर्चोघ्न पु० गुरुवर्चो विष्ठादिवर्च्चः हन्ति हन–टक् । (पातिलेबु) जम्बीरे शब्दच० ।

गुरुवर्त्तिन् पु० गुरौ गुरुकुले वर्त्तते वृत–णिनि । १गुरुकुलवासिनि ब्रह्मचारिणि गुरुवासिन्शब्दोऽप्यत्र । "अष्टाशीतिसहस्राणां यतीनामूर्द्ध्वरेतसाम् । स्मृतं स्थानं तु यत्तेषां तदेव गुरुवासिनाम्" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् । गुरौ वर्त्तते णिनि । २गुरुशुश्रूषौ च ।

गुरुवर्ष न० ६त० । ज्योतिषोक्ते गुरोर्मध्यगत्या राशिभोगकालात्मके वर्षभेदे बृह०सं० ८अ० बृहस्पतिचाराध्याये तद्वर्षमध्ये गुरोरस्तोदयात् तन्नामभेद उक्तो यथा "नक्षत्रेण सहोदयमुपगच्छति येन देवपतिमन्त्री । तत्संज्ञं वक्तव्यं वर्षं मासक्रमेणैव ॥ वर्षाणि कार्त्तिकादीन्याग्नेयाद्भद्वयानुयोगीनि । क्रमशस्त्रिभं तु पञ्चममुपान्त्यमन्त्यं च तद्वर्षम्" । "सहोदयमस्तं वा येन यातीति" पाठं प्रकल्प्य "नक्षत्रेण गुरुभुज्यमाननक्षत्रेण आग्नेयं कृत्तिका । पञ्चमं फाल्गुनम् अन्त्यमाश्विनं उपान्त्यं भाद्रपदम् । "अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो मतः । शेषामासाद्विभाश्चैव कृत्तिकादिव्यवस्थया, इति वचनात् । "द्वे द्वे चित्रादितारायां पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते । मासाश्चैत्रादयो ज्ञेयास्त्रिकैः षष्ठान्त्यसप्तमाः इति सद्धर्मवाक्यात् पर्वेन्दुसङ्गते पौर्णमासीसंयुते । तदेकवाक्यतया पूर्ववचने पौर्णमासीलाभः । तथा च यथा मासानां पौर्णमास्यां कृत्तिकादिसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्वं तथा वर्षाणां बृहस्पतेरस्तोदयसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्वं तेन कृत्तिकारोहिण्योरेकतरस्मिन् बृहस्पतेरस्तोदयैकतरलाभे कार्त्तिकवर्षम् एवं मार्गशीर्षादि । यत्र पर्वद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेकतरस्मिन् गतो गुरुरन्यस्मिन् दैति तत्र का गतिरिति चेत् कार्त्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं तदुत्तरं पौषमित्यादिक्रमाद् गतिः" मल० त० व्याख्यातम् । "नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्वानयोगतः । कार्त्तिकादिषु संयोगे कृत्तिकादिद्वयं द्वयम् ॥ अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम् । वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ ॥ कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात्तथा" सू० सि० तत्र रङ्ग० व्याख्या चान्द्रशब्दे २७१ पृ० दर्शितापि करणार्थं दिग्मात्रमत्रोच्यते "बृहस्पतेः सूर्य्यसान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमावास्यामित्यर्थः चकारः पौर्णमासीसम्बन्धसमुच्चयार्थकः । योगो दिननक्षत्रसम्बन्धः । कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि । वैशाखकृष्णामावास्यायां गुरोरस्ते तस्य (पौर्णमास्यां वा)

उदये जाते सति तदादि गुरुवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्र-
सम्बन्धात् कार्त्तिकसंज्ञं भवति। अमेत्यत्र पञ्चमम् तेन
यद्दिने गुरोरस्तोदयौ तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तत्-
संज्ञं बार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्यम्” संक्षेपः।
अत्र चन्द्राक्रान्तनक्षत्रयोगेन गुरुवर्षसंज्ञायाः कार्त्तिकादि
शब्दस्य योगरूढत्वमाश्रित्य रघुनाथेनोक्तिः। तथाहि
“नक्षत्रेण युक्तः कालः” पा० सूत्रे नक्षत्रपदस्य चन्द्रा-
धिष्ठिततत्समीपस्थनक्षत्रपरत्वमन्यथाराशिचक्रान्तर्गतनक्ष-
त्रमालायां कालभेदेनोदयात्तद्योगस्य प्रतिदिनं सत्त्वेन
नक्षत्रयोगमात्रस्याव्यावर्त्तकत्वम्। तस्य च “लुबविशेषे”
पा० लुप् लुप्राप्त्या तद्योगेन च चन्द्राधिष्ठितकृत्तिकादिनक्ष-
त्रयुक्तस्य तत्समीपस्थरोहिण्यादियुक्तस्य च कालस्य
बोधनम् न तु गुरुभुज्यमाननक्षत्रयुक्तकालस्य बोधनम्।
स च कालः यत्रापि वर्ष० अपि कार्त्तिकादेर्वर्षस्य बोधः।
रघु० मते तु कार्त्तिकशब्दे १९४८पृ० दर्शितजयादित्यव्या-
ख्यानुसारेण “आश्विन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति”
पा० सूत्रे कश्चिदिति पदस्यार्द्धमासमासवर्षपरत्वेऽपि
वर्षपरत्वपक्षे अनेकपूर्णिमायां वर्षघटकत्वेन तद्योगेन
संज्ञाविशेषानायकत्वेन योगार्थाभावात् केवलरूढत्वं
पारिभाषिकत्वं चाश्रित्य गुरुभुज्यमाननक्षत्रे गुरोर-
स्तोदयगात् तत्संज्ञोक्तिरिति मतभेदः। उभयमते-
ऽपि उदयशब्दस्य सूर्यसान्निध्यविशेषोत्तरोदयपरता
न तु प्रत्यहं कालभेदेन जायमानोदयगिरिसम्बन्धमात्र-
परता तस्य सदातनत्वेनाविशेषात्। तत्रायं विशेषः
यद्दिने गुरोरस्तोदयौ तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं
तत्संज्ञं बार्हस्पत्यं वर्षमिति रघुनाथोक्तिः अमायाम-
स्तोदययोरेव बोध्या। अमायां हि सूर्यचन्द्रयोरेकराशि-
स्थत्वेन गुरोरपि तत्स्थितत्वेनास्तत्वात्। पूर्णिमायान्तु
नैतत्सम्भवः तदा चन्द्रस्य सूर्यात् सप्तमराशिस्थत्वेन
गुरोश्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रस्थत्वेऽस्तत्वासम्भवात्। अत्र
पूर्णिमायां गुरोरस्तोदययोश्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं विनाऽपि
सम्भवात् तत्र जीवभुज्यमाननक्षत्रनाम्नैव वर्षसंज्ञा तद-
भिप्रायेणैव “ज्यैष्ठामूलोपगे जीवे” इति मलमासवचनं
द्रष्टव्यम् नक्षत्रेण सहोदयमित्यस्य “नक्षत्रेण गुरु-
भुज्यमाननक्षत्रेणेति” रघु० व्याख्या च बोध्या। रघु-
नाथमते तु नक्षत्रेण चन्द्राक्रान्तनक्षत्रेण सह चन्द्रा-
र्कयोः समभिव्याहृत्य व्याख्या अमायान्तु तयोरेकराशिस्थत्वात्
तयोरुक्तिः अश्विन् पक्षे च सह शब्दस्य सार्थक्यं रघु०
मते तु सहशब्दवैयर्थ्यं बोध्यम्। वस्तुतः चान्द्रमाससं-
ज्ञाभेदे चन्द्राक्रान्तनक्षत्रस्य प्रयोजकत्ववत् गुरुवर्षसंज्ञाभेदे
गुरुभुज्यमाननक्षत्रस्यैव प्रयोजकत्वं युक्तमन्यवर्षसंज्ञा-
भेदेऽन्याक्रान्तनक्षत्रस्य प्रयोजकत्वानौचित्यात्। अतेदं
बोध्यम् “हासप्रतिभं हत्वा रश्मिः” ज्यो०हासप्रतिभा-
वनर्दिभैर्वार्द्ध्याक्षत्रवाह्यस्थत्वेन बार्हस्पत्यकाल-
परित्यागेन क्षमाकालस्य त्रिपक्षात्मकत्वेनामायामस्ते
पूर्णिमायामुदयः पूर्णिमायामस्ते अमायामुदयः। अमाया
अपि द्वादशभागात्मकत्वेन सूर्याक्रान्तत्वात् “एकाद-
शांशैश्चन्द्रस्य” सू० सि० उक्तेरादर्शनातिक्रमे गुरोरुद-
यसम्भवः। रघुनाथेन “संहितायामस्तोदयसम्बन्धात्
वर्षोक्तिः परान्त्वदानीमुदयाद्वर्षव्यवहारो गणकैर्गृह्यते
इत्युक्तत्वात् गुरोरुदयवशादेव तद्वर्षगणना कार्या।
अतएव “अस्तोदयाभ्यां” सू० सि० वाक्यस्य अस्तोत्तरं
सूर्यसान्निध्यविशेषाधीनास्तकालादुत्तरम् उदय इति
व्याख्या अतएवैकवचनप्रयोगः अतएव च ह०स०“नक्ष-
त्रेण सहोदयमुपगच्छति येनेति” उदयमात्रस्य वर्षनाम-
प्रयोजकतोक्तिः। तत्र “नक्षत्रेण सहोदयमस्तं वा येन
यातीति रघुनन्दनधृतपाठस्त्वन्दोभङ्गदोषादनादेयः।
अतेदं बोध्यं यद्गतेर्न्यूनाधिकसम्भावनया ततो-
ऽर्वाक् पश्चाद्वा उदयः सम्भाव्यते इत्यतोऽमित्युपलक्षण-
मित्युक्तम्। चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रद्योतनायैव सू०सि०“वैशा-
खादिषु कृष्णे च योगे पञ्चदशे तिथावित्युक्तं “या वैशा-
खस्यामावास्या या रोहिण्या संयुज्यते” इत्युक्तेः प्रायेण
तस्या रोहिणीसम्बन्धः सम्भाव्यते रोहिणीसम्बन्धे च
वर्षस्य कार्त्तिकत्वं रोहिण्याश्चन्द्राधिष्ठितकृत्तिकासमी-
पस्थत्वात् अतएव नक्षत्रद्वयसम्बन्धेन कार्त्तिकत्वादित्व-
कथनम्। तथा चायमर्थः। ३।४। नक्षत्रयोः कार्त्ति-
कम्। ५।६। मार्गशीर्षम्। ७।८। पौषम्। ९।१०।
माघम्। ११।१२।१३। फाल्गुनम्। १४।१५। चैत्रम्।
१६।१७। वैशाखम्। १८।१९। ज्यैष्ठम्। २०।२१। आषाढम्
२२।२३। श्रावणम्। २४।२५।२६। भाद्रम्। २७।१।२।
नक्षत्रेषु आश्विनं वर्षम्। एवं द्वादश वर्षाणि भवन्ति। तेन
चन्द्राधिष्ठितशब्दस्य तदाक्रान्ततत्समीपस्थपरत्वम् “नक्ष-
त्रेण युक्तः कालः” पा० नक्षत्रशब्दस्य तादृशार्थकत्वेन तत्-
प्रत्ययार्थरूपयोगेन तदर्थत्वौचित्यात्। अतः कार्त्तिक-
वर्षस्य रोहिणीनक्षत्रसम्बन्धेऽपि सम्भवः। अतएव
“ज्यैष्ठे संवत्सरे चैव ज्यैष्ठमासस्य पूर्णिमा” इति “ज्येष्ठा

मृगोपगे जीवे वर्षं स्यात् शक्रदैवतम्”इत्युक्तिर्दृश्या । एवं कार्त्तिकादिगुरुवर्षनिमित्तेऽवधारिते इदानीं चिन्त्यते यथा चान्द्रमासस्य तत्तन्नक्षत्रयुक्तपौर्णमासी-युक्तत्वेऽपि तद्घटितत्वेन शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तस्य "साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्"पा० इत्यणप्रत्यया-न्तार्हतया ग्राह्यता तथा "वैशाखादिस्त्वादित्या गुरोरस्तोदयसम्बन्धात् गुरुवर्षत्वेऽपि तस्य कतम आद्य-न्तकाल इति सन्देहे अविशेषात् चान्द्रवर्षस्य सौरवर्षस्य वा आद्यन्तकाल एव तस्याद्यन्तकाल इति केचित् । तन्न नक्षत्रसम्बन्धेन चान्द्रमासस्य पक्षे "साऽस्मिन् पौर्णमासीति" पा०विहितास्या तत्तन्नक्षत्रयुक्तपौर्णमासी-घटितकालस्य बोधनात् तदादित्वौचित्यात् । गुरुवर्षपक्षे तु तथाभूतपौर्णमासीकालस्याप्रयोजकत्वात् न चान्द्रादि-वर्षादित्वकल्पनं किन्तु गुरोर्मध्यगत्या राशिभोगारम्भा-न्तकाल एव कार्त्तिकादिगुरुवर्षाद्यन्तकालः वक्ष्यमाणवच-नजातेभ्यः । रघु०ना०मते तदादीत्युक्तेः माघनादिवत् गुरो-रस्तोदयादिकालाद्यन्तकाल एव आश्विनादेर्गुरुवर्षतया तदाद्यन्तकालो युक्त इतरस्यासम्बन्धित्वात् इति भेदः । तत्र एवं तदीयोदयादियुक्ततदीयमध्यमराशिभोगावच्छि-न्नकालः, अब्दशब्दे २७।पृष्ठे दर्शितायाः“बृहस्पतेरस्त उ-दये वा जाते सति तदादि बृहस्पतिवर्षमिति”सूत्रं मिता-क्षराटीकायां रघुनाथेन तदादीत्युक्तेः तदादित्वेति भेदः । तन्मते मध्यमराशिपदं च राशिचक्रान्तर्गतत्रिंशांशपरं तेन यत्रांशे उदयः पुनः राश्यन्तरे तत्रैवांशे उदय-कालपर्यन्तः राशिशब्दार्थः । अन्यमते तु राशिपदं मेषादिराशिपरं तेन तदीयराशिभोगारम्भकालावधि तदवसानपर्यन्त एवाश्विनादिवर्षाणामाद्यन्तकालः । इदमेव न्याय्यः "बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगात् संवत्सरं सांहितिका वदन्ति" सि० शि० उक्तेः “कल्पा-दितो मध्यमजीवभुक्ता ये राशयः षष्टिहृतावशेषाः । संवत्सरास्ते विजयाश्विनाद्या इतीज्यमाने किल संहितो-क्तमिति" तत्रत्यपाठान्तरात् "कल्पादभुक्ता गुरुराशयो ये संवत्सराः स्युर्विजयादयस्ते । प्रभाविरे सांहितिका हि पूर्वे वर्षाणि तस्याश्विनपूर्वकाणि”श्रीपतिसमुच्चयोक्तेश्च । तेन मध्यमराशिभोगकालस्य गुरोरस्तोदयादाश्विनादिवर्ष-संज्ञा । तथा च गुरोरेकैकमध्यमराशिभोगकालावच्छिन्नं गुरुवर्षमिति स्थिते यस्मिन् वर्षे गुरोरुदयास्तकाले अश्वि-न्यादियोगस्तस्य वर्षस्याश्विनादिसंज्ञा एवं गुरुवर्षस्यैव

चान्द्रवर्षसौरवर्षयोरनयोरविहितभेदाभ्यां तदीयाधिमासवत्प्र-वर्त्तिकीर्त्तनञ्च सङ्गच्छते यथाह बृहस्पतिकल्पद्रुमे "चेत् षष्ट्या चापेन मध्यगत्या राश्यन्तरं याव च चान्द्रवर्षे । गुर्वब्दे यायादधिवत्सरोऽधिमासेन तुल्यः स शुभेषु वर्ज्यः"। यशोधरतन्त्रे "एकस्मिन् रविवर्षे गौरववर्षद्वया-वसानं चेत् । तद्वद्गुणेनमेवं विलुप्तसंवत्सरं प्राहुः" । ज्योतिर्विदाभरणे "गुरुसंक्रमयुग्मवत्सरा गदिता सा नतु शुभसंहिता । न बुधैर्गदिता शुभेच्छिताऽधिकमा गीयति संक्रमोज्झिता" । अतः सौरचान्द्रवर्षातिरिक्त एव आश्वि-नादिगुरुवर्षः गुरोः उदयकालावधिः पुनरुदयकालपर्यन्तः, तदीयैकैकमध्यमराशिभोगकालावच्छिन्नो वा लोकार्थः इति तदादित्वमेव तस्योक्तं चतवकीयते । एवञ्च सङ्का-त्यैष्ट्र्यादियोगेऽपि तदाद्यन्त एव ज्यैष्ठोपाद्यः ।

कार्त्तिकादिगुरुवर्षफलं तद्वदेषैव विष्ण्वादिद्वादशवर्षक-युगानि प्रत्येकतदन्तर्गतसंवत्सरादिवर्षपञ्चकस्य विशेष संज्ञा इत्येवं षष्टिवर्षात्मकस्य ६० सं० उक्तं यथा "शकटानलोपजीविकगोपीड़ाव्याधिशस्त्रकोपश्च । वृद्धिस्तु रक्तपीतककुसुमानां कार्त्तिके १ वर्षे । सौम्ये २ (मार्गे) ऽब्देऽनावृष्टिर्मृगाखुशलभाण्डजैश्च शस्यवधः । व्या-धिभयं मित्रैरपि भूपानां जायते वैरम् । शुभ-कृज्जगतः पौषे ३ निवृत्तवैराः परस्परं क्षितिपाः । द्विगुणो धान्यार्घः पौष्टिककर्मप्रसिद्धिश्च । पितृपूजा-परिवृद्धिर्माघे ४ महर्द्धिः सर्वभूतानाम् । आरोग्यवृष्टि-धान्यार्घसम्पदो मित्रलाभश्च । फाल्गुनवर्षे ५ विद्यात् क्वचित् क्वचित् क्षेमवृष्टिसस्यानि । दौर्भाग्यं प्रमदानां प्रबलाश्चौरा नृपाश्चोग्राः । चैत्रे ६ मन्दा वृष्टिः प्रिय-मन्नं क्षेममवनिपा मृदवः । वृद्धिस्तु कोषधान्यस्य भवति पीड़ा च रूपवताम् । वैशाखे ७ धर्मपरा विगतभयाः प्रमुदिताः प्रजाः सनृपाः । यज्ञक्रियाप्रवृत्तिर्निष्पत्तिः सर्वसस्यानाम् । ज्यैष्ठे ८ जातिकुलधनश्रेणीश्रेष्ठा नृपाः सधर्मज्ञाः । पीड्यन्ते धान्यानि च हित्वा कङ्गुं शमी-जातिम् । आषाढे ९ जायन्ते सस्यानि क्वचिद्वृष्टि-रन्यत्र । योगक्षेमं मध्यं व्यग्राश्च भवन्ति भूपालाः । श्रावणवर्षे १० क्षेमं सम्यक् सस्यानि पाकमुपयान्ति । क्षुद्रा ये पाषण्डाः पीड्यन्ते ये च तद्भक्ताः । भाद्रपदे ११ वल्लीजं निष्पत्तिं याति पूर्वसस्यं च । न भवत्यपरं सस्यं क्वचित् सुभिक्षं क्वचिच्च भयम् । आश्वयुजे १२ ऽब्देऽजस्रं पतति जलं प्रमुदिताः प्रजाः क्षेमम् । प्राणचयः

प्राणभृतां सर्वेषामन्नताङ्कलम् । उदगारोग्यसुभिक्ष-क्षेमकरो वाक्पतिश्चरन् भानाम् । याम्ये तद्विपरीतो मध्येन तु मध्यफलदायी । विचरन् भद्वयमिष्टसार्धं वक्रेण मध्यफलः । सार्धानां त्रितयं सो विचरेदधिकं यदि कदाचित् । अनलभयमनलवर्णे व्याधिः पीते रणागमः श्यामे । हरिते च तस्करेभ्यः पीडा रक्ते तु शस्त्रभयम् । धूमाभेऽनावृष्टिस्त्रिदशगुरौ नष्टभासे दिवा दृष्टे । विपुलेऽमले सुतारे रात्रौ दृष्टे प्रजाः स्वस्थाः । रोहिण्योऽनलभं च वत्सरतनुर्नाभिस्त्वषाढाद्वयं सार्पं हृत् पितृदैवतं च कुसुमं शुद्धैः शुभं तैः फलम् । देहे क्रूरनिपीडितेऽग्न्यनिलजं नाभ्यां भयं क्षुत्कृतम्, पुष्पे मूलफलक्षयोऽथ हृदये सस्यस्य नाशो ध्रुवम् । गतानि वर्षाणि शकेन्द्रकालाद्धतानि रुद्रैर्गुणयेच्चतुर्भिः । नवाष्टपञ्चाष्टयुतानि कृत्वा विभाजयेच्छून्यशरागरामैः । फलेन युक्तं शकभूपकालं संशोध्य षष्ट्या विषयैर्विभज्य । युगानि नारायणपूर्वकाणि लब्धानि शेषाः क्रमशः समाः स्युः । एकैकमब्देषु नवाहतेषु दत्त्वा पृथग्द्वादशकं क्रमेण । हृत्वा चतुर्भिर्वसुदेवताद्यान्युडूनि शेषांशकपूर्वमब्दम् । विष्णुः1 सुरेज्यो2 बलभिद्3 हुताशः4 त्वष्टो5त्तरप्रोष्ठपदाधिपश्च6 । क्रमाद्युगेशाः पितृ7 विश्व8 सोमाः9 शक्रानलाख्या10ऽश्वि11 भगाः12 प्रदिष्टाः । संवत्सरोऽग्निः परिवत्सरोऽर्क इदादिकः शीतमयूखमाली । प्रजापतिश्चाप्यनुवत्सरः स्यादिद्वत्सरः शैलसुतापतिश्च । वृष्टिः समाद्ये प्रमुखे द्वितीये प्रभूततोया कथिता तृतीये । पश्चाज्जलं मुञ्चति यच्चतुर्थं स्वल्पोदकं पञ्चममब्दमुक्तम् । चत्वारि मुख्यानि युगान्यथैषां विष्ण्विन्द्रजीवानलदैवतानि । चत्वारि मध्यानि च मध्यमानि चत्वारि चान्त्यान्यधमानि विद्यात् । आद्यं धनिष्ठांशमभिप्रपन्नो माघे यदा यात्युदयं सुरेज्यः । षष्ट्यब्दपूर्वः प्रभवः स नाम्ना प्रवर्त्तते भूतहितस्तदाब्दः । क्वचित्त्वनावृष्टिः पवनाग्निकोपः सन्तीतयः श्लेष्मकृताश्च रोगाः । संवत्सरेऽस्मिन् प्रभवे प्रवृत्ते न दुःखमाप्नोति जनस्तथापि । तस्माद्द्वितीयो विभवः2 प्रदिष्टः शुक्लः3 तृतीयः परतः प्रमोदः4 । प्रजापतिश्चेति5 यथोत्तराणि शस्तानि वर्षाणि फलानि चैषाम् । निष्पन्नशालीक्षुयवादिसस्यां भयैर्विमुक्तामुपशान्तवैराम् । संहृष्टलोकां कलिदोषमुक्तां क्षत्रं तदा शास्ति च भूतधात्रीम् । आद्योऽङ्गिरा6 श्रीमुख7 भावभावौ8 युवा9 च धातेति10 युगे द्वितीये । वर्षाणि पञ्चैव यथाक्रमेण त्रीण्यत्र शस्तानि समे परे द्वे । त्रिष्वङ्गिराद्येषु निकामवर्षी देवो निरातङ्कभयाश्च लोकाः । अब्दद्वयेऽन्त्येऽपि समा सुवृष्टिः किन्त्वत्र रोगाः समरागमश्च । शाक्रे युगे पूर्वमथेश्वराख्यं11 वर्षं द्वितीयं बहुधान्य12माहुः । प्रमाथिनं13 विक्रम14मप्यतोऽन्यद् वृषं15 च विद्याद्गुरुचारयोगात् । आद्यं द्वितीयं च शुभे तु वर्षे कृतानुकारं कथितं प्रजानाम् । पापः प्रमाथी वृषविक्रमौ तु सुभिक्षदौ रोगभयप्रदौ च । अथैत चतुर्थस्य युगस्य पूर्वं यच्चित्रभानुं16 कथयन्ति वर्षम् । मध्यं द्वितीयं तु सुभानु17संज्ञं रोगप्रदं वृष्टिकरं न तत्र । तारणं18 तदनु भूरिवारिदं सस्यवृद्धिमुदितं च पार्थिवम्19 । पश्चिमं व्ययमाहुः शोभनं20 मन्मथप्रबलमुत्सवाकुलम् । त्वाष्ट्रे युगे सर्वजिदाद्य21 अब्दः संवत्सरोऽन्यः खलु सर्वधारी22 । तस्माद्विरोधी23 विकृतः24 खरश्च25 शस्तो द्वितीयोऽत्र भयाय शेषाः । नन्दनो26ऽथ विजयो27 जयस्तथा28 मन्मथो29ऽस्य परतश्च दुर्मुखः30 । कान्तमत्र युग आदितस्त्रयं मन्मथः समफलोऽधमोऽपरः । हेमलम्ब31 इति सप्तमे युगे स्याद्विलम्बि32 परतो विकारि33 च । शर्वरीति34 तदनु प्लवः35 स्मृतो वत्सरो गुरुवशेन पञ्चमः । ईतिप्रायः प्रचुरपवनो वृष्टिरब्दे तु पूर्वे मन्दं सस्यं न बहुसलिलं वत्सरेऽतो द्वितीये । अत्युद्वेगः प्रचुरसलिलः स्यात्तृतीयश्चतुर्थो दुर्भिक्षाय प्लव इति ततः शोभनो भूरितोयः । ऐन्द्रे युगे शोभकृदि36त्यथाद्यः संवत्सरोऽतः शुभकृद्37द्वितीयः । क्रोधी38 तृतीयः परतः क्रमेण विश्वावसु39श्चेति पराभव40श्च । पूर्वापरौ प्रीतिकरौ प्रजानामेषां तृतीयो बहुदोषदोऽब्दः । अन्त्यौ समौ किन्तु पराभवेऽग्निः शस्त्रामयार्त्तिर्द्विजगोभयं च । आद्यः प्लवङ्गो41 नवमे युगे अब्दः स्यात्कीलको42ऽन्यः परतश्च सौम्यः43 । साधारणो44 रोधकृदि45त्यथाब्दः शुभप्रदौ कीलकसौम्यसंज्ञौ । कष्टः प्लवङ्गो बहुशः प्रजानां साधारणेऽल्पं जलमीतयश्च । यः पञ्चमो रोधकृदित्यथाब्दश्चित्रं जलं तत्र च सस्यसम्पत् । इन्द्राग्निदैवं दशमं युगं यत् तत्राद्यमब्दं परिधावि46संज्ञम् । प्रमादि47चानन्द48मतः परं यत् स्याद्राक्षसं49 चानल50संज्ञितं च । परिधाविनि मध्यदेशनाशो नृपहानिर्जलमल्पमग्निकोपः । अलसस्तु जनः प्रमादिसंज्ञे डमरं रक्तकपुष्पबीजनाशः । तत्परः सकललोकनन्दनो राक्षसः क्षयकरोऽनलस्तथा । पीड्यमानजननोऽत्र राक्षसो वह्निकोपमरकप्रदोऽनलः ।

एकादशे पिङ्गलःकालयुक्तश्सिद्धार्थश्रौद्राः४ खलु दुर्मतिश्च। आद्ये तु हरिभिहती मचौरा चाग्नौ कृतकभ्युतय कामः। यत्कालयुक्तं तदनेकदोषं सिद्धार्थसंज्ञे बहवो गुणाश्च। रौद्रोऽतिरौद्रः प्रथमत् प्रदिष्टो यो दुर्मतिर्मध्यमहृष्टिमान् सः। मान्ये युगे दुन्दुभिसंज्ञमाद्यं मङ्गल्य वृद्धिं महतीं करोति। उद्गारिसंज्ञं तदनु प्रयाय नरेश्वराणां, विषमा च वृष्टिः। रक्ताक्षमब्दं कथितं तृतीयं यस्मिन् भयं दंष्ट्रिकृतं महाय। क्रोधं४ बहुक्रोधकरं चतुर्थं राष्ट्राणि शून्यीकुरुते विरोधैः। क्षयमिति युगस्यान्यमाख्यं बहुक्षयकारकं जनयति भयं तद्विप्राणां कृषीवलवृद्धिदम्। उपचयकरं विट्शूद्राणां परस्वहृतां तथा कथितमखिलं षष्ट्यब्दे यत्तदत्र समासतः। अकलुषांशुजटिलः पृथुमूर्त्तिः कुमुदकुन्दकुसुमस्फटिकाभः। ग्रहहतो न यदि सत्पथवर्त्ती वितनुतेऽमरगुरुः शिवमुजानाम्"। "बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दम्" स॰ दं॰।

गुरुवृत्ति स्त्री गुरौ वृत्तिः। आचार्य्यादिगुरौ शिष्येण कर्त्तव्ये आचारभेदे सा च मनुनोक्ता यथा

"नोदितोगुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा। कुर्य्यादध्ययने यत्नमाचार्य्यस्य हितेषु च। शरीरञ्चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च। नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम्। नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंयतः। आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः। हीनान्नवस्त्रवेशः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ। उत्तिष्ठेत् प्रथमञ्चास्य चरमञ्चैव संविशेत्। प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत्। नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः। आसीनस्य स्थितः कुर्य्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः। प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्धावंस्तु धावतः। पराङ्मुखस्याभिमुखोदूरस्थस्यैत्य चान्तिकम्। प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः। नीचं शय्यासनञ्चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ। गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनोभवेत्। नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् (अर्चीपदम्)। न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम्। गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते। कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः। परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः। परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी। दूरस्थो नार्च्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः। यानासने न चैवैनमवरुह्याभिवादयेत्। प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह। असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्त्तयेत्। गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च। आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च। गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत्। न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत्। विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु। प्रतिषेधत्सु चाधर्म्मात् हितञ्चोपदिशत्स्वपि।"

तान्त्रिकगुरौ वृत्तिभेदः तन्त्रसारे उक्तो यथा "गुरौ सन्निहिते यस्तु पूजयेदन्यतो न तम्। स दुर्गतिमवाप्नोति पूजा च विफला भवेत्" क्रियासारे। "एकग्रामे स्थितः शिष्यस्त्रिसन्ध्यं प्रणमेद्गुरुम्। क्रोशमात्रस्थितो भक्त्या गुरुं प्रतिदिनं नमेत्। अर्द्धयोजनतः शिष्यः प्रणमेत् पञ्चपर्वसु। एकयोजनमारभ्य योजनद्वादशावधि। दूरदेशस्थितः शिष्यो भक्त्या तत्सन्निधिं गतः। तत् योजनसंख्योक्तमासेन प्रणमेद्गुरुम्"। ज्ञानार्णवे "गुरौ मनुष्यबुद्धिन्तु मन्त्रे चाक्षरभावनाम्। प्रतिमासु शिलाबुद्धिं कुर्वाणो नरकं व्रजेत्। जन्महेतू हि पितरौ पूजनीयौ प्रयत्नतः। गुरुर्विशेषतः पूज्यो धर्म्माधर्म्मप्रदर्शकः। गुरुः पिता गुरुर्माता गुरुर्देवो गुरुर्गतिः। शिवे रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कश्चन। गुरोर्हितं प्रकर्त्तव्यं वाङ्मनःकायकर्म्मभिः। अहिताचरणाद्देवि! विष्ठायां जायते कृमिः। मन्त्रत्यागाद्भवेन्मृत्युर्गुरुत्यागाद्दरिद्रता। गुरुमन्त्रपरित्यागाद्रौरवं नरकं व्रजेत्। गुरौ सन्निहिते यस्तु पूजयेदन्यदेवताम्। स याति नरकं घोरं पूजा च विफला भवेत्। एकत्र गुरुणा सार्द्धं गच्छेद्दीपविशेषु यः। स याति नरकं घोरं यावदिन्द्राश्चतुर्दश। गुरुवाक्यं छलं कृत्वा आत्मवाक्यं तु योजयेत्। गुरूक्तं लङ्घयेद्यस्तु पतेत् स नरकाय वै"। श्रीक्रमे "उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता। तस्मान्मन्येत सततं पितुरप्यधिकं गुरुम्। गुरुवद्गुरुपुत्रेषु गुरुवत्तत्सुतादिषु। अविद्यो वा सविद्यो वा गुरुरेव च दैवतम्। अमार्गस्थोऽपि मार्गस्थो गुरुरेव सदा गतिः। आयान्तमग्रतो गच्छेद् गच्छन्तं तमनुव्रजेत्। आसने शयने वापि न तिष्ठेदग्रतो गुरोः। अनुज्ञां प्राप्य तिष्ठेत्तु नैवं पापमवाप्नुयात्"। क्रियासारे "गुरुर्माता पिता स्वामी बान्धवः सुहृदः शिवः। इत्याधाय मनो नित्यं भजेत् सर्वात्मना गुरुम्"

गुरुशिंशपा स्त्री नित्यकर्म॰। शिंशपाभेदे शब्दार्थचि॰।

गुरुसारा स्त्री गुरुः गुरुत्वात् सारो यस्याः। (शिशु)

१शिंशपायाम् । शब्दार्थचि० । २महाभारे वस्तुमात्रे त्रि०

गुरुस्कन्ध पु० गुरुः स्कन्धोऽस्य । १पर्वतभेदे । "गुरुस्कन्धो महेन्द्रश्च माल्यवान् पर्वतस्तथा । एते पर्वतराजानः" भा० आनु० ४२ अ० । २श्लेष्मातकवृक्षे शब्दार्थचि० ।

गुरुहन् पु० गुरुं गुरुपाकं हन्ति हन–क्विप् । १दुर्जरघ्ने गौरसर्षपे हेमच० २गुरुहन्तरि त्रि०।

गुरूत्तम त्रि०गुरुषु गुरूणां वा उत्तमः । १पूज्यतमे २परमेश्वरे पु० । "तस्मै पूर्वगुरूत्तमाय जगतामीशाय पित्रे नमः" काव्य० टि० । अत्र "न निर्द्धारणे" पा० षष्ठीसमासनिषेधात् सप्तमीतत्पुरुष इति बहवः । कैयटस्तु "यस्मान्निर्द्धार्यते यश्च निर्द्धार्यते यश्च निर्द्धारणहेतुरेतत्त्रितयसन्निधाने सत्येवायं निषेधः इति" द्विवचने विभज्योपपदे" पा० सूत्रे भाष्यकार आह स्म । पुरुषोत्तम इत्यादौ त्रितयसन्निधानाभावात् न निर्द्धारणविभक्तिः किन्तु सम्बन्धसामान्ये षष्ठीति तया समासः । अतएव "कृत्यादिः शेषः" पा० सूत्रे "कृत्वासमादिरिति षष्ठीसमास" इत्युक्तं भाष्ये इत्युवाच "न निर्द्धारणे इति"सूत्रस्थौ नृणां द्विजः श्रेष्ठः इत्युदाहरता च कौमुदीकारेण त्रितयसन्निधान एव समासाभावः सूचितः । यत्तु गदाधरेण एतदनालोच्य, षष्ठीसप्तमीसमासयोः स्वरकृतवैलक्षण्यमनालोच्य "न निर्द्धारणे" इत्यस्य षष्ठीसमासप्रकरणस्थानवेक्ष्य निर्द्धारणषष्ठ्या समासनिषेधे तदर्थकसप्तमीसमासोऽपि निषिद्धः अन्यथा प्रयोगसामर्थ्यात् सूत्रवैयर्थ्यमतो गुरूत्तम इत्यत्र पञ्चमीतत्पुरुषोऽङ्गीकृतः, तत्तु साहसमात्रम् तथा हि "पञ्चमी विभक्ते" पा० सूत्रे निर्द्धार्यमाणस्य भेद एव पञ्चमीविधानात् तयोः सामान्यधर्माक्रान्तत्वाभाव एव तस्याः प्रवृत्तेः । यथा माथुराः पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतमाः अत्र पाटलिपुत्रस्थलोकानां माथुराणां च केनापि रूपेण सामान्यधर्मत्वाभावेन उभयोर्भेद एव इति तत्र पञ्चमीप्रवृत्तिः । गुरूत्तम इत्यादौ तु ईशस्यान्यगुरुनिष्ठगुरुत्वरूपसामान्यधर्माक्रान्तत्वात्तदप्रवृत्तेर्न पञ्चमीसमासः

"अक्षरादपि चोत्तमः" (गीता) इत्यादौ तु अक्षराच्चेतनवर्गात् तदपेक्षयेति व्याख्या न्यायमते जीवेश्वरयोर्भेदेऽपि चेतनत्वसामान्यधर्माक्रान्तत्वेन तयोर्भेदाभावात् न पञ्चमीप्रसक्तिः । वेदान्तिमते अक्षरशब्दस्य मायापरत्वात् ईशमाययोर्भेदसत्त्वात् पञ्चमीप्रसक्तिसम्भावनायामपि तया पञ्चम्या न समासप्रसक्तिः पञ्चमीतत्पुरुषस्य वक्ष्यमाणसूत्रेभ्यो विषयविशेषनियतत्वेनात्र तदप्रसक्तेः । अक्षरशब्दस्य मायापरत्वञ्च गीताव्याख्यायां मधुसूदनेन दर्शितं यथा

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" गीता । "द्वौ इमौ पृथग्राशीकृतौ पुरुषोपाधित्वेन पुरुषशब्दव्यपदेश्यौ लोके संसारे, कौ तावित्याह क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरतीति क्षरो विनाशी कार्यराशिरेकः पुरुषः, न क्षरतीत्यक्षरो विनाशरहितः । क्षरस्य पुरुषस्योत्पत्तिबीजं भगवतो मायाशक्तिर्द्वितीयः पुरुषः । तौ पुरुषौ, व्याचष्टे स्वयमेव भगवान्, क्षरः सर्वाणि भूतानि समस्तं कार्यजातमित्यर्थः कूटस्थः कूटो यथार्थवस्त्वाच्छादनेनायथार्थवस्तुप्रकाशनं वञ्चनं मायेत्यनर्थान्तरं तेनावरणविक्षेपशक्तिद्वयरूपेण स्थितः कूटस्थः भगवन्मायाशक्तिरूपः कारणोपाधिः संसारबीजत्वेनानन्त्यादक्षर उच्यते । केचित्तु क्षरशब्देनाचेतनवर्गमुक्त्वा कूटस्थोऽक्षर उच्यत इत्यनेन जीवमाहुः तन्न सम्यक्, क्षेत्रज्ञस्यैवेह पुरुषोत्तमत्वेन प्रतिपाद्यत्वात् तस्मात् क्षराक्षरशब्दाभ्यां कार्यकारणोपाधी उभावपि जडावेवोच्येते इत्येव युक्तम् । आभ्यां क्षराक्षराभ्यां विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेणास्पृष्टो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय ईश्वरः" (गीता) । उत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वन्यः अन्य एव अत्यन्तविलक्षणाभ्यां जडराशिभ्याम्, उभयभासकस्तुरीयश्चेतनराशिरित्यर्थः । परमात्मेत्युदाहृतः अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेभ्यः पञ्चभ्योऽविद्याकल्पितात्मभ्यः परमः प्रकृष्टोऽकल्पितः"ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा"इत्युक्त आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन इत्यतः परमात्मेत्युक्तो वेदान्तेषु यः परमात्मा लोकत्रयं भूर्भुवःस्वराख्यं सर्वं जगदिति यावत् आविश्य स्वकीयया मायया शक्त्याधिष्ठाय बिभर्त्ति सत्तास्फूर्त्तिप्रदानेन धारयति पोषयति च कीदृशः अव्ययः सर्वविकारशून्यः ईश्वरः सर्वस्य नियन्ता नारायणः स उत्तमः पुरुषः परमात्मेत्युदाहृत इत्यन्वयः" । अतः "यस्मात् क्षरमतीतोऽक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" गीतावाक्ये अक्षरादितिल्यब्लोपे पञ्चमी मध्यपदलोपः अक्षरमतीत्य उत्तम इत्यर्थः । पुरुषोत्तम इत्यत्र पुरुषपदार्थानां पुरुषोपाधिद्वयतद्विलक्षणरूपपुरुषाणां मध्ये उत्तम

त्यर्थः द्वाविमाविति तत्पुरुषयोः “उत्तमः पुरुष स्त्वन्य” इति तदाद्यामेव पूर्वं प्रक्रान्तत्वात्तेषां मध्ये एव परमात्मन उत्तमत्वेन निर्द्धार्य्यमाणत्वात् अतो न तत्रापि पञ्चमीसमासः। तथाहि “पञ्चमी भयेन” पा० “अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः” “स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन” पा० सूत्रैः पञ्चमीतत्पुरुषस्य विधानात् तन्मध्ये च एतत्पदस्याः पाठाभावात् नात्र पञ्चमीतत्पुरुषः किन्तु सप्तमीसमासः षष्ठीसमासो वेत्यवेति ध्येयः।

गु(गू)र्ज्जर पु० दक्षिणदेशस्थे देशभेदे सोऽभिजनोऽस्य अण्। गौर्ज्जर तद्देशवासिनि बहुषु लुक्। “महाराष्ट्राश्च लैङ्गाद्रविडा गु(गू)र्ज्जराश्च” इत्यविधब्राह्मणकथने।

गु(गू)र्द्द क्रीडने भ्वा० आत्म० अक० सेट्। गूर्द्दते अजूर्द्दिष्ट। जुगूर्द्दे। अयुक्तस्य क्विपि गूः गुरौ गुरः। दीर्घान्वितस्य गूः गूरौ गूर इति भेदः।

गु(गू)र्द्द निवासे क्रीडने च चुरा० उभ० अक० सेट्। गु(गू)र्द्दयति ते अजुगु(गू)र्द्दत्-त।

गुर्व उद्यमे भ्वा० पर० अक० सेट्। गुर्वति अगुर्वीत्। जुगर्व ईदित् गूर्णः।

गुर्व्विणी स्त्री गुरुर्गर्भोऽस्त्यस्याः ब्रीह्यादित्वात् इनि नि० णत्वाभावः, गर्व-गतौ “गर्वेरत उच्चेति” उणा० इनन् गौरा० ङीष् वा। गर्भिण्याम्। “एकरां त्वमवेकाक्ष गुर्व्विणीं मा शुचः शुभे!” भा० आश्व० ६१अ०। “गुर्व्विणीं नानुगच्छन्ति न स्पृशन्ति रजस्वलाम्” अनायुष्योक्तौ।

गुर्व्वादित्य पु० गुरुणा सह आदित्यो यत्र। ज्योतिषोक्ते कालाशुद्धिहेतौ एकराश्येकनक्षत्रस्थयोर्गुर्व्वादित्ययोर्योगभेदे “गुर्व्वादित्ये दशाहिकम्” ज्यो०त०। “एकराशौ गतौ स्यातामेकर्क्षविषये यदि। गुर्व्वादित्यौ, तदा त्याज्या यज्ञोद्वाहादिकाक्रियाः” राजमा०। “गुर्व्वादित्ये दशाहे स्यात्” नक्षत्रभेदविषयम्। अत्यन्तावश्यकत्वे भजबलभीमः “जीवोऽर्केण युतः करोति मरणं, बालांशुको भागुरिः नक्षत्रैकगतो वदन्ति मरणं, पादस्थितो देवलः” तथा च एकराशिस्थत्वेऽकालः अत्यन्तावश्यकत्वे एकनक्षत्रपादस्थितौ दशाहं त्यक्त्वा यज्ञादि कर्त्तुं शक्यते इति व्यवस्था।

गुर्व्वी स्त्री गुरु-ङीष्। १गर्भवत्याम् “न हि बन्ध्या विजानाति गुर्व्वीप्रसववेदनाम्” हितो० २गौरवयुक्तस्त्रीविद्गार्थकपदार्थे च “गुर्व्वीरजस्रं द्रवदः समन्तात्” माघः।

यत्तु “अनन्यगुर्व्वास्तव केन केवलम् पुराणमूर्त्तेः” इत्यत्र अनन्यगुर्व्वा इति पाठं कल्पयित्वा मल्लि० उदाजहार तत् प्रामादिकं “न विद्यतेऽन्या गुर्व्वी यस्यास्तस्या अनन्यगुर्व्वा इत्यनीकारान्तः पाठः एव साधुः समासात् प्राक् ङीपि “नद्यृतश्चेति” पा० कप्प्रत्ययः स्यात् पश्चात् अनुपसर्ज्जनाधिकारात् “वोतो गुणवचनादिति” न प्राप्नोतीति। तद्रूपसिद्धिस्तु “ङिति ह्रस्वश्चेति” पा०वा नदीसंज्ञायाम् “आण्नद्याः” पा०इत्याडागमात्” मल्लि०। समासान्तस्य विधेरनित्यत्वकल्पनेन कबभावकल्पनस्यागतिकविषयएव स्वीकारात् अत्र तथाऽकल्पनेऽपि छन्दोदोषाप्रसङ्गात्” इति विभाव्यम्। ३गुरुस्त्रियाञ्च। [टाप् मेदि०।

गुल पु० गुड+डस्य लः। १ऐक्षवे गुडे २क्षुद्रोद्रवे स्त्री

गुलञ्चकन्द पु० गुलं गुडरसमञ्चति अञ्च-अण् सक०। गुलञ्चः कन्दोऽस्य। (कुली) भाषाप्रसिद्धे कन्दभेदे राजनि०

गुलिका स्त्री गुडः गोलाकारः अस्त्यस्य ठन्। १गुटिकायां गोलाकारायां वटिकायां (वसन्त) २रोगभेदे च मेदि०। “हतेन गुडयुक्तेन गोलकुष्माण्डसप्तकात्। रञ्जितान् जीरमरिचैरिमांस्तु गुलिकां विदुः” इत्युक्ते ३पक्वकुष्माण्डभेदे च। [याम् (वसन्त) २रोगे च मेदि०।

गुली स्त्री गुडाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। १गुटिका-

गुलगुधा अव्य०। सहार्थे। उर्य्यादि० पा० ग० सू०।

गुलुच्छ गुच्छ+पृषो०। गुच्छे स्तवके त्रिका०। “कोमलकौसुमगुलुच्छ(ञ्छ)कान्तिभिः” माघः।

गुलुञ्छ पु० गुड-क्विप् गुलं गोलाकारमञ्छति बध्नाति उच्छि-बन्धने अण् उप० समा० डस्य लः। स्तवके हेमच०

स्त्री टाप्। गुलुञ्छक तत्रार्थे शब्दरत्ना०। गुञ्जुच इति हारा० पाठः तत्रार्थे। तत्र ग्लुञ्च-अण् पृषो० साधु

गुल्फ पु० गल-फक् नि० अस्योत्व। पादग्रन्थौ। “अङ्गुलीनां द्वे पार्ष्णोर्गुल्फेषु च चतुष्टयम्” याज्ञ०। “आगुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम्” कुमा०। “गुल्फैरतितनुभिरतिदृढ्गिरै” वृ०स० ६१अ०। गुल्फस्य मूलं कर्णा० जाहच्। गुल्फजाह गुल्फमूले न०।

गुल्म पु० गुड-रक्षणे वेष्टने वा मक् डलयोरैक्यात् डस्य लः। १प्रधानपुरुषाधिष्ठिते रक्षके पुरुषसंघे, (गजाः ९, रथाः ९, अश्वाः २७, पदातयः ४५) एतत्संख्यान्विते २सैन्यसमुदाये, स्तनामख्याते ३रोगभेदे, अमरः। घट्टदेशे रक्षार्थं स्थापिते ४सैन्ये, ५अप्रकाण्डे लतादौ मेदि० एकमूलेषु बहुशाखजातेषु शरस्तुम्बादिषु ६तृणभेदेषु, कुल्लू०।

गुच्छगुल्मन्तित्यादि मनुवचनस्य गुच्छशब्दे दर्शितस्य कुल्लूकभट्टव्याख्या २५६६पृ० दृश्या। ३प्लीहरोगे अमरः। “ग्रन्थिः सेनासुखाभ्यां यो गुल्म इत्यभिधीयते” ६०पृ०अक्षौहिणीशब्दे दर्शितम् भा०उ०वाक्यम्। “पञ्चप्रकारगुल्मैः च गुल्मजालैः” किरा०। “गुल्मगुच्छलुपलतेत्यादि” याज्ञ०। “स्थावराणां तु भूतानां जातयः षट् प्रकीर्त्तिताः। गुच्छगुल्मलतावल्लीत्वक्सारास्तृणजातयः भा० आनु०५८अ०। रक्षार्थं गुल्मनिवेशनप्रकारो मनुनोक्तो यथा “द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम्। तथा ग्रामशतानां च कुर्य्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम्”। “द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये त्रयाणां वा ग्रामाणां पञ्चानां वा ग्रामशतानां गुल्मं रक्षितृवृन्दसम्बन्धं कतिपयप्रधानपुरुषाधिष्ठितं राष्ट्रस्य संग्रहं रक्षास्थानं कुर्य्यात् अत्र लाघवगौरवापेक्षयोक्तविकल्पः” कुल्लू०। “गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः। स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः” मनुः गुल्मरोगलक्षणादि सुश्रुतोक्तं यथा “अथातो गुल्मप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। यथोक्तैः कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः। जनयन्ति नृणां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते। हृद्बस्त्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाचलः। चयापचयवान् वृत्तः स गुल्म इति कीर्त्तितः। पञ्च गुल्माश्रया नृणां पार्श्वे हृन्नाभिवस्तयः। कुपितानिलमूलत्वाद्गूढमूलोदयादपि। गुल्मवद्वा विशालत्वात् गुल्म इत्यभिधीयते। स यस्मादात्मनि चयं गच्छत्यप्स्विव बुद्बुदः। अन्तःसरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः। स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः। पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः। अरुचिर्मन्दता वह्नेराटोपोऽन्त्रविकूजनम्। विण्मूत्रानिलसङ्गश्च सौहित्यासहता तथा। द्वेषोऽन्ने वायुरूर्द्धश्च पूर्वरूपेषु गुल्मिनाम्। हृत्कुक्षिशूलं मुखकण्ठशोषो वायोर्निरोधो विषमाग्निता च। ते ते विकाराः पवनात्मकाश्च भवन्ति गुल्मेऽनिलसम्भवे तु। स्वेदज्वराहारविकारदाहास्तृष्णाङ्गरागः कटुवक्त्रता च। पित्तस्य लिङ्गान्यखिलानि यानि पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे। स्तैमित्यमन्नेऽरुचिरङ्गसादच्छर्दिः प्रसेको मधुरास्यता च। कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि भवन्ति गुल्मे कफसम्भवे तु। सर्वात्मकः सर्वविकारयुक्तः सोऽसाध्य उक्तः क्षतजस्तु वक्ष्ये। नवप्रसूताऽहितभोजना या या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा। वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम्। पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणं चाप्यपरं निबोध। न स्पन्दते नोदरमेति वृद्धिं भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम्। तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्यमसृग्भवं गुल्ममुशन्ति तज्ज्ञाः”।

गुल्मकेतु पु० गुल्मः केतुरस्य। अम्लवेतसे राजनि०।

गुल्ममूल न० गुल्म इव मूलमस्य। आर्द्रके (आदा) शब्दर०।

गुल्मवल्ली स्त्री गुल्मप्रधाना वल्ली। सोमलतायाम् राजनि०।

गुल्मशूल न० शूलरोगभेदे शूलशब्दे विवृतिः।

गुल्मिन् त्रि० गुल्म+अस्त्यर्थे इनि। १गुल्मरोगयुक्ते। गुल्मशब्दे सुश्रुतः। स्त्रियां ङीप् सा च विस्तृतलतायां २[illegible] अमरः।

गुल्मी स्त्री गुल्मसदाकारफलत्वात् गुल्मरोगहन्तृत्वाद्वा अस्त्यर्थे अच् गौ०ङीष्। १आमलक्यां, २एलायाम्, ३वस्त्रनिर्मितगृहे, मेदि० ४वनवल्याम् शब्दार्थचि० ५दभ्रमखीवृक्षे, (गुड़काञ्चोली) शब्दच०। [स्वादौ हेम०।

गुल्य त्रि० गुडं तद्रसमर्हति यत् डस्य लः। मधुरे।

गु(गू)वाक पु० गु-पिनाकादित्वात् आक नि० दीर्घः। (सुपारी) क्रमुके अमरः “घोरघटः पूगी पूगश्च गु(गू)वाकः क्रमुकोऽस्य तु। फलं पूगीफलं प्रोक्तमुद्वेगं च तदीरितम्। पूगं गुरु हिमं रूक्षं कषायं कफपित्तजित्। मोहनं दीपनं रुच्यमास्यवैरस्यनाशनम्। आर्द्रं तद्गुर्वभिष्यन्दि वह्निदृष्टिहरं स्मृतम्। स्विन्नं दोषत्रयच्छेदि दृढमध्यं तदुत्तमम्” भावप्र०। “प्रभाते पूगमधिकं मध्याह्ने खदिरं तथा। निशायां चूर्णमधिकं ताम्बूले भक्षयेत् सदा” भावप्र०।

गुष्पित न० गुफ भावे-क्त वेदे नि०। गुम्फने लतादेः शाखानिर्गमरूपे स्पन्दे “व्रततेरिव गुष्पितमोजो दासस्य दम्भयः” ऋ० ८।४०।६। “गुष्पितं निर्गता शाखा” भा०।

गुह संवरणे भ्वा० उभ० सक० वेट्। गूहति ते अगूहीत् अघुक्षत्। अगूहिष्ट अगूढ अघुक्षत अगूहिषत अघुक्षन्त। अगूहिषि अघुक्षि। अगूहिष्वहि अगुह्वहि अघुक्षावहि। जुगूह जुगुहे “गूहिता गोढा। गूह्यात्। गूहिष्यति-ते-घोक्ष्यति-ते, गुहम् गोहम्। गूहनं गूहः गुहा। ऋत् अवगूहति “इगूह तस्याः प्रतिमल्लयो बभूवुः। “जगूहोस्यायकैर्दिशः” गूहिष्यामि किर्तिं हर्तुं” भट्टिः “गूहेत् कूर्म इवाङ्गानि”

मनुः। "जुगूहे हृदये पार्थ" भा०वि० २३५ श्लो०। "गूहन्ति मेघा इव रश्मिवन्तम्" भा० भी० ७८२श्लो०। "आकारो गूहितुं शक्यः" भा० द्रो० ४४७ श्लो०। "अगूहयद्भावमितीङ्गितज्ञया" कुमा०। णिच् गूहयति ते अजूगुहत् त। "न देवानपि जूगुहतः सुमति न जुगुहतः" ऋ० ८।३१।७। क्विप् गुट् गुहौ गुहः। "विदायुरस्मे गुहा गुहं गाः" ऋ० १।६७।२।

अप+अपनयने "अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः" ऋ० १०।१७।२। "अपागूहन् अपनीतवन्तः" भा०। संवरणे च। "आत्मानमप गूहथाः" अथ० ४।२०।५।

अव+सम्यक्संवरणे। "अपगूहनमवगूहति" शत० ब्रा० २।७।१।२२। "उष्णीषं संभृत्य पुरस्तादवगूहति" ५।३।५।२३। [३।२।१।१५।

उद्+उत्क्षिप्य संवरणे। "नीविमुद्गूहते" शत० ब्रा०

उप+आलिङ्गने "गाढं चोपजुगूहैनम्" भट्टिः "छायाच्छलेनोपजुगूह लक्ष्मीः" रघुः। "उपगूढानि सवेपथूनि च" कुमा०। "तरङ्गहस्तैरुपगूहतीव" रघुः आश्लेषणे च। "कश्चित् कराभ्यामुपगूढनालम्" रघुः।

नि+अतिशयसंवरणे। "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" श्वेता० उप०। समादिपूर्वस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थसंयुतसंवरणे

गुह पु० गूहति देवसेनाम् गुह–क। १ कार्त्तिकेये "सैनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा" भा०व० २८ अ०। "अथैनमभ्ययुः सर्वे देवसेनाः सहस्रशः। अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतो दिशः" भा०व० २२८ अ०। "गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनाम्" कुमा० तस्य देवसेनारक्षकत्वेन सेनापतित्वात् तथात्वम्। भा०आनु० ८५ अ० गुहनामनिरुक्तिरन्यथोक्ता यथा "स्कन्नत्वात् स्कन्दनामायं गुहावासाद्गुहोऽभवत्"। अत्र पक्षे गुहा आवासत्वेनास्त्यस्य अच्। २अश्वे पुंस्त्री शब्दरत्ना० एतदाशयेन "यत्ताश्वा विजयीनयः" कुमा० उक्तम्। देवत्वात्तदन्तिलोत्पन्नत्वात्तथात्वम्। ३परमेश्वरे। "करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः" विष्णुस०। "गूहति संवृणोति स्वरूपं माययेति गुहः" भा० "नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः" इति गीतोक्तेस्तस्य स्वमायया स्वात्मरूपसंवरणात्तथात्वम्। गुहारूपमायाहृदयाद्याश्रयत्वात् वा तथात्वम्। गुहाशब्दे दृश्यम्। रामायणप्रसिद्धे शृङ्गवेरपुराधीशे चण्डालजातीये ४रामसखे च पु०। "आससाद महावीरः शृङ्गवेरपुरं प्रति" इत्युपक्रमे "तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा। निषादजात्यो बलवान् स्थपतिश्चेति विश्रुतः" इत्यादिना "सह सौमित्रिणा रामः समागच्छत् गुहेन स" इत्यन्तेन रामा० अयोध्याकाण्डे तद्वृत्तमुक्तम्। ५सिंहपुच्छीलतायाम् (चाकुलिया) ६पर्वतादिगह्वरे स्त्री मेदि०। तस्य सर्वसत्त्वसंवारकत्वात् तथात्वम्। "गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम्" "प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन" रघुः। ७शालपर्ण्याम् (शालपाण) राजनि० अमरसिंहे ८देवखाते, १०हृदये च स्त्री शब्दार्थचि०। हृदयस्य गुहातुल्यत्वात् तथात्वम् यथाह शत० ब्रा० ११।२।६।५। "तस्मादिदं गुहा हृदयम्"। "गुहां प्रविष्टौ सुकृतस्य लोके" श्रुतिः ११मायायां च। "योन वेद निहितं गुहायां परमव्योमन्" श्रुतिः "गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्" "आत्मा गुहायां निहितः" श्रुतिः। इत्या० आद्युदात्तः। १२गुहाधिष्ठातृदेवतायाम् स्त्री। "गुहाभ्यः किरातम्" यजु० ३०।१७। पुरुषमेधे। १३बुद्धौ। गुह–भावे भिदा० अङ्। १४संवरणे स्त्री। गुह+अस्त्या० अस्त्यर्थे र। गुहर तद्युक्ते त्रि०। [दृश्यम्।

गुहराज पु० ह०सं० ५५।अ० उक्ते प्रासादभेदे प्रासादशब्दे

गुहलु पु० गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे ततो गर्गा० अपत्ये यञ्। गौहलव्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री।

गुहषष्ठी स्त्री गुहप्रिया षष्ठी तज्जन्मदिनत्वात् शाक० त०। "येयं मार्गशिरे मासि षष्ठी भरतसत्तम!। पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुहप्रिया" ति० त० भविष्योक्ते मार्गशुक्लषष्ठीतिथौ। इयं वारभेदादियोगेन चम्पेति कीर्त्त्यते यथाह नि० सि० ब्रह्मा० पु० "मार्गे भाद्रपदे शुक्ला षष्ठी वैधृतिसंयुता। रविवारेण संयुक्ता सा चम्पेतीह कीर्त्तिता" "विशाखाभौमयोगेन सा चम्पेतीह कीर्त्त्यते" इति मदनरत्ने पाठः। गुहस्य तस्यां कृतार्थतोक्ता भा०व०२२४अ० "तस्मिन् कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा। तत् स्कन्नं तेजसा तत्र संहृतं जनयत् सुतम्" इत्युपक्रमे "द्वितीयायामिति व्यक्तस्तृतीयायां शिशुर्बभौ। अङ्गप्रत्यङ्गसम्भूतश्चतुर्थ्यामभवद्गुहः" इत्युक्ता २२८अ० "तदा तदाश्रयालक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणाम्। श्रीजुष्टं पञ्चमीं स्कन्दस्तस्मात् श्रीपञ्चमी स्मृता। षष्ठ्यां कृतार्थोऽभूद्यस्मात् तस्मात् षष्ठी महातिथिः" उक्तम्। इयमेव स्कन्दषष्ठीति नि० सि० उक्तम्। ति० त० तु चैत्रशुक्लषष्ठ्यां

यत्र स्कन्दषष्ठीत्वं व्यवस्थापितं तत्र स्कन्दषष्ठीशब्दे दृश्यते। देशभेदाद्व्यवस्था

गुहाचर न० गुह्यन्ते संव्रियन्ते पदार्था अस्याम् गुह—घञर्थे क गुहा बुद्धिस्तत्र चरति विषयतया चर—ट। १ब्रह्मणि। "मनसैवानुद्रष्टव्यम्" इति श्रुतौ तस्य मनोवृत्तिमात्रवेद्यत्वात्तथात्वम्। "आविः सन्निहितं गुहाचरं नाम महत् पदमत्रैतत् समर्पितम्" माण्डू० उ०। "आविः प्रकाशं सन्निहितं रागाद्युपाधिभिश्चरति भ्राजतीति श्रुत्यन्तराच्छब्दादीनुपलभमानवदवभासते। दर्शनश्रवणमननविज्ञानाद्युपाधिधर्मैराविर्भूतं सल्लक्ष्यते हृदि सर्वप्राणिनाम्। यदेतदाविर्भूतं ब्रह्म सन्निहितं सम्यक् स्थितं हृदि तद् गुहाचरं नाम गुहायाञ्चरतीति दर्शनश्रवणादिप्रकारैर्गुहाचरमिति प्रख्यातम्" भा०

गुहावदरी स्त्री गुहा गुह्या बदरीव। (शालपाण) इति वैद्यकम्।

गुहाशय पु०स्त्री—गुहायां गर्त्ते शेते शी—अच्। १मूषिके शब्दार्थचि० २सिंहादिषु जन्तुषु भावप्र०यथा "सिंहव्याघ्रवृका ऋक्षतरक्षुद्वीपिनस्तथा। बभ्रुजम्बुकमार्जार इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः"। तन्मांसगुणा भाव०प्र० उक्ता यथा "गुहाशया वातहरा गुरूष्णा मधुराश्च ते। स्निग्धा बल्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम्"। स्त्रियामुभयत्र जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप्। गुहायां हृदि शेते। ३परमात्मनि। "एवं हि यो वेद गुहाशयं प्रभुम्" भा०आनु०४०अ०। "सर्वभूतगुहाशयः" श्वेता०उ०। "गुहायां बुद्धौ शेते इति सर्वभूतगुहाशयः" भा० स्वापकाले हृदयेषु शायिनि ४प्राणे "सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त" मुण्ड०उ०

गुहाहित पु० गुहायां बुद्धौ हृदये वा आहितः। हृदिस्थे दुर्ग्राह्ये परमात्मनि। "गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्" कठ०उ०

गुहिन न० गुह—बा० इनन्। वने शब्दरत्ना०

गुहिल न० गुह—गुपा० इलच् किच्च। १धने उज्ज्व०द०। गुहा+काशा०चतुरर्थ्याम् इलः। २गुहासन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

गुहेर त्रि० गुह—एरक्। १गोप्तरि २लोहकारे सि०कौ०।

गुह्य त्रि० गुह—भावादौ—क्यप् काशिका। १गोपने २गोप्ये अमरः "गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वम्" जपसमर्पणमन्त्रः। ३उपस्थे स्त्रीपुंसचिह्ने न०। गुहामर्हति दण्डादि०यत्। ४कमठे पु०स्त्री स्त्रियां योपधत्वात् टाप्। ५दम्भे पु० मेदि०। "गुह्यो गभीरो गहनः" विष्णुस० उक्ते ६विष्णौ पु० "गूहितुं योग्यं गुह्यं वेदरहस्यं तद्वेद्यत्वात् लक्षणया गुह्यो विष्णुः गुहायां हृदाकाशे निहित इति वा गुह्यः" भा०।

गुह्यक पु० गूहन्ति रक्षन्ति निधिं गुह—ण्वुल् पृषो० यगागमः। "निधिं गूहन्ति ये यक्षास्ते स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः इति व्याडिः। गुह्यं कुत्सितं कायति कै—शब्दे कः गुह्यं गोपनीयं कं सुखं येषामिति वा अनयोः पक्षयोः "संज्ञिदुहिगुहिभ्यो वेति" काशिकावचनात् गुहेः क्यप्। १देवयोनिभेदे तल्लोकप्राप्तिकर्मभेदाः काशी० ख० उक्ता यथा "गुह्यकानामयं लोकस्ते वै गुह्यकाः स्मृताः" "न्यायेनोपार्ज्य वित्तानि गूहयन्ति च ये भुवि। स्वमार्गगा धनाध्याय शूद्रप्रायाः कुटुम्बिनः। संविभज्य च भोक्तारः क्रोधासूयाविवर्जिताः। न तिथिं नैव वारञ्च संक्रान्त्यादि न पर्व च। नाधर्मञ्च न धर्मञ्च विदन्त्येते सदारताः। एकमेव हि जानन्ति कुलवृद्धोऽपि यो द्विजः। तस्मै गाः संप्रयच्छन्ति मन्यन्ते तद्वचः स्फुटम्। समर्द्धिभाजोऽन्त्यजापि तेन पुण्येन गुह्यकाः। भुञ्जते स्वर्गसौख्यानि देववत्सकुतोभयाः"। २पक्वान्नभेदे तत्पाकप्रकारो यथा "समितां सर्पिषा भृष्टां सिताद्राक्षादिसंयुताम्। एलालवङ्गकर्पूरमरीचपरिवासिताम्। क्षिप्त्वान्य समितासम्पुटे वेष्ट्य घृते पचेत्। ततः खण्डे न्यसेत् पक्वं गुह्यकोऽयमुदाहृतः। गुह्यको बृंहणो वृष्यो हृद्यः पित्तानिलापहः मधुरोऽतिगुरुः पाके किञ्चित् सन्धानकृत्परः" पाकशा०

गुह्यकाली स्त्री नित्यकर्म०। विश्वसारतन्त्रोक्ते देवीमूर्त्तिकालीभेदे तन्मन्त्रादुक्तं तत्र यथा "अथ वक्ष्ये महेशानि! विद्यां सर्वफलप्रदाम्। चतुर्वर्गप्रदां साक्षात् महापातकनाशिनीम्। सर्वसिद्धिप्रदां नित्यां भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीम्। गुह्यकालीं महाविद्यां त्रैलोक्ये चातिदुर्लभाम्। इन्द्रादि(र)हठं शर्वाद्यं रतिबिन्दुविभूषितम् (क्रीं)। त्रिगुणञ्च ततः कृत्वा दंष्ट्रामञ्च समुद्धरेत्। षष्ठस्वरसमायुक्तं बिन्दुनादकलान्वितम् (हूं)। द्विगुणञ्च ततः कृत्वा देशवर्णं समुद्धरेत्। वामाक्षिवह्निसंयुक्तं नादबिन्दुकलायुतम् (ह्रीं)। तद्गुह्ये कालिके चोक्त्वा स्वाहया दक्षिणे वदेत्। सप्तबीजं ततः पश्चात् त्रैलोक्यमोहिनी

त्विषम्"। षष्ठ वेति गुह्यो कार्त्तिके। दक्षिणे कार्त्तिके" वा

गुह्यकेश्वर पु॰ ६त॰। कुबेरे।

गुह्यगुरु पु॰ कर्म॰। शिवे महादेवे त्रिका॰

गुह्यदीपक पु॰ स्वयं गुह्यः सन् दीपयति दीपि-ण्वुल्। गुह्यदीप इव कायति कै-क वा। खद्योते (जोनाकी-पोका) शब्दमा॰। [षच्। मूले राजनि॰

गुह्यनिष्यन्द पु॰ गुह्यात् उपस्थात् निष्यन्दते नि+स्यन्द

गुह्यपुष्प पु॰ गुह्यं पुष्पमस्य। अश्वत्थवृक्षे राजनि॰

गुह्यभाषित न॰ गुह्यं गुप्तं भाषितम्। १मन्त्रे जटाध॰ २गुप्तवाक्ये च।

गुह्यमय पु॰ गुह्यप्रचुरः प्राचुर्य्ये मयट्। कार्त्तिकेये "आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि। श्रूयते भगवान् देवो सर्वगुह्यमयो गुहः" भा॰ आ॰ १२७ अ॰

गुह्यबीज पु॰ गुह्यं बीजमस्य। भूतृणे राजनि॰

गुह्याष्टक न॰ भारभूत्यादितीर्थाष्टके। तच्च यथा "भारभूत्याषाढिडिण्डिनाकुलमरपुष्कराः। प्रभासनैमिषौ चेति गुह्याष्टकमिदं जले" इति सुरेन्द्र॰ सं॰।

गू विष्ठात्यागे तुदा॰ कुटा॰ पर॰ अक॰ सेट्। गुवति अगुवीत् जुगाव। ओदित् गूनः। गूयम्।

गू स्त्री गच्छत्यपानेन देहात् गम-कू टिलोपश्च। १विष्ठायां, २मले च। गूधातोः क्विप्प्रत्ययान्ततां कथनं पुंलिङ्गताकथनञ्च प्रामादिकम्।

गूढ त्रि॰ गुह-क्त। १गुप्ते २संवृते च अमरमेदिन्यौ। "कामिनीकुचकलशवत् गूढं चमत्करोति" सा॰ द॰ "गूढाकारेङ्गितस्य च" रघुः।

गूढचारिन् त्रि॰ गूढः सन् चरति चर-ट। १गुप्तीभूयचारिणि गुप्तचरणञ्च चौर्य्यशङ्काहेतुः यथोक्तं याज्ञवल्क्येन "अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिह्नवैः। द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः। परद्रव्यगृहाणाञ्च प्रच्छका गूढचारिणः। निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः। गृहीतः शङ्कया चौर्य्ये नात्मानं चेद्विशोधयेत्। दापयित्वा हृतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत्"।

गूढज पु॰ गूढ-गुप्तः सन् जायते जन-ड। पुत्रभेदे "गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतोमतः" याज्ञ॰। गूढोत्पन्नशब्दे विवृतिः।

गूढनीड पुंस्त्री गूढं नीडं वासस्थानं यस्य। खञ्जनखगे तन्मात्रा तद्वासस्थानं हि केनापि न दृष्टचरम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। [राजनि॰।

गूढपत्र पु॰ गूढं पत्रमस्य। १अङ्कोठे, २करीरे च रा॰

गूढपथ पु॰ गूढः पन्थाश्चस्य अच् समा॰। १अन्तःकरणे शब्दार्थचि॰ कर्म॰। २गुप्ते मार्गे च

गूढपाद् पुंस्त्री गूढः पादोऽस्य पृषो॰। १सर्पे अमरः

गूढपाद पुंस्त्री गूढः पादोऽस्य। १सर्पे शब्दरत्ना॰ "मत्तीधरमिव श्वेतं गूढपादैर्विषोल्बणैः" भा॰ कर्ण॰ १२ अ॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीपि पादः पदादेशः गूढपदी। २गुप्तपादमात्रे त्रि॰ "उपानद्गूढपादश्च" मिता॰।

गूढपुरुष पु॰ कर्म॰। गुप्तचरे, प्रणिधौ अमरः।

गूढपुष्पक पु॰ गूढानि संवृतानि पुष्पाण्यस्य। वकुलवृक्षे।

गूढफल पु॰ गूढं यथा तथा फलति अच्। वदरे शब्दार्थचि॰

गूढमार्ग पु॰ नि॰ कर्म॰। भूमेरन्तर्गते सुरङ्गाख्ये पथि हेमच॰

गूढमैथुन पुंस्त्री गूढं केनाप्यदृश्यं मैथुनं यस्य। काके। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

गूढवर्च्चस् पुंस्त्री गूढवर्च्चोऽस्य। भेके त्रिका॰।

गूढवल्लिका स्त्री कर्म॰। अमृतावल्ल्याम् (?) राजनि॰।

गूढव्यङ्ग्या स्त्री गूढं काव्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धिमात्रवेद्यम् व्यङ्ग्यं यत्र। लक्षणाभेदे "व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वात् द्विधा स्यात् फललक्षणा" सा॰ द॰। यथा "उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम्। विदधदीदृशमेव सदा सखे! सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम्"

गूढसाक्षिन् पु॰ कर्म॰। 'अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम्। यः श्राव्यते तदा गूढं गूढसाक्षी स उच्यते" नारदोक्ते साक्षिभेदे।

गूढाङ्ग पुंस्त्री गूढान्यङ्गान्यस्य। कच्छपे राजनि॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष् २गुप्तदेहमात्रे त्रि॰ तत्र स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष्। [भिदन्तत्वात् वा ङीष्।

गूढाङ्घ्रि पुंस्त्री गूढः अङ्घ्रिरस्य। सर्पे राजनि॰ स्त्रिया-

गूढोत्पन्न पु॰ गूढं यथा तथोत्पन्नः। "उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः। स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः" इति मनूक्ते पुत्रभेदे। "यस्य गृहे वर्णस्थितायां भार्य्यायां यः पुत्र उत्पद्यते सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञातोऽपि कस्मात् पुरुषविशेषाज्जातोऽस्मादिति न ज्ञायते स गृहे अप्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्याद्यदीयायां भार्य्यायां जातः" कुल्लू॰। "सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः" याज्ञ॰ उक्तेः

सजातीयत्वनिषेधे पर तस्य तुल्यता। स च दुर्बलत्व- पातित्वात् बन्धुदायहरः यथाह मनुः "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च। गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादबान्धवाश्च षट्"।

गूढात्मन् पु० गूढ आत्मा यस्य। परमात्मनि। "भवेद्वर्णागमात् हंसः सिंहो वर्णविपर्ययात्। गूढात्मा वर्णविकृतेर्वर्णलोपे पृषोदरः" व्या० का०। "एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते" श्रुतिः तस्य सर्वान्तर्यामित्वेन स्थितावपि अविदुषामगम्यत्वात् गूढत्वम्।

गूथ पु०न०। गु-थक् अर्द्धर्चा०। विष्ठायाम् अमरः।

गूथलक पुंस्त्री गूथे रक्त आसक्त इव कः। (गुवेशालिक) प्रसिद्धे खगे शब्दच०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

गून त्रि० गु–क्त तस्य नः। हतविष्ठोत्सर्गे अमरः। [गूरणम्

गूर उद्यमे चुरा०आत्म० सक० सेट्। गूरयते अजुगुरत।

गूर वधे गतौ च दिवा० आत्म० सक० सेट्। गूर्यते अगूरिष्ट। जुगूरे ईदित् गूर्णः

गूर्त्त(र्त्त) त्रि० गुरी उद्यमे क्त ईदित्वात् नेट् वेदे निष्ठानत्वाभावः। उद्युक्ते "प्रक्षोता गूर्त्तमना उराणाः" ऋ०६।६३।४ "इदमित्था रौद्रं गूर्त्तवचाः" ऋ० १०। ६१।१।२प्रशस्ते च "पुरां गूर्त्तश्रवसं दर्म्माणम्" ऋ० १।६१।५ "गूर्त्तश्रवसम् प्रशस्यान्नम्"भा०। लोके निष्ठातस्य नत्वे गूर्ण इत्येव।

गूर्त्ति त्रि० स्तवन्ति स्तुवन्ति गृ–कर्त्तरि क्तिच् "वक्तं त्वर्त्वि" पा०उक्तम्। १स्तोतरि "गूर्त्तयो नेमान्निषः" ऋ०।।५।६।२ "गूर्त्तयः स्तोतारः"भा०। भावे क्तिन्। २स्तुतौ स्त्री "गिरां न यज्ञैः स्वदयन्त गूर्त्तिभिः" ऋ०८।।५।। "गूर्त्तिभिः स्तुतिभिः" भा० लोके तु गीर्णिरित्येव।

गूर्द स्तुतौ अक०चु०उभ० सेट्। गूर्दयति ते अजुगूर्दत् त। "गूर्दयतिः स्तुतिकर्म्मा" निघ० "तं गूर्दय स्वर्णरम्" ऋ० ७।१६।१ "गूर्दय स्तुहि" भा० क्रीडार्थे गुर्दवत्।

गूवाक पु० गुवाक+पृषो०। गुवाकशब्दार्थे पूगवृक्षे राजनि०

गूषणा स्त्री मयूरपिच्छचन्द्रे शब्दच०।

गृ सेके भ्वा० पर०सक०अनिट्। गरति अगार्षीत्। जगार।

गृज ध्वनौ भ्वा० पर० अक० सेट्। गर्जति। अगर्जीत् जगर्ज "गर्ज गर्ज क्षणं मूढ!" देवीमा० "गर्जन् हरिः साम्भसि शैलकक्षे" भट्टिः। भावे गृज्यते। अगर्जि

गृञ्ज ध्वनौ भ्वा०पर०अक० सेट् इदित्। गृञ्जति अगृञ्जीत्। जगृञ्ज गृञ्जनम्। भावे गृञ्ज्यते अगृञ्जि

गृञ्जन पु० गृञ्जति रोगभेदनाशाय ध्वनति गृञ्ज–कर्त्तरि ल्यु। १मूलभेदे मेदि० २रक्तलशुने राजनि०। "गृञ्जनः पित्तलः माध्वी तीक्ष्णोष्णो रोगनाशनः। गन्धाकृति पुष्पैस्तुल्यः स्वस्तनालः पलाण्डुना" इत्युक्तलक्षणे (गाजर) प्रसिद्धे ३ मूलभेदे पु०। "कटुष्णं कफवातघ्नं गृञ्जनं गुल्मनाशनम्। रुचिकृत् दीपनं हृद्यं दुर्गन्धि परिकीर्त्तितम्" इत्युक्तगुणे (लशुन) ख्याते ४मूलभेदे न० "लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च" अभक्ष्ये मनुः। (गाजर) इति ख्याते ५मूलभेदे च विषदिग्धपशुमांसे न० मेदि० स्वार्थे क। तत्रार्थे। "शोभाञ्जनः कोविदारस्तथा गृञ्जनकादयः" भा०आनु०६१ अ० अपाङ्क्तेयोक्तौ।

गृञ्जिम पु० यदुवंश्ये शूरस्य पुत्रे वसुदेवस्यानुजभेदे। "मरिषायां जज्ञिरे शूरात् भोज्यायां पुरुषा दश। वसुदेवो महाबाहुः" इत्युपक्रमे "अनाधृष्टिः कनवको वत्सवानथ गृञ्जिमः" हरिव० ३५ अ०।

गृणीषणि पु० गृ–णिक् गृणिः स्तोत्रं तदिच्छा इष–भावे बा०कनिन् इत०। स्तोत्रेच्छायाम् "देवं देवं वोऽवसे इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणि" ऋ०८।१२।१६ "गृणीषणि स्तोत्रेच्छायाम्" भा०। [ङीष्।

गृधजीव पुंस्त्री स्थूलाङ्गगात्रे हेम० स्त्रियां जातित्वात्

गृत्स पु० गृध्यति अनेन गृध–स। १कामदेवे उज्ज्वलद० २स्तोतरि ३स्तुत्ये च त्रि० माधवः "गृत्सं कविं विश्वविदममूरम्" ऋ० ३।१।१ "गृत्सं गृत्समम्" भा० "गृत्सो राजा वरुणश्च यनम्" ऋ० ७।८७।५ "गृत्सः स्तुत्यः" भा०। ४मेधाविनि त्रि० निरु०। "अग्निस्तरणविदस्तु" ऋ० ७।४।२ "गृत्सो मेधावी" भा०। ५विषयाभिलाषुके त्रि० ६रुद्रभेदे पु० "गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो नमः" यजु०१६।२५ [उदा०हरणम्।

गृत्सपति पु० ६त०। रुद्रभेदे गृत्सशब्दे उदाहरणम्

गृत्समति पु० क्षत्रवृद्धवंश्ये सुहोत्रपुत्रभेदे यथा "सुहोत्रस्य सुतद्वयम्" "काशकश्च महासत्त्वस्तथा गृत्समतिर्नृपः" हरिव० ३२ अ०।

गृत्समद पु० शौनकगोत्रपरे शुनहोत्रस्य पुत्रभेदे "शुनहोत्रस्य दायादास्त्रयः परमधार्म्मिकाः। काशः शलश्च द्वावेतौ तथा गृत्समदः प्रभुः" हरिव० २९ अ० "शुनकानां गृत्समदेति त्रिप्रवरं वा भार्गववीतहव्यगार्त्समदेति" आश्व०श्रौ० १२।१०।१२ "अपित्वम·

दीनाम यज्ञस्य दयितः सखा” भा० अनु० १८ अ०। स च ऋग्वेदिनां तर्पणीयर्षिभेदः “अथर्षिभ्यः शतर्चिनो माध्यमा गृत्समदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रिर्भरद्वाजो वसिष्ठः” इति आश्व० गृह्य० सू० ३।४।२ “वीतहव्यो महाराज! ब्रह्मवादित्वमेव च। तस्य गृत्समदः पुत्रो रूपेणेन्द्र इवापरः। शक्रस्त्वमिति यो दैत्यैर्निगृहीतः क्षितावभूत्। ऋग्वेदे वर्त्तते चाग्र्या श्रुतिर्यस्य महात्मनः। यत्र गृत्समदो ब्रह्मन् ब्राह्मणैः स महीयते। स ब्रह्मचारी विप्रर्षिः श्रीमान् गृत्समदोऽभवत्” अनु० ३० अ० उक्ते २वीतहव्यसुते ऋषिभेदे च।

गृध अभिकाङ्क्षायां दिवा० पर० सक० सेट्। गृध्यति इरित् अगृधत्-अगर्धीत्। जगर्ध। गर्द्धित्वा-गृद्ध्वा गृध्नुः।

गृधु त्रि० गृध-कु। १अभिलाषुके २कामे पु० उणादि०।

गृधू स्त्री गृध-कू। १गुदे २कुत्सिते ३अपाने च संक्षिप्तसा०

गृध्नु त्रि० गृध-क्नु। लुब्धे अमरः “अगृध्नुराददे सोऽर्थान्” रघुः “वातकलोऽयमगृध्नुः” मेघदू० “मा ते गृध्नुरविभजातिशायिवस्त्राणामापि” अथ० ११।६।२०

गृध्य त्रि० गृध-कर्मणि क्यप्। १अभिकाङ्क्षणीये “गृध्यमर्थमपायुग्रवि” भट्टिः। भावे क्यप्। २अभिकाङ्क्षायां न०। ततो ऽस्त्यर्थे इनि। गृध्यिन् अभिकाङ्क्षावति त्रि०। “नेमां हिंस्युरिमे बाला क्रव्यादा मांसगृध्यिनः” भा० अनु० ७२ अ०। स्त्रियां ङीप्।

गृध्र पुंस्त्री गृध-क्रन्। (शकुन) पक्षिभेदे राजनि०। “आकाशमध्ये नियतं चरन्ति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्द्ध्वभागे” शकुनशास्त्रम्। “कौशिकगृध्रमयूरैस्तिमिरविहगैः परित्यक्ते” वृ०स० ४८ अ०। गृध्रस्येदम् गार्ध्रं गृध्रसम्बन्धिनि त्रि० गार्ध्रपक्षशब्दे २५८५ पृ० उदा० ‘गृध्रच्छाये वर्हिणौ” २पक्षिमात्रे च “तौ सीतान्वेषिणौ गृध्रं (जटायुषम्) लूनपक्षमपश्यताम्” रघुः। ३लुब्धे त्रि० “अत्यर्थमभिसितैः शस्त्रैर्जयगृध्राः प्रहारिणः” भा० द्रो० ७ अ०। गृध्रपक्षिजातिश्च श्येनीजाता यथाह “श्येनी श्येनांश्च गृध्रांश्च तथोलूकानजायत” रामा०। गृध्रीशब्दे दृश्यम्। स्त्रियां ङीष्।

गृध्रकूट पु० गृध्रप्रधानं कूटमस्य। मगधदेशस्थपर्वतभेदे। “गोलाङ्गुलैर्महाभागो गृध्रकूटेऽभिरक्षितः” (हरिवंशः) भा० आ० ४६ अ०। “चरणाद्रिं समारभ्य गृध्रकूटान्तकं शिवे!। तावत् कीकटदेशः स्यात्तदन्तर्मगधो भवेत्” शक्ति० सङ्ग० ३०७ पट०

गृध्रनखी स्त्री गृध्रस्य नखसदृशाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। (कानियाखाडा) १कुलिकवृक्षे रत्नमा०। २कोलिवृक्षे बदर्याम् त्रिका० “करमर्द्दीविकण्टकसौवीरकशतावरीगृध्रनख्यश्चेति कण्टकसंज्ञः। रक्तपित्तहरौ ह्येतौ शङ्खौ कुष्ठसंज्ञकौ। सर्वमेहहरौ चैव शुक्रदोषविनाशनौ” सुश्रुते तस्याः कण्टकसंज्ञत्वमुक्त्वा गुणा उक्ताः।

गृध्रपत्रा स्त्री गृध्र इव धूम्रं पत्रं यस्याः। धूम्रपत्रावृक्षे राजनि०। गृध्रस्य पत्रं पक्ष इव पत्रोऽस्य। गृध्रपक्षिपक्षयुतपक्षे २वाणभेदे। गृध्रवाजादयोऽप्यत्र “शतेन गृध्रवाजानां शराणां नतपर्वणाम्” भा० शल्य० २७ अ०। “देशमे स्कन्दस्य सैनिका” इत्युपक्रमे “हुङ्कारकः कोकनदो गृध्रपत्रश्च जम्बुकः” भा० श० ४६ अ०। उक्ते ३स्कन्दसैन्यभेदे।

गृध्रयातु पु० गृध्ररूपेण याति या-तुन्। गृध्ररूपे राक्षसभेदे। “सुपर्णयातुमुत गृध्रयातुम्” ऋ० ७। १०४।२२।

गृध्रराज पु० ६त०। गृध्रो राजेवेति वा उपमितस०। गरुडात्मजे जटायुपक्षिणि। “निर्बिभेद सुतीक्ष्णाग्रैर्गृध्रराजं शिलाशितैः” रामा० आर०। गृध्रपत्यादयोऽप्यत्र।

गृध्रवट पु० गृध्रोपलक्षितो वटोऽत्र स्थाने। तीर्थभेदे “ततो गृध्रवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य धीमतः। स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम्। ब्राह्मणेन भवेच्चीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम्। इतरेषां तु वर्णानां सर्वपापं प्रणश्यति” भा० व० ८४ अ०

गृध्रसी स्त्री गृध्रमपि स्यति सो-क गौरा० ङीष् ६त०। वातरोगभेदे यथाह सुश्रुतः “पार्ष्णीं प्रत्यङ्गुलीनां तु कण्डरा यानिलार्दिता। सक्थ्नः क्षेपं निगृह्णीयाद् गृध्रसीति हि सा स्मृता”। माधवकरोऽप्याह। “स्फिक्पूर्वा कटीपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात्। गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः। वाताद्वातकफात्तन्द्रा गौरवारोचकान्विता”। भावप्रकाशे विशेषोक्तम् यथा च “स्फिक्पूर्वा कटीपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात्। गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः। वाताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः। वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीव वक्रता। जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तब्धता भृशम्। वातश्लेष्मोद्भवायान्तु गौरवं वह्निमार्द्दवम्। तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च। गृध्रसी वातात् केवलात् स्फिगादिपर्यन्तं स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति। क्रमात् इति क्रमात् तेन यथा यथा

वर्द्धते तथा तथा स्फिगादीन्याक्रामति । नात्र मद्दणे निर्द्देशक्रमनियमः । तथा शुष्कः स्कन्दते स्फिगादिषु निराकम्पं करोतीत्यर्थः" ।

गृध्राण पुं॰ गृध इवानिति अन–अच् गौरा॰ ङीष् संज्ञायां णत्वम् । धूम्रपत्राद्रुमे वैद्यकम् ।

गृध्री स्त्री कश्यपपत्न्याः सुताभेदे । "षट् सुताश्च महासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः । काकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिका । गृध्री गृध्रनां-स्तथा भासी भासान् गृध्रांश्च गृध्र्यपि" हरिवं॰३अ॰।

गृभ न॰ गृह+वेदे हस्य भः । गृहे "न्यु भ्रियन्ते यशसो गृभादा" ऋ॰ ७।२२।२ गृभात् गृहात्" भा॰

गृभि पु॰ ग्रह–कि हस्य॰ वेदे हस्य भः । ग्रहणे । "वनस्पतीनां गृभिरोषधीनाम्" अथ॰ १२।१।५७

गृभीत त्रि॰ग्रह–क्त वेदे हस्य भः । गृहीते "रात्रिं गृ-भीतां सुवतो नवन्ति" ऋ॰१।१६२।२ "गृभीतां गृही-ताम्" भा॰ २गृहीतयते च "यदि गृभीततातये" ऋ॰ ५।७४।४ "गृभीततातये स्वीकृतयज्ञसन्तानाय" भा॰ क्वचित् आर्षेऽपि प्रयोगे लोके भः । "जयजय जह्यज-जामजितदोषगृभीतगुणाम्" भाग॰१०।८७। ११ श्लो॰ ।

गृष्टि स्त्री गृह्णाति सकृत् गर्भम् ग्रह–कर्त्तरि क्तिच् पृषो॰ । १सकृत्प्रसूतायां गवि । "गृष्टिः सहव स्थविरं तवागाम्" ऋ॰४।१८।१० "आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात् गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः" रघुः । "भक्षमाणश्च पयसो गृष्टीः स प्रचचार ह" हरि॰ ३०७अ॰। जात्या महाल्ले कर्म॰। विशेषणत्वेऽपि परनिपातः गोस्त्रिः । इदन्तत्वात् वा ङीप् । "श्रवीहीनां पीवराणाश्च ताव-दष्ट्राः गृष्टीभिनवः सुव्रताश्च" भा॰ अनु॰ ८२ अ॰ । २सकृत्प्रसूतस्त्रीमात्रे अतएव गृष्टेर्गौभा-वपरत्वे "चतुष्पादो गर्भिण्याः" पा॰ सूत्रान्तरमारब्धं शब्दार्थचि॰ गृष्टेरपत्यम् गृष्ट्यादि ढक् । गार्ष्टेय तदपत्ये पुंस्त्री। कर्मणि क्तिन्। ३वराहकान्तायाम् अमरः । ४बदरकले मेदि॰। ५काश्मर्यां राजनि॰। स्वार्थे क तत्रार्थे । धमपर्णारग्वधेत्याद्युपक्रमे "मधुकभूनिम्ब गृष्टिका इति समभागाः कल्कः" सुश्रुतः ।

गृष्ट्यादि अपत्यार्थे ढक्प्रत्ययनिमित्ते पा॰ग॰सूत्रोक्ते शब्द-गणे स च गणः "गृष्टि हृष्टि बलि हलि विधि कुद्रि अजबस्ति मित्रयु" । [स्पृहयालुः ।

गृह ग्रहणे अद॰चु॰ आत्म॰सक॰सेट् । गृहयते अजगृहत

गृह न॰ गृह्यते धर्माचरणाय ग्रह–गेहार्थे क । इष्टका-स्तम्भिकादिरचिते १गेहे । अर्द्धर्चादित्वादयमुभयलिङ्गः तत्र एकगृहे न॰ पुंलिङ्गस्तु बहुवचनान्त एव "तत्रा-गारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयम्" मेघदू॰ । "नाना-गताभ्यांऽधिगृहं गृहिण्यः" "गृहाणि नीमैरिव तत्र रेजुः" "स्निग्धा भाता गृहदेहलीनाम्" गृहैर्विशालैरपि भूरिशालैः" माघः । चु॰गृह–ग्रहणे कर्मणि अच् । २कलत्रे "न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते" इति स्मृतिः । ३नामनि शब्दर॰४मेषादिभवने राशौ च । गेहनिर्माणप्रयोजनमाह वशिष्ठः "वास्तुज्ञानं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ब्रह्मणा पुरा । ग्रामसद्मपुरादीनां निर्माणं वक्ष्यते मया" । भवि॰पु॰ "गृहस्थस्य क्रियाः सर्वाः न सिध्यन्ति गृहं विना । यतस्तस्माद् गृहारम्भप्रवेश समयं ब्रुवे । परगेहे कृताः सर्वाः श्रौतस्मार्त्त्ताःदयाः क्रियाः । निष्फलाः स्युर्यतस्तासामधीशः फलमश्नुते" तत्र ग्रामादिभेदे पुरुषभेदस्य शुभाशुभं राशिभेदेन द्वार-निवेशनञ्चाह्मम् "यद्भं द्वयङ्कसुतेशदिङ्मितमसौ ग्रामः शुभोनामभाम्स्य वर्गं द्विगुणं विधाय परवर्गाढ्यं गजैः शेषितम् । काकिण्यस्तनयोश्च तद्विवरतो यस्याधिकाः सोऽर्थदोऽथ द्वारं द्विजवैश्यशूद्रनृपराशीनां हितं पूर्वतः" मु॰ चि॰ । "व्यवहारप्रसिद्धं यन्नाम (नीलकण्ठः) इत्या-दिकं तन्नावकहडचक्रानुसारेण यदनुराधादिकं नक्षत्रं ततो यद्वृश्चिकादिराशिः स्यात्तन्नाममभमेव यस्मिन् ग्रामे नगरे वा वस्तुमिष्यते तस्य (वरणादेः)इत्यादिकं यन्नाम तस्माज्जातो यो राशिर्मीनादिस्तद्ग्रामभम् एवं नाम-भद्वयं ज्ञात्वा नामभात् पुरुषनामराशेः सकाशात् यद्भं यस्य ग्रामस्य भं राशिः यदा द्वितीयो नवमः पञ्चमः एका-दशषष्ठोदशमश्च स्यात्तदासौ ग्रामः तस्य शुभो फलदाता स्यात् अन्यथा न भवतीत्यर्थः । यथा नीलकण्ठस्य वृ-श्चिकराशितः पञ्चमोमीनराशिस्तस्यवरणादिर्नीलकण्ठस्य वासयोग्यः सन् शुभफलदो न वाराणस्यादिः । उक्तञ्च मुहूर्त्तमार्त्तण्डे "नामभात् द्विसुताङ्कदिग्भवगतो ग्रामः शुभोनाऽन्यथेति" । अत्र काकिण्यादौ नामराशिरेव ग्राह्यः । उक्तञ्च "काकिण्यां वर्गशुद्धौ च वादे द्यूते-स्वरोदये । मन्त्रे पुनर्भूवरणे नामराशेः प्रधानतेति" अथ ग्रामात्मनोरुत्तमर्णाधमर्णत्वं चाह स्वं वर्ग-मिति । वर्गास्तु "अकचटतपयशाः खगेशमार्जार सिंहशुनाम् । सर्पाखुमृगावीनां निजपञ्चमवैरिणामष्टौ"

इत्युक्तमत्र तस्य पुंसः यत्संख्याकोवर्गो गरुडादिः स्यात्तद्वर्गसंख्यां द्विगुणां विधाय कृत्वा परस्य ग्रामस्य वर्गसंख्यया आढ्यां च कृत्वा गजैरष्टभिः शेषितमवशिष्टाः काकिण्योंऽशाः पुंसः । एवं ग्रामस्यापि स्ववर्गसंख्यां द्विगुणां कृत्वा परस्य पुंसः वर्गसंख्यया युक्तां च कृत्वा गजभक्तावशिष्टाः ग्रामस्य काकिण्यो भवन्ति एवमनयोः पुरुषग्रामयोः काकिण्यः स्युः । तत्र तद्विवरतः पुरुषकाकिणीनां ग्रामकाकिणीनां विवरमन्तरलक्षितम् क्रियमाणे यस्य ग्रामस्य दातृत्वात् पुंसः काकिण्याधिक्ये पुंसोऽव्ययहानिः । ग्रामस्य प्रतिपद्मीत्वादित्यर्थः । यथा । नीलकण्ठस्य वर्गः सर्पः तत्संख्या ५ द्विगुणा १० चरणाद्रेर्वर्गः सिंहस्तत्संख्यया २ युक्ता १२ गजभक्तशेषं ४ नीलकण्ठस्य काकिण्यः । एवं ग्रामवर्गसंख्या २ द्विगुणा ४ नीलकण्ठवर्ग ५ संख्यया युक्ता ११ अष्टभक्तावशेषं ३ ग्रामस्य काकिण्यः द्वयोरन्तरे शेषं १ नीलकण्ठस्य दातृत्वात् स्वद्रव्यहानिरित्यर्थः । उक्तञ्च "स्ववर्गं द्विगुणं कृत्वा परवर्गेण योजयेत् । अष्टभिस्तु हरेद्भागं योऽधिकः स ऋणी भवेत्" इति । इतोऽन्यथाहुः कश्यपवसिष्ठनारदाः "अकारादिषु वर्गेषु दिक्षु प्राच्यादिषु क्रमात् । गरुडमार्जारसिंहाश्वसर्पाखुगजमेषकाः । द्विवर्गैषा मिथः योनिः स्ववर्गात्पञ्चमो रिपुः । रिपुवर्गं परित्यज्य शेषवर्गाः शुभप्रदाः । साध्यवर्गं पुरः स्थाप्य पृष्ठतः साधकं न्यसेत् । विभजेदष्टभिः शेषं साधकस्य धनं स्मृतम् । व्यत्ययेनागतं शेषं साधकस्य ऋणं स्मृतम् । ऋणाधिकं स्वल्पधनं सर्वसंपत्प्रदं स्मृतम्" इति । गृहोऽत्र गरुडः गरुडसर्पयोर्महावैरसत्त्वात् साध्य इत्यर्थः । साध्यो ग्रामयोस्थो ग्रामादिस्तस्य वर्गं वर्गसंख्यां पुरः संस्थाप्य साधकस्य नीलकण्ठादेः वर्गसंख्यां पृष्ठतोन्यसेत् । एवं विशिष्टोऽङ्कोऽष्टभिर्भक्तः शेषं साधकस्य धनं स्यात् । यथा साध्यवर्गसंख्या २ पुरः स्थापिता साधकस्य ५ वर्गसंख्या च पृष्ठतः स्थापिता ५२ एताभ्यामङ्कात् अष्टभक्तावशिष्टं साधकस्य ४ धनं साधकस्य साध्यस्य च संख्या विपरीतस्थापिता २५ अष्टभक्तशेषं साधकस्य ऋणं स्यात् । अथ द्वारनिवेशनमाह । अश्वेति । द्विजादिराशिमतां पुंसां क्रमेण पूर्वतः प्राच्यादिदिक्चतुष्टये द्वारं हितं यथा द्विजराशयः कर्कवृश्चिकमीनास्तेषां पूर्वदिशि । वैश्यराशयो वृषकन्यामकरास्तेषां दक्षिणदिशि । शूद्रराशयो मिथुनतुला कुम्भास्तेषां पश्चिमदिशि क्षत्रराशयो मेषसिंहधनूंषि तेषामुत्तरदिशि द्वारनिवेश इत्यर्थः" पीयू० धा०

अत्रेदं बोध्यम् "शेषाङ्केन फलं बोध्यं शेषाभावे तु हारकात् । अङ्कादेव फलं बोध्यमिति तत्त्वविदां मतम्" ज्यो० त० अष्टभक्ताद्यभावे हारकाङ्कात् फलनिर्णयः । राशिविशेषस्य ग्रामादिस्थानविशेषे निवासनिषेधमाह । "गोसिंहनक्रमिथुनं निवसेन्न मध्ये ग्रामस्य पूर्वककुभोऽलिहयाङ्गनाश्च । कर्कीं धनुस्तुलभमेषघटाश्च तद्वद्वर्गाः स्वपञ्चमपरा बलिनः स्युरैन्द्र्याः" मु० चि० "वस्तुमिदस्य ग्रामस्य वस्त्रविभागवन्नवधा विभागं कृत्वा मध्ये मध्यमविभागे गोसिंहनक्रमिथुनं वृषसिंहमकरमिथुनराशिमन्तः न निवसेत् वृषसिंहमकरमिथुनराशिमन्तः पुरुषा न वसेयुः । अथ पूर्वककुभः पूर्वदिशातोऽष्टदिक्षु अलिहयविकः तदा द्विराशिमन्तः पुरुषाः न वसेयुः । यथा । पूर्वस्यां वृश्चिकः आग्नेय्यां भषो मीनः, दक्षिणस्यां कन्या, नैर्ऋत्यां कर्कः पश्चिमायां धनुः । वायव्यां तुला उत्तरस्यां मेषः ऐशान्यां कुम्भः न वसेदित्यर्थः । अथ वर्गाः । अकचटतपयशवर्गाः अष्टौ ऐन्द्र्याः पूर्वदिशमारभ्य अष्टदिक्षु बलिनः । यथा अवर्गः पूर्वस्याम् । कवर्ग आग्नेय्याम् । चवर्गो दक्षिणस्याम् टवर्गो नैर्ऋत्याम् । तवर्गः पश्चिमायाम् पवर्गो वायव्याम् । यवर्गः उत्तरस्याम् । शवर्ग ऐशान्यां बलीत्यर्थः । कीदृशाः वर्गाः स्वपञ्चमपराः स्वस्मात् पञ्चमः परः शत्रुर्येषां ते । यस्य अवर्गः पूर्वस्यां बली तेन स्वपञ्चमपश्चिमायां द्वारं निवासो वा न विधेयः एवं कवर्गादीनामाग्नेयादिस्वदिक्षु बलित्वं तत् पञ्चमस्य रिपुत्वञ्च ज्ञेयम्" । पी० धा०

तत्र गृहयोग्यभूमिपरीक्षा विश्वकर्मणोक्ता यथा "अथातः संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया । श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णानुपूर्वशः । सुगन्धा ब्राह्मणी भूमी रक्तगन्धा तु क्षत्रिणी । मधुगन्धा भवेद्वैश्या मद्यगन्धा च शूद्रिणी । मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्रियान्विता । अम्ला वैश्या भवेद्भूमिस्तिक्ता शूद्रा प्रकीर्तिता । चतुरस्रा द्विपाकारा सिंहा वृषभरूपिणी । वृत्तं च भद्रपीठं च त्रिशूलं लिङ्गसन्निभम् । प्रासादध्वजकुम्भादिदेवानामपि दुर्लभम् । त्रिकोणां शकटाकारां शूर्पव्यजनसन्निभाम् । मुरजाकारसदृशीं सर्पभेकरूपिणीम् । खराजगरसंकाशां वक्रां चिपिटरूपिणीम् । मुद्गराभां तथा उलूककाकसन्निभां तथा ।

शूकरोष्ट्राजसदृशीं धनुःपरशुरूपभाम् । कङ्कालसदृशाकारां दुर्गन्धां च विवर्जयेत् । मनोरमाऽत्र या भूमिः परीक्षेत्तां प्रयत्नतः । द्वितीया दृढभूमिश्च निम्ना चोत्तरपर्व्वके । गम्भीरा ब्राह्मणी भूमिर्न्यायां तरुमाश्रिता । वैश्यानां समभूमिश्च शूद्राणां विकटा स्मृता । सर्व्वेषां चैव वर्णानां समभूमिः शुभावहा । शुक्लवर्णा च सर्व्वेषां शुभा भूमिरुदाहृता । कुशकाशयुता ब्राह्मी दूर्व्वा नृपतिवल्लभा । फलपुष्पयुता वैश्या शूद्राणां तृणसंयुता । नदीपाताश्रितां तद्वत् महापाषाणसंयुताम् । श्मशानाभां महाघोरां वायुना चापि पीड़िताम् । बहुभल्लुकसंयुक्तां मध्ये विकटरूपिणीम् । श्वशृगालनिभां रूक्षां दन्तिकैः परिवारिताम् । चैत्यश्मशानवल्मीकधूर्त्तालिकेषु वर्त्तिनीम् । चतुष्पथमहावृक्षदेवमन्त्रिनिवासतः । अदूरस्थां श्वभ्रगर्त्तयुक्तां चैव विवर्जयेत्" भूमिभेदे फलानि तत्रैव "सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्य शुभावहा । व्यत्यये व्यत्ययफला ततः कार्य्यं परीक्षणम् । चतुरस्रा महाधन्या द्विपाभा धनदायिनी । सिंहाभा सद्गुणान् पुत्रान् वृषाभा पशुवृद्धिदा । वृत्ता सद्वृत्तदा भूमिर्भद्रपीठनिभा तथा । त्रिशूलरूपा वीराणां सुतसनिर्धनतोऽग्यदा । लिङ्गाभा लिङ्गिना श्रेष्ठा प्रासादध्वजसन्निभा । पदोन्नतिं प्रकुरुते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी । त्रिकोणशकटाकारा शूर्पव्यजनसन्निभा । क्रमेण सुतसौख्यार्थधर्म्महानिकरी स्मृता । मुरजा वंशहा सर्पमण्डूकाभा भयावहा । नैःस्वा खरानुकारा च मृत्युदाऽजगरान्विता । चिपिटा पौरुषैर्हीना वक्राकारा तथैव च । काकोलूकनिभा तद्वद् दुःखशोकभयप्रदा । सर्पाभा पुत्रपौत्रघ्नी वंशाभा वंशहानिदा । शूकरोष्ट्राजसदृशी धनुःपरशुरूपिणी । कुचेलान्वितान् मूर्खान् मलाक्तान् जनयेत् सुतान् । कङ्कालसदृशाकारा सतप्ता धनार्त्तिदा । दुर्गन्धां पापिनीं दुष्टप्रजां भूमिं परित्यजेत् । मनोरमा सुतप्रदा दृढा धनप्रदा मता । सुतार्थदा तथाप्युदक्पूर्व्वादिक्प्लवा मही । गम्भीरगन्धा जनयेत् पुत्रान् गम्भीरनिःस्वनान् । दृढा पदान्वितान् कुर्य्यात् सदा सौभाग्यदायिनी । विकटा शूद्रजातीनां तथा दुर्गमवासिनाम् । शुभदा न परेषां च तस्कराणां शुभावहा । सुवर्णवर्णा स्यात् वर्णान् वर्णानामाधिपं सदा । शुक्लवर्णा च सर्व्वेषां पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी । कुशकाशान्विता ब्रह्मवर्च्चसान् कुरुते सुतान् । दूर्व्वान्विता वीरसूनिः फलाढ्या धनपुत्रदा । नदीपाताश्रिता मूर्खान् सुतवक्तांस्तथैव च । दरिद्रानश्ममध्यस्था गर्त्तान्तस्था मृतासुतान् । विवरा पशुपुत्रार्त्तिदायिनी सौख्यहारिणी । वक्रातिवक्रा जनयेत् पुत्रान् विद्याविहीनकान् । शूर्पमार्जारसुतनिभा भीतिसुतार्त्तिदा । मुषला मुषलान् पुत्रान् जनयेद्दंशघातकान् । घोराघोरप्रदा वायुपीड़िता वायुभीतिदा । बहुभल्लुकसंयुक्ता पशुहानिप्रदा सदा । विकटा विकटान् पुत्रान् श्वशृगालनिभा तथा । ददाति रूक्षा परुषा दुर्व्वलान् जनयेत् सुतान् । गृहस्वामिभयं चैव वल्मीके विपदः स्मृताः । धूर्त्तालयसमीपे तु पुत्रस्य मरणं ध्रुवम् । चतुःपथे त्वकीर्त्तिः स्यादुद्वेगो देवसद्मनि । अर्थहानिश्च सचिवे श्वभ्रे विपद उत्कटाः । गर्त्तायां तु पिपासा स्यात् कूर्म्माभे धननाशनम् । दशहस्तादिपर्य्यन्तं पीड़न्ते पुरवासिनः । चैत्यश्मशानदेवानां गृहाणि परिवर्जयेत् । निखनेद्धस्तमात्रेण पुनस्तेनैव पूरयेत् । पांशुनाधिकसम्पूर्णाः श्रेष्ठमध्याधमाः क्रमात् । जलेनापूरयेत् श्वभ्रं शीघ्रं गत्वा शतं पदम् । तथैवागत्य वीक्षेत न हीनं सलिलं शुभा । करत्रिमात्रे श्वभ्रे वा चतुर्निम्ने च सर्व्वतः । हस्तमात्रमगाधस्य कृत्वा वर्त्तिचतुष्टयम् । ज्वाल-वेदभूपरीक्षार्थं सम्पूर्णं सर्व्वदिक्शुभम् । दीप्ता पूर्व्वादि गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्व्वशः । कृताष्टे तयोर्देशे सर्व्वबीजानि वापयेत् । त्रिपञ्चसप्तरात्रेण संप्ररोहन्ति तान्यपि । उप्तबीजा त्रिरात्रेण माङ्कुरा शोभना मही । मध्यमा पञ्चरात्रेण सप्तरात्रेण निन्दिता । तिलान्वा वापयेत्तत्र यवांश्चापि च सर्षपान् । अथ वा सर्व्वधान्यानि वापयेच्च समन्ततः । यत्र नैव प्ररोहन्ति तां प्रयत्नेन वर्जयेत् । व्रीहयः शालयो मुद्गाः गोधूमाः सर्षपास्तिलाः । यवाश्चौषधयः सप्त सर्व्वबीजानि चैव हि । सुवर्णताम्रपुष्पाणि श्वभ्रमध्यं गतानि च । यत्र नाशं समायान्ति न भूमिस्तत्र शोभना । पांशवो रेणुतां नीता निरीक्ष्यावान्तरिक्षगाः । अधोमध्योर्द्ध्वगा ह्येषां गतिस्तुल्यफलप्रदाः" ।

भूमेः पूर्व्वादिदिक्प्लवफलं तत्रैवोक्तम् "चतुरस्रां समां शुद्धां भूमिं कृत्वा प्रयत्नतः । तस्मिन् दिक्साधनं कार्य्यं हस्तमध्ये गते दिशि । पूर्व्वप्लवे भवेद्वृद्धिराग्नेय्यां शोकमादिशेत् । याम्यां याति यमद्वारं नैर्ऋते च महाभयम् । पश्चिमे कलहं कुर्य्याद्वायव्यां मृत्युमादिशेत् । उत्तरे वंशवृद्धिः स्यादैशाने रत्नसञ्चयम् । दिङ्मूढे कुलनाशः स्याद्वक्रे दारिद्र्यमादिशेत्" ।

ग्रन्थे आयामविस्तारभेदेन ध्वजाद्यायानुक्त्वा वर्णादिभेदेन ध्वजादीनां विधिनिषेधौ चाह तत्रैव "विस्तारेण हतं दैर्घ्यं विभजेदष्टभिस्ततः । यच्छेषं स भवेदायो ध्वजाद्यास्ते स्युरष्टधा । ध्वजो धूमो हरिः श्वा गौः खरेभौ वायसोऽष्टमः । पूर्वादिदिक्षु चाष्टानां ध्वजादीनामवस्थितिः । स्वस्थानात् पञ्चमे स्थाने वैरत्वं च मिथो भवेत् । विषमायः शुभः प्रोक्तः समायः शोकदुःखदः । स्वस्थानगा वर्जिताः स्युरन्यस्थानगताः शुभाः । ध्वजः सिंहे तौ च गजे स्तौ ते गवि शुभप्रदाः । इभो न दूषितोऽत्रैव ध्वजः सर्वत्र पूजितः । वृषसिंहगजाश्चैव कपटे कर्कटकीटयोः । द्विपः पुनः प्रयोक्तव्यो वापीकूपसरःसु च । मृगेन्द्रमासने दद्याच्छयनेषु गजं पुनः । वृषं भोजनपात्रेषु छत्रादिषु पुनर्ध्वजम् । अग्निवेश्मसु सर्वेषु गृहे वह्न्युपजीविनाम् । धूमं नियोजयेत् केचित् श्वानं म्लेच्छादिजातिषु । खरो वैश्यगृहे शस्तो ध्वाङ्क्षः शेष कुटीषु च । वृषसिंहगजाश्चापि प्रासादपुरवेश्मसु । गजाये वा वृषाये वा गजानां सदनं शुभम् । अश्वानां ध्वजाये च खराये वृषभेऽपि वा । उष्ट्राणां मन्दिरं कार्यं गजाये वा वृषध्वजे । पशूनां वृषाये च ध्वजाये वा शुभप्रदम् । पश्चात् वृषभः शस्तः पीठे सिंहः शुभप्रदः । कमलकलशस्थानां वृषाये वा ध्वजेऽपि वा । पादुकोपानहौ कार्यौ सिंहायेऽथवा ध्वजे । स्वर्णरौप्यादिभाण्डानामन्येषां तु ध्वजः स्मृतः । ब्राह्मणे तु ध्वजः श्रेष्ठः प्रतीच्यां कारयेन्मुखम् । सिंहश्च भूभुजां शस्तः उदीच्यां च मुखं शुभम् । विशां वृषः प्राग्वदनं शूद्राणां दक्षिणे गजः । सर्वेषामेव चायानां ध्वजः श्रेष्ठतमो मतः । ध्वजायः क्षत्रियविशोः प्रशस्तो शुभदो भवेत् । सिंहायः सर्वथा त्याज्यो ब्राह्मणेन वृषस्तथा । सिंहाये शूनि चाये च कल्याणं न जायते । ध्वजाये पूर्णसिद्धिः स्याद्वृषाये पशुवृद्धिदः । गजाये सम्पदां वृद्धिः शेषायाः शोकदुःखदाः" । तथा च ध्वजाद्या आया यत्र स्युस्तद्दिङ्मुखद्वाराणि स्युरिति फलितार्थः "प्रत्यग्ध्वजे द्वारमथाशु पूर्वं करायुदक् स्यात् द्विरदे च याम्यम्" इति श्रीपत्युक्तेः "सर्वद्वार इह ध्वजो वृषाद्विगद्वारं च हित्वा हरिः प्राग्द्वारो वृषभो गजो यमसुरेशाशामुखे स्याच्छुभः" महेश्वरोक्तेश्च । "पश्चादुदक्पूर्वयमे द्विजादितः" इति श्री॰ ब्राह्मणादिवर्णभेदेन द्वारनिवेशनमुक्तम् द्विजादितः ब्राह्मणादिवर्णभेदेन पश्चादादि दिक्षु गृहद्वारं स्यात् । यथा ब्राह्मणस्य पश्चान्मुखं गृहद्वारं क्षत्रियस्योदग्दिशि वैश्यस्य पूर्वस्यां शूद्रस्य यमे दक्षिणस्याम् इत्यर्थः । तदुक्तं श्रीपतिना "ध्वजे प्रतीच्यां सुखमग्रजानामुदङ्मुखं भूमिभुजां तु सिंहे । विशो वृषे प्राग्वदनं गजे तु शूद्रस्य याम्याननमामनन्तीति" । टोडरानन्दे व्यासः "ध्वजे पराय्यं विप्राणां राज्ञां सिंहेऽप्युदङ्मुखम् । गजे शूद्रस्य याम्यास्यं विशः पूर्वमुखं वृषे इति ॥" पी॰धा॰ गृहाणामायवारांशादिकं तत्फलञ्च विश्व॰ उक्तं यथा "पिण्डे नवाङ्काङ्कगजैरग्निनागाष्टकागरैः । नागैश्च गुणिते भक्ते क्रमादेते पदार्थकाः । नागाङ्गनवसूर्यैश्च ऋक्षतिथ्युक्षभानुभिः । आयो वारोंऽशको द्रव्यमृणमृक्षं तिथिर्युतिः । आयुश्चाथ गृहेशर्क्षगृहभैक्यं मृतिप्रदम् । संपूर्णाः शुभदा ज्ञेया ह्यसंपूर्णास्त्वनिष्टदाः" । अस्यार्थः । इष्टगृहदीर्घः २९हस्ताः विस्तारः ७हस्ताः । "तथायते तद्भुजकोटिघातः" लीला॰ उक्तदिशा क्षेत्रफलम् २०३ इदं पिण्डं नवधा स्थापितम् यथाक्रमम् नवाद्यङ्कैर्गुणिते नागाद्यङ्कैर्हृते आयादयः स्युः । यथा २०३ पिण्डे ९ गुणिते १८२७ । ८भक्ते शेषाङ्कात् ३ आयः सिंहाख्यः । ९हतः १८२७। ७भक्तः शेषः० तेन वारः शनिः । ६गुणः १२१८। ९भक्तः ३शेषः अंशकः (नवांशकः) । ८गुणः १६२४ । १२भक्तः ४धनम् । ३गुणः ६०९ । ८भक्तः शेषः १ऋणम् । ८गुणः १६२४। २७भक्तः शेषः ४नक्षत्रं रोहिणी । ८गुणः १६२४। १५भक्तः । शेषः ४चतुर्थी तिथिः । ४गुणः ८१२। २७भक्तः शेषः २प्रीतिर्योगः । ८गुणः १६२४ । १२०भक्तः शेषः६४वर्षाण्यायुः । आयादीनां प्रयोजनं पी॰धा॰ दर्शितं यथा अथैषामायादीनां प्रयोजनमुच्यते । आयस्य तावत् "विषमायः शुभश्चैव समायः शोकदुःखदः" इति वशिष्ठोक्तम् । "वाराणां च सूर्यारवारराश्यंशाः सदा वह्निभयप्रदाः । शेषग्रहाणां वारांशाः कर्त्तुरिष्टार्थसिद्धिदाः" इति यथा गणितेनागतो भौमवारः सोऽपि निन्द्यः तद्राशी मेषवृश्चिकौ निन्द्यौ एवमन्येऽपि राशिषु नवांशा निन्द्याः "गृहस्यागतभं यत्तु तद्द्विराश्यात्मकं यदि । तन्नवांशवशात्तत्र ज्ञातव्यं सर्वदा गृहमिति" तथा च कृत्तिका द्विराश्यात्मिका तत्रैकपादे मेषः । मृगेऽपि द्व्यादिके शेषे मिथुनमन्यथा वृषः । पुनर्वस्वाख्यांशकत्रयं यावन्मिथुनमन्यथा कर्कः। एवमुत्तराफाल्गुन्यादिषु द्विराश्यात्मकेषूडूनां वि-

दक्षिः। न तु निःसन्दिग्धेष्वेकराशात्मकेषु अश्विन्यादिषु। धनर्णयोश्च फलम् "धनाधिकं गृहं दद्यात् निर्धनाय ऋणाधिकमिति"। नक्षत्रस्य फलम् "विपत्प्रदा विपत्तारा प्रत्यरिः प्रतिकूलदः। निधनाख्या तारका तु सर्वथा निधनप्रदा। विवर्ज्य तारकास्त्वेतास्तद्विमोक्षमशुभप्रदम्। कुर्वंस्तु यावतो मोहाद्दुःखभाग्व्याधिभाग्भवेत्। अत्र गृहनक्षत्राद्दिनभं यत्तु ख्यं नक्षत्रभक्तमवशिष्टतारका विपत्तारादिकाः स्युश्चेत्तदानिष्टास्तद्दिने गृहारम्भं न कुर्यात् अन्यस्मिन् दिने शुभतारासु गृहारम्भं कुर्यादित्यर्थः इति केचित्। अपरे तु गृहकर्तृनामनक्षत्राद्गृहभं संगण्य नवभक्तमवशिष्टं विपत्तारादिकं स्यात्तद्गृहमनिष्टमन्यथा शुभमिति यदाह कश्यपः "दत्ते दुःखं तृतीयर्क्षं पञ्चमर्क्षं यशःक्षयम्। आयुःक्षयं सप्तमर्क्षं कर्तुर्भाद्यदि सप्तममिति" वास्तुशास्त्रेऽपि "गृहभात् स्वामिभं गण्यं भक्तं च नवभिः पुनः। यच्छेषं सा भवेत्तारा सप्तपञ्चत्रिकाऽधमेति" प्राहुः। यदा तु गृहकर्तुर्गृहस्य चैकं नक्षत्रं स्यात्तदा तच्छुभमशुभं वेति निर्णयमाह। वशिष्ठः "गृहस्य तत्पतेश्चैकं धिष्ण्यं चेन्निधनप्रदमिति" निधनं मरणम्। राशेश्चाप्येष दोषः न तु भिन्नराशित्वे तद्वाक्यस्य विवाहप्रकरणोक्तत्वात्। केचित्त्वत्रापि प्रयोजनमुक्तं तदुक्तं व्यवहारसमुच्चये "त्रिभिस्त्रिभिर्वेश्मनि कृत्तिकाद्यैरृक्षैरपत्याप्तिधनानि शोकम्। शत्रोर्भयं राजभयं च मृत्युः सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः" इति। गृहभवशाद्दायस्थानेऽपि प्रयोजनमाह स एव। (विश्वकर्मा) राशिकूटादिकमित्यादि (तद्वाक्यमनुपदं दर्शयम्) वास्तुशास्त्रे कृत्तिकादिषु द्विराशिषु भेषु राशिनिर्णयो यथा "अश्विन्यादित्रयं मेषे सिंहे प्रोक्तं मघात्रयम्। मूलादित्रितयं चापे शेषेषु नव राशय" इति। शेषेषु भेषु रोहिण्यादिषु नव राशयो ज्ञेयाः। यथा रोहिणीमृगयोर्वृषः। आर्द्रापुनर्वस्वोर्मिथुनम्। पुष्याश्लेषयोः कर्कः। एवं हस्तादिके श्रवणादिद्विके च कन्यामकरादिराशयः स्युरित्यर्थः अयं च पक्षो वास्तुशास्त्रे नवांशानुक्रमेणोक्तः। अत्र राशिकूटनाडीवेधो न दोषाय। उक्तं च ज्योतिश्चिन्तामणौ "सेव्यसेवकयोश्चैव गृहतत्स्वामिनोरपि। परस्परं मित्रयोश्चैकनाडी प्रशस्यते" इति। तिथिप्रयोजनं तिथ्यानयनप्रकारान्तरं च वास्तुशास्त्रे "षष्ठाहतं क्षेत्रफलं त्रिंशद्भक्तावशेषकम्। तिथयः प्रतिपदाद्याः स्युः दर्शे रिक्ते च वर्जयेदिति"। तल्लग्नाद्यंशाच्छुभाशुभप्रकरणोक्तं नेष्टयोगवर्जनं च योगानां, प्रयोजनं स्पष्टमेव आयुषः प्रयोजनं तावत्कालं गृहस्थितिरिति" पी॰धा॰ आयादिफलं विश्व॰वास्तुशास्त्रे "भिन्नत्रे च वसुभिर्भक्ते व्ययः स्याच्छेषकाङ्कके। धनाधिकं गृहं दद्यात् निर्धनाय ऋणाधिकम्। व्ययान्विते क्षेत्रफले ध्रुवाद्यक्षरसंयुते। त्रिभिः शेषे क्रमादिन्द्रयमभूमिपांशकाः। इन्द्रांशे दद्वीडविर्भक्तैः सौख्यं प्रजायते। यमांशे मरणं नूनं रोगशोकमनेकधा। राजांशे धनधान्यानि पुत्रवृद्धिश्च जायते। राशिकूटादिकं सर्वं दम्पत्योरिव चिन्तयेत्। नैःस्वं द्विद्वादशे नूनं त्रिकोणे त्वनपत्यता। षट्काष्टके नैधनं स्याद्दशलाभे मध्यमं स्मृतम्। (अन्यत्र द्वादशद्वितीयादौ) शुभस्थिते धनलाभः सौभाग्यश्च सदैव च। जन्मतृतीये च तथा धनधान्यागमो भवेत्। दशमैकादशे चन्द्रे धनायुर्वृद्धिप्रदः। चतुर्थाष्टमरिःफस्थो मृत्युपुत्रविनाशदः। त्रिकोणेऽस्त्वनपत्यं स्यात् केचिद् बन्धुगृहे शुभम्। वदन्ति चन्द्रे शुभयोर्नैतन्मम मतं स्मृतम्। अश्विन्यादित्रयम् इत्यादिकम् (अनुपदउक्तम्)। सूर्यारवारराश्यंशाः सदा वह्निभयप्रदाः। शेषग्रहाणां वारांशाः कर्तुरिष्टार्थसिद्धिदाः। गृहस्थागतभं वस्तु तद्धि राश्यात्मकं यदि। तन्नवांशवशात्तस्य ज्ञातव्यं सर्वदा गृहम्। विपत्प्रदा विपत्तारा प्रत्यरिः प्रतिकूलदः। निधनाख्या तु या तारा सर्वथा निधनप्रदा। विवर्ज्य तारकास्त्वेतास्तद्विमोक्षमशुभप्रदम्। प्रत्यरितारा भयदा निरंशत्वेव मृत्युभीः। निधनाख्या तु या तारा क्षीणतार्तिप्रदायिनी। कुर्वंस्तु यावतो मोहाद्दुःखभाग्व्याधिभाग्भवेत्। तिथौ रिक्ते दरिद्रत्वं दर्शे गर्भनिपातनम्। कुयोगे धनधान्यादिनाशः पातश्च मृत्युदः। वैधृतौ सर्वनाशाय नक्षत्रैक्ये तथैव च। आयुर्विहीने गेहे तु दुर्भगत्वं प्रजायते। नाडीवेधो न शुभदस्तारा रोगभयप्रदा। गणवैरे पुत्रहानिर्धनहानिस्तथैव च। योनौ कलिर्महाद्दुःखं यमांशे मरणं ध्रुवम्। नक्षत्रैक्ये स्वामिमृत्युर्वंशे वंशविनाशनम्। पापवारे दरिद्रत्वं शिल्पिनां मरणं तथा। केचिच्चाग्निं प्रशंसन्ति चौरभीतिस्तु जायते"।

आयादिकल्पनाया मर्यादां दिग्भेदेन गृहभेदनिर्णयमाह विश्वकर्मा "एकादशकराद्दूर्ध्वं यावद्द्वात्रिंशद्धस्तकम्। तावदायादिकं चिन्त्यं तदूर्ध्वं नैव चिन्तयेत्। आय-

ष्टयो मासषुर्हिनं जीर्णं विनवेद् गृहे । शिलान्यासं प्रकुर्वीत मध्ये तस्य विधानतः । ऐशान्यां देवतागेहं पूर्वस्यां स्नानमन्दिरम् । आग्नेय्यां पाकसदनं शयनं दक्षिणे न्यसेत् । शस्त्रगेहञ्च नैर्ऋत्यां पश्चिमे भोजनालयम् । वायव्यां धान्यसदनं भाण्डारागारमुत्तरे । आग्नेयीपूर्वयोर्मध्ये दधिमन्थनमन्दिरम् । अग्निप्रेतेशयोर्मध्ये आज्यगेहं प्रशस्यते । याम्यनैर्ऋतयोर्मध्ये पुरीषत्यागमन्दिरम् । नैर्ऋत्याम्बुपयोर्मध्ये विद्याभ्यासस्य मन्दिरम् । पश्चिमानिलयोर्मध्ये रोदनार्थं गृहं कृतम् । वायव्योत्तरयोर्मध्ये रतिगेहं प्रशस्यते । उत्तरैशानयोर्मध्ये औषधार्थं च कारयेत् । ऐशानपूर्वयोर्मध्ये शेषं सर्वगृहं स्मृतम् । नैर्ऋत्यां सूतिकागेहं नृपाणां गेहमिष्यते । आसन्नप्रसवे मासि कुर्य्याच्चैव विशेषतः । तद्वत् प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चितम् । मासे तु नवमे प्राप्ते पूर्णपक्षे शुभे दिने । प्रसूति समये काले गृहारम्भणमिष्यते" ।

अलिन्दभेदेन गृहनामभेदात् तत्फलमलिन्दशब्दार्थश्चाह तत्रैव "गुरोरधो लघुः स्थाप्यः पुरस्तादूर्द्ध्वगं न्यसेत् । गुरुभिः पश्चिमे पूर्णं सर्वलघ्ववधिर्विधिः । स्यादलिन्दं लघुस्थाने नालिन्दं गुरुमाश्रितम् । प्रदक्षिणेगृहद्वारादलिन्दैर्दशषड्विधैः १६ । ध्रुवसंज्ञं १ गृहं स्याद्यं धनधान्यसुखप्रदम् । धन्यं २ धान्यप्रदं नृणां जयं ३ स्याद्विजयप्रदम् । नन्दं ४ स्त्रीहानिदं नूनं खरं ५ सम्पद्विनाशनम् । पुत्रपौत्रप्रदं कान्तं ६ श्रीप्रदं स्यान्मनोरमम् ७ । सुमुखं ८ भोगदं नूनं दुर्मुखं ९ विमुखप्रदम् । सर्वदुःखप्रदं क्रूरं १० विपक्षं ११ शत्रुभीतिदम् । धनदं १२ धनदं गेहं क्षयं १३ सर्वक्षयावहम् । आक्रन्दं १४ शोकजननं विपुलं श्रीयशःप्रदम् । विपुलं १५ नामसदृशं धनदं विजयाभिधम् १६ । प्रदक्षिणं लघुमुखादलिन्दं विद्यालघुस्थानसमाश्रितं च । गृहस्य पूर्वादिगतैरलिन्दैरेवं भवेयुर्दश षट् च भेदाः १६ । भवेत् पुनः शुभालिन्दयुतं कापालसंज्ञकम् । विस्तारात् द्विगुणं गेहं गृहस्वामिविनाशनम् । निरर्थकं तद्गृहं स्याद्भयं वा राजसम्भवम् । केचिदलिन्दं द्वारं तु प्रवदन्ति मनीषिणः । केचिदलिन्दं शालाञ्च केचिच्चालिन्दकं च तत् । गृहाद्बहिश्च ये कोष्ठा गृहस्यालिन्दगाश्च ये । तेषां कोष्ठीगतं त्रिकोणगेहं चालिन्दसंज्ञकम् । तन्मध्यहीनं गृहाद्बाह्यप्रान्तनिर्गतं कोष्ठनिर्मितम् । मध्याद्दूरं तत्र गेहं शालालिन्दसंज्ञकम् । यत्रालिन्दं च तत्रैव द्वारमार्गः प्रशस्यते । अलिन्दद्वारहीनं च गृहं कोटीसमं स्मृतम् । यत्रालिन्दं तत्र शाला तत्र द्वारं च शोभनम् । शालालिन्दद्वारहीनं न गृहं कारयेद्बुधः" अयमर्थः । "प्रस्तारे तु लघुं न्यस्य प्रथमस्य गुरोरधः । यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिम् । ऊने दद्याद्गुरूनेव यावत् सर्वलघुर्भवेत्" इ०र०उक्तरीत्या चतुर्द्वारस्वरूपचतुर्गुरु प्रकल्पनेन प्रस्तारे लघुं द्वारं प्रकल्प्य षोडश भेदाः स्वरूपतोदर्श्यन्ते यथा

१ | ऽऽऽऽ ऊर्द्ध्वमुखम् ध्रुवं शुभदम् ।
२ | ।ऽऽऽ प्राङ्मुखं धान्यं शुभम् ।
३ | ऽ।ऽऽ दक्षिणद्वारम् जयं शुभदम् ।
४ | ।।ऽऽ प्राग्दक्षिणद्वारम् नन्दमशुभदम् ।
५ | ऽऽ।ऽ पश्चिमद्वारं खरमशुभदम् ।
६ | ।ऽ।ऽ प्राक्पश्चिममुखम् कान्तं शुभदम् ।
७ | ऽ।।ऽ दक्षिणपश्चिमास्यम् मनोरमं शुभदम् ।
८ | ।।।ऽ प्राग्दक्षिणपश्चिमास्यं सुमुखं शुभदम् ।
९ | ऽऽऽ। उत्तरास्यम्—दुर्मुखमशुभदम् ।
१० | ।ऽऽ। पूर्वोत्तरद्वारम्—उग्रमशुभदम् ।
११ | ऽ।ऽ। दक्षिणोत्तरास्यम् विपक्षमशुभदम् ।
१२ | ।।ऽ। प्राग्दक्षिणादिगास्यम् धनदं शुभदम् ।
१३ | ।ऽ।। पश्चिमोत्तरास्यम् क्षयमशुभदम् ।
१४ | ।ऽ।। पूर्वपश्चिमोत्तरास्यम् आक्रन्दमशुभदम् ।
१५ | ऽ।।। दक्षिणपश्चिमोत्तरद्वारम् विपुलं शुभदम् ।
१६ | ।।।। चतुर्दिग्द्वारम् विजयं सर्वत्र शुभदम् ।

दिग्भेदेनैकशालादिनिर्माणप्रकारं तत्राह

"यद्वास्तुनि च विस्तारः सैवोच्छ्रायः शुभः स्मृतः । एकशालो गृहः कार्यो विस्ताराद्द्विगुणोच्छ्रयः । चतुःशालगृहस्यैवमुच्छ्रायो व्यासमंमितः । विस्ताराद्द्विगुणं दैर्घ्यमेकशालेषु शस्यते । विस्तीर्णं यद्भवेद्गेहं तद्दैर्घ्यं त्वेकशालके । द्विशाले द्विगुणं प्रोक्तं त्रिशाले त्रिगुणं तथा । चतुःशाले चतुर्गुणं तद्दैर्घ्यं नैव कारयेत् । शिखा चैव त्रिभागे तु गृहं चोत्तमसंज्ञकम् । एकं नागेन्द्रसंयुक्तौ द्वे च दक्षिणपश्चिमे । त्रिशालं पूर्वतोहीनं कार्यं वा सौम्यवर्जितम् । ऊर्द्ध्वभागत्रयं त्यक्त्वा अधोभागद्वयं तथा । मध्ये नाभिं विजानीयादिति प्राह पराशरः । पूर्वादिषु चतुर्द्दिक्षु शालमेकादयो भुवाः । विस्तारस्याथ दैर्घ्यस्य तथैवैकैकसंयुताः । शालं शालादिकोणेषु भुवं

विस्तारदैर्घ्ययोः। एकाद्याः स्वेच्छया सर्वे कार्याभेदसमन्विताः। अनेनैव प्रकारेण क्रियमाणे च वास्तुनि। आयव्ययादिसंशुद्धिं न चिन्तयति पूर्वतः" अस्यार्थः यदि वास्तुनि एकमेव गृहं क्रियते तदा नागेन्द्रसंशुद्ध्या सौम्यवर्जितं उत्तरशालाहीनं गृहं कार्यं यदि द्विशालकं गृहं क्रियते तदा दक्षिणपश्चिमे शाले कार्ये त्रिशाले पूर्वतोहीनं कार्यम् उत्तरशालया वा हीनं कार्यम्। शालाविभागस्तु अनेनैव विधानेन कार्यः पूर्वतः अर्द्धभागत्रयं त्यक्त्वा पश्चिमे भागद्वयं त्यक्त्वा यो मध्यगतो भागः स नाभिः तत्र शाला न विधेया अनेनैव प्रकारेण पूर्वादिदिक्षु पादकयो विस्तारस्य दैर्घ्यस्य एकैकभागं संयोज्य वातादिकोणेषु उत्तरशाला हीनत्वाच्च देयं सर्वे एकाद्याश्चतुःशालान्ता भेदसमन्विताः कार्याः अनेनैव प्रकारेण शालायुते गृहवास्तुनि आयव्ययादिशुद्धिर्न चिन्तनीया। एकशाले आयव्ययादिविचारः कर्त्तव्यः द्विशालादिगृहे आयव्ययादिशुद्धिर्न विचारणीया यतः निर्गमालिन्दनिर्यूहादीनि यानि चतुर्दिशं वेश्मनां तानि न ग्राह्याणि इति। वर्णभेदेनैकशालादिविशेषभेदादिकमाह तत्रैव "ब्राह्मणानां चतुःशालं क्षत्रियाणां त्रिशालकम्। द्विशालकं च वैश्यानां शूद्राणामेकशालकम्। सर्वेषामेव वर्णानामेकशालं प्रशस्यते। एकशालं द्विशालं वा त्रिशालं तुर्यशालकम्। यथानिन्दगृहं कुर्यात्तादृक्शाला प्रशस्यते। शालाभेदो न कर्त्तव्यो न कुर्यात्तु कुनिम्नकम्। समां शालां ततः कुर्यात्सम्यक् प्राकारमेव च। कुलीरो वृश्चिको मीन उत्तरद्वारसंस्थिताः। मेषसिंहधनुर्द्धारी पूर्वद्वारेषु संस्थिताः। वृषभो मकरः कन्या याम्यद्वारसमाश्रिताः। मिथुनं तुलकुम्भौ च पश्चिमद्वारमाश्रिताः। ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव यथाक्रमम्। यदीशा राशयः प्रोक्तास्तस्मिन् शाला प्रवर्त्तते। अथ पूर्वविभागे तु ब्राह्मणा उत्तरे नृपाः। वैश्याश्च दक्षिणे भागे पश्चिमे शूद्रकास्तथा। आग्नेयादिक्रमेणैवापभ्रंशावर्णसङ्कराः। जातिभ्रष्टाश्च चौराश्च विदिक्स्थाः शोभनाः स्मृताः। ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्याः शूद्राः प्रागादिषु स्मृताः"। नृपादीनां गृहमानभेदमाह तत्रैव। "अष्टोत्तरं हस्तशतं विस्तारे नृपमन्दिरम्। कार्यं प्रधानमन्यानि तथाष्टाष्टोनितानि तु। विस्तारपादसंयुक्तं तेषां दैर्घ्यं प्रकल्पयेत्। एवं नृपाणां पञ्चैव गृहाणि शुभदानि च। सेनानीनां च पञ्चैव स्मृतानि शुभदानि च। षड्भिः षड्भिर्विहीनानि चतुःषष्टिमितानि च। पञ्चैव, तस्य विस्तारे दैर्घ्यं षड्भागसंयुतम्। षष्टिश्चतुर्विहीनानि वेश्मानि सचिवस्य च। पञ्चस्वष्टांशसंयुक्तं दैर्घ्यं तस्यार्द्धमेव च। नृपाणां महिषीणाञ्च प्रशस्तं पञ्च चैव हि। षड्भिः षड्भिश्च वर्ज्यानि कशीत्याश्च तथैव च। त्रिंशद्युतश्च दैर्घ्यं च युवराजगृहाणि च। पञ्च अर्द्धं च तस्यैव भ्रातॄणां प्रभवन्ति हि। नृपमन्त्रिगृहाणाञ्च अन्तरे यत्प्रमाणकम्। सामन्तराजमुख्यानां प्रवराणां गृहं स्मृतम्। नृपाणां युवराजस्य गृहाणामन्तरेण यत्। तत् गृहं कञ्चुकीवेश्म कलाज्ञानां तथैव च। युवराजमन्त्रिगृहेष्वन्तरं यद्भवेदिह। अध्यक्षस्य तु तद्गेहं तत्कर्मकुशलाश्च ये। अध्यक्षाधिकृतानां च रतिकोशप्रमाणकम्। चत्वारिंशच्चतुर्हीना पञ्च गेहा भवन्ति हि। षड्भागसंयुतं दैर्घ्यं दैवज्ञभिषजां तथा। पुरोहितानां शुभदं सर्वेषां कथयाम्यतः। हस्तात् चत्वारिंशता युक्तं विस्तारस्य द्विजाश्रयम्। विस्तारं षड्भागं तु दैर्घ्यं तस्य प्रकल्पयेत्। नृपाणां च क्षत्रादीनामाश्रयं पूर्वचोदितम्। नृपसेनापतिगेहस्यान्तरं यद्भवेदिह। तत्कोशगेहं भवति रतिगेहं तथैव च। सेनापतिनृपगेहानामन्तरं यत्प्रमाणकम्। चातुर्वर्ण्यस्य यद्गेहं तद्राजपूज्यसम्मतम्। अथ पारशवादीनां मातापित्रोर्यदन्तरम्। ब्राह्मणस्य च यन्मानं शूद्रेण सह तद्भवेत्। शतहस्तोच्छ्रितं कार्यं चतुःशालं गृहं भवेत्। प्रमितन्त्वेकशालन्तु शुभदं तत्प्रकीर्तितम्। सेनापतिनृपादीनां सप्तत्या सहिते कृते। व्यासे चतुर्दशहृते शालामानं विनिर्दिशेत्। पञ्चत्रिंशद्धृतेऽन्यस्मादलिन्दमानं भवेच्च तत्। शाला त्रिभागतुल्या च कर्त्तव्या वीथिकाबहिः। भवनात् पूर्वं सोष्णीषं पश्चात्सायाश्रयं भवेत्। सावष्टम्भं पार्श्वयोस्तु सर्वत्र सुस्थिरं भवेत्। विस्तारषोडशांशस्तु चतुर्हस्तयुतोच्छ्रयः। तदन्तरस्योच्छ्रितं प्रमाणं प्रवदेद्बुधः। द्वादशभागेनोनं च समस्तानां प्रकल्पयेत्। यजन्ते राजसूयाद्यैः क्रतुभिर्येऽवनीश्वराः। नलैरष्टमैको वा कारयेद्भवनोत्तमम्। तथा च सप्तभिरेव विप्राणां कारयेद्गृहम्। सार्द्धषड्भिः क्षत्रियाणां वैश्यानां सार्द्धपञ्चभिः। त्रिभिः सार्द्धैश्च शूद्राणां भवनं शुभदं स्मृतम्। स्वगृहाणां विभागेन प्रमाणमिह कथयेत्।